

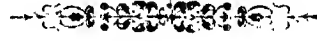

प्रभु राम-जीवन-संक्षेप-

वेदधर्मसंस्थानाध्यक्ष.

श्री.

सुश्रुत आयुर्वेद.

गुजराती भाषान्तर

वैद्यराज प्रभुराम जीवनराम तथा डा. पोपट प्रभुरामनी

देग्वरेग्वनीचे तयार करनार

जामनगरवासी

शास्त्री कालिदास गोविंदजी.

अनुक्रमणिका करनार

श्री. रा. विश्वनाथ प्रभुराम वैद्य बी. ए. तथा रा. रा. त्रंबकलाल पोपट भट्ट

हयावी प्रगट करनार

वेदधर्मसभाती कार्यभारमंडली तरफथी

तेनां मंत्रीओ

शेठ द्वारकादास परमशी, रा. रा. विश्वनाथ प्रभुराम वैद्य.

मुंबई—“निर्णयसागर” छापखानां छाप्यो.

सन् १९५७ सने १९०१ इ.

मूल्य १० रुपीआ.

व्यासावटंकधरजीवनराम पुत्रो ।
मुद्रापयत्प्रणयतः प्रभुराम नामा ॥
श्रीवेदधर्मपरिषत्परमानुसत्या ।
सत्पुस्तकं यदिदमस्तु मुदे विदां तत् ॥

सन १८६७ ना २५ मा आकट प्रमाणे नोंधावी आ प्रंथना सर्वे प्रकारना हक्क मालीके
पोताने खाधीन राख्या छे.

સુશ્રુત-સૂત્રસ્થાન.

અનુક્રમણિકા.

અ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
અગ્નિથી દહન કરવાનાં સાધનો અને તેઓમાં કયાં કયાં સાધનોનો કયા કયા સ્થાનના રોગોમાં ઉપયોગ કરવો તે. ૧૩ ૫૮ ૩		અનુમાનોથી દરેક દ્રવ્યોના ગુણાધિક્યનો નિશ્ચય કરીને તે દ્રવ્યોનો દોષોની ઉપર પ્રયોગ કરવો. ... ૪૧ ૨૩૦ ૧૨	
અગ્નિથી દહન કરવામાં યોગ્ય ઋતુ. ... ૧૨ ૫૮ ૪		અનુમાનોથી દ્રવ્યોના પાર્થિવત્વ આદિ સ્વભાવોની પરીક્ષાની પ્રદ્વતિ. ... ૪૧ ૨૨૯ ૧૦	
અગ્નિથી થકાવેલાં શેરડીના રસના ગુણો. ૪૫ ૨૭૭ ૧૪૨		અનુશલ્લો (પોતે શલ્લો નહીં છતાં શલ્લોનું કામ કરનારાં.) ... ૮ ૪૪ ૯	
અગ્નિની ક્રિયાનો અંગભૂત વિધિ. ... ૧૨ ૫૯ ૫		અનૂપ દેશના જલ્લના ગુણો. ... ૪૫ ૨૬૦ ૩૬	
અગ્નિની ક્રિયામાં મતભેદ. ... ૧૨ ૫૯ ૬		અપસ્મારને (વાઈને) અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ... ૩૩ ૧૮૫ ૨૦	
અગ્નિની ક્રિયા કરવાના વિષયો. ... ૧૩ ૬૦ ૯		અમુક અમુક રોગોમાં સ્થાનપરત્વે દોષોના સમાગમનું શુભાશુભપણું. ... ૨૯ ૧૬૮ ૧૧	
અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં કેટલી વાગતો-પર ધ્યાન આપવું. ... ૧૨ ૬૦ ૧૧		અમુક પ્રકારના વૃણોની ઉપર પાટો નહીં બાંધવો જોઈએ. ... ૧૮ ૧૧૩ ૧૯	
અગ્નિની પરીક્ષા. ... ૩૫ ૧૯૫ ૯		અમુક મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો. ... ૪૫ ૨૮૫ ૧૯૨	
અગ્નિનું સામર્થ્ય. ... ૧૨ ૫૭ ૨		અમુક યોગોમાં 'નવાં ઔષધોજ લેવાં' એ નિયમ નથી. ... ૩૭ ૨૦૬ ૮	
અઘ્યાવીશ શલકાચંત્રોના આકાર, પ્રમાણ તથા ઉપયોગ. ... ૭ ૩૮ ૮		અમુક વ્યાધિઓમાં અમુક ઉપદ્રવો થાય છે. ... ૩૨ ૧૮૧ ૫	
અહ્લદના ગુણો. ... ૪૬ ૩૯૧ ૧૨		અમુક સ્થિતિ તથા અમુક ચેષ્ટાઓ પળ મરણના ચિહ્નરૂપ છે. ... ૩૨ ૧૮૧ ૬	
અતિદેશ. ... ૪૪ ૨૪૮ ૨૭		અરઙ્ગસીની, નેતરનાં અમ્રોની, ગલોની, લીંબડાની, ચાંડસલીઆની અને કરી-આતાની ભાજીના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૧૯ ૧૬૬	
અતિયવ (અળીશગરના નાના જવ)ના ગુણો. ... ૪૬ ૨૯૨ ૨૦		અરશને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશેષ ઉપદ્રવો. ... ૩૩ ૧૮૩ ૭	
અતિશયિત ગુણવાળા પદાર્થો પળ સામાન્યરીતે ત્યાજ્ય છે. ... ૨૦ ૧૨૩ ૯		અરિષ્ઠો જાળવાથી ફલ. ... ૧૨ ૧૮૨ ૧૦	
અતીસારને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ... ૩૩ ૧૮૪ ૧૩		અરિષ્ઠના ગુણો. ... ૪૫ ૨૮૨ ૧૮૦	
અતિસુગંધી આંબાની ગોઠલીના તૈલના ગુણો તથા કામો. ... ૪૫ ૨૭૨ ૧૧૫		અરિષ્ઠનું ફલ લાંબે દિવસે પળ થાય છે. ૩૮ ૧૬૪ ૪	
અન્નાસના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૦૬ ૭૨		અરિષ્ઠનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ. ... ૩૦ ૧૭૪ ૨	
અનુપાનના ગુણો, અનુપાનના સમયો અને અમુક વિષયોમાં અનુપાનોનો નિષેધ વગેરે. ... ૪૬ ૩૪૦ ૨૩૬		અરિષ્ઠો મરણની ભવિષ્યતા સૂચવે છે. ૨૮ ૧૬૩ ૨	
અન્નપાનના વિધિવિધે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન. ૪૬ ૨૮૭ ૨		અર્કોદિગળ અને તેના ગુણો. ... ૩૬ ૨૧૦ ૯	
અન્નપાનનો રસ શરીરની વૃદ્ધિ કરનારો છતાં પળ બૂઢાઓનાં શરીરોની વૃદ્ધિ કરતો નથી તેનું કારણ. ... ૧૪ ૭૪ ૧૧		અલસીના તૈલના વિશેષ ગુણો તથા કામો. ... ૪૫ ૨૭૧ ૧૦૪	
અન્નોમાં, ફલોમાં તથા શાકોમાં પ્રધાન. ૪૬ ૩૨૮ ૨૨૪			

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
અવબદ્ધશત્યને કાઢાડવાના પંદર ઉપાયો. ૨૭	૧૫૯	૩
અવયવોની ક્રિયાના વિપરીતપણારૂપ		
અરિષ્ટ. ૩૧	૧૭૭	૫
અવયવોની વિપરીતતા (વિકૃતિ) રૂપ		
અરિષ્ટ. ૩૧	૧૭૭	૪
અવયવોના સ્થાનોથી જરાક યથાસર-		
પણના ચિદ્ધરૂપ છે. ૩૨	૧૭૯	૨
અવયવોનું સ્થાનોથી જરાક યથાસર-		
પણના ચિદ્ધરૂપ છે. ૩૨	૧૮૦	૩
અવસ્થાઓના સંબંધમાં ચિકિત્સા કર-		
વાની પદ્ધતિ. ૩૫	૧૯૭	૧૨
અવસ્થાઓની પરીક્ષા ૩૬	૧૯૬	૧૧
અશ્વચલા નામની મોટાં પાનડાંવાળી મે-		
થીના વિશેષ ગુણો ૪૬	૩૧૮	૧૫૯
અસમતાને અનુમાનથી ધારી લેઈને પછી		
કેમ કરવું ? ૧૫	૯૨	૩૨
અસાધ્ય વ્રણો. ૨૩	૧૪૨	૮
આ.		
આ અધ્યાયના અથવા સૂત્રસ્થાનના અ-		
ભ્યાસની પ્રશંસા. ૪૬	૩૫૧	૨૪૩
આ અધ્યાયના વિષયનું વ્યવસ્થાપન. ... ૩૩	૧૮૨	૨
આ અધ્યાયના વિષયનું વ્યવસ્થાપન. ... ૩૪	૧૮૬	૨
આ અધ્યાયમાં ઋતુઓનો જૂદો ક્રમ		
લેવો. ૬	૨૯	૫
આ અધ્યાયમાં કથાપ્રમાણે કરવાથી રો-		
ગોનો નાશ થાયછે. ૩૫	૨૦૦	૨૩
આકારોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ. ૨૮	૧૬૫	૧૧
આંધ્રપ્રદેશમાં તૈલના ગુણો તથા કામો. ૪૫	૨૭૨	૧૧૩
આંધ્રપ્રદેશમાં પિંડાર્થ. ૨૬	૧૫૮	૧૦
આંધ્રપ્રદેશમાં પેટે એક અહોરાત્રમાં પણ		
સઘડી ઋતુઓનાં ચિદ્ધો એટલે		
દોષોના સંચય, પ્રકોપ, અને ઉપશમ. ૬	૩૧	૯
આ ગ્રંથના તથા તેમાં કહેલી ક્રિયા-		
ઓના અભ્યાસથી લાભ અને વસ્ત્રના		
અભ્યાસની 'જરૂર. ૩	૧૭	૧૦
આ ગ્રંથમાં કરેલા કર્ણવંધના પ્રકારોથી		
જૂદો પણ કોઈ પ્રકાર યોગ્ય જણાય		
તો તે કરવો. ૧૬	૯૯	૧૫
આઠ અંગોમાં શત્ય પ્રથમ અંગ હોવાનું		
કારણ. ૧	૫	૧૪
આઠ પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મોમાં વ્યાપ્તિઓ		
(બગાડો.) ૨૫	૧૫૧	૧૪

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
આઠત્રીશમો ગણ બીજા સ્થાનમાં કેહે-		
વામાં આવશે. ૩૮	૨૧૬	૩૮
આંતરિક્ષ જલ્લના ભેદ, ગાંગજલ્લની		
પરીક્ષા, ગાંગજલ્લ લેવાનો સમય, તે		
જલ્લ લેવાનો તથા રાક્ષવાનો પ્રકાર		
અને આંતરિક્ષનું પ્રતિનિધિ. ... ૪૫	૨૫૫	૬
આંતરિક્ષ જલ્લના વિશેષ ગુણો. ... ૪૫	૨૫૮	૨૦
આનૂપ વર્ગના પાંચ પ્રકાર અને તેઓનાં		
નામો. ૪૬	૨૯૮	૪૨
આ પદ્ધતિપ્રમાણે બીજા પળ વમનસંવંધી		
ધોમોની કલ્પના કરી લેવાવિષે. ... ૪૩	૨૪૨	૯
આ પ્રકરણમાં નહીં કહેલા અન્ય આસ-		
વોના ગુણો જાણવાની પદ્ધતિ. ... ૪૫	૨૮૨	૧૭૭
આ પ્રકરણમાં નહીં કહેલામાં આવેલાં		
અરિષ્ટ, આસવ અને સ્ત્રીધુ, ઇઓના		
ગુણો તથા કર્મો જાણવાની પદ્ધતિ. ... ૪૫	૨૮૨	૧૮૧
આંધ્રપ્રદેશમાં વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૦૫	૬૬
આમલક્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮	૨૧૪	૩૦
આમલક્યાદિ ગણ. ૪૬	૩૦૪	૬૧
આયુર્વેદના અનધ્યાયો. ૨	૧૩	૭
આયુર્વેદના આઠે અંગોનો આ ગ્રંથમાં		
સમાવેશ. ૨	૧૭	૯
આયુર્વેદના એક એક અંગનું સંક્ષિપ્ત		
લક્ષણ. ૧	૨-૪ ૪-૧૨	
આયુર્વેદનું પ્રયોજન તથા આયુર્વેદ શ-		
બ્દનો અર્થ. ૧	૪	૧૩
આયુર્વેદનો પ્રથમ મોટો વિસ્તાર અને		
મહત્તી આઠ અંગોમાં સંક્ષેપ. ... ૧	૨	૩
આયુર્વેદ પૃથ્વી ઉપર આવવાની ગુરુ-		
પરંપરા. ૧	૬	૧૫
આયુર્વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓનો આશ્રય. ૧	૬	૧૬
આયુર્વેદની પરીક્ષા. ૩૫	૧૮૯	૩
આર્યવધાદિ ગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮	૨૦૮	૪
આર્યવધાદિ ગણ. ૪૫	૨૭૪	૧૨૭
આર્યવધાદિ ગણ. ૪૬	૩૧૪	૧૩૩
આ વર્ગમાં કહેલી બાબતોની અનુક-		
મણિકા. ૪૫	૨૬૬	૭૫
આ વર્ગમાં નહીં કહેલાં ફલોનાં તૈલોના		
ગુણોની તથા કામોની સમજણ. ... ૪૫	૨૭૨	૧૧૬
આ શાસ્ત્ર મળાવવાનો તથા મળાવવાનો		
પ્રકાર. ૩	૧૮	૧૧
આસુતના ગુણો. ૪૫	૨૮૪	૧૮૮

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
આહારથી શરીરમાં કયા કયા પદાર્થો		
પોષણ પામે છે તથા નિષ્પન્ન થાયછે.	૪૬ ૩૫૦ ૨૪૧	
આહારના વિશેષ ઉપરથી માંસમાં વિશેષ.	૪૬ ૩૦૩ ૫૪	
આહારનો ક્રિધિ.	૪૬ ૩૪૨ ૨૨૮	
આદ્ય (ચેંચી કાઢાવવા યોગ્ય)		
વ્યાધિઓ.	૨૫ ૧૪૯ ૭	
૩.		
ફંગોલીયાના તૈલના વિશેષ ગુણો તથા		
કામો.	૪૫ ૨૭૧ ૧૦૬	
ફંગોલીયાના ફળના વિશેષ ગુણો.	૪૬ ૩૦૯ ૧૦૫	
ફંગોલીયાથી વમન કરાવવાના તથા કઢવી		
ધીસોડીથી વમન કરાવવાના યોગો.	૪૩ ૨૪૧ ૪	
૪.		
ઉક્ત તથા અનુક્ત દ્વોના ગુણોનો જુદો		
કરી લેવા વિષે.	૪૫ ૨૮૬ ૨૦૨	
ઉંટના મૂત્રના ગુણો.	૪૫ ૨૮૬ ૨૦૦	
ઉંટનીના ઘીના ગુણો.	૪૫ ૨૬૮ ૬૩	
ઉંટનીના દહીંના ગુણો.	૪૫ ૨૬૪ ૬૩	
ઉંટનીના દૂધના ગુણો.	૪૫ ૨૬૨ ૪૯	
ઉત્તરતંત્રના છાસટ અધ્યાયોનાં નામો,		
પેટાના વિભાગો તથા 'ઉત્તરતંત્ર'		
૫ શબ્દનો અર્થ.	૩ ૧૬ ૮	
ઉત્પાદિ ગણ અને તેના ગુણો.	૩૮ ૨૧૪ ૨૬	
ઉદરરોગને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશિષ્ટ		
ઉપદ્રવો.	૩૩ ૧૮૪ ૧૧	
ઉદ્ગિદ (ધરતીને ફોડીને નીકળનારાં)		
શાકોના ગુણો.	૪૬ ૩૨૧ ૧૭૮	
ઉના પાણીના ગુણો.	૪૫ ૨૬૦ ૩૯	
ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જઠ્ઠ દેવાના		
બીજા પળ વિષયો.	૪૫ ૨૬૧ ૪૩	
ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જઠ્ઠ દેવાના		
વિષયો.	૪૫ ૨૬૧ ૪૧	
ઉન્માદને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.	૩૩ ૧૮૫ ૧૯	
ઉપક્રમ 'વેદોત્પત્તિ.'	૧ ૧ ૧	
ઉપક્રમ 'શિષ્યોપનયનીય.'	૨ ૧૧ ૧	
ઉપક્રમ 'અધ્યયનસંપ્રદાનીય.'	૩ ૧૩ ૧	
ઉપક્રમ 'પ્રભાષણીય.'	૪ ૧૯ ૧	
ઉપક્રમ 'અપ્રોપહરણીય.'	૫ ૨૦ ૧	
ઉપક્રમ 'ઋતુચર્યો.'	૬ ૨૭ ૧	
ઉપક્રમ 'યંત્રવિધિ.'	૭ ૩૫ ૧	
ઉપક્રમ 'શસ્ત્રાવચારણીય.'	૮ ૪૦ ૧	
ઉપક્રમ 'યોગ્યાસૂત્રીય.'	૯ ૪૫ ૧	
ઉપક્રમ 'વિશિષ્ટાનુપ્રવેશનીય.'	૧૦ ૪૬ ૧	

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
ઉપક્રમ 'ક્ષારપાકવિધિ.'	૧૧ ૪૯ ૧	
ઉપક્રમ 'અગ્નિકર્મવિધિ.'	૧૨ ૫૭ ૧	
ઉપક્રમ 'જલૌકાવચારણીય.'	૧૩ ૬૪ ૧	
ઉપક્રમ 'શોણિતવર્ણનીય.'	૧૪ ૭૦ ૧	
ઉપક્રમ 'દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય.'	૧૫ ૭૯ ૧	
ઉપક્રમ 'કર્ણવ્યધવંધવિધિ.'	૧૬ ૯૩ ૧	
ઉપક્રમ 'આમપકૈષ્ણીય.'	૧૭ ૧૦૨ ૧	
ઉપક્રમ 'ત્રણાલેપનવંધવિધિ.'	૧૮ ૧૦૭ ૧	
ઉપક્રમ 'ત્રણિતૌપાસનીય.'	૧૯ ૧૧૪ ૧	
ઉપક્રમ 'હિતાહિતીય.'	૨૦ ૧૧૯ ૧	
ઉપક્રમ 'ત્રણપ્રશ્ન.'	૨૧ ૧૨૫ ૧	
ઉપક્રમ 'ત્રણાસાવિજ્ઞાનીય.'	૨૨ ૧૩૫ ૧	
ઉપક્રમ 'કૃત્યાકૃત્યવિધિ.'	૨૩ ૧૩૯ ૧	
ઉપક્રમ 'વ્યાધિસમુદેશીય.'	૨૪ ૧૪૩ ૧	
ઉપક્રમ 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય.'	૨૫ ૧૪૮ ૧	
ઉપક્રમ 'ત્રણશાસ્ત્રવિજ્ઞાનીય.'	૨૬ ૧૫૩ ૧	
ઉપક્રમ 'શાસ્ત્રાપનયનીય.'	૨૭ ૧૫૮ ૧	
ઉપક્રમ 'વિપરીતાવિપરીતત્રણવિજ્ઞાનીય.'	૨૮ ૧૬૩ ૧	
ઉપક્રમ 'વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વ-		
પ્રતિદર્શનીય.'	૨૯ ૧૬૬ ૧	
ઉપક્રમ 'પંચેન્દ્રિયાર્થ વિપ્રતિપત્તિ.'	૩૦ ૧૭૪ ૧	
ઉપક્રમ 'છાયાવિપ્રતિપત્તિ.'	૩૧ ૧૭૬ ૧	
ઉપક્રમ 'સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ.'	૩૨ ૧૭૯ ૧	
ઉપક્રમ 'અવારણીય.'	૩૩ ૧૮૨ ૧	
ઉપક્રમ 'યુક્તસેનીય.'	૩૪ ૧૮૫ ૧	
ઉપક્રમ 'આતુરોપક્રમણીય.'	૩૫ ૧૮૮ ૧	
ઉપક્રમ 'મિશ્રક.'	૩૬ ૨૦૦ ૧	
ઉપક્રમ 'ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય.'	૩૭ ૨૦૪ ૧	
ઉપક્રમ 'દ્રવ્યસંપ્રહણીય.'	૩૮ ૨૦૮ ૧	
ઉપક્રમ 'સંશોધનસંશમનીય.'	૩૯ ૨૧૭ ૧	
ઉપક્રમ 'દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય.'	૪૦ ૨૨૧ ૧	
ઉપક્રમ 'દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય.'	૪૧ ૨૨૭ ૧	
ઉપક્રમ 'રસવિશેષવિજ્ઞાનીય.'	૪૨ ૨૩૧ ૧	
ઉપક્રમ 'વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય.'	૪૩ ૨૩૮ ૧	
ઉપક્રમ 'વિરેચનદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય.'	૪૪ ૨૪૨ ૧	
ઉપક્રમ 'દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય.'	૪૫ ૨૫૩ ૧	
ઉપક્રમ 'અન્નપાનવિધિ.'	૪૬ ૨૮૬ ૧	
ઉપર કહેલા ગુણો કેવી છાંશના સમજવા.	૪૫ ૨૬૬ ૭૭	
ઉપર કહેલા વિષયોનો સામાન્ય સંપ્રહ.	૧૮ ૧૧૪ ૨૧	
ઉપર કહેલા સઘડા વર્ગોનાં માંસોમાં		
ઉત્તરોત્તર વર્ગના માંસનું હલકાપણ.	૪૬ ૩૦૩ ૫૫	
ઉપર કહેલી વિપત્તિઓની ચિકિત્સા.	૬ ૩૨ ૧૩	

	અં. પૃષ્ઠ. અંક.	
ઉપર કહેલી વ્યવસ્થાનો રોગીના વિષ-		
યમાં અપવાદ. ૨૦ ૧૨૧ ૪		
ઉપર કઠ્ઠાથી ઝલટી રીતે છેદ કરવામાં		
આવે તો તેથી નુકસાન. ૫ ૨૩ ૮		
ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો તથા		
ચિકિત્સા. ૧૫ ૮૩ ૧૪		
ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો. ... ૧૫ ૮૫ ૧૯		
ઉપરપ્રમાણે કરતાં છતાં કાન ન વધે તો		
શું કરવું. ૧૬ ૯૯ ૧૨		
ઉપદ્રવરૂપ અરિષ્ટ. ૨૮ ૧૬૫ ૧૨		
ઉપ્પ્રવાસાદિકથી નબળા થયેલા રોગીને		
કેમ હોય તો સંશોધન કરવું. ... ૩૯ ૨૨૦ ૧૫		
ઝંબરા વગેરે વનસ્પતિઓનાં તથા કમઝ		
વગેરેનાં પલ્લવોની માજીઓના વિશેષ		
ગુણો. ૪૬ ૩૧૭ ૧૫૨		
ઊ.		
ઊષ્ણાદિગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮ ૨૧૨ ૧૯		
ઋ.		
ઋતુઓના વગઢવાનો સંપ્રદ. ૬ ૩૪ ૧૫		
ઋતુઓના વગાડોની ચિકિત્સા. ... ૬ ૩૨ ૧૧		
ઋતુઓના મેદથી પાટા બાંધવાનો મેદ. ૧૮ ૧૧૨ ૧૩		
ઋતુઓની પરીક્ષા. ૩૫ ૧૯૪ ૭		
ઋતુઓનું, અયનોનું તથા તેઓમાં રસોના		
અને વળના વધવા ઘટવાનું નિરૂપણ. ૬ ૨૮ ૩		
ઋતુઓનો વગાડ નહીં થયા છતાં પણ		
કોઈ વચ્ચે દેશોમાં રોગાદિક ત્રાસ		
ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો. ૬ ૩૨ ૧૨		
ઋતુઓ વગઢેલી ન હોય તો સુખશાંતિ		
અને વગઢેલી હોય તો રોગોની ઉત્પત્તિ. ૬ ૩૨ ૧૦		
ઋતુઓમાં દોષોનાં ઉપચય અને પ્રકોપ		
થવાનાં કારણો. ૬ ૩૦ ૬		
ઋતુપરવે દર્દીના ગુણદોષો. ૪૫ ૨૬૫ ૭૩		
એ.		
એઓમાંના કેટલાક કંદોના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૨૪ ૧૯૧		
એક ક્રિયાથી ગુણ ગ. થાય તો બિજી		
ક્રિયા કયારે કરવી ? ૩૫ ૨૦૦ ૨૨		
એક જાતિનાં પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં કદા-		
વરનું માંસ સારું નથી. ૪૬ ૩૦૩ ૫૬		
એકથી વધારે ત્રણો (છેદો) કયારે કરવા. ૫ ૨૩ ૬		
એકવાર કે વધારેવાર ઝલેડી ઝલેડીને		
બીજા સ્થલમાં વાવેલા ચોખાઓના		
ગુણો. ૪૬ ૨૮૯ ૮		

	અં. પૃષ્ઠ. અંક.	
એકસો બીસાં અધ્યાયોની પાંચ વિભાગોમાં		
વહેચણ, ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ અને		
ફલિસુતિ. ૧ ૧૦ ૨૩		
એ જઝ પૃથ્વીપર પડે ત્યારે તેમાં રસો		
પ્રકટ થાયછે. ૪૫ ૨૫૪ ૩		
ઈર્જીઆ તૈલના ગુણો તથા કામો. ... ૪૫ ૨૭૦ ૧૦૨		
એલાદિગણ અને તેના ગુણો. ૩૮ ૨૧૧ ૧૩		
એણ કરવા યોગ્ય (અંદર શોધવા		
લાયક) વ્યાધિઓ. ૨૫ ૧૪૯ ૬		
ઓ.		
ઓટના ફલના વિશેષ ગુણો ૪૬ ૩૦૬ ૭૧		
ઓટીગર્ણ, વાવચીનીની માજી અથવા ગુ-		
દારની માજી, ખટરની માજી તથા		
અધેડીની માજી એઓના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૮ ૧૬૨		
ઔ.		
ઔદ્રિદ લવણના વિશેષ ગુણો... .. ૪૫ ૩૨૫ ૨૦૦		
ઔપસર્ગિક આદિ ત્રણે વ્યાધિઓની		
ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ... .. ૩૫ ૧૯૪ ૬		
ઔષધરૂપી પાયો કેવો જોઈએ. ... ૩૪ ૧૮૮ ૧૧		
ઔષધિઓની ઓઝ્ઝાણ શીરીતે મેઝવવી? ૩૭ ૨૦૬ ૭		
ઔષધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ. ... ૧ ૮ ૧૯		
ઔષધિઓનો સામાન્ય ઉપયોગ-સામાન્ય		
ચિકિત્સા. ૧ ૯ ૨૧		
ઔષધોના ઉત્તરોત્તર લઘુતાવાળા છ		
કરુપો. ૪૪ ૨૫૩ ૫૫		
ઔષધોની ઉત્પત્તિ, ભૂમિની પરીક્ષા કર-		
વાનો મૂલ્યહેતુ. ૩૭ ૨૦૭ ૯		
ઔષધો રાખવાની શાઝા કેવી જોઈએ? ૩૭ ૨૦૭ ૧૨		
ઔષધો લેવાને માટે પૃથ્વીની સામાન્ય		
પરીક્ષા અને તે પૃથ્વીમાંથી લેવાનાં		
ઔષધોની સામાન્ય પરીક્ષા. ... ૩૭ ૨૦૪ ૨		
ઔદાલક મધનાં ગુણો. ૪૫ ૨૭૫ ૧૨૮		
અં.		
અંકુરોના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૨૩ ૧૮૫		
અંજનાદિગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮ ૨૧૩ ૨૧		
અંજીરના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૦૭ ૮૬		
અંતરિક્ષમાંથી શીલેલા વરસાદના જઝના		
ગુણો. ૪૫ ૨૫૩ ૨		
અંબાડાના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૦૫ ૬૭		
ક.		
કઈ ઋતુઓમાં કયાં ઔષધો લેવાં. ... ૩૭ ૨૦૫ ૪		
કઢવાં તૂરીયાંથી રમન કરાવના યોગો		
અને તેઓનો વિષય. ૪૩ ૨૪૨ ૬		

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
કઢવી તુંબઢીથી વમન કરાવવાના યોગો	
અને તેઓનો વિષય. ૪૩ ૨૪૨ ૫	
કઢવી તુંબઢીના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૧૨ ૧૨૬	
કઢવી તુંબઢી વગેરેના બ્રેહોના ગુણો	
તથા કામો. ૪૫ ૨૭૨ ૧૧૨	
કઢેલા દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણો. ૪૫ ૨૬૫ ૭૦	
કઢીરના તથા સીસાના ગુણો. ... ૪૬ ૩૨૭ ૨૧૩	
કદંબનાં ફઢ તથા પાણી આમઢાં ંઓના	
વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૦૬ ૭૩	
કપાઈ ગંળા નાકને સાંધવાનો પ્રકાર. ૧૬ ૧૦૨ ૧૮	
કપાઈ ગંળા હોઢને સાંધવાનો પ્રકાર. ૧૬ ૧૦૨ ૧૯	
કપૂરના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૧-૧૧૭	
કફજન્ય તથા અભિઘ્રાતજન્ય સોજાના	
પાકજાની પરીક્ષાં મૂલ ખવરાવી ઢિં	
ંવી હોવાથી તેમાં વૈંયને વિશેષ	
ંવેતવળી. ૧૭ ૧૦૪ ૬	
કફનાં સંશમન ઢ્વ્યો. ૩૯ ૨૧૯ ૧૨	
કફનાં સ્થાનો તથા કામો. ૨૧ ૧૨૮ ૮	
કફનું ચિકિત્સામાં ંપયોગી સ્વભાવરૂપ	
લક્ષણ. ૨૧ ૧૨૯ ૯	
કફરોગીને માટે વિરેચન. ૪૪ ૨૪૩ ૫	
કયા કયા કામનં ંપધો કયાં કયાં	
તત્વોના ગુણોના આધિક્યવાઢી પુ-	
થ્વીમાં ંત્પન્ન થયાં હોય તો વલવ-	
તર થાય છે. ૩૭ ૨૦૬ ૫	
કયા કયા રસો કયા કયા ઢોષોને વઢારે	
ં અને તે વઢારવામાં કયાં કયાં	
કારણો છે. ૪૨ ૨૩૩ ૯	
કયા કયા રસો કયા ઢોષને હૂળે છે ... ૪૨ ૨૩૨ ૫	
કયા કયા રોગમાં યોઢું જલ પીવું. ... ૪૫ ૨૬૧ ૪૪	
કયા કયા રોગોમાં શીતલ જલનો	
ંપયોગ ન કરવો ૪૫ ૨૫૯ ૨૩	
કયા ઢોષમાં કયા સંયોગવાઢી ંશનો	
ંપયોગ કરવો. ૪૫ ૨૬૬ ૮૧	
કયા રોગીઓને પાનીયક્ષાર અહિત છે. ૧૧ ૫૧ ૪	
કયા રોગો હોય તો કયા પ્રઢેશોમાં	
ઢક્ષન કરવું. ૧૨ ૫૯ ૮	
કયા વિષયોમાં ંશ શેવી સારી છે ... ૪૫ ૨૬૬ ૭૯	
કયા સ્થાનમાં કયો પાટો વાંધવો. ... ૧૮ ૧૧૦ ૮	
કયાં ંપધો નવાં લેવાં કયાં ંપધો	
જુનાં લેવાં અને જે નવાં લેવાનાં	
હોય તે નવાં ન મઢે તો કેટલા	
વસતનાં જૂનાં વાલી શકે. ... ૩૭ ૨૦૬ ૬	

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
કયાં કયાં મૂતોના ગુણોનાં આધિક્યથી	
કયો કયો રસ વને છે. ૪૨ ૨૩૨ ૪	
કયાં શલ્યોમાં કયા ંપાયોની ંજના	
કરવી. ૨૭ ૧૫૯ ૪	
કયાં શલ્યોની ઢારોની કેવી સૂક્ષ્મતા	
કરવી. ૮ ૪૩ ૬	
કયાં સ્થાનકોમાં થંળા વ્રણો કઢસાધ્ય છે. ૨૩ ૧૪૦ ૫	
કયાં સ્થાનકોમાં થંળા વ્રણો સુખસાધ્ય છે. ૨૩ ૧૪૦ ૪	
કયું વીર્ય કયાં ઢોષને હૂળે છે. ... ૪૧ ૨૩૦ ૧૫	
કયો વિપાક કયા ઢોષને હૂળે છે. ... ૪૧ ૨૩૦ ૧૬	
ક્યારાના (સ્વેતરના) જલના ગુણો ... ૪૫ ૨૬૦ ૩૩	
કરમઢાંના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૦૫ ૬૯	
કરીઆતા વગેરેના તૈલના ગુણો તથા	
કામો. ૪૫ ૨૭૧ ૧૦૮	
કરંજ, કાકરો તથા લિંબઢો ંઓના	
ફઢોના ગુણો. ૪૬ ૩૧૦ ૧૧૧	
કર્ણસંઢાન કરવામાં આવ્યા પઢી વર્જિત	
કર્મ તથા કર્તવ્યકર્મ. ૧૬ ૯૭ ૮	
કર્મોના વ્રણ પ્રકાર તથા શલ્યક્રિયાના	
ંપઢેશનો પ્રારંભ. ૫ ૨૦ ૨	
કલ્પસ્થાનના આઠ અઢ્યાયોનાં નામો	
તથા 'કલ્પસ્થાન' ં શઢ્ઢનો અર્થ. ૩ ૧૫ ૭	
કસુંબાના તથા અલસીના ગુણો. ... ૪૬ ૨૯૩ ૨૬	
કસુંબાના તૈલના વિશેષ ગુણો તથા કામો. ૪૫ ૨૭૧ ૧૦૭	
કહેવાંળા વિષયોનો ંપસંહાર. ... ૧ ૧૦ ૨૨	
કઢથીના ગુણો. ૪૬ ૨૯૧ ૧૬	
કઢકઢીઓના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૨ ૧૨૮	
કાકોલ્યાઢિ ગળ અને તેના ગુણો. ... ૩૮ ૨૧૨ ૧૮	
કાચા, પાકવા લાગેલા તથા પાકી	
ગંળા સોજાનાં લક્ષણો. ૧૭ ૧૦૪ ૫	
કાચા, વગેરેનાં લક્ષણો જાળવાથી ગળ	
અને નહીં જાળવાથી ઢોષ. ... ૧૭ ૧૦૫ ૭	
કાચા સોજાને કાપવો નહીં અને પાકેલા	
સોજાને કાપવાની ંપેક્ષા કરવી	
નહીં. ૧૭ ૧૦૬ ૧૦	
કાચી કાંઢ, પાકી સફેઢ કાંઢ, સાકર	
અને સઢીસાકર ંઓના ગુણો. ... ૪૫ ૨૭૮ ૧૪૬	
કાજૂ કઢીઆ અને ચેરનાં ફઢ ંઓના	
ગુણો. ૪૬ ૩૧૦ ૧૧૦	
કાન કેવો થયા પઢી તેને વઢારવો. ... ૧૬ ૯૯ ૧૪	
કાનની વૂઢના તે તે રોગોનાં જૂઢાં જૂઢાં	
નામો, નામો ંપરથીજ લક્ષણો અને	
તે રોગોની ચિકિત્સાઓ. ૧૬ ૧૦૮ ૧૭	

	અં.	પૃષ્ઠ.	અંક.
કાનની વૂટમાં તે તે દોષસંવંધી વ્યા-			
ધિઓ અને તેઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૬	૧૦૦	૧૬
કાન યોગ્ય પ્રદેશમાં વીંધાયો છે કે			
નહીં તેની પરીક્ષા.	૧૬	૧૩	૩
કાન સાંધવાની સામગ્રી, પદ્ધતિ તથા			
સાંધ્યા પછીની ચિકિત્સા....	૧૬	૧૭	૭
કાલમૃત્યુથીજ મરણ થાય છે એમ નથી,			
અકાલમૃત્યુઓથી પણ મરણ થાય છે,			
માટે અકાલમૃત્યુઓથી વચાવ કર-			
વાને માટે વૈદ્યની અને પુરોહિતની			
જરૂર છે.	૩૪	૧૮૬	૪
કાલિકા વગેરે નસો નહીં વીંધાયા છતાં			
પણ વ્યાપત્તિ અને તે વ્યાપત્તિની			
ચિકિત્સા.	૧૬	૧૪	૫
કાંસાના ગુણો	૪૬	૩૨૬	૨૧૧
કાસુંદરાના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૫	૧૪૦
કાઝું સામાન્ય નિરૂપણ.	૧	૯	૨૦
કાલીરાઈની માજીના તથા કપૂરકાચ-			
લીની માજીના ગુણો.	૪૬	૩૨૦	૧૭૩
ક્રિયાથી અહિત થતા પદાર્થો	૨૦	૧૨૨	૬
ક્રિયાથી વ્યાધિને ટાળનારા વૈદ્યને મોટું			
ફલ થાય છે.	૨૫	૧૫૩	૨૭
કુકડવેલનાં પુષ્પોથી વમન કરાવવાના			
યોગો અને તેઓના વિષય.	૪૩	૨૪૧	૩
કૂલચરો તથા તેઓના માંસના ગુણો	૪૬	૨૯૯	૪૩
કૂવાના જલના ગુણો.	૪૫	૨૫૯	૨૮
કેટલાએક આચાર્યોના મતપ્રમાણે દ્રવ્ય-			
નીજ પ્રધાનતા.	૪૦	૨૨૧	૨
કેટલાએક આચાર્યોના મતપ્રમાણે રસો-			
નીજ પ્રધાનતા.	૪૦	૨૨૨	૩
કેટલાએક આચાર્યોના મતપ્રમાણે વિપાકનીજ			
પ્રધાનતા.	૪૦	૨૨૫	૬
કેટલાએક આચાર્યોના મતપ્રમાણે વીર્ય-			
નીજ પ્રધાનતા.	૪૦	૨૨૩	૫
કેટલાએક ઔષધોની ડંડો વિચારકે તર્ક			
નહીં કરતાં કેવલ શાસ્ત્રાધારથીજ			
વાપરવાની યોગ્યતા.	૪૦	૨૨૬	૮
કેરડાં, મીલામાંના ફળ, પીછ અને			
કેવડાનાં ફળ, એઓના સામાન્ય ગુણો.	૪૬	૩૧૦	૧૦૮
કેવા કાનને સાંધવો નહીં.	૧૬	૧૮	૯
કેવા કેવા વ્યાધીઓની ચિકિત્સા કરવી,			
કેવા વ્યાધીઓને છોડી દેવા, તથા			
કેવા પ્રકારથી વર્તવું.	૧૦	૪૯	૫

	અં.	પૃષ્ઠ.	અંક.
કેવાં કેવાં શત્ત્વોને કયા કયા યંત્રોથી			
ઠ્ઠાડવાં.	૭	૪૦	૧૪
કેવા કંદનો ત્યાગ કરવો.	૪૬	૩૨૪	૧૯૩
કેવા ગુણવાળું દ્રવ્ય આકાશીય કહેવાય			
છે અને તે આકાશીય દ્રવ્ય શીશી			
ક્રિયા કરે છે.	૪૧	૨૨૮	૭
કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય આપ્ય કહેવાય અને			
તે આપ્ય દ્રવ્ય શીશી ક્રિયા કરે છે.	૪૧	૨૨૭	૪
કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય તૈજસ કહેવાય			
અને તે તૈજસ દ્રવ્ય શીશી ક્રિયા			
કરે છે.	૪૧	૨૨૮	૫
કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય પૃથ્વીય કહેવાય			
અને તે પૃથ્વીય દ્રવ્ય શીશી ક્રિયા			
કરે છે.	૪૧	૨૨૭	૩
કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય વાયવીય કહેવાય			
છે અને તે વાયવીય દ્રવ્ય શીશી			
ક્રિયાઓ કરે છે.	૪૧	૨૨૮	૬
કેવા દૂધનો ત્યાગ કરવો.	૪૫	૨૬૩	૫૮
કેવા મધનું સેવન કરવું.	૪૫	૨૮૩	૧૮૩
કેવાં માણસોનાં અંગોપર અગ્નિની ક્રિયા			
નહીં કરવી.	૧૨	૬૧	૧૩
કેવાં માણસોનાં લોહીને સ્વાવડું નહીં.	૧૪	૭૫	૧૪
કેવાં માંસોને છોડી દેવાં.	૪૬	૩૦૨	૫૧
કેવાં માણસો ક્ષારકર્મને અયોગ્ય છે.	૧૧	૫૬	૧૭
કેવાં પત્રશાકનો (પાનડાંરૂપ શાકનો)			
ત્યાગ કરવો.	૪૬	૩૨૨	૧૮૧
કેવા ફલનો ત્યાગ કરવો.	૪૬	૩૧૧	૧૨૧
કેવા રોગોઓના વ્રણો કષ્ટસાધ્ય છે.	૨૩	૧૪૦	૩
કેવા રોગીના વ્રણો સુખસાધ્ય છે.	૨૩	૧૪૦	૨
કેવા શિષ્યને આયુર્વેદની દીક્ષા દેવી			
અને કેવાને ન દેવી.	૨	૧૧	૨
કેવાં વ્રણોને સ્ત્રીવવાં નહીં તથા તેવા			
વ્રણોમાં કેવી ક્રિયા કરવી.	૨૫	૧૫૦	૧૦
કેવાં શસ્ત્રો સારાં ગણાય.	૮	૪૩	૪
કેવાં શસ્ત્રો खराब ગણાય.	૮	૪૩	૫
કેવી રીતનાં દૂતદર્શનાદિકને શુભનાં			
ચિહ્નોરૂપ સમજવાં.	૨૯	૧૬૮	૧૨
કેવું ધાન્ય સારું નથી	૪૬	૨૯૩	૨૯
કેવું મધ खराब સમજવું અને खराब			
મધથી શીશી खराबी થાય છે.	૪૫	૨૮૩	૧૮૨
કેવો વ્રણ શસ્ત્રક્રિયામાં અનુકૂળ પડે			
તથા વૈદ્યે વ્રણમાં કેવો છેદ કરવો,			
શસ્ત્રક્રિયા કરનાર વૈદ્યમાં કેવા ગુણ			
જોઈએ.	૫	૨૨	૫

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
કેળાના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૦૬ ૯૫
કોઈ પળ ધાતુની અતિવૃદ્ધિ કે અતિશ્લેષ- ળતા હિતકારી નથી પણ સર્વ ધાતુઓનું પ્રકૃતિસ્થપણ હિતકારી છે. ૧૫	૮૫	૨૧
કોઈ વચ્ચે એક વ્યાધી ટાઢવામાં અનેક ક્રિયાઓની પણ જરૂર પડે છે. ...	૨૫	૧૫૩ ૨૬
કોકમ, પહાડી આંવાનાં ફળ તૈયા આંબલીનાં ફળ એઓના વિશેષ ગુણો. ૪૬	૩૦૬	૭૪
કોઠના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૦૫ ૬૪
કોઢને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો. ...	૩૩	૧૮૩ ૬
કોશસ્થો તથા પાદિઓ અને તેઓના માંસના ગુણો. ...	૪૬	૩૦૦ ૪૫
કોળાના વિશેષ ગુણો ...	૪૬	૩૧૩ ૧૨૩
કંચનાર વગેરેનાં પુષ્પોની માંસીઓના ગુણો. ...	૪૬	૩૨૧ ૧૭૭
કંકે અને તેઓના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬	૩૨૩ ૧૮૨
ખ.		
ખજૂરના મધના ગુણો ...	૪૫	૩૭૯ ૧૫૬
ખજૂરના વિશેષ ગુણો ...	૪૬	૩૦૯ ૯૯
ખડધાન્યોની જાતો તથા તેઓના ગુણો. ૪૬	૨૯૦	૧૦
ખાટા લીંબૂના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૦૬ ૭૬
ખાટી લૂણી જે ચુકો કેહેવાય છે તેની માંસીના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૧૯ ૧૭૦
ખાંડ વગેરેના મેલોમાં ખાંડ વગેરેના જેવાજ ગુણો હોય છે. ...	૪૫	૨૭૮ ૧૪૮
ખારી જમીનના ખારાના વિશેષ ગુણો. ૪૬	૩૩૬	૨૦૫
ખીજડાના ફળના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૧૦ ૧૦૬
ખોઢ વગેરેનાં શાકોના તથા વડીયો અને ચેરા વગેરે શુષ્ક શાકોના ગુણો. ૪૬	૩૨૨	૧૭૯
ગ.		
ગઢલવળ, કે જે વડાગરાનીજ જાત છે તેના વિશેષ ગુણો ...	૪૬	૩૨૫ ૨૦૧
ગઢ્ઘાદિ ગળ અને તેના ગુણો. ...	૩૮	૨૧૪ ૨૫
ગળોના ઉપયોગો કરવાની પદ્ધતિ. ...	૩૮	૨૧૭ ૪૧
ગળોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાવિધે. ૩૮	૨૧૬	૩૯
ગધેડાના મૂત્રના ગુણો ...	૪૫	૨૮૬ ૧૯૯
ગાડરના ધીના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૮ ૯૪
ગાડરના દહીંના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૪ ૬૪
ગાડરના દૂધના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૨ ૫૦
ગાડરીના મૂત્રના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૬ ૧૯૬
ગાઢ, સમ અને શિથિલ એઓમાંથી જે બંધ છે ટેકાળિ વાંધવો જોઈએ તે		

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
ટેકાળે તે બંધ નહીં બાંધતો બીજો બંધ વાંધવાથી નુકસાન. ...	૧૮	૧૧૨ ૧૫
ગાયના ધીના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૮ ૯૦
ગાયનાજ છાશ વગેરે પદાર્થો ઉત્તમ હોવાથી તેઓનાજ ગુણો કથા છે. ૪૫	૨૬૮	૮૮
ગાયના દહીંના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૪ ૬૦
ગાયના દૂધના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૨ ૪૭
ગુચ્છ, કરંજનાં પાનડાંના ગુણો. ...	૪૬	૩૨૦ ૧૭૫
ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ જૂદો લખવાની જરૂર નથી. ...	૪૦	૨૨૩ ૪
ગુંદાના ફળના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૧૦ ૧૦૪
ગુમથલાં શલ્યોને શોધી કાઢવાના ઉપાયો. ...	૨૬	૧૫૬ ૫
ગુન્મને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ૩૩	૧૮૫	૧૫
ગુદાશય, પશુઓ અને તેઓના માંસના ગુણો. ...	૪૬	૨૯૬ ૩૬
ગોમૂત્રના ગુણો ...	૪૫	૨૮૫ ૧૯૩
ગોઢી સંયુક્ત કરેલા દહીંના ગુણો. ...	૪૬	૩૩૩ ૨૩૧
ગોઢના મધના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૦ ૧૬૬
ગોઢના સામાન્ય ગુણો ...	૪૫	૨૭૭ ૧૪૪
ગોઢ વગેરે શેરડીના વિકારોમાં જેમ જેમ વધારે નિર્મલતા તેમ તેમ વધારે ગુણો. ...	૪૫	૨૭૮ ૧૪૭
ગંધનું વિપરીતપણું પણ માણસના મરણનું ચિહ્નરૂપ છે. ...	૩૦	૧૭૫ ૭
ગંધોના વિપરીતપણાંરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન. ...	૩૦	૧૭૫ ૯
ગંધેના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ. ૨૮	૧૬૪	૭
ગ્રામ્ય પશુઓ તથા તેઓના માંસના ગુણો. ૪૬	૨૯૮	૪૦
ઘ.		
ઘંજના ગુણો. ...	૪૬	૨૯૨ ૨૧
ઘણું કરીને ઢુટ પ્રણોમાંજ છાવ થાય છે માટે ઢુટ પ્રણોનાં ચિહ્નો. ...	૨૨	૧૩૬ ૩
ધીના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૫	૨૬૮ ૮૯
ધોડાના મૂત્રના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૬ ૧૯૭
ધોડીના ધીના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૮ ૯૫
ધોડીના દહીંના ગુણો ...	૪૫	૨૬૪ ૬૫
ધોડીના દૂધના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૩ ૫૨
ધોલીના તથા સાગના ફળના વિશેષ ગુણો. ૪૬	૩૦૮	૯૦
ચ.		
ચળેચીના તથા વટાણાના શાકના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૨૦ ૧૭૪
ચમેડના ગુણો ...	૪૬	૨૯૧ ૧૭

સુશ્રુત-સૂત્રસ્થાન.

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
ચરબી, મેદ તથા મજા એઓના ગુણો ...	૪૫	૨૭૩	૧૧૯
ચામડી વગેરેમાં અગ્નિક્રિયા કન્યા પછી			
દેખાવાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ...	૧૨	૫૯	૭
ચારોલીના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૦૫	૭૦
ચિકિત્સા કરાતાં છતાં વિકારની વૃદ્ધિ,			
મોટા વ્યાધિનું અકસ્માત્ વંધ પડી			
જંબું અને આહારના ફલનો અભાવ			
એઓ પળ મરણનાં ચિદ્રૂપ છે. ...	૩૨	૧૮૨	૯
ચિકિત્સાના ચાર પાદો અને તેઓમાં			
વૈયની શ્રેષ્ઠતા. ...	૩૪	૧૮૭	૮
ચિકિત્સાની નિષ્ફલતારૂપ અરિષ્ટ. ...	૨૮	૧૬૬	૧૩
ચિકિત્સાસ્થાનના ચાલીસ અધ્યાયોનાં			
નામો તથા 'ચિકિત્સાસ્થાન' એ			
શબ્દનો અર્થ. ...	૩	૧૫	૬
ચિત્રક અને તલવળી એઓના વિશેષ			
ગુણો. ...	૪૬	૩૧૫	૧૪૩
ચૂસેલા શેરડીના રસના ગુણો ...	૪૫	૨૭૭	૧૪૦
ચેર અને ભીલામું એઓનાં ફલોનાં તૈલોનાં			
ગુણો તથા કામો. ...	૪૫	૨૭૨	૧૧૦
ચોખા વગેરેના લોટની રાતી મદિરાના			
ગુણો. ...	૪૫	૨૭૯	૧૫૭
ચોખા વગેરેના લોટની સફેદ મદિરાના			
ગુણો. ...	૪૫	૨૭૯	૧૫૮
ચોવીશ સ્વસ્તિક યંત્રોનાં નામો, નામો			
ઉપરથી આકૃતિઓ, પ્રમાણ, વનાવટ			
તથા ઉપયોગ. ...	૭	૩૬	૪
ચોઢાના ગુણો ...	૪૬	૨૯૧	૧૩
ચંદ્રકાંતમણિમાંથી ફરેલા જલના ગુણો. ...	૪૫	૨૫૯	૨૧

છ.

છાંદ રસો એક એક કરીને વારંવાર			
ખાધા હોય તો પળ તેઓ ચલવાનું			
માણસને કશી હાની કરી શકતા			
નથી. ...	૪૨	૨૩૭	૧૫
છાત્ર મધના ગુણો. ...	૪૫	૨૭૪	૧૨૬
છાયાઓના (કાંતિઓના) વિપરીતપણા-			
રૂપ અરિષ્ટ ...	૩૧	૧૭૬	૨
છાશ નહીં દેવાના વિષયો. ...	૪૫	૨૬૬	૭૮
છાશના સામાન્ય ગુણો ...	૪૫	૨૬૬	૭૬
છુંછના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૧૬	૧૫૦
છુંછ વગેરેની ભાજીઓ અને તેઓના			
સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬	૩૧૬	૧૪૯
છેદન કરવા યોગ્ય યાધિઓ. ...	૨૫	૧૪૮	૨

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
છોડવાંઓમે કાપીને 'ઉગાડેલા ચોખા-			
ઓના ગુણો તથા શાલીવર્ગનો ઉપસંહાર. ...	૪૬	૨૮૯	૯

જ.

જવના ગુણો. ...	૪૬	૧૯૨	૧૯
જવના સાથવાથી વનાવેલી મદિરાના			
ગુણો. ...	૪૫	૨૮૦	૧૬૩
જવની મદિરાના ગુણો ...	૪૫	૨૭૯	૧૬૦
જવાસાની સાકરના ગુણો. ...	૪૫	૨૭૮	૧૫૧
જલ કેવું અને કેવા પાત્રમાં રાખેલું પીવું. ...	૪૫	૨૫૭	૧૧
જલથી ભરેલાં વાસણો રાખવાના આધારો. ...	૪૫	૨૫૭	૧૪
જલને યંદું કરવાના ઉપાયો ...	૪૫	૨૫૭	૧૫
જલને વદલે મુરા નાખીને વનાવેલા			
આસવના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૧	૧૭૨
જંઙોનાં, શીંગડાના, તથા તુંવડીના વિષય			
વિભાગ. ...	૧૩	૬૫	૩
જંઙોનાં સંસ્કૃત નામોની વ્યુત્પત્તિઓ			
અને જંઙોની ઝપ્તોની સંખ્યા આદિ. ...	૧૩	૬૬	૫
જંઙો મુકવારૂપ ઉપાયની પ્રશંસા. ...	૧૩	૬૫	૨
જંઙો લોહી પીને પડી ગયા પછી તેને			
નીચોવવાની રીતિ. ...	૧૩	૬૯	૧૨
જંઙો વલ્ગાડવાની પદ્ધતિ. ...	૧૩	૬૮	૧૧
જન્મનક્ષત્ર અને જન્મીલગ્ન એઓનું પીઠાવું			
પળ મરણના ચિદ્રૂપ છે. ...	૩૨	૧૮૨	૭
જ્વરને અસ્થાયી કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ...	૩૩	૧૮૪	૧૨
જાતિ ઉપરથી તથા શરીરના નાહાના			
મોટા કદ ઉપરથી માંસની ઉત્તમતા. ...	૪૬	૩૦૨	૫૨
જાંબૂના ફલના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૦૭	૮૦
જાંબૂનાં મથના ગુણો ...	૪૫	૨૮૧	૧૭૧
જાંબૂની, કપૂર, જાયફલ, નાહાનો			
ચળકવાબ અથવા લતાકસ્તુરી,			
મોટો ચળકવાબ અને લ્હીંગ એ-			
ઓના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬	૩૧૧	૧૧૬
જૂદા જૂદા પ્રકારના યૂષોના ગુણો. ...	૪૬	૩૩૧	૨૨૭
જૂદા જૂદા પ્રકારના શરવતોના ગુણો. ...	૪૬	૩૩૪	૨૩૩
જૂદા જૂદા પ્રકારોની વેદનાઓ ઉપરથી			
વ્રણોની પરીક્ષા. ...	૨૨	૧૩૮	૮
જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી શલ્ય કહાડવાના			
જૂદા જૂદા પ્રકારો ...	૨૭	૧૬૧	૮
જૂના ધીના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૯	૧૦૦
જૂના મથના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૨	૧૭૯
જૂના મથના ગુણો. ...	૪૫	૨૭૫	૧૩૧

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
જેઓના ગુણદોષો આ ગ્રંથમાં કહ્યા નથી		
આવાં ધાન્યો, માંસો, ફળો તથા		
શાકો વગેરેના ગુણોની કલ્પના કર-		
વાની પદ્ધતિ. ૪૬ ૩૨૭ ૨૧૫		
જે ઋતુમાં જે ક્રિયા વિરુદ્ધ હોય તે		
ઋતુમાં તે ક્રિયાથીજ મટે એવો		
કોઈ આલ્પચિક (જેનો તુરત ઉપાય		
કર્યાવિના ચાલેજ નહીં એવો.) રોગ		
ઉત્પન્ન થાય તો તેની ચિકિત્સા કર-		
વાની પદ્ધતિ. ૩૫ ૧૯૪ ૦૮		
જેના શરીરમાં શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય		
તેને કરાવવાનો વિધિ અને વૈદ્યે		
શસ્ત્ર નાખવા તથા કાઢાડવાના		
પ્રકાર. ૫ ૨૩ ૪		
જેનું મોત આવ્યું હોય તેના ઉપર ચિ-		
કિત્સા શા માટે લાગુ પડતી નથી. ૨૧ ૧૭૯ ૮		
જે રોગ પોતાના જેવાજ ગુણોવાળા		
દેશમાં થયો હોય તે રોગની તેથી		
વિપરીત ગુણોવાળાં દેશમાં ચિકિત્સા		
કરવી વધુ સુગમ પડે છે ૩૫ ૧૯૯ ૨૦		
જંગમ ઔષધોના પદાર્થો લેવાનો નિયમ. ૩૭ ૨૦૭ ૧૧		
જંગલી અહરુદ્ગુણો ૪૬ ૨૯૧ ૧૫		
જંઘાલ પ્રાણીઓ અને તેઓના ગુણો ... ૪૬ ૨૯૪ ૩૩		
જાંગલ દેશના જલ્લના ગુણો. ૪૬ ૨૬૦ ૩૭		
જાંગલવર્ગના આઠ પ્રકાર અને તે આઠ		
પ્રકારોનાં નામ. ૪૬ ૨૯૪ ૩૨		
જાંગલવર્ગના માંસમાં અમુક વિશેષ ... ૪૬ ૨૯૪ ૪૧		
જ્ઞ.		
જ્ઞાણનાં જલ્લના ગુણો ૪૫ ૨૬૦ ૩૦		
જ્ઞાણ ઘડેલી મદિરાના ગુણો ૪૫ ૨૮૦ ૧૬૧		
જ્ઞેરવગરની જલ્લોની ઉત્પત્તિના મુખ્ય		
દેશો. ૧૩ ૬૭ ૮		
જ્ઞેરવગરની જલ્લોની જાતો તથા સ્વરૂપો. ૧૩ ૬૭ ૭		
જ્ઞેરવગરની જલ્લોનું સામાન્ય લક્ષણ		
અને તેઓને પકડવાની તથા રાખ-		
વાની રીતિ. ૧૩ ૬૭ ૧૦		
જ્ઞેરી જલ્લોનાં ક્ષેત્રો અને જ્ઞેરવગરની		
જલ્લોનાં ક્ષેત્રો. ૧૩ ૬૭ ૯		
જ્ઞેરી જલ્લોનું નિરુપણ તથા તેઓના		
જ્ઞેરની ચિકિત્સા. ૧૩ ૬૬ ૬		
ટ.		
ટાઢા, ગરમ કરેલા, શેડકલા, તથા		
વહુજ ગરમ કરેલા દૂધના ગુણો ... ૪૫ ૨૬૩ ૫૭,		

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
ટીંબરુના ફલ્લના વિશેષ ગુણો ૪૬ ૩૦૭ ૮૩		
ટંક નામનું ફલ્લ કાશ્મીર દેશમાં થાય		
છે તેના ગુણો. ૪૬ ૩૦૯ ૧૦૪		
ટંકણચારના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૨૬ ૨૦૭		
ટાંકાની, ચીલની તથા પાલખની મા-		
જીના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૮ ૧૫૮		
ડ.		
ડાંભની કંકણાકાર વગેરે ચાર આકૃ-		
તિઓથી ન્હૂદી રીતના દહનોવિષે		
અને તે દહનોના ચાર પ્રકારવિષે. ૧૨ ૬૧ ૧૪		
ડાંભની ચાર આકૃતિઓ. ૧૨ ૬૦ ૧૦		
ડુંગલી (કાંદા) ના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૧૬ ૧૪૭		
ત.		
તડબૂચના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૨ ૧૨૪		
તલના લાડુઓ વગેરે, ચોઢ, સૂકાં		
શાકો, કોંટા ફુટાડેલાં ધાન્યો, સિ-		
ડાકી અને સિંડાકીની વડી, એઓના		
સામાન્ય ગુણો. ૪૬ ૩૩૩ ૨૨૮		
તરવગરનાં દહીંના ગુણો. ૪૫ ૨૬૫ ૭૨		
ત્રણવાદિ ગણ અને તેના ગુણો ૩૮ ૨૧૫ ૩૧		
તૃણપંચમૂલગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮ ૨૧૬ ૩૬		
ત્રપુસ, દર્વારુક, કર્કારુક તથા શીર્ષકૃત		
વગેરે કાકડીઓના સામાન્ય ગુણો. ૪૬ ૩૧૨ ૧૨૭		
તાડીના ફલ્લના તથા વાંજના વિશેષ		
ગુણો. ૪૬ ૩૦૮ ૯૨		
તાડી વગેરેનાં અગ્રોની મજાના ગુણો. ૪૬ ૩૨૪ ૧૯૨		
તાડી વગેરેનાં ફલ્લો અને તેઓના સા-		
માન્ય ગુણો. ૪૬ ૩૦૮ ૯૧		
તાંદલજાની માજીના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૧૭ ૧૫૬		
તાંદલજા, વગેરેની માજીઓ અને		
તેઓના સામાન્ય ગુણો. ૪૬ ૩૧૭ ૧૫૫		
ત્રાંવાના ગુણો. ૪૬ ૩૨૬ ૨૧૦		
તિલના ગુણો. ૪૬ ૨૯૨ ૧૮		
તિલના તૈલના ગુણો તથા કામો. ... ૪૫ ૨૭૦ ૧૦૧		
ત્રિકટુકગણ અને તેના ગુણો ૩૮ ૨૧૪ ૨૯		
ત્રિફલા ગણ અને તેના ગુણો. ૩૮ ૨૧૪ ૨૮		
ત્રિફલ્લના ગુણો તથા પ્રયોગ ૪૪ ૨૧૧ ૪૧		
તુલસી અને મૂસ્તુન એઓના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૫ ૧૩૯		
તુલ્યરસોવાળાં દ્રવ્યોમાં પાર્થિવત્વ વગે-		
રેની પરીક્ષા કેમ કરવી ૪૧ ૨૩૧ ૧૯		
તુષોદકના તથા સૌંદરકના ગુણો. ... ૪૫ ૨૮૪ ૧૯૦		
તેજનું લક્ષણ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ		
અને ક્ષીણતાની ચિકિત્સા ૧૫ ૮૮ ૨૪		

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
તે તે પ્રદેશમાં બાંધવાના પાટાઓની		
આકૃતિઓ બનાવવાને માટે પાટા-		
ઓનાં નામ	૧૮	૧૧૦ ૭
તે તે રસોમાં ઉત્તમ રસવાળા પદાર્થો.	૪૬	૨૨૮ ૨૨૧
દ.		
દગ્ધ જેવાની ચિકિત્સા.	૧૨	૬૪ ૨૧
દશમૂલગણ અને તેના ગુણો.	૩૮	૨૧૫ ૩૪
દર્દીની નીચે રહેલા જઠમિશ્રિત ભાગના		
ગુણો.	૪૫	૨૬૫ ૭૪
દર્દીના સામાન્ય ગુણો.	૪૫	૨૬૪ ૫૯
દર્દીની તરના ગુણો.	૪૫	૨૬૫ ૭૧
દ્રવ્યોના ગુણોની સંક્ષિપ્ત સંખ્યા.	૩૮	૨૦૮ ૨
દ્રવ્યોનાં કામોને પળ અનુમાનથી જાણી		
લેવાં.	૪૧	૨૨૯ ૧૧
દ્રવ્યોનાં કાલ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણ,		
ઉપાય અને ફલ	૪૧	૨૨૮ ૯
દ્રવ્યોના ભેદથી શુક્તોના ગુણોના ભેદ.	૪૫	૨૮૪ ૧૮૯
દ્રવ્યોને લીધે શરીરોમાં દોષોની સમતા,		
વૃદ્ધિ તથા ક્ષીણતા.	૪૧	૨૩૧ ૨૦
દાક્ષવાધી ફોલા તથા જ્વર વગેરે થવાનું		
કારણ.	૧૨	૬૨ ૧૫
દાક્ષેલાની શાંતિને માટે ચિકિત્સા.	૧૨	૬૨ ૧૬
દાદિમના વિશેષ ગુણદોષ.	૪૬	૩૦૪ ૬૦
દાદિમ વગેરે ફલો તથા તેઓના સા-		
માન્ય ગુણો.	૪૬	૩૦૪ ૫૯
દાલ મધના ગુણો.	૪૫	૨૭૫ ૧૨૯
દ્રાક્ષ તથા શેલડીનો રસ તેઓના આસ-		
વના ગુણો.	૪૫	૨૮૧ ૧૭૫
દ્રાક્ષના મધના ગુણો.	૪૫	૨૭૯ ૧૫૫
દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૦૮ ૯૭
દ્રાક્ષ વગેરે ફલો અને તેઓના સામાન્ય		
ગુણો.	૪૬	૩૦૮ ૯૬
દિવસના પાછલા પોહોરમાં દોહેલા દૂધના		
ગુણો.	૪૫	૨૬૩ ૫૬
દિવસે કરેલો આહાર અજીર્ણ હોય તો		
રાતે આહાર કરવાની હરકત નથી		
પણ રાતે કરેલો આહાર અજીર્ણ		
હોય તો દિવસે આહાર કરવામાં		
હરકત છે	૪૬	૩૫૧ ૨૪૨
દીક્ષા આપવાનો કોને અધિકાર છે.	૨	૧૨ ૪
દીક્ષા આપવાનો વિધિ.	૨	૧૧ ૩
દુષ્ટ લોહી સવાવવામાં ન આવે તો શું		

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
યાગ, લોહીનો અતિસ્રાવ શાથી થાય .		
અને તે થાય તો શી પીડાઓ થાય.	૧૪	૭૬ ૧૬
દૂતને વૈદ્યને ઘેર જતાં અને વૈદ્યને		
રોગીને ઘેર જતાં કેવાં શુકનો તથા		
કેવાં નિમિત્તો થાય તો હિતકારી		
ગણવાં અને કેવાં થાય તો અશુભ		
ગણવાં.	૨૯	૧૭૦ ૧૩
દૂતોનાં અશુભ ભાષણ	૨૯	૧૬૭ ૫
દૂતોનાં અશુભ વેષ (તથા અંગ).	૨૯	૧૬૭ ૪
દૂતોના સમાગમમાં અશુભ તિથિઓ.	૨૯	૧૬૮ ૧૦
દૂતોની અશુભ ચેષ્ટાઓ.	૨૯	૧૬૭ ૬
દૂતોની અશુભ વેષ્ટા.	૨૯	૧૬૮ ૮-૯
દૂતોનું અશુભ દર્શન.	૨૯	૧૬૬ ૩
દૂધ તથા ઘી તેઓમાં ઉત્તમ.	૪૬	૩૨૭ ૨૨૦
દૂધના આઠ ભેદ.	૪૫	૨૬૧ ૪૫
દૂધના સામાન્ય ગુણો.	૪૫	૨૬૧ ૪૬
દૂધની તરના ગુણો.	૪૫	૨૬૭ ૮૭
દૂધમાંથી કાઢાડી લીધેલા માંસળના		
ગુણો.	૪૫	૨૬૭ ૮૬
દૂધને વલોવીને કાઢાડેલા માંસળના		
ધીના ગુણો.	૪૫	૨૬૯ ૯૮
દૂધેલાના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૨ ૧૨૫
દેશની પરીક્ષા.	૩૫	૧૯૮ ૧૯
દેહના સંબંધમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ.	૩૫	૧૯૭ ૧૪
દેહની પરીક્ષા.	૩૫	૧૯૭ ૧૩
દૈવે કરી રાખેલા છિદ્ર વિના બીજા પ્રદે-		
શોર્મા વીંધાઈ જાય તો તેથી થતા		
ઉપદ્રવો તથા તેઓની ચિકિત્સા.	૧૬	૯૪ ૪
દોડીંગા લીંબૂના ગુણો.	૪૬	૩૦૬ ૭૭
દોષ વગરના કાનને વધારવા માટે		
અભ્યંગ.	૧૬	૯૮ ૧૧
દોષાદિકનાં પ્રમાણો મુકરર થયાવિના		
તેઓની સમતા શી રીતે જાણી		
શકાય.	૧૫	૯૨ ૩૦
દોષાદિકનાં લક્ષણો કેહેવાનું કારણ.	૧૫	૭૯ ૨
દોષાદિકની જે સમતા તેજ આરોગ્ય		
અથવા સ્વસ્થતા છે.	૧૫	૯૨ ૩૩
દોષો ઉપરથી પાટા બાંધવાનો ભેદ.	૧૮	૧૧૨ ૧૨
દોષો સૂચવેલું મરણ પળ પ્રવલ ઉપા-		
યોથી ટાળી શકાય છે.	૨૮	૧૬૪ ૩
દોષોજ ધાતુઓના, મળોના અને ઉપધા-		
તુઓના ક્ષયમાં કારણરૂપ છે.	૧૫	૯૧ ૨૮

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
दोषो, धातुओ, मळो तथा उपधातुओ			
एओनी अतिवृद्धिनी चिकित्सा. ...	१५	८५	१०
दोषोना, धातुओना, मळोना, उपधातु-			
ओना तश्च बलना क्षय उपर आ-			
हारनो सामान्य प्रकार तथा केवा			
क्षयवाळने असाध्य समजवो ते. ...	१५	८८	१५
दोषोनां स्थानको. ...	२१	१२६	४
दोषोनी अतिवृद्धिनां लक्षणो. ...	१५	८४	१६
दोषोनी उत्पत्ति अमुक भूतोथी थई छे. ...	४२	२३२	६
दोषोनी चिकित्साना पांचमा कालरूप			
व्यक्ति. ...	२१	१३४	१६
दोषोनी क्षीणतानां लक्षणो तथा चि-			
कित्सा. ...	१५	८१	११
दोषोनुं संशोधन करवानो संग्रह. ...	६	३५	१६
दोषोनी अने व्याधिओनी नित्य संबंध			
छे के अनित्य संबंध छे? ...	१४	१४७	५
दोषोनी चिकित्साना चोथा कालरूप			
स्थानसंश्रय. ...	२१	१३३	१५
दोषोनी चिकित्साना छद्मा कालरूप भेद. ...	२१	१३४	१७
दोषोनी चिकित्साना त्रीजा कालरूप			
प्रसर. ...	२१	१३२	१४
दोषोनी चिकित्साना पेहेला कालरूप चय			
अने चयनां लक्षणो. ...	२१	१२९	१२
दोषोनी तथा लोहीनी चिकित्साना			
वीजा कालरूप प्रकोप अने तेना			
समयो. ...	२१	१३०	१३
दोषो वगेरेनी वृद्धिनां लक्षणो केहेवानो			
आरंभ अने वृद्धिनुं कारण. ...	१५	८३	१५
दोषो वगेरेनी क्षीणता थवानां कारणो. ...	१५	८१	१०
ध.			
धन्वंतरि ए करेलो उत्तरनो आरंभ. ...	४६	२८७	
धन्वंतरिना सिद्धांतमां द्रव्य, रस, वीर्य			
अने विपाक ए चारेनी प्रधानता छे			
अने ए चारमां पण द्रव्यनी विशेष			
प्रधानता छे. ...	४०	२२५	७
धरतीना खारा वगेरे लवणोना गुणो ...	४६	३२६	२०२
धातुओनी वृद्धिनां लक्षणो. ...	१५	८४	१७
धातुओनी क्षीणतानां लक्षणो तथा			
चिकित्सा. ...	१५	८२	१२
धातु शब्दनो अर्थ तथा रुधिर संबंधी			
विषयनो आरंभ. ...	१४	७४	१२
धान्यवर्गमां उत्तम धान्यो. ...	४६	३२७	२१६
धान्याम्लना गुणो. ...	४५	२८४	१९१

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
धान्योनी उपयोग करवामां साधारण			
समजण अने उपसंहार. ...	४६	२९३	३०
धान्योमां तथा मांसोमां प्रधान. ...	४६	३२८	२२३
धाम्बडानां फळ, गंगेटीनां फळ अने आ-			
सोंदरानां फळ एओना विशेष गुणो. ...	४६	३०७	८५
ध्रामणां विशेष गुणो. ...	४६	३०७	८७
धुमाडाथी उपघात पामेलानी चिकित्सा. ...	१२	६४	२०
धुमाडावते जे उपघात थयो होय तेनां			
लक्षणो. ...	१२	६३	१९
धोळा सर्पपना गुणो. ...	४६	२९३	२७
धोळी साटोडीनी भाजीना विशेष गुणो. ...	४६	३१७	१५४
धोळी साटोडी वगेरेनी भाजीओ अने			
तंओना सामान्य गुणो. ...	४६	३१७	१५३
न.			
नदीओना गुण. ...	४५	३५८	१७
नदीना जळना सामान्य गुणो. ...	४५	२५९	२४
नदी वगेरेना मत्स्योना कथा अवयवो			
हलका होय छे अने कथा अवयवो			
भारे होय छे. ...	४६	३०१	५०
नयळा रोगीने वळवान संशोधन नहि देबुं. ...	३९	२२०	१४
नवा मधना गुणो. ...	४५	२८२	१७८
नवा मधना गुणो. ...	४५	२७५	१३०
नहुं अथवा जूनुं औषध केवी स्थितिनुं			
लेबुं. ...	३७	२०७	१०
नहीं बगडेली ऋतुओनां लक्षणो. ...	६	३३	१४
नहीं बाधेला कुवाना जळना गुणो. ...	४५	२५९	२९
नहीं रुझाएला कानने वधारवामां हरकत. ...	१६	९९	१३
निसोन्नरना बीजना तैलना गुणो. ...	४५	२७२	११४
न्यग्रोधादिगण अने तेना गुणो. ...	३८	२१३	२४
नागरवेलनां पानना गुणो. ...	४६	३२०	१७६
नादेय मत्स्यो अने तंओना गुणो. ...	४६	३००	४७
नारंगीना विशेष गुणो. ...	४६	३०६	७१
नाहाना फनसना विशेष गुणो. ...	४६	३०५	६८
नाळा नामनो पाणीमां वेलो थाय छे			
तेनी भाजीना गुणो. ...	४६	३१९	१६९
नाळीएरना जळना गुणो. ...	४५	२६१	४२
नाळीएरना विशेष गुणो. ...	४६	३०८	९३
नित्यसंबंध के अनित्यसंबंध कशुं नथी			
पण जूदाज प्रकारनो संबंध छे. ...	२४	१४८	७
नित्यसंबंध मानवामां पण दोष अने			
अनित्यसंबंध मानवामां पण दोष. ...	२४	१४७	
निदानस्थानना सोळ अध्यायोना नामो			
तथा 'निदानस्थान' ए शब्दनो अर्थ. ...	३	१४	

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
નિપિદ્ધ આચરણ કરવાથી હાનિ. ...	૧૯	૧૧૮	૮
નોખનોખા પ્રકારના મધ્યપદાર્થોના ગુણો. ૪૬	૩૩૫	૨૩૬	
નોખનોખા પ્રકારનાં રાંધેલાં અન્નોના ગુણો. ૪૬	૩૨૮	૨૨૫	
નોખનોખા પ્રકારનાં રાંધેલાં માંસોના ગુણો. ૪૬	૩૩૦	૨૨૬	
નોખનોખા વર્ણોંપરથી શીંગોના ગુણો. ૪૬	૨૯૨	૨૩	
પ.			
પત્તીશ ઉપયંત્રોનાં નામ તથા ઉપયોગ. ૭	૩૯	૯	
પટોલાદિગણ અને તેના ગુણો. ...	૩૮	૨૧૨	૧૭
પથરીને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશેષ			
૫ ઉપદ્રવો. ...	૩૩	૧૮૪	૯
પદાર્થોના હલકાપણનો તથા ભારેપણનો			
વિચાર અને તે કેવાં માણસોને ભારે			
છે તથા કેવાં માણસોને ભારે નથી. ૪૬	૩૪૧	૨૩૭	
પરચુરણ શીંગોના ગુણો. ...	૪૬	૨૯૩	૨૪
પરપોટી તથા આગીઆની માજીના			
વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૨૦	૧૭૨
પરસ્પરમાં રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી			
વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થોનું આવ-			
શ્યક અહિતપણું. ...	૨૦	૧૨૩	૧૦
પરિચારકરૂપી પાયો કેવો જોઈએ. ...	૩૪	૧૮૮	૧૨
પરુષકાદિગણ અને તેના ગુણો. ...	૩૮	૨૧૩	૨૨
પર્ણમુગો તથા તેઓના માંસના ગુણો ...	૪૬	૨૯૭	૩૮
પલ વગેરે માપોથી દોષાદિકનાં પ્રમાણો			
નહિં કેવાનું કારણ. ...	૧૫	૯૨	૨૯
પલ્વલના (સૂર્ય મૃગશિર નક્ષત્રમાં આવે			
ત્યારે સૂકાઈ જનારા ખાડાના) જ-			
ઢના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૦	૩૪
પ્રકોપ પામેલા દોષોનું સંશોધન કરવાનો			
સામાન્ય સમય. ...	૬	૩૦	૭
પ્રકૃતિની તથા ઔષધની પરીક્ષા. ...	૩૫	૧૯૮	૧૭
પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુઓનાં કર્મરૂપ લક્ષણો. ૧૫	૮૦	૮	
પ્રકૃતિસ્થ કફનું કર્મરૂપ લક્ષણ. ...	૧૫	૮૦	૫
પ્રકૃતિસ્થ દોષોનું, ધાતુઓનું, મળોનું			
તથા ઉપધાતુઓનું રક્ષણ કરવાની			
મલામળ. ...	૧૫	૮૧	૯
પ્રકૃતિસ્થ ધાતુઓનાં કર્મરૂપ લક્ષણો. ૧૫	૮૦	૬	
પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનું કર્મરૂપ લક્ષણ. ...	૧૫	૭૯	૪
પ્રકૃતિસ્થ મળોનાં કર્મરૂપ લક્ષણો. ...	૧૫	૮૦	૭
પ્રકૃતિસ્થ (જેવી જોઈએ તેવી સ્થિતિમાં			
રહેલા) વાયુનું કર્મરૂપ લક્ષણ. ...	૧૫	૭૯	૩
પ્રતિસારણીયક્ષાર વેનાવવાનો પ્રકાર. ૧૧	૫૨	૬	
પ્રતિસારણીયક્ષાર મૂકવાનો પ્રકાર. ...	૧૧	૫૪	૮

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
પ્રતુદ પક્ષીઓ અને તેઓના માંસના			
ગુણો. ...	૪૬	૨૯૬	૩૫
પ્રત્યેક રસના જૂદા જૂદા ગુણ તથા દોષો. ૪૨	૨૩૫	૧૨	
પ્રત્યેક રસનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ...	૪૨	૨૩૪	૧૧
પ્રત્યેક રસનાં દ્રવ્યો. ...	૪૨	૨૩૬	૧૩
પ્રથમ કયા કયા પદાર્થોમાં ક્રિયાઓનો			
અભ્યાસ કરાવવો ...	૯	૪૫	૩
પ્રમાતમાં દોહેલા દૂધના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૩	૫૫
પ્રમાણથી અહિત થતા પદાર્થો. ...	૨૦	૧૨૨	૭
પ્રમેહને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશિષ્ટ			
ઉપદ્રવો. ...	૩૩	૧૮૩	૫
પ્રમહંસપક્ષીઓ અને તેઓના માંસના ગુણો. ૪૬	૨૯૬	૩૭	
પ્લવ પક્ષીઓ તથા તેઓના માંસના ગુણો. ૪૬	૨૯૯	૪૪	
પાકા તથા કાચા મધના ગુણો. ...	૪૫	૨૭૫	૧૩૨
પાકિમક્ષારના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૨૬	૨૦૬
પાકેલા સોજાને નહિં કાપવાથી નુકસાન			
થવામાં દૃષ્ટાંત. ...	૧૭	૧૦૭	૧૪
પાંચમા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે અમુક			
રસોથી અમુક દોષો હણાય છે તેમાં			
શાશાં કારણો છે. ...	૪૨	૨૩૩	૧૦
પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તરતંત્રના અધ્યા-			
યોની સંખ્યા. ...	૧૩	૨	
પાટો કેવી રીતે બાંધવો. ...	૧૮	૧૧૧	૯
પાટો નહિં બાંધવાથી નુકસાન. ...	૧૮	૧૧૩	૧૭
પાટો બાંધવાથી અસાધારણ લાભ. ...	૧૮	૧૧૩	૧૮
પાંડુરોગને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ૩૩	૧૮૫	૧૭	
પાનીયક્ષાર વનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ. ૧૧	૫૨	૫	
પ્રાણીઓનું મરણ ત્રણમાંના એક કારણથી			
થાય છે. ...	૩૧	૧૭૯	૭
પિંડાલુકના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૨૩	૧૮૭
પિત્ત અને અગ્નિ એઓ ભિન્ન ભિન્ન નથી			
પણ એકજ છે. ...	૨૧	૧૨૭	૫
પિત્તના પ્રાધાન્યથી, પણ સોજાનો પાક			
આય છે, અને તે પાક, ઉપર કહેલા			
પાકથી જૂદો માનવામાં આવે છે ...	૧૭	૧૦૫	૯
પિત્તનાં સંશમન દ્રવ્યો. ...	૩૯	૨૧૯	૧૧
પિત્તનાં સ્થાનપરત્વે જૂદાં જૂદાં કામો			
તથા કામો ઉપરથી જૂદાં જૂદાં નામો. ૨૧	૧૨૭	૬	
પિત્તનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગી સ્વભાવરૂપ			
લક્ષણ. ...	૨૧	૧૨૮	૭
પિત્તરોગીને માટે સ્વિરેચન. ...	૪૪	૨૪૩	૪
પિપ્પલ્યાદિગણ અને તેના ગુણો. ...	૩૮	૨૧૦	૧૩

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
પ્રિયંગ્વાદિગણ તથા અંબઘાદિગણ અને તે		
વન્નેના ગુણો.	૩૮	૨૧૩ ૧૨૩
પીંગલેલા ઘીની ઉપર જામેલા ઘાટા		
માગના ગુણો.	૪૫	૨૬૯ ૬૯
પીપલ તથા મરી વગેરે પદાર્થો અને		
તેઓના સામાન્ય ગુણો.	૪૬	૩૧૩ ૬૨૯
પીપલના વિશેષ ગુણો	૪૬	૩૧૩ ૧૩૦
પીલુના ફલના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૦ ૧૦૯
પુષ્કરવર્તિના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૦૭ ૮૮
પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા.	૩૭	૨૦૫ ૧૩
પૃથ્વીનું જલ કયા સમયમાં ભરી લેવું.	૪૫	૨૫૮ ૧૮
પૃથ્વીનું જલ કેવું હોય તે લેવું.	૪૫	૨૫૭ ૧૧૬
પૃથ્વીપર પડેલા વરસાદના જલના સાત		
પ્રકાર અને તેઓમાં કયા પ્રકારનું		
જલ કઈ ઋતુમાં સેવવું.	૪૫	૨૫૫ ૭
પૃથ્વીપર પડેલા વરસાદનું નવું જલ પી-		
ત્રથી અને તે જલમાં નાદાવાથી રોગો		
થાય છે.	૪૫	૨૫૬ ૮
પૃથ્વીમાંથી ભપકીને નીકળતા જલના		
ગુણો.	૪૫	૨૬૦ ૩૧
પોથીની ભાજીના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૭ ૧૫૭
પૌત્તિક મધના ગુણો.	૪૫	૨૭૪ ૧૨૨
ફ.		
ફનસના વિશેષ ગુણો	૪૬	૩૦૮ ૯૪
ફલ્લવર્ગમાં ઉત્તમ ફલ્લો.	૪૬	૩૨૬ ૨૧૮
ફલ્લોના ગુણો.	૪૬	૨૯૧ ૧૪
ફલ્લોની મજાઓના ગુણો.	૪૬	૩૧૧ ૧૧૯
બ.		
વકરીના ઘીના ગુણો.	૪૫	૨૬૮ ૯૧
વકરીના દહીંના ગુણો.	૪૫	૨૬૪ ૬૧
વકરીના દૂધના ગુણો	૪૫	૨૬૨ ૪૮
વકરીના મૂત્રના ગુણો	૪૫	૨૮૫ ૧૯૫
વઘાઈ આંબલીના ફલ્લના ગુણો.	૪૬	૩૦૭ ૮૨
વગડેલા જલનાં લક્ષણો.	૪૫	૨૫૬ ૯
વગડેલા જલને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો. ૪૫	૨૫૬	૧૦
વગડેલા દૂધના માવાના સાત દિવસની		
અંદરના સ્ત્રીના અને ફાટી ગયા		
દૂધના પાણીના ગુણો.	૪૫	૨૬૭ ૮૩
વગડેલા લોહીનાં તથા શુદ્ધ લોહીનાં		
લક્ષણો.	૧૪	૭૪ ૧૩
વગડેલા લોહીને તમામ સવાવી નાશ-		
વાનો આપ્રહ નહિં રાત્રવાવિષે.	૧૪	૭૯ ૨૦

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
વગડેલું તથા ઋતુવગર પડેલું જલ છોડી		
દેવું.	૪૫	૨૫૭ ૧૨
વગડવાથી જેમાં નાદાની નાદાની માંઘ્યો		
પડી ગઈ હોય એવી છાશના ઉપરના		
માગના તથા વગડેલા દહિંના ઉપરના		
માગના ગુણો.	૪૫	૨૬૭ ૮૨
વદામ વગેરેનાં ફલ્લો અને તેઓના સા-		
માન્ય ગુણો.	૪૬	૩૦૯ ૧૦૧
વન્ને કામ કરનારાં દ્રવ્યોનો કયો ભાગ		
લેવો.	૩૯	૨૧૮ ૭
વલની પરીક્ષા	૩૫	૧૯૮ ૧૫૮
વલના ક્ષયની ચિકિત્સા.	૧૫	૮૭ ૨૩
વલનું લક્ષણ તથા વલના ક્ષયનું લક્ષણ. ૧૫	૮૬	૨૨
વાંધ્યાવગરના કૂવાના, વાંધેલા કૂવાના		
અને વાવના મત્સ્યોના ગુણો.	૪૬	૩૦૧ ૪૯
વાર જાતની શેલડીઓના ગુણ.	૪૫	૨૭૬ ૧૩૮
બાલકના કાન વીંધવાનું પ્રયોજન, સમય,		
પદ્ધતિ અને વીંધ્યા પછીની ક્રિયા. ૧૬	૯૩	૨
બ્રાહ્મી અને ગઢજીમી એઓના વિશેષ		
ગુણો.	૪૬	૩૧૮ ૧૬૧
બ્રાહ્મી વગેરેની ભાજીઓ તથા તેઓના		
સામાન્ય ગુણો.	૪૬	૩૧૮ ૧૬૦
બિહલૂણના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૨૫ ૧૯૭
બિલેશય પ્રાણીઓ તથા તેઓના માંસના		
ગુણો.	૪૬	૨૯૭ ૩૯
વીજાં પળ અમુક વિપરીત ચિહ્નો મરણની		
સૂચના આપે છે.	૩૨	૧૮૦ ૪
વીજાં શાસ્ત્રોના જે વિષયો આ શાસ્ત્રમાં		
આવે છે તેઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન શી રીતે		
મેળવવું.	૪	૨૦ ૩
વીજોરાંના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૦૫ ૬૫
વીજાંના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૦૮ ૮૯
વીજાં શીવાય વીજાં ફલ્લો પાકેલાં હોય		
તે ગુણકારી છે.	૪૬	૩૧૧ ૧૨૦
વૃહત્યાદિગણ અને તેના ગુણો.	૩૮	૨૧૨ ૧૬
વે તાલચંત્રોનાં પ્રમાણ, આકાર તથા		
ઉપયોગ.	૭	૩૭ ૬
વે સંદેશચંત્રોનાં પ્રમાણ તથા ઉપયોગ. ૭	૩૭	૫
વેહેડાના કાથથી તથા ગોઠથી બનાવેલા		
અને જેને પુષ્પો વગેરેનો સંસ્કાર		
આપ્યો હોય એવા મધના ગુણો.	૫૫	૨૬૧ ૧૭૦
વેહેડાના ગુણો.	૪૬	૩૧૦ ૧૧૪

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
વેહેડાની છાલ નાચીને બનાવેલી મદિ-			
રાના ગુણો.	૪૫	૨૮૦	૧૬૨
બોરના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૦૪	૬૨
વોલસરીના ફઠના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૦૭	૮૪
મ.			
મગદરને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશિષ્ટ			
ઉપદ્રવો.	૩૩	૧૮૩	૮
માવનાઓ દેવાથી વધારે ફઠ.	૪૩	૨૪૨	૮
ધ્રામર મધના ગુણો.	૪૫	૨૭૪	૧૨૩
મીલામાના દીડીયાના ગુણો.	૪૬	૩૦૯	૧૦૩
મૂંછિપરત્વે ચોલાઓના ગુણો	૪૬	૨૮૯	૭
ભેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.	૨૫	૧૪૯	૩
મૈશના ધીના ગુણો.	૪૫	૨૬૮	૯૨
મૈશના દૂધના ગુણો.	૪૫	૨૬૩	૫૧
મૈશના દહીંના ગુણો.	૪૫	૨૬૪	૬૨
મૈશના મૂત્રના ગુણો.	૪૫	૨૮૫	૧૨૪
મોરીંગળીના ડોડવાના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૯	૧૬૩
મ.			
મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની જાતો અને			
તેઓના ગુણો.	૪૬	૨૯૦	૧૧
મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની શીંગોના			
ગુણો.	૪૬	૨૯૩	૨૫
મટાળાના શાકના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૬	૧૪૮
મળિઓ તથા તેઓના ગુણો.	૪૬	૩૨૭	૨૧૪
મત્સ્યોના બે ભેદ.	૪૬	૩૦૦	૪૬
મદિરા ઉપરની આછના ગુણ	૪૫	૨૭૯	૧૫૯
મદિરાની નીચેના કૂચના ગુણો.	૪૫	૨૮૦	૧૬૫
મદિરાની નીચે રહેલા ભાગના ગુણો	૪૫	૨૮૦	૨૬૪
મથના સામાન્ય ગુણો	૪૫	૨૭૯	૧૫૪
મથ શરીરમાં કેવી રીતે મદને ઉત્પન્ન			
કરે છે.	૪૫	૨૮૩	૧૮૪
મથ પીનારની સત્વ આદિ ગુણો ઉપરથી			
જૂદી જૂદી ચેષ્ટાઓ.	૪૫	૨૮૪	૧૮૬
મથ તથા ગોઠ એઓને મિશ્રિત કરીને			
બનાવેલા આસવના ગુણો	૪૫	૨૮૧	૧૭૩
મથના સામાન્ય ગુણો	૪૫	૨૭૩	૧૨૦
મથની આઠ જાતિઓ.	૪૫	૨૭૪	૧૨૧
મથની સાકરના ગુણો.	૪૫	૨૭૮	૧૫૦
મથનું અજીર્ણ મહાકષ્ટદાયી છે.	૪૫	૨૭૬	૧૩૬
મથને ઉષ્ણ ઉપચારોથી તથા આંતરીક્ષ			
જઝથી વિરોધ છે	૪૫	૨૭૫	૧૩૪
મથ યોગવાદી હોવાને લીધે ઘણાં કામો			
તરનાર છે	૪૫	૨૭૫	૧૩૩

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
મથુર શાકોના સામાન્ય ગુણો	૪૬	૩૨૨	૧૮૦
મથુર શરીર થવાનો ઉપાય અને મથુર			
શરીરવોઝની પ્રશંસા.	૧૫	૯૧	૨૭
મર્મવગરની એકલી શિરાજ જખમ પામે			
તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે.	૨૫	૧૫૨	૧૭
મર્મવગરની એકલી ક્ષાયુ જખમ પામે			
તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે.	૨૫	૧૫૨	૧૮
મર્મવગરનું એકલું અસ્થિજ જખમ પામે			
તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે.	૨૫	૧૫૨	૨૦
મર્મવગરનો એકલો સંધિ જખમ પામે			
તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે.	૨૫	૧૫૨	૧૯
મરીની વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૩	૧૩૧
મહુડાના ફૂલના તથા ફઠના વિશેષ			
ગુણો.	૪૬	૩૦૬	૧૦૦
મહુડાના ફૂલના મથના ગુણો.	૪૫	૨૮૧	૧૭૬
મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવાની			
રાવના ગુણો.	૪૫	૨૭૮	૧૫૩
મહુડાનાં, સીવળનાં તથા શાકરાનાં			
ફઠોનાં તેઓના ગુણો તથા કામો.	૪૫	૨૭૨	૧૦૯
મઝોની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો.	૧૫	૮૫	૧૮
મઝોની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો તથા ચિ-			
કિત્સા.	૨૫	૮૩	૧૩
માંસગળના સામાન્ય ગુણો.	૪૫	૨૬૭	૮૪
માંસગળના મૂત્રનાં ગુણો.	૪૫	૨૮૬	૨૦૧
માંસોઈએ સોડીને કરેલા તઝાવના જ-			
ઠના ગુણો	૪૫	૨૫૯	૨૬
માંસ જો પોતાના મર્મમાં જખમ પામે તો			
કેવાં ચિહ્નો થાય છે.	૨૫	૧૫૩	૨૨
માંસોની બે મુખ્ય વર્ગોમાં વેહેંચળ.	૪૬	૨૯૪	૩૧
માંસવર્ગનો સંક્ષિપ્ત સાર.	૪૬	૩૦૩	૫૮
માંસવર્ગમાં ઉત્તમ માંસો.	૪૬	૩૨૭	૨૧૭
માક્ષિક મથનાં ગુણો.	૪૫	૨૭૪	૧૨૫
મીઠોઠથી વમન કરાવવાના એકત્રીશ			
યોગો.	૪૩	૨૩૮	૨
મીઠા પટોઠના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૯	૧૬૪
મીઠી છાશના તથા શાદી છાશના ગુણો.	૪૫	૨૬૬	૮૦
મુષ્કકાદિગળ અને તેના ગુણો.	૩૮	૨૧૦	૧૧
મુસ્તાદિગળ અને તેના ગુણો.	૩૮	૨૧૪	૨૭
મૂઢગર્ભને અસાધ્ય કરી દેનારા વિશિષ્ટ			
ઉપદ્રવો.	૩૩	૧૮૪	૧૦
મૂઢાના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૫	૧૪૫
મેલા જઠને નિર્મૂલ કરવાના ઉપાયો.	૪૫	૨૫૭	૧૩

अ० पृष्ठ. अंक.	अ० पृष्ठ. अंक.
मोटा अथवा नाहाना सोजाने चिकित्सा	रसोना मुख्य वेज भेदो होवाविषे
वगर राखवाथी मोटी हरकत. ... १७ १०७ १२	केटलाएकनो मत. ... ४२ २३२ ८
य.	रसोना विपरीतपणारूप अरिष्टनुं विशेष
याप्य त्रणोनी निर्देश अने 'याप्य'	व्याख्यान. ... ३० १७५ ८
शब्दनो अर्थ. ... २३ १४१ ७	रसोनी सामान्य स्वभाव. ... ४२ २३२ ७
योग्य बंधे (पाटो) बांधवाथी लाभ. ... १८ ११२ १६	रक्षा कर्मा पछीनी इतिकर्तव्यता. ... ५ २६ १३
यंत्राथी पीलेली शेलडीना रसना गुणो. ... ४५ २७७ १४१	रक्षानी क्रियानो विधि. ... ५ २५ १२
यंत्रो केवां जोईए. ... ७ ३६ ३	रोगोना अने खाडवोना विशेष गुणो ... ४६ ३३३ २२९
यंत्रोनां कामोनी संख्यानो नियम नहि	राजवैद्ये पुरोहितना मतमां वर्त्तुं. ... ३४ १८६ ५
होवाविषे. ... ७ ४० ११	सणना फळना विशेष गुणो. ... ४६ ३०७ ८१
यंत्रोना गुणो. ... ७ ४० १३	राता सर्पपना गुणो. ... ४६ २९३ २८८
यंत्रोना दोषो. ... ७ ४० १२	राहाराडीनी, बांदानी तथा फांग्यनी
यंत्रोनी संख्या तथा यंत्रोना प्रकारो. ... ७ ३५ २	भाजीओना विशेष गुणो ... ४६ ३१७ १५१
यंत्रोनां कामो ... ७ ३५ १०	राक्षसो वगैरेनो उपद्रव न थवा देवानो
र.	विधि. ... १९ ११७ ६
रक्तपित्तने असाध्य करी देनारा उपद्रवो. ३३ १८५ १८	रीगणां, कंटोलां, तथा कारेलां, एषोना
रस जलनोज छे ... ४२ २३१ २	विशेष गुणो. ... ४६ ३१९ १६५
रसथी, वीर्यथी तथा विपाकथी परस्पर	रूपोना विपरीतपणारूप अरिष्टनुं विशेष
विरुद्ध, वे बे पदार्थो. ... २० १२२ ८	व्याख्यान. ... ३० १७६ ११
रसना छ प्रकार अने छ प्रकारमांथी	रूपाना गुणो. ... ४६ ३२६ २०९
त्रेसठ प्रकार थवाविषे. ... ४२ २३१ ३	रूपोनुं विपरीतपणं पण माणसना मर-
रसनी विकृत तथा अविकृत गतिने	णनुं चिह्न छे. ... ३० १७४ ५
अनुमानथी जाणवाविषे. ... १४ ७० ३	रोगने उत्पन्न करनारा दोषोमां कयो
रसनुं विपरीतपणं पण माणसना मरणनुं	मुख्य छे अने कयो गौण छे ते जा-
चिन्ह छे. ... ३० १७४ ६	णवानी अने जाणी चिकित्सा कर-
रसनुं स्वरूप, स्थान तथा कामो. ... १४ ७० २	वानी पद्धति. ... २१ १३५ १९
रस महिने महिने वीर्य तथा रज रूप	रोगीना शुभ अथवा अशुभ भविष्यनी
थतां छतां पण बालकोने तथा कन्या-	परीक्षा कया कया पदार्थो उपरथी
ओने वीर्य तथा रज न देखावानुं	आयछे. ... २९ १६६ २
कारण. ... १४ ७४ १०	रोगीने जमाज्या पछी तेना शरीरमां
रसमांथीज धातुओनी उत्पत्ति, रसथीज	शस्त्रक्रिया करवानुं कहुं तेनो अपवाद. ५ २३ ९
धातुओनुं पोषण अने रसनुं रक्षण	रोगीने शल्यरहित कयारे केवो. ... २६ १५७ ८
करवानी भलामण ... १४ ७२ ८	रोगीरूपी पायो केवो जोईए. ... ३४ १८८ १०
रसमांथी लोही बनवाविषे ... १४ ७१ ५	रोगोना सात प्रकार. ... २४ १४४ ३
रसशब्दनो विग्रह, प्रत्येक धातुओमां	रोगीनी सुखसाध्यता, असाध्यता, अने
रसनी स्थितिनी काल, एक महिने	कष्टसाध्यता. ... ३५ २०० २१
रसनुं वीर्यरूपे गोठवांनुं अने वाजी-	रोगोने जाणवाना छ उपायोनुं विवेचन. १० ४७ ४
करण आदि ओषधिओनो विशेष	रोद्रादिगण अने तेना गुणो. ... ३८ २०९ ८
चमत्कार. ... १४ ७२ ९	ल.
रस सौम्य पदार्थ छे के तैजस पदार्थ छे?	लघुपंचमूलगण तथा बृहत्पंचमूलगण
(चंद्रात्मक छे के अग्न्यात्मक छे?) १४ ७१ ४	अने तेओना गुणो. ... ३८ २१५ ३३
रसोना त्रेसठ संयोग ... ४२ २३७ १४	लघुपंचमूल, बृहत्पंचमूल, वल्लीपंचमूल,
	कंदकपंचमूल अने तृणपंचमूल ए-
	ओना जूदा जूदा सामान्य गुणो. ... ३८ २१६ ३७

	અં. પૃષ્ઠ.	અંક.
લતાકસ્તૂરીના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬ ૩૧૧	૧૧૮
લવણો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬ ૩૨૪	૧૧૪
લસણના વિશેષ ગુણો ...	૪૬ ૩૧૬	૧૪૬
લાજ વગેરેના વિપરીતપણારૂપ અરિષ્ટ. ૩૧	૧૭૬	૩
લાંબા, મધ્યમ તથા અલ્પ આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગ પ્રત્યંગોના પ્રમાણો અને સત્વઆદિ સારો. ...	૩૫ ૧૧૧	૪
લાક્ષાદિગણ અને તેના ગુણો. ...	૩૮ ૨૧૫	૩૨
લીંબડા વગેરેનાં ફઝોના તૈલોના ગુણો તથા કામો. ...	૪૫ ૨૭૧	૧૦૩
લીલા તથા સૂકા ધાણના ગુણો. ...	૪૬ ૩૧૪	૧૩૬
લૂણી વગેરે ભાજીઓ અને તેઓના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬ ૩૨૦	૧૭૧
લેખન કરવાયોગ્ય વ્યાધિઓ. ...	૨૫ ૧૪૫	૪
લેપ કરવાની રીતિ. ...	૧૮ ૧૦૮	૩
લેપના ત્રણ ભેદ અને તેઓમાં કયો લેપ કયા કાર્યને માટે કરવો તે. ...	૧૮ ૧૦૮	૪
લેપનાં પ્રમાણ તથા સમય અને લેપમાં અમુક પ્રકારનો નિષેધ. ...	૧૮ ૧૦૯	
લોઢાના ગુણો ...	૪૬ ૩૨૭	૨૧૨
લોહી કાઢાણા પછી જઘ્નોના ત્રણોપર કરવાની ક્રિયા. ...	૧૩ ૬૯	૧૩
લોહી કાઢાણાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ લોહી ન નીકળે તો તેને કહા-ડવાનો ઉપાય. ...	૧૪ ૭૭	૧૮
લોહી જો અત્યંત નીકળવા લાગે તો તેને અટકાવવાના ઉપાયો તથા અતિ-છાવના સંબંધમાં કરવાના ઉપચારો. ૧૪	૭૭ - ૧૯	
લોહીનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગી સ્વભાવરૂપ લક્ષણ. ...	૨૧ ૧૨૯	૧૧
લોહીનો છાવ કર્યા પછી કરવાનું પશ્ચાત્કર્મ. ...	૧૪ ૭૯	૨૧
લોહી છાવવાનો સમ્યગ્યોગ, તેનાં કારણો, લક્ષણો તથા લાભો. ...	૧૪ ૭૬	૧૭

.. વ.

વરુણાદિગણ અને તેના ગુણો. ...	૩૮ ૨૦૯	૫
વચાદિગણ તથા હરિદ્રાદિગણ અને એ વન્નેના ગુણો. ...	૩૮ ૨૧૧	૧૪
વડાગરના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬ ૩૨૫	૧૧૯
વધારેલો કાન છેદાઈ જાય તો તેને સાંધવાના પ્રકારો. ...	૧૬ ૯૫	૬
વમન દ્રવ્યો. ...	૩૯ ૨૧૭	૨

	અં. પૃષ્ઠ.	અંક.
વમન તથા વિરેચન એ બન્ને કામ કરનારાં દ્રવ્યો. ...	૩૯ ૨૧૮	૬
વમનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો ભેલા. ...	૩૯ ૨૧૭	૩
વમનમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થોનો સંયોગ આપવાથી પણ કશી હરકત નથી. ૪૫	૨૭૬	૧૩૫
વરસાદનાં જઘ્નોમાં રસની પ્રકટતા થવાનાં કારણોવિષે પરમત ...	૪૫ ૨૫૪	૪
વરસાદના જઘ્નોમાં રસની પ્રકટતા થવાનાં કારણોવિષે સ્વમત ...	૪૫ ૨૫૪	૫
વઢીપંચમૂલગણ તથા કંટકપંચમૂલગણ અને તેઓના ગુણો. ...	૩૮ ૨૧૬	૩૫
વર્ણો ઉપરથી શ્રીણોની પરીક્ષા. ...	૨૨ ૧૩૯	૯
વર્ણોનો સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ. ૨૮	૧૬૫	૮
વર્ણરૂપ કાલનું તથા તેના માસપર્યંત અવયવોનું નિરૂપણ. ...	૬ ૨૭	૨
વર્ણનું, યુગનું તથા કાલચક્રનું નિરૂપણ. ૬	૨૯	૪
વસ્ત્રથી ગાઢેલાં દર્દીના ગુણો. ...	૪૫ ૨૬૫	૬૯
વઢી પણ કેવા તથા કયા સ્થલમાં થવાનાં કટકાદ્ય છે. ...	૨૩ ૧૪૧	૬
ત્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો. ...	૧૮ ૧૦૯	૬
ત્રણ રક્ષાયા પછી ત્રણ વસ્ત્રોપર ફાટે છે તેનાં કારણો. ...	૨૩ ૧૪૩	૧૨
ત્રણ રક્ષાવા લાયકાનું લક્ષણ. ...	૨૩ ૧૪૩	૧૦
ત્રણનાં સ્થાનકો ઉપરથી પાટાના ત્રણ પ્રકાર અને કયા પ્રકારનો પાટો કયાં સ્થાનના ત્રણ ઉપર બાંધવો તે. ૧૮	૧૧૧	૧૧
ત્રણની છ ભેદમાં વેહેંચણ કરી ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ. ...	૨૨ ૧૩૬	૪
ત્રણનું અવસાદન (ત્રણના અધિક માંસને તોડી નાશનાર.) ...	૩૬ ૨૦૪	૯
ત્રણનું ઉત્સાદન (ત્રણમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનાર.) ...	૩૬ ૨૦૪	૮
ત્રણને કેમ કરી, શા પદાર્થથી, કેવી સો-ઈથી તથા કેવી રીતે સીવવો. ...	૨૫ ૧૫૦	૧૧
ત્રણને સીવી લીધા પછીની ક્રિયા. ...	૨૫ ૧૫૧	૧૨
ત્રણમાં થતા છાવો ઉપરથી તેનાં સ્થાનકોની પરીક્ષા. ...	૨૨ ૧૩૭	૫
ત્રણમાંથી થતા છાવો ઉપરથી તેનાં દોષોની પરીક્ષા. ...	૨૨ ૧૩૭	૬
ત્રણમાં નાશવાની વાટ અને ઔષધનો કલ્ક કેવાં જોઈએ. ...	૧૮ ૧૧૧	૧૦

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
વ્રણવાળાં આહારમાં ઉપયોગ કરવાના પદાર્થો. ... ૧૯ ૧૧૮ ૭	વાવના જઠના ગુણો. ... ૪૫ ૨૫૯ ૨૭
વ્રણવાળાં ખાવા પીવામાં છોડી દેવાના પદાર્થો. ... ૧૯ ૧૧૬ ૪	વાવ્યા પછી સાઠ દિવસે પાકનારા ચો- ખાઓની જાતો તથા તેઓના ગુણો. ૪૬ ૨૮૮ ૫
વ્રણવાળાં છોડી દેવાની ક્રિયાઓ તથા પીડાઓ. ... ૧૯ ૧૧૬ ૫	બાંસના અંકુરોના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૨૪ ૧૮૯
વ્રણવાળાં દિવસની નિદ્રા છોડી દેવી, શારીર ચેષ્ટાઓ બહુ કરવી નહિ અને ગમ્ય સ્ત્રીઓનો પળ સમાગમ છોડી દેવો. ... ૧૯ ૧૧૫ ૩	વ્યાધિ, અભિ તથા રોગી મધ્યમ બઢ- વાળાં હોય તો ઔષધોની માત્રા. ૩૯ ૨૨૦ ૧૬
વ્રણવાળાં રાખવાની વર્તણુકનો સંપ્રદ. ૧૯ ૧૧૫ ૯	વ્યાધિઓની પરીક્ષા. ... ૩૫ ૧૯૩ ૫
વ્રણવાળાં માટે ઘર તથા તેમાં તેને શયન કરવા વગેરેનો પ્રકાર. ... ૪૪ ૧૧૫ ૨	વ્યાધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ ... ૧ ૭ ૧૭
વ્રણવાળાં માણસનું અરિષ્ટોનો સામાન્ય સંપ્રદ. ... ૨૮ ૧૬૪ ૬	વ્યાધિઓને ટાળવાની ક્રિયાઓનું સા- માન્ય નિરૂપણ. ... ૧ ૭ ૧૮
વ્રણ શબ્દનો અર્થ. ... ૨૧ ૧૩૫ ૨૦	વ્યાધિઓનો સ્વાભાવિક ઉપશમ્ન થવાનો કાલ. ... ૬ ૩૧ ૮
વ્રણ શુદ્ધ થયાનું લક્ષણ. ... ૨૩ ૧૪૩ ૯	વ્યાધિ ક્ષારથી જેવો બઢવો જોડે તેવો બઢવો કે નહીં? તેની પરીક્ષા. ... ૧૧ ૫૫ ૯
વ્રણ સારી પેટે રક્તાયાનું લક્ષણ. ... ૨૩ ૧૪૩ ૧૧	વ્યાધિ ક્ષારથી સાધ્ય હોય તો પણ કેવાં માણસોનો વ્યાધિ ક્ષારથી મટતો નથી. ૧૧ ૫૭ ૧૯
વ્રણોનાં સ્થાનકો અને વ્રણોની ચિકિ- ત્સામાં સુગમતા તથા મુશ્કેલી. ... ૨૨ ૧૩૫ ૨	વિરુદ્ધ તથા અહિત ભોજન કરવાથી હાનિ. ... ૨૦ ૧૨૩ ૧૧
વ્રણોનું પ્રપીડન (વ્રણને દબાવીને તેમાંથી રસી કાઢનાર.) ... ૩૬ ૨૦૨ ૫	વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાવાથી ઉત્પન્ન થતા રો- ગોની સામાન્ય ચિકિત્સા ... ૨૦ ૧૨૪ ૧૨
વ્રણોનું રોપણ (વ્રણમાં ભરતી લાવનાર.) ૩૫ ૨૦૩ ૭	વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ પણ વસ્તુતર રોગોને ઉત્પન્ન કરતું નથી તેનાં કારણો. ... ૨૦ ૧૨૪ ૧૩
વ્રણોનું શોધન (ધોવા વગેરેથી વ્રણને શુદ્ધ કરનાર.) ... ૩૬ ૨૦૨ ૬	વિદારીકંદના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૨૩ ૧૮૩
વાતઆદિ દોષો કે જેઓ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે તેઓનાં લક્ષણો દેખા- ડવામાં વાત આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ. ... ૨૧ ૧૨૬	વિદારિંગંધાદિગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮ ૨૦૮ ૩
વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરી દેનારા વિ- શિષ્ટ ઉપદ્રવો. ... ૩૩ ૧૮૩ ૪	વિદ્રધિને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ૩૩ ૧૮૫ ૧૬
વાતવ્યાધિ વગેરે આઠ મહારોગોને અ- સાધ્યપણું આપનારા સામાન્ય ઉપદ્રવો. ૩૩ ૧૮૩ ૩	વિભ્રાપનો (સોજાઓને ગ્લાનિ આપ- નારા લેપો.) ... ૩૬ ૨૦૧
વાતરોગીને માટે વિરેચન. ... ૪૪ ૨૪૩ ૩	વિપાકોમાં પણ ભૂતોસંબંધી ગુણોના આધિક્યનો નિર્ણય. ... ૪૧ ૨૩૦ ૧૪
વાતશ્લેષ્મિકરોગીને માટે વિરેચનના યોગ. ... ૪૪ ૨૪૩ ૬	વિપાકો શી રીતે જાણી શકાય. ... ૪૧ ૨૩૦ ૧૮
વાયુવરણાંની તથા કુબાહીઆની ભાજીના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૧૯ ૧૬૭	વિરેચન દ્રવ્યો ... ૩૯ ૨૧૭ ૪
વાયુનાં સંશમન દ્રવ્યો (સંશમન દ્રવ્યો ઘટ્ટે બમન કે વિરેચન નહિ કરાવતાં દોષોનું શમન કરાવનારાં દ્રવ્યો.) ૩૯ ૨૧૯ ૧૦	વિરેચનનાં પ્રધાન દ્રવ્યો. ... ૪૪ ૨૪૩ ૨
વાયુશીત ગુણો. ... ૪૬ ૩૧૦ ૧૧૨	વિરેચનનો અગીયારમો યોગ ... ૪૪ ૨૪૫ ૧૨
	વિરેચનનો અઢત્તાલીશમો યોગ. ... ૪૪ ૨૫૨ ૫૧
	વિરેચનનો અઠારમો યોગ. ... ૪૪ ૨૪૬ ૧૯
	વિરેચનનો આઠમો યોગ. ... ૪૪ ૨૪૪ ૯
	વિરેચનનો આઢત્રીશમો યોગ. ... ૪૪ ૨૫૦ ૩૯
	વિરેચનનો એકતાલીશમો યોગ. ... ૪૪ ૨૫૧ ૪૪
	વિરેચનનો એકત્રીશમો યોગ. ... ૪૪ ૨૪૯ ૩૨
	વિરેચનનો એકવીશમો યોગ. ... ૪૪ ૨૪૬ ૨૨

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
વિરેચનનો ઓગણચાલીશમો યોગ (દર- ઝેના વિધિનો વિરેચન કરનારાં બીજાં ફઝોમાં અતિદેશ અને તેમાં ગરમાઝામાં વિશેષ.)	૪૪ ૨૫૧	૪૩
વિરેચનનો ઓગણત્રીશમો યોગ.	૪૪ ૨૪૯	૩૦
વિરેચનનો ઓગણપંચાશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૩	૫૩
વિરેચનનો ઓગણીશમો યોગ.	૪૪ ૨૪૬	૨૦
વિરેચનનો ચાલીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૧	૪૩
વિરેચનનો ત્રીશમો યોગ	૪૪ ૨૫૨	૪૭
વિરેચનનો ચોત્રીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૦	૩૫
વિરેચનનો ચોવીશમો યોગ (સાંવીરક.) ૪૪ ૨૪૭	૨૫	
વિરેચનનો ચાંદમો યોગ.	૪૪ ૨૪૫	૧૫
વિરેચનનો છદ્ધો યોગ	૪૪ ૨૪૪	૭
વિરેચનનો છત્રીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૦	૩૭
વિરેચનનો છવીશમો યોગ. (મોટા તથા નાહાના નેપાઝાનાં મૂઝોની વિશિષ્ટ કલ્પના.)	૪૪ ૨૪૮	૨૮
વિરેચનનો છેતાલીશમો યોગ	૪૪ ૨૫૨	૪૯
વિરેચનનો ત્રીશમો યોગ.	૪૪ ૨૪૯	૩૧
વિરેચનનો તેત્રીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૦	૩૪
વિરેચનનો તેરમો યોગ.	૪૪ ૨૪૫	૧૪
વિરેચનનો ત્રેતાલીશમો યોગ	૪૪ ૨૫૨	૪૬
વિરેચનનો ત્રેવીશમો યોગ. (પેટી સુરા.) ૪૪ ૨૪૭	૨૦	
વિરેચનનો દશમો યોગ.	૪૪ ૨૪૪	૧૧
વિરેચનનો નવમો યોગ.	૪૪ ૨૪૪	૧૦
વિરેચનનો પચીશમો યોગ. (તુષોદક.) ૪૪ ૨૪૮	૨૬	
વિરેચનનો પંદરમો યોગ.	૪૪ ૨૪૫	૧૬
વિરેચનનો પાંત્રીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૦	૩૬
વિરેચનનો પિસતાલીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૨	૪૮
વિરેચનનો બત્રીશમો યોગ. (ત્રિવૃદ્ધક.) ૪૪ ૨૪૯	૩૩	
વિરેચનનો બારમો યોગ.	૪૪ ૨૪૫	૧૩
વિરેચનનો બાવીશમો યોગ. (આસવ.) ૪૪ ૨૪૬	૨૩	
વિરેચનનો બેતાલીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૧	૪૫
વિરેચનનો વીશમો યોગ.	૪૪ ૨૪૬	૨૧
વિરેચનનો સડતાલીશમો યોગ.	૪૪ ૨૫૨	૫૦
વિરેચનનો સત્તરમો યોગ.	૪૪ ૨૪૬	૧૮
વિરેચનનો સત્યાવીશમો તથા અઝ્યાવી- શમો યોગ	૪૪ ૨૪૮	૨૯
વિરેચનનો સાઢત્રીશમો યોગ	૪૪ ૨૫૦	૩૮
વિરેચનનો સાતમો યોગ.	૪૪ ૨૪૪	૮
વિરેચનનો સોઝમો યોગ.	૪૪ ૨૪૫	૧૭
‘વિરેચનો અમુક પદાર્થોમાં સંયુક્ત કર્મને દેવાં’ એમ જણાવ્યું ન હોય		

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
ત્યાં તે પદાર્થો કલ્પી લેવાવિષે. ... ૪૪ ૨૫૩	૫૪	
વિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગ લેવા.	૩૯ ૨૧૮	૫
વિશેષે કરી શત્રુઓએ કરેલા ફેરના પ્રયોગથીજ રાજાનો ઘવાવ કરવો જોઈએ.	૩૪ ૧૮૬	૩
વિષ્કિર પક્ષીઓ અને તેઓના માંસના ગુણો.	૪૬ ૨૯૫	૩૪
વીરઢાના જઝના ગુણો.	૪૫ ૨૬૦	૩૨
વીરતર્વાદિગણ અને તેના ગુણો. ... ૩૮ ૨૦૯	૬	
વીર્યોમાં પણ મૂતોસંબંધી ગુણોના આ- ધિક્યનો નિર્ણય.	૪૧ ૨૩૦	૧૩
વીર્યો શી શી રીતે જાણી શકાય. ... ૪૧ ૨૩૦	૧૭	
વીશ નાદીયંત્રોનાં પ્રમાણ, નામ તથા ઉપયોગ.	૭ ૩૭	૭
ત્રીહિ (ચોમાસામાં પાકનારા ચોસા) ની જાતો અને તેઓના ગુણો ... ૪૬ ૨૮૮	૬	
વેદનાને તથા રાક્ષસોને ટાઢનારા ધૂપો અને ધૂપો કર્યા પછી કરવાનો વિધિ. ૫ ૨૪	૧૧	
વેધન કરવાયોગ્ય વ્યાધિઓ	૨૫ ૧૪૯	૫
વૈદ્યરૂપી પાયો કેવો જોઈએ.	૩૪ ૧૮૮	૯
વૈદ્યે અધ્યયનની શરૂઆતથીજ શસ્ત્રોનો અભ્યાસ રાખવો.	૮ ૪૫	૧૨
વૈદ્યે અરિષ્ઠો જોવાની જરૂર.	૨૮ ૧૬૪	૫
વૈદ્યે જઝોગં ક્ષેત્રો વગેરે જાણવાની જરૂર. ૧૩ ૭૦	૧૪	
વૈદ્યે પ્રથમ આતુરના આયુષ્યની અને તે પછી વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર.	૩૫ ૧૮૮	૨
વૈદ્યે પોતાના તર્કથી પણ પાટાનો ફેર- ફાર કરવો.	૧૮ ૧૧૨	૧૪
વૈદ્યે પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરવા વિષે.	૧૦ ૪૬	૨
વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પણ સાધ્યોતું તથા અસાધ્યોતું વિવેચન કરી લેવું અને પ્રદેશાદિક જોઈને પાટા બાંધવા. ૧૮ ૧૧૩	૨૦	
વૈદ્યે યોગ્ય ઘરમાં ઔષધોનો સંગ્રહ કરી રાખવો.	૩૮ ૨૧૭	૪૦
વૈદ્યે રાજાનું રક્ષણ કરવામાં પૂરી કાઢજી રાખવાનાં કારણો	૩૪ ૧૮૭	૬
વૈદ્યે રાતવાશી રહેલું ઝડું જઢ આતુરને દેવું નહીં.	૪૫ ૨૬૦	૪૦
વૈદ્યે રોગાદિક જોઈને વિરેચનોનો ઉપ- યોગ કરાવવો.	૪૪ ૨૫૨	૫૨

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
વૈદ્ય રોગીનું પુત્રની પેટે પાલન કરવું		
જોડે.	૨૫	૧૫૩ ૨૫
વૈદ્ય રોગીને ઘેર શી રીતે જવું અને		
ત્યાં જઈને શું કરવું.	૧૦	૪૭ ૩
વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયામાં કોઈ પળ મૂલ નહિ		
આવવા દેવી જોડે.	૨૫	૧૫૩ ૨૪
વૈદ્યનાં અશુભ પ્રદેશ અને અશુભ કાર્યિક,		
વાચિક તથા માનસિક ચેષ્ટાઓ. ૨૯ ૧૬૭	૭	
વૈદ્યનું લક્ષણ તથા પેટેલા અવસરમાં		
કરેલી ચિકિત્સાથી લાભ	૨૧	૧૩૪ ૧૮
શ.		
શતાવરીના વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૩૩ ૧૮૪
શબ્દોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ. ૨૬ ૧૬૫	૧૯	
શબ્દોનું વિપરીતપૂર્ણ એ માણસના મર-		
ણનું ચિહ્ન છે.	૩૦	૧૭૪ ૩
શરપંખાની તથા કસુંબાની ભાજીના		
વિશેષ ગુણો.	૪૬	૩૧૯ ૧૬૮
શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય. ૨૧ ૧૨૫	૨	
શરીરના કયા કયા પ્રદેશોમાં ક્ષાર		
મૂકવો નહીં.	૧૧	૫૭ ૧૮
શરીરના કયા પ્રદેશનું માંસ અતિ		
ઉત્તમ છે.	૪૬	૩૦૩ ૫૭
શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં તે તે વ્યાધિ		
ઓરૂપ અરિષ્ટ.	૩૧	૧૭૮ ૬
શરીરમાં અત્યંત સ્થૂલતા થવાનાં તથા		
અત્યંત કૃશતા થવાનાં કારણો અને		
સ્થૂલતાની તથા કૃશતાની ચિકિત્સા. ૧૫ ૬૦	૨૬	
શરીરમાં ગુમ થયેલાં શલ્યોનાં દૂરનાં		
સામાન્ય લક્ષણો.	૨૬	૧૫૭ ૬
શરીરસંવંધી દોષો ઉપરથી મદ પ્રાપ્ત		
થવાના સમયના ભેદો.	૪૫	૨૮૩ ૧૮૫
શરૂઆતમાં એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા		
સોજાઓને પળ પાકવાના સમયમાં		
ત્રણે દોષોનો સંબંધ.	૧૭	૧૦૫ ૮
શરીરોના પ્રદેશોને લીધે માંસનું ભારેપણું		
તથા હલકાપણું.	૪૬	૩૦૨ ૫૩
શલ્ય કઢાડતી વસ્તુ રોગીને ઉપદ્રવ		
થાય તો તેની ચિકિત્સા.	૨૭	૧૬૧ ૬
શલ્ય કઢાડ્યા પછી કરવાની ક્રિયા		
(પશ્ચાત્કર્મ.)	૨૭	૧૬૧ ૭
શલ્ય કઢાડવાના કામમાં આ ગ્રંથમાં		
નહીં કહેલી પળ કેટલીક યુક્તિ		
કરવી.	૩૩	૧૬૩ ૯

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
શલ્ય જાળવાનાં બીજાં પળ કેટલાંએક		
ચિહ્નો.	૨૬	૧૫૭ ૭
શલ્યના બે ભેદ.	૨૭	૧૫૮ ૨
શલ્યને કઢાડવાના બે માર્ગ તથા કઢા-		
ડવાની પદ્ધતિ.	૨૭	૧૬૦ ૫
શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, શલ્ય એ શું છે		
અને શી चीज मुख्य શલ્યરૂપ		
થાય છે.	૨૬	૧૫૪ ૨
શલ્યોની પાંચ પ્રકારની ગતિ અને શ-		
રીરમાં પેટેલાં શલ્યોનાં સામાન્ય		
તથા વિશેષ લક્ષણો.	૨૬	૧૫૫ ૩
શલ્યોનું શરીરની અંદર ગુમ થઈ જવાનું		
કારણ.	૨૬	૧૫૬ ૪
શલ્યોને કઢાડી નાખવામાં જાળવા		
જેવી અંદરની સ્થિતિઓ.	૨૬	૧૫૮ ૯
શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર અને તે કર્મના		
આરંભમાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ. ૫ ૨૧	૩	
શસ્ત્રક્રિયાઓનો અહીં સંક્ષેપ અને ચિ-		
કિત્સાપ્રકરણમાં વિસ્તાર.	૨૫	૧૫૧ ૧૩
શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાનાજ અંગને કાપી		
નાખનારા મૂર્ખ વૈદ્ય વિષે.	૨૫	૧૫૩ ૨૩
શસ્ત્રક્રિયા કરતાં શસ્ત્રથી મર્મમાં જસમ		
થાય તો તેનાં સામાન્ય ચિહ્નો કેવાં		
હોય.	૨૫	૧૫૨ ૧૬
શસ્ત્રક્રિયા કરનારો વૈદ્ય બહુજ પ્રવીણ		
તથા પ્રામાણિક જોડે.	૨૫	૧૫૧ ૧૫
શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી કરવાના ઉપચારો. ૫ ૨૩	૧૦	
શસ્ત્ર કેવું હોય ત્યારે કામમાં લેવું.	૮	૪૪ ૮
શસ્ત્રથી લોહી સ્રાવવાના બે પ્રકાર,		
શસ્ત્ર કેવું જોડે, ફાંચરું કેવું મારવું,		
લોહી ક્યારે સ્રવે નહીં અથવા ઓછું		
સ્રવે.	૧૪	૭૫ ૧૫
શસ્ત્રો કેવાં લોહોડાનાં કરાવવાં તથા		
કેવા લુવારના દાથથી કરાવવાં.	૮	૪૫ ૧૧
શસ્ત્રોની સંખ્યા, નામો તથા કામો.	૮	૪૧ ૨
શસ્ત્રોને પકડવાની રીતિ, શસ્ત્રોના આ-		
કારોની સૂચના, શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો		
તથા ઉપયોગ કરવાની રીતિ.	૮	૪૨ ૩
શસ્ત્રોને પાવાનો અને ચડાવવાનો પ્રકાર		
તથા તેઓની ધાર સમી કરવાનું		
પાટીયું.	૮	૪૪ ૭
શસ્ત્રોને વડલે અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ.	૮	૪૪ ૧૦
શંકા.	૧૧	૫૫ ૧૩

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાકો. ...	૪૬	૩૨૭	૨૧૯
શાકો તથા તેઓના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬	૩૧૨	૧૨૨
શારીરસ્થાનના દશ અધ્યાયોનાં નામ તથા 'શારીરસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ. ...	૩	૧૪	૫
શાલિ (હેમંતઋતુમાં પાકનારા ચોખા)-ની જાતો અને તેઓના ગુણો. ...	૪૬	૨૮૭	૪
શાસ્ત્ર મળ્યા પછી જાતે અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાવિષે તથા તેવાં વ્યાખ્યાનો સાંમઠવાવિષે. ...	૪૮	૧૯	૨
શ્યામાદિગ્ન અને તેના ગુણો ...	૩૮	૨૧૧	૧૫
શ્વિષ્ઠના ગુણો. ...	૪૬	૩૩૩	૨૩૦
શિરોવિરેચન એટલે માથામાંથી દોષને પાડનારાં દ્રવ્યો. ...	૩૯	૨૧૮	૮
શિરોવિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા. ...	૩૯	૨૧૮	૯
શિષ્યને કરવાની મલામળ તથા શિષ્ય-સાથે કરવાના કરારો. ...	૨	૧૨	૬
શિષ્યને ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવાવિષે. ...	૯	૪૫	૨
શિષ્યોની પ્રાર્થના તથા ગુરુતરપદ્ધતિ અંગીકાર. ...	૧	૧	૨
શીંગડાથી તથા તુંબડીથી લોહી કઢાવવાનો પ્રકાર. ...	૧૩	૬૫	૪
શીંગોડાના તથા કસેરુકંડના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૨૩	૧૮૬
શીંગોના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૬	૨૯૨	૨૨
શીતઆદિ ગુણો તથા તેઓનાં કામો. ...	૪૬	૩૪૮	૨૪૦
શીત જઠ કયા કયા રોગોમાં દેવું. ...	૪૫	૨૫૯	૨૭
શુક્તના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૪	૧૮૭
શુદ્ધ ગોઠના તથા જૂના શુદ્ધ ગોઠના ગુણો. ...	૪૫	૨૭૭	૧૪૫
શુદ્ધથી પળ દીક્ષા લઈ શકાય. ...	૨	૧૨	૫
શેરડીના અવયવોમાં જૂદા જૂદા રસો. ...	૪૫	૨૭૭	૧૩૯
શેરડીના કાચા રસથી બનાવેલા મથના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૧	૧૬૯
શેરડીના પકાવેલા રસથી બનાવેલા મથના ગુણો. ...	૪૫	૨૮૦	૧૬૮
શેરડીના રસની ગોઠ થયા પહેલાંની રાવના ગુણો. ...	૪૫	૨૭૭	૧૪૩
શેરડીના વિકારોમાં તથા પીવાના પદાર્થોમાં ઉત્તમ. ...	૪૬	૩૨૮	૨૨૨
શેરડીના સામાન્ય ગુણો તથા શેરડીની બાર જાતો. ...	૪૫	૨૭૬	૧૩૭

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

શોધન તથા રોપણ વગેરેનાં ઔષધોના જૂગોં સઘઢા ન મઢે તો કેમ કરવું. ...	૩૬	૨૦૪	૧૦
શોકે ઉપર લેપની શ્રેષ્ઠતા અને તેથી પળ બંધની શ્રેષ્ઠતા. ...	૧૮	૧૦૮	૨
સ. સઘઢાં અમિદગ્ધોમાં ભરતી લાવવાને માટે ચિકિત્સા. ...	૧૨	૬૩	૧૭
સઘઢાં અનુપાનોના (ખાધા પીધા પછી પીવાના પદાર્થોના) ગુણો. ...	૪૬	૩૩૮	૨૩૫
સઘઢાં તૈલોમાં તિલનું તૈલ ઉત્તમ છે. ...	૪૫	૨૭૩	૧૧૮
સઘઢાં દ્રવ્યો પાંચભૌતિક છતાં પળ તેઓમાં 'અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ છે અને અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતનાં વિકારરૂપ છે' એમ કેહેવાનું કારણ. ...	૪૧	૨૨૭	૨
સઘઢા પદાર્થો ઔષધિઓરૂપ છે અને તેઓ પ્રયોજનને લગતી યોજનાને અનુસરીને કામ કરેછે. ...	૪૧	૨૨૮	૮
સઘઢા વ્યાધિઓની ક્રિયાનો સંક્ષેપ અને સ્થૂઢરીતે વ્યાધિઓનો સંપ્રહ. ...	૨૪	૧૪૪	૨
સઘઢા વ્યાધિઓનો વાત, પિત્ત અને કફ એઓમાં સમાવેશ. ...	૨૪	૧૪૬	૪
સઘઢી સામગ્રીઓ તૈયાર કર્યા પછી શસ્ત્રકર્મ કરવાનું કહ્યું છે તેનો તથા પાટા બાંધવાના સમયો વગેરે નિયમોનો અપવાદ. ...	૫	૨૬	૧૪
સઘઢી સાકરોના સામાન્ય ગુણો. ...	૪૫	૨૭૮	૧૫૨
સફેદ જીરું, શાહાજીરું, કાઢીજીરી, કલૌંજી જીરું તથા અજમા એઓના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૧૪	૧૩૫
સફેદ માંજરવાઢી તથા તીંષાં પાનઢાં-વાઢી તુલસી અને જંગલી તુલસી એઓના વિશેષ ગુણો. ...	૪૬	૩૧૪	૧૩૮
સત્વની પરીક્ષા. ...	૩૫	૧૯૮	૧૬
સમ વગેરે અમ્નિઓની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ. ...	૩૫	૧૯૬	૧૦
સમાધાન. ...	૧૧	૫૫	૧૪
સમુદ્રના જઠના ગુણો. ...	૪૫	૨૬૦	૩૫
સમ્યગ્દગ્ધ થયા પછી ક્ષારનું શમન કરવાનો ઉપાય. ...	૧૧	૫૫	૧૦
સમ્યગ્દાહ (જેવો જોઈએ તેવો દાહ) થયો હોય તો તે ઉપર શમનનો ઉપાય. ...	૧૨	૬૧	૧૨

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
સરસો વ્રણ કરવાનો અપવાદ. ... ૫	૨૩	૭
સરગવાના તથા રાતા સરગવાના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૧૫	૧૪૧
સરસીયા તૈલના વિશેષ ગુણો તથા કામો. ૪૫	૨૭૧	૧૦૫
સરોવરના (સ્વૈતઃસિદ્ધ તલાવના) જ- ઝના ગુણો. ... ૪૫	૨૫૯	૨૫
સર્વે દર્હીઓમાં ગાયના દર્હીની ઉત્તમતા. ૪૫	૨૬૫	૬૮
સર્પપના, કડવા સૂરણના તથા વેગના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૧૫	૧૪૨
સંચઝના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૨૫	૧૯૮
સંધિ, શિરા, સ્નાયુ કે અસ્થિ પોતાનાં મર્મસહિત જઞ્ઞમાયાં હોય તો કેવાં ચિહ્નો થાયછે. ... ૨૫	૧૫૨	૨૧
સંયોગથી અહિતરૂપ થનારાં દ્રવ્યોવિશે. ૨૦	૧૨૦	૩
સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા બીજા પળ કેટલાએક પદાર્થો. ... ૨૦	૧૨૧	૫
સંજ્ઞોધન તથા સંશમન દ્રવ્યોની માત્રા અધિક કે ન્યૂન નહીં દેવી જોઈએ પળ સમજ દેવી જોઈએ. ... ૩૯	૨૨૦	૧૩
સંહિતા ગ્રંથોપ્રમાણે ઘર વગેરેમાં ઁરાવ નિમિત્તનો પ્રાદુર્ભાવ પળ મરણના ચિહ્નરૂપ છે. ... ૩૨	૧૮૨	૮
સ્પર્શોના વિપરીતપણારૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન. ... ૩૦	૧૭૫	૧૦
સ્પર્શોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ. ૨૮	૧૬૫	૧૦
સ્પર્શોનું વિપરીતપણું પળ માળસના મરણનું ચિહ્ન છે. ... ૩૦	૧૭૪	૪
સ્વપ્નો ઉપરથી શુભાશુભનું અવેક્ષણ. ... ૨૯	૧૭૨	૧૪
સાકરના મઘના ગુણો. ... ૪૫	૨૮૦	૧૬૭
સાકરનો શ્રેષ્ઠતાની પરીક્ષા. ... ૪૫	૨૭૮	૧૪૯
સાજીઁાર અને જવઁાર ંઓના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૨૬	૨૦૪
સાટોડીના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૧૫	૧૪૪
સાત્મ્યની પરીક્ષા. ... ૩૫	૧૯૮	૧૮
સાથવાના મંથોના ગુણો. ... ૪૬	૩૩૩	૨૩૨
સાધારણ દેશના જઝના ગુણો ... ૪૫	૨૬૦	૩૮
સાંધેલા કાનને વધારકાની પદ્ધતિ . ૧૬	૯૮	૧૦
સામાન્ય રુધિરના સ્વભાવમાં મતાંતર. ૧૪	૭૨	૭
સામાન્ય ચિકિત્સા. ... ૪૬	૩૪૭	૨૩૯
સામાન્ય રીતે પૃથ્વીનું કેવું જઝ ઉત્તમ છે. ૪૫	૨૫૮	૧૯
સામુદ્ર (દરીયાઈ લ્હણ) ના વિશેષ ગુણો. ૪૬	૩૨૫	૧૯૬
સામુદ્રમત્સ્યો અને તેઓના ગુણદોષો. ... ૪૬	૩૦૧	૪૮
સારિવાદિગળ અને તેના ગુણો. ... ૩૮	૨૧૨	૨૦

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
સારોના ભેહોના ગુણો તથા કામી. ... ૪૫	૨૭૨	૧૧૧
સાલસારાદિગળ અને તેના ગુણો. ... ૩૮	૨૦૯	૭
સ્થાવર ભેહોમાં તિલના તેલના જેવાંજ અમુક ગુણો તથા અમુક કામો છે. ૪૫	૨૭૩	૧૧૭
સાવ ઉપરથી વ્રણના અસાધ્યપણાની પરીક્ષા. ... ૨૨	૧૩૮	૭
સાવ કરાવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ. ૨૫	૧૪૯	૮
સીવળના ફઝના વિશેષ ગુણો. ૪૬	૩૦૯	૯૮
સીવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ. ... ૨૫	૧૫૦	૯
સ્ત્રીના ઘીના ગુણો. ... ૪૫	૨૬૯	૯૬
સ્ત્રીના દર્હીના ગુણો. ... ૪૫	૨૬૪	૬૬
સ્ત્રીના દ્ધના ગુણો. ... ૪૫	૨૬૩	૫૩
સ્ત્રીનું રજ અઞ્ઞ્યાત્મક (તંજસ) પદાર્થ હોવાવિશે. ... ૧૪	૭૧	૬
સુંઠના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૧૩	૧૩૨
સુરસાદિગળ અને તેના ગુણો. ... ૩૮	૨૧૦	૧૦
સુરા અને આસવ ંઓને મિશ્રિત કરી વનાવેલા અને મધથી મુક્ત કરેલા મઘના ગુણો. ... ૪૫	૨૮૧	૧૭૪
સુરેન્દ્રકંદના (શકરકંદના) વિશેષ ગુણો. ૪૬	૩૨૩	૧૮૮
સુવર્ણના ગુણો. ... ૪૬	૩૨૬	૨૦૮
સુંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો યોગ અને તે યોગનો વિષય. ... ૪૩	૨૪૨	૭
સૂકાં બઁાઈ લીંબૂના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૧૪	૧૩૭
સૂત્રસ્થાનના છેંતાલીશ અધ્યાયોનાં નામો તથા 'સૂત્રસ્થાન' ં શબ્દનો અર્થ. ૩	૧૪	૩
સૂરણઆદિ કંદો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો. ... ૪૬	૩૨૪	૧૯૦
સેનાના પઙાવમાં વૈઘનું રહેઠાળ કયાં જોઈએ અને વૈઘની સ્થિતિ કેવી જોઈએ. ... ૩૪	૧૮૭	
સેવફઝ (મુઠી જેવાં મોટાં મીઠાં બોર) ના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૦૫	૬૩
ભેહથી દઘ થણાની ચિકિત્સા. ... ૧૨	૬૩	૧૮
સૈંધવના વિશેષ ગુણો. ... ૪૬	૩૨૫	૧૯૫
સોજા ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ. ૧૭	૧૦૭	૧૫
સોજા ઉપર ક્રિયાઓની સફલતા. ... ૧૭	૧૦૭	૧૩
સોજાઓનું દારણ (પાકેલા સોજાને ફાઙી નાઁનાર). ... ૩૬	૨૦૧	૪
સોજાઓનું પાચન (પકાવી નાઁનાર) ૩૬	૨૦૧	૩
સોજાનાં છ પ્રકારોનાં જૂઢાં જૂઢાં લઁણો. ... ૧૭	૧૦૩	૩

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
સોજાનું પાકવામાં અભિર્મુખ થવાનું	
કારણ. ૧૭ ૧૦૩ ૪	
સોજાનું સ્વરૂપ અને તે સોજાના છ	
પ્રકાર. ૧૭ ૧૦૩ ૩	
સોજાસંબંધી વિકારોમાં પળ વળની	
પેટેજ પરીક્ષા કરવી. ૨૨ ૧૩૯ ૧૦	
સોજો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક થાય ત્યારે	
કરવાનું પૂર્વકર્મ. ૧૭ ૧૦૬ ૧૧	
સોપારીના ગુણો. ૪૬ ૩૧૦ ૧૧૫	
હ.	
હરડેના ગુણો. ૪૬ ૩૧૦ ૧૧૩	
હરડેના યોગોનાં સામાન્ય ફલો. ... ૪૪ ૨૫૦ ૪૦	
હરફારેવડી (સાટી આમલી) ના વિ-	
શેષ ગુણો. ૪૬ ૩૦૯ ૧૦૨	
દાઘળીના ઘીના ગુણો. ૪૫ ૨૬૯ ૯૭	
દાઘળીના દહીંના ગુણો. ૪૫ ૨૬૫ ૬૭	
દાઘળીના દૂધના ગુણો. ૪૫ ૨૬૩ ૫૪	
દાઘળીના વીજાં ચંત્રોમાં કંકમુખ ચંત્રનું	
પ્રધાનપણું અને સર્વે સ્થાનોમાં પેસ-	
વાને યોગ્યપણું. ૭ ૪૦ ૧૫	
દાઘળીના મૂત્રના ગુણો. ૪૫ ૨૮૬ ૧૯૮	
હિતનો, અહિતનો તથા હિતાહિતનો	
સામાન્ય નિર્ણય. ૨૦ ૧૧૯ ૨	
હિતરૂપ પવનનું પળ દિશાના સંયોગને-	
લીધે અહિતપણું જળાવવાને માટે પ-	
વનના ગુણો. ૨૦ ૧૨૪ ૧૪	

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
હીંગના વિશેષ ગુણો. ૪૬ ૩૧૪ ૧૩૪	
ક્ષ.	
ક્ષય તથા વૃદ્ધિરૂપ અસમતા પળ અનુ-	
માનથીજ જાણી લેવી. ૧૫ ૯૨ ૩૧	
ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો. ૩૩ ૧૮૫ ૧૪	
ક્ષારથી બઢી ગયેલો વ્યાધિ વીંચાય નહીં	
તો શું કરવું. ૧૧ ૫૫ ૧૧	
ક્ષારથી બઢેલા વળમાં ઓછા બઢવાથી	
કે અત્યંત બઢવાથી બગાડ થાય	
તો તેની ચિકિત્સા. ૧૧ ૫૬ ૧૬	
ક્ષારદંધની વીજી ચિકિત્સાઓ કહેવા	
માટે ધીક રીતે વલ્યાનાં, ઓછું બ-	
લ્યાનાં અને અત્યંત વલ્યાનાં લક્ષણો. ૧૧ ૫૬ ૧૫	
ક્ષારના ગુણો તથાં દોષો. ૧૧ ૫૪ ૭	
ક્ષારના વે પ્રકાર અને તેઓનો નોંખ-	
નોંખા રોગોની ઉપર ઉપયોગ. ... ૧૧ ૫૦ ૩	
ક્ષારની ક્રિયામાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યની જરૂર. ૧૧ ૫૭ ૩૦	
ક્ષારનું મુહ્યપણું, ક્ષાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	
તથા ક્ષારનાં કૃત્યો. ૧૧ ૫૦ ૨	
ક્ષારે કરેલા વળને ભરતી લાવીને રક્ષા-	
વવાનો ઉપાય. ૧૧ ૫૫ ૧૨	
ક્ષારો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો. ... ૪૬ ૩૨૬ ૨૦૩	
ક્ષીરવૃક્ષાદિકનાં ફલો અને તેઓના	
સામાન્ય ગુણો. ૪૬ ૩૦૬ ૭૮	
ક્ષીરવૃક્ષોનાં ફલોનાં વિશેષ ગુણો. ... ૪૬ ૩૦૭ ૭૯	
ક્ષૌદ્ર મધના ગુણો. ૪૫ ૨૭૪ ૧૨૪	

સુશ્રુત-નિદાનસ્થાન.

અનુક્રમાણકા.

અ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
અગીયાર ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ૫ ૩૭૯ ૮	
અમ્નિરોહિણીનું નિદાન, લક્ષણ તથા	
અસાધ્યપણું. ૧૩ ૪૧૪ ૧૫	
અજગલિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૩ ૩	
અતિદેશથી સ્તનના રોગોનાં લક્ષણો. ... ૧૦ ૪૦૩ ૨૩	
અદિતનાં (અરદીયાનાં) નિદાન, સં-	
પ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧ ૩૬૧ ૧૯	
અદિતનું અસાધ્યપણું ૧ ૩૬૨ ૨૩	
અદિતનું પૂર્વરૂપ. ૧ ૩૬૨ ૨૨	
અધિજિહ્વનું નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૬ ૪૩૩ ૫૭	
અધિમાંસકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૬ ૪૨૮ ૨૨	

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	
અધુષનું નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૬ ૪૩૧ ૪૨	
અનુશયીનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૫ ૧૮	
અપચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧૧ ૪૦૫ ૯	
અપતાનકના અસાધ્યપણાવિષે. ... ૧ ૩૬૦ ૧૬	
અપતાનકના દંડાપતાનક, અંતરાયોમ-	
ધનુઃસ્તંભ, બહિરાયમધનુઃસ્તંભ અને	
અભિઘાતજાક્ષેપ એ ચાર ભેદોનાં	
જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ૧ ૩૬૦ ૧૫	
અપતંત્રકનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ. ૧ ૩૬૧ ૧૯	
અર્બુદનાં (રસોઢીનાં) નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
તથા સામાન્ય લક્ષણ. ૧૧ ૪૦૬ ૧૦	
અર્બુદોનું અસાધ્યપણું. ૧૧ ૪૦૭ ૧૫	

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
अर्बुदोनो पाक नहीं थवानुं कारण. ...	११	४०७	१६
अभिघातथी थएला होठना रोगनुं लक्षण. ...	१६	४२७	११
अमुक अर्बुदोनां विशिष्ट लक्षणोनी			
ग्रंथिनां लक्षणोप्रमाणेज परीक्षा. ...	११	४०६	११
अमुक अस्थिओमां अमुक प्रकारनुं भग्न			
थवाविषे. ...	१५	४२५	१२
अमुक कोढोनुं असाध्यपणुं. ...	५	३८१	१२
अमुक प्रकारनी फोडलीओनुं असाध्यपणुं			
तथा वातजन्य प्रमेहोनां असाध्यप-			
णामां कारण. ...	६	३८७	१७
अमुक भग्नोनुं कष्टसाध्यपणुं. ...	१५	४२५	९
अरशोनां पूर्वरूप तथा सामान्य लक्षण. ...	२	३६६	४
अरशोना भेदो, दूरनां तथा पासेनां			
निदानो अने संप्राप्ति. ...	२	३६५	२
अरशोनुं याप्यपणुं, कष्टसाध्यपणुं अने			
असाध्यपणुं ए. विषयमां विशेष व्या-			
ख्यान. ...	२	३६९	१९
अरशोनुं सामान्य रीते साध्यपणुं तथा			
असाध्यपणुं. ...	२	३६८	११
अरुणिकानुं निदान तथा लक्षण. ...	१३	४१६	२७
अलजीनुं लक्षण तथा निदान. ...	१४	४२१	
अलसनुं निदाच तथा लक्षण. ...	१३	४१६	२४
अलासनुं निदान तथा लक्षण. ...	१६	४३०	३७
अवपाटिकानुं निदान तथा लक्षण. ...	१३	४१८	३९
अवमंथनुं लक्षण तथा निदान. ...	१४	४२१	१०
अवस्थाना विशेषथी चिकित्सानुं सफ-			
ळपणुं. ...	१५	४२५	११
अष्टीलिकानुं लक्षण तथा निदान. ...	१४	४२०	४
असाध्य श्लीपदो. ...	१२	४१२	२४
अस्थिनी अंदर विद्रधिना पाकवानुं			
लक्षण. ...	९	३९९	२१
अहिपूतननुं निदान तथा लक्षण. ...	१३	४१९	४२

आ.

आक्षेपकना विशेषरूप अपतानकनुं सा-			
मान्य लक्षण. ...	१	३५९	१४
आक्षेपकनुं निदान, संप्राप्ति तथा सा-			
मान्य लक्षण. ...	१	३५९	१३
आंतरङ्गाथी थएली वृद्धिनुं लक्षण अने			
असाध्यपणुं. ...	१२	४१०	११
आध्माननां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण. ...	१	३६४	३८
आ बाह्य (बाहारना) विद्रधिओमां अ-			
साध्य विद्रधि. ...	९	३९६	१०

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
इ.			
इंद्रलसुनुं (उंदरीनुं) निदान तथा लक्षण. ...	१३	४१६	२५
इंद्रद्वानुं निदान तथा लक्षण. ...	१३	४१४	९
उ.			
उत्तमानुं लक्षण तथा निदान. ...	१४	४२१	१३
उदररोगोनां दूरनां तथा पासेनां निदानो. ...	७	३८८	४
उदररोगोनां निदानो उपरथी ते रोगोनी			
संख्या. ...	७	३८८	३
उदररोगोनां पूर्वरूपो. ...	७	३८९	६
उदररोगोनां सामान्य लक्षणो अथवा			
उपद्रवो. ...	७	३९१	१५
उदररोगोनी संप्राप्ति. ...	७	३८८	५
उन्मार्गी नामना भगंदरनुं संप्राप्तिपूर्वक			
लक्षण. ...	४	३७६	९
उदररोगोनुं असाध्यपणुं. ...	७	३९१	१६
उपक्रम 'वातव्याधिनिदान.' ...	१	३५३	१
उपक्रम 'अशोनिदान.' ...	२	३६४	१
उपक्रम 'अश्मरीनिदान.' ...	३	३७०	१
उपक्रम 'भगंदरनिदान.' ...	४	३७४	१
उपक्रम 'कृष्टनिदान.' ...	५	३७७	१
उपक्रम 'प्रमेहनिदान.' ...	६	३८३	१
उपक्रम 'उदरव्याधिनिदान.' ...	७	३८८	१
उपक्रम 'मूढगर्भनिदान.' ...	८	३९२	१
उपक्रम 'विद्रधिनिदान.' ...	९	३९५	१
उपक्रम 'विसर्पनाडीस्तनरोगनिदान.' ...	१०	३९९	१
उपक्रम 'ग्रंथयपच्युर्बुदगलगंडनिदान.' ...	११	४०४	१
उपक्रम 'वृद्ध्युपदंशश्लीपदनिदान.' ...	१२	४०८	१
उपक्रम 'क्षुद्ररोगनिदान.' ...	१३	४१२	१
उपक्रम 'शकदोषनिदान.' ...	१४	४१९	१
उपक्रम 'भग्ननिदान.' ...	१५	४२२	१
उपक्रम 'मुखरोगनिदान.' ...	१६	४२६	१
उपकुशनुं लक्षण तथा निदान. ...	१६	४२८	१९
उपजिह्विकानुं निदान तथा लक्षण. ...	१६	४३१	३८
उपदंशनां (चांदीनां) दूरनां तथा			
पासेनां निदानो, संप्राप्ति अने सा-			
मान्य लक्षण. ...	१२	४१०	१२
उपदंशोनी संख्या. ...	१२	४११	१३
उपर कहेली त्रण पथरीओ घणुं करी			
वालकोनेज थायछे अने ते पथरीओ			
सेहेज काहाडी शकायछे. ...	३	३७२	८
उग्रप्रीव नामना भगंदरनुं संप्राप्तिपूर्वक			
लक्षण. ...	४	३७५	६

અ. પૃષ્ઠ. અંક.				અ. પૃષ્ઠ. અંક.			
પ.				કપોદરનું લક્ષણ. ... ૭ ૩૮૧ ૯			
અકટ્ટદંતુ નિદાન તથા લક્ષણ ...	૧૬	૪૩૪	૬૦	કર્ણશૂલનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧ ૩૬૩ ૩૪			
ઔ.				કયા મોટા કોઢમાં કયા દોષનું પ્રાધાન્ય			
ઔષધોની કલ્પના માટે અરશોમાં ફતર				છે તથા સાત મહાકુષ્ઠ શાથી કહે-			
દોષોના સંસર્ગનું નિરૂપણ ...	૨	૩૬૯	૧૮	વાયછે. ... ૫ ૩૭૮ ૬			
અં.				કયા ક્ષુદ્રકુષ્ઠમાં કયા દોષનું પ્રાધાન્ય છે. ૫ ૩૮૦ ૯			
અંદર ગર્ભના મરણનું કારણ. ...	૮	૩૯૪	૧૦	કલાયસ્ત્રંજનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા			
અંદરના વિદ્રધિઓનાં કાચાપણાની તથા				લક્ષણ. ... ૧ ૩૬૨ ૨૮			
પાકાપણાની પરીક્ષાવિષે. ...	૯	૩૯૭	૧૨	કક્ષા (કલ) નું નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૩ ૪૧૪ ૧૩			
અંદરના વિદ્રધિઓનાં સંપ્રાપ્તિ તથા				કૃમિદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૨૯ ૨૬			
લક્ષણો. ...	૯	૩૯૬	૧૧	કાંકરીના તથા રેતીના ઉપદ્રવો. ... ૩ ૩૭૩ ૧૨			
અંદરના વિદ્રધિઓનાં સ્ત્રાવના માર્ગો. ...	૯	૩૯૭	૧૫	કાંકરીનું લક્ષણ અને તે કાંકરીના			
અંદરના વિદ્રધિઓનું સ્ત્રાવ ઉપરથી સા-				પદ્ધતાનું તથા અટકવાનું કારણ. ૩ ૩૭૨ ૧૧			
ધ્યાસાધ્યપણું. ...	૯	૩૯૭	૧૬	કાંઢમમ્ના વાર ભેદ. ... ૧૫ ૪૨૪ ૬			
અંધાલજીનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩	૪૧૩	૫	કાંઢમમ્ના વાર ભેદોનાં જૂદાં જૂદાં			
અંસશોષનાં તથા અપવાહુકનાં નિદાન,				લક્ષણો. ... ૧૬ ૪૨૪ ૮			
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ. ...	૧	૩૬૩	૩૨	કાંઢમમ્નનું સામાન્ય લક્ષણ. ... ૧૫ ૪૨૪ ૭			
ક.				કાન, નેત્રો, નાક તથા મુખ એઓમાં			
કચ્છપીનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩	૪૧૪	૭	થણા અરશોનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ			
કંઠના રોગોનાં નામો. ...	૧૬	૪૩૨	૪૯	તથા લક્ષણ. ... ૨ ૩૬૮ ૧૪			
કંઠશાલુકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૩	૫૬	કિલાસકે જે કોઢનીજ એક જાત અથવા			
કદર (કપાસી) નું નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૩ ૪૧૬ ૩૩				વિકૃતિ છે તેનાં નિદાનો, ભેદો,			
કપાલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૬	૪૩૦	૩૦	લક્ષણો તથા અમુક પ્રકારના કિલા-			
કફકંઠકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૦	૩૬	સનું અસાધ્યપણું. ... ૫ ૩૮૦ ૧૦			
કફથી થણાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ૨ ૩૬૭ ૭				કુનલનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૫ ૧૭			
કફથી થણા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૨ ૪૧૧ ૧૬				કુંભીકાનું લક્ષણ તથા નિદાન. ... ૧૪ ૪૨૧ ૬			
કફથી થણા પ્રંથિનું લક્ષણ. ...	૧૧	૪૦૪	૫	કુષ્ઠનાં (કોઢનાં) દૂરનાં તથા પાસેનાં			
કફથી થણા નાઢીઘણનું લક્ષણ. ...	૧૦	૪૦૧	૧૩	નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ. ... ૫ ૩૭૭ ૨			
કફથી થણા વિદ્રધિનું લક્ષણ. ...	૯	૩૯૫	૬	કેવો ગલગંઢ અસાધ્ય છે. ... ૧૧ ૪૦૮ ૧૧			
કફથી થણા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૦ ૪૦૦ ૫				કોઢનાં પૂર્વરૂપો. ... ૫ ૩૭૭ ૩			
કફથી થણા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૨ ૪૧૨ ૨૩				કોઢની સંખ્યા. ... ૫ ૩૭૮ ૪			
કફથી થણા સર્વસરનું લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૬	૭૨	કોઢ વગેરે કેટલાએક રોગો સંસર્ગથી			
કફથી થણા હોઠના રોગનું લક્ષણ. ...	૧૬	૪૨૬	૬	પણ થાયછે. ... ૫ ૩૮૩ ૧૭			
કફથી થણી પથરીનાં વિશિષ્ટ (ખાસ)				કોઢો ધાતુઓમાં પ્રવેશ કરેછે તે વિ-			
લક્ષણો. ...	૩	૩૭૧	૫	ષયમાં દૃષ્ટાંત અને તે તે ધાતુઓમાં			
કફથી થણી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૬ ૪૩૩ ૫૩				પેટેલા કોઢોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ૫ ૩૮૧ ૧૩			
કફથી થણી વૃદ્ધિનું લક્ષણ ...	૧૨	૪૦૯	૭	કોઢોમાં દોષની ઉલ્લ્વણતાની પરીક્ષા			
કફની ઉલ્લ્વણતાવાળા દશ પ્રમેહોના				કરાવનારાં બીજાં પણ લક્ષણો. ... ૫ ૩૮૧ ૧૧			
ઉપદ્રવો. ...	૬	૩૮૫	૧૧	ક્રોષ્ટુકશિરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા			
કફની ઉલ્લ્વણતાવાળા દશ પ્રમેહોનાં				લક્ષણ. ... ૧ ૩૬૨ ૨૬			
વિશિષ્ટ લક્ષણો. ...	૬	૩૮૫	૮	જ.			
કફે કરેલા ગલગંઢનું લક્ષણ. ...	૧૧	૪૦૮	૧૯	ચંજવાતનાં અને પંચુવાતનાં નિદાન, સં-			
				પ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ... ૧ ૩૬૨ ૨૭			

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

ગ.

ગુપ્તસીનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧	૩૬૨	૨૪
ગર્ભનો સાવ કયાંસુધી ગણાય અને પાત કયાંસુધી ગણાય.	૮	૩૬૪	૭
ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે અને ગર્ભને સ્વેચ્છી લેવાને માટે અંદર મરણ પામેલા ગર્ભનું લક્ષણ	૮	૩૬૪	૯
ગલગંઢના સ્વરૂપનો પાકો નિશ્ચય. ...	૧૧	૪૦૮	૨૨
ગલગંઢની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદો. ...	૧૧	૪૦૭	૧૭
ગલવિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૪	૬૪
ગલશુલ્કિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૧	૪૦
ગલૌષનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૫	૬૫
પ્રથિતનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૪	૪૨૦	૫
પ્રથિઓનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું. ...	૧૧	૪૦૫	૮
પ્રથિનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.	૧૧	૪૦૪	૨
ગિલાયુનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૧૬	૪૩૪	૬૩
ગુદમ્રંશ (આમળ નીકળવા) નું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૩	૪૧૯	૪૪
ગુદાનું તથા ગુદાની વઘીઓનું વ્યાખ્યાન. ...	૨	૩૬૫	૩
ગુરુશિષ્યના સંવાદનું સ્મરણ. ...	૭	૩૮૮	૨

ચ.

ચર્મકીલ.	૧૩	૪૧૮	૩૬
ચર્મકીલ નામના અરશનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૨	૩૬૯	૧૫
ચર્મકીલમાં વાતઆદિ દોષોની પ્રવલતાનાં લક્ષણો.	૨	૩૬૯	૧૬
ચિપ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩	૪૧૫	૧૬

જ.

જતુમણિનું (લાંઘાનું) નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૩	૪૧૭	૩૨
જાલગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩	૪૧૪	૧૨
જીમના રોગોનાં નામો.	૧૬	૪૩૦	૩૩
જૂદાં જૂદાં સ્થાનોરૂપ ઉપાધિઓને લીધે ભિન્ન ભિન્ન ગણાતા એ વાયુનાં ભિન્ન નામો, કામો અને કુપિત થાય ત્યારે તેથી થતા રોગો.	૧	૩૫૪	૪
જેઓથી કોઢ થાય એવાં પાપો, મરણ પામેલા કોઢીયા માણસને પુનર્જન્મમાં પણ કોઢની પ્રાપ્તિ અને અસાધારણ પ્રયત્ન કરીને પણ કોઢ ટાળવાની જરૂર.	૫	૩૮૨	૧૬

જેઓને કદી ગર્ભ ન રહ્યો હોય એવી

સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો ન થવાનું અને

જેઓને ગર્ભ કે પ્રસવ થયો હોય તે

સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થવાનું કારણ.

૧૦ ૪૦૨ ૧૮

ત.

ત્રણદોષથી વીશ પ્રમેહોની ઉત્પત્તિ

થવામાં ઉપપત્તિ. ૬ | ૩૮૭ | ૨૦ || ત્રણે દોષથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. | ૨ | ૩૬૭ | ૯ |
ત્રણે દોષથી થયેલા નાડીત્રણનું લક્ષણ. ...	૧૦	૪૦૨	૧૫
ત્રણે દોષથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તથા અસાધ્યપણું.	૧૦	૪૦૦	૬
ત્રણે દોષો કયાં કયાં દૂષ્યોથી સંયુક્ત થઈને કયા કયા પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરેછે.	૬	૩૮૪	૭
ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.	૧૨	૪૧૧	૧૮
ત્રણે દોષોથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ ...	૯	૩૯૬	૭
ત્રણે દોષોથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ. ...	૧૬	૪૨૬	૭
ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ. ...	૧૬	૪૩૩	૫૪
ત્રણે શ્રીપદોમાં કપનો સંબંધ હોવાવિષે. ...	૧૨	૪૧૨	૨૫
ત્વક્પાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૪	૪૨૧	૧૫
તાલ્વર્ણુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૬	૪૩૧	૪૪
તાલુપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૬	૪૩૨	૪૮
તાલુપુષ્પુટનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૬	૪૩૨	૪૬
તાલુશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૬	૪૩૨	૪૭
ઢાઢવાનાં રોગોનાં નામો.	૧૬	૪૩૧	૩૯
તિલકાલક (તિલ) નું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૩	૪૧૭	૩૪
તિલકાલકનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૪	૪૨૨	૨૦
તુંડકેરીનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૬	૪૩૧	૪૧
તૂળીવાતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ...	૧	૩૬૪	૩૬
તે તે દોષોને લીધે ધાવળની જૂદી જૂદી દુષ્ટતા.	૧૦	૪૦૩	૨૦

દ.

દક્ષોદર (જલોદર) નું લક્ષણ. ૭ | ૩૯૧ | ૧૪ || દારુણકનું નિદાન તથા લક્ષણ. | ૧૩ | ૪૧૬ | ૨૬ |
દાંતોનાં મૂલોમાં (પેઢાઓમાં) જે રોગો થાયછે તેઓનાં નામો.	૧૬	૪૨૭	૧૨
દાંતોના રોગોનાં નામો.	૧૬	૪૨૯	૨૪
દાલનનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૬	૪૨૯	૨૫
દંતપુષ્પુટકનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૬	૪૨૭	૧૪

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
દંતવેષ્ટકનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૬ ૪૨૮	૧૫
દંતવૈદર્ભનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૬ ૪૨૮	૨૦
દંતધાર્કરાનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૬ ૪૨૯	૨૯
દંતદર્શનું લક્ષણ તથા નિદાન ...	૧૬ ૪૨૯	૨૭

ધ.

ધાતુઓમાં પેટેલા કોઢનું સાધ્યપણું, યા- પ્યપણું તથા અસાધ્યપણું. ...	૫ ૩૮૨	૧૫
ધાવણનું સ્વરૂપ, મરણ પામેલી સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં ધાવણ નહીં દેખાવામાં દૃષ્ટાંત અને ધાવણની પ્રવૃત્તિનાં સદ- ષ્ટાંત કારણો. ...	૧૦ ૪૦૩	૧૯

ન.

નાડીવ્રણની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક નિરુક્તિ. ...	૧૦ ૪૦૧	૯
નાડીવ્રણોની સંખ્યા. ...	૧૦ ૪૦૧	૧૦
નિર્દોષધાવણનું લક્ષણ ...	૧૦ ૪૦૩	૨૧
નિરુદ્ધપ્રકરણનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩ ૪૧૯	૪૦
ન્યચ્છન્નનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩ ૪૧૮	૩૫

પ.

પગશિવાય બીજું પળ તાતરક્તના આરં- ભનું સ્થાન. ...	૧ ૩૫૯	૧૧
પથરીના આધારરૂપ મૂત્રાશયનું સ્થાન, મૂત્રાશયનો આકાર, મૂત્રાશયમાં મૂત્ર ભરાવાનો પ્રકાર અને તેમાં પથરી બનવાનો પ્રકાર. ...	૩ ૩૭૩	૧૩
પથરીના ઉપદ્રવો ...	૩ ૩૭૨	૧૦
પથરીના ભેદો તથા નિદાનો. ...	૩ ૩૭૦	૨
પથરીનાં પૂર્વરૂપ. ...	૩ ૩૭૦	૩
પક્ષિનીકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૩ ૪૧૭	૩૧
પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૩ ૪૧૪	૧૦
પરિદરનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૬ ૪૨૮	૧૮
પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૩ ૪૧૮	૩૮
પરિસ્નાવી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ. ...	૪ ૩૭૫	૭
પરિસ્નાવ્યુદર કે જેને બીજા ગ્રંથોમાં ક્ષતો- દર કહ્યું છે તેનું લક્ષણ. ...	૭ ૩૯૧	૧૩
પલિત (વાલોનાં સફેદપણા) નું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩ ૪૧૬	૨૮
પક્ષાઘાતનું કષ્ટસાધ્યપણું, સાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું. ...	૧ ૩૬૦	૧૮
પક્ષાઘાતનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧ ૩૬૦	૧૭
પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં માહાત્મ્ય, સ્થાનો અને કામો. ...	૧ ૩૫૩	૩

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
પ્રતિતૂળીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧ ૩૬૪	૩૭
પ્રત્યક્ષીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧ ૩૬૪	૪૧
પ્રત્યાધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ...	૧ ૩૬૪	૩૯
પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો. ...	૬ ૩૮૩	૨
પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો. ...	૬ ૩૮૩	૪
પ્રમેહની ફોડલીઓમાં દોષોનો નિર્ણય.	૬ ૩૮૭	૧૬
પ્રમેહપિડકા (પ્રમેહસંબંધી ફોડલીઓ) કે જેઓ પ્રમેહોના એક જાતના ઉપદ્રવોજ છે તેઓની સંપ્રાપ્તિ તથા નામો. ...	૬ ૩૮૬	૧૪
પ્રમેહી કોને કેહેવો અને મધુપ્રમેહી કોને કેવો તે, તથા મધુપ્રમેહનું અસાધ્યપણું.	૬ ૩૮૭	૧૮
પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ. ...	૬ ૩૮૩	૩
પ્રમેહોનું મધુપ્રમેહપણારૂપ સ્થિતિમાં અ- સાધ્યપણું. ...	૬ ૩૮૮	૨૧
પ્રમેહોમાં જૂદા જૂદા દોષોની ઉત્વળતા, પ્રમેહોની સંખ્યા અને પ્રમેહોનું સા- ધ્યપણું, યાપ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.	૬ ૩૮૪	
પાંચ પ્રકારની દંતનાડીઓનાં લક્ષણો તથા નિદાનો. ...	૧૬ ૪૨૮	૨૩
પાંચે રોહિણીઓનાં નિદાન, સામાન્યસં- પ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૩૨	૫૦
પાદદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩ ૪૧૬	૨૨
પાદદાહનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧ ૩૬૩	૩૦
પાદદર્શનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧ ૩૬૩	૩૧
પામા, વિચર્વિકા તથા રકસા. ...	૧૩ ૪૧૫	૨૧
પાષાણગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩ ૪૧૪	૧૧
પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૩૦	૩૫
પિત્તથી થયેલા અરશોનાં વિશેષ લક્ષણો.	૨ ૩૬૬	૬
પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.	૧૨ ૪૧૧	૧૫
પિત્તથી થયેલા ગ્રંથિનું લક્ષણ ...	૧૧ ૪૦૪	૪
પિત્તથી થયેલા નાડીવ્રણનું લક્ષણ. ...	૧૦ ૪૦૧	૧૨
પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ. ...	૯ ૩૯૫	૫
પિત્તથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યપણું.	૧૦ ૪૦૦	૪
પિત્તથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૩૫	૭૧
પિત્તથી થયેલા શ્લીપદનું વિશેષ લક્ષણ.	૧૨ ૪૧૨	૨૨
પિત્તથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.	૧૬ ૪૨૬	૫
પિત્તથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.	૩ ૩૭૧	૬
પિત્તથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.	૧૬ ૪૩૩	૫૨
પિત્તથી થયેલી ટિલ્લિનું લક્ષણ ...	૧૨ ૪૦૯	૬

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા છ પ્રમેહોનાં		
ઉપદ્રવો.	૬ ૩૮૬	૧૨
પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા છ પ્રમેહોનાં વિ-		
શિષ્ટ લક્ષણો.	૬ ૩૮૫	૧૩
પિત્ત વગેરેથી મિશ્રિત થયેલા વાયુનાં		
સામાન્ય લક્ષણો.	૧ ૩૫૭	૭
પિત્તોદરનું લક્ષણ.	૭ ૩૮૬	૮
પ્લીહોદરનું લક્ષણ.	૭ ૩૯૦	૧૧
પુષ્કરિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૪ ૪૨૧	૧૧

બ.

વદ્ધ ગુદોદરનું લક્ષણ	૭ ૩૯૦	૧૨
વહેલો દોષોથી થયેલા નાડીવ્રણોનાં લક્ષણો. ૧૦ ૪૦૧	૧૦ ૪૦૧	૧૪
વલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ	૧૬ ૪૩૪	૧૯
વાધિયેનાં (બેહેરાપણાનાં) નિદાન, સં-		
પ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૧ ૩૬૩	૨૩
બાહારનાં વિદ્રધિઓનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ		
તથા સામાન્ય લક્ષણ.	૯ ૩૯૫	૨
વીજાં અનેક સ્થાનકોમાં રહેલો વાયુ		
પ્રકુપિત થઈને કયા કયા રોગોને		
ઉત્પન્ન કરેછે.	૧ ૩૫૫	૫
વીજી ફોડલીમાં અને ભગંદરની ફોડ-		
લીમાં તફાવત.	૪ ૩૭૬	૧૦

મ.

ભગંદર એ નામનો અર્થ અને તે રોગ		
ભગંદર કયારે કેહેવાય તે.	૪ ૩૭૪	૩
ભગંદરનાં પૂર્વરૂપ.	૪ ૩૭૭	૧૧
ભગંદરોનાં નિદાનો તથા ભેદો.	૪ ૩૭૪	૨
ભગંદરોનાં પૂર્વરૂપો.	૪ ૩૭૪	૪
ભગંદરોનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અસાધ્યપણું. ૪ ૩૭૭	૪ ૩૭૭	૧૨
ભગ્નનાં નિદાનો અને મુખ્ય બે ભેદ. ...	૧૫ ૪૨૩	૨
ભગ્નનાં અસાધ્યપણાનું વિવેચન. ...	૧૫ ૪૨૫	૧૦
મંજનકનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૬ ૪૨૯	૨૮

મ.

મધુપ્રમેહનું વીણું પળ સામાન્ય લક્ષણ. ૬ ૩૮૭	૬ ૩૮૭	૧૯
મન્યાસ્તંભનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા		
લક્ષણ.	૧ ૩૬૧	૨૦
મર્મસ્થૂલિમાં ઉત્પન્ન થયેલો અંદરનો વિ-		
દ્રધિ સઘળી સ્થિતિઓમાં કષ્ટસાધ્ય છે. ૯ ૩૯૭	૯ ૩૯૭	૧૪
મશક (મસ) નું નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૩ ૪૧૭	૧૩ ૪૧૭	૩૩
મસૂરિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૩ ૪૧૭	૨૯
મહાશૌષિરનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૬ ૪૨૮	૧૭
મૃદિતનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૪ ૪૨૧	૮

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

મા મરી ગયા છતાં પણ ગર્ભ જીવિતો		
હોય તો તે ગર્ભને કાઢી લેવાવિશે. ૮ ૩૯૪	૮ ૩૯૪	૧૧
માંસકચ્છપનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૩૧	૪૩
માંસવાનનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૬ ૪૩૫	૬૭
માંસથી થયેલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ તથા		
વિશિષ્ટ લક્ષણ.	૧૧ ૪૦૬	૧૩
માંસથી થયેલા અર્બુદનું દૂરનું નિદાન... ૧૧ ૪૦૬	૧૧ ૪૦૬	૧૪
માંસથી થયેલા હોટના રોગનું લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૨૭	૯
માંસપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૪ ૪૨૨	૧૮
માંસસંઘાતનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૩૨	૪૫
માંસાર્બુદનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૪ ૪૨૨	૧૭
મુખરોગોની સંખ્યા અને તે રોગો કયા		
કયા સ્થાનોમાં કેટલા કેટલા થાય		
છે તે.	૧૬ ૪૨૬	૨
મૂક, મિનિમળ, તથા ગદગદ એઓનાં		
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો.	૧ ૩૬૩	૨૫
મૂઠગર્ભનાં દૂરનાં નિદાનો.	૮ ૩૯૨	૨
મૂઠગર્ભનાં વિલોમરીતે થોનીમાં આવ-		
વાના પ્રકારો.	૮ ૩૯૩	૪
મૂઠગર્ભનું અસાધ્યપણું... ..	૮ ૩૯૩	૫
મૂઠગર્ભનું પાસેનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ. ૮ ૩૯૨	૮ ૩૯૨	૩
મૂઠગર્ભવાળી કેવી સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજવી. ૮ ૩૯૪	૮ ૩૯૪	૮
મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.	૧૨ ૪૦૯	૧૦
મૂત્રાશયમાં થતા વીજા વિકારોનું પળ		
વાયુ જ કારણ છે.	૩ ૩૭૪	૧૪
મેદથી થયેલા ગ્રંથિનું લક્ષણ.	૧૧ ૪૦૫	૬
મેદથી થયેલા હોટના રોગનું લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૨૭	૧૦
મેદથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.	૧૨ ૪૦૯	૯
મેદે કરેલા ગલગંઢનું લક્ષણ.	૧૧ ૪૦૮	૨૦
મોટાઓને વીર્યથી પથરી થવાનાં વિશિષ્ટ		
નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા તે પથરીનાં		
લક્ષણો.	૩ ૩૭૨	૯
મોહોડાનાં હોટ વગેરે સઘળાં સ્થાનકોમાં		
અર્થાત્ આજ્ઞા મોહોડામાં થનારા		
રોગોનાં નિદાનો.	૧૬ ૪૩૫	૬૯

ય.

યવપ્રહ્યાનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૩ ૪૧૩	૪
યોનિમાં થયેલા અરશોનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ		
તથા લક્ષણ.	૨ ૩૬૮	૧૩
યૌવનપિઢકા (યુવાનીમાં થતા સ્ત્રીલો)-		
નું નિદાન તથા લક્ષણ.	૧૩ ૪૧૭	૩૦

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

૬.

રજમાં તથા વીર્યમાં પેટેલો કોઠ સંતાનોને

પણ લાગૂ પડેછે ... ૫ ૩૮૨ ૧૪

રુધિરથી થઈલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ૨ ૩૬૭ ૮

રુધિરથી થઈલા અર્બુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ. ... ૧૧ ૪૦૬ ૧૨

રુધિરથી થઈલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ૧૨ ૪૧૧ ૧૭

રુધિરથી થઈલા વિદ્રધિનું લક્ષણ. ... ૯ ૩૯૬ ૯

રુધિરથી થઈલા સર્વસરનું કેટલાકના

મતપ્રમાણે નામાંતર... ૧૬ ૪૩૬ ૭૩

રુધિરથી થઈલા હોટના રોગનું લક્ષણ. ૧૬ ૪૨૬ ૮

રુધિરથી થઈલી રોહિણીનું લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૩૩ ૫૫

રુધિરથી થઈલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ. ... ૧૨ ૪૦૯ ૮

લ.

લિંગમાં થઈલા અરશોનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ... ૨ ૩૬૮ ૧૨

લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોનાં

વાયુ વગેરે દોષોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

જાણી લેવાવિષે. ... ૨ ૩૬૯ ૧૭

વ.

વર્દનનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૨૮ ૨૧

વલ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૩૩ ૫૮

વલ્મીકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૪ ૮

વૃદ્ધનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૩૪ ૬૧

વૃદ્ધિઓનાં પૂર્વરૂપ. ... ૧૨ ૪૦૯ ૪

વૃદ્ધિનાં (વધરાવલનાં) નિદાનો તથા

સંખ્યા. ... ૧૨ ૪૦૮ ૨

વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ... ૧૨ ૪૦૯ ૩

ઘ્રષ્ણકચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૯ ૪૩

વ્યંગનું (દાઝનું) નિદાન તથા લક્ષણ. ૧૩ ૪૧૮ ૩૭

વાતકંટકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧ ૩૬૩ ૨૯

વાતકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૩૦ ૩૪

વાતરક્તનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો,

સંપ્રાપ્તિ, મેદો અને લક્ષણો. ... ૧ ૩૫૮ ૯

વાતરક્તનું અસાધ્યપણું તથા યાપ્યપણું. ૧ ૩૫૯ ૧૨

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ. ... ૧ ૩૫૯ ૧૦

વાતાઘ્રીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧ ૩૬૪ ૪૦

વાતોદરનું લક્ષણ. ... ૭ ૩૮૯ ૭

વાયુ કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ. ... ૧૧ ૪૦૭ ૧૮

વાયુથી થઈલા અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ૨ ૩૬૬ ૫

વાયુથી થઈલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૨ ૪૧૧ ૧૪

વાયુથી થઈલા પ્રથિનું લક્ષણ ... ૧૧ ૪૦૪ ૩

વાયુથી થઈલા વિદ્રધિનું લક્ષણ. ... ૯ ૩૯૫ ૪

વાયુથી થઈલા નાડીવ્રણનું લક્ષણ. ... ૧૦ ૪૦૧ ૧૧

વાયુથી થઈલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

અને અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યપણું... ૧૦ ૩૯૯ ૩

વાયુથી થઈલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૨ ૪૧૨ ૨૧

વાયુથી થઈલા સર્વસરનું લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૩૫ ૭૦

વાયુથી થઈલા હોટના રોગનું લક્ષણ. ... ૧૬ ૪૨૬ ૪

વાયુથી થઈલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ૩ ૩૭૧ ૭

વાયુથી થઈલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ૧૬ ૪૩૩ ૫૧

વાયુથી થઈલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ ... ૧૨ ૪૦૯ ૫

વાયુની ઉલ્વણતાવાળા ચાર પ્રમેહોના

ઉપશ્વો. ... ૬ ૩૮૬ ૧૩

વાયુની ઉલ્વણતાવાળા ચાર પ્રમેહોના

વિશિષ્ટ લક્ષણો. ... ૬ ૩૮૫ ૧૦

વાયુને થઈલાં આવરણોના મેદોથી વાત-

વ્યાધિઓના મેદ. ... ૧ ૩૫૭ ૮

વિદ્રધિ અને ગુલ્મ એઓ દોષથી તુલ્ય

રીતે ઉત્પન્ન થનારાં છતાં પણ વિદ્રધિ

પાકે છે અને ગુલ્મ પાકતો નથી

તેનું કારણ ... ૯ ૩૯૮ ૧૯

વિદ્રધિના અસાધ્યપણાનું વિશેષ વિવેચન ૯ ૩૯૯ ૨૦

વિદ્રધિના છ પ્રકાર. ... ૯ ૩૯૫ ૩

વિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૧૪ ૪૨૨ ૧૯

વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૫ ૧૯

વિદારીનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૧૬ ૪૩૫ ૬૮

વિટ્ટતાનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૩૪ ૪૧૩ ૬

વિશેષે કૃત્રી શ્લીપદોની ઉત્પત્તિ કયા

દેશોમાં થાય છે. ... ૧૨ ૪૧૨ ૨૬

વિશ્વાચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧ ૩૬૨ ૨૫

વિસર્પોના સાધ્યપણાનું, અસાધ્યપણાનું

તથા કષ્ટસાધ્યપણાનું સામુદાયિક

વિવેચન. ... ૧૦ ૪૦૧ ૮

વિસર્પનાં સંપ્રાપ્તિ તથા નિદાન અને

'વિસર્પ' શબ્દનો અર્થ (નિરુક્તિ). ૧૦ ૩૯૯ ૨

વિસ્ફોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૧૩ ૪૧૪ ૧૪

શ.

શતગ્રીનું નિદાન તથા લક્ષણ ... ૧૬ ૪૩૪ ૬૨

શતપોનક નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક

લક્ષણ. ... ૪ ૩૭૪ ૫

શતપોનકનું લક્ષણ તથા નિદાન. ... ૧૪ ૪૨૧ ૧૪

શંબૂકાવર્ત નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક

લક્ષણ. ... ૪ ૩૭૬ ૮

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.		અ. પૃષ્ઠ. અંક.
શરાવિકા વગેરે ફોડલીઓનાં લક્ષણો.	૬ ૩૮૬ ૧૫	સર્ષપિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૪ ૪૨૦ ૩
શરીરના પગશિવાય વીજા પ્રદેશોમાં પળ		સ્તનરોગોનાં નિદાનો અને સંખ્યા.	૧૦ ૪૦૨ ૧૭
શ્લીપદો થાયછે. ...	૧૨ ૪૧૨ ૨૭	સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્તિ. ...	૧૦ ૪૦૩ ૨૨
શર્કરાર્બુદનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.	૧૩ ૪૧૫ ૨૦	સ્પર્શહાનીનું લક્ષણ તથા નિદાન.	૧૪ ૪૨૧ ૧૨
શલ્યથી થયેલી નાડીવ્રણનું લક્ષણ. ...	૧૦ ૪૦૨ ૧૬	સ્વભાવથી થયેલાં (શરીરના જન્મની	
શ્યાવદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૬ ૪૩૦ ૩૧	સાથેજ થયેલાં) અરશોનાં વિશિષ્ટ	
શિરાઓથી થયેલા ગ્રંથિનું લક્ષણ. ...	૧૧ ૪૦૫ ૭	લક્ષણો. ...	૨ ૩૬૭ ૧૦
શીતાદનું લક્ષણ અને નિદાન ...	૧૬ ૪૨૭ ૧૩	સ્વરણનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૧૬ ૪૩૫ ૬૬
શ્લીપદનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય		સાત મહાકુષ્ઠોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો ...	૫ ૩૭૮ ૭
લક્ષણ. ...	૧૨ ૪૧૧ ૧૯	સ્થાનકોના મેદ ઉપરથી અંદરનાં વિદ્ર-	
શ્લીપદોના મેદ ...	૧૨ ૪૧૧ ૨૦	ધિઓનાં અમુક ચિહ્નોનો મેદ. ...	૯ ૩૯૭ ૧૩
શ્લકદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અમુક વ્યાધિ-		સ્વાભાવિક પ્રસવનાં તથા ગર્ભનો છાવ કે	
ઓનું અસાધ્યપણું ...	૧૪ ૪૨૨ ૨૧	પાત થવાનાં કારણો. ...	૮ ૩૯૪ ૬
શ્લકદોષથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓની		ત્રીઓને ગર્ભસંબંધી રુધિરથી થયેલા	
સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા. ...	૧૪ ૪૨૦ ૨	વિદ્રધિવિશે ...	૯ ૩૯૮ ૧૭
શોણિતાર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૪ ૪૨૨ ૧૬	ત્રીઓને પ્રસવનું લોહી બરાબર ન નીકળ્યું	
શૌષ્ઠિરનું લક્ષણ તથા નિદાન ...	૧૬ ૪૨૮ ૧૬	હોય તો તેથી પળ વિદ્રધિ થવાવિશે. ...	૯ ૩૯૮ ૧૮
સ.		મુશ્તુતનો પ્રશ્ન. ...	૧ ૩૫૩ ૨
સઘડા કોઠોમાં સઘડા દોષોનાં તથા		સંધીમુક્તના છ મેદ. ...	૧૫ ૪૨૩ ૩
કૃમિઓના સંભવવિષે. ...	૫ ૩૭૮ ૫	સંધીમુક્તનાં છ મેદોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો	૧૫ ૪૨૩ ૫
સઘડા પ્રકારની પથરીઓનું સામાન્ય		સંધીમુક્તનું સામાન્ય લક્ષણ. ...	૧૫ ૪૨૩ ૪
લક્ષણ. ...	૩ ૩૭૦ ૪	સંમૂઢપિડકાનું લક્ષણ તથા નિદાન. ...	૧૪ ૪૨૧ ૯
સઘડા પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ અને		હ.	
પ્રમેહોના તથા પ્રમેહ પિડકાઓના		હનુમોક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ...	૧૬ ૪૩૦ ૩૨
(પ્રમેહસંબંધી ફોડલીઓના) દોષો. ...	૬ ૩૮૪ ૫	હોઠના રોગોનાં નિદાનો. ...	૧૬ ૪૨૬ ૩
સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્યુદરનું લક્ષણ...	૭ ૩૮૯ ૧૦	ક્ષ.	
સન્નિરુદ્ધગુદનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૧૩ ૪૧૯ ૪૧	ક્ષતથી (અભિઘાતથી) થયેલા વિદ્રધિનું	
સર્વ અંગોમાં અથવા સર્વ ધાતુઓમાં વાયુ		• સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ. ...	૯ ૩૯૬ ૮
પ્રકુપિત થઈને કયા રોગોને ઉત્પન્ન		ક્ષતથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ...	૧૦ ૪૦૦ ૭
કરેછે. ...	૧ ૩૫૬ ૬	ક્ષુદ્રરોગોની સંખ્યા અને નામ. ...	૧૩ ૪૧૩ ૨

સુશ્રુત-શારીરસ્થાન.

અનુક્રમણિકા.

અ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
અંત્રોનો વિસ્તાર. ...	૫ ૪૭૯ ૯	અસ્થિઓનો વિસ્તાર. ...	૫ ૪૮૧ ૧૮
અવયવોની બનાવટ તથા ગુણદોષનાં		આ.	
કારણ. ...	૩ ૪૬૩ ૨૧	આકાશના ગુણો. ...	૧ ૪૪૩ ૧૬
અવયવોની રચનાનું કારણ. ...	૨ ૪૫૫ ૪૦	આડે ગયેલી ધમનીઓનાં કામો વિગેરે. ...	૯ ૫૨૫ ૬
અસ્થિઓના પાંચ મેદ. ...	૫ ૪૮૨ ૨૨	આયુર્વેદના સર્વ તંત્રોમાં શલ્યતંત્રની	
અસ્થિઓના સાંધાની સંખ્યા અને પેશીની		શ્રેષ્ઠતા. ...	૫ ૪૮૮ ૪૮
સંખ્યા ન હોવાવિષે. ...	૫ ૪૮૪ ૩૦	આલસ્યનું લક્ષણ. ...	૪ ૪૭૧ ૨૪

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
आशयोनो विस्तार.	५	४७९	८
उ.			
उंचे गएली धमनीओनां सामान्य का-			
मोविषे.	९	५२४	४
उत्केशनुं लक्षण.	४	४७१	२५
उपक्रम अध्याय १लो 'सर्वभूतचिंता.'	१	४३७	१
„ „ २जो 'शुक्रशोणितशुद्धि'	२	४४४	१
„ „ ३जो 'गर्भावकांति.'	३	४५५	१
„ „ ४थो 'गर्भव्याकरण.'	४	४६३	१
„ „ ५मो 'शरीरसंख्याव्या-			
करण.'	५	४७७	१
„ „ ६ठो 'प्रत्येक मर्मेनिर्देश.'	६	४९०	१
„ „ ७मो 'शिरावर्णनविभक्ति'	७	५०६	१
„ „ ८मो 'शिराव्यधविधि.'	८	५१२	१
„ „ ९मो 'धमनीव्याकरण.'	९	५२२	१
„ „ १०मो 'गर्भणीव्याकरण.'	१०	५२८	१
ऋ.			
ऋतुकालना बेकीना दिवसमां गर्भ र-			
ह्याथी कन्यानो संभव.	३	४५७	८
ऋतुव्यतीत थतां वीर्यनी गर्भाशयमां			
प्राप्ति न थवाविषे....	३	४५७	१
क.			
कंदराओनो विस्तार.	५	४८०	११
कफप्रकृतिनुं लक्षण.	१	४७४	३५
कफवाहिनी शिराओमां कफनां कर्मो.	७	५०८	८
कमर पडखां विगेरेमां ११७ अस्थि-			
ओनी वहेंचणी.	५	४८२	२०
कमर, पीठ के कांथ एओनी शिराओने			
बांधवी होय तो ते शिराओने उठा-			
डवाना रीति.	८	५१५	९
कया भूतमां कया गुणनुं आधिक्य छे.	१	४४३	२१
कर्मनुं मुख्यपणुं.	२	४५५	४२
कलाओ सात.	४	४६५	४
कालान्तर प्राणहर मर्मेमां थएला अभि-			
घातनुं लक्षण.	६	५०५	३५
कूर्चोनो विस्तार.	५	४८१	१३
केवा रोगमां शिराओ विंधवी. ...	८	५१३	३
केवा रोगीओनी शिराओ विंधवी नहीं.	८	५१२	२
केवा शबनुं फाडी तीडी अवलोकन			
करतुं.	५	४८९	५०
केवी स्त्रीनुं धावण धवरावतुं नहीं. ...	१०	५३८	२८
केवी स्त्रीमां अने केवा पुरुषे गर्भाधान			
करतुं.	१०	५४२	४८

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
कोठानी धत्रीश शिराओ विंधवा योग्य			
नथी ते.	७	५१०	१४
कोठामां ६६ पेशीओ.	५	४८६	३९
कोठामां ५९ संधिओनी वहेंचण. ...	५	४८३	२७
कोठामां २३० स्नायुओ.	५	४८५	३३
कलमनुं लक्षण.	४	४७१	२३
क्षीण थएला रजनी चिकित्सा. ...	१	४४८	११
ख.			
खुंधा तथा ठुंटा विगेरे बालक अवतरे			
तेनुं कारण.	२	४५४	३६
ग.			
गर्भ अवळो होय के अटकी रहे तो			
शुं करतुं.	१०	५३१	९
गर्भ केश अथवा नखथी रहीत थाय			
तेनुं कारण.	२	४५४	३४
गर्भ कोमल अथवा अल्प अस्थिओवाळो			
थाय तेनुं कारण.	२	४५४	३३
गर्भ गौर वा श्याम वर्णनुं कारण. ...	२	४५१	२१
गर्भनां सघळां अंगो एकी वखतेंज			
थायछे.	३	४६१	१७
गर्भनी आंखमां विकारनुं कारण. ...	२	४५१	२२
गर्भनी केवी केवी स्थितिओ थायछे. ...	३	४५८	१२
गर्भनी जीभनी उत्पत्ति.	४	४६७	८
गर्भनी पांचमाथी आठमा महिना सुधीनी			
स्थिति.	३	४६०	१४
गर्भनी बुकाओ तथा वृषणोनी उत्पत्ति.	४	४६७	१०
गर्भनी वृद्धि थवानुं बीजुं कारण. ...	४	४७२	२९
गर्भनी स्त्रोतीनी उत्पत्ति.	४	४६७	९
गर्भनी हृदयनी उत्पत्ति.	४	४६८	११
गर्भनुं अमुक अंग प्रथम थायछे एमतनी			
अयोग्यता	३	४६१	१६
गर्भनुं अवतरण तथा जीवात्मानो प्रवेश.	३	४५६	३
गर्भनुं लक्षण.	५	४७८	२
गर्भनुं वारंवार स्फुरण थतुं होय तेनी			
चिकित्सा.	१०	५४३	५०
गर्भने रेहेवानुं कारण	२	४५२	२४
गर्भने वधवानुं तथा जीववानुं साधन.	३	४६०	१५
गर्भनो पात थई जाय ते पछीनी			
चिकित्सा.	१०	५४४	५२
गर्भपातना उपद्रवो अने चिकित्सा. ...	१०	५४३	५१
गर्भमां आंतरडां विगेरेनी उत्पत्ति. ...	४	४६७	७
गर्भमां पुरुष कन्या के नपुंसक थवानां			
कारण.	३	४५६	४

	અ.	પૃષ્ઠ.	અંક.
ગર્ભમાં પુરુષ છે કે સ્ત્રી કે નપુંસક તેની પરીક્ષા.	૩	૪૬૨	૧૯
ગર્ભમાં યકૃત પ્રીદા વગેરેની ઉત્પત્તિ ...	૪	૪૬૭	૬
ગર્ભ રહેવામાં ચાર પદાર્થની આવશ્યકતા. ૨	૪૫૧	૨૦	
ગર્ભ રહ્યાના અસુક કાલ પછીનાં લક્ષણો. ૩	૪૫૮	૧૦	
ગર્ભ રહ્યાની મૈથુનના અંતમાં પરીક્ષા ...	૩	૪૫૭	૯
ગર્ભવતીને નસ્ય દેવાવિષે.	૨	૪૫૧	૧૯
ગર્ભવતીને પાલવાના નિયમો.	૩	૪૫૮	૧૧
ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને રજ ન પ્રવર્તવાનું કારણ.	૪	૪૬૭	૫
ગર્ભ વાયુથી પેટમાંજ સૂકાય તેનાં લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.	૧૦	૫૪૫	૫૪
ગર્ભ સર્પાદિકના આકારવાળો થાય તેનું કારણ.	૨	૪૫૪	૩૫
ગર્ભસ્થ સંતાનનો નિશ્વાસ.	૨	૪૫૫	૩૬
ગર્ભસ્થ સંતાન મઠમૂત્ર મૂકતું નથી તેનું કારણ.	૨	૪૫૪	૩૭
ગર્ભસ્થ સંતાન રોતું નથી તેનું કારણ. ૨	૪૫૪	૩૮	
ગર્ભસાવનાં, ગર્ભપાતનાં પૂર્વરૂપો અને ચિકિત્સા.	૧૦	૫૪૩	૪૯
ગર્ભિણી પેલા દિવસથી માંડીને પ્રસવ થતાં સુધી પાલવાના નિયમો.	૧૦	૫૨૯	૨
ગર્ભિણીઓની ઇચ્છાનાં અપમાન તથા અનુસરણનું ફલ.	૩	૪૫૯	૧૩
ગર્ભિણીને વમન આદિ ક્રિયાનો નિષેધ છે તેના પ્રતિપ્રસવ... ..	૧૦	૫૪૬	૫૮
ગર્ભિણીને સુખ પ્રસવ થવામાટે વૈધે કરવાના ઉપાય.	૧૦	૫૨૯	૩
ગર્ભિણીનો સુવાવડના ઘરમાં પ્રવેશ તે ઘર કેતું બનાવવું.	૧૦	૫૩૦	૪
ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભસાવાદિકના અટકાવ માટે મહીને મહીને કરવાના જૂદા જૂદા ઉપચાર.	૧૦	૫૪૫	૫૬
ગૌરવનું લક્ષણ	૪	૪૭૧	૨૭
ગ્લાનીનું લક્ષણ.	૪	૪૭૧	૨૬
જ.			
જળવાને તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો. ૧૦	૫૩૧	૫	
જળવાને તૈયાર થયેલી સ્ત્રીને ઉપચારો કરવાવિષે	૧૦	૫૩૧	૬
જળ્યા પછી ઓઝ ન પડે તેથી થતાં ઉપદ્રવ. તે પાલવાના ઉપાય.	૧૦	૫૩૪	૧૭
જન્મેલાં બાલકને કરવાના ઉપચારો. ૧૦	૫૩૨	૧૭	

	અ.	પૃષ્ઠ.	અંક.
જલના.ગુણો.	૧	૪૪૩	૧૯
જામત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિનું કારણ.	૪	૪૬૮	૧૩
જાંગલ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી સૂતિકાના ઉપચારમાં વિશેષ	૧૦	૫૩૩	૧૪
જાઝોનો વિસ્તાર.	૫	૪૮૦	૧૨
જીવાત્માઓ સત્ત્વ આદિ ગુણોવાળા કહેવાય છે તેનું સાંખ્યમતપ્રમાણે કારણ. ૧	૪૪૦	૧૦	
જીવાત્માને શબ્દાદિક વિષયોનું પ્રહણ કરાવનારી ધમનીઓની પ્રાકૃત તથા વૈકૃત ક્રિયા.	૯	૫૨૬	૭
જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાં શસ્ત્ર ધોંચવાનું જૂદું જૂદું પ્રમાણ અને જૂદાં જૂદાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ.	૮	૫૧૬	૧૩
જુવાન સ્ત્રીને રજ ન આવતું હોય તેનું નિદાન તથા ચિકિત્સા.	૨	૪૪૮	૧૦
જેઓને પ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર પડ્યા ન હોય તે જીવે છે.	૬	૫૦૫	૩૨
જેઓને રોતાં આવડતું નથી એવાં બાલકનાં અંદરના રોગ જાણવાનો ઉપાય. ૧૦	૫૩૮	૨૯	
જેને શિરાવેધ કર્યો હોય તેને પાલવાની પરેજી.	૮	૫૨૨	૨૬
જે માણસને છોતમાં વેધ થયેલ હોય તેની ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂત્ર.	૯	૫૨૮	૧૦
જે રોગીઓની શિરાઓ વિંધવાનો નિષેધ છે તેની શિરાઓ કારણસર વિંધવાની છુટ.	૮	૫૧૩	૪
જેવાં સ્ત્રીપુરુષના આહારવિહાર તેવાંજ પ્રજાનાં.	૨	૪૫૩	૩૨
જે સ્ત્રીને ધાવળ બરાવર આવતું ન હોય તેની ચિકિત્સા.	૧૦	૫૩૭	૨૬
ઙ.			
ઙોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં અસ્થિઓ.	૫	૪૮૨	૨૧
ઙોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં પેશીઓ.	૫	૪૮૭	૪૦
ઙોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશનાં મર્મોનાં નામો.	૬	૪૯૧	૯
ઙોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશનાં મર્મોનાં સ્થાનવિષે.	૬	૫૦૨	૨૮
ઙોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશમાં શિરાઓ વિંધવા યોગ્ય નથી તે.	૭	૫૧૧	૧૫
ઙોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશમાં સંધિઓની વહેંચણ... ..	૫	૪૮૩	૨૮

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	
હોકથી માંઢીને ઉપરના પ્રદશમા ૭૦	૫ ૪૮૫ ૩૪	
જાયુઓ.		
ત.		
તંદ્રાનું લક્ષણ.	૪ ૪૭૧ ૨૧	
તામસગુણો.	૧ ૪૪૩ ૧૫	
તામસ સત્ત્વવાળાં ત્રણ શરીરો. ...	૪ ૪૭૭ ૪૧	
તેજના ગુણો.	૧ ૪૪૩ ૧૮	
ત્વચાઓ સાત	૪ ૪૬૪ ૩	
ત્વચા વિગેરે વિભાગોની સંખ્યા. ...	૫ ૪૭૯ ૬	

દ.

દશમે દિવસે બાલકનું નામ પાડવાનો વિધી.	૧૦ ૫૩૬ ૨૧	
દિવસે ડંઘવાનો તથા રાતે ડાઝાગરાનો નિષેધ છે.	૪ ૪૬૯ ૧૪	
દિવસે ડંઘવાના તથા રાત્રે ડાઝાગરાના ત્યાગથી લાભ.	૪ ૪૭૦ ૧૫	
દુષ્ટ રજવાળી સ્ત્રીનું શુદ્ધ પ્રજાથી રહિત-પણું, તેનાં નિદાન	૨ ૪૪૫ ૩	
દુષ્ટ વીર્યવાળાનું શુદ્ધ પ્રજાથી રહિતપણું, નિદાનસહિત લક્ષણો.	૨ ૪૪૪ ૨	

ધ.

ધમનીઓની જૂદી જૂદી સંખ્યા. ...	૯ ૫૨૩ ૩	
ધમનીઓનું શિરાઓથી તથા સ્ત્રોતોથી ભિન્નપણું.	૯ ૫૨૩ ૨	
ધમનીઓમાં રહેલા અંતર્મુખ સ્ત્રોતોવિષે. ...	૯ ૫૨૭ ૮	
ધવરાવાનારી સ્ત્રી જો ક્રોધાદિકથી યુક્ત હોય તો તેથી નુકસાન.	૧૦ ૫૩૭ ૨૫	
ધાવને બદલાવવાથી તથા સ્તનનું પેહેલું દુધ ન કઢાડી નાશવાથી નુકસાન. ...	૧૦ ૫૩૭ ૨૪	

ન.

નપુંસકોના ભેદ.	૨ ૪૫૨ ૩૫	
—૩૦		
નપુંસકોને વીર્ય.	૨ ૪૫૩ ૩૧	
નિદ્રા તેનું કારણ તથા તેના ભેદ. ...	૪ ૪૬૮ ૧૨	
નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા. ...	૪ ૪૭૧ ૧૯	
નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સા. ...	૪ ૪૭૦ ૧૮	
નિદ્રાને સ્વાધીન કરનારને લાભ. ...	૪ ૪૭૦ ૧૬	
નીચે ગણી ધમનીઓનાં કામો વગેરે. ...	૯ ૫૨૫ ૫	

પ.

પગના મર્મોની પગની અંદર સ્થાનો તથા અભિષ્કાતથી વ્યથાઓ.	૬ ૪૯૭ ૨૪	
પગની તથા હાથની શિરાઓને વીંધવી હોય તો તેને ડાઝવાની રીતિ. ...	૮ ૫૭૫ ૮	

અ. પૃષ્ઠ. અંક.

પગમાં રહેલાં મર્મોનાં નામ.	૬ ૪૯૦ ૫	
પહેલાં, ઉપસ્થ અને જીભના ભાગની શિરાઓને ડાઝવાની રીતિ. ...	૮ ૫૧૫ ૧૧	
પરિજનોએ બાલકની કેવી રીતે સેવા કરવી.	૧૦ ૫૪૦ ૩૮	
પિરાપ્રકૃતિનું લક્ષણ.	૪ ૪૭૩ ૩૪	
પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તનાં કર્મો. ...	૭ ૫૦૮ ૭	
પીઠનાં મર્મોનાં સ્થાનવિષે.	૬ ૫૦૧ ૨૭	
પીઠમાં રહેલાં મર્મોનાં નામ.	૬ ૪૯૦ ૭	
પીઠ ન આવતાં છતાં જોર કરવાથી સંત્પાનની સ્ત્રાવી	૧૦ ૫૩૧ ૮	
પુરુષનાં લિંગોમાં તથા વૃષ્ણોમાં રહેલી પેશીઓ સ્ત્રીના કયા ભાગમાં છે. ...	૫ ૪૮૮ ૪૪	
પુત્રનું લગ્ન ક્યારે કરવું, કયા કેવડી જોઈએ.	૧૦ ૫૪૨ ૪૬	
પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રીસંગ કરવાની રાત્રીઓ.	૨ ૪૫૦ ૧૫	
પૃથ્વીના ગુણો	૧ ૪૪૩ ૨૦	
પેટ ગર્ભથી વૃદ્ધિ પામ્યા પછી નાનું થવા માંડે તેની ચિકિત્સા.	૧૦ ૫૪૫ ૫૫	
પેટ તથા છાતીનાં મર્મોનાં સ્થાનવિષે. ...	૬ ૫૦૦ ૨૬	
પેટ તથા છાતીમાં રહેલાં મર્મોનાં નામ. ...	૬ ૪૯૦ ૬	
પેટની કે છાતીની શિરાને વીંધવી હોય તો તે શિરાઓને ડાઝવાની રીતિ. ...	૮ ૫૧૫ ૧૦	
પેશીઓનું પ્રયોજન.	૫ ૪૮૬ ૪૧	
પેશીઓનો વિસ્તાર.	૫ ૪૮૬ ૩૭	
પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એઓની કેટલા અંશોમાં તુલ્યતા છે તથા કેટલામાં અતુલ્યતા છે તેનું સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે વિવેચન.	૧ ૪૪૦ ૯	
પ્રકૃતિઓ જાળવાનું પ્રયોજન	૪ ૪૭૭ ૪૨	
પ્રકૃતિભૂત દોષોમાં ફેરફાર.	૪ ૪૭૫ ૩૭	
પ્રકૃતિ સાત.	૪ ૪૭૨ ૩૨	
પ્રદરની ચિકિત્સા.	૨ ૪૪૮ ૯	
પ્રદરનું લક્ષણ તથા લોહીના સાવ ઉપરથી થતા ઉપદ્રવ.	૨ ૪૪૭ ૮	
પ્રસવ થયા પછી છ વર્ષે તેને બીજો પ્રસવ થાય તે છોકરું અલ્પ આયુશવાળું થાય.	૧૦ ૫૪૬ ૫૭	
પ્રાણ.	૪ ૪૬૩ ૨	
બ.		
વગાસાનું લક્ષણ.	૪ ૪૭૧ ૨૨	

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
બહાર દેખાતા સોતોનો વિકાર. ...	૫ ૪૭૯	૧૦
બાલકના રોગ ટાલવાને માટે ઔષધ		•
દેવાનો પ્રકાર. ...	૧૦ ૫૩૮	૩૦
બાલકની ગુદ્ગ પાકે તેની ચિકિત્સા. ...	૧૦ ૫૪૦	૨૬
બાલકની નાખી ફુલી જાય તો તેની		
ચિકિત્સા. ...	૧૦ ૫૪૦	૩૫
બાલકની સારી રીતે સેવા કરવાથી લાભ. ૧૦	૫૪૦	૩૬
બાલકને અન્ન ક્યારે દેવું. ...	૧૦ ૫૪૧	૪૨
બાલકને ઔષધ દેવાની બીજી યુક્તિ. ૧૦	૫૩૯	૩૨
બાલકને કરવાના ઉપચારો. ...	૧૦ ૫૩૫	૨૦
બાલકને ઘણું કરીને જનાનામાંજ રાખવું. ૧૦	૫૪૧	૪૩
બાલકને જ્વરના વિષયમાં વિશેષ. ...	૧૦ ૫૩૯	૩૩
બાલકનું તાલવું નીચે વેશી જાય તો		
તેની ચિકિત્સા. ...	૧૦ ૫૩૯	૩૪
બાલકને દેવાના ઔષધની માત્રા. ...	૧૦ ૫૩૯	૩૧
બાલકને ધવરાવવામાટે કેવી ધાવ રાખવી. ૧૦	૫૩૬	૨૨
બાલકને ધાવણ ઓછું આવતું હોય તો		
શું કરવું. ...	૧૦ ૫૪૧	૪૧
બાલકને ધાવનું દૂધ ધવરાવવાનો વિધી. ૧૦	૫૩૬	૨૩
બાલકને બાલપ્રહનો ઉપસર્ગ લાગુ પ-		
ડ્યાનાં લક્ષણ. ...	૧૦ ૫૪૧	૪૪
બાલકને વિદ્યાભ્યાસ ક્યારે અને કેવો		
કરાવવો. ...	૧૦ ૫૪૨	૪૫
બાલકને શરીરને ધારવા શક્તિની, વ-		
ઠની તથા વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ આપવાના		
ઉપાયો. ...	૧૦ ૫૪૭	૫૯
બાલકને સ્વસ્થપણમાં પળ સાત્ત્વ્ય હો-		
વાનેલીધે ધીજ ઔષધરૂપ. ...	૧૦ ૫૪૦	૩૭
ઘિગડેલું લોહી કાઢાડવાના શિરાબંધ		
વગેરે પાંચ ઉપાય. ...	૮ ૫૩૨	૨૭
બીજા પ્રદેશ કરતાં મર્મમાં થયેલા		
અભિઘાત વિશેષ અનર્થ કરતા હો-		
વાનું કારણ... ..	૬ ૫૦૫	૩૩
મ.		
ભૂતોનો પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશ. ...	૧ ૪૪૪	૨૨
ભૌતિક પ્રકૃતિઓ. ...	૪ ૪૭૫	૩૮
મ.		
મક્કલની ચિકિત્સા. ...	૧૦ ૫૩૫	૧૯
મનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થતાં પુરુષના		
ગુણો. ...	૧ ૪૪૨	૧૨
મર્મ. ...	૫ ૪૪૮	૪૫
મર્મ અથવા મર્મની પાસેના શરીરવિકા-		
રનું પરિણામ. ...	૬ ૫૦૬	૪૭

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
મર્મના અભિઘાતની પરીક્ષા. ...	૬ ૫૦૬	૪૦
મર્મની પાસેનો અભિઘાત. ...	૬ ૫૦૬	૩૯
મર્મરૂપ એક પ્રદેશમાં અભિઘાત થતાં		
ચેતનાનો વિયોગ. ...	૬ ૪૯૬	૨૧
મર્મો અભિઘાત થવાથી પ્રાણહરણાદિક		
કરેછે તથા તેવિષે અન્ય આચાર્યોના		
મત જે બરાબર નથી. ...	૬ ૪૯૩	૧૭
મર્મોનાં માન તેનું પ્રયોજન. ...	૬ ૫૦૪	૩૦
મર્મોની પાંચ જાતોની જૂદી જૂદી સંખ્યા		
જેનો સરવાળો ૧૦૭ થાયછે. ...	૬ ૪૯૦	૩
મર્મોની શરીરના પ્રદેશોમાં વહેંચણ. ...	૬ ૪૯૧	૪
મર્મોની સંખ્યા તથા પાંચ જાતો. ...	૬ ૪૯૦	૨
મર્મોનું વિવેચન. ...	૬ ૪૯૩	૧૬
માણસને થતાં પૂર્વજન્મનાં સ્મરણનું		
કારણ. ...	૨ ૪૫૪	૪૧
માતાનાં ધર્માચરણ તથા અધર્માચરણની		
સંતુળ ઉપર અસર. ...	૩ ૪૬૩	૨૦
માથાની શિરાઓને વીંધવી હોય તો		
તેને ડટાડવાની રીતિ. ...	૮ ૫૧૪	૭
મિશ્રપ્રકૃતિઓનાં લક્ષણ. ...	૪ ૪૭૪	૩૬
મૂઢગર્ભને કાઢવા માટે ગર્ભની સ્થિતિનું		
વર્ણન. ...	૫ ૪૮૮	૪૭
મૂર્છા, ધ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રાનાં નિદાનો.		
મૂલ શિરાઓ તેનાં કામ તેમાંથી અન્યનો		
પ્રાદુર્ભાવ. ...	૭ ૫૦૭	૪
ય.		
યોનીનું તથા ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ. ...	૫ ૪૮૮	૪૬
ર.		
રક્તવાહીની શિરાઓમાં રુધિરનાં કમોં.	૭ ૫૦૯	૯
રજ નહીં દેખાતાં છતાં સ્ત્રી ક્રતુમતી... ૩	૪૫૬	૫
રજના દોષોની ચિકિત્સા. ...	૨ ૪૪૬	૫
રજના શુદ્ધપણનું લક્ષણ. ...	૨ ૪૪૭	૭
રજનું યોનિનાં મુખમાં આવવાનું કારણ. ૩	૪૫૭	૭
રજનો સંચાર મેથુન સમયે થવાનું કારણ. ૨	૪૫૨	૨૩
રજસ્વલાએ ચોથે દિવસે શું કરવું. ...	૨ ૪૪૯	૧૩
રજસ્વલાએ પાઢવાના નિયમો ...	૨ ૪૪૯	૧૨
રજસ્વલાપણાની ત્રણ રાત્રીઓમાં સિંગ		
કરવાથી નુકસાન ...	૨ ૪૫૦	૧૬
રજસ્વલા પતિનું અવલોકન કરે તે પ-		
છીનો વિધિ. ...	૨ ૪૯૯	૧૪
રજ્જુઓનો વિસ્તાર. ...	૫ ૪૮૭	૧૪

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
રાજસ ગુણો.	૧	૪૪૩	૧૪
રાજસ સત્ત્વવાળાં છ શરીર.	૪	૪૭૬	૪૦
રુજાકર મર્મમાં અભિઘાત થવાનું લક્ષણ.	૬	૫૦૫	૩૮
રોગીને રાતનો ઉજાગરો તથા દિવસની નિદ્રા.	૪	૪૭૧	૨૦
રોગોના વિશેષો ઉપરથી વીંધવાયોગ્ય શિરાઓના પ્રદેશોનાં વિશેષ.	૮	૫૧૮	૨૧
લ.			
લગ્ન કર્યા પછી સમાગમ ક્યારે કરવો. ૧૦	૫૪૨	૪૭	
લીનગર્ભનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા. ૧૦	૫૪૪	૫૩	
ઝૂંઘી કઢાડવામાં છેવટનું વજન.	૮	૫૧૭	૨૦
લોહીનો અત્યંત સ્ત્રાવ કરવાનો નિષેધ. ૮	૫૧૭	૧૯	
લોહીનો સ્ત્રાવ આવશ્યક છતાં ન થાય તો ફરીવાર કરવો	૮	૫૧૭	૧૮
વ.			
વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ.	૪	૪૭૩	૩૩
વાતવાહિની શિરાઓમાં વાયુનાં કર્મો. ૭	૫૦૮	૬	
વાયુ તથા તડકાથી બાલકનું રક્ષણ કરવું. ૧૦	૫૪૧	૪૦	
વાયુના ગુણો.	૧	૪૪૩	૧૭
વિશલ્યગ્ર મર્મમાં અભિઘાત થયાનું લક્ષણ. ૬	૫૦૫	૩૭	
વિપયસંગ્રહ અધ્યાય ૧.	૧	૪૪૪	૨૩
વીર્યના દોષોની ચિકિત્સા.	૨	૪૪૬	૪
વીર્યના શુદ્ધપણાનાં લક્ષણ.	૨	૪૪૭	૬
વીર્યનું તથા રજનું સ્વરૂપ.	૩	૪૫૫	૩૨
વૈકલ્યકર મર્મમાં અભિઘાત થયાનું લક્ષણ.	૬	૫૦૫	૩૭
વૈધે સુવાવડીની બાબતમાં બહુ સંભાળ રાખવી.	૧૦	૫૩૪	૧૬
શ.			
શરીર ક્ષીણ થતાં પળ નક્ષ તથા કેશ વધે છે.	૪	૪૭૨	૩૧
શરીરનાં પ્રલયંગો.	૫	૪૭૮	૪
શરીરના વિભાગના અનુસારથી વૈધે શિરાઓને ડઠાડવાની રીતિ.	૮	૫૧૬	૧૨
શરીરની અંદરના સઘળા વિભાગોનું જ્ઞાન અવલોકનથી પળ મેળવવું જોઈએ... ૫	૪૮૮	૪૯	
શરીરની વૃદ્ધિ સાથે દૃષ્ટિ વગેરે નથી વધતાં.	૪	૪૭૨	૩૦
શરીરનું ધારણ કરવામાં અસ્થિનું પ્રાધાન્ય. ૫	૪૮૩	૨૩	
શરીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય પળ જીવાત્માનું નહીં.	૫	૪૮૯	૫૧
શરીરનું સંખ્યાન.	૫	૪૭૮	૫
શરીરનાં છ અંગો	૫	૪૭૮	૩

	અંક.	પૃષ્ઠ.	અંક.
શરીરમાં પિતા, માતા રસ આદિથી થતા વિભાગો તથા ગુણો.	૩	૪૬૨	૧૮
શલ્યનો શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી મરણકારક અથવા અમરણકારક એમ બે પ્રકારનો વિષય.	૬	૫૦૪	૩૧
શાસ્ત્રાઓની સોઠ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી તે.	૭	૫૧૦	૧૩
શાસ્ત્રાઓમાં એટલે હાથપગમાં ૧૨૦ અસ્થિઓની વહેંચણી.	૫	૪૮૧	૧૯
શાસ્ત્રાઓમાં એટલે હાથ પગમાં ૪૦૦ પેશીઓ.	૫	૪૮૬	૩૮
શાસ્ત્રાઓમાં એટલે હાથ પગમાં ૬૮ સંધિઓની વહેંચણ.	૫	૪૮૩	૨૬
શાસ્ત્રાઓમાં એટલે હાથ પગમાં ૬૦૦ સ્નાયુઓની વહેંચણ.	૫	૪૮૪	૩૨
શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ ઉભયજ્ઞાનની વૈધને મહામણ.	૫	૪૮૯	૫૨
શિરા અને પ્રાણનો આધારાધેય સંબંધ. ૭	૫૦૭	૩	
શિરાઓ અમુક દિવસમાં તથા સ્વસ્થ માણસની વિંધવાનો નિષેધ.	૮	૫૧૪	૬
શિરાઓ તેનું વીંધાવું સ્ત્રાવ છે તેના ભેદ. ૮	૫૨૦	૨૨	
શિરાઓ નહીં વીંધવા યોગ્ય હોય તેનો નિર્દેશ.	૭	૫૦૯	૧૨
શિરાઓના જૂદા જૂદા વર્ગો.	૭	૫૦૯	૧૧
શિરાઓના વૌશ ભેદોનાં લક્ષણો.	૮	૫૨૦	૨૩
શિરાઓની સંખ્યા, કર્મ, મૂલ અને પ્રસાર. ૭	૫૦૬	૨	
શિરાઓની સંખ્યા મુકરર કરાતી નથી. ૭	૫૧૨	૧૬	
શિરાઓને વીંધવામાં સાવચેતીની જરૂર. ૮	૫૨૧	૨૪	
શિરાઓ વીંધવાના નિયમો.	૮	૫૧૬	૧૪
શિરાઓ વીંધવાની પહેલાં કરવાનું કર્મ. ૮	૫૧૪	૫	
શિરાઓ સઘળા દોષોનું હરણ કરે છે. ૭	૫૦૯	૧૦	
શિરા બરાબર વીંધાણી તેનું લક્ષણ.... ૮	૫૧૬	૧૫	
શિરા વીંધાયા છતાં કોઈ વધતે સ્ત્રાવ કરતી નથી તેનું કારણ.	૮	૫૧૭	૧૭
શિરા વીંધાયા પછી પ્રથમ દુષ્ટ લોહીનો જ સ્ત્રાવ થાય છે.	૮	૫૧૭	૧૬

સ.

સઘળાં મર્મોની બીજી પળ પાંચ જાત અને તે એક એક જાતમાં કેટલાં મર્મોની સંખ્યા છે તે.	૬	૪૯૨	૧૫
સઘળાં મર્મોમાં અસ્થિઓનાં મર્મો કયાં કયાં છે.	૬	૪૯૨	૧૩

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
સઘડાં મર્મોમાં માંસનાં મર્મોં કયાં કયાં છે. ૬ ૪૯૧ ૧૦	સ્થાનકોને અનુસરીને પેશીઓનાં અનેક
સઘડાં મર્મોમાં શિરાઓનાં મર્મોં કયાં	રૂપો. ... ૫ ૪૮૭ ૪૩
કયાં છે. ... ૬ ૪૯૧ ૧૧	શ્વાયુઓના ચાર ભેદ. ... ૫ ૪૮૫ ૩૫
સઘડાં મર્મોમાં સંધિઓનાં મર્મોં કયાં	શ્વાયુઓનું પ્રયોજન. ... ૫ ૪૮૬ ૩૬
કયાં છે. ... ૬ ૪૯૨ ૧૪	શ્વાયુનો વિસ્તાર. ... ૫ ૪૮૫ ૩૧
સઘડાં મર્મોમાં શ્વાયુઓનાં મર્મોં કયાં	સીમંતોનો વિસ્તાર. ... ૫ ૪૮૧ ૧૭
કયાં છે. ... ૬ ૪૯૨ ૧૨	સીવળીઓનો વિસ્તાર. ... ૫ ૪૮૦ ૧૫
સઘઃપ્રાણહર તથા કાલાન્તર પ્રાણહર	સીવળીમાં છેદન ભેદન થાય તો તેને
મર્મોની પ્રાણહરણની મુદત. ... ૬ ૪૯૭ ૨૩	જે લક્ષણ થાયછે તેઓનું નિરૂપણ. ૯ ૫૨૮ ૯
સઘઃપ્રાણહર મર્મમાં અભિઘાત થયાનું	હ્રીઓને વીશ પેશીઓ અધિક હોવાવિષે. ૫ ૪૮૭ ૪૨
લક્ષણ. ... ૬ ૫૦૫ ૩૪	હ્રીનપુંસક. ... ૨ ૪૫૩ ૩૬
સઘઃપ્રાણહર મર્મોનાં અભિઘાતથી થતાં	હ્રીને ધાવળ ધાવતાં સુધીમાં ચાલકને
નિયમિત કૃત્યોના ફેરફારનાં કારણો. ૬. ૪૯૬ ૨૨	તૃપ્ત રાશ્વણની યોજના. ... ૧૦ ૫૩૨ ૧૧
સાતસો શિરાઓની કોઠામાં તથા હો-	સૂતિકાના મક્કલ નામના રોગનું નિદાન
કની ઉપરના પ્રદેશમાં વહેંચળ. ... ૭ ૫૦૭ ૫	તથા પરેજી લક્ષણ. ... ૧૦ ૫૩૫ ૧૮
સાત્વિક ગુણો. ... ૧ ૪૪૩ ૧૩	સૂતીકાને કરવાના ઉપચારો. ... ૧૦ ૫૩૩ ૧૨
સાત્વિક સત્ત્વવાળાં સાત શરીર. ... ૪ ૪૭૫ ૩૯	સૂતીકાનો સામાન્ય ઉપચાર અને તેણે
સારા ધાવળની પરીક્ષા. ... ૧૦ ૫૩૭ ૨૭	પાઠ્ઠાની પરેજી ... ૧૦ ૫૩૪ ૧૫
સાંખ્યસિદ્ધાંતથી વૈદ્ય સિદ્ધાન્તમાં	સૂતીકાપણું ક્યારે મટે. ... ૧૦ ૫૩૩ ૧૩
અમુક બાબતોની જુદાઈ. ... ૧ ૪૪૦ ૧૧	સૂયાળીઓએ શું કરવું તેવિષે. ... ૧૦ ૫૩૧ ૭
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત,	જેહાદિ ક્રિયાઓ કરતાં શિરાઓનો વેધ
અધિદૈવ ઇઓની વ્યવસ્થા. ... ૧ ૪૩૯ ૬	લાભકારી છે. ... ૮ ૫૨૧ ૨૫
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે અવ્યક્તની અચેતન	છોતનું લક્ષણ. ... ૯ ૫૨૮ ૧૧
છતાં પ્રવૃત્તિ અને તેમાં દૃષ્ટાંત. ... ૧ ૪૩૯ ૮	સંગ એકવાર પછી પાછો એકમાસે
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે એક પ્રકૃતિ સાત	કરવાવિષે. ... ૨ ૪૫૦ ૧૮
પ્રકૃતિ વિકૃતિઓ અને સોઠ વિકારો. ૧ ૪૩૮ ૫	સંઘાતોનો વિસ્તાર. ... ૫ ૪૮૧ ૧૬
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે ચેતનનો તથા અચે-	સંધિઓના આકૃતિ ઉપરથી આઠ ભેદ. ૫ ૪૮૪ ૨૯
તનનો વિભાગ. ... ૧ ૪૩૯ ૭	સંધિઓના બે ભેદ. ... ૫ ૪૮૩ ૨૪
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે જગતના મૂળ કા-	સંધિઓનો વિસ્તાર. ... ૫ ૪૮૩ ૨૫
રણની મીમાંસા. ... ૧ ૪૩૭ ૨	હ.
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયના તથા	હાથનાં મર્મોનાં સ્થાન તથા તેના અભિ-
કર્મેન્દ્રિયના વિષયો. ... ૧ ૪૩૮ ૪	ઘાતથી થતી વ્યથાઓ. ... ૬ ૪૯૮ ૨૫
સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ ... ૧ ૪૩૮ ૩	હાથમાં રહેલાં મર્મોનાં નામ. ... ૬ ૪૯૦ ૮

સુશ્રુત-ચિકિત્સિતસ્થાન.

અનુક્રમણિકા.

અ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
અમ્નિ. ૨૪ ૭૩૬ ૩૭	ગુંતુજ વ્રણના) અનેક મેદોનો છિન્ન આદિ છ મેદોમાં સમાવેશ થઈ	
અમ્નિકર્મ (વ્રણોને ડાંભવા) નામની	જાયછે. ૨ ૫૮૧ ૨૮	
ચાલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૫ ૬૬	અપચી ઉપર લેપન અને ધૂમપાનાદિક-રૂપ ચિકિત્સા. ૧૮ ૬૯૪ ૯	
અમ્નિથી અથવા ક્ષારથી કેવાં અરશોને	અપચીની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ, અપચીની	
બાઝવાં અને એકલા ક્ષારથીજ કેવાં	શોધનરૂપ ચિકિત્સા. ૧૮ ૬૯૩ ૭	
અરશોને બાઝવાં. ૬ ૬૧૨ ૪	અપચીની શસ્ત્રક્રિયાદિકરૂપ ચિકિત્સા. ૧૮ ૬૯૪ ૮	
અજગલ્લિકાની ચિકિત્સા. ૨૦ ૭૦૫ ૨	અપતર્પણ (લંઘન) નામની પહેલી ચિ-કિત્સાનું નિરૂપણ. ૧ ૫૫૪ ૨૬	
અહ્વદના બે રસાયન પ્રયોગો ૨૭ ૭૫૭ ૧૧	અપતાનકની ચિકિત્સા. ૫ ૬૦૫ ૧૫	
અઢાર દિવ્યઔષધિઓ તથા તેઓનાં	અપતંત્રકની ચિકિત્સા. ૫ ૬૦૭ ૧૮	
સોમની પેટેજ વિધાનાદિક. ... ૩૦ ૭૭૦ ૪	અભ્યંગ અને સ્નેહન કર્યા પછીજ સ્વેદન કરવું. ૩૨ ૭૮૬ ૧૧	
અણુ તૈલ. ૪ ૫૯૫ ૨૨	અભ્યંગ (ઘી તથા તૈલ વગેરે સ્નેહ પદાર્થો લગાવવા) નામની ચોથી	
અત્યંત સ્નિગ્ધ થઈએ સ્નેહાત્મક વિરેચન	ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ૧ ૫૫૫ ૨૯	
પીડું નહીં. ૩૩ ૭૯૫ ૩૨	અમુક આતુરોને અંતિ સ્નિગ્ધ કરીને	
અર્દિતની ચિકિત્સા. ૫ ૬૦૭ ૧૯	નહીં પણ જરાક સ્નિગ્ધ કરીનેજ	
અદૃશ્ય (દેખાવામાં ન આવે એવાં)	સંશોધનો. દેવાં. ૩૩ ૭૯૫ ૩૩	
અરશોને પાડી નાશવાના યોગો ... ૬ ૬૧૭ ૧૮	અમુક માણસોને સ્નેહોનું શિરોવિરેચન	
અધિજીહ્વાની ચિકિત્સા. ૨૨ ૭૨૧ ૪૧	નસ્ય દ્રેવું. ૪૦ ૮૫૫ ૩૧	
અધિમાંસકની ચિકિત્સા. ૨૨ ૭૧૬ ૧૫	અમુક લોકોને જેટીમધના ક્ષાથથી	
અધોગતિ તથા ઊર્ધ્વગતિ નામના બે	વમન કરાવવું. ૩૩ ૭૯૧ ૧૨	
વગાડોનું નિરૂપણ ૩૪ ૭૯૭ ૩	અયોગ્યાદિ નવ વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો	
અનુવાસનવસ્તિઓ અનેકવાર દેવાથી	તથા ચિકિત્સાઓ ૩૬ ૮૧૬ ૯	
લાભો. ૩૭ ૮૨૪ ૧૫	અયોગ્ય અવયવમાં કે અયોગ્ય રીતે	
અનુવાસનવસ્તિ દેવાના મુખ્ય સમયો. ૩૭ ૮૨૨ ૭	વીર્યોત્સર્ગ ન કરવો. ૨૪ ૭૪૨ ૫૧	
અનુવાસનવસ્તિ દેવાની પહેલાં ભોજન	અયોગ્ય સ્થલમાં, અયોગ્ય કાલમાં વી-ર્યોત્સર્ગ કરવાથી હાનિઓ. ... ૨૪ ૭૪૨ ૫૨	
કરાવવાની જરૂર અને કેવું ભોજન	અરહસીના તૈલનો રસાયન પ્રયોગ ... ૨૮ ૭૬૨ ૧૪	
કરાવવું તે ૩૭ ૮૨૨ ૮	અરશવાઝાએ પાઝવાની પરેજી. ... ૬ ૬૨૧ ૨૩	
અનુવાસનવસ્તિના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ. ૩૭ ૮૨૪ ૧૩	અરશવાઝાઓએ કેવું ભોજન કરવું. ... ૬ ૬૧૫ ૧૨	
અનુવાસનવસ્તિના સ્નેહમાં સંધવાદિકની	અરશવાઝાઓએ સેવવાનો ચિકિત્સામાર્ગ. ૬ ૬૧૫ ૧૩	
યોજના. ૩૭ ૮૨૩ ૧૦	અરશોઉપર દંદ્રજવના તથા મીલામાના	
અનુવાસનવસ્તિના હીનયોગનાં તથા અ-તિયોગનાં લક્ષણો ૩૭ ૮૨૪ ૧૨	સેવનની અને ક્ષારની તથા અમ્નિની	
અનુવાસનવસ્તિની માત્રાઓ. ૩૭ ૮૧૮ ૩	પ્રશંસા. ૬ ૬૨૧ ૨૧	
અનુવાસનવસ્તિનું પૂર્વકર્મ તથા ઉત્તરકર્મ-	અરશોઉપર કરવાના લેપો. ૬ ૬૧૬ ૧૬	
સહિત વિધાન. ૩૭ ૮૨૩ ૯		
અનુવાસનવસ્તિનો સામાન્ય ક્રમ. ... ૩૭ ૮૧૮ ૨		
અન્ય પદાર્થોથી અમિશ્રિત તથા મિશ્રિત		
સ્નેહો પાવાની વ્યવસ્થા. ૩૧ ૭૭૯ ૧૮		
અન્ય લોકોએ માનેલા સચોટવ્રણના (આ-		

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
અરશોડપર ક્ષાર પાઢવાનાં સાધનો ... ૬ ૬૧૪ ૧૦	અઘીલા તથા પ્રત્યઘીલાની ચિકિત્સા. ૫ ૬૦૯ ૨૪
અરશોની દાહાદિક ચિકિત્સાઓ પળ	અઘીલિકાની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૨ ૩
ઉપર પ્રમાણે કરવી. ... ૬ ૬૧૪ ૯	અહિપૂતનની ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૧૧ ૨૬
અરશોને કાપી નાખનારો અભ્યંગ. ... ૬ ૬૧૭ ૧૭	આ.
અરશોને નષ્ટ કરવાના ચાર ઉપાયો	આં અઢાર ઔષધીઓમાં આ અમુક ઔ-
અને તે ઉપાયોની જૂદા જૂદા પ્રકારનાં અરશોની ઉપર યોજના. ... ૬ ૬૧૧ ૨	ષધિઓ મઢવાના દેશ તથા કાલ. ૩૦ ૭૭૩ ૧૧
અરશોનો કાપીને અગ્નિથી દાહ. ... ૬ ૬૧૪ ૬	આ અધ્યાયને “દ્વિવ્રણીય ચિકિત્સા”
અરશોનો ક્ષારથી દાહ કરવાનું વિધાન. ૬ ૬૧૨ ૩	એ નામ આપવાનું કારણ. ... ૧ ૫૪૯ ૩
અરુણિકાની ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૦૮ ૧૪	આ અધ્યાયનો સમુદાયાત્મક વિષય ... ૨૪ ૭૨૮ ૨
અર્બુદની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ. વાયુથી	આ અધ્યાયમાં કહેલા પંદર વગાડોનાં
થેલા અર્બુદની ચિકિત્સા. ... ૧૮ ૬૯૪ ૧૦	જૂદાં જૂદાં મુખ્ય કારણો ... ૩૪ ૮૦૬ ૧૮
અર્બુદોને ઈવી રીતે કઢાડવાં કે જેથી	આ અધ્યાયમાં જે ઔષધીઓ કહેવાશે
તેઓનો દોષ ઝરા પળ અવશેષ રહે	તેઓનો ઉપોદ્ઘાત ... ૩૦ ૭૬૯ ૨
નહીં. ... ૧૮ ૬૯૬ ૧૪	આગંતુક વ્રણના છ મેદ. ... ૨ ૫૭૨ ૫
અલ્પજીની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૨ ૬	આગંતુક વ્રણમાં વિશેષ ચિકિત્સાનું દિ-
અલ્પસેતી ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૦૭ ૧૧	ર્ગદર્શન. ... ૧ ૫૪૯ ૪
અલ્પકાઢથી થેલાં તથા અલ્પ દોષવાળાં	આગંતુક વ્રણોની અને પોતાની મેઢે
અરશોને ટાઢવામાટે અને અદૃશ્ય	મેદાથેલા દોષજન્ય વ્રણોની જૂદી
અરશોનું યાપન કરવા માટે ક્ષેહન	જૂદી આકૃતિઓ. ... ૨ ૫૭૨ ૫
આદિ કર્મો. ... ૬ ૬૧૯ ૧૯	આ મંથની પરંપરાનું સ્મરણ અને શ-
અલ્પકાઢથી થેલાં તથા અલ્પ શેષ-	છોના વ્રણનાં લક્ષણો કહેવાની
વાળાં અરશોને ટાઢવામાટે અને	પ્રતિજ્ઞા. ... ૨ ૫૭૧ ૨
લાંબા કાઢથી થેલાં અદૃશ્ય અર-	આંજળ... ૨૪ ૭૩૪ ૨૧
શોનું યાપન કરવામાટે મઢાતક-	આંતરઢાંથી થેલી વૃદ્ધિ કે જે અસાધ્ય
(મીલામા)નું વિધાન. ... ૬ ૬૨૦ ૨૦	છે તેની અમુક સ્થિતિમાં ચિકિત્સા. ૧૯ ૭૦૦ ૯
અવચૂર્ણન (ચૂર્ણ મ્મરાવવા) નામની	આતુરની મુલથી થતી પંદર વ્યાપતિ-
તેત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૧ ૫૬	ઓનું નિરૂપણ. ... ૩૯ ૮૪૫ ૯
અવસાદન (ડંચા વ્રણને નીચો કરવા	આધ્માન તથા પ્રત્યાધ્માન ઈઓની ચિકિત્સા. ૫ ૬૦૯ ૨૩
માંસને તોડવા) નામની છત્રીશમી	આમાંશયમાં પ્રાપ્ત થેલા ઢુષ્ટ વાયુની
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૪ ૬૨	ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૮૯ ૨
અવસ્થાના વિશેષથી મ્મનું મુલસાધ્યપણું	આયુષ્યની વૃદ્ધિમાટેના રસાયન પ્રયો-
તથા મ્મના સાનું થવાના કાલનો	ગોનું પ્રકરણ. ... ૨૮ ૭૬૧ ૬
ફેરફાર. ... ૩ ૫૮૩ ૧૨	આલેપ (લેપન) નામની બીજી ચિકિ-
અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થેલા ઢુષ્ટ વાયુને માટે	ત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૪ ૨૭
વિશેષ ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૧ ૮	આ સાઠ ચિકિત્સાઓના નિરૂપણની
અવપાટીકાની ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૦૯ ૨૩	વ્યવસ્થા. ... ૧ ૫૫૩ ૨૪
અવપોડનસ્ય તથા પ્રમ્મનનસ્યનું વિધાન. ૪૦ ૮૫૫ ૨૯	આહરણ (શલ્ય કઢાડવા)નામની અ-
અવમંથની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૩ ૯	ઢારમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૮ ૪૩
અશુદ્ધ તથા અક્ષિગ્ધ માળસને પળ	આહાર ... ૨૪ ૭૩૪ ૨૩
રોગની સ્થિતિ ઉપરથી વસ્તિઓ,	આહાર નામની ઓગણસાઠમી ચિકિત્સાનું
દેવાની અભ્યનુજ્ઞા. ... ૩૭ ૮૨૨ ૬	નિરૂપણ. ... ૧ ૫૭૦ ૮૫
	ઈ.
	ઈન્દ્રલતની ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૦૭ ૧૩

ઉ.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
ઉક્ત પદ્ધતિ ઉપરથી બીજી અનેક ન- સ્તિઓ ગોઠવી લેવાવિશે. ... ૩૮ ૮૪૧ ૩૬	ઉપક્રમ 'ભ્રમચિકિત્સિત.' ... ૩ ૫૮૨ ૧	
ઉત્કારિકા (ઔષધોની પાતલી લાફ- સીનો યોગ આપવા) નામની છવી- શમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૯ ૪૯	ઉપક્રમ 'વાતવ્યાધિચિકિત્સિત.' ... ૪ ૫૮૯ ૧	
ઉત્તમાની ચિકિત્સા ... ૨૧ ૭૧૩ ૧૨	ઉપક્રમ 'મહાવાતવ્યાધિચિકિત્સિત.' ... ૫ ૫૯૭ ૧	
ઉત્તરબસ્તિકર્મ (લિંગમાં કે યોનીમાં પીચકારી મારવા) નામની સડતા- લીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૭ ૭૩	ઉપક્રમ 'અશ્વચિકિત્સિત.' ... ૬ ૬૧૧ ૧	
ઉત્તરબસ્તિના ગુણો. ... ૩૭ ૮૨૬ ૨૩	ઉપક્રમ 'અરમરીચિકિત્સિત.' ... ૭ ૬૨૨ ૧	
ઉત્તરબસ્તિના મૂત્રાશયની કોથલી. ... ૩૭ ૮૨૮ ૧૯	ઉપક્રમ 'ભગદરચિકિત્સિત.' ... ૮ ૬૨૮ ૧	
ઉત્તરબસ્તિ (લિંગમાં કે યોનીમાં આપ- વાની બસ્તિ)ના વિષયમાં નઠીનું તથા ક્ષેત્રનું પ્રમાણ... ૩૭ ૮૨૭ ૧૮	ઉપક્રમ 'કુષ્ઠચિકિત્સિત.' ... ૯ ૬૩૫ ૧	
ઉત્તરબસ્તિના સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો. ... ૩૭ ૮૩૦ ૨૪	ઉપક્રમ 'મહાકુષ્ઠચિકિત્સિત.' ... ૧૦ ૬૪૬ ૧	
ઉત્તરબસ્તિનું પૂર્વકર્મ તથા ઉત્તરકર્મસ- હિત વિધાન. ... ૩૭ ૮૨૮ ૨૦	ઉપક્રમ 'પ્રમેહચિકિત્સિત.' ... ૧૧ ૬૫૩ ૧	
ઉત્તરબસ્તિ પાછી ન આવે તો તેની ચિકિત્સા. ... ૩૭ ૮૨૯ ૨૧	ઉપક્રમ 'પ્રમેહપિંડકાચિકિત્સિત.' ... ૧૨ ૬૫૮ ૧	
ઉત્તરબસ્તિમાં અનુવાસનવસ્તિની પેટેજ કેટલુંક ઉત્તરકર્મ અને દાહની ચિ- કિત્સા. ... ૩૭ ૮૨૯ ૨૨	ઉપક્રમ 'મધુમેહચિકિત્સિત.' ... ૧૩ ૬૬૨ ૧	
ઉત્કલેશનવસ્તિનું સ્વરૂપ. ... ૩૮ ૮૩૯ ૨૭	ઉપક્રમ 'ઉદરચિકિત્સિત.' ... ૧૪ ૬૬૬ ૧	
ઉત્પાતની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૨૫ ૭૪૫ ૫	ઉપક્રમ 'મૂઢગર્ભચિકિત્સિત.' ... ૧૫ ૬૭૪ ૧	
ઉત્પાતનું નિદાન તથા લક્ષણ.... ૨૫ ૭૪૪ ૪	ઉપક્રમ 'વિદ્રધિચિકિત્સિત.' ... ૧૬ ૬૮૦ ૧	
ઉત્પિષ્ઠ તથા વિશિષ્ટ સંધિઓની ચિકિત્સા. ૩ ૫૮૪ ૧૫	ઉપક્રમ 'વિસર્પનાડીસ્તનરોગચિકિત્સિત.' ૧૭ ૬૮૪ ૧	
ઉત્સાદન (ઝંડા ઘ્રણને ઝંચો કરવા ઘ્રણના માંસને વધારવા) નામની પાંત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૪ ૬૧	ઉપક્રમ 'પ્રંથ્યપચ્ચર્ચુદગલગંડચિકિત્સિત.' ૧૮ ૬૯૦ ૧	
ઉદરરોગવાઝાઓ કેવાં આહારાદિક નહીં કરવાં... ૧૪ ૬૬૭ ૩	ઉપક્રમ 'વૃદ્ધિઉપદશશ્લીપદચિકિત્સિત.' ૧૯ ૬૯૮ ૧	
ઉદરરોગોના સાધ્યાસાધ્યપણાનું વિવેચન. ૧૪ ૬૬૬ ૨	ઉપક્રમ 'શુક્રરોગચિકિત્સિત.' ... ૨૦ ૭૦૫ ૧	
ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા. ... ૧૪ ૬૬૯ ૯	ઉપક્રમ 'શુક્રરોગચિકિત્સિત.' ... ૨૧ ૭૧૨ ૧	
ઉન્માર્ગી નામના ભગદરની પ્રથમ ના પા- ડીને ચિકિત્સા કરવી અને શંબૂકા- વર્ત્ત નામના ભગદરની તો ચિકિત્સા કરવીજ નહીં. ... ૮ ૬૩૨ ૧૦	ઉપક્રમ 'મુલરોગચિકિત્સિત.' ... ૨૨ ૭૧૪ ૧	
ઉન્મંથની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૨૫ ૭૪૫ ૧૧	ઉપક્રમ 'શોફચિકિત્સિત.' ... ૨૩ ૭૨૩ ૧	
ઉન્મંથનું નિદાન તથા લક્ષણ.... ૨૫ ૭૪૪ ૫	ઉપક્રમ 'અનાગતાબાધપ્રતિશેધનીય' ... ૨૪ ૭૨૮ ૧	
ઉપકુશની ચિકિત્સા. ... ૨૨ ૭૧૬ ૧૨	ઉપક્રમ 'મિશ્રકચિકિત્સિત.' ... ૨૫ ૭૪૩ ૧	
ઉપક્રમ 'દ્વિઘ્રણીયચિકિત્સિત.' ... ૧ ૫૪૯ ૧	ઉપક્રમ 'વાજીકરણચિકિત્સા' ... ૨૬ ૭૪૮ ૧	
ઉપક્રમ 'સથોઘ્રણચિકિત્સિત.' ... ૨ ૫૭૧ ૧	ઉપક્રમ 'રસાયનચિકિત્સા.' ... ૨૭ ૭૫૩ ૧	
	ઉપક્રમ 'મેધાયુષ્કામીયરસાયનચિકિત્સા' ૨૮ ૭૫૮ ૧	
	ઉપક્રમ 'સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિશેધનીયરસાયન' ૨૯ ૭૬૪ ૧	
	ઉપક્રમ 'નિવૃત્તસંતાપીયરસાયન.' ... ૩૦ ૭૬૯ ૧	
	ઉપક્રમ 'ક્ષેહોપયોગિકચિકિત્સિત.' ... ૩૧ ૭૭૪ ૧	
	ઉપક્રમ 'શેક તથા બાફ દેવાની ચિ- કિત્સા.' ... ૩૨ ૭૮૩ ૧	
	ઉપક્રમ 'વમનવિરેચનચિકિત્સા.' ... ૩૩ ૭૮૮ ૧	
	ઉપક્રમ 'વમન તથા વિરેચનના બગા- ડોની ચિકિત્સા.' ... ૩૪ ૭૯૬ ૧	
	ઉપક્રમ 'નેત્રબસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સા' ૩૫ ૮૦૬ ૧	
	ઉપક્રમ 'નેત્રબસ્તિવ્યાપચિકિત્સા.' ... ૩૬ ૮૧૨ ૧	
	ઉપક્રમ 'અનુવાસનોત્તરબસ્તિચિકિત્સા.' ૩૭ ૮૧૮ ૧	
	ઉપક્રમ 'નિરુહબસ્તિક્રમચિકિત્સા.' ... ૩૮ ૮૩૦ ૧	
	ઉપક્રમ 'આતુરોપદ્રવચિકિત્સા.' ... ૩૯ ૮૪૨ ૧	
	ઉપક્રમ 'ધૂમનસ્યકબલગ્રહચિકિત્સિત.' ૪૦ ૮૪૭ ૧	
	ઉપજીઢિકાની ચિકિત્સા. ... ૨૨ ૭૧૯ ૨૮	
	ઉપદંશની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ. ઉપદંશોની સામાન્ય ચિકિત્સા... ૧૯ ૭૦૧ ૧૦	

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
ઉપદંશો ઉપર શસ્ત્રક્રિયા અને તેનાં		
ઉત્તરકર્મો	૧૯	૭૦૨ ૧૪
ઉપનાહ (બાફીને જરા જરા કંના		
રાખેલાં ઔષધોને વસ્ત્રથી બાંધી તે		
વચ્ચેથી વાફ દેવા) નામની સાતમી		
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.	૧	૫૫૬ ૩૨
ઉપનાહ સ્વેદ.	૩૨	૭૮૫ ૫
ઉપર કહેલા ક્રમપ્રમાણે અન્નનો સંસર્ગ		
આપ્યા પછી જૂદા જૂદા રસો આપ-		
વાનો અનુક્રમ.	૩૯	૮૪૪ ૫
ઉપર કહેલાં ઘૃતોનો કોઢઉપર ઉપયોગ		
તથા લોહાંતું સાવળ.	૯	૬૩૮ ૧૦
ઉપર કહેલાં બન્ને નસ્યોના સમયો.	૪૦	૮૫૨ ૨૦
ઉપર કહેલી ઔષધિઓની ફલશ્રુતિ	૨૮	૭૬૩ ૨૧
ઉપર કહેલી પદ્ધતિપ્રમાણે વીજાં પળ		
અનેક સુરાઓ તથા આસવો વગેરે		
ધેનાવવાં.	૧૦	૬૫૩ ૧૪
ઉપર કહેલો શોધન રોપણનો વિધિ		
સર્વ પ્રકારના વ્રણોનેમાટે એકસર-		
સોજ છે.	૧	૫૬૩ ૫૮
ઉષ્મ સ્વેદ.	૩૨	૭૮૪ ૪
ઉષ્મીવ નામના મગદરની વિશિષ્ટ		
ચિકિત્સા.	૮	૬૩૧ ૬
ઝ.		
ઝરુસ્તંભ અથવા આઘ્યવાતની ચિકિત્સા.	૫	૬૧૦ ૨૮
ઝરુસ્તંભ અથવા આઘ્યવાતનું નિદાન		
તથા લક્ષણ... ..	૫	૬૧૦ ૨૭
એ.		
એક એક અંગના મગ્નનેમાટે જૂદો જૂદો		
વિશિષ્ટ વિધિ.	૩	૫૮૫ ૧૭
એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની		
ચિકિત્સા.	૪	૫૯૨ ૧૧
એકલી અનુવાસનવસ્તિનુંજ તથા એકલી		
નિરુહવસ્તિનુંજ સેવન કરવાનો નિ-		
ષેધ તથા વિધિ.	૩૭	૮૨૫ ૧૬
એકશૂંદની ચિકિત્સા.	૨૨	૭૨૧ ૪૨
એષણ (પરુ તથા શલ્ય વગેરેને શોધી		
કાઢાડવા) નામની સાતમી ચિકિ-		
ત્સાનું નિરૂપણ.	૧	૫૫૮ ૪૨
ઓ.		
ઓઠ ન પડતી હોય તો તેને પાઢવાની		
ક્રિયા.	૧૫	૬૭૭ ૯

	ઓ.	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
ઔષધવગર પ્રમેહ ટાલવાની ધર્મક્રિયા-			
રૂપ યુક્તિ	૧૧	૬૫૭	૧૩
અં.			
અંગવંપી કરાવવી.	૨૪	૭૩૬	૩૪
અંગરહું પહેરી રાખવું	૨૪	૭૩૫	૨૭
અંગોને તૈલાદિકથી ચોઢાવવાં.	૨૪	૭૩૩	૧૫
અંદર થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા.	૧૬	૬૮૩	૭
અંધાલજી, ચવપ્રસ્થા, પનસી, કચ્છપી, તથા પાપાણગર્દભ એઓની ચિકિત્સા. ૨૦	૭૦૫		૩
ક.			
કચ્છુ, વિચર્ચિકા અને પામા એઓની ચિકિત્સા.	૨૦	૭૦૭	૯
કદરની ચિકિત્સા.	૨૦	૭૦૭	૧૨
કપાલિકાની ચિકિત્સા.	૨૨	૭૧૮	૨૦
કફકંઠકની ચિકિત્સા.	૨૨	૭૧૯	૨૭
કફજન્ય તથા પિત્તજન્ય પ્રમેહોની જૂદી જૂદી વિશેષ ચિકિત્સા.	૧૧	૬૫૫	૭
કફથી અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી પથ- રીને તોડી નાખનારા યોગો.	૭	૬૨૩	૬
કફથી તથા મેદથી સંયુક્ત થયેલા વાયુ- ઉપર અમિવગરનો સ્વેદ.	૩૨	૭૮૫	૮
કફથી થયેલા અર્બુદની ચિકિત્સા.	૧૮	૬૯૫	૧૨
કફથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા.	૧૯	૭૦૨	૧૩
કફથી થયેલા ગલગંઢની ચિકિત્સા.	૧૮	૬૯૭	૧૬
કફથી થયેલા ગ્રંથીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૧૮	૬૯૨		૫
કફથી થયેલા નાડીવ્રણની ચિકિત્સા. ૧૭	૬૮૭		૧૦
કફથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા.	૧૬	૬૮૨	૫
કફથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા.	૧૭	૬૮૬	૫
કફથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા.	૨૨	૭૨૨	૪૭
કફથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ. ૨૩	૭૨૪		૬
કફથી થયેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા.	૧૯	૭૦૪	૧૮
કફથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા. ૨૨	૭૧૪		૪
કફથી થયેલી ટૂટ્ટીની ચિકિત્સા.	૧૯	૬૯૯	૬
કફના પ્રકોપઉપર વિશિષ્ટ વસ્તિઓ. ૩૮	૮૩૭		૧૫
કફની પ્રબલતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા. ૫	૬૦૨		૧૧
કફરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.	૨૨	૭૨૧	૩૮
કફોદરની ચિકિત્સા.	૧૪	૬૬૮	૬
કમલના મૂલોના ક્ષાથથી રસાયનપ્રયોગ. ૨૮	૭૬૨		૯
કયા કયા કાઢમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો. ૨૪	૭૪૧		૪૮
કયા કયા પુરુષો રસાયનોનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી અને તેનું કારણ. ૩૦	૭૬૯		૩
કયા કયા રોગીઓને સ્વેદન કરવું નહીં. ૩૨	૭૮૭		૧૫

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
કયા પ્રદેશમાં રહેલા દોષો કયા પ્રદે- શમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરેછે. ... ૨૩ ૭૨૫ ૯	કષાયથી માંડીને અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિકિત્સાઓમાં પોતાની બુદ્ધિથી ઔષધોના વિભાગો કરવાનો વિષય. ૧ ૫૬૩ ૫૯
કર્ણશૂઘ્નની ચિકિત્સા. ... ૫ ૬૦૯ ૨૧	કપાય (વ્રણને શુદ્ધ કરવાના ક્ષાય) નામની સત્યાવીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૯ ૫૦
કૃમિદન (વ્રણમાં પડતા કીડાઓને નષ્ટ કરવા) નામની પચાશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૮ ૭૬	કસરતનો વિધિ અને નિષેધ. ... ૨૪ ૭૩૨ ૧૪
કૃમિદંતકની ચિકિત્સા. ... ૨૨ ૭૧૮ ૨૧	કહેલા તથા નહીં કહેલા સર્વ વાતવ્યા- ધિઓને ટાળવાનો સર્વસાધારણ પ્રયોગ. ૪ ૫૯૪ ૨૦
કૃમિબાઘા કોઢોઉપર ઉટડીના મૂત્રનો પ્રયોગ. ... ૯ ૬૪૬ ૨૬	કહેલું ઔષધ પળ અયૌગિક જણાય તો તેને ત્યાગ કરવાની અને નહીં કહેલું પળ યૌગિક જણાય તો તેને દાખલ કરવાની છૂટ. ... ૧ ૫૭૧ ૯૦
કૃશ વગેરેના તથા મર્મના નાડીવ્રણને પ્રત્યક્ષ ક્ષારથી ચીરડેલા દોરાવતે કાપવો અને તે પ્રકારનો અતિદેશ. ... ૧૭ ૬૮૮ ૧૨	કાંકરીને (રેતીને પળ) તથા પથરીને પાઠનારાં તથા શાંત કરનારાં પાનો. ૭ ૬૨૩ ૭
કૃષ્ણકર્મ (રુજાણા છતાં સફેદ રહેલા વ્રણને પ્રકૃતિસ્થ કરવામાટે કાઢો કરવા) નામની એકતાલીશમી ચિ- કિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૫ ૬૭	કાચા વિદ્રધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા. ૧૬ ૬૮૦ ૨
ક્લ્ક (ચટણીનીપેટે ઘાટેલાં દ્રવ્યોની લુગદીઓ મૂકવા) નામની ઓગણ- ત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૦ ૫૨	કાંધ, છાતી વાંસાની ઉપરનો વ્રણ અ- સ્થિઓનો સંયોગ દેશ કે ઓઢ એ- ઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૩ ૧૭
ક્લ્યાણકલ્પણ. ... ૪ ૫૯૭ ૨૬	કાનની બુટોના પાંચે રોગોનાં નામો. ... ૨૫ ૭૪૩ ૨
ક્વલ અને કોગલો એઓમાં તફાવત. ... ૪૦ ૮૫૯ ૪૧	કાનની બુટોના પાંચે રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા. ... ૨૫ ૭૪૪ ૮
ક્વલધારણ (ઔષધોના કલ્કનો કો- ઢીઓ અરધો ચવરાવીને થુકાવી નાખવા) નામની પંચાવનમી ચિકિ- ત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૯ ૮૧	કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૦ ૫
ક્વલના (કોગલના) ચાર ભેદો. ... ૪૦ ૮૫૮ ૩૯	કાનોમાં તૈલ નાંખવાવિષે. ... ૨૪ ૭૩૧ ૧૧
ક્વલના સમ્યગ્યોગ, હીનયોગ તથા અ- તિયોગ એઓનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ૪૦ ૮૫૯ ૪૪	કુનચની ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૦૬ ૬
ક્વલપ્રકરણનો ઉપક્રમ. ... ૪૦ ૮૫૮ ૩૮	કુંભિકાની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૨ ૫
ક્વલ શી રીતે ક્યાંસુધી મોઢામાં રાખવો. ... ૪૦ ૮૫૯ ૪૨	કૂર કોઠાવાઘા અને મંદાગ્નિવાઘા માણસનું સંશોધન કરવાનો પ્રકાર. ... ૩૩ ૭૯૫ ૩૦
ક્ષાય પકાવવાની તથા સ્નેહ પકાવવાની પરિભાષા. ... ૩૧ ૭૭૭ ૮	કેવા પ્રદેશમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો. ... ૨૪ ૭૪૨ ૪૯
ક્ષાયોને તથા સ્નેહોને પકાવવાના ક્રમવિષે પરમત અને તે પરમતનું સંકલન. ૩૧ ૭૭૬ ૬	કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં. ... ૨૪ ૭૪૨ ૫૦
ક્ષાયોને તથા સ્નેહોને પકાવવાનો વિધિ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ... ૩૧ ૭૭૭ ૫	કેવા માણસનું ભ્રમ કષ્ટસાધ્ય થાયછે. ... ૩ ૫૮૨ ૨
કષાયથી માંડીને અવચૂર્ણન સુધીની ચિકિત્સાઓ જેમ ઉપરપ્રમાણે ગોઠ- વ્યાથી વ્રણોનું શોધન કરેછે તેનું નીચેપ્રમાણે ગોઠવ્યાથી રોપણ પણ કરેછે. ... ૧ ૫૬૧ ૫૭.	કેવા વિરેચનને સારું સમજવું. ... ૩૩ ૭૯૪ ૨૮
	કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો નહીં. ... ૨૪ ૭૪૧ ૪૭
	કેવી સ્થિતિવાઘા પુરુષે કેવી સ્થિતિવાઘી સ્ત્રીનો સંગ કરવો. ... ૨૪ ૭૪૩ ૫૪
	કોઠાની પરીક્ષા કરવામાટે પ્રથમ મૃદુ સંશોધન પાવું. ... ૩૩ ૭૯૫ ૩૫
	કોઠાની પરીક્ષા કરવામાટે પ્રથમ તો થોડીજ માત્રા દેવી. ... ૩૧ ૭૮૦ ૧૮

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
	કોઢાદિ દારુણ રોગોઉપર તથા મેદ-	
	ઉપર આ અધ્યાયમાં કહેલા યોગો	
	કરવાની વૈદ્યને ભલામણ ...	૧૦ ૬૪૭ ૨
	કોઢાઉપર સર્વથા ઉપયોગી છે. ...	૯ ૬૪૬ ૨૭
	કોઢના દરદીએ પાઢવાના નિયમો. ...	૯ ૬૪૬ ૨૮
	કોઢના દરદીને માટે પ્રાયોગિક યોગો. ...	૯ ૬૪૩ ૧૮
	કોઢનાં દૂરનાં નિદાનો. ...	૯ ૬૩૫ ૨
	કોઢનાં પૂર્વરૂપોની ચિકિત્સા ...	૯ ૬૩૬ ૫
	કોઢવાઢાળ છોડી દેવાના આહારવિહારો. ...	૯ ૬૩૫ ૩
	કોઢવાઢાળ વિરેચનના યોગોનું સેવન કરવું. ...	૯ ૬૪૬ ૨૫
	કોઢવાઢાળ માંસ સ્ત્રી પડતું હોય કે કોઢા પડ્યા હોય તો તે ઉપર યોગો. ...	૯ ૬૪૪ ૨૦
	કોઢવાઢાળને માટે આહારાદિકનો માન્ય વિભાગ. ...	૯ ૬૩૫ ૪
	કોઢવાઢાળને વારંવાર વમનવિરેચનોની તૈથા લોહીના સ્ત્રાવણની જરૂર. ...	૯ ૬૪૩ ૧૭
	કોઢાઉપર સાત સિદ્ધ લેપો. ...	૯ ૬૩૮ ૧૧
	કોઢોને ટાઢવામાટે બીજાં પળ તૈલો, પૂતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્ઘર્ષણો (ચોઢવાનાં તથા ઘસવાનાં ઔષધો)	
	વનાવવામાં દ્રવ્યોનો વિદેશ. ...	૯ ૬૪૬ ૨૪
	કોને કોને વમન કરાવવું. ...	૩૩ ૭૯૧ ૧૩
	કોને કોને વિરેચન દેવું નહીં. ...	૩૩ ૭૯૩ ૨૩
	કોને કોને વિરેચનો દેવાં. ...	૩૩ ૭૯૩ ૨૫
	કોને કોને બ્રેહપાન નહીં કરાવવું તથા કેવા સમયમાં નહીં કરાવવું. ...	૩૧ ૭૮૨ ૨૪
	ક્રોધાદિક પંદર વ્યાપત્તિઓથી થયેલા ઉપદ્રવોનું ચિકિત્સાસૂત્ર. ...	૩૯ ૮૪૬ ૧૦
	કંઠના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ. ...	૨૨ ૭૨૦ ૩૪
	કંઠશાલુકની ચિકિત્સા. ...	૨૨ ૭૨૧ ૪૦
	ક્ષ.	
	ક્ષતની તથા પિચ્છિતની સ્ત્રાસ ચિકિત્સા. ...	૨ ૫૭૯ ૧૬
	ક્ષતનું લક્ષણ. ...	૨ ૫૭૩ ૯
	ક્ષારકર્મ (વ્રણને ક્ષારથી શુદ્ધ કરવા) નામની ઓગળાણીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૧ ૫૬૫ ૬૫
	સ્ત્ર.	
	સ્ત્રાપાટ, મંગેટી, ફગવેલાનો કંદ અને શતાવરી ંઓના રસાયનપ્રયોગો. ...	૨૭ ૭૫૬ ૯
	સુશ્લી હવાવાઢી અને સુશ્લી હવાવગરની જગ્યા. ...	૨૪ ૭૩૬ ૩૫

અ. પૃષ્ઠ. અંક.		
	ગ.	
	ગર્ભ કઢાઢીને ઓઢ પડ્યાપછી અમુક દિવસોસુધી કરવાની ક્રિયા. ...	૧૫ ૬૭૮ ૧૦
	ગર્ભના છેદનમાં મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પળ ટુદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો નહીં. ...	૧૫ ૬૭૭ ૮
	ગુપ્રસી વગેરે રોગોની ચિકિત્સા. ...	૫ ૬૦૮ ૨૦
	પ્રથિતની ચિકિત્સા. ...	૨૧ ૭૧૨ ૪
	પ્રથિતની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ, કાચા ધ્રુવિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા અને તેઓઉપર શોધનાદિકના અંગરૂપ ક્ષેત્રો. ...	૧૮ ૬૯૦ ૨
	ગલગંઢની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ, વાયુથી થયેલા ગલગંઢની ચિકિત્સા. ...	૧૮ ૬૯૭ ૧૫
	ગલવિદ્રધિની ચિકિત્સા. ...	૨૨ ૭૨૨ ૪૪
	ગાઢ, સમ અને શિથિલ ંઓમાંથી મમ્મ ઉપર કેવો પાટો વાંધવો. ...	૩ ૫૮૩ ૮
	પ્રાઢીવસ્ત્રિઓ. ...	૩૮ ૮૩૮ ૨૨
	ગિલાયુની ચિકિત્સા. ...	૨૨ ૭૨૧ ૪૩
	ગુદધ્રંશની ચિકિત્સા. ...	૨૦ ૭૧૧ ૨૮
	ગુદામાં ક્ષારાદિકનો પ્રયોગ કરતાં વૈદ્યે પૂરી સંભાલ રાખવાની જરૂર. ...	૬ ૬૧૬ ૧૪
	ગુદામાં નાખવાના યંત્રનું પ્રમાણ. ...	૬ ૬૧૬ ૧૫
	ગોમૂત્રારિષ્ટ. ...	૯ ૬૪૨ ૧૫
	ગંધતૈલ. ...	૩ ૫૮૮ ૧૮
	ઘ.	
	ઘડાળું, પુત્રજીવી, જેઠીમધ, મધ, અને સુવર્ણ ંઓના રસાયન પ્રયોગ. ...	૨૮ ૭૬૩ ૧૮
	ઘળા પ્રકારના કોગળાઓમાં દાહનો નાશ કરનારા કોગળાનું ઉદાહરણ. ...	૪૦ ૮૫૯ ૪૫
	ઘૃષ્ટની સ્ત્રાસ ચિકિત્સા. ...	૨ ૫૭૯ ૧૭
	ઘૃષ્ટનું લક્ષણ. ...	૨ ૫૭૩ ૧૧
	ધી, તૈલ, ચરવી તથા મંજન એ ચાર ક્ષેત્રો પાવામાં સામાન્ય વ્યવસ્થા. ...	૩૧ ૭૭૯ ૧૩
	ધીના પાકને તથા તૈલના પાકને સિદ્ધ થયેલો કથારે સમજવો. ...	૩૧ ૭૭૮ ૧૧
	ધી (ઔષધોના કલ્કથી પકાવેલું ધી લગાવવા) નામની ત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૧ ૫૬૦ ૫૩
	ચ.	
	ચમરીના તથા પંચાના ગુણો. ...	૨૪ ૭૩૬ ૩૩
	ચલિત થયેલા દોષોનું નિર્હરણ અને શમન	

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
કરવામાં વિશેષ સમજણ ...	૩૩	૭૯૫ ૨૯
ચલિત થયેલ વીર્યને રોકવું નહીં. ...	૨૪	૭૪૨ ૫૩
ચાર પ્રકારના કવલમાં (કોગ્ઢામાં)		
શોધી કવલનું ઉદાહરણ. ...	૪૦	૮૫૮ ૪૦
ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓની ચિકિત્સા. ...	૨૨	૭૧૭ ૧૬
ચાર રોહિણીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા. ...	૨૨	૭૨૧ ૩૫
ચારે પ્રકારના સ્વેદોના જૂદા જૂદા ગુણો. ...	૩૨	૭૮૫ ૭
ચિત્રક (ચિત્રા) નાં મૂઢીયાના બે રસા- યન પ્રયોગો. ...	૨૮	૭૫૯ ૩
નિપ્યની ચિકિત્સા. ...	૨૦	૭૦૬ ૫
છ.		
છત્ર ધરવું. ...	૨૪	૭૩૫ ૨૯
છિન્નનું લક્ષણ. ...	૨	૫૭૨ ૬
છિન્નને માટે સ્વાસ ચિકિત્સા ...	૨	૫૭૪ ૧૩
છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ર, ક્ષત, પિચ્ચિત અને પૃષ્ઠ એઓનું સામાન્ય લક્ષણ તથા સામાન્ય ચિકિત્સા. ...	૨	૫૭૪ ૧૨
છેદન કરતી વખતે આઠ કર્મોનો વચાવ કરવાની જરૂર અને તે વચાવ ન થાય તો તેથી નુકસાન. ...	૭	૬૨૮ ૧૭
છેદન કરવું હોય તો રાજાની મંજૂરી લેવાની જરૂર. ...	૭	૬૨૫ ૧૩
છેદન નામની તેરમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૧	૫૫૭ ૩૮
છેદનરૂપ ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૭	૬૨૪ ૧૨
જ.		
જતુમણિ, મશક તથા તિલકાલક એઓની ચિકિત્સા. ...	૨૦	૭૦૮ ૧૮
જમ્યા પછી નિરુહબસ્તિ દેવી નહીં. ...	૩૮	૮૩૨ ૭
જવનો રસાયન પ્રયોગ. ...	૨૮	૭૬૨ ૧૫
જીભના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ. ...	૨૨	૭૧૮ ૨૪
જીભના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર. ...	૨૨	૭૧૯ ૨૯
જીભની ઓઢ ઉતારવાનું સાધન કેવું રાખવું અને તેથી શા શા લાભો થાય. ...	૨૪	૭૨૯ ૪
જીવતો ગર્ભ કહાડી શકાય એમ ન હોય તો મંત્રોનું શ્રવણ અને શારી- રસ્થાનમાં કહેલી ચિકિત્સા. ...	૧૫	૬૭૫ ૪
જૂદા જૂદા દોષો ઉપર નસ્યમાં જૂદા જૂદા બ્રેહોનું ધાને સ્વસ્થને માટે તૈ- લનું વિધાન. ...	૪૦	૮૫૮ ૩૭
જૂદા જૂદા રોગોને હળનારી જૂદી જૂદી નિરુહબસ્તિઓ. ...	૩૮	૮૩૫ ૧૨
જૂદા જૂદા વિકારવાળાં અરશોની ઉપર જૂદા જૂદા પ્રકારની ચિકિત્સાની પદ્ધતિ. ...	૬	૬૧૪ ૮

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
જેઓને સ્વેદન ન દેવું જોઈએ તેઓના રોગો સ્વેદનથીજ મટે એવા હોય તો કેમ કરવું ...	૩૨	૭૮૭ ૧૬
જેની ગુદા બાહાર નીકળી ગઈ હોય તેના અરશપર યંત્રવિનાજ ક્ષારાદિ ક્રિયા કરવી. ...	૬	૬૧૫ ૧૧
જેને બસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેણે પા- ઢવાની પેરેજી. ...	૩૮	૮૪૧ ૩૭
જેને બસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેને પેરેજીની મુદત. ...	૩૯	૮૪૫ ૮
જેનો કોઠો મૃદુ હોય કે અગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય તેને અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચન નહીં દેવાનું કારણ. ...	૩૩	૭૯૪ ૨૭
જેવું જોઈએ તેવું વમન થયા પછી કરવાના ઉપચારો. ...	૩૩	૭૯૦ ૯
ત.		
તડકો અને છાંયો. ...	૨૪	૭૩૬ ૩૬
ત્રણે દોષોથી થયેલા સર્વસરસોજાનું લક્ષણ. ...	૨૩	૭૨૪ ૭
ત્વક્પાકની ચિકિત્સા ...	૨૧	૭૧૩ ૧૪
તાપસ્વેદ. ...	૩૨	૭૮૩ ૩
તાણપાકની ચિકિત્સા....	૨૬	૭૨૦ ૩૨
તાણુશોષની ચિકિત્સા ...	૨૨	૭૨૦ ૩૩
તાઢવાના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ, ગલગુંડીકાની ચિકિત્સા. ...	૨૨	૭૧૯ ૩૦
તિક્તક ઘૃત. ...	૯	૬૩૭ ૯
તિલ્વકસર્પિરૂપ બ્રેહવિરેચન. ...	૪	૫૯૫ ૨૧
તુંડિકેરી, તાણુપુપ્પુટ, વગેરેની ચિકિત્સા. ...	૨૨	૭૨૦ ૩૧
તુરતના ક્ષતવ્રણની સશલ અવસ્થામાં ઘીનાં તથા બલા તૈલનાં સેચનો. ...	૨	૫૮૦ ૨૧
તૂળી તથા પ્રંતિતૂળી એઓની ચિકિત્સા. ...	૫	૬૦૯ ૨૨
તે તે ઋતુઓમાં જઢ પીવાનો નિયમ. ...	૨૪	૭૪૦ ૪૨
તે તે દોષના કોઢોઉપર સ્વાસ બ્રેહપાનો તથા અભ્યંગો. ...	૯	૬૩૬ ૭
તે તે ધાતુમાં પેટેલા કોઢની જૂદી જૂદી ચિકિત્સા. ...	૯	૬૩૬ ૬
તૈલ (ઔષ્ધોના કલ્કથી પકાવેલું તૈલ લગાવવા) નામની એકત્રીશમી ચિ- કિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૧	૫૬૦ ૫૪
તૈલનું કે ઘીનું અંગોપર સેચન અને નાહાવામાં પળ તેઓનો ઉપયોગ ...	૨૪	૭૩૧ ૧૩
તોલની પરિમાણ. ...	૩૧	૭૭૬ ૭

થ.	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
થોડાં ઔષધોવાળા યોગમાં બીજાં પળ		
યોગ્ય ઔષધો દાખલ કરવામાં		
બાધ નથી	૧ ૫૭૦	૮૮
દ.		
દક્ષોદરની (જલોદરની) ચિકિત્સા....	૧૪ ૬૭૩	૧૩
દદ્ તથા શિત્ર (કિલાસ) એઓની		
ઉપર વિશિષ્ટ યોગો.	૯ ૨૪૦	૧૨
દનાવવાની ચાર વ્યાપ્તિઓની ચિ-		
કિત્સા.	૩૬ ૮૧૨	૫
દ્રવસ્ત્રેદ.	૩૨ ૭૮૫	૬
દ્રવ્યની અગીયાર વ્યાપ્તિઓની ચિ-		
કિત્સા.	૩૬ ૮૧૪	૬
દારુણ (ઔષધોથી ફાડી નાખવા) ના-		
મની પંદરમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.	૧ ૫૫૭	૪૦
દારુણકની ચિકિત્સા.	૨૦ ૭૭૮	૧૫
દારુણકર્મ (કોમલં વ્રણને કઠળ કરવા)		
નામની આઠત્રીશમી ચિકિત્સાનું		
નિરૂપણ.	૧ ૫૬૫	૬૪
દારુણ કોઢવાળાને મધ્યો આપવાની		
ગોઠવણ.	૧૦ ૬૪૭	૪
દારુણ કોઢવાળાને માટે અચક્રુતિઓ-		
(લોઢાં વમેરે ધાતુઓની ક્રિયાઓ)		
ની કલ્પના	૧૦ ૬૫૦	૧૦
દારુણ કોઢવાળાને માટે અરિષ્ઠોની ક-		
લ્પના.	૧૦ ૬૪૮	૫
દારુણ કોઢવાળાને માટે અવલેહોની		
કલ્પના.	૧૦ ૬૪૯	૮
દારુણ કોઢવાળાને માટે આસવોની		
કલ્પના.	૧૦ ૬૪૮	૬
દારુણ કોઢવાળાને માટે સ્તદિરવિધાન.	૧૦ ૬૫૧	૧૧
દારુણ કોઢવાળાને માટે ગલ્લોના સ્તરસનું		
વિધાન, ગલ્લોના ક્ષાતનું વિધાન, તથા		
ગલ્લોના ધીનું વિધાન.	૧૦ ૬૫૨	૧૨
દારુણ કોઢવાળાને માટે ચૂર્ણોની કલ્પના.	૧૦ ૬૪૯	૯
દારુણ કોઢવાળાને માટે સુરાઓ (મદિ-		
રાઓ) ની કલ્પના.	૧૦ ૬૪૮	૭
દારુણ કોઢવાળાને માટે સ્નેહવિધાન. ...	૧૦ ૬૫૨	૧૩
દાતળ કરવાનો વિધિ તથા કોણે કોણે		
દાતળ નહીં કરવું તે.	૨૪ ૭૨૮	૩
દાંતના રોગવાળા પાઠવાની પરીજી ...	૨૨ ૭૧૮	૨૩
દાંતોનાં મૂલ્લોના રોગોની ચિકિત્સાનું		
પ્રકરણ. શીતાદની ચિકિત્સા.	૨૨ ૭૧૫	૭

અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
દાંતોનાં મૂલ્લોના રોગોની ચિકિત્સાનો	
ઉપસંહાર અને દાંતોના રોગોની ચિ-	
કિત્સાનો ઉપક્રમ.	૨૨ ૭૧૭ ૧૭
દાંતોના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ-	
દંતદર્શની ચિકિત્સા.	૨૨ ૭૧૭ ૧૮
દિવ્ય ઔષધોઓના ઉપયોગનો સંપ્રદાય. ૩૦	૭૭૦ ૫
દિવ્ય ઔષધોઓની ઔલ્લાખ.	૩૦ ૭૭૧ ૭
દિવ્ય ઔષધોઓની ફલધુતિ	૩૦ ૭૭૧ ૬
દિવ્ય ઔષધોઓને ઉલ્લેહવા તથા લે-	
વાનો મંત્ર	૩૦ ૭૭૩ ૫
દુઃસ્વર્દનની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.	૨૫ ૭૪૫ ૨૨
દુઃસ્વર્દનનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૨૫ ૭૪૪ ૬
દુષ્ટ વ્રણો ઉપર દોષોના મેદોથી ક-	
લ્લોના મેદો.	૨ ૫૮૧ ૨૬
દેવતા, અતિથી તથા બ્રાહ્મણ એઓનું	
પૂજન.	૨૪ ૭૩૪ ૨૨
દોષની અપેક્ષાથી નસના કાલ્લો નિયમ. ૪૦	૮૫૫ ૨૮
દોષ વમેરોની સ્થિતિ ઉપરથી સ્નેહની	
માત્રાઓની વ્યવસ્થા.	૩૧ ૭૮૦ ૧૭
દોષદરવસ્તિનું સ્વરૂપ	૩૮ ૮૩૯ ૨૮
દોષોના વધારા ઉપરથી બીજી પળ અ-	
રશની ચિકિત્સા.	૬ ૬૨૧ ૨૨
દોષોના વિશેષ ઉપરથી વ્રણના પંદર મેદ. ૧	૫૫૦ ૫
દોષોને અનુસરીને એવીજ રીતે બીજા	
કવલો ગોઠવી લેવા.	૪૦ ૮૫૯ ૪૩
દંતપુષ્પટની ચિકિત્સા.	૨૨ ૭૧૫ ૯
દંતવેષ્ટની ચિકિત્સા.	૨૨ ૭૧૫ ૯
દંતવૈદર્ભની ચિકિત્સા	૨૨ ૭૧૬ ૧૩
દંતશર્કરાની ચિકિત્સા.	૨૨ ૭૧૭ ૧૯
ધ.	
ધાન્વંતરધૃત.	૧૨ ૬૫૯ ૪
ધાવણને શુદ્ધ કરવા માટે વિશેષ ચિ-	
કિત્સા.	૧૭ ૬૮૯ ૧૫
ધૂમ (ધૂમાડો પીવરાવવા) નામની	
છપનમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.	૧ ૫૭૦ ૮૨
ધૂમપાનનો અવધિ તથા બસ્તી રાખવામાં	
વિશેષ.	૪૦ ૮૪૯ ૬
ધૂમાડાના પાંચ મેદો	૪૦ ૮૪૭ ૨
ધૂમાડાના વિધિનો ઉપસંહાર	૪૦ ૮૫૧ ૧૬
ધૂમાડાના સમ્યગ્યોગનાં તથા અતિ-	
યોગનાં લક્ષણો.	૪૦ ૮૫૧ ૧૩
ધૂમાડો કોણે કોણે નહીં પીવો.	૪૦ ૮૪૯ ૭

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
धूमाडो पीवाथी कया कया रोगो यथा नथी. ४० ८५१ १२			
धूमाडो पीवाथी लाभ. ४० ८५० ११			
धूमाडो पीवाना समयो. ४० ८५० ९			
धूमाडो पीवानी नळीओनां द्रव्यो. ... ४० ८४८ ४			
धूमाडो पीवाने माटे नाळ वगेरेमां नां- खवानी जूदी जूदी वस्तिओ. ... ४० ८४७ ३			
धूमाडो शी रीते पीवो. ४० ८४९ ५			
धूमाडो समयवगर पीवाथी नुकसान ... ४० ८५० ८			
न.			
नपुसकपणाना सात भेद अने तेनी चिकित्सा. २६ ७४९ ६			
नवायस. १२ ९६१ ९			
नस्य कोने कोने नहीं देवुं तथा केवा समयमां नहीं देवुं... .. ४४ ८५६ ३२			
नस्य देवाया पछी उत्तरकर्म तथा परेजी. ४० ८५४ २५			
नस्य (नाकमां टीपां नाखवां) नामनी चोपनमी चिकित्सानुं निरूपण. ... १ ५६९ ८०			
नस्यना मुख्य भेदो. ४० ८५२ १७			
नस्यने गळी जवुं नहीं पण थुंकी नाखवुं. ४० ८५४ २४			
नस्य लेवाना समयमां रोगीए केवी चेष्टा नहीं करवी. ४० ८५३ २२			
नस्य लेवाथी यथा लाभो. ४० ८५८ ३६			
नळी दाखल करवानी छ व्यापत्तिओनी चिकित्सा. ३६ ८१२ २			
नळीनी अगीयार व्यापत्तिओनी चिकित्सा. ३६ ८१३ ३			
नळीयो कया कया पदार्थोनी करवी तथा केवी करवी. ३५ ८०८ १९			
न्यच्छ, व्यंग, अने नीलीका एओनी चिकित्सा. २० ७०८ ८			
नागरवेलनुं पान चाववा विशे. ... २४ ७३० ८			
नाडीग्रणोनी चिकित्सानुं प्रकरण-नाडी- ग्रणोनुं साध्यासाध्यपणुं. १७ ६८६ ७			
निरुद्ध गुद, वल्मीक अने अग्निरोहिणी एओनी चिकित्सा २० ७१७ २५			
निरुद्ध प्रकाशनी चिकित्सा. २० ७०९ २४			
निरुद्धनी एकंदर चार प्रत्ययरूप मोटी मात्रामां स्नेहादिकनी मात्रानी गोठवण ३८ ८३४ ११			
निरुद्धवस्ति दीधा पछी स्नेहवस्ति देवा- विशे. ३५ ८०९ ८			
निरुद्धवस्तीनां द्रव्यो. ३८ ८३३ ९			
निरुद्धवस्ति निषिद्ध छतां पण जरूर पडे तो अमुक रोगीओने देवी. ... ३५ ८१० १०			

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
निरुद्धवस्तिनुं पूर्वकर्म तथा उत्तरकर्म सहीत विधान. ३८ ८३० २			
निरुद्धवस्ति वे घडी सूधीमां पाछी न आवे तो शुं करवुं. ३८ ८३२ ६			
निरुद्धवस्तिमां द्रव्योनी मात्राओ तथा निरुद्ध व्रणाववानी रीत. ३८ ८३३ १०			
निरुद्धवस्तिमां नाखवाना स्नेहो कयां औषधोथी पकावेल जोइए. ... ३८ ९३८ २३			
नित्य मैथुन करवानो कोने निषेध नथी. २६ ७४८ २			
निद्रा. २४ ७३६ ३८			
निरंतर अध्यायनादिक पण रसायन प्रयोगोनी पेटेंज बुद्धिनी वृद्धि करेछे. २८ ७६३ २२			
निर्वापण (व्रणमां यथी वळतराने तथा तसंबंधी जवरने शांत करवा) नामनी पचीशमी चिकित्सानुं निरूपण. ... १ ५५९ ४८			
नीलकमळना काथनो रसायन प्रयोग. २८ ७६२ ४१			
नीलपूत. ९ ६४१ १३			
नेत्रोमां सुरमो आंजवाविषे. २४ ७३० ७			

प.

पकाशयमां प्राप्त थएला दुष्ट वायुनी चिकित्सा. ४ ५९० ३			
पक्षाघातनी चिकित्सा ५ ६०७ १६			
पगधोवा. २४ ७३४ २४			
पगोमां तैल मालेस कराववुं तथा पग- रखां पहेरवां. २४ ७३४ २४			
पत्रदान (व्रण उपर पानडां मूकवां) नामनी ओगणपचाशमी चिकित्सानुं निरूपण. १ ५६८ ७५			
पत्रलवण. ४ ५९६ २४			
पथरी उपर तेना पूर्वरूपना समयमां करवानी चिकित्सा. ७ ६२२ ३			
पथरी जो यदृच्छाथी मूत्रना मार्गमांज आर्ता गई होय तो तेनी चिकित्सा. ७ ६२७ १५			
पथरी तथा कांकरी एओनी उपर वीर- तर्वादि गणनो उपयोग करवानी भलामण. ७ ६२४ १०			
पथरीना संबधमां औषधोना अने छेदन विषयविभाग. ७ ६६२ २			
पथरीने छेदन करवानुं पूर्वकर्म तथा उत्तरकर्मसहित विधान. ७ ६२५ १४			
पथरीने तथा कांकरीने नष्ट करनारा क्षारो. ७ ६२३ ८			

	अ०	पृष्ठ.	अंक.		अ०	पृष्ठ.	अंक.
पथरीने, रेतीने तथा कांकरीने नष्ट				प्रमेहवाळोने माटे अरिष्टादिक तथा			
करनारां कल्को तथा दूधो. ...	७	६२४	९	अन्नादिक ...	११	६५६	१०
पद्मादि घृतनो रसायन प्रयोग. ...	२८	७६३	१९	प्रमेहवाळा जाडा जाडा माणसोनां श-			
पद्मिनीकंटकनी चिकित्सा. ...	२०	७०९	२१	रीरोनुं आकर्षण करवानी युक्ति ...	११	६५७	१२
परिदरनी चिकित्सा. ...	२२	७१६	११	प्रमेहवाळानी चिकित्सानी सामान्य			
परिपोटकनी विशेष चिकित्सा. ...	२५	७४५	९	पद्धति. ...	११	६५३	३
परिपोटकनुं निदान तथा लक्षण. ...	२५	७४४	३	प्रमेहवाळाने आरोग्य प्राप्त थयानुं लक्षण. ...	११	६६२	११
परिलेहीनी विशिष्ट चिकित्सा. ...	२५	७४५	१३	प्रमेहवाळाने धातु क्षीण थवाथी अने			
परिलेहीनुं निदान तथा लक्षण. ...	२५	७४४	७	पित्तनी वृद्धि थवाथी थता दाहनी			
परिवर्तिकांनी चिकित्सा. ...	२०	७०९	२२	चिकित्सा. ...	११	६५६	९
परिषेक (रोग उपर घी वगेरे रेडवा)				प्रमेहवाळाने माटे आहारो: ...	११	६५४	६
नामनी त्रीजी चिकित्सानुं निरूपण. ...	१	५५५	१८	प्रमेहवाळाने माटे परेजी. ...	११	६५४	४
परिसावी नामना भगंदरनी विशिष्ट				प्रमेहवाळो कोई धनवान् माणस के			
चिकित्सा. ...	८	६३१	७	राजा अपथ्य आहार करनारो तथा			
परिसाव्युदरनी चिकित्सा. ...	१४	६७२	१२	औषधोने द्वेषी होय तो तेने रुचे			
पलितनी चिकित्सा. ...	२०	७०८	१६	एवी गोठवण. ...	१५	६७८	११
पलितनी (सफेद थई गयेला वाळोनी.)				प्रयोगना विषयमां होमना मंत्रविधे. ...	२८	७६३	२०
चिकित्सा (नीली तेल.) ...	२५	७४६	१५	प्रयोजनोने तथा विधानोने अनुसरी			
पलितनी तथा टालनी चिकित्सा. (स-				स्थावर स्नेहोनुं निरूपण. ...	३१	७७५	३
रीयकादि तेल.) ...	२५	७४७	१६	प्रसूता स्त्रीने चार महीना पछी परेजी. ...	१५	६७८	११
पृथ्वी बहुरत्ना छे एटला माटे बीजां				पाकेली फोडली के जे भगंदर केहेवाय			
स्थलोमां फण औषधीओ शोधवी. ...	३०	७४४	१४	छे तेनी सामान्य चिकित्सा. ...	८	६२९	४
प्रतिमर्श नस्य के जे स्नेह नस्यनो भेद				पाचन (पकाववा) नामनी आठमी			
छे तेनो समय तथा गुण ...	४०	८५७	३५	चिकित्सानुं निरूपण. ...	१	५५६	३३
प्रतिमर्श नस्यनुं प्रमाण. ...	४०	८५७	३५	पांडुकर्म (रुझाएला छतां काळा रहेला			
प्रतिसारणना चार प्रकार अने तेओनुं				व्रणने प्रकृतिस्थ करवा माटे सफेद			
विधान. ...	४०	८६०	४७	करवा) नामनी चेंतालीशमी चि-			
प्रतिसारण नामनी (धोळा अथवा काळा				कित्सानुं निरूपण. ...	१	५६६	६८
करेला व्रणने शरीरना जेवा वर्णवाळो				पादशरिकानी चिकित्सा. ...	२०	७०७	१०
वनावनारी) त्रेंतालीशमी चिकित्सानुं				प'वडी पहेरवी. ...	२४	७३५	२८
निरूपण. ...	१	५६६	६८	प्रायोगिक, स्नेहन तथा वैरेचनिक पीवानां			
प्रतिसारणना प्रकरणनो उपक्रम. ...	४०	८६०	४६	मर्यादाओ अने वामनीय तथा का-			
प्रतिसारणना सम्यग्योगादिकनां लक्षणो. ...	४०	८६०	४८	सप्त पीवामां विशेष. ...	४०	८५१	१६
प्रतिसारणनुं फळ अने प्रतिसारण कराव्या				पिच्छितनुं लक्षण. ...	२	५७३	१०
पछी देवानुं भोजन. ...	४०	८६०	४९	पिच्छिल बस्तिओ. ...	३८	८३८	२१
प्रत्येक ऋतुमां वैधे पोताना आश्रित				पित्तकंटकनी चिकित्सा. ...	२२	७१९	१६
माणसोनी संभाळ राख्वाविधे. ...	२४	७४०	४२	पित्तथी उत्पन्न थएली पथरीने तोडी			
प्रमेहना तथा कोढना व्रणोमां आ दुष्ट				नाखनारा योगो. ...	७	६२२	५
व्रणना विधीनो अतिदेश ...	२	५८१	२७	पित्तथी, रुधिरथी तथा अतिघातथी			
प्रमेहनी फोडलीओ केवी होय तो साध्य				थएला होठना रोगनी चिकित्सा ...	२२	७१४	३
थाय. ...	१२	६५८	२	पित्तथी थएला अर्बुदनी चिकित्सा. ...	१८	६९५	११
प्रमेहनी मुख्य वे जातो अने ते जा-				पित्तथी थएला उपदंशनी चिकित्सा ...	१९	७०१	१२
तोमां लक्षणो. ...	११	६५३	२				

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
પિત્તથી થેલા પ્રંથીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૧૮ ૬૯૧	૪	
પિત્તથી થેલા નાઢીવ્રણની ચિકિત્સા. ૧૭ ૬૮૭	૯	
પિત્તથી થેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા. ... ૧૬ ૬૮૧	૪	
પિત્તથી થેલા વિસર્પની ચિકિત્સા. ... ૧૭ ૬૮૫	૪	
પિત્તથી થેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા. ... ૧૯ ૭૦૩	૧૭	
પિત્તથી થેલા સર્વસરની ચિકિત્સા ... ૨૨ ૭૨૨	૪૬	
પિત્તથી થેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ. ૨૩ ૭૨૪	૫	
પિત્તથી થેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા. ... ૧૯ ૬૯૯	૪	
પિત્તના પ્રકોપ ઉપર વિશિષ્ટ બસ્તિઓ. ૩૮ ૯૩૭	૧૪	
પિત્તના પ્રાવલ્યવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા ૫ ૬૦૧	૯	
પિત્તના બહુત્વને લીધે તથા નિર્બલપણને		
લીધે કોઢમાં દાહ થતો હોય તો		
તે દાહને શાંત કરવાનો યોગ. ... ૯ ૬૪૪	૧૯	
પિત્તરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૨૨ ૭૨૧	૩૭	
પિત્ત વગેરેથી મિશ્રિત અથવા આશ્રુત		
થેલા વાયુની ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૨	૧૨	
પિત્તોદરની ચિકિત્સા ... ૧૪ ૬૬૭	૫	
પીડન (વ્રણને લેપોથી દાહ દેવા) ના-		
મની ત્રેવીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ૧ ૫૫૯	૪૬	
પીવામાં, અનુવાસન બસ્તિમાં તથા ન-		
સ્યમાં ઉપયોગી જૂદાં જૂદાં તૈલો ... ૩૭ ૮૨૦	૫	
પ્રીહોદરની તથા તેવાજ પ્રકારવાળો		
છતાં જૂજ જૂદાઈવાળા યજ્ઞદાહ્યુદરની		
ચિકિત્સા ... ૧૪ ૬૭૧	૧૦	
પુષ્કરિકાની ચિકિત્સા ... ૨૧ ૭૧૩	૧૦	
પુપ્પો, રત્નો, તથા વલ્લો એઓનું ધારણ. ૨૪ ૭૩૪	૧૯	
પૂતીકાદિ લેપ. ... ૯ ૬૪૨	૧૯	
પૂર્વસ્થેદન, પશ્ચાત્સ્થેદન અને પૂર્વપશ્ચા-		
ત્સ્થેદન. ... ૩૨ ૭૮૬	૧૦	

ફ.

ફક્ત સ્નેહપાન કર્યા પછી તથા ફક્ત		
વમન કર્યા પછી આહારનો ક્રમ ... ૩૯ ૮૪૪	૬	
ફોડલીઓથી ઉપદ્રુત થેલા પ્રમેહી		
માણસની જૂદા જૂદા સમયમાં કર-		
વાની જૂદી જૂદી ચિકિત્સાઓ. ... ૧૨ ૬૫૮	૩	
ફોડલીઓની ચિકિત્સાની સામાન્ય		
પદ્ધતિ. ... ૧૨ ૬૬૦	૭	

૧ બ.

બદ્ધ ગુદોદરની ચિકિત્સા. ... ૧૪ ૬૭૨	૧૧	
બલતૈલ. ... ૧૫ ૬૭૯	૧૨	
બલતૈલના વિધિપ્રમાણજ બીજાં પળ		
કેટલાંક તૈલો બનાવવાં. ... ૧૫ ૬૮૦	૧૪	

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
બસ્તિકર્મથી થતા લાભો. ... ૩૫ ૮૦૬	૨	
બસ્તિકર્મ (ગુદામાં પીચકારી દેવા)		
નામની છંતાલીશમી ચિકિત્સાનું		
નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૭	૭૨	
બસ્તિ કોને કોને નહીં દેવી. ... ૩૫ ૮૧૦	૧૧	
બસ્તિ, નઠી અને નિરૂદ્ધબસ્તિના દ્રવ્યનું		
પ્રમાણ. ... ૩૫ ૮૦૭	૩	
બસ્તિના ત્રણ ભેદો. ... ૩૮ ૮૩૯	૨૬	
બસ્તિના બે ભેદો; ભેદોના પર્યાયો વિગેરે. ૩૫ ૮૦૯	૭	
બસ્તિના હીનયોગનાં, અતિયોગનાં તથા		
સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો. ... ૩૮ ૮૩૧	૪	
બસ્તિને રાહી મેલવાની રીત. ... ૩૫ ૮૦૮	૫	
બસ્તિનો મહિમા. ... ૩૫ ૮૧૦	૧૧	
બસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયા પછી કરવાની		
ક્રિયા. ... ૩૮ ૮૩૨	૫	
બસ્તિનો હીનયોગ કરવો પળ અતિયોગ		
ન કરવો. ... ૩૮ ૮૩૧	૩	
બસ્તિમાં છોંતેર દોષોનાં લક્ષણો કેહેવાની		
પ્રતિજ્ઞા. ... ૩૫ ૮૧૨	૧૩	
બસ્તિમાં ભૂલો થાય તેસંબંધી છોંતેર દોષો. ૩૫ ૮૧૧	૧૨	
બઢદાણાનાં છોડનાં મૂલીયાંઓનો રસા-		
યન પ્રયોગ. ... ૨૭ ૭૫૬	૮	
વૃંહણનસ્ય (વૈશેષિક નસ્યનો ભેદ.) ... ૪૦ ૮૫૫	૩૦	
વૃંહણ (વ્રણવાળાના શરીરને પુટ્ટી આપવા)		
નામની એકાવનમી ચિકિત્સાનું નિ-		
રૂપણ. ... ૧ ૫૬૯	૭૭	
વૃંહણબસ્તિઓ ... ૩૮ ૮૩૮	૧૯	
બ્રહ્મચર્યાદિક પળ રસાયન પ્રયોગોની		
પેટેજ આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરેછે. ... ૨૮ ૭૬૪	૨૩	
બાવચીના બે રસાયન પ્રયોગો. ... ૨૮ ૭૫૮	૨	
બાલકને તથા વૃદ્ધને મૃદુ પિચકારી ... ૩૫ ૮૦૮	૬	
બાલકને થેલા ભગંદરની ચિકિત્સા. ... ૮ ૬૩૨	૮	
વાહાર નીકળેલાં અરશોની ચિકિત્સા. ૬ ૬૧૪	૭	
બ્રાહ્મીના પાંચ રસાયન પ્રયોગો. ... ૨૮ ૭૫૯	૪	
બીજા આચાર્યોએ માનેલા વાતરક્તના		
બે ભેદનું સંકલન. ... ૫ ૫૯૮	૨	
બીબલાંનાં ફળોનો રસાયન પ્રયોગ. ... ૨૭ ૭૫૮	૧૨	
બીલાંના ચૂર્ણનો રસાયન પ્રયોગ. ... ૨૮ ૭૬૧	૭	
બીલીની છાલના તથા મૂલના કાથનો		
રસાયન પ્રયોગ. ... ૨૮ ૭૬૨	૮	
બુદ્ધિ અને આયુષ્ય એ બન્નેની વૃદ્ધિને		
માટે રસાયન પ્રયોગોનું પ્રકરણ. ... ૨૮ ૭૫૮	૨	

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
બે દોષના તથા ત્રણે દોષના પ્રાબલ્ય- વાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા. ...	૫ ૬૦૩	૧૨
બેસી રહેવાના તથા ફરવાના ગુણદોષ. ...	૨૪ ૭૩૫	૩૧
બંધ (પાટો બાંધવા) નામની અડતાલી- શમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૧ ૫૬૮	૭૪
મ.		
મગંદરના ક્ષતોનું શોધન વગેરે કરવાના યોગો. ...	૮ ૬૩૩	૧૨
મગંદરના ત્રણો કે ત્રણ રુક્ષાઈ ગયા પછી એક વર્ષસુધી પાલવાની પરેજી. ...	૮ ૬૩૪	૧૬
મગંદરના ત્રણોનું શોધન કરવાનો યોગ. ...	૮ ૬૩૨	૯
મગંદરના ત્રણોનું શોધન તથા રોપણ વગેરે કરાવનારાં તૈલો. ...	૮ ૬૩૪	૧૭
મગંદરની ત્રણરૂપે સ્થિતિ હોય તે સમ- યમાં સામાન્ય ચિકિત્સાનો અતિદેશ. ...	૮ ૬૩૪	૧૪
મગંદરનું ચંત્ર અરશના ચંત્રમાંથીજ બ- નાવડું હોય તો થોડો ફેરફાર કર- વાથી બની જાયછે. ...	૮ ૬૩૪	૧૫
મગંદરસંબંધી પિડકાની (ફોડલીની) ચિકિત્સા. ...	૮ ૬૨૯	૩
મગંદરોમાં સાધ્યાસાધ્યનો વિભાગ. ...	૮ ૬૨૮	૨
મગ્ન ઉપર પાટો બાંધવાની રીત. ...	૩ ૫૮૪	૧૬
મગ્ન ઉપર બાંધેલો પાટો કેટલે કેટલે દાઢાઢે બદલાવવો ...	૩ ૫૮૩	૭
મગ્ન ઉપર લેપ કરવાના પદાર્થો. ...	૩ ૫૮૨	૫
મગ્ન ઉપર સેચન કરવાનાં દ્રવ્યો. ...	૩ ૫૮૩	
મગ્ન એ બરાબર સંધાણું અને બરાબર રુક્ષાણું ક્યારે સમજડું. ...	૩ ૫૮૯	૨૧
મગ્નની ચિકિત્સામાં રાખવી જોડતી સંભાલ. ...	૩ ૫૮૯	૨૦
મગ્નને બાંધવાની પટ્ટીઓ બનાવવાની ચીજો. ...	૩ ૫૮૨	૫
મગ્નવાળા માણસને માટે અભ્યંતર ઔષધ. ...	૩ ૫૮૩	૧૦
મગ્નવાળા માણસને પરેજી રાખવાવિષે. ...	૩ ૫૮૨	૩
મગ્નવાળાં માણસોને માટે પથ્ય. ...	૩ ૫૮૨	૪
મિત્રનું લક્ષણ ...	૨ ૫૭૩	૭
મિત્રને માટે ખાસ ચિકિત્સા ...	૨ ૫૭૬	૧૪
મેદન નામની ચૌદમી ચિકિત્સાનું નિ- રૂપણ. ...	૧ ૫૫૭	૩૯
મ.		
મધ, આમળાનું ચૂર્ણ અને સુવર્ણ. ...	૨૮ ૭૬૩	૧૬
મધુમેહ ઉપર ત્રીજા પ્રકારનું તુવરક, વિધાન. ...	૧૩ ૬૬૬	૭૦

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
મધુમેહ ઉપર છઠ્ઠા પ્રકારનું તુવરક વિધાન. ...	૧૩ ૬૬૬	૯
મધુમેહ ઉપર ત્રીજા પ્રકારનું તુવરક વિધાન. ...	૧૩ ૬૬૫	૬
મધુમેહ ઉપર તુવરક વિધાન ...	૧૩ ૬૬૫	૪
મધુમેહ ઉપર પાંચમા પ્રકારનું તુવરક વિધાન. ...	૧૩ ૬૬૬	૮
મધુમેહ ઉપર બીજા પ્રકારનું તુવરક વિધાન. ...	૧૩ ૬૬૫	૫
મધુમેહ ઉપર શિલાજીતનો પ્રયોગ. ...	૧૩ ૬૬૨	૪
મધુમેહ ઉપર સુવર્ણમાક્ષિકનો (સોના- મઘી નામના ઉપધાતુનો) પ્રયોગ. ...	૧૩ ૬૬૪	૫૩
મધુમેહવાળાઓને કાયાના નીચેના મા- ગમાંજ ફોડલીઓ ડટેછે તેનું કારણ. ...	૧૨ ૬૬૦	૬
મધુમેહવાળાઓને તીક્ષ્ણ શોધન દેવું અને સ્વેદનસંસ્કાર નહીં દેવો. ...	૧૨ ૬૬૦	૫
મધુસપિં (મધ તથા ઘી લગાવવા) ના- મની સત્તાવનમી ચિકિત્સાનું પ્રાસંગિક નિરૂપણ. ...	૧ ૫૭૦	૮૩
મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા. ...	૫ ૬૦૭	૧૭
મરણ પામેલા ગર્ભને જરાવાર પળ અંદર રહેવા દેવો નહીં. ...	૧૫ ૬૭૭	૭
મૃદિતની ચિકિત્સા. ...	૨૧ ૭૧૨	૭
મૃદુકર્મ (કઠણ ત્રણને કોમલ કરવા) નામની સાઢત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ ...	૧ ૫૬૪	૬૩
મલોત્સર્ગાદિ કૃત્ય કરવાવિષે ...	૨૪ ૭૪૧	૪૫
મસૂરિકાની ચિકિત્સા ...	૨૦ ૭૦૮	૧૭
મહાતિષ્કક ઘૃત. ...	૯ ૬૩૭	૮
મહાનીલઘૃત. ...	૯ ૬૪૨	૧૪
મહાવઞ્નક તૈલ (અભ્યંગ માટે.) ...	૯ ૬૪૫	૨૨
માથામાં તૈલના અભ્યંગવિષે. ...	૨૪ ૭૩૦	૯
માથામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની વિશેષ ચિકિત્સા. ...	૪ ૫૯૩	૧૮
માધુતૈલિકના મેદરૂપ દોષહર નામનો વસ્તિ. ...	૩૮ ૮૪૦	૩૨
માધુતૈલિકના મેદરૂપ પાંચમૌલિક નામનો વસ્તિ. ...	૩૮ ૮૪૦	૩૩
માધુતૈલિકના મેદરૂપ મુસ્તાદિક નામની સ્થાપનવસ્તિ. ...	૩૮ ૮૪૧	૩૫
માધુતૈલિકના મેદરૂપ યુક્તરથ નામનો વસ્તિ. ...	૩૮ ૮૪૦	૩૧
માધુતૈલિકના મેદરૂપ સિદ્ધવસ્તિ. ...	૩૮ ૮૪૦	૩૪

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
માધુતૈલિક વસ્તિ. ... ૩૮ ૮૩૯	૩૦	
માધુતૈલિક વસ્તિઓના અધિકારીઓ... ૩૮ ૮૪૨	૩૯	
માધુતૈલિક, યુક્તરથ અને સિદ્ધવસ્તિ એ શબ્દોના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થો. ... ૩૮ ૮૪૧	૩૮	
માંસાર્ચુદ આદિ શુક્રોગો ઉપર પ્રથમ ના પાઢીને પછી ચિકિત્સા કરવી. ... ૨૨ ૭૧૪	૧૭	
મુખના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર અને તેઓમાં અસાધ્ય રોગોની સંખ્યા. ૨૨ ૭૨૩	૪૯	
મુખને તૈલ તથા પાણી વગેરે લગાવીને સાફ કરવું ... ૨૪ ૭૩૪	૨૦	
મુખમાં કેટલા અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા કરવાની વસ્તુતર છુટ. ... ૨૨ ૭૨૩	૫૦	
મૂઢગર્ભ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા. ... ૧૫ ૬૭૬	૬	
મૂઢગર્ભરૂપી શલ્યને કહાડવામાં પ્રથમ રાજાની મંજૂરી લેવાની જરૂર. ... ૧૫ ૬૭૪	૨	
મૂઢગર્ભની ગતિના આઠ ભેદ અને મૂઢ નહિ થયેલા ગર્ભની પળ વસ્તુતર વ્રણ સ્વાભાવિક અટકાયતો. ... ૧૫ ૬૭૪	૩	
મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા. ... ૧૯ ૭૦૦	૮	
મૂત્રાશયની પાંચ વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સા. ૩૬ ૮૧૩	૪	
મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૦	૪	
મેદથી થયેલા અર્બુદની ચિકિત્સા. ... ૧૮ ૬૯૬	૧૩	
મેદથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા. ... ૧૮ ૬૯૮	૧૮	
મેદથી થયેલા પ્રંથિની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૧૮ ૬૯૨	૬	
મેદથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા. ૨૨ ૭૧૫	૫	
મેદથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા. ... ૧૯ ૭૦૦	૭	
મેધુનના અંતમાં હિતકારી પદાર્થો. ... ૨૪ ૭૪૩	૫૫	
મોહોડામાં સ્નેહનો અથવા ક્ષાયાદિકનો કોગળો ધરાવવાથી લાભ ... ૨૪ ૭૨૯		
મોહોડું તથા નેત્રો ધોવાના દ્રવો અને તેઓવતે ધોવાથી લાભ. ... ૨૪ ૭૨૯	૬	
મંત્રાદિક સઘળી ક્રિયાઓ વિફળ થાય અથવા મૂઢગર્ભ મરી ગયો તો ગર્ભને કહાડી નાખવાની ક્રિયા ... ૧૫ ૬૭૫	૬	
ય.		
યવમંથની તથા તેપ્રમાણે જ વીજા મંથોની કલ્પના. ... ૧૦ ૬૪૭	૩	
યોગમાં દાખલ કરવા પહેલાં ઔષધો-માંથી જેટલાં મઠી શકે તેટલાં ઔષધો તે યોગમાં દાખલ કરવાની છુટ. ૧ ૫૭૧	૮૯	
યૌવનપીડકાની ચિકિત્સા. ... ૨૦ ૭૦૯	૨૦	

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
યંત્ર (યંત્રથી શલ્ય કહાડવા) નામની અટાવનમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૭૦	૮૪	
ર.		
રક્તરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા ... ૨૨ ૭૨૧	૩૯	
રક્ષાવિધાન (વ્રણવાળાનું રક્ષણ કરવાની ગોઠવણ) નામની સાઠમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૭૦	૮૬	
રસક્રિયા (તૈયાર કરેલા કાથમાં વીજાં ઔષધો નાંખી ફરીવાર તે કાથને પકાવી મલમ જેવો ઘાટો કરીને તે લગાવવા) નામની વત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૧	૫૫	
રસ, માંસ, રુધિર કે શિરા એઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા. ૪ ૫૯૦	૬	
રસાયન દેવાની અવસ્થા તથા રસાયન પ્રયોગથી પહેલાં સ્નેહન શોધનની જરૂર. ... ૨૭ ૭૫૩	૨	
રસાયન પ્રયોગો રહેવાનો ઉપક્રમ. ... ૨૭ ૭૫૩	૩	
રાજાને કેયું વિરેચન પાવું. ... ૩૩ ૭૦૬	૩૬	
રુધિરથી થયેલા તથા ક્ષતથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા. ... ૧૬ ૬૮૨	૬	
રુધિરથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા. ... ૧૯ ૬૯૯	૫	
રુધિરના પ્રકોપ ઉપર વિશિષ્ટ વસ્તિઓ. ૩૮ ૮૩૮	૧૬	
રુધિરની પ્રવલતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા. ... ૫ ૬૦૧	૧૦	
રુક્ષ કોને સમજવો કે જેને માટે સ્નેહ-પાનનો વિધિ કહ્યો છે. ... ૩૧ ૭૮૨	૬	
રુક્ષની અને અતિસ્નિગ્ધની ચિકિત્સા. ૩૧ ૭૮૨	૨૮	
રોગીએ તો સર્વે કાઠમાં વૈધના મતપ્રમાણે વર્તવું. ... ૨૪ ૭૪૦	૪૩	
રોગીના રોગ ઉપરથી વિરેચનની માત્રા-ઓની વ્યવસ્થા. ... ૩૩ ૭૯૨	૧૭	
રોગીને સ્નેહનથી જટરાગ્નિના તથા શરીરના વળનો લાભ. ... ૩૧ ૭૯૩	૩૦	
રોમસંજનન (રુક્ષાઈ ગયેલા વ્રણ ઉપર રવાડાં ઉત્પન્ન કરવાં) નામની ત્રી-માલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૬૬	૭૦	
લ.		
લાક્ષાદિક તૈલ (પીવા માટે.) ... ૯ ૬૪૫	૨૩	
લાક્ષાદિ ઘૃત. ... ૨૫ ૭૪૮	૧૭	
લેખન (ઉચ્છેદવા તથા સ્તોતરવા) નામની સોઠમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ૧ ૫૫૭	૪૧	

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
लेखनवस्तिभो	३८	७३८	१८
लेपन.	२४	७३४	१८
लोमापहरण (व्रणनी जग्या उपर उगेला रुवांडांओजे दूर करवा) नामनी पि- स्ताळीशमी चिकित्सातुं निरूपण ...	१	५६७	७१
लोहारिष्ट.	१२	६६१	१०
लोहीधी थणला उपदंशनी तथा त्रणे दोषोधी थणला उपदंशनी चिकित्सा.	१९	७०३	१५
लोहीना सावणना प्रमाण उपर आहारतुं वजन.	३९	८४२	२
च.			
वजना त्रण रसायन प्रयोगो	२८	७६१	५
वजनुं घी, सुवर्ण अने काचां बीलातुं चूर्ण एओनो रंसायन प्रयोग. ...	२८	७६३	१३
वज्रक तैल (अभ्यंग माटे.)	९	६४४	२१
वमन कोने कोने करावतुं नहीं. ...	३३	७९०	११
वमनथी थणला परिकर्तिका, परिखाव अने प्रवाहिका एओमां नहीं कहेला विशेषीतुं निरूपण	३४	८०५	१७
वमन देवाधी पहेलां स्नेहन, स्वेदन तथा अभिषेदी आहारो देवानी जरूर...	३३	७८८	४
वमनद्रव्यनी मात्रा पाया पछीतुं विधान.	३३	७८९	७
वमनद्रव्यो उंचे जायछे, अने विरेचन द्रव्यो नीचे जायछे तेतुं कारण. ...	३३	७९४	२६
वमनना तथा विरेचनना अतियोग ना- मना आठमा बगाडतुं निरूपण. ...	३४	८००	९
वमनना तथा विरेचनना अयोग नामना सातमा बगाडतुं निरूपण	३४	७९९	८
वमनना तथा विरेचनना आध्मान नामना दशमा बगाडतुं निरूपण.	३४	८०२	११
वमनना तथा विरेचनना जीर्णोषधत्व नामना चौथा बगाडतुं निरूपण. ...	३४	७९८	६
वमनना तथा विरेचनना जीवादान ना- मना नवमा बगाडतुं निरूपण. ...	३४	८०१	१०
वमननां तथा विरेचननां द्रव्यो केवां जोडिए.	३३	७८८	५
वमनना तथा विरेचनना परिकर्तिका नामना अगीयारमा बगाडतुं निरूपण.	३४	८०३	१२
वमनना तथा विरेचनना परिखाव नामना बारमा बगाडतुं निरूपण.	३४	८०४	१३
वमनना तथा विरेचनना प्रवाहिका ना- मना तेरमा बगाडतुं निरूपण. ...	३४	८०४	१४

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
वमनना तथा विरेचनना पंदर प्रकारना बगाडो.	३४	७९६	२
वमनना तथा विरेचनना वातशूल नामना छद्मा बगाडतुं निरूपण.	३४	७९९	
वमनना तथा विरेचनना विबंध नामना पंदरमा बगाडतुं निरूपण	३४	८०५	१६
वमनना तथा विरेचनना सावशेषोषधत्व नामना त्रीजा बगाडतुं निरूपण. ...	३४	७९७	४
वमनना तथा विरेचनना हीनदोषायह- तत्व नामना पांचमा बगाडतुं निरूपण.	३४	७९८	६
वमनना तथा विरेचनना हृदयोपसरण नामना चौदमा बगाडतुं निरूपण. ...	३४	८०५	११
वमन (उलटी कराववा) नामनी अगी- यारमी चिकित्सातुं निरूपण. ...	१	५५७	३६
वमनतुं तथा विरेचनतुं विधान कहेवासी प्रतिज्ञा.	३३	७८८	
वमनतुं पूर्वकर्म.	३३	७८८	३
वमनमां अने विरेचनमां पदार्थो पडवानो अनुक्रम.	३३	७९२	१९
वमनमां फळो	३३	७९०	१०
वमनमां मिथ्यायोगनां, अतियोगनां अने सभ्ययोगनां जुदां जुदां लक्षणो ...	३३	७८९	८
वमनविरेचनथी शुद्ध थणलाओने कया कया आहारो सेव्य छे.	३९	८४७	११
वमनविरेचनादिकथी शुद्ध कर्या पछी निरूहवस्ति देवी.	३८	८३३	८
वर्ति (व्रणनी अंदर बाट नांखवा) ना- मनी अठ्ठावीशमी चिकित्सातुं नि- रूपण.	१	५६०	५१
वर्द्धन, खलिवर्द्धननी चिकित्सा. ...	२२	७१६	१४
व्रणधूपन (व्रणने धूमाडी देवा) नामनी चौत्रैशमी चिकित्सातुं निरूपण. ...	१	५६४	६०
व्रणना तथा व्रणवाळना जुदा जुदा उपद्रवो.	१	५७१	९१
व्रणना वे भेद अने ते भेदोनां कारणो. ...	१	५४९	२
व्रणनां मूळोनी, स्थानोनी, लक्षणोनी चिकित्साओनी अने साधकोनी संख्या. ...	१	५७०	८७
व्रणनी चिकित्साओ विस्तारथी कहेली छतां पण केटलीएकनो हवे पछीना अध्यायमां विशेष विस्तार केवानी प्रतिज्ञा.	१	५७१	९२
व्रणनी साठ चिकित्साओनां नामो. ...	१	५५३	२३

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.		અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
ત્રણનું સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણ. ...	૧ ૫૫૦	૬	વાજીકરણનો ત્રીજો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૦	૯
ત્રણને ધૂમાડી દેવાની રીત તથા ફલ. ...	૪૦ ૮૫૧	૧૫	વાજીકરણનો તેરમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૧૯
ત્રણમાં કફ તથા રુધિર એ વસ્ત્રેનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૬	વાજીકરણનો ત્રેવીશમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૯
ત્રણમાં કફનાં ચિદ્ધો ...	૧ ૫૫૦	૯	વાજીકરણનો દશમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૧૬
ત્રણમાં કફ, પિત્ત તથા રુધિર એ ત્રણનાં			વાજીકરણનો નવમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૧૫
ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૨	૧૯	વાજીકરણનો પહેલો તથા બીજો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૦	૮
ત્રણમાં પિત્ત તથા કફ એ વસ્ત્રેનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૩	વાજીકરણનો પંદરમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૨૧
ત્રણમાં પિત્ત તથા રુધિર એ વસ્ત્રેનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૩	વાજીકરણનો પાંચમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૦	૧૧
ત્રણમાં પિત્તનાં ચિદ્ધો ...	૧ ૫૫૦	૮	વાજીકરણનો વારમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૧૮
ત્રણમાં રુધિરનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૦	વાજીકરણનો વાવીશમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૮
ત્રણમાં વાત, પિત્ત તથા રુધિર એ ત્રણનાં			વાજીકરણનો વીશમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૬
ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૭	વાજીકરણનો સત્તરમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૩
ત્રણમાં વાયુ, કફ તથા રુધિર એ ત્રણનાં			વાજીકરણનો સાતમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૦	૧૩
ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૨	૧૮	વાજીકરણનો સોઠમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૨૨
ત્રણમાં વાયુ તથા કફ એ વસ્ત્રેનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૨	વાજીકરણ પ્રયોગો કહેવાનો ઉપક્રમ. ...	૨૬ ૭૫૦	૭
ત્રણમાં વાયુ તથા પિત્ત એ વસ્ત્રેનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૧	વાજીકરણ પ્રયોગોની ફલસ્તુતિ ...	૨૬ ૭૫૩	૩૨
ત્રણમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેનાં			વાજીકરણયોગો કોને માટે હિતકારી છે ...	૨૬ ૭૪૯	૩
ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૨૦	૨૦	વાજીકરણ શબ્દનો અર્થ. ...	૨૬ ૭૪૯	૪
ત્રણમાં વાયુ, પિત્ત કફ તથા રુધિર એ			વાજીકર વસ્ત્રિઓ. ...	૩૮ ૮૩૮	૨૦
ચારેનાં ચિદ્ધો ...	૧ ૫૫૨	૨૧	વાતકંટકની ચિકિત્સા. ...	૨૨ ૭૧૮	૨૫
ત્રણમાં વાયુ તથા રુધિર એ વસ્ત્રેનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૧	૧૪	વાતરક્ત ઘણુંકરીને કોને થાયછે. ...	૫ ૫૯૮	૫
ત્રણમાં વાયુનાં ચિદ્ધો. ...	૧ ૫૫૦	૭	વાતરક્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, તથા		
ત્રણ રુદ્ધાઈ ગયા પછી એકવર્ષમુધી પા-			નિરુક્તિ. ...	૫ ૫૯૮	૩
ઢવાની પરેજી. ...	૭ ૬૨૭	૧૬	વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો અને પછી તે રોગની		
ત્રણવાઝાભગ્નની વિશેષ ચિકિત્સા. ...	૩ ૫૮૧	૧૧	સ્પષ્ટતા. ...	૫ ૫૯૮	૪
ત્રણોની આકૃતિઓનું જાણવાનું ફલ. ...	૫ ૫૭૨	૪	વાતરક્તનું સાધ્યપણું તથા યાપ્યપણું,		
શુદ્ધિની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ અંતઃશુદ્ધિ			વાતરક્ત ઉપર કરવાના ઉપચારો		
શિવાય વાકીની છ શુદ્ધિઓમાં પાઢ-			અને પાઢવાની પરેજી. ...	૫ ૬૦૫	૧૪
વાની પરેજી. ...	૧૯ ૬૯૮	૨	વાતરક્તનો દરદી કેવો હોય તો તેની		
શુષ્ક કચ્છની ચિકિત્સા ...	૨૦ ૭૧૧	૨૭	ચિકિત્સા કરવી. ...	૫ ૫૯૯	૬
વ્યધન (વીંધવા તથા સ્નાવણ) (દોષને			વાતરક્તમાં રુધિર કેજે દૃશ્ય છે તેની પ્રથમ		
સ્નાવવા) નામની ઓગળીશમી			ચિકિત્સા. ...	૫ ૫૯૯	૭
તથા વીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ...	૧ ૫૫૮	૪૪	વાતોદરની ચિકિત્સા. ...	૧૪ ૬૬૭	૪
વાજીકરણનો અગીયારમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૧૭	વાતરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ...	૨૨ ૭૨૧	૩૬
વાજીકરણનો અઢારમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૪	વાતવ્યાધિઓમાં લેહ વસ્ત્રિની જ મુશ્યતા. ...	૪ ૫૯૪	૧૯
વાજીકરણનો આઠમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૧૪	વાતવ્યાધિવાઝાઓને માટે અગ્નિ		
વાજીકરણનો એકવીશમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૭	વગરનો સ્વેદ. ...	૪ ૫૯૩	૧૬
વાજીકરણનો ઓગણીશમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૨	૨૫	વાતવ્યાધિવાઝાઓને મષ્ટે મોજનો. ...	૪ ૫૯૨	૧૪
વાજીકરણનો ચોથો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૦	૧૦	વાતવ્યાધિવાઝાઓને માટે શાલ્વણ		
વાજીકરણનો ચોવીશમો પ્રયોગ ...	૨૬ ૭૫૨	૩૦	નામનો ઉપનાહ. ...	૪ ૫૯૩	૧૫
વાજીકરણનો ચૌદમો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૧	૨૦	વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તોડી ના-		
વાજીકરણનો છઠ્ઠો પ્રયોગ. ...	૨૬ ૭૫૦	૧૨	ખનારા યોગો. ...	૭ ૬૨૨.	૪

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
वायुथी तथा कफथी थएला गलगंडनी सामान्य चिकित्सा. ...	१८	६९७	१७
वायुथी थएला उपदंशनी चिकित्सा. ...	१९	७०१	११
वायुथी थएला मृथिनी विशिष्ट चिकित्सा. ...	१८	६९१	२३
वायुथी थएला नाडीव्रणनी चिकित्सा. ...	१७	६८६	८
वायुथी थएला विद्रधिनी चिकित्सा. ...	१६	६८०	२३
वायुथी थएला विसर्पनी चिकित्सा. ...	१७	६८४	२
वायुथी थएला सर्वसर सोजानुं लक्षण. ...	२३	७२४	४
वायुथी थएली वृद्धिनी चिकित्सा. ...	१९	६९८	३
वायुना प्रकोप उपर विशिष्ट बस्तिओ. ...	३८	८३७	१३
वायुना प्राबल्यवाळा वातरक्तनी चिकित्सा. ...	५	५९९	८
वायुनी परीक्षा तथा चिकित्सा करवानी सामान्य युक्ति. ...	५	६१०	२५
वायुने धातुओथी थएला आवरणोमां मेदथी थएलुं आवरण के जे अत्यंत विषम छे तेनुं लक्षण तथा चिकित्सा. ...	५	६१०	२६
वाराहीना मूळीयाना बे रसायन प्रयोगो. ...	२७	७५७	१०
वावडींगना पांच रसायन प्रयोगो अने तेओनां फल. ...	२७	७५४	५
वावडींगनो (प्रकारांतथी रसायन) प्रयोग. ...	२७	७५४	६
व्याधियुक्त थवाथी पातळी थइगएली तथा कठण थइगएथी काननी वुट उपर अभ्यंगने माटे स्नेह. ...	२५	७४६	१४
व्यापत्तिओना विषयनो उपसंहार अने वैद्यने भलामण. ...	३६	८१८	११
वाळ ओळवानी कांकसी विषे. ...	२४	७३०	१०
वाळ, नख, तथा रुवाडां एओने कत-राववा वगेरेथी साफ राखवां. ...	२४	७३५	२६
विदारीकानी चिकित्सा. ...	२०	७०६	७
विद्धनुं लक्षण. ...	२	५७३	८
विद्धने माटे खास चिकित्सा. ...	२	५७८	१५
विम्लापन (सोजाने के व्रणने चोळीने करमावी नाखवा) नामनी छत्री चिकित्सानुं निरूपण. ...	१	५५५	३१
विरेचन औषध पीधा पछी केम वर्ततुं. ...	३३	७९२	१८
विरेचन केटला संस्कारो आप्या पछी देतुं. ...	३३	७९१	१४
विरेचनना पश्चात्कर्ममां आवश्यक विशेष. ...	३३	७९३	२१
विरेचननां फलो. ...	३३	७९३	२२
विरेचनना मिथ्या योगनां, हीन योगनां,			

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
अतियोगनां तथा सम्यगयोगनां लक्षणो. ...	३३	७९२	२०
विरेचन नामनी बारमी चिकित्सानुं निरूपण. ...	१	५१७	३७
विरेचन, निरुह बस्ति अने अनुवासनबस्ति एओना अनुक्रमपूर्वक समयो. ...	३३	८१८	११
विरेचननुं पूर्वकर्म. ...	३३	७९१	१५
विरेचननुं विधान. ...	३३	७९१	१६
विरेचननो प्रतिप्रसव. ...	३३	७९३	२४
विरेचनमां वळना के अभिना प्रमाण उपर आहारनुं वजन. ...	३९	८४३	
विश्रुता, इंद्रवृद्धा, गर्दभी, जालगर्दभ, इरिवेल्लिका, गंधनामनी कक्षा अने विस्फोटक एओनी चिकित्सा. ...	२०	७०५	४
विपन्न (झेरने हणवा) नामनी वावनमी चिकित्सानुं निरूपण. ...	१	५६९	७८
विषथी थएला सर्वसर सोजा शिवाय बाकीना पांच प्रकारना सर्वसर सोजाओनां दूरनां निदानो तथा संप्राप्ति. ...	२३	७२४	
विषथी थएला सोजानां दूरनां निदानो तथा लक्षणो. ...	२३	७२५	८
विसर्पनी चिकित्सानुं प्रकरण, चिकित्सा-नुं सामान्य सूत्र. ...	१७	६८४	२
विस्रावण (लोही सवाववा) नामनी नवमी चिकित्सानुं निरूपण. ...	१	५५६	३४
वीर्यमां प्राप्त थएला दुष्टवायुनी चिकित्सा. ...	४	५९१	९
वेगवंदीना भक्षणनो विधि तथा विशेष फल. ...	३०	७७४	१२
वैशेषिकनस्य (पांच नस्योमांना पहेला नस्य) ना विषयो. ...	४०	८५२	१८
वैशेषिकनस्यना सम्यगयोग, अतियोग तथा हीनयोग एओनां लक्षणो. ...	४०	८५४	२६
वैशेषिकनस्यनी तथा वैरेचनीक नस्यनी व्यापत्तिओ. ...	४०	८५६	३३
व्यंग, नीलिका, फोडलीओ तथा मोहोडा. उपरनी करचलीओ वगेरेनी चिकित्सानुं प्रकरण. ...	२५	७४८	१७
श.			
शतपाक नीलोत्पल तैल. ...	१५	६८०	१५
शतपाक बला तैल. ...	१५	६७९	१३
शतपाक बला तैल वगेरे तैलोनु उपयोग तथा विशेष खुलासो. ...	१५	६८०	३६

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
शतपोनकनी चिकित्सा. ...	२१	७१३	१३
शतपोनकनी विशिष्ट चिकित्सा. ...	८	६३०	५
शतावरीना घीनो रसायन प्रयोग ...	२८	७६३	१७
शरीरने तथा ऋतुने जोड़ने तैलनी तथा			
घीनी योजना करवा विशेष. ...	२	५८०	१९
शरीरने शोभा आपनारुं लेपन. ...	२५	७४८	१८
शरीरपर तैलनो अभ्यंग. ...	२४	७३१	१२
शरीरमां स्वेदनो बे प्रकारथी प्रयोग. ...	३२	७८५	९
शर्कराशुंदनी चिकित्सा. ...	२०	७०६	८
शय्या तथा आसन केवां राखवां. ...	२४	७३६	३२
शैथ्यानी सातव्यापत्तिओनी चिकित्सा. ...	३६	८१५	७
शाल्यथी थएला नाडीग्रणी चिकित्सा. ...	१७	६८७	११
शिरोविरेचन, (माधाना दोपोने खाली			
करवा) नामनी त्रेपनमी चिकित्सानुं			
निरूपण. ...	१	५६९.	७९
शिरोविरेचन (पांच नस्योमांन वीजा			
नस्यो) ना विषयो. ...	४०	८५२	१९
शिरोविरेचन नस्यनुं विधान. ...	४०	८५३	२१
शिरोविरेचन नस्यना सम्यग्योग, हीन-			
योग तथा अतियोग एओनां लक्षणो. ...	४०	८५४	२७
शिरोवेध (फसखोलवा) उपर तथा वि-			
रेचन उपर परेजीनी मुदत. ...	३९	८४५	७
शीत कालमां तथा उष्ण कालमां लेह-			
पान कराववाना जूदा जूदा समयो. ...	३१	७७९	१५
शीतज्वरदीकना सेवनरूप रसायन			
प्रयोगो. ...	२७	७५३	४
श्रीपदनी चिकित्सानुं प्रकरण. वायुथी			
थयेला श्रीपदनी चिकित्सा. ...	१९	७०३	१६
शुद्ध थएला माणसने अनुवासन बस्ति			
देवी. ...	३७	८१९	४
शुद्ध व्रणनां चिन्हो. ...	१	५५२	२२
शूकदोषोनी सामान्य चिकित्सा. ...	२१	७१३	१६
शोणितार्बुदनी चिकित्सा. ...	२१	७१३	१५
शोणितस्थान (लोहीना अतिस्त्रावने			
अटकाववा) नामनी चोवीशमी चि-			
कित्सानुं निरूपण. ...	१	५५९	४७
शोधनना अंगरूप स्वेदनना गुणो. ...	३२	७८६	१३
शोधन बस्तिओ. ...	३८	८३८	१७
शौषिरनी चिकित्सा. ...	२२	७१५	१०

स.

सघळा उदर रोगीओने पकावेळुं दूध			
तथा जांगल प्राणीओना मांसनो रस			
धीतकारी छे. ...	१४	६७४	१४

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
सघळा प्रकारना उदर रोगोमां वारंवार			
तथा घणुंघणुं वीरेचन देवुं जोड़ए. ...	१४	६६८	८
सघळा प्रकारना अदुष्ट सद्योव्रणोना			
रीपणने माटे समंगादि तैल. ...	२०५८०	२२	
सघळा प्रकारना दुष्ट व्रणोनी उपर			
तैलना, घृतना तथा कल्कोना योगो. ...	२	५८१	२५
सघळा प्रकारना नाडी व्रणोमां सामान्य			
विधि. ...	१७	६८८	१३
सघळा प्रकारनां बातरक्तोनी सामान्य			
चिकित्सा. ...	५	६०३	१३
सघळा प्रकारना विसर्पो उपर सामान्य			
प्रयोग, सामान्य संशोधन अने			
पाक्या पछीनी चिकित्सा. ...	१७	६८६	६
सघळा प्रकारनां श्रीपदोनी सामान्य			
चिकित्सा. ...	१९	७०४	१९
सघळा प्रकारना सीमोनां सेवननो विधि			
तथा ते सीमोना गुणोनी तुल्यता. ...	२९	७६४	४
सघळा प्रकारनी माधुतेलिक बस्तिओमां			
सखत परेजी पाळवानी जरूर नथी. ...	३८	८४२	४०
सघळा भगंदरोमां शस्त्रपातोनी वेदना-			
ओने शांत करवा माटे क्रियाओ. ...	८	६३३	११
सघळा मुखरोगो उपर कवळो (कोळी-			
याओ) बनाववानी गोठवण. ...	२२	७२३	४८
सघळा मोहोडामां थएला रोगोनी चि-			
कित्सानुं प्रकरण—वायुथी थएला			
सर्वसरनी चिकित्सा. ...	२२	७२२	४५
सघळा औषधिओ आवुमां शोधवाथी			
मळशे. ...	३०	७७४	१३
सल तथा ऋतुओनो विचार करीने			
बस्तिओना प्रयोगो करवा विशेष. ...	३८	८३९	२५
स्तनमां उठेली विद्रधिजेवा रोगनी चि-			
कित्सा. ...	१७	६९०	१६
स्तनरोगनी चिकित्सानुं प्रकरण—घाव-			
णने शुद्ध करवा माटे सामान्य प्रयोग. ...	१७	६८९	१४
सदाचार. ...	२४	७३८	३९
सदाचारथी कल्याणनी प्राप्ति. ...	२४	७४०	४०
सद्योव्रणो (आंगतुक व्रणो) नी उपर			
तुरी, मधुर, शीत तथा लिग्ध क्रिया-			
ओ करवानो अवधि. ...	२	५८०	२०
सद्योव्रणोनी उपर देवानां घृतो (घी). ...	३	५८०	२०
सद्यःस्नेहन (जे दिवसे पीवामां आवे			
ते दिवसेज लिग्ध करे एवा) प्रयोगो. ...	३१	७८१	२२

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
સઘઃજેહન પ્રયોગોની યોજનાના વિષયો. ૩૧ ૭૮૧ ૨૩	
સન્નિપાતોદર કે જે બીજા નામથી દુદોદર	
કહેવાય છે તેની ચિકિત્સા. ... ૧૪ ૬૬૮ ૭	
સ્પર્શહાનીની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૩ ૧૧	
સમ્યગ્દગ્ધનાં, અતિદગ્ધનાં તથા હીન-	
દગ્ધનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ... ૬ ૬૧૩ ૫	
સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે ચાર વાયુજન્ય પ્રમેહો	
કે જેઓ અસાધ્ય છે તેઓનું ચાપન	
કરવા માટે યોગો. ... ૧૧ ૬૫૬ ૮	
સર્વે અંગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની	
ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૫ ૧૦	
સર્વે પ્રકારના દુષ્ટ વ્રણોની ઉપર કેવી	
ચિકિત્સાઓ કરવી. ... ૨ ૫૮૦ ૨૩	
સર્વે પ્રમેહોની ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂત્ર. ૧૧ ૬૫૪ ૬	
સર્વે પ્રમેહોને હળનારો અવલેહ. ... ૧૨ ૬૬૦ ૮	
સર્વેસર સોજાઓની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૨૩ ૭૨૬ ૧૪	
સર્વેસર સોજાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા. ૨૩ ૭૨૬ ૧૫	
સર્વેસર (સઘડા શરીરમાં અથવા	
શરીરના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા)	
સોજાનાં મુખ્ય નિદાનો. ... ૨૩ ૭૨૩ ૨	
સર્ષપિકાની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૨ ૨	
સ્વસ્થ અને રોગી એઓને માટે સામાન્ય	
શોધન. ... ૨૪ ૭૪૧ ૪૪	
સ્વસ્થ દશામાં જેહનાં ઉપયોગનાં ફલો. ૩૧ ૭૮૩ ૨૬	
સહસ્રપાક અને શતપાક તૈલ. ... ૪ ૫૯૬ ૨૩	
સાઠ ચિકિત્સાઓમાં બાર ચિકિત્સાઓ	
સોજાની તથા વ્રણરૂપ થયેલા સોજા-	
ની પળ છે અને વાકીની ચિકિત્સાઓ	
તો ઘનુંકરીને વ્રણની છે. ... ૧ ૫૫૩ ૨૫	
સ્થાનચ્યુત અવયવોવાળો, ક્ષાઢ વગેરે-	
ની ઉપરથી પડેલો, ફલવલી ગયેલો	
તથા પ્રહારાદિકથી અત્યંત ઉપઘાત	
પામેલો ઇત્યાદીકની ચિકિત્સા. ... ૨ ૫૭૬ ૧૮	
જ્ઞાન. ... ૨૪ ૭૩૩ ૧૭	
જ્ઞાયુ, સંધિ કે અસ્થિ એઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા	
દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૧ ૭	
સામાન્ય વાજીકરણ પ્રયોગો. ... ૨૬ ૭૫૨ ૩૧	
સામાન્ય વાજીકરણો. ... ૨૬ ૭૪૬ ૫	
જ્ઞીઓનું બંધ્યાપણું ટાળનારી બસ્તિઓ. ૩૮ ૮૩૬ ૨૪	
જ્ઞીપ્રસંગનો નિયમ. ... ૨૪ ૭૪૧ ૪૬	
સીવળનાં ફલોનો રસાયન પ્રયોગ. ... ૨૭ ૭૫૫ ૭	
સુકુમાર તથા કૃશ વગેરે માણસોને	
લમન કરાવવાનો પ્રકાર. ... ૩૩ ૭૮૬ ૬	

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
સુકુમાર વગેરેને તથા ઉઘ્નકાઠમાં જેહ	
અમ્મની સાથે પાવો. ... ૩૧ ૭૮૧ ૨૧	
સુસિવાત કે જેથી સ્પર્શની સ્વર પડતી	
નથી તેની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૪ ૫૯૨ ૨૩	
સુવર્ણ, કમલકાકડી, મધ, સાઠની	
ધાણી, તથા ઘડેલાં એઓનો રસાયન	
પ્રયોગ. ... ૨૮ ૭૬૨ ૧૦	
સુવર્ણ, મીણ, અને મધ, એઓનો રસાયન	
પ્રયોગ. ... ૨૮ ૭૬૨ ૧૨	
સેવન (સીવન) તથા સંધાન (સાંધવા)	
નામની એકવીશમી તથા બાવીશમી	
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૮ ૪૫	
જેહથી, સાબુથી, અરીઠાથી, અને ઔ-	
ષધના ચૂર્ણાદિકથી સંસ્કારનાં ફલો. ૨૪ ૭૩૩ ૧૬	
જેહન તથા સ્વેદન કર્યાવિના સંશોધન	
પાવાથી નુકસાન. ... ૩૩ ૭૯૬ ૩૭	
જેહનનો અતિયોગ થવાનાં લક્ષણો. ૩૧ ૭૮૨ ૨૭	
જેહનનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો. ૩૧ ૭૮૨ ૨૬	
જેહન, વિરેચન, અને પ્રાયોગિક એ વ્રણે	
ધૂમાહાઓના જૂદા જૂદા ગુણો. ... ૪૦ ૮૫૦ ૧૦	
જેહ (ધી, તેલ, ચરબી કે મજા પીવરા-	
વવા) નામની દશમી ચિકિત્સાનું	
નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૬ ૩૫	
જેહનાં પ્રયોજનો અને બે જાતના મુખ્ય	
જેહ. ... ૩૧ ૭૭૪	
જેહના સાત્મ્યવાઝા માણસને રૂક્ષ કર્યો	
પછી ક્ષિગ્ધ કરીને સંશોધન દેવું. ૩૩ ૭૯૫ ૩૪	
જેહ પકાવવાનો ક્રમ તથા તેના વ્રણ	
પ્રકારના પાકોનો ઉપયોગ. ... ૩૧ ૭૭૭ ૧૦	
જેહ પાછો નીકળ્યા પછી કરવાના	
ઉપચારો. ... ૩૭ ૮૨૪ ૧૪	
જેહપાન કેટલા દિવસો સુધી કરાવવું. ૩૧ ૭૮૧ ૨૦	
જેહપાનનો ક્રમ. ... ૩૧ ૭૭૮ ૧૨	
જેહપાનાદિકથી મંદ થઈ જતા જઠરા-	
મિને વધારવા માટે વ્રજનસારુ આ-	
હારની જરૂર. ... ૩૯ ૮૪૨ ૨	
જેહ પીધા પછી બહુ તરશ લાગે તેની	
ચિકિત્સા. ... ૩૧ ૭૭૬ ૧૬	
જેહબસ્તિઓની આઠ વ્યાપ્તિઓની ચિ-	
કિત્સા. ... ૩૬ ૮૧૬ ૮	
જેહબસ્તિની (અનુવાસનબસ્તિની) આઠ	
વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો. ... ૩૭ ૮૨૬ ૧૭	

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
જ્ઞેહ યોગ્ય સમયમાં ન પચે તો શું કરવું. ૩૧ ૭૮૦ ૧૧	સોમના ચોવીશ ભેદ. ... ૨૯ ૭૬૪ ૩
જ્ઞેહવાયુસહીત, શાશ્વો કે ઔષધ સહીત	સોમની ઓઝલાણ. ... ૨૯ ૭૬૮ ૭
એકદમ પાછો નીકળે તો બીજીવાર	સોમો તથા આ અઢાર ઔષધિઓ દુષ્ટ
થોડીક અનુવાસન બસ્તિ દેવી. ... ૩૭ ૮૨૪ ૧૧	લેકોને મળતી નથી. ... ૩૦ ૪૭૩ ૯
જ્ઞેહલવણ અથવા કાંઢલવણ. ... ૪ ૫૯૭ ૨૧	સોમો દુષ્ટ માણસોની નજરે પડતા નથી. ૨૯ ૭૬૯ ૧૦
જ્ઞેહાદિક દ્રવના નસ્યની માત્રા. ... ૪૦ ૮૫૩ ૨૩	સોમોની અમુક જાતોની ઓઝલાણ. ૨૯ ૭૬૮ ૮
જ્ઞેહાદિકનો તોલ કયાં લેવો, અને દ્રવ-	સોમોનો તથા આ અઢાર ઔષધિઓનો
કલ્કનાં દ્રવ્યો કે ક્ષાત્રનાં દ્રવ્યો ન	દિવ્ય મહીમા. ... ૩૦ ૭૭૩ ૧૦
બતાવ્યાં હોય ત્યાં કેમ વર્તવું. ... ૩૧ ૭૭૭ ૯	સોમો હાથ લાગવાના મુદ્દ્ય પ્રદેશો. ૨૯ ૭૬૯ ૯
જ્ઞેહોત્તમ તૈલ. ... ૩ ૫૮૯ ૧૯	સંધિમુક્ત તથા કાંઢમમ્મ એ બન્નેનું સ્થા-
જ્ઞેહોના સામાન્ય ગુણો. ... ૩૧ ૭૭૫ ૪	પન પછી વંધન. ... ૩ ૫૮૪ ૧૪
સ્વેદન (શેક તથા બાફ દેવા) નામની	સંધિમુક્ત તથા કાંઢમમ્મ એ બન્નેને ટાલ-
પાંચમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ. ... ૧ ૫૫૫ ૩૦	બાના ઉપાયોઃ ... ૩ ૫૮૪ ૧૩
સ્વેદનના સમ્યગ્યોગનાં, મિથ્યાયાંગનાં	સંમૂઢ પિટકાની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૭૧૨ ૮
તથા આતિયોગના જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ૩૨ ૭૮૭ ૧૪	સંશમનીય બસ્તિનું સ્વરૂપ. ... ૩૮ ૮૩૯ ૨૯
સ્વેદના ચાર ભેદ. ... ૩૨ ૭૮૩ ૨	સંશમનીય સ્વેદ કે જે આમવાઝા વ્યાધિ-
સ્વેદો કેવા સ્થલમાં દેવા અને કેવી રીતે	ઓમાં રુક્ષજ દેવો યોગ્ય છે તેના
દેવા વગેરે. ... ૩૨ ૭૮૭ ૧૭	ગુણો. ... ૩૨ ૭૮૬ ૧૨
સોજાઓની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિ-	સંશોધનથી પહેલાં, જ્ઞેહનની તથા
ત્સા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ... ૨૩ ૭૨૫ ૧૨	સ્વેદનની જરૂર. ... ૩૩ ૭૯૫ ૩૧
સોજાનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અરિષ્ટરૂપ-	
પણું. ... ૨૩ ૭૨૫ ૧૦	
સોજાના દરદીઓએ છોડી દેવાના પદાર્થો. ૨૩ ૭૨૫ ૧૩	હવુ મોક્ષની ચિકિત્સા. ... ૨૨ ૭૧૮ ૨૨
સોજાને અસાધ્ય કયારે ગણવો. ... ૨૩ ૭૨૫ ૧૧	હાથમાં લાકડી રાखવી. ... ૨૪ ૭૩૫ ૩૦
સોજાવાઝાએ પાલવાની પરેજીનું વિશેષ	હોઠના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ—
નિરૂપણ. ... ૨૩ ૭૨૮ ૧૬	વાયુથી થયેલા હોઠના રોગોની ચિ-
સોમરૂપ રસાયનના પ્રયોગની ફલશ્રુતિ. ૨૯ ૭૬૮ ૬	કિત્સા. ... ૨૨ ૭૧૪ ૨
સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન. ... ૨૯ ૭૬૫ ૫	હોઠના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર
સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન કહેવાની	અને દાંતનાં મૂઝોના રોગોની ચિકિ-
પ્રતિજ્ઞા. ... ૨૯ ૭૬૪ ૨	ત્સાનો ઉપક્રમ. ... ૨૨ ૭૧૫ ૬

सुश्रुत-कल्पस्थान-

अनुक्रमणिका.

अ.	अ०	पृष्ठ.	अंक.	उ.	अ०	पृष्ठ.	अंक.
अजित नामनो अगद. ...	५	९०३	२७	उग्र, मध्य तथा मंद विषवाळा वीछी-			
अजितना विषना संसर्गनुं लक्षण. ...	६	९०८	१४	ओनी जूदी जूदी चिकित्सा. ...	८	९२५	३८
अजेय घृत. ...	२	८७७	१६	उग्र विषवाळा वीछीओनी पंदर जातो. ...	८	९२४	३७
अढारजातना उंदरोनां विषनां लक्षणो. ...	६	९०६	२	उंदरना विषथी थएला व्रणमां थती डो-			
अंजनमां विषनो संसर्ग थयानां चिह्नो. ...	१	८६९	२७	डीओनी चिकित्सा. ...	६	९१०	२१
अन्नमां विषनो संसर्ग थयानां चिह्नो. ...	१	८६४	१२	उंदरनुं विष शांत थया पछी पाछुं प्रकु-			
अन्नादिकमां विषनो संसर्ग थयानां चिह्नो. ...	१	८६३	११	पित थाय तेनी चिकित्सा. ...	६	९१०	२०
अभ्यंगमां विषनो संसर्ग थयानां चिह्नो. ...	१	८६६	१८	उंदरोना विषनो संसर्ग केवीरीते थाय छे. ...	६	९०६	४
अमुक द्रवो विना बीजा द्रवो पाईने वमन				उंदरोनी अढार जावो. ...	६	९०६	३
करावउं. ...	५	८९७	११	उपक्रम. "अन्नपान रक्षाकल्प." ...	१	८६१	१
अमुक देश, काळ तथा स्थिति उपरथी				उपक्रम. "स्थावरविषविज्ञानीय." ...	२	८७१	१
सर्पदंशनुं असाध्यपणुं. ...	३	८८४	२१	उपक्रम. "जंगमविषविज्ञानीय." ...	३	८७८	१
अमुक वीछीना दंशमां धूमाडी देवी. ...	८	९२२	२६	उपक्रम. "सर्पदंशविषविज्ञानीय." ...	४	८८५	१
अमृत घृत. ...	७	९१४	४	उपक्रम. "सर्पदंशकल्प चिकित्सित." ...	५	८९५	१
अरुण, महाकृष्ण, श्वेत, महाकपिल अने				उपक्रम. "मूषिक कल्प." ...	६	९०६	१
कपोत एओना विषनां जूदां जूदां				उपक्रम. "दुंदुभिखनीय." ...	७	९१३	१
लक्षणो. ...	६	९०८	१८	उपक्रम. "कीटकल्प." ...	८	९१६	१
अलसना विषना संसर्गनुं लक्षण. ...	६	९०७	११	उपर कहेली दश जातनी लूताओनी			
अल्प विषवाळा दंशो. ...	४	८८७	७	सामान्य चिकित्सा. ...	८	९३०	५३
असाध्य लूताओना दंशनां लक्षणो. ...	८	९२८	४९	उपर कहेली योजना राखतां विष खवाई			
असाध्य लूताओना दंशोनां लक्षणो. ...	८	९३१	५४	जवाय तो उलटी करवी. ...	१	८७१	३३
असाध्य लूताओमांनी कृष्णा तथा अग्नि				उपर कहेलो पुडलो वधारे दिवसो सूभी			
वर्णना दंशोनां लक्षणो. ...	८	९३०	५२	पण खवराववो. ...	६	९१२	२७
अस्थि वगेरेमां विषवाळां प्राणिओथी				उपर लखेला बावन कीडाओमां बार			
थएला व्रणनी चिकित्सा. ...	५	९०२	२५	असाध्य छे. ...	८	९२१	२१
आ.				उपर लखेला ६७ जातना कीडाओथी			
आठ जातनी असाध्य लूताओनां नामो. ...	८	९२८	४८	जूदी जातना कीडाओ. ...	८	९१८	९
आठ जातनी कष्टसाध्य लूताओनां				ऊ.			
नामो. ...	८	९२८	४६	ऊंचेथी पडवाथी के कूदवा वगेरेथी सं-			
आठमा अध्यायनो उपसंहार. ...	८	९३२	५९	ज्ञा जती रही होय तेनी चिकित्सा. ...	५	९०१	२३
आठ लूताओ कष्टसाध्य छे अने ...	८	९२८	४५	क्रु.			
आठ लूताओ असाध्य छे. ...	८	९२८	४५	ऋषभ नामनो अगद. ...	५	९०३	२९
आ शास्त्रनुं धारण करवाथी तक्ष तेमां				ए.			
कक्षा प्रमाणे वर्त्तवाथी बभ्रे लोकमां				एकसर अगदगण. ...	५	९०५	३६
कल्याणनी प्राप्ति. ...	८	९३३	६२	ए विष दूषीविष शा माटे कहेवाय छे? ...	२	८७६	१२
आहारने इच्छनारो, वृद्ध तथा बालक				क.			
एओनां दंशोनां जूदां जूदां लक्षणो. ...	४	८९१	१९	कणभ जातना ४ कीडाओ. ...	८	९१८	१०

અં. પૃષ્ઠ. અંક.	અં. પૃષ્ઠ. અંક.
કળમ જાતના ત્રિકંટક કીડાના વિષ્ણની	કેશોને સાફ કરવાનાં દાંતીયા વગેરે
ચિકિત્સા. ... ૮ ૧૨૨ ૨૭	સાધનોમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ૧ ૮૬૭ ૨૦
કપિલના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૮ ૧૬	કોઈ ચમત્કારી પ્રદેશોમાં સર્પનું વિષ
કપ પ્રકૃતિવાળા કીડાઓની તેર જાતો. ૮ ૧૧૭ ૫	ચંડનું નથી. ... ૪, ૮૮૭ ૮
કયા પ્રાણિઓના કયા પદાર્થમાં વિષ	કોકિલના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૮ ૧૭
રઘું છે. ... ૩ ૮૭૯ ૩	ગ.
કયા સર્પનું વિષ કયા દોષને પ્રકુપિત	ગર્ભિણી, બાલક તથા વૃદ્ધ એઓને માટે
કરે છે. ... ૪ ૮૮૮ ૧૧	વિષની ચિકિત્સામાં કાંઈક ભેદ. ૫ ૮૯૮ ૧૫
કલ્યાણક ઘૃત. ... ૭ ૧૧૪ ૩	ગલગોલીઓના વિષની ચિકિત્સા. ... ૮ ૧૨૨ ૨૮
કપાયદંતના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ૬ ૧૦૭ ૧૨	ગલગોલી જાતના ૬ કીડાઓ. ... ૮ ૧૧૯ ૧૨
કપસાધ્ય લૂતાઓના દંશનાં લક્ષણો. ૮ ૧૨૮ ૪૭	ગૌધેરક જાતના ૫ કીડાઓ. ... ૮ ૧૧૯ ૧૧
કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં જૂદાં	ચ.
જૂદાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ... ૮ ૧૨૯ ૫૧	ચપલના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૮ ૧૫
કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓની તાત્કાલિક ચિ-	ચિકિત્સા વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૭ ૯
કિત્સા. ... ૮ ૧૩૧ ૫૬	ચિકિત્સાની સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રતા. ... ૮ ૧૩૩ ૬૧
કૃષ્ણમા વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૭ ૭	છ.
કાનમાં નાખવાના તૈલમાં વિષનો સંસર્ગ	છલુંદરના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૭ ૧૦
થયાનાં ચિહ્નો. ... ૧ ૮૬૯ ૨૬	જ.
કાલકૂટ આદિ એકએક કંદવિષના ઉપ-	જાલો નામના કીડા. ... ૮ ૧૨૦ ૨૦
યોગથી થતાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ૨ ૮૭૩ ૭	જ્યાંસુધી દાહ તથા પાક રહે ત્યાંસુધી
ક્ષારાગદ. ... ૭ ૧૧૩ ૨	દંશના ઘણોની ચિકિત્સા કરવી. ૮ ૧૩૨ ૫૭
કીડાઓના નસોથી જખમ થયો હોય	જીભની ઓઢ ઉતારવાની સઢીમાં કે
તેનાં લક્ષણો. ... ૮ ૧૨૦ ૧૯	મોહોડામાં લેવાના કવલમાં વિષનો
કીડાઓનાં વિષ ઉપર સ્વેદનનો નિવેધ	સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ... ૧ ૮૬૬ ૧૭
મથી. ... ૩ ૮૮૩ ૧૬	જેઓનાં માંસો વિષના યોગથી સહેલાં
કીડાઓમાં તીક્ષ્ણવિષવાળા કીડાઓના	હોય તેઓને માટે ચિકિત્સા. ... ૫ ૧૦૧ ૨૪
દંશાદિકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ... ૮ ૧૧૮ ૭	જેને વિષ ચડ્યું હોય તેના ઉપર શીતલ
કીડાઓમાં મંદવિષવાળા કીડાઓના	સેચન કરવું. ... ૩ ૮૮૩ ૧૫
દંશાદિકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો. ... ૮ ૧૧૮ ૮	જેને વિષ ચડ્યું હોય તે બેમાન થાય
કીડાના વિષ શિવાય બીજા વિષથી પી-	છે તેનું કારણ. ... ૩ ૮૮૩ ૧૩
ડાણાઓને સ્વેદન કરવું નહિ. ૭ ૧૧૫ ૬	જંગમ વિષના સોઠ આશ્રયોનું નિરૂપણ. ૩ ૮૭૮ ૨
કુલિંગના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ... ૬ ૧૦૮ ૧૩	ઙ.
કૂતરાં તથા શીયાઢ વગેરેને હડકવા	ક્ષેર દેનારની પરીક્ષા. ... ૧ ૮૬૩ ૯
થવાનાં નિવાન અને લક્ષણો. ... ૬ ૧૧૦ ૨૨	ક્ષેરી કરોઢીયાના વિષ વિશે. ... ૮ ૧૨૬ ૪૦
કૂતરાં વગેરે ફાડી ધાનારાં જાનવરો	ત.
કરેલા જખમોની સામાન્ય ચિકિત્સા. ૬ ૧૧૩ ૩૦	તાર્ક્ય નામનો અગદ. ... ૫ ૧૦૩ ૨૮
કંટલાએક કીડાઓના વિષ ઉપર સ્વેદન	ત્રિદોષ પ્રકૃતિવાળા કીડાઓની બાર
નહિ કરતાં શીતઢ ચિકિત્સાજ	જાતો. ... ૮ ૧૧૭ ૬
કરવી. ... ૩ ૮૮૩ ૧૭	તીક્ષ્ણવિષવાળા કીડાઓની ચિકિત્સા. ૮ ૧૨૧ ૨૪
કેવઢ મંત્રો ઉપર ભરોસો ન રાખતાં	તુરત પ્રાણલેનારા સર્પના દંશનાં ચિહ્નો. ૪ ૮૯૨ ૨૧
ઔષધોથી ચિકિત્સા કરવાની જરૂર. ૫ ૮૯૬ ૮	દ.
કેવા પ્રકારનો ક્ષેરી કીડાઓનો દંશ	દર્બાકર આદિ સર્પો કેઈ કેઈ ઉમરમાં
કષ્ટસાધ્ય છે. ... ૮ ૧૨૧ ૨૩	હોય તો મરણના કારણરૂપ થાય છે. ૪ ૮૮૮ ૧૩

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
દર્વાકર, મંડલી અને રાજીમાનુ એઓનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ...	૪	૮૮૭ ૧
દર્વાકર, મંડલી અને રાજીમાનુ એઓનાં દંશોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ...	૪	૮૯૦ ૧૭
દર્વાકર રાજિમદ્વિપહર નામનો અગદ. ...	૫	૯૦૪ ૩૧
દર્વાકરોના વિષના પ્રત્યેક વેગની ચિકિત્સા. ...	૫	૮૯૭ ૧૨
દર્વાકરોના વિષના સાત વેગોનાં લક્ષણો. ...	૪	૮૯૨ ૨૩
દાતળમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૬ ૧૬
દૂષીવિષના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા. ...	૨	૮૭૮ ૧૮
દૂષીવિષના પ્રકોપના સમયો. ...	૨	૮૭૫ ૧૦
દૂષીવિષનું લક્ષણ. ...	૨	૮૭૫ ૯
દૂષીવિષનું સાધ્યપણું, યાપ્યપણું તથા અસાધ્યપણું. ...	૨	૮૭૮ ૧૯
દૂષીવિષારિ અગદ. ...	૨	૮૭૭ ૧૭
દંશને ચૂસવા, કાપવા અથવા ઢાંભવા વિશે. ...	૫	૮૯૬ ૩
દંશનો સોજો મટીગયા પછીની ચિકિત્સા. ...	૮	૯૩૨ ૫૮
ન.		
નરજાતિ, નારીજાતિ અને નપુંસક જાતિના દંશોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ...	૪	૮૯૧ ૧૮
નસ્યોમાં કે પીવાના ધૂમાડાઓમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૮ ૨૪
નિર્વિષ સર્પોનાં દંશોનું લક્ષણ. ...	૪	૮૯૨ ૨૦
પ.		
પક્ષિઓને વિષના ત્રણજ વેગો. ...	૪	૮૯૫ ૨૯
પશુઓને વિષના ચારજ વેગો. ...	૪	૮૯૪ ૨૮
પશુપક્ષિઓને માટે વિષની ચિકિત્સા. ...	૫	૮૯૮ ૧૬
પૃથ્વીના સર્પોની સંખ્યા. ...	૪	૮૮૫ ૩
પ્રકોપ પામેલા દૂષીવિષનું રૂપ. ...	૨	૮૭૫ ૧૧
પ્રતિસૂર્યકના વિષની ચિકિત્સા. ...	૮	૯૨૩ ૩૩
પ્રવીળ વૈદ્યે અસાધ્ય લૂતાઓની પળ ચિકિત્સા કરવી. ...	૮	૯૩૧ ૫૫
પાટો બાંધવાથી જામી ગયેલા રૂધિરની ચિકિત્સા. ...	૫	૯૦૧ ૨૧
પાટુકા, પગરખાં અને આભરણોમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૯ ૨૮
પાનોમાં (પીવાના પદાર્થોમાં) વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૫ ૧૪
પિત્તપ્રકૃતિવાળા કીડાઓની ચોવીશ જાતો. ...	૮	૯૧૭ ૪૧

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
પિપીલિકા (મંકોડા તથા કીડીઓ) જાતના ૬ કીડાઓ. ...	૮	૯૨૦ ૧૬
પિપીલિકા, મક્ષિકા અને મશક એઓના વિષની ચિકિત્સા. ...	૮	૯૨૩ ૩૨
પુત્રકના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ. ...	૬	૯૦૭ ૬
પુષ્પોમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૯ ૨૫
પંચશીરિષ નામનો અગદ. ...	૫	૯૦૫ ૩૪
બ.		
બંબે વેગોના મધ્યનું લક્ષણ. ...	૪	૮૯૪ ૨૭
વીજા પ્રકારનો સાર્વકામિક અગદ. ...	૫	૯૦૫ ૩૫
મ.		
મધ્યવિષવાળા વીંછીઓની ત્રણ જાતો. ...	૮	૯૨૪ ૩૬
મધ્યવિષવાળી તથા મંદવિષવાળી લૂતાઓ (કરોઝીયા) વધારે દિવસે મારે છે. ...	૮	૯૨૭ ૪૨
મશક (મચ્છર) જાતના ૫ કીડાઓ. ...	૮	૯૨૦ ૧૮
મક્ષિકા (માંચી) જાતના ૬ કીડાઓ. ...	૮	૯૨૦ ૧૭
મહાગદ નામનો અગદ. ...	૫	૯૦૨ ૨૬
મહાસુગંધિ ઘૃત. ...	૭	૯૧૫ ૫
માળસને વિષથી રહિત કયારે જાણવો. ...	૭	૯૧૬ ૯
માથાપર કરવાનો અભ્યંગ, ટોપી, પાઘડી કે માઝાઓમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૭ ૨૧
મુઠ્ઠા ઉપર કરવાના લેપમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો. ...	૧	૮૬૮ ૨૨
મૂલ વિષાદિક એક એક વિષના ઉપયોગથી થતાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો. ...	૨	૮૭૩ ૫
મંડલીઓના વિષના પ્રત્યેક વેગની ચિકિત્સા. ...	૫	૮૯૮ ૧૩
મંડલીવિષહર નામનો અગદ. ...	૫	૯૦૪ ૩૨
મંડલીસર્પના દંશને ઢાંભવો નહિ. ...	૫	૮૯૬ ૪
મંડલીસર્પોના વિષના સાત વેગોનાં લક્ષણો. ...	૪	૮૯૩ ૨૪
મંદ્રક (દેડકા) જાતના ૮ કીડાઓ. ...	૮	૯૧૯ ૧૪
મંદ્રકો (દેડકા) ના વિષની ચિકિત્સા. ...	૮	૯૨૨ ૩૦
મંત્રોના ગ્રહણને તથા સાધનનો વિધિ. ...	૫	૮૯૬ ૭
મંત્રોની દિવ્ય શક્તિ. ...	૫	૮૯૬ ૬
મંદવિષવાળા વીંછીઓની બાર જાતો. ...	૮	૯૨૩ ૩૫
મંદવિષવાળા વીંછીના દંશની ચિકિત્સા. ...	૮	૯૨૫ ૩૯
ર.		
રસોડાનો ઉપરી અને તેના તાબાનાં માળસો. ...	૧	૮૬૨ ૫

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
राजवैद्ये विषना संपर्कथी राजाने बनाववो			
जोईए.	१	८६१	३
राजाए अन्नपानादिकमां राजवैद्य शिवाय			
बीजा कोईनो पण विश्वास करवो			
नहि.	१	८६१	४
राजाए रसोडानी देखरेख केवा वैद्यने			
सोंपवी ?	१	८६२	५
राजाए रसोडुं केनुं राखवुं.	१	८६२	६
राजाओए पण ए चिहो उपरथी क्षेप			
देनारनी परीक्षा करवी.	१	८६३	१०
राजाना शत्रुओना देशमां विषना दगा-			
नी परीक्षा.	३	८८०	४
राजिमान् सर्पाना विषना सात वेगो.	४	८९३	२५
राजिमानोना विषना प्रत्येक वेगनी चि-			
कित्सा.	५	८९८	१४
ल.			
लालनना विषना संसर्गनुं लक्षण.	६	९०६	५
लताओना (क्षेरी करोळीयाना) विषना			
संसर्गनां लक्षणो.	८	९२६	४१
लताओना (करोळीयाना) विषोना सात			
प्रकारो.	८	९२७	४३
लताओनी उत्पत्तिनो इतिहास.	८	९२८	४४
व.			
वायुप्रकृतिवाळा कीडाओनी अढार			
जातो.	८	९१७	३
विष खावाथी मरण पामेलाना हृदयने			
अग्नि तुरत बाळतो नथी.	३	८८४	२६
विष जेथी हृदयमां लागूज न पडे एवी			
योजना.	१	८७०	३२
विष जे द्रव्यमां होय ते द्रव्यना रसने			
अनुसरवानो विषनो स्वभाव.	३	८८२	१०
विषथी जेना प्राण गया होय तेनां			
लक्षण.	३	८८४	१९
विषथी थएली ते ते स्थितिनी चिकित्सा.	५	८९९	२०
विषथी थएली पीडासां चिकित्सा.	१	८७०	२९
विषथी दूषित थएलां जळनी परीक्षा.	३	८८०	५
विषथी दूषित थएलां तृण तथा अन्ननी			
परीक्षा.	३	८८१	७
विषथी दूषित थएला थूमाडा तथा पव-			
ननी परीक्षा.	३	८८२	८
विषथी दूषित थएला स्थळनी परीक्षा.	३	८८१	६
विषथी पीडाएलाओए पाळवानी परेजी.	७	९१६	८

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
विषथी पीडाएलाओने हितकारी अन्न-			
पानो देवां.	७	९१५	७
विषथी सर्व दोषो प्रकुपित होवानुं			
कारण.	३	८८२	११
विषना बे भेद.	२	८७१	२
विषना बे वेगोना मध्यमां देवानी यवागू.	२	८७७	१५
विषना वेगो सातज शा कारणथी			
थाय छे.	४	८९४	२६
विषनी चिकित्सांमां देशादिकनो विचार.	५	८९९	१८
विषनी वावतमां			
दिकनी मात्राओ.	५	८९९	१७
विषनी मूळ उत्पत्ति.	३	८८२	९
विषने टाळवामां वे आपथीओनो मोटो			
प्रभाव.	१	८७०	३१
विष प्राणरौधक होवानुं कारण.	३	८८२	१२
विषवाळा अन्ननी जूदी जूदी चिकित्सा.	१	८६४	१३
विषवाळा कीडाओना दंशनी सामान्य			
चिकित्सा.	८	९२२	२५
विषवाळा कीडाओनां शवादिकना स्पर्श-			
थी थता रोगो.	८	९२१	२२
विषवाळा शस्त्रथी विश्वाएलांनुं मांस			
क्यारे खावुं.	३	८८३	१८
विषोना दशगुणो अने ते गुणोनां कार्यो.	२	८७४	८
विषोनी सामान्य चिकित्सा.	१	८७०	३०
विषोनी सामान्य अने विशेष धर्म.	२	८७३	६
विश्वंभरा जातना ४ कीडाओ.	८	९२०	१५
विश्वंभराओना विषनी चिकित्सा.	८	९२३	३१
वेगोनी चिकित्सानो उपसंहार.	५	८९९	१९
वीळीओना त्रण भेद.	८	९२३	३४
वैद्य रसोडाखातामां सावधान रहेवुं अने			
ते खातानां सघळां माणसोए वैद्यनी			
आज्ञामां रहेवुं.	१	८६३	८
श.			
शतपदीओ (कानखजूरा)ना विषनी			
चिकित्सा.	८	९२२	२९
शतपदी (कानखजूरा) जातना ८ की-			
डाओ.	८	९१९	१३
शरीरमांथी विषनुं निर्हरण थया पछी			
दोषो प्रकुपित थाय तो तेओनी चि-			
कित्सा.	५	९०१	२२
शय्या, वस्त्र के तखतरमां विषनो संसर्ग			
थयानां चिहो.	१	८६७	१९

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
શાક આદિ પદાર્થોમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો.	૧ ૮૬૬	૧૫
સ.		
સઘડી જાત્રના ઉંદરોનાં વિષોપર દોષ-પ્રત્યનીક સામાન્ય ચિકિત્સા.	૬ ૯૦૯	૧૯
સઘડી લૂતાઓનાં દંશોનું સામાન્ય લક્ષણ.	૮ ૯૨૮	૫૦
સર્પદંશ ઉપર પાટો બાંધવાવિષે. ...	૫ ૮૯૫	૨
સર્પદંશઉપર મંત્રેલો પાટો બાંધવાવિષે. ...	૫ ૮૯૬	૫
સર્પદંશમાં લોહિનું સાવળ કરવાની જરૂર.	૫ ૮૯૭	૯
સર્પના દંશના ત્રણ પ્રકાર.	૪ ૮૮૬	૬
સર્પો અમુક સ્થિતિમાં અલ્પ વિષવાળા હોય છે.	૪ ૮૮૮	૧૪
સર્પો કયાં કયાં કારણોથી કરડે છે. ...	૪ ૮૮૬	૫
સર્પો દંશ કરીને તત્તા થયાવિના વિષ નાશી શકતા નથી તેનું કારણ. ...	૩ ૮૮૩	૧૪
સર્પોના ઐશી ભેદોનાં નામ.	૪ ૮૮૯	૧૫
સર્પોના વિષના વેગોની સંખ્યા.	૪ ૮૯૨	૨૨
સર્પોનાં વિષોની સામાન્ય ચિકિત્સા. ...	૫ ૮૯૭	૧૦
સર્પોનાં વીર્યાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓની ચાર પ્રકૃતિઓ. ...	૮ ૯૧૬	૨
સર્પોની પાંચ જાતો.	૪ ૮૮૬	૪
સર્પોની સંખ્યા જાણવા સુશ્રુતનો પ્રશ્ન. ...	૪ ૮૮૫	૨
સર્પોમાં નરજાતિ, નારીજાતિ અને નપુંસકજાતિ.	૪ ૮૯૦	૧૬
સર્પોમાં બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણની કલ્પના. ...	૪ ૮૮૭	૧૦
સમયો ઉપરથી સર્પની જાતિની પરીક્ષા. ...	૪ ૮૮૮	૧૨

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
સ્વભાવથીજ વિષની અત્યંત પ્રવૃત્તિથી નથી. ...	૪ ૮૯૫	૩૦
સાર્વકામિક નામનો અગદ.	૫ ૯૦૫	૩૩
સ્થાવરવિષના એકએક વેગની જૂદી જૂદી ચિકિત્સા.	૨ ૮૭૬	૧૪
સ્થાવરવિષના દશ આશ્રયોનો નિર્દેશ. ...	૨ ૮૭૧	૩
સ્થાવરવિષના દશ આશ્રયોનું વિવેચન. ...	૨ ૮૭૨	૪
સ્થાવરવિષના વેગોનાં જૂદાં જૂદાં ચિહ્નો. ...	૨ ૮૭૬	૧૩
સૂત્રસ્થાનથી કલ્પસ્થાનપર્યંત પાંચે સ્થાનોનો ઉપસંહાર.	૮ ૯૩૨	૬૦
સંજીવન નામનો અગદ.	૫ ૯૦૪	૩૦
સંવાદનું સ્મારણ.	૧ ૮૬૧	૨
હ.		
હડકીયાના દંશની ચિકિત્સા.	૬ ૯૧૧	૨૩
હડકીયાના દંશવર્ગનો વીજો રોગી કે સ્વસ્થ માણસ પણ જલગ્રાસરૂપ અરિષ્ટવાળો થાય તો મરી જાય છે. ...	૬ ૯૧૧	૨૫
હડકીયાના દંશવાળા માણસનાં અરિષ્ટસૂચક ચિહ્નો.	૬ ૯૧૧	૨૪
હડકીયાના દંશવાળો માણસ વિષનો અતિ પ્રક્રોધ થતાં હડકીયાનીપેટે છેષ્ટા તથા અવાજ કરે છે તેનું કારણ. ...	૬ ૯૧૨	૨૧
હડકીયાના વિષના સંસર્ગમાં દૈવિક વિશ્વાન તથા લૌકિક ચિકિત્સા કરવી.	૬ ૯૧૨	૨૮
હડકીયા પ્રાણિના દંશનાં લક્ષણો.	૬ ૯૧૦	૨૩
હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો.	૧ ૮૬૮	૯૨૩
હંસીરના વિષના સંસર્ગનું લક્ષણ.	૬ ૯૦૭	૮

सुश्रुत-उत्तरतंत्र.

अनुक्रमणिका.

अ.	अ० पृष्ठ.	अंक.	अ० पृष्ठ.	अंक.
अक्षिपाकात्ययनुं लक्षण.	५	९४७	८	
अजकाजातना विकृतपणानी चिकित्सा. १२	९७२	१२		
अजकाजातनुं लक्षण.	५	९४८	९	
अजीर्णधी रहितने विसूचिका न थाय. ५६	१२२३	४		
अतिकांतावेक्षण नामनी तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण.	६५	१२६८	२६	
अतिदेश नामनी दशमी तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण तथा उदाहरण.	६५	१२६५	१३	
अतिसारधी मुक्त थथेलानुं लक्षण.	४०	११२३	३१	
अतिसारना उपद्रवोनी चिकित्सा.	४०	११२३	२९	
अतिसारना दूरनां निदानो....	४०	११०५	२	
अतिसारना भेदो.	४०	११०९	१४	
अतिसारनी अमुक अवस्थाओमां				
चिकित्सा.	४०	१११६	२०	
अतिसारनी चिकित्सानो उपसंहार. ४०	११२२	२७		
अतिसारनी चिकित्सामां आमपणुं जा-				
णवानी जरूर.	४०	११०८	१२	
अतिसारनी संख्या.	४०	११०६	४	
अतिसारनी हेतुविपरीत चिकित्सा. ४०	११२२	२८		
अतिसारनुं पूर्वरूप.	४०	११०६	५	
अतिसारनुं सामान्य रूप.	४०	११०६	३	
अतिसारमां आमनी सामान्य चिकित्सा. ४०	१११०	१६		
अतिसारमां कया दोषनी प्रथम चि-				
कित्सा करवी.	४०	११२३	३०	
अतिसारमां प्रहणीरोगनी धास्ती.	४०	११२३	३३	
अतिसारमां परेजी....	४०	११२४	३४	
अतिसारवाळाओनेमाटे आहारनां				
द्रव्यो.	४०	१११७	२१	
अत्यंत ऊंचा भाषणधी उत्पन्न थथेला				
स्वरभेदनी विशिष्ट चिकित्सा.	५३	१२११	१६	
अत्यंत बळवाळा दोषो ह्योय एवा खेनमां				
दोषोनां अगीयार लक्षणो.	४१	११२७	८	
अद्विभेदकनुं निदान तथा लक्षण....	२५	१०३२	१२	
अध्वशोषवाळानुं लक्षण.	४१	११२८	१४	
अधिकरण नामनी पेहेली तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण तथा उदाहरण.	६५	१२६३	४	
अधिमंथोना उपचारोमां भूलनुं परिणाम. ६	९५०	१३		
अधिष्ठांसामेनुं लक्षण.	४	९४५	६	
अधोभक्त अने तेनुं फळ.	६४	१२६१	१७	
अधोवायु रोकवाधी थथेला उदाव-				
र्तनी विशिष्ट चिकित्सा....	५५	१२१८	१९	
अधोवायु रोकवाधी थथेला उदावर्तनुं				
लक्षण.	५५	१२१६	४	
अन्नजा हेडकीनुं लक्षण.	५०	११९१	६	
अनांगतावेक्षण नामनी तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण.	६५	१२६८	२५	
अनुमत नामनी वीशमी तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण तथा उदाहरण.	६५	१२६७	२३	
अनेकांत नामनी सत्तरमी तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण.	६२	१२६७	३०	
अन्यआचार्योना मतनुं खंडन.	४१	११२९	१८	
अन्यतोवात, तथा वातपर्ययनी				
चिकित्सा.	९	९६३	७	
अन्यतोवातनुं लक्षण.	६	९५१	१९	
अनंतवातनी चिकित्सा.	२६	१०३७	९	
अनंतवातनुं निदान तथा लक्षण.	२५	१०३२	११	
अपथ्यभोजनजन्य उदावर्तनी विशिष्ट				
चिकित्सा....	५५	१२२२	३५	
अपथ्य भोजनजन्य उदावर्तनी सा-				
मान्यचिकित्सा.	५५	१२२१	३४	
अपदेश नामनी आठमी तंत्रयुक्तिनुं				
लक्षण तथा उदाहरण....	६५	१२६५	११	
अपरिक्लिन्नवर्त्मनी चिकित्सा....	१२	९७३	१५	
अपरिक्लिन्नवर्त्मनुं लक्षण.	३	९४३	१७	
अपवर्ग नामनी अगीयारमी तंत्रयुक्ति-				
नुं लक्षण तथा उदाहरण.	६५	१२६५	१४	
अपस्मारनां निदानो.	६१	१२४४	३	
अपस्मारना विषयमां परमत.	६१	१२४६	१२	
अपस्मारनी चिकित्सा.	६१	१२४७	१४	
अपस्मारनी संख्या.	६१	१२४५	५	
अपस्मारनुं पूर्वरूप.	६१	१२४५	६	
अपस्मारनुं सामान्य लक्षण....	६१	१२४५	४	
अपस्मार विषे परमतनुं खंडन.	६१	१२४६	१३	
अपस्मार शब्दनी निरुक्ति....	६१	१२४४	२	
अपीनसनी तथा पूतिनसनी चिकित्सा. २३	१०२३	२		

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
अपीनस (पीनस) नुं निदान तथा			
लक्षण.	२२	१०२०	३
अभिघातजन्य मूत्रकृच्छ्रं लक्षण.	५९	१२३५	७
अभिघात ज्वरं तथा कामादिजन्य			
ज्वरं अत्यंत कष्टसाध्यपणं.	३९	१०७२	२५
अभिघातथी थएला ज्वरनी चिकित्सा.	३९	१०९७	११४
अभिघातनुं साध्यपणं.	१९	१००९	३
अभिचारथी थएला ज्वरनी चिकित्सा.	३९	१०९७	११२
अभिचारथी थएला तथा शापथी थएला			
ज्वरनां लक्षणो.	३९	१०७६	३७
अभ्यंग.	२८	१०४१	३
अभ्यंग.	२९	१०४३	३
अभ्यंग.	३०	१०४४	३
अभ्यंग.	३१	१०४५	३
अभ्यंग.	३२	१०४६	३
अभ्यंग.	३३	१०४७	३
अभ्यंग.	३४	१०४९	३
अभ्यंग.	३५	१०४९	३
अभ्यंग.	३६	१०५०	३
अमुक स्थितिओमां मथनुं सेवन कर-			
वाथी पण पानालय आदि रोगो.	४७	११७०	११
अम्लाद्युषित अने शुक्तिकानी			
चिकित्सा.	१००	९६५	६
अम्लाद्युषितनुं लक्षण.	६	९५१	२०
अरशो, अर्बुदो अने सोजाओनां निदा-			
नो तथा लक्षणो.	२०	१०१३	१५
अरशोनी, शोफोनी, अर्बुदोनी अने			
प्रतिश्यायोनी चिकित्सा.	२३	१०२५	१०
अरशो, सोजाओ, अर्बुदो तथा—			
प्रातश्यायाना लक्षणा तथा निदाना.	२२	१०२२	१४
अरोचकनां लक्षण.	५७	१२२७	२
अर्जुननी चिकित्सा.	१२	९७०	१०
अर्जुननुं लक्षण.	४	९४५	९
अर्थापत्ति नामनी तेरमी तंत्र-			
युक्तिनुं लक्षण तथा उदाहरण.	६५	१२६६	१६
अर्बुदनुं लक्षण.	३	९४४	१९
अर्शोवर्मनुं लक्षण.	३	९४२	८
अर्शोवर्म, शुष्कांश अने अर्बुदनी			
चिकित्सा.	१५	९८०	५
अलजीनुं लक्षण.	२	९४१	७
अलसकनुं लक्षण.	५६	१२२३	६
अवस्थाओना भेदोउपरथी पांडुरोगनां			
नामंतरो.	४४	११५२	६

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
अविपाकनुं लक्षण तथा चिकित्सा.	५७	१२२९	९
अव्रणशुक अत्यंत साध्य छे.	५	९४७	६
अव्रणशुक तथा सव्रणशुकनी चिकित्सा.	१२	९७१	११
अव्रणशुकनुं अमुकस्थितिमां असाध्यपणं.	५	९४७	७
अव्रणशुकनुं लक्षण.	५	९४७	५
अशोफपाकनुं लक्षण.	६	९५१	१५
अश्मरीजन्य मूत्रकृच्छ्रं लक्षण.	५९	१२३६	९
असाध्य अतिसारनां लक्षणो.	४०	११०८	१३

आ.

आ अध्यायनो उद्देश.	६०	१२३८	२
आ अध्यायमां केहेवाना ऋतुओ संब-			
धि विधिनो संक्षेप.	६४	१२५५	४
आंगंतु कारणोथी यता नेत्ररोगो असा-			
ध्य छे.	१	९३९	२२
आंगंतुज अरोचकनुं लक्षण.	५७	१२२७	७
आंगंतुज छर्द्दोनी चिकित्सा.	४९	११८९	१८
आंगंतुज छर्द्दोमां दोषोनी परीक्षा.	४९	११८७	१०
आंगंतुज 'ज्वर दोषोनां चिहो वगर			
होतो नथी.	३९	१०७६	३९
आंगंतुज ज्वरोमां दोषोनी परीक्षा.	३९	१०७५	३२
आंगंतुज विषजन्य ज्वरनां लक्षणो.	३९	१०७५	३३
आ प्रथमां कहेली चिकित्सा उपरथी			
बुद्धिमान वैद्य अनेक चिकित्साओ			
गोठववी.	१९	१०११	७
आ तंत्रनुं 'भूतविद्यातंत्र' ए नाम हो-			
वानुं कारण.	६०	१२४१	२०
आनाहनी चिकित्सा.	५६	१२२६	१४
आनाहनुं निदान तथा लक्षण.	५६	१२२५	११
आमजन्य तृष्णानी चिकित्सा.	४८	११८५	२१
आमजन्य (अजीर्णथी उत्पन्न थयेली)			
तृष्णानुं लक्षण.	४८	११८२	११
आमथी थएला अतिसारनुं लक्षण.	४०	११०८	११
आमथी थएला आनाहनुं लक्षण.	५६	१२२६	१२
आमवाळा ज्वरनुं लक्षण.	३९	१०८१	५७
आमवाळा प्रवेशनी परीक्षा.	५६	१२२४	८
आमशूलनां निदान तथा चिकित्सा.	४२	११४८	३४
आ रोगनुं 'पांडुरोग' ए नाम होवानुं			
कारण.	४४	११५२	४
आरंभमां दाहवाळा विषमज्वरो उपर			
क्रिया.	३९	१०९९	११८
आरंभमां शीतवाळा विषमज्वरो उपर			
क्रिया.	३९	१०९८	११७

अ० पृष्ठ. अंक.	अ० पृष्ठ. अंक.
आश्रयोतन तथा सेचन एओनुं निरूपण. १८ १००० ५	उपक्रम. "क्रियाकल्प". ... १८ ९९५ १
आश्रयोना भेदो उपरथी नेत्ररोगोनी	उपक्रम. "नेत्राभिधातनी चिकित्सा". १९ १००८ १
संग्रह. ... १ ९४० २३	उपक्रम. "कानना रोगो". ... २० १०११ १
आसुना वेगने रोकवाथी थएला उदाव-	उपक्रम. "कानना रोगोनी चिकित्सा". २१ १०१४ १
र्त्तनी विशिष्ट चिकित्सा. ... ५५ १२१९ २३	उपक्रम. "नाकना रोगो." ... २२ १०२० १
आसुना वेगने रोकवाथी थएला उदा-	उपक्रम. "नाकना रोगोनी चिकित्सा." २३ १०२३ १
वर्त्तनुं लक्षण. ... ५५ १२१७ ८	उपक्रम. "प्रतिश्याय प्रतिषेध." ... २४ १०२५ १
आहारना बार विभागो. ... ६४ १२५९ १३	उपक्रम. "शिरोरोग विज्ञानीय." ... २५ १०३० १
उ.	उपक्रम. "शिरोरोगोनी चिकित्सा." २६ १०३३ १
उत्तरतंत्रना प्रतिपाद्य विषयो. ... १ ९३५ २	उपक्रम. "बालकोने उछेरवाना प्रकारो." २७ १०३८ १
उत्तरतंत्रनो उपसंहार. ... ६६ १२७३ ६	उपक्रम. "स्कंदग्रह चिकित्सा." ... २८ १०४१ १
उत्संगिनीनुं लक्षण. ... ३ ९४२ ४	उपक्रम. "स्कंदापस्मारनी चिकित्सा." २९ १०४३ १
उदावर्त्तना असाध्यपणानुं लक्षण. ... ५५ १२१८ १७	उपक्रम. "शकुनीना वळगाडनी
उदावर्त्तना उपद्रवोनी चिकित्सा. ... ५५ १२२१ ३२	चिकित्सा." ... ३० १०४४ १
उदावर्त्तना निदानो तथा संख्या. ... ५५ १२१६ ३	उपक्रम. "रेवतीना वळगाडनी चि-
उदावर्त्तना सामान्य चिकित्सा. ... ५५ १२१८ १८	कित्सा." ... ३१ १०४५ १
उद्देश नामनी पांचमी तंत्रयुक्तिनुं—	उपक्रम. "पूतनाना वळगाडनी चि-
लक्षण तथा उदाहरण. ... ६५ १२६४ ८	कित्सा." ... ३२ १०४६ १
उमवानां निदान तथा लक्षण. ... ५८ १२३१ १२	उपक्रम. "अंधपूतनाना वळगाडनी
उन्मादनां निदान. ... ६२ १२४८ २	चिकित्सा." ... ३३ १०४७ १
उन्मादनी चिकित्सा ... ६२ १२५० ११	उपक्रम. "शीतपूतनाना वळगाडनी
उन्मादनी संख्या. ... ६२ १२४८ ३	चिकित्सा." ... ३४ १०४८ १
उन्मादनुं पूर्वरूप. ... ६२ १२४९ ४	उपक्रम. "मुखमंडिकाना वळगाडनी
उपक्रम. "औषद्रविक". ... १ ९३५ १	चिकित्सा." ... ३५ १०४९ १
उपक्रम. "संधिगत रोगविज्ञानीय". २ ९४० १	उपक्रम. "नैगमेपना वळगाडनी
उपक्रम. "वर्मगत रोगविज्ञानीय". ३ ९४१ १	चिकित्सा." ... ३६ १०५० १
उपक्रम. "शुक्रगत रोगविज्ञानीय". ४ ९४४ १	उपक्रम. "ग्रहोत्पत्ति." ... ३७ १०५१ १
उपक्रम. "कृष्णगत रोगविज्ञानीय". ५ ९४६ १	उपक्रम. "योनि रोग चिकित्सा." ... ३८ १०५४ १
उपक्रम. "सर्वगत रोगविज्ञानीय". ६ ९४८ १	उपक्रम. "ज्वर प्रतिषेध." ... ३९ १०५८ १
उपक्रम. "दृष्टिगत रोगविज्ञानीय". ७ ९५२ १	उपक्रम. "अतिसार प्रतिषेध." ... ४० ११०५ १
उपक्रम. "चिकित्सितप्रविभागविज्ञा-	उपक्रम. "खेनना रोगनी चिकित्सा." ४१ ११२५ १
नीय". ... ८ ९५९ १	उपक्रम. "गुल्मनी तथा शूलनी
उपक्रम. "वाताभिष्यंद प्रतिषेध". ९ ९६० १	चिकित्सा." ... ४२ ११३३ १
उपक्रम. "पित्ताभिष्यंद प्रतिषेध". १० ९६३ १	उपक्रम. "छातीनां दरदनी चिकित्सा." ४३ ११४८ १
उपक्रम. "श्लेष्माभिष्यंद प्रतिषेध". ११ ९६६ १	उपक्रम. "पांडुरोगनी चिकित्सा." ... ४४ ११५१ १
उपक्रम. "रक्ताभिष्यंद प्रतिषेध". १२ ९६८ १	उपक्रम. "रक्तपित्तनी चिकित्सा." ... ४५ ११५५ १
उपक्रम. "लेह्यरोग प्रतिषेध". ... १३ ९७४ १	उपक्रम. "मूर्च्छा नी चिकित्सा." ... ४६ ११६५ १
उपक्रम. "भेद्यरोग प्रतिषेध". ... १४ ९७६ १	उपक्रम. "पानालय प्रतिषेध." ... ४७ ११६९ १
उपक्रम. "छेद्यरोग प्रतिषेध". ... १५ ९७७ १	उपक्रम. "तरशनी चिकित्सा." ... ४८ ११८० १
उपक्रम. "परवाळांनुं यापन". ... १६ ९८१ १	उपक्रम. "उलटीनी चिकित्सा." ... ४९ ११८६ १
उपक्रम. "कीकीमां थता नेत्ररोगोनी	उपक्रम. "हृडकीनी चिकित्सा." ... ५० ११९० १
चिकित्सा". ... १७ ९८२ १	उपक्रम. "श्वासनी चिकित्सा." ... ५१ ११९४ १

अ० पृष्ठ.	अंक.
उपक्रम. "खांसीनी चिकित्सा." ... ५२	१२०१ १
उपक्रम. "स्वरभेदप्रतिषेध." ... ५३	१२०८ १
उपक्रम. "कृमिरोगप्रतिषेध." ... ५४	१२११ १
उपक्रम. "उदावृत्तप्रतिषेध." ... ५५	१२१५ १
उपक्रम. "विस्मृचिकानी चिकित्सा." ... ५६	१२२३ १
उपक्रम. "अरुचिनी चिकित्सा." ... ५६	१२२७ १
उपक्रम. "मूत्राघातनी चिकित्सा." ... ५८	१२३० १
उपक्रम. "मूत्रकृच्छ्रनी चिकित्सा." ... ५९	१२३५ १
उपक्रम. "वळगाडनी चिकित्सा." ... ६०	१२३७ १
उपक्रम. "वाईना रोगनी चिकित्सा." ... ६१	१२४४ १
उपक्रम. "उन्मादनी चिकित्सा." ... ६२	१२४८ १
उपक्रम. "रसभेदविकल्प." ... ६३	१२५२ १
उपक्रम. "स्वस्थवृत्त." ... ६४	१२५४ १
उपक्रम. "तंत्रयुक्ति." ... ६५	१२६२ १
उपक्रम. "दोषभेद विकल्प." ... ६६	१२७१ १
उपदेश नामनी सातमी तंत्रयुक्तिसुं	
लक्षण तथा उदाहरण. ... ६५	१२६५ १०
उपद्रवोवाळा प्रतिश्यायनी चिकित्सा. ... २४	१०२८ १७
उपर कहेला अगीथारे रोगोने माटे	
अवशिष्ट चिकित्सा. ... १५	९८० ६
उपर कहेला पांचे रोगोनी चिकित्सानी	
सामान्य समजण. ... १४	९७७ ७
उरक्षत शोषणुं निदान तथा लक्षण. ... ४१	११२९ १७
उल्कापातथी थएला ज्वरनी चिकित्सा. ... ३९	१०९७ ११३
ऊ.	
ऊर्ध्वश्वासनुं लक्षण. ... ५१	११९६ १०
ऊक्ष नामनी चत्रीशमी तंत्रयुक्तिसुं	
लक्षण तथा उदाहरण. ... ६५	१२७० ३५
ऊ.	
क्रतुसंबंधी विधिओ पाळवाथी लाभ. ... ६४	१२५९ १२
ए.	
एक एक रसथी छ भेदो. ... ६३	१२५४ ८
एकांत नामनी सोळमी तंत्रयुक्तिसुं	
लक्षण तथा उदाहरण. ... ६५	१२६७ १९
ए रोग 'गुल्म' केहेवावातुं कारण. ... ४२	११३४ ५
ए रोग 'शूल' शामाटे केहेवाय छे. ... ४२	११४२ १९
ओ.	
ओडकारना वेगने रोकवाथी उत्पन्न.	
थएला उदावर्तनी विशिष्ट चिकित्सा. ... ५५	१२२० २५
ओडकारना वेगने रोकवाथी उत्पन्न	
थएला उदावर्तनुं लक्षण. ... ५५	१२१७ १०

अ० पृष्ठ.	अंक.
औ.	
औषधेनव आदि तंत्रकारोना मत	
प्रमाणे विषमज्वरोनी उत्पत्ति. ... ३९	१०१३ २८
औषधना दश कालो. ... ६४	१२६० १४
अं.	
अंजननां द्रव्यो. ... १२	९७० ७
अंजननुं निरूपण ... १८	१००३ ७
अंजनिकानी चिकित्सा. ... १४	९७७ ४
अंतराभक्त अने तेनुं फळ. ... ६४	१२६१ १९
अंधपूतनाना वळगाडनां चिदो. ... २७	१०४० ११
क.	
कफकृत मूत्रौकषादनां लक्षण. ... ५८	१२३२ १४
कफजन्य अपस्मारनुं लक्षण. ... ६१	१२४५ ९
कफजन्य अरोचकनुं लक्षण. ... ५७	१२२७ ५
कफजन्य उन्मादनुं लक्षण. ... ६२	१२४९ ७
कफजन्य खांसीनुं लक्षण. ... ५२	१२०२ ७
कफजन्य गुल्मनुं लक्षण. ... ४२	११३५ ११
कफजन्य छाईनी चिकित्सा. ... ४९	११८९ १६
कफजन्य छाईनुं लक्षण. ... ४९	११८७ ८
कफजन्य ज्वर उपर संशमन काथो. ... ३९	१०८९ ८७
कफजन्य तृष्णानी चिकित्सा. ... ४८	११८४ १७
कफजन्य तृष्णानुं लक्षण. ... ४८	११८२ ८
कफजन्य नेत्ररोगोमां खरज तथा सो-	
जानी चिकित्सा. ... ११	९६८ ८
कफजन्य पांडुरोगनुं लक्षण. ... ४४	११५२ ९
कफजन्य, पित्तजन्य अने वातजन्य	
अपस्मारोनां विशिष्ट चिदो. ... ६१	१२४५ १०
कफजन्य मूत्रकृच्छ्रनुं लक्षण. ... ५९	१२३५ ५
कफजन्य शिरोरोगनी चिकित्सा. ... २६	१०३५ ४
कफजन्य शिरोरोगनुं लक्षण. ... २५	१०३१ ५
कफजन्य शूलनी चिकित्सा. ... ४२	११४५ २६
कफजन्य शूलनुं लक्षण. ... ४२	११४३ २२
कफजन्य खरभेदनी विशिष्ट चिकित्सा. ... ५३	१२१० १३
कफजन्य खरभेदनुं लक्षण. ... ५३	१२०९ ५
कफजन्य हृद्रोगनी चिकित्सा. ... ४३	११५० १२
कफजन्य हृद्रोगनुं लक्षण. ... ४३	११४९ ६
कफज्वर उपर बस्तिओ. ... ३९	११०३ १३२
कफज्वर तथा वातज्वरना उपद्रवोनी	
चिकित्सा. ... ३९	११०२ १२८
कफज्वरनुं लक्षण. ... ३९	१०६४ १६

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	
કફજ્વરબાહ્ય અને વાતજ્વરબાહ્યને		
ઉત્તુ પાણી પીડું હિતકારક છે. ... ૩૯ ૧૦૭૯ ૫૦		
કફથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ. ... ૪૦ ૧૧૦૭ ૮		
કફથી થયેલા તિમિરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ૭ ૯૫૪ ૧૦		
કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા. ૨૪ ૧૦૨૯ ૨૧		
કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.... ૨૪ ૧૦૨૬ ૭		
કફથી થતા તેર નેત્ર રોગો. ... ૧ ૯૩૯ ૧૯		
કફમાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓ. ... ૫૪ ૧૨૧૨ ૫		
કફ શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં પણ		
પાછો પ્રાપ્ત થાય છે. ... ૧૭ ૯૯૩ ૧૩		
કફસંબંધી લિંગનાશ ઉપર પણ શસ્ત્ર-		
ક્રિયા કરવી નહિ. ... ૧૭ ૯૯૨ ૯		
કફસંબંધી લિંગનાશની ચિકિત્સા. ... ૧૭ ૯૯૧ ૮		
કફાધિમંથનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ... ૬ ૯૫૦ ૧૧		
કફાધિમંથ તથા કફાધિમંથ ઉપર		
અંજનનાં દ્રવ્યો. ... ૧૧ ૯૬૭ ૪		
કફાધિમંથ તથા કફાધિમંથ ઉપર		
સ્વેદનનાં દ્રવ્યો. ... ૧૧ ૯૬૬ ૩		
કફાધિમંથ તથા કફાધિમંથની		
ચિકિત્સા.... ૧૧ ૯૬૬ ૨		
કફાધિમંથનું લક્ષણ. ... ૬ ૯૪૯ ૫		
કયા અગિયાર રોગો છેદન ક્રિયાને		
લાયક છે... ૮ ૯૫૯ ૪		
કયા નવ રોગો લેખનક્રિયાને લાયક છે. ૮ ૯૫૯ ૫		
કયા પંદર રોગો કોઈ પણ ક્રિયાને		
લાયક નથી. ... ૮ ૯૬૦ ૧૦		
કયા પંદર રોગો વેધન ક્રિયાને લાયક છે. ૮ ૯૬૦ ૭		
કયા પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને લાયક છે. ૮ ૯૫૯ ૬		
કયા બાર રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી. ૮ ૯૬૦ ૮		
કયા સાત રોગો યાપ્યજ છે. ... ૮ ૯૬૦ ૯		
કર્ણકંઢૂની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૯ ૯		
કર્ણકંઢૂનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૨ ૮		
કર્ણગૂથની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૯ ૮		
કર્ણગૂથનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૨ ૯		
કર્ણનાદનાં નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૨ ૪		
કર્ણપાકની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૯ ૧૧		
કર્ણપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૩ ૧૩		
કર્ણશૂલ, કર્ણનદ, બાધિર્ય અને ક્ષ્વેદ		
એઓની સામાન્ય ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૫ ૩		
કર્ણશૂલનાં નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૧ ૩		
કર્ણસ્રાવનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૨ ૭		
કર્ણસ્રાવ, પુતિકર્ણ તથા કૃમિકર્ણ		
એઓની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૮ ૫		

	અ. પૃષ્ઠ. અંક.	
કર્દમવર્તનું લક્ષણ. ... ૩ ૯૪૩ ૧૪		
કાચા દોષનું શસ્ત્રવતે લેખન કરવાથી		
પીડા. ... ૧૭ ૯૯૩ ૧૧		
કાંચા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સાનો સમય. ૨૪ ૧૦૨૮ ૧૮		
કાચા પ્રતિશ્યાયને પકાવવાની		
ચિકિત્સા. ... ૨૪ ૧૦૨૭ ૧૩		
કાનના રોગોનાં નામો. ... ૨૦ ૧૦૧૧ ૨		
કાનમાં આગંતુક કીડા વગેરેની		
ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૯ ૧૨		
કાનમાં થતા અરશો, અર્બુદો અને		
સેજાઓની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૨૦ ૧૩		
કામથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો. ... ૩૯ ૧૦૭૫ ૩૫		
કામઝાની ચિકિત્સા. ... ૪૪ ૧૧૫૬ ૧૭		
કામઝાનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૪૪ ૧૧૫૩ ૧૧		
કાસનાં (ઝાંસીનાં) લક્ષણ. ... ૫૨ ૧૨૦૧ ૨		
કાઝા ઢોઝાને અને સફેદ ઢોઝાને કોણ		
ટકાવી રાખે છે. ... ૧ ૯૩૭ ૧૧		
કાઝા ઢોઝામાં થતા ચાર રોગો. ... ૫ ૯૪૬ ૨		
ક્રિમિપ્રાંથિની ચિકિત્સા. ... ૧૪ ૯૭૭ ૫		
ક્રિમિપ્રાંથિનું લક્ષણ. ... ૨ ૯૪૧ ૮		
વિલ્લવર્તનું લક્ષણ. ... ૩ ૯૪૩ ૧૩		
ક્રીકીમાં થતા બર રોગોની ચિકિત્સા. ૧૭ ૯૮૨ ૨		
કુકૂળકની ચિકિત્સા. ... ૧૯ ૧૦૦૯ ૫		
કુક્ષિશૂલનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા. ૪૨ ૧૧૪૬ ૨૮		
કુંભકામઝાની ચિકિત્સા. ... ૪૪ ૧૧૫૭ ૧૮		
કુંભકામઝાનું લક્ષણ. ... ૪૪ ૧૧૫૩ ૧૨		
કુંભીકાનું લક્ષણ. ... ૩ ૯૪૨ ૫		
કૃમિઓથી થયેલી છર્દિનું લક્ષણ. ... ૪૯ ૧૧૮૮ ૧૧		
કૃમિઓનાં ઉત્પત્તિ સ્થલો. ... ૫૪ ૧૨૧૧ ૩		
કૃમિઓનાં નિદાનોનો વિભાગ. ... ૫૪ ૧૨૧૨ ૭		
કૃમિઓની વૃદ્ધિ જાતો. ... ૫૪ ૧૨૧૩ ૯		
કૃમિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૩ ૧૧		
કૃમિજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા. ... ૨૬ ૧૦૩૬ ૭		
કૃમિજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ. ... ૨૫ ૧૦૩૨ ૯		
કૃમિજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા. ... ૪૩ ૧૧૫૧ ૧૩		
કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ. ... ૪૩ ૧૧૪૯ ૮		
કૃમિરોગનાં નિદાનો.... ૫૪ ૧૨૧૧ ૨		
કૃમિરોગવાઝા પાઝવાની પરંજી. ... ૫૪ ૧૨૧૫ ૧૪		
કૃશશરીરવાઝા રોગીને પથ્યાંતર. ... ૩૯ ૧૦૮૪ ૬૮		
કેટલાક જ્વરો ઉપર ચિકિત્સાની		
પદ્ધતિ. ... ૩૯ ૧૦૮૭ ૮૩		
કેવા જ્વરવાઝાને દૂધ હિતકારી		
થાય છે. ... ૩૯ ૧૦૮૪ ૭૧		

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
કેવા મયથી તરશ ઉત્પન્ન ન થાય. ...	૪૭ ૧૧૮૦	૩૬
કેવી સ્થિતિમાં પાચનક્રાંતિ નહીં દેવા. ૩૯ ૧૦૮૦	૫૫	
કેવી સ્થિતિ રાખી હોયતો મયથી રોગ ઉત્પન્ન ન થાય. ...	૪૭ ૧૧૮૦	૩૭
કેવો કફ શલાકાથી નષ્ટ થાય છે? ૧૭ ૯૯૩	૧૨	
ક્ષ.		
ક્ષતજન્ય ઝાંડાનાં લક્ષણ. ...	૫૨ ૧૨૦૨	૮
ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા. ...	૪૮ ૧૧૮૪	૧૯
ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ. ...	૪૮ ૧૧૮૨	૯
ક્ષયજન્ય ઝાંડાનાં લક્ષણ. ...	૫૨ ૧૨૦૩	૯
ક્ષયજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ. ...	૫૩ ૧૨૦૯	૭
ક્ષવથુની તથા અંશથુની ચિકિત્સા. ૨૩ ૧૦૨૪	૫	
ક્ષવથુનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૨૨ ૧૦૨૧	૮
ક્ષીણ થયેલા જ્વરિત માણસનું વૃંહણ કરવા માટે માંસો. ...	૩૯ ૧૦૮૫	૭૭
શુદ્ધ શ્વાસનું લક્ષણ. ...	૫૧ ૧૧૯૫	૬
શુદ્ધા હેઢકીનું લક્ષણ. ...	૫૦ ૧૧૯૧	૮
શુદ્ધાના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદા-વર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ...	૫૫ ૧૨૨૦	૨૮
શુદ્ધાના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ. ...	૫૫ ૧૨૧૮	૧૩
ક્ષ્વેડની વિશેષ ચિકિત્સા. ...	૨૭ ૧૦૧૯	૬
ક્ષ્વેડનાં નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૨૦ ૧૦૧૨	૬
સ્ત.		
સ્ત્રાવ શલાકાથી થતી વ્યાપ્તિઓ. ૧૭ ૯૯૩	૧૪	
સ્ત્રાવનાં પૂર્વરૂપો. ...	૫૨ ૧૨૦૧	૪
સ્ત્રાવની ચિકિત્સા. ...	૫૨ ૧૨૦૫	૧૧
સ્ત્રાવની સંખ્યા. ...	૫૨ ૧૨૦૧	૩
સ્ત્રાવ અને રાજયક્ષ્મા એ ત્રણે નામો કહેવાવાનું કારણ. ...	૪૧ ૧૧૨૬	૩
સ્ત્રાવના દરદનો સ્થાવર. ...	૪૧ ૧૧૨૬	૨
સ્ત્રાવનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો. ૪૧ ૧૧૨૬	૫	
સ્ત્રાવની સંપ્રાપ્તિ. ...	૪૧ ૧૧૨૭	૬
સ્ત્રાવને (શોષને) ક્યારે અસાધ્ય જાણવો. ...	૪૧ ૧૧૨૭	૯
સ્ત્રાવ સ્નાનપાતિકજ હોવા વિષે. ...	૪૧ ૧૧૨૬	૪
ગ.		
ગળામાં માદલીયું. ...	૩૧ ૧૦૪૬	૭
ગુલ્મના ઉપદ્રવરૂપ શૂલ્કની ચિકિત્સા. ૪૨ ૧૧૪૧	૧૫	
ગુલ્મનાં નિદાનો. ...	૪૨ ૧૧૩૩	૨
ગુલ્મ પાકતો નથી તેનું કારણ. ...	૪૨ ૧૧૩૪	૬
ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર. ...	૪૨ ૧૧૩૪	૭

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
ગુલ્મનાં પાંચ સ્થાનકો. ...	૪૨ ૧૧૩૪	૪
ગુલ્મનાં પૂર્વરૂપો. ...	૪૨ ૧૧૩૪	૮
ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણ. ...	૪૨ ૧૧૩૩	૩
ગુલ્મવાળા પાલ્લવાની પરેજી. ...	૪૨ ૧૧૪૨	૧૬
ગુલ્મોની ચિકિત્સાઓ. ...	૪૨ ૧૧૩૭	૧૪
ગંધર્વપ્રહના વલ્ગાડવાળાનું લક્ષણ. ૬૦ ૧૨૩૯	૯	
ગંભિરકાનું લક્ષણ. ...	૭ ૯૫૭	૨૨
ગંભિરા હેઢકીનું લક્ષણ. ...	૫૦ ૧૧૯૧	૯
પ્રહણીનું નિરૂપણ. ...	૪૦ ૧૧૨૪	૩૫
પ્રહણીરોગની ચિકિત્સા. ...	૪૦ ૧૧૨૫	૪૦
પ્રહણીરોગનું પૂર્વરૂપ. ...	૪૦ ૧૧૨૪	૩૦
પ્રહણીરોગનું લક્ષણ. ...	૪૦ ૧૧૨૪	૩૬
પ્રહણીરોગનું સ્પષ્ટ થયેલું રૂપ. ...	૪૦ ૧૧૨૪	૩૮
પ્રહનું (આતુરને વલ્ગાડવાળાનું) લક્ષણ. ૬૦ ૧૨૩૮	૩	
પ્રહો કોણ છે? ...	૬૦ ૧૨૩૮	૫
પ્રહો ન દેખાવામાં દૃષ્ટાંત. ...	૬૦ ૧૨૪૦	૧૭
પ્રહોના અથવા મૂતોના વલ્ગાડોની ચિકિત્સા. ...	૬૦ ૧૨૪૨	૨૧
પ્રહોની આઠ જાતિઓનાં નામો. ...	૬૦ ૧૨૩૮	૬
પ્રહો શામાટે વલ્ગાડે? ...	૬૦ ૧૨૩૮	૪
પ્રાસ તથા તેનું ફલ. ...	૬૪ ૧૨૬૨	૨૩
પ્રાસાંતર અને તેનું ફલ. ...	૬૪ ૧૨૬૨	૨૪
પ્રીષ્મન્નુનો સવિસ્તર વિધિ. ...	૬૪ ૧૨૫૮	૧૦
પ્રંથનો ઉપસંહાર તથા ફલશ્રુતિ. ...	૬૬ ૧૨૭૩	૭
ચ.		
ચાર સાવોની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૨ ૯૪૦	૫	
ચારે અધિમંથો અભિષ્યંદોથી થતા હોવા વિષે. ...	૬ ૯૪૯	૭
ચિકિત્સાનાં કર્તા, કરણ, કારણ અને કાર્ય. ...	૬૬ ૧૨૧૩	૫
ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકની ચિકિત્સા. ...	૫૭ ૧૨૨૯	૧૦
ચોથા પટલમાં રહેલા દોષથી થયેલા તિમિરનું લક્ષણ. ...	૭ ૯૫૪	૭
ચૌદમા પ્રકારના ઉદાવર્તનનું લક્ષણ. ૫૫ ૧૨૨૧	૩૩	
છ.		
છર્દિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા. ...	૪૯ ૧૧૮૮	૧૩
છર્દિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા. ...	૪૯ ૧૧૯૦	૧૯
છર્દિઓનું સ્થિતિઓ ઉપરથી અસાધ્ય-પણ. ...	૪૯ ૧૧૮૮	૧૨
છર્દિનાં (હલ્દીનાં) નિદાનો. ...	૪૯ ૧૧૮૬	૨
છર્દિની સંપ્રાપ્તિ. ...	૪૯ ૧૧૮૭	૪

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
છર્દિનું પૂર્વરૂપ.	૪૯	૧૧૮૭
છર્દિનું સામાન્ય લક્ષણ.	૪૯	૧૧૮૭
છ પ્રકારના લિંગનાશોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.	૭	૯૫૫
છિન્નશ્વાસનું લક્ષણ.	૫૧	૧૧૯૬
છીંકના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદાવ- ર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.	૫૫	૧૨૨૦
છીંકના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદાવ- ર્તનું લક્ષણ.	૫૫	૧૨૧૭
છોડી દોધા પછી પાણું મચનું અતિસે- વન કરવાથી રોગોની ઉત્પત્તિ.	૪૭	૧૧૭૬
જ.		
જરાશોષનું લક્ષણ.	૪૧	૧૧૨૮
જ્વર થવાનાં વીજાં પળ કારણો.	૩૯	૧૦૬૨
જ્વરથી ગાત્રોમાં અતિ ઉષ્ણતા કેમ થાયછે ?	૩૯	૧૦૬૨
જ્વરથી મુક્ત થયેલા પાલવાની પરેજી.	૩૯	૧૦૮૬
જ્વરથી મુક્ત થયેલાનાં લક્ષણો.	૩૯	૧૧૦૫
જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ.	૩૯	૧૧૦૪
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ યાંત્રી તથા શ્વાસ- ની ચિકિત્સા.	૩૯	૧૧૦૧
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ તરશ તથા દાહની ચિકિત્સા.	૩૯	૧૧૦૧
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ માથાની શૂન્યતાની ચિકિત્સા.	૩૯	૧૧૦૨
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ મોહોદાના વિરસપ- ણાની ચિકિત્સા.	૩૯	૧૧૦૨
જ્વરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાની સામા- ન્ય પદ્ધતિ.	૩૯	૧૧૦૧
જ્વરના ગંભીર વેગનું લક્ષણ.	૩૯	૧૦૭૬
જ્વરનાં નિદાન કહેવાની ભગવાન્ ધ- ન્વંતરીની પ્રતિજ્ઞા.	૩૯	૧૦૫૯
જ્વરનાં નિદાનોનો ઉપસંહાર.	૩૯	૧૦૭૭
જ્વરના મુખ્ય આઠ ભેદો.	૩૯	૧૦૬૦
જ્વરના વેગની મુદત દોષો ઉપર આ- ધાર રાખે છે.	૩૯	૧૦૭૭
જ્વરની ચિકિત્સામાં મોટી કાલ્જી રા- સવાની જરૂર.	૩૯	૧૧૦૫
જ્વરની વાચતમાં લંઘન.	૩૯	૧૦૭૮
જ્વરની શાંતિ પછી પળ અરુચિ હોય તો શોધન કરવું.	૩૯	૧૦૮૬
જ્વરનું પ્રાકૃતવેકૃતપણું.	૩૯	૧૦૬૧

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
જ્વરનું વિસ્મરણ કરવવાના ઉપાયો.	૩૯	૧૦૯૬
જ્વરનું સહન માણસો તથા દેવતાઓ કરી શકેછે.	૩૯	૧૦૫૯
જ્વરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ.	૩૯	૧૦૬૨
જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ.	૩૯	૧૦૬૦
જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે પરમતો.	૩૯	૧૦૮૧
જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે સ્વમત.	૩૯	૧૦૮૧
જ્વરમાં ચક્રીની ચિકિત્સા.	૩૯	૧૧૦૨
જ્વરમાં પેટ ચઢી આવ્યું હોય કે મઠમૂ- ત્ર રોકાણાં હોય તો કેમ કરવું ?	૩૯	૧૦૮૩
જ્વરવાળાઓને પાચનક્રાથો ક્યારે દેવ ?	૩૯	૧૦૮૦
જ્વરવાળાઓને લંઘનાદિ પછી પેયા દેવી	૩૯	૧૦૭૯
જ્વરવાળાના પાતળા દસ્ત વિશે કેમ કરવું ?	૩૯	૧૦૮૨
જ્વરવાળાની તરશ, ઊલટીના ઉપચારો	૩૯	૧૦૮૩
જ્વરવાળાનું મરણ થાય તેવાં લક્ષણો.	૩૯	૧૦૭૬
જ્વરવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવું ?	૩૯	૧૦૮૦
જ્વરવાળાને માટે પથ્ય ધાન્યો.	૩૯	૧૦૮૫
જ્વરવાળા માણસને ઘી દેવાની મુદત.	૩૯	૧૧૦૪
જ્વરવાળા માણસે જરાપણ પરિશ્રમ કર- વો નહિ.	૩૯	૧૦૮૬
જ્વર સર્વ રોગોનો રાજા હોવાનું કારણ.	૩૯	૧૦૫૯
જ્વરો ઉપર અભ્યંગને માટે પદ્મક તૈલ.	૩૯	૧૦૯૫
જ્વરો ઉપર પાચનક્રાથો.	૩૯	૧૦૮૦
જ્વરોનાં રૂપો પ્રકટ થાય તે સમયમાં ચિકિત્સા.	૩૯	૧૦૭૮
જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોના સમયમાં ચિકિત્સા.	૩૯	૧૦૭૭
જીર્ણજ્વર ઉપર ઘૃતો.	૩૯	૧૦૯૨
જીર્ણજ્વર ઉપર પંચાવિક, પંચાજ, પં- ચમહિષ અને ચતુરૂષ્ટ્ર નામનાં ઘૃતો.	૩૯	૧૦૯૪
જીર્ણજ્વર ઉપર બીજાં ચાર પ્રકારનાં પંચગવ્ય ઘૃતો.	૩૯	૧૦૯૪
જીર્ણજ્વરવાળાએ ભોજનસમયે હિતકા- રી અન્ન અવશ્ય જમવુંજો જોઈએ.	૩૯	૧૦૮૫
જીર્ણજ્વરો ઉપર અભ્યંગને માટે ક્ષીર- વૃક્ષાદિ તૈલ.	૩૯	૧૦૯૬
જૂદા જૂદા પ્રહોનો વલ્ગાડ થવાના જૂદા જૂદા સમયો.	૬૦	૧૨૪૦
જૂદા જૂદા જ્વરોનાં જૂદાં જૂદાં પથ્ય ભોજનો.	૩૯	૧૦૮૪

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
જૂદા જૂદા માર્ગોથી રક્તપિત્તના વહેવા- નાં જૂદાં જૂદાં કારણો. ૪૫ ૧૧૫૮ ૪		
જેના શરીરમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયા હોય તેનું લક્ષણ.... ... ૫૪ ૧૨૧૨ ૮		
શ.		
ફેરી ઓષધીના ગંધથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો. ૩૯ ૧૦૭૫ ૩૪		
ત.		
તમકથાસનું લક્ષણ. ૫૧ ૧૧૯૫ ૭		
તરશના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદા- વર્તનની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૫૫ ૧૨૨૦ ૨૯		
તરશના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદા- વર્તનું લક્ષણ. ૫૫ ૧૨૧૮ ૧૪		
તરુણજ્વરમાં દૂધનો નિષેધ. ... ૩૯ ૧૦૮૫ ૭૨		
તર્પણનું નિરૂપણ. ૧૮ ૯૯૬ ૩		
ત્રણે જાતની તૃણાઓ ઉપર યોગાંતરો. ૪૮ ૧૧૮૪ ૧૮		
ત્રણે દોષોથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ ૪૦ ૧૧૦૭ ૯		
ત્રણે દોષોથી થયેલા પ્રતિડયાયનું લક્ષણ. ૨૪ ૧૦૨૬ ૮		
તિમિરની અમુક સ્થિતિમાં શિરાવેધનો નિષેધ. ૧૭ ૯૯૦ ૫		
તિમિરનું લક્ષણ. ૧૭ ૯૫૨ ૩		
તિમિરો અને લિંગનાશોની ચિકિત્સા. ૧૭ ૯૮૭ ૪		
તિમિરોનું સાધ્યપણું. ૧૭ ૯૯૦ ૬		
ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ. ... ૪૨ ૧૧૩૫ ૧૨		
ત્રીજા પટલના દોષથી થયેલા તિમિર- નું લક્ષણ. ૭ ૯૫૩ ૬		
ત્રીજા પટલમાં રહેલા તે તે દોષથી દૃષ્ટિના જૂદા જૂદા વર્ણો. ... ૭ ૯૫૫ ૧૪		
તૃતીય આદિ જ્વરોમાં અમુક દોષોનું પ્રબલપણું. ૩૯ ૧૦૭૧ ૨૩		
તૃણાઓ ઉપર કેવાં વમનો તથા પા- ચનો દેવાં. ૪૮ ૧૧૮૬ ૨૪		
તૃણાઓનું અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્ય- પણું. ૪૮ ૧૧૮૩ ૧૩		
તૃણાજન્ય દાહની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૪૭ ૧૧૭૯ ૨૯		
તૃણાનાં નિદાનો. ૪૮ ૧૧૮૧ ૩		
તૃણાનાં પૂર્વરૂપો. ૪૮ ૧૧૮૧ ૫		
તૃણાની સામાન્ય ચિકિત્સા. ... ૪૮ ૧૧૮૩ ૧૪		
તૃણાની સંખ્યા. ૪૮ ૧૧૮૧ ૪		
તૃણાનું (તરશનું) સામાન્ય સ્વરૂપ. ૪૮ ૧૧૮૧ ૨		
તંત્રયુક્તિઓ કહેવાનું પ્રયોજન. ... ૬૫ ૧૨૬૩ ૩		

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
તંત્રયુક્તિઓની સંખ્યા. ૬૫ ૧૨૬૨ ૨		
દ.		
દાહોનું અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યપણું. ૪૭ ૧૧૮૦ ૩૪		
દીપ્તની ચિકિત્સા. ૨૩ ૧૦૨૪ ૬		
દીપ્તનું લક્ષણ. ૨૨ ૧૦૨૨ ૧૦		
દૃષ્ટિ નિર્મલ કરનારાં અંજનો. ... ૧૭ ૯૯૫ ૧૮		
દૃષ્ટિનું (કીકીનું) પ્રમાણ. ૭ ૯૫૨ ૨		
દૃષ્ટિ (કીકી) નું લક્ષણ. ૧ ૯૩૬ ૬		
દૃષ્ટિમાં થતા વાર રોગો કે જેઓમાં છ તો લિંગનાશોજ છે. ૭ ૯૫૬ ૧૬		
દેવ અનુચરોનું વઢગવારૂપી નીચ કૃ- ત્યનું કારણ. ૬૦ ૧૨૪૧ ૧૯		
દેવ પ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ. ૬૦ ૧૨૩૮ ૭		
દેવના અનુચરો માણસને વઢગો છે. ૬૦ ૧૨૪૦ ૧૮		
દૈત્ય પ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ. ૬૦ ૧૨૩૯ ૮		
દોષ પાક્યા પેહેલાં ઔષધ નહીં દેવા- નું કારણ. ૩૯ ૧૦૮૧ ૬૦		
દોષોના ત્રેસઠ ભેદો વિષે ભગવાન્ ધન્વં- તરીનો ઉત્તર. ૬૬ ૧૨૭૧ ૩		
દોષોના ભેદથી પ્રહણીરોગનાં જૂદાં જૂ- દાં લક્ષણો. ૪૦ ૧૧૨૫ ૩૯		
દોષોના ભેદો જાણવા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન. ૬૬ ૧૨૭૧ ૨		
દોષોના સંબંધ ઉપરથી પ્રવાહિકાનાં રૂપ. ૪૦ ૧૧૨૦ ૨૫		
દોષોના સંસર્ગવાઢા જ્વરોમાં પ્રથમ પિ- ત્તનું નિર્દેશ કરવાની જરૂર. ... ૩૯ ૧૧૦૦ ૧૧૯		
દ્વંદ્વજ જ્વર ઉપર વસ્તિઓ. ... ૩૯ ૧૧૦૩ ૧૩૩		
દ્વંદ્વજ જ્વરનું પૂર્વરૂપ. ૩૯ ૧૦૬૩ ૧૩		
ધ.		
ધાતુક્ષયજન્ય દાહની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા ૪૭ ૧૧૭૯ ૩૧		
ધૂમદર્શીની ચિકિત્સા. ૧૦ ૯૬૬ ૭		
ધૂમદર્શીનું લક્ષણ. ૭ ૯૫૭ ૧૯		
ધૂમાડી. ૨૮ ૧૦૪૨ ૫		
ધૂમાડી. ૨૬ ૧૦૪૩ ૬		
ધૂમાડી. ૩૦ ૧૦૪૪ ૫		
ધૂમાડી. ૩૧ ૧૦૪૫ ૬		
ધૂમાડી. ૩૨ ૧૦૪૭ ૫		
ધૂમાડી. ૩૩ ૧૦૪૮ ૬		
ધૂમાડી. ૩૪ ૧૦૪૯ ૫		
ધૂમાડી. ૩૫ ૧૦૫૦ ૫		
ધૂમાડી. ૩૬ ૧૦૫૧ ૭		

न.	अ०	पृष्ठ.	अंक.	अ०	पृष्ठ.	अंक.
नव बालग्रहोनां नामो. २७	१०३८	३	नेत्रना छोतेर रोगोने माटे चिकित्साओ	८	९५९	३
नव बालग्रहोमां कोने कोण उत्पन्न			नेत्रना त्रण रोगोमां प्रथम छेदन करीने			
कर्योछे ? ३७	१०५२	३	लेखन करवुं. १३	९७६	८	
नवलेख्य नेत्ररोगोनी सामान्य चि-			नेत्रना वे रोगोमां फक्त लेखनज करवुं	१३	९७६	७
कित्सा. १३	९७४	२	नेत्ररोगुं पुर्वरूप थतां चिकित्सानी			
नाकना रोगोनां नामो तथा संख्या. २२	१०२०	२	जरूर. १	९३८	१४	
नाकुलाध्यनुं लक्षण. ७	९५७	२१	नेत्ररोगोनां निदानो. १	९३८	१५	
नागना वळगाडवाळानुं लक्षण. ... ६०	१२३९	१२	नेत्ररोगोनी चिकित्सा कहेवानी प्रतिज्ञा	१८	९९५	२
नासानाहनी चिकित्सा. २३	१०२४	७	नेत्ररोगोनी सामान्य संप्राप्ति. ... १	९३७	१२	
नासानाहनुं निदान तथा लक्षण. ... २२	१०२२	११	नेत्ररोगोनी संख्या कहेवानी प्रतिज्ञा. ७	९५८	२४	
नासापाकनी चिकित्सा. २३	१०२३	३	नेत्ररोगोनां सामान्य पुर्वरूप. ... १	९३७	१३	
नासापाकनुं लक्षण. २२	१०२१	५	नेत्ररोगोमां नोखीनोखी चिकित्सा. ८	९५९	२	
नासाशोषनी चिकित्सा. २३	१०२४	९	नेत्रोना छोतेर रोगो. १	९३८	१६	
नासाशोषनुं निदान तथा लक्षण. ... २२	१०२२	१३	नैगमेकना वळगाडनां चिह्नो. ... २७	१०४०	१४	
निदर्शन नामनी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण. ६५	१२६९	३१	प.			
निदानोना भेद उपरधी शोष (खेन)			पक्ष्मकोप उपर अग्निक्रिया तथा क्षार-			
ना भेद. ४१	११२७	१०	क्रिया. १६	९८१	३	
निद्राना वेगने रोकवाधी थएला उदा-			पक्ष्मकोप उपर औपधिक्रिया. ... १६	९८२	४	
वर्तनी विशिष्ट चिकित्सा. ... ५५	१२२०	३१	पक्ष्मकोप उपर शस्त्रक्रिया. ... १६	९८१	२	
निद्राना वेगने रोकवाधी थएला उदा-			पक्ष्मकोपनुं लक्षण. ३	९४४	२४	
वर्तनुं लक्षण. ५५	१२१८	१६	पक्ष्मकोपना थापन माटे बीजी क्रियाओ	१६	९८२	५
निमिषनुं लक्षण. ३	९४४	२०	पक्वातिसारनी चिकित्सा. ४०	१११४	१९	
नियोग नामनी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण. ६५	१२६९	३२	पदार्थ नामनी त्रीजी तंत्रयुक्तिनुं लक्ष-			
निर्णय नामनी भोगणीशमी तंत्रयुक्तिनुं			ण तथा उदाहरण. ६५	१२६४	६	
लक्षण तथा उदाहरण. ... ६५	१२६७	२२	परचुरण तृष्णाओनी चिकित्सा. ... ४८	११८५	२३	
निर्देश नामनी छत्री तंत्रयुक्तिनुं लक्षण			परमदनी चिकित्सा. ४७	११७४	१९	
तथा उदाहरण. ६५	१२६५	९	परमदनुं लक्षण. ४७	११७१	१४	
निर्भक्त अने तेनुं फळ. ६४	१२६०	१५	परिषेचन. २८	१०४१	२	
निर्वचन नामनी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण. ६५	१२६९	३०	परिषेचन. २९	१०४३	२	
नेत्र अयोग्य प्रदेशमां वींधायाधी थती			परिषेचन. ३०	१०४४	२	
पीडा. १७	९९२	१०	परिषेचन. ३१	१०४५	२	
नेत्रगोलकमां कयां कयां छ पटलो छे ? १	९३७	१०	परिषेचन. ३२	१०४६	२	
नेत्रगोलकमां कया कया छ संधिओ छे १	९३६	९	परिषेचन. ३३	१०४७	२	
नेत्रगोलकमां कयां कयां पांच मंड-			परिषेचन. ३४	१०४८	२	
लो छे ? १	९३६	८	परिषेचन. ३५	१०४९	२	
नेत्रगोलकमां पडोत्री संख्या. ... १	९३६	७	परिषेचन. ३६	१०५०	२	
नेत्रगोलकमां पांचे भ्रमाभूतोना भागो १	९३६	५	परिस्त्रावनी चिकित्सा. २३	१०२४	८	
नेत्रना अभिघातनी चिकित्सा. ... १९	१००८	२	परिस्त्रावनुं लक्षण. २२	१०२२	१२	
नेत्रना गोलकनुं प्रमाण. १	९३६	४	पर्वणीनी चिकित्सा. १५	९८०	४	
नेत्रना चार रोगोमां प्रथम टोचीने प-			पर्वणीनुं लक्षण. २	९४१	६	
छी लेखन करवुं. १३	९७६	६	पहेला चार औषधकनी चिकित्सा. ५७	१२२८	८	
			पहेला (सहुधी अंदरना) पटलमां रहे-			

અ. પૃષ્ઠ. અંક.	અ. પૃષ્ઠ. અંક.
લા દોષના સ્વભાવરૂપ તિમિરનું	
લક્ષણ. ... ૭ ૯૫૩ ૪	
પ્રક્લિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સા. ... ૧૧ ૯૬૮ ૭	
પ્રક્લિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સા. ... ૧૨ ૯૭૪ ૧૬	
પ્રક્લિન્નવર્ત્મનું લક્ષણ. ... ૩ ૯૪૩ ૧૬	
પ્રતિનાહની ચિકિત્સા. ... ૨૧ ૧૦૧૯ ૧૦	
પ્રતિનાહનું નિદાન તથા લક્ષણ. ... ૨૦ ૧૦૧૨ ૧૦	
પ્રતિશ્યાયના કૃમિઓની ચિકિત્સા. ૨૪ ૧૦૩૦ ૨૪	
પ્રતિશ્યાયનાં ત્રયોદશ ક્રમજનક નિ- દાનો. ... ૨૪ ૧૦૨૫ ૩	
પ્રતિશ્યાયનાં સંયોજનક નિદાનો. ૨૪ ૧૦૨૫ ૨	
પ્રતિશ્યાયનું કષ્ટસાધ્યપણું. ... ૨૪ ૧૦૨૭ ૧૦	
પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ. ... ૨૪ ૧૦૨૬ ૪	
પ્રતિશ્યાયવાઙ્માની પરેજી. ... ૨૪ ૧૦૨૮ ૧૬	
પ્રદેશ નામની નવમી તંત્રયુક્તિનું લક્ષ- ણ-તથા ઉદાહરણ. ... ૬૫ ૧૨૬૫ ૧૨	
પ્રવાહિકાની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ... ૪૦ ૧૧૨૧ ૨૬	
પ્રવાહિકાનું લક્ષણ. ... ૪૦ ૧૧૨૦ ૨૪	
પ્રસંગ નામની પંદરમી તંત્રયુક્તિનું લક્ષણ. ૬૫ ૧૨૬૬ ૧૮	
પ્રસ્તાર્થમેનું લક્ષણ. ... ૪ ૯૪૫ ૩	
પાકા પ્રતિશ્યાયવાઙ્માના ઉપચારો. ૨૪ ૧૦૨૮ ૧૫	
પાકેલા પ્રતિશ્યાયનું નિર્હરણ. ... ૧૪ ૧૦૨૮ ૧૪	
પાંચે પ્રકારનાં અર્મોની ચિકિત્સા. ૧૫. ૯૭૮ ૨	
પાટકરવાના મંત્રો. ... ૩૧ ૧૦૪૬ ૧૦	
પાટકરવાના મંત્રો. ... ૩૨ ૧૦૪૭ ૯	
પાટકરવાનો મંત્ર. ... ૩૩ ૧૦૪૮ ૧૦	
પાટકરવાનો મંત્ર. ... ૩૪ ૧૦૪૯ ૯	
પાટકરવાનો મંત્ર. ... ૩૫ ૧૦૫૦ ૯	
પાટકરવાનો મંત્ર. ... ૩૬ ૧૦૫૧ ૧૦	
પાંડુરોગ ઉપર પથ્ય ભોજન. ... ૪૪ ૧૧૫૭ ૨૦	
પાંડુરોગના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ. ૪૪ ૧૧૫૮ ૨૨	
પાંડુરોગના ઉપદ્રવો. ... ૪૪ ૧૧૫૩ ૧૫	
પાંડુરોગના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા. ... ૪૪ ૧૧૫૭ ૨૧	
પાંડુરોગનાં નિદાનો. ... ૪૪ ૧૧૫૧ ૨	
પાંડુરોગની તથા કામલામી ચિકિત્સા. ૪૪ ૧૧૫૪ ૧૬	
પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ. ... ૪૪ ૧૧૫૨ ૫	
પાંડુરોગોની સંખ્યા. ... ૪૪ ૧૧૫૧ ૩	
પાનાજીર્ણની ચિકિત્સા. ... ૪૭ ૧૧૭૪ ૨૦	
પાનાજીર્ણનું લક્ષણ. ... ૪૭ ૧૧૭૧ ૧૫	
પાનાલ્ય આદિ ચારે રોગોની ઉપર સામાન્ય વિધાન. ... ૪૫ ૧૧૭૫ ૨૨	
પાનાલ્ય વગેરેના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ ૪૭ ૧૧૭૨ ૧૭	

પાનાલ્યથના સાત મેદો અને લક્ષણો. ૪૭ ૧૧૭૧ ૧૩	
પાનાલ્યયોની ચિકિત્સા. ... ૪૭ ૧૧૭૨ ૧૮	
પાનાલ્યવિભ્રમની ચિકિત્સા. ... ૪૭ ૧૧૭૪ ૨૧	
પાનાલ્યવિભ્રમનું લક્ષણ. ... ૪૭ ૧૧૭૧ ૧૬	
પાંપણના લેખનનો અતિયોગ. ... ૧૩ ૯૭૫ ૫	
પાંપણના લેખનનો દુર્યોગ. ... ૧૩ ૯૭૫ ૪	
પાંપણના લેખનનો સમ્યગ્યોગ ધયાનાં લક્ષણો. ... ૧૩ ૯૭૫ ૩	
પાંપણની ફોડલીઓપર કેવલ લેખન. ૧૩ ૯૭૬ ૧૦	
પાંપણની ફોડલીઓપર મેદનપૂર્વક લેખન. ... ૧૩ ૯૭૬ ૧૯	
પાંપણોમાં થતા એકવીશ નેત્રરોગો. ૩ ૯૪૧ ૨	
પાંપણોમાં થતા એકવીશ રોગો. ... ૩ ૯૪૨ ૩	
પાવાનું ઘી. ... ૨૮ ૧૦૪૨ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૨૯ ૧૦૪૩ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૩૦ ૧૦૪૫ ૮	
પાવાનું ઘી. ... ૩૧ ૧૦૪૫ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૩૨ ૧૦૪૬ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૩૩ ૧૦૪૮ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૩૪ ૧૦૪૯ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૩૫ ૧૦૫૦ ૪	
પાવાનું ઘી. ... ૩૬ ૧૦૫૧ ૪	
પાશ્વશૂલનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા. ૪૨ ૧૧૪૬ ૨૭	
પ્રાગ્મક્ત અને તેનું ફલ. ... ૬૪ ૧૨૬૧ ૧૬	
પ્રાશ્નકૃતુનો સવિસ્તર વિધિ. ... ૬૪ ૧૨૫૯ ૧૧	
પિત્તકફજન્ય જ્વર ઉપર સંશમન કાથો. ... ૩૯ ૧૦૯૦ ૮૯	
પિત્તકૃત મૂત્રાકસાદનાં લક્ષણ. ... ૫૮ ૧૨૩૨ ૧૩	
પિત્તજન્ય અપસ્મારનું લક્ષણ. ... ૬૧ ૧૨૪૫ ૮	
પિત્તજન્ય અરોચકનું લક્ષણ. ... ૫૭ ૧૨૨૭ ૪	
પિત્તજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ. ... ૬૨ ૧૨૪૯ ૬	
પિત્તજન્ય ઝાંડીનું લક્ષણ. ... ૫૨ ૧૨૦૨ ૬	
પિત્તજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ. ... ૪૨ ૧૧૩૪ ૧૦	
પિત્તજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા. ... ૪૯ ૧૧૮૯ ૧૫	
પિત્તજન્ય છર્દિનું લક્ષણ. ... ૪૯ ૧૧૮૭ ૭	
પિત્તજન્ય જ્વર ઉપર સંશમન કાથો. ૩૯ ૧૦૮૮ ૮૬	
પિત્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા. ... ૪૮ ૧૧૮૩ ૧૬	
પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ. ... ૪૮ ૧૧૮૧ ૭	
પિત્તજન્ય દાહની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૪૭ ૧૧૭૮ ૨૮	
પિત્તજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ. ... ૪૪ ૧૧૫૨ ૮	
પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ. ... ૫૯ ૧૨૩૫ ૪	
પિત્તજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ. ... ૨૫ ૧૦૩૧ ૪	

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
पित्तजन्य शूलनी चिकित्सा. ...	४२	११४४	२५
पित्तजन्य शूलनुं लक्षण. ...	४२	११४३	२१
पित्तजन्य स्वरभेदनी विशिष्ट चिकित्सा	५३	१२१०	१२
पित्तजन्य स्वरभेदनुं लक्षण. ...	५३	१२०९	४
पित्तजन्य हृद्दोगनी चिकित्सा. ...	४३	११५०	११
पित्तजन्य हृद्दोगनुं लक्षण. ...	४३	११४९	५
पित्तज्वर उपर वस्तिओ. ...	३९	११०३	१३१
पित्तज्वरना उपद्रवरूप कंपनी तथा नाकमांथी वहेता रक्तपित्तनी चि- कित्सा. ...	३९	११०२	१२७
पित्तज्वरनुं लक्षण. ...	३९	१०६४	१५
पित्तज्वर वगेरेमां मोथ वगेरेना संस्का- रवाळुं ऊकाळेलुं पाणी पातुं. ...	३९	१०७९	५१
पित्तज्वरादिक ज्वरो उपर अभ्यंग, माटे विशिष्ट जेहो. ...	३९	११०३	१३५
पित्तथी के रुधिरथी थएला शिरोरोग- नी चिकित्सा. ...	२६	१०३४	३
पित्तथी तथा रुधिरथी थएला प्रति- श्यायनी चिकित्सा. ...	२४	१०२९	२०
पित्तथी थएला अतिसारनुं लक्षण. ...	४०	११०७	७
पित्तथी थएला आमातिसारनी विशि- ष्ट चिकित्सा. ...	४०	१११३	१८
पित्तथी थएला तिमिरनुं विशिष्ट लक्षण	७	९५४	९
पित्तथी थएला प्रतिश्यायनुं लक्षण. ...	२४	१०२६	६
पित्तथी थता दश नेत्ररोगो. ...	१	९३९	१८
पित्तना अवशेष रहेवाथी ज्वरनी उ- त्पत्ति. ...	३९	११०४	१३६
पित्तविदग्ध दृष्टिनुं लक्षण. ...	७	९५६	१७
पित्तविदग्ध तथा श्लेष्मविदग्ध दृष्टि- नी चिकित्सा. ...	१७	९८३	३
पित्तहर प्रयोगो. ...	४८	११८६	२५
पित्ताधिमंथनुं विशिष्ट लक्षण. ...	६	९५०	१०
पित्ताभिष्यंद उपर आश्रयोतननां द्रव्यो	१०	९६५	५
पित्ताभिष्यंद उपर अंजननां द्रव्यो. ...	१०	९६४	४
पित्ताभिष्यंद उपर तर्पणमां उपयोगी द्रव्यो. ...	१०	९६४	३
पित्ताभिष्यंद तथा पित्ताधिमंथनी चि- कित्सा. ...	१०	९६४	२
पित्ताभिष्यंदनुं लक्षण. ...	६	९४८	४
पित्तप्रहना वळगाडवाळनुं लक्षण. ...	६०	१२३९	११
पिशाचप्रहना वळगाडवानुं लक्षण. ...	६०	१२४०	१४
पिष्टकनी चिकित्सा. ...	११	९६७	६

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
पिष्टकनुं लक्षण. ...	४	९४५	१०
पुटपाकनुं निरूपण. ...	१८	९९८	४
पूजा. ...	३०	१०४५	९
पूतनांना वळगाडनां चिह्नो. ...	२७	१०४०	१०
पूतिकर्णकनुं निदान तथा लक्षण. ...	२०	१०१३	१४
पूतिनस्यनुं निदान तथा लक्षण. ...	२२	१०२१	४
पूर्वपक्ष नम्रनी अढारमी तंत्रयुक्ति- नुं लक्षण तथा उदाहरण. ...	६५	१२६७	२१
पूयशोणितनुं लक्षण. ...	२२	१०२१	७
पूयालसनी चिकित्सा. ...	१२	९७३	१४
पूयालसनुं लक्षण. ...	२	९४०	३
पैत्तिक योनिरोगनां लक्षणो. ...	३८	१०५५	७
पोथकीनुं लक्षण. ...	३	९४२	६
व. वगासांना वेगने रोकवाथी थएला उदां- वर्त्तनी विशिष्ट चिकित्सा. ...	५५	१२१९	२२
वगासांना वेगने रोकवाथी थएला उ- दावर्त्तनुं लक्षण. ...	५५	१२१७	७
वत्रीश तंत्रयुक्तियोनो उपसंहार. ...	६५	१२७०	३६
वलासप्रथितनी चिकित्सा. ...	११	९६७	५
वलासप्रथितनुं लक्षण. ...	४	९४६	१३
वलिदान, स्नान तथा होम. ...	२८	१०४२	७
वलिदान तथा स्नान. ...	२९	१०४३	६
वलिदान तथा स्नान. ...	३०	१०४५	७
वलिदान. ...	३१	१०४६	८
वलिदान. ...	३२	१०४७	७
वलिदान. ...	३३	१०४८	६
वलिदान. ...	३४	१०४९	७
वलिदान. ...	३५	१०५०	७
वलिदान. ...	३६	१०५१	८
वस्तिशूलनां निदान तथा लक्षण. ...	४२	११४७	३०
वस्तिशूल, मूत्रशूल तथा विद्रशूल ए- ओनी चिकित्सा. ...	४२	११४८	३३
बहलवर्त्मनुं लक्षण. ...	३	९४३	११
वाधिर्यनी विशेष चिकित्सा. ...	२१	१०१७	४
वालकनां नेत्रमां पडेला फूलांनी चि- कित्सा. ...	१९	१०१०	६
बालग्रहना असाध्य वळगाडनुं लक्षण. ...	२७	१०४१	१५
बालग्रहना वळगाडनी सामान्य चि- कित्सा. ...	२७	१०४१	१७
बालग्रहना साध्य वळगाडनुं लक्षण. ...	२७	१०४१	१६
बालग्रहोना वळगाडनां चिह्नो. ...	२७	१०३८	२

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
બાલપ્રહોના વઘ્ગાડોનું કટસાધ્યપણું.	૩૭	૧૦૫૩ ૫
બાલપ્રહોની પરીક્ષા.	૨૭	૧૦૩૯ ૫
બાલપ્રહોને કોણે ઉત્પન્ન કર્યા છે.	૩૭	૧૦૫૨ ૨
બાલપ્રહો બાલ્કોને વઘ્ગેછે તેનું કારણ	૩૭	૧૦૫૩ ૪
બાલપ્રહો બાલ્કોને શા કારણથી વઘ્ગેછે ?	૨૭	૧૦૩૮ ૪
વિસર્વર્ત્મની ચિકિત્સા.	૧૪	૯૭૬ ૨
વિસર્વર્ત્મનું લક્ષણ.	૩	૯૪૪ ૨૩
વીજા પટલમાં રહેલા દોષના સ્વભાવ-રૂપ તિમિરનું લક્ષણ.	૭	૯૫૩ ૫
વે આગતુંજ રોગો દૃષ્ટિરોગોમાં ગણાયછે	૭	૯૫૮ ૨૩
વે પ્રકારના વિદ્રધિઓનાં નિદાન તથા લક્ષણ.	૨૦	૧૦૧૩ ૧૨
વે વે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.	૩૯	૧૦૬૮ ૨૧
વેદેરાપણનાં નિદાન તથા લક્ષણ.	૨૦	૧૦૧૨ ૫
મ.		
મક્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા.	૪૮	૧૧૮૫ ૨૨
મક્તજન્ય (અન્નજન્ય) તૃષ્ણાનું લક્ષણ	૪૮	૧૧૮૨ ૧૨
મયથી, શોકથી તથા કોપથી થયેલા જ્વરોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.	૩૯	૧૦૭૫ ૩૬
મૂતજ્વર તથા કામજ્વરની ચિકિત્સા.	૩૯	૧૦૯૭ ૧૧૦
મૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો	૩૯	૧૦૭૬ ૩૮
મેહ તથા માલુકિ વગેરે તંત્રકારોના મતપ્રમાણે વિષમજ્વરોના મેદો.	૩૯	૧૦૬૯ ૨૨
મોજનનો શ્રેયસ્કર સમય.	૬૪	૧૨૬૨ ૨૫
મ્રંશશુનું નિદાન તથા લક્ષણ.	૨૨	૧૦૨૨ ૯
મ.		
મય કોને કોને અતિબાધક થતું નથી	૪૭	૧૧૭૦ ૯
મયજન્ય રોગવાળાને દાહાદિકની પુ-નરાવૃત્તિ ન થવામાટે વિધાન.	૪૭	૧૧૮૦ ૩૫
મયથી અને વિષથી મૂર્છા આવ્યાનું કારણ.	૪૬	૧૧૬૬ ૭
મયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો.	૪૭	૧૧૭૦ ૧૨
મયથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ.	૪૬	૧૧૬૬ ૯
મયથી થતા દાહની ચિકિત્સાનો અતિ-દેશ.	૪૭	૧૧૭૮ ૨૬
મયથી થતી તરશની ચિકિત્સા.	૪૭	૧૧૭૬ ૨૪
મયના ગુણો.	૪૭	૧૧૬૯ ૨
મયના ગુણોને લીધે તેનાં જૂદાં જૂદાં કર્મો.	૪૭	૧૧૬૯ ૩
મયના મદથી ગુણવાત પળ ગુસ્ત રહ્યા-લી નથી.	૪૭	૧૧૭૦ ૭

	અ. પૃષ્ઠ.	અંક.
મયના મદની ત્રણ અવસ્થાઓ.	૪૭	૧૧૭૦ ૮
મયનું તથા છાશનું હિતકારીપણું.	૩૯	૧૦૮૪ ૭૦
મયનું વિધિવગર નિરંતર સેવનથી મરણ.	૪૭	૧૧૭૦ ૧૦
મયનું સેવન કેવીરીતે કરવાથી લાભ થાય.	૪૭	૧૧૬૯ ૫
મયનું સેવન વિધિવગર કરવાથી હાનિ	૪૭	૧૧૬૯ ૬
મય પીવાથી થતા દાહની ચિકિત્સા.	૪૭	૧૧૭૭ ૨૪
મયમાં રહેલા રસો.	૪૭	૧૧૬૯ ૪
મધ્યવઘ્ગાવાળા દોષો હોય એવા સ્થાનમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ છ લક્ષણો.	૪૧	૧૧૨૭ ૭૭
મધ્યેભક્ત અને તેનું ફલ.	૬૪	૧૨૬૧ ૧૮
મર્માભિષાતજન્ય દાહનું નિરૂપણ.	૪૭	૧૧૮૦ ૩૩
મસ્તકાદિકમાં રહેલા કર્મસંબંધી કૃ-મિઓની યાસ ચિકિત્સા.	૫૪	૧૨૧૪ ૧૧
મહતી હેડકીનું લક્ષણ.	૫૦	૧૧૯૨ ૧૦
મહાશ્વાસનું લક્ષણ.	૫૧	૧૧૯૬ ૯
મઝો પાકી ગયા છતાં ન નીકળે તો કેમ કરવું.	૩૯	૧૦૮૨ ૬૨
માથાના રોગોનાં નિદાનો.	૨૫	૧૦૩૦ ૨
માથાના રોગોની સંખ્યા.	૧	૯૩૫ ૩
માથાની વેદના વગેરે જ્વરના ઉપદ્રવો-ની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.	૩૯	૧૧૦૧ ૧૨૧
માનસદુઃસ્થજન્ય ઝનમાદનું લક્ષણ.	૬૨	૧૨૫૦ ૯
મુખમંડિકાના વઘ્ગાડનાં ચિહ્નો.	૨૭	૧૦૪૦ ૧૩
હુઃ અને તેનું ફલ.	૬૪	૧૨૬૨ ૨૨
મૂર્છાના છ પ્રકારોનું વિવેચન.	૪૬	૧૧૬૫ ૫
મૂર્છાનાં નિદાનો.	૪૬	૧૧૬૫ ૨
મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો.	૪૬	૧૧૬૫ ૩
મૂર્છાની ચિકિત્સા.	૪૬	૧૧૬૭ ૧૧
મૂર્છાની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર.	૪૬	૧૧૬૮ ૧૫
મૂર્છાની સંન્યાસ નામની અવસ્થાનું લક્ષણ.	૪૬	૧૧૬૮ ૧૨
મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ.	૪૬	૧૧૬૫ ૪
મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ.	૫૯	૧૨૩૫ ૨
મૂત્રકૃચ્છ્રોની ચિકિત્સા.	૫૯	૧૨૩૬ ૧૧
મૂત્રક્ષયનાં લક્ષણ.	૫૮	૧૨૩૧ ૯
મૂત્રમ્રંથિનાં લક્ષણ.	૫૮	૧૨૩૧ ૧૦
મૂત્રજઠરનાં લક્ષણ.	૫૮	૧૨૩૧ ૭
મૂત્રના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદાવ-ર્ત્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.	૫૫	૧૨૧૯ ૨૧
મૂત્રના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદાવ-ર્ત્તનું લક્ષણ.	૫૫	૧૨૧૭ ૬

	અં. પૃષ્ઠ.	અંક.		અં. પૃષ્ઠ.	અંક.
મૂત્રશુક્રનાં લક્ષણ.	૫૮	૧૨૩૧	૧૧	રક્તાધિમંથની અલ્યંત પીડા શાંત કર-	
મૂત્રશૂઘ્નનાં નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૪૨	૧૧૪૭	૩૧	વાવિષે.	૧૨ ૯૬૯ ૫
મૂત્રાઘાતના બાર રોગો.	૫૮	૧૨૩૦	૨	રક્તાધિમંથનું વિશિષ્ટ લક્ષણ. ...	૬ ૯૫૦ ૧૨
મૂત્રાઘાતોની ચિકિત્સા.	૫૮	૧૨૩૩	૧૫	રક્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.	૬ ૯૫૪૯ ૬
મૂત્રાતીતનાં લક્ષણ.	૫૮	૧૨૩૦	૬	રજરૂપ રુધિરથી ઉત્પન્ન થએલા ગુલ્મનાં	
મૂત્રોત્સંગનાં લક્ષણ.	૫૮	૧૨૩૧	૮	લક્ષણો.	૪૨ ૧૧૩૫ ૧૩
મેદોજન્ય સ્વરભેદની ચિકિત્સા. ...	૫૩	૧૨૧૦	૧૪	રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા. ...	૪૮ ૧૧૮૫ ૨૦
મેદોજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ. ...	૫૩	૧૨૦૯	૮	રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ. ...	૪૮ ૧૧૮૫ ૨૦
ય.				રસાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ. ૨૫	૧૦૩૧ ૮
યક્ષ્મપ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ. ...	૬૦	૧૨૩૯	૧૦	રસોના ચાર ચારના સંયોગરૂપ પંદર	
યમ્બા હેઢકીનું લક્ષણ.	૫૦	૧૧૯૧	૭	ભેદો.	૬૩ ૧૨૫૩ ૫
યવાગૂ જ્વરવાઢાને પથ્યરૂપ છે. ...	૩૯	૧૦૮૪	૬૯	રસોના ત્રણ ત્રણના સંયોગરૂપ વીશ	
યોગનામની બીજી તંત્રયુક્તિનું લક્ષણ				ભેદો.	૬૩ ૧૨૫૩ ૪
તથા ઉદાહરણ.	૬૫	૧૨૬૩	૫	રસોના પાંચ પાંચના સંયોગરૂપ છ	
યોનિરોગોનાં દ્રવ્યો નિદાનો ...	૩૮	૧૦૫૪	૪	ભેદો.	૬૩ ૧૨૫૪ ૬
યોનિરોગોનાં નિદાનો અને તેમાં વા-				રસોના બેવેના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો. ૬૩	૧૨૫૩ ૩૨
યુની પ્રધાનતા.	૩૮	૧૦૫૪	૨	રસોના ભેદો કહેવાનું પ્રયોજન. ...	૬૩ ૧૨૫૨ ૨
યોનિરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સાઓ. ૩૮	૧૦૫૭	૧૧		રસોના ભેદોનો ઉપસંહાર.	૬૩ ૧૨૫૪ ૯
યોનિરોગોની સંખ્યા.	૩૮	૧૦૫૪	૩	રસોનો છના સંયોગરૂપ એક ભેદ. ...	૬૩ ૧૨૫૪ ૭
ર.				રાક્ષસપ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ. ૬૦	૧૨૩૯ ૧૩
રક્તપિત્તના અસાધ્યપણાનું વિવેચન. ૪૫	૧૧૬૦	૯		રાગવાઢાં તિમિરો ઉપર કેવી ક્રિયા	
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવો.	૪૫	૧૧૫૯	૮	કરવી.	૧૭ ૯૯૦ ૭
રક્તપિત્તનાં નિદાનો.	૪૫	૧૧૫૮	૨	રાજાઓને લાયક ઉત્તમ અંજનો. ...	૧૮ ૧૦૦૬ ૮
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.	૪૫	૧૧૬૧	૧૦	રુધિરજન્ય દાહની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૪૭	૧૧૭૮ ૨૭
રક્તપિત્તની ચિકિત્સાનો અતિદેશ. ...	૪૫	૧૧૬૪	૧૧	રુધિરજન્ય દાહની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા. ૪૭	૧૧૭૯ ૩૨
રક્તપિત્તની તથા પૂયશોષિતની ચિ-				રુધિરજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ. ...	૨૫ ૧૦૩૧ ૭
કિત્સા.	૨૩	૧૦૨૪	૪	રુધિરથી થએલા તિમિરનું વિશિષ્ટ	
રક્તપિત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ. ...	૨૨	૧૦૨૧	૬	લક્ષણ.	૭ ૯૫૪ ૧૧
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ.	૪૫	૧૧૫૯	૬	રુધિરથી થએલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ. ૨૪	૧૦૨૬ ૯
રક્તપિત્તનું સાધ્યપણું અને અસાધ્યપણું ૪૫	૧૧૫૯	૫		રુધિરથી થએલી મૂર્છાનું લક્ષણ. ...	૪૬ ૧૧૬૬ ૮
રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ.	૪૫	૧૧૫૮	૩	રુધિરથી થતા ધોઢ નેત્રરોગો. ...	૧ ૯૩૯ ૨૦
રક્તપિત્તોની સંખ્યા.	૪૫	૧૧૫૯	૭	રુધિરથી મૂર્છા આવવાનું કારણ. ...	૪૬ ૧૧૬૬ ૬
રક્તપૂર્ણ કોષ્ટજન્ય દાહની ચિકિત્સા ૪૭	૧૧૭૯	૩૦		રુધિરના ક્રુમિઓની ચિકિત્સા. ...	૫૪ ૧૨૧૫ ૧૨
રક્તાતિસારનું કારણ.	૪૦	૧૧૧૮	૨૨	રુધિરના સારના મિશ્રણવાઢા પિત્તથી	
રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગની ચિ-				થએલા તિમિરનું લક્ષણ.	૭ ૯૫૫ ૧૩
કિત્સા.	૨૬	૧૦૩૫	૬	રેવતીના વઢગાડનાં ચિહ્નો....	૨૭ ૧૦૩૯ ૯
રક્તાધિમંથઆદિ ચારે રોગઉપર પ્રલે-				લ.	
પનાં દ્રવ્ય.	૨૨	૯૬૯	૪	લગણની ચિકિત્સા.	૧૪ ૯૭૬ ૩
રક્તાધિમંથઆદિ ચારે રોગોઉપર સા-				લગણનું લક્ષણ.	૩ ૯૪૪ ૨૨
માન્ય ચિકિત્સા.	૧૨	૯૬૯	૩	લટકી ગયેલા નેત્રમાટે ચિકિત્સા. ૧૯	૧૦૦૯ ૪
રક્તાધિમંથ ઉપર આશ્વ્યોતનનાં દ્રવ્યો. ૧૨	૯૬૯	૬		લાઘરકની ચિકિત્સા.	૪૪ ૧૧૫૭ ૧૯
રક્તાધિમંથ ઉપર ચિકિત્સા.	૧૨	૯૬૮	૨	લાઘરક (અલસ) નું લક્ષણ. ...	૪૪ ૧૧૫૩ ૧૩

अ० पृष्ठ. अंक.	अ० पृष्ठ. अंक.
लांबा काळना ज्वरवाळामाटे भोजनो- ... ३९ १०८५ ५५	वातजन्य तृष्णानी चिकित्सा. ... ४८ ११८३ १५
पचार. ... ३९ १०८५ ५५	वातजन्य तृष्णानुं लक्षण. ... ४८ ११८१ ६
लेप. ... ३९ १०८५ ५	वातजन्य पांडुरोगनुं लक्षण. ... ४४ ११५२ ७
लेप. ... ३३ १०८८ ५	वातजन्य मूत्रकृच्छ्रनुं लक्षण. ... ५९ १२३५ ३
लेपन तथा आहार. ... ३० १०८४ ४	वातजन्य शिरोरोगनी चिकित्सा. ... २६ १०३३ २
लोहीमां उत्पन्न थता कृमिओ. ... ५४ १२१२ ६	वातजन्य शिरोरोगनुं लक्षण. ... २५ १०३१ ३
लंघनना गुणो. ... ३९ १०७८ ४७	वातजन्य शूलनी चिकित्सा. ... ४२ ११४३ २४
लंघननो अतियोग थयानां लक्षणो. ३९ १०७९ ४९	वातजन्य शूलनुं लक्षण. ... ४२ ११४२ २०
लंघननो सम्यग्योग थयानां लक्षणो. ३९ १०७८ ४८	वातजन्य खरभेदनी विशिष्ट चिकित्सा ५३ १२१० ११
व.	वातजन्य खरभेदनुं लक्षण. ... ५३ १२०८ ३
वमनआदि क्रियाओना जूदा जूदा	वातजन्य हृद्रोगनी चिकित्सा. ... ४३ ११५० १०
विषयो. ... ३९ १०८२ ६३	वातजन्य हृद्रोगनुं लक्षण. ... ४३ ११४९ १४
वमनना वेगने रोकवाथी थएला उदा-	वातज्वर उपर बस्तिओ. ... ३९ ११०२ १३०
वर्त्तनी विशिष्ट चिकित्सा. ... ५५ १२२० २६	वातज्वरनी बस्तिमां तैलनो निषेध. ३९ ११०३ १३४
वमनना वेगने रोकवाथी थएला उदा-	वातज्वरनुं लक्षण. ... ३९ १०६३ १४
वर्त्तनुं लक्षण. ... ५५ १२१७ ११	वातपर्ययनुं लक्षण. ... ६ ९५१ १७
वमन वगेरे ज्वरना उपद्रवोनी चि-	वातपित्तजन्य ज्वर उपर संशमन काथो ३९ १०९० ९०
कित्सा. ... ३९ ११०१ १२२	वातबस्तिनां लक्षण. ... ५८ १२३० ५
वमन विरेचन कर्था छतां ज्वरनी शां-	वातघ्नीलानां लक्षण. ... ५८ १२३० ४
ति न थाय तो केम करतुं ? ... ३९ १०८३ ६५	वातहतवर्त्मनुं लक्षण. ... ३ ९४३ १८
वत्सोवबंधनुं लक्षण. ... ३ ९४३ १२	वाताधिमंथनुं विशिष्ट लक्षण. ... ६ ९४९ ९
वर्षाकृतुनो सविस्तर विधि. ... ६४ १२५५ ५	वाताभिष्यंद उपर अंजनो. ... ९ ९६२ ६
वसंतकृतुनो सविस्तर विधि. ... ६४ १२५८ ९	वाताभिष्यंद उपर नस्यादिकमां तैल. ९ ९६२ ४
वल्गाडना असाध्यपणानुं लक्षण. ६० १२४० १५	वाताभिष्यंद उपर पुटपाक तथा धूम. ९ ९६२ ३
वृद्धअवस्थामां सघळी खांसीनुं याप्य-	वाताभिष्यंद उपर सेचनमां दूध. ९ ९६२ ५
पणुं. ... ५२ १२०३ १०	वाताभिष्यंद तथा वाताधिमंथनी चि-
वृद्धि पामेला प्रतिश्यायो बीजा रोगोने	कित्सा. ... ९ ९६१ २
उत्पन्न करेछे. ... २४ १०२७ ११	वाताभिष्यंदनुं लक्षण. ... ६ ९४८ ३
व्यवायशोषनुं लक्षण. ... ४१ ११२८ ११	वातिक आदि योनिरोगोमां प्रत्येकना
व्रणशोषनुं निदान. ... ४१ ११२८ १६	पेटाना पांच पांच रोगोनां नाम.... ३८ १०५४ ५
वाक्यशेष नामनी बारमी तंत्रयुक्तिनुं	वातिक योनिरोगोनां लक्षणो. ... ३८ १०५५ ६
लक्षण तथा उदाहरण. ... ६५ १२६६ १५	वायु के कफना अवशेष रहेवाथी ज्वर-
वातकफजन्य ज्वर उपर संशमन	नी उत्पत्ति. ... ३९ ११०४ १३७
काथो. ... ३९ १०८९ ८८	वायुजन्य गुल्मनुं लक्षण. ... ४२ ११३४ ९
वातकुंडलिकानां निदान तथा लक्षण. ५८ १२३० ३	वायुथी थएला अतिसारनुं लक्षण. ४० ११०७ ६
वातजन्य अपस्मारनुं लक्षण. ... ६१ १२४५ ७	वायुथी तथा कफथी थएला आमोति-
वातजन्य अरोचकनुं लक्षण. ... ५७ १२२७ ३	सारनी विशिष्ट चिकित्सा. ... ४० ११११ १७
वातजन्य उन्मादनुं लक्षण. ... ६२ १२४९ ५	वायुथी थएला तिमिरनुं विशिष्ट लक्षण. ७ ९५४ ८
वातजन्य खांसीनुं लक्षण. ... ५२ १२०२ ५	वायुथी थएला दृष्टिनाशक रोगनी चि-
वातजन्य छर्द्दीनी चिकित्सा. ... ४९ ११८८ १४	कित्सा. ... ९ ९६३ ९
वातजन्य छर्द्दिनुं लक्षण. ... ४९ ११८७ ६	वायुथी थएला प्रतिश्यायनी चिकित्सा. २४ १०२६ १९
वातजन्य ज्वर उपर संशमन काथो. ३९ १०८७ ८५	वायुथी थएला प्रतिश्यायनुं लक्षण. २४ १०२६ ५

	अ० पृष्ठ.	अंक.		अ० पृष्ठ.	अंक.
वायुथी यथा दश नेत्ररोगो. ...	१	९३८	१७	विसूचिकादिकनां असाध्यपणानां ल-	
व्याख्यान नामनी तंत्रयुक्तितुं लक्षण. ६५	१२६८	२८	क्षणो. ...	५६	१२२४ ९
व्याधिओना त्रण भेदो अने लक्षणो. ४०	११२३	३२	विसूचिकानुं लक्षण. ...	५६	१२२३ ५
व्यायामशोषवाळुं लक्षण. ...	४१	११२८	१५	विसूचिकाशब्दनी निरुक्ति....	५६ १२२३ ३
विकल्प नामनी तंत्रयुक्तितुं लक्षण. ६५	१२७०	३४	वीधवाना दोषथी यती व्यापत्तिओ.	१७	९९३ १६
विट्शूलनां निदान तथा लक्षण. ...	४२	११४७	३२	वीर्यना वेगने रोकवाथी थएला उदा-	
विद्रधिनी चिकित्सा. ...	२१	१०१९	७	वर्तनी विशिष्ट चिकित्सा. ...	५५ १२२० २७
विधान नामनी तंत्रयुक्तितुं लक्षण. ६५	१२६८	२४	वीर्यना वेगने रोकवाथी थएला उदा-		
विपर्यय नामनी चौदसी तंत्रयुक्तितुं			वर्तनुं लक्षण. ...	५५	१२१७ १२
लक्षण तथा उदाहरण. ...	६५	१२६६	१७	वीश योनिरोगोमां पांच रोगो असा-	
विलंबिकानुं लक्षण. ...	५६	१२२३	७	ध्य छे. ...	३८ १०५६ १०
विषजन्य उन्मादनुं लक्षण. ...	६२	१२५०	१०	वेग शांत थया पछी पण विषमज्वरनी	
विषथी थएला ज्वरनी चिकित्सा. ...	३९	१०९८	११५	स्थिति. ...	३९ १०७३ २७
विषथी थएली मूर्छानुं लक्षण. ...	४६	११६६	१०	वैधे केवी रीते चिकित्सा करवी. ...	६६ १२७३ ४
विषमज्वर आववाना समयो अने,				श.	
प्रकारो. ...	३९	१०७२	२६	शकुनीना वळगाडनां चिह्नो...	२७ १०३९ ८
विषमज्वरना दोषोनी वृद्धिमां दृष्टांत. ३९	१०७५	३१	शकुनीसंबंधी मंत्रो. ...	३०	१०४५ १०
विषमज्वरो उपर उदररोगनी चिकि-			शरदक्रतुनो सविस्तरविधि. ...	६४	१२५६ ६
त्सानो अतिदेश. ...	३९	१०९६	१०९	शरीरपर चोळुं. ...	२९ १०४३ ५
विषमज्वरो उपर अंजन. ...	३९	१०९६	१०८	शरीरपर चोळुं. ...	३६ १०५१ ६
विषमज्वरो उपर कल्याणक घृत. ३९	१०९३	९६	शर्कराजन्य मूत्रकृच्छ्रनुं लक्षण. ...	५९	१२३६ १०
विषमज्वरो उपर धूमाडी. ...	३९	१०९६	१०७	शर्करावर्त्मनुं लक्षण. ...	३ ९४२ ७
विषमज्वरो उपर पंचगव्य घृत. ...	३९	१०९४	९८	शलाका कया धातुओनी अने केवी	
विषमज्वरो उपर पंचसार पान. ...	३९	१०९५	१०३	करवी. ...	१७ ९९३ १५
विषमज्वरोनी चिकित्साओ. ...	३९	१०९१	९३	शलाकानां कटोरपणार्थी थएला शूलनी	
विषमज्वरोनी बीजी चिकित्साओ. ३९	१०९८	११६	चिकित्सा. ...	१७	९९४ १७
विषमज्वरोमां अन्ननो विधि. ...	३९	१०८५	७३	शूलकर्मपछी परेजी पाळवानी मुदत. १५	९८१ ७
विषमज्वरोमां साध्यत्वादिक. ...	३९	१०७१	२४	श्रम के रुधिरक्षयथी थएला ज्वरनी	
विष्टाजन्य मूत्रकृच्छ्रनुं लक्षण. ...	५९	१२३६	८	चिकित्सा. ...	३९ १०९७ १११
विष्टाथी थएला आनाहनुं लक्षण. ...	५६	१२२६	१३	शालाक्यतंत्रनो उपसंहार. ...	२६ १०३७ १२
विष्टाना क्षयथी पडता फीणवाळा मळ-				श्याववर्त्मनुं लक्षण. ...	३ ९४३ १५
नी चिकित्सा. ...	४०	१११९	२३	श्वासादिक रोगोनी चिकित्सा बहुज	
विष्टाना तथा कफना कृमिओनी चि-				काळजीथी करवी. ...	५१ १२०१ १३
कित्सा. ...	५४	१२१३	१०	श्वासनां निदानो. ...	५१ ११९४ २
विष्टाना वेगने रोकवाथी थएला उदा-				श्वासना भेदो. ...	५१ ११९५ ४
वर्तनी चिकित्सा. ...	५५	१२१८	२०	श्वासना वेगने रोकवाथी थएला उदाव-	
विष्टाना वेगने रोकवाथी थएला उदा-				र्तनी विशिष्ट चिकित्सा ...	५५ १२२० ३०
वर्तनुं लक्षण. ...	५५	१२१६	५	श्वासना वेगने रोकवाथी थएला उदाव-	
विष्टामां उत्पन्न थता कृमिओ. ...	५४	१२१२	४	र्तनुं लक्षण. ...	५५ १२१८ १५
विसूचिका, अलसक अथै विलंबिकानी				श्वासनी संप्राप्ति. ...	५१ ११९४ ३
चिकित्सा. ...	५६	१२२४	१०	श्वासनुं पूर्वरूप. ...	५१ ११९५ ५
विसूचिका, अलसक तथा विलंबिकानुं				श्वासोना साध्यासाध्यपणानुं विवेचन. ५१	११९६ ११
निदान. ...	५६	१२२३	२		

	अ०	पृष्ठ.	अंक.
श्वसोनी चिकित्सा.	५१	११९८	१२
शिराजालनी तथा शिरापिडकानी चिकित्सा.	१५	९७९	३
शिराजालनुं लक्षण.	४	९४६	११
शिरापिडकानुं लक्षण.	४	९४६	१२
शिराहर्षणी विशेष चिकित्सा.	१२	९७०	९
शिराहर्षणुं लक्षण.	६	९५२	२२
शिरोत्पातनी विशेष चिकित्सा.	१२	९७०	८
शिरोत्पातनुं लक्षण.	६	९५२	२१
शिरोवस्तिनुं निरूपण.	१८	१००१	६
शिरोरोगोनी सामान्य चिकित्सा.	२६	१०३७	११
शिशिरश्रुतुनो सविस्तरविधि.	६४	१२५७	८
शीतपूतनाना वळगाडनां चिह्नो.	२७	१०४०	१२
शुक्तिकानुं लक्षण.	४	९४५	८
शुक्लामेनुं लक्षण.	४	९४५	४
शुष्काक्षिपाकनी चिकित्सा.	९	९६३	८
शुष्काक्षिपाकनुं लक्षण.	६	९५१	१८
शुष्काशुं लक्षण.	३	९४२	९
शूलना निदानादिकनुं प्रकरण.	४२	११४२	१७
शूलनां निदानो.	४२	११४२	१८
श्लेष्मविदग्धदृष्टिनुं लक्षण.	७	९५७	१८
श्लेष्मोपनाहनी चिकित्सा.	१४	९७७	६
श्लेष्मोपनाहनुं लक्षण.	१२	९४०	४
श्लेष्मिक योनिरोगनां लक्षणो.	३८	१०५५	८
शोकथी थएला अतिसारनुं लक्षण.	४०	११०७	१०
शोकशोषनुं लक्षण.	४१	११२८	१२
शोणितामेनुं लक्षण.	४	९४५	५
शोणितार्थनुं लक्षण.	३	९४४	२१
शोषना असाध्यपणानां बीजां लक्षण.	४१	११२९	२०
शोषना केवा दरदीनी चिकित्सा करवी.	४१	११२९	२१
शोषना (खेननां) पूर्वरूप.	४१	११२९	१९
शोषनी (खेननी) चिकित्सा.	४१	११३१	२२
शोषवाळाए केवी रीते वर्तुं.	४१	११३३	२३
शंखकनी चिकित्सा.	२६	१०३७	१०
शंखकनुं निदान तथा लक्षण.	२५	१०३३	१३

स.

सघळा अतिसारोमां विघ्नानुं आमपणुं तथा पक्कपणुं जाणवानी जरूर.	४०	११०९	१५
सघळा अधिमंथोनुं सामान्य लक्षण.	६	९४९	८
सघळा उदावर्तोना मूळनो निषेध.	५५	१२१६	२
सघळा कानना रोगोनी सामान्य चिकित्सा.	२१	१०१४	२

सघळा नेत्रमां थता सत्तर रोगो.	६	९४८	२
सघळा प्रतिश्यायोनी चिकित्सा.	२४	१०३०	२३
सघळा प्रतिश्यायोनी सामान्य चिकित्सा.	२४	१०२७	१२
सघळां शूलोउपर सामान्य चिकित्सा.	४२	११४८	३५
सतत आदि चार विषमज्वरोनां जूदां जूदां स्वरूपो.	३९	१०७४	३०
सन्निपातजन्य शिरोरोगनुं लक्षण.	२५	१०३१	६
सन्निपातजन्य हृद्रोगनुं लक्षण.	४३	११४९	७
सन्निपातथी थएला तिमिरनुं लक्षण.	७	९५४	१२
सफेद डोळामां थता अगियार रोगो.	४	९४५	२
सभक्त अने तेनुं फळ.	६४	१२६१	७०
समुच्चय नामनी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण.	६५	१२७०	३३
सर्व ज्वरोउपर चिकित्साओ.	३९	१०९०	९२
सर्व दोषोथी थता पर्चीश नेत्ररोगो.	१	९३९	२१
सर्व नेत्ररोगोनी सामान्य चिकित्सा.	११	९६८	९
सर्व प्रकारना कृमिओउपर सामान्य विधान.	५४	१२१५	१३
सर्व प्रकारना ज्वरोउपर त्रिफळादि घृत.	३९	१०९५	१०१
सर्व प्रकारना ज्वरोउपर पटोल्यादि घृत.	३९	१०९३	९५
सर्व प्रकारना ज्वरोउपर पटोलादि घृत.	३९	१०९५	१०२
सर्व प्रकारना ज्वरोउपर महाकल्याणकघृत.	३९	१०९३	९७
सर्व प्रकारना ज्वरोनी चिकित्सांनुं मूलतत्त्व.	३९	१०८६	८२
सशोफपाक अने अशोफपाकनी चिकित्सा.	१२	९७२	१३
सशोफपाकनुं लक्षण.	६	९५०	१४
सत्रणशुकना साध्यपणानुं लक्षण.	५	९४६	४
सत्रणशुकनुं लक्षण.	५	९४६	३
खरभेदनी सामान्य चिकित्सा.	५३	१२०९	१०
खरभेदनुं असाध्यपणुं.	५३	१२०९	९
खरभेदनुं निदान तथा लक्षण.	५३	१२०८	२
खस्थनुं लक्षण.	६४	१२५५	२
खस्थवृत्त केहेवाई गयेळुं छतां आ अ-ध्यायनी आवश्यकता.	६४	१२५५	३
खसंज्ञा नामनी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण.	६५	१२६९	२९
सान्निपातिक अपस्मारनुं लक्षण.	६१	१२४५	११
सान्निपातिक उन्मादनुं लक्षण.	६२	१२४९	८

अ० पृष्ठ. अंक.	अ० पृष्ठ. अंक.
सान्निपातिक छर्दिनी चिकित्सा. ... ४९ ११८९ १७	संशमव. काथो कहेवानो उपक्रम. ३९ १०८७ ८४
सान्निपातिक छर्दिनुं लक्षण. ... ४९ ११८७ ९	संशय नामनी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण. ६५ १२६८ २७
सान्निपातिकजन्य अरोचकनुं लक्षण. ५७ १२२७ ६	स्कंदग्रहसंबंधी रक्षामंत्रो. ... २८ १०४२ ८
सान्निपातिक ज्वरउपर संशमन	स्कंदना वळगाडनां चिह्नो. ... २७ १०३९ ६
काथो. ... ३९ १०९० ९१	स्कदापस्मारना वळगाडनां चिह्नो. ... २७ १०३९ ७
सान्निपातिक ज्वरनी मुदत. ... ३९ १०६७ २०	स्कदापस्मारसंबंधी मंत्र. ... २९ १०४४ ९
सान्निपातिक ज्वरनुं पूर्वरूप. ... ३९ १०६३ १२	
सान्निपातिक ज्वरनुं लक्षण. ... ३९ १०६४ १७	ह.
सान्निपातिक ज्वरोनुं कष्टसाध्यपणुं	हताधिमंथनुं लक्षण. ... ६ ९५१ १६
तथा असाध्यपणुं. ... ३९ १०६६ १८	हतौजस् नामना सान्निपातिक ज्वरनुं
सान्निपातिक तथा क्षयजन्य स्वरभेदो-	लक्षण. ... ३९ १०६७ १९
नी विशिष्ट चिकित्सा. ... ५३ १२१० १५	हलीमकनुं लक्षण. ... ४४ ११५३ १४
सान्निपातिक प्रतिश्यायनी चिकित्सा. २४ १०२९ २२	हृद्रोगना उपद्रवो. ... ४३ ११४९ ९
सान्निपातिक पांडुरोगनुं लक्षण. ... ४४ ११५३ १०	हृद्रोगनां निदान. ... ४३ ११४८ २
सान्निपातिक मूत्रकृच्छ्रनुं लक्षण. .. ५९ १२३५ ६	हृद्रोगोनी संख्या. ... ४३ ११४९ ३
सान्निपातिक योनिरोगनां लक्षणो. ३८ १०५६ ९	हृदयशूलनां निदान तथा चिकित्सा. ४२ ११४७ २९
सान्निपातिक शूलनुं लक्षण. ... ४२ ११४३ २३	हृस्वात्यनुं लक्षण. ... ७ ९५७ २०
सान्निपातिक स्वरभेदनुं लक्षण. ... ५३ १२०९ ६	हार-माळा. ... २८ १०४२ ६
सामुद्र अने तेनुं फळ. ... ६४ १२६१ २१	हार-माळा. ... २९ १०४३ ७
ज्ञान. ... ३१ १०४६ ९	हार-माळा. ... ३० १०४४ ६
ज्ञान तथा पूजन. ... ३२ १०४७ ८	हार-माळा. ... ३२ १०४७ ६
ज्ञान. ... ३३ १०४८ ९	हार-माळा. ... ३३ १०४८ ७
ज्ञान. ... ३४ १०४९ ८	हार-माळा. ... ३४ १०४९ ६
ज्ञान. ... ३५ १०५० ८	हार-माळा. ... ३५ १०५० ६
ज्ञान. ... ३६ १०५१ ९	हार-माळा. ... ३६ १०५१ ६
आध्वमनुं लक्षण. ... ४ ९४५ ७	हेडकीओनी चिकित्सा. ... ५० ११९३ १३
सुश्रुत आदि शिष्योनो ज्वरविषे प्रश्न. ३९ १०५८ २	हेडकीनां निदानो. ... ५० ११९१ २
सूर्यावर्त तथा अर्द्धावभेदक एओनी	हेडकीनां पूर्वरूपो. ... ५० ११९१ ५
चिकित्सा. ... २६ १०३६ ८	हेडकीना भेदो. ... ५० ११९१ ४
सूर्यावर्तनुं निदान तथा लक्षण. ... २५ १०३२ १०	हेडकीनुं अमुक स्थितिमां असाध्यपणुं. ५० ११९२ ११
संतत ज्वरनुं लक्षण. ... ३९ १०७४ २९	हेडकीनुं स्वरूप तथा 'हिक्का' ए नामनुं
संधीओमां थता नव रोगो. ... २ ९४० २	अन्वर्थपणुं. ... ५० ११९१ ३
संन्यासनी चिकित्सा. ... ४६ ११६८ १४	हेलर्थ नामनी चोथी तंत्रयुक्तिनुं ल-
संन्यासनी चिकित्सा तुरत करवानी	क्षण तथा उदाहण. ... ६५ १२६४ ७
अरु. ... ४६ ११६८ १३	हेमंतऋतुनो सविस्तर विधि. ... ६४ १२५७ ७

સુશ્રુત-આયુર્વેદ.

૦૦૦૦૦

મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર.

અધ્યાય ૧ લો.

નમો બ્રહ્મપ્રજાપત્યશ્વિબલભિદ્ધન્વન્તરિસુશ્રુ-
તપ્રભૃતિભ્યઃ ।

બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર, ઇન્દ્ર, ધન્વન્-
તરિ અને સુશ્રુત આદિ પ્રાચીન આચાર્યોને પ્રણામ
કરીએ છીએ.

૧ અથાતો વેદોત્પત્તિ નામાધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ સુશ્રુ-
તાય

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વેદોત્પત્તિ' એ
નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે
જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે ક-
હેલું છે.

૨ અથાતઃ ભગવન્તમમરવરમૃષિગણપરિ-
વૃતમાશ્રમસ્થં કાશિરાજં દિવોદાસં ધન્વન્ત-

૧ મૂળમાં અથ શબ્દ છે તેનો 'હવે' એવો અર્થ લેવાથી
જણાય છે કે આથી પહેલાં પણ અમુક વિષયનું વ્યા-
ખ્યાન આપેલું છે. ટીકાકાર ડહ્લન તો કહે છે કે
અથ એ શબ્દ કેવલ ગ્રંથારંભના મંગલાચરણનેમાટેજ છે.

૨ આયુર્વેદના પ્રાકટ્ય વિષેનો.

૩ જે પુરુષ જ્ઞાનના મંડારરૂપ હોય તેને 'ભગવાન્'
એ વિશેષણ લાગુ પાડવામાં આવેલું છે.

૪ આ પહેલું સૂત્ર, અસલ ગ્રંથને પ્રતિસંસ્કાર આપ-
નારા નાગાર્જુને કરેલું છે. કોઈ ગ્રંથના અર્થની શબ્દાંતરોમાં
વિસ્તારથી જે ગોઠવણ કરવી તે પ્રતિસંસ્કાર કહેવાય છે.

૫ દિવોદાસ પૂર્વજન્મમાં અમૃત લાબ્યા હતા તથા
બ્રહ્માના અવતારરૂપ હતા તેથી તેમને 'દેવતાઓમાં ઉ-
ત્તમ' એ વિશેષણ આપ્યું છે. (ડહ્લન) ૧ શ્રીભાગવતમાં
તો ધન્વન્તરિને વિષ્ણુના અવતારરૂપ માનેલા છે.

રિમૌપધેનવચૈતરણૌરભ્રપૌષ્કલાવતકરવીર્યગો-
પુરરક્ષિતસુશ્રુતપ્રભૃતય ઋચુઃ । ભગવન્ શારીર-
માનસાગન્તુભિર્વ્યાધિભિર્વિવિધવેદનાભિઘાતો-
પદ્મતાન્સનાથાનપ્યનાથવદ્વિચેષ્ટમાનાન્ વિક્રો-
શતશ્ચ માનવાનભિસમીક્ષ્ય મનસિ નઃ પીડા
ભવતિ તેષાં સુઘૈષિણાં રોગોપશમાર્થમાત્મનઃ
પ્રાણયાત્રાર્થં ચ પ્રજાહિતહેતોરાયુર્વેદં શ્રોતુમિ-
ચ્છામ હૃદોપદિશ્યમાનં । અત્રાયત્તમૈદિકમામુ-
ષ્મિકં ચ શ્રેયઃ । તદ્ભગવન્તમુપપન્નાઃ સ્પઃ શિષ્ય-
ત્વેનેતિ । તાનુવાચ ભગવાન્ સ્વાગતં વઃ । સર્વ
એવામીમાંસ્યા અધ્યાપ્યાશ્ચ ભવન્તો વત્સાઃ ।

શિષ્યોની પ્રાર્થના તથા ગુરુતરફથી અંગીકાર.

૨ દેવતાઓમાં ઉત્તમ ઋષિઓના સમૂહથી
વીટાણા અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા કાશિ-
રાજ દિવોદાસ કે જે 'ધન્વન્તરિ' એ નામથી પણ

૬ ટીકાકાર ડહ્લન કહે છે કે "કાશિરાજ એટલે
વારાણસી દેશના રાજા." પણ શ્રીભાગવતનો નવમસ્કંધ
જોતાં તો એમ જણાય છે કે દિવોદાસ 'કાશિ' એ નામથી
ઓઢલાતા એક ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયકુલમાં જન્મ્યા હતા
તેથી કાશિરાજ કહેવાતા હતા.

કાશ્યસ્ય કાશિસ્તપુત્રો રાષ્ટ્રો દીર્ઘતમઃ પિતા ।
ધન્વન્તરિર્દીર્ઘતમ આયુર્વેદપ્રવર્તકઃ ॥

તત્પુત્રઃ કેતુમાનસ્ય જજ્ઞે ભીમરથસ્તતઃ ।

દિવોદાસોઘુમાંસ્તસ્માત્ પ્રતર્દન ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

ઈતીમે કાશ્યો ભૂપાઃ ક્ષત્રવૃદ્ધાન્વયાપિનઃ ।

(નવમસ્કંધ, અધ્યાય ૧૭ મો).

આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે દિવોદાસ આયુ-
ર્વેદની પ્રવૃત્તિ કરનારા ધન્વન્તરિરાજાના પ્રપૌત્ર હતા.
દિવોદાસે પોતાના પરદાદાને માર્ગે ચાલીને આયુર્વેદની

ઓઝલાતા હતા તેમની પાસે જઈને ઔપધેનવ વૈત-
રણ, ઔરભ્ર, પૌષ્કલાવત, કરવીર્ય, ગોપુરરક્ષિત અને
સુશ્રુત આદિ ઋષિઓએ વિશ્વસિ કરી કે “મહા-
રાજ! શારીર, માનસ અને આગંતુક વ્યાધિઓને-
લીધે અનેક પ્રકારની વેદનાઓથી તથા ધક્કા-
ઓથી કષ્ટ પામતા અને તેથી માતાપિતા આદિ
અનેક રક્ષકોવાળા છતાં પણ અનાથોની પેટે તર-
ફડવા આદિ ચેષ્ટાઓ કરતા તથા બૂમો પાડતા
માણસોને જોઈને અમારા મનમાં પીડા થાય છે.
માટે એ સુખામિલાપીઓના રોગોની શાંતિને માટે,
અમારી પણ સ્વસ્થતા ચાલુ રાખવાને માટે અને
ભવિષ્યની પ્રજાઓના પણ હિતને માટે અહીં આપના
મુખથી આયુર્વેદના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવા ઇ-
ચ્છીએ છીએ. કેમકે આ લોકસંબંધી ધનલાભા-
દિક તથા સુખલાભાદિક કલ્યાણ અને પરલોક-
સંબંધી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા જન્માંતરજ્ઞાનાદિક કલ્યાણ
આયુર્વેદના જ્ઞાનને આધીન છે. આ કારણથી
અમો શિષ્યો બનીને આપની પાસે આવ્યા છીએ.”
ભગવાન ધન્વંતરિ બોલ્યા કે “તમો મહે આવ્યા.
પુત્રો! તમારી જાતિ વગેરેની યોગ્યતા સુપ્રસિદ્ધ
હોવાને લીધે તે વિષયમાં કશો વિચાર કરવો પડે
એમ નથી તેથી તમો અધ્યયન કરાવવાના પાત્ર છો.”

૩ **इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व-
वेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्या-
यसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायु-
ष्ट्रमल्पमेधस्त्वंचावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा
प्रणीतवान् ॥**

પ્રવૃત્તિ કરી હોય અને તેથી તેમને પરદાદાનું નામ આ-
પવામાં આવ્યું હોય એ સંભવિત છે.

૧ શારીર, માનસ અને આગંતુક એ ત્રણ પ્રકારના
રોગોનું વ્યાખ્યાન આ અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં આ-
પવામાં આવશે તે જોઈએ. જોકે એ સૂત્રમાં ક્ષુધા, તૃષ્ણા
વગેરે ચોથા પ્રકારના સ્વાભાવિક રોગો પણ કહ્યા છે
તોપણ એ રોગોની ચિકિત્સાનું આ શાસ્ત્રમાં પ્રાધાન્ય
નથી તેથી અહીં ત્રણ પ્રકારના રોગોનાં નામ આપ્યાં છે.
કેટલીએક પ્રતોમાં ‘શારીર-માનસાગંતુ-સ્વાભાવિકૈઃ’

तद्यथा ॥ शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा
भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं
वाजीकरणतन्त्रमिति ॥

..આયુર્વેદનો પ્રથમ મોટો વિસ્તાર અને
પછી આઠ અંગોમાં સંક્ષેપ.

૩ આ જગત્માં આયુર્વેદ કે જે અથર્વવેદનું
ઉપાંગ છે તેને બ્રહ્માએ લોકસૃષ્ટિથી પેહેલાંજ એક
લાખ શ્લોકોના એક હજાર અધ્યાયોમાં ગોઠવીને
પ્રકટ કર્યો હતો પણ પાછળથી તેમણેજ માણ-
સોને અલ્પ આયુષ્યવાળાં તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળાં
જોઈને છેવટે તે આયુર્વેદને નોંખનોંખા આઠ વિભા-
ગોમાં ગોઠવી નાખ્યો. એ આઠ વિભાગોનાં અનુ-
ક્રમથી ‘શલ્ય, શાલાક્ય, કાયચિકિત્સા,
ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૃત્ય, અગદતંત્ર, રસાય-
નતંત્ર અને વાજીકરણતંત્ર’ એ આઠ નામો છે.

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ।

૪ તત્ર શલ્યં નામ વિવિધતૃણકાષ્ઠપાપાણ-
પાંશુલોહલોષ્ઠાસ્થિવાલનસપૂયાસ્ત્રાવાન્તર્ગર્ભ-
શલ્યોદ્ધરણાર્થં યન્ત્રશસ્ત્રશ્ચારાન્નિપ્રણિધાનવ્રણ-
વિનિશ્ચયાર્થં ચ ॥

આયુર્વેદના એક એક અંગનું સંક્ષિપ્ત
લક્ષણ.

૪ ત્રણ વગેરેની અંદર રહેલાં અનેક જાતનાં
સડ, કાષ્ઠ, પથરા, રજ, લોઢાં, ઢેફાં, હાડકાં,
વાઢ, નસ અને પરૂનો સ્ત્રાવ એઓને કાઢાડવાના,
ધુંચવાળા ગર્ભરૂપ શલ્યને કાઢાડવાના, યંત્રો

એવો પણ પાઠ છે પણ તે પાઠ ટીકાકારને સમ્મત નથી.

૨ ‘આત્મનઃ પ્રાણયાત્રાર્થં ।’ એનો આ અર્થ ટીકા-
કારના લખવાપ્રમાણે લખ્યો છે. ‘અમારી આજીવિકા
ચાલવાને માટે’ એવો અર્થ પણ કરી શકાય છે.

૩ જેમ દેહનાં હાથ પગ વગેરે ઉપાંગો કહેવાય છે
અને માથાં વગેરે અંગો કહેવાય છે તેમ અથર્વવેદનું વૈ-
દ્યકશાસ્ત્ર ઉપાંગ કહેવાય છે અને શિક્ષા, કલ્પ તથા
વ્યાકરણ વગેરે અંગો કહેવાય છે.

દાઘલ કરવાના, શસ્ત્રો દાઘલ કરવાના, ક્ષાર મૂકવાના, હામ દેવાના અને વ્રણોના નિશ્ચયો કરવાના પ્રકારો જણાવવાને માટે જે વિભાગ છે તે શલ્ય કહેવાય છે.”

૫ શાલાક્યં નામ ઝઙ્ઘજઘ્નગતાનાં રોગાણાં શ્રવણનયનવદનઘ્રાણાદિસંશ્રિતાનાં વ્યાધીનાં-મુપશમનાર્થં ॥

૫ કંઠના મૂઠથી અથવા હાંસડીથી ઊપર થયેલા ઇટલે કાન, નેત્ર, મુખ અને નાસિકા ઇત્યાદિમાં થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવાને માટે જે વિભાગ છે તે શાલાક્ય કહેવાય છે.

૬ કાયચિકિત્સા નામ સર્વાઙ્ગસંસ્કૃતાનાં વ્યાધીનાં જ્વરાતીસારરક્તપિત્તશોષોન્માદાપ-સ્મારકુષ્ઠમેહાદીનામુપશમનાર્થં ॥

૬ સર્વ અંગમાં ગતિ કરનારા જ્વર, અતીસાર, રક્તપિત્ત, શોષ, ઉન્માદ, અપસ્માર, કોઢ તથા પ્રમેહ વગેરે રોગોને શાંત કરવાને માટે જે વિભાગ છે તે કાયચિકિત્સા કહેવાય છે.

૭ ભૂતવિદ્યા નામ દેવાસુરચર્ધર્વ્યક્ષરક્ષ-પિતૃપિશાચનાગગ્રહોપસૃષ્ટચેતસાં શાન્તિકર્મ-બલિહરણાદિગ્રહોપશમનાર્થં ॥

૭ દેવ, અસુર, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ, પિશાચ અને નાગ એઓના વઢગાડથી જેઓનું ચિત્ત દૂષિત થઈ ગયું હોય તેઓના ઉપર કહેલા

૧ કાંટા વગેરે પદાર્થ અથવા વીજો પળ જે કોઈ પદાર્થ શરીરની અંદર સાલતો હોય તે પળ શલ્ય કહેવાય છે. એ શલ્યને ટાલવાના પ્રકારો જણાવવાને માટે જે શાસ્ત્ર તે પળ શલ્ય કહેવાય છે.

૨ આમાં શલાકાયંત્રોનું કામ મુખ્ય છે તેથી ‘શાલાક્ય’ નામ આપ્યું છે.

૩ અહીં અતીસાર શબ્દ અસલ પાઠમાં નથી એમ ઢલ્લન કહે છે.

૪ કાય ઇટલે દોષો, ધાતુઓ તથા મઢો એઓના સંઘાતમાં રેહેનારા રોગોની અથવા કાય ઇટલે જઠરાગ્નિને પામીને રેહેનારા રોગોની જે ચિકિત્સા તે કાય-ચિકિત્સા. (ઢલ્લન.)

વઢગાડને શાંતિકર્મથી તથા વલિદાન વગેરેથી શાંત કરવાને માટે જે વિભાગ છે તે ભૂતવિદ્યા કહેવાય છે.

૮ કૌમારભૃત્યં નામ કુમારભરણધાત્રીક્ષી-રદોષસંશોધનાર્થં દુષ્ટસ્તન્યગ્રહસમુત્થાનાંચ વ્યાધીનામુપશમનાર્થં ॥

૮ “બાલકોના ભરણ-પોષણને માટે, ધવરાવનારી દાર્દઓનાં દૂધને સાલું કરવા માટે અને ટરાબ ધાવણથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા બાલગ્રહોના વઢગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને શાંત કરવાને માટે જે વિભાગ છે તે કૌમારભૃત્ય કહેવાય છે.”

૯ અગદતંત્રં નામ સર્પકીટતૂતાવૃશ્ચિક-મૂપિકાદિદુષ્ટવિષવ્યઙ્ગનાર્થં વિવિધવિષસંયોગવિષોપહતોપશમનાર્થં ॥

૯ “સર્પ, ઇલ વગેરે કીડા, ફેરી કરોઢીઆ, વીઢી કે ઉંદર વગેરે કોઈ પ્રાણી કરડી ગયેલ હોય પળ તેઓમાંથી ‘કોળ કરડી ગયેલ છે’ એવી ટવર ન પડી હોય ત્યારે તેઓના ફેરની પરીક્ષા કરવાને માટે અને અનેક પ્રકારનાં વિષોથી અથવા સંયોગીવિષોથી દુઃખી થયેલાઓની પીડાને શાંત કરવાને માટે જે વિભાગ છે તે અગદતંત્ર કહેવાય છે.”

૫ ભૂતના આવેશને દૂર કરવાને માટે જે વિદ્યા તે ભૂતવિદ્યા. ઉત્તરતંત્રમાં અપસ્મારને તથા ઉન્માદને ભૂતવિદ્યામાં દાઘલ કરવા છે તેનું કારણ એ છે કે એઓની સ્થિતિ ભૂતાવેશની સ્થિતિ જેવી છે તથા ચિકિત્સા પળ ભૂતાવેશની ચિકિત્સાને મઢતી છે.

૬ મધ તથા ઘી એઓનું સમમાર્ગે મિશ્રણ થયું હોય તો સંયોગીવિષ થાય. આપ્રમાણે વીજાં પળ સંયોગીવિષો આ સ્થાનના ૨૦ માં અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. કલ્પસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયનો ૭ મી તથા ૮ મો વિષય પળ વાંચો.

૭ અગદ ઇટલે વિષ ટાલવાનો ઉપાય તેનું તંત્ર તે અગદતંત્ર.

૧૦ રસાયનતન્ત્રં નામ વયઃસ્થાપનમાયુર્મે-
ધાબલકરં રોગાપહરણસમર્થંચ ॥

૧૦ “લાંબા વયત સુધી યૌવનને તથા તેની શક્તિને ટકાવી રાખવાના, આયુષ્યને વધારવાના, બુદ્ધિને વધારવાના, બળને વધારવાના અને રોગોને અત્યંત દૂર કરવાના દૃઢ પ્રકારો જણાવવાને માટે જે વિભાગ છે તે રસાયનતંત્ર કહેવાય છે.”

૧૧ વાજીકરણતન્ત્રં નામ અલ્પદુષ્ટવિશુષ્ક ક્ષીણરેતસામાપ્યાયનપ્રસાદોપચયજનનનિમિત્તં પ્રર્ણજનનાર્થંચ ।

૧૧ વાજીકરણતન્ત્રં નામ અલ્પદુષ્ટવિશુષ્ક ક્ષીણરેતસામાપ્યાયનપ્રસાદોપચયજનનનિમિત્તં પ્રર્ણજનનાર્થંચ ।

૧૧ જેઓનું વીર્ય પ્રકૃતિથીજ અલ્પ હોય તે-
ઓના વીર્યને વધારવાના, બગડેલા વીર્યવાળા-
ઓના વીર્યને શુદ્ધ કરવાના, માદકાદિક પદા-
ર્થોના સેવનથી કે અતિસ્ત્રીસંગાદિકથી સુકાઈ
ગયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને સારું કરવાના,
રોગાદિકથી ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને
પ્રથમના જેવી સ્થિતિ આપવાના, અથવા પચીશ
વર્ષથી ઓછી ઉંમર હોવાને લીધે અલ્પ વીર્યવાળા-
ઓના વીર્યને વધારવાના, આથેડ અવસ્થા હોવાને-
લીધે ક્ષીણ થયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને પ્રથમના
જેવી સ્થિતિ આપવાના, વૃદ્ધ અવસ્થા હોવાથી
સુકાઈગયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને વધારવાના અને
સ્વસ્થ પુરુષોને સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ ઉત્પન્ન કરી દે-
વાના પ્રકારો જણાવવાને માટે જે વિભાગ છે તે
વાજીકરણતંત્ર કહેવાય છે.

આયુર્વેદ આ આઠ અંગોવાળો હોવાથી અષ્ટાંગ
કહેવાય છે.

૧ રસ રક્તાદિકને વૃદ્ધિ આપવાનું અથવા રસ,
વીર્ય તથા વિપાક આદિને વિશેષ મેલવવાનું સાધન.

૨ પુરુષ જેથી સ્ત્રીસંગમાં વાજી ઇટલે ધોડાના જેવા
સામર્થ્યવાળો તથા વૈર્યવાળો બને તે વાજીકરણ.

૩ દુષ્ટ થયેલા વાતાદિક દોષોને, તેઓનાં કાર્યોરૂપ
જ્વરાદિક ક્લેશોને અને સંસાર આપનારા રાગદ્વેષાદિકને
પણ આ વ્યાધિશબ્દ લાગુ પડે છે.

૧૨ અત્ર કરુમૈ કિમુચ્યતામિતિ । તં ઝચુઃ ।
અસ્માકં ‘સર્વેષામેવ શલ્યજ્ઞાનમૂલં કૃત્વોપદિ-
શતુ ભગવાનિતિ । સ ઉવાચૈવમસ્તિવતિ । ત
ઝચુર્ભૂયોઽપિ ભગવન્તં । અસ્માકમેકમતીનાં
મતમભિસમીક્ષ્ય સુશ્રુતો ભગવન્તં પ્રશ્યતિ ।
અસ્મૈ ચોપદિશ્યમાનં વયમપ્યુપધારયિष્યામઃ ।
સ હોવાચૈવમસ્તિવતિ ॥

૧૨ આ આઠ અંગોમાંથી કયા અંગનો તમા-
રામાંથી કોને ઉપદેશ કરવો તે કહો. ઋષિઓ
બોલ્યા કે “આપ શલ્યજ્ઞાનને મૂલરૂપ કરીને
અમોને સર્વને સર્વ અંગનો ઉપદેશ કરો.” ધન્વં-
તરિ બોલ્યા કે—“બહુ સારું.” ફરી પણ તે શિષ્ય
થઈ આવેલા ઋષિઓએ ધન્વંતરિને કહ્યું કે—
“અમો સર્વે એકમત થઈને અમારો અભિપ્રાય સુ-
શ્રુતને જણાવીશું ઇટલે સુશ્રુત અમારા અભિપ્રાય
ઉપર ધ્યાન રાખીને આપને પૂછશે. આપ સુશ્રુતને
જે જે ઉપદેશ કરશો તે તે ઉપદેશને અમો પણ
હૃદયમાં ધારી લેઈશું.” ધન્વંતરિ બોલ્યા “ત્યારે એમ
થવા દિયો” એમ કહીને ભાષણ કરવા લાગ્યા.

૧૩ વત્સ સુશ્રુત ! इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं
व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य
रक्षणंच । आयुरस्मिन्विद्यतेऽनेन वा आयुर्वि-
न्दतीत्यायुर्वेदः ॥

આયુર્વેદનું પ્રયોજન તથા આયુર્વેદ

શબ્દનો અર્થ.

૧૩ વત્સ સુશ્રુત ! જેઓ વ્યાધિથી દુઃખી
થતા હોય તેઓનો વ્યાધિથી છુટકારો થાય અને
સ્વસ્થનું રક્ષણ થાય એ આયુર્વેદનું પ્રયોજન છે.
જેમાં આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અથવા

૪ યાપ્યવ્યાધિથી રક્ષણરૂપ અને રસાયનથી આયુ-
ષ્યનો વધારો કરવારૂપ જે વીજાં પ્રયોજનો છે તેઓનો
પણ આ પ્રયોજનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણકે સા-
ધ્યવ્યાધિની અને યાપ્યવ્યાધિની ચિકિત્સા એકજ છે અને
રસાયનથી આયુષ્યનો વધારો સ્વસ્થના રક્ષણમાં આવી
જાય છે. અથવા મૂળમાં જે ‘ચ’ શબ્દ છે તેથી આ
પ્રયોજનોનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું. (હલ્લન.)

જેથી માંણસ આયુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે આયુર્વેદ. એ આયુર્વેદ શબ્દનો અર્થ છે.”

૧૪ તસ્યાઙ્ગવરમાદ્યમાગમપ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનૈરવિરુદ્ધમુચ્યમાનમુપધારય । एतद्व्यङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहोद्यद्गच्छिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरःश्लिष्टमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योच्चुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यं । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति । अष्टास्वपि चायुर्वेदतन्त्रेभ्येतदेवांधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणाद्यन्त्रशस्त्रक्षારाग्निप्रणिधानात्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । तदिदं शास्त्रं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरंचेति ॥

આઠ અંગોમાં શલ્ય પ્રથમ અંગ હોવાનું
કારણ.

૧૪ શલ્ય કે જે આયુર્વેદનાં આઠે અંગોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે પ્રથમ છે તેનું આગમ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમાન એ ચારે પ્રમાણોથી અવિરુદ્ધ એટલે એ ચારે પ્રમાણોથી તે સિદ્ધ થાય એવું વ્યાખ્યાન આપું છું તે સાંભળો. સૃષ્ટિમાં શારીરવ્યાધિઓની ઉત્પત્તિથી પેહેલાં દેવતાઓના અને દૈ-

૧ ‘વેદ’ એ શબ્દમાં વિદ્ વિચારણે, અને વિદ્લાભે એ બે ધાતુઓના અર્થોનો ઉપયોગ કન્યો છે. (ઉત્તરતંત્રના ૬૫ મા અધ્યાયનો છઠો વિષય જુવો.)

૨ આગમ એટલે વેદ તથા આત્મલોકોનું શાસ્ત્ર. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રમાણોથી ઉત્કૃષ્ટ ગણીને પેહેલું લખ્યું છે.

૩ રુદ્રે કાપી નાખેલું યજ્ઞનું માથું અશ્વિનીકુમારોએ સાંધ્યું હતું इत्यादિક કથાઓ પુરાણાદિકમાં આવે છે તેથી આ તંત્ર આગમથી સિદ્ધ છે. સૂર્યની સામે જોવાથી તથા નાકની અંદર સુતરની વાટ ધાલવાથી છીંક આવે इत्याદિક આ તંત્રની વાતો પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે. (ઉત્તરતંત્રના ૫૫ મા અધ્યાયનો ૨૪ મો વિષય જુવો.) શલ્યના ચારા ઠેકાણાનો પત્તો ન મળતો હોય ત્યારે ચા-

ત્યોના સંગ્રામમાં શસ્ત્રાદિકના અભિઘાતોથી જે વ્રણો ઉત્પન્ન થયા હતા તેઓ શલ્યતંત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી રુદ્રાયા હતા તેથી અને યજ્ઞનું કપાઈ ગયેલું માથું પણ શલ્યતંત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે કરવાથી સંધાયું હતું તેથી આ શલ્યતંત્ર આયુર્વેદનાં આઠે અંગોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે આઠે અંગોમાં પેહેલું ગણાય છે. વૃદ્ધ લોકોની પરંપરાથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે “જ્યારે રુદ્રે યજ્ઞનું માથું કાપી નાખ્યું ત્યારે દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારોની પાસે જઈને કહ્યું કે ‘તમો યજ્ઞનું માથું સાંધી આપો તો અમો તમોને આપણમાં (દેવતાઓમાં) અતિઉત્તમ ગણીએ’ અશ્વિનીકુમારોએ માથું સાંધી આપવાનો સ્વીકાર કરતાં દેવતાઓએ ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરી અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં ભાગ મળવાની ઇન્દ્રની મંજુરી મેઢવી આપી, અને અશ્વિનીકુમારોએ યજ્ઞનું માથું સાંધી દીધું. આયુર્વેદનાં આઠે તંત્રોમાં આ શલ્યતંત્રજ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલું છે; કારણ કે આ તંત્ર બીજાં સાત તંત્રોની પંક્તિમાં હોવા ઉપરાંત યંત્ર, શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિ એઓના ઉપયોગથી બીજાં તંત્રોના કરતાં મારે જાડપથી કાર્ય સિદ્ધ કરી ઓપે છે તથા સર્વતંત્રોમાં અનુસ્યૂત છે. આથી આ તંત્ર બહુ પ્રાચીન છે, પ્રવિત્ર છે, સ્વર્ગ આપનાર છે, કીર્તિ આપનાર છે, આયુષ્યનું હિત કરનાર છે અને જીવિકા આપનાર છે.

મહીને માટી વગેરેથી ચોઢી જોતાં જ્યાં રતાશ જોવામાં આવે ત્યાં અથવા ધીથી ચરડી જોતાં જ્યાં શ્રી પીગઢી જાય ત્યાં શલ્ય છે એમ સમજવું इत्याદિક અનુમાનો પણ આ તંત્રની સિદ્ધિ કરે છે. (આ સ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયનો ૫ મો વિષય જુવો.) ‘મસ અદ્દ જેવો થાય’ इत्याદિમાં ઉપમાનોથી પણ સિદ્ધિ થાય છે. (નિદાનસ્થાનના ૧૩ મા અધ્યાયનો ૩૩ મો વિષય જુવો.)

૪ વૈદ્યના સર્વોત્તમ ધંધાને અધિચારથી ‘અધમ છે’ એમ સમજીને દેવતાઓએ પ્રથમ અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞના ભાગથી બહિષ્કૃત કર્યા હતા પણ પાછળથી યજ્ઞનું માથું સાધવાની ગરજ પડવાથી ભાગ આપવાનો ઠરાવ કર્યો અને વૈદ્યના ધંધાને સર્વોત્તમ માન્યો.

૧૫ બ્રહ્મા પ્રોવાચ સ્તતઃ પ્રજાપતિરધિજગે
તસ્માદશ્વિનાવશ્વિભ્યામિન્દ્રં ઇન્દ્રાદહં મયા
ત્વિહ પ્રદેયમર્થિભ્યઃ પ્રજાહિતહેતોઃ ॥

भवति चात्र ॥

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो

जरारुजामृत्यु-हरोऽमराणां ।

शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपत

प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुं ॥

આયુર્વેદ પૃથ્વીઉપર આવવાની ગુરુપરંપરા.

૧૫ આ આયુર્વેદને પ્રથમ બ્રહ્માએ પ્રકાશિત કર્યો હતો, બ્રહ્માની પાસેથી પ્રજાપતિ ભણ્યા હતા, પ્રજાપતિની પાસેથી અશ્વિનીકુમારો ભણ્યા હતા, અશ્વિનીકુમારોની પાસેથી ઇન્દ્ર ભણ્યા હતા, ઇન્દ્રની પાસેથી હું ભણ્યો છું અને હું તમો કે જેઓ અર્થી થઈને આવ્યા છો તેઓને પ્રજાઓના હિતને માટે મળાવવાનું યોગ્ય ધારું છું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વ-મુખથી કહ્યું છે કે “હું વિષ્ણુના અવતારરૂપ ધન્વંતરિ કે જેણે દેવતાઓનાં જરા, રોગો અને મરણો એઓને ટાળ્યાં હતાં તેજ, બીજાં સઘળાં અંગોથી સંયુક્ત શત્યરૂપ અંગનો ઉપદેશ કરવા માટે અહીં ફરીવાર અવતાર ધરી પૃથ્વીમાં આવેલો છું.”

૧૬ અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પञ्चमहाभूतशरीरिसं-
वायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽ-
धिष्ठानं कस्माल्लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि
द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक
एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको

वा । तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्ड-
जोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं
तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानं ॥

पुरुष.

આયુર્વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓનો આશ્રય.

(આયુર્વેદની ક્રિયાઓ કોને લાગુ પડે છે)

૧૬ આ શાસ્ત્રમાં પૃથ્વીઆદિ પંચમહાભૂતો અને જીવ એઓ મળીને જે મનુષ્યશરીર થયેલું છે તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પુરુષમાં સઘળી ક્રિયાઓ લાગુ પાડવામાં આવે છે માટે તે પુરુષ આશ્રય (અધિષ્ઠાન) છે. (આ સઘળો આયુર્વેદ જીવતા મનુષ્ય શરીરને માટેજ છે.) કારણકે સ્થાવર અને જંગમ એ રીતે લોક બે પ્રકારનો છે, અને તે બન્ને પ્રકારનો લોક આગ્નેય અને સૌમ્ય (અગ્નિમય અને ચંદ્રમય) છે. લોકમાં ઉષ્ણ અને શીત એ બે ગુણોજ ઘણા જોવામાં આવે છે તેથી લોકને અગ્નિચંદ્રાત્મક કહેવો યોગ્ય છે. અથવા સર્વ લોક પૃથ્વીઆદિ પંચભૂતમય છે તેથી તેને પંચાત્મક કહીએ તો પણ સ્વોત્તુ નથી. એ લોકમાં પ્રાણીઓ સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ અને જરાયુજ એ રીતે ચાર પ્રકારનાં છે. આ સ્થાવર-જંગમાત્મક લોકમાં જીવતું મનુષ્યશરીર કે જે પુરુષ કહેવાય છે તે મુખ્ય છે અને બાકીનું જે કાંઈ છે તે સઘળું મનુષ્યશરીરના સુખના સાધનરૂપ છે. આમ છે એ-ટલામાટે મનુષ્યશરીર આયુર્વેદમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓના આશ્રયરૂપ છે.

૧૭ તદુઃસ્વસંયોગા વ્યાધય इत्युच्यन्ते ।

૧ પ્રતિસંસ્કાર કરનાર નાગાર્જુન ધન્વંતરિના અસલ શ્લોકને અહીં દાખલ કરે છે.

૨ ઘણું કરીને જગત્માં શીત અને ઉષ્ણ એ બે રા-શિઓ શિવાય ત્રીજો કોઈપણ દ્રવ્યોનો રાશિ નથી.

૩ ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં સ્વેદ (બાફ-ગરમી) વિના કોઈની પણ શિદ્ધિ થતી નથી તેથી સ્વેદજને પ્રથમ ગણ્યા છે.

૪ પૃથ્વીની અથવા શરીરની બાફથી જે પ્રાણીઓ

ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ સ્વેદજ, જે પ્રાણીઓ ઇંડામાંથી થાય છે તેઓ અંડજ, જેઓ ગર્ભાશયથી-ઓરથી થાય છે તેઓ જરાયુજ અને જેઓ ધરતીને ફોડીને ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ ઉદ્ભિજ કહેવાય છે.

૫ આથી સૂચવ્યું છે કે મનુષ્યશરીરને માટેજ બીજા સઘળા પદાર્થો છે માટે મનુષ્યના સુખને માટે આયુર્વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થનો ઉપયોગ કરાવવામાં કશો વાધ નથી.

તે ચતુર્વિધા આગન્તવઃ શારીરા માનસાઃ
સ્વાભાવિકાશ્ચેતિ । તેષામાગન્તવોઽભિઘાત-
નિમિત્તાઃ । શારીરાસ્ત્વન્નપાનમૂલા વાતપિત્ત-
કફશોણિતસન્નિપાતવૈષમ્યનિમિત્તાઃ । માન-
સાસ્તુ ક્રોધશોકભયહર્ષવિષાદેર્ષ્યામ્યસૂયા-
દૈન્યમાત્સર્યલોભકામપ્રમૃતય ઇચ્છાદ્વેષભેદૈર્ભવ-
ન્તિ । સ્વાભાવિકાઃ ક્ષુત્પિપાસાજરામૃત્યુનિ-
દ્રાપ્રમૃતયઃ ॥ ત एते मनःशरीराधिष्ठानाः ॥

વ્યાધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ.

૧૭ જેઓની પ્રાપ્તિથી અથવા જેઓના હોવાથી
ઉપર કહેલા પુરુષને દુઃખ થાય છે તેઓ વ્યાધિઓ
કહેવાય છે. એ વ્યાધિઓ આંગતુ, શરીર, માનસ
અને સ્વાભાવિક એ રીતે ચાર પ્રકારના છે. જેઓ
અભિઘાતરૂપ ઇદલે શસ્ત્રાદિકના પ્રહારરૂપ કા-
રણથી થાય છે તે આંગતુ વ્યાધિઓ કહેવાય છે. જે

૧ આંગતુવ્યાધિઓ શારીરવ્યાધિઓથી પેહેલાં ઉ-
ત્પન્ન થયા છે માટે તેઓનું પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું છે.

૨ વાષ આદિના પ્રહાર વગેરેથી થતાં દુઃખો પણ
આંગતુઓમાં જ ગણાય છે.

૩ કાઢની, કાયા વગેરેની અને વિષયોની વિષમ-
તાનો પણ આમાં સમાવેશ સમજી લેવો.

૪ જોકે રુધિર દોષ નથી પણ દૂષ્ય છે તો પણ તેને
દોષોની પંક્તિમાં ગણ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે આ શલ્ય-
તંત્રમાં વ્રણ પ્રધાન છે અને વ્રણમાં દૂષ્યોની અંદર રુધિર
પ્રધાન છે.

૫ વાતપૂર્ણ-કોષ્ટતા આદિ વ્યાધિઓ ઉપરથી વા-
તાદિકની વિષમતા જણાય છે.

૬ પરાઈ સંપત્તિ જોવાથી અસહનતા.

૭ પરાયા ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ.

૮ હર્ષ, શોક, દીનતા, કામ તથા લોભ વગેરે
વિકારો ઇચ્છાના ભેદોથી થાય છે અને ક્રોધ, ભય,
ગ્લાનિ, ઈર્ષ્યા, અમ્યસૂયા તથા મત્સર આદિ વિકારો
દ્વેષના ભેદોથી થાય છે.

૯ મૂલ તથા તરશ વગેરે, વ્યાધિઓ સર્વદા શરી-
રના સ્વભાવથી થાય છે પણ કોઈ વસ્તુ દોષોથી પણ
થાય છે. જેમ કે પિત્તની વૃદ્ધિ થતાં અને કફની ક્ષી-
ણતા થતાં મસ્તક અગ્નિથી જે મૂલ લાગે છે તે દોષજન્ય છે
માટે તેનો પ્રતીકાર કરવો જોઈયે. તરશ કે નિદ્રા પણ.

વ્યાધિઓ અન્નપાનની વિષમતાનું મૂળને લીધે વાત,
પિત્ત, કફ, રુધિર અને સન્નિપાત એઓની વિષમ-
તાથી થાય છે તેઓ શરીર વ્યાધિઓ કહેવાય છે.
ક્રોધ, શોક, ભય, હર્ષ, ગ્લાનિ, ઈર્ષ્યા, અમ્યસૂયા-
દીનતા, મત્સર, લોભ, અને કામ इत्यादिक वि-
कारो के जेओ इच्छाना भेदोથી અને દ્વેષના ભે-
દોથી થાય છે તેઓ માનસ વ્યાધિઓ કહેવાય છે.
મૂલ, તરશ, જરા, મૃત્યુ અને નિદ્રા વગેરે ભાવો
સ્વાભાવિક વ્યાધિઓ કહેવાય છે. આ વ્યાધિઓ
મનમાં તથા શરીરમાં થાય છે.

૧૮ તેમાં સંશોધનસંશમનાહારાચારાઃ
સમ્યક્પ્રયુક્તાનિ ગ્રહહેતવઃ ॥

**વ્યાધિઓને ટાળવાની ક્રિયાઓનું સામાન્ય
નિરૂપણ.**

૧૮ સંશોધન, સંશર્મન આદિ અને આચાર

જ્યારે દોષોથી થાય ત્યારે તેઓનો પ્રતીકાર કરવો જો-
ઈએ. જરા પણ જ્યારે અકાલમાં થાય ત્યારે દોષજન્ય
સમજીને તેનો પ્રતીકાર કરવો જોઈએ. જો કે મૂલ,
તરશ અને જરા સ્વાભાવિક હોય તો પણ પિત્તજન્ય છે
અને સ્વાભાવિક નિદ્રા પણ કફજન્ય છે તો પણ તે અ-
લ્પદોષથી થયેલી હોવાને લીધે દોષજન્ય ગણાતી નથી.

૧૦ ક્રોધ વગેરે વ્યાધિઓ મનમાં, જરા વગેરે વ્યા-
ધિઓ શરીરમાં અને અપસ્માર વગેરે વ્યાધિઓ મનમાં
તથા શરીરમાં વસ્ત્રમાં થાય છે. માનસવ્યાધિઓ પ્રથમ
મનને અને પછી શરીરને પીડે છે અને શારીરવ્યાધિઓ
પ્રથમ શરીરને અને પછી મનને પીડે છે.

૧૧ એક બહિરાશ્રય અને વીજું અભ્યંતરાશ્રય એમ સં-
શોધન બે પ્રકારનું છે. શસ્ત્ર, ક્ષાર તથા લેપ વગેરે
બહિરાશ્રય અને વમન તથા વિરેચન વગેરે અભ્યંતરાશ્રય
કહેવાય છે.

૧૨ દોષોને બહાર કાઢાડે નહિ તથા વધારે પણ
નહિ પરંતુ સમસ્થિતિવાળા કરે તે સંશમન કહેવાય છે.
લેપ તથા સેચન વગેરે બહિરાશ્રય અને પાચન તથા
રસાયન વગેરે અભ્યંતરાશ્રય સંશમન છે.

૧૩ મશ્ય વગેરે ચારે પ્રકારના આહારના દોષપ્રશ-
મન, વ્યાધિપ્રશમન અને સ્વાસ્થ્યવૃત્તિકર એવા વ્રણ
ભેદ છે.

૧૪ કાયાની, વાળીની તથા મનની ક્રિયાઓ.

ए क्रियाओ कहेवायछे. आ क्रियाओनो सारी रीते विचार करीने विधिपूर्वक प्रयोग करवामां आवे तो ते क्रियाओ व्याधिओनो निग्रह करे छे.

१९ प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौज-
सांच स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्या-
श्रयाः । द्रव्याणि पुनरोपधयस्ता द्विविधाः
स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः ।
वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । ता-
स्वपुष्पाः फलवन्तोवनस्पतयः । पुष्पफलव-
न्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः ।
फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमाः ख-
ल्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः ।
तत्र पशुमनुष्यव्याल्लादयो जरायुजाः । खग-
सर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपी-
लिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्र-
भृतय उद्भिज्जाः ॥ तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्र-
पुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजन-
वन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः ॥
पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृ-
त्कपालादयः ॥

औषधिओनुं सामान्य निरूपण.

૧૯ જે આહાર છે તે પ્રાણિઓના મૂળસમાન છે અને પ્રાણિઓના વળના, વર્ણના તથા ઓર્જના પળ મૂળરૂપ છે. એ આહાર છ રસોને આધીન છે અને એ રસો દ્રવ્યોમાં રહેલા છે. જે દ્રવ્યો છે તેજ ઔષધિઓ છે. એ ઔષધિઓ સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારની છે. તેઓમાં સ્થાવર ઔ-

પધિઓના વનસ્પતિ, વૃક્ષ, વીરુધ્ અને ઔષધિ એ ચાર ભેદ છે. જેઓમાં પુષ્પો નહિ થતાં ફલો લાગે છે તેઓ (વડ તથા પીપળા વગેરે) વન-સ્પતિ કહેવાયછે. જેઓમાં પુષ્પો તથા ફલો બન્ને થાયછે તેઓ (આંબા તથા આંબલી વગેરે) વૃક્ષ કહેવાયછે. જેઓ લાંબી ચાલે છે તથા ગુચ્છો-વાળી હોય છે તેઓ (લતાઓ) વીરુધ્ કહે-વાય છે અને જેઓ ફલો પાકી રહેવાના સમયમાં નષ્ટ થઈ જાયછે તેઓ (ઘઉં, બાજરી વગેરે) ઔ-પધિઓ કહેવાયછે. જંગમ ઔષધિઓના જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર ભેદ છે. અ-હિંસક પશુઓ, મનુષ્યો અને હિંસક પશુઓ વગેરે પ્રાણિઓ જરાયુજ કહેવાયછે. પક્ષીઓ, સર્પો અને પેટ ઘસડીને ચાલનારાં એક વગેરે પ્રાણિઓ અં-ડજ કહેવાયછે. વિષ્ટા વગેરેના કૃમિઓ, વીંછી વગેરે કીડાઓ અને કીડીઓ વગેરે પ્રાણીઓ સ્વે-દજ કહેવાયછે. ઇન્દ્રગોપ (વરસાદમાં થતા રાતા કીડાઓ, ભગવાનની મેંશો) અને દેડકાં વગેરે પ્રાણિઓ ઉદ્ભિજ્જ કહેવાય છે. તેઓમાં સ્થાવર ઔષધિઓના છાલ, પાનડાં, ફૂલ, ફળ, મૂળ, કંદ, ગુંદર તથા સ્વરસ વગેરે પદાર્થો ઉપયોગી છે અને જંગમ ઔષધિઓના ચામડાં, નખ, રૂવાડાં તથા લોહી વગેરે પદાર્થો ઉપયોગી છે. સોનું, રુપું, મણિ, મોતી, મણશીલ, માટી અને ટીકરાં આદિ જે પૃથ્વીના વિકારરૂપ પદાર્થો છે તેઓ પણ ઔષધિઓજ છે.”

૧ હૃદયમાં રહેલો, સર્વઘાતુઓના ધામરૂપ જે સો-માત્મક પદાર્થ છે તે.

૨ મધુર, સ્વાદ, તીક્ષ્ણ, કઠ્ઠવો, સ્વાદો અને તૂરો.

૩ પ્રથમ કહેલ સ્વેદજ વગેરે ક્રમને અહીં છોડી દીધો છે તે પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિમાં જોવામાં આવતી ગ-ડબડ જળાવવાનેમાટે છે. જેમ કે કીડીઓ અંડજ પળ છે અને ઉદ્ભિજ્જ પળ છે.

૪ અહીં ઉપકરણોના પ્રસ્તાવમાં પશુઓ મુખ્ય છે માટે માણસોથી પહેલાં તેઓનું ગ્રહણ કર્યું છે.

૫. મૂળમાં જે પશુશબ્દ છે તેથી હિંસક પશુઓનું પણ

ગ્રહણ થાયછે માટે ‘વ્યાલ’ શબ્દથી સર્પોની જે જાતિ અંડજ નથી તેનું ગ્રહણ કરવું એમ કેટલાએક કહેછે.

૬ જો કે તર્કશાસ્ત્રીઓએ સોનાને તૈજસ (તેજના વિકારરૂપ) ગણેલું છે તો પણ આયુર્વેદવાળાઓએ ગુ-રુત્વ, કઠિનત્વ તથા સ્થિરત્વ આદિ કારણોથી પાર્થિવ (પૃથ્વીના વિકારરૂપ) જ સ્વીકારેલું છે.

૭ જો કે આ પાર્થિવ ઔષધિઓને પણ સ્થાવર ઔષધિઓમાંજ ગણવી યોગ્ય છે તો પણ અહીં જુદી પાડીને કહેલી છે તેનું કારણ એ છે કે વનસ્પતિ આદિ સ્થાવર ઔષધિઓ રસની પ્રધાનતાને લીધે આહારમાં ઉપયોગી છે અને પાર્થિવ સ્થાવર ઔષધિઓ-આહારમાં ઉપયોગી નથી.

૨૦ કાલકૃતાસ્તુ પ્રવાતનિઘાતાતપચ્છાયા-
જ્યોત્સ્નાતમઃશીતોષ્ણવર્ષાહોરાત્રપક્ષમાસંતર્વય-
નાદયઃ સંવત્સરવિશેષાઃ । ત एते સ્વભાવત
एव दोषाणां संचयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः
प्रयोजनवन्तश्च ॥

કાલનું સામાન્ય નિરૂપણ.

૨૦ પ્રત્યેક વર્ષમાં ઘણા પવનવાલો સમય,
પવનવગરનો સમય, તડકાનો સમય, છાયાનો સ-
મય, ચાંદનીનો સમય, અંધકારનો સમય, શીત-
કાલ, ઉષ્ણકાલ, વર્ષાકાલ, રાત, દિવસ, પવ-
વાડીઆં, મહિના, ઋતુઓ અને અયનો. ઇત્યાદિક
જે જે વિશેષો (ભેદો) જોવામાં આવે છે તેઓ. કાલે
કરેલા અર્થાત્ કાલનાજ ભેદો છે. કાલના આ
ભેદો સ્વભાવથીજ વાતાદિકદોષોના સંચયના,
પ્રકોપના, પ્રશમના અને પ્રતીકારના (ટાલવાના)
કરનારા થાય છે અને ચિકિત્સામાં ઉપયોગી^૧ હો-
વાનેલીધે પ્રયોજનવાળા હોવાથી ઔષધિઓરૂપ
ગણીશકાય એમ પળ છે.

૨૧ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

શારીરાણાં વિકારાણામેષ વર્ગશ્ચતુર્વિધઃ ।
ચયે કોપે શમે ચૈવ હેતુરુક્તશ્ચિકિત્સકૈઃ ॥
આગન્તવશ્ચ યે રોગાસ્તે દ્વિધા નિપતન્તિ હિ ।
મનસ્યન્યે શરીરેડન્યે તેષાં તુ દ્વિવિધા ક્રિયા ॥
શરીરપતિતાનાંતુ શારીરવદુપક્રમઃ ।
માનસાનાંતુ શબ્દાદિરિષ્ટો વર્ગઃ સુખાવહઃ ॥

૧ પોતપોતાના સ્થાનોમાંજ દોષોની જૈ વૃદ્ધિ થાય
તે સંચય કહેવાય છે.

૨ દોષોની સ્થાનમાંથી જે અયોગ્ય માર્ગે ગતિ થાય
તે પ્રકોપ કહેવાય છે. પ્રકોપ શબ્દથી પ્રકોપ, પ્રસર,
સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદ એ સર્વંતું ગ્રહણ કરવું.
પ્રસર આદિનાં લક્ષણો આ સ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં
કહેવામાં આવશે.

૩ શાંત થવું. જેમ કે ગ્રીષ્મઋતુમાં તથા મધ્યા-
હ્નકાલમાં કફજ્વર સ્વાભાવિક રીતેજ શાંત થઈ જાય છે.

૪ અમુક ઔષધને તડકામાં સુકાવવું તથા અમુક
ઔષધને રાતે અગાશીમાં મૂકી રાખવું એમ કહેવામાં

ઔષધિઓનો સામાન્ય ઉપયોગ.

સામાન્ય ચિકિત્સા.

૨૧ આ વિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુ-
ખથી કહ્યું છે કે “સ્થાવર, જંગમ, પૃથ્વીના વિ-
કારો અને કાલના વિશેષો એઓ શરીર દોષોના
તથા વ્યાધિઓના સંચયમાં, પ્રકોપમાં, પ્રશમમાં
અને ટાલવામાં કારણોરૂપ તથા સાધનોરૂપ થા-
ય છે એમ વૈદ્યોએ કહ્યું છે. જે આગંતુરોગો છે
તેઓ બે પ્રકારથી આવીપડે છે. કેટલાએક આ-
ગંતુરોગો શરીરમાં આવીપડે છે અને કેટલાએક
આગંતુરોગો મનમાં આવીપડે છે.” એઓની ચિ-
કિત્સા બે પ્રકારથી થાય છે. જે આગંતુરોગો શરી-
રમાં આવીપડ્યા હોય તેઓની ચિકિત્સા શારીરો-
ગોની ચિકિત્સાની પેઠેજ કરવી અને જે આગંતુ-
રોગો મનમાં આવીપડ્યા હોય તેઓની ચિકિત્સા
શબ્દસ્પર્શાદિક પ્રિય વિષયો આપવાથી તથા ધીરજ
આપવા વગેરેથી કરવી. આ પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવાથી રોગીઓને સુખ થાય છે.

૨૨ एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल
इति च चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् ॥ तत्र
पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्त-
स्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांसशिरास्नायु-
प्रभृद्वयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणित-
सन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व एव व्याधयो
व्याख्याताः । औषधिग्रहणाद्रव्यगुणरसवीर्य-

આવશે તે ઉપરથી કાલના ભેદો પણ ચિકિત્સામાં ઉપ-
યોગી છે એમ જણાશે.

૫ અભિઘાતથી યતા વ્રણાદિક આગંતુ રોગો શરીરમાં
આવીપડે છે અને અપ્રિયશ્રવણાદિકથી યતા શોકા-
દિક આગંતુ રોગો મનમાં આવીપડે છે.

૬ જો કે આ અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં અભિ-
ઘાતજન્ય રોગોને આગંતુ કહેલા છે અને શોકાદિક
રોગોને માનસ કહેલા છે તો પણ વ્રણાદિક રોગોની પેઠે
શોકાદિક રોગોનો પણ બાહ્યારનાં નિમિત્તોથી આવવાનો
સ્વભાવ છે તેથી તેઓને ધન્વંતરિએ અહીં આગંતુ પણ
કહેલા છે.

વિપાકપ્રભાવાણામાદ્રેશઃ । ક્રિયાગ્રહણાચ્છે-
દ્યાદીનિ સ્નેહાદીનિ ચ કર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ।
કાલગ્રહણાત્સર્વક્રિયાકાલાનામાદ્રેશઃ ॥

भवति चात्र ।

बीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्तितं ।
सर्विंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति ॥

કહેવાળા વિષયોનો ઉપસંહાર.

(૯ વિષયો આયુર્વેદના બીજરૂપ છે)

૨૨ આ રીતે ક્રિયાઓના આશ્રયરૂપ પુરુષનું નિરૂપણ કર્યું અને તે પછી વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાઠ એ ચાર વિષયનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પછી કહેવાનો સઘળો ગ્રંથ આ અધ્યાયમાં કહેલા પુરુષ, વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાઠ એ પાંચ પદાર્થોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે એમ સમજવું. જેથી પુરુષની (મનુષ્યશરીરની) ઉત્પત્તિ થાય છે એવા શુક્રશોણિતાદિકરૂપ પાંચભૌતિક પદાર્થોના સમૂહનું, પુરુષના અંગ ઉપાંગાદિકનું અને ત્વચા, માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ વગેરેનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું પુરુષનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. વાત, પિત્ત, કફ, રુધિર અને સન્નિપાત એઓની વિષમતાથી થનારા તથા આગંતુકાદિક સર્વે રોગોનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું વ્યાધિનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. છેદન ભેદનાદિક તથા સ્નેહનાદિક કર્મોનું જે સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું ક્રિયાનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. નોખ-નોંખી ઔષધિઓનું અને તેઓના નોખનોંખા ગુણ, રસ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવ એઓનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું ઔષધનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. તે તે ક્રિયાઓ કરવાના તે તે સગયોનું જે સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું કાઠનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વ-મુખથી કહ્યું છે કે આ સઘળા ચિકિત્સિતનું બીજ સંક્ષેપથી કેહેવાયાં આવ્યું. (આ પેહેલા અધ્યાયમાં પુરુષ, વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાઠ એઓ-વિષે જે કાંઈ કહ્યું તે સઘળા આયુર્વેદના બીજરૂપ છે.) હવે પછી જે એકસો ઓગણીશ અધ્યાયો કહેવામાં આવશે તેઓ ઉપર કહેલા સંક્ષિપ્ત બીજના વ્યાખ્યાનરૂપ થશે.

૨૩ તદ્વ સર્વિંશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થા-
નેષુ । તત્ર સૂત્રસ્થાનનિદાનશારીરચિકિત્સિ-
તકલ્પેષ્વર્થવશાત્સંવિભજ્યોત્તરે તન્ને શોપાન-
ર્થાન્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

भवति चात्र ॥

स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं

पठेद्भि यः काशिपतिप्रकाशितम् ।

स पुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपै-

रसुक्षये शक्रसलोकतां व्रजेत्

એકસો વીંશ અધ્યાયોની પાંચ વિભાગોમાં
વેહેચળ, ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ અને
ફલસ્તુાંત.

૨૩ એ એકસો વીંશ અધ્યાયોને સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સિતસ્થાન અને કલ્પસ્થાન એ નામના પાંચ વિભાગોમાં અર્થની સંગતિ પ્રમાણે વેહેંચીને પછી ઉત્તરતંત્રમાં પરિશિષ્ટ વિષયોનું વ્યાખ્યાન આપીશું.

આ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાના ફલવિષે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખના શ્લોકથી કહ્યું છે કે “ બ્રહ્માએ કહેલું આ પ્રાચીન આયુર્વેદ નામનું શાસ્ત્ર કે જે કાશિપતિએ (મેં) પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તેનો જે પુરુષ અભ્યાસ કરશે તે પુરુષ પૃથ્વીમાં ચિકિત્સાસંબંધી ઉત્તમ કર્મો કરવાથી પુણ્યવાન્ થશે, રાજાઓ તરફથી સન્માન પામશે અને મરણ પામ્યા પછી ઇંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થશે.”

૧ મૂળમાં એકસો વીંશ અધ્યાય વ્યાખ્યાનરૂપ કહ્યા છે તે આ પેહેલા અધ્યાયને સાથે ગણીને કહ્યા છે.

અધ્યાય ૨ જન.

૧ અથાતઃ શિષ્યોપનયનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શિષ્યોપનય-
નીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે ક-
રીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિય સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાનામન્યતમમન્વયવયઃ-
શીલશૌર્યશૌચાચારવિનયશક્તિબલમેધાધૃતિ-
સ્મૃતિમતિપ્રતિપત્તિયુક્તં તનુજિહ્વૈષ્ઠદન્તાગ્રમૃ-
જુવક્ત્રાક્ષિનાસં પ્રસન્નચિત્તવાક્ચેષ્ટં ક્લેશ-
સહં ચ ભિષક્ શિષ્યમુપનયેત્ । અતો વિપરી-
ત્ગુણં નોપનયેત્ ॥

કેવા શિષ્યને આયુર્વેદની દીક્ષા દેવી

અને કેવાને ન દેવી.

૨ શિષ્ય થવા આવેલો જે પુરુષ બ્રાહ્મણ ક્ષ-
ત્રિય કે વૈશ્ય જાતિનો હોય, કુલીન હોય, યોગ્ય
અવસ્થાવાળો હોય, સુશીલ હોય, દરેક કાર્યમાં
ગમરાય નહિ એવો હોય, પવિત્ર હોય, સારી પદ્ધ-
તિવાળો હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, ઉત્સાહવાળો હોય,
ક્રિયાઓ કરવાની શારીરશક્તિવાળો હોય, ગ્રંથનું
ધારણકરવાના સામર્થ્યવાળો હોય, ધીરજવાળો હોય,
અનુભવેલી વાબતને ભૂલી ન જાય એવો હોય, ન
આવેલી વાબતને પણ કલ્પી શકે એવો હોય, અર્થનો
નિશ્ચય કરી લેવાની ચાતુરીવાળો હોય, પાતળી
જીભવાળો હોય, પાતળા હોઠવાળો હોય, દાંતની
ફીણી અળીઓવાળો હોય, સરલ મુખવાળો હોય,
સરલ નેત્રોવાળો હોય, સરલ નાસિકાવાળો હોય,
પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોય, પ્રસન્ન વાણીવાળો હોય, પ્ર-
સન્ન ચેષ્ટાઓવાળો હોય અને દુઃખોનું સહન કરી

૧ શિષ્યને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવાના વિધિ-
વિષયનો.

૨ 'જેના કુલમાં આયુર્વેદ ભગવાની પરંપરા ચાલી
આવતી હોય, એવો' એ અર્થ પણ લઈ શકાય છે.

શકે એવો હોય તેને વૈદ્યે આયુર્વેદની દીક્ષા આ-
પવી. જે પુરુષ ઉપર કહેલા ગુણોથી વિપરીત ગુ-
ણોવાળો હોય તેને દીક્ષા નહિ દેવી.

૩ ઉપનયનીયસ્તુ બ્રાહ્મણઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિ-
કરણમુહૂર્તનક્ષત્રેષુ પ્રશસ્તાયાં દિશિ શુચૌ
સમે દેશે ચતુર્હસ્તં ચતુરસ્રં સ્થળિલમુપલિ-
પ્ય ગોમયેન દર્ભેઃ સંસ્તીર્ય પુષ્પૈર્લાંજભક્તૈરત્તૈશ્ચ
દેવતાઃ પૂજયિત્વા વિપ્રાન્ ભિષજશ્ચ તત્રોલ્હિ-
ર્યાભ્યુશ્ચ ચ દક્ષિણતો બ્રહ્માણં સ્થાપયિત્વાગ્નિ-
મુપસમાધાય ચ દિરપલાશદેવદારુચિલ્વાનાં
સમિદ્ધિશ્ચતુર્ણાં વા ક્ષીરવૃક્ષાણાં ન્યગ્રોધોદુમ્બ-
રાશ્વત્થમધૂકાનાં વધિમધુઘૃતાક્તામિર્દાવીર્વાહૈ-
મિકેન વિધિના સ્ત્રુવેનાજ્યાહુતીર્જુહુયાત્ । સપ્ર-
ણવાભિર્મહાવ્યાહૃતિભિસ્તતઃ પ્રતિદૈવતમૃર્ષીશ્ચ
સ્વાહાકારં ચ કુર્યાત્ શિષ્યમપિ કારયેત્ ॥

દીક્ષા આપવાનો વિધિ.

૩ દીક્ષા આપનારા બ્રાહ્મણે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં
કલ્યાપ્રમાણે તિથિ, કરણ તથા નક્ષત્ર એઓની
શુભતા જોઈ તે દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં, પૂર્વ અથવા
ઉત્તર દિશામાં પવિત્ર તથા સપાટ પ્રદેશમાં ચાર
હાથનું ચોરસ સ્થંડિલ બનાવી, તેને ગાયના છા-
નથી લીપી આસપાસ દર્ભો વીંછાવી, પુષ્પોથી
શાંઝની ધાળીઓથી તથા રત્નોથી દેવતાઓનું,
બ્રાહ્મણોનું તથા વૈદ્યોનું પૂજન કરી, સ્થંડિલ ઉપર
દર્ભવતે લીંટી કરવાથી જરા માટી ઉલેડી, દ-
ર્ભથી સ્થંડિલ ઉપર જરા પાણી છાંટી, દક્ષિણમાં
બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, સ્થંડિલમાં અગ્નિ પધરાવી,
દાર્વાહોમમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે દહીં, મધ
તથા ઘી એઓથી ચરડેલી ચેર, ચાચરો, દેવદાર
તથા વ્રીલી એ ચાર વૃક્ષોની અથવા વડ, ડંબરો, પીપ-
લો અને મહુડો એ ચાર ઊંચાવાળાં વૃક્ષોની સમિધોનો

૩ શિષ્યને દીક્ષા આપવાનો મુખ્ય અધિકાર બ્રા-
હ્મણને જ છે તેથી અહીં બ્રાહ્મણશબ્દ આપ્યો છે.

૪ દાર્વાહોમની પદ્ધતિ સામવેદી અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મ-
ણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (હજન.)

હોમ કરી ઑંભૂઃસ્વાહા ઑંભુવઃસ્વાહા ઑં-
સ્વઃસ્વાહા ઑંભૂર્ભુવઃસ્વઃસ્વાહા એ રીતે મહા-
વ્યાહતિઓ બોલી સરવાવતે ધીની આહુતિઓ હો-
મવી. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર તથા ઇંદ્ર
એ પ્રત્યેક દેવતાઓને માટે અને ધન્વંતરિ, भरद्वाज
તથા આત્રેય ઇત્યાદિ ઋષિઓને માટે બ્રહ્મણેસ્વા-
હા ઇત્યાદિ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને ધીની આહુ-
તિઓ હોમવી તથા શિષ્યની પાસે પણ મંત્રોનું ઉ-
ચ્ચારણ કરાવીને ધીની આહુતિઓ હોમાવવી.

૪ બ્રાહ્મણસ્ત્રયાણાં વર્ણાનામુપનયનં કર્તુ-
મર્હતિ રાજન્યો દ્વયસ્ય વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ ॥

દીક્ષા આપવાનો કોને અધિકાર છે.

૪ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રિયને અને વૈશ્યને
દીક્ષા આપી શકે છે. ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને અને વૈ-
શ્યને દીક્ષા આપી શકે છે અને વૈશ્ય વૈશ્યનેજ
દીક્ષા આપી શકે છે.

૫ શૂદ્રમપિ કુલગુણસમ્પન્નં મન્ત્રવર્જમુપ-
નીતમધ્યાપયેદિત્યેકે ॥

શૂદ્રથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય.

૫ શૂદ્ર પણ જો કુલીન હોય અને સદ્ગુણોથી
સંપન્ન હોય તો વેદમંત્રોના ઉચ્ચારણવગરની દીક્ષા
આપીને આયુર્વેદ મનાવવો એમ કેટલાએક આત્મા-
ર્યો કહે છે.

૬ તતોઽગ્નિ મિત્રિઃ પરિણીયાગ્નિસાક્ષિકં શિષ્યં
બ્રૂયાત્ । કામક્રોધલોભમોહમાનાહંકારેર્પ્યાપા-
રુપ્યપૈશુન્યાનૃતાલસ્યાયશસ્યાનિ હિત્વા નીચન-
ચરોમ્ણા શુચિના કાષાયવાસસા સત્યવ્રતબ્રહ્મ-
ચર્યાભિવાદનતત્પરેણાઽવશ્યં ભવિતવ્યં મદ-
નુમતસ્થાનગમનશયનાસનભોજનાધ્યયનપરેણ
ભૂત્વા મત્પ્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યમતોઽન્યથા તે
વર્તમાનસ્યાધર્મો ભવત્યફલા ચ વિદ્યા ન ચ
પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ । અહં વા ત્વયિ સમ્યગ્વર્ત-
માને યદ્યન્યથાદર્શી સ્યામેનોભાગ્ ભવેયમફલ-

વિદ્યશ્ચ । દ્વિજગુરુદરિદ્રમિત્રપ્રવ્રજિતોપનતસા-
ધ્વનાથાભ્યુપગતાનાં ચાત્મબાન્ધવાનામિવ સ્વ-
મેષજૈઃ પ્રતિકર્તવ્યમેવં સાધુ ભવતિ ॥ વ્યાધ-
શાકુનિકપતિતપાપકારિણાં ન ચ પ્રતિક-
ર્તવ્યમેવં વિદ્યા પ્રકાશતે મિત્રયશોધર્માર્થકા-
માંશ્ચ પ્રાપ્નોતિ ॥

શિષ્યને કરવાની ભલામણ તથા શિષ્યની

૬ પછી અગ્નિને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા ફરી અ-
ગ્નિને, સાક્ષી રાક્ષીને શિષ્યને કહેવું કે “તારે અ-
ભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ,
માન, અહંકાર, ईर्ष्या, કટોરવચન, ચાડી, મિ-
થ્યાભાવણ, આલસ્ય અને જેઓથી અપકીર્તિ થાય
એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ, એઓને છોડી દેવાં. ન્રમ્વ
તથા વાલો નીચાં રાક્ષવાં. પવિત્ર રહેવું. કાષાય
વસ્ત્રો પહેરવાં. અવશ્ય કરી સત્ય વ્રતમાં, બ્રહ્મચ-
ર્યમાં તથા માન્ય જનોને અભિવાદન (પ્રણામ) કર-
વામાં તત્પર રહેવું. મારી આજ્ઞાપ્રમાણેજ સ્થિતિ,
ગમન, શયન, આસન, ભોજન તથા અધ્યયન એ
ક્રિયાઓમાં સાવધાન રહેવું અને મને પ્રસન્ન કર-
નારાં તથા જેઓથી મારું હિત થાય એવાં કૃત્યોમાં
તત્પર રહેવું. જો તું આ નિયમોથી ઉલટી રીતે
વર્તેશે તો તને અધર્મ થશે અને તારી વિદ્યા અફ-
લ થશે તથા તેમ થવાથી ક્યાંય પણ પ્રકાશ નહીં
પામે. તેમજ હું પણ, તું સારી રીતે ચાલતાં છતાં તારા
ઉપરના મારા ધર્મથી ઉલટી રીતે વર્તું તો મને
પણ પાપ લાગે તથા મારી વિદ્યા પણ અફલ થાય.
આયુર્વેદનો અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી તારે બ્રાહ્મણ,
ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, તપસ્વી, પાસે રહેનારા સ્નેહીજન,
સત્પુરુષ, અનાથ અને દૂરથી આવેલા એઓને પો-
તાના બાંધવો જેવા સમજીને તેઓના રોગોની
ચિકિત્સા તારાજ ધમથી તૈયાર કરેલાં ઔષધો-
થી કરવી. આમ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે. પશુ-

૧ ધર્મશાસ્ત્રપ્રમાણે ક્ષત્રિયથી અને વૈશ્યથી કોઈને
દીક્ષા આપી શકાય નહિ માટે મૂલમાં રાજન્યો દ્વયસ્ય,

વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ એટલો પાઠ પ્રાચીન નથી અને
તેથી ત્યાજ્ય છે એમ નિબંધકારોનો સિદ્ધાંત છે. (હજન.)

ઓની હિંસા કરનારા, પક્ષીઓની હિંસા કરનારા, પતિત અને ચોરી તથા વ્યભિચાર વગેરે પાપકર્મ કરનારા એઓના રોગોની ચિકિત્સા કરવીજ નહીં. આમ કરવાથી વિદ્યા પ્રકાશે છે અને મિત્ર, મિત્ર, ધર્મ, ધન તથા કામસુખ એઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

૭ ભવતશ્ચાત્ર ॥

કૃષ્ણેઽષ્ટમી તન્નિધનેઽહની દ્વે
કૃષ્ણેતરેઽપ્યેવ મહર્દ્ધિસન્ધ્યમ્ ।
અકાલવિદ્યુત્સ્તનયિભુધોષે
સ્વતન્ત્રરાષ્ટ્રક્ષિતિપવ્યથાસુ ॥
શ્મશાનયાનાદ્યતનાહવેષુ
મહોત્સવૌત્પાતિકદર્શનેષુ ।
નાધ્યેયમન્યેષુ ચ યેષુ વિપ્રા
નાધીયતે નાશુચિના ચ નિત્યમ્ ।

આયુર્વેદના અનધ્યાયો.

૭ આવિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુલ્કથી કહ્યું છે કે “કૃષ્ણપક્ષ ની અષ્ટમી ચતુર્દશી તથા અમાવાસ્યા અને શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમા અષ્ટમી ચતુર્દશી તથા પુર્ણિમા એઓમાં અધ્યયન કરવું નહીં. દિવસમાં સાયંસંધ્યાના કે પ્રાતઃસંધ્યાના સમયમાં અધ્યયન કરવું નહીં, ઋતુવગરની વીજળી કે ઋતુવગરની ગર્જના થાય ત્યારે પણ અધ્યયન નહીં કરવું. પોતાનાં માર્ગસોને, પોતાના દેશને કે પોતાના રાજાને પીડા હોય ત્યારે પણ અધ્યયન નહીં કરવું. શ્મશાનમાં, વાહન ઉપર બેઠા હોય ત્યારે, વધસ્થાનમાં, સંગ્રામમાં, મહોત્સવમાં અને જ્યારે ઉત્પાત જોવામાં આવે ત્યારે પણ અધ્યયન કરવું નહીં. જે પ્રતિપદા આદિ તિથિઓમાં કે સમયોમાં બ્રાહ્મણો વેદાદિકનું અધ્યયન કરતા નથી તે તિથિઓમાં તથા તે સમયોમાં પણ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવું નહીં તથા અપવિત્ર સ્થિતિમાં પણ કદી અધ્યયન કરવું નહીં.”

અધ્યાય ૩ જો.

૧ અથાતોઽધ્યયનસંપ્રદાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ અધ્યાયોના (પાઠોના) વિભાગ પાઠ્યાવિના શિષ્યોને અધ્યયન આપી શકાવું નથી માટે પાઠોના વિ-

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અધ્યયનસંપ્રદાનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુત-કહેલું છે.

૨ પ્રાગભિહિતં સર્વિશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થાનેષુ । તત્ર સૂત્રસ્થાનમધ્યાયાઃ ષટ્ચત્વારિંશત્ । ષોડશ નિદાનાનિ । દશ શારીરાણિ । ચત્વારિંશદ્ચિકિત્સિતાનિ । અષ્ટૌ કલ્પાઃ । તદુત્તરં ષટ્ષષ્ટિઃ ॥

પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તરતંત્રના

અધ્યાયોની સંખ્યા.

૨ પેહેલા અધ્યાયમાં કહી આવ્યા છીએ કે એકસો વીસ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં વેહેચળ કરી છે. એ વેહેચળ આપ્રમાણે છે. સૂત્રસ્થાન છે-તાલીસ અધ્યાયનું છે, નિદાનસ્થાન સોઠ અધ્યાયનું છે, શારીરસ્થાન દશ અધ્યાયનું છે, ચિકિત્સિતસ્થાન ચાલીસ અધ્યાયનું છે અને કલ્પસ્થાન આઠ અધ્યાયનું છે. (૧૨૦) પછી ઉત્તરતંત્ર છાસઠ અધ્યાયનું છે.

૩ વેદોત્પત્તિઃ શિષ્યનયસ્તથાધ્યયનદાનિકઃ । પ્રભાષણાગ્રહરણાવૃત્તુચર્યાથ યાન્ત્રિકઃ

શસ્ત્રાવચારણં યોગ્યા વિશિષ્ટા ક્ષારકલ્પનમ્
અગ્નિકર્મજલૌકાખ્યાવધ્યાયૌ રક્તવર્ણનમ્ ॥

દોષધાતુમલાદ્યાનાં વિજ્ઞાનાધ્યાય એવ ચ ।

કર્ણવ્યધામપક્ષેષાવાલેપો વ્રણયુપાસનમ્ ॥

હિતાહિતો વ્રણપ્રશ્નો વ્રણાસ્રાવશ્ચ યઃ પૃથક્ ।

કૃત્યાકૃત્યવિધિર્વ્યાધિસમુદેશીય એવ ચ ॥

વિનિશ્ચયઃ શસ્ત્રવિધૌ પ્રણયઃ કૃત્તિકાન્તિકસ્તથા ।

શલ્યોદ્ઘૃતિર્વ્રણજ્ઞાનં દૂતસ્વપ્રતિદર્શનમ્ ॥

પંચેન્દ્રિયં તથા છાયા સ્વભાવાદ્વૈકૃતં તથા ।

વારણો યુક્તસેનીય આતુરક્રાન્તિમિશ્રકૌ ॥

ભૂમિભાગો દ્રવ્યગણઃ સંશુદ્ધૌ શમને ચ યઃ ।

માગો વિપેનો અધ્યાય.

દ્રવ્યાદીનાં ચ વિજ્ઞાનં વિશેષો દ્રવ્યગોઽપરઃ
 રસજ્ઞાનં વમનાર્થમધ્યાયો રેચનાય ચ ।
 દ્રવદ્રવ્યવિધિસ્તદ્વદ્વપાનવિધિસ્તથા ॥
 સૂચનાત્સૂત્રણાચ્ચૈવ સન્ધાનાદ્યાર્થસન્તતેઃ ।
 ષટ્ચત્વારિંશદધ્યાયં સૂત્રસ્થાનં પ્રચક્ષતે ..

સૂત્રસ્થાનના છેંતાલીસ અધ્યાયોનાં નામો
 તથા 'સૂત્રસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

૩ વેદોત્પત્તિ, શિષ્યોપનયનીય, અધ્યયનસંપ્ર-
 દાનીય, પ્રભાષણીય, અગ્રોપહરણીય, ઋતુચર્યા, યંત્ર-
 વિધિ, શસ્ત્રાવચારણીય, યોગ્યાસૂત્રીય, વિશિ-
 યાનુપ્રવેશનીય, ક્ષારપાકવિધિ, અગ્નિકર્મવિધિ,
 જલૌકાવચારણીય, શોણિતવર્ણનીય, દોષધાતુમલ-
 ક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય, કર્ણવ્યધબંધવિધિ, આમપૈક્ષેપ-
 ãીય, ત્રણાલેપનબંધવિધિ, ત્રણિતોપાસનીય, હિ-
 તાહિતીય, ત્રણપ્રશ્ન, ત્રણાસ્રાવવિજ્ઞાનીય, કૃત્યા-
 કૃત્યવિધિ, વ્યાધિસમુદેશીય, અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય,
 પ્રણેષશલ્યવિજ્ઞાનીય, શલ્યાપનયનીય, વિપરીતાવિ-
 પરીતત્રણવિજ્ઞાનીય, વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્ન-
 નિર્દર્શનીય, પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ, છાયાવિપ્રતિપત્તિ,
 સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ, અવારણીય, યુક્તસેનીય, આતુ-
 રોપક્રમણીય, મિશ્રક, ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, દ્ર-
 વ્યસંગ્રહણીય, સંશોધનસંશમનીય, દ્રવ્યરસગુણત્રીર્ય-
 વિપાકવિજ્ઞાનીય, દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય, રસવિશેષ-
 વિજ્ઞાનીય, વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય, વિરેચનદ્રવ્ય-
 વિકલ્પવિજ્ઞાનીય, દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય અને અન્નપાન-
 વિધિ એ નામના છેંતાલીસ અધ્યાયોથી સૂત્રસ્થાન
 ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનમાં આયુર્વેદસંબંધી સઘલી વાવતોનો
 સંક્ષેપથી પ્રકાશ કન્યો છે, તે તે વાવતોને સહુસ-
 હુનાં યોગ્ય સ્થલોમાં નિવેશિત કરી છે, અને છુટા
 છુટા વિષયોને સાંધી દીધા છે તેથી આ સ્થાન
 સૂત્રસ્થાન કહેવાય છે.

૪ વાતવ્યાધિકમર્શોસિ સાશ્મરિશ્ચ ભગન્દરઃ ।

કુષ્ઠમેહોદરા મૂઢવિદ્રઘ્યઃ પરિસર્પણમ્ ॥

ગ્રન્થિવૃદ્ધી મગ્નશૂકશુદ્રાશ્ચ મુખરોગિકમ્ ।
 હેનુલક્ષણનિર્દેશાન્નિદાનાનીતિ ષોડશ ॥

નિદાનસ્થાનના સોઠ અધ્યાયોનાં નામો
 તથા 'નિદાનસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

૪ વાતવ્યાધિનિદાન, અર્શોનિદાન, અશ્મરી-
 નિદાન, મગંદરનિદાન, કુષ્ઠનિદાન, પ્રમેહનિદા-
 ન, ઉદરવ્યાધિનિદાન, મૂઢગર્ભનિદાન, વિદ્રધિ-
 નિદાન, વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાન, ગ્રંથ્યપચ્યર્બુદ-
 ગલગંડનિદાન, વૃદ્ધચુપદંશશ્લીપદનિદાન, શુદ્રરોગ-
 નિદાન, શૂકદોષનિદાન, મગ્નનિદાન અને મુખરો-
 ગનિદાન એ નામના સોઠ અધ્યાયોથી નિદાનસ્થા-
 ન ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનમાં તે તે રોગોની ઉત્પત્તિનાં કારણો
 અને તે તે રોગોનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે તેથી આ
 નિદાનસ્થાન કહેવાય છે.

૫ ભૂતચિન્તા રજઃશુદ્ધિર્ગર્ભાવક્રાન્તિરેવ ચ ।
 વ્યાકરણં ચ ગર્ભસ્ય શરીરસ્ય ચ યત્ સ્મૃતમ્ ॥
 પ્રત્યેકં મર્મનિર્દેશઃ શિરાવર્ણનમેવ ચ ।
 શિરાવ્યધો ધમનીનાં ગર્ભિણ્યાવ્યાકૃતિસ્તથા ॥
 નિર્દિષ્ટાનિ દશૈતાનિ શારીરાણિ મહર્ષિણા ।
 વિજ્ઞાનાર્થં શરીરસ્ય ભિષજાં યોગિનામપિ ॥

શારીરસ્થાનના દશ અધ્યાયોનાં નામો તથા
 'શારીરસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

૬ સર્વભૂતચિંતાશારીર, શુક્રશોણિતશુદ્ધિશા-
 રીર, ગર્ભાવક્રાંતિશારીર, ગર્ભવ્યાકરણશારીર, શ-
 રીરસંખ્યાવ્યાકરણશારીર, પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશશારીર,
 શિરાવર્ણનશારીર, શિરાવ્યધવિધિશારીર, ધમની-
 વ્યાકરણશારીર અને ગર્ભિણીવ્યાકરણશારીર . એ
 નામના દશ અધ્યાયોથી ભગવાન્ ધન્વંતરિએ શા-
 રીરસ્થાન ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનથી વૈદ્યોને અને યોગિયોને શરીરની
 અંદરની રચનાઓનું જ્ઞાન થાય છે માટે આ સ્થાન
 શારીરસ્થાન કહેવાય છે.

૬ દ્વિવ્રણીયો વ્રણઃ સઘો ભગ્નાનાં વાતરોગિકમ્ ।
 મહાવાતિકમર્શોસિ સાશ્મરિશ્ચ ભગન્દરઃ ॥ .
 કુષ્ઠાનાં મહતાં ચાપિ મૈહિકં પૈડિકં તથા ।
 મધુમેહચિકિત્સા ચ તથા ચોદરિણામપિ ॥..
 મૂઢગર્ભચિકિત્સા ચ વિદ્રધીનાં વિસર્પિણામ્ ।
 ગ્રન્થિવૃદ્ધ્યુપદંશાનાં તથા ચ ક્ષુદ્રરોગિકમ્ ॥
 શૂકદોષચિકિત્સા ચ તથા ચ મુખરોગિણામ્ ।
 શોફસ્યાનાગતાનાં ચ નિષેધો મિશ્રકં તથા ॥
 વાજીકરં ચ યત્ક્ષીણે સર્વાબાધશમોપિ ચ ।
 મેધાયુષ્કરણં ચાપિ સ્વભાવવ્યાધિવારણમ્ ॥
 નિવૃત્તસન્તાપકરં કીર્તિતં ચ રસાયનમ્ ।
 સ્નેહોપયૌગિકઃ સ્વેદો વમને સવિરેચને ॥
 તયોર્વ્યાપચ્ચિકિત્સા ચ નેત્રવસ્તિવિભાગિકઃ ।
 નેત્રવસ્તિવિપત્સિદ્ધિસ્તથાચોત્તરવસ્તિકઃ ॥
 નિરૂહક્રમસંજ્ઞશ્ચ તથૈવાતુરસંજ્ઞકઃ ।
 ધૂમનસ્યવિધિશ્ચાઘ્યાશ્ચત્વારિંશદિતિ સ્મૃતાઃ ॥
 પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રશમનં ચિકિત્સા શાન્તિકર્મ ચ ।
 પર્યાયાસ્તસ્ય નિર્દિષ્ટાશ્ચિકિત્સાસ્થાનમુચ્યતે ॥

ચિકિત્સાસ્થાનના ચાલીસ અધ્યાયોનાં

નામો તથા 'ચિકિત્સાસ્થાન'

એ શબ્દનો અર્થ.

૬ દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત, સઘોવ્રણચિકિત્સિત, ભગ્નચિકિત્સિત, વાતવ્યાધિચિકિત્સિત, મહાવાત-
 વ્યાધિચિકિત્સિત, અર્શોચિકિત્સિત, અશ્મરીચિકિ-
 ત્સિત, ભગ્દરચિકિત્સિત, કુષ્ઠચિકિત્સિત, મહા-
 કુષ્ઠચિકિત્સિત, પ્રમેહચિકિત્સિત, પ્રમેહપિડિકા-
 ચિકિત્સિત, મધુમેહચિકિત્સિત, ઉદરચિકિત્સિત,
 મૂઢગર્ભચિકિત્સિત, વિદ્રધિચિકિત્સિત, વિસર્પ-
 નાડીસ્તનરોગચિકિત્સિત, ગ્રંથ્યપચ્યર્બુદગલગંડચિ-
 કિત્સિત, વૃદ્ધ્યુપદંશશ્લીપદચિકિત્સિત, ક્ષુદ્રરોગ-
 ચિકિત્સિત, શૂકરોગચિકિત્સિત, મુખરોગચિકિ-
 ત્સિત, શોફચિકિત્સિત, અનાગતાબાધપ્રતિષેધ-
 નીય, મિશ્રકચિકિત્સિત, ક્ષીણબલીયવાજીકરણ-

૧ કાયચિકિત્સાતંત્રનો મોટો ભાગ, રસાયનતંત્ર
 અને વાજીકરણતંત્ર એઓ આમાં આવીજાય છે.

ચિકિત્સિત, સર્વોપચાતશમનીગ્નરસાયન, મેધાયુષ્કા-
 મીયરસાયન, સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિષેધનીયરસાયન, નિ-
 વૃત્તસંતાપીયરસાયન, સ્નેહોપયૌગિકચિકિત્સિત, સ્વે-
 દાવચારણીયચિકિત્સિત, વમનવિરેચનસાધ્યોપદ્રવ-
 ચિકિત્સિત, વમનવિરેચનવ્યાપચ્ચિકિત્સિત, નેત્રવ-
 સ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સિત, નેત્રવસ્તિવ્યાપચ્ચિ-
 કિત્સિત, અનુવાસનોત્તરવસ્તિચિકિત્સિત, નિરૂહ-
 ક્રમચિકિત્સિત, આતુરોપદ્રવચિકિત્સિત અને ધૂમ-
 નસ્યકવલગ્રહચિકિત્સિત એ નામના ઉત્તમ ચા-
 લીસ અધ્યાયોથી ચિકિત્સાસ્થાન ગોઠવેલું છે. *

પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રશમન અને શાંતિકર્મ એઓ ચિકિ-
 ત્સાના પર્યાય શબ્દો છે. અર્થાત્ રોગોના નિવારણનો
 વિધિ અથવા રોગોને શાંત કરનારા ઉપાયો અથવા
 રોગોને શાંત કરવાનાં કર્મો આ સ્થાનમાં કહેલ છે
 તેથી આ સ્થાન ચિકિત્સાસ્થાન કહેવાય છે.

૭ અગ્નસ્ય રક્ષા વિજ્ઞાનં સ્થાવરસ્યેતરસ્ય ચ ।
 સર્પદષ્ટવિપજ્ઞાનં તસ્યૈવ ચ ચિકિત્સિતમ્
 ટુંડુભેર્મૂષિકાણાં ચ કીટાનાં કલ્પ એવ ચ ।
 અષ્ટૌ કલ્પાઃ સમાખ્યાતા વિષભેષજકલ્પનાત્ ॥
 અધ્યાયાનાં શતં વિશમેવમેતદુદીરિતમ્ ।

કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયોનાં નામો
 તથા 'કલ્પસ્થાન' એ શબ્દનો અર્થ.

* ૭ અન્નપાનરક્ષાકલ્પ, સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીય, જં-
 ગમવિષવિજ્ઞાનીય, સર્પદષ્ટવિષવિજ્ઞાનીય, સર્પદષ્ટક-
 લ્પચિકિત્સિત, મૂષિકકલ્પ, ટુંડુભિસ્વનીય અને
 કીટકલ્પ એ નામના આઠ અધ્યાયો કલ્પસ્થાનમાં
 ગોઠવેલા છે.

આ સ્થાનમાં વિષનાં ઔષધોની કલ્પના આપી
 છે તેથી આ સ્થાન કલ્પસ્થાન કહેવાય છે.

આ પાંચે સ્થાનોના અધ્યાયોનો સરવાળો કરતાં
 ૧૨૦ ની સંખ્યા થાય છે.

૮ અતઃપરં સ્વનામ્નૈવ તન્નમુદ્ગરંમુચ્યતે ॥

અધિકૃત્ય કૃતં યસ્યાતન્નત્રમેતદુપદ્રવાન્ ।

૨ અગદતંત્ર કલ્પસ્થાનમાં આવીજાય છે.

ઔપદ્રવિક્ક ઇત્યપ તસ્યાધ્યત્વાન્નિરુચ્યતે ॥
 સન્ધૌ વર્ત્મનિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે સર્વત્ર દૃષ્ટિષુ ।
 સંવિજ્ઞાનાર્થમધ્યાયા ગદાનાં તુ પ્રતિ પ્રતિ ॥
 ચિકિત્સાપ્રવિભાગીયો વાતાભિપ્યન્દવારણઃ ।
 પૈત્તલ્ય શ્લેષ્મિકસ્યાપિ રૌધિરસ્ય તથૈવ ચ ॥
 લેહ્યભેદનિષેધૌ ચ છેદ્યાનાં વર્ત્મદૃષ્ટિષુ ।
 ક્રિયાકલ્પોઽભિઘાતશ્ચ કર્ણોત્થાસ્તચ્ચિકિત્સિતં
 ઘ્રાણોત્થાનાં ચ વિજ્ઞાનં તદ્વદપ્રતિષેધનમ્ ।
 પ્રતિશ્યાયનિષેધશ્ચ શિરોગદવિવેચનમ્ ।
 ચિકિત્સા તદ્વદાનાં ચ શાલાક્યં તન્નમુચ્યતે ॥
 નવગ્રહાકૃતિજ્ઞાનં સ્કન્દસ્ય ચ નિષેધનમ્ ।
 અપસ્મારશકુન્યોશ્ચ રેવત્યાશ્ચ પુનઃ પૃથક્ ॥
 પૂતનાયાસ્તથાન્ધાયા મણ્ડિકા શીતપૂતના ।
 નૈગમેષચિકિત્સા ચ ગ્રહોત્પત્તિઃ સયોનિજા ।
 કૌમારતન્નમિત્યેતચ્છારીરેષુ ચ કીર્તિતમ્ ॥
 જ્વરાતિસારશોષાણાં ગુલ્મહૃદ્રોગિણામપિ ।
 પાણ્ડુનાં રક્તપિત્તસ્ય મૂર્છાયાઃ પાનજાશ્ચ યે ॥
 તૃષ્ણાયાશ્છર્દિહિક્કાનાં નિષેધઃ શ્વાસકાસયોઃ ।
 સ્વરભેદચિકિત્સા ચ કૃમ્યુદાવર્તિનોઃ પૃથક્ ॥
 વિસૂચિકારોચકયોર્મૂત્રાઘાતવિકૃચ્છૂયોઃ ।
 ઇતિ કાયચિકિત્સાયાઃ શેષમત્ર પ્રકીર્તિતમ્ ॥
 અમાનુષનિષેધશ્ચ તથાપસ્મારિકોઽપરઃ ।
 ઉન્માદપ્રતિષેધશ્ચ ભૂતવિદ્યા નિરુચ્યતે ॥
 રસભેદાઃ સ્વસ્થવૃત્તિર્યુકત્યસ્તાન્નિકાશ્ચ યાઃ ।
 દોષભેદા ઇતિ જ્ઞેયા અધ્યાયાસ્તન્નભૂષણાઃ ॥
 શ્રેષ્ઠત્વાદુત્તરં હ્યેતન્નત્રમાહુર્મહર્ષયઃ ।
 બહુર્થસંગ્રહાચ્છ્રેષ્ઠમુત્તરં ચાપિ પશ્ચિમમ્ ॥

ઉત્તરતંત્રના છાસઠ અધ્યાયોનાં નામો,
 પેટાના વિભાગો તથા ' ઉત્તરતંત્ર '
 એ શબ્દનો અર્થ.

૮ ઉપર કહેલાં પાંચે સ્થાનોરૂપ પૂર્વતંત્ર પ-
 છીનું તંત્ર ઉત્તરતંત્ર કેહેવાય છે. આ તંત્ર કે જે
 અવશિષ્ટ ઉપદ્રવો(રોગો)રૂપ વિષયને લઈને કરેલું
 છે તેના આરંભરૂપ હોવાથી તેના પેહેલા અધ્યા-

યનું નામ ઔપદ્રવિક્ક છે. (તેપછી તો જે જે અધ્યાયમાં
 જે જે રોગનું કે વિષયનું સારી રીતે વિજ્ઞાન આ-
 પેલું છે તે તે રોગ કે વિષય ઉપરથી તે તે અધ્યા-
 યનું નામ રાખેલું છે.)

ઔપદ્રવિક્ક, સંધિગતરોગવિજ્ઞાનીય, વર્ત્મગત-
 રોગવિજ્ઞાનીય, શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીય, કૃષ્ણગત-
 રોગવિજ્ઞાનીય, સર્વગતરોગવિજ્ઞાનીય, દૃષ્ટિગતરોગ-
 વિજ્ઞાનીય, ચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, વાતા-
 ભિપ્યન્દપ્રતિષેધ, પિત્તાભિપ્યન્દપ્રતિષેધ, શ્લેષ્માભિ-
 પ્યન્દપ્રતિષેધ, રક્તાભિપ્યન્દપ્રતિષેધ, લેહ્યરોગ-
 પ્રતિષેધ, ભેદરોગપ્રતિષેધ, છેદરોગપ્રતિષેધ, પક્ષ્મ,
 કોપપ્રતિષેધ, દૃષ્ટિગતરોગપ્રતિષેધ, ક્રિયાકલ્પ-
 નયનાભિઘાતપ્રતિષેધ, કર્ણગતરોગવિજ્ઞાનીય, ક-
 ર્ણગતરોગપ્રતિષેધ, નાસાગતરોગવિજ્ઞાનીય, નાસી-
 ગતરોગપ્રતિષેધ, પ્રતિશ્યાયપ્રતિષેધ, શિરોરોગ-
 વિજ્ઞાનીય અને શિરોરોગપ્રતિષેધ એ છવીશ અ-
 ધ્યાયો શાલાક્યતંત્રરૂપ છે. (આ તંત્રને લગતા
 મુખરોગનિદાન તથા મુખરોગચિકિત્સિત આદિ
 કેટલાએક વિષયો પૂર્વતંત્રમાં પણ કહ્યા છે.)

નાગ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીય, સ્કન્દગ્રહપ્રતિષેધ, સ્કં-
 દાપસ્મારપ્રતિષેધ, શકુનીપ્રતિષેધ, રેવતીપ્રતિષેધ,
 પૂતનાપ્રતિષેધ, અંધપૂતનાપ્રતિષેધ, શીતપૂતનાપ્રતિ-
 ષેધ, મુખમંડિકાપ્રતિષેધ, નૈગમેષપ્રતિષેધ, ગ્રહો-
 ત્પત્તિ અને યોનિવ્યાપત્તિપ્રતિષેધ આ બાર અધ્યાયો
 કૌમારભૃત્યતંત્રરૂપ છે, શારીરસ્થાનમાં કૌમારભૃ-
 ત્યતંત્રના કેટલાએક વિષયો કહ્યા છે.

જ્વરપ્રતિષેધ, અતીસારપ્રતિષેધ, શોષપ્રતિષેધ,
 ગુલ્મપ્રતિષેધ, હૃદ્રોગપ્રતિષેધ, પાંડુરોગપ્રતિષેધ,
 રક્તપિત્તપ્રતિષેધ, મૂર્છાપ્રતિષેધ, પાનાત્મયપ્રતિ-
 ષેધ, તૃષ્ણાપ્રતિષેધ, છર્દિપ્રતિષેધ, હિક્કાપ્રતિષેધ,
 શ્વાસપ્રતિષેધ, કાસપ્રતિષેધ, સ્વરભેદપ્રતિષેધ,
 કૃમિરોગપ્રતિષેધ, ઉદાવર્ત્તપ્રતિષેધ, વિસૂચિકા-
 પ્રતિષેધ, અરોચકપ્રતિષેધ, મૂત્રાઘાતપ્રતિષેધ

અને મૂત્રદોષપ્રતિષેધ આ એકવીશ અધ્યાયો કાય-
ચિકિત્સાતંત્રના શેષભાગરૂપ છે.

અમાનુષપ્રતિષેધ, અપસારપ્રતિષેધ અને ઉ-
ન્માદપ્રતિષેધ એ ત્રણ અધ્યાયો ભૂતવિદ્યાતંત્રરૂપ છે.

રસભેદવિકલ્પ, સ્વસ્થવૃત્ત, તંત્રયુક્તિ અને દોષ-
ભેદવિકલ્પ આ ચાર અધ્યાયો સબળા આયુર્વેદના
શાળગારૂપ છે. કુલ અધ્યાય ૬૬.

આ તંત્ર ઘણા વિષયોના સંગ્રહવાળું હોવાને
લીધે શ્રેષ્ઠ છે અથવા પાંચે સ્થાનોથી પાછલ છે તેથી
મોટા ઋષિઓ આ તંત્રને ઉત્તરતંત્ર કેહે છે.

૯. શાલાક્યતંત્રં કૌમારં ચિકિત્સાકાઘ્નિકીચથા ।
ભૂતવિદ્યેતિ ચત્વારિ તન્ત્રે તૂત્તરસંશ્ચિતે ॥
વાજીકરં ચિકિત્સાસુ રસાયનવિધિસ્થાં ।
વિષતન્ત્રં પુનઃ કલ્પાઃ શલ્યજ્ઞાનં સમન્તતઃ ॥

આયુર્વેદના આઠ અંગાનાં આ
ગ્રંથમાં સમાવેશ.

૯ શાલાક્યતંત્ર, કૌમારમૃત્યુતંત્ર, કાયચિ-
કિત્સાતંત્ર, તથા ભૂતવિદ્યાતંત્ર એ ચાર અંગો
ઉત્તરતંત્રમાં છે, વાજીકરણતંત્ર તથા રસાયન-
તંત્ર નામનાં અંગો ચિકિત્સા સ્થાનમાં છે, ઋગદ-
તંત્ર નામનું અંગ કલ્પસ્થાનમાં છે અને શલ્યતંત્ર
નામનું અંગ તો સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.

૧૦. ઇત્યષ્ટાઙ્ગમિદં તન્ત્રમાદિદેવપ્રકાશિતમ્ ।
વિધિનાધીત્ય યુજ્ઞાના ભવન્તિ પ્રાણદા ભુવિ ॥

એતદવશ્યમધ્યેયમધીત્ય ચ કર્માપ્યવશ્યમુ-
પાસિતવ્યમુભયજ્ઞો હિ મિષગ્રાજાહોં ભવતિ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

યસ્તુ કેવલશાસ્ત્રજ્ઞઃ કર્મસ્વપરિનિષ્ઠિતઃ ।
સ મુહ્યત્યાતુરમ્પ્રાપ્ય પ્રાપ્ય ભીરુરિવાહવમ્ ॥
યસ્તુ કર્મસુ નિપ્પાતો ધાર્ષ્ટ્યોચ્છાસ્ત્રવહિષ્કૃતઃ ।
સ સત્સુ પૂજાં નાપ્નોતિ વધં ચાર્હતિ રાજતઃ ॥

ઉભાવેતાવનિપુણાવસમર્થો સ્વકર્મણિ ।

અર્ધવેદધરાવેતાવેકપક્ષાવિવ દ્વિજૌ ॥

૧ કેમ કે કાયચિકિત્સાનો કેટલોક ભાગ પૂર્વતં-
ત્રમાં કહ્યો છે.

ઓષધ્યોઽમૃતકલ્પાસ્તુ શસ્ત્રાશનિવિપોપમાઃ ।

ભવન્ત્યશ્વૈરપદ્મતાસ્તસ્માદેતૌ વિવર્જયેત્ ॥

સ્નેહાદિપ્વનભિજ્ઞો યશ્છેદાદિષુ ચ કર્મસુ ।

સ નિહન્તિ જનં લોભાત્ કુવૈદ્યો નૃપદોષતઃ ॥

યસ્તુભયજ્ઞો મતિમાન્ સ સમર્થોઽર્થસાધને ।

આહવે કર્મ નિર્વોદું દ્વિચક્રઃ સ્યન્દનો યથા ॥

આ ગ્રંથના તથા તેમાં કહેલી ક્રિયા-

ઓના અભ્યાસથી લાભ અને

વસ્ત્રેના અભ્યાસની જરૂર.

૧૦ આ પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિયે પ્રકાશિત
કરેલા આ શાસ્ત્રને વિધિપૂર્વક જાણીને જેઓ તેમાં
કરેલા પ્રયોગો કરે તેઓ પૃથ્વીમાં લોકોને જીવન-
દાન દેનારા થાય છે.

આ ગ્રંથ અવશ્ય જાણવો જોઈએ અને જાણીને
તેમાં કહેલી ક્રિયાઓનો પણ અવશ્ય અભ્યાસ ક-
રવો જોઈએ. શાસ્ત્ર અને ક્રિયા એ વસ્ત્રેના જાણનારો
વૈદ્ય રાજપૂજ્ય થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિયે
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે પુરુષ કેવલ શાસ્ત્રને
જાણતો હોય પણ ક્રિયાઓમાં નિપુણ ન હોય
(ક્રિયાઓમાં કેલવાણો ન હોય) તે પુરુષ, જેમ
વીકળ પુરુષ સંગ્રામને પ્રાપ્ત થઈને ગમરાઈ જાય
છે તેમ રોગીને પ્રાપ્ત થઈને ગમરાઈ જાય છે. જે
પુરુષ કેવલ ક્રિયાઓમાંજ કેલવાણો હોય પણ
તેટલાથીજ પોતાને કૃતાર્થ માનીલેવારૂપ ધૃષ્ટતાને
લીધે શાસ્ત્રથી વહિર્મુખ હોય તે પુરુષ (શાસ્ત્રનું
જ્ઞાન નહીં છતાં કેવલ ક્રિયાઓના અભ્યાસને લીધે
ક્રિયાઓ કરનારો પુરુષ) વિદ્વાનોમાં પ્રશંસાપાત્ર
થતો નથી. એવા પુરુષનો રાજાએ વધજ કરવો
જોઈએ. ક્રિયાઓનો અભ્યાસી નહીં છતાં કેવલ
શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળો અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસી
નહીં છતાં કેવલ ક્રિયાઓના અભ્યાસવાળો એ
વસ્ત્રે પુરુષો અશિક્ષિત અને અર્ધજ્ઞાનવાળા હોવા-

૨ કાયચિકિત્સાતંત્રનો અવશિષ્ટ ભાગ,

થી એક એક પાંચવાળાં બે પક્ષીઓની પેટે પોતાના કામમાં અશક્ત છે. ઔપધિઓ જાતે અમૃત જેવી હોય તો પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન વગરના તથા ક્રિયાભ્યાસ વગરના માણસોના હાથથી દેવામાં આવે તો તેઓ શસ્ત્રો જેવી, વજ્રપાત જેવી અને વિપ જેવી થઈ પડે છે માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન વગરના વૈદ્યનો પણ ત્યાગ કરવો અને ક્રિયાજ્ઞાન વગરના વૈદ્યનો પણ ત્યાગ કરવો. જે વૈદ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસી છતાં પણ સ્નેહનાદિક તથા હેદાદિક ક્રિયાઓમાં અજાણ્યો હોય તે કુવૈદ્ય છે અને તે કુવૈદ્ય રાજાના દોષને લીધે (અટકાયત નહીં કરવારૂપ રાજાના અપરાધને લીધે) લોભથી માનમને મારી નાખે છે. જેમ વજ્રે પહાંવાળો રથ સંગ્રામમાં પોતાનું કામ પાર પાડવાને સમર્થ થાય છે તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ક્રિયાભ્યાસ એ વજ્રે અભ્યાસોવાળો વિદ્વાન્ સાંકડના સમયમાં પણ પોતાનું કામ પાર પાડવાને સમર્થ થાય છે.

૧૧ અથ વત્સ તદેતદધ્યેયં યથા તથોપ-
રય મયા પ્રોચ્યમાનમ્ । અથ શુચયે દુતો-
ત્તરાસઙ્ગાયાવ્યાકુલાયોપસ્થિતાયાધ્યયનકાલે
શિષ્યાય યથાશક્તિ ગુરુરુપદિશેત્ પદં પાદં
શ્લોકં વા તે ચ પદપાદશ્લોકા ભૂયઃ ક્રમેણા-
નુસન્ધેયા એવમેકૈકશો ઘટયેદાત્મના ચાનુપટેત્
અદ્રુતમવિલમ્બિતમવિશક્લિતમનુનાસિકં વ્ય-
ક્તાક્ષરમપીડિતવર્ણમક્ષિભુવૌષ્ઠહસ્તૈરનભિનીતં
સુસંસ્કૃતં નાત્યુચ્ચૈર્નાતિનીચૈશ્ચ સ્વરૈઃપટેન્નચા-
ન્તરેણ કશ્ચિદ્રજેત્તયોરધીયાનયોઃ ॥

भवतश्चात्र ॥

શુચિર્ગુરુપરો દક્ષસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિવર્જિતઃ ।
પટેદેતેન વિધિના શિષ્યઃ શાસ્ત્રાન્તમામુયાત્ ॥
વાક્સૌષ્ઠવેઽર્થવિજ્ઞાને પ્રાગલ્ભ્યે કર્મનૈપુણે ।
તદભ્યાસે ચ સિદ્ધૌ ચ યતેતાધ્યયનાન્તગઃ ॥

૧ ऊर्ध्वभागनी, अधोभागनी અને वज्रे भागनी
अथवा संशोधनौषधनी, पाचनौषधनी અને संशमनौ-
षधनी व्यापत्तिओ देखाडवानेसारू शस्त्रनी, वज्रपातनी,

આ શાસ્ત્ર ભળાવવાનો તથા ભળવાનો પ્રકાર.

૧૧ પુત્ર મુશ્રુત! હવે આ શાસ્ત્ર જે પ્રકારથી
ભળાવવું તથા ભળવું જોઈએ તે પ્રકાર કહું છું તે
સાંભલો. આવશ્યક નિત્યકર્મો કરવાથી પવિત્ર
થઈએ, જેણે ઉત્તરીય વસ્ત્રનું ધારણ કર્યું હોય
એવા અને એકાગ્રચિત્તવાળા શિષ્યને સમીપમાં બે-
સાડી ગુરુએ તેની શક્તિપ્રમાણે પદનો, પાદ-
નો અથવા આજ્ઞા શ્લોકનો ઉપદેશ કરવો અને
પાછાં તે પદો, પાદો અથવા શ્લોકો ક્રમથી યાદ
રખાવવાં. આ પ્રમાણેજ એક એકની અન્વયયો-
જના કરાવવી અને પાછલથી ગુરુએ પોતે પણ સ-
ઘળું વોલી સંભળાવવું. શિષ્યે પદ વગેરેના ઉચ્ચાર-
ણમાં વધુ ઉતાવળ નહીં કરવી, વધુ ધીરજ નહીં
કરવી, ત્રાસ નહીં રાખવો, ઝમઝમન એ અનુના-
સિક અક્ષરો શિવાય બીજા અક્ષરો અનુનાસિક
(ગુંગણા) વોલવા નહીં, અક્ષરો સ્પષ્ટ સંભળાય
તેમ કરવું, અક્ષરોપર દવાળ કરવું નહીં, આંખોથી
બ્રહ્મકુટિઓથી હોઠોથી કે હાથોથી વતાવા કરવા
નહીં, સારી રીતે શુદ્ધ વોલવું અને વધુ ઉંચો સ્વર
કે વધુ નીચો સ્વર નહીં રાખવો પણ મધ્યમ સ્વર
રાખવો. જ્યારે અધ્યયન ચાલતું હોય ત્યારે ગુરુ
અને શિષ્ય એઓની વચમાં થઈને કોઈ પણ નીક-
ળે નહીં એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વ-
મુખથી કહ્યું છે કે “જે શિષ્ય પવિત્ર રહી, ગુરુભક્ત
રહી, ઉદ્યોગી રહી અને આલસ્યથી તથા અસમયની
નિદ્રાથી રહિત રહી ઉપર કહેલા પ્રકારથી અધ્યયન
કરે તે શિષ્ય શાસ્ત્રના પારને પ્રાપ્ત થાય છે, અધ્યયન
પૂરું થઈ ગયા પછી વાણીની સ્પષ્ટતામાં, અર્થના
વિજ્ઞાનમાં, દૃઢ ઉત્સાહીપણામાં, ક્રિયાઓની પૂરી

અને વિપની ઉપમાઓ આપી છે એમ કેવલાએક કહે છે.
(દહ્લન.)

કસરતમાં, ક્રિયાઓની ચાતુરીમાં, ક્રિયાઓ નજરે જોવામાં અને ધારેલી બાબતો પાર પાડવામાં યત્ન કરવો.”

અધ્યાય ૪ થો.

૧ અથાતઃ પ્રભાપણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રભાપણીય’ નામના અધ્યાયનું તેપ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જેપ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ મુશ્રુતનીપાસે કહેલું છે.

૨ અધિગતમપ્યધ્યયનમપ્રભાપિતમર્થતઃ સ્વ-
રસ્ય ચન્દનભાર-ઇવ કેવલં પરિશ્રમકરં ભવતિ ॥
‘ભવતિ ચાત્ર ॥

યથા સ્વરશ્ચન્દનભારવાહી
ભારસ્ય વેત્તા નનુ ચન્દનસ્ય ।
एवं हि शास्त्राणि बह्वन्वधीत्य
चार्थेषु मूढाः स्वरवद्ब्रह्मन्ति ॥

તસાત્સવિંશમધ્યાયશતમનુપદપાદશ્લોકા-
ર્દ્ધશ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ ॥ કસા-
ત્સૂક્ષ્મા હિ દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકદોષધાતુમ-
લાશયમર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યસ્થિગર્ભસમ્ભવદ્રવ્ય-
સમૂહવિભાગાસ્તથા પ્રણયશલ્યોદ્ધરણવ્રણચિન્તિ-
શ્રયમગ્નવિકલપાઃ સાધ્યયાપ્યપ્રત્યાખ્યેયતા ચ
વિકારાણામેવમાદયશ્ચાન્યે વિશેષાઃ સહસ્રશો યે
વિચિન્ત્યમાના વિમલવિપુલબુદ્ધેરપિ બુદ્ધિમાકુ-
લીકુર્યુઃ કિં પુનરત્પબુદ્ધેઃ ॥ તસાદવશ્યમ-
નુપદપાદશ્લોકાર્દ્ધશ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રો-
તવ્યં ચ ॥

૧ શાસ્ત્રનું અર્થસહિત અધ્યયન કરી લીધા પછી તે શાસ્ત્રનું પાછું અર્થથી વ્યાખ્યાન કરવું એ પ્રભાપણ કેહેવાય છે. પ્રભાપણને ઉદ્દેશીને કરેલો અધ્યાય તે પ્રભાપણીય.

૨ સ્વાવરાદિક ઔષધિઓ દ્રવ્યો કેહેવાય છે. મધુ-
રઆદિ છ રસો કેહેવાય છે. ગુરુઆદિ ગુણો કેહેવાય છે.
શીત તથા ઝુજ્ઞ એમ બે પ્રકારનું વીર્ય છે. આઠ પ્ર-
કારનું પણ કેહેવામાં આવશે. મધુર તથા કટુ એમ

શાસ્ત્ર ભણ્યા પછી જાતે અર્થનું વ્યાખ્યાન
કરવાવિષે તથા તેવાં વ્યાખ્યાનો
સાંભળવાવિષે.

૨ શાસ્ત્રને ગુરુના મુખથી અર્થસહિત શીખી
લીધા પછી પોતાની મેલે પણ તે શાસ્ત્રના અર્થનું
વ્યાખ્યાન કરવું. જે શાસ્ત્ર ભણાયા છતાં પણ
ઉપરપ્રમાણે અર્થથી પ્રભાપિત ન થયું હોય તે શાસ્ત્ર
જેમ ગધેડાને ચંદનનાં કાઠોનો વોજો કેવલ પરિ-
શ્રમ આપનારજ થાય છે તેમ ભળનારને પરિશ્રમ
આપનારજ થાય છે.

કહ્યું છે કે “જેમ ચંદનના કાઠોના વોજા-
ઓને ઉપાડનારા ગધેડાંઓ કેવલ ભારનેજ જાણે
છે પણ ચંદનોના ચમત્કારને જાણતા નથી તેમ
વળાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કન્યા છતાં પણ તે શા-
સ્ત્રોનું અર્થથી પ્રભાપણ નહીં કરેલું હોવાથી અર્થો-
માં મૂઢ રહેલા લોકો શાસ્ત્રોના વોજાનેજ ઉપાડે
છે પણ શાસ્ત્રોના ચમત્કારને જાણતા નથી.”

આ કારણથી પાંચે તંત્રોના અને ઉત્તરતંત્રના
દરેક પદનું, દરેક પાદનું, દરેક શ્લોકાર્દ્ધનું
અને દરેક શ્લોકનું ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાતે
વ્યાખ્યાન કરવું અને ગુરુના તથા વીજાઓના
મોહોડાથી પણ સાંભાલવું. કેમ કે દ્રવ્યો, રસો,
ગુણો, વીર્યો, વિપાકો, દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ,
મલો, આશયો, મર્મો, શિરાઓ, સ્ત્રાયુઓ, સંધિઓ,
અસ્થિઓ અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો એઓના
સમુદાયના વિભાગો, તેમજ ચામડી વગેરેમાં ગુમ
થઈ ગયેલાં શલ્યોને કાઢાડવાના ભેદો, વ્રણોના
નિશ્ચયો કરવાના ભેદો, માંગેલાંના ભેદો અને

બે પ્રકારના વિપાક છે. વાત, પિત્ત તથા કફ એ દોષો
કેહેવાય છે. રસ તથા રક્ત આદિ ધાતુઓ કેહેવાય છે.
વિષ્ટા, મૂત્ર તથા ચીપડા આદિ મલો કેહેવાય છે. આ-
શયો ૭ છે અને સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં ગર્ભાશય નામનો
આઠમો પણ આશય છે. મર્મો ૧૦૭ છે, શિરાઓ
૭૦૦ છે, સ્ત્રાયુઓ ૯૦૦ છે, સંધિઓ ૨૧૦ છે, અ-
સ્થિઓ ૩૦૦ છે.

रोगीनां साध्यपणां, ग्राप्यपणां तथा असाध्यपणां वगेरे बीजा पण केटलाएक प्रकारो एवा सूक्ष्म छे, के जेओ हजार हजारवार विचारातां छतां पण अने विचारनारो निर्मल तथा मोटी बुद्धिवाळो छतां पण तेनी बुद्धिने व्याकुल करी नाखे त्यारे अल्पबुद्धिवाळानी बुद्धिने व्याकुल करी नाखे ते-मां तो केहेवुंज शुं ? आम छे एटला माटे दर-एक पदोनुं, दरएक पादोनुं, दरएक श्लोकाद्धोनुं तथा दरएक श्लोकोनुं अर्थथी जाते व्याख्यान करवुं अने गुरुना तथा बीजाओना मोहोडाथी पण तेवुं व्याख्यान सांभळवुं.

३ अन्यशास्त्रविषयोपपन्नानां चार्थानामि-
होपनिपतितानामर्थवशात्तेषां तद्विद्येभ्य एव
व्याख्यानमनुश्रोतव्यं कस्मान्नद्येकस्मिञ्छास्त्रे
शक्यः सर्वशास्त्राणामवरोधः कर्तुम् ॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।
तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥
शास्त्रं गुरुमुखाद्गीर्णमादायोपास्य चासकृन् ।
यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥
औपधेनवमौरभ्रं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।
शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

बीजां शास्त्रोना जे विषयो आ शास्त्रमां
आवे छे तेओनुं संपूर्ण ज्ञान शी
रीते भेळववुं.

३ व्याकरण, सांख्य, तर्क तथा ज्योतिष इ-
त्यादि बीजां शास्त्रोना अमुक विषयो के जेओ प्र-
योजनने लीधे आ शास्त्रमां दाखल करवा पडेल
छे तेओनुं व्याख्यान ते ते शास्त्रोना पंडितोनी पा-
सेथीज सांभळवुं के जेथी ते विषयोनुं संपूर्ण ज्ञान
मळे. केवल था शास्त्र भणवाथी ते विषयोनुं
संपूर्ण ज्ञान मळीं शके एम नथी. केम के एक शा-
स्त्रमां सर्व शास्त्रोनुं पूरुं संकलन करी शकातुं नथी.

आ विषयना. श्लोकोमां विद्वानो ए कहुं छे के
“जे पुरुष एकज शास्त्र भणे तेने ते शास्त्रनो
पण पूरो निश्चय थाय नहीं. माटे वैद्य आ शास्त्र
भण्वा पछी बीजां पण घणां शास्त्रो सांभळीने आ
शास्त्रनो पाको निश्चय करवो. जे वैद्य गुरुना मु-
खथी शास्त्रनुं ग्रहण करी अने पछी वारंवार तेनो
अर्थथी अभ्यास करीने चिकित्सा करे तेज खरो
वैद्य केहेवाय. बीजा वैद्यो तो वैद्यना बाहानाथी
रोगीओनी पासेथी धन हरनारा तथा रोगीओनां
प्राणोनो विनाश करनारा होवाथी एक जातना
चोरज छे. औपधेनव, औरभ्र अने पौष्कलावत ए
त्रण. तंत्रो आ सुश्रुततंत्रना जेवांज छे अने सघळां
शल्यतंत्रोनां मूलरूप छे माटे आ तंत्रना विष-
योनी ए त्रण तंत्रोना विषयोनीसाथे मेळ्यणी
करीने, जे जे कांई मिथ्याज्ञानो तथा संशयज्ञानो
रही जतां होय अथवा रही गयां होय तेओनुं
निवारण करवुं.”

अध्याय ५ मो.

१ अथातोऽग्नोपहरणीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ”

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘अग्नोपहर-
णीय’ नामना अध्यायनुं व्याख्यान तेप्रमाणे क-
रीशुं के जेप्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी
पासे कहेलुं छे.

२ त्रिविधं कर्म । पूर्वकर्म प्रधानकर्म प-
श्चात्कर्मैति । तद्व्याधिं प्रति प्रत्युपदेक्ष्यामः ॥
अस्मिञ्छास्त्रे शास्त्रकर्मप्राधान्याच्छास्त्रकर्मैव
तावत्पूर्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारांश्च ॥

कर्मोना त्रण प्रकार तथा शास्त्रक्रिया-
ना उपदेशनो प्रारंभ.

२ पूर्वकर्म, (मुख्यकर्म कन्याथी पेहेलां तेना
साधनरूपे करवानुं कर्म) प्रधानकर्म, (मुख्यकर्म)

અને પશ્ચાત્કર્મ (મુખ્યકર્મ કન્યા પછી કરવાનું કર્મ) એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું કર્મ છે. તેનો ઉપદેશ અહીં પણ કરવામાં આવે તો ગ્રંથનો વિસ્તાર થઈ જાય માટે તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે. હાલ પ્રથમ તો આ શાસ્ત્રમાં શસ્ત્ર-કર્મજ મુખ્ય છે માટે તે કર્મને અને તે કર્મની સામગ્રીઓનો ઉપદેશ કરીએ છીએ.

૩ તચ્ચ શસ્ત્રકર્માડિવિધમ્ । તચ્ચથા । છેદ્યં મેદ્યં લેખ્યં વેધ્યમેધ્યમાહાર્યં વિસ્ત્રાવ્યં સીવ્ય-મિતિ ॥

અતોડન્યતમં કર્મચિકીર્ષતા વૈદ્યેન પૂર્વમેવો-પકલ્પયિતવ્યાનિ । તચ્ચથા । યન્ત્રશ્લેષશ્ચારાગ્નિ-શલાકાશૃંગજલૈકૌલાવૂજામ્બવોષ્ઠપિચુષ્ણોતસૂ-ત્રપત્રપટ્ટમધુઘૃતવંસાપયસ્તૈલતર્પણકપાયાલેપ-નકલકવ્યજનશીતોષ્ણોદકકટાહાદીની પરિક-ર્મિણશ્ચ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા વલવન્તઃ ॥

શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર અને તે કર્મના આરંભમાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ.

૩ છેદ્ય, મેદ્ય, લેખ્ય, વેધ્ય, એધ્ય, આહાર્ય,

૧ કેટલાએક કેહે છે કે “લંઘનથી માંડીને વિરે-ચન પર્યંત જે કર્મ છે તે ત્રણનું પૂર્વકર્મ છે, પાચન તથા રોપણ એ પ્રધાનકર્મ છે અને વલ્લને વર્ણને તથા અગ્નિને ઠીક કરવાં એ પશ્ચાત્કર્મ છે.” કેટલાએક કેહે છે કે “શોધન કરવાનું હોય તો તેમાં પાચન સ્નેહન તથા સ્વેદન એ પૂર્વકર્મ છે. વમન, વિરેચન, પીચકારી, નસ્ય તથા ફસ ધોલવી એ પ્રધાનકર્મ છે અને રાત્ર વગેરે અન્ન દેવું એ પશ્ચાત્કર્મ છે.” કેટલાએક કેહે છે કે “વ્યાધિની ઉત્પ-ત્તિથી પેદેલાં ચયથી તે પૂર્વરૂપ સુધીમાં કરવાની જે ક્રિ-યા છે તે પૂર્વકર્મ છે. વ્યાધિની ઉત્પત્તિ પછી કરવાની જે ક્રિયા છે તે પ્રધાનકર્મ છે અને વ્યાધિ મટીગયા પછી જે ઉપચારો કરવાના છે તે પશ્ચાત્કર્મ છે.”

૨ અરશ વગેરે નિદ્દોષ કાપી નાખવા યોગ્ય રોગો છેદ્ય કેહેવાય છે. મેદવાયોગ્ય વિદ્રધિ વગેરે રોગો મેદ્ય કેહેવાય છે. સ્ત્રોત્રવાયોગ્ય અથવા ઉલ્કેષવાયોગ્ય રો-હિણી વગેરે રોગો લેખ્ય કેહેવાય છે. નાહાનાં મુલોવાળાં શસ્ત્રોથી વીંધવાયોગ્ય નસો વગેરે વેધ્ય કેહેવાય છે. શો-ધવાયોગ્ય નાડીઘ્ન વગેરે એધ્ય કેહેવાય છે. સ્નેહીકા-

વિસ્ત્રાવ્ય અને સીવ્ય એ રીતે શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્ર-કાર છે. એઓમાંનું કોઈ કર્મ કરવું હોય ત્યારે વૈદ્યે પ્રથમથીજ યંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો, અગ્નિ, શલા-કાઓ, (સળીઓ) શીંગડાં, જાળો નામના જીવ, તુંવડાં, જાંબવોષ્ટ, રૂ, વસ્ત્ર વગેરેનાં પોતાં, સુતર, પાનડાં, પટ્ટીઓ, મધ, ઘી, ચરબી, દૂધ, તેલ, ત-ર્પણ, કાથો, લેપો, કલ્કો, પંખાઓ, થંડું જાળ, ડાંડું જાળ તથા લોહોડાં વગેરેનાં કડાયાં इत्यादિક સામગ્રીઓ તૈયાર રાખવી. તેમજ પ્રીતિવાળા, દૃઢ મનવાળા તથા શારીરવલ્લવાળા (સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા) પરિચારકો (સેવકો-સારવાર કરના-રાઓ) પણ તૈયાર રાખવા.

૪ તતઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્ઘર્તનક્ષત્રેષુ દધ્યક્ષતાન્નપાનરત્નૈરગ્નિ વિપ્રાન્ અિપજશ્ચાર્ચ-યિત્વા કૃતવલિમજ્જલસ્વસ્તિવાચનં લઘુ ભુક્ત-વન્તં પ્રાહ્નુસ્વમાતુરમુપવેશ્ય યન્ત્રયિત્વા પ્રત્ય-હ્નુસ્વો વૈદ્યો મર્મશિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિધમનીઃ પરિહરન્નુલોમં શસ્ત્રં નિદધ્યાદાપૂયર્દર્શના-

હાડવાયોગ્ય પથરી વગેરે આહાર્ય કેહેવાય છે. સાવ કરાવવાયોગ્ય વિદ્રધિ તથા કુષ્ઠ વગેરે વિસ્ત્રાવ્ય કેહેવા-ય છે અને મેદો નાલીને પછી સીવી લેવાયોગ્ય દરદો સીવ્ય કેહેવાય છે. આપ્રમાણે જો કે છેદ્ય આદિ શબ્દો રોગને લાગુ પડે છે તોપણ અહીં અમેદોપચારથી તે તે રોગોમાં લાગુ કરવાનાં શસ્ત્રોને લાગુ પાડ્યા છે. શો-ધવું તથા સ્નેહી કાહાડવું એ વે ક્રિયાઓ વલતપર છેદ્ય-મેદોને પણ કરવી પડે છે માટે તેઓને શસ્ત્રકર્મોમાં ગણી છે.

૩ જાંબૂ જેવા મુલવાળો કાળો તથા લાંબો પથરો. આ પથરો ડામ દેવામાં કામ આવે છે. આ સ્થાનના બારમા અધ્યાયનો ત્રીજો વિષય જુવો.

૪ પાણીથી મીઝાવેલા સાતુ વગેરે તથા દૂધ વગેરે પદાર્થો કે જેઓ ત્રણને તૃપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

૫ બારીક વાટેલી ઔષધોની ચૂંટણી જેવી લુગદીઓ.

૬ આ યંત્રાદિક સામગ્રીઓની અંદર કેટલીક સા મગ્રીઓ કર્મનાં અંગરૂપ છે અને કેટલીક સામગ્રીઓ જો કોઈ ધરાવી થાય તો તેને શાંત કરવા માટે છે.

ત્સકૃદેવાપહરેન્છશ્ચમાશુ ચ । મહત્સ્વપિ ચ
પાકેપુ ઘ્યજ્જુલં ય્યજ્જુલં વાં શશ્વપદમુક્તમ્ ॥

જેના શરીરમાં શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય
તેને કરાવવાનો વિધિ અને વૈદ્યે શસ્ત્ર
નાખવા તથા કાઢાડવાનો પ્રકાર.

૪ પછી જોડીલોકોને પૂછી જે દિવસે તિથિ ક-
રણ તથા નક્ષત્ર ઇઓનો સારો યોગ હોય તે દિવસે
શુભ મુહૂર્તમાં રોગીના હાથથી ઢઠી, અક્ષત, અન્નપાન
તથા રત્નોવતે અગ્નિની, બ્રાહ્મણોની તથા વૈદ્યોની
પૂજા કરાવી, તે રોગીનું સ્વસ્તિવાચન કરાવી, ગા-
યનઆદિ મંગલકૃત્ય તથા વલિદાન કરાવીને તે
રોગીને હલકું જમાડવું. પછી રોગીને ઊગમણે
મોહોડે બેસાડી, અંગોને ચલાયમાન ન કરે એવી
રીતે નિયમિત કરી (વાંધી) વૈદ્યે પોતાનું મોહોડું પ-
શ્ચિમમાં રાખી મર્મ, રગ, નસ, સાંધા, અસ્થિ તથા
નાડીઓ ઇઓને વચાવી (ઇઓમાં જખમ નહીં
થવા દેતાં) રોગીના શરીરનાં રૂવાડાંઓની વલણને
અનુસરી^૧ પરૂ દેખાય ત્યાંમુધી ડુંડું એકીવ-
ચતેજ શ્લેષ્મથી નસ્તર ઘોંચી દેવું અને શ્લેષ્મથી
પાછું કઢાડી લેવું. વારંવાર ઘોંચાઘોંચ ન થાય
તેમ કરવું. મોટા પાકોમાં પણ શસ્ત્રવતે ત્રે આં-
ગલની અથવા વધારેમાં વધારે ત્રણ આંગલની ડંડી
જગ્યા કરવી. ઇથી વધારે કરવી નહીં.

૫ તત્રાયતો વિશાલઃ સમઃ સુવિભક્ત ઇતિ
વ્રણગુણઃ ॥

૧ શસ્ત્ર જો રૂવાડાંઓની વલણથી ડુંડું નાખવામાં
આવે તો તેની ધારા રૂવાડાંઓથી કુંઠિત થઈ જાય છે
અને તેવાં શસ્ત્રથી વ્યથા પણ વધુ થાય છે.

૨ જો કાંઈક પાકેલો અને કાંઈક ન પાકેલો હોય
તો શસ્ત્રક્રિયામાં અનુકૂલ પડતો થતો નથી.

૩ જો વૈદ્યે કરેલો વ્રણ આવો હોય તો તેમાં કલ્ક-
ને કે ક્ષાત્ર વગેરેને દાખલ કરવાનું સગવડ મળેલું થાય
છે. ટુંકો, સાંકડો, અસ્પષ્ટ ભાગોવાળો, વાંકોચુંકો
અને ડુંકા કે નીચાપણાવાળો છેદ અયોગ્ય ગણાય છે.

૪ જે વ્રણ શીતકાળમાં અગ્નિસાધ્ય હોય તે વ્રણ
ગ્રીષ્મકાળમાં શસ્ત્રસાધ્ય થાય છે. આદિ રીતે સમયની-

ભવતશ્ચાત્ર ॥

આયતશ્ચ વિશાલશ્ચ સુવિભક્તો નિરાશ્રયઃ ।

પ્રાત્કાલકૃતશ્ચાપિ વ્રણઃ કર્મણિ શસ્યતે ॥

શૌર્યમાશુક્રિયા શસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વેદવેપથૂ ।

અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥

કેવો વ્રણ શસ્ત્રક્રિયામાં અનુકૂલ પડે તથા
વૈદ્યે વ્રણમાં કેવો છેદ કરવો, શસ્ત્રક્રિયા
કરનાર વૈદ્યમાં કેવા ગુણો જોઈએ.

૫ જે વ્રણ લાંબો, વિસ્તીર્ણ, સર્વ ભાગોમાં સમ-
પાકવાળો^૨ જુદા જુદા દેખાતા સઘળા ભાગોવાળો
અને જીમના કે દાંતના સંધિ વગેરે અપ્રાપ્ય સ્થલમાં
નહીં રહેલો હોય તે વ્રણ શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સ-
ગવડ પડતો ગણાય છે. અથવા વૈદ્યે શસ્ત્રવતે જે
છેદ કરવો તે લાંબો, પોહોલો, સરંલો, નીચાપણા
કે ડુંકાપણા વગરનો અને જેના ભાગો સ્પષ્ટ દેખા-
ય એવો કરવો. આ વ્રણના અથવા છેદના ગુણો છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “શસ્ત્રક્રિયામાં લાંબો, પોહો-
લો, જેના ભાગો સ્પષ્ટ દેખાય એવો, મર્મ આદિ
સ્થલોને નહીં પોહોંચેલો અને યોગ્ય સમયે કરવા-
માં આવેલો^૩ છેદ વચ્ચે રહેલો છે. વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિ-
યા કરવામાં નિર્ભય રહેવું.” શ્લેષ્મ રાક્ષવી,
શસ્ત્રો તીક્ષ્ણ રાક્ષવી, પોતાના શરીરમાં પસીનો ન
આવે એમ કરવું, ધ્રુજવું નહીં, કાચા તથા પાકા
વ્રણને સમજવામાં તથા સમયસર પ્રાપ્ત થઈ શકી-
યોગ્યતા સમજી લેવી. અથવા વ્રણનું પાકેલાપણું એ સ-
મયની યોગ્યતા સમજવી. કાચા વ્રણમાં નસ્તર મારવા-
માં આવે તો પરૂ નહીં નીકળતાં રૂધિર નીકળે છે અને
તેથી તે વ્રણ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

૫ વૈદ્ય જો ભયમીત હોય તો સાધ્યવ્રણમાં પણ છેક-
મુધી શસ્ત્રને પોહોંચાડે નહીં અને કેટલાક ભાગને અવ-
શેષજ રાખી દિયે.

૬ શ્લેષ્મ રાક્ષવી તથા હાથની હલકાઈથી રોગીને
ઘણીવાર મુધી દુઃખ વેઠવું પડતું નથી.

૭ શસ્ત્ર જેમ જેમ વધારે તીક્ષ્ણ હોય તેમ તેમ રો-
ગીને પીડા ઓછી થાય છે.

યામાં ભૂલ કરવી નહીં અને લોહી વગેરે દેખવા-થી ગભરાઈ જવું નહીં. જે વૈદ્યમાં આંવા ગુણે હોય તે વૈદ્ય પ્રશંસાપાત્ર થાય છે.”

૬ એકેન્ન વા વ્રણેનાશુધ્યમાનેનાન્તરા શુ-દ્ધ્યાઽવેશ્યાપરાન્નવ્રણાન્કુર્યાત્ ।

भवति चात्र ॥

યતો યતો ગતિં વિદ્યાદુત્સજ્ઞો યત્ર યત્ર ચ તત્ર તત્ર વ્રણં કુર્યાદથા દોષો ન તિષ્ઠતિ ॥

एकथी वधारे व्रणो (छेदो) क्यारे करवा.

૬ એક વ્રણ કરવાથી સારૂ ન થાય તો વૈદ્યે બુ-દ્ધિથી વિચાર કરીને મધ્યમાં વીજા વ્રણેમણ કરવા.

આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિષ્ઠ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “આસપાસ પળ જ્યાં જ્યાં પરૂખી ગતિ જોવામાં આવે અને જ્યાં જ્યાં પરૂપ અંદરના વીજા કાચા ભાગને ફાડ્યો હોય ત્યાં ત્યાં પળ વ્રણ કરવો કે જેથી પરૂ રહે નહીં.”

૭ તત્ર ભ્રૂગણ્ડશઙ્ગલલાટાક્ષિપુટૌષ્ઠદન્તવેષ્ઠ-કક્ષાકુક્ષિવંક્ષણેષુ તિર્યક્છેદ ઉક્તઃ ।

चन्द्रमण्डलवच्छेदान्पाणिपादेषु किरयेत् ।

अर्द्धचन्द्राकृतीश्चापि गुदे मेदेत्र बुद्धिमान् ॥

સરખો વ્રણ કરવાનો અપવાદ.

૭ બ્રુકુટી, ગાલ, લમણા, લલાટ, આંખની પાંપળ, હોઠ, દાંતનાં પેઢાં, કાઘ, પેટ કે સાથ-લોના સાંધા એઓમાં છેદ કરવાની જરૂર પડે ત્યારે આડો છેદ કરવો. હાથમાં કે પગમાં છેદ કરવા હોય ત્યારે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે ચંદ્રમંડલ જેવા ગોળ છેદ કરવા અને ગુદામાં કે લિંગમાં છેદ કરવા હોય ત્યારે અરધા ચંદ્ર જેવા કરવા.

૮ અન્યથા તુ શિરાસ્નાયુચ્છેદનાદતિમાત્રં વેદન્ના ચિરાદ્વ્રણસંરોહો માંસકન્દીપ્રાદુર્ભાવ-શ્ચેતિ ॥

૧ ગર્ભની અટકાયત વગેરે પાંચ વ્યાધિઓમાં જો કોઠો અન્નથી પૂર્ણ હોય તો યંત્રપ્રયોગ વગેરેથી આતુર કષ્ટ પામે છે અથવા મરી જાય છે અને મોહોડાના રોગોમાં આહાર આંગળી વગેરેના દવાળથી અથવા સૂગથી ત્રાહાર

उपर कहाथी उलंटी रीते छेद कर-
वामां आवे तो तेथी नुकसान.

૮ ઉપર વ્રણો (છેદો) કરવાનો જે પ્રકાર કહ્યો તેથી ઉલટી રીતે છેદ કરવામાં આવે તો તેથી શિરા કે સ્નાયુ કપાઈ જવાને લીધે રોગીને અત્યંત વેદના થાય છે, વ્રણ લાંબે કાળે રૂઝાય છે અને અંદર માંસના કંદ જેવા અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે.

૯ મૂઢગર્ભોદરાશોઽશ્મરીભગન્દરમુખરોગે-પ્વભુક્તવતઃ કર્મ કુર્વીત ॥

રોગીને જમાડ્યા પછી તેના શરીરમાં શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવાનું કહ્યું તેનો અપવાદ.

૯ પ્રસવમાં ગર્ભની અટકાયત, જલોદર આદિ ઉદરના રોગો, અરશ, પથરી, ભગંદર અને મોહો-ડાના સેગો એઓમાં રોગીને જમાડ્યાવગરજ શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવી

૧૦ તતઃ શસ્ત્રમવચાર્ય શીતાભિરદ્ધિરાતુ-રમાશ્વાસ્ય સમન્તાત્પરિપીડ્યાઙ્ગુલ્યા વ્રણમ-ભિમૃચ પ્રક્ષાલ્ય કપાયેણ છોતેનોદકમાદાય તિ-લકલ્કમધુસર્પિઃપ્રગાઢામૌપધયુક્તાં વર્તિ પ્રણિ-દધ્યાત્ । તતઃ કલ્કેનાચ્છાદ્ય નાતિસ્થિગ્ધાં ના-તિરુક્ષાં ઘનાં કવલિકાં દત્વા વસ્ત્રપટ્ટેન વઘ્રીયા-દ્ઘેદનારક્ષૌઘ્નૈર્ધૂપૈર્ધૂપયેદ્રક્ષૌઘ્નૈશ્ચ મન્ત્રૈ રક્ષાં કુર્વીત ।

શસ્ત્રક્રિયા કન્યા પછી કરવાના
ઉપચારો.

૧૦ શસ્ત્રક્રિયા કરી લીધા પછી રોગીને શીતલ જલથી આશ્વાસિત કરી વ્રણને ચોતરફ આંગળીથી દબાવી સાવ કાઠાડી. નાખી, શસ્ત્રથી કરેલી જગ્યાના સમીકરણને માટે વ્રણનું અ-ભિમર્દન કરી, (આંગળીઓ વતે ચોઢી) કાથથી ધોઈ નીકળે તો ક્રિયામાં મોટી અડચણ આવે છે.

૨ મૂર્છાદિકના પ્રતિબંધને માટે શીતલ જલથી આશ્વાસન કરવું.

નાચી, વ્રણની અંદર રહેલો જલને પોતાંથી સેંચી લઈને તે પછી તલનો કલ્ક, મધ તથા ઘી ઇઓથી સારી પેટે સ્વરહેલી અને આ સ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ટા વિષયમાં કહેલાં સંશોધનીય ઔષધોવાળી વાટ વ્રણની અંદર સોસવી. પછી ચિકિત્સિત સ્થાનના પેહેલા તથા બીજા અધ્યાયમાં કહેલાં સઘોવ્રણનાં ઔષધોના કલ્કથી (ચટણીથી) ઢાંકી દર્દ તેની ઉપર, ઘણા ઘીવાળી નહીં તેમ અત્યંત લુચી પણ નહીં એવી ઘાટી કવલિકા મૂકી લુગડાનો પાટો બાંધી દેવો. પછી વેદનાને તથા રાક્ષસોને ટાળનારા ધૂપોની ધુમાડી દેવી અને રાક્ષસોને હણનારાં મંત્રોથી રક્ષા કરવી.

૧૧ તતો ગુગુલ્વગુરુસર્જરસચ્ચાગૌરસર્પ-પચૂર્ણેલ્લવણનિમ્બપત્રવ્યામિશ્રૈરાજ્યયુક્તૈર્ધૂપૈર્ધૂપ-યેત્ । આજ્યશેપેણ ચાસ્ય પ્રાણાન્ સમાલભેત્ । ઉદકુમ્ભાચ્ચાપો ગૃહીત્વા પ્રોક્ષ્યવ્રક્ષાકર્મ કુ-ર્યાન્તદ્વશ્યામઃ ॥

વેદનાને તથા રાક્ષસોને ટાળનારા ધૂપો અને ધૂપો કન્યા પછી કરવાનો વિધિ.

૧૧ ગુગલ, અગરુ, રાલ, વજ અને ધોળા સર્પ ઇઓનાં ચૂર્ણોને લૂણથી તથા લીંવડાનાં પાનડાંઓથી મિશ્રિત કરી તે સર્વને ઘીમાં કાલ-ધીને તેની ધુમાડી દેવી અને પછી તે ધૂપોને કા-લવવાના વાસણમાં જે ઘી સ્વરહાઈ રહ્યું હોય તે ઘીથી દરદીનાં હૃદય આદિ અંગો કે જેઓ પ્રા-ણને રહેવાનાં સ્થાનકો છે તેઓપર અભ્યંગ કરવો.

૧ કપડાં અથવા રૂનાં પોતાંથી. હાલ તેને વદલે વાદળીનો પણ ઉપયોગ થાય છે.

૨ કેટલાઈક કેહે છે કે ઔષધોના સ્વરસને નીકળી જતો અટકાવવા સારુ ચિકિત્સિત સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વાસ્થરા તથા ઉંચરા વગેરેનાં છાલ તથા પાનડાં વગેરેથી કરેલી પટ્ટી કવ-લિકા કેહેવાય છે. કેટલાઈક કેહે છે કે બેચડા કે ચોવડા કોમલ કપડાની પટ્ટી કવલિકા કેહેવાય છે અને કેટલાઈક કેહે છે કે શેકેલા જવ અને સાતુની,

પછી વ્રણવાળા દરદીને લોહી તથા પરુ વગેરેનો પાચ હોવાને લીધે રાક્ષસોના મયનો સંભવ છે એટલા માટે જલના કુંભમાંથી જલ લઈ પ્રોક્ષણ કરતાં કરતાં (છાટતાં છાટતાં) નીચે પ્રમાણે મંત્રો વોલી રક્ષાની ક્રિયા કરવી.

૧૨ કૃત્વાનાં પ્રતિઘાતાથં તથા રક્ષોમયસ્ય ચ । રક્ષાકર્મ કરિષ્યામિ બ્રહ્મા તદનુમન્યતામ્ ॥ નાગાઃ પિશાચા ગન્ધર્વાઃ પિતરો યક્ષરાક્ષસાઃ । અભિદ્રવન્તિ યે યે ત્વાં બ્રહ્માદ્યા ધ્રન્તુ તાન્સદા ॥ પૃથિવ્યામન્તરીક્ષે ચ યે ચરન્તિ નિશાચરાઃ । દિશ્વ વાસ્તુનિવાસાશ્ચ પાન્તુ ત્વાં તે નમસ્કૃતાઃ ॥ પાન્તુ ત્વાં મુનયો બ્રાહ્મા દિવ્યા રાજર્પયસ્તથા । પર્વતાશ્ચૈવ નદ્યશ્ચ સર્વાઃ સર્વેઽપિ સાગરાઃ ॥ અગ્ની રક્ષતુ તેં જિહ્વાં પ્રાણાન્વાયુસ્તથૈવચ । સોમો વ્યાનમપાનં તે પર્જન્યઃ પરિરક્ષતુ ॥ ઉદાનં વિદ્યુતઃ પાન્તુ સમાનં સ્તનયિત્તવઃ । વલમિન્દ્રો વલપતિર્મનુર્મન્યે મતિં તથા ॥ કામાન્તે પાન્તુ ગન્ધર્વાઃ સત્ત્વમિન્દ્રોઽભિરક્ષતુ । પ્રજ્ઞાં તે વરુણો રાજા સમુદ્રો નાભિમણ્ડલમ્ ॥ ચક્ષુઃ સૂર્યોદિશઃ શ્રોત્રે ચન્દ્રમાઃ પાતુ તે મનઃ । નક્ષત્રાણિ સદા રૂપં છાયાં પાન્તુ નિશાસ્તવ । રેતસ્ત્વાપ્યાયયન્ત્વાપો રોમાણ્યોપધયસ્તથા । આકાશં સ્થાનિ તે પાતુ દેહં તવ વસુંધરા ॥ વૈશ્વાનરઃ શિરઃ પાતુ વિષ્ણુસ્તવપરાક્રમં । પૌરુષં પુરુષશ્રેષ્ઠો બ્રહ્માત્માનં ધ્રુવો ધ્રુવૌ । ઇતા દેહે વિશેષેણ તવ નિત્યા હિ દેવતાઃ । ઇતાસ્ત્વાં સતતં પાન્તુ દીર્ઘમાયુરવામુહિ ॥

ધી નાચીને બનાવેલી લોપરી કવલિકા કેહેવાય છે.

૩ રાલ તથા લૂણ વગેરે પદાર્થો વેદના મટાડે છે અને વજ વગેરે પદાર્થો રાક્ષસોને હણે છે. આ ધુમાડીનો મુખ્ય હેતુ હવા શુદ્ધ કરવાનો છે જેથી હવામાં ઉડતા ક્ષીણા જંતુઓ વ્રણમાં પેસવા પામે નહીં.

૪ ફક્ત વ્રણને જ ધુમાડી દેવી એમ સમજવું નહીં પણ દુર્ગંધ ટાળવાને માટે અને મક્ષિકાદિકના પરિહાર માટે આતુરનાં શયનાદિકને પણ ધુમાડી દેવી. ગામ

સ્વસ્તિ તે ભગવાન બ્રહ્મા સ્વસ્તિ દેવાશ્ચ કુર્વતામ્ ।
સ્વસ્તિ તે ચન્દ્રસૂર્યો ચ સ્વસ્તિ નારદપર્વતો ॥
સ્વસ્ત્યગ્નિશ્ચૈવ વાયુશ્ચ સ્વસ્તિ દેવાઃ સહેન્દ્રગાઃ ।
પિતામહકૃતા રક્ષા સ્વસ્ત્યાયુર્વર્જતાં તવ ॥ ૧૨ ॥
ઈત્યસ્તે પ્રશામ્યન્તુ સદા ભવ ગતવ્યથઃ ।

इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः ।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

રક્ષાની ક્રિયાનો વિધિ.

૧૨ રાક્ષસોના ભયના પ્રતિઘાતને માટે. અને કોપ પામેલા મંત્રશાસ્ત્રી પુરુષે કરેલા અભિચાર પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી કૃત્યા નામની રાક્ષસીઓનો પ્રતિઘાત કરવાને માટે હું રક્ષાની ક્રિયા કરીશ. આ ક્રિયાનો બ્રહ્મા સ્વીકાર કરજો. નાગો, પિશાચો, ગંધર્વો, પિતૃઓ તથા બ્રહ્મરાક્ષસો એઓમાંના જે જે કોઈ તને પીડતા હોય તેઓને બ્રહ્મા સર્વદા નષ્ટ કરી નાશજો. જે રાક્ષસો પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં તથા દિશાઓમાં ફરે છે તેઓ અને જે રાક્ષસો આ ઘરની અંદર રહેતા હોય તેઓને નમસ્કાર કરીને છીને માટે તેઓ તારું રક્ષણ કરજો. મુનિઓ પોતાના બ્રહ્મતેજથી તારું રક્ષણ કરજો. સઘળા દિવ્ય રાજર્ષિઓ પણ તારું રક્ષણ કરજો. સર્વે પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો પણ તારું રક્ષણ કરજો. અગ્નિ તારી જીભની, વાયુ તારા પ્રાણવાયુની, ચંદ્ર વ્યાનવાયુની, ઇંદ્ર અથવા વૃષ્ટિવાળો મેઘ અપાનવાયુની, વીજળીઓ ઉદાનવાયુની, ગાજતા મેઘો સમાનવાયુની, વઝનો પતિ ઇંદ્ર વલની, પ્રજાપતિ ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી વે શિરાઓની તથા બુદ્ધિની, ગંધર્વો ઇચ્છેલા વિષયોની, ઇંદ્ર સત્ત્વગુણની, વરુણ રાજા જ્ઞાનશક્તિની, સમુદ્ર નાભિમંડળની, સૂર્ય ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયની, દિશાઓ શ્રોત્રઇન્દ્રિયની, ચંદ્ર ચિત્તની, નભત્રો સૌંદર્યની અને રાત્રિઓ છાયા નામની

પ્રમા કે જે સમીપમાં જોવામાં આવે છે તેની રક્ષા કરજો. જલ તારા વીર્યને વૃદ્ધિ આપજો. ઓષધિઓ તારાં રૂઝાડાંઓની, આકાશ સ્ત્રોતોની, પૃથ્વી દેહની, વૈશ્વાનર મસ્તકની, વિષ્ણુ સામર્થ્યની, નારાયણ મેઢૂની, બ્રહ્મા જીવની, અને ધ્રુવ બ્રહ્મ-ટિઓની રક્ષા કરજો. ઉપર કહેલા દેવતાઓ કે જેઓ તારા શરીરમાં સર્વદા રહે છે તેઓ તારું નિરંતર રક્ષણ કરજો અને તેથી તું લાંબા આયુ-પ્યને પામજે. એશ્વર્યવાળા બ્રહ્મા તારું કલ્યાણ કરજો. દેવતાઓ તારું મંગલ કરો. ચંદ્ર તથા સૂર્ય અને નારદમુનિ તથા પર્વતમુનિ તારું કલ્યાણ કરો. અગ્નિ, વાયુ અને ઇંદ્રની સાથે ચાલનારા દેવતાઓ તારું મંગલ કરો. તારી આ રક્ષા બ્રહ્માણ કરેલી છે. તારું મંગલ અને આયુષ્ય વૃદ્ધિ પામજો. તને ઈતિઓ શાંત થઈ જજો. તું સર્વદા વ્યથાથી રહિત રહેજે. સ્વાહા. અભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી રાક્ષસીઓને તથા રોગોને નષ્ટ કરનારા આ વેદમય મંત્રોથી મે જેનો રક્ષણવિધિ કરેલો છે એનો તું લાંબા આયુષ્યને પ્રાપ્ત થજે.

૧૩ તતઃ કૃતરક્ષમાતુરમાગારં પ્રવેશ્યાચારિકમાદિશેત્ । તતસ્તૃતીયેઽહનિ વિમુચ્ચૈવં બધ્નીયાદ્રુપદેન ન ચૈનં ત્વરમાણોઽપરેયુર્મોક્ષયેત્ । દ્વિતીયદિવસે પરિમોક્ષણાદિગ્રથિતો વ્રણશ્ચિરાદુપસંરોહતિ તીવ્રરુજશ્ચ ભવતિ । અતઃ ઝર્ક્ષ્ણ દોષકાલવલાદીનવેશ્ય કપાયાલેપનવન્ધા-હારાચારાન્વિદધ્યાત્ । ન ચૈનં ત્વરમાણઃ સાન્ત-દૌર્ષં રોપયેત્ સ હ્યલ્પેનાપ્યપચારેણાભ્યન્તરમુ-ત્સક્કં કૃત્વા ભૂયોઽપિ વિકરોતિ

भवन्ति चात्र ॥

તસાદન્તર્વહિશ્ચૈવ સુશુઞ્ચં રોપયેદ્રણમ્ ।
રુદ્ધેપ્યજીર્ણવ્યાયામવ્યવાયાદીન્નિવર્જયેત્ ।
હર્ષ ક્રોધં ભયં ચાપિ યાવદાસ્થૈર્યસમ્ભવાત્ ॥
હેમન્તે શિશિરે ચૈવ વસંતે ચાપિ મોક્ષયેત્ ।
ત્ર્યહાદ્યહાચ્છરદ્ગ્રીર્મવર્પાસ્વપિ ચ બુદ્ધિમાનઃ ॥

૧ અતિવૃષ્ટિ રનાવૃષ્ટિઃ શલભા મૂપકાઃ*શુકાઃ ।

૧૪ પ્રત્યાસન્નાશ્ચ રાજાનઃ ષડેતા ઈત્યઃસ્મૃતાઃ ॥

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ટાંઢો, ડંદરો, પોપટો અને દેશમાં આવેલી દુશ્મનોની ફોજ એ છે ઈતિઓ કહેવાય છે.

રક્ષા કન્યા પછીની ઇતિકત્તચ્યતા.

૧૩ ઉપર પ્રમાણે રક્ષા કન્યા પછી રોગીને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી આ સ્થાનના 'ત્રણિતોપાસનીય' નામના ૧૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહાર વિહાર કરવાની આજ્ઞા કરવી. પછી ત્રીજે દિવસે પાટો છોડી, ઈર્વાજ રીતે (પ્રથમ કહ્યાપ્રમાણેજ) ક્ષાત્રથી ત્રણને ધોઈ સાફ કરી, વાટ મુકી કલ્કથી ઢાંકી, ઉપર લોપરી મુકી, પાટો બાંધવો. કદી પણ ઉતાવળ કરીને ત્રીજે દિવસે પાટો છોડવો નહીં. ત્રીજે દિવસે પાટો છોડવાથી ત્રણ કવથાઈને અંકુરિત નહીં થતાં ગ્રંથિ જેવો થઈ જાય છે અને તેથી ઘણે કાલે મોંય આવવાથી રુદ્ધાય છે તથા તીવ્ર પીડા કરે છે. ત્રીજા દિવસ પછી વાત આદિ દોષો, હેમંતાદિ કાલ, હીન મધ્યમ તથા ઉત્તમ વલ અને અવસ્થા ઇત્યાદિકની પરીક્ષા કરીને ક્ષાત્ર, આલેપન, પાટા, આહાર તથા આચરણ ઇત્યાદિકની ગોઠવણ કરવી. જ્યાંમુધી ત્રણની અંદર જરા પણ પરૂનો સંબંધ રહેતો હોય ત્યાંમુધી તેને ઉતાવળ કરી માંસ આદિની ભરતી લાવીને રુદ્ધાવવો નહીં. કારણ કે ઈર્વા રીતની જરા પણ વિરુદ્ધ ક્રિયા થઈ જાય તો તે ત્રણ અંદરના ભાગમાં કોતર પાડીને પાછો પણ વકરે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરેષ્વર મુખથી કહેલું છે કે “ક્રિયામાં જરા પણ ભૂલ થઈ જાય તો ત્રણ વકરે છે. ઇટલા માટે અંદર તથા બાહ્યર પણ ત્રણનાં વર્ણ, રસ, સ્થાન અને ગંધ અત્યંત શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તે ત્રણને ભરવાનો ઉપાય કરવો. ત્રણ ભરાયા પછી પણ અર્જીર્ણ, કસરત તથા મૈથુન ઇત્યાદિકનો ત્યાગ કરવો. જ્યાંમુધી તમામ રુદ્ધાઈને સ્થિરતા ન થઈ હોય ત્યાંમુધી હર્ષ, ક્રોધ અને ભય ઇત્યાદિઓ પણ ત્યાગ કરવો. બુદ્ધિવાન્ વૈદ્યે હેમંત, શિશિર

અને વસંત ઇત્યાદિ ત્રણ ઋતુઓમાં ત્રણ દિવસ પછી પાટો છોડવો અને શરદ્, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા ઇત્યાદિ ત્રણ ઋતુઓમાં બે દિવસે પણ પાટો છોડવો.” (હેમંત, શિશિર અને વસંત ઇત્યાદિ ત્રણ ઋતુઓ શીતકાલરૂપ હોવાથી તેઓમાં ત્રણના તુરત પાકી જવાની, ધાસ્તી નથી તેથી ત્રણ દિવસ પછી પાટો છોડવાનું કહ્યું છે. શરદ્, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા ઇત્યાદિ ત્રણ ઋતુઓ ઉષ્ણકાલરૂપ હોવાથી તેઓમાં ત્રણના તુરત પાકી જવાની ધાસ્તી છે તેથી બે દિવસ પછી પાટો છોડવાનું કહ્યું છે, પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે “પૈત્તિક ત્રણ હોય તો હેમંતમાં તથા શિશિરમાં પણ યોગ્ય વિચાર કરીને મોડો કે વહેલો પાટો છોડવો અને વસંતમાં વૈશાખ ઉષ્ણ છે તેથી કોઈ વચ્ચે બે દિવસે પણ છોડવો. પૈત્તિક ત્રણમાં એક દિવસમાં બે વાર પણ પાટો બાંધાય છે. શરદ્, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા ઇત્યાદિઓમાં બે દિવસે પાટો છોડવાનો વિધિ છે તે છતાં પણ યોગ્ય જણાય તો એક દિવસમાં પણ બે વાર પાટો બાંધવો.” મૂળમાં બે અપિ શબ્દો છે અને ત્રણ ચ શબ્દો છે તેથી આ સઘળા અર્થો નિકળે છે.)

૧૪ અતિપાતિષુ રોગેષુ નેચ્છેદ્વિધિમિમં ભિષક્ પ્રદીપ્તાગારવચ્છીઘ્રં તત્ર કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥

સઘળી સામગ્રીઓ તૈયાર કન્યા પછી શસ્ત્રકર્મ કરવાનું કહ્યું છે તેનો તથા પાટા બાંધવાના સમયો વગેરે નિયમોનો અપવાદ.

૧૪ જે રોગો જ્ઞડપદાર હોય તેઓમાં તો વૈદ્યે સઘળી સામગ્રીઓ તૈયાર કરવાનો વચ્ચે નહીં કાઠાડતાં અને પાટા બાંધવાના સમયો વગેરેના નિયમો ઉપર પણ ધ્યાન નહીં આપતાં, જેમ બલ્બા લાગેલા ઘરની હરએક પ્રકારોથી

૧ આથી ત્રણ દિવસેજ છોડવો અને બે દિવસેજ છોડવો એવો નિયમ કયો છે એમ સમજવું નહીં. વાસ્તવિક અભિપ્રાય એ છે કે હેમંત આદિના અને શરદ્ આદિના

ઉત્કર્ષોને તથા અપકર્ષોને જોઈને ત્રણના પાટા છોડવા.

૨ જ્યાં શસ્ત્રક્રિયાને વિલંબ થતાં માઠો પરિણામ આવવાનો સંભવ હોય.

શાંતિ કરવામાં આવે છે તેમ જ્ઞપ્તથી વૃદ્ધિ. પા-
મનારા રોગોની શાંતિ કરવાના ઉપાયોજ શીઘ્ર-
તાથી કરવા.

૧૫ યા વેદનાશસ્ત્રાનિપાતજાતા
તીવ્રા શરીરં પ્રદુનોતિ જન્તોઃ ।
ઘૃતેન સા શાન્તિમુપૈતિ સ્તિક્તા
કૌષ્ઠેન યષ્ટીમધુકાન્વિતેન

શસ્ત્ર લગાવ્યાથી થતી તીવ્ર વેદનાને
શાંત કરવાનો ઉપાય.

૧૬ શસ્ત્ર લગાવ્યાથી જે તીવ્ર વેદના થાય
છે તે વેદના માણસના શરીરને બહુ પરિત્રાપ આપે
છે. એ વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય એ છે કે
ઘીમાં જેઠીમધ નાંચી. તે ઘીને જરા ગરમ કરીને
તેનું તે ત્રણની ઉપર સેચન કરવું.

છઠ્ઠા અધ્યાય.

૧ અથાત ઋતુચર્યાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ઋતુચર્યા’
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની ખાસે
કહેલું છે.

૨ કાલો દિ નામ ભગવાન્ સ્વયમ્ભૂરનાદિ-
મધ્યનિધનોઽત્ર રસવ્યાપત્સંપત્તીજીવિતમરણે ચ
મનુષ્યાણામાયત્તે સ સૂક્ષ્મામપિ કલાં ન સ્મીયત
इति कालः संकलयति कालयति वा भूता-
नीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवाना-
दित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्ता-
होरात्रपक्षमासर्त्ययनसंवत्सरयुगप्रविभागं क-
रोति ॥ तत्र लघुक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः ।

૧ આ પારિગ્રાફનો વિષય ધન્વંતરિણ કહેલા શ્લોકોમાંજ છે તો પણ જુદો પાઢવો યોગ્ય જણાયાથી જુદો પાઢવો છે.

૨ આ પારિગ્રાફનો વિષય પણ ધન્વંતરિણ કહેલા શ્લોકોમાંજ છે તો પણ જુદો પાઢવો યોગ્ય જણાયાથી જુદો પાઢવો છે.

પંચદશાક્ષિનિમેષાઃ કાષ્ઠા . । ત્રિંશત્કાષ્ઠાઃ
કલા । વિંશતિકલો મુહૂર્તઃ કલાદશભાગશ્ચ ।
ત્રિંશન્મુહૂર્તમહોરાત્રમ્ । પંચદશાહોરાત્રાણિ
પક્ષઃ । સ ચ દ્વિવિધઃ શુલ્કઃ કૃષ્ણશ્ચ તૌ માસઃ ॥

વર્ષરૂપ કાલનું તથા તેના માસપર્યંત
અવયવોનું નિરૂપણ.

૨ કાલ એ મહાસમર્થ પદાર્થ છે, કોઈએ
ઉત્પન્ન કરેલો નથી અને આદિથી મધ્યથી તથા
અંતથી રહિત છે. રસોનું (રસવાળા પદાર્થોનું)
વધવું તથા ઘટવું અને માણસોનું જીવવું તથા
મરવું કાલને આધીન છે. એ પદાર્થ જરાવાર પણ
સ્થિર રહેતો નથી તેથી, અથવા સંહારવાથી સર્વે
પ્રાણીઓને એકઠાં કરી નાંચે છે તેથી અથવા
પ્રાણીઓને સુખ દુઃખોથી જોડી દે છે તેથી, અ-
થવા સર્વનો સંક્ષેપ કરી નાંચે છે તેથી અથવા સર્વને
મરણના સમીપમાં લઈ જાય છે તેથી કાલ કે-
હેવાય છે. મોટી શક્તિવાળા સૂર્યનારાયણ પોતાની
ગતિના વિશેષથી (ઉદયાસ્તથી) એ વર્ષરૂપ શરીર-
વાળા કાલના અક્ષિનિમેષ, કાષ્ઠા, કલા,
મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સં-
વત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો કરે છે. એ
વિભાગોમાં એક લઘુ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં
જેટલો વ્યત્ત લાગે છે તેટલો વ્યત્ત અક્ષિનિ-
મેષ કેહેવાય છે. પંદર અક્ષિનિમેષ થાય ત્યારે
કાષ્ઠા કેહેવાય છે. ત્રીશ કાષ્ઠા થાય ત્યારે કલા
કેહેવાય છે. વીશ કલા થાય અથવા મતાંતરે
ત્રણ કાષ્ઠા થાય ત્યારે મુહૂર્ત કેહેવાય છે. ત્રીશ
મુહૂર્ત થાય ત્યારે અહોરાત્ર (દિવસ તથા રાત્રિ
મળીને એક અહોરાત્ર ગણાય છે.) કેહેવાય છે

૩ તે તે ઋતુઓમાં વર્તવાના પ્રકારો વિષેનો.

૪ કાલનો ધર્મ બતાવીને હવે કર્મ વતાવે છે
કે જેથી કાલનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગીનું જણાય.

૫ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન દિવસોના, ઋ-
તુઓના તથા વીજા વર્ષોના પણ ધર્મો એક વર્ષમાં આવી
જાય છે માટે કાલને વર્ષરૂપ શરીરવાળો કહ્યો છે.

અને પંદર અહોરાત્ર થાય ત્યારે પક્ષ કેહેવાય છે. શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ રીતે વેપ્રકારનો પક્ષ છે. વે પક્ષ થાય ત્યારે એક માસ કેહેવાય છે.'

૩ તત્ર માઘાદયો દ્વાદશ માસા દ્વિમાસિક-મૃતું કૃત્વા પટૃતવો ભવન્તિ । તે શિશિરવસન્તગ્રીષ્મવર્ષાશરદ્દેમન્તાઃ । તેષાં તપસ્તપસ્યૌ શિશિરઃ । મધુમાધવૌ વસન્તઃ । શુચિશુક્રૌ ગ્રીષ્મઃ । નભોનભસ્યૌ વર્ષાઃ । દ્રવ્યોર્જૌ શરત્ । સહઃસહસ્યૌ હેમન્ત ઇતિ ॥ ત એતે શીતોષ્ણ-વર્ષલક્ષણાશ્ચન્દ્રાદિત્યયોઃ કાલવિભાગકરત્વા-દયને દ્વે ભવતાં દક્ષિણમુત્તરં ચ । તયોર્દક્ષિણં વર્ષાશરદ્દેમન્તાસ્તેષુ ભગવાનાપ્યાયતે સોમોઽઃ મ્લલવણમધુરાશ્ચ રસા વલવન્તો ભવન્ત્યુત્તરો-ત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં વલમભિવર્દ્ધતે । ઉત્તરં ચ શિશિરવસન્તગ્રીષ્માસ્તેષુ ભગવાનાપ્યાયતેઽર્ક-સ્તિક્કપાયકટ્ટકાશ્ચ રસા વલવન્તો ભવન્ત્યુત્તરો-ત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં વલમપહ્નિયતે

અવાંત યાત્ર

શીતાંશુઃ ક્લેદયત્યુર્ધ્વાં વિવસ્થાઞ્છોપયત્યાપ । તાવુભાવપિ સંશ્રિત્ય વાયુઃ પાલયતિ પ્રજાઃ ॥

ઋતુઓનું, અયનોનું તથા તેઓમાં ર-
સોના અને વલના વધવા ઘટ-
વાનું નિરૂપણ.

૩ બાર માસો વેવે માસના સમુદાયરૂપ
એક એક ઋતુને વનાવીને છ ઋતુઓરૂપ થાય

૧ શંકા—અહીં તો લઘુ સ્વરના ઉચ્ચારણાદિ-
કથી નિમેષાદિક વિભાગો કહ્યા ત્યારે 'સૂર્યનારાયણ
પોતાની ગતિના વિશેષથી નિમેષાદિક વિભાગો કરે છે
એમ કેહેવું કેમ સંભવે? સમાધાન—ઘ્યોતિપી લોકો
સૂર્યની ગતિ ઉપરથી પણ શંકુની ઊંચાના આશ્રયથી
નિમેષાદિના માપ કરેછે માટે કશો દોષ નથી. શંકુની
ઊંચાનો માપ સર્વલોકપ્રસિદ્ધ નથી તેથી અહિં તેને
છોડી દઈને લોકપ્રસિદ્ધ હિસાબજ લીધો છે. (હલ્લન.)

૨ શિશિરાદિક વિભાગ રસોના તથા વલના
ન્યૂનાધિકપણા ઉપરથી તથા તેઓની નિષ્પત્તિ ઉપરથી
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે માટે કહ્યો છે. ચરકમાં પણ
સપ્તસ્થાનના તસ્યાશિતીય નામના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં રક્તની

છે. શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ અને હેમંત
એ ઋતુઓ છે. એઓમાં માઘ અને ફાલ્ગુન એ
વે માસો શિશિરઋતુ કેહેવાય છે. ચૈત્ર અને
વૈશાખ એ વે માસો વસંતઋતુ કેહેવાય છે. જ્યેષ્ઠ
અને આષાઢ એ વે માસો ગ્રીષ્મઋતુ કેહેવાય છે.
શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ વે માસો વર્ષાઋતુ કેહે-
વાય છે. આશ્વિન અને કાર્તિક એ વે માસો શ-
રદ્ઋતુ કેહેવાય છે અને માર્ગશીર્ષ તથા પૌષ એ વે
માસો હેમંતઋતુ કેહેવાય છે. શીત, ઉષ્ણ અને
વરુણાદરૂપી લક્ષણોવાળી એ છ ઋતુઓ ચંદ્રના
અને સૂર્યના કાળોનો વિભાગ કરનારી હોવાથી
દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ નામના વે અયનો-
રૂપ થાય છે. એ અયનોમાં વર્ષા, શરદ્ અને હમંત
એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનરૂપ છે. એ ત્રણ ઋ-
તુઓમાં ઉત્તરોત્તર ચંદ્રદેવ અધિક વલ પામે છે.
સ્વાટો, સ્વારો તથા મધુર એ ત્રણ રસો પણ ઉત્ત-
રોત્તર આંધેક વલવાળા થાય છે અને પ્રાણે-
ઓનું વલ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. શિશિર,
વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ ઉત્તરાયણરૂપ
છે. ૫ એ ત્રણ ઋતુઓમાં સૂર્યનારાયણ આંધેક વલ
પામે છે. કડવો, તૂરો અને તીવ્રો એ ત્રણ રસો
પણ અધિક વલવાળા થાય છે અને સર્વ પ્રાણી-
ઓનું વલ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું જાય છે.

તથા વલનો નિષ્પત્તિ દેખાડવાને માટેજ શિશિરાદિક
ઋતુઓ દેખાડેલી છે.

૩ દક્ષિણાયન ચંદ્રના કાળનો અને ઉત્તરાયણ
સૂર્યના કાળનો વિભાગ કરે છે. જોકે ઋતુઓનાં નામો-
માં ઉત્તરાયણની ઋતુઓ પ્રથમ ગણાવી છે તોપણ અહીં
દક્ષિણાયનનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તેનું કારણ
એ છે કે દક્ષિણાયન વિસર્ગ (સ્નેહને તથા વલને દે-
વાનો કાળ) છે અને વલને વધારનાર છે.

૪ વર્ષાઋતુમાં સ્વાટા રસનું, શરદ્ઋતુમાં સ્વારા
રસનું અને હેમંત ઋતુમાં મધુર રસનું વલ ઉત્તરોત્તર
વધે છે.

૫ શિશિરમાં કડવા રસનું, વસંતમાં તૂરા રસનું
અને ગ્રીષ્મમાં તીવ્રા રસનું વલ ઉત્તરોત્તર વધે છે.

આ વિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ચંદ્ર પૃથ્વીને આદ્ર કરે છે, સૂર્ય પૃથ્વીને સુકાવે છે અને વાયુ એ બન્નેના આશ્રયથી પ્રજાઓનું પાલન કરે છે.”

૪ અથ ચલવયને દ્વે યુગપત્સંવત્સરો ખ-
વતિ । તે તુ પંચ યુગમિતિ સંજ્ઞાં લખન્તે । 'સ
અપ નિમેષાદિયુગપર્યન્તઃ કાલચક્રવત્પરિવર્ત-
માનઃ કાલચક્રમુચ્યત इत्येके ॥

વર્ષનું, યુગનું તથા કાલચક્રનું
નિરૂપણ.

૪ દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ બન્ને મઠીને વર્ષ થાય છે અને એવાં પાંચ વર્ષો થાય ત્યારે તેં સર્વ વર્ષો મઠીને ‘યુગ’ એવા નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રની પેટે ફર્યા કરતો નિમેષથી માંડીને યુગ-સુધીનો આ કાલ ‘કાલચક્ર’ કેહેવાય છે એમ કેટલાએક કેહે છે.

૫ इह तु वर्षाश्रद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः
पट्टतचो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनि-
मित्तम् । ते तु भाद्रपदाद्येन त्रिमासिकेन व्या-
ख्याताः । तद्यथा । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः ।
कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः ।
फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः ।
आषाढश्रावणौ प्रावृडिति ॥

આ અધ્યાયમાં ઋતુઓનો જુદો
ક્રમ લેવો.

૫ આ અધ્યાયમાં તો વર્ષા, શરદ્, હેમંત, વ-
સંત, ગ્રીષ્મ અને પ્રાવૃષ્ એ છ ઋતુઓ સમજવી
કે જેઓના અનુસારથી વાત આદિ દોષોનાં ઉ-

૧ વાયુ ચંદ્રના આશ્રયથી જગતની વૃદ્ધિ કરે છે
અને સૂર્યના આશ્રયથી શોષણ કરે છે કે જેથી તેતે કાલ
પ્રમાણે રસોની ગોઠવણ બનીને પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે.

૨ ઢલને ‘ઈહ’ એ મૂળનાં પદનો આ ‘અધ્યાયમાં’
એવો અર્થ લખ્યો છે પ્રણ કેટલાએક એમ માને છે કે
સંધ્યા આયુર્વેદમાં ઋતુઓનો આ ક્રમજી લેવો. વાસ્ત-
વિક એ છે કે પ્રથમનો ક્રમ રસની તથા વઠની વૃદ્ધિ

પચય, (વૃદ્ધિ) પ્રકોપ અને ઉપશ્મ સમજાવવામાં
આવશે. એ ઋતુઓ ભાદ્રપદ આદિ બે મા-
સોથી થાય છે. જેમ કે ભાદ્રપદ અને આશ્વિન
એ બે માસો વર્ષાઋતુ છે. કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ
એ બે માસો શરદ્ઋતુ છે. પૌષ અને માઘ એ બે
માસો હેમંતઋતુ છે. ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર એ બે
માસો વસંતઋતુ છે. વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે
માસો ગ્રીષ્મઋતુ છે અને આષાઢ તથા શ્રાવણ એ
બે માસો પ્રાવૃષ્ઋતુ છે.

૬ તત્ર વર્ષાસ્વોપધયસ્તરુણ્યોડલ્પવીર્યા
આપશ્ચાપ્રસન્નાઃ ક્ષિતિમલપ્રાયાસ્તા ઉપયુજ્ય-
માના નભસિ મેઘાવતતે જલપ્રક્લિન્નાયાં ભૂમૌ
ક્લિન્નદેહાનાં પ્રાણિનાં શીતવાતવિષ્ટગ્ધાગ્નીનાં
વિદહન્તે વિદાહાત્ પિત્તસંચયમાપાદયન્તિ સ
સંચયઃ શરદિ પ્રવિરલમેઘે વિયત્યુપશુષ્યતિ
પક્લેડર્કકિરણપ્રવિલાપિતઃ પૈત્તિકાન્ વ્યાધી-
જનયતિ । તા એવૌપધયઃ કાલપરિણામાત્પરિ-
ણતવીર્યાં વલવલ્યો હેમન્તે ભવન્ત્યાપશ્ચ પ્રસન્નાઃ
ક્ષિગ્ધા અત્યર્થે ગુર્વ્યસ્તા ઉપયુજ્યમાના મન્દ-
કિરણત્વાદ્દાનોઃ સતુપારપવનોપટ્મિમતદે-
હાનાં દેહિનામવિદગ્ધાઃ સ્નેહાચ્છૈત્યાદ્ગૌરવાદુ-
પલંપાચ્ચ શ્લેષ્મણઃ સંચયમાપાદયાન્તે સ સં-
ચયો વસન્તેડર્કરશ્મિપ્રવિલાપિત ઈષન્સ્તઘ-
દેહાનાં દેહિનાં શ્લેષ્મિકાન્ વ્યાધીજનયતિ ।
તા એવૌપધયો નિદાઘે નિઃસારા રુક્ષા અતિ-
માત્રં લલ્યો ભવન્ત્યાપશ્ચ તા ઉપયુજ્યમાનાઃ
સૂર્યપ્રતાપોપશોપિતદેહાનાં દેહિનાં રૌક્ષ્યાલ્લઘુ-
ત્વાદ્દૈશ્યાચ્ચ વાયોઃ સંચયમાપાદયન્તિ સ સં-

તથા હાનિ બતાવવાને માટે છે અને. આ ક્રમ દોષોના
સંચય પ્રકોપ તથા ઉપશમ બતાવવાને માટે છે.

૩ સંચયના વલતમાં પણ જો રોગ જાડપદાર
જણાય તો સંશોધન કરવું એમ જણાવવાને માટે પિ-
ત્તના સંચયવાળી વર્ષાઋતુ પ્રથમ લીધી છે.

૪ જ્ઞાજ્ઞા વરસાદવાળી પ્રાવૃષ્ અને ઓછા વરસા-
દવાળી પણ જ્ઞાજ્ઞા વરસાદના અનુવંધવાળી વર્ષા ગણી છે.

ચયઃ પ્રાવૃષિ શ્વાત્યર્થ જલોપક્લિન્નાયાં ભૂમૌ
ક્લિન્નદેહાનાં પ્રાણિનાં શીતવાતવર્ષેરિતો વા-
તિકાન્ વ્યાગ્રીજ્ઞનયતિ । એવમેપ દોષાણાં
સંચયપ્રકોપહેતુરુક્તઃ ॥

**ઋતુઓમાં દોષોના ઉપચય અને પ્ર-
કોપ થવાનાં કારણો.**

૬ તેઓમાં વર્ષાઋતુમાં ઘડું ચળા વગેરે ઓષ-
ધિઓ નવીન થાય છે તથા થોડી શક્તિવાળી હોય
છે અને જલ પળ અસ્વચ્છ તથા જેઓમાં પૃથ્વીનો
મેલુ જ્ઞાણો હોય એવાં હોય છે. આકાશ વાદ-
ળાંઓથી ઘેરાયેલું તથા પૃથ્વી જલથી કચકચતી
હોવાને લીધે જેઓનાં શરીરો આર્દ્ર થઈ જાય હોય
છે તથા જેઓનો જટરાગ્નિ શીતથી કોપ પામેલા
અંદરના વાયુ મંદ કરી નાખેલા હોય છે એવાં
પ્રાણીઓ એ નવી તથા ઓછી શક્તિવાળી ઔષ-
ધિઓનો અને મેલાં જલનો ઉપયોગ કરે છે તેથી
તે ઔષધિઓ તથા જલ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં
ખાટો પાક પામે છે અને તેવો પાક પામવાથી
પિત્તનો સંચય કરે છે. એ સંચય જ્યારે શરદઋ-
તુમાં આકાશનાં વાદળાં પાંખાં પડી જાય છે અને
પૃથ્વીપરનો કાદવ સુકાવા લાગે છે ત્યારે સૂર્યની
કિરણોથી પીગાળીને પિત્તસંવંધી રોગોને ઉત્પન્ન
કરે છે. એજ ઔષધિઓ હેમંતમાં કાઠના ફેર-
ફારને લીધે ઉત્પન્ન થઈ અધિક શક્તિવાળી તથા
શરીરની પુષ્ટિ કરે એવી થાય છે અને જલ પળ
સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ તથા અત્યંત ભારે થાય છે. એ સમ-
યમાં સૂર્યની કિરણો મંદ થઈ જવાને લીધે હિમથી

૧ જો કે વર્ષાઋતુમાં ઘડું આદિ ધાન્યો જૂનાંજ
હોય છે તોપણ પોતામાં સૂક્ષ્મ જલ પેસી જવાને લીધે
તેઓ કુળાં થઈ જાય છે, કાંઈક શક્તિવગરનાં થઈ
જાય છે અને કોંટા ફૂટવા જેવાં ઉપસેલાં થઈ જાય છે
તેથી તેઓને નવીન તથા અલ્પશક્તિવાળાં કહ્યાં છે.
શાક આદિ ઔષધીઓ તો નવીનજ થાય છે.

૨ સંચય ઇટલે સંઘાતરૂપવૃદ્ધિ. કેટલાક કેહે છે
કે સંચય ઇટલે પોતાના સ્થાનમાં વૃદ્ધિ.

આર્દ્ર થઈ જાતા પવને જેઓનાં શરીરોને પુષ્ટિ આપી
હોય છે એવાં પ્રાણીઓ તે ઔષધિઓનો અને તે
જલનો ઉપયોગ કરે છે તેથી તે ઔષધિઓ તથા
જલ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પૂર્ણ પરિપાક નહીં પામ-
વાને લીધે સ્નિગ્ધપણાથી, શીતપણાથી, ભારેપણાથી
તથા ચોપડાઈ રહેવાથી કફનો સંચય કરે છે.
પછી એ સંચય વસંતઋતુમાં જરા ભારે પડેલાં શ-
રીરોવાળા પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં સૂર્યની કિરણોથી
પીગાળીને કફસંવંધી વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.
એજ ઔષધિઓ તથા જલ ગ્રીષ્મમાં નિસ્સાર, રૂક્ષ
અને અત્યંત હલકાપણાવાળાં થઈ જાય છે. એ
સમયમાં સૂર્યના તાપે સુકાવી નાખેલાં શરીરો-
વાળાં પ્રાણીઓ તે ઔષધિઓનો અને તે જલનો
ઉપયોગ કરે છે તેથી તે ઔષધિઓ અને જલ
પોતાના રૂક્ષપણાથી, હલકાપણાથી તથા શુષ્ક-
પણાથી વાયુનો સંચય કરે છે. પછી એ સંચય
પ્રાવૃષ્ઠઋતુમાં અત્યંત જલથી પલ્લેલાં પ્રાણીઓનાં
શરીરોમાં શીત પવનથી અને વરસાદથી પ્રેરાઈને
વાયુસંવંધી વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે
દોષોના સંચયનાં અને પ્રકોપનાં કારણો કહ્યાં.

૭ તેજ વર્ષાહેમંતગ્રીષ્મેષુ સંચિતાનાં દોષા-
ણાં શરદ્વસંતપ્રાવૃદ્સુ ચ પ્રકુપિતાનાં નિર્દરણં
કર્તવ્યમ્

**પ્રકોપ પામેલા દોષોનું સંશોધન કર-
વાનો સામાન્ય સમય.**

૭ વર્ષામાં સંચય પામી શરદમાં પ્રકોપ પા-
મેલા પિત્તનું શરદઋતુમાં સંશોધન કરવું. હેમંતમાં

૩ વસંતમાં સૂર્યનો તાપ અતિ તીક્ષ્ણ હોતો નથી
તેથી કફનું પીગાળવું થાય પણ શોષણ ન થાય.

૪ જો કે વાયુ શીત હોવાને લીધે ઉષ્ણતાવાળી
ગ્રીષ્મઋતુમાં તેનો સંચય થવો સંભવતો નથી તો-
પણ ઔષધીઓના રૂક્ષપણાથી વાયુની રૂક્ષતા વધે છે
એજ તેનો સંચય સમજવો.

૫ 'પ્ર' શબ્દથી સૂચવ્યું છે કે જે માણસોને દોષ બ-
હુજ હોય તેઓનેજ સંશોધન કરવું.

સંચય પામી વસંતમાં પ્રકોપ પામેલા કફનું વસંતમાં સંશોધન કરવું અને ગ્રીષ્મમાં સંચય પામી વર્ષામાં પ્રકોપ પામેલા વાયુનું વર્ષામાં સંશોધન કરવું. (સંશોધન ઇટલે સ્વેચ્છીને શરીરમાંથી બાહ્ય કાઢવું.)

૮ તત્ર પૈત્તિકાનાં વ્યાધીનામુપશમો હેમંતે શ્લેષ્મિકાનાં નિદાઘે વાતિકાનાં ઘનાત્યયે સ્વભાવત એવ । ત એતે સંચયપ્રકોપોપશમા વ્યાખ્યાતાઃ ॥

વ્યાધિઓનો સ્વાભાવિક ઉપશમ.
થવાનો કાલ.

૮ તેમાં પિત્તસંબંધી વ્યાધિઓનો હેમંતમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપશમ થાય છે, કફસંબંધી વ્યાધિઓનો ગ્રીષ્મમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપશમ થાય છે અને વાયુસંબંધી વ્યાધિઓનો શરદ્માં સ્વાભાવિક રીતે ઉપશમ થાય છે. આ સંચય, પ્રકોપ અને ઉપશમ એ ત્રણનું વ્યાખ્યાન (પાંચમાથી આઠમા વિષય સુધીમાં) કરવામાં આવ્યું.

૯ તત્ર પૂર્વાહ્ને વસન્તસ્ય સ્થિત્ત્વં મધ્યાહ્ને

૧ જે ઋતુઓમાં વમનાદિક કરાવવાં જોઈએ તે ઋતુઓને છોડી દઈને અન્ય ઋતુઓમાં કરાવવામાં આવે તો વિપત્તિને અને મરણને ઉત્પન્ન કરે છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. તોપણ સંશોધનથીજ મટે એવા સ્ફટપદાર રોગોમાં અન્ય ઋતુઓમાં પણ સંશોધન કરવું એમ મૂલમાં 'ચ' શબ્દથી સૂચવી આપ્યું છે. શરદ્ આદિ ઋતુઓના બીજા માસમાં સંશોધન કરવું ઇટલે પિત્તનું સંશોધન માર્ગશીર્ષમાં, કફનું સંશોધન ચૈત્રમાં અને વાતનું સંશોધન શ્રાવણમાં કરવું એ સાધારણ કાલ છે કે જેથી દોષોને ત્રણ મહિનાનું અંતર મળવાથી 'ગ્રીષ્માદિસંચિતાન્ દોષાંભિમાસાંતરિતાન્ હરેત્' એ વચન સાર્થક થાય.

૨ શીતાદિકને લીધે.

૩ ઉષ્ણતાદિકને લીધે.

૪ ઉષ્ણતાઆદિને લીધે.

૫ આ સ્વાભાવિક ઉપશમ કાલના નિયમપ્રમાણે સાધારણ થાય છે માટે અસાધારણ ઉપશમ કરવાને માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની જરૂર છે. જેમ કે ઘટાદિક

ગ્રીષ્મસ્યાપરાહ્ને પ્રાવૃષ્ઠઃ પ્રદ્રોપે વાર્ષિકં શારદ-મર્દ્વરાત્રે પ્રત્યુપસિ હૈમન્તમુપલક્ષયેત્ । એવમ-હોરાત્રમપિ વર્ષમિવ શીતોષ્ણવર્ષલક્ષણં દોષો-પચયપ્રકોપોપશમૈર્જાનીયાત્ ॥

આશ્વા વર્ષની પેઠે એક અહોરાત્રમાં
પણ સઘળી ઋતુઓનાં ચિન્હો
ઇટલે દોષોના સંચય,
પ્રકોપ અને ઉપશમ.

૯ એક અહોરાત્રના પૂર્વાહ્નમાં (મધ્યાહ્નથી પેહેલાના ભાગમાં) વસંતનું ચિન્હ થાય છે, મધ્યાહ્નમાં ગ્રીષ્મનું ચિન્હ થાય છે, અપરાહ્નમાં (મધ્યાહ્નપછીના ભાગમાં) પ્રાવૃષ્ઠનું ચિન્હ થાય છે, પ્રદોષમાં વર્ષાનું ચિન્હ થાય છે, અધરાતે શરદ્નું ચિન્હ થાય છે અને પરોડીએ હેમંતનું ચિન્હ થાય છે એ જાણી લેવું. આપ્રમાણે અહોરાત્રને પણ દોષોના સંચય, પ્રકોપ અને ઉપશમ થવા ઉપરથી શીત, ઉષ્ણ અને વરસાદરૂપી લક્ષણવાળાં આશ્વા વર્ષ જેવું સમર્જવું.

૧૦ તત્રાવ્યાપન્નેષ્ટુતુષ્ણવ્યાપન્ના ઓપધયો

પદાર્થોનો સાધારણ નાશ કાલના નિયમપ્રમાણે થયાજ કરેછે તોપણ અસાધારણ નાશ કરવાનેમાટે મુદ્રાદિકની જરૂર છે.

૬ એક અહોરાત્રમાં પણ પૂર્વાહ્નમાં કફનો પ્રકોપ થવારૂપ વસંતનું ચિન્હ અને મધ્યાહ્નમાં વાયુનો સંચય થવારૂપ ગ્રીષ્મનું ચિન્હ દેખાય છે इत्यादि સમજી લેવું. અહોરાત્રમાં દોષોના જે અલ્પ સંચય અને અલ્પ પ્રકોપ થાય છે તેઓનું સંશોધન દાંતણ કરવા આદિથી થાય છે પણ ઋતુઓમાં જે સંચય અને પ્રકોપ થાય છે તેઓ બલવત્તર હોવાથી તેઓનું સંશોધન તો વમન આદિ ક્રિયાઓથીજ થાય એમ સમજવું. અહોરાત્રમાં યથા સંચય અને પ્રકોપ માત્ર ચંદ્રના, સૂર્યના અને વાયુના ઉષ્ણ આદિ ગુણોરૂપ અલ્પ કારણથી થાય છે માટે અલ્પ હોય છે પણ ઋતુઓમાં યથા સંચય અને પ્રકોપ તો બીજા માર્ગોમાં ગદલા ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ એઓએ કરેલા દ્રવ્યો વગેરેના ફેરફારરૂપ મોટાં કારણથી થાય છે માટે તેઓ બલવત્તર હોય છે.

भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्वलवी-
र्यौजस्कुर्यौ भवन्ति । तेषां पुनर्व्यापदोऽदृष्टका-
रिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीता-
न्योपधीर्व्यापादयन्त्यपश्च तासामुपयोगाद्विचि-
धरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति ॥

ऋतुओ बगडेली न होय तो सुख-
शांति अने बगडेली होय तो
रोगोनी उत्पत्ति.

१० जो ऋतुओ बगडेली न होय तो औ-
पधिओ अने जल बगडतां नथी अने नहीं
बगडेली औपधिओ तथा नहीं बगडेली जल
उपयोगमां लेवायाथी ते औपधिओ तथा ते
जल माणसोने शरीरबल, आयुष्य, उत्साहवृद्धि,
शक्ति अने ओज एओनी संपत्ति करी आपे छे.
ऋतुओना बगाडो सर्व जनोना अधर्मेने लीधे
शीत, उष्ण, वायु तथा वरसाद् एओ विपरीत
एटले हीनयोगवाळां, मिथ्यायोगवाळां, के अति-
योगवाळां थई जवाथी थाय छे. विपरीत थएलां
शीत, उष्ण, वायु अने वरसाद् एओ औपधिओने
तथा जलने खराब करी नाखेछे अने ते खराब
थएल औपधिओनो तथा जलनो उपयोग थवाथी
अनेक प्रकारना रोगो उत्पन्न थाय छे अथवा
मरकी चाले छे.

११ तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपां चोपयोगः ॥

ऋतुओना बगाडोनी चिकित्सा.

११ जो ऋतुओमां बगाड थयो होय तो
नहीं बगडेली जुनी औपधिओनो तथा जुनां
जलनो उपयोग करवो.

१२ कदाचिदव्यापन्नेष्वप्युतुषु कृत्याभिशा-
परक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः । विपौ-
पधीपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रूर्यते यो
देशस्त्रय दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथु-
प्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रच-
रितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नो-
पकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा ॥

ऋतुओनो बगाड नहीं थया छतां पण
कोई वखते देशोमां रोगादिक त्रास
उत्पन्न थवानां कारणां.

१२ ऋतुओ नहीं बगडेली अर्थात् स्वच्छ
रही होय तोपण कोई वखते कृत्याथी, गुरुओना
के सिद्धो वगरेना'शापोथी, राक्षसोथी के अध-
र्मोथी देशो भारे विपत्तिमां पडेछे. वायुए आ-
णेलां झेरी औपधिओनां पुष्पोना गंधथी जे देश
व्याप्त थाय ते देशमां पण दोपोनो के प्रकृति-
ओनो कशो मेळ नहीं रेहेतां खांसी, श्वास, व-
मन, सलखम, माथानां दरदो अने ज्वर एओथी
लोको दुखी थाय छे. शनैश्चर आदि ग्रहोनी
दुष्ट राशिमां स्थिति अथवा वक्रगति आदि का-
रणोथी, नक्षत्रोनां उल्कापात आदि कारणोथी,
वरोमां गंदकी वधवाथी, योनिरोगादिक रोगोवाळी
अथवा मलिन आचारवाळी स्त्रीओ होवाथी, मांकड
वगरेथी भरेली खराब शय्याओ तथा आसनो
होवाथी, जेओपर वेसवाथी बहुज थडका लागवा
तथा शरीर ईलाई जवा आदि दुःखो उत्पन्न
थाय एवां गाडी वगरे तथा उंट वगरे वाहनोथी,
संहिता ग्रंथोमां जेओने खराब गणेली छे एवां
मणि रत्नादिकनी वपराशथी अने अन्याय आदि
कारणो उत्पन्न थयाथी पण लोकोमां विपत्तिओ
आवे छे.

१३ तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चि-
त्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपो-
नियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरु-
परैर्भवितव्यमेवं साधु भवति ॥

उपर कहेली विपत्तिओनी चिकित्सा.

१३ उपर कह्याप्रमाणे विपत्तिओ आवे त्पारे
ते ते स्थानकोनो त्याग करवो, वेदमंत्रोथी य-
जन आदि शान्तिकर्मो करवां, चांद्रायण आदि
प्रायश्चित्तो करवां, उत्तम औपधिओनां धारणो
वगरे मंगळे करवां, जप करवा, होम करवा,
देवताओने बलिदानो देवां, देवताओनां तथा

મહાત્માઓનાં પૂજનો કરવાં, દેવતાઓને તથા મહાત્માઓને હાથ જોડવા તથા નમસ્કાર કરવા, ઉપવાસાદિક તપ કરવાં, નિયમો પાલવા, દયામાં તથા દાનોમાં તત્પર રહેવું, ગુરુઓની પાસેથી મંત્રોની દીક્ષાઓ લેવી, ગુરુઓની આજ્ઞા માનવી અને દેવતાઓની બ્રાહ્મણોની તથા ગુરુઓની સેવામાં તત્પર રહેવું. આપ્રમાણે કરવાથી સારૂં થાય છે.

૧૪ ઋતુનામત ઋતુમવ્યાપન્નાનાં લક્ષણાન્યુપદેશ્યામઃ ॥

વાયુર્વાત્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂમાકુલા દિશઃ ।
છન્નસ્તૂષારૈઃ સવિતા હિમાનદ્વા જલંશયાઃ ॥
દર્પિતાધ્વાહ્નસ્ત્રાહ્નમહિષોરભ્રકુઞ્જરાઃ ।
રોધ્રપ્રિયકુપુન્નાગાઃ પુષ્પિતા હિમસાહ્વયે ॥ ૧ ॥
શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યાકુલા દિશઃ ।
શેષં હેમંતવત્સર્વં વિજ્ઞેયં લક્ષણં બુધૈઃ ॥ ૨ ॥
દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુપશોભિતાઃ ।
કિંશુકામ્બોજબકુલચૂતાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥
કોકિલાષટ્પદગણૈરુપગીતા મનોહરાઃ ।
દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ સુમુખાઃ પલ્લવૈર્જ્વલાઃ ૩
ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો નૈર્ઋતોઽસુખઃ ।
ભૂસ્તપ્તા સરિતસ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥
ભ્રાંતચક્રાહ્નયુગલાઃ પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
ધ્વસ્તવીરુત્તૃણતા વિપર્ણાઙ્ગિતપાદપાઃ ॥ ૪ ॥
પ્રાવૃષ્યમ્બરમાનદ્વં પશ્ચિમાનિલકર્ષિતૈઃ ।
અમ્બુદૈર્વિદ્યુદ્વિદ્યોતપ્રસ્પૃતૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥
કોમલશ્યામશણ્પાઢ્યા શક્રગોપોઞ્જવલા મહી ।
કદમ્બનીપકુટજસર્જકેતકિભૂષિતા ॥ ૫ ॥
તત્ર વર્ણાસુ નદ્યોમ્મઃ પૂરોદ્ગમ્મતટદ્રુમાઃ ।
વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુમુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥

૧ આ અધ્યાયમાં વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ અને વાવૃષ્ણ એ છ ઋતુઓ કે જેઓ માદ્રપદ આદિ બધે માસોથી થાય છે તેઓનુંજ પ્રહ્ન કરવાનું પાંચમા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયું છે તે છતાં અહીં શિશિરઋતુને ગણવામાં આવે તો પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય છે અને, વઢી સાત ઋતુઓ થઈ જાય છે માટે તેને જુદી ઋતુ નહીં ગણતાં

ભૂરવ્યક્તસ્થલશ્વમ્ના બહુશસ્યોપશોભિતા ।
નાતિર્ગર્જત્ત્વન્મેઘનિરુદ્ધાર્કપ્રહં નભઃ ॥ ૬ ॥
બમ્બુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતામ્રવિમલં નભઃ ।
તથા સરાંસ્યમ્બુરુદ્ધૈર્ભાન્તિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥
પદ્મશુષ્કદ્રુમાકીર્ણા નિન્નોઞ્ઞતસમેષુ ભૂઃ ।
વાણસપ્તાહ્નબન્ધૂકકાશાસનવિરાજિતા ॥ ૭ ॥

નહીં બગડેલી ઋતુઓનાં લક્ષણો.

૧૪ હવે નહીં બગડેલી ઋતુઓનાં લક્ષણો કહીએ છીએ. જો હેમંતઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતલ પવન વાતો હોય, દિશાઓ રજથી તથા ધૂમસથી વ્યાપ્ત રહેતી હોય, સૂર્ય જાકળથી ઢંકાઈ રહેતો હોય, જલાશયો થંડીથી વ્યાપ્ત રહેતા હોય, કાગડા ગેંડા પાડા ઘેંટા તથા હાથીઓ મસ્ત રહેતા હોય અને લોદર, ઘડલાંનાં વૃક્ષો તથા પુન્નાગો (નાગકેસરનાં વૃક્ષો) પુષ્પયુક્ત થઈ રહ્યાં હોય તો તે હેમંતઋતુને નહીં બગડેલી સમજવી.

જો શિશિરઋતુમાં થંડી અધિક હોય, દિશાઓ વાયુસહિત વૃષ્ટિથી વ્યાકુલ થતી હોય અને બીજાં સઘળાં લક્ષણો હેમંતઋતુના જેવાંજ દેખાતાં હોય તો તે શિશિરઋતુને નહીં બગડેલી સમજવી.

જો વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મલ રહેતી હોય, ચાચરા કમલો બોલસરી આંવા તથા અશોક આદિ વૃક્ષોથી ભરપૂર થઈ જાય તથા વનોથી શોભી રહેલી હોય, કોકિલાઓના ટૌકારાઓથી તથા ભ્રમરોના ગુંજારોથી મનનું આકર્ષણ કરતી હોય, દક્ષિણતરફના પવનથી ઘેરાઈ રહેલી હોય, સારા દેખાવો-વાળી હોય અને નવીન પલ્લવોથી દીપી રહેલી હોય તો તે વસંત ઋતુને નહીં બગડેલી સમજવી.

હેમંતના ઉત્તર ભાગમાંજ ગણવાનો પ્રંથકારનો અભિપ્રાય હોય એમ જણાય છે.

૨ કેટલાક કેહેછે કે ‘અશોક’ એટલે આશોપાલ’ અને કેટલાક કેહેછે કે ‘અશોક એ નામથીજ પ્રસિદ્ધ જુદુંજ શાહ છે.’

જો ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો હોય, ગમ્ભીરવનારો નૈર્ઋતિ ધ્રુવોનો પવન વાતો હોય, પૃથ્વી ધગેલી રહેતી હોય, નદીઓ પાતળા પ્રવાહોવાળી થઈ ગઈ હોય, દિશાઓ સળગેલી જેવી દેખાતી હોય, ચક્રવાકપક્ષીઓનાં જોડાંઓ જલાશયોને માટે મટકતાં હોય, મૃગો પાણી પીવાને માટે વ્યાકુલ રહેતાં હોય, દૃઢ લતાઓ, યજ્ઞો તથા કોમલ લતાઓ અત્યંત સુકાઈ ગયાં હોય અને વૃક્ષો પાનડાં વગરનાં થઈ ગયાં હોય તો તે ગ્રીષ્મઋતુને નહીં વર્ષાઋતુને સમજવી.

જો પ્રાવૃષ્ઠ ઋતુમાં પશ્ચિમદિશાના પવને સ્વેચ્છા આણેલાં, વીજળીઓના ચમકાટવાળાં, જલની વૃદ્ધિ કન્યા કરતાં તથા ભારે ગર્જનાઓવાળાં વાદળાંઓથી આકાશ ઢંકાઈ રહેતું હોય, અને પૃથ્વી કોમલ કાળા રંગના યજ્ઞોથી સંપન્ન, કમુંચા રંગના કીડાઓથી (મેઘના મામાઓથી) ઢીપી રહેલી, તથા કદંબોથી ધૂળીકદંબોથી અને કેતકીઓથી શણગાર પામેલી હોય તો તે પ્રાવૃષ્ઠઋતુને નહીં વર્ષાઋતુને સમજવી.

જો વર્ષાઋતુમાં નદીઓનાં કીનારાઓનાં વૃક્ષો જલનાં પૂરથી ભાંગી ગયાં હોય, વાય્વો પ્રફુલ્લિત કુમુદોથી (રાત્રિ વિકાસી કમળોથી) તથા નીલ કમળોથી શોભી રહેલી હોય, પૃથ્વીના સંપાટ પ્રદેશો કે યજ્ઞો કાદવને લીધે બરાબર વરતી શકાતા ન હોય, ચેતરોમાં ઘણાં ઘણાં ધાન્યોથી

શોભા ફેલાઈ રહી હોય અને આકાશમાં પ્રવલ ગર્જના વગરનાં તથા જલનો સ્ત્રાવ કન્યા કરતાં વાદળાંઓથી સૂર્ય તથા વીજા ગ્રહો ઢંકાઈ ગયા હોય તો તે વર્ષાઋતુને નહીં વર્ષાઋતુને સમજવી.

જો શરદઋતુમાં સૂર્ય પીંગળા રંગનો દેખાતો હોય, આકાશ રાફેદ વાદળાંઓવાળું દેખાતું હોય તથા સ્વચ્છ પળ દેખાતું હોય, સરોવરો હંસપક્ષીઓની કાંધોથી ચલાયમાન થતાં કમળોથી શોભી રહ્યાં હોય અને પૃથ્વી નીચા પ્રદેશોમાં કાદવવાળી, ઊંચા પ્રદેશોમાં સુકાઈ, સપાટ પ્રદેશોમાં વૃક્ષોવાળી, તથા કાંટા ઝાંઝાળીઓથી, સપાટ પ્રદેશોમાં વૃક્ષોથી, (જેમ બીલીમાં ત્રણ ત્રણ પાનડાં સાથે થાય છે તેમ જેઓમાં સાત સાત પાનડાં સાથે થાય છે તે વૃક્ષોથી) બપોરીઆઓથી અને વીંચળાઓથી શોભી રહી હોય તો તે શરદઋતુને નહીં વર્ષાઋતુને સમજવી.

૧૫ સ્વગુણૈરતિયુક્તેષુ વિપરીતેષુ વા પુનઃ ।
વિપમેષ્વપિ વા દોષાઃ કુપ્યંત્યૃતુષુ દેહિનામ્ ॥

ઋતુઓના વર્ણનોનો સંગ્રહ.

૧૬ જે ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોનો અતિ-યોગ પામેલી હોય અથવા પોતપોતાના ગુણોથી મંદ મંદ યોગ પામેલી હોય અથવા શીતમાં ઉષ્ણ, ઉષ્ણમાં શીત અને વર્ષામાં અવૃદ્ધિ એવી રીતની વિપરીતતા પામી હોય અથવા અનુલોમ વિલોમ ચિહ્નોવાળી થઈ હોય તે ઋતુઓમાં માણસોના વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકોપ પામે છે.

લંગડા તથા અરશના દરદવાળાં થાય છે. બાહ્ય પ્રાંતના લોકો માંસ ખાય છે, સુરાપાન કરે છે અને સ્ત્રિઓમાં લંપટ રહે છે તેથી તેઓ ઘણું કરી ક્ષયરોગી જોવામાં આવે છે. બાહ્ય પ્રાંતના લોકો અભિષ્વંદી (શરદી કરનારા) માંસોનો તથા જલનો ઉપયોગ કરે છે અને તીક્ષ્ણ અન્નો ખાય છે તેથી તેઓ ઘણું કરી સ્વસ્થ મના દરદવાળા થાય છે. વૈદ્યે એવા સર્વ લોકોનું સાત્મ્ય (હમેશાં ગોટી રહેલું આહારાદિક) અને સત્ત્વ જોઈ આહારની સાથે ઔષધ દેવું. ઋતુઓનાં સાત્મ્યોનો ત્યાગ કરવાથી માણસ કૃશ, નિર્બલ અને રોગી થાય છે.

૧ જેમ કે વર્ષાનાં ચિહ્નો શરદમાં અને શરદનાં ચિહ્નો હેમંતમાં દેખાય છે.

૨ અહીં હલ્લન શ્લોકોથી લખે છે કે પૂર્વ દેશનાં માણસો માંસોનો તથા યજ્ઞ પદાર્થોનો ભોજન કરે છે અને જલપ્રાય દેશોમાં રહેનારાંઓ પળ તેમજ કરે છે માટે તેઓને ઘણું કરીને શ્લીપદ તથા ગલગંડ આદિ રોગો થાય છે. દક્ષિણ દેશનાં માણસો નીચા પ્રદેશના જલનાં તથા સમુદ્રનાં માંસો ખાય છે તેથી તેઓને કોઈ બહુ થાય છે. માલવાનાં માણસો તેજ, યજ્ઞ તથા યજ્ઞ ખાય છે તેથી તેઓ ઘણું કરીને

૧૬ દરેદ્રસન્તે શ્લેષ્માણં પિત્તં શરદિ નિર્દેસેત્ ।
વર્ષાસુ શમયેદ્વાયું પ્રાગ્વિકારસમુચ્છ્રયાત્ ॥

દોષોનું સંશોધન કરવાનો સંગ્રહ.

૧૬ વિકારોનો અત્યંત પ્રકોપ ન થયો હોય તે પેહેલાંજ વસંતમાં કફનું, શરદમાં પિત્તનું અને વર્ષામાં વાયુનું સંશોધન કરવું.

અધ્યાય ૭ મો.

૧ અથાતો યન્ત્રવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'યંત્રવિધિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યન્ત્રશતમેકોત્તરમત્ર હસ્તમેવ પ્રધાનતમં યંત્રાણામવગચ્છ । કિં કારણમ્ । યસ્માદ્દસ્તાદ્દતે યંત્રાણામપ્રવૃત્તિરેવ તદધીનત્વાદ્યંત્રકર્મણામ્ । તત્ર મનઃશરીરાબાધકારાણિ શલ્યાનિ તેષામાહરણોપાયો યંત્રાણિ ॥ તાનિ પદ્મપ્રકારાણિ । તદ્યથા । સ્વસ્તિકયંત્રાણિ । સંદંશયંત્રાણિ । તાલયંત્રાણિ । નાડીયંત્રાણિ । શલાકાયંત્રાણિ । ઉપયંત્રાણ ચેતિ

સાત્મ્યને સેવનારો, જિતેન્દ્રિય રહેનારો, શાધેલું જીર્ણ થયા પછીજ જમનારો અને પરિમિત નિદ્રાવાલો માણસ આનંદથી જીવે છે. જે ઋતુમાં જે ગર્ભ રહે તે ગર્ભમાં તે ઋતુપ્રમાણે બલ તથા વીર્ય આદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ શલ્યોને કાઢાડવા વગેરેના ઓજારોના ભેદ અથવા કલ્પના.

૨ યંત્રો અસંખ્યાત છે એવો અર્થ પળ થાય છે.

૩ જેઓને ઉઘાડતાં સાથીયા જેવો અર્થાત્ ચોકડી જેવો આકાર થઈ રહે તે સ્વસ્તિક યંત્રો કેહેવાય છે.

૪ સાળશી અથવા ચીપીયા.

૫ તાલ ઇટલે માછલાંના ગૂઢાના શલ્ક જેવા આકારવાળાં જે યંત્રો હોય તેઓ તાલયંત્ર કેહેવાય છે.

૬ જે યંત્રો નળી જેવાં હોય તે નાડીયંત્રો કેહેવાય છે. આ યંત્રો ઘણું કરીને પોલાં હોય. કેમ કે તેઓથી

તત્ર ચતુર્વિંશતિઃ સ્વસ્તિકયંત્રાણિ । દ્વે સંદંશયંત્રે । દ્વે એવ તાલયંત્રે । વિંશતિર્નાડ્યઃ । અષ્ટાવિંશતિઃ શલાકાઃ । પંચવિંશતિરુપયંત્રાણિ ॥ તાનિ પ્રાયશો લૌહાનિ ભવન્તિ તત્પ્રતિરૂપકાણિ વા તદલાભે । તત્ર નાનાપ્રકારાણાં વ્યાલાનાં મૃગપક્ષિણાં મુષ્કૈર્મુખાનિ યંત્રાણાં પ્રાયશઃ સદૃશાનિ તસ્માત્તત્સારૂપ્યાદાગમાદુપદેશાદન્યયંત્રદર્શનાદ્યુક્તિશ્ચ કારયેત્ ॥

યંત્રોની સંખ્યા તથા યંત્રોના પ્રકારો.

૨ યંત્રો મુલ્યત્વે કરી એકસો અને એક (૧૦૧) છે. યંત્રોમાં સર્વથી પ્રધાન યંત્ર હાથજ છે એમ સમજો. કારણ કે હાથ વિના યંત્રોની પ્રવૃત્તિજ થતી નથી. યંત્રોનાં કર્મો હાથનેજ આધીન છે. જેઓ મનને તથા શરીરને પીડા આપે છે તે શલ્યો કેહેવાય છે અને તે શલ્યોને કાઢાડવાનો ઉપાય યંત્રો છે. એ યંત્રો છ પ્રકારનાં છે. જેમ કે સ્વસ્તિકયંત્રો, સંદંશયંત્રો, તાલયંત્રો, નાડીયંત્રો શલાકાયંત્રો અને ઉપયંત્રો.

એઓમાં ચોવીશ સ્વસ્તિકયંત્રો છે, બે સંદંશયંત્રો છે, બેજે તાલયંત્રો છે, વીશ નાડીયંત્રો છે, અઠ્યાવીશ શલાકા યંત્રો છે અને પચીસ ઉપયંત્રો છે.

એ યંત્રો ઘણું કરીને લોહોડાંનાં જોડા અને દુષ્ટ રુધિર વગેરેને ચૂસવાનું તથા ક્ષાર વગેરે મુકવાનું પળ કામ થાય છે.

૭ શલ્કીઓ જેવા આકારવાળાં યંત્રો.

૮ પોતે યંત્રો નહીં છતાં યંત્રોનું કામ કરનારાં.

૯ બીજાં યંત્રોની સંખ્યા પછી નિશ્ચયવાચક 'જ' મુક્યો નથી અને અહીં મુક્યો છે તેથી એમ જણાવ્યું છે કે બીજાં યંત્રોની જે સંખ્યા કહી છે તેમાં અધિકતા પણ થાય છે પરંતુ તાલયંત્રો તો બેની સંખ્યાથી વધતાંજ નથી. (હલ્લન) શલ્યોનાં આકાર વગેરે જોઈને તથા પ્રયોજનો જોઈને અધિક સંખ્યા પણ બનાવવી યોગ્ય છે.

૧૦ હલ્લન કેહે છે કે મૂળમાં જે તોહ શબ્દ છે તે સુવર્ણ આદિ પાંચે ધાતુઓનો વાચક છે માટે યંત્રો યોગ્યતા પ્રમાણે પાંચે ધાતુઓનાં બનાવવાં. ઉપયોગને અનુસરીને ગમે તે ધાતુનાં કરવાં. સ્વચ્છતાને માટે કેટલાંક યંત્રો ઉપર હાલ રૂપાનો ઢોઢ ચઢાવવામાં આવે છે.

લોહોડું ન મળે તો પછી તેના જેવા પદાર્થોનાં જોડા.

૫ યંત્રોનાં મોહોડાં ઘણું કરીને અનેક પ્રકારનાં હિંસક પશુઓના મોહોડાંઓ જેવાં અને હિંસક પક્ષિઓના મોહોડાંઓ જેવાં થાય છે. ઇટલા માટે તે પશુપક્ષીઓનાં મોહોડાંઓના આકારોથી મેલવીને શાસ્ત્ર તપાસીને, વૃદ્ધ વૈદ્યોને પુછીને, વીજાં યંત્રોને જોડીને, અને કેમ કરવામાં આવે તો તેઓ ઉપયોગી થાય ૫ વિચારીને તેઓનાં મોહોડાં કરાવવાં. ૩ સમાહિતાનિ યંત્રાણિ ચરશ્લક્ષણમુખાનિ ચ । સુદહાનિ સુરૂપાણિ સુગ્રહાણિ ચ કારયેત્ ॥

યંત્રો કેવાં જોડા.

૩ ૫ સઘડાં યંત્રો બરાબર યોગ્ય માપવાળાં કરાવવાં, સારા દેખાવવાળાં તથા મજબૂત કરાવવાં, ઠીક રીતે પકડાય એવાં પાંચાઓવાળાં તથા જેઓથી પકડેલી વસ્તુ આમ તેમ હટી જાય નહીં એવાં કરાવવાં અને તેઓમાં અમુક યંત્રો કરકરી-

૧ દાંત, શીંગડાં, કાષ્ઠો, વાંસ, સૂતર, શ્લાઙ્ગની છાલ, લઙ્ગ, લાઘુઓનાં તંતુઓ તથા પથરાં ઇત્યાદિક પદાર્થોનાં પળ યંત્રો થાય.

૨ જેમ હિંસક (શીકારી) પશુપક્ષીઓ પોતાના શીકારને પોતાનાં મોહોડાંઓથી પકડી લે છે અને પકડ્યા પછી લેખ્યા વગર રહેતાં નથી તેમ યંત્રો પણ શરીરમાં રહેલાં શલ્યોને પકડી લઈ લેખી કાઢાડે ૫ હેતુથી તથા શીકારી પશુપક્ષીઓનાં મોહોડાંઓજેવાં હોય તોજ કામ કરી શકે છે તેથી હિંસક શબ્દ મુક્યો છે.

૩ યંત્રોનાં મોહોડાં કરાવવામાં માણસોની અવસ્થાઓનો તથા અવયવ આદિના વિભાગોનો પણ વિચાર કરવો. કોઈપણ યુક્તિની લામી રાખવી નહીં.

૪ સિંહના જેવા મોહોડાવાળું.

૫ વાઘ-દીપડાના જેવા મોહોડાવાળું.

૬ વરુના જેવા મોહોડાવાળું.

૭ શરખના જેવા મોહોડાવાળું.

૮ રીંછના જેવા મોહોડાવાળું.

૯ ચીતરાના જેવા મોહોડાવાળું.

૧૦ બિલાડાના જેવા મોહોડાવાળું.

૧૧ શીયાળના જેવા મોહોડાવાળું.

યાળા મોહોડાવાળાં તથા અમુક યંત્રો લાંસા મોહોડાવાળાં કરાવવાં.

૪ તત્ર સ્વસ્તિકયંત્રાણ્યષ્ટાદશાક્ષુલપ્રમાણાનિ સિંહવ્યાઘ્રવૃકતરક્ષુક્ષ્ત્રીપિમાર્જારશ્રગાલમૃગૈર્વાસ્કકાકકંકુરુરચાસભાસશશઘાત્યુલૂકચિલ્લિશ્યેનગૃધ્રક્રૌંચમૃગરાજાજ્જલિકર્ણાવમજનનન્દિમુખમુખાનિ મસૂરાકૃતિભિઃ કીલૈરવબજ્જાનિ મૂલેઽકુશવદાવૃત્તવારંગાણ્યસ્થિવિદષ્ટશલ્યોદ્ધરણાર્થમુપદિશ્યંતે ॥

ચોવીસ સ્વસ્તિક યંત્રોનાં નામો, નામો ઉપરથી આકૃતિઓ, પ્રમાણ, બનાવટ તથા ઉપયોગ.

૪ ૫ઓમાં ચોવીસ સ્વસ્તિકયંત્રો સિંહમુલ્, વ્યાઘ્રમુલ્, વૃકમુલ્, તરક્ષુમુલ્, ઋક્ષમુલ્, દ્વીપિમુલ્, માર્જારમુલ્, શ્રગાલમુલ્, મૃગૈર્વાસ્કમુલ્, કાકમુલ્, કંકમુલ્, કુરુરમુલ્, ચાસમુલ્, ભાસમુલ્, શશઘાતિમુલ્, ઉલૂકમુલ્, ચિલ્લીમુલ્, શ્યેનમુલ્, ગૃધ્રમુલ્, ક્રૌંચમુલ્, મૃગરાજમુલ્, અંજલિ-

૧૨ મૃગૈર્વાસ્ક નામનો હિંસક પશુ હરિણના જેવા આકારવાળો થાય છે તેના જેવા મોહોડાવાળું. મૃગૈર્વાસ્કનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મલ્લ્યો નથી.

૧૩ કાગડાના જેવા મોહોડાવાળું.

૧૪ 'કંક' ૫ નામની ધોળી, લાંબી ચાંચવાળી અને મોટા કદવાળી સમઢી થાય છે કે જેના પીછડાંઓને મીલલોકો તીરની પછવાડે બાંધે છે તેના જેવા મોહોડાવાળું. નલપ્રભાભૂષિતકંકપત્રે (રઘુવંશ.)

૧૫ ટીટોડાના જેવા મોહોડાવાળું.

૧૬ નીલકંઠ નામના પક્ષીના જેવા મોહોડાવાળું.

૧૭ ગરંજ કે જે મરેલાં પશુઓના માંસને ઢોલી ઢોલીને લાય છે તેના જેવું મોહોડાવાળું.

૧૮ સસલાંને ફાડી લાનારા બાજના જેવા મોહોડાવાળું.

૧૯ ઘુવડના જેવા મોહોડાવાળું.

૨૦ સમલીના જેવા મોહોડાવાળું.

૨૧ શકરા-સીંચાળના જેવા મોહોડાવાળું.

૨૨ મીધના જેવા મોહોડાવાળું.

૨૩ કુંજાડીના જેવા મોહોડાવાળું.

૨૪ ઉપરના ભાગમાં તેતરના જેવા રંગવાળી એક જાતની કાઢી ચકલી થાય છે, તેના જેવા મુલવાળું.

કર્ણમુખ, અવમંજનમુખ, અને નંદિમુખમુખ એ નામોથી કેહેવામાં આવે છે. આ યંત્રો અઢાર અઢાર આંગળનાં જોઈએ. એઓની કાંધમાં મસૂરના દાળા જેવી જડ નાખવી અને એઓનાં પાંખાઓ તેઓના પોતાના છેડાઓમાં અંકુશની પેટે વઢેલાં કરવાં. આ સ્વસ્તિકયંત્રો હાડકાંઓમાં ખૂંચેલાં, શલ્યોને કાહાડવાને માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૫ સનિગ્રહોઽનિગ્રહશ્ચ સંદંશૌ ષોડશાક્કુલૌ ભવતસ્ત્વદ્ધ્યાંસશિરાસ્ત્રાયુગતશલ્યોદ્ધરણાર્થમુપાદશ્યેતે ॥

બે સંદંશ યંત્રોનાં પ્રમાણ તથા ઉપયોગ.

૫ સંદેશ યંત્ર બે પ્રકારનાં છે, એકની નીચે હથેલીમાં પકડવાનો ભાગ રાખવામાં આવે છે અને બીજાની નીચે તેવો ભાગ રાખવામાં આવતો નથી (જુવો સાંણસી, ચીપીઆ અને સમાળી) એઓનું પ્રમાણ સોઠ સોઠ આંગળનું જોઈએ અને એ બે સંદંશયંત્રો ત્વચામાં, માંસમાં, ફીળી નસોમાં તથા મોટી રોગોમાં રહેલાં શલ્યોને કાહાડવાને માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૬ તાલયંત્રે દ્વાદશાંગુલે મત્સ્યતાલુવ્રદેક-તાલદ્વિતાલકે કર્ણનાસાનાડીશલ્યાનામાહરણાર્થમ્ ॥

બે તાલયંત્રોનાં પ્રમાણ, આકાર તથા ઉપયોગ.

૬ તાલયંત્રો બાર બાર આંગળનાં થાય છે. તેઓમાં એક માછલાંના ગળાના શલ્ક (ચુઈ) જેવા

૧ અંજલિકર્ણપક્ષી અપ્રસિદ્ધ છે. કોઈ ટીકાકારોએ પળ જાળેલ નથી (વડવાનરીના કાનો અંજલિ જેવા થાય છે માટે વડવાનરી હોય તો હોય.)

૨ અવમંજન પક્ષી પણ અપ્રસિદ્ધ છે. દેશાંતરમાં થતાં હશે.

૩ નંદિમુખ નામના પક્ષીના જેવા મોહોડાવાળું. આ પક્ષીને હિંદુસ્થાની લોકો પત્રાટી કેહેછે. આ ચકલીની જાત છે. તેનું ગળું પાતળું તથા ડરા લાલ થાય છે અને રંગ કાઝો તથા ધોળો થાય છે.

પાતળા મોહોડાવાળા એક પ્રદેશવાળું અને વીજું માછલાંના ગળાના શલ્ક જેવા પાતળા મોહોડાવાળા બે પ્રદેશવાળું થાય છે. એ બે તાલયંત્રો કાનની કે નાકની નળીઓમાં રહેલાં શલ્યોને (મેલ તથા કાંકરી કે કેશ વગેરેને) કાહાડવામાં ઉપયોગી થાય છે. (આ તાલયંત્રોની જાડાઈ કાન વગેરેના પ્રદેશમાં પેસવાને લાયક કરવી.)

૭ નાડીયંત્રાણ્યનેકપ્રકારાણ્યનેકપ્રયોજનાન્યેકતોમુખાન્યુભયતોમુખાનિ ચ તાનિ સ્ત્રોતોગતશલ્યોદ્ધરણાર્થં રોગદર્શનાર્થમાચૂષણાર્થં ક્રિયાસૌકર્યાર્થં ચેતિ તાનિ સ્ત્રોતોદ્વારપરિણાહાનિ યથાયોગપરિણાહદીર્ઘાણિ ચ ॥ મગંદરાંશોવ્રજ-વસ્ત્યુત્તરવસ્તિમૂત્રવૃદ્ધિદકોદરધૂમનિરુદ્ધપ્રક-શસન્નિરુદ્ધગુદયંત્રાણ્યલાઘૂશ્ઠંગયંત્રાણિ ચોપરિ-ષ્ટાદ્રશ્યામઃ ॥

વીશ નાડીયંત્રોનાં પ્રમાણ, નામ તથા ઉપયોગ.

૭ નાડીયંત્રો અનેક પ્રકારોવાળાં અને અનેક પ્રયોજનોવાળાં થાય છે. (આ યંત્રો નાડીઓની પેટે એટલે નળીઓની પેટે મધ્યમાં પોલાં હોવાથી નાડીયંત્રો કેહેવાય છે.) એઓમાં અલાબૂયંત્ર આદિ નાડીયંત્રો કે જેઓ લોહીનું આકર્ષણ કરવા વગેરેમાં ઉપયોગી છે તેઓ એક તરફ મોહોડાવાળાં થાય છે અને વસ્તિયંત્ર, ઉત્તરવસ્તિયંત્ર તથા ધૂમયંત્ર આદિ નાડીયંત્રો બન્ને તરફ મોહોડાવાળાં થાય છે. નાડીયંત્રો સ્ત્રોતોમાં રહેલાં શલ્યોને કાહાડવામાં, અંદર-

૪ કેટલાએક એમ માનેછે કે જેમાં કાંધ ઉપર જડ આવે તે પેહેલા પ્રકારનો સંદંશ (સાંણસી) કેહેવાય અને જેમાં કાંધ ઉપર જડ ન આવે તે વીજા પ્રકારનો સંદંશ (ચીપીઓ અથવા સમાળી) કેહેવાય.

૫ મન, પ્રાણ, અન્ન, જલ, દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, ધાતુઓના મળો, મૂત્ર અને વિષા રૂપાદિ પદાર્થો શરીરમાં જે રસ્તાઓથી ગતિ કરેછે તે રસ્તાઓ સ્ત્રોત કેહેવાય છે.

ના અરશ વગેરે રોગોને જોવાના કામમાં, અસ્થિ-ઓમાં રહેલા વાયુને, દુષ્ટ રુધિરને તથા દુષ્ટ ધાવ-ણને ચૂસવાના કામમાં અને અંદરના અરશ વ-ગેરે રોગોમાં શસ્ત્રની, ક્ષારની તથા અમ્લિવગેરેની ક્રિયાની સુગમતા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. આ નાડીયંત્રો સ્ત્રોતોનાં દ્વારો જેવાં ગોઠ અને યોગ્ય-તાને અનુસરીને જાડાં તથા લાંબાં થાય છે.

ભગંદરંયંત્ર, અશોયંત્ર, વ્રણંયંત્ર, વસ્તિંયંત્ર, ઉત્તર વસ્તિંયંત્ર, મૂત્રવૃદ્ધિંયંત્ર, દક્ષોદરંયંત્ર, ધૂમંયંત્ર, નિ-રુદ્ધપ્રકશંયંત્ર, સંત્રિરુદ્ધગુંદંયંત્ર, અલંબૂંયંત્ર, અને શૃંગંયંત્ર એ નાડીયંત્રોનાં નામો છે. (આ નાડી-યંત્રો ભગંદર આદિ દરદોમાં ઉપયોગી થાય છે.) આ યંત્રો વિષે વિશેષ વ્યાખ્યાન તે તે રોગોની ચિ-કિત્સાઓમાં આપવામાં આવેશે.

૮ શલાકાયંત્રાણ્યપિ નાનાપ્રકારાણિ ના-નાપ્રયોજનાનિ યથાયોગપરિણાહદીર્ઘાણિ ચ તેષાં ગણ્ડપદશરપુંખસર્પફણબહિશમુખે દ્વે દ્વે એવમવ્યૂહનચાલનાહરણાર્થમુપદિશ્યેતે । મસૂર-દલમાત્રમુખે દ્વે કિંચિદાનતાગ્રે સ્ત્રોતોગતશલ્યો-દ્ધરણાર્થમ્ । ષટ્કાર્પાસકૃતોષ્ણીષાણિ પ્રમાર્જન-ક્રિયાસુ । ગ્રીણિ દર્બ્યાકૃતીનિ ચલ્લમુખાનિ ક્ષારૌષધગ્રણિધાનાર્થમ્ । ગ્રીણ્યન્યાનિ જામ્બવ-દનાનિ ગ્રીણ્યંકુશવદનાનિ ષડેવાગ્નિકર્મસ્વ-ભિપ્રેતાનિ । નાસાર્બુદહરણાર્થમેકં કોલાસ્થિ-દલમાત્રમુખં ચલ્લતીક્ષ્ણોષ્ઠમ્ । અંજનાર્થમેકં કલાયપરિમણ્ડલમુખયતો મુકુલાગ્રમ્ । મૂત્ર-

માર્ગવિશોધનાર્થમેકં માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપ્રમા-
ણપરિમણ્ડલમિતિ ॥

અઢ્યાવીશ શલાકાયંત્રોના આકાર,
પ્રમાણ તથા ઉપયોગ.

૮ શલાકાયંત્રો પળ (સઠ્ઠીરૂપ યંત્રો પળ) અનેક પ્રકારનાં, અનેક પ્રયોજનોવાળાં અને યો-ગ્યતા પ્રમાણે જાડાઈ તથા લંબાઈવાળાં થાય છે. એઓમાં બે યંત્રો અણશીયાના જેવાં મોહોડાવાળાં, બે યંત્રો બાળના પુંખ જેવાં મોહોડાવાળાં, બે યંત્રો સર્પની ફેળ જેવાં મોહોડાવાળાં અને બે યંત્રો માં-છલાં પકડવાની કુંઢી-ગિલ જેવા મોહોડાંવાળાં થાય છે. અણશીયા જેવાં મોહોડાવાળાં બે યંત્રો ડંડા પાક વગેરેમાં પરુ વગેરેને શોધવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. બાળના પુંખ જેવાં મોહોડાં-વાળાં બે યંત્રો શલ્યોને ડંચા કરવાના કામમાં ઉ-પયોગી થાય છે. સર્પની ફેળ જેવાં મોહોડાંવાળાં બે યંત્રો શલ્યોને ચલાયમાન કરવાના કામમાં ઉ-પયોગી થાય છે અને માછલાં પકડવાની જેવાં મોહોડાવાળાં બે યંત્રો શલ્યોને બાહાર કા-હાડી લેવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. બે યંત્રો મસૂરની ઢાઠ જેવાં મોહોડાવાળાં તથા કાંઈક નમેલી અળીઓવાળાં થાય છે અને એ યંત્રો સ્ત્રો-તોમાં રહેલાં શલ્યોને કાહાડવામાં ઉપયોગી થાય છે. છ યંત્રો કપાસની ટોપીઓવાળાં થાય છે અને તેઓ લોહી, પરુ તથા પાણી વગેરેને લુસી નાખ-

૧ ભગંદરમાં ઉપયોગી.

૨ અરશમાં ઉપયોગી.

૩ વ્રણમાં ઉપયોગી.

૪ પિચકારી મારવામાં ઉપયોગી.

૫ લિંગમાં કે યોનિમાં પિચકારી મારવામાં ઉપયોગી.

૬ મૂત્રવૃદ્ધિમાં મૂત્રનો સ્ત્રાવ કરાવવામાં ઉપયોગી.

૭ જલોદરના જઠને સ્ત્રાવવામાં ઉપયોગી.

૮ ધુમાડો પીવાની નઠી.

૯ નિરુદ્ધપ્રકશ નામના દરદમાં ઉપયોગી.

૧૦ સંત્રિરુદ્ધગુંદ નામના દરદમાં ઉપયોગી.

૧૧ તુંબડું.

૧૨ શીગડું.

૧૩ શંકા-નાડીયંત્રો વીશ હોય છે એમ પ્રથમજ કહ્યું છે તે છતાં અહીં બારની સંખ્યા કેમ થાય છે. વીશ કેવી રીતે પૂરાં કરવાં ? સમાધાન-ભગંદર યંત્ર બે થાય છે. એક એક છિદ્રવાળું અને વીજૂં બે છિદ્રવાળું. અશો-યંત્ર પળ બે થાય છે. એક એક છિદ્રવાળું અને વીજૂં બે છિદ્રવાળું. વસ્તિયંત્ર અવસ્થાઓના ભેદથી ચાર થાય છે. ઉત્તરવસ્તિયંત્ર એક સ્ત્રીયોને માટે અને બીજું પુરુષોને માટે એમ બે થાય છે અને વૈરેચનિક, સૈદ્ધિક, તથા પ્રાયો-ગિક એ રીતે ધૂમંયંત્ર ત્રણ થાય છે. આ પ્રમાણે આઠની સંખ્યા વધવાથી વીશ પૂરાં થાય છે.

વાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. ત્રણ યંત્રો કઢછી જેવી આકૃતિવાળાં તથા કઢછીની પેઠે પોહોળાં તથા ડંડાં મોહોડાંવાળાં થાય છે અને તેઓ શરીરના ભાગોમાં ક્ષાર કે ઔષધ દાખલ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. બીજાં ત્રણ યંત્રો જાંબુ જેવાં મોહોડાવાળાં તથા ત્રણ યંત્રો હાથ્મીના અંકુશના જેવાં મોહોડાવાળાં થાય છે અને તે છ યંત્રો અગ્નિના કામોમાં (દામ દેવા આદિ કામોમાં) ઉપયોગી થાય છે. એક યંત્ર બોરના ઠલીઆમાંથી નીકળતા બીજની દાળ જેવડા મુખવાળું, ડંડા તથા પહોળા મોહોડાવાળું અને તીક્ષ્ણ હોટવાળું થાય છે અને તે યંત્ર નાકની રસોડી કાઢવામાં ઉપયોગી થાય છે. એક યંત્ર લાંબું છતાં પળ વટાણાના દાણા જેવું ફરતું ગોળ તથા વજ્રે તરફ કઢી જેવી અળીઓવાળું થાય છે અને તે યંત્ર આંખમાં અંજનો આંજવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એક યંત્ર માલતીના પુષ્પના દીટીયાના અગ્ર જેવું લંબગોળ થાય છે અને તે યંત્ર મૂત્રના માર્ગને શુદ્ધ કરવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. (કુલ ૨૮).

૯ ઉપયન્ત્રાણ્યપિ રજુવેણિકાપટ્ટચર્માતવલ્કલલતાવસ્ત્રાષ્ટીલાશ્મમુદ્ગરપાણિપાદતલાક્ષુલિજિહ્વાદન્તનખમુખવાલાશ્વકટકશાખાષ્ટીવનપ્રવાહણહર્ષાયસ્કાંતમયાનિ ક્ષારાગ્નિભેષજાનિ ચેતિ ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

संधौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ।

૧ વૃક્ષોની છાલો માંગેલા વગેરેને બાંધવામાં કામ આવે છે.

૨ આ પથરો અષ્ટીલાશ્મા કેહેવાય છે અને તે ઉત્તરાપથમાં પ્રસિદ્ધ છે. (હલ્લન.)

૩ કાષ્ઠાદિકથી વનાવેલો મુદ્ગર ઢાઢકામાં ગુમ થયેલા શલ્યને ચલાયમાન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

૪ ઘોડાના ચોકડાની કઢીનો ઉપયોગ આ સૂત્રસ્થાનના શલ્યાપનયનીય નામના ૨૭ મા અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.

૫ આનો ઉપયોગ પણ આ સૂત્રસ્થાનના શલ્યાપનયનીય

પચીશ ઉપયંત્રોનાં નામ તથા ઉપયોગ.

૯ દોરી, ત્રેવડી માંગેલી દોરી, પાટીયું, ચામડાના ભાગો, શાખરા તથા ડંબરા વગેરે વૃક્ષોની છાલ, લાંબા તંતુઓવાળી લતા, વજ્ર, લંબગોળ પથ્થરો, મુદ્ગર, હાથનું કે પગનું તાલું, આંગળી, જીભ, દાંત, નખ, મોહોડું, વાળ, ઘોડાના ચોકડાની કઢી, શાડની શાખા, યુંકાવડું, વમન વિરેચન અશ્રુપાત તથા છીક વગેરે ગતિ આપનાર ક્રિયાઓ, હર્ષ, લોહોડાને ગતિ આપનાર પથ્થરો, ક્ષાર, અગ્નિ તથા ઔષધો એ પચીશ ઉપયંત્રો છે. (યંત્રો નહીં છતાં યંત્રોના જેવાં કામ કરે તે ઉપયંત્રો કેહેવાય.)

આ ઉપયંત્રોનો સઘળા શરીરમાં, શરીરના અવયવમાં, સાંધામાં, કોઠામાં, તથા નાડીમાં યથા-યોગ્ય ઉપયોગ કરવો.

૧૦ યન્ત્રકર્માણિ તુ નિર્ઘાતનપૂરણબન્ધનવ્યૂહનવર્તનચાલનવિઘર્તનવિવરણપીડનમાર્ગવિશોધનવિકર્ષણાહરણાન્નનોન્નમનવિનમનમંજનોન્નમથનાચૂષણૈષણદારણર્જ્જ્ઞકરણપ્રક્ષાલનપ્રધમનપ્રમાર્જનનિ ચતુર્વિંશતિઃ ॥

યંત્રોનાં કામો.

૧૦ આમ તેમ હલાવડું, તૈલ વગેરેથી પૂરવું, બાંધવું, ડંચું કરવું, ગોળ કરવું, એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં લેવું, પાલું ફેરવવું, ખુલ્લું કરવું, દબાવવું, રસ્તો નામના ૨૭ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.

૬ આ પથરો આકર્ષક, ચુંબક, દ્રાવક અને ભ્રામક એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે. (લોડાનું આકર્ષણ કરનાર, લોડાનું ચુંબન કરનાર, લોડાને દ્રવીભાવ આપનાર અને લોડાને ભ્રમણ કરાવનાર.)

૭ પીચકારી તથા નળી વગેરેથી તૈલ વગેરે પૂરાય છે.

૮ પર વગેરે કાઢાડવાને માટે આંગળી વગેરેથી ત્રણને દબાવાય છે.

સાફ કરવો, ચેંચેવું, કાઢાડી લેવું, જરા અગ્રમાં લાવવું, ડાંચે ઉપાડેવું, નમાવવું, મર્દન કરવું, ગુમ થયેલા શલ્યના માર્ગમાં કોઈ વસ્તુનું હલાવેવું, લોહી વગેરે ચુસવું, પરૂની ગતિનું તથા પથરી વગેરેનું શોધવું, ચીરવું, વાંકાનું સરખું કરવું, ધોઈ નાખવું, નાકમાં ચૂર્ણ આદિ નાખવું અને વાલ તથા આંગળી વગેરેથી માર્જન કરવું એ ચોવીશ, યંત્રોનાં કામો સમજવાં.

૧૧ સ્વબુદ્ધ્યા ચાપિ વિભજે-
દ્યન્ત્રકર્માણિ બુદ્ધિમાન્ ।
અસંખ્યેયવિકલ્પત્વા-
ચ્છલ્યાનામિતિ નિશ્ચયઃ ॥

યંત્રોનાં કામોની સંખ્યાનો નિયમ
નહીં હોવા વિષે.

૧૧ શલ્યોના મેદો અસંખ્યાત છે એટલા માટે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પણ યંત્રોનાં કામોના વિભાગો જાણી લેવા તથા કલ્પી લેવા.

૧૨ તત્રાતિસ્થૂલમસારમતિદીર્ઘમતિહ્રસ્વ-
મગ્રાદિવિપમગ્રાદિ વક્ત્રં શિથિલમત્યુન્નતં મૃદુ-
કીલં મૃદુમુખં મૃદુપાશમિતિ દ્વાદશ યંત્રદોષાઃ॥

યંત્રોના દોષો.

૧૨ અત્યંત જાડાપણું, અશુદ્ધ લોઢા વગેરે થી બનાવેલાપણું, અત્યંત લાંબાપણું, અત્યંત ટુંકાપણું, નહીં પકડનાર પણું, એક ભાગને પકડનાર પણું, વાંકાપણું, પોચાપણું, અત્યંત ડાંચાપણું, ઢીલી જડવાળાપણું, લાંબા મુખવાળાપણું અને કોમલ પાશવાળાપણું એ બાર યંત્રોના દોષો સમજવાં.

૧૩ પૈતૃદૌષૈર્વિનિર્મુક્તં યંત્રમષ્ટાદશાંગુલમ્ ।
પ્રશસ્તં ભિષજા જ્ઞેયં તદ્વિ કર્મસુ યોજયેત્ ॥

૧ મૂત્ર કે વિષ્ટા અટકી પડેલાં હોય તો રસ્તો સાફ કરવો પડે છે.

૨ માંસાદિકમાં ચોટી રહેલા શલ્યને ચેંચવું.

૩ નમી ગયેલા કાન વગેરેનું ડાંચું ઉપાડવું.

૪ શલ્યના માર્ગમાં સઘી વગેરેનું ફેરવવું.

૫ મુખથી, ટુંબડાથી કે શીંગડાં વગેરેથી લોહી વગેરે ચૂસાય છે.

યંત્રોના ગુણો.

૧૩ જે અંદાર આંગળનું યંત્ર ઉપર કહેલા દોષોથી રહિત હોય હોય તેને વૈદ્યે ઉત્તમ સમજવું અને તેવા યંત્રનો ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ કરવો.

૧૪ દૃશ્યં સિંહમુખાદૈસ્તુ ગૂઢં કઙ્કમુખાદિભિઃ ।

નિર્દેષેતુ શનૈઃ શલ્યં શસ્ત્રયુક્તિવ્યપેક્ષયા

કેવાં કેવાં શલ્યોને કયાં કયાં

યંત્રોથી કાઢાડવાં.

૧૪ શસ્ત્રો ઉપર તથા યુક્તિઓ ઉપર ધ્યાન આપીને વૈદ્યે નજરે દેખાતા શલ્યને સિંહમુખાદિક યંત્રોવતે અને ગુપ્ત રહેલા શલ્યને કંકમુખાદિક યંત્રોવતે ધીરે ધીરે કાઢાડવું.

૧૫ વિવર્તતે સાધ્યવગાહતે ચ
શલ્યં નિગૃહ્યોદ્ધરતે ચ યસ્યાત્ ।

યંત્રેષ્વતઃ કઙ્કમુખં પ્રધાનં
સ્થાનેષુ સર્વેષ્વવિકારિ ચૈવ ॥

હાથ વિના બીજાં યંત્રોમાં કંકમુખયંત્રનું
પ્રધાનપણું અને સર્વ સ્થાનોમાં
પેસવાને યોગ્યપણું.

૧૫ કંકમુખયંત્ર અંદર સારી રીતે ફરે છે, સારી રીતે પેસે છે, શલ્યને સારી રીતે પકડીને ચેંચી કાઢાડે છે અને સર્વ સ્થાનકોમાં પેસવાના અધિકારવાળું તથા યોગ્ય સગવડવાળું છે માટે તે યંત્ર બીજાં સઘળાં યંત્રોમાં પ્રધાન છે.

અધ્યાય ૮ મો.

૧ અથાતઃ શસ્ત્રાવચારણીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શસ્ત્રાવચાર-

૬ નેત્રમાં રજ પડેલ હોય તો વાલ, આંગળી તથા વલ્લની વાટ વગેરેથી માર્જન કરવામાં આવે છે.

૭ આ દોષો ઘણું કરીને સ્વસ્તિક યંત્રોમાં સમજવાના છે એમ નીચેના વિષય ઉપરથી જ જણાય છે.

૮ કયાં કયાં કર્મોમાં કયાં કયાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો તે વિષેનો.

પીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વિંશતિઃ શસ્ત્રાણિ । તદ્યથા । મણ્ડલાગ્રકરપત્રવૃદ્ધિપત્રનલ્લશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારસૂચીકુશપત્રાટીમુલ્લશરાટીમુલ્લશત્રિકૂર્ચકકુટારિકાટ્રીહિમુલ્લશરાવેતસપત્રકબડિશદન્તશઙ્કેષણ્ય ઇતિ । તત્ર મણ્ડલાગ્રકરપત્રે સ્યાતાં છેદને લેખને ચ । વૃદ્ધિપત્રનલ્લશસ્ત્રમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારાણિ છેદને ભેદને ચ । સૂચીકુશપત્રાટીમુલ્લશરાટીમુલ્લશત્રિકૂર્ચ-

૧ જેના ફળાના પ્રદેશમાં તર્જનીના અંદરના નલ્લ જેવું ગોળ મંડલ હોય તે. આ છ આંગળનું જોઈએ.

૨ ઘણા દાંતાઓવાળું આ કરવત દશ આંગળ લાંબું અને બે આંગળ પોહોલું જોઈએ.

૩ આ શસ્ત્ર અસ્ત્રાના જેવા આકારવાળું થાય છે. એક સીધી અળીવાળું અને બીજું પૃષ્ઠ ભાગમાં નમેલી અળીવાળું થાય છે. આ બન્ને સાત આંગળનાં જોઈએ.

૪ નેરળી આઠ આંગળ લાંબી કરવી. આનું ફળું બે આંગળ લાંબું અને એક આંગળ પોહોલું જોઈએ.

૫ જો વાગ્મટે કહેલું અંગુલિશસ્ત્ર આ હોય તો તે શસ્ત્ર કરડામાંથી બાહાર નીકળેલા મુલ્લવાળું અને અરધ આંગળ લાંબા ફળાવાળું જોઈએ.

૬ કમલપત્ર જેવા આકારવાળું આ શસ્ત્ર લાંબા મોહોડાવાળું થાય છે.

૭ અર્ધમાં ધારવાળું અને ટુંકા મોહોડાવાળું આ આઠ આંગળ લાંબું, એક આંગળ પોહોલું અને બે આંગળના ફળાવાળું જોઈએ.

૮ સૂચીઓ વિષે આ સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.

૯ આ શસ્ત્ર દર્ભના પીંછાના જેવી આકૃતિવાળું, એક આંગળના ફળાવાળું અને મધ્યમાં ત્રણ આંગળનું કરવું. (તંત્રાંતર ઉપરથી ડહ્લન.)

૧૦ આ શસ્ત્ર જલમાં રેહેનાર આંડ નામના પક્ષીના જેવા મુલ્લવાળું અને બે આંગળના ફળાવાળું કરવું. (વાગ્મટ.)

૧૧ આ શસ્ત્ર લાંબી ત્રાંચવાળા અને સફેદ કાંધ-

કાનિ વિસ્ત્રાવણે । કુટારિકાટ્રીહિમુલ્લશરાવેતસપત્રકાણિ વ્યધને સૂચી ચ । બડિશો દંતશંકુશ્ચાહરણે । ઇષણ્યેષણે આનુલોમ્યે ચ । સૂચ્યઃ સેવને । ઇત્યષ્ટવિધે કર્મણ્યુપયોગઃ શસ્ત્રાણાં વ્યાખ્યાતઃ ॥

શસ્ત્રોની સંખ્યા, નામો તથા કામો.

૨ મંડલાગ્ર, કર્પત્ર, વૃદ્ધિપત્ર, નલ્લશસ્ત્ર, મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્રક, અર્ધધાર, સૂચી, કુશપત્ર, આટીમુલ્લ, શરાટીમુલ્લ, અંતમુલ્લ, ત્રિકૂર્ચક, કુટારિકા, ટ્રીહિમુલ્લ, આંટી, વેતસપત્ર, બડિશ, દંતશંકુ અને ઇષણી એ નામનાં વીસ શસ્ત્રો થાય છે.

વાળા આંડ પક્ષીના જેવા મુલ્લવાળું, બે આંગળના ફળાવાળું, ત્રણ પાંખીયાંઓવાળું અને ચાર આંગળ લાંબું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કેહેવાય છે. (ડહ્લન.)

૧૨ આ શસ્ત્ર દોઢ આંગળના ફળાવાળું, આઠ આંગળ લાંબું, વાંકી ધારવાળું અને અર્ધચંદ્ર જેવું કરવું.

૧૩ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું, ત્રણ ફળાવાળું અને એક એક ફળા વચ્ચે ચોલાની સાલના જેટલાં અંતરવાળું કરવું.

૧૪ કુટારિકા એટલે કુહાડી. આ શસ્ત્ર પોહોલું, ગાયના દાંત જેવા અરધા આંગળના મુલ્લવાળું અને દાંડીવાળું કરવું. (વાગ્મટ.)

૧૫ આ શસ્ત્ર અરધા આંગળના ફળાવાળું, ચોલાની સાલના જેવા મોહોડાવાળું, છ આંગળ લાંબું અને બે આંગળના હાથાવાળું કરવું.

૧૬ આ શસ્ત્ર મોચીની આર જેવું, અરધ આંગળના ગોળ મોહોડાવાળું, અરધ આંગળ મુધીજ પેસનારું અને ઉપરના ભાગમાં તેટલાજ ચોરસપણાવાળું કરવું. (વાગ્મટ.)

૧૭ આ શસ્ત્ર નેતરના પાનડા જેવું, એક આંગળ પોહોલું, ચાર આંગળ લાંબું અને ચાર આંગળના હાથાવાળું કરવું. (ભોજના ગ્રંથ ઉપરથી ડહ્લન.)

૧૮ આ શસ્ત્ર માલ્લાં પકડવાની કુંડોની પેટે નમેલા મુલ્લવાળું કરવું. (વાગ્મટ.)

૧૯ આ શસ્ત્ર એક પ્રદેશમાં એક ધારાવાળું તથા ચોરસ કરવું અને બીજા પ્રદેશમાં ગોળ આકારવાળું કરવું. (વાગ્મટ.)

૨૦ આ શસ્ત્ર અણશીયાના જેવા મુલ્લવાળું, લાંબું અને ત્રણને અનુસરતી જાડાઈવાળું કરવું.

એઓમાં મંડલાગ્ર અને કરપત્ર એ બે શસ્ત્રો છે-
દનમાં તથા લેખનમાં (અલ્પદવા-સ્વોત્તરવામાં) કામ
આવે છે. વૃદ્ધિપત્ર, નલ્પશસ્ત્ર, મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્રક,
અને અર્ધધાર એ પાંચ શસ્ત્રો છેદનમાં, ભેદનમાં
તથા લેખનમાં પણ કામ લાગે છે. સૂચી, કુશપત્ર,
આટીમુખ, શરારીમુખ, અંતર્મુખ, અને ત્રિકૂર્ચક
એ છ શસ્ત્રો પરુ તથા રુધિર વગેરેને સ્ત્રવાવવામાં
કામ લાગે છે. કુટારિકા, વ્રીહિમુખ, આરા તથા
વેતસપત્રક એ ચાર શસ્ત્રો વીંધવામાં કામ લાગે
છે. સૂચી પણ વીંધવામાં કામ લાગે છે.^૧ બડિશ
અને દંતશંકુ એ બે શસ્ત્રો શલ્યોને બાહ્યર સ્ત્રેષી લે-
વામાં કામ લાગે છે. એપ્પી, પરુ વગેરેને શોધવામાં
તથા સ્ત્રવાવવામાં કામ લાગે છે. સૂચીઓ સીવ-
વામાં કામ લાગે છે. આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનાં
કર્મોમાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કહ્યો.

૩ તેષામથ યથાયોગગ્રહણસમાસોપાયઃ
કર્મસુ વશ્યતે । તત્ર વૃદ્ધિપત્રં વૃન્તફલસાધા-
રણે ભાગે ગૃહીયાદ્દેદનાન્યેવં સર્વાણિ । વૃદ્ધિ-
પત્રં મણ્ડલાગ્રં ચ કિંચિદુત્તાનપાણિના લેખને
વહુશોડચાર્યમ્ । વૃન્તાગ્રે વિસ્ત્રાવણાનિ । વિશે-
ષેણ બાલવૃદ્ધસુકુમારભીરુનારીણાં રાજ્ઞાં રાજ-
પુત્રાણાં ચ ત્રિકૂર્ચકેન વિસ્ત્રાવયેત્ । તલપ્રજ્ઞા-
દિતવૃન્તમંગુષ્ઠપ્રદેશિનીભ્યાં વ્રીહિમુખમ્ । કુટા-
રિકાં વામહસ્તન્યસ્તામિતરહસ્તમધ્યમાંગુલ્યાંગુ-
ષ્ઠવિષ્ઠધયાભિહન્યાત્ । આરાકરપત્રૈષ્ણ્યો
મૂલે । શેષાણિ તુ યથાયોગં ગૃહીયાત્ । તેષાં
નામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

તત્ર નલ્પશસ્ત્રૈષ્ણ્યાવષ્ટાંગુલે । સૂચ્યો વશ્યન્તે ।

૧ કુશપત્ર તથા ઉત્પલપત્રક વગેરેનો પણ વીંધ-
વામાં ઉપયોગ થાય.

૨ બડિશ યંત્રોમાં પણ કેહેવાઈ ગયું છે તે છતાં
શસ્ત્રોમાં પણ તેને લખ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે યંત્રરૂપ
બડિશની જાડાઈ તથા લંબાઈ યોગ્યતા પ્રમાણે કરવાં.
અને શસ્ત્રરૂપ બડિશ તો છ આંગળનું લાંબું તથા
તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મુખવાળું કરવું.

બડિશો દંતશંકુશ્ચાનતાગ્રે તીક્ષ્ણકણ્ઠકપ્ર-
શમયવપંત્રમુખે । એપ્પી ગણ્ડૂપદાકારમુખી ।
પ્રદેશિન્યગ્રપર્વપ્રદેશપ્રમાણા મુદ્રિકા । દશાં-
ગુલા શરારીમુખી સા કર્તરીતિ કથ્યતે । શેષાણિ
તુ પઢંગુલાનિ ॥

શસ્ત્રોને પકડવાની રીતિ, શસ્ત્રોના
આકારોની સૂચના, શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો
તથા ઉપયોગ કરવાની રીતિ.

૩ એ શસ્ત્રોને યોગ્ય રીતે પકડવાની તથા ઘોં-
ચવાની રીતિ આગળ જતાં શસ્ત્રોના ઉપયોગોના
વિષયોમાં કેહેવામાં આવશે તોપણ અહીં સંક્ષેપ-
થી કહીએ છીએ. વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રને તેના
હાથાના અને ફળાના મધ્યભાગમાં પકડવું. જેઓ
ભેદન કરવાનાં શસ્ત્રો છે તે સર્વેને એપ્રમાણેજ
પકડવાં. વૃદ્ધિપત્રથી કે મંડલાગ્રથી લેખન કરવું
હોય ત્યારે તેઓને કાંઈક ઝંચા હાથથી પકડીને
દરદ ઉપર વારંવાર તેઓની યોજના કરવી. વીંજાં
શસ્ત્રોની પેટે તેઓનો એક વારજ ઉપયોગ કરવો
એમ સમજવું નહીં. જે શસ્ત્રો પરુ વગેરેને સ્ત્રવાવ-
વાનાં છે તેઓને હાથાના અગ્રમાં પકડવાં. વિશેષે
કરી બાલ, વૃદ્ધ, સુકુમાર, બીકણ, જુવાન સ્ત્રીઓ,
રાજાઓ કે રાજકુમારો એઓનાં પરુ વગેરેને સ્ત્રવાવવાં
હોય તો ત્રિકૂર્ચક નામના શસ્ત્રથીજ સ્ત્રવાવવાં. વ્રી-
હિમુખ નામના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે
તેના હાથાને હાથના તળાંથી ઢાંકીને તેને અંગુઠા-
વતે તથા અંગુઠાના પડલાની આંગળીવતે ચલા-
વવું. કુટારિકાથી કામ કરવું હોય ત્યારે તેને
ડાબા હાથમાં રાખી જમણા હાથની વચલી

૩ એપ્પીને યંત્રોમાં પણ ગણી છે અને શસ્ત્રોમાં
પણ ગણી છે. યંત્રરૂપ એપ્પીનું યથાયોગ્ય પ્રમાણ
કરવું અને શસ્ત્રરૂપ એપ્પીનું તો આઠ આંગળનુંજ
કરવું. આનું મુખ તીક્ષ્ણ તથા સ્ત્રીની અળીવાળું કરવું.

૪ સૂચીઓ (સોડ્યો) ઘણા પ્રકારની થાય છે તેથી
બહુવચન આપ્યું છે.

આંગળીને અંગુઠાનો ટેકો દર્દે તે આંગળીથી ઠોકવી. આરા, કરપત્ર અને ઇષળી એ શસ્ત્રોને તેઓના મૂળમાંજ પકડવાં અને બાકીનાં શસ્ત્રોને જેમ ક્રિયા કરવામાં અનુકૂલ આવે તેમ પકડવાં. આ શસ્ત્રોની આકૃતિઓ તો ઘણું કરીને તેઓનાં નામો ઉપરથીજ કહી દીધી છે. •

એઓમાં નવશસ્ત્ર અને ઇષળી આઠ આઠ આંગળનાં કરવાં. સૂચીઓનું પ્રમાણ આ સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે. બડિશ નમેલી અળીવાળું અને તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા મોહોડાવાળું કરવું. દંતશંકુ નામનું શસ્ત્ર જવના પેહેલા નીકળતા પાનડાના જેવા મુખવાળું કરવું. ઇષળીનું મોહોડું અળશીયાના મોહોડા જેવું કરવું. મુદ્રિકા નામનું શસ્ત્ર અંગુઠાના પડલાની આંગળીના ત્રણ પર્વોમાંનું ઉપલું પર્વ પેસી જાય તેવું કરવું. શારીમુખ અથવા શારીરમુખી નામનું શસ્ત્ર દશ આંગળનું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કેહેવાય છે. બાકીનાં શસ્ત્રો છ છ આંગળનાં કરવાં.

૪ તાનિ સુગ્રહાણિ સુલોહાનિ સુધારાણિ સુરૂપાણિ સુસમાદિતમુખાગ્રાણ્યકરાલાનિ ત્રેતિ શસ્ત્રસમ્પત્ ॥

કેવાં શસ્ત્રો સારાં ગણાય.

૪ શસ્ત્રો સારી રીતે પકડીશકાય એવાં, સારા લોહાંવાળાં, શોભતી ધારાવાળાં, સારા દેખાવવાળાં, કરકરી વગરનાં અને જેઓનાં મોહોડાઓનાં અગ્રો જેવાં જોઈએ તેવાં ઠીક કરી રાખેલાં હોય એવાં જોઈએ.

૫ તત્ર વક્ત્રં કુણ્ઠં ચણ્ડં ચરધારમતિસ્થૂલમત્યલ્પમતિદીર્ઘમતિદ્વસ્વમિત્યષ્ટૌ શસ્ત્રદોષાઃ । અતો વિપરીતગુણમાદદીતાન્યત્રકરપત્રાત્તદ્વિ ચરધારમસ્થિચ્છેદનાર્થમ્ ॥

૧ તીક્ષ્ણ કાંટાના જેવા મોહોડાવાળી, જવના પેહેલા નીકળતા પાનડાના જેવા મોહોડાવાળી અને અળશીયાના જેવા મોહોડાવાળી એમ ત્રણ પ્રકારની ઇષળી થાય છે,

કેવાં શસ્ત્રો સારા ગણાય.

૫ જે શસ્ત્ર વાંકું, જાડી ધારવાળું હોવાને લીધે સ્વાણાને ન ઉતારે એવું, ચંદ્રિત, ચરસટ ધારવાળું બહુ જાડું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું કે બહુ ટુંકું હોય તે સારા ગણાય છે. વાંકાપણું તથા જાડી ધારવાળાપણું इत्यादि આઠ દોષોમાંથી જેમાં કોઈ પણ દોષ ન હોય અર્થાત્ એ દોષોથી ઉલટા ગુણોવાળું એટલે સરલ, સ્વાડાંને ઉતારે એવી સૂક્ષ્મ-ધારવાળું, અચંદ્રિત, લાસી ધારવાળું, બહુ જાડું ન હોય એવું, બહુ પાતળું ન હોય એવું. બહુ લાંબું ન હોય એવું અને બહુ ટુંકું પણ ન હોય એવું શસ્ત્ર લેવું. ચરસટ તો લાસી ધારવાળું નહીં પણ ચરસટ ધારવાળું જ જોઈએ. કેમ કે તેનો ઉપયોગ હાડકાના છેદનમાં કરવાનો છે.

૬ તત્ર ધારા ભેદનાનાં માસૂરી । લેખના-નામર્જમાસૂરી । વ્યધનાનાં વિસ્ત્રાવણાનાં ચ કૈશિકી । છેદનાનામર્જકૈશિકીતિ

કયાં શસ્ત્રોની ધારોની કેવી સૂક્ષ્મતા કરવી.

૬ વૃદ્ધિપત્ર તથા નવશસ્ત્ર આદિ શસ્ત્રો કે જેઓ ભેદન કરવામાં ઉપયોગી છે તેઓની ધારા માસૂરીનાં દાઢ જેવી પાતળી જોઈએ. મંડલાગ્ર આદિ શસ્ત્રો કે જેઓ ચોતરવામાં—ઉચ્છેદવામાં ઉપયોગી છે તેઓની ધારા માસૂરીની અરધી દાઢ જેવી પાતળી જોઈએ. કુઠારિકા તથા વ્રીહિમુખ આદિ શસ્ત્રો કે જેઓ વીંધવામાં ઉપયોગી છે અને સૂચી તથા કુશપત્ર આદિ શસ્ત્રો કે જેઓ પરુ વગેરેને સ્ત્રાવવામાં ઉપયોગી છે તેઓની ધારા વાઢ જેવી પાતળી જોઈએ. ભેદનમાં તથા ઉચ્છેદવામાં જે શસ્ત્રો ઉપયોગી છે તેઓનો જ જ્યારે છે-

૨ આ અધ્યાયના બીજા વિષયની નોટમાં શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો વિષે આંગળની જે સંખ્યા આપેલી છે તે અંથાંતરના મતપ્રમાણે આપેલી છે,

દનમાં ઉપયોગ કરવો હૈય ત્યારે તેઓની ધારા વાલના અર્ધ જેવી પાતલી જોઈએ.

૭ તેમાં પાયના ત્રિવિધા ક્ષારોદકતૈલેષુ । તત્ર ક્ષારપાયિતં શરશલ્યાસ્થિચ્છેદનેષુ । ઉદ-કપાયિતં માંસચ્છેદનભેદનપાટનેષુ । તૈલપાયિતં શિરાવ્યધનસ્નાયુચ્છેદનેષુ । તેષાં નિશાનાર્થં શ્લક્ષ્ણશિલા માપવર્ણા । ધારાસંસ્થાપનાર્થં શા-લ્મલીફલકમિતિ ॥

શસ્ત્રોને પાવાનો અને ચઢાવવાનો પ્રકાર તથા તેઓની ધાર સમી કરવાનું પાટીયું.

૭ ક્ષારથી, પાણીથી અને તેલથી એમ ત્રણ પ્રકારે શસ્ત્રોને પાવામાં આવે છે. તેમાં બા-ળના શલ્યના કે હાડકાના છેદનમાં જે શસ્ત્ર વા-પરવાનું હોય તેને ક્ષાર પાવો. માંસના કાપવામાં, ભેદનમાં કે ચીરવામાં જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને પાણી પાવું અને શિરાઓને વીંધવામાં તથા સ્નાયુઓને કાપવામાં જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને તેલ પાવું. ૯ શસ્ત્રોની ધારને ચઢાવવા માટે લાસી અને અહદ જેવી કાઠી શિલા (પ-થરી) રાખવી અને ચઢાવેલી ધારને સર્વત્ર સરસી કરવા માટે શેમળા નામના જ્વાહરનું પાટીયું રાખવું.

૮ ભવતિ ચાત્ર ।

યદા સુનિશિતં શસ્ત્રં રોમચ્છેદિ સુસંસ્થિતમ્ । સુગૃહીતં પ્રમાણેન તદા કર્મસુ યોજયેત્ ॥

શસ્ત્ર કેવું હોય ત્યારે કામમાં લેવું.

૮ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહેલું છે કે “ શસ્ત્ર જ્યારે સારી પેટે સજેલું, સ્વાહાને લઈ જાય એવું, પાટીઆપર ચઢાવવાથી સમી કરેલી ધારાવાળું અને યોગ્ય પ્રમાણવાળું હોય ત્યારે તેને આગળ કહ્યાપ્રમાણે પકડીને તેની ક્રિયામાં ઉપયોગ કરવો. ”

૧ પાંડુ એટલે શસ્ત્રોને ગરમ કરા ક્ષારમાં, પાણીમાં અથવા તેલમાં નાસીને બુઝાવવું. ૨ ટપટપીયું.

૩ જેઓનાં અંગો શસ્ત્રો ઘોંચવાને માટે લાયક

૯ અનુશસ્ત્રાણિ તુ ત્વક્સારસ્ફટિકકાચ-કુરુવિન્દજલૌકાગ્નિક્ષારનલગોજીશેફાલિકા-શાકપત્રકરીરવાલાંગુલય इति ॥

અનુશસ્ત્રો (પોતે શસ્ત્રો નહીં છતાં શસ્ત્રોનું કામ કરનારાં.)

૯ ઘાંસ, સ્ફટિક, કાચ, કુરુવિન્દ, (એક જા-તનો રાતો પથરો કે જે ઉપર ઘસવાથી શસ્ત્રો તીક્ષ્ણ થાય છે તે અથવા રતાશમાં પીલાશવાળું માળક) જલો, અગ્નિ, ક્ષાર, નલ, ગઢજીમીનાં પાનડાં, ધોળી નગોડનાં પાનડાં, સાગનાં પાનડાં, કેરડાની સઠીઓ, ગાઠ અને આંગઠી એટલાં અનુશસ્ત્રો છે.

૧૦ શિશૂનાં શસ્ત્રમીરૂપાં શસ્ત્રામાવે ચ યોજયેત્ ત્વક્સારાદિચતુર્વર્ગં છેદ્યે ભેદ્યે ચ બુદ્ધિમાન્ ॥

આહાર્યચ્છેદ્યભેદ્યેષુ નલં શક્યેષુ યોજયેત્ ।

વિધિઃ પ્રવક્ષ્યતે પશ્ચાત્ક્ષારવદ્વિજલૌકસામ્ ॥

યે સ્યુર્મુખગતા રોગા નેત્રવત્ત્મગતાશ્ચ યે ।

ગોજીશેફાલિકાશાકપત્રૈર્વિસ્ત્રાવયેત્તુ તાન્ ॥

અપ્યેષ્વેષ્વપ્યલાભે તુ વાલાંગુલ્યજ્જુરા હિતાઃ ॥

શસ્ત્રોને-બદલે અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ.

૧૦ શસ્ત્રો મઠે નહીં એવા સમયમાં અને બા-લકોના અંગોમાં કે શસ્ત્રોથી ભય પામનારા લો-લોનાં અંગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો બુ-દ્ધિમાન વૈદ્યે છેદવા યોગ્ય અને ભેદવા યોગ્ય શ-લ્યોમાં શસ્ત્રોને બદલે ઘાંસ, સ્ફટિક, કાચ અને કુરુવિન્દ એઓનો ઉપયોગ કરવો. કાહાડી લેવામાં, છેદવામાં અને ભેદવામાં જો બની શકે એમ જણાય તો નલનો ઉપયોગ કરવો. ક્ષારનો, અગ્નિનો અને જલો મુકવાનો પ્રકાર આગળ જતાં કેહેવામાં આવશે. જે રોગો મુખમાં કે નેત્રોની પાંપણોમાં હોય તેઓને સ્ત્રાવવા હોય તો ગઢજીમીનાં પાનડાં, ધોળી નગોડનાં પાનડાં અને સાગનાં પાનડાં એ-ઓથી સ્ત્રાવવા. જેઓના છેડાને અથવા પ્રદેશ વ-

નથી એવાં બાલકોનાં શરીરોમાં તથા લાયક છતાં પણ શસ્ત્રથી ભય પામનારા વગેરેનાં અંગોમાં શસ્ત્રોથી જે ક્રિયા કરવાની હોય તે ક્રિયા ઘાંસ વગેરેથી કરવી.

ગેરેને શોધવા જોડે એવા રોગોમાં એષણી નામનું શસ્ત્ર ન મળે તો વાઙ્મી, આંગળીથી અને કેરડાનાં અંકુરોથી કામ ચલાવવું એ હિતકારી છે.

૧૧ શસ્ત્રાણ્ધેતાનિ મતિમાશ્લુદ્ધશૈક્ષયાયસાનિં તુ કારયેત્કરણૈઃ પ્રાપ્તં કર્મારં કર્મકોવિદમ્ ॥

શસ્ત્રો કેવા લોહોડાનાં કરાવવાં તથા કેવા લુહારના હાથથી કરાવવાં.

૧૧ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે એ શસ્ત્રો શુદ્ધ તીક્ષ્ણ લોહોડાનાં (ગજવેલનાં) કરાવવાં અને જે લુહાર શિલ્પમાં ચતુર, પૂરાં સાધનોવાળો અને અનુભવી હોય તેના હાથથી કરાવવાં.

૧૨ પ્રયોગક્ષ્મસ્ય વૈદ્યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ નિત્યશઃ । તસ્માત્પરિચયઃ કાર્યઃ શસ્ત્રાણામાદિતઃ સદા ॥

વૈદ્યે અધ્યયનની શરુઆતથીજ

શસ્ત્રાના અભ્યાસ રાખવા.

૧૨ શસ્ત્રોની ઉત્તમ યોજના જાણનારા વૈદ્યને હમેશ પોતાના કામમાં સિદ્ધિ મળે છે એટલા માટે તેણે અધ્યયનના આરંભથીજ નિત્ય શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો.

અધ્યાય ૯ મો.

૧ અથાતો યોગ્યાસૂત્રીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'યોગ્યાસૂત્રીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અધિગતસર્વશાસ્ત્રાર્થમપિ શિષ્યં યોગ્યાં કારયેત્ । હેઘાદિષુ સ્નેહાદિષુ ચ કર્મપથમુપદિશેત્ । સુબહુશ્રુતોપ્યકૃતયોગ્યઃ કર્મસ્વયોગ્યો ભવતિ ॥

૧ ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવાવિધેનો.

શિષ્યને ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવાવિધે.

૨ શિષ્ય સઘળા આયુર્વેદના અર્થને સમજી ચુક્યો હોય તો પણ તેને ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવો. હેદન વગેરેમાં તથા સ્નેહન વગેરેમાં તે ક્રિયાઓની રીતિનો ઉપદેશ કરવો. (શિષ્યના હાથથી તે ક્રિયાઓ કરાવવી.) ઘણુંજ અધ્યયન કરનારો તથા જેણે તે વિષયમાં બીજાઓના મોહોડાથી પણ ઘણું સાંભળ્યું હોય એવો શિષ્ય પણ જો ક્રિયાઓની કસરત કરવા વગરનો રહ્યો હોય તો ક્રિયાઓ કરવામાં નાલાયક રહેછે.

૩ તત્ર પુષ્પફલોલાલુકાલિન્દકત્રપુસૈર્વારુકકર્કારુકપ્રભૃતિષુ હેઘવિશેષાન્ દર્શયેદુત્કર્તનપરિકર્તનનિ ચોપદિશેત્ । દતિબસ્તિપ્રસેવકપ્રભૃતિષ્વદકપંકપૂર્ણેષુ મેઘયોગ્યામ્ । સરોમ્નિચમેળ્યાતતં લેખ્યસ્ય । મૃતપશુશિરાસૂત્પલનાલેષુ ચ લેખ્યસ્ય । ઘુર્ણોપહતકાષ્ટવેણુનલનાલીશુષ્કાલાલુમુખેષ્વેળ્યસ્ય । પનસબિમ્બીવિલ્વફલમજ્જમૃતપશુદન્તેષ્વાહાર્યસ્ય । મધૂચ્છિદ્રોપલિષ્ઠે શાલ્મલીફલકે વિસ્ત્રાવ્યસ્ય । સૂક્ષ્મઘનવસ્ત્રાન્તયોર્મૃદુચર્માન્તયોશ્ચ સીવ્યસ્ય । પુસ્તમયપુરુષાઙ્ગપ્રત્યઙ્ગવિશેષેષુ વંધયોગ્યામ્ । મૃદુમાંસપેશીષૂત્પલનાલેષુ ચ કર્ણસન્ધિબન્ધયોગ્યામ્ । મૃદુષુ માંસલખ્ણડેષ્વગ્નિશ્કારયોગ્યામ્ । ઉદકપૂર્ણઘટપાર્શ્વસ્ત્રોતસ્યલાલુમુખાદિષુ ચ નેત્રપ્રણિધાનવસ્તિપીડનયોગ્યામિતિ ॥

ભવતશ્ચાત્ર ॥

એવમાદિષુ મેઘાવી યોગ્યાર્હેષુ યથાવિધિ । દ્રવ્યેષુ યોગ્યાં કુર્વાણો ન પ્રમુહ્યતિ કર્મસુ ॥ તસ્માત્કૌશલમન્વિચ્છશ્ચક્ષુશ્ચારાગ્નિકર્મસુ । યસ્ય યત્રેહ સાધર્મ્યં તત્ર યોગ્યાં સમાચરેત્ ॥

પ્રથમ કયા કયા પદાર્થોમાં ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવો.

૩ પદકોળાં, કડવી તુંબડીઓ, કાલિંગાં, ત્રૂસડાં, કાકડી તથા કોળાં એ વગેરેમાં ગોતીર્ય

તથા લાંગલક આદિ છેદનના પ્રકારો દેખાડવા અને ઉપરના ભાગોમાં કાપવાની તથા નીચેના ભાગોમાં કાપવાની રીતિઓનો ઉપદેશ કરવો.

પચ્ચાલો, મૂત્રાશયોની કોથલીઓ અને ચામડાના કોસ ઇઓમાં પાણી તથા કાદવ ભરી તે પચ્ચાલો વગેરેમાં ભેદન કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

રુવાડાંઓવાલું ચામડું પાથરીને તેમાં લેખનનો (ઉલ્લેખ તથા ચોતરવાનો) અભ્યાસ કરાવવો.

“મરેલા પશુઓની નસોમાં અને કમલોનાં નાલોમાં વીંધવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો.

ઘણ નામના જીવડાઓએ ફોલેલાં કાષ્ઠોમાં, વાંસોમાં, બરુઓમાં, ડાંડલીઓમાં અને સુકાણી તુંબડીઓ વગેરેમાં શલ્યાદિક શોધી કાઢાડવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

ફનસ, ઘોલાં તથા બીલાં ઇઓના ગર્ભોમાં અને મરેલાં પશુઓના દાંતોમાં શલ્યો કાઢાડી લેવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

જેના ઉપર મીણ ચોપડયું હોય એવા શેમલાના પાટીયામાં સ્ત્રાવવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

ઝીળાં તથા જાડાં વસ્ત્રોના છેડાઓમાં તથા કોમલ ચામડાના છેડાઓમાં સીવવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

વસ્ત્ર વગેરેથી બનાવેલાં માણસોનાં પુતલાઓનાં તે તે અંગોમાં તથા ઉપાંગોમાં પાટા બાંધવા વગેરેનો અભ્યાસ કરાવવો.

કોમલ માંસોની પેશીઓમાં તથા નીલ કમલોનાં નાલોમાં કનના સાંધાઓને બાંધવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

કોમલ માંસના ટુકડાઓમાં અગ્નિસંબંધી ક્રિયાઓનો (હામવા વગેરેનો) અને ક્ષાર સુકવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

જલ્થી મરેલા ઘડાના પડખામાં છિદ્ર કરીને તે છિદ્રમાં તથા તુંબડાનાં મોહોડાં વગેરેમાં નળી નાખવાની તથા પિચકારી દ્વાવવાની ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવો.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “બુદ્ધિમાન્ પુરુષ જેઓમાં અભ્યાસની યુક્તિ ફાવે એવા ઉપર કહેલા કોઠાં વગેરે પદાર્થોમાં શાસ્ત્રીતિને અનુસરીને છેદન-ભેદનાદિક ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે તો પછી સાચેસાચી તે ક્રિયાઓ કરવામાં મુંઝાતો નથી. આમ છે ઇટલામાટે શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ, અને અગ્નિકર્મ ઇઓમાં પ્રવીણતા મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે જે જે પદાર્થમાં જે જે ક્રિયા કરવા જેવી સરખાઈ જોવામાં આવે તે તે પદાર્થમાં તે તે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ કરવો.”

અધ્યાય ૧૦ મો.

૧ અથાતો વિશિખાનુપ્રવેશનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વિશિખાનુપ્રવેશનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અધિગતતન્ત્રેણોપાસિતતન્ત્રાર્થેન દૃષ્ટકર્મણા કૃતયોગ્યેન શાસ્ત્રાર્થ નિગદતા રાજાનુજ્ઞાતેન નીચિનચરોમ્ણા શુચિના શુક્લવસ્ત્રપરિહિતેન છત્રવતા દણ્ડહસ્તેન સોપાનત્કેનાનુદ્યતવેષેણ સુમનસા કલ્યાણાભિવ્યાહારેણાકુલકેન બંધુભૂતેન ભૂતાનાં સુસહાયવતા વૈદ્યેન વિશિખાનુપ્રવેષ્ય્યા ॥

વૈદ્યે પોતાના ધંધાની શરૂઆત કરવાવિષે.

૨ શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અર્થ જાણી લઈ, શાસ્ત્રના અર્થનું સંપૂર્ણ સેવન કરી, બીજા વૈદ્યોના હાથથી વિષેનો.

૧ વૈદ્યે પોતાનો ધંધો ચલાવવાની શરૂઆત કરવા

થતી છેદન તથા સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓનું ઘળી ઘળીવાર પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરી, પોતાના હાથથી પળ તે તે ક્રિયાઓ કરવાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી, શાસ્ત્રનો અર્થ બીજા વિદ્વાનોની પાસે કેહેવો હોય તો સંપૂર્ણ તથા યથાર્થ કહી શકાય એવી શક્તિનું સંપાદન કરી, રાજાને શ્રીક્ષા આપી તેની પાસેથી અનુજ્ઞાપત્ર મેલવીને વૈદ્યે પોતાના ધંધાની શરુઆત કરવી. વૈદ્યે પોતાના નહો તથા ઢાહાડી મુછના વાઢ સાદા રાખવા, પવિત્ર રેહેવું, સફેદ વસ્ત્રો પેહેરવાં, હાથમાં છત્ર તથા લાકડી રાખવાં, પગ-રખાં પેહેરી રાખવાં, વેષ ઉદ્ભટાર્ક મૂઢેલો નહીં પણ સાદો રાખવો, મનમાં પ્રસન્ન કેહેવું, માંગલિક બોલવાની ટેવ રાખવી, કોઈ જાતનું કેપટ કે ઢોંગ કરવાથી દૂર રેહેવું, પ્રાણીઓના બંધુરૂપ થ-ઈને વર્તવું અને જ્યાં જવું હોય ત્યાં પોતાની સાથે કામકાજ કરવાનેમાટે એક સારો સહાય રાખવો.

૩ તતો દૂતનિમિત્તશકુનમજ્જલાનુલોમ્યેના-તુરગૃહમભિગમ્યોપવિશ્યાતુરમભિપશ્યેત્ સ્પૃશે-ત્પૃછેચ્ચ । ત્રિભિરેતૈર્વિજ્ઞાનોપાયૈરોગાઃ પ્રાયશો વેદિતવ્યાં ઇત્યેકે । તત્તુ ન સમ્યક્ । પઙ્કિધો હિ રોગાણાં વિજ્ઞાનોપાયઃ । તદ્યથા પંચભિઃ શ્રોત્રાદિભિઃ પ્રશ્નેન ચેતિ ॥

વૈદ્યે રોગીને ઘેર શી રીતે જવું અને ત્યાં

જઈને શું કરવું.

૩ પછી પોતાને બોલાવવા આવેલા રોગીના દૂતની, સુગંધી વાયુ વગેરે નિમિત્તોની, શુભપક્ષી-ઓનાં બોલવાં વગેરે શકુનોની અને દર્પણ આદિ માંગલિક પદાર્થોની અનુકૂલતા લઈ, આતુરને ઘેર જઈ, ત્યાં બેસીને આતુરને જોવો, આતુરનો સ્પર્શ કરવો તથા આતુરને તેની સ્થિતિની હકીકત પૂ-છવી. કેટલાએક કેહેછે કે, “ જોવાથી, સ્પર્શ ક-રવાથી તથા પૂછવાથી ઘણું કરીને રોગો જાણી લેવા ” પણ તે વાત બરાબર નથી. કારણ કે રો-ગોને જાણવાના એ ત્રણ ઉપાય નથી પણ શ્રોત્ર-

ઈન્દ્રિય, ત્વચાઈન્દ્રિય, ચક્ષુઈન્દ્રિય, રસનાઈન્દ્રિય, ઘ્રાણ-ઈન્દ્રિય અને પ્રશ્ન એ છ ઉપાયો છે.

૪ તત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા વિશેષા રોગેષુ ત્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીયાદિષુ વક્ષ્યન્તે સફેનં રક્ત-મીરયન્નનિલઃ સશબ્દો નિર્ગચ્છતીત્યેવમાદયઃ । સ્પર્શનેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શીતોષ્ણશ્લક્ષણકર્કશમૃદુ-કઠિનત્વાદયો જ્વરશોષાદિષુ । ચક્ષુરિન્દ્રિય-વિજ્ઞેયાઃ શરીરોપચયાપચયાયુર્લક્ષણબલવર્ણવિ-કારાદયઃ । રસનેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ પ્રમેહાદિષુ રસવિશેષાઃ । ઘ્રાણેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા અરિષ્ટલિઙ્ગા-દિષુ ત્રણાનામત્રણાનાં ચ ગન્ધવિશેષાઃ । પ્રશ્ને-ન ચ વિજ્ઞાનીયાદેશં કાલં જાતિં સાત્મ્યમાત-ક્કસમુત્પત્તિં વેદનાસમુચ્છાયં બલં દીપ્તાગ્નિતાં વાતમૂત્રપુરીષરજસાં પ્રવૃત્યપ્રવૃત્તી કાલપ્રકર્ષા-ર્દીશ્ચ વિશેષાન્ । આત્મસદૃશેષુ વિજ્ઞાનાભ્યુ-પાયેષુ તત્સ્થાનીયૈર્જાનીયાત્

ભવાંતે ચાત્ર

મિથ્યાદૃષ્ટા વિકારા હિ દુરાહ્યાતાસ્તથૈવ ચ । તથા દુષ્પરિમૃષ્ટાશ્ચ મોહયેયુશ્ચિકિત્સકમ્ ॥

રોગોને જાણવાના છ ઉપાયોનું વિવેચન.

૪ રોગોના વિષયમાં ‘ ફીણવાઢા રુધિરને પ્ર-વર્તવિતો પવન અવાજ કરતો નીકળે છે. ’ ઇત્યા-દિક વિશેષો શ્રોત્રઈન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે છે કે જેઓ ત્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય આદિ અધ્યાયોમાં કેહે-વામાં આવશે. (આ સ્થાનનો ૨૨ મો અધ્યાય ‘ ત્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય ’ એ નામથી કેહેવાય છે.)

જ્વર તથા સોજા આદિ રોગોમાં થંડાપણું, ગર-મપણું, લાસાપણું, खरसटपणું, કોમલપણું, તથા કઠણપણું ઇત્યાદિક વિશેષો સ્પર્શનેન્દ્રિયથી (ત્વચા-ચામડી ઇન્દ્રિયથી) જાણવામાં આવે છે.

શરીરની સ્થૂલતા, કૃશતા, આયુષ્યનાં લક્ષણો, ઉત્સાહ અને વર્ણના વિચારો ઇત્યાદિક વિશેષો ચ-ક્ષુઈન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે છે.

પ્રમેહ વગેરે રોગોમાં જે મધુરપણા વગેરે રસોના વિશેષો છે તેઓ તેઓના ઉપર માંચી તથા કી-

હીઓ વગેરેના જવા ઉપરથી જણાય છે માટે તે વિશેષો રસનાઈન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે છે.

જે ચિહ્નો ઉપરથી 'રોગી મરી જશે' એવું અનુમાન થાય છે તે ચિહ્નોમાં વ્રણોના તથા વ્રણોથી જુદા રોગોના જે જે જુદા જુદા ગંધોના વિશેષો કેહેવામાં આવશે તેઓ ઘ્રાણઈન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે છે.

પૂછવાથી જે દેશમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેની, રોગની ઉત્પત્તિના સમયની, રોગીની જાતિની, રોગીને અનુકૂલ પડતા આહારવિહારોની, જેથી રોગ થયો હોય તે કારણની, વેદનાના વધારાની, શરીરની શક્તિની, જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તતા વગેરે સ્થિતિની, વાયુ મૂત્ર વિષ્ટા તથા રજા આદિની પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ થવાની, કેટલો કાલ થયા રોગ થયો છે તેની અને એ વગેરે બીજા વિશેષોની પળ સ્વર પડે છે.

શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ અને પ્રશ્ન એ છ પરીક્ષાના ઉપાયો કે જેઓ સઘળા દોષોની પરીક્ષામાં લાગુ પાડી શકાય એવા છે તેઓથી પ્રાપ્ત થતાં શબ્દજ્ઞાનથી, સ્પર્શજ્ઞાનથી, રૂપજ્ઞાનથી,

૧ જાંગલ, અનૂપ અને સાધારણ એ ત્રણ પ્રકારના દેશોમાં જે દેશમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હોય તેની એટલે કયા દેશમાં આ દોષનો સંચય થયો છે, કયા દેશમાં પ્રકોપ થયો છે અને કયા દેશમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થઈ છે અથવા આતુરના જે દેશમાં એટલે અવયવમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હોય તેની (કફસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે કે પિત્તસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે ?) તેની સ્વર પડે છે.

૨ કઈ ઋતુમાં તથા કઈ અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયો છે તેની તથા જ્વરાદિક હોય તો તેનો કયા સમયમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેની.

૩ બ્રાહ્મણાદિક જાતિની.

૪ જઠરાગ્નિ સમ છે ? વિષમ છે ? કે મંદ છે ? એ સ્થિતિની.

૫ વાતવ્રણમાં અવાજવાળાં તથા ફીણવાળાં સ્થિરનું તથા પવનનું નીકળતું શ્રોત્રથી જણાય છે. વ્રણનું કઠોર-પણું કે રક્ષણું ઇત્યાદિ ત્વચાથી જણાય છે. વ્રણનો મસ્

રસજ્ઞાનથી, ગંધજ્ઞાનથી અને વૃત્તાંત વગેરેના જ્ઞાનથી વૈદ્યે રોગોની પરીક્ષા કરી લેવી.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે વિકારો ઓછી રીતે જોવામાં આવે અથવા રોગીના મુખથી ઓછી રીતે જણાવવામાં આવે - અથવા ઓછા ઉપચારોથી યોજવામાં આવે તે વિકારો વૈદ્યને મુંઝાવીદે છે.”

૫ એવમભિસર્મીશ્ચ સાધ્યાન્ સાધ્યેદ્યાપ્યાન્ યાપયેદસાધ્યાન્નોપક્રમેત્ પરિસંવત્સરો-ત્થિતાંશ્ચ વિકારાન્ પ્રાયશો વર્જયેત્ । તત્ર સાધ્યા અદિ વ્યાધયઃ પ્રાયેષેષાં દુશ્ચિકિત્સ-તમા ભવન્તિ । તદ્યથા શ્રોત્રિયનૃપતિસ્ત્રીબાલ-વૃદ્ધમીરુરાજસેવકકિતવદુર્બલવૈદ્યવિદગ્ધવ્યા-ધિગોપકદરિદ્રરૂપણક્રોધવતામનાત્મવતામના-થાનાં ચૈવ નિરૂપ્ય ચિકિત્સાં કુર્વન્ ધર્માર્થકા-મયશાંસિ પ્રાપ્નોતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્ત્રીભિઃ સહાસ્યાં સંવાસં પરિહાસં ચ વર્જયેત્ ।
દત્તં ચ તાભ્યો નાદેયમન્નાદન્યન્નિષ્ગ્વરૈઃ ॥

જેવો, હોલા જેવો કે અસ્થિ જેવો વર્ણ ચક્ષુથી જણાય છે. તીલો તથા ધાળી વગેરે જેવો ગંધ ઘ્રાણથી જણાય છે, વ્રણના કપાય વગેરે રસો રસનાથી જણાય છે અને તોદન તથા મેદન આદિ વિશેષો પ્રશ્નથી જણાય છે. પિત્તવ્રણમાં ઉષ્ણતા ત્વચાથી જણાય છે. નીલો તથા પીલો વર્ણ ચક્ષુથી જણાય છે, તીલો તથા ઓટો રસ રસનાથી જણાય છે, તીક્ષ્ણાદિક ગંધ ઘ્રાણથી જણાય છે અને દાહ આદિ વેદનાઓ પ્રશ્નથી જણાય છે. તેમજ કફવ્રણમાં સ્નિગ્ધપણું વગેરે ત્વચાથી જણાય છે, શ્વેત-પણું ચક્ષુથી જણાય છે, મધુરત્વાદિક રસનાથી જણાય છે, દુર્ગંધત્વાદિક ઘ્રાણથી જણાય છે અને યુજલી તથા ભારે-પણા વગેરે વિશેષો પ્રશ્નથી જણાય છે. આથી એમ જ-ણાવ્યું કે જે વ્યાધિઓનાં નામો આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં કહ્યાં ન હોય તે વ્યાધિઓને પણ કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા વૈદ્યે વાત આદિ દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણી લેવા.

केवा व्याधिओनी चिकित्सा करवी,
केवा व्याधिओने छोडी देवां
तथा केवा प्रकारथी वर्त्तवुं.

५ ए प्रमाणे पूर्ण विचार करीने वैद्ये साध्य व्याधिओने मटाडवानी चिकित्सा करवी, याप्य व्याधिओने थोभावी राखवानी तथा न वृधवा देवानी चिकित्सा करवी अने असाध्य रोगोनी चिकित्सा करवीज नहीं. जे व्याधिओनी उत्पत्ति थयाने एक वर्ष नीकली गयुं होय ते व्याधिओनी पण घणुं करी चिकित्सा करवी नहीं. वेदीआ ब्राह्मणो, राजाओ, स्त्रीओ, बालको, वृद्धो, बीकण लोको, राजाना सेवको, जुगारीओ, नवळाओ, वैद्यकुं थोडुंक ज्ञान मळवाथी पोताने वैद्य माननाराओ, व्याधिने गुप्त राखनाराओ, दरिद्र लोको, कंजुस लोको, क्रोधी लोको, अजितेंद्रिय लोको अने अनाथलोको एओना व्याधिओ साध्य छतां पण घणुं करीने चिकित्सा करवामां मुशकेली भरेला थई पडे छे. आ प्रमाणे विचार करीने चिकित्सा करनारो वैद्य, धर्मने, धनने, सुखमे अने यशने प्राप्त थाय छे.

आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंतरिए

१ व्याधिनी उत्पत्तिने एक वर्ष थई गयुं होय तो ते व्याधितुं उत्तरोत्तर धातुओमां संक्रमण थवाने लीधे घणुं करीने असाध्यपणुं थई जाय छे. व्याधि जो एक के वे दोषथी थएल होय तो ते दोषोने शमावनारी ऋतुमां ते व्याधिनो प्रशम के अल्पता थाय पण एक वर्ष बीत्या छतां ते कशुं नहीं थवाथी त्रिदोषजन्यपणुं जणाय रेहेछे. 'घणुं करीने' एम कहुं तेनुं कारण ए छे के केटलाक रक्तगुल्म वगेरे व्याधिओ एक वर्ष व्यतीत थई गया पछी पण चिकित्सा करवा योग्य छे अने आर्दित तो त्रण वर्ष बीती गयासुधी पण साध्य छे.

२ वेदीआ ब्राह्मणो नित्यस्नान वगेरेने छोडे नहीं तेथी, राजाओ स्वछंदचारी होय तेथी, स्त्रीओ लाजने लीधे वेगादिकने रोकी राखे तथा गुह्य व्याधिनो प्रकाश करे नहीं तेथी, बालको तथा वृद्धो विरेचन वगेरेने अयोग्य होय छे तेथी, बीकण लोको क्रियाथी बीये छे

स्वमुखथी कहुं छे के "वैद्ये स्त्रीओनी साथे बेसवानी, स्त्रीओनी साथे रेहेवानी अने स्त्रीओनी साथे हांसी करवानी ठेव राखवी नहीं. उत्तम वैद्योए स्त्रीओनी पासेथी अन्न शिवाय बीजुं कशुं तेओ आपे तोपण लेवुं नहीं. (राजानी के स्त्रीओना मालेकोनी अनुमति होय तो धनादिक पण लेवुं)".

अध्याय ११ मो.

१ अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'क्षारपाकविधि' ए नमना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमश्छेद्य-
मेद्यलेख्यकरणात्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावच-
रणाच्च । तत्र क्षरणात्क्षणनाद्धा क्षारः ।
नानौषधिसमवायात्रिदोषघ्नः शुक्लत्वात्सौम्य-
स्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादि-
शक्तिरविरुद्धा स खल्वग्नेयौषधिगणभूयिष्ठ-

तेथी, राजाना नोकरो परतंत्र होय छे तेथी, जुगारीओ व्यसनी होय छे तेथी, नवळाओ वृद्ध समान होय छे तेथी, थोडुं समजवाथी पोताने वैद्य मानी लेनाराओ वैद्यना कह्याथी उलटुं करे तेथी, व्याधिओने गुप्त राखनाराओ व्याधिने कही देखाडे नहीं तेथी, दरिद्र लोको निर्धन होवाने लीधे औषध करी शके नहीं तेथी, कंजुसलोको लोभथी औषध करे नहीं तेथी, क्रोधीओना रोगो क्रोधथी वृद्धि पामे छे तेथी, अजितेंद्रिय लोको पथ्य पाळे नहीं तेथी अने अनाथ लोको परिचारक वगरना होय तेथी तेओना व्याधिओ साध्य छतां पण घणुं करीने चिकित्सा करवामां बहु मुशकेली भरेला थई पडे छे.

३ क्षार पकाववाना तथा क्षार मूकवाना प्रकार-
विषेनो.

ત્વાત્ કટુક ઉષ્ણસ્તીક્ષ્ણઃ પાચનો વિલયનઃ શોધનો રોપણઃ શોષણઃ સ્તમ્ભનો લેખનઃ ક્રમ્યામકફકુષ્ઠવિપમેદસામુપહન્તા પુંસ્ત્વસ્ય ચાતિસેવિતઃ । સ દ્વિવિધઃ પ્રતિસારણીયઃ પાનીયશ્ચ ।

ક્ષારનું મુખ્યપણું, ક્ષાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા ક્ષારનાં કૃત્યો.

૨ મંડલાગ્ર વગેરે શસ્ત્રોથી અને જલો તથા અગ્નિ કે જેઓ અનુશસ્ત્રોમાં પ્રધાન તથા પ્રધાનતર છે તેઓથી પણ ક્ષાર અત્યંત મુખ્ય છે. કારણ કે છેદન, ભેદન અને લેખન એ ત્રણ ક્રિયાઓ કે જેઓ જલો મુકવાથી કે અગ્નિથી થતી નથી તેઓ ક્ષારથી થાય છે અને વળી તે ક્ષાર ત્રણે દોષોને હરનાર છે કે જેથી પિત્તસંવંધી અરશો વગેરેમાં પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ છે. દુષ્ટ થઇતાં ત્વચા તથા માંસ વગેરેને ચલાયમાન કરેછે અથવા ફાડી નાખેછે અથવા નષ્ટ કરી નાખેછે તેથી ક્ષાર કેહેવાયછે. ક્ષારમાં અનેક ઔષધિઓનો સંયોગ થાયછે તેથી તે ક્ષાર ત્રણે દોષોને હણી નાખેછે અને જો કે ઉષ્ણ છે તો પણ સફેદપણને લીધે સૌમ્ય પણ છે. ક્ષાર સૌમ્ય છતાં પણ તેમાં બાઢવાની, પકાવવાની તથા ફાડી નાખવા વગેરેની શક્તિ રહે છે. (જેમ કે હિમ સૌમ્ય છતાં પણ તેમાં બાઢવાની, પકાવવાની તથા ફાડી નાખવા વગેરેની શક્તિ છે.) ક્ષારમાં અગ્નિસંવંધી (ગરમ) ઔષધિઓનો જથો ઘણો

૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર ત્રણના સોજાને પકાવે છે અને પાનીય ક્ષાર અન્નના અજીર્ણને પકાવે છે.

૨ ક્ષાર ઔષધોના યોગની શક્તિને લીધે ત્રણની અંદર ભરતી પણ લાવે છે. કેટલાએક કેહેછે કે ‘શુદ્ધ ત્રણમાં શિરા વગેરેને કાપી નાખવાના મયને લીધે ક્ષાર મુકવો યોગ્યજ નથી તે છતાં અહીં તેને શુદ્ધ ત્રણમાં ભરતી લાવનારો કહ્યો તેનો અભિપ્રાય એવો સમજવો કે ક્ષાર જાતે ભરતી લાવનારો નથી પણ પરંપરાથી ભરતી લાવનારો છે.’ કેટલાએક મૂલપાઠમાંથી ‘રોપણ’ એ શબ્દને કાઢાડી જ નાખે છે.

છે તેથી તે ક્ષાર તીવ્રો છે, ઉષ્ણ છે, ત્રણના સોજા તથા અન્નના અજીર્ણ વગેરેને પકાવનાર છે^૧, વાત તથા કફવાળા સોજાને પીગલાવી નાખનાર છે, દુષ્ટ ત્રણને શુદ્ધ કરી નાખનાર છે. શુદ્ધ ત્રણમાં ભરતી કરનાર છે,^૨ કચકચતા ત્રણને સુકાવનાર છે, સ્વતા લોહીને અટકાવનાર છે, ત્વચા તથા માંસ વગેરેને ઉઘેડનાર છે અને બાહારના તથા અંદરના કીડાઓને^૩, આમને, (અપક રસને) કફને, કોઢને, ફેરને અને મેદના રોગને હણનાર છે. જો પીવાના ક્ષારનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે તો તેથી વીર્યનો નાશ પણ થાય છે.

૩ તત્ર પ્રતિસારણીયઃ કુષ્ઠકિટિભદ્રકિલાસભગન્દરાર્બુદદુષ્ટત્રણનાડીચર્મકીલતિલકાલકન્યચ્છવ્યક્ષ્મશકબાહ્યવિદ્રધિકૃમિવિષાર્શસ્સૂપદિશ્યતે સપ્તસુ ચ મુખરોગેષૂપજિહ્વાધિજિહ્વોપકુશદન્તવૈદર્ભેષુ તિસ્ટુષુ ચ રોહિણીપ્વેતેષુ ચૈવાનુશસ્ત્રપ્રણિધાનમુક્તમ્ ॥ પાનીયસ્તુ ગરગુલ્મોદરાગ્નિસંગાજીર્ણારોચકાનાહર્શર્કરાશ્મર્યાભ્યન્તરવિદ્રધિકૃમિવિષાર્શસ્સૂપયુજ્યતે ॥

ક્ષારના બે પ્રકાર અને તેઓનો નોખ-નોખા રોગોની ઉપર ઉપયોગ.

૩ પ્રતિસારણીય (બાહારના પ્રદેશો પર મુકવાનો) અને પાનીય (પીવાનો) એમ ક્ષાર બે પ્રકારનો છે તેઓમાં પ્રતિસારણીય ક્ષાર કોઢ, કિટિર્ભ, દાદર, કિલાસ, મગંદર, અર્બુદ, દુષ્ટ ત્રણ,

૩ બાહારના કીડાઓને પ્રતિસારણીય અને અંદરના કીડાઓને પાનીય ક્ષાર હળે છે.

૪ કિટિભ જોકે એક જાતનો કોઢજ છે તો પણ કોઢથી ભિન્ન લક્ષવાનું કારણ એ છે કે કિટિભ પ્રતિસારણીયથી અવશ્ય મટે છે.

૫ વૃદ્ધિ પામેલા દોષો શરીરના કોઈ પ્રદેશમાં માંસને અને રુધિરને દૂષિત કરી ગોઢ, સ્થિર, મોટા, ઘણાં મૂઢવાળા, ડંડા પેટેલા, લાંબા કાઢસુધી વધે એવા અને ગાંઠ કરતાં પણ ઘણી જાડાઈવાળા માંસના ગોઢાને ઉત્પન્ન કરે છે તે અર્બુદ કેહેવાય છે. (મા.પ્ર.)

નાડીવ્રણ ચર્મકીલ, તિલકાલક, ન્યચ્છ, વ્યંગ, મશક, (મસ) બાહારના કૃમિ, બાહારનો વિદ્રધિ, બાહારનું શ્વેર અને અરશ ઇત્યાદિ રોગોઉપર ઉપયોગી છે અને મોહોડાના ઉપજિવ્હ, અધિજિવ્હ, ઉપકુશ, દંતવૈદર્ભ, વાર્તરોહિણી, પિત્તરોહિણી, તથા કર્ફરોહિણી એ સાત રોગો ઉપરજ ઉપયોગી છે. (મોહોડાના તો એ સાત રોગો ઉપરજ ક્ષાર મુકવો. બીજા રોગો ઉપર નહીં મુકવો.) પાનીય ક્ષાર કૃત્રિમ શ્વેર ઉપર, ગુલ્મ ઉપર, ઉદરના રોગો ઉપર જઠરાગ્નિના વિકારથી થતા કાલેરાઆદિ રોગો ઉપર, અર્જીર્ણ ઉપર, અરુચિ ઉપર, આનાહ ઉપર, વાયુથી ભેદાણી પથરીની કાંકરીઓ ઉપર,

૧ ડંડો પેટેલો અને નઢીની પેટે. પરુને વેદનારો વ્રણ. (મા. પ્ર.)

૨ કોપ પામેલો વ્યાનવાયુ કફનો પરિગ્રહ કરી ગુદાથી બાહાર જે સ્થિર અને ચામડાના સ્ત્રીલા જેવા અરશ કરે છે તે ચર્મકીલ કેહેવાય છે. (આ ગ્રંથનું નિદાનસ્થાન અધ્યાય ૨ જો.)

૩ શરીર ઉપર પીડા વગરના કાઢાં તલ જેવાં જે ચિન્હો થાય છે તે તિલકાલક કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

૪ ગાત્રમાં સહજ, પીડારહિત, નાહાનું અથવા મોટું કાઢું અથવા ધોળું જે ચક્રરડું થાય છે તે ન્યચ્છ કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

૫ ક્રોધથી તથા પરિશ્રમથી કોપ પામેલો વાયુ પિત્તથી સંયુક્ત થઈ મોહોડાપર આવીને તુરત મોહોડા ઉપર પીડાવગરનું, નાહાનું અને કાઢું મંડલ કરે છે તે મંડલ વ્યંગ કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

૬ લ્પા, રુધિર, માંસ અને મેદ એઓને દૂષિત કરી અસ્થિપર્યંત પોહોચેલા અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષો-એ કરેલો ડંડાં મૂઠવાળો અને મહા પીડાકારી ભયંકર સોજો વિદ્રધિ કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

૭ જીમને ઉચ્ચકાવીને થયેલો જીમની અળીજેવો અને ચઢ, લાઢ તથા બઢતરાવાળો સોજો ઉપજિવ્હ કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

૮ રુધિરની સાથે મિશ્રિત થયેલા કફથી જીમની ઉપર જીમની અળીજેવો જે સોજો થાય છે તે. (મા. પ્ર.)

૯ દાંતોનાં પેદાંઓમાં દાહ તથા પાક થાય, તેથી

પથરી ઉપર, અંદરના વિદ્રધિ, ઉપર, અંદરના કૃમિઓની ઉપર, અંદરના શ્વેર ઉપર અને અરશ ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

૪ અહિતસ્તુ રક્તપિત્તજ્વરિતપિત્તપ્રકૃતિવાલઘ્નદુર્બલભ્રમમદમૂર્છાતિમિરપરીતેભ્યોઽન્યેભ્યશ્ચૈવંવિધેભ્યઃ

કયા રોગીઓને પાનીય ક્ષાર અહિત છે.

૪ રક્તપિત્તવાળો, જ્વરવાળો, પિત્તપ્રકૃતિવાળો, બાલક, વૃદ્ધ, દુર્બલ, ધ્રૂંમથી ઘેરાણ્ણો, મંદથી ઘેરાણ્ણો, મૂર્છાથી ઘેરાણ્ણો, તિમિરથી ઘેરાણ્ણો અને ઇવાજ પ્રકારના બીજા રોગીઓ એઓને પાનીય ક્ષાર અહિત છે.

દાંતો હલવા લાગે, ઘસતાં થાંડી વેદનાવાળો લોહીનો સ્રાવ થાય, લોહી સ્રાવા પછી સોજો થાય તથા મુખ દુર્ગંધવાળું થાય તે ઉપકુશ કેહેવાય છે અને તે પિત્તથી તથા રક્તથી થાય છે. (મા. પ્ર.)

૧૦ દાંતોનાં મૂઠ ઘસતાં મોટો સોજો થાય, દાંતો હલી જાય અને વેદના, દાહ તથા પાક થાય તે દંત-વૈદર્ભ. (મા. પ્ર.)

૧૧ જીમને ચોમેર અત્યંત વેદનાવાળા અને કંઠને રોકી દીધેલા માંસના કાંટા થાય અને વાયુથી થતા ઉપદ્રવો અત્યંત થાય તે વારોહિણી કેહેવાય. (મા. પ્ર.)

૧૨ ગળામાં માંસના જે કોંટાઓ તુરત થાય, તુરત વઢતરા કરે, તુરત પાકી જાય અને તીવ્ર જ્વર આવે તે પિત્તરોહિણી કેહેવાય. (મા. પ્ર.)

૧૩ કંઠના સોતને રોકનારા, મંદ પાકવાળા, મારે અને સ્થિર જે માંસના કાંટા ઉત્પન્ન થાય તે કફરોહિણી કેહેવાય. (મા. પ્ર.) સન્નિપાતજ અને રક્તજરોહિણી તો અસાધ્યજ છે તેથી તેઓને અહીં લીધી નથી.

૧૪ આમ અથવા વિષ્ટા અનુક્રમથી જયાંવંધ થઈ દુષ્ટ પક્ષથી રોકાઈને નીકળે નહીં તે રોગ આનાહ કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

૧૫ ચક્ર ઉપર ચહેલાની પેટે જે રોગથી ભ્રમણ થાય છે તે ભ્રમ કેહેવાય છે.

૧૬ વિષથી, મદથી અથવા લોહિથી ઉત્પન્ન થયેલો વિકાર. જેવો કે સોપારી લાવાથી મીણો ચડે છે.

૫ તં ચેતરક્ષારવદ્ગધ્વા પરિસ્નાવયેત્તસ્ય વિસ્તારોऽન્યત્ર ॥

પાનીય ક્ષાર બનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ.

૧ નીચે જે પ્રતિસારણીય ક્ષારનો વિધિ કેહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કાષ્ઠોને ઘાલી, તે ભસ્મને છ ગણા પાણીમાં પકાવી, ત્રીજા ભાગ જેટલું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેને મોટા વસ્ત્રથી સ્ત્રાવી લેવી પણ પ્રતિસારણીય ક્ષારની પેઠે વીજી વાર પકાવવી નહીં. છટલે તે પાનીય ક્ષાર કેહેવાય છે. અતઃ પાનીય ક્ષારના સંબંધમાં જે કાંઈ વિસ્તારથી કેહેવાનું છે તે ગુલ્માદિના અધ્યાયોમાં કેહેવામાં આવશે.

૬ અથેતરસ્ત્રિવિધો મૃદુર્મધ્યસ્તીક્ષ્ણશ્ચ । તં ચિકીર્ષુઃ શરદિ ગિરિસાનુજં શુચિરુપોષ્ય પ્રશસ્તેઽહનિ પ્રશસ્તદેશજાતમનુપહતં મધ્યમવયસં મહાન્તમસિતમુષ્કકમધિવાસ્યાપરેદ્યુઃ પાટયિત્વાઽભિમઙ્ગયાનેન મત્રેણ । અગ્નિવીર્યં મહાવીર્યં મા તે વીર્યં પ્રણશ્યતુ । હૈવ તિષ્ઠ કલ્યાણ મમ કાર્યં કરિષ્યસિ । મમ કાર્યં કૃતે પશ્ચાત્સ્વર્ગલોકં ગમિષ્યસિ ॥

શ્વેતપુષ્પરક્તપુષ્પસહસ્રં જુહુયાત્ । ચ્વણ્ડશઃ પ્રકલ્પ્યાવપાત્ય નિર્વાતે દેશે નિચિતં કૃત્વા સુધ્રાશર્કરાશ્ચ પ્રક્ષિપ્ય તિલનાલૈરાદીપયેદ્યોપશાન્તેઽગ્નૌ તદ્ભસ્મ પૃથગ્ગૃહ્ણીયાન્નસ્યશર્કરાશ્ચ ।

અથાનેનૈવવિધાનેન કુટજપલાશાશ્વકર્ણપારિભદ્રકવિભીતકારગ્વથતિલ્વકાર્કસુહ્યપામાર્ગપાટલાનક્તમાલવૃષકદલીચિત્રકપૂર્તીકેન્દ્રવૃક્ષાસ્ફોતાશ્વમારકસત્ત્વદાગ્નિમન્થગુઝાશ્વત્સશ્ચ કોશાતકીઃ સમૂલફલપત્રશાખા દહેત્ । તતઃ ક્ષારદ્રોણમુદકદ્રોણૈઃ ષડ્ભિરાલોઙ્ય મૂઞૈર્વા યથોક્તૈરેકવિંશતિવારાન્ વિસ્નાવ્ય મહતિ કટાદેશનૈર્દૈર્વ્યા વિઘટ્ટયન્ વિપચેત્ ॥

સ યદા ભવત્યચ્છો રક્તસ્તીક્ષ્ણઃ પિચ્છિલશ્ચ

૧ જે દેશ અલ્પ વૃક્ષોવાળો, અલ્પ જલવાળો, અને

તમાદાય મહતિ વસ્ત્રે પરિસ્નાવ્યેતરદ્વિસૃજ્ય ચ પુનરગ્નાર્વાધિશ્રયેત્ । તત્ત એવ ચ ક્ષારોદકાત્કુઙ્કમધ્યર્જ્જં વાપનયેત્ ।

તતઃ કટશર્કરાભસ્મશર્કરાક્ષીરપાકશઙ્ખનાભીરગ્નિવર્ણાઃ કૃત્વાઽયસે પાત્રે તસ્મિન્નેવ ક્ષારોદકે નિપિચ્ય પિષ્ટ્વા તેનૈવ દ્વિદ્રોણેઽષ્ટપલસંમિતં શંખનાભ્યાદીનાં પ્રમાણં પ્રતિવાપ્ય સતતમપ્રમત્તશ્ચૈનમવઘટ્ટયન્ વિપચેત્ । સ યથા નાતિસાન્દ્રો નાતિદ્રવશ્ચ ભવતિ તથા પ્રયતેત્ ।

અથેનમાગતપાકમવતાર્યાનુગુપ્તમાયસે કુમ્ભે સંવૃતમુખે નિદધ્યાદેષ મધ્યમઃ ।

અપ એવાપ્રતીવાપઃ પક્કઃ સંવ્યૂહિમો મૃદુઃ ।

પ્રતિવાપે યથાલાભં દન્તીદ્રવન્તીચિત્રકલાંગલકીપૂતિકપ્રવાલતાલપત્રીવિડસુવર્ચિકાક્રનકક્ષીરીદિગુવચાવિપાઃ સમાઃ શ્લક્ષ્ણચૂર્ણાઃ શુક્તિપ્રમાણાઃ પ્રતિવાપઃ । સ એવ સપ્રતીવાપઃ પક્કઃ પાક્યસ્તીક્ષ્ણઃ ।

તેષાં યથાવ્યાધિબલમુપયોગઃ । ક્ષીણબલે તુ ક્ષારોદકમાધપેદ્વલકરણાર્થમ્ ॥

પ્રતિસારણીય ક્ષાર બનાવવાનો પ્રકાર.

૬ પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૃદુ, (કોમલ) મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. એ ક્ષાર બનાવવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે વૈદ્યે શરદ્ઋતુમાં જોશીઓને પૂછવાથી સારો દિવસ નક્કી કરીને તે દિવસે પવિત્ર થઈ, ઉપવાસ કરી, પર્વતના શિખર ઉપર અથવા જાંગલ દેશમાં સારા પ્રદેશમાં ઊગેલા, ઢાવાગ્નિ વગેરેથી નહીં ઉપઘાત પામેલા, મધ્યમ અવસ્થાવાળા અને મોટા, કાઠા મરખાની પાસે જઈ, અધિવાસન કરી આવી, બીજે દિવસે ત્યાં જઈ તેને ફાડી નાખી “હે અગ્નિસરિસ્તા જોરવાળા! હે મોટી શક્તિવાળા! તારી શક્તિનો નાશ થજો માં. હે કલ્યાણરૂપ! તું અહીંજ રહેજે તથા મારું કામ કરજે. મારું કામ કન્યા પછી સ્વર્ગલોકમાં જજે.”

ઉણતાવાળો હોય તે દેશ જાંગલ કેહેવાય છે.

ए अर्थवाळा मूलोक्त मंत्रथी अभिमंत्रण करी एक हजार धोळां फूल तथा रातां फूलनो होम करवो. पछी ते मरखानां काष्ठोना फाडा करी, फाडाओना पण टुकडेटुकडा करी नाखी, ते टुकडाओने फलन वगरना प्रदेशमां खडकी, ते ढगलामां जेओमांथी चूनो वने छे एवी कांकरीओ नाखी तेने तलस-रांओथी सळगावी देवो. बळी जाय अने अग्नि शांत थई जाय त्यारे भस्मने लई लेवी अने चूनानी पाकी तथा काची कांकरीओने पण जुदी लई लेवी. पछी एज रीतिथी पर्वतना शिखर उपर के जांगल देशमां सारी जग्यापर उगेलां इंद्रजवनां बे जातनां झाड, खाखरो, राळनुं झाड, देवदार, बेहेडानुं झाड, गरमाळानुं झाड, लोदरनुं झाड, आकडो, थोर, अघेडो, काकच, करंज, अरडूसी, केळ, चित्रानुं झाड, गुच्छ-चरेल, करंज, उपल-सरी, कणेर, सप्तपर्ण, अरणी, चणोटीनुं झाड अने चार प्रकारंनी कडवी घीसोडीओ एओने फळ, फूल, पानडां तथा शाखाओ सहित बाळी तेओनी भस्मने पण जुदी लई लेवी.

पछी मरखानी भस्मना बे भाग अने इंद्रजव आदिनी भस्मनो एक भाग लई, वनेने मिश्रित करी, तेनो एक हजार चोवीश तोलां भार तोल करी तेટલી भस्मने તેથી છગણાં પાણીમાં અથવા છગણાં ગોમૂત્રમાં ઘોલી નાખી, તેને મોટા કડાયામાં વસ્ત્રથી એકવીશ વાર ગાळી લई, તે સઘळा પાણીને મોટા કડાયાની નીચે આંચ કરી

૧ इंद्रजवनां झाड बे प्रकारનાं થાય છે તેઓમાં મોટાં ફલોવાલું, મોટાં ફુલોવાલું તથા સ્થિંધ પાનડાં-વાલું झाड નર કેહેવાય છે અને નાહાનાં ફલોવાલું નાહાનાં દીંદીયાંવાલું તથા કાळाં અને રાતાં ફલોવાલું झाड માદા કેહેવાય છે. (હલ્લન.)

૨ જેમ બીલીમાં ત્રણ ત્રણ પાનડાં સાથે થાય છે તેમ આમાં સાત સાત પાનડાં સાથે થાય છે અને તે શેમલ્લાનાં પાનડાં જેવાં હોય છે.

૩ મોટાં ફલોવાळી, નાહાનાં ફલોવાळી, સફેદ પુષ્પોવાळી અને પીळाં પુષ્પોવાळી.

ધીરે ધીરે કડછાથી હલાવતાં હલાવતાં પકાવવું.

પછી એ ક્ષાથ જ્યારે આઘો, રાતો, તીક્ષ્ણ અને ચીકણા તાંતડાવાळો થાય (જ્યારે ત્રીજા ભાગ જેટલું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે આ સઘळा ગુણો થઈ જાય છે.) ત્યારે તેને લई મોટા વસ્ત્રથી ગાळી લई કિટાંને ફેકી દई તે ક્ષાથને ફરીવાર અગ્નિ ઉપર કડાયામાં ચડાવવો અને તેમાંથી એક કુડવ (સોઝ તોલાં ભારનું એક કુડવ થાય છે.) અથવા દોઢ કુડવભાર પાણી જુદું કાઢાડી લેવું.

પછી ચુનાની કાચી કાંકરીઓ, પાકી કાંકરીઓ છીપો તથા શંખોના વळીઓવાळा ભાગ એઓને સમ-ભાગે ઇટલે પ્રત્યેકને આઠ આઠ પલભાર (ચાર તોલાં ભારનું એક પલ થાય છે.) લई અગ્નિમાં નાખી અગ્નિજેવાં ધૂબ લાલ કરી તેઓને લોહોડાનાં પાત્રમાં ભરેલા પેલા કુડવભાર અથવા દોઢ કુડવ ભાર પાણીમાં ઠારી, તેજ પાણીથી વાટી તે સર્વના લોંદાને પેલા બે હજાર અડતાલીશ તોલાં-ભાર પાણીવાळा ક્ષાથમાં નાખી, અવિછિન્ન રીતે કાંઈ પળ ગફલત નહીં રાખતાં કડછાથી હલાવી હલાવીને પકાવવો અને તેમાં એવી તજવીજ રાખવી કે એ ક્ષાથ અત્યંત ઘાટો ન થઈ જાય તથા અત્યંત પાતळો પળ ન રહે.

પછી એ ક્ષાથમાં બરાબર પાક આવી જાય ત્યારે તેને ઉતારી લई યોગ્ય રક્ષણથી લોહોડાના ઘડાંમાં નાખવો અને તે ઘડાનું મોહોડું બંધ કરી

૪ જા કે મરખાનો અને इंद्रजवनां झाड વગેરેનો સાથેજ ઉપયોગ કરવાનો છે તો પળ તેઓની ભસ્મને જુદા જુદા કરવાનું કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે इंद्रजवनां झाड વગેરેની ભસ્મના ભાગ કરતાં મરખાની ભસ્મના ભાગ અધિક દાઘલ કરવાના છે. કેટલાએક તો એમ કેહેછે કે એકલા મરખાની ભસ્મથી પળ ક્ષાર થાય એમ જણાવવાને માટે જુદું જુદું વિધાન કન્યું છે.

૫ લોહોડાના ઘડામાં નાખવા કરતાં હાલના સમયના કાચના શીસામાં નાખવો એ વધારે અનુકૂલ થશે.

देवुं. आ प्रमाणे तैयार करेलो प्रतिसारणीय क्षार मध्यम केहेवाय छे.

चूनानी काची तथा पाकी कांकरीओ वगेरेने नहीं नाखतां उपर प्रमाणे केवल काथथीज तैयार करवामां आव्यो होय तो ते प्रतिसारणीय क्षार मृदु अथवा संव्यूहिम केहेवाय छे.

एने तैयार करवाना समयमां तेमां चूनानी काची तथा पाकी कांकरीओ वगेरेनो वाटेलो लोंदो नाखीने ते पछी नेपालो, द्रवती, (बीजी जातनो नेपालो) चित्रो, दूधीओ, वछनाग, करंजनां पानडां, मुसली, बिडलण, संचळ, दारुडी, हींग, वज अने अतवसनी कळी एओमांथी जेटलां मळी आवे तेटलाने समभागे लई एटले प्रत्येकने बबे तोलां भार लई, तेओनुं बारीक चूर्ण करी ते चूर्ण पण नाखी पाक करवो. आप्रमाणे करवामां आवे तो ते प्रतिसारणीय क्षार तीक्ष्ण अथवा पाक्य केहेवाय छे.

आ मृदु, मध्यम अने तीक्ष्ण ए त्रण प्रकारना क्षारोनो व्याधिना बळने अनुसरीने उपयोग करवो. तैयार कन्या पछी कालने लीधे अथवा औषधिओनी हीनतानेलीधे क्षार जो निर्वल थई जाय तो तेने बळ आपवा माटे तेमां उपर कहेलुं एक-वीश वार गाळेलुं भस्मनुं जळ नाखीने तेने फरी-वार पकाववो.

७ भवतश्चात्र ॥

नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छिलः
अभिप्यन्दी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥
अतिमार्दवशैत्यौष्ण्यतैक्ष्ण्यपैच्छिल्यसर्पिताः ।
सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥

१ जो चुनानी कांकरी वगेरे पदार्थो वधारे नाख्या होय तो अत्यंत सफेद थई जाय. केटलाएक तो मूळना अति शब्दने शुक्लनी साथे संबंध नहीं आपीने अर्थ क-रेछे के क्षार सफेदज जोइए.

२ मूळमां श्लक्ष्ण शब्दने बदले मूत्स्नः एवो पण पाठ छे तेनो अर्थ एवो थाय के त्वचाने गोठे एवो होवो जोइए.

क्षारना गुणो तथा दोषो.

७ आं विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिए स्वमुखथी कहुं छे के “क्षारमां आठ गुणो जोइए एटले अत्यंत तीक्ष्णपणुं पण नहीं जोइए. अत्यंत कोमलपणुं पण नहीं जोइए, अत्यंत सफेदपणुं पण नहीं जोइए. लप्सापणुं जोइए. चीकणा तांतडा होवा जोइए. मुक्या पछी रेलई जाय एवी स्थिति होवी जोइए. सौम्यता होवी जोइए. अने तुरत काम करनापणुं होवुं जोइए.

अत्यंत कोमलपणुं, अत्यंत सफेदपणुं, अत्यंत उष्णपणुं, अत्यंत तीक्ष्णपणुं, अत्यंत चीकणा तांतडावाळापणुं, अत्यंत रेलाइजनारपणुं, अत्यंत घाटापणुं, अपक्वपणुं अने हीनशक्तिवाळां औषधोथी युक्तपणुं ए नव दोषोमांथी कोइपण दोष क्षारमां नहीं जोइए.”

८ तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्वातातपे देशेऽसम्बाधेऽग्नोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपसंभृतसंभारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावग्रथ्यावलिख्य प्रच्छयित्वा शलाकया क्षारं पातयित्वा वाक्छतमात्रमुपेक्षेत ॥

प्रतिसारणीय क्षार मुकवानो प्रकार.

८ जेने क्षारथी मटे एवो व्याधि थयो होय तेने जेमां वायु पण न होय, तडको पण न होय अने लोकोनी गरदी पण न होय एवा विशाल प्रदेशमां बेसाडी, सूत्रस्थानना ‘अग्नोपहरणीय’ नामना पांचमा अध्यायमां कह्याप्रमाणे योग्य मुहूर्तमां तेनी पासे यंत्र, शस्त्र, क्षार, अग्नि तथा सळी वगेरे सामग्रीओ मुकी, पछी शरीरना जे प्रदेशमां

३ मूळमां शिव शब्दने बदले समः एवो पाठ पण छे तेनो अर्थ एवो थाय के बहु घाटो के बहु पातळो न होवो जोइए.

४ जेनुं वारण करवुं होय तो सेहेज बनी शके एवो अने फक्त दोषनेज लागु पडे एवो होवो जोइये एम बे गुणो अधिक पण बोलवामां आवे छे. खरज लाववा वगेरे गुणो नहीं होवा जोइए.

વ્યાધિ થઇ હોય તે પ્રદેશને બરાબર જોઈ તપાસી વ્યાધિનો આકાર જાણી લઈ, તે વ્યાધિ જો પિત્તથી થઇ હોય તો તે પ્રદેશને ઘસીને, વાયુથી થઇ હોય તો તે પ્રદેશ બેહેરમારી ગઈ કઠળ ચામડી-વાળો હોવાને લીધે તેને યવણીને અને કફથી થઇ હોય તો તે પ્રદેશ યવજ તથા સોજાની પ્રવલતા-વાળો હોવાને લીધે તેને ટોચીને તેમાં શલાકાયંત્રવતે ક્ષાર મુકવો અને મુક્યા પછી સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલા સમયસુધી એમ ને એમ રહેવા દેવો. (આટલા સમયમાં જે ક્ષાર વ્યાધિને વાળી શકે તે ક્ષારને સંપૂર્ણ ગુણવાળો સમજવો.)

૯ તસ્મિન્નિપતિતે વ્યાધૌ કૃષ્ણતા દગ્ધ-લક્ષણમ્ ॥

વ્યાધિ ક્ષારથી જેવો બઢવો જોઈએ તેવો બઢવો કે નહીં? તેની પરીક્ષા.

૯ ક્ષાર પડ્યા પછી વ્યાધિ કાલા વર્ણવાળો થઈ જાય તો તેને સમ્યગ્દગ્ધ (બરાબર બઢેલો) સમજવો. (સમ્યગ્દગ્ધપણાનું આ સામાન્ય લક્ષણ છે.)

૧૦ તત્રામ્લવર્ગઃ શમનઃ સર્પિર્મધુકસંયુતઃ ॥

સમ્યગ્દગ્ધ થયા પછી ક્ષારનું શમન કરવાનાં ઉપાય.

૧૦ ઘી તથા જેઠીમધ સહિત સૌવીરકં તુષો-દકે અને ધાન્યામ્લં આદિ અમ્લવર્ગ (ખાટા પદાર્થોનો વર્ગ) ક્ષારનું શમન કરનાર છે.

૧૧ અથ ચેત્સ્થિરમૂલત્વાત્ક્ષારદગ્ધં ન શીર્યતે
ઇદમાલેપનં તત્ર સમગ્રમવચારયેત્ ॥

અમ્લકાંજિકવીજાની તિલાન્મધુકમેવ ચ ।
પ્રપેષ્ય સમભાગાની તેનૈવમનુલેપયેત્ ॥

૧ ફોતરાં કાઢાડી નાલી કાચા અથવા પાકા જ-વોના ટુકડા કરી જે પાણીમાં આંધ્યા હોય તે પાણી સૌવીરક કેહેવાય છે. કેટલાક કેહેછે કે એવી રીતે ઘડનાં ટુકડા આથવાથી પણ સૌવીરક થાય છે.

૨ ફોતરાંસહિત કાચા જવોના ટુકડે ટુકડા કરીને

ક્ષારથી બઢી ગઈ વ્યાધિ વીંચાય
નહીં તો શું કરવું?

૧૧ જો વ્યાધિ સ્થિર મૂલવાળો હોવાને લીધે ક્ષારથી બઢ્યા છતાં પણ વીંચાય નહીં તો ચાટી કાંજીની નીચેના કાંજીના પદાર્થોને, તિલોને અને જેઠી મધને સમભાગે લઈ વાટીને તેનો ક્ષારથી બઢેલા ભાગ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે લેપ કરવો.

૧૨ તિલકલ્કઃ સમધુકો ઘૃતાક્તો વ્રણરોપણઃ ।

ક્ષારે કરેલા વ્રણને ભરતી લાવીને
રુદ્ધાવવાનો ઉપાય.

૧૨ ક્ષારે કરેલા વ્રણ ઉપર જો જેઠીમધ સ-હિત તિલોને વાટી તેનાં લોંદામાં ઘી નાખીને તે લોંદાનો લેપ કરવામાં આવે તો તે વ્રણ ધી ધીવાળે રુદ્ધાઈ જાય છે.

૧૩ રસેનામ્લેન તીક્ષ્ણેન વીર્યોષ્ણેન ચ યોજિતઃ ।

આગ્રેયેનાગ્નિના તુલ્યઃ કથં ક્ષારઃ પ્રશામ્યતિ ॥
શંકા.

૧૩ સૌવીરક, તુષોદક અને ધાન્યામ્લ આદિ ખાટો. રસ કે જે તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળો છે અને અગ્નિસંબંધીજ છે તેથી અગ્નિ જેવા ક્ષારનું શ-મન કેમ થવું જોઈએ?

૧૪ एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ।

અમ્લગ્નજ્યાંત્રસાન્ક્ષારે સર્વાનેવ વિભાવયેત્ ॥

કટુકસ્ત્ર બ્રૂયિષ્ઠો લવણાનુરસસ્તથા ।

અમ્લેન સહ સંયુક્તઃ સ તીક્ષ્ણલવણો રસઃ ॥

માધુર્યં ભજતેત્યર્થ તીક્ષ્ણભાવં વિમુશ્ચતિ ।

માધુર્યાચ્છમમાપ્નોતિ વદ્ધિરદ્ધિરિવાપ્તુતઃ ॥

સમાધાન.

૧૪ હે પુત્ર ! તમને એમ લાગતું હોય તો હું
એ શંકાનું સમાધાન કહું છું તે સાંભળો. ક્ષારમાં

પાણીમાં આથ્યા હોય તો તે પાણી તુષોદક કેહેવાય છે.

૩ ચોલાનું ચૂર્ણ તથા કોદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથ-વાથી ધાન્યામ્લ થાય છે.

૪ ધાન્ય અને વડાં વગેરે જે આથેલાં હોય તે કાંજી કેહેવાય છે.

એક ટાટા રસ શિવાય બીજા પાંચે રસો છે અને તેઓમાં ટારો રસ પ્રધાન છે અને તીવ્રો રસ ટારા રસથી કાંઈક ઓછો છે. ક્ષારમાં રહેલો એ તીક્ષ્ણ ટારો રસ સૌવીરક આદિ ટાટા રસના સં-યોગથી અત્યંત મધુર થઈ જાય છે અને તીક્ષ્ણપ-ણને છોડી દે છે. જેમ અગ્નિ પાણીથી બીજાઈને શાંત થઈ જાય છે તેમ ક્ષાર ટારા રસના અને ટાટા રસના સમાગમથી થયેલી મધુરતાથી શાંત થઈ જાય છે.

૧૫ તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે વિકારોપશમો લાઘ-વમનાસ્ત્રાવશ્ચ । હીનદગ્ધે તોદકઙ્ગજાઘ્યાનિ વ્યાધિવૃદ્ધિશ્ચ । અતિદગ્ધે દાહપાકરાગસ્ત્રાવાં-ગમર્દક્લમપિપાસામૂર્છાઃ સ્યુર્મરણં વા ॥

ક્ષારદગ્ધની બીજી ચિકિત્સાઓ કેહેવા-માટે ઠીક રીતે બઢ્યાનાં, ઓછું બ-ઢ્યાના અને અત્યંત બઢ્યાના લક્ષણા.

૧૬ વ્યાધિનું સ્થલ ક્ષારથી ઠીક બઢેલ હોય તો વિકારોની શાંતિ થાય છે, અંગોમાં હ-લકાપણું થાય છે અને લોહી તથા પરુ વગેરેનો સ્ત્રાવ વંધ પડી જાય છે. (આ સમ્યગ્દગ્ધ વાય છે.)

વ્યાધિનું સ્થલ ક્ષારથી ઓછું બઢેલ હોય તો મોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, ટરજ આવે છે. જડપણું થાય છે અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય છે. (આ હીનદગ્ધ કેહેવાય છે.)

૧ કેટલાએક માને છે કે 'ક્ષારમાં તીવ્રો રસજ અ-ધિક છે' પણ તે વાત બરાબર નથી. કારણ કે લોકો ટાટા પદાર્થોના ભક્ષણમાં મધુરતાને માટે ટારા પદાર્થોનોજ ઉપયોગ કરે છે અને ગ્રંથકારે પણ ક્ષારને લવણ-વર્ગમાંજ દાખલ કરેલો છે. લવણવર્ગમાં પાઠથીજ ક્ષારનું લવણપણું સિદ્ધ થાય છે તે છતાં આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં ક્ષારને તીવ્રો કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે ક્ષારમાં તીવ્રો રસ ટારા રસથી ઓછો છે પણ બીજા રસોથી અધિક છે એમ જણાવવાનું છે.

વ્યાધિનું સ્થલ ક્ષારથી અત્યંત બઢેલ હોય તો બઢતરા થાય છે, પાકી જાય છે, રતાશ થાય છે, સ્ત્રાવ થાય છે, અંગો માંગ્યા કરે છે, ગ્લાનિ થાય છે, ટરશ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે અને વૃક્ષતપર મરણ પૂર્ણ થઈ જાય છે. (આ અતિદગ્ધ કેહેવાય છે.)

૧૬ ક્ષારદગ્ધવ્રણં તુ યથાદોષં યથાવ્યાધિ ચોપક્રમેત્ ॥

ક્ષારથી બાઢેલા વ્રણમાં ઓછા બઢવાથી કે અત્યંત બઢવાથી બગાડ થાય તો તેની ચિકિત્સા.

૧૬ ક્ષારથી દગ્ધ થયેલા વ્રણમાં બગાડ થાય તો દોષોની ઉપર તથા વ્યાધિ ઉપર લક્ષ્ય આપી તે દો-ષોના તથા વ્યાધિના પ્રત્યનીક (સામાવઢીયાપણું ધરાવનારા) ઉપાયથી તેની ચિકિત્સા કરવી.

૧૭ અથ નૈતે ક્ષારકૃત્યાઃ । તદ્વથા દુર્બલ-બાલસ્થવિરમીરુસર્વાઙ્ગશૂનોદરિરક્તપિત્તિગર્ભિ-ણ્યુતુમતીપ્રવૃદ્ધજ્વરિપ્રમેહોરઃક્ષતક્ષીણતૃણામૂ-ર્છાપદ્મતક્લીવાપવૃત્તોદૃત્તફલયોનયઃ ॥

કેવાં માણસો ક્ષારકર્મને અયોગ્ય છે.

૧૭ નીજે લઘેલાં માણસોની ઉપર ક્ષારક્રિયા કરવી નહીં. દુર્બલ, બાલક, વૃદ્ધ, વીકળ, સર્વ અંગોમાં સૂજી ગયેલો, ઉદરરોગી, રક્તપિત્તવાલો, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, રજસ્વલા સ્ત્રી, અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા જ્વરવાલો, પ્રમેહવાલો, છાતિના ક્ષતથી ક્ષીણ થ-યેલો, ટરશથી ઉપદ્રવ પામેલો, મૂર્છાથી ઉપદ્રવ

૨ ક્ષાર મુકાયા પછી કેટલીકવારે આ લક્ષણો થાય છે. કેટલાએક કેહે છે કે આ લક્ષણોમાનાં કેટલાંએક તુરંતજ થાય છે અને કેટલાંએક અમુક સમયપછી થાય છે.

૩ કેટલાએક મૂઢનો 'તોદદાહકંઙ્ગજાઘ્યાનિ' એવો પાઠ બોલીને કેહે છે કે મોંકાઈું એ વાયુના, દાહ એ પિત્તના, ટરજ એ કંફના અને જડતા એ રુધિરના પ્રકોપનું ચિન્હ છે.

૪ દાહ તથા પાક ઇત્યાદિક પિત્તના પ્રકોપનાં ચિન્હો છે.

પામેલો, ક્ષીણ વીર્યવાલો, જેના વૃષ્ણો યોગ્ય સ્થલથી ડુંચે ચડીગયા હોય તે, જેના વૃષ્ણો યોગ્ય સ્થલથી નીચે ઉતરીગયા હોય તે, જેનો ગર્ભાશય અથવા યોનિ યોગ્ય સ્થલથી ડુંચે ચડી ગણ હોય તે અને જેનો ગર્ભાશય અથવા યોનિ યોગ્ય સ્થલથી નીચે ઉતરી ગયા હોય તે, ઇટલાં માણસોનાં શરીરોમાં ક્ષારક્રિયા કરવી નહીં.

૧૮ તથા મર્મશિરાસ્નાયુધમનીસન્ધિતરુ-
ણાસ્થિસેવનીગલનાભીનસ્નાન્તરશેફસ્ત્રોતસ્સ્વ-
લ્પમાંસેષુ ચ પ્રદેશેષ્વલ્પોશ્ચ ન દદ્યાદન્યત્ર
વર્ત્મરોગાત્ ॥

શરીરના કયા કયા પ્રદેશોમાં ક્ષાર
મુકવો નહીં.

૧૮ મર્મસ્થાનો, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ધમનીઓ, સાંધાઓ, તરુણ અસ્થિઓ, સીવળીઓ, ગાંઠો, નાંભી, નલ્લોનાં મધ્ય, લિંગ, સ્ત્રોતો, જેઓમાં માંસ થોડું છે એવા ગોઠણ તથા લલાટ વગેરે પ્રદેશો અને નેત્રો એઓમાં ક્ષાર મુકવો નહીં. નેત્રોની પાં-
પળોમાં રોગ થયો હોય તો નેત્રોની સંવંધ છતાં પણ પાપળોમાં ક્ષાર મુકવો.

૧૯ તત્ર ક્ષારસાધ્યેષ્વપિ વ્યાધિષુ શૂનંગા-
ત્રમસ્થિશૂલિનમન્નદ્વેષિણં હૃદયસન્ધિપીડોપદ્રુતં
ક્ષારો ન સાધ્યતિ ॥

વ્યાધિ ક્ષારથી સાધ્ય હોય તો પણ
કેવાં માણસોનો વ્યાધિ ક્ષારથી
મટતો નથી.

૧૯ સૂઝી ગણાં ગાત્રોવાલો, જેને હાડકા-
ઓમાં શૂલ હોય તે, અન્ન ઉપર અરુચિવાલો, હૃદ-
યની પીડાથી ઉપદ્રવ પામેલો અને સાંધાની પી-

૧ નપુંસકને તો ક્ષારનો અધિકારજ નથી.

૨ આમાં કેટલાએકને પ્રતિષારણીય ક્ષારનો, કેટ-
લાએકને પાનીય ક્ષારનો અને કેટલાએકને બન્ને પ્રકારના
ક્ષારનો નિપેધ છે.

૩ નાસિકા, કર્ણ, કંઠ અને નેત્રો એઓનાં અસ્થિ-
ઓ તરુણ અસ્થિઓ કહેવાય છે.

હાથી ઉપદ્રવ પામેલો એઓના, રોગો ક્ષારથી સાધ્ય
હોય તો પણ તે રોગોને ક્ષાર મટાડતો નથી.

૨૦ ભવતિ ચાત્ર ॥

વિષાગ્નિશસ્ત્રાશનિમૃત્યુકલ્પ:

ક્ષારો ભવત્યલ્પમતિપ્રયુક્તઃ ।

સ ધીમતા સમ્યગનુપ્રયુક્તો

રોગાન્નિહન્યાદચ્ચિરેણ ઘોરાન્ ॥

ક્ષારની ક્રિયામાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યની જરૂર.

૨૦ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંત-
રિષ્ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “અલ્પ બુદ્ધિવાદ્વા
વૈદ્યે મુકેલો અથવા પાયેલો ક્ષાર વિપની પેટે
વેદનાઓથી સર્વ અંગોમાં વ્યાપીને, અગ્નિની પેટે
ફોલા વગેરે ઉત્પન્ન કરીને, શસ્ત્રની પેટે અંગ-
ચ્છેદન કરીને અને વીજલીની પેટે ફાડપ કરીને
મારીનાય છે પણ એ ક્ષાર જો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે મુકેલો
કે પાયેલો હોય તો થોડા સમયમાંજ મર્યાદા રો-
ગોને પણ નષ્ટ કરી નાંખે છે.

અધ્યાય ૧૨ મો.

૧ અથાનોઽગ્નિકર્મવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અગ્નિકર્મવિધિ’
એ મામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિષ્ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે.

૨ ક્ષારાદગ્નિર્ગરીયાન્ ક્રિયાસુ વ્યાખ્યાતસ્ત-
દ્વગ્ધાનાં રોગાણામપુનર્ભાવાદ્દેપજશસ્ત્રક્ષારૈરસા-
ધ્યાનાં તત્સાધ્યત્વાચ્ચ ॥

અગ્નિનું સામર્થ્ય.

૨ અગ્નિ ગુણોમાં નહીં પણ કાંમૌમાં ક્ષાર ક-

૪ સાથામાં પાંચ, જીભમાં એક અને લિંગમાં એક
એ રીતે સાત સીવળોઓ છે.

૫ જો કે નાભિ મર્મમાંજ આથી જાય છે તો પણ
નાભિનું જુદું ગ્રહણ કન્યું છે તેનું કારણ એ છે કે નાભિમાં
ક્ષાર મુકવાથી વધારે ચરાત્રી થાય છે એ જણાવવાનું છે.

૬ અગ્નિથી ડાંભવાની ક્રિયાવિધેનો.

રતાં પળ વલવત્તર છે. કારણ કે અગ્નિનું વાળેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી અને જેઓ ઔષધોથી, શસ્ત્રોથી તથા શારીરિક પળ અમાધ્ય હોય તે રોગો અગ્નિથી ટળી જાય છે.

૩ અથેમાનિ દહનોપકરણાનિ । તદ્યથા ।
પિપ્પલ્યજાશઠ્ઠાદન્તશરશલાકા જાંબવૌષ્ઠે-
તરલૌહાઃ ક્ષૌદ્રગુડસ્નેહાશ્ચ । તત્ર પિપ્પલ્ય-
જાશઠ્ઠાદન્તશરશલાકાસ્ત્વગ્ગતાનાં જાંબ-
વૌષ્ઠેતરલૌહાનિ માંસગતાનાં ક્ષૌદ્રગુડસ્નેહાઃ
શિરાસ્ત્વાયુસન્ધ્યસ્થિગતાનામ્ ॥

અગ્નિથી દહન કરવાનાં સાધનો અને
તેઓમાં કયાં કયાં સાધનોનો
કયા કયા સ્થલનાં રોગોમાં
ઉપયોગ કરવો તે.

૩ લીંડીપીપ્પલ, બકરીની લીંડી, ગાયનો દાંત, કાંસડાની સડી, જાંબુ જેવા મોહોડાવાળી કાઠા પથરાની સડી, ત્રાંવા તથા રૂપા વગેરે ધાતુઓના પદાર્થો, મધ, ગોળ અને તેલ આદિ સ્નેહ પદાર્થો રોગોને અગ્નિથી વાળવાનાં સાધનો છે.

૧ ત્રણે દોષોને હળવામાં અને છેદન, ભેદન તથા લેખન આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં તો ક્ષારનું જ મુખ્યપણું છે. જેમ કર્ણ દૃઢપ્રહારીપણામાં અર્જુનથી અધિક હતો અને અર્જુન બાળને અતિ દૂર પોહોચાડવામાં કર્ણથી અધિક હતો તેમ અગ્નિ અને ક્ષાર એઓ પોતાપોતાનાં કૃત્યોમાં પરસ્પરથી વલવત્તર છે.

૨ જો રોગો સાધ્ય હોય અને સમ્યગ્દગ્ધ થયા હોય તો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી પણ તેમ ન હોય તો વાળ્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક કહે છે કે “અગ્નિ મૂલમાંથી ઉઘેડી નાખેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા જ નથી. અર્બુદ વગેરે રોગો દાહ કન્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થતા જોવામાં આવે છે તેઓ મિથ્યા આહાર આદિથી પાછો દોષનો પ્રકોપ થવાને લીધે વીજા ઉત્પન્ન થાય છે પણ તેના તે તો ઉત્પન્ન થતા જ નથી.”

૩ ઔષધના પ્રયોગથી ન મટે તો શસ્ત્રનો, શસ્ત્રના પ્રયોગથી ન મટાડી શકાય તો ક્ષારનો અને ક્ષારથી પણ ન મટે એવો દૃઢ મૂલવાળો વ્યાધિ હોય તો અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો.

એઓમાં લીંડીપીપ્પલ, બકરીની લીંડી, ગાયનો દાંત અને કાંસડાની સડી એઓ વાયુનું તથા કફ કરેલા ત્વચામાં રહેલા સુતિ (ચામડીનું બેહર-મારી ગળાપણું) આદિ રોગોને વાળવામાં કામ લાગે છે.

જાંબુ જેવા ગોળ મોહોડાવાળી કાઠા પથરાની સડી અને ત્રાંવા તથા રૂપા વગેરે ધાતુઓના પદાર્થો વાયુનું તથા કફ ઉત્પન્ન કરેલા માંસમાં રહેલા રોગોને વાળવામાં કામ લાગે છે અને મધ, ગોળ તથા તેલ આદિ પદાર્થો વાયુનું તથા કફ ઉત્પન્ન કરેલા શિરાઓમાં, સ્વાયુઓમાં, સાંધાઓમાં તથા અસ્થિઓમાં રહેલા રોગોને વાળવામાં કામ લાગે છે.

૪ તત્રાગ્નિકર્મ સર્વર્તુષુ કુર્યાદન્યત્ર શર-
દ્રીષ્માભ્યાં તત્રાપ્યાત્યથિકેઽગ્નિકર્મસાધ્યે વ્યા-
ધૌ તત્પ્રત્યનાંક ત્વાંધ કૃત્વા ॥

અગ્નિથી દહન કરવામાં યોગ્ય ઋતુ.

૪ શરદ્ અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓ શિવાય સ-
વળી ઋતુઓમાં અગ્નિનું કર્મ કરવું. પરંતુ જેથી

૪ મધ, ગોળ તથા તેલ વગેરેની સાથે રાત્ર અને-
મીઠા વગેરે પદાર્થોને પણ ગળવા.

૫ કાશ્યપમુનિના આયુર્વેદમાં શિરા વગેરેમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવાનો નિષેધ કન્યો છે અને આ આયુર્વેદમાં વિધાન કન્યું છે માટે શાસ્ત્રાંતરના વિરોધના પરિહારને માટે એમ સમજવું કે શિરા, સ્વાયુ, અસ્થિ કે સંધિ કપાઈ જવાથી રુધિર વહુજ વહેવા લાગ્યું હોય તો તે સ્વરાગ્રી મટાડવાને માટે અગ્નિની ક્રિયા કરવાનું અહીં કહ્યું છે પણ શિરા વગેરેમાં રહેલા રોગનું ઉચ્છેદન કરવાને માટે કહ્યું નથી. કેમકે માંસનો દાહ કરવાથી જ શિરા વગેરેમાં રહેલા રોગનું ઉચ્છેદન થઈ જાય છે. મદ-શૌનક કહે છે કે “ત્વચામાં અને માંસમાં રહેલો વાયુ ત્વચાના દાહથી શાંત થાય છે અને શિરા, સ્વાયુ, અસ્થિ તથા સંધિ એઓમાં રહેલા રોગો માંસના દાહથી શાંત થઈ જાય છે” (દહન) પરંતુ દહનનો આ અભિપ્રાય આ અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયને અનુકૂળ છે કે નહીં? એ વિચારવા જેવું છે.

તુરત પ્રાણ જતાં રહે એવો વ્યાધિ થયો હોય અને તે અગ્નિનીજ ક્રિયાથી મટે એમ હોય તો શરદ્ ઋતુમાં તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પણ તે ઋતુઓની ગરમીને શાંત કરે એવા શીતલ વસ્ત્ર, શીતલ ભોજન તથા શીતલ લેપન આદિ વિધિઓ કરીને અગ્નિસંબંધી ક્રિયા કરવી.

૫ સર્વવ્યાધિષ્ઠૃતુષુ ચ પિચ્છિલમન્નં મુક્તવતઃ કર્મ કુર્વીત મૂઢગર્ભાશ્મરીમગન્દરાશ્મોમુલ્લરોગેષ્વમુક્તવતઃ ॥

અગ્નિની ક્રિયાનો અંગભૂત વિધિ.

૧ સર્વ વ્યાધિઓમાં તથા સર્વ ઋતુઓમાં રોગીને જેઓનાં વીર્ય ચીકાશવાળાં હોય છે એવાં અન્નો જમીંડીને પ્રછી તેના અંગપર અગ્નિની ક્રિયા કરવી પણ ગર્ભની ધરાવ સ્થિતિની ગુંચવણ, પથરી, મગદર, અરશ અને મોહોડાના રોગ એઓમાં તો રોગી જમેલ ન હોય તે પેહેલાં અગ્નિની ક્રિયા કરવી.

૬ તત્ર દ્વિવિધમગ્નિકર્માદુરેકે ત્વગ્દગ્ધં માંસદગ્ધં ચ । દહ તુ શિરાસ્નાયુસંન્ધ્યસ્થિષ્વપિ ન પ્રતિષિદ્ધોઽગ્નિઃ ॥

અગ્નિની ક્રિયામાં મતભેદ.

૬ કેટલાએક આચાર્યોં કહે છે કે “ચામડીમાં રહેલા રોગને અને માંસમાં રહેલા રોગને બાઝવાસારુ અગ્નિની ક્રિયા કરવી એટલે અગ્નિકર્મ ‘ત્વગ્દગ્ધ’ અને ‘માંસદગ્ધ’ એવા બે પ્રકારનું છે ” પરંતુ અમારા સિદ્ધાંતમાં તો શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ અને અસ્થિઓ એઓમાં રહેલા રોગોને બાઝવાસારુ પણ અગ્નિની ક્રિયા કરવાનો નિષેધ નથી.

૧ શીત, મૃદુ તથા પિચ્છિલ (ચીકણાં) વીર્યો પિત્તને દહનાર છે.

૨ ભોજન કન્યું હોય તો નવમન થવાથી કે દસ્ત આવવાથી ક્રિયાનો વિષાત થવાનો સંભવ છે તેથી.

૩ આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયની નોટમાં ઢલ્હનનો જે અભિપ્રાય લખ્યો છે તેને વઢગી રહીનેજ ઢલ્હને આ વિષયનું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે પણ ત્રીજા ટીકાકારો એવું

૭ તત્ર શબ્દપ્રાદુર્ભાવો દુર્ગન્ધતા ત્વક્સંકોચશ્ચ ત્વગ્દગ્ધે । કપોતવર્ણતાઽલ્પશ્વયથુવેદના શુષ્કસંકુચિતવ્રણતા ચ માંસદગ્ધે । કૃષ્ણોન્નતવ્રણતા સ્નાવસન્નિરોધશ્ચ શિરાસ્નાયુદગ્ધે । રૂક્ષારુણતા કર્કશસ્થિરવ્રણતા ચ સન્ધ્યસ્થિદગ્ધે ॥

ચામડી વગેરેમાં અગ્નિક્રિયા કન્યા પછી દેખાવાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

૭ ચામડીમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે તો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, દુર્ગંધ નીકળવા લાગે છે અને ચામડીનો સંકોચ થાય છે. માંસમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે તો રોગવાળા પ્રદેશનો હોલાના જેવો વર્ણ થઈ જાય છે, સોજો તથા પીડા અલ્પ થઈ જાય છે અને વ્રણ સુકાઈ જાય છે તથા સંકોચાઈ જાય છે. શિરામાં કે સ્નાયુમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે તો વ્રણ કાઠો તથા ઊંચો થઈ જાય છે અને સ્નાવ રોકાઈ જાય છે. સંધિમાં કે અસ્થિમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે તો વ્યાધિનો પ્રદેશ રૂક્ષ તથા લાલ થઈ જાય છે અને વ્રણ કઠોર તથા સ્થિર થઈ જાય છે.

૮ તત્ર શિરોરોગાધિમન્થયોર્મૂલલાટશઙ્ખપ્રદેશેષુ દહેત્ । વર્ત્મરોગેષ્વાર્દ્રાલક્તકપ્રતિચ્છન્નાં દટ્ટિ કૃત્વા વર્ત્મરોમકૂપાન્ દહેત્ ॥

કયા રોગો હોય તો કયા પ્રદેશોમાં દહન કરવું.

૮ માથાનો રોગ હોય કે અધિમંથ રોગ હોય તો મરમમાં, લલાટમાં અને લમણામાં દહન કરવું. પાપણમાં રોગ હોય તો ચક્ષુને બીનાં કપ વ્યાખ્યાન આપે છે કે તુરતજ પ્રાણ જતાં રહે એવો વ્યાધિ હોય તો શિરાઓ વગેરેનું પણ દહન કરવું.

૪ આંખો દુલ્હવા આવતાં તેની ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો અધિમંથ નામનો રોગ થાય છે કે જેથી આંખમાં અત્યંત વેદના થાય છે અને અરધું મારું જાણે અત્યંત ફાડી નાલવામાં આવતું હોય કે મથી નાલવામાં આવતું હોય એવી પીડા થાય છે (મા ૦ પ્ર ૦)

डांथी डांकीने पांष्णना खाडाना खाडाओमां दहन करवुं.

९ त्वङ्मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिस्थितेऽत्युग्ररुजेवायावुच्छिन्नकठिनसुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थ्य-शोऽर्बुदभगन्दरापचीश्लीपदचर्मकीलतिलकालकांत्रवृद्धिसन्धिशिराच्छेदनादिषु नाडीशो-णितातिप्रवृत्तिषु चाग्निर्कर्म कुर्यात् ॥

अग्निनी क्रिया करवाना विषयो.

९ चामडी, मांम. शिराओ, स्नायुओ, मांघाओ के अस्थिओ एओमां रहेलो वायु अत्यंत पीडा करतो होय तो, अथवा उंचा कठण अने जड मांसवालो व्रण होय तो, अथवा गांठ, अरश, अर्बुद, भगंदर, अपची, श्लीपद, चर्मकील, तिलकालंक के अंत्रवृद्धि थ-एल होय तो, अथवा सांघाओनुं के शिराओनुं छेदन आदि थयुं होय तो, अथवा नाडीवणं थयो होय तो, अथवा लोही अत्यंत वेहेवा लाग्युं होय तो अग्निनी क्रिया करवी.

१० तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्निकर्म चतुर्धा भिद्यते । तद्यथा । वलयविन्दुविलेखाप्रतिसारणानीति दहनविशेषाः ॥

डांभनी चार आकृतिओ.

१० रोगोना भेदथी अने रोगोनां स्थानकोना

१ अर्बुदनुं लक्षण अगीयारमा अध्यायना व्रीजा विषयनी नोटमां जुवो.

२ गंडमाळना केटलाएक गांठाओ पाकीने सवे, केटलाएक गांठाओ मटी जाय, केटलाएक नवा थाय अने लांबा काळ सुथो ते दरद चाल्या करे ते अपची केहेवाय छे. (भा० प्र०)

३ ज्वरवाळो, साथळना संधिमां थएलो अने अत्यंत पीडावाळो जे सोजो अनुक्रमे पगमां उतरे ते श्लीपद केहेवाय छे. केटलाएक केहेछे के कान, नेत्र, लिंग, होठ अने नाक एओमां पण आवो सोजो थाय ते श्लीपद केहेवाय छे. (भा० प्र०)

४ अगीयारमा अध्यायना व्रीजा विषयनी नोट जुवो.

५ आनुं लक्षण अगीयारमा अध्यायना व्रीजा विषयनी नोटमां जुवो.

भेदथी-डांभनी चार आकृतिओ थाय छे. तेओमां सली वगेरेथी जे चकरडा जेवी गोळ आकृति करवामां आवे ते वलय (कंकणाकार) केहेवाय छे. चाल्हां जेवी जे आकृति करवामां आवे ते बिंदु केहेवाय छे. आडी, मीधी के वांकी जे लीटी करवामां आवे ते विलेखा केहेवाय छे अने तावेली सली वगेरेथी आम तेम घमवावते जे आकृति थाय ते प्रतिमारण केहेवाय छे.

भवति चात्र ॥

११ रोगस्य संस्थानमतो विदित्वा

नरस्य मर्माणि वलाबलं च ।

व्याधिं तथर्तुं च समीक्ष्य सम्यक्

ततो व्यवस्येद्भिपग्निकर्म ॥

अग्निनी क्रिया करवामां केटली

वावतोपर ध्यान आपवुं.

११ आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वन्तरिण् स्वमुखथी कह्युं छे के “सारी पेटे गांठ आदि रोगोना आकारनो विचार करीने, रोगीनां मर्मस्थलोनो विचार करीने, रोगी बळवान् छे के नहीं तेनो विचार करीने, रोग वायुनो छे कफनो छे के पित्तनो छे तेनो विचार करीने अने

६ दुष्ट थएलो पवन नाहाना आंतरडाना अवयवने बगाडी ठेकाणाथी नीचे लई जाय त्यारे ते साथळना मूळमां रही गांठ जेवो सोजो करे ते अंत्रवृद्धि केहेवाय छे. आ सोजो वृषणोमां आवेछे. (भा० प्र०)

७ ऊंडो पेटेलो अने नळीनीपेटे परने वेहेनारो व्रण.

८ आथी वलयादिक आकारो करवानुं कारण सूचव्युं छे के रोगना आकार प्रमाणे डांभनी आकृति करवी.

९ आथी मर्मस्थलोनो बचाव करीने दाह करवानुं सूचव्युं छे.

१० आथी सूचव्युं छे के रोगी बळवान् होय तो अग्निक्रिया करवी पण निर्बळ होय तो नहीं करवी.

११ आथी सूचव्युं छे के व्याधि वायुनो के कफनो होय तो अग्निक्रिया करवी पण पित्तनो होय तो नहीं करवी.

ક્રતુનો વિચાર કરીને પછી વૈદ્યે અગ્નિસંબંધીં ક્રિયા કરવાનો નિશ્ચય કરવો.

૧૨ તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે મધુસર્પિર્ન્યામભ્યક્તઃ ॥

સમ્યગ્દાહં (જેવો જોડે તેવો દાહ) થયો હોય તો તે ઉપર શમનનો ઉપાય.

૧૨ સમ્યગ્દાહ થયો હોય તો મધથી તથા ઘીથી તે દાહના સ્થાનક ઉપર અભ્યંગ કરવો. (રક્ત તથા પિત્ત કે જેઓ અગ્નિની ક્રિયાના વિપયરૂપ નથી તેઓને સ્વસ્થ કરવા માટે અને દાહથી થતી વેદનાને શાંત કરવા માટે આ ઉપાય છે.)

૧૩ અથેમાનગ્નિના પરિહરેત્ પિત્તપ્રકૃતિમન્તઃશોણિતં મિત્રકોષ્ઠમનુદ્વૃતશલ્યં દુર્બલં બાલં વૃદ્ધં મીરુમનેકવ્રણપીડિતમસ્વેદ્યાંશ્વેતિ ॥

કેવાં માણસોનાં અંગોપર અગ્નિની ક્રિયા નહીં કરવી.

૧૩ પિત્ત પ્રકૃતિવાળો, જેનો કોટો મેદાઈ ગયો હોય પણ સ્થિર અંદરજ રહી ગયું હોય એવો, દુર્બલ, બાલક, વૃદ્ધ, વીકળ, અનેક વ્રણોથી અથવા અનેક વ્યાધિઓથી પીડાતો અને શેકે કરવા વગેરે સ્વેદનક્રિયાઓને અયોગ્ય રોગોવાળાઓ, એઓનાં અંગોપર અગ્નિની ક્રિયા કરવી નહીં.

૧૪ અતઃ ઋદ્ધૈર્મિતરથાદગ્ધલક્ષણં વક્ષ્યામઃ ।

તત્ર સ્નિગ્ધં રૂક્ષં વાથ્રિત્ય દ્રવ્યમગ્નિર્દહતિ ।

અગ્નિસન્તત્તો હિ સ્નેહઃ સૂક્ષ્મશિરાનુસારિત્વાત્ત્વગાદીનનુપ્રવિશ્યાશુ દહતિ । તસ્માત્સ્નેહદગ્ધેઽધિકા રુજો ભવન્તિ । તત્ર પ્લુપ્તં દુર્દગ્ધં સમ્યગ્દગ્ધમતિદગ્ધં ચેતિ ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધમ્ ।

૧ આવા માણસના શરીરપર અગ્નિક્રિયા કરવામાં આવે તો લોહીના નિરોધને લીધે દાહ તથા પાક વગેરે થવાનો સંભવ છે.

૨ પાંડુરોગી, પ્રમેહવાળો, રક્તપિત્તવાળો અને તૃપાથી પીડિત ઇત્યાદિક આતુરો સ્વેદન ક્રિયાને યોગ્ય નથી.

૩ પ્લુપ્ત અને દુર્દગ્ધ એ બન્ને હીન દગ્ધ છતાં પણ

તત્ર યદ્વિવર્ણં પુણ્યતેઽતિમાઘં તત્પ્લુપ્તમ્ । યત્રોત્તિષ્ઠન્તિ સ્ફોટાસ્તીવાશ્ચોપદાહરાગપાકવેદનાશ્ચિરાશ્ચોપશામ્યન્તિ તદ્દુર્દગ્ધમ્ । સમ્યગ્દગ્ધમનવગાદં તાલફલવર્ણં સુસંસ્થિતં પૂર્વલક્ષણયુક્તં ચ । અતિદગ્ધે માંસાવલમ્બનં ગાત્રવિશ્લેષઃ શિરાસ્નાયુસન્ધ્યસ્થિવ્યાપાદનમતિમાત્રં જ્વરદાહપિપાસામૂર્છાશ્ચોપદ્રવા ભવન્તિ વ્રણશ્ચાસ્ય ચિરેણ રોહતિ રૂઢશ્ચ વિવર્ણા ભવતિ ॥ તદેતચ્ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધલક્ષણમાત્મકમ્પ્રસાધકં ભવતિ ॥

ડાંભની કંકણાકાર વગેરે ચાર આકૃતિઓથી જુદી રીતના દહનોવિષે અને તે દહનોનાં ચાર પ્રકારવિષે.

૧૪ હવે વલય આદિ ચાર આકારોથી જુદી રીતનાં દહનો કે જેઓ વેદના હાથ વિના પ્રમાદથી પળ થાય છે અને એક સમ્યગ્દગ્ધ વિના વેદના પ્રમાદથી પણ થાય છે તેઓનાં લક્ષણો કહીએછીએ. અગ્નિ ધી વગેરે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા કાષ્ઠ, પાપાણ કે ઇંટ આદિ રૂક્ષ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને વાળે છે. તેમાં અગ્નિથી સંતૃપ્ત થતું ઘી વગેરે સ્નેહદ્રવ્ય પોતાનો ફીળી શિરાઓમાં પેસવાનો સ્વભાવ હોવાથી ચામડી વગેરેમાં ઘુસી જઈને તુરત વાળે છે અને એમ છે એટલા માટે ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોથી દાક્ષેલાને વેદનાઓ વધુ થાય છે.

આ દહનોમાં પ્લુપ્ત, દુર્દગ્ધ, સમ્યગ્દગ્ધ અને અતિદગ્ધ એમ ચાર પ્રકારો થાય છે. સ્વાભાવિક વર્ણ બદલી જઈને અત્યંત વલતરા થાય અને ફોલા ન ઉઠે તો પ્લુપ્ત થયું સમજવું. ફોલા ઉઠે, જાણે તેઓને જુદાં જુદાં ગણ્યાં છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. પ્લુપ્ત અને દુર્દગ્ધ એઓથી હીનદગ્ધ જુદું નથી.

૪ કેટલાએક પ્લુપ્તમતિમાત્રે વિવર્ણ યત્પુણ્યતે એ પાટાંતર બોલીને વ્યાખ્યાન આપે છે કે “અગ્નિના તાપથી ઉચ્છિન્ન જેવું થઈ જાય અને પાંડુવર્ણવાળું થઈ જાય તે પ્લુપ્ત કહેવાય છે.”

આકર્ષણ થતું હોય. એવાં પ્રકારની તીવ્ર વેદના થાય, રતાશ થઈ જાય, પાકી જાય તથા સવાકા (લવકારા) નીકળવા વગેરે વીજી પળ તીવ્ર વેદનાઓ થાય અને તે વેદનાઓ લાંબે કાળે મટે એવી થાય તો દુર્દગ્ધ થયું સમજવું. જો દાહનું મૂળ ડુંડું ન ગયું હોય એટલે અતિદગ્ધનાં લક્ષણો ન થયાં હોય, પાકેલાં તાડના ફળ જેવો રંગ થઈ ગયો હોય, દાહમાં અત્યંત ડુંચાપણું કે અત્યંત નીચાપણું વગેરે દોષો ન થયેલ હોય અને ત્વચા વગેરેમાં દહન થયાનાં જે લક્ષણો પ્રથમ (આ અધ્યાયના ૭ મા વિપયમાં) કહ્યાં છે તે લક્ષણોથી યુક્ત હોય તો સમ્યગ્દગ્ધ થયું સમજવું. જો માંસ લટકી રહ્યું હોય. ગાત્ર વીંચાઈ ગયું હોય, શિરાઓમાં સ્નાયુઓમાં સાંધાઓમાં કે અસ્થિઓમાં ત્રુટફાટ થઈ ગઈ હોય અને જ્વર, દાહ, તરશ, તથા મૂર્છા એ ઉપદ્રવો અત્યંત થયા હોય તો અતિદગ્ધ થયું સમજવું. અતિદગ્ધ થયું હોય તો તેનો વ્રણ ઘણે કાળે ભરાય છે અને ભરાયા પછી પળ खराब રંગવાળો રહે છે. વેદ્યે રોગીના અંગ ઉપર દાહ-ક્રિયા કરવી હોય તો જેથી સમ્યગ્દગ્ધનાં લક્ષણો થાય એવી કરવી પળ પુષ્ટનાં, દુર્દગ્ધનાં કે અતિદગ્ધનાં લક્ષણો થાય એવી નહીં કરવી.

૧૫. ભવાન્ત ચાત્ર ॥

અગ્નિના કોપિતં રક્તં મૃશં જન્તોઃ પ્રકુપ્યતિ ।
તતસ્તેનૈવ વેગેન પિત્તમસ્યામ્યુદીર્યતે ॥
તુલ્યવીર્યે ડમે હોતે રસતો દ્રવ્યતસ્તથા ।
તેનાસ્ય વેદનાસ્તીવાઃ પ્રકૃત્યા ચ વિદહ્યતે ॥
સ્ફોટાઃ શીઘ્રં પ્રજાયન્તે જ્વરસ્તૃણા ચ વર્દ્યતે ॥

દાહવાથી ફોહ્યા તથા જ્વર વગેરે થવાનું કારણ.

૧૬ આ સ્થલના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વં-તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “પ્રાણીના શરીરમાં અગ્નિ કોપિત કરેલું રુધિર અત્યંત પ્રકોપ કરે છે અને તે પ્રકોપ થતાં અગ્નિ તથા રુધિર એ બન્ને મઝી ઝડપથી પિત્તને પળ પ્રકુ-

પિત કરે છે. અગ્નિ અને પિત્ત એ બન્ને ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે, તીલા રસવાળાં છે અને તુલ્ય દ્રવ્યો-વાળાં છે તેથી દાહલા માણસનું પિત્ત પ્રકુપિત થાય છે. પિત્ત કે જે સ્વભાવથી જ દાહવાળું છે તેનો પ્રકોપ થવાથી પિત્તસંબંધી દાહાદિક તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે અને રુધિરથી તથા પિત્તથી ફોહ્યા થાય છે તથા જ્વર અને તરશ વૃદ્ધિ પામે છે.

૧૬ દગ્ધસ્યોપશમાર્થાય ચિકિત્સા સંપ્રવક્ષ્યતે ।
પુષ્ટ્યાગ્નિપ્રતપનં કાર્યમુષ્ણં તથૌષધમ્ ।
શરીરે સ્વિન્નભૂયિષ્ઠે સ્વિન્નં ભવતિ શોણિતમ્ ॥
પ્રકૃત્યા હ્યુદકં શીતં સ્કન્દયત્યતિશોણિતમ્ ।
તસ્માત્સુખયતિ હ્યુષ્ણં ન તુ શીતં કથંચન ॥
શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાદ્ઘ્રિપક્ પુનઃ ।
ઘૃતાલેપનસેકાંસ્તુ શીતાનેવાસ્ય કારયેત્ ॥
સમ્યગ્દગ્ધે તુગાક્ષીરીપ્લક્ષચન્દનગૈરિકૈઃ ।
સામૃતૈઃ સર્પિષા સ્નિગ્ધૈરાલેપં કારયેદ્ઘ્રિપક્ ॥
ગ્રામ્યાનૂપૌદકૈશ્ચૈનં પિષ્ટૈર્માસૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
પિત્તવિદ્રધિવચ્ચૈનં સંતતોષ્માણમાચરેત્ ॥
અતિદગ્ધે વિંશીર્ણાનિ માંસાન્યુદૃત્ય શીતલામ્ ।
ક્રિયાં કુર્યાદ્ઘ્રિપક્પશ્ચાચ્છાલિતણ્ડુલકણ્ડનૈઃ ॥
તિન્દુકીત્વક્કપાયૈર્વા ઘૃતમિશ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
વ્રણં ગુઢ્ઘીપત્રૈર્વા છાદયેદથવૌદકૈઃ ।
ક્રિયાં ચ નિલિલાં કુર્યાદ્ઘ્રિપક્ પિત્તવિસર્પવત્ ॥

દાહલાની શાંતિને માટે ચિકિત્સા.

૧૬ દગ્ધની શાંતિને માટે ચિકિત્સા કહીએ છીએ. જો પુષ્ટ થયું હોય તો શરીરને અગ્નિથી તપાવવું અને લેપન તથા અન્નપાનાદિક ઔષધો પળ ઉષ્ણજ કરવાં. શરીરને વહુજ શેકવાથી રુધિર પળ શેકાઈને પાતળું થાય છે એટલે તેથી ગરમી શરીરથી બાહાર નીકળતાં અને માર્ગ ખુલો થવાથી વાયુ પળ અનુકૂલ ગતિવાળો થતાં સુખ થાય છે. જો શીત ઉપચારો કરવામાં આવે તો દુઃખ થાય છે. કેમ કે જલ સ્વાભાવિક રીતે શીતલ હોવાથી રુધિરને અત્યંત જમાવી દે છે તેથી ગરમી બાહાર નહીં નીકળતાં અને વાયુનું ગમન પળ રોકાઈ જતાં

મારે વેદનાં થાય. આમ છે એટલામાટે જેને પુષ્ટ થયું હોય તે માણસને ગરમ ઉપચારજ સુખ આપે છે પણ શીત ઉપચાર કદી સુખ આપતો નથી.

દુર્દગ્ધ થયું હોય તો વૈદ્યે તે આતુરના શરીર ઉપર શીતલ ક્રિયા પણ કરવી અને ઉષ્ણક્રિયા પણ કરવી. (દાહ અત્યંત થતો હોય તો શીતલક્રિયા કરવી અને દાહ બહુ ન થતો હોય તો ઉષ્ણક્રિયા કરવી.) ઘીનું આલેપન તથા સેચન આદિ ઉપચારો તો શીતજ કરાવવા.

સમ્યગ્દગ્ધ થયું હોય તો વૈદ્યે વંશલોચન, પીપર (લીંડીપીપલ નહીં પણ ટેટીઓવાળું પીપર એ નામનું મોટું જાડ થાય છે તેની છાલ,) રતાંજલિ, સોનાગેરુ અને ગળો એઓને વાટી ઘીથી સ્નિગ્ધ કરીને તેનો સુકાય નહીં એવો લેપ કરાવવો. (આથી પિત્ત શાંત થાય છે.) ઘોડા વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓનાં માંસો, સુવર આદિ જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં પશુઓનાં માંસો અને કાચવા આદિ જલચર પ્રાણીઓનાં માંસો એઓને વાટીને તેઓનો પણ લેપ કરાવવો. (આથી વાયુ શાંત થાય છે.) જો બહુજ ગરમી રહેતી હોય તો તેની પિત્તવિદ્રધિની પેટે પણ ચિકિત્સા કરવી. (અહીં આ અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પણ સ્મરણમાં રાખવી.)

અતિદગ્ધ થયું હોય તો લટકી રહેલાં માંસોને કાઢાડી નાખીને વૈદ્યે શીતલ ક્રિયા કરવી. પછી રાતા ચોખાનું ચૂર્ણ મમરાવવું અથવા ટીંબરુની છાલના ચૂર્ણને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરવો અથવા ગળોનાં પાનડાંઓથી કે કમઝ આદિ જઠસંબંધી ઉદ્વિજ્જોનાં પત્રોથી વ્રણને ઢાંકવો તથા પિત્તવિસર્પની જે ચિકિત્સા છે તે પણ સઘઠી

૧ પિત્તવિદ્રધિ થયેલ હોય તો વૈદ્યે આસોદ, વાઙો, જેઠીમધ, અને રતાંજલિ એઓને દુધમાં વટાવી તે કલ્કમાં ઘી મેઢવીને તેનો લેપ કરાવવો. (મા૦ પ્ર૦)

૨ કેટલાએક કેહેછે કે ટીંબરુની છાલના અને નઝીયાના ચૂર્ણને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરાવવો. કેટલાએક કેહેછે કે ટીંબરુની તથા વડ વગેરે

કરવી. (પિત્તથી અને રક્તથી ઉપદ્રવ પામેલો વ્રણ ગળો વગેરેનાં પાનડાંઓથી ઢાંકવામાં આવતાં ગરમીનો ત્યાગ કરીને સુખેથી રક્ષાય છે.)

૧૭ મધૂચ્છિષ્ટં સમધુકં રોઘં સર્જરસં તથા । મક્ષિષ્ઠાં ચન્દનં મૂર્વાં પિષ્ઠા સર્પિર્વિપાચયેત્ । સર્વેષામગ્નિદગ્ધાનામેતદ્રોપણમુત્તમમ્ ॥

સઘઠાં અગ્નિદગ્ધોમાં ભરતી લાવવાને માટે ચિકિત્સા.

૧૭ મીણ, જેઠીમધ, લોદર, રાઝ, મજીઢ, રતાંજલિ અને મૂર્વા નામનો વેલો એઓને વાટી કલ્ક કરી તેથી ઘી મકાવીને તે ઘી ચોપડવું. આ ઘી સઘઠાં અગ્નિદગ્ધોમાં ભરતી (રક્ષ) લાવવાને માટે ઉત્તમ ઉપાય છે.

૧૮ સ્નેહદગ્ધે ક્રિયાં રૂક્ષાં વિશેષેણાવચારયેત્ । સ્નેહથી દગ્ધ થયેલાની ચિકિત્સા.

૧૮ સ્નેહથી દગ્ધ થયેલ હોય તો વિશેષે કરી રક્ષ ક્રિયાની યોજના કરવી.

૧૯ અતઃ ઋર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ધૂમોપહતલક્ષણમ્ શ્વસિતિ શ્વૌતિ ચાત્યર્થમત્યાગમતિ કાસતે । ચક્ષ્ણોઃ પરિદાહશ્ચ રાગશ્ચૈવોપજાયતે ॥ સધૂમકં નિઃશ્વસિતિ ઘ્રેયમન્યન્ન વેત્તિ ચ । તથૈવ ચ રસાન્સર્વાન્ શ્રુતિશ્ચાસ્યોપહન્યતે ॥ તૃષ્ણાદાહજ્વરયુતઃ સીદ્યત્ય ચ મૂર્છતિ । ધૂમોપહત ઇત્યેવં શૃણુ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥

ધુમાડાવતે જે ઉપઘાત થયો હોય તેનાં લક્ષણો.

૧૯ હવે ધુમાડાથી ઉપઘાત પામેલાનું લક્ષણ કહું છું. જે માણસને ધુમાડાથી ઉપઘાત થયો કપાયવૃક્ષોની છાલને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરાવવો.

૨ જો પિત્તવિસર્પ થયેલ હોય તો કસેલાં, શીગોડાં, કમઝ, મોથ, શૈવાલ, નીલ કમઝ, અને કાદવ એઓને વાટી તેમાં ઘી મેઢવી વચમાં વચ્ચે રાખીને તે થંડો લેપ કરવો. (મા૦ પ્ર૦)

હોય તે માણસ હાંફે છે, વહુ હેડકી खाय છે, વહુ આફરી જાય છે તથા ઉધરસ खाय છે, અને સંઘઠા રસોને પળ જાણી શકતો નથી. એ માણસને આંઘ્રોમાં વઢતરા તથા રતાશ થાય છે, નિશ્વાસમાં ધુમાડો નીકળે છે, કોઈ ગંધની સ્વર પડતાં નથી, કાન વેહેરા થઈ જાય છે, તરશ દાહ તથા જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે અને મૂર્છા આવે છે. હવે ધુમાડાથી ઉપઘાત પામેલાની ચિકિત્સા માંમલો.

૨૦ સર્પિરિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરામ્બુ વા ।
મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ વમનાય પ્રદાપયેત્ ॥
વમતઃ કોષ્ઠશુદ્ધિઃ સ્યાદ્દમ્ગન્ધશ્ચ નશ્યતિ ।
વિધિનાનેન શામ્યન્તિ સદનક્ષવથુજ્વરાઃ ॥
દાહમૂર્છાતૃડાધ્માનશ્વાસકાસાશ્ચ દારુણાઃ ।
મધુરૈર્લવણામ્લૈશ્ચ કટુકૈઃ કવલગ્રહૈઃ ॥
સમ્યગ્ગૃહ્ણતીન્દ્રિયાર્થાન્મનશ્ચાસ્ય પ્રસીદતિ ।
શિરોવિરેચનં તસ્મૈ દ્વાદ્યોગેન શાસ્ત્રવિત્ ॥
દૃષ્ટિર્વિશુદ્ધ્યતે ચાસ્ય શિરોગ્રીવં ચ દેહિનઃ ।
અવિદાહિ લઘુ સ્તિગ્ધમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ॥

ધુમાડાથી ઉપઘાત પામેલાની ચિકિત્સા.

૨૦ એ માણસને વમન કરાવવાને માટે ઘી તથા શેલડીનો રસ દેવો. અથવા દ્રાક્ષ અને દૂધ દેવાં. અથવા સાકરનું પાણી દેવું. અથવા મધુર રસ અને સ્વારો રસ દેવા. વમન થવાથી કોઠાની શુદ્ધિ થાય છે. અને ધુમાડાનો ગંધ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ ચિકિત્સા કરવાથી ગ્લાનિ, છીંકો, જ્વર, દાહ, મૂર્છા, તરશ, આફરો, શ્વાસ, અને ઉધરસ એઓ દારુણ હોય તો પણ શાંત થઈ જાય છે. એ માણસને મધુર, સ્વારા, સ્વાટા તથા તીસા કોઠીઆ લેવરાવવા. આથી તે માણસ ઇન્દ્રિયોના ગંધાદિક વિપયોનું સારી રીતે ગ્રહણ કરે છે અને

એનું મન પણ પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્ર જાણનારા વૈદ્યે એ માણસને માત્રાથી શિરો વિરેચન (માથાને સ્વાલી કરવાનો ઉપાય) પણ દેવું. આ ઉપાયથી તે માણસની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થઈ જાય છે. અને માથું તથા કંઠ પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. એ માણસને આહાર એવો દેવો કે જે વઢતરાને નહીં કરનારો, હલકો અને સ્તિગ્ધ હોય.

૨૧ ઉષ્ણવાતાતપૈર્દગ્ધે શીતઃ કાયોઽધિધિઃ સદા
શીતવર્ષાનિલહત ઉષ્ણં સ્તિગ્ધં ચ શસ્યતે ।
તથાઽતિતેજસા દગ્ધે સિદ્ધિર્નાસ્તિ કથંચન ॥
ઇન્દ્રવજ્રાદિદગ્ધેઽપિ જીવતિ પ્રતિકારયેત્ ।
સ્નેહાભ્યક્તપરીપેકૈઃ પ્રદેહૈશ્ચ તથા ભિષક્ ॥

દગ્ધ જેવાની ચિકિત્સા.

૨૧ ગરમ પવનથી કે તડકા વગેરેથી 'દગ્ધ' થઈ જાય હોય તો તે ઉપર સર્વદા શીત ઉપચારો કરવા. હિમ પડવાથી કે વૃષ્ટિવાળા પવન વિગેરેથી ઉપઘાત થયો હોય તો ઉષ્ણ અને સ્તિગ્ધ ઉપચારો કરવા એ ઉત્તમ છે. વીજળીથી વઢી ગઈ હોય તો કોઈ ઉપાય ચાલતો નથી પરંતુ તેથી વઢ્યા છતાં પણ જો જીવતો હોય તો વૈદ્યે સ્નેહ પદાર્થોના અભ્યંગોથી, પરિપેકોથી^૨ તથા જાડા લેપોથી ચિકિત્સા કરવી.

અધ્યાય ૧૩ મો.

૧ અથાતો જલૌકાવચારણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'જલૌકાવચારણીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિ એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

તાસ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયના ૩૮ મા વિષયથી જુવો.

૨ ઉપર ધાર કરવી એ પરિપેક કહેવાય છે.

૩ જલો મુકવાના પ્રકાર વિષેનો.

૧ વાયુ પિત્ત તથા કફ એઓને તોડનારા પદાર્થોના કોઠીઓ કરી તેને કેવળ મોહોડામાં નાખી અર્ધો ચાવીને શુકી નાખવો એ કવલગ્રહ (કોઠીઓ લીધો) કહેવાય છે. (મા. ૦ પ્ર. ૦) આ ગ્રંથના ચિકિ-

૨ નૃપાલ્યબાલસ્થવિરમીરુદુર્બલનારીસુકુ-
મારાણામનુગ્રહાર્થં પરમસુકુમારોઽયં શોણિતા-
વસેચનોપાયોઽભિહિતો જલૌકસઃ ॥

જલો મુકવારૂપ ઉપાયની પ્રશંસા. ∴

૨ બિગડેલું લોહી કાહાડવાનો જલો મુકવા-
રૂપ જે ઉપાય છે તે શીંગડું મુકવારૂપ ન્તાથા તું-
બડી મુકવારૂપ સુકુમાર ઉપાયોથી પળ વધારે સુ-
કુમાર છે અને તે રાજાઓને માટે, ધનાલ્ય લો-
કોને માટે, બાલકોને માટે, વૃદ્ધલોકોને માટે, ત્રી-
કળલોકોને માટે, નવલ્લાઓને માટે, સ્ત્રીઓને માટે
અને સુકુમાર પ્રકૃતિવાળાં માણસોને..માટે દયા
લાવીને વિદ્વાનોએ શોધી કાહાડેલો છે.

૩ તત્ર વાતાપિત્તકફદુષ્ટશોણિતં યથાસંખ્યં
શૃક્ષ્ણજલૌકાલાબુભિરવસેચયેત્ સ્નિગ્ધશીતરુક્ષ-
ત્વાત્ સર્વાણિ સર્વૈર્વા ॥

અવન્તિ ચાત્ર ॥

ઉષ્ણં સમધુરં શ્લક્ષ્ણં ગવાં શૃક્ષ્ણં પ્રકીર્તિતમ્ ।
તસ્માદ્વાતોપસૃષ્ટે તુ હિતં તદવસેચને ॥
શીતાધિવાસા મધુરા જલૌકા વોરિસમ્ભવા ।
તસ્માત્પિત્તોપસૃષ્ટે તુ હિતા સા હ્યવસેચને ॥
અલાબુ કટુક રુક્ષ તોક્ષ્ણ ચ પરિકીર્તિતમ્
તસ્માચ્છેષ્ઠોપસૃષ્ટે તુ હિતં નદવસેચને ॥

જલોના, શીંગડાના તથા તુંબડીના
વિષયવિભાગ.

૩ રુધિર જો વાયુથી બગડેલું હોય તો શી-
ંગડું મુકીને કાહાડવું, પિત્તથી બગડેલું હોય તો
જલો મુકીને કાહાડવું અને કફથી બગડેલું હોય
તો તુંબડી મુકીને કાહાડવું. અથવા વાયુથી
બગડેલા લોહીને માટે શીંગડું, પિત્તથી બગડેલા
લોહીને માટે જલો અને કફથી બગડેલા લોહીને

૧ તુંબડીને ઘાટા સૂતરથી, મૂત્રાશયની કોથલીથી
તથા કરોળીયાના પડ અને જાલા વગેરેથી ઢાંકવી દમ
પળ કેહેવામાં આવે છે.

૨ શીંગડું ધોળી ગાયનું, ચંદ્રજેતું વાંકું, સાત આં-
ગલ લાંબું અને જેની અંદર રૂનાં પુંચડાં નાખ્યાં હોય

માટે તુંબડી યોગ્ય સમયે ન, મઠી આવે તો વાત,
પિત્ત, અને કફ એઓમાના ગમે તેથી બગડેલું
લોહી શીંગડું, જલો અને તુંબડી એઓમાના ગમે
તે સાધનથી કાહાડવું.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહેલું છે કે “ ગાયનું શીંગડું ઉષ્ણ છે,
કાંઈક સ્નિગ્ધ છે અને લાસું છે તેથી વાયુથી બ-
ગડેલું લોહી કાહાડવામાં તે વધારે હિતકારી છે.
જલો શીતસ્થલમાં રહેનારી છે, મધુર છે અને જ-
લમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તેથી પિત્તથી બગ-
ડેલું લોહી કાહાડવામાં તે વધારે હિતકારી છે.
તુંબડી તીક્ષ્ણ છે, રુક્ષ છે અને તીક્ષ્ણ છે તેથી ક-
ફથી બગડેલું લોહી કાહાડવામાં તે વધારે હિત-
કારી છે. ”

૪ તંત્ર પ્રચ્છિતે તનુવસ્ત્રપટલાવદ્ધેન શૃક્ષ્ણે
શોણિતમવસેચયેદાચૂષણાત્ । સાન્તર્દીપયા-
ડલાબ્વા ॥

શીંગડાથી તથા તુંબડીથી લોહી
કાહાડવાનો પ્રકાર.

૪ શીંગડાથી લોહી કાહાડવું હોય તો જે ભા-
ગમાં લોહી બગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ શસ્ત્રથી
ટોચી. શીંગા કપડાંથી ઢાંકેલું શીંગડું લગાવી
તે શીંગડાવતે જ્યાંસુધી લોહી ચૂસાય ત્યાં-
સુધી કાહાડવું. તુંબડીવતે લોહી કાહાડવું
હોય તો જે ભાગમાં લોહી બગડેલું હોય તે
ભાગને પ્રથમ શસ્ત્રથી ટોચી, કાઢી માટીથી ચો-
પડેલી તુંબડીની અંદર દીવો મુકી તે તુંબડી પેલા
ભાગ ઉપર લગાવીને જ્યાંસુધી લોહી ચૂસાય
ત્યાંસુધી કાહાડવું.

અવું જોડ્યે. દના મૂઠમાં અંગુઠાના મૂઠ જેવડું અને
અગ્રમાં મગ જેવડું છિદ્ર જોડે.

૩ તુંબડી આઠ આંગલ પરિણાહવાલી, ચાર
આંગલના નાલવાલી અને પાતલી જોડે.

૫ અથ જલાયુક્તા વંશ્યન્તે । જલમાસામા-
યુરિતિ જલાયુક્તા જલમાસામોક ઇતિ જલૌક-
સઃ । તા દ્વાદશ । તાસાં સવિષાઃ પદ્ તાવલ્ય
એવ નિર્વિષાઃ ॥

જલોનાં સંસ્કૃત નામોની વ્યુત્પત્તિઓ
અને જલોની જાતોની સંખ્યા આદિ.

૧ સંસ્કૃત માપામાં જલોનાં જલાયુક્તા અને
જલૌકસ્ ૫ બે નામ છે. જલ (પાણી) ૫-
ઓનું આયુષ્ય છે તેથી જલાયુક્તા કેહેવાય છે અને
જલ ૫ઓનું સ્થાનક છે તેથી જલૌકસ્ કેહેવાય
છે. જલો ચાર જાતની થાય છે તેઓમાં છ જાત
ક્ષેરવાળી છે અને છ જાત ક્ષેરવગરની છે.

૬ તત્ર સવિષાઃ । કૃષ્ણા કર્બુરા અલગર્દા
ઈન્દ્રાયુધા સામુદ્રિકા ગોચન્દના ચેતિ । તાસ્વ-
જનચૂર્ણવર્ણા પૃથુશિરાઃ કૃષ્ણા । વર્મિમત્સ્યવ-
દાયતા છિન્નોન્નતકુક્ષિઃ કર્બુરા । રોમશા મ-
હાપાર્શ્વા કૃષ્ણમુખ્યલગર્દા । ઇન્દ્રાયુધવદ્ધ્વ-
રાજિભિશ્ચિત્રિતા ઇન્દ્રાયુધા । ઈપદસિતપી-
તિકા વિચિત્રપુષ્પાકૃતિચિત્રા સામુદ્રિકા ।
ગોવૃષ્ણવદ્ધ્વોભાગે દ્વિધાભૂતાકૃતિરણુમુખી ગો-
ચન્દનેતિ । તાભિર્દષ્ટે પુરુષે દંશે શ્વયથુરતિ-
માત્રં કણ્ઠમૂર્છા જ્વરો દાહશ્છર્દિર્મદઃ સદન-
મિતિ લિજ્જાનિ ભવન્તિ । તત્ર મહાગદઃ પા-
નાલેપનનસ્યકર્માદિપૂપયોજ્યઃ । ઇન્દ્રાયુધાદષ્ટ-
મસાધ્યમિત્યેતાઃ સવિષાઃ સચ્ચિકિત્સિતા વ્યા-
ખ્યાતાઃ ॥

ક્ષેરી જલોનું નિરૂપણ તથા તેઓના
ક્ષેરની ચિકિત્સા.

૬ કૃષ્ણા, કર્બુરા, અલગર્દા, ઇન્દ્રાયુધા, સામુ-
દ્રિકા અને ગોચન્દના ૫ છ જાતની જલો ક્ષેરી છે.
૫ઓમાં જે જલો કાજલના ચૂર્ણ જેવી કાઠી
અને મોટાં માથાંવાળી હોય છે તે કૃષ્ણા કેહેવાય

૧ કલ્પસ્થાનના ૫ મા અધ્યાયનો ૨૬ મો વિષય
જુવો.

૨ ઇન્દ્રાયુધાના દંશનું ચિદ્ર અસાધ્ય સર્પના જેવા
વિપના વેગથી જાળી લેવું. સોજા વગેરે મૃત્યુકારક

છે. જે જલો સર્પ, જેવી અથવા વર્મી નામનાં મત્સ્ય
જેથી લાંબી અને કાંઈક ચીરાણા તથા કાંઈક
ઊંચા પેટવાળી હોય તે કર્બુરા કેહેવાય છે. જે
જલો વઢીઓને લીધે રુંછાડવાળી જેવી જળાતી,
મોટાં પડખાંવાળી અને કાઠાં મોહોડાંવાળી હોય તે
અલગર્દા કેહેવાય છે. જે જલો ચોમાસામાં દે-
લાતા ઇન્દ્રધનુષની પેટે વિચિત્ર રંગોવાળી ઊંચી
ઊંચી લીટીઓથી યુક્ત હોય તે ઇન્દ્રાયુધા કેહેવાય
છે. જે જલો કાંઈક કાઠી, કાંઈક પીઠી અને
વિચિત્ર પુષ્પની પેટે જુદી જુદી સ્થિતિવાળાં સફેદ
છાટણાંઓથી યુક્ત હોય તે સામુદ્રિકા કેહેવાય
છે. જે જલો પોતાના શરીરના નીચેના ભાગમાં
બલદના વૃષ્ણની પેટે બે ભાગવાળી હોય અને
ક્ષીણાં મોહોડાંવાળી હોય તે ગોચન્દના કેહેવાય
છે. આ જાતોમાંની કોઈ પણ જલો માણસને કરડે
તો સોજો, અત્યંત ખરજ, મૂર્છા, જ્વર, બલતરા,
વમન, સોપારી લાવાથી ચડતા મીણા જેવો મીણો
અને ગ્લાનિ ઇટલાં ચિહ્નો થાય છે. આ પ્રમાણે
થાળ હોય તો પીવામાં, લેપમાં અને નસ્યકર્મ વગે-
રેમાં મહાગદના ઉપયોગરૂપ ચિકિત્સા કરવી.
આ જાતોમાં ઇન્દ્રાયુધા નામની ચોથી જાતની જલો
કરડી હોય તો તેનું ક્ષેર તો અસાધ્યજ છે. આ
પ્રમાણે છ જાતની ક્ષેરી જલોનું અને તેઓમાં પાંચ
જાતની જલોના ક્ષેરની ચિકિત્સાનું નિરૂપણ કરયું.

૭ અથ નિર્વિષાઃ । કપિલા પિઙ્ગલા શઙ્કુ-
મુખી મૂષિકા પુણ્ડરીકમુખી સાવરિકા ચેતિ ।
તત્ર મનઃશિલારઙ્ગિતાભ્યામિવ પાર્શ્વાભ્યાં પૃષ્ઠે
ક્ષિન્ધમુદ્રવર્ણા કપિલા । કિંચિદ્રક્તા વૃત્ત-
કાયા પિંગાઽઽશુગા ચ પિંગલા । ચક્રદર્ણા શીઘ્ર-
પાયિની દીર્ઘતીક્ષ્ણમુખી શઙ્કુમુખી । મૂષિકા-
કૃતિવર્ણાઽનિષ્ઠગન્ધા ચ મૂષિકા । મુદ્રવર્ણા
ચિદ્રો સંપૂર્ણ જોવામાં આવવાથી અને મહાગદથી પણ
શાંત નહીં થવાથી ઇન્દ્રાયુધાના દંશની ખબર પડે છે
એમ કેટલાંક કેહે છે.

પુણ્ડરીકતુલ્યવક્ત્રા પુણ્ડરીકમુખી । સ્નિગ્ધા
પદ્મપત્રવર્ણાઽષ્ટાદશાઙ્ગુલપ્રમાણા સાવારિકા સા
ચ પશ્વથે । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥

झेरवगरनी जळोनी जातो तथा स्वरूपों.

૭ કપિલા, પિંગલા, શંકુમુખી, મૂષિકા, પુંડ-
રીકમુખી અને સાવરિકા એ છ જાતો ઝેરવગરની
છે. જે જલો મળશીલથી રંગેલાં જેવાં પડખાંઓ-
વાળી અને પીઠમાં લીલા મગના જેવા રંગવાળી
હોય તે કપિલા કહેવાય છે. જે જલો કાંઈક
રાતી, ગોઠ શરીરવાળી પિંગલી અને ફડપથી ચા-
લનારી હોય તે પિંગલા કહેવાય છે. જે જલો
જમણા પડખાંની ગાંઠ જેવા વર્ણવાળી, ફડપથી
લોહી પીનારી અને લાંબા તથા તીક્ષ્ણ મોહોડા-
વાળી હોય તે શંકુમુખી કહેવાય છે. જે જલો
ઉંદરના જેવા આકારવાળી, ઉંદરના જેવા વર્ણ-
વાળી અને खराब गंधવાળી હોય તે મૂષિકા
કહેવાય છે. જે જલો મગના જેવા વર્ણવાળી અને
કમલની પેઠે વિસ્તીર્ણ મોહોડાવાળી હોય તે પુંડ-
રીકમુખી કહેવાય છે. જે જલો સ્નિગ્ધ, સ્પર્દ
કમલના પત્ર જેવા મુખવાળી અને અઢાર આંગળ
લાંબી હોય તે સાવરિકા કહેવાય છે. આ
સાવરિકા (મેંસાજલો) હાથી તથા ઘોડા વગેરે
પશુઓનું લોહી કાઢાડવામાં કામ આવે છે. આ
ઝેરવગરની જલોની જાતિઓનું નિરુપણ કન્યું.

૮ તાસાં યવનપાણ્ડ્યસહ્યપૌતનાદીનિ ક્ષે-
ત્રાણિ । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपाथि-
न्यो महाशाना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥

झेरवगरनी जळोनी उत्पत्तिना मुख्य देशो.

૮ તુરકી, હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ દેશોમાંનો પાંડ્ય
દેશ, સહ્યાદ્રિ અને મથુરાપ્રાંત ઇત્યાદિ દેશોમાં ઝેર-
વગરની જલોની જાતિઓ વિશેષે કરી ઉત્પન્ન થાય
છે અને તેઓ મોટાં શરીરોવાળી, બલવાળી, ફડ-
પથી લોહી પીનારી તથા ઘણું જાનારી. હોય છે.

૯ તત્ર સવિષમત્સ્યકીટદુર્દરમૂત્રપુરીષકો-

थजाताः कलुषेष्वम्भस्तु च सविषाः ॥ पद्मो-
त्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशै-
वालकोथजाता विमलेष्वम्भस्तु च निर्विषाः ॥

झेरी जळोनां क्षेत्रो अने झेरवगरनी
जळोनां क्षेत्रो.

૯ ઝેરી માલ્લાં, કીડા અને દેડકાં એઓના
મૂત્રના તથા વિષ્ટાના સડામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને
મેલાં પાણીમાં રહેનારી જલો ઝેરી હોય છે. જરા
ધોળાં કમલો, જરા નીલ કમલો, જરા રાતાં
કમલો, પોયણાં, સૌગંધિક નામનાં રાત્રિવિક્રા-
સી કમલો, રક્ત કમલો, અતિ સ્પર્દ કમલો તથા
શેવાલ એઓના સડામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને નિ-
ર્મલ પાણીમાં રહેનારી જલો ઝેરવગરની હોય છે.

૧૦ भवति चात्र

क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।

न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥

તાસાં પ્રગ્રહણમાર્દ્રચર્મણાન્યૈર્વા પ્રયોગૈર્ગૃહ્ણી
યાત્ । अथैनानां नवे महति घटे सरस्तडागोदक-
पंकमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरे-
च्छैवलं बल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य श-
य्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि । द्वाहात्रयहा-
च्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात्सप्तरात्राच्च
घटमन्यं संक्रामयेत् ॥

भवति चात्र ॥

स्थूलमध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः ।

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥

झेरवगरनी जळોનું સામાન્ય લક્ષણ અને

તેઓને પકડવાની તથા

રાખવાની રીતિ.

૧૦ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યંતરિણ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “એ ઝેરવગરની જલો
સારાં ક્ષેત્રોમાં સુગંધ પાણીમાં વિચરે છે, વિષ્ટા
આદિ વિરુદ્ધ આહાર કરતી નથી, કાદવમાં રહેતી
નથી અને સુખકારી હોય છે.”

જલોને આઠાં ચામડાંથી અથવા વીજા પ્રયોગોથી પકડવી. પછી નવા તથા મોટા ઘડામાં સરોવરના તથા તળાવનાં જલ અને કાદવ નાખી તેમાં તેઓને નાખવી. ઇઓને આહારને માટે શૈવાઠ, સુકાણું માંસ તથા જલમાં ઉત્પન્ન થયેલા કંદોનું ચૂર્ણ આપવું અને સુવાને માટે સ્વડ તથા જલમાં ઉત્પન્ન થતા રોપાઓનાં પાનડાં આપવાં. બંને દિવસે અથવા ત્રણ ત્રણ દિવસે વીજું પાણી તથા વીજું ભક્ષ્ય આપવું અને સાત સાત રાત વીન્યા પછી તેઓને વીજા ઘડામાં નાખવી.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે જલો જાડાં મધ્યોવાળી, ક્લેશ પામેલી, પોહોળી, સુસ્ત ચેષ્ટાવાળી બરાબર પકડ નહીં કરનારી, થોડું લોહી પીનારી કે ક્ષેરી હોય તેને વલગાડવાના કામમાં અયોગ્ય સમજવી.

૧૧ અથ જલૌકોઽવસેકસાધ્યવ્યાધિતમુપવેશ્ય સંવેશ્ય વા વિરુક્ષયેચાસ્ય તમવકાશં મૃદ્ધોમયચૂર્ણૈર્યદ્યરુજઃ સ્યાત્ । ગૃહીતાશ્ચ તાઃ સર્પપરજનીકલ્કોદકપ્રદિગ્ધગાત્રીઃ સલિલસરકમધ્યે મુદ્ધર્તસ્થિતા વિગતક્લમા જ્ઞાત્વા તાભીરોગં ગ્રાહયેત્ । સૂક્ષ્મશુક્લાર્દ્રપિચુશ્નોતાવચ્છન્નાં કૃત્વા મુખમપાવૃણ્યાદગૃહ્ણન્ત્યૈ ક્ષીરચિન્દું શોણિતચિન્દું વા દયાચ્છસ્ત્રપદાનિ વા કુર્વૈત યદ્યેવમપિ ન ગૃહ્ણીયાત્તદાન્યાં ગ્રાહયેત્ । યદા ચ નિવિશતેઽશ્વચુરવદાનનં કૃત્વોન્નમ્ય ચ સ્કન્ધં તદા જાનીયાદ્ગૃહ્ણતીતિ ગૃહ્ણન્તીં ચાર્દ્રવસ્ત્રાવચ્છન્નાં ધારયેત્સેચયેચ્ચ । દંશે તોદકણ્ડપ્રાદુર્ભાવૈર્જાનીયાચ્છુદ્ધમિયમાદત્ત ઇતિ ।

૧ જલો મુખ પામે તો તુરત લોહી પીણે માટે મીના વસ્ત્રથી તથા રુથી ઢાંકવાનો ઉપચાર કરવો.

૨ ધાતુના ક્ષયને લીધે ઉલ્બળ થયેલા વાયુથી વ્યથા થાય છે. શુદ્ધ રુધિરનો ક્ષય થતાં કફના કાર્યરૂપ સ્વરજ ન થવી જોઈએ એમ ધારીને કેટલાક તો

શુદ્ધમાદ્દાનામપનયેત્ । અથ શોણિતગન્ધેન ન મુઞ્ચેન્મુખમસ્યાઃ સૈન્ધવચૂર્ણેનાવકિરેત્ ॥

જલો વલગાડવાની પદ્ધતિ.

૧૧ જેનો રોગ જલો વલગાડવાથી મટે એવો હોય તે રોગીને વેસાડી અથવા સુવાડી, જે જગ્યામાં રોગ હોય તે જગ્યા જો ત્રણ વગરની હોય તો તે ઉપર માટીનું તથા છાણનું ચૂર્ણ લગાવીને ઘસવું કે જેથી ત્યાં જલો વલગે (જો ત્રણ હોય તો તેમ કરવાની જરૂર નથી. કેમકે ત્રણના ગંધથી અને ક્લેદથીજ વલગી રહેશે. ત્રણ ઉપર ચૂર્ણ ઘસવાથી પીડાં પળ વધુ થાય.) પછી ઘડામાંથી જલોને પકડી બાહાર કાઢાડી તેનાં ગાત્રોને સર્પના તથા હલ્લદરના કલ્કના પાણીથી સ્વરડી, પાણીના કુંડાં વગેરે વીજા પાત્રમાં થોડીવાર રાંચી, તે શાંત થયેલી જાળવામાં આવે ત્યારે તેની પાસે રોગની જગ્યા પકડાવવી. ક્ષીણું તથા ઘોળું રુ તથા વસ્ત્ર મીજવી તેથી જલોને ઢાંકી દેવી અને તેનું મોહોડું ઉઘાડું રાખવું. જલો જો રોગના સ્થાનકને પકડે નહીં તો રોગના સ્થાનકપર દુધનું ટીપું અથવા લોહીનું ટીપું નાખવું અથવા શસ્ત્રથી ટોચા કરવા કે જેથી જલો તે સ્થાનકને પકડે. આમ કન્યા છતાં પણ ન પકડે તો તે જલોને છોડી દઈ વીજી જલોની પાસે પકડાવવું. જ્યારે જલો પોતાના મોહોડાને ઘોડાની સ્વરી જેવું કરી, કાંધ ઝંચી કરીને ચોટે ત્યારે જાળવું કે હવે લોહી પીણ છે. લોહી પીવા લાગેલી જલોને મીના કપડાથી ઢાંકીરાખવી અને તેનાપર પાણી રેડ્યા કરવું. જલોના દંશમાં જ્યારે વ્યથા અને ચલ થવા લાગે ત્યારે તેને શુદ્ધ લોહી પીતી જાળીને

મૂઠમાં કંઠ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતા નથી. કેટલાક કહે છે કે “રુધિરધાતુ કે જે આગ્રેય પદાર્થ છે તેનો ક્ષય થતાં સૌમ્ય કફધાતુ જલોના મોહોડાના ક્લેદથી વૃદ્ધિ પામે છે તેથી સ્વરજ થવાનો સંભવ છે.”

ત્યાંથી યસેડી લેવી^૧ કદાચ તે જલો લોહીની અત્યંત લાલચથી રોગના સ્થાનને ન છોડે તો તે જલોના મોહોડા ઉપર સૈંધવનું ચૂર્ણ ભરવાવું કે જેથી તે પોતાની મેલે છોડી દે.

૧૨ અથ પતિતાં તણ્ડુલકણ્ડનપ્રદિગ્ધ-ગાર્ગી તૈલલવણાભ્યકમુર્ચી વામહસ્તાઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલીભ્યાં ગૃહીતપુચ્છાં દક્ષિણહસ્તાંગુષ્ઠાંગુલીભ્યાં શનૈઃશનૈરનુલોમમનુમાર્જયેદામુખાદ્વામયેત્તાવ-ધાવત્સમ્યગ્વાન્તલિઙ્ગાનીતિ । સમ્યગ્વાન્તા સ-લિલસરકન્યસ્તા મોક્તુકામા સતી ચરેત્ । યા સીદતિ ન ચેષ્ટે સા દુર્વાન્તા તાં પુનઃ સમ્યગ્વામયેત્ । દુર્વાન્તાયા વ્યાધિરસાધ્ય ઇન્દ્રમદો નામ ભવતિ । અથ સુવાન્તાં પૂર્વધત્સન્નિદધ્યાત્ ॥

જલો લોહી પીને પડી ગયા પછી તેને નીચોવવાની રીતિ.

૧૨ જલો લોહી પીને પડી જાય ત્યારે તેનાં ગાત્રોપર ચોખાના ચૂર્ણનો જાડો લેપ કરી અને મોહોડાપર તેલમાં વાટેલું લૂણ યસેડી, ડાઘા હાથના અંગુઠાથી તથા આંગળીથી તેનું પૂંછડું પકડી, જમણા હાથના અંગુઠાથી તથા આંગળીથી ધીરે ધીરે અનુકૂલ રીતે છેક તેના મોહોડામુધી દબાવવાનું જવું અને દબાવી દબાવીને લોહી ઓકાવી નાખવું તે ત્યાંમુધી કે જ્યાંમુધી સારી

પેટે ઓકી નાખ્યાનાં ચિહ્નો, દેખાય. એ જલો પાણીના વાસણમાં નાખવામાં આવતાં યાવાની ઇચ્છાથી ફરવા લાગે તો જાણવું કે તેણે સંપૂર્ણ રીતે લોહી ઓકી નાખ્યું છે. જો જલો પાણીના વાસણમાં સુસ્ત થઈ રહે અને ફરવા લાગે નહીં તો તેને ‘બરાબર લોહી ઓકાવાયું નથી’ એમ જાણીને ફરીવાર સારી પેટે ઓકાવવું. જો જલોને સારી પેટે લોહી ઓકાવવામાં ન આવે તો તેને ઇન્દ્રમદ નામનો રોગ થાય છે. લોહીનું સારી પેટે વમન કરાવીને પાછી તેને પ્રથમની પેટે ઘડામાં નાખવી.

૧૩ શોણિતસ્ય ચ યોગાયોગાનવેશ્ય જલૌ-કોવણાન્મધુનાઽવઘટ્ટ્યેચ્છીતાભિરદ્વિશ્ચ પરિ-પેચયેદ્વધીત વા વ્રણં કષાયમધુરસ્નિગ્ધશીતૈશ્ચ પ્રદેહૈઃ પ્રદિહ્યાદિતિ ॥

લોહી કાઢાડ્યા પછી જલોના વ્રણો-

પર કરવાની ક્રિયા.

૧૩ લોહી નીકળવાના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ તથા અતિયોગ જોઈ તપાસી જો હીનયોગ થયો જણાય તો વ્રણોની ઉપર મધ ચોળવો, અતિયોગ થયો હોય તો વ્રણોઉપર થંડા જલનું સેચન કરવું અથવા પાટો બાંધવો અને મિથ્યાયોગ થયો હોય તો વ્રણોઉપર તૂરા, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શીતલ કલ્કોના જાડા લેપો કરવાં.

૧ જેમ હંસ દુધથી મિશ્રિત કરેલા પાણીમાંથી દુધનેજ પીએ છે તેમ જલો પ્રથમ મિશ્રિત રુધિરમાંથી દુષ્ટ રુધિરનેજ પીએ છે. દુષ્ટ રુધિર સમાપ્ત થઈ રહે ત્યારે પછી શુદ્ધ રુધિર પીવા લાગે છે.

૨ કેટલાંક કેહે છે કે આ રોગનું લક્ષણ આ ગ્રંથમાં આપ્યું નથી માટે આ પાઠમાં ઇન્દ્રમદ શબ્દ બોલવોજ નહીં.

૩ અવશેષ રહેલા દુષ્ટ રુધિરનો સ્વાદ કરાવવાસારુ ચોળવાનું કહ્યું છે.

૪ સ્વાદ લાગેલા લોહીને અટકાવવામાટે થંડા જલના સેચનનું અને પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે.

૫ કષાયનો લેપ દુષ્ટ રુધિરને સ્વચ્છ કરવામાટે

અને મધુરનો લેપ સ્વી જતા શુદ્ધ રુધિરને અટકાવવા માટે કહ્યો છે. કેટલાંક તો એમ કેહે છે કે “મૂર્છાદિક ઉપદ્રવોને ટાળવામાટે શીત જલનું સેચન કહ્યું છે અને વ્રણને સાંધવા માટે મધથી ચોળવાનું તથા કષાય આદિ લેપ કરવાનું કહ્યું છે.” લોહી નીકળવાનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય તો જલોએ કરેલા વ્રણોને સો વાર ધોળા ધીનો અભ્યંગ કરવો અથવા તેવા ધીથી મીઝાવેલું રૂ તેઓના ઉપર મુકવું. જલો મુકવા વગેરે થી લોહી સ્વાવવું તે પણ માણસના, દોષના તથા વ્યાધિના બઢના પ્રમાણને જોઈને સ્વાવવું. જેમ કે રોગનું સ્થાનક અલ્પ હોય તો અલ્પ સ્વાવવું અને મોટું હોય તો ઘણું સ્વાવવું હ્રસ્વાદિ. લોહી સ્વાવવાની માત્રા નીચેપ્રમાણે સમજવી.

૧૪ ભવતિ ચાત્ર ॥

ક્ષેત્રાણિ ગ્રહણં જાતીઃ પોષણં સાવચારણમ્ ।
જલૌકસાં ચ યો વેત્તિ તત્સાધ્યાન્સ જયેદ્રદાન્ ॥
વૈદ્યે જલોનાં ક્ષેત્રો વગેરે જાણવાની જરૂર.

૧૪ આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે વૈદ્ય જલોના ક્ષેત્રોને, જાતિઓને, પોષણની રીતિને, વ્યાધિઉપર વલ્ગાડવાની રીતિને અને તે પછી કરવાનાં કર્મોની પદ્ધતિને જાણતો હોય તે વૈદ્ય, જલો વલ્ગાડવાથી મટે એવા રોગોને જીતેછે.

અધ્યાય ૧૪ મો.

૧ અથાતઃ શોણિતવર્ણનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શોણિતવર્ણનીય’ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ તત્ર પાંચભૌતિકસ્ય ચતુર્વિધસ્ય પદ્મસ્ય દ્વિવિધવીર્યસ્યાષ્ટવિધવીર્યસ્ય વાડનેકગુણસ્યોપયુક્તસ્યાહારસ્ય સમ્યક્પરિણતસ્ય યસ્તેજોભૂતઃ સારઃ પરમસૂક્ષ્મઃ સ રસ હત્યુચ્યતે । તસ્ય ચ હૃદયં સ્થાનં સ હૃદયાચ્ચતુર્વિશતિં ધમનીરનુપ્રવિશ્યોર્ધ્વગા દશ દશ ચાધોગામિન્યશ્વતસ્રસ્તિર્યગ્ગાઃ કૃત્સ્નં શરીરમહરહસ્તર્પયતિ વર્દ્યયતિ ધારયતિ યાપયતિ ચાદૃષ્ટહેતુકેન કર્મણા

રસનું સ્વરૂપ, સ્થાન તથા કામો.

૨ આહાર કે જે પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોના વિકારરૂપ છે, પીવાનો જમવાનો ચાટવાનો અને ચાર તોલા મારનું એક પલ થાય છે એવાં સાડાતેર પલ સવાવનું એટલે ચોગન તોલાં માર સવાવનું એ ઉત્તમ માત્રા છે. પચીશ તોલાં માર સવાવનું એ મધ્યમ માત્રા છે અને સાડાબાર તોલાં માર સવાવનું એ અધમ માત્રા છે. જે માત્રા સવાવવી હોય તે પળ બે દિવસે સવાવવી.

સ્વાવાને, એ રીતે ત્રાર પ્રકારનો છે, મધુર વગેરે છ રસોવાળો છે, શીત તથા ઉષ્ણ એમ બે પ્રકારના વીર્યવાળો છે, અથવા શીત ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ રુક્ષ વિશદં પિચ્છિલ મૃદુ તથા તીક્ષ્ણ એ ભેદોથી આઠ પ્રકારનાં વીર્યવાળો છે અને અનેક ગુણોવાળો છે (શીત આદિ તથા દ્રવ આદિ ગુણોના ભેદથી વીશ ગુણોવાળો છે) તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થયા પછી તે સારી રીતે પાકતાં તેનો જે અગ્નિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો અથવા ધીની પેટે ઉત્પન્ન થયેલો અથવા ધીના જેવા આકારવાળો, વિષ્ટા આદિ મલોથી રહિત અને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ સ્વોત્તોમાં પળ ગતિ કરી શકે એવો પરમસૂક્ષ્મ સાર થાય છે તે રસ કેહેવાય છે. હૃદયની આસપાસનો જે પ્રદેશ છે તે રસનું સ્થાનક છે. એ રસ હૃદયમાંથી ધમની નામની ચોવીશ નાડીઓ કે જેઓમાંની દશ શરીરના ડંચા ભાગમાં ગયેલી છે, દશ નીચા ભાગમાં ગયેલી છે અને ચાર આડી ગયેલી છે તેઓમાં પ્રવેશ કરી દિવસે દિવસે જીવના અદૃષ્ટી થયેલી ક્રિયાને લીધે સઘળાં શરીરને તૃપ્ત કરેછે, બાલકના શરીરને વધારે છે, મધ્યમ વયવાળાના શરીરને ધરી રાખે છે અને વૃદ્ધના શરીરને ચલાવ્યે જાય છે.

૩ તસ્ય શરીરમનુધાવતોડનુમાનાદ્વૈકૃતરૂપલક્ષયિતવ્યા ક્ષયવૃદ્ધિવૈકૃતૈઃ ॥

રસની વિકૃત તથા અવિકૃત ગતિને
અનુમાનથી જાણવા વિષે.

૩ એ રસ કે જે શરીરમાં ગતિ કન્યા કરેછે તેની વિકૃત ગતિ, હૃદયની પીડા તથા કંપ વગેરે ક્ષયનાં ચિહ્નોથી અને હૃદયમાં બોજા વગેરે વૃદ્ધિનાં ચિહ્નોથી જાણી લેવી. (હૃદયમાં પીડા તથા કંપ

૧ રુધિરના વર્ણનનો અધિકાર લઈને કહેલો.

૨ રુધિરની ઉત્પત્તિ રસને આધીન છે માટે પ્રથમ રસવિષે કહે છે.

૩ હૃદય પોતે તો ઓજનું સ્થાનક છે તેથી રસનું સ્થાનક હોવું સંભવે નહીં.

બગેરે થતાં હોય તો જાણવું કે રસની ક્ષયરૂપ વિકૃત ગતિ થઈ છે અને હૃદયમાં બોજા વગેરે થતાં હોય તો જાણવું કે રસની વૃદ્ધિરૂપ વિકૃત ગતિ થઈ છે.) રસ સઘળા શરીરને બરાબર તૃપ્તિ આપતો હોય તો તેથી અને બીજાં પણ તેવા પ્રકારનાં વિહોથી રસની અવિકૃત ગતિ (વિકાર વગરની ગતિ-સમ્યગ્ગતિ-જેવી જોઈએ તેવી ગતિ) જાણી લેવી.

૪ તસ્મિન્ સર્વશરીરાવયવદોષધાતુમલાશયાનુસારિણિ રસે જિજ્ઞાસા કિમયં સૌમ્યસ્તૈ-જસ્યેતિ । અત્રોચ્યતે સ ચ્છલુ દ્રવાનુસારી સ્નેહનજીવનતર્પણધારણાદિભિર્વિશેષૈઃ સૌમ્ય ઇત્યવગમ્યતે ॥

રસ સૌમ્ય પદાર્થ છે કે તૈજસ્ય પદાર્થ છે ?
(ચંદ્રાત્મક છે કે અગ્ન્યાત્મક છે ?)

૪ સઘળા શરીરના અવયવોને, દોષોને, ધાતુઓને, મળોને તથા આશયોને અનુસરનારા એ રસ વિષે એવી જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા) થાય છે કે તે રસ નામનો પદાર્થ કપની પેટે સૌમ્ય છે કે પિત્તની પેટે તૈજસ્ય છે ? આવો સંશય થતાં એવા નિશ્ચય ઉપર અવાય છે કે “ તે રસ દ્રવરૂપે શરીરમાં ગતિ કરનાર છે, સ્નિગ્ધ કરનાર છે, જીવાડનાર છે, તૃપ્ત કરનાર છે, ધરી રાખનાર છે અને તેવાજ બીજા પણ કેટલાક વિશેષોવાળો છે તેથી સૌમ્યજ છે. ” (ચંદ્રાત્મક-જલાત્મકજ છે.)

૫ સ ચ્છલ્વાપ્યો રસો યકૃત્પ્લીહાનૌ પ્રાપ્ય રાગમુપૈતિ ॥

અવતશ્ચાત્ર ॥

રક્ષિતાસ્તેજસા ત્વાપઃ શરીરસ્થેન દેહિનામ્ ।
અવ્યાપન્નાઃ પ્રસન્નેન રક્તમિત્યભિધીયતે ॥

૧ અહીં ટીકાકાર ડહ્લન એમ જણાવે છે કે રજ અને સામાન્ય રુધિર એ બન્ને આગ્રેય પદાર્થ છે પણ બીજાઓ એમ માને છે કે રજજ આગ્રેય છે અને સામાન્ય રુધિર તો અનુષ્ણાશીત છે. પરંતુ નીચે મતાંતર લખ્યું

રસાદેવ સ્ત્રિયા રક્તં રજઃસંજ્ઞં પ્રવર્તતે ।

તદ્વર્ષાદ્વાદશાદૂર્ધ્વં યાતિ પંચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥

રસમાંથી લોહી બનવાવિષે.

૬ એ રીતે રસ જલમય પદાર્થ છતાં પણ જમણા પડેલાની યકૃત નામની ગાંઠને અને ડાઘા પડેલાની પ્લીહ (વરલ) નામની ગાંઠને પ્રાપ્ત થઈને રાતાપણું પામે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ રસ જો કોઈ જાતના વગાડને ન પામ્યો હોય તો પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલા રંજક નામના સ્વચ્છ પિત્તથી રંગાઈ જઈને ‘ રુધિર ’ એ નામને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીનું જે રજ નામનું રુધિર હોય છે તે પણ રસથી જ બને છે અને તે રુધિર વારમા વર્ષ પછી પ્રવર્તે છે તથા પંચાસમા વર્ષ પછી ક્ષય પામે છે.

૬ આર્તવં શોણિતં ત્વાગ્રેયમગ્નીષોમીયત્વા-દર્ભસ્ય ॥

સ્ત્રીનું રજ અગ્ન્યાત્મક (તૈજસ)
પદાર્થ હોવાવિષે.

૬ સ્ત્રીનું ઋતુસંબંધી રુધિર (રજ) જો કે જલાત્મક રસમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ તે અગ્નિસંબંધી પદાર્થજ છે. કારણ કે ગર્ભ અગ્નીષોમીય કેહેવાય છે તો એ કથન જો રજ અગ્નિસંબંધી પદાર્થ હોય તોજ ઘટે છે. સ્ત્રીનું રજ અગ્નિસંબંધી છે અને પુરુષનું વીર્ય ચંદ્રસંબંધી અથવા જલાત્મક છે તેઓથી ઉત્પત્તિ થવાને લીધે ગર્ભ અગ્નીષોમીય ગણાય છે.

૭ પાંચભૌતિકં ચાપરે જીવરક્તમહુરાચાર્યાઃ ॥

વિસ્મતા દ્રવતા રાગઃ સ્યન્દનં લઘુતા તથા ।

ભૂમ્યાદીનાં ગુણા હ્યેતે દશ્યન્તે ચાત્ર શોણિતે ॥

છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ધન્વંતરિ પણ રજ અને રુધિર એ બન્નેને આગ્રેય પદાર્થજ માને છે માટે ડહ્લનનું કેહેવું બરાબર છે.

સામાન્ય રુધિરના સ્વભાવમાં મતાંતર.

૭ સામાન્ય રુધિર કે જે પ્રાણીઓના જીવન-રૂપ છે તે વિષે વીજા આચાર્યો કેહે છે કે એ રુધિર કેવલ આગ્નેય નથી પણ પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતોના વિકારરૂપ છે.

રુધિરમાં જે આમગંધ (કાચા માંસના જેવો ગંધ) છે તે પૃથ્વીનો ગુણ છે, જે દ્રવપણું છે તે જલનો ગુણ છે, જે રાતાપણું છે તે તેજનો ગુણ છે, જે ચલન છે તે વાયુનો ગુણ છે અને જે હલંકાપણું છે તે આકાશનો ગુણ છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વી વગેરે ભૂતોના ગંધ આદિ ગુણો રુધિરમાં જોવામાં આવે છે માટે રુધિર પાંચભૌતિક છે.

૮ રસાદ્રક્તં તતો માસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે ।
મેદસોઽસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સમ્ભવઃ ॥
તત્રૈવાં ધાતૂનામન્નપાનરસઃ પ્રીણયિતા ।
રસજં પુરુષં વિદ્યાદ્રસં રક્ષેત્ પ્રયત્નતઃ ।
અન્નાત્પાનાચ્ચ મતિમાનાચારાચ્ચાપ્યતન્દ્રિતઃ ॥

રસમાંથીજ ધાતુઓની ઉત્પત્તિ, રસથીજ ધાતુઓનું પોષણ અને રસનું રક્ષણ કરવાની ભલામણ.

૮ જે રસ છે તેજ પોતાના થોડાક ભાગથી રુધિરરૂપે ગોઠવાય છે, રુધિર પોતાના થોડાક ભાગથી માંસરૂપે ગોઠવાય છે, માંસ પોતાના થોડાક ભાગથી મેદરૂપે ગોઠવાય છે, મેદ પોતાના થોડાક ભાગથી અસ્થિરૂપે ગોઠવાય છે, અસ્થિ પોતાના થોડાક ભાગથી મજ્જારૂપે ગોઠવાય છે અને મજ્જા પોતાના થોડાક ભાગથી વીર્યરૂપે ગોઠવાય છે. અન્નપાનનો રસ જેમ આ પ્રમાણે ધાતુઓને અનુક્રમે ઉત્પત્તિ આપે છે તેમજ ધાતુઓને

૧ લોહી જીવતા શરીરમાં જોવામાં આવે છે પણ રોગાદિકથી મરણ પામેલા શરીરમાં જોવામાં આવતું નથી માટે તે જીવનરૂપ એટલે જીવનતુલ્ય ગણાય છે. જીવોવસતિ સર્વ સ્મિન્ દેહે તત્ર વિશેષતઃ ।
વીર્યે રક્તે મલે યસ્મિન્ ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥

(ભા. પ્ર.) .

પોષણ-પ્રણ આપે છે. આમ છે એટલા માટે બુદ્ધિમાન્ પુરુષે મનુષ્ય શરીરની ઉત્પત્તિ રસથીજ થાય છે એમ જાણી આલસ્ય નહીં રાખતાં પ્રયત્નપૂર્વક યોગ્ય અન્નપાનોથી રસનું રક્ષણ કરવું, અને આચરણ પણ એવુંજ કરવું કે જેથી રસનું રક્ષણ થાય.

૯ તત્ર રસ ગતૌ ધાતુરહરહર્ગચ્છતીત્યતો રસઃ । સંખલુ ત્રીણિ ત્રીણિ કલાસહસ્રાણિ પંચદશ ચ કલા એકૈકસ્મિન્ ધાતાવવતિષ્ઠત એવં માસેન રસઃ શુક્રીભવતિ સ્ત્રીણાં ચાર્તવમિતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

અષ્ટાદશ સહસ્રાણિ સંખ્યા હ્યસ્મિન્સમુચ્ચયે ।
કલાનાં નવતિઃ પ્રોક્તા સ્વતન્ત્રપરતન્ત્રયોઃ ॥

સ શબ્દાર્ચિર્જલસન્તાનવદણુના વિશેષેણા-
નુધાવત્યેવ શરીરં કેવલમ્ ।

વાજીકરણ્યસ્ત્વોપધયઃ સ્વબલગુણોત્કર્ષા-
દિરેચનવદુપયુક્તાઃ શુક્રં શીઘ્રં વિરેચયન્તિ ॥

રસ શબ્દનો વિગ્રહ, પ્રત્યેક ધાતુમાં રસની સ્થિતિનો કાલ, એક મહીને રસનું વીર્ય-

રૂપે ગોઠવાવું અને વાજીકરણ આદિ ઔષધિઓનો વિશેષ

ચમત્કાર.

૯ દિવસે દિવસે ગતિ કચ્યા કરે છે તેથી રસ કેહેવાય છે. કારણ કે 'રસ' એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના ગતિ અર્થવાળા ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. એ રસ શરીરમાં એક દિવસેજ ઉત્પન્ન થઈને પોતા પછીના ધાતુઓમાં એક એક ધાતુની અંદર ત્રણ ત્રણ હજાર અને પંદર પંદર કલા એટલે પાંચ પાંચ દિવસો સુધી રહે છે અને એમ થતાં એક મ-
આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જીવ શુદ્ધ રુધિરમાં વસે છે પણ દોષયુક્ત રુધિરમાં વસતો નથી. દોષયુક્ત રુધિરમાં પણ જીવ વસતો હોય તો દોષયુક્ત રુધિરને જલ્લો તથા તુંવડી વગેરે દ્વારા કાઢાડી નાખવાનું કહ્યું છે તે અયુક્ત ગણાય.

હિને પુરુષોના વીર્યરૂપ થાય છે અને સ્ત્રીઓના રજ-રૂપ થાય છે. (જો કે સ્ત્રીઓનું રજ પળ રુધિરજ છે તેથી તે સાતમે દિવસેજ નિષ્પન્ન થાય છે તો પળ અહીં મહીને દિવસે ઉત્પન્ન થવાનું કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે તે રજ વધીવધીને એક મહીને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.)

આ વિષયના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે રસ વીર્ય-રૂપ થતાં સુધીમાં કુલ એકંદર કલાઓ અઢાર હજાર અને નેવું એટલે એક માસ થાય છે એ વાત આ શાસ્ત્રમાં તથા બીજાં શાસ્ત્રમાં પળ સર-સ્વીજ છે.

એ રસ પોતાની સૂક્ષ્મ શ્લેષ્મથી સઘળા શરીરમાં શબ્દના પ્રવાહની પેઠે આડો દોડે છે, જ્વાલાના પ્રવાહની પેઠે ઝુંચે દોડે છે, અને જલના પ્રવાહની પેઠે નીચે પળ દોડે છે.

૧ જે રજ છે તેજ સ્ત્રીઓનું વીર્ય છે. કેમકે ‘જ્યારે બે સ્ત્રીઓજ પરસ્પર કામના યુક્ત થઈને પરસ્પરનું વીર્ય મુકે ત્યારે અસ્થિઓ વગરનું બાલ શરીર પેદા થાય છે’ એમ કહ્યું છે.

૨ કેટલાએક તો એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે “તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને શબ્દના પ્રવાહની પેઠે બહુજ શ્લેષ્મથી રસનો સંચાર થાય છે, મધ્ય અગ્નિવાળાઓને જ્વાલાના પ્રવાહની પેઠે સાધારણ શ્લેષ્મથી રસનો સંચાર થાય છે અને મંદ અગ્નિવાળાઓને જલના પ્રવાહની પેઠે મંદ વેગથી રસનો સંચાર થાય છે. આ કારણથી તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને રસ અઢાર દિવસેજ વીર્યરૂપ થઈ જાય છે, મધ્ય અગ્નિવાળાઓને કાંઈક અધિક દિવસે વીર્યરૂપ થઈ જાય છે અને મંદ અગ્નિવાળાઓને તો રસ એક મહીનેજ વીર્યરૂપ થાય છે.” આ વ્યાખ્યાનને ગય-દાસ આચાર્યે બહુજ દૂષિત કરેલું છે અને એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે “તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને મહીનામાં કાંઈક ઓછું હોય ત્યારે રસ વીર્યરૂપ થાય છે, મંદ અગ્નિવાળાઓને મહીના ઉપરાંત થાય ત્યારે રસ વીર્યરૂપ થાય છે અને મધ્ય અગ્નિવાળાઓને બરાબર એક મહિને રસ વીર્યરૂપ થાય છે.”

૩ પ્રિય વિષયો, જુવાન કામિની, અજવાળી રાત,

જો કે આ પ્રમાણે રસ એક મહીને વીર્યરૂપ થાય છે તો પળ તે ઉપરથી ‘એમ નહીં સમજવું કે “વાજીકરણ, અને જીવંનીય વગેરે ઔષધિઓના પ્રયોગો કે જેઓ તુરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા કહેલા છે તે સઘળા વ્યર્થ જાય છે” કારણ કે જેમ નેપાળા તથા નસોતર વગેરે વિરેચન ઔષધો તુરતજ રેચ લગાડે છે તેમ વાજીકરણ વગેરે ઔષધિઓ પળ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે કે તુરતજ પોતાના વલ્લના અને ગુણના ઉત્કર્ષથી વીર્યને પ્રવર્તિત છે.”

૧૦ તથાહિ પુષ્પમુકુલસ્થો ગન્ધો ન શ-ક્યમિહાસ્તીતિ વક્તું નૈવ નાસ્તીત્યથવાસ્તિ સતાં ભાવાનામભિવ્યક્તિરિતિ કૃત્વા કેવલં સૌ-ક્ષ્મ્યાન્નાભિવ્યજ્યતે સ એવ ગન્ધો વિવૃતપત્ર-કેશરૈઃ કાલાન્તરેણાભિવ્યક્તિ ગચ્છત્યેવં બાલા-નામપિ વયઃપરિણામાચ્છુકપ્રાદુર્ભાવો ભવ-મદિરા, પુષ્પમાળાઓ, બગીચા, મનનો અપ્રતિષ્ઠાત, દુધ, ઘી, અડદ, મીલામાં તથા શિલ્કંડાં ઇત્યાદિ જે ઔષધિઓથી પુરુષ રતિપ્રસંગમાં થોડા જેવો સમર્થ થાય તે ઔષધિઓ વાજીકરણી કહેવાય છે. ચિકિત્સા-સ્થાનનો ૨૬ મો અધ્યાય જુવો.

૪ કાકોલ્યાદિગણ કે જે આ સ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયના ૧૮ માં વિષયમાં કહેવામાં આવશે તે.

૫. જુવાન સ્ત્રીના સ્પર્શ આદિ વાજીકરણો પોતાના વલ્લના ઉત્કર્ષથી, દૂધ તથા ઘી વગેરે વાજીકરણો પોતાના સ્નેહ વગેરે ગુણના ઉત્કર્ષથી અને અડદ આદિ વાજીકરણો પોતાના પ્રભાવ તથા ગુણ એ વસ્ત્રોના ઉત્કર્ષથી તુરતજ રસાદિકના ઉત્પાદન પૂર્વક વીર્યને ઉત્પન્ન કરીને પ્રવર્તિત છે ઇત્યાદિ સમજવું. વાજીકરણ વગેરે ઔષધો પર-ભારાંજ વીર્યને પ્રવર્તિત છે એમ સમજવું નહીં પણ એમ સમ-જવું કે એઓ પોતાના વલ્લની (પ્રભાવની) અને ગુણોની અધિકતાને લીધે તુરતજ રસાદિકને ઉત્પન્ન કરીને વીર્યને પેદા કરીદે છે તથા પ્રવર્તિત છે. કહ્યું છે કે “દૂધ, અડદ, મીલામાં, ફલોની મઝ્જાઓ અને આમળાં એઓ તુરતજ રસાદિકનું ઉત્પાદન કરી તે દ્વારા વીર્યને ઉત્પન્ન કરીદે છે અને પ્રવર્તિત છે.”

તિ રોમરાજ્યાદયોઽથાર્તવાદયશ્ચ વિશેષા નારીણાં રજસિ ચોપચીયમાને શનૈઃ શનૈઃ સ્તનગર્ભાશયયોન્યભિવૃદ્ધિર્ભવતિ ॥

રસ મહીને મહીને વીર્ય તથા રજરૂપ થતાં છતાં પણ બાલકોને તથા કન્યાઓને વીર્ય તથા રજ ન દેખાવાનું કારણ.

૧૦ જેમ ફુલની કાચી કલીમાં 'ગંધ છે' એમ કહી શકાતું નથી અને 'ગંધ નથી' એમ પણ કહી શકાતું નથી પરંતુ જે પદાર્થો પ્રથમ હોય તેજ પદાર્થો કારણ સામગ્રીને પ્રાપ્ત થઈને પાછળથી અભિવ્યક્ત થાય છે પણ જેઓનું મુદલ અસ્તિત્વજ ન હોય તે પદાર્થો કદી પણ અભિવ્યક્ત થતા નથી' એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કહી શકાય છે કે 'ફુલની કલીમાં ગંધ છે પણ ફક્ત સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી.' તેમ બાલકોમાં વીર્ય પ્રથમથી મુદલ નજ હોય તો પાછળથી અભિવ્યક્ત ન થવું જોઈએ માટે બાલકોમાં પણ વીર્ય છે પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જેમ કલીમાં રહેલો ગંધ કાલાંતરે કલીની પાંચડીઓ તથા કેસરા ડુબડે ત્યારે અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ બાલકોમાં રહેલું વીર્ય કાલાંતરે અવસ્થાનો પરિણામ થાય ત્યારે અભિવ્યક્ત થાય છે. કન્યાઓને રજ આદિ વિશેષો દેખાતા નથી તે વિષે તથા બાલકોને અને કન્યાઓને રોમરાજી વગેરે દેખાતાં નથી તે વિષે પણ એ પ્રમાણેજ સમજી લેવું. સ્ત્રી જાતિને જેમ જેમ રજ વધતું જાય છે તેમ તેમ ધીરે ધીરે સ્તનો, ગર્ભાશય અને યોનિ એઓની અભિવૃદ્ધિ થતી જાય છે.

૧૧ સ એવાન્નરસો વૃદ્ધાનાં જરાપરિપક્વશરીરવાન્ન પ્રીણનો ભવતિ ॥

અન્નપાનનો રસ શરીરની વૃદ્ધિ કરનારો છતાં પણ વૃદ્ધાઓના શરીરોની વૃદ્ધિ કરતો નથી તેનું કારણ.

૧૧ જો કે અન્નપાનનો રસ સર્વ ધાતુઓનો

પોષક છે તો પણ વૃદ્ધલોકોનાં શરીરો જરાવસ્થાથી પાકી ગયેલાં હોય છે તેથી તેઓના ધાતુઓને સંપૂર્ણ પુષ્ટિ નહિ આપી શકતાં જરાક પુષ્ટિ આપે છે કે જેથી વૃદ્ધ લોકોનું જીવન ચાલ્યા કરે છે. ૧૨ ત એતે શરીરધારણાદ્વાતવ હત્યુચ્યન્તે । તેષાં ક્ષયવૃદ્ધી શોણિતનિમિત્તે તસ્માત્તદધિકૃત્ય વક્ષ્યામઃ ॥

ધાતુશબ્દનો અર્થ તથા રુધિર સંબંધી વિષયનો આરંભ.

૧૨ એ રસ વગેરે પદાર્થો શરીરનું ધારણ કરે છે તેથી 'ધાતુઓ' કેહેવાય છે. ધાતુઓનો ક્ષય અને ધાતુઓની વૃદ્ધિ એઓનો પાંચો લોહી ઉપર છે માટે હવે લોહી સંબંધી વિચારનો આરંભ કરીએ છીએ.

૧૩ તત્ર ફેનિલમરુણં કૃષ્ણં પરુષં તત્તુ શીઘ્રગમસ્કન્દિ ચ વાતેન દુષ્ટં । નીલં પીતં હરિતશ્યાવં વિસ્રમનિષ્ટં પિપીલિકામક્ષિકાનામસ્કન્દિ ચ પિત્તદુષ્ટમ્ । ગૈરિકોદકપ્રતીકાશં સ્નિગ્ધં શીતલં વહલં પિચ્છિલં ચિરસ્વાચિ માંસપેશીપ્રમં શ્લેષ્મદુષ્ટં ચ । સર્વલક્ષણસંયુક્તમ્ । કાઙ્ગિકામં વિશેષતો દુર્ગન્ધિ ચ સન્નિપાતદુષ્ટમ્ । દ્વિદોષલિંગં સંસૃષ્ટમ્ । ઇન્દ્રગોપપ્રતીકાશમસંહતમવિવર્ણં ચ પ્રકૃતિસ્થં જાનીયાત્ ॥

વગડેલા લોહીનાં તથા શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણો.

૧૩ વાયુથી વગડેલું લોહી ફીણવાળું, જરાક રાતું, પાકવામાં અભિમુખ થાય ત્યારે કાળું, ચીકાશ વગરનું, આલું, શ્લેષ્મથી ચાલનારું અને ઘાટાપણા વગરનું થાય છે.

પિત્તથી વગડેલું લોહી નીલરંગવાળું, પીલા રંગવાળું, હન્યા તથા કાળા રંગવાળું, કાચા માંસના જેવા ગંધવાળું, કીડીઓને તથા માંચીઓને ગમે નહીં એવું અને ઘાટાપણાવાળું થાય છે. (આમવાળા પિત્તથી વગડેલું હોય તો નીલ અથવા

દુઃસ્યા તથા કાઝા રંગવાલું અને આમ વગરના પિત્તથી વગડેલું હોય તો પીઝા રંગવાલું થાય છે.)

કફથી વગડેલું લોહી ગેરુના પાણી જેવું, સ્નિગ્ધ, થંડું, જાણું, ચીકાસવાલું, ઘણીવારે સૂવે એવું અને ઘાટીપણાથી માંસની પેશી જેવું થાય છે.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી વગડેલું હોય તો ઉપર કહેલાં સઘળાં લક્ષણોવાળું, કાંજી જેવું અને વિશેષે કરી દુર્ગંધવાળું થાય છે.

બે દોષોથી વગડેલું હોય તો તેમાં બે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

લોહી શુદ્ધ હોય તો ઇંદ્રગોપક (વરસાદથી થતા રાતા કીડા-મેઘના મામા) જેવું રાતું હોય છે, વધુ પાતળું કે વધુ ઘાટું હોતું નથી અને વજ્ર વગેરે ઉપર પડ્યું હોય તો ધોવાતાં છતાં પણ પોતાના રંગને વદલાવતું નથી.

(રુધિરનો 'જીવશોણિત' નામનો એક જુદો પ્રકાર પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૪ મા અધ્યાયના ૧૦ વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.)

૧૪ વિસ્ત્રાવ્યાન્યન્યત્ર વક્ષ્યામઃ*। અથાઽવિસ્ત્રાવ્યાઃ । સર્વાઙ્ગશોફઃ ક્ષીણસ્ય ચામ્લભોજનનિમિત્તઃ પાણ્ડુરોગ્યર્શસોદરિશોપિગર્ભિણીનાં ચ શ્વયથવઃ ॥

કેવાં માણસોનાં લોહીને સ્ત્રવાવડું નહીં.

૧૪ સ્ત્રવાવડા યોગ્ય રુધિરો વિપે વીજા સ્થલમાં (આ સ્થાનના ૨૯ મા અધ્યાય વગેરેમાં) કહીશું. અહીં તો જે માણસોનાં લોહી નહીં સ્ત્રવાવડાં જોઈએ તેઓની ટિપ્પણ આપીએલી. સઘળાં અંગોમાં સોજાવાળો, જેને ઘાટું જમવાથી સોજો થયો હોય એવો ક્ષીણ માણસ, પાંડુરોગી, અરશવાળો, ઉદરના રોગવાળો, શોષવાળો અને ગર્ભિણી સ્ત્રી એઓના સોજાઓમાંથી લોહી સ્ત્રવાવડું નહીં.

૧૫ તત્ર શસ્ત્રવિસ્ત્રાવણં દ્વિવિધં પ્રચ્છાનં શિરાવ્યધનં ચ । તત્ર ઋજ્વસઙ્કીર્ણં સૂક્ષ્મં સમ-

મનવગાઢમનુત્તાનમાશુ .ચ શસ્ત્રં પાતયેન્મર્મશિરાસ્ત્રાયુસન્ધીનાં ચાનુપધાતિ । તત્ર દુર્દિને દુર્વિદ્ધે શીતવાતયોરસ્વિન્નેઽભુક્તવતઃ સ્કન્નત્વાચ્છોણિતં ન સ્ત્રવત્યલ્પં વા સ્ત્રવતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

મદમૂર્છાશ્રમાર્તાનાં વાતવિષ્મૂત્રસક્તિનામ્ ।

નિદ્રાભિભૂતમીતાનાં નૃણાં નાસુક્ પ્રવર્તતે ॥

શસ્ત્રથી લોહી સ્ત્રવાવડાના બે પ્રકાર, શસ્ત્ર કેવું જોઈએ ? ફાંચરું કેવું મારવું ?

લોહી ક્યારે સૂવે નહીં અથવા

ઓછું સૂવે ?

૧૫ ફાંચરું (છેરો) મારીને સ્ત્રવાવડું અને ફસ સોલીને સ્ત્રવાવડું એમ શસ્ત્રથી સ્ત્રવાવડાના બે પ્રકાર છે. ફાંચરું મારવું હોય તો જેનું મોહોડું અત્યંત મોટું ન હોય એવા શસ્ત્રથી સરલ, વીજા ફાંચરાથી સંકીર્ણ ન થાય એવું, સરસી રેસાવાળું દૂર નહીં ઉતરેલું. અને કાંઈક માંસનો સ્પર્શ કરે એવું મારવું. ફાંચરું મારવાનું જે શસ્ત્ર હોય તેથી શિરાઓને, સ્નાયુઓને કે સંધિઓને હરકત ન આવે એવી રીતે જાડપથી ક્રિયા કરવી. દિવસ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલો હોય અથવા અયોગ્ય રીતે ફાંચરું મારવામાં આવે અથવા ટાઢ કે પવન પ્રબલ હોય, અથવા રોગીને સ્વેદન (શેક વગેરે ક્રિયા) ન કરવું હોય અથવા રોગીને જમાડ્યો ન હોય અથવા રોગી તુરતનો જમેલો હોય તો લોહી ઘાટું હોવાને લીધે સૂવતું નથી અથવા ઓછું સૂવે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહેલું છે કે “જે માણસો મદથી (વિપના કે મદ્યના વિકારથી) મૂર્છાથી કે શ્રમથી પીડાયેલ હોય, વાયુની વિષ્ટાની કે મૂત્રની અટકાયતવાળાં હોય, નિદ્રાથી ઘેરાયેલાં હોય કે ભય પામેલાં હોય તેઓનું લોહી સૂવતું નથી.”

૧૬ તદ્દુષ્ટં શોણિતમનિર્ઘ્નિયમાણં કણ્ઠશોફરાગદાહપાકવેદનાં જનયેત્ ।

૧ આમાં અયોગ અને તેનાં કારણો બતાવવામાં

આવશે.

અત્યુષ્ણાતિસ્વિન્નાતિવિદ્ધેષ્વજ્ઞૈર્વિસ્ત્રાવિતમ-
તિપ્રવર્તતે ।

તદતિપ્રવૃત્તં શિરોભિતાપમાન્ધ્યમધિમન્થં
તિમિરપ્રાદુર્ભાવં ધાતુક્ષયમાક્ષેપકં પક્ષાઘાતમે-
કાઙ્ગવિકારં તૃષ્ણાદાહો દિક્કાં કાસં શ્વાસં
પાણ્ડુરોગં મરણં ચાપાદયતિ ॥

દુષ્ટ લોહી સ્ત્રવાવવામાં ન આવે તો શું
થાય ? લોહીનો અતિસ્ત્રાવ શાથી
થાય અને તે થાય તો શી
પીડાઓ થાય ?

૧૬ દુષ્ટ થઇતું (વગડેલું) લોહી જો સ્ત્રા-
વીને કાહાડી નાંચવામાં ન આવ્યું હોય તો સ્ત્ર-
રજ, સોજા, અંગમાં રતાશ, પાકવું તથા વેદના
એઓને ઉત્પન્ન કરેછે.

અત્યંત ઉષ્ણ કાલમાં અથવા અત્યંત સ્વેદન
કરીને અથવા અત્યંત વીંધીને સ્ત્રવાવવામાં આવે
અથવા જેઓએ જુના વૈદ્યોના હાથથી થતી ક્રિ-
યાઓ જોણી ન હોય એવા વૈદ્યોના હાથથી સ્ત્રા-
વવામાં આવે તો લોહી બહુજ સ્ત્રવા લાગે છે.

લોહીની જો અત્યંત પ્રવૃત્તિ (બહુજ સ્ત્રાવ) થાય
તો તેથી માથાનું શૂઝ, આંધળાપણું, અધિમંથ
નામનો ચક્ષુનો રોગ, તિમિર, (લિંગનાશ) ધાતુક્ષય,
આક્ષેપક વાયું, પક્ષાઘાત, વાયુથી થતો એક અંગમાં
વિકાર, તરશ, વઢતરા, હેડકી, ઝાંસી, શ્વાસ,
તથા પાંડુરોગ થાય છે અને મરણ પણ થઈ જાય છે.

૧૭ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્માન્ન શીતે નાત્યુષ્ણે નાસ્વિન્ને નાતિતાપિતે ।
યવાગૂં પ્રતિપીતસ્ય શોણિતં મોક્ષયેદ્ધિષક્ ॥

૧ આર્મા અતિયોગ તથા તેનાં કારણો બતાવવામાં
આવશે.

૨ જો માથામાંથી લોહીની બહુજ પ્રવૃત્તિ થાય તો
માથાનાં શૂલથી લિંગનાશ સુધીના રોગો થાય છે.

૩ ધાતુક્ષય તો લોહીનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી સઘડી
શરીરમાં થાય.

૪ પ્રકોપ પામેલો વાયુ સઘડી ધમનીઓમાં આવી વારં-
વાર ચંચલ થઈ હાથીના ઉપરની બેઠકની પેઠે માણસના

સમ્યગ્ગત્વા યદા રક્તં સ્વયમેવાવતિષ્ઠતે ।
શુદ્ધં તદા વિજાનીયાત્સમ્યગ્વિસ્ત્રાવિતં ચ તત્ ॥

લાઘવં વેદનાશાન્તિર્યથાધેર્વેગપરિક્ષયઃ ।

સમ્યગ્વિસ્ત્રાવિતે લિઙ્ગં પ્રસાદો મનસસ્તથા
ત્વગ્દોષા ગ્રન્થયઃ શોષા રોગાઃ શોણિતજાશ્ચ યે ।
રક્તમોક્ષણશીલાનાં ન ભવન્તિ કદાચન

લોહી સ્ત્રવાવવાનો સમ્યગ્યોગ, સમ્યગ્યો-
ગનાં કારણો, સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ
તથા સમ્યગ્યોગથી લાભો.

૧૭ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “પૂર્વોક્ત કારણ માટે વૈદ્યે
અત્યંત શીતકાલમાં કે અત્યંત ઉષ્ણકાલમાં સ્ત્ર-
વાવવું નહીં. રોગીના શરીરપર સ્વેદન ક્રિયા કન્યા
વગર સ્ત્રવાવવું નહીં. સ્વેદનક્રિયા અત્યંત થઈ ગઈ
હોય તો સ્ત્રવાવવું નહીં. સૂર્યની કિરણો વગેરેથી
અત્યંત તાપ લાગ્યો હોય તો સ્ત્રવાવવું નહીં. ય-
વાગૂંનામની રાત્રે બે વાર કે ત્રણ વાર પાયા પછી
સ્ત્રવાવવું. લોહી જ્યારે સારી રીતે રાતાવર્ણવાલું
થાય ત્યારે તેને શુદ્ધ થઇતું સમજવું. તેમજ
જ્યારે સારી રીતે સ્ત્રવીને રાતું થઇતું લોહી પોતાની
મેઢેજ સ્ત્રવતું અટકી જાય ત્યારે તેને સારી રીતે
સ્ત્રવાવાયું સમજવું. હલકાપણું, વેદનાની શાંતિ,
વ્યાધિના વેગનો ક્ષય અને મનની પ્રસન્નતા એટલાં
આમ્યંતર ચિહ્નોથી પણ લોહીનું સારી રીતે સ્ત્રાવણ
થયું સમજવું. જેઓ લોહીનું સ્ત્રાવણ કરાવવાનો

અભ્યાસ રાખેછે તેઓને કોઢ, લાલું તથા દાઝ

વગેરે ચામડીના દોષો, ગ્રંથિઓ, સોજાઓ અને

શરીરને હલાવ્યા કરે તે આક્ષેપક વાયુ કેહેવાય છે.

૫ યવાગૂ શબ્દથી અહીં તિલની રાત્ર સમજવી. કે-
મકે તે રાત્ર તુરતજ સ્નેહન કરે છે અને રુધિરનો ઉત્કેદ
કરે છે.” કેટલાએક કેહે છે કે “મગની કળીઓની જરા
પાતલી રાત્ર એ યવાગૂ કેહેવાય છે. યવાગૂમાં ઘણું કરીને
ક્લેદન તથા સ્વેદન કરવાનો સ્વભાવ છે અને વઢી તે
યવાગૂ દ્રવ તથા ઉષ્ણ હોય છે તેથી તુરતજ લોહીને
પીગઢાવેછે” આ યવાગૂ માત્રથી પાઘી.

લોહીના બગાડથી થનારા રક્તગુલ્મ તથા વિસર્પ વગેરે રોગો કદી પણ થતા નથી.

૧૮ અથ સ્વલ્પપ્રવર્તમાને રક્તે પલાશીતશિ-
વકુષ્ઠતગરપાઠાભદ્રદારુવિઙ્ગચિત્રકત્રિકટુકા-
ગારધૂમહરિદ્રાકાર્કુરનક્તમાલફલૈર્યથાલામંત્રિ-
મિશ્રતુર્ભિઃ સમસ્તૈર્વા ચૂર્ણીકૃતૈઃ સર્ષપતૈલલવ-
ણપ્રગાઢૈર્વ્રણમુખમવઘર્ષયેદેવં સમ્યક્ પ્રવર્તેતે ।

લોહી કાઠાડવાનો પ્રયત્ન કયા છતાં
પણ લોહી ન નીકળે તો તેને
કાઠાડવાનો ઉપાય.

૧૮ યોગ્ય પ્રયત્ન કયા છતાં પણ લોહીની
પ્રવૃત્તિ ન થાય તો એલ્ચી, કપૂર, કઠ, તગર,
કાઠીપાડ, તેલીયો દેવદાર, વાવડીંગ, ચિત્રો, ત્રિ-
કટુ, (સુંઠ, -મરી-પીપળ) ઘરના ધુમાડાની ધૂસ,
હલદર, આકડાના અંકુર અને કરંજનાં ફળ એ
સઘડાંઓનું અથવા એ સઘડાં ન મળે તો એઓમાંનાં
ત્રણ ચારનું ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને લૂણસહિત સરસીઆ
તેલમાં કાલવીને તેથી વ્રણના મોહોડાને ઘસવું.
આમ કરવાથી લોહી સારી રીતે વહેવા લાગેલે.

૧૯ અથાતિપ્રવૃત્તે રોધ્રમધુકપ્રિયકુપતઙ્ગ-
ગૈરિકસર્જરસરસાઅનશાલ્મલીપુષ્પશંખશુક્તિ-
માષયવગોધૂમચૂર્ણૈઃ શનૈર્વ્રણમુખમવચૂર્ણ્યાહુલ્ય-
વ્રેણાવપીડયેત્ । સાલસર્જાર્જુનારિમેદમેષશ્ઙ્ગ-
ધવધન્વનત્વર્ગિભર્વા ચૂર્ણિતામિઃ ક્ષૌમેણ વા ધ્મા-
પિતેન સમુદ્રફેનલાક્ષાચૂર્ણૈર્વા યથોક્તૈર્વ્રણવન્ધ-
નદ્રવ્યૈર્ગાઢં બધ્નીયાત્ । શીતાચ્છાદનભોજના-
ગારૈઃ શીતૈઃ પરિપેકપ્રદેહૈશ્ચોપાચરેત્ ક્ષારેણા-
ગ્નિના વા દહેદ્યથોક્તવ્યધનાદનન્તરં વા તામે-
વાતિપ્રવૃત્તાં શિરાં વિધ્યેત્ । કાકોલ્યાદિક્ષાથં
વા શર્કરામધુમધુરં પાયયેત્ । ણહરિણોરધ્ર-
શશમહિષવરાહાણાં વા રુધિરમ્ । ક્ષીરયૂષરસૈઃ
સુક્તિગ્ધૈશ્ચાશ્રીયાદુપદ્રવાંશ્ચ યથાસ્વમુપાચરેત્ ।

भवन्ति चात्र ॥

ધાતુક્ષયાત્ક્રુતે રક્તે મન્દઃ સંજાયતેઽનલઃ ।
પવનઃ પરં કોપં યાતિ તસ્માત્પ્રયત્નતઃ ॥

તન્નાતિશીતૈર્લઘુભિઃ સ્નિગ્ધૈઃ શોણિતવર્દનૈઃ ।
ઈષદમ્ભૈરનમ્ભૈર્વા ભોજનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

ચતુર્વિધં યદેતદ્ધિ રુધિરસ્ય નિવારણમ્ ।
સંધાનં સ્કન્દનં ચૈવ પાચનં દહનં તથા ।
વ્રણં કપાયઃ સંધત્તે રક્તં સ્કન્દયતે હિમમ્ ।
તથા સંપાચયેદ્ગ્રસ દાહઃ સંકોચયેચ્છિરાઃ ॥
અસ્કન્દમાને રુધિરે સંધાનાનિ પ્રયોજયેત્ ।
સંધાને ભ્રશ્યમાને તુ પાચનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥
કલ્પૈરૈતૈસ્ત્રિભિર્વૈદ્યઃ પ્રયતેત યથાવિધિ ॥
અસિદ્ધિમત્સુ ચૈતેષુ દાહઃ પરમ ઇષ્યતે ॥

લોહી જો અત્યંત નીકળવા લાગે તો "
તેને અટકાવવાના ઉપાયો તથા
અતિસ્રાવના સંબંધમાં કર-
વાના ઉપચારો.

૧૯ લોહી જો અત્યંત નીકળ્યા કરે તો લો-
દર, જેટીમંધ, વડલાં, પતંગ, ગેરુ, રાઝ, રસવંતી,
શેમળાનાં ફૂલ, શંખ, છીપ, અહદ, જવ અને ઘઉં
એઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ધીરે ધીરે વ્રણના મો-
હોડા ઉપર ભભરાવી આંગળીના અગ્રવતે વ્રણના
મોહોડાને દબાવવું. અથવા સાલવૃક્ષ, રાઝનું શાક,
કડાયો, ગંધીલો સેર, મેંઢાશીંગી, ધાવડો અને ધા-
મળ એઓની છાલનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ધીરે ધીરે
વ્રણના મોહોડાપર ભભરાવી આંગળીના અગ્રથી વ્ર-
ણના મોહોડાને દબાવવું અથવા અલસીનું વજ્ર
બાઢી તેની ભસ્મ ધીરે ધીરે વ્રણના મોહોડાપર ભ-
ભરાવી આંગળીના અગ્રથી વ્રણના મોહોડાને દબા-
વવું અથવા સમુદ્રફીણ અને લાલ એઓનું ચૂર્ણ
કરી ધીરે ધીરે વ્રણના મોહોડાપર ભભરાવી આંગ-
ળીના અગ્રવતે વ્રણના મોહોડાને દબાવવું અથવા
અલસીનાં વજ્ર અને સુતરનાં વજ્ર 'વગેરે પાટાઓ
કે જેઓ આ સ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયના છઠ્ઠા
વિષયમાં કેહેવામાં આવશે તેઓથી" વ્રણના મોહો-
ડાને મજબૂત રીતે બાંધવું. શીતવૃક્ષથી આચ્છા-
દન, શીતલ ભોજન, શીતલ ઘરમાં નિવાસ, શી-
તલ સેવન અને શીતલ શીતલ જાડા લેપો એ-

ओथी पण उपचारो करवा. अथवा क्षारथी के अग्निथी दहन करवुं. नस शास्त्रोक्त रीते खोलाया पछी अत्यंत वेहेवा लागी होय तो लोहीनी गतिने अटकाववा माटे प्रथम जे छेद कछो होय तेनी पासे वींधीने वीजो छेद करवो के जेथी लोहीनी गति चुटी जाय. अथवा काकोली आदि गणनो काथ करी तेने माकरवते तथा मधवते मीठो करीने पावो. अथवा कालीआर मृग, साधारण मृग, घेंटो, समलो. पाडो के सुवर एओनुं लोही पावुं. जेने लोहीनो बहु स्त्राव थयो होय ते माणस जो पित्तप्रकृतिवालो होय अथवा तेने पित्तथी बगडेलुं लोही बहु नीकळ्युं होय तो दूधथी भीजावेलो भात घीथी सारी पेंटे स्निग्ध करीने खवराववो. जो कफ प्रकृतिवालो होय अथवा तेने कफथी बगडेलुं लोही बहु नीकळ्युं होय तो मगना यूषथी भीजावेलो घीथी स्निग्ध करेलो भात खवराववो. जो वातप्रकृतिवालो होय अथवा तेने वायुथी बगडेलुं लोही बहु नीकळ्युं होय तोय तो मांसना रसाथी भीजावेलो घीथी स्निग्ध करेलो भात खवराववो. लोहीनो अति-स्त्राव थवाथी माथानां शूल आदि जे उपद्रवो थया होय तेओना उपर तेओने अनुसरता उपायो करवा.

आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वन्तरिण् स्वमुखथी कछुं छे के “लोहीनो स्त्राव थया पछी धातुना क्षयने लीधे अग्नि मंद थई जाय छे अने पवन भारे प्रकोप पामेछे एटला माटे अत्यंत शी-

१ “काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा। क्रद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महा मेदागृचिका ॥ मुद्रपणीं माषपणीं पद्मकं वंशलोचना। शृंगी प्रपौंडरीकं च जीवन्ती मधुयष्टिका ॥ द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ॥” आ गण आ स्थानना ३८ मा अध्यायना ९८ मा विषयमां कछो छे.

२ आठ तोलांभार मगने एक सो अष्ट्यावीश तोलांभार पाणीमां पकावतां चोथा भागनुं पाणी अवशेष रहे

तल न होय एवां, हलकां, स्निग्ध, लोहीने वधारनारां, कांईक खांटां (दाडिम तथा आमळावाळां) अथवा खटाश वगरनां भोजनोथी उपचार करवो. (आ उपचारथी अग्नि प्रदीप्त थाय छे, रुधिर तृप्त थाय छे अने उपद्रवोनो नाश थाय छे.) शस्त्रथी करेला जखमने सांधवो, लोहीने घाटुं करवुं, जखमने पकाववो अने जखमने डांभवो ए चार उपायो लोहीने अटकावनारा छे. लोदर वगेरे तूरी वस्तुओनुं चूर्ण भभराववाथी अथवा हरडे के पंचवल्कल आदि तूरी वस्तुओनुं चूर्ण भभराववाथी जखम संधाय छे, शीतल पदार्थोथी रुधिर घाटुं थई जाय छे, अलसी वगेरेनी भस्मथी जखम पाके छे अने डांभवाथी नसोनो संकोच थाय छे एटले तेथी लोही वेहेतुं अटकी जाय छे. लोही घाटुं न थतुं होय अर्थात् अटकनुं न होय तो प्रथम शीत उपचारो वगेरे करवुं. एथी पण न अटके तो लोदर तथा हरडे वगेरेनुं चूर्ण इत्यादि सांधनारा उपायोनो प्रयोग करवो अने एथी पण न अटके तो पछी भस्मादिक पकावनारा उपायोनो प्रयोग करवो. ए त्रण प्रकारोथी शास्त्ररीति प्रमाणे यत्न करतां छतां पण जो ए कोई पण प्रयोग लागु न पडे तो वैधे छेवट जखमने डांभवारूप प्रबल उपाय करवो.”

२० सशेषदोषे रुधिरं न व्याधिरतिवर्तते ।

सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

त्यारे चोळी गळी लई तेमां चार तोलांभार दाडिमनो रस नाखी सेंधव, सुंठ तथा घाणा नाखीने उपर पीपळनुं तथा जीरानुं चूर्ण भभराववुं एटले ते मगनो यूष केहेवाय छे.

३ केटलाएक केहे छे के प्रदीप्त अग्निवाळाओने दूधथी भीजावेलो, मध्य अग्निवाळाओने यूषथी भीजावेलो अने मंद अग्निवाळाओने मांसना रसाथी भीजावेलो भात खवराववो.

બગડેલાં લોહીને તમામ સ્ત્રાવથી નાશ-
વાનો આગ્રહ નહીં રાખવાવિષે.

૨૦ દુષ્ટ થઇને સ્થિર નીકળી જતાં કાંઈક અવશેષ રહી જાય તો પણ વ્યાધિનો વધારો થતો નથી. ઇટલા માટે એવું લોહી કાંઈક અવશેષ રહી ગયું હોય તેટલામાંજ તેને સ્ત્રાવવાથી અટકવું પણ લોહીનો અતિસ્ત્રાવ કરવો નહીં. દેહની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એઓમાં લોહીજ મૂળ છે અને લોહીથીજ દેહનું ધારણ થાય છે. ઇટલા માટે લોહીનું યત્નથી સંરક્ષણ કરવું. જે લોહી છે તે જીવનરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે.

૨૧ સ્તુતરક્તસ્ય સેકાઘૈઃ શીતૈઃ પ્રકુપિતેઽનિલે।
શોફં સતોદં કોષ્ણેન સર્પિણા પરિપેચયેત્ ॥

લોહીનો સ્ત્રાવ કન્યા પછી કરવાનું
પશ્ચાત્કર્મ.

૨૧ જેનું લોહી સ્ત્રાવવામાં આવ્યું હોય તેને શીતલ સેચન આદિ કરવાથી વાયુનો પ્રકોપ થતાં જો વ્યથા સહિત સોજો હોય તો તેના ઉપર જરા જરા ડનાશવાળા ઘીથી સેચન કરવું.

અધ્યાય ૧૬ મો.

૧ અથાતો દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય-
મધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દોષધાતુ-
મલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિયે મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દોષધાતુમલમૂલં હિ શરીરં તસ્માદેતેપાં
લક્ષણમુચ્યમાનમુપધારય ॥

૧ વાત આદિ દોષો, રસ આદિ ધાતુઓ અને વિષ્ટા આદિ મલો એઓનાં ક્ષયનાં તથા વૃદ્ધિનાં ચિન્હો અને સામાન્ય ચિકિત્સાઓ જણાવવા વિષેનો.

૨ જેમ વૃક્ષાદિકનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એઓમાં મૂળ પ્રધાન છે તેમ શરીરનાં ઉત્પત્તિ વગેરેમાં દોષાદિક પ્રધાન છે. માટે તેઓને મૂળરૂપ કહેલા છે.

દોષાદિકનાં લક્ષણો કહેવાનું કારણ.

૨ દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને મલો એઓ શરીરનાં મૂળરૂપ છે. ઇટલા માટે એઓનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો.

૩ તત્ર પ્રસ્પન્દનોદ્વહનપૂરણવિવેકધારણ-
લક્ષણો વાયુઃ પંચધા પ્રવિભક્તઃ શરીરં ધારયતિ ।

પ્રકૃતિસ્થ (જેવી જોઈએ તેવી સ્થિતિમાં
રહેલા) વાયુનું કર્મરૂપ લક્ષણ.

૩ વ્યાન, ઉદાન, પ્રાણ, સમાન અને અપાન એ રીતે પાંચ પ્રકારોમાં વહેંચાઈને વાયુ શરીરનું ધારણ કરે છે. એઓમાં વ્યાનવાયુ શરીરનું ચાલન કરે છે. ઉદાનવાયુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ધારણ કરે છે. પ્રાણવાયુ આહારથી પૂરણ કરે છે. સમાન વાયુ રસ, મૂત્ર તથા વિષ્ટા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરે છે અને અપાનવાયુ વેગના સમયમાં વિષ્ટા તથા મૂત્ર વગેરેને પ્રવર્તીવે છે તથા અવેગના સમયમાં તેઓને ધરી રાખે છે. (કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે “પ્રસ્પન્દન ઇટલે શ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસ આદિરૂપે શરીરનું ચાલન, ઉદ્વહન ઇટલે દોષ ધાતુ તથા મલ એઓનું શરીરમાં અહીં તહીં લઈ જવું, પૂરણ ઇટલે આહારસાદિકનું પોતપોતાના આશયોમાં લઈ જવું, વિવેક ઇટલે રસ મૂત્ર તથા વિષ્ટા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરવું અને ધારણ ઇટલે શરીરનું ધારણ કરવું એ સઘળા વાયુઓનું સામાન્યકર્મ છે.)

૪ રાગપક્તયોજસ્તેજોમેધોપ્મકૃત્પિત્તં પંચધા
પ્રવિભક્તમગ્નિકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥

પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનું કર્મરૂપ લક્ષણ.

૪ રંજકામિ, પાચકામિ, સાધકામિ, આલો-
ચકામિ, અને ભ્રાજકામિ એ રીતે પાંચ પ્રકારોમાં

૩ દોષ વગેરેની સમતા ક્ષય અને વૃદ્ધિ એઓ સ્વભાવરૂપ લક્ષણથી અને કર્મરૂપ લક્ષણથી જણાય છે તેઓમાં વાયુનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ નિદાનસ્થાપના પેહેલા અધ્યાયમાં, પિત્તનું તથા કફનું આ સ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં અને ધાતુ વગેરેનું પણ જુદાં જુદાં સ્થલોમાં કહેવામાં આવશે. અહીં તો કર્મરૂપ લક્ષણોજ કહેવામાં આવશે.

વેહેંચાણું પિત્ત અગ્નિનું કામ કરીને શરીરનો ઉપકાર કરેછે. ઇંડામાં રંજકાગ્નિ રસને રંગેછે. પાચકાગ્નિ આહારને પકાવે છે. સાધકાગ્નિ હૃદયમાં રહેનારા ચંદ્રાત્મક ઓજને બનાવે છે તથા ગ્રંથાદિકનું ધારણ કરવાની શક્તિવાળી વૃદ્ધિનું નિષ્પાદન કરેછે. આલોચકાગ્નિ દૃષ્ટિનું નિષ્પાદન કરેછે અને ભ્રાજકાગ્નિ શરીરમાં ગરમી આપ્યા કરે છે. (કેટલાએક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે પાંચ પ્રકારનાં પિત્તો એ સઘળાં કામો કરેછે.)

૫ સંધિસંશ્લેષણસ્નેહનરોપણપૂરણબલસ્થૈર્યકૃત્ત્વેષ્મા પંચધા પ્રવિભક્ત ઉદકકર્મણાઽનુગ્રહં કરોતિ ॥

પ્રકૃતિસ્થ કફનું કર્મરૂપ લક્ષણ.

૧ આમાશય, ઊરઃસ્થલ, મસ્તક, કંઠ અને સંધિઓ એ પાંચ સ્થાનકોમાં વેહેંચાણો કફ સાંધાઓનું બંધન કરેછે, સ્નિગ્ધપણાને લીધે શરીરનું સ્નેહન કરેછે, સૌમ્યપણાને લીધે વ્રણમાં ભરતી આપેછે, અને ઘણો તથા કઠણ હોવાથી શરીરનું પૂરણ કરેછે, પુષ્ટિ આપેછે તથા દૃઢપણું કરેછે. આ રીતે કફ જલનું કામ કરીને શરીરનો ઉપકાર કરેછે. (કેટલાએક કેહેછે કે શરીરને વૃદ્ધિ આપવી અને ધાતુઓને તૃપ્ત કરવા એ પણ કફનું જ કામ છે.)

૬ રસઃ પ્રીણયતિ રક્તપુષ્ટિં ચ કરોતિ । રક્તવર્ણપ્રસાદં માંસપુષ્ટિં જીવયતિ ચ । માંસં શરીરપુષ્ટિં મેદસશ્ચ । મેદઃ સ્નેહસ્વેદૌ દૃઢત્વં પુષ્ટિમસ્થાં ચ । અસ્થિ દેહધારણં મજ્જાઃ પુષ્ટિં ચ । મજ્જા પ્રીતિં સ્નેહં બલં શુક્રપુષ્ટિં પૂરણમસ્થાં ચ કરોતિ । શુક્રં ધૈર્યં ચ્યવનં પ્રીતિં દેહબલં હર્ષં વીજાર્થં ચ ॥

પ્રકૃતિસ્થ ધાતુઓનાં કર્મરૂપ લક્ષણો.

૬ રસ તૃપ્તિ આપેછે અને રુધિરનું પોષણ કરે.

૧ કેટલાએક તો આશયોના મેદથી પાંચ પ્રકારોમાં વેહેંચાણા કફનાં અનુક્રમે શ્લેષ્મક, ક્લેદક, બોધક, તર્પક અને અવલંબક એવાં પાંચ નામો આપેછે.

૨ અહીં ‘રસ તૃપ્તિ આપેછે, રુધિર જીવાડેછે, માંસ લેપ કરે છે, મેદ સ્નિગ્ધતા કરે છે, અસ્થિ ધારણ કરે

રેછે. રુધિર શરીરના વર્ણને સ્વચ્છ રાખેછે, માંસનું પોષણ કરેછે અને જીવાડેછે. માંસ શરીરની પુષ્ટિ કરેછે અને મેદની પણ પુષ્ટિ કરેછે. મેદ શરીરમાં સ્નિગ્ધતા કરેછે, પસીનો આપેછે, દૃઢપણું કરેછે અને અસ્થિઓને પુષ્ટિ આપેછે, અસ્થિ દેહનું ધારણ કરેછે અને મજ્જાને પુષ્ટિ આપેછે. મજ્જા પ્રીતિ આપેછે, સ્નેહ આપેછે, બલ આપેછે, વીર્યને પુષ્ટિ આપેછે અને અસ્થિઓની અંદર ભરતી રાખ્યા કરેછે. વીર્ય ધૈર્ય રાખાવે છે, (વીર્ય નહીં હોવાથી જ નપુંસકો અધીર હોયછે) સ્વલિત થાય છે, સ્ત્રીઓ ઉપર સ્નેહ કરાવેછે, દેહમાં બલ આપેછે, હર્ષ આપેછે, અને ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરેછે.

૭ પુરીષમુપદૃશ્મં વાય્વશ્નિધારણં ચ । બસ્તિપૂરણવિક્લેદકૃત્ત્વમૂત્રમ્ । સ્વેદઃ ક્લેદત્વકસૌકમાયંકૃત્

પ્રકૃતિસ્થ મળોનાં કર્મરૂપ લક્ષણો.

૭ વિષ્ટા શરીરને ટકાવેછે, અને વાયુનું તથા અગ્નિનું ધારણ કરેછે. મૂત્ર મૂત્રાશયને પૂંચ્યા કરેછે અને આર્દ્ર રાખ્યા કરેછે. સ્વેદ (પસીનો) શરીરમાં ક્લેદન કરેછે અને ચામડીને સુકુમાર રાખેછે.

૮ રક્તલક્ષણમાર્તવં ગર્ભકૃત્ત્વમ્ । ગર્ભો ગર્ભલક્ષણમ્ । સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વજનનં જીવનં ચેતિ

પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુઓનાં કર્મરૂપ લક્ષણો.

૮ રજ રુધિરના જેવાજ સ્વભાવવાળું છે, ગર્ભને ઉત્પન્ન કરેછે અને રુધિરની પેઠેજ જીવન આપેછે. ગર્ભ સ્તનોનાં મુલોને શ્યામતા આપવા વગેરે ગર્ભલક્ષણોને ઉત્પન્ન કરેછે. ધાવણ (દૂધ) સ્તનોને પુષ્ટ કરેછે અને બાલકોને જીવન આપેછે.

છે, મજ્જા અસ્થિને પૂરે છે અને વીર્ય ધૈર્ય આપે છે, સ્વલિત થાય છે, સ્ત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ આપે છે, ઉત્સાહ આપે છે, હર્ષ આપે છે, તથા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા અર્થવાળો પાઠજ નિબંધકારોએ આદરથી સ્વીકારેલો છે.

૯ તેષાં વિધિવત્પરિરક્ષણં કુર્વીત ॥
પ્રકૃતિસ્થ દોષોનું, ધાતુઓનું, મળોનું
તથા ઉપધાતુઓનું રક્ષણ
કરવાની ભલામણ.

૯. ૬ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ હોય તો શરીરના વધુ ઉપકારક છે માટે તેઓનું શાસ્ત્રોક્ત પ્રકાર પ્રમાણે રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે.

૧૦ અતઃ ઊર્ધ્વમેષાં ક્ષીણલક્ષણં વક્ષ્યામઃ ।
ક્ષયઃ પુનરેષામતિસંશોધનાતિસંશમનવેગવિ-
ધારણાસાત્મ્યાન્નમનસ્તાપવ્યાયામાનશ્નાતિમૈ-
થુનૈર્ભવતિ ॥

દોષો વગેરેની ક્ષીણતા થવાનાં કારણો.

૧૦. હવે ૬ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપ-
ધાતુઓ ઇઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો કેહેવાના
છીએ તેથી, પ્રથમ ૬ ક્ષીણતા થવાનાં કારણો બ-
તાવીએ છીએ. અત્યંત સંશોધનથી, અત્યંત સંશ-
મનથી, મૂત્ર વગેરેના વેગોને અટકાવી રાખવાથી,
પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન હોય એવા પદાર્થો ખાવાથી,
મનના સંતાપથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, ઉપ-
વાસો કરવાથી અને અતિમૈથુન કરવાથી ૬ દોષો
વગેરે પદાર્થોની ક્ષીણતા થાય છે.

૧૧ તત્ર વાતક્ષયે મન્દચેષ્ટતાલ્પવાક્ત્વમ-
લ્પહૃષ્ણો મૂઢસંજ્ઞતા ચ ।

પિત્તક્ષયે મન્દોષ્માગ્નિતા નિષ્પ્રભત્વં ચ ।

શ્લેષ્મક્ષયે રૂક્ષતાન્તર્દાહ આમાશયેતરાશય-
શિરસાં શૂન્યતા સંધિશૈથિલ્યં તૃષ્ણા દૌર્બલ્યં
પ્રજાગરણં ચ ।

તત્ર સ્વયોનિવર્ધનદ્રવ્યાણ્યેવ પ્રતીકારઃ ॥

દોષોની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો
તથા ચિકિત્સા.

૧૧ વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરનો
વ્યાપાર મંદ થઈ જાયછે, ભાષણ અલ્પ થઈ

જાયછે, હર્ષ અથવા સંતોષ અલ્પ થઈ જાયછે પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાયછે અને આ અ-
ધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં વાયુનાં જે કર્મરૂપ લ-
ક્ષણો કહ્યાં તેઓની પણ હાનિ થાય છે. (કફ કે
જે વાયુનો વિરોધી છે તેનાં આ અધ્યાયના પાંચમા
વિષયમાં કહેલાં કર્મલક્ષણોની વૃદ્ધિ થાયછે.)

પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો ગરમી તથા અગ્નિ
મંદ થઈ જાયછે, કાંતિની હાનિ થાયછે અને
આ અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તનાં જે કર્મલ-
ક્ષણો કહ્યાં છે તેઓની પણ હાનિ થાયછે. (વિ-
રોધી લક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે.)

કફનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરમાં રક્ષણું
થાયછે, અંદર દાહ થાય છે, આમાશય વગેરે ક-
ફના સઘળા આશયોની (સ્થાનોની) અને માથાની
શૂન્યતા થાય છે, સાંધાઓનું શિથિલપણું થાયછે,
તરશ લાગ્યા કરેછે, દુર્બલપણું થાય છે, નિદ્રા નહીં
આવવાથી ઉજાગરો થાયછે અને આ અધ્યાયના
પાંચમા વિષયમાં કફનાં જે કર્મલક્ષણો કહ્યાં છે
તેઓની પણ હાનિ થાય છે. (વિરોધી લક્ષણોની
વૃદ્ધિ થાય છે.)

આ પ્રમાણે કોઈ દોષનો ક્ષય થયો હોય તો
જે દોષનો ક્ષય થયો હોય તે દોષને તથા તે દો-
ષના ઉત્પત્તિકારણને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું સે-
વન કરાવવું એજ તે દોષના ક્ષયની ચિકિત્સા છે.
(જેમ કે વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શીત તથા
રુક્ષ પદાર્થોનું સેવન કરાવવું, પિત્તનો ક્ષય થયો હોય
તો તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરાવવું અને
કફનો ક્ષય થયો હોય તો દૂધ વગેરે સ્નિગ્ધ તથા
શીત પદાર્થોનું સેવન કરાવવું. કફનો ક્ષય થયો
હોય તો કફ રસથી ઉત્પન્ન થાયછે માટે રસની
વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું પણ સેવન કરાવવું અને
પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો પિત્ત રુધિરથી ઉત્પન્ન
માટે આ કારણોના પાટનું અહીં પ્રયોજન નથી એમ સાં-
પ્રદાયિક આચાર્યો માને છે.

૧ આ કારણોમાં ઘનસ્વરાં કારણો વાયુને વૃદ્ધિ
આપનારાં છે અને પિત્તને તથા કફનેજ ક્ષય આપનારાં

થાયછે માટે રુધિરની વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનું પળ સેવન કરાવવું इत्यादि समजी लेवुं पण तेमां एटलुं याद राखवुं के जेथी क्षीण दोपनी वृद्धि थाय पण बीजा दोपनो प्रकोप थाय एवा पदार्थोनुं सेवन नहीं कराववुं.)

૧૨ રસક્ષયે હૃત્પીડા કમ્પઃ શૂન્યતા તૃષ્ણા ચ ।

શોણિતક્ષયે ત્વક્પારુણ્યમમ્લશીતપ્રાર્થના શિરાશૈથિલ્યં ચ ।

માંસક્ષયે સ્ફિગ્ગણ્ડોષ્ઠોપસ્થોરુવક્ષઃકક્ષા-
પિણ્ડકોદરગ્રીવાશુષ્કતા રોક્ષ્યતોદો ગાત્રાણાં
સદનં ધમનીશૈથિલ્યં ચ ।

મેદઃક્ષયે પ્લીહાભિવૃદ્ધિઃ સન્ધિશૂન્યતા રૌઘ્યં
મેદુરમાંસપ્રાર્થના ચ ।

અસ્થિક્ષયેઽસ્થિતોદો દન્તનલ્પમજ્જો રૌઘ્યં ચ ।

મજ્જક્ષયેઽલ્પશુષ્કતા પર્વમેદોઽસ્થિનિસ્તો-
દોઽસ્થિશૂન્યતા ચ ।

શુક્રક્ષયે મેદૃવૃષ્ણવેદનાઽશક્તિર્મૈથુને ચિ-
રાદ્વા પ્રસેકઃ પ્રસેકે ચાલ્પરક્તશુક્રદર્શનં ચ ।

તત્રાપિ સ્વયોનિવર્જનદ્રવ્યોપયોગઃ પ્રતી-
કારઃ ॥

ધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો

તથા ચિકિત્સા.

૧૨ રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા થાયછે, હૃદયમાં કંપ થાયછે, હૃદયમાં શૂન્યતા થાયછે અને તરશ બહુ લાગે છે.

રુધિરનો ક્ષય થયો હોય તો ચામડીમાં કઠોર-
પણું થાયછે, શિરાઓમાં શિથિલપણું થાયછે, વાયુની
વૃદ્ધિ થવાને લીધે વાયુથી વિરુદ્ધ ટાટા રસની
ઇચ્છા થાયછે અને દ્રવરૂપ રુધિરનો નાશ થતાં તે-
જની વૃદ્ધિ થવાથી શીતની પળ ઇચ્છા થાય છે.

માંસનો ક્ષય થયો હોય તો કૂલા, ગાલ,

૧ કેટલાંક વૈદ્યો અહીં પાઠાંતર બોલીને એવો
અર્થ કરે છે કે રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા
થાય છે, કંપ થાય છે, ધારીરનો શોષ થાય છે, આમા-

હોઠ, ડપસ્થ, સાથઢ, છાતી, કાઠ, પિંડીઓ, ડ-
ર અને ઢોક ંઓ સુકાઈ જાયછે, રુક્ષપણું થાયછે,
વ્યથા થાયછે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાયછે અને ધમની
નામની નાડીઓ શિથિલ થઈ જાયછે.

મેદનો ક્ષય થયો હોય તો વરલની વૃદ્ધિ
થાયછે, સાંધાઓમાં શૂન્યતા થાયછે, ચામડીમાં
રુક્ષપણું થાય છે અને સ્નિગ્ધમાંસ ટાવાની ઇચ્છા
થાય છે.

અસ્થિનો ક્ષય થયો હોય તો અસ્થિઓમાં
વ્યથા થાય છે, ઢાંતોનો તથા નલ્લોનો ભંગ થાય
છે અને દેહમાં અથવા ઢાંતોમાં તથા નલ્લોમાં રુક્ષ-
પણું થાય છે.

મજ્જાનો ક્ષય થયો હોય તો વીર્ય અલ્પ થઈ
જાય છે, આંગઢી વગેરેનાં પર્વોમાં પીડા થાય છે,
અસ્થિઓમાં વ્યથા થાય છે અને ભરતી નહીં મલ-
વાને લીધે અસ્થિઓ શૂન્ય થઈ જાય છે.

વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો લિંગમાં તથા
વૃષ્ણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમાં અશક્તિ થાય
છે, મૈથુન કરવામાં આવે તો પળ ઘણીવારે વીર્ય
સ્થલિત થાય છે અને તે વીર્ય થોડું તથા રતાશ-
વાળું જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કોઈ ઢાતુનો ક્ષય થયો હોય તો
જે ઢાતુનો ક્ષય થયો હોય તે ઢાતુને તથા તે ઢા-
તુના ઉત્પત્તિકારણને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું
તથા તેવાંજ કર્મોનું સેવન કરાવવું ંજ તે ઢાતુના
ક્ષયની ચિકિત્સા છે.

૧૩ પુરીપક્ષયે હૃદયપાર્શ્વપીડા સશ્બ્દસ્ય
ચ વાયોરુધ્ધર્વગમનં કુક્ષૌ સંચરણં ચ ।

મૂત્રક્ષયે વસ્તિતોદોઽલ્પમૂત્રતા ચ ।

અત્રાપિ સ્વયોનિવર્જનદ્રવ્યાણ્યેવ પ્રતીકારઃ॥

સ્વેદક્ષયે સ્તબ્ધરોમકૂપતા ત્વક્છોપઃ સ્પર્શ-
વૈગુણ્યં સ્વેદનાશશ્ચ ।

શયની અથવા મનની શૂન્યતા થાય છે અને તરશ બહુ
લાગે છે.

તત્રાભ્યક્કઃ સ્વેદોપયોગશ્ચ ॥

મઠોની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા.

૧૩ વિષ્ટાનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં તથા પડેલાંઓમાં પીડા થાય છે, પવન અવાંજ કરતો કરતો ડંચો ચડે છે, અને પેટમાં તેવાજ પવનનો સંચાર થાય છે.

મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો મૂત્રાશયમાં વ્યથા થાય છે અને મૂત્ર થોડું થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે વિષ્ટાનો ક્ષય થયો હોય કે મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો તે મઠને તથા તે મઠનાં ઉત્પત્તિ કારણોને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું સેવન કરાવવું. (જેમ કે વિષ્ટાનો ક્ષય થયો હોય તો અડદ વગેરેનું અને મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો શેલડીં તથા કાકડી વગેરેનું સેવન કરવું.)

પસીનાનો ક્ષય થયો હોય તો સ્વાડાંનાં છિદ્રો અક્રુદ થઈ જાય છે, ત્વચામાં શોષ થાય છે, સ્પર્શનું બરાબર જ્ઞાન થતું નથી અને પસીનો આવતો નથી.

આ પ્રમાણે પસીનાનો નાશ થયો હોય તો તૈલાદિકનો અભ્યંગ કરાવવો, શેક લેધા વગેરે સ્વેદનક્રિયા કરાવવી અને કુકડાં તથા સુવર વગેરેનાં માંસોનો ઉપયોગ કરાવવો.

૧૪ આર્તવક્ષયે યથોચિતકાલાદર્શનમલ્પતા વા યોનિવેદના ચ ।

તત્ર સંશોધનમાગ્નેયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવદુપયોગઃ ॥

સ્તન્યક્ષયે સ્તનયોમ્લાનતા સ્તન્યાસમ્ભવોલ્પતા વા ।

તત્ર શ્લેષ્મવર્દ્ધનદ્રવ્યોપયોગઃ ॥

ગર્ભક્ષયે ગર્ભાસ્પન્દનમનુન્નતકુક્ષિતા ચ ।

તત્ર પ્રાત્તવસ્તિકાલાયાઃ ક્ષીરવસ્તિપ્રયોગો મેધ્યાન્નોપયોગશ્ચેતિ ॥

૧ કેટલાએક કેહેછે કે રજની ક્ષીણતા થઈ હોય તો વમન દેવું પળ વિરેચન દેવું નહીં. કેમકે વિરેચનથી પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે ડલટો રજનો ક્ષયજ થઈ જાય. વમનથી તો સૌમ્ય ધાતુ હળાઈ જતાં અને આગ્રેય ધાતુ વૃદ્ધિ પામતાં રજ વૃદ્ધિ પામે છે એટલે અનુકૂલતા થાય છે.

ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા.

૧૪ રજનો ક્ષય થયો હોય તો મહીને મહીને રજ સ્રવવાનો જે યોગ્ય કાલ છે તેમાં રજ જોવામાં આવતું નથી, જો સ્રાવ થાય તો પળ અલ્પ થાય છે અને યોનિમાં વેદના થાય છે.

આ પ્રમાણે રજનો ક્ષય થયો હોય તો સામાન્ય સંશોધન કરવું અને તિલ, અડદ, મુરા તથા શુક્ત વગેરે આગ્રેય પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.

ધાવણનો ક્ષય થયો હોય તો સ્તનો કરમાઈ જાય છે. ધાવણ આવતું નથી અને આવે તો અલ્પ આવે છે.

આ પ્રમાણે ધાવણનો ક્ષય થયો હોય તો જેઓથી કફ વધે એવા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.

ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો ગર્ભનું ચલન થતું નથી (ગર્ભ પેટમાં ફરકતો નથી) અને પેટ ઉન્નત (ડુંચું) રહેતું નથી.

આ પ્રમાણે ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો સ્તિગ્ધ અન્નોનો ઉપયોગ કરાવવો અને પીચકારી દેવાનો કાલ (આઠમો મહીનો વેટો) હોય તો દૂધની પીચકારી દેવી.

૧૫ અતઃ ઋર્ધ્વમતિવૃદ્ધાનાં દોષધાતુમલાનાં લક્ષણં વક્ષ્યામઃ ॥ વૃદ્ધિઃ પુનરેષાં સ્વયોનિવર્દ્ધનાભ્યુપસેવનાદ્ભવતિ ॥

દોષો વગેરેની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કેહેવાનો આરંભ અને વૃદ્ધિનું કારણ.

૧૬ હવે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ તથા મઠો એઓનાં લક્ષણો કહીશું. એઓની વૃદ્ધિ એઓને વધારનારા તથા એઓનાં ઉત્પત્તિકાર-

૨ કંદમૂલ ફલાદીનિ સસ્ત્રેહલવ્રણાનિ તુ ।

યત્ર દ્રવેઽભિપૂર્યંતે તચ્છુત્તમભિધીયંતે.

આથલાં અથાળાં (સંધાળા) નો રસ શુક્ત કેહેવાય છે. (મા. પ્ર.) આ સ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયનો ૧૮૬ મો વિષય જુઓ.

ળોને વધારનારા પદાર્થોનું અતિ સેવન કન્યાથી થાય છે.

૧૬ તત્ર વાતવૃદ્ધૌ વાકપારુષ્યં કાશ્યં કાષ્ઠ્યં ગાત્રસ્ફુરણમુષ્ણકામિતા નિદ્રાનાશો-
ડલપબલત્વં ગાઢવર્ચસ્કત્વં ચ ।

પિત્તવૃદ્ધૌ પીતાવભાસતા સન્તાપઃ શીત-
કામિત્વમલ્પનિદ્રતા મૂર્છાં બલહાનિરિન્દ્રિયદૌ-
ર્બલ્યં પીતવિષ્ણમૂત્રનેત્રત્વં ચ ।

શ્લેષ્મવૃદ્ધૌ શૌલ્ક્યં શૈત્યં સ્થૈર્યં ગાર્ધમવ-
સાદસ્તન્દ્રા નિદ્રા સન્ધ્યસ્થિવિશ્લેષશ્ચ

દોષોની અતિ વૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

૧૬ વાયુની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો વચનોનું કઠોરપણું થાય છે, માંસનો ક્ષય થવાથી ગાત્રો કૃશ થઈ જાય છે, શરીર કાલું થઈ જાય છે, ગાત્રો ફરક્યા કરે છે, ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રાનો નાશ થાય છે, ઉત્સાહની હાનિ થાય છે અને વિષ્ટા કઠણ થઈ જાય છે. (વાયુનાં કર્મ-રૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

પિત્તની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો પદાર્થો પીઠા પીઠા લાગે છે, સંતાપ થાય છે, શીત પદાર્થોની ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા અલ્પ થઈ જાય છે,^૧ થઈ જાય છે, સંતાપને લીધે ઓજનો ક્ષય થાય છે, ઇન્દ્રિયોમાં નબળાપણું આવે છે અને વિષ્ટા, મૂત્ર, તથા નેત્ર એઓ પીઠાં થઈ જાય છે. (પિત્તનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

કફની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડી વગેરે સોફદ તથા શીતલ થઈ જાય છે, ગાત્રો જ્વલાઈ જાય છે, ભારેપણું થાય છે, ચિત્તમાં તથા દેહમાં ગ્લાનિ થાય છે, તંદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અને કફ વધીને મરાઈ જવાને લીધે સાંધાઓ તથા સાંધાઓનાં અસ્થિઓ જુદાં પડી જાય છે. (પરસ્પરને બરાબર વઢગી રહેતાં નથી.) (કફનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

૧૭ રસોડતિવૃદ્ધૌ હૃદયોત્કેવં પ્રસેકં ચા-
પાદયતિ ।

રક્તં રક્તાઙ્ગાક્ષતાં શિરાપૂર્ણત્વં ચ ।

માંસં સ્ફિગ્ગણ્ડૌષ્ઠોપસ્થોરુબાહુજંઘાસુ વૃદ્ધિ
ગુરુગાત્રતાં ચ ।

મેદઃ સ્નિગ્ધાઙ્ગતામુદરપાશ્વૃદ્ધિ કાસશ્વા-
સાદીન્ દૌર્ગન્ધ્યં ચ ।

અસ્થિ અધ્યસ્થીન્યધિદન્તાંશ્ચ ।

મજ્જા સર્વાઙ્ગનેત્રગૌરવમ્ ।

શુક્રં શુક્રાશ્મરીમતિપ્રાદુર્ભાવં ચ ॥

ધાતુઓની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

૧૭ રસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો હૃદયમાં મોઝા આવે છે, વચનોપર વમન થાય છે અને લાઝ જણ્યા કરે છે. (રસનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

રુધિરની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે અને શિરાઓ પૂર્ણ (મ-
રાઈ ગઈ) થઈ જાય છે. (રુધિરનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

માંસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો કૂલા, ગાલ, હોઠ, ઉપસ્થ, સાથલ, બાહુ અને પીંડીયો એઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે. (માંસનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

મેદની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો સ્નિગ્ધ થઈ જાય છે, પેટ તથા પડઘાં વૃદ્ધિ પામે છે, ટાંસી તથા શ્વાસ વગેરે દરદો થાય છે અને દુર્ગંધપણું થાય છે. (મેદનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

અસ્થિની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અ-
સ્થિઓ તથા ઢાંતો અધિક થાય છે અને કેશોની તથા નખોની પળ અતિવૃદ્ધિ થાય છે. (અસ્થિનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

મજ્જાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સ-

૧ પિત્ત કાંઈક સ્નિગ્ધ છે તેથી નિદ્રાનો નાશ નહીં

પળ નિદ્રાની અલ્પતા થવી સંભવિત છે.

ઘઠાં અંગોમાં તથા નેત્રોમાં મારેપણું થાય છે. (મજ્જાનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

વીર્યની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વીર્યની પથરી થાય છે અને વીર્યનો અત્યંત સ્ત્રાવ થાય છે. (વીર્યનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

૧૮ પુરીષમાટોપં કુક્ષૌ શૂલં ચ ।

મૂત્રં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં વસ્તિતોદમાધ્માનં ચ ।
સ્વેદસ્ત્વચો દૌર્ગન્ધ્યં કણ્ઠં ચ ॥

મઠોની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

૧૮ **વિઘ્નની અતિવૃદ્ધિ** થઈ હોય તો પેટમાં આફરો તથા ક્ષોભ થાય છે અને કૂચમાં શૂલ પળ નીકળે છે. (વિઘ્નનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

મૂત્રની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો મૂત્રની પ્રવૃત્તિ વારંવાર થાય છે અને મૂત્રાશયમાં વ્યથા થાય છે તથા ક્ષોભ પળ થાય છે. (મૂત્રનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

પસીનાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડીમાં દુર્ગંધપણું થાય છે તથા સ્વરજ આવે છે. (પસીનાનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

૧૯ આર્તવમક્ષમર્દમતિપ્રવૃત્તિં દૌર્બલ્યં ચ ।

સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં તોદં ચ ।

ગર્ભો જઠરાભિવૃદ્ધિં શોથં ચ ॥

ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો.

૧૯ **રજની અતિવૃદ્ધિ** થઈ હોય તો અંગો માંગ્યા કરે છે, રજનો બહુ સ્ત્રાવ થાય છે અને શરીરમાં દુર્બલપણું થાય છે. (રજનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

ધાવણની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સ્તનો

૧ મૂઠમાં 'દૌર્બલ્ય' ને બદલે દૌર્ગન્ધ્યં એવો પળ પાઠ છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલું રજ શરીરમાં દુર્ગંધપણું કરે છે. રજ પિત્તનો ધર્મ છે એટલામાટે તેથી દુર્ગંધતા થવી પળ સંભવે છે. વૃદ્ધિ પામેલા રજથી રક્તગુલ્માદિક રોગો પળ થાય છે.

અતિપુષ્ટ થાય છે, વારંવાર ધાવણ સ્ત્રવ્યા કરે છે અને સ્તનોમાં વ્યથા થાય છે. (ધાવણનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

ગર્ભની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટ વધી જાય છે અને સોજો પળ થાય છે. (ગર્ભનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પળ વધે છે.)

૨૦ તેષાં યથાસ્વં સંશોધનં ક્ષપણં ચ ક્ષયાદવિરુદ્ધૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ કુર્વાત ॥

દાંષા, ધાતુઓ, મઠાં તથા ઉપધાતુઓ એઓની અતિવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૨૦ એ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, મઠો તથા ઉપધાતુઓ એઓનું તે તે પ્રકારની ક્રિયાઓથી યથાયોગ્ય સંશોધન તથા સંશમન કરવું પળ તે ક્રિયાઓ જેઓથી દોષો વગેરેનો ક્ષય થઈ જાય એવી નહીં હોવી જોઈએ.

૨૧ પૂર્વઃ પૂર્વોઽતિવૃદ્ધત્વાદ્વૃદ્ધયેદ્ધિ પરંપરમ્ ।

તસ્યાદતિપ્રવૃદ્ધાનાં ધાતૂનાં હાસનં હિતમ્ ॥

કોઈપણ ધાતુની અતિવૃદ્ધિ કે અતિ

ક્ષીણતા હિતકારી નથી પળ સર્વ

ધાતુઓનું પ્રકૃતિસ્થપણું

હિતકારી છે.

૨૧ કોઈ પળ પેહેલો પેહેલો ધાતુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પછી પછીના ધાતુને વધારે છે અને કોઈ પછી પછીનો ધાતુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પેહેલા પેહેલાના ધાતુને વધારે છે. એવીજ રીતે કોઈ પછી પછીનો ધાતુ અતિ ક્ષીણ થાય તો પોતપોતાથી પેહેલા પેહેલા ધાતુને ક્ષીણ કરે છે અને પેહેલો પેહેલો ધાતુ અંતિક્ષીણ થાય

૨ કેટલા એક તો તેષાં ક્ષપણમવિરુદ્ધૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ કુર્વાત એવો પાઠ બોલે છે. એ પાઠનો અર્થ એ છે કે સંશમન, સંશોધન, આહાર અને આચાર એ નામની ક્રિયાઓથી દોષો વગેરેની વૃદ્ધિને ટાળવી.

તો પોતપોતાથી પછી પછીના ધાતુને ક્ષીણ કરે છે. આ પ્રમાણે ધાતુઓની પરસ્પર સંબંધ છે માટે અત્યંત વધેલા ધાતુઓની વૃદ્ધિને ઓછી કરવી અને અત્યંત ક્ષીણ થયેલા ધાતુઓના ક્ષયને ઓછો કરવો અર્થાત્ જે રીતે સઘળા ધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ રહે તેમ કરવું એ હિતકારી છે.

૨૨ બલલક્ષણં વલક્ષયલક્ષણમત ઊર્ધ્વં વશ્યામઃ ।

તત્ર રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં ધાતૂનાં યત્પરં તેજસ્તત્ત્વલ્વોજસ્તદેવ બલમિત્યુચ્યતે સ્વશાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તાત્ । તત્ર વલેન સ્થિરોપચિતમાંસતા સર્વચેષ્ટાસ્વપ્રતિઘાતઃ સ્વરવર્ણપ્રસાદો વાહ્યા-નામાભ્યન્તરાણાં ચ કરણાનાંમાત્મકાર્યપ્રતિપ-ત્તિર્ભવતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

ઓજઃ સોમાત્મકં સ્निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ।
विविक्तं मृदु मृत्स्नं च प्राणायतनमुत्तमम् ॥
देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।
तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥
अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाच्चाानाच्छ्रमात्क्षुधः
ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ।
तेजः समीरितं तस्माद्विभ्रंशयति देहिनः ॥

तस्य विस्त्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्नस्य भवन्ति ॥ संधिविश्लेषो गात्राणां

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે ધાતુઓ પોતાની મેલે વૃદ્ધિ કે ક્ષય પામ્યા હોય તો અનર્થ કરે છે અને બીજા ધાતુઓ પરંપરાથી વધાન્યા કે ક્ષીણ કન્યા હોય ત્યારે તો વઢી મોટો અનર્થ કરે છે.

૨ જાં કે મૂલગ્રંથકર્તા આ ઠેકાણે વઢને અને ઓજને ચોસી રીતે એકજ કેહે છે તો પણ ઢલ્હન કેહે છે કે “બલ અને ઓજ એ બે જુદા પદાર્થો છતાં અહીં તેઓને એક કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે વસ્ત્રેની ચિકિત્સા એકજ છે.” ઓજ કે જે સર્વ ધાતુઓના સેદ્ધભૂત છે અને ઉપચયરૂપ છે તેમાં રૂપ, રસ, શૌર્ય તથા વીર્ય इत्यादिक गुणો છે અને વઢ કે જે માર ઉપાડવા વગેરે શક્તિ ઉપરથીજ જણાય છે તેમાં રૂપ આદિ ગુણો નથી એ

सदन् दोषच्यवनं क्रियासन्निरोधश्च विस्त्रंसे ।
स्तब्धगुरुगात्रता वातशोफो वर्णभेदो ग्लानि-
स्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसक्षयो
मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये ॥

भवन्ति चात्र ॥

ત્રયો દોષા બલસ્યોક્તા વ્યાપદ્વિસ્ત્રંસનક્ષયાઃ ।
વિશ્લેષસાદૌ ગાત્રાણાં દોષવિસ્ત્રંસનં શ્રમઃ ।
અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં ચ બલવિસ્ત્રંસલક્ષણમ્ ॥
ગુરુત્વં સ્તબ્ધતાઙ્ગેષુ ગ્લાનિર્વર્ણસ્ય ભેદનમ્ ।
તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોફો વલવ્યાપદિ લક્ષણમ્ ॥
મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપોઽજ્ઞાનમેવ ચ ।
પૂર્વોક્તાનિ ચ લિંગાનિ મરણં ચ વલક્ષયે ॥

बलनुं लक्षण तथा बलना क्षयनुं लक्षण.

૨૨ હવે વઢનું લક્ષણ તથા વઢના ક્ષયનું લક્ષણ કહીશું.

રસથી માંડીને વીર્યપર્યંત સઘળા ધાતુઓનો જે ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહ છે એજ ઓજ છે અને એજ અમારા શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતપ્રમાણે વઢ કેહેવાય છે. એ વઢથી માંસ સ્થિર તથા સંપત્તિવાળું રહે છે, શરીરના વાળીના તથા મનના વ્યાપારોમાં અપ્રતિહતપણું (પ્રતિઘાતથી રહિતપણું) રહેછે, સ્વરની તથા વર્ણની નિર્મલતા રહેછે અને કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કામોમાં સાહુ-

મોટો ભેદ છે. આ ગ્રંથમાં પહેલા અધ્યાયના ‘પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો બલવર્ણોજસાં ચ’ એ વાક્યમાં પણ વઢને અને ઓજને જુદાં ગણ્યાં છે. ચરકમાં પણ ઓજને વઢથી જુદું જણાવીને તેમાં ધોળો, રાતો તથા પીળો ५ ત્રણ વર્ણ કહ્યા છે. એ ઓજ જુદો ધાતુ નથી પણ જેમ દૂધમાં ઘી રહેછે તેમ વીર્યમાં અભિન્નપણાથી રહેછ છે. નહીંતર આઠ ધાતુઓ થઈ જાય.” ‘મૂલમાં શુક્ર શબ્દને બદલે શુક્ર શબ્દ છે.’ એમ કહીને મૂલના શબ્દથીજ ઓજમાં ત્રણે વર્ણ ઠરાવવાનો ઢલ્હને પ્રયત્ન કન્યો છે.

૩ માંસનું સ્થિરત્વાદિક અને ક્રિયાઓનું અપ્રતિહ-તપણું એ, શક્તિરૂપ વઢથીજ થાય છે. (ઢલ્હન.)

૪ આ, વઢ અને ઓજ એ વસ્ત્રેથી થાય છે. (ઢલ્હન.)

ચેત રહે છે તથા તે કામોને લાંબા કાળ સુધી કરવાને શક્તિવાળાં રહે છે^૧.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ઓજ સૌમ્ય (ચંદ્રાત્મક) છે, સ્નિગ્ધ છે, સ્પેદ છે, શીતલ છે, શરીરના અવયવોને સ્થિરતા આપનારું છે, પ્રસરવાના સ્વભાવવાળું છે, શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત છે, અથવા નવીન છે^૨, કોમલ છે, ચીકણું છે, (ગુરુ આદિ ગુણોવાળું પણ છે) અને અમીષોમ આદિ પ્રાણોના ઉત્તમ સ્થાનકરૂપ છે. પ્રાણોનો અવયવો સહિત દેહ એ ઓજની વ્યાપ્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા ટકે છે. ઓજનો અભાવ થાય તો પ્રાણોનાં શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે. એ ઓજ અભિધાતથી, ક્ષયથી, કૌપથી, શોકથી, ધ્યાનથી, શ્રમથી અને ક્ષુધાથી ક્ષીણ થાય છે. એ અભિધાત આદિ હેતુઓને લીધે હૃદયમાંથી નીકળેલું અને અભિધાત આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુ ઠેલેલું એ ક્ષીણ થયેલું ઓજ પ્રાણોને સ્વસ્થતાથી ઘ્રષ્ટ કરી નાખે છે.

આવી રીતે અભિધાત વગેરેથી હૈકત પામેલા ઓજની વિસ્ત્રંસ, (સ્થાનમાંથી ઘ્રષ્ટતા) વ્યાપ્ત, (અન્યથાભાવ) અને ક્ષય (પોતાના પ્રમાણથી ઓછાપણું) એ રીતે ત્રણ જાતની ક્ષીણતા થાય છે. એમાં વિસ્ત્રંસ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો માંધાઓનું શિથિલપણું, ગાત્રોની ગ્લાનિ, દોષોની પોતપોતાનાં સ્થાનોથી ચ્યુતિ અને શરીર વગેરેની ક્રિયાઓનો નિરોધ થાય છે. વ્યાપ્ત નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો ગાત્રો અકઠ તથા ભારે થઈ જાય છે, વાયુસંબંધી સોજો થાય છે, શરીરનો વર્ણ બદલી જાય છે, ગ્લાનિ થાય છે અને તંદ્રા તથા નિદ્રા રહ્યા કરે છે. ક્ષય નામની ક્ષીણતા થઈ હોય

તો મૂર્છા, (જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિરોધ)^૩ મોહ, માંસનો ક્ષય, પ્રલાપ અને મરણ થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “વળના (ઓજના) વિસ્ત્રંસ, વ્યાપ્ત અને ક્ષય એ નામના ત્રણ દોષ (વિકાર) થાય છે. ગાત્રોનું અસંઘટિતપણું, ગાત્રોની ગ્લાનિ, દોષોની સ્થાનચ્યુતિ, શ્રમ અને ક્રિયાઓનું અલ્પપણું એટલાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે ઓજનો વિસ્ત્રંસ થયો છે. અંગોમાં ભારેપણું, સ્તબ્ધપણું, ગ્લાનિ, વર્ણનું બદલી જવું, તંદ્રા, નિદ્રા અને વાયુસંબંધી સોજો એટલાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે ઓજની વ્યાપ્ત થઈ છે. મૂર્છા, માંસનો ક્ષય, મોહ, પ્રલાપ, અજ્ઞાન, ઉપર કહેલાં ચિહ્નો અને મરણની તૈયારી એઓ ઉપરથી જાણવું કે ઓજનો ક્ષય થયો છે.

૨૩ તત્ર વિસ્ત્રંસે વ્યાપન્ને ચ ક્રિયાવિશેષૈરવિરુદ્ધૈર્બલમાસ્થાપયેત્ । નષ્ટસંજ્ઞમિતરં ચ વર્જયેત્ ॥

વળના ક્ષયની ચિકિત્સા.

૨૩ વળનાં (ઓજનાં) વિસ્ત્રંસ કે વ્યાપ્ત થયેલ હોય તો અગ્નિ વગેરેને હરકત ન પાડે એવી રસાયન તથા વાજીકરણ આદિ ક્રિયાઓથી વળની વૃદ્ધિ કરવી. વળનો ક્ષય થયેલ હોય અને તેથી જો સંજ્ઞા જતી રહી હોય તો તેની ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. (સંજ્ઞા ન જતી રહી હોય તો રસાયનાદિકથી ચિકિત્સા કરવી.)

૨૪ તેજોઽપ્યાગ્નેયં ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતૂનામભિનિર્વૃત્તમન્તરસ્થં શ્નેહજાતં વસાચ્ચં સ્ત્રીણાં વિશેષતો ભવતિ તેન માર્દવસૌકુમાર્યમૃદ્વલ્પરોમતોત્સાહદૃષ્ટિસ્થિતિપક્તિકાન્તિદીપ્તયો ભવન્તિ તત્ કપાયતિક્તશીતરૂક્ષવિષ્મિ-

૧ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની કાર્યપ્રવૃત્તિ તથા કર્મેન્દ્રિયોની કાર્ય-

પ્રવૃત્તિ બંનેથી થાય છે. જે ઓજ છે તે વળનું કારણ છે. (ફલન)

૨ નવીન છે માટે નવીન અન્નાદિકથી જ તેની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩ સ્થાનઘ્રષ્ટતા અભિધાત વગેરેથી જ થાય છે.

૪ અન્યથાભાવ દુષ્ટ દોષોના અને દૂષ્યોના સંસર્ગથી થાય છે.

૫ ઓછાપણું શોક ધ્યાન તથા ક્ષય વગેરેથી થાય છે.

વેગવિઘાતવ્યત્રાયવ્યાયામવ્યાધિકર્ષણૈશ્ચ ચિક્રિયતે । તસ્યાપિ પારખ્યવર્ણભેદતોદનિષ્પ્રમત્વાનિ વિસ્રંસને ભવન્તિ । કાર્શ્ય મન્દાગ્નિતાપ્તિર્યક્ચ્યુતિર્વ્યાપત્તૌ । દૃષ્ટ્યગ્નિબલહાન્યનિલપ્રકોપમરણાનિ ક્ષયે ।

તત્રાપિ સ્નેહપાનાભ્યઙ્ગપ્રદેહપરિપેકક્ષિગ્ધલઘ્વન્નાનિ ક્ષયે વિદધીત ॥

તેજનું લક્ષણ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ અને ક્ષીણતાની ચિકિત્સા.

૨૪ તેજ પળ આગ્રેય પદાર્થ છે. અનુક્રમથી પાકતા ધાતુઓમાંથી બનતો 'વસા' એ નામનો સ્નેહ કે જે શરીરની અંદર રહે છે તે તેજ છે. આ તેજ સ્ત્રીઓમાં અધિક હોય છે તેથી સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં કોમલતા, સુકુમારપણું, કોમલ તથા અલ્પ સ્વાડાવાળાપણું, ઉત્સાહ, દૃષ્ટિ, સ્થિરતા, અન્નાદિકનું પાકવું, કાંતિ અને દીપ્તિ અધિક થાય છે. તુરાં, કડવાં, ટાઢાં, લુલાં તથા દસ્તની અટકાયત કરનારાં અન્નાદિકથી, મૂત્રાદિકના વેગોનો વિઘાત કરવાથી, અતિમૈથુનથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, વ્યાધિઓથી અને ઉપવાસ વગેરેથી એ તેજ ક્ષીણતા પામે છે. તેજની વિસ્રંસ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો ત્વચાનું કઠોરપણું, વર્ણનું બદલાઈ જવું, વ્યથા અને કાંતિરહિતપણું ઇટલાં ચિન્હો થાય છે. તેજની વ્યાપત્ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો કૃશપણું, અગ્નિની મંદતા અને વસાનું વિષ્ટાદ્વારથી અથવા મૂત્રદ્વારથી નીકળી જવું થાય છે.

૧ આ ચોવીશમો આલો વિષય નિબંધકારોએ 'ઋધિપ્રણીત નથી અર્થાત્ ક્ષેપક છે' એમ કહીને અપઠનીય ઠરાવ્યો છે અને તે ઉપરથી ડહાને પળ તેનું વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી.

૨ કેટલાએક સુશ્રુતપાઠીઓ અહીં આહારની ઇચ્છાના વિષયમાં શ્લોકોનો અધિક પાઠ બોલે છે તે પાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. વાયુના ક્ષયવાળા માણસને જવ, મગ, વટાણા, રુક્ષ તથા હલકું ભોજન અને તૂરા, તીલા તથા કડવા રસો એઓની ઇચ્છા થાય છે. પિ-

તેજની ક્ષય નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો દૃષ્ટિના તથા અગ્નિના બઢની હાનિ થાય છે અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે તથા મરણ પણ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે તેજની ક્ષીણતા થઈ હોય તો સ્નેહનાં પાન, અભ્યંગ, પ્રદેહ (લેપ) તથા પરિપેક કરવા અને ક્ષિગ્ધ તથા હલકાં અન્નો જમાડવાં.

૨૫ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

દોષધાતુમલક્ષીણો બલક્ષીણોઽપિ વા નરઃ ।

સ્વયોનિવર્જનં યત્તદન્નપાનં પ્રકાઙ્ગતિ

યદ્યદાહારજાતં હિ ક્ષીણઃ પ્રાર્થયતે નરઃ ।

તસ્ય તસ્ય સ લાભે તુ તં તં ક્ષયમપોહતિ ॥

યસ્ય ધાતુક્ષયાદ્વાયુઃ સંજ્ઞાં કર્મ ચ નાશયેત્ ।

પ્રક્ષીણં ચ બલં યસ્ય નાસૌ શક્યધિક્રિત્સિતુમ્ ॥

દોષોના, ધાતુઓના, મલોના, ઉપધાતુઓના તથા બઢના ક્ષય ઉપર આહારનાં સામાન્ય પ્રકાર તથા કેવા ક્ષયવાળાને અસાધ્ય સમજવો તે.

૨૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે "જે માણસને દોષો, ધાતુઓ, મલો, ઉપધાતુઓ તથા બઢ એઓમાંથી કોઈનો ક્ષય થયો હોય તે માણસ, જેનો ક્ષય થયો હોય તેને તથા તેની ઉત્પત્તિના કારણને વધારનારાં અન્નપાનોને ઇચ્છે છે." ક્ષીણ થઈ જતા

તના ક્ષયવાળા માણસને તલ, અડદ તથા કઢથી વગેરે, લોટના જથાવાળા પદાર્થો, દહીની ઉપરનો ચીકાસવાળો ઘાટો ભાગ, અથાણાનો રસ, ચાટા પદાર્થો, દહી તથા ઘાસ એઓની ઇચ્છા થાય છે. કફના ક્ષયવાળા માણસને પાઢાનાં સુવરનાં તથા વકરાનાં માંસો, ગોઢ, મારે પદાર્થો, દૂધ અને દહી એઓની ઇચ્છા થાય છે. રસના ક્ષયવાળા માણસને શેલડીનો રસ, માંસનો રસ, મંથ, મધ, ઘી, ગોઢનું પાણી, લોહી, માંસ તથા રાત્ર એઓની ઇચ્છા થાય છે. રુધિરના ક્ષયવાળા માણસને પ્રાશ,

માણસને જે જે આહારની ઇચ્છા થાય તે તે આહાર જો તેને મળે તો તે તે દોષો વગેરેનો ક્ષય મટી જાય છે.

ધાતુવગેરેના ક્ષયને લીધે વાયુએ જેની સંજ્ઞાનો અને ક્રિયાનો નાશ કન્યો હોય અને જેનું શારીર બલ તમામ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે માણસની ચિકિત્સા કરી શકાતી નથી. (કરવામાં આવે તો પણ વિફલ થાય છે.)

૨૬ રસનિમિત્તમેવ સ્થૌલ્યં કાર્શ્યં ચ તત્ર શ્લેષ્મલાહારસેવિનોઽધ્યશનશીલસ્યાવ્યાયામિનો દિવાસ્વપ્નરતસ્ય ચામ ઇવાન્નરસો મધુરતરશ્ચ શરીરમનુક્રામન્નતિશ્લેહાન્મેદો જનન્નતિ તદતિસ્થૌલ્યમાપાદયતિ । તમતિસ્થૂલં શુદ્ધશ્વાસપિપાસાશ્વત્સ્વપ્નસ્વેદગાત્રદૌર્ગન્ધ્યકથનગાત્રસાદગદ્ગદત્વાનિ ક્ષિપ્રમેવાવિશન્તિ સૌકુમાર્યાન્મેદસઃ સર્વક્રિયાસ્વસમર્થઃ કફમેદોનિરુદ્ધમાર્ગત્વાચ્છાલ્પવ્યવાયો ભવત્યાવૃતમાર્ગત્વાદેવં શેષા ધાતવો નાપ્યાયન્તેઽત્યર્થમતોઽલ્પપ્રાણો ભવતિ પ્રમેહપિડકાઞ્જ્વરભગન્દરેવિદ્રધિવાતવિકારાણામન્યતમં પ્રાપ્ય પંચત્ત્વમુપયાતિ સર્વં એવ ચાસ્ય રોગા બલવન્તો ભવન્ત્યાવૃતમાર્ગત્વાત્

દાહિમ, શ્લેહ તથા લૂણ એઓવાળાં અને રુધિરમાં પકાવેલાં માંસોની ઇચ્છા થાય છે. માંસના ક્ષયવાળા માણસને ટાટા પદાર્થો, દહીમાં પકાવેલાં વડાં વગેરે, ટાટવકો અને માંસમધુર સ્થૂલ પ્રાણિઓનાં માંસો એઓની ઇચ્છા થાય છે. મેદના ક્ષયવાળા માણસને મેદમાં પકાવેલાં તથા ક્ષારવાળાં ગ્રામ્ય પશુઓનાં, સૂર વગેરેનાં તથા જલજંતુઓનાં માંસોની ઇચ્છા થાય છે. અસ્થિના ક્ષયવાળાને સારી રીતે પકાવેલા રસોની તથા અસ્થિઓવાળાં માંસોની ઇચ્છા થાય છે. મજ્જાના ક્ષયવાળાને શિથિલ માંસ, અસ્થિઓથી તથા શ્લેહથી સંયુક્ત મજ્જા અને મધુર તથા ટાટા રસવાળા પદાર્થો એઓની ઇચ્છા થાય છે. વીર્યના ક્ષયવાળા માણસને મોર, કુકડાં, હંસ તથા સારસ એઓનાં ઇંડાંઓની અને ગ્રામ્ય પશુઓ, સૂર વગેરે તથા જલચર પ્રાણીઓ એઓનાં માંસોની ઇચ્છા થાય છે. વિદ્વાના

સ્રોતસામતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતું પરિહરેત્ । ઉત્પન્ને તુ શિલાજતુગુગ્ગુલુગોમૂત્રત્રિફલાલોહરજોરસાં જનમધુયવમુદ્રકોરદૂષકશ્યામાકોદાલકાદીનાં વિરુક્ષણચ્છેદનીયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવદુપયોગો વ્યાયામો લેખનવસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥

તત્ર પુનર્વાતલાહારસેવિનોઽતિવ્યાયામવ્યવાયાધ્યયનભયશોકધ્યાનરાત્રિજાગરણપિપાસાશુત્કષાયાલ્પાશનપ્રભૃતિભિરુપશોષિતો રસધાતુઃ શરીરમનુક્રામન્નલ્પત્વાન્ન પ્રીણયતિ તસ્માદતિકાર્શ્યં ચ ભવતિ । સોઽતિકૃશઃ શુત્પિપાસાશીતોષ્ણવાતવર્ષભારાદાનેષ્વસહિષ્ણુર્વાતરોગપ્રાયોઽલ્પપ્રાણશ્ચ ક્રિયાસુ ભવતિ શ્વાસકાસશોષપ્લીહોદરાગ્નિસાદગુલ્મરક્તપિત્તાનામન્યતમં પ્રાપ્ય મરણમુપયાતિ સર્વં એવ ચાસ્ય રોગા બલવન્તો ભવન્ત્યલ્પપ્રાણત્વાદતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતું પરિહરેત્ । ઉત્પન્ને તુ પયસ્યાશ્વગન્ધાવિદારીવિદારીગન્ધાશતાવરીબલાતિબલાનાગબલાનાં મધુરાણામન્યાસાં ચૌષધીનામુપયોગઃ ક્ષીરદધિઘૃતમાંસશાલિષટિકયવગોધુમાનાં ચ દિવાસ્વપ્નપ્રજ્ઞાચર્યાવ્યાયામબૃંહણવસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥

ક્ષયવાળાને જવના ટાટા પદાર્થો, અનેક પ્રકારનાં શાકો અને મોરનાં માંસનો યૂષ એઓની ઇચ્છા થાય છે. મૂત્રના ક્ષયવાળાને રાવ, શેલડીનો રસ, દુધ, ગોલવાલું ચોરનું પાણી અને કાકડીઓ એઓની ઇચ્છા થાય છે. પસીનાના ક્ષયવાળાને અમ્બંગ, મર્દન, પવનવગરની જગ્યામાં શયન તથા આસન અને જાડાં વસ્ત્રો એઓની ઇચ્છા થાય છે. રજના ક્ષયવાળી સ્ત્રીને ટીલાં, ટાટાં, વિદાહી અને ભારેપણાવાળાં ફલોની, શાકોની અને અનુપાનોની ઇચ્છા થાય છે. ગર્ભના ક્ષયવાળીને હરિણી, બકરી, ગાડર તથા સૂર એઓના પકાવેલા ગર્ભોની, ચરબીની અને કાંટાથી પકાવેલાં માંસોની ઇચ્છા થાય છે. ધાવણના ક્ષયવાળીને યૂષ, માત, માંસ, ગાયનું દુધ, સાકર, આસવ, દહી અને વીજાં પણ પ્રિય મધ્યો એઓની ઇચ્છા થાય છે.

શરીરમાં અત્યંત સ્થૂલતા થવાનાં તથા
અત્યંત કૃશતા થવાનાં કારણો અને
સ્થૂલતાની તથા કૃશતાની
ચિકિત્સા.

૨૬ શરીરની સ્થૂલતાનું અને કૃશતાનું મુખ્ય કારણ રસજ છે. કફવર્ધક આહારોનું સેવન કરનારા, જ્ઞાણું ભોજન કરવાની આદતવાળા, કસરત કે મેહેનત નહીં કરનારા અને દિવસે સુવાના અભ્યાસવાળા માણસના શરીરમાં કેવલ જટરાગ્નિ પકાવેલો પણ ધાતુઓના અગ્નિઓથી નહીં પાકવાને લીધે કાચો રહેલો અને તેથી અત્યંત મધુરતાવાળો અન્નનો રસ શરીરમાં ગતિ કરતો કરતો મેદથી રસ્તા રોકાઈ જવાને લીધે રુધિરને તથા માંસને છોડી દઈ પોતાના અત્યંત સ્નિગ્ધપણાને લીધે પરમારી મેદનીજ વૃદ્ધિ કરે છે અને તે વૃદ્ધિ પામેલું મેદ શરીરમાં અત્યંત સ્થૂલપણું કરી નાખે છે. આવી રીતે અત્યંત સ્થૂલપણું પામેલા માણસના શરીરમાં ક્ષુદ્રશ્વાસ, તરશ, ક્ષુધા, નિદ્રા, પસીનો, દુર્ગંધપણું, કંઠમાં ઘરઘરાટ, ગાત્રોની ગ્લાનિ અને વાળીનું ગદ્ગદપણું (અસ્ફુટપણું) એઓ તુરતજ પ્રવેશ કરે છે. મેદથી સ્થૂલ થયેલો માણસ મેદના સુકુમારપણાને લીધે સઘળી ક્રિયાઓમાં અસમર્થ થાય છે અને કફથી તથા મેદથી રોકાણા માર્ગોવાળો થઈ જવાને લીધે અલ્પ મૈથુનવાળો થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાને લીધે અસ્થિવગેરે બીજા ધાતુઓ પણ રસથી સારી પેઠે તૃપ્તિ પામતા નથી તેથી તે માણસ અલ્પ શક્તિવાળો થઈ જાય છે. એ માણસ પ્રમેહપિડકા, જ્વર, ભગંદર, વિદ્રવિ કે વાયુસંવંધી વિકારો એઓમાંના કોઈ રો-

ગને પ્રાપ્ત થઈને મરણ પામે છે. એ માણસના શરીરમાં સ્રોતોના રસ્તાઓ મેદથી ઢંકાણા હોય છે તેથી તેને સર્વે રોગો વળવાનું થઈ પડે છે. આમ છે એટલા માટે જેઓથી સ્થૂલતાની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કારણોનો સ્થૂલતાની ઉત્પત્તિ થયાથી પેહેલાંજ ત્યાગ કરાવવો.^૧ જો સ્થૂલતા થઈ ગઈ હોય તો શિલાજીત, ગુગલ, ગોમૂત્ર, ત્રિફલા, લોહ-ભસ્મ, રસવંતી, મધ, જવ, મગ, કોદરા, સામો અને જંગલી કોદરા इत्यादિક પદાર્થોનો અને બીજા પણ મેદને તોડનારા તથા સ્રોતોને શુદ્ધ કરનારા પદાર્થોનો અવસ્થાના તથા જટરાગ્નિના વળને અનુસરીને વિધિપ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો, કસરત કરાવવી અને મેદને તથા કફને ઉઘેડી નાખનારી લેખન વસ્તિઓનો (પિચકારીઓનો) પણ ઉપયોગ કરાવવો.

તેમજ વાતવર્દક (અતિરુક્ષ) આહારોનું સેવન કરનારા, અતિ કસરત કે અતિ મેહેનત કરનારા, અતિ મૈથુન કરનારા, અત્યંત અધ્યયન કરનારા, અતિ ભય ધરાવતા, અતિ શોક કરતા, અત્યંત ધ્યાન કરનારા, રાત્રિઓમાં અતિ જાગરણ કરનારા, અત્યંત તરસ્યા રહેતા, અત્યંત ભૂખ્યા રહેનારા, અને તૂરાં તથા અલ્પ ભોજનો કરનારા માણસનો એજ વાતવર્દક આહારોના સેવન વગેરે કારણોએ અત્યંત રુક્ષ તથા અલ્પ કરી નાખેલો રસ શરીરમાં ફરતાં છતાં અલ્પપણાને લીધે તથા રુક્ષપણાને લીધે ધાતુઓને પૂરીરીતે તૃપ્ત કરી શકતો નથી તેથી તે માણસના શરીરમાં અત્યંત કૃશપણું થાય છે. આવી રીતે અત્યંત કૃશ થયેલો માણસ ભૂખને, તરશને, ટાઢને, ગરમીને, વાયુને, વરસાદને તથા બોજાને સહન કરી શકતો નથી,

મૂત્ર, મધ અને જવખાર એઓને સંયુક્ત કરી ઝપકાદિ ગણનાં ચૂર્ણો નાખીને જે પિચકારી દેવામાં આવે તે લેખન વસ્તિઓ કેહેવાય છે.

૪ આથી ઉપચયરૂપ વળનો (ઓજનો) અભાવ દેખાડ્યો.

૧ અજીર્ણમાં ભોજન કરવાના અભ્યાસવાળા.

૨ આથી એમ જણાવ્યું કે અનાગત (નહીં આવેલા) વ્યાધિની પ્રથમથીજ તે વ્યાધિનાં નિદાનોનો ત્યાગ કરાવવારૂપ ચિકિત્સા કરવી.

૩ હરડાં, બેહડાં તથા આમઢાં એઓનો કાચ, ગો-

ઘણા ઘણાં વાયુસંબંધી રોગોવાળો થાય છે અને કાયાની, વાળીની તથા મનની ક્રિયાઓમાં અલ્પ શક્તિવાળો થાય છે. એ માણસ શ્વાસ, શ્વાંસી, ક્ષય, બરલ, ઉદરરોગ, અગ્નિની મંદતા, ગુલ્મ તથા રક્તપિત્ત એઓમાંના કોઈ રોગને પ્રાપ્ત થઈને મરણ પામે છે. એના શરીરમાં શક્તિ અલ્પ હોય છે તેથી તેને સર્વે રોગો બઢવાનું થઈ પડે છે. આમ છે એટલા માટે જેઓથી કૃશતાની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કારણોનો કૃશતાની ઉત્પત્તિથી પેહેલાં જ ત્યાગ કરાવવો. જો કૃશતા થઈ ગઈ હોય તો ક્ષીરકાકોલી, આસોંદ, વિદારીકંદ, (ફગવેલાનો કંદ) શાલિપર્ણી, શતાવરી, બઢદાણા, ખપ્રાટ, ગંગેટી અને બીજી પળ મધુર ઔષધોનો ઉપયોગ કરાવવો. દૂધ, દહીં, ઘી, માંસ, ચોખા, સાઠીચોખા, જવ તથા ઘઉં એ ધાન્યોનો ઉપયોગ કરાવવો. દિવસે સુવું, વ્રહ્મચર્ય પાઠવું, કસરતનો તથા મેહેનતનો ત્યાગ અને વૃંહણવસ્તિ એઓની યોજના કરવી.

૨૭ યઃ પુનરુભયસાધારણાન્યુપસેવેત ત-
સ્યાન્નરસઃ શરીરમનુક્રામન્સમાનં ધાતૂનુપ-
ચિનોતિ સમધાતુત્વાન્મધ્યશરીરો ભવતિ સર્વ-
ક્રિયાસુ સમર્થઃ ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણવર્ષાતપ-
સહો બલવાંશ્ચ સ સતતમનુપાલયિતવ્ય इति "
ભવન્તિ ચાત્ર ॥

અત્યંતગર્હિતાવેતૌ સદા સ્થૂલકૃશૌ નરૌ ।
શ્રેષ્ઠો મધ્યશરીરસ્તુ કૃશઃ સ્થૂલાત્તુ પૂજિતઃ ॥

મધ્યશરીર થવાનો ઉપાય અને મધ્ય-
શરીરવાળાની પ્રશંસા.

૨૭ જે માણસ અત્યંત સ્નિગ્ધ પળ નહીં અને

૧ આથી શક્તિરૂપ બઢનો અભાવ દેખાડ્યો.

૨ ધાતુઓને વધારનારાં દ્રવ્યોના કાથો કરી તેઓમાં મધુર દ્રવ્યોના કલ્ક, ઘી અને માંસનો રસ નાખી તેઓની પિચકારાઓ મારવી એ વૃંહણવસ્તિઓ કેહેવાય છે.

૩ સાઠી ચોખા, રાતા ચોખા, દાહિમ અને તાંદ-
ઢજા વગેરે સ્વસ્થ વૃત્તિસંબંધી પદાર્થોનો.

૪ 'સઘઢી ક્રિયાઓમાં સમર્થ થાય છે' એટલું કેહે-

અત્યંત રુક્ષ પળ નહીં એવા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે તે માણસનો અન્નરસ શરીરમાં ફરતો ફરતો ધા-
તુઓને સમ રાખીને ઉપચય આપ્યા કરે છે. એ માણસ ધાતુઓની સમતાને લીધે મધ્ય શરીરવાળો થાય છે, સઘઢી ક્રિયાઓ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ભૂલ તરશ થંડી ગરમી વરસાદ તથા તઢકો એઓનું સહનકરી શકે છે અને બઢવાનું થાય છે. આવા મધ્ય શરીરવાળા માણસને વૈધે સર્વદા સ્વસ્થ વૃત્તની પદ્ધતિમાં ચાલતો રાખીને પાલન કરવું. (સ્વસ્થવૃત્ત ચિકિત્સિતસ્થાનના ૨૪ મા તથા ઉત્તરતંત્રના ૬૪ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.)

આ સ્થલના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુલ્કથી કહ્યું છે કે "સ્થૂલ શરીરવાળો અને કૃશ શરીરવાળો એ બે માણસો સર્વદા નિંદિત છે અને મધ્ય શરીરવાળો માણસ શ્રેષ્ઠ છે. જો કે સ્થૂલ શરીરવાળો અને કૃશ શરીરવાળો એ બન્ને નિં-
દિત છે તો પળ તેઓમાં સ્થૂલ શરીરવાળાથી કૃશ શરીરવાળો ઉત્તમ છે." (કારણ કે સ્થૂલશરીર-
વાળો માણસ ક્રિયાઓમાં અસમર્થ રહે છે અને સર્વદા વ્યાધિઓથી પીડાયા કરે છે.)

૨૮ દોષઃ પ્રકુપિતો ધાતૂન્કષપયત્યાત્મતેજસા ।
इन्द्रः स्वतेजसा वह्निरुखागतमिवोदकम् ॥

દોષોજ ધાતુઓના, મઢોના અને ઉપ-
ધાતુઓના ક્ષયમાં કારણરૂપ છે.

૨૮ વાત, પિત્ત અને કફ એઓ પ્રકુપિત થાય તો પોતાની શક્તિથી, જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પોતાના તેજથી તપેલીમાં રહેલા પાણીને વાથીજ 'બઢવાનું થાય છે' એમ સમજી લેવાય છે તે છતાં મુલ્કથી કહ્યું તે એમ જણાવવા 'કે' આવી રીતના આહાર વિહારોનું સેવન કરનારો માણસ અવશ્ય બઢવાનું થાય છે.

૫ પિત્ત પોતાની કટુકતાથી તથા ઉષ્ણતાથી, વાયુ પોતાની શોષણ કરવાની શક્તિથી અને કફ પો-
તાની માર્ગોને રોકી રાખવારૂપ શક્તિથી ધાતુઓ વગેરેને ક્ષીણ કરે છે.

क्षीण करे छे तेम धातुओने, मळोने तथा उप-
धातुओने क्षीण करे छे. (धातुओ वगेरेनी वृ-
द्धिने पण ओछी करे छे अने समताने पण ओछी
करे छे.)

२९ वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।
दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते ॥

पलवगेरे मापोथी दोषादिकनां प्रमाणो
नहीं केहेवानुं कारण.

२९ शरीरो वात आदि प्रकृतिओना, रस
रक्तादिकना अने लांबा टुंकापणा वगेरेना भेदने
लीधे कोई कोईनी साथे मळतां आवतां नथी अने
वळी धातुओ वगेरे पदार्थो नाल्यादिक अवस्था-
ओमां, हेमंत आदिक्रतुओमां तथा प्रत्येक दिव-
समां पण फेरफार पाय्या करे छे तेथी दोषोनुं,
धातुओनुं, मळोनुं के उपधातुओनुं कशुं मुकरर
प्रमाण छे ज नहीं, (तेथी अमोए आ ग्रंथमां
कहुं नथी.)

३० एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्यते ।
न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥

दोषादिकनां प्रमाणो मुकरर थया
विना तेओनी समता शी रीते
जाणी शकाय?

३० ए दोषो वगेरेनी समता के जेने वैद्य-
लोको कल्पी ले छे ते (समता) स्वस्थपणा शि-
वाय बीजा कोई पण कारणथी कही शकाय एम

१ नाल्यावस्थामा वीर्यनी अल्पता होय छे अने क-
फनी वृद्धि होय छे. हेमंतमां कफ वधे छे अने ग्रीष्ममां
वायु वधे छे. तेमज प्रभातमां कफ वधे छे अने मध्याह्ने
पित्त वधे छे इत्यादि फेरफारो समजी लेवा.

२ जोके प्रत्येक अवस्थामां, प्रत्येक ऋतुमां अने प्र-
त्येक दिवसमां दोषोना फेरफार थया करे छे तेथी कोई
समये पण दोषोनी समता थएली कही शकाय एम
नथी तोपण आरोग्यदशामां दोषोना संचय तथा प्र-
कोप वगेरे अल्प होय छे तेथी दोषोनी समता गण-

नथी, (स्वस्थता उपरथीज समतानुं अनुमान
करी लैवुं.)

३१ दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।
अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ॥

क्षय तथा वृद्धिरूप असमता पण अ-
नुमानथीज जाणी लेवी.

३१ माणसने अप्रसन्न इन्द्रियोवाळो तथा अ-
प्रसन्न वर्णादिकवाळो जोइने प्रवीण वैद्ये दोषा-
दिकनी क्षय तथा वृद्धिरूप असमता अनुमानथी
धारी लेवी.

३२ क्षपयेद्बृंहयेद्वापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
तावद्वावदरोगः स्यादेतत्साम्यस्य लक्षणम् ॥

असमताने अनुमानथी धारीलईने
पछी केम करवुं ?

३२ जो दोषो, धातुओ, मळो तथा उपधा-
तुओ वृद्धि पामेला जणाय तो वैद्ये तेओने ओछा
करवा अने क्षीण थएला जणाय तो तेओने वधारवा.
आ कर्षण अनै बृंहणरूप क्रियाओ त्यांसुधी करवी
के ज्यांसुधी रोगीने आरोग्य प्राप्त थाय. जे आ-
रोग्य छे तेज दोषोवगेरेनी समतानुं लक्षण छे.

३३ समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

दोषादिकनी जे समता तेज आरोग्य
अथवा स्वस्थता छे.

३३ सम दोषोवाळो, सम अग्निवाळो, सम
वामां आवे छे. अथवा दोषोना ऋतुसंबंधी संचयादि-
कमां स्वस्थवृत्तमां कहेला विधिओथी अने प्रत्येक
दिवससंबंधी संचयादिकमां दातण करवा वगेरे विधि-
ओथी दोषोनी समता रेहेवी संभवे छे.

३ जो के दोषोनी समताथी अग्निनी समता मळी
रहे छे तो पण 'सम अग्निवाळो' एम जे जुदुं रह्युं छे
ते, दोषोनी अने अग्निनी चिकित्सा जुदी जुदी छे एम
जणाववाने माटे कहुं छे. जेम के घी अने बकरीनुं
दूध पित्तने हरनार छतां पण अग्निने वधारे छे.

धातुओवाळो, सम मळोवाळो अने सम क्रिया-ओवाळो माणस के जे प्रसन्न देहवाळो, प्रसन्न इंद्रियोवाळो अने प्रसन्न मनवाळोज होय छे ते स्वस्थ केहेवाय छे.”

अध्याय १६ मो.

१ अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘कर्णव्यध-बंधविधि’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरि ए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु कृतमंगलस्वस्तिवाचनं

भ्याऽभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णे दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य वामं कन्नायास्ततः पिचुर्वार्ति प्रवेश्य सम्यग्विद्धमामतैलेन परिषेचयेत् ॥

बालकना कान वींधवानुं प्रयोजन, समय, पद्धति अने वींध्या पछीनी क्रिया.

२ रक्षाने माटे अने भूषणो पेहेरावाने माटे अथवा रक्षण करनारां भूषणो पेहेरावाने माटे

१ धातुओनी अने मळोनी सम क्रियाओवाळां अर्थात् सम निद्रा तथा सम जागरण वगेरेवाळो, एवो अर्थ पण करी शकाय छे.

२ कानने वींधवाना तथा ‘वांधवाना प्रकारविषेनो.

३ जो के कान वींधायाथी रुधिरादिकनो संभव होवाने लीधे राक्षसोनो भय थवानो संभव छे तो पण ते काननो व्रण अल्प काल सुधी रेहेछे अने तेमां छिद्र तो

बालकना कानो वींधवामां आवे छे. छट्टे महीने अथवा सातमे महीने शुक्लपक्षमां ज्योतिःशास्त्रनी रीति प्रमाणे शुभ तिथि, शुभकरण अने शुभ योग होय ते दिवसे मंगल तथा खस्ति वाचन कराव्या पछी शुभ मुहूर्तमां वैधे बाळकने उपमाताना (धाव्यना) अथवा बीजा कोई रक्षक पुरुषना खोळामां बेसाडी, कृत्रिम हाथी घोडा वगेरे रमकडांओथी तथा लाडु वगेरे भक्ष्योथी पण ललचावी, सांत्वना करतां करतां तेना कानने डाबा हाथथी खेंची, ते कानमां दैवेज करी राखेलुं छिद्र के जे सूर्यनी किरणोना प्रकाशथी देखाई रहे छे तेमां धीरे धीरे जमणा हाथथी सोय पकडीने तेथी सरल वींध करवो. कान जाडो के कठण होय तो आरथी वींध पाडवो. कुमारनो प्रथम जमणो कान वींधवो अने कन्यानो प्रथम डावो कान वींधवो. वींध्या पछी जो ‘बराबर प्रदेशमां वींधायो छे’ एम जणाय तो ते वींधमां रूनी वाट नाखवी अने तेनी उपर काचा तैलथी सेचन करवुं.

३ शोणितबहुत्वेन वेदनया वाऽन्यदेशविद्धमिति जानीयान्निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति ।

कान योग्य प्रदेशमां वींधायो छे के नहीं? तेनी परीक्षा.

३ जो लोही घणुं नीकळे अथवा वेदना थाय तो जाणवुं के बीजा प्रदेशमां वींधाईगयो छे अने कशो उपद्रव न थाय तो जाणवुं के बराबर दैवे करी राखेला छिद्रमांज वींधायो छे.

४ तत्राज्ञेन यदृच्छया विद्धासु शिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकासूपद्रवा भवन्ति ।

दैवेज करी मुकेलुं होय छे तेथी कर्णवेध रक्षानेमाटे करवामां आवे छे एम कह्युं छे.

४ जन्मथी छट्टे के सातमे महीने नहीं पण वर्षना आरंभरूप भाद्रपद मासथी छट्टे के ‘सातमे महीने अर्थात् माघमां के फाल्गुनमां. (डल्लन.) पण डल्लननुं आ केहेलुं ज्योतिःशास्त्रथी विरुद्ध थाय छे.

૪ કાનમાં ચોમેર અવલ્લીરીતે ફરતો અને પ્રકોપ પામેલા દોષોથી વીંટાળેલો વાયુ કાનમાં તે તે દોષના સંબંધવાળાં શૂલને અત્યંત ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્ણશૂલ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

સંક્ષિપ્તો હીનકર્ણો વહ્લીકર્ણો યષ્ટિકર્ણઃ ક્રાકોષ્ટક ઇતિ ।

તેષુ પૃથુલાયતસમોભયપાલિર્નેમિસંધાનકઃ । વૃત્તાયતસમોભયપાલિરુત્પલભેદકઃ । હ્રસ્વવૃત્તસમોભયપાલિર્વહ્લૂરકઃ । અભ્યન્તરદીર્ઘકપાલિરાસંગિમઃ । બાહ્યદીર્ઘકપાલિર્ગંઢકર્ણઃ । અપાલિરુભયતોઽપ્યાહાર્યઃ । પીઠોપમપાલિરુભયતઃ ક્ષીણપુત્રિકાશ્રિતો નિર્વેધિમઃ । સ્થૂલાણુસમવિષમપાલિર્વ્યાયોજિમઃ । અભ્યન્તરદીર્ઘકપાલિરિતરાલ્પપાલિઃ કપાટસંધિકઃ । બાહ્યદીર્ઘકપાલિરિતરાલ્પપાલિર્ધ્રુવકપાટસંધિકઃ । તત્ર દશૈતે કર્ણબન્ધવિકલ્પાઃ સાધ્યાસ્તેષાં સ્વનામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ । સંક્ષિપ્તાદયઃ પંચાઽસાધ્યાસ્તત્ર શુષ્કશપ્કુલિરુત્સન્નપાલિરિતરાલ્પપાલિઃ સંક્ષિપ્તઃ । અનધિષ્ઠાનપાલિઃ પર્યન્તયોઃ ક્ષીણમાંસો હીનકર્ણઃ । તનુવિષમાલ્પપાલિર્વહ્લીકર્ણઃ । ગ્રથિતમાંસઃ સ્તબ્ધશિરાતતઃ સૂક્ષ્મપાલિર્યષ્ટિકર્ણઃ । નિર્માસસંક્ષિપ્તાગ્રાલ્પશોણિતપાલિઃ ક્રાકોષ્ટક ઇતિ । બન્ધેષ્વપિ તુ શોફદાહરાગપાકપિડકાસાવયુક્તા ન સિદ્ધિમુપયાન્તિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्धयेत् ॥
बाह्यायामिह दीर्घायां संधिराभ्यन्तरो भवेत् ।
आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसंधिरुदाहृतः ॥
एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।
तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि संधयेत्
गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ।
कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निलिख्य शास्त्रवित् ॥

વધારેલો કાન છેદાઈ જાય તો તેને
સાંધવાના પ્રકારો.

૬ અહીં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ કહ્યું છે કે “૬

૧ વિસ્તારથી કેહેવા માગીએ તો કર્ણબંધોના ભેદો અપરિમિત થાય એમ છે.

૨ માણસોના ટોલામાં ઘણાં માણસો છત્રવાળાં હોય

પ્રમાણે વધારેલો માણસોનો કાન યાત આદિ દો-
ષોએ કરેલા વ્યાધિથી અથવા અભિઘાતથી (ચોટ
લાગવાથી) એમ બે પ્રકારે છેદાઈ જાય છે. આ
પ્રમાણે છેદાઈ ગયો હોય તો તેને સાંધવાના પ્રકાર
કહ્યું છે તે સાંમળો. ”

તેમાં સંક્ષેપથી નેમિસંધાનક, ઉત્પલભેદક,
વહ્લૂરક, આસંગિમ, ગંઢકર્ણ, આહાર્ય, નિર્વેધિમ, વ્યા-
યોજિમ, કપાટસંધિક, અર્ધકપાટસંધિક, સંક્ષિપ્ત,
હીનકર્ણ, વહ્લીકર્ણ, યષ્ટિકર્ણ અને ક્રાકોષ્ટક એ
રીતે કર્ણબંધનોની પંદર આકૃતિઓ છે. (જો, કે
આ આકૃતિઓમાં અર્ધકપાટસંધિક સુધીની દશ
આકૃતિઓજ કર્ણબંધ છે તો પણ સર્વને કર્ણબંધ
કહી છે તે છત્રિન્યાયથી કહી છે એમ સમજવું.)

કાનની વૂટના વન્ને ભાગ પોહોળા, લાંબા તથા
સમાન હોય તો તેઓ નેમિ એટલે પડેડાની ધારની
પેટે સંધાય છે માટે તે કર્ણબંધ નેમિસંધાનક
કેહેવાય છે. કાનની વૂટના વન્ને ભાગ ગોઠ લાંબા
તથા સમાન હોય તો તેઓ ભેદાણા કમલપત્રની
પેટે સંધાય છે માટે તે કર્ણબંધ ઉત્પલભેદક કે-
હેવાય છે. કાનની વૂટના વન્ને ભાગ ટુંકા, ગોઠ
તથા તુલ્ય હોય તો તેઓ સુકા માંસની ફાડોની
પેટે સંધાય છે તેથી વહ્લૂરક કેહેવાય છે. કાનની
વૂટના બે ભાગોમાં ગાલ તરફનો એકજ લાંબો
ભાગ વચ્ચો હોય તો તેમાંથી ફાડી કાપી, જતા રહેલા
ભાગના મૂળની સાથે લગાવી દેવાય છે માટે તે ક-
ર્ણબંધ આસંગિમ કેહેવાય છે. કાનની વૂટના બે ભા-
ગોમાં બાહારનો એટલે ગાલ તરફના ભાગની સામેનો
એકજ લાંબો ભાગ વચ્ચો હોય તો તેને ગાલ તર-
ફના જતા રહેલા બીજા ભાગના મૂળની સાથે જોડી
દેવાય છે તેથી તે કર્ણબંધ ગંઢકર્ણ કેહેવાય છે.
કાનની વૂટના ભાગો વન્ને થોડા થોડા રહ્યા હોય

તો ટોલાનાં સઘળાં માણસો છત્રવાળાં ગણાય છે એ
છત્રિન્યાય સમજવો. આ પંદર પ્રકારોમાં દશ કર્ણબંધ
છે તેથી પંદરને કર્ણબંધ કહ્યા છે.

તો ગાલના પ્રદેશમાંથી વઢગેલા છેડાવાલું જીવતું માંસ કાઢાડી બૂટના જેવો આકાર બનાવીને સાંધવામાં આવે છે માટે તે કર્ણવંધ આહાર્ય કેહેવાય છે. કાનની બૂટના બે ભાગો જરા પળ નહીં રહેતાં છેડાઈ ગઈ હોય તો ક્ષીણ થઈ જાય કાનની પુતલીઉપર વેધ કરી બનાવવામાં આવે છે માટે તે કર્ણવેધ નિર્વેધિમ કેહેવાય છે. કાનની બૂટના બે ભાગો (બે ચીર) જાડી ક્ષીણી હોવાથી સમવિષમ હોય તો શસ્ત્રથી બન્નેને કોતરી અનેક પ્રકારની યોજનાથી સાંધી દેવાય છે માટે તે કર્ણવંધ વ્યાયોજિમ કેહેવાય છે. કાનની બૂટના બે ભાગોમાંથી ગાલ તરફનો ભાગ લાંબો હોય અને સામેનો ભાગ ટુંકો હોય તો લાંબા ભાગને ટુંકા ભાગની સાથે બાહ્ય કમાડની પેટે સાંધી દેવામાં આવે છે માટે તે કર્ણવંધ કપાટસંધિક કેહેવાય છે. કાનની બૂટના બે ભાગોમાંથી ગાલ તરફના ભાગની સામેનો ભાગ લાંબો હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ ટુંકો હોય તો લાંબા ભાગને અંદર અર્ધા કમાડની પેટે સાંધી દેવામાં આવે છે માટે તે કર્ણવંધ અર્ધકપાટસંધિક કેહેવાય છે. કર્ણવંધોના પંદર ભેદોમાં આ દશ ભેદો સાધ્ય છે અને એઓની આકૃતિઓ ઘણું કરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જણાવી દીધી છે. એ દશ પછીના સંક્ષિપ્ત વગેરે પાંચ કર્ણવંધો અસાધ્ય છે. કાનની બૂટના બે ભાગોમાં ગાલ તરફના ભાગની સામેના જતા રહેલા ભાગનું મૂળપળ સુકાઈ ગયું હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ અલ્પ હોય તો તે કાન સંક્ષિપ્ત કેહેવાય છે. કાનની બૂટના બન્ને ભાગોનાં મૂળો સુકાઈ ગયાં હોય અને આસપાસ ગાલના ભાગોનાં માંસો પળ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તો તે કાન હીનકર્ણ કેહેવાય છે. કાનની બૂટના બન્ને ભાગો પાતળા વિષમ તથા અલ્પ હોય તો તે

કાન વેલજેવો હોવાથી વહ્લીકર્ણ કેહેવાય છે. ગુંથાણાં માંસવાળો, અક્કડ શિરાઓથી વ્યાત અને ક્ષીણી ક્ષીણી બૂટોની ચીરોવાળો કાન લાકડી જેવો હોવાથી યષ્ટિકર્ણ કેહેવાય છે. માંસવગરની, સંકોચાણાં અગ્રોવાળી અને અલ્પ રુધિરવાળી બૂટની ચીરોવાળો કાન કાગડાની ટાંચ જેવો હોવાથી કાકોષ્ઠક કેહેવાય છે. પેહેલાના દશ વંધોમાં પળ જે કાનો સોજા, દાહ, રતાશ, પાક, ફોલીઓ અને સ્નાયુ એઓથી યુક્ત હોય તેઓ સારા કરી શકાતા નથી.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિયે સ્વમુખથી કહ્યું કે “ જે કાનની બૂટોની બન્ને ચીરો રહી ન હોય તે કાનની પુતલીની ઉપરના સમતાવાળા મધ્યભાગમાં વેધ કરીને વધારો કરવો. (આ નિર્વેધિમનું સંધાનસૂત્ર છે.) ગાલ તરફની ફાડની સામેની ફાડ લાંબી હોય તો તેને ગાલ તરફના ટુંકા ભાગની સાથે અંદર સાંધો આવે અને ગાલ તરફની ફાડ લાંબી હોય તો તેને સામેના ટુંકા ભાગની સાથે બાહ્ય સાંધો આવે. (આ અર્ધકપાટસંધિક અને કપાટસંધિક એઓનું સંધાનસૂત્ર છે.)” જો જાડી પોહોલી તથા સ્થિરતાવાળી એક જ ફાડ અવશેષ રહી હોય તો તેને ફાડી બે ફાડ કરી એક ફાડને કાપીને ઉપરના ભાગમાં સાંધવી. (આ આસંગિમનું સંધાન સૂત્ર છે.) બૂટની બન્ને ફાડો થોડી થોડી રહી હોય તો શસ્ત્ર જાળનારા વૈદ્યે એ ફાડોમાં ટોચા દર્દ ગાલમાંથી વઢગેલા છેડાવાલું જીવતું (લોહીવાળું) માંસ કાઢાડીને તે માંસથી બન્ને ફાડોને પૂરી કરીને સાંધી દેવી. (આ આહાર્યનું સંધાનસૂત્ર છે.)”

૭ અતોન્યતમં બન્ધં ચિકીર્ષુરગ્રોપહરણીયો-
કોપસંશ્રુતસમ્મારં વિશેષતઃશ્ચાત્રોપહરેત્ સુ-
જાય છે. આમ છે એટલા માટે સાંધો બરાબર રહ્યાંને મજબૂત થયા પછી, માંસનો ગાલની સાથે વઢગેલો છેડો કાપી નાખવો.

૧ ડહન તો માંને છે કે આ વ્યાયોજિમનું પળ સંધાનસૂત્ર છે.

૨ લોહીવાળા માંસનો એક છેડો ગાલમાં વઢગેલો ન રાખ્યો હોય તો બૂટપર નહું ચોડેલું તે માંસ ઉચડી

રામણ્ડં ક્ષીરમુદકં ધાન્યામ્લં કપાલચૂર્ણં ચેતિ ।
તતોઽજ્ઞાનાં પુરુષં વા ગ્રથિતકેશાન્તં લઘુ મુક્ત-
વન્તમાતૈઃ સુપરિગૃહીતં ચ કૃત્વા બન્ધમુપધાર્ય
છેદ્યભેદ્યલેખ્યવ્યધનૈરુપપન્નૈરુપપાદ્ય કર્ણં શોણિ-
તમવેક્ષેત તદુષ્ટમદુષ્ટં વેતિ । તત્ર વાતદુષ્ટં
ધાન્યામ્લોષ્ણોદકાભ્યાં પિત્તદુષ્ટે શીતોદકપ-
યોભ્યાં શ્લેષ્મદુષ્ટે સુરામણ્ડોષ્ણોદકાભ્યાં પ્ર-
ક્ષાલ્ય કર્ણો પુનરવલિખ્યાનુવ્રતમહીનમવિષ-
મં ચ કર્ણસંધિ સંનિવેશ્ય સ્થિતરક્તં સંદ-
ધ્યાત્ । તતો મધુઘૃતેનાભ્યજ્ય પિચ્છુગ્લોતયોર-
ન્યતરેણાવગુણ્ય સૂત્રેણાનવગાઢમશિથિલં ચ
બદ્ધા કપાલચૂર્ણેનાવકીર્યાઽઽચારિકમુપદિશે-
દ્ધિવ્રણીયોક્તેન ચ વિધાનેનોપચરેત્ ॥

કાન સાંધવાની સામગ્રી, પદ્ધતિ તથા
સાંધ્યા પછીની ચિકિત્સા.

૭ એ દશ બંધોમાંનો કોઈ પણ બંધ કરવો હોય
ત્યારે વૈદ્યે આ ગ્રંથના 'અગ્રોપહરણીય' નામના અધ્યા-
યમાં (આ સ્થાનના ૧ મા અધ્યાયમાં) કહેલી સામ-
ગ્રીઓ હાજર રાખવી અને વિશેષે કરી શુદ્ધિરાની ઉપ-
રનો આછો ભાગ, દૂધ, જલ, ધાન્યામ્લ અને ટીકરાનું
ચૂર્ણ એઓને હાજર રાખવાં. પછી સ્ત્રીને કે પુરુ-
ષને તેના વાઠ ગુંથાવી, હલકું જમાડી, તેનાં સગાં
સંબંધીઓને હાજર રાખી, તે દ્વારા બરાબર સ્થિર કરી,
વિશ્વાસપાત્ર લોકોની સાથે 'અહીં અમુક પ્રકારનો
બંધ કરવો છે' એમ નિશ્ચય કરી લઈ, કાન ઉપર
છેદન, ભેદન લેખન તથા વેધન એ ક્રિયાઓમાંથી
યોગ્ય જણાય તે ક્રિયા કરીને લોહીની તપાસ ક-
રવી કે 'લોહી દુષ્ટ છે કે અદુષ્ટ છે?' રુધિર જો
વાયુથી દુષ્ટ થઈ જણાય તો તેને ધાન્યામ્લ તથા
ઉનું જલ એઓથી, પિત્તથી દુષ્ટ થઈ જણાય તો

તેને થંડા પાણીથી તથા દૂધથી અને કફથી દુષ્ટ
થઈ જણાય તો તેને મદિરાની આછી તથા
ઉના પાણીથી ધોઈ નાખી, કાનમાં ફરીવાર ટોચા
દઈ, ઉંચો પણ નહીં, નીચો પણ નહીં અને વિપમ
પણ નહીં, એવો બરાબર સાંધો મિલાવી, લોહી વે-
હેતું બંધ પડે ત્યારે સાંધવાની ક્રિયા કરવી. પછી
તે ઉપર મધનો તથા ઘીનો અભ્યંગ કરી તેના ઉપર
રૂ અથવા કપડું વીંટી દોરાવતે વહુ દઢ પણ નહીં
અને પોચું પણ નહીં એવી રીતે બાંધી લઈ તેનાપર
ટીકરાનું ચૂર્ણ ભભરાવીને પછી આહાર વિહાર ક-
રવાનું બતાવવું અને દ્વિવ્રણીય નામના અધ્યાયમાં
(ચિકિત્સાસ્થાનના પેદેલા અધ્યાયમાં) કહેલી
આલેપન આદિ ક્રિયાઓથી ઉપચાર કરવા.

૮ ભવતશ્ચાત્ર ।

વિઘટ્ટનં દિવાસ્વપ્નં વ્યાયામમતિભોજનમ્ ।
વ્યવાયમશ્નિસંતાપં વાક્ક્રૂમં ચ વિવર્જयेત્ ॥
આમતૈલપરીપેકં ત્રિરાત્રમવચારयेત્ ।
તતસ્તૈલેન સંસૃષ્ટં ત્ર્યહાદપનયેત્પિચુમ્ ॥

કર્ણસધાન કરવામાં આવ્યા પછી
વર્જિતકર્મ તથા કર્તવ્યકર્મ.

૮ કાનને હલાવવો કે રગડવો નહીં. દિવસે
સુવું નહીં. કસરત કે મેહેનત કરવી નહીં. અતિ
ભોજન કરવું નહીં. મૈથુન કરવું નહીં. અગ્નિનો
તાપ લેવો નહીં અને જાણું બોલવું પણ નહીં.

કાન ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી કાચા તૈલથી
સેચન કન્યા કરવું અને ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા
પછી તૈલથી મીજાણું રૂનું પુમડું અથવા કપડું
કાઠાડી નાખવું.

૯ ન ચાસંશુદ્ધરક્તમતિપ્રવૃત્તરક્તં ક્ષીણરક્તં
વા સંદધ્યાત્ । સ હિ વાતદુષ્ટે રક્તે રૂઢોઽપિ

વળા આવી પડવાથી ક્રિયામાં હરકત આવે.

૪ રોગી જમ્યો હોય તો ક્રિયાની પીડાનું સહન ક-
રીશકે અને થોડું તથા હલકું જમ્યો હોય તેથી વેદનાને
લીધે અથવા રાતના ઉજાગરા વગેરેને લીધે પણ અજી-
ર્ણની હરકત ન આવે.

૧ ચોંચાનું ચૂર્ણ તથા કોદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથ-
વાથી ધાન્યામ્લ થાય છે. (મા. પ્ર.)

૨ સ્ત્રીઓને ભૂષણોનું પ્રધાનપણું છે તેથી સ્ત્રીનું
નામ પ્રથમ આપ્યું છે.

૩ વાઠ ગુંથાવ્યા ન હોય તો તે વાઠો આઢા અ-

પરિપુટનવાન્ । પિત્તદુષ્ટે દાહપાકરાગવેદના-
વાન્ । શ્લેષ્મદુષ્ટે સ્તબ્ધઃ કણ્ઠમાન્ । અતિ-
પ્રવૃત્તરક્તે શ્યાવશોકવાન્ ક્ષીણોઽલ્પમાંસો ન
વૃદ્ધિમુપૈતિ ।

કેવા કાનને સાંધવો નહીં ?

૯ અશુદ્ધ (દુષ્ટ) લોહીવાળા કાનને સાંધવો
નહીં, લોહી શુદ્ધ છતાં પણ બહુ વેહેતું હોય ત્યાં-
સુધી સાંધવો નહીં અને ક્ષીણ રુધિરવાળા કાનને
પણ સાંધવો નહીં. રુધિર જો વાયુથી દુષ્ટ
હોય તો સાંધેલો કાન રુઝાઈ ગયા છતાં પણ
પાછો ફાટી જાય છે અથવા મિશ્રકચિકિત્સિ-
તમાં (ચિકિત્સાસ્થાનના ' ૨૬ મા અધ્યાયમાં)
કહ્યા પ્રમાણે સોજાવાળા પરિપોટ નામના રોગ-
વાળો થાય છે. રુધિર જો પિત્તથી દુષ્ટ હોય
તો સાંધેલો કાન દાહ, પાક, રતાશ તથા વેદના
ઁઓથી સંયુક્ત થાય છે. રુધિર જો કફથી દુષ્ટ
હોય તો સાંધેલો કાન સ્તબ્ધ અને ધ્રુજવાળો
થાય છે. રુધિર અત્યંત વેહેતું હોય તે છતાં સાંધ્યો
હોય તો તે કાન વાયુ ઁ કરેલા કાળા સોજાવાળો
થાય છે. જો ક્ષીણ રુધિરવાળો કાન સાંધવામાં
આવ્યો હોય તો અલ્પ માંસવાળો રેહેવાને લીધે
વધતો નથી.

૧૦ સ યદા સુરુદ્ધો નિરુપદ્રવઃ સવર્ણો
ભવતિ તદૈનં શનૈઃ શનૈરભિવર્ધયેત્ । અતોઽ-
ન્યથા સંરમ્ભદાહપાકરાગવેદનાવાન્ પુનશ્ચિ-
દ્યતે વા ॥

સાંધેલા કાનને વધારવાની પદ્ધતિ.

૧૦ જ્યારે કાન સારી પેટે રુઝાણો, ઉપદ્રવો

૧ અહીં શુદ્ધ રુધિરના અતિસાવથીજ ક્ષીણ રુધિ-
રવાળો સમજવો પણ દોષસંબંધી ઉપદ્રવોથી ક્ષીણ
રુધિરવાળો સમજવો નહીં. કેમકે દોષોસંબંધી ઉપદ્રવોથી
ક્ષીણ થણાને વધારવામાં આવે તો તે છેદાઈ જાય છે.

૨ જે પક્ષીઓ પૃથ્વીને ધોતરી ધોતરીને તેમાંથી
પોતાના મથ્થને ધાય છે તેઓ વિધિર કેહેવાય છે.

૩ જે પક્ષીઓ પોતાના મથ્થને ધાંચથી ફોલી ફો-

વગરનો અને પ્રથમના જેવા વર્ણવાળો થાય ત્યારે
ધીરે ધીરે તેને વધારવો. જો વરાવર રુઝાયા વિના,
ઉપદ્રવો વગરનો થયા વિના અને પ્રથમના જેવા
વર્ણવાળો થયા વિના અથવા ઉતાવળે ઉતાવળે વ-
ધારવામાં આવે તો સોજો, દાહ, પાક, રતાશ તથા
વેદના ઁઓથી યુક્ત થાય છે અથવા પાછો છેદાઈ
જાય છે.

૧૧ અથાસ્યાપ્રદુષ્ટસ્યાભિવર્દ્ધનાર્થમભ્યંગઃ ।
તદ્યથા । ગોધાપ્રતુદવિધ્કિરાનૂપૌદકવસામ-
જ્ઞાનો પયઃ સર્પિસ્તૈલં ગૌરસર્પપજં ચ યથાલાભં
સમ્ભૃત્યાર્કાલર્કબલાતિબલાનન્તાપામાર્ગાશ્વગ-
ન્ધાવિદારિગન્ધાક્ષીરશુક્લાજલશ્લૂકમધુરવર્ગપ્ર-
તિવાપં તૈલં વા પાચયિત્વા સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ ।
સ્વેદિતોન્મર્દિતં કર્ણં સ્નેહેનાનેન યોજયેત્ ।
અથાનુપદ્રવઃ સમ્યગ્બલવાંશ્ચ વિવર્દ્ધતે ॥
યવાશ્વગન્ધાયષ્ટ્યાદૈસ્તિલૈશ્ચોદ્રતનં હિતમ્ ।
શતાવર્યશ્વગન્ધાભ્યાં પયસૈરણ્ડજીવનૈઃ ॥
તૈલં ધિપક્કં સક્ષીરમભ્યંગાત્પાલિવર્ધનમ્ ।

દોષવગરના કાનને વધારવા

માટે અભ્યંગ.

૧૧ હવે જેમાં કશો દોષ ન રહ્યો હોય ઁવા
કાનને વધારવા માટે અભ્યંગ કહી ઁ છી ઁ. ચંદ-
નઘો, તેતર તથા કુકડાં વગેરે વિધ્કિર પક્ષીઓ,
કાવર તથા કબૂતર, વગેરે પ્રતુદ પક્ષીઓ, સૂવર તથા
પાડા વગેરે આનૂપો અને રોહિત વગેરે જલજંતુઓ
ઁઓની ચરચી તથા મજ્જા અને ઘી તથા સફેદ સ-
ર્પપનું તૈલ ઁ ચારે સ્નેહોને યથાલાભ (મળે તેટલા)

લીને ધાય છે તેઓ પ્રતુદ કેહેવાય છે.

૪ પાડા, સૂવર, મેંઢા, ચમરી તથા હાથી વગેરે
પશુઓ જલના કીનારાઓ ઉપર ફરે છે તથા આનૂપ
કેહેવાય છે.

૫ જેનાં પેટ, મોહોડું, આંખ્યો તથા પાંખ્યો રાતાં
હોય અને પૂંછડું કાણું હોય તે મત્સ્ય રોહિત કેહેવાય છે.
આ મત્સ્યને ગુજરાતીમાં રોહીડો કેહે છે.

એકઠા કરી ચોગળા દૂધમાં પકાવીને સારા બંદોબસ્તથી રાખી મુકવા અથવા એકલા તૈલનેજ આકડો, ધોલો આકડો, બલદાળા, સ્વપાટ, ધોળી ઉપલસરી, અઘેડો, આસોંદ, શાલિપર્ણી, દૂધવાલો, ફગવેલાનો કંદં, જલશૂક અને કાકોલી આદિ, મધુર ગળ એઓનો કલ્ક નાખી પ્રકાવીને. સારા બંદોબસ્તથી રાખી મુકવું.

કાનને શેકી તથા ચોળીને તેઉપર એ સ્નેહનો અથવા તૈલનો અભ્યંગ કરવો. આમ કરવાથી કાન ઉપદ્રવ વગરનો તથા બલવાન્ થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. અભ્યંગ કન્યા પછી જવ, આસોંદ, જેટીમધ અને તિલ એઓના કલ્કથી કાનને ચોળીને સાફ કરવો એ હિતકારી છે. શતાવરી, આસોંદ, સ્વરણેર, ઇરડો અને કાકોલી આદિ જીવનીયગળ એઓનો કલ્ક નાખી ચોગળા દૂધમાં પકાવેલા તૈલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી પળ કાન વધે છે.

૧૨ યે તુ કર્ણા ન વર્દન્તે વિધિનાનેન યોજિતાઃ ।
તેષામપાંગદેશેષુ કુર્યાત્પ્રચ્છાનમેવ તુ ॥
બાહ્યચ્છેદં ન કુર્વાત વ્યાપદસ્તુ તતૌ બ્રુવાઃ ॥

ઉપર પ્રમાણે કરતાં છતાં કાન

ન વધે તો શું કરવું ?

૧૨ કાનને વધારવાના જે ઉપાયો કહ્યા તે ઉપાયોની યોજના કરતાં કાન ન વધે તો યોગ્યતા જોઈ તે કાનની પુતળીના નીચા ભાગમાં શસ્ત્રવતે જરાક છેદન કરવું. કાનની પુતળીથી વાહારના ભાગમાં કદી પળ છેદન કરવું નહીં. વાહારના ભાગમાં છેદન કરવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય બગાડો થાય છે.

૧ જો કોઈ સ્નેહ પકાવવો હોય તો તેને ચોગળાં દૂધમાં પકાવવો એવી મર્યાદા છે. પળ જ્યાં કોઈ દ્રવનું નામ ન આવ્યું હોય ત્યાં ચોગળાં પાણીમાં પકાવવો. દુધની સાથે બીજો પળ કોઈ દ્રવ નાખવાનું કહ્યું હોય તો દૂધ સ્નેહ બરાબરજ નાખવું. ‘યથાલાભ એકઠા કરીને’ એમ કહ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સઘળા ન મળે તો

૧૩ બદ્ધમાત્રં તુ યઃ કર્ણં સહસૈવાભિવર્દયેત્ ।
આમકોશી સમાધ્માતઃ ક્ષિપ્રમેવ વિમુચ્યતે ॥

નહીં રુક્ષાણા કાનને વધારવામાં હરકત.

૧૩ જો કર્ણબંધ કરીને તુરતજ કાનને વધારવામાં આવે તો તે બરાબર નહીં રુક્ષાણા મધ્યવાલો કાન સૂજી જઈને તુરતજ ત્રુટી જાય છે.

૧૪ જાતરોમા સુવર્ત્મા ચ શ્લિષ્ઠસંધિઃ સમઃ સ્થિરઃ
સુરુદ્ધોઽવેદનો યસ્તુ તં કર્ણં વર્દયેચ્છનૈઃ ॥

કાન કેવો થયા પછી તેને વધારવો ?

૧૪ કાન જ્યારે સારી પેટે રુક્ષાણો, વેદની વગરનો, જેના ઉપર સ્વાદ્વાં ઉત્પન્ન થયાં હોય એવો, સુંદર છિદ્રવાલો, પરસ્પરની સાથે સંલગ્ન સાંધા-ઓવાલો, નીચાપણાથી તથા ઉંચાપણાથી રહિત અને દૃઢ થાય ત્યારે તેને ધીરે ધીરે વધારવો.

૧૫ અમિંતાઃ કર્ણવન્ધ્રાસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈરિહ ।
યો યથા સુનિવિષ્ટઃ સ્યાત્તં તથા વિનિયોજયેત્ ॥

આ ગ્રંથમાં કહેલા કર્ણવંધના પ્રકા-

રોથી જુદો પળ કોઈ પ્રકાર યોગ્ય

જણાય તો તે કરવો.

૧૫ અહીં કુશલ વૈદ્યોએ ‘કર્ણવંધોના પ્રકારો અપરિમિત છે’ એમ સમજી લેવું અને યથાશક્તિ તે પ્રકારો જાણી લેવા. જ્યાં જે પ્રકાર વંધ બેસતો જણાય ત્યાં તે પ્રકારની યોજના કરવી.

૧૬ કર્ણપાલ્યામયાનૃણાં પુનર્વક્ષ્યામિ સુશ્રુત ।

કર્ણપાલ્યાં પ્રકુપિતા વાતપિત્તકફાશ્રયઃ ॥

દ્વિધા વાપ્યથ સંસૃષ્ઠાઃ કુર્વેતિ વિવિધા રુજઃ ।

વિસ્ફોટઃ સ્તબ્ધતા શોકઃ પાલ્યાં દોષે તુ વાતિકે

વે ત્રણનું. પળ ગ્રહણ કરીને તેઓને પકાવી રાખવા.

૨ આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળતો નથી.

૩ જલશૂક એટલે જઠની શેવાળ અથવા જઠની અંદર રહેનારો સ્વાપાંવાલો શેરી પ્રાણી સમજવો. કેટલા એક કેહેછે કે જઠમાં ફરનારો કાલો કીડો સમજવો.

દાહવિસ્ફોટજનનં શોફઃ પાકશ્ચ પૈત્તિકે ।
 કણ્ઠઃ સશ્વયથુઃ સ્તમ્ભો ગુરુત્વં ચ કફાત્મકે ॥
 યથાદોષં ચ સંશોધ્ય કુર્યાત્તેષાં ચિકિત્સિતમ્ ।
 સ્વેદાભ્યંગપરીવેકૈઃ પ્રલેપાસ્ત્વિમોક્ષણૈઃ ॥
 મૃદ્ધીં ક્રિયાં બૃંહણીયૈર્યથાસ્વં ભોજનૈસ્તથા ।
 ય एवं વેત્તિ દોષાણાં ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥

કાનની બૂટમાં તે તે દોષસંબંધી
 વ્યાધિઓ અને તેઓની સા-
 માન્ય ચિકિત્સા.

૧૬ હે મુશ્રુત! હવે માણસોને કાનની બૂટમાં જે રોગો થાય છે તેઓ વિષે કહું છું. કાનની બૂટમાં પ્રકોપ પામેલા વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો જુદા જુદા અથવા વહેં મળીને અથવા ત્રણે મળીને અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જો વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો ફોહા, સ્તબ્ધપણું તથા સોજો થાય છે. જો પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય તો દાહ, ફોહા, સોજો તથા પાક થાય છે. જો કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો સ્વ-રજ, સોજો, સ્તબ્ધપણું અને મારેપણું થાય છે.

જે દોષ હોય તેને અનુસરતું સંશોધન કરીને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહાદિકની ધારાઓ કરવાથી, પ્રલેપોથી અને લોહી કાઢવાથી, તે તે વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવી. તેમજ યોગ્યતાને અનુસરીને બૃંહણીય ઔષ્ધોથી તથા તેવાજ પ્રકારનાં ભોજનોથી કોમલ ચિકિત્સા પળ કરવી. જે વૈદ્ય આ પ્રમાણે દોષોની પરીક્ષા કરી શકે તે વૈદ્યજ ચિકિત્સા કરવામાં યોગ્ય છે^૧.

૧૭ અતઃ ઋર્ધ્વં નામલિંગૈર્વશ્યે પાલ્યામુપદ્રવાન્ ।
 ઉત્પાટકશ્ચોત્પુટકઃ શ્યાવઃ કણ્ઠ્યુતો મૃશમ્ ॥
 અવમન્થઃ સકણ્ઠકો ગ્રન્થિકો જમ્બુલસ્તથા ।
 સ્ત્રાવી ચ દાહવાંશ્ચૈવ શૃણ્વેષાં ક્રમશઃ ક્રિયામ્
 અપામાર્ગઃ સર્જરસઃ પાટલાલકુચત્વચૌ ।
 ઉત્પાટકે પ્રલેપઃ સ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ પાચયેત્ ॥

૧ આ આલ્હો સોઝમો વિષય ઋષિપ્રણીત નથી અર્થાત્ ક્ષેપક છે એમ મુશ્રુતના સંપ્રદાયી લોકો માને છે

શમ્યાકશિમ્નુપૂતીકગોધામેદોઽથ તદ્વસા ।
 વારાહં ગવ્યમૈનેયં પિત્તં સર્પિશ્ચ સંસૃજેત્ ॥
 લેપમુત્પુટકે દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 ગૃપૈરીં સુગન્ધાં સદ્યામામનન્તાં તણ્ડુલીયકમ્ ॥
 શ્યાવે પ્રલેપનં દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 પાઠાં રસાંજનં ક્ષૌદ્રં તથા સ્યાદુષ્ણકાંજિકમ્ ॥
 દદ્યાલ્લેપં સકણ્ઠકે તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ।
 વ્રણીભૂતસ્ય દેયં સ્યાદિદં તૈલં વિજાનતા ॥
 મધુકક્ષીરકાકોલીજીવકાઘૈર્વિપાચિતમ્ ।
 ગોધાવરાહસર્પાણાં વસાઃ સ્યુઃ કૃતબૃંહણે ॥
 પ્રલેપનમિદં દદ્યાદવસિચ્યાવમન્થકે ।
 પ્રપૌંડરીકં મધુકં સમંગાં ધવમેવ ચ ॥
 તૈલમેભિશ્ચ સંપક્કં શૃણુ કણ્ઠમતઃ ક્રિયામ્ ।
 સહદેવા વિશ્વદેવા અજાક્ષીરં સસૈન્ધવમ્ ॥
 પૈતૈરાલેપનં દદ્યાત્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ॥
 ગ્રન્થિકે ગુટિકાં પૂર્વં સ્ત્રાવયેદવપાત્ર્ય તુ ।
 તતઃ સૈન્ધવચૂર્ણં તુ ઘૃષ્ઠા લેપં પ્રદાપયેત્ ॥
 લિખિત્વા તત્સ્રુતં ઘૃષ્ઠા ચૂર્ણે રોધ્રસ્ય જમ્બુલે ।
 ક્ષીરેણ પ્રતિસાર્યેનં શુદ્ધં સંરોપયેત્તતઃ ॥
 મધુપર્ણી મધૂકં ચ મધુકં મધુના સહ ।
 લેપઃ સ્ત્રાવિણિ દાતવ્યસ્તૈલમેભિશ્ચ સાધિતમ્ ॥
 પંચવલકૈઃ સમધુકૈઃ પિપ્પૈસ્તૈશ્ચ ઘૃતાન્વિતૈઃ ।
 જીવકાઘૈઃ સસર્પિષ્કૈર્દહ્યમાનં પ્રલેપયેત્ ॥

કાનની બૂટના તે તે રાંગોનાં જુદાં
 જુદાં નામો, નામો ઉપરથીજ
 લક્ષણો અને તે રોગોની
 ચિકિત્સાઓ.

૧૭ હવે કાનની બૂટમાં જે રોગો થાય છે તેઓને નામોથી તથા ચિહ્નોથી જણાવું છું. ઉત્પાટક, ઉત્પુટક, શ્યાવ, સકંઠક, અવમંથ, કંઠ-માન, ગ્રંથિક, જંબુલ, સ્ત્રાવી અને દાહવાન્ એ નામના દશ રોગ થાય છે.

(કાનની બૂટમાં દાહ, પાક તથા પીડા એ-
 અને તે ઉપરથી ડહાને પળ તેમજ માતીને આની વ્યાખ્યા કરી નથી.

ઓવાળો જે સોજો થાય તે ઉત્પાટક કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં વેદનાવાળો અને ફાટી જનારો જે સ્તબ્ધ સોજો થાય તે ઉત્પુટક કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં ઢાહ, પાક તથા પીડાવાળો જે કાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે શ્યાવ કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં જે અત્યંત સ્વરજવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે સકંડૂક કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં કફના જેવા વર્ણવાળો, કફસંબંધી વેદનાવાળો તથા સ્વરજવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય તે અવમંથક કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં જે સાધારણ ચઢવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય તે કંડૂમાન્ કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં ગાંઠરૂપ સોજો ઉત્પન્ન થાય તે ગ્રંથિક કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં જાંતુ જેવો જે કાળો સોજો થાય તે જંતુલ કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં સ્વરજ, ઢાહ અને વેદનાવાળી તથા સ્વાવવાળી સર્પો જેવી ફોલીઓ થાય તે સ્ત્રાવી કેહેવાય છે. કાનની બૂટમાં ફક્ત ભારે બઢતરાવાળો સોજો થાય તે ઢાહવાન્ કેહેવાય છે.)

હવે એ દશ રોગોની અનુક્રમથી ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભલો.

ઉત્પાટક થયો હોય તો અવેહો, રાઝ, પાડલ અને ક્ષુદ્ર ફનસની છાલ એઓનો પ્રલેપ કરવો અને એઓનો કલ્ક નાચીને પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

ઉત્પુટક થયો હોય તો ગરમાલો, સરગવો, કરંજ, ચંદનઘોનું મેદ, ચંદનઘોની વસા, સુવરનું પિત્તું, બઢદનું પિત્તું, કાઠીયાર હરિણનું પિત્તું અને ઘી એઓને સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો અને એઓના કલ્કથી પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

શ્યાવ થયો હોય તો હઠ્ઠર, નગડ, વડલાં, ધોઢી ધ્રોકડ અને તાંદળજો એઓનો પ્રલેપ કરવો

૧ વઢ, ડંબરો, પીપલો, પારસપીપલો અને પીપર એ પાંચ છીરવાળાં વૃક્ષોની છાલ પંચ વલ્કલ કેહેવાય છે.

૨ આ સપ્તલો સત્તરમો વિષય પૂર્વાચાર્યોએ તથા ઢલ્લને પળ ક્ષેપક માનેલો છે. ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં કાનની બૂટના પાંચ રોગો ચિકિત્સાસહિત

અને એઓનો કલ્ક નાચીને પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

સકંડૂક થયો હોય તો કાઠીપાડ, રસવંતી, મધ, અને ગરમ કાંજી એઓનો લેપ કરવો અને એઓનો કલ્ક નાચી પકાવેલું તૈલ લગાવવું. જો સકંડૂક વ્રણરૂપ થઈ ગયો હોય તો સમજુ વૈદ્યે જેટીમધ, ક્ષીરકાકોલી અને જીવક ઇત્યાદિ ઓપધોથી પકાવેલું તૈલ લગાવવું તથા બુંદળક્રિયા કરીને ચંદનઘો, સૂવર અને સર્પ એઓની ચરવીનો લેપ કરવો.

અવમંથક થયો હોય તો સ્વાવળ કન્યા પઢી પાંડેરવો, જેટીમધ, મજીટ, અને ધાવડો એઓનો લેપ કરવો અને તેઓનો કલ્ક નાચી પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

કંડૂમાન્ થયો હોય તો સહદેવી અને ગંગેટી એઓને વકરીના દૂધમાં સૈંધવ સહિત વાટી તેનો લેપ કરવો અને એઓનો કલ્ક નાચી પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

ગ્રંથિક થયો હોય તો પ્રથમ ગાંઠને ચીરીને તેમાંથી સ્વાવ કરાવવો અને પઢી તે ઉપર સૈંધવનું ચૂર્ણ ઘસીને તેનો જ લેપ કરવો.

જંતુલ થયો હોય તો તેને શસ્ત્રવતે સોતરી સ્વાવ કન્યા પઢી લોદરના ચૂર્ણથી ઘસી દૂધથી ઘોઈ, શુદ્ધ થયા પછી તેની રોપણક્રિયા (વ્રણમાં ભરતી લાવવાની ક્રિયા) કરવી.

સ્ત્રાવી થયો હોય તો સીવળ, જેટીમધ, મહુડો અને મધ એઓનો લેપ કરવો અને એજ દ્રવ્યો નાચીને પકાવેલું તૈલ લગાવવું.

ઢાહવાન્ થયો હોય તો પંચવલ્કલ અને જેટીમધ એઓને વાટી ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરવો. અથવા જીવકાદિક દ્રવ્યોને વાટી ઘીથી મિશ્રિત કરને તેનો લેપ કરવો.

આપિલા છે તથી જણાય છે કે આ અધ્યાયનો આ સત્તરમો વિષય ક્ષેપકજ હોવો જોઈએ. એક ઠેકાણાના રોગોનું બે ઠેકાણે નિરૂપણ જોવામાં આવે એ વાંધા મરેલું જ ગણાય.

૧૮ વિશ્લેષિતાયાસ્ત્વથ નાસિકાયા
 વક્ષ્યામિ સંધાનવિધિં યથાવત્ ।
 નાસાપ્રમાણં પૃથિવીરુદ્ધાણાં
 પત્રં ગૃહીત્વા ત્વલમ્બિતસ્ય ॥
 તેન પ્રમાણેન હિ ગણ્ડપાર્શ્વા-
 દુત્કલ્ય વદ્ધં ત્વથ નાસિકાગ્રમ્ ॥
 વિલિખ્ય ચાશુ પ્રતિસંદ્ધીત
 તત્સાધુબંધૈર્મિપગપ્રમત્તઃ ।
 સુસંહિતં સમ્યગ્થો યથાવન્
 નાડીદ્વયેનામિસમીક્ષ્ય વદ્ધ્વા ॥
 પ્રોત્તમ્ય ચૈનામવચૂર્ણયેચ્છ
 પત્તંગયટ્થીમધુકાંજનૈશ્ચ ।
 સંછાદ્ય સમ્યક્ પિંચુના સિતેન
 તૈલેન સિંચેદસકૃત્તિલાનામ્ ॥
 ઘૃતં ચ પાચ્યઃ સ નરઃ સુજીર્ણે
 સ્નિગ્ધો વિરેચ્યઃ સ યથોપદેશમ્ ।
 રૂઢં ચ સન્ધાનમુપાગતં સ્યાત્
 તદર્ધશેષં તુ પુનર્નિકૃન્તેત્ ॥
 હીનાં પુનર્વદ્ધયિતું યતેત
 સમાં ચ કુર્યાદતિવૃદ્ધનાસામ્ ॥.

કપાઈ ગણા નાકને સાંધવાનો પ્રકાર.

૧૮ હવે નાક કપાઈ ગયું હોય તો તેને સાંધ-
 વાનો પ્રકાર સંપૂર્ણ રીતે કહું છું. વૈદ્યે નાકનો
 જેટલો ભાગ કપાઈ ગયો હોય તે બરોવર ફોઈ
 શાડનું પાનડું લઈ, તેને ગાલ ઉપર મુકી, બરાવર
 તે પ્રમાણે ભરી લઈ ગાલના પડલામાંથી સંલગ્ન
 રીતે ગાલને વઢગી રહેલા છેડાવાળું માંસ કાપી
 લઈ, નાકના અગ્રને ટોચા દર્દને તુરતજ સાવધાની
 રાખી તે અગ્રની સાથે સારા બંધોથી તે માંસને
 સાંધી દેવું. તે નાકના અગ્રને સારી રીતે સંધા-
 નું જોઈ વઢની અથવા ઇરડાની ડાંડલીની બે
 નળીઓથી યોગ્ય રીતે બાંધી લઈ સારી રીતે ઁંચું
 કરીને તેના ઉપર રતાંજલિ, જેઠીમધ અને રસવંતી
 ઇઓનું ચૂર્ણ ભભરાવી, સફેદ રુના પુંમડાથી સંપૂર્ણ

રીતે ઢાંકી દઈ તેની ઉપર વારંવાર તિલનાં તૈલથી
 સેચન કરવું. એ માણસને ઘી પાવું અને ઘી
 પાવાથી સ્નિગ્ધ થઈ તો તે માણસને ભોજન સારી
 પેટે જીર્ણ થયા પછી શાસ્ત્રોક્ત રીતિપ્રમાણે વિરેચન
 દેવું. જ્યારે સાંધેલો ભાગ સંપૂર્ણ રીતે રુદ્ધાઈને
 ઠીક જામ્યાં જાય ત્યારે ગાલની સાથે વઢગી
 રહેલો તે માંસનો છેડો કાપી નાખવો. આમ
 કન્યા છતાં જો નાક ટુંકું રહી ગયું હોય તો તેને
 વધારવા માટે તે પ્રમાણેજ ફરીવાર યત્ન કરવો
 અને વધુ વધી ગયું હોય તો તેને સમ કરવું.

૧૯ નાડીયોગં વિનૌષ્ઠસ્ય નાસાસંધાનવદ્ધિધિમ્ ।

ય એવમેવં જાનીયાત્સ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥

કપાઈ ગણા હોઠને સાંધવાનો પ્રકાર.

૧૯ કપાઈ ગણા હોઠને સાંધવાનો પ્રકાર
 પણ નળીઓ લગાવવા શિવાય બાકી નાકને સાંધ-
 વાના પ્રકારનો પેટેજ કરવો. જે વૈદ્ય આ પ્રમાણે
 કરી જાણે તેજ વૈદ્ય રાજાની ચિકિત્સા કરવાને
 લાયક ગણાય છે.

અધ્યાય ૧૭ મો.

૧ અથાત આમપક્વેપનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
 સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથીજ ‘આમપક્વે-
 પનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
 કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્યંતરિણ સુશ્રુતની
 પાસે કહેલું છે.

૨ શોફસમુત્થાના ગ્રન્થિવિદ્રધ્યલજીપ્રભૃ-
 તયઃ પ્રાયેણ વ્યાધયોઽભિધાસ્યન્તેઽનેકાકૃતય-
 સ્તૈર્વિલક્ષણઃ પૃથુગ્રંથિતઃ સમો વિપમો વા
 ત્વઙ્માંસસ્થાયી દોષસંઘાતઃ શરીરૈકદેશોત્થિતઃ
 શોફ इत्युच्यते ॥

સ પડિધો વાતપિત્તકફશોણિતસન્નિપા-
 તાઽઽગન્તુનિમિત્તઃ ।

૧ કાચા સોજાની, પાકવા લાગેલા સોજાની તથા

પાકી ગણા સોજાની પરીક્ષા વિષેનો,

સોજાનું સ્વરૂપ અને તે સોજાના છ પ્રકાર.

૨ ઘણું કરીને સોજાના જેવા ઉદયવાંળા અને અનેક આકારોવાળા ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને અલજી રૂપાદિ વ્યાધિઓ કે જેઓ કેહેવામાં આવશે તેઓથી જુદાં પ્રકારનો, વિસ્તીર્ણ, ગાંઠ જેવો ડાંચો, સમ આકારવાળો અથવા વિષમ આકારવાળો અને ઘણું કરીને ત્વચામાં તથા માંસમાં રહેનારો દોષોનો જે ઉચ્છ્રાય શરીરના કોઈ એક પ્રદેશમાં ઉઠે છે તે સોજો કેહેવાય છે.

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સંત્રિપાતજન્ય, રુધિરજન્ય અને આગંતુજન્ય એ રીતે તે સોજો છ પ્રકારનો થાય છે.

૩ તસ્ય દોષરૂપવ્યંજનૈર્લક્ષણાનિ વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ।

તત્ર વાતશોફોઽરુણઃ કૃષ્ણોવા પરુપો મૃદુ-
રનવસ્થિતસ્તોદાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવંતિ ।

પિત્તશોફઃ પીતો મૃદુઃ સરક્તો વા શીઘ્રા-
નુસારી ચૌપાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવંતિ ।

રુધિરશોફઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વાઃ કઠિનઃ શીતઃ
સ્નિગ્ધો મન્દાનુસારી કણ્ઠાદયશ્ચાત્ર વેદના-
વિશેષા ભવંતિ ।

સર્વવર્ણવેદનઃ સંત્રિપાતજઃ ।

પિત્તવચ્છોણિતજોઽતિકૃષ્ણશ્ચ ।

પિત્તરક્તલક્ષણ આગંતુર્લોહિતાવભાસશ્ચ ।

સોજાના છ પ્રકારોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

૩ એ સોજાનાં દોષોસંબંધી વર્ણો ઉપરથી અને દોષોસંબંધી ચિહ્નો ઉપરથી લક્ષણો કહીએ છીએ.

વાતજન્ય સોજો લાલ અથવા કાળો હોય છે, રુક્ષ હોય છે, કોમલ હોય છે, ચંચલ હોય છે અને તેમાં સોયથી મોકાયા જેવી તથા શસ્ત્રથી કપાયા જેવી વગેરે અનેક જાતની વેદનાઓ થાય છે.

પિત્તજન્ય સોજો પીળો અથવા રતાશવાળો હોય છે, કોમલ હોય છે, તુરત ગતિ કરનારો હોય છે અને તેમાં આકર્ષણ થવા જેવી તથા ચોમેર વળ્યા જેવી વગેરે અનેક જાતની વેદનાઓ થાય છે.

કફજન્ય સોજો પાંડુવર્ણવાળો અથવા સફેદ વર્ણવાળો હોય છે, કઠળ હોય છે, થંડો હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, મંદ ગતિવાળો હોય છે અને તેમાં સ્વરજ તથા ભારેપણું રૂપાદિ અનેક વેદનાઓ થાય છે.

સંત્રિપાતજન્ય સોજો ઉપર કહેલા સઘળા વર્ણોવાળો અને ઉપર કહેલી સઘળી વેદનાઓવાળો થાય છે.

રુધિરજન્ય સોજો પિત્તજન્ય સોજા જેવો હોય છે અને અત્યંત કાળો હોય છે.

આગંતુજન્ય (અભિવાત આદિથી થતો) સોજો પિત્તજન્ય સોજાનાં તથા રુધિરજન્ય સોજાનાં લક્ષણોવાળો હોય છે અને લાલ અવભાસવાળો હોય છે.

૪ સ યદા વાહ્યાભ્યન્તરૈઃ ક્રિયાવિશેષૈર્ન સમ્ભાવિતઃ પ્રશમયિતું ક્રિયાવિપર્યયાદ્વહુત્વા-
દ્વા દોષાણાં તદા પાકાભિમુખો ભવતિ ॥

સોજાનું પાકવામાં અભિમુખ થવાનું કારણ.

૪. એ સોજો જ્યારે આલેપન તથા શોધન વગેરે વાહારની ક્રિયાઓથી અને ક્ષાત્પાન, વમન તથા વિરેચન વગેરે અંદરની ક્રિયાઓથી પણ દોષોનાં બહુપણાને લીધે અથવા તે ક્રિયાઓમાં કોઈ પ્રકારની ભૂલ થઈ જવાથી શમાવી શકાય નહીં ત્યારે પાકવામાં અભિમુખ થાય છે.

૫ તસ્યાઽસમસ્ય પચ્યમાનસ્ય પક્વસ્ય ચ લક્ષણમુચ્યમાનમવધારય ।

તત્ર મન્દોષ્મતા ત્વક્સવર્ણતા શીતશોફતા સ્થૈર્ય મન્દવેદનતાલ્પશોફતા ચામલક્ષણમુ-
દિષ્ટમ્ ।

સૂચીભિરિવ નિસ્તુચ્યતે દૈશ્યંત ઇવ પિપી-
લિકાંભિસ્તામિશ્ચ સંસ્પૃયત ઇવ ચ્છિદ્યત ઇવ શસ્ત્રેણ ભિદ્યત ઇવ શક્તિભિસ્તાઙ્યત ઇવ દળ્પ્તેન પીઙ્યત ઇવ પાણિના ઘટ્ટ્યત ઇવ ચાંગુલ્યા દહ્યતે પચ્યત ઇવ ચાગ્નિક્ષારાભ્યામોષ્ણોષપરી-
દાહાશ્ચ ભવંતિ વૃશ્ચિકવિદ્ધ ઇવ ચ સ્થાના-

સનશયનેષુ ન શાંતિમુપૈતિ । આધ્માતવસ્તિ-
રિવાતતશ્ચ શોફો ભવતિ ત્વગ્વૈવર્થ્ય શોફા-
ભિવૃદ્ધિર્જ્વરદાહપિપાસા ભક્તારુચિશ્ચ પચ્યમા-
નાલિંગમ્ ॥

વેદનોપશાન્તિઃ પાણ્ડુતાલ્પશોફતા વલી-
પ્રાદુર્ભાવસ્ત્વકપરિપુટનં નિમ્નદર્શનમઙ્ગુલ્યાઽવ-
પીડિતે પ્રત્યુન્નમનં વસ્તાવિવોદકસંચરણં પૂય-
સ્ય પ્રપીડયત્યેકમન્તમન્તેવાવપીડિતે મુહુર્મુહુ-
સ્તોદઃ કળ્પરુણતતા ચ વ્યાથેરુપદ્રવશાંતિ-
ર્ભક્તામિકાક્ષા ચ પક્કલિજ્જમ્ ॥

કાચા, પાકવા લાગેલા તથા પાકી
ગણેલા સોજાનાં લક્ષણો.

૧ કાચા સોજાનાં, પાકવા લાગેલા સોજાનાં
અને પાકી ગણેલા સોજાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો
કહું છું તે સાંભલો.

જો સોજો કાચો હોય તો તે સોજામાં ડના-
પણું મંદ હોય છે, રંગ ચામડીના જેવોજ હોય છે,
થંડાપણું હોય છે, કઠણપણું હોય છે, વેદના અલ્પ
હોય છે અને તે સોજાનું કદ પળ નાહાનું હોય છે.

જો સોજો પાકવા લાગેલો હોય તો તેમાં
જાણે સોઈઓ ભોંકાતી હોય, કીડીઓ ચટકા
લેતી હોય, કીડીઓ ચડતી હોય, શસ્ત્રથી છેદન
થતું હોય, માલાંઓથી ભેદન થતું હોય, ધોકાથી
માર પડતો હોય, હાથથી દબાવણ થતું હોય, આંગ-
ઝીથી મર્દન થતું હોય, અગ્નિથી બાળી નશ્વાતું હોય
તથા ક્ષારથી પકાવાતું હોય એવી વેદનાઓ થાય
છે, એક પ્રદેશમાં અથવા ચોમેર વઢતરા થાય છે,
અને આકર્ષણ થતું હોય એવી પીડા થાય છે. જેને
વીછી કરડ્યો હોય એવા માણસની પેટે પાકવા
લાગેલા સોજાવાળો માણસ ડભતાં, બેસતાં કે સુતાં
ક્યાંય પળ શાંતિ પામતો નથી. સોજો ફુંકથી ફુલા-
વેલા મૂત્રાશયના દડાની પેટે ચામડીના સંકોચથી
રહિત થઈ જાય છે, ચામડીનો રંગ બદલી જાય
છે, સોજો વધી જાય છે, જ્વર આવે છે, વઢતરા

ડટે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે અને અન્ન ઉપર અ-
રુચિ થાય છે.

જો સોજો પાકી ગયો હોય તો વેદના ઓછી
પડી જાય છે, સોજાનો રંગ ફીકી સફેદાઈવાળો
થઈ જાય છે, સોજાનું કદ કાંઈક નાહાનું થઈ
જાય છે, સોજાની ઉપર કરચલીઓ વળે છે, ચા-
મડી ડચડી જાય છે, નમેલાપણું જોવામાં આવે
છે, આંગઝીથી દબાવવામાં આવતાં બીજા પ્રદે-
શમાં ડંચાણ થતું જોવામાં આવે છે, સોજાના એક
છેડાને દબાવવામાં આવે અથવા તે છેડો પોતાની
મેળે દબાય તો, જેમ મૂત્રાશયની કોથઝીમાં જઢનું
આમ તેમ સંચરણ થાય તેમ સોજામાં પરૂનું આમ
તેમ સંચરણ થાય છે, વારંવાર ભોંકાયા જેવી વે-
દના થાય છે, સ્વરજ આવે છે. ડંચાઈ ઓછી થઈ
જાય છે, વઢતરા વગેરે ઉપદ્રવોની શાંતિ થાય છે
અને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. (પાકી ગણેલા
સોજામાં ભોંકાયા જેવી વેદના થાય એ વાતનું
ચિહ્ન છે અને સ્વરજ આવે એ કાળનું ચિહ્ન છે.
દાહાદિક જતું રહેવાથી પિત્તનું ચિહ્ન માલુમ પ-
ડતું નથી.)

૬ કાળજેષુ તુ રોગેષુ ગમ્ભીરગતિત્વાદ-
ભિઘાતજેષુ વા કેષુચિદસમસ્તં પક્કલક્ષણં
દૃષ્ટ્વા પક્કમપક્કમિતિ મન્યમાનો મિષગ્મોહમુ-
પૈતિ યત્ર હિ ત્વક્સર્વર્ણતા શીતશોફતા સ્થૌ-
ર્યમલ્પરુજતાઽશ્મવદ્વનતા ન તત્ર મોહમુપે-
યાદિતિ

કાળજન્ય તથા અભિઘાતજન્ય સોજાના
પાકવાની પરીક્ષા ભૂલ સ્વરાવી દિધે
એવી હોવાથી તેમાં વૈદ્યને
વિશેષ ચેતવણી.

૬ કાળજન્ય સોજાઓમાં ગંભીરગતિવાળાપણું
હોય છે અને અભિઘાતથી થયેલા કેટલાએક સોજા-
ઓમાં ગુસ્ત પ્રદેશની અંદર પેસી ગણેલાં શલ્ય વગેરે
નિમિત્ત હોય તેથી, પક્કપણાનાં લક્ષણો પૂરે પૂરાં જો-

વામાં આવતાં નથી. આમ થવાને લીધે વૈદ્ય પાકેલા સોજાને પળ કાચો માની લેવાથી મૂલં ટાઈ જાય એમ છે. કફજન્ય તથા અભિધાતજન્ય એ બન્ને પ્રકારના સોજાઓ પાકી ગયા હોય તો પળ તેઓનો ડંડો પાક થવાને લીધે ઉપરનો રંગ ચામડીના જેવોજ રહેશે, સ્પર્શ અંદરમાં, ઉનો છૂતાં પળ બાહારના ભાગમાં થંડો રહે છે^૧, સ્થૂલતા રહે છે, પીડા થોડી હોય છે^૨ અને કઠળપણું પથરાના જેવું રહે છે^૩ તેથી તેઓમાં વૈદ્યને કાચાપણાની ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ છે તો પળ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે (ઉપરના પાંચમા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે) પાકી ગયાનાં બીજાં લક્ષણો જોવામાં આવે તો વૈદ્યે જરાપળ નહીં મુંઝાતાં તે સોજાઓને પાકી ગણાજ સમજવા.

૭ ભવંતિ ચાત્ર ॥

આમં વિપચ્યમાનં ચ સમ્યક્ પક્કં ચ યો મિષક્ ।
જાનીયાત્સ ભવેદ્વૈદ્યઃ શેષાસ્તસ્કરવૃત્તયઃ ॥

કાચા વગેરેનાં લક્ષણો જાણવાથી ગુણ
અને નહીં જાણવાથી દોષ.

૭ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે વૈદ્ય કાચા સોજાને, પાકવા લાગેલા સોજાને અને પાકી ગણા સોજાને સારી પેઠે ઓઢાવી શકે તેજ ધરો વૈદ્ય કેહેવાય. બાકીના વૈદ્યોને તો એક જાતના ચોરના ધંધાવાળા સમજવા.”

૮ વાતાદતે નાસ્તિ રુજા ન પાકઃ
પિત્તાદતે નાસ્તિ કફાન્ન પૂયઃ ।
તસ્માત્સમસ્તાઃ પરિપાકકાલે
પચંતિ શોષાન્સ્ય એવ દોષાઃ ॥

શરુઆતમાં એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજાઓ પળ પાકવાના સમયમાં ત્રણે દોષોના સંબંધવાળા થઈ જાય છે.

૮ વાયુ વિના વેદના હોતી નથી, પિત્ત વિના

૧ ગંભીર ગતિવાળાપણાને લીધે અને કફથી થયેલાપણાને લીધે પળ બાહારના ભાગમાં સ્પર્શ થંડો રહે.

૨ કફજન્ય સોજામાં કફના યોગથી પીડા અત્પ

પાક હોતો નથી અને કફ વિના પરુ હોતું નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પાકના સમયમાં ત્રણે દોષો સોજાઓને પકાવે છે.

૯ કાલાન્તરેણાઽપ્યુદિતં તુ પિત્તં
કૃત્વા વશે વાતકફૌ પ્રસહ્ય ।
પચત્યતઃ શોણિતમેષ પાકો
મતોઽપરેણાં વિદુષાં દ્વિતીયઃ ॥

પિત્તના પ્રાધાન્યથી પળ સોજાનો પાક થાય છે અને તે પાક, ઉપર કહેલા પાકથી જુદો માનવામાં આવે છે. •

૯ પોતાના પ્રકોપાદિકનો સમય પ્રાપ્ત થવાને લીધે ચોમેર ઉદય પામેલું પિત્ત બલાત્કારથી વાયુને તથા કફને હીન કરી પોતાના પેટામાં ભેડી લેઈને લોહીને પકાવે છે. આ પ્રમાણે લોહી પાકવાથી સોજાનો જે પાક થાય છે તેને વિદ્વાન લોકો, ઉપર કહેલા પાકથી જુદો માને છે. (આથી એમ પળ સૂચવ્યું કે વાત, પિત્ત, કફ અને રુધિર એ ચારે મઢીને આ શરીરને ધરી રાખે છે.)

૧૦ તન્નામચ્છેદે માંસશિરાસ્નાયુસ્થિસંધિ-
વ્યાપાદનમતિમાત્રં શોણિતાતિપ્રવૃત્તિર્વેદનાપ્રા-
દુર્ભાવોઽવદરણમનેકોપદ્રવદર્શનં ક્ષતવિદ્રધિર્વા
ભવતિ ।

સ યદા મયમોહાભ્યાં પક્કમપ્યપક્કમિતિ મન્યમાનશ્ચિરમુપેક્ષતે વ્યાધિર્વૈદ્યસ્તદા ગમ્भीરાનુ-
ગતો દ્વારમલભમાનઃ પૂયઃ સ્વમાશ્રયમવદીર્યો-
ત્સંગં મહાંતમવકાશં કૃત્વા નાડીં જનયિત્વા
કુચ્છસાધ્યો ભવત્યસાધ્યો વેતિ ।

ભવન્તિ ચાત્ર ।

યાદિહનત્તયામમજ્ઞાનાદ્યશ્ચ પક્કમુપેક્ષતે ।

શ્વપચાવિવ મન્તવ્યૌ તાવનિશ્ચિતકારિણૌ ॥

રહે છે.

૩ કઠળપણું ગંભીર ગતિથી પળ થાય અને કફના સંબંધથી પળ થાય.

કાચા સોજાને કાપવો નહીં અને
પાકેલા સોજાને કાપવાની
ઉપેક્ષા કરવી નહીં.

૧૦ કાચા સોજાને કાપવાથી માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ તથા સંધિઓ ઇઓનું અત્યંત હિંસન થઈ જાય છે, લોહીનો અત્યંત સ્રાવ થાય છે, વેદનાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, ડંડો ચીરો પડી જાય છે, અનેક ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે અને વચ્ચેથી ક્ષત-વિદ્રધિ^૧ પળ થાય છે.

જો વૈદ્ય ભયથી કે મોહથી, પાકેલા સોજાને પળ કાચો માનીને લાંબા વચ્ચેથી ઉપેક્ષા કરે તો (કાપે નહીં તો) પરુ ડંડું પેસી જઈ નીકળવાનું દ્વાર નહિ મળવાને લીધે પોતાના સ્થાન-કને ફાડીનાલી અંદર ડંડાણવાળી મોટી કોતર બનાવી લઈ નાડીવળ (નસમાં વળ-ભરનીંગલ) કરી નાલીને કપ્પસાધ્ય થઈ પડે છે અને વચ્ચેથી અસાધ્યપણ થઈ પડે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે જે “વૈદ્ય અજ્ઞાનને લીધે કાચા સોજાને કાપે અને જે વૈદ્ય પાકેલા સોજાને કાપવામાં ઉપેક્ષા કરે તે બંને અનિશ્ચિત ક્રિયા-વાળા વૈદ્યોને ચાંડાલો જેવાજ માનવા.”

૧૧ પ્રાકૃત્વકર્મણશ્ચેષ્ટં મોજયેદાતુરં મિષક્ ।
મદ્યપં પાયયેન્મદ્યં તીક્ષ્ણં યોઽવેદનાસહઃ ॥
ન મૂર્છૈત્યન્નસંયોગાન્મત્તઃ શસ્ત્રં ન બુદ્ધ્યતે ।
તસ્માદવશ્યં ભોક્તવ્યં રોગેષુક્તેષુ કર્મણિ ॥

૧ અભિષાતથી કે જખમને લીધે રુધિરનો ક્ષય થવાથી કોપ પામેલા વાયુ ફેલવેલી અભિષાતની અથવા ક્ષતની ગરમી રુધિરને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરી કાઢા અથવા પાકેલા ડંડરાના ફળ જેવા, ઝવરવાળા, તૃણાવાળા, દાહવાળા અને જેનું ડંડું તથા પાકનું તુરત થાય છે એવા વિદ્રધિને (મોટા મૂલવાળા સોજાને) ઉત્પન્ન કરે છે તે સોજો ક્ષતવિદ્રધિ કેહેવાય છે.

૨ જેના અંગમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તેને બલ

પ્રાણો હ્યામ્યન્તરો નૃણાં બાહ્યપ્રાણગુણાન્વિતઃ ।
ધારયત્યવિરોધેન શરીરં પાંચભૌતિકમ્ ॥

સોજો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક થાય ત્યારે
કરવાનું પૂર્વકર્મ.

૧૧ વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિયા કન્યા પેહેલાં રોગીને હિતકારી અથવા પ્રિયલાગે^૨ એવું અન્ન જમાડવું અને જે રોગી વેદનાનું સહન ન કરી શકે એવો અને મદ્ય પીનાર હોય તેને તીક્ષ્ણ મદ્ય પળ પાવું. રોગી અન્નના સંયોગથી મૂર્છિત થતો નથી અને મદ્ય પીધું હોય તો શસ્ત્રની વેદનાને પળ જાણતો નથી. આમ છે ઇટલા માટે મૂઢગર્ભ, ઉદરરોગ તથા પથરીઆદિ રોગો શિવાય બીજા રોગોમાં શસ્ત્ર-કર્મ કરવાનું હોય ત્યારે રોગીને અવશ્ય જમાડવો અને મદ્ય પીવાની આદત હોય તો તીક્ષ્ણ મદ્ય પળ પાવું. હૃદયમાં રહેલા ઓજે ઉત્પન્ન કરેલું તાકાતરૂપ બલ, પાંચભૌતિક દ્રવ્યોના આહારે ઉત્પન્ન કરેલા ઉપચયથી અને શરીરની દૃઢતા-આદિ ગુણોથી^૩ યુક્ત થઈને અવિરોધથી માણસોના પાંચભૌતિક શરીરનું ધારણ કરે છે^૩ ઇટલામાટે શસ્ત્રકર્મ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મૂઢગર્ભઆદિ રોગો શિવાય બીજા રોગોમાં રોગીને અવશ્ય જમાડવો જોઈએ.

૧૨ અલ્પોમહાન્વા ક્રિયયા વિના યઃ
સમુચ્છિતઃ પાકમુપૈતિ શોફઃ ।
વિશાલમૂલો વિપમો વિદગ્ધઃ
સ કૃચ્છ્રતાં યાત્યવગાદદોષઃ ॥

આપવામાટે, જે પ્રિય હોય તે અન્ન અપથ્ય હોય તો પળ જમાડવું એમ કેટલાએક કેહે છે.

૩ લક્ષણટિપ્પણીકાર તો આનો એવો અર્થ આપે છે કે જેથી પ્રાણી જીવે છે તે અગ્નિપ્રેમાદિક આશ્વ્યંતર-પ્રાણ બાહ્યપ્રાણરૂપ અન્નમાં રહેલા તર્પણઆદિ ગુણોથી યુક્ત થઈને અવિરોધથી માણસોના પાંચભૌતિક શરીરનું ધારણ કરે છે.

મોટા અથવા નાહાના સોજાને ચિકિત્સા-
વગર રાખવાથી મોટી હરકત.

૧૨ શરીરમાં ડંચો થયેલો નાહાનો અથવા મોટો જે સોજો ચિકિત્સાવગરજ પાકીજાય 'તે સોજો વિશાલ મૂલવાલો, વિપમ પાકવાલો અને ડંડા ઉતરેલા પહુવાલો થઈને 'કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે.

૧૩ આલેપવિસ્ત્રાવણશોધનૈશ્વ
સમ્યક્પ્રયુક્તૈર્યદિ નોપશામ્યેત્ ।
પચ્યેત શીઘ્રં સમમલ્પમૂલઃ
સંપિણ્ડિતશ્ચોપરિ ચોન્નતઃ સ્યાન્ ॥

સોજાઉપર ક્રિયાઓની સફલતા.

૧૩ આલેપન, લોહીનું સ્ત્રવાવું અને શોધન એ ક્રિયાઓનો સારીરીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સોજો શાંત થઈ જાય છે. પળ કદાચ શાંત ન થાય તો પળ તુરત પાકે, સમપાકવાલો થાય, અલ્પ મૂલવાલો રહે અને ગોઠ થઈને ઉપરજ ડંચો થાય.

૧૪ કક્ષં સમાસાધ્ય યથૈવ વઙ્ગિ-
ર્વાય્વીરિતઃ સન્દહતિ પ્રસહ્ય ।
તથૈવ પૂયોડ્વ્યવિનિઃસૃતો હિ
માંસં શિરાસ્ત્રાયુ ચ શ્વાદતીહ ॥

પાકેલા સોજાને નહીં કાપવાથી નુક-
સાન થવામાં દૃષ્ટાંત.

૧૪ જેમ અગ્નિ પવનથી પ્રેરાઈ સુકા સ્વડને પ્રાપ્ત થઈને તે સ્વડને બલાત્કારથી બાઢી નાંચે છે તેમ નહીં કાહાડવામાં આવેલું પહુ દોષાદિકથી પ્રેરાઈ માંસાદિકમાં પેસીને માંસને, શિરાને અને સ્ત્રાયુને બલાત્કારથી હાઈ જાય છે.

૧૫ આદૌ વિમ્લાપનં કુર્યાદ્વિતીયમવસેચનમ્ ।
તૃતીયમુપનાહં ચ ચતુર્થી પાટનક્રિયામ્ ॥

૧ કેટલાએક કેહેછે કે વિમ્લાપન શબ્દથી સોજાને નરમ પાડનારા લેપ, પરિષેક, અભ્યંગ તથા સ્વેદન વગેરેનું પળ ગ્રહણ કરવું. તેમજ અવસેચન શબ્દથી વમન, વિરેચનઆદિ ક્રિયાઓનું પળ ગ્રહણ કરવું. આવી રીતે

પંચમં શોધનં કુર્યાત્પષ્ઠં રોપણમિષ્યતે ।
પ્તે ક્રમા વ્રણસ્યોક્તાઃ સત્તમં વૈકૃતાપહમ્ ॥

સોજાઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ.

૧૫ શોફને આંગઢી વગેરેથી ચોઢીને નરમ કરવો એ વિમ્લાપન નામની પેહેલી ક્રિયા કેહેવાય છે. પછી જઢો વગેરે લગાવીને તેમાંથી લોહી સ્ત્રવાવું એ અવસેચન નામની બીજી ક્રિયા વાય છે, પછી તેના ઉપર ઔષધોવાઢા પાટા બાંધવા એ ઉપનાહ નામની ત્રીજી ક્રિયા કેહેવાય છે. પછી તેને શસ્ત્રવતે ચીરવો એ પાટનનામની ચોથી ક્રિયા કેહેવાય છે. પછી તેનું શોધન કરવું એ શોધન નામની પાંચમી ક્રિયા કેહેવાય છે. પછી તે વ્રણમાં ભરતી લાવવી એ રોપણ નામની છઢી ક્રિયા કેહેવાય છે. તે પછી વ્રણના સ્થાનમાં અસલના જેવો વર્ણ બનાવવો તથા સ્વાઢાં ડગાડવા વગેરે કરવું એ સાતમી વૈકૃતાપહ નામની ક્રિયા કેહેવાય છે. શોફઉપર આ સાત ક્રિયાઓ કરવી.

અધ્યાય ૧૮ મો.

૧ અથાતો વ્રણાલેપનબન્ધવિધિમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ 'હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વ્રણાલેપન બંધવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરી શું કે જેપ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ આલેપ આદ્ય ઉપક્રમ એષ સર્વશોફાનાં
સામાન્યઃ પ્રધાનતમશ્ચ તં ચ પ્રતિરોગં વશ્યામઃ ।
તતો બન્ધઃ પ્રધાનં તેન શુદ્ધિર્વ્રણરોપણમસ્થિ-
સંધિસ્થૈર્યં ચ ॥

બાકીની પાંચ ક્રિયાઓમાં પળ તેને તેને લગતી બીજી ક્રિયાઓનું ગ્રહણ કરી લેવું.

૨ સોજા તથા વ્રણ ઉપર લેપ કરવાના તથા પાટા બાંધવાના પ્રકારો વિષયનો.

શોફઉપર લેપની શ્રેષ્ઠતા અને તેથી
પણ બંધની શ્રેષ્ઠતા.

૨ લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ ક્રિયા છે અને તે સઘડા પ્રકારના સોજાઓને માટે સાધારણ છે. લેપ પીડાને તુરત મટાડે છે માટે સઘડી ક્રિયાઓ કરતાં વધારે પ્રધાન છે. આ સૂત્રસ્થાનમાં તથા ચિકિત્સાસ્થાનમાં પ્રત્યેક રોગના વિષયમાં તે લેપનું નિરૂપણ કરીશું. લેપ કરતાં બંધની પ્રધાનતા છે. કેમ કે બંધથી (ઔષધસંયુક્ત પાટા બાંધવાથી) વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે, વ્રણમાં भरती આવે છે અને અસ્થિઓના સંધિઓની દૃઢતા થાય છે.

૩ તત્ર પ્રતિલોમમાલિંપ્તેન્નાનુલોમં પ્રતિલોમે હિ સમ્યગૌષધમવતિષ્ઠતેડુપ્રવિશતિ રોમકૂપાન્ સ્વેદવાહિભિઃ શિરામુલૈશ્ચ વીર્યં પ્રાપ્નોતિ । ન ચ શુષ્યમાણમુપેક્ષેતાન્યત્ર પીડયિતવ્યાત્ । શુષ્કો હ્યપાર્થકોડરુષ્કરશ્ચ ॥

લેપ કરવાની રીતિ.

૩ લેપ કરવો તે રુવાડાંઓની વલાણથી ડલટો કરવો પણ રુવાડાંઓની વલાણને અનુસરતો કરવો નહીં. રુવાડાંઓની વલાણથી ડલટો લેપ કરવાથી ઔષધ બરાબર સ્થિતિ કરે છે, રુવાડાંઓનાં છિદ્રોમાં પેસી જાય છે અને પસીનાનું વહન કરનારાં શિરાઓનાં મુખોદ્વારા ગતિ કરીને શક્તિ પામે છે. લેપને લગાવ્યા પછી સુકાવા દેવો નહીં પણ જે લેપ વ્રણને દબાવવા તથા તાળવામાટે કરવામાં આવે તે લેપને તો સુકાવા દેવો. સુકાવેલો લેપ અંગઉપર રહ્યો હોય તો પણ નિષ્ફલ છે અને ડલટી પીડા કરે છે.

૪ સ ત્રિવિધઃ પ્રલેપઃ પ્રદેહ આલેપશ્ચ । તેષામન્તરં પ્રલેપઃ શીતસ્તનુરવિશોષી વિશોષી ચ । પ્રદેહસ્તૂષ્ણઃ શીતો વા બહલો બહુરવિશોષી ચ । મધ્યમોડ્રાલેપઃ । તત્ર રક્તપિત્તપ્રસાદકૃદાલેપઃ । પ્રદેહો વાતશ્લેષ્મપ્રશમનઃ સન્ધાનઃ શોધનો રો-

પણઃ. શોફવેદનાપહશ્ચ । તસ્યોપયોગઃ ક્ષતાક્ષ-
નેષુ । યસ્તુ ક્ષતેષુપયુજ્યતે સ ભૂયઃ કલ્ક
इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपसंज्ञस्तेनास्त्रावसं-
निरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्दो-
षता व्रणशुद्धिश्च भवति ॥

અવિદગ્ધેષુ શોફેષુ હિતમાલેપનં ભવેત્ ।

यथास्वं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहम् ॥

त्वक्प्रसादनमेवाग्न्यं मांसरक्तप्रसादनम् ।

दाहप्रशमनं શ્રેષ્ઠં તોદકણ્ડૂવિનાશનમ્ ॥

मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येष्वपि तथा नृणाम् ।

संशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥

પડ્ભાગં પૈત્તિકે સ્નેહં ચતુર્ભાગં તુ વાતિકે ।

अष्टभागं तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत् ॥

લેપના વ્રણ ભેદ અને તેઓમાં કયો લેપ
કયા કાર્યને માટે કરવો તે.

૪ લેપના પ્રલેપ, પ્રદેહ અને આલેપ એ નામના વ્રણ ભેદ છે. તેઓમાં જે લેપ પાતળો, શીતલ, સુકાવા દેવો નહીં જોઈએ એવો અને દબાવવા યોગ્ય વ્રણઉપર સુકાવા દેવો જોઈએ એવો કરવામાં આવે તે પ્રલેપ કહેવાય છે. જે લેપ થંડો, જાડો, જ્વાળો અને સુકાય નહીં એવો કરવામાં આવે તે પ્રદેહ કહેવાય છે. પ્રલેપનાં લક્ષણવાળો પણ નહીં અને પ્રદેહનાં લક્ષણવાળો પણ નહીં એવો જે મધ્યમસ્થિતિનો લેપ કરવામાં આવે તે આલેપ કહેવાય છે. એઓમાં આલેપ રુધિરને તથા પિત્તને શુદ્ધ કરે છે. પ્રદેહ વાયુને તથા કફને શાંત કરે છે, માંગેલાંને સાંધી દે છે, શુદ્ધ કરનાર છે, વ્રણમાં भरती લાવીને રક્ષાવનાર છે અને સોજાની વેદનાને ટાળનાર છે. જલમથી થયેલા અને જલમવગર થયેલા શોફોમાં લેપનો ઉપયોગ છે. લેપ જ્યારે જલમથી થયેલા સોજા-ઉપર કરવાનો હોય ત્યારે તેને 'લેપ' એ નામ નહીં આપતાં 'કલ્ક' એ નામ આપવામાં આવે નાય છે.

૧ અહીંથી પ્રલેપનાં કાર્યોનો પાઠ જતો રહ્યો જ-

છે. કલ્કથી વ્રણનો સ્વાવ અટકે છે, વ્રણમાં કોમલપણું થાય છે, વ્રણમાંથી બગડેલું માંસ દૂર થઈ જાય છે, અંદરનું પરૂ નષ્ટ થઈ જાય છે અને વ્રણમાં રહેલા દોષોની નિવૃત્તિ તથા વ્રણમાં भरती થાય છે.

કાચા સોજાઓની ઉપર આલેપ હિતકારી છે. (પાકા સોજાઓની ઉપર તો પ્રદેહજ હિતકારી છે કે જે પ્રદેહનું બીજું નામ ઉપનાહ છે.) યોગ્ય દ્રવ્યોથી કરવામાં આવેલું લેપન દોષોને શાંત કરે છે અને પિત્તસંબંધી દાહને, કફસંબંધી खरजને તથા વાતસંબંધી वेदनाने મટાડે છે. લેપન ચામડીને શુદ્ધ કરવામાં મુખ્ય છે, માંસને તથા રુધિરને સ્વચ્છ કરે છે અને રુધિરઆદિ દૂષ્યોનું કરેલા દાહ, વ્યથા તથા खरज એઓને પણ નષ્ટ કરે છે. માણસોને મર્મસ્થલોમાં તથા ગુહ્યપ્રદેશોમાં પણ જે રોગો થયા હોય તેઓનું સંશોધન કરવાનેમાટે વૈદ્યે લેપન દેવું. પિત્તસંબંધી વ્રણઉપર કરવાના લેપનમાં છઠ્ઠા ભાગ જેટલી, વાતસંબંધી વ્રણઉપર કરવાના લેપનમાં ચોથા ભાગ જેટલી અને કફસંબંધી વ્રણઉપર કરવાના લેપનમાં આઠમા ભાગ જેટલી સેહની માત્રા નાખવી.

૫ તस्य प्रमाणमार्द्रमाहिषचर्मोत्सेधमुपदिशंति । न चालेपं रात्रौ प्रयुंजीत माभूच्छैत्यपि-
हितोष्मणस्तदनिर्गमाद्विकारप्रवृत्तिरिति ॥
પ્રદેહસાધ્યે વ્યાધૌ તુ હિતમાલેપનં દિવા ।
પિત્તરક્તાભિઘાતોત્થે સવિષે ચ વિશેષતઃ ॥
ન ચ પર્યુષિતં લેપં કદાચિદવચારયેત્ ।
ઉષ્માણં વેદનાં દાહં ઘનત્વાજ્જનયેત્સ હિ ॥
ઉપર્યુપરિ લેપં તુ ન કદાચિત્પ્રદાપયેત્ ॥
ન ચ તેનૈવ લેપેન પ્રદેહં દાપયેત્પુનઃ ।
શુષ્કભાવાત્સ નિર્વીર્યો યુક્તોઽપિ સ્યાદપાર્થકઃ ।

લેપનાં પ્રમાણ તથા સમય અને લેપમાં અમુક પ્રકારનો નિષેધ.

૬ આલેપનો થર પાડાના આઠા ચામડા જેટલો ઉંચો કરવો એમ કેહેવામાં આવે છે. આલેપ રાતે

કરવો નહીં. કારણ કે અંદરની ગરમી રાતની શી-
તલતાથી દબાઈને નીકળી જાય છે તે જો રાતે
પણ લેપ કન્યો હોય તો સ્વાડાઓનાં છિદ્રો રો-
કાઈ જવાનેલીધે બાહાર નીકળી શકતી નથી
તેથી વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે. જે વ્યાધિ પ્રદેહથી
મટે એવો હોય તેમાં પણ દિવસે લેપ કરવો એ હિત-
કારી છે. પિત્તથી, રુધિરથી તથા અભિઘાતથી
ઉત્પન્ન થયેલા તથા ક્ષેરના સંબંધવાળા વ્યાધિમાં
તો દિવસેજ લેપ કરવો એ વિશેષ હિતકારી છે.
રાતવાશી રહેલો લેપ કદી પણ લગાવવો નહીં.
કેમ કે તે વાશી લેપ ઘાટા પળાને લીધે ગરમીને,
વેદનાને તથા દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. લેપનો થ-
યેડો લેપની ઉપર ઉપર કદી પણ કરાવવો નહીં.
અંગઉપરથી કાઢાડી નાખેલો એવો એ લેપ કદી
પણ ફરીવાર કરાવવો નહીં. કેમ કે તે એકવાર
સુકાઈ ગયેલો હોવાથી નિર્વીર્ય થઈ ગયેલો હોય
છે તેથી ફરીવાર લગાવવામાં આવે તો પણ નિ-
ષ્ફલજ થાય છે.

૬. અत ऊर्ध्वं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः ।
तद्यथा । क्षौमकार्पासाविकडुकूलकौशेयपत्रोर्ण-
चीनपट्टचर्मान्तर्वल्कलालाबूशकललताविदल-
रज्जुतूलफलसंतानिकालौहानीति तेषां व्याधि-
कालं चावेक्ष्योपयोगः प्रकरणतश्चैषामादेशः ॥

વ્રણઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો.

૬ હવે વ્રણઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો
કહીએછીએ. અલસીનાં વસ્ત્ર, કપાસનાં વસ્ત્ર,
ઉનનાં વસ્ત્ર, શણનાં વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર, ધોણાં
રેશમી વસ્ત્ર, ચીનાઈ વસ્ત્ર, ચામડાં, વૃક્ષોની
અંતરછાલ, તુંબડાંની ફાડ, લતા, વાંસ વગેરેની
ફાડો, દોરી, રૂ, દૂધની તર અથવા સૂતરની
આંટી, અને ધાતુઓના પદાર્થો એઓ વ્રણને બાં-
ધવાનાં સાધનો છે. વ્યાધિને તથા સમયને જોઈને
એઓનો ઉપયોગ કરવો અને જેવું પ્રકરણ હોય
તેપ્રમાણે ગોઠવણ કરી લેવી (જેમ કે વાત-કફ
સંબંધી વ્યાધિ હોય તો અને વ્યાધિનું સ્થાન દૃઢ

હોય તો એઓમાંથી ઘાટા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. પિત્તસંબંધી વ્યાધિ હોય, ઉષ્ણકાલ હોય કે વ્યાધિનું સ્થાન શિથિલ હોય તો એઓમાંથી પાતળા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. તેમાં પળ મસ્તકનો વ્રણ હોય તો તૂંચડાની ફાડથી બંધન કરાવવું इत्यादि समजी लेवुं.)

૭ તત્ર કોશદામસ્વસ્તિકાનુવેલ્લિતપ્રતોલી-મણ્ડલસ્થગિકાયમકલ્પટ્વાચીનવિબન્ધવિતાન-ગોફણાઃ પંચાંગી ચેતિ ચતુર્દશ બન્ધવિશેષાઃ । તેષાં નામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

તે તે પ્રદેશમાં બાંધવાના પાટાઓની

આકૃતિઓ બતાવવાનેમાટે

પાટાઓનાં નામો.

૭ કોશબંધ, દામબંધ, સ્વસ્તિકબંધ, અનુવેલ્લિત-બંધ, પ્રતોલીબંધ, મંડલબંધ, સ્થગિકાબંધ, યમક-બંધ, લ્પટ્વાબંધ, ચીનબંધ, વિવંધબંધ, વિતાનબંધ ગોફણાબંધ અને પંચાંગીબંધ એ રીતે પાટા બાંધવાના ચૌદ ભેદ છે. એ બંધોની આકૃતિઓ ઘણું કરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જ સમજાવી દીધી છે. (કમલના પોટા જેવો જે પાટો બંધાય તે કોશ-બંધ કેહેવાય છે. દોરી જેવો અને ચાર છેડા-વાળો જે પાટો બંધાય તે દામબંધ કેહેવાય છે. ચોકડી જેવો જે પાટો બંધાય તે સ્વસ્તિકબંધ કેહે-વાય છે. પાછળના ભાગમાં આંટા દઈદઈને જે પાટો બંધાય તે અનુવેલ્લિતબંધ કેહેવાય છે. સ-પાટ રસ્તા જેવો અને કરોલીયાના જાલાં જેવાં છિદ્રોવાળો જે પાટો બંધાય તે પ્રતોલીબંધ કેહે-વાય છે. જે પાટો ટોપીની પેટે ગોળ આકૃતિવાળો બાંધવામાં આવે તે મંડલબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો દરજીની ઝીળી અંગુઠી જેવો બાંધવામાં આવે

તે સ્થગિકાબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો જોટા રૂપે બાંધવામાં આવે તે યમકબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો ટાટલાના આકારે બાંધવામાં આવે તે લ્પટ્વાબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો ઘણા ચીરા-ઓથી બાંધવામાં આવે તે ચીનબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો વિવિધબંધોથી બાંધવામાં આવે તે વિવં-ધબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો ઉલેચ જેવો બાંધ-વામાં આવે તે વિતાનબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો પથરા ફેંકવાની ગોફણ જેવો બાંધવામાં આવે તે ગોફણાબંધ કેહેવાય છે. જે પાટો પાંચ તરફથી બાંધવામાં આવે તે પંચાંગીબંધ કેહેવાય છે.)

૮ તત્ર કોશમંગુષ્ઠાંગુલિપર્વસુ વિદધ્યાત્ । દામ સમ્બાધેઽક્કે । સન્ધિકૂર્ચકમ્પ્રસ્તનાન્તરત-લકર્ણેષુ સ્વસ્તિકમ્ । અનુવેલ્લિતં તુ શાખાસુ । ગ્રીવામેદ્યોઃ પ્રતોલીમ્ । વૃત્તેઽક્કે મણ્ડલમ્ । અંગુષ્ઠાંગુલિમેદ્યાગ્રેષુ સ્થગિકામ્ । યમલવ્રણયો-ર્યમકમ્ । હનુશંખગણ્ડેષુ લ્પટ્વામ્ । અપાંગયો-શ્રીનમ્ । પૃષ્ઠોદરોરઃસુ વિબન્ધમ્ । મૂર્દ્ધનિ વિતાનમ્ । ત્રિબુકનાસૌષ્ઠાંસબસ્તિષુ ગોફણામ્ । જત્રુણ ઊર્ધ્વે પંચાંગીમિતિ । યો વા યસ્મિન્ન-રીરપ્રદેશે સુનિવિષ્ટો ભવતિ તં તસ્મિન્ વિદ-ધ્યાત્ । યંત્રણમત ઊર્ધ્વમધસ્તિર્યકચ ॥

કયા સ્થાનમાં કયો પાટો બાંધવો ?

૮ અંગુઠાનાં અને આંગળીઓનાં પર્વોમાં કોશ-બંધ બાંધવો. સાંકડવાળા અંગમાં દામબંધ બાં-ધવો. સાંધાઓના મધ્યમાં, કૂર્ચકોના મધ્યમાં, ત્રિકુટીઓના મધ્યમાં, સ્તનોના મધ્યમાં, તલામાં અને કાનમાં સ્વસ્તિકબંધ બાંધવો. પગમાં તથા બાહુમાં અનુવેલ્લિતબંધ બાંધવો. ઢોકમાં તથા શિ-શ્રમાં પ્રતોલીબંધ બાંધવો. ગોળ અંગમાં મંડલબંધ બાંધવો. અંગુઠાના અગ્રમાં, આંગળીના અગ્રમાં

૧ કૂર્ચાઃ સ્યુર્હસ્તયોર્દ્વૌ તુ તાવંતૌ પાદયોરપિ ।

ગ્રીવાયામેક એકંસ્તુ મેદ્રે સર્વેપિ ષટ્ સ્મૃતાઃ ।

કૂર્ચા અપિ શિરાસ્ત્રાગુમાંસાસ્થિપ્રભવાઃ સ્મૃતાઃ

બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, શિશ્રમાં એક અને ઢોકમાં

એક એવી રીતે સઘળા મળીને છ કૂર્ચો છે. એ કૂર્ચો (ગાભાઓ) શિરાઓથી, સ્નાયુઓથી, માંસથી અને અ-સ્થિઓથી બનેલા છે.

તથા શિશ્વના અગ્રમાં સ્થગિકાબંધ બાંધવો. બે ત્રણ હારોહાર હોય ત્યાં યમકબંધ બાંધવો. હઠ-પત્તી, લમણા તથા ગાલ એઓમાં સ્વદ્વાબંધ બાંધવો. નેત્રોના છેડાઓમાં ચીનબંધ બાંધવો. પીઠ, પેટ તથા છાતી એઓમાં વિવંધબંધ બાંધવો. મસ્તકમાં વિતાનબંધ બાંધવો. ડાઢી, નાક, હોઠ, સ્વભા તથા મૂત્રાશય એઓમાં ગોફણાબંધ બાંધવો. ડોકની હાંસડીની ઉપર પંચાંગીબંધ બાંધવો. અથવા ઉપર કહેલો કશો નિયમ નહીં રાખતાં શરીરના જે પ્રદેશમાં જે પ્રકારનો પાટો બંધ બેસતો આવે તે પ્રદેશમાં તે પ્રકારનો પાટો બાંધવો. પાટાના છેડાઓની ગાંઠો ડુંગી પળ બંધાય, નીચી પળ બંધાય અને આડી પળ બંધાય.

૯ તત્ર ઘનાં કવલિકાં દત્વા વામહસ્તપરિ-ક્ષેપમૃત્જુમનાવિદ્ધમસંકુચિતં મૃદુપટ્ટં નિવેશ્ય બધ્નીયાત્ । ન ચ ત્રણસ્યોપરિ કુર્યાદ્ઘ્નિમા-બાધકરં વા ॥

પાટો કેવી રીતે બાંધવો ?

૯ ઔષધ ઉપર ઘાટી પોટીસ અથવા છાલ પાનડાં વગેરેની ઘાટી થેપલી મૂકી ઢાંચા હાથમાં પાટો પકડી જમણા હાથવતે તે પાટાને સીધો, સંકીર્ણપણાવગરનો, કરચલીઓવગરનો અને કોમ-લતાવાળો ગોઠવીને બાંધી દેવો. પાટાની ગાંઠ ત્રણની ઉપર આવે તેમ નહીં કરવું અને એ ગાંઠ ઢાંચા જમણાં પડેલાંઓમાં કે પીઠમાં આવે તેમ નહીં કરવું. જે સ્થલમાં તથા જે રીતે બાંધવાથી રોગીને સુવા બેસવા વગેરેમાં હરકત ન આવે તે સ્થલમાં તથા તેવી રીતે પાટાની ગાંઠ બાંધવી.

૧૦ ન ચ વિકેશિકૌષધે અતિસ્થિગ્ધે અતિ-રૂક્ષે વિષમે વા કુર્વાત । યસ્માદતિસ્થેહાત્કેદો રૌક્ષ્યાચ્છેદો દુર્ન્યાસાદ્રણવર્ત્માવધર્ષણમિતિ ॥

ત્રણમાં નાખવાની ઘાટ અને ઔષધનો

કલ્ક કેવાં જોઈએ ?

૧૦ ત્રણમાં નાખવાની ઘાટ અને ઉપર લગા-

વવાનો ઔષધનો કલ્ક એઓને અત્યંત સ્થિગ્ધ નહીં કરવાં, અત્યંત રૂક્ષ પણ નહીં કરવાં અને વિષમ રીતે પણ દાખલ નહીં કરવાં. કેમ કે અત્યંત સ્થિગ્ધ કરવાથી ત્રણમાં આદ્રિપણું થઈ જાય છે, અત્યંત રૂક્ષ કરવાથી ત્રણના ભેળા થતાં બે હોઠનો છેદ થઈ જાય છે અને વિષમ રીતે દાખલ કરવાથી ત્રણનું મોહોડું ઘસાય છે.

૧૧ તત્ર ત્રણાયતનવિશેષાદ્બન્ધવિશેષભિ-વિધો ભવતિ ગાઢઃ સમઃ શિથિલ ઇતિ ।

પીડયન્નરુજો ગાઢઃ સોચ્છ્રાસઃ શિથિલઃ સ્મૃતઃ । નૈવ ગાઢો ન શિથિલઃ સમો બન્ધઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

તત્ર સ્પિક્ષિક્ષિક્ષાવદ્ગુણોરઃશિરસ્સુ ગાઢઃ । શાખાવદનકર્ણકણ્ઠમેદૂમુષ્કપૃષ્ઠપાશ્વોદરોરસ્સુ સમઃ । અક્ષ્ણોઃ સંધિષુ ચ શિથિલ ઇતિ ॥

ત્રણનાં સ્થાનકો ઉપરથી પાટાના ત્રણ પ્રકાર અને કયા પ્રકારનો પાટો કયા સ્થાનના ત્રણઉપર બાંધવો ? તે.

૧૧ ત્રણનાં સ્થાનકોના ભેદને લીધે ગાઢ (દઢ) સમ અને શિથિલ (ઢીલો) એ રીતે બંધના ત્રણ પ્રકાર છે. દબાવે એવો પણ વેદના નહીં કરે એવો જે બંધ (પાટો) તે ગાઢ કેહેવાય છે. શ્વાસ ખાતો ઇટલે પોચાપણાવાળો જે બંધ તે શિથિલ કેહેવાય છે અને ગાઢ પણ નહીં તથા શિથિલ પણ નહીં એવો જે બંધ તે સમ કેહેવાય છે.

તેઓમાં કૂલા, કૂચ, કાચ, સાથલનો સંધિ, હૃદય અને માથું એઓમાં ગાઢબંધ બાંધવો. બાહુ, પગ, મોહોડું, કાન, કંઠ, શિશ્વ, વૃષ્ણ, પીઠ, પડેલાં, પેટ અને વક્ષઃસ્થલ એઓમાં સમબંધ બાંધવો. નેત્રોમાં અને સંધિઓમાં શિથિલબંધ બાંધવો.

૧૨ તત્ર પૈત્તિકં ગાઢસ્થાને સમં બધ્નીયાત્ સમસ્થાને શિથિલં શિથિલસ્થાને નૈવ શોણિ-તદુષ્ટં ચ ।

શ્લેષ્મિકં શિથિલસ્થાને સમં સમસ્થાને ગાઢં ગાઢસ્થાને ગાઢતરમેવં ઘાતદુષ્ટં ચ ॥

દોષોપરથી પાટા બાંધવાનો ભેદ.

૧૨ જો વ્રણ પિત્તસંબંધી હોય તો ગાઢબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં સમબંધ બાંધવો, સમબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં શિથિલબંધ બાંધવો અને શિથિલબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં મુદ્દલ બાંધવોજ નહીં. વ્રણ જો રુધિરથી દુષ્ટ હોય તો પણ પિત્તસંબંધી વ્રણ પ્રમાણેજ સમજવું.

જો વ્રણ કફસંબંધી હોય તો શિથિલબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં સમબંધ બંધ બાંધવો, સમબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં ગાઢબંધ બાંધવો અને ગાઢબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં અતિગાઢબંધ બાંધવો. વ્રણ જો વાયુસંબંધી હોય તો પણ કફસંબંધી વ્રણ પ્રમાણેજ સમજવું.

૧૩ તત્ર પૈત્તિકં શરદિ ગ્રીષ્મે દ્વિરહો બ-ધ્રીયાદ્રક્તોપદ્રુતમપ્યેવમ્ ।

શ્લૈષ્મિકં હેમન્તવસન્તયોરુચ્ચહાદ્વાતોપદ્રુતમપ્યેવમ્ ॥

ઋતુઓના ભેદથી પાટા બાંધવાનો ભેદ.

૧૩ જો પિત્તસંબંધી વ્રણ હોય તો શરદઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તેના ઉપર એક દિવસમાં બે વાર પાટો બાંધવો. વ્રણ રુધિરથી દુષ્ટ હોય તો પણ એ પ્રમાણેજ કરવું.

જો કફસંબંધી વ્રણ હોય તો હેમન્તઋતુમાં અને વસન્તઋતુમાં તેના ઉપર વ્રણ વ્રણ દિવસે પાટો બાંધવો. વ્રણ વાયુસંબંધી હોય તો પણ એ પ્રમાણેજ સમજવું.

૧૪ एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययं च कुर्वीत ॥

વૈદ્યે પોતાના તર્કથી પણ પાટાનો

ફેરફાર કરવો.

૧૪ ઉપર પાટા બાંધવાના ફેરફારોનાં કારણો જણાવ્યાં તે પ્રમાણે વૈદ્યે બીજાં પણ કેટલાંક કારણોનો પોતાથી પણ તર્ક કરીને પાટા બાંધવાના ફેરફારો કરવા. (જેમ કે પિત્ત અને કફ એ બન્નેસંબંધી વ્રણ હોય તો ગ્રીષ્મઋતુમાં તથા શરદ-

ઋતુમાં નિત્ય પ્રાતઃકાલે પાટો બાંધવો. હેમન્તઋતુમાં પિત્તસંબંધી વ્રણને નિત્ય પાટો બાંધવો અને વર્ષા વગેરે ઋતુઓમાં પણ પિત્ત તથા કફ એ બન્નેસંબંધી વ્રણને બે બે દિવસે સાયંકાલે પાટો બાંધવો इत्यादि.)

૧૫ તત્ર સમશિથિલસ્થાનેષુ ગાઢબદ્ધે વિકેશિકૌષધપતનં પટ્ટસંચારાદ્વ્રણવર્ત્માવઘર્ષણમિતિ ।

ગાઢસમસ્થાનેષુ શિથિલબદ્ધે વિકેશિકૌષધપતનં પટ્ટસંચારાદ્વ્રણવર્ત્માવઘર્ષણમિતિ । ગાઢશિથિલસ્થાનેષુ સમં બદ્ધે ચ ગુણાભાવ इति ।

ગાઢ, સમ અને શિથિલ એઓમાંથી જે

બંધ જે ઠેકાણે બાંધવો જોઈએ તે

ઠેકાણે તે બંધ નહીં બાંધતાં બીજો

બંધ બાંધવાથી નુકસાન.

૧૫ શરીરના જે પ્રદેશોમાં સમ કે શિથિલબંધ બાંધવો જોઈએ તે પ્રદેશોમાં ગાઢબંધ બાંધવામાં આવે તો વ્રણમાં નાખેલી વાટ તથા ઉપર લગાવેલો કલ્ક વ્યર્થ જાય છે અને સોજામાં વેદના પ્રકટ થાય છે.

શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે સમબંધ બાંધવો જોઈએ તે પ્રદેશોમાં શિથિલબંધ બાંધવામાં આવે તો વ્રણમાં નાખેલી વાટ તથા ઉપર લગાવેલો કલ્ક પડી જાય છે અને બંધનો સંચાર થવાથી વ્રણનું મોહોહું પણ ઘસાય છે.

શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે શિથિલબંધ બાંધવો જોઈએ તે પ્રદેશમાં સમબંધ બાંધવામાં આવે તો યોગ્ય ગુણ થતો નથી.

૧૬ અવિપરીતબન્ધે વેદનોપશાન્તિરસૂક્પ્રસાદો માર્દવં ચ ॥

યોગ્ય બંધ (પાટો) બાંધવાથી લાભ.

૧૬ અવિપરીત એટલે જે સ્થાનપર જેવો બંધ બાંધવો જોઈએ તેવોજ બંધ બંધાયાથી વેદનાની ઉપશાન્તિ થાય છે, લોહીની સ્વચ્છતા થાય છે અને કોમલપણું થાય છે.

૧૭ અબધ્યમાનો દશમશકટુણકાષ્ટાપલ-પાંશુશીતવાતાતપપ્રમૃતિભિર્વિશેષૈરભિહન્યતે ।

વ્રણો વિવિધવેદનોપદ્રુતશ્ચ દુષ્ટતામુપૈત્યલેપ-
નાદીનિ ચાસ્ય વિશેષમુપયાન્તિ ॥

પાટો નહીં બાંધવાથી નુકસાન.

૧૭ પાટાથી નહીં બાંધવામાં આવતો વ્રણ ડાંફે, મચ્છર, खड, काष्ठ, पथरा, रज, थंडी, पवन तथा तडको इत्यादि विशेषी अभिघात पामे'છે, વિવિધ વેદનાઓથી પીડાઈને દુષ્ટતા પામે'છે અને તે વ્રણની ઉપર જે લેપાદિક કચ્ચાં હોય તે પળ સુકાઈ જાય છે.

૧૮ ચૂર્ણિતં મથિતં ભગ્નં વિશ્લિષ્ટમતિપાતિતમ્ ।
અસ્થિસ્નાયુશિરં છિન્નમાશુ વન્ધેન ચેહતિ ॥
સુખમેવં વ્રણી શેતે સુખં ગચ્છતિ તિષ્ઠતિ ।
સુખં શય્યાસનસ્થસ્ય ક્ષિપ્રં સંરોહતિ વ્રણઃ ॥

***પાટો બાંધવાથી અસાધારણ લાભ.**

૧૮ ચૂર્ણિત થઈલાં, હલવલી ગઈલાં, માં-
ગીગઈલાં, સંધિથી ભ્રષ્ટ થઈલાં, સ્થાનથી ભ્રષ્ટ
થઈને લટકતાં અને છેદાઈ ગઈલાં અસ્થિઓ,
સ્નાયુઓ તથા શિરાઓ પાટો વંધ્યાથી તુરતજ
સાજાં થઈ જાય છે. વ્રણવાળો માણસ પળ પાટો
વંધાયાથી સુખે મુર્દ શકે છે, સુખે ચાલી શકે છે,
સુખે ઊભી શકે છે અને સુખથી મુર્દ શકતા
તથા સુખથી બેસી શકતા તે માણસનો વ્રણ પળ
સુખાસનાદિક સ્થિતિમાંજ તુરત રૂઝાઈ જાય છે.

૧૯ અવન્ધ્યાઃ પિત્તરક્તાભિઘાતવિપન્નિમિ-
ત્તા યદા ચોપદાહપાકરાગવેદનાભિભૂતાઃ ક્ષા-
રાગ્નિદગ્ધાઃ પાકાત્પ્રકુપિતાઃ પ્રવિશીર્ણમાંસાશ્ચ
ભવન્તિ ।

કુષ્ઠિનામગ્નિદગ્ધાનાં પિડકા મધુમેહિનામ્ ।
કર્ણિકાશ્ચોન્દુરુવિપે વિપજુષ્ટવ્રણાશ્ચ યે ॥
માંસપાકે ન વધ્યન્તે ગુદપાકે ચ દારુણે ।

**અમુક પ્રકારના વ્રણોની ઉપર પાટો
નહીં બાંધવો જોઈએ.**

૧૯ પિત્ત, રુધિર, અભિઘાત કે વિપ ઇઓથી
ઉત્પન્ન થઈલા વ્રણો જ્યારે પોતાના એક પ્રદેશમાં

કે સર્વ પ્રદેશમાં ચોસથી, વઝતરાથી, પાકવાથી,
રતાશથી કે વેદનાથી વ્યાપ્ત થયા હોય ત્યારે તેઓને
પાટાથી નહીં બાંધવા જોઈએ. ક્ષારથી કે અગ્નિથી
બાળેલા વ્રણો પળ જ્યારે પાકવાથી પ્રકુપિત
થયા હોય કે વીંચાઈ ગઈલાં માંસોવાળા થઈગયા
હોય ત્યારે તેઓને પાટાથી નહીં બાંધવા જોઈએ.

કોઢવાળા તથા અગ્નિથી દગ્ધ થઈલા માળ-
સોનું માંસ પાક્યું હોય ત્યારે તેઓના વ્રણોને પા-
ટાથી બાંધવા નહીં. મધુપ્રમેહવાળા માળસોની
પિડકાઓને (એક જાતની ફોહીઓને) પાટાથી
બાંધવી નહીં. ઉંદરના ફેરથી કે કર્ણિકાઓ
(ફાલો રહેવાનાં છિદ્રોવાળી કમલોની ડોડીઓ
જેવી આકૃતિઓ) થઈલા હોય તેઓને તથા
બીજા પળ વિપવાળા વ્રણોને પાટાથી બાંધવા નહીં.
દારુણ ગુદપાક થયો હોય તેને પળ પાટો બાંધવો
નહીં. (ઉંદરના ફેરથી કર્ણિકાઓ થવા વિપે કલ્પ
સ્થાનના છટ્ટા અધ્યાયનો ચોથો, અઢારમો તથા
એકવીશમો વિષય જુઓ.)

૨૦ સ્વબુદ્ધ્યા ચાપિ વિભજેત્ કૃત્યાકૃત્યાંશ્ચ
બુદ્ધિમાન્ ॥

દેશં દોષં ચ વિજ્ઞાય વ્રણં ચ વ્રણકોવિદઃ ।
ઋતુંશ્ચ પરિસંખ્યાય તતો વન્ધાન્નિવેશયેત્ ॥

**વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પળ સાધ્યાનું તથા
અસાધ્યોનું વિવેચન કરી લેવું અને
પ્રદેશાદિક જોઈને પાટા બાંધવા.**

૨૦ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પળ
સાધ્ય વ્રણોનું તથા અસાધ્ય વ્રણોનું વિવેચન કરી
લેવું. વ્રણોને જાણનારા વૈદ્યે પ્રદેશ, દોષ. વ્રણ
તથા ઋતુ ઇઓની ઉપર બરાબર ધ્યાન આપીને
પછી પાટા બાંધવા.

૨૧ ઋર્ધ્વં તિર્યગ્ધસ્તાન્ન યન્વ્રણાં ત્રિવિધા મતા ।
યથા ચ વધ્યન્તે વન્ધસ્તથા વૈદ્યામ્યશેપતઃ ॥
ઘનાં કવલિકાં દન્ત્વા મૃદુ ચૈવાપિ પટ્ટકમ્ ।
વિકેશિકામૌષધં ચ નાતિસ્થિગ્ધં સમાચરેત્ ॥

प्रहेदयत्यतिस्निग्धा तथा रूक्षा क्षिणोति च ।
 युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म घर्षति ॥
 विषमं च व्रणं कुर्यात्स्तम्भयेत्स्त्रावयेत्तथा ।
 यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 पित्तजे रक्तजे वापि सकृदेव परिक्षिपेत् ।
 असकृत्कफजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥
 तलेन प्रतिपीड्याथ स्त्रावयेदनुलोमतः ।
 सर्वांश्च बंधान्गूढान्तान् संधींश्च विनिवेशयेत् ॥
 ओष्ठस्याप्येष संधाने यथोद्दिष्टो विधिः स्मृतः ।
 बुद्ध्योत्प्रेक्ष्याभियुक्तेन तथा चास्थिषु जानता ॥
 उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।
 गच्छतो विविधैर्यानेनास्य दुष्यति स व्रणः ॥
 ये च स्युर्मांससंस्था वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ।
 संध्यस्थिकोष्ठप्राप्ताश्च शिरास्त्रायुगतास्तथा ॥
 तथावगाढगम्भीराः सर्वतो विषमस्थिताः ।
 नैते साधयितुं शक्या ऋते बन्धाद्भवन्ति हि ॥

उपर कहेला विषयोनो सामान्य संग्रह.

२१ पाटाना छेडाओनी गाढ्योनुं बांधवुं उंचे, आडुं तथा नीचे एम व्रण प्रकारनुं स्वीकारेलुं छे. जे रीते पाटो बंधाय ते रीति संपूर्ण रीते कहुं छुं. औपध उपर घाटी पोटीस अथवा छालपानडां वगेरेनी घाटी थपली मुकीने ते उपर कोमळ पाटो बांधवो. व्रणमां खोसवानी वाट तथा उपर लगाववानो कल्क अतिस्निग्ध के अतिरुक्ष थाय एम नहीं करवुं. वाट अतिस्निग्ध होय तो व्रणने केंदवाळो करेछे, अतिरुक्ष होय तो व्रणना होठोने छेदी नाखे छे अने विषम रीते नखाएली होय तो व्रणना मोहोडाने घसे छे. वाट जो जेटलो जोईए तेटलाज स्नेहवाळी होय तो व्रणमां भरती लावीने रुझावे छे. वैद्ये व्रणनी परीक्षा करीने तेने उंचो नीचो करवानी, स्तब्ध करवानी तथा तेमांथी स्त्राव करवानी योजना करवी. व्रण जो पित्तजन्य के रुधिरजन्य होय तो विचक्षण वैद्ये एकवडो पाटो बांधवो. अने कफजन्य के वातजन्य होय

तो त्रेवडो त्रेवडो बांधवो. वैद्ये पोताना हाथना तळांथी दबावीने अनुलोम रीते (सवळी रीते) व्रण-मांथी पाचने स्त्राववो अने सघळा पाटाओने तथा सांधाओने तेओना छेडा गुप्त रहे एवी रीते गो-ठववा. त्रुटी गण्ठा होठने सांधवामां पण पूर्वोक्त रीति प्रमाणे योग्य गोठवण करवी. शरीरने जाणनारा प्रामाणिक वैद्ये अस्थिओने सांधवामां पण बुद्धिथी तर्क करीने ते क्रिया करवी. जो योग्य गोठवण करवामां आवी होय तो उठतां, बेसतां, सुतां अने विविध वाहनोपर चडीने चालतां पण व्रणमां कशो बगाड थतो नथी. जो व्रणो मांसने, त्वचाने, संधिने, अस्थिने, कोठाने, शिराने के स्त्रायुने प्राप्त थया होय, उंडा पेसवाने लीधे गंभीर गतिवाळा होय अने सघळी तरफथी विषमस्थि-तिवाळा होय तो तेओ पाटा बांध्या त्रिना वश्य करी शकाता नथी.

अध्याय १९ मो.

१ अथातो व्रणितोपासनीयमध्याथं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'व्रणितोपासनीयं' नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेछुं छे.

२ व्रणितः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागारं प्रशस्तवास्त्वादिकं कार्यम् ।

प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ।

निवाते न च रोगाः स्युः शारीरागन्तुमानसाः ॥

तस्मिच्छयनमसम्बन्धं स्वास्तीर्णं मनोश्च प्राक्छिरस्कं सशस्त्रं कुर्वीत ।

सुखचेष्टाप्रचारः स्यात्स्वास्तीर्णं शयने व्रणी ।

प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नतं शिरः ॥

तस्मिन्सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियंवदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत ।

१ होठनो तथा अस्थिनो विषय प्रकृतथी असंबद्ध जेवो लागे छे.

२ व्रणवाळानी सेवा करवा तथा व्रणवाळाए वर्त्तवा विषयनो.

સુહૃદો વિક્ષિપન્ત્યાશુ કથાભિર્વ્રણવેદનાઃ ।
આશ્વાસયન્તો बहुशस्त्वनुकूलाः प्रियंवदाः ॥

વ્રણવાલાને માટે ઘર તથા તેમાં તેણે

શયન કરવા વગેરેનો પ્રકાર.

૨ વ્રણવાલાને માટે પ્રથમજ ઘરની સગવડ કરવી અને તે ઘર સારા પ્રદેશમાં કરવામાં આવેલું તથા અંદર સુવા બેસવા વગેરેના ઉત્તમ પ્રદેશોવાળું કરવું. જે ઘર સારા પ્રદેશોવાળું, સ્વચ્છ, તડકા વગરનું અને પવન વગરનું હોય તેમાં શારીર, આગંતુક કે માનસિક કોઈ પણ રોગો થતા નથી. એ ઘરમાં સારી રીતે બીછાવેલું, સાંકડ વગરનું, મનને પ્રિય લાગે એવું તથા ડગમળી તરફ ઓશીસાવાળું શયન કરવું અને તે શયનની પાસે રાક્ષસાદિકના નિવારણને માટે શસ્ત્રો રાખવાં. શયન જો સારી રીતે બીછાવેલું હોય તો વ્રણવાલો માણસ તેમાં સુખથી પડેલાં પાલટવા વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકે છે. પૂર્વદિશામાં દેવતાઓ રહેછે એટલા માટે તેઓને માન આપવા સારૂ તે તરફ માથું રાખવાનું કહ્યું છે. વ્રણવાલાએ એ શયનમાં યથેષ્ટ રીતે બેસવું અને પ્રિય બોલનારા તથા અનુકૂલ વર્તનારા મિત્રલોકોએ તે વ્રણવાલાની સેવા કરવી. ઘણી ઘણી રીતે આશ્વાસના કરતા અને પ્રિય લાગે એવી ઇતિહાસાદિકની વાતો કરતા અનુકૂલ મિત્રો પોતાની વાતોથીજ તુરત વ્રણની વેદનાઓને શાંત કરીદે છે.

૩ ન ચ દિવા નિદ્રાવશગઃ સ્યાત્ ।

દિવાસ્વપ્નાદ્રણે કણ્ઠ્ઠર્ગાત્રાણાં ગૌરવં તથા ।
શ્વયથુર્વેદના રાગઃ સ્વાવશ્ચૈવ ભૃશં ભવેત્ ॥

ઉત્થાનસંવેશનપરિવર્તનચક્ષુમ્ણોર્ચૈર્માષ-
ણાદિષુ ચાત્મચેષ્ટાસ્વપ્રમત્તો વ્રણં સંરક્ષેત્ ।
સ્થાનાસનં ચક્ષુમ્ણં યાનયાનાતિભાષણમ્ ।
વ્રણવાન્ન નિષેવેત શક્તિમાનપિ માનવઃ ॥

૧ ધરજ તથા ભારેપણું કફથી, સોજો તથા વેદના વાયુથી, રતાશ પિત્તથી અને સ્વાવ સ્થિરથી થાય છે માટે

ઉત્થાનાદ્યાસનં સ્થાનં શય્યાં ચાતિનિષેવિતા ।
પ્રામુયાન્મારુતાદંગે રજસ્તસાદિવર્જયેત્ ॥

ગમ્યાનાં ચ સ્ત્રીણાં સંદર્શનસંભાષણસં-
સ્પર્શનાનિ દૂરતઃ પરિહરેત્ ।

સ્ત્રીદર્શનાદિભિઃ શુક્રં કદાચિચ્છલિતં સ્ત્રવેત્ ।
ગ્રામ્યધર્મકૃતાન્દોષાન્ સોઽસંસર્ગેઽપ્યવાપ્નયાત્ ॥

વ્રણવાલાએ દિવસની નિદ્રા છોડી

દેવી, શારીર ચેષ્ટાઓ બહુ કરવી

નહીં અને ગમ્ય સ્ત્રીઓનો પણ

સમાગમ છોડી દેવો.

૩ વ્રણવાલાએ દિવસની નિદ્રા કરવી નહીં. કારણ કે દિવસે ડંઘવાથી વ્રણમાં ધરજ આવેછે, ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે, સોજો થાય છે, વેદના થાયછે, રતાશ થાય છે અને અત્યંત સ્વાવપણ થાય છે. ઉઠવું, યુઠવું, પડેલાં પાલટવાં, ફરવું તથા ડંઘા સ્વચ્છી બોલવું इत्यादિક શારીર ચેષ્ટાઓ કરવાના સમયમાં વ્રણવાલાએ સાવધાનપણાથી વ્રણનું સંરક્ષણ કરવું. વ્રણવાલા માણસે પોતામાં શક્તિ છતાં પણ ડભા રહેવાનું, બેસવાનું, આમ તેમ જવા આવવાનું, વાહનપર બેસીને ફરવાનું અને અતિભાષણનું સેવન કરવું નહીં. વ્રણવાલો માણસ જો ઉઠવા વગેરેનું, બેસી રહેવાનું, ડભા રહેવાનું અને શય્યાનું પણ અત્યંત સેવન કરે તો પવનને લીધે અંગમાં વેદનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે એટલા માટે તેવાં અતિસેવનોને છોડી દેવાં. જે સ્ત્રીઓ ગમ્ય હોય તેઓનાં પણ દર્શન, સંભાષણ અને સ્પર્શન એઓને દૂરથી છોડી દેવાં. કારણ કે સ્ત્રીઓનાં દર્શન વગેરે કારણથી ચલિત થઈને વીર્ય જો કદાચ સ્ત્રવે તો સ્ત્રીઓનો સંગ નહીં કન્યા છતાં પણ મૈથુનથી થતી વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪ નવધાન્યમાપતિલકલાયકુલત્થનિષ્પાવ-
હરિતકશાકામ્લલવણકટુકગુડ્ડપિષ્ટવિકૃતિવ-

દિવસની નિદ્રા સઘળા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સમજવું.

તૃશુષ્કશાકાજાવિકાનૂપાંદકમાંસવસાશીતો-
દકશરાપાયસદધિદુગ્ધતકપ્રમૃતીન્પરિહરેત્ ।
તક્રાન્તો નવધાન્યાદિર્યોઽયં વર્ગઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
દોષસંજનનો હોય વિજ્ઞેયઃ પૂયવર્ધનઃ ॥

મધપથ્થ મૈરેયાઽરિષ્ટાસવસીધુસુરાવિકારાન્
પરિહરેત્ ।

મધમમ્લં તથા રૂક્ષં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ વીર્યતઃ ।
આશુકારિ ચ તત્પીતં ક્ષિપ્રં વ્યાપાદયેદ્રગ્મ ॥

વ્રણવાલાણાં ખાવાપીવામાં છોડી
દેવાના પદાર્થો.

૪ નવાં ધાન્યો, અડદ, તલ, વટાણા, કઢથી,
વાલ, સરગવાનું ચુકાનું તથા લુણી વગેરેનું હરિત-
શાક, ટાટો રસ, ધારો રસ, તીલો રસ, ગોઠના વિ-
કારો, ચોખાના લોટના વિકારો, સૂકેલું માંસ, સૂકાં
શાક, વકરાનું માંસ, ગાડરનું માંસ, જલપ્રાય પ્રદે-
શમાં ફરનારા સૂવર વગેરે પશુઓનું તથા સારસ
વગેરે પક્ષીઓનું માંસ, જલચર જંતુઓનું માંસ, ચ-
રવી, ટાટું જઠ, તિલ ચોખા તથા અડદની રાવ
કે સ્ત્રીચડી, દૂધપાક, દહીં, દૂધ તથા છાશ એ
વગેરેનો ત્યાગ કરવો. આ નવાં ધાન્યથી માંડીને
છાશ સુધીનો જે વર્ગ કહ્યો તે વ્રણને દુષ્ટ કરનાર છે
અને પરને વધારનાર છે. મધ પીવાનો અભ્યાસ હોય તો
પણ મૈરેય (સુરાને તથા આસવને મિશ્રિત કરી

૧ આ વર્ગમાં કેટલાએક પદાર્થો વાતહર છે, કેટ-
લાએક પિત્તહર છે અને કેટલાએક કફહર પણ છે તેથી
અહીં દોષોની વૃદ્ધિ કહી નથી પણ વ્યાધિની જ કહી છે.

૨ પકાવેલાં ઔષધોથી તથા જઠથી જે મધ
કરવામાં આવ્યું હોય તે અરિષ્ટ કેહેવાય છે. જેમ કે
દ્રાક્ષારિષ્ટ.

૩ કાચાં ઔષધોથી તથા કાચાં પાણીથી જે મધ
કરવામાં આવ્યું હોય તે આસવ કેહેવાય છે. -જેમકે
લોહાસવ.

૪ શેલડીના પાકા અથવા કાચા રસથી કરવામાં
આવેલું મધ.

૫ ચોખાના અથવા સાટી ચોખાના લોટ વગેરેથી
કરવામાં આવેલું મધ સુરા કેહેવાય છે.

મધનો યોગ આપીને કરેલું મધ) અરિષ્ટ, આસવ,
સીંધું તથા સુરાં એઓના વિકારોનો ત્યાગ કરવો.
કારણ કે મધ ટાટું છે, રૂક્ષ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ-
વીર્યવાળું છે અને શ્લેષ્મી પ્રવૃત્તિ કરનારું છે તેથી
તે જો પીવામાં આવે તો તુરત જ વ્રણની ધારા વીરે છે.

૫ ઘાતાતપરજોધૂમાવશ્યાયાતિસેવનાતિ-
મોજનાનિષ્ઠશ્રવણદર્શનેર્પ્યામર્પભયક્રોધશોક-
ધ્યાનરાત્રિજાગરણવિપમાસનાશનશયનોપવા-
સવાગ્વ્યાયામસ્થાનચક્ક્રમણશીતવાતવિરુદ્ધાશ-
નાર્જીર્ણમક્ષિકાદ્યાવાપ્ત્યાઃ પરિહરેત્ ॥

વ્રણિનઃ સંપ્રતત્સ્ય કારણૈરેવમાદિભિઃ ॥
ક્ષીણશોણિતમાંસસ્ય મુક્તં સમ્યક્ જીર્યતિ ॥
અર્જીર્ણત્પવનાદીનાં વિભ્રમો વલવાન્ભવેત્ ।
તતઃ શોફરુજાસ્રાવદાહપાકાન્વાપ્નુયાત્ ॥

વ્રણવાલાણાં છોડી દેવાની ક્રિયાઓ
તથા પીડાઓ.

૬ પવનનું અતિસેવન, તડકાનું અતિસેવન,
રજનું અતિસેવન, ધુમાડાનું અતિસેવન, તુપારનું
અતિસેવન, અતિમોજન, અનિષ્ટ શબ્દોનું શ્રવણ,
અનિષ્ટ પદાર્થોનું દર્શન, ઈર્ષ્યા, અસહનતા, ભય,
ક્રોધ, શોક, ચિંતા, રાતનું જાગરણ, વિપમ વેઠક,
વિપમ મોજન, વિપમ શયન, ઉપવાસ, ઘણું ભાષણ,
ઉમું રહેવું, આટું અવલું ફરવું, થંડી, પવન, વિ-

૬ કેટલાએક કહે છે કે જે મધ્યો ભાગે વગેરે ગુ-
ણોવાળાં છે તે સઘળાંઓનો વ્રણવાલાં ત્યાગ કરવો
પણ જે મધ્યો દ્રાક્ષા વગેરેથી કરવામાં આવે છે તેઓમાં
તેવા ગુણો નથી અને તેઓ રક્તપિત્તાદિકમાં પણ દેવાય
છે માટે વૈષ્ણે વ્રણવાલાને કોઈક વસ્તુ એવાં મધ્યો દેવામાં
હરકત ગણવી નહીં એમ ગ્રંથકર્તાનો આશય છે.

૭ જાણુ જમવું, થોડું જમવું તથા સમયવગર જમવું
એ વિપમ મોજન ગણાય છે.

૮ જો કે રાતે જાગવું અને દિવસે સુવું એજ વિપમ
શયન છે અને તેનો નિષેધ પ્રથમજ કહેલો છે તો પણ
અહીં ફરીવાર જે નિષેધ કન્યો છે તે વિપમ શયનનું
અત્યંત ધારણપણું સૂચવવાને માટે કન્યો છે. (હલ્લન.)

રુદ્ધ ભોજન, અજીર્ણ અને માંસીઓ તથા મચ્છર વગેરેની પીડા, ઇઓનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે જેનું રુધિર તથા માંસ ક્ષીણ થઇતું હોય છે એવા વ્રણવાળાને ઉપર કહેલાં પવવનાં અતિસેવન આદિ કારણોથી સંતાપ થાય તો સ્વાથેનું અન્નાદિક સારી રીતે પચતું નથી, એવી રીતે અજીર્ણ થયાથી વાત, પિત્ત, તથા કફ ઇઓની સ્થાનાંતરમાં જવા આદિ વલવત્તર ગડવડ થાય છે અને તે ગડવડ થવાથી વ્રણમાં સોજો, વેદના, અતિસ્ત્રાવ, વલતરા તથા પાક થાય છે. (સોજો તથા વેદના વાયુથી, અતિસ્ત્રાવ કફથી અને વલતરા તથા પાક પિત્તથી થાય છે.)

૬ સદા નીચનસરોમ્ણા શુચિના શુક્લવાસસા શાન્તિમંગલદેવતાબ્રાહ્મણગુરુપરેણ મવિતવ્યમિતિ । તત્કસ્ય હેતોર્હિંસાવિહારાણિ હિ મહાવીર્યાણિ રક્ષાંસિ પશુપતિકુવેરકુમારાનુચરાણિ માંસશોણિતપ્રિયત્વાત્ક્ષતજનિમિત્તં વ્રણિનમુપસર્પન્તિ સત્કારાર્થં જિઘાંસુનિ વા કદાચિત્ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

તેપાં સત્કારકામાનાં પ્રયતેનાન્તરાત્મના ।
ધૂપવલ્યુપહારાંશ્ચ ભક્ષ્યાંશ્ચૈવોપહારયેત્ ॥ .

તે નુ સંતર્પિતા આત્મવન્તં ન હિંસ્યુઃ ।
તસ્માત્સતતમતન્દ્રિતો જનપરિવૃતો નિત્યદીપો-
દકશસ્ત્રભગ્દામપુષ્પલાજાઘલંકૃતે વેશ્મનિ સ-
મ્પન્મજ્જલમનોનુકૂલાઃ કથાઃ શૃણ્વન્નાસીત ॥

સમ્પદાઘનુકૂલાભિઃ કથાભિઃ પ્રીતમાનસઃ ।
આશાવાન્ વ્યાધિમોક્ષાય ક્ષિપ્રં સુખમવાપ્નુયાત્ ।

ઋગ્યજુઃસામાથર્થવેદાભિહિતૈરપરૈશ્ચાશીર્વિ-
ધાનૈરુપાધ્યાયા ભિપજશ્ચ સંધ્યયો રક્ષાં કુર્યુઃ ॥
સર્ષપારિષ્પત્રાભ્યાં સર્પિષા લવણેન ચ ।

દ્વિરહ્નઃ કારયેદ્ધૂપં દશરાત્રમતન્દ્રિતઃ ॥

છત્રાતિઽચ્છત્રે લાઙ્ગુલીંજટિલાં બ્રહ્મચારિણીં
લક્ષ્મીં ગુહામતિગુહાં શતવીર્યાં સહસ્રવીર્યાં
સિદ્ધાર્થીશ્ચ શિરસા ધારયેત્ ॥

૧ જેમાં મધ તથા ઘી સમાન માને આવ્યાં હોય

વ્યજ્યેત વાલવ્યજનૈર્વ્રણં ન ચ વિઘટ્ટયેત્ ।
ન તુદેન્ન ચ કણ્ઠ્યેચ્છયાનઃ પરિપાલયેત્ ।
અનેન વિધિના યુક્તમાદાવેવ નિશાચરાઃ ।
વનં કેસરિણાક્રાન્તં વર્જયન્તિ મૃગા ઇવ ॥

રાક્ષસો વગેરેનો ઉપદ્રવ ન થવા દે-
વાનો વિધિ.

૬ વ્રણવાળાએ સર્વદા પોતાના નસો અને વાલો સાદા રાખવા, પવિત્ર રહેવું, ધોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં અને શાંતિમંગલ, દેવતાઓનાં પૂજન, બ્રાહ્મણોનાં પૂજન તથા ગુરુઓનાં પૂજન ઇઓમાં સ્ત-
ત્પર રહેવું. કારણ કે મહાદેવની, કુવેરની તથા કાર્તિકેયસ્વામીની સેવા કરનારા કેટલાએક રાક્ષસો (ગ્રહો) કે જેઓ હિંસાને એકજાતની ક્રીડારૂપ માનનારા છે અને અત્યંત બલવાન્ છે તેઓ પોતાને માંસ તથા રુધિર પ્યારાં હોવાથી કોઈ વચ્ચે મારીનાં રાક્ષસોની ઇચ્છાથી અને ઘણું કરીને પૂજા લેવાની ઇચ્છાથી વ્રણવાળાની પાસે આવે છે.

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ પૂજા લેવાની ઇચ્છાવાળા એ રાક્ષસોને માટે વૈધે સાવધાન અંતઃકરણથી ધૂપો કરાવવા, પૂજનો કરાવવાં, પશુઓનાં વલિ-
દાન દેવરાવવાં અને ભક્ષ્યો પળ અપાવવાં. ”

આ રીતે તૃપ્ત કરેલા એ રાક્ષસો જિતેન્દ્રિય રહેનારા એ વ્રણવાળાને દુઃખ દેતા કે મારતા નથી. રાક્ષસોના હાથથી ઘાત ન થવામાં સાદાઈ, પવિત્રતા, દેવવગેરેનું પૂજન અને શુભ સ્થાનમાં નિવાસ इत्यादि વધુ ઉપયોગી થાય છે એટલા માટે વ્રણવાળાએ નિ-
રંતર આલસ્યથી રહિત રહીને સારા લોકોનો સમા-
ગમ રાખવો અને અચંદ્ર દીવાથી, પુષ્પોની માળાઓ-
થી, જાળથી, શસ્ત્રોથી, હાર આદિ આભરણોથી, પુ-
ષ્પોથી તથા ચોંચાની ધાણી આદિથી શળગારેલા ઘરમાં રહેવું. તેમજ સંપત્તિને, મંગલને તથા મનને
इत्यादि મોજનો.

અનુકૂલતા આપનારી કથાઓ સાંભળતાં રહેવું. સંપત્તિવગેરેને અનુકૂલતા આપનારી કથાઓથી પ્રસન્ન રહેતા મનવાળો માણસ વ્યાધિથી છુટવાની દૃઢ આશાવાળો થવાથી તુરત સુખ પામે છે. ઉપાધ્યાય લોકોએ અને વૈદ્યોએ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદ એઓમાં કહેલાં તથા તે ઉપરાંત બીજાં પણ આશીર્વાદોનાં વિધાનોથી પ્રાતઃકાલે તથા સાયંકાલે વ્રણવાળાની રક્ષા કરવી. વૈદ્યે કાઠજી રાખીને દશ રાત સુધી એક દિવસમાં બે-વાર સર્ષપ, લીંબડાનાં પાનડાં, ઘી તથા લૂણ એઓનો ધૂપ કરાવવો કે જેથી રાક્ષસોની પીડા, રુધિર આદિની પીડા અને માંચીઓ આદિની પીડા પણ ટલી જાય છે.

વ્રણવાળાએ છત્રા, અતિછત્રા, કૌવચ, જટા-માંસી, બ્રાહ્મી, ચીજડી, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, શતાવરી, સફેદ ધ્રોવકડ, અને ઘોઝા સર્ષપ એ ઔષધીઓને પણ માથાપર ઘન્યા કરવી. પોતાના શરીરને ચામરોથી પવન નલાવ્યા કરવો. વ્રણને હલાવવો નહીં, ચોતરવો નહીં તથા ચંજોરવો પણ નહીં અને શયનના સમયમાં પણ તેનું પરિપાલન કરવું.

જેમ કેસરીસિંહે દવાવેલા વનને મૃગો પ્રથમ-થીજ છોડી દેછે તેમ આ વિધિથી સંયુક્ત રહેશારા વ્રણવાળા માણસને રાક્ષસો પ્રથમથીજ છોડી દેછે.

૭ જીર્ણશાલ્યોદનં સ્નિગ્ધમલ્પમુષ્ણં દ્રવોત્તરમ્ ।

ભુજાનો જાફ્ફલૈર્માસૈઃ શીઘ્રં વ્રણમપોહતિ ॥

તળૂલીયકજીવન્તીસુનિષ્ણ્ણકવાસ્તુકૈઃ ।

વાલમૂલકવાર્તાકપટોલૈઃ કારવેલુકૈઃ ॥

૧ છત્રા અને અતિછત્રા એ બે કુવાની જાતો છે. કુવો ભૂતસંબંધી પીડાને હરનાર છે.

૨ નવાં ધાન્યનો પ્રથમજ નિષેધ કરેલો છતાં અહીં ચોલાને 'જુના' એ વિશેષણ આપ્યું તે 'એક' વર્ષના જુના ચોલા 'લેવા' એમ સૂચવવાને માટે છે. (હલ્લન).

૩ જો કે મૂળના 'દ્રવોત્તર' એ શબ્દથી 'અધિક

સદાદિમૈઃ સામલકૈર્ઘૃતભૃષ્ટૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ।

અન્યૈરેર્વગુણૈર્વાપિ મુદ્રાદીનાં રસેન વા ॥

સત્કૂન્ વિલેપીં કુલ્માષં જલં ચાપિ શૃતં પિબેત્ ।

વ્રણવાળાએ આહારમાં ઉપયોગ ક-

રવાના પદાર્થો.

૭ જુના ચોલાનો દ્રવ વગરનો,^૩ સ્નિગ્ધ, ઉનો અને થોડો ભાત હરિણ આદિ જાંગલ પશુઓના માંસની સાથે ચાવામાં આવે તો તે ભાત તુરતજ વ્રણને મટાડે છે. તાંદળજો, ચરખોડી, સુનિષ-ણેક, ટાંકો, કોમળ મૂઝા, રીંગણાં, પટોળ, તથા કારેલાં એઓને દાહિમનો અને આમળાંનો યોગ આપી, ઘીમાં શેકી, સૈન્ધવ નાખીને તેઓની સાથે અથવા એઓના જેવા ગુણોવાળાં બીજાં કંટોલાં વગેરે શાકોની સાથે અથવા મગવગેરેના રસની સાથે જવનો અથવા ચોલાની ધાળીનો સાથવો, જવની કે ચોલાની થોડા દ્રવવાળી રાવ અથવા જવની ઘુઘરી ચાવી અને ઉનું કરેલું પાણી પીવું.

૮ વ્રણે શ્વયથુરાયાસાત્સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ।
તૌ ચ રુક્ચ દિશ્વાસ્વાપાત્તાશ્ચ મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ॥

નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી હાનિ.

૮ પરિશ્રમ કરવાથી વ્રણમાં સોજો થાય છે.

જાગરણ કરવાથી સોજો તથા રતાશ થાય છે, દિવસે નિદ્રા કરવાથી સોજો રતાશ તથા વેદના થાય છે અને મૈથુન કરવાથી સોજો, રતાશ, વેદના તથા મરણ થાય છે.

૯ દિવા ન નિદ્રાવશગો નિવાતગૃહગોચરઃ ।

વ્રણી વૈદ્યવશે તિષ્ઠઞ્છીઘ્રં વ્રણમપોહતિ ॥

એવંવૃત્તસમાચારો વ્રણી સમ્પદ્યતે સુખી ।

આયુશ્ચ દીર્ઘમાપ્નોતિ ધન્યન્તરિવચો યથા ॥

દ્રવવાળો' એવો અર્થ પણ થાય છે પણ વ્રણવાળાને દ્રવનો નિષેધ છે તેથી આ બીજો અર્થ લીધો છે.

૪ જાંગલ પશુઓના માંસનો ઉપયોગ વ્રણમાં ભરતી લાવવાના સમયમાં કરાવવો. કેમકે માંસ માંસથી વધે છે.

૫ આ શાક ચાર ચાર પાનડાંવાળું થાય છે, જલમાં ઉગે છે અને ગુજરાતીમાં ઓટીંગળ કહેવાય છે.

વ્રણવાળાં રાખવાની વર્તણુકનો સંગ્રહ.

૯ વ્રણવાળો માણસ જો દિવસે નિદ્રા ન કરે, પવન વગરના ઘરમાં રહે તથા વૈદ્યના કહ્યા પ્રમાણેજ વર્તે તો તેનો વ્રણ તુરત મટી જાય છે. વ્રણવાળો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો સુખી થાય છે અને લાંબા આયુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ભગવાન ધન્વંતરિયે કહ્યું છે.

અધ્યાય ૨૦ માં.

૧ અથાતો હિતાહિતીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછ્યા ઉપરથી 'હિતાહિતીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્તસ્યાપથ્યમિત્યનેન હેતુના ન કિંચિદ્વ્યમેકાન્તેન હિતમહિતં વાસ્તીતિ કેચિદાચાર્યા બ્રુવતે તત્તુ ન સમ્યક્ । ઇહ યસ્ય યસ્માદ્વ્યાણિ સ્વભાવંતઃ સંયોગત-શ્ચેકાન્તહિતાન્યેકાન્તાહિતાનિ હિતાહિતાનિ ચ ભવન્તિ । તત્રૈકાન્તહિતાનિ જાતિસાત્મ્યાત્ સલિલઘૃતદુગ્ધોદનપ્રભૃતીનિ । એકાન્તાહિતાનિ દહનપચનમારણાદિષુ પ્રવૃત્તાન્યગ્નિશ્ચારવિપાદી-નિ । સંયોગાદપરાણિ વિષતુલ્યાનિ ભવન્તિ । હિતાહિતાનિ તુ યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્ત-સ્યાપથ્યમિતિ ।

અતઃ સર્વપ્રાણિનામયમાહારાર્થં વર્ગં ઉપદિશ્યતે ।

તદ્યથા । રક્તશાલિપષ્ટિકગંગુકમુકુન્દકપા-
ણ્ડુકપીતકપ્રમોદકકાલકાશનકપુષ્પકર્દમ-

૧ હિત, અહિત તથા હિતાહિત પદાર્થોના વિવેચન વિષેનો.

૨ તૈલ તથા કાંજી વગેરે પદાર્થો વાયુને હિતરૂપ છે અને પિત્તને અહિતરૂપ છે. ઇત્યાદિ સમજી લેવું.

૩ પદાર્થોની કોઈપણ અવસ્થામાં ન છૂટે એવી જે પ્રકૃતિ હોય છે તે સ્વભાવ કેહેવાય છે. જેમ કે અગ્નિનું

કશકુનાદ્દતસુગન્ધકકલમનીવારકોદ્રવોદ્દાલ-
કશ્યામાકગોધૂમવેણુયવાદયઃ । એણહરિણ-
કુરુક્મૃગમાતૃકાશ્વદંષ્ટાકરાલક્રકરકપોતલાવ-
તિત્તિરિકપિઞ્જલવર્તીરવર્તિકાદીનાં માંસાનિ ।
મુદ્રવનમુદ્રમકુષ્ઠકલાયમસૂરમજ્જલ્યચળકહરે-
પવાઢકીસતીનાઃ । ચિહ્નિવાસ્તુકસુનિષ્ણક-
જીવન્તીતણ્ડુલીયકમણ્ડૂકપર્ણઃ । ગવ્યં ઘૃતં
સૈન્ધવદાઢિમામલકમિત્યેષ વર્ગઃ સર્વપ્રાણિનાં
સામાન્યતઃ પથ્યતમઃ ।

તથા બ્રહ્મચર્યનિવાતશયનોષ્ણોદકનિશા-
સ્વપ્રવ્યાયામાશ્ચેકાન્તતઃ પથ્યતમાઃ ।

એકાન્તહિતાન્યેકાન્તાહિતાનિ ચ પ્રાગુપદિ-
પ્રાણિ હિતાહિતાનિ તુ યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્ત-
સ્યાપથ્યમિતિ ॥

હિતનો, અહિતનો તથા હિતાહિતનો
સામાન્ય નિર્ણય.

૨ 'વાયુને જે પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય છે' ઇત્યાદિ કારણોને લીધે 'અમુક દ્રવ્ય હિતજ છે અને અમુક દ્રવ્ય અહિતજ છે' એવો નિર્ણય કરી શકાતો નથી એમ કેટલાંક આચાર્યો કેહેછે પણ તેઓનું એ કેહેવું વરાવર નથી. કેમ કે આ જગતમાં સ્વભાવથી અને સંયોગથી કેટલાંક દ્રવ્યો હિતરૂપજ છે, કેટલાંક દ્રવ્યો અહિતરૂપજ છે અને કેટલાંક દ્રવ્યો હિતાહિતરૂપ પણ છે. જેમ કે જલ, વી, દૂધ તથા માત વગેરે દ્રવ્યો મનુષ્યના દેહની સાથે જન્મથીજ સાત્મ્ય હોવાથી હિતરૂપજ છે. અગ્નિ, શ્ચાર તથા શ્ચેર વગેરે દ્રવ્યો બાઢવામાં, પકાવી નાચવામાં તથા મારી નાચવા વગેરેમાં પ્રવૃત્તિવાળાં હોવાથી અહિતરૂપજ છે અને

ઉષ્ણપણું અને જઢનું દ્રવપણું.

૪ એકથી વધારે પદાર્થોનું જે મિશ્રિત થવું તે સંયોગ કેહેવાય છે. સંયોગમાં પણ સ્વભાવનું કારણપણું તો છેજ.

૫ અગ્નિ વગેરે દ્રવ્યો સ્વસ્થને અહિત છે પણ રોગીને તો તે તે રોગના અનુસારથી હિતરૂપ છે.

કેટલાંક દ્રવ્યો હિતરૂપ છતાં પણ સંયોગથી ફેર જેવાં થવાને લીધે અહિતરૂપજ છે. કેટલાંક દ્રવ્યો ‘જે વાયુને પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય છે’ इत्यादि नियमने लीधे हिताहितरूप पण છે.

આમ છે એટલા માટે સામાન્ય રીતે સર્વ મનુષ્યોના આહારને માટે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી દ્રવ્યોનો વર્ગ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે.

રાતા ચોखा, साठी चोखा, पीळा चोखा, काळा साठी चोखा, पांडु वर्णनां फोतरांवाळा चोखा, पीतक नामना चोखा, प्रमोदक नामना चोखा, कालक नामना चोखा, अशनक नामना चोखा, पुष्पक नामना चोखा, कर्दमक नामना चोखा. शकुनाहृत नामना चोखा, सुगंधक नामना चोखा, कलम नामना चोखा, बंटी, कोदरा, जंगली कोदरा, सामो, घऊं तथा पोला वांसना (बांबुना) जव इत्यादिक धान्यो, काळीआर मृगनुं मांस, राता हरिणनुं मांस, कुरंग नामना हरिणनुं मांस, नाहाना कदनी मोटा पेटवाळी कुरंगीनुं मांस, श्वदंष्ट्रानुं मांस, कस्तूरीमृगनुं मांस, नीलकंठ पक्षीनुं मांस, होलानुं मांस, लावांपक्षीनुं मांस, तेतरनुं मांस, गोरं तेतरनुं मांस, वटावडां पक्षीनुं मांस अने वैयां पक्षीनुं मांस इत्यादिक मांसो, मर्ग, जंगली मग, मठ, वटाणा, मसूर, सफेद रंगना मसूर, चणा, हरेणु नामना वटाणा, तुवर, मटर, चील नामना टांकानुं शाक, टांकानुं शाक. सुनिषण्णकनुं शाक, राहारोडीनुं अथवा खरखोडीनुं शाक, तांदळजानुं शाक, ब्राह्मीनुं शाक, गायनुं घी,

૧ અહીંસુધી જાત જાતના ચોખાઓનાં નામોજ આપેલાં છે. હાલ દેશોદેશની જુદી ભાષાઓને લીધે સંસ્કૃત ભાષાનાં એ નામો ચાલતાં નથી તેથી ગુજરાતીમાં અમુક સંસ્કૃત નામવાળા તે અમુકજ ચોખા એમ બતાવી શકાતું નથી. હાલ ગુજરાતીમાં તો જિરાસાલ, પટળી, આંબેમોહોર, બંગાલી, ‘ચીનીસકર, ઉડા, સાંઠેસાલી તથા વીરબટી’ इत्यादि नामो चालेछे તેઓમાં જેમ યોગ્ય જણાય તેમ સંસ્કૃત નામોની કલ્પના કરી લેવી.

સૈંધવ, दाडिम अने आमळां ए वर्ग सघळां मनुष्योने सामान्य रीते अतिपथ्य છે.

માણસોને જેમ ઉપર કહેલો વર્ગ આહારમાં સામાન્ય રીતે અત્યંત હિતકારી છે તેમજ મૈથુનની નિવૃત્તિ, વહુ પવન વગરની જગ્યામાં શયન, ઉતું પાણી, રાતની નિદ્રા અને નિયમિત કસરત એઓ વિહારોમાં સામાન્ય રીતે અત્યંત હિતકારી છે.

જે દ્રવ્યો હિતરૂપજ છે અને જે દ્રવ્યો અહિતરૂપજ છે તેઓ પ્રથમ કેહેવાઈ ગયાં છે. હિતાહિત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન ‘વાયુને જે પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય છે’ ए पद्धतिने अनुसरिने મેઢવી લેવું.

૩ સંયોગતસ્ત્વપરાણિ વિપતુલ્યાનિ ભવન્તિ । तद्यथा । वल्लीफलकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्कशकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधाराहांश्च नैकध्यमश्नीयात्पयसा ॥

સંયોગથી અહિતરૂપ થનારાં દ્રવ્યોવિષે.

૩ કેટલાંક દ્રવ્યો વીજાં દ્રવ્યોના સંયોગથી વિપતુલ્ય થાય છે. જેમ કે વેલાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કોળાં વગેરે ફળો, ચોમાસામાં થતાં મીંદડાના ટોપ, કેરડાં, અંબાડા વગેરે ટાટાં ફળો, ચારા પદાર્થો, કઢથી, ચોળ, દહીં, તેલ, કોંટા ફુટેલાં ધાન્યો, ચોખાના લોટના પદાર્થો, શાકોની મુકવણીઓ, વકરાંનું માંસ, ઘેટાંનું માંસ, મધ, જાંબુ, રાતી લીટીઓવાળાં તથા રાતી આંચ્યોવાળાં માછલાં, ચંદનઘોનું માંસ અને સૂવરનું માંસ એઓ દૂધના સંયોગથી વિપતુલ્ય

૨ ઘણું કરીને ચોમાસામાં બાજરા મેઢા તથા જુદા પળ વવાયછે તે વપકીયા મગ કેહેવાય છે અને ડનાલામાં જે વવાયછે તે ડનાલુ મગ કેહેવાય છે. કચ્છી મગ તથા વાગડીયા મગ इत्यादि देशो उपरथी मगनां नामो बोलवामां आवे छे. कच्छी मग काळा होय छे अने वाગડીયા મગ લીલા હોય છે. આ ગ્રંથમાં લીલા રંગવાળા મગને વલાળ્યા છે. આ સ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય જુવો.

થાય છે માટે એઓને દૂધની સાથે એકઠાં કરી
खावां नहीं.

૪ રોગં સાત્મ્યં ચ દેશં ચ કાલં દેહં ચ બુદ્ધિમાનુ ।
अवेक्ष्याभ्यादिकान्भावान्‌रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् ॥
અવસ્થાન્તરવાહુલ્યાદ્રોગાદીનાં વ્યવસ્થિતમ્ ।
द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे ॥
દ્રવ્યં નેચ્છન્તિ ભિષજ્જ ઇચ્છન્તિ સ્વસ્થરક્ષણે ॥
दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥
एवं युक्तरसाढ्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।
एकांतहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥

उपर कहेली व्यवस्थानो रोगीनां विप-
यमां अपवाद.

. ૪ ऊहापोहवाली तर्कशाली बुद्धिवाला वैद्य
उदरादिक रोगने, जाति आतुर औषध अन्न रस
देश ऋतु तथा जल ए भेदोत्थी आठ प्रकारना
सात्म्यने, अनूप आदि देशने, शीत उष्ण तथा वर्षा
ए रूप कालने अने स्थूल कृश तथा मध्य ए भेदो-
वाला देहने जोई तेओ विषे संपूर्ण विचार करीने
अग्नि तथा विष आदि अहित पदार्थोनी पण रोगोना
विषयमां योजना करवी. (जेम के उदरना रोग-
वाळाने जराक विष पण देवामां आवे छे इ-
त्यादि.) रोग वगैरेनी स्थितिओना फेरफारो घणा
घणा होवाने लीधे वैद्यलोको रोगीना विषयमां
'अमुक द्रव्य हितज छे अने अमुक द्रव्य अहितज
छे' ए नियमने स्वीकारता नथी पण स्वस्थना रक्ष-
णमां ए नियमने स्वीकारे छे. उपर कहेला रोगादि-
कना विषयोनी विचार नहीं लेतां दूध अने झेर
एओनो एक एकनोज विचार लईए तो दूध
हितरूपज अने विष अहितरूपज सिद्ध थाय छे.
हे पुत्र सुश्रुत ! ए रीते योग्य रसोवालां घी तथा
भात आदि द्रव्योमां तथा जल आदि द्रव्योमां
जे हितरूपपणुंज मानवामां आव्युं छे तेने पण
स्वस्थना विषयमांज नियमित समजवुं पण रोगीना
विषयमां नियमित समजवुं नहीं.

५ अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥

न च विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमापैर्वा
ग्राम्यान्पौदकपिशितादीन्यभ्यवहरेत् । न प-
योमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातुशाकं वाश्नीयात् ।
बलाकां वारुणीकुलमाषाभ्याम् । काकमार्ची
पिप्पलीमरिचाभ्यां । नाडीभङ्गशाकुकुकुटद-
धीनि च नैकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं
पित्तेन वा मांसानि । सुराकृशरापायसांश्च
नैकध्यम् । सौवीरकंण सह तिलशङ्कुलौम् ।
मत्स्यैः सहेभ्रुविकारान् । गुडेन काकमार्ची
मधुना मूलकं गुडेन वाराहं मधुना च सह
विरुद्धम् । क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवश्वा-
विच्छूकरगोधाश्च सर्वाश्च मत्स्यान्विशेषेण चि-
लिचिमं पयसा । कदलीफलं तालफलेन प-
यसा दध्ना तक्रेण वा । लकुचफलं पयसा
दध्ना मापसूपेन वा मधुना घृतेन च । प्राक्प-
यसं पयसोऽन्ते वा

संयोगથી અહિતરૂપ થનારા બીજા પળ

કેટલાએક પદાર્થો.

૬ હવે સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા બીજા પળ
કેટલાએક પદાર્થો કહીએ છીએ. ગ્રામ્ય પશુઓનાં,
જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં સુવર વગેરે પશુઓનાં
તથા જલજંતુઓનાં માંસો વગેરેને કોંટા ફુટેલાં ધા-
ન્યોની સાથે, ચરવીની સાથે, મધની સાથે, દૂધની
સાથે, ગોઠની સાથે, મધની સાથે કે અડદની સાથે
खावां नहीं. કહુના શાકને અથવા સ્થલકમળના
શાકને દૂધની કે મધની સાથે खावुं नहीं. બલાકા
નામની બગલાની જાતના માંસને મધની કે ઘુઘરીની
સાથે खावुं नहीं. અઘેડીના શાકને પીપળની કે
મરીની સાથે खावुं नहीं. ડાંડલી કે પાનડાંરૂપ
શાકને, કુકડાના માંસને અને દહીંને એકઠાં
खावां नहीं. ડના પાણીના અનુપાનથી મધ खावुं
नहीं. પિત્તાની સાથે માંસો खावां नहीं. મદિરા,
તલ અડદ તથા ચોખાની સ્વીચડી અને દૂધપાક
एओने સાથે खावां नहीं. જવની કે ઘઉંની કાં-

जीनी साथे तिलनी पूगीओ खावी नहीं. मांछलां-ओनी साथे शेलडीना विकाररूप गोल वगेरे पदार्थो खावा नहीं. अघेडी गोलनी साथे, मूला मधनी साथे अने सुवरनुं मांस मधनी तथा गोलनी साथे विरुद्ध छे. मूला दुधनी साथे विरुद्ध छे. आंवां, जांबु, शेडाईनुं मांस, सुवरनुं मांस, चंदनघोनुं मांस, सघली जातनां माछलां अने तेओमां पण विशेषे करी राती लीटीओवाळुं तथा राती आंखोवाळुं माछलुं एओ दूधनी साथे विरुद्ध छे. केळां ताडना फलनी साथे, दूधनी साथे, दहीनी साथे अने छाशनी साथे विरुद्ध छे. जंगली फनस दूधनी साथे, दहीनी साथे, अडदनी दाळनी साथे, मधनी साथे अने घीनी साथे विरुद्ध छे. दूध खाधाथी पेहेलां अने पछी पण जंगली फनस विरुद्ध छे.

६ अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान्सर्पपतैलभृष्टाग्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोश्चाश्चैरण्डदार्वाग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकम् । नारिकेलन वराहवसापरिभृष्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति ॥

क्रियाथी अहित थता पदार्थो.

६ सरसीया तैलमां शेकेलुं होलानुं के कबुतरनुं मांस खावुं नहीं. थोळां तेतर, मोर, लांवां, सामान्य तेतर अने चंदनघो एओनां मांसोने एण्डाना लाकडाना अग्निथी अथवा एण्डीया तैलथी पकावीने खावां नहीं. कांसना वामणमां दशरात सुधी रहेलुं घी खावुं नहीं. उष्ण कालमां मध खावुं नहीं. अग्नि आदि उष्ण पदार्थोथी संवंध पामेलुं मध खावुं नहीं. माछलां पकाववाना, अथवा आदु पकाववाना वासणमां पकावेलुं अघेडीनुं शाक खावुं नहीं. ति-

लना कल्कथी पकावेलुं पोथीनुं शाक खावुं नहीं. सुवरनी चरवीमां पकावेलुं बलाका (बगलानी एक जात)नुं मांस नाळीएरनी साथे खावुं नहीं. नाहानी चांचवाळा मुखरा रंगना गरंजना मांसने अंगारा उपर कांटाथी पकावीने खावुं नहीं.

७ अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वन्बुनी मधुसर्पिणी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ ॥

प्रमाणथी अहित थता पदार्थो.

७ परस्परथी समान वजनवाळां मध तथा पाणी के मध तथा घी खावां नहीं. मध तथा स्नेह, जल तथा स्नेह, तेल तथा घी, तेल तथा चरबी, तेल तथा मज्जा, घी तथा चरबी, घी तथा मज्जा अने मज्जा तथा चरबी एओने समान वजनवाळां करी खावां नहीं. मध तथा स्नेह एओने विशेषे करी आकाशमांथी झीलैला जळना अनुपानथी खावां नहीं.

८ अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुराम्लौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिकौ रसविपाकाभ्यां मधुरकपायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्लतिक्तावम्लकपायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिकौ लवणकपायौ च सर्वतः । कटुतिकौ रसवीर्याभ्यां कटुकपायौ तिक्तकपायौ च रसतः ॥

रसथी, वीर्यथी तथा विपाकथी परस्पर विरुद्ध बेबे पदार्थो.

८ हवे बेबे पदार्थो के जेओ परस्परनी साथे रसथी, वीर्यथी तथा विपाकथी विरुद्ध छे तेओनुं निरूपण करीए लीए.

पछी जे बीजो रस उत्पन्न थाय छे ते विपाक केहेवाय छे.

१ उष्ण तथा शीत ए बे प्रकारनुं वीर्य छे.

२ जटराग्निथी संयोग थता रसोनो परिणाम थया

મધુર પદાર્થ અને खાટો પદાર્થ એઓ તથા મધુર પદાર્થ અને खારો પદાર્થ એઓ રસથી તથા વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. મધુર પદાર્થ અને તીચ્છો પદાર્થ એઓ રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી પણ વિરુદ્ધ છે. મધુર પદાર્થ અને કઢવો પદાર્થ એઓ તથા મધુર પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એઓ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. खાટો પદાર્થ તથા खારો પદાર્થ એઓ રસથી વિરુદ્ધ છે. खાટો પદાર્થ અને તીચ્છો પદાર્થ એઓ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. खાટો પદાર્થ અને કઢવો પદાર્થ એઓ તથા खાટો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એઓ રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. खારો પદાર્થ અને તીચ્છો પદાર્થ એઓ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. खારો પદાર્થ અને કઢવો પદાર્થ એઓ તથા खારો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એઓ રસથી વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. તીચ્છો પદાર્થ તથા કઢવો પદાર્થ એઓ રસથી તથા વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. તીચ્છો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એઓ તથા કઢવો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એઓ રસથી વિરુદ્ધ છે.

૯ તરતમયોગયુક્તાંશ્ચ ભાવાનતિરૂક્ષાનતિ-
ક્ષિગ્ધાનત્યુપ્પાનતિશીતાનિત્યેવમાદીન્ વિવ-
ર્જયેત્ ॥

અતિશયિત ગુણવાળા પદાર્થો પણ
સામાન્ય રીતે ત્યાજ્ય છે.

૯ જે જે પદાર્થો પોતાની જાતના પદાર્થો કરતાં અતિશયિત ગુણોવાળા હોય અર્થાત્ અતિરૂક્ષ, અતિસ્થિગ્ધ, અતિઉષ્ણ કે અતિશીત હોય તેઓને તથા એવીજ રીતનો અતિશય ધરાવનારા વીજા અતિતીક્ષ્ણાદિક પદાર્થોને પણ છોડી દેવા. (મેં-

૧ આ સઘળો ૮ મો પાઠ ઋષિપ્રણીત નથી અર્થાત્ ક્ષેપક છે એમ કેટલાએક માનેછે. કારણ કે 'પેહેલાં મધુર પદાર્થ खावो' इत्यादि वाक्योથી સઘળા રસો खावानी स्वस्थ માણસોને આજ્ઞા કરેલી છે અને 'एक रसनુંज सर्वदा सेवन करधुं नहीं' इत्यादि वाक्योથી एक रसना सेवनનો

શનું દૂધ કે જે ગાયના દૂધ કરતાં અતિસ્થિગ્ધ છે તેને સમ અગ્નિવાળા સ્વચ્છ માણસે છોડી દેવું અને તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા સ્વસ્થ માણસે સેવવું इत्यादिक ऊह आ उपरથી करी लेवो.)

૧૦ भवन्ति चात्र ॥

વિરુદ્ધાન્યેવમાદીનિ રસવીર્યવિપાકતઃ ।

તાન્યેકાન્તાહિતાન્યેવ શેષં વિદ્યાદિતાહિતમ્ ॥

પરસ્પરમાં રસથી, વીર્યથી તથા વિપાક-
થી વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થોનું
આવશ્યક અહિતપણું.

૧૦ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિય સ્વમુખથી કહ્યું છે કે 'જેઓને પરસ્પરમાં રસથી, વીર્યથી, વિપાકથી કે એઓમાંના વેથી કે ત્રણેથી વિરોધ હોય તે દ્રવ્યો તથા એવીજ રીતની વીજી જાતની વિરુદ્ધતા ધરાવનારાં દ્રવ્યો પણ અહિતરૂપજ છે એમ સમજવું. વાકીના પદાર્થો તો કોઈને માટે હિત છે અને કોઈને માટે અહિત છે એમ સમજવું. (અહદ્ આદિ પદાર્થો જેના દોષને પ્રકુપિત કરે તેને માટે અહિત છે અને જેના દોષનું હરણ કરે તેને માટે હિત છે.)

૧૧ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं चाधिगच्छति ।

વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્શુભ્જાનોડનાત્મવાદ્ધરઃ ॥

યત્કિંચિદ્દોષમુત્કેશ્ય શુક્રં કાયાન્ન નિર્હરેત્ ।

રસાદિષ્વયથાર્થં વા તદ્વિકારાય કલ્પતં ॥

વિરુદ્ધ તથા અહિત ભોજન
કરવાથી હાનિ.

૧૧ જેઓનાં રસ તથા વીર્ય વગેરે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે એવા પદાર્થોને અનુચિત રીતે खातो मूर्ख માણસ વિસ્ફોટક તથા ભગંદર આદિ રો-

નિષેધ કરેલો છે. આ પાઠને સ્વીકારીએ તો પણ આ પાઠ ઉપરથી કરેલો નિષેધ ઉપયોગ કરવા યોગ્ય દહીં સાકર વગેરે પદાર્થોને લાગુ પડતો નથી પણ જે પદાર્થો ઉપયોગ કરવામાં અયોગ્ય છે તેઓનેજ લાગુ પડેછે એમ સમજવું.

ગોને, ઇન્દ્રિયોના નવલાપણાને અને મરણને પળ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર પરસ્પરથી વિરુદ્ધ પદાર્થજ નહીં, પરંતુ જે કોઈ અહિત પદાર્થ પોતે ખાવામાં આવ્યા પછી દોષને પ્રકુપિત કરે પણ પ્રકુપિત કરી નેપાલા તથા નસોતર વગેરેની પેટે પાછો તે દોષને શરીરમાંથી કાઢાડે નહીં અથવા દોષને પ્રકુપિત નહીં કરતાં રસ આદિ ધાતુઓમાં બગાડ કરે તે પદાર્થ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થાય છે.

૧૨ વિરુદ્ધાશનજાત્રોગાન્પ્રતિહંતિ વિરેચનમ્ ।

“ વમનં શમનં વાપિ પૂર્વં વા હિતસેવનમ્ ॥

વિરુદ્ધ પદાર્થ ખાવાથી ઉત્પન્ન થતા રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૨ વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો તેઓને ટાળે એવાં વિરેચનથી, વમનથી અથવા સંશમનથી મટે છે. (ઘણા દોષવાળાઓને તથા વળવાળાઓને વમન વિરેચન દેવાં અને અલ્પ દોષવાળાઓને તથા અલ્પ વળવાળાઓને સંશમન દેવું.) અથવા વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાવામાં આવી જાય તો પેહેલાંથીજ હિત પદાર્થોનું સેવન કરવામાં લાગવું કે જેથી, વિરુદ્ધ પદાર્થો વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં.

૧૩ સાત્મ્યતોડલ્પતયા વાપિ દીપ્તાગ્નેસ્તરુણસ્ય ચા સ્નિગ્ધવ્યાયામબલિનાં વિરુદ્ધં વિતથં ભવેત્ ॥

વ્યાયામશીલો બલવાદ્વિહીનશ્ચ સ્નિગ્ધોઽગ્નિમાંશ્રાપિ મહાશનશ્ચ ।

આપ્નોતિ રોગાન્ન વિરુદ્ધજાતા-
નભ્યાસતાં વાલ્પતયા ચ જન્તુઃ ॥

વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ પણ વચ્ચતપર રોગોને ઉત્પન્ન કરતું નથી તેનાં કારણો.

૧૩ કોઈ માણસને વિરુદ્ધ પદાર્થો સાત્મ્યરૂપ હોવાને લીધે, કોઈ માણસને વિરુદ્ધ પદાર્થોની અલ્પતાને લીધે, કોઈ માણસને જઠરાગ્નિના પ્રદીપ્ત-પણાને લીધે, કોઈ માણસને જુવાનીને લીધે, કોઈ

માણસને સ્નિગ્ધપણાને લીધે, કોઈ માણસને કસ-રતને લીધે અને કોઈ માણસને વળને લીધે વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ અનર્થ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. કસરત કરનારો માણસ, બલવાન માણસ, બાલક, સ્નિગ્ધ, પ્રવલ જઠરાગ્નિવાળો માણસ, અને જે કોઈ હોય તે સ્વાઈજવાની આદતવાળો માણસ વિરુદ્ધ ભક્ષણથી થનારા રોગોને પ્રાપ્ત થતો નથી. વિરુદ્ધ ભક્ષણના અભ્યાસને લીધે અથવા વિરુદ્ધ ભક્ષણની અલ્પતાથી પણ તે સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી.”

૧૪ અથ વાતગુણાન્વક્ષ્યામઃ ॥

પૂર્વઃ સમધુરઃ સ્નિગ્ધો લવણશ્ચૈવ મારુતઃ ।

ગુરુર્વિદાહજનનો રક્તપિત્તાભિવર્દનઃ ॥

ક્ષતાનાં વિપજ્જુષાનાં વ્રણિનઃ શ્લેષ્મલાશ્ચ યે ।

તેષામેવ વિશેષેણ સદા રોગવિવર્દનઃ ॥

વાતલાનાં પ્રશસ્તશ્ચ શ્રાન્તાનાં કફશોષિણામ્ ।

તેષામેવ વિશેષેણ વ્રણક્લેદવિવર્દનઃ ॥

મધુરશ્ચાવિદાહી ચ કપાયાનુરસો લઘુઃ ।

દક્ષિણો મારુતઃ શ્રેષ્ઠશ્ચુષ્યો બલવર્દનઃ ।

રક્તપિત્તપ્રશર્ભનો ન ચ વાતપ્રકોપણઃ ॥

વિશદો રૂક્ષપરુષઃ ધરઃ સ્નેહબલાપહઃ ।

પશ્ચિમો મારુતસ્તીક્ષ્ણઃ કફમેદોવિશોષણઃ ।

સદ્યઃ પ્રાણક્ષયકરઃ શોષણસ્તુ શરીરિણામ્ ॥

ઉત્તરો મારુતઃ સ્નિગ્ધો મૃદુર્મધુર ઇવ ચ ।

કપાયાનુરસઃ શીતો દોષાણામપ્રકોપણઃ ॥

તસાચ્ચ પ્રકૃતિસ્થાનાં ક્લેદનો બલવર્દનઃ ।

ક્ષીણક્ષતવિપાર્તાનાં વિશેષેણ તુ પૂજિતઃ ॥

હિતરૂપ પવનનું પણ દિશાના સંયોગને

લીધે અહિતપણું જળાવવાને માટે

પવનના ગુણો.

૧૪ પૂર્વ દિશાનો પવન પેદામાં મધુર રસવાળો છે, સ્નિગ્ધ છે, સ્વારો છે, મારે છે, અન્નનો વિદાહ કરનાર છે, રુધિરને તથા પિત્તને વધારનાર છે, વિશેષે કરી ક્ષતવાળાઓના, ક્ષેરથી સંયુક્ત થયેલાઓના, વ્રણ-વાળાઓના તથા કફપ્રકૃતિવાળાઓના રોગોને વધારનાર છે અને વાતપ્રકૃતિવાળાઓને માટે,

થાકેલાંઓને માટે અને કફના શોષવાલાઓને માટે સારો છે પણ જો તેઓ વ્રણવાળા હોય તો તેઓના વ્રણમાં ક્લેદ (કચકાણ) કરનાર છે.

દક્ષિણ દિશાનો પવન મધુર છે, અન્નાદિકેન્નો વિદાહ કરનાર નથી. મધુરના પેટામાં તૂરા રસવાળો છે, હલકો છે, ચક્ષુને માટે સારો છે, બઢને વધારનાર છે, શ્રેષ્ઠ છે, રુધિરનું તથા પિત્તનું પ્રશમન કરનાર છે અને શરીરના વાયુને પ્રકુપિત કરનાર નથી.

પશ્ચિમ દિશાનો પવન આર્દ્રતાથી રહિત છે, રુક્ષ છે, કઠોર છે, સ્વરસટ છે, સ્નેહને તથા બઢને હણનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, કફને તથા મેદને સુકાવનાર છે, બઢનો તુરત ક્ષય કરનાર છે અને માણસોને સુકાવનાર છે.

ઉત્તર દિશાનો પવન સ્નિગ્ધ છે, કોમલ છે, મધુર છે, મધુરના પેટામાં તૂરા રસવાળો છે, શીતલ છે, દોષોને પ્રકુપિત કરનાર નથી, સ્વસ્થ માણસોને ક્લેદયુક્ત કરનાર છે, બઢને વધારનાર છે અને ક્ષીણ થાણાઓને માટે, ક્ષતવાળાઓને માટે તથા ક્ષેરથી પીડાણાઓને માટે વધુ સારો છે.

અધ્યાય ૨૧ મો.

૧ અથાતો વ્રણપ્રશ્નમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વ્રણપ્રશ્ન' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે

૧ કેટલાએક કેહે છે કે આ અધ્યાય આહારોના નિરૂપણને માટેજ હોવાથી તેમાં પવનના ગુણદોષોનું વર્ણન અસંગત છે માટે આ આલો ચૌદમો વિષય ક્ષેપકજ છે.

૨ વ્રણાદિકને ઉત્પન્ન કરનારા દોષોના સંબંધમાં શિષ્યોના પ્રશ્નોના ખુલાસા વિષેનો.

૩ જો કે શુક્ર અને શોણિત એઓ દેહની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે તો પણ વાત વગેરે દોષોને ઉત્પત્તિના

જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ 'સુશ્રુતની પાસે કહેલુ છે.

૨ વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ દેહસમ્ભવહેતવઃ । તૈરેવાવ્યાપન્નૈરધોમધ્યોર્ધ્વસંનિવિષ્ટૈઃ શરીરમિદં ધાર્યતેઽગારમિવ સ્થૂળાભિસ્તિસૃભિરતશ્ચ ત્રિસ્થૂળમાહુરેકે । ત એવ ચ વ્યાપન્નાઃ પ્રલયહેતવસ્તદેભિરેવ શોણિતચતુર્થૈઃ સમ્ભવસ્થિતિપ્રલયે-સ્વપ્યવિરહિતં શરીરં ભવતિ ॥

भवति चात्र ॥

નર્તે દેહઃ કફાદસ્તિ ન પિત્તાન્ન ચ મારુતાત્* । શોણિતાદપિ વા નિત્યં દેહ એતૈસ્તુ ધાર્યતે ॥

શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય દોષોથી તથા રુધિરથીજ થાય છે.

૨ વાત, પિત્ત અને કફ એઓજ શરીરની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે. શરીરના નીચા, વચલા, તથા ઊંચા ભાગમાં રહેલા એ વાત આદિ દોષો વગડેલા ન હોય તો તેઓથીજ આ શરીરનું ધારણ થાયછે. જેમ મોટા વ્રણ સંભોથી ઘરનું ધારણ થાયછે તેમ વાત આદિ વ્રણ દોષોથી શરીરનું ધારણ થાય છે તેથી કેટલાએક વિદ્વાનો શરીરને 'ત્રિસ્થૂળ' કેહેછે. એ વાત આદિ દોષો જો વગડ્યા હોય તો તેઓથીજ શરીરનો નાશ થાયછે. આ રીતે શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય એઓ, વ્રણે દોષો વગર અને ચોથા લોહી વૈગર કદી પણ થતાં નથી.

આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વ-કારણરૂપ કહ્યા તે એટલામાટે કે એ દોષો શુક્રનાં તથા શોણિતના મદદગાર છે.

૪ વ્રણના પાકવાના વિષયમાં મુખ્ય આચાર્યો માને છે કે દોષોથીજ વ્રણ પાકે છે અને કેટલાએક માને છે કે વ્રણના પાકવામાં લોહી પણ કારણરૂપ છે. (જુવો આ સૂત્રસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયનો ૮ મો તથા નવમો વિષય.) આ પ્રમાણે બે મત છે તેથી શરીરની ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપે પ્રથમ દોષોનેજ ગણીને પાછળથી લોહીને પણ દાખલ કર્યું છે.

મુખથી કહ્યું છે કે “કફ, પિત્ત, વાત અને તે-
ઓની સાથે ચોથું લઈએ તો લોહી, ઇઓ વિના
દેહ હોતોજ નથી અને ઇઓથીજ સર્વદા દેહનું ધા-
રણ થાય છે.”

૩ તત્ર વા ગતિગન્ધનયોરિતિ ધાતુઃ । તપ
સન્તાપે । શ્લિષ્પ આલિઙ્ગને । एतेषां कृद्धिहितैः
प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति च रूपाणि भवन्ति ।

વાત આદિ દોષો કે જેઓ ચિકિત્સામાં
ઉપયોગી છે તેઓનાં લક્ષણો દેખાડવા-
‘માટે વાત આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ.

૩ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ પ્રમાણે ગતિ
અને સૂચન અર્થવાળા વા ધાતુથી પર કૃત્સંજ્ઞક
‘ક્ત’ પ્રત્યય આવવાથી વાત શબ્દ થયો છે.
સંતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુથી પર કૃત્સંજ્ઞક ‘ક્ત’
પ્રત્યય આવવાથી તથા પૃષ્ઠોદરાદિ ગળની રી-
તિથી વર્ણનો વિપર્યય થવાથી પિત્ત શબ્દ થયો છે
અને આલિંગન અર્થવાળા ‘શ્લિષ્પ’ ધાતુથી પર
કૃત્સંજ્ઞક ‘મનિ’ પ્રત્યય આવવાથી તથા ઉપ-
ધાગુણ થવાથી ‘શ્લેષ્મન્’ શબ્દ થયો છે કે જે
કફનો પર્યાય છે. ઇ ધાતુઓના અર્થો ઉપરથીજ
સામાન્ય રીતે વાત, પિત્ત અને કફ ઇઓનાં રૂપો
તથા કામો ધ્યાનમાં આવી જાય છે.

૪ દોષસ્થાનાન્યત ઊર્ધ્વ વશ્યામઃ ॥ તત્ર
સમાસેન વાતઃ શ્રોણિગુદસંશ્રયઃ । શ્રોણિગુ-
દયોરુપર્યયો નાભેઃ પક્વાશયઃ પક્વામાશયમધ્ય
પિત્તસ્ય । આમાશયઃ શ્લેષ્મણઃ ।

અતઃપરં પંચધા વિભજ્યન્તે । તત્ર વાતસ્ય
વાતવ્યાધૌ વશ્યામઃ । પિત્તસ્ય યકૃત્લીહાનો
હૃદયં દષ્ટિસ્ત્વક્ પૂર્વોક્તં ચ । શ્લેષ્મણસ્તૂરઃ-
શિરઃકણ્ઠસન્ધ્યૈઃ શિરો પૂર્વોક્તં ચ । एतानि खलु
दोषाणां स्थानान्यव्यापन्नानाम्

भवति चात्र ॥

વિસર્ગાદાનવિક્ષેપૈઃ સોમસૂર્યાનિલા યથા ।
ધારયન્તિ જગદેહં કફપિત્તાનિલાસ્થા ॥

૧. દોષોનાં સ્થાનકો.

૪ હવે દોષોનાં સ્થાનકો કહીએ છીએ. સંક્ષે-
પથી કહીએ તો વાત (વાયુ) કટી અને ગુદા
ઇઓમાં રહેલો છે, પિત્ત પક્વાશયના તથા આમા-
શયના મધ્યમાં રહેલું છે અને કફ આમાશયમાં
રહેલો છે. કટિની તથા ગુદાની ઉપર અને ના-
ભિની નીચે પક્વાશય (પાકેલા આહારને રેહેવાનું
સ્થાન) છે અને નાભિના તથા સ્તનના મધ્યમાં
આમાશય (કાચા આહારને રેહેવાનું સ્થાન) છે.

હવે ઇ દોષોની પાંચ પાંચ પ્રકારની વેહેંચણ
થવાનાં જે પાંચ પાંચ સ્થાનકો છે તેઓનું નિરૂપણ
કરીએછીએ. વાતનાં જે પાંચ સ્થાનકો છે તેઓ
વિષે તો નિદાનસ્થાનના વાતવ્યાધિ નામના
પેહેલા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તેથી
અહીં કેહેતા નથી. જમણા પડલાની યકૃત
અથવા કાલસંક્રાન્તિ નામની તથા ડાવા પડલાની
ગ્રીહન્ (બરલ) નામની ગાંઠ, હૃદય, દષ્ટિ,
ત્વચા અને પક્વાશયનું તથા આમાશયનું મધ્ય ઇ
પાંચ પિત્તનાં સ્થાનકો છે. સ્તનોનું મધ્ય, માથું,
કંઠ, સાંધાઓ અને આમાશય ઇ પાંચ કફનાં
સ્થાનકો છે. જ્યાંમુધી દોષો વગડેલા (પ્રકોપાદિક
પામેલા) ન હોય ત્યાંમુધી તેઓનાં ઇજ મુખ્ય
સ્થાનકો છે.

આ સ્થાનના શ્લોકમાં મગવાન્ ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહેલું છે કે “જેમ ચંદ્ર રસના દાનથી,
(દેવાથી) સૂર્ય રસના આદાનથી (લેંચવાથી)
અને વાયુ શીતાદિકની પ્રેરણા કરવાથી જગતને
ધરી રહેલ છે તેમ કફ બઢના દાનથી, પિત્ત બ-
ઢને લેંચવાથી અને વાત શીતાદિકનું પ્રેરણ કર-
વાથી દેહને ધરી રહેલ છે.”

૫ અત્ર જિજ્ઞાસા કિં પિત્તવ્યતિરેકાદન્યો-
ગ્નિરાહોસ્વિત્પિત્તમેવાગ્નિરિતિ । અત્રોચ્યતે ।
ન खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरुपलभ्यते
आग्नेयत्वात्पित्ते दहनपचनादिष्वभिर्वर्तमानेऽ-
ग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति । क्षीणे ह्य-

શ્નિગુણે તત્સમાનદ્રવ્યોપયોગાદતિવૃદ્ધે 'શીત-
ક્રિયોપયોગાદાગમાન્ન પશ્યામો ન સ્વલુ પિત્ત-
વ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરિતિ ॥

પિત્ત અને અગ્નિ એઓ ભિન્ન ભિન્ન
નથી પણ એકજ છે.

૧ અહીં જાણવાની ઇચ્છા (સંશય) થાય છે કે
અગ્નિ એ પદાર્થ પિત્તથી ન્યારો છે? અથવા જે
પિત્ત છે તેજ અગ્નિ છે? આ વિષયમાં ઉત્તર આ-
પીએ છીએ કે 'અગ્નિ પિત્તથી જુદો છે' એમ કોઈ
પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. પ્રત્યક્ષ પ્ર-
માણથી જોઈએ તો શરીરમાં પિત્તશિવાય વીજો અગ્નિ
જોવામાં આવતો નથી. અગ્નિના સઘળા ગુણો પિ-
ત્તમાં છે તેથી પિત્તજ આહારાદિકને પકાવવા તથા
બાઢવા વગેરે ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તેતું હોવાને લીધે તે-
નેજ અગ્નિનું સાદૃશ્ય આપીને 'જઠરાગ્નિ' એ શબ્દથી
કેહેવામાં આવે છે. અનુમાન પ્રમાણથી જોઈએ
તો તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શરીરમાં પિત્ત
શિવાય વીજો અગ્નિ નથી. કેમ કે અગ્નિના જે-
વાજ ગુણોવાળું પિત્ત જ્યારે ક્ષીણ થાય છે ત્યારે
અગ્નિ જેવીજ ઉષ્ણતા તથા તીક્ષ્ણતાવાળાં ઔષ-
ધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને અત્યંત
વધે છે ત્યારે શીતક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે. આગમ (શાબ્દ) પ્રમાણથી જોઈએ

૧ પિત્ત અને અગ્નિ એકજ હોયતો 'ધી પિત્તને શાંત
કરેછે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરેછે, દિવસની નિદ્રા
પિત્તને પ્રકુપિત કરેછે પણ અગ્નિને શાંત કરેછે અને
દૂધ તથા માછલાં પિત્તની વૃદ્ધિ કરેછે પણ અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરતાં નથી' इत्यादि સિદ્ધાંતો ઓટા પડી જાય
છે. તેમજ પિત્ત દ્રવરૂપ છે, સ્નિગ્ધ છે તથા નીચે ગતિ
કરનારું પણ છે અને અગ્નિ દ્રવરૂપ નથી, રૂક્ષ છે તથા
ઝંચે ગતિવાળો છે इत्यादि સ્વભાવોને પણ વિરોધ આવે
છે અને આ સૂત્રસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયના ૩૩ મા
વિષયના સમદોષઃ સમાગ્નિશ્ચ એ શ્લોકમાં દોષોને
તથા અગ્નિને ભિન્ન ભિન્ન ગણ્યા છે તે વાતને પણ વિરોધ
આવેછે માટે પિત્તથી અગ્નિને જુદોજ સમજવો, આ વિ-

તો પણ 'શરીરમાં પિત્ત શિવાય વીજો અગ્નિ નથી'
એમ સિદ્ધ થાય છે. કેમ કે સઘળા આયુર્વેદમાં
ક્યાંય પણ 'અગ્નિને પિત્તથી જુદો કહ્યો હોય એવું
વચન જોવામાં આવતું નથી.

૬ તદ્વાદૃષ્ટહેતુકેન વિશેષેણ પકામાશયમ-
ધ્યસ્થં પિત્તં ચતુર્વિધમન્નપાનં પચતિ વિવેચ-
યતિ ચ રસદોષમૂત્રપુરીષાણિ તત્રસ્થમેવ ચા-
ત્મશક્ત્યાશોષાણાં પિત્તસ્થાનાનાં શરીરસ્ય ચા-
ગ્નિકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ તસ્મિન્ પિત્તે પાચકો-
ઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા ॥

યત્તુ યદ્વત્ક્રીઢ્ઢોઃ પિત્તં તસ્મિન્ રંજકોઽગ્નિ-
રિતિ સંજ્ઞા સ રસસ્ય રાગકૃદુક્તઃ ।

યત્ પિત્તં હૃદયસંસ્થિતં તસ્મિન્ સાધકોઽ-
ગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સોઽભિપ્રાર્થિતમનોરથસાધનકૃ-
દુક્તઃ ।

યદૃષ્ટ્યાં પિત્તં તસ્મિન્નાલોચકોઽગ્નિરિતિ
સંજ્ઞા સ રૂપગ્રહણેઽધિકૃતઃ ।

યત્તુ ત્વચિ પિત્તં તસ્મિન્ બ્રાજકોઽગ્નિરિતિ
સંજ્ઞા, સોઽભ્યક્ષપરિપેકાવગાહાવલેપનાદીનાં
ક્રિયાદ્રવ્યાણાં પક્તા છાયાનાં ચ પ્રકાશકઃ ॥

પિત્તનાં સ્થાનપરત્વે જુદાં જુદાં કામો
તથા કામો ઉપરથી જુદાં જુદાં નામો.

૬ પકાશય અને આમાશય એઓના મધ્યમાં
રહેલું પિત્ત અદૃષ્ટે આપેલી શક્તિથી ચારે પ્રકારના

ષયમાં બન્નેની જે એકતા કહી તે તો બન્નેની ચિકિત્સાની
એકતા જણાવવાને માટે છે. નહીંતર અગ્નિ કે જે રસ
તથા વિપાકઆદિ ગુણોથી રહિત છે તેની કેમે કરી ચિ-
કિત્સા બની શકે નહીં. (ડહ્લન.) જેમ પાનસમાં દીવો
રહે છે તેમ નાભિમાં સોમમંડલની અંદરના સૂર્યમંડલની
અંદર જરાયુથી ઢંકાણેલો અગ્નિ છે. (તંત્રાંતર.) જેમ
અત્યંત તપાવેલા લોહોડાંના ગોઢાને અગ્નિ કેહેવામાં આવે
છે તેમ પિત્તને જઠરાગ્નિ માનવામાં આવેછે માટે વાસ્તવિક
રીતે જઠરાગ્નિ પિત્તથી જુદો છે. (મધુકોશ.) જઠરાગ્નિ
મોટા દેહવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં જવ જેટલો, નાહાના
દેહવાળાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં તિલ જેવડો અને કી-
ટપતંગોનાં શરીરોમાં વાઢ જેટલો છે (રસપ્રદીપ.)

(મધ્ય, મોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય) અન્નને પકાવે છે, રસ દોષ મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓનું પૃથક્કરણ કરે છે અને ત્યાંજ રહી પોતાની શક્તિથી અગ્નિનું કામ કરી બાકીનાં પિત્તસ્થાનોનો તથા સઘળા શરીરનો ઉપકાર કરે છે. આ પિત્ત ‘પાચકાગ્નિ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

યકૃત્ તથા પ્લીહ એઓમાં રહેલું પિત્ત રસને રંગ્યા કરે છે તેથી ‘રંજકાગ્નિ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

હૃદયમાં રહેલું પિત્ત હૃદયમાં રહેલા કફરૂપી અંધકારને દૂર કરી મનને સ્પષ્ટ તથા ગુણવાન્ કરી આપીને ધારેલા મનોરથોને (ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એઓને) સિદ્ધ કરાવેછે તેથી ‘સાધકાગ્નિ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

દષ્ટિમાં રહેલું પિત્ત રૂપોનું ગ્રહણ કરાવેછે તેથી ‘આલોચકાગ્નિ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

ત્વચામાં રહેલું પિત્ત અભ્યર્ગ, પરિપેક, અવગા-હન તથા અવલેપન આદિ ક્રિયાઓમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલાં દ્રવ્યોને પકાવેછે તથા કાંતિ-ઓને ઉત્પન્ન કરેછે તેથી ‘ભ્રાજકાગ્નિ’ એ નામથી ઓળખાય છે.

૭ ભવતિ ચાત્ર ॥

પિત્તં તીક્ષ્ણં દ્રવં પૂતિ નીલં પીતં તથૈવ ચ ।
ઉષ્ણં કટુરસં ચૈવ વિદગ્ધં ચામ્લમેવ ચ ॥

પિત્તનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગી સ્વભાવ-
રૂપ લક્ષણ.

૭ આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “પિત્ત રાઈ તથા મરી વગે-રેની પેઠે તીક્ષ્ણ છે; દ્રવરૂપ છે, કાચા માંસાદિ-કના જેવા ગંધવાળું છે, આમવાળું હોય ત્યારે

નીલ રંગવાળું હોય છે, આમ વગરનું હોય ત્યારે પીઠા રંગવાળું હોય છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ રસવાળું છે અને વિરુદ્ધ પાકાવસ્થામાં ટાટું હોય છે.”

૮ શ્લેષ્મસ્થાનાન્યત ઊર્ધ્વં વક્ષ્યામઃ । તત્રામા-શયઃ પિત્તાશયસ્યોપરિષ્ઠાત્તત્પ્રત્યનીકત્વાદુર્ધ્વ-ગતિત્વાત્તેજસશ્ચન્દ્ર ઇવાદિત્યસ્ય સ ચતુર્વિધ-સ્યાહારસ્યાધારઃ । સ ચ તત્રૌદકૈર્ગુણૈરાહારઃ પ્રક્લિષ્ઠો ભિન્નસંઘાતઃ સુખજરશ્ચ ભવતિ ।

માધુર્યાત્પિચ્છિલત્વાચ્ચ પ્રક્લેદિત્વાત્તથૈવ ચ ।
આમાશયે સંભવતિ શ્લેષ્મા મધુરશીતલઃ ॥

સ તત્રસ્થ એવ સ્વશક્ત્યા શેષાણાં શ્લેષ્મ-સ્થાનાનાં શરીરસ્ય ચોદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ।

ઉરઃસ્થસ્થિકસંધારણમાત્મવીર્યેણાન્નરસસ-દિતેન હૃદયાવલમ્બનં કરોતિ ।

જિહ્વામૂલકઠસ્થો જિઘ્રેન્દ્રિયસ્ય સૌમ્યત્વાત્ સમ્યગ્રસજ્ઞાને વર્તતે ।

શિરસ્થઃ શ્લેહસંતર્પણાધિકૃતત્વાદિન્દ્રિયા-ણામાત્મવીર્યેણાનુગ્રહં કરોતિ ।

સંધિસ્થસ્તુ શ્લેષ્મા સર્વસંધિસંશ્લેષાત્સર્વસં-ધ્યનુગ્રહં કરોતિ ॥

કફનાં સ્થાનો તથા કામો.

૮ હવે કફનાં સ્થાનનો કહીએ છીએ. એ-ઓમાં આમાશય કે જે કફનું પેહેલું સ્થાન છે તે પિત્તાશયની ઉપર છે. કારણ કે તેજોમય પિત્ત કે જે અગ્નિની પેઠે ઊંચી ગતિવાળું છે તે જો પોતાની ઉપર પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો આમા-શય ન હોય તો સ્વચ્છંદ ગતિવાળું થઈને શરીરને બાઝી નાખે. જગત્કર્તાએ જેમ સૂર્યના તેજની ઉ-ર્ધ્વગતિને અટકાવવા માટે સૂર્યની ઉપર ચંદ્ર ગો-ઠવ્યો છે તેમ પિત્તની ઉર્ધ્વગતિને અટકાવવા માટે પિત્તાશયની ઉપર આમાશયને ગોઠવ્યો છે. આ-

૧ અંગપર તૈલાદિક ચોઢવું.

૨ ઉપરથી જઠ વગેરેની ધારા કરવી.

૩ જઠ વગેરેથી મરેલી કોઠી વગેરેમાં વેસવું.

૪ અંગ ઉપર ચોપડવું-લગાવવું.

૫ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં સૂર્ય ઝંચો છે અને ચંદ્ર નીચો છે એમ લખ્યું છે પણ પુરાણ ગ્રંથોમાં ચંદ્ર સૂર્યની ઉપર છે એમ લખ્યું છે. આ ગ્રંથકારે પુરા-ણના મતને દૃષ્ટાંતને માટેજ સ્વીકારીને ચંદ્રને સૂર્યથી ઝંચો સ્વીકાર્યો છે.

માશય ચારે પ્રકારના આહારનો આધાર છે. માટે તેની નીચે જો પિત્તરૂપ અગ્નિ ન હોય તો સઘડો આહાર કાચોજ રહે તેથી પળ આમાશયની સ્થિતિ પિત્તાશયથી ઉપરજ સંભવે છે. આમાશયમાં આવેલો આહાર આમાશયમાં રહેલા દ્રવ તથા સ્નેહ આદિ જઠસંવંધી ગુણોને લીધે છુટા છુટા અવયવોવાળો થઈ જાય છે, તથા પઠ્ઠી જાય છે અને તેથી સહેજ પચે એવો બની જાય છે.

આમાશયમાં મધુરપણું, ચીકણાપણું તથા આર્દ્રપણું इत्यादि ગુણો હોવાને લીધે તેમાં મધુરતાવાળો તથા શીતલતાવાળો કફ પૂરી સગવડ પામીને રહે છે.

૯ કફ આમાશયમાં રહ્યો રહ્યો પોતાની શક્તિથી જઠનાં પૂરણ તથા ક્લેદન આદિ કૃત્યો કરીને બીજાં કફસ્થાનોનો તથા શરીરનો ઉપકાર કરે છે.

સ્તનોના મધ્યમાં રહેલો કફ અન્નોના રસસંહિત પોતાની શક્તિથી કાંધના તથા બે હાથના સંધિસ્થાનને ધરી રાખે છે અને હૃદયને કાર્યમાં સમર્થ કરે છે.

જીભના મૂળને લગતો કંઠમાં રહેલો કફ સૌમ્યપણાથી જીભને સારી રીતે રસનું જ્ઞાન આપે છે.

માથામાં રહેલો કફ સ્નેહથી તૃપ્ત કરવાના કામમાં ગોઠવાયેલો હોવાને લીધે પોતાની શક્તિથી ઇન્દ્રિયોની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે.

સાંધાઓમાં રહેલો કફ સઘડા સાંધાઓને જોડી રાખવાથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે.

૯ ભવતિ ચાત્ર ॥

શ્લેષ્મા ભવેતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ શીત એવ ચ મધુરસ્ત્વવિદગ્ધઃ સ્યાદ્વિદગ્ધો લવણઃ સ્મૃતઃ ॥

કફનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગી

સ્વભાવરૂપ લક્ષણ.

૯ આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘કફ સફેદ છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, ચીકણો છે અને શીતલપણા વગેરે

ગુણોવાળો છે. ૯ કફ અપક્વસ્થિતિમાં મધુર હોય છે અને પાકાવસ્થામાં खारો હોય છે. અથવા પ્રકૃતિસ્થ હોય ત્યારે મધુર હોય છે અને દુષ્ટ થયો હોય ત્યારે खारો હોય છે.’

૧૦ શોણિતસ્ય સ્થાનં યકૃત્પ્રીદાનૌ તથા પ્રાગભિહિતં તત્રસ્થમેવ શોણિતસ્થાનાનામનુગ્રહં કરોતિ ॥

લોહીનું સ્થાન તથા કામ.

૧૦ યકૃત્ (જમણા પડેલાની ગાંઠ) તથા પ્રીદા (ડાબા પડેલાની ગાંઠ-બરલ) એઓ લોહીનું સ્થાનક છે કે જે વિષે આ સૂત્રસ્થાનના ‘શોણિતવર્ણનીય’ નામના ચૌદમા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયું છે. ૯ લોહી ત્યાં રહ્યું રહ્યું પોતાનાં બીજાં સ્થાનકોપર અનુગ્રહ કરે છે.

૧૧ ભવતિ ચાત્ર ॥

અનુષ્ણશીતં મધુરં સ્નિગ્ધં રક્તં ચ વર્ણતઃ ।

શોણિતં ગુરુ વિશ્નં સ્યાદ્વિદાહશ્ચાસ્ય પિત્તવત્ ॥

લોહીનું ચિકિત્સામાં ઉપયોગી

સ્વભાવરૂપ લક્ષણ.

૧૧ આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘લોહી અનુષ્ણાશીત છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, રાતા વર્ણવાળું છે, ભારે છે, કાચા માંસાદિકના જેવા ગંધવાળું છે અને જે પદાર્થોથી પિત્તનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે તે પદાર્થોથીજ લોહીનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે.

૧૨ ઇત્યાનિ ચ્લુ દોષસ્થાનાન્યેષુ સંચીયન્તે દોષાઃ । પ્રાક્સંચયદેતુરુક્તઃ । તત્ર સંચિતાનાં દોષાણાં સ્તદ્ધર્મપૂર્ણકોષ્ટતા પીતાવભાસતા મન્દોષ્મતા ચાક્ષાનાં ગૌરવમાલસ્યં ચયકારણવિદ્રેષશ્ચેતિ લિજ્ઞાનિ ભવન્તિ તત્ર પ્રથમઃ ક્રિયાકાલઃ ॥

દોષોનો ચિકિત્સાના પેહેલા કાલરૂપ

ચર્ય અને ચયનાં લક્ષણો.

૧૨ ઉપર દોષોનાં જે સ્થાનકો કહ્યાં તેઓમાં

દોપોનો ચય (સંચય) થાય છે. દોપોના ચય થવામાં જે કારણો છે તેઓ આ સૂત્રસ્થાનના ઋતુચર્યા નામના છઠ્ઠા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયાં છે. વાતનો ચય થયો હોય તો કોઠો સ્તબ્ધ અને પૂર્ણ થાય છે. પિત્તનો ચય થયો હોય તો પીળો દેખાવ થાય છે અને મંદમંદ ગરમી દેખાય છે. કફનો ચય થયો હોય તો અંગોમાં ભારેપું તથા આલસ્ય થાય છે. સર્વમાં સામાન્ય ચિહ્ન એ થાય છે કે જે પદાર્થોથી ચય થયો હોય તે પદાર્થો ઉપર અરુચિ થાય છે. આ રીતે ચય થાય ત્યારે 'ચિકિત્સાનો પેહેલો અવસર છે' એમ સમજવું.

૧૩ અતઃ ऊर्ध्वं પ્રકોપણાનિ વક્ષ્યામઃ । તત્ર બલવદ્વિગ્રહાતિવ્યાયામવ્યવાયાધ્યયનપ્રપતનપ્રધાવનપ્રપીડનાભિઘાતલંઘનપ્લવનતરણરાત્રિજાગરણભારહરણગજતુરજ્જરથપદાતિચર્યાકટુકપાયતિક્તરૂક્ષલઘુશીતવીર્યશુષ્કશાકવલ્લૂરવરકોદાલકકોરૂપશ્યામાકનીવારમુદ્રમસૂરાઢકીહરેણુકલાયનિષ્પાવાનશનવિપમાશનાધ્યશનવાતમૂત્રપુરીપશુકચ્છર્દિશ્વથૂદ્વારવાન્નવેગવિઘાતાદિભિર્વિશેષૈર્વાયુઃ પ્રકોપમાપચતે ॥

સ શીતાશ્રપ્રવાતેષુ ઘર્માન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પ્રત્યુષેષ્વપરાહ્ને તુ જીર્ણેન્દ્રે ચ પ્રકુપ્યતિ ॥

ક્રોધશોકમયાયાસોપવાસવિદગ્ધમૈથુનોપગમનકટુમ્લલવણતીક્ષ્ણોષ્ણલઘુવિદાહિતિલતૈલપિપ્થાકકુલત્થસર્પપાતસીહરિતકશાકગોધામત્સ્યાજાવિકમાંસદધિતક્રૂર્ચિકામસ્તુસૌવીરકસુરાવિકારામ્લફલકટુરાર્કપ્રભૃતિભિઃ પિત્તં પ્રકોપમાપચતે ।

તદુષ્ણૈરુષ્ણકાલે ચ મેઘાન્તે ચ વિશેષતઃ ।

મધ્યાહ્ને ચાર્દ્રેરાત્રે ચ જીર્ણ્યન્ત્રે ચ કુપ્યતિ

દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યમધુરામ્લલવણશીતક્ષિગ્ધગુરુપિચ્છિલાભિષ્પન્દિહાયનકચવકનૈપધેત્કટમાષમદ્દામાપગોધૂમતિલપિષ્ઠવિકૃતિદધિદુગ્ધશરાપાયસેશુવિકારાનૂપૌદકમાંસવ-

સાત્તિસમૃણાલકશેરુકશ્ચક્રાટકમધુરવલ્લીફલાસમાશનાધ્યશનપ્રભૃતિભિઃ શ્લેષ્મા પ્રકોપમાપચતે ।

સ શીતૈઃ શીતકાલે ચ વસન્તે ચ વિશેષતઃ ।
પૂર્વાહ્ને ચ પ્રદોષે ચ ભુક્તમાત્રે પ્રકુપ્યતિ ॥

પિત્તપ્રકોપણૈરેવ ચાભીક્ષં દ્રવક્ષિગ્ધગુરુભિશ્ચાહારૈર્દિવાસ્વપ્રકોધાનલાતપશ્રમાભિઘાતાજીર્ણવિરુદ્ધાધ્યશનાદિભિરસૂક્ પ્રકોપમાપચતે ।
યસ્માદ્રક્તં વિના દોષૈર્ન કદાચિત્ પ્રકુપ્યતિ ।
તસ્માત્તસ્ય યથાદોષં કાલં વિદ્યાત્પ્રકોપણે ॥

તેષાં પ્રકોપાત્કોષ્ટતોદસંચરણામ્લિકાપિપાસાપરિદાહાચ્છેદપદ્મદ્યોત્કેદાશ્ચ જાયન્તે ।
તત્ર દ્વિતીયઃ ક્રિયાકાલઃ ॥

દોપોનો તથા લોહીનો ચિકિત્સાના

બીજા કાલરૂપ પ્રકોપ અને

તના સમયા.

૧૩ હવે દોપોનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો કહીએ છીએ. વલ્લવાનની સાથે લડાઈ, અત્યંત કસરત, અત્યંત મૈથુન, અત્યંત અધ્યયન, અત્યંત પડવું, અત્યંત દોડવું, અત્યંત દવાવું, અત્યંત અભિઘાત, વેગથી ટાકા વગેરેનું ઇલ્લંઘન કરવું, કુદીકુદીને ચાલવું, પાણીમાં અત્યંત તરવું, રાતના ઝાગરા, અત્યંત ઘોડો ઝાગવો, હાથીથી ઘોડાથી રથથી કે પગથી અત્યંત ફરવું, તીલા તૂટા કડવા રૂક્ષ ફલકા તથા શીતવીર્યવાળા પદાર્થોનું અતિસેવન, શાકોની કાચરીઓ, સુકાણાં માંસો, નાગલી, જંગલી કોદરા, કોદરા, સામો, બંટી, મગ, મસૂર, તુવર, વટાણા, કલાય નામની વટાણાની બીજી જાત, વાલ, ચોલા, ઉપવાસ, અલ્પ ભોજન, વિપમ ભોજન, અજીર્ણમાં ભોજન, અધોવાયુના વેગનો રોધ, મૂત્રના વેગનો રોધ, વિષ્ટાના વેગનો રોધ, વીર્યના વેગનો રોધ, ઊલટીનો રોધ, ઊંકનો રોધ, ઓડકારનો રોધ અને આંસુના વેગનો રોધ इत्यादि કારણોથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે. વિશેષે કરી શીતકાલ,

વાદલાંનો સમય, ઘણા પવનવાળો સમય, વર્ષાકાલ, પરોઢીયું, રોંઢો, અને જમેલું અન્ન જીર્ણ થવાનો સમય એટલા સમયોમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે.

ક્રોધ, શોક, મય, પરિશ્રમ, ઉપવાસ, આહાર આદિથી થતી બઢતરા, મૈથુનનું અત્યંત સેવન, તીखा खाटा खारा तीक्ष्ण उष्ण तथा हलका पदार्थો, खाटा थई बळतरा वगेरेने उत्पन्न करीने मांड मांड पचे एवा आहारो, तिल, तैल, खोळ, कलथी, सर्पप, अलसी, सरगवा तथा चुका वगेरे लीलोतरी चंदनघोनुं मांस, माछलां, बकरानुं मांस, गाडरनुं मांस, दही, बगडीने फोदा फोदा थयेली छास, दहीनी नीचेनो भाग, कांजी, पैष्टी वगेरे तीक्ष्ण म-दिराओ, खाटां फळो, स्नेह्वाळुं दही અને આફડો इत्यादिकથી पित्तनो प्रकोप થાય છે. વિશેષે કરી ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી, ઉષ્ણ કાલમાં, શરદ્ ઋતુમાં, મધ્યાહ્ન કાલમાં, અધરાતે અને અન્ન પચતું હોય તે સમયમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે.

દિવસની નિદ્રા, કસરતનો અભાવ, આલસ્ય, મધુર खाटा खारा शीत स्निग्ध भारे चिकणा तथा अभिप्यंदी (સ્ત્રોત વગેરેને અત્યંત ક્લેદયુક્ત કરી ભારે-પણું કરનારા) આહારો, હાયનક નામના ચોખા, યથ-ક નામનું ધાન્ય, નૈપથ નામનું ધાન્ય, ઇત્કટ નામનું ધાન્ય, અડદ, ચોલા, ઘઉં, તિલ, ચોખાના લોટના વિકારો, દહીં, દૂધ, તલ ચોખા તથા અડદ એ-ઓની સ્ત્રીચડી, દૂધપાક, શેલડીના વિકારો, જલ-પ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં સૂર વગેરે પશુઓનાં માંસો, જલચર જંતુઓનાં માંસો, ચરબી, કમઢનાં મૂઢ, કમઢના નાઢના તંતુ, કસેલાં, શીંગોડાં, નાઢી-એર વગેરે મધુર ફળો, વેલામાંથી થતાં તુંબડાં વ-ગેરે ફળો, વિષમ ભોજન અને અજીર્ણમાં ભોજન इत्यादिकથી कफनो प्रकोप થાય છે. વિશેષે કરી શીતદ્રવ્યોથી, શીતકાલમાં, વસંતઋતુમાં, પૂર્વાહ્ન સમયમાં, પ્રદોષ સમયમાં અને જમ્યા પછી તુરતના સમયમાં કફનો પ્રકોપ થાય છે.

પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા આહારોથી, દ્રવ

સ્નિગ્ધ તથા ભારે આહારોનું વારંવાર સેવન કર-વાથી, દિવસની નિદ્રાથી, ક્રોધથી, અમિથી, તડ-કાથી, શ્રમથી, અભિઘાતથી, અજીર્ણથી, વિરુદ્ધ ભોજનથી, અતિભોજનથી તથા તેવાજ વીજા પ્રકા-રોથી લોહીનો પ્રકોપ થાય છે. લોહી દોપો પિત્ત કદી પણ પ્રકુપિત થતું નથી એટલા માટે જે દો-પનો પ્રકોપ થવાના જે કાઢો છે તેજ કાઢો તે દોષથી દુષ્ટ થએલા લોહીનો પ્રકોપ થવાના કાઢો સમજવા. (વાયુથી દુષ્ટ થએલું લોહી વાયુનો પ્રકોપ થવાના સમયમાં, પિત્તથી દુષ્ટ થ-એલું લોહી પિત્તનો પ્રકોપ થવાના સમયમાં અને કફથી દુષ્ટ થએલું લોહી કફનો પ્રકોપ થવાના સમયમાં પ્રકુપિત થાય છે.)

વાયુના પ્રકોપથી કોઠામાં વેદના તથા કો-ઠામાં વાયુનું પરિશ્રમણ એ ચિહ્નો થાય છે. પિત્તના પ્રકોપથી ડાઢા ઓડકાર, તરશ તથા સર્વ અંગોમાં ઢાહ એ ચિહ્નો થાય છે અને કફના પ્રકો-પથી અન્ન ઉપર અરુચિ તથા મોઢ આવવી એ ચિહ્નો થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકોપ થાય ત્યારે ચિ-કિત્સાનો વીજો અવસર છે.

૧૪ અતઃ ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामे-भिरातङ्गविशैषैः प्रकुपितानां पर्युषितकिण्वो-दकपिष्टसमवाय इवોद्विक्तानां प्रसरो भवति । तेषां वायुर्गतिमत्त्वात्प्रसरणहेतुः सत्यप्यचैतन्ये स हि रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् । यथा महानुदकसंचयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्या-परेणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वाऽनेकधा प्रसरन्ति ।

તદ્યથા । वातः पित्तं श्लेष्मा शोणितम् । वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वात-शोणिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वात-पित्तशोणितानि वातश्लेष्मशोणितानि पित्त-श्लेष्मशोणितानि । वातपित्तकफा वातपित्तक-फशोणितानीत्येवं पंचदशधा प्रसरन्ति ॥

કૃત્સ્નેઽર્દ્ધેઽવયવે વાપિ યત્રાઙ્ગે કુપિતો મૃશમ્ ।
દોષો વિકારં નભસિ મેઘવત્તત્ર વર્ષતિ ॥
નાત્યર્થે કુપિતશ્ચાપિ લીનો માર્ગેષુ તિષ્ઠતિ ।
નિષ્પત્યનીકઃ કાલેન હેતુમાસાઘ કુપ્યતિ ॥

તત્ર વાયોઃ પિત્તસ્થાનગતસ્ય પિત્તવત્
પ્રતીકારઃ । પિત્તસ્ય કફસ્થાનગતસ્ય કફવત્ ।
કફસ્ય ચ વાતસ્થાનગતસ્ય વાતવદેષ ક્રિયા-
વિભાગઃ ॥

एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्ग-
गमनादोषौ । ओषचोषपरिदाहधूमायनानि
पित्तस्य । अरोचकाविपाकाङ्गसादाश्छर्दिश्चेति
श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः
क्रियाकालः ॥

દોષોનો ચિકિત્સાના ત્રીજા

કાઠરૂપ પ્રસર.

૧૪ હવે દોષોના પ્રસર વિષે કહીએ છીએ. જેમ મદિરાનું બીજ, (દારૂની નીચે રહેલો કદડો કે જે બીજો દારૂ બનાવવાના સમયમાં દારૂના પદાર્થોમાં નાશવામાં આવે છે તે.) જઠ અને લોટ એઓના ગુણો પરસ્પરમાં પ્રવેશ કરવાથી તે પદાર્થોનો ગાઠમાં આથો (જોસ-ખમીર) આવવા-રૂપ ફેલાવ થાય છે તેમ ઉપર કહેલાં પ્રકોપનાં કારણોથી પ્રકોપ પામેલા દોષોનો જે ભારે ફેલાવ થાય છે તે પ્રસર કેહેવાય છે. વાયુ જો કે અચેતન છે તો પણ તે ઘણા રજોગુણવાળો છે અને સર્વ પદાર્થોને પ્રવૃત્તિ આપવી એ રજોગુણનો ધર્મ છે માટે રજોગુણને લીધે ગતિવાળો હોવાથી સર્વના પ્રસરણમાં કારણભૂત થાય છે. જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો મોટો પાણીનો જથ્થો પોતાની આડે બાંધેલી પાજને તોડી નાખી કોઈ સમયે એકલોજ અને કોઈ સમયે બીજાં પાણીથી મિશ્રિત થઈને ચારે કોર દોડે છે તેમ દોષો પણ કોઈ સમયે એ-

૧ જેમ ધીને ઉનું કરતાં પ્રથમ તેનું સંચલન માત્ર થાય તેમ દોષોનું જે સંચલનમાત્ર થાય તે પ્રકોપ કેહેવાય છે અને જેમ તે ધીને અત્યંત તપાવતાં ફીળના સ-

કલા કોઈ સમયે બે મઠીને, કોઈ સમયે સઘઠા મઠીને અને કોઈ સમયે રુધિરથી મઠીને તથા કોઈ સમયે એકલું રુધિર પણ અનેક પ્રકારે પ્રસરે છે.

एकला वायुनो प्रसर, एकला पित्तनो प्रसर, एकला कफनो प्रसर, एकला रुधिरनो प्रसर, वा-
युनो तथा पित्तनो प्रसर, वायुनो तथा कफनो प्रसर, पित्तनो तथा कफनो प्रसर, वायुनो तथा रुधिरनो प्रसर, पित्तनो तथा रुधिरनो प्रसर, कफनो तथा रुधिरनो प्रसर, वायुनो पित्तनो तथा रुधि-
रनो प्रसर, वायुनो कफनो तथा रुधिरनो प्रसर, पित्तनो कफनो तथा रुधिरनो प्रसर, वायुनो पि-
त्तनो तथा कफनो प्रसर અને वायु पित्त कफ तथा रुधिर ए चारेनो प्रसर ए रीते पंदर प्रकारना प्र-
सरो थाय છે.

દોષ સઘઠા અંગમાં, અરધા અંગમાં કે એક અવયવમાં જ્યાં પ્રસર પામ્યો હોય ત્યાં જેમ મેઘ આકાશમાં જઠને વરસાવે છે તેમ તે દોષ વિકારને વરસાવે છે. દોષ જો અત્યંત પ્રકોપ નહીં પામતાં એટલે પ્રસર નહીં પામતાં સાધારણ પ્રકોપ પામ્યો હોય અને તેની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો સંતાઈને શરીરના માર્ગોમાં રહે છે તે જ્યારે કાઠે કરીને પોતાને કારણ મઠે ત્યારે પ્રસર પામે છે.

પ્રસર થતાં જો વાયુ પિત્તના સ્થાનમાં આવ્યો હોય તો તેની પિત્તની પેટે ચિકિત્સા કરવી, પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય તો તેની કફની પેટે ચિકિત્સા કરવી અને કફ વાયુના સ્થાનમાં આવ્યો હોય તો તેની વાયુની પેટે ચિકિત્સા કરવી. એ ચિકિત્સાના વિભાગો સમજવા.

ए रीते दोषो प्रसरने अर्थात् अत्यंत प्रकोपने प्रात थाय છે. તેમાં જો વાયુ પ્રસર પામ્યો હોય તો પોતાના માર્ગને મુકીને બીજે માર્ગે ચાલવા લાગે તથા પેટમાં વેદનાપૂર્વક ક્ષોભ કરે એ મૂઠથી ભરપૂર થઈને તેની બીજા પ્રદેશમાં ગતિ થાય છે તેમ દોષોની જે બીજા પ્રદેશમાં ગતિ થાય તે પ્રસર કેહેવાય છે. (ઢહન.)

થાય છે. પિત્ત પ્રસર પામ્યું હોય તો એક અંગમાં અથવા સર્વ અંગમાં બલતરા, ચોસ અને જાળે ધુમાડા નીકળતા હોય એવી સ્થિતિ એ ચિહ્નો થાય છે. કફ પ્રસર પામ્યો હોય તો અરુચિ, અપાક, અંગોમાં ગ્લાનિ અને ઊલટી એ ચિહ્નો થાય છે. આ રીતે પ્રસર થાય ત્યારે ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર છે.^૧

૧૫ અતઃ ઊર્ધ્વં સ્થાનસંશ્રયં વક્ષ્યામઃ ॥
 एवं કુપિતાસ્તાંસ્તાઞ્છરીરપ્રદેશાનાગત્ય તાંસ્તાન્
 વ્યાધીજ્ઞનયન્તિ । તે યદોદરસંનિવેશં કુર્વ-
 ન્તિ તદા ગુલ્મવિદ્રધ્યુદરાગ્નિસજ્જાનાહવિસૂચિ-
 કાતિસારપ્રભૃતીજ્ઞનયન્તિ । બસ્તિગતાઃ પ્રમે-
 હાશ્મરીમૂત્રાઘાતમૂત્રદોષપ્રભૃતીન્ । મેદૂગતા
 નિરુદ્ધપ્રકશોપદંશશૂકદોષપ્રભૃતીન્ । ગુદગ-
 તા ભગંદરાશ્નઃપ્રભૃતીન્ । વૃષણગતા વૃદ્ધીઃ ।
 ઋર્ધ્વજત્રુગતાસ્તૂર્ધ્વજાન્ । ત્વઙ્ગાસશોણિતસ્થાઃ
 ક્ષુદ્રરોગાન્ કુષ્ઠાનિ વિસર્પીશ્ચ । મેદોગતા
 ગ્રન્થ્યપચ્યુર્બુદગલગળડાલજીપ્રભૃતીન્ । અસ્થિ-
 ગતા વિદ્રધ્યનુશયીપ્રભૃતીન્ । પાદગતાઃ શ્ત્રી-
 પદવાતશોણિતવાતકણ્ઠકપ્રભૃતીન્ । સર્વાંગ-
 ગતા જ્વરસર્વાંગરોગપ્રભૃતીન્ ।

તેવામેવમભિનિવિષ્ટાનાં પૂર્વરૂપપ્રાદુર્ભાવસ્ત-
 ત્પ્રતિરોગં વક્ષ્યામઃ । તત્ર પૂર્વરૂપગતેષુ ચતુર્થઃ
 ક્રિયાકાલઃ ॥

દોષોનો ચિકિત્સાના ચોથા કાલરૂપ
 સ્થાનસંશ્રય.

૧૬ હવે દોષોના સ્થાનસંશ્રય વિષે કહીએ-

૧ પ્રસર થયો હોય ત્યાંસુધી દોષની તેનાં કારણો ઉપરથી તથા ચિન્હો ઉપરથી આનુમાનિક ચિકિત્સાઓ થાય અને પ્રસરથી પછીની સ્થિતિઓમાં તો વ્યાધિઓ જણાઈ રહેવાથી પ્રત્યક્ષ ચિકિત્સાઓ થાય છે.

૨ લિંગનો મળિ ચામડીથી રોકાઈ જતાં મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈને થોડું થોડું મૂત્રાય છે તથા મળિ ખુલ્લો થતો નથી તે રોગ.

૩ લિંગને ઔષધો લગાવીને જાડું કરવા જતાં થતા રોગો.

૪ ગંડમાલની ગાંઠો પાકી ફુટીને સ્વેદ તથા કે-
 ટલીએક નષ્ટ થઈને પાછી ઉત્પન્ન થાય તે રોગ.

૫ ઘળે કાઢે વધે અને પાકે એવી ડંઢાં મૂઠવાળી

છીએ. એ રીતે પ્રસર થતાં દોષો શરીરના તે તે પ્રદે-
 શોમાં આવીને તે તે વ્યાધિઓનાં પૂર્વરૂપોને ઉ-
 ત્પન્ન કરે છે તે સ્થાનસંશ્રય કેહેવાય છે. એ
 દોષો જ્યારે ઉદરમાં જમા થાય ત્યારે ગુલ્મ,
 વિદ્રધિ, ઉદરના રોગો, અગ્નિની મંદતા, મલ-
 બંધ, કાલેરા અને અતીસાર इत्यादि રોગોનાં
 પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે મૂત્રાશયમાં
 જમા થાય ત્યારે પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રાઘાત અને
 મૂત્રદોષ इत्यादि રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે
 છે. જ્યારે લિંગમાં જમા થાય ત્યારે નિરુદ્ધપ્રક્રોશ,
 ચાંદી અને શૂકદોષ इत्यादि રોગોનાં પૂર્વરૂપોને
 ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે ગુદામાં જમા થાય ત્યારે
 ભગંદર અને અરશ इत्यादि રોગોનાં પૂર્વરૂપોને
 ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વૃષણમાં જમા થાય ત્યારે
 વધરાળનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. ગળાના કાં-
 ઠલાથી ઉપરના ભાગમાં જમા થાય ત્યારે તે
 ભાગના રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે
 ત્વચામાં, (રસમાં) માંસમાં કે રુધિરમાં જમા
 થાય ત્યારે ક્ષુદ્રરોગ, કોઢ, તથા વિસર્પ એઓનાં
 પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે મેદમાં જમા
 થાય ત્યારે ગાંઠ, અપંચી, અર્ધુદ, ગલગંઢ તથા
 અલજી इत्यादि રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે
 છે. જ્યારે અસ્થિઓમાં જમા થાય ત્યારે વિદ્રધિ
 અને અનુશંયી इत्यादि રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન
 કરે છે. જ્યારે પગમાં જમા થાય ત્યારે શ્ત્રીપદ,
 મોટી ગોઠ રસોળી.

૬ હડપચીની, ઓઢની અથવા ગળાની ઉપર વૃષ-
 ણની પેટે લટકતો નાહાનો અથવા મોટો સોજો. (મા.પ્ર.)

૭ પગ ઉપર ગંભીર અલ્પ સોજાવાળી, પગના જેવા
 વર્ણવાળી અને અંદર પાકવાળી ફોડલી થાય છે તે. (મા.પ્ર.)

૮ મજ્જામાં તથા શુક્રમાં દોષો જમા થતાં જે રોગો
 થાય છે તેઓ સ્વલ્પ છે અને કોઈ વલ્લતેજ થાય છે
 માટે તેઓ વિષે અહીં કશું કહ્યું નથી. (હલ્લન.)

૯ બહુ પીડાવાળો સાથળના મૂઠમાં થઈને અનુ-
 ક્રમે પગમાં ઉતરેલો સોજો. આવો સોજો કાન નેત્ર લિંગ
 હોટ તથા નાક એઓમાં પણ થાય છે.

વાતરક્ત તથા વાતકંટક ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે સઘળા શરીરમાં જમા થાય ત્યારે જ્વર અને સર્વાંગવાત ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તે તે સ્થાનકોમાં જમા થયેલા દોષોથી જે જે રોગોનાં જે જે પૂર્વરૂપો થાય છે તે તે પૂર્વરૂપો તે તે રોગના વિષયમાં કહીશું. રોગો પૂર્વરૂપની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે ચિકિત્સાનો ચોથો અવસર છે.^૨

૧૬ અતઃ ઊર્ધ્વં વ્યાધિદર્શનં વશ્યામઃ । શો-
ફાર્ણદગ્નિવિદ્રધિવિસર્પપ્રભૃતીનાં પ્રવ્યક્તલ-
ક્ષણતા જ્વરાતિસારપ્રભૃતીનાં ચ । તત્ર પંચમઃ
ક્રિયાકાલઃ ॥

**દોષોની, ચિકિત્સાના પાંચમા કા-
લરૂપ વ્યક્તિ.**

૧૬ હવે વ્યક્તિનું નિરૂપણ કરીએછીએ. સોજા, અર્બુદ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ ઇત્યાદિ રોગોનાં તથા જ્વર અને અતીસાર ઇત્યાદિ રોગોનાં રૂપો સ્પષ્ટ રીતે દેખવામાં આવે એ દોષોની વ્યક્તિ સમજવી. આ રીતની વ્યક્તિ થાય ત્યારે ચિકિત્સાનો પાંચમો અવસર છે.

૧૭ અતઃ ઊર્ધ્વમેતેપામવદીર્ણાનાં વ્રણભાવ-
માપન્નાનાં ષષ્ઠઃ ક્રિયાકાલઃ । જ્વરાતિસાર-
પ્રભૃતીનાં ચ દીર્ઘકાલાનુબન્ધઃ । તત્રાપ્રતિક્રિ-
યામાણેઽસાધ્યતામુપયાન્તિ ॥

દોષોનો ચિકિત્સાના છઠ્ઠા કાલરૂપ ભેદ.

૧૭ સોજા, અર્બુદ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ વગેરે રોગો જ્યારે ફાટીને વ્રણરૂપ થાય ત્યારે અને જ્વર તથા અતીસાર વગેરે રોગો લાંબા કાલસૂધી ચાલે ત્યારે દોષોનો ભેદ થયો સમજવો. આ ભેદ ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો અવસર છે. આ અવસરમાં પળ

જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગો અસાધ્ય થાય છે. (ભેદથી પેહેલાંની પાંચ સ્થિતિઓમાં વચ્ચે ચિકિત્સા ન થઈ હોય તો પણ ચિકિત્સાનો અવસર રહે છે પણ ભેદ થયા પછી જો ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો સાતમી કોઈ પણ સ્થિતિ નહીં હોવાથી રોગના નાશની આશાજ રાખી શકાતી નથી.)

૧૮ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

સંચયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।
વ્યક્તિ ભેદં ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ ભવેદ્વિપક્વ્ ॥
સંચયેઽપહૃતા દોષા લભન્તે નોત્તરા ગતીઃ ।
તે તૂત્તરાસુ ગતિષુ ભવન્તિ બલવત્તરાઃ ॥

**વૈદ્યનું લક્ષણ તથા પેહેલા અવસરમાં
કરેલી ચિકિત્સાથી લાભ.**

૧૮ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વં-
તરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “દોષોનાં સંચય,
પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદ
એઓને અને સંચયાદિકનાં કારણો તથા સ્થાનો
વગેરેને જે જાણતો હોય તેજ વૈદ્યપણાને લાયક છે.

સંચયના સમયમાંજ જો ચિકિત્સા કરવામાં
આવે તો દોષો પ્રકોપ આદિ ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ-
ઓમાં આવી શકતા નથી અને ચિકિત્સા પણ
અલ્પ કરવી પડે છે. એ દોષો જેમ જેમ ઉત્તરો-
ત્તર સ્થિતિઓમાં આવતા જાય તેમ તેમ બલવ-
ત્તર થતા જાય છે. (જો દોષોનું બહુપણું હોય
તો સંશોધનરૂપ, મધ્યપણું હોય તો લંઘન-પાચન-
રૂપ અને અલ્પપણું હોય તો સંશમનરૂપ ચિકિત્સા
કરવી.)

૧૯ સર્વૈર્ભાવૈસ્ત્રિભિર્વાપિ દ્વાભ્યામેકેન વા પુનઃ ।
સંસર્ગે કુપિતઃ ક્રુદ્ધં દોષં દોષોઽનુધાવતિ ॥

૧ શ્રમથી અથવા પગ વિષમ રીતે મુકાયાથી
વાયુને લીધે ઘુંટીમાં જે પીડા થાય તે.

૨ સૂક્ષ્મપણાને લીધે સ્થાનમાં જમા થવાનું લક્ષણ પણ
નહીં કેહેતાં અને તેને ક્રિયાકાલપણું પણ નહીં આપતાં પર
મારું તેના કાર્યરૂપ પૂર્વરૂપનેજ ક્રિયાકાલપણું આપ્યું છે.

૩ કેટલાએક કહે છે કે દરેક વ્યાધિઓની
જાતોમાં લાંબા કાલસૂધી ચાલતું સંભવતું નથી એટલા
માટે જ્વરાદિક વ્યાધિઓમાં જે વાત વગેરેનાં લક્ષણો
ઉપરથી જુદાઈ ગણાવી છે તેનેજ ભેદરૂપ સમજવી. જેમ
કે જ્વરના આઠ ભેદ છે ઇત્યાદિ.

સંસર્ગે ચો ગરીયાન્ સ્યાદુપક્રમ્યઃ સ વૈ ભવેત્ ।
શેષદોષાવિરોધેન સન્નિપાતે તથૈવચ ॥

રોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષોમાં 'કયો
મુખ્ય છે અને કયો ગૌણ છે?' તે
જાણવાની અને જાણીને ચિ-
કિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

૧૯ બે અથવા ત્રણ દોષ મેળા થયા હોય તે-
ઓમાં પ્રકોપ પામેલો જે દોષ અંશોથી પરિપૂર્ણ
હોય તેને મુખ્ય જાણવો અને પ્રકોપ પામેલા જે
એક કે બે દોષ પોતાના એક બે કે ત્રણ અંશોથી
પેહેલા મુખ્ય દોષને અનુસન્યા હોય તેઓને ગૌણ
જાણવા. (જે મુખ્ય હોય તે અનુબંધ્ય કેહેવાય
છે અને જે ગૌણ હોય તે અનુબંધ કેહેવાય છે.
અનુબંધ્યની ચિકિત્સા કરીને તેનો પ્રશમ કરવાથી
અનુબંધનો પ્રશમ થઈ જાય છે. જો બે કે ત્રણ
દોષો પોતપોતાના સઘળા અંશોથી પરિપૂર્ણ હોય
તો સર્વને પરસ્પરના અનુબંધરૂપ સમજવા.) બે
દોષના સંસર્ગમાં અથવા ત્રણે દોષના સન્નિપાતમાં
જે દોષ બલવત્તર હોય તેની ચિકિત્સા કરવી અને
તેમાં બાકીના દોષને અથવા દોષોને અયોગ્ય ઉપ-
ચાર ન થાય એવી સંભાલ રાખવી.

૨૦ વૃણોતિ યસ્યાદ્રૂઢેઽપિ વ્રણવસ્તુ ન નશ્યતિ ।
આદેહધારણાત્તસ્યાદ્રૂણ ઇત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

વ્રણ શબ્દનો અર્થ.

૨૦ વ્રણ જે ભાગમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે
ભાગને ઢાંકી દે છે, અને ધરતી આવીને રુક્ષાઈ
ગયા પછી પળ શરીર રહે ત્યાંસુધી તેનું ચિહ્ન
મટનું નથી એટલા માટે વિદ્વાન લોકો તેને 'વ્રણ'
કેહે છે."

૧ 'સાન્નિપાતિક જ્વરોમાં પ્રથમ પિત્તનુંજ શમન
કરવું. કેમકે જ્વરથી પીડાણાં શરીરોમાં પિત્ત, નિ-
વારણ કરવાને અત્યંત અશક્ય છે. સન્નિપાત જ્વરમાં
અને સન્નિપાતાતિસારમાં તો પ્રથમ પિત્તનુંજ નિવારણ ક-
રવાના ઉપચારો કરવા' इत्यादि वचनो तो समसन्निपा-

અધ્યાય ૨૨ મો.

૧ અથાતો વ્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વ્રણાસ્ત્રાવ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિયુ સુશ્રુતની
પાસ કહ્યું છે.

૨ ત્વઙ્માંસશિરાસ્ત્નાય્વસ્થિસંધિકોષ્ઠમર્મા-
ણીત્યષ્ટૌ વ્રણવસ્તુનિ । અત્ર સર્વવ્રણસંનિવેશઃ ।
તત્રાદ્યૈકવસ્તુસંનિવેશી ત્વગ્મેદી વ્રણઃ સૂપ-
ચરઃ । શેષાઃ સ્વયમ્ભવદીર્યમાણા દુરુપચારાઃ ॥
તત્રાયતશ્ચતુરસ્રો વૃત્તસ્ત્રિપુટક ઇતિ વ્રણાકૃતિ-
સમાસઃ । શેષાસ્તુ વિકૃતાકૃતયો દુરુપક્રમા
ભવન્તિ । સર્વ એવ વ્રણાઃ ક્ષિપ્રં સંરોહન્ત્યાત્મ-
વતાં સુભિષગ્મિશ્ચોપક્રાન્તાઃ । અનાત્મનામજ્ઞૈ-
શ્ચોપક્રાન્તાઃ પ્રદુષ્યન્તિ પ્રવૃદ્ધત્વાદોષાણામ્ ॥

વ્રણોનાં સ્થાનકો અને વ્રણોની ચિકિ-
ત્સામાં સુગમતા તથા મુશ્કેલી.

૨ ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, સંધિ,
કોઠો અને મર્મ એ આઠ, વ્રણોનાં સ્થાનકો છે. જે
વ્રણ થાય છે તે એઓમાનાંજ સ્થાનકોમાં થાય છે.
તેઓમાં જે વ્રણ પેહેલાંજ સ્થાનકવાળો એટલે કેવલ
ત્વચાનેજ મેદીને થયો હોય તેની ચિકિત્સા કરવી
સુગમ છે. બાકીના માંસ આદિ સ્થાનકોવાળા
વ્રણો જો આલેપનઆદિ ક્રિયા વિના પોતાની મેળેજ
પાકીને ફાટ્યા હોય તો તેઓની ચિકિત્સા કઠણ
થઈ પડે છે. વ્રણ લાંબી, ચોરસ, ગોળ અને ત્રિ-
કોણ એઓમાંની કોઈ આકૃતિવાળી હોય તો ચિ-

તને માટ છે. વિષમ સન્નિપાતમાં તો જે દોષ બલવત્તર
જણાય તેનીજ ચિકિત્સા કરવી. (ડહમ.)

૨ પરુ વગેરેના સ્ત્રાવો ઉપરથી વ્રણોના દોષો વગે-
રેની પરીક્ષા વિષેનો.

૩ જેમ સ્ત્રાવનું જ્ઞાન ચિકિત્સામાં મદદ કરે છે તેમ
આકૃતિનું જ્ઞાન પણ મદદ કરે છે.

કિત્સા કરવામાં સુગમ થાય છે અને વાકીના અર્ધચંદ્ર તથા સાથીઆઆદિ વિકૃત આકૃતિવાળા વ્રણો ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલી ભરેલા થઈ પડે છે. હિત આહારનું તથા હિત વિહારનું સેવન કરનારા માણસોને થણા અને જેઓની ચિકિત્સા સારા વૈદ્યોના હાથથી થતી હોય એવા સઘળા વ્રણો તુરત ધરતી આવવાથી રુક્ષાઈ જાય છે અને અહિત આહારનું તથા અહિત વિહારનું સેવન કરનારા માણસોને થણા તથા જેઓની ચિકિત્સા મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથથી થતી હોય એવા વ્રણો દોષોની વૃદ્ધિથી કવથાઈ જાય છે.

૩ તત્રાતિસંવૃતોઽતિદિવૃતોઽતિકઠિનોઽતિમૃદુરુત્સન્નોઽવસન્નોઽતિશીતોઽત્યુષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તપીતશુક્લાદીનાં વર્ણનામન્યતમવર્ણો મૈરવઃ પૂતિપૂયમાંસશિરાસ્નાયુપ્રભૃતિપૂર્ણઃ પૂતિપૂયાસ્નાવ્યુન્માર્ગ્યુત્સક્લ્પમનોદ્વર્શનગન્ધોઽત્યર્થં વેદનાવાન્ દાહપાકરાગકર્ણશોફપિડકોપદ્રુતોત્યર્થં દુષ્ટશોણિતાસ્ત્રાવી દીર્ઘકાલાનુબન્ધી ચેતિ દુષ્ટવ્રણલિક્ષાણિ ॥

ઘણું કરીને દુષ્ટ વ્રણોમાંજ સ્ત્રાવ થાય છે માટે દુષ્ટ વ્રણોનાં ચિહ્નો.

૩ જે વ્રણ અત્યંત સંકોચાળો, અત્યંત ડઘાડા મુખવાળો, અત્યંત કઠળ, અત્યંત કોમળ, ડંચાં માંસવાળો, હીન માંસવાળો, (ડંડા આકારવાળો) અત્યંત શીતલ, અત્યંત ઊનો, કાઠા રાતા પીઠા કે ધોળા વગેરે વર્ણવાળો, જેનું કારણ જાણવામાં ન આવતું હોય એવો, દુર્ગંધી પરૂ દુર્ગંધી માંસ દુર્ગંધી શિરાઓ તથા દુર્ગંધી સ્નાયુ વગેરેથી ભરેલો,

૧ કોઢ તથા પ્રમેહવાળા લોકો યોગ્ય આહાર-વિહારવાળા હોય અને યોગ્ય વૈદ્યના હાથથી ચિકિત્સા પામતા હોય તો પણ તેઓના વ્રણો કોઈ વસ્તે વીર્યની પ્રવૃત્તિમાત્રથીજ દુષ્ટ થઈ જાય છે.

૨ અત્યંત સંકોચ, કઠળપણું ડંચા માંસવાળાપણું, વેદના અને સોજો એઓ વાયુથી થાય છે. અત્યંત ખુદ્દા મોદોદાવાળાપણું અત્યંત ડનાપણું, ધરાવ દેખાવ-

દુર્ગંધી પરૂના સ્ત્રાવવાળો, આડી ગતિવાળો, અંદર ડંડી કોતરવાળો, ધરાવ દેખાવવાળો, ધરાવ ગંધવાળો, અત્યંત વેદનાવાળો, દાહથી પાકથી રતાશથી ધરાવથી સોજાથી તથા ફોડલીઓથી ઉપદ્રવ પામેલો, દુષ્ટ રુધિરના અતિસ્ત્રાવવાળો કે લાંબા કાળથી થણો હોય તે વ્રણને દુષ્ટ જાણવો.

૪ તસ્ય દોષોચ્છ્રાયેણ પટ્ટત્વં વિભજ્ય યથાસ્વં પ્રતીકારે પ્રયતેત ॥

વ્રણની છ ભેદમાં વેહેંચળ કરી ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ.

૪ વ્રણને દોષના ઉત્કટપણા ઊપરથી વાત, પિત્ત, કફ, રુધિર, સન્નિપાત અને આગંતુ એ છ ભેદમાં વેહેંચી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અમુક ભેદનો નિશ્ચય કરીને દોષના અનુસારથી તેની ચિકિત્સા કરવાનો યત્ન કરવો.

૫ અતઃ ક્ષુદ્રં સર્વસ્ત્રાવાન્ વક્ષ્યામઃ । તત્ર ઘૃષ્ટાસુ છિન્નાસુ વા ત્વક્ષુ સ્ફોટેષુ ભિન્નેષુ વિદારિતેષુ વા સલિલપ્રકાશો ભવત્યાસ્ત્રાવઃ કિંચિદ્વિસ્ત્રઃ પીતાવભાસશ્ચ । માંસગતઃ સર્પિઃ પ્રકાશઃ સાન્દ્રઃ શ્વેતઃ પિચ્છિલશ્ચ । શિરાગતઃ સચ્ચિદ્વિસ્ત્રાસુ શિરાસુ રક્તાતિપ્રવૃત્તિઃ પક્વાસુ ચ તોયનાડીભિરિવ તોયાગમનં પૂયસ્યાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર તનુર્વિચ્છિન્નઃ પિચ્છિલોઽવલમ્બીશ્યાવોઽવશ્યાયપ્રતિમશ્ચ । સ્નાયુગતઃ સ્નિગ્ધો ઘનઃ સિંઘાણકપ્રતિમઃ સરક્તશ્ચ । અસ્થિગતોઽસ્થિન્યભિહતે સ્ફુટિતે ભિન્ને દોષાવદારિતે વા દોષમશ્ચિત્ત્વાદસ્થિ નિઃસારં શુક્તિઘૌતમિભાભાત્યાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર મજ્જમિશ્ચઃ સરુધિરઃ

વાઠાપણું, ધરાવ ગંધવાળાપણું, દાહ, પાક, રતાશ અને દુષ્ટ રુધિરનો સ્ત્રાવ એઓ રુધિરથી તથા પિત્તથી થાય છે. અત્યંત કોમળપણું, કોતર અને ધરાવ એઓ કફથી થાય છે. અતિશીતપણું કફસહિત વાયુથી થાય છે અને લાંબા કાળસુધી સ્થિતિ વ્રણે દોષોથી થાય છે. આદિ યથાયોગ્ય સમજી લેવું.

સ્નિગ્ધશ્ચ ॥ સંધિગતઃ પીડ્યમાનો ન પ્રધર્તત
આકુંચનપ્રસારણોન્નમનવિનમનપ્રધાવનોત્કાસ-
નપ્રવાહૃણૈશ્ચ સ્વલ્પાસ્ત્રાવશ્ચાત્ર પિચ્છિલોઽવ-
લમ્બી સફેનપૂયરુધિરોન્મથિતશ્ચ ॥ કોષ્ઠગર્તો,
ઽસૃજ્ઞપુરીપપૂયોદકાનિ સ્વતિ ॥ મર્મગત-
સ્ત્વગાદિષ્વવરુદ્ધત્વાન્નોચ્યતે ॥

વ્રણમાં થતા સ્ત્રાવો ઉપરથી તેનાં
સ્થાનકોની પરીક્ષા.

૧ હવે દોષસંબંધી વ્રણના તથા આગંતુ વ્રણના
સ્ત્રાવો કહીએછીએ. ત્વચા ઘસાવાથી કે છેદાવાથી
અથવા ફોલા ભેદાવાથી કે કોઈએ ભેદવાથી ત્વ-
ચામાં જે વ્રણ થાય છે તેમાંથી પાણી જેવો, કોઈક
કાચા માંસાદિકના જેવા ગંધવાળો અને પીળા દેખા-
વવાળો સ્ત્રાવ થાય છે. માંસમાં રહેલા વ્રણમાંથી ઘી
જેવો, ઘાટો, ધોળો અને ચીકણો સ્ત્રાવ થાય છે. શિરા-
ઓનું આઘાત આદિથી તુરત છેદન થઈ જતાં જે
વ્રણ થાય તેમાંથી રુધિરની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે
અને શિરાઓ પાકી જતાં શિરાઓમાં જે વ્રણ થાય
છે તેમાંથી જાળે નળીઓથી પાણી આવતું હોય
તેમ સ્ત્રાવ આવ્યા કરે છે અને પરુનો સ્ત્રાવ પાતળો,
થોડો થોડો ચીકણો, લટકતો, કાળો તથા જ્ઞા-
કળ જેવો થાય છે. સ્નાયુમાં રહેલા વ્રણમાંથી
સ્નિગ્ધ, ઘાટો, નાકના જાડા લીંટ જેવો અને રતા-
શવાળો સ્ત્રાવ થાય છે. અસ્થિ અભિઘાત પામતાં,
ફૂટતાં, ભેદાતાં અથવા દોષથી ચીરાતાં અ-
સ્થિમાં વ્રણ થાય છે ત્યારે અસ્થિ દોષથી ચવાઈ

જવાને લીધે હલકું થઈ જાય છે. છીપ જેવું થઈ
જાય છે તથા ધોળા જેવું લાગે છે અને તેમાંથી
મજ્જાથી મિશ્રિત તથા રુધિરવાળો સ્નિગ્ધ સ્ત્રાવ
થાય છે. જો વ્રણ સંધિમાં થયો હોય તો દ્વા-
વતાં છતાં પણ તેમાંથી સ્ત્રાવ થતો નથી પરંતુ
દાથ વગેરે ગાત્રોને સંકોચવાથી, લાંબાં કરવાથી,
ઊંચાં કરવાથી, નીચાં કરવાથી, દોડવાથી, ધાંસી
આવવાથી તથા વેગસંબંધી જોર કરવાથી સ્ત્રાવ થાય
છે અને તે સ્ત્રાવ ચીકણો, લટકતો અને પરુથી
તથા ફીણથી મિશ્રિત લોહીવાળો થાય છે. કોઠામાં
રહેલા વ્રણમાંથી લોહી, મૂત્ર, વિષ્ટા, પરુ તથા
પિત્ત અથવા રંસનો રુદ્ધ એઓનો સ્ત્રાવ થાય છે.
મર્મમાં રહેલા વ્રણનો ત્વચા આદિમાં રહેલા વ્ર-
ણોમાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે તેથી તેના સ્ત્રાવ વિષે
અહીં જુદું કહેવામાં આવતું નથી.

૬ તત્ર ત્વગાદિગતાનામાસ્ત્રાવાણાં યથાક્રમં
પારુણ્યશ્યાવાવશ્યાયદધિમસ્તુક્ષારોદકમાંસધા-
વનપુલાકોદકસંનિભત્વાનિ મારુતાન્નવન્તિ । પિ-
ત્તાદ્રોમેદગોમૂત્રમસ્થશ્લ્લ્લકપાયોદકમાધ્વીકતૈ-
લસંનિભત્વાનિ । પિત્તવદ્રક્ષાદતિવિસ્તત્વં ચ ।
કફાન્નવનીતકાસીસમજ્જપિષ્ઠતિલનારિકેલોદ-
કવરાહવસાસંનિભત્વાનિ । સન્નિપાતાત્તિલ-
નારિકેલોદકૈર્વારુકરસકાઞ્જિકપ્રસાદારુકોદ-
કપ્રિયકુફલયરુન્મુદ્રયૂપસવર્ણત્વાનીતિ ॥

વ્રણમાંથી થતા સ્ત્રાવો ઉપરથી તેના
દોષોની પરીક્ષા.

૧ ત્વચા વગેરેમાં રહેલા વ્રણોમાંથી જો અનુ-
પેટે પીગાળી જવાના સ્વભાવવાળા છે માટે તેઓમાં વ્રણની
સ્થિતિ સંભવતી નથી.

૨ 'કોઠામાં રહેલો વ્રણ' એ શબ્દથી મળેના તથા
ધાતુઓના સમુદાયમાં રહેલો વ્રણ કહ્યો એમ સમજવું.
(ઢલ્લન.)

૩ આ વિષયમાં કહેલા વ્રણોમાં જે વ્રણો ઘસાવા
તથા છેદાવા વગેરે બાહ્યનાં કારણોથી થયા હોય તે-
ઓને આગંતુ વ્રણો સમજવા.

૧ ત્વચામાં થાય છે એટલે રસમાં થાય છે એમ
સમજવું. (ઢલ્લન.)

૨ કાચા માંસાદિકના જેવો ગંધ તથા પીળો દેખાવ
એ પિત્તથી થતા સ્ત્રાવનું લક્ષણ છે. •

૩ શિરા કપાયાથી જે વ્રણ થાય તેનું અધિષ્ઠાન
રુધિર છે એમ સમજવું.

૪ સ્નાયુના વ્રણનું અધિષ્ઠાન મેદ છે એમ સમજવું.
કેટલાક કહે છે કે મેદ અને મજ્જા એઓ ધીની

ક્રમે કઠળ, કાઠો, શાકલ જેવો, દહી જેવો, દહીના પાણી જેવો, खाराना પાણી જેવો, માંસનાં ધોળ જેવો અને કાચા ધાન્યના ધોળ જેવો સ્વાદ થતો હોય તો જાણવું કે તે વ્રણ વાયુથી દુષ્ટ છે. ગોમેદ નામના મણિ જેવો, ગોમૂત્ર જેવો, મસ જેવો, શંસ જેવો, કાથના પાણી જેવો, મધ જેવો અને તેલ જેવો સ્વાદ થતો હોય તો જાણવું કે તે વ્રણ પિત્તથી દુષ્ટ છે. પિત્તથી થતા સ્વાદ જેવો અને અત્યંત કાચા માંસના જેવા ગંધવાળો સ્વાદ થતો હોય તો જાણવું કે તે વ્રણ રુધિરથી દુષ્ટ છે. માંસળ જેવો, હીરાકસી જેવો. મજ્જા જેવો, લોટના પાણી જેવો, તિલના પાણી જેવો, નાલીયરના પાણી જેવો અને સૂરની ચરવી જેવો સ્વાદ થતો હોય તો જાણવું કે તે વ્રણ કફથી દુષ્ટ છે. તલના તથા નાલીયરના પાણી જેવો, કાકડીના રસ જેવો, કાંજીની આઠ જેવો, અરુકના પાણી જેવો, ઘઉંલા જેવા વર્ણવાળો, ચક્રત્ના જેવા વર્ણવાળો અને મગના યૂષના જેવા વર્ણવાળો સ્વાદ થતો હોય તો જાણવું કે તે વ્રણ વ્રણે દોષોથી દુષ્ટ છે.

૭ શ્લોકૌ ચાત્ર ભવતઃ ॥

પક્વાશયાદસાધ્યસ્તુ પુલાકોદકસંનિભઃ ।

ક્ષારોદકનિભઃ સ્વાદો વજ્યો રક્તાશયાત્સવન્ ॥

આમાશયાત્કલાયામ્ભોનિભશ્ચ ત્રિકસંધિજઃ ।

સ્વાવાનેતાન્પરીક્ષ્યાદૌ તતઃ કર્માચરેદ્દિપક્ ॥

સ્વાદ ઉપરથી વ્રણના અસાધ્ય-
પણાની પરીક્ષા.

૭ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ જો પક્વાશયમાંથી કાચા ધાન્યના ધોળ જેવો સ્વાદ થતો હોય તો તે વ્રણને અસાધ્ય જાણીને છોડી દેવો. તેમજ રક્તાશયમાંથી खाराना પાણી જેવો, આમાશયમાંથી મટ-

રના ધોળ જેવો, તેમજ કાંધના તથા હાથના સંધિ-સ્થાનમાંથી પણ મટરના ધોળ જેવો સ્વાદ થતો હોય તો તે વ્રણોને પણ અસાધ્ય જાણી છોડી દેવા. વૈદ્યે પ્રથમ આ પ્રમાણે સ્વાદોની પરીક્ષા કરીને પછી ચિકિત્સા કરવી.

૮ અતઃ ऊर्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः ॥

તોદનભેદનતાડનચ્છેદનાયમનમન્થનવિક્ષે-
પણચુમચુમાયનનિર્દહનાવભઞનસ્ફોટનવિદા-
રણોત્પાટનકમ્પનવિવિધશૂલવિશ્લેષણવિકિર-
ણપૂરણસ્તમ્બનસ્વપનાવકુઞ્ચનાઙ્કુશિકાઃ સંભ-
વન્ત્યનિમિત્તવિવિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવો વા મુહુર્મુ-
હુર્યત્રાગચ્છન્તિ વેદનાવિશેષાસ્તં વાતિકમિતિ
વિદ્યાત્ ॥

ઉપાત્તોપપરિદાહધૂમાયનાનિ યત્ર ગ્તાન્નમ-
જ્જારાવકીર્ણમિવ પચ્યતે યત્ર ચોષ્માભિવૃદ્ધિઃ
ક્ષતે ક્ષારાવસિક્તવચ્ચ વેદનાવિશેષાસ્તં પૈત્તિક-
મિતિ વિદ્યાત્ ॥

પિત્તવદ્ગતસમુત્થં જાનીયાત્ ॥

કણ્ઠર્ગુરુત્વં સુપ્ત્વમુપદેહોડલપવેદનત્વં સ્ત-
મ્મઃ શૈત્યં ચ યત્ર તં શ્લેષ્મિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥

યત્ર સર્વાસાં વેદનાનાં સમુત્પત્તિસ્તં સાંનિ-
પાતિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥

જુદા જુદા પ્રકારોની વેદનાઓ ઉપ-
રથી વ્રણોની પરીક્ષા.

૮ હવે કયા દોષવાળા વ્રણમાં કયા પ્રકારની વેદના થાય તે વિષે કહીએ છીએ. જે વ્રણમાં સો-
ઈઓથી મોકાયા જેવી, ચામડી ચીરાયા જેવી,
ધોકાથી વાગતા માર જેવી, શસ્ત્રાદિકથી થતા
છેદન જેવી, સંકોચાણલા અંગને લાંબું કરવામાં
આવતું હોય તેના જેવી, રવાઈથી બલોવાયા જેવી,
ઉચકાવીને ફેકી નખાતા જેવી, રાઈ વગેરેનો લેપ
કરવાથી થતા ચમચમાટ જેવી, અગ્નિથી બાળી
માંથા શાકલ જેવાં इत्यादि સમજી લેવું. આવી રીતે
પિત્તવ્રણ, રુધિરવ્રણ, કફવ્રણ તથા સન્નિપાતવ્રણ એઓના
સ્વાદોમાં પણ ત્વચા વગેરે સાત સ્થાનોનો અનુક્રમ લેવો.

૧ મર્મને છોડી દઈને ત્વચા વગેરે સાત સ્થાનોમાં
અનુક્રમ લેવો એટલે ત્વચામાં રહેલા વ્રણમાંથી કઠળ,
માંસમાં રહેલા વ્રણમાંથી કાઠો, શિરામાં રહેલા વ્રણ-

नखाता जेवी, मरडीने भांगी नखाता जेवी, पथरा वगेरेथी फाडी नखाता जेवी, नख वगेरेथी चीरी नखाता जेवी, उखेडी नखाता जेवी, हाथ वगेरेथी कंपावाता जेवी, अंगमां अनेक शूल नीकळतां होय एवी, अवयवोने तोडीने जुदा, जुदा मुकाता होय एवी, अंदरमां डुंचा भराता होय एवी, दावीने स्तब्ध करी नाखवामां आवतुं होय एवी, जडता थवा जेवी, संकुचित करातुं होय एवी अने खाली चड्या जेवी तथा अंकुशोथी आकर्षण थतुं होय एवी वेदनाओ थती होय अथवा अकस्मात् अकस्मात् अनेक वेदनाओ प्रकट थती होय अथवा वारंवार नवी नवी वेदनाओ आव्या करती होय ते व्रणने वातजन्य जाणवो.

जे व्रणमां एक ठेकाणें अथवा सर्व ठेकाणें दाह थतो होय, चोस थतो होय, धुमाडा नीकळवा जेवुं लागतुं होय, चोतरफ वळता टांडा मुकायानी पेटे गात्र रंधाई जतुं होय, गरमानी अत्यंत वृद्धि थती होय अने जाणें जख्ममां क्षार मुकातो होय एवी अनेक जातनी वेदनाओ थती होय ते व्रणने पित्तजन्य जाणवो.

रुधिरजन्य व्रणने पण पित्तजन्य व्रणना जेवीज वेदनाओथी पारखी लेंवो.

जे व्रणमां खरज, भारेपणुं, जडपणुं, (नख वाग्या वगेरेनी के मांखी-मच्छर वगेरेना दंशनी वेदना जाणवामां न आवे एवापणुं) थरनी वृद्धि, वेदनातुं अल्पपणुं, अकडपणुं अने शीतपणुं होय ते व्रणने कफजन्य जाणवो.

जे व्रणमां उपर कहेली व्रणे दोषोनी वेदनाओ उत्पन्न थती होय ते व्रणने सन्निपातजन्य जाणवो.

९ अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान्वक्ष्यामः ॥ भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य ।

नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिलः पिङ्गल इति रक्तपित्तसमुत्थयोः ।

श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य ।

सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिक इति ॥

वर्णो उपरथी व्रणोनी परीक्षा.

९ हवे कया दोषथी थएला व्रणनो केवो वर्ण थाय छे ते विषे कहीएलीए. जे व्रणनो वर्ण भस्मना जेवो, होलाना जेवो, हाडकाना जेवो, बरड, रातो के काळो होय ते व्रणने वातजन्य जाणवो.

जे व्रणनो वर्ण नील, पीलो, लीलो, जरा काळो, काळो, रातो, कपिल के पींगलो होय ते व्रणने पित्तजन्य जाणवो. रुधिरजन्य व्रण पण एवाज वर्णवालो होय छे.

जे व्रणनो वर्ण सफेद, स्निग्ध के पांडु होय ते व्रणने कफजन्य जाणवो.

जे व्रणनो वर्ण उपर कहेला सघळा प्रकारो-वालो होय ते व्रणने सन्निपातजन्य जाणवो.

१० भवति चात्र ॥

न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ।

सर्वशोर्षविकारेषु व्रणवल्लक्ष्येन्द्रिपक् ॥

सोजासंबंधी विकारोमां पण व्रणनी पेटेज परीक्षा करवी.

१०. आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंतरिए स्वमुख थी कव्हुं छे के “ उपर जे वेदनाओनुं, वर्णोनुं, स्वावोनुं तथा बीजा पण दोषजन्य प्रकारोनुं वर्णन कन्युं ते केवल व्रणोनी परीक्षाने माटेज नथी माटे वैद्ये तेवा वर्णो वगेरे उपरथी विद्रधि, अलजी तथा ग्रंथि वगेरे सघळा सोजासंबंधी विकारोनी पण एप्रमाणेज परीक्षा करवी.”

अध्याय २३ मो.

१ अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘कृत्या’

વિધિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ તત્ર વયસ્થાનાં દૃઢાનાં પ્રાણવતાં સત્વ-
વતાં ચ સુચિકિત્સ્યા વ્રણા એકસિન્વા પુરુષે
યત્રૈતદ્ગુણચતુષ્ટયં તસ્ય સુખસાધનીયતમાઃ ।
તત્ર વયસ્થાનાં પ્રત્યગ્રધાતુત્વાદાશુ વ્રણા રો-
હન્તિ । દૃઢાનાં સ્થિરબહુમાંસત્વાચ્છસ્ત્રમવ-
ચાર્યમાણં શિરાસ્ત્રાગ્રવાદિવિશેષાન્ન પ્રાપ્નોતિ ।
ગ્રાણવતાં વેદનાભિઘાતાદારયંત્રણાદિભિર્ન ગ્લા-
નિરુત્પદ્યતે । સત્વવતાં દારુણૈરપિ ક્રિયાવિશે-
ષૈર્ન વ્યથા ભવતિ । તસ્માદ્વેતેષાં સુખસાધની-
યાઃ ॥

કેવા રોગીઓના વ્રણો સુખસાધ્ય છે ?

૨ જુવાન માણસોના, દૃઢ માણસોના, શક્તિ-
વાળાં માણસોના અને કષ્ટ પડતાં છતાં પણ વ્યા-
કુલ નહીં થનારાં માણસોના વ્રણો સુખસાધ્ય છે.
જે એકજ માણસમાં જુવાનપણું, દૃઢપણું, શક્તિ-
વાળાપણું અને કષ્ટ પડતાં છતાં પણ નહીં વ્યાકુલ
થનારાપણું એ ચારે ગુણો હોય તેના વ્રણો તો અ-
ત્યંત સુખસાધ્ય છે. જુવાન માણસોના સઘળા
ધાતુઓ નવા હોય છે તેથી તેઓના વ્રણો તુરત
રુજાઈ જાય છે. દૃઢ માણસોનું માંસ સ્થિર તથા
ઘણું હોય છે તેથી તેઓના વ્રણોમાં નાશવામાં
આવતું શસ્ત્ર તેઓની શિરાને કે સ્નાયુ વગેરેને
પોહોંચી જતું નથી. શક્તિવાળાં માણસોને વેદના,
અભિઘાત તથા આહારની પરેજી ઇત્યાદિકથી શ-
રીરની શિથિલતા થતી નથી અને કષ્ટ પડતાં
છતાં પણ વ્યાકુલ નહીં થનારાં માણસોને અનેક
પ્રકારની દારુણ ક્રિયાઓથી પણ વ્યથા થતી
નથી એટલા માટે એઓના વ્રણો સુખસાધ્ય થાય
છે. (એઓમાંથી એક ગુણ હોય તો વ્રણ સુખ-

૧ વ્રણોના સાધ્યપણાના, કષ્ટસાધ્યપણાના, યાપ્ય-
પણાના તથા અસાધ્યપણાના નિર્ણયવિધેનો.

૨ આ વિષયમાં નીચેના વિષયમાંથી 'દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ'

સાધ્ય થાય છે, બે કે ત્રણ ગુણો હોય તો વ્રણ
વધારે સુખસાધ્ય થાય છે અને ચારે ગુણો હોય
તો વ્રણ અત્યંત સુખસાધ્ય થાય છે.)

૩ ત એવ વિપરીતગુણા વૃદ્ધકૃશાલ્પપ્રાણ-
ભીરુષુ દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥

કેવા રોગીઓના વ્રણો કષ્ટસાધ્ય છે ?

૩ જેઓ વૃદ્ધ, કૃશ, (અદૃઢ) અલ્પ શક્તિ-
વાળા કે વીકળ હોય તેઓના વ્રણો કષ્ટસાધ્ય
થાય છે. (વૃદ્ધપણું, અદૃઢપણું, અલ્પ શક્તિ અને
વીકળપણું એઓમાંથી એક હોય તો વ્રણ કષ્ટસાધ્ય
થાય છે, બે કે ત્રણ હોય તો વધારે કષ્ટસાધ્ય
થાય છે અને એ ચારે હોય તો અતિકષ્ટસાધ્ય
થાય છે.)

૪ સ્ફિક્કપાયુપ્રજનનલલાટગણ્ડોષ્ઠપૃષ્ઠફ-
લકોપજત્રુમુખાભ્યંતરસંસ્થાઃ સુખરોપણીયા
વ્રણાઃ ॥

કયાં સ્થાનકોમાં થએલા વ્રણો સુખ-
સાધ્ય છે ?

૪ કૂલા, ગુદા, લિંગ, લલાટ, ગાલ, હોઠ,
પીઠ, વૃષ્ણ, ગળાનો કાંઠલો અને મોહોડાનો અં-
દરનો ભાગ એઓમાં થએલા વ્રણો સહેજ રુજાવી
શકાય છે તેથી સુખસાધ્ય છે.

૫ અક્ષિદન્તનાસાપાઙ્ગશ્રોત્રનાભિજઠરસે-
વનીનિતમ્બપાર્શ્વકુક્ષિવક્ષઃકક્ષાસ્તનસંધિમા-
ગતાઃ ॥

કયાં સ્થાનકોમાં થએલા વ્રણો કષ્ટ-
સાધ્ય છે ?

૫ નેત્ર, દાંત, નાક, નેત્રોના પ્રાંત, કાન,
નાભિ, પેટ, સીવળી, નિતંબ, પડછાં, કૂચ, છાતી,
કાચ અને સ્તનોનો સંધિભાગ એઓમાં થએલા વ્રણો
કષ્ટસાધ્ય છે.

૬ સફેનપૂયરક્તાનિલવાહિનોઽન્તઃશલ્યાશ્ચ
એ પદનો અપકર્ષ કરી લેવો. કેમકે આનુકૂલ્યને
માટે આ વિષયને જુદો પાડ્યો છે.

દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ । અધ્વાભાગાશ્ચોધ્વેભાગમિવીહિ-
ળો રોમાન્તોપનચમર્મજઙ્ઘાસ્થિસંશ્રિતાશ્ચ । મર્ગ-
દરમપિ ચાન્તર્મુખં સેવનીકુટકાસ્થિસંશ્રિતમ્ ॥

भवति चात्र ॥

કુષ્ટિનાં વિષજુષ્ટાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।
વ્રણાઃ કુચ્છેણ સિદ્ધ્યન્તિ યેપાં ચાપિ વ્રણે વ્રણાઃ ॥

वलीपण केवा तथा कया स्थलमां

थयेला व्रणो कष्टसाध्य छे ?

૬ જેઓમાંથી ફીળ, પરૂ તથા રુધિર ઇઓથી
સંયુક્ત પવન નીકળતો હોય તથા જેઓની અંદર
શલ્ય હોય તે વ્રણો કષ્ટસાધ્ય છે. નીચે રહેલા જે
વ્રણોના ડાંચેના ભાગમાંથી સ્ત્રાવ થતો હોય તે
વ્રણો, કેશોના અંતની જગ્યામાં થયેલા વ્રણો, ન-
ખોના સમીપમાં થયેલા વ્રણો, મર્મોમાં થયેલા
વ્રણો અને પીંડીના અસ્થિમાં થયેલા વ્રણો પણ ક-
ષ્ટસાધ્ય છે. મર્ગદર પણ જો અંદર મોહોડાવાળું
હોય અને સીવળીને, કટિકાંડના અસ્થિને કે મૂત્ર-
માર્ગના અસ્થિને આશ્રિત હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “કોઢીઆ, દૂષીવિર્પના
સંબંધવાળા, ક્ષયરોગવાળા, મધુપ્રમેહવાળા, અને જે-
ઓને એક વ્રણમાં વીજા વ્રણો થયા હોય તેઓના
વ્રણો કષ્ટસાધ્ય છે.”

७ अवपाटिकानिरुद्धप्रकशसंनिरुद्धगुदजठ-

૧ અતિ જુનું, ફેરને હળનારી ઔપધીઓ નિ-
ર્વીર્ય કરેલું, વાયુ વગેરેના સુકાવેલું કે સ્વાભાવિક રીતે
ગુળહીનપણાવાળું ફેર દૂષીવિષ કેહેવાય છે.

૨ નાહાની ઉમ્મરવાળી સ્ત્રીનો બાલાત્કારે સંભોગ
કરવાથી કે હાથવતે મૈથુનક્રિયા કરવા વગેરેથી લિંગની
ચામડી ફાટી ગઈ હોય તે રોગ.

૩ ગુદાનું દ્વાર સૂક્ષ્મ થઈ ગયું હોય તે રોગ.

૪ પ્રમેહમાં રેતી જેવી કાંકરીઓ જતી હોય તે રોગ.

૫ મૂત્રાશયમાં વાયુ કુંડલીરૂપ થઈને ફરતાં
વેદના સહિત થોડું થોડું મુતરાય છે તે રોગ.

૬ વાયુથી મલમૂત્ર રોકાઈ, ગુદા તથા મૂત્રાશય

રગ્રન્થિશ્વતક્રિમયઃ પ્રતિશ્યાયજાઃ કોષ્ટજાશ્ચ કુ-
મયસ્ત્વગ્દોષિણાં પ્રમેહિનાં વા યે પરિક્ષતેષુ દ-
શ્યન્તે શર્કરાસિકતામેહવાતકુણ્ડલિકાઘ્રીલાદ-
ન્તશર્કરોપકુશકણ્ઠશાલૂકા નિષ્કોપણદૂષિતા-
શ્ચ દન્તવેષ્ટા વિસર્પાસ્થિશ્વતોરઃશ્વતવ્રણગ્રન્થિપ્ર-
ભૂતયશ્ચ યાપ્યાઃ ॥

સાધ્યાયાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।
ઘ્નન્તિ પ્રાણાનસાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥
યાપનીયં વિજાનીયાત્ક્રિયા ધારયતે તુ યમ્ ।
ક્રિયાયાં તુ નિવૃત્તાયાં સઘ એવ વિનશ્યતિ ॥
પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ યાપ્યવ્યાધિતમાતુરમ્ ।
પ્રપતિપ્યદિવાગારં વિષ્કમ્ભઃ સાધુયોજિતઃ ॥

याप्य व्रणोनो निर्देश अने 'याप्य'

शब्दनो अर्थ.

૭ જેઓને અવપાટિકા, નિરુદ્ધપ્રકશ, સન્નિરુદ્ધ-
ગુદ, ઉદરરોગ, પથરીની કાંકરી, સિકતામેહ, વાત-
કુંડલિકા, ઘ્રીલા, દંતશર્કરા, ઉપકુશ, કંઠશાલૂ-
ક, વિસર્પ, અસ્થિશ્વત, ઊરઃશ્વત, કે વ્રણગ્રંથિ ઇત્યાદિ
રોગો થયેલ હોય, જેઓને ગ્રંથિના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા
હોય, જેઓને પ્રતિશ્યાયથી કીડા પડ્યા હોય કે કો-
ઠામાં કીડા પડ્યા હોય, જેઓને ત્વચાના દોષના
કે પ્રમેહના ક્ષતોમાં કીડા પડ્યા અને જેઓના
દાંતોનાં પેઢાંઓ મસી દેવા વગેરેના ફેરી પદાર્થથી
દૂષિત ગયાં હોય તેઓના વ્રણોને યાપ્ય સમજવા.

ફૂલી જતાં મલમૂત્રનો માર્ગ રોકનારી ચંચલ અને ઝંચી
જે લાંબી ગાંઠ થાય છે તે. (મા. પ્ર.)

૭ દાંતનો મેલ અને કફ સુકાઈને કાંકરી જેવો
ઝરસટ સ્પર્શવાળો થાય છે તે. (મા. પ્ર.)

૮ દાંતનાં પેઢાંઓમાં દાહ તથા પાક થાય, દાંત
હલ્ચલાવવાથી થોડી વેદના સહિત લોહી સ્રવે અને
મોહોઢું દુર્ગંધી થાય તે રોગ. (મા. પ્ર.)

૯ ગાળામાં કફથી કાંઠા જેવી, કોરના ઠઠીયા જેવડી,
ઝરસટ તથા સ્થિર ગાંઠ થાય છે તે. (મા. પ્ર.)

૧૦ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ઉત્તરતંત્રના ૨૪ મા અ-
ધ્યાયમાં જુવો.

જે રોગીમાણસો ચિકિત્સાથી રહિત રહે તે-
ઓના માધ્ય રોગો યાપ્ય થઈ જાય છે, યા-
પ્યરોગો અસાધ્ય થઈ જાય છે અને તે અસાધ્ય-
રોગો તુરત પ્રાણ લઈ જાય છે,

જે રોગ ચિકિત્સા ચાલૂ રહેવાથી પ્રાણ લઈ
શકતો ન હોય પણ ચિકિત્સા બંધ પાડવામાં આવે
તો તુરતજ પ્રાણ લઈ જાય એમ હોય તે રોગ
યાપ્ય કેહેવાય છે. જેમ પડવાને તૈયાર થઈ જાય
વરને સારી રીતે લગાવેલો થાંભલો ધરી રાખે છે
તેમ યાપ્ય વ્યાધિવાળા રોગીને સારી રીતે કરવામાં
આવતી ચિકિત્સા જીવાડ્યા કરે છે.

૮ અતઃ ઊર્ધ્વમસાધ્યાન્વશ્યામઃ ॥ માંસ-
પિણ્ડવદુદ્ગતાઃ પ્રસેકિનોઽન્તઃપૂયવેદનાવન્તો-
ઽશ્વાપાનવદુદ્ગતૌષ્ઠાઃ । કેચિત્કઠિના ગોશ્ટંગ-
વદુન્નતમૃદુમાંસપ્રોહાઃ । અપરે દુષ્ટરુધિરાસ્ત્રા-
વિણસ્તનુપિચ્છિલાસ્ત્રાવિણો વા મધ્યોન્નતાઃ ।
કેચિદવસન્નસુપિરપર્યન્તાઃ । શળતૂલવત્સ્ના-
યુજાલવન્તો દુર્દર્શા વસામેદોમજ્જમસ્તુલુક્ક-
વિણશ્ચ દોષસમુત્થાઃ । પીતાસિતમૂત્રપુરીષવા-
તવાહિનશ્ચ કોષ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણમાંસાનાં ચ સર્વતો-
ગતયશ્ચાણુમુખાઃ । માંસવુદ્ગદવન્તઃ સશબ્દવાત-
વાહિનશ્ચ શિરઃકણ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણમાંસાનાં ચ પૂય-
રક્તનિર્વાહિણોઽરોચકાવિપાકકાસશ્વાસોપદ્ર-
વયુક્તાઃ । ઝિન્ને વા શિરઃકપાલે યત્ર મસ્તુલુ-
ક્કદર્શનં ત્રિદોષલિઙ્ગપ્રાદુર્ભાવઃ કાસશ્વાસૌ વા
યસ્યેતિ ॥

भवन्ति चात्र ।

વસાં મેદોઽથ મજ્જાનં મસ્તુલુક્કં ચ યઃ સ્વેત્ ।
આગન્તુસ્તુ વ્રણઃ સિચ્છેન્ન સિચ્છેદોષસમ્ભવઃ ॥
અમર્મોપહિતે દેશે શિરાસંધ્યસ્થિવર્જિતે ।
વિકારો યોઽનુપર્યેતિ તદસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥
ક્રમેણોપચયં પ્રાપ્ય ધાતૂનનુગતઃ શનૈઃ ।
ન શક્ય ડન્મૂલયિતું વૃદ્ધો વૃક્ષ ઇવામયઃ ॥
સ સ્થિરત્વાન્મહત્વાચ્ચ ધાત્વનુક્રમણેન ચ ।
નિહન્ત્યૌષધવીર્યાણિ મન્ત્રાન્દુષ્ટગ્રહો યથા ॥

અતો યો વિપરીતઃ સ્યાત્સુખસાધ્યઃ સ ડચ્યતે ।
અવદ્ધમૂલઃ ક્ષુપકો યદ્વદુત્પાટને સુખઃ ॥

असाध्य व्रणो.

૮ હવે અસાધ્ય વ્રણોનો નિર્દેશ કરીએ છીએ. જે
વ્રણો માંસના પિંડની પેટે બાહાર નીકળેલા, બહુ
સ્ત્રાવવાળા, અંદર પરૂની વેદનાવાળા અને ઘોડીની
યોનિની પેટે ડધડેલા હોઠવાળા હોય તેઓ અ-
સાધ્ય છે. કઠળ અને જેઓમાં માંસના અંકુરો
ગાયના શીંગડાની પેટે ડંચા તથા કોમળ હોય
એવા કેટલાએક વ્રણો અસાધ્ય છે. મધ્યમાં ડંચા
અને દુષ્ટ રુધિરના સ્ત્રાવવાળા અથવા પાતળા અને
ચીકળા સ્ત્રાવવાળા કેટલાએક વ્રણો અસાધ્ય છે.
નીચા માંસવાળા અને છેડામાં ડંડાં છિદ્રવાળા
કેટલાએક વ્રણો અસાધ્ય છે. અભિવાતથી નહીં
પણ દોષોથી ઉત્પન્ન થઈ જાય કેટલાએક વ્રણો કે
જેઓ શળના તાંતળા જેવાં સ્ત્રાવોનાં જાળાંઓ-
વાળા, જોઈ શકાય નહીં એવા ભયંકર અને ચરબી,
મેદ, મજ્જા તથા મગજના સ્ત્રાવવાળા હોય છે તેઓ
અસાધ્ય છે. કોઠામાં રહેલા જે વ્રણોને લીધે ગુદ-
માંથી, મોહોડામાંથી તથા વ્રણના મુખમાંથી કાળાં
પીળાં મૂત્ર વિષ્ટા કે પવન નીકળતાં હોય તે વ્રણો
અસાધ્ય છે. જેઓનાં માંસો ક્ષીણ થયાં હોય એવાં
માણસોના જે વ્રણો રસ વગેરે સર્વ ધાતુઓમાં ગ-
તિવાળા અને ક્ષીણ મોહોડાવાળા હોય તેઓ અ-
સાધ્ય છે. માથાના કે કંઠના જે વ્રણોમાંથી શબ્દ-
સહિત પવન નીકળતો હોય તથા માંસના પરપોટાં
જેવાં જોવામાં આવતા હોય તે વ્રણો અસાધ્ય છે.
જેઓનાં માંસો ક્ષીણ થયાં હોય એવાં માણસોના
જે વ્રણો પરૂના તથા રુધિરના વહનવાળા અને
અરુચિ, અપાક, ટાંસી તથા શ્વાસ એ ઉપદ્રવોથી
યુક્ત હોય તેઓ અસાધ્ય છે. માથાનું અસ્થિ મેદાઈ
જતાં થઈ જાય જે વ્રણોમાંથી મગજ (જરા પીગળેલા
ઘી જેવી માથાની મજ્જા) દેખવામાં આવતું હોય,
વ્રણ દોષોનાં ચિહ્નો પ્રકટ થયાં હોય કે ટાંસી
તથા શ્વાસ થઈ જાય તો તે વ્રણો અસાધ્ય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધર્મવર્તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે વ્રણ ચરવીના, મેદના, મજ્જાના તથા માથાનું મગજ કે જે અરધા પીગલેલા ધી જેવું હોય છે તેના સ્વાવવાળો હોય તે વ્રણ જો આગંતુ હોય તો સાધ્ય છે પણ જો દોષોથી થયેલો હોય તો અસાધ્ય છે. મર્મના સર્મીપમાં નહીં રહેલા અને શિરાઓ સંધિઓ તથા અસ્થિઓ इत्यादि વગરના પ્રદેશમાં (ત્વચામાં) થયા છતાં પણ તથા ચિકિત્સા કરાતા છતાં પણ જે વ્રણ સઘળા ધાતુઓમાં ફેલાતો જતો હોય તે વ્રણ અસાધ્ય છે. ક્રમથી વૃદ્ધિ પામીને ધીરે ધીરે ધાતુઓમાં પોહોચેલો રોગ વૃદ્ધિ પામેલા વૃક્ષની પેટે ઉઘેડી નાખવાને અશક્ય થાય છે. સ્થિરપણાથી, મોટાપણાથી અને ધાતુઓમાં ગતિ કરવાથી પ્રવલ થયેલો રોગ, જેમ દુષ્ટ ગ્રહ (સ્કંદાપસારાદિક) મંત્રોની શક્તિને હળી નાખે છે તેમ ઔષધોની શક્તિને હળી નાખે છે. જે વ્રણ એ અસાધ્યનાં લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણોવાળો હોય તે સુખસાધ્ય કેહેવાય છે અને તે સુખસાધ્ય વ્રણ, નહીં બંધાણાં મૂલવાળા તથા શાખાઓ આદિ વગરના નાહાના જાડની પેટે ઉઘેડી નાખવામાં સુગમ થાય છે.

૯ ત્રિભિર્દોષૈરનાક્રાન્તઃ શ્યાવૌષ્ઠોઽપિડકી સમઃ
અવેદનો નિરાસ્રાવો વ્રણઃ શુદ્ધ ઇહોચ્યતે ॥

વ્રણ શુદ્ધ થયાનું લક્ષણ.

૯ જ્યારે વ્રણ દોષોસંબંધી આકૃતિ, ગંધ તથા વર્ણ આદિથી રહિત થાય, કાંઈક કાળાગ પકડતા હોઠવાળો થાય, ફોલીઓ વગરનો થાય, જીભનાં તળાં જેવો સમ થાય, દોષો સંબંધી વેદનાઓથી મુક્ત થઈને સામાન્ય વેદનાવગરનો રહે અને સ્વાવવગરનો થાય ત્યારે તેને શુદ્ધ થયેલો સમજવો.

૧૦ કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ।
સ્થિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ॥

૧ આ વારમા વિષયને સઘળા નિબંધકારોએ અનાર્થ (ક્ષેપક) ગણ્યો છે.

વ્રણ રુદ્ધાવા લાગવાનું લક્ષણ.

૧૦ જ્યારે વ્રણના છેડાઓ હોલાના વર્ણ જેવા ધૂસર થાય, કઠળ થાય, ક્લેદવગરના થાય અને ચામડીની ઉચડતી ધોળી સૂક્ષ્મ કરચલીવાળા થાય ત્યારે ‘તે રુદ્ધાવા લાગ્યો છે’ એમ કેહેવું.

૧૧ રૂઢવર્ત્માનમગ્રન્થિમશૂનમરુજં વ્રણમ્ ।

ત્વક્સવળ સમતલં સમ્યગ્રુદ્ધ વિનાદશત્ ॥

વ્રણ સારી પંઠ રુદ્ધાયાનું લક્ષણ.

૧૧ જ્યારે વ્રણ જામી ગયેલા મોહોડાવાળો, ગ્રંથિવગરનો, સોજાવગરનો, વેદનાવગરનો, ચામડીના જેવા વર્ણવાળો અને હાથનાં તળાં જેવો સપાટ થઈ જાય ત્યારે તેને વરાવર રુદ્ધાણો કેહેવો.

૧૨ દોષપ્રકોપાઘ્વાયામાદભિગ્રાતાદર્જીર્ણતઃ ।

હર્પાત્કોઘાદ્ગ્રાહ્યાદ્વાપિ વ્રણો રૂઢોઽપિ દીર્યતે ॥

વ્રણ રુદ્ધાયા પછી પણ વલતપર ફાટે

છે તેનાં કારણો.

૧૨ વ્રણ રુદ્ધાઈ ગયા છતાં પણ દોષોના પ્રકોપથી, કસરત કે મેહેનત કરવાથી, અભિગ્રાત થવાથી અને અર્જીર્ણ થવાથી પાછો ફાટે છે અને હર્પથી, શોકથી કે ભયથી પણ પાછો ફાટે છે એટલામાટે કેટલાક કાલ સુધી એ કારણોથી દૂર રહેવું.”

અધ્યાય ૨૪ મો.

૧ અથાતો વ્યાધિસમુદેશીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વ્યાધિસમુદેશીય’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-

૨ વ્યાધિઓના સંક્ષિપ્ત ઉદ્દેશવિષયો.

હ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દ્વિવિધા વ્યાધયઃ શસ્ત્રસાધ્યાઃ સ્નેહાદિક્રિયાસાધ્યાશ્ચ । તત્ર શસ્ત્રસાધ્યેષુ સ્નેહાદિક્રિયા ન પ્રતિષિધ્યતે । સ્નેહાદિક્રિયાસાધ્યેષુ શસ્ત્રકર્મ ન ક્રિયતે । અસિન્પુનઃ શાસ્ત્રે સર્વતન્ત્રસામાન્યાત્સર્વેષાં વ્યાધીનાં યથા સ્થૂલમવરોધઃ ક્રિયતે । પ્રાગભિહિતં તદુઃખસંયોગો વ્યાધિરિતિ તચ્ચ દુઃખં ત્રિવિધમાધ્યાત્મિકમાધિભૌતિકમાધિદૈવિકમિતિ તત્તુ સપ્તવિધે વ્યાધાબુપનિપતતિ ॥

સઘઠા વ્યાધિઓની ક્રિયાનો સંક્ષેપ અને સ્થૂલ રીતે વ્યાધિઓનો સંગ્રહ.

૨ શસ્ત્રોથી સાધ્ય અને સ્નેહન સ્વેદન આદિ ક્રિયાઓથી સાધ્ય, એમ વ્યાધિઓ બે પ્રકારના છે. તેઓમાં જે વ્યાધિઓ શસ્ત્રોથી સાધ્ય છે તેઓમાં સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓનો નિપેધ કરવામાં આવતો નથી પણ જે વ્યાધિઓ સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓથી સાધ્ય છે તેઓમાં શસ્ત્રની ક્રિયાનો નિપેધ કરવામાં આવે છે. હવે આ સુશ્રુતતંત્ર સઘઠાં તંત્રોની પંક્તિમાં પણ છે એટલા માટે આ તંત્રમાં સ્થૂલ રીતે સઘઠા વ્યાધિઓનો સંગ્રહ કરીએ છીએ. આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયું છે કે “પુરુષને જેથી દુઃખનો સંયોગ થાય છે તે વ્યાધિ કેહેવાય છે.” આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ રીતે દુઃખના ત્રણ પ્રકાર છે અને તે ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ નીચેપ્રમાણે સાત પ્રકારના રોગોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ તે પુનઃ સપ્તવિધા વ્યાધયઃ । તદ્યથા । આદિબલપ્રવૃત્તા જન્મબલપ્રવૃત્તા દોષબલપ્રવૃત્તાઃ સંઘાતબલપ્રવૃત્તાઃ કાલબલપ્રવૃત્તા દૈવબલપ્રવૃત્તાઃ સ્વભાવબલપ્રવૃત્તા ઇતિ । તત્રાદિબલપ્રવૃત્તા યે શુક્રશોણિતદોષાન્વયાઃ કુષ્ઠાર્શઃપ્રભૃતયઃ । તેઽપિ દ્વિવિધા માતૃજાઃ પિતૃજાશ્ચ ।

જન્મબલપ્રવૃત્તા યે માતૃરપચારાત્પક્ષ્ણજાત્યન્ધબધિરમૂકમિષ્મિમણવામનપ્રભૃતયો જાયન્તે । તેઽપિ દ્વિવિધા રસકૃતા દૌહ્વાદાપચારકૃતાશ્ચ । દોષબલપ્રવૃત્તા ય આતઙ્કસમુત્પન્ના મિથ્યાહારાચારભવાશ્ચ । તેઽપિ દ્વિવિધા આમાશયસમુત્થાઃ પકાશયસમુત્થાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ શારીરામાનસાશ્ચ । ત એત આધ્યાત્મિકાઃ ॥ સંઘાતબલપ્રવૃત્તા ય આગન્તવો દુર્બલસ્ય લલવદ્વિગ્રહાત્ । તેઽપિ દ્વિવિધાઃ શસ્ત્રકૃતા વ્યાલાદિકૃતાશ્ચ । એત આધિભૌતિકાઃ ॥ કાલબલપ્રવૃત્તા યે શીતોષ્ણવાતવર્ષાપ્રભૃતિનિમિત્તાઃ । તેઽપિ દ્વિવિધા વ્યાપન્નર્તુકૃતા અવ્યાપન્નર્તુકૃતાશ્ચ । દૈવબલપ્રવૃત્તા યે દેવદ્રોહાદભિશસ્ત્રકા અથર્વકૃતા ઉપસર્ગકૃતાશ્ચ । તેઽપિ દ્વિવિધા વિદ્યુદશનિદ્રજ્ઞાઃ પિશાચાદિકૃતાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ સંસર્ગજા આકસિકાશ્ચ ॥ સ્વભાવબલપ્રવૃત્તાઃ ક્ષુત્પિપાસાજરામૃત્યુનિદ્રાપ્રભૃતયઃ । તેઽપિ દ્વિવિધાઃ કાલકૃતા અકાલકૃતાશ્ચ । તત્ર પરિરક્ષણકૃતાઃ કાલકૃતા અપરિરક્ષણકૃતા અકાલકૃતાઃ । એત આધિદૈવિકાઃ । તત્ર સર્વવ્યાધ્યવરોધઃ ॥

રોગોના સાત પ્રકાર.

૩ આદિબલપ્રવૃત્ત, જન્મબલપ્રવૃત્ત, દોષબલપ્રવૃત્ત, સંઘાતબલપ્રવૃત્ત, કાલબલપ્રવૃત્ત, દૈવબલપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત એ રીતે સાત પ્રકારના રોગો છે. વીર્યના તથા રજના દોષથી સંતાનના શરીરમાં પ્રવર્તનારા જે કોઢ અને અરશ આદિ રોગો છે તેઓ આદિબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં પણ માતૃજ અને પિતૃજ એ બે ભેદ છે. જે રોગો માતાના રજના સંબંધથી પ્રવર્તે છે તેઓ માતૃજ કેહેવાય છે અને જે રોગો પિતાના વીર્યના સંબંધથી પ્રવર્તે છે તેઓ પિતૃજ કેહેવાય છે. લંગડાપણું, જન્માંધપણું, બેહેરાપણું, મુંગાપણું, ગુંગણું બોલનારપણું અને ટીંગણાપણું इत्यादि રોગો કે જેઓ માતાએ કરેલી વિરુદ્ધ ક્રિયાથી થાય છે તેઓ જન્મબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં

પણ રસજ અને દૌહ્દાપચારકૃત એ બે ભેદ છે. જે રોગો માતાએ કરેલી આહારવિહારની ભૂલથી થાય છે તેઓ રસજ કેહેવાય છે અને જે રોગો ગર્ભ રહ્યા પછી ચોથા માસથી થતા ભાવા અભાવાને પૂર્ણ કરવા વગેરેમાં થયેલી માતાની ભૂલથી થાય છે તેઓ દૌહ્દાપચારકૃત કેહેવાય છે. જે રોગો સલીખમ આદિ રોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે રોગો ઓટા આહારથી તથા આચારથી થાય છે તેઓ દોષબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં પણ આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલ અને પક્વાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલ એ બે ભેદ છે અને તેઓમાં પણ શરીર અને માનસ એ બીજા બે ભેદ છે. આ આદિવલપ્રવૃત્ત, જન્મવલપ્રવૃત્ત અને દોષવલપ્રવૃત્ત એ ત્રણે પ્રકારના વ્યાધિઓ આધ્યાત્મિક દુઃખવાળા એટલે શરીરમાં રહેલા વાત આદિ દોષોથી અથવા શરીરમાં રહેલા રજોગુણ આદિ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખવાળા સમજવા. જે રોગો નવળા માણસને બલવાનની સામે લડાઈ થવાથી નવા આવે છે તેઓ સંઘાતબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં પણ શસ્ત્રકૃત અને સિંહાદિકૃત એ બે ભેદ છે. આ સંઘાતબલપ્રવૃત્ત વ્યાધિઓ આધિભૌતિક દુઃખવાળા એટલે બીજા પ્રાણીઓથી થયેલા દુઃખવાળા સમજવા. જે જાડ્ય, ઢાહ તથા કંપ આદિ રોગો ટાઢ, તડકા, પવન કે વરસાદ આદિ નિમિત્તોથી થાય છે તેઓ કાલબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં પણ વગડેલી ઋતુથી થયેલ અને નહીં વગડેલી ઋતુથી થયેલ એ ભેદ છે. જે રોગો દેવ વગેરેનો દ્રોહ કરવામાં આવતાં તેઓના શાપ આદિ કારણથી અથવા શત્રુઓએ કરેલા અથર્થવેદોક્ત આભિચારિક પ્રયોગોથી અથવા પીડિત લોકોના સંસર્ગથી થાય છે તેઓ દૈવબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં પણ વીજળી તથા કઢાકા વગેરેએ કરેલા અને પિશાચ વગેરેએ કરેલા એ બે ભેદ છે અને તેઓમાં પણ વળી સંસર્ગજન્ય અને આકાસિક એ બે ભેદ છે. ભૂચ, તરશ, જરા, મૃત્યુ તથા નિદ્રા

આદિ જે રોગો સ્વભાવના વળથી થાય છે તેઓ સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત કેહેવાય છે. એઓમાં પણ કાલકૃત અને અકાલકૃત એ બે ભેદ છે. યોગ્ય રીતે યત્ન કરતાં છતાં પણ જેઓ થાય છે તેઓને કાલકૃત સમજવા અને યોગ્ય રીતે યત્ન નહીં કરવાથી જેઓ થાય છે તેઓને અકાલકૃત સમજવા. આ કાલ-બલપ્રવૃત્ત, દૈવબલપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવબલપ્રવૃત્ત એ ત્રણે પ્રકારના વ્યાધિઓ આધિદૈવિક દુઃખવાળા એટલે ઈશ્વરશક્તિએ કરેલાં દુઃખવાળા સમજવા. આ રીતે સાત ભેદોમાં સ્થૂલ રીતે સઘળા વ્યાધિઓનો સંગ્રહ થયો.

૪ સર્વેષાં ચ વ્યાધીનાં વાતપિત્તશ્લેષ્માણુ-
એવ મૂલં તલ્લિજ્જ્વાલદૃષ્ટફલત્વાદાગમાચ્છ । ય-
થાહિ કૃત્સ્નં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેનાવસ્થિતં
સત્ત્વરજસ્તમાંસિ ન વ્યતિરિચ્યન્તે । એવમેવ
કૃત્સ્નં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેનાવસ્થિતમવ્યતિ-
રિચ્ય વાતપિત્તશ્લેષ્માણો વર્તન્તે ॥ દોષધાતુ-
મલસંસર્ગાદાયતનવિશેષાન્નિમિત્તતત્ત્રૈષાં વિક-
લ્પા ભવન્તિ । દોષદૂષિતેષ્વલ્યથં ધાતુષુ સંજ્ઞા
ક્રિયન્તે રસજોડયં શોણિતજોડયં માંસજોડયં
મેદોજોડયમસ્થિજોડયં મજ્જજોડયં શુક્રજોડયં
વ્યાધિરિતિ ॥

તત્રાન્નાશ્રદ્ધારોચકાવિપાકાક્લમર્દજ્વરદહ્યા-
સતૃપ્તિગૌરવદૃષ્ટપાણુરોગમાર્ગોપરોધકાર્શ્યવૈર-
સ્યાક્લસાદાકાલવલીપલિતદર્શનપ્રભૃતયો રસ-
દોષજા વિકારાઃ ॥

કુષ્ઠવિસર્પપિડકામશકનીલિકાતિલકાલ-
કન્યચ્છવ્યજ્જેન્દ્રલુપ્તગ્રીહવિદ્રધિગુલ્મવાતશોણિ-
તાશોડર્વુદાક્લમર્દાસુગ્દરરક્તપિત્તપ્રભૃતયો રક્ત-
દોષજા ગુદમુખમેદ્વાકાંશ્ર ॥

અધિમાંસાર્વુદાર્શોડધિજિહ્વોપજિહ્વોપકુશળ-
લશુણ્ડિકાડલજીમાંસસંઘાતૌષ્ઠપ્રકોપગલગણ્ડ-
ગણ્ડમાલાપ્રભૃતયો માંસદોષજાઃ ॥

ગ્રન્થિવૃદ્ધિગલગણ્ડાર્વુદમેદોજૌષ્ઠપ્રકોપમધુ-
મેહાતિસ્થૌલ્યાતિસ્વેદપ્રભૃતયો મેદોદોષજાઃ ॥

અધ્યસ્થ્યધિદન્તાસ્થિતોદ્રશૂલકુનસપ્રભૃત-
યોઽસ્થિદોષજાઃ ॥

તમોદર્શનમૂર્છાશ્રમપર્વસ્થૂલમૂલાર્જનમ-
નેત્રાભિપ્યન્દપ્રભૃતયો મજ્જદોષજાઃ ॥

ક્લેશ્યાપ્રહર્ષશુક્રાશ્મરીશુક્રમેહશુક્રદોષાદય-
શ્ચ તદ્દોષજાઃ ॥

ત્વગ્દોષાઃ સક્ષોઽતિપ્રવૃત્તિર્વા મલાયતનદોષાઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણામપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વેન્દ્રિયાય-
તનદોષાઃ ॥

इत्येवं समास उक्तो विस्तरनिमित्तानि चैषां
प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥

કુપિતાનાં હિ દોષાણાં શરીરં પરિધાવતામ્ ।
યત્ર સક્કઃ સ્વૈગુણ્યાદ્યાધિસ્ત્રોપજાયતે ॥

સઘઠા વ્યાધિઓનો વાત, પિત્ત અને
કફ એઓમાં સમાવેશ.

૪ વાત, પિત્ત અને કફ એઓજ સઘઠા વ્યા-
ધિઓનું મૂળ છે. કારણ કે સઘઠા વ્યાધિઓમાં
એઓનાં ચિહ્નો જોવામાં આવેછે. એઓનો પ્રતીકાર
કરવાથી વ્યાધિઓનો પ્રતીકાર થાય છે અને સ-
ઘઠો આયુર્વેદ જોતાં પણ એઓનુંજ મૂલપણું સિદ્ધ
થાય છે. જેમ જગતરૂપે રહેલા સઘઠા જન્ય પદા-
ર્થોની સ્થિતિ સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ
વિના નથી તેમ મોટા વિસ્તારથી રહેલા સઘઠા
વ્યાધિઓની સ્થિતિ વાત, પિત્ત અને કફ વિના
નથી. દોષોની સાથે ધાતુઓના સંસર્ગોથી, દોષ-
દૂષ્યોની સાથે મઠોના સંસર્ગોથી, દોષના વગાડ-
વાઠાં ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનકોના ભેદોથી અને નિમિ-
ત્તોના ભેદોથી વ્યાધિઓના ભેદોની કલ્પનાઓ ક-
રવામાં આવી છે. જેમ અગ્નિથી અત્યંત તપી ગ-
ણાં ઘીથી અથવા તૈલથી માણસનું અંગ બઠતાં
અગ્નિનું નામ નહીં લઈને ‘ ઘીથી બઠ્યું અને

તૈલથી બઠ્યું ’ એમ કેહેવામાં આવે છે પણ વાસ્ત-
વિક રીતે અગ્નિથીજ બઠેલું હોય છે તેમ દોષોથી
અત્યંત દૂષિત થઈ તથા રસ આદિ ધાતુઓથી વ્યાધિઓ
થતાં દોષોનાં નામ નહીં લઈને ‘ આ વ્યાધિ રસથી
થયો છે, આ વ્યાધિ રુધિરથી થયો છે, આ વ્યાધિ
માંસથી થયો છે, આ વ્યાધિ મેદથી થયો છે, આ
વ્યાધિ અસ્થિથી થયો છે, આ વ્યાધિ મજ્જાથી
થયો છે અને આ વ્યાધિ વીર્યથી થયો છે ’ એમ
સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવેછે પણ વાસ્તવિક રીતે
સઘઠા વ્યાધિઓ દોષોથીજ થઈ હોયછે.

અન્ન ઉપર દ્વેષ, અરોચક, અવિપાક, અંગોનું
ભાંગવું, જ્વર, મોઢ, તૃષ્ણિ, મારેપણું, હૃદયના રોગ,
પાંડુરોગ, સ્ત્રોતોનો ઉપરોધ, કૃશપણું, વિરસપણું,
અંગોમાં ગ્લાનિ, સમય વગર અંગોમાં કઠ્ઠનલી
પડવી અને સમય વગર કેશોનું સફેદ થઈ જવું
इत्यादि व्याधिओ दोषोथी दूषित थएला रसथी
थाय છે.

કોઢ, વિસર્પ, ફોહીઓ, મસ, ઢાઝ, તલ, લાખાં,
લીલ, ઉંદરી, વરલનું દરદ, વિદ્રધિ, ગુલ્મ, વાત-
રક્ત, અરશ, અર્બુદ, અંગોનું ભાંગવું, પ્રદર, ગુદાનું
પાકવું, મુખનું પાકવું, લિંગનું પાકવું અને રક્ત-
પિત્ત इत्यादि व्याधिओ दोषोथी दूषित थएला
रुधिरथी थाय છે.

અધિમાંસ, અર્બુદ, અરશ, અધિજિહ્વા, ઉપજિહ્વા,
ઉપકુશ, ગલશુંડિકા, અલજી, માંસસંઘાત નામનો
મુખરોગ, હોઠનો પ્રકોપ, ગલગંડ અને ગંડમાલા
इत्यादि व्याधिओ दोषोथी दूषित थएला मांसथी
थाय છે.

ગ્રંથિ, વધરાઠ, ગલગંડ, અર્બુદ, મેદથી થતો
હોઠનો પ્રકોપ, મધુપ્રમેહ, અત્યંત જાડાપણું અને
અત્યંત પસીનો इत्यादि व्याधिओ दोषोथी दूषित
थएला मेदथी थाय છે.

૧ ચિકિત્સાના પ્રકારો જણાવવાને માટે તથા સુખ-
સાધ્યત્વ વગેરે જણાવવા માટે પ્રત્યેક ધાતુઓથી થતા
વિકારો દેખાડે છે.

૨ તાઢવાના મૂળથી ચાલેલો ચામડાની ફૂલેલી
નઢી જેવો લાંબો સોજો.

અસ્થિનું અધિકપણું, દાંતોનું અધિકપણું, અસ્થિઓમાં વ્યથા, અસ્થિઓમાં શૂઠ અને કુનચ્છાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થઈને અસ્થિઓથી થાય છે.

અંધારૂં દેશાવું, મૂર્છા, ચક્રપર ચડેલાના જેવું ભ્રમણ, પર્વોમાં જાડાં મૂઠવાળા વ્રંણોની ઉત્પત્તિ અને નેત્રાભિષ્યંદ (આંખો દુઃખવા ઉઠવી) इत्यादि વિકારો દોષોથી દૂષિત થઈને મજ્જાથી થાય છે.

નપુંસકપણું, સ્ત્રીની પાસે જતાં શક્તિ નહીં આવવી, વીર્યસંબંધી પથરી, શુક્રપ્રમેહ અને વીર્યસંબંધી દોષો इत्यादि વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થઈને વીર્યથી થાય છે.

ત્વચાના રોગ, મઝોની અટકાયત અથવા મઝોની અતિપ્રવૃત્તિ એ વ્યાધિઓ દોષદૂષ્યોથી સંસર્ગ પામેલા મઝોથી થાય છે.

ઈન્દ્રિયોની અપ્રવૃત્તિ અથવા જેવી જોડે તેવી પ્રવૃત્તિનો અભાવ એ વ્યાધિઓ દોષોના વગાડવાળાં ઈન્દ્રિયોનાં સ્થાનકોના ભેદોથી થાય છે.

આ પ્રમાણે સંસર્ગથી તથા દોષોના વગાડવાળાં ઈન્દ્રિયોનાં સ્થાનકોના ભેદથી નોચનોચા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થવાનો સંક્ષેપ કહ્યો. વ્યાધિઓનો વિસ્તાર તથા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થવાનાં નિમિત્તો એઓનું નિરૂપણ તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણોમાં કરીશું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિષ્ઠ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ પ્રકોપ પામીને શરીરમાં પ્રસર પામવા લાગેલા દોષોનો સ્ત્રોતોના ધિગુણપણાને લીધે જ્યાં જ્યાં જમાવ (સ્થાનસંશ્રય) થાય છે ત્યાં ત્યાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.”

૫ મૂયોઽન્ન જિજ્ઞાસ્યં કિં વાતાદીનાં જ્વરાદીનાં ચ નિત્યઃ સંશ્લેષઃ પરિચ્છેદો વેતિ ॥

દોષોનો અને વ્યાધિઓનો નિત્યસંબંધ છે કે અનિત્યસંબંધ છે ?

૬ ‘દોષો કાર્ણોરૂપ છે અને વ્યાધિઓ તેઓનાં

કાર્યોરૂપ છે’ એમ કહ્યું ત્યારે ફરી આ વિષયમાં જિજ્ઞાસા થાય છે કે “ જેમ અગ્નિને અને ઉષ્ણતાને નિત્ય સંબંધ છે તેમ દોષોને અને વ્યાધિઓને નિત્ય સંબંધ છે ? કે જેમ કુંભારને અને ઘડાને નોચનોચાં સ્થલમાં રેહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ છે તેમ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને નોચનોચાં રેહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ છે ?

૬ यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्यानुराः सर्व एव प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरादीनां चान्यत्र वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भवतीति कृत्वा यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां मूलानीति तन्न ॥

નિત્યસંબંધ માનવામાં પણ દોષ અને અનિત્યસંબંધ માનવામાં પણ દોષ.

૬ જો નિત્યસંબંધ હોય તો સઘળાં પ્રાણિઓ સર્વદા રોગીજ રેહેવાં જોડે અને અનિત્યસંબંધ હોય તો વાત આદિ દોષો અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓ ભિન્નભિન્ન પ્રદેશમાં રેહેનાર ઠરે છે તેથી તેઓનું એક પ્રદેશમાં ચિહ્ન નહીં દેશાવું જોડે. આમ વસ્ત્રે પક્ષમાં દોષ આવે છે તેથી ‘વાત આદિ દોષો જ્વર વગેરે વ્યાધિઓનાં મૂળ છે’ એમ બોલવું વરાવર જણાતું નથી.

૭ અત્રોચ્યતે । દોષાન્પ્રત્યાખ્યાય જ્વરાદયો ન ભવન્તિ । અથ ચ ન નિત્યઃ સંબન્ધો યથાહિ વિદ્યુદ્ઘાતાશનિવર્ષાણ્યાકાશં પ્રત્યાખ્યાય ન ભવન્તિ । સત્યપ્યાકાશે કદાચિન્ન ભવન્તિ । અથ ચ નિમિત્તતસ્તત્ત્વોત્પત્તિરિતિ । તરુ-બુદ્ધુદાદયશ્ચોદકવિશેષા એવમ્ । વાતાદીનાં જ્વરાદીનાં ચ નાપ્યેવં સંશ્લેષો ન પરિચ્છેદઃ શાશ્વતિકઃ । અથ ચ નિમિત્તત્ત્વોત્પત્તિરિતિ ॥

વિકારપરિમાણં ચ સંખ્યા ચૈવાં પૃથક્ પૃથક્ । વિસ્તરેણોત્તરે તન્ને સર્વાં બાધાશ્ચ વક્ષ્યતે ॥

નિત્યસંબંધ કે અનિત્યસંબંધ કશું નથી પળ જુદાજ પ્રકારનો સંબંધ છે.

૭ આ વિષયમાં નિર્ણય આપીએછીએ કે દોષોને છોડીને જ્વર વગેરે વ્યાધિઓની સ્થિતિ છેજ નહીં, પણ તેમ છતાં નિત્યસંબંધ પણ નથી પડતે કે જેમ વાદલાંને છોડીને વીજળી, પવન, કઢાકા તથા વરસાદ એઓની સ્થિતિ નથી પણ તેમ છતાં તેઓ વાદલાં વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતાં નથી પરંતુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેઓની વાદલાંઓમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દોષો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે વ્યાધિઓ હોતા નથી પરંતુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેઓની દોષોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ જલને છોડીને જલના તરંગ તથા પરપોટા આદિ પ્રકારોની સ્થિતિ નથી પણ તેમ છતાં તેઓ જલ વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતાં નથી પરંતુ પવન-રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેઓની જલમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દોષોને છોડીને વ્યાધિઓની સ્થિતિ નથી પણ તેમ છતાં તેઓ દોષો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતા નથી પરંતુ નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયાથી તેઓની દોષોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે છે તેથી વાત આદિ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને અગ્નિની અને ઉષ્ણતાની પેટે નિત્યસંબંધ પણ નથી તેમ કુંભારની અને ઘડાની પેટે નોખનોખા પ્રદેશમાં ગ્રેહવારૂપ અનિત્યસંબંધ પણ નથી. પરંતુ જુદા પ્રકારનોજ કાર્ય-કારણભાવસંબંધ છે કે જેથી વીજળી વગેરેની પેટે તથા તરંગ આદિની પેટે નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયાથીજ વ્યાધિઓની દોષોમાંથી અને દોષોના સ્થ-લમાંજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ નિમિત્તો તે તે વ્યાધિઓનાં પ્રકરણોમાં કેહેવામાં આવશે.

૧ કયા કયા વ્યાધિઓ આઠ પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયા-ઓમાં કઈ કઈ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે તે વિષેનો.

૨ ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયના ૧૩ મા

વ્યાધિઓની કુલ સંખ્યા, પ્રત્યેક વ્યાધિ-ઓની જુદી જુદી સંખ્યા અને જ્વર, અતીસાર તથા શોષ વગેરે વ્યાધિઓ હવે પછીના ગ્રંથસંદર્ભમાં કેહેવામાં આવશે.

અધ્યાય ૨૬ મો.

૧ યથાતોઽષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્યમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અષ્ટવિધશસ્ત્ર-કર્મણ્ય’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ છેઘા ભગન્દરા ગ્રન્થિઃ શ્લેષ્મિકસ્તિલકાલંકઃ।
વ્રણવર્ત્માર્વુદાન્યર્શશ્ચર્મકીલોઽસ્થિમાંસગમ્ ॥
શલ્યં જતુમણિર્માંસસંઘાતો ગલશુણ્ડિકા ।
સ્નાયુમાંસશિરાકોથો વલ્મીકં શતપોનકઃ ॥
અધ્રુવશ્ચોપદંશાશ્ચ માંસકન્ધધિમાંસકઃ ।

છેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.

૨ ભગંદરો, કફસંબંધી કાચો ગ્રંથિ, ક્ષુદ્રો-ગોમાં ગળેલો તિલકાલક, વ્રણનો માર્ગ, અર્વુદો, અરશ, ચર્મકીલ, માંસમાં કે અસ્થિમાં રહેલું શલ્ય, જતુમણિ, માંસસંઘાત, ગલશુણ્ડિકા, સ્ના-યુનો સડો, માંસનો સડો, શિરાનો સડો, વલ્મીક, શૂકદોષોમાં ગળેલો શતપોનક, અધ્રુવ, ઉપદંશો, માંસનો અંકુર અને અધિમાંસક પડેલા વ્યાધિઓ છેદન કરવાને યોગ્ય છે. (આ પરિગણન નથી પણ ઉપલક્ષણમાત્ર છે એમ જણાય છે. કેમ કે મસ વગેરે જે વીજા પણ વ્યાધિઓને ચિકિત્સાસ્થાનમાં છેઘ કહ્યા છે તેઓનાં નામો અથવા કશું સૂચન આમાં જોવામાં આવતું નથી. નીચે આપેલા

વિષયમાં શતપોનકની જે ચિકિત્સા કહી છે તેમાં તો છેલ્લન કરવાનું કહ્યું છે.

મેઘ આદિ વ્યાધિઓના વિષયોમાં પણ ઉપલક્ષણ-
પણું જણાય છે.)

૩ મેઘા વિદ્રધયોઽન્યત્ર સર્વજાઙ્ગ્યસ્થયઃ ॥
આદિતો યે વિસર્પાશ્ચ વૃદ્ધયઃ સવિદારિકાઃ ।
પ્રમેહપિડકાશોફસ્તનરોગાવમ્નથકાઃ ।
કુમ્ભીકાનુશયીનાઙ્ગ્યો વૃન્દૌ પુષ્કરિકાલંજી ।
પ્રાયશઃ ક્ષુદ્રરોગાશ્ચ પુષ્પુટૌ તાલુદન્તજૌ ॥
તુણ્ડિકેરી ગિલાયુશ્ચ પૂર્વે ચ પ્રપાકિણઃ ।
વસ્તિસ્તથાશ્મરીહેતોર્મેદોજા યે ચ કેચન ॥

મેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.

૩ સર્વ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિ શિયાય
વાકીના સઘળા વિદ્રધિઓ, વાતિક પૈત્તિક તથા
શ્લેષ્મિક એ ત્રણે ગ્રંથિયો, વાતિક પૈત્તિક તથા
શ્લેષ્મિક વિસર્પો, વૃદ્ધિઓ, વિદારિકા નામનો
ક્ષુદ્રરોગ, પ્રમેહપિડકા. સોજો, સ્તનરોગો. શૂક-
દોષોમાંનો અવમ્નથક, કુંભીકા, અનુશયી, નાડી-
વ્રણો, કંઠરોગોમાંના વે વૃન્દો, શૂકદોષોમાંની પુ-
ષ્કરિકા, અલજી, ઘણાં ક્ષુદ્રરોગો, તાલુપુષ્પુટ,
દંતપુષ્પુટ, તુંડિકેરી, ગિલાયુ, મગદરો અને જે
કોઈ મેદથી થયેલા રોગો હોય તેઓ મેદન ક-
રવાને યોગ્ય છે. મૂત્રાશયનું મેદન કરવું હોય તો
પથરીને માટેજ કરવું પણ ઘીજા કોઈ કારણથી
કરવું નહીં.

૪ લેખ્યાશ્ચતસ્રો રોહિણ્યઃ કિલાસમુપજિહ્વિકા ।
મેદોજો દન્તવૈદર્ભો ગ્રન્થિર્ધર્માધિજિહ્વિકા ॥
અર્શોસિ મણ્ડલં માંસકન્દી માંસોન્નતિસ્તથા ।

લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.

૪ વાતિક પૈત્તિક શ્લેષ્મિક અને સાન્નિપાતિક
એ ચારે પ્રકારની રોહિણીઓ, કિલાસ, ઉપજિ-
હ્વિકા, મેદથી થયેલો રોગ, દંતવૈદર્ભ, ગ્રંથિ, વ્રણનું
મોહોડું, અધિજિહ્વિકા, અર્શો, કોઢ વગેરેનાં મં-
ડલો, માંસકંદી (સ્વલ્પમાંસનો અંકુર) અને
માંસની ડંચાઈ ઇટલા વ્યાધિઓ લેખન કરવાને
યોગ્ય છે.

૫ વેધ્યાઃ શિરાં બહુવિધા મૂત્રવૃદ્ધિર્દકોદરમ્ ॥
વેધન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.

૫ ઘણા પ્રકારની શિરાઓ, મૂત્રવૃદ્ધિ અને
દકોદર એ વ્યાધિઓ વેધન કરવાને યોગ્ય છે.
૬ દૃષ્ટ્યા નાઙ્ગ્યઃ સશલ્યાશ્ચ વ્રણા ઉન્માર્ગિણશ્ચ યે ।
**એપણ કરવા યોગ્ય (અંદર શોધવા
લાયક) વ્યાધિઓ.**

૬ નાડીવ્રણો, શલ્યવાળા વ્રણો અને વિપરીત
માર્ગમાં ગણેલા વ્રણો એપણ કરવાને (લોહોડા
વગેરેની સળીથી અંદર તપાસવાને) યોગ્ય છે.

૭ આહાર્યાઃ શર્કરાસ્તિસ્ત્રો દન્તકર્ણમલાશ્મરી ॥
શલ્યાનિ મૂઢગર્ભાશ્ચ વર્ચશ્ચ નિચિતં ગુદે ।

**આહાર્ય (સેવી) કાઢવા યોગ્ય)
વ્યાધિઓ.**

૭ દંતશર્કરા આદિ ત્રણ પ્રકારની શર્કરાઓ,
અતિચલિત દંત, કર્ણમળ, પથરી, શલ્યો, મૂઢગર્ભો
અને ગુદામાં જમા થયેલી વિષ્ટા એઓ આહાર્ય છે.

૮ સ્નાઙ્ગ્યા વિદ્રધયઃ પંચ ભવેયુઃ સર્વજાદતે ॥
કુષ્ઠાનિ વાયુઃ સરુજઃ શોષો યશ્ચૈકદેશજઃ ।

પાત્યામયાઃ શ્લીપદાનિ વિષ્ણુષ્ટં ચ શોણિતમ્ ॥
અર્બુદાનિ વિસર્પાશ્ચ ગ્રન્થયશ્ચાદિતસ્તુ યે ।

ત્રયસ્ત્રયશ્ચોપદંશાઃ સ્તનરોગા વિદારિકા ॥
શૌપિરો ગલશાલૂકં કણ્ટકાઃ કૃમિદન્તકઃ ।

દન્તવેષ્ટઃ સોપકુશઃ શીતાદો દન્તપુષ્પુટઃ ॥
પિત્તાસૃક્કફજાશ્ચોષ્ઠ્યાઃ ક્ષુદ્રરોગાશ્ચ ભૂયશઃ ।

સ્રાવ કરાવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.

૮ સર્વ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિ શિયાય
વાકીના પાંચે પ્રકારના વિદ્રધિઓ, કુષ્ઠો, વેદનાવાળો
વાયુ, એક પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો સોજો, કાનની
વૃન્દોનાં દરદો, શ્લીપદો, ફેરના સંયોગવાળું રુધિર,
અર્બુદો, વિસર્પો, વાતિક પૈત્તિક તથા શ્લેષ્મિક
ગ્રંથિઓ, ત્રણ જાતના ઉપદંશો, સ્તનરોગો, વિદા-
રિકા, શૌપિર, ગલશાલૂક, કંટકો, કૃમિદંતક,

દંતવેષ્ટ, ઉપકુંશ, શીતાદ, દંતપુપ્પુટ, પિત્ત રુધિર તથા કફ ઇઓથી ઉત્પન્ન થયેલા હોઠ સંબંધી રોગો અને ઘણાં રોગો ઇઓ સ્વાવ કરાવવા યોગ્ય છે.

૯. સીવ્યા મેદઃસમુત્થાશ્ચ મિત્ત્રાઃ સુલિખિ-
તા ગદાઃ ॥ સઘોવ્રણાશ્ચ યે ચૈવ ચલસંધિવ્ય-
પાશ્રયાઃ ।

સીવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ.

૯. કેવલ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વ્યાધિઓ મેદવામાં આવ્યા હોય અને સારી પેટે સ્વોતરાયા તથા ઉઘેડાયા હોય તેઓ સીવવા યોગ્ય છે. તુર-
તના થયેલા વ્રણો અને હાથ પગ વગેરેના હાલતા માંધાઓમાં થયેલા વ્રણો પણ સીવવા લાયક છે.

૧૦. ન ક્ષારાન્નિવિપૈર્જુષ્ટા નવા મારુતવાહિનઃ ॥
નાન્તર્લોહિતશલ્યાશ્ચ તેષુ સમ્યગ્વિશોધનમ્ ॥
પાંશુરોમનલાદીનિ ચલમસ્થિ ભવેચ્ચ યત્ ।
અહતાનિ યતોઽમૂનિ પાચયેયુર્મૃશં વ્રણમ્ ॥
રુજશ્ચ વિવિધાઃ કુર્યુસ્તસ્માદેતાન્વિશોધયેત્ ।

કેવા વ્રણોને સીવવા નહીં તથા તેવા

વ્રણોમાં કેવી ક્રિયા કરવી.

૧૦. જે વ્રણો ક્ષારથી અગ્નિથી કે ફેરથી સંસર્ગ પામ્યા હોય, જે વ્રણોમાંથી પવન નીકળતો હોય અને જે વ્રણોની અંદર લોહી કે શલ્ય રહી ગયેલ હોય તે વ્રણોને સીવવા નહીં. એવા વ્રણોને સારી રીતે શુદ્ધ કરવા એજ સારું છે કેમ કે રુજ, રુ-
વાણાં, નલ્લ વગેરે તથા ચંચલ અસ્થિ ઇઓ કા-
હાડવામાં નહીં આવતાં વ્રણમાં રહી જાય તો વ્રણને અત્યંત પકાવે છે તથા અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે. આમ છે એટલા માટે તેવા વ્રણોનું સારી પેટે શોધન કરવું જોઈએ.

૧૧. તતો વ્રણં સમુંજમ્ય સ્થાપયિત્વા યથાસ્થિતમ્ ॥
સીવ્યેત્ સૂક્ષ્મેણ સૂત્રેણ વલ્કેનાશ્મન્તકસ્ય વા ।
શળજક્ષૌમસૂત્રાભ્યાં સ્નાયવા વાલેન વા પુનઃ ।
મૂર્વાગઙ્ગીતાનૈર્વા સીવ્યેદ્દેહિતકં શનૈઃ ॥

સીવ્યેદ્દોષણિકાં વાપિ સીવ્યેદ્દા તુન્નસેવનીમ્ ।
ઋજુગ્રન્થિમથો વાપિ યથાયોગમથાપિ વા ॥

દેશેઽલ્પમાંસે સંધૌ ચ સૂચી વૃત્તાક્ષુલઘ્નમ્ ।
આયતા ડ્યક્ષુલા ડ્યક્ષ્મા માંસલે વાપિ પૂજિતા ॥
ધનુર્વક્રા દિતા મર્મફલકોશોદરોપરિ ।

ઇત્યેતાસ્ત્રિવિધાઃ સૂચીસ્તીક્ષ્ણાગ્રાઃ સુસમાદિતાઃ ।
કારયેન્માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રપરિમણ્ડલાઃ ॥

નાતિદુરે નિકૃષ્ટે વા સૂચીં કર્મણિ પાતયેત્ ।
દૂરાદુજો વ્રણૌષ્ઠસ્ય સંનિકૃષ્ટેઽવલુચ્ચનમ્

વ્રણને કેમ કરી, શા પદાર્થથી, કેવી

સોઈથી તથા કેવી રીતે સીવવો.

૧૧. વ્રણને ડંચો કરી, ચામડી વગેરેને બરાબર વેસતાં કરી, ફીણા સુતરના દોરાથી, અથવા આસોં-
દરાની છાલથી અથવા શળથી અથવા રેશ્મના દોરાથી અથવા શળ જેવા સ્નાયુ નામના ઉપધા-
તુના વાળાથી અથવા વાળથી અથવા ધનુષની દોરી બનાવવામાં કામ આવતી મૂર્વાથી અથવા ગળોના તાંતડાઓથી ધીરે ધીરે વેલાની પેટે, ગોફણની પેટે અથવા દરજીલોકોની પદ્ધતિપ્રાણે સરલ ગાંઠ્યો આપી તૂની લેવાની રીતે અથવા જેમ યોગ્ય લાગે તેવી રીતે ટાંકા ભરીને સીવી લેવો. અલ્પમાંસ-
વાળા પ્રદેશમાં અથવા સંધિમાં સીવવું હોય તો ગોઠ અને વે આંગઠ લાંબી સોઈ જોઈએ. ઘણા માંસવાળા પ્રદેશમાં સીવવું હોય તો વ્રણ આંગઠ લાંબી અને વ્રણ હાંસોવાળી સોઈ અનુકૂલ થાય છે. મર્મોમાં, વૃષ્ણોમાં કે પેટ ઉપર સીવવું હોય તો ધનુષ જેવી વાંકી સોઈ અનુકૂલ થાય છે. આ વ્રણે પ્રકારની સોઈઓ તીક્ષ્ણ, સારી ગોટવળવાળી, સ્વચ્છ અને માલતીના પુષ્પના ડીટીઆના અગ્ર જેવી ગોઠ કરાવવી. સીવવાના સમયમાં સોઈને વ્રણની અંદર અતિદૂર પણ નાખવી નહીં અને બહુ નજદીક પણ નાખવી નહીં. સોઈ જો બહુ ડંડી નાખવામાં આવે તો વેદનાઓ થાય છે અને બહુજ નજદીકમાં નાખવામાં આવે તો ચામડી ઉચડી જાય છે.

૧૨ અથ ક્ષૌમપિચુચ્છન્નં સુસ્યૂતં પ્રતિસારયેત્
પ્રિયઙ્ગવજ્જનયષ્ટ્યાહરોધ્રચૂર્ણૈઃ સમન્તતઃ ॥
શલ્હકીફલચૂર્ણૈર્વા ક્ષૌમધ્યામેન વા પુનઃ ।
તતો વ્રણં યથાયોગં વદ્ધ્વાચારિકમાદિશેત્ ॥

વ્રણને સીવી લીધા પછીની ક્રિયા.

૧૨ સારી રીતે સીવી લીધેલા વ્રણને રેશમી
વસ્ત્રથી તથા રૂના પુંવડાથી ઢાંકી ચોતરફ ઘડલાં,
રસવંતી, જેઠીમધ તથા લોદર ઇઓનું ચૂર્ણ મમ-
રાવવું અથવા સાલેંડા નામના વૃક્ષના ફળનું ચૂર્ણ
મમરાવવું અથવા અલસીના વસ્ત્રની મસ મમરા-
વવી. વૈદ્યે આટલું કન્યા પછી વ્રણવાળાને યથા-
યોગ્ય રીતે વ્રણિતોપાસનીય નામના આ સૂત્ર-
સ્થાનના ૧૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે ઘણી
ઘણી-રીતે આચારવિધિ બતાવવો.

૧૩ ઇતદ્વિધં કર્મ સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્ ।
ચિકિત્સિતેષુ કાત્સ્ત્યેન વિસ્તરસ્તસ્ય વક્ષ્યતે ॥

શસ્ત્રક્રિયાઓનો અહીં સંક્ષેપ અને
ચિકિત્સાપ્રકરણમાં વિસ્તાર.

૧૩ આ આઠ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ અહીં સંક્ષે-
પથી કહ્યું. સંપૂર્ણ વિસ્તારથી તો ચિકિત્સાનાં પ્રક-
રણોમાં કેહેવામાં આવશે.

૧૪ હીનાતિરિક્તં તિર્યક્ ગાત્રચ્છેદનમાત્મનઃ ।
પતાશ્ચત્સોઽષ્ટવિધે કર્મણિ વ્યાપદઃ સ્મૃતાઃ ॥

આઠે પ્રકારનાં શસ્ત્રકર્મોમાં વ્યાપત્તિઓ.
(બગાડો.)

૧૪ શસ્ત્ર વ્રણની અંદર જેટલું નાખવું જોઈએ
તેથી ઓછું નાખવામાં આવે અથવા શસ્ત્રથી જેટલું
કામ કરવું જોઈએ તેથી ઓછું કરવામાં આવે તો
તે બગાડ છે. શસ્ત્ર વ્રણની અંદર જેટલું નાખવું
જોઈએ તેથી અધિક નાખવામાં આવે અથવા
શસ્ત્રથી જેટલું કામ કરવું જોઈએ તેથી અધિક
કરવામાં આવે તો તે પળ બગાડ છે. શસ્ત્ર વ્ર-
ણમાં આડું નાખવામાં આવે તો તે પળ બગાડ
છે અને શસ્ત્ર નાખતાં વૈદ્યનુંજ અંગ કપાઈ જાય

તો તે પળ બગાડ છે. આઠે પ્રકારની શસ્ત્રક્રિ-
યાઓમાં આ ચાર વ્યાપત્તિઓ કહેલી છે.

૧૫ અજ્ઞાનલોભાદિતવાક્યયોગ-
ભયપ્રમોહૈરપરૈશ્ચ ભાવૈઃ ।

યદા પ્રયુક્ત મિષકુશલ્લં
તદાસ શેપાન્કુરુતે વિકારાન્ ॥

તં ક્ષારશસ્ત્રાગ્નિભિરૌષધૈશ્ચ
ભૂયોઽભિયુજ્ઞાનમયુક્તિયુક્તમ્ ।

જિજીવિષુર્દૂરત એવ વૈદ્યં
વિવર્જયેદુગ્રવિપાગ્નિતુલ્યમ્ ॥

તદેવ યુક્તં ત્વતિમર્મસંધીન્
દિશ્યાચ્છિરં સ્નાયુમથાસ્થિ ચૈવ ।

મૂર્ખપ્રયુક્તં પુરુષં ક્ષણેન
પ્રાણૈર્વિયુજ્યાદથવા કથંચિત્ ॥

શસ્ત્રક્રિયા કરનારો વૈદ્ય બહુજ પ્રવીણ
તથા પ્રામાણિક જોઈએ.

૧૫ જો વૈદ્ય અજ્ઞાનથી, લોભથી, શત્રુઓની
શીખવળીથી, ભયથી, મોહથી કે વ્યગ્રપણા વગેરેથી
વ્રણમાં શસ્ત્રનો હીનયોગ કરે તો વીજા પળ કેટલા-
એક વિકારોને ઉત્પન્ન કરી દે છે. યુક્તિઓને નહીં
જાણનારો એ મૂર્ખ વૈદ્ય ગેરરીતે ફરીવાર પળ ક્ષાર,
શસ્ત્ર, અગ્નિ કે ઔષધ ઇઓની ક્રિયા કરવા તૈ-
યાર થાય તો જીવવાને ઇચ્છનારા રોગીએ તેને
ઝગ્ર વિષ જેવો તથા ઝગ્ર અગ્નિ જેવો સમજીને
દૂરથીજ છોડી દેવો.

મૂર્ખ વૈદ્યના હાથથી થયેલો શસ્ત્રનો અતિયોગ
પળ મર્મને, સંધિને, શિરાને સ્નાયુને તથા અસ્થિને
કાપી નાખે છે અને તે પ્રમાણે થવાથી વસ્ત્રતપર
એકજ ક્ષણમાં માણસને પ્રાણરહિત પળ કરી
નાખે છે.

૧૬ ભ્રમઃ પ્રલાપઃ પતનં પ્રમોહો
વિચેષ્ટનં સંસ્વપનોષ્ણતા ચ ।

સસ્તાંગતા મૂર્છનમૂર્ધ્વવાત-
સ્તીવા રુજો વાતકૃતાશ્ચ તાસ્તાઃ ॥

मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छे-
त्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।

दशार्द्धसंख्येष्वपि हि क्षतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥

शस्त्रक्रिया करतां शस्त्रवते मर्ममां ज-
खम थाय तो तेनां सामान्य चिहो
केवां होय ?

१६ पांच प्रकारनां मर्मों के जेओ शरीर-
स्थानना छट्ठा अध्यायना बीजा विषयमां केहे-
वामां आवशे तेओमां शस्त्रथी वेध थाय तो रो-
गीने भ्रम (चाकडापर चडेलाना जेवुं भ्रमण)
असंबद्ध भाषण, पडीजहुं, मोह, शरीरचेष्टा-
ओथी रहितपणुं, चित्तनी अशक्तता, शरीरमां
परिताप, शरीरनुं शिथिलपणुं, मूर्छा, श्वास अने
वायुए करेली ते ते वेदनाओ थाय छे. तेमज
मांसना धोण जेवुं रुधिर चालवा लागे छे अने
सबळा विषयोनुं ग्रहण बंध पडी जाय छे.

१७ सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं

रक्तं स्रवेद्वै क्षततश्च वायुः ।

करोति रोगान् विविधान् यथोक्ता-
ञ्छिन्नासु भिन्नास्वथ वा शिरासु ॥

मर्मवगरनी एकली शिराज जखम
पामे तो केवां चिहो थाय छे ?

१७ व्रणादिकमां शस्त्र चलावतां तेथी मर्म-
वगरनी एकली शिराओज छेदाय के भेदाय तो
वरसादमां पृथ्वी उपर थता इंद्रगोप नामना लाल
कीडाओना जेवुं रातुं लोही ते जखममांथी अ-
त्यंत स्रववा लागे छे अने वायु आ सूत्रस्थानना
शोणितवर्णनीय नामना १४ मा अध्यायना १६ मा
विषयमां कहेला माथानुं शूल तथा अधिमंथ वगेरे
अनेक प्रकारना रोगोने उत्पन्न करे छे.

१८ कौब्ज्यं शरीरावयवाङ्गसादः

क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।

चिराद्गणो रोहति यस्य चापि

तं स्नायुचिद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥

मर्मवगरनी एकली स्नायुज जखम
पामे तो केवां चिहो थाय छे ?

१८ जो शरीरनुं खुंघापणुं थई जाय, अवयव
तथा सघलुं शरीर पण क्रियाओमां अशक्त थई
जाय, तुमुल वेदनाओ थाय अने व्रण लांबे काळे
रुझाय तो जाणवुं के स्नायुमां जखम थयो छे.

१९ शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च

बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ।

क्षतेषु संधिष्वचलाचलेषु

स्यात्संधिकर्मोपरतिश्च लिङ्गम् ॥

मर्मवगरनो एकलो संधिज जखम
पामे तो केवां चिहो थाय छे ?

१९ चल के अचल संधि, शस्त्रथी जखम
पामे तो सोजानी अत्यंत वृद्धि थाय छे, तुमुल
वेदनाओ थाय छे, बलनो क्षय थाय छे, संधिमां
भेद तथा सोजा थाय छे अने संधिनी सघली
क्रियाओ बंध पडी जाय छे.

२० घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु

सर्वास्ववस्थासु न शान्तिरस्ति ।

तृष्णाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक्च

तमस्थिविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥

मर्मवगरनुं एकलुं अस्थिज जखम पामे
तो केवां चिहो थाय छे ?

२० जो घोर वेदनाओ थाय, राते के दिवसे
कोई पण अवस्थामां शान्ति नज थाय, तरश
लाग्या करे, अंगोमां ग्लानि थाय, सोजो थाय
अने संताप थाय तो जाणवुं के अस्थिमां जखम
थयो छे.

२१ यथास्वमेतानि विभावयेयु-

लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ॥

संधि, शिरा, स्नायु के अस्थि पोतानां

मर्मसहित जखमायां होय तो

केवां चिहो थाय छे ?

२१ संधि, शिरा, स्नायु के अस्थि पोतपोतानां

મર્મસહિત જલમ પામ્યાં હોય તો ઉપર પ્રમાણે
 એક એકનાં ચિન્હો થવા ઉપરાંત આ અધ્યાયના
 ૧૬ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ભ્રમ તથા અસંબદ્ધ
 ભાષણ (પ્રલાપ) આદિ ચિન્હો પળ થાય છે.

૨૨ સ્પર્શન્ જાનાતિ વિપાણ્ડુવર્ણો
 યો માંસમર્મણ્યભિતાડિતઃ સ્યાત્ ॥

માસ જો પોતાના મર્મમાં જલમ
 પામે તો કેવાં ચિન્હો થાય છે?

૨૨ માંસનું મર્મ શસ્ત્રક્રિયાથી જલમ પામે તો
 માણસને કોઈ પ્રકારના સ્પર્શની સ્વર પડતી નથી
 અને શરીરનો વર્ણ અત્યંત પાંડુ (ફીકો સફેદ)
 થઈ જાય છે.

૨૩ આત્માનમેવાથ જઘન્યકારી
 શસ્ત્રેણ યો હન્તિ હિ કર્મ કુર્વન્ ।
 તમાત્મવાનાત્મહનં કુવૈદ્યં
 વિવર્જયેદાયુરભીષ્માનઃ ॥

શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાનાજ અંગને
 કાપી નાખનારા મૂર્ખ વૈદ્યવિષે.

૨૩ જે મૂર્ખ વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયા કરતાં લાગતાં
 પોતાનાજ અંગને જલમી કરી નાખે તેને આત્મ-
 ઘાતી સમજીને, જીવવાને ઇચ્છનારા વિચક્ષણ રો-
 ગીએ છોડીજ દેવો.

૨૪ તિર્યકપ્રણિહિતે શસ્ત્રે દોષાઃ પૂર્વમુદાહૃતાઃ ।
 તસ્માત્પરિહરન્દોષાન્કુર્યાચ્છસ્ત્રાનિપાતનમ્ ॥

વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિયામાં કોઈ પળ ભૂલ
 નહીં આવવા દેવી જોઈએ.

૨૪ જો શસ્ત્રને આડું નાખવામાં આવે તો
 આ સૂત્રસ્થાનના અપ્રોપરનીય નામના ૧ મા
 અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં કહેલા દોષો થાય છે.
 આમ છે એટલા માટે વૈદ્યે કોઈ પળ દોષને નહીં
 લાગૂ પડવા દેતાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી.

૨૫ માતરં પિતરં પુત્રાન્વાન્ધવાનપિ ચાતુરઃ ।
 અથૈતાનભિશક્તે વૈદ્યે વિશ્વાસમેતિ ચ

૧ શરીરમાં ગુમ થઈ ગયેલા શલ્યની પરીક્ષા કરવા

૨૦

વિસ્તૃજત્યાત્મનાત્માનં ન ચૈનં પરિશક્તે ।
 તસ્માત્પુત્રવદેવૈનં પાલયેદાતુરં ભિષક્ ॥

વૈદ્યે રોગીનું પુત્રની પેટે પાલન
 કરવું જોઈએ.

૨૫ રોગી પોતાની માનો, બાપનો, પુત્રોનો
 તથા બાંધવોનો પળ વિશ્વાસ કરતો નથી એટલુંજ
 નહીં પળ તેઓના ઉપર શંકા રાખે છે અને વૈ-
 દ્યનો પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ કરે છે, પોતાથીજ પો-
 તાના શરીરને વૈદ્યના હાથમાં સોંપી દે છે અને
 વૈદ્યની ઉપર કશો શક રાખતો નથી એટલા માટે
 વૈદ્યે તેને પુત્રની પેટે પાલવો જોઈએ.

૨૬ કર્મણા કશ્ચિદેકેન દ્વાભ્યાં કશ્ચિત્ત્રિભિસ્તથા ।
 વિકારઃ સાધ્યતે કશ્ચિન્નતુર્ભિરપિ કર્મભિઃ ॥

કોઈ વચ્ચે એક વ્યાધિને ટાળવામાં
 અનેક ક્રિયાઓની પળ જરૂર પડે છે.

૨૬ કોઈ વ્યાધિ એક ક્રિયાથી, કોઈ વ્યા-
 ધિ બે ક્રિયાઓથી, કોઈ વ્યાધિ ત્રણ ક્રિયાઓથી
 અને કોઈ વ્યાધિ ચાર ક્રિયાઓથી પળ ટળે છે.

૨૭ ધર્મોર્થો કીર્તિમત્યર્થ સતાં ગ્રહણમુત્તમમ્ ।
 પ્રાપ્તુયાત્સ્વર્ગવાસં ચ હિતમારભ્ય કર્મણા ॥

ક્રિયાથી વ્યાધિને ટાળનારા વૈદ્યને
 મોટું ફલ થાય છે.

૨૭ વૈદ્ય ક્રિયાવતે રોગીનું હિત કરવાથી ધ-
 ર્મને, ધનને, અનંત કીર્તિને, સત્પુરુષો તરફના
 ઉત્તમ માનને અને અંતે સ્વર્ગવાસને પળ પામે છે.

અધ્યાય ૨૬ મો.

૧ અથાતઃ પ્રણટશલ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
 વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'પ્રણટશલ્ય-
 વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
 વિષેનો.

હ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિય સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ શલ શ્વલ આશુગમને ધાતુસ્તસ્ય શલ્ય-મિતિ રૂપમ્ । તદ્વિવિધં શારીરમાગન્તુકં ચ । સર્વશરીરાબાધકરં શલ્યં તદિદ્દોષદિશ્યત इत्यतः शल्यशास्त्रम् । तत्र शरीरं रोमनखादि धातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः । आगन्त्वपि शारीरशल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्ति । अधिकारो हि लोहवेणुवृक्षतृण-शृङ्गास्थिमयेषु तत्रापि विशेषतो लोहमयेष्वेव विशसनार्थोपपन्नत्वाल્લોहस्य । लौहानामपि दुर्वारत्वादणुमुखत्वाद्दूरप्रयोजनकरत्वाच्च शर एवाधिकृतः । स द्विविधः कर्णौ श्लक्ष्णश्च । प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्पफलतुल्याकृतया व्याख्याता व्यालमृगपक्षिवक्त्रसदृशाश्च ॥

શલ્યશબ્દની વ્યુત્પત્તિ, શલ્ય એ શું છે ?

અને શી चीज मुख्य शल्यरूप थाय છે ?

૨ સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિપ્રમાણે ‘શલ’ અને ‘શ્વલ’ એ બે ધાતુઓ શીઘ્રગતિરૂપ અર્થ-વાળા છે તેઓમાં પેહેલા ધાતુની આગલ કૃત્પ્રત્યય લાગવાથી ‘શલ્ય’ એ રૂપ થાય છે. એક શારીર અને બીજું આગંતુક એ રીતે તે શલ્ય બે પ્રકારનું હોય છે. શલ્ય એટલે સર્વ શરીરમાં ગમે ત્યાં પીડા કરનારી વસ્તુ. એ વસ્તુનો આ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તેથી આ શાસ્ત્રનું ‘શલ્યશાસ્ત્ર’ એ નામ છે. રોમ તથા નખ વગેરે પદાર્થો, દુષ્ટ થણા ધાતુઓ, દુષ્ટ થણા ઉપધાતુઓ, દુષ્ટ થણા અન્નના મળો અને દુષ્ટ થણા દોષો એઓ શારીર શલ્યો કેહેવાય છે. શારીર શલ્ય શિવાય બીજા જે કોઈ પદાર્થો દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે તેઓ આગંતુ શલ્યો કેહેવાય છે. લોહોડાના, વાંસના, વૃક્ષના, યજ્ઞના, શીંગડાના અને અસ્થિઓના પદાર્થોમાં શલ્યરૂપ થવાની યોગ્યતા છે અને તેઓમાં પણ વિશેષે લો-

હોડાના પદાર્થોમાંજ શલ્યરૂપ થવાની યોગ્યતા છે. કારણ કે લોહોડું પીડવાના તથા મારવાના કામમાં વધારે ઉપયોગી થાય છે. લોહોડાના પદાર્થોમાં પણ બાળજ શલ્યપણાની વિશેષ યોગ્યતાવાળો છે. કારણ કે તે વારણ કરવાને અશક્ય છે, શીળા મોહોડાવાળો હોય છે અને દૂરથીજ ધારેલા પ્રયોજનને પાર પાડી નાંખે છે. એ બાળ કર્ણો (કાનવાળો-આડા કે વલેલા એક ભાગવાળો) અને શ્લક્ષ્ણ (કાનવગરનો સીધો) એમ બે પ્રકારનો હોય છે. બાળો ઘણું કરીને અનેક જાતનાં વૃક્ષોનાં પાનડાંઓ જેવી, પુષ્પો જેવી તથા ફળો જેવી આકૃતિઓવાળા હોય છે અને હિંસક પશુઓનાં તથા પક્ષિઓનાં મોહોડાંઓનાં જેવી આકૃતિઓવાળા પણ હોય છે.

૩ સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણૂનાં વા પશ્ચ-વિધો ગતિવિશેષ ઋર્ધ્વમધોઽર્વાચીનસ્તિયજ્ઞજુરિતિ । તાનિ યદા વેગક્ષયાત્પ્રતિઘાતાદ્વા ત્વગાદિષુ વ્રણવસ્તુષ્વવતિષ્ઠન્તે ધમનીસ્રોતોઽ-સ્થિતદ્વિવરપેશીપ્રભૃતિષુ વા શરીરપ્રદેશેષુ

તત્ર શલ્યલક્ષણમુચ્યમાનમુપધારય । તત્ત્વ દ્વિવિધં સામાન્યં વૈશેષિકં ચ । શ્યાવં પિંડકા-વન્તં શોફવેદનાવન્તં મુદુર્મુદુઃ શોણિતાસ્ત્રાવિણં બુદ્ધદવદુન્નતં મૃદુમાંસં ચ વ્રણં જાનીયાત્સશ-લ્યોઽયમિતિ સામાન્યલક્ષણમેતદુક્તમ્ ॥

વૈશેષિકં તુ ત્વગ્ગતે વિવર્ણઃ શોફો ભવત્યા-યતઃ કઠિનશ્ચ । માંસગતે શોફાભિવૃદ્ધિઃ શ-લ્યમાર્ગાનુપસંરોહઃ પીડનાસહિષ્ણુતા ચોષપા-કૌ ચ । પેદ્યન્તરસ્થેપ્યેતદેવ ચોષશોફવર્જમ્ । શિરાગતે શિરાધ્માનં શિરાશૂલં શિરાશોફશ્ચ । સ્નાયુગતે સ્નાયુજાલોત્ક્ષેપણં સંરમ્ભશ્ચોગ્રા રુક્ચ । સ્રોતોગતે સ્રોતસાં સ્વકર્મગુણહાનિઃ । ધમ-નીસ્થે સ્પેનં રક્તમીરયન્નિલઃ સશબ્દો નિર્ગ-ચ્છત્યક્કમર્દઃ પિપાસા હૃલાસશ્ચ । અસ્થિગતે વિ-વિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવઃ શોફશ્ચ । અસ્થિવિવરગ-તેઽસ્થિપૂર્ણતાઽસ્થિતોદઃ સંદર્ષો બલવાંશ્ચ ।

સંધિગતેઽસ્થિવચ્છેદોપરમશ્ચ । કોષ્ટગત આંટો-
પાનાદ્વૌ મૂત્રપુરીષાહારદર્શનં ચ વ્રણમુચ્ચાત્ ।
મર્મગતે મર્મવિદ્વચ્છેદતે ।

સૂક્ષ્મગતિષુ શલ્યેષ્વેતાન્યેવ લક્ષણાન્યસ્પ-
ષ્ટાનિ ભવન્તિ ॥

શલ્યોની પાંચ પ્રકારની ગતિ અને શરી-
રમાં પેટેલાં શલ્યોનાં સામાન્ય તથા
વિશેષ લક્ષણો.

૩ નાહાનાં અથવા મોટાં સર્વ શલ્યોની ગતિ
ઉંચે, નીચે, પાછળથી, આડી અને સીધી
એમ પાંચ પ્રકારની હોય છે. (શલ્ય જો નીચેથી
આવે તો શરીરમાં ઉંચે જાય છે, ઉંચેથી આવે
તો નીચે જાય છે, પાછળથી આવે તો આગળ
જાય છે, પડછાથી આવે તો આડું જાય છે
અને સામેથી આવે તો સીધું જાય છે.) એ શલ્યો
જ્યારે વેગ બંધ પડવાથી અથવા વેગનો પ્રતિઘાત
થવાથી વ્રણનાં ત્વચા વગેરે (ત્વચા, માંસ, શિરા,
સ્નાયુ, અસ્થિ, સંધિ, કોઠો અને મર્મ) આઠ
સ્થાનોમાં અથવા ધમનીઓમાં, સ્ત્રોતોમાં કે અ-
સ્થિઓનાં છિદ્રોમાં અથવા પેશીઓ વગેરેમાં (માંસ-
ચંદો વગેરેમાં) રહી જાય છે ત્યારે તેઓમાં નીચે-
પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.

શલ્યનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભલો. સામાન્ય
અને વૈશેષિક એમ લક્ષણના બે પ્રકાર છે. વ્રણ
કાઠી ફાંડેવાલો, ફોહીઓવાલો, સોજાની
વેદનાવાલો, વારંવાર લોહીનો સ્રાવ કરતો, પર-
પોટાની પેટે ઉંચો અને કોમલ માંસવાલો જો-
વામાં આવે ત્યારે જાણવું કે 'આ વ્રણ શલ્યવાલો
છે' શલ્યનું આ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું.

વિશેષ લક્ષણ તો આ છે કે શલ્ય જો ત્વ-
ચામાં હોય તો ત્વચાના વર્ણથી જુદા વર્ણવાલો,
લાંબો અને કઠણ સોજો થાય છે. માંસમાં હોય
તો સોજો વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે, શલ્યનો માર્ગ
રુક્ષાતો નથી, દબાણ સ્વસ્થ શકાતું નથી, ચોસ

થાય છે અને પાક થઈ જાય છે. શલ્ય પેશીની
અંદર હોય તો પળ ચોસ તથા સોજા શિવાય
બીજાં સઘળાં એજ (માંસમાં રહેલા શલ્યનાંજ)
લક્ષણો થાય છે. શલ્ય જો શિરામાં હોય તો
શિરા ફૂલે છે, શિરામાં શૂલ થાય છે અને શિ-
રામાં સોજો થાય છે. શલ્ય જો સ્નાયુમાં હોય તો
સ્નાયુનું જાળ ઉંચું થઈ જાય છે, સોજો થાય છે
અને ડગ વેદના થાય છે. શલ્ય જો સ્ત્રોતમાં હોય
તો સ્ત્રોતો રસાદિકનું વહન કરવાનું કામ બરાબર
કરી શકતાં નથી અને તેઓનો વર્ણ પણ બદલાઈ
જાય છે. શલ્ય જો ધમનીમાં હોય તો પવન
ફીણવાળા રુધિરને ચલાવતો તથા અવાજ કરતો
નીકલે છે, ગાત્રો ભાંગે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે
અને વારંવાર થૂંકવું પડે છે. શલ્ય જો અસ્થિમાં
હોય તો અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય
છે અને સોજો થાય છે. શલ્ય જો અસ્થિના
છિદ્રમાં હોય તો અસ્થિ ભરપૂર થઈ જાય છે,
અસ્થિમાં વ્યથા થાય છે અને સ્વાડાં ઉમાં કરી-
નાચનારો પવનનો પ્રવલ ઉપદ્રવ થાય છે. શલ્ય
જો સંધિમાં હોય તો અસ્થિમાં રહેલાં શલ્યના
જેવોજ પ્રકાર થાય છે અને અંગની સંકોચવા તથા
લાંબું કરવા વગેરે ક્રિયાની હાનિ થાય છે. શલ્ય
જો કોઠીમાં હોય તો સોયવતે મોંકાયાના જેવી
વ્યથાવાળો વાયુનો ક્ષોભ થાય છે, વાયુ મૂત્ર તથા
વિષ્ટા વગેરે રોકાઈ જાય છે અને વ્રણના મોહો-
ડામાંથી મૂત્ર વિષ્ટા તથા આહાર નજરે પડે છે.
શલ્ય જો મર્મમાં હોય તો શિરા વગેરેનાં મર્મો
વીધાયનાં જે ચિહ્નો (ગયા ૨૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલાં છે) તેઓ થાય છે.

શલ્યો સૂક્ષ્મસ્થિતિવાળાં હોય તો પણ તે તે
સ્થાનકોમાં ઉપર કહ્યાપ્રમાણેજ ચિહ્નો થાય છે
પરંતુ તેઓ અસ્પષ્ટ રહે છે.

૪ મહાન્તિ સ્વલ્પાનિ વા શુદ્ધદેહાનામનુ-
લોમસંનિવિષ્ટાનિ રોહન્તિ વિશેષતઃ કળ્પસ્રો-

तःशिरात्वक्पेक्ष्यस्थिविवरेषु दोषप्रकोपव्याया-
माभिघातेभ्यः प्रचलितानि पुनर्बाधन्ते ॥

शल्योऽनुं शरीरनी अंदर गुम थई
जवानुं कारण.

४ जेओनां शरीरो शुद्ध होय (वात आदि दोषोथी दूषित न होय) तेओनां शरीरोमां रुवा-
डांनी वलाण प्रमाणे अनुकूल रीते पेटेलां नाहानां
अथवा मोटां शल्यो शरीरोमां पाकादिक नहीं
थवाने लीधे अंदरना भागोमां मळी जवाथी गुम
थई जाय छे. कंठ, स्रोत, शिरा, त्वचा, पेशी के
अस्थिनां छिद्र एओमां पेटेलां शल्यो तो विशेषे
करी ते ते भागोमां मळी जवाथी गुम थई जाय
छे. परंतु तेओ ज्यारे कोई दोषना प्रकोपथी,
कसरत वगेरे मेहेनत करवाथी के अभिघातथी
चलायमान थाय छे त्यारे पाछां पीडा करे छे.

५ तत्र त्वक्प्रणष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्मा-
षयवगोधूमगोमयमृदितायां त्वचि यत्र संरम्भो
वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
स्त्यानघृतमृच्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धयां शल्यो-
ष्मणाशु विसरति घृतमुपशुष्यति वा लेपो
यत्र तत्र शल्यं विजानीयात् ॥

मांसप्रणष्टे स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषै-
रविरुद्धैरातुरमुपपादयेत् । कर्शितस्य तु शि-
थिलीभूतमनबद्धं क्षुभ्यमाणं यत्र संरम्भो वे-
दना वा भवति तत्र च शल्यं विजानीयात् ॥

कोष्ठास्थिसंधिपेशीविवरेष्ववस्थितमेवं
परीक्षेत ॥

शिराधमनीस्रोतःस्नायुप्रणष्टे खण्डचक्रसं-
युक्ते याने व्याधितमारोप्याशु विषमेऽध्वनि
यायाद्यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं
जानीयात् ॥

अस्थिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि ब-
न्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥

संधिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन्प्रसार-
णाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो
वेदना वा भवति तत्र शल्यमिति जानीयात् ॥

मर्मप्रणष्टे त्वनन्यभावान्मर्मणामुक्तं परी-
क्षणं भवति ॥

गुम थएलां शल्योने शोधी काहाड-
वाना उपायो.

६ शल्य जो त्वचामां गुम थयुं होय तो त्व-
चाने स्नेहननो तथा स्वेदननो संस्कार आपी मा-
टीना, अडदना, जवना, घउंना तथा छाणना चू-
र्णथी चोळतां जे स्थलमां रताश, सोजो के वेदना
थाय ते स्थलमां 'शल्य छे' एम जाणी लेवुं.
अथवा त्वचाने थीणा घीनो, माटीनो के चंदनना
कल्कनो लेप करतां जे स्थलमां शल्यनी गरमीथी
तुरत घी पीगळवा लागे आथवा माटी वगेरेनो
लेप सुकाई जवा लागे ते स्थलमां 'शल्य छे'
एम जाणी लेवुं.

शल्य जो मांसमां गुम थयुं होय तो आतुरना
अंगमां स्नेहन, स्वेदन तथा वमन विरेचन वगेरे
अविरुद्ध उपचारो करवा. आवा उपचारो थवाने
लीधे शरीरनी कृशता यतां शल्य ज्यां चोटी
गयुं होय त्यांथी पोचुं पडी छुटुं थईने हालवा
लागे छे. आम थवाथी जे प्रदेशमां रताश, सोजो
के वेदना थाय ते प्रदेशमां 'शल्य छे' एम
जाणवुं.

शल्य जो कोठामां, अस्थिना छिद्रमां, संधिना
छिद्रमां के पेशीना छिद्रमां गुम थयुं होय तो पण
तेनी एवीज रीते परीक्षा करवी.

शल्य जो शिरामां, धमनीमां, स्रोतमां के स्ना-
युमां गुम थयुं होय तो आतुरने भांगेलां पईडा-
वाळी गाडीमां बेसाडीने वेगथी खाडा खडवा-
वाळा नीचा उंचा मार्गमां फेरववो. गाडीनो थ-
डको लागवाथी जे प्रदेशमां रताश, सोजो के
वेदना थाय ते प्रदेशमां 'शल्य छे' एम जाणी लेवुं.

शल्य जो अस्थिमां गुप्त थयुं होय तो अस्थिओने स्नेहनथी तथा स्वेदनथी युक्त करी अत्यंत बांधवां तथा दबाववां. आम करवाथी ज्यां रताश, सोजो के वेदना थाय ते प्रदेशमां 'शल्य छे' एम जाणवुं.

शल्य जो संधिमां गुप्त थयुं होय तो संधिओने स्नेहन तथा स्वेदन आपी सारी पैठे लांवां कराववा, टुंका कराववा, बांधवा तथा दबाववा. आ प्रमाणे करतां जे स्थलमां रताश, सोजो के वेदना थाय ते स्थलमां 'शल्य छे' एम जाणी लेवुं.

शल्य जो मर्ममां गुप्त थयुं होय तो मर्मो, उपर कहेलां त्वचा आदि स्थानकोथी जुदा स्थानमां होतां नथी तेथी मर्मोमां रहेला शल्यनी परीक्षा त्वचा आदि स्थानकोमां गुप्त थएलां शल्योनी परीक्षा करवानी पद्धति प्रमाणेज करवी एम केहेवाई गयुं समजवुं.

६ सामान्यलक्षणमपि च हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्वतदुमारोहणधनुर्व्यायामद्रुतयज्ञनियुद्धाध्वगमनलङ्घनप्रतरणप्लवनव्यायामैर्जृम्भोद्गारकासक्षवधुर्ध्वावनहसनप्राणायामैर्वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥

शरीरमां गुप्त थएला शल्यनां दूरनां सामान्य लक्षणां.

६ शरीरमां रही गएला शल्यनुं नजदीकनुं सामान्य लक्षण आ अध्यायना त्रीजा विषयमां केहेवाई गयुं छे पण तेनुं दूरनुं सामान्य लक्षण आ छे के आतुरने हाथीनी कांधउपर चडवाथी, घोडानी पीठपर चडवाथी, पर्वतपर चडवाथी, झाडपर चडवाथी, धनुष खेंचवानी मेहेनत करवाथी, वेगवाळा वाहनपर चडवाथी, कुस्तीथी, मार्गमां चालवाथी, भीत वगेरेने ठेंकी जवाथी, जलमां तरवाथी, कूदवाथी, शरीरने श्रम पडे एवुं काम करवाथी, बगासुं खावाथी, ओडकार आववाथी,

खांसी आववाथी, छींक आववाथी, थुंकवाथी, हसवाथी, प्राणायाम करवाथी अथवा अधोवायु मूत्र विष्टा के वीर्य एओनो उत्सर्ग करतां जे प्रदेशमां रताश, सोजो के वेदना थाय ते प्रदेशमां 'शल्य छे' एम वैद्ये जाणी लेवुं.

७ भवन्ति चात्र ॥

यस्मिंस्तोदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।

घट्टते बहुशो यत्र रुज्यते तुदतेऽपि च ॥

आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।

संवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥•

शल्य जाणवानां बीजां पण केटलां-
एक चिहो.

७ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिण स्वमुखथी कहुं छे के "जे प्रदेशमां सोईवते भोकाया जेबी व्यथा, रताश, पाकवा वगेरे, स्पर्शनी खबर न पडे एवापणुं तथा भारेपणुं थाय अथवा रोगी जे प्रदेशने वारंवार चलायमान कन्या करे, चांपवा वगेरेनुं दबाण आवतां वारंवार जे प्रदेशने बचाव्या करे, जे प्रदेशमां वारंवार पीडाय अने जे प्रदेशपर पोताना हाथथी के नखथी दबाववानो चालो कन्या करे ते प्रदेशमां 'शल्य छे' एम जाणी लेवुं.

८ अल्पबाधमशूनं च नीरुजं निरुपद्रवम् ।

प्रसन्नं मृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्नतम् ॥

एषण्या सर्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ।

प्रसाराकुञ्चनाभूनं निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥

रोगीने शल्यरहित क्यारे केहेवो?

८ ज्यारे दुःख अल्प थई जाय, सोजो रहे नहीं, शूल आदि वेदनाओ टली जाय, उपद्रवो जता रहे अने व्रण स्वच्छ, कोमल छेडावाळो, जेना उपर आंगलीथी के नखथी दाब देवा वगेरेनो कशो पण चालो न थतो होय एवो तथा उंचाण वगरनो थई जाय त्यारे वैद्ये जे मार्गथी शल्य पेटुं होय ते मार्गमां एषणीथी (पल्लु वगेरे शोध-

વાની સઠી નાંખવાથી) સઘડી તરફ જોઈ તપાસી તથા તે સ્થલને લાંબા કરવાના સમયમાં કે સંકોચવાના સમયમાં તમામ અડચણ વગરનું થઈ જોઈને રોગીને શલ્યરહિત થઈને કહેવો.

૯ અસ્થ્યાત્મકં ભજ્યતે તુ શલ્યમન્તશ્ચ શીર્યતે ।
પ્રાયો નિર્ભુજ્યતે શાર્ફમાયસં ચેતિ નિશ્ચયઃ ॥
વાર્ક્ષવૈષ્ણવતાર્ણાનિ નિર્હિયન્તે તુ નો યદિ ।
પચન્તિ રક્તં માંસં ચ ક્ષિપ્રમેતાનિ દેહિનામ્ ॥
કાનકં રાજતં તામ્રં રૈતિકં ત્રુપુ સીસકમ્ ।
ઝિરસ્થાનાદ્વિલીયન્તે પિત્તતેજઃપ્રતાપનાત્ ॥
સ્વભાવશીતા મૃદવો યે ચાન્યેડપીઠશા મતાઃ ।
દ્રવીભૂતાઃ શરીરેડસ્મિન્નેકંત્રં યાન્તિ ધાતુભિઃ ॥
વિષાણદન્તકેશાસ્થિવેણુદારૂપલાનિ તુ ।
શલ્યાનિ ન વિશીર્યન્તે શરીરે મૃળમયાનિ ચ ॥

શલ્યોની કાહાડી નાંખવામાં જાણવા
જેવી અંદરની સ્થિતિઓ.

૯ અસ્થિરૂપ શલ્ય અંદર ભાંગી જાય છે અને કોઈક તો અંદરને અંદર વીંચાઈ પળ જાય છે માટે તેને કાહાડવાના સમયમાં તેના કોઈ અવયવો અંદર ન રહી જાય એવી તજવીજ રાખવી. શીંગડાનું તથા લોહોડાનું શલ્ય ઘણું કરીને અંદર વાંકું વઢી જાય છે એવો નિશ્ચય છે. જ્ઞાડનાં, વાંસનાં કે ખડનાં શલ્યો જો કાહાડી નાંખવામાં ન આવે તો તેઓ તુરતજ માણસોનાં રુધિરને અને માંસને પકાવી નાંખે છે અને પકાવીને પછી પોતાની મેળે નીકળી પડે છે માટે તેઓ જો વિશલ્ય (જેમાંથી શલ્ય કાહાડવામાં આવે તો પ્રાણ જતાં રહે એવાં) મર્મોમાં પડ્યાં હોય તો તેઓને કાહાડવાંજ નહીં. સોનું, રુપું, ત્રાંબું, પીતલ, કથીલ તથા સીસું એઓનાં શલ્યો લાંબા કાલસુધી શરીરમાં રહે તો પિત્તરૂપી અગ્નિનો તાપ લાગવાથી પોતાની મેળેજ પીગઢીને શરીરના ધાતુઓની સાથે એક થઈ જાય છે માટે જો તેઓ વિશલ્ય મર્મોમાં

પડ્યાં હોય તો તેઓને નહીં કાહાડવાથી કશી હરકત નથી. કાંસા વગેરે જે પદાર્થો સ્વભાવથીજ શીતલ છે તથા કોમલ છે અને બીજા પળ જે જે પદાર્થો તેવાજ પ્રકારના છે તેઓનાં શલ્યો આ શરીરમાં પિત્તરૂપી અગ્નિના તાપથી પીગઢી જઈને ધાતુઓની સાથે એકત્વ પામી જાય છે. શીંગડાં, દાંત, કેશ, અસ્થિ, વાંસ, કાષ્ઠ, પથ્થર અને માટી એઓનાં શલ્યો તો કદી પળ શરીરની અંદર સડી જતાં નથી કે એકત્વ પામતાં નથી.

૧૦ દ્વિવિધં પञ्ચગતિકં ત્વગાદિવ્રણવસ્તુષુ ।
યો વેત્યથિષ્ઠિતં શલ્યં સ રાજ્ઞઃ કર્તુમર્હતિ ॥

આજ્ઞા અધ્યાયનો પિંડાર્થ.

૧૦ શલ્યના કર્ણિપણને તથા શ્લક્ષ્ણપણને, શલ્યની પાંચ પ્રકારની ગતિઓને અને ત્વચા આદિ વ્રણવસ્તુઓમાં જેની અંદર શલ્ય હોય તેને જે વૈદ્ય બરાબર જાણી શકે તે વૈદ્યજ રાજવૈદ્ય થવાને લાયક છે.

અધ્યાય ૨૭ મો.

૧ અથાતઃ શલ્યાપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શલ્યાપનયનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ શલ્યં દ્વિવિધમવબદ્ધમનવબદ્ધં ચ ॥

શલ્યના બે ભેદ.

૨ એક અવબદ્ધ (મજબુત ચોટી બેઠેલું) અને બીજું અનવબદ્ધ, (નહીં ચોટી બેઠેલું) એમ શલ્ય બે પ્રકારનું હોય છે.

૩ તત્ર સમાસેનાવબદ્ધશલ્યોદ્ધરણાર્થં પञ्ચ-
દશ હેતૂન્વક્ષ્યામઃ ।

૧ શારીરસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયનો ૧૫ મો તથા ૧૬ મો વિષય જુવો.

૨ શલ્યને કાહાડવાના પ્રકારો વિષેનો.

તદ્યથા । સ્વભાવઃ પાચનં ભેદનં દારણં
પીડનં પ્રમાર્જનં નિર્ધર્માપનં વમનં વિરેચનં
પ્રક્ષાલનં પ્રતિમર્શઃ પ્રવાહણમાચૂષણમયસ્કાન્તો
હર્ષશ્ચેતિ ॥

અવબદ્ધ શલ્યને કાહાડવાના પંદર
ઉપાયો.

૩ એઓમાં અવબદ્ધ શલ્ય કાહાડવાના પંદર
ઉપાયો સંક્ષેપથી કહીએછીએ (કે જેઓમાંના
અમુક ઉપાયો અવબદ્ધ શલ્ય કાહાડવામાં પણ
લાગૂ પડે એમ પોતાની મેળે સમજી શકાશે.)

સ્વભાવ, (પ્રકૃતિ,) પાચન, (પાકતું ન હોય
તેને પાચનદ્રવ્યોથી^૧ પકાવવું) ભેદન, (શસ્ત્રોથી
ભેદવું) દારણ, (ફાડી નાખનારાં દ્રવ્યોથી^૨
ફાડી નાખવું) પીડન, (દબાવનારાં દ્રવ્યોથી^૩
દાબ દેવો) પ્રમાર્જન, (વાઢથી કે વસ્ત્ર વગેરેથી
લૂંછી દૂર કરી નાખવા વગેરે.) નિર્ધર્માપન, (ના-
કમાં નઢીવતે પીપઢ તથા કાયફલ વગેરેનું ચૂર્ણ
નાખવા વગેરે.) વમન, વિરેચન, પ્રક્ષાલન,
(ધોવું) પ્રતિમર્શ, (આંગઢી વગેરેથી ઘસવું) પ્ર-
વાહણ, (વિષ્ટા વગેરેને બલાત્કારથી કાહાડવાને
માટે રોગીએ જોર કરવું) આચૂષણ, (મોહોડા વ-
ગેરેથી ચૂસવું) અયસ્કાન્ત (લોહોડાને સેચનારો
ચુંબક) અને હર્ષ એ પંદર ઉપાયોથી અવબદ્ધ-
શલ્ય નીકળે છે.

૪ તત્રાશ્રુક્ષવથૂદ્રારકાસમૂત્રપુરીષાનિલૈઃ
સ્વભાવબલપ્રવૃત્તૈર્નયનાદિભ્યઃ પતતિ ॥

સાવગાઢં શલ્યમવિદહ્યમાનં પાચયેત્
પ્રકોપાત્તસ્ય પૂયશોણિતવેગાદ્ગૌરવાદ્વા પતતિ ॥

પક્કમભિચમાનં ભેદયેદારયેદ્વા મિત્રમનિ-
રસ્યમાનં પીડનીયૈઃ પીડયેન્પાણિભિર્વા ॥

૧ શળનાં બીજ, મૂઢાનાં બીજ, સરગવાનાં બીજ,
તલ, સર્ષપ, સાયવો, મદિરાની નીચે રહેલો કદડો, અલસી
અને બીજાં પણ ઉષ્ણ વીર્ય દ્રવ્યો પાચન કેહેવાય છે.

૨ ગુચ્છકરંજ, દૂધીયો વઢનાગ અથવા મીલામું, ને-
પાઢો, ચીતરો, કળેર, કબુતરની ચરક, ગરંજની ચરક,

અણૂન્યક્ષશલ્યાનિ પરિષેચનાધ્માપનૈર્વાલ્વ-
સ્ત્રપાણિભિઃ પ્રમાર્જયેત્ ॥

આહારશેષશ્લેષ્મહીનાણુશલ્યાનિ શ્વસનો-
ત્કાસનપ્રથમનૈર્નિર્ઘ્નમેત્

અન્નશલ્યાનિ વમનાઙ્ગુલિપ્રતિમર્શપ્રભૃતિભિ-
ર્વિરેચનૈઃ પક્કાશયગતાનિ ॥

વ્રણદોષાશ્રયગતાનિ પ્રક્ષાલનૈઃ ॥

વાતમૂત્રપુરીષગર્ભસંજ્ઞેષુ પ્રવાહણમુક્તમ્ ॥

મારુતોદકસવિષરુધિરદુષ્ટસ્તન્યેષ્વાચૂષણ-
માસ્યેન વિષાગૈર્વા ॥

અનુલોમમનવબદ્ધમકર્ણમનલ્પવ્રણમુક્ષમય-
સ્કાન્તેન ॥

દૃઢવસ્થિતમનેકકારણોત્પન્નં શોકશલ્યં
હર્ષેણેતિ

કયાં શલ્યોમાં કયા ઉપાયોની યો-
જના કરવી.

૪ આંસુ, છીંક, ઓડકાર, ટાંસી, મૂત્ર, વિષ્ટા
અને પવન કે જેઓ સ્વભાવશક્તિથીજ પ્રવર્તે છે
તેઓના વાઢથી નેત્રાદિકમાં રહેલું શલ્ય પોતાની
મેળે પડી જાય છે. (સ્વભાવ.)

અંદર ગણેલું શલ્ય જો પાક્યું ન હોય તો પા-
ચનદ્રવ્યોથી પકાવવું એટલે માંસનો સડો થતાં
પરૂના તથા રુધિરના વેગથી અથવા પોતાનાજ
મારેપણાથી પડી જાય છે. (પાચન.)

શલ્ય પાકેલું છતાં ભેદાતું ન હોય તો તેને
વૃદ્ધિપત્ર આદિ શસ્ત્રોથી ભેદી નાખવું અને તેમ
કન્યા છતાં પણ ન પડે તો ફાડી નાખનારાં દ્ર-
વ્યોથી ફાડી નાખવું અથવા દબાવનારાં દ્રવ્યોથી કે
હાથથી દબાવવું. (આ ભેદન, દારણ અને પીડન.)
હંદ્રિયોમાં રહેલાં નાહાનાં શલ્યોને જઢની ધા-

અને કંકપક્ષીની ચરક, અથવા ક્ષાર દ્રવ્યો કે ક્ષાર એ
ફાડી નાખનારાં દ્રવ્યો કેહેવાય છે. •

૩ ચીકળી ઔષધોઓની છાલો તથા મૂઢીયાં એ
દબાવનારાં દ્રવ્યો કેહેવાય છે. જવ, ઘઉં તથા અડદ
એઓના લોટ પણ દબાવનાર છે.

राथी, फूंक मारवाथी अने वाळ, वख के हाथ एओथी दूर करी नाखवां. (प्रमार्जन.)

भोजन करतां गळा वगेरेमां रही गएला आहारना अवयवने, कफने अने पडी गएलां शल्योना अवशेष रही गएला भागोने श्वासथी, खांसी आणवाथी अथवा नाकमां औषधोनां चूर्णां नाखी छींको आणवाथी काहाडी नाखवां. (निधर्मापन.)

अन्नरूप शल्योने वमनथी तथा अंदर आंगळी वगेरे घसवाथी काहाडी नाखवां अने पकाशयमां रहेलां अन्नरूप शल्योने विरेचनोथी काहाडी नाखवां. (वमन, प्रतिमर्श तथा विरेचन.)

परुना स्थानमां रहेलां शल्योने धोवाथी काहाडी नाखवां. (प्रक्षालन.)

पवन, मूत्र, विष्टा, के गर्भ अटकी रहेल होय तो ते शल्योने जोर कराववाथी काहाडी नाखवां (प्रवाहण.)

पवन, जळ, झेरवालुं रुधिर अने दुष्ट धावण एओने मोहोडाथी अथवा शींगडाथी चूसीने काहाडी नाखवां. (आचूपण.)

जे शल्य अवबद्ध न होय, सरल होय, वांका भागवगरनुं होय के मोटा मोहोडावाळा व्रणमां रहेलुं होय तेने लोहोडाने खेंचनारा चुंबकथी काहाडी नाखवुं. (अयस्कांत.)

अनेक कारणोथी उत्पन्न थईने हृदयमां रहेला शोकरूपी शल्यने हर्षथी काहाडी नाखवुं. (हर्ष.)

५ सर्वशल्यानां तु महतामणूनां वा द्वावे वाहरणहेतू भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च तत्र प्रतिलोममवाचीनमानयेदनुलोमं पराचीनम् ।

उत्तुण्डितं छित्वा निर्घातयेच्छेदनीयमुखम् ।
छेदनीयमुखान्यपि कुक्षिवक्षःकक्षावङ्घ्रिपशुका-
न्तरपतितानि च हस्तशक्यं यथामार्गं हस्तेनै-
वापहर्तुं प्रयतेत ।

अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखानि च ।

अनिर्घात्यानि जानीयाद्भूयश्छेदानुबन्धतः ॥

हस्तेनापहर्तुमशक्यं विशस्य शस्त्रेण यन्त्रेण
वापहरेत् ॥

शल्यने काहाडवाना बे मार्ग तथा

काहाडवानी पद्धति.

१ नाहानां अथवा मोटां सघळां शल्योने काहाडवाना बेज मार्ग छे. एक अनुलोम अने बीजो प्रतिलोम. (जे रस्ताथी पेटुं होय ते रस्ताथीज काहाडवुं ए प्रतिलोम केहेवाय छे अने जे रस्ताथी पेटुं होय तेनी सामेना रस्ताथी काहाडवुं ए अनुलोम केहेवाय छे.) अत्यंत दूर नहीं पेसवाने लीधे अंगना पूर्वार्द्धमां रहेलुं होय तेने प्रतिलोम मार्गथी काहाडवुं अने अत्यंत दूर पेसवाने लीधे जेनुं मोहोडुं अंगना परार्द्धमां नीकळयुं होय तेने अनुलोम रीते काहाडवुं.

शल्यनुं मोहोडुं परार्द्धमांथी बाहार नीकळयुं न होय पण ते मोहोडाना गोदाथी ते अंगनो परार्द्धनो भाग उंचो थई रह्यो होय तो अने ते कापवा लागक मुखवाळो होय तो तेने कापीने शल्यने हाथवते के मुद्गर आदिवते हलबलाववुं. पेट, छाती, काख, साथळनुं मूल के पांसळां एओमां रहेलां शल्योए परार्द्धना भागने उंचो कन्यो होय अने ते भागनुं मोहोडुं कापवालायक जणाय तो पण तेम नहीं करतां हाथथी बनी शके एम होय तो हाथवतेज प्रतिलोम मार्गथी काहाडवानो यत्न करवो अने हाथ आदिथी शल्यने हलाववुं नहीं.

शल्य बहुज दूरमुधी पेटेलुं छतां पण ते शल्ये पोताना मोहोडाथी परार्द्धना भागने उंचो कन्यो न होय तो परार्द्धनो भाग छेदवालायक मुखवाळो जणातां छतां पण शल्यने हाथ वगेरेथी हलबलाववुं नहीं. कारण के हलबलाववाथी वधारे छेद थई जशे.

हाथवते काहाडी शकाय एम न होय तो योग्य यंत्रवते पकडीने काहाडी लेवुं. पण जो

यंत्रथी पण काहाडी शकाय नहीं एम 'होय तो शस्त्रथी कापी जोईतो रस्तो करीने काहाडी लेवुं.'

६ भवति चात्र ॥

शीतलेन जलेनैनं मूर्च्छन्तमवसेचयेत् ।

संरक्षेदस्य मर्माणि मुहुराश्वासयेच्च तम् ॥

शल्य काहाडती वखते रोगीने उपद्रव
थाय तो तेनी चिकित्सा.

६ आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंतरि ए
स्वमुखथी कह्युं छे के "शल्य काहाडवाना समयमां
आतुर मूर्च्छित थतो होय तो तेना उपर शीतल-
जळ छांटवुं, तेना मर्मोनं रक्षण करवुं 'अने वारं-
वार दूधनुं तर्पणं वगैरे आपवाथी तेनुं आश्वासन
करवुं."

७ ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा
स्वेदार्हमग्निघृतप्रभृतिभिः संस्वेद्य विदह्य प्र-
दिह्य सर्पिर्मधुभ्यां बद्ध्वाऽऽचारिकमुपदिशेत् ॥

शल्य काहाड्या पछी करवानी क्रिया
(पश्चात्कर्म.)

७ शल्य काहाडी लीधा पछी व्रणने रुधिर-
वगरनो करी, स्वेदनक्रियाने लायक जणाय तो
योग्यताप्रमाणे अग्निथी के उना घी वगैरेथी
स्वेदनक्रिया करी अने जो डांभवा लायक जणाय
तो डांभी तेना उपर मधनो तथा घीनो लेप करी
पाटो बांधीने वैद्ये योग्य आहार विहारादिकनो
उपदेश करवो.

८ शिरास्नायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमो-
च्यापनयेत् ।

श्वयथुग्रस्तवारङ्गं समवपीड्य श्वयथुं दुर्ब-
लवारङ्गं कुशादिभिर्बद्ध्वा ।

हृदयमभितो वर्तमानं शल्यं शीतजलादि-
भिरुद्धेजितस्यापहरेद्यथामार्गम् । दुरुपहरम-
न्यतोऽपबाधमानं पाटयित्वोद्धरेत् ॥

अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य
पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेदशक्यमेवं वा बलवद्भिः
सुपरिगृहीतस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं

प्रविभुज्य धनुर्गुणैर्बद्धैकतश्चास्य पश्चाङ्गयामुप-
संयतस्याश्वस्य वक्त्रकटके वा बध्नीयादथैनं
कशया ताडयेद्यथोन्नमयज्जिह्वो वेगेन शल्यमु-
द्धरति । दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां
पूर्ववद्धोद्धरेत् ॥

अस्थिदेशोत्तुण्डितमष्ट्रीलाश्ममुद्गराणामन्य-
तमस्य प्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव ।

यन्त्रेण विमृदितकर्णानि कर्णवन्त्यनाबाध-
करदेशोत्तुण्डितानि पुरस्तादेव ॥

जातुपे कण्ठासक्ते कण्ठे नाडीं प्रवेद्याग्नि-
तप्तां च शलाकां तयावगृह्य शीताभिरग्निः परि-
पिच्य स्थिरीभूतमुद्धरेत् ।

अजातुपं जतुमधूच्छिष्टलिप्तया शलाकया
पूर्वकल्पेनेत्येके ।

अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कण्ठासक्तमवेश्य के-
शोण्डकं दृढैकसूत्रवद्धं द्रवभक्तोपहितं पायये-
दाकण्ठाच्च पूर्णकोष्ठं वामयेद्वमतश्च शल्यैकदे-
शसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना
वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेद्धान्तः ।
क्षतकण्ठाय च मधुसर्पिणी लेदुं प्रयच्छेत्त्रिफ-
लाचूर्णं वा मधुशर्करामिश्रम् ॥

उदकपूर्णमवाक्छिरसमवपीडयेद्धुनीयाद्वा-
मयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदामुखात् ॥

ग्रासशल्ये तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्धं
स्कन्धे मुष्टिनाभिहन्यात् । स्नेहं मद्यं पानीयं वा
पाययेत् ॥

बाहुरज्जुलतापाशशल्ये तु कण्ठपीडना-
द्वायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं कोपयित्वा स्रोतो
निरुणद्धि लालास्रावं फेनागमनं संज्ञानाशं चा-
पादयति । तमभ्यज्य संस्वेद्य शिरोविरेचनं
तस्मै तीक्ष्णं दद्याद्रसं च वातघ्नं विदध्यादिति ।

जुदा जुदा भागोमांथी शल्य काहाड-
वाना जुदा जुदा प्रकारो.

८ शल्य शिरामां के स्नायुमां चोटी रहुं होय

તો તેને શલાકા આદિવતે શિરાથી તથા સ્નાયુથી છુટું પાડીને પછી કાઢાડવું.

શલ્યનું પાંખું સોજામાં વેરાઈ ગયું હોય તો સોજાને દબાવીને ક્રિયા કરવી અને શલ્યનું પાંખું નબળું હોય તો તેને છાલ વગેરેની પટ્ટીઆદિ વતે બાંધીને ક્રિયા કરવી.

હૃદયના સમીપના પ્રદેશમાં શલ્ય હોય તો શીતલ જલ વગેરેથી આતુરને જાગ્રત કરી કરીને પ્રતિલોમ માર્ગથી શલ્ય કાઢાડવું. જો શલ્ય પ્રતિલોમ માર્ગથી કાઢાડવું મુશ્કેલ જણાય અને તે શલ્ય મર્મને પીડા કરનારું હોય તો બીજા પ્રદેશમાં શસ્ત્રથી ચીરીને પળ તે શલ્યને કાઢાડી લેવું.

જે શલ્ય અસ્થિના છિદ્રમાં પેટેલું હોય અથવા જેને અસ્થિ બહુજ વળગી રહેલું હોય તે શલ્યને વૈદ્યે યોગ્ય લાગમાં પોતાના પગ ભરાવીને યંત્રવતે કાઢાડી લેવું. આપ્રમાણે કરતાં છતાં પણ ન કાઢાડી શકાય એમ હોય તો આતુરને વલવાન પુરુષોના હાથોથી બરાબર પકડાવી, યંત્રવતે શલ્યના પાંખાને વાકું વાળી નાખી, તે પાંખામાં ધનુષની દોરીનો એક છેડો બાંધી, એક ઘોડાને પંચાંગી નામના બંધનમાં (જે બંધનથી મોહોડું અને ચાર પગ આઘાં પાછાં કરી શકાય નહીં એવા દૃઢ બંધનમાં) બાંધી, ધનુષની દોરીના બીજા છેડાને ડાબા રાખેલા એ ઘોડાના ચોકડાની કડીમાં બાંધવો અને પછી તે ઘોડાને ચાલુ (કોરડો) એવી રીતે મારવો કે જે રીતે ઘોડો પોતાના માથાને ડાબું કરતાં જાડપથી શલ્યને કાઢાડી લિયે અથવા કોઈ જાડની મજબૂત શાખાને નમાવી, તે શાખામાં ધનુષની દોરીના બીજા છેડાને બાંધીને શાખાને હાથમાંથી છોડી દેવી એટલે ડાબી થતી તે શાખાજ શલ્યને કાઢાડતી જશે.

જો શલ્ય અસ્થિના પાછલના ભાગમાં મોહોડું કાઢાડી રહ્યું હોય તો તે શલ્યને લાઠના, પથરાના

અથવા મુદ્રના પ્રહારથી ચલાયમાન કરીને પ્રતિલોમ માર્ગથીજ કાઢાડી લેવું.

કર્ણવાલું (આડી અથવા નમેલી એક અળી-વાલું) શલ્ય જો મર્માદિકને પીડા ન કરે એવા પ્રદેશમાં મોહોડું ઘાલીને તે પ્રદેશને ડાબું કરી રહ્યું હોય તો યંત્રથી શલ્યના કર્ણને (આડી અથવા નમેલી અળીને) ચગદી કે મરડી નાખીને પછી તે શલ્યને તે પ્રદેશમાંજ સ્થિર થઈ લેવું.

લાશનું શલ્ય કંઠમાં અટકી રહ્યું હોય તો કંઠમાં નળી નાખી અને તે નળીની અંદર અગ્નિથી તપાવેલી સળી નાખી તે સળીમાં શલ્યને ચોટાડી લઈ, પછી સળી ઉપર થંડું જલ નાખી, જ્યારે શલ્ય તે સળીમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કાઢાડી લેવું.

લાશ શિવાય બીજા કોઈ પદાર્થનું શલ્ય કંઠમાં અટકી રહ્યું હોય તો કંઠમાં નળી નાખી અને તે નળીની અંદર લાશથી અથવા મીઠાથી ચોપડેલી અગ્નિથી તપાવેલી સળી નાખી તે સળીમાં શલ્યને ચોટાડી લઈ પછી સળી ઉપર થંડું જલ નાખી, જ્યારે તે શલ્ય સળીમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કાઢાડી લેવું એમ કેટલાએક કહે છે.

અસ્થિનું અથવા બીજા કોઈ પદાર્થનું શલ્ય કંઠમાં આડું લાગી રહ્યું છે એમ જોવામાં આવે તો વાઢના જાઢાને (ગુંચરાને) એક મજબૂત દોરાથી બાંધી તે જાઢું આતુરને ચોખાની પાતળી રાબની સાથે પાઈ દેવું. ગઢાસુધી રાબ પાવાથી આતુરનો કોઠો પૂર્ણ થતાં આતુરને વમન કરાવવું અને વમન થતાં જ્યારે તે જાઢું શલ્યના એક ભાગમાં વીંટાઈ રહેલું જાણવામાં આવે ત્યારે દોરાના બાહારના છેડાને તુરત સ્થિર રાખી લેવો એટલે તે શલ્ય પેલા જાઢાની સાથે બાહાર નીકળી આવશે અથવા કંઠમાં આડા આવેલા શલ્યને ઢાંતણના કોમઢ કુચાથી બાહાર કાઢાડી લેવું અને બાહાર કાઢાડી લેવાનું ન બની શકે તો ઢેલીને અંદર પેસાડી દેવું. આમ કરવાથી જેનું ગઢું છોલાઈ

गुं होय एवा आतुरने मध तथा घी चाटवा आपवां अथवा मधमां तथा साकरमां कालवेळुं त्रिफळानुं चूर्ण चाटवा देवुं.

जेना पेटमां नदी के कुवा वगेरेनुं पाणी बं-
हुज भराई गुं होय एवा माणसने उंधे माथे
लटकावीने दबाववो अथवा कंपाववो. अथवा
वमन कराववुं अथवा भस्मना समूहमां मोहोडा-
सुधी दाटी देवो.

कोळीआनुं शल्य गळामां लागीं रहुं होय तो
ते आतुरनी कांध उपर बेधडक अचानक मुठी
मारवी अथवा स्नेह, मद्य के पाणी पावुं:

हाथथी, दोरीथी के लताथी गळाने फाँसी
आवी होय तो गळुं दबावाथी प्रकुपित थएलो
वायु कफने प्रकुपित करीने खोतने रोक्री दे छे
अने तेम करीने लाळनो खाव करावे छे, फीण
लावी देखे अने संज्ञानो नाश पण करी दे छे.
आवा आतुरने वैद्ये अभ्यंग करी तथा स्वेदन
करीने तीक्ष्ण शिरोविरेचन (जेथी मूथुं खाली
थाय एवुं नस्य) देवुं अने वायुने हणनारो रस
पण देवो.

९ भवन्ति चात्र ॥

शल्योऽकृतिविशेषांश्च स्थानान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ।
तथा यन्त्रपृथक्त्वं च सम्यक्छल्यमथाहरेत् ॥
कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखाहार्याणि यानि च ।
आददीत भिषक्तस्मात्तानि युक्त्या समाहितः ॥
एतैरुपायैः शल्यं तु नैव निर्घात्यते यदि ।
मत्या निपुणया वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निर्हरेत् ॥
शोथपाकौ रुजश्चोष्णः कुर्याच्छल्यमनिर्हरेत् ॥
वैकल्यं मरणं चापि तस्माद्यत्नाद्विनिर्हरेत् ॥

शल्य काहाडवाना काममां, आ

ग्रंथमां नहीं कहेली पण केट-

लीक युक्ति करवी.

९ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिण

१ व्रण आतुरने विपरीत छे के अविपरीत छे ते

स्वमुखथी कहेलुं छे के “ बुद्धिमान् वैद्ये शल्यनां
नेत्र तथा हृदय वगेरे स्थानकोने, शल्यनी जुदी
जुदी आकृतिओने तथा यंत्रोना जुदा जुदापणाने
जोईने योग्य युक्तिथी शल्य काहाडवुं. जे शल्यो
कर्णवाळां होय छे तेओने तथा बीजां पण जे
शल्यो काहाडवामां बहु मुशकेली भरेलां जणाय
तेओने वैद्ये बहुज साहुचेती राखी बराबर युक्ति
गोठवीने काहाडवां. जो उपर कहेला उपायोथी
शल्य नहीं काहाडी शकाय एम जणाय तो वैद्ये
निपुण बुद्धिथी बीजां यंत्रो तथा बीजा संयोगो
गोठवीने पण शल्य काहाडवुं. जो शल्य काहाड-
वामां न आव्युं होय तो ते शल्य सोजाने, पाकने,
उग्र वेदनाओने, खोडखापणने अने मरणने पण
उत्पन्न करे छे एटला माटे गमे तेवो योग्य यत्न
करीने शल्यने काहाडवुं जोइए.

अध्याय २८ मा.

१ अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानी-
यमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘विपरीता-
विपरीतव्रणविज्ञानीय’ ए नामना अध्यायनुं ते
प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान्
धन्वंतरिण सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा ।
ख्यापयन्ति भविष्यत्त्वं तथाऽरिष्टानि पञ्चताम् ॥
तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ।
गृह्यन्ते नोद्धतान्यज्ञैर्मुमूर्षोर्नत्वसम्भवात् ॥

अरिष्टो मरणनी भविष्यत्ता सूचवे छे.

२ जेम पुष्पो फळोनी भविष्यत्ताने, धुमाडो
अग्निनी भविष्यत्ताने, अने बांदळांओ वृष्टिनी भवि-
ष्यत्ताने सूचवे छे तेम अरिष्टो रोगीना मरणनी
भविष्यत्ताने सूचवे छे. (एओमां जेम धुमाडाए
जाणवानां चिन्होविषेनो.

સૂચવેલી અગ્નિની ભવિષ્યતા સ્વરીજ નીવડે છે તેમ દોષોએ સૂચવેલી મરણની ભવિષ્યતા તો સ્વરીજ નીવડે છે. દોષોશિવાય વીજાં ચિહ્નોએ સૂચવેલી મરણની ભવિષ્યતામાં વસ્તુત્તર વ્યભિચાર પળ થઈ જાય છે.) એ અરિષ્ટો પ્રકટ્યા છતાં પણ સૂક્ષ્મતાને લીધે, અથવા પ્રમાદને લીધે, અથવા જ્ઞાપદાર હોવાને લીધે મૂર્ધ માણસોના ધારવામાં આવતાં નથી. પરંતુ જો અરિષ્ટો થાય તો તેઓથી મરણનો સંભવ નથી એમ નથી.

૩ ધ્રુવં તુ મરણં રિષ્ટે બ્રાહ્મણૈસ્તત્કિલામલૈઃ ।
રસાયનતપોજપ્યતત્પરૈર્વા નિવાર્યતે ॥

દોષોએ સૂચવેલું મરણ પણ પ્રબલ
ઉપાયોથી ટાળી શકાય છે.

૩ દોષજન્ય અરિષ્ટોએ સૂચવેલું મરણ જો કે વ્યભિચારવગરનું છે અર્થાત્ અવશ્ય થાય છે એમ કેહેવામાં આવે છે તોપણ રાગાદિક દોષોથી રહિત રહેનારા મહાત્મા બ્રાહ્મણ લોકો તેનું નિવારણ કરી શકે છે અને રસાયનોના સેવનથી, તપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી અને જપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી પણ તેનું નિવારણ થતું જેવામાં આવે છે.

૪ નક્ષત્રપીઢા બહુધા યથાકાલાદ્વિપચ્યતે ।
તથૈવારિષ્ટપાકં ચ વ્રુવતે બહુધા જનાઃ ॥

અરિષ્ટનું ફલ લાંબે દિવસે પણ થાય છે.

૪ જેમ જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિપ્રમાણે નક્ષત્રે ઉત્પન્ન કરેલી પીઢા ઘણું કરીને લાંબે દિવસે પ્રકટ થાય છે તેમ અરિષ્ટોનું ફલ કોઈ સમયે લાંબે દિવસે પણ થાય છે એમ વિદ્વાન્ લોકો ઘણી ઘણી રીતે બોલે છે.

૫ અસિદ્ધિમાપ્ન્યાલોકે પ્રતિકુર્વન્ગતાગુપઃ ।
અતો રિષ્ટાનિ યત્નેન લક્ષ્યેત્કુશલો ભિષક્ ॥

વૈદ્યે અરિષ્ટો જોવાની જરૂર.

૫ જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય એવા રોગીની

૧ આ શાસ્ત્રમાં વ્રણની વાવતજ મુખ્ય છે માટે પ્રથમ

ચિકિત્સા કરવાથી વૈદ્યને ધર્મ, અર્થ તથા કામ અગેરેની હાનિ થાય છે એટલા માટે પ્રવીણ વૈદ્યે અરિષ્ટો યત્નપૂર્વક જોવાં જોઈએ.

૬ ગન્ધવર્ણરસાદીનાં વિશેષાણાં સમાસતઃ ।
વૈકૃતં યત્તદાચષ્ટે વ્રણિનઃ પક્લક્ષણમ્ ॥

વ્રણવાળાં માણસનાં અરિષ્ટોનો
સામાન્ય સંગ્રહ.

૬ વ્રણના ગંધ, વર્ણ, રસ, શબ્દ, સ્પર્શ તથા આકાર એઓના જે સ્વભાવો છે તેઓમાં વિકૃતિવાળો ફેરફાર જોવામાં આવે તો જાણવું કે તે ફેરફાર વ્રણવાળાના મરણની નીશાનીરૂપ છે.

૭ કંદુસ્તીક્ષ્ણશ્ચ વિસ્ત્રશ્ચ ગન્ધસ્તુ પવનાદિભિઃ ॥
લોહગન્ધિસ્તુ રક્તેન વ્યામિશ્રઃ સાંનિપાતિકઃ ॥
લાજાતસીતૈલસમાઃ કિંચિદ્વિસ્ત્રાશ્ચ ગન્ધતઃ ।

જેયાઃ પ્રકૃતિગન્ધાઃ સ્યુરતોન્યદ્રન્ધવૈકૃતમ્ ॥
મધાગુર્વાજ્યસુમનઃપદ્મચન્દનચમ્પકૈઃ ।
સગન્ધા દિવ્યગન્ધાશ્ચ મુમૂર્ષૂણાં વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
શ્વવાજિમૂષિકધ્વાજ્જપૂતિવહ્નૂરમત્કુળૈઃ ।
સગન્ધાઃ પદ્મગન્ધાશ્ચ ભૂમિગન્ધાશ્ચ ગર્હિતાઃ ॥

ગંધોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ.

૭ વાતસંબંધી વ્રણમાં તીક્ષ્ણ, પિત્તસંબંધી વ્રણમાં તીક્ષ્ણ, કફસંબંધી વ્રણમાં કાચા માંસના જેવો, લોહીસંબંધી વ્રણમાં લોહોહાંના જેવો, વ્રણે દોષના સન્નિપાતથી થયેલા વ્રણમાં મિશ્રિત, વાતપૈત્તિક વ્રણમાં કાંઈક કાચા માંસના જેવો તથા સાલની ધાળી જેવો, વાતશ્લૈષ્મિક વ્રણમાં કાંઈક કાચા માંસના જેવો તથા અલસીના તેલ જેવો અને પિત્તશ્લૈષ્મિક વ્રણમાં કાંઈક કાચા માંસના જેવો તથા તિલના તેલના જેવો ગંધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ શિવાય જુદી રીતનો ગંધ આવે તો વિકૃતિ થઈ છે (અરિષ્ટ થયું છે) એમ સમજવું, જો વ્રણમાંથી મધના જેવો, અગરૂના જેવો, ઘીના જેવો, જાઈનાં ફૂલના જેવો, વ્રણવાળાનાંજ અરિષ્ટો જણાવ્યાં છે.

कमलना जेवो, चंदनना जेवो के चंपकपुष्पना जेवो
गंध नीकलतो होय अथवा दिव्य गंध नीकलतो
होय तो तेने मृत्युना चिह्नरूप जाणवो. कुतरां, घोडा,
उंदर, कागडा, सुकाएलुं दुर्गंधी मांस, कादव अने
पृथ्वी एओना जेवा गंधो पण मृत्युना चिह्नरूप छे.

८ ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ।

न दह्यन्ते न चूष्यन्ते भिषक्तान्परिवर्जयेत् ॥
कंडूमंतःस्थिराः श्वेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः ।
दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक्तान्परिवर्जयेत् ॥
कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा वातजा मर्मतापिनः ।
स्वल्पामपि न कुर्वन्ति रुजं तान्परिवर्जयेत् ॥

वर्णोना स्वभावोना फेरफाररूप अरिष्ट.

८ पित्तना कोपथी थएला व्रणो काईक काळा,
केसर जेवा के दारुडीना रसना जेवा होय छे पण
ते व्रणो जो बलतरावगरना होय तथा चोसवग-
रना होय तो वैद्ये ते व्रणोनी चिकित्सा करवी
नहीं. कफना कोपथी थएला व्रणो खरजवाळा,
स्थिर, सफेद तथा स्निग्ध होय छे पूण ते व्रणो
जो अति पीडा करता होय अने बळतरा करता
होय तो वैद्ये ते व्रणोनी चिकित्सा करवी नहीं.
वातना कोपथी थएला व्रणो काळा, पातळा खा-
ववाळा अने मर्मोने ताप करनारा होय छे पण ते
व्रणो जो जरा पण वेदना न करता होय तो वैद्ये
ते व्रणोनी चिकित्सा करवी नहीं. (वेदनाओना
फेरफारनेज वर्णोना फेरफाररूप समजवो.)

९ श्वेदन्ते घुर्घुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ।
त्वग्मांसस्थाश्च पवनं सशब्दं विस्फुरन्ति ये ॥
ये च मर्मस्वसम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।

शब्दोना स्वभावोना फेरफाररूप अरिष्ट.

९ जे व्रणोमां खडखडाट के घरघराट

१ आ अध्यायना छट्टा विषयमां कक्षाप्रमाणे श-
ब्दोना स्वभावोना फेरफाररूप अरिष्ट केहेवाथी पेहेलां
रसोना स्वभावोना फेरफाररूप अरिष्ट केहेबुं जोइए
पण ते मुद्दल कण्ठज नथी माटे वैद्ये वातना कपायर-

थतो होय, जे व्रणो सळगता जेवा देखाता होय,
जे व्रणो त्वचामां तथा मांसमां रक्षा छतां पो-
तामांथी अवाजवाळा पवनने काहाडता होय
अने जे व्रणो मर्मोमां नहीं थएला छतां अत्यंत
वेदनावाळा होय ते व्रणोनी वैद्ये चिकित्सा करवी
नहीं.

१० दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः ।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।

स्पर्शोना स्वभावोना फेरफाररूप
अरिष्ट.

१० जे व्रणो अंदर अत्यंत उष्णतावाळा
छतां बाहारना भासमां शीतल जणाता होय
अथवा अंदर शीतलतावाळा छतां बाहारना भा-
गमां उष्णतावाळा जणाता होय तेओनी वैद्ये
चिकित्सा करवी नहीं.

११ शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोवृषाः ॥

येषु चाप्यवभासेरन्प्रासादाकृतयस्तथा ।

चूर्णावकीर्णा इव ये भांति वा न च चूर्णिताः ॥

आंकारोना स्वभावोना फेरफार-
रूप अरिष्ट.

११ जे व्रणो सांग, भालां, ध्वज, रथ, घोडा,
हाथी, बळद अने मेहेल एओना जेवी आकृति-
ओवाळां देखाय अथवा जेओ पोतानी उपर
चूर्णो भभरावेलां नहीं छतां चूर्णोना संयोग
पामेला जेवा देखाय ते व्रणोनी वैद्ये चिकित्सा
करवी नहीं.

१२ प्राणमांसक्षयश्वासकासारोच्चकपीडिताः ।

प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥

उपद्रवरूप अरिष्ट.

१२ जे व्रणोथी शक्तियो तथा बळनो क्षय

सोनो, पित्तना तीखारसनो अने कफना मधुररसनो
फेरफार कीडी वगेरेना आववा न आववा वगेरे उपरथी
पोतानी मेळेज जाणी लेवो. (जाते चाखीने पण निश्चय
करवामां आवे छे.)

थयो होय, जे व्रणोथी श्वास खांसी तथा अरो-
चक थयां होय, जे व्रणोमां परू तथा रुधिर
बहुज वधी पड्यां होय तथा जे व्रणो मर्मोमां
थया होय ते व्रणोनी चिकित्सा करवी नहीं.

१३ क्रियाभिः सम्यगारब्धा

न सिद्ध्यन्ति च ये व्रणाः ।

वर्जयेत्तान्भिषक्प्राज्ञः

संरक्षन्नात्मनो यशः ॥

चिकित्सानी निष्फळतारूप अरिष्ट.

१३ जे व्रणो शास्त्रोक्त रीतिप्रमाणे बराबर
चिकित्साओ करवामां आवतां छतां पण केमेकरी
मटे नहीं तेओनी पोताना यशनो बचाव करवा
इच्छनारा वैद्ये चिकित्सा छोडीज देवी.

अध्याय २९ मो.

१ अथातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्व-
प्रतिदर्शनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'विपरीता
विपरीतदूतशकुनस्वप्रतिदर्शनीयं' ए नामना अध्या-
यनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे
भगवान धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेछुं छे.

२ दूतदर्शनसंभाषावेष्टाश्चेष्टितमेव च ।
ऋक्षं वेलां तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥
देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसां च विचेष्टितम् ।
कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥

**रोगीना शुभ अथवा अशुभ भवि-
ष्यनी परीक्षा कया कया पदार्थों
उपरथी थाय छे.**

२ दूतनुं दर्शन, दूतनुं भाषण, दूतनो वेष,
दूतनी चेष्टा, नक्षत्र, वेला, तिथि, निमित्त, शकुन,

१ विपरीत के अविपरीत दूत, शकुन तथा स्वप्न
इत्यादिक उपरथी रोगीना शुभ के अशुभ भविष्यनी
कल्पनाविषेनो.

पवन, वैद्यनो प्रदेश अने वैद्यनी कायिक वाचिक
तथा मानसिक चेष्टा एओ आतुरना शुभ के
अशुभ भविष्यने सूचवी आपे छे.

३ पाषण्डाश्रमवर्णानां स्वपक्षाः कर्मसिद्धये ।

त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥

नपुंसकं स्त्री बहवो नैककार्या असूयकाः ।

गर्दभोष्ट्ररथप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।

दूतोंनुं अशुभ दर्शन.

३ जैन आदि पाखंड धर्मवाळा रोगी तर-
फथी तेवाज पाखंड धर्मवाळो दूत आवे तो,
रोगी जे ब्रह्मचर्य आदि आश्रमवाळो होय तेवाज
आश्रमवाळो तेना तरफथी दूत आवे तो अने रोगी
जे वर्णनो होय तेज वर्णवाळो तेना तरफथी दूत
आवे तो रोगीनुं कार्य सिद्ध थशे एम समजवुं.
पण रोगीथी विपरीत पाखंडवाळो, विपरीत आ-
श्रमवाळो अने विपरीत वर्णवाळो दूत आवे तो
रोगीनुं कार्य बगडशे एम समजवुं. (जैन तर-
फथी जैन, मार्गी तरफथी मार्गी, ब्रह्मचारी तर-
फथी ब्रह्मचारी अने गृहस्थ तरफथी गृहस्थ दूत
आवे तो कार्यनी सिद्धि समजवी अने जैन तर-
फथी मार्गी, मार्गी तरफथी जैन, ब्रह्मचारी तर-
फथी गृहस्थ के गृहस्थ तरफथी ब्रह्मचारी दूत
आवे तो कार्यनी असिद्धि समजवी.)

नपुंसक, स्त्री, घणा, अनेकने माटे आवनारा,
परस्पर कजीया करता, गधेडानी के उंटनी गा-
डीमां बेठेला अथवा पोतानी पंक्ति बांधीने आ-
वनारा, एवा एवा जे दूतो वैद्यनी पासे आवे
तेओने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा.

४ पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससः ॥

आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ।

न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ॥

२ रोगीतरफथी वैद्यने बोलाववा माटे अथवा
पूछवा माटे जे माणस आवे ते दूत केहेवाय छे.

दूतानां अशुभ वेष (तथा अंग.)

४ दोरी वगेरेना पाश, कडीआळी लाकडी तथा खड्गादिक आयुधो एओने धरनारा, काळां पीळां के रातां वखोवाळा, भीनां जुनां जमणा खभापर रहेलां एकज मेलां के फाटेलां वखोवाळा, न्यून के अधिक अंगोवाळां, भयं पामेला, कोठ आदि विकारोवाळा के भयंकर रूपोवाळा दूतो वैद्यनी पासे आवे तो तेओने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा.

५ रुक्षनिष्ठुरवादाश्चाप्यमाङ्गल्याभिधायिनः ।

दूतानां अशुभ भाषणः

५ स्नेह वगरनां वचनो बोलता, कठोर व्रंचनो बोलता अथवा 'मुवो गयो' इत्यादि अमंगल शब्दो बोलता दूतो वैद्यनी पासे आवे तो तेओने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा.

६ छिन्दंतस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशास्पृशः ॥

खोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्द्धोरःकुक्षिप्राणयः ।

कपालोपलभस्मास्थितुपाङ्गारकराश्च ये ॥

विलिखन्तो महीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः ।

तैलकर्मदिग्धाङ्गा रक्तस्त्रगनुलेपनाः ॥

फलं पक्वमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ।

नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा ॥

उपानच्चर्महस्ता वा विकृतव्याधिपीडिताः ।

वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेश्वराः ॥

याम्यां दिशं प्राञ्जलयो विषमैकपदेस्थिताः ।

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

दूतोनी अशुभ चेष्टाओ.

६ तृण तथा काष्ठ वगेरेनुं छेदन करता करता अने नाक, स्तन, वस्त्रना अंत, अनामिका नामनी आंगळी, केश, नख, रुवाडां के छेडावाळा वस्त्रना छेडा एओनो स्पर्श करता करता जे दूतो आवे के बेठा होय तेओने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा. कान वगेरेनां छिद्रो, कांध, गुह्य, हृदय, गाल,

माथुं, छाती के कूख एओनी उपर हाथ राखीने जे दूतो आवे तेओने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा. माथाना अस्थिनो खंड, पथरो, भस्म, अस्थि, फोतरां के कोलसा एओने हाथमां लईने जे दूतो आवे तेओने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा. धरतीने खोतरता, कोई पकडेली वस्तुने मुकी देता, ठेफां भांगतां, तैलथी खरडाएला, कादवथी खरडाएला, रातां वखोवाळा, राती माळाओवाळा, जेमां अंदर काई सार न होय एवा पाका फळने अथवा एवीज कोई बीजी वस्तुने हाथमां लई आवेला, नखथी नखने अथवा हाथथी पगने पकडता, हाथमां पगरखां के बीजां चामडांवाळा, गलतकुष्ठ आदि विकृत व्याधिओथी पीडाएला, विपरीत व्यवहारवाळा, रोता, हांफता, विकृत नेत्रोवाळा, दक्षिण दिशामां हाथ जोडता तथा विषम स्थितिथी के एक पगथी उभेला अथवा कोई एक विषम स्थानमां उभा रहेला दूतोने अशुभनां चिह्नोरूप समजवा.

७ दक्षिणाभिमुखं देशे त्वशुचौ वा हुताशनम् ।

ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्मणि चोद्यतम् ॥

नश्वं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिम् ।

प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्विन्नं विकृत्वमेव च ॥

वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।

वैद्यनां अशुभ प्रदेश अने अशुभ

कायिक वाचिक तथा मान-

सिक चेष्टाओ.

७ वैद्य पोते दक्षिण दिशा तरफ मुख राखी बेठो के उभो होय, अपवित्र प्रदेशमां होय, अग्निने सळगावतो होय, कोई वस्तुने पकावतो होय, पशुवधआदि क्रूर कर्म के मुंडनआदि कर्म करवा तैयार थयो होय, नागो होय, धरतीपर सूतो होय, मूत्र के विष्टा वगेरेनो उत्सर्ग करीने अपवित्र स्थितिमां होय, छूटा केशवाळो होय, तैलना अभ्यंगवाळो होय, पसीनावाळो होय के विह्वल

होय ते समये जे दूतो आवे तेओने अशुभनां चिन्होरूप समजवा.

८ वैद्यस्य पित्र्ये दैवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे वा संध्ययोः

दूतोनी अशुभ वेळा.

८ वैद्य श्राद्ध आदि पितृकार्यमां के होम आदि देवकार्यमां लाग्यो होय ते समये, उत्पात जोवामां आवतो होय ते समये, मध्याह्ने, अधराते, सूर्योदयना समयमां अथवा सूर्यास्तना समयमां जे दूतो आवे तेओने अशुभनां चिन्होरूप समजवा.

९ कृत्तिकासु च ।

आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ॥

दूतोना समागमनां अशुभ नक्षत्रा.

९ कृत्तिका, आर्द्रा, अश्लेषा, मघा, मूल, पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाभाद्रपदा, पूर्वाषाढा अने भरणी एओमांनां कोई नक्षत्रमां दूतो आवे तो तेओने अशुभनां चिन्होरूप समजवा.

१० चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां संधिदिनेषु च
वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥

दूतोना समागममां अशुभ तिथिओ.

१० चोथ, नोम, छठ, अमावास्या, पुनेम तथा प्रतिपदा ए तिथिओमां दूतो वैद्यनी पासे आवे तो तेओने अशुभनां चिन्होरूप समजवा.

११ स्विन्नाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ।
गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥

त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ।
एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्या संविभजेत्तु तत् ॥

रक्तपित्तातिस्मारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।

प्रशस्तो जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ॥

विज्ञायैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ।

अमुक अमुक रोगोमां स्थानपरत्वे

दूतोना समागमनुं शुभाशुभपणुं.

११ पसीनावाळा तथा परिताप पामेला दूतो अग्निना समीपमांथी मध्याह्ना समयमां

वैद्यनीं पासे आवे अने रोगीने पित्तसंबंधी रोग होय तो ते दूतोने अशुभनां चिन्होरूप समजवा. पण रोगीने कफसंबंधी रोग होय तो एज दूतोने कार्यनी सिद्धि करनारा समजवा. आ उपरथी बाकीनुं केहेवाइ गयुं माटे ए पद्धति उपर ध्यान आपीने आवा विषयमां बुद्धिथी शुभाशुभना विभागो करी लेवा. (रोगीने वायुसंबंधी रोग होय अने दूतो थंडा पवनना के बलवत्तर पवनना समयमां आवे तो तेओने अशुभ समजवा इत्यादि.)

रोगीओने रक्तपित्त, अतीसार के प्रमेह होय अने ते रोगीओना दूतो जे ठेकाणे जलनो निरोध थतो होय ते ठेकाणामां आवीने वैद्यने मळे तो ते समागमने शुभनां चिन्होरूप समजवो. पंडित वैद्ये आ उपरथी समजी लईने बीजा स्थलोमां थता समागमना शुभपणानो पण निर्णय करी लेवो. (रोगीओने उदावर्त अने मूत्रकृच्छ्र आदि रोगो होय अने ते रोगीओना दूतो ज्यां जळ वेहेतुं होय एवा स्थलमां आवीने वैद्यने मळे तो ते समागम शुभना चिन्होरूप छे इत्यादि.)

१२ शुक्लवासाः शुचिर्गौरः श्यामो वा प्रियदर्शनः
स्वस्यां जातौ सगोत्रो वा दूतः कार्यकरः स्मृतः ।

गोयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥

धृतिमान्विधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।

अलंकृतो मङ्गलवान्दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥

स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ।

उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः ॥

केवी रीतनां दूतदर्शनादिकने शु-

भनां चिन्होरूप समजवां ?

१२ दूत जो सफेद वखोवाळो, स्वच्छ, गौर वर्णवाळो, श्याम वर्णवाळो छतां पण रूपाळो, रोगीनी जातनो के रोगीना गोत्रवाळो होय तो तेने कार्यनी सिद्धि करनार समजवो. जे दूत बळद के घोडा वगेरे सारां वाहनथी अथवा पगे

चालीने आव्यो होय, शुभ चेष्टावाळो होय,
धीरजवाळो होय, पूर्वापर वगेरेना ज्ञानवाळो होय.
स्वतंत्र होय, विधिने तथा समयने जाणनारो
होय, शणगारेळो होय, स्निग्ध तथा कोमळ वो-
लनारो होय, मांगलिक पदार्थोवाळो होय अने
अविपरीत तिथि नक्षत्रादिकमां आवेलो होय तेने
कार्यनी सिद्धि करनार समजवो. जे दूत आधि-
व्याधि वगरना, पवित्र तथा सम प्रदेशमां उगमणें
मोहोडे बेठेला अने पवित्र स्थितिवाळा वैद्यनी
पासे आवे तेने कार्यनी सिद्धि करनार समजवो.

१३ मांसोदकुम्भातपत्रविप्रचारणगोवृषाः ।
शुक्रवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥
स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलंकृता ।
कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ।
हिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ।
अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चापः शिखी तथा ॥
ब्रह्मदुन्दभिजीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ।
सिंहगोवृषनादाश्च ह्येपितं गजवृंहितम् ॥
शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकं चैव वामतः ।
प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वाचश्च हृदयंगमाः ॥
पत्रपुष्पफलोपेतान्सक्षीरात्रीरुजो द्रुमान् ।
आश्रिता वा नभोवेदमध्वजतोरणवेदिकाः ॥
दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्ध्यर्थे ॥
शुष्केऽशनिहतेऽपत्रे वल्लीनद्धे सकण्टके ।
वृक्षेऽथवाश्मभस्मास्थिवित्तुपाङ्गारपांसुषु ॥
चैत्यवल्मीकविषमस्थिता दीप्तखरस्वराः ।
पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्थसाधकाः ॥
पुंनामानः खगा वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ।
दक्षिणाद्वामगमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ।
वामं नकुलचाषाणां नोभयं शशसर्पयोः ॥
भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयम् ।
दर्शनं वा रुतं चापि न गोधाकृकलासयोः ॥

दूतैरनिष्टैस्तुल्यानामशस्तं दर्शनं नृणाम् ।
कुलत्थतिलकर्पासतुपपापणभस्मानाम् ॥
पात्रं नेष्टं तथाङ्गारतैलकर्मपूरितम् ।
प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्पयैः ॥
शवकाष्ठपलाशानां शुष्काणां पथि संगमाः ।
नेष्यन्ते पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥
मृदुः शीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥
ग्रन्थ्यर्बुदादिषु सदा छेदशब्दश्च पूजितः ।
विद्रध्युदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रन्दरुदितस्वनाः ।
छर्द्या वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्दभोष्ट्रयोः ॥
प्रतिषिद्धं तथा भग्नं श्रुतं स्वलितमाहृतम् ।
दौर्मनस्यं च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥
प्रवेशेऽप्येतदुद्देशादवेक्ष्यं च तथातुरे ।
प्रतिद्वारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गण्यते ॥
केशभस्मास्थिकाष्ठाश्मनुपकर्पासकण्टकाः ।
खट्वोर्ध्वपादा मद्यापो वसा तैलं तिलास्तृणम् ॥
नर्पुंसकव्यङ्गभग्नग्रमुण्डासिताम्बराः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥
भाण्डानां सङ्करस्थानां स्थानात्संचरणं तथा ।
निखातोत्पादनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥
वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः ।
वैद्यं संभाषमाणोऽङ्गं कुड्यमास्तरणानि वा ॥
प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करो पृष्ठं शिरस्तथा ।
हस्तं चारुप्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ॥
यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुन्मार्ष्टि स्वाङ्गमातुरः ।
न स सिद्ध्यति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥
भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिद्ध्यति ।
शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ॥
आतुरस्य ध्रुवं तस्माद्दूतादील्लक्षयेद्विषक् ।

दूतने वैद्यने घर जतां अने वैद्यने रोगीने घर जतां केवां शकुनो तथा केवां निमित्तो थाय तो हितकारी गणवां अने केवां थाय तो अशुभ गणवां.

१३ जवाना समयमां मांस, जलनो घंडो, छत्र, ब्राह्मणो, हाथी, बलद, फूल, दही तथा अविद्ध मोती वगैरे सफेद वर्णवाळा शुभ पदार्थो, पुत्रवाळी स्त्री, वाछडासहित गाय, आरती उतारवानी थाळी वगैरे, शणगारेली कन्या, माछलां, काचुं फळ, साथीआ, लाडुओ, सुवर्णनुं पात्र, अक्षतनुं पात्र, रत्नो, प्रसन्न चित्तवाळो राजा, प्रज्वलित अग्नि, घोडो, हंसपक्षी, चापपक्षी के मोरपक्षी जोवामां आवे तो शुभ थशे एम समजवुं. वेदघोष, नोबतनो अवाज, मेघनो नाद, शंखनो शब्द, वांसलीनो शब्द, रथनो शब्द, सिंहनाद, बलदनो नाद, घोडानी हंगेणाटी, हाथीनी गर्जना के हंसनो शब्द सांभळवामां आवे तो शुभ थशे एम समजवुं. डाब्री तरफ घुवडनो अवाज थाय तो तेने पण शुभकारी समजवो. जवाना समयमां राजद्वारी लोको जोवामां आवे तथा हृदयने प्रिय लागे एवी वाणी सांभळवामां आवे तो शुभ थशे एम समजवुं. पानडां फूल तथा फळ एओथी संपन्न तथा दरद-वगरना छीरवाळा वृक्षोनी उपर बेठेला अथवा आकाशमां उडता अथवा घर ध्वज दरवाजो के वेदी एओनी उपर बेठेला पक्षीओ शांत दिशामां मधुर अवाज करे अथवा पाछळ आवे अथवा डावा के जमणा उतरे तो तेओने कार्यनी सिद्धि करनारा समजवा. सुकाएला, वीजळीथी उपहत थएला, पानडांवगरना, वेलाओथी घेराएला के कांटावाळा वृक्षनी उपर बेठेला अथवा पथरा, भस्म, अस्थि, विष्टा, फोतरां, को-

लसा, रज, थाळां बांधेलां वृक्षो, राफडा के विषमस्थान एओनी उपर बेठेला दीप्त तथा कठोर शब्दवाळा पक्षीओ सामी दिशामां अथवा खराब दिशाओमां अवाज करे तो अशुभ थशे एम समजवुं. पुल्लिंग नामवाळा पक्षीओ डावा उतरे अने स्त्रीलिंग नामवाळा पक्षीओ जमणा उतरे तो शुभ थशे एम समजवुं. कुतरो के शीयाळ जमणा भागमांथी डावो उतरे तो शुभ छे अने नोळीओ के चापपक्षी डावा भागमांथी जमणो उतरे तो शुभ छे. ससलो, सर्प, गरंज के घुवड एओ डावा उतरे तो पण अशुभ छे अने जमणा उतरे तो पण अशुभ छे. चंदनघो के काचंडो एओनुं दर्शन तथा अवाज अशुभज छे. अशुभसूचक दूतो जेवांज वेपादिकवाळां बीजां पण कोई माणसो जोवामां आवे तो तेओ अशुभ छे. कळथी, तिल, कपास, फोतरां, पथरा तथा भस्म एओनुं दर्शन अशुभ छे. कोलसाथी, तैलथी के कादवथी भरेला पात्रनुं दर्शन अशुभ छे. नीरां मद्यथी भरेला पात्रनुं दर्शन अशुभ नथी पण ते वगरनां बीजां मद्योथी अथवा राता सर्पपोथी भरेला पात्रनुं दर्शन अशुभ छे. मार्गमां चालतां सुकाएलां शबो, काष्ठो तथा पानडां एओनो समागम अशुभ छे. पतित, मरवा तैयार थएल अथवा चंडाल, दीन, अंध तथा शत्रु एओनो समागम पण अशुभ छे. कोमळ, शीतल, अनुकूल तथा सुगंधवाळो पवन शुभकारी छे. कठोर, गरम, खराब गंधवाळो तथा सामेथी आवतो पवन अशुभ छे. ग्रंथि के अर्बुद वगैरे रोग वाळानी पासे जवुं होय त्यारे कापवाना अर्थवाळो शब्द सांभळवामां आवे तो शुभ छे. विद्रधि, उदररोग के गुल्म ए रोगवाळानी पासे जवुं होय त्यारे भेदनना अर्थवाळो शब्द काने पडे तो शुभ छे. रक्तपित्त के अतिसार ए रोगवाळानी पासे जवुं होय त्यारे रोकावाना अर्थवाळो शब्द काने शुभनुं चिन्ह छे.

१ रोगीना घरमां जतो पूर्ण घडो अने रोगीना घरमांथी नीकळतो खाली घडो जोवामां आवे तो ते

पडे तो शुभ छे. आ प्रमाणे व्याधिओन भेदो उपरथी शब्दोनुं शुभाशुभना निमित्तपणुं समजी लेवुं. तेमज गालो भांडवानो शब्द, हाय मुंडुं थयुं एवो शब्द, बराडानो शब्द, रोवानो शब्द, वमननो अवाज, अधोवायुनो अवाज, विष्टाना उत्सर्गनो अवाज, गधेडानो अवाज अने उंटनो अवाज एओ पण अशुभ छे. वैद्य पोताना घरथी चाले ते समयमां मनाह थाय, कांई भांगी जाय, छीक थाय, लथडी जवाय, आघात थाय के मनमां खेद थाय तो पण अशुभ थाय छे. रोगीना घरमां प्रवेश करती वखते पोतानी अने रोगीनी पण ए सघळी स्थितिओ वैद्ये जोवी. रोगीना घरमां गया पछी ते घरना द्वारनी आगळ के ते घरमां एवी कोई स्थितिओ थाय तो तेओने अशुभ करनारी गणवी नहीं. वैद्य पोताना घरथी चाले ते समयमां अने रोगीना घरमां पेसे ते समयमां केश, भस्म, अस्थि, काष्ठ, पथरा, फोतरां, कपास, कांटा, उंधो पडेलो खाटलो, मद्यनुं जूळ, चरबी, तैल, खड, नपुंसक, खोडखापणवाळो माणस, भांगेलां अंगवाळो माणस, नम्र, मुंडो, के तमाम काळां वखोवाळो माणस जोवामां आवे तो ते अशुभनां चिह्नरूप छे एम समजवुं. वैद्य रोगीना घरमां जाय के बेसे ते समयमां, एकठां करी राखेलां वासणो स्थानमांथी खसी जाय, उंडी खोडेली वस्तु उखेडवामां आवती होय, कोई वस्तु भांगी नाखवामां आवती होय, कोई वस्तु पडती होय, कोई वस्तुने बाहार लई जवामां आवती होय, वैद्यनुं आसन गबडी जाय के रोगी नीचुं मोहोडुं करी बेठो होय तो ते अशुभनां चिह्नरूप छे. रोगी वैद्यनी सामे वात करतो करतो भीतने, बीछानाने, पोताना हाथने, पीठने के माथाने चोळया करे अथवा हलाव्या करे तो ते पण अशुभ छे. जो रोगी माणस वैद्यना हाथने खेंचीने पोताना माथा उपर के छाती उपर मुके अथवा उचुं मोहोडुं राखीने वैद्यने पूछे अथवा पूछतो पू-

छतो पोताना अंगने साफ कन्या करे तो ते रोगीने आराम थतो नथी. जेना घरमां वैद्यनो सत्कार न थाय ते रोगीने पण आराम थतो नथी. जेना घरमां वैद्य पूजाय ते रोगी रोगथी मुक्त थाय छे. दूतादिक शुभ होय तो रोगीनुं शुभ थाय छे अने अशुभ होय तो रोगीनुं अशुभ थाय छे एटलामाटे वैद्ये अवश्य दूतादिकनी परीक्षा कन्या करवी.

१४ स्वप्नानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥

सुहृदो यांश्च पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ।

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करमव्यालगर्दभैः ॥

वराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ।

रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्तां मुक्तमूर्ध्वजा ॥

यं वा कर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ।

अन्यावसायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ॥

परिष्वजेरन्यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ।

मूर्धन्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्धिकृताननैः ॥

पिबेन्मधु च तैलं च यो वा पङ्केऽवसीदति ।

पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत्प्रहसेत्तथा ॥

निरम्बरश्च यो रक्तां धारयेच्छिरसि स्रजम् ।

यस्य वंशो नलो वापि तालो वोरसि जायते ॥

यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जननीं प्रविशेन्नरः ।

पर्वताग्रात्पतेद्यो वा श्वश्रे वा तमसा वृते ॥

ह्रियते स्नातसा यो वा यो वा मौण्ड्यमवाप्नुयात् ।

पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ॥

पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ।

यः पश्येद्देवतानां वा प्रकम्पमवनेस्तथा ॥

यस्य छर्दिर्विरेको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ।

शाल्मलीं किशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकम् ॥

पुष्पाढ्यं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ।

कर्पासतैलपिण्याकलोहानि लवणं तिलान् ॥

लभेताश्रीत वा पङ्कमघ्नं यश्च पिबेत्सुराम् ।

स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमृच्छति ।

यथास्वं प्रकृतिस्वप्नो विस्मृतो विहतश्च यः ।

चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥

—

ज्वरितानां शुना सख्यं कपिसख्यं तु शोपिणाम् ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपसारैः प्रवर्तनम् ॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
 गुल्मेपु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥
 शङ्कुलीभक्षणं हृद्यामध्वा श्वासपिपासयोः ।
 हारिद्रं भोजनं चापि यस्य स्यात्पाण्डुरोगिणः ॥
 रक्तपित्ती पिबेद्यश्च शोणितं स विनश्यति ।
 स्वप्नानेवंविधान्दृष्ट्वा प्रातस्तथाय यत्नवान् ॥
 दद्यान्मापांस्तलोल्लाहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ।
 जपेच्चापि शुभान्मन्त्रान्गायत्रीं त्रिपदां तथा ॥
 दृष्ट्वा च प्रथमे यामे सुष्याद्भ्रान्त्वा पुनः शुभम् ।
 जपेद्भ्रान्ततमं देवं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 न चाचक्षीत कस्यैचिद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥
 देवतायतने चैव वसेद्वात्रित्रयं तथा ।
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्प्रविमुच्यते ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनम् ।
 देवान्द्विजान्गोवृषभाञ्जीवतः सुहृदो नृपान् ॥
 समिद्धमग्निं विप्रांश्च निर्मलानि जलानि च ।
 पश्यत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
 मांसं मत्स्यान्स्रजः श्वेता वासांसि च फलानि च ।
 लभन्ते धनलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
 महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ।
 आरोहेद्ब्रह्मलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
 नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान्कल्पोदकान् ।
 तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
 उरगो वा जलौका वा भ्रमरो वापि यं दशेत् ।
 आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभं च बुद्धिमान् ॥
 एवंपाञ्चलुभान्स्वप्नान्यः पश्येद्याधितो नरः ।
 स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥

स्वप्नो उपरथी शुभाशुभानुं अवेक्षण.

१४ हवे रोगीना संबंधीओने अथवा रोगीने पोताने प्राप्त थणलां जे स्वप्नो मरणनी के शुभनी सूचना आपे छे, ते स्वप्नोविषे कहुं छुं.

जे माणस स्वप्नमां तैलथी खरडाएला शरीर-वाळो थई उंट, हिंसक जानवर, गधेडो, सूवर के

—

पाडो एओना उपर बेसी दक्षिण दिशा तरफ जाय से माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणसने स्वप्नमां रातां बखोने धरनारी, हसती, छुटा केशवाळी अने नाचती काली स्त्री बांधीने दक्षिण दिशा तरफ खेंचे ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणसने स्वप्नमां चांडाललोको दक्षिण दिशा तरफ खेंचे अथवा प्रेतो (मरण पामेलाओ) के संन्यासीओ आलिगन करे ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणसने स्वप्नमां विकृत मोहोडांवाळां फाडीखानारां जानवरो माथापर मुंघे अथवा जे माणस स्वप्नमां मद्यने के तैलने पीए अथवा कादवमां घुंचीने सीदाय ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणस स्वप्नमां कादवथी खरडाएलां गात्रोवाळो थई नाचे तथा हसे अथवा नागो नागो माथापर राती माळानुं धारण करे ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणसने स्वप्नमां छातीपर वांस, बरू के ताड उग अथवा जेन स्वप्नमा मत्स्य गळीं जाय अथवा जे माणस स्वप्नमां माताना उदरमां पेसी जाय ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणस स्वप्नमां पर्वतनी टोच उपरथी पडे अथवा अंधकारथी घेराएला खाडामां पडे अथवा प्रवाहमां तणाई जाय अथवा माथामां मुंडाई जाय अथवा हारी जाय, बंधाय के कागडाओ वगैरैथी पराभव पामे ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे. जे माणस स्वप्नमां ताराओने पडता देखे अथवा दीवाने के चक्षुने नष्ट थई गएलां देखे अथवा देवमूर्तिओना के पृथ्वीना कंपने देखे ते माणस स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे अने रोगी होय तो मरण पामे छे.

જે માણસને સ્વપ્નમાં વમન થાય કે વિરેચન થાય અથવા દાંત પડી જાય અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં શેમલાના શાકપર, શાકપર, યજ્ઞમાં પશુ બાંધવાના સ્ત્રીલાપર, રાફડાપર, લીંબડાપર, પુષ્પોથી ભરપૂર કાંચનાર નામના વૃક્ષ ઉપર અથવા ચિંતા ઉપર ચઢે તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં કપાસ, તૈલ, સ્ત્રી, લોહોડાના પદાર્થ, લૂણ કે તલ એઓમાંનું કાંઈ મળે અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં રાંધેલું અન્ન સ્વાદ અથવા લોટની મદિરા પીએ તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે.

જે સ્વપ્ન પોતાની વાત આદિ પ્રકૃતિપ્રમાણે જોવામાં આવે, જે સ્વપ્ન અત્યંત મૂલાઈ જાય, જે સ્વપ્ન તુરંતજ સારા સ્વપ્નથી ઘણાઈ જાય, જે સ્વપ્ન ચિંતાએ કરેલો હોય અને જે સ્વપ્ન દિવસે જોવામાં આવે તે સ્વપ્ન કશું ફલ આપતા નથી.

જ્વરવાળા માણસોને સ્વપ્નમાં કૃતરાત્રી સાથે મૈત્રી થાય, ક્ષયવાળાઓને સ્વપ્નમાં વાનરાઓની સાથે મૈત્રી થાય, ઉન્માદવાળાઓને સ્વપ્નમાં રાક્ષસોનો સમાગમ થાય અને અપસ્મારવાળાઓને સ્વપ્નમાં પ્રેતોનો સમાગમ થાય તો તે રોગીઓ મરણ પામે છે. જો પ્રમેહ કે અતિસારવાળો રોગી સ્વપ્નમાં પાણી પીએ, કોઢવાળો રોગી સ્વપ્નમાં તેલ આદિ સ્નેહ પીએ, ગુલ્મવાળો રોગી સ્વપ્નમાં પોતાના કોઠાપર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ જાય, માથાનો દરદી સ્વપ્નમાં માથાપર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ જાય, વમનનો દરદી સ્વપ્નમાં ચણા વગેરેની તેલમાં તળેલી પૂરી સ્વાદ, શ્વાસનો કે તરશનો દરદી સ્વપ્નમાં પંથ કરે, પાંડુરોગનો દરદી સ્વપ્નમાં હઠદરવાળું ભોજન જમે અને રક્તપિત્તનો દરદી સ્વપ્નમાં લોહી પીએ તો મરી જાય છે.

૧ વાતપ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નમાં આકાશમાં જાય છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળો માણસ સ્વપ્નમાં અગ્નિને, વીજળીને તથા ઉલ્કાઓને દેખે છે. કફપ્રકૃતિવાળો માણસ

આવાં દુષ્ટ સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યાં હોય તો પ્રભાતમાં ઊઠી યજ્ઞપૂર્વક બ્રાહ્મણોને અહદ, તલ, લોહોડું તથા સોનું એઓનાં દાનો દેવાં અને શુભ મંત્રોનો તથા ત્રિપદા ગાયત્રીનો જપ કરવો. રાત્રિના પેહેલા પોહોરમાં દુષ્ટ સ્વપ્ન જોવામાં આવે તો શુભનું ધ્યાન કરીને પાછું સુઈ જવું અથવા બ્રહ્મચર્ય રાખી એકાગ્ર ચિત્તથી કોઈ દેવના મંત્રનો જપ કરવો. સ્વપ્ન જોવામાં આવેલ હોય તો તેની કોઈની પાસે વાત નહીં કેહેતાં દેવમંદિરમાં ત્રણ રાત સુધી રહેવું અને નિત્ય બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું. આમ કરવાથી દુઃસ્વપ્નનું ફલ થતું નથી.

હવે સારાં સ્વપ્નો કહું છું. જો સ્વપ્નમાં દેવ, શુભ પક્ષીઓ, વઝલો, જીવતા સંબંધીઓ, રાજાઓ, પ્રદીપ્ત અગ્નિ, બ્રાહ્મણો કે નિર્મલ જલ જોવામાં આવે તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. જો સ્વપ્નમાં માંસ, મત્સ્ય, સફેદ માલાઓ. સફેદ વસ્ત્રો કે ઉત્તમ ફળો એઓની પ્રાપ્તિ થાય તો ધનનો લાભ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. સ્વપ્નમાં મોટો પ્રાસાદ, ફલવાળાં વૃક્ષો, હાથી કે પાહાડ એઓની ઉપર ચઢે તો દ્રવ્ય મળે છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. સ્વપ્નમાં વૃદ્ધિ પામેલાં અને મેલાં જલવાળાં નદીઓ, નદો કે સમુદ્રો એઓને તરે તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી જાય છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં સર્પ, જલો કે ભ્રમર કરડે તેને આરોગ્ય થવાનું અને ધનનો લાભ થવાનું ભવિષ્ય વૃદ્ધિમાન વૈદ્યે કેહેવું. જે રોગી માણસ આવી રીતનાં શુભ સ્વપ્નોને દેખે તેને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો અને તેવો જાણીને ચિકિત્સા કરવી.

સ્વપ્નમાં કમલોને, હંમાંને તથા સુંદર જલાશયોને દેખે છે. (ભાવપ્રકાશ.) શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૩૩ મો ૩૪ મો તથા ૩૫ મો વિષય બુવો.

अध्याय ३० मो.

उपक्रम.

१ अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

१ हवे शिष्योना पूलवा उपरथी 'पंचेन्द्रियार्थ-विप्रतिपत्ति' नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण मुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ शरीरशीलयोर्यानु प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।

॥ तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥

अरिष्टनुं संक्षिप्त लक्षण.

२ शरीरनी प्रकृतिनुं अने स्वभावनी प्रकृतिनुं विपरीतपणुं थई जाय ए अरिष्ट (मरणनुं लक्षण) समजवुं. अरिष्टनुं आ संक्षिप्त लक्षण कह्युं. हवे अरिष्ट विषे विस्तार्थी कह्युं ते सांभलो.

३ शृणोति विविधाञ्छब्दान्यो दिव्यानामभावतः । समुद्रपुरमेघानामसंपत्तौ च निःस्वनान् ॥

तान्स्वनाञ्चावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।

ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीताञ्छृणोत्यपि ॥

द्विपच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।

न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥

शब्दोनुं विपरीतपणुं ए माणसना

मरणनुं चिह्न छे.

३ जे माणस आसपासमां कोई पण सिद्ध, गंधर्व के किन्नर आदि दिव्य प्राणीओ नहीं छतां पण तेओना विविध शब्दोने सांभळे अथवा समुद्र, पुरवासी लोको के मेघ एओना शब्दोना अभाव छतां पण तेओना शब्दोने सांभळे अथवा ए समुद्रादिकना शब्दो थतां छतां पण तेओने न सांभळे अथवा ए समुद्रादिकना शब्दोने अन्य पदार्थोना शब्दो माने अथवा ग्राम्य प्राणीओना शब्दोने जंगली प्राणीओना शब्दो माने अने जंगली प्राणिओना शब्दोने ग्राम्य प्राणि-

१ पांचे इंद्रियोना विषयोना विपरीतपणारूप अरिष्ट

ओना शब्दो माने अथवा शत्रुओनी वातो सांभळीने राजी थाय अने स्नेहीओनी वातो सांभळीने कोप करे अथवा अकस्मात् कशुं सांभळेज नहीं ते माणसनुं आयुष्य क्षीण थयुं छे एम समजवुं.

४ यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् ।

संजातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥

उष्णगात्रोऽतिमात्रं च यः शीतेन प्रवेपते ।

प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा ॥

स्पर्शोनुं विपरीतपणुं पण माणसना

मरणनुं चिह्न छे.

४ जे माणस उष्णस्पर्शने शीतस्पर्श जेवो तथा शीतस्पर्शने उष्णस्पर्श जेवो गणे, अथवा कफसंबंधी फोह्रीओ थया छतां पण बळत-राथी पीडाय अथवा अत्यंत गरम गात्रोवालो छतां पण शीतथी ध्रुजे अथवा लाकडी वगेरेना प्रहारोने के अंगना छेदनने पण न जाणे ते माणसनुं आयुष्य क्षीण थयुं छे एम समजवुं.

५ पांसुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।

वर्णान्यभावो राज्ञ्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥

रूपोनुं विपरीतपणुं पण माणसना

मरणनुं चिह्न छे.

५ जे माणस पोतानां गात्रोने रजथी खरडा-एला जवां माने अथवा जे माणसना शरीरमां वर्णनो मोटो फेरफार थई जाय अथवा जे माणसना शरीरमां काळी तथा राती वगेरे लीटीओ थाय ते माणसनुं आयुष्य क्षीण थयुं छे एम समजवुं.

६ स्नातानुलितं यं चापि भजन्ते नीलमक्षिकाः ।

रसनुं विपरीतपणुं पण माणसना

मरणनुं चिह्न छे.

६ नाहीने शरीरपर चंदननुं लेपन करेलुं छतां पण जेना शरीरपर नील मांखीओ बेसे अर्थात् जेनुं शरीर अत्यंत मधुररसमय थई गयुं होय ते जणाववाविषेनो.

માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સંમજવું.
(આવા માણસનું મરણ એક વર્ષની અંદર થાય છે.)

૭ સુગન્ધિર્વાતિ યોઽકક્ષાત્તં બ્રુવંતિ ગતાયુષમ્ ॥

ગંધનું વિપરીતપણું પળ માણસના
મરણનું ચિહ્ન છે.

૭ જે માણસના શરીરમાં સુગંધ પદાર્થોનો પ્ર-
યોગ નહીં કન્યા છતાં પણ અકક્ષાત્ સુગંધ નીક-
ળવા લાગે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે
એમ સમજવું. (આવા માણસનું મરણ એક વર્ષની
અંદર થાય છે.)

૮ વિપરીતેન ગૃહ્ણતિ રસાન્યશ્ચોપયોજિતાન્ ।
ઉપયુક્તાઃ ક્રમાદ્યસ્ય રસા દોષાભિવૃદ્ધયે ॥
યસ્ય દોષાગ્નિસામ્યં ચ કુર્યુર્મિથ્યોપયોજિતાઃ ।
યો વા રસાન્ન સંવેત્તિ ગતાસું તં પ્રચક્ષતે ॥

રસોના વિપરીતપણારૂપ અરિષ્ટનું
વિશેષ વ્યાખ્યાન.

૮ જે માણસ ઉપયોગમાં લીધેલા રસોને વિપ-
રીત સમજે અર્થાત્ મધુરને ખાટો અને ખાટાને
મધુર इत्यादि વિપરીત માને અથવા રસો ભોજન
વિધિમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉપયોગમાં લીધેલા
છતાં પણ જેના દોષોનેજ વધારે અથવા અયોગ્ય
રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા રસો પણ જેના
શરીરમાં દોષોની અને અગ્નિની સમતારૂપ સ્વસ્થતા
આપે અથવા જે માણસને રસોનું મુદ્દલ જ્ઞાનજ રહે
નહીં તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ સમ-
જવું. (આવા માણસનું મરણ એક મહીનાની
અંદર થાય છે.)

૯ સુગન્ધં વેત્તિ દુર્દન્ધં દુર્ગન્ધસ્ય સુગન્ધતામ્ ।
યો વા ગન્ધાન્ન જાનાતિ ગતાસું તં વિનિર્દિશેત્ ॥

ગંધોના વિપરીતપણારૂપ અરિષ્ટનું
વિશેષ વ્યાખ્યાન.

૯ જે માણસ સુગંધને દુર્ગંધ જાણે તથા દુર્ગ-
ંધને સુગંધ જાણે અથવા જે માણસને ગંધોનું મુદ્દલ

જ્ઞાનજ ન રહે તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે
એમ સમજવું.

૧૦ દ્વન્દ્વાન્યુષ્ણહિમાદીનિ કાલાવસ્થા દિ-
શસ્તથા ।

વિપરીતેન ગૃહ્ણતિ ભાવાનન્યાંશ્ચ યો નરઃ ॥

સ્પર્શોના વિપરીતપણારૂપ અરિષ્ટનું
વિશેષ વ્યાખ્યાન.

૧૦ જે માણસ ગરમ તથા થંડાં અને ઉષ્ણ-
વીર્ય તથા શીતવીર્ય इत्यादि દ્વન્દ્વો (જોટાના પ-
દાર્થો)ને તેઓની સ્થિતિથી ઉલટાં સમજે અથવા
જે માણસ વાયુનો અભાવ, વાયુનું પ્રવલપણું તથા
જલનો વરસાદ इत्यादि કાઠની અવસ્થાઓને
તેઓની સ્થિતિથી વિપરીત સમજે તથા મનના
સ્પર્શથી દિશાઓને પણ ઉલટી સમજે અર્થાત્ પૂ-
ર્વને પશ્ચિમ અને પશ્ચિમને પૂર્વ इत्यादि ઉલટી રીતે
સમજે અને વીજા પદાર્થોને પણ તેઓ જે સ્થિ-
તિના હોય તે સ્થિતિથી ઉલટા સમજે તે માણ-
સના આયુષ્યને સમાપ્ત થઈ રહેવા આવેલું સમજવું.
(આવા માણસનું મરણ એક મહીનાની અંદર
થાય છે.)

૧૧ દિવા જ્યોતીંપિ યશ્ચાપિ જ્વલિતાનીવ પશ્યતિ ।
રાત્રૌ સૂર્ય જ્વલન્તં વા દિવા વા ચન્દ્રવર્ચસમ્ ॥
અમેઘોપપ્લવે યશ્ચ શક્રચાપતડિદ્રુણાન્ ।

તડિત્વતોઽસિતાન્યો વા નિર્મલે ગગને ઘનન્
વિમાનયાનપ્રાસાદૈર્યશ્ચ સંકુલમમ્બરમ્ ।

યશ્ચાનિલં મૂર્તિમન્તમન્તરીક્ષં ચ પશ્યતિ ॥

ધૂમનીહારવાસોભિરાવૃતામિવ મેદિનીમ્ ।

પ્રદીપ્તમિવ લોકં ચ યો વાઽઽપ્તુત્તમિવામ્ભસા
ભૂમિમટ્પદાકારાં લેખાભિર્યશ્ચ પશ્યતિ ।

ન પશ્યતિ સનક્ષત્રાં યશ્ચ દેવીમરુન્ધતીમ્ ॥

ધ્રુવમાકાશગઙ્ગાં વા તં વદન્તિ ગતાયુષમ્ ।

જ્યોત્સ્નાદર્શોષ્ણતોયેપુ છાયાં યશ્ચ ન પશ્યતિ ॥

પશ્યત્યેકાઙ્ગહીનાં વા વિકૃતાં વાઽન્યસત્ત્વજામ્ ।

શ્વકાકકઙ્કગૃધ્રાણાં પ્રેતાનાં યક્ષરક્ષસામ્ ॥

पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ।
यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमाक्षते ॥
आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥

रूपोना विपरीतपणारूप अरिष्टं

विशेष व्याख्यान.

११ जे माणस दिवसे ताराओने प्रज्वलित जेवा देखे, राते सूर्यने प्रकाश पामेलो देखे, दिवसे सूर्यने चंद्र जेवा तेजवाळो देखे, आकाश वादळांओथी ठंकाएलुं नहीं छतां पण तेमां इंद्रधनुषने तथा वीजळीना चमकाराओने देखे, निर्मल आकाशमां पण वीजळीवाळां काळां वादळांओने देखे, आकाशने विमानोथी वाहनोथी तथा मेहेलोथी भरपूर देखे, वायुने तथा अंतरिक्षने देवता जेवा आकारवाळां देखे, पृथ्वीने धुमाडाथी झाकळथी तथा वस्त्रोथी ठंकाएली जेवी देखे, जगतने ग्रीष्मकालविना पण सळगेला जेवुं तथा वर्षाकालविना पण जळथी व्याप्त जेवुं देखे, पृथ्वीने लीटीओथी चोपड रमवाना कपडा जेवी देखे, राते नक्षत्रोनी साथे अरुंधतीदेवीने देखे नहीं, ध्रुवने तथा घाटा ताराओनी सडक जेवी आकाश गंगाने देखे नहीं, चंद्रना प्रकाशमां के सूर्यना तडकामां पोताना परछायाने देखे नहीं, जळमां के अरीसामां पोताना प्रतिबिंबने देखे नहीं, जो देखे तो एकाद अंगवगरनी, विकारवाळी अथवा कोई बीजा प्राणीना जेवी छाया देखे, कुतरां कागडा कंक गरंज प्रेत यक्ष राक्षस पिशाच सर्प तथा भूत आदि प्राणीओनी विकृत छायाओने देख्या करे अथवा निर्धूम अग्निने मोरना कंठ जेवो आशमानी देखे ते माणस रोगी होय तो मरी जाय छे अने स्वस्थ होय तो रोगी थाय छे. (वादळांनो आडंबर नहीं छतां इंद्रधनुष के वीजळी जोवामां आवे तो वे त्रण महीनामां मरण थाय छे.)

अध्याय ३१ मो.

१ अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'छायाविप्रतिपत्ति' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवं अभिद्रवन्ति यं छायाः स परासुरसंशयम् ॥

छायाओना (कांतिओना) विपरीतपणारूप अरिष्ट.

२ जे माणसनी असलनी कांति टळी जइने काळी, राती, आशमानी अथवा पीळी कांति थइ जाय ते माणसने निस्संशय रीते क्षीण थएला आयुष्यवाळो जाणवो.

३ ह्रींश्रियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा ।
अकस्माद्यं भजन्त वा स परासुरसंशयम् ॥

लाज वगेरेना विपरीतपणारूप अरिष्ट.

३ जे माणसनां लाज, शोभा, तेज, बळ, स्मरण अने प्रभा अकस्मात् नष्ट थइ जाय अथवा जे माणसने ए लाज, शोभा, तेज, बळ, स्मरण अने प्रभा अकस्मात् प्राप्त थाय ते माणसने निस्संशय रीते क्षीण थएला आयुष्यवाळो समजवो.

४ यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ।
उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च ।
खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥
कृष्णा स्तब्धावललिता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ।
कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥
कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
अवस्फूर्जति भग्ना वा न स जीवति मानवः ॥

ववाविपेनो.

१ कांति वगेरेना विपरीतपणारूप अरिष्टो जणा-

સંક્ષિપ્તે વિપ્રમે સ્તબ્ધે રક્તે સ્વસ્તે ચ લોચને ।
 સ્યાતાં વા પ્રસ્તુતે યસ્ય સ ગતાયુર્નરો ધ્રુવમ્ ॥
 કેશાઃ સીમન્તિનો યસ્ય સંક્ષિપ્તે વિનતે ધ્રુવૌ ।
 લુનન્તિ ચાક્ષિપશ્માણિ સોઽચિરાદ્યાતિ મૃત્યવૈ ॥

અવયવોની વિપરીતતા(વિકૃતિ)રૂપ
 અરિષ્ટ.

૪ જેનો હેઠલો રોટ લાંબો થાય તથા ઉપલો
 હોટ ઉંચો ચડી જાય અથવા વજ્રે હોટ જાંવુના
 ફળો જેવા ર્યામ થઈ જાય તે માણસને જીવતું
 દુર્લભ થાય છે. જેના દાંતો રતાશવાળા થઈ જાય,
 કાલાશવાળા થઈ જાય, પડી જાય અથવા સ્વંજન
 પક્ષીના રંગ જેવા ફાળા ધોળા થઈ જાય અથવા મૃદ-
 ગના મોહોડા ઉપરના કાળા ભાગ જેવા થઈ જાય તેને
 ક્ષીણ આયુષ્યવાળો જાણવો. જેની જીભ કાઢી,
 અક્કડ, પ્રમેહાદિક વિના પળ લેપવાળી, સૂજેલી
 અથવા સ્વરમટ થઈ જાય તે માણસ થોડા સમયમાં
 પ્રાણ છોડી દિયે છે. (આ થયાથી એક પશ્ચવા-
 ડીયાની અંદર મરણ થાય છે.) જેની નાસિકા
 વાંકી, ખુલી ગઈ, મુકાઈ. ઘંઘા અવા-
 જવાળી કે ત્રુટેલી થઈ જાય તે માણસ જીવતો
 નથી. (આ અરિષ્ટ થયાથી સાત રાતની અંદર
 મરણ થાય છે.) જેનાં નેત્રો સંકોચાઈ, ઉંચાં
 નીચાં, અક્કડ, રાતાં, નીચે પડેલાં જેવાં અથવા
 આસુના પ્રવાહવાળાં થઈ જાય તે માણસને અવશ્ય
 ક્ષીણ આયુષ્યવાળો જાણવો. જેના કેશો વચમાં
 અનેક સંથાઓવાળા થઈ જાય, મુકુટિઓ ટુંકી
 તથા નમેલી થઈ જાય કે આંખોની પાંપળોના
 વાળો કંપ્યા કરતા હોય અથવા સ્વરી પડતા
 હોય તે માણસ તુરંતજ મૃત્યુની પાસે જાય છે.

૫ નાહરત્યન્નમાસ્યસ્થં ન ધારયતિ યઃ શિરઃ ।
 એકાગ્રદષ્ટિર્મૂઢાત્મા સઘ્નઃ પ્રાણાન્નહાતિ સઃ ॥
 વલવાન્દુર્બલો વાપિ સંમોહં યોઽધિગચ્છતિ ।
 ઉત્થાપ્યમાનો બહુશસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥
 ઉત્તાનઃ સર્વદા શેતે પાદૌ વિકુરુતે ચ યઃ ।
 વિપ્રસારણશીલો વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥

શીતપાદકરોચ્છાસદિછન્નશ્વાસશ્ચ યો ભવેત્ ।
 કાકોચ્છાસશ્ચ યો મર્ત્યસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥
 નિદ્રા ન ચ્છિદ્યતે યસ્ય યો વૈ જાગર્તિ સર્વદા ।
 મુહોદ્વા વક્તુકામસ્તુ પ્રત્યાખ્યેયઃ સ જાનતા ॥
 ઉત્તરોષ્ઠં ચ યો લિહ્યાદુત્કરાંશ્ચ કરોતિ યઃ ।
 પ્રેતૈર્વા ભાપતે સાર્થં પ્રેતરૂપં તમાદિશેત્ ॥

અવયવોની ક્રિયાના વિપરીતપણા-
 રૂપ અરિષ્ટ.

૬ જે માણસ મોહોડામાં નાખેલા અન્નને ગળી
 શકતો ન હોય, માથું સ્થિર રાખી શકતો ન હોય,
 દષ્ટિને એકાગ્ર રાખ્યા કરતો હોય કે મૂઢ ચિત્તવાળો
 બની ગયો હોય તે માણસ તુરંત મરી જાય છે.
 જે વલવાન્ અથવા દુર્બલ રોગી ડાહ્યાના
 સમયમાં વારંવાર મૂંછિત થઈ જતો હોય તેની ધીર
 વેંચે ચિકિત્સા કરવી નહીં. (વારંવાર મૂંછિત થવાથી
 ડાહ્યા શકે નહીં તે માણસ સાત રાતની અંદર
 મરી જાય છે.) જે રોગી સર્વદા ચત્તોજ મુવે,
 પગને લાંબા ટુંકા કન્યા કરે અથવા સંકોચીજ
 રાખે તે રોગી તુરંત મરી જાય છે. જે રોગીના હાથ
 પગ તથા શ્વાસ થંડા થઈ ગયા હોય, શ્વાસ ત્રુટી ત્રુટીને
 ઉંચોજ રહેતો હોય અથવા જે રોગી કાગડાની પેટે
 મોહોડું ફાડીને શ્વાસ લેવા કરતો હોય તેની વેંચે
 ચિકિત્સા છોડી દેવી. કારણ કે તે તુરંત મરી જાય છે.
 જે રોગી ઉંઘ્યાજ કરતો હોય અથવા જાગ્યાજ કરતો
 હોય અને વોલવાની મરજી કરે ત્યારે ગમરાઈ
 જતો હોય કે મુશ્કાઈ જતો હોય તેની ચિકિત્સા
 કરવાની સમજુ વેંચે ના પાડવી. જે રોગી ઉપલા
 હોટને ચાટ્યા કરતો હોય, હાથ પગ પછાડ્યા
 કરતો હોય કે પ્રેતોની સામે વાતોં કરતો હોય
 તેને પ્રેતરૂપજ સમજવો.

૬ સ્વેભ્યઃ સરોમકૂપેભ્યો યસ્ય રક્તં પ્રવર્તતે ।
 પુરુષસ્યાવિપાર્તસ્ય સઘ્નો જહ્યાત્સ જીવિતમ્ ॥
 વાતાષ્ટીલા તુ હૃદયે યસ્યોર્ધ્વમનુયાયિની ।
 રુજાન્નવિદ્વેષકરી સ પરાસુરસંશયમ્ ॥

અનન્યોપદ્રવકૃતઃ શોફઃ પાદસમુત્થિતઃ ।
 પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુખજો ગુહ્યજો દ્વયમ્ ॥
 અતિસારો જ્વરો હિક્કા છર્દિઃ શૂનાણ્ડમેદૃતા ।
 શ્વાસિનઃ કાસિનો વાપિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥
 સ્વેદો દાહશ્ચ વલવાનિહિક્કા શ્વાસશ્ચ માનવમ્ ।
 વલવન્તમપિ પ્રાણૈર્વિયુઞ્જન્તિ ન સંશયઃ ॥
 શ્યાવા જિહ્વા ભવેદ્યસ્ય સવ્યં ચાક્ષિ નિમજ્જતિ ।
 મુખં ચ જાયતે પૂતિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥
 વક્ત્રમાપૂર્યતેઽશ્રુણાં સ્વિચ્ચતશ્ચરણાબુભૌ ।
 ચુક્ષુશ્ચાકુલતાં યાતિ યમરાષ્ટ્રં ગમિષ્યતઃ ॥
 અતિમાત્રં લઘૂનિ સ્યુર્ગાત્રાણિ ગુરુકાણિ ચ ।
 યસ્યાકસ્માત્સ વિજ્ઞેયો ગન્તા વૈવસ્વતાલયમ્ ॥
 પદ્મમત્સ્યવસાતૈલઘૃતગન્ધાંશ્ચ યે નરાઃ ।
 મૃષ્ટગન્ધાંશ્ચ યે વાન્તિ ગન્તારસ્તે યમાલયમ્ ॥
 યૂકા લલાટમાયાન્તિ વલિં નાશ્રન્તિ વાયસાઃ ।
 યેષાં વાપિ રતિર્નાસ્તિ યાતારસ્તે યમાલયમ્ ॥
 જ્વરાતિસારશોફાઃ સ્યુર્યસ્યાન્યોન્યાવસાદિનઃ ।
 પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય નાસૌ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમ્ ॥
 ક્ષીણસ્ય યસ્ય ક્ષુન્નપ્ને હૃદયમિષ્ટૈર્હિતૈસ્તથા ।
 ન શામ્યતોઽન્નપાનૈશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥
 પ્રવાહિકા શિરઃશૂલં કોષ્ઠશૂલં ચ દારુણમ્ ।
 પિપાસા બલહાનિશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥

શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં તે તે વ્યાધિ-
 આરૂપ અરિષ્ટ.

૬ ક્ષેરથી નહીં પીડાયા છતાં જે રોગીની દ્વિ-
 યોનાં છિદ્રોમાંથી તથા રુવાડાંનાં છિદ્રોમાંથી લોહી
 ચાલ્યા કરતું હોય તે રોગી તુરત મરી જાય છે. જેના
 હૃદયમાં વાતાષ્ટીલા નામની ગાંઠ ડાહ્ય કર-
 તી હોય અને તેથી અન્ન ઉપર અરુચિ તથા અતિ પીડા
 થતાં હોય તો તે રોગી અવશ્ય મરી જાય છે. શ્વાસ,
 તરશ તથા દુર્બલતા વગેરેથી પગમાં ઉત્પન્ન થયેલો અ-
 થવા પાંડુરોગાદિક, કારણો શિવાય વીજા કારણોથી
 થયેલો પગનો સોજો, અથવા શ્વાસ તરશ તથા દુર્બ-
 લતા આદિ ઉપદ્રવોવાળો પગનો સોજો અથવા પ-
 ગના તલ્લાથી મોહોડાને પ્રાપ્ત થયેલો સોજો પુરુષને

મારી નાલે છે. ઇવી રીતનો સોજો મોહાડાપર થયો
 હોય તો સ્ત્રીને મારી નાલે છે. ઇવો સોજો જો ગુહ્ય-
 સ્થલમાં થયો હોય તો પુરુષને પણ મારી નાલે છે
 અને સ્ત્રીને પણ મારી નાલે છે. જે શ્વાસના કે
 શ્વાસીના દરદીને અતીસાર, જ્વર, હેડકી, ડાહ્ય
 કે વૃષ્ણમાં તથા લિંગમાં સોજો થાય તે દરદીને
 વૈદ્યે છોડી દેવો. (આવા દરદીનું મરણ સાત રા-
 તની અંદર થાય છે.) વહુ પસીનો, વહુ વલતરા,
 વહુ હેડકી અને વહુ શ્વાસ ઇવો વલવાન માણસને
 પ્રાણમુક્ત કરી નાલે છે. આમાં કશો સંશય નથી. જેની
 જીભ કાઢી પડી ગઈ હોય. ડાહ્ય આંચ ડાહ્ય ડા-
 હ્ય ગઈ હોય અને મોહોડું દુર્ગંધી થઈ ગયું હોય
 તે રોગીને વૈદ્યે છોડી દેવો. (આવો રોગી ત્રણ
 રાતની અંદર મરી જાય છે.) જેનું મોહોડું આંસુ-
 ઓથી વ્યાપ્ત થઈ જતું હોય, વક્ત્ર પગ પસીનાથી
 ભીંજાઈ જતા હોય અને નેત્ર વ્યાકુલ થઈ જતાં હોય તે
 રોગીને યમપુરીમાં જવાને તૈયાર થયેલો સમજવો.
 (આવો રોગી વે વડીની અંદર કે એક પોહોરની
 અંદર મરી જાય છે.) પરિવારકો ઉઠાડતા હોય
 તે સમયમાં જેનાં ગાત્રો અકસ્માત્ ભારે થઈ
 જાય અથવા અકસ્માત્ હલકા થઈ જાય તે રોગી
 યમને ઘેર જાય છે. જે રોગીઓનાં શરીરોમાંથી
 કાદવના જેવો, માછલાંના જેવો, ચરવીના જેવો,
 ઘીના જેવો કે અત્યંત પ્રિય લાગે ઇવો ગંધ
 નીકળે તે રોગીઓને યમના દ્વારમાં જનારા સમ-
 જવા. જેઓના લલાટપર જૂ નામના જીવડા આવે,
 જેઓના હાથથી નસાણા કાકવલિને કાગડા-
 ઓ ચાલે નહીં અને જેઓને કોઈ પ્રકારે સુખજ
 પ્રાપ્ત ન થતું હોય તેઓ યમપુરીમાં જાય છે.
 (આવા દરદી એક વર્ષની અંદર મરે છે.) જેનાં માંસ
 તથા વલ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય ઇવા જે રોગીને
 જ્વર, અતીસાર તથા સોજા પરસ્પરના ઉપદ્રવરૂપ
 થયા હોય તે રોગીની વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી
 નહીં. ક્ષીણ થયેલા જે રોગીની ભૂખ અને તરશ
 પ્રિય, મીઠાં તથા હિતકારી અન્નપાનોથી પણ

શાંતિ ન પામે તેને મૃત્યુ આવી પોહોચેલો સમ-
જવો. જેને પ્રવાહિકા રોગ, માથાનું શૂલ, કોઠામાં
દારૂળ શૂલ, તરશ અને બલનાશ થઈલાં હોય તે
રોગીને મરણ પાસે આવી ચુકેલું સમજવું.

૭ વિપમેણોપચારેણ કર્મભિશ્ચ પુરાકૃતૈઃ ।
અનિત્યત્વાચ્ચ જન્તૂનાં જીવિતં નિધનં વ્રજેત્ ॥

પ્રાણીઓનું મરણ ત્રણમાંના એક
કારણથી થાય છે.

૭ વિપમ ચિકિત્સા થવાથી અથવા પ્રાચીન
કર્મોથી અથવા શરીરોનો અનિત્ય હોવાનોજ સ્વ-
ભાવ છે તેથી પ્રાણીઓનું જીવિત નષ્ટ થાય છે.

૮ પ્રેતભૂતપિશાચાશ્ચ રક્ષાંસિ વિવિધાનિ ચ ।
મરણાભિમુખં નિત્યમુપસર્પન્તિ માનવમ્ ॥
તાનિ મેષજવીર્યાણિ પ્રતિગ્નન્તિ જિઘાંસયા ।
તસ્માન્મોઘાઃ ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ ગતાયુષઃ ॥

જેનું મોત આવ્યું હોય તેના ઉપર ચિ-
કિત્સા શા માટે લાગૂ પડતી નથી.

૮ જેનું મોત આવ્યું હોય તે માણસની પાસે
પ્રેતો, ભૂતો, પિશાચો અને અનેક જાતના રાક્ષસો
સર્વદા આવ્યા કરે છે અને તેઓ તે માણસને
મારી નાંખવાની ઇચ્છાથી ઔપધોનાં વીર્યોને હળી
નાંખે છે માટે જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય તેના
ઉપર સઘળી ચિકિત્સાઓ નિષ્ફળ થાય છે.
(કેટલાએક કેહે છે કે શરીર વ્યાધિઓમાં ચિ-
કિત્સા નિષ્ફળ થવાનાં કારણો આ સૂત્રસ્થાનના
૨૩ મા અધ્યાયના આઠમા વિષયમાં સસ્થિર-
ત્વાન્મહત્ત્વાચ્ચ ધાત્વનુક્રમણેન ચ નિહન્ત્યૌ-
પધવીર્યાણિ મંત્રાન્દુષ્ટગ્રહો યથા ઇ શ્લોકથી
કેહેવાઈ ગયાં છે માટે અહીં ઇમ સમજવું કે
આગંતુ રોગોમાંજ ભૂતપ્રેતાદિક લોકો ચિકિત્સાનું
નિષ્ફળપણું કરે છે.)

અધ્યાય ૩૨ મો.

૧ અથાતઃ સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સ્વભાવવિપ્ર-
તિપત્તિ' ઇ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ સ્વભાવપ્રસિદ્ધાનાં શરીરૈકદેશાનામન્ય-
ભાવિત્વં મરણાય । તદયથા । શુક્લાનાં કૃષ્ણતાં
કૃષ્ણાનાં શુક્લતા રક્તાનામન્યવર્ણત્વં સ્થિરા-
ણામસ્થિરત્વં મૃદૂનાં સ્થિરતા ચલાનામચલત્વ-
મચલાનાં ચલતા પૃથૂનાં સંક્ષિપ્તત્વં સંક્ષિપ્તાનાં
પૃથુતા દીર્ઘાણાં હ્રસ્વત્વં હ્રસ્વાનાં દીર્ઘતાપત-
નધર્મિણાં પતનધર્મિત્વં પતનધર્મિણામપતન-
ધર્મિત્વમકસ્માચ્ચ શૈત્યૌપ્પયસ્તૈર્ગદ્યરૌદ્ર્યપ્રસ્તમ્ભ-
વૈવર્ણ્યાવસદનં ચાજ્ઞાનામ્ ॥

અવયવોના સ્વભાવોનું વદલી જવું
મરણના ચિહ્નરૂપ છે.

૨ માણસના શરીરના અવયવો કે જેઓ પ્રસિદ્ધ
સ્વભાવવાળા છે તેઓના સ્વભાવોનો ફેરફાર અ-
રિષ્ટરૂપ થાય છે. જેમ કે આંખોના આસપા-
સના યુગ્મા કે જેઓ સફેદ છે તેઓ અકસ્માત્
કાળા થઈ જાય, આંખોના વચલા ડોળા કે
જેઓ કાળા છે તેઓ અકસ્માત્ સફેદ થઈ જાય,
હોટ તાઢવું તથા જીભ વગેરે કે જેઓ રાતાં
હોય છે તેઓ અકસ્માત્ ધોળાં કાળાં કે પીળાં
થઈ જાય, દાંતો શિરાઓ તથા સ્નાયુઓ વગેરે
કે જેઓ કઠણ છે તેઓ અકસ્માત્ કોમળ થઈ
જાય, માંસ લોહી મેદ તથા મજ્જા વગેરે કે
જેઓ કોમળ છે તેઓ અકસ્માત્ કઠણ થઈ
જાય, સંધિ તથા જીભ વગેરે કે જેઓ ચલ છે
તેઓ અકસ્માત્ અચલ થઈ જાય, માંસ મેદ તથા

અસ્થિ વગેરે પદાર્થો કે જેઓ અચલ છે તેઓ અકસ્માત્ ચળ થઈ જાય, માથું લલાટ છાતી તથા પીઠ વગેરે કે જેઓ મોટાં (પોહોલાં) છે તેઓ અકસ્માત્ નાહાનાં (સંકુચિત) થઈ જાય, કીકી નઝ રુવાડાં તથા ઘુંટી વગેરે કે જેઓ નાહાનાં છે તેઓ અકસ્માત્ મોટાં થઈ જાય, નેત્રો નાસિકા તથા મુજાઓ વગેરે કે જેઓ લાંવાં છે તેઓ અકસ્માત્ ટુંકાં થઈ જાય. પીંડી તથા કંઠ વગેરે કે જેઓ ટુંકાં છે તેઓ અકસ્માત્ લાંવાં થઈ જાય, આંગળીઓ વગેરે કે જેઓ નહીં પડવાના સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ પડવા લાગે, રુવાડીં વગેરે કે જેઓ પડવાના સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ ન પડે છતાં થઈ જાય, હાથ તથા પગ વગેરે કે જેઓ ઉષ્ણ સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ શીતલ થઈ જાય, જીભ વગેરે કે જેઓ શીતલ સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ ઉષ્ણ થઈ જાય. નેત્રોની કીકીઓ વગેરે કે જેઓ સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ રુક્ષ થાય, કેશ તથા રુવાડાં વગેરે કે જેઓ રુક્ષ સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ સ્નિગ્ધ થઈ જાય, પગના ફળા તથા કાંડાં ઉપરના ભાગો વગેરે કે જેઓ અઘ્રડ રહેવાના સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ શિથિલ થઈ જાય. વસ્ત્રાદિકથી ઢંકાણલા રહેતા જે અવયવો મારા વર્ણવાળા રહેવાના સ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ સ્વરાત્ર વર્ણવાળા થઈ જાય અને હાથ વગેરે અવયવો કે જેઓ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળાં છે તેઓ અકસ્માત્ પ્રવૃત્તિ વગરના થઈ જાય તો તે સ્વભાવોનો ફેરફાર થયો ગણાય.

૩ સ્વેભ્યઃ સ્થાનેભ્યઃ શરીરેકદેશાનામવસ્ત્ર-સ્તોત્ક્ષિપ્તશ્રાન્તાવક્ષિપ્તપતિતવિમુક્તિર્નિર્ગતાન્તર્ગ-તગુરુલઘુત્વાનિ ॥

અવયવોનું સ્થાનોથી જરાક યસેલપણું તથા તેઓના વજનનો ફેરફાર પણ મરણના ચિન્હરૂપ છે.

૧ અવયવોનું પોતપોતાનાં સ્થાનકોથી જરા

પણ યસેલપણું તથા અવયવોના વજનનો ફેરફાર પણ મરણના ચિન્હરૂપ છે. જેમ કે મમરો તથા પાંપળો વગેરેનું સ્થાનકોથી લટકી જવું, તેઓનુંજ સ્થાનકોથી ડાંચે ચઢી જવું, ચક્ષુ વગેરેનું પરિભ્રમણ થવું, ચક્ષુ વગેરેનું આંડું થઈ જવું, મસ્તક તથા કંઠ વગેરેનું નમી જવું, સાંધાઓનું પરસ્પરથી છુટા પડી જવું, જીભ તથા નેત્ર વગેરેનું બાહાર નીકળી જવું, જીભ નેત્ર તથા નાક વગેરેનું અંદર પેસી જવું, હાથ તથા સાથલ વગેરેનું હલકું વજન થઈ જવું અને આંખની પાંપળો વગેરેનું મારે થઈ જવું ય સઘળાં ચિન્હો મરણની સૂચના આપે છે.

૪ પ્રવાલવણેવ્યઙ્ગપ્રાદુર્ભાવોઽપ્યકસ્માત્ । શિરાણાં ચ દર્શનં લલાટે નાસાવંશે વા પિઙ્ગ-કોત્પત્તિઃ । લલાટે પ્રભાતકાલે વા સ્વેદઃ । નેત્રરોગાદિના વાઽશ્ચુપ્રવૃત્તિઃ । ગોમયચૂર્ણપ્રકા-શસ્ય વા રજસો દર્શનમુત્તમાઙ્ગે નિલયનં વા કપોતકઙ્કપ્રભૃતીનામ્ । મૂત્રપુરીષવૃદ્ધિરમુઙ્ગા-નાનાં તત્પ્રણાશો મુઙ્ગાનાનામ્ । સ્તનમૂલહૃદયો-રઃસુ ચ શૂલોત્પત્તયઃ । મધ્યે શૂનત્વમન્તેષુ પ-રિસ્થાયિત્વં વિપર્યયો વા તથાર્ઙ્ગાઙ્ગે શ્વયથુઃ । શોષોઽઙ્ગપક્ષયોર્વા નષ્ટહીનવિકલવિકૃતસ્વરતા વિવર્ણપુષ્પપ્રાદુર્ભાવો વા દન્તમુચ્ચનઝશરીરેષુ । યસ્ય વાપ્સુ કફપુરીષરેતાંસિ નિમજ્જન્તિ । યસ્ય વા દૃષ્ટિમણ્ડલે મિત્રવિકૃતાનિ રૂપાણ્યાલો-ક્યન્તે । સ્નેહાભ્યક્તકેશાઙ્ગ ઇવ યો ભાતિ ॥

વીજાં પણ અમુક વિપરીત ચિન્હો

મરણની સૂચના આપે છે.

૪ શરીરમાં થણલા વ્યંગ નામના કાઠી જાઈ-વાળા ક્ષુદ્રરોગનો વર્ણ અકસ્માત્ પરવાળાના વે-લાના જેવો અત્યંત લાલ થઈ જાય, લલાટમાં લાલ રંગની શિરાઓ જોવામાં આવે, નાકની ઢાં-ડીમાં અત્યંત લાલ રંગની ફોહીઓ ઉત્પન્ન થાય, પ્રભાતકાલે લલાટપર પસીનો આવે, નેત્રરોગ આદિ કારણ વિના નેત્રોમાંથી આંસુ ચાલવા લાગે,

माथापर छाणना चूर्ण जेवी रज पडेली जेवामां आवे, माथापर होला के कंक वगेरे अशुभ पक्षीओ बेसी जाय, अतिभोजन नहीं करतां छतां मूत्रनी तथा विष्टानी वृद्धि थाय, भोजन करतां छतां मूत्रनो तथा विष्टानो नाश थाय, स्तननां मूळ हृदय तथा छाती एओमां शूलनी उत्पत्ति थाय, अंगोनं मध्यमां सूजेलापणं तथा अंतमां ग्लानियुक्तपणं अथवा अंतमां सूजेलापणं तथा मध्यमां ग्लानियुक्तपणं थाय, अरधा अंगमां सोजो अने अर्धा अंगनुं ग्लानियुक्तपणं थाय, अंगो अथवा अरधुं शरीर मुकाई जाय, स्वर नष्ट थई जाय, स्वर हीन थई जाय, स्वर गद्गदत्वादिकवाळो थई जाय, स्वर विकृत थई जाय, दांत मुखं नख तथा शरीर एओमां फीका सफेद रंगवाळां पुष्पो जेवा विटुओ उत्पन्न थाय, कफ विष्टा तथा वीर्य एओ जलमां डूबी जाय, नेत्रोनी कीकीओमां प्रतिविम्बरूपे देखाता पदार्थो छिन्न भिन्न तथा विकृतरूपे देखाय अने केशोमां के अंगोमां तैलादिकनो अभ्यंग नहीं कन्या छतां तेओ अभ्यंगवाळा जेवां देखाय, ए चिहो मरणनी सूचना आपळे.

५ यश्च दुर्बलो भक्तद्वेषातिसाराभ्यां पीड्यते । कासमानश्च तृष्णाभिभूतः । क्षीणश्छर्दिभक्तद्वेषयुक्तः । सफेनपूयरुधिराद्वामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः । शूनकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी स्रस्तपिण्डकांसपाणिपादो ज्वरकासाभिभूतः । यस्तु पूर्वाह्ने भुक्तमपराह्णे छर्दयत्यविदग्धमतिसार्यते वा ज्वरकासाभिभूतः सश्वासो म्रियते । वस्तवद्विलपन्यश्च भूमौ पतति स्रस्तमुष्कः स्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीवः प्रनष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥

अमुक व्याधिओमां अमुक उपद्रवो थाय ए पण मरणना चिन्हरूप छे.

५ दुर्बलपणामां अन्नउपर अरुचि तथा अतीसार ए उपद्रवो मरणना चिन्हरूप छे. खांसीना

दरदमां तरशथी दुःखितपणं ए उपद्रव मरणना चिन्हरूप छे. क्षीणतामां उलटी, अन्नउपर द्वेष, फीण तथा परु सहित लोहीनुं वमन, स्वरभंग तथा शूल ए उपद्रवो मरणना चिन्हरूप छे. ज्वर तथा खांसी एओना संयोगमां हाथ पग तथा मोहोडुं एओना सोजा, क्षीणता, अन्नउपर द्वेष अने स्तन पींडीओ खभा तथा हाथ पग एओनुं शिथिलपणं ए उपद्रवो मरणना चिन्हरूप छे. ज्वर खांसी तथा श्वास ए व्याधिओना संयोगमां पूर्वाह्णमां जमेला अन्ननी अपराह्णमां उलटी थगी अथवा जेमां काचुं अन्न नीकळे एवा अतिसारनुं थवुं ए उपद्रवो मरणना चिन्हरूप छे. वृषणोनी स्थानथी भ्रष्टता, लिंगनुं स्तब्धपणं के अंदर पेसी गण्टापणं, गळानुं भांगी गण्टापणं तथा खाटकीना हाथथी कपाता बकरानी पेटे बराडा पाडतां पाडतां नीचे पडी जवुं ए उपद्रवो पण मरणना चिन्हरूप छे.

६ प्राश्विमुप्यमाणहृदय आर्द्रशरीरो यश्च लोष्टं लोष्टनाभिहन्ति काष्ठं काष्ठेन तृणानि वा छिनत्त्यथरोष्टं दशत्युत्तरोष्टं वा लेख्यालुञ्जति वा कर्णौ केशांश्च देवद्विजशुक्नुहृद्वेद्यांश्च छेष्टि ॥

अमुक स्थिति तथा अमुक चेष्टाओ

पण मरणना चिन्हरूप छे.

६ जेनुं मवळुं शरीर जळथी आर्द्र होवा छतां हृदय प्रथमथी मुकावा लागे ते माणस (पंदर दिवसनी अंदर) मरी जाय छे. जे माणस डेफांथी डेफाने भांग्या करतो होय, काष्ठथी काष्ठने भांग्या करतो होय, नख वगेरेथी तृणनुं छेदन कन्या करतो होय, हेटला होठने दांतोथी डस्या करतो होय, उपला होठने चाट्या करतो होय, कानने अथवा केशोने हाथथी तोड्या करतो होय के देवताओनी, ब्राह्मणोनी, गुरुओनी, सेहीओनी, अथवा वैद्यनी निंदा कन्या

करतो होय ते माणस (एक वर्षनी अंदर) मरी जाय छे.

७ यस्य वक्रानुवक्रगा ग्रहा गहिंतस्थान-
गताः पीडयन्ति जन्मक्षे वा यस्योल्काशानभ्या-
मभिद्वन्यते होरा वा ॥

जन्मनक्षत्र अने जन्मलग्न एओनुं
पीडावुं पण मरणना चिह्नरूप छे.

७ जेना जन्मनक्षत्रने वक्र थएला अथवा
वक्र थईने तुरत सीधा चालेला ग्रहो ज्यो-
तिःशास्त्रमां बतावेलां दुष्ट स्थानोमां रहीने पी-
डता होय अथवा जेनुं जन्मलग्न उल्कापातथी के
बीजलीना कडाकाना अग्निथी पीडाय ते माणस
मरी जाय छे.

८ गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोप-
करणगहितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावो वेति ॥

संहिता ग्रंथो प्रमाणे घर वगेरेमां ख-
राव निमित्तनो प्रादुर्भाव पण
मरणना चिह्नरूप छे.

८ (वाराहीसंहिता) वगेरे संहिताग्रंथोमां
कह्याप्रमाणे जेना घरमां, स्त्रीमां, शयनमां,
आसनमां, गाडी तथा बोडा वगेरे वाहनोमां,
मणिरत्नोमां के घरनां राचरचीलांओमां खराव
निमित्तनो प्रादुर्भाव थाय ते माणस मरी जाय छे.

९ भवन्ति चात्र ।

चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ।
प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्रतायुषः ॥
निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।
न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥

चिकित्सा करातां छतां विकारनीं वृद्धि,
मोटा व्याधिनुं अकस्मात् बंध पडी
जवुं अने आहारना फलनो अभाव
एओ पण मरणनां चिह्नरूप छे.

९ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिण

१ असाध्यरोगोना निरूपण विपेनो.

२ प्रथम उत्पन्न थएला व्याधिने तेमां पाछळथी

स्वमुखथी कह्युं छे के “जेनां बल तथा मांस
क्षीण थयां होय एवा माणसने कोई विकार
सारी रीते चिकित्सा करवामां आवतां छतां पण
वृद्धि पामे तो ते विकारने आयुष्यना क्षीणपणाना
चिह्नरूप समजवो. जे माणसनो व्यातव्याधि
वगेरे कोई मोटो व्याधि धीरे धीरे नहीं पण
अकस्मात् बंध पडी जाय अने जे माणसने
आहारादिकथी कशुं फल न थतुं होय ते माणस
मरी जाय छे.

१० एतान्यरिष्टरूपाणि

सम्यग्बुद्ध्येत यो भिषक् ।

साध्यासाध्यपरीक्षायां

स राज्ञः संमतो भवेत् ॥

अरिष्टो जाणवाथी फल.

१० जे वैद्य उपर कह्याप्रमाणे अरिष्टोनां
रूपोने मारी रीते समजतो होय ते वैद्य साध्य
तथा असाध्य रोगोनी परीक्षामां राजातरफथी
मान पामे छे.”

अध्याय ३३ मो.

१ अथातोऽवाग्णीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘अवाग्णीय’
नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं
के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण सुश्रुतनी पासे
कहेल्युं छे.

२ उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्यताम् ।
रसायनादिना वत्स ताञ्छृण्वेकमना मम ॥

आ अध्यायना विषयनुं व्यवस्थापन.

२ हे पुत्र सुश्रुत! उपद्रवोथी संयुक्त थएला
उत्पन्न थएलो जे व्याधि बलवत्तर करा नाखे छे ते
उपद्रव केहवाय छे.

જે વ્યાધિઓ રસાયન પ્રયોગો વિના અસાધ્ય થઈ પડે છે તે વ્યાધિઓ વિષે કહું છું તે एकाग्रचित્ત થઈને મારી પાસેથી સાંભળો.

૩ વાતવ્યાધિઃ પ્રમેહશ્ચ કુષ્ઠમર્શો ભગંદરઃ ।
અશ્મરી મૂઠગર્ભશ્ચ તથૈવોદરમદ્દમમ્ ॥
અષ્ટાવેતે પ્રકૃત્યૈવ દુશ્ચિકિત્સ્યા મહાગદાઃ ।
પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસતૃષ્ણાશોષવમીજ્વરૈઃ ॥
મૂર્છાતિસારહિક્કાભિઃ પુનશ્ચૈતૈરુપદ્રુતાઃ ।
વર્જનીયા વિશેષેણ મિપજા સિદ્ધિમિચ્છતા ॥

વાતવ્યાધિ વગેરે આઠ મહારોગોને
અસાધ્યપણું આપનારા સા-
માન્ય ઉપદ્રવો.

૩ વાતવ્યાધિ, પ્રમેહ, કોઢ, અરશ, ભગંદર, પથરી, મૂઠગર્ભ અને ઉદરોગ એ આઠ મહારોગો કે જેઓ સ્વભાવથીજ ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલી ભરેલા છે તેઓ વળી જો ઉત્પાદકશય, વલક્ષય, શ્વાસ, તરશ, શોષ, વમન, જ્વર, મૂર્છા, અતિસાર કે હેડકી એ ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થઈ જાય તો માણસને મારી નાખે છે. (આ ઉપદ્રવોમાંના ત્રણ ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થાય તો પણ મારી નાખે છે.)

૪ શૂન સુમત્વચ મગ્ન કમ્પાધ્માનાનેપોઙ્ગતમ્ ॥
નરં રુજાર્તમન્તશ્ચ વાતવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥

વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૪ વાતવ્યાધિ જો સોજાથી, ત્વચાના વેહેર મારી ગઈ પળાપળાથી, ત્રુટવાથી, કંપથી, પેટના આફરાથી અને અંદરની ગંભીર વેદનાથી સંયુક્ત થયો હોય તો માણસને મારી નાખે છે. (આ ઉપદ્રવોમાંના ત્રણ ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થાય તો પણ મારી નાખે છે.)

૫ યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિપ્રસૂતમેવ વા ।

પિડકાપીડિતં ગાઢં પ્રમેહો દન્તિ માનવમ્ ॥

૧ રસાયનપ્રયોગો અસાધ્ય વ્યાધિને પણ ઘણું કરીને સાધ્ય કરી નાખે છે એટલા માટે 'રસાયન પ્રયોગો

પ્રમેહને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૫ પ્રમેહ જો મૂત્રના અત્યંત સ્વાવથી, શરાવિકા વગેરે ફોલીઓની પીડાથી, શ્લેષ્મિક સ્થિતિમાં માંસીઓના આવવા વગેરેથી, પૈત્તિક સ્થિતિમાં વૃષ્ણોના ફાટી જવા વગેરેથી અને વાતિક સ્થિતિમાં હૃદયગ્રહ વગેરેથી સંયુક્ત હોય તો માણસને મારી નાખે છે.

૬ પ્રભિન્નં પ્રસૂતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં દત્તસ્વરમ્ ।
પશ્ચકર્મગુણાતીતં કુષ્ઠં દન્તીહ કુષ્ઠિનમ્ ॥

કોઢને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૬ કોઢ જો અંગના મેદાવાથી, અતિસ્ત્રાવથી, નેત્રોની રક્તતાથી અને મ્વરનાશથી સંયુક્ત થયો હોય અને તે વળી અસ્થિમાં રહીને સંશોધનાદિક ક્રિયાઓને પણ ન માનતો હોય તો માણસને મારી નાખે છે.

૭ તૃષ્ણાગોચકશૂલાર્તમતિપ્રસૂતશોણિતમ્ ।
શાફાતાંસારસયુક્તમશાવ્યાધાંવનાશયત્ ॥

અરશને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૭ અરશ જો તરશથી, અરોચકથી, શૂલથી, સોજાથી અને અતિસારથી સંયુક્ત થયો હોય અને સધિરના અત્યંત સ્વાવવાળો થયો હોય તો માણસને મારી નાખે છે.

૮ વાતમૂત્રપુરીપાણિ ક્રિમયઃ શુક્રમેવ ચ ।
ભગંદરાત્પ્રસ્રવાન્તે યસ્ય ન પારવજયત્ ॥

ભગંદરને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૮ જે ભગંદરમાંથી વાયુ નીકળતો હોય, મૂત્રનો તથા વિષ્ણનો સ્ત્રાવ થતો હોય, કીડાઓ ની-
વિના' એમ કહ્યું છે.

કઠતા હોય અને વીર્યનો સ્વાદ થતો હોય તે મગ્ન-
દરની વૈદ્ય ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૯ પ્રશૂનનાભિવૃષ્ણં રુદ્ધમૂત્રં રુગન્વિતમ્ ।
અદમરી ક્ષપયત્યાશુ સિકતા શર્કરાન્વિતા ॥

પથરીને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૯ પથરી રેતી કે કાંકરી જો નાભિના તથા
વૃષ્ણના સોજાથી, મૂત્રના રોધથી અને અતિ વેદ-
નાથી સંયુક્ત થઈ હોય તો માણસને તુરત મારી
નાશ લે.

૧૦ ગર્ભકોપપરાસક્તો મક્કલો યોનિસંવૃત્તિઃ ।
હન્યાત્સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભે યથોક્તાશ્ચાણ્યુપદ્રવાઃ ॥

મૂઢગર્ભને અસાધ્ય કરી દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૧૦ મૂઢગર્ભ જો ગર્ભના અત્યંત નિરોધથી
મક્કલ નામના વ્યાધિથી, યોનિના સંકોચથી અને
મૂઢગર્ભના નિદાનમાં (નિદાનસ્થાનના ૮ મા અ-
ધ્યાયના ૬ મા વિષયમાં) કહેલા આક્ષેપક
ઘાંતી શ્વાસ તથા ભ્રમ વગેરે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત
થયો હોય તો સ્ત્રીને મારી નાશ લે.

૧૧ પાર્શ્વમઙ્ગાન્નવિદ્રેપશોષાતીસારપીડિતમ્ ।
વિરિક્તં પૂર્યમાણં ચ વર્જયેદુદરાદિતમ્ ॥

ઉદરરાગન અસાધ્ય કરાં દેનારા
વિશિષ્ટ ઉપદ્રવો.

૧૧ ઉદરરોગ જો પડઘાંઓને માંગી નાશ-
નારી વેદનાથી, અન્નના દ્વેષથી, સોજાથી તથા અ-
તિસારથી સંયુક્ત થયો હોય અને વિરેચનથી ધાલી
કરતાં છતાં પણ પાછો મરાઈ જતો હોય તો વૈદ્ય
તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૧ મુઠાવડી સ્ત્રીનો રુક્ષ વધારેલો વાયુ તીક્ષ્ણ તથા
ઉષ્ણ સુકાવેલા રુધિરને રોકીને નાભિની નીચે, પડઘાં-
ઓમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયની ઉપરના ભાગમાં
ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ થવાથી નાભિમાં,

૧૨ યસ્તામ્યતિ વિસંજ્ઞશ્ચ શેતે નિપતિતોઽપિ વા ।
શીતાદિતોન્નરુણશ્ચ જ્વરેણ મ્રિયતે નરઃ ॥

યો દૃષ્ટરોમા રક્તાક્ષો હૃદિ સંઘાતશૂલવાન્ ।
નિત્યં વક્ત્રેણ ચોચ્છ્રુસ્યાન્તં જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ॥
દિક્કાશ્વાસપિપાસાર્તં મૂઢં વિભ્રાન્તલોચનમ્ ।
સંતતોચ્છ્રાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥
આવિલાક્ષં પ્રતામ્યન્તં નિદ્રાયુક્તમતીવ ચ ।
ક્ષીણશોણિતમાંસં ચ નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥

જ્વરને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૨ જ્વરવાળો જે માણસ અત્યંત ગમરાયા કરતો
હોય, વેમાન થઈને મુતો રહેતો હોય, પડ્યોજ રે-
હેતો હોય અને અંદર દાહ પામતાં છતાં વાહાર
શીતથી પીડાતો હોય તે માણસ જ્વરથી મરી જાય
છે. જે જ્વરવાળા માણસનાં ઠાંડાં ઉમાં થઈ
જતાં હોય, આંખો લાલ થઈ ગઈ હોય, હૃદયમાં
પ્રવલ શૂલ નીકળતું હોય અને નિરંતર મોહોડાથી
ઉંચો શ્વાસ ચાલતો હોય તે માણસને જ્વર મારી
નાશ લે. દેડકી, શ્વાસ તથા તરશ એઓથી પી-
ડાતા, માનરહિત થઈ જતા, ભ્રમણ કરતી આંખો-
વાળા, ક્ષીણ થઈ જતા અને નિરંતર ઉંચો શ્વાસ લીધા
કરતા માણસને જ્વર તુરંતજ મારી નાશ લે. આ-
મુઓથી મરપૂર રહેતી આંખોવાળા, અત્યંત વેમાન
થઈ જતા, રાતદિવસ ઉંઘ્યા કરતા અને જેનાં રુ-
ધિર તથા માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય એવા માણ-
સને જ્વર મારી નાશ લે.

૧૩ શ્વાસશૂલપિપાસાર્તં ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ।
વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતીસારો વિનાશયેત્ ॥

અતીસારને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૩ શ્વાસ, શૂલ તથા તરશ એઓથી પીડાતા,
ક્ષીણ થઈ જતા, જ્વરથી દુઃખી થતા અને વિશેષે

મૂત્રાશયમાં તથા પેટમાં શૂલ નીકળે છે, પક્વાશય ફૂલી
જાય છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે એ મક્કલ રોગ
કહેવાય છે. (મા. પ્ર.)

કરી વૃદ્ધ અવસ્થાવાળા માણસને અતીસાર મારી નાખે છે.

૧૪ શુક્લાક્ષમન્નદ્વેષારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિતમ્ ।
કુચ્છેણ બહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તીહ માનવમ્ ॥

ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૪ સફેદ થઈગણાં નેત્રોવાળા, અન્નનો દ્વેષ કરનારા, ડંચા શ્વાસે અત્યંત પીડેલા અને અતિકષ્તથી ઘણા મલનો ઉત્સર્ગ કરતા માણસને યક્ષ્મા (ક્ષયરોગ) મારી નાખે છે.

૧૫ શ્વાસશૂલપિપાસાન્નવિદ્વેપગ્રન્થિમૂઢતાઃ ।
ભવન્તિ દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનો મૃત્યુમેધ્યતઃ ॥

ગુલ્મને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો:

૧૫ ગુલ્મવાળો જે માણસ મરી જવાનો હોય તેને શ્વાસ, શૂલ, તરશ, અન્ન ઉપર દ્વેષ, ગુલ્મનું અદૃશ્યપણું અને દુર્બલપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૬ આધ્માતં વદ્ધનિપ્યન્દં છર્દિહિક્કાતૃડન્વિતમ્ ।
રુજાશ્વાસસમાવિષ્ટં વિદ્રધિર્નાશયેન્નરમ્ ॥

વિદ્રધિને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૬ જો વિદ્રધિવાળો માણસ આફરી ગયો હોય, ડલટી હેઢકી તૃષા વેદના તથા શ્વાસ-ઓથી ઘેરાયેલો હોય અને વળી તેને મૂત્રની અટકાયત થઈ હોય કે પછુની ગતિ રોકાઈ ગઈ હોય તો તે માણસને વિદ્રધિ મારી નાખે છે.

૧૭ પાણ્ડુદન્તનલ્લો યશ્ચ પાણ્ડુનેત્રશ્ચ માનવઃ ।
પાણ્ડુસન્નાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥

પાંડુરોગને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૭ પાંડુરોગવાળા જે માણસને નેત્રો, નલ્લો તથા દાંતો પાંડુ થઈ જાય અને સઘલી દિશા-ઓમાં પાંડુ પદાર્થોનો સમૂહજ જોવામાં આવે તે માણસ મરી જાય છે.

૧ આ માણસનો આહાર અત્યંત મલ્લરૂપ થઈ જાય છે અને તેથી માંસનો તથા રુધિરનો ક્ષય થાય છે. આવો ક્ષય થતાં નેત્રોમાં શ્વેતતા તથા અન્નઉપર દ્વેષ આદિ ઉપદ્રવો થાય છે.

૧૮ લોહિતં છર્દયેદ્યશ્ચ બહુશો લોહિતેક્ષણઃ ।
રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રષ્ટ્વા રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥

રક્તપિત્તને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૮ જે રક્તપિત્તવાળો માણસ લોહીનું વમન કરે, વારંવાર રાતાં નેત્રોવાળો થઈ જાય અને સઘલી દિશાઓને રાતી દેખે તે માણસ મરી જાય છે.

૧૯ અવાઙ્મુખસ્તૂન્મુખો વા ક્ષીણમાંસવલો નરઃ ।
જાગરિણ્ણુરસંદેહમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥

ઉન્માદને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૧૯ ઉન્માદવાળો જે માણસ મોહોડાને નીચું અથવા ડુંચુંજ રાખતો હોય, જાગ્યાજ કરતો હોય અને માંસની તથા ઉત્સાહની ક્ષીણતા પામ્યો હોય તે માણસ અવશ્ય મરી જાય છે.

૨૦ બહુશોઽપસ્મરન્તં તુ પ્રક્ષીણં ચલિતભુવમ્ ।
નેત્રાભ્યાં ચ વિકુર્વાણમપસ્મારો વિનાશયેત્ ॥

અપસ્મારને (વાઈને) અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો.

૨૦ જે અપસ્મારવાળો માણસ વારંવાર અપસ્મારના વેગોથી ઘેરાતો હોય, ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, વજ્રે નેત્રોને વિકારવાળાં કરી નાખતો હોય અને ચલિત થયેલી ભમરોવાળો હોય તે માણસ મરી જાય છે.

અધ્યાય ૩૪ મો.

૧ અથાતો યુક્તસેનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'યુક્તસેનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું

૨ શત્રુઓની ઉપર ચઢાઈ લઈ, જતા રાજાનું તથા તેની સેનાનું શત્રુઓએ કરેલા વિપ્રયોગોથી રક્ષણ કરવાવિધેનો તથા ચિકિત્સાના ચાર પાયાઓવિષેનો.

કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યુક્તસેનસ્ય નૃપતેઃ પરાનભિજિગીપતઃ ।
ભિપજા રક્ષણં કાર્યં યથા તદુપદેક્ષ્યતે ॥

આ અધ્યાયના વિષયનું વ્યવસ્થાપન.

૨ સેનાને તૈયાર કરી, શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી જેણે પ્રયાણ કર્યું એવા રાજાનું વૈદ્યે જે પ્રકારથી રક્ષણ કરવું જોઈએ તે પ્રકારનો ઉપદેશ કરીએછીએ.

૩ વિજિગીપુઃ સદ્દામાલૈર્યાત્રાયુક્તઃ પ્રયત્નતઃ ।
રક્ષિતવ્યો વિશેષેણ વિતાદેવ નરાધિપઃ ॥
પન્થાનમુદકં છાયાં ભક્તં યવસમિન્ધનમ્ ।
દૂપયન્ત્યરયો યસ્માજ્ઞાનીયાચ્છોધયેત્તથા ।
તસ્ય લિઙ્ગં ચિકિત્સા ચ કલ્પસ્થાને પ્રવક્ષ્યતે ॥

વિશેષે કરી શત્રુઓએ કરેલા ક્ષે-
રના પ્રયોગોથીજ રાજાનો
વચાવ કરવો જોઈએ.

૩ શત્રુઓને જીતી લેવાની ઇચ્છાથી પોતાના મંત્રીઓની સાથે જેણે ફોજસહિત પ્રયાણ કર્યું હોય એવા રાજાની ઉપર કે તેની સેનાની ઉપર શત્રુઓની તરફના ક્ષેરના પ્રયોગોનીજ વધુ ધાસ્તી રહે છે માટે વૈદ્યે મુખ્યત્વે કરી પ્રયત્નપૂર્વક, તેવા પ્રયોગોથી રાજાને કશી હાનિ ન થાય એવી રીતનો વચાવ કરવો જોઈએ. શત્રુઓ વિપ્રયોગોથી રસ્તાની રજને, રસ્તાના જલને, રસ્તાના અન્નને, રસ્તાનાં યજ્ઞને, રસ્તાનાં કાષ્ઠોને અને રસ્તાનાં વૃક્ષોની છાંયોને પણ વિપથી દૂષિત કરી નાખે છે માટે વૈદ્યે ચિહ્નોઉપરથી તે તે સ્થળોમાં વિપની પરીક્ષા કરવી અને વિપપ્રયોગ થયો જાણવામાં આવે તો ચિકિત્સા કરવી. વિપનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા કલ્પસ્થાનમાં કેહેવામાં આવશે.

૧ કેટલાંક વિષો એવા પ્રભાવવાળાં હોય છે કે જેઓ વૃક્ષોને લગાવ્યાં હોય તો તે વૃક્ષોની છાંયો પણ

૪ ઇકોત્તરં મૃત્યુશતમથર્વાણઃ પ્રચક્ષતે ।
તત્રૈકઃ કાલસંજ્ઞસ્તુ શેપાસ્ત્વાગન્તવઃ સ્મૃતાઃ ॥
દોષાગન્તુજમૃત્યુભ્યો રસમન્ત્રવિશારદૌ ।
રક્ષતાં નૃપતિં નિત્યં યત્નાઢૈઘપુરોહિતૌ ॥

કાલમૃત્યુથીજ મરણ થાય છે એમ નથી
પણ અકાલમૃત્યુઓથી પણ મરણ
થાય છે માટે અકાલમૃત્યુઓથી
વચાવ કરવાને માટે વૈ-
દ્યની અને પુરોહિતની
જરૂર છે.

૪ મૃત્યુ એક નથી પણ એક સો અને એક છે એમ અર્થવેદના આચાર્યો કહે છે. એ મૃત્યુઓમાં કાલમૃત્યુ તો એકજ છે અને વાકીના સઘળા તો અકાલમૃત્યુઓજ છે (આમ છે એટલા માટે પ્રાણિઓનું મરણ કાલ વિના થતુંજ નથી એવી અનાદી પદ્ધતિ રાખવી નહીં.) ઔષધોમાં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદ્યે અને મંત્રોમાં પ્રવીણતા ધરાવનારા પુરોહિતે વાત આદિ દોષોથી થતા મૃત્યુઓથી અને વિપપ્રયોગાદિકથી થતા મૃત્યુઓથી સર્વદા પ્રયત્નપૂર્વક રાજાનું રક્ષણ કરવું.

૫ બ્રહ્મા વેદાઙ્ગમષ્ટાઙ્ગમાયુર્વેદમભાપત ।
પુરોહિતમતે તસ્માદ્દત્તેત ભિપગાત્મવાન્ ॥
રાજવૈદ્યે પુરોહિતના મતમાં વર્તવું.

૫ બ્રહ્માએ આઠે અંગોવાળા આયુર્વેદને અર્થવેદના અંગરૂપ કહેલ છે અને અર્થવેદનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પુરોહિતને હોય છે (વૈદ્યને તો અર્થવેદના અંગરૂપ આયુર્વેદનુંજ જ્ઞાન હોય છે.) માટે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પુરોહિતનો મત લઈને સર્વ કાર્યો કરવાં.

૬ સંકરઃ સર્વવર્ણાનાં પ્રણાશો ધર્મક્રમ્મણામ્ ॥
પ્રજાનામપિ ચોચ્છિત્તિર્નૃપવ્યસનહેતુતઃ ॥
પુરુષાણાં નૃપાણાં ચ કેવલં તુલ્યમૂર્તિતા ।
આજ્ઞા ત્યાગઃ ક્ષમા ધૈર્યં વિક્રમશ્ચાપ્યમાનુષઃ ॥

વિપમય થઈ જાય છે.

તસ્માદેવમિવાભીક્ષણં વાઙ્મનઃકર્મભિઃ શુભૈઃ ।
ચિન્તયેન્નૃપતિં નિત્યં શ્રેયાંસીચ્છન્વિચક્ષણઃ ॥

**વૈદ્યે રાજાનું રક્ષણ કરવામાં પૂરી
કાઠજી રાખવાનાં કારણો.**

૬ જો રાજા વિપત્તિ પામે અથવા મરણ, પામે તો દંડ નહીં રહેવાથી સર્વ વર્ણોમાં વર્ણસંકર થઈ જાય, ધર્મોનો તથા ધંધારોજગારોનો વિનાશ થઈ જાય અને પ્રજાઓનું પણ ઉચ્છેદન થઈ જાય. રાજાઓનાં શરીરો તો વીજાં માણસોના જેવાંજ હોય છે પણ રાજાઓમાં જે આજ્ઞાશક્તિ, દાનશક્તિ, ક્ષમાશક્તિ, ધૈર્યશક્તિ અને પરાક્રમશક્તિ હોય છે તે, સઘડાં માણસોથી વિલક્ષણ હોય છે. છટલા માંટે અઘંડ કલ્યાણોને ઇચ્છતા વિચક્ષણ વૈદ્યે સર્વદા શુભ મનથી અને શુભ કર્મોથી દેવની પેટેજ રાજાનું સેવન કરવાની કાઠજી રાખવી.

૭ સ્કન્ધાવારે ચ મહતિ રાજગેહાદનન્તરમ્ ।
ભવેત્સન્નિહિતો વૈદ્યઃ સર્વોપકરણાન્વિતઃ ॥
તત્રસ્થમેનં ધ્વજવદ્યશઃસ્વાતિસમુદ્ગ્રીયતમ્ ।
ઉપસર્પન્ત્યમોહેન વિપશલ્યામયાર્દિતાઃ ॥
સ્વતન્ત્રકુશલોઽન્યેષુ શાસ્ત્રાર્થેષ્વબહિષ્કૃતઃ ।
વૈદ્યો ધ્વજ इवाभाતિ નૃપતદ્વિધપૂજિતઃ ॥

**સેનાના પડાવમાં વૈદ્યનું રહેઠાણ
ક્યાં જોઈએ અને વૈદ્યની સ્થિતિ
કેવી જોઈએ ?**

૭ સેનાના મોટા પડાવમાં રાજાને રહેવાનું જે ઠેકાણું હોય તેની પાસેજ વૈદ્યનું રહેઠાણ જોઈએ. વૈદ્યે પોતાના રહેઠાણમાં (ઉતારામાં) યંત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો તથા ઔષધો વગેરે સઘડાં ઉપકરણો તૈયાર રાખવાં. યશના પ્રસ્થાતપણાથી ઉન્નતિ પામેલા વૈદ્યે ધ્વજની પેટે ઉંચા રહેઠાણમાં રહેવું કે જેથી તે ઠેકાણાની પુછપાછ વગેરે શોધ કરવાની પંચાયત નહીં રહેવાને લીધે, જે જે લોકો વિપથી, વાળાદિકનાં શલ્યોથી કે રોગોથી પીડાય તે સઘડાઓ કશી અગવડ વગર ત્યાં આવી શકે. પો-

તાના શાસ્ત્રમાં પૂરી પ્રવીણતાવાળો, વીજાં શાસ્ત્રોના વિપયોમાં પણ પ્રવેશ કન્યાવગર નહીં રહેલો અને રાજાએ તથા રાજા જેવા સરદાર લોકોએ પૂજેલો વૈદ્ય જેમ દેવમંદિરમાં ધ્વજ શોભે તેમ સેનાના પડાવમાં શોભે છે.

૮ વૈદ્યો વ્યાધ્યુપસૃષ્ટશ્ચ ભેષજં પરિચારકઃ ।
એતે પાદાશ્ચિકિત્સાયાઃ કર્મસાધનહેતવઃ ॥
ગુણવદ્વિશ્ચિભિઃ પાદૈશ્વતૃથોં ગુણવાન્ભિષક્ ।
વ્યાધિમલ્પેન કાલેન મહાન્તમપિ સાધયેત્ ॥
વૈદ્યહીનાસ્ત્રયઃ પાદા ગુણવન્તોઽપ્યપાર્થકાઃ ।
ઉદ્ભાતૃહોતૃબ્રહ્માણો યથાધ્વર્યુ વિનાધ્વરે ॥
વૈદ્યસ્તુ ગુણવાનેકસ્તાર્યેદાતુરાન્સદા ।
મૃત્વં પ્રતિતરૈર્હીનં કર્ણધાર इवाम્ભસિ ॥

ચિકિત્સાના ચાર પાદો અને તેઓમાં

વૈદ્યની શ્રેષ્ઠતા.

૮ વૈદ્ય, રોગી, ઔષધ અને પરિચારક એ ચાર, ચિકિત્સાના પાદો (પાયોઓ) ગણાય છે. કારણ કે એ પાયોઓ ટીક હોય તો ચિકિત્સાના ફલની (આરોગ્યની) સિદ્ધિ થાય છે. ગુણવાન્ વૈદ્યરૂપી ચોથો પાયો જો વીજા ત્રણ પાયો સારા હોય તો મોટા વ્યાધિને પણ અલ્પ કાલમાં વશ કરી શકે છે (ટાલી શકે છે.) જો વૈદ્ય ન હોય તો ઉપર કહેલા વીજા ત્રણે પાયોઓ સારા છતાં પણ નકામાજ થઈ પડે છે. જેમ યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ ન હોય તો ઉદ્ભાતા, હોતા અને બ્રહ્મા એ ત્રણે ઋત્વિજો સારા હોય તો પણ વ્યર્થ છે તેમ વૈદ્ય ન હોય તો રોગી વગેરે ત્રણ પાયોઓ સારા હોય તો પણ વ્યર્થ છે. જેમ સ્વલાસીઓ સારા ન હોય પણ સુકાળી સારો હોય તો વાહાણને જઠમાંથી તારી શકે છે તેમ વીજા પાયો ગુણવાન્ ન હોય પણ વૈદ્યરૂપી એક ચોથો પાયો ગુણવાન્ હોય તો રોગીઓને રોગોમાંથી સર્વદા તારી શકે છે.

૯ તત્ત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્થો દૃષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી ।
લઘુહસ્તઃ શુચિઃ શૂરઃ સજ્જોપસ્કરભેષજઃ ॥

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધીમાન્વ્યવસારી વિશારદઃ ।
સત્યધર્મપરો યશ્ચ સ ભિષકપાદ ઉચ્યતે ॥

વૈદ્યરૂપી પાયો કેવો જોડે ?

૯ જેણે આયુર્વેદનો તથા આયુર્વેદના અર્થનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, વીજા ઉત્તમ વૈદ્યોના હાથથી થતી છેદાદિક તથા સ્નેહનાદિક ક્રિયાઓને નજરે જોઈ લી હોય, પોતાના હાથથી પણ તે ક્રિયાઓ કરેલી હોય અને યંત્રાદિક ઉપસ્કરોને તથા ઔષધોને સજ્જ રાખ્યાં હોય એવો, છેદ આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં ધ્રુજે નહીં તથા રોગીને વધારે વેદના પણ કરે નહીં એવા હલકા હાથવાળો, બાહારની તથા અંદરની પવિત્રતાવાળો, ક્રિયાઓ કરવામાં ઉત્સાહવાળો, હાજર રહેતા વિચારોવાળો, ઝહાપોહ કરવામાં કુશલ બુદ્ધિવાળો, વિષમ સ્થિતિઓમાં પણ ચિકિત્સા કરવામાં નહીં મુંઝાય એવો, પાંડિત્યવાળો અને સત્યમાં તથા ધર્મમાં તત્પર રહેનારો વૈદ્ય ચિકિત્સાના પેહેલા પાદરૂપ કેહેવાય છે.

૧૦ આયુષ્માન્સત્ત્વવાન્સાધ્યો દ્રવ્યવાનાત્મવા-
નપિ ।

આસ્તિકો વૈદ્યવાક્યસ્થો વ્યાધિતઃ પાદ ઉચ્યતે ॥

રોગીરૂપી પાયો કેવો જોડે ?

૧૦ લાંબા આયુષ્યનાં ચિહ્નોવાળો, દુઃખોનું સહન કરી શકે એવો, સાધ્ય વ્યાધિવાળો, ધનવાળો, ઇન્દ્રિયોની લોલુપતા વગરનો, સ્વધર્મ ઉપર આસ્થાવાળો અને વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે વર્તનારો રોગી ચિકિત્સાના વીજા પાદરૂપ કેહેવાય છે.

૧૧ પ્રશસ્તદેશસંભૂતં પ્રશસ્તેઽહનિ ચોદ્ધૃતમ્ ।

યુક્તમાત્રં મનઃકાન્તં ગન્ધવર્ણરસાન્વિતમ્ ॥

દોષગ્નમગ્લાનિકરમવિકારિ વિપર્યયે ।

સમીક્ષ્ય દત્તં કાલે ચ ભેષજં પાદ ઉચ્યતે ॥

ઔષધરૂપી પાયો કેવો જોડે ?

૧૧ સારા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈને, જ્યોતિઃ-શાસ્ત્રાદિકની રીતિપ્રમાણે સારા દિવસમાં લેવામાં

૧ કેટલું જોઈ તપાસીને આતુરની ચિકિત્સા કરવી

આવેલું, યોગ્ય માત્રાવાળું, મનને પ્રિય લાગે એવું, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્ય વર્ણવાળું, યોગ્ય રસવાળું, વાત આદિ દોષોને હરનારું, ગ્લાનિ નહીં આપનારું, ક્રિયામાં વગાડ થતાં પણ કશી વિકૃતિ નહીં કરનારું અને આયુષ્ય વગેરેની પરીક્ષા કરીને તથા સમય જોઈને આપવામાં આવેલું ઔષધ ચિકિત્સાના વીજા પાદરૂપ કેહેવાય છે.

૧૨ સ્નિગ્ધોઽજુગુપ્સુર્બલવાન્યુક્તો વ્યાધિતરક્ષણે ।

વૈદ્યવાક્યકૃદશ્રાન્તઃ પાદઃ પરિચરઃ સ્મૃતઃ ॥

પરિચારકરૂપી પાયો કેવો જોડે ?

૧૨ પ્રીતિવાળો, આતુરની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય તો પણ તેની સૂચકા કે નિંદા નહીં કરનારો, જેથી સઘળા ક્લેશોનું સહન કરી શકાય એવા વલવાળો, આતુરનું રક્ષણ કરવામાં નિપુણ તથા તત્પર રહેનારો, વૈદ્યના વચનને સંપૂર્ણ રીતે પાલનારો અને કામ કરવામાં થાકે નહીં એવો પરિચારક ચિકિત્સાના ચોથા પાદરૂપ કેહેવાય છે.

અધ્યાય ૩૬ મો.

૧ અથાત આતુરોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'આતુરોપક્રમણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ આતુરમુપક્રમમાણેન ભિષજાયુરેવાદૌ પરીક્ષેત । સત્યપ્યાયુષિ વ્યાધૃત્વગ્નિવયોદેહબલસત્ત્વસાત્મ્યપ્રકૃતિભેષજદેશાન્પરીક્ષેત ॥

વૈદ્યે પ્રથમ આતુરના આયુષ્યની અને તે પછી વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર.

૨ આતુરની ચિકિત્સા કરવા ધારતા વૈદ્યે પ્રથમ તે વિષયનો.

તો એ આતુરના આયુષ્યનીજ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. આયુષ્ય લાંબું છે એમ સિદ્ધ થયા પછી પણ વ્યાધિ, ઋતુ, અગ્નિ, અવસ્થા, દેહ, બળ, સત્વ, સાત્મ્ય, (જે કાંઈ આહાર વિહારાદિક હમેશના સેવનને લીધે શરીરને ગોઠી રહેલ હોય તે) પ્રકૃતિ, ઔષધ અને દેશ इत्यादિકની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

૩ તત્ર મહાપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠસ્તનાગ્રદશન-વદનસ્કન્ધલલાટં દીર્ઘાક્ષુલિપર્વોચ્છ્રાસપ્રેક્ષણ-બાહું વિસ્તીર્ણભ્રૂસ્તનાન્તરોરસ્કં હ્રસ્વજઙ્ગમેદ્ર-ગ્રીવં ગમ્भीરસત્વસ્વરનાભિમનુચ્ચૈર્બદ્ધસ્તનમુ-પચિતમહારોમશકર્ણં પશ્ચાન્મસ્તિષ્કં સ્નાતાનુ-લિપ્તં મૂર્ધ્વાનુપૂર્વ્યાં વિશુષ્યમાણશરીરં પશ્ચાન્ન વિશુષ્યમાણદ્વયં પુરુષં જાનીયાદીર્ઘાયુઃ સ-લ્વયમિતિ । તમેકાન્તેનોપક્રમેત્ ।

અભિર્લક્ષણૌર્વિપરીતૈરલ્પાયુઃ ।

મિથૈર્મધ્યમાયુરિતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

ગૂઢસંધિશિરાસ્નાયુઃ સંહતાઙ્ગઃ સ્થિરેન્દ્રિયઃ ।
ઉત્તરોત્તરસુક્ષ્મેત્રો યઃ સ દીર્ઘાયુરુચ્યતે ॥
ગર્ભાત્પ્રભૃત્યરોગો યઃ શનૈઃ સમુપચીયતે ।
શરીરજ્ઞાનવિજ્ઞાનૈઃ સ દીર્ઘાયુઃ સમાસતઃ ॥
મધ્યમસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઋધ્વં નિવોધ મે ।
અધસ્તાદક્ષયોર્યસ્ય લેખાઃ સ્યુર્વ્યક્તમાયતાઃ ॥
દ્વેવાતિસ્ત્રોઽધિકા વાપિ પાદૌ કર્ણૌ ચ માંસલૌ ।
નાસાગ્રમૂર્ધ્વચ ભવેદ્ધર્વલેખાશ્ચ પૃષ્ઠતઃ ॥
યસ્ય સ્યુસ્તસ્ય પરમમાયુર્ભવતિ સમતિઃ ।
જઘન્યસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઋધ્વં નિવોધ મે ॥
હ્રસ્વાનિ યસ્ય પર્વાણિ સુમહચ્ચાપિ મેહનમ્ ।
તથોરસ્યવલીઢાનિ ન ચ સ્યાત્પૃષ્ઠમાયતમ્ ॥
ઋધ્વં ચ શ્રવણૌ સ્થાનાન્નાસા ચોચ્છા શરીરિણઃ ।
હસતો જલ્પતો વાપિ દન્તમાંસં પ્રદૃશ્યતે ।
પ્રેક્ષતે યશ્ચ વિભ્રાન્તં સ જીવેત્પશ્ચવિંશતિમ્ ॥

૧ ચોથા વિષયમાં હાથ વગેરેનાં જે પ્રમાણો કહ્યા છે તેઓથી કાંઈક અધિક. (હહન.)

આયુષ્યની પરીક્ષા.

૩ જેનાં હાથ, પગ, પડલાં, પીઠ, સ્તનનાં અગ્રો, ઢાંતો, મુખ, કાંધ અને લલાટ એઓ મોટાં હોય; આંગળીઓનાં પર્વો, શ્વાસ, નેત્રો તથા બા-હુઓ લાંબા હોય; બ્રુકુટીઓ, સ્તનોનું મધ્ય તથા છાતી વિસ્તીર્ણ હોય; પીંડીઓ, શિશ્ન તથા કંઠ ટુંકાં હોય; સત્વ ગંભીર (ઘણું) હોય; સ્વર ઉદ્ધતપણા વગરનો તથા સ્નિગ્ધ હોય; નાભિ ડંડી હોય; સ્તન ઘાટાં બંધાણાં તથા કાંઈક ડંધા હોય; કાન માંસની ભરતીવાળા મોટા તથા રુચ્ચા-ડાંવાળા હોય, માથાના પાછલા ભાગમાં મ-સ્તિષ્ક (મગજ) અધિક હોય; નાહ્યા પછી અથવા ચંદન વગેરેનું લેપન કર્યા પછી પ્રથમ માથાથી માંડીને શરીર સુકાતું હોય અને છેવટ છાતી સુકાતી હોય તે પુરુષને લાંબા આયુષ્યવાળો જાણવો. વૈદ્યે આવા માણસની ચિકિત્સા મનમાં વ્રેધઢક રહીને કરવી.

જે પુરુષમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી ડલટાંજ લક્ષણો હોય તેને અલ્પ આયુષ્યવાળો જાણવો.

જે પુરુષમાં લાંબા આયુષ્યવાળાનાં તથા અલ્પ આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો મિશ્રિત દેખાતાં હોય તેને મધ્યમ આયુષ્યવાળો જાણવો.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે પુરુષ માંસાદિકથી ગૂઢ સાંધાઓવાળો, ગૂઢ શિરાઓવાળો, ગૂઢ સ્નાયુ-ઓવાળો, દૃઢ અંગોવાળો, સ્થિર ઇન્દ્રિયોવાળો અને પગની આંગળીઓથી માંડીને ઉત્તરોત્તર સુંદર અવયવોવાળો હોય તે પુરુષ લાંબા આયુ-ષ્યવાળો કેહેવાય છે. ટુંકામાં ઇટલું સમજવું કે જે પુરુષ ગર્ભસ્થિતિથી માંડીને રોગ વગરનો હોય અને જેનાં શરીર, તત્ત્વબોધ તથા શિલ્પ વગેરેનાં જ્ઞાનો ધીરે ધીરે વધતાં હોય તે પુરુષ લાંબા

૨ વ્યંજનાદિ શુભા વિદ્યા મેદો મેધાદયો યશઃ ।

અલ્પે વયસિ યસ્યૈતન્નસજીવેન્ કદાચન ॥

(તંત્રાંતર)

આયુષ્યવાલો હોય છે. હવે મધ્યમ આયુષ્ય-વાળાની પરીક્ષા કહું છું તે સાંભલો. જેનાં અક્ષ-ક નામના વે અસ્થિઓની નીચે વે, ત્રણ અથવા તેથી વધારે લાંબી અને સ્પષ્ટ લીટીઓ હોય, પગ તથા કાન માંસથી ભરપૂર હોય, નાકની અળી ડાંચી હોય અને પીઠમાં ડાંચી લીટીઓ હોય તેનું પરમ આયુષ્ય સીત્તેર વર્ષનું થાય છે. હવે અલ્પ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કહું છું તે સાંભલો. જેની આંગળીઓનાં પર્વાં (વેઢાઓ) ટુંકાં હોય, શિશ્ન વહુ મોટું હોય, છાતીમાં અવલી સવલી રુ-વાણાંની ચકરીઓ હોય, પીઠ પોહોલી ન હોય, કાન તથા નાક પોતાના સ્થાનથી ડાંચાં હોય, હસતાં તથા વોલતાં ડાંતનાં પેઢાંઓ દેખાઈ રહેતાં હોય અને નેત્રોથી જોવું ભ્રમણવાળું હોય તે પુરુષનું પરમ આયુષ્ય પચીસ વર્ષનું થાય છે.

૪ અથ પુનરાયુષો વિજ્ઞાનાર્થમક્ષપ્રત્યક્ષપ્ર-માણસારાનુપદેશ્યામઃ । તત્રાજ્ઞાન્યન્તરાધિ-સક્થિવાહુશિરાંસિ તદવયવાઃ પ્રત્યજ્ઞાનીનિ । તત્ર સ્વૈરજ્જુલૈઃ પાદાઙ્ગુષ્ઠપ્રદેશિન્યૌઘજ્જુલાયતે । પ્રદેશિન્યાસ્તુ મધ્યમાઽનામિકાકનિષ્ઠિકા ય-થોત્તરં પશ્ચમભાગહીનાઃ । ચતુરજ્જુલાયતે પ-શ્ચાઙ્ગુલવિસ્તૃતે પ્રપદપાદતલે । પશ્ચચતુરજ્જુલા-યતવિસ્તૃતા પાર્ણિણઃ । ચતુર્દશાઙ્ગુલાયતઃ પાદઃ । ચતુર્દશાઙ્ગુલપરિણાહાનિ પાદગુલ્ફજઙ્ગાંજાનુ-મધ્યાનિ । અષ્ટાદશાઙ્ગુલા જઙ્ગા । જાનૂપરિષ્ઠાઘા-ત્રિશદઙ્ગુલમ્ । एवं પશ્ચાશત્ । જઙ્ગાયામસમાવૂરૂ । ઘ્રજ્જુલાનિ વૃષણચિવુકદશનનાસાપુટભાગક-ર્ણમૂલનયનાન્તરાણિ । ચતુરજ્જુલાનિ મેહનવદ-નાંતરનાસાકર્ણલલાટગ્રીવોચ્છ્રાયદષ્ટ્યન્તરાણિ । દ્વાદશાઙ્ગુલાનિ ભંગવિસ્તારમેહનનાભિહૃદયગ્રી-વાસ્તનાન્તરમુખાયામમણિવન્ધપ્રકોષ્ઠસ્થૌલ્યા-નિ । ઇન્દ્રવસ્તિપરિણાહાંસપીઠકૂર્પરાન્તરાયામઃ પોઙ્ગુલઃ । ચતુર્વિંશત્યજ્જુલો હસ્તઃ । દ્વા-ત્રિશદઙ્ગુલપરિમાણૌ ભુજૌ । દ્વાત્રિશત્પરિણાહા-

વૂરૂ । મણિવન્ધકૂર્પરાન્તરં પોઙ્ગુલમ્ । તલં પદ્મચતુરજ્જુલાયામવિસ્તારમ્ । અઙ્ગુષ્ઠમૂલપ્રદેશિ-નીશ્રવણાપાઙ્ગાન્તરમધ્યમાઙ્ગુલ્યૌ પશ્ચાઙ્ગુલે । અર્ધપશ્ચાઙ્ગુલે પ્રદેશિન્યનામિકે । સાર્દઙ્યજ્જુલૌ કનિષ્ઠાઙ્ગુલૌ । ચતુર્વિંશતિવિસ્તારપરિણાહં મુખગ્રીવમ્ । ત્રિભાગાઙ્ગુલિવિસ્તારા નાસાપુટ-મર્યાદા । નયનત્રિભાગપરિણાહા તારકા । નવ-મસ્તારકાંશો દષ્ટિઃ । કેશાન્તમસ્તકાન્તરમે-કાદશાઙ્ગુલમ્ । મસ્તકાદવટુકેશાન્તો દશાઙ્ગુલઃ । કર્ણાવટુન્તરં ચતુર્દશાઙ્ગુલમ્ । પુરુષોરઃ પ્રમા-ણવિસ્તીર્ણા સ્ત્રીશ્રોણિઃ । અષ્ટાદશાઙ્ગુલવિસ્તીર્ણ-મુરઃ । તત્પ્રમાણા પુરુષસ્ય કર્ડે । સર્વિંશમઙ્ગુ-લશતં પુરુષાયામ ઇતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

પશ્ચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ પોઙ્ગુલે । સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જાનીયાત્કુશલો ભિપક્ ॥ દેહઃ સ્વૈરજ્જુલૈરેપ યથાવદનુકીર્તિતઃ । યુક્તઃ પ્રમાણેનાનેન પુમાન્વા યદિ વાઽજ્ઞના ॥ દીર્ઘમાયુરવાંપ્રોતિ વિત્તં ચ મહદ્વચ્છતિ । મધ્યમં મધ્યમૈરાયુર્વિત્તં હીનૈસ્તથાઽવરમ્ ॥

अथ सारान्वश्यामः ॥

સ્મૃતિભક્તિપ્રજ્ઞાશૌર્યશૌચોપેતં કલ્યાણાભિ-નિવેશં સત્ત્વસારં વિદ્યાત્ ।

स्निग्धसंहतश्वેतास्थिदन्तनखं बहुलका-मप्रजं शुક्रेण ।

અકૃશમુત્તમવલં સ્નિગ્ધગમ્ભીરસ્વરં સૌભા-ગ્યોપપન્નં મહાનેત્રં ચ મજ્જા ।

महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तदृन्वस्थिनखमस्थिभिः ।

સ્નિગ્ધમૂત્રસ્વેદસ્વરં વૃહચ્છરીરમાયાસસ-હિષ્ણું મેદસા ।

अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसंधि मांसोपचि-तं च मांसेन ।

સ્નિગ્ધતામ્રનખનયનતાલુજિહ્વૌષ્ઠપાણિપાદ-તલં રક્તેન ।

સુપ્રસન્નમૃદુત્વગ્રોમાણં ત્વક્સારં વિદ્યાત્ ।
 इत्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि ।
 भवति चात्र ॥

સામાન્યતોઽક્ષપ્રત્યક્ષપ્રમાણાદથ સારતઃ ।
 परीक्षायुः सुनिपुणो भिषक्सिध्यति कर्मसु ॥
 લાંબા, મધ્યમ તથા અલ્પ આયુષ્યના
 જ્ઞાનને માટે અંગ-પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો
 અને સત્ત્વ આદિ સારો.

૪ હવે માણસના આયુષ્યના જ્ઞાનને માટે અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો કહીએછીએ અને સારો પણ કહીએછીએ. શરીરનો મધ્યભાગ, કમરના સંધિથી માંડીને પગની અંગુલી સુધીનો ભાગ, વાહુ અને મસ્તક એઓ અંગો કેહેવાય છે. એ અંગોના જે અવયવો છે તે પ્રત્યંગો કેહેવાય છે. એઓમાં પગનો અંગુઠો અને પ્રદેશિની (પગના અંગુઠાની પાસેની આંગળી) એઓ નચ્ચના ભાગો શિવાય પોતાનાં (જેનાં હોય તે માણસનાં) અંગુઠોની ભરપથી વચ્ચે આંગળ લાંબાં હોય છે. પગની પ્રદેશિની પછીની વચલી આંગળી, તે પછીની અનામિકા આંગળી અને તે પછીની કનિષ્ઠિકા આંગળી એઓ ઉત્તરોત્તર પાંચમા પાંચમા ભાગે ટુંકી હોય છે. પગનાં ફળા અને તઢાં ચાર આંગળ પોહોઢાં અને પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. પગની પેની પાંચ આંગળ પોહોઢી અને ચાર આંગળ લાંબી હોય છે. પગ ચૌદ આંગળ લાંબો હોય છે. પગનું મધ્ય, ઘુંટીઓનું મધ્ય, પીડીનું ઘુંટીને લગતું મધ્ય અને ગોઠણનું મધ્ય એઓ ચૌદ આંગળના પરિણાહ (જાડાઈ)વાળાં હોય છે. (ચૌદ આંગળના દોરાથી

વીટાઈ રહે છે.) ઘુંટી અને ગોઠણ એઓનું મધ્ય અઢાર આંગળ લાંબું હોય છે. ગોઠણના સંધિથી ઉપર કમરના સંધિ સુધીનો ભાગ વત્રીશ આંગળ લાંબો હોય છે. આ પ્રમાણે ઘુંટીથી કમરના સંધિ સુધીનો ભાગ કુલ પંચાશ આંગળ લાંબો હોય છે. સાથલો અઢાર આંગળ લાંબા હોય છે. વૃષ્ણ, હડપચી, દાંત, નાકનાં ફોળવાં, કાનનાં મૂલ અને નેત્રોનું મધ્ય એઓ વચ્ચે આંગળ લાંબાં હોય છે. શિશ્ન, ફાઢેલા મોહોઢાનું મધ્ય, નાકની ડાંડી, કાન, લલાટ, કંઠ અને કીકીઓનું મધ્ય એઓ ચાર ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે. સ્ત્રીની યોનિનો પરિણાહ, શિશ્નનું તથા નાભિનું અંતર, નાભિનું તથા હૃદયનું અંતર, હૃદયનું તથા ઢોકનું અંતર, સ્તનોનું અંતર, હડપચીથી માંડીને લલાટ સુધીની મુખની લંબાઈ, મણિવંધનો પરિણાહ અને તેથી ઉપરનો કાંઢાનો પરિણાહ એઓ વાર વાર, આંગળનાં હોય છે. પીંડીના ગોઠણને લગતા મધ્યનો પરિણાહ, વે સ્વભાની ટોંચો વચ્ચેની લંબાઈ અને વે ઝુજાઓ વચ્ચેની લંબાઈ એઓ સોઢ આંગળનાં હોય છે. હાથ કે જે કોળીથી માંડીને મધ્યમા (વચલી) આંગળીના અગ્ર સુધી ગણાય છે તે ચોવીશ આંગળનો હોય છે. વચ્ચે ઝુજાઓની લંબાઈ મઢીને વત્રીશ આંગળની થાય છે. સાથલોનો પરિણાહ (ગોઢ જાડાઈ) વત્રીશ આંગળની હોય છે. મણિવંધ અને કોળી એઓ વચ્ચેનું અંતર સોઢ આંગળનું હોય છે. હાથનું તઢું ચાર આંગળ પોહોઢું અને ઢ આંગળ લાંબું હોય છે. અંગુઠાનું મૂલ અને પ્રદેશિની એઓ વચ્ચેનું અંતર,

૧ પાઠાંતરમાં એમ છે કે ઢ આંગળ લાંબાં હોય છે.

૨ પાઠાંતરમાં, 'તેર આંગળના પરિણાહવાળાં હોય છે' એવો અર્થ છે.

૩ પાઠાંતરમાં એવો અર્થ છે કે પીંડી ચોવીશ આંગળ લાંબી હોય છે.

૪ જે શશ જાતિનો પુરુષ હોય તેનું શિશ્નજ નમ્ર અવસ્થામાં ચાર આંગળનું હોય એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

૫ આવો મારે પરિણાહ હામિની જાતિની સ્ત્રીના મગનો હોય એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

૬ જે સ્થલમાં પોહોચીઓ પહેરાય છે તે સ્થલથી ઉપર ચાર આંગળનો ભાગ પ્રકોષ્ટ કેહેવાય છે.

૭ પાઠાંતરમાં એમ છે કે એ લંબાઈ અઢાર આંગળની હોય છે.

કાન અને નેત્રનો છેડો એઓ વચ્ચેનું અંતર અને વચલી આંગળી એઓ પાંચ પાંચ આંગળનાં લાંબાં હોય છે. પ્રદેશિની અને અનામિકા એઓ સાડા-ચાર સાડાચાર અંગુળની લાંબી હોય છે. કનિષ્ઠિકા અને અંગુઠો એઓ સાડા ત્રણ સાડાત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. મોહોહું ચાર આંગળ લાંબું હોય છે. કંઠ વીશ આંગળના પરિણાહવાલો હોય છે. નાકનાં ફોળવાની મર્યાદા પોળા બે આંગળની હોય છે. કાઠા ડોળાની ગોઠાઈ આંખોના ત્રીજા ભાગ જેટલી હોય છે. કીકીનું પ્રમાણ કાઠા ડોળાના નવમા ભાગ જેટલું હોય છે. કેશોના અંતની જગ્યા અને માથાનું મધ્ય એઓ વચ્ચેનું અંતર અંગીઆર આંગળનું હોય છે. માથાથી દાઢી ઉપરના કેશનો અંત દશ આંગળ દૂર હોય છે. બે કાનની ટોચો અને દાઢી એઓનું અંતર ચૌદ આંગળનું હોય છે. પુરુષનો હૃદયથી ઉપરનો અને કંઠથી નીચેનો ઉરસ્થલ ભાગ કે જે બાર આંગળનો છે તેવડોજ સ્ત્રીનો શ્રોણિભાગ (સાથલના સંધિથી નીચેનો અને ભગથી ઉપરનો ભાગ) હોય છે. સ્ત્રીનું ઉરસ્થલ અઢાર આંગળ લાંબું હોય છે. પુરુષની કમર પળ અઢાર આંગળ લાંબી હોય છે. પગની પેનીઓને અને બાહુઓને ડંચાં કરી ઉભેલા પુરુષનું પ્રમાણ એકસો વીશ ૧૨૦ આંગળનું થાય છે.

આ સ્થલના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિષ્ઠ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ પુરુષ પચીશમે વર્ષે પરિપૂર્ણ સર્વ ધાતુઓવાળો થાય છે અને સ્ત્રી સોઠમે વર્ષે પરિપૂર્ણ સર્વ ધાતુઓવાળી થાય છે માટે તે સમયે તેઓનાં અંગપ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે થાય છે એમ પ્રવીણ વૈદ્યે જાણી લેવું. ઉપર કહ્યાપ્રમાણે અંગુલોથી દેહની જે ભરપ થાય છે તે પોતપોતાનાં અંગુલોથી થાય છે. દેહનું આ સંપૂર્ણ પ્રમાણ કેહેવામાં આવ્યું. જે પુરુષ અથવા જે સ્ત્રી આ પ્રમાણથી યુક્ત હોય તે અધિક આયુષ્યને પામે છે અને ઘણા ધનને મેળવે છે. જો મધ્યમ પ્રમાણ હોય તો મધ્યમ આયુષ્યની તથા મધ્યમ ધનની

પ્રાપ્તિ થાય છે અને અલ્પ પ્રમાણ હોય તો અલ્પ આયુષ્યની તથા અલ્પ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ”

લાંબા, મધ્યમ તથા અલ્પ આયુષ્યની પરીક્ષામાં શરીરના સારોનું જ્ઞાન પણ ઉપયોગી છે માટે હવે સારો વિષે કહીએછીએ.

જે પુરુષ સ્મરણશક્તિથી, દેવ તથા ગુરુજન આદિની ઉપર ભક્તિથી, કોઈ સમયમાં પણ બાધિત ન થાય એવી બુદ્ધિથી, શૂરપણાથી (કોઈ પણ કામમાં નહીં ગમરાવારૂપ ધૈર્યથી) તથા પવિત્રતાથી યુક્ત હોય અને કલ્યાણકારી બાબતોમાં જ યત્ન ધરાવનારો હોય તેને સત્વગુણ સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જેનાં અસ્થિઓ, ડંતો તથા નઘો સ્નિગ્ધ ઘાટાં અને શ્વેત હોય તથા જેને રતિની ઇચ્છા ઘણી હોય તથા પ્રજાપણ ઘણી હોય તે પુરુષને શુક્ર (વીર્ય) સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષ કૃશ ન હોય, ઉત્તમ વઠવાળો હોય, સ્નિગ્ધ તથા ગંભીર સ્વરવાળો હોય, સૌભાગ્યવાળો હોય અને મોટાં નેત્રોવાળો હોય તેને મજ્જાસંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષનાં મસ્તક તથા કાંધ મોટાં હોય અને ડાંતો, હડપચી, અસ્થિઓ તથા નઘો હઢ હોય તેને અસ્થિસંબંધી સારવાળો સમજવો.

જે પુરુષ મોટા શરીરવાળો તથા પરિશ્રમોનું સહન કરી શકે એવો હોય તથા જેનાં મૂત્ર, સ્વેદ અને સ્વર સ્નિગ્ધ હોય તેને મેદસંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષ ઉન્નત ગાત્રોવાળો તથા માંસની ભરતીવાળાં શરીરવાળો હોય અને જેનાં અસ્થિઓના સાંધાઓ ગૂઢ હોય તેને માંસસંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષનાં નઘો, નેત્રો, તાઢવું, જીભ, હોઠ, હાથનાં તઢાં અને પગનાં તઢાં સ્નિગ્ધ તથા રાતાં હોય તેને રુધિરસંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષની ત્વચા અતિપ્રસન્ન તથા કોમલ હોય અને સ્વાણાં પળ તેવાંજ હોય તે પુરુષને રસસંબંધી સારવાલો જાણવો.

ઉપર કહેલા આઠ સારોમાં પેહેલો સાર પોતા પછીના સાત સારો કરતાં, બીજો સાર પોતા પછીના છ સારો કરતાં, ત્રીજો સાર પોતા પછીના પાંચ સારો કરતાં, ચોથો સાર પોતા પછીના ચાર સારો કરતાં, પાંચમો સાર પોતાના પછીના ત્રણ સારો કરતાં, છઠ્ઠો સાર પોતા પછીના બે સારો કરતાં અને સાતમો સાર પોતા પછીના એક સાર કરતાં અધિક આયુષ્યને તથા અધિક સૌભાગ્યને આપનાર છે. છઠ્ઠે ઉત્તરોત્તર કરતાં પૂર્વપૂર્વ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજવું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ગયા ઓગળત્રીશમા અધ્યાયથી તે તેત્રીશમા અધ્યાય સુધીમાં વ્રણાદિકની પરીક્ષાઓનાં જે ચિહ્નો કહ્યાં છે તેઓ ઉપરથી, અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો ઉપરથી અને સારો ઉપરથી આયુષ્યની પરીક્ષા કરીને ચિકિત્સા કરનારો નિપુણ વૈદ્ય ચિકિત્સાસંબંધી સઘલી ક્રિયાઓમાં સિદ્ધિ પામે છે. (ફતેહમંદ નીવડે છે.)”

૫ વ્યાધિવિશેષાસ્તુ પ્રાગભિહિતાઃ । સર્વ ઇ-
વૈતે ત્રિવિધાઃ સાધ્યા યાપ્યાઃ પ્રત્યાખ્યેયાશ્ચ ।
તત્રૈતાન્ ભૂયસ્ત્રિધા પરીક્ષેત કિમસાવૌપસ-
ર્ગિકઃ પ્રાક્કેવલોઽન્યલક્ષણ ઇતિ ।

તત્રૌપસર્ગિકો યઃ પૂર્વોત્પન્નં વ્યાધિ જઘન્ય-
કાલજાતો વ્યાધિરુપસૃજતિ સ તન્મૂલ ઇવોપ-
દ્રવસંજઃ ।

પ્રાક્કેવલો યઃ પ્રાગેવોત્પન્નો વ્યાધિરપૂર્વરૂ-
પોઽનુપદ્રવશ્ચ ।

૧ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડવા યોગ્ય કેટલાક વ્યાધિઓના વિષયમાં એમ પણ કહેવામાં આવશે કે વૈદ્યે આ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ ના પાડીને પછી તે રોગી વગેરેનો આગ્રહ જણાય તો કરવી કે જેથી વૈ-
દ્યને અપયશ આવે નહીં

અન્યલક્ષણો યો ભવિષ્યદ્વ્યાધિવ્યાપકઃ સ
પૂર્વરૂપસંજઃ ॥

વ્યાધિઓની પરીક્ષા.

૬ વ્યાધિઓના ભેદો તો આ સૂત્રસ્થાનના વે-
દોત્પત્તિ નામના પેહેલા અધ્યાયમાં અને વ્યાધિમ-
મુદેશીય નામના ચોવીસમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ
ગયા છે. એ સઘલા વ્યાધિઓના સાધ્ય, યાપ્ય
અને પ્રત્યાખ્યેય (અસાધ્ય) એ ત્રણ ભેદો છે.
વલી પણ દરેક વ્યાધિની ત્રણ પ્રકારની પરીક્ષા
કરવી કે “આ વ્યાધિ ઔપસર્ગિક છે? પ્રાક્કેવલ
છે? કે અન્યલક્ષણ છે?”

પાછલથી ઉત્પન્ન થયેલો જે વ્યાધિ પ્રથમથી
ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિને તેની સાથે મળી જઈને
જોર ઓપે તે વ્યાધિ ઔપસર્ગિક કહેવાય છે.
ઔપસર્ગિક વ્યાધિનું મૂલ પેહેલો વ્યાધિ હોય છે
તેથી ઔપસર્ગિક વ્યાધિને ‘ઉપદ્રવ’ એ નામ પણ
આપવામાં આવે છે.

જે વ્યાધિ કશા પણ પૂર્વરૂપ વિના પ્રથમથી
પોતાના રૂપેજ ઉત્પન્ન થયો હોય અને ઉપદ્રવો વ-
ગરનો હોય તે પ્રાક્કેવલ કહેવાય છે. (મશ,
તલ તથા લાસાં વગેરે વ્યાધિઓ પૂર્વરૂપો વિનાજ
ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપદ્રવો વગરનાજ હોય છે
માટે તેઓ પ્રાક્કેવલ ગણાય.)

જે વ્યાધિ ભવિષ્યદ્વ્યાધિની સૂચના આપનારો
થાય તે અન્યલક્ષણ કહેવાય છે. અન્યલક્ષણ-
નેજ પૂર્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

૬ તત્ર સોપદ્રવમન્યોન્યાવિરોધેનોપક્રમેત
બલવન્તમુપદ્રવં વા ।

પ્રાક્કેવલં યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ।

અન્યલક્ષણે ત્વાદિવ્યાધૌ પ્રયતેત ॥

૨ મૂલવ્યાધિની સાથે થયેલાં ચિહ્નો ઉપદ્રવ ન ગ-
ણાય પણ પાછલથી જે નવીન વ્યાધિઓ થાય છે તેઓ
ઉપદ્રવો કહેવાય. મૂલવ્યાધિનાં ચિહ્નો પણ જો લાંબા
કાલસુધી રહ્યાં આવે તો તેઓને પણ ઉપદ્રવો કહી શ-
કાય છે. (હહન.)

भवति चात्र ॥

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्यधिमुपाचरेत् ।

औपसर्गिक आदि त्रणे व्याधिओनी
चिकित्सा करवानी पद्धति.

६ जे व्याधि उपद्रवोवाळो होय तेनी चिकित्सा करवी होय त्यारे मूलव्याधिनी चिकित्सा उपद्रवोनी चिकित्साथी विरुद्ध न थाय अने उपद्रवोनी चिकित्सा मूलव्याधिनी चिकित्साथी विरुद्ध न थाय एवी पद्धति पकडवी अथवा उपद्रवोमां जे कोई बलवान् उपद्रव होय तेनी प्रथम चिकित्सा करवी पण ते चिकित्सा बीजा उपद्रवोनी चिकित्साथी विरुद्ध थाय एम नहीं करवुं.

प्राक्केवल व्याधिनी चिकित्सा तो तेने पोताने माटे जे कही होय तेज करवी.

अन्यलक्षण (पूर्वरूपात्मक) व्याधिनी चिकित्सा करवी होय त्यारे जे व्याधि शरुआतमां जोवामां आवतो होय तेनीज तेने पोताने माटे कहेली खास चिकित्सा करवी.

आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंतरिण स्वमुखथी कहुं छे के “ कोई पण रोग दोषो विना होतो नथी एटला माटे, जेनुं लक्षणादिक आ ग्रंथमां न केहेवामां आव्युं होय तेवा व्याधिनी चिकित्सा पण विचक्षण वेधे दोषोनां चिहो उपरथी कल्पना करी लईने करवी.”

७ प्रागभिहिता ऋतवः ॥

ऋतुओनी परीक्षा.

७ ऋतुओनुं निरूपण आ सूत्रस्थानना ऋतुचर्याध्याय नामना ६ ढा अध्यायमां करवामां आवी गयुं छे ते उपरथी ऋतुओनी परीक्षा करी लेवी.

८ शीते शीतप्रतीकार उष्णे चोष्मनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

१ जोर्णज्वर लंघनादिकथी मटतो नथी पण दूधथी

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।
क्रिया हीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति
या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥

जे ऋतुमां जे क्रिया विरुद्ध होय ते ऋतुमां ते क्रियाथीज मटे एवो कोई

आत्ययिक (जेनो तुरत उपाय
कन्याविना चालेज नहीं एवो)

रोग उत्पन्न थाय तो तेनी

चिकित्सा करवानी
पद्धति.

८ शीत काळमां (शीयाळामां तथा चोमासामां) प्रथम शीतनो प्रतीकार एटले उष्णता करीने अने उष्ण काळमां प्रथम उष्णनुं निवारण एटले शीतता करीने ते पछी ते ते आत्ययिक रोगने माटे जे क्रिया शास्त्रनी आज्ञाथी प्राप्त होय ते करवी पण ऋतुना स्वभावने वळगी रहीने ते क्रिया करवानो वखत गुमाववो नहीं. (आ सूत्रस्थानना अग्निकर्मविधि नामना बारमा अध्यायनो चोथो विषय जुवो.) केम के समय प्राप्त थया छतां नहीं करवामां आवेली क्रिया समय वीत्या पछी करवामां आवे तो साध्यरोगोमां पण सिद्ध थती नथी. (जेम के ज्वरमां प्रथम नहीं करवामां आवेलुं लंघन ज्वर जीर्ण थया पछी करवामां आवे तो पण सिद्ध थतुं नथी. अर्थात् विफलज जाय छे) जेम ममय वीती गया पछी करवामां आवेली क्रिया साध्यरोगोमां पण निष्फल थाय छे तेम समय प्राप्त थया विना करवामां आवेली क्रिया पण निष्फल थाय छे. (जेम के आमज्वरमां आपवामां आवतुं औषध उलटुं ते ज्वरने वधारवाने लीधे निष्फलज थाय छे.) क्रिया जेटली करवी जोइए तेथी ओछी करवामां आवे तो पण व्यर्थ थाय छे. (जेम के दोष बहु छतां न्यून तथा मांसरस आदि संहोथी मटे छे.

ક્રિયા કરવામાં આવે તો રોગનો સંપૂર્ણ નાશ કરતી નથી.) જેટલી કરવી જોઈએ તેથી અધિક કરવામાં આવે તો પળ સિદ્ધ નહીં થતાં ઉલટી ધરાવીજ કરે છે. (જેમ કે દોષ અલ્પ હોય તે ઉપર મોટી ક્રિયા કરવામાં આવે તો વીજા રોગને ઉત્પન્ન કરી દે છે અથવા રોગીનાં પ્રાણ લીધે છે.) મિથ્યા ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેનું પળ પ્રમાણેજ સમજવું. (જેમ કે શીતલ ક્રિયાથી મટે એવા રોગમાં ઉષ્ણ ક્રિયા અને ઉષ્ણક્રિયાથી મટે એવા રોગમાં શીતલ ક્રિયા રોગની હાનિ કરવાને વડલે વૃદ્ધિજ કરે છે.) જે ક્રિયા વૃદ્ધિ પામેલા વ્યાધિને શમાવે અને વીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન ન કરે તેજ ક્રિયા કેહેવાય છે પરંતુ જે ક્રિયા એક વ્યાધિને હરે પણ વીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે તે ક્રિયાજ કેહેવાતી નથી.

૧. પ્રાગ્ભિદિતોઽગ્નિરન્નસ્ય પાચકઃ । સ ચતુર્વિધો ભવતિ દોષાનભિપન્ન એકો વિક્રિયામાપન્નસ્ત્રિવિધો ભવતિ વિપમો વાતેન તીક્ષ્ણઃ પિત્તેન મન્દઃ શ્લેષ્મણા ચતુર્થઃ સમઃ સર્વસામ્યાદિતિ ।

તત્ર યો યથાકાલમન્નમુપયુક્તં સમ્યક્પચતિ સ સમઃ સમદોષૈઃ ।

યઃ કદાચિત્સમ્યક્પચતિ કદાચિદાધ્માનશૂલોદાવર્તાતિસારજઠરગૌરવાન્નકૂજનપ્રવાહનાનિ કૃત્વા સ વિપમઃ ।

યઃ પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમન્નમાશુ પચતિ સ તીક્ષ્ણઃ સ એવાભિવર્દ્ધમાનોઽત્યગ્નિરિત્યાભાપ્યતે સ મુહુર્મુહુઃ પ્રભૂતમપ્યુપયુક્તમાશુતરં પચતિ પાકાન્તે ચ ગલતાલ્વોષ્ણશોષદાહસન્તાપાઙ્ગનયતિ ।

૧ કુશ માણસની વૃદ્ધિક્રિયા અવિવેકથી કરવામાં આવે તો અગ્નિમંદતા, પ્રમેહ તથા અતીસાર આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને શૂલ માણસની કર્પણક્રિયા અવિવેકથી કરવામાં આવે તો ક્ષયરોગ તથા વાતરોગ આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

યઃ સ્વલ્પમપ્યુપયુક્તમુદરશિરોગૌરવકાશ્વાસપ્રસેકચ્છર્દિગાત્રસદનાનિ કૃત્વા મહતા કાલેન પચતિ સ મન્દઃ ॥

વિપમો વાતજાન્રોગાંસ્તીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિત્તજાન્ કરોત્યગ્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્કફસંભવાન્ ॥

અગ્નિની પરીક્ષા.

૧ જે અગ્નિ અન્નને પકાવે છે તેનું આ સૂત્રસ્થાનના ત્રણપ્રશ્ન નામના ૨૧ મા અધ્યાયના ૧ મા તથા ૬ ટા વિષયમાં નિરૂપણ કરી આવ્યા છીએ. એ અગ્નિ સમ, વિપમ, તીક્ષ્ણ અને મન્દ એ રીતે ચાર પ્રકારનો થાય છે. જે અગ્નિ દોષોની સમતાને લીધે ધરાવી નહીં પામેલો હોય તે પેહેલા પ્રકારમાં આવે છે અને દોષોથી ધરાવ થઈને વિક્રિયા પામેલા અગ્નિઓ વિપમ આદિ ત્રણ પ્રકારોમાં આવે છે. અગ્નિની વિપમતા વાયુથી થાય છે, તીક્ષ્ણતા પિત્તથી થાય છે, મંદતા કફથી થાય છે અને સમતા સર્વ દોષોની સમતાથી રહે છે.

જે અગ્નિ કાલનું ઉલ્લંઘન નહીં કરતાં જમવામાં આવેલા અન્નને સારી રીતે પકાવે તે સમ કેહેવાય છે. અગ્નિની સમતા સર્વ દોષોની સમતાથીજ રહે છે.

જે અગ્નિ કોઈ સમયે સારી રીતે પકાવે અને કોઈ સમયે આફરાને, શૂળને, ઉદાવર્તને, અતિસારને, પેટના ભરેપણને, ગડગડાટને કે વેગના પ્રેરણને ઉત્પન્ન કરીને પછી અન્નને પકાવે તે વિપમ કેહેવાય છે.

જે અગ્નિ ધરાવવામાં આવેલા ઘણા અન્નને પણ તુરત પકાવી નાખે તે તીક્ષ્ણ કેહેવાય છે. એ તીક્ષ્ણ અગ્નિજ જો વધતો જતો હોય તો અત્યગ્નિ (ભસ્મક) કેહેવાય છે અને વહુજ વધી જાય

૨ વિપમ અગ્નિવાળા માણસના અગ્નિને વાયુ જ્યારે વિચેરી નાખતો નથી ત્યારે તે અગ્નિ સારી રીતે પકાવે છે અને જ્યારે વાયુ અગ્નિને આમ તેમ વિચેરી નાખે છે ત્યારે તે અગ્નિ બરાબર પકાવી શકતો નથી.

તો તીક્ષ્ણતમ કેહેવાય છે. અત્યંત તીક્ષ્ણ થઈને અગ્નિ વારંવાર અને ઘણા ઘણા खाधेला અન્નને પળ તુરત પકાવી નાખે છે અને પકાવી નાખ્યા પછી ગળામાં, તાલવામાં તથા હોઠમાં શોષને દાહને તથા સંતાપને ઉત્પન્ન કરે છે.

જે અગ્નિ સ્વલ્પ खाधेला અન્નને પળ, પેટનું તથા માથાનું ભારેપું કરીને અને खांसी, શ્વાસ, લાલનો સાવ, ડલટી તથા અંગગ્લાનિ ઇઓને પળ ઉત્પન્ન કરીને ઘણે કાલે પકાવે છે તે મંદ કેહેવાય છે.

વિષમ અગ્નિ વાયુસંબંધી રોગોને, તીક્ષ્ણ અગ્નિ પિત્તસંબંધી રોગોને અને મંદ અગ્નિ કફસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૦ તત્ર સમે પરિરક્ષણં કુર્વીત । વિષમે સ્નિગ્ધાશ્લલવણૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ પ્રતિકુર્વીત । તીક્ષ્ણે મધુરસ્નિગ્ધશીતૈર્વિરેકૈશ્ચ । ઇવમેવાત્ય-ગ્રૌ વિશેષેણ માહિષૈશ્ચ ક્ષીરદધિસર્પિર્ભિઃ । મન્દે કટુતિક્તકપાયૈર્વમનૈશ્ચ ॥

જાટરો ભગવાનશિરીશ્વરોઽન્નસ્ય પાચકઃ । સૌશ્ક્ય્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેકું નૈવ શક્યતે ॥ પ્રાણાપાનસમાનૈસ્તુ સર્વતઃ પવનૈસ્ત્રિભિઃ । ધ્માયતે પાલ્યતે ચાપિ સ્વે સ્થાને વ્યવસ્થિતૈઃ ॥

સમવગેરે અગ્નિઓની ચિકિત્સા કર-
વાની પદ્ધતિ.

૧૦ અગ્નિ સમ હોય તો ઇવીજ ચિકિત્સા કરવી કે જેથી તે સમજ રહ્યા કરે. વિષમ હોય તો સ્નિગ્ધ, खाटा તથા खारा પદાર્થોથી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. તીક્ષ્ણ હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શીત પદાર્થોથી અને વિરે-ચનોથી ચિકિત્સા કરવી. અત્યગ્નિ કે તીક્ષ્ણ તમ હોય તો ઇજ રીતે અને વિશેષેકરી મેંશનાં દહી, દૂધ અને ઘી ઇઓથી ચિકિત્સા કરવી. મંદ હોય તો તીલા, કડવા તથા તૂરા પદાર્થોથી અને વમનોથી ચિકિત્સા કરવી.

અન્નને પકાવનારો જટરાગ્નિ મોટા મહિમાવાળો છે અને અપાર શક્તિવાળો છે. ઇ જટરાગ્નિ સઘळा રસોને પકાવવાને માટે પોતાના તંત્રમાં લીધા કરે છે પણ પોતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રત્યક્ષ નહીં દે-खाताં અન્નને પકાવવારૂપ કાર્યથીજ જાણવામાં આવે છે. વાયુ જેમ બાહારના અગ્નિનો સહાય થાય છે તેમ અંદરના અગ્નિનો પણ સહાય થાય છે. અં-દરના સઘळा વાયુઓમાંથી પ્રાણ, અપાન અને સ-માન ઇ ત્રણ વાયુઓજ જટરાગ્નિને સાહાય્ય આપે છે. પોતપોતાના માર્ગમાં રહી ક્રિયા કન્યા કરતા ઇ ત્રણ વાયુઓમાંથી પ્રાણ તથા અપાન ઇ અગ્નિને ધમ્યા કરે છે અને સમાનવાયુ પાલ્યા કરે છે.

૧૧ વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ । તત્રોનષોઢશવર્ષાં વાલાઃ । તેઽપિ ત્રિવિધાઃ ક્ષી-રપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા ઇતિ । તેપુ સંવત્સર-પરાઃ ક્ષીરપા દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતોઽન્નાદા ઇતિ । ષોઢશસપ્તયોરન્તરે મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિયૌવનં સંપૂર્ણતા હાનિ-રિતિ । તત્રાવિંશતેર્વૃદ્ધિરાત્રિંશતો યૌવનમા-ચત્વારિંશતઃ સર્વધાત્વિન્દ્રિયબલવીર્યસંપૂર્ણ-તા । અતઃ ઋર્ધ્વમીપત્પરિદ્વાણિર્યાવત્સપ્તતિ-રિતિ ॥ સપ્તતેરુર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયબલ-વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલીપલિતશ્ચાલિત્યજુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રભૃતિભિરુપદ્રવૈરભિભૂયમાનં સર્વ-ક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણાગારભિવાભિવૃષ્ટમવસી-દન્તં વૃદ્ધમાચક્ષતે ॥

અવસ્થાઓની પરીક્ષા.

૧૧ બાલ, મધ્ય અને વૃદ્ધ ઇ રીતે અવસ્થાના ત્રણ ભેદ છે. જ્યાંસુધી સોઢ વર્ષ પૂરાં ન થયાં હોય ત્યાંસુધી બાલ ગણાય છે. બાલના પણ ક્ષીરપ, ક્ષીરાન્નાદ અને અન્નાદ ઇ રીતે ત્રણ ભેદ છે. પેહેલું વર્ષ પુરું થતાં સુધી ધાવળ ઉપર મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી ક્ષીરપ કેહેવાય છે. બીજું વર્ષ પુરું થતાં સુધી દૂધ અને અન્ન ઇ બન્નેની ઉપર

મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી ક્ષીરાન્નાદ કેહેવાય છે અને તે પછી અન્ન ઉપરજ મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી અન્નાદ કેહેવાય છે. સોઠ વર્ષ અને સીત્તર વર્ષ એઓના વચમાંજે અવસ્થા હોય છે તે મધ્ય ગ-ણાય છે. મધ્યના પળ વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા અને હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે. વીશમા વર્ષ સુધી ધાતુઓ વગેરે વધે છે તેથી વીશ વર્ષ સુધી વૃદ્ધિ કેહેવાય છે. ત્રીશમા વર્ષ સુધી ધાતુઓ વગેરેની વૃદ્ધિનો અને સંપૂર્ણતાનો મિશ્રીભાવ રહે છે તેથી ત્રીશ વર્ષ સુધીની ઉમર યૌવન કેહેવાય છે. ચાઠીશમા વર્ષસુધી સર્વ ધાતુઓ, ઇન્દ્રિયો, વળ તથા વીર્ય એઓનું પૂર્ણપણું રહે છે તેથી સંપૂર્ણતા કેહેવાય છે. ચાઠીમા વર્ષ પછી સીત્તરમા વર્ષસુધીમાં એ ધાતુઓ વગેરે સર્વ પદાર્થોની ઉત્તરોત્તર કાંઈક કાંઈક હાનિ થયા કરે છે તેથી તે મધ્ય ઉમરનો ભાગ હાનિ કેહેવાય છે. સીત્તરમા વર્ષ પછી ધાતુઓ, ઇન્દ્રિયો, વળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહ એઓ દિવમે દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે; વઢી, (ચામડીની કરચલી) વાઢોની સ્ફેદાઈ તથા ટાલ એઓ વધારે વધારે પ્રાપ્ત થયા કરે છે, ધાંસી તથા શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો પરાભવ કરતા રહે છે, સઘલી ક્રિયાઓમાં અશક્તતા થઈ જાય છે અને શરીર વરસાદથી ભીજાણા જુના ઘરની પેટે પડવાની હાલતમાં આવી જાય છે માટે સીત્તરમા વર્ષ પછીની અવસ્થા વૃદ્ધ કેહેવાય છે.

૧૨ તત્રોત્તરોત્તરાસુ વયોઽવસ્થાસૂત્તરો-
ત્તરા ભેષજમાત્રાવિશેષા ભવન્ત્યુતે ચ પરિહા-
નેસ્તત્રાઘાપેક્ષયા પ્રતિકુર્વાત ।

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

બાલે વિવર્જ્યતે શ્લેષ્મા મધ્યમે પિત્તમેવ તુ ।
ભૂયિષ્ઠં વર્જ્યતે વાયુર્વૃદ્ધે તદ્વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥
અગ્નિક્ષારવિરેકૈસ્તુ બાલવૃદ્ધૌ વિવર્જયેત્ ।
તત્સાધ્યેષુ વિકારેષુ મૃદ્ધીં કુર્યાક્રિયાં શનૈઃ ॥

૧ ‘યુ’ મિશ્રણામિશ્રણયોઃ (પાણિનીય ધાતુપાઠ

અવસ્થાઓના સંબંધમાં ચિકિત્સા
કરવાની પદ્ધતિ.

૧૨ એઓમાં ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓમાં ઔષધોની માત્રાઓ અધિક અધિક દેવી. પરંતુ સીત્તરમા વર્ષ પછી તે પ્રમાણે કરવું નહીં. સીત્તરમા વર્ષ પછી તો બાલ અવસ્થાની પદ્ધતિપ્રમાણેજ ચિકિત્સા કરવી. (સોઠ વર્ષના માણસને જેટલી માત્રા અપાય તેટલીજ વૃદ્ધને માત્રા દેવી.)

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ઘણું કરીને બાલ અવસ્થામાં કફ વધે છે, મધ્ય અવસ્થામાં પિત્ત વધે છે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ વધે છે માટે તે ઉપર ધ્યાન આપીને વૈદ્યે ચિકિત્સાની યોજના કરવી. બાલક અને વૃદ્ધ એઓની અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથી ચિકિત્સા કરવી નહીં. બાલકને કે વૃદ્ધને અગ્નિથી, ક્ષારથી કે વિરેચનથીજ મટે એવા રોગો થયા હોય તો વૈદ્યે ધીરે ધીરે અગ્નિવગેરેની કોમલ ક્રિયાઓ કરવી” (જેમ કે અગ્નિક્રિયા કરવી હોય તો વકરીની લીડીના અગ્નિથી કરવી, છેદનભેદનાદિક કરવું હોય તો કવુતરની કે ગરં-જની ચરકથી કરવું, ક્ષારથીજ ક્રિયા કરવી તો મૃદુ ક્ષારથી કરવી અને વિરેચન કરવું હોય તો ગરમાઢા વગેરેથી કરવું इत्यादि.)

૧૩ દેહઃ સ્થૂલઃ કૃશો મધ્ય ઇતિ પ્રાગુપદિષ્ટઃ ।

દેહની પરીક્ષા.

૧૩ દેહ સ્થૂલ, મધ્ય અને કૃશ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આ વિષે આ સૂત્રસ્થાનના ‘દોષ-ધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય’ નામના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયું છે.

૧૪ કર્ષયેદ્વંદ્વયેચ્છાપિ સદા સ્થૂલકૃશૌ નરૌ ।

રક્ષણં ચૈવ મધ્યસ્ય કુર્વાત સતતં ભિષક્ ॥

દેહના સંબંધમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ.

૧૪ વૈદ્યે સર્વદા સ્થૂલદેહવાઢાં માણસોનું ક-આદાદિકગણ.)

પણ કરવું, કૃશ દેહવાળાં માણસોનું વૃદ્ધિ કરવું અને મધ્યદેહવાળાં માણસનું હમેશ તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહે એવી રીતે રક્ષણ કરવું.

૧૫ બલમભિદિતગુણમ્ । દૌર્બલ્યં ચ સ્વભાવદોષજરાદિભિરવેક્ષિતવ્યમ્ । યસ્માદ્બલવતઃ સર્વક્રિયાપ્રવૃત્તિસ્તસ્માદ્બલમેવ પ્રધાનમધિકરણાનામ્ ॥

કેચિત્કૃશાઃ પ્રાણવન્તઃ સ્થૂલાશ્ચાલ્પવલા નરાઃ । તસ્માત્સ્થિરત્વં વ્યાયામેવલં વૈદ્યઃ પ્રતર્કયેત્ ॥

બલની પરીક્ષા.

૧૫ બલનું નિરૂપણ આ સૂત્રસ્થાનના ‘દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય’ નામના પંદરમા અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયું છે. બલની પરીક્ષામાં માણસની દુર્બલતા તપાસવાની જરૂર છે. દુર્બલતા માતાપિતાનાં શુક્રશોણિત સંબંધી સ્વભાવથી થાય છે, વાત આદિ દોષોથી થાય છે અને જરાઅવસ્થા વગેરેથી પણ થાય છે માટે વૈદ્યે અવેક્ષણ કરવું કે ‘દુર્બલતા શા કારણથી થઈ છે?’ જે માણસ બલવાન હોય તે સઘળી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તીશકે છે માટે ક્રિયાઓના જે જે આધારો છે તે સઘળાઓમાં બલજ પ્રધાન છે.

કેટલાએક માણસો કૃશ છતાં પણ સારા બલવાળા હોય છે અને કેટલાએક માણસો સ્થૂલ છતાં પણ અલ્પ બલવાળા હોય છે માટે કસરત તથા મહેનત વગેરે વ્યાયામો ઉપરથીજ સ્થિરતારૂપી લક્ષણવાળા બલની પરીક્ષા કરવી.

૧૬ સત્ત્વં તુ વ્યસનાભ્યુદયક્રિયાસ્થાનેષ્વ-
વૈકલ્યકરમ્ ।

સત્ત્વવાન્સહતે સર્વં સંસ્તભ્યાત્માનમાત્મના ।
રાજસઃ સ્તભ્યમાનોઽન્યૈઃ સહતે નૈવ તામસઃ ॥

સત્ત્વની પરીક્ષા.

૧૬ ગમે તેવાં દુઃખનાં કારણો કે દુઃખો આવી પડ્યા છતાં પણ જેને લીધે મનમાં ગ્લાનિ કે વિહ્વલતા ન થાય અને ગમે તેવાં સુખનાં કારણો કે

સુખો આવી પડ્યા છતાં પણ જેને લીધે મનમાં હર્ષનો પ્રબલ વેગ ઉત્પન્ન ન થાય એવું મનનું એક જાતનું જે સત્ત્વગુણાત્મક બલ હોય છે તે સત્ત્વ કેહેવાય છે.

સત્ત્વવાળો માણસ પોતાની બુદ્ધિથી પોતાના મનને દૃઢ રાખીને સઘળું સહન કરે છે. રજોગુણવાળો માણસ વીજા લોકોળ કરાતા આશ્વાસનાદિકથી મનને દૃઢ રાખીને સઘળું સહન કરે છે અને તમોગુણવાળો માણસ વીજા લોકોળ આશ્વાસનાદિક કરાતાં છતાં પણ મનને દૃઢ નહીં રાખી શકતાં દુઃખનું સહન કરતો નથી.

૧૭ પ્રકૃતિં શેષજં ચોપરિષ્ટાંદ્વક્ષ્યામઃ ॥

પ્રકૃતિની તથા ઔષધની પરીક્ષા.

૧૭ પ્રકૃતિની પરીક્ષાનો પ્રકાર શરીરસ્થાનના ‘ગર્ભવ્યાકરણ’ નામના ચોથા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવેલ અને ઔષધની પરીક્ષા આ સૂત્રસ્થાનના ‘ભૂમિપ્રવિભાગીય’ નામના ૩૭ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવેલ. (આ ચાલતા અધ્યાય પછી સૂત્રસ્થાનની સમાપ્તિમુદીના સઘળા અધ્યાયોમાં ઔષધની પરીક્ષા છે એમ કેહેવામાં પણ કાંઈ खોટું નથી.)

૧૮ સાત્મ્યાનિ તુ દેશકાલજાત્યુત્તરોગ-
વ્યાયામદિવાસ્વપ્નરસપ્રભૃતીનિ પ્રકૃતિવિરુદ્ધા-
ન્યપિ યાન્યબાધકરાણિ ભવન્તિ ।

યો રસઃ કલ્પતે યસ્ય સુખાયૈવ નિપેવિતઃ ।

વ્યાયામજાતમન્યદ્વા તત્સાત્મ્યમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

સાત્મ્યની પરીક્ષા.

૧૮ જેઓ પ્રકૃતિથી (સ્વભાવથી) કદાચ વિરુદ્ધ હોય તો પણ નિરંતર સેવન આદિ કારણને લીધે કશી હરકત કરનારાં હોતાં નથી પરંતુ સુખદાયીજ હોય છે તેઓ સાત્મ્ય કેહેવાય છે. એ સાત્મ્યો દેશસાત્મ્ય, કાલસાત્મ્ય, જાતિસાત્મ્ય, ઋતુસાત્મ્ય, રોગસાત્મ્ય, વ્યાયામસાત્મ્ય, દિવાસ્વ-

પ્નસાત્મ્ય, અને રસસાત્મ્ય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં હોય છે.

અત્યંત સેવવામાં આવતો જે રસ અથવા વ્યાયામાદિક પળ, જે માણસને સુખદાયીજ થતો હોય તે રસ અથવા તે વ્યાયામાદિક તે માણસને સાત્મ્ય છે એમ સમજવું.

૧૯ દેશસ્વાનૂપો જાફલ: સાધારણ ઇતિ॥ તત્ર બહુદકનિસ્તોન્નતનદીવર્ષગદ્ધનો મૃદુશી-તાનિલો વહુમહાપર્વતવૃક્ષો મૃદુસુકુમારોપ-ચિતશરીરમનુષ્યપ્રાયઃ કફવાતરોગભૂયિષ્ઠશ્ચા-નૂપઃ । આકાશસમઃ પ્રવિરલાલ્પકણ્ઠકિવૃક્ષ-પ્રાયોઽલ્પવર્ષપ્રસ્રવણોદ્ધપાનોદકપ્રાય ઉષ્ણદારુ-ણવાતઃ પ્રવિરલાલ્પશૈલઃ સ્થિરકૃશશરીરમનુ-ષ્યપ્રાયો વાતપિત્તરોગભૂયિષ્ઠશ્ચ જાફલઃ ॥ ઉભયદેશલક્ષણઃ સાધારણ ઇતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

સમાઃ સાધારણે યસ્યાચ્છીતવર્ષોષ્મમારુતાઃ । દોષાણાં સમતા જન્તોસ્તસ્યાન્સાધારણો મતઃ ॥

देशनी परीक्षा.

૧૯ આનૂપ, જાંગલ અને સાધારણ એ રીતે દેશના ત્રણ ભેદ છે. જે દેશમાં ઘણાં જલથી, ઘણા નીચા ડુંચા પ્રદેશોથી, ઘણી નદીઓથી તથા ઘણા વરસાદથી ગદ્ગદતા હોય, કોમલ તથા થંડો પવન વાતો હોય, પર્વતો તથા વૃક્ષો ઘણાં તથા મોટાં હોય, માણસો ઘણું કરીને કોમલ, સુકુમાર તથા પુષ્ટ શરીરોવાળાંજ થતાં હોય, અને કફ તથા વાતસંબંધી રોગો ઘણા થતા હોય તે દેશને આ-નૂપ સમજવો. જે દેશમાં વહુ નીચાણ ડુંચાણ કે પાહાડ આદિ નહીં હોવાને લીધે આકાશ જેવી સ-પાટી હોય, ઘણું કરીને વૃક્ષો પાંચાં થોડાં તથા કાંટાવાળાંજ થતાં હોય, પર્વતો પણ ગદ્ગદતા વ-ગરના તથા થોડાંજ હોય, ઘણું કરીને વરસાદ થોડો થતો હોય, શરણાં જલાશયો અને જલ પણ અલ્પ હોય, પવન ઊષ્ણ તથા દારુણ વાતો હોય,

માણસો ઘણું કરીને સ્થિર તથા કૃશ શરીરવા-ળાંજ થતાં હોય અને વાત તથા પિત્તસંબંધી રોગો ઘણા થતા હોય તે દેશને જાંગલ સમજવો. જે દેશમાં આનૂપ દેશનાં પણ લક્ષણો હોય અને જાંગલ દેશનાં પણ લક્ષણો હોય તે દેશને સાધારણ સમજવો.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ સાધારણ દેશમાં થંડી, વરસાદ, ગરમી અને પવન એઓ સમતાવાળાં હોય છે અને માણસોનાં શરીરોમાં દોષોની પણ સમતા હોય છે માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ છે.”

૨૦ ન તથા બલવન્તઃ સ્યુર્જલજા વા સ્થલાહતાઃ । સ્વદેશે નિચિતા દોષા અન્યસ્મિન્કોપમાગતાઃ ॥ ઉચિતે વર્તમાનસ્ય નાસ્તિ દેશકૃતં ધ્યયમ્ । આહારસ્વપ્નચેષ્ટાદૌ તદ્દેશમ્ય ગુણે સતિ ॥

जे रोग पोताना जेवाज गुणोवाळा दे-

शमां थयो होय ते रोगनी तेथी

विपरीत गुणोवाळा देशमां

चिकित्सा करवी बहु

सुगम पडे છે.

૨૦ આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીપદ આ-દિ રોગોને (રોગીઓને) જાંગલ દેશમાં લઈ જ-વામાં આવ્યા હોય તો તે રોગો, જેવા આનૂપ દે-શમાં બલવાન્ હોય તેવા જાંગલ દેશમાં બલવાન્ રહેતા નથી. પોતાના જેવા ગુણોવાળા દેશમાં ઉ-પચય પામેલા દોષો પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા દેશમાં પ્રકોપ પામે તો પણ પ્રથમના જેવા બલ-વાન્ રહેતા નથી. એક દેશમાંથી તેથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા વીજા દેશમાં આવેલો રોગી જો યોગ્ય આહાર, યોગ્ય નિદ્રા તથા યોગ્ય ચેષ્ટા વગેરે કરે તો રોગને તે દેશની અસર થવાથી રોગીને પ્રથમના દેશે ઉત્પન્ન કરેલી ધામ્ની રહેતી નથી. (જેમ કે આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કફસંબંધી રોગવાળો માણસ જાંગલ દેશમાં આવે અને ત્યાં દિવસે મુર્દે

રેહેવા આદિ કફવર્ધક ક્રિયાઓ ન કરે પણ કફ-વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ કરે તો આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો રોગ દેશના મહિમાને લીધે વધારે નિર્બલ થઈને ટલી જાય છે.)

૨૧ દેશપ્રકૃતિસાત્મ્યર્તુવિપરીતોઽચિરોત્થિતઃ । સંપત્તૌ ભિપ્પગાદીનાં વલસત્વાયુષાં તથા ॥

કેવલઃ સમદેહાગ્નેઃ સુખસાધ્યો મતો ગદઃ । અતોન્યથાત્વસાધ્યઃ સ્યાત્કુચ્છ્રો વ્યામિશ્રલક્ષણઃ

રોગોની સુખસાધ્યતા, અસાધ્યતા તથા કષ્ટસાધ્યતા.

૨૧ જે રોગ દેશથી, પ્રકૃતિથી, સાત્મ્યથી તથા ઋતુથી વિપરીત હોય, થોડા સમયથી ઉત્પન્ન થયો હોય, એકજ દોષવાળો હોય અને સમ દેહવાળા તથા સમ અગ્નિવાળા માણસને થયો હોય તે રોગને સુખસાધ્ય સમજવો. પણ તેમાં વૈદ્ય વગેરેની, બળની, સત્વની તથા આયુષ્યની સંપત્તિ જોડે.

જે રોગમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી ઉલટાંજ લક્ષણો હોય તે રોગને અસાધ્ય સમજવો.

જે રોગમાં સુખસાધ્યનાં અને અસાધ્યનાં લક્ષણો મિશ્રિત થયાં હોય તે રોગને કષ્ટસાધ્ય સમજવો.

૨૨ ક્રિયાયાસ્તુ ગુણાલાભે ક્રિયામન્યાં પ્રયોજયેત્ પૂર્વસ્યાં શાન્તવેગાયાં ન ક્રિયાસંકરો હિતઃ ॥

ગુણાલાભેઽપિ સપદિ યદિ સૈવ ક્રિયા હિતા । કર્તવ્યૈવ તદા વ્યાધિઃ કુચ્છ્રસાધ્યો ભવેદ્યદિ

એક ક્રિયાથી ગુણ ન થાય તો વીજી

ક્રિયા ક્યાર કરવી?

૨૨ એક ક્રિયાથી ગુણ થયો ન જોવામાં આવે

૧ જેમ કે જીંગલ દેશમાં કફસંબંધી રોગ થયો હોય તો તે દેશથી વિપરીત છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળાને કફસંબંધી રોગ થયો હોય તો તે પ્રકૃતિથી વિપરીત છે. જેને તીવ્રા પદાર્થો સાત્મ્ય હોય તેને કફસંબંધી રોગ થયો હોય તો તે સાત્મ્યથી વિપરીત છે. શરદ્માં વાતિક, હેમંતમાં પૈત્તિક અને ગ્રીષ્મમાં શ્લેષ્મિક રોગ થયો હોય તો તે ઋતુથી વિપરીત છે.

તો તે ક્રિયાનો વેગ શાંત થયા પછી વીજી ક્રિયા કરવી. કેમ કે ક્રિયાઓની મેઝસેઝ થાય એ હિતકારી નથી. પરંતુ કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિમાં એક ક્રિયાથી ગુણ થયો ન જોવામાં આવે તો જે વીજી ક્રિયા હિતકારીજ જણાય તે જલદીજ કરવી.

૨૩ ય એવમેનં વિધિમેકરૂપં વિભર્તિ કાલાદિવશેન ધીમાન્ ।

સ મૃત્યુપાશાઙ્ગતો ગદૌઘાઙ્ગિનત્તિ મૈષ્ણ્યપરશ્વધેન ॥

આ અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે કરવાથી રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૩ જે વુદ્ધિમાન્ વૈદ્ય આ અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે કાલ વગેરેના મામર્થ્ય ઉપર પૂરું ધ્યાન આપીને એકમાર્ગીપણાથી ચિકિત્સા કરે તે વૈદ્ય જગતના મૃત્યુપાશો જેવા રોગોના સમૂહોને ઔષધરૂપી કુહાડાથી કાપી નાશ લે.”

અધ્યાય ૩૬ મો.

૧ અર્થાતો મિશ્રકમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મિશ્રક’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ માતુલુક્કાગ્નિમન્યૌ ચ દેવદારુ મહૌષધમ્ । અર્હિસ્યા ચૈવ રાક્ષા ચ પ્રલેપો વાતશોફહત્ ॥ દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ મધુકં ચન્દનં તથા ।

શીતલાશ્ચ ગણાઃ સર્વે પ્રલેપઃ પિત્તશોફહત્ ॥

૨ પેહેલી ક્રિયાને પાંચ કે છ રાત વ્યતીત થઈ જાય તે પછી વીજી ક્રિયા કરવી. (ઢલન.)

૩ સોજાની તથા વ્રણોની ચિકિત્સાઓમાં વિમ્લાપન, પાચન, દારણ, પ્રપીડન, શોધન, રોપણ, ઉત્સાદન તથા અવસાદન એ આઠ પ્રધાન ક્રિયાઓના એકંદર કથનવાળો અથવા સોજો અને વ્રણ એઓના મિશ્રયોગોના કથનવાળો.

આગન્તુજે રક્તજે ચ ઇષ એવ વિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 વિધિર્વિષ્ણ્વો વિષજે પિત્ત્વોઽપિ હિતસ્તથા ॥
 અજગન્ધાઽશ્વગન્ધા ચ કાલા સરલયા સહ ।
 એકૈષિકાઽજશૃઙ્ગી ચ પ્રલેપઃ શ્લેષ્મશોફહત્ ॥
 એતે વર્ગાસ્ત્રયો લોઘ્રં પથ્યા પિષ્ઠીતકાર્ત્ત્તિ ચ ।
 અનન્તા ચેતિ લેપોઽયં સાંનિપાતિકશોફહત્ ॥
 સ્ત્રિગ્ધામ્લલવળો વાતે કોષ્ણઃ શીતઃ પયોયુતઃ ।
 પિત્તે ચોષ્ણઃ કફે ક્ષારમૂત્રાદ્યસ્તપ્રશાન્તયે ॥

વિમ્લાપનો (સોજાઓને મ્લાનિ
 આપનારા) લેપો.

૨ બીજોરૂં, અરળી, દેવદાર, સુંઠ, કંથારી અને
 રાસ્ત્રા એઓનો લેપ વાયુથી થઈલા સોજાને હરે છે.

ધ્રોકડ, વરૂનું મૂળ, જેટીમધ, રતાંજલિ અને
 કાકોલ્યાદિ, ઉત્પલાદિ તથા ન્યગ્રોધાદિ એ ત્રણ
 શીતલગ્ણો એઓનો લેપ પિત્તથી થઈલા સોજાને
 હરે છે.

આગંતુકથી થઈલા તથા રૂધિરથી થઈલા
 સોજાની ઉપર પળ એજ (પિત્તથી થઈલા સોજા
 ઉપર જે કહ્યો તેજ) લેપ કરવો. વિષથી થ-
 ઈલા સોજાની ઉપર વિષને હળનારો વિધિ કે જે
 કલ્પસ્થાનમાં કેહેવામાં આવશે તે પળ હિતકારી
 છે અને આ ઉપર કહેલો પિત્તને શાંત કરનારો
 લેપ પળ હિતકારી છે.

તલવળી, આસોંદ, કંથારી અથવા કાઢી-
 જીરી, રાતાં મૂળવાઢી નસોતર, ધોઢાં મૂળવાઢી
 નસોતર, અને કાકડાશીંગી એઓનો લેપ ક-
 ફથી થઈલા સોજાને હરે છે.

ઉપર કહેલા બીજોરા આદિ, ધ્રોકડ આદિ
 તથા તલવળી આદિ ત્રણ વર્ગો, લોદર, મીઢોઢ, હરડે
 અને ધમાસો એઓનો લેપ સાન્નિપાતિક
 (ત્રણે દોષોથી થઈલા) સોજાને હરે છે.

વાયુથી થઈલા સોજાની ઉપર જે લેપ કહ્યો

૧ આ ત્રણે ગળો આ સૂત્રસ્થાનના ‘દ્રવ્યસંગ્રહ-
 ણીય’ નામના ૩૮ મ્મ અધ્યાયમાં જોવા.

તે લેપ સ્ત્રિગ્ધ, ટાટા તથા ટારા પદાર્થોથી મિ-
 શ્રિત કરીને જરા ડનો ડનો કરવો. પિત્તથી થ-
 ઈલા સોજાની ઉપર જે લેપ કહ્યો તે લેપ દૂધથી
 મિશ્રિત કરીને થંડોજ કરવો. કફથી થઈલા સો-
 જાની ઉપર જે લેપ કહ્યો તે લેપ ક્ષારોથી તથા
 મૂત્રોથી સંયુક્ત કરી ગરમ કરીને કરવો. આ પ્ર-
 માણે કરવાથી સોજાઓની શાંતિ થાય છે.

૩ શળમૂલકશિશૂનાં ફલાનિ તિલસર્પપાઃ ।
 સક્તવઃ કિષ્વમતસી દ્રવ્યાણ્યુષ્ણાનિ પાચનમ્ ॥

સોજાઓનું પાચન. (પકાવી
 નાચનાર.)

૩ શળનાં બીજ, મૂઢાનાં બીજ, સરગવાનાં
 બીજ, તલ, સર્પપ, સાથંવો, મદિરાની નીચે રહેલો
 કદડો, અલસી અને બીજા પળ કઠ તથા અગરૂ
 વગેરે ઉષ્ણ વીર્યવાઢા પદાર્થો પાચન છે. (સો-
 જાને પકાવી નાચે છે.) એઓમાંનું એક એક
 દ્રવ્ય પળ પાચન છે.

૪ ચિરવિલ્વોઽન્નિકો દન્તી ચિત્રકો હયમારકઃ ।
 કપોતશૃઙ્ગકઢ્ઢાનાં પુરીપાણિ ચ દારણમ્ ।
 ક્ષારદ્રવ્યાણિ વા યાનિ ક્ષારો વા દારણં પરમ્ ॥

સોજાઓનું દારણ (પાકેલા સોજાને
 ફાડી નાચનાર.)

૪ ચિરવિલ્વ નામની કરંજ, (ગુચ્છકરંજ)
 દૂધીયો વઢનાગ અથવા મીલામું, નેપાઢો, ચિત્રો,
 કળેર, કવુતરની ચરક, ગરંજની ચરક, અને
 કંકપક્ષીની ચરક એઓ દારણ છે. (ચરકરૂપ
 દારણ મુકુમાર છે માટે વાલકના કે વૃદ્ધ-
 ના સોજા ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવો.) મ-
 ચ્ચરો, ચ્ચાચ્ચરો, ઇંદ્રજવનું ક્ષાઢ તથા રાઢનું
 ક્ષાઢ ઇત્યાદિ ક્ષારનાં દ્રવ્યો પળ દારણ છે.
 એઓથી વનાવેલો પ્રતિસારણીય ક્ષાર એ પ્રવલ
 દારણ છે.

૨ સાથવો જોકે શીતવીર્ય છે તો પળ પ્રભાવવિશે-
 પથી અથવા સંયોગવિશેષથી તેમાં પાચનપણું છે.

૫ દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુત્વદ્બૂલાનિ પ્રપીડનમ્ ।
યવગોધૂમમાષાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥

વ્રણોનું પ્રપીડન (વ્રણને દબાવીને
તેમાંથી રસી કાઢાડનાર.)

૧ શેમલા તથા વડ વગેરે ચીકળી ઔષધી-
ઓનાં છાલ તથા મૂલીઆં એઓ પ્રપીડન છે. જવ, ઘઉં
તથા અડદ એઓના લોટ પણ પ્રપીડન છે. આ
પ્રપીડનનો સંક્ષેપ કહ્યો. (પ્રપીડનની રીતિ એમ
છે કે વ્રણના મોહોડાને ખુલ્લું રાખી વ્રણની ઉપર
પ્રપીડનનો લેપ કરીને તે લેપને સુકાવા દેવો.
સુકાઈ ગયેલો આ લેપ વ્રણને દબાવે છે.)

૬ શક્તિન્યક્કોટસુમનઃકરવીરસુવર્ચલાઃ ।
શોધનાનિ કપાયાણિ વર્ગશ્ચારગ્વધાદિકઃ ॥
અજગન્ધાઽજશ્ચક્રી ચ ગવાક્ષી લાઙ્ગલાહ્વયા ।
પૂતીકશ્ચિત્રકઃ પાઠા વિડઙ્ગેલાહરેણવઃ ॥
કટુત્રિકં યવક્ષારો લવણાનિ મનઃશિલા ।
કાસીસં ત્રિવૃતા દન્તી હરિતાલં સુરાષ્ટ્રજા ॥
સંશોધનીનાં વર્તીનાં દ્રવ્યાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।
એતેરેવૌપધૈઃ કુર્યાત્કલ્પકાનપિ ચ શોધનાન્ ॥
કાસીસકટુરોહિણ્યોર્જાતીકન્દહરિદ્રયોઃ ।
પૂર્વોદિષ્ટેષુ ચાઙ્ગેષુ કુર્યાત્તૈલઘૃતાનિ ચૈ ॥
અર્કોત્તમાં સુહૃદ્ધીક્ષીરં પિષ્ટા ક્ષારોત્તમાનપિ ।
જાતીમૂલં હરિદ્રે દ્વે કાસીસં કટુરોહિણીમ્ ॥
પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ઘૃતમ્ ।
મયૂરકો રાજવૃક્ષો નિમ્બઃ કોપાતકી તિલાઃ ।
બૃહતી કણ્ટકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।
શોધનાનિ ચ યોજ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ॥
કાસીસે સૈન્ધવે કિણ્વે વચાયાં રજનીદ્વયે ।
શોધનાઙ્ગેષુ ચાન્યેષુ ચૂર્ણં કુર્વીત શોધનમ્ ॥

૧ સ્વરસ, ક્રાથ, હિમ અથવા ફાંટ. લાલી ઔષ-
ધિઓ લાવી તેઓને તે વસ્તુતેજે જાડી અથવા વાટીને
તેઓનો રસ કપડાંથી ગાળી લેવામાં આવે તે સ્વરસ
કહેવાય છે. ઔષધને જાડી અથવા વાટી પાણીમાં
પઢાળી રાખી આસી રાત એમને એમ રેહેવા દઈને સ-
વારે ગાળી લેવું તે હિમ કહેવાય છે. ઔષધના બારીક

સાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।

૨ રસક્રિયા વિધાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥

શ્રીવેષ્ટકે સર્જરસે સરલે દેવદારુણિ ।

સારેષ્વપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્વ્રણધૂપનમ્ ॥

વ્રણોનું શોધન (ધોવા વગેરેથી
વ્રણને શુદ્ધ કરનાર.)

૬ શંખવેલ—(આંખફુટામણાં) અંકોલ, ચ-
મેલી, કળેર અને સુરજમુખી એઓના કષાયો અને
આરગ્વધાદિ ગેળ, એઓ શોધન છે.

તલવળી, કાકડાશીંગી, હંદ્રવારણાં, દૂધીયો
વઢનાગ, ગુચ્છકરંજ, ચિત્રો, કાઢીપાડ, વાવડીંગ,
એઢી, હેરેણ, મુંઠ, મરી, પીપઢ, જવ્જાર, પંચલવર્ણ,
મળશીલ, હીરાકસી, નસોતર, નેપાઢો, હરતાલ અને
ફટકડી એઓની વાટ પણ વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.
(વાટ ઉપર એ પદાર્થોનો કલ્ક લગાવીને તે વાટ
વ્રણમાં નાખવી.)

વ્રણને શુદ્ધ કરવાના કલ્કો પણ એજ પદાર્થોના
બનાવવા.

હીરાકસી અને કઢુ, ચમેલી અને હઢદર અને
ઉપર કહેલાં શંખવેલ (આંખફુટામણાં) આદિ
તથા તલવળી આદિ દ્રવ્યો એઓનાં તેલ તથા ઘી
પણ શોધનને માટે કરવાં.

આકડાનાં મૂઢ, હરડાં, વેહેડાં, આમઢાં, થો-
રનું ઢીર, મજરા તથા જાવજાર વગેરે ક્ષારના પદાર્થો,
જાડનાં મૂઢ, હઢદર, દારુહઢદર, કાંઈક પીઢી
હીરાકસી, કઢુ અને ઉપર કહેલી શોધનની વાટના
પણ સઘઢા પદાર્થો એઓને વાટીને તેઓનું ઘી બ-
નાવવું. આ ઘી પણ વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

અઘેડો, ગરમાઢો, લીંબડો, કઢવી ઘીસોડી,
તિલ, ડમી મોરીંગળી, વેઢી મોરીંગળી, હરતાલ,

ચૂર્ણને માટીના વાસળમાં નાખી તેમાં ડુંગળી પાણી નાખીને
પછી કપડાથી ગાળી લેવું એ ફાંટ કહેવાય છે.

૨ આ ગળ આ સૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં જુવો.

૩ આનો ગુજરાતીમાં જરો પર્યાય મઢતો નથી.

૪ સીંધાલૂળ, સામરલૂળ, દરીયાઈલૂળ, વીડલૂળ
અને સંચઢ.

મળશીલ અને શોધન કરનારી વાટનાં ઉપર ક-
હેલાં દ્રવ્યો અથવા વિરેચન દ્રવ્યો એ પદાર્થોનું
તેલ બનાવવું. આ તેલ પળ વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

હીરાકસી, સૈંધવ, મદિરાની નીચેનો કદડો,
વજ, હલ્દર, દારૂહલ્દર અને શોધનની વાટને
માટે કહેલાં નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યો એઓનું
ચૂર્ણ બનાવવું. આ ચૂર્ણ પળ વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

શાલસારાદિ ગળના સાર, પટોલ અને ત્રિફળા
(હરડાં બેહેડાં આમઝાં) એઓની તથા વમન વિરે-
ચનનાં દ્રવ્યોની રસક્રિયા કરવી. આ રસક્રિયા
પળ વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે. (રસક્રિયા કરવાની
રીતિ એમ છે કે દ્રવ્યોમાં તેઓથી આઠગણું અ-
થવા સોઠગણું પાણી નાખી આઠમો ભાગ અથવા
સોઠમો ભાગ અવશેષ રહે એવો કાથ કરવો. પછી
તે કાથને ગાળી લઈ પાછો અગ્નિ પર ચઢાવી તેનો
મલમ જેવો રગડો બનાવીને ચોપડવો.)

ચંદ્રસ, રાઝ, સરલ નામનો દેવદાર, દેવદાર અને
શાલસારાદિક ગળના પદાર્થો એઓની ધુમાડી દે-
વાથી પળ વ્રણ શુદ્ધ થાય છે માટે બુંદિમાન્ વૈદ્યે
તે ધુમાડી પળ દેવી.

૭ કષાયાણામનુષ્ણાનાં વૃક્ષાણાં ત્વક્ષુ સાધિતમ્ ।
ઋતં શીતં કષાયં વા રોપનાર્થેષુ શસ્યતે ॥
સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા ।
ક્ષીરિપ્રરોહેષ્વપિ ચ વર્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
સમજ્ઞા સોમસરલા સોમવલ્કા સચન્દના ।
કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્કઃ સ્યાત્પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે ॥
પૃથક્પર્ણ્યાત્મગુપ્તા ચ હરિદ્રે માલતી સિતા ।
કાકોલ્યાદિશ્ચ યોજ્યઃ સ્યાત્પ્રશસ્તો રોપણે ધૃતે ॥
કાલાનુસાર્યાઽગુરુણી હરિદ્રે દેવદારુ ચ ।
પ્રિયક્લ્લવશ્ચ રોધં ચ તૈલે યોજ્યાનિ રોપણે ॥
કક્કુકા ત્રિફલા રોધં કાસીસં શ્રવણાહુયા ।
ધવાશ્વકર્ણયોસ્ત્વક્ચ રોપણં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥

૧ આ ગળ આ સૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં જુવો.

૨ વડ, ડંબરો, પીપલો, પારસપીપલો અને પીપર
એ પાંચ ક્ષીરિવૃક્ષો કેહેવાય છે.

પ્રિયક્લ્લુકા સર્જરસઃ પુષ્પકાસીસમેવ ચ ।
ત્વક્ચૂર્ણં ધ્રુવજં ચૈવ રોપનાર્થં પ્રશસ્યતે ॥
ત્વક્ષુ ન્યગ્રોધ્રવર્ગસ્ય ત્રિફલાયાં તથૈવ ચ ।
રસક્રિયાં રોપનાર્થં વિદધીત યથાક્રમમ્ ॥

વ્રણોનું રોપણ (વ્રણમાં ભરતી લાવનાર.)

૭ વડ, ડંબરો, પીપલો તથા મોટી પીપર ઇ-
ત્યાદિ અનુષ્ણ કષાય વૃક્ષોની છાલનો કાથ અ-
થવા હિમ કરવો અથવા એ છાલોનો ફાંટ કે સ્વ-
રસજ કરવો. આ કાથ, હિમ, ફાંટ અથવા સ્વરસ
વ્રણમાં ધરતી લાવવાના કામમાં ઉત્તમ છે. •

સોમવહ્ની અથવા વ્રાહ્મી, ગઠો, આસોંદ, કા-
કોલ્યાદિ ગળ અને ક્ષીરિવૃક્ષોનાં અંકુરો એઓનો
કલ્ક ચોપડીને કરેલી વાટો પળ વ્રણનું રોપણ કર-
વામાં ઉત્તમ છે.

રીસામળી, સોમવહ્ની, સરલ નામનો દેવદાર,
કાયફળ, રતાંજલિ અને કાકોલ્યાદિ ગળ એ-
ઓનો કલ્ક પળ વ્રણનું રોપણ કરવામાં ઉત્તમ છે.

પૃથ્વિર્પર્ણી, કૌંચાં, હલ્દર, દારૂહલ્દર, મા-
લતી, સમર અથવા સફેદ ધ્રોવડ અને કાકો-
લ્યાદિ ગળ એઓનું ઘી પળ વ્રણનું રોપણ કરવામાં
ઉત્તમ છે.

તગર, અગરૂ, હલ્દર, દારૂહલ્દર, દેવદાર,
ઘડલાં અને લોદર એઓનું તૈલ પળ વ્રણનું રોપણ
કરવામાં ઉત્તમ છે.

કાંગ, ત્રિફળા (હરડે બેહેડાં આમઝાં) લો-
દર, હીરાકસી, ગોરખમુંડી, ધાવડાની છાલ અને
રાઝના જાડની છાલ એઓના ચૂર્ણથી પળ વ્રણનું
રોપણ થાય છે.

કાંગ અથવા ઘડલાં, રાઝ, સફેદ રંગની હી-
રાકસી અને ધાવડાની છાલ એઓનું ચૂર્ણ પળ
વ્રણનું રોપણ કરવામાં સ્વીકારેલું છે.

ન્યગ્રોધ્રાદિ વર્ગની છાલને અને ત્રિફળાનો

૩ આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં યથાર્થ મળતો નથી.

૪ આ વર્ગ આ સૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં
જોવો.

કાથ કરી તે કાથને ગાઢી લઈ પાછો અગ્નિપર ચઢાવી જાડો રગડો વનારવાને ચોપડવો. એ રસ-ક્રિયા વ્રણનું રોપણ કરવાનેમાટે યોગ્ય સમયે કરવી.

૮ અપામાર્ગોઽશ્વગન્ધા ચ તાલપત્રી સુવર્ચલા ।
ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગણઃ ॥

વ્રણનું ઉત્સાદન (વ્રણમાં માંસની
વૃદ્ધિ કરનાર.)

૮ અઘેડાનાં મૂઠ, આસોંદ, મુસલી, સુરજ-મુખીનું મૂઠ, અને કાકોલ્યાદિ ગણ એઓનો લેપ વ્રણની અંદર માંસ વધારવાના કામમાં ઉત્તમ છે.
૯ કાસીસંસૈન્ધવં કિષ્કિંઘં કુરુવિન્દો મનઃશિલા ।
કુક્કુટાણ્ડકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ॥
ફલે શૈરીપકારજ્ઞે ધાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।
વ્રણેષૂત્સન્નમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્યવસાદને ॥

વ્રણનું અવસાદન (વ્રણના અધિક
માંસને તોડી નાખનાર.)

૯ હીરાકસી, સૈન્ધવ, મદિરાનું બીજ, (ની-ચેનો રગડો) જરા પીલાશવાલું માણક, મળશીલ, કુકડાના ઇંડાનાં खोपरां, જાઈની કલીઓ, સરસડીઆનું ફળ, કરંજનું ફળ અને હરતાલ તથા હીરાકસી વગેરે ધાતુઓનાં ચૂર્ણો એઓનો લેપ વ્રણોમાં અધિક થયેલા માંસને તોડી ના-ખવામાં ઉત્તમ છે.

૧૦ સમસ્તં વર્ગમર્દ્દં વા યથાલાભમથાપિ વા ।
પ્રયુક્તીત ભિષ્કપ્રાજ્ઞો યથોદિષ્ટેષુ કર્મસુ ॥

શોધન તથા રોપણ વગેરેના
ઔષધોના વર્ગો સઘળા ન
મઠે તો કેમ કરવું?

૧૦ વિદ્વાન્ વૈદ્યે આ મિશ્રકાધ્યાયમાં, ‘દ્ર-વ્યસંગ્રહણીય’ નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં અને ‘સંશોધનસંશમનીય’ નામના ૩૯ મા અધ્યાયમાં

૧ પૃથ્વીના ઔષધો લવા લાયક સારા ભાગોની

ઔષધોના જે જે વર્ગો કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓ-માંથી જે જે વર્ગ સંપૂર્ણ મઠે તેનો સંપૂર્ણનો, અરધો મઠે તેનો અર્ધનો અને અર્ધ પળ ન મઠે તો જે-ટલો મઠે તેટલાનો યથોક્ત કર્મોમાં ઉપયોગ કરવો.

અધ્યાય ૩૭ મો.

૧ અથાતો ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ભૂમિપ્રવિ-ભાગવિજ્ઞાનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ મુશ્રુતનો પાસ કહેલુ છે.

૨ શ્વભ્રશર્કરાશ્મવિપમવલ્મીકશ્મશાનાઽઽ-યતનદેવતાયતનસિકતાભિરનુપહતામનૂપરામ-મહુરામદૂરોદકાં સ્નિગ્ધાં પ્રરોહવર્તાં મૃદ્ધીં સ્થિરાં સમાં કૃષ્ણાં ગૌરીં લોહિતાં વા ભૂમિમૌ-પધાર્થં પરીક્ષેત ।

તસ્યાં જાતમપિ કૃમિવિપશ્ચાતપપવનદ-હનતોયસંવાધમાર્ગૈરનુપહતમેકરસં પુષ્ટં પૃથ્વ-વગાઢમૂલમુદોચ્યા ચૌષધમાદદોત ।
ઇત્યૌપધ્મભૂમિપરીક્ષાવિશેષઃ સામાન્યઃ ॥

ઔષધો લેવાનેમાટે પૃથ્વીની સામાન્ય
પરીક્ષા અને તે પૃથ્વીમાંથી લેવાનાં
ઔષધોની સામાન્ય પરીક્ષા.

૨ જેમાંથી ઔષધો લેવી હોય તે પૃથ્વી એવી જોડે કે જે ટાકાઓથી, કાંકરીઓથી તથા પથ-રાઓથી વિષમતા પામેલી ન હોય, રાફડાઓથી, શ્મશાનથી, પ્રાણિઓના વધસ્થાનથી, દેવસ્થાનથી, કે રેતીથી ઉપહત થયેલી ન હોય, સ્વારી ન હોય, જેમાં રેખાઓ પડી ગઈ હોય એવી ન હોય, જેમાં જલ દૂર હોય એવી ન હોય, ચીકણી હોય, બીજાં-પરીક્ષા વગેરે વિષયોવાળો.

कुरोनी सारी उत्पत्तिवाली होय, कोमल होय, जेनी माटी वायुथी के बरसाद वगैरेथी जती रही न होय, एवी होय, सपाट होय, अने काळा रंगवाळी, सोनेरी रंगवाळी के राता रंगवाळी होय. वैद्ये औषधिओ लेवानेमाटे आवी पृथ्वीनी परीक्षा करवी.

एवी पृथ्वीमां उत्पन्न थएली औषधिओ पण एवी लेवी के जेओ कीडाओथी, विपथी, शस्त्रोथी, तडकाथी, पवनथी, अग्निथी, जलथी के सांकडा रस्ताओथी उपहत थएली न होय, उत्कृष्ट रसवाळी होय, पुष्ट होय, जाडी छालवाळी होय अने उंडां मूळोवाळी होय. वैद्ये उत्तराभिमुख रहीने औषधिओनुं ग्रहण करवुं.

औषधिओनी अने पृथ्वीनी आ सामान्य परीक्षा कही.

३ विशेषतस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यावा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥

स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धशस्यतृणा कोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा ॥

नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥

रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥

मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

पृथ्वीनी विशेष परीक्षा.

३ पृथ्वीनी विषेय परीक्षा नीचे प्रमाणे करवी. जे पृथ्वी पथराओवाळी, पवनथी के बरसादथी नहीं गएली माटीवाळी, भारे, झाझी अथवा थोडी काळाशवाळी अने घणखरां स्थूल वृक्षोवाळी तथा स्थूल तृणोवाळी होय तेने पोताना गुणना (पार्थिव गुणना) आधिक्यवाळी समजवी.

जे पृथ्वी स्निग्ध, शीतल, नजदीक जलवाळी,

सफेद, घणखरां कोमल वृक्षोवाळी अने घणखरां स्निग्ध धान्योवाळी तथा स्निग्ध तृणोवाळी होय तेने जलना गुणना आधिक्यवाळी समजवी.

जे पृथ्वी अनेक वर्णोवाळी, नाहाना तथा हलका पथराओवाळी अने जेमां वृक्षो पांखां, अल्प तथा पांडु वर्णवाळां थतां होय एवी होय तेने अग्निना गुणना आधिक्यवाळी समजवी.

जे पृथ्वी रूक्ष, भस्मना जेवा के गधेडाना जेवा वर्णवाळी, अने जेमां घणखरां वृक्षो नाहानां, रूक्ष, कोतरोवाळां तथा अल्परसवाळां थतां होय एवी होय तेने वायुना गुणना आधिक्यवाळी समजवी.

जे पृथ्वी कोमल, सपाट, कोतरोवाळी, अस्फुट रसवाळी, अस्फुट जलवाळी, चोमेर निस्सार वृक्षोवाळी, घणखरा प्रदेशोमां मोटा पर्वतो तथा मोटा वृक्षोवाळी अने श्याम वर्णवाळी होय तेने आकाशना गुणना आधिक्यवाळी समजवी.

४ तत्र केचिदाहुराचार्याः । प्रावृद्धवर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वकक्षीरसारफलान्याददीतेति । तत्तु न सम्यक् । कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वददीताग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥

कई ऋतुओमां कयां औषधो लेवां ?

४ आ विषयमां केटलाएक आचार्यो केहे-छे के “ प्रावृष् ऋतुमां मूलरूप, वर्षाऋतुमां पान्डारूप, शरदऋतुमां छालरूप, हेमन्तऋतुमां छीररूप, वसन्तऋतुमां साररूप अने ग्रीष्मऋतुमां फलरूप औषधो लेवां. ” पण ए आचार्योनुं ए के-रुं बराबर नथी. कारण के सघळं जगत सौम्य (चंद्रमय) अने आग्नेय (अग्निमय) ज छे माटे ऋतुओनी शीतलता अने उष्णता उपरथीज औ-

पधो लेवानी कल्पना करवी योग्य छे. जेटलां औ-
पधो सौम्य (शीतलतावाळां) छे तेओने सौम्य
ऋतुओमां लेवां अने जेटलां औपधो आग्नेय (उष्ण-
तावाळां) छे तेओने आग्नेय ऋतुओमां लेवां.
केम के दरएक औपधो पोतपोताना स्वभावने ल-
गती ऋतुओमां अव्यापन्न (नहीं बगडेला) गुणो-
वाळां होय. सौम्य औपधो जलना गुणोना आ-
धिक्यवाळी पृथ्वीमां उत्पन्न थयां होय अने वळी
तेओ सौम्य ऋतुओमां लेवामां आवे तो अत्यंत
मधुर, अत्यंत स्निग्ध अने अत्यंत शीतलज रहे.
बाकीनुं जे केहेवानुं रह्युं ते आ उपरथी केहेवाई
गयुं समजवुं. (आग्नेय औषधो अग्निना गुणोना
आधिक्यवाळी पृथ्वीमां उत्पन्न थयां होय अने
वळी तेओ आग्नेय ऋतुओमांज लेवामां आवे तो
पोताना गुणोथी भरपूरज रहे.)

५ तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जा-
तानि विरेचनद्रव्याण्याददीत । अश्याकाशमा-
रुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुण-
भूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयि-
ष्ठायां संशमनानि । एवं बलवत्तराणि भवन्ति ।

कया कया कामनां औषधो कयां कयां
तत्वोना गुणोना आधिक्यवाळी
पृथ्वीमां उत्पन्न थयां होय
तो बलवत्तर थाय छे ?

५ विरेचननां औषधो पृथ्वीना तथा जलना
गुणोना आधिक्यवाळी पृथ्वीमां उत्पन्न थएलां
होय ते लेवां. वमननां औषधो अग्निना, आका-
शना तथा वायुना गुणोना आधिक्यवाळी पृथ्वीमां
उत्पन्न थएलां होय ते लेवां. जेओथी विरेचन
अने वमन बन्ने थाय एवां औषधो पृथ्वी वगेरे
पांचे भूतोना गुणोना आधिक्यवाळी पृथ्वीमां उ-
त्पन्न थएलां होय ते लेवां. संशमन औषधो ए-
टले विरेचन के वमन कशुं नहीं करावतां व्या-
धिनी साथे एक थई जईने पोतेज व्याधिने

शमावे छे तेओ आकाशना गुणोना आधि-
क्यवाळी पृथ्वीमां उत्पन्न थएलां होय ते लेवां.
आ प्रमाणे लेवाएलां औषधो बलवत्तर थाय छे.

६ सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुड-
पिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षीराणि
वीर्यवन्ति । तेषामसंपत्तावनतिक्रान्तसंवत्सरा-
ण्याददीतेति ॥

कयां औषधो नवां लेवां, कयां औषधो
जुनां लेवां अने जे नवां लेवानां होय
ते नवां न मळे तो केटला बख-
तना जूनां चाली शके ?

६ मध. घी, गोळ, पीपळ अने वावडींग एओ
शिवाय सघळां औषधो नवांज लेवां. केम के रस
भरेलां औषधोज सामर्थ्यवाळां होय ए स्वाभा-
विक छे. परंतु नवां न मळे तो जेओने एक वर्ष
वीती गयुं न होय एवां लेवां. (नवां लेवां एटले
पाक्या पळीना तुरतना काळमांज लेवां एम सम-
जवुं पण उत्पन्न थया पळी तुरतज लेवां एम स-
मजवुं नहीं.)

. ७ भवन्ति चात्र ।

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥

औषधिओनी ओळखाण शीरीते मेळववी ?

७ आ स्थलना श्लोकोमां भगवान् धन्वंत-
रिण् स्वमुखथी कहुं छे के “गाय वगेरे पशुओने
चारनारा लोको, तपस्वी लोको, पाराधी लोको,
जंगलोमांज फरनारा म्लेच्छादिक लोको अने कं-
दमूळादिकनो आहार करीने जीवनारा लोको ए-
ओने पूछीपूछीने औषधिओनी ओळखाण मेळववी.

८ सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ।

व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥

अमुक योगोमां ‘नवां औषधोज
लेवां’ए नियम नहीं.

८ पत्रलवण वगेरे . योगो के जेओमां औष-

ધોના મૂળ આદિ સઘळा अवयवो लेवाय छे ते-
ओमां 'अमुक ऋतुमांज लेवां' ए कशो नियमं
नथी. एओमां प्रावृष्आदि सर्व समयनां औषधो
लेवानी छुट छे. (पत्रलवणयोग चिकित्सास्थानना
वातव्याधि नामना चोथा अध्यायना २४ मा
विषयमां केहेवामां आवशे.)

९ गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।
तस्माद्भूमिस्वभावेन वीजिनः पट्टसायुताः ॥
अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः
रस एव स चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥
सर्वलक्षणसंपन्ना भूमिः साधारणी स्मृता ।
द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्रूपानि विशेषतः ॥

औषधोनी उत्पत्तिभूमिनी परीक्षा
करवानो मूल हेतु.

૯ પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ
પાંચે ગુણોથી યુક્ત છે અને તે પોતાના ગુણના
આધિક્યવાળી, જઠના ગુણના આધિક્યવાળી,
અગ્નિના ગુણના આધિક્યવાળી, વેંયુના ગુણના
આધિક્યવાળી, આકાશના ગુણના આધિક્યવાળી
અને સર્વ ગુણોના આધિક્યવાળી એ રીતે છ પ્રકાર-
ની છે. આમ છે એટલા માટે વૃક્ષો પૃથ્વીના સ્વ-
ભાવ પ્રમાણેજ છ રસોથી યુક્ત થાય છે અથવા
છે એ રસો પૃથ્વીના સ્વભાવની સાથે મળીનેજ વૃક્ષો-
રૂપ થાય છે. જો કે રસ જઠનોજ ગુણ છે એ
વાત પ્રમાણસિદ્ધ છે તો પણ જઠમાં રહેલો રસ
અવ્યક્ત છે અને તે અવ્યક્ત રસજ પૃથ્વીના સંવંધથી
મધુર આદિપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી પાંચે ભૂ-
તોનાં લક્ષણોથી સંપન્ન છે તેથી તેને સર્વ ગુણોના
સાધારણ આશ્રયરૂપ માનવામાં આવી છે. એ પૃ-
થ્વીમાંજ તે તે સ્થલોમાં સર્વ ઔષધો ઉત્પન્ન થાય
છે માટે વિશેષે કરી સર્વ ઔષધો પૃથ્વીના ગુણો-
વાળાંજ થાય છે.

૧૦ વિગન્ધેનાપરામૃષ્ટમવિપન્નં રસાદિભિઃ ।
નવં દ્રવ્યં પુરાણં વા ગ્રાહ્યમેવં વિનિર્દિશેત્ ॥

विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ।
शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयादौषवर्जितम् ॥

નવું અથવા જૂનું ઔષધ કેવી સ્થિ-
તિનું લેવું ?

૧૦ નવું લેવાનું કે જૂનું લેવાનું જે કોઈ
ઔષધ વિરુદ્ધગંધના સંવંધવાળું ન થયું હોય
અને રસાદિકના વગડેલાપણાથી રહિત હોય તે
લેવું. વાવડીંગ, પીપળ, મધ, ઘી અને ગોળ એટલાં
ઔષધો જુનાં હોય તો હિતકારી છે પણ તેઓ
જો વિરુદ્ધગંધથી કે રસાદિકના વગાડથી યુક્ત
થયાં હોય તો ત્યાજ્ય છે. વાકીનાં સઘळाં ઔષધો
નવાં હોય તો હિતકારી છે પણ તેઓ જો વિરુદ્ધ-
ગંધથી કે રસાદિકના વગાડથી યુક્ત થયાં હોય
તો ત્યાજ્ય છે.

૧૧ જક્ષમાનાં વયઃસ્થાનાં રક્તરોમનલાદિકમ્ ।
ક્ષીરમૂત્રપુરીષાણિ जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥

જંગમ ઔષધોના પદાર્થો લેવાનો નિયમ.

૧૧ રુધિર, વાઝ તથા નસ વગેરે જે પદાર્થો
પશુ વગેરે જંગમોના લેવાય છે તે પદાર્થો જુ-
વાન જંગમોનાજ લેવા પણ વાલક કે વૃદ્ધ જંગ-
મોના લેવા નહીં. જંગમોનાં દૂધ, મૂત્ર કે છાણ
લેવાનાં હોય તેઓ, જંગમોએ કરેલો આહાર જીર્ણ
થયા પછીનાંજ લેવાં.

૧૨ છોતમૃદ્ધાણ્ડફલકશકુલિન્યસ્તમેષજમ્ ।
પ્રશસ્તાયાં દિશિ શુચૌ મેષજાગારમિષ્યતે ॥

ઔષધો રાસવાની શાळा કેવી જોડે ?

૧૨ ઔષધોની શાळा ઉત્તર અથવા પૂર્વ દિ-
શમાં જોડે અને પવિત્ર તથા સ્વચ્છ પ્રદેશમાં
જોડે. એ શાळाની અંદર ઔષધો યોગ્યતા પ્ર-
માણે વચ્ચોમાં, માટીનાં વાસણોમાં, પાટીયાંઓ
ઉપર અને સ્ત્રીલાઓ ઉપર તૈયાર રાસેલાં હોવાં
જોડે.

અધ્યાય ૩૮ મો.

૧ અથાતો દ્રવ્યસંગ્રહણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘દ્રવ્યસંગ્ર-
હણીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ સમાસેન સત્તત્રિશદ્રવ્યગણા ભવન્તિ ॥

દ્રવ્યોના ગણોની સંક્ષિપ્ત સંખ્યા.

૨ સંક્ષેપથી ગણતાં દ્રવ્યોના ગણો સાડત્રીશ
૩૭ છે.

૩ તથા । વિદારિગન્ધા વિદારી સહદેવા
વિશ્વદેવા શ્વદંટ્રા પૃથક્પર્ણી શતાવરી સારિવા
કૃષ્ણસારિવા જીવકર્ષમકૌ મહાસહા શુદ્રસહા
બૃહલ્યૌ પુનર્નવૈરણ્ડો હંસપાદી વૃશ્ચિકાલ્યૂપ-
મી ચેતિ ॥

વિદારિગન્ધાદિરયં ગણઃ પિત્તાનિલાપ્તહઃ ।

શોષગુલ્માક્ષ્મદૌર્ધ્વશ્વાસકાસવિનાશનઃ ॥

વિદારિગંધાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૩ શાલિપર્ણી, વિદારીકંદ, (ફગવેલાનો
કંદ) સહદેવા, (પીઝાં ફૂલવાળી ચપાટ—કાંકસી
અથવા પીઝાં ફૂલવાળી મહાબલા કે જે બલદાણાની

૧ દ્રવ્યોના ગણપાઠવિષેનો.

૨ વિદારિગંધાદિ ગણમાં શાલિપર્ણી, પૃથક્પર્ણી,
જીવક અને ઋપમક એ ચાર દ્રવ્યોના ગુજરાતી પર્યાયો
મઠતાજ નથી. જીવક અને ઋપમક તો કોઈની પણ
ઓઠલાણમાં નથી. ભાવપ્રકાશ કહે છે કે ‘જીવક, ઋ-
પમક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ
અને વૃદ્ધિ એ આઠ કંદો રાજાઓને પણ અતિ દુર્લભ
છે.’ આ આઠનાં નામો સંસ્કૃત ભાષા શિવાય બીજી કોઈ
પણ ભાષામાં મળતાં નથી તેથી કોઈ રીતે એઓનો
શોધ કરી શકાતો નથી. સાલમ વગેરે પૌષ્ટિક કંદો
હાલ મળે છે પણ તેઓનાં નામો સંસ્કૃત વૈદ્યકના
કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળતાં નથી તેથી શંકા થાય

જાત છે તે.) વિશ્વદેવા, (ગંગેટી) ગોશ્વરુ, પૃથક્-
પર્ણી, શતાવરી, સારિવા, (કપૂરી) કાઠી કપૂરી,
જીવક, ઋપમક, જંગલી અહદ (અહવાડ અ-
હદ) જંગલી મગ (અહવાડ મગ) ડમી મોરીંગ-
ળી, વેટી મોરીંગળી, સાટોડી, ઇરડો, હંસરાજ,
વૃશ્ચિકાલી, (જરા સંઘાડવાળી અને જમળી તરફ
આવત્તેવાળી તથા સફેદ ફૂલવાળી મેંઢાશીંગી)
અને કૌવચ એ વીશ દ્રવ્યો મળીને વિદારિગં-
ધાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ વિદારિગંધાદિ ગણ પિત્તને તથા વાતને
મટાડનાર છે અને શોષ, ગુલ્મ, અંગમર્દ, ઉર્ધ્વ-
શ્વાસ તથા શ્વાસી એઓને નષ્ટ કરનાર છે.

૪ આરગ્વધમદનગોપધોળટાકુટજપાઠાકણ્ટકિ-
પાટલામૂર્વેન્દ્રયવસપ્તપર્ણનિમ્બકુરુણ્ટકદાસીકુ-
રુણ્ટકગુઢ્ઢીચિત્રકશાઙ્ગેષાકરઙ્ગદ્રયપટોલકિ-
રાતતિક્તકાનિ સુપવી ચેતિ ॥

આરગ્વધાદિરિત્યેષ ગણઃ શ્રેષ્ઠવિષાપહઃ ।

મેહકુષ્ઠજ્વરચર્મીકણ્ઠુઘ્નો વ્રણશોધનઃ ॥

આરગ્વંધાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૪ ગરમાઠો, મીઠોઠ, કંટોલી અથવા એક
જાતનું સોપારી, ઇંદ્રજવનું જાડ, કાઠીપાડ, વી-
કઠો, પાડલ, મૂર્વા, ઇંદ્રજવ, સપ્તપર્ણ, લીંબડો, પીઝાં
ફૂલવાળો કાંટાઅશેરીયો, આશમાની ફૂલવાળો
કાંટાઅશેરીયો, ગઠો, ચિત્રો, પીલૂડી અથવા
છે કે રહેને એકંદો જીવક આદિ આઠમાંના હોય? આ
ગણપાઠોમાં લખેલાં જે દ્રવ્યોના વિશિષ્ટ ગુણો અન્નપાન
વિધિ નામના આ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં જોવામાં
ન આવે તેઓના ગુણોનો સામાન્ય નિર્ણય આ ગણપાઠો
ઉપરથીજ કરી લેવો. ‘વૃશ્ચિકાલી’ એ નામ ચમાર-
દુધેલીનું પણ છે અને તેના ગુણો પણ આ ગણના ગુણોથી
મળતા આવે છે.

૩ જેમાંથી ધનુષની દોરી બનાવાય છે તે મૂર્વા
એમ કહેવાય છે પણ હજીસુધી ગુજરાતીમાં તેનો પર્યાય
મળ્યો નથી.

૪ આ જાડની એક ઢાંચલીમાં સાત સાત પાનડાં
થાય છે અને તે જાડ ગોવા તરફ થાય છે.

અધેડી, કરંજ, ગુચ્છકરંજ પટોલ, કરીયાતું અને કારેલી એ એકવીશ દ્રવ્યો મળીને આરગ્વધાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ આરગ્વધાદિ ગણ કફને, પ્રમેહને, કોઢને, જ્વરને, વમનને, તથા ધરજને મટાડનાર છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

૫ વરુણાર્તગલશિશુમધુશિશુતર્કારીમેપશ્ટ-
ક્ષીપૂતીકનક્તમાલમોરટાગ્નિમન્થસૈરીયકદ્વયવિ-
મ્બીવસુકંવાસિરચિત્રકશતાવરીચિલ્વાજશ્ટક્ષી-
ર્ધ્મા બૃહતીદ્વયં ચેતિ ॥

વરુણાદિર્ગળોદ્દેષ કફમેદોનિવારણઃ ।

વિનિહન્તિ શિરઃશૂલં ગુલ્માભ્યન્તરવિદ્રધીન્ ॥

વરુણાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧ વાયવરણાં, કાઠાં ફૂલવાલો કાંટાઅશેરીઓ, સરગવો, રાતો સરગવો, અરણી, ચમારદુધેલી, ગુચ્છકરંજ, કરંજ, મોરટ, મોટી અરણી, રાતાં ફૂલવાલો કાંટાઅશેરીઓ, આશમાની ફૂલવાલો કાંટાઅશેરીઓ, કઢવી ટીંડોરી, આકડો, ગજપી-
પલ, ચિત્રો, શતાવરી, વીંટી, મેંઢાશીંગી, દર્ભ, ડમી મોરીંગણી અને વેટી મોરીંગણી એ વાવીશ દ્રવ્યો મળીને વરુણાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ વરુણાદિ ગણ કફને, મેદને, માયાના શૂ-
લને, ગુલ્મને અને અંદરના વિદ્રધિને મટાડનાર છે.

૬ વીરતરુસહચરદ્વયદર્ભવૃક્ષાદનીગુન્દ્રાન-
લકુશકાશાશ્મભેદકાગ્નિમન્થમોરટાવસુકવસિ-
રમ્ભૂકકુરુષ્ઠિકેન્દીવરાકપોતવઙ્કાઃ શ્વદંટ્રા
ચેતિ ॥

વીરતર્વાદિરિત્યેષ ગણો વાતચિકારનુત્ ।

અશ્મરીશર્કરામૂત્રકૃચ્છ્રાઘાતરુજાપહઃ ॥

વીરતર્વાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૬ વેલતરુ કે જે સફેદ તથા લાલ ફૂલવાલો
મારવાડ તરફ થાય છે તે, રાતાં ફૂલવાલો કાંટા-
અશેરીઓ, આશમાની ફૂલવાલો કાંટાઅશેરીઓ,

૧ આ ગણમાં મોરટ શબ્દનો ગુજરાતી પદ્યાર્થ મળ્યો નથી.

દર્ભ, વાંદો, (એક વૃક્ષ ઉપર વીંજું વૃક્ષ થાય છે તે) પાન્ય, વરુ, નાહાનો દર્ભ, કાંસડો, પાપા-
ળભેદ, અરણી, મોરટા, સફેદ ફૂલનો આકડો, અ-
ધેડો, અરડૂસો, આગિયો, ચમારદુધેલી, સૂરજમુખી
અને ગોશ્વરુ એ ઓગણીશ દ્રવ્યો મળીને વીરત-
ર્વાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ વીરતર્વાદિ ગણ વાયુના વિકારોને, પથ-
રીને, કાંકરીને, મૂત્રકૃચ્છ્રને અને મૂત્રાઘાતને મટા-
ડનાર છે.

૭ સાલસારાજકર્ણચદિરકદરકાલસ્કન્ન-
ક્રમુકભૂર્જમેપશ્ટક્ષીતિનિશચન્દનકુચન્દનશિશ-
પાશિરીપાસનધવાર્જુનતાલશાકનક્તમાલપૂતી-
કાશ્વકર્ણાઽગુરુણિ કાલીયકં ચેતિ ॥

સાલસારાદિરિત્યેષ ગણઃ કુપ્રવિનાશનઃ ।

મેહપાણ્ડુમયહરઃ કફમેદોવિશોષનઃ ॥

સાલસારાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૭ સાગનો સાર, નાહાનું રાઠનું જાડ, ચેર,
સફેદ ચેર, ડંવરો, મોપારી, મોજપત્રનું જાડ,
કાકડાશિંગી, માળોહરમો, મુશ્કડ, રતાંજલિ, શી-
શમ, સરસડીયો, વીંટલો, ધાવડો, કઢાયો, તાડ,
શાક, (સાગનીજ એક જાત) કરંજ, ગુચ્છકરંજ,
રાઠનું જાડ, અગરુ અને પીઝી મુશ્કડ એ ત્રેવીશ
દ્રવ્યો મળીને સાલસારાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ સાલસારાદિ ગણ કોઢ, પ્રમેહ, તથા પાં-
ડુરોગ, એઓને મટાડનાર છે અને કફને તથા મે-
દને સુકાવનાર છે.

૮ રોધ્રસાવરોધ્રપલાશકુટખટાશોકફક્ષી-
કદ્ફલૈલવાતુકસલ્લકીર્જાઙ્ગનીકદમ્બસાલાઃ
કદલી ચેતિ ॥

એવં રોધ્રાદિરિત્યુક્તો મેદઃકફહરો ગણઃ ।

યોનિદોષહરઃ સ્તમ્ભી વ્રણ્યો વિપવિનાશનઃ ॥

રોધ્રાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૮ લોદર, પટાળી લોદર, ચાંચરો, અરડૂસો,

૨ આ ગણમાં મોરટનો ગુજરાતી પદ્યાર્થ મળ્યો નથી,
સંસ્કૃતમાં તો મૂર્વા પદ્યાર્થ શબ્દ છે.

આસોપાલવ, ભારંગી, કાયફળ, ઇલવાલુક, સા-
લેહો, (કિંદરૂનું જાડ) મવેડી, કદંબ, સાગ
અને કેલ એ તેજ દ્રવ્યો મળીને રોધ્રાદિ ગણ કે-
હેવાય છે^૧.

આ રોધ્રાદિ ગણ મેદને, કફને તથા યોનિના દો-
ષને હરનાર છે, અતિમારાદિકને રોકનાર છે, વ્ર-
ણને માટે મારો છે અને વિપનો નાશ કરનાર છે.

૯. અર્કાર્કકરઞ્જદ્વયનાગદન્તીમયૂરકભા-
ર્ગીરાક્ષેન્દ્રપુષ્પીશુદ્રશ્વેતામહાશ્વેતાવૃશ્ચિકાલ્ય-
લવણાસ્તાપસવૃક્ષશ્ચેતિ ।

અર્કાદિકો ગણો હ્યેષ કફમેદોવિપાપહઃ ।

કૃમિકુષ્ઠપ્રશમનો વિશેષાદ્ર્વગશોધનઃ ॥

અર્કાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૯ આકડો, સફેદ આકડો, કરંજ, ગુચ્છકરંજ,
નેપાલો, અઘેડો, ભારંગી, રાસ્તા, દુધીયો વછનાગ,
કાઠી ગરળી, સફેદ ગરળી, ચમારદુધેલી, માલ-
કાંકળી અને ઇંગોળીઓ એ ચૌદ દ્રવ્યો મળીને
અર્કાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ અર્કાદિ ગણ કફને, મેદને તથા વિપને
મટાડનાર છે, કૃમિઓને તથા કોઢને શાંત કર-
નાર છે અને વિશેષે કરી વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

૧૦. સુરસાશ્વેતસુરસાફણિઞ્જાર્કજકમ્-
સ્તૃણસુગન્ધકસુમુખકાલમાલકાસમર્દક્ષવક-
ચરપુષ્પાવિડક્કટ્ફલસુરસાનિર્ગુણ્ડીકુલહ-
લોન્દુરુકર્ણિકાફઞ્જીપ્રાચીવલકાકમાચ્યો વિ-
પમુષ્ટિકશ્ચેતિ ।

સુરસાદિર્ગણો હ્યેષ કફહૃત્કૃમિસૂદનઃ ।

પ્રતિશ્યાયાર્ચિશ્વાસકાસઘ્નો વ્રણશોધનઃ ॥

સુરસાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૦ કાઠી તુલસી, ધોળી તુલસી, મરવો,
રામતુલસી, રોહિસખડ, મોટું સુગંધી ખડ, રાઈ,
બીજી જાતની કાઠી તુલસી, કાસોંદરો, નાક-

છીકળી, જંગલી તુલસી, વાવડીંગ, કાયફળ,
ધોળી નગડ, કાઠી નગડ, ગોરખમુંડી, ઉંદરકચ્છી,
ભારંગી, અઘેડી, પીલુડી, અને બકાન એ એકવીશ
દ્રવ્યો મળીને સુરસાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ સુરસાદિ ગણ કફને, કૃમિઓને, પ્રતિ-
શ્યાયને, અરુચિને, શ્વાસને તથા શ્વાસીને ટાલનાર
છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

૧૧ મુષ્કકપલાશધવચિત્રકમદનવૃક્ષશિ-
શપાવજ્રવૃક્ષાશ્ચિફલા ચેતિ ॥

મુષ્કકાદિર્ગણો હ્યેષ મેદોઘ્નઃ શુક્રદોષહૃત્ ।

મેહાર્શઃપાણ્ડુરોગઘ્નઃ શર્કરાશ્મરિનાશનઃ ॥

મુષ્કકાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૧ મચ્છરો, ચાચરો, ધાવડો, ચિત્રો, મીઠો-
લનું જાડ, શીશમ, થોર અને હરડે, વેહેડાં તથા
આમળાં એ દશ દ્રવ્યો મળીને મુષ્કકાદિ ગણ
કેહેવાય છે.

આ મુષ્કકાદિ ગણ મેદને, પ્રમેહને, અરશને,
પાંડુરોગને, ઇશ્મરિને તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનાર છે
અને વીર્યના દોષને હરનાર છે.

૧૨ પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકશૃઙ્ગવે-
રમરિચહસ્તિપિપ્પલીહરેણુકૈલાજમોદેન્દ્રયવપા-
ઠાજીરકસર્પપમહાનિમ્બફલહિઙ્ગુભાગીમધુરસા-
તિવિપાવચાવિડક્કાનિ કટુરોહિણી ચેતિ ॥

પિપ્પલ્યાદિઃ કફહરઃ પ્રતિશ્યાયાનિલારુચીઃ ।

નિહન્યાદીપનો ગુલ્મશૂલ્મન્નશ્ચામપાચનઃ ॥

પિપ્પલ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૨ પીપ્પળ, પીપ્પળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ,
મરી, ગજપીપ્પળ, હરેણુકા, ઇલચી, વોડીઅજમોદ,
ઈંદ્રજવ, કાઠીપાડ, જીરું, સર્પપ, બકાનનાં ફળ,
હીંગ, ભારંગી, મૂર્વા, અતવસ, વજ, વાવડીંગ અને
કઙ્કુ એ બાવીશ દ્રવ્યો મળીને પિપ્પલ્યાદિ ગણ
કેહેવાય છે.

૧ આ ગણમાં ઇલવાલુકનો ગુજરાતી પર્યાય મઢ્યો
નથી.

૨ આ ગણમાં હરેણુકાનો તથા મૂર્વાનો પર્યાય શબ્દ
ગુજરાતીમાં મઢ્યો નથી.

. આ પિપ્પલ્યાદિ ગણ કફને, પ્રતિશ્યાયને, વા-
યુને, અરુચિને, ગુલ્મને તથા શૂલને મટાડનાર છે,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને આમને પકાવનાર છે.

૧૩ ઇલાતગરકુપ્તમાંસીધ્યામકત્વકપત્રના-
ગપુષ્પપ્રિયકુહરેણુકાવ્યાઘ્રનલ્લશુક્તિચણ્ડાસ્થો-
ણેયકત્રીવેષ્ટકચોચચોરકવાલકગુગુલુસર્જર-
સતુરુષ્કકુન્દરુકાઽગુરુસ્પૃકોશીરભદ્રદારુકુઙ્કુ-
માનિ પુંનાગઃ કેસરં ચેતિ ।

ઇલાદિકો વાતકફૌ નિહન્યાદ્વિષમેવ ચ ।
વર્ણપ્રસાદનઃ કણ્ઠપિડકાકોટનાશનઃ ॥

ઇલાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૩ ઇલચી, તગર, કઠ, જટામાંસી, રોહિસ
સ્વડ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ઘડલાં, હરે-
ણુકા, મોટા નલ્લા, નાહાના નલ્લા, કરમાળી,
સ્થોણેયક, ચંદ્રસ, શીળી તજ, ચોરક, (તગરની
માંડનો એક ભેદ) વાલો, ગુગલ, રાઠ, શેલારસ,
કિંદરુ, અગરુ, મુગંધી પાનડી, કાઠો વાલો,
દેવદાર, કેસર, નાગકેસરનું જાડ અને ચોલસરી
એ ઓગળત્રીશ દ્રવ્યો મળીને ઇલાદિ ગણ કેહે-
વાય છે^૧.

આ ઇલાદિ ગણ વાતને, કફને, વિષને, સ્વર-
જને, ફોહીઓને તથા ધ્રામઠાંઓને નષ્ટ કરનાર
છે અને વર્ણને સ્વચ્છ કરનાર છે.

૧૪ વચામુસ્તાતિવિષાભયાભદ્રદારૂણિ ના-
ગકેશરં ચેતિ ॥

હરિદ્રાદારુહરિદ્રાકલશીકુટંજવીજાનિ મ-
ધુકં ચેતિ ॥

પતૌ વચાહરિદ્રાદી ગણૌ સ્તન્યવિશોધનૌ ।
આમાતીસારશ્મનૌ વિશેષાદોષપાચનૌ ॥

૧ આ ગણમાં હરેણુકા અને સ્થોણેયક એ બેના પ-
ર્યાય શબ્દો ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી.

૨ આ ગણમાં પૃશ્નિપર્ણીનો પર્યાય શબ્દ ગુજરાતીમાં
મળ્યો નથી.

**વચાદિ ગણ તથા હરિદ્રાદિ ગણ
અને એ બન્નેના ગુણો.**

૧૪ વજ, મોથ, અતવસ, હરડે, દેવદાર અને
નાગકેસર એ છ દ્રવ્યો મળીને વચાદિ ગણ કે-
હેવાય છે.

હઠદર, દારુહઠદર, પૃશ્નિપર્ણી, હંદ્રજવ અને
જેઠીમધ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને હરિદ્રાદિ ગણ
કેહેવાય છે.

આ વચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ બન્ને ગણો ધા-
વણને શુદ્ધ કરનારા છે, આમને તથા અતીસારને
શાંત કરનારા છે અને વિશેષ કરી આમથી સં-
સૃષ્ટ થયેલા દોષોને પકાવનારા છે.

૧૫ શ્યામામહાશ્યામાત્રિવૃદન્તીશક્લિનીતિ-
લ્લવકકમ્પિલ્લકરમ્બકક્રમુકપુત્રશ્રેણીગવાક્ષીરા-
જવૃક્ષકરઞ્જગુહૃચીસત્તલાચ્છગલાન્ત્રીસુધાઃ
સુવર્ણક્ષીરી ચેતિ ॥

ઉક્તઃ શ્યામાદિરિત્યેષ ગણો ગુલ્મવિષાપહઃ ।
આનાહોદરવિઙ્મદી તથોદાવર્તનાશનઃ ॥

શ્યામાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૫ ધોળી નસોતર, વરધારો, રાતાં મૂળની
નસોતર, નેપાળો, આંચફુટામળાં, લોદર, કપીલો,
વકાન, સોપારી, હંદ્રકત્રી, હંદ્રવારળી, ગરમાળો,
કરંજ, ગુચ્છકરંજ, ગળો, હાથલા, વીજી જાતનો
વરધારો, થોર અને દારુડી એ ઓગળીશ દ્રવ્યો
મળીને શ્યામાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ શ્યામાદિ ગણ ગુલ્મને, વિષને, મલ્લવંધને,
ઉદરરોગને તથા ઉદાવર્તને નષ્ટ કરનાર છે અને
દસ્ત લગાડનાર છે.

૧૬ વૃહતીકણ્ઠકારિકાકુટંજફલપાઠા મ-
ધુકં ચેતિ ॥

૩ વરધારો એ સમુદ્રશોષ હોય એમ લાગે છે.
સમુદ્રશોષનું નામ કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નથી.
વરધારાના સર્વે ગુણો તથા રૂપ સમુદ્રશોષમાં વરાવર
મળે છે ?

પાચનીયો બૃહત્યાદિર્ગમઃ પિત્તાનેલાપહઃ ।
કફારોચકઢહ્લાસમૂત્રકૃચ્છ્રજાપહઃ ॥

બૃહત્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૬ ઉમ્મી મોરીંગણી, વેટી મોરીંગણી, ઇંદ્રજવ, કાઠીપાડ અને જેટીમધ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને બૃહત્યાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ બૃહત્યાદિ ગણ પાચન કરનાર છે અને પિત્તને, વાતને, કફને, અરોચકને, મોઢને તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે.

૧૭ પટોલચન્દનકુચન્દનમૂર્વાગુઢ્ઘીપાઠાઃ
કટુરોહિણી ચેતિ ।

પટોલાદિર્ગમઃ પિત્તકફારોચકનાશનઃ ।

જ્વરોપશ્મનો વ્રણ્યશ્લેષ્મિક્ષ્ણવિપાપહઃ ॥

પટોલાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૭ પટોલ, મુખડ, રતાંજલિ, મૂર્વા, ગઢો, કાઠીપાડ અને કઢુ એ સાત દ્રવ્યો મળીને પટોલાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ પટોલાદિ ગણ પિત્તને, કફને, અરોચકને, ડલટીને, ધરજને તથા શ્વેરને ટાઢનાર છે, જ્વરને શાંત કરનાર છે અને વ્રણને માટે પળ સારો છે.

૧૮ કાકોલીક્ષીરકાકોલીજીવકર્પમકમુદ્ર-
પર્ણીમાપર્ણીમેદામહામેદાછિન્નરુઢાકર્કટશૃઙ્ગી-
તુગાક્ષીરીપદ્મકપ્રપૌંડરીકર્દ્ધિવૃદ્ધિમૃદ્ધીકાજી-
વન્ત્યો મધુકં ચેતિ ।

કાકોલ્યાદિરયં પિત્તશોગિતાનિલનાશનઃ ।

જાંવનો બૃહળો વૃપ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ॥

કાકોલ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૧૮ કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, કપ-
મક, અડવાડ મગ. અડવાડ અડદ, મેદા, મહા-

૧ આ ગળમાં મૂર્વાનો પર્થાય ગુજરાતીમાં મઢ્યો નથી.

૨ કઢવો સ્વમ્બોડો, ધરણેર, રાઢારૂડી, ર્શીંગરોટી (સુડીયાના વેા) અને વ્રણધારની મોટી ધરધોડી એ સઘઢા જીવંતીઓ કેહેવાય છે તેઓમાંથી આ ગળમાં

મેદા, ગઢો, કાકઢાશીંગી, વંશલોચન, પદ્મકાષ્ઠ, પાંડેરવો, ક્રદ્ધિ, વૃદ્ધિ, ઢ્રાક્ષ, જીવંતી^૧ અને જેટી-
મધ એ અઢાર દ્રવ્યો મળીને કાકોલ્યાદિ ગળ કે-
હેવાય છે^૨.

આ કાકોલ્યાદિ ગળ પિત્તને, રુધિરસંબંધી રોગને તથા વાતસંબંધી રોગને નષ્ટ કરનાર છે, પ્રાણનું ધારણ કરનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, ધાવળને હિતકારી છે અને કફ કરનાર છે.

૧૯ ડપકસૈન્ધવશિલાજતુકાસીસદ્વયદ્ધિ-
જ્ઞાનિ તુત્થં ચેતિ ।

ડપકાદિઃ કફં હન્તિ ગળો મેદોવિશોષણઃ ।

અશ્મરીશર્કરામૂત્રકૃચ્છ્રગુલ્મપ્રણાશનઃ ॥

ડપકાદિ ગળ અને તેના ગુણો.

૧૯ ધારી માટી, સૈન્ધવ, શિલાજીત, મસ જેવા રંગવાઢી કાંઈક ધાટી અને ધારા રસવાઢી હીરાકસી, કાંઈક પીઢી તથા તૂરી વીજી જાતની હીરાકસી, હીંગ અને મોરશુથુ અથવા ધાપરીયો એ સાત દ્રવ્યો મળીને ડપકાદિ ગળ કેહેવાય છે.

આ ડપકાદિ ગળ કફને, પથરીને, કાંકરીને, મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા ગુલ્મને નષ્ટ કરનાર છે અને મે-
દનું શોષણ કરનાર છે.

૨૦ સારિવામધુકચન્દનકુચન્દનપદ્મકકા-
શ્મરીફલમધૂકપુષ્પાપ્પયુશીરં ચેતિ ॥

સારિવાદિઃ પિપાસાન્નો રક્તપિત્તહરો ગળઃ ।

પિત્તજ્વરપ્રશ્મનો વિશોષાદ્દાહનાશનઃ ॥

સારિવાદિ ગળ અને તેના ગુણો.

૨૦ કપૂરી, જેટીમધ, મુખડ, રતાંજલિ અ-
થવા પતંગ, પદ્મક, સીવળનાં ફઢ, મહુઢાનાં ફૂલ
વ્રણ ધારની મોટી ધરધોડી લેવી યોગ્ય છે.

૩ આ ગળમાં કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, કપમક, મેદા, મહામેદા, ક્રદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એ આઠ અલભ્યજ છે.

અને વાલો એ આઠ દ્રવ્યો મળીને સારિવાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ સારિવાદિ ગણ તરશને તથા રક્તપિત્તને હળનાર છે, પિત્તજ્વરને શાંત કરનાર છે અને વિશેષે કરી દાહને નષ્ટ કરનાર છે.

૨૧ અઙ્ગનરસાઙ્ગનનાગપુષ્પપ્રિયક્ષુનીલોત્પલનલદનલિનકેશરાણિ મધુકં ચેતિ ॥

અઙ્ગનાદિર્ગણો હ્યેષ રક્તપિત્તનિર્વહ્ણઃ ।

વિપોષશમનો દાહં નિહન્યાભ્યન્તરં તથા ॥

અંજનાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૨૧ મુરમો, રસવંતી, નાગકેશર, ઘડલાં, નીલકમળ, જટામાંસી, કમળના કેસરા અને જેટીમધ એ આઠ દ્રવ્યો મળીને અંજનાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ અંજનાદિ ગણ રક્તપિત્તને નષ્ટ કરનાર છે, વિપને શાંત કરનાર છે અને અંદરના દાહને ટાળી નાખે છે.

૨૨ પરૂપકદ્રાક્ષાકટ્ફલદાડિમ્બરાજાદનકતકફલશાકફલાનિ ત્રિફલા ચેતિ ।

પરૂપકાદિરિત્યેષ ગણોઽનિલવિનાશનઃ ।

મૂત્રદોષહરો હૃદયઃ પિપાસામ્નો રુચિપ્રદઃ ॥

પરૂપકાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૨૨ ધ્રામણાં, દ્રાક્ષ, કાયફલ, દાડિમ, રાણ, નિર્મળી, સાગનાં ફળ, હરડે, બેહેડાં અને આમળાં એ દશ દ્રવ્યો મળીને પરૂપકાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ પરૂપકાદિ ગણ વાતના કોપને તથા તરશને મટાડનાર છે, મૂત્રના દોષને હરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો છે અને રુચિ આપનાર છે.

૨૩ પ્રિયક્ષુસમઙ્ગાઘાતકીપુંનાગરક્તચન્દનકુચન્દનમોચરસાઙ્ગનકુમ્ભીકસ્રોતોઽઙ્ગનપદ્મકેસરયોજનવહ્ણ્યો દીર્ઘમૂલા ચેતિ ॥

અમ્બઘાતકીકુસુમસમઙ્ગાકટુક્ષમધુકવિલ્વપેશિકારોધ્રસાવરોધ્રપલાશનન્દીવૃક્ષપદ્મકેસરાણિ ચેતિ ॥

ગણૌ પ્રિયક્ષુગ્વમ્બઘાદી પદ્માતીસારનાશનૌ ।
સંધાનીયૌ હિતૌ પિત્તે વ્રણાનાં ચાપિ રોપણૌ ॥

પ્રિયંગ્વાદિ ગણ તથા અંબઘાદિ ગણ

અને તે વન્નેના ગુણો.

૨૩ ઘડલાં, રીસામળી, ધાવળી, નાગકેસરું શાહ, રતાંજલિ, પતંગ, મોચરસ, રસવંતી, પાડલ, મુરમો, કમળના કેસરા, મજીટ અને જવાસો એ તેર દ્રવ્યો મળીને પ્રિયંગ્વાદિ ગણ કેહેવાય છે.

કાઠીપાડ અથવા મોરશિખા, ધાવળીનાં ફૂલે, રીસામળી, અરઢુમો, જેટીમધ, વીલાંની પેશી, લોદર, પટાળી લોદર, ટાંચરો, પિંડીતગર અને કમળના કેસરા એ અગીયાર દ્રવ્યો મળીને અંબઘાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ પ્રિયંગ્વાદિ ગણ અને અંબઘાદિ ગણ એ વન્ને ગણો પદ્મ અતિસારને નષ્ટ કરનારા છે, માંચ્યાને માંધનારા છે. પિત્તમાં પણ હિતકારી છે અને વ્રણોમાં પણ ભરતી લાવનારા છે.

૨૪ ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થપ્લક્ષમધૂકકપીતનકકુમામ્નકોશામ્નસોમવલ્કજમ્બૂદ્ર્યપ્રિયાલમધૂકરોહિણીવજ્રુલકદમ્બવદરીતિન્દુકીસલ્હકીરોધ્રસાવરોધ્રમહાતકપલાશા નન્દીવૃક્ષશ્ચેતિ ।

ન્યગ્રોધાદિર્ગણો વ્રણયઃ સંગ્રાહી મગ્નસાધકઃ ।

રક્તપિત્તહરો દાહમેદોમ્નો યોનિદોષહૃત્ ॥

ન્યગ્રોધાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૨૪ વડ, ડંબરો, પીપળો, પીપર, જેટીમધ, અંબાડો, કડાયો, આંબો, પાહાડી આંબો, સફેદ સારવાલો ચેર, મોટાં ફળોવાળું જાંબૂનું શાહ, શીળાં ફળોવાળું જંગલી જાંબૂનું શાહ, ચારોળી, મહુડો, કાયફલ, નેતર, કદંબ, વોરડી, ટીંબરુ, સાલેડો, લોદર, પટાળી લોદર, મીલામું, ટાંચરો અને પારશપીપળો એ પચીસ દ્રવ્યો મળીને ન્યગ્રોધાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ ન્યગ્રોધાદિ ગણ વ્રણને માટે સારો છે, દ-

સ્તને રોકનાર છે, ભાંગેલાને સાંધનાર છે અને રક્તપિત્તને, દાહને, મેદને તથા યોનિના દોષોને મટાડનાર છે.

૨૫ ગુઢ્ઘ્ચીનિમ્બકુસ્તુમ્બુરુચ્ચન્દનાનિ પદ્મ-કં ચેતિ ॥

एष सर्वज्वरान्हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ।

हृल्लासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः ॥

ગઢૂચ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૨૬ ગઢો, લીંબડો, ધાળા, રતાંજલિ અને પંચક (પંચકાષ્ઠ) એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને ગઢૂ-ચ્યાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ ગણ સર્વ પ્રકારના જ્વરોને, મોઢને, અરો-ચકને, ઊલટીને, તરશને તથા દાહને નષ્ટ કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

૨૬ उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुव-लयपुण्डरीकाणि मधुकं चेति ॥

उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः ।

पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः ॥

ઉત્પલાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૨૬ નીલકમળ, રક્તકમળ, કુમુદ (પો-યળું) સુગંધિ નીલ કમળ, જરા શ્યામ તથા જરા સફેદ રાત્રિવિકાસીકમળ, શ્વેતકમળ અને જેઠી-મધ એ સાત દ્રવ્યો મળીને ઉત્પલાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ ઉત્પલાદિ ગણ દાહને, પિત્તને, લોહીના વગાડને, તરશને, વિષને, હૃદયના રોગોને, ઊલ-ટીને અને મૂર્છાને મટાડનાર છે.

૨૭ मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामल-कविभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहिणी-शार्ङ्गघ्रातिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रक-श्चेति ॥

एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः ।

योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा ॥

મુસ્તાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૨૭ મોથ, હઢદર, દારૂહઢદર, હરડે, આ-મઢાં, બેહેડાં, કઠ, ધોઢીવજ, રાતીવજ, કાઢી-પાંડ, કડુ, પીલુડી, અતવસ, ઇઢવી, મીલામું અને ચિત્રો એ સોઢ દ્રવ્યો મળીને મુસ્તાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ મુસ્તાદિ ગણ કફને તથા યોનિના દોષોને મટાડનાર છે, ધાવણને શુદ્ધ કરનાર છે અને પાચન છે.

૨૮ हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला ॥

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशनी ।

चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥

ત્રિફલા ગણ અને તેના ગુણો.

૨૮ હરડે, આમઢાં અને બેહેડાં એ ત્રણ દ્રવ્યો મળીને ત્રિફલા ગણ કેહેવાય છે.

આ ત્રિફલા ગણ કફને, પિત્તને, પ્રમેહને, કો-ઢને તથા વિષમજ્વરને નષ્ટ કરનાર છે અને અ-ગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે તથા નેત્રોને હિતકારી છે.

૨૯ पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ।

त्र्यूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ।

निहन्याद्दीपनं गुल्मपीनसाश्रयल्पतामपि ॥

ત્રિકટુક ગણ અને તેના ગુણો.

૨૯ પીપઢ, મરી અને સુંઢ એ ત્રણ દ્રવ્યો મ-ળીને ત્રિકટુક અથવા ત્રૂષણ ગણ કેહેવાય છે.

આ ત્રિકટુક ગણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને કફને મેદને, પ્રમેહને, કોઢને, ત્વચાના રોગોને, ગુલ્મને, પીનસને અને અગ્નિની મંદતાને મટાડનાર છે.

૩૦ आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति ॥

आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः ॥

આમલક્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૩૦ આમઢી, હરડે, પીપઢ અને ચિત્રો એ ચાર દ્રવ્યો મળીને આમલક્યાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ આમલક્યાદિ ગણ સર્વ પ્રકારના જ્વરોને કફને તથા અરોચકને નષ્ટ કરનાર છે, નેત્રોને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

૩૧ ત્રપુસીસતામ્રરજતઠ્ઠણ્ણલોહસુવર્ણાનિ લોહમલં ચેતિ ॥

ગણસ્ત્વવાદિરિત્યેષ ગરક્રિમિહરઃ પરઃ ।

પિપાસાવિપદ્દ્રોગપાણ્ડુમેહહરસ્તથા ॥

ત્રપ્વાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૩૧ કથીઝ, સીસું, ત્રાંબું, રૂપું, ગજવેલ, સોનું અને લોહોડાનો કાટોડો એ સાત દ્રવ્યો મળીને ત્રપ્વાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ ત્રપ્વાદિ ગણ ક્ષેરને તથા કીડાઓને મટાડવામાં બહુ ઉત્તમ છે અને તરશને, વિષસંબંધી રોગોને, હૃદયના રોગોને, પાંડુરોગને તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે.

૩૨લાક્ષાઽઽરેવતકુટજાઽશ્વમારકદ્ફલહરિદ્રાદ્યનિમ્બસપ્તચ્છદમાલત્યસ્ત્રાયગ્નાણા ચેતિ ।

કષાયસ્તિક્તમધુરઃ કફપિત્તાર્તિનાશનઃ ।

કુષ્ઠક્રિમિહરશ્ચૈવ દુષ્ટવ્રણવિશોધનઃ ॥

લાક્ષાદિ ગણ અને તેના ગુણો.

૩૨ લાલ, ગરમાઝો, ઇંદ્રજવ, કળેર, કાય-ફળ, હઝદર, દારૂહઝદર, લીંબડો, સપ્તપર્ણ, માલતી અને ત્રાયમાણ એ અગીયાર દ્રવ્યો મળીને લાક્ષાદિ ગણ કેહેવાય છે.

આ લાક્ષાદિ ગણ તૂરો છે, કઢવો છે, મધુર છે, દુષ્ટ વ્રણોને શુદ્ધ કરનાર છે અને કફના રોગોને, પિત્તના રોગોને, કોઢોને, તથા કૃમિઓને નષ્ટ કરનાર છે.

૩૩ પશ્ચ પશ્ચ મૂલાન્યત ઋર્ધ્વ વશ્યામઃ ॥ તત્ર ત્રિકણ્ટકબૃહતીદ્વયપૃથક્પણ્યો વિદારિગન્ધા ચેતિ કનીયઃ ॥

કષાયતિક્તમધુરં કનીયઃ પશ્ચમૂલકમ્ ।

વાતઘ્નં પિત્તશમનં બૃંહણં બલવર્ધનમ્ ॥

વિલ્વાગ્નિમન્થદુષ્ણુકપાટલાકાશ્મર્યશ્ચેતિ મહત્ ।

સતિકં કફવાતઘ્નં પાકે લઘ્વગ્નિદીપનમ્ ।

મધુરાનુરસં ચૈવ પશ્ચમૂલં મહત્સ્મૃતમ્ ॥

લઘુપંચમૂલ ગણ તથા બૃહત્પંચમૂલ

ગણ અને તેઓના ગુણો.

૩૩ ગોલરૂ, ડમી ભોરીંગળી, બેઠી ભોરીંગળી, પૃશ્નિપર્ણી અને શાલિપર્ણી એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને લઘુપંચમૂલ ગણ કેહેવાય છે.

આ લઘુપંચમૂલ ગણ તૂરો છે, કઢવો છે, મધુર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, બઢને વધારનાર છે અને વાયુના રોગોને તથા પિત્તના રોગોને શાંત કરનાર છે.

લીલી, અરળી, અરઢૂસો, કાકચ અને સીવળ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને બૃહત્પંચમૂલ ગણ કેહેવાય છે.

આ બૃહત્પંચમૂલ ગણ કઢવા રસવાઝો છે, કઢવાને અનુસરતા મધુર રસવાઝો છે, પાકમાં હલકો છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને કફના તથા વાયુના રોગોને નષ્ટ કરનાર છે.

૩૪ અનયોર્દશમૂલમુચ્યતે ॥

ગણઃ શ્વાસહરો હ્રોષ કફપિત્તાનિલાપહઃ ।

આમસ્ય પાચનશ્ચૈવ સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥

દશમૂલ ગણ અને તેના ગુણો.

૩૪ ઉપર કહેલાં લઘુપંચમૂલ અને બૃહત્પંચમૂલ એ દશ દ્રવ્યો મળીને દશમૂલ ગણ કેહેવાય છે.

આ દશમૂલ ગણ શ્વાસને, કફને, પિત્તને, વાયુને તથા સર્વ પ્રકારના જ્વરોને હરનાર છે અને આમને પકાવનાર છે.

૧ આ ગણમાં પૃશ્નિપર્ણી અને શાલિપર્ણી એઓના પર્યાય શબ્દો ગુજરાતીમાં મળતા નથી. કેટલાક

વૈદ્યો આ ગણમાં ગોલરૂને બદલે ઇરડો દાખલ કરે છે.

૩૫ વિદારીસારિવારજનીગુહ્ચયોઽજશ્ટઙ્ગી
ચેતિ વહ્લીસંજ્ઞઃ ॥

કરમર્દત્રિકણ્ટકસૈરીયકશતાવરીગૃધ્રનથ્ય
ઈતિ કણ્ટકસંજ્ઞઃ ॥

રક્તપિત્તહરૌ હોતૌ શોફત્રયવિનાશનૌ ।
સર્વમેહહરૌ ચૈવ શુક્રદોષવિનાશનૌ ॥

**વહ્લીપંચમૂલ ગણ તથા કંટકપંચમૂલ
ગણ અને તેના ગુણો.**

૩૬ ફગવેલો, કપૂરી, હલદર, ગળો અને ચ-
મારદુધેલી એ પાંચ વેલારૂપ દ્રવ્યો મળીને વહ્લી-
પંચમૂલ ગણ કેહેવાય છે.

કરમદાં, ગોઝરૂ. કાંટાઅશેરીયો, શતાવરી
અને બોરહી એ પાંચ કાંટાવાળાં દ્રવ્યો મળીને કં-
ટકપંચમૂલ ગણ કેહેવાય છે.

આ વહ્લીપંચમૂલ ગણ અને કંટકપંચમૂલ ગણ
ત્રણે દોષોના સોજાઓને, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહોને,
વીર્યના દોષોને અને રક્તપિત્તને નષ્ટ કરનારા છે.

૩૬ કુશંકાશનલદર્ભકાણ્ડેશ્વકા ઇતિ તૃ-
ણસંજ્ઞકઃ ।

મૂત્રદોષવિકારં ચ રક્તપિત્તં તથૈવ ચ ।

અન્યઃ પ્રયુક્તઃ ક્ષીરેણ શીઘ્રમેવ વિનાશયેત્ ॥

તૃણપંચમૂલ ગણ અને તેના ગુણો.

૩૬ ટુંકો કોમલ તથા સોઈ જેવાં પત્રવાળો
દર્ભ, કાંસડો, વરૂ, પોહોલો સ્વરસટ પત્રવાળો
તથા લાંબો દર્ભ, અને ધોળી શેલહી એ પાંચ
દ્રવ્યો મળીને તૃણપંચમૂલ ગણ કેહેવાય છે.

આ તૃણપંચમૂલ ગણનો દૂધની સાથે ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો તેથી મૂત્રદોષના વિકારો તથા
રક્તપિત્ત તુરતજ નષ્ટ થાય છે.

૩૭ एषां वातहरावाद्यावन्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्तितौ ॥

૧ ચમારદુધેલી વેલારૂપ છે અને આ ગણને છાજતા
ગુણોવાળી છે. મેંદાશીંગી કે જે મરડાશીંગી પણ કેહેવાય
છે તે તો મોટા વૃક્ષરૂપ છે. ચમારદુધેલીનાં મેંદા, વિપા-

લઘુપંચમૂલ, વૃહત્પંચમૂલ, વહ્લીપંચમૂલ,
કંટકપંચમૂલ, અને તૃણપંચમૂલ

एआना जूदा जूदा

सामान्य गुणां.

૩૭ લઘુપંચમૂલ અને વૃહત્પંચમૂલ એ બે ગણો
વાયુને હરનારા છે. વહ્લીપંચમૂલ અને કંટકપંચ-
મૂલ એ બે ગણો કફને હરનારા છે અને તૃણપંચ-
મૂલ ગણ પિત્તને હરનારો છે.

૩૮ त्रिवृदादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥

**આડત્રીશમો ગણ વીજા સ્થલમાં
કેહેવામાં આવશે.**

૩૮ ત્રિવૃદાદિક નામનો આડત્રીશમો ગણ
ઉપર લખેલા સાડત્રીશ ગણોથી જુદો છે તે અન્ય
સ્થલમાં કેહેવામાં આવશે. (આ પછીના અધ્યા-
યનો ચોથો વિષય જુવો.)

૩૯ समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषां तु विस्तरम्।
चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलावलम्॥

एभिर्लेपान्कपायांश्च तैलं सर्पीपि पानकान् ।

प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान्भिषक् ॥

ગણોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાવિષે.

૩૯ આ સાડત્રીશ ગણો સંક્ષેપથી કેહેવામાં
આવ્યા છે. એઓનો ઉપયોગ ચિકિત્સાનાં પ્રકર-
ણોમાં કેહેવામાં આવશે. વૃદ્ધિમાન્ વેદ્ય દોષોના
બલાવલની પરીક્ષા કન્યા પછી આ ગણોની વેદે-
ષ્ણ કરીને તેઓથી લેપો, ક્ષાતો, હિમો, ફાંટો,
સ્વરસો, તૈલો, ઘી, તથા પીવાના દ્રવો વગેરે ઔ-
ષધો કરવાં.

૪૦ धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वतुण्डनभिद्रुते ।

ग्राहयित्वा गृहे न्यस्येद्वિધिनૌપધસંગ્રહમ્ ॥

ગિકા તથા શૃંગી એ ત્રણ નામો જોતાં 'અજશૃંગી' એ
નામ પણ બંધ બેસતું જણાય છે.

વૈદ્યે યોગ્ય ઘરમાં ઔષધોનો સંગ્રહ
કરી રાખવો.

૪૦ વૈદ્યે ઔષધો મગાવી, સઘલી ઋતુઓમાં
જેને ધુમાડાથી, વરસાદથી, પવનથી કે ક્લેદથી
(મીનાશથી) કશી હરકત ન થતી હોય એવા
ઘરમાં તે ઔષધોનો સંગ્રહ રાખવો.

૪૧ સમીક્ષ્ય દોષભેદાંશ્ચ ગણાન્નિન્નાન્પ્રયોજયેત્ ।
પૃથક્કિશ્ચાન્સમસ્તાન્વા ગણં વા વ્યસ્તસંહતમ્ ॥

ગણોના ઉપયોગો કરવાની પદ્ધતિ.

૪૧ દોષોના ભેદો કે જેઓ ઉત્તરતંત્રના ૬૬
મા અધ્યાયમાં કેહેવાશે તેઓનું અવેક્ષણ કરી
રોગીના શરીરમાં એક દોષ જો વીજા દોષોના
મિશ્રણવગરનો જોવામાં આવે તો એક ગણનો
પ્રયોગ કરવો, જો વેદોષો મિશ્રિત થયેલા જોવામાં
આવે તો વે ગણોનો પ્રયોગ કરવો અને જો ત્રણે
દોષો મિશ્રિત થયેલા જોવામાં આવે તો ત્રણ ગ-
ણોનો પ્રયોગ કરવો. (કેટલાએક ગણો વે વેદોષોને
ટાલનારા પળ છે.) ગણનાં દ્રવ્યોમાં જો વે, ત્રણ કે
ચાર વગેરે દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય જણાય
તો તેમ કરવું અને સઘલાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો
યોગ્ય જણાય તો તેમ કરવું.

અધ્યાય ૩૦, મા.

૧ અથાતઃ સંશોધનસંશમનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સંશોધનસંશ-
મનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે.

૨ મદનકુટજજીમૂતકેશ્વાકુધામર્ગવક્રત-
વેધનસર્ષપવિડઙ્ગપિપ્પલીકરઞ્ચપ્રપુષ્પાકોવિ-

૧ સંશોધન તથા સંશમન દ્રવ્યોના નિરૂપણાવપનો.
૩૮ મા અધ્યાયમાં રોગોની સામે થનારાં દ્રવ્યો કહ્યાં
છે અને આ અધ્યાયમાં તો દોષોની સામે થનારા તથા
પંચકર્મોમાં ઉપયોગી સંશોધન સંશમન દ્રવ્યોના જથાઓ

દારકબુંદારારિષ્ટાશ્વગન્ધાવિદુલબન્ધુજીવકશ્વે-
તાશણપુષ્પીવિમ્બીવચામૃગેર્વારવશ્ચિત્રાચેત્યૂર્ધ્વ-
ભાગહરાણિ ॥

વમન દ્રવ્યો.

૨ મીંઢોલ, ઇંદ્રજવ, કુકડવેલ, કડવી તુંવડી,
કડવાં તુરીયાં, કડવી ઘીસોડી, સફેદ સર્પપ,
વાવડીંગ, પીપલ, કરંજ, કુવાડીઓ, કંચનાર,
ગુંદો, લીંવડો, આસોંદ, નેતર, વપોરીયો, ધોલી
વજ, શણ, કડવી ધોલી, રાતી વજ, ઇંદ્રવારણી
અને ઉંદરકત્રી એટલાં દ્રવ્યો વમન કરાવનારાં છે.

૩ તત્ર કોવિદારપૂર્વેષાં ફલાનિ કોવિદા-
રાદીનાં મૂલાનિ ॥

વમનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?

૩ મીંઢોલથી કુવાડીયા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં
ફલો લેવાં અને કંચનારથી ઉંદરકત્રી સુધીનાં
દ્રવ્યોનાં મૂલો લેવાં.

૪ ત્રિવૃત્તચ્છયામાદન્તીદ્રવન્તીસપ્તલાશક્તિ-
નીવિપાણિકાગવાક્ષીઙ્ગલાન્ત્રીસુક્સુવર્ણક્ષીરી-
ચિત્રકકિણીહીકુશકાશતિલ્વકકમ્પિલ્લકરમ્પ-
કપાટલાપૂગહરીતક્યામલકવિમ્બીતકનીલિની-
ચતુરજ્જુલૈરણ્ડપૂતીકમહાવૃક્ષસપ્તચ્છદાર્કા જ્યો-
તિષ્મતી ચેત્યધોભાગહરાણિ ॥

વિરેચન દ્રવ્યો.

૪ રાતાં મૂલવાલી નસોતર, ધોલી નસોતર,
નેપાલો, નાદાનો નેપાલો. હાથલા, આંખફૂટા-
મળી, મેંઢાશીંગી. ધોલાં ફૂલવાલી ઇંદ્રવારણી,
વરધારો, થોર, દારૂડી અથવા પીઝીયો, ચિત્રો,
નાદાની માલકાંકળી, દર્મ, કાંસડો, તિલ્વક,
(મોટો તોદર) કપીલો, વકાન, પાડલ, સોપારી,
હરડે. આમલાં, વેહેડાં, ગલી, ગરમાલો, ઇરડો,
કેહેવાય છે એ ભેદ છે. (ડહન.)

૨ આ દ્રવ્યોમાં કેટલાંએક દ્રવ્યો સાક્ષાત્ વમન
કરાવનારાં છે અને કેટલાંએક દ્રવ્યો વમનદ્રવ્યોમાં
મળ્યા પછી વમન કરાવનારાં છે. (ડહન.)

ગુચ્છકરંજ, કંટાલા નામનો થોર, સસર્પળ, આકડો અને માલકાંકળી એટલાં દ્રવ્યો વિરેચન કરાવનારાં છે. (લોદરના ગુણોનું નિરૂપણ જોતાં તેમાં ગ્રાહીપણું જોવામાં આવે છે. મોટા લોદરનાં નામોમાં 'વિરેકી' શબ્દ છે તેથી તેમાં વિરેચનપણું હશે ! કોશમાં જોતાં 'તિલ્વક' એ નામ ઇંગોલીયાનું પણ નીકળે છે.)

૫ તત્ર તિલ્વકપૂર્વેષાં મૂલ્લાનિ । તિલ્વકાદીનાં પાટલાન્તાનાં ત્વચઃ । કમ્પિલુકફલ-રક્ષઃ । પૂગાદીનામેરણ્ડાન્તાનાં ફલાનિ । પૂતીકારગ્વથયોઃ પત્રાણિ । શેપાણાં ક્ષીરાણીતિ॥

વિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?

૬ રાતાં મૂલવાળી નસોતરથી લોદર સુધીનાં દ્રવ્યોનાં મૂલો લેવાં. લોદર, વકાન અને પાડલ એઓની છાલો લેવી. કપીલાના ફલનું ચૂર્ણ લેવું. સોપારીથી ઇરડા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફલો લેવાં. ગુચ્છકરંજ અને ગરમાલો એઓનાં પાનડાં લેવાં અને વાકીનાં દ્રવ્યોનાં છીરો લેવાં.

૬ કોશાતકી સસલા શક્તિની દેવદાલી કારવેલ્લિકા ચેત્યુભયતોભાગહરાણિ ॥

વમન તથા વિરેચન એ બન્ને કામ કરનારાં દ્રવ્યો.

૭ કડવી ઘીસોડી, હાથલા, આંચફૂટામળી, કુકડવેલ અને કારેલી એટલાં દ્રવ્યો વમન પણ કરાવે છે અને વિરેચન પણ કરાવે છે.

૭ એપાં સ્વરસા જ્ઞાંતિ ॥

વન્ન કામકરનારા દ્રવ્યોનાં કયા ભાગ લેવો ?

૭ એ દ્રવ્યોનાં સ્વરસો લેવા.

૧ કડવા ઘીસોડી વગેરે દ્રવ્યો નિયમથી વન્ન કામ કરનારાં છે અને ઇંદ્રવારણ વગેરે દ્રવ્યો તો પત્ર

૮ પિપ્પલીવિડઙ્ગાપામાર્ગશિયુસિદ્ધાર્થક-શિરીષમરિચકરવીરવિમ્બીગિરિકર્ણિકાકિણિ-હીવચાજ્યોતિષ્મતીકરઙ્ગાર્કાલર્કલશુનાતિવિ-પાશ્વરજ્જવેરતાલીશતમાલસુરસાર્જકેઙ્ગુદીમેષશૃ-ઙ્ગીમાતુલુઙ્ગીસુરુઙ્ગીપીલુજાતીશાલતાલમધૂક-લાક્ષાદિહિલવણમદ્યગોશકૃદ્રસમૂત્રાણીતિ શિ-રોવિરેચનાનિ ॥

શિરોવિરેચન એટલે માથામાંથી દોષને પાડનારાં દ્રવ્યો.

૮ પીપલ, વાવડીંગ, અઘેડો, સરગવો, સફેદ સર્પપ, સરસડીયો, મરી, કળેર, કડવી ઘોલી, ગરળી, નાહાની માલકાંકળી, વજ, મોટી માલકાંકળી, કરંજ, આકડો, સફેદ આકડો, લસણ, અતવસ, મુંઠ, તાલીમ. તમાલ, તુલસી, જંગલી તુલસી, ઇંગોલીયો, મેંઢાશીંગી, જંગલી વી-જોરું, રાતાં ફૂલોવાળો સરગવો, પીલુડી, માલતી, સાગ, તાડ, મહુડો, લાલ, હીંગ, લવણો, મદ્યો, ગાયના છાણનો રસ અને ગાયનું મૂત્ર એટલા પદાર્થો શિરોવિરેચન છે.

૯ તત્ર કરવીરપૂર્વેષાં ફલાનિ । કરવી-રાદીનામલર્કાન્તાનાં મૂલ્લાનિ । તાલીશપૂર્વેષાં કન્દાઃ । તાલીશાદીનામર્જકાન્તાનાં પત્રાણિ । ઇઙ્ગુદીમેષશૃઙ્ગયોસ્ત્વચૌ । માતુલુઙ્ગીસુરુઙ્ગીપીલુ-જાતીનાં પુષ્પાણિ । શાલતાલમધૂકાનાં સારાઃ । હિહુલાક્ષે નિર્યાસૌ । લવણાનિ પાર્થિવવિશેષાઃ । મદ્યાન્યાસવસંયોગાઃ । ગોમૂત્રશકૃદ્રસૌ મલા-વિતિ ॥

શિરોવિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા ભાગો લેવા ?

૯ પીપલથી મરી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફલો લેવાં. કળેરથી સફેદ આકડા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં મૂલો લેવાં. લસણથી મુંઠ સુધીનાં દ્રવ્યોના કંદો લેવા. તાલી-પુષ્પ તથા મૂલ વગેરેના મેદથી કોઈ વસ્તુ વમન કરાવે છે અને કોઈ વસ્તુ વિરેચન કરાવે છે. (હલ્લન.)

સથી જંગલી તુલસી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં પાનડાં લેવાં. ઇંગોલીયો અને મેંઢાશીંગી એઓની છાલો લેવી. જંગલી બીજોરૂં, રાતાં ફૂલવાળો સરગવો, પીલુડી અને માલતી એઓનાં પુષ્પો લેવાં. સાગ, તાડ અને મહુડો એઓના સાર લેવા. હીંગ અને લાલ એઓ ગુંદરૂપ છે માટે તે પોતેજ લેવી. લવણો (લૂણો) પૃથ્વીના અવયવોજ છે માટે તેઓ પોતેજ લેવાં. મધો આસવોના સંયોગોરૂપ છે માટે તેઓ પળ પોતેજ લેવાં. ગાયનું મૂત્ર અને ગાયના છાળનો રસ એઓ રસરૂપ છે માટે તેઓ પળ પોતેજ લેવાં.

૧૦ સંશમનનાન્યત ઊર્ધ્વ વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર મદ્રદારકુષ્ઠહરિદ્રાવરુણમેષશૃંગ્ગીવલાતિબલાર્ત-ગલકચ્છુરાસલ્લકીકુબેરાક્ષીવીરતરુસહચરાશ્નિ-મન્થવત્સાદન્યેરણ્ડાશ્મભેદકાલકાર્કશતાવરી-પુનર્નવાવસુકવસિરકાશ્વનકભાર્ગીકાર્પાસીવૃ-શ્ચિકાલીપત્તૂરવદરયવકોલકુલત્થપ્રભૃતીનિ વિદારિગન્ધાશ્ચ દ્વે ચાચે પન્નમૂલ્યૌ સમાસેન વાતસંશમનો વર્ગઃ ॥

વાયુનાં સંશમન દ્રવ્યો. (સંશમન દ્રવ્યો
એટલે વમન કે વિરેચન નહીં કરા-
વતાં દોષોનું શમન કરનારાં દ્રવ્યો.)

૧૦ દેવદાર, કઠ, હઠદર, વાયવરણાં, મેંઢાશીંગી, બલદાણા, પીઢાં ફૂલવાળી ચપાટ, કાઢાં પુષ્પો-વાળો કાંટાઅશેરીયો, કૌવચ, સાલેડો, કાકચ, વેલતરૂ, પીઢાં ફૂલવાળો કાંટાઅશેરીયો, અ-રણી, ગળો, ઇરડો, પાપાણભેદ, સફેદ ફૂલનો આ-કડો, રાતાં ફૂલનો આકડો, શતાવરી, સાટોડી, શિવલિંગી, અધેડો, ધંતૂરો, મારંગી, હીરવળી, ચમારદૂધેલી, પતંગ, બોર, જવ, મોટાં બોર તથા કઢથીં ઇત્યાદિ પદાર્થો, વિદારિગન્ધાદિ ગણ, લઘુપંચમૂલ ગણ અને વૃહપંચમૂલ ગણ એઓ વાયુનું

સંશમન કરનારાં છે. આ વાયુનું સંશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો.

૧૧ ચન્દનકુચન્દનહીવેરોશીરમઞ્જિષ્ઠાપય-સ્યાવિદારીશતાવરીગુન્દ્રાશૈવાલકહારકુમુદો-ત્પલકદલીકન્દલીદૂર્વામૂર્વાપ્રભૃતીનિ કાકો-લ્યાદિર્ન્યગ્રોધાદિસ્તૃણપન્નમૂલમિતિ સમાસેન પિત્તસંશમનો વર્ગઃ ॥

પિત્તનાં સંશમન દ્રવ્યો.

૧૧ સુખડ, રતાંજલિ અથવા પતંગ, વાળો, કાઢા વાળાનું મૂઢ, મજીટ, ચરણેર, વિદારીકંદ, શતાવરી, મોથ, શૈવાલ, કહ્લાર નામનું કમઢ, કુ-મુદ નામનું રાત્રિવિકાંસી કમઢ, ઉત્પલ નામનું કમઢ, કેઢના અંકુર, ધ્રોકડ તથા મૂર્વા આ-દિ દ્રવ્યો, કાકોલ્યાદિ ગણ, ન્યગ્રોધાદિ ગણ અને તૃણપંચમૂલ ગણ એઓ પિત્તનું સંશમન કરનારાં છે. આ પિત્તનું સંશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો.

૧૨ કાલેયકાગુરુતિલપર્ણીકુષ્ઠહરિદ્રાશી-તશિવશતપુષ્પાસરલારાસ્નાપ્રકીર્યોદકીર્યેન્દુદી-સુમનઃકાકાદનીલાક્ષલકીહસ્તિકર્ણમુઞ્જાતક-લામજ્જકપ્રભૃતીનિ વહ્લીકણ્ટકપન્નમૂલ્યૌ પિ-પ્પલ્યાદિર્વૃહલ્યાદિર્મુષ્કકાદિર્વચાદિઃ સુરસા-દિરારગ્વધાદિરિતિ સમાસેન શ્લેષ્મસંશમનો વર્ગઃ ॥

કફનાં સંશમન દ્રવ્યો.

૧૨ પીઢી સુખડ, અગરૂ, તલવળી, કઠ, હઠ-દર, કપૂર અથવા પથ્થરફૂલ, સુવા, નસોતર, રાસ્ના, કરંજ, ગુચ્છકરંજ, ઇંગોલીયો, જાઈ, દૂધીયો વઢનાગ, રાતો ઇરડો, નાહાનું મુંઝ નામનું ચડ, તથા વાળો ઇત્યાદિ દ્રવ્યો, વહ્લીપંચમૂલ ગણ, કંટકપંચમૂલ ગણ, પિપ્પલ્યાદિ ગણ, વૃહલ્યાદિ ગણ, મુષ્કકાદિ ગણ, વ-ચાદિ ગણ, સુરસાદિ ગણ અને આરગ્વધાદિ ગણ નોખાં લખ્યાં છે તેથી એમ જણાવ્યું છે કે એઓમાંનાં બે ચાર પળ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે આટલાંજ દ્રવ્યો વાયુનાં સંશમન છે એમ સમજી બેસવું નહીં.

૨ ચંદન આદિ દ્રવ્યો ગળોમાં આવી ગયાં છતાં પળ

एओ कफनुं संशमन करनारां छे. आ कफनुं संशमन करनारो वर्ग संक्षेपथी कह्यो.

૧૩ તત્ર સર્વાણ્યેવૌષધાનિ વ્યાધ્યગ્નિપુરુષ-
વલાન્યભિસમૌક્ષ્ય વિદધ્યાત્ । તત્ર વ્યાધિ-
લાદધિકમૌષધમુપયુક્તં તમુપશમય્ય વ્યાધિ
વ્યાધિમન્યમાવહતિ । અગ્નિવલાદધિકમજીર્ણ
વિષ્ટમ્ય વા પચ્યતે । પુરુષવલાદધિકં ગ્લાનિ-
મૂર્છામદાનાવહતિ સંશમનમ્ । एवं संशोधन-
मतिपातयति । हीनमेभ्यो दत्तमकिंचित्करं
भनति । तस्मात्सममेव विदध्यात् ॥

સશાધન તથા સંશમન દ્રવ્યાનાં માત્રા
અધિક કે ન્યૂન નહીં દેવી જોડે
પણ સમજ દેવી જોડે.

૧૩ વૈદ્યે વ્યાધિના, અગ્નિના અને પુરુષના બ-
લને સારી પેટે જોઈ વિચારીને સઘળાં ઔષધોની
યોજના કરવી. જો સંશમન ઔષધ વ્યાધિના બલ
પ્રમાણે નહીં પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે તો
તે એ વ્યાધિને શાંત કરીને વીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન
કરે છે, જો અગ્નિના બલ પ્રમાણે નહીં પણ તેથી
અધિક આપવામાં આવે તો અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે
છે અથવા લાંબા કાલ સુધી સ્થિર રહીને પાકે
છે અને પુરુષના બલ પ્રમાણે નહીં પણ તેથી અ-
ધિક આપવામાં આવે તો ગ્લાનિને, મૂર્છાને તથા
મદને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણેજ સંશોધન ઔ-
ષધ પણ જો અધિક આપવામાં આવે તો ઉપર
પ્રમાણે કરે છે અને તે ઉપરાંત રોગીના બલને વ-
હુજ હાનિ પોહોચાડી દે છે. એ ઔષધો વ્યાધિના,
અગ્નિના તથા પુરુષના બલથી ન્યૂન આપવામાં આવે
તો અલ્પ ગુણ કરનારાં અથવા નકામાંજ થઈ પડે
છે માટે જે ઔષધ દેવું તે સમજ (રોગથી
વિષમજ) દેવું.

૧૪ भवन्ति त्वात्र ॥

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યો ભવેદોષદુર્બલઃ ।

तस्मै दद्याद्भिषक्प्राज्ञो दोषप्रच्यावनं मृदु ॥

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે આટલાંજ દ્રવ્યાં કફનું

नबळा रोगीने बळवान् संशोधन
नहीं देवुं.

૧૪ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું કે “રોગ સંશોધનથી મટે એવો હોય
અને રોગી ઉપવાસાદિકથી નહીં પણ દોષોથી ન-
બલો થઈને હોય તો તેને વિદ્વાન વૈદ્યે કોમલ
વીર્યવાળું ગરમાળા વગેરે સંશોધન દેવું.

૧૫ चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥

स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।

अवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥

ઉપવાસાદિકથી નબળા થઈને રોગીને
કમ હાય તો સશાધન દેવું?

૧૫ રોગી વ્યાધિથી નહીં પણ ઉપવાસાદિકથી
નબળો થઈને હોય પરંતુ જો તેનો દોષ સ્થાનથી
ચલિત થયો હોય અને કોઠો કોમલ હોય તો તેને
સંશોધન દેવામાં બલ ઉપર લક્ષ્ય નહીં આપવું.
કેમ કે એ સ્થિતિમાં સંશોધન હિતકારી છે. રોગી
અલ્પ બલવાળો હોય પરંતુ તેનો દોષ પોતાની મે-
લેજ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કોઠો કો-
મલ હોય તો દેવામાં આવેલું સંશોધન વ્યાધિને
નષ્ટ કરનારું થાય છે.

૧૬ व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याञ्जलिरिष्यते ।
विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બલ-
વાળાં હોય તો ઔષધોની માત્રા.

૧૬ વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બલ-
વાળાં હોય તો કાથની માત્રા સોઠ તોલાં ભાર
દેવી, ચૂર્ણની માત્રા એક તોલાં ભાર દેવી અને
કલ્કની માત્રા પણ એક તોલાં ભારજ દેવી. (જો
વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી હીન બલવાળાં હોય તો
એ માત્રાઓ ઓછી કરવી અને અધિક બલવાળાં
હોય તો એ માત્રાઓ વધારવી.)”

સંશમન કરનારાં છે એમ સમજી બેસવું નહીં.

અધ્યાય ૪૦ માં.

૧ અથાતો દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાની-
યમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દ્રવ્યરસગુણ-
વીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીર્યં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્ર-
માણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ કેચિદાચાર્યાં વ્રુવતે દ્રવ્યં પ્રધાનમ્ । ક-
સાદ્યવસ્થિતત્વાદિહ સ્વલુ દ્રવ્યં વ્યવસ્થિતં ન
રસાદયો યથાઽઽમે ફલે યે રસાદયસ્તે પક્કે ન
સન્તિ । નિત્યત્વાચ્ચ નિત્યં હિ દ્રવ્યમનિત્યા
ગુણા યથા કલ્કાદિપ્રવિભાગઃ સ એવ સમ્પન્ન-
રસગન્ધો વ્યાપન્નરસગન્ધો વા ધ્રુવતિ । સ્વજા-
ત્યવસ્થાનાચ્ચ યથા હિ પાર્થિવં દ્રવ્યમન્યભાવં
ન ગચ્છત્યેવં શેષાણિ । પશ્ચેન્દ્રિયગ્રહણાચ્ચ પ-
શ્ચભિરિન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યત દ્રવ્યં ન રસાદયઃ । આશ્ર-
યત્વાચ્ચ દ્રવ્યમાશ્રિતા રસાદયો ભવન્તિ । આ-
રમ્ભસામર્થ્યાચ્ચ દ્રવ્યાશ્રિત આરમ્ભો યથા ચિ-
દારિગન્ધાદિમાહૃત્ય સંશુદ્ધ વિપચેદિત્યેવમા-
દિપુ ન રસાદિજ્વારમ્ભઃ । શાસ્ત્રપ્રામાણ્યાચ્ચ
શાસ્ત્રે હિ દ્રવ્યં પ્રધાનમુપદેશે હિ યોગાનાં યથા
માતુલુક્કાગ્નિમન્થૌ ચેતિ ન રસાદય ઉપદિશ્ય-
ન્તે । ક્રમાપેક્ષિત્વાચ્ચ રસાદીનાં રસાદયો હિ

૧ દ્રવ્યોના, મધુર આદિ રસોના, શીતોષ્ણાદિક
ગુણોના, તે તે દ્રવ્યોના પ્રભાવોના અને પરિપાક સમ-
યમાં જે રસાંતરો થાય છે તેઓના વિશેષ જ્ઞાનવિપેનાં.

૨ મધુર, અમ્લ, કટુ, તિક્ત, લવણ અને કષાય એ
છ રસો કેહેવાય છે.

૩ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, મંદ, તીક્ષ્ણ, ગુરુ,
લઘુ, પિચ્છિલ, વિશદ, શ્લક્ષ્ણ, પરુષ, કટિન, મૃદુ,
દ્રવ, સાંદ્ર, સ્થિર, સર, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ વીશ ગુણો
કેહેવાય છે. (આ સ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૪૧
મા વિષયમાં આજ ગુણો થોડા ફેરફારથી નિરૂપિત
કરેલા છે.) (ડહન.)

દ્રવ્યક્રમમપેક્ષન્તે યથા તરુણે તરુણાઃ સંપૂર્ણે
સંપૂર્ણા ઇતિ । એકદેશસાધ્યત્વાચ્ચ દ્રવ્યાણામે-
કદેશેનાપિ વ્યાધયઃ સાધ્યન્તે યથા મહાવૃક્ષક્ષી-
રેણેતિ । તસ્માદ્દ્રવ્યં પ્રધાનમ્ । દ્રવ્યલક્ષણં તુ
ક્રિયાગુણવત્સમવાયિકારણમિતિ ॥

કેટલાએક આચાર્યોના મત પ્રમાણે
દ્રવ્યનીજ પ્રધાનતા.

૨ કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે કે “ દ્રવ્ય,
રસ, ગુણ, વીર્ય ” અને વિપાક એઓમાં દ્રવ્યજ પ્ર-
ધાન છે. આ વિષયમાં પેહેલું કારણ એ છે કે
દ્રવ્ય એનું એજ રહે છે અને રસાદિક તો એના એજ
નહીં રહેતાં વદલાઈ જાય છે. જેમ કે આંવા વગે-
રેનું ફળ એનું એજ રહે છે અને રસાદિક તો જેઓ
કાચા ફળમાં હોય છે તેઓ પાકા ફળમાં હોતા
નથી. વીંજું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય નિત્ય છે
અને ગુણો અનિત્ય છે. જેમ કે કલ્ક, સ્વરસ તથા
કાથ વગેરે પદાર્થ એનો એ રહે છે પણ તે પદા-
ર્થમાં રસ તથા ગંધ અમુક કાળમાં જેવા જોઈએ
તેવા રહે છે અને અમુક કાળમાં વગડી જાય છે.
ત્રીજું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પોતાની જે પાર્થિવ
આદિ જાતિમાં હોય તે જાતિમાંજ રહે છે પણ
ત્રીજી જાતિને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ કે જે દ્રવ્ય
પૃથ્વીસંબંધી હોય તે પૃથ્વીસંબંધીજ રહે છે પણ
જલસંબંધી, અગ્નિસંબંધી, વાયુસંબંધી કે આકાશ-

૪ એઓમાંના શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, વિશદ,
પિચ્છિલ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ આઠ ગુણો વીર્ય કેહેવાય
છે. ગુણોથી વીર્યોમાં જુદાઈ છે. જુવો કે જે ગુણો
આમલીમાં છે તેજ ગુણો હરડેમાં છે પરંતુ આમલી શીત-
વીર્ય છે અને હરડે ઉષ્ણવીર્ય છે. દ્રવ્ય, રસ, ગુણ અને
વિપાક એઓ જે કામ કરી શકતાં નથી તે કામને કર-
નારો જે પ્રભાવ હોય છે તે વીર્ય છે. (ડહન.)

૫ દ્રવ્ય પરિપાકના સમયમાં મોતાના સ્વાભાવિક
રસને છોડી દઈને જે રસાંતરને પ્રાપ્ત થાય છે તે રસાંતર
વિપાક કેહેવાય છે. (ડહન.)

સંબંધી થઈ જતું નથી તેમજ જે દ્રવ્ય જલસંબંધી હોય તે જલસંબંધીજ રહે છે પણ પૃથ્વીસંબંધી, અગ્નિસંબંધી, વાયુસંબંધી કે આકાશસંબંધી થઈ જતું નથી. આ પ્રમાણેજ અગ્નિસંબંધી, વાયુસંબંધી તથા આકાશસંબંધી દ્રવ્યોવિપે સમજી લેવું. **ચોથું કારણ** એ છે કે દ્રવ્યનું પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય છે અને રસ, ગુણ, વીર્ય તથા વિપાક એઓનું પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થતું નથી પણ અમુક અમુક ઇન્દ્રિયોથીજ થાય છે. **પાંચમું કારણ** એ છે કે દ્રવ્યજ રસના, ગુણના, વીર્યના તથા વિપાકના આશ્રયરૂપ છે પણ રસ, ગુણ, વીર્ય કે વિપાક એઓ દ્રવ્યના આશ્રયરૂપ નથી. **છઠ્ઠું કારણ** એ છે કે જે કલ્ક તથા ક્વાથ વગેરેની બનાવટ થાય છે તે દ્રવ્યના આશ્રયથીજ થાય છે પણ રસાદિકના આશ્રયથી થતી નથી. જેમ કે ‘શાલિ-પર્ણી આદિ ઔષધને લાવી કૂટીને પકાવવું’ કે ત્યાદિક વાક્યો પ્રમાણે દ્રવ્યનેજ લાવી કૂટીને તેની પાક આદિ બનાવટ કરી શકાશે પણ રસાદિકને લાવી કૂટીને તેની પાક આદિ બનાવટ કરી શકાશે નહીં. **સાતમું કારણ** એ છે કે શાસ્ત્રમાં પણ તે તે યોગોના ઉપદેશમાં દ્રવ્યોનાંજ નામો આપેલાં છે પણ રસાદિકનાં નામો આપેલાં નથી. જેમ કે અમુક યોગમાં વીજોરૂ અને અરણી એ-ઓને મિશ્રિત કરવાં અને અમુક યોગમાં અમુક દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરવાં इत्यादि લખ્યું છે પણ અમુક યોગમાં અમુક રસોને, અમુક ગુણોને, અમુક વીર્યોને કે અમુક વિપાકોને મિશ્રિત કરવાં એમ લખ્યું નથી. **આઠમું કારણ** એ છે કે રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક એઓને દ્રવ્યના ક્રમની અપેક્ષા છે પણ દ્રવ્યને એઓના ક્રમની અપેક્ષા નથી. જેમ કે દ્રવ્ય નવું હોય ત્યારે એઓ સઘળા નવા હોય છે અને દ્રવ્ય સંપૂર્ણ હોય ત્યારે એઓ સઘળા સંપૂર્ણ હોય છે. **નવમું કારણ** એ છે કે અમુક વ્યાધિઓને દ્રવ્યનો એક ભાગ પણ ટાળે છે પરંતુ રસનો, ગુણનો, વીર્યનો કે વિપાકનો એક ભાગ

કોઈ વ્યાધિને ટાળે છે એમ નથી. જેમ કે ‘થોરના એકલા છીરનોજ ઉપયોગ કરવાથી કોઈ વ્યાધિ મટે છે તેમ રસાદિકના એકલા અમુક ભાગનોજ ઉપયોગ કરવાથી કોઈ વ્યાધિ મટે એ સંભવિત નથી. રસાદિક પદાર્થો ભાગવગરનાજ છે. આ નવ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યજ પ્રધાન છે.” ક્રિયાઓવાળું, ગુણોવાળું અને ઘટપટાદિક પદાર્થોમાં સમવાયી (ઉપાદાન) કારણરૂપે રહેનારું જે હોય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે.

૩ નત્યાહુરન્યે । રસાસ્તુ પ્રધાનમ્ । કક્ષાદા-ગમાદાગમો હિ શાસ્ત્રમુચ્યતે । શાસ્ત્રે હિ રસા અધિકૃતા યથા રસાયત્ત આહાર इति ત-સ્મિશ્ચ પ્રાણાઃ । ઉપદેશાચ્છોપદિશ્યન્તે હિ રસા યથા મધુરામ્લલવણા વાતં શમયન્તિ । અનુ-માનાચ્ચ રસેન હ્યનુમીયન્તે દ્રવ્યં યથા મધુર-મિતિ । ઋપિવચનાચ્ચ ઋપિવચનં વેદો યથા કિંચિદિજ્યાર્થં મધુરમાહરેદિતિ । તસ્માદ્રસાઃ પ્રધાનમ્ ॥

કેટલાએક આચાર્યોના મતપ્રમાણે રસોનીજ પ્રધાનતા.

૩ કેટલાએક આચાર્યો દ્રવ્યોની પ્રધાનતા માનતા નથી પણ રસોનીજ પ્રધાનતા માને છે. એઓ કહે છે કે “રસોજ પ્રધાન છે. આ વિષયમાં પેહેલું કારણ એ છે કે આગમમાં રસોની પ્રધાનતા માનેલી છે. આગમ અને શાસ્ત્ર એ બે પર્યાય શબ્દો છે. ‘આહાર રસોને આધીન છે અને પ્રાણો આહારને આધીન છે’ इत्यादि શાસ્ત્રવચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે શાસ્ત્રોએ રસોનીજ પ્રધાનતા સ્વીકારેલી છે. **વીજું કારણ** એ છે કે ચિકિત્સા-શાસ્ત્રમાં પણ ‘મધુર, અમ્લ અને લવણ એ રસો વા-યુને શાંત કરે છે’ इत्यादि વાક્યોથી રસોનો ઉ-પદેશ મુખ્ય કરેલો છે. **ત્રીજું કારણ** એ છે કે રસો ઉપરથીજ દ્રવ્યોની મધુરતા વગેરેનું અનુમાન થાય છે. જેમ કે મધુર રસ અનુભવમાં આવવાથી અનુ-

માન કરવામાં આવે છે કે 'આ દ્રવ્ય મધુર છે.'
 ચોથું કારણ એ છે કે 'યજન કરવાને માટે
 થોડોક મધુર રસ લાવવો' એવાં વેદવચનથી પણ
 રસનું પ્રાધાન્ય સિદ્ધ થાય છે. આ કારણોથી
 સિદ્ધ થયું કે રસોજ પ્રધાન છે."

૪ રસેષુ ગુણસંજ્ઞા । રસલક્ષણમન્યત્રોપદે-
 શ્યામઃ ॥

ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ જૂદો
 લખવાની જરૂર નથી.

૪ જેમ દ્રવ્યની અને રસોની પ્રધાનતા વિષેના
 વાદો જૂદા જૂદા લખ્યા અને વીર્યની તથા વિપા-
 કની પ્રધાનતાના વાદો હવે પછી જૂદા જૂદા લ-
 ટવામાં આવશે તેમ ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ જૂદો
 લખવાની જરૂર નથી. કારણ કે રસ, વીર્ય અને
 વિપાક એઓ એક જાતના ગુણોજ છે માટે તેઓની
 પ્રધાનતાનો વાદજ ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ છે. ર-
 સોનાં લક્ષણો આ સૂત્રસ્થાનના 'રસવિશેષવિજ્ઞાનીય'
 નામના ૪૨ મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે.

૫ નેત્યાહુરન્યે । વીર્યં પ્રધાનમિતિ । કસ્મા-
 ત્તદ્વશેનોપધકર્મનિષ્પત્તેઃ । इहौपधकर्माण्यूर्ध्व-
 ધોભાગોઽપચક્રમસંશોધનસંશમનસંગ્રાહકાશ્નિ-
 દીપનપ્રપીડનલેખનવુંહનરસાયનવાજીકરણ-
 શ્વયથુકરવિલયનદહનદારણમાદનપ્રાણપ્રાવેપ-
 પ્રશમનાનિ વીર્યપ્રાધાન્યાદ્ભવન્તિ । તદ્વ વીર્યં
 દ્વિવિધમુષ્ણં શીતં ચાગ્રીપોમીયત્વાજ્જગતઃ ।
 કેચિદષ્ટવિધમાહુરુષ્ણં શીતં સ્નિગ્ધં રૂક્ષં વિશદં
 પિચ્છિલં મૃદુ તીક્ષ્ણં ચેત્યેતાનિ વીર્યાણિ સ્વ-
 લગુણોત્કર્ષાદ્રસમભિભૂયાત્મકર્મ કુર્વન્તિ ।
 યથા તાવન્મહત્પશ્ચમૂલં કપાયં તિક્તાનુરસં
 વાતં શમયેદુષ્ણવીર્યત્વાત્તથા કુલત્થઃ કપાયઃ
 કટુકઃ પલાણ્ડુઃ સ્નેહભાવાચ્ચ । મધુરશ્ચેશુરસો
 વાતં વર્દયતિ શીતવીર્યત્વાત્ ॥ કટુકા પિ-
 પ્પલી પિત્તં શમયતિ મૃદુશીતવીર્યત્વાદમ્લમા-
 મલકં લવણં સૈન્ધવં ચ । તિક્તા કાકમાત્રી પિત્તં

વર્દયત્યુષ્ણવીર્યત્વાન્મધુરા મત્સ્યાશ્ચ । કટુકં
 મૂલકં શ્લેષ્માણં વર્દયતિ સ્નિગ્ધવીર્યત્વાત્ ।
 અમ્લં કપિત્થં શ્લેષ્માણં શમયતિ રૂક્ષવીર્યત્વા-
 ન્મધુરં ક્ષૌદ્રં ચ । તદેતન્નિર્દર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

યે રસા વાતશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।
 રૌશ્યલાઘવશૈત્યાનિ ન તે હન્યુઃ સમીરણમ્
 યે રસાઃ પિત્તશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।
 તૈશ્ણૈર્પ્યલઘુતાશ્ચૈવ ન તે તત્કર્મકારિણઃ ।
 યે રસાઃ શ્લેષ્મશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।
 સ્નેહગૌરવશૈત્યાનિ વલાસં વર્દયન્તિ તે ॥

તસ્માદ્વીર્યં પ્રધાનમિતિ ॥

કેટલાએક આચાર્યોના મતપ્રમાણે
 વીર્યનીજ પ્રધાનતા.

૫ કેટલાએક આચાર્યો દ્રવ્યોની કે રસોની પ્ર-
 ધાનતા માનતા નથી પણ વીર્યનીજ પ્રધાનતા માને
 છે. કારણ કે ઔષધોનાં કર્મોની સિદ્ધિ વીર્યને
 લીધેજ થાય છે. આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં ઔષ-
 ધોનાં વમન, વિરેચન, ઉભયભાગ સંશોધન, (વ-
 મન તથા વિરેચન એ વસ્ત્રે) સંશમન, સંગ્રહણ, અ-
 મિદીપન, પ્રપીડન, (દવાવવું) લેખન, (દોષોનું
 ઉલ્લેખી તથા સ્વોત્તરીને પાતળાપણું કરવું) વુંહણ
 (શરીરની પુષ્ટિ કરવી) રસાયન, (યૌવનનું સ્થા-
 પન વગેરે) વાજીકરણ, શ્વયથુકરણ, (સોજો ક-
 રવો) વિલયન, (સોજાને નરમ પાડવો), દહન,
 દારણ (ચીરવું) મદ્ કરવો, પ્રાણ હરવાં અને વિ-
 પનું શમન કરવું इत्यादि कामो वीर्यना प्राधान्य-
 થીજ થાય છે. એ વીર્ય ઉષ્ણ અને શીત એમ
 બે પ્રકારનું છે. કારણ કે સઘટું જગત અગ્ન્યા-
 ત્મક અને સોમાત્મકજ છે. કેટલાએક આચાર્યો
 ઉષ્ણ, શીત, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ
 અને તીક્ષ્ણ એ રીતે વીર્યને આઠ પ્રકારનું માને છે.
 આ વીર્યો પોતાના વલ્લોના અને પોતાના ગુણોના
 ઉત્કર્ષથી રસનો પરાભવ કરીને પોતાનું કામ કરે

छे. जेम के बृहत्पंचमूल गण तूरा रसवाळो अने कडवा अनुरसवाळो होवाथी वायुने वधारनारो संभवतां छतां पण उष्ण वीर्यपणाने लीधे वायुने शांत करे छे. तेमज कळथी तूरा रसवाळी अने डुंगळी (कांदा) तीखा रसवाळी होवाने लीधे वायुने वधारनारी संभवतां छतां पण उष्ण तथा स्निग्ध वीर्यवाळी होवाने लीधे वायुने शांत करे छे. शे-लडीनो रस मधुर होवाथी वायुनो प्रतिपक्ष होवो संभवतां छतां पण शीत वीर्य होवाने लीधे वायुने वधारे छे. पीपळ तीखी, आमलुं खाटुं अने सैं-धव खारू होवाने लीधे पित्तने वधारनारां संभवतां छतां पण मृदु तथा शीत वीर्यवाळां होवाने लीधे पित्तने शांत करे छे. पीलुंडी कडवी होवाथी अने माछलां मधुर होवाथी पित्तनां प्रतिपक्ष होवां संभवतां छतां पण उष्ण वीर्यपणाने लीधे पित्तने वधारे छे. मोटा मूळां तीखा होवाथी कफना प्रतिपक्ष होवा संभवतां छतां पण स्निग्ध वीर्यवाळा होवाने लीधे कफने वधारे छे. कोठ खाटुं अने मध मधुर होवाथी कफने वधारनार संभवतां छतां पण रूक्ष वीर्यवाळां होवाने लीधे कफने शांत करे छे. आ जे कह्युं ते केवल दिक्प्रदर्शन मात्र छे.

आ स्थलना श्लोकोमां कंटलाएक वैद्यो कहे छे के 'जेम उपर प्रमाणे अमुक वीर्यो अमुक द्रव्योमां पोताना होवाथी एटले अन्व-यथी उपकार करे छे तेम अमुक वीर्यो अमुक रसोमां पोताना नहीं होवाथी एटले व्यतिरेकथी पण उपकार करे छे. जेम के मधुर, अम्ल अने लवण ए त्रण रसो के जेओ वायुने शांत करनारा छे तेओमां जो रूक्षपणुं, लघुपणुं के शीतपणुं होय तो ते रसो वायुने ह्णीशकेज नहीं. मधुर, तिक्त (कडवो) तथा कषाय ए त्रण रसो के जेओ पित्तने शांत करनारा छे तेओमां तीक्ष्णपणुं, उष्णपणुं के लघुपणुं होय तो ते रसो

पित्तने ह्णीशकेज नहीं. तेमज कटु (तीखो) तिक्त, (कडवो) अने कषाय ए त्रण रसो के जेओ कफने ह्णनारा छे तेओमां स्निग्धपणुं, गुरु-पणुं के शीतपणुं होय तो तेओ कफने वधारीज दिये. (आज विषयमां उपर लघु तथा गुरु ए-ओने वीर्योमां गणेलो नथी ते छतां अहीं गण्यां छे ते मतांतरथी गण्यां हशे एम जणाय छे.)'

आ कारणोथी सिद्ध थयुं के वीर्यज प्रधान छे.

६ नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति क-
स्मात्सम्यङ्निध्याविपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्य-
भ्यवद्वतानि सम्यङ्निध्या विपकानि गुणं
दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक
इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं
चेति । तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाच्चात्मलो
विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्य-
श्लेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भवि-
ष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति । म-
धुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचि-
दाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत्क्षीरं स्था-
लीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्याद्यथा वा शा-
लियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि
न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यवलवन्तो
वलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मा-
दसिद्धान्त एषः । आगमे हि द्विविध एव पाको
मधुरः कटुकश्च । तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुका-
ख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यभेजोवाय्वाकाशानां
द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च ।
पृथिव्यापश्च गुरुः शेषाणि लघूनि तस्माद्वि-
विध एव पाक इति ॥

भवन्ति चात्र ॥

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः ।

निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥

समशीतोष्ण गणीने त्रणे दोषोने ह्णनारीज मानी छे.

२ नाहाना मूळा तो त्रणे दोषोने ह्णनारा छे.

१ बीजा आचार्योऽए पीलुडाने उष्ण वीर्य मानीने पित्तने वधारनारी गणी छे पण आ ग्रंथना आचार्ये तो

તેજોઽનિલાકાશગુણાઃ પચ્યમાનેષુ યેષુ તુ ।
નિર્વર્તન્તેઽધિકાસ્ત્ર પાકઃ કટુક ડચ્યતે ॥

કેટલાએક આચાર્યોના મત પ્રમાણે .
વિપાકનીજ પ્રધાનતા.

૬ કેટલાએક આચાર્યો દ્રવ્યોની, રસોની કે વીર્યોની પ્રધાનતા માનતા નથી પણ વિપાકનીજ પ્રધાનતા માને છે. કારણ કે ખાવામાં આવતાં સર્વ દ્રવ્યો સમ્યગ્વિપાક પામે તો ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે અને મિથ્યાવિપાક પામે તો દોષને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાએક કેહે છે કે દરેક રસનો જુદો જુદો વિપાક થાય છે. કેટલાએક કેહે છે કે મધુર, અમ્લ (ખાટો) અને કટુક (તીક્ષ્ણ) એમ ત્રણજ વિપાકો થાય છે પણ એ ત્રણ વિપાકો માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે મહાભૂતોના ગુણોનો તથા શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં ‘અમ્લવિપાક થતોજ નથી’ એમ જણાય છે. જો અગ્નિના મંદ-પણાને લીધે વિદાહ પામેલા પિત્તનો જે અમ્લ પાક થાય છે તેને વિપાકરૂપ માનીયે તો ચોથો એક લવણ વિપાક પણ માનવો જોઈએ. કેમ કે વિદાહ પામેલો કફ લવણપણાને (સ્વા-રાપણાને) પ્રાપ્ત થાય છે. મધુરનો મધુર અને અમ્લનો અમ્લ એ રીતે સર્વ રસોના પોતાના જેવાજ વિપાકો થાય છે એમ કેહેનારા કેટલાએક પૂર્વોક્ત આચાર્યો એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત પણ આપે છે કે જેમ દૂધ કઢાઈમાં નાખીને પકાવાતાં છતાં પણ છેવટ સુધી મધુરને મધુરજ રહે છે અને ચોખા, જવ તથા મગ इत्यादि धान्यो धरतीમાં વવાયા છતાં ઉત્તરકાલમાં પણ પોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી તેમ રસો જઠરાગ્નિથી થતી પરિપાક અવસ્થામાં પણ પોતાના મધુરાદિક સ્વભાવને ન છોડે એ સંભવિતજ છે. કેટલાએક આચાર્યો વળી એમ બોલે છે કે નિર્બલ રસો બલવાન રસોને વશ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અનેક મતો પડવાથી વિપાકો વિષે કશું મુકરર થતું નથી અને મુકરર થતું નથી તેથીજ જાણવું

જોઈએ કે એ કોઈ પણ મતો સિદ્ધાંતરૂપ નથી. શાસ્ત્ર જોતાં તો ‘મધુર અને કટુક’ એમ બે જાતનોજ વિપાક સિદ્ધ થાય છે. એઓમાં મધુર વિપાક ભારે છે અને કટુક વિપાક હલકો છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એઓના ગુણોને અનુસરીને વિપાકમાં ગુરુતા અને લઘુતા થાય છે. પૃથ્વી તથા જલ એ બે ભૂતો ગુરુ (ભારે) છે અને વાકીનાં ત્રણ ભૂતો લઘુ (હલકાં) છે તેથી વિપાકોમાં ગુરુતા અને લઘુતા થાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે વિપાક બે પ્રકારનોજ છે અને એજ પ્રધાન છે. ”

આ વિષયના શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે “પાકવા લાગેલા પદાર્થોમાં જે પદાર્થોની અંદર પૃથ્વીના અને જલના ગુણો અધિક થાય છે તે પદાર્થોનો વિપાક મધુર થાય છે અને જે પદાર્થોની અંદર તેજ, વાયુ અને આકાશ એઓના ગુણો અધિક થાય છે તે પદાર્થોનો વિપાક કટુક થાય છે.”

૭ પૃથક્ત્વદર્શિનામેષ વાદિનાં વાદસંગ્રહઃ ।
ચતુર્ણામપિ સામર્થ્યમિચ્છન્ત્યત્ર વિપશ્ચિતઃ ॥
તદ્રવ્યમાત્મના કિંચિત્કિંચિદ્વીર્યેણ સેવિતમ્ ।
કિંચિદ્રસવિપાકાભ્યાં દોષં હન્તિ કરોતિ વા ॥
પાકો નાસ્તિ વિના વીર્યાદ્વીર્યં નાસ્તિ વિના રસાત્
રસો નાસ્તિ વિના દ્રવ્યાદ્રવ્યં શ્રેષ્ઠમતઃ સ્મૃતમ્ ।
જન્મ તુ દ્રવ્યરસયોરન્યોઽન્યાપેક્ષકં સ્મૃતમ્ ।
અન્યોઽન્યાપેક્ષકં જન્મ યથા સ્યાદ્દેહદેહિનોઃ ॥
વીર્યસંજ્ઞા ગુણા યેઽપ્યૈતેઽપિ દ્રવ્યાશ્રયાઃ સ્મૃતાઃ ।
રસેષુ ન વસન્ત્યેતે નિર્ગુણાસ્તુ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
દ્રવ્યે દ્રવ્યાણિ યસ્યાદ્ધિ વિપચ્યન્તે ન પઙ્ક્સાઃ ।
શ્રેષ્ઠં દ્રવ્યમતો જ્ઞેયં શેષા ભાવાસ્તદાશ્રયાઃ ॥

**ધન્વંતરિના સિદ્ધાંતમાં દ્રવ્ય, રસ,
વીર્ય અને વિપાક એ ચારેની પ્ર-
ધાનતા છે અને ચારમાં પણ
દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા છે.**

૭ અમોએ ઉપરના સઘળા સંદર્ભથી, ભેદ-દર્શીઓના વાદોનો સંગ્રહ દેખાડ્યો છે. ધન્વંત-

રિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો વિદ્વાન લોકો દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ચારેનું પ્રધાનપણું સ્વીકારે છે અને ચારમાં પણ દ્રવ્યનું વિશેષ પ્રધાનપણું સ્વીકારે છે. કારણ કે સેવવામાં આવેલું કોઈ દ્રવ્ય પોતાના પાર્થિવ આદિ સ્વરૂપથી દોષોને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે, કોઈ દ્રવ્ય વીર્યથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે, કોઈ દ્રવ્ય રસથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે અને કોઈ દ્રવ્ય વિપાકથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે. (જેમ કે ચેર કોઢને હણે છે તે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથીજ હણે છે, બૃહત્પંચમૂલ ગળ પોતાના વીર્યથીજ વાયુને હણે છે, ગળો પોતાના રસથીજ પિત્તને હણે છે અને સુંઠ પોતાના વિપાકથીજ વાયુને હણે છે इत्यादि.) વિપાક વીર્ય વિના થતો નથી, વીર્ય રસ વિના થતું નથી અને રસ દ્રવ્ય વિના થતો નથી એટલા માટે ચારેમાં દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા માનવામાં આવે છે. જેમ જીવ અને શરીર એઓનું જન્મ, પરસ્પરની અપેક્ષાથી છે તેમ દ્રવ્ય અને રસ એઓનું જન્મ પણ પરસ્પરની અપેક્ષાથી છે. (આ અધ્યાયના ૫ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે) કેટલાએક વૈદ્યોએ 'વીર્ય' એ નામથી માનેલા ઉષ્ણ આદિ આઠ ગુણોને રસોમાં રહેનારા પણ માન્યા છે પરંતુ એ લોકોનું એ માનવું ભૂલભરેલું છે. કારણ કે તે ગુણો દ્રવ્યોમાં રહે છે પણ રસોમાં રહેતા નથી. ગુણોમાં ગુણોની સ્થિતિ પ્રમાણવિરુદ્ધજ છે. રસો પણ ગુણ છે અને ઉષ્ણતાદિ આઠ પણ ગુણ છે. (ગુણોમાં ગુણોની સ્થિતિ તર્કશાસ્ત્રીઓએ પણ સ્વીકારી નથી.) (આ અધ્યાયના ૬ ટ્ઠા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે) કેટલાએક આચાર્યોએ વિપાકોને રસોમાં રહેનારા સ્વીકાર્યા છે તો એ સ્વીકાર પણ

૧ ચેર, રસધંતી તથા હલદર વગેરે દ્રવ્યો કે જેઓ કોઢ વગેરેને હરનારાં છે તેઓના વિષયમાંજ તર્ક નહીં ચલાવતાં શાસ્ત્રવચન ઉપર આધાર રાખવો એમ સમજવું. જો સર્વ ઔષધોના વિષયમાં એમ સમજવામાં આવે તો

ભૂલભરેલો છે. કેમ કે રસો તથા વિપાકો એ વન્ને ગુણો છે અને ગુણોની ગુણોમાં સ્થિતિ પ્રમાણવિરુદ્ધ છે. આ પાંચભૌતિક શરીરમાં દ્રવ્યો પાકે છે પણ છ રસો પાકતા નથી. કેમ કે રસો નિરવયવ છે અને નિરવયવ પદાર્થોને પાકવું સંભવતુંજ નથી. આ કારણોથી વિપાકો પણ દ્રવ્યોમાં રહેનારાજ ઠરે છે માટે દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ચારમાં દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા છે. દ્રવ્યોના આશ્રયથીજ રસ, વીર્ય અને વિપાક એઓની સ્થિતિ છે.

૮ અમીમાંસ્યાન્યચિન્ત્યાનિ પ્રસિદ્ધાનિ સ્વભાવતઃ આગમેનોપયોજ્યાનિ ભેષજાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥
પ્રત્યક્ષલક્ષણફલાઃ પ્રસિદ્ધાશ્ચ સ્વભાવતઃ ।
નૌષધીરેતુભિર્વિદ્વાન્પરીક્ષેત કથંચન ॥
સહસ્રેણાપિ હેતૂનાં નામ્વષ્ટાદિર્વિરેચયેત્ ।
તસ્માત્તિષ્ઠેત્તુ મતિમાનાગમે ન તુ હેતુષુ ॥

કેટલાંએક ઔષધોની ડંઢો વિચાર કે તર્ક નહીં કરતા કવળ શાસ્ત્રાધારથીજ વાપરવાની યોગ્યતા.

૮ જે ઔષધો પ્રસિદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તેઓમાં રસ, વીર્ય તથા વિપાક વગેરેનો ડંઢો વિચાર કે તર્ક નહીં કરતાં વિચક્ષણ વૈદ્યોએ કેવળ શાસ્ત્ર ઉપરજ આધાર રાખીને તેઓને કામે લગાડવાં. જે ઔષધોનું ફળ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે અને સ્વભાવ પ્રસિદ્ધજ છે તે ઔષધોની વિદ્વાને તેઓના રસ વગેરે હેતુઓથી કોઈ રીતે પણ પરીક્ષા કરવી નહીં. (એવી ઔષધોના રસ, વીર્ય તથા વિપાકાદિક અનુમાનથી વિરુદ્ધ જતાં હોય તો પણ તે વાતની કશી દરકાર નહીં રાખતાં શાસ્ત્રવચન ઉપર આધાર રાખીને તેઓનો પ્રયોગ કરી દેવો.) જુવો કે અંબષ્ટાદિ ગળમાં વિરેચનશક્તિ

‘એક વર્ગને બીજા વર્ગની સાથે મિશ્રિત કરવો’ અને ‘એ યુક્તિથી વૈદ્યે સૈકડો ઔષધો બનાવી લેવાં’ इत्यादિક વચનોને વિરોધ આવે. (હલ્લન.)

હોવાના હજાર હેતુઓ જોવામાં આવે છે તે પળ તે ગણથી કદી પળ વિરેચન થતું નથી. આમ છે એટલા માટે વિદ્વાન વૈદ્યે એવા કેટલાએક વિષયોમાં શાસ્ત્ર ઉપરજ આધાર રાખવો પળ હેતુઓ ઉપર આધાર રાખવો નહીં.

અધ્યાય ૪૧ મો.

૧ અથાતો દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દ્રવ્યવિશેષ-વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પૃથિવ્યક્ષેજોવાચ્ચાકાશાનાં સમુદાયા-દ્રવ્યાભિનિર્વૃત્તિરુત્કર્પસ્ત્વભિવ્યજ્ઞકો ભવતીદં પાર્થિવમિદમાપ્યમિદં તૈજસમિદં વાયવીયમિદ-માકાશીયમિતિ ॥

સઘટાં દ્રવ્યો પાંચભૌતિક છતાં પળ તે-ઓમાં 'અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ છે અને અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ છે'

એમ કેહેવાનું કારણ.

૨ જો કે પૃથ્વી, જલ, તેજ વાયુ અને આકાશ એ પાંચે ભૂતોના સમવાયથી સર્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ છે તો પળ જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતના ગુણોનું આધિક્ય હોય છે તે દ્રવ્યને તે ભૂતના વિકારરૂપ અથવા તે ભૂતસંબંધી કેહેવામાં આવે છે. જેમ કે અમુક દ્રવ્ય પાર્થિવ (પૃથ્વીના વિકારરૂપ અથવા પૃથ્વીસંબંધી) છે, અમુક દ્રવ્ય આપ્ય (જલના વિકારરૂપ અથવા જલસંબંધી) છે, અમુક દ્રવ્ય તૈજસ (તેજના વિકારરૂપ અથવા તેજસંબંધી) છે, અમુક દ્રવ્ય વાયવીય (વાયુના વિકારરૂપ અથવા વાયુસંબંધી) છે અને

૧ દ્રવ્યોના પાર્થિવ આદિ મેદો જણાવવાવિષેનો.

અમુક દ્રવ્ય આકાશીય (આકાશના વિકારરૂપ અથવા આકાશસંબંધી) છે.

૩ તત્ર સ્થૂલસારસાન્દ્રમન્દસ્થિરસ્વરગુરુ-કઠિનગન્ધબહુલમીષત્કપાયં પ્રાયશો મધુરમિતિ પાર્થિવમ્ ॥

તત્સ્થૈર્યબલસઙ્ગાતોપચયકરં વિશેષતશ્ચાધો ગતિસ્વભાવમિતિ ॥

કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય પાર્થિવ કેહે-વાય ? અને તે પાર્થિવ દ્રવ્ય શીશી ક્રિયા કરે છે ?

૩ જે દ્રવ્ય જાડું, દઢ, ઘાટું, મંદ, સ્થિર, સ્વરસદ, ભારે, (ઘણે સમયે પાકે એવું) કઠણ, ઘળા ગંધવાળું, જરા તૂરું અને ઘણે અંશે મધુર હોય તે પાર્થિવ કેહેવાય છે.

પાર્થિવ દ્રવ્ય સ્થિરતા આપે છે, બળ આપે છે, કઠણપણું આપે છે, પુષ્ટિ આપે છે અને વિશેષે કરી નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોય છે.

૪ શીતસ્તિમિતસ્નિગ્ધમન્દગુરુસરસાન્દ્રમૃ-દુપિચ્છિલરસબહુલમીષત્કપાયામ્લલવણં મધુ-રસપ્રાયમાપ્યમ્ ॥

તત્સ્નેહનપ્રહ્લાદનક્લેદનબન્ધનવિપ્યન્દનક-રમિતિ ॥

કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય આપ્ય કેહે-વાય અને તે આપ્ય દ્રવ્ય શીશી ક્રિયા કરે છે ?

૪ જે દ્રવ્ય શીતલ, આર્દ્ર, સ્નિગ્ધ, મંદ, ભારે, રસના આધિક્યવાળું, સર (મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર) ઘાટું, કોમળ, ચીકાસવાળું, જરા તૂરું ઘાટું તથા ઘણું અને ઘણા માધુર્યવાળું હોય તે આપ્ય કેહેવાય છે.

આપ્ય દ્રવ્ય સ્નિગ્ધતા આપે છે, મુલ આપે છે, આર્દ્રપણું કરે છે, ચૂર્ણ વગેરે છૂટા પદાર્થને બાંધી આપે છે અને સ્ત્રાવ કરે છે.

૫. ઉષ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મરૂક્ષઋક્ષરલધુવિશદં રૂપ-
ગુણવહુલમીપદમ્લલવણં કટુકરસપ્રાયં વિશેષ-
તશ્ચોર્ધ્વગતિસ્વભાવમિતિ તૈજસમ્ ॥

તદ્દહનપચનદારણતાપનપ્રકાશનપ્રભાવણ-
કરમિતિ ॥

કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય તૈજસ કેહેવાય ?

અને તે તૈજસ દ્રવ્ય શી શી
ક્રિયા કરે છે ?

૧ જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સ્ત્રોતોને અનુસરવાના
સ્વભાવવાળું, રૂક્ષ, ઋક્ષ, રસટ, હલકું, ચીકાસ વગ-
રનું, રૂપગુણના આધિક્યવાળું, જરા ટાટું તથા
ઘણા તીવ્રા રસવાળું અને વિશેષે કરી ડુંચે
ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળું હોય તે તૈજસ કેહે-
વાય છે.

તૈજસ દ્રવ્ય વાળે છે, પકાવે છે, ફાડી નાલે
છે, તપાવે છે, પ્રકાશ કરે છે અને પ્રભાને તથા
ગૌરાદિક વર્ણને આપે છે.

૬ સૂક્ષ્મરૂક્ષઋક્ષરશિશિરલધુવિશદં સ્પર્શવહુ-
લમીપત્તિકં વિશેષતઃ કપાયમિતિ વાયવીયમ્ ।

તદ્વૈશયલાઘવગ્લપનવિરૂક્ષણવિચારણકર-
મિતિ ॥

કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય વાયવીય કેહે-

વાય છે અને તે વાયવીય દ્રવ્ય

શી શી ક્રિયા કરે છે ?

૬ જે દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, રૂક્ષ, ઋક્ષ, રસટ, શીતલ,
હલકું, નોખનોખા અવયવોવાળું, ઘણા સ્પર્શવાળું,
જરા કડવું અને વિશેષે કરી તૂરા રસવાળું હોય
તે વાયવીય કેહેવાય છે.

વાયવીય દ્રવ્ય અવયવોને નોખનોખા કરે છે,
હલકાઈ આપે છે, સ્ત્રીના વિષયમાં પ્રહર્ષ રેહેવા
દેતું નથી, રૂક્ષતા કરે છે અને મનમાં અનેક વિ-
કલ્પો કરાવે છે.

૭ ઋક્ષણસૂક્ષ્મમૃદુવ્યવાયિવિવિક્તમવ્યક્તર-
સં શબ્દવહુલમાકાશીયમ્ ॥

તન્માર્દવસૌષ્ઠિર્યાલાઘવકરમિતિ ॥

કેવા ગુણોવાળું દ્રવ્ય આકાશીય કેહે-
વાય છે અને તે આકાશીય દ્રવ્ય
શી શી ક્રિયા કરે છે ?

૭ જે દ્રવ્ય લાસું, સૂક્ષ્મ, કોમલ, વિષની
પેટે તથા મધની પેટે સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા
પછી પાકનારું, નોખનોખા અવયવોવાળું, જેમાં
કોઈ પળ રસ સ્પષ્ટ ન હોય એવું અને ઘણા શબ્દ-
વાળું હોય તે આકાશીય કેહેવાય છે.

આકાશીય દ્રવ્ય કોમલતા આપે છે, છિદ્રયુક્ત-
પણું કરે છે અને હલકાઈ કરે છે.

૮ અનેન નિદર્શનેન નાનૌપધીભૂતં જગતિ
કિંચિદ્રવ્યમસ્તીતિ કૃત્વા તં તં યુક્તિવિશે-
ષમર્થં ચાભિસમીક્ષ્ય સ્વવીર્યગુણયુક્તાનિ દ્રવ્યા-
ણિ કર્મકરાણિ ભવન્તિ ॥

સઘળા પદાર્થો આંપાંધારૂપ છ

અને તેઓ પ્રયાજનને લગતાં

યોજનાને અનુસરીને

કામ કરે છે.

૮ આ દિક્પ્રદર્શન ઉપરથી જાણી લેવું કે
જગતમાં એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી કે જે ઔપધિ-
રૂપ ન હોય. આમ છે ઇટલામાટે વ્યાધિના
નાશરૂપ પ્રયોજનને જોઈ નોખનોખી પાકાદિક સં-
સ્કાર તથા ભાવનાવગેરે યોજનાઓ આપવાથી
પોતપોતાનાં વીર્યોવાળાં તથા પોતપોતાનાં ગુણો-
વાળાં દ્રવ્યો કામ કરનારાં થાય છે.

૯ તાનિ યદા કુર્વન્તિ સ કાલઃ । યત્કુ-
ર્વન્તિ તત્કર્મ । યેન કુર્વન્તિ તદ્વીર્યમ્ । યત્ર
કુર્વન્તિ તદધિકરણમ્ । યથા કુર્વન્તિ સ
ઉપાયઃ । યન્નિષ્પાદયતિ તત્ફલમિતિ ॥

દ્રવ્યોનાં કાલ, કર્મ વીર્ય, અધિકરણ,

ઉપાય અને ફલ.

૯ એ દ્રવ્યો જે સમયમાં કર્મ કરે છે તે તે-
ઓનો કાલ કેહેવાય છે, જે કાંઈ કામ કરે છે

તે કર્મ કેહેવાય છે, જેથી કામ કરે છે તે વીર્ય કેહેવાય છે. જેમાં કામ કરે છે તે (માણસ) અધિકરણ કેહેવાય છે, જે સ્વરસ કે કલ્ક આદિ પ્રકારથી કામ કરે છે તે પ્રકાર ઉપાય કેહેવાય છે અને જેને (સ્વસ્થતાને અથવા અસ્વસ્થતાને) ઉત્પન્ન કરે છે તે ફલ કેહેવાય છે.

૧૦ તત્ર વિરેચનદ્રવ્યાણિ પૃથિવ્યમ્બુગુણ-ભૂયિષ્ઠાણિ પૃથિવ્યાપો ગુર્યો ગુરુત્વાદધોગચ્છન્તિ તસ્માદ્વિરેચનમધોગુણભૂયિષ્ઠમનુમાનાત્ ।

વમનદ્રવ્યાણ્યગ્નિવાયુગુણભૂયિષ્ઠાણ્યગ્નિવાયુ દ્વિ લઘૂ લઘુત્વાચ્ચ તાવૂર્ધ્વમુત્તિષ્ઠતસ્ત્સાદ્ધ-મનમ્પૃથ્વગુણભૂયિષ્ઠમુક્તમ્ ।

ઉભયગુણભૂયિષ્ઠમુભયતોભાગમ્ । આકાશ-ગુણભૂયિષ્ઠં સંશમનમ્ । સંગ્રાહકમનિલગુણભૂ-યિષ્ઠમનિલસ્ય શોષણાત્મકત્વાત્ । દીપનમગ્નિ-ગુણભૂયિષ્ઠમ્ । લેખનમનિલાનલગુણભૂયિષ્ઠમ્ । બૃંહણં પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠમ્ ॥

અનુમાનોથી દ્રવ્યોના પાર્થિવત્વ આદિ

સ્વભાવોની પરીક્ષાની પદ્ધતિ.

૧૦ જે કોઈ વિરેચન દ્રવ્યો છે તેઓ સઘળાં પૃથ્વીના અને જલના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે. કેમ કે પૃથ્વી અને જલ એઓ ભારે છે અને ભારે-પણાને લીધે નીચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં છે. વિરેચન દ્રવ્યો પણ નીચે ગતિ કરવારૂપ ગુણથી અત્યંત યુક્ત હોય છે માટે તેઓ પૃથ્વીના અને જલના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાંજ જોઈએ.

જે કોઈ વમન દ્રવ્યો છે તેઓ અગ્નિના અને વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે કેમ કે અગ્નિ તથા વાયુ હલકા છે અને હલકાપણાને લીધે ડુંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. વમન દ્રવ્યો પણ ડુંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવથી અત્યંત યુક્ત છે માટે તેઓ અગ્નિના અને વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાંજ જોઈએ.

૧ વાયુ આડી ગતિવાળો છે એમ નિદાનસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહ્યું છે માટે અહીં ઉ-

આ પ્રમાણે જે કોઈ દ્રવ્યોથી વમન તથા વિરે-ચન એ બન્ને થાય છે તે દ્રવ્યો પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચારેના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાંજ જોઈએ. સંશમન દ્રવ્યો આકાશના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જોઈએ. સંગ્રાહક દ્રવ્યો (મળને રોકનારાં દ્રવ્યો) વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જોઈએ. કેમ કે વાયુ શોષણાત્મક છે. દી-પન દ્રવ્યો અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જોઈએ. લેખન દ્રવ્યો (કપને તથા મેદને ઉલેટી તથા યોતરીને પાતળા કરનારાં દ્રવ્યો.) વાયુના તથા અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાંજ જો-ઈએ. બૃંહણ દ્રવ્યો (પુષ્ટિ આપનારાં દ્રવ્યો) પૃથ્વીના તથા જલના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાંજ જોઈએ.

૧૧ એવમૌષધકર્માણ્યનુમાનાત્સાધયેત્ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ।

ભૂતેજોવારિજૈર્દ્રવ્યૈઃ શમં યાતિ સમીરણઃ ।
ભૂમ્યમ્બુવાયુજૈઃ પિત્તં ક્ષિપ્રમાપ્નોતિ નિર્વૃત્તિમ્ ॥
સ્વતેજોનિલજૈઃ શ્લેષ્મા શમમેતિ શરીરિણામ્ ।
વિયત્પવનજાતાભ્યાં વૃદ્ધિમાપ્નોતિ મારુતઃ ॥
આગ્નેયમેવ યદ્દૃવ્યં તેન પિત્તમુદીર્યતે ।
વસુધાજલજાતાભ્યાં બલાસઃ પરિવર્દ્યતે ।

દ્રવ્યોનાં કામોને પણ અનુમાનથી
જાણી લેવાં.

૧૧ વૈદ્યે ઔષધોનાં કામોને પણ આવી રી-તનાં અનુમાનોથી સાધી લેવાં.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વન્તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “પાર્થિવ, તૈજસ (આગ્નેય) તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી વાયુ તુરત શાંતિ પામે છે. પાર્થિવ, આપ્ય અને વાયવીય દ્રવ્યોથી પિત્ત તુરત શાંતિ પામે છે અને આકાશીય, તૈજસ તથા વાયવીય દ્રવ્યોથી કફ તુરત શાંતિ પામે છે.

આકાશીય અને વાયવીય દ્રવ્યોથી, વાયુ વૃદ્ધિ પાપતિ વિચારવા જેવી છે.

પામે છે, તેજસ દ્રવ્યોથી પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે અને પાર્થિવ તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી કફ વૃદ્ધિ પામે છે.

૧૨ એવમેતદ્રુણાધિક્યં દ્રવ્યે દ્રવ્યે વિનિશ્ચિતમ્ ।
દ્વિશો વા બહુશો વાપિ જ્ઞાત્વા દોષેઽવચારયેત્ ॥

અનુમાનોથી દરેક દ્રવ્યોના ગુણાધિક્યનો નિશ્ચય કરીને તે દ્રવ્યોનો દોષોની ઉપર પ્રયોગ કરવો.

૧૨ આ પ્રમાણે અનુમાનોથી દરેક દ્રવ્યોમાં જે જે ગુણોનું આધિક્ય હોય તેનો નિશ્ચય થાય છે. વૈદ્યે વૃદ્ધિથી અવલોકન કરીને એક, બે અથવા ઘણાં દ્રવ્યોનો વ્યાધિઉપર પ્રયોગ કરવો.”

૧૩ તત્ર ય ઇમે ગુણા વીર્યસંજ્ઞકાઃ શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષમૃદુતીક્ષ્ણપિચ્છિલવિશદાસ્તેષાં તીક્ષ્ણોષ્ણાવાગ્નેયૌ । શીતપિચ્છિલાવમ્બુગુણભૂયિષ્ઠૌ । પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠઃ સ્નેહઃ । તોયાકાશગુણભૂયિષ્ઠં મૃદુત્વમ્ । વાયુગુણભૂયિષ્ઠં સૌક્યમ્ । ક્ષિતિસમીરણગુણભૂયિષ્ઠં વૈશચમ્ ॥

વીર્યોમાં પળ ભૂતોસંબંધી ગુણોના આધિક્યનો નિર્ણય.

૧૩ શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, મૃદુ, તીક્ષ્ણ, પિચ્છિલ અને વિશદ એ આઠ ગુણો કે જેઓ વીર્ય કેહેવાય છે તેઓમાં તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ એ ગુણો અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળા છે, શીત તથા પિચ્છિલ એ બે ગુણો જલના ગુણોના આધિક્યવાળા છે, સ્નિગ્ધ ગુણ પૃથ્વીના તથા જલના ગુણોના આધિક્યવાળો છે, મૃદુ ગુણ જલના તથા આકાશના ગુણોના આધિક્યવાળો છે, રૂક્ષ ગુણ વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળો છે અને વિશદ ગુણ પૃથ્વીના તથા વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળો છે.

૧૪ ગુરુલઘુવિપાકાબુક્તગુણૌ ॥

વિપાકોમાં પણ ભૂતોસંબંધી ગુણોના આધિક્યનો નિર્ણય.

૧૪ મધુર વિપાક કે જે ગુરુતા ધરાવનારો છે

તેમાં પૃથ્વીના તથા જલના ગુણોનું આધિક્ય છે અને કટુક વિપાક કે જે લઘુતા ધરાવનારો છે તેમાં તેજના, વાયુના તથા આકાશના ગુણોનું આધિક્ય છે એ નિર્ણય (૪૦ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં) કેહેવાઈ ગયો છે.

૧૫ તત્રોષ્ણસ્નિગ્ધૌ વાતઘ્નૌ । શીતમૃદુ-
પિચ્છિલાઃ પિત્તઘ્નાઃ । તીક્ષ્ણરૂક્ષવિશદાઃ
શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥

કયું વીર્ય કયા દોષને હણે છે ?

૧૫ ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ એ વીર્યો વાયુને હણે છે. શીત, મૃદુ તથા પિચ્છિલ એ વીર્યો પિત્તને હણે છે અને તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, તથા વિશદ એ વીર્યો કફને હણે છે.

૧૬ ગુરુપાકો વાતપિત્તઘ્નઃ । લઘુપાકઃ
શ્લેષ્મઘ્નઃ ॥

કયો વિપાક કયા દોષને હણે છે ?

૧૬ ગુરુ વિપાક (મધુર વિપાક) વાયુને તથા પિત્તને હણે છે અને લઘુ વિપાક (કટુ વિપાક) કફને હણે છે.

૧૭ તેષાં મૃદુશીતોષ્ણાઃ સ્પર્શગ્રાહ્યાઃ ।
પિચ્છિલવિશદૌ ચક્ષુઃસ્પર્શાભ્યામ્ । સ્નિગ્ધ-
રૂક્ષૌ ચાક્ષુષૌ । તીક્ષ્ણો ઘ્રાણદુઃખોત્પાદનેન ॥

વીર્યો શી શી રીતે જાણી શકાય ?

૧૭ મૃદુ, શીત અને ઉષ્ણ એ ત્રણ વીર્યો સ્પર્શ કરવાથી જાણવામાં આવે છે. પિચ્છિલ અને વિશદ એ બે વીર્યો ચક્ષુથી તથા સ્પર્શથી જાણવામાં આવે છે. સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ એ બે વીર્યો ચક્ષુથી જાણવામાં આવે છે. તીક્ષ્ણ વીર્ય નાકમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી જાણવામાં આવે છે.

૧૮ ગુરુપાકઃ સ્પૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રતયા કફોત્ક્રેશન
ચ । લઘુર્બદ્ધવિષ્ણમૂત્રતયા મારુતકોપેન ચ ॥

વિપાકો શી રીતે જાણી શકાય ?

૧૮ મધુરતાવાળો ગુરુ વિપાક વિષ્ટાની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિથી અને કફનું ઉત્ક્રેશન

(સ્થાનચ્યુતપણું) થવાથી જાણવામાં આવે છે. ક-
ટુકતાવાળો લઘુ વિપાક વિષ્ટાની તથા મૂત્રની
કબજીયતથી અને વાયુના પ્રકોપથી જાણવામાં
આવે છે.

૧૯ તત્ર તુલ્યરસેષુ ભૂતેષુ .ગુણવિશેષમુ-
પલક્ષયેત્ । તદ્યથા । મધુરો ગુરુશ્ચ પાર્થિવઃ ।
મધુરઃ સ્નિગ્ધશ્ચાપ્ય ઇતિ ॥

તુલ્ય રસોવાળાં દ્રવ્યોમાં પાર્થિવત્વ
વગેરેની પરીક્ષા કેમ કરવી.

૧૯ જે દ્રવ્યો રસોથી તુલ્ય જોવામાં આવતાં
હોય તેઓના પાર્થિવત્વ આદિની પરીક્ષા ગુણોના
વિશેષ ઉપરથી કરી લેવી. જેમ કે મધુરતા ધ-
રાવનારા ત્રે પદાર્થોમાં જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે
ગુરુતાથી સંયુક્ત હોય તેને પાર્થિવ સમજવો અને
જે પદાર્થ મધુરતાની અને ગુરુતાની સાથે વિશેષ
સ્નિગ્ધતાથી સંયુક્ત હોય તેને આપ્ય સમજવો.

૨૦ ભવતિ ચાત્ર

ગુણા ય ઉક્તા દ્રવ્યેષુ શરીરેષ્વપિ સ્તે તથા ।
સ્થાનવૃદ્ધિક્ષયાસ્તસાદેહિનાં દ્રવ્યહેતુકાઃ ॥

દ્રવ્યોને લીધે શરીરોમાં દોષોની સ-
મતા, વૃદ્ધિ તથા ક્ષીણતા.

૨૦ આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “દ્રવ્યોમાં જે ગુણો કેહેવામાં
આવ્યા તે ગુણો પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પણ તેવીજ
રીતે જોવામાં આવે છે તેથી નિશ્ચય કરી શકાય
છે કે દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા એઓ
દ્રવ્યોના ઉપયોગથીજ થાય છે.”

અધ્યાય ૪૨ મો.

૧ અથાતો રસવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘રસવિશેષ-

૧ રસના ભેદોના વિશેષ જ્ઞાનવિષેનો.

વિજ્ઞાનીય’નું નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ આકાશપવનદહનતોયભૂમિપુ યથાસં-
ખ્યમેકોત્તરપરિવૃદ્ધાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાઃ ।
તસ્માદાપ્યો રસઃ । પરસ્પરસંસર્ગાત્પરસ્પરાનુ-
ગ્રહાત્પરસ્પરાનુપ્રવેશાન્ન સર્વેષુ સર્વેષાં સાં-
નિધ્યમસ્ત્યુત્કર્ષાપકર્ષાત્તુ ગ્રહણમ્ ॥

રસ જલનોજ છે.

૨ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ. રસ અને ગંધ એઓ
આકાશ, આયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચ
ભૂતોમાં અનુક્રમથી બધેલા જોવામાં આવે છે.
જેમ કે આકાશ કેવળ શબ્દગુણવાળું છે. વાયુ
શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણોવાળો છે. અગ્નિ શબ્દ,
સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણોવાળો છે. જલ શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણોવાળું છે અને
પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ
ગુણોવાળી છે. આ ઉપરથી નિશ્ચય કરી શકાય
છે કે રસ જલનોજ છે પણ વીજા કોઈ ભૂતનો
નથી. જો કે સર્વ દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોના પરસ્પરના
સંયોગથી, પરસ્પરના ઉપકારથી અને પરસ્પરના
અનુપ્રવેશથી સર્વ ભૂતોનું સાંનિધ્ય છે તો પણ
ભૂતોની અધિકતા અને ન્યૂનતા ઉપરથી શબ્દા-
દિકની અધિકતાનું અને ન્યૂનતાનું ગ્રહણ થાય છે.
(જેમ કે જે દ્રવ્યમાં આકાશ અધિક હોય છે તે
દ્રવ્યમાં શબ્દ અધિક હોય છે અને જે દ્રવ્યમાં
વાયુ અધિક હોય છે તે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ અધિક
હોય છે. इत्यादि.)

૩ સંસ્પર્શાપ્યો રસઃ શેષભૂતસંસર્ગાદ્વિદગ્ધઃ
પોઢા વિભજ્યતે । તદ્યથા । મધુરોઽસ્લો લ-
વણઃ કટુકસ્તિક્તઃ કપાય ઇતિ । તે ચ ભૂયઃ
પરસ્પરસંસર્ગાત્રિપષ્ટિધા ભિચન્તે ॥

રસના છ પ્રકાર અને છ પ્રકારમાંથી

ત્રેસઠ પ્રકાર થવાવિષે.

૩ જલનાજ ગુણરૂપ એ રસ કાઢનાં સાહા-

વ્યવાઝાં પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એઓના સંસર્ગથી પરિપાકાંતર પામીને મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુક, તિક્ત અને કપાય એ રીતે છ પ્રકારનો થાય છે અને તે છ પ્રકારોમાંથી વઢી પળ પર-સ્પરના સંસર્ગથી ત્રેસઠ પ્રકારો બને છે. (રસોના ત્રેસઠ ભેદોનું નિરૂપણ ઉત્તરતંત્રના ૬૩ મા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતાથી આપવામાં આવશે.)

૪ તત્ર ભૂમ્યમ્બુગુણવાહુલ્યાન્મધુરઃ । ભૂ-મ્યગ્નિગુણવાહુલ્યાદમ્લઃ । તોયાગ્નિગુણવાહુલ્યા-લ્હવણઃ । વાય્વગ્નિગુણવાહુલ્યાત્કટુકઃ । વા-ય્વાકાશગુણવાહુલ્યાત્તિક્તઃ । પૃથિવ્યનિલગુણ-વાહુલ્યાત્કપાય ઇતિ ॥

કયાં કયાં ભૂતોના ગુણોના આધિ-
ક્યથી કયો કયો રસ બને છે ?

૪ પૃથ્વી અને જલ એઓના ગુણોના આધિ-ક્યથી મધુર રસ બને છે. પૃથ્વી અને અગ્નિ એ-ઓના ગુણોના આધિક્યથી અમ્લ રસ બને છે. જલ અને અગ્નિ એઓના ગુણોના આધિક્યથી લવણ રસ બને છે. વાયુ અને અગ્નિ એઓના ગુણોના આધિક્યથી કટુક રસ બને છે. વાયુ અને આ-કાશ એઓના ગુણોના આધિક્યથી તિક્ત રસ બને છે અને પૃથ્વી તથા વાયુ એઓના ગુણોના આધિક્યથી કપાય રસ બને છે.

૫ તત્ર મધુરામ્લલવણા વાતઘ્નાઃ । મધુર-તિક્તકપાયાઃ પિત્તઘ્નાઃ । કટુતિક્તકપાયાઃ શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥

કયા કયા રસો કયા દોષને હણે છે ?

૫ મધુર, અમ્લ અને લવણ એ ત્રણ રસો વા-યુને હણે છે. મધુર, તિક્ત અને કપાય એ ત્રણ રસો પિત્તને હણે છે અને કટુક, તિક્ત તથા કપાય એ ત્રણ રસો કફને હણે છે.

૬ તત્ર વાયુરાત્મનૈવાત્મા પિત્તમાગ્નેયં શ્લેષ્મા સૌમ્ય ઇતિ ॥

દોષોની ઉત્પત્તિ અમુક ભૂતોથી થઈ છે.

૬ વાયુ પોતેજ સ્વતંત્ર મહાભૂતરૂપ છે. પિત્ત અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને કફ જલમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે.

૭ ત એવ રસાઃ સ્વયોનિવર્દના અન્યયો-નિપ્રશમનાશ્ચ ॥

રસોનો સામાન્ય સ્વભાવ.

૭ પ્રત્યેક રસ જેઓથી પોતે ઉત્પન્ન થયા હોય છે તે કારણોને વધારે છે અને જેઓથી અન્ય રસો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેઓનો હાસ કરે છે.

૮ કેચિદાહુરગ્નીપોમીયત્વાઝગતો રસા દ્વિવિધાઃ સૌમ્યા આગ્નેયાશ્ચ । તત્ર મધુરતિક્ત-કપાયાઃ સૌમ્યાઃ કટુમ્લલવણા આગ્નેયાઃ ॥ મ-ધુરામ્લલવણાઃ સ્નિગ્ધા ગુરવશ્ચ । કટુતિક્તક-પાયા રૂક્ષા લઘવશ્ચ । સૌમ્યાઃ શીતા આગ્ને-યાશ્ચોષ્ણાઃ ॥

રસોના મુખ્ય બેજ ભેદો હોવાવિષે
કેટલાએકનો મત.

૮ કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે કે સૌમ્ય અને આગ્નેય એ ભેદોમાંજ રસો વેહેંચાઈ જાય છે. સંઘટ્ટું જગત અગ્ન્યાત્મક અને જલાત્મકજ છે તેથી રસોને એ બે ભેદોમાંજ વેહેંચવા યોગ્ય છે. મધુર, તિક્ત અને કપાય એ ત્રણ રસો સૌમ્ય (જલા-ત્મક) છે અને કટુ, અમ્લ તથા લવણ એ ત્રણ રસો અગ્ન્યાત્મક છે. મધુર, અમ્લ અને લવણ એ ત્રણ રસો સ્નિગ્ધ છે અને ગુરુ છે. કટુ, તિક્ત અને કપાય એ ત્રણ રસો રૂક્ષ છે અને લઘુ છે. સૌમ્ય રસો શીત છે અને આગ્નેય રસો ઉષ્ણ છે.

૯ તત્ર શૈત્યરૌશ્યલાઘવવૈશદ્યવૈષ્મ્યગુણ-લક્ષણો વાયુસ્તસ્ય સમાનયોનિઃ । કપાયો રસઃ સોડસ્ય શૈત્યાચ્છૈત્યં વર્દયતિ રૌશ્યાદ્રૌશ્યં લા-ઘવાહ્લાઘવં વૈશદ્યાદૈશદ્યં વૈષ્મ્યાદૈષ્મ્ય-મિતિ ।

ઔષ્ણ્યતૈષ્ણ્યરૌશ્યલાઘવવૈશદ્યગુણલક્ષણં પિત્તં તસ્ય સમાનયોનિઃ । કટુકો રસઃ સોડ-

સ્તૌષ્ણ્યાદૌષ્ણ્યં વર્દ્ધયતિ તૈક્ષ્ણ્યાત્તૈક્ષ્ણ્યં રૌક્ષ્યા-
દ્રૌક્ષ્યં લાઘવાલાઘવં વૈશ્યાદૈશ્યમિતિ ॥

માધુર્યસ્નેહગૌરવશૈત્યપૈચ્છિલ્યગુણલક્ષણઃ .
શ્લેષ્મા તસ્ય સમાનયોનિર્મધુરો રસઃ સોઽસ્ય
માધુર્યાન્માધુર્યં વર્દ્ધયતિ સ્નેહાત્સ્નેહં ગૌરવા-
દ્ગૌરવં શૈત્યાચ્છૈત્યં પૈચ્છિલ્યાત્પૈચ્છિલ્યમિતિ ॥

કયા કયા રસો કયા કયા દોષોને વ-
ધારે છે ? અને તે વધારવામાં કયાં
કયાં કારણો છે ?

૯ વાયુમાં શીતતા, રૂક્ષતા, લઘુતા, વિશદતા
અને વિષ્ટંભકતા (મલાદિકને અટકાવનારપણું)
એ ગુણો છે અને કપાયરસ પળ એજ સ્વભાવોવાળો
છે માટે કપાય રસ પોતાની શીતતાથી વાયુની
શીતતાને, પોતાની રૂક્ષતાથી વાયુની રૂક્ષતાને,
પોતાની લઘુતાથી વાયુની લઘુતાને, પોતાની વિ-
શદતાથી વાયુની વિશદતાને અને પોતાની વિષ્ટં-
ભકતાથી વાયુની વિષ્ટંભકતાને વધારે છે કે જેથી
વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે. ..

પિત્તમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, રૂક્ષતા, લઘુતા
અને વિશદતા એ ગુણો છે અને કટુક રસ પળ એજ
સ્વભાવોવાળો છે માટે કટુક રસ પોતાની ઉષ્ણ-
તાથી પિત્તની ઉષ્ણતાને, પોતાની તીક્ષ્ણતાથી પિ-
ત્તની તીક્ષ્ણતાને, પોતાની રૂક્ષતાથી પિત્તની રૂક્ષ-
તાને, પોતાની લઘુતાથી પિત્તની લઘુતાને અને
પોતાની વિશદતાથી પિત્તની વિશદતાને વધારે છે
કે જેથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે.

કફમાં મધુરતા, સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, શીતતા
અને પિચ્છિલતા એ ગુણો છે અને મધુર રસ પળ
એજ સ્વભાવોવાળો છે માટે મધુર રસ પોતાની મ-
ધુરતાથી કફની મધુરતાને, પોતાની સ્નિગ્ધતાથી
કફની સ્નિગ્ધતાને, પોતાની ગુરુતાથી કફની ગુ-
રુતાને, પોતાની શીતતાથી કફની શીતતાને અને
પોતાની પિચ્છિલતાથી કફની પિચ્છિલતાને વધારે
છે કે જેથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦ તસ્ય પુનરન્યયોનિઃ કટુકો રસઃ સ
શ્લેષ્મણઃ પ્રત્યનીકત્વાત્ કટુકત્વાન્માધુર્યમ-
ભિભવતિ રૌક્ષ્યાત્સ્નેહં લાઘવાદ્ગૌરવમૌષ્ણ્યા-
ચ્છૈત્યં વૈશ્યાત્પૈચ્છિલ્યમિતિ ।

તદેતન્નિર્દર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥

પાંચમા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે અમુક
રસોથી અમુક દોષો હણાય છે
તેમાં શાં શાં કારણો છે ?

૧૦ કટુક રસ કફથી વિપરીત સ્વભાવોવાળો
છે માટે તે રસ કફનો શત્રુ (કફથી વિરુદ્ધ)
હોવાને લીધે પોતાના તીક્ષ્ણપણાથી કફની મધુ-
રતાનો, પોતાના રૂક્ષપણાથી કફના સ્નિગ્ધપણાનો,
પોતાની લઘુતાથી કફની ગુરુતાનો, પોતાના ઉ-
ષ્ણપણાથી કફની શીતતાનો અને પોતાના વિશદ-
પણાથી કફના પિચ્છિલપણાનો (તાંતડાવાળી
ચીકાશનો) પરાભવ કરી નાખે છે કે જેથી કફ
હણાઈ જાય છે.

આ એક દૃષ્ટાંતમાત્ર કહ્યું તે ઉપરથી વીજા
અમુક રસોંવતે વીજા અમુક દોષોના નાશ થ-
વાનાં કારણો સમજી લેવાં.

૧૧ રસલક્ષણમત ઊર્ધ્વં વશ્યામઃ ॥

તત્ર યઃ પરિતોપમુત્પાદયતિ પ્રહ્લાદયતિ તર્પ-
યતિ જીવયતિ મુખાવલેપં જનયતિ શ્લેષ્માળં
ચાભિવર્દ્ધયતિ સ મધુરઃ ॥

યો દન્તહર્ષમુત્પાદયતિ મુખાસ્ત્રાવં જનયતિ
શ્રદ્ધાશ્ચોત્પાદયતિ સોઽમ્લઃ ॥

યો ભક્તરુચિમુત્પાદયતિ કફપ્રસેકં જન-
યતિ માર્દવં ચાપાદયતિ સ લઘ્વણઃ ॥

યો જિહ્વાગ્રં વાધતઃ ઉદ્દેગં જનયતિ શિરો
ગૃહ્ણીતે નાસિકાં ચ સ્ત્રાવયતિ સ કટુકઃ ॥

યો ગળે ચોપમુત્પાદયતિ મુખવૈશ્યં જન-
યતિ ભક્તરુચિં ચાપાદયતિ હર્ષં ચ સ તિક્તઃ ॥

યો વક્ત્રં પરિશોષયતિ જિહ્વાં સ્તમ્ભયતિ
કણ્ઠં વધ્નાતિ હૃદયં કર્ષતિ પીડયતિ ચ સ
કષાયઃ ॥

પ્રત્યેક રસનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧૧ હવે રસોનાં લક્ષણો કહીએ છીએ.

જે રસ પરિતોષને ઉત્પન્ન કરે છે, મુખ આપે છે, તૃપ્તિ આપે છે, પ્રાણોનું ધારણ કરે છે, મુખમાં મ-
લોની વૃદ્ધિ કરે છે અને કફને વધારે છે તે રસ
મધુર કેહેવાય છે.

જે રસ દાંતોને અંવાવી નાખે છે, મોહોડામાંથી
લાલનો સ્ત્રાવ કરાવે છે અને રુચિઓને ઉત્પન્ન કરે
છે તે રસ અમ્લ (ખાટો) કેહેવાય છે.

જે રસ અન્ત્રોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, કફનો
સ્ત્રાવ કરાવે છે અને અંગોમાં કોમલતા કરી દે છે
તે રસ લવણ (સ્વાદ) કેહેવાય છે.

જે રસ જીભની અળીને પીડા કરે છે, ઉદ્વેગને
(ચમકી જવાને) ઉત્પન્ન કરે છે, ઉદ્વેગ કરવાથી
માથાને પકડી લે છે અને નાકમાંથી સ્ત્રાવ કરાવે
છે તે રસ કટુક (તીવ્ર) કેહેવાય છે.

જે રસ ગળામાં આકર્ષણ કરે છે, મોહોડાને
સ્વચ્છ કરે છે, અન્ત્રોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને
રુવાણાંઓને ઉભાં કરી નાખે છે તે રસ તિક્ત
(કડવો) કેહેવાય છે.

જે રસ મોહોડાને મુકાવી નાખે છે, જીભને
સ્તબ્ધ કરી દે છે, કંઠને વાંધી લે છે અને હૃદયને
ખેંચે છે તથા પીડે છે તે રસ કપાય (તૂરો)
કેહેવાય છે.

૧૨ રસગુણાનત ઋધ્વં વક્ષ્યામઃ ॥

તત્ર મધુરો રસો રસરક્તમાંસમેદોઽસ્થિમ-
જ્જૌજઃશુક્રસ્તન્યવર્દનશ્ચશુષ્યઃ કેશ્યો વર્ણ્યો
વલકૃત્સંધાનઃ શોણિતરસપ્રસાદનો બાલવૃ-
દ્ધક્ષતક્ષીણહિતઃ પટ્પદપિપીલિકાનામિષ્ટ-
મસ્તૃષ્ણામૂર્છાદાહપ્રશમનઃ પઙ્કિન્દ્રિયપ્રસાદનઃ
કૃમિકફકરશ્ચેતિ । સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થ-
માસેવ્યમાનઃ કાસશ્વાસાલસકવમથુવદનમા-
ધુર્યસ્વરોપઘાતકૃમિગલગળ્ડાનાપાદયતિ તથા-
ર્ચુદશ્લીપદબસ્તિગુદોપલેપાભિષ્યન્દપ્રભૃતીઞ્જન-
યતિ ॥

અમ્લો જરણઃ પાચનઃ પવનનિગ્રહણોઽનુ-
લોમનઃ કોષ્ટવિદાહી બહિઃશીતઃ ક્લેદનઃ પ્રા-
યશો દૃઢશ્ચેતિ । સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થ-
મુપસેવ્યમાનો દન્તદર્શનયનસંમીલનરોમસંવે-
જનકફવિલયનશરીરશૈથિલ્યાન્યાપાદયતિ ત-
થા ક્ષતાભિહતદગ્ધદષ્ટમગ્નશૂનરુગ્ણપ્રચ્યુતાવમૂ-
ત્રિતવિસર્પિતચ્છિન્નભિન્નવિદ્ધોત્પિષ્ટાદીનિ પા-
ચયત્યાગ્રેયસ્વભાવાત્પરિદહતિ કણ્ઠમુરો હૃદયં
ચેતિ

લવણઃ સંશોધનઃ પાચનો વિશ્લેષણઃ ક્લેદનઃ
શૈથિલ્યકુદુષ્ણઃ સર્વરસપ્રત્યનીકો માર્ગવિશો-
ધનઃ સર્વશરીરાવયવમાર્દવકરશ્ચેતિ । સ એ-
વંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમાસેવ્યમાનો ગાત્રક-
ળ્ડકોઠશોફવૈવર્ણ્યપુંસ્ત્વોપઘાતેન્દ્રિયોપતાપાં-
સ્તથા મુખાક્ષિપાકં રક્તપિત્તવાતશોણિતામ્લિ-
કાપ્રભૃતીનાપાદયતિ ॥

કટુકો દીપનઃ પાચનો રોચનઃ શોધનઃ
સ્થૈલ્યાલસ્યકફકૃમિવિપક્ષકળ્ડપશમનઃ સં-
ધિવન્ધવિચ્છેદનોઽવસાદનઃ સ્તન્યશુક્રમેદસા-
મુપહન્તા ચેતિ । સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમુ-
પસેવ્યમાનો ભ્રમમદગલતાલ્વોષ્ટશોપગાત્રસં-
તાપવલવિઘાતકમ્પતોદભેદકૃત્કરચરણપાર્શ્વપૃ-
ષ્ટપ્રભૃતિષુ ચ વાતશૂલાનાપાદયતિ ॥

તિક્તક્ષેદનો રોચનો દીપનઃ શોધનઃ
કળ્ડકોઠતૃષ્ણામૂર્છાજ્વરપ્રશમનઃ સ્તન્યશોધનો
વિષ્મૃત્તક્લેદમેદોવસાપૂયોપશોષણશ્ચેતિ । સ એવં-
ગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો ગાત્રમન્યાસ્ત-
મ્ભાક્ષેપકાર્દિતાશિરઃશૂલભ્રમતોદભેદચ્છેદાસ-
વૈરસ્યાન્યાપાદયતિ ॥

કપાયઃ સંગ્રાહકો રોપણઃ સ્તમ્ભનઃ શો-
ધનો લેખનઃ શોષણઃ પીડનઃ ક્લેદોપશોષણ-
શ્ચેતિ । સ એવંગુણોઽપ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્ય-
માનો હૃત્પીડાસ્યશોષોદ્રાધ્માનવાક્યગ્રહમન્યા-
સ્તમ્ભગાત્રસ્ફુરણચુમચુમાયનાકુશ્વનાક્ષેપણપ્ર-
ભૃતીઞ્જનયતિ ॥

પ્રત્યેક રસના જૂદા જૂદા ગુણો તથા દોષો.

૧૨ હવે રસોના ગુણો કહીએછીએ. (દોષો પણ કહીએછીએ.)

મધુર રસ રસને, રુધિરને, માંસને, મેદને, અસ્થિઓને, મજ્જાને, ઓજને, વીર્યને તથા ધાવણને વધારે છે, ચક્ષુઓનું હિત કરે છે, કેશોને સારા રાખે છે, વર્ણને સારો કરે છે, વઠ આપે છે, માંગેલાંને સાંધી દે છે. રુધિરને તથા રસને સ્વચ્છ કરે છે, બાલક વૃદ્ધ તથા ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ એઓનું હિત કરે છે, ભ્રમરોને તથા કીડીઓને બહુજ પ્યારો છે, તરશ મૂર્છા તથા દાહ એઓને શાંત કરે છે, પાંચે ઇન્દ્રિયોને તથા મનને પ્રસન્ન કરે છે અને કૃમિઓને તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે. એ મધુર રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકજ અત્યંત સેવાય તો તેથી ધાંસી, શ્વાસ, આલસક, ડાહી, મોહોડાની મધુરતા, મ્વરનો ઉપધાત, કૃમિ, ગલગંડ, અર્બુદ, શ્લીપદ, મૂત્રાશયમાં ઉપલેપ, ગુદામાં ઉપલેપ અને..અભિષ્પદ (એક જાતનો નેત્રરોગ) इत्यादि વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

અમ્લ રસ આહારને પચાવે છે, દોષને તથા રોગને પકાવે છે, પવનને પકડી લે છે, વાયુ મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓનું અનુલોમન કરે છે, (સીધે રસ્તે લાવે છે) કોઠામાં વઠતરા કરે છે, ગ્રાહ્યારથી શીતતા દેખાડે છે, આર્દ્રતા કરે છે અને ઘણું કરીને હૃદયને પ્રિય લાગે એવો છે. એ અમ્લ રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકજ અત્યંત સેવાય તો ઢાંતોને અંબાવી દે છે, નેત્રોને વીંચાવી નાખે છે, રુવાણાંઓને ડાંત કરી દે છે, કફને પીગલાવી નાખે છે, શરીરને શિથિલ કરી નાખે છે અને જખમી થયેલા, અભિષાત પામેલા, વઢેલા, કરડાએલા, માંગેલા, સૂજીગેલા, વાંકા થઈ ગયેલા, સ્થાનથી યસી ગયેલા, ફેરી મૂત્રવાળાં પ્રાણીઓનાં મૂત્રથી સ્પર્શ પામેલા, ફેરી સ્પર્શવાળાં

પ્રાણીઓથી સ્પર્શ પામેલા, છેદાએલા, મેદાએલા, વીંધાએલા કે મર્દન પામેલા અવયવને પકાવી દે છે તથા અગ્ન્યાત્મક હોવાને લીધે કંઠનો, ડરઃસ્થ-લનો અને હૃદયનો દાહ કરે છે.

લવણ રસ વમન તથા વિરેચન કરી દેવાથી સંશોધન કરે છે, દુષ્ટ વ્રણને પકાવી દે છે, અવયવોને જૂદા પાડી દે છે, વ્રણને આર્દ્ર કરે છે, શરીરમાં શિથિલતા કરી દે છે, ઉષ્ણ છે, સઘળા રસોનો શત્રુ છે, મૂત્રાદિકના માર્ગોને સાફ કરનાર છે અને સઘળા શરીરના અવયવોને કોમળ કરી દેનાર છે. એ લવણરસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકજ અત્યંત સેવાય તો ગાત્રમાં યરજ, ધ્રામટાં, સોજા, વર્ણની યરાલી, પુરુષપણાનો ઉપધાત, (વીર્યનો ક્ષય) ઇન્દ્રિયોનો ઉપતાપ, મોહોડાનું પાકવું, આંખોનું પાકવું, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત તથા યાટા ઓડકાર इत्यादि વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

કટુક રસ અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, પાચન છે, રુચિ ઉપજાવે છે, માર્ગોને સ્વચ્છ કરે છે, સ્થૂલતાને મટાડે છે, આલસ્ય કફ કૃમિ વિષ કોઢ તથા યરજ એઓને શાંત કરે છે, સાંધાઓનાં બંધનોને વિચ્છિન્ન કરી નાખે છે, ઉત્સાહને ટાળે છે અને ધાવણ, વીર્ય તથા મેદ એઓનો ઉપધાત કરે છે. એ કટુક રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ જો તે એકજ અત્યંત સેવાય તો ભ્રમણ, હર્ષનો ક્ષય, ગળાનો શોષ, તાઢવાંનો શોષ, હોઠનો શોષ, ગાત્રોમાં સંતાપ, વઢનો ઉપધાત, કંપ, મોંકાયા જેવી વ્યથા તથા મેદન એઓને કરે છે અને હાથ પગ, પડયાં તથા પીટ. વગેરેમાં વાતશૂળોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તિક્ત રસ કફને છેદી નાખે છે, વીજી મક્ષ્ય વસ્તુઓ ઉપર રુચિ કરાવે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, શોધન કરે છે, યરજ ધ્રામટાં તરશ મૂર્છા તથા યવર એઓને શાંત કરે છે, ધાવણને સાફ કરે છે

અને વિષ્ટા, મૂત્ર, ક્લેદ, મેદ, ચરવી તથા પરુ
એઓને સુકાવે છે. એ તિક્ત રસ એવા ગુણોવાળો
છતાં પણ જો તે એકજ અત્યંત સેવાય તો ગાત્રોને
તથા ઢોકની પાછલી શિરાઓને ફાલી છે છે અને
આક્ષેપક, અર્દિત, શિરઃશૂલ, ભ્રમ, મોકાયા
જેવી પીડા, મેદન, છેદન તથા મુખની વિરસતા
એ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

કપાય રસ મળોની પ્રવૃત્તિને અટકાવે છે, વ્ર-
ણમાં ધરતી લાવે છે, ગાત્રોને દૃઢ કરે છે, વ્રણનું
શૌધન કરે છે, વ્રણના માંસને ઉઘેડી નાંખે છે, દ્રવનું
શોષણ કરે છે, વ્રણને તથા હૃદયને દ્રાવે છે અને
ક્લેદને સુકાવી નાંખે છે. એ કપાય રસ એવા ગુણોવાળો
છતાં પણ જો તે એકજ અત્યંત સેવાય તો હૃદયમાં
પીડા, મોહોહાનો શોષ, પેટનો આફરો, બોલવામાં
અટકાયત, ઢોકની પાછલી શિરાઓનું ફાલાઈ જવું,
ગાત્રોનું ફરકવું, ચમચમાટી, ગાત્રોનું સંકોચાવું અને
અત્યંત કંપવું इत्यादિક વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૩ અતઃ સર્વેપામેવ દ્રવ્યાણ્યુપદેશ્યામઃ ॥

તથા ॥ કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરઘૃતવસામજ્જશા-
લિષ્ટિકચવગોધૂમમાપઽટ્ટઙ્ગાટકકસેરુકત્રપુસૈ-
ર્વારુકકર્કારુકાલાવુકાલિન્દકતકગિલોઙ્ચપ્રિ-
યાલપુષ્કરવીજકાશ્મર્યમધૂકદ્રાક્ષાશ્વર્જૂરરાજા-
દનતાલનાલિકેરેશ્વિકારચલાતિચલાત્મગુપ્તા-
વિદારીપયસ્યાગોશ્વરકક્ષીરમોરટમધૂલિકાકૂ-
પ્માણ્ડપ્રભૃતીં સમાસેન મધુરો વર્ગઃ ॥

દાડિમામલકમાતુલુઙ્ગામ્રાતકકપિત્થકર-
મર્દવદરકોલપ્રાચીનામલકતિન્તિડીકકોશામ્ર-
અવ્યપારાવતવેત્રફલલકુચામ્લવેતસદન્તશઠ-
દધિતક્રસુરાશુકસૌવીરકતુપોદકધાન્યામ્લપ્ર-
ભૃતીં સમાસેનામ્લો વર્ગઃ ॥

સન્ધવસાવચ્ચલાવડપાક્યરામકસામુદ્રક-
પક્વિત્રમયવક્ષારોપપ્રસૂતસુવર્ચિકાપ્રભૃતીં સ-
માસેન લવણો વર્ગઃ ॥

૧ ગિલોઙ્ચનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મઢ્યો નથી.

પિપ્પલ્યાદિઃ સુરસાદિઃ શિશુમધુશિશુમૂલ-
કલશુનસુમુખશીતશિવકુષ્ઠદેવદારહરેણુકાવ-
લ્ગુજફલચળ્ડાગુગ્ગુલુમુસ્તાલાઙ્ગલકીશુકના-
સાપીલુપ્રભૃતીં સારસારાદિશ્ચ પ્રાયશઃ ક-
ટુકો વર્ગઃ ॥

આરગ્વધાદિર્ગુઙ્ગચ્યાદિર્મળ્લકપર્ણીવેત્રકરી-
રહારદ્રાદ્રયેન્દ્રયવવરુણસ્વાદુકણ્ટકસત્પણ્ડ-
હતીદ્રયશક્વિનીદ્રવન્તીત્રિવૃત્કૃતવેધનકર્કોટક-
કારવેલ્લકવાર્તાકકરીરકરવીરસુમનઃશઙ્ગપુ-
ષ્પ્યપામાર્ગત્રાયમાણાઽશોકરોહિણીવૈજયન્તીસુ-
વર્ચલાપુનર્નવાવૃશ્ચિકાલીઙ્ચોતિષ્મતીપ્રભૃતીં
સમાસેન તિક્તો વર્ગઃ ॥

ન્યગ્રોધાદિરમ્બઘાદિઃ પ્રિયઙ્ગવાદી રોધા-
દિલ્લિપ્પલાશલ્લકીજમ્બામ્રવકુલતિન્દુકફલાનિ
કતકશાકપાપાણમેદકવનસ્પતિફલાનિ સા-
લસારાદિશ્ચ પ્રાયશઃ કુરબકકોવિદારકજી-
વન્તીચિહ્લીપાલઙ્ગ્યાસુનિપણ્ણકપ્રભૃતીં નીવા-
રકાદયો મુદ્ગાદયશ્ચ સમાસેન કપાયો વર્ગઃ ॥

પ્રત્યેક રસનાં દ્રવ્યો.

૧૩ હવે સઘળા રસોનાં દ્રવ્યો બતાવીએ છીએ.
કાકોલ્યાદિ ગળ, દૂધ, ઘી, ચરબી, મજ્જા,
ચોખા, સાટીચોખા, જવ, ઘઉં, અડદ, શીંગોડાં,
કસેરુકંદ, ત્રપુસ, (કાકડીની જાત છે) એર્વા-
રુક, (મોટી કાકડી) કર્કારુક, (પદ્મકોળાં)
મીઠાં તુંવડાં, તડબૂચ, નિર્મળી, ગિલોઙ્ચ, ચા-
રોળી. કમળકાકડી, સીવળનાં ફળ, મહુડાં,
દ્રાક્ષ, શ્વજૂર. રાણ, તાડનાં ફળ, નાળીયર,
શેલડીમાંથી થતા ગોળ વગેરે સઘળા પદાર્થો,
બલદાણા, ખપાટ, કૌંચાં, ફગવેલાનો કંદ, શર-
ણેર, ગોશ્વરુ, ફાટેલા દૂધનું પાણી, જેઠીમધ અને
કુંડાદિ પદાર્થો મધુરવર્ગ છે. આ મધુર-
વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

દાડિમ, આમળાં, વીજોરાં, અંબાડાં, કોઠ, કર-

મદાં, નાહાનાં બોર, મોટાં બોર, પાન આંમલાં, કો-
કમ, પાહાડી આંબાનાં ફળ, ઓટનાં ફળ, અનન્નાસ,
નેતરનાં ફળ, લકુચ (નાહાનાં ફનસ) અમલવેત,
લીંબું, દહીં, છાશ, મદિરા, શુક્રં, સૌવીરક, તુષોદકં,
અને ધાન્યામ્લં, इत्यादि पदार्थो अम्लवर्ग છે.
આ અમ્લવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

સૈંધવ, સંચળ, વિડલૂળ, વડાગરૂં લૂળ. સાંભ-
રલૂળ, દરીયાઈલૂળ, પકાવીને બનાવેલું લૂળ, જવ-
ખાર, ખારો અને સાજીખાર इत्यादि पदार्थो लव-
णवर्ग છે. આ લવણવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

પિપ્પલ્યાદિ ગણ, સુરસાદિ ગણ, સરગવો, રાતો
સરગવો, મૂળા, લંસણ, મુમુક્ષુ નામની જંગલી તુ-
લસી, કપૂર અથવા પથ્થરફૂલ, કઠ, દેવદાર,
હરેણુકા, વાપ્પી, કરમાળી, ગુગળ, મોથ, ધૂધીયો
વછનાગ, અરઢસો, પીલુ અને પ્રાવશઃ સાલસારાદિ
ગણ એ કટુકવર્ગ છે. આ કટુકવર્ગ સંક્ષેપથી
કહ્યો છે.

આરગ્વધાદિ ગણ, ગઢૂચ્યાદિ ગણ, બ્રાહ્મી, નેત-
રના અંકુરો, હલ્દર, દારૂહલ્દર, ઇંદ્રજવ, વાય-
વરણાં, ગોંચરૂં, સપ્તર્ણ, ઝમી મોરીંગળી, વેઠી ઝો-
રીંગળી, આંખફૂટામળી, ડંદરકત્તી, નસોતર, કઢવી
ધીસોડી, કઢવી કંટોલી, કારેલી, રીંગળી, કેર,
કળેર, માલતી, મોટી સફેદ જુઈ, અઘેડો, ત્રાય-
માળ, કઢુ, મોટી અરળી, મુરજમુખી, સાટોડી,
મેંઢાશિંગી અને મોટી માલકાંકળી इत्यादि पदार्थो
तिक्तवर्ग છે. આ તિક્તવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણ, અંબઘાદિ ગણ, પ્રિયંગ્વાદિ ગણ,
રોધ્રાદિ ગણ, ત્રિફળા ગણ, સાલેડો, જાંબુ, આંબો,
બોલસરી, ટીંબરુનાં કાંચાં ફળો, નિર્મલી, સાગ,

પાષાણભેદ, વડ વગેરે વનસ્પતિઓનાં ફળો, ઘળ-
ખરો સાલસારાદિ ગણ, કાંટાઅશેરીયો, કંચ-
નાર, કઢવી ખરખોડી, ટાંકાની ભાજી, પાલ-
ખની ભાજી, ઓર્ટીંગળ વગેરે, બંટીઆદિ તૃણધાન્યો
અને મગઆદિ ધાન્યો એ પદાર્થો કષાયવર્ગ છે.
આ કષાયવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

૧૪ તત્રૈષાં રસાનાં સંયોગાસ્ત્રિપૃષ્ઠિર્ભવન્તિ ।
તચ્ચથા । પञ्चदश द्विका विंशतिस्त्रिकाः पञ्चदश
चतुष्काः षट् पञ्चका एकशः षड्रसा एकः
षट्क इति । तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः॥

રસોના ત્રેસઠ સંયોગો.

૧૪ એ રસોના સંયોગો ત્રેસઠ થાય છે. જેમ
કે બે રસોના સંયોગો પંદર થાય છે. ત્રણ ત્રણ
રસોના સંયોગો વીશ થાય છે. ચાર ચાર રસોના
સંયોગો પંદર થાય છે, પાંચ પાંચ રસોના સંયોગો
છ થાય છે. જુદા જુદા રસો છ થાય છે અને
છનો સંયોગ એક થાય છે. એઓનાં પ્રયોજનો
ઉત્તરતંત્રના ૬૩ મા અધ્યાયમાં કહીશું.

૧૫ ભવતિ ચાત્ર ॥

जग्धाः षडधिगच्छन्ति बलिनो वशतां रसाः ।
यथा प्रकुपिता दोषा वशं यान्ति बलीयसः ॥

છાએ રસો એક એક કરીને વારંવાર

ખાધા હાય તા પળ તઆ બલ-

વાન માળસને કશી હાનિ

કરી શકતા નથી.

૧૫ આ રસોના વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્
ધન્વંતરિણે સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જેમ દોષો પ્ર-
કોપ પામેલા છતાં પણ અતિ બંઠવાન્ માળસને

૧ તેલ, ગોળ, કાંજી અને લૂળ વગેરેવાળો આથો.

૨ ફોતરાં કાહાડી નાલી કાચા અથવા પાકા જ-
વના ટુકડા ટુકડા કરી પાણીમાં આથ્યા હોય તે પાણી
સૌવીરક કેહેવાય છે.

૩ ફોતરાં સહિત કાચા જવોને ટુકડા ટુકડા ક-
રીને પાણીમાં આથ્યા હોય તે પાણી તુષોદક કેહેવાય છે.

૪ ચોખાનું તથા કોદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથવાથી
ધાન્યામ્લ થાય છે.

વચ્ચ થઈ જાય છે તેમ વારંવાર એક એક કરીને
સ્વાધેલા છાપ રસો પળ અતિ વલ્લવાન્ માણસને
વચ્ચ થઈ જાય છે. (કશો વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરી
શકતા નથી.)

અધ્યાય ૪૩ માં.

૧ અથાતો વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમ-
ધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧. હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વમનદ્રવ્ય-
વિકલ્પવિજ્ઞાનીય'નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વમનદ્રવ્યાનાં ફલાધાનાં મદનફલાનિ
શ્રેષ્ઠતમાનિ ભવન્તિ ।

અથ મદનપુષ્પાણામાતપરિશુષ્કાણાં ચૂર્ણ-
પ્રકુશ્ચં પ્રત્યક્પુષ્પીસદાપુષ્પીનિમ્બકપાયાણામ-
ન્યતમેનાલોઢ્ય મધુસૈન્ધવયુક્તાં માત્રાં પાયયિ-
ત્વા વામયેત્ ।

મદનશલાટુચૂર્ણાન્યેવં વા વકુલરમ્યકોપ-
યુક્તાનિ મધુલવળયુક્તાન્યભિપ્રતસાનિ મદન-
શલાટુચૂર્ણસિદ્ધાં વા તિલતળ્ડુલયવાગૂમ્ ।

નિર્ઘૃત્તાનાં વા નાતિહરિતપાણ્ડૂનાં કુશમૂ-
ઢાવબદ્ધમૃદ્દોમયપ્રલિપ્તાનાં ચવતુષ્પમુદ્રમાપશા-
લ્યાદિધાન્યરાશાવષ્ટરાત્રોપિતક્લિન્નભિન્નાનાં ફ-
લાનાં ફલપિપ્પલીરુદ્ધૃત્યાતપે શોષયેત્તાસાં દ-
ધિમધુપલલવિમૃદિતપરિશુષ્કાણાં સુભાજન-
સ્થાનામન્તર્નિખમુષ્ટિમુષ્ણે યષ્ટીમધુકકપાયે કો-
વિદારાદીનામન્યતમે વા કપાયે વિમૃદ્ય રા-
ત્રિપર્યુપિતં મધુસૈન્ધવયુક્તમાશીર્મિરમિમન્વિત-
મુદ્ધુલ્લુખઃ પ્રાહ્મુલ્લુખમાતુરં પાયયેતાનેન મન્ત્રેણા-
મિમન્થ્ય ।

બ્રહ્મદક્ષાશ્વિરુદ્રેન્દ્રભૂચન્દ્રાર્કાનિલાનિલાઃ ।

ઋષયઃ સૌપધીગ્રામા ભૂતસજ્જાસ્તુ પાન્તુ તે ॥

૧ વમનદ્રવ્યના પ્રયોગો જળાવવાવિષેનો.

રસાયનમિવર્ષીણાં દેવાનામમૃતં યથા ।

સુધેવોત્તમનાગાનાં મૈષડ્યમિદમસ્તુ તે ॥

વિશેષેણ શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિશ્યાયાન્તર્વિદ્રધિષ્વ-
પ્રવર્તમાને વા દોષે પિપ્પલીવચ્ચાગૌરસર્ષપક-
લ્કોન્મિશ્રૈઃ સ્તલવળૈરુષ્ણામ્બુભિઃ પુનઃ પુનઃ
પ્રવર્તયેદાસમ્યગ્વાન્તલક્ષણાદિતિ ॥

મદનફલમજ્જચૂર્ણં વા તત્કાથપરિભાવિતં
મદનફલકપાયેણ । મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા
પયસઃ સંતાનિકાં ક્ષૌદ્રયુક્તામ્ । મદનફલમજ્જ-
સિદ્ધં વા પયઃ । મદનફલમજ્જસિદ્ધેન વા પયસા
ચવાગૂમધોભાગાસૃક્પિપ્તહૃદાહયોઃ ॥

મદનફલમજ્જસિદ્ધસ્ય વા પયસો દધિભાવ-
મુપગતસ્ય દધ્યુત્તરં દધિ વા કફપ્રસેકચ્છર્દિ-
મૂર્ચ્છાતમકેષુ ॥

મદનફલમજ્જસ્નેહં વા મહ્નાતકસ્નેહવદાદાય
ફાણિતીભૂતં લેહ્યેદાતપરિશુષ્કં વા મદન-
ફલમજ્જચૂર્ણં જીવન્તીકપાયેણ પિત્તે કફસ્થા-
નગતે ॥

મદનફલમજ્જકાથં વા પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપં
તચૂર્ણં વા નિમ્બરૂપિકાકપાયયોરન્યતરેણ ક-
ફવ્યાધિહરં મદનફલમજ્જચૂર્ણં વા મધૂકકા-
શ્મર્યદ્રાક્ષાકપાયેણ સંતર્પણં ચ ॥ મદનફલવિ-
ધાનમુક્તમ્ ॥

મીઢોલ્લથી વમન કરાવવાના

એકત્રીશ યોગો.

પહેલો યોગ.

૨ મીઢોલ, કુકડવેલ તથા કડવાં ત્રીયાં
વગેરે જે જે વમનદ્રવ્યો કહેલાં છે તેઓમાં મી-
ઢોલ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે.

મીઢોલને તડકામાં સુકાવી, તેઓનું ચૂર્ણ કરી,
તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાં માર ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને
અઘેડાના કાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈન્ધવ
નાચી, તે કાથ પાઈને વમન કરાવવું.

વીજો યોગ.

મીઢોળને તડકામાં સુકાવી, તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને આકડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું.

ત્રીજો યોગ.

મીઢોળને તડકામાં સુકાવી, તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને લીંબડાના ક્વાથમાં ઘોળી તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું.

ચોથો યોગ.

કાચાં મીઢોળના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણમાં બોલસરી તથા વકાન નાખી, અગ્રેડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

પાંચમો યોગ.

કાચાં મીઢોળના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણમાં બોલસરી તથા વકાન નાખી, આકંડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

છઠ્ઠા યોગ.

કાચાં મીઢોળના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણમાં બોલસરી તથા વકાન નાખી, લીંબડાના રસમાં ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

સાતમો યોગ.

કાચાં મીઢોળનું ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ નાખીને પકાવેલી તિલની તથા ચોખાની રાવ ચટાડીને વમન કરાવવું.

આઠમો યોગ.

પાકેલાં પળ અત્યંત હરિત કે પાંડુ ન થઈ ગયાં હોય એવાં મીઢોળને ચોતરફ દર્ભના પાટાથી

બાંધી, તે પાટા ઉપર છાળ માટીનો લેપ કરી, જવનાં ફોતરાંના ઢગલામાં, અથવા મગ, અડદ કે ચોખા વગેરે ધાન્યના ઢગલામાં આઠ રાત સુધી રાખવાં. આમ કરવાથી એ મીઢોળો આર્દ્ર થઈ પોતાની મેળે ફાટી જાય એટલે તેઓનાં વીજ કાઢાડી લઈને તડકામાં સુકાવવાં. પછી એ વીજોને દહીં, મધ તથા માંસ એઓમાં સ્ખૂં વાટી ફરીવાર સુકાવીને સારા વાસણમાં ભરી રાખવાં. એ ચૂર્ણમાંથી જેમાં નવો અંદર રહે એવી અર્થાત્ નાહાની મુઠી ભરી તે મુદ્ધિપરિમિત ચૂર્ણને જૈઠી-મધના ગરમ કાઢામાં ઘોળી નાખી રાતવાશી રહેવા દઈ તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખવાં. પછી વૈદ્યે તે કાઢાને વેદોક્ત આશિર્વાદના મંત્રોથી મંત્રી, પોતાનું મુખ ઉત્તર તરફ રાખી, આતુરને ડગમળે મીઠોડે વેસાડી તથા નીચેપ્રમાણે અર્થવાળા મૂલોક્ત મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરીને તે કાઢો પાવો.

“બ્રહ્મા, દક્ષ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, પવન, ઋષિઓ, ઔપધીઓના સમૂહો અને સર્વ ભૂતોના સમૂહો તારું રક્ષણ કરજો. જેમ રસાયન ઋષિઓને આરોગ્ય આપે છે, અમૃત દેવતાઓને આરોગ્ય આપે છે અને સુધા ઉત્તમ નાગોને આરોગ્ય આપે છે તેમ આ ઔપધ તને આરોગ્ય આપજો.”

નવમાથી ઓગણીશમા સુધીના**અગીયાર યોગો.**

ઉપર પ્રમાણેજ મીઢોળનાં વીજોનાં ચૂર્ણને તૈયાર કરી, તેમાંથી મુદ્ધિપરિમિત ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને આ સ્થાનના સંશોધનસંશમનીય નામના ઓગણચાલીશમા અધ્યાયના વીજાં વિષયમાં કહેલાં કાંચનાર વગેરે અગીયાર ઔપધોમાંથી કોઈ ઔપધના કાઢામાં ઘોળી નાખી, રાતવાશી રહેવા દઈ, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખવાં અને પછી વૈદ્યે ઉપર પ્રમાણેજ

થઈ ગયાં હોય તો તેઓના વીર્યનો અતિક્રમ થઈ જાય છે.

મંત્રોચ્ચારણ વગેરેની ગોઠવણ કરીને તે કાઢો આ-
તુરને પાવો.

આઠમાથી ઓગણીશમા સુધીના યોગોનો વિષય.

વિશેષે કરી કફજ્વર, પ્રતિશ્યાય અને અંદ-
રનો વિદ્રધિ એઓમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપ-
યોગ કરવો.

યોગ આપ્યા પછી બરાબર વમન ન થાય તો કેમ કરવું.

યોગ આપ્યા પછી દોષની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો
પીપ્પળ, વજ તથા ધોળા સર્પપ એઓના કલ્કથી
તથા સૈંધવથી ડાઘા જલને મિશ્રિત કરી તે પાઈને
વારંવાર વમન કરાવવું તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી
વમનનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે.

વીશમો યોગ.

મીઠોલની મજ્જાનું (મીઠોલની અંદરના સ્ત્રિગ્ધ
ભાગનું) ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ
લઈ, મીઠોલના કાથની ભાવના આપી, મીઠોલના
કાથની સાથેજ પાઈને વમન કરાવવું.

એકવાંશમા યોગ.

મીઠોલની મજ્જાનું ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ અંદર
નાખીને પકાવેલા દૂધની તર મધની સાથે ચટાડીને
વમન કરાવવું.

બાવીશમો યોગ.

મીઠોલની મજ્જાનું ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ નાખી
પકાવેલું દૂધ પાઈને વમન કરાવવું.

ત્રેવીશમો યોગ.

મીઠોલની મજ્જાનું ચૂર્ણ અંદર નાખી પકાવેલા
દૂધની સાથે રાત્ર પાઈને વમન કરાવવું.

વીંશમાથી ત્રેવીશમા સુધીના યોગોનો વિષય.

અધોભાગના રક્તપિત્તમાં અને પિત્તે કરેલા હૃદ-
યના દાહમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો.

ચોવીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોલની મજ્જાના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણની
સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં કરીને તે દહીંની ઉપ-
રનો જાડો ભાગ ચટાડી વમન કરાવવું. કફસંબંધી
લાઠનો સ્ત્રાવ, ઉલટી, મૂર્છા અને તમકશ્વાસ
એઓમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

પચીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોલની મજ્જાના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણની સાથે
પકાવેલા દૂધનું દહીં કરી તે દહીં પાઈને વમન ક-
રાવવું. આ યોગનો ઉપયોગ પળ કફસંબંધી લાઠનો
સ્ત્રાવ, ઉલટી, મૂર્છા અને તમકશ્વાસ એઓમાં કરવો.

છવીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત ના-
મના પેહેલા અધ્યાયના ૬૭ મા વિષયમાં કહ્યા
પ્રમાણે મીલામાના સ્નેહની પેટે મીઠોલની મજ્જાનો
સ્નેહ લઈ તે રાત્ર જેવો સ્નેહ ચટાડીને વમન કરા-
વવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય ત્યારે આ
યોગનો ઉપયોગ કરવો.

સત્યાવીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોલની મજ્જાના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણને ત-
ડકામાં સુકાવી જીવંતીના કાથની સાથે પાઈને
વમન કરાવવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય
ત્યારે આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

અઠ્યાવીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોલની ચાર તોલાં ભાર મજ્જાના કાથમાં
(તે કાથ પાકવા આવે તે સમયમાં) પિપ્પળ્યાદિ

૧ અધોભાગના રક્તપિત્તમાં અને પિત્તે કરેલા દા-
હમાં કેવલ એકવીશમા યોગનોજ ઉપયોગ કરવો એમ
હલ્લન કહે છે પણ મૂલગ્રંથનો અન્વય જોતાં એઓમાં
વીશમાથી ત્રેવીશમા સુધીના ચારે યોગોનો ઉપયોગ ક-

રવો એમ જણાય છે.

૨ જીવંતી એ એક સૂકા અજમાની જાત છે અને
સ્વારા રસવાળી છે તથા પાહાડોમાં લતારૂપે થાય છે.
(હલ્લન.)

ગણનો કલ્ક નાચી તે કાથ સિદ્ધ થાય ત્યારે પાવો. કફસંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ઓગણત્રીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોઢની ચાર તોલા ભાર મજ્જાનું ચૂર્ણ લીંબડાના કાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. કફસંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ત્રીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોઢની ચાર તોલાં ભાર મજ્જાનું ચૂર્ણ આકડાના કાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. કફસંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ઐકત્રીશમો યોગ અને તેનો વિષય.

મીઠોઢની ચાર તોલાં ભાર મજ્જાનું ચૂર્ણ મહુડાં, સીવળનાં ફળ અને દ્રાક્ષ ઇઓના કાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. આ યોગ કફસંબંધી રોગોને હરે છે તથા પીવામાં પળ રુચિ આપે છે. આપ્રમાણે મીઠોઢના ઐકત્રીશ યોગો કહ્યા.

૩ જીમૂતકકુસુમચૂર્ણ વા પૂર્વવદેવં ક્ષીરેણ ।
નિર્વૃત્તેષુ ક્ષીરયવાગૂં રોમશેષુ સન્તાનિકામ-
રોમશેષુ ચ દધ્યુત્તરં હરિતપાણ્ડુપુ દધિ ત-
ત્કપાયસંસૃષ્ટાં વા સુરાં કફારોચકકાસશ્વાસ-
પાણ્ડુરોગયક્ષ્મસુ પર્યાગતેષુ મદનફલમજ્જવ-
દુપયોગઃ ॥

કુકડવેલનાં પુષ્પોથી વમન કરાવ-

વાના યોગો અને તેઓનો વિષય.

૩ કુકડવેલનાં પુષ્પોનું ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને અઘેડાના, આકડાના અથવા લીંબડાના કાથમાં ઘોઢી તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાચીને તે કાથ પાવો. અથવા તેના ઇક નાહાની મુષ્ટિથી ભરેલા ચૂર્ણને જેટીમધના કે કાંચનાર આદિ અગીયાર ઔષધોમાંના કોઈ ઔષધના કાથમાં ઘોઢી નાચી રાતવાસી રહેવા દઈ તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાચીને તે કાથ પાવો. અથવા કુકડવેલનાં

પુષ્પોનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘોઢીને તે દૂધ પાઈ દેવું. કુકડવેલનાં પુષ્પો પાકી ગયાં હોય તો તેઓનું ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણ નાચી દૂધ પકાવીને તે દૂધની સાથે રાત પાવી. કુકડવેલનાં પુષ્પો રુઢાડવાઢાં થઈ ગયાં હોય અર્થાત્ કઠળ થઈ ગયાં હોય તો તેઓના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધની તર મધની સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું. જો રુઢાડ વગરનાં હોય અર્થાત્ વધારે પાકી ગયાં હોય તો તેઓના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં કરીને તે દહીંનો ઉપરખે જાડો ભાગ ચટાડવો. જો ઇ પુષ્પો અત્યંત પાકીને હરિત વર્ણવાઢાં કે પાંડુ વર્ણવાઢાં થઈ ગયાં હોય તો તેઓના ચાર તોલાં ભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું દહીં કરીને તે દહીં પાવું અથવા ઇ પુષ્પોના કાથના સંસર્ગથી પૈટી મદિરા વનાવીને તે મદિરા પાવી.

કફ, અરોચક, ઝાંસી, શ્વાસ, પાંડુરોગ અને યક્ષ્મરોગ ઇઓમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો.

કુકડવેલનાં પુષ્પો વહુ પાકેલાં ન થઈ ગયાં હોય પણ હરિત વર્ણવાઢાં કે પાંડુ વર્ણવાઢાં થઈ ગયાં હોય તો ઝીજા પણ મીઠોઢની મજ્જાની પેટેજ યોગો કરીને તેઓનો ઉપયોગ કરાવવો.

૪ તદ્વદેવ કુટ્જફલવિધાનમ્ ॥ કૃતવેધ-
નાનામપ્યેષ એવ કલ્પઃ ॥

ઇંદ્રજવથી વમન કરાવવાના તથા

કડવી ઘીસોડીથી વમન

કરાવવાના યોગો.

૪ ઇંદ્રજવનાં ફઢોથી વમન કરાવવાના યોગો પણ ઉપર પ્રમાણેજ કરવા અને કડવી ઘીસોડીથી વમન કરાવવાની ગોઠવળ પણ ઇ પ્રમાણેજ કરવી.

૫ ઇક્ષ્વાકુકુસુમચૂર્ણ વા પૂર્વવદેવં ક્ષીરેણ ।

કાસશ્વાસચ્છર્દિકફરોગેષુપયોગઃ ॥

કહવી તૂંબડીથી વમન કરાવવાના
યોગો અને તેઓનો વિષય.

૧ કહવી તૂંબડીનાં ફૂલોથી વમન કરાવવાના યોગો પળ મીઠોલથી વમન કરાવવાના યોગોની પેટે ગોઠવી લેવા. અથવા તે ફૂલોનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘોળીને તે દૂધ પાઈ દેવું.

કહવી તૂંબડીથી વમન કરાવવાના યોગોનો ઉપયોગ ઝાંસી, શ્વાસ, ઉલટી અને કફસંબંધી રોગો ઇઓમાં કરવો.

૬ ધામાર્ગવસ્યાપિ મદનફલમજ્જવદુપયોગો વિશેષતસ્તુ ગરગુલ્મોદરકાસશ્વાસશ્લેષ્મામયેષુ વાયૌ વા કફસ્થાનગતે ॥

કહવાં તૂરીયાંથી વમન કરાવવાના
યોગો અને તેઓનો વિષય.

૬ કહવાં તૂરીયાંથી વમન કરાવવાના યોગો પળ મીઠોલની મજ્જાથી વમન કરાવવાના યોગોની પેટેજ કરવા.

આ યોગોનો વિશેષ ઉપયોગ ફેર, ગુલ્મ, ઉદર-રોગ, ઝાંસી, શ્વાસ તથા કફસંબંધી રોગો ઇઓમાં કરવો અને વાયુ કફના સ્થાનમાં ગયો હોય તો તે સંબંધી વ્યાધિમાં પળ કરવો.

૭ કૃતવેધનફલપિપ્પલીનાં વમનદ્રવ્યકપા-યપરિપીતાનાં વહુશશ્ચૂર્ણમુત્પલાદિષુ દત્તમા-ગ્રાતં વામયતિ તત્ત્વનવવદ્દોષેષુ યવાગૂમા-કળ્પાત્પીતવત્સુ ચ વિદધ્યાત્ ॥

સુંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો યોગ
અને તે યોગનો વિષય.

૭ કહવી ઘીસોડીનાં ફળોમાંથી વીજો કા-હાડી લઈ તે વીજોને વમનદ્રવ્યોના કાથોની તથા સ્વરસ વગેરેની ઘણી ઘણી ભાવનાઓ આપી, પછી તેઓના ચૂર્ણને ઉત્પલાદિ ગળની સાથે મિશ્રિત કરીને સુંઘાડવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ વમન કરાવે છે.

જેઓના દોષો અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યા હોય એવા

૧ વિરેચન દ્રવ્યોના ભેદનું જ્ઞાન આપવા વિષેનો.

આતુરોને ગળાસુધી રાત પાઈને પછી ઉપર કહેલું ચૂર્ણ સુંઘાડવું.

૮ વમનવિરેચનશિરોવિરેચનદ્રવ્યાણ્યેવં વા પ્રધાનતમાનિ ભવન્તિ ॥

ભાવનાઓ દેવાથી વધારે ફલ.

૮ વમન, વિરેચન અને શિરોવિરેચન ઇઓનાં દ્રવ્યોને પળ જેમ જેમ તેવાજ પ્રકારનાં દ્રવ્યોની ઘણી ઘણી ભાવનાઓ દેવામાં આવે તેમ તેમ તે દ્રવ્યો અતિશયિત શક્તિવાળાં થાય છે.

૯ ભવતશ્ચાત્ર ॥

વમનદ્રવ્યયોગાનાં દિગિયં સમ્પ્રકીર્તિતા ।

તાં વિમજ્ય યથાવ્યાધિ કાલશક્તિવિનિશ્ચયાત્ ॥

કપાયૈઃ સ્વરસૈઃ કલ્કૈશ્ચૂર્ણૈરપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ।

પેયલેહ્યાદ્યભોજ્યેષુ વમનાન્યુપકલ્પયેત્ ॥

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વીજા પળ વમન-સંબંધી યોગોની કલ્પના કરી લેવાવિષે.

૯ આ સ્થલના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “આ વમનદ્રવ્યોના યોગોનો માર્ગ અમોઘ કહ્યો છે. બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે કાલનો તથા વીર્ય વગેરેનો નિશ્ચય કરી, જેવો રોગ હોય તે પ્રમાણે આ માર્ગના વિભાગો કરી નાખીને મધ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય (ચાટવા યોગ્ય) તથા પેય (પીવા યોગ્ય) પદાર્થોમાં કાથોથી, સ્વરસોથી કલ્કોથી તથા ચૂર્ણોથી પળ વમન દ્રવ્યોના પ્રયોગો ગોઠવી લેવા.”

અધ્યાય ૪૪ માં.

૧ અથાતો વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય-મધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વિરેચન-દ્રવ્યવિજ્ઞાનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरि ए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अरुणामं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ।

प्रधानं तिल्वकस्त्वक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥

तैलेष्वेरण्डजं तैलं स्वरसे कार्वेल्लिका ।

सुधापयः पयस्सूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

विरेचनमां प्रधानद्रव्यो.

२ मूलरूप विरेचनोमां काईक रताशवालुं न-
सोतरनुं मूल उत्तम छे, छालरूप विरेचनोमां मोटो
लोदर उत्तम छे, फळरूप विरेचनोमां हरडे उत्तम
छे, तैलरूप विरेचनोमां एरडीयुं तैल उत्तम छे,
स्वरसरूप विरेचनोमां कारेलीनो स्वरस उत्तम छे
अने छीररूप विरेचनोमां थोरनुं छीर उत्तम छे.
आ प्रमाणे विरेचन द्रव्योमां जेओ मुख्य छे ते-
ओनो संग्रह कखो. हवे योग्यताने अनुसरीने ए-
ओना प्रयोगनी रीति अनुक्रमथी कहुं छुं.

३ विरेचनद्रव्यरसानुपातं ..

मूलं महत्रैवृतमस्तदोपम् ।

चूर्णीकृतं सैन्धवनागराढ्य-

मल्लैः पिबेन्मारुतरोगजुष्टः ॥

वातरोगीने माटे विरेचन.

३ जेमां कीडा पडवा वगेरे कशी खराबी न थई
होय एवुं नसोतरनुं मोटुं मूल लई, तेनुं चूर्ण करी,
तेने नसोतर वगेरे विरेचन द्रव्योना रसोनी भावना
आपी, सैधवथी तथा सुंठथी मिश्रित करीने सौवी-
रक तथा दर्हीं वगेरे खाटा पदार्थोनी साथे पावुं.
आ प्रयोग वायुना रोगवाळाने माटे छे.

४ इक्षोर्विकारैर्मधुरै रसैस्त-

त्पैत्ते गदे क्षीरयुतं पिबेद्वा ॥

पित्तरोगीने माटे विरेचन.

४ जेमां कीडा पडवा वगेरे कशी खराबी न

१ लोदरना गुणोनुं निरूपण जोतां तो तेमां ग्राही-
पणुं जोवामां आवे छे!! मोटा लोदरनां नामोमां 'वि-

थई होय एवुं नसोतरनुं मोटुं मूल लई, तेनुं चूर्ण
करी, तेने नसोतर वगेरे विरेचन द्रव्योना रसोनी
भावना आपी, सैधवथी तथा सुंठथी मिश्रित क-
रीने तेने खांडना के साकरना पाणीनी साथे अ-
थवा काकोली आदि मधुर गणना काथनी साथे
अथवा दूधनी साथे पावुं. आ योग पित्तना रोग-
वाळाने माटे छे.

५ गुडूच्यरिष्टत्रिफलारसेन

सव्योपमूत्रं कफजे पिबेद्वा ॥

कफरोगीने माटे विरेचन.

५ जेमां कीडा पडवा वगेरे कशी खराबी न
थई होय एवुं नसोतरनुं मोटुं मूल लई, तेनुं
चूर्ण करी, तेने नसोतर वगेरे विरेचन द्रव्योना र-
सोनी भावना आपी, सैधवथी तथा सुंठथी मि-
श्रित करीने गळोना, लींबडाना तथा त्रिफळाना
काथनी साथे अथवा जेमां सुंठ, मरी तथा पीप-
ळनुं चूर्ण नाखुं होय एवा गोमूत्रनी साथे पावुं.
आ योग कफना रोगवाळाने माटे छे.

६ त्रिवर्णकत्र्यूषणयुक्तमेतद्-

गुडेन लिह्यादनवेन चूर्णम् ।

प्रस्थे च तन्मूलरसस्य दत्त्वा

तन्मूलकल्कं कुडवप्रमाणम् ।

कषौन्मिते सैन्धवनागरे च

विषाच्य कल्कीकृतमेतदद्यात् ॥

वातश्लेष्मिक रोगीने माटे विरेच-

नना ब याग.

६ जेमां कीडा पडवा वगेरे कशी खराबी न
थई होय एवुं नसोतरनुं मोटुं मूल लई, तेनुं चूर्ण
करी, तेने नसोतर वगेरे विरेचन द्रव्योना रसोनी
भावना आपी, तेमां तेमां जेटलुंज तैज, तमालपत्र,
एळची, सुंठ, मरी तथा पीपळ एओनुं चूर्ण मि-
श्रित करी, ते चूर्ण जूना गोळनी साथे खवरा-
वुं. अथवा जेमां कीडा पडवा वगेरे कशी खराबी
रेकी' ए नाम पण छे के जेथी तेमां विरेचन शक्ति हो-
वानुं मालुम पडे छे.

ન થઈ હોય એવાં નસોતરનાં મોટાં મૂલ લઈ, તેના ચોસટ તોલાં ભારના ક્ષાથમાં તેજ મૂલનો સોલ-તોલાં ભાર કલ્ક નાખી અને તેમાં એક એક તોલાં ભાર સૈંધવ તથા મુંઠ પળ નાખી, તે ક્ષાથને પકાવી, લુગદી જેવો થઈ જાય ત્યારે તેમાંથી યોગ્યમાત્રા સ્વરાવવી. આ વે યોગો વાતશ્લેષ્મિક રોગવાળાને માટે છે.

૭ તત્કલ્કભાગઃ સમદ્વૌષધાર્દ્રઃ

સસૈન્ધવો મત્રયુતશ્ચ પેયઃ ॥

વિરેચનનો છઠ્ઠો યોગ.

૭ નસોતરના કલ્કનો એક ભાગ લઈ તેમાં અર્દ્ર ભાગ જેટલી મુંઠ તથા અર્દ્ર ભાગ જેટલું સૈંધવ નાખીને ગોમૂત્રની સાથે પાવું.

૮ સમાસ્ત્રિવૃન્નાગરકાઽભયાઃ સ્યુ-

ર્ભાગાર્દ્રકં પૂગફલં સુપક્વમ્ ।

વિડક્કસારો મરિચં સદાર

યોગઃ સસિન્ધુદ્રવમૂત્રયુક્તઃ ॥

વિરેચનનો સાતમો યોગ.

૮ નસોતર, મુંઠ તથા હરડે એઓનાં ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ, મિશ્રિત કરી, તેમાં નસોતરના અર્ધા અર્ધા ભાગ જેટલાં જુનાં પાકેલાં સોપારી, વાવડીંગનાં બીજ, મરી, દેવદાર તથા સૈંધવ એઓનાં ચૂર્ણો નાખી તે એકઠા ચૂર્ણને ગોમૂત્રની સાથે પાવું.

વિરેચનદ્રવ્યમ્બં તુ ચૂર્ણ

રસેન તેષાં મતિમાન્વિમૃદ્ય ।

તન્મૂલસિદ્ધેન ચ સર્પિપાક્તં

સેવ્યં તદાજ્યે ગુટિકીકૃતં ચ ॥

વિરેચનનો અઠમો યોગ.

૯ વિરેચનનાં દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તે દ્રવ્યોનાજ રસની ઢાવના આપી અને પછી તે દ્રવ્યોનાં મૂલોના કલ્કથી પકાવેલા ઘીની ભાવના

૧ જેટલા રસથી ચૂર્ણ આદ્ર થાય તેટલા રસનીજ ભાવના દેવી અને જેટલા ઘીથી ચૂર્ણ સ્નિગ્ધ થાય તેટલા

આપી તેની એજ ઘીમાં ગોલીઓ વાળીને તે ગોલીઓનું સેવન કરાવવું.

૧૦ ગુડે ચ પાકાભિમુખે નિધાય

ચર્ણીકૃતં સમ્યગિદં વિપાચ્ય ।

શીતં ત્રિજાતાત્કમથો વિમૃદ્ય

યોગાનુરૂપા ગુટિકાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥

વિરેચનનો નવમો યોગ.

૧૦ ચૂર્ણથી વસળા ગોળને એક પાત્રમાં નાખી, અગ્નિપર મૂકી, તે ગોળ પાકવા આવે ત્યારે તેમાં તે વિરેચન દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ નાખી, સારી રીતે પકાવી, નીચે ઉતારી લઈ, ગોળ થંડો પડે ત્યારે તેમાં મુગંધને માટે તજ, તમાલપત્ર તથા એઝીની નાખી, બરાબર ચોળીને તે ગોળની યોગને અનુસરતી ગોલીઓ વાળીને તેઓનો પ્રયોગ કરવો.

૧૧ વૈરેકીયદ્રવ્યચૂર્ણસ્ય ભાગં

સિદ્ધં સાર્દ્ધં ક્ષાથભાગૈશ્ચતુર્ભિઃ ।

આમૃદ્વીયાત્સર્પિપા તચ્છૃતેન ॥

તત્કાથોષ્મસ્વેદિતં સામિતં ચ ॥

પાકપ્રાપ્તે ફાણિતે ચૂર્ણિતં ત-

ત્ક્ષિપ્તં પક્કં ચાવતાર્યં પ્રયત્નાત્ ।

શીર્તાભૂતા મોદકા હૃદયગન્ધાઃ

કાર્યાસ્ત્વેતે બ્રહ્મકલ્પાઃ સમાસાત્ ॥

વિરેચનનો દશમો યોગ.

૧૧ નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણનો એક ભાગ લઈ, તેને તેજ દ્રવ્યોના ચોગળા ક્ષાથમાં પકાવવો. પછી તેજ દ્રવ્યોના કલ્કથી પકાવેલા ઘીમાં તે ચૂર્ણ જેટલીજ ઘડની પરસૂદી નાખી સૂંઘ શેકીને તેને તેજ દ્રવ્યોના જૂદા ક્ષાથમાં પકાવવી. પછી એ શીરો પાકવા આવે ત્યારે તેમાં પેલું ચૂર્ણ નાખી દેવું અને પાકી રહે ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક તે શીરાને નીચે ઉતારી લેવો. શીરો થંડો પડીને લાડુ વાળવા જેવો થાય ત્યારે તેમાં તજ વગેરે ઘીનીજ ભાવના દેવી.

સુગંધી પદાર્થો નાચીને તેના, ટાકાના લાડુઓ જેવા નાહાના નાહાના લાડુ વાળવા અને તે લાડુઓનો પ્રયોગ કરવો.

૧૨ રસેન તેષાં પરિભાવ્ય મુદ્ધા-
ન્યૂપઃ સસિન્ધૂદ્ધવસર્પિરિષ્ટઃ ।
વૈરેચનેઽન્યૈરપિ વૈદલૈઃ સ્વા-
દેવં વિદધ્યાદ્રમનૌપથૈશ્ચ ॥

વિરેચનનો અગીયારમો યોગ.

૧૨ નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસથી મગને ભાવના આપી તે મગનો ચૂર્ણ બનાવી તેમાં સૈંધવ તથા ઘી નાચીને તે ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરાવવો.

આ મગના ચૂર્ણની પેટેજ મચ્છર આદિ વીજાં પળ શિંબી ધાન્યોના ચૂર્ણો બનાવીને તેઓનો પળ ઉપયોગ કરાવાય. વમન કરવાનું હોય ત્યારે મગ વગેરે શિંબી ધાન્યોને વમન દ્રવ્યોના રસથી ભાવના આપી તે ધાન્યોના ચૂર્ણો બનાવીને તેઓનો ઉપયોગ પળ કરાવાય.

૧૩ ભિત્ત્વા દ્વિધેક્ષું પરિલિપ્ય કલ્કૈ-
સ્ત્રિભણ્ડિજાતૈઃ પ્રતિવધ્ય રજ્જ્વા ।
પક્કં ચ સમ્યક્ પુટપાકયુક્તયા
સ્વાદેત્તુ તં પિત્તગદી સુશીતમ્ ॥

વિરેચનનો બારમો યોગ.

૧૩ શેલડીને ચીરી તેમાં ધોળી નસોતરનો કલ્ક ભરી તે શેલડીને દોરાઓથી બાંધી, શીવળ વગેરેનાં પાનડાંઓથી ઢાંકી દઈ, ઉપર માટી લગાવી, નિર્ધૂમ અંગારાની અંદર વાફવા આદિ પુટપાકની રીતિપ્રમાણે પકાવીને તે શેલડી થંડી પડી જાય ત્યારે ટેવરાવવી. આ યોગ પિત્તસંબંધી રોગવાળાને માટે છે.

૧૪ સિતાજગન્ધાત્વક્ષીરીવિદારીત્રિવૃતઃ સમા-
લિહ્યાન્મધુઘૃતાભ્યાં તુ તૃડ્દાદ્ઝ્વરશાન્તયે ॥

૧ આઠ તોલાં ભાર મગ એકસો અઢ્યાવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં પકાવવા. ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે

વિરેચનનો તેરમો યોગ.

૧૪ સાકર, કરમાણી, વંશલોચન, ફગ-વેલાનો કંદ અને નસોતર એઓને સમભાગે લઈ મધની તથા ઘીની સાથે મિશ્રિત કરીને ચટાડવાં. આ વિરેચનથી તૃપાની, દાહની અને જ્વરની શાંતિ થાય છે.

૧૫ શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુક્તં ત્રિવૃચ્છર્ણાવચ્છર્ણિતમ્ ।
રેચનં સુકુમારાણાં ત્વક્પત્રમરિચાંશકમ્ ॥

વિરેચનનો ચૌદમો યોગ.

૧૫ સાકર અને મધ એઓમાં નસોતરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી તેમાં નસોતરથી ચોથા ભાગનાં તજ, તમાલપત્ર તથા મરી નાચીને તે અવલેહ ચટાડવો. આ અવલેહ મુકુમાર મનુષ્યોને માટે ઉત્તમ છે.

૧૬ પચ્છેદ્દં સિતાક્ષૌદ્રપલાદ્ધકુડવાન્વિતમ્ ।
ત્રિવૃચ્છર્ણયુતં શીતં પિત્તઘ્નં તદ્વિરેચનમ્ ॥

વિરેચનનો પંદરમો યોગ.

૧૬ ચાર તોલાં ભાર સાકર અને આઠ તોલાં ભાર મધ એઓમાં ચતુર્થાંશ ભાર નસોતરનું ચૂર્ણ મિલાવીને તેને પકાવવું અને પાક્યા પછી થંડું થાય ત્યારે ચટાડવું. આ વિરેચન પિત્તને ટાળનાર છે. (આ યોગમાં મધને અગ્નિથી ગરમ કરવાની કશી હરકત સમજવી નહીં.)

૧૭ ત્રિવૃચ્છયામાક્ષારશુષ્કીપિપ્પલીર્મધુનામુયા-
ત્ । સર્વશ્લેષ્મવિકારાણાં શ્રેષ્ઠમેતદ્વિરેચનમ્ ॥

વિરેચનનો સોઠમો યોગ.

૧૭ નસોતર, વરધારો, જવચાર, સુંઠ અને પીપ્પળા એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચટાડવાં. આ વિરેચન કફસંબંધી સ-વળા વિકારોને માટે ઉત્તમ છે.

૧૮ વીજાત્મ્યપથ્યાકાશ્મર્યધાત્રીદાડિમકો-
લજાન્ ॥

તૈલમૃદાત્રસાનમ્લફલૈરાવાપ્ય સાધયેત્ ॥

તેને લુગડામાં ચોળીને ગઢી લેવું અને પછી તે પાણીને ઘાળા જીરા વગેરેથી વધારવું એટલે તે ચૂર્ણ કેહેવાય છે.

ઘનીભૂતં ત્રિસૌગન્ધ્યત્રિવૃત્ક્ષૌદ્રસમન્વિતમ્ ।
લેહ્યમેતત્કફપ્રાયૈઃ સુકુમારૈર્વિરેચનમ્ ॥

વિરેચનનો સત્તરમો યોગ.

૧૮ સારી પેટે પાકેલાં હરદે, શીવળનાં ફળ, આમલાં, દાહિમ અને ચોર પટલાં ફળોને તેઓનાં વીજોસહિત મોઝગણા પાણીમાં પકાવીને તેઓનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથને ઇરડીયા તેલમાં પકાવી લઈ, તેમાં તેથી ચોથા ભાગનાં વીજોરાં વગેરે ટાટાં ફળો નાખીને તેનો ફરીવાર પાક કરવો. એ પાક ઘાટો થઈ જાય ત્યારે તેમાં તજ, તમાલ-પત્ર તથા એઝી એઓનું ચૂર્ણ નાખી તથા તે પાકના ચતુર્થાંશ જેટલું નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી અને નસોતરના ચૂર્ણ જેટલોજ મધ નાખીને તે પાક ચટાડવો. આ અવલેહ ઘણા કફવાળા સુકુમાર માણસોને માટે ઉત્તમ છે.

૧૯ નીલીતુલ્યં ત્વગેલં ચ તૈસ્ત્રિવૃત્સસિતોપલા ।
ચૂર્ણં સંતર્પણં ક્ષૌદ્રફલામ્લં સંનિપાતનુત્ ॥

વિરેચનનો અઠારમો યોગ.

૧૯ એક ભાગ ગઝીની શીંગ, એક ભાગ તજ તથા એઝી અને બે ભાગ નસોતર એઓના ચૂર્ણને સાકરથી, મધથી તથા વીજોરાં વગેરે ટાટાં ફળોથી મિશ્રિત કરીને ધવરાવવું. આ વિરેચન ધવામાં પણ રુચિ આપનાર છે અને સંનિપાતને મટાડનાર છે.

૨૦ ત્રિવૃત્ત્યામાસિતાકૃષ્ણાત્રિફલામાશ્લિકૈઃ

સમઃ ।

મોદકાઃ સંનિપાતોર્ધ્વરક્તપિત્તજ્વરાપહાઃ

વિરેચનનો ઓગણીશમો યોગ.

૨૦ નસોતર, વરધારો, પીપલ અને ત્રિફલા એઓને સમભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને બમણી સાકર તથા બમણો મધ એઓમાં પકાવીને તેના લાડુ વાળવા. આ લાડુઓ સંનિપાતને, ઉપરના ભાગના રક્તપિત્તને અને જ્વરને મટાડે છે.

૨૧ ત્રિવૃદ્ધાગાત્રયઃ પ્રોક્તાસ્ત્રિફલા તત્સમા તથા
ક્ષારકૃષ્ણાવિડક્લાનિ સંચૂર્ણ્ય મધુસર્પિષા ॥

લિહ્યાઙ્ગુડેન ગુટિકાં કૃત્વા વાપ્યથ ભક્ષયેત્ ।
કફવાતકૃતાન્ગુલ્માન્ત્રીહોદરહલીમકાન્ ॥
હન્યન્યાનપિ ચાપ્યેતન્નિરપાયં વિરેચનમ્ ।

વિરેચનનો વીશમો યોગ.

૨૧ ત્રણ ભાગ નસોતર, ત્રણ ભાગ ત્રિફલા અને એક એક ભાગ જવચાર, પીપલ તથા વાવ-ડીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું અથવા ગોળમાં નાખી ગોળી બનાવીને ધવરાવવું. આ વિરેચન કફથી તથા વાયુથી થયેલા ગુલ્મોને, વરલના દરદને, ઉદરરોગોને, હલીમકને તથા વીજા પળ કેટલાએક રોગોને મટાડે છે અને જેથી કોઈ જાતનો પળ વગાડ ન થાય એવું છે.

૨૨ ચૂર્ણં શ્યામા ત્રિવૃત્તીલી કટ્ટી મુસ્તા
ડુરાલભા ।

ચવ્યેન્દ્રવીજં ત્રિફલા સર્પિર્માસરસામ્બુભિઃ ।
પીતં વિરેચનં તદ્દિ રૂક્ષાણામપિ શસ્યતે ॥

વિરેચનનો એકવીશમો યોગ.

૨૨ વરધારો, નસોતર, ગઝીની શીંગ, કઢુ, મોથ, રાતો ધમાસો, ચવક, હંદ્રજવ અને ત્રિફલા એઓનું ચૂર્ણ કરી ઘીની તથા માંસના રસાની સાથે પાવામાં આવે તો તે વિરેચન રૂક્ષ શરીરવાળાઓને માટે ઉત્તમ છે. એ ચૂર્ણ જલની સાથે પાવામાં આવે તો તે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓને માટે ઉત્તમ છે.

૨૩ વૈરેચનિકનિઃકાથભાગાઃ શીતાશ્વયો મતાઃ ।

દ્વૌ ફાણિતસ્ય તદ્દાપિ પુનરગ્નાવધિશ્રયેત્ ॥

તત્સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય શીતં કૃત્વા નિધાપયેત્ ।

કલશે કૃતસંસ્કારે ધિમજ્યર્તુ હિમાહિમૌ ॥

માસાદૂર્ધ્વં જાતરસમાસવં મધુગન્ધિકમ્ ।

પિવેદસાવેવ વિધિઃ ક્ષારમૂત્રાસવેષ્વપિ ॥

વિરેચનનો બાવીશમો યોગ. (આસવ.)

૨૩ થોર શિવાય વીજાં વિરેચન દ્રવ્યોનો ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથને થંડો કરી એ ક્વાથના ત્રણ ભાગ અને સાથવાની રાબતા બે ભાગ

એમ પાંચ ભાગોને મિશ્રિત કરીને પાછા અમ્પિર ચઢાવવા. સારી રીતે પાકી અરધો દ્રવ રહે ત્યારે ઉત્તારી લઈ તે પાકને થંડો પાડવો. પછી એક ઘડો લઈ, તેને સારી પેટે અંદર ધોઈ, લૂંછી, સુકાવી દઈ, અંદર મધ તથા પીપલ એઓનો લેપ કરી, અગરૂની ધુમાડી દઈ, તેમાં પેલા પાકને ભરી તે ઘડાને શીતકાલમાં એક મહીનાસુધી અને ઉષ્ણકાલમાં પંદર દિવસ સુધી ધાન્યના ગંજમાં દાટી મુકવો. મુદત પૂરી થતાં તેમાં સ્વમીર આવીને રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને મધના જેવો ગંધ નીકળવા લાગે છે એટલે આસવ સિદ્ધ થયો ગણાય છે. આ આસવને પાવાથી વિરેચન થાય છે. ચિકિત્સાનાં પ્રકરણોમાં જે ક્ષારાસવો અને મૂત્રાસવો કેહેવામાં આવશે તેઓને બનાવવાની રીત પણ આપ્રમાણજ સમજી લેવી.

૨૪વૈરેચનિકમૂલાનાં કાથે માપાન્સુભાવિતાન્ ।
સુધૌતાંસ્તત્કપાયેણ શાલીનાં ચાપિ તણ્ડુલાન્ ॥
અવશ્વઘૈકતઃ પિષ્ઠાન્કૃત્વા શુષ્કાન્સુચૂર્ણિતાન્ ।
શાલિતણ્ડુલચૂર્ણં ચ તત્કપાયોપ્મસાધિતમ્ ॥
તસ્ય પિષ્ઠસ્ય ભાગાંસ્ત્રીન્કિષ્વભાગવિમિશ્રિતાન્ ।
મણ્ડૌદકાર્થે કાર્થં ચ દદ્યાત્તત્સર્વમેકતઃ ॥
નિદધ્યાત્કલશે તાં તુ સુરાં જાતરસાં પિવેત્ ।
એવ એવ સુરાકલ્પો વમનેષ્વપિ કીર્તિતઃ ॥

વિરેચનનો ત્રેવીશમો યોગ. (પૈષ્ઠી સુરા.)

૨૪ અડદની દાઢને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનાં મૂલોના કાથની સૂચ ભાવના આપવી અને ચોખાને પણ તે કાથ વતે સારી પેટે ધોવા. પછી તે અડદની દાઢને તથા ચોખાને સારી પેટે વાટી એકઠાં કરીને તેના પિંડા બનાવી સુકાવી મુકવા. પછી ચોખાના લોટને વિરેચન દ્રવ્યોના કાથમાં પકાવી, તે લોટના ત્રણ ભાગ અને પેલા પિંડાનો એક ભાગ એમ ચાર ભાગને મિશ્રિત કરી, તેમાં વિરેચન દ્રવ્યોનોજ કાથ રેડી તે સર્વને, ઉપરપ્રમાણે સંસ્કાર આપેલા એટલે

જેને ધોઈ, લૂંછી, સુકાવી, અંદર મધ તથા પીપલનો લેપ દીધો હોય તથા અગરૂની ધુમાડી દીધી હોય એવા ઘડામાં નાચી તે ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી મુકવો. એમાં જ્યારે સ્વમીર આવીને રસ ઉત્પન્ન થાય અને ગંધ નીકળવા લાગે ત્યારે પૈષ્ઠી સુરા સિદ્ધ થઈ સમજવી. આ સુરા પાવાથી વિરેચન થાય છે. મીંઢોલ વગેરે વમન દ્રવ્યોની સુરા બનાવવી હોય તો પણ આપ્રમાણેજ બનાવી લેવી.

૨૫ મૂલાનિ ત્રિવૃદાદીનાં પ્રથમસ્ય ગણસ્ય ચ ।

મહતઃ પશ્ચમૂલસ્ય મૂર્વાશાર્ફપ્રયોરપિ

સુધ્રાં હૈમવર્તીં ચૈવ ત્રિફલાતિવિપે વચામ્ ।

સંહત્યૈતાનિ ભાગૌ દ્વૌ કારયેદેકમેતયોઃ ॥

કુર્યાન્નિઃકાથમેકસિન્નેકસિશ્ચૂર્ણમેવ તુ ।

શુષ્ણાંસ્તસિસ્તુ નિઃકાથે ભાવયેદ્બુદ્ધશો યવાન્ ॥

શુષ્કાણાં મૃદુભૃષ્ટાનાં તેષાં ભાગાસ્ત્રયો મતાઃ ।

ચતુર્થે ભાગમાવાપ્ય ચૂર્ણાનામનુકીર્તિતમ્ ॥

પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સમસ્તં તદનન્તરમ્ ।

તેષામેવ કપાયેણ શીતલેન સુયોજિતમ્ ॥

પૂર્વવત્સંનિદધ્યાતુ જ્ઞેયં સૌવીરકં હિ તત્ ॥

વિરેચનનો ચોવીશમો યોગ. (સૌવીરક.)

૨૫ આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ચોથા વિપયમાં કહેલાં નસોતર વગેરે દ્રવ્યોનાં મૂલો, ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિદારીગંધાદિગણનાં મૂલો, બૃહત્પંચમૂલનાં મૂલો, મૂર્વાનું મૂલ, પીલુડીનું મૂલ, થોર, સફેદ વજ, ત્રિફલા, અતવસ અને વજ એઓને એકઠાં કરીને તેના ત્રે ભાગ કરવા. એક ભાગનો કાથ કરવો અને વીજા ભાગનું ચૂર્ણ કરવું. પછી જવોને કૂટી તેઓને સાત દિવસ સુધી તે કાથની ભાવના દેવી. પછી તે જવોને સુકાવી થોડા થોડા શેકીને તેઓના ત્રણ ભાગ અને ચોથો ચૂર્ણનો ભાગ એ રીતે ત્રણ ભાગને એકઠા કરી, ઘડામાં નાચી, તે ચાર ભાગોની સાથે પેહેલો થંડો કાથ પણ તે ઘડામાં ભરી દઈને એ ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી દેવો. જ્યારે આથો આવીને

સારા ગંધવાળો રસ થઈ જાય ત્યારે સૌવીરક થયું સમજવું. આ સૌવીરકથી વિરેચન થાય છે.

૨૬ પૂર્વોક્ત વર્ગમાદૃત્ય દ્વિધા કૃત્વૈકમેતયોઃ ।
ભાગં સંશુદ્ધ સંસૃજ્ય યવાન્ સ્થાલ્યામધિશ્રયેત્ ॥
અજશ્ટઙ્ગાઃ કપાયેણ તાનભ્યાસિચ્ય સાધયેત્ ।
સુસિદ્ધાંશ્ચાવતાર્યૈતાનોપધિભ્યો વિવેચયેત્ ॥
વિમૃદ્ય સતુપાન્સમ્યક્તતસ્તાન્પૂર્વવન્મિતાન્ ।
પૂર્વોક્તૌષધભાગસ્ય ચૂર્ણં દત્ત્વા તુ પૂર્વવત્ ॥
તેનૈવ સહ યૂપેણ કલશે પૂર્વવન્નયસેત્ ।
જ્ઞાત્વા જાતરસં ચાપિ તત્તુષોદકમાદિશેત્ ॥
તુપામ્બુસૌવીરકયોર્વિધિરેષ પ્રકીર્તિતઃ ।
પદ્માત્રાત્સપ્તરાત્રાદ્વા તે ચ પેયે પ્રકીર્તિતે ॥

વિરેચનનો પચીશમો યોગ. (તુષોદક.)

૨૬ નસોતર વગેરેનાં મૂળો, વિદારિગંધાદિ ગણનાં મૂળો, વૃહત્પંચમૂળનાં મૂળો, મૂર્છાનું મૂળ, પીલુડીનું મૂળ, થોર, સફેદ વજ, ત્રિફલા, અતવસ અને વજ એઓને એકઠાં કરી તેના બે ભાગ કરવા. એક ભાગને કૂટી ફોતરાંવાળા જવોની સાથે મિશ્રિત કરી તે જવોને હાંડલીમાં નાખી તેમાં ચમારદુદૂલીનો અથવા મેંઢાશીંગીનો કાથ રેડીને તે કાથમાં તે જવોને પકાવવા. પાકી રહે ત્યારે ચૂલાપરથી ઉતારી લઈ, ઔષધીઓથી જવોને જુદા વીણી લઈ, તેઓને ફોતરાંસહિતજ મારી પેટે કૂટી, તે જવના ત્રણ ભાગ અને ચોથો વાકી વાચાવેલાં ઔષધોનાં ચૂર્ણનો ભાગ એ રીતે ચાર ભાગને એકઠા કરી, તેમાં પેહેલાંનો (જેમાંથી જવને કાઢાડી લીધા હતા તે) કાથ નાખી, એક ઘડામાં ભરીને ઉપર કહ્યાપ્રમાણેજ તે ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી દેવો. એ ઘડામાં જ્યારે આથો આવીને ટાટો રસ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તુષોદક થયું જાણવું. આ તુષોદકથી પણ વિરેચન થાય છે. આ

૧ બત્રીશ પલ (ચાર તોલાં) મારતું એક પલ થાય છે.) માર તૈલમાં આઠ પલ માર મોટા નેપાળાનો કલ્ક અને એકમો અઢ્યાવીશ પલ માર બન્ને નેપાળાનો કાથ નાખીને તૈલ પકાવવું. પાંચસો પલ માર પા-

તુષોદક. બનાવવાનો પ્રકાર કહ્યો અને ઉપરના વિષયમાં સૌવીરક બનાવવાનો પણ પ્રકાર કહ્યો. સૌવીરક અને તુષોદક એઓમાં ટટાઈ બરાબર ન આવે તો પણ ઉષ્ણકાળમાં છ રાત વ્યતીત થયા પછી અને શીતકાળમાં સાત રાત વ્યતીત થયા પછી તેઓ પાવા લાયક થાય છે.

૨૭ વૈરેચનેષુ દ્રવ્યેષુ ત્રિવૃન્મૂલવિધિઃ સ્મૃતઃ ।

અતિદેશ.

૨૭ આ અધ્યાયમાં નસોતરનાં મૂળોના જે જે વિધિઓ કહ્યા તે તે વિધિઓજ વીજાં વિરોચન દ્રવ્યોના પણ કરવા.

૨૮ દન્તીદ્રવન્ત્યોર્મૂલાનિ વિશેષાન્મૃત્કુશાંતરે ॥
પિપ્પલીક્ષૌદ્રયુક્તાનિ સ્વિન્નાન્યુદ્ઘૃત્ય શોષયેત્ ।
તતસ્ત્રિવૃદ્ધિધાનેન યોજયેચ્છેષ્મપિત્તયોઃ

વિરેચનનો છવીશમો યોગ. (મોટા તથા નાહાના નેપાળાનાં મૂળોની વિશિષ્ટ કલ્પના.)

૨૮ મોટા તથા નાહાના નેપાળાનાં મૂળોને પીપલથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી ગોળો બનાવી, દર્ભથી વીટીં, કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિમાં સારીપેટે વાફવાં. વાફાઈ રહે ત્યારે કાઢાડી લઈને સુકાવવાં. પછી નસોતરની રીતિપ્રમાણેજ તેઓના કફઉપર તથા પિત્તઉપર પ્રયોગો કરવા.

૨૯ તયોઃ કલ્કકપાયાભ્યાં ચક્રતૈલં વિપાચયેત્ ।
સર્પિશ્ચ પક્કં વીસર્પકક્ષાદાહાલર્જીર્જયેત્ ॥
મેહગુલ્માનિલશ્લેષ્મવિવન્ધાંસ્તૈલમેવ ચ ।

વિરેચનના સત્યાવીંશમાં તથા અઢ્યાવીશમો યોગ.

૨૯ મોટા તથા નાહાના નેપાળાના કલ્કથી તથા કાર્થથી ચક્રતૈલ (ચક્રમાં પીલાણું તૈલ) ણીમાં સો પલ માર નાહાનો તથા મોહો નેપાળો નાખી ઝકાલતાં એકસો અઢ્યાવીશ પલ માર પાણી અવશેષ રહે ત્યારે કાથ થયો ગણાય. (હલ્લન.)

પકાવવું અને એજ કલ્કથી તથા કાથથી ઘી પળ પકાવવું. આ ઘી વિસર્પને, કચને, દાહને તથા અઢીને મટાડે છે અને તૈલ પ્રમેહને, ગુલ્મને, વાયુને, કફને તથા મલબંધને મટાડે છે.

૩૦ ચતુઃશેઠં શકુચ્છુક્રવાતસંરોધજા રુજઃ

વિરેચનનો ઓગળત્રીશમો યોગ.

૩૦ મોટા તથા નાહાના નેપાળાના કલ્કથી તથા કાથથી પકાવેલા ઘી, તૈલ, ચરબી અને મજ્જા એ ચાર શ્લેહો વિઠાના, વીર્યના તથા વાયુના રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને મટાડે છે.

૩૧ દન્તીદ્રવન્તીમરિચકનકાઢ્યવાસકૈઃ ।

વિશ્વમેષમૃદ્ધીકાંચિત્રકૈર્મૂત્રમાવિતૈઃ ॥

સપ્તાઢં સર્પિષા ચૂર્ણં યોજ્યમેતદ્વિરેચનમ્ ।

જીર્ણં સંતર્પણં ક્ષૌદ્રં પિત્તશ્લેષ્મરુજાપહમ્ ।

અજીર્ણપાર્શ્વરુક્ષપાણ્ડુપ્લીહોદરનિવર્હણમ્ ॥

વિરેચનનો ત્રીશમો યોગ.

૩૧ નાહાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, મરી, પીઢીઓ, જવાસો, સુંઠ, દ્રાક્ષ અને ચિત્રક એઓને સાત દિવસસુધી ગોમૂત્રની ભાવના આપી તેઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઘીથી મિશ્રિત કરીને ચટાડવું ઇટલે તેથી વિરેચન થાય છે. આ ચૂર્ણ પચી જાય ત્યારે તે ઉપર મધસહિત સાથવો યવરાવવો. આ ચૂર્ણથી પિત્તના રોગો, કફના રોગો, અજીર્ણ, પડેલાંની પીડા, પાંડુરોગ, વરલનું દરદ અને ઉદરોગો મટી જાય છે.

૩૨ ગુડસ્યાષ્ટપલે પથ્યા વિંશતિઃ સ્યુઃ પલં પલમ્ ।

દન્તીચિત્રકયોઃ કર્ણો પિપ્પલીત્રિવૃતોર્દશ ॥

કૃત્વૈતાન્મોદકાનેકં દશમે દશમેઽહનિ ।

તતઃ ક્ષાદેદુષ્ણતોયસેવી નિર્યન્ત્રણાસ્તિવમે ॥

દોષઘ્ના ગ્રહણીપાણ્ડુરોગાર્શઃકુષ્ઠનાશનાઃ ।

વિરેચનનો એકત્રીશમો યોગ.

૩૨ બત્રીશ તોલાં ભાર ગોઢમાં વીશ હરડેનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર નાહાના નેપાળાનું ચૂર્ણ, ચાર તોલાં ભાર ચિત્રકનું ચૂર્ણ, એક તોલાં ભાર

પીપ્પલનું ચૂર્ણ અને એક તોલાં ભાર નસોતરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી તેના દશ લાડુ કરી મેલવા. એઓમાંથી દશમે દિશમે દિવસે એક લાડુ યવરાવવો અને તે ઉપર યવ પાણીનું સેવન કરાવવું. આ લાડુઓ દોષોને હણનારા છે અને ગ્રહણી, પાંડુરોગ, અરશ તથા કુષ્ઠ એઓનો નાશ કરનારા છે. આમાં કોઈ પ્રકારની પરેજ રાખવાની કશી જરૂર નથી.

૩૩ વ્યોપં ત્રિજાતકં મુસ્તા વિઢઙ્ગામલકે તથા ।
નચૈતાનિ સમાંશાનિ ત્રિવૃદદૃગુણાનિ વૈ ।

શ્લક્ષ્ણચૂર્ણીકૃતાનીહ દન્તીભાગદ્વયં તથા ॥ - -

સર્વાણિ ચૂર્ણિતાનીહ ગાલિતાનિ વિમિશ્રયેત્ ।

પૃષ્ઠિશ્ચ શર્કરાભાગૈરીપંતસૈન્ધવમાક્ષિકૈઃ ॥

પિપ્પિહતં ભક્ષયિત્વા તુ તતઃ શીતામ્બુ પાયયેત્ ।

વસ્તિરુક્ષતૃડ્જ્વરચ્છર્દિશોષપાણ્ડુભ્રમાપહમ્ ॥

નિર્યન્ત્રણમિદં સર્વં વિષદ્ધં તુ વિરેચનમ્ ।

ત્રિવૃદદૃકસંજ્ઞોઽયં પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥

ભક્ષ્યઃ ક્ષીરાનુપાનો વા પિત્તશ્લેષ્માતુરૈર્નરૈઃ ।

ભક્ષ્યરૂપસધર્મત્વાદાઢ્યેષ્વેવ વિધીયતે ॥

વિરેચનનો બત્રીશમો યોગ. (ત્રિવૃદદૃક.)

૩૩ સુંઠ, મરી, પીપ્પલ, તજ, તમાલપત્ર, ઇલ્લચી, મોથ, વાવડીંગ તથા આમળાં એ નવ દ્રવ્યોનો એક એક ભાગ અને નસોતરના આઠ ભાગ લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી કપડાથી ચાઢી લઈને તેને છ ભાગ સાકર અને ચતુર્થાંશ જેટલાં સૈંધવ તથા મધ, એઓથી મિશ્રિત કરીને તેના ગોઢા કરવા. આ ગોઢાઓનો યોગ્ય માત્રાથી ઉપયોગ કરાવવો અને તેના ઉપર ટાઢું પાણી પાવું. આ વિરેચન મૂત્રાશયના રોગને, તૃપાને, જ્વરને, ડલટીને, શોષને, પાંડુરોગને તથા ઝ્રમને મટાડે-છે અને ક્ષેરને પળ નષ્ટ કરે છે. આ વિરેચનમાં કશી પરેજ પાઢવાની જરૂર નથી. આ ત્રિવૃદદૃક નામનો યોગ પિત્તજન્ય રોગવાઢાઓને માટે બહુ ઉત્તમ છે. પિત્ત તથા કફ એઓથી આતુર થયેલા લોકો આ ભક્ષ્યનું દૂધરૂપ અનુપાનથી સેવન કરે તો પળ

તે યોગ્ય છે. આ ગોળાઓનું રૂપ ટાવના લાડુઓ જેવુંજ થાય છે અને તે ગોળાઓ ધનવાન્ લોકોને માટેજ છે.

૩૪ તિલ્લકસ્ય ત્વચ્ચંચાહ્યામન્તર્વલ્કવિવર્જિતામ્ ।
ચૂર્ણયિત્વા તુ તૌ ભાગૌ તત્કષાયેણ ગાલયેત્ ॥
તૃતીયં ભાવિતં તેન ભાગં શુષ્કં તુ ભાવિતમ્ ।
દશમૂલકષાયેણ ત્રિવૃદ્ધત્સંપ્રયોજયેત્ ॥

વિધાનં ત્વક્ષુ નિર્વિદ્યં ફલાનામથ વક્ષ્યતે ।

વિરેચનનો તેત્રીશમો યોગ.

૩૪ લોદરની અંતર છાલવગરની ઉપરનીજ છાલ લઈ ચૂર્ણ કરીને તેના ત્રણ ભાગ કરવા. એઓમાંથી બે ભાગને લોદરની છાલનાજ કાથથી એકવીશ વાર ગાળી લેવા. પછી અવશેષ રાખેલા ત્રીજા ભાગના ચૂર્ણને એ ગાળેલા કાથની ભાવના દેવી અને તે ભાવના સુકાઈ ગયા પછી દશમૂલના કાથની ભાવના દેવી. પછી તે ચૂર્ણનો નસોતરના ચૂર્ણની પેઠે તે તે પ્રકારોથી ઉપયોગ કરાવવો. જે જે દ્રવ્યોની છાલો વિરેચનમાં ઉપયોગી થાય છે તે સઘડાં દ્રવ્યોની છાલોનો વિધિ આ લોદરની છાલના વિધિપ્રમાણેજ કરવો. હવે ફળોનો વિધિ કેહેવામાં આવશે.

૩૫ હરીતક્યાઃ ફલં ત્વસ્થિધિયુક્તં દોષવર્જિતમ્
યોજ્યં ત્રિવૃદ્ધિધાનેન સર્વવ્યાધિનિવર્હણમ્ ।

રસાયનં પરં મેઘ્યં દુષ્ટાન્તર્વ્રણશોધનમ્ ॥

વિરેચનનો ચોત્રીશમો યોગ.

૩૫ જેમાં સડા વગેરે કશો દોષ ન હોય એવું હરડેનું ફળ લઈ ઠલીઓ કાઢાડી નાખીને તે ફળનો નસોતરના પ્રકારોપ્રમાણેજ ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે. આ યોગ રસાયન છે, પરમ પવિત્ર છે, બુદ્ધિને વધારનાર છે, અને અંદર દુષ્ટ થયેલા વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

૩૬ હરીતકી વિઙ્ગાનિ સૈન્ધવં નાગરં ત્રિવૃત્ ।
મરિચાનિ ચ તત્સર્વં ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ॥

વિરેચનનો પાંત્રીશમો યોગ.

૩૬ હરડે, વાવડીંગ, સૈંધવ, સુંઠ, નસોતર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે દેવામાં આવે તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે.

૩૭ હરીતકી મદ્રદારુ કુષ્ઠં પૂગફલં તથા ।
સૈન્ધવં શૃંગ્ગવેરં ચ ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ॥

વિરેચનનો છત્રીશમો યોગ.

૩૭ હરડે, દેવદાર, કઠ, સોપારી, સૈંધવ અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે દેવામાં આવે તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે.

૩૮ નીલિનીફલચૂર્ણં ચ નાગરાભયયોસ્તથા ।
લિહ્યાદ્રુડેન સલિલં પશ્ચાદુષ્ણં પિબેન્નરઃ ॥

વિરેચનનો સાડત્રીશમો યોગ.

૩૮ ગઢીની શીંગો, સુંઠ અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ ગોળથી મિશ્રિત કરી ચટાડવું અને તે ઉપર ડાળી પાવું.

૩૯ પિપ્પલ્યાદિકષાયેણ પિબેત્પિષ્ઠાં હરીતકીમ્ ।
સૈન્ધવોપહિતઃ સઘ એપ યોગો વિરેચયેત્ ॥

વિરેચનનો આડત્રીશમો યોગ.

૩૯ પિપ્પલ્યાદિ ગણના કાથમાં સૈંધવ સહિત હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાવામાં આવે તો તે યોગથી તુરંતજ વિરેચન થાય છે.

૪૦ હરીતકી મધ્યમાણા નાગરેણ ગુડેન વા ।
સૈન્ધવોપહિતા વાપિ સાતત્યેનાગ્નિદીપની ॥
વાતાનુલોમની વૃષ્યા ચેન્દ્રિયાણાં પ્રસાદની ।

હરડેના યોગોનાં સામાન્ય ફળો.

૪૦ ગોળની સાથે, સુંઠની સાથે અથવા સૈંધવની સાથે નિત્ય હરડેનું સેવન કરાવવામાં આવે તો તે હરડે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પવનનું અનુલોમન કરે છે, વીર્યને વધારે છે અને ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્ન રાખે છે.

૪૧ સંતર્પણકૃતાન્તોગાન્પ્રાયો હન્તિ હરીતકી ॥
શીતમામલકં રુક્ષં પિત્તમેદઃકફાપહમ્ ।

વિભીતકમનુષ્ણં તુ કફપિત્તનિર્બહ્નમ્ ॥
ત્રીણ્યપ્યમ્લકષાયાણિ સતિક્તમધુરાણિ ચ ।
ત્રિફલા સર્વરોગઘ્ની ત્રિભાગઘૃતમૂર્છિતા ॥
વયસઃ સ્થાપનં ચાપિ કુર્યાત્સતતસેવિતા ।

ત્રિફલાના ગુણો તથા પ્રયોગ.

૪૧ હરડે ઘણું કરીને સંતર્પણથી (અત્યંત તૃપ્ત થવાથી) થતા તરશ આદિ રોગોને હળે છે. આમલું શીત છે, રૂક્ષ છે અને પિત્તને, મેદને તથા કફને મટાડનારું છે. વેહેડું ઉષ્ણ નથી અને કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. આ ત્રણે ફળો અમ્લ, કપાય, તિક્ત તથા મધુર એ ચારે રસોથી યુક્ત છે અને ત્રણે મઠીને ત્રિફલા કેહેવાય છે. ત્રિફલાનું ચૂર્ણ ત્રીજા ભાગ જેટલા ઘીથી સંયુક્ત કરીને નિત્ય ખવરાવમાં આવે તો તે સર્વ રોગોનો વિનાશ કરે છે અને યૌવનનું સ્થાપન કરે છે.

૪૨ હરીતકીવિધાનેન ફલાન્યેવં પ્રયોજયેત્ ॥
વિરેચનાનિ સર્વાણિ વિશેષાચ્ચતુરજ્જુલાત્ ।
ફલં કાલે સમુદૃત્ય સિકતાયાં નિધાપયેત્ ॥
સસાહમાતપે શુષ્કં તતો મજ્જાનમુદ્ધરેત્ ।
તૈલં ગ્રાહ્યં જલે પક્ત્વા તિલવદ્વા પ્રપીઙ્ય ચ ॥
તસ્યોપયોગો બાલાનાં યાવદ્વર્ષાણિ દ્વાદશ ।

વિરેચનનો ઓગણચાલીશમો યોગ. (હરડેના વિધિનો વિરેચન કરનારાં બીજાં ફળોમાં અતિદેશ અને તેમાં ગરમાલામાં વિશેષ.)

૪૨ હરડેનો જે વિધિ કહ્યો તેજ વિધિ વિરેચન કરનારાં બીજાં ફળોનો કરવો. પણ ગરમાલાના ફળથી (શીંગથી) વિરેચન કરાવવું હોય તો યોગ્ય સમયમાં તે ફળને લઈ, સાત દિવસ સુધી રેતીમાં દાટી રાખી, પછી તડકામાં સુકાવી, તેમાંથી મજ્જા કાઢાડી, તે મજ્જાને જઠમાં પકાવીને તેનું તૈલ લઈ લેવું અથવા તલની પેટે દવાવીને તેનું તૈલ લઈ લેવું. બાલક બાર વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી

તેને વિરેચન દેવામાં આ તૈલનો ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ છે.

૪૩ લિહ્યાદેરણ્ડતૈલેન કુપ્તં ત્રિકટુકાન્વિતમ્ ।
સુશ્લોદકં ચાનુપિવેદેષ યોગો વિરેચયેત્ ॥

વિરેચનનો ચાલીશમો યોગ.

૪૩ કટ, સુંઠ મરી તથા પીપ્પળા એઓના ચૂર્ણને ઇરડીયા તૈલમાં કાલવીને ખવરાવવામાં આવે અને તે ઉપર જરા ડનાશવાલું પાણી પાવામાં આવે તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે.

૪૪ ઇરણ્ડતૈલં ત્રિફલાકાથેન દ્વિગુણેન તુ ।
યુક્તં પીતં તથા ક્ષીરરસાભ્યાં તુ વિરેચયેત્ ॥
બાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણસુકુમારેષુ યોજિતમ્ ॥
ફલાનાં વિધિરુદ્ધિષ્ઠઃ ક્ષીરાણાં શૃણુ સુશ્રુત ।

વિરેચનનો એકતાલીશમો યોગ.

૪૪ ઇરંડીયું તૈલ વમળા ત્રિફલાના કાથની સાથે, દૂધની સાથે કે માંસના રસાની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી બાલકોને, વૃદ્ધોને, ક્ષતથી ક્ષીણ થઈ ગયેલાં અને તથા સુકુમાર શરીરવાળાઓને સેહેજ વિરેચન થાય છે. હે સુશ્રુત ! આ ફલરૂપ વિરેચનોનો વિધિ કહ્યો. હવે ક્ષીરરૂપ વિરેચનોનો વિધિ કહું છું તે સાંભળો.

૪૫ વિરેચનાનાં તીક્ષ્ણાનાં પયઃ સૌધં પરં મતમ્ ।
અજ્ઞપ્રયુક્તં તદ્દન્તિ વિપવત્કર્મવિભ્રમાત્ ।
વિજાનતા પ્રયુક્તં તુ મહાન્તમપિ સંચયમ્ ॥
ભિન્નત્યાશ્વેવ દોષાણાં રોગાન્હન્તિ ચ દુસ્તરાન્ ।
મહત્યાઃ પંચમૂલ્યાસ્તુ વૃદ્ધત્યોશ્ચૈકશઃ પૃથક્ ॥
કષાયૈઃ સમભાગં તુ તદ્દ્વારૈર્વિશોપિતમ્ ।
અમ્લાદિભિઃ પૂર્વવત્ પ્રયોજ્યં કોલસંમિતમ્ ॥

વિરેચનનો બેતાલીશમો યોગ.

૪૫ જેટલાં તીક્ષ્ણ વિરેચનો છે તેઓમાં સર્વથી થોરનું છીર અતિ ઉત્તમ છે. ક્રિયાઓના વિધિને નહીં જાણનારા મૂર્ખ વૈદ્યના હાથથી અપા-ઇલું એ છીર વિપની પેટે મારી નાખે છે. ક્રિયાઓના વિધિને જાણનારા વિદ્વાન્ વૈદ્યના હાથથી

આપવામાં આવેલું એ થોરનું છીર દોપોના મોટા સંચયને પણ તુરતજ ભેદી નાચે છે અને દુસ્તર રોગોને પણ નષ્ટ કરે છે. એ છીરને વૃહત્પંચમૂલ, ડમી ભોરીંગળી અને બેટી ભોરીંગળી એઓના ક્ષાથની સાથે મિશ્રિત કરી અંગારાઓની ઉપર ચઢાવીને સુકાવવું અને પછી એ ક્ષાથના સાત ભાગ અને છીરનો એક ભાગ એ રીતે આઠ ભાગોને મિશ્રિત કરી તે એક તોલાં ભાર યોગ નસોતરની પેટે ટાટી કાંજી તથા મદિરા વગેરે પદાર્થોની સાથે દેવો.

૪૬ મહાવૃક્ષપયઃપીતૈર્યવાગૂસ્તણ્ડુલૈઃ કૃતા ।

પીતા વિરેચયત્યાશુ

વિરેચનનો ત્રેંતાલીશમો યોગ.

૪૬ તંડુલોને (ચોખાને) થોરના છીરની ભાવના આપી તે તંડુલોની યવાગૂ બનાવીને પાવામાં આવે તો તે યવાગૂ તુરત વિરેચન કરાવે છે.

૪૭ ગુડેનોત્કારિકા કૃતા ॥

વિરેચનનો ચુમાલીશમો યોગ.

૪૭ ઘડંને થોરના છીરની ભાવના આપી તે ઘડંને ઢઢાવી તેની ઘી, દૂધ તથા ગોઢ નાચીને લાફસી બનાવવી. આ લાફસી તુરત વિરેચન કરાવે છે.

૪૮ લેહો વા સાધિતઃ સમ્યક્સ્ત્રુહીક્ષીર-સિતાયૃતૈઃ ।

વિરેચનનો પિસતાલીશમો યોગ.

૪૮ ઘડંના લોટને થોરના છીરની ભાવના આપી તેનો સાકર, ઘી તથા દૂધ એઓથી સારી રીતે બનાવેલો શીરો તુરત વિરેચન કરાવે છે.

૪૯ આવિતાસ્તુ સ્ત્રુહીક્ષીરે પિપ્પલ્યો લવ-
ણાન્વિતાઃ ॥

વિરેચનનો છેંતાલીશમો યોગ.

૪૯ પીપ્પલને થોરના છીરની ભાવના આપી

૧ ધાન્યને છગળા પાળોમાં પકાવતાં ઘાટી કળીઓ રહે અને પાળી થોડું પચપચા કરતું દેખાતું હોય ત્યારે

સૈંધવની સાથે સ્વરાવવામાં આવે તો તેથી પણ ઉત્તમ વિરેચન થાય છે.

૫૦ ચૂર્ણં કામ્પિપ્પલકં વાપિ તત્પીતં ગુટિકાકૃતમ્ ।

વિરેચનનો સડતાલીશમો યોગ.

૫૦ કપીલાના ચૂર્ણને થોરના છીરની ભાવના આપી ગોઢી વાઢીને તે સ્વરાવવામાં આવે તો તેથી ઉત્તમ વિરેચન થાય છે.

૫૧ સપ્તલાશક્લિનીદન્તીત્રિવૃદારગ્વધં ગવામ્ ।

મૂત્રેણાપ્લાવ્ય સપ્તાહં સ્ત્રુહીક્ષીરે તતઃ પરમ્ ।

કીર્ણં તેનૈવ ચૂર્ણેન માલ્યં વસનમેવ ચ ॥

આઘ્રાયાઽઽવૃત્ય વા સમ્યક્મૃદુકોષ્ઠો વિરિચ્યતે ।

વિરેચનનો અડતાલીશમો યોગ.

૫૧ હાથલા, આંખફૂટામળી, નાહાનો ને-પાઢો, નસોતર અને ગરમાઢો એઓના ચૂર્ણને સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રની ભાવના આપીને અને તે પછી સાત દિવસ સુધી થોરના છીરની ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ પુષ્પ ઉપર અથવા વજ્ર ઉપર છાંટવું. કોમઢ કોઢાવાઢો માણસ સારી પેટે એ પુષ્પને મુંઘે અથવા એ વજ્રને શરીરપર વીંટી રાખે તો તેથી તેને વિરેચન થાય છે.

૫૨ ક્ષીરત્વક્કફલમૂલાનાં વિધાનૈઃ પરિકીર્તિતૈઃ ।

અવેશ્ય સમ્યગ્રોગાદીન્યથાવદુપયોજયેત્ ॥

વૈદ્યે રોગાદિકને જોડેને વિરેચનનો

ઉપયોગ કરાવવો.

૫૨ છીર, છાલ, ફઢ તથા મૂઢ એઓના જે જે વિધિઓ કેહેવામાં આવ્યા તે પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં વિરેચનોનો વૈદ્યે રોગાદિકનું સારી પેટે અવલોકન કરીને પછી યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો.

૫૩ ત્રિવૃચ્છાણા મિતાસ્તિસ્રસ્તિસ્રશ્ચ ત્રિફલા-

ત્વચઃ ।

ચિઢ્ઢપિપ્પલીક્ષારશાણાસ્તિસ્રશ્ચ ચૂર્ણિતાઃ ॥

તે યવાગૂ કેહેવાય છે.

લિહ્યાત્સર્પિર્મધુભ્યાં ચ મોદકં વા ગુડેન વા ।
મક્ષયેન્નિષ્પરીહારમેતચ્છેષ્ઠં વિરેચનમ્ ॥
ગુલ્માન્લીહોદરં કાસં હલીમકમરોચકમ્ ।
કફવાતકૃતાંશ્ચાન્યાન્વ્યાધીનેતદ્યપોહતિ ॥

વિરેચનનો ઓગળપંચાશમો યોગ.

૧૩ પોળા તોલા ભાર નસોતર, પોળા તોલા ભાર ત્રિફળાની છાલ અને પોળા તોલા ભાર વાવ-ડીંગ, પીપળ તથા જવઝાર એઓને ચૂર્ણિત કરી ઘીની તથા મધની સાથે ચટાડવાં અથવા ગોઠમાં મિશ્રિત કરી લાડુ બનાવીને તે લાડુનું મક્ષણ કરાવવું. આ વિરેચન શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં કોઈ જાતની પેરેજ પાલવાની જરૂર નથી. આ વિરેચન ગુલ્મોને, વરલના રોગને, ઉદરોગને, શ્વાસીને, હલીમકને, અરોચકને અને કફથી તથા વાયુથી થયેલા વીજા રોગોને પણ મટાડે છે.

૫૪ ઘૃતેષુ તૈલેષુ પયઃસુ ચાપિ
મઘેષુ મૂત્રેષુ તથા રસેષુ ।
મધ્યાન્નલેહ્યેષુ ચ તેષુ તેષુ.
વિરેચનાન્યથ્યમતિર્વિદધ્યાત્ ॥

‘વિરેચનનો અમુક પદાર્થોમાં સંયુક્ત કરીને દેવાં’ એમ જણાવ્યું ન હોય ત્યાં તે પદાર્થો કલ્પી લેવાવિષે.

૧૪ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યે ઘી, તૈલો, દૂધો, મધો, મૂત્રો, રસો તથા તે તે પ્રકારનાં મધ્યો, મોજ્યો અને લેહ્યો એઓમાં વિરેચનોના પ્રયોગો સંયુક્ત કરી દેવા.

૫૫ ક્ષીરં રસઃ કલ્કમથો કપાયઃ
શૃતશ્ચ શીતશ્ચ તથૈવ ચૂર્ણમ્ ।

૧ લીલી ઔષધીઓને લાવી તે વસ્તેજ શ્વાંડી અથવા વાટીને તેઓનો રસ કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે તે સ્વરસ કેહેવાય છે. ઔષધની ચટણી જેવી છુગદી કરવામાં આવે તે કલ્ક કેહેવાય છે. ઔષધને શ્વાંડી અથવા વાટી ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં

કલ્પાઃ પડેતે ચલુ મેષજાનાં
યથોત્તરં તે લઘવઃ પ્રદિષ્ટાઃ ॥

ઔષધોના ઉત્તરોત્તર લઘુતાવાળા છ કલ્પો.

૧૧ છીર, સ્વરસ, કલ્ક કાથ, હિમ અને ચૂર્ણ એ રીતે ઔષધોના છ કલ્પો છે અને તેઓમાં પેહેલાથી વીજો, વીજાથી ત્રીજો, ત્રીજાથી ચોથો, ચોથાથી પાંચમો અને પાંચમાથી છઠ્ઠો કલ્પ લઘુ છે.

અધ્યાય ૪૬ મો.

૧ અથાતો દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હલ્લે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પાનીયમાન્તરીક્ષમનિર્દેશ્યરસમમૃતં જીવનં તર્પણં ધારણમાશ્વાસજનનં શ્રમત્રં ક્લમપિપાસામદમૂર્છાતન્દ્રાનિદ્રાદાહપ્રશમનમેકાન્તતઃ પથ્યતમં ચ ॥

અંતરિક્ષમાંથી ફીલેલા વરસાદના જલના ગુણો.

૨ અંતરિક્ષમાંથી ફીલી લીધેલું વરસાદનું જલ અપ્રકટ રસવાળું છે. અમૃત સમાન છે. પ્રાણનું ધારણ કરનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ઓજ દેનાર છે, આશ્વાસના આપનાર છે, શ્રમને હળનાર છે અને ક્લમ, તરશ, મદ્ય વગેરેથી થયેલો મદ, મૂર્છા, તંદ્રા, સ્વાભાવિક નિદ્રાથી જુદી નિદ્રા તથા દાહ એઓને શાંત પલાળી આખી રાત એમ ને એમ રહેવા દઈ સવારે લેવું એ હિમ કેહેવાય છે.

૨ પાણી તથા દૂધ વગેરે દ્રવ પદાર્થોના ભેદોના ગુણોનું જ્ઞાન આપવાવિષેનો.

કરનાર છે અને સર્વ કાલોમાં, સર્વ દેશોમાં, સર્વ પુરુષોમાં તથા સર્વ વ્યાધિઓમાં પથ્યરૂપ છે. સ્વસ્થ માણસને તો અત્યંત પથ્યરૂપ છે.

૩ તદેવાવનીપતિતમન્યતમં રસમુપલભતે સ્થાનવિશેષાન્નદીનદસરસ્તઙાગવાપીકૂપચુ-
ળ્લીપ્રસ્રવણોદ્ગ્રિહિકિરકેદારપલ્લવાદિષુ સ્થા-
નપ્લવાસ્થતમિતિ ॥

૯ જલ પૃથ્વીપર પડે ત્યારે તેમાં રસો
પ્રકટ થાય છે.

૨ ૯ વરસાદનું જલ પૃથ્વી ઉપર પડે ત્યારે નદી, નદ, સરોવર, ખોદેલાં તલાવ, વાવ, કુવા, વાંધ્યા વગરના કુવા, પર્વત આદિ ડુંગર પ્રદેશ-
માંથી પડતાં ફરણાંઓનાં સ્થાનો, ધરતીમાંથી ડુંગર
અપકતાં જલનાં સ્થાનો, વીરડા, ક્યારા (ચેતર) અને જલથી ભરાઈ રહેતી મોટી ઝાડોંડોં આદિ સ્થાનકોના મહિમાને લીધે મધુર આદિ જલ રસો-
માંથી કોઈ રસને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪ તત્ર લોહિતકપિલપાણ્ડુપીતનીલશુક્રે-
પ્લવણિપ્રદેશેષુ મધુરામ્લલવણકટુતિક્તકપાયા-
ણિ યથાસંખ્યમુદકાનિ સમ્ભવન્તીત્યેકે ભાષન્તે ।

વરસાદના જલમાં રસની પ્રકટતા
થવાના કારણ વિષે પરમત.

૪ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે “વર-
સાદનું જલ રાત્રી પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી મ-
ધુર થાય છે, કપિલ વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પ-
ડવાથી ઝાડું થાય છે, પાંડુ વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદે-
શોમાં પડવાથી ઝાડું થાય છે, પીળા વર્ણની પૃ-
થ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી ટીંચું થાય છે, શ્યા-
મવર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી કઢવું થાય
છે અને સફેદ વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી
તૂંડું થાય છે.”

૧ ચૂર્ણ મૃગશિર નક્ષત્રમાં આવે ત્યારે જંઓમાં
પાણી ન રહે એવી ઝાડો.

૨ રસવિશેષવિજ્ઞાનીયનામના ૪૨ મા અધ્યાયના

૫ તત્તુ ન સમ્યક્ । તત્ર પૃથિવ્યાદીનામન્યો-
ન્યાનુપ્રવેશકૃતઃ સલિલરસો ભવત્યુત્કર્ષાપક-
ર્ષેણ । તત્ર સ્વગુણભૂયિષ્ટાયાં ભૂમાવમ્લં લવણં ચ ।
અમ્બુગુણભૂયિષ્ટાયાં મધુરમ્ । તેજોગુણભૂયિ-
ષ્ટાયાં કટુકં તિક્તં ચ । વાયુગુણભૂયિષ્ટાયાં
કષાયં ચ । આંકાશગુણભૂયિષ્ટાયામવ્યક્તરસમ-
વ્યક્તં હ્યાકાશમિત્યતસ્તત્રધાનમવ્યક્તરસત્વાત્
તત્પયમાન્તરાક્ષાલાભે ॥

વરસાદના જલમાં રસની પ્રકટતા
થવાના કારણ વિષે સ્વમત.

૧ ૯ કેટલાક આચાર્યોનું બોલવું બરાબર
નથી. વાસ્તવિક એમ છે કે પૃથ્વી આદિ ભૂ-
તોનાં પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશને લઈને તે અનુપ્રવેશની
વધઘટ પ્રમાણે જલમાં મધુર આદિ રસો થાય છે.
જે પૃથ્વીમાં પાર્થિવ ગુણો અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં
પડેલું જલ ઝાડું અને ઝાડું થાય છે. જેમાં જ-
લના ગુણો અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જલ
મધુર થાય છે. જેમાં અગ્નિના ગુણો અધિક હોય
તે પૃથ્વીમાં પડેલું જલ ટીંચું તથા કઢવું થાય છે.
જેમાં વાયુના ગુણો અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પ-
ડેલું જલ તૂંડું થાય છે. જેમાં આકાશના ગુણો
અધિક હોય તે પૃથ્વીમાં પડેલું જલ અસ્ફુટ રસ-
વાળું થાય છે. કેમ કે આકાશ જાતે અવ્યક્ત છે.
જો આંતરિક્ષ જલ ન મળે તો જેમાં આકાશના
ગુણો અધિક હોય એવી પૃથ્વીનું જલ પીંચું. કારણ
કે તે જલ અવ્યક્ત રસવાળું હોવાને લીધે પ્રધાન છે.

૬ તત્રાન્તરીક્ષં ચતુર્વિધમ્ । તદ્યથા ॥
ધારં કારં તૌપારં દ્વૈમમિતિ । તેષાં ધારં પ્રધાનં
લઘુત્વાત્તત્પુનર્દ્વિવિધં ગાઙ્ગં સામુદ્રં ચેતિ ।
તત્ર ગાઙ્ગમાશ્વયુજે માસિ પ્રાયશો વર્ષતિ । તયો-
ર્દ્વયોરપિ પરીક્ષણં કુર્વીત । શાલ્યોદનપિણ્ડમ-

ચોથા વિષયમાં “પૃથ્વીના ગુણોની અને જલના ગુણોની
અધિકતાથી મધુરરસ થાય છે” એમ જે કહ્યું છે તેનો
આ અપવાદ છે એમ સમજવું.

કુથિતમવિદગ્ધં રજતભાજનોપહિતં વર્ષતિ દેવે
 બહિષ્કુર્વીત સ યદિ મુહૂર્તે સ્થિતસ્તાદશ એવ
 ભવતિ તદા ગાઙ્ગ પતતીત્યવગન્તવ્યં વર્ણાન્યત્વે
 સિકથક્લેદે ચ સામુદ્રમિતિ વિદ્યાત્તન્નોપાદેયમ્ ।
 સામુદ્રમપ્યાશ્વયુજે માસિ ગૃહીતં ગાઙ્ગવદ્ભવતિ ।
 ગાઙ્ગ પુનઃ પ્રધાનં તદુપાદદીતાશ્વયુજે માસિ
 શુચિશુક્લવિતતપટૈકદેશચ્યુતમથ વા હર્મ્યત-
 લપરિભ્રષ્ટમન્યૈર્વા શુચિભિર્ભાજનૈર્ગૃહીતં સૌવર્ણે
 રાજતે મૃન્મયે વા પાત્રે નિદધ્યાત્તત્સર્વકાલમુ-
 પયુજીત । તસ્યાલાભે ઐમમ્ । તચ્ચાકાશગુણ-
 બહુલમ્ ॥

આંતરિક્ષ જલના ભેદ, ગાંગજલની પરીક્ષા,
 ગાંગજલ લેવાનો સમય, તે જલ લેવાનો
 તથા રાખવાનો પ્રકાર અને આં-
 તરિક્ષનું પ્રતિનિધિ.

૬ ધાર, કાર, તૌપાર અને હૈમ એ રીતે આં-
 તરિક્ષ જલ ચાર પ્રકારનું છે. વરસાદની નીચે
 પડતી ધારાઓનું શીલી લીધેલું જલ ધાર કેહે-
 વાય છે. આકાશમાંથી જલના પથરા જેવા જે
 કરા પડે છે તેઓનું જલ કાર કેહેવાય છે. તુ-
 પારનાં જલો (નદીથી સમુદ્રપર્યંત જે અગ્નિ રહેલ
 છે તે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થઈલાં અને જેઓમાં ધુ-
 માડાનો લેશ પણ હોતો નથી એવાં જલો-ગતે
 પડતાં તુપારનાં જલો) તૌપાર કેહેવાય છે. હિ-
 માલય વગેરેનાં શિખરોમાંથી હિમ પીગલીને જે
 જલરૂપે વરસે છે તે જલ હૈમ કેહેવાય છે.
 એ ચાર પ્રકારનાં આંતરિક્ષ જલોમાં ધારજલ
 હલકું હોવાને લીધે મુખ્ય છે. એ ધારજલ, ગાંગ
 અને સામુદ્ર એ રીતે બે પ્રકારનું હોય છે. જે
 જલ આસો મહિનામાં વરસે છે તે ઘણું કરીને
 ગાંગ હોય છે અને તે શિવાયનું ધારજલ સામુદ્ર
 હોય છે. આસો મહિનામાં પણ ગાંગજલની અને
 સામુદ્રજલની પરીક્ષા કરી ગાંગજલ લેવું. જેમાં

૧ રૂપાનું વાસણ ખાટા રસવાળું હોય છે તેમાં

જરાપણ સડો કે વિવર્ણપણું ન હોય એવો માતનો
 પીંડો રૂપાના વાસણમાં રાખીને તે વાસણ વરસા-
 દમાં વાહાર મૂકવું. જરાવાર વરસાદમાં રાખતાં એ
 પીંડો જો એવો ને એવો રહે તો જાણવું કે ગાંગજલ
 પડે છે અને જો તે પીંડાનો વર્ણ બદલી જાય અ-
 થવા માતના ઢાળામાં પચપચાટ થઈ જાય તો
 જાણવું કે સામુદ્રજલ પડે છે. સામુદ્રજલ પડતું
 હોય તો લેવું નહીં. ગાંગજલ ન મળે એમ હોય તો
 સામુદ્રજલ પણ લેવું. કેમ કે આસો મહિનામાં લી-
 ધેલું સામુદ્ર જલ પણ ગાંગજલના જેવુંજ કામ કરે
 છે. ગાંગજલ પ્રધાન છે અને તે આસો મહિનામાં લેવું
 તે એવી રીતે કે વરસાદમાં અદ્ધર સ્વચ્છ વસ્ત્રને
 પોહોલું કરી તેના એક ભાગમાંથી પડતું જલ લેવું
 અથવા સ્વચ્છ મેહેલના ઉપરના ભાગપરથી પડતું
 હોય તે લેવું અથવા રૂપાનાં કે સુવર્ણ વગેરેનાં
 સ્વચ્છ પાત્રોમાં શીલીને લેવું. એ જલને સુવ-
 ર્ણના, રૂપાના કે માટીના વાસણમાં રાખી મુકવું
 અને તેનો સર્વ કાલમાં ઉપયોગ કરવો. એ ગાંગ-
 જલ અથવા સામુદ્રજલ ન મળે તો પછી પૃથ્વી-
 પર પડેલું જલ લેવું પણ તે એવું લેવું કે જે આ-
 કાશના ગુણોના આધિક્યવાળું હોય.

૭ તત્પુનઃ સપ્તવિધમ્ । તદ્યથા । કૌપં
 નાદેયં સારસં તાડાગં પ્રાસ્ત્રવણમૌદ્ધિદં ચૌ-
 ણ્ઠ્યમિતિ । તત્ર વર્ષાસ્વાન્તરિક્ષમૌદ્ધિદં વા
 સેવેત મહાગુણત્વાત્ । શરદિ સર્વં પ્રસન્નત્વાત્ ।
 હૈમન્તે સારસં તાડાગં વા । વસન્તે કૌપં પ્રાસ્ત્ર-
 વણં વા । ગ્રીષ્મેષ્વેવમ્ । પ્રાવૃષ્ણિ ચૌણ્ઠ્યમનવમન-
 ભિવૃષ્ટં સર્વં ચેતિ ॥

પૃથ્વીપર પડેલા વરસાદના જલના સાત
 પ્રકાર અને તેઓમાં કયા પ્રકારનું
 જલ કઈ ઋતુમાં સવવું.

૭ પૃથ્વીપર પડેલું જલ કુવાનું, નદીનું, સરો-
 વરનું, માણસોએ खોदीને કરેલા તळाવનું, જ-
 સામુદ્રજલ પડ્યાવિના માતમાં બગાડ થાય નહીં.

રણાનું, પૃથ્વીમાંથી નીકળતા મપકાનું અને બાંધ્યા વગરના કુવાનું એ રીતે સાત પ્રકારનું હોય છે. વર્ષા ઋતુમાં આંતરિક્ષજલ અથવા પૃથ્વીમાંથી નીકળતા મપકાનું જલ સેવવું. કેમ કે તે ઉત્તમ ગુણોવાળું છે. શરદ્ઋતુમાં અગસ્ત્યના ઉદયને લીધે સઘઠાં જલો સ્વચ્છજ હોય છે માટે ઉપર કહેલાં સઘઠાં જલો સેવવાં. હેમંત ઋતુમાં સરોવરનું અથવા યોદીને કરેલા તળાવનું જલ સેવવું. વસંતઋતુમાં કુવાનું અથવા ઝરણાનું જલ સેવવું. ગ્રીષ્મઋતુમાં પળ કુવાનું અથવા ઝરણાનું જલ સેવવું. પ્રાવૃષ્ઠ ઋતુમાં બાંધ્યા વગરના કુવાનું જલ તથા જૂનું જલ સેવવું અને વરસાદ ન થયો હોય ત્યાંમુધી સરોવર તથા તળાવ વગેરેના જલનું સેવન કરવામાં પળ કશી હરકત નથી.

૮ કીટમૂત્રપુરીપાણ્ડશવકોથપ્રદૂષિતમ્ ।
તૃણપર્ણાંત્રિયુતં કલુપં વિપસંયુતમ્ ॥
યોઽવગાહેત વર્ષાસુ પિબેદ્વાપિ નવં જલમ્ ।
સવાહ્યાભ્યન્તરાન્રોગાન્પ્રાપ્નુયાત્ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥

પૃથ્વીપર પડેલું વરસાદનું નવું જલ પીવાથી અને તેવા જલમાં નાહવાથી રોગો થાય છે.

૮ આપાદ, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એઓમાં નવું જલ કીડાઓના, મૂત્રોના, વિષ્ટાના, ઇંડાઓના તથા શવોના સડાથી દૂષિત હોય છે, યજ્ઞના તથા પાનડાંઓના કચરાથી સંયુક્ત હોય છે, મલિન હોય છે અને સ્થાવર તથા જંગમ વિષોવાળું પળ હોય છે માટે તે જલને જે માણસ પીએ તેને ઉદર રોગો વગેરે અંદરના રોગો તુરતજ થાય છે અને તે જલમાં જે માણસ નાહાય તેને કુષ્ઠ વગેરે બાહ્યરોગો તુરતજ થાય છે.

૯ તત્ર ચચ્છૈશ્વલપદ્મહટ્તૃણપદ્મપત્રપ્રભૃતિ-
ભિરવચ્છન્નં શશિસૂર્યકિરણાનિલૈર્નાભિજુષ્ટં ગ-
ન્ધવર્ણરસોપસૃષ્ટં ચ તદ્વાપન્નમિતિ વિદ્યાત્ ॥
તસ્ય સ્પર્શરૂપરસગન્ધવીર્યવિપાકદોષાઃ પદ્-

સમ્ભવન્તિ । તત્ર સ્વરતા પૈચ્છિલ્યમૌષ્ણ્યં દ-
ન્તગ્રાહિતા ચ સ્પર્શદોષાઃ । પક્કસિકતાશૈવા-
લબહુવર્ણતા રૂપદોષાઃ । વ્યક્તરસતા રસ-
દોષઃ । અનિષ્ટગન્ધતા ગન્ધદોષઃ । યદુપયુક્તં
તૃણાગૌરવશૂલકફપ્રસેકાનાપાદયતિ સ વીર્ય-
દોષઃ । યદુપયુક્તં ચિરાદ્વિપચ્યતે વિષ્ટન્નાતિ
વા સ વિપાકદોષ इति । ત एत आन्तरिक्षे
न सान्त ॥

વગડેલા જલનાં લક્ષણો.

૯ શૈવાલ, કાદવ, રાતાં પોડાં, યજ્ઞ તથા કમલપત્ર ઇત્યાદિથી ઢંકાણેલું, જેને સૂર્યની તથા ચંદ્રની કિરણોનો અને પવનનો સ્પર્શ ન થતો હોય એવું અથવા ગંધથી, વર્ણથી કે રસથી સંયુક્ત થયેલું જે જલ હોય તેને વગડેલું સમજવું. જલમાં સ્પર્શદોષ, રૂપદોષ, રસદોષ, ગંધદોષ, વીર્યદોષ અને વિપાકદોષ એ રીતે છ પ્રકારના દોષો થાય છે. સ્વરસટપણું, ચીકાશ, પૃથ્વીની વાફથી ગરમપણું અને જેથી ઘાંતો યજ્ઞયજ્ઞવા લાગે અથવા કળે એવું થંડાપણું એ સ્પર્શદોષો ગણાય છે. કાદવ, રેતી, શૈવાલ અને અનેક વર્ણોવાળાપણું એ રૂપદોષો ગણાય છે. રસનું સ્પષ્ટપણું એ રસદોષ ગણાય છે. ગંધ સ્વરાવ હોય તે ગંધદોષ ગણાય છે. પીવાથી તરશ, ભારેપણું, શૂલ તથા કફનું ઝરવું થાય તે વીર્યદોષ ગણાય છે. પીધા પછી ઘણી વારે પચે અથવા ગડગડાડ કરે તે વિપાકદોષ ગણાય છે. આ દોષો આંતરીક્ષ જલમાં હોતા નથી અને જેમાં આકાશના ગુણો ઘણા હોય તે જલમાં પળ હોતા નથી.

૧૦ વ્યાપન્નાનામગ્નિકથનં સૂર્યાતપપ્રતાપનં
તપ્તાયઃપિણ્ડસિકતાલોષ્ટ્રાણાં વા નિર્વાપણં
પ્રસાદનં કતેવ્યં નાગચમ્પકોત્પલપાટલાપુ-
ષ્પપ્રભૃતિભિશ્ચાધિવાસનમિતિ ॥

વગડેલા જલને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો.

૧૦ અગ્નિથી ઉકાળવું, સૂર્યના તડકાથી તપાવવું, તપાવેલા લોઢાના ગોળાથી રેતીથી કે

ઈંટ વગેરેથી શામવું અને નાગકેસર, રાજચંપક, સૌગંધિક કમળ કે પાડલનાં પુષ્પ ઇઓ વગેરેથી વાસવું એ વગડેલા જઠને સ્વચ્છ તથા સારું કરવાના ઉપાયો છે.

૧૧ સૌવર્ણે રાજતે તામ્રે કાંસ્યે મંણિમયે તથા ।
પુષ્પાવતંસં ભૈમે વા સુગન્ધિ સલિલં પિવેત્ ॥

જઠ કેવું અને કેવા પાત્રમાં રાखેલું પીવું ?

૧૧ સોનાના, રૂપાના, ત્રાંવાના, કાંસાના, મણિના કે માટીના વાસણમાં રાखેલું અને પુષ્પોથી વાસેલું સુગંધિ જઠ પીવું.

૧૨ વ્યાપન્નં વર્જયેન્નિત્યં તોયં યદ્વાપ્યનાર્તવમ્ ।
દોષસંજનનં હ્યેતન્નાદદીતાહિતં તુ તત્ ॥

વ્યાપન્નં સલિલં યસ્તુ પિવતીહાપ્રસાદિતમ્ ।

શ્વયથું પાણ્ડુરોગં ચ ત્વગ્દોષમવિપાકતામ્ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયશૂલગુલ્મોદરાણિ ચ ।

અન્યાન્વા વિપમાન્રોગાન્પ્રાપ્ત્યાત્ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥

વગડેલું તથા ઋતુવગર પડેલું જઠ
છોડી દેવું.

૧૨ વગડેલું તથા ઋતુવગર પડેલું જઠ સર્વદા છોડીજ દેવું. એ જઠ દોષોને ઉત્પન્ન કરનારું અને અહિતજ છે માટે તેને લેવુંજ નહીં. જે માણસ વગડેલા જઠને અગ્નિનો તાપ આપવા વગેરેથી સુધાન્યા વગરજ પીએ છે તેને સોજો, પાંડુરોગ, ત્વચાના દોષ, મંદાગ્નિપણું, શ્વાસ, खांसी, પ્રતિશ્યાય, શૂલ, ગુલ્મ, ઉદરરોગો તથા બીજા પળ કેટલાએક વિષમ રોગો તુરતજ થાય છે.

૧૩ તત્ર સત્ત કલુષસ્ય પ્રસાદનાનિ ભવન્તિ ।
તદ્યથા । કતકગોમેદકવિસગ્રન્થિશૈવાલમૂલ-
વસ્ત્રાણિ મુક્તા મણિશ્ચેતિ ॥

મેલા જઠને નિર્મલ કરવાના ઉપાયો.

૧૩ નિર્મલીનું ચૂર્ણ, ગોમેદ નામનો મણિ, કમળનું મૂલ, શૈવાલનું મૂલ, વસ્ત્ર, મોતી અને સ્ફટિક વગેરે મણિ એ સાત, મેલાં જઠને નિ-

ર્મલ કરવાના ઉપાયો છે. (આ રૂપદોષને ટાલવાના ઉપાયો દેખાડ્યા છે.)

૧૪ પંચ નિષ્કેપણાનિ ભવન્તિ । તદ્યથા ।
ફલકં ટ્ર્યષ્ટકં મુક્તવલય ઉદકમશ્ચિકા શિશ્યં
ચેતિ ॥

જઠથી ભરેલાં વાસણો રાखવાના
આધારો.

૧૪ પાટીઆં, આઠ હાંસવાલી ત્રિપદીઓ, મુંજ નામના ખડની હીંડોળીઓ, માંચીઓ અને શીંકાઓ એ પાંચ, જઠને રાखવાના આધારો સમજવા. ઇઓ-માંથી કોઈના ઉપર જઠથી ભરેલાં વાસણો રાखવાં.

૧૫ સપ્ત શીતીકરણાનિ ભવન્તિ પ્રવાત-
સ્થાપનમુદકપ્રક્ષેપણં યષ્ટિકાધ્રામણં વ્યજન
વસ્ત્રોદ્ધરણં વાલુકાપ્રક્ષેપણં શિક્ષ્યાવલમ્બનં
ચેતિ ॥

જઠને થંડું કરવાના ઉપાયો.

૧૫ પવનવાલી સુહી જગામાં રાखવું, જઠથી ભરેલા પાત્રનું વસ્ત્રવતે મોહોડું વાંધીને ચોતરફ બીજું જઠ સીંચવું, લાકડી વગેરેથી બનાવેલા યંત્રમાં જઠના પાત્રને લઈને ફેરવવું, પંખા ના-
खવા, વસ્ત્રથી ગાઠવું, જઠના પાત્રને રેતીમાં ના-
खવું અને જઠના પાત્રને શીંકામાં લટકાવવું એ સાત, જઠને થંડું કરવાના ઉપાયો છે.

૧૬ નિર્ગન્ધમવ્યક્તરસં તૃષ્ણાઘ્નં શુચિ શીતલમ્ ।

અચ્છં લઘુ ચ દ્વયં ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥

પૃથ્વીનું જઠ કેવું હોય તે લેવું.

૧૬ જે જઠ ગંધ વગરનું, અસ્ફુટ રસવાળું, તરશને મટાડનારું, પ્રવિત્ર, થંડું, સ્વચ્છ, હલકું અને મનને પ્રિય લાગે એવું હોય તે જઠ ગુણ-
વાળું કેહેવાય છે.

૧૭ તત્ર નદ્યઃ પશ્ચિમાભિમુખાઃ પથ્યા લ-
ઘૂદકત્વાત્ । પૂર્વાભિમુખાસ્તુ ન પ્રશસ્યન્તે
ગુરૂદકત્વાત્ । દક્ષિણાભિમુખા નાડતિદોષ-
લાઃ સાધારણત્વાત્ । તત્ર સદ્યપ્રભવાઃ કુપ્તં જ-

નયન્તિ વિન્ધ્યપ્રભવાઃ કુપ્તં પાણ્ડુરોગં ચ મલ-
યપ્રભવાઃ કૃમીન્મહેન્દ્રપ્રભવાઃ શ્લીપદોદરાણિ
હિમવત્પ્રભવા દ્વદ્રોગશ્વયથુશિરોરોગશ્લીપદગલ-
ગણ્ડાન્ । પ્રાચ્યાવન્ત્યા અપરાવન્ત્યાશ્ચાર્શ્વસ્યુ-
પજનયન્તિ । પારિપાત્રપ્રભવાઃ પથ્યા બલારોગ્ય-
કર્ચ્યં ઇતિ ।

નયઃ શીઘ્રવહા લઘ્વઃ પ્રોક્તા યાશ્ચામલોદકાઃ ।
ગુર્યઃ શૈવાલસંછન્નાઃ કલુપા મન્દગાશ્ચ યાઃ
પ્રાયેણ નદ્યો મરુપુ સતિક્તા લવણાન્વિતાઃ ।
ઈર્ષત્કપાયા મધુરા લઘુપાકા વલે હિતાઃ ।

નદીઆના ગુણા.

૧૭ પશ્ચિમ તરફ જનારી નદીઓ હલકા જ-
લવાળી છે માટે પથ્ય છે. પૂર્વ તરફ જનારી
નદીઓ ભારે જલ વાળી છે તેથી સારી ગણાતી
નથી. દક્ષિણ તરફ જનારી નદીઓ સાધારણ
છે માટે વહુ દોષવાળી નથી. સહ્યાદ્રિમાંથી
થયેલી નદીઓ કોઢને ઉત્પન્ન કરે છે, વિંધ્યા-
ચલમાંથી થયેલી નદીઓ કોઢને તથા પાંડુરોગને
ઉત્પન્ન કરે છે, મલયાચલમાંથી થયેલી નદીઓ
કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, મહેન્દ્રાચલમાંથી થયેલી
નદીઓ શ્લીપદને તથા ઉદરરોગોને ઉત્પન્ન કરે
છે અને હિમાલયમાંથી થયેલી નદીઓ છાતીનાં
દરદોને, સોજાઓને, માથાના રોગોને, શ્લીપદને
અને ગળગંડને ઉત્પન્ન કરે છે. માલવામાં પૂર્વદિ-
શાના પર્વતોમાંથી થયેલી નદીઓ તથા પશ્ચિમ-
દિશાના પર્વતોમાંથી થયેલી નદીઓ અરશોને કરે
છે. પારિપાત્ર નામના પર્વતમાંથી થયેલી નદીઓ
પથ્ય છે અને બઢને તથા આરોગ્યને આપનારી છે.

જે નદીઓ ઉત્તાવળા વેગવાળી તથા નિર્મલ
જલવાળી હોય તેઓ હલકા જલવાળી હોય છે

૧ મલયાચલની નદીઓને જાતની છે. કેટલી-
એક પથરાઓવાળી તથા રેતીવાળી છે અને કેટલી-
એક ફેવલ રેતીવાળીજ છે. એઓમાં પેહેલી જાતની નદી-
ઓ પથ્ય છે. (ઢહન.)

૨ હિમાલયના ઉપરના ભાગમાંથી પ્રકટ થયેલી

અને જે નદીઓ શૈવાલથી ઢંકાણેલી, મેલી તથા
મંદ વેગવાળી હોય તેઓ ભારે જલવાળી હોય છે.
ઘણું કરીને મરુદેશની નદીઓ તિક્ત તથા લ-
વણ રસોવાળી અને કાંઈક તૂરી તથા મધુર હોય
છે તેથી તેઓનું જલ પાકમાં હલકું છે અને
બઢને માટે પણ સારું છે.

૧૮ તત્ર સર્વેષાં ભૌમાનાં ગ્રહણં પ્રત્યુષસિ
તત્ર હ્યમલત્વં શૈત્યં ચાધિકં ભવતિ સ એવ
ચાપાં પરો ગુણ ઇતિ ॥

પૃથ્વીનું જલ કયા સમયમાં ભરી લેવું?

૧૮ સર્વ પ્રકારનાં પૃથ્વીનાં જલો પરોડીઆના
સમયમાં ભરી લેવાં. કારણ કે એ સમયે તે જ-
લોમાં નિર્મલપણું તથા શીતપણું અધિક હોય છે.
નિર્મલપણું અને શીતલપણું એ જલમાં મુખ્ય
ગુણો છે.

૧૯ દિવાર્કકિરણૈર્જુપ્તં નિશાયામિન્દુરશ્મિભિઃ ।
અરુક્ષમનભિષ્યન્દિ તત્તુલ્યં ગગનામ્બુના ॥

સામાન્ય રીતે પૃથ્વીનું કેવું જલ ઉત્તમ છે ?

૧૯ જે જલની ઉપર દિવસે સૂર્યની કિરણો
પડતી હોય અને રાત્રે ચંદ્રની કિરણો પડતી હોય
તે જલને રુક્ષ કે અભિષ્યન્દિ (શરદી કરનાર) ન
હોવાને લીધે આંતરીક્ષ જલ જેવું સમજવું, (અ-
ર્થાત્ આંતરીક્ષ જલ ન મળે તો તે જલ લેવું.)

૨૦ ગગનામ્બુ ત્રિદોષઘ્નં ગૃહીતં યત્સુભાજને ।
વલ્યં રસાયનં મેધ્યં પાત્રાપેક્ષિ તતઃ પરમ્ ॥

આંતરીક્ષ જલના વિશેષ ગુણો.

૨૦ સારા વાસણમાં લઈ રાખેલું આકાશનું
જલ ત્રણે દોષોને હણનાર છે, બઢને વધારનાર છે,
રસાયન હોવાથી સર્વને ઉપયોગી છે અને પ-
નદીઓ પથ્ય છે અને નીચેના ભાગમાંથી પ્રકટ થ-
યેલી નદીઓ દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે. (ઢહન.)
હિમવત્પ્રભવા યાસ્તુ નદ્યોડશ્માહતપાથસઃ । ગંગા-
શતદ્રૂસરય્યમુનાદ્યા ગુણોત્તમાઃ (ભાવપ્રકાશ.)

વિષ છે. જો એ જલ અતિશ્રેષ્ઠ વાસણમાં રાખ-
વામાં આવ્યું હોય તો અધિક ગુણ કરે છે.

૨૧ રક્ષોઘ્નં શીતલં હ્રાદિ જ્વરદાહવિષાપહમ્ ।
ચન્દ્રકાન્તોદ્ભવં વારિ પિત્તઘ્નં વિમલં સ્મૃતમ્ ॥

ચંદ્રકાન્ત મણિમાંથી ફરેલા જલના ગુણો.

૨૧ ચંદ્રકાન્ત મણિનું જલ રાક્ષસોના ભયને
ટાળનાર છે, શીતલ છે, સુખદાયી છે, નિર્મલ છે અને
જ્વરને, દાહને, વિષને તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

૨૨ મૂર્છાપિત્તોષ્ણદાહેષુ વિપે રક્તે મદાત્મયે ।
ઞ્મક્લમપરીતેષુ તમકે વમથૌ તથા ॥
ઝર્ધ્વગે રક્તપિત્તે ચ શીતમમ્ભઃ પ્રશસ્યતે ।

શીતજલ કયા કયા રોગોમાં દેવું ?

૨૨ મૂર્છા, પિત્ત, દાહ, વિષ, રુધિરસંબંધી રોગ,
મદાત્મય, ઞ્મણ, ક્લમ, તમકશ્વાસ, મોહ, ઝ-
લટી અને ઉપરના ભાગનું રક્તપિત્ત એઓમાં શી-
તલ જલ દેવું એ ઉત્તમ છે. સામાન્ય રીતે શરદ્-
ઋતુ અને ગ્રીષ્મઋતુ એઓમાં પણ શીતલ જલ
દેવું એ ઉત્તમ છે.

૨૩ પાર્શ્વશૂલે પ્રતિશ્યાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ॥
આધ્માને સ્તિમિતે કોષ્ઠે સઘઃ શુદ્ધૌ નવજ્વરે ।
દિક્કાયાં સ્નેહપીતે ચ શીતામ્બુ પરિવર્જયેત્ ॥

કયા કયા રોગોમાં શીતલ જલનો
ઉપયોગ ન કરવો ?

૨૩ પડલાંનું શૂલ, પ્રતિશ્યાય, વાયુસંબંધી રોગ,
ગલગ્રહ, આફરો, કોઠાનું સ્તબ્ધપણું, (આમકોષ્ઠ)
નવીનજ્વર અને હેડકી એઓમાં શીતલ જ-
લનો ત્યાગ કરવો. જે દિવસે શોધન કર્યું હોય
તે દિવસે અથવા તે દિવસ પછી સાત દિવસ સુધી
શીતલ જલનો ત્યાગ કરવો. સ્નેહપાન કન્યા પછી
પણ શીતલ જલ પીવું નહીં.

૨૪ નાદેયં વાતલં રૂક્ષં દીપનં લઘુ લેખનમ્ ।
તદભિષ્યન્દિ મધુરં સાન્દ્રં ગુરુ કફાવહમ્ ॥

નદીના જલના સામાન્ય ગુણો.

૨૪ નદીનું જલ વાયુને ઉત્પન્ન કરનારું છે,

રૂક્ષ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હલકું છે અને
કફને તથા મેદને ઉલ્લેખનારું છે. પણ જો નદીનું
જલ મધુર તથા ઘાટું હોય તો શરદી કરનારું
છે, ભારે છે અને કફ કરનારું છે.

૨૫ તૃણાઘ્નં સારસં વલ્યં કષાયં મધુરં લઘુ ।

સરોવરના (સ્વતઃસિદ્ધ તળાવના)

જલના ગુણો.

૨૫ સરોવરનું જલ તરશને મટાડનાર છે, વળ
આપનાર છે, તૂરું છે, મધુર છે અને હલકું છે.

૨૬ તાડાગં વાતલં સ્વાદુ કષાયં કટુપાકિ ચ ।

માણસોએ ખોદીને કરેલા તળાવના

જલના ગુણો.

૨૬ તળાવનું જલ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે,
મધુર છે, તૂરું છે અને કટુ પાકવાળું છે.

૨૭ વાતશ્લેષ્મહરં વાપ્યં સક્ષારં કટુ પિત્તલમ્ ॥

વાવના જલના ગુણો.

૨૭ વાવનું જલ ક્ષારતાવાળું હોય તો વાયુને
તથા કફને હળનાર છે, તીર્ણ છે, અને પિત્તને વ-
ધારનાર છે. (મીટું હોય તો કફ કરનાર છે
અને વાયુને તથા પિત્તને હળનાર છે.)

૨૮ સક્ષારં પિત્તલં કૌપં શ્લેષ્મઘ્નં દીપનં લઘુ ॥

કૂવાના જલના ગુણો.

૨૮ કૂવાનું જલ ક્ષારતાવાળું હોય તો પિત્ત
કરનાર છે, કફને હળનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત ક-
રનાર છે અને હલકું છે. (મીટું હોય તો ત્રણે દો-
ષને હરનાર છે, હિતકારી છે અને હલકું છે.)

૨૯ ચૌષ્ઠ્યમગ્નિકરં રૂક્ષં મધુરં કફઋત્ન ચ ।

નહીં બાંધેલા કૂવાના જલના ગુણો.

૨૯ નહીં બાંધેલા કૂવાનું જલ અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર છે, રૂક્ષ છે અને મધુર છતાં કફ કર-
નારું નથી.

૩૦ કફઘ્નં દીપનં દ્વયં લઘુ પ્રભવણોદ્ભવમ્ ॥

ઝરણાના જલના ગુણો.

૩૦ ઝરણાનું જલ કફને હળનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે અને હલકું છે.

૩૧ મધુરં પિત્તશમનમવિદાહૌઘ્નિદં સ્મૃતમ્ ।

પૃથ્વીમાંથી ભપકીને નીકળતા જલના ગુણો.

૩૧ પૃથ્વીમાંથી ભપકીને નીકળતું જલ મધુર છે, પિત્તને શાંત કરનાર છે અને સારી રીતે પચે એવું છે.

૩૨ વૈકિરં કટુ સક્ષારં શ્લેષ્મઘ્નં લઘુ દીપનમ્ ॥

વીરડાના જલના ગુણો.

૩૨ વીરડાનું જલ ક્ષારતાવાળું હોય તો તીવ્રું છે, કફને હળનાર છે, હલકું છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. (મીઠું હોય તો નિર્દીપ છે, શીતલ છે, સ્વચ્છ છે, હલકું છે અને પિત્તને હરનાર છે.)

૩૩ કૈદારં મધુરં પ્રોક્તં વિપાકે ગુરુ દોષલમ્
ક્યારાના (છેતરના) જલના ગુણો.

૩૩ ક્યારાનું જલ મધુર છે, વિપાકમાં ભારે છે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

૩૪ તદ્વત્પાલ્વલમુદ્દિષ્ટં વિશેષાદ્દોષલં તુ તત્ ॥

પલ્વલના (સૂર્ય મૃગશિર નક્ષત્રમાં

આથે ત્યારે સુકાઈ જનારા

ખાડાના) જલના ગુણો.

૩૪ પલ્વલનું જલ છેતરના જલ જેવુંજ છે અને વિશેષે કરી દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

૩૫ સામુદ્રમુદકં વિષ્ણં લવણં સર્વદોષકૃત્ ।

સમુદ્રના જલના ગુણો.

૩૫ સમુદ્રનું જલ સ્વાદ ગંધવાળું છે, સ્વાદુ છે અને સઘળા દોષોને કરાઈપાકું છે.

૩૬ અનેકદોષમાનૂપં વાર્યભિષ્યન્દિ ગર્હિતમ્ ॥

અનૂપદેશના જલના ગુણો.

૩૬ અનૂપદેશનું જલ અનેક દોષવાળું છે, શરદી કરનાર છે અને સ્વાદુ છે.

૩૭ ઇન્દ્રિયૈરસંયુક્તં નિરવચં તુ જાઙ્ગલમ્ ।

જાંગલદેશના જલના ગુણો.

૩૭ જાંગલદેશનું જલ (ઘણું કરીને) આ અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેલા સ્પર્શાદિક છ દોષોથી રહિત હોય છે અને ઉત્તમ હોય છે.

૩૮ પાકે વિદાહિ તૃષ્ણાઘ્નં પ્રશસ્તં પ્રીતિવર્જનમ્
દીપનં સ્વાદુ શીતં ચ તોયં સાધારણં લઘુ ।

સાધારણ દેશના જલના ગુણો.

૩૮ સાધારણ દેશનું જલ પાકમાં દાહ કરનાર છે, તરશને હળનાર છે, ઉત્તમ છે, પ્રીતિને વધારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મધુર છે, શીતલ છે અને હલકું છે.

૩૯ કફમેદોઽનિલામઘ્નં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ॥

શ્વાસકાસજ્વરહરં પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ।

યત્કાથ્યમાનં નિર્વેગં નિઃકેનં નિર્મલં લઘુ ॥

ચતુર્ભાગાવશેષં તુ તત્તોયં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ।

ઉના પાણીના ગુણો.

૩૯ ડકાળીને અરધું અવશેષ રાખેલું ડનું પાણી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે, સર્વદા પથ્ય છે અને કફ, મેદ, વાયુ, આમ, શ્વાસ, ધાંસી તથા જ્વર એઓને હરનાર છે.

ડકાળવાના સમયમાં વેગથી તથા ફીળથી રહિત રહેલું, નિર્મલ, હલકું અને ડકાળીને ચોથા ભાગનું અવશેષ રાખેલું ડનું જલ ઉત્તમ ગુણવાળું છે.

૪૦ ન ચ પર્યુપિતં દેયં કદાચિદ્ધારિ જાનતા ॥

અમ્લીભૂતં કફોત્કેશિ ન હિતં તત્ પિપાસવે ।

વૈદ્યે રાતવાશી રહેલું ડનું જલ

આતુરને દેવું નહીં.

૪૦ સમજુ વૈદ્યે કદી પણ રાતવાશી રહેલું ડનું પાણી રોગીને દેવું નહીં. કેમ કે તે ઘાટું થઈ ગયેલું હોય છે અને કફને સ્થાનચ્યુત કરનારું છે માટે તરશ્યા થંણાને હિતકારી નથી.

૪૧ મધપાનાત્સમુદ્ભૂતે રોગે પિત્તોત્થિતે તથા॥
સંનિપાતસમુત્થે ચ શ્વેતશીતં પ્રશસ્યતે ।

ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જલ
દેવાના વિષયો.

૪૧ મદાત્યયથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં ઉનું કન્યા પછી થંડું પાડેલું જલ દેવું એ ઉત્તમ છે. (મદાત્યયમાં પોતામાં તો શીતલ જલ પણ ઉત્તમ છે અને ઉનું કન્યા પછી થંડું કરેલું જલ પણ ઉત્તમ છે.)

૪૨ સ્નિગ્ધં સ્વાદુ હિમં હૃદયં દીપનં વસ્તિશોધનમ્
વૃષ્યં પિત્તપિપાસાત્રં નારિકેલોદકં ગુરુ ।

નાલીયરના જલના ગુણો.

૪૨ નાલીયરનું જલ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, થંડું છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પિત્તને તથા તરશને મટાડનાર છે અને ભારે છે.

૪૩ દાહાતીસારપિત્તાસ્ત્વઝ્ઞામધવિપાર્તિષુ ॥
શ્વેતશીતં જલં શસ્તં તૃષ્ણાછર્દિભ્રમેષુ ચ ।

ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જલ દેવાના
બીજા પણ વિષયો.

૪૩ દાહ, અતીસાર, પિત્તજન્યરોગ, રુધિરજન્ય રોગ, મૂર્છા, મધ્યસંબંધી પીડા, વિષસંબંધી પીડા, તરશ, ડાહી અને ભ્રમ એઓમાં ઉનું કરીને થંડું પાડેલું જલ દેવું એ ઉત્તમ છે.

૪૪ અરોચકે પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે શ્વેતશીતે ક્ષયે ॥
મન્દાન્નાવુદરે કુષ્ઠે જ્વરે નેત્રામયે તથા ।
વ્રણે ચ મધુમેહે ચ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ॥

કયા કયા રોગમાં થોડું જલ પીવું?

૪૪ અરોચક, પ્રતિશ્યાય, લાલનો સ્ત્રાવ,

૧ સ્વચરી, ગધેડી, હરિણી અને ગેંડી વગેરેનાં દૂધો ઘણું કરીને લેપાદિકમાં ઉપયોગી છે પણ પ્રીવામાં ઉપ-

સોજો, ક્ષય, અગ્નિનું મંદપણું, ડરરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, નેત્રના રોગ, વ્રણ અને મધુપ્રમેહ એઓમાં થોડું થોડું પાણી પીવું.

इति जलवर्गः

૪૫ ગવ્યમાજં તથા ચૌદ્રમાવિકં માહિષં ચ યત્ ।
અશ્વાયાશ્ચૈવ નાર્યાશ્ચ કરેણૂનાં ચ યત્પયઃ ॥

દૂધના આઠ ભેદ.

૪૫ ગાયનું, વકરીનું, ડંટડીનું, ગાડરનું, મેંશનું, ઘોડીનું, સ્ત્રીનું અને હાથળીનું એ રીતે દૂધના આઠ ભેદ છે.

૪૬ તત્ત્વનેકૌપધિરસપ્રસાદં પ્રાણદં ગુરુ ।
મધુરં પિચ્છિલં શીતં સ્નિગ્ધં શ્લેષ્મણં સરં મૃદુ ॥
સર્વપ્રાણભૃતાં તસ્માત્સાત્મ્યં ક્ષીરમિદ્વોચ્યતે ॥

તત્ત્વ સર્વમેવ ક્ષીરં પ્રાણિનામપ્રતિષિદ્ધં જાતિસાત્મ્યાત્ । વાતપિત્તશોણિતમાનસવિકારે-
ષ્વવિરુદ્ધમ્ । જીર્ણજ્વરકાસશ્વાસશોષક્ષયગુ-
લ્મોન્માદોદરમૂર્છાભ્રમમદદાહપિપાસાહસ્તિ-
પાણ્ડુરોગગ્રહણીદોષાર્શઃશૂલોદાવર્તાતિસારપ્ર-
વાહિકાયોનિરોગગર્ભાસ્રાવરક્તપિત્તશ્રમક્લમહરં
પાપ્માપહં બલ્યં વૃષ્યં વાજીકરણં રસાયનં મેધ્યં
સંધાનમાસ્થાપનં વયઃસ્થાપનમાયુષ્યં જીવનં
બૃહ્ણં વમનં વિરેચનં ચ તુલ્યગુણત્વાચ્છૌજસો
વર્જનમિતિ બાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણાનાં ક્ષુદ્રવાયવ્યા-
યામકર્શિતાનાં ચ પથ્યતમમ્ ।

દૂધના સામાન્ય ગુણો.

૪૬ દૂધ અનેક દ્રવ્યોના રસના પ્રસાદરૂપ છે, પ્રાણ આપનાર છે, ભારે છે, મધુર છે, ચીકણું છે, ટાઢું છે, સ્નિગ્ધ છે, લાસું છે, મઠની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે અને કોમળ છે. આપ્રમાણે હોવાને લીધે દૂધ સર્વ પ્રાણિઓને સાત્મ્ય છે (પ્રકૃતિથી જ હિતકારી છે) એમ કહેવાય છે.

દૂધ સર્વ પ્રાણિઓને જન્મથી જ સાત્મ્ય છે એ-
યોગી નથી તેથી તેઓને આ પ્રકરણમાં દાખલ કન્યા નથી.

ટલા માટે કોઈ પળ પ્રાણીને એ આઠ પ્રકારના દૂધનો નિષેધ નથી. વાતવિકાર, પિત્તવિકાર, રુધિરવિકાર અને રજોગુણ વગેરેથી થતા માનસિક વિકારોમાં પળ દૂધ અવિરુદ્ધ છે. દૂધ જીર્ણજ્વર, કફ-જન્ય વગરની ત્રીજી ટાંસીઓ, શ્વાસ મુશ્કેલી તથા કંઠ વગેરેનો શોષ, ક્ષયરોગ, વાતિક તથા પૈત્તિક ગુલ્મો, ઉન્માદો, વાતિક તથા પૈત્તિક ઉદર રોગો, કફ વગરની મૂર્છા, કફ વગરનો ભ્રમ, કફ વગરનો મદ, દાહ, કફ વગરની તરશ, વાતિક તથા પૈત્તિક હૃદયરોગો, મૂત્રાશયના રોગો, વાતિક તથા પૈત્તિક પાંડુરોગ, ગ્રહણીરોગ, અરશ, શૂઠ, ઉદાવર્ત, અતીસાર, પ્રવાહિકા, યોનિરોગો, આમના સંબંધ વગરનો ગર્ભસ્ત્રાવ, કફની પ્રધાનતા વગરનું તથા અગ્નિની મંદતા વગરનું રક્તપિત્ત, શ્રમ તથા ગ્લાનિ એ-ઓને હરનાર છે, પાપોને ટાલનાર છે, વળને વધારનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનાર છે, સર્વદા ઉપયોગ કરવાથી રસાયન છે, પવિત્ર છે, બુદ્ધિને વધારનાર છે, માંગેલાને સાંધનાર છે, નિરૂહ્વસ્તિમાં ઉપયોગી છે, યૌવનને સ્થિર રાખનાર છે, આયુષ્યને વધારનાર છે, જીવાડનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, વમન દ્રવ્યોની સાથે મઝીને વમન કરાવનાર છે, જાતે તથા વિરેચન દ્રવ્યોની સાથે મઝીને પળ વિરેચન કરાવનાર છે, ઓજના જેવાજ ગુણોવાળું હોવાને લીધે ઓજને વધારનાર છે અને બાલક, વૃદ્ધ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા, કુધાથી દુર્બલ થયેલા, મૈથુનથી દુર્બલ થયેલા તથા કસરતથી દુર્બલ થયેલા એઓને અત્યંત પથ્યરૂપ છે. (ઘણું કરીને કફજન્ય રોગોઉપર સારું નથી.)

૪૭ ગોક્ષીરમનભિષ્યન્દિ સ્નિગ્ધં ગુરુ રસાયનમ્ ।

રક્તપિત્તહરં શીતં મૃદુ રસપાકયોઃ ॥

જીવનીયં તથા તાતપિત્તમ્ પરમં સ્મૃતમ્ ।

ગાયના દૂધના ગુણો.

૪૭ ગાયનું દૂધ સ્ત્રોતો વગેરેને ક્ષેદ તથા મંદતા આપનાર નથી, સ્નિગ્ધ છે, ભારે છે, રસાયન

છે, રક્તપિત્તને હરનાર છે, શીતલ છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, જીવનરૂપ છે અને વાયુને તથા પિત્તને તમામ ટાળી નાખનાર છે.

૪૮ ગવ્યતુલ્યગુણં ત્વાજં વિશેષાચ્છોષિણાં હિતમ્ દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ શ્વાસકાસાસપિત્તનુત્ ।

અજાનામલ્પકાયત્વાત્કટુતિક્તનિષેવણાત્ ॥

નાત્યમ્બુપાનાદ્યાયામાત્સર્વવ્યાધિહરં પયઃ

બકરીના દૂધના ગુણો.

૪૮ બકરીનું દૂધ ગાયના દૂધના જેવાજ ગુણોવાળું છે, વિશેષે કરી ક્ષયરોગવાળાઓને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકું છે, દસ્તને રોકનાર છે અને શ્વાસ ટાંસી તથા રક્તપિત્ત એઓને મટાડનાર છે. બકરીઓ નાહાના કદવાળી હોય છે, તીક્ષ્ણ તથા કડવા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, ઘણું પાણી પીતી નથી અને મેહેનત કરનારી છે માટે તેઓનું દૂધ સર્વ વ્યાધિઓને ટાળે છે.

૪૯ રૂક્ષોષ્ણં લવણં કિંચિદૌષ્ઠં સ્વાદુરસં લઘુ ॥

શોફગુલ્મોદરાશોષં કૃમિકુષ્ઠવિષાપહમ્ ।

ઉંટડીના દૂધના ગુણો.

૪૯ ઉંટડીનું દૂધ રૂક્ષ છે, ગરમ છે, કાંઈક સ્વાદુ છે, મધુર રસવાળું છે, હલકું છે અને સોજા, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અરશ, કૃમિ, કોઢ તથા વિષ એઓને હરનાર છે.

૫૦ આવિકં મધુરં સ્નિગ્ધં ગુરુ પિત્તકફાવહમ્ ॥

પથ્યં કેવલવાતેષુ કાસે ચાનિલસમ્ભવે ।

ગાડરના દૂધના ગુણો,

૫૦ ગાડરનું દૂધ મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, ભારે છે, પિત્તને તથા કફને કરનાર છે, અન્ય દોષોના સંસર્ગવગરના વાતરોગોમાં હિતકારી છે અને વાયુથી થયેલી ટાંસીમાં પળ હિતકારી છે.

૫૧ મહાભિષ્યન્દિ મધુરં માદિષં વહ્નિનાશનમ્ ॥

નિદ્રાકરં શીતકરં ગવ્યાત્સ્નિગ્ધતરં ગુરુ ।

મૈંશના દૂધના ગુણો.

૧૧ મૈંશનું દૂધ સ્ત્રોતો વગેરેમાં અતિમંદતા તથા અતિક્લેદ કરનાર છે, મધુર છે, જઠરાગ્નિને નષ્ટ કરનાર છે, નિદ્રા આપનાર છે, શીત કરનાર છે અને ગાયના દૂધ કરતાં વધારે સ્નિગ્ધ છે તથા ભારે છે.

૧૨ ઉષ્ણં ચૈકશફં બલ્યં શાસ્ત્રાવાતહરં પયઃ ॥
મધુરામ્લરસં રૂક્ષં લવણાનુરસં લઘુ ।

ઘોડીના દૂધના ગુણો.

૧૨ ઘોડીનું તથા એક સ્ત્રીવાળી બીજી પશુજાતિનું દૂધ પળ બળને વધારનાર છે, હાથ પગના વાયુરોગોને હરનાર છે, ગરમ છે, મધુર છે, ટાઢા રસવાળું છે રૂક્ષ છે, પેટમાં લવણ રસવાળું છે અને હલકું છે.

૧૩ નાર્યાસ્તુ મધુરં સ્તન્યં કષાયાનુરસં હિમમ્ ॥
નસ્યાશ્ચોતનયોઃ પથ્યં જીવનં લઘુ દીપનમ્ ।

સ્ત્રીના દૂધના ગુણો.

૧૩ સ્ત્રીનું દૂધ મધુર છે, પેટમાં તૂરા રસવાળું છે, ટાઢું છે, નસ્ય દેવામાં તથા આંખોની અંદર ટીપાં પાડવામાં પથ્ય છે, જીવન દેનાર છે, હલકું છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે.

૧૪ હસ્તિન્યા મધુરં વૃષ્યં કષાયાનુરસં ગુરુ ॥
સ્નિગ્ધં સ્થૈર્યકરં શીતં ચક્ષુષ્યં બલવર્ધનમ્ ।

હાથળીના દૂધના ગુણો.

૧૪ હાથળીનું દૂધ મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પેટમાં તૂરા રસવાળું છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, શરીરને દૃઢ કરનાર છે, ટાઢું છે, નેત્રોને હિતકારી છે અને બળને વધારનાર છે.

૧૫ પ્રાયઃ પ્રાભાતિકં ક્ષીરં ગુરુ વિષ્ટમ્બિ શીતલમ્
રાત્રૌ સોમગુણત્વાચ્ચ વ્યાયામાભાવતસ્તથા ।

પ્રભાતમાં દોહેલા દૂધના ગુણો.

૧૬ રાત્રિ ચંદ્રના ગુણોવાળી છે અને પશુઓ રાતે વ્યાયામ કરતાં નથી તેથી પ્રભાતનું દૂધ ઘણું

કરીને ભારે હોય છે, પેટમાં ગડગડાટ કરે છે અને શીતલ હોય છે.

૧૬ દિવાકરાભિતપ્તાનાં વ્યાયામાનિલસેવનાત્ ।
વાતાનુલોમિ શ્રાન્તિઘ્નં ચક્ષુષ્યં ચાપરાહ્લિકમ્ ।

દિવસના પાછલા પોહોરમાં દોહેલા દૂધના ગુણો.

૧૬ પશુઓ દિવસે સૂર્યની કિરણોથી તપે છે, વ્યાયામ કરે છે અને પવનનું સેવન કરે છે તેથી દિવસના પાછલા પોહોરમાં દોહેલું દૂધ વાયુનું અનુલોમન કરે છે, પરિશ્રમને મટાડે છે અને નેત્રોનું હિત કરે છે.

૧૭ પયોઽભિષ્યન્દિ ગુર્વામં પ્રાયશઃ પરિકીર્તિતમ્
તદેવોક્ત્ લઘુતરમનભિષ્યન્દિ વૈ શ્રુતમ્ ।
વર્જયિત્વા સ્ત્રિયાઃ સ્તન્યમામમેવ હિ તદ્વિતમ્
ધારોષ્ણં ગુણવત્ક્ષીરં વિપરીતમતોઽન્યથા ।
તદેવાતિશ્રુતં સર્વં ગુરુ બૃહ્ણમુચ્યતે ॥

ટાઢા, ગરમ કરેલા, શેડકઢ્યું, તથા બહુજ ગરમ કરેલા દૂધના ગુણો.

૧૭ ટાઢું દૂધ ઘણું કરીને સ્ત્રોતો વગેરેને મંદતાથી તથા ક્લેદથી યુક્ત કરનાર છે અને ભારે છે. ગરમ કરેલું દૂધ અત્યંત હલકું છે અને સ્ત્રોતો વગેરેને મંદતાથી તથા ક્લેદથી યુક્ત કરનાર નથી. સ્ત્રીનું દૂધ તો ગરમ કરેલું હિતકારી નથી પણ ટાઢુંજ હિતકારી છે. શેડકઢ્યું દૂધ ઉત્તમ ગુણકારી છે અને જે દૂધ શેડકઢ્યું ન હોય તે તેવું ગુણકારી નથી. બહુજ પકાવેલું (કઢેલું) સર્વ પ્રકારનું દૂધ ભારે છે, અને શરીરને પુષ્ટિ આપનાર છે.

૧૮ અનિષ્ટગન્ધમસ્ત્લં વિવૈર્ણં વિરસં ચ યત્ ।
વર્જ્યં સલવણં ક્ષીરં યચ્ચ વિગ્રથિતં ભવેત્ ।

કેવા દૂધનો ત્યાગ કરવો ?

૧૮ જે દૂધ સ્ત્રાવ ગંધવાળું, ટાઢું, બદલી ગયે-

લા વર્ણવાલું, રસવગરનું, ચારાશવાલું કે ફોદા ફોદા થઈ વગડી ગયેલું હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

इति क्षीरवर्गः

૫૯ દધિ તુ મધુરમમ્લમત્યમ્લં ચેતિ તત્ક-
પાયાનુરસં સ્નિગ્ધમુષ્ણં પીનસવિપમજ્વરાતિ-
સારારોચકમૂત્રકૃચ્છ્રકાર્યપહં વૃષ્યં પ્રાણકરં
મક્કલ્યં ચ ॥

મહાભિષ્યન્દિ મધુરં કફમેદોવિવર્જનમ્ ।

કફપિત્તકૃદમ્લં સ્યાદત્યમ્લં રક્તદૂષણમ્ ॥

વિદાહિ સૃષ્ટવિષ્મૂત્રં મન્દજાતં ત્રિદોષકૃત્ ।

દહીના સામાન્ય ગુણો.

૫૯ દહીં મધુર, ટાટું અને અને અત્યંત ટાટું
એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. દહીં પેટામાં તૂરા રસ-
વાલું છે, સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાલું છે, વીર્યને
વધારનાર છે, બઠા આપનાર છે, માંગલિક છે અને
પીનસ, વિષમજ્વર, અતીસાર, અરોચક, મૂત્રકૃચ્છ્ર
તથા કૃશતા એઓને મટાડનાર છે. મધુર દહીં
સ્રોતો વગેરેને અત્યંત મંદતા તથા અત્યંત ક્ષેદ
આપનારું છે, અને કફને તથા મેદને વધારનાર છે.
ટાટું દહીં કફને તથા પિત્તને કરનાર છે અને
અત્યંત ટાટું દહીં રુધિરને ચરાબ કરનાર છે.
જામવા લાગેલું દહીં બઠતરા કરનાર છે, વિઘ્નાની
તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને એકી
વસ્તે ત્રણે દોષોને કરનાર છે.

૬૦ સ્નિગ્ધં વિપાકે મધુરં દીપનં બલવર્જનમ્
વાતાપહં પવિત્રં ચ દધિ ગવ્યં રુચિપ્રદમ્ ।

ગાયના દહીંના ગુણો.

૬૦ ગાયનું દહીં સ્નિગ્ધ છે, વિપાકમાં મધુર છે,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, બળને વધારનાર છે, વાયુને
હણનાર છે, પવિત્ર છે અને રુચિ આપનાર છે.

૬૧ દધ્યાજં કફપિત્તમ્નં લઘુ વાતક્ષયાપહમ્ ॥
દુર્નામશ્વાસકાસેષુ હિતમગ્નેઃ પ્રદીપનમ્ ।

બકરીના દહીંના ગુણો.

૬૧ બકરીનું દહીં કફને તથા પિત્તને હણનાર

છે, હલકું છે, વાયુનો તથા ક્ષયનો નાશ કરનાર
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને અરશ, શ્વાસ
તથા ચાંસી એઓપર હિતકારી છે.

૬૨ વિપાકે મધુરં વૃષ્યં વાતપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥
બલાસવર્જનં સ્નિગ્ધં વિશેષાદધિ માહિપમ્ ।

મૈશના દહીંના ગુણો.

૬૨ મૈશનું દહીં વિપાકમાં મધુર છે, વીર્યને
વધારનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે,
કફને અત્યંત વધારનાર છે અને અત્યંત સ્નિગ્ધ છે.

૬૩ વિપાકે કટુ સક્ષારં ગુરુ મેદ્યૌષ્ટિકં દધિ ॥
વાતમર્શાસિ કુષ્ઠાનિ કૃમીન્હન્ત્યુદરાણિ ચ ।

ઉંટડીના દહીંના ગુણો.

૬૩ ઉંટડીનું દહીં વિપાકમાં તીક્ષ્ણ છે, ક્ષાર-
વાલું છે, ખારે છે, દસ્ત લગાડનાર છે અને વાયુ,
અરશ, કોઢ, કૃમિઓ તથા ઉદરરોગો એઓને નષ્ટ
કરનાર છે.

૬૪ કોપનં કફવાતાનાં દુર્નામ્નાં ચાવિકં દધિ ॥
રસે પાકે ચ મધુરમત્યભિષ્યન્દિ દોષલમ્ ।

ગાડરના દહીંના ગુણો.

૬૪ ગાડરનું દહીં રસમાં તથા પાકમાં મધુર
છે, સ્રોતો વગેરેને અતિમંદતા તથા અતિક્ષેદ આ-
પનારું છે, વિકારો કરનારું છે, અને અરશ, કફ
તથા વાયુ એઓને પ્રકુપિત કરનારું

૬૫ દીપનીયમચક્ષુષ્યં વાડવં દધિ વાતલમ્ ॥
રુક્ષમુષ્ણં કપાયં ચ કફમૂત્રાપહં ચ તત્ ।

ઘોડીના દહીંના ગુણો.

૬૫ ઘોડીનું દહીં અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, રુક્ષ છે, ઉષ્ણવીર્યવાલું
છે, તૂરું છે, કફને તથા મૂત્રને હણનારું છે અને
નેત્રને માટે સારું નથી.

૬૬ સ્નિગ્ધં વિપાકે મધુરં બલ્યં સંતર્પણં ગુરુ ॥
ચક્ષુષ્યમગ્ન્યં દોષમ્નં દધિ નાર્યા ગુણોત્તરમ્ ।

ચીનીના દહીંના ગુણો.

૬૬ ચીનું દહીં વિપાકમાં મધુર છે, બઠા આ-

પનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, મેત્રોને અત્યંત હિતકારી છે, દોષોને હણનારું છે અને સઃ ઘઙ્ઘી રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે,

૬૭ લઘુ પાકે બલાસઘ્નં વીર્યોષ્ણં શક્તિનાશનમ્ ॥
કષાયાનુરસં નાગ્યા દધિ વર્ષોવિવર્દનમ્ ।

હાથળીના દહીંના ગુણો.

૬૭ હાથળીનું દહીં પાકમાં હલકું છે, કફને તોડનાર છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, શક્તિને નષ્ટ કરનાર છે, પેટમાં તૂરા રસવાળું છે અને વિષાને વધારનાર છે.

૬૮ દધીન્યુક્તાનિ યાનીહ ગવ્યાદીનિ પૃથક્
પૃથક્

વિજ્ઞેયમેષુ સર્વેષુ ગવ્યમેવ ગુણોત્તરમ્ ।

સર્વ દહીંઓમાં ગાયના દહીંની ઉત્તમતા.

૬૮ ઉપર જે ગાય, વકરી, મેંશ, ડંટડી, ગા-ડર, ઘોડી, સ્ત્રી તથા હાથળી એઓનાં દહીંઓ જૂદાં જૂદાં કહ્યાં તે સઘઙ્ઘાંઓમાં ગાયના દૂધનેજ ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું સમજવું.

૬૯ વાતઘ્નં કફકૃત્સ્નિગ્ધં બુંદ્ધનં ન ચ પિત્તકૃત્ ॥
કુર્યાદ્ધક્તામિલાપં ચ દધિ યત્સુપરિચ્છુતમ્ ।

વસ્ત્રથી ગાળેલા દહીંના ગુણો.

૬૯ વસ્ત્રથી સારી રીતે ગાળી લીધેલું દહીં વાયુને હળે છે, કફને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, પિત્ત કરનાર નથી અને અન્ન खाવામાં રુચિ ઉપજાવનાર છે.

૭૦ શૃતાત્ક્ષીરાત્તુ યજ્ઞાતં ગુણવદ્ધિ તત્સ્મૃતમ્ ॥
વાતપિત્તહરં રુચ્યં ધાત્વન્નિબલવર્દનમ્ ।

કઢેલા દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણો.

૭૦ કઢેલા દૂધમાંથી કરેલું દહીં ગુણવાળું છે, વાયુને તથા પિત્તને હણનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અને ધાતુઓને, અગ્નિને તથા બળને વધારનાર છે.

૭૧ વઘ્નઃ સરો ગુરુર્વૃષ્યો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ॥
વદ્ધેધિધમનશ્ચાપિ કફશુક્રવિવર્દનઃ ।

દહીંની તરના ગુણો.

૭૧ દહીંની તર ભારે છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનાર છે, વાયુને નષ્ટ કરનાર છે, અગ્નિને મંદ કરનાર છે અને કફને તથા વીર્યને વધારનાર છે.

૭૨ દધિ ત્વસારં રૂક્ષંચ ગ્રાહિ વિષ્ટમ્મિ વાતલમ્
દીપનીયં લઘુતરં સકષાયં રુચિપ્રદમ્ ।

તરવગરના દહીંના ગુણો.

૭૨ તરવગરનું દહીં રૂક્ષ છે, દસ્તને રોકનાર છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, અત્યંત હલકું છે, કાંઈક તૂરા રસવાળું છે અને રુચિ આપનાર છે.

૭૩ શરદ્ગ્રીષ્મવસંતેષુ પ્રાયશો દધિ ગર્હિતમ્ ॥
દેમંતે શિશિરે ચૈવ વર્ષાસુ દધિ શસ્યતે ।

ઋતુપરત્વે દહીંના ગુણદોષો.

૭૩ ઘણું કરીને શરદ્, ગ્રીષ્મ તથા વસંત એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ધાવું એ ધાવે છે અને દેમંત, શિશિર તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ધાવું એ સારું છે.

૭૪ તૃષ્ણાક્લમ્હરં મસ્તુ લઘુ સ્ત્રોતોવિશોધનમ્ ॥
અમ્લં કષાયં મધુરમવૃષ્યં કફવાતનુત્ ।

પ્રહાદનં પ્રીણનં ચ મિનત્યાશુ મલં ચ તત્ ॥
બલમાવદ્યતે ચાપિ ભક્તચ્છન્દં કરોતિ ચ ॥

દહીંના નીચે રહેલા જઙ્ગમિશ્રિત

ભાગના ગુણો.

૭૪ દહીંનો નીચે રહેલો જઙ્ગમિશ્રિત ભાગ તરશને તથા ક્લમને મટાડનાર છે, સ્ત્રોતોને સાફ કરનાર છે, ઘાટો છે, તૂરો છે, મધુર છે, સ્ત્રી સંગમાં હર્ષ આપનાર નથી, કફને તથા વાયુને તોડનાર છે, મુખ આપનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, મળને જલદી તોડી નાખનાર છે, બળ આપનાર છે અને અન્ન खाવામાં રુચિ ઉપજાવનાર છે.

૭૫ સ્વાદ્વમ્લમત્યમ્લકમન્દજાતં
તથા શૃતાત્ક્ષીરભવં સરશ્ચ ।

અસારમેવં દધિ સત્ત્વાઽસ્મિન્
વર્ગે સ્મૃતા મસ્તુગુણાસ્તથૈવ ॥

આ વર્ગમાં કહેલી વાતોની
અનુક્રમણિકા.

૭૫ મધુર દહીં, ખાટું દહીં, અત્યંત ખાટું દહીં, જામવા લાગેલું દહીં, કઢેલા દૂધનું દહીં, દહીંની તર તથા તરવગરનું દહીં એ સાતના ગુણો આ વર્ગમાં કહ્યા છે અને તે પછી દહીંના નીચે રહેલા જલમિશ્રિત ભાગના ગુણો કહ્યા છે.

इति दधिवर्गः

૭૬ તર્કં મધુરમ્લં કવાયાનુરસમુષ્ણવીર્યં
લઘુ રૂક્ષમગ્નિદીપનં ગરશોષાતીસારગ્રહણીપા-
ણ્ડુરોગાર્શઃશ્લીહગુલમારોચકવિપમજ્વરતૃષ્ણા-
ચ્છર્દિપ્રસેકશૂલમેદઃશ્લેષ્માનિલહરં મધુરવિ-
પાકં હૃદયં મૂત્રકૃચ્છ્રસ્નેહવ્યાપ્તપ્રશમનમનૃત્યં ચ ॥

छाशना सामान्य गुणो.

૭૬ છાશ મધુર છે, ખાટી છે, પેટામાં તૂરા રસવાળી છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, હલકી છે, રૂક્ષ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મધુર વિપાકવાળી છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી છે, મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા સ્નેહના અતિયોગથી કે મિથ્યાયોગથી થયેલા બગાડને શાંત કરનાર છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનાર નથી અને ક્ષેર, સોજા, અતીસાર, ગ્રહણી, પાંડુરોગ, અરશ, બરલનું દરદ, ગુલ્મ, અરોચક, વિષમજ્વર, તરશ, ડાહી, લાલનો સાવ, શૂલ, મેદ, કફ તથા વાયુ એઓને મટાડનાર છે.

૭૭ મન્થનાદિપૃથ્ગ્ભૂતસ્નેહમર્દ્દોદકં તુ યત્ ।

નાતિસાંદ્રદ્રવં તર્કં સ્વાદુમ્લં તુવરં રસે ॥

યત્તુ સસ્નેહમજલં મદિર્ણં ઘોલમુચ્યતે ॥

ઉપર કહેલા ગુણો કેવી છાશના સમજવા.

૭૭ જેમાંથી વલોવવા વગેરે ઉપાયોવતે મા-
ર્ષણ કાઢાડી લેવામાં આવ્યું હોય, જેમાં દહીંથી
અરધું પાણી નાખવામાં આવ્યું હોય, જેનો દ્રવ

બહુ ઘાટો ન હોય તથા જેનો રસ મધુર ખાટો
અને તૂરો હોય તે છાશમાં ઉપર કહેલા ગુણો સ-
મજવા. જેમાંથી સ્નેહ કાઢાડી લેવામાં ન આવ્યો
હોય તથા જેને જલ નાખ્યાવગરજ વલોવી હોય
તે છાશ ઘોલ કેહેવાય છે. ઘોલમાં બીજા ગુણો
છે પણ ઉપર કહેલા ગુણો નથી.

૭૮ તર્કં નૈવ ક્ષતે દયાન્નોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ।
ન મૂર્છાભ્રમદાહેષુ ન રોગે રક્તપૈત્તિકે ॥

छाश नहां दवाना विषयां.

૭૮ ક્ષતમાં, શરદ્ઋતુમાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં, દુ-
ર્બલ માણસને, મૂર્છામાં, ભ્રમમાં, ઢાહમાં અને ર-
ક્તપિત્તસંબંધી રોગમાં છાશ દેવી નહીં.

૭૯ શીતકાલેઽગ્નિમાન્ધ્યે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચા
માર્ગાવરોધે દુષ્ટે ચ વાયૌ તર્કં પ્રશસ્યતે ॥

कया विषयोमां छाश देवी सारी छे ?

૭૯ શીતકાલમાં, અગ્નિની મંદતામાં, ક-
ફથી થયેલાં રોગોમાં, સ્વેતો રોકાઈ ગયાં હોય
ત્યારે અને વાયુ દુષ્ટ થયો હોય ત્યારે છાશ દેવી
એ ઉત્તમ છે.

૮૦ તત્પુનર્મધુરં શ્લેષ્મપ્રકોષ્ણં પિત્તપ્રશમનં
ચ । અમ્લં વાતઘ્નં પિત્તકરં ચ ॥

मीठी छाशना तथा खाटी छाशना गुणो.

૮૦ મીઠી છાશ કફને પ્રકુપિત કરનાર છે
અને પિત્તને શાંત કરનાર છે. ખાટી છાશ વાયુને
હણનાર છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

૮૧ વાતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ્ ।
પિબેત્તર્કં કફે चापि व्योषक्षारसमायुतम् ॥

कया दोषमां कया संयोगवाली छा-
शनो उपयोग करवो ?

૮૧ વાતદોષ હોય તો સૈન્ધવના યોગવાળી
ખાટી છાશનો ઉપયોગ કરવો, પિત્તદોષ હોય તો

સાકરના યોગવાળી મીઠી છાશનો ઉપયોગ કરવો અને કફદોષ હોય તો સુંઠ, મરી, પીપલ તથા જવનાર એઓના યોગવાળી છાશનો ઉપયોગ કરવો.

૮૨ ગ્રાહિણી વાતલા રૂક્ષા દુર્જરા તત્ક્રૂર્ચિકા ।

તત્ક્રાહ્યુતરો મળ્ડઃ કૂર્ચિકાદધિતત્ક્રજઃ ॥

બગડવાથી જેમાં નાહાની નાહાની

ગાંઠ્યો પડી ગઈ એવી છાશના

ઉપરના ભાગના તથા બગડેલા

દહીના ઉપરના ભાગના ગુણો.

૮૨ બગડવાથી જેમાં નાહાની નાહાની ગાંઠ્યો પડી ગઈ હોય તે છાશ તત્ક્રૂર્ચિકા કેહેવાય છે. તત્ક્રૂર્ચિકા દસ્તને રોકનાર છે, રૂક્ષ છે અને માંડ પચે એવી છે.

બગડેલી છાશનો તથા બગડેલા દહીનો ઉપરનો ભાગ છાશથી અત્યંત હલકો છે.

इति तत्कवर्गः

૮૩ ગુરુઃ કિલાટોઽનિલદ્વા પુંસ્ત્વનિદ્રાપ્રદઃ
સ્મૃતઃ ।

મધુરૌ બુંહણૌ વૃષ્યૌ તદ્વત્પીયૂપમોરટૌ ॥

બગડેલા દૂધના માવાના, સાત દિવસની

અંદરના સીરાના અને ફાટી ગણા

દૂધના પાણીના ગુણો.

૮૩ બગડેલા દૂધનો માવો ભારે છે, વાયુને હળનાર છે, વીર્યને વધારે છે અને નિદ્રા આપે છે.

વીયાયા પછી સાત દિવસની અંદરનું સીરું મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે અને પુષ્ટિકારક છે.

ફાટી ગણા દૂધનું પાણી પણ એવાજ ગુણોવાળું છે.

૮૪ નવનીતં પુનઃ સચસ્કં લઘુ સુકુમારં મધુરં કષાયમીષદમ્લં શીતલં મેઘ્યં દીપનં દ્વયં સંગ્રાહિ પિત્તાનિલહરં વૃષ્યમવિદાહિ ક્ષયકાસશ્વાસવ્રણાશોઽર્દિતાપહમ્ ॥

માંખણના સામાન્ય ગુણો.

૮૪ તાજું માંખણ હલકું છે, દેહને સુકુમાર કરનારું છે, મધુર છે, તૂરું છે, કાંઈક ખાટું છે,

ટાહું છે, બુદ્ધિને વધારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, દસ્તને રોકનાર છે, પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પાકમાં બઢતરા કરનારું નથી અને ક્ષયને, ધાંસીને, શ્વાસને, વ્રણને, અરશને તથા અર્દિતને મટાડનાર છે.

૮૫ ગુરુ કફમેદોવિવર્દનં વલકરં બુંહણં શોષણં વિશેષતો વાલાનાં પ્રશસ્યતે ॥

વાશી માંખણના ગુણો.

૮૫ વાશી માંખણ ભારે છે, કફને તથા મેદને વધારનાર છે, બઢ આપનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, શોષને હળનાર છે અને વિશેષે કરી બાલકોને માટે ઉત્તમ છે.

૮૬ ક્ષીરોત્થં પુનર્નવનીતમુત્કૃષ્ટદ્વેહં માધુર્યયુક્તમત્રિશીતં સૌકુમાર્યકરં ચક્ષુષ્યં સંગ્રાહિ રક્તપિત્તનેવ્રોગહરં પ્રસાદનં ચ

દૂધમાંથી કાઢાડી લીધેલા

માંખણના ગુણો.

૮૬ દહીં કન્યા પછી નહીં પણ દૂધમાંથીજ પરમારું કાઢાડી લીધેલું માંખણ ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહવાળું છે, મધુરતાથી યુક્ત છે, અત્યંત શીત છે, સુકુમારતા આપનારું છે, નેત્રોને માટે સારું છે, દસ્તને રોકનાર છે અને રક્તપિત્તને તથા નેત્રોરોગોને સાફ કરીને ટાળી નાખે એવું છે.

૮૭ સંતાનિકા પુનર્વાતમ્ની તર્પણી વલ્યા વૃષ્યા સ્નિગ્ધા રુચ્યા મધુરા મધુરવિપાકા રક્તપિત્તપ્રસાદની ગુર્વી ચ ।

દૂધની તરના ગુણો.

૮૭ દૂધની તર વાયુને હળનારી છે, તૃપ્તિ આપનારી છે, બઢને તથા વીર્યને વધારનારી છે, સ્નિગ્ધ છે, રુચિ ઉપજાનારી છે, મધુર છે, મધુર વિપાકવાળી છે, રક્તપિત્તને સાફ કરી નાખનારી છે અને ભારે છે.

૮૮ વિકલ્પવ્ષધધ્યાદિઃ શ્રેષ્ઠો ગઘ્યોઽભિવર્ણિતઃ ।

વિકલ્પાનવશિષ્ટાંસ્તુ ક્ષીરવીર્યાત્સમાદિશેત્ ॥

ગાયનાજ છાશ વગેરે પદાર્થો ઉત્તમ
હોવાથી તેઓનાજ ગુણો કહ્યા છે.

૮૮ આ જે છાશ વગેરે જૂદા જૂદા પદાર્થો
કેહેવામાં આવ્યા તેઓ ગાયના દૂધનાજ ઉત્તમ છે
અને ગુણો પળ તેઓનાજ કહ્યા છે એમ સમજવું.
વીજા દૂધના છાશ વગેરે પદાર્થોના ગુણો તે તે
દૂધોના ગુણોપ્રમાણે સમજી લેવા.

इति प्रकीर्णवर्गः ।

૮૯ ઘૃતં તુ સૌમ્યં શીતવીર્યં મૃદુ મધુરમ-
લ્પાભિપ્યન્દિ સ્નેહનમુદાવર્તોન્માદાપસ્મારશૂલ-
જ્વરાનાહવાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિદીપનં સ્મૃતિમ-
તિમેધાકાન્તિસ્વરલાવણ્યસૌકુમાર્યૌજસ્તેજોવ-
લકરમાયુષ્યં વૃષ્યં મેધ્યં વયઃસ્થાપનં ગુરુ ચ-
શુષ્યં શ્લેષ્માભિવર્દનં પાપ્માડલક્ષ્મીપ્રશમનં વિ-
ષહરં રક્ષોઘ્નં ચ ॥

घीना सामान्य गुणो

૮૯ ઘી ચંદ્રાત્મક પદાર્થ છે, શીતવીર્યવાળું
છે, કોમલ છે, મધુર છે, સ્વેદો વગેરેને થોડીક
મંદતા તથા થોડોક ક્ષેદ આપનારું છે, સ્નિગ્ધ
કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, આયુષ્યને
તથા વીર્યને વધારનાર છે, બુદ્ધિ આપનાર છે, યૌ-
વનને સ્થિર રાખનાર છે, ભારે છે, નેત્રોનું હિત
કરનાર છે, કફને વધારનાર છે, પાપને તથા અલ-
ક્ષ્મીને શાંત કરનાર છે, વિષને હરનાર છે, રાક્ષસોને
હણનાર છે અને ઉદાવર્ત, ઉન્માદ, અપસ્માર, શૂલ,
જ્વર, મલબંધ, વાયુ તથા પિત્ત એઓને શમાવનાર
છે. ઘીથી સ્મરણશક્તિ, ભવિષ્યના જ્ઞાનની શક્તિ,
પ્રંથાદિકનું ધારણ કરવાની શક્તિ, કાંતિ, સ્વરનું
સારાપણું, રૂપનો અતિશય, અંગોની સુકુમારતા,
ઓજ, તેજ અને બલ એઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૯૦ વિષાકે મધુરં-જાતં વાતપિત્તવિષાપહમ્ ।
ચક્ષુષ્યમગ્ર્યં બલ્યં ચ ગવ્યં સર્પિર્ગુણોત્તરમ્ ॥

गायना घीना गुणो.

૯૦ ગાયનું ઘી વિષાકમાં મધુર છે, ટાઢું છે,
વાત પિત્ત તથા વિષ એઓને તોડનાર છે, નેત્રોનું

અત્યંત હિત કરનાર છે, બલ આપનાર છે અને
સંઘલા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે.

૯૧ આજં ઘૃતં દીપનીયં ચશુષ્યં બલવર્દનમ્ ।
કાસે શ્વાસે ક્ષયે ચાપિ પથ્યં પાકે ચ તલ્લઘુ ॥

बकरीना घीना गुणो.

૯૧ બકરીનું ઘી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, ને-
ત્રોનું હિત કરનાર છે, બલને વધારનાર છે, પા-
કમાં હલકું છે અને ધાંસી ઉપર, શ્વાસ ઉપર
તથા ક્ષય ઉપર પથ્ય છે.

૯૨ મધુરં રક્તપિત્તઘ્નં ગુરુ પાકે કફાવહમ્ ।
વાતપિત્તપ્રશમનં સુશીતં માહિષં ઘૃતમ્ ॥

भैंशना घीना गुणो.

૯૨ મેંશનું ઘી મધુર છે, રક્તપિત્તને હણનાર
છે, પાકમાં ભારે છે, કફ કરનાર છે, વાયુને તથા
પિત્તને શાંત કરનાર છે અને બહુ ટાઢું છે.

૯૩ ઔષ્ઠં કટુરસં પાકે શોફક્રિમિવિષાપહમ્ ।
દીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥

उंटडीना घीना गुणो.

૯૩ ઉંટડીનું ઘી પાકમાં તીવ્રા રસવાળું છે,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને સોજા, કૃમિઓ,
ક્ષેર, કફ, વાયુ, કોઢ, ગુલ્મ તથા ઉદરરોગ એ-
ઓને મટાડનાર છે.

૯૪ પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિર્ન ચ પિત્તપ્રકોપણમ્ ।
કફેડનિલે યોનિદોષે શોષે કમ્પે ચ તદ્વિતમ્ ॥

गाडरना घीना गुणो.

૯૪ ગાડરનું ઘી પાકમાં હલકું છે, પિત્તને
પ્રકુપિત કરનાર નથી અને કફ, વાયુ, યોનિદોષ,
શોષ તથા કંપ એઓ ઉપર હિતકારી છે.

૯૫ પાકે લઘૂષ્ણવીર્યં ચ કષાયં કફનાશનમ્ ।
દીપનં વદ્ધમૂત્રં ચ વિદ્યાદૈકશફં ઘૃતમ્ ॥

घोडीना घीना गुणो.

૯૫ ઘોડીનું ઘી પાકમાં હલકું છે, ઉષ્ણ-
વીર્યવાળું છે, તૂરું છે, કફને નષ્ટ કરનાર છે,

અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને મૂત્રની અટકાયત કરનાર છે.

૯૬ ચક્ષુષ્યમગ્ન્યં સ્ત્રીણાં તુ સર્પિઃ સ્યાદમૃતોષ્મમ્ વૃદ્ધિં કરોતિ દેહાગ્ન્યોર્લઘુપાકં વિપાપહમ્ ॥

સ્ત્રીના ધીના ગુણો.

૯૬ સ્ત્રીઓનું ધી નેત્રોનું અત્યંત હિત કરનાર છે, અમૃત જેવું છે, દેહને તથા અગ્નિને વૃદ્ધિ આપનાર છે, પાકમાં હલકું છે અને વિપને ટાઢનારું છે.

૯૭ કપાયં વદ્ધવિષ્મૂત્રં તિક્તમગ્નિકરં લઘુ ।
હન્તિ કારેણવં સર્પિઃ કફકુષ્ઠવિપક્તિમીન્ ॥

હાથળીના ધીના ગુણો.

૯૭ હાથળીનું ધી તૂરું છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને રોકનાર છે, કડવું છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકું છે અને કફ, કોઢ, વિષ તથા કૃમિઓ એઓને હણનાર છે.

૯૮ ક્ષીરઘૃતં પુનઃ સંગ્રાહિ રક્તપિત્તભ્રમ-
મૂર્ચ્છાપ્રશમનં નેત્રરોગહિતં ચ ॥

દૂધને વલોવીને કાહાડેલા માંસળના ધીના ગુણો.

૯૮ દૂધને વલોવીને કાહાડેલા માંસળમાંથી કરેલું ધી દક્ષને રોકનાર છે, નેત્રના રોગોની ઉપર સારું છે અને રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા મૂર્ચ્છા એઓને શાંત કરનાર છે.

૯૯ સર્પિર્મળ્લસ્તુ મધુરઃ સરો યોનિશ્રો-
ત્રાક્ષિશિરસાં શૂલ્લગ્નો બસ્તિનસ્યાક્ષિપ્રપૂરણે-
ષૂપદિશ્યતે ॥

પીગલેલા ધીની ઉપર જામેલા ઘાટા ભાગના ગુણો.

૯૯ પીગલેલા ધીની ઉપર જામેલો ઘાટો ભાગ મધુર છે, મઢને પ્રવૃત્તિ આપનાર છે અને યોનિ, કાન, નેત્રો તથા માથું એઓના શૂઢને હણનાર છે. પીચકારી દેવામાં, નસ્ય દેવામાં અને

નેત્રોની અંદર નાખવાના કામમાં એ ભાગ ઉપયોગી છે.

૧૦૦ સર્પિઃ પુરાણં સરં કટુવિપાકં ત્રિ-
દોષાપહં મૂર્છામેદઅન્માદોદરજ્વરગરશોષાપ-
સારયોનિશ્રોત્રાક્ષિશિરઃશૂલગ્નં દીપનં બસ્તિ-
નસ્યાક્ષિપૂરણેષૂપદિશ્યતે ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

પુરાણં તિમિરશ્વાસપીનસજ્વરકાસનુત્ ।

મૂર્છાકુષ્ઠવિષોન્માદગ્રહાપસારનાશનમ્ ॥ •

૧૦૦ એકાદશ શતં ચૈવ વત્સરાનુપિતં ઘૃતમ્ ।

રક્ષોગ્નં કુમ્ભસર્પિઃ સ્યાત્પરતસ્તુ મહાઘૃતમ્ ॥

પેયં મહાઘૃતં ભૂતૈઃ કફગ્નં પવનાધિકૈઃ ।

બલ્યં પવિત્રં મેધ્યં ચ વિશેષાત્તિમિરાપહમ્ ॥

સર્વભૂતહરં ચૈવ ઘૃતમેતત્પ્રશસ્યતે ॥

જૂના ધીના ગુણો.

૧૦૦ જૂનું ધી મઢની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, વિપાકમાં તીર્થું છે, ત્રણે દોષોને હણનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને મૂર્ચ્છા, મેદ, અન્માદ, ઉદર-રોગ, જ્વર, ક્ષેર, સોજો, અપસાર, યોનિશૂલ, કર્ણશૂલ, નેત્રશૂલ, તથા મસ્તકશૂલ એઓને મટાડનાર છે. પીચકારી દેવામાં, નસ્ય દેવામાં તથા નેત્રોની અંદર નાખવાના કામમાં એ ધી ઉપયોગી છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “દશ વર્ષનું જૂનું ધી તિમિરને, શ્વાસને, સઢીખમને, જ્વરને, ધાંસીને, મૂર્ચ્છાને, કોઢને, વિપને, અન્માદને, ગ્રહોને તથા અપસારને નષ્ટ કરે છે. એકસો વર્ષીયાર વર્ષનું જૂનું ધી કુંભસર્પિ કેહેવાય છે અને તે રાક્ષસોને હણે છે. એથી વધારે જૂનું ધી મહાઘૃત કેહેવાય છે. વાયુની અધિકતાવાઢાં મનુષ્યોએ મહાઘૃત પીવું. એ મહાઘૃત કફને હણનાર છે, બઢને વધારનાર છે, પવિત્ર છે, વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનાર છે, વિશેષે કરી

તિમિરને હ્રણનાર છે, અને સઘઢા ભૂતોસંબંધી ઉપદ્રવોનું હરણ કરનાર છે.

इति घृतवर्गः

૧૦૧ તૈલં ત્વાગ્નેયમુષ્ણં તીક્ષ્ણં મધુરં મધુરવિપાકં બૃહ્ણં પ્રીણનં વ્યવાયિ સૂક્ષ્મં વિંશદં ગુરુ સરં વિકાસિ વૃષ્યં ત્વક્પ્રસાદનં મેધામાર્દવમાંસસ્થૈર્યવર્ણબલકરં ચક્ષુષ્યં વદ્ધ-મૂત્રં લેખનં તિક્તકપાયાનુરસં પાચનમનિલ-બલાસક્ષયકરં ક્રિમિપ્રમશીતપિત્તજનનં યોનિ-શિરઃકર્ણશૂલપ્રશમનં ગર્ભાશયશોધનં ચ તથા હિન્નભિન્નવિદ્ધોત્પિષ્ટચ્યુતમથિતક્ષતપિચ્છિતભ-ગ્નસ્ફુટિતક્ષારાગ્નિદગ્ધવિશ્લિષ્ટદારિતાભિહત-દુર્ભક્તમૃગવ્યાલવિદષ્ટપ્રમૃતિષુ ચ પરિપેકાભ્ય-જ્ઞાવગાદેષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥

तद्वस्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाक्षिप्रूरणे ।
अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥

તિલના તૈલના ગુણો તથા કામો.

૧૦૧ તિલનું તૈલ અગ્ન્યાત્મક છે ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, મધુર છે, વિપાકમાં પળ મધુર છે, શરીરને દૃઢ કરનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, પચ્યા વિના પળ સઘઢા દેહમાં વ્યાપ્ત થનાર છે, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં પળ પેસે એવું છે, નિર્મલ છે, ભારે છે, મલની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, સાંધાઓના બંધોને મોકલ્યા કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, ત્વચાને સ્વચ્છ કરનાર છે, નેત્રોનું હિત કરનાર છે, મૂત્રને રોકનાર છે, મેદને ઉઘેડનાર છે, પેટામાં કડવા તથા તૂરા રસવાળું છે, પાચન છે, વાયુનો તથા કફનો ક્ષય કરનાર છે, વાયુનાં તથા કફનાં સ્ત્રોતોને શુદ્ધ કરનાર છે, કીડાઓને હ્રણનાર છે, શરીરને કાંઈક પાતળું કરનાર છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, ધાર્મશક્તિ આપનાર છે, કોમલતા કરનાર છે, માંસની સ્થિરતા કરનાર છે,

વર્ણને સારો કરનાર છે, બઢ આપનાર છે અને યોનિશૂલ, મસ્તકશૂલ તથા કર્ણશૂલ એઓને શાંત કરનાર છે. છેદાણ, મેદાણ, વીંધા-ણ, ચૂર્ણિત થણ, સ્થાનથી યસી ગણ, હલ-બલી ગણ, જુલમી થણ, ચગદાઈ ગણ, માંગી ગણ, ફૂટી ગણ, ક્ષારથી કે અગ્નિથી બઢેલ, સંધિથી હૂટું પઢેલ, ચીરાઈ ગણ, અભિ-ઘાત પામેલ, બહુજ યરાબ રીતે માંગી ગણ, દુષ્ટ પશુઓ કરઢેલ અને સર્પાદિકે ઢસેલ ઢ-ત્યાદિક ઉપર પરિપેકમાં, અભ્યંગ કરવામાં અને અવગાહન કરાવવામાં તિલનું તૈલ ઉત્તમ છે.

વાયુની શાંતિને માટે પીચકારીઓમાં, પી-વામાં, નસ્યમાં, કાનમાં નાચવામાં, નેત્રોની અંદર નાચવામાં અને અન્નપાનવિધિમાં પળ તિલના તૈલનો પ્રયોગ કરવો.

૧૦૨ ઇરણ્ડતૈલં મધુરમુષ્ણં તીક્ષ્ણં દીપ્તં કટુકપાયાનુરસં સૂક્ષ્મં સ્ત્રોતોવિશોધનં ત્વચ્ચં વૃષ્યં મધુરવિપાકં વયઃસ્થાપનં યોનિશુક્રવિ-શોધનમારોગ્યમેધાકાન્તિસ્મૃતિબલકરં વાતક-ફહરમધોભાગદોષહરં ચ ॥

ઇરડીઆ તૈલના ગુણો તથા કામો.

૧૦૨ ઇરડીયું તૈલ મધુર છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પેટામાં તીચ્ઘા તથા તૂરા રસવાળું છે, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, સ્ત્રોતોને શુદ્ધ કરનાર છે, ચામડીને સારી કરે છે, વીર્યને વધારે છે, વિપાકમાં મધુર છે, જુવા-નીને સ્થિર રાચનાર છે, યોનિને તથા વીર્યને શુદ્ધ કરનાર છે, આરોગ્ય આપનાર છે, ધારણાશક્તિ દેનાર છે, કાંતિ આપનાર છે, સ્મરણશક્તિ દેનાર છે, બઢ આપનાર છે, વાયુને તથા કફને હરનાર છે અને વિરેચનદ્વારા દોષોને હરનાર છે.

૧ કેટલાક પદાર્થો અગ્ન્યાત્મક છતાં પળ ઉષ્ણ હોતા નથી અને કેટલાક પદાર્થો ઉષ્ણ છતાં પળ આગ્રેય હોતા નથી. તેથી અહીં તિલના તૈલને આ-

ગ્રેય અને ઉષ્ણ એ બન્ને વિશેષણ આપ્યાં છે. જુવો કે પ્રમા આગ્રેય છતાં પળ ઉષ્ણ નથી અને માલ્હાં ઉષ્ણ છતાં પળ આગ્રેય નથી.

૧૦૩ નિમ્બાતસીકુસુમ્ભમૂલકજીમૂતકઘૃ-
ક્ષકઠ્ઠતવેધનાર્કકમ્પિલ્લકહસ્તિકર્ણપૃથ્વીકાપી-
લુકરજેઙ્ગુદીશિશુસર્વપસુવર્ચલાવિડક્લજ્યોતિ-
ષ્મતીફલતૈલાનિ તીક્ષ્ણાનિ લઘૂન્યુષ્ણવીર્યાણિ
કટૂનિ કટુવિપાકાનિ સરાણ્યનિલકફઠ્ઠમિ-
કુષ્ઠપ્રમેહશિરોરોગહરાણિ ચેતિ ॥

લીંબડા વગેરેના ફળોના તૈલોના

ગુણો તથા કામો.

૧૦૩ લીંબડો, અલસી, કમુંવો, મૂઝા, કુક-
ડવેલ, ઇંદ્રજવ, કડવી ધીસોડી, આકડો, કપીલો,
રાતો ઇરડો, કાઝીજીરી, પીલુ, કરંજ, ઇંગો-
ઝીઓ, સરગવો, સર્પપ, સૂરજમુખી, વાવડીંગ
અને માલકાંકળી એઓનાં ફળોનાં તૈલો તીક્ષ્ણ
છે, હલકાં છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે, તીખાં છે,
વિપાકમાં પળ તીખાં છે, મઝની પ્રવૃત્તિ કરાવ-
નારાં છે અને વાયુ, કફ, કૃમિ, કોઢ, પ્રમેહ તથા
માથાના રોગો એઓને હરનારાં છે.

૧૦૪ વાતઘ્નં મધુરં તેષુ ક્ષૌમં તૈલં વંલાવહમ્ ।
કટુપાકમચશ્તુષ્યં સ્નિગ્ધોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ॥

અલસીના તૈલના વિશેષ ગુણો

તથા કામો.

૧૦૪ અલસીનું તૈલ વાયુને હળનાર છે, મધુર
છે, બઢ આપનાર છે, પાકમાં તીખું છે, નેત્રોને
માટે સારું નથી, સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણ છે મારે છે,
અને પિત્ત કરનાર છે.

૧૦૫ કૃમિઘ્નં સાર્પપં તૈલં કણ્ઠકુષ્ઠાપહં લઘુ ।
કફમેદોઽનિલહરં લેખનં કટુ દીપનમ્ ॥

સરસીયા તૈલના વિશેષ ગુણો તથા
કામો.

૧૦૫ સરસીયું તૈલ કૃમિઓને, સ્વરજને, કો-
ઢને, કફને, મેદને તથા વાયુને હરનાર છે હલકું
છે, લેખન છે, તીખું છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે.

૧૦૬ કૃમિઘ્નમિઙ્ગુદીતૈલમીષત્તિકં તથા લઘુ ।
કુષ્ઠામયક્રિમિહરં દષ્ટિશુક્રબલાપહમ્ ॥

ઇંગોઝીયાના તૈલના વિશેષ ગુણો

તથા કામો.

૧૦૬ ઇંગોઝીયાનું તૈલ કૃમિઓને, કોઢને,
કૃમિજન્ય વિકારોને, દષ્ટિને, વીર્યને તથા બઢને
હળનાર છે, કાંઈક કઢવું છે અને હલકું છે.

૧૦૭ વિપાકે કટુકં તૈલં કૌસુમ્ભં સર્વદોષઘ્ન ।
રક્તપિત્તકરં તીક્ષ્ણમચક્ષુષ્યં વિદાહિ ચ ॥

કસુંબાના તૈલના વિશેષ ગુણો તથા

કામો.

૧૦૭ કસુંબાનું તૈલ વિપાકમાં તીખું છે, સર્વ
દોષોને કરનાર છે, રક્તપિત્તને કરનાર છે, તીક્ષ્ણ
છે, નેત્રોને માટે હિત નથી અને બઢતરા કરનાર છે.

૧૦૮ કિરાતતિક્તકાઽતિમુક્તકવિભીતક-
નાલિકેરકોલાશોઢજીવન્તીપ્રિયાલકર્બુદારસૂર્ય-
વહ્નીત્રપુસૈર્વારુકકર્કારુકૃષ્માન્ડપ્રભૃતીનાં તૈ-
લાનિ મધુરાણિ મધુરવીર્યવિપાકાનિ વાતપિત્ત-
પ્રશ્મનનાનિ શીતવીર્યાણ્યભિષ્યન્દીનિ સૃષ્ટિ-
વિષ્મૂત્રાણ્યગ્નિસાદનાનિ ચેતિ ॥

કરીઆતા વગેરેના તૈલના ગુણો

તથા કામો.

૧૦૮ કરીયાતું, ટીંબરૂ, બેહેડાં, નાઝીઈર,
વોરની મજ્જા, અલોઢ, મીઠી સ્વરખોડી, ચારોઝી,
કાંચનાર, સ્વરણેર, પતકાલું, ત્રપુસ, (ત્રુસડું કેહે,
વાય છે તે ?) કાઠડી, પદકોલું, કોલું ઇત્યાદિ-
કનાં તૈલો મધુર છે, મધુર વીર્યવાળાં છે,
વિપાકમાં પળ મધુર છે, વાયુને તથા પિત્તને શ-
માવનારાં છે, શીત વીર્યવાળાં છે, સ્વોતો વગેરેને
મંદતા તથા ક્ષેદ આપનારાં છે, વિષ્ટાની તથા મૂ-
ત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે અને અગ્નિને મંદ
કરનારાં છે.

૧ કરીયાતા વગેરે કઢવા પદાર્થોનું તૈલ મધુર

થાય છે એ પ્રત્યક્ષ જોણું છે. (ડહન.)

૧૦૯ મધૂકકાશ્મર્યપલાશતૈલોના મધુર-
કપાયાણિ કફપિત્તપ્રશમનાનિ ॥

મહુડાનાં, સીવળનાં તથા ટાંચરાનાં
ફળોનાં તૈલોના ગુણા તથા કામો.

૧૦૯ મહુડાનાં ફળો, સીવળનાં ફળો તથા
ટાંચરાનાં ફળો એઓનાં તૈલો મધુર છે, તૂરાં
છે તથા કફને અને પિત્તને શાંત કરનારાં છે.

૧૧૦ તુવરકમહાતકતૈલે ઉષ્ણે મધુરક-
પાયે તિક્તાનુરસે વાતકફકુષ્ઠમેદોમેહકૃમિહરે
ઉભયંતોભાગદોષદ્વરે ચ ॥

ચેરું અને મીલામું એઓના ફળોના તૈ-
લોના ગુણો તથા કામો.

૧૧૦ ચેર અને મીલામું એઓનાં તૈલો ઉષ્ણ
છે, મધુર છે, તૂરાં છે, પેટમાં કડવા રસવાળાં છે,
વમનથી તથા વિરેચનથી પણ દોષોને હરનારાં છે,
અને વાત, કફ, કોઢ, મેદ, પ્રમેહ તથા કૃમિ
એઓને હરનારાં છે.

૧૧૧ સરલદેવદારુગ્ણડીરશિશપાગુરુસા-
રસ્ત્રેહાસ્તિકકટુકપાયા દુષ્ટવ્રણશોધનાઃ કૃ-
મિકફકુષ્ઠાનિલહરાશ્ચ ॥

સારોના સ્ત્રેહોના ગુણો તથા કામો.

૧૧૧ સરલ નામનો દેવદાર, દેવદાર, ગંડીરું,
શીશમ અને અગરૂ એઓના સારોના સ્ત્રેહો કડવા
છે, ટીંચા છે, તૂરા છે, દુષ્ટ વ્રણોને શુદ્ધ કરનારા
છે અને કૃમિ, કફ, કોઢ તથા વાયુ એઓને હ-
રનારા છે.

૧૧૨ તુમ્બીકોશામ્રદન્તીશ્યામાસત્તલાની-
લિકાકામ્પિલ્લકશઙ્ગિનીસ્ત્રેહાસ્તિકકટુકપાયા
અધોભાગદોષપુહરાઃ કૃમિકફકુષ્ઠાનિલહરા દુષ્ટ-
વ્રણવિશોધનાશ્ચ ॥

કડવી તુંબડી વર્ગેરેના સ્ત્રેહોના ગુણો
તથા કામો.

૧૧૨ કડવી તુંબડી, જંગલી આંબો, નેપાળો,

૧ ચેરનાં વૃક્ષો સમુદ્રના કાનારાપર કાદવમાં મોટાં
મોટાં જથાબંધ થાય છે.

વરધારો, હાથલા, ગળી, કપીલો અને શંચાવળી
એઓના સ્ત્રેહો કડવા છે, ટીંચા છે, વિરેચનથી
દોષોને હરનારા છે અને કૃમિ, કફ, કોઢ તથા
વાયુ એઓને હરનારા છે તથા દુષ્ટ વ્રણોને શુદ્ધ
કરનારા છે.

૧૧૩ યવતિક્તાતૈલં સર્વદોષપ્રશમનમીષ-
ત્તિક્તમગ્નિદીપનં લેખનં મેઘ્યં પથ્યં રસાયનં ચ ॥

આંચફૂટામળીના તૈલના ગુણો તથા કામો.

૧૧૩ આંચફૂટામળીનું તૈલ સર્વ દોષોને
શાંત કરનાર છે, જરાક કડકવું છે, અગ્નિને
દીપ્ત કરનાર છે, કફને ઉલ્કેષનાર છે, પવિત્ર છે,
પથ્ય છે અને રસાયન છે.

૧૧૪ ઇકૈષિકાતૈલં મધુરમતિશીતં પિત્તહ-
રમનિલપ્રકોપણં શ્લેષ્માભિવર્દનમ્ ॥

નસોતરના બીજના તૈલના ગુણો.

૧૧૪ નસોતરનું તૈલ મધુર છે, અત્યંત ટાંડું
છે, પિત્તને હરનાર છે, વાયુને પ્રકુપિત કરનાર
છે અને કફને વધારનાર છે.

૧૧૫ સહકારતૈલમીષત્તિક્તમતિસુગન્ધિ
વાતકફહરં રૂક્ષં કપાયં મધુરરસવન્નાતિપિત્ત-
કરં ચ ॥

અતિ સુગંધી આંબાની ગોઠલીના તૈલના
ગુણો તથા કામો.

૧૧૫ કલમી આંબાનું તૈલ કાંડક કડકું છે,
અતિસુગંધી છે, વાયુને તથા કફને હરનાર છે,
રૂક્ષ છે, તૂરું છે, પેટમાં મધુર રસવાળું છે અને
અતિપિત્ત કરનાર નથી.

૧૧૬ ફલોદ્ભવાનિ તૈલાનિ યાન્યનુક્તાનિ
કાનચિત્
ગુણાન્કર્મ ચ વિજ્ઞાય ફલવત્તાનિ નિર્દિશેત્ ॥

આ વર્ગમાં નહીં કહેલાં ફળોનાં તૈલોના
ગુણોની તથા કામોની સમજણ.

૧૧૬ આ વર્ગમાં જે જે ફળોનાં તૈલો કહ્યાં

૨ ગંડીરનો ગુજરાતી પર્યાય મઢ્યો નથી,

તે તેલોના ગુણો તથા કામો કહ્યા પ્રમાણેજ સમજવા
પણ જે ફળોનાં તૈલો કહ્યાં નથી તે તૈલોનાં ગુણો
તથા કામો તે તે ફળોનાં ગુણોને તથા કામોને
જાણી લઈને તે પ્રમાણેજ સમજવાં.

૧૧૭ યાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સ્નેહાઃ સમાસાત્પરિ-
કીર્તિતાઃ ।

સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥

સ્થાવર સ્નેહોમાં તિલના તેલના જેવાજ
અમુક ગુણો તથા અમુક કામો છે.

૧૧૭ આ વર્ગમાં જેટલા સ્થાવર સ્નેહો સંક્ષે-
પથી કહ્યા છે તેઓમાં કેટલાએકમાં તિલના
તૈલ જેવાજ અમુક ગુણો છે તથા કેટલાએકમાં
તિલના તૈલના જેવાજ અમુક કામો છે. સર્વે
સ્નેહો વાયુનો નાશ કરનારા છે.

૧૧૮ સર્વભ્યાંસ્ત્વહ તૈલેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ।
નિષ્પત્તેસ્તદ્ગુણત્વાચ્ચ તૈલત્વમિતરેષ્વપિ ॥

સઘઢાં તૈલોમાં તિલનું તૈલ ઉત્તમ છે.

૧૧૮ સઘઢાં તૈલો તિલના તૈલની પેટે થાય
છે અને તિલના તૈલના જેવાજ અમુક ગુણોવાઢાં
છે તેથી તૈલ કેહેવાય છે. પરંતુ સઘઢાં તૈલોથી
તિલનું તૈલ ઉત્તમ છે.

૧૧૯ ગ્રામ્યાનૂપૌદકાનાં ચ વસામેદોમજ્ઞા-
નો ગુરુણમધુરા વાતઘ્ના જાઢ્ઢલૈકશફક્રવ્યા-
દાનાં લઘુશીતકપાયા રક્તપિત્તઘ્નાઃ પ્રતુદવિ-
ષ્કિરાણાં શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥

તત્ર ઘૃતતૈલવસામેદોમજ્ઞાનો યથોત્તરં ગુરુ-
વિપાકા વાતહરાશ્ચ ॥

ચરબી મેદ તથા મજ્ઞા ંઓના ગુણો.

૧૧૯ ડંટ તથા વકરાં વગેરે ગ્રામ્ય પ્રાણીઓ,
પાડા વગેરે આનૂપ (જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં)
પ્રાણીઓ અને માછલાં વગેરે જલચર પ્રાણીઓ
ંઓનાં ચરબી, મેદ અને મજ્ઞા ંઓ ભારે છે,
ઉષ્ણ છે, મધુર છે અને વાયુને હ્ણનારાં છે. હરિણ
વગેરે જાંગલ પ્રાણીઓ, ંક ઢાંવાવાઢાં ઘોડા તથા

ગધેડા વગેરે પ્રાણીઓ અને સિંહ વગેરે માંસભ-
ક્ષક પ્રાણીઓ ંઓનાં ચરબી, મેદ અને મજ્ઞા
ંઓ હલકાં છે, ઢાઢાં છે, તૂરાં છે અને રુધિરના
તથા પિત્તના દોષોને હ્ણનારાં છે. હોલા તથા ક-
વુતર વગેરે પ્રતુદ (ચાંચવતે ફોલી ફોલીને
ખાનારાં) પક્ષીઓ અને લાવાં વગેરે વિષ્કિર
(ધરતીને ઁોતરી ઁોતરીને ખાનારાં) પક્ષીઓ ંઓનાં
ચરબી, મેદ તથા મજ્ઞા ંઓ કફને હ્ણનારાં છે.
ધી, તૈલ, ચરબી, મેદ અને મજ્ઞા ંઓ ઉત્તરોત્તર
અધિક અધિક ભારે વિપાકવાઢાં છે અને ઉત્તરો-
ત્તર અધિક અધિક વાયુને હરનારાં છે.

इति तैलवर्गः

૧૨૦ મધુ તુ મધુરં કષાયાનુરસં રુઢ્ઢં
શીતમગ્નિદીપનં વર્ણ્યં વલ્યં લઘુ સુકુમારં
લેખનં દ્વચં સંધાનં શોધનં રોપણં વાજીકરણં
સંગ્રાહિ ચક્ષુઃપ્રસાદનં સૂક્ષ્મમાર્ગાનુસારિ પિત્ત-
શ્લેષ્મમેદોમેદહિઢ્કાશ્વાસકાસાતિસારચ્છર્દિત્વ-
ળ્ળાક્રમિવિપ્રશમનં હ્વાદિ ત્રિદોષપ્રશમનં ચ ।
તત્તુ લઘુત્વાત્કફઘ્નં પૈચ્છિલ્યાન્માધુર્યાત્કપા-
યભાવાચ્ચ વાતપિત્તઘ્નમ્ ॥

મધના સામાન્ય ગુણો.

૧૨૦ મધ મધુર છે, પેઢામાં તૂરા રસવાલું છે,
રુઢ્ઢ છે, ઢાઢું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વર્ણને
સારો કરનાર છે, વઢને વધારનાર છે, હલકું છે,
સુકુમારપણું આપનાર છે, કફને ઉઁેડનાર છે, દ્વ-
દયને પ્રિય લાગે ંવું છે, ભાંગાને સાંધનાર છે, વ્ર-
ળાદિકને શુદ્ધ કરનાર છે, વ્રળને ભરતી લાવીને
રુઢાવનાર છે, સ્ત્રીસંગમાં જલદી ઉત્સુકતા આપ-
નાર છે, મઢનું શોષણ કરનાર છે, નેત્રોને સ્વચ્છ
કરનાર છે, સૂક્ષ્મ માર્ગોમાં ગતિ કરનાર છે, સુખ
કરનાર છે અને પિત્ત, કફ, મેદ, પ્રમેહ, હેડકી,
શ્વાસ, ઁાંસી, અતીસાર, ઁલડી, તરશ, ક્રમિઓ
તથા વિષ ંઓને શાંત કરનાર છે. મધ વ્રળે દોષોને
હ્ણનાર છે. કેમ કે હલકું હોવાથી કફને હ્ણે
છે અને ઁીકણું, મધુર તથા તૂરું હોવાથી વાયુને

તથા પિત્તને હળે છે. (જો કે શીતપણું, રુક્ષપણું અને હલકાપણું એ ગુણો વાયુને કરનારા છે અને મધુર-પણા વગેરે ગુણો કફને કરનારા છે તો પણ દ્રવ્ય અને ગુણો એ વચ્ચેના પ્રભાવને લીધે મધ ત્રણે દો-પોને હળનાર છે.)

૧૨૧ પૌત્તિકં ભ્રામરં ક્ષૌદ્રં માંક્ષિકં છાત્રમેવ ચ ।
આર્ધ્યમૌદાલકં દાલમિત્યષ્ઠૌ મધુજાતયઃ ॥

મધની આઠ જાતિઓ.

૧૨૧ પૌત્તિક, ભ્રામર, ક્ષૌદ્ર, માંક્ષિક, છાત્ર, આર્ધ્ય, ઔદાલક અને દાલ એ રીતે આઠ જાતિનું મધ થાય છે. (મચ્છર જેવી અત્યંત શીળી, કાઠી, લોકોને વધુ પીડા કરનારી અને વૃક્ષોની કોતરોમાં રહેનારી પુત્તિકા નામની માંચીઓએ બનાવેલું મધ પૌત્તિક કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ ભ્રમરો કરતાં કાંઈક નાદાના ભ્રમરોએ બનાવેલું સ્ફાટિકમણિ સરખું મધ ભ્રામર કહેવાય છે. પીંગલા વર્ણવાળી શીળી માંચીઓએ બનાવેલું મધ ક્ષૌદ્ર કહેવાય છે. પીલા વર્ણવાળી મોટી માંચીઓએ બનાવેલું મધ માંક્ષિક કહેવાય છે. પીંગાળી અને પીઠી માંચીઓ ઘણું કરીને હિમાલયના વનમાં છત્ર જેવા આકારવાળા મધપોડાને બનાવે છે તે મધપોડાનું મધ છાત્ર કહેવાય છે. ભ્રમરો જેવી તીક્ષ્ણ મુઠોવાળી માંચીઓએ બનાવેલું મધ આર્ધ્ય કહેવાય છે. ઘણું કરીને રાફડાઓમાં રહેનારા પીંગલા વર્ણવાળા શીળા શીળા કીડાઓ જે પીંગલા વર્ણવાળું થોડુંક મધ બનાવે છે તે ઔદાલક કહેવાય છે. પુષ્પોમાંથી ફરીને પાનડાંઓની ઉપર પડેલો જે મધુર, ટાટો અને તૂરો મકરંદ હોય છે તે દાલ કહેવાય છે.)

૧૨૨ વિશેષાત્પૌત્તિકં / તથુ રુક્ષોષ્ણં સવિ-
પાન્વયાત્

વાતાસૃન્નિપ્તકૃચ્છેદિ વિદાહિ મદકૃન્મધુ

પૌત્તિક મધના ગુણો.

૧૨૨ એ આઠ જાતનાં મધોમાં પૌત્તિક મધ શ્લેષ્મા રસોને ખાનારી માંચીઓના સંબંધને લીધે

વિશેષે કરી રુક્ષ તથા ઉષ્ણ છે, મેદ તથા ગ્રંથિ વગેરેને કાપનાર છે, પાકમાં દાહ કરનારું છે, શ્લે-સંબંધી મદને ઉત્પન્ન કરનારું છે અને વાયુને, રુધિરને તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારું છે. (આ મધ ઘીના જેવા વર્ણવાળું હોય છે.)

૧૨૩ પૈચ્છિલ્યાત્સ્વાદુભૂયસ્ત્વાદ્ભ્રામરં ગુરુ
સંશ્લિતમ્

ભ્રામર મધના ગુણો.

૧૨૩ ભ્રામર મધ ચીકણું તથા વધારે મધુરતાવાળું હોવાને લીધે ભારે છે.

૧૨૪ ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્ઞેયં શીતલં લઘુ લેખનમ્ ॥

ક્ષૌદ્ર મધના ગુણો.

૧૨૪ ક્ષૌદ્ર મધ વિશેષે કરી શીતલ છે, હલકું છે અને કફને ઉઘેડનાર છે. (આ મધ કપિલ વર્ણવાળું હોય છે.)

૧૨૫ તસ્માદ્લઘુતરં રુક્ષં માંક્ષિકં પ્રવરં સ્મૃતમ્ ।
શ્વાસાદિપુ ચ રાગેષુ પ્રશસ્તં તદ્વિશેષતઃ ॥

માંક્ષિક મધના ગુણો.

૧૨૫ માંક્ષિક મધ ક્ષૌદ્ર કરતાં પણ વધારે હલકું છે, રુક્ષ છે અને ઉત્તમ ગુણવામાં આવે છે. એ મધ શ્વાસ આદિ રોગોમાં ઉપયોગ કરવા માટે વધુ વચ્છાણાળું છે. (આ મધ તૈલના જેવા વર્ણવાળું હોય છે.)

૧૨૬ સ્વાદુપાકં ગુરુ હિમં પિચ્છિલં રક્ત-
પિત્તજિત્ ।

શ્વિત્રમેહક્રિમિહરં વિદ્યાચ્છાત્રં ગુણોત્તરમ્ ॥

છાત્ર મધના ગુણો.

૧૨૬ છાત્ર મધ પાકમાં મધુર છે, ભારે છે, ટાટું છે, ચીકણું છે અને રક્તપિત્ત, શ્વિત્ર નામનો કોઢ, પ્રમેહ તથા કૃમિ એઓને હરનાર છે અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે.

૧૨૭ આર્ધ્યં મધ્વતિચક્ષુષ્યં કફપિત્તહરં પરમ્ ।

કપાયં કટુ પાકે ચ વલ્યં તિક્તમવાતકૃત્ ॥

આર્ધ્ય મધના ગુણો.

૧૨૭ આર્ધ્ય મધ નેત્રોનું અત્યંત હિત કર-

નાર છે, કફને તથા પિત્તને સારીપેટે મટોડનાર છે, તૂરૂં છે, પાકમાં તીખું છે, બઠા આપનાર છે, કઢવું છે અને વાયુને કરનાર નથી.

૧૨૮ ઔદાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ ।
કપાયમુષ્ણમમ્લં ચ પિત્તકૃત્કટુપાકિ ચ ॥

ઔદાલક મધના ગુણો.

૧૨૮ ઔદાલક મધ રુચિ કરનાર છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, કોઢને તથા વિપને હળનાર છે, તૂરૂં છે, ઉષ્ણ છે, ઘાટું છે, પિત્ત કરનાર છે અને પાકમાં તીખું છે.

૧૨૯ છર્દિમેહપ્રશમનં મધુ રૂક્ષં દલોદ્ભવમ્ ।

દાલ મધના ગુણો.

૧૨૯ દાલ મધ ડલટીને તથા પ્રમેહને શાંત કરનાર છે અને રૂક્ષ છે.

૧૩૦ બૃંહણીયં મધુ નવં નાતિશ્લેષ્મહરં સરમ્ ॥

નવા મધના ગુણો.

૧૩૦ નવું ઇટલે જેને મધપોડામાંથી લીધા પછી ઘણો કાઠ ન થયો હોય એવું મધ શરીરને પુષ્ટિ આપનારું છે, કફને અત્યંત તોડનાર નથી અને મઠની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે.

૧૩૧ મેદઃસ્થૌલ્યાપહં ગ્રાહિ પુરાણમતિલેખનમ્ ।

જૂના મધના ગુણો.

૧૩૧ જૂનું મધ મેદથી થણી સ્થૂલતાને મટાડનાર છે, મઠાદિકને શોષણ આપનાર છે અને કફને અત્યંત ઉઘેડનાર છે.

૧૩૨ દોષત્રયહરં પક્કમામમ્લં ત્રિદોષકૃત્ ॥

પાકા તથા કાચા મધના ગુણો.

૧૩૨ અમ્લિથી નહીં પણ યોગ્ય સમયથી પાકીને ઘાટું થણું મધ ત્રણે દોષોને હરનાર છે અને કાચું મધ ત્રણે દોષોને કરનાર છે.

૧૩૩ તદ્યુક્તં વિવિધૈર્યૌર્ગૈર્નિહન્યાદામયાન્વહન્ ।

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાદ્ધ યોગવાહિ પરં મધુ ॥

મધ યોગવાહી હોવાને લીધે ઘણાં કામો કરનાર છે.

૧૩૩ મધ વિવિધ ઔષધોથી સંયુક્ત થઈને ઘણા રોગોને મટાડે છે અને જાતે પણ અનેક દ્રવ્યોથી ગોઠવાણું છે માટે સઘળા યોગવાહી પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, (સંસ્કારવિશેષને લીધે જે જે દ્રવ્યની સાથે ગોઠવાય તે તે દ્રવ્યના ગુણોને વધારીને જે દ્રવ્ય અમૃત સમાન થાય તે દ્રવ્ય યોગવાહી કહેવાય છે.)

૧૩૪ તત્તુ નાનાદ્રવ્યરસગુણવીર્યધિપાકવિરુદ્ધત્વાત્પુષ્પરસસવિપમક્ષિકાસમ્ભવત્વાદ્ધાનુષ્ણોપચારમ્ ।

ઉષ્ણૌર્વિરુદ્ધયતે સર્વં વિપાન્વયતયા મધુ ।

ઉષ્ણાર્તમુષ્ણૌરુષ્ણે વા તન્નિહન્તિ યથા વિપમ્ ॥

તત્સૌકુમાર્યાદ્યં તથૈવ શૈલ્યાન્નાનૌષધીનાં રસસમ્ભવાદ્ધ । ઉષ્ણૌર્વિરુદ્ધયેત વિશેષતશ્ચ તથાન્તરીક્ષેણ જલેન ચાપિ ॥

મધને ઉષ્ણ ઉપચારોથી તથા આંતરીક્ષ જલથી વિરોધ છે.

૧૩૪ મધ અનેક દ્રવ્યોના પરસ્પર વિરુદ્ધ રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી યુક્ત છે અને પુષ્પરસોમાં ફરનારી ફેરી માંચીઓ ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે માટે તેને ઉષ્ણ ઉપચારોથી વિરોધ છે. સઘળી જાતનું મધ ફેરી માંચીઓ ઉત્પન્ન કરેલું હોવાને લીધે ફેરના સંબંધવાળું છે માટે તેને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધજ છે. ઉષ્ણથી (વામથી) પીડાણા માણસને આપવામાં આવેલું અથવા ઉષ્ણ વીર્યવાળાં નહીં પણ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યોની સાથે આપવામાં આવેલું અથવા ઉષ્ણ કાઠમાં આપવામાં આવેલું મધ ફેરની પેટે મારી નાખે છે. મધ મુકુમાર હોવાથી, શીતલ હોવાથી અને અનેક ઔષધોના રસોથી ઉત્પન્ન થણું હોવાથી તેને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે વિશેષ વિરોધ છે. મધને જેમ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા

પદાર્થોની સાથે સકારણ વિરોધ છે તેમ આંતરીક્ષ જલની સાથે સ્વાભાવિક વિરોધ છે. (આર્ય મધને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધ નથી.)

૧૩૫ ઉષ્ણેન મધુ સંયુક્તં વમનેષ્વચારિતમ્ ।

અપાકાદનવસ્થાનાન્ન વિરુદ્ધેત પૂર્વવત્ ॥

વમનમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થોનો સંયોગ

આપવાથી પણ કશી હરકત નથી.

૧૩૬ વમન કર્મોમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે સંયુક્ત કરીને આપવામાં પણ કશી ઉપર કહેલી હરકત સમજવી નહીં. કેમ કે વમનમાં આપેલું મધ અંદર પાકતું નથી અને અંદર રહેતું પણ નથી માટે વમનમાં તેને ઉષ્ણ પદાર્થોના યોગનો નિપેદ નથી. (આ પ્રમાણે છે તો પણ વૃદ્ધ વૈદ્યો વમનની અધોદ્વારમાં જવાની ધાસ્તીને લીધે વમનમાં મધનો પ્રયોગ કરતા નથી.)

૧૩૬ મધ્વામાત્પરતસ્ત્વન્યદામં કષ્ટં ન વિદ્યતે ।

વિરુદ્ધોપક્રમત્વાત્તત્સર્વં હન્તિ યથા વિપમ્ ॥

મધનું અજીર્ણ મહાકષ્ટદાયી છે.

૧૩૬ મધના અજીર્ણ કરતાં વીજું કોઈ પણ અજીર્ણ વધારે કષ્ટદાયી નથી. કેમ કે અજીર્ણની સ્વેદન તથા ઉષ્ણ જલપાન આદિ સઘળી ચિકિત્સાઓ મધથી વિરુદ્ધ છે માટે મધનું અજીર્ણ શ્વેરની પેટેજ માણસને મારી નાખે છે.

इति मधुवर्गः

૧૩૭ इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः

શીતાઃ સ્નિગ્ધા વલ્યા વૃષ્યા મૂત્રલા રક્તપિત્ત-પ્રશમનાઃ કૃમિકફકરાશ્ચેતિ । તે ચાનેકવિધાઃ । તદ્યથા ।

૧ મિશ્રવર્ણોવાળી શેલડી.

૨ કાઢી શેલડી.

૩ વાંસ જેવા આકારવાળી શેલડી.

૪ ઘળી કાતરીઓવાળી શેલડી.

૫ કાઢી જંગલી શેલડી.

૬ પાતળી શેલડી.

પૌષ્ણકો ભીરુકશ્ચૈવ વંશકઃ શતપોરકઃ ।

કાન્તારસ્તાપસેશ્વશ્ચઃ કાષ્ઠેશ્ચઃ સૂચિપત્રકઃ ॥

નૈપાલો દીર્ઘપત્રશ્ચ નીલપોરોઽથ કોશઠ્ઠઃ ।

इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान्वक्ष्याम्यतः परम् ॥

શેલડીના સામાન્ય ગુણો તથા શેલ-

ડીની વાર જાતો.

૧૩૭ શેલડીઓ મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, ભારે છે, ટાઢી છે, સ્નિગ્ધ છે, વઠ્ઠ આપનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, મૂત્રને વધારનારી છે, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી છે અને કૃમિઓને તથા કફને કરનારી છે. શેલડીઓ પૌષ્ણક, ભીરુક, વંશક, શતપોરક, કાન્તાર, તાપસેશ્વ, કાષ્ઠેશ્વ, સૂચિપત્રક, નૈપાલ, દીર્ઘપત્ર, નીલપોર અને કોશ-ઠ્ઠૌર ઇત્યાદિ અનેક જાતની થાય છે. આ તેની વાર જાતો સ્થૂલ માર્ગથી માનવામાં આવેલી છે. હવે એ વાર જાતિઓના ગુણો કહું છું.

૧૩૮ सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः ।

અવિદાહી ગુરુર્વૃષ્યઃ પૌષ્ણકો ભીરુકસ્તથા ॥

આખ્યાં તુલ્યગુણઃ કિંચિત્સક્ષારો વંશકો મતઃ ।

વંશવચ્છતપોરસ્તુ કિંચિદુષ્ણઃ સ વાતહા

કાન્તારતાપસાવિશ્ વંશકાનુગુણૌ મતૌ ।

एवंगुणस्तु काष्ठेश्चः स तु वातप्रकोपणः ॥

સૂચીપત્રો નીલપોરો નૈપાલો દીર્ઘપત્રકઃ ।

વાતલાઃ કફપિત્તગ્નાઃ સકપાયા વિદાહિનઃ ॥

કોશકારો ગુરુઃ શીતો રક્તપિત્તક્ષયાપહઃ ।

વાર જાતની શેલડીઓના ગુણો.

૧૩૮ પૌષ્ણક અને ભીરુક એ બે અત્યંત શીત છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર

૭ ઘોઢી શેલડી. ધીજા મ્રંથોમાં આનું નામ કાંઢેશુ છે.

૮ સોઈ જેવાં પાનડાંવાળી શેલડી.

૯ નેપાળ દેશની શેલડી.

૧૦ લાંબાં પાનડાંવાળી શેલડી.

૧૧ નીલવર્ણની કાતરીઓવાળી શેલડી.

૧૨ પોટા જેવી કાતરીઓવાળી શેલડી.

છે, કફ કરનાર છે મઠની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે, વિદાહી નથી, ભારે છે અને વીર્ય વધારનાર છે. વંશકં ઉપર કહેલા ગુણોવાળી છે અને કાંઈક ક્ષાર છે. શતપોરક વંશકના જેવાજ ગુણોવાળી છે, કાંઈક ઉષ્ણ છે અને વાયુને હણનારી છે. કાંતાર અને તાપસેશુ એ બે વંશકને મઠતા ગુણોવાળી માનવામાં આવે છે. કાષ્ઠેશુ પણ વંશકને મઠતા ગુણોવાળી છે પણ વાયુને પ્રકુપિત કરનારી છે. સૂચીપત્ર, નીલપોર, નૈપાલ અને દીર્ઘપત્ર એ ચાર વાયુ કરનારી છે, કફને તથા પિત્તને હણનારી છે, તૂરા રસવાળી છે અને વિદાહ કરનારી છે. કોશકાર ભારે છે, ટાઢી છે અને રક્તપિત્તને તથા ક્ષયને હણનારી છે.

૧૩૯ અતીવ મધુરો મૂલે મધ્યે મધુર એવ તુ ॥

અગ્રેષ્વશ્તિષુ વિજ્ઞેય દક્ષુણાં લઘુણો રસઃ ।

શેલડીના અવયવોમાં જૂદા જૂદા રસો.

૧૩૯ શેલડીના મૂલમાં અત્યંત મધુર રસ છે, મધ્યમાં મધુર રસ છે અને અગ્ર ભાગોમાં તથા આંખોવાળી ગાંઠોમાં સ્વારો રસ છે.

૧૪૦ અવિદાહી કફકરો વાતપિત્તનિવારણઃ ॥

વક્ત્રપ્રહ્લાદનો વૃણ્યો દન્તનિષ્પાંડિતો રસઃ ।

ચૂસેલા શેલડીના રસના ગુણો.

૧૪૦ શેલડીને દાંતોથી દાંતીને ચૂસેલો રસ પાકમાં બલતરા કરનારો થતો નથી, કફ કરનાર છે, વાયુનું તથા પિત્તનું નિવારણ કરનાર છે, મોહોડાંને સુખ આપનાર છે અને વીર્યને વધારનાર છે.

૧૪૧ ગુરુવિદાહી વિષ્ણુમ્ભી યાન્ત્રિકસ્તુ પ્ર-
કીર્તિતઃ ॥

યંત્રથી પીલેલી શેલડીના રસના ગુણો.

૧૪૧ યંત્રથી પીલીને કાહાડેલો શેલડીનો રસ પવનથી તથા તડકા વગેરેથી સંયોગ પામવાને લીધે અને છાલસહિત પીલાવાને લીધે ભારે છે, પાકમાં બલતરા કરનાર છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર છે અને મઠને રોકનાર છે.

૧૪૨ પક્કો ગુરુઃ સરઃ સ્નિગ્ધઃ સતીક્ષ્ણઃ ક-
ફવાતનુત્ ॥

અગ્નિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો.

૧૪૨ અગ્નિથી પકાવેલો શેલડીનો રસ ભારે છે, મઠની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, તીક્ષ્ણતાવાળો છે અને કફને તથા વાયુને મટાડનાર છે.

૧૪૩ ફાણિતં ગુરુ મધુરમભિષ્યન્દિ વૃંહ-
ણમવૃણ્યં ત્રિદોષકૃચ્ચ ।

શેલડીના રસની ગોઠ થયા પેહેલાંની
રાવના ગુણો.

૧૪૩ ગોઠ બનાવવા માટે કરવામાં આવતી શેલડીના રસની રાવ ભારે છે, મધુર છે, સ્વોતો વગેરેને ક્લેદયુક્ત કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, વીર્યવર્ધક નથી અને ત્રણે દોષોને કરનારી છે.

૧૪૪ ગુઢઃ સક્ષારમધુરો નાતિશીતઃ સ્નિ-
ગ્ધો મૂત્રરક્તશોષનો નાતિપિત્તજિદ્વાતઘ્નો મેદઃ-
કફકરો વલ્યો વૃણ્યશ્ચ ॥

ગોઠના સામાન્ય ગુણો.

૧૪૪ ગોઠ ક્ષારસહિત મધુર રસવાળો છે, વહુ ટાઢો નથી, સ્નિગ્ધ છે, મૂત્રને તથા રુધિરને શુદ્ધ કરનાર છે, પિત્તને અત્યંત મટાડનાર નથી, વાયુને હણનાર છે, મેદને તથા કફને કરનાર છે, વઠ વધારનાર છે અને સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનાર છે.

૧૪૫ પિત્તઘ્નો મધુરઃ શુદ્ધો વાતઘ્નોઽસ્તુક્ર-
સાદનઃ ।

સ પુરાણોઽધિકગુણો ગુઢઃ પથ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

શુદ્ધ ગોઠનાં તથા જૂના શુદ્ધ ગોઠના
ગુણો.

૧૪૫ શુદ્ધ ગોઠ પીલેને હણનાર છે, મધુર છે, વાયુને હણનાર છે અને લોહીને શુદ્ધ કરનાર છે. જૂનો થયેલો શુદ્ધ ગોઠ અધિક ગુણોવાળો છે અને અત્યંત પથ્ય છે.

૧૪૬ મત્સ્યઞ્ડિકાચણ્ડશર્કરાવિમલજાતા

ઉત્તરોત્તરં શીતાઃ સ્નિગ્ધા ગુચ્છતરા મધુરતરા
વૃષ્ટ્યા રક્તપિત્તપ્રસાદનાસ્તૃષ્ણાપ્રશમનાશ્ચ ॥

કાચી ટાંડ, પાકી સફેદ ટાંડ, સાકર
અને ટાંડસાકર એઓના ગુણો.

૧૪૬ કાચી ટાંડ, પાકી સફેદ ટાંડ, સાકર
અને ટાંડસાકર એઓ ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે ટાઢી
છે, વધારે વધારે મધુર છે, વધારે વધારે વીર્યવ-
ર્ધક છે, વધારે વધારે રક્તપિત્તને શાંત કરનારી
છે અને વધારે વધારે તરશને શાંત કરનારી છે.
૧૪૭ યથા યથેષાં વૈમલ્યં મધુરત્વં તથા તથા ।

સ્નેહલાઘવશૈલ્યાનિ સ્વરત્વં ચ તથા તથા ॥

ગોઠ વગેરે શેલડીના વિકારોમાં જેમ
જેમ વધાર નિર્મલતા તેમ તેમ
વધારે ગુણો.

૧૪૭ ગોઠ વગેરે શેલડીના વિકારોમાં જેમ
જેમ વધારે નિર્મલતા (મેલથી રહિતપણું) હોય
તેમ તેમ તેઓમાં મધુરપણું, સ્નિગ્ધપણું, હલકાપણું,
થંડાપણું અને દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારપણું વધારે
વધારે હોય છે.

૧૪૮ યો યો મત્સ્યપિન્ડિકાચ્છન્ડશર્કરાણાં
સ્વકો ગુણઃ ।

તેન તેનૈવ નિર્દેશ્યસ્તેષાં વિસ્ત્રાવણો ગુણઃ ॥

ટાંડ વગેરેના મેલોમાં ટાંડ વગેરેના
જેવાજ ગુણો હોય છે.

૧૪૮ કાચી ટાંડ, પાકી સફેદ ટાંડ તથા સા-
કર એઓને બનાવતાં જે તેઓનો ક્ષારસહિત મેલ કા-
ઠાડવામાં આવે છે તે મેલમાં (કેટલેક અંશે) એઓના
જેવાજ ગુણો છે. (ટાંડના મેલમાં ટાંડના જેવા અને
સાકરના મેલમાં સાકરના જેવા ગુણો હોય છે.)

૧૪૯ સારસ્થિતા સુવિમલા નિઃક્ષારા ચ
યથા યથા ।

તથા તથા ગુણવર્તો વિજ્ઞેયા શર્કરા બુધૈઃ ॥

સાકરની શ્રેષ્ઠતાની પરીક્ષા.

૧૪૯ સાકર જેમ જેમ સારરૂપે રહેલી, નિ-

ર્મલ અને ક્ષારવગરની હોય તેમ તેમ સમજુ વૈદ્યો-
એ તેને અધિક અધિક ગુણોવાળી સમજવી.

૧૫૦ મધુશર્કરા પુનઃશ્લઘ્યંતીસારહરી રૂક્ષા
છેદની પ્રહ્લાદની કપાયમધુરા મધુરવિપાકા ચ ॥

મધની સાકરના ગુણો.

૧૫૦ મધની સાકર ડલટીને તથા અતીસા-
રને હરનારી છે, રૂક્ષ છે, કફ વગેરેને કાપનારી
છે, સુખ આપનારી છે, તૂરી તથા મધુર છે અને
વિપાકમાં પણ મધુર છે. (મધ કાલાન્તરે સુકાઈ
ઘાટું થઈને સાકર જેવું બની જાય છે એજ મધની
સાકર સમજવી એમ ડહન કેહે છે.)

૧૫૧ યવાસશર્કરા મધુરકપાયા તિક્તાનુ-
રસા શ્લેષ્મહરી સરા ચેતિ ॥

જવાસાની સાકરના ગુણો.

૧૫૧ જવાસાની સાકર મધુર છે, તૂરી છે,
પેટામાં કડવા રસવાળી છે, કફને હરનારી છે અને
દસ્ત લાવનારી છે.

૧૫૨ યાવલ્યઃ શર્કરાઃ પ્રોક્તાઃ સર્વા દાહપ્ર-
ણાશનાઃ ।

રક્તપિત્તપ્રશમનાશ્લઘ્યં મૂર્છાતૃપાપહાઃ ॥

સઘળી સાકરોના સામાન્ય ગુણો.

૧૫૨ જેટલી સાકરો કેહેવામાં આવી તે સ-
ઘળી સાકરો દાહને નષ્ટ કરનારી છે, રક્તપિત્તને
શાંત કરનારી છે અને ડલટીને, મૂર્છાને તથા તર-
શને હળનારી છે,

૧૫૩ રૂક્ષં મધૂકપુષ્પોત્થં ફાણિતં વાતપિત્તકૃત્ ।
કફઘ્નં મધુરં પાકે કપાયં વસ્તિદૂષણમ્ ॥

મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવાની
રાવના ગુણો.

૧૫૩ મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવાની
રાવ રૂક્ષ છે, વાયુને તથા પિત્તને વધારનારી છે,
કફને હળનારી છે, પાકમાં મધુર છે, તૂરી છે,
અને મૂત્રાશયમાં વાતાદિકનો પ્રકોપ કરનારી છે.

इति इक्षुवर्गः

૧૫૪ સર્વે પિત્તકરં મધ્યમમ્લં દીપનરોચનમ્ ।
ભેદનં કફવાતઘ્નં હૃદયં વસ્તિવિશોધનમ્ ॥
પાકે લઘુ વિદાહ્યુષ્ણં તીક્ષ્ણમિન્દ્રિયબોધનમ્ ।
વિકાસિ સુષ્ટવિષ્ણમૂત્રં શૃણુ તસ્ય વિશેષણમ્ ।

મધ્યના સામાન્ય ગુણો.

૧૫૪ સર્વ પ્રકારનાં મધ્યો પિત્ત કરનારાં છે, યાદા રસના અધિકપણાવાળાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે, રુચિ ઉપજાવનારાં છે, દક્ષ લાવનારાં છે, કફને તથા વાયુને હણનારાં છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારાં છે, પાકમાં હલકાં છે, પાકમાં વલતરા કરનારાં છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનારાં છે, સાંધાઓના બંધોને મોકળા કરનારાં છે અને વિષ્ટાની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે. હવે મધ્યોના વિશેષો કહું છું તે સાંભળો.

૧૫૫ માર્દ્વીકમવિદાહિત્વાન્મધુરાન્વયતસ્તથા ।
રક્તપિત્તેऽપિ સતતં બુધૈર્ન પ્રતિપિધ્યતે ॥
મધુરં તદ્ધિ રૂક્ષં ચ કપાયાનુરસં લઘુ ।
લઘુપાકિ સરં શોષવિપમજ્વરનાશનમ્ ॥

દ્રાક્ષના મધ્યના ગુણો.

૧૫૫ દ્રાક્ષનું મધ્ય સંતાપ કરનાર નથી અને મધુર દ્રવ્યના સંબંધવાળું છે તેથી વિદ્વાન્ વૈદ્યો રક્તપિત્તમાં પણ કદી તેની અટકાયત કરતા નથી. દ્રાક્ષનું મધ્ય મધુર છે, રૂક્ષ છે, પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, હલકું છે, તુરત પાકી જનાર છે, દક્ષ ઉતારનાર છે અને શોષને તથા વિપમજ્વરને નષ્ટ કરનાર છે.

૧૫૬ માર્દ્વીકાલ્પાન્તરં કિંચિત્વાર્જૂરં વાતકો-
પનમ્

તદેવ વિશદં રુચ્યં કફઘ્નં કર્શનં લઘુ ॥
કપાયમધુરં હૃદયં સુગન્ધીન્દ્રિયબોધનમ્ ।

ખજૂરના મધ્યના ગુણો.

૧૫૬ ખજૂરનું મધ્ય દ્રાક્ષના મધ્યથી થોડાજ અંતરવાળું છે અને કાર્દિક વાયુને પ્રકુપિત કરનાર

છે. એ ખજૂરનું મધ્ય નિર્મલ હોય તો રુચિ ઉપજાવનાર છે, કફને હણનાર છે, કૃશતા આપનાર છે, હલકું છે, તૂરું તથા મધુર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે અને ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનારું છે.

૧૫૭ કાસાર્શોઘ્રહ્ણીદોષમૂત્રાઘાતાનિલાપહા ॥
સ્તન્યરક્તક્ષયાદતા સુરા વૃહ્ણદીપનો ।

ચોખા વગેરેના લોટની રાતી મદિ-
રાના ગુણા.

૧૫૭ લોટની રાતી મદિરા ધાવણને માટે સારી છે, રુધિરના ક્ષય ઉપર પણ સારી છે, શરીરને પુષ્ટિ આપનારી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે અને ધાંસી, અરશ, ગ્રહ્ણીદોષ તથા મૂત્રાઘાત એઓને મટાડનારી છે.

૧૫૮ કાસાર્શોઘ્રહ્ણીશ્વાસપ્રતિશ્યાયવિનાશની ।
શ્વેતા મૂત્રકફસ્તન્યરક્તમાંસકરી સુરા ।

ચોખા વગેરેના લોટની સફેદ
મદિરાના ગુણો.

૧૫૮ લોટની સફેદ મદિરા ધાંસીને, અરશને, ગ્રહ્ણીને, શ્વાસને તથા પ્રતિશ્યાયને નષ્ટ કરનારી છે અને મૂત્રને, કફને, ધાવણને, રુધિરને તથા માંસને વધારનારી છે.

૧૫૯ છર્ધરોચકહન્કુક્ષિતોદશૂલપ્રમર્દની ॥
પ્રસન્ના કફવાતાશોંવિબન્ધાનાહનાશની ।

મદિરા ઉપરની આછાના ગુણો.

૧૫૯ મદિરા ઉપરની આછા ઉલટીને, અરોચકને, હૃદયની વ્યથાને, કુક્ષિની વ્યથાને, શૂલને, કફને, વાયુને, અરશને, દક્ષ વગેરેની અટકાયતને અને પેટના આફરાને નષ્ટ કરનારી છે.

૧૬૦ પિત્તલાલ્પકફા રૂક્ષા યવૈર્વાતપ્રકોપણી ॥

જવની મદિરાના ગુણો.

૧૬૦ જવની મદિરા પિત્ત કરનારી છે, કાર્દિક કફ કરનારી છે, રૂક્ષ છે, અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારી છે.

૧૬૧ વિષ્મિની સુરા ગુર્વી શ્લેષ્મલા તુ મધુ-
લિકા ।

શીળા ઘડંની મદિરાના ગુણો.

૧૬૧ શીળા ઘડંની મદિરા પેટમાં ગડગડાટ કરનારી છે, મઠને નહીં પ્રવર્તવા દર્ડેને પેટમાં શૂલ વગેરેની વ્યથા કરનારી છે, ભારે છે અને કફને વધારનારી છે.

૧૬૨ રૂક્ષા નાતિકફા વૃષ્યા પાચની ચા-
ક્ષિકી સ્મૃતા ॥

**વેહેડાની છાલ નાચીને બનાવેલી
મદિરાના ગુણો.**

૧૬૨ વેહેડાની છાલ નાચીને કરેલી મદિરા રૂક્ષ છે, કફને અત્યંત વધારનારી નથી, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનારી છે અને પાચન કરનારી છે.

૧૬૩ ત્રિદોષો મેદ્યવૃષ્યશ્ચ કોહલો વદનપ્રિયઃ ।

**જવના સાથવાથી બનાવેલી મદિ-
રાના ગુણો.**

૧૬૩ જવના સાથવાથી બનાવેલી મદિરા ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારી છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રહર્ષ આપનારી છે અને જી-
ભને પ્રિય લાગે એવી છે.

૧૬૪ ગ્રાહ્યુળો જગલઃ પક્તા રૂક્ષસ્તૃકફશો-
ફહત્ ॥

હ્રદ્યઃ પ્રવાહિકાટોપદુર્નામાનિલશોપહત્ ।

મદિરાની નીચે રહેલા ભાગના ગુણો.

૧૬૪ મદિરાની નીચે રહેલો ભાગ દસ્ત વગેરેનું શોષણ કરનાર છે, ઉષ્ણ છે, પાચન છે, રૂક્ષ છે, હ્રદ-
યને પ્રિય લાગે એવો છે અને તરશ, કફ, સોજો, પ્રવાહિકા, પેટની અંદરનો ગડગડાટ, અરશ, વાયુ અને ક્ષય એઓને મટાડનાર છે. (લેપ કરવાથી સોજાને મટાડે છે.)

૧૬૫ વક્સો હૃતસારત્વાદ્વિષ્મી વાતકોપનઃ ।
દીપનઃ સૃષ્ટિવિષ્મૂત્રો વિશદોડલ્પમદો ગુરુઃ ।

**સાર કાઢાડી લઈને બાકી રાખેલા
મદિરાની નીચેના કૂચાના ગુણો.**

૧૬૫ સાર કાઢાડી લઈને બાકી રાખેલો મધની નીચેનો જૂદા જૂદા અવયવોવાળો કૂચો નિસ્સાર હોવાને લીધે ગડગડાટ કરનાર છે, વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વિ-
ષ્ટાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, થોડો મદ આપનાર છે અને ભારે છે.

૧૬૬ કપાયો મધુરઃ સીધુર્ગોઢઃ પાચનદીપનઃ ॥

ગાઢના મધના ગુણા.

૧૬૬ ગોઠનું મધ તૂરું છે, મધુર છે, પાચન છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે.

૧૬૭ શાર્કરો મધુરો રુચ્યો દીપનો વસ્તિશોધનઃ ।

વાતમ્નો મધુરઃ પાકે હ્રદ્ય શ્ચન્દ્રિયવોધનઃ ॥

સાકરના મધના ગુણો.

૧૬૭ સાકરનું મધ મધુર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, વાયુને હળનાર છે, પાકમાં મધુર છે, હ્રદયને પ્રિય લાગે એવું છે અને ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત્ કરનાર છે.

૧૬૮ તદ્વત્પકરસઃ સીધુર્વલ્વર્ણકરઃ સરઃ ।
શોફમ્નો દીપનો હ્રદ્યો રુચ્યઃ શ્લેષ્માર્શસાં હિતઃ ॥

**શેલડીના પકાવેલા રસથી બનાવેલા
મધના ગુણો.**

૧૬૮ શેલડીના પાકા રસથી બનાવેલું મધ સાકરના મધના જેવાજ ગુણોવાળું છે, વઠ આપનાર છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, સોજાને હળનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હ્રદ-
યને પ્રિય લાગે એવું છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને કફ ઉપર તથા અરશ ઉપર સારું છે.

૧૬૯ કર્પણઃ શીતરસિકઃ શ્વયથૂદરનાશનઃ ।
વર્ણઋજ્જરણઃ સ્વર્યો વિબંધમ્નોડર્શસાં હિતઃ ॥

શેલડીના કાચા રસથી બનાવેલા મઘના ગુણો.

૧૬૯ શેલડીના રસનું અગ્નિથી કાચ કચ્ચા વગર બનાવેલું મઘ ધાતુઓનું કર્ષણ કરનાર છે, સોજાને તથા ઉદરોગને નષ્ટ કરનાર છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, પાચક છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, મલબંધને તોડનાર છે અને અરશ ઉપર સારું છે.

૧૭૦ આક્ષિકઃ પાણ્ડુરોગત્તો વ્રણ્યઃ સંગ્રા-
હકો લઘુઃ ।

કષાયમધુરઃ સીધુઃ પિત્તત્ત્વોઽસૂક્ષ્મપ્રસાદનઃ ॥

બેહેડાના કાચથી તથા ગોઝથી બના-
વેલા અને જેને પુષ્પો વગેરેનો સંસ્કાર.
આપ્યો હોય એવા મઘના ગુણો.

૧૭૦ બેહેડાના કાચથી તથા ગોઝથી બના-
વેલું અને જેને ધાવણીનાં પુષ્પો વગેરેનો સંસ્કાર
આપ્યો હોય એવું મઘ પાંડુરોગને હળનાર છે, વ્ર-
ણને માટે સારું છે, મલનું શોષણ કરનાર છે, હ-
લકું છે, તૂરું તથા મધુર છે, પિત્તવે.હળનાર છે
અને રુધિરને સ્વચ્છ કરનાર છે.

૧૭૧ જામ્બવો વદ્ધનિપ્યન્દસ્તુવરો વાતકોપનઃ ।

જાંવૂના મઘના ગુણો.

૧૭૧ જાંવૂનું મઘ મૂત્રને રોકનાર છે, તૂરું
છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે.

૧૭૨ તીક્ષ્ણઃ સુરાસવો હૃદ્યો મૂત્રલઃ કફ-
વાતનુત્ ।

મુખપ્રિયઃ સ્થિરમદો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ।

જઝને બદલે સુરા નાશીને બનાવેલા
આસવના ગુણો.

૧૭૨ જઝને બદલે મદિરા નાશીને બનાવેલો
આસવ તીક્ષ્ણ છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો છે,
મૂત્રને વધારનાર છે, કફને તથા વાયુને ટાળનાર
છે, મુખને પ્રિય લાગે એવો છે, ઘણીવાર સુધી
મત્તપણું રાખે એવો છે અને પવનસંબંધી રોગોને
નષ્ટ કરનાર છે.

૧૭૩ લઘુર્મધ્વાસવશ્ચેદી મેહકુષ્ઠવિષાપહઃ ॥
તિક્તઃ કષાયઃ શોફગ્નસ્તીક્ષ્ણઃ સ્વાદુરવાતકૃત્ ।

મધ તથા ગોઝ એઓને મિશ્રિત કરીને
બનાવેલા આસવના ગુણો.

૧૭૩ મધ તથા ગોઝ એઓને મિશ્રિત કરીને
બનાવેલો આસવ હલકો છે, કડવો તથા તૂરો
છે, મધુર છે, તીક્ષ્ણ છે, વાયુ કરનાર નથી, કફને
કાપનાર છે અને પ્રમેહ, કોઢ, ક્ષેર તથા સોજા
એઓને હળનાર છે.

૧૭૪ તીક્ષ્ણઃ કષાયો મદકૃદ્દુર્નામકફગુલ્મહૃત્ ॥
કૃમિમેદોઽનિલહરો મૈરેયો મધુરો ગુરુઃ ।

સુરા અને આસવ એઓને મિશ્રિત કરી
બનાવેલા અને મધયાંયુક્ત કરેલા
મઘના ગુણો.

૧૭૪ લોટની સુરાને અને ગોઝના આસવને
જૂદાં જૂદાં બનાવી પાછાં તેઓને મિશ્રિત કરી
મઘનો યોગ આપીને બનાવેલું મઘ કે જે મૈરેય
કેહેવાય છે તે તીક્ષ્ણ છે, તૂરું છે, મદ કરનાર
છે, મધુર છે, મારે છે અને અરશ, કફ, ગુલ્મ,
કૃમિઓ, મેદ તથા વાયુ એઓને ટાળનાર છે.
(લોટની સુરાને અને મઘના આસવને મિશ્રિત
કરી ગોઝનો યોગ આપીને બનાવેલા મઘના પળ
એજ ગુણો છે.)

૧૭૫ વલ્યઃ પિત્તહરો વર્ણ્યો મૃદ્વીકેક્ષુરસાસવઃ ॥

દ્રાક્ષ તથા શેલડીનો રસ એઓના
આસવના ગુણો.

૧૭૫ દ્રાક્ષ તથા શેલડીનો રસ એઓનો વ-
નાવેલો આસવ વઢ ઓપનાર છે, પિત્તને હરનાર
છે અને વર્ણને સારો કરનાર છે.

૧૭૬ સીધુર્મધૂકપુષ્પોત્થો વિદાહ્યગ્નિબલપ્રદઃ ।
રૂક્ષઃ કષાયઃ કફહૃદ્વાતપિત્તપ્રકોપનઃ ॥

મહુડાનાં ફૂલના મઘના ગુણો.

૧૭૬ મહુડાનાં ફૂલોનું મઘ પાકમાં બલતરા

કરનાર છે, અગ્નિને વલ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, તૂંકું છે, કફને હરનાર છે અને વાયુને તથા પિત્તને પ્રક્રાંપિત કરનાર છે.

૧૭૭ નિર્દિશેદ્રસતશ્ચાન્યાન્કન્દમૂલફલાસ-
વાન્ ।

આ પ્રકરણમાં નહીં કહેલા અન્ય આસ-
ઓના ગુણો જાણવાની પદ્ધતિ.

૧૭૭ જે કંદ, મૂલ, ફલ તથા છાલ વગે-
રેના બીજા આસવો આ પ્રકરણમાં કહ્યા નથી
તેઓના ગુણો તે તે કંદ-મૂલ વગેરેના રસોના
અનુસારથી જાણી લેવા.

૧૭૮ નવં મધ્યમભિષ્યન્દિ ગુરુ વાતાદિકોપનમ્ ॥
અનિષ્ટગન્ધં વિરસમહૃદ્યં ચ વિદાહિ ચ ।

નવા મધ્યના ગુણો.

૧૭૮ નવું મધ્ય સ્ત્રોતો વગેરેને ક્ષેદ આપનારું
છે, ભારે છે, વાયુ વગેરેને પ્રક્રુપિત કરનારું છે,
અપ્રિય ગંધવાળું છે, સારા રસવગરનું છે, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવું નથી અને ખાટા પાકવાળું હોવાથી
વિદાહ કરનારું છે.

૧૭૯ સુગન્ધિ દીપનં હૃદ્યં રોચિષ્ણુ કૃમિનાશનમ્
સ્ફુટસ્ત્રોતસ્કરં જીર્ણં લઘુ વાતકફાપહમ્ ।

જૂના મધ્યના ગુણો.

૧૭૯ જૂનું મધ્ય મુગંધી છે, અગ્નિને દીપ્ત ક-
રનાર છે, તૃપ્તને પણ રુચિ આપનારું છે, કૃમિ-
ઓને નષ્ટ કરનારું છે, સ્ત્રોતોને ચોખ્ખાં કરનારું
છે, હલકું છે અને વાયુને તથા કફને ટાલનારું છે.

૧૮૦ અરિષ્ટો દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારાદધિકો ગુણૈઃ ॥
બહુદોષહરશ્ચૈવ દોષાણાં શમનશ્ચ સઃ ।

દીપનઃ કફવાતમ્નઃ સરઃ પિત્તાવિરોધનઃ ॥

શૂલાધ્માનોદરપ્લીહજ્વરાજીર્ણાર્શસાં હિતઃ ।

પિપ્પલ્યાદિકૃતો ગુલ્મકફરોગહરઃ સ્મૃતઃ ॥

ચિકિત્સિતેષુ વશ્યન્તેઽરિષ્ટા રોગહરાઃ પૃથક્

અરિષ્ટના ગુણો.

૧૮૦ અરિષ્ટ હરહે વગેરે દ્રવ્યોના સંયોગને

લીધે અને સંસ્કારને લીધે મધ્ય કરતાં અધિક
ગુણોવાળો છે, ઘણા દોષોને હરનારો છે, ઘણા
વ્યાધિઓને શાંત કરનારો છે, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નારો છે, વિશેષે કરી કફને તથા વાયુને હળનારો
છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારો છે પિત્તને જરાક હ-
ળનારો છે અને શૂલ, પેટનો આફરો, ઉદરરોગ, વર-
લનું દરદ, જ્વર, અજીર્ણ તથા અરશ એઓની ઉપર
હિતકારી છે. પીપ્પલ વગેરેથી કરેલો અરિષ્ટ ગુલ્મને
અને કફસંબંધી રોગોને હરનારો છે. જૂદા જૂદા
રોગોને હરનારા જૂદા જૂદા અરિષ્ટો ચિકિત્સાનાં
પ્રકરણોમાં કેહેવામાં આવશે. (ચિકિત્સા-
સ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયનો ૬ મો વિષય જુવો.
એવી રીતે બીજાં સ્થલોમાં પણ કેહેવામાં આવશે.)

૧૮૧ અરિષ્ટાસવસીધૂનાં ગુણાન્કર્માણિ ચા-
દિશેત્ ॥

વુઝ્યા યથાસ્વં સંસ્કારમવેશ્ય કુશલો ભિષક્ ।

આ પ્રકરણમાં નહીં કેહેવામાં આવેલા
અરિષ્ટ, આસવ અને સીધુ એઓના
ગુણો તથા કર્મો જાણવાની પદ્ધતિ.

૧૮૧ આ વર્ગમાં જે અરિષ્ટો. જે આસવો
તથા જે મધ્યો કેહેવામાં આવ્યાં નથી તેઓનાં
ગુણો અને કર્મો, તેઓના પદાર્થો પ્રમાણે તથા
તેઓના સંસ્કારો પ્રમાણે વિચક્ષણ વૈદ્યે પોતાની
વુદ્ધિથી જાણી લેવાં.

૧૮૨ સાન્દ્રં વિદાહિ દુર્ગન્ધં વિરસં કૃમિલં ગુરુ ॥
અહૃદ્યં તરુણં તીક્ષ્ણમુષ્ણં દુર્ભાજનસ્થિતમ્ ।

અલ્પૌષધં પર્યુષિતમત્યચ્છં પિચ્છિલં ચ યત્ ॥

તદ્વર્જ્યં સર્વદા મધ્યં કિંચિચ્છેપં તુ યદ્ભવેત્ ।

તત્ર યત્સ્તોકસમ્મારં તરુણં પિચ્છિલં ગુરુ ॥

કફપ્રકોપિ તન્મધ્યં દુર્જરં ચ વિશેષતઃ ।

પિત્તપ્રકોપિ બહુલં તીક્ષ્ણમુષ્ણં વિદાહિ ચ

અહૃદ્યં દુષ્ટગં પૂતિ કૃમિલં વિરસં તનુ ।

તથા પર્યુષિતં ચાપિ વિદ્યાદનિલકોપનમ્ ॥

સર્વદોષૈરુપેતં તુ સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ।

केवुं मद्य खराब समजवुं अने खराब
मद्यथी शी शी खराबी थाय छे?

१८२ जे मद्य घाटुं होय, पाकमां खाटुं थई
जईने बळतरा करनार होय, दुर्गंधवाळुं होय,
विरुद्ध रसवाळुं होय, कीडाओवाळुं होय, भारे
होय, प्रिय न लागे एवुं होय, नवुं होय, तीक्ष्ण
होय, उना स्पर्शवाळुं होय, खराब वासणमां र-
हेलुं होय, अल्प औषधोवाळुं होय, प्याला बगेरेमां
रातवाशी रहेलुं होय, अत्यंत आळुं होय, चीकणुं
होय के वासणमां नीचे कडदानी साथे अल्प
अवशेष रहेलुं होय ते मद्यनो सर्वदा त्याग करवो.

जे मद्य अल्प औषधोवाळुं, नवुं, चीकणुं.के
भारे होय ते मद्य कफने प्रकुपित करे छे अने
विशेषे करी दुर्जर (मांड पचे एवुं) होय छे.

जे मद्य घाटुं, तीक्ष्ण, उना स्पर्शवाळुं के पा-
कमां खाटुं थईने बळतरा करनारुं होय ते मद्य
पित्तन प्रकुपित करे छे.

जे मद्य प्रिय न लागे एवुं, खराब वासणमां
रहेलुं, अत्यंत आळुं, दुर्गंधवाळुं, कीडाओवाळुं,
विरुद्ध रसवाळुं, वासणमां कडदानी साथे जराक
अवशेष रहेलुं के प्याला बगेरेमां रातवाशी रहेलुं
होय ते मद्य वायुने प्रकुपित करे छे.

जे मद्य घाटापणाथी मांडीने वासणमां कड-
दानी साथे अवशेष रहेवा सुधीना सघळा दोषोथी
युक्त होय ते मद्य वात, पित्त अने कफ ए त्रणे
दोषोने प्रकुपित करे छे.

१८३ चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित्॥
रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ।

केवा मद्यनुं सेवन करवुं ?

१८३ जे मद्य जूनुं, उत्पन्न थयेला रसवाळुं,
अग्निने दीप्त करनारुं, कफने तथा वायुने जीत-
नारुं, रुचिकारक, निर्मळ, सुगंधी तथा हर्ष आ-
पनारुं होय ते मद्यनुं सेवन करवुं.

१८४ तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥
सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च
वह्निना ॥

समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्ध्वमागतम्
विशोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मद्यतेऽचिरात् ।

मद्य शरीरमां केवी रीते मदने
उत्पन्न करे छे ?

१८४ मद्य के जे द्राक्ष आदि अनेक द्रव्योना
भेदने लीधे, लवणवर्जित बीजा पांच रसोना भे-
दने लीधे अने उष्ण तथा रूक्ष आदि वीर्योना भे-
दने लीधे अनेक प्रकारनुं छे तेनी शक्ति जठरा-
ग्निनी साथे मळी अग्निना उर्ध्वगामीपणाने लीधे,
मद्यना आग्नेयद्रव्यपणाथी तेना पण उर्ध्वगामी-
पणारूप स्वभावने लीधे तथा हलकापणाने लीधे
धमनीओ द्वारा उंचे चडी, हृदयने प्राप्त थई,
तीक्ष्णपणारूप तथा सांधाओना बंधोने मोकळा
करी देनारपणारूप स्वभावने लीधे झडपदार हो-
वाथी अने सूक्ष्म होवाथी तुरतज इंद्रियोने तथा
चित्तने चलायमान करी नाखीने मदयुक्त करी देखे.

१८५ चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः।
अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥

शरीरसंबंधी दोषो उपरथी मद प्राप्त
थवाना समयना भेदो.

१८५ कफ प्रकृतिवाळा माणसने मद्य पीधा
पळी घणी वारे मद उत्पन्न थाय छे, वायु प्रकृति-
वाळा माणसने मद्य पीधा पळी थोडी वारे मद
उत्पन्न थाय छे अने पित्त प्रकृतिवाळा माणसने मद्य
पीधा पळी तुरतज मद उत्पन्न थाय छे.

१८६ सान्त्विके शौचदक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः।
गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः ॥

राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम् ।
कलहं सानुबंधं तु करोति पुरुषे मदः ॥
अशौचनिद्रामात्सर्यागम्यागमलोलताः ।
असत्यभाषणं चापि कुर्याद्धि तामसे मदः ॥

મધ પીનારની સત્ત્વ આદિ ગુણો ઉપરથી
જૂદી જૂદી ચેષ્ટાઓ.

૧૮૬ મધ સાત્ત્વિક માણસમાં પવિત્રતાની, પરાયા મનને અનુસરીને વર્તવાની, હર્ષની અને શ-ગમારની લાલસાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તથા ગાયન, અધ્યયન, સૌભાગ્ય અને મૈથુનોત્સાહ એઓને ઉ-ત્પન્ન કરે છે.

એજ મધ રજોગુણી માણસમાં દુઃખના સેવ-નને, દેહનો વિનાશ કરી નાચે એવા સાહસને અને નિરંતર ચાલ્યા કરે એવા કલહને (કજી-યાને) ઉત્પન્ન કરે છે.

એજ મધ તમોગુણી માણસમાં અપવિત્રતા, નિદ્રા, મત્સર, અગમ્યાગમનની લાલસા અને અ-સત્ય ભાષણ એઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૮૭ રક્તપિત્તકરં શુક્તં છેદિ શુક્તવિપાચનમ્ ।
વૈસ્વર્યં જરણં શ્લેષ્મપાણ્ડુકિમિહરં લઘુ ॥
તીક્ષ્ણોષ્ણં મૂત્રલં દ્વયં કફઘ્નં કટુપાકિ ચ ।

શુક્તના ગુણો.

૧૮૭ (દહીં, મધ, ગોઝ, લૂણ તથા કાંજી વગેરે પદાર્થોને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી ધાન્યના ગં-જમાં ત્રણ રાત્રિમુધી રાખી મેલતાં તેમાં જે આથો આવે છે તે શુક્ત કેહેવાય છે.) એ શુક્ત રક્તપિત્તને કરનાર છે, કફ વગેરેનું છેદન કરનાર છે, સ્વાધેલાને પચાવનાર છે, સ્વરને વગાડનાર છે, આમને જીર્ણ કરનાર છે, હલકું છે, કફના વધારાવાળા પાંડુરોગને તથા કૃમિઓને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, મૂત્રજનક છે, પ્રિય લાગે એવું છે, કફને હળનાર છે, અને પાકમાં તીર્ણ છે.

૧૮૮ તદ્વત્તદાસુતં સર્વં પાચનં ચ વિશેષતઃ ॥

આસુતના ગુણો.

૧૮૮ ઉપર કહેલા શુક્તમાં આથેલાં કંદમૂઝ વગેરે કે જેઓ આગુત કેહેવાય છે તેઓ પણ શુ-ક્તના જેવાજ ગુણોવાળાં છે અને વિશેષે કરી રુચિ ઉપજાવનારાં છે.

૧૮૯ ગૌડાનિ રસશુક્તાનિ મધુશુક્તાનિ યાનિ ચ
યથાપૂર્વં ગુરુતરાણ્યભિષ્પ્યન્દકરાણિ ચ ॥

દ્રવ્યોના ભેદથી શુક્તોના ગુણોના ભેદ.

૧૮૯ ગોઝના સંબંધવાળા આથાઓ, શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને મધના સંબંધવાળા આથાઓ એઓમાં મધના સંબંધવાળા આથાઓ કરતાં શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને તે આથાઓ કરતાં ગોઝનાસંબંધ-વાળા આથાઓ વધારે ભારે છે અને વધારે અભિ-ષ્પ્યંદી (સ્ત્રોતોને ક્ષેદયુક્ત કરી દેનારા) છે. (લીંબુ-નો રસ, પીપળીમૂઝ અને મધ એઓને સ્વચ્છ વા-સણમાં ભરી તે વાસણને ધાન્યના ગંજમાં ત્રણ રાત્રિ-મુધી ઢાંટી મુકવાથી જે આથો થાય તે મધુશુક્ત કેહેવાય છે.)

૧૯૦ તુપામ્બુ દીપનં દ્વયં દ્વત્પાણ્ડુકમિરોગનુત્ ।
ગ્રહણ્યશૌંવિકારઘ્નં ભેદિ સૌવીરકં તથા ॥

તુપોદકના તથા સૌવીરકના ગુણો.

૧૯૦ કોતરાંસહિત કાચા જવોને ટુકડા ટુકડા કરીને (ભરડીને) પાણીમાં આથવાથી થણું તુપોદક અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને હૃદયરોગ, પાંડુરોગ તથા કૃમિરોગ એઓને હરનાર છે. કોતરાં કાઢાડી નાખી પકાવેલા જવોના ટુકડા ટુકડા કરી આથવાથી જે સૌવીરક થાય છે તે ગ્રહણીના તથા અરશના વિકારને હળનાર છે અને દક્ષ્ત લગાડનાર છે.

૧૯૧ ધાન્યામ્લં ધાન્યયોનિત્વાદીપનં દાહના-
શનમ્ ।

સ્પર્શાત્પાનાત્તુ પવનકફતૃષ્ણાહરં લઘુ ॥

તૈક્ષ્ણ્યાચ્ચ નિર્હરેદાશુ કફં ગણ્ડૂપધારણાત્ ।

મુખચૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યમલશોષક્રમાપહમ્ ॥

દીપનં જરણં ભેદિ દિતમાસ્થાપનેષુ ચ ।

સમુદ્રમાશ્રિતાનાં ચ જનાનાં સાત્મ્યમુચ્યતે ॥

ધાન્યામ્લના ગુણો.

૧૯૧ ચોખાનું તથા કોદરા વગેરેનું ચૂર્ણ

આથવાથી જે ધાન્યામ્લ થાય છે તે ધાન્યથી ઉત્પન્ન થયું હોવાને લીધે અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સ્પર્શથી દાહનો નાશ કરનાર છે, પીવાથી વાયુ તથા કફસંબંધી તરશને હરનાર છે અને હલકું છે. ૧ ધાન્યામ્લ તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે તુરત કફને બાહાર કાઢાડી નાખે છે. ધાન્યામ્લના કોગલાનું ધારણ કરવાથી મોહોડાનાં વિરસતા, દુર્ગંધપણું, મઠ, શોષ તથા મ્લાનિ એઓ નષ્ટ થાય છે. ધાન્યામ્લ જેમ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે તેમ પાચન છે, દસ્ત પાડનાર છે અને નિરુહવસ્તિમાં (કાથ, દૂધ તથા તૈલ એઓને મિશ્રિત કરી દેવામાં આવતી પીચકારીમાં) પણ હિતકારી છે તથા સમુદ્રના કિનારાપર રહેનારા લોકોને તો સાત્મ્યજ (સ્વાભાવિક અનુકૂલજ) છે.

इति मद्यवर्गः

૧૯૨ ગોમહિષ્યજાવિગજહયલ્લોપાણાં મૂત્રાણિ તીક્ષ્ણાણિ કદૂન્યુષ્ણાણિ તિક્તાણિ લઘ્વાનુરસાણિ લઘૂણિ શોધનાણિ કફવાતકૃમિમેદોવિપગુલ્મશ્લેષોદરકુપ્તશોફારોચકપાણ્ડુરોગહરાણિ દ્વ્યાણિ દીપનાણિ ચ સામાન્યતઃ ॥

भवन्ति चात्र ॥

તત્સર્વં કદુતીક્ષ્ણોષ્ણં લઘ્વાનુરસં લઘુ ।
શોધનં કફવાતઘ્નં કૃમિમેદોવિપાપહમ્ ॥
અર્શોજઠરગુલ્મઘ્નં શોફારોચકનાશનમ્ ।
પાણ્ડુરોગહરં ભેદિ દ્વ્યં દીપનપાચનમ્ ॥

अमुक मूत्रोना सामान्य गुणो.

૧૯૨ ગાય, મેંશ, વકરી, ગાડરી, હાથી, ઘોડો, ગધેડો અને ડાંટ એઓનાં મૂત્રો તીક્ષ્ણ છે, તીલાં છે, ઉષ્ણ છે, કઢવાં છે. પેટામાં ચારા રસવાળાં છે, હલકાં છે, મળોની શુદ્ધિ કરનારાં છે, પ્રિય લાગે એવાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, ગુલ્મ, અરશ, ઉદરોગ, કોઢ, સોજો, અરોચક તથા પાંડુરોગ એઓને હરનારાં છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “સર્વ જાતનાં મૂત્રો તીલાં છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, પેટામાં ચારા રસવાળાં છે, હલકાં છે, મળોની શુદ્ધિ કરનારાં છે, દસ્ત લગાડનારાં છે, પ્રિય લાગે એવાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે, પાચન છે અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદોરોગ, વિષ, અરશ, ઉદરોગ, ગુલ્મ, સોજો, અરોચક તથા પાંડુરોગ એઓને નષ્ટ કરનારાં છે.

૧૯૩ ગોમૂત્રં કદુ તીક્ષ્ણોષ્ણં સક્ષારત્વાત્ર વાતલમ્ ॥

લઘ્વગ્નિદીપનં મેઘ્યં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥

શૂલગુલ્મોદરાનાહચિરેકાસ્થાપનાદિષુ ।

મૂત્રપ્રયોગસાધ્યેષુ ગઘ્યં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥

गोमूत्रना गुणो.

૧૯૩ ગાયનું મૂત્ર તીલું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, ચારવાલું હોવાને લીધે વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પવિત્ર છે, પિત્તને વધારનાર છે અને કફને તથા વાયુને મટાડનાર છે. શૂલ, ગુલ્મ, ઉદરોગ, મલબંધ, વિરેચન તથા નિરુહવસ્તિ વગેરે જે વિષયો મૂત્રના પ્રયોગને લાયક જણાય તેઓમાં ગાયના મૂત્રનો પ્રયોગ કરવો.

૧૯૪ ડુર્નામોદરશૂલેષુ કુપ્તમેહાચિશુદ્ધિષુ ।
આનાહશોફગુલ્મેષુ પાણ્ડુરોગે ચ માહિપમ્ ॥

भेंशना मूत्रना गुणो.

૧૯૪ મેંશનું મૂત્ર અરશ, ઉદરોગ, શૂલ, કોઢ, પ્રમેહ, વમનાદિકની વરાવર નહીં થઈ શુદ્ધિ, મલબંધ, સોજા, ગુલ્મ અને પાંડુરોગ એઓની ઉપર હિતકારી છે.

૧૯૫ કાસશ્વાસાપહં શોષકામલાપાણ્ડુરો-
ગનુત્ ॥

કદુતિક્તામ્બિતં છાગમીપન્મારુતકોપનમ્ ॥

वकरीना मूत्रना गुणो.

૧૯૫ વકરીનું મૂત્ર તીલા તથા કઢવા રસ-

વાહું છે, કાંઈક વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે અને
 खांसी, श्वास, शोष, कमलो, तथा पांडुरोग ए-
 ओने मटाडनार છે.

૧૯૬ કાસઘ્નીહોદરશ્વાસશોષવર્ચોગ્રહે હિતમ્ ।

સક્ષારં તિક્તકટુકમુષ્ણં વાતઘ્નમાચિકમ્ ॥

ગાડરીના મૂત્રના ગુણો.

૧૯૬ ગાડરીનું મૂત્ર ક્ષારવાહું છે, કઢવું છે,
 तीखुं છે, उष्ण છે, વાયુને હળનાર છે અને खांसी,
 बरलनुं दरद, उदररोग, श्वास तथा मलबंध
 एओउपर हितकारी છે.

૧૯૭ દીપનં કટુતીક્ષ્ણોષ્ણં વાતચેતોવિકારનુત્

આશ્વં કફહરં મૂત્રં કૃમિદદ્રુષુ શસ્યતે ॥

ઘોડાના મૂત્રના ગુણો.

૧૯૭ ઘોડાનું મૂત્ર અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,
 तीखुं છે, तीक्ष्ण છે, उष्ण છે, કૃમિ તથા दादर
 एओउपर हितकारी છે અને વાયુ, चित्तना वि-
 कारो તથા कफ एओने ટાલનાર છે.

૧૯૮ સતિત્ત્વં લવણં ભેદિ વાતઘ્નં પિત્તકોપનમ્ ।

તીક્ષ્ણં ક્ષારે કિલાસે ચ નાગં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥

હાથીના મૂત્રના ગુણો.

૧૯૮ હાથીનું મૂત્ર કઢવું છે, खारूं છે, दस्त
 पाडनार છે, વાયુને હળનાર છે, पित्तने પ્રકુપિત
 કરનાર છે અને तीक्ष्ण છે. ક્ષાર કરવામાં અને
 किलास नामना कोडउपर हाथीना मूत्रनो प्र-
 योग करवो.

૧૯૯ ગરચેતોવિકારઘ્નં તીક્ષ્ણં ગ્રહણિરોગનુત્ ।

દીપનં ગાર્દભં મૂત્રં કૃમિવાતકફાપહમ્ ॥

ગધેડાના મૂત્રના ગુણો.

૧૯૯ ગધેડાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત
 કરનાર છે અને विष, चित्तना विकारो, ग्रहणी-
 रोग, कृमिओ, वायु तथा कफ एओने ટાલનાર છે.

૨૦૦ શોફકુષ્ઠોદરોન્માદમારુતક્રિમિનાશનમ્ ।

અશોઘ્નં કારમં મૂત્રં

૧ અન્નોના તથા અનુપાનાદિકના વિધિવિધેનો.

ઉંટના મૂત્રના ગુણો.

૨૦૦ ઉંટનું મૂત્ર સોજા, कोड, उदररोग,
 उन्माद, वायु, कृमिओ तथा अरश एओने हण-
 नार છે અને ક્ષેરને પળ ટાલનાર છે.

૨૦૧ માનુષં ચ વિષાપહમ્ ॥

માણસના મૂત્રના ગુણો.

૨૦૧ માણસનું મૂત્ર ક્ષેરને ટાલનાર છે. (જો
 કે માણસનું મૂત્ર ગોમૂત્ર વગેરે આટ મૂત્રોમાં
 ગણ્યું નથી તોપણ ધન્વંતરિના શ્લોકોમાં 'સર્વ
 जातनां मूत्रो' ए वाक्यमां सूचवाई गएल છે
 માટે એ મૂત્રને અહીં દાખલ કન્યું છે.)

૨૦૨ દ્રવદ્રવ્યાણિ સર્વાણિ સમાસાત્કીર્તિ-
 तानि तु ।

કાલદેશવિભાગશ્ચો નૃપતેર્દાનુમર્હતિ ॥

ઉક્ત તથા અનુક્ત દ્રવોના ગુણોનો

ઝહ કરી લેવા વિધે.

૨૦૨ આ અધ્યાયમાં સઘઠાં દ્રવરૂપ દ્રવ્યો ગુ-
 णोनी साथे संक्षेपथी कहां છે પણ વિસ્તારથી કહ્યાં
 નથી. આમ છે एटला માટે देशकाळना विभागोने
 जाणनारा राजवैद्ये आ दिग्दर्शन प्रमाणे पोतानी
 बुद्धिथी द्रवद्रव्योना गुणोनो संपूर्ण ऊह करी लईने
 तेओनो प्रयोग करवो.

અધ્યાય ૪૬ માં.

૧ અથાતોઽન્નપાનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અન્નપાનવિધિ'
 નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણ વ્યાખ્યાન કરીશું
 કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે
 કહેલું છે

૨ ધન્વંતરિમભિવાદ્ય સુશ્રુત ઉવાચ । પ્રા-
 गभिहितं प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौ-
 जसां च स पटसु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्र-

વ્યાશ્રયિણો દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકનિમિત્તે ચ ક્ષયવૃદ્ધી દોષધાતૂનાં સામ્યં ચ । બ્રહ્માદેરપિ ચ લોકસ્યાહારઃ સ્થિત્યુત્પત્તિવિનાશદેતુરાદ્યા-રાદેવાભિવૃદ્ધિર્બલમારોગ્યં વર્ણેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ તથાહારવૈષમ્યાદસ્વાસ્થ્યમ્ । તસ્યશિતપીતલી-લ્હવાદિતસ્ય નાનાદ્રવ્યાત્મકસ્યાનેકવિધવિક-લ્પસ્યાનેકવિધપ્રભાવસ્ય પૃથક્પૃથગ્દ્રવ્યરસગુણ-વીર્યવિપાકપ્રભાવકર્માણીચ્છામિ જ્ઞાતુમ્ । નહ્ય-નવબુદ્ધસ્વભાવા ભિપજઃ સ્વસ્થાનુવૃત્તિં રોગ-નિગ્રહણં ચ કર્તું સમર્થાઃ । આહારમૂલાશ્ચ સર્વપ્રાણિનો યસ્માત્તસ્માદન્નપાનવિધિમુપદિશ-તુ મે ભગવાન્ ॥

અન્નપાનના વિધિવિપે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન.

૨ સુશ્રુતે પ્રણામ કરીને ભગવાન્ ધન્વંતરિને પૂછ્યું કે “મહારાજ ! પ્રાણિઓનું તથા પ્રાણિઓ-ના બળનું, વર્ણનું અને ઓજનું મૂલ કારણ આહાર છે, આહાર છ રસોને આધીન છે, છ રસો દ્રવ્યોને આધીન છે અને દોષોનાં તથા ધાતુઓનાં ક્ષય વૃદ્ધિ તથા સામ્ય એઓ દ્રવ્યોના રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી થાય છે એમ આપ પ્રથમ કહી ગયા છો. બ્રહ્માથી માંડીને જે જે કોઈ પ્રા-ણિઓ છે તેઓની ઉત્પત્તિનો, સ્થિતિનો અને પ્ર-લયનો હેતુ આહારજ છે, આહારથીજ શરીરનાં અભિવૃદ્ધિ, બળ તથા આરોગ્ય થાય છે, આહાર-થીજ વર્ણોનું સારાપણું તથા ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય થાય છે અને આહારનાજ અન્યથા ઉપયોગથી અ-સ્વસ્થપણું થાય છે. મધ્ય, મોજ્ય, પેય અને લેહ્ય એ રીતે ચાર પ્રકારોવાળા, પૃથ્વી આદિ અનેક દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થતા, અનેક ગોઠવણોવાળા તથા અનેક પ્રભાવોવાળા તે આહારનાં જે જે જૂદાં જૂદાં દ્રવ્યો છે તેઓનાં રસોને, ગુણોને, વીર્યોને, વિપાકોને, પ્રભાવોને તથા કર્મોને જૂદાં જૂદાં જા-ણવા ઇચ્છું, કેમ કે જેઓ આહારના સ્વભાવો જાણ્યા ન હોય તે વૈદ્યો સ્વસ્થ માણસોની સ્વસ્થ-તાને ચાલૂ રાખી શકતા નથી અને રોગી માણ-

સોના રોગોનો નિગ્રહ કરી શકતા નથી. આહાર-જ સર્વ પ્રાણિઓનું મૂલ છે એટલા માટે આપ અન્નો-ના તથા અનુપાનાદિકના પ્રકારોનો ઉપદેશ કરો.”

૩ ઇત્યુક્તઃ પ્રોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિરથ ચલુ વત્સ સુશ્રુત યથાપ્રશ્નમુચ્યમાનમુપધાર-યસ્વ ।

ધન્વંતરિણ કરેલો ઉત્તરનો આરંભ.

૩ આ પ્રમાણે સુશ્રુતના પ્રશ્નને સાંભળી ભ-ગવાન્ ધન્વંતરિ બોલ્યા કે પુત્ર સુશ્રુત ! હું ત-મારા પૂછવાપ્રમાણે ઉત્તર આપું છું તે શ્રવણ કરો.

૪ તત્ર લોહિતકશાલિકલમકર્દમકપાણ્ડુ-કસુગન્ધકશકુનાહતપુષ્પાણ્ડકપુન્ડરીકમહા-શાલિશીતભીરુકરોધ્રપુષ્પકદીર્ઘશૂકકાશ્વનક-મહિષમસ્તકઠ્ઠાચનકદૂપકમહાદૂપકપ્રભૃતયઃ શાલયઃ ।

મધુરા વીર્યતઃ શીતા લઘુપાકા બલાવહાઃ । પિત્તગ્નાલ્પાનિલકફાઃ સ્તિગ્ધા બદ્ધાલ્પવર્ચસઃ ॥ તેષાં લોહિતકઃ શ્રેષ્ઠો દોષગ્નઃ શુક્રમૂત્રલઃ । ચક્ષુષ્યો વર્ણવલકૃત્સ્વર્યો દ્વયઃ શ્રમાપહઃ ॥ વ્રણ્યો જ્વરહરશ્ચૈવ સર્વદોષવિપાપહઃ । તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ શાલયોઽવરાઃ ॥

શાલિ (હેમંત ઋતુમાં પાકનારા ચોખા)

ની જાતો અને તેઓના ગુણો.

૪ લોહિતક, (ગતા સંધીચોખા) કલમક, કર્દમક, (ઘણા કાદવમાં ઉત્પન્ન થનારા) પાંડુક, (સફેદ ફોતરાવાળા તથા સફેદ અળીવાળા) સુગંધક, (રંધાય ત્યારે જેમાંથી સુગંધ આવે છે તે) શકુનાહત, (ઉત્તરકુશુંડામાંથી હંસોળ અથવા ગરુડે આળેલા) પુષ્પાણ્ડક, (ફૂલ જેવા) પું-ડરીક, (સફેદ કમળ જેવા સફેદ, સુકુમાર તથા સુગંધી) મહાશાલિ, (જાડા) શીતભીરુક, (થંડીથી ચગડી જનારા) રોધ્રપુષ્પક, (લોદ-રના ફૂલ જેવી અળીવાળા) દીર્ઘશૂક, (લાંબી અળીવાળા) કાંચનક, (પીળા વર્ણવાળા) મહિષ-

મસ્તક, હાયનક, (વધારેમાં વધારે એક વર્ષ મુધી સારા રહેનારા) દૂપક અને મહાદૂપક ઇત્યાદિ શાલિની જાતિઓ છે.

સઘઠા શાલિઓ મધુર છે, શીત વીર્યવાળા છે, પાકમાં હલકા છે, વઠ આપનારા છે, પિત્તને હળનારા છે, કાંઈક વાયુને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારા છે, સ્નિગ્ધ છે અને વિષ્ટાને બાંધનારા તથા અલ્પ કરનારા છે. એ સઘઠા શાલિઓમાં લોહિતક (રાતા સંધીચોખા) શ્રેષ્ઠ છે, દોષોને હળનારા છે, વીર્યને તથા મૂત્રને વધારનારા છે, નેત્રોનું હિત કરનારા છે, વર્ણને સારો કરનારા છે, વઠ આપનારા છે, સ્વરને સારો કરનારા છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છે, શ્રમને ટાળી નાખનારા છે, વ્રણને શુદ્ધ કરનારા છે અને સર્વ દોષોને તથા સર્વ વિષોને હળનારા છે. લોહિતક પછીના ઉપર કહેલા વીજા શાલિઓ યૌથી ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે ઓછા ઓછા ગુણોવાળા છે.

૫ પષ્ટિકાકાઙ્ગુકમુકુન્દકપીતકપ્રમોદકકા-
કલકાસનપુષ્પકમહાપષ્ટિકચૂર્ણકકુરવકકેદાર-
કપ્રભૃતયઃ પષ્ટિકાઃ ।

રસે પાકે ચ મધુરાઃ શમના વાતપિત્તયોઃ ।
શાલીનાં ચ ગુણૈસ્તુલ્યા બૃહ્ણાઃ કફશુકલાઃ ॥
પષ્ટિકઃ પ્રવસ્તેપાં કપાયાનુરસો લઘુઃ ।
મુદુઃ સ્નિગ્ધસ્ત્રિદોષઃ સ્થૈર્યકૃદ્બલવર્દનઃ ॥
વિપાકે મધુરો ગ્રાહી તુલ્યો લોહિતશાલિભિઃ ।
શેષાસ્ત્વલ્પાન્તરગુણાઃ પષ્ટિકાઃ ક્રમશઃ ગુણૈઃ ॥

વાઘ્યા પછી સાઠ દિવસે પાકનારા
ચોખાઓની જાતો તથા તે-
ઓના ગુણો.

૫ પષ્ટિક, (અધિક ગૌરતાવાળા સાઠો ચોખા)

૧ ચોખા અનેક જાતના થાય છે. એઓમાંથી કેટલીએક જાતોના અર્થો બતાવીને ડહાન લખે છે કે 'ચોખાની જાતો તે તે દેશોમાં જૂદાં જૂદાં નામોથી બોલવામાં આવે છે પ્રાટે તે તે દેશના લોકોને પૂછીને જાણી લેવી'. ગુજરાતીમાં પણ જીરાશાલ, પટળી, આંબે-

કાંગુક, મુકુંદક, પીતક, પ્રમોદક, કાકલક, અ-
સનપુષ્પક, મહાપષ્ટિક, ચૂર્ણક, કુરવક અને કેદાર
ઇત્યાદિ જાતના ચોખા પષ્ટિક કેહેવાય છે. (એ-
ઓમાં મુકુંદક, કાકલક, અસનપુષ્પક, કુરવક
અને કેદાર એઓ શ્યામ વર્ણવાળા થાય છે અને
વીજા ગૌર તથા શ્યામ વર્ણવાળા થાય છે.)

સઘઠા પષ્ટિકો રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે,
વાયુને તથા પિત્તને શમાવનારા છે, શાલિઓના
ગુણોથી પણ યુક્ત છે, પુષ્ટિ આપનારા છે અને કફને
તથા વીર્યને વધારનારા છે. એ સઘઠા પષ્ટિકોમાં
પષ્ટિક (અધિક ગૌરતાવાળા સાઠીચોખા) ઉત્તમ
છે, પેટામાં કપાય રસવાળા છે, હલકા છે, કોમઠ
છે, સ્નિગ્ધ છે, વ્રણ દોષોને હળનારા છે, શરીરને
દૃઢ કરનારા છે, વઠને વધારનારા છે, વિપાકમાં
મધુર છે, દસ્તને રોકનારા છે અને રાતા સંધી-
ચોખાઓના જેવા ગુણોવાળા છે. વાકીના પષ્ટિકો
ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે કાંઈક કાંઈક ઓછા ગુણો-
વાળા છે.

૬ કૃષ્ણવીહિશાલામુખજતુમુખનન્દીમુખ-
લાવાક્ષકત્વરિતકકુકુટાણ્ડકપારાવતકપાટ-
લપ્રભૃતયો વ્રીહયઃ ॥

કપાયમધુરાઃ પાકે મધુરા વીર્યતોઽહિમાઃ ।
અલ્પાભિષ્યન્દિનસ્તુલ્યાઃ પષ્ટિકૈર્થદ્વર્ચસઃ ॥
કૃષ્ણવીહિર્વસ્તેપાં કપાયાનુરસો લઘુઃ ।
તસ્યાદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ વ્રીહયોઽપરે ॥

વ્રીહિ (ચોમાસામાં પાકનારા ચોખા)

ની જાતો અને તેઓના ગુણો.

૬ કૃષ્ણવીહિ, (કાઠી અળીવાળા) શાલા-
મુખ, (શ્વેત તથા શ્યામવર્ણવાળા) જતુમુખ,
(લાલ જેવી અળીવાળા) નંદીમુખ, (આડની

મોહર, બંગાલી, ચીનીસકર, ઉડા તથા વીરવટી
ઇત્યાદિ અનેક જાતો બોલવામાં આવે છે પણ તેઓમાં
અમુક જાત સંસ્કૃતમાં અમુક નામથી કેહેવાય છે એ
ઓઠલાવડું બની શકતું નથી.

ચાંચ જેવી અળીવાળા) લાવાક્ષક, (લાવાં પ-
ક્ષીની આંચ જેવા વર્ણવાળા) ત્વરિતક, (સાઠી-
ચોંચાઓની પેટેજ તુરત પાકનારા) કુકુટાંડક,
(કુકડાના ઇંડા જેવા ગોળ તથા સફેદ) પારા-
વતક, (કબુતર જેવા વર્ણવાળા) અને પાટલક,
(પાડલના ફૂલ જેવા વર્ણવાળા) इत्यादि ત્રી-
હિની જાતિઓ છે.

સઘળા ત્રીહિઓ પાકમાં મધુર છે, ઉષ્ણ
વીર્યવાળા છે, જરાક અભિષ્યંદી (સ્વોતો વગેરેને
ક્લેદયુક્ત કરનારા) છે, વિષ્ટાને બાંધનારા છે અને
ષષ્ટિકોના જેવા ગુણોવાળા છે. ત્રીહિઓમાં કૃષ્ણ-
ત્રીહિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, પેટામાં કપાય રસ-
વાળા છે અને હલકા છે. એ પછીના વાકીના
ત્રીહિઓ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે થોડા થોડા ઓછા
ગુણોવાળા છે.

૭ દગ્ધાયામવનૌ જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।
કષાયા બદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્પણાઃ ॥
સ્થલજાઃ કફપિત્તગ્નાઃ કષાયાઃ કટુકાન્વયાઃ ।
કિંચિત્સત્તિક્તમધુરાઃ પવનાનલવર્દ્ધનાઃ ॥
કૈદારા મધુરા વૃષ્યા બલ્યાઃ પિત્તનિવર્દ્ધનાઃ ।
ઈપત્કપાયાલ્પમલા ગુરવઃ કફશુકલાઃ ॥

ભૂમિપરત્વં ચાંચાઓના ગુણો.

૭ યાદવગેરે પાથરીને વાળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન
થયેલા શાલિઓ પેટમાં જલદી પાકી જનારા છે,
તૂરા છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને બાંધનારા છે, રૂક્ષ
છે અને કફને કમતી કરનારા છે.

જાંગલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ ક-
ફને તથા પિત્તને હળનારા છે, તૂરા છે, પેટામાં
તીચા રસવાળા છે, કાંઈક કડવાશવાળી મીઠા-
શવાળા છે અને વાયુને તથા જઠરાગ્નિને વધાર-
નારા છે.

અનૂપ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ મધુર
છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, બળ આપનારા
છે, પિત્તને ટાલનારા છે, કાંઈક તૂરા છે, વિષ્ટાને

અલ્પ કરનારા છે, ભારે છે અને કફને તથા
વીર્યને વધારનારા છે.

૮ રોપ્યાતિરોપ્યા લઘવઃ શીઘ્રપાકા ગુણોત્તરાઃ ।
અદાહિનો દોષહરા બલ્યા મૂત્રવિવર્દ્ધનાઃ ॥
એકવાર કે વધારેવાર ઉચેડી ઉચેડીને
બીજા સ્થલમાં વાવેલા ચોંચાઓના
ગુણો.

૮ એકવાર કે વે ત્રણવાર ઉચેડી ઉચેડીને
બીજા સ્થલમાં વાવેલા ચોંચાઓ હલકા છે, તુ-
રત પાકી જનારા છે, અધિક ગુણોવાળા છે, દાહ
કરનારા નથી, દોષોને હરનારા છે, બળ આપ-
નારા છે અને મૂત્રને વધારનારા છે.

૯ શાલયશ્લિષ્ઠરૂઢા યે રૂક્ષાસ્તે બદ્ધવર્ચસઃ ।
તિક્ત્વાઃ કષાયાઃ પિત્તગ્નાઃ લઘુપાકાઃ કફાવહાઃ ॥
વિસ્તરેણાયમુદ્દિષ્ટઃ શાલિવર્ગો હિતાહિતઃ ।
તદ્વત્કુધાન્યમુદ્રાદિમાપાદીનાં ચ વક્ષ્યતે ॥

છોડવાઓને કાપીને ડગાડેલા ચોંચા-
ઓના ગુણો તથા શાલિવર્ગનો
ઉપસંહાર.

૯ છોડવાઓને કાપીને ડગાડેલા ચોંચાઓ
રૂક્ષ છે, વિષ્ટાને બાંધનારા છે, કડવા છે, તૂરા
છે, પિત્તને હળનારા છે, પેટમાં જલદી પાકી જનારા
છે અને કફ કરનારા છે.

શાલિવર્ગનું આ હિતાહિતપણું વિસ્તારથી કહ્યું.
હવે એવી રીતેજ યાદવગેરે તથા અડદ
વગેરે એઓનું પણ હિતાહિતપણું કેહેવામાં આવશે.

૧૦ કોરદૂપકશ્યામાકનીવારશાન્તનુવર-
કોદાલપ્રિયકુમ્ભધૂલિકાનાન્દીમુખીકુરુવિન્દગ-
વેધુકવરુકતાંદપણામુદુન્દકવણુયવપ્રભૃતયઃ
કુધાન્યવિશેષાઃ ॥

ઉષ્ણાઃ કષાયમધુરા રૂક્ષાઃ કટુવિપાકિનઃ ।
શ્લેષ્મગ્ના બદ્ધનિષ્પન્દા વાતપિત્તપ્રકોષ્ણાઃ ॥
કષાયમધુરાસ્તેષાં શીતપિત્તાગ્નાઃ સ્મૃતાઃ ।
કોદ્રવશ્ચ સનીવારઃ શ્યામાકશ્ચ સશાન્તનુઃ ॥

કૃષ્ણા રક્તાશ્ચ પીતાશ્ચ શ્વેતાશ્ચૈવ પ્રિયङ્ગવઃ ।
 યથોત્તરં પ્રધાનાઃ સ્યૂ રૂક્ષાઃ કફહરાઃ સ્મૃતાઃ॥
 મધૂલી મધુરા શીતા સ્નિગ્ધા નાન્દીમુખી તથા ।
 વિશોપી તત્ર ભૂયિષ્ઠં વરુકઃ સમુકન્દકઃ ॥
 રૂક્ષા વેણુયવા જ્ઞેયા વીર્યોષ્ણાઃ કટુપાકિનઃ ।
 વદ્ધમૂત્રાઃ કફહરાઃ કપાયા વાતકોપનાઃ ॥

ખડધાન્યોની જાતો તથા તેઓના ગુણો.

૧૦ કોદરા, સામો, વંટી, શાંતનુ, નાગલી, જંગલી કોદરા, કાંગ, જીળા ઘડં, નાંદીમુખી, (અખીવગરના જીળા તથા લાંબા ઘડં) કુરુવિંદક, ગવેધુક, (પર્વતોમાં થતા વરુ સરખા કાંસડાંઓનાં વીજો કે જેઓ કસયા દાળા કેહેવાય છે તે) વન્યો, (કાંગની જાત છે.) તોદપર્ણી, મુકુંદક અને વાંશીયા ઘડં इत्यादિક ખડધાન્યોની જાતિઓ છે. (શાંતનુ, કુરુવિંદક, તોદપર્ણી અને મુકુંદક એ ચારના ગુજરાતી પર્યાયો મળ્યા નથી.)

ખડધાન્યો ઉષ્ણ છે, તૂરાં તથા મધુર છે, રૂક્ષ છે, વિપાકમાં તીખાં છે, કફને ટાઢનારાં છે, મૂત્રને રોકનારાં છે અને વાતને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારાં છે.

એઓમાં કોદરો, વંટી, સામો અને શાંતનુ એઓ તૂરાં છે, મધુર છે અને શીતપિત્તને ટાઢનારાં છે.

કાંગ કાઢી, રાતી, પીઢી અને સફેદ એમ ચાર પ્રકારની થાય છે તેઓમાં ઉત્તરોત્તર પ્રધાન છે, રૂક્ષ છે અને કફને હરનારાં છે. જીળા ઘડં તથા અખી વગરના જીળા લાંબા ઘડં એઓ મધુર છે, ટાઢા છે તથા સ્નિગ્ધ છે. વન્યો અને મુકુંદક એઓ દ્રવધાતુઓને બહુજ શોષણ આપનારા છે. વાંશીયા ઘડં રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે, પા-

કમાં તીખા છે, મૂત્રને રોકનારા છે, કફને હરનારા છે, તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે.

૧૧ મુદ્ધવનમુદ્ધકલાયમકુષ્ઠમસૂરમઙ્ગલ્યચ-
 નકસતીનત્રિપુટકહરેણ્વાઢકીપ્રભૃતયો વૈદલાઃ ।
 કપાયમધુરાઃ શીતાઃ કટુપાકા મરુતકરાઃ ।
 વદ્ધમૂત્રપૂરીપાશ્ચ પિત્તશ્લેષ્મહરાસ્તથા ॥

નાત્યર્થં વાતલાસ્તેષુ મુદ્ધા દષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

પ્રધાના હરિતાસ્તત્ર વન્યા મુદ્ધસમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિપાકે મધુરાઃ પ્રોક્તા મસૂરા વદ્ધવર્ચસઃ ।

મકુષ્ઠકાઃ કૃમિકરાઃ કલાયાઃ પ્રચુરાનિલાઃ ॥

આઢકી કફપિત્તગ્રી નાતિવાતપ્રકોપણી ।

વાતલાઃ શીતમધુરાઃ સકપાયા વિરૂક્ષણાઃ ॥

કફશોણિતપિત્તગ્નાશ્ચળકાઃ પુંસ્ત્વનાશનાઃ ।

હરેણ્વઃ સતીનાશ્ચ વિજ્ઞેયા વદ્ધવર્ચસઃ ॥

ઋતે મુદ્ધમસૂરાભ્યામન્યેત્વાધ્માનકારકાઃ ॥

મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની જાતો અને તેઓના ગુણો.

૧૧ મગ, વનમુદ્ધ, (જંગલી મગ) મટાળા, મટ, મસૂર, સફેદ વર્ણવાઢી મસૂર, ચળા, મટર, વીજી જાતના મટર, નાહાના મટાળા અને તૂવર इत्यादि ધાન્યોની જાતિઓ વૈદલ કેહેવાય છે.

એ જાતિઓ તૂરી તથા મધુર છે, ટાઢી છે, વિપાકમાં તીખી છે, વાયુ કરનારી છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને રોકનારી છે અને પિત્તને તથા કફને હરનારી છે.

એઓમાં મગ અત્યંત વાયુ કરનારા નથી અને નેત્રોને સ્વચ્છ કરનારા છે. મગમાં પળ લીલા વર્ણવાઢા મગ શ્રેષ્ઠ છે. વનમુદ્ધો મગના જેવાજ ગુણોવાઢા છે. મસૂર વિપાકમાં મધુર છે અને વિષ્ટાને રોકનાર છે. મટ કૃમિ ઉપજાવ-

તથા પક્ષિઓ વિષે દેશોદેશના પારાધીઓને પૂછીને, કંદમૂલાદિક વિષે વનચર તથા તપસ્વી લોકોને પૂછીને, શાકો વિષે ગામના તથા જંગલના લોકોને પૂછીને, રાંધેલાં અન્નોવિષે રસોયાઓને પૂછીને અને કેટલાંક દ્રવ્યો વિષે ગાંધીઓને પૂછીને ઓઢલાણ મેઢવી લેવી.

૧ આ અધ્યાયમાં જે જે ધાન્ય, તૃણધાન્ય, શાક, કંદમૂલ તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેઓમાંથી કેટલાંકની ઓઢલાણ આપવામાં અતિક્લેશ હોવાથી ગમરાઈને ઢહન કેહે છે કે “ધાન્યો વિષે દેશોદેશના સ્વદુતોને પૂછીને, મૃગોવિષે

નારા છે. વટાણા બહુ વાયુ કરનારા છે. તૂવર કફને તથા પિત્તને હળનારી છે અને વાયુને જરાક પ્રકુપિત કરનારી છે. ચળા વાયુ કરનારા છે, ટાઢા છે, મધુર છે, તૂરાશવાળા છે, રૂક્ષતા કરનારા છે, કફ રુધિર તથા પિત્ત એઓને હળનારા છે અને પુરુષપણને કમતી કરનારા છે. નાહાના મટાણા અને મટર એઓ વિષ્ટાને બાંધનારા (રોકનારા) છે. આ વૈદલ જાતિઓમાં મગ અને મસૂર એ શિવાય સઘળી જાતિઓ પેટમાં આફરો કરનારી છે.

૧૨ માષો ગુરુર્મિત્રપુરીપમૂત્રઃ

સ્નિગ્ધોષ્ણવૃષ્યો મધુરોઽનિલઘ્નઃ ।

સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેષાદ્

બલપ્રદઃ શુક્રકફાવહશ્ચ ॥

અડદના ગુણો.

૧૨ અડદ ખારે છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને વિશેષ ગતિ આપનારા છે, સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણ છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે, મધુર છે, વાયુને હળનારા છે, તૃપ્તિ આપનારા છે, વિશેષે કરી ધાવણ કરનારા છે, બળ આપનારા છે અને વીર્યને તથા કફને વધારનારા છે.

૧૩ કપાયભાવાન્ન પુરીપમેદી

ન મૂત્રલો નૈવ કફસ્ય કર્તા ।

સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોઽલસાન્દ્રઃ

સંતર્પણઃ સ્તન્યરુચિપ્રદશ્ચ ॥

ચોળાના ગુણો.

૧૩ ચોળા તૂરા હોવાને લીધે દસ્ત લગાડનારા નથી, મૂત્રને વધારનારા નથી, કફ કરનારા પણ નથી, મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, તૃપ્તિ આપનારા છે, ધાવણને વધારનારા છે, અને રુચિ ઉપજાવનારા છે.

૧૪ માષૈઃ સમાનં ફલમાત્મગુસ્ત-

મુક્તં ચ કાકાણ્ડફલં તથૈવ ॥

કૌચાં તથા કાકડોલીયાનાં

ફળોના ગુણો.

૧૪ કૌચાનાં ફળો અને કાકડોલીયાં કે જે

અડદવેલ પણ કેહેવાય છે તેનાં ફળો અડદના જેવાજ ગુણોવાળાં છે.

૧૫ આરણ્યમાષા ગુણતઃ પ્રદિષ્ટા

રૂક્ષાઃ કષાયા અવિદાહિનશ્ચ ॥

જંગલી અડદના ગુણો.

૧૫ જંગલી અડદ (અડવાડ અડદ) સારા અડદો કરતાં રૂક્ષ છે, તૂરા છે અને ઘણીવારે પચીને બલતરા કરનારા નથી.

૧૬ ઉષ્ણઃ કુલત્થો રસતઃ કષાયઃ

કટુર્વિપાકે કફમારુતઘ્નઃ ।

શુક્રાશ્મરીગુલ્મનિષ્પદનશ્ચ

સંગ્રાહકઃ પીનસકાસહારી ॥

કઢથીના ગુણો.

૧૬ કઢથી ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, તૂરા રસવાળી છે, વિપાકમાં તીક્ષ્ણ છે, મિશ્રિત થઈ કફ અને વાયુ એઓને તોડનારી છે, દસ્તને રોકનારી છે અને વીર્યની પથરી, ગુલ્મ, પીનસ તથા ટાંસી એઓને હરનારી છે.

૧૭ આનાહમેદોગુદકીલહિકા-

શ્વાસાપહઃ શોણિતપિત્તકૃચ્ચ ।

કફસ્ય હન્તા નયનામયઘ્નો

વિશેષતો વન્યકુલત્થ ઉક્તઃ ॥

ચમેડના ગુણો.

૧૭ ચમેડ વિશેષે કરી નેત્રોના રોગોને હળનારા છે, રુધિરને તથા પિત્તને વધારનારી છે અને મલબંધ, મેદ, ગુદકીલ નામનો અરશ, હેડકી, શ્વાસ તથા કફ એઓને હળનારી છે.

૧૮ રૂપત્કપાશો મધુરઃ સતિક્તઃ

સંગ્રાહકઃ રેત્તિકરસ્તથોષ્ણઃ ।

તિલો વિપાકે મધુરો બલિષ્ઠઃ

સ્નિગ્ધો વ્રણાલેપન એવ પથ્યઃ ॥

દન્ત્યોઽશ્મિમેધાજનનોઽલ્પમૂત્ર-

સ્ત્વચ્ચોઽથ કેશ્યોઽનિલહા ગુરુશ્ચ ।

તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો

મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥

તિલના ગુણો.

૧૮ તિલ જરાક તૂરા છે, મધુર છે, કઢવા-શવાળા છે, મળોને રોકનારા છે, પિત્ત કરનારા છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે, વિપાકમાં મધુર છે, બઠ્ઠા આપનારા છે, સ્નિગ્ધ છે, દુષ્ટ વ્રણો ઉપર લેપ કરવામાં ઉત્તમ છે પણ ખાવામાં અપથ્ય છે, દાં-તોને માટે સારા છે, જઠરાગ્નિને તથા બુદ્ધિને વધારનારા છે, મૂત્રને અલ્પ કરનારા છે, ધાવણને વધારનારા છે, ત્વચાને સારી કરનારા છે, કેશને પણ સારા કરનારા છે, વાયુને હળનારા છે અને ભારે છે. તિલોમાં કાઠા તલ સર્વથી મુખ્ય છે, ધોળા તલ મધ્યમ છે અને પીળા તથા રાતા વગેરે બીજા તિલો નિષ્કૃષ્ટ છે.

૧૯ યવઃ કપાયો મધુરો હિમશ્ચ
કટુર્વિપાકે કફપિત્તહારી ।
વ્રણેષુ પથ્યસ્તિલવચ્ચ નિત્યં
પ્રબદ્ધમૂત્રો बहुवातवर्चाः ॥
સ્થૈર્યાગ્નિમેધાસ્વરવર્ણકૃષ્ણ
સપિચ્છિલઃ સ્થૂલવિલેખનશ્ચ ।
મેદોમરુત્તૃઙ્ઢરણોઽતિરૂક્ષઃ
પ્રસાદનઃ શોણિતપિત્તયોશ્ચ ॥

જવના ગુણો.

૧૯ જવ તૂરા છે, મધુર છે, ટાઢા છે, વિપાકમાં તીક્ષ્ણ છે, કફને તથા પિત્તને હરનારા છે, વ્રણ ઉપર સર્વદા તિલો જેવાજ પથ્ય છે, મૂત્રને અલ્પ કરનારા છે, કોઠાના વાયુને તથા વિષ્ટાને વધારનારા છે, ચી-કાશવાળા છે, જાડા માણસના મેદને ઓછું કરનારા છે, મેદથી આવરણ પામેલા વૃક્ષોને તથા તૃપાને હરનારા છે, અતિરૂક્ષ છે, રુધિરને તથા પિત્તને સ્વચ્છ કરનારા છે, દૃઢતા કરનારા છે, જઠરાગ્નિને વધારનારા છે, બુદ્ધિ આપનારા છે, સ્વરને સારો કરનારા છે અને વર્ણને પણ મારો કરનારા છે.

૨૦ યમિર્ગુણૈર્દૈર્ઘનિતરાંસ્તુ કિંચિ-
દ્વિઘાદ્યવેખ્યોઽતિયવાનશેષૈઃ ।

અતિયવ (અળી વગરના નાહાના જવ) ના ગુણો.

૨૦ અળી વગરના કાઠા તથા રાતા નાહાના જવોમાં, ઉપર કહેલા જવોના સઘળા ગુણો અત્યંત ઓછા છે.

૨૧ ગોધૂમ ઉક્તો મધુરો ગુરુશ્ચ
બલ્યઃ સ્થિરઃ શુક્રરુચિપ્રદશ્ચ ॥
સ્નિગ્ધોઽતિશીતોઽનિલપિત્તહન્તા
સંધાનકૃચ્છેષ્મકરઃ સરશ્ચ ।

ઘડંના ગુણો.

૨૧ ઘડં મધુર છે, ભારે છે, બઠ્ઠા આપનારા છે, શરીરને દૃઢ કરનારા છે, વીર્યને વધારનારા છે, રુચિ આપનારા છે, અત્યંત સ્નિગ્ધ છે, અત્યંત ટાઢા છે, વાયુને તથા પિત્તને હળનારા છે, માંગે-લાને સાંધનારા છે, દસ્ત ઉતારનારા છે અને નવા હોય તો કફ કરનારા છે.

૨૨ રૂક્ષઃ કપાયો વિપશોફશુક્ર-
વન્દાસદૃષ્ટિશ્ચયકૃદ્વિદાહી ॥
કટુર્વિપાકે મધુરસ્તુ શિશ્મ્વઃ
પ્રભિન્નવિષ્મારુતપિત્તલશ્ચ ।

શીંગોના સામાન્ય ગુણો.

૨૨ શીંગો રૂક્ષ છે, તૂરી છે, વલતરા કરનારી છે, વિપાકમાં તીક્ષ્ણ છે, મધુર છે, વિષ્ટાનું મેદન કરનારી છે, વાયુને તથા પિત્તને વધારનારી છે, અને વિપનો, સોજાનો, કફનો તથા દૃષ્ટિનો ક્ષય કરનારી છે.

૨૩ સિતાસિતાઃ પીતકરુત્કવર્ણા
ભવન્તિ યેઽનેકવિધાસ્તુ શિશ્મ્વાઃ ॥
યથોદિતાસ્તે ગુણતઃ પ્રધાના
જ્ઞેયાઃ કટૂણ્ણા રસપાકયોશ્ચ ।

નોંખનોંખા વર્ણો ઉપરથી શીંગોના ગુણો.

૨૩ ધોળી, કાળી, પીળી તથા રાતી જે અનેક પ્રકારની શીંગો થાય છે તેઓમાં રાતી કરતાં પીળી, પીળી કરતાં કાળી અને કાળી ક-

રતાં ધોલી શીંગો ઉત્તમ ગુણોવાળી છે અને ર-
સમાં તથા પાકમાં તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે.

૨૪ સહાદ્ર્યં મૂલકજાશ્ચ શિમ્બાઃ
કુશિમ્બિવહ્લીપ્રભવાસ્તુ શિમ્બાઃ ॥
જ્ઞેયા વિપાકે મધુરા રસે ચ
બલપ્રદાઃ પિત્તનિવર્હણાશ્ચ ।

પરચુરણ શીંગોના ગુણો.

૨૪ અડવાડ મગની શીંગો, અડવાડ અડ-
દની શીંગો, મોઘરા તથા પરવોલીયાં વેલાની શીંગો
વિપાકમાં મધુર છે, રસમાં પળ મધુર છે, વઠ
દેનારી છે અને પિત્તને શાંત કરનારી છે.

૨૫ વિદાહવન્તશ્ચ મૃશં ચ રૂક્ષા
વિષ્ટમ્બ્ય જીર્યન્ત્યનિલપ્રદાશ્ચ ॥
રુચિપ્રદાશ્ચૈવ સુદુર્જેરાશ્ચ
સર્વે સ્મૃતા વૈદલિકાસ્તુ શિમ્બાઃ ।

મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની શીંગોના ગુણો.

૨૫ મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની આર્દ્ર શીંગો
બઢતરા કરનારી છે, અત્યંત રૂક્ષ છે, પેટમાં ગ-
ડગડાટ કરીને પછી પચે છે, વાયુને વધારનારી
છે, રુચિકારક છે અને માંડમાંડ પચે એવી
હોય છે.

૨૬ કટુર્વિપાકે કટુકઃ કફમ્નો
વિદાહિભાવાદહિતઃ કુસુમ્ભઃ ॥
ઉષ્ણાતસીસ્વાદુરસાનિલમ્ની
પિત્તોલ્બના સ્યાત્કટુકા વિપાકે ।

કસુંબાના તથા અઢસીના ગુણો.

૨૬ કસુંબો તીક્ષ્ણ છે, વિપાકમાં પળ તીક્ષ્ણ
છે, કફને હળનાર છે અને ઘણીવારે પચવાને લીધે
બઢતરા કરનાર હોવાથી અહિતરૂપ છે.

અઢસી ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, મધુર છે, વાયુને
હળનારી છે, પિત્તને બહુજ પ્રકુપિત કરનારી છે
અને વિપાકમાં તીક્ષ્ણ છે.

૨૭ પાકે રસે ચાપિ કટુઃ પ્રદિષ્ટઃ
સિદ્ધાર્થકઃ શોણિતપિત્તકોપી ॥
તીક્ષ્ણોષ્ણરૂક્ષઃ કફમારુતમ્નઃ

ધોળા સર્પપના ગુણો.

૨૭ ધોળા સર્પપ પાકમાં તથા રસમાં તીક્ષ્ણ
છે, રુધિરને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા છે,
તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે, રૂક્ષ છે અને કફને
તથા વાયુને હળનારા છે.

૨૮ તથા ગુણશ્રાસિતસર્પપોડપિ ॥

રાતા સર્પપના ગુણો.

૨૮ રાતા સર્પપો પળ તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ વીર્ય-
વાળા છે, રૂક્ષ છે, કફને તથા વાયુને હળનારા
છે, રુધિરને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા છે અને
પાકમાં તથા રસમાં તીક્ષ્ણ છે.

૨૯ અનાર્તવં વ્યાધિહતમપર્યાગતમેવ ચ ।
અભૂમિજં નવં ચાપિ ન ધાન્યં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ॥
નવં ધાન્યમભિષ્યન્દિ લઘુ સંવત્સરોપિતમ્ ।
વિદાહિ ગુરુ વિષ્ટમ્બિ વિરૂઢં દષ્ટિદૂષણમ્

કવુ ધાન્ય સારુ નથા ?

૨૯ પોતાની ઋતુવગર અન્ય ઋતુમાં ઉત્પન્ન થ-
એલું, ગેરુ વગેરે દરદથી ખરાબ થએલું, નહીં પાકેલું,
ખરાબ પ્રદેશમાં ઊગેલું, નવું અને જેની અંકુરો ઉ-
ત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય એવું ધાન્ય ગુણ-
કારી નથી. નવું ધાન્ય કફનો ઉત્ક્રેશ કરનાર
છે. જે ધાન્ય એક વર્ષનું જૂનું હોય તે હલકું છે. જેની
અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય એવું
ધાન્ય બઢતરા કરનાર છે, ભારે છે, ગડગડાટ કરનાર
છે અને નેત્રોને ખરાબ કરનાર છે. (જેના કોંટા
ફુટેલા હોય અથવા જે જરાક શેકેલું ધાન્ય હોય
તે પળ ખરાબ છે. કેટલાક કેહે છે કે અડદ
તથા ચણા વગેરે ધાન્યો તો નવાંજ શ્રેષ્ઠ છે.)

૩૦ શ્યાલ્યાદેઃ સર્પપાન્તસ્ય વિવિધસ્યાસ્ય
ભાગશઃ ।

કાલપ્રમાણસંસ્કારમાત્રાઃ સંપરિકીર્તિતાઃ ॥

ધાન્યોનો ઉપયોગ કરવામાં

સાધારણ સમજણ અને ઉપસંહાર.

૩૦ ચોલાથી માંડીને સર્પપર્થત જે આ જૂદાં

જૂદાં ધાન્યો કેહેવામાં આવ્યાં તેઓનો તેઓની ઉત્પત્તિના સમય ઉપર, તેઓને આપવામાં આવેલા રાંધવા તથા ભુંજવા વગેરે સંસ્કાર ઉપર તથા તેઓની માત્રાઓ ઉપર ધ્યાન રાખીને ઉપયોગ કરવો.

૩૧ અતઃ ઋધ્વં માંસવર્ગાનુપદંશ્યામઃ । તદ્યથા । જલેશયા આનૂપા ગ્રામ્યાઃ ક્રવ્યભુજા એકશપા જાઙ્ગલાશ્ચેતિ પર્ણમાંસવર્ગાસ્તેષાં વર્ગાણામુત્તરોત્તરં પ્રધાનતમાઃ । તે પુનર્દ્વિવિધા જાઙ્ગલા આનૂપાશ્ચેતિ ।

માંસોની બે મુખ્ય વર્ગોમાં વહેંચણ.

૩૧ હવે માંસોના વર્ગોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. જલેશય, (જલમાં રેહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ) આનૂપ, (જલાશયોના કીનારા વગેરે જલપ્રાય પ્રદેશોમાં રેહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ) ગ્રામ્ય, (ગામમાં રેહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ) ક્રવ્યભુજ (માંસ-ભક્ષક પ્રાણીઓનું માંસ) એકશપ, (એક સ્ત્રી-વાળાં પ્રાણીઓનું માંસ) અને જાંગલ (જંગલમાં રેહેનારાં પશુઓનું માંસ) એ રીતે માંસોના છ વર્ગ છે અને તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. એ છ વર્ગોનો જાંગલવર્ગ અને આનૂપવર્ગ એ બે વર્ગોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

૩૨ તત્ર જાઙ્ગલવર્ગોઽષ્ટવિધઃ । તદ્યથા । જઙ્ગલા વિષ્કિરાઃ પ્રતુદા ગુહાશયાઃ પ્રસહાઃ પર્ણમૃગા વિલેશયા ગ્રામ્યાશ્ચેતિ । તેષાં જઙ્ગલ-વિષ્કિરૌ પ્રધાનતમૌ ।

જાંગલવર્ગના આઠ પ્રકાર અને તે આઠ પ્રકારોનાં નામો.

૩૨ જાંગલવર્ગ આઠ પ્રકારનો છે. જંઘાલ, વિષ્કિર, પ્રતુદ, ગુહાશય, પ્રસહ, પર્ણમૃગ, વિલેશય અને ગ્રામ્ય એ રીતે આઠ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં માંસોનો જાંગલવર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.

૩૩ એણહરિણિર્યકુરઙ્ગકરાલકૃતમાલશરભ-શ્વદંષ્ટાપૃષ્ઠતચારુખ્યમૃગમાતૃકાપ્રશ્નતયો જઙ્ગલા મૃગાઃ કષાયો મધુરો લઘવો વાતપિત્તહરા-સ્તીક્ષ્ણા હૃદ્યા બસ્તિશોધનાશ્ચ ॥

કષાયો મધુરો હૃદ્યઃ પિત્તાસૃક્કફરોગહા । સંગ્રાહી રોચકો બલ્યસ્તેષામેણો જ્વરાપહઃ ॥ મધુરો મધુરઃ પાકે દોષમ્નોઽનલદીપનઃ । શીતલો વદ્ધવિષ્મૂત્રઃ સુગન્ધિર્હરિણો લઘુઃ ॥ એણઃ કૃષ્ણસ્તયોર્જ્ઞેયો હરિણસ્તામ્ર ઉચ્યતે । ન કૃષ્ણો ન ચ તામ્રશ્ચ કુરઙ્ગઃ સોઽભિધીયતે શીતાસૃક્પિત્તશમની વિજ્ઞેયા મૃગમાતૃકા । સંનિપાતક્ષયશ્વાસકાસાહિક્કાઽરુચિપ્રણુત્ ॥

જંઘાલ પ્રાણીઓ અને તેઓના ગુણો.

૩૩ કાઠીયાર, રાતો મૃગ, રોણ, કાઠો પણ નહીં તથા રાતો પણ નહીં એવો મધ્યવર્ણવાળો મૃગ, કસ્તૂરીમૃગ, જથ્થામાંજ ફરનારા મૃગો, શરભ, (આંટ પગવાળો ઇટલે વીજા ચાર પગ જેની પીઠમાં હોય છે એવો મૃગ) શ્વદંષ્ટા, (ચાર દાઢો-વાળો અતિકૂર મૃગ) પૃષ્ઠ, (છાંટણવાળો નાહાના કદનો મૃગ કે જે પસુડો કેહેવાય છે તે) ચારુખ્ય, (રૂપાળો નાહાના કદનો મૃગ) અને મૃગમાતૃકા (ગુજરાતીમાં પર્યાય મળ્યો નથી) ઇટલા મૃગો સાથળના જોરવાળા હોવાથી જંઘાલ કેહેવાય છે.

જંઘાલમૃગોનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, હલકું છે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનાર છે ઇટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી તથા મૂત્રાઘાત ઇત્યાદિ રોગોમાં પથ્ય છે.

એઓમાં કાઠીયારનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, દ્રવનું શોષણ કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, વળ આપનાર છે અને પિત્તસં-વંધી રોગ, રુધિરસંવંધી રોગ, કફસંવંધી રોગ અને જ્વર એઓને મટાડનાર છે.

રાતા હરિણનું માંસ શીતલ છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને રોકનાર છે, સુગંધિ છે અને હલકું છે.

કાઠીઆર એણ કેહેવાય છે, રાતો મૃગ હરિણ કેહેવાય છે અને કાઠો પણ નહીં તથા રાતો પણ નહીં એવો મૃગ કુરંગ કેહેવાય છે.

મૃગમાતૃકાનું માંસ શીત છે, રક્તપિત્તને શાંત કરનાર છે અને સન્નિપાત, ક્ષય, શ્વાસ, खांसी, હેડકી તથા અરુચિ એઓને મટાડનાર છે.

૩૪ લાવતિત્તિરિકપિઞ્જલવર્તીરવર્તિકવર્ત-
કાનમૃકાવાતીકચકોરકલવિઙ્ગમયૂરક્રકરોપ-
ચક્રકુક્કુટસારઙ્ગશતપત્રકકુતિત્તિરિકુરવાહુક-
યવલકપ્રભૃતયરુયાહલા વિષ્કિરા લઘવઃ શી-
તમધુરાઃ કપાયા દોષશમનાશ્ચ ॥
સંગ્રાહી દીપનશ્ચૈવ કપાયમધુરો લઘુઃ ।
લાવઃ કટુવિપાકશ્ચ સંનિપાતે ચ પૂજિતઃ ॥
ઈપદ્મરૂપ્ણમધુરો વૃણ્યો મેધાગ્નિવર્દનઃ ।
તિત્તિરિઃ સર્વદોષગ્નો ગ્રાહી વર્ણપ્રસાદનઃ ॥
દિક્કાશ્વાસાનિલહરો વિશેષાદ્ગૌરતિત્તિરિઃ ।
રક્તપિત્તહરઃ શીતો લઘુશ્ચાપિ કપિઞ્જલઃ ॥
કફોત્થેષુ ચ રોગેષુ મન્દવાતે ચ શસ્યતે ।
વાતપિત્તહરા વૃણ્યા મેધાગ્નિવલવર્દનાઃ ॥
લઘવઃ ક્રકરા હૃદ્યાસ્તથા ચૈવોપચક્રકાઃ ।
કપાયઃ સ્વાદુલવળસ્ત્વચ્યઃ કેશ્યો રુચિપ્રદઃ ॥
મયૂરઃ સ્વરમેધાગ્નિદૃક્ષોત્રેન્દ્રિયદાર્ઢ્યકૃત્ ।
સ્તિગ્ધોષ્ણોઽનિલહા વૃણ્યઃ સ્વેદસ્વરવલાવહઃ ॥
વૃંહણઃ કુક્કુટો વન્યસ્તદ્વદ્રામ્યો ગુરુસ્તુ સઃ ।
વાતરોગક્ષયવમીવિપમજ્વરનાશનઃ ॥

વિષ્કિર પક્ષીઓ અને તેઓના
માંસના ગુણો.

૩૪ લાવાં, કાઝાં તેતર, ગોરાં તેતર, લવાઈડાં, વટાઉડાં, વૈયાં, નમૃકા, વાતીક, ચકોર, ગતાં માથાંવાઝાં તથા કાઝી ઢોકવાઝાં ચકલાં, મોર, કલકલીઓ, ઉપચક્રક, (કલકલીયાની એક જાત) કુકડાં, વૈપૈયા, સુતાર-ટંકારા, ભૂરા વર્ણનાં તેતર, કુરવાહુક અને યવલક ઇત્યાદિક જ્યાહલ (બે પગથી અને ચાંચથી પ્રહાર કરનારાં) પક્ષીઓ ધરતીને યોતરી યોતરીને તેમાંથી કીડા વગેરેને ખાય છે માટે વિષ્કિર કેહેવાય છે. (જે-ઓના પર્યાયો ગુજરાતીમાં મઝ્યા નથી તેઓનાં સંસ્કૃત નામોજ રાખ્યાં છે.)

વિષ્કિરોનું માંસ હલકું છે, ટાઢું છે, મધુર છે, તૂરું છે અને દોષોને શમાવનાર છે.

એઓમાં લાવાંનું માંસ દ્રવનું શોષણ કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તૂરું તથા મધુર છે, હલકું છે, વિપાકમાં તીચું છે અને સન્નિપાત ઉપર અતિપથ્ય છે.

કાઝાં તેતરનું માંસ જગાક ભારે છે, કાંઈક ઉષ્ણવીર્ય છે, કાંઈક મધુર છે, વીર્યને જટરાગ્નિને તથા બુદ્ધિને વધારનાર છે, સર્વ દોષોને હ-ગનાર છે, દ્રવનું શોષણ કરનાર છે અને વર્ણને સારો કરનાર છે.

ગોરા તેતરનું માંસ ઉપર કહેલા ગુણોવાઝું છે અને વિશેષે કરી હેડકીને, શ્વાસને, તથા વાયુને હરનાર છે.

ગતાં માથાંવાઝાં તથા કાઝી ઢોકવાઝાં ચ-કલાંનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર છે, ટાઢું છે, હ-લકું છે અને કફથી થયેલા રોગો ઉપર તથા મંદ થયેલા વાયુ ઉપર વહુ સારું છે.

કલકલીઆ તથા ઉપચક્રક એઓનું માંસ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્યને બુદ્ધિને તથા જટરાગ્નિને વધારનાર છે, હલકું છે અને પ્રિય લાગે એવું છે.

મોરનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, સ્વારું છે, ચામડીને સારી કરનાર છે, કેશને માટે સારું છે, રુચિ આપનાર છે અને સ્વર, બુદ્ધિ, જટરાગ્નિ, દષ્ટિ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય એઓને દૃઢ કરનાર છે.

જંગલી કુકડાનું માંસ સ્તિગ્ધ છે, ગરમ છે, વાયુને શાંત કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પ-સીનો આપનાર છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, વઝ આપનાર છે અને પુષ્ટિ આપનાર છે. ગામડી કુક-ડાનું માંસ પળ એવુંજ છે પણ તે વધારે ભારે છે અને વાયુસંબંધી રોગ, ક્ષય, ડાહી તથા વિપમ-જ્વર એઓને નષ્ટ કરનાર છે.

૩૫ કપોતપારાવતભૃજરાજપરભૃતકોયષ્ટિ-
કકુલિઙ્ગગૃહકુલિઙ્ગગોક્ષોઢકડિડિમાળકશત-

પત્રકમાતૃનિન્દકભેદાશિશુકસારિકાવલ્ગુલી-
ગિરિશાલદ્વાલદૂપકસુગૃહીચઞ્ચરીટકદારીતદા-
ત્યૂહપ્રભૃતયઃ પ્રતુદાઃ ॥

કપાયમધુરા રૂક્ષાઃ ફલાહારા મરુત્કરાઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મહરાઃ શીતા ચન્દ્રમૂત્રાલ્પવર્ચસઃ ॥
સર્વદોષકરસ્તેષાં ભેદાશી મલદૂપકઃ ।
કપાયસ્વાદુલવળો ગુરુઃ કાળકપોતકઃ ॥
રક્તપિત્તપ્રશમનઃ કપાયવિશદોઽપિ ચ ।
વિપાકે મધુરશ્ચાપિ ગુરુઃ પારાવતઃ સ્મૃતઃ ॥
કુલિઙ્ગો મધુરઃ સ્નિગ્ધઃ કફશુક્રવિવર્દનઃ ।
રક્તપિત્તહરો વેદમકુલિઙ્ગસ્ત્વતિશુક્રલઃ ॥

પ્રતુદ પક્ષીઓ અને તેઓના
માંસના ગુણો.

૩૫ હોલા, કબુતર, મૃગરાજ, કોયલ, કોય-
ષ્ટિક, જંગલી ચકલી, ગામઠી ચકલી, ગોક્ષોડક,
માળક, કાકાકવા, માતૃનિન્દક, ભેદાશી,
પોપટ, મેના, વડવાનરી, ભેરવ, આલદ્વાલ, દૂપક,
સુઘરી, યંજન, હારીત અને દાત્યૂહ ઇત્યાદિ પ-
ક્ષીઓ ચાંચવતે ફલાદિક પદાર્થોને ફોલી ફોલીને
ચાય છે માટે પ્રતુદ કેહેવાય છે. (જેઓના
પર્યાયો ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી તેઓનાં સંસ્કૃત
નામોજ રાખેલાં છે.)

પ્રતુદોનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, રૂક્ષ છે,
વાયુને કરનાર છે, પિત્તને તથા કફને હરનાર છે,
ટાઢું છે, મૂત્રને રોકનાર છે અને વિષ્ટાનું અત્પપણું
કરનાર છે.

પૃષ્ઠોમાં ભેદાશીનું માંસ સર્વ દોષોને કરનારું
છે અને મળોને વગાડનારું છે.

હોલાનું તૂરું છે, મધુર છે ચારું છે અને ભારે
માંસ છે.

કબુતરનું માંસ રક્તપિત્તને શાંત કરનારું છે, તૂરું
છે, ચીકણું નથી, ત્રિપાકમાં મધુર છે અને ભારે છે.

જંગલી ચકલાનું માંસ મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે
અને કફને તથા વીર્યને વધારનાર છે.

ગામઠી ચકલાનું ઇટલે જે ચકલાં ઘરમાં
માલા કરે છે તેઓનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર છે
તથા વીર્યને અત્યંત વધારનારું છે.

૩૬ સિંહવ્યાઘ્રવૃકતરક્ષ્વક્ષત્રીપિમાર્જારશ્વ-
ગાલમૃગેર્વારુકપ્રભૃતયો ગુહાશયાઃ ॥

મધુરા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા બલ્યા મારુતનાશનાઃ ।
ઉષ્ણવીર્યા હિતા નિત્યં નેત્રગુહ્યવિકારિણામ્ ॥

ગુહાશય પશુઓ અને તેઓના
માંસના ગુણો.

૩૬ સિંહ, ચીતરા, વરુ, ષરસ, રીંછ, દીપડા
જંગલી બીલાડા, શીયાલ તથા મૃગેર્વારુક (અ-
પ્રસિદ્ધ છે.) ઇત્યાદિ પશુઓ ગુફાઓમાં રહે છે
તેથી ગુહાશય કેહેવાય છે.

ગુહાશયોનું માંસ મધુર છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ
છે, બલ આપનાર છે, વાયુને નષ્ટ કરનાર છે, ઉષ્ણ-
વીર્ય છે અને નેત્રોના વિકારોવાળાઓને તથા
ગુહ્યના વિકારવાળાઓને સર્વદા પથ્ય છે.

૩૭ કાકકકુરરચાપભાસશશઘાત્યુલૂક-
ચિહ્નિશ્યેનગૃધ્રપ્રભૃતયઃ પ્રસહાઃ ॥

પ્રતે સિંહાદિભિઃ સર્વે સમાના વાયસાદયઃ ।
રસવીર્યવિપાકેષુ વિશેષાચ્છોષિણે હિતાઃ ॥

પ્રસહ પક્ષીઓ અને તેઓના
માંસના ગુણો.

૩૭ કાગડા, કંક, (જેઓનાં પીછાં વાળનાં
પુંખોમાં વાપરવામાં આવે છે તે.) ટીટોડા, ગરંજ,
ભાસ, (ગરંજની ઇક જાત) બાજ, ધુવડ, સમળા,
શકરા અને ગીધ ઇત્યાદિ પક્ષીઓ બલાત્કારથી
જોટીને ચાય છે માટે પ્રસહ કેહેવાય છે.

કાગડા વગેરે પ્રસહોનું માંસ રસમાં, વીર્યમાં
તથા વિપાકમાં ઉપર કહેલા સિંહાદિકના માંસના
જેવાજ ગુણોવાળું છે અને વિશેષે કરી ક્ષયરોગ-
વાળાઓને હિતકારી છે.

૩૮ મદ્રમૂષિકવૃક્ષશાયિકાવકુશપૂતિઘાસ-
વાનરપ્રભૃતયઃ પર્ણમૃગાઃ

મધુરા ગુરવો વૃષ્યાશ્ચક્રુષ્યાઃ શોષિણે હિતાઃ ।
સૃષ્ટમૂત્રપુરીપાશ્ચ કાસાર્શઃશ્વાસનાશનાઃ ॥

પર્ણમૃગો તથા તેઓના માંસના ગુણો.

૩૮ મદુ, જાડના ઉંદર, સ્ત્રીસકોલી, ગોલાં-
ગૂલ જાતના વાનર, પૂતિલાસ (જેઓના વૃષ્ણો-
માંથી જવાદિયાં કસ્તૂરી થાય છે તે વીલાડા)
અને વાનર इत्यादि प्राणीओ पानडांओमां मृगोनी
પેઠે ઠેકનારા છે તેથી પર્ણમૃગો કેહેવાય છે.

પર્ણમૃગોનું માંસ મધુર છે, મારે છે, વીર્યને
વધારનાર છે, નેત્રોને હિતકારી છે, ક્ષયરોગવાળાને
માટે હિતકારી છે, વિષ્ટાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ
કરાવનાર છે અને સ્વાસી, અરશ તથા શ્વાસ એ-
ઓને નષ્ટ કરનાર છે.

૩૯ શ્વાવિચ્છલ્યકગોધાશશવૃષદંશલોપા-
કલોમશકર્ણકદલીમૃગપ્રિયકાઽજગરસર્પમૂષિ-
કનકુલમહાવશ્ત્રુપ્રમૃત્યો વિલેશયાઃ ॥

વર્ષોમૂત્રં સંદતં કુર્યુરેને

વીર્યં ચોષ્ણાઃ પૂર્વવત્સ્વાદુપાકાઃ ।

વાતં હન્યુઃ શ્લેષ્મપિત્તે ચ કુર્યુઃ

સ્ત્રિગ્ધાઃ કાસશ્વાસકાર્શ્યાપહાશ્ચ ॥

કપાયમધુરસ્તેષાં શશઃ પિત્તકફાપહઃ ।

નાતિશીતલવીર્યત્વાદ્વાતસાધારણો મતઃ ॥

ગોધા વિપાકે મધુરા કપાયકટુકા સ્મૃતા ।

વાતપિત્તપ્રશમની બુંદહની વલવર્જની ॥

શલ્યકઃ સ્વાદુપિત્તગ્નો લઘુઃ શીતો વિપાપહઃ ।

પ્રિયકો મારુતે પથ્યોઽજગરસ્ત્વર્શસાં હિતઃ ॥

દુર્નામાનિલદોષગ્નાઃ કૃમિદૂષીવિપાપહાઃ ।

ચક્રુષ્યા મધુરાઃ પાકે સર્પા મેધાશ્ચિવર્જનાઃ ॥

દર્વીકરા દીપકાશ્ચ તેષૂક્તાઃ કટુપાકિનઃ ।

મધુરાશ્ચાતિચક્રુષ્યાઃ સૃષ્ટવિષ્ણમૂત્રમારુતાઃ ॥

વિલેશય પ્રાણીઓ તથા તેઓના

માંસના ગુણો.

૩૯ શેઢાઈ, શેઢા, ઘો, સસલાં, ગામઠી બી-

૧ દર્વીકર સર્પોનું લક્ષણ કલ્પસ્થાનના ચોથા અ-

૩૮

લાડા, લોકડી, લોમશકર્ણ, કદલીમૃગ, પ્રિયક-
મૃગ, અજગર, સર્પ, ઉંદર, નોઢીયાં તથા મોટાં
નોઢીયાં इत्यादि प्राणिओ डवमां रेहे છે તેથી વિ-
લેશય કેહેવાય છે. (જેઓના ગુજરાતી પર્યાયો
મળ્યા નથી તેઓનાં સંસ્કૃત નામોજ રાખેલાં છે.)

વિલેશયોનું માંસ વિષ્ટાને તથા મૂત્રને વાટાં
કરનાર છે, સિંહાદિકના માંસની પેઠેજ ઉષ્ણવીર્ય-
વાળું છે, વિપાકમાં મધુર છે, વાયુને હળનાર છે,
કફને તથા પિત્તને વધારનાર છે, સ્ત્રિગ્ધ છે અને
સ્વાસી, શ્વાસ તથા કૃશતા એઓને મટાડનાર છે.

એઓમાં સસલાનું માંસ તૂંડ તથા મધુર છે,
પિત્તને તથા કફને ટાઢનાર છે અને અત્યંત શીત-
વીર્યવાળું નથી તેથી વાયુને કુપિત પળ કરતું નથી
અને શાંત પળ કરતું નથી.

ઘોનું માંસ વિપાકમાં મધુર છે, તૂંડ તથા
તીચું છે, વાતને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે,
પુષ્ટિ આપનાર છે અને વઢને વધારનાર છે.

શેઢાનું માંસ મધુર છે, પિત્તને હળનાર છે,
હલકું છે, ટાઢું છે અને ઝેરને ટાઢનાર છે.

પ્રિયકમૃગનું માંસ વાયુના રોગ ઉપર પથ્ય છે.

અજગરનું માંસ અરશના દરદ ઉપર હિતકારી છે.

સર્પોનું માંસ અરશને, વાયુસંબંધી રોગને, કૃ-
મિઓને તથા વાયુ કે તડકા વગેરેથી મંદ થ-
ઇલા ઝેરને હળનાર છે, નેત્રોને હિતકારી છે,
પાકમાં મધુર છે અને વૃદ્ધિને તથા અગ્નિને વધા-
રનાર છે.

સર્પોમાં દર્વીકર સર્પોનું માંસ અને રેલાઓ-
વાળા સર્પોનું માંસ બ્રુકમાં તીચું છે, મધુર છે,
નેત્રોનું અત્યંત હિતકારનાર છે અને વિષ્ટાની, મૂ-
ત્રની તથા પવનની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે.

૪૦ અશ્વાશ્વતરલ્લોચ્છ્રોરભ્રમેદઃપુચ્છક-
પ્રમૃત્યો ગ્રામ્યાઃ ॥

ધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં જોડું.

ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્વે વૃંહણાઃ કફપિત્તલાઃ ।
 મધુરા રસપાકાભ્યાં દીપના બલવર્દનાઃ ॥
 નાતિશીતો ગુરુઃ સ્निग्ધો મન્દપિત્તકફઃ સ્મૃતઃ ।
 હ્રગલસ્ત્વનભિષ્યન્દી તેષાં પીનસનાશનઃ ॥
 વૃંહણં માંસમૌરશ્ચં પિત્તશ્લેષ્માવહં ગુરુ ।
 મેદઃપુચ્છોદ્ભવં વૃષ્યમૌરશ્ચસદૃશં ગુણૈઃ ॥
 શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયવિપમજ્જ્વરનાશનમ્ ।
 ઔરશ્ચવત્સલવણં માંસમેકશ્લેષ્મોદ્ભવમ્ ।

ગ્રામ્ય પશુઓ તથા તેઓના
 માંસના ગુણો.

૪૦ ઘોડા, યજ્ઞ, ગધેડા, ડંટ, વકરા, ઘેંટા
 અને ઢુંબાવાળા ઘેંટા ઇત્યાદિક ગ્રામ્ય (ગામમાં
 રહેનારાં) પશુઓ કેહેવાય છે.

ગ્રામ્ય પશુઓનું માંસ વાયુને હરનાર છે, પુષ્ટિ
 આપનાર છે, કફને તથા પિત્તને કરનાર છે, ર-
 સમાં તથા પાકમાં મધુર છે અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
 છે અને બળને વધારનાર છે.

વકરાનું માંસ બહુ ટાઢું નથી, મારે છે, સ્નિગ્ધ છે,
 જરાક કફને તથા પિત્તને કરનાર છે, સ્ત્રોતો વગેરેને
 ક્ષેદ્યુક્ત કરનાર નથી અને પીનસને હણનારું છે.

ઘેંટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર છે, પિત્તને તથા
 કફને વધારનાર છે અને મારે છે.

ઢુંબાવાળા ઘેંટાનું માંસ વીર્યને વધારનાર છે
 અને બીજા સઘળા ગુણોથી ઉપર કહેલા ઘેં-
 ટાના માંસ જેવુંજ છે.

એક યજ્ઞવાળાં ઘોડા વગેરે પશુઓનું માંસ
 ઘેંટાના માંસના જેવાજ ગુણોવાળું છે, યજ્ઞ-
 વાળું છે. અને શ્વાસ, યજ્ઞસી, પ્રતિશ્યાય તથા વિ-
 પમજ્જ્વર એઓને હણનાર છે.

૪૧ અલ્પાભિષ્યન્દ્યયં વર્ગો જાઙ્ગલઃ સમુદાહતઃ ।
 દૂરે જનાન્તનિલયા દૂરે પાનીયગોચરાઃ ।
 યે મૃગાશ્ચ વિહંગાશ્ચ તેડલ્પાભિષ્યન્દિનો મતાઃ ॥
 અતીવાસન્નિલયાઃ સમીપોદકગોચરાઃ ।
 યે મૃગાશ્ચ વિહંગાશ્ચ મહાભિષ્યન્દિનસ્તુ તે ॥

જાંગલ વર્ગના માંસમાં અમુક વિશેષ.

૪૧ આ જે જાંગલ પ્રાણીઓનો માંસવર્ગ
 કહ્યો તે જરાક અભિષ્યન્દી (શરદી કરનાર) છે.
 તેમાં એમ સમજવાનું છે કે જે જાંગલ પશુઓ
 તથા પક્ષીઓ ગામોથી દૂર રહેનારા તથા જલા-
 શયોથી દૂરના પ્રદેશોમાં રહેનારા હોય તેઓનું
 માંસ થોડીક શરદી કરનારું છે અને જે જાંગલ
 પશુઓ તથા પક્ષીઓ ગામોના અત્યંત સમીપમાં
 રહેનારા તથા જલાશયોના સમીપમાં રહેનારા હોય
 તેઓનું માંસ વધુ શરદી કરનારું છે.

૪૨ આનૂપવર્ગસ્તુ પંચવિધઃ । તદ્યથા ।
 કૂલચરાઃ પ્લવાઃ કોશસ્થાઃ પાદિનો મત્સ્યાશ્ચેતિ ।

આનૂપ વર્ગના પાંચ પ્રકાર અને તે-
 ઓનાં નામો.

૪૨ કૂલચર, પ્લવ, કોશસ્થ, પાદી અને મત્સ્ય
 એ રીતે આનૂપ વર્ગ પાંચ પ્રકારનો છે.

૪૩ તત્ર ગજગવયમહિષરુચમરસુમરો-
 હિતવરાહશ્નિગોર્કળકાલપુચ્છકૌન્દ્રન્યહ્કર-
 ણ્યગવયપ્રભૃતયઃ કૂલચરાઃ પશવઃ ॥

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા મધુરા રસપાકયોઃ ।
 શીતલા વલિનઃ સ્નિગ્ધા મૂત્રલાઃ કફવર્દનાઃ ॥

વિરૂક્ષણો લેખનશ્ચ વીર્યોષ્ણઃ પિત્તદૂષણઃ ।
 સ્વાદ્મલ્લવણસ્તેષાં ગજઃ શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥

ગવયસ્ય તુ માંસં હિ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।
 વિપાકે મધુરં ચાપિ વ્યવાયસ્ય તુ વર્દનમ્ ॥

સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરો વૃષ્યો મહિષસ્તર્પણો ગુરુઃ ।
 નિદ્રાપુંસ્ત્વલસ્તન્યવર્દનો માંસદાર્ઢ્યકૃત્ ॥

રુઢમાંસં સમધુરં કષાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।
 વાતપિત્તોપશમનં ગુરુ શુક્રવર્દનમ્ ॥

તથા ચમરમાંસં તુ સ્નિગ્ધં મધુરકાસજિત્ ।
 વિપાકે મધુરં ચાપિ વાતપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥

સુમરસ્ય તુ માંસં ચ કષાયાનુરસં સ્મૃતમ્ ।
 વાતપિત્તોપશમનં ગુરુ શુક્રવિવર્દનમ્ ॥

સ્વેદનં વૃંહણં વૃષ્યં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।
 સ્નિગ્ધં શ્રમાનિલહરં વારાહં બલવર્દનમ્ ॥

કફઘ્નં ક્ષાદ્ધિપિશિતં કપાયમનિલાપહમ્ ॥
પિચ્ચં પવિત્રમાયુષ્યં વદ્ધમૂત્રં ચિરૂક્ષણમ્ ।
ગોકર્ણમાંસં મધુરં સ્નિગ્ધં મૃદુ કફાવહમ્ ॥
વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તવિનાશનમ્ ॥

કૂલચરો તથા તેઓના માંસના
ગુણો.

૪૩ હાથી, ગવય, પાડા, રુહં, ચમર (જેનાં પૂછડાંનાં ચામર થાય છે તે) સૂમર, (પ્રબલ ગતિવાળો મોટો સૂવર) રોહિત, (રાતા વર્ણવાળો મૃગવિશેષ) સૂવર, ગેંડા, ગોકર્ણ, (ગાયના જેવા કાનવાળો મૃગવિશેષ) કાલપુચ્છક, (ચંચલ થતા શ્યામ પૂછડાંવાળો મૃગવિશેષ) ઓન્દ્ર, (પાળીનો વીલાડો) ન્યંકુ, (સાવરની જાત છે) અને જંગલી ગવય इत्यादि પશુઓ જલાશયોના કીનારાઓમાં ફરે છે તથા ચરે છે તેથી કૂલચરો કેહેવાય છે.

કૂલચરોનું માંસ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, ટાઢું છે, વઠાણ આપનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, અને મૂત્રને તથા કફને વધારનાર છે. (કૂલચરોમાં કેટલાકનાં માંસો ઉષ્ણ પણ છે.)

એઓમાં હાથીનું માંસ રૂક્ષતા કરનાર છે, કફ વગેરેને ઊલ્ખેડનાર છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે, પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર છે, મધુર ખાટો તથા સ્વાદુ એ ત્રણ રસોથી યુક્ત છે અને કફને તથા પવનને ટાળનાર છે.

ગવયનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, સ્વામીને ટાળનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને મેંથુન શક્તિને વધારનાર છે.

પાડાનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, નિદ્રાને, પુરુષપણને, વઠાણ તથા ધાવણને વધારનાર છે અને માંસની મજબૂતી કરનાર છે.

૧ સાવર જેવાં ઘણાં વિકટ શીંગડાંવાળો, સાવરના જેવા આકારવાળો, ભારે અવાજ કરનારો અને

રુરુનું માંસ મધુર છે, પેટામાં તૂરું છે, વાયુને તથા પિત્તને શમાવનાર છે, ભારે છે અને વીર્યને વધારનાર છે.

ચમરનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, સ્વામીને ટાળનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને વાયુને તથા પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે.

સૂમરનું માંસ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, વાયુને તથા પિત્તને શમાવનાર છે, ભારે છે અને વીર્યને વધારનાર છે.

સૂવરનું માંસ પસીનો આપનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, ટાઢું છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, શ્રમને તથા વાયુને હરનાર છે અને વઠાણને વધારનાર છે.

ગેંડાનું માંસ કફને હળનાર છે, તૂરું છે, વાયુને હળનાર છે, શ્રાદ્ધમાં વાપરવાથી પિત્તોને પ્રસન્ન કરે એવું છે, પાંચેનું છે, આયુષ્યને વધારનાર છે, મૂત્રને રોકનાર છે અને કાંઈક રૂક્ષ છે.

ગોકર્ણનું માંસ મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, કોમઠ છે, કફને વધારનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને રક્તપિત્તનો વિનાશ કરનાર છે.

૪૪ હંસસારસકાંચક્રવાકકુરુરકાદમ્બ-

રારીમુખનન્દિમુખમદ્વૈત્કોશકાચાક્ષમલ્લિકાક્ષ-
શુક્લાક્ષપુષ્કરશાયિકાકોનાલકામ્બુકુકુટિકા-
મેઘરાવશ્વેતચરણપ્રભૃતયઃ પ્લવાઃ સંઘાતચારિણઃ ।
રક્તપિત્તહરાઃ શીતાઃ સ્નિગ્ધા વૃષ્યા મરુજિતઃ ।
સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાશ્ચ મધુરા રસપાકયોઃ ॥

ગુરુષ્ણમધુરઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વરવર્ણબલપ્રદઃ ।

બૃંહણઃ શુક્લસ્તેપાં હંસો મારુતનાશનઃ

પ્લવ પક્ષીઓ તથા તેઓના
માંસના ગુણો.

૪૪ હંસ, સારસ, કુંડ, ક્રવાક, ટીટોડો,

શરદ્ ક્રતુમાં શીંગડાંનો ત્યાગ કરનારો મૃગ રુહ કેહેવાય છે.

(પ્રસહોમાં પળ ટીટોડાનો પાઠ છે તેથી તેમાં વન્ને જાતના ગુણો છે એમ સમજવું.) વતક, કારંડવ, (લાંબા પગવાળો કાઠો જલચર પક્ષી) જીવંજીવ, (મોર જેવાં પીઢાંવાળો અને જેના દર્શનથી વિપનો નાશ થાય છે તે) બલાકા, (વગલાની એક જાત) પુંડરીક, છત્ર, શગરીમુગ્ધ, નંદિમુખ, જઘનો કાગડો, ઉત્ક્રોશ, (ટીટોડાની એક જાત) કાચાક્ષ, મલ્લિકાક્ષ, (જેનાં ચાંચ તથા પગ કાંઈક ધૂમ્રવર્ણવાળાં હોય એવો સફેદ હંમ,) શુક્લાક્ષ, પુષ્કરશાયિકા, કોનાલક, જલકુકડી, વૈષેયો (આનો વિષ્કિરોમાં પળ પાઠ છે તેથી તેમાં વન્ને જાતના ગુણો સમજવા.) અને શ્વેતચરણ, (મોટા કદવાળી વગલાની જાત) इत्यादि पक्षीओ पाणीमां तरे छे तेथी स्रव केहेवाय छे अने तेओ पोताना जथामां फरनारां छे.

હવેનું માંસ રક્તપિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે, સ્निग्ध છે, ટાઢું છે, વીર્યવર્ધક છે, વિષ્ટાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને રમમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે.

एओमां हंसनुं मांस भारे छे, उष्ण छे, मधुर छे, स्निग्ध छे, स्वरने, वर्णने तथा बलने देनार छे, वीर्यने वधारनार छे अने वायुने नष्ट करनार छे.

४५ शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभट्टूकप्रभृतयः कोशस्थाः ।

કૂર્મકુમ્ભીરકર્કટકકૃષ્ણકર્કટકશિશુમારપ્રભૃતયઃ પાદિનઃ ॥

શङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुनुदः ।

शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मचर्क्षणाः

કૃષ્ણકર્કટસ્તેપાં વલયાઃ કોષ્ણોઽનિલાપહઃ

शुक्लः संधानकृत्सृष्टविष्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥

કોશસ્થો તથા પાદિઓ અને તેઓના માંસના ગુણો.

४६ शंखना जीवडा, शंखलांनां जीवडा, छीपना जीवडा, कडाना जीवडा, अने भट्टूक

(મોટા કડાના જીવડા) इत्यादि प्राणीओ संपुटोमां रेहेनारा छे तेथी कोशस्थ केहेवाय छे.

કાચવા, કુંભીર, સફેદ કુડચલ, કાઠો કુડચલ અને શિશુમારક (દરીયાઈ કૂતરો) इत्यादि जळजंतुओ पगवाळां छे तेथी पादी केहेवाय छे.

કોશસ્થ અને પાદી એ વન્ને જાતના જલજંતુઓનાં માંમો રમમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે, વાયુને તોડનારાં છે, ટાઢાં છે, સ્निग्ध છે, પિત્ત ઉપર હિતકારી છે, વિષ્ટાને ઠીક કરનારાં છે અને કફને વધારનારાં છે.

एओमां काळा कुडचलनुं मांस बळ आपनार छे, जराक उष्णवीर्यवाळुं छे अने वायुने नष्ट करनार छे.

સફેદ કુડચલનું માંસ માંગાને સાંધનાર છે, વિષ્ટાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને વાયુને તથા પિત્તને હણનાર છે.

४६ मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च ।

મત્સ્યોના બે ભેદ.

४६ नादेय अने सामुद्र ए रीते मत्स्यो बे प्रकारना छे.

४७ रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्मिगोम-
तस्यरुष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो
नादेयाः ॥

નાદેયા મધુરા મત્સ્યા ગુરવો મારુતાપહાઃ ।

રક્તપિત્તકરાશ્ચોષ્ણા વૃષ્યાઃ સ્निग्ધાલ્પવર્ચસઃ ॥

કપાયાનુરસાસ્તેપાં શપ્પશૈવાલભોજિનઃ ।

રોહિતો મારુતહરો નાત્યર્થ પિત્તકોપનઃ ॥

પાઠીનઃ શ્લેષ્મલો વૃષ્યો નિદ્રાલુઃ પિશિતાશનઃ ।

દૂપયેદમ્લપિત્તં તુ કુષ્ઠરોગં કરોત્યસૌ ॥

મુરલો બુંદળો વૃષ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ।

સરસ્તઙાગસમ્ભૂતાઃ સ્निग्ધાઃ સ્વાદુરસાઃ સ્મૃતાઃ

महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः ॥

નાદેય મત્સ્યો અને તેઓના ગુણો.

४७ रोहित, (रोहीडो) पाठीन, (लांबो नि-

મૈઠ તથા પાંચો વગરનો) પાટલા, રાજીવ, વર્મી, (સર્પ જેવા આકારવાળો) ગોમત્સ્ય, કૃષ્ણમત્સ્ય, (ઘણા કાંટાવાળો તથા રાતી આંખ્યોવાળો) વા-ગુંજાર, મુરલ અને સહસ્રદંટ્ર (ઘણી દાઢોવાળો) ઇત્યાદિ જાતના મત્સ્યો નાદેય કેહેવાય છે. (મછી-મારલોકોને પૂછી પૂછીને મત્સ્યોને ઓઠાં લેવા.)

નાદેય મત્સ્યો મધુર છે, ભારે છે, વાયુને તો-ડનારા છે, રક્તપિત્તને કરનારા છે, ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, વીર્યને વધારનારા છે અને જેઓથી વિષ્ઠા થોડી તથા સ્નિગ્ધ થાય એવા છે.

એઓમાં જે મત્સ્યો લીલાં યવને તથા શૈવાલને યાય છે તેઓ કાંઈક તૂરા રસવાળા છે.

ત્ત વાયુને હરનાર છે અને પિત્તને અત્યંત પ્રકુપિત કરનાર નથી.

માંસનું મક્ષણ કરનારો પાઠીન કફ કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, નિદ્રા આપનાર છે, અમ્લ-પિત્તને દૂષિત કરનાર છે અને કોઢને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

મુરલ પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે અને ધાવણને તથા કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

સ્વાભાવિક તઢાવોના તથા માણસોએ યોદીને કરેલાં તઢાવોના મત્સ્યો સ્નિગ્ધ છે અને મધુર રસવાળા છે.

મોટા જલાશયોના મત્સ્યો વઢા આપનારા છે અને નાહાના જલાશયોના મત્સ્યો વઢા આપનારા નથી.

૪૮ તિમિતિમિઙ્ગિલકુલિશપાકમત્સ્યનિરા-લકનન્દિવારલકમકરગર્ગરકચન્દ્રકમહામીન-રાજીવપ્રમૃતયઃ સામુદ્રાઃ ॥

સામુદ્રા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા મધુરા નાતિપિત્તલાઃ ।
ઉષ્ણા વાતહરા વૃષ્યા વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્દનાઃ ॥
બલાવહા વિશેષેણ માંસાશિત્વાત્સમુદ્રજાઃ ।

સામુદ્રમત્સ્યો અને તેઓના ગુણદોષો.

૪૮ તિમિ, (અતિમોટો મત્સ્ય) તિમિંગિલ,

(તેથી પણ અત્યંત મોટો મત્સ્ય) કુલિશ, પાક-મત્સ્ય, નિરાલક, નંદિવારલક, મધર, ગર્ગરક, ચન્દ્રક (પડામાં કાંટાવાળો મોઢા મત્સ્ય) મ-હામીન અને રાજીવ ઇત્યાદિ જાતના મત્સ્યો સા-મુદ્ર કેહેવાય છે.

સામુદ્રમત્સ્યો ભારે છે, સ્નિગ્ધ, છે, મધુર છે, જરાક પિત્ત કરનારા છે, ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, વાયુને હરનારા છે, વીર્યને વધારનારા છે, વિષ્ઠાને ઠીક કરનારા છે અને કફને વધારનારા છે. સામુદ્રમત્સ્યો માંસમક્ષક હોવાને લીધે વિશેષે કરી વઢા આપનારા છે.

૪૯ તેપામપ્યનિલમ્નત્વાચ્છૌષ્ઠ્યકૌપ્યૌ ગુણોત્તરૌ સ્નિગ્ધત્વાત્સ્વાદુપાકત્વાત્તયોર્વાપ્યા ગુણોત્તરાઃ ।

વાંધ્યા વગરના કુવાના, વાંધેલા કુવાના

અને વાવના મત્સ્યોના ગુણો.

૪૯ નાદેય મત્સ્યોમાં વાંધ્યા વગરના કુવાના મત્સ્યો અને વાંધેલા કુવાના મત્સ્યો ઉત્તમ ગુણો-વાળા છે. એઓથી પણ વાવના મત્સ્યો સ્નિગ્ધ હો-વાને લીધે તથા મધુર પાકવાળા હોવાને લીધે વિ-શેષ ગુણોવાળા છે.

૫૦ નાદેયા ગુરવો મધ્યે યસ્માત્પુચ્છાસ્યચારિણઃ ।
સરસ્તઙાગજાનાં તુ વિશેષેણ શિરો લઘુ ॥

અદૂરગોચરા યસ્માત્તસ્માદુત્સોદપાનજાઃ ।

કિંચિન્મુક્ત્વા શિરાંદેશમત્યર્થ ગુરવસ્તુ તે ।

અધસ્તાદુરવો જ્ઞેયા મત્સ્યાઃ સરસિજાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉરોવિચરણાત્તેષાં પૂર્વમઙ્ગ લઘુ સ્મૃતમ્ ॥

ઇત્યાનૂપો મહાભિષ્યન્દિમાંસવર્ગો વ્યાખ્યાતઃ

નદી વગેરેના મત્સ્યોના કયા અવયવો

હલકા હોય છે અને કયા

અવયવો ભારે હોય છે ?

૫૦ નદીના મત્સ્યો પૂછડાથી તથા મોહોડાથી ગતિ કરનારા છે માટે તેઓ મધ્યભાગમાં ભારે હોય છે. સ્વાભાવિક તઢાવોના તથા યોદીને કરેલાં તઢાવોના મત્સ્યોનાં માથાં વિશેષેકરી હલકાં હોય

છે. પર્વતોના ફરણાંઓના મત્સ્યો બહુજ થોડો વ્યાયામ કરનારા હોય છે તેથી કાંઈક માથાના ભાગ વિના તેઓના વાકીના સઘળા અવયવો અત્યંત ભારે હોય છે. મોટા તળાવોના મત્સ્યોના નીચેના અવયવો ભારે હોય છે. એ મત્સ્યો છાતીથી ગતિ કરી છે માટે તેઓના છાતીથી ઉપરના અવયવો હલકા ગણવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આનૂપ માંસવર્ગ કે જે ભારે અ-ભિપ્યંદી (સ્ત્રોતો વગેરેને ક્લેદયુક્ત કરનાર-શરદી કરનાર) છે તેઓનું વ્યાખ્યાન કહ્યું.

૫૧ તત્ર શુષ્કપૂતિવ્યાધિતવિષસર્પહતદિ-
ગ્ધવિદ્ધજીર્ણકૃશબાલાનામસાત્મ્યચારિણાં માં-
સાન્યભક્ષ્યાણિ યસ્માદ્વિગતવ્યાપન્નાપહતપરિણ-
તાલ્પાસંપૂર્ણવીર્યવાદ્દોષકરાણિ ભવન્તિ ॥
અરોચકં પ્રતિશ્યાયં ગુરુ શુષ્કં પ્રકીર્તિતમ્ ।
વિષવ્યાધિહતં મૃત્યું વાલં છર્દિ ચ કોપયેત્ ॥
કાસશ્વાસકરં વૃદ્ધં ત્રિદોષં વ્યાધિદૂષિતમ્ ।
ક્લિન્નમુત્કેશજનનં કૃશં વાતપ્રકોપણમ્ ।
અભ્યોઽન્યેષામુપાદેયં માંસમિતિ ॥

કેવાં માંસોને છોડી દેવાં ?

૫૧ સુકાણું માંસ, દુર્ગંધવાળું (સહેલું) માંસ, રોગવાળા પ્રાણિનું માંસ, ફેરથી મરેલા પ્રા-ણિનું માંસ, સર્પથી મરેલાનું માંસ, ફેરથી खર-ડેલા શસ્ત્રાદિકથી વીંધાણા પ્રાણિનું માંસ, વૃદ્ધ પ્રાણિનું માંસ, દુર્બલ પ્રાણિનું માંસ, બાલક પ્રા-ણિનું માંસ અને અસાત્મ્ય આહાર કરનારા પ્રા-ણિનું માંસ એઓનું ભક્ષણ કરવું નહીં. કારણ કે એ માંસો નિર્વીર્ય, બગડેલા વીર્યવાળાં, હુણાણાં વીર્યવાળાં, જૂના થયેલા વીર્યવાળાં, અલ્પવીર્ય-વાળાં અને અસંપૂર્ણ વીર્યવાળાં હોવાને લીધે દો-ષોને કરનારાં છે.

સૂકાણું માંસ અરુચિ કરનાર છે, પ્રતિશ્યાય નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે અને ભારે છે. રોગી પ્રાણિનું માંસ તથા વિષથી મરેલા પ્રાણિનું માંસ

મરણ આપે છે. બાલક પ્રાણિનું માંસ ડલડી કરા-વે છે. વૃદ્ધ પ્રાણિનું માંસ ધાંસીને તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યાધિથી મરણ પામેલા પ્રાણિનું માંસ ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. સહેલું માંસ ઉત્કેશ કરે છે (ઉછાળા આપે છે) અને દુબળા પ્રાણિનું માંસ વાયુને પ્રકુપિત કરે છે. જે માંસ ઉપર કહેલા દોષોથી રહિત હોય તેનું ગ્રહણ કરવું.

૫૨ સ્ત્રિયશ્ચતુષ્પાદેષુ પુમાંસો વિહક્ષેષુ મ-
હાશરીરેષ્વલ્પશરીરા અલ્પશરીરેષુ મહાશરીરાઃ
પ્રધાનતમા એવમેકજાતીયાનાં મહાશરીરેભ્યઃ
કૃશશરીરાઃ પ્રધાનતમાઃ ॥

જાતિઉપરથી તથા શરીરના નાહાના
મોટા કદઉપરથી માંસની ઉત્તમતા.

૫૨ પશુઓમાં સ્ત્રીજાતિનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે, પ-ક્ષીઓમાં પુરુષજાતિનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે, મોટા શરી-રવાળાં પ્રાણીઓમાં નાહાનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે, નાહાનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં મોટા શરીરવાળાં પ્રાણિનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે અને એક જાતનાં પ્રાણિઓમાં મોટાં શરીરવાળાં કરતાં કૃશ શરીરવાળાંનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે.

૫૩ સ્થાનાદિકૃતં માંસસ્ય ગુરુલાઘવમુપદે-
શ્યામઃ । તદ્યથા રક્તાદિષુ શુક્લાન્તેષુ ધાતુષૂ-
ત્તરોત્તરાસ્તુ ગુરુતરાસ્તથા સક્થિસ્કન્ધક્રોડ-
શિરઃપાદકરકટીપૃષ્ઠચર્મકાલેયકયકુદન્ત્રાણિ ॥
શિરઃસ્કન્ધં કટીપૃષ્ઠં સક્થિની ચાત્મપક્ષયોઃ ।
ગુરુપૂર્વં વિજાનીયાદ્ધાતવસ્તુ યથોત્તરમ્ ॥
સર્વસ્ય પ્રાણિનો દેહે મધ્યો ગુરુરુદાહતઃ ॥
પૂર્વભાગો ગુરુઃ પુંસામધોભાગસ્તુ યોષિતામ્ ॥
ઉરોગ્રીવં વિહજ્જાનાં વિશેષેણ ગુરુ સ્મૃતમ્ ।
પક્ષોત્કેષપાત્સમો દિષ્ઠો મધ્યભાગસ્તુ પક્ષિણામ્ ॥

શરીરોના પ્રદેશોને લીધે માંસનું ભારે-

પણું તથા હલકાપણું.

૫૩ હવે સ્થાન વગેરેને લીધે માંસનાં ભારેપ-ણાનો તથા હલકાપણાનો ઉપદેશ કરીએ છીએ.

જેમ રુધિરથી માંડીને વીર્ય સુધીના ધાતુઓમાં ઉત્તરોત્તર ધાતુઓ વધારે ભારે છે તેમ સાથઠ, સ્વભા, હૃદય, માથું, પગ, હાથ, કમર, પીઠ, ચામડી, કાલેયક, (વુઠ્ઠા-કાઠજું) જમણા પડખાની ગાંઠ અને આંતરડાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે.

સ્વભા કરતાં માથું ભારે છે, પીઠ કરતાં કમર ભારે છે અને સાથઠોમાં ઉત્તર ભાગ કરતાં પૂર્વભાગ ભારે છે. રુધિરથી માંડીને વીર્યપર્યંત ધાતુઓ શરીરના ઉત્તરોત્તર ભાગોમાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે. સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં મધ્ય ભાગ ભારે છે. પુરુષોનાં શરીરોનો ઉપરનો ભાગ ભારે હોય છે અને સ્ત્રીઓનાં શરીરોનો નીચેનો ભાગ ભારે હોય છે. પક્ષીઓનાં છાતી તથા કંઠ વધારે ભારે હોય છે અને પાંખો ફફડાવવાને લીધે મધ્ય ભાગ સમ હોય છે. ૫૪ અતીવ રૂક્ષં માંસં તુ ચિદ્વજ્ઞાનાં ફલાશિનામ્ વૃંહણં માંસમત્યર્થં સ્વગાનાં પિશિતાશિનામ્ ॥ મત્સ્યાશિનાં પિત્તકરં વાતઘ્નં ધાન્યચારિણામ્ ।

આહારના વિશેષ ઉપરથી માંસમાં વિશેષ.

૫૪ ફળાં ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ અત્યંત રૂક્ષ હોય છે, માંસ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ અત્યંત પુષ્ટિકારક હોય છે, મત્સ્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પિત્ત કરનાર હોય છે અને ધાન્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ વાયુને હણનાર હોય છે. ૫૫ જલજાનૂપજા ગ્રામ્યા ક્રવ્યાદેકશફાસ્તથા ॥ પ્રસહ્યા બિલવાસાશ્ચ યે ચ જઙ્ગલસંસ્થિતાઃ । પ્રતુદા વિષ્કિરાશ્ચૈવ લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥ અલ્પાભિષ્યન્દિનશ્ચૈવ યથાપૂર્વમતોઽન્યથા ॥

ઉપર કહેલા સઘળા વર્ગોનાં માંસોમાં ઉત્તરોત્તર વર્ગના માંસનું હલકાપણું.

૫૫ જલચર, આનૂપ, ગ્રામ્ય, માંસભક્ષક, એક સ્ત્રીવાળાં, પ્રસહ, વિલેશય, જંઘાલ, પ્રતુદ અને વિષ્કિર એઓમાં ઉત્તરોત્તરનાં માંસો પૂર્વ પૂ-

ર્વનાં માંસો કરતાં હલકાં છે અને થોડાં અભિષ્યંદી (શરદી કરનારાં) છે. ઉત્તરોત્તરવર્ગનાં માંસો કરતાં પૂર્વપૂર્વ વર્ગનાં માંસો ભારે છે તથા વધારે અભિષ્યંદી છે.

૫૬ પ્રમાણાધિકાસ્તુ સ્વજાતૌ ચાલ્પસારા ગુરવશ્ચ ।

એક જાતિનાં પશુ પક્ષીઓ વગેરેમાં કદાવરનું માંસ સારું નથી.

૫૬ એક જાતિનાં પશુ પક્ષીઓ વગેરેમાં જેઓ મોટાં કદવાળાં હોય તેઓનું માંસ અલ્પસારવાળું છે અને ભારે છે.

૫૭ સર્વપ્રાણિનાં સર્વશરીરેભ્યો યે પ્રધાનતમા ભવન્તિ યદ્વત્પ્રદેશવર્તિનસ્તાનાદદીત પ્રધાનલાભાભાવે મધ્યમવયસ્કં સદ્યસ્કમક્ષિપ્તમુપાદેયં માંસમિતિ ॥

શરીરના કયા પ્રદેશનું માંસ આંત ઉત્તમ છે.

૫૭ સર્વ પ્રાણીઓનાં સર્વ શરીરોમાં જમણા પડખાની ગાંઠના પ્રદેશમાં રહેનારી જે લાંબી લાંબી માંસની વાટો હોય છે તેઓ અતિ શ્રેષ્ઠ છે માટે તેઓનું ગ્રહણ કરવું. આ જે મુખ્ય સ્થાનનું માંસ કહ્યું છે તે જો ન મળે તો પછી મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું જે તાજું અને અનુકૂલ તથા નિર્દોષ માંસ હોય તે લેવું.

૫૮ ભવતિ ચાત્ર ॥

વયઃશરીરાવયવાઃ સ્વભાવો ધાતવઃ ક્રિયાઃ ।
લિઙ્ગં પ્રમાણં સંસ્કારો માત્રા ચાસિન્પરીક્ષિતા ॥

માંસવર્ગનો સાંક્ષેપ સાર.

૫૮ આ સ્થલના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “પ્રાણીઓની અવસ્થા, શરીરના અવયવો, આહાર વિહાર આદિ સ્વભાવ, એક અવયવના પળ પૂર્વોત્તર ભાગો, ચલન આદિ ક્રિયાઓ, સ્ત્રી પુરુષરૂપ જાતિ, શરીરનાં કદ, રાંધવા વગેરેનો સંસ્કાર અને માત્રા

પટલા વિષયોનું અવેક્ષણ કરીને માંસનું હલકા-
પણું, ભારેપણું તથા સ્લિગ્ધ રૂક્ષાદિકપણું—ઇત્યાદિ-
કનો નિર્ણય કરવો.

इति मांसवर्गः

૫૯ અતઃ ઊર્ધ્વં ફલવર્ગાનુપદેક્ષ્યામઃ ।

तद्यथा । दाडिमामलकवदरकोलकर्कन्धुसौ-
वीरसिम्बितिकाफलकपित्थमातुलुङ्गाम्नाम्रात-
ककरमर्दप्रियाललकुचभव्यपारावतवेत्रफलप्रा-
चीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्राम्लिकाना-
रङ्गजम्बीरप्रभृतीनि ॥

અમ્લાનિ રસતઃ પાકે ગુરુણ્યુષ્ણાનિ વીર્યતઃ ।
પિત્તલાન્યનિલગ્નાનિ કફોત્કેશકરાણિ ચ ॥

दाडिम वगैरे फलों तथा तेओना

सामान्य गुणो.

૬૯ હવે ફળોના વર્ગો કહીએછીએ. દાડિમ,
આમલાં, વોર, નાહાનાં વોર, ચળીયાં વોર, ચારેક
જેવાં લાંબાં વોર, મુઠી જેવાં મોટાં મીઠાં વોર,
કોઠ, વીજોરાં, આંવાં, અંબાડાં, કરમડાં, ચારોલી,
લકુચ, (નાહાનાં ફનસ) ઓટનાં ફળ, અનન્નાસ,
નેતરનાં ફળ, પાળીઆમલાં, કોકમ, કદંબનાં
ફળ, પાહાડી આંવાનાં ફળ, આંવલીનાં ફળ,
નારંગી અને ચાટાં લીંબૂ એઓ વગેરેના સામાન્ય
ગુણો નીચેપ્રમાણે છે.

ઉપર કહેલાં ફળો ચાટા રસવાળાં છે, પા-
કમાં ભારે છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, પિત્તને ઉત્પન્ન
કરનારાં છે, વાયુને હળનારાં છે અને કફનો ઉ-
ત્કેશ (સ્વસ્થવાટ) કરનારાં છે.

૬૦ કષાયાનુરસં તેષાં દાડિમં નાતિપિત્તલમ્ ।
દીપનીયં રુચિકરં હૃદયં વચ્ચૌવિવન્ધનમ્ ॥
દ્વિવિધં તત્તુ વિજ્ઞેયં મધુરં ચામ્લમેવ ચ ।
ત્રિદોષઘ્નં ચ મધુરમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥

दाडिमना विशेष गुणदोष.

૬૦ એઓમાં દાડિમ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે,
જરાક પિત્ત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,

રુચિ ઉપજાવનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે
અને વિષ્ટાને રોકનાર છે. દાડિમ મીઠું અને ચાટું
એમ બે પ્રકારનું થાય છે તેઓમાં મીઠું દાડિમ
ત્રણે દોષોને હળનાર છે અને ચાટું દાડિમ વાયુને
તથા કફને હળનાર છે.

૬૧ અમ્લં સમધુરં તિત્તં કષાયં કટુકં સરમ્ ।

ચશ્ચુષ્યં સર્વદોષઘ્નં વૃષ્યમામલકીફલમ્
દ્વાન્ત વાતં તદમ્લત્વાત્પિત્તં માધુર્યશૈત્યતઃ ।
કફં રૂક્ષકષાયત્વાત્ફલેભ્યોઽભ્યધિકં ચ તત્

आमळाना विशेष गुणो.

૬૧ આમલાં ચાટાં છે, મધુર રસવાળાં છે,
કડવાં છે, તૂરાં છે, તીચાં છે, દસ્ત લગાડનારાં
છે, નેત્રોને હિતકારી છે, સર્વ દોષોને હળનારાં છે
અને વીર્યને વધારનારાં છે. આમલાં ચાટાપણાને
લીધે વાયુને હળે છે, મધુરપણાને લીધે તથા
શીતપણાને લીધે પિત્તને હળે છે અને રૂક્ષપણાને
લીધે તથા તૂરાપણાને લીધે વાયુને પળે હળે છે
માટે સઘળાં ફળોમાં આમલાં શ્રેષ્ઠ છે.

૬૨ કર્કન્ધુકોલવદરમામં પિત્તકફાવહમ્ ।

પક્કં પિત્તાનિલહરં સ્લિગ્ધં સમધુરં સરમ્ ॥

પુરાતનં ત્દહ્મનં શ્રમઘ્નં દીપનં લઘુ ।

સૌવીરં વદરં સ્લિગ્ધં મધુરં વાતપિત્તજિત્ ॥

वोरना विशेष गुणो.

૬૨ ચળીયાં વોર, નાહાનાં વોર અને સામાન્ય
વોર એઓ કાચાં હોય તો પિત્તને તથા કફને ઉ-
ત્પન્ન કરે છે, પાકાં હોય તો પિત્તને તથા
વાયુને હરે છે, સ્લિગ્ધ છે, મધુર રસવાળાં છે અને
દસ્ત લગાડનાર છે. સુકાણાં જૂનાં વોર તૃષાને
શાંત કરનારાં છે, શ્રમને હળનારાં છે, અગ્નિને
દીપ્ત કરનારાં છે અને હલકાં છે.

ચારેક જેવાં લાંબાં મીઠાં વોર સ્લિગ્ધ છે, મ-
ધુર છે અને વાયુને તથા પિત્તને જીતનારાં છે.

૬૩ કષાયં સ્વાદુ સંગ્રાહિ શીતં સિમ્બિતિ-
કાફલમ્ ।

સેવફળ (મુઠી જેવાં મોટાં મીઠાં બોર-) ના વિશેષ ગુણો.

૬૩ સેવફળ તૂરું છે, મધુર છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે અને શીત વીર્યવાળું છે.

૬૪ આમં કપિત્થમસ્વર્યં કફગ્નં ગ્રાહિષાતલમ્ ।
કફાનિલહરં પક્કં મધુરામ્લરસં ગુરુ ।

કાઠના વિશેષ ગુણો.

૬૪ કાચું કોઠ સ્વરને વગાડનાર છે, કફને હળનાર છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને પાકું કોઠ કફને તથા વાયુને હરનાર છે, મધુર તથા ટાટા રસવાળું છે તથા મારે છે.

૬૫ શ્વાસકાસારુચિહરં તૃષ્ણાગ્નં કઠશોધનમ્ ॥
લઘ્વમ્લં દીપનં દ્વયં માતુલુક્કમુદાહતમ્ ।
ત્વક્ષિત્કા ડુર્જરા તસ્ય વાતક્રિમિકફાપહા ॥
સ્વાદુ શીતં ગુરુ સ્નિગ્ધં માંસં મારુતપિત્તજિત્ ।
મેઘ્યં શૂલાનિલચ્છર્દિકફારોચકનાશનમ્ ॥
દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલ્માશોષં તુ કેશરમ્ ।
શૂલાર્જીર્ણવિવન્ધેષુ મન્દાગ્નૌ કફમારુતે ॥
અરુચૌ ચ વિશેષેણ રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ।
પિત્તાનિલકરં વાલં પિત્તલં વદ્ધકેસરમ્ ॥
દ્વયં વળેકરં રુચ્યં રક્તમાંસવલપ્રદમ્ ।

બીજોરાંના વિશેષ ગુણો.

૬૬ બીજોરું કંઠને સ્વચ્છ કરનાર છે, હલકું છે, ટાટું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને શ્વાસ, ટાંસી, અરુચિ તથા તરશ એઓને હરનાર છે. બીજોરાંની છાલ કડવી છે, માંડ પચે એવી છે અને વાયુ, કૃમિઓ તથા કફ એઓને હળનારી છે. બીજોરાંનો ગર્ભ મધુર છે, ટાઢો છે, મારે છે, સ્નિગ્ધ છે અને વાયુને તથા પિત્તને ટાઢનાર છે. બીજોરાંના તંતુઓ બુદ્ધિને વધારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હલકા છે, દ્રવનું શોષણ કરનાર છે અને શૂઠ, વાયુ, ડલટી, કફ, ગુલ્મ, અરશ તથા અરોચક એઓને નષ્ટ કરનાર છે. શૂઠ, અર્જીર્ણ,

મલબંધ, અગ્નિનું મંદપણું, કફસહિત વાયુ અને અરુચિ ઇટલાં દરદોમાં બીજોરાંનો રસ વિશેષ ઉપયોગી છે. નાહાનું બીજોરું પિત્તને તથા વાયુને કરનારું છે. જેમાં તંતુઓ બંધાઈ ગયા હોય એવું બીજોરું પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને રુધિરને, માંસને તથા વળને આપનાર છે.

૬૬ કષાયાનુરસં સ્વાદુ વાતગ્નં વૃંહણં ગુરુ ॥
પિત્તાવિરોધિ સંપક્કમાગ્નં શુક્રાવિવર્દનમ્ ।

આંબાના ફળના વિશેષ ગુણો.

૬૬ પાકેલું આંબાનું ફળ મધુર છે, પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, વાયુને હળનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, મારે છે, પિત્તને જરાક શાંત કરનાર છે અને વીર્યને વધારનાર છે.

૬૭ વૃંહણં મધુરં બલ્યં ગુરુ વિષ્ટમ્ય જીર્યતિ
આમ્રાતકફલં વૃષ્યં સક્ષેહં શ્લેષ્મવર્દનમ્ ।

અંબાડાના વિશેષ ગુણો.

૬૭ અંબાડાનું ફળ પુષ્ટિ આપનાર છે, મધુર રસવાળું પળ છે, વળને વધારનાર છે, મારે છે, ઘળી વારસુધી પેટમાં પીડા કરીને પછી પચે છે, વીર્યને તથા કફને વધારનાર છે અને સ્નિગ્ધ છે.

૬૮ ત્રિદોષવિષ્ટમ્ભકરં લકુચં શુક્રનાશનમ્ ॥

નાહાના ફળસના વિશેષ ગુણો.

૬૮ નાહાનું (જંગલી) ફળ ત્રણે દોષોને કરનાર છે, મળની કબજીયત કરનાર છે, અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે.

૬૯ અમ્લં તૃષ્ણાપહં રુચ્યં પિત્તકૃત્કરમર્દકમ્ ।

કરમદાંના વિશેષ ગુણો.

૬૯ કરમદાં ટાટાં છે, તરશને મટાડનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને પિત્ત કરનાર છે.

૭૦ વાતપિત્તહરં વૃષ્યં પ્રિયાલં ગુરુ શીતલમ્ ॥

ચારોલીના વિશેષ ગુણો.

૭૦ ચારોલી વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, મારે છે અને થંડી છે.

૭૧ દ્વચં સ્વાદુ કષાયામ્લં ભવ્યમાસ્યવિશોધનમ્
પિત્તશ્લેષ્મહરં ગ્રાહિ ગુરુ વિષ્ટમ્ભિ શીતલમ્ ॥

ઓટના ફલના વિશેષ ગુણો.

૭૧ ઓટનું ફલ પ્રિય લાગે એવું છે, મધુર છે, તૂરું તથા ખાટું છે, મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે, પિત્તને તથા કફને હરનાર છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે, ભારે છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનારું છે અને ટાઢું છે.

૭૨ પારાવતં સમધુરં રુચ્યમત્યગ્નિવાતનુત્ ।

અનન્નાસના વિશેષ ગુણો.

૭૨ અનન્નાસ મધુરતાવાલું છે, રુચિ કરનાર છે અને અગ્નિને તથા વાયુને અત્યંત ટાઢનાર છે.

૭૩ ગરદોષહરં નીપં પ્રાચીનામલકં તથા ॥

કદંબનાં ફલ તથા પાળીઆમળાં

એઓના વિશેષ ગુણો.

૭૩ કદંબનાં ફલ ક્ષેરના દોષને હરે છે અને પાળીઆમળાં પળ તેવાજ ગુણોવાળાં છે.

૭૪ વાતાપહં તિન્તિડીકમામં પિત્તવલાસકૃત્ ।

ગ્રાહ્યુષ્ણં દીપનં રુચ્યં સંપક્કં કફવાતનુત્ ॥

તસ્માદ્લપાન્તરગુણં કોશામ્રફલમુચ્યતે ।

અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્કં તદ્વદ્વેદિ તુ કેવલમ્ ॥

કોકમ, પાહાડી આંબાનાં ફલ તથા

આબલીનાં ફલ એઓના વિ-

શેષ ગુણો.

૭૪ કાચું કોકમ વાયુને હળનાર છે અને પિત્તને તથા કફને કરનાર છે. પાકું કોકમ દ્રવને સૂકાવનાર છે, ઉષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને કફને તથા વાયુને ટાઢનાર છે. પાહાડી આંબાનાં ફલ કોકમ કરતાં થોડાજ ન્યૂન ગુણોવાળાં છે. આંબલીનું પાકું ફલ પળ એવુંજ છે પરંતુ મલને પાડનાર છે.

૭૫ અમ્લં સમધુરં દ્વચં વિશદં ભક્તરોચનમ્ ।

વાતઘ્નં દુર્જરં પ્રોક્તં નારઙ્ગસ્ય ફલં ગુરુ ॥

નારંગીના વિશેષ ગુણો.

૭૫ નારંગીનું ફલ ખાટું છે, મધુરતા વાળું છે, પ્રિય લાગે એવું છે, ચીકાશવાળું નથી, અન્ન ઉપર રુચિ કરાવનાર છે, વાયુને હળનાર છે, માંડ પચે એવું છે અને ભારે છે.

૭૬ તૃષ્ણાશૂલકફોત્કેશચ્છર્દિશ્વાસનિવારણમ્
વાતશ્લેષ્મવિબન્ધઘ્નં જમ્બીરં ગુરુ પિત્તકૃત્

લાટા લીંબૂના વિશેષ ગુણો.

૭૬ લાટા લીંબૂ વાયુને, કફને તથા મઝબંધને તોડનાર છે, ભારે છે, પિત્ત કરનાર છે અને તરશ, શૂલ, કફનો ઉત્કેશ, ડાઢી તથા શ્વાસ એઓનું નિવારણ કરનાર છે.

૭૭ પેરાવતં દન્તશટમમ્લં શોણિતપિત્તકૃત્ ।

દોડીંગા લીંબૂના ગુણો.

૭૭ દોડીંગું લીંબૂ ખાટું છે અને રુધિરને તથા પિત્તને વધાનાર છે.

૭૮ ક્ષીરવૃક્ષફલજામ્બવરાજાદનતોદનતિ-
ન્દુકબકુલધન્વનાશ્મન્તકાશ્વકર્ણફલગુપરૂપક-
ગાઙ્ગેરુકીપુષ્કરવર્તિબિલ્વબિમ્બીપ્રભૃતીની ॥

ફલાન્યેતાની શીતાની કફપિત્તહરાણિ ચ ।

સંગ્રાહકાણિ રૂક્ષાણિ કષાયમધુરાણિ ચ ॥

ક્ષીરવૃક્ષાદિકનાં ફલો અને તેઓના

સામાન્ય ગુણો.

૭૮ વડ, ડંબરો, પીપ્પળો તથા પીપર इत्यादि ક્ષીરવૃક્ષોનાં ફલો, જાંબૂ, રાળ, બચ્ચાઈ આંબલીનાં ફલ, ટીંબરૂ, વોલસરીનાં ફલ, ધાવડાનાં ફલ, આસોંદરાનાં ફલ, અશ્વકર્ણ, (રાઢના જાડનાં ફલ) અંજીર, ધ્રામળાં, ગંગેટીનાં ફલ, પુષ્કર-વર્તિ, (અપ્રસિદ્ધ) વીલાં અને ઘોલાં इत्यादि ફલોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

એ સઘળાં ફલો ટાઢાં છે, કફને તથા પિત્તને હરનારાં છે, દ્રવને સૂકાવનારાં છે, રૂક્ષ છે અને તૂરાં તથા મધુર છે.

૭૯ ક્ષીરવૃક્ષફલં તેષાં ગુરુ વિષ્ટમ્ભિ શીતલમ્ ।
કપાયં મધુરં સામ્લં નાતિમારુતકોપનમ્ ॥

ક્ષીરવૃક્ષોનાં ફલોના વિશેષ ગુણો.

૭૯ ક્ષીરવૃક્ષોનાં ફલો મારે છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં છે, ટાઢાં છે, તૂરાં છે, મધુર છે, ટાશ-વાઢાં છે અને વાયુને જરાક પ્રકુપિત કરનારાં છે.

૮૦ અત્યર્થં વાતલં ગ્રાહિ જામ્બવં કફપિત્તજિત્

જાંબૂના ફલના વિશેષ ગુણો.

૮૦ જાંબૂનું ફલ અત્યંત વાયુ કરનાર છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે અને કફને તથા પિત્તને જીતનાર છે.

૮૧ સ્લિગ્ધં સ્વાદુ કપાયં ચ રાજાદનફલં ગુરુ ॥

રાણના ફલના વિશેષ ગુણો.

૮૧ રાણનું ફલ સ્લિગ્ધ છે, મધુર છે, તૂરું છે, અને મારે છે.

૮૨ કપાયં મધુરં રૂક્ષં તોદનં કફવાતજિત્ ।
અમ્લોષ્ણં લઘુ સંગ્રાહિ સ્લિગ્ધં પિત્તાગ્નિવર્ધનમ્ ॥

બલાઈ આંબલીના ફલના ગુણો.

૮૨ બલાઈ આંબલીનું ફલ તૂરું છે, મધુર છે, રૂક્ષ છે, કફને તથા વાયુને જીતનાર છે, ટાટું છે, ઉષ્ણ છે, હલકું છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે, સ્લિગ્ધ છે અને પિત્તને તથા આગને વધારનાર છે.

૮૩ આમં કપાયં સંગ્રાહિ તિન્દુકં વાતકોપનમ્
વિપાકે ગુરુ સંપકં મધુરં કફપિત્તજિત્ ॥

ટીંબરૂના ફલના વિશેષ ગુણો.

૮૩ કાચું ટીંબરૂનું ફલ તૂરું છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે. પાકું ટીંબરૂનું ફલ વિપાકમાં મારે છે, મધુર છે અને કફને તથા પિત્તને જીતનાર છે.

૮૪ મધુરં ચ કપાયં ચ સ્લિગ્ધં સંગ્રાહિ બાકુલમ્
સ્થિરીકરં ચ દન્તાનાં વિશદં ફલમુચ્યતે ॥

બોલસરીના ફલના વિશેષ ગુણો.

૮૪ બોલસરીનું ફલ મધુર છે, તૂરું છે,

સ્લિગ્ધ છે, ઢાંતોને મજબૂત કરનાર છે, દ્રવને સૂકાવનાર છે અને ચીકણું નથી.

૮૫ કપાયં ચ હિમં સ્વાદુ ધાન્વનં કફવાતજિત્
તદ્વદ્વાજ્ઞેરુકં વિદ્યાદશ્મન્તકફલાનિ ચ ॥

ધાવડાનાં ફલ, ગંગેડીનાં ફલ અને આસોંદરાનાં ફલ એઓના વિશેષ ગુણો.

૮૫ ધાવડાનાં ફલ, ગંગેડીનાં ફલ અને આસોંદરાનાં ફલ એઓ તૂરાં છે, ટાઢાં છે અને કફને તથા વાયુને ઢાઢનારાં છે.

૮૬ વિષ્ટમ્ભિ મધુરં સ્લિગ્ધં ફલગુજં તર્પણં ગુરુ ।

અંજીરના વિશેષ ગુણો.

૮૬ અંજીર પેટમાં ગડગડાટ કરનારું છે, મધુર છે, સ્લિગ્ધ છે, તૃપ્તિ આપનાર છે અને મારે છે.

૮૭ અત્યમ્લમૌષ્ણમધુરં કપાયાનુરસં લઘુ
વાતગ્નં પિત્તજનનમામં વિદ્યાત્પરૂષકમ્ ।
તદેવ પક્કં મધુરં વાતપિત્તનિવર્હનમ્ ॥
વિપાકે મધુરં શીતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

ધ્રામંણાના વિશેષ ગુણો.

૮૭ કાચું ધ્રામણું અત્યંત ટાટું છે, જરાક મધુર છે, પેટમાં તૂરા રસવાઢું છે, હલકું છે, વાયુને હણનાર છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. પાકું ધ્રામણું મધુર છે, વાયુને તથા પિત્તને ઢાઢનાર છે, વિપાકમાં મધુર છે, ટાટું છે અને રુધિરને તથા પિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે.

૮૮ પૌષ્કરં સ્વાદુ વિષ્ટમ્ભિ બલ્યં કફકરં ગુરુ ॥

પુષ્કરવર્તિના વિશેષ ગુણો.

૮૮ પુષ્કરવર્તિ મધુર છે, ઘણીવારે પચનારી હોવાથી ગડગડાટ કરે છે, બઢ આપનાર છે, કફ કરનાર છે અને મારે છે.

૮૯ કફાનિલહરં તીક્ષ્ણં સ્લિગ્ધં સંગ્રાહિ દીપનમ્
કટુતિક્તકપાયોષ્ણં બાલં ચિલ્વમુદાહતમ્ ॥

તદેવ વિદ્યાત્સમ્પકં મધુરાનુરસં ગુરુ ।

વિદાહિ વિષ્ટમ્ભકરં દોષકૃત્પ્રતિમારુતમ્ ॥

છે અને રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, તરશ, દાહ તથા ક્ષય એઓને ટાળનારી છે.

૯૮ હૃદયં મૂત્રવિવન્ધનં પિત્તાસ્રગ્વાતનાશનમ્ ॥

કેશ્યં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચ્યતે ।

સીવળના ફલના વિશેષ ગુણો.

૯૮ સીવળનું ફલ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, મૂત્રની અટકાયતને ટાળનાર છે, કેશોને માટે સારું છે, રસાયન છે, બુદ્ધિને વધારનાર છે અને પિત્ત, રુધિરના રોગ તથા વાયુ એઓને નષ્ટ કરનાર છે.

૯૯ ક્ષતક્ષયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ॥

રસે પાકે ચ મધુરં સ્વાર્જૂરં રક્તપિત્તજિત્ ।

સર્જૂરના વિશેષ ગુણો.

૯૯ સર્જૂર હૃદયને પ્રિય લાગે એવો છે, શીતલ છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે અને ક્ષત, ક્ષય તથા રક્તપિત્ત એઓને ટાળનાર છે.

૧૦૦ બૃંહળીયમહૃદયં ચ મધૂકકુસુંમં ગુરુ ॥

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ॥

મહુડાના ફૂલના તથા ફળના વિશેષ ગુણો.

૧૦૦ મહુડાનું ફૂલ પુષ્ટિ આપનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું નથી અને ભારે છે. મહુડાનું ફળ વાયુને અને પિત્તને શાંત કરનાર છે.

૧૦૧ વાતામાક્ષોડાભિપુકનિચુલપિચુ-
નિકોચકોરુમાણપ્રભૃતીનિ ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરાણ્યાહુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।
બૃંહળાન્યનિલગ્નાનિ બલ્યાનિ મધુરાણિ ચ ॥

બદામ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૦૧ બદામ, અલોડ, અભિપુક, નિચુલ, કપાસના ડોડવા, પસ્ટાં તથા વાયવરણાં इत्यादि

૧ અભિપુક તથા નિચુલ એઓના ગુજરાતી પર્યાયો

ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ફળો પિત્તને તથા કફને હળનારાં છે, સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે, ભારે છે, પુષ્ટિ આપનારાં છે, વાયુને હળનારાં છે, બલ આપનારાં છે અને મધુર છે.

૧૦૨ કપાયં કફપિત્તઘ્નં કિંચિત્તિક્તં રુચિપ્રદમ્ ।

હૃદયં સુગન્ધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ॥

હરફારેવડી (લાટી આમલી)ના વિશેષ ગુણો.

૧૦૨ હરફારેવડીનું ફળ તૂલું છે, કફને તથા પિત્તને હળનાર છે, કાંઈક કઢવું છે, રુચિ આપનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે અને ચીકણું નથી.

૧૦૩ વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુષ્કરનિવન્ધનમ્
વિષ્ણિમ્ ડુર્જરં રૂક્ષં શીતલં વાતકોપનમ્ ॥
વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ।

અઘેડાનાં ફળ, વલ્લદાણાનાં ફળ અને
મીલામાનું દીડીયું એઓના ગુણો.

૧૦૩ અઘેડાનાં ફળ, વલ્લદાણા અને મીલા-
માનું દીડીયું એઓ કઢવીયત કરનારાં છે, માંડ
પચે એવાં છે, રૂક્ષ છે, શીતલ છે, વાયુને પ્રકુપિત
કરનારાં છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારાં છે.

૧૦૪ શીતં કપાયં મધુરં ટઙ્કં માલતકુદ્રુહ ।

ટંકનામનું ફળ કાશ્મીર દેશમાં
થાય છે તેના ગુણો.

૧૦૪ ટંકફળ ટાહું છે, તૂલું છે, મધુર છે,
વાયુને કરનાર છે અને ભારે છે.

૧૦૫ સ્નિગ્ધોષ્ણં તિક્તમધુરં વાતશ્લેષ્મિકમૈ-
હુદમ્ ॥

ઇંગોલીઆના ફળના વિશેષ ગુણો.

૧૦૫ ઇંગોલીયાનું ફળ સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્ય-
વાળું છે, કઢવું તથા મધુર છે અને વાયુને તથા
કફને કરનારું છે.

મલ્યા નથી.

૧૦૬ શમીફલં ગુરુ સ્વાદુ રૂક્ષોષ્ણં કેશના-
શનમ્ ।

લીંબડાના ફળના વિશેષ ગુણો.

૧૦૬ લીંબડાનું ફળ ભારે છે, મધુર છે, રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ છે અને કેશોનો નાશ કરનાર છે.

૧૦૭ ગુરુ શ્લેષ્માતકફલં કફહૃન્મધુરં હિમમ્ ।

ગુંદાના ફળના વિશેષ ગુણો.

૧૦૭ ગુંદાનું ફળ ભારે છે, કફ કરનાર છે, મધુર છે અને ટાઢું છે.

૧૦૮ કરીરાક્ષિકપીલૂનિ તૃણશૂન્યફલાનિ ચ ।

સ્વાદુતિક્તકટૂષ્ણાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥

કેરડાં, ભીલામાનાં ફળ, પીલુ અને

કેવડાનાં ફળ એઓના સા-

માન્ય ગુણો.

૧૦૮ કેરડાં, ભીલામાનાં ફળ, પીલુનાં ફળ અને કેવડાનાં ફળ એઓ મધુર છે, કડવાં છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે અને કફને તથા વાયુને હરનારાં છે.

૧૦૯ તિક્તં પિત્તકરં તેપાં સરં કટુવિપાકિ ચ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પીલુ સસ્ત્રેહં કફવાતજિત્ ॥

પીલુના ફળના વિશેષ ગુણો.

૧૦૯ એઓમાં પીલુનું ફળ કડવું છે, પિત્ત કરનાર છે, દસ્તને પ્રવૃત્તિ આપનાર છે, પાકમાં તીક્ષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, સ્ત્રિગ્ધ છે અને કફને તથા વાયુને જીતનાર છે.

૧૧૦ આરુણકરં તૌવરકં કષાયં મધુરં લઘુ ।

ઉષ્ણં કૃમિજ્વરાનાહમેહોદાવર્તનાશનમ્ ॥

કુષ્ઠગુલ્મોદરાશોઘ્નં કટુપાકિ તથૈવ ચ ।

કાજુકલીઆ અને ચેરનાં ફળ

એઓના ગુણો.

૧૧૦ કાજુકલીઆ તથા ચેરીયાં એઓ તૂરાં છે, મધુર છે, હલકાં છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ પાકવાળાં છે અને કૃમિ, જ્વર, મલબંધ, પ્રમેહ,

ઉદાવર્ત, કોઢ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ તથા અરશ એઓને હણનાર છે.

૧૧૧ કરઙ્ગિકિંશુકારિષ્ઠફલં જન્તુપ્રમેહનુત્ ॥

રૂક્ષોષ્ણં કટુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ।

કરંજ, ચાંચરો તથા લીંબડો એઓનાં

ફળોના ગુણો.

૧૧૧ કરંજ, ચાંચરો તથા લીંબડો એઓનાં ફળો કૃમિઓને તથા પ્રમેહને ટાળનાર છે, રૂક્ષ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, પાકમાં તીક્ષ્ણ છે, હલકાં છે અને વાયુને તથા કફને મટાડનારાં છે.

૧૧૨ તિક્તર્મીષદ્વિપહિતં ચિડઙ્ગં કૃમિનાશનમ્ ।

વાવડીંગના ગુણો.

૧૧૨ વાવડીંગ કાંઙક કડવાં છે, કૃમિઓનો નાશ કરનારાં છે અને ફેરને પણ હણનારાં છે.

૧૧૩ વ્રણ્યમુષ્ણં સરં મેધ્યં દોષઘ્નં શોફકુષ્ઠનુત્ ।

કષાયં દીપનં ચાર્મલં ચક્ષુષ્યં ચામયાફલમ્ ॥

હરડેના ગુણો.

૧૧૩ હરડેનું ફળ વ્રણ ઉપર હિતકારી છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, વુદ્ધિને વધારનાર છે, દોષોને હણનાર છે, સોજાને તથા કોઢને ટાળનાર છે, તૂરું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, ચાટું છે અને નેત્રોને માટે સારું છે.

૧૧૪ મેદનં લઘુ રૂક્ષોષ્ણં વૈસ્વર્યક્રિમિનાશનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં સ્વાદુપાક્યક્ષં કષાયં કફપિત્તજિત્ ॥

બેહેડાના ગુણો.

૧૧૪ બેહેડાનું ફળ દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, હલકું છે, રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ છે, સ્વરના ભંગને તથા કૃમિઓને નષ્ટ કરનાર છે, નેત્રોને માટે સારું છે, મધુર પાકવાળું છે અને કફને તથા પિત્તને જીતનાર છે.

૧૧૫ કફપિત્તહરં રૂક્ષં વક્ત્રક્લેદમલાપહમ્ ।

કષાયમીષન્મધુરં કિંચિત્પૂગફલં સરમ્ ॥

સોપારીના ગુણો.

૧૧૫ સોપારીનું ફળ કફને તથા પિત્તને હ-

રનાર છે, રૂક્ષ છે, મુખના ક્ષેદને તથા મેલને ટા-
ઢનાર છે, તૂંકું છે, જરાક મધુર છે અને કાંઈક
દસ્ત લગાડનાર છે.

૧૧૬ જાતીકોશોઽથ કર્પૂરં જાતીકટુકયોઃ
•ફલમ્ ।

કક્કોલકં લવઙ્ગં ચ તિક્તં કટુ કફાપહમ્ ॥
લઘુ તૃણાપહં વક્ત્રક્ષેદદૌર્ગન્ધનાશનમ્ ।

જાવંત્રી, કપૂર, જાયફલ, નાહાનો ચળ-
કવાવ અથવા લતાકસ્તૂરી, મોટો
ચળકવાવ અને લવીંગ એઓના
સામાન્ય ગુણો.

૧૧૬ જાવંત્રી, કપૂર, જાયફલ, નાહાનો
ચળકવાવ અથવા લતાકસ્તૂરીનું ફલ, મોટો
ચળકવાવ અને લવીંગ એઓ કડવાં છે, તીર્ક્ષ્ણ છે,
કફને તથા તરશને ટાઢનારાં છે, હલકાં છે અને
મુખના ક્ષેદને તથા દુર્ગંધપણને નષ્ટ કરનારાં છે.

૧૧૭ સતિક્તઃ સુરભિઃ શીતઃ કર્પૂરો લઘુલેખનઃ
તૃણાયાં મુખશોષે ચ વૈરસ્યે ચાર્પિં પૂજિતઃ ।

કપૂરના વિશેષ ગુણો.

૧૧૭ કપૂર કડવાશવાળો છે, સુગંધી છે,
શીતલ છે, હલકો છે, કફનું લેખન કરનાર છે,
અને તરશ, મુખનો શોષ અને મુખનું વિરસપણું
એઓની ઉપર બહુ સારો છે.

૧૧૮ લતાકસ્તૂરિકા તદ્વચ્છીતા વસ્તિવિશો-
ધની ॥

લતાકસ્તૂરીના વિશેષ ગુણો.

૧૧૮ લતાકસ્તૂરી પળ કપૂર જેવીજ છે,
શીતલ છે અને મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે.
(આ લતાકસ્તૂરી દક્ષિણ દેશમાં થાય છે એમ
ગ્રંથકારો લખે છે પણ તે કોઈ જગોએ વાપર-
વામાં કે દેખવામાં આવી નથી.)

૧૧૯ પ્રિયાલમજ્ઞા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
વૈભીતકો મદકરઃ કફમારુતનાશનઃ ।

કષાયો મધુરો મજ્ઞા કોલાનાં પિત્તનાશનઃ ।

તૃણાચ્છર્ધનિલગ્નશ્ચ તદ્વચ્ચામલકસ્ય ચ ॥

બીજપૂરકશમ્યાકમજ્ઞા કોશાન્નસમ્ભવઃ ।

સ્વાદુપાકોઽગ્નિવલ્કલ્લિગ્ધઃ પિત્તાનિલાપહઃ ॥

યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદશમ્ ।

તસ્ય તસ્યૈવ વીર્યેણ મજ્ઞાનમપિ નિર્દિશેત્ ॥

ફલોની મજ્ઞાઓના ગુણો.

૧૧૯ ચારોલીની મજ્ઞા મધુર છે, વીર્યને વ-
ધારનાર છે અને પિત્તને તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર
છે. બેહેડાંની મજ્ઞા મદ કરનાર છે અને કફને
તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે. ચોરની મજ્ઞા તૂરી
છે, મધુર છે, પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે તથા તરશને
ઉલટીને અને વાયુને પળ ટાઢનાર છે. આમલાંની
મજ્ઞામાં પળ ચોરની મજ્ઞાના જેવાજ ગુણો છે.
બીજોરું, ગેરમાલાની શીંગ અને પાહાડી આંવાનાં
ફલો એઓની મજ્ઞા મધુર પાકવાળી છે, અગ્નિને
તથા બઢને વધારનારી છે, સ્નિગ્ધ છે અને પિત્તને
તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે.

જે જે ફલનું જેવું જેવું વીર્ય હોય તે તે વીર્ય
પ્રમાણે તે તે ફલની મજ્ઞાના ગુણો પળ કેહેવા.

૧૨૦ ફલેષુ પરિપક્વં યદ્ગુણવત્તદુદાહતમ્ ।

વિલ્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયમામં તદ્વિ ગુણોત્તરમ્ ॥

ગ્રાહ્યુષ્ણં દીપનં તદ્વિ કષાયં કટુ તિક્તકમ્ ।

બીલાં શિવાય બીજાં ફલો પાકેલાં
હોય તે ગુણકારી છે.

૧૨૦ ફલોમાં જે પરિપક્વ ફલ હોય તેને ગુણ-
કારી સમજવું પળ બીલાંને તો કાચાને ગુણકારી
સમજવું. કાચું બીલું દ્રવને સુકાવનાર, અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર, તૂંકું તથા તીર્ક્ષ્ણ અને કડવું હોવાથી વિ-
શેષ ગુણકારી છે.

૧૨૧ વ્યાધિતં કૃમિજુષ્ટં ચ પાકાતીતમકાલજમ્
વર્જનીયં ફલં સર્વમપર્યાગતમેવચ ॥

કેવા ફલનો ત્યાગ કરવો ?

૧૨૧ જે ફલ વ્યાધિવાળું, કીડાવાળું, જેનો

પાકકાલ જતો રહ્યો હોય એવું, અયોગ્ય સમયમાં ઉત્પન્ન થઇતું કે અપરિપક્વ હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

इति फलवर्गः

૧૨૨ શાકાન્યત ઊર્ધ્વે વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર પુષ્પ-
ફલાઽલાવુકાલિન્દકપ્રભૃતીનિ ॥

પિત્તમ્નાન્યનિલં કુર્યુસ્તથા મન્દકફાનિ ચ ।

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ॥

શાકો તથા તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૨૨ હવે શાકવર્ગ કહીએલીએ. કોલું, દૂધેલું તથા તડબૂચ इत्यादि શાકો કેહેવાય છે.

સઘळां શાકો પિત્તને હળનારાં છે, જરાક કફ કરનારાં છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને વિશેષ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને વિપાકમાં તથા રસમાં મધુર છે.

૧૨૩ પિત્તમ્નં તેષુ કૂપ્માણ્ડં વાલં મધ્યં કફા-
વહમ્ ।

પક્કં લઘૂષ્ણં સક્ષારં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ।

સર્વદોષહરં દ્વયં પથ્યં ચેતોવિકારિણામ્ ।

કોલાના વિશેષ ગુણો..

૧૨૩ શાકોમાં કાચું કોલું પિત્તને હળનાર છે, મધ્યમ કોલું કફને કરનાર છે અને પાકેલું કોલું હલકું છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, કાંઈક ક્ષાર-તાવાળું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, સર્વ દોષોને હરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે તથા ઉન્માદ વગેરે ચિત્તવિકારો ઉપર પથ્ય છે.

૧૨૪ દષ્ટિશુક્રક્ષયકરં કાલિન્દં કફવાતરુત્ ॥

તડબૂચના વિશેષ ગુણો.

૧૨૪ તડબૂચ દષ્ટિનો તથા વીર્યનો ક્ષય કરનારું છે અને કફને તથા વાયુને વધારનાર છે.

૧૨૫ અલાઘૂર્ભિન્નવિદ્કા તુ રુક્ષા ગુર્વ્યતિ-

શીતલા ।

૧ કાકડીઓ ઘણી જાતની થાય છે પણ તેમાં ત્ર-પુસ કેઈ, કર્કારુક કેઈ અને શીર્ણવૃંત કેઈ એ ત્રતાવી

દૂધેલાના વિશેષ ગુણો.

૧૨૫ દૂધેલું વિષ્ટાનું મેદન કરનાર છે, રુક્ષ છે, મારે છે અને અત્યંત શીતલ છે.

૧૨૬ તિક્કાલાઘૂરદ્વયા તુ વામની વાતપિત્તજિત્

કડવી તુંબડીના વિશેષ ગુણો.

૧૨૬ કડવી તુંબડી હૃદયને અપ્રિય લાગે એવી છે, વમન કરાવનારી છે અને વાયુને તથા પિત્તને જીતનારી છે.

૧૨૭ ત્રપુસૈર્વારુકર્કારુકશીર્ણવૃન્તપ્રભૃતીનિ ॥

ગુરુવિષ્ટમ્ભિશીતાનિ સ્વાદૂનિ કફરુન્તિ ચ ॥

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ।

ત્રપુસ, એર્વારુક, કર્કારુક તથા

શીર્ણવૃંત વગેરે કાકડીઓના

સામાન્ય ગુણો.

૧૨૭ ત્રપુસ, એર્વારુક, કર્કારુક તથા શીર્ણ-વૃંત इत्यादि કાકડીઓની જાતો મારેછે, કબ-જીયત કરનાર છે, શીતલ છે, મધુર છે, કફ કર-નાર છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને પ્રવૃત્તિ આપનારી છે, ચારાશવાલી છે અને મધુર છે.

૧૨૮ વાલં સુનીલં ત્રપુસં તેષાં પિત્તહરં સ્મૃતમ્ ।

તત્પાણ્ડુ કફરુઝ્જીર્ણમમ્લં વાતકફાપહમ્ ।

એર્વારુકં સકર્કારુ સમ્પક્કં કફવાતરુત્ ॥

સક્ષારં મધુરં રુચ્યં દીપનં નાતિપિત્તલમ્ ।

સક્ષારં મધુરં ચૈવ શીર્ણવૃન્તં કફાપહમ્ ॥

મેદનં દીપનં દ્વયમાનાદાષ્ટીલનુલુથુ ।

કાકડીઓના વિશેષ ગુણો.

૧૨૮ ત્રપુસ નામની કાકડી કાચી તથા અત્યંત નીલ વર્ણવાળી હોય તો પિત્તને હરે છે, પાંડુ વર્ણવાળી હોય તો કફ કરે છે અને જૂની હોય તો ખાટી છે તથા વાયુને અને કફને ઉત્પન્ન કરે છે.

એર્વારુક અને કર્કારુક એ જાતની કાકડીઓ

શકાતું નથી. જેનું દીડીયું સ્વરૂપ પડતું હોય તે શીર્ણ-વૃંત કેહેવાય. ડાઘાળ કાકડીને એર્વારુક કહે છે.

પાકી હોય તો કફને તથા વાયુને કરનાર છે, કાંઈક ક્ષારતાવાળી છે, મધુર છે, રુચિકારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને જરાક પિત્ત કરનાર છે.

શીર્ણવૃંત જાતની કાકડી કાંઈક ક્ષારપણાવાળી છે, મધુર છે, કફને તોડનાર છે, દસ્તને પાડનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવી છે, હલકી છે અને આનાહ તથા અઘીલા એ રોગોને નષ્ટ કરે છે.

૧૨૯ પિપ્પલીમરિચશ્ઠફલવેરાર્દ્રકહિહુજીરકકુસ્તુંબરુજમ્બીરકસુમુલસુરસાર્જકભૂસ્તૃણ-સુગન્ધકકાસમર્દકકાલમાલકુઠેરકક્ષવકચર-પુષ્પશિયુમધુશિયુફણિજ્જકસર્પપરાજિકાકુલાહલવેણુગળ્ડીરતિલપર્ણિકાવર્ષાભૂચિત્રકમૂલકપોતિકાલશુનપલાન્ડુકલાયપ્રભૃતીનિ ॥ કટૂન્યુષ્ણાનિ રુચ્યાનિ વાતશ્લેષ્મહરાણિ ચ । કૃતાન્નેષૂપયુજ્યન્તે સંસ્કારાર્થમનેકથા ॥

પીપ્પળ તથા મરી વગેરે પદાર્થો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો..

૧૨૯ પીપ્પળ, મરી, મુંઠ, આદુ, હીંગ, જીરૂ, ધાણા, વચ્ચાઈ સૂકાં લીંબૂ, તીચાં પાનડાંવાળી તુલસી, જંગલી તુલસી, કુદ્ર તુલસી, ભૂસ્તૃણ, સુગન્ધક, (એક જાતનું નાહાનું સુગંધી યજ્ઞ) કાસુંદરો, કાઝી તુલસી, કુઠેરક (વીજી જાતની કાઝી તુલસી) ક્ષવક (કાઝા સર્પ) ચરપુષ્પ, સરગવો, રાતો સરગવો, મરવો, સર્પપ, રાઈ, કુલાહલ, (ગોરખમુંડી) વેણુ, (વાંસ) ગંડીર (કડવું સૂરણ) તિલપર્ણિકા (તલવળી) સાટોડી, ચિત્રક, કોમળ મૂળા, લસણ, ડુંગળી-કાંદા અને મટાણા હત્યાદિ પદાર્થો તીચા છે, ઉષ્ણ છે, રુચિકારક છે, વાયુને તથા કફને હરનારા છે અને એઓમાં કેટલાએક રાંધેલાં અન્નોને વધાર વગેરે સંસ્કારો આપવાના કામમાં અનેક પ્રકારોથી ઉપયુક્ત

૧ આ પદાર્થોમાં કેટલાએક પદાર્થો વધાર વગેરેમાં કામ આવે છે, કેટલાએક શાકરૂપ છે, કેટલાએક

થાય છે (આ પદાર્થોમાં જેઓના ગુજરાતી પર્યાયો મળ્યા નથી તેઓનાં સંસ્કૃત નામોજ રાખી દીધાં છે.)

૧૩૦ તેષાં ગુર્વીં સ્વાદુશીતા પિપ્પલ્યાર્દ્રા કફાવહા ।

શુષ્કા કફાનિલગ્ની સા વૃષ્યા પિત્તાધિરોધિની ।

પીપ્પળના વિશેષ ગુણો.

૧૩૦ તેઓમાં લીલી (આર્દ્ર) પીપ્પળ મારે છે, મધુર છે, શીત છે અને કફ કરનારી છે. સૂકી પીપ્પળ કફને તથા વાયુને હળનારી છે વીર્યને વધારનારી છે અને પિત્તથી વિરુદ્ધ નથી.

૧૩૧ સ્વાદુપાક્યાર્દ્રમરિચં ગુરુ શ્લેષ્મપ્રસેકિ ચા કટૂણં લઘુ તચ્છુષ્કમવૃષ્યં કફવાતજિત્ ॥ નાત્યુષ્ણં નાતિશીતં ચ વીર્યતો મરિચં સિતમ્ । ગુણવન્મરિચેભ્યશ્ચ ચક્ષુષ્યં ચ વિશેષતઃ ॥

મરીના વિશેષ ગુણો.

૧૩૧ લીલું (આર્દ્ર) મરી પાકમાં મધુર છે, મારે છે અને મુલથી કફનો સ્ત્રાવ કરાવનાર છે. સૂકું મરી તીચું છે, ઉષ્ણ છે, હલકું છે, વીર્યને માટે સારું નથી અને કફને તથા વાયુને જીતનાર છે. સ્ફેદ મરી અત્યંત ઉષ્ણવીર્ય નથી, અત્યંત શીતવીર્ય પણ નથી, સઘઠાં મરીઓ કરતાં ઉત્તમ ગુણોવાળું છે અને વિશેષે કરી નેત્રોનું હિત કરનાર છે. (કેટલાએક કેહે છે કે સરગવાનાં બીજ એજ ધોળાં મરી છે.)

૧૩૨ નાગરં કફવાતઘ્નં વિપાકે મધુરં કટુ । વૃષ્યોષ્ણં રોચનં દ્વયં સન્નેહં લઘુ દીપનમ્ ॥

મુંઠના વિશેષ ગુણો.

૧૩૨ મુંઠ કફને તથા વાયુને હળનાર છે, પાકમાં મધુર છે, તીચી છે, વીર્યને વધારનાર છે, ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, પ્રિય ઔષધરૂપ છે અને કેટલાએક આહારરૂપ છે. (ફલન)

લાગે એવી છે, કાંઠક સ્નિગ્ધ છે, આર્દ્રકથી હલકી છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે.

૧૩૩ કફાનિલહરં સ્વર્યં વિવન્ધાનાહશૂલનુત્ કટૂર્ણં રોચનં દ્વયં વૃષ્યં ચૈવાર્દ્રકં સ્મૃતમ્ ॥

આર્દ્રક(આદુ)ના વિશેષ ગુણો.

૧૩૩ આર્દ્રક કફને તથા વાયુને હરનાર છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, તીર્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, રુચિ ઉપજવાનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, વીર્યને વધારનાર છે અને કબજીયતને, આફરાને તથા શૂળને મટાડનાર છે.

૧૩૪ ધૂળં પાચનં હિહુ દીપનં કફવાતજિત્ । કટુ સ્નિગ્ધં સરં તીક્ષ્ણં શૂલાજીર્ણવિવન્ધનુત્ ॥

હીંગના વિશેષ ગુણો.

૧૩૪ હીંગ હલકી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પાચન છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, કફને તથા વાયુને જીતનારી છે, તીર્ણ છે, સ્નિગ્ધ છે, દસ્ત લગાડનાર છે, તીક્ષ્ણ છે અને શૂલ, અજીર્ણ તથા અધોવાયુ વગેરેની કબજીયત એઓને ટાળનાર છે.

૧૩૫ તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પાકે રુચ્યં પિત્તાગ્નિ-વર્દનમ્ ।

કટુ શ્લેષ્માનિલહરં ગન્ધાઢ્યં જીરકદ્વયમ્ ॥
કારવી કરવી તદ્વદ્વિજ્ઞેયા સોપકુશ્નિકા ।

સફેદ જીરું, શાહાજીરું, કાલીજીરી,
કલૌંજી જીરું તથા અજમા એઓના
વિશેષ ગુણો.

૧૩૫ સફેદ જીરું તથા શાહાજીરું તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પાકમાં તીર્ણ છે, રુચિકારક છે, પિત્તને તથા અગ્નિને વધારનાર છે, તીર્ણ છે, કફને તથા વાયુને હરનાર છે અને સુગંધવાળું છે. કાલીજીરી, કલૌંજી જીરું તથા અજમા એઓ પણ એવાજ ગુણોવાળાં છે.

૧૩૬ મધ્યવ્યજ્ઞનભોજ્યેષુ વિવિધેષ્વવચારિતા ॥
આર્દ્રા કુસ્તુમ્બરી કુર્યાત્સ્વાદુસૌગન્ધ્યદ્વયતામ્

સા શુષ્કા મધુરા પાકે સ્નિગ્ધા તૃડ્દાહનાશની ।
દોષગ્ની કટુકા કિંચિત્તિક્તા સ્ત્રોતોવિશોધની

લીલા તથા સૂકા ધાણાના ગુણો.

૧૩૬ કોથમરી (લીલા ધાણા) અનેક પ્રકારનાં મધ્યોમાં, ભોજ્યોમાં, તથા કઢી વગેરેમાં નાખવાથી તે પદાર્થોને સ્વાદિષ્ટ, સુગંધી તથા પ્રિય લાગે એવા બનાવી દે છે. સૂકા ધાણા પાકમાં મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે. તૃપાને તથા દાહને નષ્ટ કરનાર છે, દોષોને હણનાર છે, કાંઈક તીર્ણ છે, કાંઈક કઢવા છે અને સ્ત્રોતોને શુદ્ધ કરનારા છે.

૧૩૭ જમ્બીરઃ પાચનસ્તીક્ષ્ણઃ કૃમિવાતકફાપહઃ
સુરભિર્દીપનો રુચ્યો મુખવૈશદ્યકારકઃ ॥

સૂકા બચાઈ લીંબૂના વિશેષ ગુણો.

૧૩૭ સૂકું બચાઈ લીંબું પાચન છે, તીક્ષ્ણ છે, કૃમિ વાયુ તથા કફ એઓને નષ્ટ કરનાર છે, સુગંધી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રુચિકારક છે અને મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે.

૧૩૮ કફાનિલવિષશ્વાસકાસદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ।
પિત્તકૃત્પાર્શ્વશૂલઘ્નઃ સુમુખઃ સમુદાહતઃ ॥
તદ્વત્તુ સુરસો જ્ઞેયો વિશેષાદ્ધરનાશનઃ ।

સફેદ માંજરવાળી તથા તીર્ણાં પા-
નડાંવાળી તુલસી અને જંગલી
તુલસી એઓના વિશેષ
ગુણો.

૧૩૮ સફેદ માંજરવાળી તથા તીર્ણાં પાનડાં-
વાળી તુલસી કફને, વાયુને, વિષને, શ્વાસને, શ્વા-
સીને તથા દુર્ગંધપણાને નષ્ટ કરનાર છે, પિત્ત ક-
રનાર છે અને પડખાંના શૂળને હણનાર છે. જંગલી
તુલસી પણ એવાજ ગુણોવાળી છે અને વિશેષે
કરી શ્વેરને નષ્ટ કરનાર છે.

૧૩૯ કફગ્ના લઘવો રુક્ષાઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાઃ પિ-
ત્તવર્દનાઃ ॥

કટુપાકરસાશ્ચૈવ સુરસાર્જકભૂસ્તૃણાઃ ।

**કાઝાં માંજરવાઝી તુલસી, ક્ષુદ્ર -
તુલસી અને ભૂસ્તૃળ ઇઓના
વિશેષ ગુણો.**

૧૩૯ કાઝાં માંજરવાઝી તુલસી, ક્ષુદ્ર તુલસી અને ભૂસ્તૃળ ઇઓ કફને હર્ણનાર છે, હલકાં છે, રૂક્ષ છે, કાંઈક સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પિત્તને વધારનારાં છે અને પાકમાં તથા રસમાં તીક્ષ્ણ છે.

૧૪૦ મધુરઃ કફવાતઘ્નઃ પાચનઃ કણ્ઠશોધનઃ।
વિશેષતઃ પિત્તહરઃ સતિક્તઃ કાસમર્દકઃ ।

કાસુંદરાના વિશેષ ગુણો.

૧૪૦ કાસુંદરો મધુર છે, કફને તથા વાયુને હળનાર છે, પાચન છે, કંઠને શુદ્ધ કરનાર છે, કઢવાશવાઝો છે અને વિશેષે કરી પિત્તને હળનાર છે.

૧૪૧ કટુઃ સક્ષારમધુરઃ શિશુસ્તિક્તોઽથ પિત્તલઃ
મધુશિશુઃ સરસ્તિક્તઃ શોફઘ્નો દીપનઃ કટુઃ ।

**સરગવાના તથા રાતા સરગવાના
વિશેષ ગુણો.**

૧૪૧ સરગવો તીક્ષ્ણ છે, ક્ષારસહિત મધુર રસવાઝો છે અને કઢવો છે. રાતો સરગવો પિત્ત કરનાર છે, દસ્ત લાવનાર છે, કઢવો છે, સોજાને ટાઢનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને તીક્ષ્ણ છે.

૧૪૨ વિદાહિ વઙ્ગવિષ્ણમૂત્રં રૂક્ષં તીક્ષ્ણોષ્ણ-
મેવ ચ ॥

ત્રિદોષં સાર્ષપં શાકં ગાણ્ડીરં વેગનામ ચ ।

**સર્ષપના, કઢવા સૂરણના તથા વેગના
વિશેષ ગુણો.**

૧૪૨ સર્ષપનું શાક, કઢવા સૂરણનું શાક તથા વેગ(અપ્રસિદ્ધ છે)નું શાક ઇઓ વઢતરા કરનારાં છે, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને રોકનારાં છે, રૂક્ષ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

૧૪૩ ચિત્રકસ્તિલપર્ણી ચ કફશોફહરે લઘૂ ॥

**ચિત્રક અને તલવર્ણી ઇઓના
વિશેષ ગુણો.**

૧૪૩ ચિત્રક અને તલવર્ણી ઇઓ કફને તથા સોજાને હરનારાં છે અને હલકાં છે.

૧૪૪ વર્ષાભૂઃ કફવાતઘ્ની હિતા શોફોદરાર્શ-
સામ્ ।

સાટોડીના વિશેષ ગુણો.

૧૪૪ સાટોડી કફને તથા વાયુને હળનારી છે અને સોજા, ઉદરરોગ તથા અરશ ઇઓની ઉપર પથ્ય છે.

૧૪૫ કટુતિક્તરસા હૃદ્યા રોચની વહ્નિદીપની॥
સર્વદોષહરા લઘ્વી કણ્ઠ્યા મૂલકપોતિકા ।
મદ્દત્તદ્રુરુ વિષ્ટમ્ભિ તીક્ષ્ણમામં ત્રિદોષઠ્ઠ ॥
તદેવ સ્નિગ્ધસિદ્ધં તુ પિત્તનુત્કફવાતઝિત્ ।
ત્રિદોષશસનં શુષ્કં વિપદોષહરં લઘુ ॥

વિષ્ટમ્ભિ વાતલં શાકં શુષ્કમન્યત્ર મૂલકાત્ ॥

પુષ્પં ચ પત્રં ચ ફલં તથૈવ
યથોત્તરં તે લઘવઃ પ્રદિષ્ટાઃ ।
તેષાં તુ પુષ્પં કફપિત્તહન્તૃ
ફલં નિહન્યાત્કફમારુતૌ ચ

મૂઝાના વિશેષ ગુણો.

૧૪૫ નાહાના કોમઢ મૂઝા તીક્ષ્ણ તથા કઢવા રસવાઝા છે, પ્રિય લાગે ઇવા છે, રુચિકારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સર્વ દોષોને હરનારા છે, હલકા છે અને કંઠને માટે ઉત્તમ છે. મોટા મૂઝા ભારે છે અને મઢ વગેરેની કવજીયત કરનારા છે. અગ્નિથી નહીં પકાવેલા મોટા મૂઝા તીક્ષ્ણ છે અને ત્રણે દોષોને કરનારા છે. ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહોમાં પકાવેલા ઇજ મૂઝા પિત્તને ટાઢનાર છે. અને કફને તથા વાયુને જીતનાર છે. સૂકાણલા મૂઝા ત્રણે દોષોને શાન્ત કરનારા છે, વિષના દોષને હરનારા છે અને હલકા છે. મૂઝા શિવાય વીજું સૂકવણીરૂપ શાક કવજીયત કરનાર છે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મૂઝાનાં પુષ્પોથી પાંનડાં અને પાંનડાંઓથી ફઢો વધારે

વધારે હલકાં છે. મૂઝાનાં પુષ્પો કફને તથા પિત્તને હળનાર છે અને મૂઝાનાં ફલો કફને તથા વાયુને હળનાર છે.

૧૪૬ સ્નિગ્ધોષ્ણતીક્ષ્ણઃ કટુપિચ્છિલશ્ચ

ગુરુઃ સરઃ સ્વાદુરસશ્ચ બલ્યઃ ॥

વૃષ્યશ્ચ મેઘાસ્વરવર્ણચક્ષુ-

ર્ભગ્નાસ્થિસંધાનકરો રસોનઃ ।

હૃદ્રોગજીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલ-

વિવન્ધગુલ્મારુચિકાસશોફાન્

દુર્નામકુષ્ઠાનલસાદજન્તુ-

સમીરણશ્વાસકફાંશ્ચ હન્તિ ।

લસણના વિશેષ ગુણો.

૧૪૬ લસણ સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, તીક્ષ્ણ છે, તીર્ણ છે, ચીકાશવાળું છે, ભારે છે, દસ્ત લાવનાર છે, મધુર રસવાળું છે, વઠ આપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, બુદ્ધિને સારી કરનાર છે, સ્વરને હિતકારી છે, વર્ણને માટે તથા નેત્રોને માટે સારું છે, માંગેલાં અસ્થિઓને સાંધનાર છે અને હૃદયના રોગ, જીર્ણજ્વર, કુક્ષિશૂલ, કવજીયત, ગુલ્મ, અરુચિ, ઝાંસી, સોજા, અરશ, કોઢ, અગ્નિની મંદતા, કૃમિ, વાયુ, શ્વાસ તથા કફ ઇઓને હળનાર છે.

૧૪૭ નાત્યુષ્ણવીર્યોઽનિલહા કટુશ્ચ

તીક્ષ્ણો ગુરુર્નાતિકફાવહશ્ચ ॥

બલાવહઃ પિત્તકરોઽથ કિંચિ-

ત્પલાણ્ડુરગ્નિં ચ વિવર્દયેચ્ચ ॥

સ્નિગ્ધો રુચિપ્યઃ સ્થિરધાતુકર્તા

બલ્યોઽથ મેઘાકફપુષ્ટિદશ્ચ ।

સ્વાદુગુરુઃ શોણિતાપત્તશસ્તઃ

સપિચ્છિલઃ ક્ષીરપલાણ્ડુરુક્તઃ ॥

ડુંગળી(કાંદા)ના વિશેષ ગુણો.

૧૪૭ ડુંગળી અત્યંત ઉષ્ણવીર્યવાળી નથી, વાયુને હળનારી છે, તીર્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, ભારે છે, અત્યંત કફ કરનારી નથી, વઠ આપનારી છે,

કાંઈક પિત્ત કરનારી છે અને અગ્નિને વધારનારી છે. આર્દ્ર (લીલી) ડુંગળી સ્નિગ્ધ છે, રુચિ આપનારી છે, ધાતુને સ્થિર કરનારી છે, વઠ આપનારી છે, બુદ્ધિને વધારનારી છે, કફ કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, સ્વાદિષ્ટ છે, ભારે છે, રક્તપિત્ત ઉપર સારી છે અને ચીકળી છે.

૧૪૮ કલાયશાકં પિત્તમ્નં કફમ્નં વાતલં ગુરુ ।

કપાયાનુરસં ચૈવ વિપાકે મધુરં ચ તત્ ॥

મટાણાના શાકનાં વિશેષ ગુણો.

૧૪૮ મટાણાનું શાક પિત્તને હળનાર છે,

કફને હળનાર છે, વાયુને કરનાર છે, ભારે છે, પેટામાં તૂરા રસવાળું છે અને વિપાકમાં મધુર છે.

૧૪૯ ચુઙ્ચૂથિકાતરુણીજીવન્તીવિમ્બીતિકાનંતામહાતકચ્છગલાત્રીવૃક્ષાદનીફઙ્ગીશાત્મલશેલુવનસ્પતિપ્રસવશણકર્ણદારકોવિદારપ્રભૃતીનિ ॥

કપાયસ્વાદુતિક્તાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ।

કફમ્નાન્યનિલં કુર્યુઃ સંગ્રાહીણિ લઘૂનિ ચ ॥

હુંછ વગેરેની भाजीઓ અને તેઓના

સામાન્ય ગુણો.

૧૪૯ હુંછની, યૂથિકાની, (અપ્રસિદ્ધ છે) કુંવારની, રાહારૂડીની, ટીંડોરીની, દૂધીયા વછનાગની, મીલામાની, વરધારાની, વાંદા (અપરવૃક્ષ)ની, ફાંગ્યની, શેમલાની, ગુંદીની, ડંબરા વગેરે વનસ્પતિઓનાં પલ્લવોની, શણની, ગુંદાની અને કંચનારની ઇત્યાદિ भाजीઓ તૂરી છે, મધુર છે, કઢવી છે, રક્તપિત્તને હરનારી છે, કફને હળનારી છે, વાયુને કરનારી છે, દસ્તને રોકનારી છે અને હલકી છે.

૧૫૦ લઘુઃ પાકે ચ જન્તુમ્નઃ પિચ્છિલો વ્ર-

ણિનાં હિતઃ ।

કપાયમધુરો ગ્રાહી ચુઙ્ચૂસ્તેપાં ત્રિદોષહા ॥

હુંછના વિશેષ ગુણો.

૧૫૦ ઇઓમાં હુંછની भाजी પાકમાં હલકી

છે, કૃમિઓને હળનારી છે, ચીકળી છે, ત્રણવા-
લાઓને હિતકારી છે, તૂરી છે, મધુર છે, દ્રવને
સૂકાવનારી છે અને ત્રણે દોષોને હળનારી છે.

૧૫૧ ચક્ષુષ્યા સર્વદોષગ્ની જીવન્તી સમુદાહતા ।
વૃક્ષાદની વાતહરા ફઝી ત્વલ્પબલા મતા ॥

રાહારૂડીની, બાંદાની તથા ફાંગ્યની
ભાજીઓના વિશેષ ગુણો.

૧૫૧ રાહારૂડીની ભાજી નેત્રોને હિતકારી
છે અને સર્વ દોષોને હળનારી છે. બાંદાની ભાજી
વાયુને હળનારી છે. ફાંગ્યની ભાજી અલ્પ બલ
દેનારી છે.

૧૫૨ ક્ષીરવૃક્ષોત્પલાદીનાં કપાયાઃ પલ્હવાઃ
સ્મૃતાઃ ।

શીતાઃ સંગ્રાહિણઃ શસ્તા રક્તપિત્તાતિસારિણામ્ ॥

ઊંચરા વગેરે વનસ્પતિઓનાં તથા કમલ
વગેરેનાં પલ્હવોની ભાજીઓના
વિશેષ ગુણો.

૧૫૨ છીરવાળાં ઊંચરા વગેરે વૃક્ષોનાં પલ્હવો
અને ઉત્પલ વગેરે કમલ જાતિઓનાં પત્રો ઇઓની
ભાજીઓ તૂરી છે, ટાઢી છે, દ્રવને સૂકાવનારી છે
અને રક્તપિત્ત તથા અતિસાર ઇઓની ઉપર પથ્ય છે.

૧૫૩ પુનર્નવાવરુણતર્કાર્યુરૂબૂકવત્સાદનીવિ-
ત્વશાકપ્રભૃતીનિ ।

ઉષ્ણાનિ સ્વાદુતિક્તાનિ વાતપ્રશમનાનિ ચ ।

ધોલી સાટોડી વગેરેની ભાજીઓ અને
તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૫૩ ધોલી સાટોડીની ભાજી, વાયવરણાંની
ભાજી, અરણીની ભાજી, ધોલા ઇરડાની ભાજી,
જંગલી કપાસની ભાજી અને બીલીની ભાજી ઇ-
ત્યાદિ ભાજીઓ ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, મધુર છે, ક-
ડવી છે અને વાયુને શાંત કરનારી છે.

૧૫૪ તેષુ પૌનર્નવં શાકં વિશેષાચ્છોફનાશનમ્ ।

ધોલી સાટોડાની ભાજીના વિશેષ ગુણો.

૧૫૪ ઇઓમાં ધોલી સાટોડીનું શાક વિશેષ
કરી સોજાને નષ્ટ કરનારું છે.

૧૫૫ તણ્ડુલીયકોપોદિકાઽશ્વબલાચિહ્લી-
પાલક્યાવાસ્તુકપ્રભૃતીનિ ॥

સૃષ્ટમૂત્રપુરીપાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ।

મન્દવાતકફાન્યાહ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥

તાંદલજા વગેરેની ભાજીઓ અને તે-
ઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૫૫ તાંદલજાની ભાજી, પોથીની ભાજી,
અશ્વબલા નામની મોટા પાનડાંવાળી મેથીની
ભાજી, (ગદમની ભાજી હોવી જોઈએ) ચીલની
ભાજી, પાલખની ભાજી અને ટાંકાની ભાજી ઇ-
ત્યાદિ ભાજીઓ વિષ્ટાને તથા મૂત્રને વૃદ્ધિ આપ-
નારી તથા પ્રવર્ત્તાવનારી છે, કાંઈક ક્ષારતાવાળી
છે, મધુર છે, કાંઈક વાયુને તથા કફને કરનારી
છે અને રક્તપિત્તને હળનારી છે.

૧૫૬ મધુરો રસપાકાભ્યાં રક્તપિત્તમદાપહઃ ।

તેષાં શીતતમો રૂક્ષસ્તણ્ડુલીયો વિષાપહઃ ॥

તાંદલજાની ભાજીના વિશેષ ગુણો.

૧૫૬ ઇઓમાં તાંદલજાની ભાજી રસમાં તથા
પાકમાં મધુર છે, રક્તપિત્તને મદને તથા વિષને
મટાડનારી છે, અત્યંત ટાઢી છે અને રૂક્ષ છે.

૧૫૭ સ્વાદુપાકરસા વૃષ્યા વાતપિત્તમદાપહા ।
ઉપોદિકા સરા સ્નિગ્ધા બલ્યા શ્લેષ્મકરી હિમા ॥

પોથીની ભાજીના વિશેષ ગુણો.

૧૫૭ પોથીની ભાજી રસમાં તથા પાકમાં
મધુર છે, વીર્યને વધારનારી છે, વાતપિત્તને તથા
મદને ટાળનારી છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારી છે,
સ્નિગ્ધ છે, બલ આપનારી છે, કફને કરનારી છે
અને ટાઢી છે.

૧૫૮ કટુર્વિપાકે કૃમિહા મેધાન્નિબલવર્જનઃ ॥

સક્ષારઃ સર્વદોષગ્નો વાસ્તુકો રોચકઃ સરઃ ।

ચિહ્ની વાસ્તુકવજ્જ્ઞેયા પાલક્ષ્યા તણ્ડુલીયવત્ ॥
વાતકૃદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષા પિત્તકફે હિતા ।

ટાંકાની, ચીલની તથા પાલખની ભા-
જીના વિશેષ ગુણો.

૧૫૮ ટાંકાની ભાજી ક્ષારવાળી છે, પાકમાં
તીક્ષ્ણ છે, કૃમિઓને હણનારી છે, બુદ્ધિને અગ્નિને
તથા વળને વધારનારી છે, સર્વ દોષોને હણનારી છે,
રુચિકારક છે અને દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે.
ચીલની ભાજીના ગુણો ટાંકાની ભાજીના જેવા
છે. પાલખની ભાજી તાંદળજાની ભાજીના જેવા
ગુણોવાળી છે, વાયુને કરનારી છે, વિષ્ટાને તથા
મૂત્રને રોકનારી છે, રૂક્ષ છે અને પિત્ત ઉપર તથા
કફ ઉપર સારી છે.

૧૫૯ શાકમાશ્વબલં રૂક્ષં બદ્ધવિષ્મૂત્રમારુતમ્ ।

અશ્વબલા નામની મોટાં પાનડાંવાળી
મેથીના વિશેષ ગુણો.

૧૫૯ અશ્વબલા નામની મોટાં પાનડાંવાળી
મેથીની ભાજી રૂક્ષ છે અને વિષ્ટાને, મૂત્રને તથા
વાયુને અટકાવનારી છે.

૧૬૦ મણ્ડૂકપર્ણીસપ્તલાસુનિપણ્ણકસુવર્ચ-
લાબ્રહ્મસુવર્ચલાપિપ્પલીગુઢ્ઢીગોજિહ્વાકાકમા-
ચીપ્રગુચ્છાડાવગ્નુજસતીનવૃહતીકણ્ટકારિકાફ-
લપટોલવાર્તાકુકારવેલ્લકકટુકિકાકેવુકોરુવૂ-
કપર્પટકકિરાતતિક્તકકોટકારિષ્ઠકોશાતકી-
વેત્રકરીરાટરૂપકાર્કપુર્ણપ્રભૃતીનિ ।

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્દ્યાનિ સુલઘૂનિ ચ ।

કુષ્ઠમેહજ્વરશ્વાસકાસારુચિહરાણિ ચ ॥

બ્રાહ્મી વગેરેની ભાજીઓ તથા તે-
ઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૬૦ બ્રાહ્મી, હાથલા અથવા કંટાળા, ઓ-
ટીગણ-અડદીઆની ભાજી, સુવર્ચલા, (સૂરજ-
મુખીની ભાજી) બ્રહ્મસુવર્ચલા (બ્રાહ્મીની જા-
ત)ની ભાજી, પીપલની ભાજી, ગળોની ભાજી,

ગળજીમી (મોંપાથરી)ની ભાજી, અઘેડીની ભાજી,
કુવાડીયાની ભાજી, વાવચીની અથવા ગુવારની
ભાજી, મટરનાં પાંનડાંની ભાજી, ઝમીમોરીંગ-
ળીના ડોડવાનું શાક, વેટી મોરીંગળીના ડોડવાનું
શાક, મીઠાં પટોલ, રીંગળાં, કારેલાં, જંગલી
કાસુંદરાની ભાજી, કોબી, રાતા ઇરડાની ભાજી,
ખડસલીયાની ભાજી, કરીયાતાની ભાજી, કં-
ટોલાં, લીંબડાની ભાજી, તૂરીયાં, નેતરનાં અગ્ર,
અરડુસાની ભાજી, અને ચરણેરની ભાજી इत्यादि
ભાજીઓ રક્તપિત્તને હરનારી છે, હૃદયને પ્રિય
લાગે એવી છે, અત્યંત હલકી છે અને કોઢ, પ્ર-
મેહ, જ્વર, શ્વાસ, ઝાંસી તથા અરુચિ એ રોગોને
હરનારી છે.

૧૬૧ કપાયા તુ હિતા પિત્તે સ્વાદુપાકરસા
હિમા ।

લઘ્વી મણ્ડૂકપર્ણી તુ તદ્વદ્વોજિહ્વિકા મતા ॥

બ્રાહ્મી અને ગળજીમી એઓના વિશેષ
ગુણો.

૧૬૧ બ્રાહ્મી તૂરી છે, પિત્ત ઉપર સારી છે,
સ્વાદમાં તથા પાકમાં મધુર છે, ટાઢી છે અને
હલકી છે. ગળજીમી (મોંપાથરી) પણ એવાજ
ગુણોવાળી છે.

૧૬૨ અવિદાહી ત્રિદોષઘ્નઃ સંગ્રાહી સુનિપણ્ણકઃ
અવલગુજઃ કટુઃ પાકે તિક્તઃ પિત્તકફાપહઃ ॥
ઈપત્તિકં ત્રિદોષઘ્નં શાકં કટુ સતીનજમ્ ।
નાત્યુષ્ણશીતં કુષ્ઠઘ્નં કાકમાચ્યાસ્તુ તદ્વિધમ્ ॥

ઓટીગણ, વાવચીની ભાજી અથવા
ગુવારની ભાજી, મટરની ભાજી
તથા અઘેડીની ભાજી એઓના
વિશેષ ગુણો.

૧૬૨ ઓટીગણ (સુનિપણ્ણક) ત્રણે દોષોને
હણનાર છે અને દ્રવને સૂકાવનાર છે. વાવચીની
અથવા ગુવારની ભાજી પાકમાં કઢવી છે, તીક્ષ્ણ છે
અને પિત્ત તથા કફ એઓને હણનારી છે. મટરની

ભાજી જરા કઢવી છે, ત્રણે દોષોને હળનારી છે અને તીચ્છી છે. અઘેડીની ભાજી બહુ ઉષ્ણ પળ નથી તથા બહુ શીત પળ નથી, કોઢને હળનારી છે, તીચ્છી છે, જરા કઢવી છે અને ત્રણે દોષોને પળ હળનારી છે.

૧૬૩ કણ્ઠકુષ્ઠકૃમિગ્નાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥
ફલાનિ બૃહતીનાં તુ કટુતિક્તલઘૂનિ ચ ।

ભોરીંગળીના ડોડવાના વિશેષ ગુણો.

૧૬૩ ભોરીંગળી(બન્નેજાતની)ના ડોડવા તીચ્છા છે, કઢવા છે, હલકા છે અને સ્વરજ, કોઢ, કૃમિ-ઓ, કફ તથા વાયુ એઓને હરનારા છે.

૧૬૪ કફપિત્તહરં ત્રણ્યમુષ્ણં તિક્તમવાતલમ્ ।
પટોલં કટુકં પાકે વૃષ્યં રોચનદીપનમ્ ।

મીઠા પટોલના વિશેષ ગુણો.

૧૬૪ મીઠું પટોલ કફને તથા પિત્તને હરનાર છે, ત્રણ ઉપર હિતકારી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, કઢવું છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પાકમાં તીચ્છું છે, વીર્યને વધારનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે.

૧૬૫ કફવાતહરં તિક્તં રોચનં કટુકં લઘુ ॥
વાર્તાકં દીપનં પ્રોક્તં જીર્ણં સક્ષારપિત્તલમ્ ।
તદ્વત્કર્કોટકં પ્રોક્તં કારવેલુકમેવ ચ ।

રીંગળાં, કંટોલાં તથા કારેલાં એ-
ઓના વિશેષ ગુણો.

૧૬૫ રીંગળું કફને તથા વાયુને હરનાર છે, કઢવું છે, રુચિકારક છે, તીચ્છું છે, હલકું છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. પાકી ગણું રીંગળું ક્ષાર-તાવાળું છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કંટો-લામાં અને કારેલામાં પળ એવાજ ગુણો છે.

૧૬૬ અટરૂષકવેત્રાગ્રગુહ્ચીનિમ્બપર્પટાઃ ॥
કિરાતતિક્તસહિતાસ્તિક્તાઃ પિત્તકફાપહાઃ ।

અરઙ્ગસીની, નેતરનાં અગ્રોની, ગળોની,
લીંબડાની, સ્વડસલીઆની અને કરી-
યાતાની ભાજીના વિશેષ ગુણો.

૧૬૬ અરઙ્ગસીની, નેતરનાં અગ્રોની, ગળોની,

લીંબડાની, સ્વડસલીઆની અને કરીયાતાની ભાજી
કઢવી છે તથા પિત્તને અને કફને મટાડનારી છે.

૧૬૭ કફાપહં શાકમુક્તં વરુણપ્રપુનાડયોઃ ॥

રૂક્ષં લઘુ ચ શીતં ચ વાતપિત્તપ્રકોપનમ્ ।

વાયવરણાની તથા કુવાડીયાની
ભાજીના વિશેષ ગુણો.

૧૬૭ વાયવરણાની ભાજી તથા કુવાડીયાની
ભાજી કફને હળનારી છે, રૂક્ષ છે, હલકી છે,
ટાઢી છે અને વાયુને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કર-
નારી છે.

૧૬૮ દીપનં કાલશાકં તુ ગરદોષહરં કટુ ॥

કૌસુમ્ભં મધુરં રૂક્ષમુષ્ણં શ્લેષ્મહરં લઘુ ।

શરપંચાની તથા કસુંબાની ભાજીના
વિશેષ ગુણો.

૧૬૮ શરપંચાની ભાજી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, શ્વેરના દોષને હરનાર છે અને તીચ્છી છે. (મા-
વપ્રકાશમાં શરપંચાને કઢવો કહ્યો છે. ડહુન તો
કાલશાક એટલે શ્રાદ્ધને લાયક શાક એટલોજ
અર્થ આપે છે.) કસુંબાની ભાજી મધુર છે, રૂક્ષ
છે, ઉષ્ણ છે, કફને હરનાર છે અને હલકી છે.

૧૬૯ વાતલં નાલિકાશાકં પિત્તઘ્નં મધુરં ચ તત્ ।
ગ્રહણ્યશૌંચિકારમ્પ્રી સામ્લા વાતકફેઽહિતા ॥

નાલા નામનો પાળીમાં વેલો થાય છે
તેની ભાજીના ગુણો.

૧૬૯ નાલાની ભાજી વાયુને કરનાર છે, પિત્તને
હળનાર છે, મધુર છે, ગ્રહણીને તથા અરશને
મટાડનારી છે, સ્વટાડવાળી છે અને વાયુ તથા
કફ એઓ ઉપર અહિત છે.

૧૭૦ ડૃણા કષાયમધુરા ચાક્રેરી ચાન્નિ-
દીપની ॥

સાટી લૂળીકે જે ચુકો કેહેવાય છે તેની
ભાજીના વિશેષ ગુણો.

૧૭૦ સાટી લૂળી ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, પેટામાં
તૂરી તથા મધુર છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે.

૧૭૧ લોણિકાજાતુકપર્ણિકાપત્તૂરજીવક-
સુવર્ચલાકુરવકકઠિંજરકુન્તલિકાકુરણ્ટિકા-
પ્રમૃતીનિ ॥

સ્વાદુપાકરસાઃ શીતાઃ કફગ્ના નાતિપિત્તલાઃ ।
લવણાનુરસા રૂક્ષાઃ સક્ષારા વાતલાઃ સરાઃ ॥

લૂણી વગેરે ભાજીઓ અને તેઓના
સામાન્ય ગુણો.

૧૭૧ લૂણી, જાતુક, પર્ણિકા, (વાલોલ પા-
નડી) પત્તૂર, જીવક, સુવર્ચલા, કુરવક, કઠિંજર
(તુલસીની જાત છે) પરપોટી અને આગીયો ઇ-
ત્યાદિ ભાજીઓ પાકમાં તથા રસમાં મધુર છે,
ટાઢી છે, કફને હળનારી છે, વહુ પિત્ત કરનારી નથી,
રૂક્ષ છે, ક્ષારવાળી છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે
અને દસ્ત લગાડનાર છે. (આમાં જાતુક, પત્તૂર,
જીવક, સુવર્ચલા અને કુરવક એઓના ગુજરાતી પ-
ર્યાયો મળ્યા નથી. ઢહને આ સ્થાનના ૨૦ મા
અધ્યાયના ૧ મા વિષયમાં જાતુશાકનો અર્થ
'પૌષ્કરશાક' આપેલો છે.)

૧૭૨ સ્વાદુતિક્તા કુન્તલિકા સકંપાયા કુ-
રણ્ટિકા ।

પરપોટી તથા આગીયાની ભાજીના
વિશેષ ગુણો.

૧૭૨ પરપોટી મધુર છે તથા કડવી છે અને
આગીયો તૂરાશવાલો છે.

૧૭૩ સંગ્રાહિ શીતલં ચાપિ લઘુ દોષાવિરોધિ ચ
રાજક્ષવકશાકં તુ સદીશાકં તુ તદ્વિધમ્ ।
કાઢી રાઈની ભાજીના તથા કપૂરકા-
ચરીની ભાજીના ગુણો.

૧૭૩ કાઢી રાઈની ભાજી દ્રવને સુકાવનાર
છે, શીતલ છે, ટૂંકી છે અને દોષોથી વિરુદ્ધ
નથી. કપૂરકાચરીની ભાજી પણ એવાજ ગુણો-
વાળી છે.

૧૭૪ સ્વાદુપાકરસં શાકં દુર્જરં હરિમન્થજમ્ ।
ભેદનં મધુરં રૂક્ષં કલાયમતિવાતલમ્ ।

ચણેચીના તથા મટાણાના શાકના
વિશેષ ગુણો.

૧૭૪ ચણેચીનું શાક, રસમાં તથા પાકમાં
મધુર છે અને માંડ પચે એવું છે. મટાણાનું શાક
દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, મધુર છે, રૂક્ષ છે
અને અત્યંત વાયુ કરનાર છે. (૧૪૮ મા વિષ-
યમાં પણ મટાણાના શાકના ગુણો કહ્યા છે
અને અહીં પણ કહ્યા છે તેથી અહીં બીજી કોઈ
જાતના મટાણા સમજવા.)

૧૭૫ સ્તંસનં કટુકં પાકે લઘુ વાતકફાપહમ્ ॥
શોફગ્નમુષ્ણવીર્યં તુ પત્રં પૂતિકરજ્જમ્ ।

ગુચ્છકરંજનાં પાનડાંના ગુણો.

૧૭૫ ગુચ્છકરંજનાં પાનડાં મળને પાડનાર
છે, પાકમાં તીખાં છે, હલકાં છે, વાયુને તથા
કફને હરનારાં છે, સોજાને મટાડનારાં છે અને
ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે.

૧૭૬ તામ્બૂલપત્રં તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુ પિત્તપ્રકો-
પણમ્ ॥

સુગન્ધિ વિશદં તિક્તં સ્વર્યં વાતકફાપહમ્ ।
સ્તંસનં કટુકં પાકે કપાયં વહ્નિદીપનમ્ ।
વક્ત્રકણ્ઠમલ્હેદદૌર્ગન્ધ્યાદિવિશોધનમ્ ॥

નાગરવેલના પાનના ગુણો.

૧૭૬ નાગરવેલનું પાન તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય-
વાળું છે, તીખું છે, પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર છે,
સુગંધી છે, ચીકાશવગરનું છે, કડવું છે, સ્વરને
સારો કરનાર છે, વાયુને તથા કફને ટાલનાર છે,
મળને સ્થાનથી પાડનાર છે, પાકમાં તીખું છે,
તૂંકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને મોહોડાનાં
ખરજ, મઝ, ફેદ, તથા દુર્ગંધપણું ઇત્યાદિકને સાફ
કરી નાખનાર છે.

૧૭૭ કોવિદારશ્ણશાલ્મલીપુષ્પાણિ મધુ-
રાણિ મધુરવિપાકાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥
વૃષાગસ્ત્યયોઃ પુષ્પાણિ તિક્તાનિ કટુવિપાકાનિ
ક્ષયકાસાપહાનિ ॥ મધુશિશુકરીરકુસુમાનિ

કટુવિપાકાનિ વાતહરાણિ સ્પૃષ્મૂત્રપુરીષાણિ ચ
 આગસ્ત્યં નાતિશીતોષ્ણં નક્તાન્ધાનાં પ્રશસ્યતે ।
 રક્તવૃક્ષસ્ય નિમ્બસ્ય મુષ્કકાર્કાસનસ્ય ચ ॥
 કફપિત્તહરં પુષ્પં કુષ્ઠમ્નં કુટજસ્ય ચ ।
 સતિકં મધુરં શીતં પદ્મં પિત્તકફાપહમ્ ॥
 મધુરં પિચ્છિલં સ્નિગ્ધં કુમુદં હાદિ શીતલમ્ ।
 તસ્માદલ્પાન્તરગુણે વિદ્યાત્કુવલયોત્પલે ॥
 સિન્દુવારં વિજાનીયાદ્ધિતં પિત્તવિનાશનમ્ ।
 માલતીમહ્લિકે તિક્તે સૌરભ્યાત્પિત્તનાશને ॥
 સુગન્ધિ વિશદં દ્વયં બાકુલં પાટલાનિ ચ ।
 શ્લેષ્મપિત્તવિષમ્નં તુ નાગં તદ્વચ્ચ કુઙ્કમમ્ ।
 ચમ્પકં રક્તપિત્તમ્નં શીતોષ્ણં કફનાશનમ્ ।
 કિંશુકં કફપિત્તમ્નં તદ્વદેવ કુરુષ્ટકમ્ ।
 યથાવૃક્ષં વિજાનીયાત્પુષ્પં વૃક્ષોચિતં તથા ॥
 મધુશિશુકરીરાણિ કટુશ્લેષ્મહરાણિ ચ ॥

કંચનાર વગેરેનાં પુષ્પોની ભાજીઓના
 ગુણો.

૧૭૭ કંચનારનાં પુષ્પો, શળનાં પુષ્પો અને
 શેમલાનાં પુષ્પો મધુર છે, વિપાકમાં પળ મધુર છે
 અને રક્તપિત્તને હરનારાં છે. અરઢૂસીનાં તથા અ-
 ગથીઆનાં પુષ્પો કઢવાં છે, વિપાકમાં તીખાં છે
 અને ક્ષયને તથા ધાંસીને ટાળનારાં છે. રાતા સર-
 ગવાનાં અને કેરડાનાં પુષ્પો વિપાકમાં તીખાં છે,
 વાયુને હરનારાં છે અને વિષ્ટાની તથા મૂત્રની
 વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે. અગથીયાનું પુષ્પ
 અત્યંત શીતલ પળ નથી તથા અત્યંત ઉષ્ણ
 પળ નથી અને રાત્ર્યંધ લોકોને માટે હિતકારી છે.
 રક્ત વૃક્ષ (પર્યાય મલ્લો નથી)નું, લીંબડાનું,
 મરખાનું, આકડાનું, બીંબલાનું અને ઇંદ્રજવનું
 ફૂલ કફને તથા પિત્તને હરનાર છે અને કોઢને
 ટાળનાર છે. કમલનું પુષ્પ કઢવાશવાળું છે, મ-
 ધુર છે, શીત છે અને પિત્તને તથા કફને ટાળનાર
 છે. કુમુદ નામના રાત્રિવિકાસી કમલનું ફૂલ
 મધુર છે, ચીકાશવાળું છે, સ્નિગ્ધ છે, સુખદાયી છે

અને શીતલ છે. કુવલય અને ઉત્પલ એ નામનાં
 કમલોનાં પુષ્પો લગભગ કુમુદના પુષ્પ જેવાજ
 ગુણોવાળાં છે. (કુવલય પળ રાત્રિવિકાસીજ
 છે.) નગડનું પુષ્પ હિતકારી છે અને પિત્તને ટા-
 ળનાર છે. માલતીનું ફૂલ અને મોગરાનું ફૂલ ક-
 ઢવાં છે અને સુગંધથી પિત્તનો નાશ કરનારાં છે.
 બોલસરીનાં તથા પાડલનાં પુષ્પો સુગંધી છે, ચી-
 કાશવગરનાં છે અને પ્રિય લાગે એવાં છે. નાગ-
 કેસરનાં તથા કેસરનાં પુષ્પો કફને, પિત્તને તથા
 વિષને હણનારાં છે. ચંપકનું પુષ્પ રક્તપિત્તને હણનાર
 છે, શીત છે, ઉષ્ણ પળ છે અને કફને નષ્ટ કરનાર
 છે. ધાંસરાનું ફૂલ અને કાંટાઅશેરીયાનું ફૂલ
 કફને તથા પિત્તને હણનાર છે. આ પ્રકરણમાં જે
 પુષ્પોના ગુણો નથી કહ્યા તે પુષ્પોના ગુણો તે-
 ઓના વૃક્ષોના ગુણોપ્રમાણે જાણી લેવા. રાતા
 સરગવાની અને કેરડાની ઢાંડલીઓ તીખી છે
 અને કફને હણનારી છે.

૧૭૮ ક્ષવકકુલેચરવંશકરીરપ્રભૃતીનિ
 કફહરાણિ સ્પૃષ્મૂત્રપુરીષાણિ ॥
 ક્ષવકં રુમિલં તેષુ સ્વાદુપાકં સપિચ્છિલમ્ ।
 વિષ્યન્દિ વાતલં નાતિપિત્તશ્લેષ્મકરં ચ તત્ ॥
 વેળોઃ કરીરાઃ કફલા મધુરા રસપાકતઃ ।
 વિદાહિનો વાતકરાઃ સકષાયા વિરૂક્ષણાઃ ॥

ઉદ્ભિદાનિ પલાલેશુકરીષવેણુક્ષિતિજાનિ ॥
 તત્ર પલાલજાતં મધુરં મધુરવિપાકં રૂક્ષં દો-
 પપ્રશમનં ચ । ઇશુજં મધુરં કષાયાનુરસં કટુકં
 શીતલં ચ ॥ ઉષ્ણં કારીષં કષાયં વાત-
 કોપનં ચ ॥ વેણુજાતં કષાયં વાતકોપનં ચ ॥
 ભૂમિજં ગુરુ નાતિવાતલં ભૂમિતશ્ચાસ્યાનુરસઃ ॥

ઉદ્ભિદ (ધરતીને ફોડીને) ત્રીકલનારાં)
 શાકોના ગુણો.

૧૭૯ ક્ષવક, (અપ્રસિદ્ધ છે) ચોમાસામાં
 ઉગતા મીંદડીના ટોપ અને વાંસના અંકુર ઇત્યાદિ
 શાકો કફને હરનારાં છે અને વિષ્ટાની તથા મૂ-

ત્રની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે. એઓમાં ક્ષવક કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પાકમાં મધુર છે, ચીકાશવાલું છે, કફનો સ્વાવ કરનાર છે, વાયુને વધારનાર છે અને કફને તથા પિત્તને કાંઈક ઉત્પન્ન કરનાર છે. વાંસના અંકુરો કફને ઉત્પન્ન કરનારા છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, પાક્યા પેહેલાં વઢતરા ઉત્પન્ન કરનારા છે, વાયુને કરનારા છે, તૂરાશવાળા છે અને રૂક્ષતા કરનારા છે. મીંદડીના ટોપો ધાન્યનાં ફોતરાંઓ વગેરેમાં, શેલડીઓમાં, છાળમાં, વાંસમાં અને પૃથ્વીમાં થાય છે તેઓમાં ફોતરાંઓ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર છે, વિપાકમાં પળ મધુર છે, રૂક્ષ છે અને દોષોને શાંત કરનારા છે. શેલડીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર છે, પેટામાં તૂરાશવાળા છે, તીક્ષ્ણ છે અને શીતલ છે. છાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. વાંસમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ભારે છે, વાયુને અત્યંત ઉત્પન્ન કરનારા નથી અને જે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા હોય તે પૃથ્વીને અનુસરતા ગુણોવાળા હોય છે.

૧૭૯ પિપ્પાકાતિલકલ્કસ્થૂળિકાશુષ્કશાકાનિ સર્વદોષપ્રકોપણાનિ ॥

વિષ્ટમ્ભિનઃ સ્મૃતાઃ સર્વે વટકા વાતકોપનાઃ ।
સિન્ધાકી વાતલા સાન્દ્રા રુચિપ્યાનલદીપની ॥

ખોલ વગેરેનાં શાકોના તથા વડીયો

અને खेरा વગેરે શુષ્ક શા-

કોના ગુણો.

૧૭૯ સર્પ તથા અલસી વગેરેના ખોલ, તલના ખોલ અં; વડીયો તથા खेरा વગેરે શુષ્ક શાકો એઓ સર્વ દોષોને પ્રકુપિત કરનારાં છે. સર્વ પ્રકારનાં खेરા તથા વડીઓ દસ્તને અટકાવનાર છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારાં છે. મૂળા વગેરેને કાંઈક બાફી કચરી સુગંધી પદાર્થોથી

તથા રાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી યુક્ત કરીને આથ્યાં હોય તે શિંડાકી કેહેવાય છે. એ શિંડાકી વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, રુચિકારક છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે.

૧૮૦ વિઙ્મેદિ ગુરુ રૂક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્ટમ્ભિ-
દુર્જરમ્ ।

સકૃપાયં ચ સર્વે દિ સ્વાદુ શાકમુદાહતમ્ ॥
પુષ્પં પત્રં ફલં નાલં કન્દાશ્ચ ગુરવઃ ક્રમાત્ ।

મધુર શાકોના સામાન્ય ગુણો.

૧૮૦ સઘલાં મધુર શાકો વિષ્ટાનું મેદન કરનારાં છે, (દસ્ત ઉત્પન્ન કરનારાં છે,) ભારે છે, રૂક્ષ છે, ઘણું કરી દસ્તને અટકાવીને તેની વ્યથા તથા શૂલ સહિત પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે, માંડ પચે એવાં છે અને તૂરાશવાળાં છે. પુષ્પશાક કરતાં પત્રશાક ભારે છે, પત્રશાક કરતાં ફલશાક ભારે છે, ફલશાક કરતાં નાલશાક (ડાંડલીઓ-રૂપ શાક) ભારે છે અને નાલશાક કરતાં કન્દશાક ભારે છે.

૧૮૧ કર્કશં પરિજીર્ણં ચ કૃમિજુષ્ટમદેશજમ્ ॥
વર્જયેત્પત્રશાકં તદ્યદકાલવિરોદ્ધિ ચ ।

કેવા પત્રશાકનો (પાનડાંરૂપ શાકનો)

ત્યાગ કરવો ?

૧૮૧ જે પત્રશાક કઠોર સ્પર્શવાળું, જૂનું, કીડાઓએ खाધેલું, અયોગ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું કે અયોગ્ય કાલમાં ઉગેલું હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

૧૮૨ કન્દાનત ઝર્ઘ્વં વશ્યામઃ ॥ વિદારીકન્દશતાવરીબિસમૃણાલશૃઙ્ગાટકકશેરુકપિ-
ળ્ડાલુકમધ્વાલુકદસ્ત્યાલુકકાષ્ઠાલુકશઙ્ખાલુ-
કરકાલુકેન્દીવરોત્પલકન્દપ્રભૃતીનિ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુઃ શીતાનિ મધુરાણિ ચ ।

ગુરુણિ બહુશુક્રાણિ સ્તન્યવૃદ્ધિકરાણિ ચ ॥

કંદો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૮૨ હવે કંદોવિષે કહીયે છીએ. ફગવેલાનો કંદ, શતાવરી, કમળના મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જાડા અંકુરો, કમળનાઝો, શીંગોડાં, કસેરુકંદ, પિંડાલુક, મધ્વાલુક, હસ્ત્યાલુક, કમ્પાલુક, શંખાલુક, રક્તાલુક, (રતાલુ) હંદીવર નામના કમળનો કંદ અને ઉત્પલ નામના કમળનો કંદ इत्यादि કંદો કેહેવાય છે. (આમાં જે કેટલાં-એક અકંદ છે તેઓને પણ ગુણસામ્યને લીધે સાથે ગણી દીધાં હોય એમ જણાય છે.)

કંદો રક્તપિત્તને હરનારા, ટાઢા, મધુર, ભારે, વીર્યને ઘણું કરનારા અને ધાવણની વૃદ્ધિ કરનારા કેહેવાય છે.

૧૮૩ મધુરો બૃંહણો વૃષ્યઃ શીતઃ સ્વયોઽતિ-
મૂત્રલઃ ।

વિદારીકંદો વલ્યસ્તુ પિત્તવાતહરસ્તુ સઃ ॥

વિદારીકંદના વિશેષ ગુણો.

૧૮૩ વિદારીકંદ એટલે ફગવેલાનો કંદ મધુર છે, પુષ્ટિ કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, ટાઢો છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, મૂત્રને અત્યંત વધારનાર છે, વઢા આપનાર છે અને પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે.

૧૮૪વાતપિત્તહરી વૃષ્યા સ્વાદુતિક્તાશતાવરી ।
મહતી ચૈવ દ્વયા ચ મેધાશ્નિવલવર્દિની ॥
પ્રહૃણ્યશૌંઘિકારપ્રી વૃષ્યા શીતા રસાયની ।
કફપિત્તહરાસ્તિક્તાસ્તસ્યા ઇવાઙ્કુરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શતાવરીના વિશેષ ગુણો.

૧૮૪ શતાવરી વાયુને તથા પિત્તને હરનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે અને મધુર તથા કઢવી છે. મોટી શતાવરી હૃદયને સારું કરનારી છે, બુ-

૧ હાલ જે અનેક જાતના કંદો થાય છે તેઓમાં કેટલાંક પિંડાલુક તથા મધ્વાલુક વગેરે અહીં લખેલા કંદોજ હશે પણ નામોના ફેરફાર થઈ જવાથી લખ્યા પ્રમાણે ઓઢલી શકાતા નથી. જંગલમાં પણ અનેક કંદો

દ્વિને અગ્નિને તથા વઢને વધારનારી છે, પ્રહણીને તથા અરશના રોગને હણનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, ટાઢી છે અને રસાયન છે. શતાવરીના અંકુરો કફને તથા પિત્તને હરનારા છે અને કઢવા છે.

૧૮૫ અવિદાહિ વિસં પ્રોકં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

વિષ્ઠમ્નિ ડુર્જરં રૂક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ॥

કમળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જાડા

અંકુરોના વિશેષ ગુણો.

૧૮૫ કમળના અંકુરો વઢતરારને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, રક્તપિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે, દસ્તને અટકાવનાર છે, માંડ પચે એવા છે, રૂક્ષ છે, રસ રહિત છે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

૧૮૬ ગુરુ વિષ્ઠમ્નિશીતૌ ચ શૃંગાટકકશેરુકૌ ।

શીંગોડાના તથા કસેરુકંદના વિશેષ ગુણો.

૧૮૬ શીંગોડું તથા કસેરુકંદ ભારે છે, દસ્તને અટકાવનાર છે અને શીતલ છે.

૧૮૭ પિંડાલુકં કફકરં ગુરુ વાતપ્રકોપણમ્ ॥

પિંડાલુકના વિશેષ ગુણો.

૧૮૭ પિંડાલુક કફને કરનાર છે, ભારે છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે.

૧૮૮ સુરેન્દ્રકંદઃ શ્લેષ્મણો વિપાકે કટુપિ-
ત્તકૃત્ ॥

સુરેન્દ્રકંદના (શકરકંદના) વિશેષ ગુણો.

૧૮૮ શકરકંદ કફને હણનાર છે, વિપાકમાં તીવ્રો છે અને પિત્ત કરનાર છે.

૧૮૯ વેળોઃ કરીરા ગુરવઃ કૃત્મારુતકોપનાઃ ॥

થાય છે કે જઓમાં કેટલાંક એવા યોગ્ય હોય છે અને કેટલાંક ક્ષેરી હોય છે. સાધુઓનો ક્ષેરી કંદોને પણ સ્વદાઈમાં વાફવાથી ક્ષેરવગરના કરીને ખાય છે.

વાંસના અંકુરોના વિશેષ ગુણો.

૧૮૯ વાંસના અંકુરો ભારે છે અને કફને તથા વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે.

૧૯૦ સ્થૂલસૂરણમાણકપ્રભૃતયઃ કન્દા ઈષત્કપાયાઃ કટુકા રૂક્ષા વિષ્ટમ્ભિનો ગુરવઃ કફવાતલાઃ પિત્તહરાશ્ચ ॥

સૂરણ આદિ કંદો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૯૦ સ્થૂલ, સૂરણ અને માણક (માનકંદ) ઇત્યાદિક પળ કંદોજ છે અને તેઓ જરાક તૂરા છે, તીખા છે, રૂક્ષ છે, દસ્તની અટકાયત કરનારા છે, ભારે છે, કફને તથા વાયુને વધારનારા છે અને પિત્તને હરનારા છે.

૧૯૧ માણકં સ્વાદુ શીતં ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ સ્થૂલકન્દસ્તુ નાત્યુષ્ણઃ સૂરણો ગુદકીલહા ॥
કુમદોત્પલપદ્માનાં કન્દા મારુતકોપનાઃ ।
કપાયાઃ પિત્તશમના વિપાકે મધુરા હિમાઃ ॥
વારાહકન્દઃ શ્લેષ્મણઃ કટુકો રસપાકતઃ ।
મેઢકુષ્ઠકિમિહરો બલ્યો વૃષ્યો રસાયનઃ ॥

એઓમાંના કેટલાક કંદોના વિશેષ ગુણો.

૧૯૧ માનકંદ મધુર છે, શીતલ છે અને ભારે છે. સ્થૂલકંદ અત્યંત ઉષ્ણ નથી. સૂરણ અ-રશને મટાડનાર છે. કુમુદ, ઉત્પલ અને પદ્મ (શ્વેતકમલ) ઇત્યાદિ જાતનાં કમલોના કંદો વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે, તૂરા છે, પિત્તને શાંત કરનારા છે, પાકમાં મધુર છે અને ટાઢા છે. વા-રાહીકંદ કફને હણનાર છે. રસમાં તથા પાકમાં તીખો છે, બલ્ય પ્રપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, રસાયન છે અને પ્રોહને, કોઢને તથા કૃમિઓને હરનાર છે.

૧૯૨ તાલનાલિકેરખર્જૂરપ્રભૃતીનાં મસ્તકમ-જ્ઞાનઃ ।

સ્વાદુપાકરસાનાહ રક્તપિત્તહરાંસ્તથા ॥
શુક્લનાનિલમ્નાંશ્ચ કફવૃદ્ધિકરાનપિ ।

તાડી વગેરેનાં અગ્રોની મજ્જાના ગુણો.

૧૯૨ તાડી, નાલીયરી અને ખજુરી એઓનાં અગ્રોની મજ્જાઓ રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, રક્તપિત્તને તથા વાયુને હરનારી છે અને કફને તથા વીર્યને વધારનારી છે.

૧૯૩ બાલં હ્યનાર્તવં જીર્ણં વ્યાધિતં કિમિમ-ક્ષિતમ્ ।
કન્દં વિવર્જयेत्સર્વં યો વા સમ્યક્ રોહતિ ॥

કેવા કંદનો ત્યાગ કરવો.

૧૯૩ જે કંદ કાચો, ઋતુવગર ઉત્પન્ન થ-ઓલો, જૂનો, દરદવાલો, કીડાઓપ્પાધેલો કે વાવતાં વરાબર ન ઊગે એવો હોય તે સર્વ કંદનો ત્યાગ કરવો.

૧૯૪ સૈન્ધવસામુદ્રવિડસૌવર્ચલરોમકૌ-દ્વિદ્રપ્રભૃતીની લવણાનિ યથોત્તરમુષ્ણાનિ વાતહરાણિ કફપિત્તકરાણિ યથાપૂર્વં સ્નિ-ગ્ધાનિ સ્વાદૂની સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ ચેતિ ॥

લવણો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૧૯૪ સૈન્ધવ, દરીયાઇલૂણ, વિડલૂણ, સંચલ, વડાગરૂં અને ઔદ્વિદ (પૃથ્વીને ફોડીને નીક-લતા ક્ષારજલને સૂર્યની કિરણોથી અથવા અ-ગ્નિથી તપાવીને જે લૂણ બનાવવામાં આવે છે તે) ઇત્યાદિ લવણો કેહેવાય છે. એઓ ઉત્તરોત્તર ઇટલે સૈન્ધવ કરતાં દરીયાઇલૂણ, દરીયાઇલૂણ કરતાં વિડલૂણ, વિડલૂણ કરતાં સંચલ, સંચલ કરતાં વડાગરૂં અને વડાગરા કરતાં ઔદ્વિદ વધારે ઉષ્ણ છે, વધારે વાયુને હરનાર છે અને વધારે કફને તથા પિત્તને કરનાર છે. ઔદ્વિદ કરતાં વડાગરૂં, વડાગરા કરતાં સંચલ, સંચલ કરતાં વિડલૂણ, વિલલૂણ કરતાં દરીયાઇલૂણ અને દરી-યાઇલૂણ કરતાં સૈન્ધવ વધારે સ્નિગ્ધ છે, વધારે

સ્વાદયુક્ત છે અને વધારે મૂત્રની તથા વિઠાની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે.

૧૯૫ ચક્ષુષ્યં સૈન્ધવં દૃઢં રુચ્યં લઘ્વગ્નિદી-
પનમ્ ।

સ્નિગ્ધં સમધુરં વૃષ્યં શીતં દોષઘ્નમુન્નમમ્ ॥

સૈન્ધવના વિશેષ ગુણો.

૧૯૫ સૈન્ધવ ચક્ષુનું હિત કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, રુચિકારક છે, હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુરતાવાળું પળ છે, વીર્યને વધારનાર છે, ટાઢું છે, દોષોને હણનાર છે અને સઘઠાં લૂણોથી ઉત્તમ છે. (આ લૂણ સિંધદેશની અમુક ધાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સૈન્ધવ કેહેવાય છે.)

૧૯૬ સામુદ્રં મધુરં પાકે નાત્યુષ્ણમવિદાહિ ચ ।

ભેદનં સ્નિગ્ધમીષઞ્ચ શૂલઘ્નં નાતિપિત્તલમ્ ॥

સામુદ્ર (દરીયાઈલૂણ) ના વિશેષ ગુણો.

૧૯૬ દરીયાઈલૂણ પાકમાં મધુર છે, અત્યંત ઉષ્ણ નથી, બઠતરા કરનારું નથી, દસ્ત પાડનાર છે, કાંઈક સ્નિગ્ધ છે, શૂળને ટાળનાર છે અને કાંઈક પિત્ત કરનાર છે. (આ લૂણ દરીયાના પાણીને જમાવીને બનાવવામાં આવે છે તેથી સામુદ્ર કેહેવાય છે.)

૧૯૭ સક્ષારં દીપનં સૂક્ષ્મં શૂલહૃદ્રોગનાશનમ્ ।
રોચનં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ બિઙં વાતાનુલોમનમ્ ॥

બિઙલૂણના વિશેષ ગુણો.

૧૯૭ બિઙલૂણ ક્ષારવાળું છે. અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, શૂળને તથા હૃદયના રોગને નષ્ટ કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે અને સ્ત્રોતોની શુદ્ધિ કરનારું હોવાથી વાયુને ગતિ આપનાર છે. (આ લૂણ પ્રસારણીના પુટ દર્શને જે ક્ષાર બનાવવામાં આવે છે તે છે.)

૧૯૮ લઘુ સૌવર્ચલં પાકે વીર્યોષ્ણં વિશદં કટુ ।
ગુલ્મશૂલવિબન્ધઘ્નં દૃઢં સુરભિ રોચનમ્ ॥

સંચલના વિશેષ ગુણો.

૧૯૮ સંચલ પાકમાં હલકું છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે, ચીકાશ વગરનું છે, તીર્ણ છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે, રુચિકારક છે અને ગુલ્મને, શૂળને તથા મઠબંધને ટાળનાર છે, (સાજીઝાર અને દરીયાઈલૂણ એઓમાંથી સંચલ બનાવવામાં આવે છે.)

૧૯૯ રોમકં તીક્ષ્ણમત્યુષ્ણં વ્યવાયિકટુપાકિ ચ ।
વાતઘ્નં લઘુ વિપ્યન્દિ સૂક્ષ્મં વિઙ્ભેદિ મૂત્રલમ્ ॥

વડાગરાના વિશેષ ગુણો.

૧૯૯ વડાગરું તીક્ષ્ણ છે, અત્યંત ઉષ્ણ છે, જઠરાગ્નિથી પાક્યાવિનાજ સઘઠા દેહમાં વ્યાપ્ત થઈને પછી પાકે એવું છે, પાકમાં તીર્ણ છે, વાયુને હણનાર છે, હલકું છે, કફ કરનાર છે, સ્ત્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, દસ્ત પાડનાર છે અને મૂત્રને વધારનાર છે. (આ લૂણ ધારી જમીનમાં ક્યારા બાંધી પાણી પાઈ જમાવવામાં આવે છે.)

૨૦૦ લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણમુત્કેદિ સૂક્ષ્મં વાતાનુ-
લોમનમ્ ।

સતિકં કટુ સક્ષારં વિઙ્ગલવણમૌદ્રિદમ્

ઔદ્રિદ લવણના વિશેષ ગુણો.

૨૦૦ ઔદ્રિદ લવણ હલકું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, આર્દ્રપણું કરનાર છે, સ્ત્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, વાયુને અનુકૂલ કરનાર છે, કઢવા શવાળું છે, તીર્ણ છે અને ક્ષારવાળું છે.

૨૦૧ કફવાતક્રિમિહરં લેખનં પિત્તકોપનમ્ ।

દીપનં પાચનં ભેદિ લવણં ગુટિકાહયમ્ ॥

ગડલવણ કે જે વડાગરાનીજ જાત

છે તેના વિશેષ ગુણો.

૨૦૧ ગડલવણ મલાદિકને ઉઘેડનાર છે, પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે,

દસ્ત પાડનાર છે અને કફને, વાયુને તથા કૃમિ-ઓને ટાલનાર છે.

२०२ ऊपसूतं वालुकेलं शैलमूलाकरोद्भवम् ।
लवणं कटुकं छेदि विहितं कटु चोच्यते ॥

धरतीना खारा वगेरे लवणोना गुणो.

૨૦૨ ચારી જમીનમાં થતો ચાગે, રેતાલ જમીનનો ચારો, પાહાડી ચારો અને ચાળમાં થણો ચારો ઇત્યાદિ લવણો તીચાં છે અને કપને કાપનારાં છે. આ શિવાય બનાવટથી કરેલાં બીજાં પણ લવણો તીચાંજ કેહેવામાં આવે છે.

२०३ यवक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्कणक्षाराः ।
गुल्मार्शोग्रहणीदोषशर्कराश्मरिनाशनाः ॥
क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः स्मृताः ॥

ક્ષારો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો.

૨૦૩ જવઝાર, સાજીઝાર, પાકિમ (પકા-
વીને કરેલો પ્રતિસારણીય તથા પાનીય ક્ષાર)
અને ટંકણઝાર એ ક્ષારો કેહેવાય છે. સઘઢા ક્ષારો
ઘ્રણાદિકનું પાચન કરનારા છે, રક્તપિત્તને કરનારા
છે અને ગુલ્મ, અરશ, ગ્રહણીદોષ, કાંકરી તથા
પથરી એઓને નષ્ટ કરનારા છે.

२०४ ज्ञेयौ वह्नि समौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ।
शुक्रश्लेष्मविबन्धार्शौ गुल्मघ्नीहविनाशनौ ॥

સાજીઝાર અને જવઝાર ંઓના
વિશેષ ગુણો.

૨૦૪ સાજીઁઁઁ અને જવઁઁઁ ઁ વઁઁ ઁઁઁ
અઁઁ ઁઁઁ ઁઁઁઁ ઁ અને વીર્ય, કફ, મલ-
બંધ, અરશ, ગુલ્મ તથા વરલઁઁ ઁઁઁ ઁઁઁ નઁ
કરનાર ઁઁ.

२०५ उष्णोऽनिःश्वसः प्रकृद्दी ऊषक्षारो वलापहः।

खारी जमीनना खाराना विशेष गुणो.

૨૦૬. ધારી જમીનનો ધારો વાયુને હણનાર છે, આદ્રિપણું કરનાર છે અને બઢીને નષ્ટ કરનાર છે.

२०६ मेदोघ्नः पाकिमः क्षारो मूत्रवस्तिविशो-
धनः ॥

पाकिमक्षारना विशेष गुणो.

૨૦૬ પાકિમક્ષાર મેદને તોડનાર છે અને મૂ-
ત્રને તથા મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે.

२०७ विरूक्षणोऽनिलकरः श्लेष्मन्नः पित्तदूषणः।
अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णपृङ्गणः क्षार उच्यते ॥

टंकणखारना विशेष गुणो.

૨૦૭ ટંકણચાર રૂક્ષપણું કરનાર છે, વાયુ
કરનાર છે, કફને તોડનાર છે, પિત્તને દૂષિત ક-
રનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને તીક્ષ્ણ છે.

२०८ सुवर्णं स्वादु हृद्यं च बृंहणीयं रसायनम् ।
दोषत्रयघ्नं शीतं च चक्षुष्यं विपसूदनम् ॥

सुवर्णना गुणो.

૨૦૮ સુવર્ણ મધુર છે, હૃદયને માટે સારું છે,
પુષ્ટિ આપનાર છે, રસાયન છે, ત્રણે દોષોને હણ-
નાર છે, ટાઢું છે, નેત્રોનું હિત કરનાર છે અને
જ્વરને નષ્ટ કરનાર છે.

२०९ रूप्यमम्लं सरं शीतं सस्नेहं पित्तवातनुत् ।

रूपाना गुणो.

૨૦૯ રૂપૂં ટાલું છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, ટાલું છે, સ્નિગ્ધ છે અને પિત્તને તથા વાયુને ટાલનાર છે.

२१० ताम्रं कषायं मधुरं लेखनं शीतलं सरम् ॥

त्रांबाना गुणो.

૨૧૦ ત્રાંબૂં તૂંચું છે, મધુર છે, કપાદિકને ઉચ્ચે-
ડનાર છે, ટાઢું છે અને દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે.

२११ तिक्तं कांस्यं लेखनं च चक्षुष्यं कफवा-
तजित् ।

कांसाना गुणो.

૨૧૧ કાંસૂં કઢવું છે, કપાદિકને ડાઘાડનાર છે, નેત્રોને માટે સારું છે અને કપને તથા વાયને ઢાઘાડનાર છે.

૨૧૨ વાતકૃચ્છીતલં લોહં તૃષ્ણાપિત્તકફપ્રણુત્
લોહાના ગુણો.

૨૧૨ લોહું વાયુ કરનાર છે, ટાહું છે અને તરશ, પિત્ત તથા કફ એઓને ટાલનાર છે.

૨૧૩ કટુક્રિમિષ્ણે લવણે ત્રપુસીસે વિલેખને ।

કથીલના તથા સીસાના ગુણો.

૨૧૩ કથીલ તથા સીસું કડવાં છે, કૃમિ-ઓને હણનારાં છે, खाराં છે અને કફાદિકને ઉલ્ખેડનારાં છે.

૨૧૪ મુક્તાવિદ્રુમવજ્રેન્દ્રવૈદૂર્યસ્ફટિકાદયઃ ॥

ચક્ષુષ્યા મણયઃ શીતા લેખના વિપસૂદનાઃ ।

પવિત્રા ધારણીયાશ્ચ પામ્માલક્ષ્મીમલાપદ્માઃ ॥

મણિઓ તથા તેઓના ગુણો.

૨૧૪ મોતી, પરવાળાં, હીરા, નીલવી, લસ-નીયા તથા સ્ફાટિક ઇત્યાદિ મણિઓ કેહેવાય છે. મણિઓ નેત્રોનું હિત કરનારા છે, ટાઢા છે, કફને ઉલ્ખેડનારા છે, ફેરને ટાલનારા છે, પવિત્ર છે, ધારણ કરવા યોગ્ય છે અને પાપોને, અલ-ક્ષ્મીને તથા મલ્લોને ટાલનારા છે.

૨૧૫ ધાન્યેષુ માંસેષુ ફલેષુ ચૈવ

શાકેષુ ચાનુક્તમિદાપ્રમેયાત્ ।

આસ્વાદતો ભૂતગુણૈશ્ચ મત્વા

તદાદિશેદ્રવ્યમનલ્પબુદ્ધિઃ ॥

જેઓના ગુણદોષો આ ગ્રંથમાં કહ્યા

નથી એવાં ધાન્યો, માંસો, ફળો

તથા શાકો વગેરેના ગુણોની

કલ્પના કરવાની પદ્ધતિ.

૨૧૫ ધાન્યો, માંસો, ફળો, શાકો તથા કં-દમૂલો ઇત્યાદિ પદાર્થો અપરિમિત હોવાથી સર્વના ગુણો કેહેવાનું બની શકે એમ નથી એટલા માટે જે પદાર્થોના ગુણો આ ગ્રંથમાં કેહેવામાં આવ્યા નથી તેઓના ગુણો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યે રસો ઉપરથી તથા તે તે પદાર્થોને ઉત્પન્ન

કરનારાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોના ગુણો ઉપરથી કલ્પી-લઈને કેહેવા.

૨૧૬ ષષ્ટિકા યવગોધૂમા લોહિતા યે ચ ।

શાલયઃ

મુદ્રાઢકીમસૂરાશ્ચ ધાન્યેષુ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ધાન્યવર્ગમાં ઉત્તમ ધાન્યો.

૨૧૬ ધાન્યવર્ગમાં સાઠીચોલા, જવ, ઘર્જ, રાતા ચોલા, મગ, તૂવર અને મસૂર એઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

૨૧૭ લાવતિત્તિરિસારઙ્ગકુરઙ્ગેણકપિઙ્ગલાઃ ।

મયૂરવર્મીકૂર્માશ્ચ શ્રેષ્ઠા માંસગણેષ્વિહ ॥

માંસવર્ગમાં ઉત્તમ માંસો.

૨૧૭ લાવાં, તેતર, ગૌર હરિણ, કુરંગ, કા-ઝીયાર મૃગ, ગૌર તેતર, મયૂર, વર્મી નામનો મત્સ્ય, રોહિત નામનો (રોહિડો) મત્સ્ય અને કાચબો એઓનાં માંસો સઘળા માંસવર્ગમાં ઉત્તમ છે.

૨૧૮ દાડિમામલકં દ્રાક્ષા ખર્જૂરં સપરૂષકમ્ ।

રાજાદનં માતુલુઙ્ગં ફલવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥

ફલવર્ગમાં ઉત્તમ ફળો.

૨૧૮ ફલવર્ગમાં દાડિમ, આમળાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર, ધ્રામળાં, રાણ, અને વીજોરાં એઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

૨૧૯ સતીનો વાસ્તુકશ્ચુઙ્ગચિહ્નીમૂલકપોતિકાઃ

મળ્ડૂકપર્ણી જીવન્તી શાકવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥

શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાકો.

૨૧૯ શાકવર્ગમાં મટાણાની ભાજી, ટાંકાની ભાજી, છૂંછની ભાજી, ચીલની ભાજી, નાહાના તથા કુમળા મૂળાની ભાજી, બ્રાહ્મીની ભાજી અને રાહા-રૂડી તથા મીઠી ખરખોડી એઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

૨૨૦ ગવ્યં ક્ષીરં ઘૃતં શ્રેષ્ઠમ્ ।

દૂધ તથા ઘી એઓમાં ઉત્તમ.

૨૨૦ સઘળાં દૂધોમાં ગાયનું દૂધ ઉત્તમ છે અને સઘળાં ઘીમાં ગાયનું ઘી ઉત્તમ છે.

૨૨૧ સૈન્ધવં લવણેષુ ચ ।
ધાત્રી દાહિમમ્લેષુ પિપ્પલી નાગરં કટૌ ॥
તિક્તે પટોલવાર્તાકે મધુરે ઘૃતમુચ્યતે ।
ક્ષૌદ્રં પૂગફલં શ્રેષ્ઠં કષાયે સપરૂપકમ્ ॥

તે તે રસોમાં ઉત્તમ રસવાળા પદાર્થો.

૨૨૧ લવણોમાં સૈન્ધવ ઉત્તમ છે. અમ્લ (ખાટા) પદાર્થોમાં આમલાં તથા દાહિમ ઉત્તમ છે. તીક્ષ્ણ પદાર્થોમાં પીપલ તથા સુંઠ ઉત્તમ છે. કઢવા પદાર્થોમાં પટોલ તથા રીંગણાં ઉત્તમ છે. મધુર પદાર્થોમાં ઘી તથા મધ ઉત્તમ છે અને તૂરા પદાર્થોમાં સોપારી તથા ધ્રામણાં ઉત્તમ છે. (ખાટા કરવાના પ્રયોગોમાં જ્યાં અમુક પદાર્થોનાં નામ ન આપ્યાં હોય ત્યાં આમલાનો તથા દાહિમનો જ પ્રયોગ કરવો इत्यादि આ ઉપરથી સમજી લેવું.)

૨૨૨ શર્કરેક્ષુવિકારેષુ પાને મધ્વાસવૌ તથા ॥

શેલડીના વિકારોમાં તથા પીવાના પદાર્થોમાં ઉત્તમ.

૨૨૨ શેલડીના વિકારોમાં સાકર સર્વથી ઉત્તમ છે અને પીવાના પદાર્થોમાં દ્રાક્ષનું મધ તથા દ્રાક્ષનો આસવ ઉત્તમ છે.

૨૨૩ પરિસંવત્સરં ધાન્યં માંસં વયસિ મધ્યમે ।

ધાન્યોમાં તથા માંસોમાં પ્રધાન.

૨૨૩ ધાન્યોમાં જે ધાન્યને ઉત્પન્ન થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય અર્થાત્ જે ધાન્ય એક વર્ષનું જૂનું હોય તેનું ગ્રહણ કરવું અને માંસોમાં જે માંસ મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું હોય તેનું ગ્રહણ કરવું.

૨૨૪ અપર્યુષિતગન્નં તુ સંસ્કૃતં માત્રયા શુભમ્ ।

ફલં પર્યાગતં શાકમશુષ્કં તરુણં નવમ્ ।

અન્નોમાં, ફલોમાં તથા શાકોમાં પ્રધાન.

૨૨૪ જે રાધેલું અન્ન રાતવાશી ન રહ્યું હોય અને યોગ્ય માત્રાથી દેવામાં આવ્યું હોય તેને ઉ-

ત્તમ સમજવું, ફલોમાં પાકેલા ફલને ઉત્તમ સમજવું અને શાકોમાં જે શાક સુકાણું ન હોય, તાજું હોય તથા કરમાણું ન હોય તેને ઉત્તમ સમજવું.

૨૨૫ અતઃપરં પ્રવક્ષ્યામિ કૃતાન્નગુણવિસ્તરમ્ ।

લાજમણ્ડો વિશુદ્ધાનાં પથ્યઃ પાચનદીપનઃ ।

વાતાનુલોમનો દૃઢઃ પિપ્પલીનાગરાયુતઃ ॥

સ્વેદાગ્નિજનની લઘ્વી દીપની બસ્તિશોધની ।

શુત્તુદ્ઘ્રમ્ગ્લાનિહરી પેયા વાતાનુલોમની ॥

વિલેપી તર્પણી દૃઢા ગ્રાહિણી બલવર્ધની ।

પથ્યા સ્વાદુરસા લઘ્વી દીપની શુત્તૃષાપહા ॥

દૃઢા સન્તર્પણી વૃષ્યા વૃંહણી બલવર્ધની ।

સિઘ્થૈર્વિરહિતો મણ્ડઃ પેયા સિઘ્થસમન્વિતા ॥

વિલેપી વહુસિઘ્થા સ્યાદવાગૂર્વિરલદ્રવા ।

વિષ્ટમ્ભી પાયસો બલ્યો મેદઃકફકરો ગુરુઃ ॥

કફપિત્તકરી બલ્યા કૃશરાનિલનાશની ।

ઘૌતસ્તુ વિમલઃ શુદ્ધો મનોહ્રઃ સુરભિઃ સમઃ ॥

સ્વિન્નઃ સુપ્રસ્નુતસ્તૂણો વિશદસ્ત્વોદનો લઘુઃ ।

અઘૌતોઽપ્રસ્નુતોઽસ્વિન્નઃ શીતશ્ચાપ્યોદનો ગુરુઃ ।

લઘુઃ સુગન્ધિઃ કફહા વિશ્લેષ્યો મૃષ્ટતણ્ડુલઃ ।

સ્નેહૈર્માસૈઃ ફલૈઃ કન્દૈર્વૈદલામ્લૈશ્ચ સંયુતાઃ ॥

ગુરવો વૃંહણા બલ્યા યે ચ ક્ષીરોપસાધિતાઃ ।

સુસ્વિન્નો નિસ્તુષો મૃષ્ટ ઈષત્સૂપો લઘુર્હિતઃ ॥

સ્વિન્નં નિષ્પીડિતં શાકં હિતં સ્યાત્સ્નેહસંસ્કૃતમ્ ।

અસ્વિન્નં સ્નેહરહિતમપીડિતમતોઽન્યથા ॥

નોલ્લનોલ્લા પ્રકારનાં રાંધેલાં અન્નોના ગુણો.

૨૨૫ હવે રાંધેલાં અન્નોના ગુણો વિષે વિસ્તારથી કહું છું. જેમાં કળીઓ ન હોય એવો રાબનો જે ઉપરનો ભાગ તે મંડ કેહેવાય છે. વિરેચન વગેરે કર્મોથી શુદ્ધ થઈલા રોગીઓને શાલ્મળી ધાણીનો મંડ પથ્ય છે, પાચન કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વાયુને અનુકૂલ ગતિ આપનાર છે અને પ્રિય લાગે એવો છે. એ મંડમાં જરાક પીપલનો અને સુંઠનો યોગ દેવો જોઈએ. જેમાં કળીઓ થોડી

હોય અને દ્રવ પાતલો હોય અર્થાત્ જે રાત્ર-પીવા જેવી હોય તે પેયા કેહેવાય છે. પેયા ઉષ્ણ હોવાથી પસીનાને ઉત્પન્ન કરે છે, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી છે, હલકી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે, વાયુને અનુકૂલ કરનારી છે અને ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શ્રમ તથા ગ્લાનિ એઓને હરનારી છે. ઘણી કળીઓવાળી ચાટવા જેવી રાત્ર વિલેપી કેહેવાય છે. વિલેપી તૃપ્તિ આપનારી છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી છે, દ્રવને સૂકાવનારી છે, બઢને વધારનારી છે, પથ્ય છે, સ્વાદિષ્ટ રસવાળી છે, હલકી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે અને ક્ષુધાને તથા તૃષ્ણાને ટાલનારી છે. જેને અમ્લ વગેરેથી સંસ્કાર આપ્યો હોય એવી વિલેપી હૃદયનું હિત કરનારી છે, તૃપ્તિ આપનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે અને બઢને વધારનારી છે. (કેટલાએક કેહે છે કે પાંચગણા પાણીમાં પકાવેલો મંડ કેહેવાય, છગણા પાણીમાં પકાવેલ હોય તે યવાગૂ કેહેવાય, ચૌદગણા પાણીમાં પકાવેલ હોય તે પેયા કેહેવાય અને ચોગણા પાણીમાં પકાવેલ હોય તે વિલેપી કેહેવાય.)

ચોખાને દૂધમાં રાંધીને કરેલો દૂધપાક ગઢ-ગઢાટ તથા વ્યથા કરીને મઢને પ્રવર્ત્તાવનાર છે, બઢ આપનાર છે, મેદને તથા કફને કરનાર છે અને ભારે છે.

તિલ, ચોખા અને અડદ એઓની સ્ત્રીચઢી કફને તથા પિત્તને કરનારી છે, બઢ આપનારી છે અને વાયુને નષ્ટ કરનારી છે.

સફેદ, સ્વાદીને નિર્મલ કરેલો, જઢથી ધોઈને સાફ કરેલો, મનને પ્યારો લાગે એવો, સુગંધવાળો, સઘઢા ભાગોમાં બફાણો, વાફીને ઢાબડા વગેરેથી ગાઢેલો, (ઓસાવેલો,) ડનો અને નોસ-નોસા રહેલા ઢાણાઓવાળો ભાત હલકો છે.

જઢથી નહીં ધોણો, નહીં ઓસાવેલો, બરાબર નહીં બફાણો અને ઢાઢો ભાત ભારે છે.

ચોખાને શેકીને પઢી કરવામાં આવેલો તે-ઓનો ભાત હલકો છે, સુગંધવાળો હોય છે અને કફને હળનારો છે.

ધી વગેરે સ્નેહોની સાથે, માંસોની સાથે, ફઢોની સાથે, કંદોની સાથે, મગ વગેરે શિંવીધાન્યોની સાથે કે ઢાઢિમ વગેરે અમ્લ પદાર્થોની સાથે પકાવેલો ભાત ભારે છે, પુષ્ટિ આપે છે અને બઢ આપે છે. પ્રથમ પાણીથી પકાવી પાઢઢથી દૂધ નાસીને પકાવેલો ભાત પળ એવાજ ગુણોવાળો છે.

પ્રથમ પોતરાં વગરની કરી જરાક શેકીને પઢી સારી પેઢે જઢમાં પકાવેલી ઢાઢ હલકી છે અને હિત કરનારી છે.

પ્રથમ વાફીને નીચોવેલું અને પઢી ધીમાં કે તેલમાં જેને સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું શાક હિતકારી છે. વાફ્યા વગરનું, નીચોવ્યા વગરનું અને ધી તથા તેલ વગરનું શાક હિતકારી નથી.

૨૨૬ માંસં સ્વભાવતો વૃષ્યં સ્નેહનં બલવર્દનમ્ ।

સ્નેહગોરસધ્રાન્યામ્લફલામ્લકટુકૈઃ સહ ॥

સિદ્ધં માંસં હિતં બલ્યં રોચનં વૃંહણં ગુરુ ।

તદેવ ગોરસાદાનં સુરભિદ્રવ્યસંસ્કૃતમ્

વિદ્યાત્પિત્તકફોદ્રેકિ બલમાંસાન્નિવર્દનમ્ ।

પરિશુષ્કં સ્થિરં સ્નિગ્ધં દર્ષણં પ્રીણનં ગુરુ ॥

રોચનં બલમેધાન્નિમાંસૌજઃશુક્રવર્દનમ્ ।

તદેવોલુપ્તપિષ્ટવાડુલુપ્તમિતિ પાચકાઃ ॥

પરિશુષ્કગુણૈર્યુક્તં વઢ્ઢૌ પકમતો લઘુ ।

તદેવ શૂલિકાપ્રોતમઙ્ગારે પરિપાચિતમ્ ॥

જ્ઞેયં ગુરુતરં કિંચિત્પ્રદિગ્ધં ગુરુપાકતઃ ।

ઉલુપ્તં ભર્જિતં પિષ્ટં પ્રતસં કન્ડુપાચિતમ્ ॥

પરિશુષ્કં પ્રદિગ્ધં ચ શૂલ્યં યચ્ચાપ્યદીદશમ્ ।

માંસં યત્તૈલસિદ્ધં તુ વીર્યોષ્ણં પિત્તઠ્ઠુરુ ॥

લઘ્વન્નિદીપનં દ્વયં રુચ્યં દષ્ટિપ્રસાદનમ્ ।

અનુષ્ણવીર્યં પિત્તઘ્નં મનોશ્ચ ઘૃતસાધિતમ્ ॥

પ્રીણનઃ પ્રાણજનનઃ શ્વાસકાસક્ષયાપહઃ ।

વાતપિત્તશ્રમહરો દ્વયો માંસરસઃ સ્મૃતઃ ॥

કરેલ હોય તે અકૃત કેહેવાય છે અને સ્નેહ, લૂણ તથા સુંઠ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો નાશીને જે યૂષાદિક કરેલ હોય તે કૃત કેહેવાય છે. મગનો કૃત અથવા અકૃત યૂષ કફને હણનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે છે અને વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલા પ્રાણિઓને પણ અત્યંત પથ્યરૂપ છે. યૂષ જો દાહિમ અને દ્રાક્ષ ઇઓથી યુક્ત કરેલો હોય તો રાગખાડવ કેહેવાય છે. ઇ રાગખાડવ રુચિકારક છે, પાકમાં હલકો છે અને વાયુ વગેરે દોષોને કાંઈક શમાવનાર છે. મસૂર, મગ, ઘઉં, કઢથી અને લૂણ ઇઓથી કરેલો યૂષ કફના તથા પિત્તના રોગ ઉપર અવિરુદ્ધ છે અને વાયુસંબંધી રોગ ઉપર બહુ સારો છે. ઇ યૂષ દ્રાક્ષથી તથા દાહિમથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો વાયુસંબંધી રોગને અત્યંત ટાળે છે, રુચિકારક થાય છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, હૃદયને પ્રિય લાગે છે અને તુરંતજ પચી જાય છે. પટોલના પાનડાં નાશીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ અને લીંબડાનાં પાનડાં નાશીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ ઇઓ કફનું તથા મેદનું શોષણ કરે છે, પિત્તને હણે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, હૃદયનું હિત કરે છે અને કૃમિ, કોઢ તથા જ્વર ઇઓને નષ્ટ કરે છે. નાહાના કુમઝા મૂઝા નાશીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ કફને, મેદને તથા ગઝાના રોગોને ટાળે છે અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશ્યાય, લાઝનો સ્ત્રાવ, અરોચક તથા જ્વર ઇઓને પણ હણે છે.

એકલી કઢથીનો અથવા કઢથીનો અને મગનો યૂષ વાયુને ટાળે છે અને શ્વાસ, પીનસ, તૂળી, પ્રતૂળી, ખાંસી, અરશ, ગુલ્મ તથા ઉદાવર્ત ઇઓને પણ નષ્ટ કરે છે. દાહિમ તથા આમઝાં નાશીને

કરેલો એકલી કઢથીનો અથવા કઢથીનો અને મગનો યૂષ હૃદયને પ્રિય લાગે છે, વિરેચન કે વમન નહીં કરાવતાં દોષને શાંત કરે છે, હલકો છે, બઢને તથા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે, મૂર્છાને તથા મેદને હણે છે અને પિત્તને તથા વાયુને પણ જીતે છે. મગનો તથા આમઝાંનો યૂષ દ્રવનું શોષણ કરે છે અને પિત્ત ઉપર તથા કફ ઉપર હિતકારી થાય છે. જવ, મધ્યમ પ્રમાણનાં બોર અને કઢથી ઇઓનો યૂષ કંઠને સારો કરે છે અને વાયુને મટાડે છે. મગ વગેરે બીજાં પણ પથ્ય ધાન્યોથી બનાવેલો યૂષ પુષ્ટિ આપે છે અને બઢની વૃદ્ધિ કરે છે. (છાશ નાશીને કરેલો મગ વગેરે ધાન્યોનો યૂષ અને છાશ, મરી, જીરું તથા ચિત્રક નાશીને કરેલો કોઠનો તથા ચુકાનો યૂષ ખડયૂષ કેહેવાય છે. દહીંની તર, દાહિમ, લૂણ તથા સ્નેહ નાશીને કરેલો તલનો તથા અડદનો યૂષ કાંબલિકયૂષ કેહેવાય છે. તલનાં ફોતરાં કાઢાડી નાશી તે તલને વાટી ત્રણ દિવસ સુધી દૂધમાં રાખી વસ્ત્રથી ગાઢી લઈ આર્દ્રક નાશી પકાવીને તેમાં મરી, જીરું તથા લૂણ નાખ્યાં હોય ઇ યૂષ પણ ખડયૂષ કેહેવાય છે.) ખડયૂષ તથા કાંબલિક યૂષ હૃદયને ગમે એવા છે અને વાયુ ઉપર તથા કફ ઉપર હિતકારી છે.

દાહિમ નાશીને ટાટો કરેલો યૂષ બઢ આપે છે, કફને તથા વાયુને હણે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. દહીં નાશીને ટાટો કરેલો યૂષ કફને ઉત્પન્ન કરે છે, બઢ આપે છે, સ્નિગ્ધ છે, વાયુને હરે છે અને ભારે છે. છાશ નાશીને ટાટો કરેલો યૂષ પિત્ત કરે છે અને વિષને તથા રુધિરને પ્રકુપિત કરે છે.

ઘડયૂષો, ઘડયૂષોથી પકાવેલી રાત્રો, જાતજા-

બની જાય છે.

૨ આવા યૂષોમાં મગ વગેરે ધાન્યો ત્રણગણાં નાશવાનો સંપ્રદાય છે.

૧ મસૂર, મગ તથા ઘઉં ઇ ત્રણ પદાર્થો શીતલ છે તેથી કઢથી અને લૂણ પણ પિત્તની વૃદ્ધિને કે પ્રકોપને કરી શકતાં નથી અને કઢથીના તથા લૂણના યોગને લીધે મગ તથા મસૂર પણ વાયુના રોગ ઉપર હિતકારી

તના ટાડવો, આંબલી તથા દ્રાક્ષ વગેરેનાં -શર-
બતો અને ઇવાજ બીજા પળ કેટલાએક પદાર્થો
વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. ગોરસ
(દહીં વગેરે) નાખીને બનાવેલા યૂષાદિક કરતાં
ધાન્યામ્લ નાખીને બનાવેલાં યૂષાદિક હલકાં છે
અને તે કરતાં પળ દાહિમ તથા બીજોરાં વગેરે
ફળોની ટાડાઈથી યુક્ત કરેલાં યૂષાદિક હલકાં
છે. અમ્લ પદાર્થોના સંયોગથી સંસ્કાર આપ્યા
યૂષો તથા માંસના રસો કરતાં સંસ્કાર આપ્યા
વગરના યૂષો તથા માંસના રસો હલકા છે.

૨૨૮ તિલપિણ્યાકવિકૃતિઃ શુષ્કશાકં વિરૂ-
ઢકમ્ ।
સિંહાકી ચ ગુરુણિ સ્યુઃ કફપિત્તકરાણિ ચ ।
તદ્વચ્ચ વટકાન્યાહુર્વિદાહીની ગુરુણિ ચ ।

તલના લાડુઓ વગેરે, ટાંઠા, સૂકા
શાકો, કોંટા ફુટાડેલાં ધાન્યો,
સિંડાકી અને સિંડાકીની વડી
આના સામાન્ય ગુણો.

૨૨૮ તલની લાડુઓ વગેરે વિકૃતિઓ, ટાંઠા,
સૂકાં શાકો, કોંટા ફુટાડેલાં ધાન્યો અને સિં-
ડાકી આનો ભારે છે અને કફને તથા પિત્તને કર-
નારાં છે. સિંડાકીની વડીઓ પળ વઠતરા કરનારી
અને ભારે કેહેવામાં આવે છે. (મૂળા વગેરે શા-
કને કાંઈક વાફી કચરી તેમાં સુગંધી તથા
તીખાં વગેરે દ્રવ્યો નાખીને સ્નેહમાં તઢી લેવામાં
આવે તે પળ એક જાતની સિંડાકી કેહેવાય છે.)

૨૨૯ લઘવો બુંદહણા વૃષ્ટ્યા હૃદ્યા રોચનદીપનાઃ ।
તૃષ્ણામૂર્છાભ્રમચ્છર્દિશ્રમમ્ના રાગલાડવાઃ ।

રાગોના અને લાડવોના વિશેષ ગુણો.

૨૨૯ (સાકર, સંચઢ, સૈધવ, અમ્લવેતસ

૧ અમ્લ, મધુર, કપાય તથા લવણ પદાર્થોના સં-
યોગથી અનેક જાતના લાડવો બનાવવામાં આવે છે.
દહીં, સાકર, મધ તથા કેસર આનો એકત્ર કરી ગા-
ઢીને કરવામાં આવેલું શિખંડ પળ લાડવ કેહેવાય છે.

અથવા કોકમ, ધ્રામણાં, જાંબૂ અને રાઈ આથી
બનાવેલા પદાર્થો રાગ કેહેવાય છે.) રાગ અને
લાડવો હલકા છે, પુષ્ટિ આપનારા છે, વીર્યને વ-
ધારનારા છે, હૃદયને પ્રિય લાગે આ છે, રુચિ-
કારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા છે અને તરશ,
મૂર્છા, ભ્રમ, ડલટી તથા શ્રમ આનો મટાડનારા
છે. (દાહિમથી તથા દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલા યૂષો
રાગ-લાડવ કેહેવાય છે.)

૨૩૦ રસાલા બુંદહણી વલ્યા સ્નિગ્ધા વૃષ્ટ્યા ચ
રોચની ॥

શિખંડના ગુણો.

૨૩૦ શિખંડ પુષ્ટિ આપનાર છે, વઢ આપ-
નાર છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્યને વધારનાર છે અને રુ-
ચિકારક છે.

૨૩૧ સ્નેહનં ગુડસંયુક્તં હૃદયં દધ્યનિલાપહમ્ ।
ગોઢથી સંયુક્ત કરેલા દહીંના ગુણો.

૨૩૧ ગોઢથી સંયુક્ત કરેલું દહીં સ્નિગ્ધ કર-
નારું છે, હૃદયને પ્રિય લાગે આવું છે અને વાયુને
હણનારું છે.

૨૩૨ સક્તવઃ સર્પિષામ્બક્તાઃ શીતવારિપરિપ્તુતાઃ
નાતિદ્રવા નાતિસાન્દ્રા મન્થ ઇત્યુપદિશ્યતે ।

મન્થઃ સચોબલકરઃ પિપાસાશ્રમનાશનઃ ॥

સામ્લસ્નેહગુડો મૂત્રરુચ્છોદાવર્તનાશનઃ ।

શર્કરેક્ષુરસદ્રાક્ષાયુક્તઃ પિત્તવિકારનુત્ ॥

દ્રાક્ષામધૂકસંયુક્તઃ કફરોગનિવર્હણઃ ।

વર્ગત્રયેણોપહિતો મલદોષાનુલોમનઃ ॥

સાથવાના મંથોના ગુણો.

૨૩૨ જવ વગેરેના સાથવાને ઘી લગાવી થંડા
પાણીમાં નાખી તેનો બહુ દ્રવરૂપ નહીં અને બહુ
ઘાટો પળ નહીં આવો જે રસ બનાવવામાં આવે તે

૨ ચોલાનું ચૂર્ણ તથા કોદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથ-
વાથી જે લાટો રસ થાય છે તે ધાન્યામ્લ કેહેવાય છે.
ગયા ૪૫ મા અધ્યાયનો ૧૯૧ મો વિષય જુવો.

મંથ કેહેવાય છે. મંથ તુરત બઠાં આપે છે પણ રૂક્ષ હોવાને લીધે ઉત્તરકાઠમાં બઠાં આપતો નથી અને તરશનો તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ટાટા પદાર્થોથી, ઘીથી તથા ગોઠથી યુક્ત કરેલો મંથ મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા ઉદાવર્તને નષ્ટ કરે છે. સાકર, શેલડીનો રસ અને દ્રાક્ષ એઓથી યુક્ત કરેલો મંથ પિત્તના વિકારોને નષ્ટ કરે છે. દ્રાક્ષથી તથા મહુડાંથી યુક્ત કરેલો મંથ કફસંબંધી રોગોને નષ્ટ કરે છે. ટાટા પદાર્થો, ઘી, ગોઠ, સાકર, શેલડીનો રસ, દ્રાક્ષ તથા મહુડાં એ સર્વથી યુક્ત કરેલો મંથ મળોને તથા દોષોને અનુકૂલ કરનાર છે.

૨૩૩ ગૌડમમ્લમનમ્લં વા પાનકં ગુરુ મૂત્રલમ્ તદેવ ખણ્ડમૃદ્ધીકાશર્કરાસહિતં પુનઃ ॥

સામ્લં સતીક્ષ્ણં સહિમં પાનકં સ્યાન્નિરત્યયમ્ । માર્દ્વીકં તુ શ્રમહરં મૂર્છાદાહતૃપાપહમ્ ॥

પરૂષકાણાં કોલાનાં હૃદયં વિષ્ટમ્નિ પાનકમ્ । દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં જ્ઞાત્વા માત્રાશ્ચ સર્વતઃ ॥

પાનકાનાં યથાયોગં ગુરુલાઘવમાદિશેત્ ।

જૂદા જૂદા પ્રકારના શરબતોનાં ગુણો.

૨૩૩ જેમાં ટાટાશ નાલી હોય એવું અથવા ટાટાશ વગરનું ગોળનું શરબત ભારે છે અને મૂત્રને વધારનાર છે. ટાટા, દ્રાક્ષ તથા સાકર એઓથી યુક્ત કરેલું, આંબલી વગેરેની ટાટાઈવાળું અને મરી વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી તથા ભીમસેની બરાસથી યુક્ત કરેલું તે શરબત અતિ ઉત્તમ છે. દ્રાક્ષનું શરબત શ્રમને મટાડે છે અને મૂર્છા, દાહ તથા તરશ એઓને પણ નષ્ટ કરે છે. ધ્રામણાનું શરબત અને બોરનું શરબત હૃદયને પ્રિય લાગે છે અને દસ્તની અટકાયત્ કરે છે. પાનકો અનેક પ્રકારનાં થાય છે માટે વૈદ્યે તે તે પાનકોમાં (શરબતોમાં) દ્રવ્યોના સંયોગને, દ્રવ્યોથી આપવામાં આવેલા સંસ્કારને તથા દ્રવ્યોની માત્રાઓને જાણીને યથાયોગ્ય રીતે તે તે શરબતોનું હલકાપણુ તથા ભારેપણું કેહેવું.

૨૩૪ વક્ષ્યામ્યતઃ પરં ભક્ષ્યાન્રસવીર્યવિપાકતઃ

ભક્ષ્યાઃ ક્ષીરકૃતા બલ્યા વૃષ્યા હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનઃ

અદાહિનઃ પુષ્ટિકરા દીપનાઃ પિત્તનાશનાઃ ॥

તેષાં પ્રાણકરા હૃદ્યા ઘૃતપૂરાઃ કફાવહ્નાઃ ।

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા ગુરવો રક્તમાંસલાઃ ॥

બૃંહણા ગૌડિકા ભક્ષ્યા ગુરવોનિલનાશનાઃ ।

અદાહિનઃ પિત્તહરાઃ શુકલાઃ કફવર્જનાઃ ॥

મધુમસ્તકસંપાવાઃ પૂષા હ્યેતે વિશેષતઃ ।

ગુરવો બૃંહણાશ્ચૈવ મોદકાસ્તુ સુદુર્જરાઃ ॥

રોચનો દીપનઃ સ્વર્યઃ પિત્તઘ્નઃ પવનાપહઃ ।

ગુરુર્મિષ્ટમશ્ચૈવ સદૃકઃ પ્રાણવર્જનઃ ॥

હૃદ્યઃ સુગન્ધિર્મધુરઃ સ્નિગ્ધઃ કફકરો ગુરુઃ ।

વાતાપહસ્તૃષ્ટિકરો બલ્યો વિગ્ન્યન્દનઃ સ્મૃતઃ ॥

બૃંહણા વાતપિત્તઘ્ના ભક્ષ્યા બલ્યાસ્તુ સામિતાઃ ।

હૃદ્યાઃ પથ્યતમાસ્તેષાં લઘવઃ ફેનકાદયઃ ॥

મુદ્ગાદિવેસવારાણાં પૂર્ણાં વિષ્ટમ્નિનો મતાઃ ।

વેસવારૈઃ સપિશિતૈઃ સમ્પૂર્ણાં ગુરુબૃંહણાઃ ॥

પાલલાઃ શ્લેષ્મજનનાઃ શંકુલ્યઃ કફપિત્તલાઃ ।

વીર્યોષ્ણાઃ પૈષ્ટિકા ભક્ષ્યાઃ કફપિત્તપ્રકોપનાઃ ॥

વિદાહિનો નાતિબલા ગુરવશ્ચ વિશેષતઃ ।

વૈદલા લઘવો ભક્ષ્યાઃ કષાયાઃ સ્પૃષ્ટમારુતાઃ ॥

વિષ્ટમ્નિનઃ પિત્તસમાઃ શ્લેષ્મઘ્ના મિત્રવર્ચસઃ ।

બલ્યા વૃષ્યાસ્તુ ગુરવો વિજ્ઞેયા માપસાધિતાઃ ॥

કૂર્ધિકાવિકૃતા ભક્ષ્યા ગુરવો નાતિપિત્તલાઃ ।

વિરૂઢકૃતા ભક્ષ્યા ગુરવોનિલપિત્તલાઃ ॥

વિદાહોત્કેશજનના રૂક્ષા દષ્ટિપ્રદૂષણાઃ ।

હૃદ્યાઃ સુગન્ધિનો વૃષ્યા લઘવો ઘૃતપાચિતાઃ ॥

વાતપિત્તહરા બલ્યા વર્ણદષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

વિદાહિનસ્તૈલકૃતા ગુરવઃ કટુપાકિનઃ ॥

ઉષ્ણા મારુતદષ્ટિઘ્નાઃ પિત્તલાસ્ત્વકપ્રદૂષણાઃ ।

ફલમાંસેશ્વુવિકૃતિતિલમાષોપસંસ્કૃતાઃ ॥

ભક્ષ્યા બલ્યાસ્તુ ગુરવો બૃંહણા હૃદયપ્રિયાઃ ।

કપાલાઙ્ગારપક્વાસ્તુ લઘવો વાતકોપનાઃ ॥

સુપક્વાસ્તનવશ્ચાપિ ભૂયિષ્ઠં લઘવો મતાઃ ।

સકિલાટાદયો ભક્ષ્યા ગુરવઃ કફવર્જનાઃ ॥

કુલ્માષા વાતલા રૂક્ષા ગુરવો મિશ્રવર્ચસઃ ।
 ઉદાવર્તહરો વાઙ્મયઃ કાસપીનસમેહનુત્ ।
 ધાનોલુમ્બાસ્તુ લઘવઃ કફમેદોવિશોષણાઃ ॥
 સક્તવો બૃંહણા વૃષ્યાસ્તૃષ્ણાપિત્તકફાપહાઃ ।
 પીતાઃ સઘો બલકરા મેદિનઃ પવનાપહાઃ ॥
 ગુર્વી પિણ્ડી ચરાત્યર્થ લઘ્વી સૈવ વિપર્યયાત્ ॥
 સક્તુનામાશુ જીર્યેત મૃદુત્વાદવલેહિકા ।
 લાજાશ્છર્ધતિસારઘ્ના દીપનાઃ કફનાશનાઃ ॥
 બલ્યાઃ કષાયમધુરા લઘવસ્તૃષ્ણમલાપહાઃ ।
 તૃદ્છર્દિદાહધર્માર્તિનુદસ્ત્સક્તવો મતાઃ ॥
 રક્તપિત્તહરાશ્ચૈવ દાહઞ્વરવિનાશનાઃ ॥
 પૃથુકા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા બૃંહણાઃ કફવર્દનાઃ ।
 બલ્યાઃ સક્ષીરભાવાત્ વાતઘ્ના મિશ્રવર્ચસઃ ॥
 સુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો બૃંહણસ્તણ્ડુલો નવઃ ॥
 સન્ધાનકૃન્મેહહરઃ પુરાણસ્તણ્ડુલઃ સ્મૃતઃ ॥
 દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારવિકારાન્સમવેક્ષ્ય તુ ।
 યદા કારણમાસાઘ મોક્તૃણાં છન્દતોઽપિ વા ॥
 અનેકદ્રવ્યયોનિત્વાચ્છાસ્તસ્તાન્વિનિર્દિશેત્ ॥

નોખનોખા પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોના
 ગુણો.

૨૩૪ હવે રસોનો, વીર્યોનો તથા વિપાકોનો વિચાર કરીને લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થોના ગુણો ઇંછું. ઘડના લોટને દૂધનો યોગ આપીને બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો બઢ આપનારા છે, વીર્યને વધારનારા છે, પ્રિય લાગે એવા હોય છે, સુગંધી હોય છે, દાહ કરનારા હોતા નથી, પુષ્ટિ કરે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

ઘેવર ઘણું બઢ આપનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે

૧ પરસુદીને ધીનું મોળ દઈ પાપડી બનાવી ધીમાં તઢીને કૂટવી, ચાઢી નાખવી અને પછી શુદ્ધ સાકરનું ચૂરું તેમાં ચોઢી ચોઢીને મેઢવવું. એમાં ઘણાં ઘણાં એ-લચી, લવીંગ, મરી, ટોપરું, મીમસેની બરાસ અને ચા-રોઢીનાં બીજ નાખવાં. પછી ધીના મોળવાઢી પરસુદીની રોટલી કરી તેની અંદર પેલાં ચૂર્ણનું પૂરણ મરી દઢરીતે મોહોડું બંધ કરી રેવું. એ રોટલીને જ્ઞાન્ના ધીમાં પકા-

છે, કફ કરનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, મારે છે અને રુધિરને તથા માંસને વધારે છે.

ગોઢના ભક્ષ્યો પુષ્ટિ આપે છે, મારે હોય છે, વાયુને નષ્ટ કરે છે, દાહ કરતા નથી, પિત્તને હરે છે અને વીર્યને તથા કફને વધારે છે.

ચાજાં, સંપાવો, અને માલપુવા એઓ વિશેષે કરી મારે છે અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

લાડુઓ તો અત્યંત દુર્જર (માંડ માંડ પચે એવા) હોય છે.

સટ્ટક રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, પિત્તને તથા વાયુને હણનાર છે, મારે છે, અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે અને બઢને વધારનાર છે.

ઘડના લોટને ધીથી, દૂધથી તથા ગોઢથી યુક્ત કરીને જે પકાવવામાં આવે છે તે વિષ્યંદન કેહેવાય છે. વિષ્યંદન પ્રિય લાગે છે, સુગંધી હોય છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, કફ કરનાર છે, મારે છે, વાયુને હણનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે અને બઢ આપનાર છે.

પરસુદીમાંથી બનતા પદાર્થો પુષ્ટિ આપે છે, વાયુને તથા પિત્તને હણે છે અને બઢ આપે છે. એઓમાં સુતરફેણી વગેરે પદાર્થો હૃદયને પ્રિય લાગનારા છે, અત્યંત પથ્ય છે અને હલકા છે.

બાફીને વાટેલા તથા જેઓને હીંગ વગેરેના સંસ્કારો આપ્યા હોય એવા મગ વગેરેના કલ્કો (વેસણ-મસાલા) વેસવાર કેહેવાય છે. એ મસાલાઓનું પૂરણ મરીને કરેલા પરસુદીના ભક્ષ્ય પ-વવી દટલે તે સંપાવ કેહેવાય છે.

૨ સટ્ટક ઘણી જાતના થાય છે તેઓમાંનો એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે. લવીંગ, સુંઠ, મરી, પીપઢ અને ચાંડ એઓની સાથે દહીંને મથી ગાઢી તેને દાઢિમોના રસનો તથા મીમસેની બરાસનો યોગ આપી તે દહીં ના-ચીને બનાવેલું ભક્ષ્ય સટ્ટક કેહેવાય છે.

દાર્થો દસ્તની કબજીયત કરનારા છે. માંસસહિત મગ વગેરેના મસાલાઓનું પૂરણ ભરીને બનાવેલા પરસુદીના ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે.

ગોઠ વગેરેથી સંયુક્ત કરેલા તિલના પિષ્ટથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

પરસુદીની સુંવાળીઓ કફને તથા પિત્તને વધારનારી છે.

ચોખાના લોટથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, કફને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા છે, બઠતરા કરનારા છે, બઠને અત્યંત વધારનારા નથી અને વધારે ભારે છે.

મગ વગેરે શીંગનાં ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્યો હલકા છે, તૂરા છે અને વાયુનું વિસર્જન કરાવનારા છે પરંતુ અડદના ભક્ષ્યો દસ્તની અટકાયત કરીને પછી દસ્તનું ભેદન કરનારા છે, પિત્તને સાધારણ રીતે ઉત્પન્ન કરનારા છે, કફને હળનારા છે, બલ દેનારા છે, વીર્યને વધારનારા છે અને ભારે છે.

ઉત્તરી જઈને ઘાટું થણું (વગડેલું) દૂધ નાખીને બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે છે અને પિત્તને જરાક ઉત્પન્ન કરનારા છે.

કોંટા ફુટાડેલાં મગ વગેરે ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે, વાયુને તથા પિત્તને વધારનારા છે, બલતરાને તથા દોષોના ઉત્કેશને કરનારા છે, રુક્ષ છે અને નેત્રોનું અહિત કરનારા છે.

ધીમાં પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો હૃદયને પ્રિય લાગે છે, સુગંધવાળા હોય છે, વીર્યને વધારે છે, હલકા છે, વાયુને તથા પિત્તને હરે છે, વલ આપે છે અને વર્ણને તથા દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારા છે.

તેલમાં પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો વિદાહ કરે છે, ભારે છે, વિપાકમાં કડવા થાય છે, ઉષ્ણ છે, વાયુને તથા દૃષ્ટિને હળે છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને ચામડીને खराब કરે છે.

ફલ, માંસ, ગોઠ વગેરે શેલડીના વિકારો, તિલ અને અડદ ઇઓથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો

બઠ આપે છે, ભારે છે, પુષ્ટિ કરે છે અને હૃદયને પ્રિય લાગે છે.

તાવડી ઉપર કે અંગારા ઉપર પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો હલકા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ પદાર્થો અત્યંત પકાવેલા તથા પાતળા હોય તો બહુજ હલકા છે.

વગડેલા દૂધનો માવો તથા તક્રપિંડ (ઘાટી છાશને વચ્ચેથી ગાઢી નાખતાં તેનો છેવટ રહેલો લોંદો) इत्यादि નાખીને બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે, તથા કફને વધારે છે.

ઘઉં વગેરે ધાન્યોને વાપીને કરેલી ઘુઘરીઓ વાયુ કરનારી છે, રુક્ષ છે, ભારે છે અને વિષ્ટાનું ભેદન કરનારી છે.

ઢોકળાં ઉદાવર્તને હરનારાં છે અને ધાંસી, પીનસ તથા પ્રમેહ ઇઓને ટાળનારાં છે.

ધાળી અને ઓઢા હલકા છે અને કફનું તથા મેદનું શોષણ કરનારા છે.

સાથવો પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, તરશને પિત્તને તથા કફને હળનાર છે, પીવામાં આવે તો તુરત બઠ આપે છે પણ પાછળથી બઠ આપનાર નથી, વિષ્ટાનું ભેદન કરનાર છે અને વાયુને તોડનાર છે. સાથવાની લાડુડી અત્યંત કઠણ છે (ભારે છે) અને પ્રવાહીરૂપે રાખેલો સાથવો હલકો છે. સાથવાનો અવલેહ કોમળ હોવાથી તુરત પચી જાય છે.

ચોખાની સાઠની ધાળી ડલટીને તથા અતીસારને હળે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, બઠ આપે છે, કફનો નાશ કરે છે, તૂરી છે, મધુર છે, હલકી છે અને તરશને તથા મઠને મટાડે છે. એ ધાળીનો સાથવો તૃપા, ડલટી, દાહ, ધામની પીડા, રક્તપિત્ત, દાહ તથા જ્વર ઇઓને મટાડે છે.

પવા ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, કફને વધારનાર છે અને બઠ આપનાર છે. ઇઓ દૂધના સંયોગથી વાયુને હળનારા છે અને વિષ્ટાનું ભેદન કરનારા છે.

નવા ચોखा માંડ પचे છે, મધુર રસવાળા છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે. જુના ચોखा માંગેલાને સાંધનાર છે અને વહુમૂત્રતાને હરનારા છે.

જ્યારે રોગીને તે તે ભક્ષ્યો સ્વરાવવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે તે ભક્ષ્ય સ્વાક્ષની રોગીને ઇચ્છા થાય ત્યારે દ્રવ્યોના સંયોગોનો, સંસ્કારોનો તથા વિકારોનો વિચાર કરીને વૈદ્યે શાસ્ત્રાનુસારથી તે તે ભક્ષ્યોના ગુરુત્વલઘુત્વાદિકનો નિર્દેશ કરવો. કેમ કે ભક્ષ્ય પદાર્થો અનેક દ્રવ્યોમાંથી બને છે માટે તે સર્વના ગુણદોષો કેહેવાનું આ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથમાં બની શકે એમ નથી.

૨૩૫ અતઃ સર્વાણ્યનુપાનાન્યુપદેશ્યામઃ ॥

અમ્લેન કેચિદ્વિહતા મનુષ્યા
માધુર્યયોગે પ્રણયીભવન્તિ ।
તથામ્લયોગે મધુરેણ તૃપ્તા-
સ્તેપાં યથેષ્ટં પ્રવદન્તિ પથ્યમ્ ॥
શીતોષ્ણતોયાસવમદ્યયૂપ-
ફલામ્લધાન્યામ્લપયોરસાનામ્ ।
યસ્યાનુપાનં તુ હિતં ભવેદ્ય-
ત્તસ્યૈ પ્રદેયં ત્વિહ માત્રયા તત્ ॥
વ્યાધિં ચ કાલં ચ વિભાવ્ય ધીરૈ-
ર્દ્રવાણિ ભોજ્યાનિ ચ તાનિ તાનિ ।
સર્વાનુપાનેષુ વરં વદન્તિ
મેઘ્યં યદમ્ભઃ શુચિભાજનસ્થમ્ ॥
લોકસ્ય જન્મપ્રભૃતિ પ્રશસ્તં
તોયાત્મકાઃ સર્વરસાશ્ચ દૃષ્ટાઃ ।
સંક્લેપ ણ્ણોઽભિહિતોઽનુપાને-
ષ્વતઃપરં વિસ્તરતોઽભિધાસ્યે ॥

ઉષ્ણોદકાનુપાનં તુ સ્નેહાનામથ શસ્યતે ।
ઋતે મહાતકસ્નેહાત્સ્નેહાત્તૌવરકાત્તથા ॥
અનુપાનં વદન્ત્યેકે તૈલે યૂપામ્લકાઞ્ચિકે ।
શીતોદકં માક્ષિકસ્ય પિષ્ઠાન્નસ્ય ચ સર્વશઃ ॥
દધિપાયસમદ્યાર્તિવિષજુષ્ટે તથૈવ ચ ।
કેચિત્પિષ્ઠમયસ્યાહુરનુપાનં સુખોદકમ્ ॥

પયો માંસરસો વાપિ શાલિમુદ્રાદિભોજિનામ્ ॥
યુદ્ધાધ્વાતપસન્તાપવિપમદ્યજ્ઞાસુ ચ ।

માપાદેરનુપાનં તુ ધાન્યામ્લં દધિમસ્તુ વા ।
મદ્યં મદ્યોચિતાનાં તુ સર્વમાંસેષુ પૂજિતમ્ ॥
અમદ્યપાનામુદકં ફલામ્લં વા પ્રશસ્યતે ।
ક્ષીરં ઘર્માધ્વભાષ્યસ્ત્રીકૃન્તાનામમૃતોપમમ્ ॥
સુરાકૃશાનાં સ્થૂલાનામનુપાનં મધૂદકમ્ ।
નિરામયાનાં ચિત્રં તુ ભક્તમધ્યે પ્રકીર્તિતમ્ ॥
સ્ત્રિગ્ધ્રોષ્ણં મારુતે પથ્યં કફે રૂક્ષોષ્ણમિષ્યતે ।
અનુપાનં હિતં ચાપિ પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥
હિતં શોણિતપિત્તિભ્યઃ ક્ષીરમિશ્વરસસ્તથા ।
અર્કસેલુશિરીપાણામાસવાસ્તુ વિપાર્તિષુ ॥
અતઃ પરં તુ વર્ગાણામનુપાનં પૃથક્પૃથક્ ।
પ્રવશ્યામ્યાનુપૂર્વ્યેણ સર્વેપામેવ મે શૃણુ ॥

તત્ર પૂર્વશસ્યજાતીનાં વદરામ્લં વૈદલાનાં
ધાન્યામ્લમ્ ॥

જઙ્ગાલાનાં વર્તકાદીનાં ચ પિપ્પલ્યાસવઃ ।
વિષ્કિરાણાં કોલવદરાસવઃ । પ્રતુદાનાં
તુ ક્ષીરવૃક્ષાસવઃ । ગુહાશયાનાં તુ સર્જ-
રનારિકેલાસવઃ । પ્રસહાનામશ્વગન્ધાસવઃ ॥
પર્ણમૃગાણાં કૃષ્ણગન્ધાસવઃ । વિલેશયાનાં
ફલસારાસવઃ । એકશફાનાં ત્રિફલાસવઃ ।
અનેકશફાનાં સદિરાસવઃ । કૂલચરાણાં તુ
શૃંગ્ગાટકકશેરુકાસવઃ । કોશવાસિનાં પાદિ-
નાં ચ તદેવ । પ્લવાનામિશ્વરસાસવઃ । નાદ-
યાનાં મૃણાલાસવઃ । સામુદ્રાણાં માતુલુકાસવઃ ।

અમ્લાનાં ફલાનાં પદ્મોત્પલકન્દાસવઃ ।
કપાયાણાં દાડિમવેત્રાસવઃ । મધુરાણાં ત્રિકટુ-
કયુક્તઃ કન્દાસવઃ । તાલફલાદીનાં ધાન્યામ્લમ્
કટુકાનાં દૂર્વાનલવેત્રાસવઃ । પિપ્પલ્યાદીનાં
શ્વદંટ્રાવસુકાસવઃ ।

કૂપ્માળાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ । સુશૂપ્ર-
ભૃતીનાં લોધ્રાસવઃ । જીવન્ત્યાદીનાં ત્રિફલા-
સવઃ । કુસુમ્ભશાકસ્ય સ એવ । મળ્ડૂકપ-
ર્ણ્યાદીનાં મહાપંચમૂલાસવઃ ।

તાલમસ્તકાદીનામમ્લફલાસવઃ ।

સૈન્ધવાદીનાં સુરાસવ આરનાલં ચ ।

તોયં વા સર્વત્રેતિ ॥

સઘઢાં અનુપાનોના (ટાઢા પીઢા પછી
પીવાના પઢાર્થોના) ગુણો.

૨૩૧ હવે સઘઢાં અનુપાનોનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ટાઢા પઢાર્થો ટાઢા પીવાથી ઉદ્વેગ પામેલાં કેટલાંક માણસો મધુર પઢાર્થોના ઉપયોગથી સુઢી થાય છે અને મધુર પઢાર્થો ટાઢા પીવાથી ઉદ્વેગ પામેલાં કેટલાંક માણસો ટાઢા પઢાર્થોના ઉપયોગથી સુઢી થાય છે. આમ છે એટલા માટે ટાઢા પઢાર્થોથી તૃપ્ત થએલાઓને મધુર પથ્ય છે અને મધુર પઢાર્થોથી તૃપ્ત થએલાઓને ટાઢું પથ્ય છે, (ટાઢા રસ તથા મધુર રસ શિવાય બીજા રસો તૃપ્તિપર્યંત ટાઢું શકાય એવા નથી માટે અહીં બે રસવિપેજ કહ્યું છે એમ સમજવું અથવા જે રસથી તૃપ્તિ થઈને ઉદ્વેગ થયો હોય તે રસથી વિરુદ્ધ રસવાઢા પઢાર્થનું અનુપાન ઢેવું એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું.)

ટાઢું જઢ, ઉનું જઢ, આસવ, મઢ, યૂષ, ઢાઢિમ વગેરે ફઢોનો અમ્લ રસ, ઢાન્યામ્લ, ઢૂધ અને માંસનો રસો એઓમાંથી જે અનુપાન જે માણસને હિત હોય તે માણસને તે અનુપાન યોગ્ય માત્રાથી ઢેવું.

ધીર વૈઢોએ વ્યાધિઓનો, ઋતુઓનો અને અવસ્થાના સમયોનો વિચાર કરીને તે તે ઢ્રવોની તથા ઢોજ્ય પઢાર્થોની યોજના કરવી.

પવિત્ર અને સ્વચ્છ વાસણમાં રાઢેલું આંતરીશ (વરસાઢનું ક્ષીલી રાઢેલું) જઢ સઘઢાં અનુપાનોમાં ઉત્તમ છે. કેમ કે સર્વ લોકોને જન્મભર સુધી એ જઢ પથ્ય છે અને સઘઢા રસો પળ જાત્મકજ ઝોવામાં આવે છે. મેં આ અનુપાનવિપે સંક્ષેપ કહ્યો. હવે વિસ્તારથી કહું છું.

ઢીલામાના સ્નેહ શિવાય તથા ઢેરીયાંના સ્નેહ

શિવાય વાકીના સઘઢા સ્નેહોની ઉપર ડના જઢનું અનુપાન ઢેવું એ ઉત્તમ છે. (ઢીલામાનો તથા ઢેરીયાંનો સ્નેહ અત્યંત ઉષ્ણ છે માટે તેની ઉપર તો ઢાઢા જઢનુંજ અનુપાન ઢેવું.) કેટલાંક કેહે છે કે તૈલ ઉપર ઉષ્ણકાલમાં યૂષનું અનુપાન ઢેવું અને શીતકાલમાં ટાઢી કાંજીનું અનુપાન.

સર્વ પ્રકારનું મઢ, ઢોઢાના લોટનું અન્ન, ઢહીં, ઢૂધપાક, મઢ પીવાથી થતો ઢાહ અને ક્ષેર ઢઢવાથી થતો વ્યામોહ એઓની ઉપર ઢાઢા પાળીનું અનુપાન ઢેવું. કેટલાંક કેહે છે કે ઢોઢાના લોટના અન્નની ઉપર જરાક ડના કરેલા પાળીનું અનુપાન ઢેવું.

ઢાત તથા મગ વગેરેના ઢોજન ઉપર, યુદ્ધથી થએલી પીઢા ઉપર, તઢકાથી કે પંથથી થએલી પીઢા ઉપર, અગ્નિના તાપથી થએલી પીઢા ઉપર અને ક્ષેરથી કે મઢથી થએલી પીઢા ઉપર ઢૂધનું અથવા માંસના રસાનું અનુપાન ઢેવું એ ઉત્તમ છે.

અઢઢ વગેરેના ઢોજન ઉપર ઢાન્યામ્લનું અથવા ઢહીંની તરનું કે ઢહીંની નીઢે રહેલા પાળીનું અનુપાન ઢેવું.

જેઓને મઢ પીવાનો અભ્યાસ હોય તેઓને તો સઘઢા પ્રકારનાં માંસોની ઉપર મઢનું અનુપાન ઢેવું એ ઉત્તમ છે. જેઓને મઢ પીવાનો અભ્યાસ ન હોય તેઓને સઘઢા પ્રકારનાં માંસોની ઉપર જઢનું અથવા ઢાઢિમ વગેરે ફઢોની ટઢાઈનું અનુપાન ઢેવું.

વામથી, પંથ કરવાથી, ડંઢે સ્વરે ઢાપળ વગેરે કરવાથી અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી પરિશ્રમ પામેલાઓને ઢૂધનું અનુપાન અમૃત જેવું ગુણકારી થાય છે.

મઢ પીવાથી નિર્બલ થએલાં સ્થૂલ માણસોને મઢથી મિશ્રિત કરેલા જઢનું અનુપાન ઢેવું એ ઉત્તમ છે.

સ્વસ્થ માણસોને ભોજનના મધ્યમાં વિચિત્ર પ્રકારનું અનુપાન દેવું.

વાયુ ઉપર સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અનુપાન દેવું, પિત્ત ઉપર મધુર તથા શીતલ અનુપાન દેવું, કફ ઉપર રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ અનુપાન દેવું, રક્તપિત્ત ઉપર દૂધનું તથા શેલડીના રસનું અનુપાન દેવું અને ફેરની પીડાઓ ઉપર આકડો, ગુંદો તથા સરસડીયો એઓના આસવોનું અનુપાન દેવું એ હિતકારી છે.

હવે ધાન્ય વગેરે સઘળા વર્ગોની ઉપર અનુક્રમથી જૂદાં જૂદાં અનુપાનો કહું છું તે સાંભળો.

એઓમાં પ્રથમ કેહેવામાં આવેલાં શૂકધાન્ય, (અળીવાળાં જવ વગેરે ધાન્ય) કુધાન્ય (સામા તથા બંટી વગેરે ધાન્ય) અને શમીધાન્ય (અડદ વગેરે ધાન્ય) એઓની ઉપર બોરની ચટાઈવાળું અનુપાન દેવું. મગ તથા તુવર વગેરે વૈદલ ધાન્યોની ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન દેવું.

જંઘાલ પ્રાણીઓ તથા વટાઉડાં વગેરે વિષ્કિર પક્ષીઓ એઓના માંસની ઉપર પીપળનાં આસવનું અનુપાન દેવું. વિષ્કિર પક્ષીઓના માંસની ઉપર નાહાનાં તથા મોટાં બોરના આસવનું અનુપાન પણ ઉત્તમ છે. પ્રતુદ પક્ષીઓનાં માંસની ઉપર ઝંબરા વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોના આસવનું અનુપાન દેવું. ગુહાશય પ્રાણીઓનાં માંસની ઉપર ચજૂરના તથા નાલીયરના આસવનું અનુપાન દેવું. પ્રસહ પક્ષીઓનાં માંસની ઉપર આસોંદના આસવનું અનુપાન દેવું. પર્ણમૃગોના માંસોની ઉપર સરગવાના આસવનું અનુપાન દેવું. બિલેશયોના માંસની ઉપર ઉત્તમ ફળોના આસવનું અનુપાન દેવું. એક ચરીવાળાં ઘોડા વગેરે પ્રાણીઓના માંસની ઉપર ત્રિફળાના આસવનું અનુપાન દેવું. બે ચરીઓવાળાં પ્રાણીઓનાં માંસની ઉપર ચેરના આસવનું અનુપાન દેવું. પાડા વગેરે કૂલચરોનાં માંસની ઉપર શીંગોડાના અને કસેરુકંદના આસવનું અનુપાન દેવું. કોશવાસીઓનાં તથા કાચબા વગેરે

પાદીઓનાં માંસની ઉપર પણ શીંગોડાના અને કસેરુકંદના આસવનું અનુપાન દેવું. બતક વગેરે પ્લ્લોનાં માંસની ઉપર શેલડીના રસના આસવનું અનુપાન દેવું. નાદેય મત્સ્યોની ઉપર કમળના નાળના આસવનું અનુપાન દેવું અને સામુદ્ર મત્સ્યોની ઉપર બીજોરાના આસવનું અનુપાન દેવું.

દાહિમ વગેરે ચાટાં ફળોની ઉપર શ્વેત કમળોના તથા ઉત્પલોના કંદોના આસવનું અનુપાન દેવું. ઝંબરાનાં તથા વઢનાં ફળ વગેરે તૂરાં ફળોની ઉપર દાહિમના તથા નેતરના આસવનું અનુપાન દેવું. દ્રાક્ષ વગેરે મધુર ફળોની ઉપર સુંઠ, મરી તથા પીપળ એઓથી સંયુક્ત કરેલા કંદોના આસવનું અનુપાન દેવું. તાડી વગેરેનાં ફળોની ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન દેવું. તીચાં ફળોની ઉપર ધ્રોકડ, વરુ તથા નેતર એઓના આસવનું અનુપાન દેવું. પીપળ વગેરેની ઉપર ગોચરૂના તથા બોલસરીના આસવનું અનુપાન દેવું.

કોળાં વગેરે શાકોની ઉપર દારૂહલદર તથા કેરડાં એઓના આસવનું અનુપાન દેવું. છુંછ વગેરે શાકોની ઉપર લોદરના આસવનું અનુપાન દેવું. રાહારૂડી તથા ચરચોડી વગેરેના શાકોની ઉપર હરડે, બેહેડાં તથા આમળાં એઓના આસવનું અનુપાન દેવું. કસુંબાની ભાજી ઉપર પણ એજ અનુપાન દેવું. બ્રાહ્મી વગેરેની ભાજી ઉપર બૃહત્-પંચમૂલના આસવનું અનુપાન દેવું.

તાડીના અગ્રની મજ્જા વગેરેની ઉપર ચાટાં (દાહિમ વગેરે) ફળોના આસવનું અનુપાન દેવું.

સૈંધવ આદિ લૂણોની ઉપર મદિરાનું, આસવનું અને આરનાળનું (ફોતરાં વગરના કાચા અથવા પકાવેલા ઘડના આયાનું) અનુપાન દેવું.

અથવા સર્વ પદાર્થોની ઉપર જલનું અનુપાન દેવું.

૨૩૬ ભવન્તિ ચાત્ર ।

સર્વેષામનુપાનાનાં માહેન્દ્રં તોયમુત્તમમ્ ।

સાત્મ્યં યસ્ય તુ યત્તોયં તત્તસ્યૈ હિતમુચ્યતે ॥

ઉષ્ણં વાતે કફે તોયં પિત્તે રક્તે ચ શીતલમ્ ।
 દોષવદુરુ વા ભુક્તમતિમાત્રમથાપિ વા ॥
 યથોક્તેનાનુપાનેન સુખમન્નં પ્રજીર્યતિ ।
 રોચનં બૃહ્ણં વૃષ્યં દોષસહ્જાતભેદનમ્ ॥
 તર્પણં માર્દવકરં શ્રમક્રમહરં સુખમ્ ।
 દીપનં દોષશમનં પિપાસાચ્છેદનં પરમ્ ॥
 વલ્યં વર્ણકરં સમ્યગનુપાનં સદોચ્યતં ।
 તદાદૌ કર્શયેત્પીતં સ્થાપયેન્મધ્યસેવિતમ્ ॥
 પશ્ચાત્પીતં વૃંહયતિ તસ્માદ્દીક્ષ્ય પ્રયોજયેત્ ।
 સ્થિરતાં ગતમક્લિન્નમન્નમદ્રવપાયિનામ્ ॥
 ભવત્યાવાધજનનમનુપાનમતઃ પિવેત્ ।
 ન પિવેચ્છ્વાસકાસાર્તાં રોગે ચાપ્યૂર્ધ્વજત્રુગે ।
 ક્ષતોરસ્ક્રઃ પ્રસેકી ચ યસ્ય ચોપહતઃ સ્વરઃ ।
 પીત્વાઽધ્વભાપ્યાધ્યયનગેયસ્વપ્રાન્ન શીલયેત્ ॥
 પ્રદૂપ્યામાશયં તદ્દિ તસ્ય કણ્ઠોરસિ સ્થિતમ્ ।
 સ્પન્દાગ્નિસાદચ્છર્વાદીનામયાજ્ઞનયેદ્બ્રહ્મ ॥

અનુપાનના ગુણો, અનુપાનના સમયો

અને અમુક વિષયોમાં અનુપા-

નોનો નિષેધ વગેરે.

૨૩૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વં-
 તરિણ મ્વમુશ્વથી કહ્યું છે કે “સઘઠા અનુપાનોમાં
 આંતરીક્ષ જલનું અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે. આંતરીક્ષ જલ
 ન મળે તો પછી જે માણસને જે જલ સાત્મ્ય હોય
 તે માણસને તે જલનું અનુપાન દેવું. વાયુ તથા
 કફ ઇઓની ઉપર ડના જલનું અનુપાન દેવું અને
 પિત્ત ઉપર તથા રુધિર ઉપર શીતલ જલનું અનુ-
 પાન દેવું. દોષવાળું, ભારે કે માત્રા કરતાં અ-
 ધિક જમવામાં આવેલું અન્ન, ઉપર કહેલાં અનુ-
 પાનોથી સુખકારી રીતે પચી જાય છે. અનુપાન
 રુચિ ઉપજાવનાર છે, પુષ્ટિકારક છે, વીર્યને વધા-
 રનાર છે, દોષોના સમૂહનું પૃથક્કરણ કરનાર
 છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, શરીરને કોમલ કરનાર
 છે, શ્રમને તથા ગ્લાનિને હરનાર છે, સ્વસ્થતા
 આપનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વાયુ વગેરે

દોષોનું શમન કરનાર છે, તૃષાને ટાળનાર છે, વઠ
 આપનાર છે અને વર્ણને સારો કરનાર છે માટે સર્વદા
 અતિઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. ભોજનના આદિ-
 માં અનુપાન પીવામાં આવે તો તે અનુપાન શરીરને
 કૃશ કરી નાખે છે, ભોજનના મધ્યમાં પીવામાં
 આવે તો શરીરને મધ્યમસ્થિતિમાં રાખે છે અને
 ભોજનના અંતમાં પીવામાં આવે તો શરીરને પુષ્ટ
 કરે છે માટે કૃશતાને ઇચ્છનારા ઇ ભોજનના આ-
 દિમાં, મધ્યતાને ઇચ્છનારા ઇ ભોજનના મધ્યમાં
 અને પુષ્ટતાને ઇચ્છનારા ઇ ભોજનના અંતમાં પીવું
 અને વૈદ્યે તે પ્રમાણે વિચારીને જ દેવું. જેઓ અનુ-
 પાનરૂપ દ્રવને પીવું નહીં તેઓ ઇ ખાધેલું અન્ન
 પેટમાં આદ્ર થયા વગર અચળ થઈને રહેવાથી તે-
 ઇઓને પીડાકારી થઈ પડે છે ઇટલા માટે અનુપાન
 પીવું યોગ્ય છે. શ્વાસના દરદી, શ્વાસીના દરદી,
 ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના દરદવાળા,
 ઇરઃક્ષતવાળા, જેને લાલનો સ્ત્રાવ થયા કરતો
 હોય તેણે અને જેનો સ્વર ઉપઘાત પામ્યો હોય
 તેણે અનુપાન પીવું નહીં. અનુપાન પીધા પછી પથ
 કરવો નહીં, ડંચા સ્વરથી ભાષણ કરવું નહીં, મ-
 ણવું નહીં, ગાવું નહીં અને નિદ્રા પળ કરવી નહીં.
 કેમ કે કંઠમાં તથા છાતીમાં રહેલું અનુપાન તે
 માણસના આમાશયને દૂષિત કરી અર્થાત્ વાયુ
 આદિ દોષોને પ્રકુપિત કરીને કફનો સ્રાવ, અ-
 ગ્નિની મંદતા તથા વમન આદિ ઘણા રોગોને ઉ-
 ત્પન્ન કરે છે.”

૨૩૭ ગુરુલાઘવચિન્તેયં સ્વભાવં નાતિવર્તતે ।
 તથા સંસ્કારમાત્રાન્નં કાલાંશ્ચાપ્યુત્તરોત્તરમ્ ॥
 મન્દકર્માનિલારોગ્યાઃ સુકુમારાઃ સુખોચિતાઃ ।
 જન્તવો યે તુ તેષાં હિ ચિન્તેયં પરિકીર્તિતા ॥
 બલિનઃ સ્વરભક્ષ્યા યે યે ચ દીપ્તાગ્નયો નરાઃ ।
 કર્મનિત્યાશ્ચ યે તેષાં નાવશ્યં પરિકીર્ત્યતે ॥

पदार्थोना हलकापणानो तथा भारेप-
णानो विचार अने ते केवां माण-
सोने भारे छे तथा केवां माण-
सोने भारे नथी.

२३७ खावापीवाना पदार्थोना हलकापणानो
तथा भारेपणानो जे विचार केहेवामां आव्यो ते वि-
चार ते ते पदार्थोना स्वभावनुं उलंघन करतो नथी.
(जेम के जंगलनां जानवरो स्वभावथीज हलकां हो-
वाथी तेओनुं मांस पण स्वभावथीज हलकुं छे इत्या-
दि.) स्वभाव पछी संस्कारनुं उलंघन करतो नथी.
(जेम के चोखा हलका छतां पण चोखानो लोट
भारे छे इत्यादि.) संस्कार पछी मात्रानुं उलंघन
करतो नथी. (जेम के हलकां अन्नोथी तृप्ति करवी
अने भारे अन्नोथी अरधी तृप्ति करवी इत्यादि.)
मात्रा पछी अन्ननुं उलंघन करतो नथी. (जेम
के मंड, पेया, विलेपी, भात तथा पूडा एओमां
उत्तरोत्तर भारे छे अने पूर्व पूर्व हलकां छे इत्यादि.)
अन्न पछी कालनुं उलंघन करतो नथी. (जेम
के नवुं धान्य कफ करनार छे अने एक वर्ष सुधी
रहेलुं जूनुं धान्य हलकुं छे इत्यादि.)

जे माणसो थोडुं काम करनारा, मंद अग्नि-
वाळा, मंद आरोग्यवाळा, कोमळ शरीरवाळा अने
सुख भोगववाना अभ्यासी होय ते माणसोने माटे
पदार्थोना हलकापणानो तथा भारेपणानो आ वि-
चार कळो छे. परंतु जे माणसो बळवाळा, कठोर
पदार्थो खानारा, प्रदीप्त जठराग्निवाळा अने हमेश
कामो करवानाज अभ्यासवाळा होय तेओने माटे
पदार्थोना हलकापणानो तथा भारेपणानो विचार
करवो आवश्यक नथी.

२३८ अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु।
आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्यं महानसम् ॥
तत्रातैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।
शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक् ॥
विषग्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।
सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविधं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥

वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नामाहारस्योपकल्पनाम् ।
घृतं कार्ष्णीयसे देयं पेया देया तु राजते
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत्
प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कट्टराणि खडांश्चैव सर्वाञ्छैलेषु दापयेत् ॥
दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।
पानीयं पानकं मयं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्वैदूर्यपात्रेषु रागखाडवसट्टकान् ॥
पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
सूदः सूपौदनं दद्यात्प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खडान्यूर्पाश्च पेयांश्च सव्यपार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्वान्गुडविकारांश्च रागखाडवसट्टकान् ।
पुरस्तात्स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान्भोजनस्योपकल्पनाम् ।
भोक्तारं विजने रम्ये निःसंपाने शुभे शुचौ ॥
सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः ॥
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ।
पूर्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥
पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ।
आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान्
ततः पेयांस्ततो भोज्यान्भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ।
घनं पूर्वं समश्नीयात्केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते
निरत्ययं दोषहरं फलं ह्यामलकं नृणाम् ॥
मृणालविसंशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च ।
पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथंचन ॥
सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ।
काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागमः ।
काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते ॥

लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं क्षिग्धोष्णं बलवह्निदम् ।
 क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ॥
 सुखं जीर्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च ।
 अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्टुतुषु स्मृताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ॥
 अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।
 तांस्तान्व्याधीनवाप्तानि मरणं वा नियच्छति ॥
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले ।
 कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न काह्वति ॥
 हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ॥
 आलस्यगौरवादोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
 तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥
 विभज्य कालदोषादीन्कालयोरुभयोरपि ।
 अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पापाणतृणलोष्ठवत् ॥
 द्विष्टं व्युपितमस्वादु पूति चाप्यं विवर्जयेत् ।
 चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥
 अशान्तमुपदग्धं च तथा स्वादु न लक्ष्यते ।
 यद्यत्स्वादुतरं तत्तद्विदध्यादुत्तरोत्तरम् ॥
 प्रक्षालयेदद्विरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ।
 विशुद्धरसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥
 स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितम् ।
 न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षालयमन्तरा ॥
 सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् ।
 स्वादु संजनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥
 भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते भूयस्तत्स्वादु भोजनम् ।
 अशितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिबेत् ॥
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोयनेनाहरेच्छनैः ।
 कुर्यादनाहतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
 जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् ॥

धूमेनमपोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिकैः ।
 पूगकक्कोलकूर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः ॥
 कटुतिककषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ।
 ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः ॥
 भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः ।
 ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥
 शब्दरूपरसान्गन्धान्स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।
 भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ।
 अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यं च वामयेत् ॥
 शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् ।
 नाश्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥
 नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन ।
 शाकावरात्रभूयिष्ठमम्लं च न समाचरेत् ॥
 एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद्रसान्सदा ।
 प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ॥
 पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ।
 मात्रा गुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥
 पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः ।
 द्विगुणं च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक्प्रजीर्यति ।
 पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥
 गुरुणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।
 द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥
 द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते ।
 विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥
 पिण्डीकृतमसंक्लितं विदाहमुपगच्छति ।
 स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति ॥
 विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।
 शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वद्विष्यापदमावहेत् ॥

आहारनो विधि.

२३८ हे पुत्र सुश्रुत! हवे आहारनो विधि
 संपूर्ण रीते कहुं छुं ते सांभळो. रसोई करवानुं
 स्थान स्वच्छ अने सांकड वगरनुं बनाववुं अने
 तेमां, जे माणसो विश्वासपात्र होय तेओनेज रां-
 खवां. ए स्थानमां ते विश्वासपात्र माणसोए

सारी रीते पकावेलुं अने जेना गंध, रस, स्पर्श तथा वर्ण प्रिय लागे एवुं खावानुं अन्न वैद्ये कोईनी पण नजर न पडे एवी रीते स्वच्छ जग्यामां रखावुं. वैद्ये ए अन्नने विषहर औषधी युक्त करी तथा विषहर औषधोना योगवाळां जळोवते भीजावेला पंखाओधी तेना उपर पवन नाखी अथर्ववेदना विषनाशक सिद्ध मंत्रोधी अभिमंत्रित करी राजानी पासे हाजर करीने पीरसवुं तथा रसोयाना हाथथी पीरसावुं.

हवे कया पदार्थो केवा केवा पात्रोमां पीरसवा तथा कया कया प्रदेशमां मुकवा इत्यादि विषेनी सघळी योजना कहुं लुं. घी लोढाना पात्रमां देवुं, पेया रूपाना पात्रमां देवी, फळो तथा सर्व प्रकारनां भक्ष्यो पांनडांओमां अथवा पानडांओधी ढाकेलां वांस वगेरेनां पात्रोमां पीरसवां, परिशुष्क मांसो तथा प्रदिग्ध मांसो सुवर्णनां पात्रोमां पीरसवां, मंड वगेरे उत्तम द्रवो तथा मांसना रसो रूपानां पात्रोमां पीरसवा, छाश कांजी तथा सर्व प्रकारना खडयूपो पथरांनां पात्रोमां पीरसवा, सारी पेठे उकाळीने योग्य रीते थंडुं करेलुं दूध त्रांवाना पात्रमां पीरसवुं, जळ शरबत तथा मद्य माटीनां पात्रोमां पीरसवां, रागो शीतल तथा शुभ काचनां पात्रोमां पीरसवा, खाडवो शीतल तथा शुभ स्फाटिकनां पात्रोमां पीरसवा अने सट्टको शीतल तथा शुभ वैदूर्य (लसणीया मणिओ)नां पात्रोमां पीरसवा. रसोयाए सारी रीते संस्कार आपेलां दाळ, भात अने प्रदिग्ध मांसो सामा भागमां राखेला निर्मल, विस्तीर्ण अने मनोहर पात्रमां पीरसवां. फळो, सर्व प्रकारनां भक्ष्यो अने परिशुष्क मांसो भोजन करनाराना जमणा हाथनी तरफ राखवां. मंड आदि उत्तम द्रवो,

मांसना रसो, जळ, शरबतो, दूध, खडयूपो, यूषो तथा पीवाना पदार्थो भोजन करनाराना डावा हाथनी तरफ राखवां. गोळसंबंधी सघळा विकारो, रागो, खाडवो तथा सट्टको समजु रसोयाए भोजन करनारानी सामे मध्य भागमां अने जमणी तथा डावी तरफमां पण स्थापवा. बुद्धिमान् वैद्ये आ प्रमाणे भोजननी गोठवण जाणीने, जमनारने एकांत, रमणीय, सुगंधी पुष्पोनी रचनावाळा, सपाट, रज वगेरे न पडे एवा, शुभ अने पवित्र प्रदेशमां जमाडवो. मनने प्रिय लागे एवा वधार वगेरे संस्कारोधी युक्त करेलुं. पथ्य तथा प्रिय रसोवाळुं, गंधथी वर्णथी तथा स्पर्शथी पण प्रिय लागे एवुं, पवित्र,

अनुं न होय एवुं अने तुरतनुं पकावेलुं भोजन हितकारी थाय छे. वैद्ये भोजनमां प्रथम मधुर रस जमाडवो, मध्यमां खाटो तथा खारो रस जमाडवो अने ते पछी वाकीना रसो जमाडवा. बुद्धिमान् वैद्ये प्रथम दाडिम वगेरे फळो जमाडवां, पछी पीवाना पदार्थो उपयोग कराववो, पछी भोज्य पदार्थो उपयोग कराववो अने ते पछी विचित्र लाडु वगेरे भक्ष्य पदार्थो उपयोग कराववो. केटलाएक केहे छे के प्रथम कठण पदार्थो जमाडवा अने केटलाएक केहे छे के प्रथम द्रव पदार्थो जमाडवा. भोजनना आदिमां, मध्यमां अने अंतमां माणसोने आमळांनो उपयोग कराववो ए बहु उत्तम छे. केम के आमळां कशी हरकत करे एवां नथी अने नेत्रोनुं हित करनारां छे तथा दोपोने हरनारां छे. वैद्ये कमळनां नाळ, कमळना कंद, कमळना कंदोमांथी फुटेला कौंटा, सूरण वगेरे कंदो अने शेलडी वगेरे पदार्थो उपयोग कराववो होय तो प्रथम कराववो पण भोजन कन्या पछी कोई रीते पण कराववो

१ भूख्या माणसने प्रथम मधुर रस देवो के जेथी पक्काशयमां रहेलो वायु जीताय. मध्यमां खाटो तथा खारो रस देवो के जेथी पित्ताशयमां अग्नि दीप्त थाय. अंतमां तीखा वगेरे रसो देवा के जेथी कफ जीताय.

२ वायुन जीतवाने माटे प्रथम दाडिम आदि अम्ल पदार्थो उपयोग कराववो. पछी दाडिम आदि कठण पदार्थोने कोमळ करवाने माटे तथा वयःस्थापनने माटे पीवाना पदार्थो उपयोग कराववो.

નહીં. ડંચા આસનપર સારી રીતે વેસાડી, શરીરને વાંકું ટેહેડું નહીં પણ સમાન રચાવી, મનને કામાદિક પ્રવૃત્તિઓમાં નહીં રેહેવા દર્દ અન્નમાંજ તત્પર રચાવીને યોગ્ય સમયમાં સાત્મ્ય, હલકું, સ્નિગ્ધ તથા જેમાં દ્રવ પ્રધાન હોય એવું ઉષ્ણ અન્ન જમાડવું. જમવામાં અત્યંત શીઘ્રતા પણ નહીં કરાવવી અને અત્યંત વિલંબ પણ નહીં કરાવવો. શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ ઉપર ધ્યાન આપી, ભૂખ લાગે ત્યારે યોગ્ય સમયમાં યોગ્ય માત્રાથી અન્ન જમાડવું. યોગ્ય સમયમાં જમવામાં આવેલું અન્ન તૃપ્તિ આપે છે, સાત્મ્ય અન્ન પીડાને ઉત્પન્ન કરતું નથી, હલકું અન્ન તુરત પાક પામે છે, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અન્ન વઠની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે, ઉતાવળથી પણ નહીં અને વિલંબથી પણ નહીં પરંતુ સમ રીતે જમવામાં આવેલું અન્ન સમપાકને પામે છે, જેમાં દ્રવ પ્રધાન હોય એવું અન્ન નિર્દોષ રીતે પાકે છે અને માત્રાથી જમવામાં આવેલું અન્ન મુલેથી જીર્ણ થાય છે તથા દોષો વગેરેની સમતા કરે છે. જે ઋતુઓમાં રાત્રિઓ અત્યંત લાંબી થાય છે તે ઋતુઓમાં (હેમંતમાં અને શિશિરમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જમાડવું અને તે મવા પોહોર દિવસ ચડે ત્યારે જમાડવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો અત્યંત લાંબા થાય છે તે ઋતુઓમાં (ગ્રીષ્મમાં તથા વર્ષામાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જમાડવું અને તે અપરાહ્નમાં જમાડવું. ઉટલે દિવસના અઢી પોહોર ગયા પછી જમાડવું. જે ઋતુઓમાં દિવસો અને રાત્રિઓ સમાન થાય છે તે ઋતુઓમાં (શરદમાં અને વસંતમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જમાડવું અને તે મધ્યાહ્ન સમયમાં જમાડવું. (આ જમાડવાનો વિધિ એક ટંકજ જમવાના અભ્યાસવાળા માણસને માટે છે. જેને બે ટંક

જમવાની ટેવ હોય તે માણસને સવા પોહોર દિવસ ચડે ત્યારે જમાડવું અને તે ભોજનની માત્રાથી અરધું અથવા ત્રીજા ભાગનું અન્ન દિવસના સાડાત્રણ પોહોર ગયા પછી કે રાતે જમાડવું.) ભોજનનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના જમાડવું નહીં, ભોજનનો સમય વ્યતીત કરીને પણ જમાડવું નહીં, ઓછી માત્રાથી પણ જમાડવું નહીં અને અધિક માત્રાથી પણ જમાડવું નહીં. ભોજનનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના ભોજન કરતો માણસ શરીર ભારે થઈ જવાથી તે તે વ્યાધિઓને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા મરણ પામે છે. ભોજનનો સમય વ્યતીત થયા પછી ભોજન કરનારા માણસનો જઠરાગ્નિ વાયુથી ઉપઘાત પામે છે તેથી તેને ચાધેલું અન્ન માંડ માંડ પચે છે અને બીજીવાર જમવાની ઇચ્છા થતી નથી. ઓછી માત્રાથી ચાધેલું અન્ન તૃપ્તિ આપતું નથી અને વઠનો ક્ષય કરે છે. અધિક માત્રાથી ચાધેલું અન્ન આલસ્યને, ભારેપણને, પેટના ફૂલવાને અને અંગોની ગ્લાન્દિને ઉત્પન્ન કરે છે. આપ્રમાણે છે ઉટલા માંડે સારી રીતે સંસ્કાર આપેલું, ઉપર કહેલા દોષોવગરનું અને ઉપર કહેલા ઉત્તમ ગુણોવાળું ભોજન યોગ્ય માત્રાથી કરાવવાનો અભ્યાસ રચાવવો. સમયોનો તથા દોષ વગેરેનો વિભાગ કરી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિત્ય બે વખત ભોજન કરાવવું. જે અન્ન ચોખાઈ વગરનું, દુષ્ટ, ઉચ્છિષ્ટ, કાંકરીવાળું, તળસલાંવાળું, ઢેંફાંવાળું, જેના ઉપર અરુચિ થતી હોય એવું, વાશી રહેલું, ઘણીવાર મુધી પડ્યું રહેલું, સ્વાદ વગરનું કે સડેલું હોય તેને છોડી દેવું. જે અન્ન રંધાયા પછી ઘણીવાર મુધી પડ્યું રહેલું, કઠણ, ટાઢું થઈ ગયેલું, ફરીવાર ડુંકરેલું, નહીં પરસીજેલું કે બઢી ગયેલું હોય તે અન્ન તેવું સ્વાદિષ્ટ લાગતું નથી. ઘણા પ્રકારનાં અન્નો સ્વાદિષ્ટ હોય તો તેઓમાં જે જે અન્ન વધારે વધારે તથા તૃપ્તા શાંત થાય અને હસવામાં શ્વાસોચ્છ્વાસમાં તથા વાતો કરવામાં મુલ્ય રહે તેટલું જમાડવું એ માત્રા કેહેવાય છે.

૧ જેટલું અન્ન જમવાયા કૂલમાં દવાળ ન થાય, પડખાં ફાટે નહીં, હૃદયમાં પીડા ન થાય, પેટનું ભારે પળું ન થાય, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય કુધા

સ્વાદિષ્ટ તે તે અન્નને પાછળ પાછળથી પીરસવું એટલે એક સ્વાદિષ્ટ જમાયા પછી તેથી વધારે સ્વાદિષ્ટ અન્ન પીરસવું અને તે જમાયા પછી જે તેથી પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય તે પીરસવું. જમવા લાગેલા માણસના મુખને જલ્લવતે વારંવાર ધોવાવું એટલે વારંવાર જલ્લથી કોગળા કરાવવા. કેમ કે કોગળા કરવાથી જીભ શુદ્ધ થતાં વીજો સ્વાદ અપૂર્વની પેઠે રુચે છે. પેહેલા સ્વાદથી તૃપ્ત થયેલી માણસની જીભ વીજા સ્વાદને પેહેલાની પેઠે ગ્રહણ કરી શકતી નથી એટલા માટે વચમાં વચમાં જલ્લથી કોગળા કરાવવા. સ્વાદવાળું અન્ન મનના સ્વસ્થપણને, વલ્લને, પુષ્ટિને, ઉત્સાહને, હર્ષને તથા સુખને ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વાદવગરનું અન્ન મનના અસ્વસ્થપણને, વલ્લની હાનિને, પુષ્ટિની હાનિને, ઉત્સાહના અભાવને, અહર્ષને તથા અસુખને ઉત્પન્ન કરે છે. જમનારો જે અન્નને જમ્યા પછી ફરીવાર માગે તે અન્નને સ્વાદિષ્ટ જાણવું. જમી રહ્યા પછી અને જમતાં જમતાં વચમાં પણ માત્રાથી પાણી પાવું.

દાંતોના મધ્યમાં પેસી રહેલા કે ચોટી રહેલા અન્નને ધીરે ધીરે ખડની સળી વગેરે વતે કાઢાડી નાખાવું. જો એ અન્નને દાંતોના મધ્યમાંથી કાઢાડી નાખવામાં ન આવે તો તે અન્ન મોંહોડાને સ્વરાવ ગંધવાળું કરી નાખે છે.

જમેલું અન્ન જીર્ણ થયા પછી વાયુ વધે છે અને જીર્ણ થવા લાગે ત્યારે પિત્ત વધે છે. ભોજન કન્યા પછી તુરત કફની વૃદ્ધિ થાય છે એટલા માટે ભોજન કન્યા પછી તુરતજ વીડી પાવાથી અથવા દ્વિદ્યને પ્રિય લાગનારાં તૂરાં, તીંચાં તથા કડવાં સોપારી, ચણકબાબ, ભીમસેની વરાસ, લવીંગ તથા જાયફલ એઓથી અથવા મુખને સ્વચ્છ કરે એવા તૂરા, તીંચા તથા કડવા વીજા પદાર્થોથી અથવા નાગરવેલનાં પાનસહિત સુગંધ પદાર્થોથી કફને દૂર કરવો.

સમજુ માણસે ભોજન કન્યા પછી જ્યાંસુધી

અન્નનો ક્લમ મટે ત્યાંસુધી રાજાની પેઠે બેસવું અને તે પછી સો પગલાં ચાલી શય્યામાં ઢાવું પડેલું દબાવીને સુવું. જમેલા માણસે મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, રૂપ રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એઓનું સેવન કરવું. એમ કરવાથી ઉદરમાં અન્નની સારી રીતે સ્થિતિ થાય છે. સ્વરાવ શબ્દ, સ્વરાવ રૂપ, સ્વરાવ રસ, સ્વરાવ ગંધ અને સ્વરાવ સ્પર્શ એઓ વમન કરાવે છે, જમવામા આવેલું અશુભ અન્ન પણ વમન કરાવે છે અને અતિહાસ્ય પણ વમન કરાવે છે.

જમ્યા પછી લાંબા સમય સુધી શયનનું કે આસનનું સેવન નહીં કરવું. જેમાં દ્રવ પ્રધાન હોય એવા પદાર્થનો પણ ઉપયોગ કરવો નહીં. અગ્નિના તાપનો, સૂર્યના તડકાનો, નાહાવાનો, જલમાં તરવાનો, દૂર પ્રદેશમાં જવાનો અને વાહનનો પણ ત્યાગ કરવો:

કદી પણ એકનાએક રસનું વારંવાર સેવન કરવામાં લાગવું નહીં. જેમાં શાક કે વૈદલાન્નો (તુવરની ઢાલ વગેરે અન્નો) ઘણાં આવતાં હોય એવા ભોજનનું વારંવાર સેવન કરવું નહીં. તેમજ ટાટા રસનું અતિસેવન કરવું નહીં. એક એક રસ પણ શાશ્વો જમવો નહીં. તેમજ સઘળા રસો પણ શાશ્વો જમવા નહીં. અથવા એક એક રસનું જ સેવન કરવું નહીં અને સઘળા રસોને એકઠા કરીને પણ જમવા નહીં.

એક વાર જમ્યા પછી જ્યાંસુધી જઠરાગ્નિ નિર્મલ ન થયો હોય ત્યાંસુધી વીજી વાર જમવું નહીં. પેહેલાં જમેલું અન્ન જઠરાગ્નિથી કાંઈક પાકું હોય અને કાંઈક પાકું હોય તેટલામાં જે માણસ વીજી વાર જમે તે પોતાના જઠરાગ્નિનો જ વિનાશ કરે છે.

જે અન્ન માત્રાથી અથવા દ્રવ્યથી ભારે હોય તેનો આહાર કરવો નહીં. જેમાં નકરો ચોખાનો લોટજ આવતો હોય એવું અન્ન જમવું નહીં. બહુજ ભૂખ લાગી હોય તો પણ એવું અન્ન માત્રાથી જ જમવું. એવું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય તો તે ઉપર બ-

मणुं पाणी पीवुं के जेथी ते अन्न कशुं कष्ट आप्या वगर पची जाय.

पीवा योग्य पदार्थो करतां चाटवा योग्य पदार्थो भारे छे, चाटवा योग्य पदार्थो करतां दाळ भात वगेरे भोज्य पदार्थो भारे छे अने भोज्य पदार्थो करतां लाडु वगेरे भक्ष्य पदार्थो भारे छे. लाडु तथा अडद वगेरे पदार्थो के जेओ भारे छे तेओथी अरधी तृप्ति करवी अने सुवर वगेरेनां मांसो वगेरे पदार्थो के जेओ अत्यंत भारे छे तेओथी त्रीजा भागनी तृप्ति करवी. हलका पदार्थोथी पण जराक ओछी तृप्ति करवी. जे अत्यंत हलका पदार्थो छे तेओथी तृप्ति करवी पण मात्राथी करवी. जेमां द्रव प्रधान होय एवो पदार्थ अथवा जाते द्रवरूप पदार्थ पण मात्राथी भारे पडतो थाय एम करवुं नहीं. शुष्क अन्न पण द्रवनी साथे संयुक्त करीने जमवामां आवे तो जठराग्निथी सारी रीते पाकी जाय छे. शुष्क अन्न वारंवार खावामां आवे तो ते सारी पेटे पाकतुं नथी पण ते अन्न पेटमां पिंडारूपे तथा आर्द्रता पाम्या वगरनुं रहीने खाटो पाक पामे छे.

जे माणसना आमाशयमां अथवा अग्निना स्थानकमां पित्त होय ते माणसने जमवामां आवेलुं विदाही (खाटो पाक पामे एवुं) अन्न अने बीजुं अन्न पण काचुं पाकुंज रेहे छे.

शुष्क अन्नो, दूध तथा मत्स्य आदि विरुद्ध पदार्थो अने चणा तथा मसूर वगेरे विष्टंभी (कबजीयत करनारा) पदार्थो जठराग्निने मंद करी नाखे छे.

२३९ आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलै-

स्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा

संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्त-

मन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥

ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन

लुब्धेन रुदैन्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक्परिणाममेति ॥

माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं

विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् ।

किंचिद्विषकं भृशतोदशूलं

विष्टब्धमावद्धविरुद्धवातम् ॥

उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा

न जायते हृद्गुरुता च यस्य ।

रसावशेषेण तु सप्रसेकं

चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम् ॥

मूर्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ।

तत्रामे लंघनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥

वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना ।

कार्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् ।

लघुकाशमतश्चैनं लंघनैः समुपाचरेत् ॥

यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥

हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् ।

बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् ॥

साजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

त्रयमेतन्निहन्त्याशु बह्व्याधीन्करोति वा

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं

शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्त-

मक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे

दह्येत हृत्कोष्ठगलं च यस्य ।

द्राक्षाऽभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां

लीढाऽभयां वा स सुखं लभेत ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का

स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले ।

प्रातः सशुण्ठीमभयामशङ्को

भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी ॥

સ્વત્વં યદા દોષવિવદ્ધમામં
લીનં ન તેજઃપથમાવૃણોતિ ।

ભવત્યજીર્ણેઽપિ તદા વુમુક્ષા
સા મન્દબુદ્ધિં વિપવન્નિહન્તિ ॥

અજીર્ણના ભેદ, અજીર્ણનાં કારણો,
અજીર્ણથી હાનિ અને અજીર્ણની
સામાન્ય ચિકિત્સા.

૨૩૯ આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ અને વિષ્ટ-
બ્ધાજીર્ણ એમ ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ છે. આમા-
જીર્ણ કફથી થાય છે, વિદગ્ધાજીર્ણ પિત્તથી
થાય છે અને વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ વાયુથી થાય છે. કે-
ટલાએક આચાર્યો માને છે કે ‘રસશેષાજીર્ણ
નામનું ચોથું પણ એક અજીર્ણ છે અને તે, સ્વાધા
પછી પાકી ગણા અન્નનો સારરૂપ જે દ્રવ ભાગ
અપક્વ રહી ગયો હોય છે તેથી થાય છે.’

ઘણું પાણી પીવાથી, વિપમ ભોજન કરવાથી,
ક્ષુધા મૂત્ર તથા વિષ્ટા વગેરેને રોકી રાખવાથી,
દિવસે સૂવાથી અને રાતે જાગવાથી માણસને સમય-
સર સ્વાધેતું, પ્રકૃતિથી હિતાવહ, હલકું અને સ્લિગ્ધ-
પણા તથા ઉનાપણા આદિ ગુણોવાળું અન્ન પણ
પચતું નથી. ઈર્ષ્યાથી, મયથી, ક્રોધથી કે લો-
ભથી વ્યાસ થયેલો અથવા રોગથી કે દીનતાથી
પીડાણેલો અથવા મત્સરથી સંયુક્ત થયેલો માણસ
જે અન્નનું ભોજન કરે તે અન્ન તે માણસને સારી
રીતે પચતું નથી.

કફથી દૂષિત થવાના પ્રભાવથી જે અન્ન મધુર-
પણાને પામેલું હોય તેથી થયેલું અજીર્ણ આમાજીર્ણ
કહેવાય છે. સ્વાધામાં આવેલું અન્ન પિત્તથી દૂષિત
થવાના પ્રભાવથી કાંઈક કાચું તથા કાંઈક પાકું
થઈને સ્વાધાપણાને પામ્યું હોય તેથી જે અજીર્ણ
થાય તે વિદગ્ધાજીર્ણ કહેવાય છે. પ્રવૃત્ત નહીં
થતા તથા વિશેષે કરી રોકાઈ ગણા વાયુથી જે
અજીર્ણ થાય છે તે વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ કહેવાય છે.
કેટલાએક કેહે છે કે અન્નનો સારરૂપ જે દ્રવ-

ભાગ અપક્વ રહી ગયો હોય છે તેથી જે અજીર્ણ
થાય છે તે રસશેષાજીર્ણ કહેવાય છે.

(જો આમાજીર્ણ હોય તો પેટમાં તથા અં-
ગોમાં ભારેપણું થાય છે, વમનની તૈયારી જેવું થઈ
રહે છે, ગાલ ઉપર તથા આંખોના ડોડલા ઉપર
થેથર (સોજો) થાય છે, જેવું સ્વાધું હોય તેવાજ
ઓડકાર આવે છે તથા શરીરમાં ચઢ આવે છે.

જો વિદગ્ધાજીર્ણ હોય તો ભ્રમ થાય છે, ત-
રશ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પિત્તને લીધે સંતાપ
તથા ચોસ વગેરે ઘણા પ્રકારની વ્યથાઓ થાય છે,
ધુમાડાવાળા તથા સ્વાધા ઓડકાર આવે છે,
પસીનો વઢ્યા કરે છે અને દાહ થાય છે.

જો વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ હોય તો અત્યંત શૂઠ ની-
કળે છે, આફરો થાય છે ચોંચાવા જેવી તથા ભે-
દાવા જેવી વગેરે અનેક પ્રકારની વાયુસંબંધી
વેદનાઓ થાય છે, મઠ તથા અધોવાયુ રોકાઈ
જાય છે, અંગો ફલાઈ ગયાં જેવાં થઈ જાય છે,
મૂર્છા થાય છે અને અંગોમાં પીડા થાય છે.)

જો રસશેષાજીર્ણ હોય તો ઓડકારો સાફ
આવતાં છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થતી નથી, લાલ
સ્ત્રવ્યા કરે છે અને છાતીમાં ભારેપણું થાય છે.

અજીર્ણથી મૂર્છા, અસંવદ્ધ ભાષણ, વમન,
ઠનો સ્ત્રાવ, અંગોની ગ્લાનિ અને ભ્રમણ એ ઉપ-
દ્રવો થાય છે અને વચ્ચેતર મરણ પણ થઈ
જાય છે.

આમાજીર્ણ થયું હોય તો લંઘન કરાવવું હિત-
કારી છે, વિદગ્ધાજીર્ણ હોય તો વમન કરાવવું
હિતકારી છે, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ હોય તો સ્વેદન (વાપ
દેવી) હિતકારી છે અને રસશેષાજીર્ણ હોય તો શ-
યન કરાવવું હિતકારી છે. યોગ્ય જણાય તો આ-
માજીર્ણમાં લંઘનની સાથે વમન પણ કરાવવું અને
રસશેષાજીર્ણમાં શયનની સાથે સ્વેદન પણ દેવું તથા
ભોજનના સમયમાં પાચન પણ દેવું. વિદગ્ધાજીર્ણમાં
તૂળથી સંયુક્ત કરેલા ડાના પાણીથી તુરતજ વમન

કરાવવું, આમાજીર્ણમાં જ્યાંસુધી અજીર્ણની વિકૃતિ ન મટે ત્યાંસુધી લંબન કરાવવું. ઉપર કહેલો વિધિ કન્યા પછી અજીર્ણનો દરદી હલકા શરીર-વાળો થયા છતાં પણ જ્યાંસુધી સમદોષવાળો અને સ્વસ્થ પ્રાણવાળો ન થાય ત્યાંસુધી તેને માટે લંબન જેવાજ ઉપચારો કન્યા કરવા.

ઘણું, થોડું અથવા સમય પ્રાપ્ત થયા વગર જે ભોજન કરવામાં આવે તે વિપમાશન કેહેવાય છે. હિત પદાર્થોથી તથા અહિત પદાર્થોથી પણ સંયુક્ત ભોજન કરવામાં આવે તે સમશન કેહેવાય છે અને અજીર્ણ છતાં જે ભોજન કરવામાં આવે તે અધ્ય-શન કેહેવાય છે. વિપમાશન, સમશન તથા અ-ધ્યશન એ ત્રણે, તુરત મારી નાખે છે અથવા ઘણા વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદગ્ધ થઇ (કાંઈક કાચું અને કાંઈક પાકું રહીને ટુકડું થઇ) અન્ન શીતલ જલથી તુરત પાકી જાય છે. કેમ કે શીતલ જલ ક્લેદ-વગરનું હોવાને લીધે પોતાની શીતલતાથી પિત્તને તોડીને નીચે લઈ જાય છે.

જે માણસને જમતાવેંતજ આમાશયમાં વિદાહ થાય, હૃદયમાં, કોઠામાં તથા ગळाમાં દાહ થાય તે માણસ જો દ્રાક્ષથી સંયુક્ત હરડેના ચૂર્ણને चाटे અથવા મધથી સંયુક્ત હરડેના ચૂર્ણને चाटे તો સુખ પામે.

જે સ્निग्ધ તથા બઢવાન્ માણસને પ્રભાતમાં રસશેષાજીર્ણની શંકા ઉત્પન્ન થાય તે માણસે પો-તાના હિતને માટે ભોજનના સમયમાં સુંઠથી સં-યુક્ત હરડેનું ચૂર્ણ ચાઈને પછી નિશંક રીતે હિત-કારી ભોજન કરવું.

જ્યારે થોડુંક આમ દોષથી રોકાઈને એક પહાસામાં ળપી રહેલું હોવાથી જઠરાગ્નિના માર્ગને

૧ અર્વાચીન ગ્રંથોમાં સ્વીકારેલા શીત તથા ઉષ્ણ આદિ વીંશ ગુણો કે જેઓ આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યા-યના વીજા વિષયની નોટમાં આપેલા છે તેજ ગુણો જૂઝ

રોકતું નથી ત્યારે અજીર્ણ છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થાય છે પરંતુ તે ઇચ્છા મંદબુદ્ધિવાળાને અન્ન ખવરાવીને ફેરની પેટે મારી નાખે છે.

૨૪૦ અત ઊર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ગુણાનાં કર્મવિ-સ્તરમ્ ।

કર્મભિસ્ત્વનુમીયન્તે નાનાદ્રવ્યાશ્રયા ગુણાઃ ॥

હ્રાદનઃ સ્તમ્બનઃ શીતો મૂર્છાતૃડ્સ્વેદદાહજિત્ ।

ઉષ્ણસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાત્પાચનશ્ચ વિશેષતઃ ॥

સ્રાહમાદંવક્રાંત્સ્રગ્ધાં બલવળંકરસ્તથા ।

રુક્ષસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાદ્વિશેષાત્સ્તમ્બનઃ સ્વરઃ ॥

પિચ્છિલો જીવનો બલ્યઃ સંધાનઃ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ।

વિશદો વિપરીતોઽસ્માદ્દેદાચૂપણરોપણઃ ॥

દાહપાકકરસ્તીક્ષ્ણઃ સ્નાવણો મૃદુરન્યથા ।

સાદોપલેપવલરુદ્ધુસ્તર્પણબંધનઃ ॥

લઘુસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાલેખનો રોપણસ્તથા ।

દશાઘાઃ કર્મતઃ પ્રોક્તાસ્તેષાં કર્મવિશેષણૈઃ ॥

દશૈવાન્યાન્પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવાદીંસ્તાન્નિબોધ મે ।

દ્રવઃ પ્રક્લેદનઃ સાન્દ્રઃ સ્થૂલઃ સ્યાદ્બંધકારકઃ ।

શ્લેષ્ણઃ પિચ્છિલવજ્જંયઃ કર્કશો વિશદો યથા ॥

સુખાનુબંધી સૂક્ષ્મશ્ચ સુગન્ધો રોચનો મૃદુઃ ।

દુર્ગન્ધો વિપરીતોઽસ્માદ્દૃઢાસારુચિકારકઃ ॥

સરોઽનુલોમનઃ પ્રોક્તો મદો યાત્રાકરઃ સ્મૃતઃ ।

વ્યવાયી ચાચિલં દેહં વ્યાપ્ય પાકાય કલ્પતે ॥

વિકાસી વિકસન્નેવં ધાતુવંધાન્વિમોક્ષયેત્ ।

આશુકારી તથાશુત્વાદ્દાવત્યમ્ભસિ તૈલવત્ ॥

સૂક્ષ્મસ્તુ સૌક્ષ્મ્યાત્સૂક્ષ્મેષુ સ્રોતસ્સ્વનુસરઃ સ્મૃતઃ ।

ગુણા વિંશતિરિત્યેવં યથાવત્પરિકીર્તિતાઃ ।

શીત આદિ ગુણો તથા તેઓનાં કામો.

૨૪૦ હવે ગુણોનાં કામોનો વિસ્તાર કહું છું.

ગુણો કે જેઓ અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલા છે તેઓનું

અનુમાન તેઓનાં કામો ઉપરથી થાય છે.

ફેરફારથી ગ્રંથકારે અહીં આપેલા છે અને બે ગુણો અધિક દાખલ કન્યા છે. આ ફેરફારનું કારણ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવા જેવું છે.

જે ગુણ સુખને ઉત્પન્ન કરે છે, લોહી વગેરેનું સંભન કરે છે અને મૂર્છાને, તૃષાને, સ્વેદને તથા દાહને મટાડે છે તે ગુણ શીત કેહેવાય છે અર્થાત્ એવા ગુણોવાળું જે દ્રવ્ય હોય તે શીતગુણવાળું દ્રવ્ય કેહેવાય છે.

જે ગુણ સુખ આપતો નથી, લોહી વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરે છે, મૂર્છાને તૃષાને સ્વેદને તથા દાહને ઉત્પન્ન કરે છે અને વિશેષેકરી વ્રણાદિકને પકાવનાર છે તે ગુણ ઉષ્ણ કેહેવાય છે.

જે ગુણ સ્તિગ્ધપણું કરે છે, કોમલપણું કરે છે, બઢાં આપે છે અને વર્ણને સારો કરે છે તે ગુણ સ્તિગ્ધ કેહેવાય છે.

જે ગુણ રૂક્ષપણું કરે છે, કઠણપણું કરે છે, બઢાંને ઓછું કરે છે, વર્ણને खराब કરે છે વિશેષેકરી અતીસાર વગેરેને અટકાવે છે અને કર્કશ છે તે ગુણ રૂક્ષ કેહેવાય છે.

જે ગુણ (તાંતડાવાળો છે,) જીવન આપે છે, બઢાં આપે છે, માંગેલાંને સાંધે છે, કફ કરનાર છે અને ગુરુત્વવાળો છે તે ગુણ પિચ્છિલ કેહેવાય છે.

જે ગુણ જીવન આપનાર નથી, બઢાંને ઓછું કરનાર છે, માંગેલાંને સાંધતો નથી પણ જૂંદુંને જૂંદું રાખે છે, આર્દ્રપણાને ચૂસનાર છે, હલકાઈવાળો છે અને વ્રણને રક્ષાવનારો છે તે ગુણ વિશદ કેહેવાય છે.

જે ગુણ દાહ કરનાર છે, વ્રણાદિકને પકાવનાર છે અને સ્વાવ કરનાર છે તે ગુણ તીક્ષ્ણ કેહેવાય છે.

જે ગુણ દાહ કરતો નથી, વ્રણાદિકને પાકવા દેતો નથી અને પરૂ વગેરેનો સ્વાવ થવા દેતો નથી (તથા કોમલ છે) તે ગુણ મૃદુ વાય છે.

જે ગુણ અંગને ગ્લાનિ આપે છે, મઢોની વૃદ્ધિ કરે છે, કફ કરે છે, તૃપ્તિ આપે છે અને પુષ્ટિ આપે છે તે ગુણ ગુરુ કેહેવાય છે.

જે ગુણ અંગોને ઉત્સાહ આપે છે, મઢોની વૃદ્ધિ કરતો નથી, કફને હરે છે, ચોखाई આપે છે વિશેષ તૃપ્તિ કે પુષ્ટિ કરતો નથી અને વ્રણને રક્ષાવે છે તે ગુણ લઘુ કેહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પેહેલા શીત આદિ દશ ગુણો તેઓનાં કર્મોરૂપ વિશેષો ઉપરથી કર્મોસહિત કેહેવામાં આવ્યા. હવે બીજા દ્રવ આદિ દશ ગુણો કહું છું તે સાંભલો.

જે ગુણ આર્દ્રપણું કરનાર છે તે ગુણ દ્રવ કેહેવાય છે.

જે ગુણ માંસાદિકનો ઉપચય (વધારો) કરનાર છે અને ઘાટાપણું કરનાર છે તે ગુણ સાંદ્ર કેહેવાય છે.

જે ગુણ (સ્નેહવગરના પદાર્થોમાં પણ હોય છે, કઠણ છતાં પણ ચીકણો છે) અને તે ઉપરાંત કફ કરનાર છે, જીવન આપે છે, બઢાં આપે છે, ગુરુત્વવાળો છે અને માંગેલાંને સાંધનાર છે તે ગુણ શ્રુક્ષ્ણ કેહેવાય છે.

જે ગુણ જીવન આપનાર નથી, બલ આપનાર નથી, માંગેલાંને સાંધનાર નથી, કૃશતા કરનાર છે, હલકાઈવાળો છે અને खरसटपणाવાળો છે તે ગુણ કર્કશ કેહેવાય છે.

જે ગુણ દ્રવ્યને શરીરમાં શીળાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરાવે છે, સુખને ઉત્પન્ન કરનાર છે, રુચિકારક છે અને કોમલ છે તે ગુણ સુગંધ કેહેવાય છે.

જે ગુણ સુગંધથી ઉલટો છે, આહારને સ્વાદ વગરનો કરનાર છે અને મોઢાંને તથા ઉલટીને કરનાર છે તે ગુણ દુર્ગંધ કેહેવાય છે.

જે ગુણ વાયુને તથા મલને અનુલોમ ગતિ આપીને પ્રવર્ત્તાવનાર છે તે ગુણ સર કેહેવાય છે.

જે ગુણ શરીરમાં રહીને શરીરની વૃત્તિ ચલાવે છે તે ગુણ મદ કેહેવાય છે.

જે ગુણ અપક્વ છતાંજ સઘડા શરીરમાં વ્યાપીને પાછળથી પાકે છે તે ગુણ વ્યવાયી કેહેવાય છે.

જે ગુણ અપક્ક છતાંજ સઘळा શરીરમાં ફેલાય છે અને ફેલાતાંજ ધાતુઓને તથા સાંધાઓને શિથિલ કરી નાખે છે તે ગુણ વિકાસી કેહેવાય છે.

જે ગુણ જેમ તૈલ જઝમાં ઝડપથી દોડે છે તેમ શરીરમાં ઝડપથી દોડનાર છે તે ગુણ આશુકારી કેહેવાય છે.

જે ગુણ પોતે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે શરીરનાં સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં ગતિ કરનાર છે તે ગુણ સૂક્ષ્મ કેહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વીશ ગુણોનું સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યું. (પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વીશજ ગુણો થવા જોઈએ તેને વદલે બાવીશ ગુણો થાય છે અને સ્થૂલનો પાઠ ઉમેરીયે તો ત્રેવીશ થાય છે. આ વિરોધને ટાળવા માટે કેટલાએક કેહે છે કે વ્યવાયી, વિકાસી અને આશુકારી એ ત્રણનો પાઠ ક્ષેપકજ છે. કેટલાએક કેહે છે કે વીશ કેહેવા જોઈએ તેને વદલે ત્રેવીશ કેહેવાયી એમ જણાવ્યું છે કે ગુણોની સંખ્યાનો નિયમજ નથી. કેટલાએક કેહે છે કે દશચાન્ધ્યાન્પ્રવક્ષ્યામિ એવો મૂલમાં પાઠ છે તેમાં ચકારના બઠથી વધારાના ત્રણ ગુણોનો સંગ્રહ પળ કરી શકાય છે. વ્યવાયી, વિકાસી અને આશુકારી એ ત્રણ ગુણોનો નિર્દેશ આ ગ્રંથમાં ઘળીવાર આવે છે તેથી એ ત્રણ ગુણોના પાઠને ક્ષેપક કેહેવો એ તો દેખીતુંજ અયોગ્ય છે.)

૨૪૧ સંપ્રવક્ષ્યામ્યતશ્ચોર્ધ્વમાહારગતિનિશ્ચયમ્ ॥
પંચભૂતાત્મકે દેહ આહારઃ પાંચભૌતિકઃ ।
વિપક્કઃ પંચધા સમ્યગ્ગુણાન્સ્વાનભિવર્દ્યેત્ ॥
અવિદગ્ધઃ કફં પિત્તં વિદગ્ધઃ પવનં પુનઃ ।
સમ્યગ્વિપક્કો નિઃસાર આહારઃ પરિવૃંહયેત્ ॥
વિષ્મૂત્રમાહારમલઃ સારઃ પ્રાગીરિતો રસઃ ।
સ તુ વ્યાનેત્ વિક્ષિપ્તઃ સર્વાન્ધાતૂન્પ્રતર્પયેત્ ॥
કફઃ પિત્તં મલઃ સ્વેપુ સ્વેદઃ સ્યાન્નસરોમ ચ ।
નેત્રવિદ્ ત્વક્ષુ ચ સ્નેહો ધાતૂનાં ક્રમશો મલાઃ ॥

આહારથી શરીરમાં કયા કયા પદાર્થો પોષણ પામે છે તથા નિષ્પન્ન થાય છે.

૨૪૧ હવે આહારની ગતિનો નિશ્ચય કહું છું. આ પંચભૂતાત્મક દેહમાં પંચભૂતાત્મક આહાર પંચભૂતોના અગ્નિઓથી સારી રીતે પાકીને પોતપોતાને લગતાં પંચભૂતોને તથા તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના ગંધ આદિ પાંચ ગુણોને વધારે છે. કાચો રહીને મધુર થતો આહાર કફને અત્યંત વધારે છે. કાર્દિક કાચો તથા કાર્દિક પાકો રહીને સ્વાદો થતો આહાર પિત્તને અત્યંત વધારે છે (કે જે વિદાહી કેહેવાય છે) અને સારી પેટે પક્ક થઈને નિસ્સાર આહાર પોતાના રૂક્ષણને લીધે વાયુને અત્યંત વધારે છે. આહારનો જે મલ બાકી રહે છે તે વિષ્ટારૂપ અને મૂત્રરૂપ થાય છે છે. રસ કે જે આહારના સારરૂપ છે તે વિષે તો આ સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ૧૪ મા અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન અપાઈ ગયું છે. વ્યાન નામનો વાયુ કે જે સઘळा દેહમાં વ્યાપ્ત રહે છે તેણે પ્રેરેલો એ રસ સઘळा ધાતુઓને પોષણ રૂપ તૃપ્તિ આપે છે. શરીરમાં જે કફ છે તે રસનો મલ છે, જે પિત્ત છે તે રુધિરનો મલ છે, કાન તથા મુખ વગેરે સ્ત્રોતોમાં જે મેલ થાય છે તે માંસનો મલ છે, જે પસીનો થાય છે તે મેદનો મલ છે, જે નસો તથા રુવાણાં છે તે અસ્થિઓનો મલ છે અને નેત્રોના ચીપડાઓ તથા ત્વચામાં જે સ્નેહ રહે છે તે મજ્જાનો મલ છે. (વીર્યતો હજાર વાર ગાળેલા સુવર્ણ જેવું નિર્મલજ છે તેથી તેનો કોઈ પળ મળ નથી. કેટલાએક કેહે છે કે ‘જે પુરુષના વૃષણ સેચી કાહાડવામાં આવે તેના મૂલ વગેરેના વાલ પડી જાય છે માટે મૂલ વગેરેના વાલોને વીર્યના મલરૂપ ગણવા’ પળ એ વાતનું ટીકાકારોએ સંકલન કરેલું છે.)

૨૪૨ દિવા વિબુદ્ધે હૃદયે જાગ્રતઃ પુણ્ડરીકચત્ ।
અન્નમક્લિન્નધાતુત્વાદ્જીર્ણેઽપિ હિતં નિશિ ॥

હૃદિ સંમીલિતે રાત્રૌ પ્રસુપ્તસ્ય વિશેષતઃ ।

ક્લિન્નવિસ્ત્રસ્તધાતુત્વાદજીર્ણે ન હિતં દિવા ॥

દિવસે કરેલો આહાર અજીર્ણ હોય

તો રાતે આહાર કરવાની હ-

રકત નથી પણ રાતે કરેલો

આહાર અજીર્ણ હોય તો

દિવસે આહાર કરવા-

માં હરકત છે.

૨૪૨ માણસ દિવસે જાગતો હોય કે સૂતો
હોય તો પણ તેનું હૃદય, સ્વભાવથીજ કમઢની
પેટે પ્રફુલ્લિત રહેવાથી ધાતુઓમાં ક્લેદ થતો નથી
તેથી દિવસે કરેલો આહાર અજીર્ણ હોય તો પણ
રાતે આહાર કરવો એ અહિતરૂપ થતો નથી
પરંતુ રાતે હૃદય, કમઢની પેટે સંકોચાઈ જાય
છે અને સૂતેલા માણસનું તો વિશેષે કરી સંકો-

ચાઈ જાય છે તેથી ધાતુઓ આર્દ્ર તથા શિથિલ
થઈ જાય છે માટે રાતે કરેલો આહાર અજીર્ણ હોય
તો દિવસે આહાર કરવો એ હિતકારી નથી.

૨૪૩ ઇમં વિધિં યોઽનુમતં મહામુને-

નૃપર્પિમુખ્યસ્ય પઠેદ્ધિ યત્નતઃ ।

સ ભૂમિપાલાય વિધાતુમૌષધં

મહાત્મનાં ચાર્હતિ સૂરિસત્તમઃ ॥

આ અધ્યાયના અથવા સૂત્રસ્થાનના

અભ્યાસની પ્રશંસા.

૨૪૩ રાજર્પિણોમાં મુખ્ય મહામુનિ ધન્વંત
રિના મત પ્રમાણે કહેલા આ અન્નપાનવિધિ ના-
મના અધ્યાયનો અથવા આજ્ઞા સૂત્રસ્થાનનો જે
વૈદ્ય યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરે તે વૈદ્ય વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ
થવાને લીધે રાજાઓની અને રાજા જેવાઓની
ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય થાય છે.

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे सूत्रस्थानं

समाप्तम् ॥

સુશ્રુત-આયુર્વેદ.

નિદાનસ્થાન.

મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર.

અધ્યાય ૧ લો.

૧ અથાતો વાંતવ્યાધિનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી “વાતવ્યાધિ-નિદાનં” એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ધન્વન્તરિં ધર્મભૂતાં વરિષ્ઠમમૃતોદ્ભવમ્ ।

ચરણાવુપસંગૃહ્ય સુશ્રુતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

વાયોઃ પ્રકૃતિભૂતસ્ય વ્યાપન્નસ્ય ચ કોપનૈઃ ।

સ્થાનં કર્મ ચ રોગાંશ્ચ વદ મે વદતાં વર ॥

સુશ્રુતનો પ્રશ્ન.

૨ ધર્માત્માઓમાં ઉત્તમ અને ક્ષીરસમુદ્રમાંથી અમૃતની સાથે પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન્ ધન્વંતરિને, સુશ્રુતે તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને પૂછ્યું કે “હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ! પ્રકૃતિસ્થ ઇટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે રહેલા અર્થાત્ નહીં બગડેલા વાયુનાં સ્થાનો તથા કામો અને કુપિત કરનારાં દ્રવ્યો વગેરેથી બગડેલા વાયુનાં સ્થાનો કામો તથા રોગો પણ મારી પાસે કહો.” (મને કહી સમજાવો.)

૩ તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાત્રવીઙ્ઘ્રિષજાં વરઃ ।

સ્વયમ્ભૂરેપ ભગવાન્વાયુરિત્યભિશન્દિતઃ ॥

સ્વાતન્ત્યાન્નિત્યભાવાશ્ચ સર્વગત્વાત્તથૈવ ચ ।

સર્વેષામેવ સર્વાત્મા સર્વલોકનમસ્કૃતઃ ॥

સ્થિત્યુત્પત્તિવિનાશेषુ ભૂતાનામેષ કારણમ્ ।

અવ્યક્તો વ્યક્તકર્મા ચ રૂક્ષઃ શીતો લઘુઃ સ્વરઃ ॥

તિર્યગ્ગો દ્વિગુણશ્ચૈવ રજોવહુલ એવ ચ ।

અચિન્ત્યવીર્યો દોષાણાં નેતા રોગસમૂહરાટ્ ॥

આશુકારી મુહુશ્ચારી પક્ષાધ્રાનગુદાલયઃ ।

દેહે વિચરતસ્તસ્ય લક્ષણાનિ નિબોધ મે ॥

દોષધાત્વગ્નિસમતાં સંપ્રાપ્તિં વિપયેષુ ચ ।

ક્રિયાણામાનુલોમ્યં ચ કરોત્યકુપિતોઽનિલઃ ॥

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં માહાત્મ્ય, સ્થાનો

અને કામો.

૩ એ પ્રમાણે સુશ્રુતનું વચન સાંભળીને વૈદ્યોમાં ઉત્પન્ન ધન્વંતરિ ભગવાન્ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. આ સઘડાં ऐश्वર્યોથી સંપન્ન વાયુદેવ સઘડાં કામોમાં સ્વતંત્ર છે, અવિનાશી છે અને સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહેલ છે તેથી સ્વયંભૂ કેહેવાય છે. એ વાયુ સર્વ જગતનાં સઘડાં પ્રયોજનોમાં કારણરૂપ છે તેથી સર્વ લોકો તેને પ્રણામ કરે છે. એ વાયુદેવ સર્વ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું, જીવનનું અને મરણનું કારણ છે, અદૃશ્ય મૂર્તિવાળો છતાં પણ પ્રકટ ક્રિયાઓવાળો છે, રૂક્ષ છે, સ્વાભાવિક રીતે શીત છે, વીજા પદાર્થોના યોગથી ઉષ્ણ પણ થાય છે, હલકો છે, સ્વરસદ સ્પર્શવાળો છે, આડી ગતિવાળો છે, શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણોવાળો છે, સત્ત્વ આદિ ત્રણે ગુણોવાળો છે, એ ત્રણ ગુણોમાં પણ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળો હોવાને લીધે

૧ વાયુસંબંધી રોગોનાં જે કારણો, નામો અને લ-

રજોગુણના આધિક્યવાળો ગણવામાં આવે છે, અ-
ચિત્ય શક્તિવાળો છે, દોષોનો ધાતુઓનો તથા
મળોનો પ્રેરક છે, જો વગડે તો રોગોનાં પિત્ત
કફ તથા રુધિર આદિ જે જે કારણો છે તે સ-
વઠાં કારણોમાં મુખ્ય છે, શ્લેષ્મી ક્રિયા કરનારો
છે, પ્રકૃતિસ્થ દશામાં પણ વારંવાર ગતિ કરનારો
છે અને મુખ્યત્વે કરી પકાશયમાં તથા ગુદમાં રહે
છે. હવે હું દેહમાં ગતિ કન્યા કરતા એ વાયુદે-
વનાં લક્ષણો કહું છું તે માંમળો. દેહમાં રહેનારો
વાયુ અકુપિત હોય તો દોષોની, ધાતુઓની, મ-
ળોની, ઉપધાતુઓની તથા અગ્નિની સમતા કરે
છે, સઘળી ઇન્દ્રિયોને વિપયોની પ્રાપ્તિ આપે છે અને
શરીર વાળી તથા મન એઓની ક્રિયાઓને અનુકૂલ
રીતે પ્રવર્તીવે છે.

૪ યથાગ્નિઃ પંચધા ભિન્નો નામસ્થાનાત્મકર્મભિઃ
ભિન્નોઽનિલસ્તથા હ્યેકો નામસ્થાનક્રિયામયૈઃ ॥
પ્રાણોદાનો સમાનશ્ચ વ્યાનશ્ચાપાન એવ ચ ।
સ્થાનસ્થા મારુતાઃ પશ્ચ યાપયન્તિ શરીરિણમ્ ॥
વાયુર્યો વક્ત્રસંચારી સ પ્રાણો નામ દેહધૃક્ ।
સોઽન્નં પ્રવેશયત્યન્તઃ પ્રાણાંશ્ચાપ્યવલમ્બતે ॥
પ્રાયશઃ કુરુતે દુષ્ટો દિક્કાશ્વાસાર્દકાન્ગદાન્ ।
ઉદાનો નામ યસ્તુર્ધ્વમુપૈતિ પવનોત્તમઃ ॥
તેનભાષિતગીતાદિવિશેષોઽભિપ્રવર્તતે ।
ઊર્ધ્વજત્રુગતાન્રોગાન્કરોતિ ચ વિશેષતઃ ॥
આમપકાશયચરઃ સમાનો વહ્નિસજ્જતઃ ।
સોઽન્નં પચતિ તજ્ઞાંશ્ચ વિશેષાન્વિવિનક્તિ દિઃ ॥
ગુલ્માગ્નિસંગાતીસારપ્રભૃતીન્કુરુતે ગદાન્ ।
કૃત્સ્નદેહચરો વ્યાનો રસસંવહનોઽયતઃ ॥
સ્વેદાસૃક્સ્રાવણો વાપિ પશ્ચધા ચેષ્ટયત્યપિ ।
કુદ્ધશ્ચ કુરુતે રોગાન્પ્રાયશઃ સર્વદેહગાન્ ॥
પકાધાનાલયોઽપાનઃ કાલે કર્ષતિ ચાપ્યયમ્ ।
સમીરણઃ શકન્મૂત્રશુક્રગર્ભાર્તવાન્યથઃ ॥
કુદ્ધશ્ચ કુરુતે રોગાન્ધોરાન્વસ્તિગુદાશ્રયાન્ ।
શુક્રદોષપ્રમેહાસ્તુ વ્યાનાપાનપ્રકોપજાઃ ॥

૨ સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિપય જુવો.

યુગપત્કુપિતાશ્ચાપિ દેહં ભિન્ધુસ્સંશયમ્ ।

જૂદાં જૂદાં સ્થાનોરૂપ ઉપાધિઓને
લીધે ભિન્ન ભિન્ન ગણાતા એ વા-
યુનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો, કામો
અને કુપિત થાય ત્યારે
તેથી થતા રોગો.

૪ જેમ પિત્ત પોતાનાં નામોથી, સ્થાનોથી તથા
કામોથી પાંચ પ્રકારનું ગણવામાં આવે છે તેમ
વાયુ પણ પોતાનાં નામોથી, સ્થાનોથી, કામોથી
તથા રોગોથી પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે.
સ્થાનોના મેદને લીધે પ્રાણ, ઉદાન, સમાન, વ્યાન
તથા અપાન એ પાંચ નામો પામેલો વાયુ ઇટલે
એવાં નામોથી ગણાતા પાંચ વાયુઓ પોતપોતાનાં
સ્થાનકોમાં રહીને સર્વ પ્રાણિઓનો નિર્વાહ ચ-
લાવ્યા કરે છે.

મુખમાં, મસ્તકમાં, છાતીમાં, કંઠમાં તથા ના-
મિકામાં ફરનારો અને શરીરને નિભાવનારો જે
પ્રાણ નામનો વાયુ છે તે વાયુ અન્નને અંદર પેસાડે
છે અને જીવવાના આધારભૂત હૃદયને ધરી રાખે
છે. (જેમ સિંધુદેશનો ઘોડો સ્ત્રીલો ઉપાડીને
દોડી જાય તેમ એ પ્રાણવાયુ શરીરના મરણ સમ-
યમાં સઘળા વાયુઓને ઉપાડીને દોડી જાય છે.)
એ પ્રાણવાયુ જો પ્રકુપિત થાય તો ઘણું કરીને
હેડકી, શ્વાસ, ધાંસી, સ્વરભેદ તથા પ્રતિશ્યાય
આદિ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉદાન નામનો વાયુ કે જે નાભિ, છાતી તથા
કંઠરૂપી ડાંચાં સ્થાનકોમાં ગતિ કન્યા કરે છે તે
વાયુથી ભાષણ, ગાયન તથા શ્વાસ આદિ ક્રિયાઓ
ચાલ્યા કરે છે. એ ઉદાન વાયુ જો કુપિત થાય
તો વિશેષે કરી ગઢાની ઠાંસડીથી ઉપરના ભા-
ગોના રોગોને ઇટલે નેત્ર, મુખ, નાસિકા, કાન
તથા માથું એ વગેરેના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

સમાન નામનો વાયુ કે જે પાકવા લાગેલા

આહારના આશયમાં (સ્થાનકમાં) રહેનારો છે તે વાયુ જઠરાગ્નિના સાહાય્યથી અન્નને પકાવે છે અને અન્નના પાકવાથી થતા રસ, દોષો, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓને જુદાં પાડે છે. એ ઉદાન વાયુ જો કુપિત થાય તો ગુલ્મ, અગ્નિની મંદતા તથા અતિસાર વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યાન નામનો વાયુ કે જે સઘળા શરીરમાં ફર્યા કરે છે તે વાયુ અન્નના સારભૂત રસને શરીરના સર્વ ભાગોમાં ગતિ આપ્યા કરે છે, પસીનાનો તથા રુધિરનો સ્વાવ કરે છે અને હાથ પગ વગેરે અવયવોને પ્રસારણ, આકુંચન, નમન, ઉન્નમન તથા તિર્યગ્ગમન (આડીગતિ) એ પાંચ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ આપે છે. એ વ્યાનવાયુ જો કુપિત થાય તો ઘણું કરીને સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થનારા જ્વર, અતિસાર તથા રક્તપિત્ત વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અપાન નામનો વાયુ કે જે પક્વાશયમાં રહે છે તે વાયુ સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિષ્ટાને, મૂત્રને વીર્યને, ગર્ભને તથા રજને નીચે ઝેંચી જાય છે. એ અપાનવાયુ જો કુપિત થાય તો મૂત્રાશયમાં રહેનારા પથરી વગેરે રોગોને અને ગુદમાં રહેનારા ભગંદર વગેરે રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વીર્ય સઘળાં અંગોમાં રહેલું છે તથા ઉપસ્થદ્વાર-રૂપી આશ્રયવાળું છે તેથી વીર્યસંબંધી રોગોને વ્યાન તથા અપાન એ બન્ને વાયુઓના પ્રકોપથી થતા ગણવામાં આવે છે. એવી રીતે પ્રમેહો પણ સઘળા દેહમાં રહેનારા મેદ આદિ દૂષ્યો (વાયુ આદિ દોષોથી જે પદાર્થો દૂષિત થાય છે તેઓ દૂષ્ય કેહેવાય છે.) થી થાય છે તથા ઉપસ્થદ્વાર-રૂપી આશ્રયવાળા છે તેથી તેઓને પણ વ્યાન તથા અપાન એ બન્ને વાયુઓના પ્રકોપથી થતા ગણવામાં આવે છે.

એ પાંચે વાયુઓ એકી વચ્ચે પ્રકુપિત થાય તો દેહને નષ્ટ કરી નાખે છે એ વાત નિસ્સંશય છે.

૫. અતઃ કુપિત વાયુર્વિકારાન્કુરુતે હિ યાન્ ।
 વાયુરામાશયે કુદ્ધશ્ચર્ચાદીન્કુરુતે ગદાન્ ॥
 મોહં મૂર્છાં પિપાસાં ચ હ્રદ્ગહં પાર્શ્વવેદનામ્ ।
 પક્વાશયસ્થોઽન્ત્રકૂજં શૂલં નાભૌ કરોતિ ચ ॥
 કૃચ્છ્રમૂત્રપુરીપત્વમાનાહં ત્રિક્ત્રવેદનામ્ ।
 શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવથં કુર્યાત્કુદ્ધઃ સમીરણઃ ॥
 વૈવર્ણ્યં સ્ફુરણં રૌક્ષ્યં સુપ્તિ ચુમુચુમાયનમ્ ।
 ત્વક્સ્થો નિસ્તોદનં કુર્યાત્ત્વગ્ભેદં પરિપોટનમ્ ॥
 વ્રણાંશ્ચ રક્તગો ગ્રંથીન્સશૂલાન્માંસસંશ્રિતઃ ।
 તથા મેદઃશ્રિતઃ કુર્યાદ્ગ્રંથીન્મન્દરુજોઽવ્રણાન્ ।
 કુર્યાચ્છિરાગતઃ શૂલં શિરાકુંચનપૂરણમ્ ।
 સ્નાયુપ્રાપ્તઃ સ્તમ્ભકમ્પૌ શૂલમાક્ષેપણં તથા ॥
 હંતિ સંધિગતઃ સંધીચ્છૂલશોર્ષાં કરોતિ ચ ।
 અસ્થિશોષં ચ ભેદં ચ કુર્યાચ્છૂલં ચ તત્સ્થિતઃ ॥
 તથા મજ્જગતે રુક્ચ ન કદાચિત્પ્રશામ્યતિ ।
 અપ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિર્વા વિકૃતાઃ શુક્રોઽનિલે ॥

વીજાં અનેક સ્થાનકોમાં રહેલો વાયુ

પ્રકુપિત થઈને કયા કયા રો-

ગોને ઉત્પન્ન કરે છે ?

૬. હવે વીજાં પણ અનેક સ્થાનકોમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે જે જે ઘણા ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગો કહું છું.

આમાયશમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે ઊલટી, ઉદરસ્તંભ તથા ઊંચી ગતિ કરનારું રક્તપિત્ત ઇત્યાદિ રોગોને અને મોહ, મૂર્છા, તરશ, હૃદયગ્રહ તથા પડલાની વેદના એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

પક્વાશયમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે આંતર-ઢાંઓમાં અવાજ, નાભિમાં શૂલ, દસ્તનું માંડ માંડ ઉતરવું, મૂત્રનું માંડ માંડ ઉતરવું, પેડુંનું ચડી આવવું અને કૂલાનાં તથા વરડાનાં અસ્થિઓની સંધિમાં (ઢાંઢાંમાં) વેદના ઇત્યાદિ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે

તે તે ઇન્દ્રિયોને નષ્ટ કરી નાખે છે એટલે પોતપોતાના દર્શન તથા સ્પર્શન આદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવામાં તમામ અશક્ત કરી નાખે છે.

ત્વચામાં અર્થાત્ રમમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે ત્વચાના વર્ણને સ્વરાવ કરી નાખે છે, સ્ફુરણ (અંગોનું ફરકવું) કરે છે, રૂક્ષતા કરે છે, સ્પર્શની સ્વર પડવા દેતો નથી, રાઈ વગેરેના લેપના જેવો ચમચમાટ કરે છે, ત્વચામાં મોકાયા જેવી વ્યથા કરે છે, ત્વચાનું મેદન થયા જેવું કરે છે અને ત્વચાને ઉફસેલી તથા ફાટેલી કરે છે.

રુધિરમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે વ્રણોને ઉત્પન્ન કરે છે. (રુધિરમાં રહેલા વાયુના પ્રકોપથી તીવ્ર પીડાઓ થાય છે, સંતાપ થાય છે, વિવર્ણપણું થાય છે, કૃશતા થાય છે, અરુચિ થાય છે અને જમ્યા પછી તૃષ્ણિને લીધે રુધિરની વૃદ્ધિ થવાથી સ્તબ્ધપણું પળ થાય છે.)

માંસમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો શૂલસહિત ગ્રંથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (અંગ ભારે થઈ જાય છે, લાકડીનો કે મૂઠીનો પ્રહાર વાગ્યા જેવી પીડા થાય છે, સ્તબ્ધતા થાય છે અને વ્યથા પળ થાય છે.)

મેદમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે મંદ પીડા-વાળા તથા વ્રણ વગરના ગ્રંથિઓ થાય છે.

શિરાઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે શૂલ થાય છે, શિરાઓનો સંકોચ થાય છે અને શિરાઓ ભારે થઈ જાય છે. (વાહ્યાયામ તથા અંતરાયામ થાય છે.)

સ્નાયુઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો સ્તંભ, કંપ, શૂલ તથા ચાલન થાય છે.

સંધિઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો સંધિઓનાં આકુંચન તથા પ્રસારણ બંધ પડી જાય છે, શૂલ નીકળે છે અને સોજો પળ થાય છે.

અસ્થિઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો અસ્થિઓ સૂકાઈ જાય છે, અસ્થિઓમાં મેદન થયા જેવી

પીડા થાય છે, શૂલ નીકળે છે, (માંસનો તથા વળનો ક્ષય થાય છે અને નિદ્રા આવતી નથી.)

મજ્જામાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો પીડા એવી થાય છે કે જે કદી પળ શાંત થતી નથી. (જેમ અસ્થિઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થઈને અસ્થિઓનું શોષણ કરે છે તેમ મજ્જામાં વાયુ પ્રકુપિત થઈને મજ્જાનું શોષણ કરે છે.)

વીર્યમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે વીર્યનું સ્વલન બંધ પડી જાય છે અને જો સ્વલન થાય તો વીર્ય મંદ, ગાંઠાઓવાળું તથા વિવર્ણ સ્વલિત થાય છે. (એ વાયુ કાચા ગર્ભને પાડી નાખે છે, ગર્ભને મૂઠ કરી નાખે છે તથા ગર્ભનાં અંગોને બગાડવા વગેરે વિકૃતિ કરે છે. વાયુથી દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ કાચોજ પડી જાય અથવા મૂઠ કે વિકૃત થઈ જાય એ સંભવિત છે.)

૬ હસ્તપાદશિરોધાતૂંસ્તથા સંચરતિ ક્રમાત્ ।

વ્યામુયાદ્વાચિલં દેહં વાયુઃ સર્વગતો નૃણામ્ ॥

સ્તમ્ભનાક્ષેપણસ્વાપશોફશૂલાનિ સર્વગઃ ।

સ્થાનેષૂક્તેષુ મિશ્રશ્ચ સંમિશ્રાઃ કુરુતે રુજઃ ॥

કુર્યાદવયવપ્રાપ્તો મારુતસ્ત્વમિતાન્ગદાન્ ।

સર્વ અંગોમાં અથવા સર્વ ધાતુઓમાં

વાયુ પ્રકુપિત થઈને કયા રો-

ગાન ઉત્પન્ન કરે છે.

૬ એક અંગમાં અથવા એક ધાતુમાં પ્રકુપિત થયેલા વાયુની જો ચિકિત્સા નહીં કરવાથી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તે વાયુ સર્વ અંગોમાં તથા સર્વ ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાયુ ક્રમથી માણસોના હસ્તોમાં, પગોમાં, મસ્તકોમાં તથા ધાતુઓમાં ગતિ કરવા લાગે છે અથવા એકી વચ્ચે સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. સઘળા શરીરમાં વ્યાપેલો પ્રકુપિત વાયુ શરીરમાં સ્તંભન, ચાલન, જડતા, સોજા તથા શૂલ એઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જો ઉપર કહેલાં આમાશય વગેરે સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થયેલો પ્રકુપિત વાયુ પિત્તથી, ક-

फथी के रुधिरथी मिश्रित थयो होय तो 'पित्तनां कफनां के रुधिरनां चिह्नोसहित पीडाओने उत्पन्न करे छे. (केवल वायु शीत स्वभाववालो होवाथी दाहने उत्पन्न करे नहीं पण पित्तथी संयुक्त थयो होय तो दाहने पण उत्पन्न करे छे इत्यादिसमजी लेवुं.) अवयवोमां प्राप्त थएलो प्रकुपित वायु अनेक रोगोने उत्पन्न करे छे.

७ दाहसन्तापमूर्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥
शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ।
सूचीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता ॥
शेषाः पित्तविकाराः स्युर्मूर्खते शोणितान्विते ।

पित्त वगेरेथी मिश्रित थएला वायुनां
सामान्य लक्षणो.

७ वायु पित्तथी संयुक्त थयो होय तो दाह थाय छे, संताप थाय छे तथा मूर्छा थाय छे. वायु कफथी संयुक्त थयो होय तो अतिशीतपणुं, सोजा तथा भारेपणुं थाय छे. वायु रुधिरथी संयुक्त थयो होय तो सोईओथी भोंकाया जेवी पीडा थाय छे, स्पर्श उपर द्वेष थाय छे, जडपणुं थाय छे अने बाकी सघळां पित्तसंवंधी चिह्नो थाय छे.

८ प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ॥
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यं च कफावृते ।
उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्छादाहभ्रमक्लमाः ॥
अस्वेदहर्षौ मंदोद्भिः शीतस्तम्भौ कफावृते ।
समाने पित्तसंयुक्ते स्वेददाहौष्ण्यमूर्छनम् ॥
कफाधिकं च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते ।
अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्ये स्यादसृग्दरम् ॥
अधःकाये गुरुत्वं च तस्मिन्नेव कफावृते ।
व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥
गुरुणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ।
लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥

१ गतिनुं रोकावुं ए आवरण केहेवाय छे. जेम के पित्तथी प्राणवायुनी गति रोकाय अने तेम थवाथी

वायुने थएलां आवरणोना भेदोथी
वातव्याधोना भेद.

८ प्राणवायु जो पित्तथी आवरण पाम्यो होय तो उलटी तथा दाह थाय छे अने कफथी आवरण पाम्यो होय तो दुर्बलपणुं, ग्लानि, तन्द्रा तथा विवर्णपणुं थाय छे.

उदान वायु पित्तथी आवरण पाम्यो होय तो मूर्छा, दाह, भ्रम तथा ग्लानि थाय छे अने कफथी आवरण पाम्यो होय तो पसीनानो अभाव, रूवाडांओनुं उभुं थवुं, अग्निनुं मंदपणुं अने शरीरनुं शीतपणुं तथा स्तब्धपणुं थाय छे.

समान वायु पित्तथी आवरण पाम्यो होय तो पसीनो, दाह, उष्णता तथा मूर्छा थाय छे अने कफथी आवरण पाम्यो होय तो विष्टा तथा मूत्र कफनी अधिकतावाळां थाय छे अने रूवाडां उभां थाय छे.

अपानवायु पित्तथी आवरण पाम्यो होय तो दाह थाय छे, उष्णता थाय छे तथा स्त्रीओने प्रदर पण थाय छे अने कफथी आवरण पाम्यो होय तो कायाना नीचला भागमां भारेपणुं (तथा शीतपणुं) थाय छे.

व्यानवायु पित्तथी आवरण पाम्यो होय तो दाह, गात्रोनुं पछाडवुं तथा ग्लानि थाय छे अने कफथी आवरण पाम्यो होय तो सघळां गात्रो भारे थई जाय छे, अस्थिओनां सांधाओ स्तब्ध थई जाय छे तथा चेष्टा थती अटकी जाय छे. (शूल तथा सोजा पण थाय छे.)

९ प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
शोकाच्च प्रमदामद्यव्यायामैश्चातिपीडनात् ॥
ऋतुसात्म्यविपर्यासात्क्षेहादीनां च विभ्रमात् ।
अव्यवाये तथा स्थूले वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

प्राणवायु पाछो फरे ए प्राणवायुने पित्तथी आवरण थयुं गणाय.

હસ્ત્યશ્વોદ્દૈર્ગચ્છતોઽન્યૈશ્ચ વાયુઃ
 કોપં યાતઃ કારણૈઃ સેવિતૈઃ સ્વૈઃ ।
 તીક્ષ્ણોષ્ણાસ્લક્ષારશાકાદિભોજ્યૈઃ
 સંતાપાદ્યૈર્ભૂયસા સેવિતૈશ્ચ ॥
 ક્ષિપ્રં રક્તં દુષ્ટિમાયાતિ તચ્ચ
 વાયોર્માર્ગં સંરુણદ્વ્યાશુ યાતઃ ।
 કુદ્ધોઽત્યર્થં માર્ગરોધાત્સ વાયુ-
 રત્યુદ્રિક્તં દૂષયેદ્રક્તમાશુ ॥
 તત્સમ્પૃક્તં વાયુના દૂષિતેન
 તત્પ્રાવલ્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ।
 તદ્વત્પિત્તં દૂષિતેનાસૃજાક્તં
 શ્લેષ્મા દુષ્ટો દૂષિતેનાસૃજાક્તઃ ॥
 સ્પર્શોદ્વિગ્નો તોદ્ભેદપ્રશોપ-
 સ્વાપોપેતૌ વાતરક્તેન પાદૌ ।
 પિત્તાસૃગ્મ્યામુગ્રદાહૌ ભવેતા-
 મત્યર્થોષ્ણૌ રક્તશોફૌ મૃદુ ચ ॥
 કણ્ઠમન્તૌ શ્વેતશીતૌ સશોફૌ
 પીનસ્તબ્ધૌ શ્લેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે ।
 સર્વૈર્દુષ્ટે શોણિતે ચાપિ દોષાઃ
 સ્વં સ્વં રૂપં પાદયોર્દર્શયંતિ ॥

વાતરક્તનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો,
 સંપ્રાપ્તિ, ભેદો અને લક્ષણો.

૧ ઘણું કરીને અનુચિત આહાર તથા અનુ-
 ચિત વિહાર કરનારા યુકુમાર શરીરવાળા લોકોને
 અને મૈથુનથી રહિત રહેનારા સ્થૂલ શરીરવાળા
 લોકોને વાતરક્તનો (વાયુનો અને રુધિરનો) પ્ર-
 કોપ થાય છે. શોક કરવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગથી,
 મદ્યપાનથી કે કસરતથી અત્યંત પીડાવાથી, ઋતુ-
 ઓમાં પાઠવાના વિધિઓનું વિપરીતપણું કરવાથી,
 અસાત્મ્ય પદાર્થોના ભક્ષણાદિકથી અને સ્નેહન વિ-
 રેચન તથા વમન વગેરે ક્રિયાઓમાં વગાડ થવાથી
 વાતરક્તનો પ્રકોપ થાય છે.

૧ જે પદાર્થોં આધારી આટા ઓડકાર આવે, ત-
 રશ લાગે અને હૃદયની અંદર દાહ થાય તે પદાર્થ વિ-

હાથી, ઘોડા કે ડંટ વગેરેની ઉપર ચડીને પંથ
 કરવાથી અને ઇવીજ રીતનાં બીજાં પણ માર ઉ-
 પાડવા વગેરે તથા વિદાહી પદાર્થોનાં ભક્ષણ વગેરે
 કારણોનું સેવન થવાથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે.
 તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, આટા તથા આરા શાક વગેરે પદા-
 ર્થોના અતિભક્ષણથી અને અગ્નિના તથા સૂર્યના
 તાપ વગેરેનું અતિસેવન કરવાથી રુધિર તુરતજ
 દુષ્ટ થઈ જાય છે. દુષ્ટ થઈને એ રુધિર જાડપથી
 ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા વાયુના માર્ગને રોકી
 દે છે. માર્ગ રોકાવાથી અત્યંત પ્રકુપિત થઈને
 વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા રુધિરને દૂષિત કરી
 નાખે છે. એ દૂષિત થઈને રુધિર કુપિત થઈને
 વાયુથી સંયુક્ત થઈ જાય છે તેથી વાતરક્ત થાય
 છે. (લોકો હાલ આ રોગને રક્તપિત્ત કહે છે.)

જેમ વાયુથી દૂષિત થઈને રુધિર વાયુથી સં-
 યુક્ત થતાં વાતરક્ત થાય છે તેમ વાયુથી દૂષિત
 થઈને રુધિર પિત્તથી સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત
 થાય છે, વાયુથી દૂષિત થઈને રુધિર કફથી સં-
 યુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત થાય છે અને વાયુથી દૂ-
 પિત થઈને રુધિર ત્રણે દોષોથી સંયુક્ત થતાં પણ
 વાતરક્ત થાય છે. આમાં વાયુનો અને રુધિરનો
 પ્રથમ સંબંધ હોયજ છે તેથી આ રોગ વાતરક્ત કે-
 હેવાય છે.

જો વાતરક્ત વાયુના પ્રાવલ્યવાળું હોય તો પગ
 સ્પર્શથી ઉદ્વેગ પામે છે અને મોંકાયા જેવી વ્ય-
 થાથી, ભેદાયા જેવી વ્યથાથી, શુષ્કપણાથી તથા
 જડતાથી યુક્ત થઈ જાય છે.

જો વાતરક્ત પિત્તના કે રુધિરના પ્રાવલ્યવાળું
 હોય તો પગ ઉગ્ર બઠતરાવાળા, અત્યંત ઉષ્ણ,
 રાતા સોજાવાળા અને કોમલ થઈ જાય છે.

જો વાતરક્ત કફના પ્રાવલ્યવાળું હોય તો પગ
 સ્વરજવાળા, સફેદ, શીતલ, સોજાવાળા, પુષ્ટ અને
 સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

દાહી કેહેવાય છે.

જો વાતરક્ત ત્રણે દોષોના પ્રાબલ્યવાળું હોય તો પગમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે'.

૧૦ પ્રાગ્રૂપે શિથિલૌ સ્વિન્નૌ શીતલૌ સર્વિ-
• પર્યયૌ ।

વૈવર્ણ્યતોદસુષ્પ્તવગુરુત્વૌપસમન્વિતૌ ॥

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ.

૧૦ વાતરક્ત થવાનું હોય ત્યારે પગ શિથિલ થઈ જાય છે, પસીનાવાળા થઈ જાય છે, શીતલ થાય છે અથવા કઠળ, પસીના વગરના તથા ઉષ્ણ થઈ જાય છે. પગમાં વિવર્ણપણું, વ્યથા, સ્પર્શનું અજ્ઞાન, ભારેપણું તથા દાહ થાય છે.

૧૧ પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્દુસ્તયોરપિ ।

આશ્વોર્વિપમિવ ક્રુદ્ધં તદ્દેહમનુસર્પતિ

પગશિવાય બીજું પળ વાતરક્તના

આરંભનું સ્થાન.

૧૧ પગના મૂળથી માંડીને અને કોઈ સમયે હાથના મૂળથી માંડીને પળ, જેમ ઉંદરનું કુપિત થઈને ક્ષેર ધીરે ધીરે દેહમાં ફેલાય છે તેમ કુપિત થઈને તે વાતરક્ત ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા-ઓના શરીરમાં ધીરે ધીરે ફેલાય છે.

૧૨ આજાનુ સ્ફુટિતં યચ્ચ પ્રભિન્નં પ્રસ્રુતં ચ યત્ ।

ઉપદ્રવૈશ્વ યજ્જુઘ્નં પ્રાણમાંસક્ષયાદિમિઃ ॥

શોણિતં તદસાધ્યં સ્યાદ્યાપ્યં સંવત્સરોત્થિતમ્ ।

વાતરક્તનું અસાધ્યપણું તથા યાપ્યપણું.

૧૨ જે વાતરક્ત પગથી તે ગોઠળ પર્યંત ફેલાયું હોય તેને અસાધ્ય સમજવું. જે વાતરક્તથી ત્વચા જેમ ટાઢથી ફાટી જાય છે તેમ ફાટી ગઈ હોય તે વાતરક્તને અસાધ્ય સમજવું. જે વાતરક્ત અત્યંત મેદાર્દ ગયું હોય અથવા અત્યંત સ્નાવવાળું હોય અથવા બલક્ષય, માંસક્ષય અને આંગલીઓની

વક્રતા વગેરે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત હોય તેને પણ અસાધ્ય સમજવું. (વાતરક્તમાં ત્વચાનું ફાટવું વાયુના પ્રાબલ્યથી અને મેદાર્દ તથા સ્નાવ પિત્તના અને રુધિરના પ્રાબલ્યથી થાય છે.) જે વાતરક્તની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય તે વાતરક્તને યાપ્ય સમજવું.

૧૩ યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽભ્યેતિ

મારુતઃ ॥

તદાક્ષિપત્યાશુ મુદુર્મુદુર્દેહં મુદુશ્ચરઃ ।

મુદુર્મુદુસ્તદાક્ષેપાદાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

આક્ષેપકનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા

સામાન્ય લક્ષણ.

૧૩ જ્યારે પ્રકુપિત થઈને વાયુ સઘળી ધમનીઓમાં આવે છે ત્યારે વારંવાર સંચરણ કરનારા એ વાયુથી, જેમ હાથી ઉપર બેઠેલા માળસનું શરીર વારંવાર હલે છે તેમ રોગીનું શરીર વારંવાર હલે છે. આ પ્રમાણે શરીરને વારંવાર અને તુરત તુરત હલાવવાને લીધે એ રોગ આક્ષેપક કહેવાય છે.

૧૪ સોઽપતાનકસંશ્લો યઃ પાતયત્યન્તરાન્તરા ।

આક્ષેપકના વિશેષરૂપ અપતાનકનું

સામાન્ય લક્ષણ.

૧૪ જે આક્ષેપક વચમાં વચમાં પાડી નાખે તે અપતાનક કહેવાય છે.

૧૫ કફાન્વિતો મૃશં વાયુસ્તાસ્વેવ યદિતિષ્ઠતિ ॥

સ દ્વન્ડવસ્તસ્મ્ભયતિ કૃચ્છ્રો દ્વન્ડાપતાનકઃ ।

હનુગ્રહસ્તદાત્યર્થ સોઽન્નં કૃચ્છ્રાભિષેવતે ॥

ધનુસ્તુલ્યં નૃમેઘસ્તુ સ ધનુઃસ્તસ્મ્ભસંશ્લકઃ ।

અઙ્ગુલીગુલ્ફજઠરહૃદ્વક્ષોગલસંશ્રિતઃ ॥

સ્નાયુપ્રતાનમનિલો યદા ક્ષિપતિ વેગવાન્ ।

વિષ્ટબ્ધાક્ષઃ સ્તબ્ધહનુર્મગ્નપાર્શ્વઃ કર્ફં વમન્ ॥

વિષય ઉપરથી જણાય છે.

૧ વાતરક્ત જે જે દોષોની પ્રબલતાવાળું પળ થાય છે એમ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧ મા અધ્યાયના ૧૨ મા

અભ્યન્તરં ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ ।
તદા સોઽભ્યન્તરાયામં કુરુતે મારુતો બલી ॥
બાહ્યસ્નાયુપ્રતાનસ્થો વાહ્યાયામં કરોતિ ચ ।
તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહુર્વક્ષઃકઠ્યૂરુમઙ્ગનમ્ ॥
કફપિત્તાન્વિતો વાયુર્વાયુરેવ ચ કેવલઃ ।
કુર્યાદાક્ષેપકં ત્વન્યં ચતુર્થમભિઘાતજમ્ ॥

અપતાનકના દંડાપતાનક, અંતરાયામ
ધનુઃસ્તંભ, બહિરાયામ ધનુઃસ્તંભ અને
અભિઘાતજાક્ષેપ એ ચાર ભેદોનાં
જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧૬ વાયુ કફથી સંયુક્ત થઈ ધમનીઓમાંજ
રહે અને શરીરને લાકડીની પેટે સ્તબ્ધ કરી નાંખે
એ દંડાપતાનક કહેવાય છે. આ દંડાપતાનક
કષ્ટસાધ્ય છે. દંડાપતાનકમાં ઢાઢી અત્યંત ફલાઈ
જાય છે અને તેથી અન્ન માંડ માંડ જમી શકાય છે.

જ્યારે આંગળીઓ, ઘુંટીઓ, પેટ, હૃદય, વક્ષઃ-
સ્થલ અને ગણ્ડુ એઓમાં રહેલો વઢવાન પવન વે-
ગવાળો થઈને સ્નાયુઓના સમૂહને, શિરાઓને તથા
કંઠને પળ કંપાવે છે ત્યારે રોગીની આંખો તથા
ઢાઢી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, પડેલાં ભાંગી ગયેલાં
જેવાં થઈ જાય છે, કફનું વમન થાય છે અને
રોગી છાતીથી કમાનની પેટે નમી જાય છે એ
અંતરાયામ ધનુઃસ્તંભ કહેવાય છે.

નિદાનોથી પ્રબલ થયેલો વાયુ પગનાં મૂઠાં,
પીંડીઓમાં, કમરમાં ઓઢમાં તથા પીઠમાં રહેલી
પછવાડાની શિરાઓને, સ્નાયુઓને તથા કંદરાઓને
કંપાવે છે અને તેથી રોગી વાંસાતરફ કમાનની
પેઠેનમી જાય છે એ બહિરાયામ ધનુઃસ્તંભ કહે-
વાય છે. બહિરાયામમાં છાતી, સાથલ તથા કેડ
એઓનું સંમર્દન થઈ જતું હોય તો તે બહિરાયામને
વિદ્વાન્ વૈદ્યો અસાધ્ય કહે છે.

દંડાપતાનક કફથી સંયુક્ત થયેલા વાયુથી
થાય છે, અંતરાયામ પિત્તથી સંયુક્ત થયેલા વાયુથી
થાય છે અને બહિરાયામ કેવલ વાયુથી થાય છે.

અપતાનકનો અભિઘાતજાક્ષેપ નામનો ચોથો
ભેદ અભિઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી થાય છે.
(અભિઘાતજાક્ષેપનું લક્ષણ જુદું લખ્યું નથી માટે
આક્ષેપકનું તથા અપતાનકનું જે સામાન્ય લક્ષણ
કહ્યું છે તેજ એનું લક્ષણ સમજવું એમ કલ્પી
શકાય છે.)

૧૬ ગર્ભપાતનિમિત્તશ્ચ શોણિતાતિસ્ત્રવાશ્ચ યઃ ।
અભિઘાતનિમિત્તશ્ચ ન સિધ્યત્યપતાનકઃ ॥

અપતાનકના અસાધ્યપણા વિષે.

૧૬ જો અપતાનક ગર્ભપાતથી, રુધિરના અ-
ત્યંત સ્રાવથી કે અભિઘાતથી થયેલ હોય તો તેને
અસાધ્ય સમજવો.

૧૭ અધોગમાઃ સતિર્યગ્મા ધમનીરુધ્ધ્વદેહગાઃ ।
યદા પ્રકુપિતોઽત્યર્થ માતરિશ્વા પ્રપચતે ॥
તદાન્યતરપક્ષસ્ય સંધિવંધાન્વિમોક્ષયન્ ।
હંતિ પક્ષં તમાદુર્હિં પક્ષાઘાતં ભિષગ્વરાઃ ॥
યસ્ય કૃત્સ્નં શરીરાર્દ્ધમકર્મણ્યમચેતનમ્ ।
તતઃ પતત્યસૂન્વાપિ જહાત્યનિલપીડિતઃ ॥

પક્ષાઘાતનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૧૭ અત્યંત કુપિત થયેલો વાયુ શરીરના એક
અર્ધને છોડી દઈ, વીજા અર્ધમાં રહેલી નીચેની,
આઢી તથા ડંચેની ધમનીઓમાં આવે છે ત્યારે તે
વીજા અર્ધના સંધિવંધોને છૂટા કરીને અરધા શરી-
રને હળે છે (જમણા અથવા ડાબા પડેલાને તે
તરફના હાથ વગેરે અવયવો સહિત નકામા કરી
નાંખે છે.) તે રોગને ઉત્તમ વૈદ્યો પક્ષાઘાત કહે
છે. આ રોગથી શરીરનો સઘળો અર્ધભાગ કામ
કરવામાં અસમર્થ અને સ્પર્શ વગેરેના અલ્પજ્ઞાનવાળો
થઈ જાય છે. આમ થવાથી એ વાયુ એ પીડેલો
માણસ પડે છે અથવા પ્રાણને છોડી દે છે.

૧૮ શુદ્ધવાતહતં પક્ષં કૃચ્છ્રસાધ્યતમં વિદુઃ ।

સાધ્યમન્યન સસૃષ્ટમસાધ્યં ક્ષયહેતુકમ્

પક્ષાઘાતનું કષ્ટસાધ્યપણું, સાધ્ય-

પણું તથા અસાધ્યપણું.

૧૮ કેવલ એટલે વીજા દોષથી મિશ્રિત નહીં

થણા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત અતિ કષ્ટસાધ્ય છે, બીજા દોષથી મિશ્રિત થણા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત સાધ્ય છે અને ધાતુઓના ક્ષયથી કુપિત થણા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત અસાધ્ય છે.

૧૯ વાયુરૂર્ધ્વં વ્રજેત્સ્થાનાત્કુપિતો હૃદયં શિરઃ ।
શક્તૌ ચ પીડયત્યઙ્ગાન્યાક્ષિપેન્નમયેષ્ઠ સઃ ॥
નિમીલિતાક્ષો નિશ્ચેષ્ટઃ સ્તબ્ધાક્ષો વાપિ કૂજતિ ।
નિરુચ્છાસોઽથ વા કુચ્છાદુચ્છસ્યાન્નષ્ટચેતનઃ ॥
સ્વસ્થઃ સ્વાહૃદયે મુક્ત આવૃતે ચ પ્રમુહ્યતિ ।
કફાન્વિતેન વાતેન જ્ઞેય ઇષોઽપતંત્રકઃ ॥

અપતંત્રકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

અને લક્ષણ.

૧૯ પોતાને કુપિત કરનારાં નિદાનોથી પ્ર-
કોપ પામેલો વાયુ પક્ષાઘાતમાંથી ડોક જઈ હૃદયને
માથાને તથા લમણાઓને પીડે છે, હાથ પગ વગેરે
અંગોને પ્રચલિત કરે છે તથા કમાનની પેટે નમાવે
છે અને ચિત્તને મોહયુક્ત કરી દે છે કે જેથી
માણસ વીંચાણી આંખોવાળો અથવા સ્તબ્ધ
આંખોવાળો થઈ જાય છે, જેઠાઓથી રહિત
થઈ જાય છે, હોલાની પેટે ઘુઘવે છે, ડોક શ્વાસ
લઈ શકતો નથી અથવા માંડ માંડ ડોક શ્વાસ
લઈ શકે છે અને વેમાન થઈ જાય છે. આ રોગ
અપતંત્રક કેહેવાય છે. આ રોગમાં કફથી સંયુક્ત
થણો વાયુ જ્યારે હૃદયને છોડી દે છે ત્યારે
માણસ સ્વસ્થ થાય છે અને હૃદયને ઘેરી લે છે
ત્યારે માણસ સંજાવગરનો થઈ જાય છે.

૨૦ દિવાસ્વપ્નાસમસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણૈઃ ।

મન્યાસ્તંભં પ્રકુરુતે સ પય શ્લેષ્મણા વૃતઃ ॥

મન્યાસ્તંભનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૨૦ દિવસે નિદ્રા કરવાથી, વિપરીત રીતે વેસ-
વાથી, વિપરીત રીતે ઉભવાથી અને ડોક વગેરે અ-
વયવો આડા અવળા રહે એવી રીતે ડોક ભાગમાં

૧ કેટલાક વૈદ્યો અપતંત્રકને અને અપતાનકને
એક જ ગણીને આ પાઠનું અધ્યયન છોડી દે છે.

જોવાથી કુપિત થણો તેજ વાયુ કફથી વીટાઈને
ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી મન્યા નામની
શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે એ રોગ મન્યાસ્તંભ
કેહેવાય છે.

૨૧ ગર્ભિણીસૂતિકાબાલવૃદ્ધક્ષીણેષ્વસ્તુક્ષયે ।
ઉચ્ચૈર્વાહરતોઽત્યર્થે ખાદતઃ કટિનાનિ ચ ॥
હસતો જૃમ્ભતો ભારાદિષમાચ્છયનાદપિ ।
શિરોનાસૌષ્ઠચિબુકલલાટેક્ષણસંધિગઃ ॥
અર્દયિત્વાઽનિલો વક્ત્રમર્દિતં જનયત્યતઃ ।
વક્ત્રીભવતિ વક્ત્રાર્દ્રં ગ્રીવા ચાપ્યપવર્તતે ॥
શિરશ્ચલતિ વાક્સક્કો નેત્રાદીનાં ચ વૈકૃતમ્ ।
ગ્રીવાચિબુકદંતાનાં તસ્મિન્પાર્શ્વે તુ વેદના ॥

અર્દિતનાં (અરદીયાનાં) નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૨૧ (ઘણું કરીને) ગર્ભિણી, સૂતિકા, બા-
લક, વૃદ્ધ અને ક્ષીણ માણસ એઓને લોહીનો
ક્ષય થવાથી અર્દિત થાય છે. ડોક સ્વેચ્છે વોલવાથી,
સોપારી વગેરે અત્યંત કઠણ પદાર્થોં ખાવાથી, અ-
ત્યંત હસવાથી, અત્યંત વગાસાં ખાવાથી, અત્યંત
ભાર ઉપાડવાથી, ડોકને આડી અવળી કરી વિ-
પમ રીતે મુવાથી અને વિપમ રીતે વેસવાથી માથું
નાક, હોઠ, હડપચી, લલાટ તથા નેત્રોની સંધિ
એઓમાં ગણો વાયુ મોહોડાને પીડે છે તેથી
અર્દિત રોગ થાય છે. આ રોગથી અરધું મોહોડું
વાંકું થઈ જાય છે, ડોક વાંકી થઈ જાય છે, માથું
ચલાયમાન થાય છે, વોલવામાં અટકાયત થાય
છે, નેત્ર ભમર ગાલ તથા નાક એઓમાં સ્ફુરણ
તથા વાંકાપણું વગેરે થાય છે અને જે તરફ અ-
ર્દિત થણ હોય તે પડેલે ડોક, હડપચી તથા
દાંત એઓમાં વેદના થાય છે.

૨૨ યસ્યાગ્રજો રોમહર્ષો વેપથુર્નેત્રમાવિલમ્ ॥

વાયુરૂર્ધ્વં ત્વચિ સ્વાપસ્તોદો મન્યાહનુગ્રહઃ ।

તમર્દિતમિતિ પ્રાહુર્વ્યાધિ વ્યાધિવિશારદાઃ ॥

૨ કેટલાક વૈદ્યો મન્યાસ્તંભને અપતાનકનું પૂર્વ-
રૂપજ માને છે.

અર્દિતનું પૂર્વરૂપ.

૨૨ અર્દિત રોગ થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ રુ-વાણાં ઉભાં થઈ જાય છે, કંપ થાય છે, નેત્ર ચીપ-ડાવાલું થાય છે, વાયુ ડંચે ચાલે છે, ચામડીમાં જ-ડતા થાય છે, (સ્પર્શની સ્વરૂપ પડતી નથી,) વ્યથા થાય છે અને ઢોકના પાછલા ભાગની શિરાઓ તથા હૃદયની શ્લાઈ જાય છે એમ વિદ્વાન વૈદ્યો કહે છે.

૨૩ ક્ષીણસ્યાનિમિષાક્ષસ્ય પ્રસક્તાવ્યક્તભાષિણઃ।
ન સિધ્યત્યર્દિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ॥

અર્દિતનું અસાધ્યપણું

૨૩ જે માણસ ક્ષીણ હોય, જેની આંખો નિ-મેષોથી રહિત થઈ ગઈ હોય અને જેનું ભાષણ પર-સ્પર્શની સાથે મળેલા અક્ષરોવાળું તથા અસ્ફુટ હોય તે માણસના અર્દિતરોગને અસાધ્ય સમજવો. જેના અર્દિતરોગને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હોય અ-થવા જે માણસ ધ્રુજતો હોય, અથવા જેનાં નેત્ર નાક તથા મોહોડું સ્વતાં હોય તે માણસનો અ-ર્દિત તો મટતો જ નથી.

૨૪ પાર્ણિપ્રત્યક્કુલીનાં તુ કણ્ડરાયાઽનિલાર્દિતા
સક્ષ્મોઃ ક્ષેપં નિગૃહ્ણીયાદ્રુધ્રસીતિ હિ સા સ્મૃતા ॥

ગૃધ્રસીનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૨૪ પગની પેનીઓની તથા આંગળીઓની વા-યુ પીડેલી કંડરા (મોટી નસ) સાથળોના હા-લવા ચાલવાને રોકી દે છે તે રોગ ગૃધ્રસી કહેવાય છે. (વાયુ કરેલી અને વાયુ તથા કફ એ બન્ને એ કરેલી એમ ગૃધ્રસી બે પ્રકારની થાય છે.)

૨૫ તલપ્રત્યક્કુલીનાં તુ કણ્ડરા બાહુપૃષ્ઠતઃ ।
બાહ્વોઃ કર્મક્ષયકરી વિશ્વાચીતિ હિ સા સ્મૃતા ॥

વિશ્વાચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૨૫ બાહુના અથવા બન્ને બાહુઓના પૃષ્ઠભા-ગથી માંડીને હાથના તલ્લાને લગતી આંગળીઓની જાડી નસ વાયુથી પીડાઈ બાહુના અથવા બન્ને બાહુઓના કામનો ક્ષય કરી નાખે છે એ રોગ વિશ્વાચી કહેવાય છે.

૨૬ વાતશોણિતજઃ શોફો જાનુમધ્યે મહારુજઃ ॥

શિરઃ ક્રોષ્ટકપૂર્વં તુ સ્થૂલં ક્રોષ્ટકમૂર્ચવત્ ।

ક્રોષ્ટકશિરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા

લક્ષણ.

૨૬ વાયુથી તથા રુધિરથી અથવા વાતરક્ત નામના રોગથી ગોટળના મધ્યમાં શીયાળીઆના માથા જેવો જાડો તથા ડંચો અને મોટી પીડા-વાળો જે સોજો થાય છે તે ક્રોષ્ટકશિર કહે-વાય છે.

૨૭ વાયુઃ કઠ્ઠ્યાસ્થિતઃ સક્ષ્મઃ કણ્ડરામાક્ષિ-
પેદ્યદા ॥

સ્વસ્તદા ભવેજ્જનતુઃ પક્ષુઃ સક્ષ્મોર્દ્યયોર્વધાત્ ।

સ્વંજવાતનાં અને પંગુવાતનાં નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૨૭ કમરમાં રહેલો વાયુ કમરથી તે ઘુંટી સુ-ધીના ભાગની કંડરાને (મોટી નસને) જ્યારે સ્વેચ્છે છે (ચાલવા વગેરેમાં કંપાવે છે) ત્યારે માણસ સ્વંજ (લૂલો) થઈ જાય છે. આ રોગ સ્વંજવાત કહે-વાય છે. કમરમાં રહેલો વાયુ બન્ને પગની કમ-રથી તે ઘુંટી સુધીની કંડરાઓને સ્વેચ્છી બન્ને સાથ-ળોની ક્રિયાને અટકાવી દે છે એ રોગ પંગુવાત કહેવાય છે.

૨૮ પ્રક્રામન્વેપતે યસ્તુ સ્વંજનિવ ચ ગચ્છતિ ॥

કલાયસ્વંજં તં વિદ્યાન્મુક્તસંધિપ્રબંધનમ્ ।

કલાયસ્વંજનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ.

૨૮ માણસ વાયુથી પીડાઈને, ચાલવાની શ-રૂઆત કરતાં કંપે તથા જાણે લુલકાતો હોય એવો દેખાય અને સાંધાઓનાં બંધનોના શિથિલ-પણાવાળો થઈ જાય તે માણસને કલાયસ્વંજ ના-મનો રોગ પ્રાપ્ત થયો સમજવો. (ચાલવા લાગતી વખતે કંપ થવો તથા લુલકાતા જેવું દેખાવું એ-ટલી સ્વંજવાતથી કલાયસ્વંજતાની જુદાઈ છે.

‘કલાયલ્લંજ’ એ નામ અર્થને અનુસરીને નહીં હોવાથી યૌગિક નથી પણ રૂઢ છે એમ સમજવું.)

૨૯ ન્યસ્તે તુ વિષમે પાદે રુજઃ કુર્યાત્સમીરણઃ ॥
વાતકણ્ટક હત્યેષ વિજ્ઞેયઃ સ્વુડકાશ્રિતઃ ।

વાતકંટકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણ.

૨૯ પગ વિષમ રીતે મુકાઈ જતાં પગની પીં-
ડીના સંધિમાં રહેલો વાયુ જે પીડાને ઉત્પન્ન કરે
છે તે પીડા વાતકંટક કેહેવાય છે.

૩૦ પાદયોઃ કુરુતે દાહં પિત્તાસૃક્સહિતોઽનિલઃ
વિશેષતઃશ્રંક્રમતઃ પાદદાહં તમાદિશેત્ ।

પાદદાહનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણ.

૩૦ પિત્તથી તથા રુધિરથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ
બન્ને પગમાં દાહ કરે છે અને પગથી ચાલવાના
સમયમાં વિશેષ દાહ કરે છે એ રોગ પાદદાહ
કેહેવાય છે.

૩૧ દૃષ્યતઃશ્ચરણૌ યસ્ય ભવતઃશ્ચ પ્રસુપ્તવત્ ॥
પાદહર્ષઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ।

પાદહર્ષનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણ.

૩૧ કફથી સંયુક્ત થયેલા વાયુના પ્રકોપને
લીધે બન્ને પગ રોમાંચવાળા, અંદર થંડીવાળા અને
જાણે સ્પર્શના જ્ઞાનથી રહિતજ હોય એવા થઈ જાય
છે એ રોગ પાદહર્ષ કેહેવાય છે.

૩૨ અંસદેશસ્થિતો વાયુઃ શોષયિત્વાંસબન્ધનમ્
શિરાસ્ત્વાકુચ્ય તત્રસ્થો જનયત્યપબાહુકમ્ ।

અંસશોષનાં તથા અપબાહુકનાં નિ-
દાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

૩૨ બાહુની ટોચના સમીપના પ્રદેશમાં રહેલો
વાયુ ત્યાંના કફને સુકાવી નાખે છે એ રોગ અંસ-
શોષ કેહેવાય છે. બાહુની ટોચના સમીપના પ્રદે-
શમાં રહેલો વાયુ બાહુની શિરાઓનો સંકોચ કરી
નાખે છે તે રોગ અપબાહુક કેહેવાય છે.

૩૩ યદા શબ્દવહં સ્રોતો વાયુરાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥
શુદ્ધઃ શ્લેષ્માન્વિતો વાપિ વાધિર્યં તેન જાયતે ।

વાધિર્યનાં (બેહેરાપણાનાં) નિદાન, સં-
પ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૩ જ્યારે શુદ્ધ (કેવલ) અથવા કફસંયુક્ત
વાયુ કાનના શબ્દવાહિ સ્રોતને રોકી દર્દને રેહે છે
ત્યારે બેહેરાપણું થાય છે એ વાધિર્ય કેહેવાય છે.
(રુધિરથી કે પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ કાનના
શબ્દવાહિ સ્રોતને રોકી દર્દને રેહે તો તેથી પણ
વાધિર્ય થાય છે. આ રોગ ઉત્તરતંત્રના ૨૦ મા અ-
ધ્યાયના ૬ મા વિષયમાં પણ કેહેવામાં આવશે.)

૩૪ હનુશઙ્ગશિરોગ્રીવં યસ્ય મિન્દન્નિવાનિલઃ ॥
કર્ણયોઃ કુરુતે શૂલં કર્ણશૂલં તદુચ્યતે ।

કર્ણશૂલનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૪ પ્રતિલોમ ગતિ કરતો વાયુ જાણે હડ-
પચીને, લમણાઓને, માથાને તથા ડોકને ભેદી
નાખતો હોય એવી રીતે કાનમાં શૂલને ઉત્પન્ન
કરે છે એ રોગ કર્ણશૂલ કેહેવાય છે. (આ રોગ
ઉત્તરતંત્રના ૨૦ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં પણ
કેહેવામાં આવશે.)

૩૫ આવૃત્ય વાયુઃ સકપ્તો ધમનીઃ શબ્દવાહિનીઃ
નરાન્કરોત્થક્રિયકાન્મૂકમિન્મિણગદ્ગદાન્ ॥

મૂક, મિન્મિણ તથા ગદ્ગદ એઓનાં
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

૩૫ કફથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ શબ્દને ચ-
લાવનારી ધમનીઓનું આવરણ કરી નાખીને
(ધમનીઓને રોકી દર્દને) બોલવાની ક્રિયામાં
અડચણ કરનારા મૂક, મિન્મિણ તથા ગદ્ગદ
એ ત્રણ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (તમામ મુંગાપણું
કાલાપણું—એ મૂક કેહેવાય છે. મુંગાની રીતે ઇટલે
જેમાં અક્ષરો નાકમાંથી બોલવામાં આવે એવું બો-
લનારપણું એ મિન્મિણ કેહેવાય છે અને પદોનો
તથા વ્યંજનોનો જેમાં લોપ થઈ જાય એવું અસ્ફુટ
બોલનારપણું એ ગદ્ગદ કેહેવાય છે. જો કે આ

ત્રણે રોગોનું સ્થાનક એકજ છે તો પળ દોપના વધારા ઘટારા ઉપરથી અથવા પ્રારબ્ધના યોગ ઉપરથી એ રોગોનો ભેદ થાય છે એમ સમજવું.)

૩૬ અધો યા વેદના યાતિ વર્ચોમૂત્રાશયોત્થિતા ।
ભિન્દન્તીવ ગુદોપસ્થં સા તૂણીત્યુપદિશ્યતે ॥

તૂણીવાતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૬ વાયુના પ્રકોપને લીધે વિષ્ટાના સ્થાન-કથી તથા મૂત્રાશયથી ઉઠેલી અને જાણે ગુદને તથા ઉપસ્થને (લિંગને અથવા યોનિને) ભેદી ના-ખતી હોય એવી જે વેદના નીચે જતી હોય તે તૂણી કેહેવાય છે.

૩૭ ગુદોપસ્થોત્થિતા સૈવ પ્રતિલોમવિસર્પિણી ।
વેગૈઃ પક્ષાશયં યાતિ પ્રતિતૂણી તુ સા સ્મૃતા ॥

પ્રતિતૂણીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ.

૩૭ વાયુના પ્રકોપને લીધે જે વેદના ગુદા-માંથી તથા ઉપસ્થમાંથી ઉઠી ડંચે દોડીને, ઉત્પન્ન થતા તથા ઉપશમ પામતા વેગોથી વારંવાર પક્ષા-શયમાં જાય તે વેદના પ્રતિતૂણી કેહેવાય છે.

૩૮ સાટોપમત્યુગ્રરુજમાધ્માતમુદરં શૃશમ્ ।

આધ્માનમિતિ જાનીયાદ્ધોરં વાતનિરોધજમ્ ॥

આધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૮ અધોવાયુના નિરોધને લીધે પેટ ગડગડાટ-વાળું, અત્યંત ડગ પીડાવાળું, અને પવનથી ભરા-યેલી ધમણની પેટે અત્યંત ફુલેલું થઈ જાય છે એ કષ્ટકારી રોગ આધ્માન કેહેવાય છે.

૩૯ વિમુક્તપાર્શ્વહૃદયં તદેવામાશયોત્થિતમ્ ।

પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્કફવ્યાકુલિતાનિલમ્ ॥

પ્રત્યાધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ.

૩૯ વાયુ કફથી વ્યાકુલ થવાને લીધે (રો-કાઈ જવાને લીધે) પડખાંઓને તથા હૃદયને છોડી

દઈને જાણે અને આમાશયમાંથી ઉઠેલું (નાભિના તથા સ્તનના મધ્યમાંથી ઉઠેલું) જે આધ્માન થાય છે તેજ પ્રત્યાધ્માન કેહેવાય છે.

૪૦ અષ્ટીલાવદ્ધનં ગ્રન્થિમૂર્ધ્વમાયતમુન્નતમ્ ।

વાતાષ્ટીલાં વિજાનીયાદ્દ્વિર્માર્ગાવરોધિનીમ્ ॥

વાતાષ્ટીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ.

૪૦ નાભિની નીચે લંબગોળ પથરા જેવી ઘાટી, ડંચી તથા ડંચેના ભાગમાં વિસ્તારવાળી જે સ્થિર અથવા ચંચલ ગાંઠ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે તે વાતાષ્ટીલા કેહેવાય છે. આ ગાંઠ લિંગને, યો-નિને, તથા ગુદાને રોકી દે છે જેથી વિષ્ટાનો, મૂત્રનો અને અધોવાયુનો રોધ થાય છે. (પિત્તે કરેલી કે કફે કરેલી અષ્ટીલા હોતી નથી એટલા માટે આ સ્થલમાં 'વાતાષ્ટીલા' એ નામજ સમજવું પળ તેમાં વાત શબ્દને વ્યાવર્તક સમજવો નહીં.)

૪૧ ઇતામેવ રુજાયુક્તાં વાતવિષ્ણમૂત્રરોધિનીમ્ ।

પ્રત્યષ્ટીલામિતિ વદેજઠરે તિર્યગુત્થિતામ્ ॥

પ્રત્યષ્ટીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ.

૪૧ વાયુના પ્રકોપને લીધે અધોવાયુને, વિષ્ટાને તથા મૂત્રને રોકનારી અને વેદના કરનારી અષ્ટીલા જો પેટમાં આડી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો પ્રત્યષ્ટીલા કેહેવાય છે.

અધ્યાય ૨ જો.

૧ અથાતોઽર્શસાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અર્શોનિર્દાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ષડર્શોસિ ભવન્તિ વાતપિત્તકફશોણિત-
સંનિપાતૈઃ સહજાનિ ચેતિ ॥

તત્રાનાત્મવતાં યથોક્તૈઃ પ્રકોપણૈર્વિરુદ્ધાધ્ય-
શનસ્ત્રીપ્રસન્નોત્કટકાસનપૃષ્ઠયાનવેગવિધારણા-
દિભિર્વિશેષૈઃ પ્રકુપિતા દોષા એકશો દ્વિશઃ
સમસ્તાઃ શોણિતસહિતા વા યથોક્તં પ્રસૃતાઃ
પ્રધાનધમનીરનુપ્રપદ્યાઽધો ગત્વા ગુદમાગમ્ય
પ્રદૂષ્ય વલીર્મૌસપ્રરોહાઞ્જનયન્તિ વિશેષતો
મન્દાગ્રેસ્તથા તૃણકાષ્ઠોપલ્લોષ્ટવસ્ત્રાદિભિઃ શી-
તોદકસંસ્પર્શનાદ્વા કન્દાઃ પરિવૃદ્ધિમાસાદય-
ન્તિ તાન્યર્શોસીત્યાચક્ષતે ॥

અરશોના ભેદો, દૂરનાં તથા પાસેનાં
નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ.

૨ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી,
રુધિરથી અને સ્વભાવથી એમ છ પ્રકારના અરશો
થાય છે.

અજિતેન્દ્રિય લોકોને સૂત્રસ્થાનના ત્રણપ્રશ્ન
નામના ૨૧ મા અધ્યાયના ૧૩ મા વિષયમાં ક-
હેલાં ક્રોધ, શોક, વલ્લવાનની સાથે વિરોધ તથા
દિવસની નિદ્રા વગેરે પ્રકોપણોથી અને વિરુદ્ધ ભો-
જન, અજીર્ણમાં ભોજન, અત્યંત સ્ત્રીસંગ, ગુદાને
પેનીથી દવાવીને બેસવાની ટેવ અથવા ડમકક બે-
સવાની ટેવ, ઘોડા તથા ડંટ વગેરેની પીઠ ઉપર
બેસીને પંથ કરવો, અને વિષ્ટા તથા મૂત્ર વગેરેની
હાજતોને રોકવી इत्यादि વિશેષોથી પ્રકુપિત થ-
एला एक एक दोष अथवा वे वे अथवा त्रणे
दोषो अथवा पित्त जेवाज प्रकारवाळुं दोषથી सं-
युक्त थएलुं रुधिर सूत्रस्थानना २१ मा अध्यायना
१४ मा विषयमां कह्या प्रमाणे वधवापूर्वक प्रसार
पामी, विष्टानुं वहन करनारी धमनीओमां प्राप्त
थई, नीचे जई, गुदामां आवी, गुदानी वलीओने
दूषित करी, मांसना अंकुरोने उत्पन्न करे छे. ए

૧ વિષ્ટાને બાહાર કાઢાડવા માટે જોર કરનારી જે
વલી છે તે પ્રવાહણી કેહેવાય છે.

૨ વિષ્ટાને બાહાર કાઢાડનારી જે વલી છે તે વિસ-

અંકુરો મંદ અગ્નિવાળા પુરુષને અત્યંત થાય છે.
એ માંસના કંદ જેવા અંકુરો તૃણનો, કાષ્ઠનો,
પથરાનો, ઢેફાંનો કે વસ્ત્ર વગેરેનો સંયોગ થવાથી
અથવા શીત જલનો સ્પર્શ થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે.
એ અંકુરોને વૈદ્યો અરશ કેહે છે. (વે વે દોષોના
સંસર્ગવાળાં અરશોવિષે આ અધ્યાયના ૧૮ મા
વિષયમાં જુવો.)

૩ તત્ર સ્થૂલાન્નપ્રતિવદ્ધમર્દ્દપશ્ચાદ્ગુલં ગુદ-
માહુસ્ત્તસિન્ વલયસ્તિસ્ત્રોઽધ્યર્દ્દાઙ્ગુલાન્તરભૂતાઃ
પ્રવાહણી વિસર્જની સંવરણી ચેતિ ચતુરઙ્ગુ-
લાયતાઃ સર્વાસ્તિર્યગેકાઙ્ગુલોચ્છ્રૂતાઃ ॥

શઙ્ગાવર્તનિભાશ્ચાપિ હ્રુપયુંપરિ સંસ્થિતાઃ ।
ગજતાલુનિભાશ્ચાપિ વર્ણતઃ સંપ્રકીર્તિતાઃ ॥
રોમાન્તેભ્યો યવાધ્યર્દ્દો ગુદોષ્ટઃ પરિકીર્તિતઃ ॥
પ્રથમા તુ ગુદોષ્ટાદઙ્ગુલમાત્રે ।

ગુદાનું તથા ગુદાની વલીઓનું વ્યાખ્યાન.

૩ સ્થૂલ આંતરહું કે જે ગુદાંત્ર કેહેવાય છે
તેની સાથે ગુદા જોડાણી છે અને તે સાડાચાર
આંગળના પ્રમાણવાળી કેહેવાય છે. એ ગુદામાં
પ્રવાહણી, વિસર્જની અને સંવરણી એ નામની ત્રણ
વલીઓ છે અને તેઓ એક એકની ઉપર રહેલી
છે. ગુદાનો હોઠ કે જે રોમાવલીના અંતની ઉપર
અથવા અંગુલનો છે તેની ઉપર એક આંગળને છેડે
પેહેલી વલી છે, એ વલીની ઉપર દોઢ આંગ-
ળને છેડે બીજી વલી છે અને તે બીજી વલીની ઉ-
પર દોઢ આંગળને છેડે ત્રીજી વલી છે. ગુદાના
હોઠનું અને ત્રણ વલીઓનું એકંદર અંતર સાડા-
ચાર આંગળનું છે કે જેથી ગુદા સાડાચાર આંગ-
ળની કેહેવાય છે. સઘલી વલીઓ ચાર આંગળ
લાંબી છે, એક આંગળની આડી ડંચાઈવાળી છે,
શંખના આવર્તોના જેવા આકારવાળી છે અને હા-
ર્જની કેહેવાય છે.

૩ વિષ્ટા નીકળી ગયા પછી ગુદાને બીડી દેનારી જે
વલી છે તે સંવરણી કેહેવાય છે.

તન્નિમિત્તાન્યેવ ભવન્તિ શુક્લત્વદુઃસ્વનયનદશન-
વદનમૂત્રપુરીષશ્ચ પુરુષો ભવતિ ॥

કફથી થણાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૭ કફથી થણાં અરશો શ્વેત હોય છે, મોટા મૂલવાળાં હોય છે, કઠળ હોય છે, ગોઠ હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, ધૂસર વર્ણવાળાં હોય છે, કેરડાના જેવા, ફનસના ઠલીયા જેવા કે ગાયના આંચળ જેવા આકારવાળાં હોય છે, ભેદાતાં નથી, સ્વતાં નથી અને ઘણી સ્વરજવાળાં હોય છે. એ અરશોથી ઉપહત થણા માણસને કફવાળો, જ્ઞાણો તથા માંસના ધોળ જેવો પાતળો જ્ઞાણો આવ્યા કરે છે. એ અરશોને લીધેજ સોજા, શીતજ્વર, અરુચિ, અન્નનું નહીં પાકવું અને માથાનું ભારેપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે. એ માણસનાં ત્વચા, નસો, નેત્રો, દાંતો, મોહોડું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા સફેદ વર્ણવાળાં થઈ જાય છે.

૮ રક્તજાનિ ન્યગ્રોધપ્રરોહવિદ્રુમકાકળ-
ન્તિકાફલસદૃશાનિ પિત્તલક્ષણાનિ ચ યદા-
વગાદપુરીષપ્રપીડિતાનિ ભવન્તિ તદાત્યર્થ દુષ્ટ-
મનલ્પમસ્તુક્સહસા વિસૃજન્તિ તસ્યૈવાતિપ્રવૃત્તૌ
શોણિતાતિયોગોપદ્રવા ભવન્તિ ॥

રુધિરથી થણાં અરશોનાં વિશિષ્ટ
લક્ષણો.

૮ રુધિરથી થણાં અરશો વડવાઈઓ જેવાં, પરવાળાં જેવાં કે ચળોટી જેવા વર્ણવાળાં હોય છે અને ઉપર પિત્તથી થણાં અરશોનાં જે લક્ષણો કહ્યા તે લક્ષણોવાળાં હોય છે. એ અરશો જ્યારે દૃઢ વિષ્ટાથી દબાય છે ત્યારે જલદીજ અત્યંત દુષ્ટ તથા જ્ઞાણ રુધિરનો સ્ત્રાવ કરે છે. એ રુધિરની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થતાં તે માણસને રુધિરના અતિ સ્ત્રાવથી થનારા આક્ષેપક વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

૯ સંનિપાતજાનિ સર્વદોષલક્ષણયુક્તાનિ ॥

૧ વાયુ કે કફ અત્યુચ્છેદન થયા હોય તો તેઓનાં

ત્રણે દોષથી થણાં અરશોનાં વિ-
શિષ્ટ લક્ષણો.

૯ સંનિપાતથી ઉટલે ત્રણે દોષોના સંયોગથી થણાં અરશો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો-
વાળાં હોય છે.

૧૦ સહજાનિ દુષ્ટશોણિતશુક્રનિમિત્તાનિ
તેષાં દોષત એવ પ્રસાધનં કર્તવ્યમ્ । વિશેષત-
શ્ચાત્ર દુર્દર્શનાનિ પરુષાણિ પાણ્ડૂનિ દારુણાન્ય-
ન્તર્મુખાનિ તૈરુપદ્રુતઃ ક્રુશોઽલ્પભુક્ષિતરાસન્ત-
તગાત્રોઽલ્પપ્રજઃ ક્ષીણરેતાઃ ક્ષામસ્વરઃ ક્રોધ-
નોઽલ્પાગ્નિર્ગ્રાણશિરોઽક્ષિશ્રવણરોગવાન્સતત-
મન્નકૂજાટોપદ્વયોપલેપારોચકપ્રમૃતિભિઃ પી-
ડ્યતે ॥

સ્વભાવથી થણાં (શરીરના જન્મની

સાથેજ થણાં) અરશોનાં

વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૧૦ સ્વાભાવિક ઉટલે શરીરના જન્મની સા-
થેજ થણાં અરશો માતાના રજના દોષથી અને
પિતાના વીર્યના દોષથી થણાં હોય છે માટે તે-
ઓની ચિકિત્સા રજના તથા વીર્યના દોષ ઉપર
અથવા તેઓમાં પોતામાં જે દોષ જોવામાં આવતો
હોય તે દોષ ઉપર ધ્યાન આપીને કરવી. વિશેષે
કરી આ સ્વાભાવિક અરશો અંદરના વિદ્રધિઓની
પેટે જોવાને અશક્ય, કઠળ, મૂંઝરા વર્ણવાળાં, અત્યંત
દુઃખ દેનારાં અને અંદર મોહોડાવાળાં હોય છે.
આ અરશોથી ઉપહત થણો માણસ ક્રુશ શરીર-
વાળો, અલ્પ જમનારો, નસોથી વ્યાસ થણાં
શરીરવાળો, અલ્પ પ્રજાવાળો, ક્ષીણ વીર્યવાળો, ક્ષીણ
સ્વરવાળો, ક્રોધી, અલ્પ અગ્નિવાળો અને નાકના,
માથાના, નેત્રોના તથા કાનના રોગોવાળો હોય
છે. એ માણસ આંતરડાઓનો અવાજ, પેટનો ગડ-
ગડાટ, છાતીનું કફથી લેપાઈ રહેવું અને અરોચક
ઇત્યાદિ રોગોથી પણ નિરંતર પીડાય છે.

લક્ષણો પણ જોવામાં આવે છે.

૧૧ ભવતિ ચાત્ર ॥

બાહ્યમધ્યવલિસ્થાનાં પ્રતિકુર્યાદ્ધિપગ્વરઃ ।
અન્તર્વલિસમુત્થાનાં પ્રત્યાહ્યાયાચરેત્ક્રિયામ્ ॥

અરશોનું સામાન્ય રીતે સાધ્યપણું
તથા અસાધ્યપણું.

૧૧ આ વિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુ-
ખથી કહ્યું છે કે “અરશો સંવરણી કે વિસર્જની
નામની વઢીઓમાં રહ્યાં હોય તો ઉત્તમ વૈદ્યે તે-
ઓની ચિકિત્સા કરવી. પળ જો પ્રવાહણી નામની
વઢીમાં રહ્યાં હોય તો તેઓ વળું કરી અસાધ્ય છે
ઘટલા માટે ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને પછી
રોગી વગેરેનો આગ્રહ જણાય તો કરવી.”

૧૨ પ્રકુપિતાસ્તુ દોષા મેદમ્ભિપ્રપન્ના માં-
સશોણિતે પ્રદૂષ્ય કણ્ઠં જનયન્તિ તતઃ કણ્ઠ-
યનાત્ક્ષતં સમુપજાયતે તસ્મિંશ્ચ ક્ષતે દુષ્ટમાં-
સજાઃ પ્રરોહાઃ પિચ્છિલરુધિરસ્રાવિણો જાયન્તે
કૂર્ચકિનોઽભ્યન્તરમુપરિષ્ટાદ્વા તે તુ શેષો વિ-
નાશયન્ત્યુપગ્નન્તિ ચ પુંસ્ત્વમ્ ॥

લિંગમાં થएला અરશોનાં નિદાન

સપ્રાપ્ત તથા લક્ષણ.

૧૨ પ્રકુપિત થएला દોષો લિંગમાં આવી,
માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરી સ્વરજને ઉત્પન્ન
કરે છે, સ્વરજને લીધે સ્વંજવાળવાથી લિંગમાં ક્ષત
થાય છે અને તે ક્ષતમાં દુષ્ટ માંસના અંકુરો થાય
છે. મળિની અંદર કે બાહારની ચામડીમાં ઉત્પન્ન
થएला એ અંકુરો ચીકળા લોહીનો સ્રાવ કરે છે
અને ફીણા તથા લાંબા તંતુઓવાળા હોય છે. આ
અંકુરો લિંગનો વિનાશ કરી નાચે છે અને પુરુષ-
પણાનો પળ ઉપવાત કરે છે.

૧૩ યોનિમભિપ્રપન્નાઃ સુકુમારાન્દુર્ગન્ધાન્
પિચ્છિલરુધિરસ્રાવિણશ્છત્રાકારાન્કરીરાજન-
યન્તિ ॥

યોનિમાં થएला અરશોનાં નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૧૩ પ્રકુપિત થएला દોષો યોનિમાં આવી

કોમળ, દુર્ગંધવાળા, ચીકળા તંતુઓવાળા રુધિ-
રને સ્વવનારા અને છત્ર જેવા આકારવાળા દુષ્ટ
માંસના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૪ ત एवોર્ધ્વમાગતાઃ શ્રોત્રાક્ષિઘ્રાણવદ-
નેષ્વર્શાસ્યુપનિર્વર્તયન્તિ ।

તત્ર કર્ણજેષુ બાધિર્યં શૂલં પૂતિકર્ણતા ચ ।
નેત્રજેષુ વર્ત્માવિરોધો વેદના સ્ત્રાવો દર્શન-
નાશશ્ચ ।

ઘ્રાણજેષુ પ્રતિશ્યાયોઽતિમાત્રં ક્ષવથુઃ કુ-
ચ્છ્રોચ્છ્રાસતા પૂતિનસ્યં સાનુનાસિકવાક્યત્વં
શિરોદુઃખં ચ ।

વક્ત્રજેષુ કણ્ઠોષ્ટતાત્ત્વનામન્યતમસ્મિસ્તૈર્ગદ-
ગદવાક્યતા રસાજ્ઞાનં મુખરોગાશ્ચ ભવન્તિ ।

કાન, નેત્રો, નાક તથા મુખ એઓમાં

થएला અરશોનાં નિદાન, સં-
પ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો.

૧૪ પ્રકુપિત થएला દોષો ઉંચે આવી કા-
નમાં, નેત્રમાં, નાકમાં તથા મુખમાં અરશોને ઉ-
ત્પન્ન કરે છે.

અરશો કાનમાં થયા હોય તો વેહેરાપણું થાય
છે, કાનમાં શૂલ નીકળે છે અને કાન દુર્ગંધયુક્ત
થઈ જાય છે.

અરશો નેત્રમાં થયા હોય તો પાપળો રોકાઈ
જાય છે, નેત્રોમાં વેદના થાય છે, સ્રાવ થાય છે
અને નેત્રોની જોવાની શક્તિ બંધ પડી જાય છે.

અરશો નાકમાં થયા હોય તો પ્રતિશ્યાય,
પ્રબલ ક્ષવથુ રોગ, ઉચ્છ્રાસનું માંડ માંડ લેવાવું,
પૂતિનસ્ય રોગ, ગુંગળા અક્ષરો બોલનારપણું અને
માથાનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. (પ્રતિશ્યાય,
ક્ષવથુ અને પૂતિનસ્ય એઓનાં લક્ષણો ઉત્તર તંત્રના
૨૩ મા તથા ૨૨ મા અધ્યાયમાં જુવો.)

અરશો મુખમાં થયા હોય તો કંઠ, હોઠ, કે
તાલવું એઓમાંથી એક સ્થાનમાં રહેલા તે અર-

શોથી બોલવામાં ગદ્ગદપણું થાય છે, રસની • સ્વર પડતી નથી અને મુખના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫ વ્યાનસ્તુ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્માણં પરિગૃહ્ય
બહિઃ સ્થિરાણિ કીલવદર્શાસિ નિર્વર્તયતિ
તાનિ ચર્મકીલાન્યર્શાસીત્યાચક્ષતે.॥

ચર્મકીલ નામના અરશનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૧૫ પ્રકુપિત થયેલો વ્યાનવાયુ કફને સાથે
લઈને ગુદાના હોટથી બાહાર અથવા વીજા પ્રદેશોમાં
પણ ત્વચાથી બાહાર કઠળ અને સ્ત્રીલા જેવા આ-
કારવાળા અરશોને ઉત્પન્ન કરે છે. એ અરશોને
વેદ્યો ચર્મકીલ કેહે છે. (ચર્મકીલ પણ માંસના
અંકુર જેવો જ થાય છે માટે તેને અરશોમાં ગણ્યો છે.)

૧૬ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તેણે કીલેણુ નિસ્તોદો મારુતેનોપજાયતે ।
શ્લેષ્મણા તુ સર્વણત્વં ગ્રન્થિત્વં ચ વિનિર્દિશેત્ ॥
પિત્તશોણિતજં રૌક્ષ્યં કૃષ્ણત્વં શુક્લતા તથા ।
સમુદીર્ણસ્વરત્વં ચ ચર્મકીલસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ચર્મકીલમાં વાત આદિ દોષોની
પ્રબલતાનાં લક્ષણો.

૧૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંત-
રિયે સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ચર્મકીલમાં જો વાયુ
પ્રબલ હોય તો તેમાં સોઈથી મોંકાયા જેવી વેદના
થાય છે. જો કફ પ્રબલ હોય તો ચર્મકીલનો
વર્ણ શરીરના વર્ણ જેવો જ થાય છે અને તે ચર્મકીલ
ગ્રંથિ જેવો થાય છે. જો પિત્ત કે રુધિર
પ્રબલ હોય તો ચર્મકીલમાં રુક્ષપણું, શ્યામપણું,
શ્વેતપણું તથા અત્યંત કઠળપણું થાય છે.”

૧૭ અર્શસાં લક્ષણં વ્યાસાદુક્તં સામાન્યતસ્તુ યત્
તત્સર્વં પ્રાગ્વિનિર્દિષ્ટાત્સાધયેદ્વિષજાં વરઃ ॥

લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોમાં
વાયુ વગેરે દોષોનાં વિશિષ્ટ લ-
ક્ષણો જાણી લેવાવિષે.

૧૭ લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોનાં સા-

માન્ય લક્ષણો વિસ્તારથી કેહેવામાં આવ્યાં છે પણ
વાયુ આદિ દોષોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો કેહેવામાં
આવ્યાં નથી માટે ઉત્તમ વૈદ્યને તે લક્ષણો જાણ-
વાની ઇચ્છા થાય તો તેણે આ અધ્યાયના પાંચમા,
છઠા, સાતમા, આઠમા તથા નવમા વિષયમાં જે
જે લક્ષણો કેહેવામાં આવ્યાં છે તે લક્ષણો ઉપરથી
આ અરશોમાં પણ વાયુ વગેરે દોષોનાં લક્ષણોની
પરીક્ષા કરી લેવી.

૧૮ અર્શઃસુ દૃશ્યતે રૂપં યદા દોષદ્વયસ્ય તુ ।
સંસર્ગં તં વિજાનીયાત્સંસર્ગઃ સ ચ ષડ્વિધઃ ॥

ઔષધોની કલ્પના માટે અરશોમાં ઇતર
દોષોના સંસર્ગનું નિરૂપણ.

૧૮ અરશોમાં જો બે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં
આવે તો બે દોષોનો સંસર્ગ થયેલો સમજવો. એ
સંસર્ગ વાતપિત્તસંસર્ગ, વાતકફસંસર્ગ, પિત્તકફ-
સંસર્ગ, વાતરુધિરસંસર્ગ, પિત્તરુધિરસંસર્ગ અને કફ-
રુધિરસંસર્ગ એ રીતે છ પ્રકારનો થાય છે.

૧૯ ત્રિદોષાણ્યલ્પલિક્ષ્ણાનિ યાપ્યાનિ તુ વિ-
નિર્દિશેત્ ॥

દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં વલૌ યાન્યાશ્રિતાનિ ચ ॥
કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ તાન્યાહુઃ પરિસંવત્સરાણિ ચ ।
સંનિપાતસમુત્થાનિ સહજાનિ ચ વર્જયેત્ ॥
સર્વાઃ સ્યુર્વલયો યેષાં દુર્નામભિરુપદ્રુતાઃ ।
તૈસ્તુ પ્રતિહતો વાયુરપાનઃ સંનિવર્તતે ॥
તતો વ્યાનેન સંગમ્ય જ્યોતિર્મૃદ્ધાતિ દેહિનામ્ ॥

અરશોનું યાપ્યપણું, કષ્ટસાધ્યપણું
અને અસાધ્યપણું એ વિષયમાં
વિશેષ વ્યાખ્યાન.

૧૯ અરશો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળાં છતાં પણ
જો તેઓમાં એ ચિહ્નો અલ્પ હોય તો તે અરશોને યાપ્ય
કેહેવાં. બે દોષોના સંસર્ગથી થયેલાં જે અરશો,
બીજી વલીમાં રહ્યાં હોય તેઓને તથા જેઓની ઉ-
ત્પત્તિને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય તે અરશોને કષ્ટ-
સાધ્ય કેહેવાં. જે અરશો ત્રણે દોષોનાં પૂરેપૂરાં

ચિહ્નોવાળાં હોય અથવા સ્વાભાવિક હોય તેઓને તો (ઘણું કરી) અસાધ્ય સમજીને છોડીજ દેવાં.

જે માણસોની ત્રણે વલીઓ અરશોથી ઘેગળી હોય તે માણસોનો અપાનવાયુ અરશોથી પ્રતિઘાત પામીને બાહ્ય નીકળતો નથી અને પછી વ્યાનની સાથે મલીને જઠરાગ્નિનું મર્દન કરી નાખે છે. (આમ થવાથી અરશો અસાધ્ય થઈ પડે છે અથવા આ પ્રમાણે થતી અગ્નિના મંદતા સ્વાભાવિક અરશોમાં ઉપદ્રવરૂપ હોય છે.)

અધ્યાય ૩ જો.

૧ અથાતોઽશ્મરીણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અશ્મરીનિદાનં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ચત્સ્રોઽશ્મર્યો ભવન્તિ શ્લેષ્માધિષ્ઠાનાસ્તથા શ્લેષ્મણા વાતેન પિત્તેન શુક્રેણ ચેતિ॥ તન્નાસંશોધનશીલસ્યાપથ્યકારિણઃ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્મા મૂત્રસંપૃક્તોઽનુપ્રવિશ્ય વસ્તિમશ્મરીં જનયતિ ॥

પથરીના ભેદો તથા નિદાનો.

૨ કફથી, વાયુથી, પિત્તથી અને વીર્યથી એમ ચાર પ્રકારની પથરીઓ થાય છે. સઘલી પથરીઓમાં કફ સમવાયીકારણ હોય છે પણ વીર્યથી થયેલી પથરીમાં વીર્ય સમવાયીકારણ હોય છે. (કેટલાએક વૈદ્યો તો વીર્યની પથરીમાં પણ કફનું સમવાયીકારણપણું માને છે.)

વમનવિરેચનાદિકથી સંશોધન કરવાની આદત વગરના અને અપથ્ય કરનારા પુરુષનો પ્રકુપિત થયેલો કફ મૂત્રનો સંયોગ પામી મૂત્રાશયમાં પ્રવેશ કરીને પથરીને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧ પથરીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણોના કથન-

૩ તાસાં પૂર્વરૂપાણિ વસ્તિપીડાઽરોચકૌ મૂત્રકૃચ્છં વસ્તિશિરોમુષ્કશેષસાં વેદના કૃચ્છાજ્જ્વરાવસાદૌ વસ્તગન્ધિત્વં મૂત્રસ્યેતિ ॥

યથાસ્વં વેદનાવર્ણં દુષ્ટં સાન્દ્રમથાવિલમ્ ।

પૂર્વરૂપેઽશ્મનઃ કૃચ્છાન્મૂત્રં સૃજતિ માનવઃ ॥

પથરીનાં પૂર્વરૂપ.

૩ પથરી થવાની હોય ત્યારે મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે, અન્ન વગેરેની ઉપર અરુચિ થાય છે, મૂત્રવામાં કષ્ટ થાય છે, મૂત્રાશયનો ઉપરનો ભાગ વૃષ્ણ તથા લિંગ એઓમાં આકર્ષણ થઈને વેદના થાય છે, જ્વર આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે અને મૂત્ર મોટા વકરાના જેવા ગંધવાળું થાય છે. માનસ પથરીનું પૂર્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જે દોષથી પથરી થવાની હોય તે દોષને અનુસરતી વેદનાવાળું, તે દોષને અનુસરતા વર્ણવાળું, ઘાટું થતા મેલું મૂત્ર છે અને તે પણ માંડ માંડ મૂત્રી શકે છે.

૪ અથ જાતાસુ નાભિવસ્તિસેવનીમેહને-પ્વન્દ્યતમસ્મિન્મેહતો વેદના મૂત્રધારાસંગઃ સરુધિરમૂત્રતા મૂત્રવિકિરણં ચ ગોમેદકપ્રકાશમનાવિલં સસિકતં વિસૃજતિ ધાવનલઙ્ગનપ્લવનપૃષ્ઠયાનાધ્વગમનૈશ્ચાસ્ય વેદના ભવતિ ॥

સઘલા પ્રકારની પથરીઓનું સામાન્ય

લક્ષણ.

૪ જ્યારે પથરી થાય ત્યારે મૂત્રવાના સમયમાં નાભિ, મૂત્રાશય, સીવળી અને લિંગ એઓમાંથી એકમાં વેદના થાય છે, મૂત્રની ધારા અટકી જાય જાય છે, લોહીવાળું મૂત્ર નીકળે છે, મૂત્ર વીં-ચાઈ જઈને આમતેમ પડે છે અને કોઈ સમયે વાયુને લીધે પથરી મૂત્રના માર્ગમાંથી ચ્વસી જાય ત્યારે ગોમેદ નામના પીલા મણિ જેવા વર્ણવાળું તથા રેતીવાળું સ્વચ્છ મૂત્ર નીકળે છે. આ માણસને દોડતાં, ઠેકતાં, પાણીમાં તરતાં, વાહનની પીઠ ઉપર બેસીને ચાલતાં અને પંથ કરતાં વેદના થાય છે.

ત્રિપનો.

૫ તત્ર શ્લેષ્મા શ્લેષ્મલમન્નમ્બ્યવહરતોઽ-
ત્યર્થમુપલિપ્યાધઃ પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય વસ્તિમુખન-
ધિષ્ઠાય સ્ત્રોતો નિરુણદ્ધિ તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતા-
દ્વાલ્યતે ભિદ્યતે નિસ્તુચત ઇવ ચ વસ્તિર્ગુરુઃ
શીતશ્ચ ભવતિ । અશ્મરી ચાત્ર શ્વેતા સ્નિગ્ધા
મહતી કુકુટાણ્ડપ્રતીકાશા મધૂકપુષ્પવર્ણા વા
ભવતિ તાં શ્લેષ્મિકીતિ વિદ્યાત્ ॥

કફથી થણી પથરીનાં વિશિષ્ટ
(ખાસ) લક્ષણો.

૧ કફવર્દ્ધક અન્નને ખાનારા માણસનો કફ
તે માણસના શરીરના અંદરના ભાગને અત્યંત
ઝરડી નાશી, નીચેના ભાગમાં અતિવૃદ્ધિ પામી, મૂ-
ત્રાશયના મોહોડામાં રહીને સ્રોતને રોકી દે છે.
આ માણસનો મૂત્રાશય મૂત્રના પ્રતિઘાતને લીધે
જાળે છેદી નશ્વાતો હોય, મેદી નશ્વાતો હોય તથા
સોઈઓથી મોંકાતો હોય તેમ વ્યથા પામે છે, મારે
થઈ જાય છે અને ટાઢો થઈ જાય છે. એમાં પથરી
સફેદ, સ્નિગ્ધ, મોટી અને કુકડાનાં ડુંડા જેવી અ-
થવા મહુડાના ફૂલ જેવા વર્ણવાળી હોય છે. આવી
પથરીને કફની ઉલ્વણતાથી થણી સમજવી.

૬ પિત્તયુક્તસ્તુ શ્લેષ્મા સજ્ઞાતમુપગમ્ય
યથોક્તાં પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય વસ્તિમુખમધિષ્ઠાય
સ્ત્રોતો નિરુણદ્ધિ તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતાદુષ્યતે ચૂ-
પ્યતે દહ્યતે પચ્યત ઇવ વસ્તિરુણવાતશ્ચ ભ-
વતિ । અશ્મરી ચાત્ર સરક્તા પીતાવભાસા
કૃષ્ણા મહાતકાસ્થિપ્રતિમા મધુવર્ણા વા ભ-
વતિ તાં પૈત્તિકીતિ વિદ્યાત્ ॥

પિત્તથી થણી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૬ પિત્તથી સંયુક્ત થણો કફ કઠળપણને
પામી તથા ઉપર કહ્યાપ્રમાણે અતિવૃદ્ધિ પામી,
મૂત્રાશયના મોહોડામાં રહીને સ્રોતને રોકી દે છે.
આ માણસનો મૂત્રાશય મૂત્રના પ્રતિઘાતથી તપ્યા
કરતો હોય, સેચાતો હોય, વાળી નશ્વાતો હોય
અને ક્ષારાદિકથી પકાવી નશ્વાતો હોય તેમ

વ્યથા પામે છે અને એ માણસને ઉત્તરતંત્રના ૧૮
મા અધ્યાય ના ૧૨ મા વિષયમાં કહેલો ઉપ્પવાત
નામનો રોગ થાય છે. એમાં પથરી કાંઈક રાતી,
પીઠા અવભાસવાળી, કાઠી, મીલામાના ઠઠીઆ
જેવી અથવા મધના જેવા વર્ણવાળી હોય છે. આવી
પથરીને પિત્તની ઉલ્વણતાથી થણી સમજવી.

૭ વાયુયુક્તસ્તુ શ્લેષ્મા સજ્ઞાતમુપગમ્ય ય-
થોક્તાં પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય વસ્તિમુખમધિષ્ઠાય સ્ત્રોતો
નિરુણદ્ધિ તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતાત્તીવા વેદના
ભવતિ તથાત્યર્થ પીડ્યમાનો દન્તાન્ઘ્રાદતિ
નાભિ પીડયતિ મેદું મૃદ્ધાતિ પાયું સ્પૃશતિ
વિશર્દ્ધતે વિદહતિ વાતમૂત્રપુરીપાણિ કુચ્છેણ
ચાસ્ય મેહતો નિઃસરન્તિ । અશ્મરી ચાત્ર શ્યામા
પરુપા વિપમા યગ કદમ્બપુષ્પવત્કણ્ડકાચિતા
ભવતિ તાં વાતિકીતિ વિદ્યાત્ ॥

વાયુથી થણી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૭ વાયુથી સંયુક્ત થણો કફ કઠળપણને
પામી તથા ઉપર કહ્યાપ્રમાણે અતિવૃદ્ધિ પામી,
મૂત્રાશયના મોહોડામાં રહીને સ્રોતને રોકી દે છે.
આ માણસ મૂત્રના પ્રતિઘાતથી તીવ્ર વેદના પામે
છે, અત્યંત પીડાવાથી દાંત કરડે છે, નાભિને દ-
વાવ્યા કરે છે, લિંગને ચોઢી નાસે છે, ગુદાનો
સ્પર્શ કરે છે, અધોવાયુનો ઉત્તર્ગ કરે છે અને
લિંગમાં બઢતરાવાળો થાય છે. એ માણસ જ્યારે
મૂત્રે ત્યારે વાયુ, મૂત્ર તથા વિષ્ટા અત્યંત કષ્ટથી
નીકળે છે. આમાં પથરી કાઠી, ઝરસડ, નીચી
ઉંચી, કઠળ તથા કદંબના ફૂલની પેટે કંટકોથી
વ્યાસ હોય છે. આવી પથરીને વાયુની ઉલ્વણ-
તાથી થણી સમજવી.

૮ પ્રાંયેણૈતાસ્તિસ્ત્રોઽશ્મર્યો દિવાસ્વપ્નસમ-
શનાધ્યશનશીતસ્નિગ્ધગુરુમધુરાહારપ્રિયત્વા-
દ્વિશેષેણ વાલાનાં ભવન્તિ તેષામેવાલ્પવસ્તિ-
કાયત્વાદનુપચિત્તમાંસત્વાન્ન વસ્તેઃ સુખગ્રહણા-
હરણા ભવન્તિ ॥

ઉપર કહેલી ત્રણ પથરીઓ ઘણું કરી
બાલકોનેજ થાય છે અને તે પથરીઓ
સેહેજ કાઢાડી શકાય છે.

૮ બાલકો દિવસની નિદ્રા કરે છે, હિતાહિત
પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, અજીર્ણમાં સ્થાય છે અને
ટાઢા સ્નિગ્ધ ભારે તથા મધુર આહારોપર અતિપ્રેમ
રાખે છે તેથી ઘણું કરીને આ ઉપર કહેલી ત્રણ
પથરીઓ (કફની ઉલ્વણતાવાળી, પિત્તની ઉલ્વ-
ણતાવાળી અને વાયુની ઉલ્વણતાવાળી) બાલકો-
નેજ થાય છે. ૯ બાલકોના મૂત્રાશયો નાહાના
હોય છે, શરીરો નાહાનાં હોય છે અને મૂત્રાશયોનાં
માંસો વૃદ્ધિ પામેલાં હોતાં નથી અર્થાત્ તેઓના
મૂત્રાશયોની જાડાઈ પણ થોડી હોય છે તેથી બા-
લકોની પથરીઓ સેહેજ (ઘણા આયાસવગર)
પકડી શકાય છે તથા કાઢાડી શકાય છે.

૯ મહતાં તુ શુક્રાશ્મરી શુક્રનિમિત્તા ભ-
વતિ । મૈથુનાભિઘાતાદતિમૈથુનાદ્વા શુક્રં ચલિ-
તમર્નિર્ગચ્છદ્વિમાર્ગગમનાદનિલોઽભિતઃ સંગૃહ્ય
મેદ્રવૃષ્ણયોરંતરે સંહરતિ સંહત્ય ચોપશોષયતિ
સા મૂત્રમાર્ગમાવૃણોતિ મૂત્રકૃચ્છ્રં વસ્તિવેદનાં
વૃષ્ણયોશ્ચ શ્વયથુમાપાદયતિ પીડિતમાત્રે ચ
તસ્મિન્નેવ પ્રદેશે પ્રવિલયમાપદ્યતે તાં શુક્રાશ્મ-
રીતિ વિદ્યાત્ ॥

મોટાઓને વીર્યથી પથરી થવાનાં વિશિષ્ટ
નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા તે પથરીનાં
લક્ષણો.

૯ મોટાઓને વીર્યથી પથરી થાય છે અને
તે પથરી શુક્રાશ્મરી કેહેવાય છે. મૈથુનના વિઘા-
તથી અથવા અતિમૈથુનથી ચલિત થયેલા અને
અવઢા માર્ગમાં જવાને લીધે વાહાર નહીં નીક-
ઢતા વીર્યને વાયુ નીચેથી તથા ડંચેથી ધરી લઈને
લિંગના અને વૃષ્ણોના મધ્યમાં (મૂત્રાશયના દ્વા-
રની નીચે) વર્તુલ (ગોઢ) કરી નાખે છે અને
વર્તુલ કરી નાખીને સુકાવી નાખે છે કે જેથી તે વીર્ય

પથરીરૂપ બની જાય છે. આ પથરી મૂત્રના માર્ગને
રોકી દે છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને, મૂત્રાશયમાં વ્યથાને
અને વૃષ્ણોમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯ પથરી-
વાળો પ્રદેશ દગાવવામાં આવતાં તે પથરી અલ્પ
હોવાને લીધે તુરત છુપી જાય છે અને દગાણ મટે
ઘટલે પાઢી પ્રકટ થાય છે. આવી પથરીને શુક્રા-
શ્મરી ઘટલે વીર્યથી થયેલી પથરી જાણવી.

૧૦ ભવતિ ચાત્ર ॥

શર્કરા સિક્રતા મેહો મસાખ્યોઽશ્મરિવૈકૃતમ્ ।

પથરીના ઉપદ્રવો.

૧૦ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંત-
રિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ કાંકરી, રેતી, પ્રમેહ
અને મૂત્રશુક્રનામનો ઉત્તરતંત્રના ૧૮ મા અધ્યા-
યના ૧૧ મા વિષયમાં કહેલો રોગ ઇઓ પથરીમાં
ઉપદ્રવરૂપ થાય છે.”

૧૧ અશ્મર્યાઃ શર્કરા ક્ષેયા તુલ્યવ્યઙ્ગનવેદના ॥

પવનેઽનુગુણે સા તુ નિરેત્યલ્પા વિશેષતઃ ।

સા મિન્નમૂર્તિર્વાતેન શર્કરેત્યભિધીયતે ॥

કાંકરીનું લક્ષણ અને તે કાંકરીના
પડવાનું તથા અટકવાનું કારણ.

૧૧ કાંકરી પથરીનાં જેવાંજ લક્ષણોવાળી
તથા પથરીના જેવીજ વેદનાવાળી થાય છે. વી-
ર્યની પથરીજ જ્યારે વાયુથી મેદાઈ જાય છે ત્યારે
કાંકરી કેહેવાય છે. વાયુથી વીંછાઈને ટુકડા
ટુકડારૂપ થયેલી ૯ પથરી (કાંકરી અથવા રેતી)
જ્યારે વાયુ સવળી રીતે ચાલે ત્યારે ઘણું કરીને
થોડી થોડી નીકળે છે અને વાયુ ડલટો ચાલે
ત્યારે અટકી જાય છે.

૧૨ હૃત્પીઢા સક્થિસદનં કુક્ષિશૂલઃ સવેપથુઃ ।

તૃષ્ણોર્ધ્વગોઽનિલઃ કાષ્ઠ્યં દૌર્બલ્યં પાણ્ડુ-

ગાત્રતા ॥

અરોચકાવિપાકૌ તુ શર્કરાતે ભવન્તિ ચ ।

મૂત્રમાર્ગપ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥

દૌર્બલ્યં સદનં કાર્શ્યં કુક્ષિશૂલમરોચકમ્ ।
પાણ્ડુત્વમુષ્ણવાતં ચ તૃષ્ણાં દૃત્પીડનં વમિમ્ ॥

કાંકરીના તથા રેતીના ઉપદ્રવો.

૧૨ કાંકરીથી અથવા રેતીથી પીડાણા મા-
ળસને હૃદયમાં પીડા થાય છે, સાથળોમાં ગ્લાનિ
થાય છે, કૂંચમાં શૂલ નીકળે છે, કંપ થાય છે,
તરશ લાગે છે, શ્વાસ ડંચો ચાલે છે, શરીરમાં
કાઝાપણું થાય છે, દુર્બલપણું થાય છે, ગાત્રો પાંડુ
થઈ જાય છે, અન્નાદિક ઉપર અરુચિ થાય છે
અને ધાધેલું અન્નાદિક પચતું નથી. મૂત્રના મા-
ર્ગમાં પ્રાપ્ત થઈને તેમાં અંદર ચોટી રહેલી તે કાં-
કરીથી અથવા રેતીથી દુર્બલપણું, ગ્લાનિ, કૃશપણું
કૂંચમાં શૂલ, અન્નાદિક ઉપર અરુચિ, પાંડુપણું,
ઉષ્ણવાત, તરશ, હૃદયમાં પીડા અને ડલ્ટી
એ ઉપદ્રવો થાય છે.

૧૩ નાભિપૃષ્ઠકટીમુષ્કગુદવજ્રણશેફસામ્ ।
એકદ્વારસ્તનુત્વક્કો મધ્યે વસ્તિરધોમુલ્હઃ ॥
અલાન્વા ઇવ રૂપેણ શિરાસ્નાયુપરિગ્રહઃ ।
વસ્તિર્વસ્તિશિરશ્ચૈવ પૌરુષં વૃષ્ણૌ ગુદમ્ ॥
એકસંબન્ધિનો હોતે ગુદાસ્થિવિવરસ્થિતાઃ ।
મૂત્રાશયો મલાધારઃ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥
પક્વાશયગતાસ્ત્ર નાડ્યો મૂત્રવદ્વાસ્તુ યાઃ ।
તર્પયંતિ સદા મૂત્રં સરિતઃ સાગરં યથા ॥
સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યન્તે મુલાન્યાસાં સહસ્રશઃ ।
નાડીભિરુપનીતસ્ય મૂત્રસ્યામાશયાન્તરાત્ ॥
જાગ્રતઃ સ્વપતશ્ચૈવ સ નિઃશ્વન્દેન પૂર્યતે ।
આ મુલાત્સલિલે ન્યસ્તઃ પાર્શ્વેભ્યઃ પૂર્યતે નવઃ ॥
ઘટો યથા તથા વિદ્ધિ વસ્તિર્મૂત્રેણ પૂર્યતે ।
એવમેવ પ્રવેશેન વાતઃ પિત્તં કફોઽપિ વા ॥
મૂત્રયુક્ત ઉપસ્થેહાત્પ્રવિશ્ય કુરુતેઽશ્મરીમ્ ।
અપ્સુ સ્વચ્છાસ્વપિ યથા નિષિક્તાસુ નવે ઘટે ॥
કાલાંતરેણ પક્કઃ સ્યાદશ્મરીસંભવસ્તથા ।
સંહન્ત્યપો યથા દિવ્યા મારુતોઽગ્નિશ્ચ વૈદ્યુતઃ ॥
તદ્વદ્લાસં વસ્તિસ્થમુષ્મા સંહન્તિ સાનિલઃ ।

પથરીના આધારરૂપ મૂત્રાશયનું સ્થાન,
મૂત્રાશયનો આકાર, મૂત્રાશયમાં મૂત્ર
ભરાવાનો પ્રકાર અને તેમાં
પથરી બનવાનો પ્રકાર.

૧૩ નાભિ, પીઠ, કમર, વૃષ્ણ, ગુદા, સાથ-
ળના સંધિ અને લિંગ એઓના મધ્યમાં એક દ્વાર-
વાળો, પાતળી ત્વચાવાળો, નીચે રહેલા મુલવાળો,
તુંવડીના જેવા રૂપવાળો અને શિરાઓના તથા
સ્નાયુઓના આશ્રયવાળો મૂત્રાશય છે. મૂત્રાશય, મૂ-
ત્રાશયનો ઉપરનો ભાગ, લિંગ, વૃષ્ણો અને ગુદા
એઓ એક સંબંધવાળાં છે અને ગુદાના અસ્થિના
છિદ્રને લગતી સ્થિતિવાળાં છે. મૂત્રાશય કે જે
મલાધાર પળ કેહેવાય છે તે પ્રાણોનું ઉત્તમ સ્થા-
નક છે. જેમ નદીઓ સમુદ્રને વધાન્યા કરે છે
તેમ મૂત્રનું વહન કરનારી પક્વાશયમાં રહેલી ના-
ડીઓ મૂત્રને સર્વદા વધાન્યા કરે છે. મૂત્રનું વહન
કરનારી બે ધમનીઓની શાંખારૂપ વીંજી હજારો
નાડીઓ છે. એઓનાં હજારો મુલો સૂક્ષ્મપણાને
લીધે જોવામાં આવતાં નથી. માળસ જાગતો હોય
અને સુતો હોય ત્યારે પળ આમાશયના અંતરથી
નાડીઓએ આળેલા મૂત્રના ઝરવાથી મૂત્રાશય
પૂરાયા કરે છે. જેમ મોહોડું વાહાર રાખી પા-
ળીમાં ઢૂંચાવેલો નવો ઘડો પોતાના પડલાઓ-
માંથી પેસતા જલવતે ભરાઈ જાય છે તેમ મૂત્રા-
શય નીચે રહેલા મુલવાળો છતાં પળ ઉપરના મા-
ગોમાંથી પેસતા મૂત્રવતે ભરાઈ જાય છે. વગડેલા
વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ દોષો પળ મૂત્રની સાથેજ
મૂત્રાશયમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કરી સમી-
પના ભાગોને ક્લેદયુક્ત કરીને પથરીને બનાવે છે.
જેમ નવા ઘડામાં સ્વચ્છ પાળી ભરવામાં આવ્યું
હોય તો પળ અમુક સમય જતાં તેમાં કીચ બને
છે તેમ મૂત્રાશયમાં પથરી ગોઠવાય છે. જેમ આ-
કાશમાં રહેલા મેઘના જલને વાયુ તથા વીંજળી-
રૂપ અગ્નિ કઠળ બનાવી દે છે (કરારૂપ કરે છે)

તેમ વાયુ અને પિત્ત એઓ મૂત્રાશયમાં રહેલા ક-
ફને ઘાટો બનાવી દે છે.

૧૪ મારુતે પ્રગુણે વસ્તૌ મૂત્રં સમ્યક્પ્રવર્તેતે ॥
વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ પ્રતિલોમે ભવન્તિ હિ ॥
મૂત્રાઘાતાઃ પ્રમેહાશ્ચ શુક્રદોષાસ્તથૈવ ચ ।
મૂત્રદોષાશ્ચ યે કેચિદ્વસ્તાવૈવ ભવન્તિ હિ ॥

મૂત્રાશયમાં થતા વીજા વિકારોનું
પણ વાયુજ કારણ છે.

૧૪ મૂત્રાશયમાં વાયુ અનુકૂલ ચાલતો હોય
તો મૂત્ર સારી રીતે પ્રવર્તે છે અને જો ઊલટો ચા-
લતો હોય તો અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. મૂત્રા-
ઘાતો, પ્રમેહો, વીર્યના દોષો તથા વીજા પણ જે
કોઈ મૂત્રના દોષો છે તેઓ મૂત્રાશયમાં જ થાય છે.

અધ્યાય ૪ થો.

૧ અથાતો ભગન્દરાણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ' ભગન્દરનિ-
દાન ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ વાતપિત્તશ્લેષ્મસંનિપાતાગન્તુનિમિત્તાઃ
શતપોનકોપ્લગ્રીવપરિસ્ત્રાવિશંબૂકાવર્તાન્માર્ગિણો
યથાસંખ્યં પશ્ચ ભગન્દરા ભવન્તિ ॥

ભગન્દરોનાં નિદાનો તથા ભેદો.

૨ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી
અને આગંતુક કારણથી એમ પાંચ કારણોથી પાંચ
પ્રકારના ભગન્દર થાય છે. વાયુથી થયેલો ભગન્દર
શતપોનક કેહેવાય છે, પિત્તથી થયેલો ભગન્દર
ઉપ્લગ્રીવ કેહેવાય છે, કફથી થયેલો ભગન્દર પ-
રિસ્ત્રાથી કેહેવાય છે, ત્રણે દોષોથી થયેલો ભગ-
ન્દર શંબૂકાવર્ત કેહેવાય છે અને આગંતુક કાર-
ણથી થયેલો ભગન્દર ઉન્માર્ગી કેહેવાય છે.

૧ ભગન્દરોના કારણો તથા લક્ષણો વગેરેના નિરૂપણ-

૩ તે તુ ભગવદ્બુદવસ્તિપ્રદેશદારણાચ્ચ
ભગન્દરા इत्युच्यन्ते ॥ અપકાઃ પિડકાઃ પક્કા-
સ્તુ ભગન્દરાઃ ॥

ભગન્દર એ નામનો અર્થ અને તે રોગ

ભગન્દર ક્યારે કેહેવાય તે.

૩ ગુદાના અને મૂત્રાશયના પ્રદેશને આ રોગ
ભગની (યોનિની) પેટે ફાડી નાચે છે તેથી ભગ-
ન્દર કેહેવાય છે. પાકેલ ન હોય ત્યાંગુધી પિડકા
(ફોડલી) કેહેવાય છે અને પાકે ત્યારે ભગન્દર
કેહેવાય છે.

૪ તેષાં તુ પૂર્વરૂપાણિ કટીકપાલવેદના
ગુદકણ્ઠ્ઠદાહઃ શોફશ્ચ ગુદસ્ય ભવતિ ॥

ભગન્દરોનાં પૂર્વરૂપો.

૪ ભગન્દર થવાનો હોય ત્યારે કમરમાં ભોં-
કાયા જેવી વ્યથા થાય છે, ગુદામાં સ્વરજ આવે
છે, ગુદામાં દાહ થાય છે અને ગુદામાં સોજો
થાય છે.

૫ તત્રાપથ્યસેવિનાં વાયુઃ પ્રકુપિતઃ સંનિ-
વૃત્તઃ સ્થિરીભૂતો ગુદમભિતોઽહુલે દ્યહુલે વા
માંસશોણિતે પ્રદૂષ્યારુણવર્ણો પિડકાં જનયતિ
સાસ્ય તોદાદીન્વેદનાવિશેષાઞ્જનયત્યપ્રતિક્રિ-
યમાણા ચ પાકમુપૈતિ મૂત્રાશયાભ્યાસગત-
ત્વાચ્ચ વ્રણઃ પ્રક્લિન્નઃ શતપોનકવદણ્મુષ્કૈદિહ-
દ્રૈરાપૂર્યતે તાનિ ચ ચ્છિદ્રાપ્યજસ્રં ફેનાનુવિ-
દ્ધમધિકમાસ્ત્રાવં સ્રવન્તિ વ્રણશ્ચ તાહ્યતે ભિ-
ચતે ચ્છિદ્યતે સૂચીભિરિવ નિસ્તુચતે ગુદં ચાવ-
દીર્યતે વાતમૂત્રપુરીપરેતસામપ્યાગમશ્ચ તૈરેવ
ચ્છિદ્રૈર્ભવતિ તં ભગન્દરં શતપોનક इत्याચક્ષતે ॥

શતપોનક નામના ભગન્દરનું સંપ્રાપ્તિ-

પૂર્વક લક્ષણ.

૫ અપથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસોનો
પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પાછો ફરી, સ્થિર થઈને ગુ-
દાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ
વિપેનો.

જેટલા પ્રદેશમાં માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરી રાતા વર્ણવાળી ફોડલીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફોડલી મોકાયા જેવી વ્યથા વગેરે અનેક પ્રકારની વ્યથાઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો એ ફોડલી પાકી જાય છે. એ ફોડલી મૂત્રાશયના સમીપમાં હોય છે તેથી તેનો વ્રણ ક્ષેદ પામે છે અને ચાલણીના જેવાં અથવા આ સ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહેલા શતપોનક નામના વ્યાધિના જેવાં શીળાં મોહોડાંવાળાં છિદ્રોથી પૂરાય છે. એ છિદ્રોમાંથી નિરંતર ફીણવાળો અત્યંત સ્વાદ થાય છે અને વ્રણ જાણે દંડાદિકથી ટોકાતો હોય, શસ્ત્રોથી મેદાતો તથા છેદાતો હોય અને મોર્ચોથી મોંકાતો હોય એવી વ્યથા પામે છે તથા ગુદા ચીરાઈ જાય છે. એ માળમને વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા વીર્ય એઓ પળ તે વ્રણનાં છિદ્રોમાંથીજ નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો શતપોનક કહે છે.

૬ પિત્તં તુ પ્રકુપિતમનિલેનાધઃપ્રેરિતં પૂર્વવદવસ્થિતં રક્તાં તન્વીમુચ્છિન્નામુદ્ગ્રીવાકારાં પિડકાં જનયતિ । સાસ્ય ચોપાદીન્વેદનાવિશેષાઞ્જનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણશ્ચાગ્નિક્ષારાભ્યામિવ દહ્યતે દુર્ગન્ધમુષ્ણમાસ્ત્રાવં સ્રવત્યુપેક્ષિતશ્ચ વાતમૂત્રપુરીપરેતાંસિ વિસૃજતિ તં ભગંદરમુદ્ગ્રીવ ઇત્યાચક્ષતે ॥

ઉદ્ગ્રીવ નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

૬ પ્રકુપિત થયેલું અને વાયુ નીચે પ્રેરેલું પિત્ત ગુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરી રાતી, શીળી અને ડંટની હોક જેવા આકારવાળી ડાંચી ફોડલીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફોડલી દાહ વગેરે અનેક વેદનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો પાકી જાય છે. તે ફોડલીનો વ્રણ જાણે અગ્નિથી

કે ક્ષારથી બાળી નલાતો હોય એવી વલતરાથી-યુક્ત થાય છે, દુર્ગંધવાળા ડાંચા સ્વાદને સ્રવે છે અને જો ચિકિત્સા વગરનો રાખવામાં આવે તો તે વ્રણમાંથીજ વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો ઉદ્ગ્રીવ કહે છે.

૭ શ્લેષ્મા તુ પ્રકુપિતઃ સમીરણેનાધઃપ્રેરિતઃ પૂર્વવદવસ્થિતઃ શુક્લાવભાસાં સ્થિરાં કણ્ઠમતીં પિડકાં જનયતિ સાસ્ય કણ્ઠાદીન્વેદનાવિશેષાઞ્જનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણશ્ચ કટિનઃ સંરમ્ભી કણ્ઠપ્રાયઃ પિચ્છિલમજસ્રમાસ્ત્રાવં સ્રવત્યુપેક્ષિતશ્ચ વાતમૂત્રપુરીપરેતાંસિ વિસૃજતિ તં ભગંદરં પરિસ્ત્રાવીત્યાચક્ષતે ।

પરિસ્ત્રાવી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણ.

૭ પ્રકુપિત થયેલો અને વાયુ નીચે પ્રેરેલો કફ ગુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરી સફેદ અવભાસવાળી, સ્થિર (કઠણ) અને સ્વરજવાળી ફોડલીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફોડલી તે રોગીને સ્વરજ વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે અને જો ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો પાકી જાય છે. એ પાકેલી ફોડલીનો વ્રણ કાંઈક કઠણ હોય છે, સોજાવાળો થાય છે, ઘણી સ્વરજવાળો થાય છે અને તેમાંથી નિરંતર ચીકળો સ્વાદ થાય છે. એ વ્રણને જો ચિકિત્સા વગરનો રાખવામાં આવે તો તેમાંથીજ વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો પરિસ્ત્રાવી કહે છે.

૮ વાયુઃ પ્રકુપિતઃ પ્રકુપિતૌ પિત્તશ્લેષ્માણૌ પરિગૃહ્યાધો ગત્વા પૂર્વવદવસ્થિતઃ પાદાહુષ્ટ્રમાણાં સર્વલિઙ્ગાં પિડકાં જનયતિ સાસ્ય તોદદાહકણ્ઠાદીન્વેદનાવિશેષાઞ્જનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણશ્ચ નાનાવિધ-

વર્ણમાત્રાવં સ્ત્રવતિ પૂર્ણનદીશમ્બૂકાવર્તવચ્ચાત્ર
સમુત્તિષ્ઠન્તિ વેદનાવિશેષાસ્તં ભગંદરં શમ્બૂકા-
વર્તમિત્યાચક્ષતે ।

**શંબૂકાવર્ત નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-
પૂર્વક લક્ષણ.**

૮ પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પ્રકુપિત થયેલા પિત્તને
તથા પ્રકુપિત થયેલા કફને સાથે લઈ, નીચે જઈ, ગુ-
દાની પાસે એક આંગઠ જેટલા અથવા બે આંગઠ જે-
ટલા પ્રદેશમાં માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરી પગના
અંગુઠા જેવડી અને ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો-
વાળી ફોડલીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફોડલી તે રોગીને
સોઈઓથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા, દાહ તથા खरज
વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે અને જો ચિ-
કિત્સાથી રહિત રાખવામાં આવે તો પાકી જાય છે.
એ પાકેલી ફોડલીના વ્રણમાંથી અનેક પ્રકારના
વર્ણોવાળો સ્રાવ થાય છે અને તે વ્રણમાં भरपूर
નદીમાં થતી શંખલાંઓની ચકરીઓની પેટે અ-
નેક પ્રકારની વેદનાઓ ઉટે છે અને સ્રાવનો માર્ગ
પણ શંખલાંની ચકરી જેવો થાય છે. આ ભગં-
દરને આચાર્યો શંબૂકાવર્ત કહે છે. (શંખલાં-
ઓનું નામ ‘શંબૂક’ છે તે ઉપરથી આ ભગંદર
શંબૂકાવર્ત કહેવાય છે.)

૯ મૂઠેન માંસલુબ્ધેન યદસ્થિશલ્યમન્નેન
સહાભ્યવદ્ધતં યદાવગાઢપુરીષોન્મિશ્રમપાનેના-
ધઃ પ્રેરિતમસમ્યગાગતં ગુદં ક્ષિણોતિ તત્ર ક્ષત-
નિમિત્તઃ કોથ ઉપજાયતે તસ્મિંશ્ચ ક્ષતે પૂયરુ-
ધિરાવકીર્ણમાંસકોથે ભૂમાવિવ જલપ્રક્લિન્ના-
યાં ક્રિમયઃ સંજાયન્તે તે મક્ષયન્તો ગુદમને-
કથા પાર્શ્વતો દારયન્તિ તસ્ય તૈર્માર્ગૈઃ કૃમિકૃ-
તૈર્વાતમૂત્રપુરીષરેતાંસ્યભિનિઃસરન્તિ તં ભગંદર-
મુન્માર્ગીત્યાચક્ષતે ।

**ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-
પૂર્વક લક્ષણ.**

૯ માંસ સ્રાવામાં અત્યંત આસક્તિવાળા મૂઠ

માણસે અન્નની સાથે જે અસ્થિરૂપ શલ્ય સ્વાધેલું
હોય તે શલ્ય ઘાટી વિષ્ટાથી સંયુક્ત થઈ, અપાન-
વાયુની ગતિને લીધે નીચેના ભાગમાં ઠેલાઈ, આડું-
તેડું આવી જઈને ગુદાને જખમી કરે છે કે જે
જખમને લીધે તેમાં દુર્ગંધવાળો સડો થાય છે.
પરુથી તથા રુધિરથી વ્યાપ્ત થયેલા માંસના સડા-
વાળા તે જખમમાં જેમ જઠના ક્લેદવાળી પૃથ્વીમાં
કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કીડાઓ ઉત્પન્ન
થાય છે. એ કીડાઓ મક્ષણ કરતા કરતા ગુદાને
પાસેના પ્રદેશોમાં અનેક પ્રકારે ફાડી નાખે છે
અને તે કીડાઓએ કરેલા માર્ગોમાંથી વાયુ, મૂત્ર,
વિષ્ટા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને આ-
ચાર્યો ઉન્માર્ગી કહે છે. (કાંટા વગેરેથી, ન-
ખથી, કે સ્વંજવાળવા વગેરેથી પણ જખમ થતાં
ગુદામાં ફોડલી થઈને કીડાઓવાળો વ્રણ થાય
છે તે પણ ઉન્માર્ગી ભગંદર ગણાય છે. કીડાઓએ
કરેલા આડા માર્ગોમાંથી વિષ્ટા વગેરે નીકળે છે
તેથી આને ‘ઉન્માર્ગી’ નામ આપેલું છે.)

૧૦ અવન્તિ ચાત્ર ॥

ઉત્પચ્ચતેડલ્પરુક્ષોપા ક્ષિપ્રં ચાપ્યુપશમ્યતિ ।
પાય્વન્તદેશે પિડકા સા જ્ઞેયાડન્યા ભગંદરાત્ ॥
ભાગંદરી તુ વિજ્ઞેયા પિડકાડતો વિપર્યયાત્ ।
પાયોઃ સ્યાદ્વ્યક્તુલે દેશે ગૂઢમૂલા સરુજ્જ્વરા ॥

**બીજી ફોડલીમાં અને ભગંદરની
ફોડલીમાં તફાવત.**

૧૦ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વં-
તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ગુદાના છેડાના
પ્રદેશમાં અલ્પ પીડાવાળી તથા અલ્પ સોજાવાળી
જે ફોડલી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી તુરત શાંત
થઈ જાય છે તે ફોડલીને ભગંદરની ફોડલીથી
જુદી સમજવી. ભગંદરની ફોડલી તો ઇથી ડલટા
પ્રકારનીજ થાય છે અને તે ગુદાની પાસે એક
આંગઠના અથવા બે આંગઠના પ્રદેશમાં ગૂઢ મૂ-
ળવાળી થાય છે તથા મોટી પીડાથી અને જ્વ-
રથી સંયુક્ત થાય છે.”

૧૧ યાનયાનાન્મલોત્સર્ગાત્કણ્ડુરુદ્ધાદશોફધાનુ
પાયુર્ભવેદુજઃ કઠ્યાં પૂર્વરૂપં ભગંદરે ॥

ભગંદરનાં પૂર્વરૂપ.

૧૧ વાહનપર બેસીને પંથ કરવાથી તથા વિ-
ષ્ટાના ઉત્સર્ગથી ગુદા ચરજવાળી, વૈદનાવાળી,
દાહવાળી તથા સોજાવાળી થઈ જાય અને કમ-
રમાં પીડાઓ ઉઠે એ ભગંદરનું પૂર્વરૂપ સમજવું.

૧૨ ઘોરાઃ સાધયિતું દુઃખાઃ સર્વ એવ ભગંદરાઃ ।

તેષ્વસાધ્યસ્ત્રિદોષોત્થઃ ક્ષતજશ્ચ ભગંદરઃ ॥

ભગંદરોનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અસા-
ધ્યપણું.

૧૨ સઘડા પ્રકારના ભગંદરો અતિદુઃખદાયી
છે અને કષ્ટસાધ્ય છે. એઓમાં ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન
થતો શંબૂકાવર્ત્ત નામનો ભગંદર અને ક્ષતથી થતો
ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર એઓ તો અસાધ્યજ છે.

અધ્યાય ૬ મો.

૧ અથાતઃ કુષ્ઠનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કુષ્ઠનિદાન'
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું
કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે.

૨ મિથ્યાહારાચારસ્ય વિશેષાદુરુચિરુદ્ધા-
સાત્મ્યાઝીર્ણાહિતાશિનઃ સ્નેહપીતસ્ય વાન્તસ્ય
વા વ્યાયામગ્રામ્યધર્મસેવિનો ગ્રામ્યાનૂપૌદકમાં-
સાનિ વા પયસામીક્ષ્ણમશ્નતો યો વા મજ્જત્ય-
પ્સૂપ્માભિતપ્તઃ સહસા લર્દિ વા પ્રતિહન્તિ તસ્ય
પિત્તશ્લેષ્માણૌ પ્રકુપિતૌ પરિગૃહ્યાનિલઃ પ્રવૃદ્ધ-
સ્તિર્યગ્ગાઃ શિરાઃ સંપ્રતિપદ્ય સમન્દ્ર્ય વાહ્યં
માર્ગં પ્રતિ સમન્તાદિક્ષિપતિ । યત્ર યત્ર ચ દોષો
વિક્ષિપ્તો નિઃસરતિ તત્ર તત્ર મણ્ડલાનિ પ્રાદુ-
ર્ભવન્ત્યેવમુત્પન્નસ્ત્વચિ દોષસ્તત્ર ચ પરિવૃદ્ધિ

પ્રાપ્ત્યાપ્રતિક્રિયમાણોઽભ્યન્તરં પ્રતિપદ્યતે ધાતુ-
ન્દૂષયન્ ।

કુષ્ઠનાં (કોઢનાં) દૂરનાં તથા પાસેનાં
નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ.

૨ અનુચિત આહાર તથા અનુચિત વિહાર
કરવાથી, વિશેષે કરી ભારે, વિરુદ્ધ, અસાત્મ્ય કે
અહિત ભોજન કરવાથી, અઝીર્ણમાં ભોજન કર-
વાથી, સ્નેહપાન કન્યા પછી કે વમન કન્યા પછી
કસરતનું કે મૈથુનનું સેવન કરવાથી, ગ્રામ્ય, આ-
નૂપ કે જલજંતુઓનાં માંસોનું દૂધની સાથે વા-
રંવાર ભોજન કરવાથી, ઉલટીનો પ્રતિઘાત કર-
વાથી અને ગરમીથી તપી જઈને જલદી જઝમાં ઢૂબકી
મારવાથી પિત્ત, કફ તથા વાયુ એ ત્રણે દોષો પ્રકુ-
પિત થાય છે. પ્રકોપ પામેલો વાયુ પ્રકોપ પામેલા
એ પિત્તને તથા કફને સાથે લઈ, આડી શિરાઓમાં
આવી, તે શિરાઓને ચલાયમાન કરીને પિત્તને
તથા કફને ચોતરફ શરીરના બાહારના માર્ગો ત-
રફ ફેંકે છે. એ પ્રમાણે વાયુએ ફેંકેલા દોષ જે જે
પ્રદેશમાં નીકળે છે તે તે પ્રદેશમાં કોઢરૂપ મં-
ડલો (ચકરડાં) ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે
ચામડીમાં ઉત્પન્ન થયેલો દોષ ચામડીમાંજ વૃદ્ધિ
પામી, જો ચિકિત્સાથી રહિત રાખવામાં આવે તો
ધાતુઓને દૂષિત કરતો કરતો અંદર પેસે છે.

૩ તસ્ય પૂર્વરૂપાણિ ત્વક્પારુષ્યમકસાદ્રો-
મહર્ષઃ કણ્ઠઃ સ્વેદવાહુલ્યમસ્વેદનં વાક્કપ્રદે-
શાનાં સ્વાપઃ ક્ષતવિસર્પણમસૂજઃ કૃષ્ણતા ચેતિ ॥

કોઢનાં પૂર્વ રૂપો.

૩ કોઢ થવાનો હોય ત્યારે ચામડી ચરસટ થઈ
જાય છે, અકસ્માત્ ચામડાં ઉભાં થઈ જાય છે,
ચરજ આવે છે, પસીનો વધુ થઈ પડે છે અથવા
થતોજ નથી, અંગોને સ્પર્શની ચબર પડતી નથી,
ત્રણો ફેલાતા જાય છે અને લોહી કાઠું થઈ
જાય છે.

૧ કોઢનાં કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ વગેરેનાં નિરૂપણ

વિવેચનો.

૪ તત્ર સત્ત મહાકુષ્ઠાન્યેકાદશ ક્ષુદ્રકુષ્ઠા-
ન્યેવમષ્ટાદશ કુષ્ઠાનિ ભવન્તિ । તત્ર મહાકુષ્ઠા-
ન્યરુણૌદુમ્બરર્ક્ષજિહ્વકપાલકાકળકપુણ્ડરીકદ-
દ્રૂકુષ્ઠાનીતિ । ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યપિ સ્થૂલારુપ્કં
મહાકુષ્ઠમેકકુષ્ઠં ચર્મદલં વિસર્પઃ પરિસર્પઃ
સિધ્ધમં વિચર્ચિકા કિટિમં પામા રક્સા ચેતિ ॥

કોઢોની સંખ્યા.

૪ સાત મહાકુષ્ઠ અને અગીયાર ક્ષુદ્ર કુષ્ઠ એ
રીતે કુષ્ઠો અઢાર પ્રકારના છે. એઓમાં અરુણ,
ઔદુંબર, ઋક્ષજિહ્વ, કપાલ, કાકળક, પુંડરીક
અને દદ્રૂકુષ્ઠ એ સાત મહાકુષ્ઠ કેહેવાય છે. સ્થૂ-
લારુપ્ક, મહાકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, ચર્મદલ, વિસર્પ,
પરિસર્પ, મિધ્મ, વિચર્ચિકા, કિટિમ, પામા અને
રક્સા એ અગીયાર મહાકુષ્ઠો કેહેવાય છે. (આ
જે સંખ્યા બતાવી છે તે કેવલ દિક્પ્રદર્શન માત્ર
છે એમ સમજવું, કેમ કે કોઢોની સંખ્યા મુકરર
કરી શકાતીજ નથી.)

૫ સર્વાણિ કુષ્ઠાનિ સવાતાનિ સપિત્તાનિ
સશ્લેષ્માણિ સક્રિમીણિ ચ ભવન્ત્યુત્સન્નતસ્તુ
દોષગ્રહણમભિશ્વાત્ ॥

સઘલા કોઢોમાં સઘલા દોષોના તથા
કૃમિઓના સંભવવિષે.

૫ સઘલા પ્રકારના કુષ્ઠો વાત, પિત્ત અને કફ
એ ત્રણે દોષોવાળા હોય છે અને કૃમિઓ (કી-
ડાઓ)વાળા પણ હોય છે. જો કે આ પ્રમાણે
કુષ્ઠ ત્રિદોષજન્યજ છે તો પણ તેમાં જે દોષની
ઉલ્વણતાથી વીજા વે દોષ દબાઈ ગયા હોય તે
દોષને પ્રધાનપણું આપીને અમુક કુષ્ઠો વાયુથી,
અમુક કુષ્ઠો પિત્તથી અને અમુક કુષ્ઠો કફથી
થાય છે એમ કેહેવામાં આવે છે.

૬ તત્ર વાતેનારુણં પિત્તેનૌદુમ્બરર્ક્ષજિહ્વક-
પાલકાકળકાનિ શ્લેષ્મણા પુણ્ડરીકં દદ્રૂકુષ્ઠં
ચેતિ તેષાં તુ મહત્ત્વં ક્રિયાગુરુત્વાદુત્તરોત્તરં
ધાત્વનુપ્રવેશાદસાધ્યત્વાચ્ચેતિ ॥

કયા મોટા કોઢમાં કયા દોષનું પ્રા-
ધાન્ય છે ? તથા સાત મહા-
કુષ્ઠ શાથી કેહેવાય છે ?

૬ એઓમાં અરુણ વાયુથી થાય છે. ઔદુંબર,
ઋક્ષજિહ્વ, કપાલ અને કાકળક એઓ પિત્તથી
થાય છે. પુંડરીક અને દદ્રૂકુષ્ઠ એઓ કફથી
થાય છે. આ સાત મહાકુષ્ઠો (મોટા કોઢો)
કેહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ ધાતુઓમાં
ઉત્તરોત્તર પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અસાધ્ય થાય છે
અને સાધ્ય હોય ત્યારે પણ તેઓની ચિકિત્સા મોટા
પ્રયાસથી થાય છે.

૭ તત્ર વાતેનારુણાભાનિ તનૂનિ વિસર્પી-
ણિ તોદમેદસ્વાપયુક્તાન્યરુણાનિ ॥
પિત્તેન પક્કોદુમ્બરફલાકૃતિવર્ણાન્યૌદુમ્બરાણિ ॥
ઋક્ષજિહ્વાપ્રકાશશ્ચરત્વાનિ ઋક્ષજિહ્વાનિ ॥
કૃષ્ણકપાલિકાપ્રકાશાનિ કપાલકુષ્ઠાનિ ।

કાકળન્ટિકાફલસદશાન્યતીવ રક્તકૃષ્ણા-
નિ કાકળકાનિ ॥

તેષાં ચતુર્ણામપ્યોષચોષપરિદાહધૂમાયનાનિ
ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકભેદિત્વાનિ ક્રિમિજન્મ ચ સા-
માન્યાનિ લિજ્જાનિ ॥

પુણ્ડરીકપત્રપ્રકાશાનિ પુણ્ડરીકાણિ ।
અતસીપુષ્પવર્ણાનિ તામ્રાણિ વા વિસર્પીણિ
પિડકાવન્તિ ચ દદ્રૂકુષ્ઠાનિ ।

તયોર્ઘ્યોરપ્યુત્સન્નતા પરિમણ્ડલતા કણ્ઠ-
શ્ચિરોત્થાનત્વં ચેતિ સામાન્યરૂપાણિ ॥

સાત મહાકુષ્ઠોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૭ એઓમાં વાયુની ઉલ્વણતાને લીધે રાતા
વર્ણવાળાં, પાતળાં, પ્રસાર પામનારાં, સોઈથી ઘોં-
કાયાના જેવી તથા શસ્ત્રાદિકથી ભેદાયાના જેવી
વ્યથાવાળાં તથા જડતાવાળાં જે મંડળો થાય છે
તેઓ અરુણ કેહેવાય છે.

પિત્તની ઉલ્વણતાને લીધે પાકેલાં ઁંબરાનાં
ફળોના જેવા આકારવાળાં તથા તેઓના જેવાજ

વર્ણવાળાં જે મંડલો થાય છે તેઓ ઔદુંવર કે-
હેવાય છે.

પિત્તનીજ ઉલ્વણતાને લીધે રીંછની જીભ જેવા
વર્ણવાળાં તથા રીંછની જીભના જેવાજ खरसट-
પણાવાળાં જે મંડલો થાય છે તેઓ ક્રુક્ષજિહ્વ
કેહેવાય છે.

પિત્તનીજ ઉલ્વણતાને લીધે કાઢી ટીકરીઓ
જેવા વર્ણવાળાં જે મંડલો થાય છે તેઓ કપાલ-
કુષ્ઠ કેહેવાય છે.

પિત્તનીજ ઉલ્વણતાને લીધે અત્યંત ચળોટીના ફલ
જેવા વર્ણવાળાં ઇટલે મધ્યમાં કાઢાં અને અંતમાં
રાતાં અથવા મધ્યમાં રાતાં અને અંતમાં કાઢાં જે
મંડલો થાય છે તેઓ કાકળક કેહેવાય છે.

ઔદુંવર, ક્રુક્ષજિહ્વ, કપાલ અને કાકળક ઇ
ચારે મહાકુષ્ઠોમાં તાપ, ચોસ, વઢતરા, ધુંધવતાં
હોય ઇવાપણું, (ચમચમાટ,) તુરત ડઢવું, તુરત
પાકવું, તુરત મેદાવું અને કીઢાઓની ઉત્પત્તિ
ઇટલાં સામાન્ય ચિહ્નો થાય છે.

કફની ઉલ્વણતાને લીધે કમઢપત્રોના જેવા
આકાર તથા વર્ણવાળાં જે મંડલો થાય છે તેઓ
પુંડરીક કેહેવાય છે.

કફનીજ ઉલ્વણતાને લીધે અલસીના ફૂલના
જેવા વર્ણવાળાં અથવા રાતા વર્ણવાળાં, પ્રસાર પા-
મનારાં અને ફોડલીઓવાળાં જે મંડલો થાય છે
તેઓ દદ્રુકુષ્ઠ (દાદર) કેહેવાય છે.

દદ્રુકુષ્ઠ અને પુંડરીક ઇ બન્ને મહાકુષ્ઠોમાં
ઉંચા મંડલવાળાપણું, ગોઢપણું, खरज અને લાંબે
સમયે ડઢનારપણું ઇટલાં સામાન્ય ચિહ્નો થાય છે.
(કાઢી તથા ડંઢાં મૂલવાળી જે દાદર થાય છે
તે મહાકુષ્ઠોમાં ગણાય છે અને ઇ શિવાય બીજા
પ્રકારની તથા ડંઢાં મૂલવગરની જે દાદર થાય
છે તે તો ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોમાંજ ગણવા યોગ્ય છે. ચરકે
પણ ઇવી રીતની દાદરને ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોમાં ગણી છે.)

૮ ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યત ઝર્ધ્વ વશ્યામઃ ॥

સ્થૂલાનિ સંધિષ્વતિદારુણાનિ
સ્થૂલારુપિ સ્યુઃ કઠિનાન્યરૂપિ ।

ત્વક્કોચમેદસ્વપનાઙ્ગસાદાઃ

કુષ્ઠે મહત્પૂર્વયુતે ભવન્તિ ॥

કૃષ્ણારુણં યેન ભવેચ્છરીરં
તદેકકુષ્ઠં પ્રવદન્ત્યસાધ્યમ્ ।

સ્યુર્યેન કણ્ઢૂવ્યથનૌષ્ણોપા-
સ્તલેષુ તચ્ચર્મદલં વદન્તિ ॥

વિસર્પવત્સર્પતિ સર્વતો ય-
સ્ત્વગ્રક્તમાંસાન્યભિભૂય શીઘ્રમ્ ।

મૂર્છાવિદાહારતિતોદપાકાન્
કૃત્વા વિસર્પઃ સ ભવેદ્દિકારઃ ॥

શનૈઃ શરીરે પિડકાઃ સ્વવન્ત્યઃ
સર્પન્તિ યાસ્તં પરિસર્પમાહુઃ ।

કણ્ઢુન્વિતં શ્વેતમપાયિ સિધ્ધમં
વિદ્યાત્તનુ પ્રાયશ ઝર્ધ્વકાયે ॥

રાજ્યોડતિકણ્ઢુર્તિરુજઃ સુરુક્ષા
ભવન્તિ ગાત્રેષુ વિચર્ચિકાયામ્ ।

કણ્ઢૂમતી દાહરુજોપપત્ત્રા
વિપાદિકા પાદગનેયમેવ ॥

યત્સ્વાવિ વૃત્તં ઘનમુગ્રકણ્ઢૂ
તત્સ્તિગ્ધકૃષ્ણં કિટિમં વદન્તિ ।

સાસ્ત્રાવકણ્ઢૂપરિદાહવદ્ધિઃ

પામાડ્ણુકામિઃ પિડકામિરુહ્યા ॥

સ્ફોટંઃ સદાદૈરતિ સૈવ કચ્છૂઃ

સ્ફિક્ષ્ણાણિપાદ્રમ્ભવૈર્નિરૂપ્યા ।

કણ્ઢુન્વિતા યા પિડકા શરીરે

સંસ્રાવહીના રકસોચ્યતે સા ॥

અગીયાર ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૮ હવે ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ કરી-
એ છીએ.

સંધિઓમાં જાડા, અતિદારુણ, (કટ્પસાધ્ય)
અને કટણપણાવાળા જે વ્રણો થાય છે તેઓ
સ્થૂલારુક્ષ કેહેવાય છે.

મહાકુષ્ઠ થઈ હોય તો ચામડીનો સંકોચ
થાય છે, ચામડી મેદાઈ જાય છે, ચામડી અચે-

તન (સ્પર્શના જ્ઞાનવગરની) થઈ જાય છે અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે.

જે કોઢથી શરીર કાઠું તથા રાતું થઈ જાય છે તે કોઢ એકકુષ્ઠ કેહેવાય છે. આ કોઢ અસાધ્ય છે એમ કેહેવામાં આવે છે.

જે કોઢથી હાથનાં તથા પગનાં તળાંઓમાં खरज, व्यथा, दाह અને चोस થાય છે તે કોઢને વૈદ્યો ચર્મદલ કેહે છે.

જે કોઢ મૂર્છાને, દાહને, અરુચિને તથા મોં-કાયા જેવી વ્યથાને ઉત્પન્ન કરીને, પાકીને અને ત્વચાનો, રુધિરનો તથા માંસનો પરાભવ કરીને વિસર્પની પેટે શરીરમાં તુરત ચોતરફ ફેલાય છે તે કોઢ કિસર્પ કેહેવાય છે.

જે ફોડલીઓ સ્નાવ કરતી કરતી શરીરમાં ધીરે ધીરે ફેલાય છે તે ફોડલીઓને વૈદ્યો પરિ-સર્પ કેહે છે.

જે કોઢ खरजવાળો, સફેદ, પાતળો તથા વધારે કષ્ટ ન આપે એવો થાય છે તે સિધ્ધ કેહેવાય છે. આ કોઢ ઘણું કરીને શરીરના ઉપરના ભાગમાં, વિશેષે કરી છાતીમાં અને કોઈ વસ્તુ નાભિથી નીચેના ભાગમાં પળ થાય છે. (જે સિધ્ધ ધાતુઓમાં પેસી ગયું હોય તે તો મહાકુષ્ઠજ ગણાય છે. ચરકે પણ ધાતુઓમાં પેસી ગયેલા સિધ્ધને મહાકુષ્ઠોમાં ગણેલું છે.)

ગાત્રોમાં (હસ્તોમાં) અત્યંત खरजની પીડા-વાળી, અત્યંત વેદનાવાળી અને અત્યંત રૂક્ષણા-વાળી રેખાઓ (ફાટો) થઈ જાય છે તે કોઢ વિચર્ચિકા કેહેવાય છે. खरजવાળી, દાહવાળી તથા વેદનાવાળી આ વિચર્ચિકા જો પગમાં થઈ હોય તો તેજ વિપાદિકા કેહેવાય છે.

સ્નાવવાળી, ગોઠ, ઘાટી, ડગ્ર खरजવાળી, સ્નિગ્ધ અને કાઠી જે કીટી થાય છે તે કોઢ કિટિભ કેહેવાય છે.

સ્નાવવાળી, खरजવાળી તથા વઠતરાવાળી જે નાહાની નાહાની ફોડલીઓ થાય છે તે કોઢ

પામા (खस) કેહેવાય છે. એ પામાજ જો તીવ્ર વેદનાવાળા ફોડલાઓથી યુક્ત હોય અને હાથ પગમાં તથા કૂલાઓમાં થયેલ હોય તો કચ્છ કેહેવાય છે.

શરીરમાં खरजવાળી અને સ્નાવવગરની જે ફોડલીઓ થાય છે તે કોઢ રકસા કેહેવાય છે.

૧ અરુઃ સસિધ્મં રકસા મહચ્ચ

યચ્ચૈકકુષ્ઠં કફજાન્યમૂનિ ।

વાયોઃ પ્રકોપાત્પરિસર્પમેકં

શેપાણિ પિત્તપ્રભવાણિ વિદ્યાત્ ॥

કયા ક્ષુદ્રકુષ્ઠમાં કયા દોષનું પ્રા-ધાન્ય છે ?

૧ ઉપર કહેલા અગીયાર ક્ષુદ્રકુષ્ઠોમાં સ્થૂલા-રુક્, સિધ્ધ, રકસા, મહાકુષ્ઠ તથા એકકુષ્ઠ એઓ કફથી થાય છે. (એઓમાં કફની પ્રધાનતા છે.) એક પરિસર્પ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. (વાયુની પ્રધાનતાવાળો છે) વાર્કીના ક્ષુદ્રકુષ્ઠો પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે. (પિત્તની પ્રધાનતાવાળા છે.)

૧૦ કિલાસમપિ કુષ્ઠવિકલ્પ એવ । તત્રિ-વિધં વાતેન પિત્તેન શ્લેષ્મણા ચેતિ । કુષ્ઠકિલાસ-યોરન્તરં ત્વગ્ગતમેવ કિલાસમપરિસ્થાવિ ચ । તદ્વાતેન મળ્ડલમરુણં પરુષં પરિધ્વંસિ ચ । પિત્તેન પદ્મપત્તપ્રતીકાશં સપરિદાહં ચ । શ્લેષ્મ-ણા શ્વેતં સ્નિગ્ધં બહલં કળ્દૂમચ્ચ ॥

તેણે સંમિત્રમળ્ડલમન્તર્જાતરક્તરોમ ચા-સાધ્યમગ્નિદગ્ધં ચ ।

કિલાસ કે જે કોઢનીજ એક જાત અ-થવા વિકૃતિ છે તેનાં નિદાનો, ભેદો,

લક્ષણો તથા અમુક પ્રકારના

કિલાસનું અસાધ્યપણું.

૧૦ કિલાસ પણ કોઢનીજ એક જાત અથવા વિકૃતિ છે. વાયુથી થયેલું, પિત્તથી થયેલું અને ક-ફથી થયેલું એ રીતે કિલાસ ત્રણ પ્રકારનું છે. કોઢ અને કિલાસ એઓ વચ્ચે તફાવત એ છે કે

કોઢ રસમાં અને રુધિર વગેરેમાં પળ રહે છે તથા સ્ત્રાવવાળો પળ હોય છે અને કિલાસ તો રસમાં-જ રહે છે અને સ્ત્રાવવગરનુંજ હોય છે. (બીજા ગ્રંથોમાં તો કિલાસને શ્વિત્ર તથા દારુણ એ બીજાં પળ બે નામો આપીને કહ્યું છે કે શ્વિત્ર ત્રણ દોષોથી થાય છે તથા રુધિર આદિ ત્રણ ધાતુઓમાં રહે છે.) વાયુથી થયેલું કિલાસ ગોઠ, રાતું, સ્વરસટ તથા જેમાંથી કળીઓ સ્વરે ઇવું હોય છે. પિત્તથી થયેલું કિલાસ કમલપત્રના જેવા વર્ણવાળું (મધ્યમાં શ્વેત તથા અંતમાં રાતું) તથા વલ્લભરાવાળું હોય છે. કફથી થયેલું કિલાસ શ્વેત વર્ણવાળું હોય છે, જાડું હોય છે અને સ્વરજવાળું હોય છે.

એઓમાં જે કિલાસ પરસ્પરથી મિશ્રિત મંડલો-વાળું અથવા જેના મધ્યમાં રાતાં રૂવાડાં ઉત્પન્ન થયાં હોય એવું હોય તે અસાધ્ય છે. અગ્નિથી દા-શ્વવાને લીધે જે કિલાસ ઉત્પન્ન થયું હોય તે પળ અસાધ્ય છે.

૧૧ કુષ્ઠેષુ મૃત્વક્સક્લોચસ્વાપસ્વેદશોભ-દકૌણ્યસ્વરોપઘાતા વાતેન ।

પાકાવદરણાઙ્ગુલિપતનકર્ણનાસામઙ્ગાક્ષિ-રાગસત્ત્વોત્પત્તયઃ પિત્તેન ।

કણ્ઠવર્ણભેદશોફાસ્ત્રાવગૌરવાણિ શ્લેષ્મણા ॥

કોઢોમાં દોષોની ઉલ્વણતાની પરીક્ષા કરાવનારાં બીજાં પળ લક્ષણો.

૧૧ કોઢોમાં વાયુની ઉલ્વણતા હોય તો વે-દના થાય છે, ત્વચાનો સંકોચ થાય છે, સ્પર્શની સ્વર પડતી નથી, પસીનો આવ્યા કરે છે, (પસી-નાનો અભાવ પળ થઈ જાય છે,) સોજો થાય છે, ત્વચાનું ભેદન થાય છે, હાથનું ટુંટાપણું થાય છે અને સ્વરનો ઉપઘાત થાય છે.

કોઢોમાં પિત્તની ઉલ્વણતા હોય તો પાક થાય છે, ત્વચા વગેરે ફાટી જાય છે, આંગઢીઓ પડી જાય છે, કાનનો તથા નાકનો ભંગ થાય

છે, આંખોમાં રતાશ થાય છે અને કીડાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

કોઢોમાં કફની ઉલ્વણતા હોય તો સ્વરજ આવ્યા કરે છે, વર્ણ બદલી જાય છે, સોજો થાય છે, સ્ત્રાવ થાય છે અને અંગોમાં ભાગેપણું થાય છે.

૧૨ તત્રાદિવલપ્રવૃત્તં પુન્ડરીકં કાકળકં ચાસાધ્યમ્ ॥

અમુક કોઢોનું અસાધ્યપણું.

૧૨ જે કોઢ આદિવલપ્રવૃત્ત હોય તે અ-સાધ્ય છે અને પુન્ડરીક તથા કાકળક પળ અ-સાધ્ય છે. (આદિવલપ્રવૃત્તનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૨૪ મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં જુવો.)

૧૩ અવન્તિ ચાત્ર ॥

યથા વનસ્પતિર્જાતઃ પ્રાપ્ય કાલપ્રકર્ષણમ્ ।

અન્તર્ભૂમિં વિગાહેત મૃલૈર્વૃષ્ટિવિવર્દિતૈઃ ॥

એવં કુષ્ઠં સમુત્પન્નં ત્વચિ કાલપ્રકર્ષતઃ ।

ક્રમેણ ધાતૂન્વ્યાપ્નોતિ નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥

સ્પર્શહાનિઃ સ્વેદનત્વમીપત્કણ્ઠશ્ચ જાયતે ।

વૈવર્ણ્યં રૂક્ષભાવશ્ચ કુષ્ઠં ત્વચિ સમાશ્રિતે ॥

ત્વક્સ્વાપો રોમહર્ષશ્ચ સ્વેદસ્યાભિપ્રવર્તનમ્ ।

કણ્ઠૃર્વિપૂયકશ્ચેવ કુષ્ઠે શોણિતસંશ્રિતે ॥

બાહુલ્યં વક્ત્રશોષશ્ચ કાર્કશ્યં પિડકોત્રમઃ ।

તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે માંસસમાશ્રિતે ॥

દૌર્ગન્ધ્યમુપદેહશ્ચ પૂયોઽથ ક્રિમયસ્તથા ।

ગાત્રાણાં ભેદનં ચાપિ કુષ્ઠે મેદઃસમાશ્રિતે ॥

નાસામઙ્ગોઽક્ષિરાગશ્ચ ક્ષતે ચ ક્રિમિસમ્ભવઃ ।

ભવેત્સ્વરોપઘાતશ્ચ અસ્થિમજ્જસમાશ્રિતે ॥

કૌણ્યં ગતિક્ષયોઽક્કાનાં સંભેદઃ ક્ષતસર્પણમ્

શુક્રસ્થાનગતે લિઙ્ગં પ્રાગુક્તાનિ તથૈવ ચ ॥

કોઢો ધાતુઓમાં પ્રવેશ કરે છે તે

વિષયમાં દૃષ્ટાંત અને તે તે

ધાતુઓમાં પેઢેલા કોઢોનાં

જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧૩ આ વિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુ-

સ્વથી કઘ્નું છે કે જેમ ઉત્પન્ન થઇને જાડ જેમ જેમ વધારે વચ્ચત જતો જાય તેમ તેમ વૃદ્ધિને લીધે વધતાં જતાં મૂળોથી ધરતીમાં વધારે વધારે ઉંડું પેસે છે તેમ ત્વચામાં ઉત્પન્ન થઇને કોઢ જો ચિકિત્સાથી રહિત રાગ્વવામાં આવે તો જેમ જેમ વચ્ચત જતો જાય તેમ તેમ અનુક્રમે ધાતુઓમાં વ્યાપ્ત થાય છે.

કોઢ જો રસમાં પેટો હોય તો સ્પર્શની સ્વર પડતી નથી, પસીનો વધુ આવ્યા કરે છે, થોડી થોડી સ્વરજ આવે છે અને ત્વચાનું વિવર્ણપણું તથા રૂક્ષપણું થાય છે.

કોઢ જો રુધિરમાં પેટો હોય તો ત્વચા જડ (સ્પર્શના જ્ઞાનવગરની) થાય છે, રૂવાડાં ઊભાં થાય છે, પસીનો વધુ આવ્યા કરે છે, સ્વરજ આવે છે અને દુર્ગંધપણું થાય છે.

કોઢ જો માંસમાં પેટો હોય તો મંડલો જાડાં થાય છે, મોહોડામાં શોષ થાય છે, સ્વરસટપણું થાય છે, ફોડલીઓ ઉપડે છે, ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, ચામડી ફાટી જાય છે અને કોઢનું કઠણપણું થાય છે.

કોઢ જો મેદમાં પેટો હોય તો દુર્ગંધપણું થાય છે, શરીર સ્વરડાઇતું થઈ જાય છે, પરુ ઉત્પન્ન થાય છે, કીડા પડે છે અને ગાત્રોનું ભેદન થાય છે.

કોઢ જો અસ્થિમાં કે મજ્જામાં પેટો હોય તો નાક ભાંગી જાય છે, આંખોમાં રતાશ થાય છે, ક્ષતમાં કીડા પડે છે અને સ્વરનો ઉપઘાત થાય છે.

કોઢ વીર્યના (રજના કે રેતના) સ્થાનમાં પેટો હોય તો હાથ ટુંટા થઈ જાય છે, અંગોનાં ચલન વગેરેનો ક્ષય થાય છે, અંગોનું ભેદન થાય છે, વ્રણો ફેલાય છે અને ઉપર લેખેલાં ચિહ્નો પળ થાય છે. ”

૧૪ સ્ત્રીપુંસયોઃ કુષ્ઠદોષાદુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ ।

યદપત્યન્તયોર્જાતં શ્વેયં તદપિ કુષ્ઠિતમ્ ।

રજમાં તથા વીર્યમાં પેટેલો કોઢ સં-
તાનોને પણ લાગૂ પડે છે.

૧૪ જે સ્ત્રીપુરુષોનાં રજ તથા વીર્ય કોઢના દોષથી દુષ્ટ થઇલાં હોય તેઓને જે સંતાનો થાય તેઓ પણ કોઢીયાંજ થાય છે.

૧૫ કુષ્ઠમાત્મવતઃ સાધ્યં ત્વગ્રક્તપિશિતાશ્રિતમ્ ।

મેદોગતં ભવેદ્યાપ્યમસાધ્યમત્ત ઉત્તરમ્ ॥

ધાતુઓમાં પેટેલા કોઢનું સાધ્યપણું,
યાપ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

૧૫ કોઢ રસમાં, રુધિરમાં કે માંસમાં પેટેલો છતાં પણ રોગી જો બરાબર પથ્ય પાઠનાર હોય તો તેનો કોઢ સાધ્ય થાય છે. મેદમાં પેટેલો કોઢ યાપ્ય છે અને મેદ પછીના ધાતુઓમાં ઇટલે અસ્થિમાં, મજ્જામાં કે વીર્યના સ્થાનમાં પેટો હોય તો અસાધ્યજ છે એમ સમજવું.

૧૬ બ્રહ્મસ્ત્રીસજ્જનવધપરસ્વહરણાદિભિઃ ॥

કર્મભિઃ પાપરોગસ્ય પ્રાહુઃ કુષ્ઠસ્ય સંભવમ્ ।

મ્રિયતે યદિ કુષ્ઠેન પુનર્જાતેઽપિ ગચ્છતિ ॥

નાતઃ કષ્ટતરો રોગો યથા કુષ્ઠં પ્રકીર્તિતમ્ ।

આહારાચારયોઃ પ્રોક્તામાસ્થાય મહર્તી ક્રિયામ્ ॥

ઔષધીનાં વિશિષ્ટાનાં તપસશ્ચ નિવેવણાત્ ।

યસ્તેન મુચ્યતે જન્તુઃ સ પુણ્યાં ગતિમાપ્નુયાત્ ॥

જેઓથી કોઢ થાય એવાં પાપો, મરણ પામેલા કોઢીયા માણસને પુનર્જ-

ન્મમાં પણ કોઢની પ્રાપ્તિ અને

અસાધારણ પ્રયત્ન કરીને પણ

કોઢ ટાળવાની જરૂર.

૧૬ બ્રહ્મહત્યા, સ્ત્રીવધ, સજ્જનવધ અને પર-ધનહરણ ઇત્યાદિક પાપકર્મોના યોગથીજ કોઢ નામનો દુષ્ટ રોગ થાય છે. જો કોઢીઓ માણસ કોઢસહિત મરી જાય તો પુનર્જન્મમાં પણ તે કોઢીઓજ થાય છે. કોઢ જેવો બીજો કોઈ પણ રોગ અત્યંત સ્વરાબ નથી. આમ છે ઇટલા માટે

આહારની તથા વિહારની આ પ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે સઘળી ઉત્તમોત્તમ યુક્તિ રાખી, ઉત્તમ ઔષધિઓનું મોટું સેવન રાખી અને તપશ્ચર્યાનું પળ અતિસેવન રાખીને જેમ બને તેમ કોઢમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. જે માણસ પ્રમાણે કરીને કોઢમાંથી મુક્ત થાય તેને પવિત્ર ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૭ પ્રસક્કાદ્રાત્રસંસ્પર્શાન્નિશ્વાસાત્સહભોજનાત્ |
સહશય્યાસનાદ્વાપિ વસ્ત્રમાલ્યાનુલેપનાત્ ||
કુષ્ઠં જ્વરશ્ચ શોષશ્ચ નેત્રાભિષ્યન્દ એવ ચ |
ઔપસાંગિકરોગાશ્ચ સક્કામન્તિ નરાચરમ્ ||
કોઢ વગેરે કેટલાક રોગો સંસ-
ર્ગથી પળ થાય છે.

૧૭ કોઢ, જ્વર, શોષ, નેત્રાભિષ્યન્દ અને શી-
તલા વગેરે રોગો રોગીની સાથે મૈથુનપ્રસંગથી, રો-
ગીના ગાત્રનો સ્પર્શ કરવાથી, રોગીનો નિશ્વાસ લે-
વાથી, રોગીની સાથે ભોજન કરવાથી, રોગીની
સાથે સૂવાથી, રોગીની સાથે વેસવાથી, રોગીનું
વસ્ત્ર ધરવાથી, રોગીને પેહેરેલાં પુષ્પો ધરવાથી અને
રોગીને ધરેલા ચંદન વગેરેનું લેપન કરવાથી રો-
ગીના શરીરમાંથી વીજા માણસના શરીરમાં પળ
પ્રવેશ કરે છે. આમ છે એટલા માટે કોઢ વગે-
રેના દરદીનો સંસર્ગ કરવો પળ યોગ્ય નથી.

અધ્યાય ૬ ટો.

૧ અથાતઃ પ્રમેહનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ |

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રમેહનિ-
દાનં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે.

૨ દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યપ્રસક્તં શીતક્ષિ-
ન્ધમધુરમેદ્યદ્રવાન્નપાનસેવિનં પુરુષં જાનીયા-
તપ્રમેહી ભવિષ્યતીતિ |

૧ પ્રમેહનાં નિદાનો આદિના નિરૂપણવિપનો.

૨ કેટલાક કહે છે કે ‘સ્ત્રીઓને પ્રમેહો થતા

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો.

૨ જે માણસ દિવસે સૂઈ રહેવાના અભ્યાસ-
વાળો, કદી પળ કસરત-મેહેનત નહીં કરનારો,
આલસ્યમાંજ लागેલો અને શીત, ક્ષિન્ધ, મધુર,
મેદને ઉત્પન્ન કરનારાં કે દ્રવરૂપ અન્નપાનોનું
સેવન કરનારો હોય તે માણસને પ્રમેહ થશે એમ
જાણવું.

૩ તસ્ય ચૈવં પ્રવૃત્તસ્યાપરિપક્વા એવ વાત-
પિત્તશ્લેષ્માણો યદા મેદસા સહૈકત્વમુપેત્ય
મૂત્રવાહિન્નોતાંસ્યનુસૃત્યાધો ગત્વા વસ્તેર્મુખ-
માશ્રિત્ય નિભિચન્તે તદા પ્રમેહાઙ્ગનયન્તિ |

પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ.

૩ એવી પદ્ધતિવાળા માણસના વાત, પિત્ત
અને કફ એ દોષો પોતાની આમદશામાંજ મેદ
વગેરેની સાથે એકતા પામી, મૂત્રનું વહન કરનારાં
ઘોતોને અનુસરી, નીચે જઈ, મૂત્રાશયના મોહો-
ડાનો આશ્રય કરીને જ્યારે બાહ્ય નીકળવા
લાગે છે ત્યારે પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૪ તેષાં તુ પૂર્વરૂપાણિ હસ્તપાદતલદાહઃ
ક્ષિન્ધપિચ્છિલગુરુતા ગાત્રાણાં મધુરશુક્લમૂ-
ત્રતા તન્દ્રા સાદઃ પિપાસા દુર્ગન્ધશ્ચ શ્વાસ-
સ્તાલુગલજિહ્વાદન્તેષુ મલોત્પત્તિર્જટિલીભાવઃ
કેશાનાં વૃદ્ધિશ્ચ નશ્વાનામ્ |

પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો.

૪ જ્યારે કોઈ પળ પ્રમેહ થવાનો હોય ત્યારે
હાથનાં તથા પગનાં તળાંઓમાં દાહ થાય છે, ગાત્રો
ક્ષિન્ધ, ચીકાસવાળાં તથા મારે થઈ જાય છે,
મૂત્ર મધુર તથા સફેદ થાય છે, તન્દ્રા તથા ગ્લાનિ
પ્રાપ્ત થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, શ્વાસ દુ-
ર્ગંધવાળો થાય છે, તાલવામાં ગળામાં જીભમાં
તથા દાંતોમાં મેલની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેશ
જટાની પેટે બાકી જાય છે અને નશ્વો અત્યંત
વધે છે.

નથી’ પળ એ વાતનું ડહાને ઘંડન કન્યું છે. કેમકે સ્ત્રી-
ઓને પળ પ્રમેહો થતા જોવામાં આવે છે.

૫ તત્રાવિલપ્રભૂતમૂત્રલક્ષણાઃ સર્વ એવ પ્રમેહાઃ સર્વ એવ સર્વદોષસમુત્થાઃ સહ પિડકાભિઃ ॥

સઘळा પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ અને પ્રમેહોના તથા પ્રમેહપિડકાઓના (પ્રમેહસંબંધી ફોડલીઓના) દોષો.

૬ મૂત્ર મેલું અને ઘળું થાય એ સઘळा પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ છે. સઘळा પ્રકારના પ્રમેહો અને પ્રમેહપિડકાઓ જો કે સઘळा દોષોથી થાય છે તો પણ ' આ પ્રમેહ અને આ પિડકા અમુક દોષથી થઈ છે ' એમ જે કેહેવામાં આવે છે તે, ઉલ્વણ થઈલા દોષ ઉપરથી કેહેવામાં આવે છે.

૬ તત્ર કફાદુદકેશુસુરાસિકતાશનૈર્લવણ-પિષ્ટસાન્દ્રશુક્રફેનમેહા દશ સાધ્યા દોષદૂપ્યાણાં સમક્રિયત્વાત્ ॥

પિત્તાત્રીલહરિદ્રામ્લક્ષારમંજિષ્ઠાશોણિતમેહાઃ ષડ્ યાપ્યા દોષદૂપ્યાણાં વિપમક્રિયત્વાત્ ॥

વાતાત્સર્પિર્વસાક્ષૌદ્રહસ્તિમેહાશ્ચત્વારોઽસાધ્યતમા મહાત્યયિકત્વાત્ ॥

પ્રમેહોમાં જૂદા જૂદા દોષોની ઉલ્વણતા, પ્રમેહોની સંખ્યા અને પ્રમેહોનું સાધ્ય-પણું, યાપ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

૬ ઉદકપ્રમેહ, ફક્ષુપ્રમેહ, મુરાપ્રમેહ, સિક્તાપ્રમેહ, શનૈઃપ્રમેહ, લવણપ્રમેહ, પિષ્ટપ્રમેહ, સાન્દ્રપ્રમેહ, શુક્રપ્રમેહ અને ફેનપ્રમેહ એ દશ પ્રમેહોમાં કફની ઉલ્વણતા હોય છે. આ દશ પ્રમેહો સાધ્ય છે. કેમ કે તેઓમાં કફરૂપ મુખ્ય દોષ પણ કર્ષણરૂપ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે અને મેદરૂપ દૂષ્ય પણ કર્ષણરૂપ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે એટલે બન્નેની ક્રિયા તુલ્ય છે.

નીલપ્રમેહ, હરિદ્રાપ્રમેહ, અમ્લપ્રમેહ, ક્ષારપ્રમેહ, મંજિષ્ઠાપ્રમેહ અને શોણિતપ્રમેહ એ છ પ્રમેહોમાં પિત્તની ઉલ્વણતા હોય છે. આ છ પ્રમેહો

યાપ્ય છે. કેમ કે તેઓમાં પિત્તરૂપ મુખ્ય દોષ તથા રુધિરરૂપ દૂષ્ય એઓ શીત તથા મધુર ચિકિત્સાનાં પાત્ર છે અને મેદરૂપ દૂષ્ય રૂક્ષ તથા તીક્ષ્ણ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે એટલે દોષની તથા દૂષ્યની ક્રિયા વિપમ છે.

સર્પિઃપ્રમેહ, વસાપ્રમેહ, ક્ષૌદ્રપ્રમેહ અને હસ્તિપ્રમેહ એ ચાર પ્રમેહોમાં વાયુની ઉલ્વણતા હોય છે. આ ચાર પ્રમેહો અત્યંત અસાધ્ય છે. કેમ કે તુરત વિનાશ કરનારા છે, ઉત્તરોત્તર ધાતુઓનો સ્ત્રાવ કરનારા છે અને વિષમ ચિકિત્સાવાળા પણ છે. (આ પ્રમેહોમાં વાયુરૂપ મુખ્ય દોષ સ્ત્રિગ્ધ તથા મધુર આદિ ચિકિત્સાનું પાત્ર છે અને મેદ આદિ દૂષ્યો રૂક્ષ તથા તીક્ષ્ણ ચિકિત્સાનાં પાત્ર છે એટલે દોષની તથા દૂષ્યોની ચિકિત્સા વિપમ છે.)

૭ તત્ર વાતપિત્તમેદોભિરાન્વિતઃ શ્લેષ્મા શ્લેષ્મપ્રમેહાઞ્જનયતિ વાતકફશોણિતમેદોભિરાન્વિતં પિત્તં પિત્તપ્રમેહાન્ કફપિત્તવસામજમેદોભિરાન્વિતો વાયુર્વાતપ્રમેહાન્ ॥

ત્રણે દોષો કયાં કયાં દૂષ્યોથી સંયુક્ત થઈને કયા કયા પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૭ વાત, પિત્ત અને મેદ એઓથી સંયુક્ત થઈને અને ઉલ્વણતા પામેલો કફ ઉદકપ્રમેહ વગેરે કફજન્ય કેહેવાતા દશ પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. વાત, કફ, રુધિર અને મેદ એઓથી સંયુક્ત થઈને અને ઉલ્વણતા પામેલું પિત્ત નીલપ્રમેહ વગેરે પિત્તજન્ય કેહેવાતા છ પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. કફ, પિત્ત, વસા, મજ્જા અને મેદ એઓથી સંયુક્ત થઈને અને ઉલ્વણતા પામેલો વાયુ સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે વાતજન્ય કેહેવાતા ચાર પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાં મેદ, રુધિર, વસા તથા મજ્જા એ ચારજ દૂષ્યોનું ગ્રહણ કર્યું છે પણ વીજા ગ્રંથોમાં રસ, માંસ, મેદ, રુધિર, વસા, વીર્ય, મજ્જા, લસીકા તથા ઓજ એ સર્વને દૂષ્ય ગણેલાં છે.)

૮ તત્ર શ્વેતમવેદનમુદકસદશમુદકમેહી મેહતિ ઇશ્વરસતુલ્યમિક્ષુમેહી સુરામેહી સુરાતુલ્યં સરુજં સિકતાનુવિઙ્ગં સિકતામેહી શનૈઃ સકફં મૃત્ત્વં શનૈર્મેહી વિશદં લવણતુલ્યં લવણમેહી દૃષ્ટરોમા પિષ્ટરસતુલ્યં પિષ્ટમેહી આવિલં સાન્દ્રં સાન્દ્રમેહી શુક્રતુલ્યં શુક્રમેહી સ્તોકં સ્તોકં સફેનં ફેનમેહી મેહતિ ॥

કફની ઉલ્વણતાવાળા દશ પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૮ ઉદકપ્રમેહવાળો માણસ સફેદ, વેદનાવગરનું અને પાણી જેવું મૂતરે છે. ઇશ્વરપ્રમેહવાળો માણસ શેલડીના રસ જેવું મૂતરે છે. સુરાપ્રમેહવાળો માણસ મદિરાજેવું તથા વેદનાવાળું મૂતરે છે. સિકતાપ્રમેહવાળો માણસ રેતીની કળીઓવાળું મૂતરે છે. શનૈઃપ્રમેહવાળો માણસ ધીરે ધીરે કફવાળું તથા ચીકણું મૂતરે છે. લવણપ્રમેહવાળો માણસ નિર્મલ તથા ધારા પાણી જેવું મૂતરે છે. પિષ્ટપ્રમેહવાળો માણસ લોટના પાણી જેવું મૂતરે છે અને મૂતરતી વચ્ચે તેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે. સાન્દ્રપ્રમેહવાળો માણસ મેલું તથા ઘાટું મૂતરે છે. શુક્રપ્રમેહવાળો માણસ વીર્ય જેવું મૂતરે છે અને ફેનપ્રમેહવાળો માણસ ફીણવાળું થોડું થોડું મૂતરે છે.

૯ અતઃ ઊર્ધ્વં પિત્તનિમિત્તાન્વશ્યામઃ ॥ સફેનમચ્છં નીલં નીલમેહી મેહતિ સદાહં હરિદ્રામં હરિદ્રામેહી અમ્લરસગન્ધમમ્લમેહી સ્વતઃ ક્ષારપ્રતિમં ક્ષારમેહી મઙ્ગિષ્ઠોદકપ્રકાશં મઙ્ગિષ્ઠામેહી શોણિતપ્રકાશં શોણિતમેહી મેહતિ ॥

પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા છ પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૯ નીલપ્રમેહવાળો માણસ ફીણવાળું, આણું તથા નીલવર્ણવાળું મૂતરે છે. હરિદ્રાપ્રમેહવાળો માણસ બઢતરાવાળું તથા હઢદર જેવા વર્ણવાળું મૂતરે છે. અમ્લપ્રમેહવાળો

માણસ ટાટા રસવાળું તથા ટાટા ગંધવાળું મૂતરે છે. ક્ષારપ્રમેહવાળો માણસ વચ્ચી ગાળી લીધેલા ક્ષાર જેવું મૂતરે છે. મંજિષ્ઠાપ્રમેહવાળો માણસ મજીઠના પાણી જેવું મૂતરે છે અને શોણિતપ્રમેહવાળો માણસ લોહી જેવા વર્ણવાળું મૂતરે છે. (જોકે રક્તપિત્તમાં પણ મજીઠના પાણી જેવું અને લોહી જેવું મૂત્ર થાય છે તોપણ રક્તપિત્તમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો થતાં નથી અને મંજિષ્ઠાપ્રમેહમાં તથા શોણિતપ્રમેહમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો થાય છે એ તફાવત છે. ઢહન.)

૧૦ અતઃ ઊર્ધ્વં વાતનિમિત્તાન્વશ્યામઃ ॥ સર્પિઃપ્રકાશં સર્પિર્મેહી મેહતિ વસાપ્રકાશં વસામેહી ક્ષૌદ્રરસવર્ણં ક્ષૌદ્રમેહી મત્તમાતઙ્ગવદનુપ્રવઙ્ગં હસ્તિમેહી મેહતિ ।

વાયુની ઉલ્વણતાવાળા ચાર પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૧૦ સર્પિઃપ્રમેહવાળો માણસ ઘી જેવું મૂતરે છે. વસાપ્રમેહવાળો માણસ ચરબી જેવું મૂતરે છે. ક્ષૌદ્રપ્રમેહવાળો માણસ મધના જેવા રસ તથા વર્ણવાળું મૂતરે છે અને હસ્તિપ્રમેહવાળો માણસ મદ્રોન્મત્ત હાથીની પેટે વારંવાર રસી જેવા પદાર્થવાળું મૂત્ર-યા કરે છે.

૧૧ મક્ષિકોપસર્પણમાલસ્યં માંસોપચયઃ પ્રતિશ્યાયઃ શૈથિલ્યારોચકાવિપાકાઃ કફપ્રસેકચ્છર્દિનિદ્રાકાસશ્વાસાશ્ચેતિ શ્લેષ્મજાનામુપદ્રવાઃ ॥

કફની ઉલ્વણતાવાળા દશ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો.

૧૧ કફની ઉલ્વણતાવાળા પ્રમેહોમાં વારંવાર માંચીઓનું આવી વેસવું, આલસ્ય, માંસનો વધારો, પ્રતિશ્યાય, શિથિલપણું, અરુચિ, ધોરાકનું નહીં પચવું, મોહોડામાંથી કફનું ઝરવું, ઉલટી, નિદ્રા, ધાંસી અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો થાય છે.

૧૨ વૃષણયોરવદરણં વસ્તિભેદો મેહતોદો

હૃદિ શૂલમમ્લિકાજ્વરાતીસારારોચકા વમથુઃ
પરિધૂમાયનં દાહો મૂર્છા પિપાસા નિદ્રાનાશઃ
પાણ્ડુરોગઃ પીતવિષ્ણમૂત્રત્વં ચેતિ પૈત્તિકાનામ્ ॥

પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા છ પ્રમેહોના
ઉપદ્રવો.

૧૨ પિત્તની ઉલ્વણતાવાળા પ્રમેહોમાં વૃષ્ણોનું
ફાટવું, મૂત્રાશયમાં ભેદાયા જેવી વ્યથા, લિંગમાં કે
યોનિમાં સોઈઓથી મોંકાયા જેવી વ્યથા, છાતીમાં
શૂલ, ટાટા ઓડકાર, જ્વર, અતીસાર, અરુચિ, ઉલટી,
ચોમેરથી ધૂમાડા નીકળતા હોય એવી સ્થિતિ, દાહ,
મૂર્છા, તરશ, નિદ્રાનો નાશ, પાંડુરોગ અને વિ-
ષ્ટાનું તથા મૂત્રનું પીળાપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે.

૧૩ હૃદ્ગ્રહો લૌલ્યમનિદ્રા સ્તમ્ભઃ કમ્પઃ
શૂલં વદ્ધપુરીપન્થં ચેતિ વાતજાનામ્ ॥ એવમેતે
વિંશતિઃ પ્રમેહાઃ સોપદ્રવા વ્યાખ્યાતાઃ ॥

વાયુની ઉલ્વણતાવાળા ચાર પ્રમેહોના
ઉપદ્રવો.

૧૩ વાયુની ઉલ્વણતાવાળા પ્રમેહોમાં હૃદયનું
ફાટવું, સઘળા રસો જમવાની લોલતા, નિ-
દ્રાનો અભાવ, સ્તંભ, કંપ, શૂલ અને વિષ્ટાનું રોકા-
વળપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે. એ પ્રમાણે વીંશ
પ્રમેહોનું અને તેઓના ઉપદ્રવોનું વ્યાખ્યાન આપ્યું.

૧૪ તત્ર વસામેદોમ્યામભિપન્નશરીરસ્ય
ત્રિભિર્દોષૈશ્ચાનુગતઘાતોઃ પ્રમેહિણો દશ પિડકા
જાયન્તે । તચ્ચથા । શરાવિકા સર્પપિકા ક-
ચ્છપિકા જાલિની વિનતા પુત્રિણી મસૂરિકા
અલજી વિદારિકા વિદ્રધિકા ચેતિ ॥

પ્રમેહપિડકા (પ્રમેહસંબંધી ફોડલીઓ)

કે જેઓ પ્રમેહોના એક જાતના

ઉપદ્રવોજ છે તેઓની સં-

પ્રાપ્તિ તથા નામો.

૧૪ ચરબીથી તથા મેદથી વગડેલા શરીર-
વાળા અને જેના ધાતુઓ ત્રણે દોષોથી વ્યાપ્ત થયા
હોય એવા પ્રમેહી માણસને શરાવિકા, સર્પપિકા,

કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા, પુત્રિણી, મસૂરિકા,
અલજી, વિદારિકા અને વિદ્રધિકા એ નામની
દશ જાતની ફોડલીઓ થાય છે.

૧૫ શરાવમાત્રા તદ્રૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા ।
ગૌરસર્પપસંસ્થાના તત્પ્રમાણા ચ સર્પપી ॥

સદાહા કૂર્મસંસ્થાના જ્ઞેયા કચ્છપિકા બુધૈઃ ।
જાલિની તીવ્રદાહા તુ માંસજાલસમાવૃતા ॥

મહતી પિડકા નીલા સા બુધૈર્વિનતા સ્મૃતા ।
મહત્યલ્પાચિતા જ્ઞેયા પિડકા સા તુ પુત્રિણી ॥

મસૂરસમસંસ્થાના જ્ઞેયા સા તુ મસૂરિકા ।
સ્કાસિતા સ્ફોટવતી દારુણા ત્વલજી ભવેત્ ॥

વિદારીકન્દવદ્વૃત્તા કઠિના ચ વિદારિકા ।
વિદ્રધેર્લક્ષણૈર્યુક્તા જ્ઞેયા વિદ્રધિકા બુધૈઃ ॥

શરાવિકા વગેરે ફોડલીઓનાં લક્ષણો.

૧૫ જે ફોડલી કોડીયાં જેવડી, કોડીયા
જેવા આકારવાળી, કાઠી અને મધ્ય ભાગમાં
ઝંડી હોય તેને શરાવિકા જાણવી. જે ફોડલી
ધોળા સર્પપના જેવા આકારવાળી અને ધોળા સ-
ર્પપ જેવડી હોય તેને સર્પપિકા જાણવી. જે
ફોડલી દાહવાળી અને કાચવા જેવા આકાર-
વાળી હોય તેને કચ્છપિકા જાણવી. જે ફો-
ડલી તીવ્ર દાહવાળી અને માંસનાં (અથવા શીળી
શીળી નસોનાં) જાઘોથી વીંટાળેલી હોય તેને
જાલિની જાણવી. જે ફોડલી મોટી અને આ-
કાશી રંગવાળી હોય તેને વિનતા જાણવી. જે
ફોડલી મોટી અને બીજી શીળી શીળી ઘણી ફો-
ડલીઓથી વ્યાપ્ત હોય તેને પુત્રિણી જાણવી.
જે ફોડલી મસૂરની ઢાઢના જેવા આકારવાળી
હોય તેને મસૂરિકા જાણવી. જે ફોડલી રાતી
તથા કાઠી હોય અને બીજા ફોડકાઓથી પળ
વ્યાપ્ત હોય તથા દારુણ હોય તેને અલજી જા-
ણવી. જે ફોડલી ફગવેલાના કંદ જેવી ગોઠ હોય
અને કઠળ હોય તેને વિદારિકા જાણવી. જે
ફોડલી વિદ્રધિનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય તેને વિદ્ર-
ધિકા જાણવી.

૧૬ યે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેષામેતાસ્તુ
તત્ક્રતાઃ ।

પ્રમેહની ફોડલીઓમાં દોષોનો નિર્ણય.

૧૬ જે પ્રમેહ જે દોષની ઉલ્વણતાવાળો હોય તે પ્રમેહની ફોડલી પણ તે દોષનીજ ઉલ્વણતાવાળી હોય છે.

૧૭ ગુદે હૃદિ શિરસ્યંસે પૃષ્ઠે મર્મણિ ચોત્થિતાઃ॥
સોપદ્રવા દુર્બલસ્ય પિડકાઃ પરિવર્જયેત્ ।
કૃત્સ્નં શરીરં નિષ્ણીઙ્ય મેદોમજ્જવસાયુતઃ ॥
અધઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ ।

અમુક પ્રકારની ફોડલીઓનું અસાધ્યપણું તથા વાતજન્ય પ્રમેહોનાં અસાધ્યપણામાં કારણ.

૧૭ ગુદામાં, છાતીમાં, માથામાં, ખભામાં, પીઠમાં કે મર્મસ્થલોમાં ઉત્પન્ન થયેલી, ઉપદ્રવોવાળી અને નવળા અથવા નવળા અગ્નિવાળા માણસને થયેલી પ્રમેહપિડકાઓની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

વાયુ સઘળા શરીરને નીચોવી મેદૈથી, મજ્જાથી તથા ચરબીથી યુક્ત થઈને નીચે ગતિ કરે છે તે કારણથી વાયુની ઉલ્વણતાવાળા સઘળા પ્રમેહો અસાધ્ય છે.

૧૮ પ્રમેહપૂર્વરૂપાણામાકૃતિર્યત્ર દૃશ્યતે ॥
કિંચિન્ચાપ્યધિકં મૂત્રં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।
કૃત્સ્નાન્યર્દ્ધાનિ વા યસ્મિન્પૂર્વરૂપાણિ માનવે ॥
પ્રવૃત્તમૂત્રમત્યર્થં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।
પિડકાપીડિતં ગાદમુપસૃષ્ટમુપદ્રવૈઃ ॥
મધુમેહિણમાચષ્ટે સ ચાસાધ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

પ્રમેહી કોને કેહેવો ? અને મધુપ્રમેહી કોને કેહેવો ? તે તથા મધુપ્રમેહનું અસાધ્યપણું.

૧૮ જેના શરીરમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપોની આકૃતિ

૧ તરશ, શ્વાસ, માંસનો સડો, બહુમૂત્રતા, હેડકી, મદ, ઝવર, વિસર્પ અને મર્મસ્થલોનું રોધન ઇટલા ઇ

જોવામાં આવતી હોય અને મૂત્ર કાંઈક અધિક થયું હોય તેને પ્રમેહી કેહેવો. જેના શરીરમાં સઘળાં અથવા અરધાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો જોવામાં આવતાં હોય અને મૂત્ર અત્યંત વધ્યું હોય તેને પણ પ્રમેહી કેહેવો.

જે માણસ ફોડલીઓથી અત્યંત પીડાતો હોય અને પ્રમેહોના વીજા ઉપદ્રવોથી પણ ઘેરાયો હોય તેને મધુપ્રમેહી કેહેવો. આ મધુપ્રમેહ અસાધ્ય છે.

૧૯ સ ચાપિ ગમનાત્સ્થાનં સ્થાનાદાસન-
મિચ્છતિ ॥
આસનાદૃણુતે શય્યાં શયનાત્સ્વપ્નમિચ્છતિ ॥

મધુપ્રમેહનું વીજું પણ સામાન્ય લક્ષણ.

૧૯ મધુપ્રમેહવાળો માણસ ચાલતો હોય ત્યાં ઉભો રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, ઉભો રહ્યો હોય ત્યાં બેસી જવાની ઇચ્છા કરે છે, બેઠો હોય ત્યાં શય્યાની ઇચ્છા કરે છે અને શય્યામાં પડ્યો હોય ત્યાં નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા કરે છે.

૨૦ યથાહિ વર્ણાનાં પદ્ધાનામુત્કર્ષાપકર્ષ-
કૃતેન સંયોગવિશેષેણ શવલલ્લભુકપિલકપોત-
મેચ્ચકાદીનાં વર્ણાનામનેકેપામુત્પત્તિર્ભવત્યે-
વમેવ દોષધાતુમલાહારવિશેષેણોત્કર્ષાપક-
ર્ષકૃતેન સંયોગવિશેષેણ પ્રમેહાણાં નાનાકરણં
ભવતિ ॥

ત્રણ દોષોથી વીશ પ્રમેહોની ઉત્પત્તિ થવામાં ઉપપત્તિ.

૨૦ જેમ ધોળો, લીલો, કાળો, પીલો અને રાતો ઇ પાંચ રંગોના વધારાઘટારાથી કરેલા સંયોગ વિશેષથી કાવરચીતરા, ભૂરા, પીંગળા, હોલાના જેવા તથા આશમાની વગેરે અનેક રંગોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દોષો, ધાતુઓ, મળો અને આહારો ઇઓના વધારાઘટારા ઉપરથી થયેલા સંયોગવિશેષથી વીશ પ્રમેહોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ફોડલીઓના ઉપદ્રવો છે. (ભાવપ્રકાશ.)

૨૧ ભવતિ ચાત્ર ॥

સર્વ એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ ।

મધુપ્રમેહત્વમાયાન્તિ તદાઽસાધ્યા ભવન્તિ હિ ॥

પ્રમેહોનું મધુપ્રમેહપણારૂપ સ્થિતિમાં
અસાધ્યપણું.

૨૧ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વં-
તરિં સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ચિકિત્સાથી રહિત
રહેનારા માણસના સઘળા પ્રમેહો કાળે કરી
મધુપ્રમેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અસાધ્ય બની
જાય છે. આમ છે ઇટલા માટે પૂર્વરૂપો દેખાતાંજ
પ્રમેહોની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.”

અધ્યાય ૭ મો.

૧ અથાત ઉદરાણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ઉદરવ્યાધિ-
નિદાનં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિં સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ ધન્વન્તરિર્ધર્મભૂતાં ચરિષ્ઠો

રાજર્ષિરિન્દ્રપ્રતિમો વભૂવ ।

બ્રહ્મર્ષિપુત્રં વિનયોપપત્રં

શિષ્યં શુભં સુશ્રુતમન્વશાત્સઃ ॥

ગુરુશિષ્યના સંવાદનું સ્મરણ.

૨ ધન્વંરિ કે જે ધર્માત્માઓમાં સર્વોત્તમ અને
ઈંદ્રના જેવા પ્રભાવવાળા રાજર્ષિ હતા તેમણે વિ-
શ્વામિત્રના પુત્ર અને નમ્રતાથી આવીને શિષ્ય થ-
ઈલા શુભ આચારવાળા સુશ્રુતને નીચે પ્રમાણે
ઉપદેશ કર્યો.

૩ પૃથક્સમસ્તૈરપિ ચેહ દોષૈઃ

પ્લીહોદરં વદ્ધગુદં તથૈવ ।

આગન્તુકં સત્તમમષ્ટમં ચ

દકોદરં ચેતિ વદન્તિ તાનિ ॥

૧ ઉદરરોગોનાં કારણો, મેદો, સંપ્રાપ્તિ તથા લ-

ઉદરરોગોનાં નિદાનો ઉપરથી તે
રોગોની સંખ્યા.

૩ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી,
વરલ વધવાથી, ગુદાનો રોધ થવાથી, આગંતુ
કારણથી (શલ્યવતે આંતરહું ઘવાયાથી) અને
પેટમાં પાણીનો જમાવ થવાથી એ રીતે આઠ પ્ર-
કારના ઉદરરોગો થાય છે. એ આઠ પ્રકારના ઉ-
દરરોગોનાં અનુક્રમે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર,
સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્યુદર, પ્લીહોદર, વદ્ધગુદો-
દર, પરિસ્ત્રાવ્યુદર અને દકોદર (જલોદર) એ
આઠ નામો છે.

૪ સુદુર્વલાગ્નેરહિતાશનસ્ય

સંશુષ્કપૂત્યન્નનિષેવણાદ્વા ।

સ્નેહાદિમિથ્યાચરણાન્ન જન્તો-

ર્વૃદ્ધિ ગતાઃ કોષ્ટમભિપ્રપન્નાઃ ॥

ગુલ્માકૃતિવ્યંજિતલક્ષણાનિ

કુર્વન્તિ ઘોરાણ્યુદરાણિ દોષાઃ ।

ઉદરરોગોનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો.

૪ જટરાગ્નિ અત્યંત મંદ થઈ જવાથી, અહિત
ભોજન (વિરુદ્ધાશન, સમશન, અધ્યશન કે વિપ-
માશન) કરવાથી, સુકાણાં કે દુર્ગંધવાળાં અ-
ન્નોનું સેવન કરવાથી અને સ્નેહપાન તથા વમન
વિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ અનુચિત રીતે થવાથી
વૃદ્ધિ પાર્શ્વને કોઠાને પ્રાપ્ત થઈલા દોષો ગુલ્મ
જેવી આકૃતિથી પ્રકટ થઈલાં લક્ષણોવાળાં ભયં-
કર ઉદરરોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૫ કોષ્ટાદુપસ્નેહવદન્નસારો

નિઃસૃત્ય દુષ્ટોઽનિલવેગનુન્નઃ ॥

ત્વચ્ચઃ સમુન્નમ્ય શનૈઃ સમન્તા-

દ્વિવર્દ્ધમાનો જટરં કરોતિ ।

ઉદરરોગોની સંપ્રાપ્તિ.

૫ દુષ્ટ થઈલો અને વાયુના વેગથી પ્રેરાઈલો
અન્નનો સાર જેમ નવા ઘડામાંથી પાણી સ્ત્રવે છે

લક્ષણો એઓનાં નિરૂપણવિષેનો.

તેમ કોઠામાંથી સ્ત્રી, ત્વચાઓને ડંચી કરી. ધીરે ધીરે ચોતરફ વધતો વધતો ઉદરરોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૬ તત્પૂર્વરૂપં બલવર્ણકાઠ્ઠા-
વલીવિનાશો જઠરે હિ રાજ્યઃ ॥
જીર્ણપરિજ્ઞાનવિદાહવત્યો
વસ્તૌ રજઃ પાદગતશ્ચ શોકઃ ।

ઉદરરોગોનાં પૂર્વરૂપો.

૬ જ્યારે આઠમાંનો કોઈ પળ ઉદરરોગ થવાનો હોય ત્યારે બઢની હાનિ થાય છે, વર્ણ વગડી જાય છે, પેટ ઉપરની વઢીઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, પેટ ઉપર રેલાઓ થાય છે, અન્નનો પચાવ થવાની સ્વર પડતી નથી, હૃદયમાં બઢતરા થાય છે, મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે અને પગમાં સોજો થાય છે.

૭ સંગૃહ્ય પાર્શ્વોદરપૃષ્ઠનાભી-
ર્યદ્વદ્વતે કૃષ્ણશિરાવનન્દમ્ ॥
સશૂલમાનાહવદુગ્રશબ્દં
સતોદભેદં પવનાત્મકં તત્ ।

વાતોદરનું લક્ષણ.

૭ પેટ, પડલાંઓને, પીઠને તથા નાભિને સાથે લઈ વૃદ્ધિ પામે, શીળી શીળી કાઢી નસોથી વ્યાપ્ત થઈ જાય, શૂળથી યુક્ત થાય, હાથવતે ઠોકવાથી પવનથી ભરાણી ધમળ જેવા ઉગ્ર અવાજ કરે, મલોની જમાવટવાળું થાય, અને મોં-કાયા જેવી તથા મેદાયા જેવી વ્યથા પામે તો વાતોદર થઈ સમજવું.

૮ યદ્યોપતૃણાજ્વરદાહયુક્તં
પીતં શિરા યત્ર ભવન્તિ પીતાઃ ॥
પીતાક્ષિવિષ્મૂત્રનસ્થાનનસ્ય
પિત્તોદરં તત્ત્વચિરાભિવૃદ્ધિ ।

પિત્તોદરનું લક્ષણ.

૮ પેટ પીઠું તથા પીઠી નસોથી વ્યાપ્ત થઈ જાય અને જલદી વધી જાય તેમજ નેત્રો, વિષ્ઠા,

મૂત્ર, નસો તથા મોહોડું પીઠાં થઈ જાય અને સંતાપ, તરશ, જ્વર તથા દાહ ઇઓ થયા કરે તો પિત્તોદર થયું સમજવું.

૯ યચ્છીતલં શુક્લશિરાવનન્દં
ગુરુ સ્થિરં શુક્લનસ્થાનનસ્ય ॥
ક્ષિગ્ધં મહચ્છોફયુતં સસાદં
કફોદરં તત્ત્વ ચિરાભિવૃદ્ધિ ॥

કફોદરનું લક્ષણ.

૯ પેટ ટાઢું, શીળી શીળી ધોઢી નસોથી વ્યાપ્ત, મારે, કઠળ, ક્ષિગ્ધ અને મોટા સોજાવાળું થઈ જાય, નસ સફેદ થઈ જાય, મોહોડું સફેદ થઈ જાય અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય તો કફોદર થયું કેહેવાય છે. કફોદર લાંબે કાળે વૃદ્ધિ પામે છે.

૧૦ સ્ત્રિયોઽન્નપાનં નસરોમમૂત્ર-
વિઢાર્તવૈર્યુક્તમસાધુવૃત્તાઃ ।
યસૈ પ્રયચ્છન્ત્યરયો ગરાંશ્ચ
દુષ્ટામ્બુદૂપીવિપસેવનાદ્રા ॥
તેનાશુ રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ
કુર્વન્તિ ઘોરં જઠરં ત્રિલિઙ્ગમ્ ।
તચ્છીતવાતાશ્રસમુદ્ભવેષુ
વિશેષતઃ કુપ્યતિ દહ્યતે ચ ॥
સ ચાતુરો મૂર્છતિ સંપ્રસક્તં
પાણ્ડુઃ કૃશઃ શુષ્યતિ તૃષ્ણયા ચ ।
પ્રકીર્તિતં દૂષ્યુદરં તુ ઘોરં
ગ્રીહોદરં કીર્તયતો નિવોધ ॥

સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્યુદરનું લક્ષણ.

૧૦ સ્ત્રી ચાલવાળી સ્ત્રીઓ અથવા વીજા કોઈ નજદીક રહેનારાં દુષ્ટ માણસો વશીકરણ વગેરેની ઇચ્છાથી જે પુરુષને નસ, રૂવાડાં, મૂત્ર, બિલાડાં વગેરેની વિષ્ઠા કે રજસ્વલાપણાનું સ્પર્શ ઇઓથી યુક્ત કરેલું અન્ન સ્વરાવે તે પુરુષને, શત્રુઓ જેને સંયોગથી થઈલાં ક્ષેર સ્વરાવે તેને, ક્ષેરી માછલાં ક્ષેરી સ્વદ કે ક્ષેરી પાનડાં વગેરેવાળું

પાળી જેના પીવામાં આવે તેને અને દૂધીવિષ જેના સેવવામાં આવે તેને એ કારણોથી પ્રકુપિત થઇ રુધિર અને પ્રકુપિત થઇલા દોષો તુરતજ ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળા અતિ ભયંકર ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ઉદરરોગ થંડીના સમયમાં, પ્રબલ વાયુના સમયમાં અને જે સમયે આકાશમાં વાદળાંઓનો ઘેરાવ થાય તે સમયમાં વિશેષે કરી પ્રકુપિત થાય છે તથા બઢતરા કરે છે, આથી રોગી મૂર્છિત પળ થઈ જાય છે. (એવા સમયોમાં દૂધીવિષાદિકનો પ્રકોપ થાય અને તેથી રોગીને મૂર્છા થાય એ સંભવે છે.) આ રોગવાળો માણસ નિરંતર પાંડુ રહે છે, શરીરમાં કૃશ રહે છે અને તરશથી સૂકાયા કરે છે. આવા પ્રકારનો ઉદરરોગ દૂધ્યુદર અથવા સન્નિપાતોદર કેહેવાય છે. આ ભયંકર દૂધ્યુદર કહ્યું. હવે પ્લીહોદરનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો.

૧૧ વિદાહ્યભિષ્યન્દિરતસ્ય જન્તો:

પ્રદુષ્ટમત્યર્થમસૃક્કફશ્ચ ।

પ્લીહાભિવૃદ્ધિં સતતં કરોતિ

પ્લીહોદરં તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

વામે ચ પાશ્વે પરિવૃદ્ધિમેતિ

વિશેષતઃ સીદતિ ચાતુરોઽત્ર ।

મન્દજ્વરાગ્નિઃ કફપિત્તલિઙ્ગ-

રુપદ્રુતઃ ક્ષીણબલોઽતિપાણ્ડુઃ ॥

સવ્યેતરસિન્યકૃતિ પ્રદુષ્ટે

જ્ઞેયં યકૃદ્વાલ્યુદરં તદેવ ।

પ્લીહોદરનું લક્ષણ.

૧૧ વિદાહી અને અભિષ્યંદી પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસને અત્યંત દુષ્ટ થઇ રુધિર અને અત્યંત પ્રકુપિત થઇ કફ એઓ નિરંતર બરલની

૧ વિષને હળનારી ઔષધિઓથી હળાવાને લીધે, જીર્ણ હોવાને લીધે, દાવાનઢથી વાયુથી કે તડકાથી સૂકાઈ જવાને લીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જે શેર પોતાના ગુણોથી રહિત થયું હોય તે દૂધીવિષ કેહેવાય છે.

૨ જે પદાર્થે આધાથી આઘાત ઓઢકાર આવે, તરશ

વૃદ્ધિ કરી દે છે. આ રોગને આયુર્વેદના આચાર્યો પ્લીહોદર કેહે છે. આ રોગથી પેટ ઢાબા પડવામાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી આતુર અત્યંત સીદાય છે, મંદ મંદ જ્વરવાળો રહે છે, મંદ અગ્નિવાળો થઈ જાય છે, કફનાં તથા પિત્તનાં ચિહ્નોથી ઉપદ્રવ પામે છે, નિર્બલ થઈ જાય છે તથા અત્યંત પાંડુ થઈ જાય છે. યકૃદ્વાલ્યુદર નામનો જે રોગ છે તે પણ આ પ્લીહોદરનીજ જાત છે તેને લીધે જૂદો ગણવામાં આવ્યો નથી. પ્લીહોદરથી યકૃદ્વાલ્યુદરની જુદાઈ માત્ર એટલીજ છે કે યકૃતનામની જમણા પડવાની ગાંઠ વધવાથી જમણા પડવામાં પેટનું જે વધવું થાય છે તે યકૃદ્વાલ્યુદર કેહેવાય છે. એ રોગમાં રુધિરના તથા કફના પ્રકોપને લીધે યકૃત ભેદાઈ જાય છે તેથી એ રોગનું નામ ‘યકૃદ્વાલ્યુદર’ છે.

૧૨ યસ્યાન્ત્રમન્નૈરુપલેપિભિર્વા

વાલાશ્મભિર્વા પિહિતં યથાવત્ ॥

સંચીયતે તત્ર મલઃ સદોષઃ

ક્રમેણ નાઢ્યામિવ સંકરો હિ ।

નિરુદ્ધયતે ચાસ્ય ગુદે પુરીષં

નિરેતિ કૃચ્છ્રાદપિ ચાલ્પમલ્પમ્

હૃન્નાભિમધ્યે પરિવૃદ્ધિમેતિ

યચ્છોદરં વિટ્સમગન્ધિકં ચ ।

પ્રચ્છર્દયન્ બદ્ધગુદી વિભાવ્ય-

સ્તતઃ પરિસ્નાન્વ્યુદરં નિબોધ ॥

બદ્ધગુદોદરનું લક્ષણ.

૧૨ ચીકણા પદાર્થોના સંયોગવાળાં અન્નોથી, વાળોથી અથવા કાંકરીઓથી ગુદાનું આંતરડું ઢંકાઈ જતાં ગુદાના દ્વારમાં જેમ પરનાઢમાં કચરો ઇકઠો થઈ જાય છે તેમ ક્રમે કરી દોષસ-

લાગે અને હૃદયમાં બઢતરા થાય તે વિદાહી કેહેવાય છે.

૩ જે પદાર્થ રસનું વહન કરનારી શિરાઓને ચીકાશથી તથા ભારેપનાથી રોકી દહને શરીરમાં ભારેપનું કરે તે અભિષ્યંદી કેહેવાય છે.

હિત મઠ એકઠો થાય છે. આમ થવાથી ગુદામાં વિષ્ટા રોકાઈ જાય છે તથા ઘળે દાઢાં માંડ માંડ થોડી થોડી નીકળે છે અને હૃદયના તથા નાભિના મધ્યમાં પેટનો વધારો થાય છે. એ પેટ વિષ્ટા જેવું ગંધાય છે અને રોગીને ઝલટીઓ થયા કરે છે. આ રોગ **વદ્ધગુદોદર** કેહેવાય છે. હવે પરિસ્ત્રાવ્યુદરનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો.

૧૩ શલ્યં યદ્બોપહિતં તદન્ત્રં
ભિનન્તિ યસ્યાગતમન્યથા વા ।
તસ્માત્ક્રુતોઽન્ત્રાત્સલિલપ્રકાશઃ
સ્ત્રાવઃ સ્ત્રવેદ્વૈ ગુદતસ્તુ ભૂયઃ ॥
નાભેરધશ્ચોદરમેતિ વૃદ્ધિ
નિસ્તુચ્યતેઽતીવ વિદહ્યતે ચ ।
પતત્પરિસ્ત્રાવ્યુદરં પ્રદિપ્તં
દકોદરં કીર્તયતો નિવોધ ॥

પરિસ્ત્રાવ્યુદર કે જેને **વીજા** ગ્રંથોમાં **ક્ષતોદર** કહું છે તેનું લક્ષણ.

૧૩ અન્નની સાથે સ્ત્રાવમાં આવી ગયેલા અથવા વીજી કોઈ રીતે પેટમાં આવી ગયેલા કાંટા કે કાંકરા વગેરે શલ્યથી આંતરડું ભેદાઈ જતાં તે આંતરડાંમાંથી પાણી જેવો સ્ત્રાવ નીકળે છે, તે સ્ત્રાવ પાછો ગુદામાંથી થોડો થોડો સ્ત્રવે છે અને નાભિથી નીચેના ભાગમાં પેટ વધે છે કે જેથી માણસ સોઈઓથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા પામે છે તથા વઢતરાથી યુક્ત થાય છે. આ રોગ **પરિસ્ત્રાવ્યુદર** કેહેવાય છે. હવે **દકોદર**નું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો.

૧૪ યઃ સ્નેહપીતોઽપ્યનુવાસિતો વા
વાન્તો વિરિક્તોઽપ્યથ વા નિરૂઢઃ ।
પિબેજલં શીતલમાશુ તસ્ય
સ્ત્રોતાંસિ દુષ્યન્તિ હિ તદ્વહાનિ ॥
સ્નેહોપલિતેષ્વથ ચાપિ તેષુ
દકોદરં પૂર્વવદ્ભ્યુપૈતિ ।
સ્નિગ્ધં મહત્સમ્પરિવૃત્તનાભિ
શ્શોભતં પૂર્ણમિધામ્બુના ચ ॥

યથા દતિઃ ક્ષુભ્યતિ કમ્પતે ચ
શબ્દાયતે ચાપિ દકોદરં તત્ ।

દકોદર(જલોદર)નું લક્ષણ.

૧૪ સ્નેહપાન કરીને અથવા અનુવાસન વસ્તિ લઈને અથવા વમન કરીને અથવા વિરેચન લઈને અથવા નિરૂઢ વસ્તિ લઈને જે માણસ તુરત ટાહું પાળી પીણ તે માણસનાં જઠનું વહન કરનારાં સ્નેહાદિ લિપ્ત સ્રોતો દૂષિત થાય છે અને તે સ્રોતો દૂષિત થતાં જઠ, રાંધેલા અન્નમાં નાંખેલા જ્વાળા ધીની પેટે સ્રોતોમાંથી બાહાર નીકળી આવે છે તથા આવીને ગુદામાંથી નીકળવા લાગે છે એ રોગ **દકોદર** કેહેવાય છે કે જેથી પેટ સ્નિગ્ધ, મોટું, ઊથલી પડેલી નાભિવાળું તથા અત્યંત ઊંચું થઈ જાય છે, જઠથી ભરપૂર જેવું બની જાય છે, જઠના આમતેમ ચલનને લીધે પાળીથી ભરેલી પચાલની પેટે ક્ષોભ પામે છે, બાહાર હલ્યા કરે છે અને હલતાં હલતાં અવાજ કરે છે.

૧૫ આધ્માનં ગમનેઽશક્તિર્દૈર્બલ્યં દુર્બલાશ્નિતા ॥
શોફઃ સદનમજ્ઞાનાં સંગો વાતપુરીષયોઃ ।
દાહસ્તૃષ્ણા ચ સર્વેષુ જઠરેષુ ભવન્તિ હિ ॥

ઉદરરોગોનાં સામાન્ય લક્ષણો
અથવા ઉપદ્રવો.

૧૫ આફરો, ચાલવામાં અશક્તિ, દુર્બલપણું, જઠરાગ્નિનું નબળાપણું, સોજો, અંગોમાં ગ્લાનિ, વાયુની તથા વિષ્ટાની અટકાયત, વઢતરા અને તરશ ઇટલાં સામાન્ય લક્ષણો અથવા ઉપદ્રવો સઘળા પ્રકારના ઉદરરોગોમાં થાય છે.

૧૬ અન્તે સલિલભાવં તુ મજન્તે જઠરાણિ તુ ।
સર્વાણ્યેવ પરીપાકાક્તદા તાનિ વિવર્જયેત્ ॥

ઉદરરોગોનું અસાધ્યપણું.

૧૬ સઘળા ઉદરરોગો પરિપાક પામીને અંતે જઠરૂપ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉદરરોગો જઠ-

રૂપ થઈ જાય ત્યારે તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

અધ્યાય ૮ મો.

૧ અથાતો મૂઢગર્ભનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મૂઢગર્ભ-નિદાનં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુ-તની પાસે કહેલું છે.

૨ ગ્રામ્યધર્મયાનવાહનાધ્વગમનપ્રસ્થલનપ્ર-પતનપ્રપીડનધાવનાભિઘાતવિપમશયનાસનો-પવાસવેગાભિઘાતાતિરૂક્ષકટુતિક્તભોજનશા-કાતિશ્વારસેવનાતિસારવમનવિરેચનપ્રેક્ષ્ણોલના-જીર્ણગર્ભશાતનપ્રભૃતિભિર્વિશેષૈર્વન્ધનાન્મુચ્યતે ગર્ભઃ ફલમિવ વૃન્તવન્ધનાદભિઘાતવિશેષૈઃ ।

મૂઢગર્ભનાં દૂરનાં નિદાનો.

૨ મૈથુન કરાવવાથી, રથાદિકમાં બેસીને જવા-થી, વાહનની પીઠપર ચડીને ચાલવાથી, પંથ કરવા-થી, ટેશ વાગવાથી, લથડી જવાથી, પડી જવાથી, અ-ત્યંત દ્વાણ આવવાથી, દોડવાથી, લાકડી વગેરેનો પ્રહાર પડવાથી, વિપમ રીતે સૂવાથી, વિપમ રીતે બે-સવાથી, ઉપવાસો કરવાથી, મૂત્ર વગેરેની હાજ-તોને રોકવાથી, અતિસારથી, વમનથી, વિરેચનથી, અતિરૂક્ષ ભોજનથી, અત્યંત તીક્ષ્ણ જમવાથી, અત્યંત કઢવું જમવાથી, શાકોના અતિસેવનથી, ક્ષારના અતિસેવનથી, હીંચકવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભને પાડી નાશવાના ઉપચારો કરવાથી અને એવા પ્ર-કારનાં બીજાં પણ કારણોથી, જેમ ફળ પથરા-ઓના કે લાકડી વગેરેના અભિઘાતોથી પોતાના ડીંટીયાના બંધનમાંથી છૂટું પડી જાય છે તેમ ગર્ભ

૧ ઘણું કરીને સઘળા ઉદરરોગો કષ્ટસાધ્યજ છે. રોગી બઢવાન્ હોય, ઉદરમાં પાણી ઉત્પન્ન ન થયું હોય અને તે રોગ તુરતનો ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો યત્ન કર-વાથી મટે છે. બદ્ધગુદ નામનો ઉદરરોગ એક પક્ષ-વાડીયાથી ઉપર ચાલે તો ઘણું કરીને મારી નાખે છે.

ગર્ભાશયના શિરાઓરૂપ તથા પેશીઓરૂપ બંધન-માંથી છૂટો પડી જાય છે.

૩ સ વિમુક્તવન્ધનો ગર્ભાશયમતિક્રમ્ય યદ્-ત્લીહાન્ત્રવિવરૈરવસ્ત્રસમાનઃ કોષ્ટસંક્ષોભમાપા-દયતિ તસ્માં જટરસંક્ષોભાદ્વાયુરપાનો મૂઢઃ પા-શ્વંબસ્તિશીર્ષોદરયોનિશૂલાનાહમૂત્રસક્કાનામ-ન્યતમમાપાદ્ય ગર્ભં વ્યાપાદયતિ તરુણં શોણિત-સ્ત્રાવેણ તમેવ કદાચિદ્વિવૃદ્ધમસમ્યગાગતમપ-ત્યપથમનુપ્રાપ્તમનિરસ્યમાનમપાનવૈગુણ્યસંમો-હિતં ગર્ભં મૂઢગર્ભં ઇત્યાચક્ષતે ।

મૂઢગર્ભનું પાસેનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

૩ ગર્ભાશયના બંધનમાંથી ઉપર પ્રમાણે છૂટો પડેલો ગર્ભ ગર્ભાશયનું ઉહંધન કરી જમણા પડ-ખાની ગાંઠના, ડાવા પડખાની ગાંઠના તથા આં-તરડાંઓના અવકાશો દ્વારા યસતો યસતો પેટમાં ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે છે. પેટનો ક્ષોભ થવાથી મૂઢ થયેલો (રુદ્ધ થયેલો) સ્ત્રીનો અપાનવાયુ પડખાના શૂ-લને, મૂત્રાશયના શૂલને, માથાના શૂલને, પેટના શૂ-લને, યોનિના શૂલને, મલની અટકાયતને કે મૂત્રની અટકાયતને ઉત્પન્ન કરી લોહીનો સ્રાવ કરીને તે દ્વારા કાચા ગર્ભને સ્ત્રાવવા નાખે છે અથવા પાડી નાખે છે. કોઈ સમયે વૃદ્ધિ પામીને સઘળાં અંગોથી પૂર્ણ થયેલો ગર્ભ અપાનવાયુના દુષ્ટપણને લીધે મૂર્છિત થઈ વિલોમપણથી આવી યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને કેમે કરી બાહ્ય નીકળતો નથી તે ગર્ભને આયુર્વેદના આચાર્યો મૂઢગર્ભ કહે છે.

૪ તતઃ સ કીલઃ પ્રતિચુરો બીજકઃ પરિ-ઘ ઇતિ । તત્ર ઊર્ધ્વવાહુશિરઃપાદો યો યોનિ-મુખં નિરુણદ્ધિ કીલ ઇવ સ કીલઃ । નિઃસૂત-હસ્તપાદશિરાઃ કાયસંગી પ્રતિચુરઃ । યસ્તુ સ્વડ વગેરેથી આંતરડાંમાં છિદ્ર થયું હોય તો તે ઉદર-રોગ પણ મારી નાખે છે. (ભાવપ્રકાશ.)

૨ સઘળા અવયવોથી પૂર્ણ થયેલો અને મન વગેરેથી પણ યુક્ત થયેલો ગર્ભ દુષ્ટ થયેલા અપાન વાયુને લીધે રોકાઈ ગયો હોય તેના નિદાન વગેરેના કથનવિષેનો.

निर्गच्छत्येकशिरोभुजः स बीजकः परिघः इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तच्च न सम्यक्क-
सात् स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथ-
मनेकधा प्रतिपद्यते तदा संख्या ह्ययते । तत्र कश्चिद्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिप-
द्यते । कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन । कश्चिदाभुग्न-
सक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यगागतः । कश्चि-
दुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिध्याया-
वतिष्ठते । अन्तःपार्श्वपवृत्तशिराः कश्चिदे-
केन बाहुना । कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन ।
कश्चिदाभुग्नमध्ये हस्तपादशिरोभिः । कश्चि-
देकेन सक्था योनिमुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण
पायुमित्यष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा समासेन॥

मूढगर्भना विलोमरीते योनिमां आ-
ववाना प्रकारो.

४ केटलाएक आचार्यो केहे छे के “मूढ-
गर्भ कील, प्रतिखुर, बीजक अने परिघ ए रीते
चार प्रकारनो थाय छे. जेनां हाथ, माथुं अने
पग उंचां होय एवो जे गर्भ उभा खीलानी पेटे
योनिना मुखने रोकी दे छे ते कील केहेवाय छे.
जे गर्भनां हाथ, पग तथा माथुं योनिमांथी बा-
हार नीकळ्या छतां वाकीनो शरीरनो भाग यो-
निमां अटकी रह्यो होय ते गर्भ प्रतिखुर केहे-
वाय छे. जेनो एक हाथ माथांनी साथे योनि-
मांथी बाहार नीकळ्यो होय अने वाकीनो भाग
अंदर अटकी रह्यो होय ते गर्भ बीजक केहेवाय
छे अने जे गर्भ भोगळनी पेटे आडो आवी यो-
निना मुखने बंध करीने अंदर रह्यो होय ते प-
रिघ केहेवाय छे” परंतु ए आचार्योनुं ते केहेवुं
बराबर नथी. केम के दुष्ट थणला अपानवायुए
अत्यंत पीडेलो गर्भ ए चार प्रकार उपरांत बीजा
पण अनेक प्रकारोथी योनिमां प्राप्त थाय छे तेथी
ए चारनी संख्या मुकरर रहेती नथी. कोई गर्भ

बन्ने साथळथी योनिना मुखने प्राप्त थाय छे.
जेनो एक साथळ वांको वळी गयो होय एवो कोई
गर्भ बीजा एक साथळथीज योनिना मुखने प्राप्त
थाय छे. जेना बन्ने साथळ वांका वळी गया होय
तथा शरीर पण वांकुं वळी गयुं होय एवो कोई
गर्भ आडो आवी कूलाना प्रदेशथी योनिना मु-
खने प्राप्त थाय छे. कोई गर्भ छातीथी, पडखांथी
के पीठथी योनिना द्वारने ढांकी दर्इने अटकी रहे
छे. जेनुं माथुं योनिनी अंदर पडखामां आडुं वळी
गयुं होय एवो कोई गर्भ एक हाथथी योनिना
द्वारने ढांकी दर्इने अटकी रहे छे. जेनुं माथुं वांकुं
वळी गयुं होय एवो कोई गर्भ बे हाथथी योनिना
द्वारने ढांकी दर्इने अटकी रहे छे. जेनी कमर
वांकी वळी गई होय एवो कोई गर्भ हाथथी, प-
गथी तथा माथाथी योनिना द्वारने ढांकी दर्इने
अटकी रहे छे. कोई गर्भ एक साथळथी योनिना
मुखने अने बीजा साथळथी गुदाने प्राप्त थईने
अटकी रहे छे. आ प्रमाणे मूढगर्भनी गति संक्षे-
पथी आठ प्रकारनी केहेवामां आवी. (आ उपरांत
बीजा पण अनेक प्रकारोथी मूढगर्भ योनिना
मुखमां प्राप्त थाय छे.)

५ तत्र द्वावंत्यावसाध्यौ मूढगर्भौ शेषानपि
विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्रंशसंवरणमक्क-
लुश्वासकासभ्रमनिपीडितान्परिहरेत् ॥

मूढ गर्भोनुं असाध्यपणुं.

५ ए आठ प्रकारोमां सातमा प्रकारनो अने
आठमा प्रकारनो ए बे मूढ गर्भ तो असाध्यज
छे. वाकीना पांच प्रकारना मूढ गर्भोना विप-
यमां पण जो तेओनी माताओ शब्दस्पर्शादिक
विषयोनां विपरीत ग्रहणो करवा लागी होय, आक्षे-
पक नामना रोगथी पीडाएली होय, योनिभ्रंशथी
(योनिना खसी जवांथी) पीडाएली होय, यो-
निना संकोचथी पीडाएली होय अथवा मक्कल
नामना रोगथी, श्वासथी, खांसीथी के चकरी

આવવાથી પીડાણી હોય તો તે ગર્ભોની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૬ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

કાલસ્ય પરિણામેન મુક્તં વૃન્તાદ્યથા ફલમ્ ।
પ્રપદ્યતે સ્વભાવેન નાન્યથા પતિતું ફલમ્ ॥
एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविवन्धनात् ।
गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥
कुमिवाताभिघातैस्तु तदेवापद्रुतं ફલમ્ ।
પતત્યકાલેऽપિ યથા તથા સ્યાદ્ગર્ભવિચ્યુતિઃ ॥

સ્વાભાવિક પ્રસવનાં તથા ગર્ભનો

સ્રાવ કે પાત થવાનાં કારણો.

૬ જેમ કાળે કરેલા યોગ્ય પરિપાકને લીધે ડીટીઆના બંધનથી મુક્ત થઇતું ફળ સ્વાભાવિક રીતે પતન પામે છે તેમાં કશી હરકત પડતી નથી તેમ કાળની યોગ્યતાએ કરેલા યોગ્ય પ્રસવને લીધે ગર્ભાશયની નાડીના બંધનમાંથી મુક્ત થઇતો ગર્ભ સ્વાભાવિક રીતે જન્મ પામે છે તેમાં કશી હરકત પડતી નથી.

જેમ કીડાઓથી, પવનથી કે લાકડી વગેરેના અભિઘાતથી ઉપદ્રવ પામેતું ફળ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના પણ પડી જાય છે તેમ નિદાનોથી ઉપદ્રવ પામેલો ગર્ભ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના પણ સ્ત્રવી જાય છે તથા પડી જાય છે.

૭ આ ચતુર્થાન્તતો માસાત્પ્રસવેદ્ગર્ભવિદ્રવઃ ।

તતઃ સ્થિરશરીરસ્ય પાતઃ પશ્ચમષ્ટયોઃ ॥

ગર્ભનો સ્રાવ ક્યાંસુધી ગણાય અને

પાત ક્યાંસુધી ગણાય.

૭ ચોથા મહીના સુધી ગર્ભનો અંશ રુધિર-રૂપે થાય તે સ્રાવ થયો કેહેવાય અને પાંચમા કે છઠ્ઠા મહીનામાં કઠળ થઇલા ગર્ભનો અંશ થાય તે પાત થયો કેહેવાય છે. (આથી જણાવ્યું કે ચાર મહિનાસુધી તો મૂઢગર્ભ ગણાયજ નહીં.)

૮ પ્રવિધ્યતિ શિરો યા તુ શીતાઙ્ગી નિરપત્રપા ।

નીલોદ્ધતશિરા હન્તિ સા ગર્ભ સ્વચ્છતાં તથા ॥

મૂઢ ગર્ભવાળી કેવી સ્ત્રીને અસાધ્ય સમજવી.

૮ જે સ્ત્રી પોતાના માથાને પણ ધરી રાખવામાં અશક્ત હોય, માથું પછાડતી હોય, ટાઢાં અંગોવાળી થઈ ગઈ હોય, લાજ વગરની થઈ ગઈ હોય કે જેના પેટ ઉપર આશમાની વર્ણવાળી શિરાઓ ઉપડી રહી હોય તે સ્ત્રી ગર્ભને હળી નાંચે છે અને તે ગર્ભ તે સ્ત્રીને હળી નાંચે છે.

૯ ગર્ભાસ્પન્દનમાવીનાં પ્રણાશઃ શ્યાવપાણ્ડુતા ।
ભવત્યુચ્છ્વાસપૂતિત્વં શૂલં ચાન્તર્મૃતે શિશૌ ॥

ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવાને માટે અને ગર્ભને ઝેંચી લેવાને માટે, અંદર મરણ

પામેલા ગર્ભનું લક્ષણ.

૯ જો ગર્ભ અંદરજ મરીગયો હોય તો ગર્ભનું ચલન થતું નથી, પ્રસવની વેદનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. (વીળો આવતી નથી અને મૂત્રનું આવ્યા કરવું વગેરે પ્રસવનાં ચિહ્નો નષ્ટ થાય છે.) શરીરનું કાળાશથી મિશ્રિત પાંડુપણું થઈ જાય છે, શ્વામ દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે અને મરેલું બાલક સૂળી જવાને લીધે શૂલ નીકળે છે.

૧૦ માનસાગન્તુર્ભિર્માનુરુપતાપૈઃ પ્રપીડિતઃ ।

ગર્ભો વ્યાપદ્યતે કુક્ષૌ વ્યાધિભિશ્ચ પ્રપીડિતઃ ॥

અંદર ગર્ભના મરણનું કારણ.

૧૦ માને પ્રહાર વગેરેથી થઇલા આગુંતુક ઉપતાપોથી અથવા બંધુના કે ધનના ક્ષય વગેરેથી થઇલા માનસિક ઉપતાપોથી અથવા રોગોની પીડાથી ગર્ભ પેટમાંજ મરી જાય છે.

૧૧ વસ્તમારવિપન્નાયાઃ કુક્ષિઃ પ્રસ્પન્દતે યદિ ।
તત્ક્ષણાજ્જન્મકાલે તં પાટયિત્વોદ્ધરેદ્વિપક્વ ॥

મા મરીગયા છતાં પણ ગર્ભ જીવતો હોય તો તે ગર્ભને કાઢાડી લેવાવિષે.

૧૧ પ્રસવના સમયમાં મા વકરાને મોતે મરી ગઈ હોય અર્થાત્ અત્યંત દુઃખથી ઢોક વગેરેને મ-

રહી નાસ્ત્રીને મરી ગઈ હોય પણ જો તેનું પેટ ચલાયમાન થતું હોય તો જલદીજ (વધારેમાં વધારે બે ઘડીની અંદરમાં) માના પેટને ચીરી નાસ્ત્રીને વૈદ્યે ગર્ભને બાહાર કાઢાડી લેવો. (જો નવમો માસ બેસી ગયો હોય તો આ ક્રિયા કરવાની છે અને તે પણ માનું મરણ થયા પછી બે ઘડીની અંદરજ કરવાની છે. જો બે ઘડીથી વધારે કાલ વ્યતીત થાય તો પછી ગર્ભ પણ મરી જાય છે.)

અધ્યાય ૯. મો.

૧ અથાતો વિદ્રધીનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
સર્વામરગુરુઃ શ્રીમાન્નિમિત્તાન્તરભૂમિપઃ ।
શિષ્યાયોવાચ નિખિલમિદં વિદ્રધિલક્ષણમ્ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિદ્રધિનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. સવળા દેવતાઓને અમૃત આપીને અમર બનાવનાર અને ઔષધાદિકથી મનુષ્યોનો ઉપકાર કરવાને માટેજ રાજા થયેલા શ્રીમાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે નીચે પ્રમાણે વિદ્રધિનું સવળું લક્ષણ કહ્યું. (આ ધન્વંતરિના વર્ણનથી જણાવ્યું છે કે વિદ્રધિરોગ બહુ ભયંકર છે.)

૨ ત્વગ્રક્તમાંસમેદાંસિ પ્રદૂપ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ।
દોષાઃ શોફં શનૈર્ઘોરં જનયન્ત્યુચ્છ્રિતા મૃશમ્ ॥
મહામૂલં રુજાવન્તં વૃત્તં ચાપ્યથવાયતમ્ ।
તમાહુર્વિદ્રધિં ધીરા વિજ્ઞેયઃ પઙ્કવિધઃ સ ચ ॥

બાહારના વિદ્રધિઓનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

૨ અત્યંત પ્રકુપિત થયેલા અને રસને, રુધિરને, માંસને તથા મેદને દૂષિત કરીને અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા દોષો ધીરે ધીરે ગોઠ અથવા લાંબા, મોટા મૂલવાળા અને વેદનાવાળા ભયંકર સોજાને

ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજાને વિદ્રધિના વિદ્રધિ કહે છે. આ વિદ્રધિ છ પ્રકારનો હોય છે.

૩ પૃથગ્દોષૈઃ સમસ્તૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યસૃજા તથા ।
પણ્નામપિ હિ તેષાં તુ લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥

વિદ્રધિના છ પ્રકાર.

૩ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી, ક્ષતથી અને રુધિરથી એ રીતે વિદ્રધિ છ પ્રકારનો થાય છે. હવે એ છ પ્રકારોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો કહીએ છીએ.

૪ કૃષ્ણોઽરુણો વા વિપમો મૃશમત્યર્થવેદનઃ ।
ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ.

૪ જે વિદ્રધિ કાઠા અથવા રાતા વર્ણવાળો, અત્યંત વિપમ તથા અત્યંત વેદનાવાળો હોય અને જેનું ડાઘું તથા પાકવું લાંબે કાળે થાય તે વિદ્રધિને વાયુસંવંધી જાણવો. આ વિદ્રધિનો સ્ત્રાવ પાતલો હોય છે.

૫ પક્કોદુસ્વરસંકાશઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ।
ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥

પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ.

૫ જે વિદ્રધિ પાકેલાં ડંબરાનાં ફળ જેવો અથવા કાઠાશવાળો હોય, જ્વરથી તથા બલતરાથી યુક્ત હોય અને જેનું ડાઘું તથા પાકવું શીઘ્ર થાય તે વિદ્રધિને પિત્તથી થયેલો જાણવો. આ વિદ્રધિનો સ્ત્રાવ પીળો હોય છે.

૬ શરાવસદૃશઃ પાણ્ડુઃ શીતઃ સ્તબ્ધોઽલ્પવેદનઃ ।
ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ સકળ્દૃશ્ચ કફોત્થિતઃ ॥

તનુપીતસિતાશ્વૈપામાસ્ત્રાવાઃ ક્રમશઃ સ્મૃતાઃ ।

કફથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ.

૬ જે વિદ્રધિ કોડીયા જેવો, પાંડુવર્ણવાળો, શીતલ, સ્તબ્ધ, અલ્પ વેદનાવાળો તથા સ્વરજવાળો હોય અને જેનું ડાઘું તથા પાકવું વિલંબથી થાય તે વિદ્રધિને કફથી થયેલો જાણવો. આ વિદ્રધિનો સ્ત્રાવ ધોળો હોય છે.

૭ નાનારૂપરુજાત્માવો ઘાટાલો વિપમો મહાન્ ।

વિપમં પચ્યતે વાપિ વિદ્રધિઃ સાંનિપાતિકઃ ॥

ત્રણે દોષોથી થણા વિદ્રધિનું લક્ષણ.

૭ જે વિદ્રધિ કાલા રાતા તથા પાંડુ વર્ણવાલો હોય, મોંકાયા જેવી વ્યથા વલતરા તથા સ્વરજ આદિ અનેક પ્રકારની પીડાવાલો હોય, પાતલા પીળા તથા ધોળા સ્વાવવાલો હોય, ડાંચી અળીવાલો હોય, ડાંચો નીચો હોય, મોટો હોય અને જેનું પાકવું લાંબે કાળે, થોડે કાળે, ડાંડું, છીછરું તથા ડાંડું નીચું એ રીતે અનિયમિત હોય તે વિદ્રધિને ત્રણે દોષોથી થણો જાણવો.

૮ તૈસ્તૈર્ભાવૈરભિહતે ક્ષતે ચાપથ્યસેવિનઃ ।

ક્ષતોપ્મા વાયુવિસૃતઃ સરક્તં પિત્તમીરયેત્ ॥

જ્વરસ્તૃષ્ણા ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય દેહિનઃ ।

એવ વિદ્રધિરાગન્તુઃ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ ॥

ક્ષતથી (અભિઘાતથી) થણા વિદ્રધિનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

૮ લાંકડાં કે પથરા વગેરેથી અભિઘાત થયા છતાં અથવા જેથી રુધિરનો સ્વાવ થાય એવો જખમ થયા છતાં જે માણસ અપથ્યનું સેવન કરે તેના અંગમાં રુધિરના ક્ષયથી પ્રકુપિત થણા વાયુ, ફેલાવેલી અભિઘાતની અથવા જખમની ગરમી રુધિરને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરીને વિદ્રધિને ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી તે માણસને જ્વર, તરશ અને વલતરા થાય છે. આ આગતું (અભિઘાતથી થણા) વિદ્રધિનાં લક્ષણો પિત્તથી થણા વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવાં હોય છે.

૯ કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરુજાજ્વરઃ ।

પિત્તવિદ્રધિલિઙ્ગસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥

રુધિરથી થણા વિદ્રધિનું લક્ષણ.

૯ જે વિદ્રધિ કાલા ફોડલાઓથી વીંટાળેલો, કાલાશવાલો, તીવ્ર વલતરાવાલો, તીવ્રવેદનાવાલો, તીવ્ર જ્વરવાલો અને બીજાં પણ પિત્તસંબંધી

વિદ્રધિના જેવાં લક્ષણોવાળો હોય તે વિદ્રધિને રુધિરથી થણો જાણવો.

૧૦ ઉક્તા વિદ્રધયો હ્યેતે તેષ્વસાધ્યસ્તુ સર્વજઃ ।

આ બાહ્ય (બાહારના) વિદ્રધિઓમાં

અસાધ્ય વિદ્રધિ.

૧૦ આ જે સઘળા બાહ્ય વિદ્રધિઓ કહ્યા તેઓમાં ત્રણે દોષોથી થણો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે.

૧૧ આભ્યન્તરાનતસ્તૂર્ધ્વ વિદ્રધીન્પરિચક્ષતે ॥

ગુર્વસાત્મ્યવિરુદ્ધાન્નશુષ્કસંક્લિન્નભોજનાત્ ।

અતિવ્યવાયવ્યાયામવેગાઘાતવિદાહિભિઃ ॥

પૃથક્સમ્ભૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુલ્મરૂપિણમ્ ।

વર્ત્મીકવન્સમુન્નદ્વમન્તઃ કુર્વન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥

ગુદે વસ્તિમુખે નાભ્યાં કુક્ષૌ વહ્ણયોસ્તથા ।

વૃક્કયોઃ ક્ષીદ્ધિ યકૃતિ હૃદયે ક્ષોન્નિ વા તથા ।

તેષાં લિઙ્ગાનિ જાનીયાદ્વાહ્યવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ।

અંદરના વિદ્રધિઓનાં નિદાનો,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો.

૧૧ હવે અંદરના વિદ્રધિઓ વિષે કહીએ છીએ. ભારે અન્નોના ભોજનથી, અસાત્મ્ય અન્નોના ભોજનથી, પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થોના ભોજનથી, સૂકાણા તથા સડેલા પદાર્થો જમવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, મૂત્ર તથા અધોવાયુ વગેરેની હાજતોને અટકાવવાથી અને વિદાહી પદાર્થોના સેવનથી કોપ પામેલા દોષો જૂદા જૂદા અથવા સામટા મળીને ગુદાની અંદર, મૂત્રાશયના મોહોડામાં, નાભિની અંદર, પેટની અંદર, સાથળના સાંધાઓની અંદર, ઢાંચા તથા જમણા પડલામાં રહેલા વૃક્ક (વુક્કા) નામના માંસપિંડોમાં, બરલમાં, કાલખંડ નામની જમણા પડલાની ગાંઠમાં, હૃદયની અંદર અથવા તરશ લાગવાના સ્થાનની અંદર રાફડા જેવા ચોમેર ડાંચા અને ગુલ્મ જેવા રૂપવાળા વિદ્રધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. એ વિદ્રધિઓનાં ચિહ્નો બાહ્યના વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો પ્રમાણે જાણી લેવાં.

૧૨ આમપૈકૈપણીયેન પકાપકં વિનિર્દિશેત્ ॥

અંદરના વિદ્રધિઓના કાચાપણાની
તથા પાકાપણાની પરીક્ષાવિષે.

૧૨ અંદરના વિદ્રધિઓ 'કાચા' છે કે 'પાકા' છે' એ પરીક્ષા સૂત્રસ્થાનના આમપૈકૈપણીય નામના સત્તરમા અધ્યાયના ૧ મા વિષયમાં કહેલી રીતિપ્રમાણે કરી લેવી.

૧૩ અધિષ્ઠાનવિશેષેણ લિઙ્ગં યત્નુ વિશેષતઃ ।
ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કૃચ્છ્રાલ્પમૂત્રતા ॥
નાભ્યાં હિક્કા તથાટોપઃ કુક્ષૌ મારુતકોપનમ્ ।
કટીપૃષ્ઠગ્રહસ્તીવ્રો વજ્જ્ઞોત્થે તુ વિદ્રધૌ ॥
વૃક્કયોઃ પાર્શ્વસંકોચઃ સ્ત્રીન્ધુચ્છ્રાસાવરોધનમ્ ।
સર્વાઙ્ગપ્રગ્રહસ્તીવ્રો હૃદિ શૂલશ્ચ દારુણઃ ॥
શ્વાસો યકૃતિ તૃષ્ણા ચ પિપાસા ક્લોમજેઽધિકા ।

સ્થાનકોના ભેદ ઉપરથી અંદરના વિદ્રધિઓનાં અમુક ચિહ્નોનો ભેદ.

૧૩ હવે સ્થાનકોના ભેદ ઉપરથી અંદરના વિદ્રધિઓનાં વિશિષ્ટ ચિહ્નો કહું છું તે સાંભળો. ગુદાની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો અધોવાયુ રોકાઈ જાય છે. મૂત્રાશયના મોહોડામાં વિદ્રધિ થયો હોય તો માંડ માંડ થોડું થોડું મૂત્ર ઉતરે છે. નાભિની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો હેડકી આવ્યા કરે છે તથા સંકોભ થાય છે. પેટની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. સાથઠના મૂલની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો તીવ્ર રીતે કમર તથા પીઠ ફલાઈ જાય છે. વુક્કાઓમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો જાણે પડેલાં ઉઘેડી નાચવામાં આવતાં હોય એવી વ્યથા થાય છે. વરલની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો ડાંચો શ્વાસ લઈ શકાતો નથી. હૃદયની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો તીવ્ર રીતે સઘડાં અંગો ફલાઈ જાય છે તથા દારુણ શૂલ નીકળે છે. કાલખંડ (જમણા પડેલાની ગાંઠ)ની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ તથા તરશ થાય છે અને તરશ લાગવાના સ્થા-

નની અંદર થયો હોય તો બહુજ પાણી પીવાય છે.

૧૪ આમો વા યદિ વા પક્કો મહાન્વા યદિ વેતરઃ ॥
સર્વો મર્મોત્થિતશ્ચાપિ વિદ્રધિઃ કષ્ટ ઉચ્યતે ।

મર્મસ્થલમાં ઉત્પન્ન થયેલો અંદરનો
વિદ્રધિ સઘડી સ્થિતિઓમાં
કષ્ટસાધ્ય છે.

૧૪ કાચો અથવા પાકો અને નાહાનો અથવા મોટો મર્મસ્થલમાં ઉત્પન્ન થયેલો સર્વ પ્રકારનો વિદ્રધિ કષ્ટસાધ્ય છે.

૧૫ નાભેરુપરિજાઃ પકા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતરે ત્વધઃ ॥
અંદરના વિદ્રધિઓના સ્ત્રાવના માર્ગો.

૧૫ નાભિથી ઉપરના ભાગોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો સ્ત્રાવ મોહોડામાંથી નીકળે છે અને નાભિથી નીચેના ભાગોમાં (મૂત્રાશય વગેરેમાં) થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો સ્ત્રાવ ગુદામાંથી નીકળે છે. (નાભિમાં થયેલો અંદરનો વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો સ્ત્રાવ તો નાભિ તથા મોહોડું એ બન્નેમાંથી થાય છે.)

૧૬ જીવત્યધો નિસ્કૃતેષુ સ્મૃતેષૂર્ધ્વે ન જીવતિ ।
હૃન્નાભિવસ્તિવર્જ્યા યે તેષુ ભિન્નેષુ વાહ્યતઃ ॥
જીવેત્કદાચિત્પુરુષો નેતરેષુ કદાચન ।

અંદરના વિદ્રધિઓનું સ્ત્રાવ ઉપરથી
સાધ્યાસાધ્યપણું.

૧૬ વિદ્રધિઓનો સ્ત્રાવ ગુદામાંથી થતો હોય તો માણસ જીવે છે પણ મોહોડામાંથી સ્ત્રાવ થતો હોય તો માણસ જીવતો નથી. હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશય એ સ્થાનકો શિવાય બીજાં સ્થાનકોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ જો બાહ્યાર ફૂટ કરે તો માણસ કદાચ જીવે છે પરંતુ હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશય એઓમાં થયેલા વિદ્રધિઓ તો અંદર કે બાહ્યાર ગમે ત્યાં ફૂટ કરે તો પણ માણસ કદી જીવતો નથી. (હૃદય, નાભિ અને મૂત્રાશય એઓમાં થયેલા વિદ્રધિઓ તો અસાધ્યજ છે. આ અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય જુવો.)

૧૭ સ્ત્રીણામપ્રજાતાનાં પ્રજાતાનાં તથાઽહિતૈઃ॥

દાહજ્વરકરો ઘોરો જાયતે રક્તવિદ્રધિઃ ।

સ્ત્રીઓને ગર્ભસંબંધી રુધિરથી થઈલા
વિદ્રધિવિષે.

૧૭ જેઓનો ગર્ભ પડી ગયો હોય અથવા જે-
ઓને યોગ્ય રીતે પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીઓને
પણ શીત, રુક્ષ તથા વિદાહી વગેરે અહિત પ-
દાર્થોના સેવનથી દાહને તથા જ્વરને ઉત્પન્ન ક-
રનારો ભયંકર રુધિરસંબંધી વિદ્રધિ થાય છે.

૧૮ અપિ સમ્યક્પ્રજાતાનામસ્ત્રક્કાયાદનિઃસૃતમ્ ।
રક્તજં વિદ્રધિં વિદ્યાત્કુક્ષૌ મક્કલસંજ્ઞિતમ્ ।
સપ્તાહાન્નોપશાન્તશ્ચેત્તતોઽસૌ સંપ્રપચ્યતે ॥

સ્ત્રીઓને પ્રસવનું લોહી વરાવર ન
નીકળ્યું હોય તો તેથી પણ
વિદ્રધિ થવાવિષે.

૧૮ જે સ્ત્રીઓને સારી રીતે પ્રસવ થયો હોય
તે સ્ત્રીઓને પણ પ્રસવનું લોહી શરીરમાંથી વરાવર
ન નીકળ્યું હોય તો તે લોહી મક્કલ નામના રો-
ગને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે રોગમાંથી પેટમાં
રુધિરસંબંધી વિદ્રધિ થાય છે. એ વિદ્રધિ જો
સાત દિવસની અંદર શાંત ન થાય તો પછી
પાકે છે.

૧૯ વિશેષમથ વક્ષ્યામિ સ્પષ્ટં વિદ્રધિગુલ્મયોઃ ।
તુલ્યદોષસમુત્થાનાદ્વિદ્રધેર્ગુલ્મકસ્ય ચ ॥
કસ્માન્ન પચ્યતે ગુલ્મો વિદ્રધિઃ પાકમેતિ ચ ।
ગુલ્માકારાઃ સ્વયં દોષા વિદ્રધિર્માસશોણિતે ॥
વિવરાનુચરો ગ્રન્થિરપ્સુ બુદ્ધુદકો યથા ।
एवंप्रकारो गुल्मस्तु तस्मात्पाकं न गच्छति ॥
मांसशोणितबाहुल्यात्पाકं गच्छति विद्रधिः ।
मांसशोणितहीनत्वादुल्मः पाकं न गच्छति ।

૧ સુવાવડી સ્ત્રીનો રુક્ષથી વધેલો વાયુ તીક્ષ્ણે તથા
ઉષ્ણે સૂકાવેલા રુધિરને રોકીને નાભિની નીચે પટ્ટા-
ઓમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયથી ઉપરના ભા-
ગમાં ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ થવાથી નાભિમાં,

ગુલ્મસ્તિષ્ઠતિ દોષે સ્વે વિદ્રધિર્માસશોણિતે ॥

વિદ્રધિઃ પચ્યતે તસ્માદુલ્મશ્ચાપિ ન પચ્યતે ।

વિદ્રધિ અને ગુલ્મ એઓ, દોષોથી તુલ્ય
રીતે ઉત્પન્ન થનારા છતાં પણ વિદ્રધિ
પાકે છે અને ગુલ્મ પાકતો નથી
તેનું કારણ.

૧૯ હવે વિદ્રધિ અને ગુલ્મ એઓના વિશેષને
સ્પષ્ટ રીતે કહું છું. વિદ્રધિ અને ગુલ્મ એઓ, દો-
ષોથી તુલ્ય રીતે ઉત્પન્ન થતાં પણ તેઓમાં ગુલ્મ
શામાટે પાકતો નથી અને વિદ્રધિ શામાટે પાકે છે
એવો જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નિવારણ આ
પ્રમાણે છે. જે દોષો છે તેઓ રુધિર વગેરે કોઈ
પણ દૂષ્યોનો આશ્રય કન્યા વિના પોતેજ ગુલ્મ-
રૂપ થાય છે અને વિદ્રધિ તો દોષોએ દૂષિત કરેલા
માંસથી તથા રુધિર વગેરેથી બને છે. જેમ પાણીમાં
પાણીમયજ પરપોટો થાય છે તેમ સ્રોતોમાં ફરનારો
ગુલ્મ એક જાતનો દૂષ્યમય નહીં પણ દોષમય ગ્રંથિજ
થાય છે એ કારણને લીધે ગુલ્મ પાકતો નથી. વિ-
દ્રધિ માંસના અને રુધિરના જથાવાળો હોવાને લીધે
પાકે છે અને ગુલ્મ માંસથી તથા રુધિરથી રહિત
હોવાને લીધે પાકતો નથી. ગુલ્મ પોતાના દો-
ષમાં રહે છે અને વિદ્રધિ માંસમાં તથા રુધિરમાં
રહે છે તેથી ગુલ્મ પાકતો નથી અને વિદ્રધિ પાકે
છે. (ગુલ્મ નથી પાકતો એ વાતને નિયમિત
સમજવી નહીં. કેમ કે ઉત્તરતંત્રના ૪૨ મા
અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયના કૌંસમાં ગુલ્મનો પાક
પણ પરમતથી કેહેવામાં આવશે. જો ગુલ્મનો પાક
થતો હોય તો વિદ્રધિ તુરત પાકે છે અને ગુલ્મ
લાંબે કાળે પાકે છે એટલો વિશેષ સમજવો.)

૨૦ હન્નામિવસ્તિજઃ પક્વો વર્જ્યો યશ્ચ ત્રિદોષજઃ ।

મૂત્રાશયમાં તથા પેટમાં શૂઠ નીકળે છે, પક્વાશય
ફૂલી જાય છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે એ મક્કલ
રોગ કેહેવાય છે.

૨ આ અધ્યાયનો અગીયારમો વિષય જુવો.

વિદ્રધિના અસાધ્યપણાનું વિશેષ. વિવેચન.

૨૦ હૃદયમાં, નાભિમાં કે મૂત્રાશયમાં થયેલા વિદ્રધિને અસાધ્ય સમજવો અને ત્રણે દોષોથી થયેલો વિદ્રધિ જો પાક્યો હોય તો તેને પળ અસાધ્ય સમજવો.

૨૧ અથ મજ્જાપરીપાકો ઘોરઃ સમુપજાયતે ।
સોઽસ્થિમાંસનિરોધેન દ્વારં ન લભતે યદા ॥
તતઃ સ વ્યાધિના તન જ્વલનેનેવ દહ્યતે ।
અસ્થિ મજ્જોષ્મણા તેન શીર્યતે દહ્યમાનવત્ ॥
વિકારઃ શલ્યભૂતોઽયં ક્લેશયેદાતુરં ચિરમ્ ।
અથાસ્ય કર્મણા વ્યાધિદ્વારં તુ લભતે યદા ॥
તતો મેદઃપ્રભં સ્નિગ્ધં શુક્લં શીતમથો ગુરુ ।
ભિન્નેઽસ્થિ નિસ્રવેત્પૂયમેતદસ્થિગતં વિદુઃ ॥
વિદ્રધિં શાસ્ત્રકુશલાઃ સર્વદોષરુજાવહમ્ ॥

અસ્થિની અંદર વિદ્રધિના પાક- વાનું લક્ષણ.

૨૧ અસ્થિમાં રહેલો વિદ્રધિ પાકે છે ત્યારે મજ્જાનો પળ ભયંકર પાક થાય છે. એ મજ્જાનો પાક જ્યારે અસ્થિથી તથા માંસથી અટકી રહીને બાહ્યાર નીકળવાના દ્વારને પ્રાપ્ત થતો નથી ત્યારે માણસ તે વ્યાધિથી જેમ અગ્નિથી દાહ પામવા લાગે તેમ દાહ પામવા લાગે છે. એ મજ્જાના પાકની ગરમીથી અસ્થિ જાળે વઝવા લાગેલું હોય તેમ શિથિલ થઈ જાય છે. આ શલ્ય જેવો થયેલો વિકાર રોગીને લાંબા વચ્ચતગુધી દુઃખ દે છે. જ્યારે શસ્ત્રક્રિયાથી અસ્થિને ભેદવામાં આવે ત્યારે રક્તો મળવાને લીધે તેમાંથી મેદ જેવું, સ્નિગ્ધ, ધોળું, ટાળું તથા ભારે પરુ સ્રવે છે. આવા અસ્થિમાં રહેલા વિદ્રધિને શાસ્ત્રજ્ઞ વૈદ્યો સઘળા દોષોસંબંધી વેદનાઓ કરનારો કેહે છે.

અધ્યાય ૧૦ મો.

૧ અથાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાનં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિસર્પનાડી-સ્તનરોગનિદાનં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે,

૨ ત્વદ્ભ્રાંસશોણિતગતાઃ કુપિતાસ્તુ દોષાઃ
સર્વાઙ્ગસારિણમિહાસ્થિતમાત્મલિઙ્ગમ્ ।
કુર્વન્તિ યં વિસ્તૃતમુન્નતમાશુ શોફં
તં સર્વતો વિસરણાચ્ચ વિસર્પમાહુઃ ॥
વિસર્પનાં સંપ્રાપ્તિ તથા નિદાન, અને
વિસર્પ શબ્દનો અર્થ (નિરુક્તિ.)

૨ પ્રકુપિત થયેલા દોષો ત્વચામાં (રસમાં) માંસમાં તથા રુધિરમાં આવી સર્વ અંગોમાં પ્રસાર પામનારા, પોતપોતાનાં (તે તે દોષનાં) ચિહ્નો-વાળા, સ્થિર ન રહે એવા તથા ઉંચાડવાળા જે વિસ્તીર્ણ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તે સોજો ચોમેર વિસરણ (પ્રસાર) કરનારો હોવાથી વિ-સર્પ કેહેવાય છે.

૩ વાતાત્મકોઽસિતમૃદુઃ પરુપોઽઙ્ગમર્દ-
સમ્ભેદતોદપચનજ્વરલિઙ્ગયુક્તઃ ।
ગण्डैर्यदा तु विषमैरतिदूषितत्वा-
युक्तः स एव कथितः खलु वर्जनीयः ॥

વાયુથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લ-
ક્ષણ અને અમુક સ્થિતિમાં
અસાધ્યપણું.

૩ વાયુથી થયેલો વિસર્પ કાળા તથા કોમળ વર્ણવાળો હોય છે, સ્વરસટ હોય છે અને અંગોના મર્દનને, ભેદાયા જેવી વ્યથાને, મોંકાયા જેવી વ્યથાને તથા વાતજ્વરના જેવાં ચિહ્નોને ઉત્પન્ન નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વગેરેના નિરૂપણ વિષયો.

કરે છે. જો એ વાયુથી થયેલો વિસર્પ ધાતુઓના અત્યંત દૂષિતપણાને લીધે અગ્નિ જેવા વિષમ ફોડલાઓથી યુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (વાયુથી થયેલા વિસર્પના અસાધ્યપણાનાં જે આ ચિહ્નો કહ્યાં તે ચિહ્નો તેના અસાધ્યપણાનાં નથી પણ વાયુ અને પિત્ત એ બે દોષોથી થયેલો વિસર્પ કે જે અસાધ્ય છે તેનાં છે એમ પણ માનવામાં આવે છે.)

૪ પિત્તાત્મકો દ્રુતગતિર્જ્વરદાહપાક-

સ્ફોટપ્રમેદબહુલઃ ક્ષતજપ્રકાશઃ ।

દોષપ્રવૃદ્ધિહત-માંસશિરો યદા સ્યા-
ત્સ્તોતોજકર્દમનિભો ન તદા સ સિધ્યેત્ ॥

પિત્તથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લ-

ક્ષણ અને અમુક સ્થિતિમાં

અસાધ્યપણું.

૪ પિત્તથી થયેલો વિસર્પ ફાટપથી ગતિ કરે છે, લોહી જેવો રાતો હોય છે અને તેમાં જ્વર, દાહ, પાકવું, ફોડલા તથા મેદાવું એઓ અત્યંત હોય છે. એ પિત્તથી થયેલો વિસર્પ જલના પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થયેલા કાદવના દ્રવ જેવા વર્ણવાળો અને દોષની અતિવૃદ્ધિથી જેમાં માંસનો તથા શિરાઓનો ઉપવાત થઈ ગયો હોય એવો થઈ જાય ત્યારે અસાધ્ય છે. (પિત્તથી થયેલા વિસર્પના અસાધ્યપણાનાં જે આ લક્ષણો કહ્યાં તે લક્ષણો તેના અસાધ્યપણાનાં નથી પણ પિત્ત અને કફ એ બે દોષોથી થયેલો વિસર્પ કે જે અસાધ્ય છે તેનાં છે એમ પણ માનવામાં આવે છે.)

૫ શ્લેષ્માત્મકઃ સરતિ મન્દમશીઘ્રપાકઃ

સ્નિગ્ધઃ સિતઃ શ્વયથુરત્પરુગુગ્રકણૂઃ ।

કફથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૫ કફથી થયેલો વિસર્પ ધીરે ધીરે ફેલાય છે, તુરત પાકતો નથી, સ્નિગ્ધ હોય છે, સફેદ

૧ હજીન તો એમ વ્યાખ્યાન આપે છે કે ત્રિદોષાત્મક વિસર્પ કષ્ટસાધ્ય છે પણ તે જો પાકે અને પાક-

વર્ણવાળો હોય છે, અલ્પ પીડાવાળો હોય છે અને ઉગ્ર સ્વરજવાળો હોય છે.

૬ સર્વાત્મકસ્ત્રિવિધવર્ણરુજોડવગાઢઃ

પક્વો ન સિધ્યતિ ચ માંસશિરાપ્રણાશાત્ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ

લક્ષણ તથા અસાધ્યપણું.

૬ જે વિસર્પમાં ઉપર કહેલા વાયુ વગેરે સર્વ દોષોનાં વર્ણો તથા વેદનાઓ જોવામાં આવે તથા જેનું મૂળ અત્યંત ડુંડું હોય તે વિસર્પને ત્રણે દોષોથી થયેલો જાણવો. આ ત્રિદોષાત્મક અથવા સાન્નિપાતિક વિસર્પ પાકી જાય છે અને તે પાકવાના સડાથી માંસનો તથા શિરાઓનો નાશ થઈ જાય છે માટે અસાધ્ય છે.

૭ સઘઃ ક્ષતવ્રણમુપેત્ય નરસ્ય પિત્તં

રક્તં ચ દોષવહુલસ્ય કરોતિ શોફમ્ ।

શ્યાવં સલોહિતમતિજ્વરદાહપાકં

સ્ફોટેઃ કુલત્થસદૃશૈરસિતૈશ્ચ કીર્ણમ્ ॥

ક્ષતથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૭ જેના ધાતુઓ દોષોથી દૂષિત થયા હોય તે માણસને શસ્ત્રપ્રહાર વગેરે આગંતુક કારણોથી જખમ થતાં તે તાજા જખમમાં પિત્ત અને રુધિર એ બન્ને પ્રાપ્ત થઈને કાલાશવાળા, રતાશવાળા, અત્યંત વલતરાવાળા, અત્યંત જ્વરવાળા, અત્યંત પાકવાળા અને કઠથી જેવા કાલા ફોડલાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજાને ક્ષતથી થયેલો વિસર્પ જાણવો.

૮ સિધ્યન્તિ વાતકફપિત્તકૃતા વિસર્પાઃ

સર્વાત્મકઃ ક્ષતકૃતશ્ચ ન સિદ્ધિમેતિ ।

પૈત્તાનિલાવપિ ચ દર્શિતપૂર્વલિઙ્ગૌ

સર્વે ચ મર્મસુ ભવન્તિ હિ કુચ્છસાધ્યાઃ ॥

વાના સડાથી માંસનો તથા શિરાઓનો નાશ થાય તો અસાધ્ય છે.

વિસર્પોના સાધ્યપણાનું, અસાધ્યપણાનું
તથા કષ્ટસાધ્યપણાનું સામુદાયિક
વિવેચન.

૮ વાયુ કરેલો, પિત્તે કરેલો અને કફે કરેલો એ ત્રણ વિસર્પો સાધ્ય છે. ત્રણે દોષોએ કરેલો વિસર્પ અને ક્ષતે કરેલો વિસર્પ એઓ અસાધ્ય છે. પિત્તે કરેલો વિસર્પ પણ જો આ અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે કાઢવના દ્રવ જેવા વર્ણવાળો અને જેથી માંસનો તથા શિરાઓનો ઉપઘાત થયો હોય એવો હોય તો અસાધ્ય છે. વાયુ કરેલો વિસર્પ પણ જો આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે અગ્નિ જેવા વિષમ ફોડલાઓથી યુક્ત થયો હોય તો અસાધ્ય છે. મર્મોમાં થયેલા સઘળા પ્રકારના વિસર્પો કષ્ટસાધ્ય છે.

૯ શોફં ન પક્ક ઇતિ પક્કમુપેક્ષતે યો
યો વા ત્રણં પ્રચુરપૂયમસાધુવૃત્તઃ ।
અભ્યન્તરં પ્રવિશતિ પ્રવિદાર્યં તસ્ય
સ્થાનાનિ પૂર્વવિહિતાનિ તતઃ સ પૂયઃ ॥
તસ્યાતિમાત્રગમનાદ્ગતિરિત્યતશ્ચ
નાડીવ યદ્ગ્રહતિ તેન મતા તુ નાડી ।

નાડીત્રણની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક નિરુક્તિ.

૯ જે મૂર્ખ માણસ ઘણા પરુવાળા પાકી ગયેલા સોજાને કાચો જાણીને તેનું મોહોડું કરાવે નહીં અથવા ઘણા પરુવાળા પાકી ગયેલા ત્રણને કાચો જાણીને તેને શોધન પદાર્થોથી સાફ કરાવે નહીં અને અહિત આહાર તથા અહિત વિહાર કરે તે માણસનું પરુ તે પછી ત્વચાને, માંસને, શિરાઓને, સ્નાયુઓને, સાંધાઓને, અસ્થિઓને, કોઠાને તથા મર્મસ્થળોને છિદ્રવાળાં કરીને તેઓની અંદર પેસી જાય છે. અંદર ઘણા દૂરસુધી પ્રવેશ થવાને લીધે તે પરુ સર્વદા સ્ત્રવ્યા કરે છે. આથી ત્રણગતિ કેહેવાય છે તથા પોલી નળીની પેઠે પરુને વહ્યા કરે છે તેથી નાડીત્રણ પણ કેહેવાય છે.

૧૦ દોષૈસ્ત્રિભિર્મવતિ સા પૃથગેકશશ્ચ
સંમૂર્ચ્છિતૈરપિ ચ શલ્યનિમિત્તતોડન્યા ॥

નાડીત્રણોની સંખ્યા.

૧૦ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી અને શલ્યથી એ રીતે નાડીત્રણો પાંચ પ્રકારના થાય છે.

૧૧ તત્રાનિલાત્પરુપસૂક્ષ્મમુખી સશૂલા
ફેનાનુચિદ્ધમધિકં સ્ત્રવતિ ક્ષપાયામ્ ।

વાયુથી થયેલા નાડીત્રણનું લક્ષણ.

૧૧ જો નાડીત્રણ શીળા તથા સ્વરસદ મોહોડાવાળો હોય, શૂલવાળો હોય અને તેમાંથી રાતે ફીળથી મિશ્રિત સ્ત્રાવ અધિક થતો હોય તો તે નાડીત્રણને વાયુથી થયેલો જાણવો.

૧૨ તુટ્તાપતોદસદનજ્વરભેદહેતુઃ

પીતં સ્ત્રવત્યધિકમુષ્ણમદઃસુ પિત્તાત્ ॥

પિત્તથી થયેલા નાડીત્રણનું લક્ષણ.

૧૧ જો નાડીત્રણ તરસને, તાપને, મોંકાયા જેવી વ્યથાને, અંગોની ગ્લાનિને, જ્વરને તથા ભેદાયા જેવી વ્યથાને કરતો હોય અને દિવસે તેમાંથી પીળા વર્ણવાળો ઉષ્ણ સ્ત્રાવ અધિક થતો હોય તો તે નાડીત્રણને પિત્તથી થયેલો જાણવો.

૧૩ શ્લેયા કફાદ્વદ્ધુઘનાર્જુનપિચ્છિલાસ્ત્રા

રાત્રિસ્તુતિઃ સ્તિમિતરુક્કઠિના સકળ્પઃ ।

કફથી થયેલા નાડીત્રણનું લક્ષણ.

૧૩ જો નાડીત્રણ વધુ ઘાટા, સફેદ તથા ચીકળા સ્ત્રાવવાળો હોય, અલ્પ વેદનાવાળો હોય, રાતે અધિક સ્ત્રવતો હોય, કઠળ હોય અને સ્વરજવાળો હોય તો તે નાડીત્રણને કફથી થયેલો જાણવો.

૧૪ દોષદ્વયાંભિહિતલક્ષણદર્શનેન

તિસ્રો ગતીર્વ્યતિકરપ્રભવાસ્તુ વિદ્યાત્ ॥

બંને દોષોથી થયેલા નાડીત્રણોનાં
લક્ષણો.

૧૪ ત્રણ દોષોનાં જે જૂદાં જૂદાં લક્ષણો કે-

હેવામાં આવ્યાં તેઓમાંથી જે નાડીવ્રણમાં વાયુ અને પિત્ત એ વસ્ત્રોનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તે નાડીવ્રણને વાયુ તથા પિત્ત એ વસ્ત્રોથી થયેલો જાણવો, જે નાડીવ્રણમાં વાયુ અને કફ એ વસ્ત્રોનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તે નાડીવ્રણને વાયુ તથા કફ એ વસ્ત્રોથી થયેલો જાણવો અને જે નાડીવ્રણમાં પિત્ત તથા કફ એ વસ્ત્રોનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તે નાડીવ્રણને પિત્ત તથા કફ એ વસ્ત્રોથી થયેલો જાણવો. (ગયદાસાચાર્ય આ પાઠ છોડી દીધો છે તેથી પાંચજ નાડીવ્રણો થાય છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયનો ૭ મો વિષય જોતાં તથા તે પછી આપેલી ચિકિત્સાઓ જોતાં પણ ગયદાસાચાર્યનો મત વાસ્તવિક છે એમ જણાય છે.)

૧૫ દાહજ્વરશ્વસનમૂર્ચ્છનચક્તશોષા

યસ્યાં ભવન્ત્યભિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ ।

તામાદિશેત્પવનપિત્તકફપ્રકોપા-

દ્ધોરામસુક્ષયકરીમિવ કાલરાત્રિમ્ ॥

વ્રણે દોષથી થયેલા નાડીવ્રણનું લક્ષણ.

૧૫ જે નાડીવ્રણ દાહથી, જ્વરથી, શ્વાસથી, મૂર્છાથી તથા મુખના શોષથી યુક્ત હોય અને જેમાં ઉપર કહેલાં બીજાં પણ વ્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય તે ભયંકર નાડીવ્રણને વ્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયેલો અને કાલરાત્રિની પેટે પ્રાણનો નાશ કરનારો જાણવો.

૧૬ નષ્ટં કથંચિદ્ગુમાત્રમુદીરિતેષુ

સ્થાનેષુ શલ્યમચિરેણ ગતિં કરોતિ ।

સા ફેનિલં મથિતમુષ્ણમસુગ્વિમિશ્રં

સ્વાવં કરોતિ સહસા સરુજા ચ નિત્યમ્ ॥

શલ્યથી થયેલા નાડીવ્રણનું લક્ષણ.

૧૬ ત્વચા, માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ, અસ્થિઓ, કોઠો કે મર્મસ્થલો એઓમાં પેટેલું અને કોઈ રીતે ગુમ થઈ જવાને લીધે નહીં દેખવામાં આવતું ક્ષીણું શલ્ય થોડા કાલમાં ડંડી

ગતિ કરે છે અને તે ગતિથી તુરત મથાણા જેવો, ઉનો તથા લોહીથી સંયુક્ત થયેલો ફીળવાલો સ્વાવ થાય છે અને નિરંતર પીડા થયા કરે છે એ શલ્યથી થયેલો નાડીવ્રણ કેહેવાય છે. (અંગોને લાંઘાં ટૂંકાં કરવા વગેરેના સમયમાં શલ્યનું સંચલન થતાં સ્વાવ થાય છે.)

૧૭ યાવત્યો ગતયો યૈશ્ચ કારણૈઃ સમ્ભવન્તિ દ્વિ।

તાવન્તઃ સ્તનરોગાઃ સ્યુઃ સ્ત્રીણાં તૈરેવ હેતુભિઃ॥

સ્તનરોગોનાં નિદાનો અને સંખ્યા.

૧૭ જે કારણોથી નાડીવ્રણો થાય છે તથા જેટલી સંખ્યાવાળા થાય છે તેજ કારણોથી સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થાય છે તથા તેટલીજ સંખ્યાવાળા થાય છે અર્થાત્ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, વ્રણે દોષોથી અને અભિઘાતથી એ રીતે સ્તનરોગો પાંચ પ્રકારના થાય છે.

૧૮ ધમન્યઃ સંવૃતદ્વારાઃ કન્યાનાં સ્તનસંશ્રિતાઃ।

દોષાવિસરણાત્તાસાં ન ભવન્તિ સ્તનામયાઃ ॥

તાસામેવ પ્રજાતાનાં ગર્ભિણીનાં તુ તાઃ પુનઃ ।

સ્વભાવાદેવ વિવૃતા જાયન્તે સમ્ભવન્ત્યતઃ ॥

જેઓને કદી ગર્ભ ન રહ્યો હોય એવી

સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો ન થવાનું અને જે-

ઓને ગર્ભ કે પ્રસવ થયો હોય

તે સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો

થવાનું કારણ.

૧૮ જેઓને ગર્ભ કદી પણ નજ રહ્યો હોય એવી સ્ત્રીઓનાં સ્તનોની ધમનીઓ બીડાણાં દ્વારોવાળી અને તેને લીધે દોષોના સંચારવગરની હોય છે તેથી તેવી સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થતા નથી. જે સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીઓની અને ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓની તે ધમનીઓ સ્વાભાવિક રીતે खुलेલાં દ્વારોવાળી થઈ જાય છે એટલા માટે તે સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થાય છે.

૧૯ રસપ્રસાદો મધુરઃ પક્વાહારનિમિત્તજઃ ।

કૃત્સ્નદેહાત્સ્તનો પ્રાપ્તઃ સ્તન્યમિત્યભિધીયતે ॥

વિશસ્તેષ્વપિ દેહેષુ યથા શુક્રં ન દૃશ્યતે ।
 સર્વદેહાશ્રિતત્વાચ્ચ શુક્રલક્ષણમુચ્યતે ॥
 તદેવ ચેષ્ટયુવતેર્દર્શનાત્સરણાદપિ ।
 શબ્દસંશ્રવણાત્સ્પર્શાત્સંદર્ષાચ્ચ પ્રવર્તતે ॥
 સુપ્રસન્નં મનસ્તત્ર દર્ષણે હેતુરુચ્યતે ।
 આહારરસયોગિત્વાદેવં સ્તન્યમપિ સ્ત્રિયાઃ ॥
 તદેવાપત્યસંસ્પર્શાદર્શનાત્સરણાદપિ ।
 ગ્રહણાદપ્યુરોજસ્ય શુક્રવત્સંપ્રવર્તતે ॥
 સ્નેહો નિરન્તરસ્તત્ર પ્રસ્રવે હેતુરુચ્યતે ।

ધાવણનું સ્વરૂપ, મરણ પામેલી સ્ત્રી-
 ઓનાં શરીરોમાં ધાવણ નહીં દે-
 શવામાં દૃષ્ટાંત અને ધાવણની
 પ્રવૃત્તિનાં સદૃષ્ટાંત કારણો.

૧૯ પાકેલા આહારથી ઉત્પન્ન થયેલો રસનો
 મધુર તથા ઉત્તમ સાર સઘળા શરીરમાંથી સ્તનોમાં
 આવે છે ત્યારે સ્તન્ય (ધાવણ-દૂધ) કેહેવાય છે.
 જેમ પુરુષોનાં શરીરોને કાપીને તેઓમાં અવલોકન
 કરતાં છતાં પણ વીર્ય નજરે જોવામાં આવતું નથી
 તેમ સ્ત્રીઓનાં શરીરોને કાપીને અવલોકન કરતાં
 છતાં પણ તેઓમાં ધાવણ જોવામાં આવતું નથી.
 આમ છતાં પણ જેમ વીર્ય પુરુષોના સઘળા શરીરમાં
 રહેનાર છે તેમ ધાવણ સ્ત્રીઓના સઘળા શરીરમાં
 રહેનાર છે તેથી જેવી વીર્યની રીતિ છે તેવીજ ધાવ-
 ણની રીતિ છે. જેમ પ્યારી યુવતીના દર્શનથી,
 સ્મરણથી, શબ્દના શ્રવણથી કે સ્પર્શથી હર્ષ ઉત્પન્ન
 થતાં તે હર્ષને લીધે પુરુષોના વીર્યનો સ્રાવ થાય
 છે અને તે હર્ષનું કારણ સુપ્રસન્ન થયેલું મન છે
 તેમ સંતાનના સ્પર્શથી, દર્શનથી, સ્મરણથી અને
 સંતાનના હાથવતે સ્તન પકડાયાથી હર્ષ થતાં તે
 હર્ષને લીધે સ્ત્રીઓના દૂધનો સ્રાવ થાય છે અને
 તે હર્ષનું કારણ હમેશનો સ્નેહ છે. વીર્યનું અને દૂ-
 ધનું વહેતું મૂલ ઉત્પત્તિકારણ આહારનો રસજ છે.
 ૨૦ તત્કષણાયં ભવેદ્વાતાત્ક્ષિપ્તં ચ પ્લુવતેઽમ્ભસિ ॥
 પિત્તાદમ્ભં ચ કટુકં રાજ્યોઽમ્ભસિ ચ પીત્તિકાઃ
 કફાદ્ધનં પિચ્છિલ્લં ચ જલે ચાપ્યવસીદતિ ॥

સર્વૈર્દુષ્ટૈઃ સર્વલિઙ્ગમભિધાતાચ્ચ દુષ્યતિ ।

તે તે દોષોને લીધે ધાવણની જૂદી
 જૂદી દુષ્ટતા.

૨૦ જો ધાવણ વાયુથી વગડેલું હોય તો તૂરા
 રસવાળું થાય છે અને પાણીમાં નાચવામાં આવતાં
 પાણીની ઉપર તરે છે. જો ધાવણ પિત્તથી વ-
 ગડેલું હોય તો ઘાટું તથા તીચું થાય છે અને
 પાણીમાં નાચતાં તેની પીઠી પીઠી રેશાઓ થાય
 છે. જો ધાવણ કફથી વગડેલું હોય તો ઘાટું
 તથા ચીકણું થાય છે અને પાણીમાં નાચતાં પા-
 ણીની અંદર ડૂબી જાય છે. ત્રણે દોષોથી વ-
 ગડેલું હોય તો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળું થાય છે.
 ધાવણ અભિધાતથી પણ દૂષિત થઈ જાય છે.

૨૧ યત્ક્ષીરમુદકે ક્ષિતમેકીભવતિ પાણ્ડુરમ્ ॥
 મધુરં ચાવિવર્ણં ચ પ્રસન્નં તદ્વિનિર્દિશેત્ ।

નિર્દોષ ધાવણનું લક્ષણ.

૨૧ જે ધાવણ પાણીમાં નાચવામાં આવતાં
 પાણીની સાથે મળી જાય, (એક થઈ જાય) સ-
 ફેદ હોય, મધુર હોય અને વિવર્ણપણાથી રહિત
 હોય તે ધાવણને પ્રસન્ન (નિર્દોષ) કેહેવું.

૨૨ સક્ષીરૌ વાપ્યદુગ્ધૌ વા પ્રાપ્ય દોષઃ સ્તનો
 સ્ત્રિયાઃ ॥
 રક્તં માંસં ચ સન્દૂષ્ય સ્તનરોગાય કલ્પતે ।

સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્તિ.

૨૨ દોષ સ્ત્રીઓના, દૂધવાળા અથવા દૂધ
 વગરના સ્તનોને પ્રાપ્ત થઈ, રુધિરને તથા માંસને
 દૂષિત કરીને સ્તનરોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

૨૩ પશ્ચાનામપિ તેષાં તુ હિત્વા શોણિતવિદ્ર-
 ધિમ્ ॥

લક્ષણાંનિ સમાનાનિ વાહ્યવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ।

અતિદેશથી સ્તનના રોગોનાં લક્ષણો.

૨૩ પાંચે પ્રકારના સ્તનરોગોનાં લક્ષણો રુધિ-
 રના પ્રકોપથી થયેલા વિદ્રધિ શિવાય વાકીના વા-
 હારના વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો જેવાંજ હોય છે. (રુ-

ધિરના પ્રકોપથી સ્તનરોગ થતો નથી એ સ્વભાવજ છે.)

અધ્યાય ૧૧ મો.

૧ અથાતો ગ્રન્થ્યપચ્યર્વુદ્ગલગણ્ડાનાં
નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ગ્રન્થ્યપચ્યર્વુદ્ગલગણ્ડનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વાતાદયો માંસમસ્કપ્રદુષ્ટાઃ
સંદૂષ્ય મેદશ્ચ કફાનુવિદ્ધમ્ ।
વૃત્તોન્નતં વિગ્રથિતં તુ શોફં
કુર્વન્ત્યતો ગ્રન્થિરિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥

ગ્રંથિનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા સા-
માન્ય લક્ષણ.

૨ પ્રકુપિત થયેલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ દોષો માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરીને જે ડંચા, ગોળાકાર તથા અત્યંત કઠણ ગાંઠરૂપ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તે ગ્રંથિ કેહેવાય છે. કફથી સંયુક્ત થયેલું મેદ પળ એવાજ ગ્રંથિને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુથી વિકૃતિ પામેલી શિરાઓ પણ એવાજ ગ્રંથિને ઉત્પન્ન કરે છે.

૩ આયમ્યતે વ્યથ્યત ઇતિ તોદં
પ્રત્યસ્યતે કૃત્યત ઇતિ મેદમ્ ।
કૃષ્ણોઽમૃદુર્બસ્તિરિવાતતશ્ચ
ભિન્નઃ સ્વેચ્છાનિલજોઽસ્ત્રમચ્છમ્ ॥

વાયુથી થયેલા ગ્રંથિનું લક્ષણ.

૩ જે ગ્રંથિ જાણે સ્વેંચીને લાંબો કરવામાં આવતો હોય, જાણે વારંવાર કંપાવાતો હોય, જાણે વારંવાર સોઈઓથી ભોંકાતો હોય, જાણે ઉપાડી

ઉપાડીને ફેંકવામાં આવતો હોય, જાણે કાપી નાખાતો હોય અને જાણે ફાડી નાખવામાં આવતો હોય એવી વ્યથા કરે, કાઠો હોય, કઠણ હોય, મૂત્રાશયની કોથલીની પેટે લાંબો હોય અને મેદાય ત્યારે આઠ્ઠા રુધિરને સ્વે તે ગ્રંથિને વાયુએ કરેલો જાણવો.

૪ દન્દ્વહ્યતે ધૂપ્યતિ ચાતિમાત્રં
પાપચ્યતે પ્રજ્વલતીવ ચાપિ ।
રક્તઃ સપીતોપ્યથવાપિ પિત્તા-
દ્વિન્નઃ સ્વેદુષ્ણમતીવ ચાસ્રમ્ ॥
પિત્તથી થયેલા ગ્રંથિનું લક્ષણ.

૪ જે ગ્રંથિ આશ્વા શરીરમાં અત્યંત બલતરા કરતો હોય, અંદર અત્યંત સંતાપ કરતો હોય, અત્યંત પાકતો હોય, અત્યંત સઠગતા જેવો જણાતો હોય, રાતો અથવા પીઠાશવાળો હોય અને મેદાય ત્યારે અત્યંત ડાઘા રુધિરને સ્વે તે ગ્રંથિને પિત્તથી થયેલો જાણવો.

૫ શીતોઽવિવર્ણોઽત્પરુજોઽતિકણ્ઠઃ
પાપાણવત્સંહનનોપપન્નઃ ।
ચિરામિવૃદ્ધિશ્ચ કફપ્રકોપા-
દ્વિન્નઃ સ્વેચ્છુક્રુધનં ચ પૂયમ્ ॥
કફથી થયેલા ગ્રંથિનું લક્ષણ.

૫ જે ગ્રંથિ ટાઢો હોય, શરીરના જેવાજ વર્ણવાળો હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય, ઘણી સ્વરજવાળો હોય, પથરાની પેટે ઘાટો તથા મોટો હોય, લાંબે કાળે વધતો હોય અને મેદાય ત્યારે સફેદ તથા ઘાટા પરૂને સ્વે તે ગ્રંથિને કફના પ્રકોપથી થયેલો સમજવો.

૬ શરીરવૃદ્ધિશ્ચયવૃદ્ધિહાનિઃ
સ્તિગ્ધો મહાનત્પરુજોઽતિકણ્ઠઃ ।
મેદઃકૃતો ગચ્છતિ ચાતિભિન્ને
પિપ્પ્યાકસર્પિઃપ્રતિમં તુ મેદઃ ॥

પણવિધેનો.

૧ ગ્રંથિ, અપચી, અર્બુદ (રસોલી) અને ગલગંડ એઓનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો એઓના નિરૂ-

મેદથી થણા ગ્રંથિનું લક્ષણ.

૬ જે ગ્રંથિ શરીરના વધારાથી વધતો હોય, શરીરની ક્ષીણતાથી ક્ષીણ થતો હોય, સ્તિગ્ધ હોય, મોટો હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય, અત્યંત સ્વરજવાળો હોય અને વધારે મેદાય ત્યારે તલના કલ્ક જેવા કે થીણા વી જેવા મેદને સ્વે તે ગ્રંથિને મેદસંબંધી જાણવો.

૭ વ્યાયામજાતૈરવલસ્ય તૈસ્તૈ-

રાક્ષિપ્ય વાયુર્હિ શિરાપ્રતાનમ્ ।

સંપીડ્ય સંકોચ્ય વિશોપ્ય ચાપિ

ગ્રંથિ કરોત્યુન્નતમાશુ વૃત્તમ્ ॥

ગ્રંથિ: શિરાજ:

શિરાઓથી થણા ગ્રંથિનું લક્ષણ.

૭ નિર્વલ માણસ માર ઉપાડવા કે યુદ્ધ કરવા વગેરે પરિશ્રમો કરે તો તેઓથી કુપિત થયેલો વાયુ શિરાઓના સમૂહને ચલિત કરી, દબાવી, સંકોચી તથા સૂકાવીને તુરત ડંચા તથા ગોઠ આકારવાળા ગ્રંથિને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગ્રંથિને શિરાઓથી થણો જાણવો.

૮ સ તુ કૃચ્છ્રસાધ્યો

ભવેદિ સ્યાત્સરુજશ્ચલશ્ચ ।

અરુક્સ ઇવાપ્યચલો મહાંશ્ર

મર્મોત્થિતશ્ચાપિ વિવર્જનીય: ॥

ગ્રંથિઓનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા

અસાધ્યપણું.

૮ જો શિરાઓથી થણો ગ્રંથિ પીડાવાળો તથા ચલ હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે. જો શિરાઓથી થણો ગ્રંથિ અથવા વાયુ વગેરેથી થણા વીજા ગ્રંથિઓ પણ પીડાવગરના, અચળ, મોટા કે મર્મસ્થલોમાં ઉત્પન્ન થણા હોય તો તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહીં અર્થાત્ અસાધ્ય છે.

૯ હન્વસ્થિકક્ષાક્ષવાહુસન્ધિ-

મન્યાગલેષૂપચિતં તુ મેદ: ।

૧ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયમાં આની ચિકિત્સા આપી નથી તેથી તો અસાધ્યપણું સિદ્ધ થાય

ગ્રંથિ સ્થિરં વૃત્તમથાયતં વા

સ્તિગ્ધં કફશ્વાલ્પરુજં કરોતિ ॥

તં ગ્રંથિમિશ્રામલકાસ્થિમાત્રૈ-
ર્મત્સ્યાણ્ડજાલપ્રતિમૈસ્તથાન્યૈ: ।

અનન્યવર્ણૈરુપચીયમાનં

ચયપ્રકર્ષાદપર્ચીં વદન્તિ ॥

કણ્ઠ્યુતાસ્તેડલ્પરુજ: પ્રભિન્ના:

સ્તવન્તિ નશ્યન્તિ ભવન્તિ ચાન્યૈ ।

મેદ:કફાભ્યાં સ્વલુ રોગ ઇષ

સુદુસ્તરો વર્ણગણાનુવન્ધી ॥

અપચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા

લક્ષણ.

૯ હડપચીનાં અસ્થિઓની સંધિમાં, કાલ્પની સંધિમાં, અક્ષકાસ્થિઓની સંધિમાં, વાહુની સંધિમાં, ડોકના પાછલા ભાગની ધમનીમાં (ઓડમાં) કે ગઢામાં વૃદ્ધિ પામેલાં મેદ તથા કફ એઓ સ્તિગ્ધ, થોડી વેદનાવાળા અને ગોઠ આકારવાળા અથવા લાંબા સ્થિર ગ્રંથિને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગ્રંથિ મેદના તથા કફના અત્યંત વધારાને લીધે આમલાના ઠઠીયા જેવડા અથવા માછલાંનાં ઇંડાંઓના સમૂહો જેવા અને શરીરના જેવાજ વર્ણવાળા વીજા ગ્રંથિઓથી વ્યાપ્ત થઈને વધ્યા કરે છે. એ રોગને આયુર્વેદના આચાર્યો અપચી કહે છે. સ્વરજવાળા તથા થોડી પીડાવાળા એ ગ્રંથિઓમાં કેટલાએક ગ્રંથિઓ પાકી મેદાઈને સ્વે છે, કેટલાએક મટી જાય છે અને કેટલાએક નવા થતા આવે છે. વાયુ આદિથી સંયુક્ત થણા મેદથી તથા કફથી થણો એ રોગ અતિદુસ્તર છે અને ઘણાં વર્ષોથી ચાલ્યા કરે છે. (જે અપચી છે તે ગંડમાલાનીજ એક અવસ્થા છે એમ માનવામાં આવે છે.)

૧૦ ગાત્રપ્રદેશે કચિદેવ દોષા:

સંમૂર્ચિતા માંસમભિપ્રદૂપ્ય ।

એમ છે પણ વાગ્મટે ચિકિત્સા આપી છે તેથી કષ્ટસાધ્યપણું જ રહે છે.

વૃત્તં સ્થિરં મન્દરુજં મહાન્ત-
મનલ્પમૂલં ચિરવૃદ્ધ્યપાકમ્ ॥
કુર્વન્તિ માંસોપચયં ચ શોફં
તમર્બુદં શાસ્ત્રવિદો વદન્તિ ।

અર્બુદનાં (રસોલીનાં) નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા સામાન્ય લક્ષણ.

૧૦ પ્રકુપિત થયેલા દોષો કોઈ ગાત્રના પ્ર-
દેશમાં માંસને (તથા રુધિરને) દૂષિત કરીને
ગોળાકારવાળા, થોડી પીડાવાળા, મોટા, મોટા
મૂઠવાળા, સ્થિર, નહીં પાકનારા અને લાંબે કાળે
વધનારા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. એ માંસના જથ્થા-
રૂપ સોજાને આયુર્બેદના આચાર્યો અર્બુદ કહે છે.

૧૧ વાતેન પિત્તેન કફેન ચાપિ
રક્તેન માંસેન ચ મેદસા ચ ॥
તજ્ઞાયતે તસ્ય ચ લક્ષણાનિ
ગ્રન્થેઃ સમાનાનિ સદા ભવન્તિ ।

અમુક અર્બુદોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની ગ્રં-
થિનાં લક્ષણો પ્રમાણેજ પરીક્ષા.

૧૧ એ અર્બુદ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, રુ-
ધિરથી, માંસથી અને મેદથી એમ છ પ્રકારનું
થાય છે અને એ છ પ્રકારોમાં વાયુથી, પિત્તથી,
કફથી તથા મેદથી થયેલા અર્બુદોનાં લક્ષણો
સર્વદા ગ્રંથિઓનાં લક્ષણો જેવાંજ હોય છે.

૧૨ દોષઃ પ્રદુષ્ટો રુધિરં શિરાસ્તુ
સંપીડ્ય સંકોચ્ય તતસ્વપાકમ્ ॥
સાસ્ત્રાવમુચ્ચહ્યતિ માંસપિણ્ડં
માંસાઙ્કુરૈરાંચિતમાશુવૃદ્ધિમ્ ।
સ્ત્રવત્યજસ્રં રુધિરં પ્રદુષ્ટ-
મસાધ્યમેતદ્રુધિરાત્મકં સ્યાત્
રક્તક્ષયાપદ્રવપીડિતત્વા-
ત્પાણ્ડુર્ભવેદર્બુદપીડિતસ્તુ ।

રુધિરથી થયેલા અર્બુદનું નિદાન, સં-
પ્રાપ્તિ તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૨ દુષ્ટ થયેલું પિત્ત રુધિરને તથા શિરાઓને

સંકોચ પમાડીને તથા એકઠાં થઈ જાય એવી રીતે
ઘાટાં કરીને સ્ત્રાવવાળા, માંસના અંકુરોથી વીટા-
યેલા અને તુરત વધનારા માંસના પિંડને જરાક
પાકે એવી રીતે ડંચો કરે છે અને તેમાંથી દુષ્ટ
રુધિર નિરંતર સ્રવ્યા કરે છે એ રુધિરથી થયેલું
અર્બુદ કેહેવાય છે. આ અર્બુદ અસાધ્ય છે. આ
અર્બુદથી પીડાયેલો માણસ રુધિરના ક્ષયથી થતા
ઉપદ્રવોથી પીડાઈને પાંડુવર્ણવાળો થઈ જાય છે.
(સઘળા પ્રકારના અર્બુદોમાં માંસ તથા રુધિર
દૂષિત થાય છે પણ રુધિરથી થયેલા અર્બુદમાં રુ-
ધિર વિશેષે કરી દૂષિત થાય છે અને માંસથી
થયેલા અર્બુદમાં માંસ વિશેષે કરી દૂષિત થાય છે
એમ સમજવું.)

૧૩ મુષ્ટિપ્રહારાદિભિરર્દિતેઽઙ્ગે
માંસં પ્રદુષ્ટં પ્રકરોતિ શોફમ્ ॥
અવેદનં સ્નિગ્ધમનન્યવર્ણ-
મપાકમશ્મોપમમપ્રચાલ્યમ્ ।

માંસથી થયેલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ
તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૩ મૂઠીના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડિત થતાં
વાયુથી દુષ્ટ થયેલું માંસ વેદનાવગરના અથવા
થોડી વેદનાવાળા, શરીરના જેવાજ વર્ણવાળા,
નહિ પાકનારા અથવા જરાક પાકનારા, પથરા
જેવા અને ચલાયમાન ન કરી શકાય એવા સ્નિગ્ધ
સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે એ માંસાર્બુદ કેહેવાય છે.

૧૪ પ્રદુષ્ટમાંસસ્ય નરસ્ય ગાઢ-
મેતઙ્ગવેન્માંસપરાયણસ્ય ॥

માંસથી થયેલા અર્બુદનું દૂરનું નિદાન.

૧૪ માંસ ખાવાના અભ્યાસથી જેનું માંસ અતિ-
દુષ્ટ થયેલું હોય તે માણસને ઉપર કહેલો માં-
સાર્બુદ નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૫ માંસાર્બુદં ત્વેતદસાધ્યમુક્તં
સાખ્યેષ્વપીમાન્યુપવર્જયેત્તુ ।

સંપ્રસ્રુતં મર્મણિ યચ્ચ જાતં
 સ્રોતઃસુ વા યચ્ચ ભવેદચાલ્યમ્ ॥
 યજ્ઞાયતેઽન્યત્સલુ પૂર્વજાતે
 જ્ઞેયં તદધ્યર્વુદમર્વુદજ્ઞૈઃ ।
 યદ્વન્દ્રજાતં યુગપત્કમાદ્રા
 દ્વિર્વુદં તચ્ચ ભવેદસાધ્યમ્ ॥

અવુદાનુ અસાધ્યપણુ.

૧૬ માંસથી થઈલું અર્વુદ અને રુધિરથી થયેલું અર્વુદ અસાધ્ય છે. વાયુથી થઈલાં અર્વુદ વગેરે જે સાધ્ય અર્વુદો છે તેઓમાં પણ જે અર્વુદ સ્ત્રાવવાળું, મર્મસ્થલમાં થઈલું, સ્રોતમાં થઈલું કે ચલાયમાન ન કરી શકાય એવું હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. પ્રથમ થઈલા અર્વુદમાં જે વીજું અર્વુદ ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘અધ્યર્વુદ’ કેહેવાય છે. જો એકી વચ્ચે અથવા અનુક્રમે હારોહાર વે અર્વુદો થઈલાં હોય તો તે ‘દ્વિર્વુદ’ કેહેવાય છે. અધ્યર્વુદ અને દ્વિર્વુદ એ બન્ને પણ અસાધ્ય છે.

૧૬ ન પાકમાયાન્તિ કફાધિકત્વા-
 ન્મેદોઽધિકત્વાચ્ચ વિશેષતસ્તુ ।
 દોષસ્થિરત્વાદ્ઘથનાચ્ચ તેપાં
 સર્વાર્વુદાન્યેવ નિસર્ગતસ્તુ ॥

અર્વુદોનો પાક નહીં થવાનું કારણ.

૧૬ સઘળા પ્રકારનાં અર્વુદો વિશેષે કરી કફની તથા મેદની અધિકતાવાળાં હોય છે તેથી, દોષોના કાર્યરૂપ માંસના જથ્થાની સ્થિરતા હોય છે તેથી, એ માંસનો જથ્થો ગુંથાઈ જાય છે તેથી અને મેદ વગેરેના સ્વભાવને લીધે પણ પાકતાં નથી. (અપચીમાં કફ તથા મેદ અધિક હોય છે તો પણ અપચીનો પાક થતો જોવામાં આવે છે અને અર્વુદમાં તે પ્રમાણેજ છતાં પણ મુદલ પાક થતો નથી અને થાય છે તો થોડો થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ સ્વભાવવિના વીજું કશું નથી.)

૧૭ વાતઃ કફશ્ચૈવ ગલે પ્રવૃદ્ધૌ
 મન્યે તુ સંસૃત્ય તથૈવ મેદઃ ।

કુર્વન્તિ ગણ્ડં ક્રમશઃ સ્વલિઙ્ગૈઃ
 સમન્વિતં તં ગલગણ્ડમાદુઃ ॥

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ તથા મેદો.

૧૭ ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, કફ કે તેઓથી દૂષિત થઈલું મેદ ડોકના પાછલા ભાગની મન્યા નામની વે શિરાઓમાં આવીને અનુક્રમે પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળા (વાયુનાં, કફનાં તથા મેદનાં લક્ષણોવાળા) ગંડને (ગડને) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગ ગલગંડ કેહેવાય છે.

૧૮ તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનદ્ધઃ

કૃષ્ણોઽરુણો વા પવનાત્મકસ્તુ ।

મેદોઽન્વિતશ્ચોપચિતશ્ચ કાલા-
 દ્ધવેત્પ્રદિગ્ધે ચ ગલેઽરુજશ્ચ ॥

પારુષ્યયુક્તશ્ચિરવૃદ્ધ્યપાકો

યદ્દ્વચ્છયા પાકમિયાત્કદાચિત્ ।

વૈરસ્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તો-
 ભવેત્તથા તાલુગલપ્રશોષઃ ॥

વાયુએ કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ.

૧૮ જો ગલગંડ મોઈઓથી મોંકાયા જેવી વ્યથાવાળો હોય, કાઠી શિરાઓથી વ્યાપ્ત હોય અને કાઠા અથવા રાતા વર્ણવાળો હોય તો તેને વાયુએ કરેલો જાણવો. આ ગલગંડ કાઠે કરીને જ્યારે મેદથી સંયુક્ત થાય છે તથા વધે છે ત્યારે મેદથી ગળું खरडाइ જવાને લીધે અતિ પીડાવગરનો થઈ જાય છે. વાયુએ કરેલો આ ગલગંડ કઠળ હોય છે, લાંબે કાઠે વધે છે, પાકતો નથી અને કોઈ સમયે યદ્દ્વચ્છાથી પાકી પણ જાય છે. જે માણસને આ વાયુ-સંબંધી ગલગંડ થયો હોય તે માણસનું મોહોડું વિરસ રહે છે અને તાલવું તથા ગળું સૂકાયા કરે છે.

૧૯ સ્થિરઃ સવર્ણોગુરુરુપકણ્ઠઃ

શીતો મહાંશ્વાપિ કફાત્મકસ્તુ ।

ચિરાભિવૃદ્ધિ કુરુતે ચિરાદ્વા

પ્રપચ્યતે મન્દરુજઃ કદાચિત્ ॥

માધુર્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તો-

ભવેત્તથા તાલુગલપ્રલેપઃ

કફે કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ.

૧૯ જો ગલગંડ સ્થિર હોય, જે ઠેકાણે થયો હોય તે ઠેકાણાના જેવાજ વર્ણવાળો હોય, મારે હોય, ઉગ્ર સ્વરજવાળો હોય, ટાઢો હોય અને મોટો પળ હોય તો તેને કફે કરેલો જાણવો. આ ગલગંડ લાંબે કાળે વધે છે, વચતપર લાંબે કાળે પાકે પળ છે અને મંદ વેદનાવાળો હોય છે. જે માણસને આ કફસંવંધી ગલગંડ થયો હોય તે માણસનું મોહોડું સ્તિગ્ધ તથા મધુર રહે છે અને તાઢવું તથા ગઢું કફથી સ્વરડાળાં રહે છે.

૨૦ સ્તિગ્ધો મૃદુઃ પાણ્ડુરનિષ્ઠગન્ધો

મેદઃકૃતો નીરુગથાતિકણ્ઢઃ ॥

પ્રલમ્બતેડલાવુવદલ્પમૂલો

દેહાનુરૂપક્ષયવૃદ્ધિયુક્તઃ ।

સ્તિગ્ધાસ્યતા તસ્ય ભવેચ્ચ જન્તો-

ર્ગલેન શબ્દં કુરુતે ચ નિત્યમ્ ॥

મેદે કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ.

૨૦ જે ગલગંડ સ્તિગ્ધ હોય, કોમલ હોય, પાંડુ વર્ણવાળો હોય, સ્વરાવ ગંધવાળો હોય, અતિ પીડાવગરનો હોય. ઘણી સ્વરજવાળો હોય, નૂંબડાંની પેટે લટકતો હોય, અલ્પ મૂલવાળો હોય અને શરીરના વધવાથી વધતો હોય તથા ક્ષીણ થવાથી ક્ષીણ થતો હોય તે ગલગંડને મેદે કરેલો જાણવો. આ ગલગંડ જેને થયો હોય તે માણસનું મોહોડું સ્તિગ્ધ રહે છે અને સર્વદા ગઢામાંથી અવાજ થયા કરે છે.

૨૧ કૃચ્છ્રાચ્છ્વસન્તં મૃદુસર્વગાત્રં

સંવત્સરાતીતમરોચકાર્તમ્ ।

ક્ષીણં તુ વૈદ્યો ગલગણ્ડનં તં

ભિન્નસ્વરં ચૈવ વિવર્જયેત્તુ ॥

કેવો ગલગંડ અસાધ્ય છે.

૨૧ જે ગલગંડથી માંડ માંડ શ્વાસ લઈ શકાતો હોય, સઘડાં ગાત્રો કોમલ થઈ ગયાં હોય, અરુચિ તથા ક્ષીણતા થઈ હોય, સ્વર બેસીગયો હોય

તથા જેની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય તે ગલગંડની વૈદ્યે ચિકિત્સા નહીં કરવી.

૨૨ નિવદ્ધઃ શ્વયથુર્યસ્ય મુષ્કવલ્લમ્બતે ગલે ।

મહાન્વા યદિ વા હ્રસ્વસ્તં ગણ્ડમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

ગલગંડના સ્વરૂપનો પાકો નિશ્ચય.

૨૨ જેનો વંધાણો મોટો અથવા નાહાનો સોજો ગઢામાં વૃષ્ણની પેટે લટક્યા કરતો હોય તે રોગનેજ ગલગંડ કેહેવો.

અધ્યાય ૧૨ મો.

૧ અથાતો વૃદ્ધ્યુપદંશશ્લીપદાનાં નિદાનાં

વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વૃદ્ધ્યુપદંશશ્લીપદનિર્દાન’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વાતપિત્તશ્લેષ્મશોણિતમેદોમૂત્રાન્નનિમિત્તાઃ સમ વૃદ્ધયઃ । તાસાં મૂત્રાન્નનિમિત્તે વૃદ્ધી વાતસમુત્થે કેવલમુત્પત્તિદેતુરન્યતરઃ ॥

વૃદ્ધિનાં (વધરાલનાં) નિદાનો તથા સંખ્યા.

૨ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, સ્થિરથી, મેદથી, મૂત્રથી અને આંતરડાંથી એમ સાત પ્રકારની વૃદ્ધિઓ થાય છે. એઓમાં મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિ અને આંતરડાંથી થયેલી વૃદ્ધિ એઓ પળ જો કે વાયુરૂપ નિદાનથીજ થાય છે તોપણ તે વાયુ મૂત્રના તથા આંતરડના આશ્રયથી એ વૃદ્ધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ તે વૃદ્ધિઓની ઉત્પત્તિમાં મૂત્રનું તથા આંતરડાનું પળ કારણપણું છે એટલી જુદાઈને લીધે એ બે પ્રકારને વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિથી જુદા ગણવામાં આવ્યા છે.

૩ અધઃ પ્રકુપિતોડન્યતમો હિ દોષઃ ફલકો-

૧ વધરાલ, ચાંદી અને શ્લીપદ એઓનાં નિદાનો,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વગેરેના નિરૂપણવિષેનો.

શવાદિનીરમિપ્રપદ્ય ધમનીઃ. ફલકોશયોર્વૃદ્ધિ
જનયતિ તાં વૃદ્ધિમિત્યાચક્ષતે ॥

વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.

૩ નીચેના ભાગમાં પ્રકુપિત થયેલો વાયુ, પિત્ત કે કફ વૃષણની કોથલીમાં ગઈલી ધમની-ઓમાં આવી વૃષણની વૃદ્ધિ કરે છે એ રોગને આ-ચાર્યો વૃદ્ધિ કહે છે.

૪ તાસાં ભવિષ્યતીનાં પૂર્વરૂપાણિ વસ્તિ-કટીમુષ્કમેદ્દેષુ વેદના મારુતનિગ્રહઃ ફલકો-શશોફશ્ચેતિ ।

વૃદ્ધિઓનાં પૂર્વરૂપ.

૪ સાતમાંની કોઈ પણ વૃદ્ધિ જ્યારે થવાની હોય ત્યારે મૂત્રાશયમાં, કમરમાં, વૃષણમાં અને લિંગમાં વેદના થાય છે, વાયુનો નિગ્રહ થઈ જાય છે અને વૃષણમાં સોજો થાય છે.

૫ તન્નાનિલપરિપૂર્ણાં વસ્તિમિવાતતાં પરુ-ષામનિમિત્તાનિલરુજં વાતવૃદ્ધિમાચક્ષતે ॥

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.

૫ જે વધરાઠ પવનથી ભરાયેલી મૂત્રાશયની કોથલી જેવી વિસ્તીર્ણ, કઠોર અને અકસ્માત્ થતી વાયુસંબંધી વેદનાઓવાળી હોય તે વધરાઠને વાતવૃદ્ધિ કહે છે.

૬ પક્કોદુમ્બરસંકાશાં જ્વરદાહોષ્મવર્તીં ચાશુસમુત્થાનપાકાં પિત્તવૃદ્ધિમ્ ॥

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.

૬ જે વધરાઠ પાકેલાં ઁંબરાનાં ફળ જેવી હોય, જ્વરથી યુક્ત હોય, દાહથી તથા ગરમીથી યુક્ત હોય (અંદર બઠતરાવાળી હોય તથા બાહ્ય-રના ભાગમાં પણ તપતી હોય) અને તુરત ડઠેલી તથા તુરત પાકેલી હોય તે વધરાઠને પિત્તવૃદ્ધિ કહે છે.

૭ કઠિનામલ્પવેદનાં શીતાં કણ્ઠમર્તીં શ્લેષ્મવૃદ્ધિમ્ ॥

કફથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.

૭ જે વધરાઠ કઠણ હોય, અલ્પ વેદનાવાળી હોય, ટાઢી હોય અને खरजवाली હોય તે વધ-રાઠને શ્લેષ્મવૃદ્ધિ કહે છે.

૮ કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતાં પિત્તવૃદ્ધિલિક્ષ્ણાં રક્ત-વૃદ્ધિમ્ ॥

રુધિરથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.

૮ જે વધરાઠ કાઠા ફોડલાઓથી વ્યાપ્ત હોય અને ઉપર કહેલાં પિત્તવૃદ્ધિનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય તે વધરાઠને રક્તવૃદ્ધિ કહે છે.

૯ મૃદુસ્નિગ્ધાં કણ્ઠમર્તીમલ્પવેદનાં તાલ-ફલપ્રકાશાં મેદોવૃદ્ધિમ્ ॥

મેદથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.

૯ જે વધરાઠ કોમઠ તથા સ્નિગ્ધ હોય, खरजवाली હોય, અલ્પ વેદનાવાળી હોય અને તાડના ફળની પેટે શ્યામ તથા વર્તુલ હોય તે વધરાઠને મેદોવૃદ્ધિ કહે છે.

૧૦ મૂત્રસન્ધારણશીલસ્ય મૂત્રવૃદ્ધિર્ભવતિ સા ગચ્છતોઽમ્બુપૂર્ણા દતિરિવ ક્ષુબ્ધ્યતિ મૂત્ર-કુચ્છવેદનાં શ્વયથું કોશયોશ્ચાપાદયતિ તાં મૂત્રવૃદ્ધિં વિદ્યાત્ ॥

મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ.

૧૦ જેનો મૂત્રની હાજતને અટકાવી રાખ-વાનો સ્વભાવ હોય તે પુરુષને મૂત્રવૃદ્ધિ થાય છે. જે વધરાઠ ચાલવાના સમયમાં જઠથી ભરેલી પ-ખાલની પેટે ક્ષોભ પામતી હોય, મૂત્રકુચ્છની વેદના કરતી હોય અને જેથી વૃષણોમાં સોજો થયો હોય તે વધરાઠને મૂત્રવૃદ્ધિ જાણવી.

૧૧ મારહરણબલવદ્ધિગ્રહવૃક્ષપ્રપતનાદિભિ-રાયાસવિશેષૈર્વાયુરતિપ્રવૃદ્ધઃ પ્રકુપિતશ્ચ સ્થૂ-લાન્ત્રસ્યેતરસ્ય ચૈકદેશં દ્વિગુણમાદાયાધો

ગત્વા વૃક્ષણસંધિમુપેત્ય ગ્રન્થિરૂપેણ સ્થિત્વાઽ-
પ્રતિક્રિયમાણે ચ કાલાન્તરેણ ફલકોશં પ્રવિશ્ય
મુષ્કશોફમાપાદયત્યાધ્માતો વસ્તિરિવાતતઃ
પ્રદીર્ઘઃ શોફો ભવતિ સશબ્દમવપીડિતશ્ચો-
ર્ધ્વમુપૈતિ વિમુક્તશ્ચ પુનરાધમતિ તામન્ન
વૃદ્ધિમસાધ્યામાચક્ષતે ॥

આંતરડાંથી થएલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને
અસાધ્યપણું.

૧૧ ભાર ઉપાડી લઈ જવાથી, વલ્લવાનની
સામે યુદ્ધ કરવાથી, ફાડ ઉપરથી પડવાથી અને
ઁવાજ પ્રકારના વીજા પળ પરિશ્રમો કરવાથી
અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો અને પ્રકુપિત થएલો વાયુ
જાડા આંતરડાના ઁક પ્રદેશને અને ફીળા આંતર-
ડાના ઁક પ્રદેશને જોડી દેવાથી વેવડો કરી,
પોતાની સાથે લઈ, નીચે જઈ, સાથ઼ની સંધિમાં
પ્રાપ્ત થઈ ગ્રંથિરૂપે રહે છે અને જો તે સમયમાંજ
યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો વૃષણની
કોથ઼ીમાં પ્રવેશ કરી વૃષણોમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે
છે. આ સોજો પવનથી ભરાएલી મૂત્રાશયની કોથ઼ી
જેવો ફૂલેલો અને લાંબો થાયછે. આ સોજો જો
દવાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને ઁંચો ચ઼ડી
જાય છે અને દવાળથી છૂટો કરવામાં આવતાં
પા઼ો નીચે ઉતરીને ફૂલી જાય છે. આ વધરા઼
અંત્રવૃદ્ધિ કેહેવાય છે અને અસાધ્ય ગળવામાં
આવે છે.

૧૨ તત્રાતિમૈથુનાદતિબ્રહ્મચર્યાદ્વા તથા
બ્રહ્મચારિણીં ચિરોત્સૃષ્ટાં રજસ્વલાં દીર્ઘરોમાં
કર્કશરોમાં સ઼્કીર્ણરોમાં નિગૂઢરોમાંમલ્પદ્ધારાં
મહાદ્વારામપ્રિયામકામમચૌશ્યસલિલપ્રક્ષાલિ-
તયોનિમક્ષાલિતયોનિ યોનિરોગોપસૃષ્ટાં સ્વ-
ભાવતો વા દુષ્ટયોનિં વિયોનિં વા નારીમ-
ત્યર્થમુપસેવમાનસ્ય તથા કરજદશનવિષશૂક-
નિપાતનાદર્દનાદ્સ્તાભિઘાતા઼તુષ્પદીગમના-
દચૌશ્યસલિલપ્રક્ષાલનાદવપીડના઼છુકમૂત્રવે-

ગવિધારણાન્મૈથુનાન્તે વાઽપ્રક્ષાલનાદિભિર્મેદૂ-
માગમ્ય પ્રકુપિતા દોષાઃ ક્ષતેઽક્ષતે વા શ્વયથુમુ-
પજનયન્તિ તમુપદંશં ઇત્યાચક્ષતે ॥

ઉપદંશનાં (ચાંદીનાં) દૂરનાં તથા
પાસેનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને
સામાન્ય લક્ષણ.

૧૨ અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત બ્રહ્મચર્ય
પા઼વાથી, શરૂઆતથીજ બ્રહ્મચર્ય પા઼નારી સ્ત્રીનો
અતિસંગ કરવાથી, લાંબો કા઼ થયા છોડી દીધેલી
સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, લાંબાં રૂવાડાંવા઼ી
સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, રજસ્વલાનો અતિસંગ
કરવાથી, ક઼ોર રૂવાડાંવા઼ી સ્ત્રીનો અતિસંગ
કરવાથી, ઘાટાં રૂવાડાંવા઼ી સ્ત્રીનો અતિસંગ
કરવાથી, યોનિની અંદર રૂવાડાંવા઼ી સ્ત્રીનો
અતિસંગ કરવાથી, જેની યોનિનું દ્વાર અલ્પ કે
મોટું હોય ઁવી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, અ-
પ્રિય સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, કામનાવગરની
સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, જેણે યોનિ મેલાપાળીથી
ધોएલી હોય ઁવી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી,
જેણે યોનિ ધોएલી ન હોય ઁવી સ્ત્રીનો અતિસંગ
કરવાથી, યોનિના રોગવા઼ી સ્ત્રીનો અતિસંગ
કરવાથી, જેની યોનિ સ્વાભાવિક રીતેજ વાત
આદિ દોષોથી દુષ્ટ હોય ઁવી સ્ત્રીનો અતિસંગ
કરવાથી, ટૂંકી યોનિવા઼ી સ્ત્રીનો અતિસંગ કર-
વાથી, લિંગની ઉપર ન઼નો દાંતનો કે શૂક
નામના ફેરી કીડાનો નિપાત કન્યાથી, લિંગનું પી-
ડન થવાથી, હાથવતે લિંગનો અભિઘાત થવાથી,
વકરી વગેરે પશુજાતિનો સંગ કરવાથી, મેલા
પાળીવતે લિંગને ધોવાથી, લિંગનું મર્દન થવાથી,
વીર્યના કે મૂત્રના વેગને અટકાવવાથી અને
મૈથુન કન્યા પછી લિંગને નહીં ધોવા વગેરેથી પ્રકુ-
પિત થएલા દોષો જ઼મી થएલા અથવા નહીં
જ઼મી થएલા લિંગમાં આવીને સોજાને ઉત્પન્ન

કરે છે. એ સોજાને આચાર્યો ઉપદંશ કેહે છે.

૧૩ સ પશ્ચવિધસ્ત્રિભિર્દોષૈઃ પૃથક્સમસ્તૈ-
રસૃજા ચૈકઃ ॥

ઉપદંશોની સંખ્યા.

૧૩ વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, ત્રણે દોષોથી થયેલો અને લોહીથી થયેલો એ રીતે ઉપદંશના પાંચ ભેદ છે.

૧૪ તત્ર વાતિકે પારુષ્યં ત્વક્પરિપુટનં
સ્તબ્ધમેદૂતાપરુષશોફતાવિવિધાશ્ચવાતવેદનાઃ

વાયુથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૪ જો ઉપદંશ વાયુથી થયો હોય તો તેમાં સ્વરસટપણું, ત્વચાનું ફાટવું, લિંગનું સ્તબ્ધપણું, સોજાનું કઠણપણું અને વીજી પળ અનેક પ્રકારની વાયુસંબંધી વેદનાઓ થાય છે.

૧૫ પૈત્તિકે જ્વરઃ શ્વયથુઃ પક્ષોદુઃસ્વરસ-
ક્ષાશસ્તીશ્વદાહઃ ક્ષિપ્રપાકઃ પિત્તવેદનાશ્ચ ॥

પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૫ જો ઉપદંશ પિત્તથી થયો હોય તો તેથી જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, પિત્તસંબંધી વીજી પળ વેદનાઓ થાય છે અને પાકેલાં ડંબરાનાં ફળ જેવો, તીવ્ર બઢ-તરાવાળો તથા તુરત પાકનારો સોજો થાય છે.

૧૬ શ્લેષ્મિકે શ્વયથુઃ કણ્ઠમાન્ કઠિનઃ
સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મવેદનાશ્ચ ॥

કફથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૬ જો ઉપદંશ કફથી થયો હોય તો સ્વરજ-વાળો, કઠણ તથા સ્નિગ્ધ સોજો થાય છે અને વીજી પળ કફસંબંધી વેદનાઓ થાય છે.

૧૭ રક્તજે કૃષ્ણસ્ફોટપ્રાદુર્ભાવોઽત્યર્થમ-

૧ ઉપદંશો સ્ત્રીઓને પળ થાય છે અને પુરુષોને પળ થાય છે. ઉપદંશના દારુણ ફોડલાઓમાં કેટલા-એક ઉપસ્થની સંધિમાં થાય છે, કેટલાએક સર્વ ઉપસ્થમાં થાય છે, કેટલાએક બઢથી જેવા થાય છે, કેટલા-

સૂક્ષ્મપ્રવૃત્તિઃ પિત્તલિઙ્ગાન્યત્યર્થ જ્વરદાહૌ શો-
પશ્ચ યાપ્યશ્ચૈવ કદાચિત્ ॥

રુધિરથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૭ જો ઉપદંશ રુધિરથી થયો હોય તો કાઝા ફોડલા ઉત્પન્ન થાય છે, લોહીની વહુજ પ્રવૃત્તિ થાય છે, પિત્તસંબંધી વેદનાઓ થાય છે, જ્વર તથા દાહ અત્યંત થાય છે અને શોષ થાય છે. આ ઉપદંશ કોઈ વચ્ચે યાપ્ય પળ થઈ પડે છે.

૧૮ સર્વજે સર્વલિઙ્ગદર્શનમવદરણં શેફસઃ
કૃમિપ્રાદુર્ભાવો મરણં ચેતિ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૮ જો ઉપદંશ ત્રણે દોષોથી થયો હોય તો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે, લિંગ ફાટી જાય છે, કીડા પડે છે અને મરણ પળ થાય છે.

૧૯ કુપિતાસ્તુ દોષા યાતપિત્તશ્લેષ્માણો-
ઽધઃપ્રપન્ના વહ્નિણોરુજાનુજઙ્ઘાસ્વવતિષ્ઠમાનાઃ
કાલાન્તરેણ પાદમાશ્રિત્ય શનૈઃ શોફં જનય-
ન્તિ તચ્છીપદમિત્યાચક્ષતે ॥

શ્લીપદનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ.

૧૯ પ્રકુપિત થયેલા વાયુ, પિત્ત અને કફ એ દોષો શરીરના નીચા ભાગમાં પ્રાપ્ત થઈ, સાથ-ઝોમાં, સાથઝોની સંધિઓમાં, ગોટળોમાં તથા પગની પીંડીઓમાં રહી કાઝાંતરે પગમાં આવીને ધીરે ધીરે સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજાને આચાર્યો શ્લીપદ કેહે છે.

૨૦ તન્નિવિધં વાતપિત્તકફનિમિત્તામિતિ ॥

શ્લીપદોના ભેદ.

૨૦ વાયુથી થયેલ, પિત્તથી થયેલ અને ક-
ફથી થયેલ એ રીતે શ્લીપદો ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે.

૧. વાયુથી થયેલ શ્લીપદ : એક મગની દાઢ જેવા થાય છે, કેટલાએક તુરત પ્ર-સરે છે અને કેટલાએક ધીરે ધીરે પ્રસરે છે. એઓથી વેદના, દાહ, તરશ તથા મોહ થાય છે. (હલ્લન.)

२१ तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनिमित्तानिलरुजं परिस्फुटति च बहुशः ॥

वायुथी थएला श्लीपदनुं विशिष्ट लक्षण.

२१ वायुथी थएलुं श्लीपद खरसट होय छे, काळुं होय छे, रूक्ष होय छे, घणा प्रदेशोमां फाटे छे अने ते श्लीपदमां अचानक अचानक वायुसंबंधी वेदनाओ थाय छे.

२२ पित्तजं तु पीतावभासमीषन्मृदु ज्वर-दाहप्रायं च ॥

पित्तथी थएला श्लीपदनुं विशिष्ट लक्षण.

२२ पित्तथी थएलुं श्लीपद पीला अवभास-वाळुं होय छे, कांडक कोमल होय छे अने ज्वरथी तथा बलतराथी अत्यंत युक्त होय छे.

२३ श्लेष्मजं तु श्वेतं स्निग्धावभासं मन्द-वेदनं भारिकमतिमहाग्रन्थिकं कण्टकैरुप-चितं च ।

कफथी थएला श्लीपदनुं विशिष्ट लक्षण.

२३ कफथी थएलुं श्लीपद धोळुं होय छे, स्निग्ध अवभासवाळुं होय छे, मंद वेदनावाळुं होय छे, भारे होय छे, अत्यंत मोटा ग्रंथिओवाळुं होय छे अने कांटा जेवां उंचाणोथी युक्त होय छे.

२४ तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीक-जातं प्रक्षुतमिति वर्जनीयानि ॥

असाध्य श्लीपदो.

२४ श्लीपद जो राफडा जेवुं थयुं होय, अत्यंत मोटुं होय के स्राववाळुं होय तो तेनी चिकित्सा करवी नहीं. जेनी उत्पत्ति थयाने एक वर्ष बीती गयुं होय ते श्लीपदनी पण चिकित्सा करवी नहीं.

२५ भवन्ति चात्र ॥

त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥

१ क्षुद्ररोगोनां निदानादिकविषयो.

त्रणे श्लीपदोमां कफनो संबंध होवाविषे.

२५ आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंतरि-ए स्वमुखथी कह्युं छे के “आ त्रणे श्लीपदोमां कफनो प्रकोप तो होयज छे एम समजवुं. कारण के भारेपणुं अने मोटापणुं कफना प्रकोपविना होयज नहीं.”

२६ पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ।

विशेषे करी श्लीपदोनी उत्पत्ति कया देशोमां थाय छे ?

२६ जे देशोमां जूनुं पाणी घणुं रेहेतुं होय अने सघळी ऋतुओमां शीतलता रेहेती होय ते देशोमां श्लोपदो विशेषे करी थाय छे. (‘विशेषे करी’ एम कह्युं ते उपरथी समजाय छे के बीजा देशोमां पण श्लीपदो थाय छे.)

२७ पादवद्धस्तयोश्चापि श्लीपदं जायते नृणाम् ।
कर्णाक्षिनासिकोष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥

शरीरना पग शिवाय बीजा प्रदेशोमां पण श्लीपदो थाय छे.

२७ माणसोने जेम पगोमां श्लीपदो थाय छे तेम हस्तोमां पण थाय छे. आयुर्वेदना केटला-एक आचार्यो केहे छे के कान, नेत्रो, नाक अने होठ ए प्रदेशोमां पण श्लीपदो थाय छे.

अध्याय १३ मो.

१ अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘क्षुद्ररोगनिदानं’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भ-

વન્તિ ॥ તદ્યથા ॥ અજગલ્હિકા યવપ્રખ્યાઽન્ધાલજી વિવૃતા કચ્છપિકા વલ્મીકમિન્દ્રવૃદ્ધા પનસિકા પાષાણગર્દભો જાલગર્દભઃ કક્ષા વિસ્ફોટકોઽગ્નિરોહિણી ચિપ્પ્યં કુનસ્વોઽનુશયી વિદારિકા શર્કરાઽર્બુદં પામા વિચ્ચિકા રક્સા પાદદારિકા કદરમલસેન્દ્રલુતૌ દારુણકોઽરૂંષિકા પલિતં મસૂરિકા યૌવનપિડકા પદ્મિનીકણ્ટકો જતુમર્મિશકચર્મકીલસ્તિલકાલકો ન્યચ્છં વ્યક્તઃ પરિવર્તિકાઽવપાટિકા નિરુદ્ધપ્રકશો નિરુદ્ધગુદોઽહિપૂતનં વૃષણકચ્છુ-ગુદભ્રંશશ્ચેતિ ॥

શુદ્રરોગોની સંખ્યા અને નામ.

૨ સંક્ષેપથી જોતાં શુદ્રરોગો ચુમાલીશ થાય છે. અજગલ્હિકા, યવપ્રખ્યા, અંધાલજી, વિવૃતા, કચ્છપિકા, વલ્મીક, ઇન્દ્રવૃદ્ધા, પનસિકા, પાષાણગર્દભ, જાલગર્દભ, કક્ષા, વિસ્ફોટક, અગ્નિરોહિણી, ચિપ્પ્ય, કુનસ્વ, અનુશયી, વિદારિકા, શર્કરાર્બુદ, પામા, વિચ્ચિકા, રક્સા, પાદદારિકા, કદર, અલસ, ઇન્દ્રલુપ, દારુણક, અરૂંષિકા, પલિત, મસૂરિકા, યૌવનપિડકા, પદ્મિનીકંટક, જતુમર્મિ, મશક, ચર્મકીલ, તિલકાલક, ન્યચ્છ, વ્યંગ, પરિવર્તિકા, અવપાટિકા, નિરુદ્ધપ્રકશ, નિરુદ્ધગુદ, અહિપૂતન, વૃષણકચ્છુ અને ગુદભ્રંશ એ નામના ચુમાલીશ શુદ્રરોગો છે.

૩ ક્ષિગ્ધા સવર્ણા પ્રથિતા નીરુજા મુદ્રસંનિભા । કફવાતોત્થિતા જ્ઞેયા બાલાનામજગલ્હિકા ॥

અજગલ્હિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩ કફના તથા વાયુના પ્રકોપથી બાલકોને શરીરોમાં ક્ષિગ્ધ, શરીરના જેવા વર્ણવાળી, જાળે ગુંથાણી હોય એવી, પીડાવગરની અને મગ

જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે તે અજગલ્હિકા કેહેવાય છે. (જેઓ બાલક ન હોય તેઓને પણ આ રોગ થાય છે એમ કેટલાએક માને છે.)

૪ યવાકારા સુકઠિના પ્રથિતા માંસસંશ્રિતા । પિડકા શ્લેષ્મવાતાભ્યાં યવપ્રખ્યેતિ સોચ્યતે ॥

યવપ્રખ્યાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪ કફના અને વાયુના પ્રકોપને લીધે જાડા જવના જેવા આકારવાળી (વચમાં જાડી તથા છેડાઓમાં પાતળી) અત્યંત કઠણ, ગુંથાણી જેવી અને માંસરૂપી આશ્રયવાળી જે ફોડલી થાય છે તે યવપ્રખ્યા કેહેવાય છે.

૫ ઘનામવક્ત્વાં પિડકામુન્નતાં પરિમણ્ડલામ્ । અન્ધાલજીમલ્પપૂયાં તાં વિદ્યાત્કફવાતજામ્ ॥

અંધાલજીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૫ કફના અને વાયુના પ્રકોપને લીધે ઘાટી, અત્પ મોહોડાવાળી, ગોઠ, ડંચી અને થોડા પહુવાળી જે ફોડલી થાય છે તે અંધાલજી કેહેવાય છે. (આ ફોડલીનું મોહોડું સ્નાયુની અંદર પસરેલું હોય છે. ઢહન.)

૬ વિવૃતાસ્યાં મહાદાહાં પક્ષોદુમ્બરસંનિભામ્ । વિવૃતામિતિ તાં વિદ્યાત્પિત્તોત્થાં પરિમણ્ડલામ્ ॥

વિવૃતાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬ પિત્તના પ્રકોપને લીધે ફાટેલા મોહોડાવાળી, અત્યંત બઠતરાવાળી, પાકેલા ડંબરાના ફળ જેવી અને ગોઠ આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે તેને વિવૃતા જાણવી.

૭ ગ્રન્થયઃ પંચ વા ષડ્ઽ દારુણાઃ કચ્છપોન્નતાઃ । કફાનિલાભ્યામુદ્રૂતાં વિદ્યાત્તાં કચ્છપીમિતિ ॥

૧ આ સંખ્યામાં જો કે કેટલાએક મહાવ્યાધિઓ પણ છે તોપણ શુદ્રરોગો ઘણા છે તેથી સર્વને શુદ્રરોગ કહ્યા છે. જેમ કે છત્રવાળાં ઘણાં માણસો જતાં હોય તેઓમાં કેટલાંએક માણસો છત્રવગરનાં હોય તો પણ

‘છત્રવાળાં જાય છે.’ એમ કેહેવામાં આવે છે. અથવા પૂર્વાચાર્યોએ એટલા રોગોનું ‘શુદ્રરોગ’ એ નામ સંજ્ઞાની રીતિ પ્રમાણે રુદ્ધજ રાખ્યું છે એમ સમજી શુદ્ર શબ્દનો અર્થ લેવોજ નહીં એટલે કશો દોષ આવતો નથી. (ઢહન.)

કચ્છપીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૭ કાચવાની પેટે મધ્યમાં ડાંચી તથા છેડા-ઓમાં નમેલી પાંચ અથવા છ દારુણ (કઠણ) ગ્રંથિઓ થાય છે તેને કચ્છપી જાણવી. આ રોગ કફથી તથા વાયુથી થાય છે.

૮ પાણિપાદતલે સન્ધૌ ગ્રીવાયામૂર્ધ્વજન્ત્રુણિ ।
ગ્રંથિર્વલ્મીકવદ્યસ્તુ શનૈઃ સમુપર્ચાયતે ॥
તોદક્લેદપરીદાહકણ્ડમઙ્ગિર્વૈર્ઘ્નૈર્વૃતઃ ।
વ્યાધિર્વલ્મીક હત્યેષ કફપિત્તાનિલોઙ્ગવઃ ॥

વલ્મીકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૮ હાથ પગનાં તળાંઓમાં, સાંધાઓમાં, ડોકમાં અથવા હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં રાફડાની પેટે ઘણાં શિખરોવાળો ડાંચો તથા ડાંડો અને મોં-કાયા જેવી વ્યથા, ક્લેદ, અતિદાહ તથા ધરજ એઓવાળા ત્રણોથી વીટાણો જે ગ્રંથિ રાફડાની પેટેજ ધીરે ધીરે વધતો આવે છે તે ગ્રંથિ વલ્મીક (રાફો) કેહેવાય છે. આ રોગ વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે.

૯ પદ્મપુષ્કરવન્મધ્યે પિડકાભિઃ સમાચિતામ્ ।
ઈન્દ્રવૃદ્ધાં તુ તાં વિદ્યાદ્વાતપિત્તોત્થિતાં ભિષક્ ॥

ઈન્દ્રવૃદ્ધાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૯ મધ્યમાં કમળની ડોડી જેવી અને બીજી કેસરાઓ જેવી નાહાની નાહાની ફોડલીઓથી ઘેરાણી જે ફોડલી થાય છે તેને વૈદ્યે ઈન્દ્રવૃદ્ધા જાણવી. આ ફોડલી વાયુથી તથા પિત્તથી થાય છે.

૧૦ કર્ણોપરિ સમન્તાદ્વા પૃષ્ઠે વા પિડકોગ્રહક્ ।
શાલૂકવત્પનસિકાં તાં વિદ્યાચ્છેષ્મવાતજામ્ ।

પનસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૦ કાનની ઉપર અથવા કાનની ચોમેર અથવા કાનને પછવાડે ઉગ્ર વેદનાવાળી અને કમળના કંદ જેવી જે ફોડલી થાય છે તેને પનસિકા જાણવી. આ ફોડલી કફના તથા વાયુના પ્રકો-પથી થાય છે.

૧૧ દ્વનુસન્ધૌ સમુદ્ભૂતં શોફમલ્પરુજં સ્થિરમ્ ।
પાષાણગર્દભં વિદ્યાદ્વાલાસપવનાત્મકમ્ ॥

પાષાણગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૧ કફના તથા વાયુના પ્રકોપથી ડાઢીના સાંધામાં કઠણ અને મંદ વેદનાવાળો જે સોજો થાય છે તેને પાષાણગર્દભ જાણવો.

૧૨ વિસર્પવત્સર્પતિ યો દાહજ્વરકરસ્તનુઃ ।
અપાકઃ શ્વયથુઃ પિત્તાત્સ ક્ષેયો જાલગર્દભઃ ॥

જાલગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૨ પાતળો, થોડા પાકવાળો અને દાહને તથા જ્વરને ઉત્પન્ન કરનારો જે સોજો વિસર્પની પેટે ફેલાય છે તેને જાલગર્દભ જાણવો. આ સોજો પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૩ બાહુપાશ્વૈસકક્ષાસુ રુષ્ણસ્ફોટાં સવેદનામ્ ।
પિત્તપ્રકોપાત્સમ્ભૂતાં કક્ષામિતિ વિનિર્દિશેત્ ॥

કક્ષા(કલ)નું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૩ બાહુઓમાં, પડખાંઓમાં, ધભાઓમાં અને કાંચોમાં પિત્તના પ્રકોપથી વેદનાવાળા જે કાળા ફોડલા થાય છે તેઓને કક્ષા કેહેવા.

૧૪ અગ્નિદગ્ધનિભાઃ સ્ફોટાઃ સજ્વરા રક્તપિત્તતઃ ।
કચિત્સર્વત્ર વા દેહે સ્મૃતા વિસ્ફોટકા इति ॥

વિસ્ફોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૪ રુધિરના અને પિત્તના પ્રકોપથી શરીરના કોઈ પ્રદેશમાં અથવા આંખા શરીરમાં અગ્નિથી દાહ્યાના જેવા અને જ્વરવાળા જે ફોડલા થાય છે તેઓને વિસ્ફોટક જાણવા.

૧૫ કક્ષાભાગેષુ યે સ્ફોટા જાયન્તે માંસદારણાઃ ।
અન્તર્દાહજ્વરકરા દીપ્તપાવકસંનિભાઃ ॥

સપ્તાહાદ્વાદશાહાદ્વા પક્ષાદ્વા ગ્નિ માનવમ્ ।
તામગ્નિરોહિણીં વિદ્યાદસાધ્યાં સંનિપાતતઃ ॥

અગ્નિરોહિણીનું નિદાન, લક્ષણ તથા અસાધ્યપણું

૧૫ કાંચના (બગલા) ભાગોમાં માંસને

ફાડી નાખનારા, અંદર દાહને તથા જ્વરને ઉત્પન્ન કરનારા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા જે ફોડલાઓ થાય છે તે અગ્નિરોહિણી કેહેવાય છે. આ અગ્નિ-રોહિણી સંત્રિપાતથી (ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી) થાય છે માટે અસાધ્ય છે. ત્રણ દોષોમાં જો વાયુની ઉલ્વણતા હોય તો આ રોગ માણસને સાત દિવસની અંદર મારી નાખે છે, પિત્તની ઉલ્વણતા હોય તો દશ દિવસની અંદર મારી નાખે છે અને કફની ઉલ્વણતા હોય તો પંદર દિવસની અંદર મારી નાખે છે. (આમાં એમ સમજવાનું છે કે જો યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તોજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય થઈ પડે છે પણ જો યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો સાધ્ય થાય છે. કેમકે ચરકે અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા કહેલી છે. ભા. પ્ર.)

૧૬ નઋમાંસમધિષ્ઠાય પિત્તં વાતશ્ચ વેદનામ્ ।
કરોતિ દાહપાકૌ ચ તં વ્યાધિ ચિપ્યમાદિશેત્ ॥
તદેવ ક્ષતરોગાચ્ચં તથોપનઋમિત્યપિ ।

ચિપ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૬ વાયુ અને પિત્ત એઓ નઋના માંસમાં રહીને વેદનાને, દાહને, પાકને, (તથા નઋના ક્ષયને) કરે છે. આ રોગને ચિપ્ય કેહેવો. આ રોગ ક્ષતરોગ અને ઉપનઋ એ નામોથી પણ ઓળખાય છે.

૧૭ અભિઘાતાત્પ્રદુષ્ટોયો નઋરૂક્ષોઽસિતઃ સ્વરઃ ।
ભવેત્તુ કુનઋં વિદ્યાત્કુલીરમિતિ સંક્ષિતમ્ ।

કુનઋનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૭ કાષ્ઠ વગેરેનો અભિઘાત થવાથી દુષ્ટ થ-
એલો નઋ રૂક્ષ, કાઠો તથા સ્વરસદ થઈ જાય છે
એ રોગ કુનઋ અથવા કુલીર કેહેવાય છે.

૧૮ ગમ્भीરામલ્પસંરમ્માં સ્વર્ણામુપરિસ્થિતામ્ ॥
કફાદન્તઃપ્રપાકાં તાં વિદ્યાદનુશયીં ભિષક્ ।

અનુશયીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૮ અંદર પાકવાળી, તેવી હોવાને લીધે ગં-
ભીર, થોડા સોજાવાળી અને શરીરના જેવાજ

વર્ણવાળી જે ફોડલી પગ ઉપર થાય છે તેને વૈદ્યે
અનુશયી જાણવી. આ ફોડલી કફના પ્રકો-
પથી થાય છે.

૧૯ વિદારીકન્દવદ્વૃત્તાં કક્ષાવદ્વૃણસન્ધિષુ ॥
રક્તાં વિદારિકાં વિદ્યાત્સર્વજાં સર્વલક્ષણામ્ ।

વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૯ કાઠમાં, સાથઠોના સાંધાઓમાં કે અન્ય સાં-
ધાઓમાં ફગવેલાના કંદની પેટે ગોઠ આકારવાળી,
રાતી અને દોષોના સમુદાયનાં લક્ષણોવાળી જે ફો-
ડલી થાય છે તેને વિદારિકા જાણવી. આ ફોડલી
ત્રણે દોષોથી થાય છે. (ત્રણે દોષોથી થતાં છતાં
પણ સાધ્ય છે.)

૨૦ પ્રાપ્ય માંસશિરાસ્નાયુમેદઃ શ્લેષ્મા તથાઽનિલઃ
ગ્રંથિ કુર્વન્તિ ભિન્નોઽસૌ મધુસર્પિર્વસાનિભમ્ ।
સ્ત્રવત્યાસ્ત્રાવમત્યર્થં તત્ર વૃદ્ધિ ગતોઽનિલઃ ॥
માંસં વિશોષ્ય ગ્રંથિતાં શર્કરાં જનયેત્પુનઃ ।
દુર્ગન્ધં ક્લિન્નમત્યર્થં નાનાવર્ણં તતઃ શિરાઃ ॥
સ્ત્રવન્તિ સદ્વસા રક્તં તદ્વિદ્યાચ્છર્કરાર્બુદમ્ ।

શર્કરાર્બુદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૨૦ મેદ, કફ તથા પવન એઓ માંસને, શિરા-
ઓને તથા સ્નાયુઓને પ્રાપ્ત થઈ ગ્રંથિને ઉત્પન્ન
કરે છે. એ ગ્રંથિ ફૂટીને મધના જેવો, ઘી જેવો
તથા ચરબી જેવો અત્યંત સ્ત્રાવ કરે છે. એમાં
વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ માંસને સૂકાવીને ગુંથાણી
જેવી કાંકરીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ કાંકરી ઉત્પન્ન
થતાં શિરાઓ દુર્ગંધી, અત્યંત ક્લેદવાળા અને અનેક
વર્ણોવાળા રુધિરને સહસા સ્રવે છે એ શર્કરાર્બુદ
કેહેવાય છે. (આ કાંકરી રેતી જેવી હોય છે. ભા. પ્ર.)

૨૧ પામાર્વિચર્ચ્યૌ કુષ્ઠેષુ રક્સા ચ પ્રકીર્તિતા ॥

પામા, વિચર્ચિકા તથા રક્સા.

૨૧ પામા, વિચર્ચિકા તથા રક્સા એઓનાં
નિદાનો તથા લક્ષણો વગેરે આ નિદાનસ્થાનના કુષ્ઠ-
નિદાન નામના પાંચમા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયાં છે.

૨૨ પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્યર્થરૂક્ષયોઃ ।
પાદયોઃ કુરુતે દારીં સરુજાં તલસંશ્રિતામ્ ॥

પાદદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૨ જેને વહુજ ફરવાનો અભ્યાસ હોય તે માણસના અત્યંત રૂક્ષ થઈ ગયેલાં પગોનાં તળાં-ઓમાં વાયુ વેદનાવાળી ચીરને (ફાટને) ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ પાદદારિકા કેહેવાય છે.

૨૩ શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ટકાદિભિઃ ।
મેદોરક્તાનુગૈશ્ચૈવ દોષૈર્વા જાયતે ત્રુણામ્ ॥
સકીલઃ કઠિનો ગ્રન્થિર્નિઘ્નમધ્યોન્નતોઽપિ વા ।
કોલમાત્રઃ સરુક્ષ્ણાવી જાયતે કદરસ્તુ સઃ ॥

કદર(કપાસી)નું નિદાન તથા
લક્ષણ.

૨૩ પગ કાંકરીઓવતે મથિત થવાથી અથવા કાંટા વગેરે વતે ઘવાયાથી અથવા મેદને તથા રુધિરને પ્રાપ્ત થયેલા દોષોથી પગમાં (હાથમાં પણ) નાહાના બોર જેવડી, કઠણ, પીડાવાળી, સ્વાવવાળી, અંદર શલ્યવાળી અને નીચાં મધ્યવાળી અથવા ડાંચી જે ગ્રંથિ થાય છે તે કદર કેહેવાય છે.

૨૪ ક્લિષ્ણાકુલ્યન્તરૌ પાદૌ કણ્ઠદાહરુગન્વિતૌ ।
દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શાદલસં તં વિનિર્દિશેત્ ॥

અલસનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૪ ધ્રુવ કાદવના સ્પર્શથી પગ આંગળી-ઓના મધ્યમાં સડાવાળા, ધ્રુવવાળા, પીડાવાળા અને દાહવાળા થાય છે એ રોગ અલસ કેહેવાય છે.

૨૫ રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્ ।
પ્રચ્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સશોણિતઃ ।
રુણદ્વિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોઽન્યેષામસમ્ભવઃ ।
તદિન્દ્રલુપ્તં ચાલિત્યં રુજ્યેતિ ચ વિભાવ્યતે ॥
ઈન્દ્રલુપ્તનું (ડંદરીનું) નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૫ રૂવાડાંઓના ધ્રુવઓમાં રહેલું પિત્ત વાયુની સાથે પ્રકુપિત થઈને રૂવાડાંઓને પાડી નાખે છે અને તે પછી રુધિરસહિત કફ રૂવાડાં-

ઓના ધ્રુવઓને રોકી દે છે કે જેથી તે ઠેકાણે બીજાં રૂવાડાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ રોગ ઈન્દ્ર-લુપ્ત, ચાલિત્ય અને રુજ્યા એ નામોથી કેહેવાય છે.

૨૬ દારુણા કણ્ઠુરા રૂક્ષા કેશભૂમિઃ પ્રજાયતે ।
કફવાતપ્રકોપેણ વિદ્યાદારુણકં તુ તમ્ ॥

દારુણકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૬ કફના અને વાયુના પ્રકોપથી કેશોની જગ્યા કઠણ, ધ્રુવવાળી તથા રૂક્ષ થઈ જાય છે એ રોગ દારુણક કેહેવાય છે. (કફના અને વાયુના પ્રકોપમાં પિત્તનો તથા રુધિરનો પ્રકોપ પણ પેટામાં હોય છે.)

૨૭ અરૂંપિઃ વહુવક્ત્રાણિ વહુક્લેદાનિ મૂર્ધ્નિ ।
કફાસ્ટ્કૃમિકોપેન ત્રુણાં વિદ્યાદરૂંપિકામ્ ।

અરૂંપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૭ કફ, રુધિર અને કૃમિઓ એઓના પ્રકો-પથી માણસના મસ્તકમાં ઘણાં મોહોડાંવાળા તથા ઘણા ક્લેદવાળા વ્રણો થાય છે એ રોગ અરૂં-પિકા કેહેવાય છે.

૨૮ ક્રોધશોકશ્રમકૃતઃ શરીરોષ્મા શિરોગતઃ ॥
પિત્તં ચ કેશાન્પચતિ પલિતં તેન જાયતે ।

પલિત(વાળોનાં સફેદપણાં)નું નિદાન
તથા લક્ષણ.

૨૮ શોકથી, ક્રોધથી તથા શ્રમથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ શરીરની ગરમીને (વૈકૃતપિત્તને) માથામાં લઈ જાય છે અને માથામાં રહેલું બ્રાજક નામનું પિત્ત ક્રોધથી પ્રકુપિત થાય છે. ‘પ્રકુપિત થયેલો એક દોષ બીજા દોષોને પણ પ્રકુપિત કરે છે’ એ વચન પ્રમાણે ઉપર કહેલી રીતે પ્રકુપિત થયેલાં વાયુ અને પિત્ત એઓ કફને પ્રકુપિત કરે છે અને પ્રકોપ પામેલો એ કફ કેશોને સફેદ કરી નાખે છે. આ રીતે વ્રણ દોષોએ કરેલું કે-શોનું સફેદપણું પલિત કેહેવાય છે. (પંજિકામાં તો એમ વ્યાખ્યાન આપેલું છે કે ક્રોધ, શોક અને શ્રમ એઓ પ્રકુપિત કરેલો અને તેથી માથામાં

ગણો શરીરનો અગ્નિ અને પિત્ત એઓ એક થઈને
કેશોને સફેદ કરી નાખે છે એ પલિત કેહેવાય છે.)

૨૯ દાહજ્વરરુજાવન્તસ્તામ્નાઃ સ્ફોટાઃ સર્પી-
તકાઃ ॥

ગાત્રેષુ વદને ચાન્તર્વિશ્લેયાસ્તા મસૂરિકાઃ ।

મસૂરિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૯ ગાત્રોમાં અને મોહોડામાં પણ દાહવાળા,
જ્વરવાળા, પીડાવાળા, રાતા અને પીલાશવાળા
ફોડલાઓ થાય છે તે મસૂરિકા કેહેવાય છે.
(તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે ‘લોહીની સાથે મળેલું
પિત્ત જ્યારે શરીરને દૂષિત કરે છે ત્યારે સર્વ
ગાત્રોમાં મસૂર જેવડી અથવા અડદ જેવડી અ-
થવા નાહાના બોર જેવડી ફોડલીઓ થાય છે તે
મસૂરિકા કેહેવાય છે.’ હલ્લન કેહે છે કે ‘આ
રોગ જગતમાં શીતલા કેહેવાય છે.’ ભાવપ્રકા-
શમાં તો શીતલાને મસૂરિકાના ભેદરૂપ ગણેલ છે
અને મસૂરિકાને વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય,
ત્રિદોષજન્ય અને રુધિરજન્ય એમ ચાર પ્રકારની
માનેલી છે તથા તે ચાર પ્રકારોનાં જૂદાં જૂદાં
લક્ષણો આપ્યાં છે. ભાવપ્રકાશમાં મસૂરિકાનાં જે
પૂર્વરૂપો તથા લક્ષણો આપ્યાં છે તેઓ ઘણું કરીને
હાલ ગુજરાતમાં જે ઓલી કેહેવાય છે તેને મ-
લ્લતાં આવે છે.)

૩૦ શાલ્મલીકણ્ટકપ્રચ્યાઃ કફમારુતશોણિતૈઃ ॥
જાયન્તે પિડકા યૂનાં વક્ત્રે યા મુખદૂષિકાઃ ।

યૌવનપિડકા (જુવાનીમાં થતા ધીલો)નું
નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૦ જુવાન માણસના મોહોડા ઉપર કફ, વાયુ
તથા રુધિર એઓથી ઉત્પન્ન થયેલી શેમલાના
કાંટાઓ જેવી જે ફોડલીઓ થાય છે તેઓને
યૌવનપિડકા અથવા મૂલદૂષિકા જાણવી.

૩૧ કણ્ટકૈરાચિતં વૃત્તં કણ્ઠમત્પાણ્ડુ મણ્ડલમ્ ॥
પદ્મિનીકણ્ટકપ્રચ્યૈસ્તદાચ્યં કફવાતજમ્ ।

પદ્મિનીકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૧ કફથી તથા વાયુથી કમળના નાળના
કાંટા જેવાં ડાંચાણોથી વ્યાપ્ત, ગોઠ, ધરજવાળું
તથા ધોળું જે મંડલ (ચકરડું) ઉત્પન્ન થાય છે
તે પદ્મિનીકંટક કેહેવાય છે.

૩૨ નીરુજં સમમુત્સન્નં મણ્ડલં કફરક્તજમ્ ॥

સહજં રક્તમીષષ્ઠ સ્પર્શનં જતુમણિ વિદુઃ ।

જતુમણિનું (લાલાનું) નિદાન તથા
લક્ષણ.

૩૨ વેદનાવગરનું, શરીરના જેવા વર્ણવાળું,
કાંઈક ડાંચું, શરીરની સાથેજ થયેલું, લાલું અને
કાંઈક રાતું જે ચકરડું થાય છે તે જતુમણિ
કેહેવાય છે. (કેટલાએકનો મત એવો પણ છે કે
વાયુ, પિત્ત અને ઉલ્વણતાવાળો કફ એઓથી
કાળું અને સ્નિગ્ધપણાવાળું જે મંડલ થાય છે તે
જતુમણિ કેહેવાય છે અને એવુંજ વેદનાવગરનું જે
રાતું મંડલ થાય છે તે લાલું કેહેવાય છે.)

૩૩ અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યસ્ય ગાત્રેષુ દૃશ્યતે ॥

માપવત્કૃષ્ણમુત્સન્નમનિલાન્મશકં દિશેત્ ।

મશક(મસ)નું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૩ ગાત્રમાં અડદ જેવું કાળું તથા ડાંચું, વે-
દનાવગરનું અને કઠણપણાવાળું જે થાય છે તે મ-
શક કેહેવાય છે. મશક વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

૩૪ કૃષ્ણાણિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાણિ સ-

માણિ ચ ॥

વાતપિત્તકફોદ્રેકાત્તાન્વિદ્યાત્તિલકાલકાન્ ।

તિલકાલક(તિલ)નું લક્ષણ તથા નિદાન.

૩૪ કાળાં, તલ જેવડાં, પીડાવગરનાં અને
ડાંચાઈવગરનાં જે ડાંચાં થાય છે એ તિલકાલક
કેહેવાય છે. આ તિલકાલક વાયુના, પિત્તના તથા
અત્યંત વધેલા કફના પ્રકોપથી થાય છે.

૩૫ મણ્ડલં મહદલ્પં વા શ્યામં વા યદિ વા
સિતમ્ ॥

સહજં નીરુજં ગાત્રે ન્યચ્છમિત્યભિધીયતે ।

ન્યચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૫ ગાત્રમાં મોટું અથવા નાહાનું, કાલું અથવા ધોલું, શરીરની સાથે થપ્પું અને વેદનાવગરનું જે મંડલ થાય છે તે ન્યચ્છ કેહેવાય છે. (આ ન્યચ્છ પિત્તથી તથા રુધિરથી સંયુક્ત થપ્પા વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. ડહન આ ન્યચ્છને લાગું કેહે છે.)

૩૬ સમુત્થાનનિદાનાભ્યાં ચર્મકીલં પ્રકીર્તિતમ્ ચર્મકીલ.

૩૬ ચર્મકીલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ આ નિદાનસ્થાનના વીજા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગણ છે.

૩૭ ક્રોધાયાસપ્રકુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ।

સહસા મુખમાગમ્ય મળડલં વિસ્ફુજેત્તતઃ ॥

નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુખે વ્યઙ્ગં તમાદિશેત્।

વ્યંગનું (દાઙ્ગનું) નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૭ ક્રોધથી તથા પરિશ્રમથી પ્રકુપિત થપ્પો વાયુ પિત્તની સાથે મળી તુરત મોહોડામાં આવીને મોહોડા ઉપર વેદનાવગરનું, પાતળું અને કાઠી જાંઘવાળું મંડલ કરે છે તે વ્યંગ કેહેવાય છે. (મોહોડા ઉપર અથવા ગાત્ર ઉપર એ પ્રમાણેજ પિત્તની સાથે મળેલા પ્રકુપિત થપ્પા વાયુથી વેદનાવગરનું, પાતળું તથા કાલું મંડલ થાય છે તે નીલિકા કેહેવાય છે. વ્યંગ અને નીલિકા એજ દાઙ્ગનાજ મેદ છે.)

૩૮ મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ તથૈવાત્યભિઘાતતઃ ॥

મેદ્ચર્મં યદા વાયુર્જજતે સર્વતઃશ્ચરઃ।

તદા વાતોપસ્ટ્થં તુ ચર્મં પ્રતિનિવર્તતે ॥

મળેરધસ્તાત્કોશશ્ચ ગ્રન્થિરૂપેણ લમ્બતે।

સવેદનઃ સદાહશ્ચ પાકં ચ વ્રજતિ ક્વચિત્ ॥

મારુતાગન્તુસમ્ભૂતાં વિદ્યાત્તાં પરિવર્તિકામ્।

સકળ્દુઃ કઠિના ચૈવ સૈવ શ્લેષ્મસમુત્થિતા ॥

પરિવર્તિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૮ સઘળા શરીરમાં ફરવાના સ્વભાવવાળો વાયુ

જ્યારે અત્યંત ચોઢાવાથી, અત્યંત દવાળથી કે અત્યંત અભિઘાત થયાથી લિંગની ચામડીમાં આવે છે ત્યારે વાયુથી દૂષિત થપ્પી તે ચામડી પરિવર્તન પામે છે. (અવળી થઈ જાય છે.) અને લિંગના ટોચકાંની નીચે તે ચામડી ગ્રંથિના જેવા રૂપથી લટકવા લાગે છે. આ ગ્રંથિમાં વેદના થાય છે દાહ થાય છે અને કોઈ વસ્તે પાક પળ થાય છે. વાયુથી તથા અભિઘાત વગેરે આગંતુ કારણોથી થતો આ રોગ પરિવર્તિકા કેહેવાય છે. આ રોગ જો કફના પ્રકોપથી થયો હોય તો તેમાં સ્વરજ આવે છે તથા કઠળપણું હોય છે.

૩૯ અત્પીયસીં યદા હર્ષાદ્વિલાદ્ગ્હેતિચ્ચં નરઃ।

હસ્તાભિઘાતાદથ વા ચર્મણ્યુદ્ગર્જિતે વલાત્ ॥

મર્દનાત્પીડનાદ્વાપિ શુક્રવેગવિઘાતતઃ।

યત્રાવપાઢ્યતે ચર્મં તાં વિદ્યાદવપાટિકામ્ ॥

અવપાટિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૯ જેની યોનિનું છિદ્ર વહુજ સાંકડું હોય એવી સ્ત્રીમાં કામાતુર થઈને જોરથી ગમન કરવાથી અથવા હસ્તમૈથુન આદિને લીધે હાથનો અભિઘાત થતાં વલાત્કારથી ચામડી અવળી થઈ જવાથી અથવા મર્દન થવાથી, દવાળથી કે વીર્યના વેગનો ધિઘાત થવાથી લિંગની ચામડી ફાટી જાય છે. આ રોગ અવપાટિકા કેહેવાય છે. (આ અવપાટિકા વાયુના સંબંધવાળી હોય તો સ્વરસટ, રુક્ષ, સૂક્ષ્મ, કાઠી તથા વેદનાવાળી થાય છે. પિત્તના સંબંધવાળી હોય તો પીઠી અથવા રાતી અને દાહથી તથા તરશથી યુક્ત થાય છે અને કફના સંબંધવાળી હોય તો કઠળ, સ્નિગ્ધ, સ્વરજવાળી તથા અલ્પ વેદનાવાળી થાય છે.)

૪૦ વાતોપસ્ટ્થમેવં તુ ચર્મં સંશ્રયતે મણિમ્।

મણિશ્ચર્મોપનદ્વસ્તુ મૂત્રસ્રોતો રુણદ્વિ ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકશે તસ્મિન્મન્દધારમવેદનમ્।

મૂત્રં પ્રવર્તતે જન્તોર્મણિર્વિવ્રિયતે ન ચ ॥

નિરુદ્ધપ્રકશં વિદ્યાહુરુદાં ચાવપાટિકામ્ ।
નિરુદ્ધપ્રકશનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૦ જેમાં ઉપર લંબેલાંજ કારણોથી પ્રકુ-
પિત થઈને વાયુ આવ્યો હોય એવી લિંગની ચામડી
ટોચકાની આડે આવી જાય છે અને ઇરીતે ચામ-
ડીથી મઢાઈ ગણું ટોચકું મૂત્રના પ્રવાહને રોકી
દે છે એ નિરુદ્ધપ્રકશ કેહેવાય છે. આ રોગમાં
મૂત્ર મંદ મંદ ધારાવાળું તથા અલ્પ વેદનાવાળું પ્ર-
વર્તે છે અને લિંગનું ટોચકું સ્વલ્પ થતું નથી. જો
ઉપર કહેલા અવપાટિકા નામના રોગમાં લિંગની
ચામડી ટોચકાની આડે આવવાથી મૂત્ર મંદ
મંદ પ્રવર્તતું હોય તો તે અવપાટિકા પણ નિરુદ્ધ-
પ્રકશ કેહેવાય છે.

૪૧ વેગસન્ધારણાદ્યાયુર્વિહતો ગુદમાશ્રિતઃ ॥
નિરુણદ્ધિ મહત્સ્રોતઃ સૂક્ષ્મદ્વારં કરોતિ ચ ।
માર્ગસ્ય સૌધ્મ્યાત્કચ્છેદન પુરીપં તસ્ય ગચ્છતિ
સન્નિરુદ્ધગુદં વ્યાધિમેનં વિદ્યાત્સુદુસ્તરમ્ ।
સન્નિરુદ્ધગુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૧ મૂત્ર વગેરેના વેગોની અટકાયતથી
અભિઘાત પામેલો વાયુ ગુદામાં આવી ગુદાના
મોટા દ્વારને રોકીને તે દ્વારને સૂક્ષ્મ કરી નાખે છે
કે જેથી માર્ગ સાંકડો થતાં વિષ્ટા માંડ માંડ ની-
કળે છે. આ વ્યાધિ સન્નિરુદ્ધગુદ કેહેવાય
છે અને અતિદુસ્તર છે.

૪૨ શક્યમૂત્રસમાયુક્તેઽધૌતેઽપાને શિશોર્ભવેત્
સ્વિન્નસ્યાન્નાપ્યમાનસ્ય કણ્ઠ રક્તકફોદ્ગવા ।
કણ્ઠ્યનાત્તતઃ ક્ષિપ્રં સ્ફોટઃ સ્નાવશ્ચ જાયતે ॥
એકીભૂતં વ્રણૈર્ઘોરં તં વિદ્યાદહિપૂતનમ્ ।

અહિપૂતનનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૨ મૂત્રથી તથા વિષ્ટાથી સ્વરૂપાળી બાલ-
કની ગુદા બરાબર ધોવામાં ન આવે અને પસીનો
વળ્યા છતાં બાલકને નવરાવવામાં ન આવે તો

૧ જઠના મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂક નામના એક
જાતના કીડાનો લિંગદુદ્ધને માટે ઉપયોગ કરવાથી જે

રુધિરના તથા કફના પ્રકોપથી સ્વરૂપ થાય છે,
સ્વરૂપ થતાં સ્વજોરવાથી તુરત ફોડલીઓ તથા
સ્નાવ થાય છે અને તેમાંથી થયેલા વ્રણો એ-
કઠા થઈને મયંકર થઈ પડે છે. આ રોગ અ-
હિપૂતન કેહેવાય છે.

૪૩ સ્નાનોત્સાદનહીનસ્ય મલો વૃષણસંશ્રિતઃ ॥
પ્રક્લિચતે યદા સ્વેદાત્સ કણ્ઠં જનયેત્તદા ।
તત્ર કણ્ઠ્યનાત્ક્ષિપ્રં સ્ફોટઃ સ્નાવશ્ચ જાયતે ॥
પ્રાહુર્વૃષણકચ્છં તાં શ્લેષ્મરક્તપ્રકોપજામ્ ।
વૃષણકચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૩ જે પુરુષ નાહાય નહીં અને નાહાય તો
પણ અંગોને સાફ કન્યાવગરનોજ રહે તેનો વૃષણો
ઉપરનો મેલ જ્યારે પમીનાથી પલલીને ફેદયુક્ત
થાય છે ત્યારે સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે અને આમાં
સ્વજોરવાથી તુરત ફોડલા તથા સ્નાવ થાય છે
એ રોગ વૃષણકચ્છ કેહેવાય છે. આ રોગ કફના
અને રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૪૪ પ્રવાહનાતિસારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં બહિઃ
રૂક્ષદુર્બલદેહસ્ય તં ગુદમ્બંશમાદિશેત્ ।

ગુદમ્બંશ (આમળ નીકળવા)નું

લક્ષણ તથા નિદાન.

૪૪ જેનું શરીર રૂક્ષ તથા દુર્બલ હોય તેની
ગુદા દસ્તના સમયમાં જોર કરવાથી કે અતિસા-
રથી વાહાર નીકળે છે એ ગુદમ્બંશ કેહેવાય છે.
(આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.)

અધ્યાય ૧૪ મો.

૧ અથાતઃ શૂકદોષનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શૂકદોષ-
નિદાન' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્ર-
રોગો થાય છે તે રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વગેરેના
નિરૂપણવિષેનો.

માણે કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ લિङ्ગવૃદ્ધિમિચ્છતામક્રમપ્રવૃત્તાનાં શૂક-
દોષનિમિત્તા દશ ચાષ્ઠૌ ચ વ્યાધયો જાયન્તે ।
તદ્યથા । સર્પપિકા । અષ્ઠીલિકા । ગ્રથિતં ।
કુમ્ભીકા । અલજી । મૃદિતં । સંમૂઢપિડકા ।
અવમન્યઃ । પુન્કરિકા । સ્પર્શહાનિઃ । ઉત્તમા ।
શતપોનકઃ । ત્વક્પાકઃ । શોણિતાર્બુદમ્ ।
માંસાર્બુદમ્ । માંસપાકઃ । વિદ્રધિઃ । તિલ-
કાલકશ્ચેતિ ॥

શૂકદોષથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિ-

ઓની સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા.

૨ લિંગને જાડું કરવાને ઇચ્છતા અને તેમ કરવાને માટે અયોગ્ય પદ્ધતિથી પ્રવર્તેલા પુરુષોને શૂકદોષથી (જલના મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા એક જાતના ફેરી કીડાની ભસ્મવગેરેવાળા ઉપાયોરૂપ દોષથી) અઢાર પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે^૧. સર્પપિકા, અષ્ઠીલિકા, ગ્રથિત, કુંભીકા, અલજી, મૃદિત, સંમૂઢપિડકા, અવમન્ય, પુન્કરિકા, સ્પર્શહાનિ, ઉત્તમા, શતપોનક, ત્વક્પાક, શોણિતાર્બુદ, માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ શૂકદોષથી થયેલા અઢાર વ્યાધિઓનાં નામો છે.

૩ ગૌરસર્પપતુલ્યા તુ શૂકદુર્ભગ્નહેતુકા ।

પિડકા કપરક્રામ્યાં જ્ઞેયા સર્પપિકા બુધ્વૈઃ॥

સર્પપિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૩ શૂક નામના કીડાને લિંગ ઉપર સ્વરાવ

૧ વાત્સ્યાયન સૂત્રમાં (કામશાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે કે 'મીલામાના ઠલીઆ, શૂક નામનો પાણીનો કીડો અને કમલપત્ર એઓને વાસણની અંદર વાળી ભસ્મ કરી તે ભસ્મને સૈંધવથી મિશ્રિત કરીને મોટી મોરીંગળીના ઢેઢવાના રસમાં વાટવી. પછી લિંગને પાડાના છાણથી સારી પેટે ધોઈને તેના ઉપર એ ભસ્મનો કલ્ક લગાવવામાં આવે તો લિંગ ઘોડાના લિંગ જેવું મોટું થાય છે.' કામશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે શૂકોનો ઉપયોગ કરવાના

રીતે માંગવાથી ધોળા સર્પ જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે તે સર્પપિકા કહેવાય છે. આ ફોડલીનું નિદાન કફ અને રુધિર છે. (કે-ટલાએક ગ્રંથોમાં શૂકદુર્ભગ્નહેતુકા એવો પાઠ કલ્પીને આ. શ્લોકનો એવો અર્થ કન્યો છે કે 'શૂકથી અથવા દુષ્ટયોનિમાં મૈથુન કરવાથી ધોળા સર્પપના જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે તે સર્પપિકા કહેવાય છે. ' પણ એ અર્થનું ગયદાસાચાર્યે સ્તંભન કરેલું છે. કેમ કે દુષ્ટ યોનિમાં મૈથુન કરવાથી તો ઉપદંશ થાય છે એમ આ નિદાનસ્થાનના વારમા અધ્યાયના વારમા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે.)

૪ કઠિના વિષમૈરન્તૈર્માસૃતસ્ય પ્રકોપતઃ ।

શૂકૈસ્તુ વિષસંયુક્તૈઃ પિડકાઽષ્ઠીલિકા ભવેત્ ।

અષ્ઠીલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૪ ફેરી શૂકોનો ઉપયોગ કરવાને લીધે વાયુના પ્રકોપથી વિષમ છેડાઓવાળી જે કઠળ ફોડલી થાય છે તે અષ્ઠીલિકા કહેવાય છે.

૫ શૂકૈર્યત્પૂરિતં શશ્વદ્રથિતં તત્કપોત્થિતમ્ ।

ગ્રથિતનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૫ લિંગને શૂક નામના કીડાઓના અવયવોથી પૂરિત રાખવાને લીધે લિંગ ગુંથાણા જેવું થઈ જાય છે એ ગ્રથિત કહેવાય છે. ગ્રથિતનું નિદાન કફ છે.

૬ કુમ્ભીકા રક્તપિત્તોત્થા જામ્બવાસ્થિનિ-

ખાઽશુભા ॥

બીજા પણ અનેક પ્રયોગો લખ્યા છે. જેઓમાં શૂકનો ઉપયોગ નથી એવા અશ્વગંધાદિ તૈલ વગેરે બીજા ઉપાયો કરવામાં કશો દોષ નથી. આસોંદ, શતાવરી, કઠ, જટામાંસી અને મોરીંગળીના ઢેઢવા એઓનો કલ્ક નાચી તેલથી ચોગળા દૂધમાં પકાવવામાં આવેલું તલનું તેલ અશ્વગંધાદિતૈલ કહેવાય છે. આ તૈલ લિંગને, સ્તનોને અને કાનની બૂટોને વધારે છે. (ભા. પ્ર.)

કુંભીકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

૬ શૂકદોષને લીધેજ રુધિરનો તથા કફનો પ્રકોપ થવાથી જાંબૂના ઠલીયા જેવા આકારવાળી જે કાઢી ફોડલી થાય છે તે કુંભીકા કેહેવાય છે.

૭ અલજીલક્ષણૈર્યુક્તમલર્જીં ચ વિતર્કયેત્ ।

અલજીનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૭ અલજી નામની પ્રમેહસંબંધી ફોડલી કે જે રતાશ તથા કાઝાશવાળી થાય છે તથા બીજી ફોડલીઓથી પણ વ્યાપ્ત થાય છે તેના જેવી જે ફોડલી શૂકદોષને લીધે લિંગ ઉપર થાય છે તે પણ અલજી કેહેવાય છે. આ ફોડલીનું નિદાન રુધિર તથા પિત્ત છે.

૮ મૃદિતં પીડિતં યત્તુ સંરબ્ધં વાયુકોપતઃ ॥

મૃદિતનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૮ શૂકદોષ પ્રાપ્ત થતાં લિંગને દબાવવાથી લિંગ ઉપર જે સોજો ચડે છે તે મૃદિત કેહેવાય છે. મૃદિતનું નિદાન વાયુનો પ્રકોપ છે.

૯ પાણિભ્યાં ભૃશસંમૂઢે સંમૂઢપિડકા ભવેત્ ।

સંમૂઢપિડકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૯ શૂકદોષ પ્રાપ્ત થતાં વજ્રે હાથવતે લિંગને અત્યંત ચોઢવાથી જે ફોડલી ઉત્પન્ન થાય છે તે સંમૂઢપિડકા કેહેવાય છે. આનું નિદાન પણ વાયુનોજ પ્રકોપ છે.

૧૦ દીર્ઘાં બહુષ્ચ પિડકા દીર્યન્તે મધ્યતસ્તુ યાઃ ॥

સોઽવમન્યઃ કફાસૃગ્મ્યાં વેદનારોમહર્ષકૃત્ ।

અવમંથનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૦ શૂકનો ઉપયોગ કરવાથી થયેલી ઘળી અને લાંબા અંકુરોવાળી જે ફોડલીઓ મધ્યભાગમાં ફાટે છે અને વેદનાને તથા રોમાંચના ઉભા થવાને કરે છે તે ફોડલીઓ અવમંથ કેહેવાય છે. આ ફોડલીઓ કફના તથા રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૧ પિત્તશોણિતસમ્ભૂતા પિડકા પિડકાચિતા ॥

પદ્મપુષ્કરસંસ્થાના જ્ઞેયા પુષ્કરિકેતિ સા ।

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૧ શૂકનો ઉપયોગ કરવાથી આસપાસ નાહાની નાહાની ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત અને કમ-ઠની ઢોડી જેવા આકારવાળી જે ફોડલી થાય છે તે પુષ્કરિકા કેહેવાય છે. આ ફોડલી પિત્તના તથા રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૨ જનયેત્સ્પર્શહાનિં તુ શોણિતં શૂકદૂષિતમ્ ॥

સ્પર્શહાનિનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૨ શૂકનો ઉપયોગ કરવાથી થયેલી જે ફોડલી સ્પર્શનું સહન ન કરી શકે એવી થાય છે તે સ્પર્શહાનિ કેહેવાય છે. આ ફોડલી રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૩ મુદ્રમાપોપમા રક્તા પિડકા રક્તપિત્તજા ।

ઉત્તમૈષા તુ વિજ્ઞેયા શૂકાઝીર્ણનિમિત્તજા ॥

ઉત્તમાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૩ શૂકદોષના ઝીર્ણથી (વારંવાર શૂક-સંબંધી ક્રિયા થવાથી) મગના તથા અડદના જેવા આકારવાળી જે રાતી ફોડલી થાય છે તે ઉત્તમા કેહેવાય છે. આ ફોડલી રુધિરના તથા પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૪ છિદ્રૈરણુમુલ્લેચ્યં ચિતં મેદું સમન્તતઃ ।

વાતશોણિતજો વ્યાધિર્વિજ્ઞેયઃ શતપોનકઃ ॥

શતપોનકનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૪ શૂકના ઉપયોગને લીધે દુષ્ટ થયેલા વાયુથી અને રુધિરથી લિંગ ક્ષીણાં ક્ષીણાં મોહોઢાંવાળાં છિદ્રોથી ચારેકોર વ્યાપ્ત થઈને શતપોનક (ચા-લણી) જેવું થઈ જાય છે એ વ્યાધિ શતપોનક કેહેવાય છે.

૧૫ પિત્તરક્તકૃતો જ્ઞેયસ્ત્વક્પાકો જ્વરદાહવાન્ ।

ત્વક્પાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૫ શૂકના ઉપયોગને લીધે દુષ્ટ થયેલા પિત્તથી અને રુધિરથી લિંગની ચામડીનો જ્વરને તથા બઢતરારને

ઉત્પન્ન કરનારો જે પાક થાય છે તે ત્વક્પાક કેહેવાય છે. (ગયદાસાચાર્ય કેહે છે કે ‘આ વ્યાધિ શૂકના ઉપયોગને લીધે દુષ્ટ થયેલા વાયુથી અને પિત્તથી થાય છે.’)

૧૬ કૃષ્ણસ્ફોટૈઃ સરક્તૈશ્ચ પિડકાભિશ્ચ પીડિતમ્
લિङ્ગં વસ્તિરજશ્ચોગ્રા શેયં તચ્છોણિતાર્બુદમ્ ॥

શોણિતાર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૬ કાંઈક રતાશવાળા કાળા ફોડલા-ઓથી અને ફોડલીઓથી લિંગ પીડાય અને મૂત્રા-શયમાં ઉગ્ર વ્યથાઓ થાય એ શોણિતાર્બુદ કેહેવાય છે. આ રોગ શૂકના ઉપયોગથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી થાય છે.

૧૭ માંસદોષેણ જાનીયાદર્બુદં માંસસમ્ભવમ્ ।

માંસાર્બુદનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૭ શૂકના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલું માંસ વૃદ્ધિ પામતાં તેને લીધે લિંગ ઉપર માંસની રસોઢી જેવું જે થાય છે તે માંસાર્બુદ કેહેવાય છે.

૧૮ શીર્યન્તે યસ્ય માંસાનિ યસ્ય સર્વાશ્ચ વેદનાઃ ॥

વિદ્યાત્તં માંસપાકં તુ સર્વદોષકૃતં ભિષક્ ।

માંસપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૮ શૂકના ઉપયોગને લીધે થયેલા ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી લિંગનાં માંસો ખરી પડે છે અને ત્રણે દોષોસંબંધી વેદનાઓ થાય છે એ રોગને વૈદ્યે માંસપાક જાણવો.

૧૯ વિદ્રધિં સન્નિપાતેન યથોક્તમભિનિર્દિશેત્ ॥

વિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૯ આ સ્થાનના ૯ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં જે ત્રણે દોષોસંબંધી વિદ્રધિ કેહેવામાં આવ્યો છે તેના જેવાંજ લક્ષણોવાળો જે સોજો લિંગમાં થાય છે તેને પણ વિદ્રધિ કેહેવો. આ સોજો શૂકના ઉપયોગને લીધે પ્રકુપિત થયેલા ત્રણે દોષોથી થાય છે.

૧ અસ્થિઓના ભંગનાં નિદાનાદિકના નિરૂપણ

૨૦ કૃષ્ણાનિ ચિત્રાણ્યથવા શૂકાનિ સવિ-
ષાણિ ચ ।

પાતિતાનિ પચન્ત્યાશુ મેદ્નં નિરવશેષતઃ ॥

કાલાનિ ભૂત્વા માંસાનિ શીર્યન્તે યસ્ય દેહિનઃ ॥

સન્નિપાતસમુત્થાનં તં વિદ્યાત્તિલકાલકમ્ ॥

તિલકાલકનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૨૦ કાળા અથવા વિવિધ રંગોવાળા શૂક નામના ફેરી કીડાઓ લિંગ ઉપર નાખવામાં આવ્યા હોય તો તેઓ તુરત આજ્ઞા લિંગને પકાવી નાખે છે અને તેથી લિંગનાં માંસો કાળાં કાળાં થઈને ખરી પડવા લાગે છે. આ રોગ તિલકાલક કેહેવાય છે અને તે ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે.

૨૧ તથ માંસાર્બુદં યદ્વ માંસપાકશ્ચ યઃ સ્મૃતઃ ॥
વિદ્રધિશ્ચ ન સિધ્યન્તિ યે ચ સ્યુસ્તિલકાલકાઃ ॥

શૂકદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અમુક વ્યાધિ-
ઓનું અસાધ્યપણું

૨૧ શૂકદોષથી થયેલા ઉપર કહેલા અઢાર વ્યાધિઓમાં માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે.

અધ્યાય ૧૬ માં.

૧ અથાતો ભગ્નાનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ભગ્નનિદાનં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પતનપીડનપ્રહારાક્ષેપણવ્યાલમૃગદશન-પ્રભૃતિભિરભિઘાતવિશેષૈરનેકવિધમસ્ત્રાં ભક્ત-મુપદિશન્તિ તત્તુ ભક્તજાતમનુસાર્યમાણં દ્વિવિ-ધમેવોત્પદ્યતે સન્ધિમુક્તં કાણ્ડભગ્નં ચ ॥

વિષેનો.

ભગ્નનાં નિદાનો અને મુખ્ય બે ભેદ.

૨ પડવાથી, દબાવાથી, પ્રહાર વાગવાથી, ફેંકાવાથી, હિંસક જાનવરો કરડવાથી અને ઇવાજ પ્રકારના વીજા પળ અભિઘાતોથી અસ્થિઓનો ભંગ (જૂદાં પડવું વગેરે) અનેક પ્રકારનો થાય છે એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ભગ્નના સઘડા પ્રકારોમાં અનુસ્યૂત થાય એવા ભેદોનો વારીકીથી વિચાર કરતાં એ સઘડા પ્રકારોનો સંધિમુક્ત અને કાંડભગ્ન એ નામના બે ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે. (બે અસ્થિઓની સંધાવાની જગ્યામાં જે ભગ્ન થયું હોય તે સંધિમુક્ત કેહેવાય છે અને અસ્થિના એક ભાગમાં જે ભગ્ન થયું હોય તે કાંડભગ્ન કેહેવાય છે.)

૩ તત્ર સન્ધિમુક્તમુત્પિષ્ટં વિશ્લિષ્ટં વિવર્તિતમવક્ષિતમતિક્ષિતં તિર્યક્ષિતમતિ પઙ્કિધમ્

સંધિમુક્તના છ ભેદ.

૧ ઉત્પિષ્ટ, વિશ્લિષ્ટ, વિવર્તિત, અવક્ષિત, અતિક્ષિત અને તિર્યક્ષિત એ રીતે સંધિમુક્તના છ ભેદ છે.

૪ તત્ર પ્રસારણાકુંચનવિવર્તનાક્ષેપણાડશ્કિરુગ્રજત્વં સ્પર્શસહત્વં ચેતિ સામાન્યં સન્ધિમુક્તલક્ષણમુક્તમ્ ॥

સંધિમુક્તનું સામાન્ય લક્ષણ.

૪ પસારવામાં, સંકોચવામાં, ફેરવવામાં તથા ફકવામાં અશક્તપણું થાય, ડગ્ર વેદના થાય અને સ્પર્શ સ્વમી શકાય નહીં એ સંધિભગ્નનું સામાન્ય લક્ષણ સમજવું. (એ લક્ષણો થતાં હોય તો સંધિભગ્ન થયું છે એમ જાણવું.)

૫ વિશેષેણોત્પિષ્ટે સન્ધાવુભયતઃ શોફો વેદનાપ્રાદુર્ભાવો વિશેષતઃચ નાનાપ્રકારા વેદના રાત્રૌ પ્રાદુર્ભવન્તિ ॥

વિશ્લિષ્ટેડલ્પશોફો વેદનાસાતલ્યં સન્ધિવિક્રિયા ચ ॥

વિવર્તિતે તુ સન્ધિપાર્શ્વાપગમનાદ્વિપમાજ્ઞતા વેદના ચ ॥

અવક્ષિતે સન્ધિવિશ્લેષસ્તીવ્રજત્વં ચ ॥

અતિક્ષિતે દ્વયોઃ સન્ધ્યસ્થોરતિક્રાન્તતા વેદના ચ ॥

તિર્યક્ષિતે ત્વેકાસ્થિપાર્શ્વાપગમનમત્યર્થ વેદના ચેતિ ॥

સંધિમુક્તના છ ભેદોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧ બે અસ્થિઓ પરસ્પરની સાથે ઘસાવાથી સાંધો ઢવાઈ જતાં વન્ને ભાગમાં સોજો ઉત્પન્ન થાય, વેદનાની ઉત્પત્તિ થાય અને વિશેષે કરી રાતે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય એ ઉત્પિષ્ટનું લક્ષણ છે. (સંધિનાં અસ્થિઓનું મીંસાઈ જવું એ ઉત્પિષ્ટ શબ્દનો અર્થ છે.)

સોજાનું અલ્પપણું હોય, રાતે તથા દિવસે હમેશ વેદનાઓ રહે અને સાંધાઓમાં વિક્રિયા થાય એ વિશ્લિષ્ટનું લક્ષણ છે. (સાંધાનાં અસ્થિઓનું પરસ્પરથી જૂદું પડવું એ વિશ્લિષ્ટ શબ્દનો અર્થ છે.)

સંધિઓનાં અસ્થિઓ ડાળીજતાં પોતાના સ્થાનને છોડી દઈને સંધિઓના પડલામાં સ્થિત થાય તેથી અંગનું વિપમપણું થાય અને વેદનાનું પળ વિપમપણું થાય એ વિવર્તિતનું લક્ષણ છે. (અસ્થિનું પડલામાં ફરીજવું એ વિવર્તિત શબ્દનો અર્થ છે.)

એક સંધિનું અસ્થિ પોતાના સ્થાનને છોડીને જૂદું પડે અને વેદનાઓ તીવ્ર થાય એ અવક્ષિતનું લક્ષણ છે. (સંધિના એક અસ્થિનું દૂર થઈ જવું એ અવક્ષિત શબ્દનો અર્થ છે.)

સંધિનાં વન્ને અસ્થિઓ દૂર જતાં રહે અને અતિવેદના થાય એ અતિક્ષિતનું લક્ષણ છે. (વન્ને અસ્થિઓનું દૂર દૂર જતું રહેવું એ અતિક્ષિત શબ્દનો અર્થ છે.)

સાંધાનું એક અસ્થિ પડલામાં સ્થિત થાય અને અત્યંત વેદના થાય એ તિર્યક્ષિતનું લક્ષણ છે. (આડું ફેંકાઈ જવું એ તિર્યક્ષિત શબ્દનો અર્થ છે.)

૬ કાણ્ડભગ્નમત ઝઘ્ઘ્ વશ્યામઃ ॥ કર્કટકમશ્વકર્ણકં ચૂર્ણિતં પિચ્છિતમસ્થિચ્છલિતં કા-

ણ્ઠમ્ન મજ્ઞાનુગતમતિપાતિતં વક્ત્રં છિન્નં પા-
ટિતં સ્ફુટિતમિતિ દ્વાદશવિધમ્ ॥

કાંઠમ્નના બાર ભેદ.

૧ હવે કાંઠમ્નના ભેદો કહીએ છીએ. કર્કટક, અશ્વકર્ણક, ચૂર્ણિત, પિચ્છિત, અસ્થિચ્છલિત, કાંઠ-
મ્ન, મજ્ઞાનુગત, અતિપાતિત, વક્ત્ર, છિન્ન, પા-
ટિત અને સ્ફુટિત એ રીતે કાંઠમ્ન બાર પ્રકારનું
થાય છે.

૭ શ્વયથુચ્છાદ્યં સ્પન્દનવિવર્તનસ્પર્શાસ-
દ્વિષ્ણુત્વમવપીઙ્મમાને શબ્દઃ સ્ત્રાક્ષતા વિ-
વિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવઃ સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન શ-
ર્મલાભ ઇતિ સમાસેન કાંઠમ્નલક્ષણમુક્તમ્ ॥

કાંઠમ્નનું સામાન્ય લક્ષણ.

૭ સોજાનું ઘળાપણું થાય, ચલનનું સહન ન
થાય, ફરવાનું સહન ન થાય, સ્પર્શનું સહન ન
થાય, દબાવતાં અવાજ થાય, અંગનું શિથિલપણું
થાય, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ પ્રકટ થાય અને
કોઈ સ્થિતિમાં પણ સુખ ન મળે એ કાંઠમ્નનું
સંક્ષિપ્ત સામાન્ય લક્ષણ છે. (એ લક્ષણો થતાં
હોય તો કાંઠમ્ન થયું છે એમ સમજવું.)

૮ વિશેષતસ્તુ સંમૂઢમુખ્યતોઽસ્થિ મધ્યમ્નં
ગ્રન્થિરિવોન્નતં કર્કટકમ્ ॥

અશ્વકર્ણવદુદ્રતમશ્વકર્ણકમ્ ॥

ચૂર્ણિતમસ્થિ તત્તુ શબ્દસ્પર્શાભ્યાં બોદ્યવ્યમ્ ॥

પિચ્છિતં પૃથુતાં ગતમનરૂપશોફમ્ ॥

પાર્શ્વયોરસ્થિ હીનોદ્રતમસ્થિચ્છલિતમ્ ॥

સ્ત્રલેત પ્રકમ્પમાનં કાંઠમ્નમ્ ॥

અસ્થ્યવયવોઽસ્થિમધ્યમનુપ્રવિશ્ય મજ્ઞાન-
મુન્નહ્યતીતિ મજ્ઞાનુગતમ્ ॥

અસ્થિ નિઃશેષતશ્ચિન્નમતિપાતિતમ્ ॥

આમુઞ્નમવિમુક્તાસ્થિ વક્ત્રમ્ ॥

અન્યતરપાર્શ્વાવશિષ્ટં છિન્નમ્ ॥

પાટિતમણુબહુવિદારિતં વેદનાવચ્ચ ॥

શૂકપૂર્ણમિવાધ્માતં વિપુલવિસ્ફુટીકૃતં સ્ફુ-
ટિતમિતિ ॥

કાંઠમ્નના બાર ભેદોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૮ મધ્યમાં માંગેલું, બન્ને પડખાંઓમાં નમેલું
અને વચમાં ગ્રંથિની પેટે ડાંગેલું અસ્થિ કર્ક-
ટક કેહેવાય છે.

ઘોડાના કાનની પેટે બાહાર નીકળેલું અસ્થિ
અશ્વકર્ણક કેહેવાય છે.

ચૂર્ણ (ભૂકો) થઈ ગયેલું અસ્થિ ચૂર્ણિત
કેહેવાય છે. શબ્દ ઉપરથી અને સ્પર્શ ઉપરથી
ચૂર્ણિત જાણી શકાય છે.

પીચાઈને (ચગદાઈને) પોહોલું થઈ ગયેલું
અને ઘળા સોજાવાલું અસ્થિ પિચ્છિત કેહેવાય છે.

પડખાંઓમાં જરાક ડાંગેલું અસ્થિ અ-
સ્થિચ્છલિત કેહેવાય છે.

ચલિત થઈને કંપાયમાન થયા કરતું અસ્થિ
કાંઠમ્ન કેહેવાય છે.

અસ્થિનો અવયવ અસ્થિના મધ્યમાં પેસી જ-
ઈને મજ્જાને ડાંગી કરી નાખે છે એ મજ્જાનુગત
કેહેવાય છે.

તમામ છેદાઈ ગયેલું અસ્થિ અતિપાતિત
કેહેવાય છે.

જરાક વાંકું થયેલું અને છૂટું નહીં પડેલું
અસ્થિ વક્ત્ર કેહેવાય છે.

પડખાંઓમાંથી એક પડખામાં અવશેષ રહેલું
અસ્થિ છિન્ન કેહેવાય છે.

જેમાં શીળી શીળી ઘળી ફાટો પડી ગઈ હોય
અને વેદના થતી હોય તે અસ્થિ પાટિત
વાય છે.

બહુજ ફાટી ગયેલું અને જાણે જવ વગેરેની
અળીઓથી પૂરવામાં આવેલું હોય તેમ ફૂટેલું તથા
વેદના કરતું અસ્થિ સ્ફુટિત કેહેવાય છે.

૯ તેષુ ચૂર્ણિતચ્છિન્નાતિપાતિતમજ્જાનુગ-
તાનિ કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ કૃશવૃદ્ધબાલાનાં ક્ષત-
ક્ષીણકુષ્ઠશ્વાસિનાં સન્ન્યુપગતં ચેતિ ॥

અમુક ભગ્નોનું કષ્ટસાધ્યપણું.

૯ કાંડભગ્નોમાં ચૂર્ણિત, છિન્ન, અતિપાતિત અને મજ્જાનુગત એ ચાર (અને કાંડભગ્ન પળ) કષ્ટસાધ્ય છે. કૃશ, વૃદ્ધ, મૂર્ઘતાથી અહિત આહારાદિક કરનારા, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા, કોઢવાળા અને શ્વાસના દરદવાળા એઓનું તો સઘળા પ્રકારનું સંધિયુક્ત અને સઘળા પ્રકારનું કાંડભગ્ન કષ્ટસાધ્યજ છે.

૧૦ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ભિન્નં કપાલં કઠ્યાં તુ સન્ધિમુક્તં તથા ચ્યુતમ્ જઘનં પ્રતિપિપ્તં ચ વર્જયેત્તચ્ચિકિત્સકઃ ॥
અસંશ્લિષ્ટં કપાલં તુ લલાટે ચૂર્ણિતં ચ યત્ ।
ભગ્નં સ્તનાન્તરં શઙ્ખે પૃષ્ઠે મૂર્ધ્નિ ચ વર્જયેત્ ॥
આદિતો યચ્ચ દુર્જાતમસ્થિ સન્ધિરથાપિ વા ।
સમ્યક્સંહિતમપ્યસ્થિ દુર્ન્યાસાદ્દુર્ન્નિવન્ધનાત્
સંક્ષોભાદ્વાપિ યદ્વચ્છેદિક્રિયાં તત્તુ વર્જયેત્ ।

ભગ્નોના અસાધ્યપણાનું વિવેચન.

૧૦ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહેલું છે કે “ગોઠળ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાઢવું, લમણા કે માથું એઓમાં કાંડભગ્ન થયું હોય તો વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. કમરમાં સંધિમુક્ત કે તિર્યક્ક્ષિત થયેલ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં અને પેડુમાં ઉત્પિષ્ટ થયેલ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ગોઠળ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાઢવું, લમણો તથા માથું એઓનાં અસ્થિઓ જો બીજાં અસ્થિઓથી છૂટાં પડી ગયાં હોય તો તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહીં. લલાટમાં ચૂર્ણિત નામનું કાંડભગ્ન થયું હોય તો તેની ચિકિત્સાનો ત્યાગ કરવો. સ્તનોનું મધ્ય, પીઠ, લમણો અને માથું એઓમાં ગમે તે પ્રકારનું ભગ્ન થયું હોય તો પણ તેની ચિકિત્સા છોડીજ દેવી. જે કાંડભગ્ન કે સંધિમુક્ત શરૂઆતથીજ બગડેલ હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં. જે અસ્થિ સારી રીતે સાંધેલું છતાં પણ અ-

યોગ્ય રીતે સ્થપાયાથી, खराब રીતે બંધાયાથી કે અભિઘાતાદિકને લીધે ચલિત થવાથી વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થયું હોય તેની ચિકિત્સા પણ કરવી નહીં.

૧૧ મધ્યસ્ય વયસોઽવસ્થાસ્તિસ્રો યાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

તત્ર સ્થિરો ભવેજ્જનતુરુપક્રાન્તો વિજાનતા ।

અવસ્થાના વિશેષથી ચિકિત્સાનું સફલપણું.

૧૧ સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં સોલમાથી ચાઢીશમા વર્ષસુધીમાં જે વૃદ્ધિ, યૌવન અને સંપૂર્ણતા નામની ત્રણ અવસ્થાઓ કહેલી છે તેઓમાં સંધિમુક્તને કે કાંડભગ્નને પામેલા માણસની જો વિચક્ષણ વૈદ્ય ચિકિત્સા કરે તો તે માણસ સારી રીતે આરોગ્ય પામીને સ્થિર થાય છે.

૧૨ તરુણાસ્થીનિ નમ્યન્તે ભજ્યન્તે નલકાનિ તુ ॥
કપાલાનિ વિભિચન્તે સ્ફુટન્તિ રુચકાનિ ચ ॥

અમુક અસ્થિઓમાં અમુક પ્રકારનું

ભગ્ન થવાવિષે.

૧૨ તરુણાસ્થિઓ (નાક, કાન, આંખ અને ઢોક એઓનાં અસ્થિઓ) નમી જાય છે અર્થાત્ તેઓમાં વક્ર નામનું કાંડભગ્ન થવાનો સંભવ છે. હાથની તથા પગની આંગઢીઓ અને કાંઢાં વગેરેનાં અસ્થિઓ કે જેઓ નલક કેહેવાય છે તેઓ ત્રુટી જાય છે અર્થાત્ તેઓમાં અન્ય અસ્થિઓનો પ્રવેશ થવાથી મજ્જાનુગત નામનું કાંડભગ્ન થવાનો સંભવ છે. ગોઠળ, નિતંબ, ખભા, ગાલ, તાઢવું, લમણા તથા મસ્તક એઓનાં અસ્થિઓ કે જેઓ કપાલ કેહેવાય છે તેઓ મેદાઈ જાય છે અર્થાત્ તેઓમાં પાટિત નામનું કાંડભગ્ન થવાનો સંભવ છે. ઢાંતોનાં અસ્થિઓ કે જેઓ રુચક કેહેવાય છે અને હાથ, પગ, પડલાં, પીઠ, પેટ, તથા છાતી એઓનાં અસ્થિઓ કે જેઓ વલય કેહેવાય છે તેઓ ફાટી જાય છે અર્થાત્ તેઓમાં સ્ફુટિત નામનું કાંડભગ્ન થવાનો સંભવ છે.

અધ્યાય ૧૬ મો.

૧ અથાતો મુખરોગાનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મુખરોગ-નિર્દાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ મુખરોગાઃ પચ્ચપટ્ટિઃ સપ્તસ્વાયતનેષુ । ત-ત્રાયતનાન્યોઘૃતૌ દન્તમૂલાનિ દન્તા જિહ્વા તાલુ કણ્ઠઃ સર્વાણિ ચેતિ । તત્રાષ્ટાવોઘૃયોઃ । પચ્ચ-દશ દન્તમૂલેષુ । અષ્ટૌ દન્તેષુ । પચ્ચ જિહ્વાયામ્ । નવ તાલુનિ । સપ્તદશ કણ્ઠે । ત્રયઃ સર્વેષ્વા-યતનેષુ ॥

મુખરોગોનીં સંખ્યા અને તે રોગો

કયા કયા સ્થાનોમાં કેટલા

કેટલા થાય છે તે.

૨ મુખરોગો પાંસઠ છે અને તેઓ મોહોડાનાં સાત સ્થાનકોમાં થાય છે. હોઠ, દાંતોનાં મૂળો, દાંતો, જીભ, તાલવું, કંઠ અને એ સઘઠાં એ રીતે સાત સ્થાનકો છે. પાંસઠ રોગોમાં આઠ રોગ હો-ઠમાં થાય છે, પંદર રોગ દાંતોનાં મૂળોમાં થાય છે, આઠ રોગ દાંતોમાં થાય છે, પાંચ રોગ જીભમાં થાય છે, નવ રોગ તાલવામાં થાય છે, સત્તર રોગ કંઠમાં થાય છે અને ત્રણ રોગ એ સ-ઘઠાં સ્થાનકોમાં થાય છે.

૩ તત્રૌષ્ઠપ્રકોપા વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાત-રક્તમાંસમેદોઽભિઘાતનિમિત્તાઃ ॥

હોઠના રોગોનાં નિદાનો.

૩ વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, ત્રણે દોષોથી થયેલો, રુધિરથી થયેલો, માંસથી થયેલો, મેદથી થયેલો અને અભિઘાતથી થયેલો એ રીતે હોઠના રોગ આઠ છે.

૧ મોહોડાના તે તે પ્રદેશોના રોગોનાં નિદાનો તથા

૪ કર્કશૌ પરુષૌ સ્તબ્ધૌ કૃષ્ણૌ તીવ્રરુગન્વિતૌ ।
દાલ્યેતે પરિપાઢ્યેતે ઓઘૌ મારુતકોપતઃ ॥

વાયુથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૪ વન્ને હોઠ સાગના પાનડાં જેવા खरસट, રૂક્ષ, નિશ્ચલ, કાઠા, તીવ્ર વેદનાવાળા, મેદાતા હોય એવા અને કાંઈક ફાટેલી ચામડીવાળા થઈ જાય છે એ વાયુથી થયેલો હોઠનો રોગ સમજવો.

૫ આચિતૌ પિડકાભિસ્તુ સર્પપાકૃતિભિર્મૃશમ્
સદાહપાકસંસ્રાવૌ નીલૌ પીતૌ ચ પિત્તતઃ ॥

પિત્તથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૫ વન્ને હોઠ સર્પ જેવી આકૃતિઓવાળી ફો-ડલીઓથી અત્યંત વ્યાપ્ત થઈ જાય, વઠતરાવાળા થાય, પાકી જાય, સ્રાવવાળા થાય અને આશમાની તથા પીઠા વર્ણવાળા થઈ જાય એ પિત્તથી થયેલો હોઠનો રોગ સમજવો.

૬ સવર્ણાભિસ્તુ ચીયેતે પિડકાભિરવેદનૌ ।
કણ્ઠમન્તૌ કફાચ્છૂનૌ પિચ્છિલૌ શીતલૌ ગુરુ ॥

કફથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૬ વન્ને હોઠ ચામડીના જેવા વર્ણવાળી ફોડ-લીઓથી વ્યાપ્ત, થોડી વેદનાવાળા, खरजवाळा, સૂળેલા, ચીકણા, શીતલ તથા ભારે થઈ જાય એ કફથી થયેલો હોઠનો રોગ જાણવો.

૭ સકૃત્કૃષ્ણૌ સકૃત્પીતૌ સકૃત્છેતૌ તથૈવ ચ ।
સન્નિપાતેન વિજ્ઞેયાવનેકપિડકાચિતૌ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૭ વન્ને હોઠ જરાક કાઠા, જરાક પીઠા, જરાક ધોળા અને અનેક ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય એ ત્રણે દોષોથી થયેલો હોઠનો રોગ જાણવો. (આ અસાધ્ય છે.)

૮ खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितૌ ।
રક્તોપસૃષ્ટૌ રુધિરં સ્રવતઃ શોણિતપ્રમૌ ॥

રુધિરથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૮ વન્ને હોઠ खजूरীना फळ જેવા વર્ણવાળી

લક્ષણો કહેવા વિષેનો.

ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત, રુધિરના સ્ત્રાવવાળા અને રુધિરના જેવી કાંતિવાળા થઈ જાય એ રુધિરથી થયેલો હોઠનો રોગ જાણવો.

૯ માંસદુષ્ટૌ ગુરુ સ્થૂલૌ માંસપિણ્ડવદુદ્ગતૌ ।
જન્તવશ્ચાત્ર મૂર્છન્તિ સૂક્ષ્મોભયતો મુખાત્ ॥

માંસથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૯ વસ્ત્રે હોઠ ભારે, જાડા તથા માંસના પિંડોની પેઠે ઊંચા થઈ જાય અને મોહોડાનાં વસ્ત્રે ગળોમાંઓમાં કીડાઓ પડે એ માંસથી થયેલો હોઠનો રોગ જાણવો. (આ અસાધ્ય છે.)

૧૦ મેદસા ઘૃતમણ્ડાભૌ કણ્ઠમન્તૌ સ્થિરૌ મૃદુ ।

અચ્છસ્ફટિકસઙ્કાશમાસ્ત્રાવં સ્વતો ગુરુ ॥

મેદથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૧૦ વસ્ત્રે હોઠ ઘીની ઉપરના આછા ભાગ જેવા, સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવો સ્ત્રાવ કરનારા થઈ જાય એ મેદથી થયેલો હોઠનો રોગ જાણવો.

૧૧ ક્ષતજાભૌ વિદીર્યંતે પાત્થ્યંતે આભિઘાતતઃ ।
અથિતૌ ચ સમાખ્યાતાવોષ્ઠૌ કણ્ઠસમન્વિતૌ ॥

અભિઘાતથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ.

૧૧ વસ્ત્રે હોઠ લોહી જેવા વર્ણવાળા, ચીરાઓવાળા, જાણે મેદન પામતા હોય એવા, ગ્રંથિવાળા અને સ્વચ્છવાળા થઈ જાય એ અભિઘાતથી થયેલો હોઠનો રોગ જાણવો.

૧૨ દન્તમૂલગતાસ્તુ શીતાદો દન્તપુષ્પ-
ટકો દન્તવેષ્ટકઃ શૌપિરો મહાશૌપિરઃ પરિદ્ર
ઉપકુશો દન્તવૈદર્ભો વર્દ્ધનોઽધિમાંસો નાઢ્યઃ
પશ્ચેતિ ॥

૧ વાયુથી થતા હોઠના રોગમાં કેવળ વાયુજ નિદાનરૂપ હોય છે અને અભિઘાતથી થયેલા હોઠના રોગમાં કફ અને રુધિર એઓથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ નિદાનરૂપ હોય છે એ પરસ્પરનો ભેદ સમજવો.

૨ આ નિદાનસ્થાનના દશમા અધ્યાયનો દશમો વિષય જુવો. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ત્રિદોષજન્ય, અને શલ્યજન્ય એ પાંચ ભેદવાળા, દાંતોનાં પેઢાં-

દાંતોનાં મૂલોમાં (પેઢાંઓમાં) જે રોગો થાય છે તેઓનાં નામો.

૧૨ શીતાદ, દંતપુષ્પટક, દંતવેષ્ટક, શૌપિર, મહાશૌપિર, પરિદ્ર, ઉપકુશ, દંતવૈદર્ભ, વર્દ્ધન, અધિમાંસ અને પાંચ પ્રકારની દંતનાડીઓ એ રીતે દાંતોનાં મૂલોમાં પંદર રોગો થાય છે.

૧૩ શોણિતં દન્તવેષ્ટેભ્યો યત્રાકસ્માત્પ્રવર્તતે ।
દુર્ગન્ધીનિ સઙ્કણ્ણાનિ પ્રક્લેદીનિ મૃદૂનિ ચ ॥
દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ ।
શીતાદો નામ સ વ્યાધિઃ કફશોણિતસમ્ભવઃ ॥

શીતાદનું લક્ષણ અને નિદાન.

૧૩ દાંતોનાં પેઢાંઓમાંથી અભિઘાતવિના અકસ્માત્ લોહી નીકળવા લાગે તથા પેઢાંનાં માંસો દુર્ગંધવાળાં થઈ જાય, કાઠાં થઈ જાય, ક્લેદવાળાં થઈ જાય, કોમલ થઈ જાય, પડવા લાગે અને પરસ્પરને પકાવવા લાગે એ રોગ શીતાદ કેહેવાય છે. આ રોગ કફના તથા રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૪ દન્તયોસ્ત્રિપુ વા યસ્ય શ્વયથુઃ સરુજો મહાન્
દન્તપુષ્પટકો જ્ઞેયઃ કફરક્તનિમિત્તજઃ

દંતપુષ્પટકનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૪ જે દાંતોનાં પેઢાંમાં અથવા ત્રણ દાંતોના પેઢાંમાં મોટો તથા વેદનાવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય એ રોગ દંતપુષ્પટક કેહેવાય છે. આ રોગ કફના અને રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૫ સ્વચન્તિ પૂયરુધિરં ચલા દન્તા ભવન્તિ ચ ।
દન્તવેષ્ટઃ સ વિજ્ઞેયો દુષ્ટશોણિતસમ્ભવઃ ॥

ઓમાં થયેલા નાડીવ્રણો દંતનાડીઓ કેહેવાય છે.

૩ અન્ય ગ્રંથોમાં દંતવિદ્રધિ નામનો એક સોઠમો દંતમૂલરોગ પણ લખ્યો છે. પેઢાંઓમાં રહેલાં વાત, પિત્ત, કફ અને રુધિર એઓથી, બાહાર ચલતરાવાળો તથા વેદનાવાળો મોટો સોજો થાય છે અને તેમાંથી પરુ તથા લોહી સ્રવે છે તે દંતવિદ્રધિ કેહેવાય છે.

દંતવેષ્ટકનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૫ દાંતોનાં પેઢાંઓમાંથી પરૂનો તથા રુધિરનો સ્રાવ થાય અને દાંતો હલી જાય એ રોગ દંતવેષ્ટક કેહેવાય છે. આ રોગ દુષ્ટ થયેલા રુધિરથી થાય છે.

૧૬ શ્વયથુર્દન્તમૂલેષુ રુજાવાન્કફરક્તઃ ।
લાલાસ્રાવી સ વિજ્ઞેયઃ કણ્ઠમાઞ્છૌષિરો ગદઃ ॥

શૌપિરનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૬ દાંતોનાં મૂળોમાં (પેઢાંઓમાં) પીડાવાળો, લાલના સ્રાવવાળો અને સ્વરજવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે એ રોગ શૌપિર કેહેવાય છે. આ રોગ કફના તથા રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૭ દન્તાશ્ચલન્તિ વેષ્ટેભ્યસ્તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે ।
દન્તમાંસાનિ પચ્યન્તે મુખં ચ પરિપીડ્યતે ॥
યસ્મિન્ સ સર્વજો વ્યાધિર્મહાશૌપિરસંજ્ઞકઃ ।

મહાશૌપિરનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૭ પેઢાંઓમાંથી દાંતો ચલિત થઈ જાય, તાલવું તથા પેઢાંઓ ફાટવા લાગે, પેઢાંઓ પાકી જાય અને મોહોડું અત્યંત પીડાય એ રોગ મહાશૌપિર કેહેવાય છે. આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે (અને તે સાત રાતની અંદર મારી નાખે છે.)

૧૮ દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે યસ્મિન્ઘ્રીવતિ ચા-
પ્યસૂક્ ॥
પિત્તાસૂક્કફજો વ્યાધિર્જ્ઞેયઃ પરિદરો દિ સઃ ।

પરિદરનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૮ દાંતોનાં માંસો સ્વરી પડવા લાગે અને રોગી વારંવાર લોહીને થુંક્યા કરે એ રોગ પરિદર કેહેવાય છે. આ રોગ પિત્ત, રુધિર અને કફ એ-ઓના પ્રકોપથી થાય છે.

૧૯ વેષ્ટેષુ દાહઃ પાકશ્ચ તેભ્યો દન્તાશ્ચલન્તિ ચ ॥
આઘટ્ટિતાઃ પ્રસ્રવન્તિ શોણિતં મન્દવેદનમ્ ।
આધ્માયન્તે સ્તુતે રક્તે મુખં પૂતિ ચ જાયતે ॥
યસ્મિન્નુપકુશઃ સ સ્યાત્પિત્તરક્તકૃતો ગદઃ ।

ઉપકુશનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૧૯ પેઢાંઓમાં દાહ તથા પાક થાય, પેઢાંઓમાંથી દાંતો ચલિત થઈ જાય, દાંતોને હલાવવામાં આવે ત્યારે મંદ વેદનાવાળો લોહીનો સ્રાવ થાય અને લોહીનો સ્રાવ થતાં પેઢાં સૂળી જાય તથા મોહોડું દુર્ગંધવાળું થઈ જાય એ રોગ ઉપકુશ કેહેવાય છે. આ રોગ પિત્તના તથા રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે.

૨૦ ઘૃષ્ટેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે મહાન્ ॥
ભવન્તિ ચ ચલા દન્તાઃ સ વૈદર્ભોઽભિઘાતજઃ ।

દંતવૈદર્ભનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૨૦ પેઢાંઓ ઘસાતાં મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય, દાંતો ચલિત થઈ જાય, વેદના થાય, દાહ થાય તથા પાકવું પણ થાય એ રોગ દંતવૈદર્ભ કેહેવાય છે. આ રોગ અભિઘાતથી થાય છે.

૨૧ મારુતેનાધિકો દન્તો જાયતે તીવ્રવેદનઃ ॥
વર્દ્ધનઃ સ મતો વ્યાધિર્જાતે રુક્ચ પ્રશામ્યતિ ।

વર્દ્ધનનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૧ વાયુના પ્રકોપને લીધે તીવ્ર વેદનાવાળો એક દાંત અધિક ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પન્ન થયા પછી વેદના શાંત થાય છે એ રોગ વર્દ્ધન કેહેવાય છે. (વીજા ગ્રંથોમાં આ રોગને 'સ્થિ-વર્દ્ધન' નામ આપેલું છે.)

૨૨ હાન્યે પશ્ચિમે દન્તે મહાઞ્છોથો મહારુજઃ ॥
લાલાસ્રાવી કફકૃતો વિજ્ઞેયઃ સોઽધિમાંસકઃ ।

અધિમાંસકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૨ નીચલી પંક્તિના છેલા દાંતમાં (છેલી દા-ઢના પેઢામાં?) મોટી પીડાવાળો તથા લાલના સ્રાવવાળો ભારે સોજો થાય છે એ રોગ અધિમાંસક કેહેવાય છે. આ રોગ કફના પ્રકોપથી થાય છે.

૨૩ દન્તમૂલગતા નાડ્યઃ પશ્ચ જ્ઞેયા યથેરિતાઃ ॥

પાંચ પ્રકારની દંતનાડીઓનાં લક્ષણો તથા નિદાનો.

૨૩ આ નિદાનસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં

નાડીત્રણના પ્રકરણમાં જેવી વાયુથી થયેલી, પિત્તથી થયેલી, કફથી થયેલી, ત્રણે દોષોથી થયેલી અને શલ્યથી થયેલી, એમ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ કહેલી છે તેવીજ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ (નાડીઓ) દાંતોનાં પેઢાંઓમાં થાય છે માટે તેઓનાં લક્ષણો નાડીત્રણના પ્રકરણમાં કહ્યાપ્રમાણેજ સમજી લેવાં. (આ નાડીઓમાં ત્રણે દોષોથી થયેલી નાડી અસાધ્ય છે.)

૨૪ દન્તગતાસ્તુ દાલનઃ ક્રિમિદન્તકો દન્તહર્ષો ભંજનકઃ શર્કરા કપાલિકા શ્યાવદન્તકો હનુમોક્ષશ્ચેતિ ॥

દાંતોના રોગોનાં નામો.

૨૪ દાલન, ક્રિમિદંતક, દંતહર્ષ, ભંજનક, શર્કરા, કપાલિકા, શ્યાવદંતક અને હનુમોક્ષ એ રીતે દાંતોમાં આઠ રોગ થાય છે. (બીજા ગ્રંથોમાં હનુમોક્ષને બદલે કરાલ નામનો આઠમો દંતરોગ લખ્યો છે અને તેનું જૂદુંજ લક્ષણ આપ્યું છે કે ‘દાંતોમાં રહેલો વાયુ ધીરે ધીરે દાંતોને ભયાનક અને વિકટ કરી નાખે છે’ એ રોગ કરાલ કહેવાય છે અને અસાધ્ય છે.)

૨૫ દાલ્યન્તે વહુધા દન્તા યસિસ્તીવ્રરુગન્વિતાઃ દાલનઃ સ ઇતિ જ્ઞેયઃ સદાગતિનિમિત્તજઃ ॥

દાલનનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૨૫ દાંતો જાણે ચીરી નાખવામાં આવતા હોય એવી દાંતોમાં તીવ્ર પીડા થાય એ રોગ દાલન કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. (આ અર્થે બીજા ગ્રંથના અભિપ્રાયથી મેઢવીને લખ્યો છે. મૂઠના અક્ષરોનું સ્વારસ્ય જોતાં તો એવો અર્થ થાય છે કે જે રોગથી તીવ્ર વેદનાવાળા દાંતો અનેક રીતે ચીરાઈ જાય છે—ફાટી જાય છે તે રોગને દાલન જાણવો અને તે વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.)

૨૬ કૃષ્ણશિછદ્રી ચલઃ સ્નાવી સસંરમ્ભો મહારુજઃ અનિમિત્તરુજો વાતાદિજ્ઞેયઃ કૃમિદન્તકઃ ॥

કૃમિદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૨૬ દાંતોમાં છિદ્રો કરનારો, કાઠો, ચલ અથવા અચલ, સ્નાવવાળો, મોટી પીડાવાળો, સોજાવાળો અને જેમાં હલાવવા વગેરે કારણો વિના વેદના થયા કરે છે એવો જે રોગ થાય છે તે કૃમિદંતક કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

૨૭ દશનાઃ શીતમુષ્ણં ચ સહન્તે સ્પર્શનં ન ચ । યસ્ય તં દન્તહર્ષં તુ વ્યાધિં વિદ્યાત્સમીરણાત્ ॥

દંતહર્ષનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૨૭ દાંતો શીત સ્પર્શોનું, રૂક્ષ સ્પર્શોનું, પ્રબલ પવનના સ્પર્શનું અને ઘાટા સ્પર્શોનું સહન ન કરી શકે એવા થઈ જાય એ રોગ દંતહર્ષ કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.

૨૮ વક્ત્રં વક્ત્રં ભવેદ્યસિન્દન્તભંજનશ્ચ તીવ્રરુક્ । કફવાતકૃતો વ્યાધિઃ સ ભંજનકસંજિતઃ ॥

ભંજનકનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૨૮ જેથી મોહોહું વાંકું થઈ જાય છે, દાંતો ભાંગી પડે છે અને તીવ્ર વેદના થાય છે તે રોગ ભંજનક કહેવાય છે. આ રોગ કફના તથા વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. (આ અસાધ્ય છે.)

૨૯ શર્કરેવ સ્થિરીભૂતો મલો દન્તેષુ યસ્ય વૈ । સા દન્તાનાં ગુણમ્ની તુ વિજ્ઞેયા દન્તશર્કરા ॥

દંતશર્કરાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૨૯ દાંતો ઉપર રહેલો મેલ પથરાની કળીઓ જેવો સ્થિર થઈ જાય અને દાંતોના સફેદપણા વગેરે ગુણો નષ્ટ થઈ જાય એ રોગ દંતશર્કરા કહેવાય છે. (બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે દાંતોમાં રહેલો મેલ અને કફ વાયુ સૂકાવ્યાથી રેતી જેવા સ્વરસદ સ્પર્શવાળા થઈ જાય એ રોગ દંતશર્કરા કહેવાય છે.)

૩૦ દલન્તિ દન્તવલ્કાનિ યદા શર્કરયા સહ ।
શ્લેષ્યા કપાલિકા સૈવ દશનાનાં વિનાશિની ॥

કપાલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૩૦ મેલસહિત દાંતોના અવયવો માટીનાં ટીકરાંઓની પેઠે ચીરોવાઝા થઈ જાય અને ઉપર કહ્યાપ્રમાણે શર્કરા પળ હોય તો એ રોગ કપાલિકા કેહેવાય છે. આ કપાલિકા દાંતોનો વિનાશ કરે છે અને વાયુના પ્રકોપથી થાય છે (તથા અતિક્રમસાધ્ય છે.)

૩૧ યોઽસૃદ્ધિશ્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વશેષતઃ ।
શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ શ્યાવદન્તકઃ ॥

શ્યાવદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૧ રુધિરસહિત પિત્તથી બઢેલા જેવો થઈ ગયેલો દાંત સંપૂર્ણ રીતે કાઢાપણાને અથવા આશમાનીપણાને પામે છે એ રોગ શ્યાવદંતક કેહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.)

૩૨ વાતેન તૈસ્તૈર્ભાવૈસ્તુ હનુસન્ધિર્વિસંહતઃ ।
હનુમોક્ષ ઇતિ શ્લેષ્યો વ્યાધિરર્દિતલક્ષણઃ ॥

હનુમોક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૨ ડંચા સ્વરથી ભાષણ તથા કઠળ પદાર્થોનું ભક્ષણ इत्यादि कारणોને લીધે પ્રકુપિત થયેલો વાયુ હડપચીના સંધિને વિઘટિત કરી નાખે છે અને તેથી આ નિદાનસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલા અર્દિતના જેવાંજ લક્ષણો જોવામાં આવે છે એ રોગ હનુમોક્ષ કેહેવાય છે. (જો કે આ રોગ વાતવ્યાધિઓમાં ગણવા યોગ્ય છે તો પણ દાંતોની પાસે રહેવાને લીધે અને દાંતોને પીડા કરનારો હોવાને લીધે તેને દંતરોગોમાં ગણ્યો છે. ગ્રંથાંતરોમાં તો આ રોગને વદલે કરાલ નામનો જૂદાંજ લક્ષણવાળો રોગ લખ્યો છે.)

૩૩ જિહ્વાગતાસ્તુ કણ્ટકાસ્ત્રિવિધાસ્ત્રિભિ-
ર્દાંપૈરલાસ ઉપજિહ્વિકા ચેતિ ।

જીભના રોગોનાં નામો.

૩૩ વાતકંટક, પિત્તકંટક, કફકંટક, અલાસ અને ઉપજિહ્વિકા એ પાંચ જીભના રોગો છે.

૩૪ જિહ્વાઽનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુપ્તા
ભવેચ્ચ શાકચ્છદનપ્રકાશા ॥

વાતકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૪ વાયુના પ્રકોપથી જીભ જરાક ફાટી જાય છે, સ્વારા મીઠા વગેરે રસોને જાણી શકતી નથી અને સાગના પાનડાંની પેઠે કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે એ રોગ વાતકંટક કેહેવાય છે.

૩૫ પિત્તેન પીતા પરિદહ્યતે ચ
ચિતા સરક્તૈરપિ કણ્ટકૈશ્ચ ।

પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૫ પિત્તના પ્રકોપથી જીભ પીઢી થઈ જાય છે, બઢતરાવાઢી થાય છે અને રતાશવાઢા કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે એ રોગ પિત્તકંટક કેહેવાય છે.

૩૬ કફેન ગુર્વાં બહુલા ચિતા ચ
માંસોદ્રમૈઃ શાલ્મલિકણ્ટકામૈઃ ॥

કફકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૬ કફના પ્રકોપથી જીભ જાઢી થઈ જાય છે, મારે થઈ જાય છે અને શેમઢાના કાંટા જેવા માંસના કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે એ રોગ કફકંટક કેહેવાય છે.

૩૭ જિહ્વાતલે યઃ શ્વયથુઃ પ્રગાઢઃ
સોઽલાસસંજઃ કપ્પરક્તમૂર્તિઃ ।

જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભયતિ પ્રવૃદ્ધો
મૂલે તુ જિહ્વા મૃશમેતિ પાકમ્ ॥

અલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૭ જીભના તઢામાં કફ તથા રુધિર એઓના પ્રકોપથી જે અત્યંત દારુણ સોજો થાય છે તે અલાસ કેહેવાય છે. વૃદ્ધિ પામેલો આ રોગ જીભને સ્તબ્ધ કરી નાખે છે અને આ રોગથી જીભનું મૂલ પણ અત્યંત પાકી જાય છે.

(જીમને સ્તબ્ધ કરી દેવાને લીધે આ રોગમાં વાયુનો પળ પ્રકોપ છે અને જીમનું મૂળ અત્યંત પાકવાને લીધે પિત્તનો પળ પ્રકોપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે આ રોગ ત્રણે દોષોના અને રુધિરના પળ પ્રકોપથી થયેલો હોવાને લીધે અસાધ્ય છે.)

૩૮ જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વયથુર્હિં જિહ્વા-

મુન્નમ્ય જાતઃ કફરક્તયોનિઃ ।

પ્રસેકકણ્ઠપરિદાહયુક્તા

પ્રકથ્યતેઽસાવુપજિહ્વિકેતિ ॥

ઉપજિહ્વિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩૮ કફના અને રુધિરના પ્રકોપને લીધે જીમને ડંચી કરીને અર્થાત્ જીમની નીચે સોજો થાય છે. એ સોજો જીમની અળીના જેવી આકૃતિવાળો હોય છે અને તેથી જીમ લાલના સ્વાવથી, खरजથી તથા વલતરાથી યુક્ત થાય છે. આ રોગ ઉપજિહ્વિકા કેહેવાય છે.

૩૯ તાલુગતાસ્તુ ગલશુણ્ડિકા તુણ્ડિકે-
ર્યઽધુષો માંસકચ્છપોઽર્બુદં માંસસંઘાતસ્તાલુ-
પુપ્પુટસ્તાલુશોષસ્તાલુપાક ઇતિ ॥

તાલવાના રોગોનાં નામો.

૩૯ ગલશુંડિકા, તુંડિકેરી, અધુષ, માંસ-
કચ્છપ, તાલ્વર્બુદ, માંસસંઘાત, તાલુપુપ્પુટ,
તાલુશોષ અને તાલુપાક એ રીતે નવ તાલવાના
રોગો છે.

૪૦ શ્લેષ્માસૃગ્મ્યાં તાલુમૂલાત્રવૃદ્ધો
દીર્ઘઃ શોષો ધ્માતબસ્તિપ્રકાશઃ ।

તૃષ્ણાકાસશ્વાસકૃત્સમ્પ્રદિષ્ઠો

વ્યાધિર્વૈદ્યૈઃ કણ્ઠશુણ્ડીતિ નામ્ના ॥

ગલશુંડિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૦ કફના અને રુધિરના પ્રકોપને લીધે તાલવાના મૂળમાંથી વધેલો, લાંબો, વાયુથી પૂરા-
આ બસ્તિના (મૂત્રાશયની કોથલીના) દડા જેવો
અને તરશને, ધાંસીને તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કર-

નારો જે સોજો થાય છે તેને વૈદ્યો ગલશુંડિકા કેહે છે.

૪૧ શોફઃ સ્થૂલસ્તોદદાહપ્રપાકી

પ્રાગુક્તાભ્યાં તુણ્ડિકેરી મતા તુ ।

તુંડિકેરીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૧ કફ અને રુધિર એકોના પ્રકોપને લીધે તાલવામાં જાડો, મોંકાયા જેવી વ્યથાવાળો, વલ-
તરાવાળો અને પાકવાળો જે હીરવળીના ફલ જેવો
સોજો થાય છે તે તુંડિકેરી કેહેવાય છે.

૪૨ શોફઃ સ્તબ્ધો લોહિતસ્તાલુદેશે-

રક્તાજ્ઞેયઃ સોઽધુષો રુગ્જ્વરાદ્યઃ ॥

અધુષનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૨ રુધિરના પ્રકોપને લીધે તાલવામાં અકઢ,
રાતો, જ્વરવાળો અને વેદનાવાળો જે સોજો થાય
છે તે અધુષ કેહેવાય છે.

૪૩ કૂર્મોત્સન્નોઽવેદનોઽશીઘ્રજન્માઽ-

રક્તો જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણા સ્યાત્ ।

માંસકચ્છપનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૩ કફના પ્રકોપને લીધે તાલવામાં કાચ-
વાની પેટે મધ્યમાં ડંચો તથા છેડાઓમાં નીચો,
થોડી વેદનાવાળો, પાંદુર વર્ણવાળો અને મંદ ગતિ-
વાળો જે સોજો થાય છે તે માંસકચ્છપ
કેહેવાય છે.

૪૪ પશ્ચાત્કારં તાલુમધ્યે તુ શોફં

વિચાદ્રક્તાદર્બુદં પ્રોક્તલિઙ્ગમ્ ॥

તાલ્વર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૪ રુધિરના પ્રકોપને લીધે તાલવાના મધ્યમાં
કમલની ડોડીના જેવા આકારવાળો, (કમલના
કેસરા જેવા લાંબા માંસના અંકુરોથી પડલાં-
ઓમાં વીટાળેલો તથા ગોઠ) અને આ નિદાન-
સ્થાનના અગીયારમા અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં
કહેલાં રુધિરસંબંધી અર્બુદનાં ચિહ્નોવાળો જે સોજો
થાય છે તે તાલ્વર્બુદ કેહેવાય છે. (આ રોગ
અસાધ્ય છે.)

૪૫ દુષ્ટં માંસં શ્લેષ્મણા નીરુજં ચ
તાલ્વન્તઃસ્થં માંસસંઘાતમાહુઃ ।

માંસસંઘાતનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૬ કફના પ્રકોપને લીધે તાઢવાની અંદર પીઢાવગરનું જે વગડેલું માંસ જમા થઈ હોય છે તે માંસસંઘાત કેહેવાય છે.

૪૬ નીરુક્સ્થાયી કોલમાત્રઃ કફાત્સ્યા-
ન્મેદોયુક્તાત્પુષ્પુટસ્તાલુદેશે ॥

તાલુપુષ્પુટનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૬ મેદથી સંયુક્ત થઈલા કફના પ્રકોપને લીધે તાઢવામાં પીઢાવગરનો, સ્થિર અને નાહાના બોર જેવડો જે સોજો થાય છે તે તાલુપુષ્પુટ કેહેવાય છે.

૪૭ શોષોઽત્યર્થં દીર્યતે ચાપિ તાલુ-
શ્વાસો વાતાત્તાલુશોષઃ સપિત્તાત્ ।

તાલુશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૭ વાયુના અને પિત્તના પ્રકોપને લીધે તાઢવામાં અત્યંત શોષ થાય, તાઢવું ફાટ્યા કરે અને શ્વાસ પળ થાય એ રોગ તાલુશોષ કેહેવાય છે.

૪૮ પિત્તં કુર્યાત્પાકમત્યર્થઘોરં
તાલુન્યેનં તાલુપાકં વદન્તિ ॥

તાલુપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪૮ પિત્તના પ્રકોપને લીધે તાઢવામાં અત્યંત મયંકર પાક થાય છે એ રોગ તાલુપાક કેહેવાય છે.

૪૯ કણ્ઠગતાસ્તુ રોહિણ્યઃ પશ્ચ કણ્ઠશા-
લૂકમધિજિહ્વો બલયો વલાસ એકવૃન્દો વૃન્દઃ
શતઘ્ની ગિલાયુર્ગલવિદ્રધિર્ગલૌઘઃ સ્વરઘ્નો માં-
સતાનો વિદારી ચેતિ ॥

કંઠના રોગોનાં નામો.

૪૯ પાંચ રોહિણીઓ, કંઠશાલૂક, અધિજિહ્વ, વલય, વલાસ, એકવૃન્દ, વૃન્દ, શતઘ્ની, ગિલાયુ, ગલવિદ્રધિ, ગલૌઘ, સ્વરઘ્ન, માંસતાન અને વિ-

દારી એઓ કંઠના રોગો છે. (આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં આપેલી સંખ્યા પ્રમાણે કંઠના રોગો સત્તરજ થવા જોઈએ અને અહીં ગણતાં અઢાર થાય છે તેથી જૈજ્ઞટાચાર્ય કેહે છે કે 'જે એકવૃન્દ છે તેજ વિશેષ સ્થિતિથી અવસ્થાંતર પામીને વૃન્દ વની જાય છે માટે એકવૃન્દ અને વૃન્દ એ બન્ને એકજ હોવાથી સંખ્યાનો વધારો થતો નથી.' ગ-યદાસાચાર્ય તો કેહે છે કે 'વૃન્દનો જે પાઠ જોવામાં આવે છે તે અનાર્પજ છે.' ભાવપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમાં એકવૃન્દ તથા વૃન્દ એઓને સ્પષ્ટ રીતે જૂઢા ગણ્યા છે અને સુશ્રુતના અક્ષરોનું સા-રસ્ય જોતાં પણ એકવૃન્દ અને વૃન્દ એઓ જૂઢા જૂઢાજ જણાય છે માટે આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં રોગોની જે સંખ્યા આપેલી છે તેમાં પરં-પરાથી એકનો ફરક રહી ગયો હોય એમ પણ માની શકાય છે.)

૫૦ ગલેઽનિલઃ પિત્તકફૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ
પૃથક્ સમસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ ।
પ્રદૂષ્ય માંસં ગલરોધિનોઽઙ્કુરાન્
સૃજન્તિ યાન્સાઽસુહરા તુ રોહિણી ॥

પાંચે રોહિણીઓનાં નિદાન સામાન્ય
સંપ્રાસિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

૫૦ ગઢામાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ, અથવા વૃદ્ધિ પામેલું પિત્ત, અથવા વૃદ્ધિ પામેલો કફ, અથવા વૃદ્ધિ પામેલા એ ત્રણે દોષો, અથવા વૃદ્ધિ પામેલું રુધિર માંસને દૂષિત કરીને ગઢાનો ઉપરોધ કરનારા અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોહિણી કેહેવાય છે અને તે, પ્રાણનો નાશ કરનારી છે એટલે અ-સાધ્ય છે. (કેટલાએક આચાર્યો છેલી બેને અસાધ્ય અને પેહેલી ત્રણને સાધ્ય માને છે. વા-સ્તવિક જોતાં તો ત્રણે દોષોથી થઈલી રોહિણીજ સરી અસાધ્ય જણાય છે. કેમકે બાકીની ચાર રોહિણીઓની ચિકિત્સાસ્થાનના બાવીશમા અ-ધ્યાયમાં ચિકિત્સા કહેલી છે.)

૫૧ જિહ્વાં સમન્તાદ્ શ્વશવેદના યે
માંસાકુરાઃ કઠ્ઠનિરોધિનઃ સ્યુઃ ।
તાં રોહિણીં વાતકૃતાં વદન્તિ
વાતાત્મકોપદ્રવગાઢયુક્તામ્ ॥

વાયુથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૫૧ જીભની ચારે કોર અત્યંત વેદના કરનારા
અને ગળાને રોકી દેનારા માંસના અંકુરો થાય છે
અને તેઓના યોગથી વાયુસંબંધી સ્તબ્ધપણા વ-
ગેરે ઉપદ્રવો પળ અત્યંત થાય છે એ વાયુથી થ-
યેલી રોહિણી કેહેવાય છે.

૫૨ ક્ષિપ્રોદ્રમા ક્ષિપ્રવિદાહપાકા
તીવ્રજ્વરા પિત્તનિમિત્તતઃ સ્યાત્ ।

પિત્તથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૫૨ ગળામાં માંસના અંકુરો તુરત ઉત્પન્ન
થાય, તુરત બઢતરા થાય, તુરત પાકે અને જ્વર
પળ તીવ્ર આવે એ પિત્તથી થયેલી રોહિણી
કેહેવાય છે.

૫૩ સ્ત્રોતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા
ગુર્વીં સ્થિરા સા કફસમ્ભવા વૈ ॥

કફથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૫૩ ગળાની શિરાઓનો નિરોધ થઈ ગળામાં
માંસના અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ ધીરે
ધીરે પાકે છે, ભારે હોય છે અને સ્થિર હોય છે એ
કફથી થયેલી રોહિણી કેહેવાય છે.

૫૪ ગમ્भीરપાકાઽપ્રતિવારવીર્યા
ત્રિદોષલિજ્ઞા ત્રયસમ્ભવા સ્યાત્ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ.

૫૪ ગળામાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિ-
હોવાળા, ઝંડા પાકવાળા અને જેઓનું જોર અટ-
કાવી શકાતું નથી એવા માંસના અંકુરો ઉત્પન્ન
થાય છે એ ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણી
કેહેવાય છે. (અત્યંત અસાધ્ય છે.)

૫૫ સ્ફોટાઽઽચિતા પિત્તસમાનલિજ્ઞા-
ઽસાધ્યા પ્રદિષ્ટા રુધિરાત્મિકેયમ્ ॥

રુધિરથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ.

૫૫ ફોડલાઓથી વ્યાપ્ત અને પિત્તરોહિ-
ણીનાં જેવાંજ ચિહ્નોવાળા જે માંસના અંકુરો ગ-
ળામાં ઉત્પન્ન થાય છે તે રુધિરથી થયેલી
રોહિણી કેહેવાય છે અને તે અસાધ્ય છે.

૫૬ કોલાસ્થિમાત્રઃ કફસમ્ભવો યો
ગ્રન્થિર્ગલે કઠ્ઠકશૂકભૂતઃ ।

સ્થિરઃ સ્થિરઃ શસ્ત્રનિપાતસાધ્ય-
સ્તં કઠ્ઠશાલૂકમિતિ બ્રુવન્તિ ॥

કંઠશાલૂકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૫૬ કફના પ્રકોપને લીધે ગળામાં કાંટાની
પેઠે તથા જવ વગેરે ધાન્યની અળીની પેઠે વેદના
ઉત્પન્ન કરનારો, સ્થિર, બોરના ઠલીયા જે-
વડો અને શસ્ત્રક્રિયાથીજ મટાડી શકાય એવો જે
ગ્રંથિ થાય છે તે કંઠશાલૂક કેહેવાય છે.

૫૭ જિહ્વાગ્રરૂપઃ શ્વયથુઃ કફાન્તુ
જિહ્વાપ્રબન્ધોપરિ રક્તમિશ્રાત્ ।
ક્ષેયોઽધિજિહ્વઃ ક્ષલુ રોગ એવ
વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥

અધિજિહ્વનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૫૭ રુધિરથી મિશ્રિત થયેલા કફના પ્રકો-
પને લીધે જીભના મૂળની ઉપર જીભની અળી
જેવા આકારવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે
અધિજિહ્વ કેહેવાય છે. આ સોજો જો પાકે તો
પછી અસાધ્ય સમજીને તેની વિકિત્સા કરવી
નહીં. (આમાં પાક થાય છે તેથી પિત્તનું પળ
મિશ્રણ છે એમ સમજવું.)

૫૮ વલાસ એવાયતમુન્નતં ચ
શોફં કરોત્યન્નગતિં નિવાર્ય ।
તં સર્વથૈવાપ્રતિવારવીર્યં
વિવર્જનીયં વલયં વદન્તિ ॥

વલયનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૫૮ પ્રકોપ પામેલો કફ અન્નની ગતિને અટ-
કાવીને ગળામાં લાંબા તથા ઝંચા સોજાને ઉત્પન્ન

કરે છે એ વલય કેહેવાય છે. આ રોગ કોઈ રીતે મટે એવો નથી માટે તેની ચિકિત્સાજ કરવી નહીં.

૫૯ ગલે ચ શોફં કુરુતઃ પ્રવૃદ્ધૌ
શ્લેષ્માનિલૌ શ્વાસરુજોપપન્નમ્ ।
મર્મચ્છિદ્રં દુસ્તરમેતમાહુ-
ર્બલાસસંજ્ઞં નિપુણા વિકારમ્ ॥

બલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૫૯ વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ તથા કફ ઇઓ ગ-
લામાં શ્વાસવાળા, પીડાવાળા અને હૃદયના મર્મ-
સ્થલમાં છેદનના જેવી વ્યથા કરનારા સોજાને
ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગને નિપુણ વૈદ્યો બલાસ
કેહે છે અને તે કષ્ટસાધ્ય છે એમ કેહે છે.

૬૦ વૃત્તોન્નતો યઃ શ્વયથુઃ સદાહઃ
કણ્ઠુન્વિતોઽપાક્યમૃદુર્ગુરુશ્ચ ।
નાસ્રૈકવૃન્દઃ પરિકલ્પિતોઽસૌ
વ્યાધિર્વલાસક્ષતજપ્રસૂતઃ ॥

એકવૃંદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૦ કફના અને રુધિરના પ્રકોપને લીધે ગ-
લામાં ગોળ, ઝંચો, જરા વલતરાવાળો, સ્વરજ-
વાળો, જરા પાકનારો, જરાક કોમલ અને ભારે-
પણાવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે એકવૃંદ
કેહેવાય છે.

૬૧ સમુન્નતં વૃત્તમમન્દદાહં
તીવ્રજ્વરં વૃન્દમુદાહરન્તિ ।
તં ચાપિ પિત્તક્ષતજપ્રકોપા-
દ્વિદ્યાત્સતોદં પવનાશ્વજં તમ્ ॥

વૃંદનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૧ પિત્તના અને રુધિરના પ્રકોપને લીધે ગ-
લામાં ઝંચો, ગોળ, અત્યંત દાહવાળો અને તીવ્ર
જ્વરવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે વૃંદ કેહે-
વાય છે. આ રોગ જો ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી
યુક્ત હોય તો તેને વાયુના તથા રુધિરના પ્રકો-
પથી થયેલો જાણવો. (આ રોગ અસાધ્ય છે.)

૬૨ વર્તિર્ઘના કઠ્ઠનિરોધિની યા
ચિતાઽતિમાત્રં પિશિતપ્રરોહૈઃ ।
નાનારુજોચ્છ્રાયકરી ત્રિદોષા-
ઙ્ગેયા શતઘ્નીવ શતફ્રયસાધ્યા ॥

શતઘ્નીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૨ ત્રણે દોષોના પ્રકોપને લીધે ગલામાં ભોં-
કાવું, દાહ તથા સ્વરજ વગેરે અનેક પ્રકારની
વ્યથાઓને વધારનારી, કઠણ, માંસના અંકુરોથી
અત્યંત વ્યાપ્ત અને ગલાને રોકી દેનારી વાટ ઉ-
ત્પન્ન થાય છે એ શતઘ્ની કેહેવાય છે. આ વાટ
ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થયેલી હોવાને લીધે તો-
પની પેટે પ્રાણ લેનારી છે તેથી અસાધ્ય છે.

૬૩ ગ્રન્થિર્ગલે ત્વામલકાસ્થિમાત્રઃ
સ્થિરોઽલ્પરુક્ષ્યાત્કફરક્તમૂર્તિઃ ।
સંલઘ્યતે સક્તમિવાશનં ચ
સ શસ્ત્રસાધ્યસ્તુ ગિલાયુસંજ્ઞઃ ॥

ગિલાયુનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૩ કાફના અને રુધિરના પ્રકોપને લીધે ગ-
લામાં આમલાંના ઠલીઆ જેવડો, સ્થિર, થોડી
વેદનાવાળો અને જાણે શ્વાથેલું અન્નાદિક ગલામાં
અટકી રહ્યું હોય એવો જણાતો ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય
છે એ ગિલાયુ કેહેવાય છે. આ રોગ શસ્ત્રક્રિ-
યાથી મટે છે.

૬૪ સર્વં ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતો યઃ
શોફો રુજો યત્ર વસન્તિ સર્વાઃ ।
સ સર્વદોષો ગલવિદ્રધિસ્તુ
તસ્યૈવ તુલ્યઃ સ્વલુ સર્વજસ્ય ॥

ગલવિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૪ સઘલા દોષોના પ્રકોપને લીધે સઘલા
પ્રકારની વેદનાઓવાળો અને સઘલા ગલામાં
વ્યાપ્ત થઈને ઝટેલો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે
ગલવિદ્રધિ કેહેવાય છે. આ ગલવિદ્રધિ આ
નિદાનસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કહેલા ત્રિદોષ-
જન્ય વિદ્રધિ જેવોજ હોય છે.

૬૫ શોફો મહાનન્નજલાવરોધી
તીવ્રજ્વરો વાતગતેર્નિહન્તા ।
કફેન જાતો રુધિરાન્વિતેન
ગલે ગલૌઘઃ પરિકીર્ત્યતેઽસૌ ॥

ગલૌઘનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૬ રુધિરથી સંયુક્ત થઈલા કફના પ્રકોપને
લીધે ગઢામાં અન્નની તથા જઢની ગતિને રોક-
નારો, તીવ્ર જ્વરવાળો અને ઉદાનવાયુની ગતિને
પણ રોકનારો જે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે
ગલૌઘ કેહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.)

૬૬ યોઽતિપ્રતામ્યઙ્ઙ્ઙસિતિ પ્રસક્તં
ભિન્નસ્વરઃ શુષ્કવિમુક્તકણ્ઠઃ ।
કફોપદિગ્ધેષ્વનિલાયનેષુ
જ્ઞેયઃ સ રોગઃ શ્વસનાત્સ્વરઘ્નઃ ॥

સ્વરઘ્નનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૬ વાયુના માર્ગો કફથી અત્યંત ધ્રુવડાઈ
જતાં વારંવાર તથા નિરંતર ઘાંફ ચાલ્યા કરે,
સ્વર ભેદાઈ જાય, ગળું ધ્રુવડાઈ પદાર્થને ગઢવામાં
અશક્ત તથા સૂકાણું થઈ જાય અને અત્યંત
અંધારાં દેખાયા કરે એ રોગ સ્વરઘ્ન કેહેવાય છે.
આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે (અને
અસાધ્ય છે.)

૬૭ પ્રતાનવાન્ યઃ શ્વયથુઃ સુકષ્ણો
ગલોપરોધં કુરુતે ક્રમેણ ।
સ માંસતાનઃ કથિતોઽવલમ્બી
પ્રાણપ્રણુત્સર્વકૃતો વિકારઃ ॥

માંસતાનું લક્ષણ તથા નિદાન.

૬૭ ત્રણે દોષોના પ્રકોપને લીધે ગઢામાં વિ-
સ્તારવાળો, લટકતો અને અતિકષ્ણ દેનારો જે સોજો
ક્રમે કરી ગઢાનો ઉપરોધ કરે છે તે રોગ માંસતાન
કેહેવાય છે. આ રોગ પ્રાણ લેનારો છે.

૬૮ સદાહતોદં શ્વયથું સરક્ત-
મન્તર્ગલે પૂતિવિશીર્ણમાંસમ્ ।

પિત્તેન વિદ્યાદ્વદને વિદારી
પાર્શ્વે વિશેષાત્સ તુ યેન શેતે ॥

વિદારીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬૮ પિત્તના પ્રકોપને લીધે ગઢામાં ઢાઢવાળો,
તીવ્ર વેદનાવાળો, રતાશવાળો અને સહેલા ઢુર્ગંધી
માંસવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે તે વિદારી
કેહેવાય છે. માણસને વિશેષે કરી જે પડખું વાળીને
સૂવાની ટેવ હોય તે પડખાના ગઢાના ભાગમાં
ઘળું કરીને આ રોગ થાય છે. (કોઈ વખતે બીજા
પડખાના ગઢાના ભાગમાં થાય છે. આ રોગ
અસાધ્ય છે.)

૬૯ સર્વસરાસ્તુ વાતપિત્તકફશોણિતનિમિત્તાઃ॥

મોહોડાનાં હોઠ વગેરે સઘડાં સ્થાનકોમાં
અર્થાત્ આઘા મોહોડામાં થનારા
રોગોનાં નિદાનો.

૬૯ સઘડા મોહોડામાં થનારા રોગો કે જેઓ
સર્વસર કેહેવાય છે તેઓ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી
અને રુધિરથી થાય છે. (એઓમાં પિત્તથી થઈ-
લાનું અને રુધિરથી થઈલાનું લક્ષણ એકજ છે
માટે રુધિરથી થઈલાનું જૂદું લક્ષણ આપવામાં
આવશે નહીં.)

૭૦ સ્ફોટૈઃ સતોદૈર્વદનં સમન્તા-
ઘત્રાઽઽચિતં સર્વસરઃ સ વાતાત્ ॥

વાયુથી થઈલા સર્વસરનું લક્ષણ.

૭૦ સોઈઓવતે મોંકાયા જેવી વ્યથાવાળા
ફોડલાઓથી સઘડું મોહોડું વ્યાપ્ત થઈ જાય છે
એ વાયુથી થઈલો સર્વસર કેહેવાય છે.

૭૧ રક્તૈઃ સદાહૈસ્તનુભિઃ સપીતૈ-
ર્યત્રાઽઽચિતં ચાપિ સ પિત્તકોષાત્ ।

પિત્તથી થઈલા સર્વસરનું લક્ષણ.

૭૧ બઢતરાવાળા, રાતા અને પીઢાશવાળા
શીળા શીળા ફોડલાઓથી સઘડું મોહોડું વ્યાપ્ત

થઈ જાય છે એ પિત્તથી થયેલો સર્વસર કેહે-
વાય છે.

૭૨ કણ્ઠ્યુતૈરલ્પરુજૈઃ સર્વર્ણે-

ર્યન્નાઽઽચિતં ચાપિ સ વૈ કફેન ॥

કફથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ.

૭૨ खरजवाळा, થોડી વેદનાવાळा અને મો-
હોડાની ચામડીના જેવાજ વર્ણવાळा ફોડલાઓથી
સઘલું મોહોડું વ્યાપ્ત થઈ જાય એ કફથી થયેલો
સર્વસર કેહેવાય છે.

૭૩ રક્તેન પિત્તોદિત એક એવ

કૈશ્ચિત્પ્રદિષ્ટો મુખપાકસંજઃ ॥

રુધિરથી થયેલા સર્વસરનું કેટલા-

એકના મત પ્રમાણે નામાંતર.

૭૩ જો કે રુધિરથી થયેલો સર્વસર અને
પિત્તથી થયેલો સર્વસર એઓ એક લક્ષણવાळाજ
છે તો પણ કેટલાએક આચાર્યોએ રુધિરથી થયેલા
સર્વસરને 'મુખપાક' એ જૂદું નામ આપેલું છે.

इति सौश्रुत आयुर्वेदे निदानस्थानं

समाप्तम् ॥

સુશ્રુત-આયુર્વેદ.

શારીર સ્થાન.

મૂલ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર.

અધ્યાય ૧ લો.

૧ અથાતઃ સર્વભૂતચિન્તાશારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સર્વભૂતચિન્તાશારીર’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સર્વભૂતાનાં કારણમકારણં સત્ત્વરજ-સ્તમોલક્ષણમષ્ટરૂપમખિલસ્ય જગતઃ સંભવદે-તુરવ્યક્તં નામ । તદેકં બહૂનાં ક્ષેત્રજ્ઞાનામધિ-ષ્ઠાનં સમુદ્ર ઇવૌદકાનાં ભાવાનામ્ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે જગતના મૂલ-કારણની મીમાંસા (વિચાર.)

૧ ‘મૂલપ્રકૃતિ’ એ વીજા નામથી પળ વાતું અવ્યક્ત કે જે પોતે કારણ વગરનું છે અર્થાત્ કોઈથી પળ ઉત્પન્ન થઈ નહીં હોવાને લીધે કોઈના પળ વિકારરૂપ (કાર્યરૂપ) નથી,

૧ રોગોનાં કારણોનું, મેદોનું, સંપ્રાપ્તિઓનું, લક્ષ-ણોનું તથા સાધ્યાસાધ્યપણાનું નિરૂપણ કરનારા નિદાનસ્થા-નથી જેને રોગોનાં એ કારણો વગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હોય એવા વૈદ્યને ચિકિત્સા જાળવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે પળ તે ચિકિત્સા જ્યાંસુધી શારીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી ઘણું કરી કામે લાગી શકતી નથી માટે વૈદ્યને શારીરજ્ઞાન આપવાસાર વચમાં આ શારીરસ્થાન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

૨ સઘળા સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનાં કારણોરૂપ પૃ-થિવી વગેરે પંચમહાભૂતો કયા કારણમાંથી ઉત્પન્ન

સત્ત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા-રૂપ છે અને પ્રકૃતિત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મથી અવ્યક્ત, મહત્ત્વ (બુદ્ધિ અથવા ચિત્ત,) અહંકાર તથા શબ્દ આદિ પાંચ તન્માત્ર એ આઠ રૂપોવાળું છે અને સર્વ જગતની અભિવ્યક્તિના નિદાનરૂપ છે તેજ સઘળા સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનું મૂલકારણ (ઉપાદાનકારણ) છે. જેમ એક સમુદ્રજ સઘળા જલજંતુઓનું અધિષ્ઠાન (રેહેવાનું ઠેકાણું) છે તેમ એ એક અવ્યક્તજ સઘળા જીવાત્માઓનું અધિષ્ઠાન છે.

૩ તસાદવ્યક્તાન્મહાનુત્પદ્યતે તલ્લિઙ્ગ એવ । તલ્લિઙ્ગાચ્છ મહતસ્તલ્લિઙ્ગ એવાહઙ્કાર ઉત્પદ્યતે । સ ચ ત્રિવિધો વૈકારિકસ્તૈજસો ભૂતાદિ-રિતિ । તત્ર વૈકારિકાદહઙ્કારાત્તૈજસસહાયા-ત્તલ્લુક્ષણાન્યેથૈકાદશેન્દ્રિયાણ્યુત્પદ્યન્તે તદ્યથા । શ્રોત્રત્વકૂચધ્વજિહ્વાઘ્રાણવાગ્ધસ્તોપસ્થપાયુપાદ-મનાંસીતિ । તત્ર પૂર્વાણિ પચ્ચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ । ઇતરાણિ પચ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણિ । ઉભયાત્મકં મનઃ॥

થયાંછે, એ પંચમહાભૂતોનાં કયાં કયાં લક્ષણો છે તથા તેઓનાં કાર્યો કયાં કયાં છે इत्यादि વિષયોના વિચાર વિષેનો.

૩ યત્સમવેતં કાર્યમુત્પદ્યતે તત્સમવાયિ કાર-ણમ્ । યથા તન્તવઃ પટસ્ય, પટશ્ચ સ્વગતરૂપાદેઃ સ-મવાયિ કારણમ્ (તર્ક સંગ્રહ) કાર્ય જેમાં અભિન્નપ-ળાથી રહીનેજ ઉત્પન્ન થાય છે તે પદાર્થ કાર્યનું સમવાયિ કારણ (અથવા ઉપાદાનકારણ) કેહેવાય છે. જેમકે તંતુઓ વસ્ત્રનું સમવાયિ કારણ છે અને વસ્ત્ર પોતામાં ર-હેલા રૂપાદિકનું સમવાયિ કારણ છે.

ભૂતાદેરપિ તૈજસસહાયાત્તલ્લક્ષણાન્યેવ પશ્ચ તન્માત્રાણ્યુત્પદ્યન્તે તદ્યથા । શબ્દતન્માત્રં સ્પર્શ- તન્માત્રં રૂપતન્માત્રં રસતન્માત્રં ગન્ધતન્માત્ર- મિતિ । તેષાં વિશેષાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધા- સ્તેભ્યો ભૂતાનિ વ્યોમાનિલાનલજલોર્વ્યઃ । એવ- મેષા તત્ત્વચતુર્વિંશતિર્વ્યાખ્યાતા ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ.

૩ એ અવ્યક્તમાંથી (મૂલપ્રકૃતિમાંથી) તેવાજ સ્વભાવવાળું (સત્ત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણ ગુણોમય સ્વભાવવાળું) મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોમય સ્વભાવવાળા એ મહત્ત્વમાંથી તેવાજ સ્વભાવવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ અહંકાર વૈકારિક (સત્ત્વ- પ્રધાન,) તૈજસ (રજઃપ્રધાન) અને ભૂતાદિ (તમઃપ્રધાન) એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો છે. તૈજ- સના સાહાય્યવાળા વૈકારિક અહંકારમાંથી તેવાજ સ્વભાવવાળાં ઇંદ્રિય પ્રકાશ અથવા જ્ઞાનરૂપ સા- ત્ત્વિક સ્વભાવવાળાં શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિવ્હા, ઘ્રાણ, વાણી, હાથ, ઉપસ્થ, પાયુ (ગુદા,) પગ અને મન એ અગીયાર ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. એ અગીયારમાં પેહેલાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેહેવાય છે, તે પછીનાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કેહેવાય છે અને છેલ્લું ઇંદ્રિય અગીયારમું મન, જ્ઞાનકર્માત્મક બન્ને પ્રકારના સ્વભાવવાળું કેહેવાય છે. તૈજસના સાહા- ય્યવાળા ભૂતાદિ અહંકારમાંથી પણ તેવાજ સ્વભા- વવાળાં ઇંદ્રિય મોહાદિકરૂપ તામસ સ્વભાવવાળાં શબ્દતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર, રસતન્માત્ર અને ગંધતન્માત્ર એ પાંચ તન્માત્રો (અનુદ્ભૂત સ્વરૂપવાળા—જેઓનાં સ્વરૂપો યોગિઓ શિવાય બી- જાઓના અનુભવમાં ન આવે એવા સૂક્ષ્મ વિષયો) ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ કે જેઓ આપણા સર્વના અનુભવમાં આવે છે તેઓ એ તન્માત્રોનાં વિશેષરૂપો (સ્થૂલરૂપો) છે. શબ્દતન્માત્રમાંથી શબ્દગુણવાળું આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દતન્માત્રથી યુક્ત થઈ

સ્પર્શતન્માત્રમાંથી શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણોવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે તન્માત્રોથી યુક્ત થઈ રૂપતન્માત્રમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણોવાળું તેજ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ તન્મા- ત્રોથી યુક્ત થઈ રસતન્માત્રમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણોવાળું જલ ઉત્પન્ન થાય છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર તન્માત્રોથી યુક્ત થઈ ગંધતન્માત્રમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ ગુણોવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અવ્યક્ત, મહ- ત્ત્વ, અહંકાર, અગીયાર ઇંદ્રિયો, પાંચ તન્માત્રો અને આકાશ આદિ પાંચ મહાભૂતો એ ચોવીશ તત્ત્વોનું વ્યાખ્યાન થયું.

૪ તત્ર બુદ્ધીન્દ્રિયાણાં શબ્દાદયો વિષયાઃ । કર્મેન્દ્રિયાણાં યથાસદ્ધ્યં વચનાદાનાનન્દવિસ- ર્ગવિહરણાનિ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના

તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો.

૪ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય છે, સ્પર્શ ત્વચા- ઇન્દ્રિયનો વિષય છે, રૂપ ચક્ષુઃઇન્દ્રિયનો વિષય છે, રસ જિવ્હાઇન્દ્રિયનો વિષય છે અને ગંધ ઘ્રાણ- ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. એવીજ રીતે વચન (બોલવું) વાણીઇન્દ્રિયનો વિષય છે, લેવું—ઉપાડવું હસ્તઇન્દ્રિ- યનો વિષય છે, રતિ ઉપસ્થઇન્દ્રિયનો વિષય છે, મલોત્સર્ગ પાયુઃઇન્દ્રિયનો વિષય છે અને ગતિ પાદ (પગ) ઇન્દ્રિયનો વિષય છે.

૫ અવ્યક્તં મહાનહંકારઃ પશ્ચ તન્માત્રાણિ ચેત્યષ્ઠૌ પ્રકૃતયઃ શેષાઃ પોઢશ વિકારાઃ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે એક પ્રકૃતિ,

સાત પ્રકૃતિવિકૃતિઓ અને

સોઠ વિકારો.

૬ એ ચોવીશ તત્ત્વોમાં જે અવ્યક્ત છે તેનું કોઈ કારણ નથી પણ તે પોતેજ સર્વનું કારણ છે

તેથી તે પ્રકૃતિજ છે. મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રો એઓ અનુક્રમે અહંકારનાં, પાંચ તન્માત્રોનાં તથા અગીયાર ઇન્દ્રિયોનાં અને પાંચ ભૂતોનાં કારણરૂપ છે અને અવ્યક્તનાં, મહત્ત્વનાં તથા અહંકારનાં કાર્યરૂપ છે તેથી પ્રકૃતિરૂપ પણ છે અને વિકૃતિરૂપ પણ છે. (મહત્ત્વ અવ્યક્તનું કાર્ય છે અને અહંકારનું કારણ છે. અહંકાર મહત્ત્વનું કાર્ય છે અને પાંચ તન્માત્રોનું તથા અગીયાર ઇન્દ્રિયોનું કારણ છે. પાંચ તન્માત્રો અહંકારનાં કાર્ય છે અને પાંચ મહાભૂતોનાં કારણ છે તેથી એ સાત તત્ત્વો પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ ગણાય છે.) બાકીનાં સોઠ (અગીયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો) કોઈનાં કારણરૂપ નથી પણ કાર્યરૂપજ છે તેથી વિકારોજ ગણાય છે.

૬ સ્વઃ સ્વચ્છૈપાં વિપયોઽધિભૂતમ્ । સ્વયમ-ધ્યાત્મમ્ । અધિદૈવતં ચ બુદ્ધેર્બ્રહ્મા । અહંકાર-સ્યેશ્વરઃ । મનસશ્ચન્દ્રમાઃ । દિશઃ શ્રોત્રસ્ય । ત્વચો વાયુઃ । સૂર્યશ્ચક્ષુષોઃ । રસનસ્યાપઃ । પૃથિવી ગ્રાણસ્ય । વચસોઽગ્નિઃ । હસ્તયોરિન્દ્રઃ । પાદ-યોર્વિષ્ણુઃ । પાયોર્મિત્રઃ । પ્રજાપતિરુપસ્થસ્યેતિ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ એઓની વ્યવસ્થા.

૬ બુદ્ધિ (મહત્ત્વ) અધ્યાત્મ છે, બોદ્ધવ્ય અધિભૂત છે અને બ્રહ્મા અધિદૈવ છે. અહંકાર અધ્યાત્મ છે, અહંકર્તૃવ્ય અધિભૂત છે અને રુદ્ર અધિદૈવ છે. મન અધ્યાત્મ છે, મંતવ્ય અધિભૂત છે અને ચંદ્ર અધિદૈવ છે. શ્રોત્ર અધ્યાત્મ છે, શ્રોતૃવ્ય અધિભૂત છે અને દિશાઓ અધિદૈવ છે. ત્વચા અધ્યાત્મ છે, સ્પર્શનીય અધિભૂત છે અને વાયુ અધિદૈવ છે. ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, દૃશ્ય અધિભૂત છે અને સૂર્ય અધિદૈવ છે. જિહ્વા અધ્યાત્મ છે, રસનીય અધિભૂત છે અને વરુણ અધિદૈવ છે. ગ્રાણ અધ્યાત્મ છે, ગ્રાતૃવ્ય અધિભૂત છે અને પૃથ્વી અધિદૈવ છે. તેમજ વાણી અધ્યાત્મ છે, વક્તૃવ્ય અધિભૂત છે

અને અગ્નિ અધિદૈવ છે. હસ્ત અધ્યાત્મ છે, આદા-તવ્ય અધિભૂત છે અને ઇન્દ્ર અધિદૈવ છે. ઉપસ્થ અધ્યાત્મ છે, આનંદનીય અધિભૂત છે અને પ્રજાપતિ અધિદૈવ છે. પાયુ અધ્યાત્મ છે, વિસર્જનીય અધિભૂત છે અને મિત્ર અધિદૈવ છે. પાદ અધ્યાત્મ છે, ગંતવ્ય અધિભૂત છે અને વિષ્ણુ અધિદૈવ છે.

૭ તત્ર સર્વ એવાચેતન એવ વર્ગઃ । પુરુષઃ પञ્ચવિંશતિતમઃ । સ ચ કાર્યકારણસંયુક્તશ્ચેત-યિતા ભવતિ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતનનો તથા

અચતનનાં વિભાગ.

૭ ઉપર કહેલાં ચોવીસે તત્ત્વોનો વર્ગ અચેતન છે. જીવાત્મા કે જે પચીશમો છે અને મહત્ત્વ આદિ કાર્યોના તથા અવ્યક્તરૂપ કારણના આભિમાનિક સંયોગવાળો છે તે ચેતન છે.

૮ સત્યપ્યચેતન્યં પ્રધાનસ્ય પુરુષકૈવલ્યાર્થં પ્રવૃત્તિમુપદિશન્તિ ક્ષીરાદીંશ્ચ હેતૂત્તુદાહરન્તિ ॥

સાંખ્યાસિદ્ધાંત પ્રમાણ અવ્યક્તનાં અચેતન છતાં પ્રવૃત્તિ અને તેમાં દૃષ્ટાંત.

૮ અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) પોતે અચેતન છતાં પણ (જડ છતાં પણ) જીવાત્માને મોક્ષ દેવાને માટે પ્રવર્તે છે. જેમ દૂધ જડ છતાં પણ વાછડાના પોષણને માટે પ્રવર્તે છે અને રેત જડ છતાં પણ પુરુષને આનંદ દેવા માટે પ્રવર્તે છે તેમ પ્રકૃતિ અચેતન છતાં પણ જીવાત્માને મોક્ષ દેવાને માટે પ્રવર્તે છે.

૯ અત ऊर्ध्वં પ્રકૃતિપુરુષયોઃ સાધર્મ્યવૈધર્મ્યં વ્યાख्याસ્યામઃ ।

તદ્વથા । ઉભાવપ્યનાદી ઉભાવપ્યનન્તૌ ઉભાવપ્યલિઙ્ગૌ ઉભાવપિ નિત્યૌ ઉભાવપ્યપરૌ ઉભૌ ચ સર્વગતાવિતિ ॥ એકા તુ પ્રકૃતિરચેતના ત્રિગુણા બીજધર્મિણી પ્રસવધર્મિણ્યમ-ધ્યસ્થધર્મિણી ચેતિ ॥ બહવસ્તુ પુરુષાશ્ચેત-

નાવન્તોઽગુણા અબીજધર્મિણોઽપ્રસવધર્મિણો મ-
ધ્યસ્થધર્મિણશ્ચેતિ ॥

પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એઓની કેટલા
અંશોમાં તુલ્યતા છે અને કેટલા અં-
શોમાં અતુલ્યતા છે તેનું સાંખ્ય-
સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિવેચન.

૯ પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એઓ બન્ને કોઈ-
માંથી પળ ઉત્પન્ન થઈલાં નથી, (સ્વતઃસિદ્ધજ
છે,) બન્ને અંતઃગરનાં છે, બન્ને અપ્રત્યક્ષ છે, બન્ને
નિત્ય છે, બન્ને જેઓથી પર કોઈ પળ નથી એવાં
છે અને બન્ને સર્વવ્યાપક છે અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધત્વ,
અનંતત્વ, અપ્રત્યક્ષત્વ, નિત્યત્વ, અપરત્વ અને સર્વ-
વ્યાપકત્વ એટલા અંશોમાં પ્રકૃતિ તથા જીવાત્મા
એ બન્ને તુલ્ય છે.

પ્રકૃતિ એક છે અને જીવાત્માઓ અનેક છે.
પ્રકૃતિ અચેતન છે અને જીવાત્માઓ ચેતન છે.
પ્રકૃતિ સત્વાદિક ત્રણ ગુણોવાળી છે અને જીવા-
ત્માઓ નિર્ગુણ છે. પ્રલયના સમયમાં મહત્ત્વ
આદિ સઘળાં કાર્યો પ્રકૃતિમાં લય પામેછે અને
જીવાત્માઓમાં કોઈનો પળ લય થતો નથી.
પ્રકૃતિ ચરાચર જગતને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને
જીવાત્માઓ કોઈને પળ ઉત્પન્ન કરતા નથી.
પ્રકૃતિ સત્વ આદિ ગુણોના સમૂહરૂપપણને લીધે
સુખદુઃખાદિકરૂપ છે અને જીવાત્માઓ સુખ
દુઃખાદિકથી રહિત સાક્ષિઓરૂપજ છે. આટલા
અંશોમાં પ્રકૃતિ અને જીવાત્માઓ અતુલ્ય છે.

૧૦ તત્ર કારણાનુરૂપં કાર્યમિતિ કૃત્વા
સર્વં પૃથૈતે વિશેષાઃ સત્ત્વરજસ્તમોમયા ભવન્તિ
તદ્અનત્વાત્તન્મયત્વાચ્ચ તદ્ગુણા ઇવ પુરુષા ભ-
વન્તીત્યેકે ભાષન્તે ॥

જીવાત્માઓ સત્ત્વઆદિ ગુણોવાળા
કેહેવાય છે તેનું સાંખ્યસિદ્ધાંત
પ્રમાણે કારણ.

૧૦ 'જે કાર્ય હોય તે પોતાનાં કારણ જેવુંજ

હોય' એ નિયમપ્રમાણે એ મહત્ત્વાદિક સઘળા
વિકારો ત્રિગુણાત્મક છે. કેમકે સઘળા વિકા-
રોના કારણરૂપ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક (સત્ત્વ-
રજસ્તમોમય) છે. જીવાત્માઓ તો પોતે ત્રિગુ-
ણાત્મક નહીં છતાં પણ દેહાદિક ત્રિગુણાત્મક
પદાર્થોના સંબંધને લીધે અને તેઓમાં મિથ્યા
અભિમાન ધરવાને લીધે ત્રિગુણાત્મક હોય એવા
દેખાય છે.

૧૧ વૈદ્યકે તુ ॥

સ્વભાવમીશ્વરં કાલં યદૃચ્છાં નિયતિં તથા ।
પરિણામં ચ મન્યન્તે પ્રકૃતિં પૃથુદર્શિનઃ ॥
તન્મયાન્યેવ ભૂતાનિ તદ્ગુણાન્યેવ ચાદિશેત્ ।
તૈશ્ચ તદ્લક્ષણઃ કૃત્સ્નો ભૂતગ્રામો વ્યજન્યત ॥
તસ્યોપયોગોઽભિહિતશ્ચિકિત્સાં પ્રતિ સર્વદા ।
ભૂતેભ્યોહિ પરંયસાન્નાસ્તિ ચિન્તા ચિકિત્સિતે ॥

યતોઽભિહિતં તત્સંભવદ્રવ્યસમૂહો ભૂતાદિ-
રુક્તઃ । ભૌતિકાનિ ચેન્દ્રિયાણ્યાયુર્વેદે વર્ણ્યન્તે
તથેન્દ્રિયાર્થાઃ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

ઇન્દ્રિયેણેન્દ્રિયાર્થં તુ સ્વં સ્વં ગૃહ્ણતિ માનવઃ ।
નિયતં તુલ્યયોનિત્વાન્નાન્યેનાન્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥

ન ચાયુર્વેદશાસ્ત્રેષૂપદિશ્યન્તે સર્વગતાઃ ક્ષે-
ત્રજ્ઞા નિત્યાશ્ચ । અસર્વગતેષુ ચ ક્ષેત્રજ્ઞેષુ નિત્ય-
પુરુષશ્યાપકાન્ હેતૂનુદાહરન્તિ ॥ આયુર્વેદ-
શાસ્ત્રેષ્વસર્વગતાઃ ક્ષેત્રજ્ઞા નિત્યાશ્ચ તિર્યગ્યો-
નિમાનુષદેવેષુ સંચરન્તિ ધર્માધર્મનિમિત્તમ્ । ત
પ્તેઽનુમાનગ્રાહ્યાઃ પરમસૂક્ષ્માશ્ચેતનાવન્તઃ શા-
શ્વતા લોહિતરેતસોઃ સન્નિપાતેષ્વભિવ્યજ્યન્તે
યતોઽભિહિતં પશ્ચમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ
ઇતિ । સ એવ કર્મપુરુષશ્ચિકિત્સાધિકૃતઃ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંતથી વૈદ્યકસિદ્ધાંતમાં
અમુક વાવતોની જૂદાઈ.

૧૧ સાંખ્યસિદ્ધાંતિઓ એક અવ્યક્તનેજ જગ-
તના મૂલકારણરૂપ માને છે પણ વિસ્તીર્ણ વિચાર-

વાळा આયુર્વેદ સિદ્ધાંતિઓ તો સ્વભાવ, ईश्वर, કાલ, યદૃચ્છા, પાપપુણ્ય અને અવ્યક્તનો પરિણામ એ છ પદાર્થોને જગતના મૂલકારણરૂપ માને છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતિઓ આકાશ આદિ પાંચ મહાભૂતોને શબ્દસ્પર્શાદિકના પરિણામરૂપ માને છે પણ આયુર્વેદના સિદ્ધાંતવાલા વૈદ્યે તો ઉપર કહેલા સ્વભાવ આદિ છ પદાર્થોમાંથી પરવારાંજ બનેલાં માનવાં અને તેઓમાં ઉત્તરોત્તર વધતી શબ્દસ્પર્શાદિક ગુણોની સંખ્યાને સાંખ્યસિદ્ધાંતિઓએ મુકરર કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણેજ માનવી. એ પાંચ મહાભૂતોમાંથી એઓના જેવાંજ લક્ષણોવાળો આ સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનો સઘલો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો છે કે જેનો સર્વદા ચિકિત્સામાં ઉપયોગ હોવાનું આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના

૧ સ્વભાવવાદીઓ કહે છે કે ‘કંટકોમાં તીક્ષ્ણતાને, મૃગપક્ષીઓમાં વિચિત્રતાને, શેલડીમાં મધુરતાને અને મરીમાં તીક્ષ્ણતાને કોણ કરે છે? સ્વભાવજ કરે છે માટે સર્વ જગતનું કારણ સ્વભાવજ છે.’ ईश्वરવાદીઓ કહે છે કે ‘પૃથ્વી, પર્વતો, વૃક્ષો, પ્રાણીઓ તથા સ્વર્ગનરકાદિક એઓની બનાવટ ईश्वર વિના બીજા કોઈથી થવી સંભવતીજ નથી માટે સર્વ જગતનું કારણ ईश्वરજ છે.’ જ્યોતિશશાસ્ત્રી વગેરે કાલવાદીઓ કહે છે કે ‘જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એ સઘલું કાલથી થાય છે માટે સર્વ જગતનું કારણ કાલજ છે.’ યદૃચ્છવાદીઓ કહે છે કે ‘સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કોઈ અમુક કારણથીજ થાય છે એમ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી માટે યદૃચ્છા નામની કોઈ આકસ્મિક શક્તિજ સર્વ જગતનું કારણ છે.’ નિયતિવાદીઓ કહે છે કે ‘પાપો તથા પુણ્યો કે જેઓ નિયતિ કેહેવાય છે તેઓજ સર્વ જગતનું કારણ છે.’ સાંખ્યસિદ્ધાંતિઓ કહે છે કે ‘અવ્યક્ત અથવા અવ્યક્તનો પરિણામજ સર્વ જગતનું કારણ છે.’ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓ તો એ સઘળા વાદોને યુક્તિસિદ્ધ ગણીને સ્વભાવ આદિ છ-એ પદાર્થોને જગતના કારણરૂપ સ્વીકારે છે. એ ઉપરથીજ આ સુશ્રુતગ્રંથમાં અંગપ્રત્યંગો બનવા વગેરે અનેક વિષયોમાં અંગપ્રત્યંગનિર્વૃત્તિઃ સ્વભાવાદેવ જાયતે શા. અ. ૪ વિ. ૨૧ इत्यादिक વાક્યોથી સ્વ-

૧૬ મા વિષયમાંજ સૂચવવામાં આવ્યું છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં (આયુર્વેદમાં) પાંચ મહાભૂતોના ગુણસ્વભાવાદિક સુધીનો વિચાર કરવાની જરૂર છે પણ તેથી ઉપર વધીને અવ્યક્તાદિકનો વિચાર કરવાની જરૂર પણ નથી. કેમકે પાંચ મહાભૂતોજ પુરુષની ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ શુક્રશોણિતાદિક પદાર્થોનું મૂલ કારણ છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતિઓ ઇન્દ્રિયોને તથા શબ્દસ્પર્શાદિકને અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં માને છે પણ આયુર્વેદમાં તો ઇન્દ્રિયોને તથા શબ્દસ્પર્શાદિકને પાંચ મહાભૂતોમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં માનવામાં આવે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જો કે ઇન્દ્રિયો અને તેઓના શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયો પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે તો પણ માણસ જે

માવને પણ કારણરૂપ માન્યો છે. અન્નપાચન વગેરે અનેક વિષયોમાં જાઠરો ભગવાન્ વહ્નિરીશ્વરોન્ન-સ્ય પાચકઃ સૂ. અ. ૩૫ વિ. ૧૦ इत्यादि અનેક વાક્યોથી ईश्वરરૂપ જઠરાગ્નિ વગેરેને પણ કારણરૂપ માનેલા છે. રસોનાં ન્હાસ વૃદ્ધિ તથા માણસનાં જીવન મરણ આદિ વિષયોમાં કાલો હિ નામ ભગવાન્ સ્વયં-ભૂરનાદિમધ્યનિધનોઽન્ન રસવ્યાપ્તસંપત્તી જીવિ-તમરણે ચ મનુષ્યાણામાયત્તં સૂ. અ. ૬ વિ. ૨ इत्यादि અનેક વાક્યોથી કાલને પણ કારણરૂપ માન્યો છે. ગલગંડના પાકવા વગેરે અનેક વિષયોમાં પારુષ્ય-યુક્તશ્ચિરવૃદ્ધયપાકો યદૃચ્છયા પાકમિયાત્ ક-દાચિત્ નિ. અ. ૧૧ વિ. ૧૮ इत्यादि વાક્યોથી યદૃચ્છાને પણ કારણરૂપ માનેલી છે. કુષ્ઠ વગેરેના વિ-ષયોમાં બ્રહ્મસ્ત્રીસજ્જનવધપરસ્વહરણાદિભિઃ । કર્મભિઃ પાપરોગસ્ય પ્રાહુઃ કુષ્ઠસ્ય સંભવમ્ નિ. અ. ૫ વિ. ૧૬ इत्यादि અનેક વાક્યોથી પાપપુણ્યોને પણ કારણરૂપ માનેલાં છે અને વીર્યની અભિવ્યક્તિ વગેરે અનેક વિષયોમાં બાલાનામપિ વયઃપરિણામાચ્છુક-પ્રાદુર્ભાવો ભવતિ સૂ. અ. ૧૪ વિ. ૧૦ इत्यादि અનેક વાક્યોથી પરિણામને પણ કારણરૂપ સ્વીકાર્યો છે. દરેક પદાર્થની જે સામ્યાવસ્થા તે અવ્યક્ત ગણાય છે અને તે પદાર્થનું સામ્યાવસ્થાથી જે ભ્રષ્ટ થયું તે તેનો પરિણામ ગણાય છે.

ઇન્દ્રિયમાં જે ભૂતનું આધિક્ય છે તે ઇન્દ્રિયથી તે ભૂતના ગુણનુંજ ગ્રહણ કરે છે (જેમ કે ચક્ષુમાં તેજનું આધિક્ય છે તો ચક્ષુથી તેજના ગુણનુંજ-રૂપનુંજ ગ્રહણ થાય છે અને ઘ્રાણમાં પૃથ્વીનું આધિક્ય છે તો ઘ્રાણથી પૃથ્વીના ગુણનુંજ-ગંધ-નુંજ ગ્રહણ થાય છે इत्यादि.) પણ જે ઇન્દ્રિયમાં જે ભૂતનું આધિક્ય ન હોય તે ઇન્દ્રિયથી તે ભૂતના ગુણનું ગ્રહણ કરતો નથી એવી સ્થિતિ છે.”

જેમ સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં જીવાત્માઓને સર્વવ્યાપક અને નિત્ય માનવામાં આવે છે તેમ આયુર્વેદ-શાસ્ત્રોમાં માનવામાં આવતા નથી પણ અસર્વ-વ્યાપક (પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન) અને નિત્ય માનવામાં આવે છે તથા તેઓમાં અસર્વ-વ્યાપકપણું છતાં પણ નિત્યપણું છે એમ સિદ્ધ કરનારા હેતુઓ પણ આપવામાં આવે છે. જીવાત્માઓ, પોતે જે પાપપુણ્યો કરેલાં હોય તે પ્રમાણે પશુપક્ષીવગેરે યોનિઓમાં, મનુષ્યયોનિઓમાં અને દેવયોનિઓમાં જાય છે તેથી તેઓને સર્વ-વ્યાપકપણું સંભવતું નથી. જે સર્વવ્યાપક હોય તેની અન્યસ્થલમાં ગતિ સંભવેજ નહીં. જો જીવાત્માઓ સર્વવ્યાપક હોય તો એકના મુખથી સર્વને સુખ થવું જોઈએ અને એકના દુઃખથી સર્વને દુઃખ થવું જોઈએ તેથી મુખોની તથા દુઃખોની વ્યવસ્થા પણ ઋટી જાય તથા પાપપુણ્યોની વ્યવસ્થા પણ ઋટી જાય. આપ્રમાણે જીવાત્માઓમાં સર્વવ્યાપકપણું નથી પણ નિત્યપણું તો છેજ. કેમકે જો અનિત્ય ઇટલે વિનાશી હોય તો તેઓને પાપપુણ્યોનાં ફલો ભોગવવાને માટે અન્ય યોનિઓમાં જવું સંભવે નહીં અને પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો કૃતનાશ (કરેલાં પાપપુણ્યોનો ફલ આપ્યા વિના વિનાશ) અને અકૃતાભ્યાગમ (નહીં કરેલાં પાપ-પુણ્યોનાં સુખદુઃખરૂપ ફલોની પ્રાપ્તિ) એ નામના બે દોષ પ્રાપ્ત થાય. આ કારણોથી આયુર્વેદશાસ્ત્રોમાં જીવાત્માઓને પ્રતિશરીર ભિન્ન ભિન્ન અને

તેમ છતાં પણ નિત્ય (અવિનાશી) માનવામાં આવે છે.

એ જીવાત્માઓ કે જેઓ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી નહીં પણ અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, પરમ સૂક્ષ્મ છે, ચેતનાવાંઝા છે અને નિત્ય છે તેઓ કદી પણ જન્મતા નથી પણ રજના અને વીર્યના સંયોગોમાં માત્ર અભિવ્યક્ત થાયછે કે જેથી ‘તેઓ જન્મે છે’ એમ કેહેવામાં આવેછે. એ ઉપરથીજ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના પેહેલાજ અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં જણાવ્યું છે કે ‘જીવાત્માનો અને પંચમહાભૂતાત્મક શુક્રશોણિતનો જે સંયોગ થાય છે તેજ પુરુષ છે અને તે પુરુષને માટેજ ચિકિત્સા છે.’ એ પુરુષ જેમ પાપપુણ્યોનાં ફલોને ભોગવે છે તેમ ચિકિત્સાનાં ફલોને પણ (આરોગ્યાદિકને પણ) ભોગવે છે તેથી કર્મપુરુષ કેહેવાય છે. (સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં પુરુષનું જે નિરંજન સ્વરૂપ માનેલું છે તેને ચિકિત્સાની સાથે કશો સંબંધ ઘટતો નથી અને જીવાત્મા વગરના એકલા શરીરને પણ ચિકિત્સાની સાથે કશો સંબંધ ઘટતો નથી માટે આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જીવાત્માના અને શુક્રશોણિતના સંયોગને પુરુષ માનીને ચિકિત્સાના અધિષ્ઠાનરૂપ ગણ્યો છે.)

૧૨ તસ્ય સુખદુઃખે ઇચ્છાદ્વેષૌ પ્રયત્નઃ પ્રાણાપાનાનુન્મેષનિમેષૌ બુદ્ધિર્મનઃસંકલ્પો વિચારણા સ્મૃતિર્વિજ્ઞાનમધ્યવસાયો વિપયોપલબ્ધિશ્ચ ગુણાઃ

મનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થતાં પુરુષના (જીવાત્માના) ગુણો.

૧૨ સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, પ્રાણ-ક્રિયા, અપાનક્રિયા, નેત્રોનું ઉઘાડવું, નેત્રોનું વીંચવું, બુદ્ધિ, મનથી થતો સંકલ્પ, વિચાર, સ્મરણ, શિલ્પશાસ્ત્રાદિકનો બોધ, નિશ્ચય અને વિષયોનું જ્ઞાન ઇટલા, પુરુષના ગુણો છે.

૧૩ સાત્ત્વિકાસ્તુ આનૃશંસ્યં સંવિભાગરુ-
ચિતા તિતિક્ષા સત્યં ધર્મ આસ્તિક્યં જ્ઞાનં બુ-
દ્ધિર્મેધા સ્મૃતિર્ધૃતિરનભિષક્કથા ॥

સાત્ત્વિક ગુણો.

૧૩ ક્રૂરતાથી રહિતપણું, બીજાઓને વિભાગો
આપીને અન્નાદિક જમવામાં રુચિ, ક્ષમા, સત્ય,
ધર્મ, આસ્તિકપણું, આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન,
બુદ્ધિનું તત્કાલ સ્ફુરવું, ગ્રંથોનું ધારણ કરવાની
શક્તિ, શુભ પ્રસંગનું સ્મરણ, ધીરજ, અને ફલોની
આંકાક્ષા છોડી દેને સત્કર્મ કરવાં એટલા
સાત્ત્વિક ગુણો છે.

૧૪ રાજસાસ્તુ દુઃખબહુલતાડટનશીલતા-
ડધૃતિરહઙ્કાર આનૃતિકત્વમકારુણ્યં દમ્ભો
માનો હર્ષઃ કામઃ ક્રોધશ્ચ ॥

રાજસ ગુણો.

૧૪ પ્રયાસનું અધિકપણું, ફરવાનો સ્વભાવ,
અધૈર્ય, અહંકાર, મિથ્યા બોલવાની ટેવ, નિર્દય-
પણું, દંભ, પોતાને ઉત્કૃષ્ટ સમજવાની ટેવ, હર્ષ,
કામ અને ક્રોધ એટલા રાજસ ગુણો છે.

૧૫ તામસાસ્તુ વિષાદિત્વં નાસ્તિક્યમધર્મ-
શીલતા બુદ્ધેર્નિરોધોડજ્ઞાનં દુર્મેધસ્ત્વમકર્મશી-
લતા નિદ્રાલુત્ત્વં ચેતિ ॥

તામસ ગુણો.

૧૫ લેદયુક્તપણું, નાસ્તિકપણું, અધર્મ કરવાની
ટેવ, બુદ્ધિનો નિરોધ, અજ્ઞાન, બુદ્ધિનું દુષ્ટપણું,
આલસ્ય અને ડંઘવાની વધારે ટેવ એટલા તામસ
ગુણો છે.

૧૬ આન્તરીક્ષાસ્તુ શબ્દઃ શબ્દેન્દ્રિયં સર્વ-
ચ્છિદ્રસમૂહો વિવિક્તતા ચ ॥

આકાશના ગુણો.

૧૬ શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય, સઘળાં છિદ્રોનો સમૂહ
અને નિર્મલપણું એટલા આકાશના ગુણો છે.

૧૭ વાયુવ્યાસ્તુ સ્પર્શઃ સ્પર્શેન્દ્રિયં સર્વ-
ચેષ્ટાસમૂહઃ સર્વશરીરસ્પન્દનં લઘુતા ચ ॥

વાયુના ગુણો.

૧૭ સ્પર્શ, ત્વચાન્દ્રિય, સઘળા પ્રકારની
ચેષ્ટાઓ, સઘળા શરીરનું ચલનવલન અને હલ-
કાપણું એટલા વાયુના ગુણો છે.

૧૮ તૈજસાસ્તુ રૂપં રૂપેન્દ્રિયં વર્ણઃ સં-
તાપો બ્રાજિણ્ણુતા પક્તિરમર્ષસ્તૈક્ષ્ણ્યં શૌર્યં ચ ॥

તેજના ગુણો.

૧૮ રૂપ, ચક્ષુન્દ્રિય, વર્ણ, સંતાપ, દીપ્તપણું,
આહારનું પાકવું, ક્રોધ, ફડપ અને શૂરતા એટલા
તેજના ગુણો છે.

૧૯ આપ્યાસ્તુ રસો રસનેન્દ્રિયં સર્વદ્રવસ-
મૂહો ગુરુતા શૈત્યં સ્નેહો રેતશ્ચ ॥

જલના ગુણો.

૧૯ રસ, જિહ્વાન્દ્રિય, સઘળા પ્રકારના દ્રવો,
ભારેપણું, શીતલપણું, સ્નિગ્ધપણું અને રેત એટલા
જલના ગુણો છે.

૨૦ પાર્થિવાસ્તુ ગન્ધો ગન્ધેન્દ્રિયં સર્વમૂર્તિ-
સમૂહો ગુરુતા ચેતિ ॥

પૃથ્વીના ગુણો.

૨૦ ગંધ, ગ્રાણેન્દ્રિય, સર્વ પ્રકારનાં કઠણપણાં
અને ભારેપણું એટલા પૃથ્વીના ગુણો છે.

૨૧ તત્ર સત્ત્વબહુલમાકાશમ્ । રજોબહુલો
વાયુઃ । સત્ત્વરજોબહુલોડગ્નિઃ । સત્ત્વતમોબહુલો
આપઃ । તમોબહુલો પૃથિવીતિ ॥

કયા ભૂતમાં કયા ગુણનું આધિક્ય છે ?

૨૧ આકાશમાં સત્ત્વગુણ ઘણો છે. વાયુમાં
રજોગુણ ઘણો છે. અગ્નિમાં (તેજમાં) સત્ત્વ તથા
રજ એવે ગુણો ઘણા છે. જલમાં સત્ત્વ તથા તમ એ
વે ગુણો ઘણા છે અને પૃથ્વીમાં તમોગુણ ઘણો છે.

૨૨ ભવતિ ચાત્ર ॥

અન્યોન્યાનુપ્રવિષ્ટાનિ સર્વાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।
સ્વે સ્વે દ્રવ્યે તુ સર્વેષાં વ્યક્તં લક્ષણમિષ્યતે ॥

ભૂતાનાં પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશ અને તે-
ઓની પોતપોતાનાં દ્રવ્યોમાં સ્પષ્ટતા.

૨૨ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વં-
તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “એ સર્વ ભૂતો પરસ્પરમાં
પેઠેલાં છે એમ સમજવું. (આકાશ વાયુમાં પણ
પેઠેલું છે તેથી વાયુમાં શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે
ગુણો છે. આકાશ તથા વાયુ તેજમાં પણ પેઠેલાં
છે તેથી તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ
ગુણો છે. આકાશ, વાયુ તથા તેજ જલમાં પણ
પેઠેલાં છે તેથી જલમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ
એ ચાર ગુણો છે. આકાશ, વાયુ, તેજ અને જલ
પૃથ્વીમાં પણ પેઠેલાં છે તેથી પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો છે.)
જો કે આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોને પરસ્પરનો સંબંધ
છે તો પણ જે દ્રવ્ય જે ભૂતનું હોય છે અર્થાત્
જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતનું આધિક્ય હોય છે તે દ્રવ્યમાં
તે ભૂતનું લક્ષણ સ્પષ્ટ હોય છે.”

૨૩ અઘૌ પ્રકૃતયઃ પ્રોક્તા વિકારાઃ ષોડશૈવ તુ ।

ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ સમાસેન સ્વતંત્રપરતંત્રયોઃ ॥

આ અધ્યાયમાં કહેલા મુખ્ય વિષ-
યોનો સંગ્રહ.

૨૩ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં
આઠ પ્રકૃતિઓ, સોઠ વિકારો અને જીવાત્મા
એઓવિષે જે સિદ્ધાંત છે તે આ અધ્યાયમાં
સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

અધ્યાય ૨ જો.

૧ અથાતઃ શુક્રશોણિતશુદ્ધિ નામ શારીરં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શુક્રશોણિત-
શુદ્ધિશારીરં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

૧ વીર્યની તથા રજની શુદ્ધિવિષેનો. જો વીર્ય તથા
રજ શુદ્ધ હોય તોજ તેઓના સંયોગોમાં શુદ્ધ પ્રજાની અ-

વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વાતપિત્તશ્લેષ્મકુણપગ્રન્થિપૂતિપૂયક્ષીણમૂત્ર-
પુરીપરેતસઃ પ્રજોત્પાદને ન સમર્થા ભવન્તિ ॥

તેષુ વાતવર્ણવેદનં વાતેન ।

પિત્તવર્ણવેદનં પિત્તેન ।

શ્લેષ્મવર્ણવેદનં શ્લેષ્મણા ।

શોણિતવર્ણવેદનં કુણપગંધ્યનલ્પં રક્તેન ।

ગ્રંથિભૂતં શ્લેષ્મવાતાભ્યામ્ ।

પૂતિપૂયનિમં પિત્તશ્લેષ્મભ્યામ્ ।

ક્ષીણં પ્રાગુક્તં પિત્તમારુતાભ્યામ્ ।

મૂત્રપુરીપગન્ધિ સન્નિપાતેનેતિ ।

તેષુ કુણપગ્રંથિપૂતિપૂયક્ષીણરેતસઃ કૃચ્છ્રસાધ્યા
મૂત્રપુરીપરેતસસ્ત્વસાધ્યાઃ સાધ્યમન્યચ્ચેતિ ॥

દુષ્ટ વીર્યવાલાનું શુદ્ધ પ્રજાથી રહિ-

તપણું, દુષ્ટ વીર્યનાં નિદાનસહિત

લક્ષણો અને દુષ્ટ વીર્યનું સા-

ધ્યાસાધ્યપણું.

૨ જેઓનું વીર્ય વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત,
કફદૂષિત, વાયુ વગેરેથી દૂષિત થઈને રુધિ-
રથી દૂષિત, કફથી તથા વાયુથી દૂષિત, પિત્તથી
તથા કફથી દૂષિત, પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત
કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય તે પુરુષો શુદ્ધ પ્રજાને
ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી.

જો વીર્ય વાયુદૂષિત હોય તો રાતા કે કાલા
વર્ણવાળું હોય છે અને તેમાં તોદન (સોઈઓથી
મોંકાયા જેવી પીડા) તથા ભેદન વગેરે વ્યથાઓ
હોય છે.

જો વીર્ય પિત્તદૂષિત હોય તો પીલા તથા
આશમાની વગેરે વર્ણોવાળું હોય છે, શબના જેવા
તથા પરુના જેવા ગંધવાળું હોય છે અને તેમાં
દાહ તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓ હોય છે.

ભિવ્યક્તિ થાય છે માટે વીર્યની તથા રજની શુદ્ધિવિષેનો
અધ્યાય આપવામાં આવે છે.

જો વીર્ય કફદૂષિત હોય તો સફેદ વર્ણવાલું હોય છે, કાચા માંસના જેવા ગંધવાલું હોય છે અને તેમાં સ્વરજ વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

જો વીર્ય વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત હોય તો રુધિરના જેવા વર્ણવાલું હોય છે, શબના જેવા ગંધવાલું હોય છે, દાહ તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓવાલું હોય છે અને ઘણું હોય છે.

જો વીર્ય કફથી તથા વાયુથી દૂષિત હોય તો ગાંઠાઓવાલું હોય છે.

જો વીર્ય પિત્તથી તથા કફથી દૂષિત હોય તો દુર્ગંધવાળા પરુ જેવું હોય છે.

જો વીર્ય પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત હોય તો ક્ષીણ હોય છે. (ક્ષીણ વીર્યનું લક્ષણ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયું છે તે જોઈ લેવું.)

જો વીર્ય ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય તો મૂત્રના જેવા તથા વિષ્ટાના જેવા ગંધવાલું હોય છે.

એઓમાં રુધિરથી દૂષિત થયેલું, કફથી તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું, પિત્તથી તથા કફથી દૂષિત થયેલું અને પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું એટલા પ્રકારનાં વીર્યો કષ્ટસાધ્ય છે. ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું વીર્ય અસાધ્ય છે અને વાયુ-દૂષિત, પિત્તદૂષિત અને કફદૂષિત એ ત્રણ પ્રકારનાં વીર્યો સાધ્ય છે.

૩ આર્ત્તવમપિ ત્રિભિર્દોષૈઃ શોણિતચતુર્થૈઃ પૃથક્ દ્વન્દ્વૈઃ સમસ્તૈશ્ચોપસૃષ્ટમવીજં ભવતિ તદપિ દોષવર્ણવેદનાદિર્નિર્વિજ્ઞેયમ્ । તેષુ કુળપ-અન્થિપૂતિપૂયક્ષીણમૂત્રપુરીષપ્રકાશમસાધ્યં સાધ્યમન્યદ્ભવતિ ॥

દુષ્ટ રજવાળી સ્ત્રીનું શુદ્ધપ્રજાથી રહિત-પણું, દુષ્ટ રજનાં નિદાનસહિત લક્ષણો

અને દુષ્ટ રજનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

૩ જે સ્ત્રીઓનું રજ વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત,

કફદૂષિત, વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત, કફથી તથા વાયુથી દૂષિત, પિત્તથી તથા કફથી દૂષિત, પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય તે સ્ત્રીઓ શુદ્ધવીજરહિત હોય છે એટલે શુદ્ધગર્ભનું ધારણ કરવામાં સમર્થ નથી.

જો રજ વાયુદૂષિત હોય તો રાતા કે કાળા વર્ણવાલું હોય છે અને તેમાં તોદન (સોઈઓથી મોંકાયા જેવી વ્યથા) તથા ભેદન વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

જો રજ પિત્તદૂષિત હોય તો પીલા તથા આશમાની વગેરે વર્ણવાલું હોય છે, શબના તથા પરુના જેવા ગંધવાલું હોય છે અને તેમાં દાહ તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓ હોય છે.

જો રજ કફદૂષિત હોય તો સફેદ વર્ણવાલું હોય છે, કાચા માંસના જેવા ગંધવાલું હોય છે અને તેમાં સ્વરજ વગેરે વેદનાઓ હોય છે.

જો રજ વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત હોય તો લાલ રંગવાલું હોય છે, શબના જેવા ગંધવાલું હોય છે, દાહ તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓવાલું હોય છે અને ઘણું હોય છે.

જો રજ કફથી તથા વાયુથી દૂષિત હોય તો ગાંઠાઓવાલું હોય છે.

જો રજ પિત્તથી તથા કફથી દૂષિત હોય તો દુર્ગંધવાળા પરુજેવું હોય છે.

જો રજ પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત હોય તો ક્ષીણ હોય છે. (ક્ષીણ રજનું લક્ષણ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષ્યવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયું છે તે જોઈ લેવું.)

જો રજ ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય તો મૂત્રના જેવા તથા વિષ્ટાના જેવા ગંધવાલું હોય છે.

એઓમાં રુધિરથી દૂષિત થયેલું, કફથી તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું, પિત્તથી તથા કફથી દૂષિત થયેલું, પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું અને ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું એ પાંચ પ્રકારનાં રજો

असाध्य छे अने वायुदूषित, पित्तदूषित तथा कफदूषित ए त्रण प्रकारनां रजो साध्य छे.

४ भवन्ति चात्र ॥

तेष्वाद्याश्चक्रदोषांस्त्रीन्स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् ।
क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरवस्तिभिः ॥
पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक्पुणपरेतसि ।
धातकीपुष्पखदिरदाडिमाजुनसाधितम् ॥
पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितम् ।
ग्रन्थिभूते शटीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि ॥
परूपकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् ।
प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत्कार्यं क्षीणरेतसि ॥
विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।
स्निग्धं वान्तं विरिक्तं च निरूढमनुवासितम् ॥
योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

वीर्यना दोषोनी चिकित्सा.

४ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिण् स्वमुखथी कबुं छे के “जेओनुं वीर्य वायुदूषित, पित्तदूषित के कफदूषित होय ते पुरुषोनी बुद्धिमान् वैद्ये दोषोनी स्थितिप्रमाणे स्नेहन, स्वेदन, वमन, विरेचन, निरूहवस्ति तथा अनुवासनवस्ति ए क्रियाओथी चिकित्सा करवी अने विशेषे करी उत्तरवस्तिओथी चिकित्सा करवी.” (शमन चिकित्सा पण करवी.)

जेनुं वीर्य वायु वगेरथी दूषित थएला रुधिरथी दूषित थयुं होय ते पुरुषने वैद्ये धावणीनां फूल, खेर, दाडिम अने कडायो अथवा साजड एओना कल्कथी तथा काथथी पकावेलुं अथवा शालसारा दिगैणना कल्कथी तथा काथथी पकावेलुं घी पावुं.

जेनुं वीर्य कफथी तथा वायुथी दूषित थएलुं होय ते पुरुषने वैद्ये कचूराना अथवा कपूरकाच-

रीना कल्कथी तथा काथथी पकावेलुं अथवा खारानी भस्मथी पकावेलुं घी पावुं.

जेनुं वीर्य पित्तथी तथा कफथी दूषित थएलुं होय ते पुरुषने परूपकादिगण तथा न्यग्रोधादिगण (सूत्रस्थानना ३८ मा अध्यायमां जुवो.) ए ओना कल्कथी तथा काथथी पकावेलुं घी पावुं.

जेनुं वीर्य पित्तथी तथा वायुथी दूषित थयुं होय अर्थात् क्षीण थएलुं होय ते पुरुषने वीर्य-वर्द्धक पदार्थोनो उपयोग कराववो अने चिकित्सितस्थानना ‘क्षीणवलीयवाजीकरणचिकित्सित’ नामना २६ मा अध्यायमां कल्याप्रमाणे वाजीकरणक्रिया पण करवी.

जेनुं वीर्य त्रणे दोषोथी दूषित थएलुं होय अर्थात् मूत्रना तथा विष्टाना जेवा गंधवाळुं थएलुं होय ते पुरुषने चित्रक, वाळो अने हींग एओना कल्कथी तथा काथथी पकावेलुं घी पावुं. (जोके त्रणे दोषोथी दूषित थएलुं वीर्य असाध्य छे तो पण तेना दुर्गंधने दूर करवाने माटे आ चिकित्सा कही छे एम समजवुं.)

वीर्यना दोषथी पीडित थएला पुरुषने स्नेहन, वमन, विरेचन, निरूहवस्ति तथा अनुवासनवस्ति एओथी योजित करीने पछी उत्तरवस्तिनी सारी रीते योजना आपवी ए तेनी सामान्य चिकित्सा छे.

५ विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्तवशुद्धये ॥

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्तवार्तिषु ।
कुर्यात्कल्कान्पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च ॥
ग्रन्थिभूते पिवेत्पाठां त्र्यूषणं वृक्षकाणि च ।
दुर्गन्धिपूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्तवे ॥
पिवेद्भद्रश्रियः काथं चन्दनकाथमेव च ।
शुक्रदोषहराणां च यथास्वमवचारणम् ॥

१ काढाने, दूधने तथा तेलने भेळ्ठां करीने तेथी गुदामां पिचकारी मारवामां आवे ते निरूहवस्ति केहेवाय छे.

२ घी के तेल वगेरे स्नेहोथी गुदामां जे पिचकारी मारवामां आवे ते अनुवासनवस्ति केहेवाय छे.

३ लिंगमां के योनिमां पिचकारी मारवामां आवे ते उत्तरवस्ति केहेवाय छे.

४ सूत्रस्थानना ३८ मा अध्यायनो ७ मो विषय जुवो.

દોષાણાં શુદ્ધિકરણં શેષાસ્વપ્યાર્તવાર્ત્તિષુ ।
અન્નં શાલિયવં મધ્યં હિતં માંસં ચ પિત્તલમ્ ॥

રજના દોષોની ચિકિત્સા.

૧ જેઓનું રજ વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત કે વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત થયેલું હોય તે સ્ત્રીઓના રજને શુદ્ધ કરવામાટે દોષોના અનુસારથી સ્નેહન, વમન, વિરેચન, નિરૂહવસ્તિ તથા અનુવાસનવસ્તિ એ ક્રિયાઓ કરવી. ઉત્તરવસ્તિરૂપ ક્રિયા તો વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત અને વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત એ ચારે પ્રકારનાં રજો ઉપર કરવી. એ ચારે પ્રકારની રજ-સંબંધી પીડાઓમાં સ્ત્રીઓને સ્નેહનાદિક ઉચિત ક્રિયાઓથી યુક્ત કરીને, ઉત્તરતંત્રના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલાં વાયુઆદિ દોષોને હરનારાં દ્રવ્યોનો, પોતાંઓનો અને પથ્ય આચમનો (યોનિને ધોવાનાં જઙ્ઙો)નો પણ યોગ આપવો.

જેઓનું રજ કફથી તથા વાયુથી દૂષિત થયું હોય અર્થાત્ ગાંઠાઓવાળું થયું હોય તે સ્ત્રીઓને કાલીપાડ, સુંઠ મરી તથા પીપ્પલ અને હંદ્રજવ એઓનો કાથ પાવો.

જેઓનું રજ પિત્તથી તથા કફથી દૂષિત થયું હોય અર્થાત્ દુર્ગંધી પરુ જેવું થઈ ગયું હોય તે સ્ત્રીઓને તથા જેઓનું રજ વ્રણે દોષોથી દૂષિત થવાને લીધે મજ્જાજેવું થઈ ગયું હોય અર્થાત્ મૂત્રના તથા વિષ્ટાના જેવા ગંધવાળું થઈ ગયું હોય તે સ્ત્રીઓને સૂંઘડનો તથા રતાંજલિનો કાથ પાવો.

જેઓનું રજ પિત્તથી તથા વાયુથી દૂષિત થયું હોય અર્થાત્ ક્ષીણ થયેલું હોય તે સ્ત્રીઓને વીર્યના દોષોનું હરણ કરનારા રસાયન તથા વાજીકરણ હૃત્યાદિ ઉપાયોનો યોગ્યતાપ્રમાણે યોગ આપવો.

ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારોમાંથી કોઈ પ્રકારની અથવા તે શિવાય વીજી પણ કોઈ રજ-સંબંધી પીડા થઈ હોય તો દોષોની શુદ્ધિ કરવી,

ચોખા તથા જવ સ્વરાવવા, મધ પાવું અને પિત્તને વધારનારું માંસ સ્વરાવવું એ હિત કરનારી સામાન્ય ચિકિત્સા છે. (આ પ્રકરણમાં અસાધ્ય રજોદોષોની પણ ચિકિત્સા કહી છે તે કેવલ તેઓના દુર્ગંધને ટાળવામાટે કહી છે.)

૬ સ્ફટિકામં દ્રવં સ્નિગ્ધં મધુરં મધુગન્ધિ ચ ।
શુક્રમિચ્છન્તિ કેચિત્તુ તૈલક્ષૌદ્રનિમં તથા ॥

વીર્યના શુદ્ધપણાનું લક્ષણ.

૬ જે વીર્ય સ્ફટિક જેવું, દ્રવરૂપ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મધના જેવા ગંધવાળું હોય તેને શુદ્ધ સમજવું. કેટલાએક કહે છે કે જે વીર્ય તેલજેવું તથા મધજેવું હોય તેને શુદ્ધ સમજવું.

૭ શશાસ્ત્રપ્રતિમં યન્તુ યદ્વા લાક્ષારસોપમમ્ ।
તદાર્તવં પ્રશંસન્તિ યદ્વાસો ન વિરઙ્ગયેત્ ॥

રજના શુદ્ધપણાનું લક્ષણ.

૭ જે રજ સસલાના લોહી જેવું અથવા લા-ખના રસ જેવું હોય તથા જેની ધોઈ નાખ્યા પછી પણ વસ્ત્ર ઉપર વિવર્ણતા થાય નહીં તે રજને શુદ્ધ સમજવું.

૮ તદેવાતિપ્રસજ્ઞેન પ્રવૃત્તમનૃતાધપિ ।

અસુગ્દરં વિજાનીયાદતોઽન્યદ્રક્તલક્ષણાત્ ॥

અસુગ્દરો ભવેત્સર્વઃ સાક્કમર્દઃ સ્વેદનઃ ।

તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્બલ્યં ભ્રમો મૂર્છાં તમસ્તૃપા ॥

દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વં તન્દ્રા રોગાશ્ચ વાતજાઃ ।

પ્રદરનું લક્ષણ તથા પ્રદરમાં લોહીનો

અત્યંત સ્નાવ થવાથી થતા ઉપદ્રવો.

૮ એ રજજ જો વહુજ સ્ત્રવે અથવા લાંબા વસ્ત્ર સુધી સ્ત્રવે અથવા ઋતુ વગર પણ સ્ત્રવે તો તે પ્રદર કહેવાય છે. પ્રદરનું વર્ણાદિક ઉપર કહેલા શુદ્ધ રજના વર્ણાદિક કરતાં જૂઠુંજ હોય છે. (સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ચૌદમા અધ્યાયના ૧૩ મા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે પ્રદરમાં ફીણથી સંયુક્તપણા વગેરે લક્ષણો પણ હોય છે.) સર્વ પ્રકારના પ્રદરોમાં અંગોનું ભાંગ્યા કરવું

તથા શૂઠ નીકળ્યાં કરવાં એ તો હોયજ છે. લોહીનો અતિસ્રાવ થવાથી દુર્બલપણું, ભ્રમ, મૂર્છા, અંધકાર-દર્શન, તરશ, બલતરા, પ્રલાપ, પાંડુપણું, તંદ્રા અને વાયુથી થતા આક્ષેપક વગેરે રોગો થાય છે.

૯ તરુણ્યા હિતસેવિન્યાસ્તદલ્પોપદ્રવં મિષકૃ. ||
રક્તપિત્તવિધાનેન યથાવત્સમુપાચરેત્ ।

પ્રદરની ચિકિત્સા.

૯ સ્ત્રી જુવાન હોય તથા હિતપદાર્થોનું સેવન કરનારી હોય અને પ્રદર થોડા ઉપદ્રવોવાળો હોય તો વૈદ્યે તે પ્રદરની રક્તપિત્તના વિધિપ્રમાણે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. (ઉત્તરતંત્રના ૪૬ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય જુવો.)

૧૦ દોષૈરાવૃત્તમાર્ગત્વાદાર્તવં નશ્યતિ સ્ત્રિયાઃ ||
તત્ર મત્સ્યકુલત્થામ્લતિલમાપસુરા હિતાઃ ।
પાને મૂત્રમુદશ્વિચ્છ દધિ શુક્રં ચ મોજને ||

જુવાન સ્ત્રીને રજ ન આવતું હોય તો તેનું નિદાન તથા ચિકિત્સા.

૧૦ રજનો માર્ગ વાયુથી, કફથી કે એ બન્નેથી રોકાઈ ગયો હોય તો સ્ત્રીનું રજ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે રજ નષ્ટ થઈ ગયું હોય તો તે ઉપર માછલાં, કઢથી, ગોમૂત્ર, અરધા પાણી-વાળી છાશ, ખાટી કાંજી, તિલ, અડદ, મદિરા, દહી અને શુક્ર (તેલ અને લૂણ વગેરે નાલીને જે દ્રવમાં કંદ મૂઠ અને ફળ વગેરે આથવામાં આવે છે તે દ્રવ અથવા સૂ. અ. ૪૧ વિ. ૧૮૭ માં કહેલો આથો) એઓનો ખાવાપીવામાં ઉપયોગ કરાવવો એ હિતકારી થાય છે.

૧૧ ક્ષીણં પ્રાગીરિતં રક્તં સલક્ષણચિકિત્સિતમ્
તથાપ્યત્ર વિધાતવ્યં વિધાનં નષ્ટરક્તવત્ ||

ક્ષીણ થયેલા રજની પ્રકારાંતરથી પળ ચિકિત્સા.

૧૧ ક્ષીણ થયેલા રજનું લક્ષણ અને ચિકિત્સા પ્રથમ આ અધ્યાયના ૬ મા વિષયમાં તથા સૂત્ર-સ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયમાં

કેહેવાઈ ગયેલ છે તો પણ અહીં કેહેવું યોગ્ય છે કે ક્ષીણ થયેલા રજની નષ્ટ થયેલા રજની પેટે પણ ચિકિત્સા કરવી.

૧૨ એવમદુષ્ટશુક્રઃ શુદ્ધાર્તવા || ઋતૌ પ્રથમદિવસાત્પ્રભૃતિ બ્રહ્મચારિણી દિવાસ્વપ્ના-ઝનાશ્રુપાતસ્નાનાનુલેપનાભ્યન્નનચ્છેદનપ્રધા-વનહસનકત્થનાતિશબ્દશ્રવણાવલેખનાનિલા-યાસાન્પરિહરેત્ । કિં કારણમ્ ।

દિવા સ્વપન્ત્યાઃ સ્વાપશીલોઽઝનાદન્ધો રોદનાદ્વિકૃતદષ્ટિઃ સ્નાનાનુલેપનાદુઃખશીલ-સૈલાભ્યન્નાત્કુપ્તી નચાપકર્તનાત્કુનચો પ્રધાવ-નાચ્છલો હસનાચ્છયાવદન્તૌષ્ટતાલુજિહ્વઃ પ્ર-લાપી ચાતિકત્થનાદતિશબ્દશ્રવણાદ્વધિરોઽ-વલેખનાત્વલતિર્માસ્તાયાસસેવનાન્મત્તો ગર્ભો ભવતીત્યેવમેતાન્પરિહરેત્ ||

દર્ભસંસ્તરશાયિનીં કરતલશરાવર્ણાન્યત-મભોજિનીં હવિષ્યસ્ય ટ્ર્યહં ચ મર્તુઃ સંરક્ષેત્ ।

રજસ્વલા પાલવાના નિયમો અને તે નિયમો નહીં પાલવાથી પ્રજાને નુકસાન.

૧૨ ઉપરપ્રમાણે કરવાથી જો પુરુષ અશુદ્ધ વીર્યવાળો હોય તો શુદ્ધ વીર્યવાળો થાય છે અને સ્ત્રી અશુદ્ધ રજવાળી હોય તો શુદ્ધ રજવાળી થાય છે. સ્ત્રીએ ઋતુ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, (મૈથુનનો ત્યાગ કરવો,) દિવસની નિદ્રા કરવી નહીં, આંજણ આંજવું નહીં, આંસુ પાડવાં નહીં, નાહાવું નહીં, ચંદનાદિકનું લેપન કરવું નહીં, તૈલનો અભ્યંગ કરવો નહીં, નચોનું છેદન કરવું નહીં, દોડવું નહીં, હસવું નહીં, શાશું બોલવું નહીં, કોલાહલનું શ્રવણ કરવું નહીં, કાંકસી વગેરેથી માથું ઓળવું નહીં, શાશા પવનવાળી જગામાં બેસવું નહીં અને કશો પરિશ્રમ કરવો નહીં.

રજસ્વલા સ્ત્રી જો દિવસની સુઈ રહે તો ગર્ભ

અત્યંત ડંઘનારો થાય છે, આંજળ આંજે તો ગર્ભ આંધળો થાય છે, રોય તો ગર્ભ વિકૃત નેત્રોવાળો થાય છે, નાહાય કે લેપન કરે તો ગર્ભ દુઃખીઓ થાય છે, તૈલનો અભ્યંગ કરે તો ગર્ભ કોઢીઓ થાય છે, નલ્લોનું છેદન કરે તો ગર્ભ ધ્રુવ નલ્લો-વાળો થાય છે, દોડે તો ગર્ભ ચંચલ થાય છે, હસે તો ગર્ભનાં દાંત જીભ તાલવું તથા હોઠ કાઢ્યાં થાય છે, જ્ઞાણું બોલે તો ગર્ભ પ્રલાપ કરનારો (અનર્થક વચન બોલનારો) થાય છે, કોલાહલ સાંભળે તો ગર્ભ બેહેરો થાય છે, માથું ઓળે તો ગર્ભ ટાલીઓ થાય છે અને જ્ઞાણ પવનનું કે પરિશ્રમનું સેવન કરે તો ગર્ભ ઉન્મત્ત થાય છે. આમ છે ઇટલા માટે દિવસનું શયન તથા આંજળ આંજવું ઇત્યાદિકનો રજસ્વલા સ્ત્રીએ ત્યાગ કરવો.

વૈદ્યે રજસ્વલાને ત્રણ દિવસ સુધી દર્ભના બીજાનામાં સૂવડાવવી, જે કાંઈ જમવાનું હોય તે હાથમાંજ રાખીને અથવા માટીના વાસણમાં રાખીને અથવા પાનડાપર રાખીને જમે ઇમ કરવું, ચોખા વગેરે હવિષ્યાન્નજ જમવા દેવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પતિની નજરે પળ પડવા દેવી નહીં.

૧૩ તતઃ શુદ્ધસ્નાતાં ચતુર્થેઽહન્યદ્વતવાસ-સમલક્ષ્ણતાં કૃતમજ્જલસ્વસ્તિવાચનાં ભર્તારં દર્શયેત્ । તત્કસ્ય હેતોઃ ।

પૂર્વે પશ્યેદ્વતુસ્નાતા યાદૃશં નરમજ્જના ।

તાદૃશં જનયેત્પુત્રં ભર્તારં દર્શયેદતઃ ॥

વૈદ્યે ચોથે દિવસે કરવાનો વિધિ.

૧૩ રજસ્વલા ચોથે દિવસે શુદ્ધ રીતે નાહી, નવીન વસ્ત્રો પહેરી, શણગાર ધરી, માંગલિક વિધિ કરી, સ્વસ્તિવાચન કરાવીને પ્રથમ પોતાના પતિ-નુંજ મુખ જોય ઇમ વૈદ્યે કરવું. કારણ કે ઋતુસ્નાત થઈ સ્ત્રી પ્રથમ, જેવા પુરુષને દેખે તેવા પુત્રને જન્મ આપે છે ઇટલા માટે વૈદ્યે રજસ્વલાને તેનો પતિજ પ્રથમ દેખાડવો.

૧૪ તતો વિધાનં પુત્રીયમુપાધ્યાયઃ સમાચરેત્ કર્માન્તે ચ ક્રમં હોનમારમેત વિચક્ષણઃ ॥

તતોઽપરાહ્ને પુમાન્માસં બ્રહ્મચારી સર્પિઃ-સ્નિગ્ધઃ સર્પિઃક્ષીરાભ્યાં શાલ્યોદનં ભુક્ત્વા માસં બ્રહ્મચારિણીં તૈલસ્નિગ્ધાં તૈલમાપોત્તરા-હારાં નારીમુપેયાદ્રાત્રૌ સામાદિભિર્વિશ્વાસ્ય વિકલ્પ્યૈવં ચતુર્થ્યાં પશ્ચિમઘટ્ટભ્યાં દશમ્યાં દ્વા-દશ્યાં વોપેયાદિતિ પુત્રકામઃ ॥

પૂત્તરોત્તરં વિદ્યાદાયુરારોગ્યમેવ ચ ।

પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વર્યં બલં ચ દિવસેષુ વૈ ॥

રજસ્વલા પતિનું અવલોકન કરે તે

પછીનો વિધિ.

૧૪ પછી ઉપાધ્યાયે જેથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય એવું હોમાદિક વિધાન કરવું. એ વિધાન થઈ રહ્યા પછી પતિએ વિચક્ષણતા રાખીને નીચેપ્રમાણે કરવું.

પુત્રની ઇચ્છા હોય તો પતિએ સ્ત્રીના રજો-દર્શનથી પેહેલાં એક મહિના સુધી વરાવર બ્રહ્મ-ચર્ય પાળી રાખવું જોઈએ અને સ્ત્રીએ પણ રજોદર્શ-નથી પેહેલાં એક મહિના સુધી વરાવર બ્રહ્મચર્ય પાળી રાખવું જોઈએ ઇટલે મહિના સુધી મૈથુનનો સંકલ્પ પણ નહીં કરવો જોઈએ. એવી રીતે એક મહિના સુધી બ્રહ્મચારી રહેલા અને ઘી જમવાથી સ્નિગ્ધ થઈ પતિએ રજોદર્શનથી ચોથે દિવસે અપરાહ્ન સમયમાં દૂધની અને ઘીની સાથે રાતા ચોખાનો ભાત જમી, તૈલના અભ્યંગથી સ્નિગ્ધ થઈ અને જેણે તૈલની અને અહદની અધિકતા-વાળો આહાર કર્યો હોય એવી તે સ્ત્રીની પાસે રાતે જવું. ત્યાં સામ આદિ કોમળ ઉપાયોથી તે સ્ત્રીને કેટલીક ધીરજ આપી, વિશ્વાસ બેસાડી ને તેનો સંગ કરવો. અથવા ઇવાજ પ્રકારથી નીચે લખેલી રાત્રિઓનાં ફળો ઉપર ધ્યાન આપીને છટ્ટી રાતે અથવા આઠમી રાતે અથવા દશમી રાતે અથવા બારમી રાતે તેનો સંગ કરવો.

चौथी रात करतां छट्टी राते, छट्टी रात करतां आठमी राते, आठमी रात करतां दशमी राते अने दशमी रात करतां बारमी राते प्रथम संग करवाथी उत्तरोत्तर अधिक अधिक आयुष्यनी, अधिक अधिक आरोग्यनी, अधिक अधिक सुप्रजपणानी, अधिक अधिक ऐश्वर्यनी अने अधिक अधिक बळनी प्राप्ति थाय छे.

१५ अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्यां वा स्त्रीकामः ॥ त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥

पुत्रीनी उत्पत्तिनी इच्छा होय तो स्त्रीसंग करवानी रात्रिओ.

१५ जो पुत्रीनी उत्पत्तिनी इच्छा होय तो रजोदर्शनथी पांचमी राते अथवा सातमी राते अथवा नवमी राते अथवा अगीयारमी राते स्त्रीनो प्रथम संग करवो. तेरमी वगेरे रात्रिओने तो निन्दितज समजवी.

१६ तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुन-गमनमनायुष्यं पुंसां भवति यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसूयमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति । चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति ।

रजस्वलापणानी पेहेली त्रण रात्रि-ओमां स्त्रीसंग करवाथी नुकसान.

१६ रजस्वला स्त्रीमां पेहेले दिवसे मैथुन करवामां आवे तो पुरुषना आयुष्यनी हानि थायछे अने जो तेमां गर्भ रहे तो ते पण जन्मतो जन्मतो मरीजाय छे. बीजे दिवसे मैथुन करवामां आवे तो पुरुषना आयुष्यनी हानि थायछे अने गर्भ रहे तो ते पण जन्मतो जन्मतो मरीजाय छे अथवा जन्म्या पछी दश दिवसनी अंदर मरीजाय छे. त्रीजे दिवसे मैथुन करवामां आवे तो पण एमज थायछे अने कदाच गर्भ जीवे तो पण ते अपूर्ण

अंगोवाळो अथवा अल्प आयुष्यवाळो थाय छे. चौथे दिवसे मैथुन करवामां आवे तो गर्भ संपूर्ण अंगोवाळो तथा लांबा आयुष्यवाळो थाय छे.

१७ न च प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति । यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवर्तो त्रिरात्रं परिहरेत् ।

रजस्वलापणानी पेहेली त्रण रात्रि-

ओमां स्त्रीसंग नहीं करवानुं

बीजुं पण कारण.

१७ पेहेली त्रण रात्रि सुधीमां लोही के जे प्रवर्त्याज करे छे तेमां जो वीर्य प्रवेश करे तो ते गुणकारक (प्रजोत्पादक) थाय एवो संभव नथी पण जेम वेहेती नदीमां प्रवाहनी सामे नाख-वामां आवेलो तरनारो पदार्थ उपर नहीं जतां पाछोज बळे छे तेम वेहेता लोहीमां नाखेलुं वीर्य घणुं करीने गर्भाशयमां नहीं जतां पाछुंज बळे एवो संभव छे एटले वीर्यना व्यर्थ जवानी धास्तीने लीधे पण त्रण रात्रि सुधी रजस्वलाना संगनो त्याग करवो अने रजस्वलाए पण त्रण रात्रि सुधी पतिना मैथुनोत्साहनं निवारण करे एवा उपर कहेला नियमो पाळवा योग्य छे.

१८ अतः परं मासादुपेयात् ।

एक वार संग करीने पाछो एक महीना पछी संग करवा विषे.

१८ रजस्वला थएली स्त्रीनो उपर कह्या प्रमाणे चौथी रात्रिथी बारमी रात्रि सुधीमां एक वार संग करीने पाछो एक महीना पछी संग करवो. कारण के पाछुं रजोदर्शन थयाथी गर्भ नहीं रह्यानो निश्चय थाय छे एटले पछी गर्भना द्वारनुं विघटन थयाथी गर्भनो स्त्राव थई जवानी धास्ती रेहेती नथी.

१९ लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावट-शुक्लासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमां क्षीरेणाभि-

પુત્ર ત્રીશ્ચતુરો વા બિન્દુન્દ્યાદ્યક્ષિણે નાસાંપુટે
પુત્રકામાયૈ ન ચ તાન્નિષ્ઠીવેત્ ॥

ગર્ભવતીને નસ્ય દેવાવિષે.

૧૯ જેને ગર્ભ રહ્યો હોય તે સ્ત્રીને એજ દિવસોમાં લક્ષ્મણા, (નાહાનાં નાહાનાં રોતાં છાંટણાં-વાળી, બકરાના જેવા ગંધવાળી અને બકરાના જેવીજ આકૃતિવાળી ઔષધિ થાય છે તે) વડવા-ઇનું અગ્ર, પીઠાં ફૂલવાળી મહાબલા કે જે વઢ-દાણાની જાત છે તે અને ગંગેટી એ ચાર ઔષધિ-ઓમાંથી કોઈ પણ ઔષધીને દૂધમાં વાટી તેનાં ત્રણ કે ચાર ટીપાં જમણા નાકમાં ના-ખવાં અને તે ટીપાં ગઢામાં જતાં પણ ગર્ભવતી-એ તેઓને થૂંકી કાઢાડવાં નહીં. જેને પુત્રની ઇચ્છા હોય તે સ્ત્રીને માટે આ વિધિ છે. (આ નસ્ય રહેલા ગર્ભનું સ્થાપન કરે છે અને પુત્રની પ્રાપ્તિ કરે છે તેથી ત્રણ ત્રણ મહીનાને અંતરે આપવું જોઈએ. ગર્ભ ન રહ્યો હોય તો પણ પ્રથમ આ ચારે ઔષધિઓનું નસ્ય આપીને પછી સંગ કરવામાં આવે તો ગર્ભ રહે છે અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કેટલાંક તંત્રોમાં લખ્યું છે.)

૨૦ ધ્રુવં ચતુર્ણાં સાન્નિધ્યાદ્ગર્ભઃ સ્યાદ્વિધિપૂર્વકઃ
ઋતુક્ષેત્રામ્બુવીજાનાં સામગ્ર્યાદ્કુરો યથા ॥
એવં જાતા રૂપવન્તો મહાસત્ત્વાશ્ચિરાયુષઃ ।
મવન્ત્યુણસ્ય મોક્તારઃ સત્પુત્રાઃ પુત્રિણે હિતાઃ॥

ચાર પદાર્થોના સાન્નિધ્યથી અવશ્ય

ગર્ભનું રહેવું અને તેથી સારા

પુત્રોનીજ ઉત્પત્તિ.

૨૦ જેમ યોગ્ય ઋતુ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, યોગ્ય વરસાદ અને યોગ્ય બીજ એ ચાર પદાર્થોના સાન્નિધ્યથી અવશ્ય સારા અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ યોગ્ય રજ, યોગ્ય ગર્ભાશય, યોગ્ય રસધાતુ અને યોગ્ય બીજ એ ચાર પદાર્થોના સાન્નિધ્યથી અવશ્ય સારા ગર્ભની સ્થિતિ થાય છે. આવા ગર્ભોથી ઉત્પન્ન થતી પુત્રો રૂપાળા, ઘણા સત્વ-

ગુણવાળા, માતાપિતાને ઋણથી મુક્ત કરનારા, લાંબા આયુષ્યવાળા, સુપાત્ર અને પિતાનું સઘલી રીતે હિત કરે એવા થાય છે.

૨૧ તત્ર તેજોધાતુઃ સર્વવર્ણાનાં પ્રભવઃ સ યદા ગર્ભોત્પત્તાવધાતુપ્રાયો ભવતિ તદા ગર્ભે ગૌરં કરોતિ પૃથિવીધાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણં પૃથિવ્યા-કાશધાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણશ્યામં તોયાકાશધાતુપ્રાયો ગૌરશ્યામમ્ । યાદગ્વર્ણમાહારમુપસેવતે ગર્ભિણી તાદગ્વર્ણપ્રસવા ભવતીત્યેકે જ્ઞાપન્તે ॥

ગર્ભના ગૌર કે શ્યામ વગેરે વર્ણો શાથી થાય છે?

૨૧ સઘલા વર્ણોનું મૂલકારણ તેજ નામનું ત્રીજું મહાભૂત છે. એ તેજ જો ગર્ભાધાનના સમયમાં પોતામાં જઠના અધિક મિશ્રણવાળું હોય તો ગર્ભને ગૌર વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વીના અધિક મિશ્રણવાળું હોય તો ગર્ભને શ્યામ વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વી તથા આકાશ એ-ઓના અધિક મિશ્રણવાળું હોય તો ગર્ભને કૃષ્ણ-શ્યામ વર્ણવાળો (અત્યંતશ્યામ રંગવાળો) કરે છે અને પોતામાં જઠ તથા આકાશ એઓના અધિક મિશ્રણવાળું હોય તો ગર્ભને ગૌરશ્યામ વર્ણવાળો કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાંક આચાર્યો એમ કહે છે કે ગર્ભિણી, જેવા વર્ણવાળા આહારનું સેવન કરે તેવો વર્ણ તેના ગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨ તત્ર દષ્ટિભાગમપ્રતિપદ્મં તેજો જા-ત્યન્ધં કરોતિ । તદેવ રક્તાનુગતં રક્તાક્ષં પિ-ત્તાનુગતં પિઙ્ગાક્ષં શ્લેષ્માનુગતં શુક્લાક્ષં વાતા-નુગતં વિકૃતાક્ષમિતિ ॥

ગર્ભની આંખોમાં અમુક વિકારો

થવાનું કારણ.

૨૨ જો એ તેજ ચોથે મહિને ગર્ભની દષ્ટિના ભાગમાં પ્રાપ્ત ન થાય તો ગર્ભને જન્માંધ કરે છે, જો રુધિરની સાથે સંબંધ પામેલું હોય તો ગર્ભને રાતી આંખોવાળો કરે છે, જો પિત્તની સાથે

સંબંધ પામેલું હોય તો ગર્ભને પીંગલી આંખ્યોવાળો કરે છે, જો કફની સાથે સંબંધ પામ્યું હોય તો ગર્ભને સફેદ આંખ્યોવાળો કરે છે અને જો વાયુની સાથે સંબંધ પામ્યું હોય તો ગર્ભને ત્રાંસાપણા વગેરે વિકૃતિયુક્ત આંખ્યોવાળો કરે છે.

૨૩ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ઘૃતપિષ્ઠો યથૈવાગ્નિમાશ્રિતઃ પ્રવિલીયતે ।

વિસર્પત્યાર્તવં નાર્યાસ્તથા પુંસાં સમાગમે ॥

ત્રણ દિવસસુધી સ્ત્રીને થીજેલા રજ-

નો મૈથુનના સમયમાં પાછો સંચાર

થવાનું કારણ.

૨૩ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જેમ ધીનો પિંડ અગ્નિના સંબંધથી પીંગલીને સંચાર કરે છે તેમ ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રીને થીજેલું રજરૂપ રુધિર પુરુષનો સમાગમ પ્રાપ્ત થતાં બે દિવસોના ઘર્ષણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીથી પીંગલીને સંચાર કરે છે.”
(એ સંચાર પામેલું રુધિર વીર્યની સાથે મઠી ગર્ભા-
શયમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થાય છે. પુરુષના સમાગમના સમયમાં સ્ત્રીનું વીર્ય પણ સ્ત્રવે છે પણ તે વીર્ય સારા ગર્ભને કશું ઉપયોગી થતું નથી માટે તેનો કશો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. ડહન.)

૨૪ વીજેડન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વૌ જીવૌ કુક્ષિ-
માગતૌ ।

યમાવિત્યભિધીયેતે ધર્મેતરપુરઃસરૌ ॥

એકી વચતે બે ગર્ભ રહેવાનું કારણ.

૨૪ શુક્રશોણિતરૂપ વીજ ગર્ભાશયની અંદર વાયુને લીધે બે ભાગમાં વહેવાઈ જાય તો ઉદરમાં બે જીવ આવે છે અને તેઓ જોડાઈ કેહેવાય છે. જોડાણની ઉત્પત્તિ કોઈ પાપકર્મના યોગથી જ થાય છે.

૨૫ પિત્તોરત્યલ્પવીજત્વાદાસેક્યઃ પુરુષો ભવેત્

સ શુક્રં પ્રાશ્ય લભતે ધ્વજોચ્છ્રાયમસંશયમ્ ॥

આસેક્ય નામના નપુંસકની ઉત્પત્તિનું વિશિષ્ટ કારણ અને તેવા નપુંસકનું લક્ષણ.

૨૫ માતાનું રજ અને પિતાનું વીર્ય અત્યંત અત્પ હોય તો તેઓના યોગથી આસેક્ય નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે કોઈ અન્ય પુરુષના વીર્યનું મુખમૈથુનદ્વારા ભક્ષણ કરવામાં આવે ત્યારે જ જેનું લિંગ ઉચ્છ્રિત થાય તે આસેક્ય કેહેવાય છે. (આ નપુંસક ‘મુખયોનિ’ એ નામથી પણ કેહેવાય છે.)

૨૬ યઃ પૂતિયોનૌ જાયેત સ સૌગન્ધિકસંજિતઃ

સ યોનિશેફસોર્ગન્ધમાધ્રાય લભતે બલમ્ ॥

સૌગંધિક નામના નપુંસકની ઉત્પત્તિનું વિ-
શિષ્ટ કારણ અને તેવા નપુંસકનું લક્ષણ.

૨૬ દુર્ગંધવાળી યોનિમાં ગર્ભનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તો તેથી સૌગંધિક નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. યોનિના અને લિંગના ગંધને સૂંધે ત્યારે જ જેના લિંગમાં વલ આવે તે સૌગંધિક કેહેવાય છે. (આ નપુંસક ‘નાસાયોનિ’ એ નામથી પણ ઓળ-
ખાય છે.)

૨૭ સ્વે ગુદેડ્વ્રહ્મચર્યાદઃ સ્ત્રીષુ પુંવત્પ્રવર્તતે ।

કુમ્ભીકઃ સ ચ વિજ્ઞેયઃ ર્ઈર્ષ્યકં શૃણુ ચાપરમ્ ॥

કુંભીક નામના નપુંસકની ઉત્પત્તિનું વિ-
શિષ્ટ કારણ અને તેવા નપુંસકનું લક્ષણ.

૨૭ સ્ત્રીને પશુની પેટે વિમુખ રાક્ષીને કરવામાં આવેલા અથવા પોતાની અન્ય સ્ત્રીમાં રુચિ છતાં કરવામાં આવેલા મૈથુનથી જો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી વીજના દુર્વલપણાને લીધે કુંભીક નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરુષ પોતાની ગુદામાં મૈથુન કરાવ્યા પછી પુરુષ જેવો બનીને સ્ત્રીનો સંગ કરી શકે તે કુંભીક કેહેવાય છે. આ નપુંસક ‘ગુદયોનિ’ એ નામથી પણ ઓળખાય છે.

૨૮ દૃષ્ટ્વા વ્યવાયમન્યેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તતે ।

ર્ઈર્ષ્યકઃ સ ચ વિજ્ઞેયઃ ષષ્ઠકં શૃણુ પશ્ચમમ્ ॥

ઈર્ષ્યક નામના નપુંસકની ઉત્પત્તિનું વિ-
શિષ્ટ કારણ અને તેવા નપુંસકનું લક્ષણ.

૨૮ અરુચિવાળી સ્ત્રીમાં પુરુષે પોતાની પળ અરુચિ છતાં મૈથુન કરવાથી જો ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી બન્નેના હર્ષના મંદપણને લીધે ઈર્ષ્યક નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરુષ વીજાં સ્ત્રીપુરુષના મૈથુનને જોયા પછીજ લિંગનો ઉ-
ચ્છ્રાય પામીને મૈથુનમાં પ્રવર્તે તે ઈર્ષ્યક કેહેવાય છે. (આ નપુંસક 'દ્વ્યોનિ' એ નામથી પણ ઓળખાય છે.)

૨૯ યો માર્યાયામૃતૌ મોહાદઙ્ગનેવ પ્રવર્તતે ।
તતઃ સ્ત્રીચ્છેષ્ટિતાકારો જાયતે પઢસંશ્ચિતઃ ॥

પંઢક નામના નપુંસકની ઉત્પત્તિનું વિ-
શિષ્ટ કારણ અને તેવા નપુંસકનું લક્ષણ.

૨૯ મોહને લીધે ઋતુસમયમાં સ્ત્રીને ઉપર રાખી, પુરુષે નીચે રહીને કરવામાં આવેલી વિપ-
રીત રતિથી જો ગર્ભ રહે તો તેથી, વીજના અદૃઢ પ્રવેશને લીધે પંઢક નામનો નપુંસક ઉત્પન્ન થાય છે. જેની આકૃતિ તથા સઘળી ચેષ્ટાઓ સ્ત્રીના જેવીજ હોય તે પંઢક કેહેવાય છે અને તે શિશ્ન-
વાળો છતાં પણ પુરુષની શક્તિથી તમામ રહિતજ હોય છે, સ્ત્રીની પેટે ચત્તો સુઈ ગુદામાં મૈથુન કરાવીને પોતાના શિશ્ન ઉપરના ભાગ ઉપર વીર્યનો ઉત્સર્ગ કરાવે છે તથા દાઢીમૂંછના વાળોથી પણ રહિતજ હોય છે.

૩૦ ઋતૌ પુરુષવદ્વાપિ પ્રવર્તેતાઙ્ગના યદિ ।
તત્ર કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચ્છેષ્ટિતા ॥

સ્ત્રીનપુંસક(વેંદલ)ની ઉત્પત્તિનું વિ-
શિષ્ટ કારણ અને તેનું લક્ષણ.

૩૦ સ્ત્રીએ ઋતુસમયમાં પુરુષની પેટે પ્રવર્તીને અર્થાત્ વિપરીત રતિ કરાવીને પોતાની યોનિમાં પુરુષના વીર્યનું ગ્રહણ કરતાં તેથી રહેલા ગર્ભથી જો કન્યા ઉત્પન્ન થાય તો તે કન્યા સ્ત્રીનપુંસક

(વેંદલ) થાય છે. એ કન્યા પોતે સ્ત્રીરૂપ છતાં પણ વીજી સ્ત્રીની ઉપર પુરુષની પેટે ચડીને તેની યોનિમાં પોતાની યોનિનું ઘર્ષણ કરે છે.

૩૧ આસેક્યશ્ચ સુગન્ધી ચ કુમ્ભીકશ્ચેર્ષ્યક-
સ્તથા ।

સરેતસસ્ત્વમી જ્ઞેયા અશુકાઃ પઢસંશ્ચિતાઃ ॥
અનયા વિપ્રકૃત્યા તુ તેષાં શુક્રવહાઃ શિરાઃ ॥
હર્ષાત્સ્ફુટત્વમાયાન્તિ ધ્વજોચ્છ્રાયસ્તતો ભવેત્ ॥

પાંચ પુરુષનપુંસકોમાં પેહેલા ચારને
વીર્ય હોય છે અને પાંચમાને તો
મુદલ હોતુંજ નથી.

૩૧ આસેક્ય, સૌગંધિક, કુંભીક અને ઈર્ષ્યક
એ ચાર નપુંસકોને વીર્ય હોય છે અને પંઢક ના-
મના પાંચમા નપુંસકને તો વીર્ય મુદલ હોતુંજ
નથી. આસેક્ય, સૌગંધિક, કુંભીક અને ઈર્ષ્યક
એ ચાર નપુંસકોની વીર્યનું વહન કરનારી શિરાઓ
અનુક્રમે મુગ્ધમૈથુનથી, શિશ્નનો તથા યોનિનો
ગંધ લેવાથી, મુદ્ગમૈથુનથી અને અન્ય સ્ત્રીપુરુષના
મૈથુનના દર્શનથી હર્ષ પ્રાપ્ત થતાં અઢઢ થાય
છે અને તેથી તેઓનાં લિંગોનો ઉચ્છ્રાય થાય છે.
(ચરક તો કેહે છે કે પુરુષોનાં આ દુર્લક્ષણો
સ્ત્રીઓમાં પણ હોય છે. ડહન.)

૩૨ આહારાચારચેષ્ટાભિર્યાદશીભિઃ સમન્વિતૌ ।
સ્ત્રીપુંસૌ સમુપેયાતાં તયોઃ પુત્રોઽપિ તાદૃશઃ ॥

જે સ્ત્રી તથા પુરુષ, જેવા આહારાદિ-
કથી યુક્ત થઈને સમાગમે કરે તે-
ઓની પ્રજા તેવાજ આહારા-
દિકવાળી હોવાવિષે.

૩૨ જે સ્ત્રી તથા પુરુષ જેવા આહારથી, જેવા
આચારથી તથા જેવી ચેષ્ટાઓથી યુક્ત થઈને
સમાગમ કરે તેઓની પ્રજા તેવાજ આહારથી,
તેવાજ આચારથી અને તેવીજ ચેષ્ટાઓથી
થાય છે.

३३ यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन ।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥

कोई गर्भ अल्प तथा कोमल अस्थि-
ओवालो थायछे तेनुं कारण.

३३ वे स्त्रीओ कामातुर थई कोई रीते पर-
स्परनी साथे मैथुन करतां अने वीर्यनो उत्सर्ग
करतां ते मैथुनथी जे गर्भ उत्पन्न थाय ते गर्भ
अल्प तथा कोमल अस्थिओवालो थाय छे.

३४ ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत्
आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥

कोई गर्भ केशोथी, नखोथी तथा स्ना-
युओ वगैरेथी रहितज थायछे
तेनुं कारण.

३४ जो स्त्री ऋतुस्नात थया पछी स्वप्नमां
मैथुन पामे तो वायु तेना शुद्ध रजने, दुईने तेना
उदरमां गर्भने उत्पन्न करे छे. एतम थवाथी
गर्भिणीनां अंगोमां गर्भनां चिह्नो महीने महीने
वधतां जाय छे अने उदरमां लीट जेवो लोचो
उत्पन्न थाय छे के जे केशो, रूवाडां, नखो,
शिराओ, स्नायुओ, धमनीओ तथा अस्थिओ वगैरे
पिताना गुणोथी रहितज होय छे.

३५ सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये ।
गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् ॥

कोई गर्भो सर्पादिकना जेवा विकृत
आकारोवाळा थायछे तेनुं कारण.

३५ स्त्रीओने कोई समये सर्प, वींछी के
कोळांना जेवी विकृत आकृतिओवाळा गर्भोना
प्रसवो थाय छे तेओ पापोना अतियोगथी थाय छे
अर्थात् ए विचित्रता कर्मजन्यज होय छे.

३६ गर्भो वातप्रकोपेण दौर्हृदे चावमानिते ।

भवेत्कुलः कुणिः पङ्कर्मको मिण्मिण एव च ॥

मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ।
वातादीनां च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् ॥

खूंधां तथा टूठां वगैरे विकृत अंगो-
वाळां पण बालको जन्मे छे तेनुं
कारण.

३६ वायुना प्रकोपथी अने गर्भिणीने जे कांई
खावा पीवा वगैरेनी इच्छा उत्पन्न थाय ते इच्छानुं
अपमान थवाथी गर्भमां रहेलां बालको खूंधां,
टूठां, लूलां, मूंगां तथा गुंगणां थाय छे. माता-
पिताना नास्तिकपणाथी, वायु वगैरे दोषोना
कोपथी अने पूर्वजन्ममां करेलां पापोथी गर्भ
विकृति पामे छे.

३७ मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च
वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥

गर्भस्थ संतान अधोवायु मूकतुं नथी
तथा विष्टामूत्र करतुं नथी तेनुं कारण.

३७ गर्भमां रहेलुं संतान मळोना अल्पप-
णाने लीधे तथा वायुनो अने पक्वाशयनो अल्प
योग थवाने लीधे अधोवायु मूकतुं नथी अने
विष्टामूत्र पण करतुं नथी.

३८ जरायुणा मुखेच्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मार्गनिरोध्याच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥

गर्भस्थ संतान रोटुं नथी तेनुं कारण.

३८ मोहोडुं ओळना पळेडाथी ढंकाएलुं
होवाने लीधे, कंठ कफथी घेराएलो होवाने लीधे
अने शब्दने उत्पन्न करनारा वायुनो मार्ग रोका-
एलो होवाने लीधे गर्भमां रहेलुं संतान रोटुं
नथी. (निश्वासादिकरूप वायुने नीकळवानो मार्ग
तो रेहेछे एम केहेवामां आवशे. केम के जो
ए मार्ग न रेहेतो होय तो गर्भ जीवीज शके नहीं.)

३९ निःश्वासोच्छ्वाससङ्गोभस्वप्रान्गर्भोऽधिग-
च्छति ।

मातुर्निःश्वासितोच्छ्वाससङ्गोभस्वप्रसम्भवान् ॥

માતાના નિશ્વાસ વગેરેથી ગર્ભમાં રહેલાં
બાલકને નિશ્વાસ વગેરે પ્રાપ્ત થાયછે.

૩૯. માતાના નિશ્વાસથી, ઉચ્છ્વાસથી, ચલ-
નથી અને સ્વપ્નથી ગર્ભમાં રહેલા પ્રાણીને પણ
નિશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, ચલન તથા સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૦. સન્નિવેશઃ શરીરાણાં દન્તાનાં પતનોઙ્ગૌ
તલેષ્વસમ્ભવો યશ્ચ રોમ્ણામેતત્ સ્વભાવતઃ ॥

અવયવોની રચના વગેરેનું સ્વભાવ-
થીજ થવું.

૪૦. શરીરના હાથપગ વગેરે અવયવોની જૂદી
જૂદી રચનાઓ, દાંતોનું ઉત્પન્ન થવું તથા પડવું
અને હાથપગનાં ત્વચાઓમાં રૂવાડાંઓનું નહીં ઉત્પન્ન
થવું એ સઘટ્ટું સ્વભાવથીજ થાય છે.

૪૧. ભાવિતાઃ પૂર્વદેહેષુ સતતં શાસ્ત્રવુદ્ધયઃ ।
ભવન્તિ સત્ત્વભૂયિષ્ઠાઃ પૂર્વજાતિસ્સરા નરાઃ ॥

કોઈ માણસોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ પ્રાપ્ત
થાયછે તેનું કારણ.

૪૧. પૂર્વજન્મમાં જે મનુષ્યો સત્ત્વગુણના વા-
હુલ્યવાળા, નિરંતર સારી ભાવનાઓના અભ્યાસો-
વાળા અને સર્વદા શાસ્ત્રોનુંજ પરિશીલન કરનારી
વુદ્ધિવાળા હોય તેઓને પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત
થાય છે.

૪૨. કર્મણા ચોદિતો યેન તદાપ્રોતિ પુનર્ભવે ।
અભ્યસ્તાઃ પૂર્વદેહે યે તાનેવ ભજતે ગુણાન્ ॥

સઘટ્ટાં કારણોમાં કર્મનું મુખ્યપણું.

૪૨. જીવ સંચિતકર્મોના સમૂહમાંથી પ્રારબ્ધ-
રૂપે ગોઠવાણાં જેટલાં કર્મોનાં ફળોને ભોગવવા
માટે અવતન્ત્યો હોય તેટલાં કર્મોનાં ફળોને તે
જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને પૂર્વજન્મમાં જે ગુણોનો
અભ્યાસ કન્યો હોય તે ગુણોનુંજ સેવન કરે છે.”

૧ ગર્ભનું પ્રાપ્ત થવું, ગર્ભમાં જીવનું આવવું અને તેનાં
અંગો વગેરેનું ગોઠવાવું इत्यादिक વિષયોના નિરૂપણ-

અધ્યાય ૩ જો.

૧. અથાતો ગર્ભાવક્રાન્તિશારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧. હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ગર્ભાવક્રાન્તિ-
શારીર’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨. સૌમ્યં શુક્રમાર્તવમાગ્નેયમિતરેષામપ્યત્ર
ભૂતાનાં સાન્નિધ્યમસ્યણુના વિશેષેણ પરસ્પરો-
પકારાત્પરસ્પરાનુગ્રહાચ્ચ પરસ્પરાનુપ્રવેશાત્

વીર્યનું તથા રજનું સ્વરૂપ.

૨. વીર્ય જલસંવંધી પદાર્થ છે અને રજ અગ્નિસં-
વંધી પદાર્થ છે એમ કેહેવાય છે તો પણ વીર્ય કેવળ
જલમયજ છે અને રજ કેવળ અગ્નિમયજ છે એમ
સમજવું નહીં. કારણ કે વીર્યમાં અને રજમાં પૃથિવી,
વાયુ તથા આકાશ એઓનું પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારથી
સાન્નિધ્ય છે. પાંચે મહાભૂતો પરસ્પરને આશ્રય
આપનારાં તથા પરસ્પરના આશ્રયમાં રહેનારાં હો-
વાને લીધે પરસ્પરમાં અનુપ્રવિષ્ટજ છે કે જેથી સર્વ
દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોનું સાન્નિધ્ય સ્વીકારવામાં આવે છે.
(પાર્થિવ દ્રવ્યમાં પૃથિવી વલવત્તર છે તેથી બીજાં
ચાર ભૂતો કે જેઓ પાર્થિવ દ્રવ્યમાં અલ્પ બઢવાળાં
છે તેઓને આશ્રય આપે છે અને જલનાં દ્રવ્યોમાં જલ
વલવત્તર છે તેથી તે દ્રવ્યમાં પૃથ્વી આદિ ચારે ભૂતો
કે જેઓ અલ્પ બઢવાળાં છે તેઓને આશ્રય આપે
છે એ રીતે પ્રત્યેક ભૂતોનાં દ્રવ્યોમાં સમજી લેવું.)

૩. તત્ર સ્ત્રીપુંસયોઃ સંયોગે તેજઃ શરીરાદ્વા-
યુરુદીરયતિ । તતસ્તેજોઽનિલસન્નિપાતાચ્છુક્રં
ચ્યુતં યોનિમભિપ્રતિપદ્યતે સંસૃજ્યતે ચાર્ત-
વેન । તતોઽગ્રીષોમસંયોગાત્સંસૃજ્યમાનો ગર્ભા-
શયમનુપ્રતિપદ્યતે ક્ષેત્રજ્ઞો વેદયિતા સ્પષ્ટા ઘ્રાતા
દ્રષ્ટા શ્રોતા રસયિતા પુરુષઃ સ્પષ્ટા ગન્તા સાક્ષી

વિષેનો.

धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवा-
चकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंयोगादक्षयोऽव्य-
योऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्त-
मोभिर्दैवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्यमाणो
गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥

गर्भेन अवतरण तथा जीवात्मानो प्रवेश.

३ स्त्री पुरुषनो मैथुनरूप संयोग यतां वन्नेनां
इंद्रियोनुं घर्षणं थवाथी शरीरमां उत्पन्न थएली
गरमीने वायु वधारी दे छे. पछी ए वायुना अने
गरमीरूप तेजना संयोगने लीधे पीगळीने शरीर-
मांथी लिंगद्वारा स्खलित थएलुं वीर्य योनिना
त्रीजा आवर्त्तमां (त्रीजी चकरीमां) गर्भशय्यामां
प्राप्त थाय छे अने रजनी साथे मळी जाय छे.
आ प्रमाणे अग्निमय रजनो अने मोममय वीर्यनो
संयोग यतां तुरतज सत्व, रज तथा तम नामना
प्रकृतिना गुणोथी अने देवयोनिमां जवानुं होय तो
देवसंबंधी भावनाओथी, अमुरयोनिमां जवानुं होय
तो अमुरसंबंधी भावनाओथी तथा मनुष्यआदि
योनिमां जवानुं होय तो मनुष्यादिकसंबंधी भावना-
ओथी संसृष्ट थतो जीवात्मा पोते अक्षय, अव्यय
तथा अचित्य छतां पण अविद्याथी कल्पी लीधेला
धर्माधर्मना संबंधथी लिंगशरीरनी साथे गर्भशय्यामां
आवे छे अने आवतांज त्यां थती वायुनी प्रेरणाथी
शुक्रशोणितात्मक संयोगमां पेसीने रहे छे के
जे जीवात्मा संकल्पने जाणनारो, स्पर्शने जाणनारो,
गंधने जाणनारो, रूपने जाणनारो, शब्दने जाण-
नारो, रसने जाणनारो, कर्मपुरुष, पापपुण्योने
करनारो, ते ते योनिओमां जनारो, सर्वने प्रकाश
आपनारो, संस्कारोनुं धारण करनारो, बोलनारो,
दुर्बोध अने स्वयंप्रकाश इत्यादि पर्याय शब्दोथी
शास्त्रोमां केहेवामां आवे छे.

४ तत्र शुक्रबाहुल्यात्पुमानातवबाहुल्या-
त्स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वा-
दशरात्रं भवति दृष्टार्तवः ॥

**गर्भेमां पुरुष, कन्या के नपुंसक थवानां
कारणो अने ऋतुसमय.**

४ जो वीर्य गर्भाशयमां दाखल थएला रजथी
अधिक होय तो गर्भमां पुरुष निष्पन्न थाय छे,
जो रज गर्भाशयमां दाखल थएला वीर्यथी अधिक
होय तो कन्या निष्पन्न थाय छे अने जो गर्भा-
शयमां दाखल थएलां वीर्य तथा रज बन्ने समान
होय तो नपुंसक निष्पन्न थाय छे. जेमां रज
देखवामां आवे एवो समय तो बार रात्रि सुधी
रहे छे. (केटलाएक ऋतु समयने सोळ दिव-
सनो गणे छे पण तेमां एम छे के तेरमो, चौदमो
अने पंदरमो ए त्रण दिवस रजनो हास थवाना
छे अने सोळमे दिवसे तो योनिनो संकोच थई
जाय छे एटले ए चार दिवसो योग्य गर्भनी
उत्पत्तिमां नकामाज छे. आ उपरथीज आ
स्थानना गया अध्यायना १५मा विषयमां
तेरमी वगेरे रात्रिओने मैथुनमां निंदितज ग-
णेली छे.)

५ अदृष्टार्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ॥

भवतश्चात्र ॥

पीनप्रसन्नवदनां प्रह्विन्नात्ममुखद्विजाम् ।
नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् ॥
हर्षौत्सुक्यपरां चापि विद्यादतुमतीमिति ।

रज नहीं देखवामां आवतां छतां पण

स्त्री ऋतुमती होवा विषे बीजा

आचार्योनो मत.

५ केटलाएक आचार्यो केहे छे के 'रज नहीं
देखवामां आवतां छतां पण स्त्री ऋतुमती होय
छे.' आ विषयने टेको आपे एवां ऋतुमतीनां
लक्षणो भगवान् धन्वंतरिए पण स्वमुखथी कह्वां
छे के 'जेनुं मुख पुष्ट तथा प्रसन्न देखातुं होय,
जेनुं शरीर मुख तथा दांतोनां पेढां आर्द्र देखातां
होय, जेने संभोगनी इच्छा प्राप्त थई होय, जेने

રમણસંબંધી વાતો પ્રિય લાગતી હોય, જેનાં પેટ નેત્રો તથા કેશો શિથિલ દેખાતાં હોય, જેનાં હાથ સ્તન કમર નાભિ સાથળ પેડું તથા કૂલા ચલાયમાન થતાં દેખાતાં હોય અને જે રતિમાં અત્યંત ઉત્સાહવાળી દેખાતી હોય ને સ્ત્રીને ઋતુ-મતી જાણવી.'

૬ નિયતં દિવસેડતીતે સઙ્કુચત્યમ્બુજં યથા ॥
ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ યોનિઃ સંવ્રિયતે તથા ।

ઋતુ વ્યતીત થતાં વીર્યની ગર્ભાશયમાં
પ્રાપ્તિ ન થવા વિષે.

૬ જેમ દિવસ વ્યતીત થતાં કમલ સંકોચાઈ જાય છે તેમ ઋતુ વ્યતીત થતાં સ્ત્રીની યોનિ સંકોચાઈ જાય છે અર્થાત્ તે પછી વીર્ય ગર્ભા-શયમાં પોહોચતું નથી.

૭ માસેનોપચિતં કાલે ધમનીભ્યાં તદાર્તવમ્ ॥
ઈપ્તકૃષ્ણં વિગન્ધં ચ વાયુર્યોનિમુખં નયેત્ ।
તદ્વર્ષાદ્ દ્વાદશાત્કાલે વર્તમાનમસૃકપુનઃ ॥
જરાપક્વશરીરાણાં યાતિ પચ્ચાશતઃ ક્ષયમ્ ।

રજનું યોનિના મુખમાં આવવાનું કારણ
તથા રજોદર્શનનાં વર્ષોનો પૂર્વાપર
અવધિ.

૭ મહીનાભરમાં એકટું થાણું રજ કે જે કાંઈક કાલું અને સ્વરાત્ર ગંધવાળું હોય છે તેને વાયુ મહીને મહીને ઋતુના સમયમાં રજનું વહન કરનારી બે ધમનીઓદ્વારા યોનિના મુખમાં ભરે આવે છે.

જેઓના શરીરના ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામતા હોય એવી સ્ત્રીઓને ઘણું કરી બારમા વર્ષથી મહીને મહીને રજ પ્રવર્તવા લાગે છે અને જ્યારે શરીરો જરાથી પક્વ થવા લાગે છે ત્યારે ઘણું કરીને પંચાશમા વર્ષથી તે રજ પાછું ક્ષય પામે છે.

૮ યુગ્મેષુ તુ પુમાન્પ્રોક્તો દિવસેષ્વન્યથાઽવલા ।
પુષ્પકાલે શુચિસ્તસાદપત્યાર્થી સ્ત્રિયં વ્રજેત્ ॥

ઋતુકાલના બેકીના દિવસોમાં ગર્ભ રહે-
વાથી પુત્રનો અને એકીના દિવસોમાં
ગર્ભ રહેવાથી કન્યાનો સંભવ.

૮ સ્ત્રીઓનું રજ ઋતુકાલના બેકીના દિવસોમાં અલ્પ થઈ જાય છે તેથી તે દિવસોમાં રહેલા ગર્ભથી પુત્રનો જન્મ થાય છે અને એકીના દિવસોમાં તે રજ વૃદ્ધિ પામે છે તેથી તે દિવસોમાં રહેલા ગર્ભથી કન્યાનો જન્મ થાય છે. (ગયા અધ્યાયનો ૧૪મો તથા ૧૫ મો વિષય જુવો.) આમ છે એટલા માટે પુરુષે સઘલી રીતે પવિત્ર તથા ઉજ્જ્વલ થઈ જો પુત્રની ઇચ્છા હોય તો ઋતુકાલના બેકીના દિવસોમાં એક દિવસે સ્ત્રીસંગ કરવો અને જો કન્યાની ઇચ્છા હોય તો ઋતુકાલના એકીના દિવસોમાં એક દિવસે સ્ત્રીસંગ કરવો. (બેકીની રાત્રિઓમાં રજ અલ્પ થઈ જાય છે તેથી વીર્યનું આધિક્ય થતાં પુત્રની ઉત્પત્તિ અને એકીની રાત્રિઓમાં રજનું આધિક્ય થઈ જાય છે તેથી વીર્યનું અલ્પત્વ થતાં કન્યાની ઉત્પત્તિ થાય એ યુક્તિ સિદ્ધ છે. ગમે તે દિવસમાં પણ જો રજનું અને વીર્યનું સમાનપણું હોય તો નપુંસકની ઉત્પત્તિ થાય.)

૯ તત્ર સદ્યો મૃહીતગર્ભાયા લિઙ્ગાનિ શ્રમો
ગ્લાનિઃ પિપાસા સક્થિસદનં શુક્રશોણિત-
યોરવબન્ધઃ સ્ફુરણં ચ યોનેઃ ॥

ગર્ભ રહ્યાની મૈથુનના અંતમાં તુરતજ
પરીક્ષા.

૯ જેણે ગર્ભનું ગ્રહણ કન્યું હોય તે સ્ત્રીને તુરતજ શરીરમાં શ્રમ થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, તરશ લાગે છે, સાથળો નરમ તથા અશક્ત થઈ જાય છે, વીર્ય તથા રજ યોનિની અંદરજ રોકાઈ જાય છે અને યોનિ ફરકવા લાગે છે.

૧૦ સ્તનયોઃ કૃષ્ણમુખતા રોમરાજ્યુદ્રમસ્તથા ।
અક્ષિપક્ષ્માણિ ચાપ્યસ્યાઃ સંમીલ્યન્તે વિશેષતઃ ॥

અકામતશ્છર્દયતિ ગન્ધાદુદ્વિજતે શુભાત્ ।
પ્રસેકઃ સદનં ચાપિ ગર્ભિણ્યા લિઙ્ગમુચ્યતે ॥

ગર્ભ રહ્યાનાં અમુક કાલ પછીનાં લક્ષણો.

૧૦ સ્તનોની ડીટડીઓ કાઢી થઈ જાય, રૂવાડાંઓની પંક્તિ ઊભી થઈ જાય, નેત્રોની પાંપણો વિશેષે કરી વીંચાયા કરે, ઇચ્છા નહીં છતાં અને પથ્ય ભોજન કરતાં છતાં પળ ઉલટી થાય, સારા ગંધથી પળ ઉદ્વેગ થાય, વારંવાર થૂંકવું પડે અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય એ ગર્ભવતીનાં ચિહ્નો કેહેવાય છે.

૧૧ તદાપ્રભૃત્યેવ વ્યાયામં વ્યવાયમપતર્પ-
ણમતિકર્પણં દિવાસ્વપ્નં રાત્રિજાગરણં શોકં
યાનાવરોહણં મયમુત્કટકાસનં શોણિતમોક્ષણં
ચૈકાન્તતઃ સ્નેહાદિક્રિયાં ચાકાલે વેગવિધારણં
ચ ન સેવેત ॥

દોષાભિઘાતૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો ભાગઃ પ્રપીડ્યતે ।
સ સ ભાગઃ શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીડ્યતે ॥

ગર્ભવતીએ પાઠવાના નિયમો.

૧૧ ગર્ભ રહ્યો જાણવામાં આવે ત્યારથીજ તે ગર્ભ-
વતીએ મેહેનત, મૈથુન, અન્નાદિકથી ઓછી તૃપ્તિ, અ-
ત્યંત ઉપવાસાદિક, દિવસની નિદ્રા, રાતનો ઉજા-
ગરો, શોક, વાહનપર ચડવું, મય, ઉમડક વેસવું,
અને ફસ ખોલાવવા વગેરેથી રુધિરસ્ત્રાવણ અને
મલમૂત્રાદિકના વેગોની અટકાયત એઓનો તમામ
ત્યાગ કરવો. સમય વગર સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓનો
પણ ત્યાગ કરવો. (‘સમયવગર’ એમ કહ્યું તે ઉપરથી
એમ જણાય છે કે આઠમા મહીનામાં યોગ્ય જણાય
તો સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓના પેટામાં આસ્થાપન
વસ્તિ અને અનુવાસન વસ્તિ એઓની છૂટ છે. ડહન.)

ગર્ભિણીનો કોઈ પણ શરીરસંબંધી ભાગ મૈથુ-
નાદિકથી થતા દોષોના આવાતપ્રત્યાઘાતોથી
પીડાય તો ગર્ભમાં રહેલા બાલકના શરીરનો પણ
તે તે ભાગ પીડાય છે.

૧૨ તત્ર પ્રથમે માસિ કલલં જાયતે । દ્વિ-

તીયે શીતોષ્માનિલૈરભિપ્રપચ્યમાનાનાં મહાભૂ-
તાનાં સજ્ઞાતો ઘનઃ સજ્ઞાયતે યદિ પિણ્ડઃ
પુમાન્સ્ત્રી ચેત્પેશી નપુંસકં ચેદર્બુદમિતિ । તૃતીયે
હસ્તપાદશિરસાં પશ્ચ પિણ્ડકા નિર્વર્તન્તેડક્ક-
પ્રત્યક્કવિભાગશ્ચ સૂક્ષ્મો ભવતિ । ચતુર્થે સર્વા-
ક્કપ્રત્યક્કવિભાગઃ પ્રવ્યક્તતરો ભવતિ ગર્ભહૃદય-
પ્રવ્યક્તભાવાચ્છેતનાધાતુરભિવ્યક્તો ભવતિ ક-
સાત્તસ્થાનત્વાત્તસ્માદ્રર્ભશ્ચતુર્થે માસ્યભિપ્રાય-
મિન્દ્રિયાર્થેષુ કરોતિ દ્વિહૃદયાં ચ નારીં દૌહ-
દિનીમાચક્ષતે ।

પેહેલા મહીનાથી ચોથા મહિના સુધીમાં

ગર્ભની કેવી કેવી સ્થિતિઓ થાય છે ?

૧૨ પેહેલે મહીને લીંટના જેવા આકારવાળો
લોચો થાય છે. બીજે મહીને કફથી, પિત્તથી
તથા પવનથી પાકવા લાગેલાં મહાભૂતોનો સમૂહ
કઠળ થાય છે. એ ગર્ભનાં મહાભૂતોનો સમૂહ
કઠળ થઈને જો વર્તુલાકાર થાય તો તેથી પુત્રની
ઉત્પત્તિ થાય છે, જો પેશી જેવા લાંબા આકાર-
વાળો થાય તો તેથી કન્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે
અને જો ગોઠ ફઠના અર્ધ જેવા આકારવાળો
થાય તો તેથી નપુંસકની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રીજે
મહીને બે હાથના, બે પગના અને એક માથાનો એવી
રીતે પાંચ સૂક્ષ્મ પિંડો થાય છે અને હૃદય, પીટ,
પેટ, હડપચી, નાક, હોટ, કાન, આંગળીઓ તથા
પેની इत्यादિક અંગપ્રત્યંગોના પણ સૂક્ષ્મ વિ-
ભાગો થાય છે. ચોથે મહીને સઘળાં અંગોનો
તથા પ્રત્યંગોનો વિભાગ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.
ગર્ભનું હૃદય અભિવ્યક્ત થવાથી ચૈતન્ય પદાર્થ પણ
અભિવ્યક્ત થાય છે. કેમ કે ચૈતન્યનું સ્થાનક
હૃદય છે. ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થવાને લીધે ગર્ભ ચોથે
મહીને શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોની ઇચ્છા કરે છે.
એક ગર્ભનું હૃદય અને એક પોતાનું હૃદય એ રીતે
બે હૃદયોવાળી હોવાને લીધે ગર્ભિણી સ્ત્રી ‘દૌહ-
દિની’ કેહેવાય છે.

૧૩ દૌહદવિમાનનાત્કુલં કુર્ણિં સર્જં જડં
વામનં વિકૃતાક્ષમનક્ષં વા નારી સુતં જનયતિ ।
તસ્માત્સા યદ્યદિચ્છેત્તત્તસ્યૈ દાપયેત્ । લબ્ધદૌ-
હદા હિ વીર્યવન્તં ચિરાયુષં ચ પુત્રં જનયતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

इन्द्रियार्थास्तु यान्यान्सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।
गर्भवाधभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ।
सा प्राप्तदौहदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
अलब्धदौहदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहदे वै विमानना ।
प्रजायेत सुतस्यार्तिस्तस्मिस्तस्मिस्तथेन्द्रिये ॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहदं जायते स्त्रियाः ।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सां प्रसूयते ॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहदात् ॥
अलङ्कारैपिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।
आश्रમે संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते ॥
देवताप्रतिमायां तु प्रसूते पार्षदोपमम् ।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥
गोधामांसीशने पुत्रं सुषुप्तं धारणात्मकम् ।
गवां मांसे च बलिनं सर्वह्नेशसहं तथा ॥
माहिषे दौहदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् ।
वराहमांसात्स्वप्नालुं शूरं सज्जनयेत्सुतम् ॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् ।
सुमराद्विश्रमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् ।
अतोऽनुक्तेषु यन्नारी याभिधायति दौहदम् ।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥
कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवेत्तद्व्यं पुनर्भवेत् ।
यथा तथा दैवयोगादौहदं जनयेद्भृदि ॥

गर्भिणीની ઇચ્છાનું અપમાન કરવાથી
ગર્ભની વિકૃતિ, ઇચ્છા પૂરી પાડવાથી
ગર્ભનું હિત અને ઇચ્છાની વલાળને
અનુસરતા પુત્રની ઉત્પત્તિ.

૧૩ જેની ઇચ્છાનું અપમાન કરવામાં આવે તે ગર્ભિણી સ્ત્રી સૂંધા, ટુંઠા, લંગડા, જડ, ઠીંગળા, વિકૃત નેત્રોવાળા અથવા આંધળા પુત્રને જન્મ આપે છે. આમ

છે. ઇટલા માટે વૈદ્યે ગર્ભિણી જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે તે તે સઘળી વસ્તુઓ તેને દેવરાવવી. જેની ઇચ્છા પાર પડેલી હોય એવી ગર્ભિણી ઉત્તમ શક્તિવાળા તથા લાંબા આયુષ્યવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ગર્ભિણી જે જે વિષયોને ભોગવવાની ઇચ્છા કરે તે તે વિષયો વૈદ્યે તેના પતિ વગેરેની પાસે મગાવી મગાવીને તે ગર્ભિણીને અપાવવા. કેમ કે જો ગર્ભિણીની ઇચ્છાને પૂરી પાડવામાં ન આવે તો ગર્ભને નુકસાન થવાની ખાતરી છે. જેની સઘળી ઇચ્છા પાર પડી હોય એવી ગર્ભિણી ગુણવાન પુત્રને જન્મ આપે છે અને જેને જોઈતી વસ્તુઓ ન મળી હોય અર્થાત્ જેની ઇચ્છા પાર ન પડી હોય એવી ગર્ભિણી પોતે કાંઈક સ્વરાગ્ર હાલતને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા તેનો ગર્ભ તેવી હાલતને પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે વિષયની વાવતમાં ગર્ભિણીની ઇચ્છાનો વિઘાત થાય તે તે વિષયનું ગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિયમાં પુત્રને પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. જેને રાજાનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી ધનવાળા તથા મહાભાગ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને શીળાં વસ્ત્રોની, પટ્ટવસ્ત્રોની, રેશમી વસ્ત્રોની તથા ભૂષણ વગેરેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી અલંકારોની ઇચ્છાવાળા રૂપાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને ઋષિઓના આશ્રમો જોવાની કે તેઓમાં રહેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી ધર્માત્મા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને દેવતાઓની મૂર્તિઓ જોવાની કે સેવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી દેવપાર્ષદ જેવા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સર્પ વગેરે હિંસક પ્રાણિઓના દર્શનની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળા નિર્દય પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને ઘોનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે ગર્ભિણી ડંધી રહેવાની ઇચ્છાવાળા અને હૃદયમાં લીધેલી વાતને નહીં છોડનારા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને બલ્લદનું

માંસ खावानी इच्छा थाय ते गर्भिणी सघळा क्लेशोनुं सहन करी शके एवा बलवान् पुत्रने जन्म आपे छे. जेने पाडानुं मांस खावानी इच्छा उत्पन्न थाय ते गर्भिणी शूर, लाल नेत्रोवाळा अने घणां रूवाडांवाळा पुत्रने जन्म आपे छे. जेने सूवरनुं मांस खावानी इच्छा थाय ते स्त्री वीर अने उंधी रेहेवाना स्वभाववाळा पुत्रने जन्म आपे छे. जेने मृगनुं मांस खावानी इच्छा थाय ते गर्भिणी वेगवाळा, तथा हमेश जंगलमां फरवानी देववाळा उद्योगी पुत्रने जन्म आपे छे. जेने सूमर नामना पशुनुं मांस खावानी इच्छा थाय ते गर्भिणी भयथी चंचल मनवाळा पुत्रने जन्म आपे छे अने जेने तेतरनुं मांस खावानी इच्छा थाय ते गर्भिणी हमेश भयभीत रेहेनारा पुत्रने जन्म आपे छे. सं-क्षेपथी एटलुं समजवानुं छे के गर्भिणी स्त्री आ प्रकरणमां नहीं कहेला पण कोई पदार्थनी के कोई प्राणीना मांसनी इच्छा करे तो पण धारी लेवुं के जे पदार्थनी के जे प्राणीना मांसनी इच्छा करे छे तेना जेवांज शरीर, रीतभात तथा स्वभाववाळा पुत्रने जन्म आपसे. कर्मोनी प्रेरणाने लीधे गर्भस्थ प्राणीनुं जे कांई भविष्य होय ते भविष्यना अनुसार प्रमाणेज देवयोगने लीधे गर्भिणीना मनमां इच्छा उत्पन्न थाय छे.”

१४ पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । पष्ठे बुद्धिः । सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्तवाग्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो वलिं मांसौदनमस्यै दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिञ्जायते । अतोऽन्यथाविकारी भवति ॥

पांचમા મહિનાથી આઠમા મહિના સુધીમાં ગર્ભની સ્થિતિઓ કેવી કેવી થાયછે તે અને કયા મહિનામાં થएलो જન્મ યોગ્ય ગણાય તે.

૧૪ પાંચમે મહિને ગર્ભનું મન વધારે જાગ્રત

થાય છે. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભની બુદ્ધિ વધારે જાગ્રત થાય છે. સાતમે મહિને સઘळाં અંગોનો તથા પ્રત્યંગોનો વિભાગ તમામ સ્પષ્ટ થાય છે. આઠમે મહિને ગર્ભનું હૃદયમાં રહેલું સઘळा ધાતુઓના ધામરૂપ ઓજ અસ્થિર થઈ જાય છે એટલે જરાવારમાં ગર્ભના હૃદયમાં પેસે છે અને જરાવારમાં માતાના હૃદયમાં પેસે છે તેથી જે સમયે ગર્ભના હૃદયમાં ઓજ ન હોય તે સમયે ગર્ભ જન્મે તો તે જીવતો નથી. આઠમે મહિને ગર્ભના શરીર ઉપર નૈર્ઋત નામના રાક્ષસનો પળ ભાગ લાગે છે તેથી પળ ગર્ભનું જીવન રેહેતું નથી એટલા માટે વૈશ્વે તે નૈર્ઋત નામના રાક્ષસને માંસવાळा ભાતનું વલિદાન પળ દેવરાવવું. નવમો, દશમો અગીયારમો કે વારમો એઓમાંના કોઈ માસમાં ગર્ભનો જન્મ થાય તે યોગ્ય ગણાય છે. એટલા મહિના શિવાય વીજા કોઈ પળ મહિનામાં જન્મે તો તે ગર્ભ વિકારીજ હોય છે.

१५ मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भ-नाभिनाडी प्रतिबद्धा सास्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति । असंजाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमा निषेकात् सर्व-शरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति ॥

ગર્ભ નિરાહારજ રેહેછે તો પળ ઉદરમાં તેને વધવાનું તથા જીવવાનું સાધન.

૧૬ માતાની જે રસનું વહન કરનારી નાડી હોય છે તે નાડીમાં ગર્ભની નાભિની નાડી બંધા-एली હોય છે. એ નાડી માતાએ खाधेला આહારના રસના વીર્યને ગર્ભમાં પ્રાપ્ત કરે છે એટલે તે ઉપસ્નેહથી ગર્ભની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. ગર્ભ રહે ત્યાંથી માંડીને તે ગર્ભનાં અંગોનો તથા પ્રત્યંગોનો વિભાગ ન થયો હોય ત્યાંસુધીમાં પળ જેમ પૂર્ણ તઢાવના જઠનો ઉપસ્નેહ ચૌટામાં રહેલા વૃક્ષને પળ જીવાડે છે તેમ માતાના સઘळा શરીરના

અવયવોમાં રહેલી રસવહા (રસનું વહન કરનારી) તિરછી ધમનીઓનો ઉપસ્રોહ ગર્ભને જીવાડ્યા કરે છે. (માતાએ કરેલા આહારના રસનું વીર્ય ત્રણ ભાગે વેહેંચાઈને એક ભાગથી માતાના શરીરનું પોષણ કરે છે, બીજા ભાગથી સ્તનોમાં દૂધરૂપે વૃદ્ધિ પામે છે અને ત્રીજા ભાગથી ગર્ભનું પોષણ કરે છે.)

૧૬ ગર્ભસ્ય હિ સમ્ભવતઃ પૂર્વે શિરઃ સમ્ભવતીત્યાહ શૌનકઃ શિરોમૂલત્વાદેહેન્દ્રિયાણામ્ ॥ હૃદયમિતિ કૃતવીર્યો બુદ્ધેર્મનસશ્ચ સ્થાનત્વાત્ ॥ નાભિરિતિ પારાશર્યસ્તતો હિ વર્ક્ષતે દેહો દેહિનઃ ॥ પાણિપાદમિતિ માર્કણ્ડેયસ્તન્મૂલત્વાદ્દેષ્ટાયા ગર્ભસ્ય । મધ્યશરીરમિતિ સુભૂતિર્ગૌતમસ્તન્નિવદ્ધત્વાત્સર્વગાત્રસમ્ભવસ્ય ॥ તત્તુ ન સમ્યક્ ॥

ગર્ભનું અમુક અંગજ પ્રથમ નિષ્પન્ન થાય છે એ વિષયમાં અન્ય આચાર્યોના મતોનું નિદર્શન અને તે સઘડા મતોની અયોગ્યતા.

૧૬ શૌનક મુનિ કેહે છે કે “માતાના ઉદરમાં ગોઠવાવા લાગેલા ગર્ભનું માથું પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે માથુંજ દેહનું તથા ઇન્દ્રિયોનું મૂળ છે (અને સઘડી મુખ્ય ઇન્દ્રિયો માથામાંજ રહે છે.)” કૃતવીર્ય મુનિ કેહે છે કે “ગર્ભનું હૃદય પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે હૃદયજ બુદ્ધિનું અને મનનું સ્થાનક હોવાથી પ્રધાન છે.” પારાશર્ય મુનિ કેહે છે કે “ગર્ભની નાભિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે પ્રાણ નાભિમાંજ રહી ઉષ્માથી (ગરમીથી) સંયુક્ત થઈને દેહને વધારે છે એટલે પ્રાણિનો દેહ નાભિથીજ વધે છે.” માર્કણ્ડેય મુનિ કેહે છે કે “ગર્ભના હાથ તથા પગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે ગર્ભની સઘડી છેષ્ટાનું મૂળ હાથ પગજ છે (અને સઘડાં પ્રાણીઓમાં હાથ પગવાળાં પ્રાણીઓજ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.)” ગૌતમ ગોત્રના સુભૂતિ

મુનિ કેહે છે કે “ગર્ભનું મધ્યશરીર (કોઠો) પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે સઘડાં ગાત્રોની ઉત્પત્તિ મધ્યશરીરને આધીન છે.” આ પાંચે મતો યથાર્થ નથી.

૧૭ સર્વાઙ્ગપ્રત્યક્ષાનિ યુગપત્સમ્ભવન્તીત્યાહ ધન્વન્તરિર્ગર્ભસ્ય સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યન્તે વંશાકુરવચ્ચૂતફલવચ્ચ । તદ્યથા । ચૂતફલે પરિપક્વે કેશરમાંસાસ્થિમજ્જાનઃ પૃથગ્દશ્યન્તે કાલપ્રકર્ષાત્તાન્યેવ તરુણે નોપલભ્યન્તે સૂક્ષ્મત્વાત્તેષાં સૂક્ષ્માણાં કેશરાદીનાં કાલઃ પ્રવ્યક્તતાં કરોતિ । એતેનૈવ વંશાકુરોઽપિ વ્યાખ્યાતઃ । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥

ગર્ભનાં સઘડાં અંગો તથા પ્રત્યંગો એકી વચ્ચતેજ નિષ્પન્ન થાય છે.

૧૭ ભગવાન્ ધન્વન્તરિનો સિદ્ધાંત એ છે કે ગર્ભનાં સઘડાં અંગો તથા પ્રત્યંગો અનુક્રમથી નહીં પણ એકી વચ્ચતેજ નિષ્પન્ન થાય છે પરંતુ વાંસના અંકુરના અવયવોની પેટે અને આંવાના ફળના અવયવોની પેટે સૂક્ષ્મપણાને લીધે જોવામાં આવતાં નથી. જેમ કે આંવાના પરિપક્વ થયેલા ફળમાં કાઢના પ્રકર્ષને લીધે રેસાઓ, ગર્ભ, ઠઠીઓ અને ઠઠીઆની અંદરનું મીજ એઓ જૂદાં જૂદાં જોવામાં આવે છે પણ તેઓજ ઉત્પન્ન થવા લાગેલા નાહાના ફળમાં સૂક્ષ્મપણાને લીધે જોવામાં આવતાં નથી. એ રેસાઓ વગેરે કે જેઓ ફળમાં સૂક્ષ્મરૂપે પ્રથમથી રહેલાં હોય છે તેઓને કાઢ અભિવ્યક્તપણું આપે છે. વાંસના અંકુરનું વ્યાખ્યાન પણ આંવાના ફળ પ્રમાણેજ સમજી લેવું. એ પ્રમાણે ગર્ભની પ્રથમની કાંચી સ્થિતિમાં પણ સઘડાં અંગો તથા પ્રત્યંગો વિદ્યમાન હોય છે પરંતુ સૂક્ષ્મપણાને લીધે જોવામાં આવતાં નથી. સૂક્ષ્મપણાથી રહેલાં એજ અંગો તથા પ્રત્યંગો કાઢના પ્રકર્ષથી અભિવ્યક્ત થાય છે.

૧૮ તત્ર ગર્ભસ્ય પિતૃજમાતૃજરસજાત્મજસ-
ત્વજસાત્મ્યજાનિ શરીરલક્ષણાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ગર્ભસ્ય કેશદમશ્ચુલોમાસ્થિનચ્ચદન્તશિરા-
સ્નાયુધમનીરેતઃપ્રભૃતીનિ સ્થિરાણિ પિતૃજાનિ॥

માંસશોણિતમેદોમજ્જાહ્રાભિયકૃત્પ્લીહાન્ન-
ગુદપ્રભૃતીનિ સૃદ્ધાનિ માતૃજાનિ ॥

શરીરોપચયો બલં વર્ણઃ સ્થિતિર્હાનિચ્ચ
રસજાનિ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાયુઃ સુખદુઃસ્વા-
દિકં ચાત્મજાનિ ॥

સત્ત્વજાન્યુત્તરં વક્ષ્યામઃ ॥

વીર્યમારોગ્યં બલવર્ણો મેધા ચ સાત્મ્યજાનિ॥

શરીરમાં પિતાથી, માતાથી, રસથી, આ-

ત્માથી, સત્ત્વથી અને સાત્મ્યથી થતા

જૂદા જૂદા વિભાગો તથા ગુણો.

૧૮ ગર્ભના શરીરમાં પિતાથી, માતાથી, રસથી,
આત્માથી, સત્ત્વથી અને સાત્મ્યથી જે જે જૂદા
જૂદા વિભાગો તથા ગુણો થાય છે તેઓનું વ્યા-
ખ્યાન આપીએ છીએ. શરીરમાં કેશ, ઢાઢીમૂઢના
વાઢ, રૂવાઢાં, અસ્થિઓ, નચો, ઢાંતો, શિરાઓ,
સ્નાયુઓ, ઢમનીઓ તથા રેત ઇત્યાદિ પઢાર્થો કે
જેઓ સ્થિરપણાવાઢા છે તેઓ પિતાથી થાય છે.

માંસ, રુધિર, મેઢ, મજ્જા, હૃદય, નાભિ,
ચકૃત્ (જમણા પઢચાંની ગાંઢ,) પ્લીહ (ઢાચા પઢ-
ચાંની ગાંઢ-ચરલ,) આંતરઢાં તથા ગુઢા ઇત્યાદિ
પઢાર્થો કે જેઓ કોમઢ છે તેઓ માતાથી થાય છે.

શરીરનું વઢવું, બઢ, વર્ણ, સ્થિતિ અને હાનિ
(ક્ષીણતા) ંઓ આહારના રસથી થાય છે.

ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આયુષ્ય અને સુખદુઃ-
ચાદિક ંઓ આત્માથી (આત્માના માન્નિધ્યથી)
થાય છે.

જે પઢાર્થો સત્ત્વથી ંટલે ચિત્તની પ્રકૃતિથી
થાય છે તેઓનું નિરૂપણ હવે પછી (ચોથા અધ્યા-
યના ૩૯ મા, ૪૦ મા તથા ૪૧ મા વિષયમાં)
કરવામાં આવશે.

વીર્ય, (શક્તિ અથવા ઉત્સાહ) આરોગ્ય, બઢનું
સારાપણું, વર્ણનું સારાપણું અને બુઢ્ધિની ઢારણા-
શક્તિ ંઓ સાત્મ્યથી થાય છે.

૧૯ તત્ર/યસ્યા ઢક્ષિણે સ્તને પ્રાકપયોઢર્શનં
ભવતિ ઢક્ષિણાક્ષિમહત્ત્વં ચ પૂર્વં ચ ઢક્ષિણં સ-
ચ્ચયુત્કર્ષતિ બાહુલ્યાચ્ચ પુન્નામધેયેષુ ઢ્રવ્યેષુ
ઢૌહ્વઢમભિધ્યાયતિ સ્વપ્નેષુ ચોપલભતે પશ્ચોત્પ-
લકુમુઢામ્નાતકાઢીનિ પુન્નામાન્યેવ પ્રસન્નમુચ્ચ-
વર્ણાં ચ ભવતિ તાં બ્રૂયાત્પુત્રમિયં જનયિષ્ય-
તીતિ તઢ્વિપર્યયે કન્યામ્ ॥

યસ્યાઃ પાર્શ્વઢ્વયમુચ્ચતમ્પુરસ્તાન્નિર્ગતમુઢરં
પ્રાગભિહિતલક્ષણં ચ તસ્યા નપુંસકમિતિ
ચિચાત્ ॥

યસ્યા મધ્યે નિઢ્નં ઢ્રોણીભૂતમુઢરં સા યુગ્મં
પ્રસૂયત ઇતિ ॥

ગર્ભમાં પુરુષ છે? કન્યા છે? નપુંસક છે?

કે જોઢલું છે? તેની પરીક્ષા કરવાનાં

ચિહ્નો.

૧૯ જે ગર્ભવતીના જમણા સ્તનમાં ઢઢ પ્રથમ
આવે, જમણી આંચ મોટી થઈ જાય, ચાલવામાં
પ્રથમ જમણો સાથઢ ચેંચાય, જમણો સાથઢ પુટ થા-
ય, ઢણું કરીને પુહ્લિંગ નામોવાઢા પઢાર્થોનીજ ઇચ્છા
થાય, સ્વપ્નમાં પળ પશ્ચ ઉત્પલ કુમુઢ તથા અંચાઢા
વગેરે પુહ્લિંગ પઢાર્થોજ જોવામાં આવે અને મુચ્ચની
કાંતિ પ્રસન્નતાવાઢી ઢેચાય તેને વૈચે ‘ઢીકરો
આવશે’ ંમ કેહેવું.

ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી ઢલટાં લક્ષણો જો-
વામાં આવે તો ‘ઢીકરી આવશે’ ંમ કેહેવું.

જે ગર્ભવતીનાં બન્ને પઢચાં ઢંચાં થઈ ગયાં
હોય, પેટ આગઢ નીકઢી ગયું હોય અને ઉપર
કહેલાં પુરુષગર્ભનાં કેટલાંંક લક્ષણો તથા
કન્યાગર્ભનાં પળ કેટલાંંક લક્ષણો જોવામાં
આવતાં હોય તેને ‘નપુંસક આવશે’ ંમ વૈચે
મનમાં જાણવું.

જે ગર્ભવતીનું પેટ મધ્ય ભાગમાં નમી ગયું હોય અને પાણીની કોઠી જેવું થઈ ગયું હોય (તથા રોમાવળી પણ નમી ગઈ હોય) તેને જોડલું આવશે એમ વૈદ્યે જાણી લેવું.

૨૦ અવન્તિ ચાત્ર ॥

દેવતાબ્રાહ્મણપરાઃ શૌચાચારહિતે રતાઃ ।

મહાગુણાન્પ્રસૂયન્તે વિપરીતાસ્તુ નિર્ગુણાન્ ॥

માતાઓનાં ધર્માચરણોથી ગુણવાન્ સંતાનોની ઉત્પત્તિ અને અધર્માચરણોથી દુષ્ટ સંતાનોની ઉત્પત્તિ.

૨૦ આ વિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વસ્વથી કહ્યું છે કે “દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની સેવામાં તત્પર રહેનારી અને પવિત્રતામાં, સદાચારમાં તથા હિતમાં આસક્ત રહેનારી ગર્ભવતીઓ ઉત્તમ ગુણોવાળાં સંતાનોને જન્મ આપે છે અને ઉપર કહેલી દેવસેવા આદિ ક્રિયાઓથી ઊલટી ક્રિયાઓમાં તત્પર રહેનારી ગર્ભવતીઓ અધમ ગુણોવાળાં સંતાનોને જન્મ આપે છે.

૨૧ અક્ષપ્રત્યક્કનિર્વૃત્તિઃ સ્વભાવાદેવ જાયતે ।

અક્ષપ્રત્યક્કનિર્વૃત્તૌ યે અવન્તિ ગુણાગુણાઃ ॥

તે તે ગર્ભસ્ય વિજ્ઞેયા ધર્માધર્મનિમિત્તજાઃ ॥

અવયવોની બનાવટનાં અને અવયવોમાં ગુણદોષોની બનાવટનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણો.

૨૧ ગર્ભનાં અંગોની તથા પ્રત્યંગોની બનાવટ સ્વભાવથીજ થાય છે અને તે અવયવોમાં જે ગુણદોષો થાય છે તેઓની બનાવટ પૂર્વજન્મોમાં કરેલાં પાપપુણ્યોથી થાય છે.”

અધ્યાય ૪ થો.

૧ અથાતો ગર્ભવ્યાકરણં નામ શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

૧ ગર્ભસંબંધી પ્રાણોના, ત્વચાઓના, કલાઓના

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ગર્ભવ્યાકરણશારીર’ એ નામના ચોથા અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ મુશ્વતની પાસે કહેલું છે.

૨ અગ્નિઃ સોમો વાયુઃ સત્ત્વં રજસ્તમઃ પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ભૂતાત્મેતિ પ્રાણાઃ ॥

પ્રાણો (શરીરને जीवाडनारा मुख्य पदार्थो.)

૨ સઘઠા આગ્નેય પદાર્થોની શક્તિરૂપપણાથી રહેલો અગ્નિદેવ, સઘઠા જલાત્મક પદાર્થોની શક્તિરૂપપણાથી રહેલો સોમદેવ (ચંદ્ર,) પ્રાણાપાનાદિક રૂપે રહેલો વાયુદેવ, સત્ત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને જીવાત્મા એટલા પદાર્થો શરીરને જીવાડવામાં મુખ્ય અધિકાર ધરાવનારા હોવાથી પ્રાણ કહેવાય છે.

૩ તસ્ય સ્તલ્લેવેમ્પ્રવૃત્તસ્ય શુક્રશોણિતસ્યામિપચ્યમાનસ્ય ક્ષીરસ્યેવ સન્તાનિકાઃ સત્ત્વચ્ચૌ ભવન્તિ ॥

તાસાં પ્રથમાડવભાસિની નામ યા સર્વવર્ણાનવભાસયતિ પञ्चविधां च छायां प्रकाशयति सा ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपञ्चिનીકण्टકાધિष्ठાનમ્ ।

દ્વિતીયા લોહિતા નામ ષોડશભાગપ્રમાણા તિલકાલકન્યચ્છવ્યજ્ઞાધિष्ठાનમ્ ।

તૃતીયા શ્વેતા નામ દ્વાદશભાગપ્રમાણા ચર્મદલાજગહ્લીમશકાધિष्ठાનમ્ ।

ચતુર્થી તામ્રા નામાષ્ટભાગપ્રમાણા વિવિધકિલાસકુષ્ઠાધિष्ठાનમ્ ।

પञ्चમી વેદિની નામ વ્રીહિપञ्ચભાગપ્રમાણા કુષ્ઠવિસર્પાધિष्ठાનમ્ ।

ષષ્ઠી રોહિણી નામ વ્રીહિપ્રમાણા ગ્રન્થ્યપચ્યર્બુદશ્ચીપદગલગણ્ડાધિष्ठાનમ્ ।

સપ્તમી માંસધરા નામ વ્રીહિદ્વયપ્રમાણા મગન્દરવિદ્રધ્યશોધિष्ठાનમ્ ।

તથા યદ્વત્ પ્રીહ વગેરેના વ્યાખ્યાનવિષેનો.

યદેતત્પ્રમાણં નિર્દિષ્ટં તન્માંસલેષ્વચકાશેષુ
ન લલાટે સૂક્ષ્માક્ષુલ્યાદિષુ ચ । યતો વશ્યત્યુ-
દરેષુ વ્રીહિમુખેનાક્ષુષ્ઠોદરપ્રમાણમવગાદં વિધ્યે-
દિતિ ॥

સાત ત્વચાઓ (ચામડીઓ.)

૩ જેમાં જીવાત્માએ પ્રવેશ કન્યો હોય છે
એવાં એ ગર્ભાશયમાં રહેલાં વીર્ય અને રજ પાકવા
લાગતાં જેમ પાકવા લાગેલા દૂધની તર થાય છે
તેમ એ વીર્યની તથા રજની સાત ત્વચાઓ થાય છે.

એઓમાં પેહેલી ત્વચાનું નામ અવભાસિની
છે કે જે ત્વચા ભ્રાજક નામના પિત્તવતે ગૌર
આદિ સઘळा वर्णोंने तथा पंचभूतात्मक कांतिने
પ્રકાશિત કરે છે. એ અવભાસિની વીશ ભાગોમાં
વેહેંચાણી ચોખાની સાઠની જાડાઈના અઢાર ભા-
ગોના જેટલી જાડાઈવાળી છે. એ ચામડી સિધ્ધ
તથા પદ્મિનીકંઠક નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.
(જવનું અને ચોખાની શાઠનું પ્રમાણ એકજ છે.)

બીજી ત્વચાનું નામ લોહિતા છે કે જે ત્વચા
વીશ ભાગોમાં વેહેંચાણી ચોખાની શાઠની જાડા-
ઈના સોઠ ભાગોના જેટલી જાડાઈવાળી છે. એ
ચામડી તિલકાલક, ન્યચ્છ અને વ્યંગ નામના
રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ત્રીજી ત્વચાનું નામ શ્વેતા છે કે જે ત્વચા
વીશ ભાગોમાં વેહેંચાણી ચોખાની સાઠની જાડા-
ઈના બાર ભાગોના જેટલી જાડાઈવાળી છે. એ
ચામડી ચર્મદલ, અજગહી, અને મશક એ નામના
રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ચોથી ત્વચાનું નામ તામ્રા છે કે જે ત્વચા
વીશ ભાગોમાં વેહેંચાણી ચોખાની સાઠની જાડા-
ઈના આઠ ભાગોના જેટલી જાડાઈવાળી છે. એ
ચામડી અનેક પ્રકારના કિલાસ નામના કોઢોના
સ્થાનકરૂપ છે.

પાંચમી ત્વચાનું નામ વેદિની છે કે જે ત્વચા
વીશ ભાગોમાં વેહેંચાણી ચોખાની સાઠની જાડા-

ઈના પાંચ ભાગોના જેટલી જાડાઈવાળી છે. એ
ચામડી વિસર્પના તથા ઉપર લખેલા શિવાયના
બીજા કોઢોના સ્થાનકરૂપ છે.

છઠ્ઠી ત્વચાનું નામ રોહિણી છે કે જે ત્વચા
ચોખાની સાઠની અથવા જવની જાડાઈ જેટલી
જાડાઈવાળી છે. એ ચામડી ગ્રંથિ, અર્બુદ, શ્લીપદ
તથા ગલગંઢ એ રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

સાતમી ત્વચાનું નામ માંસધરા છે કે જે
ત્વચા ચોખાની બે સાઠની અથવા બે જવની જાડાઈ
જેટલી જાડાઈવાળી છે. એ ચામડી ભગંદર,
વિદ્રધિ અને અરશ એ રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ત્વચાઓની જાડાઈનાં જે પ્રમાણો કેહેવામાં
આવ્યાં તે પ્રમાણો ઘણા માંસોવાળા પ્રદેશો ઉ-
પરની ત્વચાઓનાં સમજવાં. પણ લલાટ ઉપરની
કે સૂક્ષ્મ આંગળીઓ વગેરે પ્રદેશો ઉપરની
ત્વચાઓનાં સમજવાં નહીં. કેમ કે ઉદર રોગોના
વિષયમાં ‘વ્રીહિમુખ નામના શસ્ત્ર થી અંગુઠાના
મધ્ય ભાગ જેટલો ડંડો વેધ કરવો’ એમ કેહેવામાં
આવશે. (ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયનો
૧૩ મો વિષય જુવો.)

૪ કલાઃ સ્વલ્પપિ સત્ત સમ્ભવન્તિ ધાત્વા-
શયાન્તરમર્યાદાઃ ॥

ભવતશ્ચાત્ર ॥

યથા હિ સારઃ કાષ્ઠેષુ ક્ષિયમાનેષુ દૃશ્યતે ।
તથા ધાતુર્હિ માંસેષુ ક્ષિયમાનેષુ દૃશ્યતે ॥
સ્નાયુભિશ્ચ પ્રતિચ્છન્નાન્સંતતાંશ્ચ જરાયુષા ।
શ્લેષ્મણા વેષ્ટિતાંશ્ચાપિ કલાભાગાંસ્તુ તાન્વિદુઃ ॥

તાસાં પ્રથમા માંસધરા નામ યસ્યાં માંસે
શિરાસ્નાયુધમનીન્નોતસાં પ્રતાના ભવન્તિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

યથા વિસમૃણાલાનિ વિવર્દન્તે સમન્તતઃ ।
ભૂમૌ પક્ષોદકસ્થાનિ તથા માંસે શિરાદયઃ ।

દ્વિતીયા રક્તધરા નામ માંસસ્યાભ્યન્તરત-
સ્તસ્યાં શોણિતં વિશેષતશ્ચ શિરાસુ યદ્વૃત્ત્લી-
હોશ્ચ ભવતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

વૃક્ષાદ્યથાભિપ્રદતાત્ક્ષીરિણઃ ક્ષીરમાવહેત્ ।

માંસાદેવં ક્ષતાત્ક્ષિપ્રં શોણિતં સમ્પ્રસિચ્યતે ॥

તૃતીયા મેદોધરા નામ મેદો દ્વિ સર્વભૂતા-
નામુદરસ્થમણ્વસ્થિષુ મહત્સુ ચ મજ્જા ભવતિ ।

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્થૂલાસ્થિષુ વિશેષેણ મજ્જા ત્વમ્યન્તરાશ્રિતઃ ।

અથેતરેષુ સર્વેષુ સરત્તં મેદ ઉચ્યતે ॥

શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ।

ચતુર્થી શ્લેષ્મધરા નામ સર્વસન્ધિષુ પ્રા-
ણભૃતાં ભવતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્નેહામ્યકે યથા ત્વક્ષે ચક્રં સાધુ પ્રવર્તતે ।

સન્ધયઃ સાધુ વર્તન્તે સંશ્લિષ્ટાઃ શ્લેષ્મણા તથા ॥

પચ્ચમી પુરીષધરા નામ યાન્તઃકોષ્ટે મલમ-
ભિવિભજતે પકાશયસ્થા ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

યકૃત્સમન્તાત્કોષ્ઠં ચ તથાત્રાણિ સમાશ્રિતા ।

ઉષ્ણુકસ્થં વિભજતે મલં મલધરા કલા ॥

ષષ્ઠી પિત્તધરા નામ યા ચતુર્વિધમન્નપાન-
મુપયુક્તમામાશયાત્પ્રચ્યુતં પકાશયોપસ્થિતં
ધારયતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

અશિતં શ્વાદિતં પીતં લીલં કોષ્ઠગતં નૃણામ્ ।

તઙ્ગીર્યતિ યથાકાલં શોષિતં પિત્તતેજસા ॥

સપ્તમી શુક્રધરા નામ યા સર્વપ્રાણિનાં
સર્વશરીરવ્યાપિની ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

યથા પયસિ સર્પિસ્તુ ગુહશ્ચેક્ષૌ રસો યથા ।

શરીરેષુ તથા શુક્રં નૃણાં વિદ્યાદ્ઘિષ્ઘ્વરઃ ॥

ઘ્રાક્ષુલે દક્ષિણે પાર્શ્વે વસ્તિદ્વારસ્ય ચાપ્યધઃ ।

મૂત્રસ્તોતઃપથાચ્છુકં પુરુષસ્ય પ્રવર્તતે ॥

કૃત્ત્વાદેહાશ્રિતં શુક્રં પ્રસન્નમનસસ્તથા ।

સ્ત્રીષુ વ્યાયચ્છતશ્ચાપિ હર્ષોત્તત્સમ્પ્રવર્તતે ॥

સાત કલાઓ (આશયોનાં અંતરોમાં

સીમાડાઓરૂપ ક્લેદો)

૪ કલાઓ પણ સાત છે કે જેઓ ધાતુઓના
ઘટલે શરીરનું ધારણ કરનારા પદાર્થોના જૂદા
જૂદા આશયોનાં (સ્થાનોનાં) અંતરોમાં સીમાડાઓ-
રૂપ છે. આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વં-
તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જેમ કાપવામાં
આવતાં કાષ્ઠોમાં તેઓની અંદર સાર જોવામાં
આવે છે તેમ શરીરનાં માંસોને કાપતાં તેઓની
અંદર ધાતુ જોવામાં આવે છે. ધાતુઓના જૂદા
જૂદા આશયોનાં અંતરોમાં સ્નાયુઓથી ઢંકાણા,
ગર્ભની ઓઢના જેવા પડદાથી વીટાણા અને
કફથી પણ વીટાણા જે ક્લેદોરૂપ સીમાડાઓ
છે તેઓ ‘કલાઓ’ કેહેવાય છે.”

સાત કલાઓમાં પેહેલી માંસધરા નામની
કલા છે કે જેની અંદરના માંસમાં શિરાઓના,
સ્નાયુઓના, ધમનીઓના તથા સ્ત્રોતોના વિસ્તારો
છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘જેમ પૃથ્વીમાં કાદવવાળા
પાણીની અંદર રહેલા કમળના તંતુ તથા નાઠ
વગેરે અવયવો ચોમેર વધ્યા કરે છે તેમ માં-
સની અંદર રહેલા શિરાઓ વગેરે ભાગો ચોમેર
વધ્યા કરે છે.’

બીજી રક્તધરા નામની કલા છે કે જેમાં માં-
સની અંદર રુધિર રહ્યું છે. રુધિર વિશેષે કરીને તો
શિરાઓમાં, યકૃતમાં અને પ્લીહમાં રહે છે. આ વિષ-
યના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું
છે કે ‘જેમ છીરવાળા વૃક્ષને ટોચો દેવાતાં તેમાંથી
તુરત છીર સ્ત્રવે છે તેમ માંસને ટોચો દેવાતાં
તેમાંથી તુરત લોહી સ્ત્રવે છે.’ (ધાતુઓના ક્રમમાં
રસ પછી રુધિર અને રુધિર પછી માંસ ગણાવ્યું છે
તે પોષણના અનુક્રમને અનુસરીને ગણાવ્યું છે અને
અહીં માંસ પછી રુધિર ગણ્યું છે તે શરીરમાં ધાતુ-

ઓની સ્થિતિના ક્રમને અનુસરીને ગણ્યું છે એમ સમજવું. ઢહન.)

ત્રીજી મેદોધરા નામની કલા છે. મેદ સર્વ પ્રાણિઓનાં ઉદરોમાં નાહાનાં અસ્થિઓની અંદર રહેલું છે. જોકે અસ્થિઓની અંદર મજ્જા રહેલી છે એમ કેહેવામાં આવ્યું છે તો પણ તેમાં એમ સમજવાનું છે કે મોટાં અસ્થિઓની અંદર મજ્જા રહેલી છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિય સ્વમુખથી કહેલું છે કે 'મજ્જા વિશેષે કરી જાડાં અસ્થિઓની અંદર રહે છે. બીજાં સઘળાં અસ્થિઓમાં તો રુધિર સહિત મેદજ રહે છે. વસા (ચરબી) નામનો ઉપ-ધાતુ છે તે તો શુદ્ધ માંસનો સ્નેહજ છે.'

ચોથી શ્લેષ્મધરા નામની કલા છે. કફનું ધારણ કરનારી એ કલા પ્રાણિઓના સઘળા સંધિઓમાં (સાંધાઓમાં) હોય છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિય સ્વમુખથી કહ્યું છે કે 'જેમ પડેડાની ધરી તેલથી ડંગેલી હોવાને લીધે પડેડું સારી રીતે ચાલે છે તેમ શરીરના સંધિઓ કફથી ખરડાણલા હોવાને લીધે શરીર સારી રીતે ચાલે છે.'

પાંચમી પુરીષધરા નામની કલા છે. વિષ્ટાનું ધારણ કરનારી એ કલા પક્ષાશયમાં રહેલી છે અને મલ્લી પોટલીમાં રહેલાં વિષ્ટામૂત્રોને જૂદાં પાડે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિય સ્વમુખથી કહેલું છે કે 'ઉપર યકૃત્ ફીહ વગેરેને તથા આંતરડાંઓને અને નીચે ગુદા સુધીના કોઠાને આશ્રિત થઈ રહેલી પુરીષધરા નામની કલા પોટલીમાં રહેલા મલોને જૂદા પાડે છે.'

છઠ્ઠી પિત્તધરા નામની કલા છે. જઠરાગ્નિ-રૂપ પિત્તનું ધારણ કરનારી (અને પક્ષાશયમાં રહેલી)

એ કલા જ્યારે ઉપયોગ કરવામાં આવેલું ભક્ષ્ય તથા પેય વગેરે ચારે પ્રકારનું અન્નપાન આમાશયમાંથી અષ્ટ થઈને પક્ષાશયમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તે અન્નપાનને પાકને માટે ધરી રાખે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિય સ્વમુખથી કહ્યું છે કે 'જમેલું, શ્વાધેલું, પીધેલું તથા ચાટેલું જે કાંઈ અન્નપાન માણસોના કોઠામાં રહેલું હોય છે તે અન્નપાન તે તે દ્રવ્યોના લઘુગુરુપણને અનુસરતા પાકના કાલ પ્રમાણે તથા જઠરાગ્નિના તીવ્રત્વ-મંદત્વાદિકને અનુસરી જઠરાગ્નિના તેજથી શોષિત થઈને (પાકીજઈને) પચી જાય છે.'

સાતમી શુક્રધરા નામની કલા છે. વીર્યનું ધારણ કરનારી એ કલા સર્વ પ્રાણિઓનાં સઘળાં શરીરમાં વ્યાપી રહેલી છે. આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિય સ્વમુખથી કહ્યું છે કે 'જેમ દૂધમાં ઘી રહેલું છે અને શેલડીમાં રસરૂપ ગોઠ રહેલો છે' તેમ માણસોનાં શરીરોમાં વીર્ય રહેલું છે એમ ઉત્તમ વૈદ્યે જાણવું. બે આંગળ જેટલી જમણી બાજુમાં મૂત્રાશયના દ્વારની નીચે મૂત્રના સ્રોતના છિદ્રમાંથી પુરુષનું વીર્ય પ્રવર્તે છે. વીર્ય કે જે સઘળા શરીરમાં રહેલું છે તે જ્યારે પુરુષ કામદેવથી પ્રસન્ન મનવાળો થાય છે અને સ્ત્રીઓમાં મૈથુનરૂપ વ્યાયામ કરે છે ત્યારે હર્ષને લીધે શરીરમાંથી જૂદું પડીને મૂત્રના માર્ગથી પ્રવર્તે છે.'

૫ ગૃહીતગર્ભાણામાર્તવવહાનાં સ્રોતસાં વર્ત્માન્યવરુદ્ધ્યન્તે ગર્ભેણ તસ્માદ્ગૃહીતગર્ભાણામાર્તવં ન દ્રશ્યતે ।

તતસ્તદધઃ પ્રતિહતમૂર્ધ્વમાગતમપરઞ્ચોપચી-યમાનમપરેત્યધીયતે । શેષઞ્ચોર્ધ્વતરમાગતં પ-યોધરાવભિપ્રતિપદ્યતે તસ્માદ્ગર્ભિણ્યઃ પીનોન્ન-તપયોધરા ભવન્તિ ॥

૧ શેલડીનું દૃષ્ટાંત મંદવીર્યવાળા પુરુષોને માટે છે. કેમ કે જેમ શેલડીનો રસ બહુ પીલાયાથી નીકળે છે

તેમ મંદવીર્યવાળાઓનું વીર્ય મૈથુનના અતિપરિશ્રમથી નીકળે છે.

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને રજ નહીં પ્રવર્તવાનું
કારણ અને તેઓના અંદર રોકાણ
રજની શી વ્યવસ્થા થાય છે તે.

૧ જેઓને ગર્ભ રહ્યો હોય છે એવી સ્ત્રીઓનાં
શરીરોમાં રજનું વહન કરનારાં સ્રોતોના માર્ગો
ગર્ભથી રોકાઈ જાય છે એટલા માટે ગર્ભિણીઓનું
રજ બાહાર પ્રવર્તતું જોવામાં આવતું નથી.

નીચે પ્રવર્તતાં પ્રતિઘાત પામીને ડાહ્યાં આવેલું
ગર્ભ રહેવાના સમયનું રજ તથા તે પછીનું પણ
રજ મિશ્રિત થઈને વધતાં વધતાં અપરા બની જાય
છે કે જેને સ્ત્રીઓ 'ઓલ' એવું નામ આપે છે.
ઓલ બનવામાંથી અવશેષ રહેલો એ રજનો
અમુક ભાગ અત્યંત ડાહ્યાં ચઢીને સ્તનોમાં
જાય છે કે જેથી ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ ડાહ્યાં તથા પુષ્ટ
સ્તનોવાળી બની જાય છે.

૬ ગર્ભસ્ય યકૃત્પ્લીહાનૌ શોણિતજૌ । શો-
ણિતફેનપ્રભવઃ પુષ્પુસઃ । શોણિતકિટ્પ્રભવ
અણ્ડકઃ ॥

ગર્ભમાં યકૃત્, પ્લીહા, પુષ્પુસ તથા
મઝની પોટલી એઓની ઉત્પત્તિ.

૬ ગર્ભની યકૃત્ (જમણા પડલાંની ગાંઠ)
તથા પ્લીહા (ડાબા પડલાંની ગાંઠ-બરલ) એઓ
રુધિરથી નિષ્પન્ન થાય છે. પુષ્પુસ (ફેફસું)
રુધિરના ફીણથી નિષ્પન્ન થાય છે અને મઝની
પોટલી રુધિરના કીટાંથી નિષ્પન્ન થાય છે.

૭ અસ્ટ્વજઃ શ્લેષ્મણશ્ચાપિ યઃ પ્રસાદઃ પરો મતઃ ।
તં પચ્યમાનં પિત્તેન વાયુશ્ચાપ્યનુધાવતિ ॥
તતોઽસ્યાન્ત્રાણિ જાયન્તે ગુદં બસ્તિશ્ચ દેહિનઃ ।

ગર્ભમાં આંતરડાં, ગુદા તથા મૂત્રાશય
એઓની ઉત્પત્તિ.

૭ રુધિરનો અને કફનો જે અતિઉત્તમ
સ્વચ્છ ભાગ હોય છે તેને પિત્ત પકાવે છે અને
વાયુ એ પિત્તને બઠાં આપ્યા કરે છે. એ સ્વચ્છ

ભાગમાંથી ગર્ભનાં આંતરડાં, ગુદા અને મૂત્રાશય
નિષ્પન્ન થાય છે.

૮ ઉદરે પચ્યમાનાનામાધ્માનાદુક્મસારવત્ ॥
કફશોણિતમાંસાનાં સારો જિહ્વા પ્રજાયતે ।

ગર્ભની જીભની ઉત્પત્તિ.

૮ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાયુ પ્રદીપ્ત કરાતું
પિત્ત કફને, રુધિરને અને માંસને પકાવે છે. જેમ
ગાઢવામાં આવતા સુવર્ણમાંથી સાર નિષ્પન્ન થાય
છે તેમ પકાવવામાં આવતાં એ કફ, રુધિર અને
માંસ એઓમાંથી જે સાર નિષ્પન્ન થાય છે તે
સારથી ગર્ભની જીભ બને છે.

૯ યથાર્થમુષ્મણા યુક્તો વાયુઃ સ્રોતાંસિ દારયેત્
અનુપ્રવિશ્ય પિશિતં પેશીર્વિભજતે તથા ।

મેદસઃ સ્નેહમાદાય શિરા સ્નાયુત્વમાપ્નુયાત્ ॥

શિરાણાં ચ મૃદુઃ પાકઃ સ્નાયૂનાં ચ તતઃ સ્વરઃ ।

આશય્યાઽભ્યાસયોગેન કરોત્યાશયસમ્ભવમ્ ॥

ગર્ભનાં સ્રોતોની, પેશીઓની, શિરાઓની,
સ્નાયુઓની અને આશયોની ઉત્પત્તિ.

૯ પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ, જેટલાં શરી-
રની સ્થિતિમાં ઉપયોગી થાય છે તેટલાં સ્રોતોને
કોતરી આપે છે. એ વાયુ માંસમાં પ્રવેશ કરીને
માંસની પેશીઓને જૂદી જૂદી કરી આપે છે.
એજ વાયુ મેદમાંથી સ્નેહને લઈને તેમાંથી શિરા-
ઓને તથા સ્નાયુઓને બનાવે છે. શિરાઓનો પાક
કોમળ થાય છે અને સ્નાયુઓનો પાક તે કરતાં
કઠણ થાય છે. વાયુજ પોતાના હમેશના અભ્યા-
સથી સ્થિતિ કરીને આશયોને બનાવે છે.

૧૦ રક્તમેદઃપ્રસાદાદ્ બુક્કૌ માંસાસ્ટ્કફમે-
દઃપ્રસાદાદ્વૃષ્ણૌ ॥

બુક્કાઓની અને વૃષ્ણોની ઉત્પત્તિ.

૧૦ રુધિરના અને મેદના સારમાંથી બુક્કાઓ
(કૂચના બે ગોળાઓ) બને છે અને માંસ, રુધિર,
કફ તથા મેદ એઓના સારમાંથી બે વૃષ્ણ બને છે.

૧૧ શોણિતકફપ્રસાદજં હૃદયં યદાશ્રયા
હિ ધમન્યઃ પ્રાણવહાઃ । તસ્યાધો વામતઃ પ્લીહા
ફુપ્ફુસશ્ચ દક્ષિણતો યકૃત્ક્રોમ ચ ॥

તદ્દૃદયં વિશેષેણ ચેતનાસ્થાનમતસ્ત્સિ-
સ્તમસાવૃતે સર્વપ્રાણિનઃ સ્વપન્તિ ॥

भवति चात्र ॥

પુણ્ડરીકેણ સદૃશં હૃદયં સ્યાદધોમુખમ્ ।
જાગ્રતસ્તદ્વિકસતિ સ્વપતશ્ચ નિમીલતિ ॥

હૃદયની ઉત્પત્તિ, હૃદયમાં ચેતનાનું વિશેષ
રેહેવું અને નિદ્રાથી હૃદયનું નિમીલિત
થવું (બીડાવું.)

૧૧ રુધિર અને કફ એઓના સારમાંથી હૃદય
નિષ્પન્ન થાય છે. પ્રાણનું વહન કરનારી ધમનીઓ
હૃદયનો આશ્રય કરીને રહેલી છે. હૃદયની નીચે
ડાવા ભાગ તરફ પ્લીહા (વરલ) તથા ફેફસું છે
અને જમણા ભાગ તરફ યકૃત તથા તિલકનામનું
તરશ લાગવાનું સ્થાન છે. (આ તિલકની ઉત્પત્તિ
રુધિરથી થાય છે.)

જોકે સઘળું શરીર ચેતનાનું સ્થાનક છે તો
પણ હૃદય વિશેષે કરી ચેતનાનું સ્થાનક છે એટલા
માટે તે હૃદય જ્યારે વૃદ્ધિ પામેલા તમોગુણથી
આવરણ પામે છે ત્યારે પ્રાણિઓ ડંઘી જાય છે.
આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું
છે કે ‘હૃદય કમલ જેવું છે અને તે નીચા મોહો-
ડાવાલું અર્થાત્ ડંધા વાળેલા કમલ જેવું છે.
જાગતા માણસનું હૃદય પ્રફુલ્લિત રેહે છે અને
ડંઘેલા માણસનું હૃદય બીડાઈ જાય છે.’

૧૨ નિદ્રાં તુ વૈષ્ણવીં પાપ્માનમુપદિશન્તિ
સા સ્વભાવત એવ સર્વપ્રાણિનોઽભિસ્પૃશતિ ॥

તત્ર યદા સંજ્ઞાવહાનિ સ્ત્રોતાંસિ તમોભૂ-
યિષ્ઠઃ શ્લેષ્મા પ્રતિપદ્યતે તદા તામસી નામ
નિદ્રા સમ્ભવત્યનવબોધિની સા પ્રલયકાલે ।

તમોભૂયિષ્ઠાનામહઃસુ નિશાસુ ચ ભવતિ ।

રજોભૂયિષ્ઠાનામનિમિત્તમ્ । સસ્વભૂયિષ્ઠાના-
મર્દ્વરાત્રે ।

ક્ષીણશ્લેષ્મણામનિલબ્દુલાનાં મનઃ શરીરા-
ભિતાપવતાં નૈવ સા વૈકારિકી ભવતિ ॥

નિદ્રા, નિદ્રાનું કારણ અને નિદ્રાના ભેદ.

૧૨ જે નિદ્રા છે તે વિષ્ણુની માયાજ છે અને
તે સઘળા શુભ વ્યાપારોને રોકનારી હોવાને લીધે
પાપરૂપજ છે એમ કેહેવામાં આવે છે. એ નિદ્રા
સ્વભાવથીજ સર્વ પ્રાણિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એ
નિદ્રા તામસી, સ્વાભાવિકી અને વૈકારિકી એમ
ત્રણ પ્રકારની છે.

જેમાં તમોગુણ અધિક છે એવો કફ જ્યારે
સંજ્ઞાનું વહન કરનારાં સ્રોતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે
ત્યારે તામસી નિદ્રા થાય છે કે જે પ્રાણીઓને
સંજ્ઞા આવવા દેતીજ નથી. આ તામસી નિદ્રા
પ્રલયકાલમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. (જોકે સઘળા
પ્રકારની નિદ્રાઓ તમોગુણથી થાય છે તો પણ
આ નિદ્રામાં તમોગુણનું અત્યંત આધિક્ય છે
તેથી તેને ‘તામસી’ નામ આપેલું છે,

જે નિદ્રા માણસોને દરરોજ આવે છે તે
સ્વાભાવિકી કેહેવાય છે. જે માણસોમાં તમો-
ગુણ અધિક હોય છે તેઓને દિવસોમાં તથા
રાત્રિઓમાં પણ એ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. જે
માણસોમાં રજોગુણ અધિક હોય છે તેઓને રજો-
ગુણના ચંચલપણાને લીધે એ નિદ્રા કોઈ વખતે
દિવસમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ વખતે રાત્રિમાં
પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસોમાં સત્ત્વગુણ અધિક
હોય છે તે માણસોને સત્ત્વગુણની અલ્પતા થઈ
જવાના અને તમોગુણની વૃદ્ધિ થવાના સમયરૂપ
અધરાતે એ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સાત્ત્વિક
માણસો અધરાતેજ સૂવે છે.

વિકારોવાળાં માણસોને જે નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે
તે વૈકારિકી કેહેવાય છે. જેઓનો કફ ક્ષીણ
થયો હોય તથા વાયુ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય એવાં

માણસોને તથા જેઓને મનમાં કે શરીરમાં અંભિ-
તાપ હોય એવાં માણસોને નિદ્રા આવતીજ નથી
અને વખતપર જે આવે છે તે વૈકારિકીજ (વિકા-
રોથી થયેલીજ) હોય છે.

(શ્રમાદિકથી થાકી જવાને લીધે જીવાત્મા
જ્યારે વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે પણ
માણસોને નિદ્રા આવે છે.)

૧૩ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

હૃદયં ચેતનાસ્થાનમુક્તં સુશ્રુતદેહિનામ્ ।
તમોઽભિભૂતે તસ્મિન્સ્તુ નિદ્રા વિશતિ દેહિનઃ ।
નિદ્રાહેતુસ્તમઃ સત્ત્વં બોધને હેતુરુચ્યતે ।
સ્વભાવ એવ વા હેતુર્ગરીયાન્પરિકીર્ત્યતે ॥
પૂર્વદેહાનુભૂતાંસ્તુ ભૂતાત્મા સ્વપતઃ પ્રભુઃ ।
રજોયુકેન મનસા ગૃહ્યાત્યર્થાઙ્કુભાશુભાન્ ॥
કરણાનાં તુ વૈકલ્યે તમસાભિપ્રવદ્ધિતે ।
અસ્વપન્નપિ ભૂતાત્મા પ્રસુપ્ત ઇવ ચોચ્યતે ॥

જાગ્રત થવાનું અને નિદ્રામાં સ્વપ્ન થવાનું
તથા સુષુપ્તિ થવાનું કારણ.

૧૩ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંત-
રિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે 'હે સુશ્રુત! પ્રાણિઓનું
હૃદય કે જે ચેતનાનું મુખ્ય સ્થાનક કેહેવાય છે તે
જ્યારે તમોગુણથી અભિભૂત થઈ જાય છે ત્યારે પ્રાણિ-
ઓને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. નિદ્રાનું કારણ તમો-
ગુણ છે અને જાગવાનું કારણ સત્ત્વગુણ છે અથવા
સ્વભાવજ તેઓમાં પ્રબલ કારણરૂપ છે એમ કેહે-
વામાં આવે છે. સૂતેલા શરીરપર માલેકી ધરા-
વતો જીવાત્મા નિદ્રાના સમયમાં પણ રજોગુણે
પ્રેરેલા મનથી, પૂર્વ દેહમાં અને વર્તમાન દેહમાં
પણ અનુભવેલા શુભાશુભ અર્થોનું ગ્રહણ કરે છે
એ સ્વપ્ન કેહેવાય છે. જ્યારે તમોગુણ મનસહિત
તમામ ઇન્દ્રિયોને વિકલ કરી નાખે છે ત્યારે
કશા પદાર્થનું ગ્રહણ બની શકતું નથી એ અવસ્થા
સુષુપ્તિ કેહેવાય છે. જીવાત્મા કે જે પોતે નિર્વિ-
કાર હોવાને લીધે કદી પણ કોઈ અવસ્થાને પ્રાપ્ત
થતો નથી તે પણ એ સમયમાં જાણે સુષુપ્તિ પામ્યો
હોય એવો પ્રતીત થાય છે.'

૧૪ સર્વર્તુષુ દિવાસ્વાપઃ પ્રતિષિદ્ધોઽન્યત્ર
ગ્રીષ્માત્ । પ્રતિષિદ્ધેષ્વપિ તુ બાલવૃદ્ધસ્ત્રીકર્ષિ-
તક્ષતક્ષીણમંદ્યનિત્યયાનવાહનાધ્વકર્મપરિશ્રા-
ન્તાનામભુક્તવતાં મેદઃસ્વેદકપરસરક્તક્ષીણા-
નામજીર્ણિનાં ચ મુદ્ધૂર્તે દિવા સ્વપનમપ્રતિષિ-
દ્ધમ્ । રાત્રાવપિ જાગરિતવતાં જાગરિતકા-
લાદર્દ્ધમિપ્યતે દિવાસ્વપ્નઃ । વિકૃતિર્હિ દિ-
વાસ્વપ્નો નામ તત્ર સ્વપતામધર્મઃ સર્વદોષપ્રકો-
પશ્ચ । તત્રપ્રકોપાશ્ચ કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાય-
શિરોગૌરવાક્કમર્દાઽરોચકજ્વરાગ્નિદૌર્બલ્યાનિ
ભવન્તિ । રાત્રાવપિ જાગરિતવતાં વાતપિત્ત-
નિમિત્તાસ્ત એવોપદ્રવા ભવન્તિ ॥

દિવસે ઉંઘવાનો તથા રાતે ઉજાગરો
કરવાનો નિષેધ, નિષેધનો પ્રતિપ્ર-
સવ અને નિષેધનાં કારણો.

૧૪ ગ્રીષ્મ ઋતુ શિવાય બીજી કોઈ પણ
ઋતુમાં દિવસે ઉંઘવું નહીં. બાલક, વૃદ્ધ, મૈથુ-
નથી કર્ષિત થયેલ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ, હમેશ
મદ્ય પીવાના અભ્યાસી, હમેશ ફરનારા, વાહન
ઉપર બેસવાથી થાકેલા, પંથ કરવાથી થાકેલા,
કામ કરવાથી થાકેલા, ઉપવાસી, ક્ષીણ મેદ-
વાળા, ક્ષીણ પસીનાવાળા, ક્ષીણ કફવાળા, ક્ષીણ
રસવાળા, ક્ષીણ રુધિરવાળા અને અજીર્ણવાળા
એઓને સઘળી ઋતુઓમાં બે ઘડીવાર સુધી દિવ-
સની નિદ્રા કરવાનો નિષેધ નથી. જેઓએ રાતનો
ઉજાગરો કન્યો હોય તેઓએ પણ ઉજાગરો કર-
વાના વખતથી અરધા વખત સુધી દિવસમાં સુઈ
રહેવું યોગ્ય છે. દિવસમાં નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય એ
એક જાતની વિકૃતિજ છે. દિવસે નિદ્રા કરવાથી
અધર્મ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ સઘળા દોષોનો
પ્રકોપ થાય છે અને એ પ્રકોપથી ધ્રુવ, શ્વાસ,
પ્રતિશ્યાય, (સળીશ્વમ) માથાનું ભારેપણું, અંગોનું
ભાંગવું, અરુચિ, જ્વર અને મંદામિષ્ણું એટલા
રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. રાતે ઉજાગરો કરનારાઓને

પણ વાયુના તથા પિત્તના પ્રકોપને લીધે ઉપર કહેલાજ ઉપદ્રવો થાય છે.

૧૫ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્યાજ્ઞ જાગૃયાદ્રાત્રૌ દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ।
જ્ઞાત્વા દોષકરાવેતૌ બુધઃ સ્વપ્નં મિતં ચરેત્ ॥
અરોગઃ સુમના હ્યેવં બલવર્ણાન્વિતો વૃષઃ ।
નાતિસ્થૂલકૃશઃ શ્રીમાન્નરો જીવેત્સમાઃ શતમ્ ॥

દિવસની નિદ્રાનો અને રાતના ઉજાગ-
રાનો ત્યાગ કરવાથી લાભ.

૧૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વં-
તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “રાતે ઉજાગરો કરવો
નહીં અને દિવસે નિદ્રા કરવી નહીં. રાતનો
ઉજાગરો અને દિવસની નિદ્રા એ બન્નેને દોષકારી
જાણીને સમજૂ માણસે નિદ્રા તથા જાગવું નિયમ
સરજ કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી
માણસ રોગરહિત રહે છે, પ્રસન્ન મનવાળો
રહે છે, બઢી તથા સારા વર્ણથી યુક્ત રહે છે,
સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કરવાની શક્તિવાળો રહે
છે, બહુ જાડો કે બહુ પાતલો થતો નથી,
શરીરમાં શોભાવાળો રહે છે અને સો વર્ષ સુધી
જીવે છે.

૧૬ નિદ્રા સાત્મ્યીકૃતા યૈસ્તુ રાત્રૌ ચ યદિ
વા દિવા ।

ન તેષાં સ્વપતાં દોષો જાગ્રતાં વા વિધીયતે ॥

જેઓએ નિદ્રાને સ્વાધીનજ કરી લીધી
હોય તેઓને ગમે ત્યારે ઉજાગરાથી કે
નિદ્રાથી કશો રોગ
થતો નથી.

૧૭ જેઓએ અહોરાત્રમાં ધારે તે સમયની
નિદ્રાને અભ્યાસથી સાત્મ્યરૂપજ કરી લીધેલ હોય
તેઓને દિવસે કે રાતે નિદ્રા કરવાથી કે ઉજા-
ગરો કરવાથી કશો રોગ થતો નથી.

૧૭ નિદ્રાનાશોઽનિલાત્પિત્તાન્મનસ્તાપાત્ક્ષયા-
દપિ ।

સમ્મવત્યભિઘાતાન્ન પ્રત્યનીકૈઃ પ્રશામ્યતિ ॥

નિદ્રાના નાશનાં નિદાનો અને સામાન્ય
ચિકિત્સા.

૧૭ વાયુના પ્રકોપથી, પિત્તના પ્રકોપથી,
મનના પરિત્રપથી, ક્ષયથી અને અભિઘાતથી
નિદ્રાનો નાશ થાય છે. એ નિદ્રાનો નાશ વાયુ
વગેરે નિદાનોને ટાલનારા અભ્યંગ વગેરે ઉપાયોથી
શાંત થાય છે.

૧૮ નિદ્રાનાશોઽભ્યક્કયોગો મૂર્ધ્નિ તૈલનિષેવણમ્
ગાત્રસ્યોદ્વર્તનં ચૈવ હિતં સંવાહનાનિ ચ ॥

શાલિગોધૂમપિષ્ટાન્નમશ્વૈરૈક્ષવસંસ્કૃતૈઃ ।

મોજનં મધુરં સ્નિગ્ધં ક્ષીરમાંસરસાદિભિઃ ॥

રસૈર્વિલેશયાનાં ચ વિક્ષિરાણાં તથૈવ ચ ॥

દ્રાક્ષાસિતેશ્વદ્રવ્યાણામુપયોગો ભવેન્નિશિ ।

શયનાસનયાનાનિ મનોજ્ઞાનિ મૃદૂનિ ચ ॥

નિદ્રાનાશોતુ કુર્વીત તથાન્યાન્યપિ બુદ્ધિમાન્ ।

નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાનું
નિરૂપણ.

૧૮ નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો સારીરીતે
તૈલનો અભ્યંગ કરાવવો, માથામાં તૈલ ઘસાવવું,
શરીરને લોટ વગેરે ચોલાવીને સ્વચ્છ કરવું અને
અંગો ચંપાવવાં એ હિતકારી થાય છે. શેલડીના
લાંબ વગેરે પદાર્થોથી જેઓને સંસ્કાર આપ્યા
હોય એવાં ચોલાનાં, ઘડનાં તથા અડદ વગેરેનાં
પીઠાનાં ભક્ષ્યો ખાવાથી, દૂધથી તથા માંસના
રસા વગેરેથી સ્નિગ્ધ કરેલું મધુર અન્ન જમવાથી,
વિલેશય પ્રાણિઓનાં તથા વિક્ષિર પક્ષીઓનાં
માંસોના રસાઓનો ઉપયોગ કરવાથી અને રાતે
દ્રાક્ષનો, સાકરનો તથા બીજા પણ શેલડીના
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી નિદ્રાનો નાશ નષ્ટ
થઈ જાય છે. નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો બુદ્ધિ-
માન્ પુરુષે શયનો, આસનો તથા વાહનો અતિ-
સુંદર અને કોમલ બનાવવાં તથા ઇવાજ પ્રકારના
બીજા ઉપાયો પણ કરવા.

૧૯ વમેન્નિદ્રાતિયોગે તુ કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ।

લઙ્કનં રક્તમોક્ષં ચ મનોવ્યાકુલનાનિ ચ ॥

નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા.

૧૯ જેને નિદ્રાનો અતિયોગ થયો હોય અર્થાત્ બહુજ નિદ્રા આવ્યા કરતી હોય તેણે વમન વિરેચન વગેરે સંશોધનો કરવાં, લંબન કરવાં, ઘૂસ ખોલાવવા વગેરેથી લોહી કહડાવવું અને જેઓથી મન વ્યાકુલ થાય એવા ઉદ્યોગો કરવા. (સર્વમાં વમન મુખ્ય છે.)

૨૦ કફમેદોવિષાત્તાનાં રાત્રી જાગરણં હિતમ્॥
દિવાસ્વપ્નશ્ચ તદ્દ્વલ્લહિક્કાઽજીર્ણાતિસારિણામ્

અમુક રોગીઓને રાતે ઉજાગરો કરવાનો અને અમુક રોગીઓને દિવસે નિદ્રા કરવાનો વિધિ.

૨૦ કફથી, મેદથી કે વિષથી પીડાણાઓને રાતનો ઉજાગરો હિતકારી થાય છે અને તરશ, શૂલ, હેડકી, અજીર્ણ કે અતિસાર એઓથી પીડાણાઓને દિવસની નિદ્રા હિતકારી થાય છે.

૨૧ ઇન્દ્રિયાર્થેષ્વસંપ્રાપ્તિર્ગૌરવં જૃમ્ભણં ક્લમઃ ॥
નિદ્રાર્તસ્યેવ યસ્યેહા તસ્ય તન્દ્રાં વિનિર્દિશેત્ ।

તંદ્રાનું લક્ષણ.

૨૧ ઇન્દ્રિયોથી વિપયોનું વરાવર ગ્રહણ થાય નહીં, શરીરમાં ભારેપણું રહ્યા કરે, બગાસાં આવ્યા કરે, ક્લમ રહ્યા કરે અને નિદ્રાથી ઘેરાણાના જેવી ચેષ્ટા થયા કરે એ તંદ્રા કેહેવાય છે. (નિદ્રામાં અને તંદ્રામાં મોટો ભેદ એ છે કે નિદ્રાથી ડંઘી ગણા માણસને જગાડ્યા પછી ક્લમ રહેતો નથી અને તંદ્રાથી ડંઘી ગણા માણસને તો જાગ્રત્ કન્યા પછી પણ ક્લમજ રહ્યા કરે છે.)

૨૨ પીત્તૈકમનિલોચ્છ્વાસમુદ્વેષ્ટન્ વિવૃતાનનઃ॥
યન્મુશ્ચતિ સનેત્તાસ્રં સ જૃમ્ભ ઇતિ સંશ્ચિતઃ ।

બગાસાંનું લક્ષણ.

૨૨ માણસ મોહોહું ફાડી છાતીને સંકોચતો સંકોચતો પવનના એક ઉચ્છ્વાસને પીને પાછો નેત્રોનાં આંસુઓવાળાં થઈ તે ઉચ્છ્વાસને ફાટેલા

મોહોડાથીજ બાહાર કાઢાડે છે એ જૃંભ (બગાસું) કેહેવાય છે.

૨૩ યોઽનાયાસઃ શ્રમો વેદે પ્રવૃદ્ધઃ શ્વાસવર્જિતઃ ॥

ક્લમઃ સ ઇતિ વિજ્ઞેય ઇન્દ્રિયાર્થપ્રવાધકઃ ।

ક્લમનું લક્ષણ.

૨૩ કશી પણ મેહેનત નહીં કન્યા છતાં વિપયોનું વરાવર ગ્રહણ ન કરવા દિયે એવો, વૃદ્ધિ પામેલો અને શ્વાસ (હાંફવા) વગરનો શરીરમાં જે શ્રમ થાય છે તે ક્લમ કેહેવાય છે.

૨૪ સુખસ્પર્શપ્રસક્તિત્વં દુઃખદ્વેષણલોલતા ॥
શક્તસ્ય ચાપ્યનુત્સાહઃ કર્મસ્વાલસ્યમુચ્યતે ।

આલસ્યનું લક્ષણ.

૨૪ સુખ લેવામાં આસક્તિ, દુઃખોનો દ્વેષ કરવામાં મનની પ્રવૃત્તિ અને શરીરમાં સામર્થ્ય છતાં પણ કામો કરવામાં નિરુત્સાહપણું એ આલસ્ય કેહેવાય છે.

ઉત્કેશનું લક્ષણ.

૨૫ ઉત્કેશ્યાન્નં ન નિર્ગચ્છેત્પ્રસેકઘ્નીવનેરિતમ્
હૃદયં પીડ્યતે ચાસ્ય તમુત્કેશં દિનિર્દિશેત્ ॥

૨૫ મોઠા આવવાને લીધે લાઠ શરવાથી તથા થુંકવાથી પ્રેરાણું અન્ન ઉછલીને પણ બાહાર નીકળે નહીં અને છાતી પીડાયા કરે એ ઉત્કેશ કેહેવાય છે.

૨૬ વત્ક્રે મધુરતા તન્દ્રા હૃદયોદ્વેષ્ટનં શ્રમઃ ।
ન ચાન્નમભિકાઙ્ક્ષેત ગ્લાનિં તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ॥

ગ્લાનિનું લક્ષણ.

૨૬ મોહોડામાં મધુરતા રહે, તંદ્રા થાય, છાતી સંકોચાયા કરે (મીડાયા કરે,) ફેર આવે અને અન્નની ઇચ્છા ન થાય એ ગ્લાનિ કેહેવાય છે.

૨૭ આર્દ્રચર્માવનચ્છં દિ યો ગાત્રમભિમન્યતે ।
તથા ગુરુ શિરોઽત્યર્થ ગૌરવં તદ્વિનિર્દિશેત્ ॥

ગૌરવનું (ભારેપણાનું) લક્ષણ.

૨૭ શરીર જાણે આર્દ્ર ચામડાથી મઢાણું

હોય એવું જાણવામાં આવે અને માથું અત્યંત ભારે થઈ જાય એ ગૌરવ કેહેવાય છે.

૨૮ મૂર્છા પિત્તતમઃપ્રાયા રજઃપિત્તાનિલાઙ્ગમઃ ।

તમોવાતકફાત્તન્દ્રા નિદ્રા શ્લેષ્મતમોભવા ॥

મૂર્છા, શ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા એઓનાં નિદાનો.

૨૮ પિત્તના અને તમોગુણના ઉત્કટપણાથી મૂર્છા થાય છે. રજોગુણના, પિત્તના તથા વાયુના ઉત્કટપણાથી શ્રમ થાય છે. (ફેર આવે છે.) તમોગુણના, વાયુના તથા કફના ઉત્કટપણાથી તંદ્રા થાય છે અને કફના તથા તમોગુણના ઉત્કટપણાથી નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.”

૨૯ ગર્ભસ્ય ચ્ચલુ રસનિમિત્તા મારુતાધ્મા-
નનિમિત્તા ચ પરિવૃદ્ધિર્ભવતિ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્યાન્તરેણ નાભેસ્તુ જ્યોતિઃસ્થાનં ધ્રુવં સ્મૃતમ્
તદા ધમતિ વાતસ્તુ દેહસ્તેનાસ્ય વર્દ્ધતે ॥

ઉષ્મણા સહિતશ્ચાપિ દારયત્યસ્ય મારુતઃ ।

ઊર્ધ્વે તિર્યગધસ્તાચ્ચ સ્નોતાંસ્યપિ યથા તથા ॥

ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું માતાએ કરેલા આ-

હારના રસ જેવુંજ બીજું પણ કારણ.

૨૯ જેમ ગયા ત્રીજા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે માતાએ કરેલા આહારનો રસ ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ છે તેમજ અગ્નિસહિત વાયુએ કરાતું સ્ત્રોતોનું વિશાલપણું પણ ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ગર્ભની નાભિના મધ્યમાં અગ્નિનું સ્થાનક હોયજ છે. એ સ્થાનકને વાયુ જેમ જેમ ધમી ધમીને ફૂલાવે છે તેમ તેમ ગર્ભનો સઘલો દેહ વધતો જાય છે. મધ્યસ્થાનક ધમાઈને ફૂલતાં, શરીરના સઘલા અવયવો ફૂલે છે (વધે છે) તેનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ મધ્ય-સ્થાન ફૂલતું જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિની ગર-

મીથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ શરીરસંબંધી ઉપરનાં, આડેનાં તથા નીચેનાં સ્ત્રોતોને પણ વધારે વધારે ફાડીને ખુલાં કરે છે.”

૩૦ દૃષ્ટિશ્ચ/રોમકૂપાશ્ચ ન વર્દ્ધન્તે કદાચન ।
ધ્રુવાણ્યેતાનિ મર્યાનામિતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥

જેમ શરીર વધે છે તેમ દૃષ્ટિ વગેરે નહીં વધવાવિષે.

૩૦ માણસોનાં દૃષ્ટિ, (નેત્રોની અંદરની કીકી,) અને રૂવાડાંઓનાં છિદ્રો એઓ કદી પણ નહીં વધતાં, જેવાં પ્રથમથી હોય તેવાંજ રહે છે એમ ભગવાન્ ધન્વંતરિનો મત છે.

૩૧ શરીરે ક્ષીયમાણેऽપિ વર્દ્ધતે દ્વાવિમૌ સદા ।
સ્વભાવં પ્રકૃતિં કૃત્વા નચકેશાવિતિ સ્થિતિઃ ।

શરીર ક્ષીણ થતું જતાં છતાં પણ નચ અને કેશ એ બે પદાર્થો વધ્યાજ કરે છે તેનું કારણ.

૩૧ શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે ત્યારે પણ નચ અને કેશ એ પદાર્થો સર્વદા વધ્યાજ કરે છે તેનું કારણ સ્વભાવજ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

૩૨ સત્ પ્રકૃતયો ભવન્તિ । દોષૈઃ પૃથગ્
દ્વિશઃ સમસ્તૈશ્ચ ।

શુક્રશોણિતસંયોગે યો ભવેદ્દોષ ઉત્કટઃ ॥

પ્રકૃતિર્જાયતે તેન તસ્યા મે લક્ષણં શૃણુ ।

સાત પ્રકૃતિઓવિષે.

૩૨ એક એક દોષથી, બે દોષોથી અને ત્રણે દોષોથી વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ, કફપ્રકૃતિ, વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફપ્રકૃતિ અને વાતપિત્તકફપ્રકૃતિ એ રીતે માણસોની સાત પ્રકૃતિઓ થાય છે. પ્રકૃતિ થવાનું કારણ એ છે કે વીર્યના અને રજના સંયોગના સમયમાં જે દોષ અધિક હોય છે તે દોષથી પ્રકૃતિ થાય છે. હવે એ સાત પ્રકૃતિઓનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો.

૩૩ તત્ર જાગરૂકઃ શીતદ્વેષી દુર્ભગઃ સ્તે-
નો મત્સર્યનાયો ગાન્ધર્વચિત્તઃ સ્ફુટિતકરચર-
ણોઽતિરૂક્ષશ્મશ્રુનલ્લકેશઃ ક્રોધી દન્તનલ્લવાદી
ચ ભવતિ ॥

અધૃતિરદ્દસૌહૃદઃ કૃતમ્નઃ કૃશપરુષો ધમ-
નીતતઃ પ્રલાપી । દ્રુતગતિરદ્દનોઽનવસ્થિતાત્મા
વિચિત્તપિ ગચ્છતિ સમ્પ્રમેણ સુપ્તઃ ॥

અવ્યવસ્થિતમતિશ્ચલદૃષ્ટિર્મન્દરત્નધનસંચય-
મિત્રઃ । કિંચિદેવ વિલપત્યનિબદ્ધં મારુતપ્રકૃ-
તિરેષ મનુષ્યઃ ॥

વાતિકાશ્રાજગોમાયુશશાસ્ત્રપ્રશુનાં તથા ।
ગૃધ્રકાકલ્પરાદીનામનૂકૈઃ કીર્તિતા નરાઃ ॥

વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

૩૩ જે માણસ અત્યંત જાગ્યા કરતો હોય,
શીતનો દ્વેષી હોય, કરૂપડા આકારવાળો હોય,
ચોર હોય, પરાયા ઉત્કર્ષનું સહન ન કરે એવો હોય,
નીચ વિચારવાળો હોય, ગાયન વગેરેમાં અત્યંત
રુચિવાળો હોય, ફાટેલા હાથ પગવાળો હોય,
ક્રોધી હોય, સૂતાં સૂતાં દાંત કરડતો હોય,
દાંતોવતે નલ્લો કાપવાના સ્વભાવવાળો હોય અને
જેના દાઢીમૂલના વાલ નલ્લો તથા કેશ અત્યંત
રૂક્ષ હોય તે માણસને વાયુપ્રકૃતિવાળો જાણવો.
વાયુપ્રકૃતિવાળો માણસ ધીરજ વગરનો હોય છે,
પ્રેમને લાંબા કાલ સુધી નભાવે નહીં એવો હોય
છે, જેણે ઉપકાર કન્યો હોય તેનુંજ મૂંઝું કરે છે,
દૂબલો હોય છે, જેના શરીરની ધમનીઓ ત્વચા-
માંથી સ્પષ્ટ વર્તીઈ રહે એવો હોય છે, વ્યર્થ
બકવાદ કરનારો હોય છે, ઉતાવળથી ચાલનારો
તથા ઉતાવળથી બોલનારો હોય છે, વહુજ ફર-
વાના સ્વભાવવાળો હોય છે, અનવસ્થિત ચિત્તવાળો
હોય છે, સ્વપ્નમાં સંભ્રમથી આકાશમાં પળ જાય
છે, અદ્દ નિશ્ચયવાળો હોય છે, ચપલ દૃષ્ટિવાળો
હોય છે, રત્નોના ધનોના તથા મિત્રોના થોડા
સંચયવાળો હોય છે અને ધંગધડા વગરનું કાંઈક
કાંઈક બોલ્યા કરે છે.

વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવો બકરા-
ઓના, શીયાલીઆઓના, સસલાઓના, ડંદરોના,
ઝંટોના, કૂતરાઓના, ગીધપક્ષીઓના, કાગડા-
ઓના અને ગધેડાઓવગેરેના જેવા હોય છે.

૩૪ સ્વેદનો દુર્ગન્ધઃ પીતશિથિલાક્ષ્ણ-
નલ્લનયનતાલુજિહ્વૌષ્ઠપાણિપાદતલો દુર્ભગો વ-
લીપલિતલાલિત્યજુષ્ઠો વહુમુગુણદ્વેષી ક્ષિપ્રકો-
પપ્રસાદો મધ્યમબલો મધ્યમાયુશ્ચ ભવતિ

મેધાવી નિપુણમતિર્વિગૃહ્ય વક્તા તેજસ્વી સ-
મિતિષુ દુર્નિવારવીર્યઃ । સુપ્તઃ સન્કનકપલાશ-
કર્ણિકારાન્સમ્પશ્યેદપિ ચ હુતાશવિદ્યુલ્લકાઃ ॥

ન મયાત્પ્રણમેદનતેષ્વમૃદુઃ પ્રણતેષુ ચ
સાન્ત્વનદાનરુચિઃ । ભવતીહ સદા વ્યથિતા-
સ્યગતિઃ સ ભવેદિહ પિત્તકૃતપ્રકૃતિઃ ॥

ભુજ્જોલૂકગન્ધર્વયક્ષમાર્જારવાનરૈઃ ।

વ્યાઘ્રર્ક્ષનકુલાનૂકૈઃ પૈત્તિકાસ્તુ નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પિત્તપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

૩૪ પિત્તપ્રકૃતિવાળો માણસ ઘણા પસીના-
વાળો હોય છે, દુર્ગંધવાળો હોય છે, પીલાં તથા
શિથિલ અંગોવાળો હોય છે, ચરાચ આકારવાળો
હોય છે, ઘણું ખાનારો હોય છે, ગરમીનો દ્વેષી
હોય છે, જેને કોપ તથા પ્રસન્નતા તુરંતજ થાય
એવો હોય છે, મધ્યમ બલવાળો હોય છે, મધ્યમ
આયુષ્યવાળો હોય છે, વુદ્ધિમાન હોય છે, નિપુણ-
વિચારોવાળો હોય છે, પરાયા વાક્યને વચમાંથી
અટકાવીને બોલનારો હોય છે, તેજસ્વી હોય છે
અને સંગ્રામોમાં કોઈથી અટકાવી શકાય નહીં
એવા પરાક્રમવાળો હોય છે. એ માણસનાં નલ્લો,
નેત્રો, તાલ્લુ, જીભ, હોઠ, હાથનાં તલાં તથા પગનાં
તલાં રાતાં હોય છે, અંગોમાં વળી તથા સ્પેદ
વાલ હોય છે અને માથામાં ટાલ હોય છે. પિત્તપ્રકૃ-
તિવાળો માણસ સ્વપ્નોમાં સોનાને, ચાચરાઓને,
ગરમાલાઓને, પાંડેરવાઓને, અમ્મિને, વીજળીને
તથા ચરતા તારાઓને દેખેછે. એ પિત્તપ્રકૃતિવાળો

માણસ કોઈને પળ બીકથી નમતો નથી, જેઓ પોતાને નમતા ન હોય તેઓના ઉપર ક્રૂરતા વાપરે એવો હોય છે, જેઓ પોતાને નમતા હોય તેઓને સાંત્વિત કરવામાં તથા ધન દેવામાં રુચિવાળો હોય છે અને સર્વદા જેનું મોહોડું પાકેલુંજ રહે એવો હોય છે.

પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવો સર્પોના, ધુવડોના, ગંધર્વોના, યક્ષોના, વીલાડાઓના, વાનરોના, વાઘોના, રીંછોના અને નોલીઆઓના જેવા હોય છે.

૩૫ દૂર્વેન્દીચરનિસ્ત્રિશાર્દારિષ્ટશરકાણ્ડા-
નામન્યતમવર્ણઃ સુભગઃ પ્રિયદર્શનો મધુરપ્રિયઃ
કૃતજ્ઞો ધૃતિમાન્સહિષ્ણુરલોલુપો વલવાંશ્ચિર-
ગ્રાહી દૃઢવૈરશ્ચ ભવતિ ॥

શુક્લાક્ષઃ સ્થિરકુટિલાતિનીલકેશો લક્ષ્મી-
વાઙ્મલદમૃદઙ્ગસિંહધોપઃ । સુતઃ સન્સકમલહં-
સચક્રવાકાન્ સમ્પ્રદેયદપિ ચ જલાશયાન્
મનોજ્ઞાન્ ॥

રક્તાન્તનેત્રઃ સુવિભક્તગાત્રઃ સ્નિગ્ધચ્છલિઃ
સત્ત્વગુણોપપન્નઃ । ક્લેશક્ષમો માનયિતા ગુરુણાં
જ્ઞેયો વલાસપ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥

દૃઢશાસ્ત્રમતિઃ સ્થિરમિત્રધનઃ પરિગણ્ય
ચિરાત્પ્રદદાતિ બહુ । પરિનિશ્ચિતવાક્યપદઃ
સતતં ગુરુમાનકરશ્ચ ભવેત્ સ સદા ॥

બ્રહ્મરુદ્રેન્દ્રવરુણૈઃ સિંહાશ્વગજગોવૃષૈઃ ।

તાર્ક્ષ્યહંસસમાનૂકાઃ શ્લેષ્મપ્રકૃતયો નરાઃ ॥

કફપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

૩૬ કફપ્રકૃતિવાળો માણસ છેડાઓમાં રાતાં નેત્રોવાળો હોય છે, ગાત્રોની સુંદર રચનાવાળો હોય છે, સ્નિગ્ધ કાંતિવાળો હોય છે, સત્ત્વગુણી હોય છે, દુઃખોનું સહન કરી શકે એવો હોય છે, ગુરુઓને (વડીલોને) માન આપનારો હોય છે, રૂપાળો હોય છે, ભાગ્યશાલી હોય છે, જેનું દર્શન પ્રિય લાગે એવો હોય છે, મધુર પદાર્થોની ઉપર પ્રેમ રાખનારો હોય છે, બીજાઓ કરેલા ઉપકારોને વીસારતો

નથી, ધીરજવાળો હોય છે, સહનશક્તિવાળો હોય છે, ચાપલ્યથી રહિત હોય છે, બલવાન હોય છે, લાંબા કાલસૂધી વાતનું ગ્રહણ કરે એવો હોય છે, લાંબે કાળે પળ શત્રુઓની સાથેના વૈરને નજ છોડે એવો હોય છે, સફેદ ડોળાવાળો હોય છે, સ્થિર વાંકા તથા અત્યંતશ્યામ કેશોવાળો હોય છે, લક્ષ્મીવાળો હોય છે, મેઘના મૃદંગના તથા સિંહના જેવા અવાજવાળો હોય છે, શાસ્ત્રોના દૃઢ વિચારવાળો હોય છે, સ્થિર મૈત્રીવાળો હોય છે, સ્થિર ધનવાળો હોય છે, લાંબા વચ્ચે સુધી વિચાર કરીને ઘણું આપે એવો હોય છે, નિશ્ચિત કરી રાખેલાંજ વાક્યોને તથા પદોને બોલે છે અને સર્વદા વિદ્યાગુરુઓને માન આપે છે. કફપ્રકૃતિવાળા માણસનો વર્ણ ધ્રો-
કડના જેવો, નીલ કમળના જેવો, સ્વપ્નના જેવો, લીલા અરીઠાના જેવો અથવા તીરકાંડાના (વા-
ળના થોથાના) જેવો હોય છે. એ માણસ સ્વ-
પ્નોમાં કમળોવાળા, હંસોવાળા તથા ચક્રવાકપક્ષી-
ઓવાળા મનોહર જલાશયોને देखે છે.

કફપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવો બ્રહ્માના, રુદ્રના, ઇન્દ્રના, વરુણના, સિંહના, ઘોડાના, સૂ-
ટના, ગરુડના અને હંસના જેવા હોય છે.

૩૬ દ્વયોર્વા તિષ્ઠાં વાપિ પ્રકૃતીનાં તુ લક્ષણૈઃ ।
જ્ઞાત્વા સંસર્ગજા વૈદ્યઃ પ્રકૃતીરભિનિર્દિશેત્ ॥

વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્ત-
કફપ્રકૃતિ, અને વાતપિત્તકફપ્રકૃતિ

એઓનાં લક્ષણો.

૩૬ ઉપર જે વાતપ્રકૃતિનાં, પિત્તપ્રકૃતિનાં અને કફપ્રકૃતિનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો અનુક્ર-
મથી કહ્યાં તેઓમાંથી જે માણસમાં વાતપ્રકૃ-
તિનાં અને પિત્તપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જો-
વામાં આવે તેને વૈદ્યે વાતપિત્તપ્રકૃતિવાળો જા-
ણવો, જે માણસમાં વાતપ્રકૃતિનાં અને કફપ્રકૃ-
તિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તેને વૈદ્યે
વાતકફપ્રકૃતિવાળો જાણવો, જે માણસમાં પિત્ત-

પ્રકૃતિનાં અને કફપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તેને વૈદ્યે પિત્તકફપ્રકૃતિવાળો જાણવો અને જે માણસમાં વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ અને કફપ્રકૃતિ એ ત્રણેનાં મિશ્રિત લક્ષણો જોવામાં આવે તેને વૈદ્યે વાતપિત્તકફપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

૩૭ પ્રકોપો વાન્યથાભાવઃ ક્ષયો વા નોપજાયતે।
પ્રકૃતીનાં સ્વભાવેન જાયતે તુ ગતાયુષઃ ॥

વિષજાતો યથા કીટો ન વિષેણ વિપદ્યતે ।
તદ્વત્પ્રકૃતયો મર્ત્યં શક્નુવન્તિ ન વાધિતુમ્ ॥

ઉમરભરસુધી પ્રકૃતિભૂત દોષોનો કશો ફેરફાર થતો નથી પણ મૃત્યુસમય નજદીક આવે ત્યારે ફેરફાર થાય છે.

૩૭ પ્રકૃતિભૂત (શરૂઆતથીજ પ્રકૃતિરૂપે ગોઠવાયેલા) દોષોનો ઉમરભરસુધી પ્રકોપ, અન્યથાભાવ (ફેરબદલી,) કે ક્ષય થતો નથી પણ જ્યારે મૃત્યુનો સમય નજદીક આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેઓનો પ્રકોપ, અન્યથાભાવ કે ક્ષય થઈ જાય છે અર્થાત્ જેઓનું મરણ નજદીક આવ્યું હોય તેઓની પ્રકૃતિઓનો ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમ ફેરમાં જન્મેલા કીડાને ફેર અત્યંત હરકત કરી શકતું નથી તેમ પ્રકૃતિભૂત દોષો માણસને અત્યંત હરકત કરી શકતા નથી પરંતુ જેમ ફેરનો કીડો ફેરના સ્વભાવથી થયેલા દાહાદિકથી કાંઈક પીડાય છે તેમ વાત આદિ પ્રકૃતિવાળાં માણસો વાત આદિ પ્રકૃતિઓથી થયેલા રૂક્ષતા, હાથ પગનું ફાટવું, પસીનો તથા દુર્ગંધપણું इत्यादિકથી કાંઈક પીડાય છે.

૩૮ પ્રકૃતિમિહ નરાણાં ભૌતિકીં કેચિદાહુઃ
પવનદહનતોયૈઃ કીર્તિતાસ્તાસ્તુ તિસ્થઃ ।

સ્થિરવિપુલશરીરઃ પાર્થિવશ્ચ ક્ષમાવાન્
શુચિરથ ચિરજીવી નાભસઃ લૈર્મહદ્ભિઃ ॥

કેટલાક આચાર્યોના મતપ્રમાણે પાંચ ભૌતિક પ્રકૃતિઓ.

૩૮ કેટલાક આચાર્યો કેહે છે કે ‘માણ-

સોની પૃથ્વીસંબંધી, જલસંબંધી, અગ્નિસંબંધી, વાયુસંબંધી અને આકાશસંબંધી એમ પાંચ પ્રકૃતિઓ થાય છે.’ એઓનો મત સ્વીકારીએ તોપણ વાયુપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કહ્યાં તેથી વાયુસંબંધી પ્રકૃતિ, કફપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કહ્યાં તેથી જલસંબંધી પ્રકૃતિ અને પિત્તપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કહ્યાં તેથી અગ્નિસંબંધી પ્રકૃતિ કેહેવાઈ ગઈ છે માટે હવે પૃથ્વીસંબંધી અને આકાશસંબંધી એ બે પ્રકૃતિઓનાં જ લક્ષણો કહીએ છીએ. પૃથ્વીસંબંધી પ્રકૃતિવાળો માણસ મોટા તથા ટૂઠ શરીરવાળો હોય છે તથા ક્ષમાવાળો હોય છે અને આકાશસંબંધી પ્રકૃતિવાળો માણસ પવિત્ર હોય છે, લાંબા કાઠસૂધી જીવે છે તથા નાક કાન વગેરેનાં મોટાં છિદ્રોવાળો હોય છે.

૩૯ શૌચમાસ્તિક્યમભ્યાસો વેદેષુ ગુરુપૂજનમ્
પ્રિયાતિથિત્વમિજ્યા ચ બ્રહ્મકાયસ્ય લક્ષણમ્ ॥
માહાત્મ્યં શૌર્યમાજ્ઞા ચ સતતં શાસ્ત્રબુદ્ધિતા ।
મૃત્યાનાં મરણં ચાપિ માહેન્દ્રં કાયલક્ષણમ્ ॥
શીતસેવા સહિષ્ણુત્વં પૈઙ્ગલ્યં હરિકેશતા ।
પ્રિયવાદિત્વમિત્યેતદ્વારુણં કાયલક્ષણમ્ ॥
મધ્યસ્થતા સહિષ્ણુત્વમર્થસ્યાગમસંચયૌ ।
મહાપ્રસવશક્તિત્વં કૌબેરં કાયલક્ષણમ્ ॥
ગન્ધમાલ્યપ્રિયત્વં ચ નૃત્યવાદિત્રકામિતા ।
વિહારશીલતા ચૈવ ગાન્ધર્વં કાયલક્ષણમ્ ॥
પ્રાપ્તકારી દૃઢોત્થાનો નિર્ભયઃ સ્મૃતિમાશ્રુચિઃ ।
રાગમોહમયદ્વેષૈર્વર્જિતો યામ્યસત્ત્વવાન્ ॥
જપવ્રતબ્રહ્મચર્યહોમાધ્યયનસેવિનમ્ ।
જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નમૃપિસત્ત્વં નરં વિદુઃ ॥
સસૈતે સાત્ત્વિકાઃ કાયા રાજસાંસ્તુ નિબોધ મે ।

સાત્ત્વિકં સત્ત્વોવાળાં ઇટલે સત્ત્વગુણ-
સંબંધી ચિત્તવૃત્તિઓવાળાં સાત
શરીરો.

૩૯ પવિત્રપણું, આસ્તિકપણું, વેદોનો અભ્યાસ, ગુરુઓનું પૂજન, અતિથિઓની ઉપર પ્રેમ અને

દેવતાઓનું યજન એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને બ્રહ્મસત્વ એટલે બ્રહ્માના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

મહાત્માપણું, શૂરપણું, અભંગ આજ્ઞા, નિરંતર શાસ્ત્રોનું પરિશીલન અને જેઓનું ભરણપોષણ કરવું પ્રાપ્ત હોય તેઓનું સારી રીતે ભરણપોષણ કરવામાં ઉદારતા એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને માર્હેદ્રસત્વ એટલે ઇંદ્ર જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

શીતનું સેવન, સહન કરનારપણું, નેત્રોનું પિંગળાપણું, કેશોનું કપિલવર્ણવાળાપણું અને પ્રિય બોલનારપણું એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને વારુણસત્વ એટલે વરુણના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

સઘઠી વાવતોમાં ત્રાહેતપણું (નિરભિમાનપણું,) સહન કરનારપણું, ધન મેળવવાની તથા ધનનો સંચય કરવાની સંપૂર્ણ યુક્તિ અને પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાની મોટી શક્તિ એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને કૌબેરસત્વ એટલે કુબેરના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

ચંદન આદિ સુગંધ પદાર્થોની ઉપર તથા સુગંધી પુષ્પોની ઉપર પ્રેમ, નૃત્યની તથા વાદિત્રની કલામાં અભિરુચિ અને તે તે પ્રદેશોમાં ફરવા જવાનો અભ્યાસ એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને ગાંધર્વસત્વ એટલે ગંધર્વના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

યોગ્ય કામ કરનારપણું, દૃઢ ઉદ્યોગવાળાપણું, નિર્ભયપણું, સ્મરણશક્તિ, પવિત્રપણું, આસક્તિથી રહિતપણું અને મોહથી, ભયથી તથા દ્વેષથી પણ રહિતપણું એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને યામ્યસત્વ એટલે યમરાજાના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું સમજવું.

જપ, વ્રત, બ્રહ્મચર્ય, હોમ તથા અધ્યયન એ-ઓને સેવનારપણું અને જ્ઞાનથી તથા વિજ્ઞાનથી સંપન્નપણું એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શ-

રીરને ઋષિસત્વ એટલે ઋષિના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

આ સાત સાત્વિક સત્ત્વવાળાં શરીરો કહ્યાં. હવે રાજસ સત્ત્વવાળાં શરીરો વિષે કહું છું તે સાંભળો.

૪૦ ऐश्वर्यवन्तं रौद्रञ्च शूरं चण्डमसूयकम् ॥

एकाशिनं चौदरिकमासुरं जनमादिशेत् ।

तीक्ष्णमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितं तथा ॥

विहाराचारचपलं सर्पसत्वं विदुर्नरम् ।

प्रवृद्धकामसेवी चाप्यजस्त्राहार एव च ॥

अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणम् ।

एकान्तગ્રાહિતા રૌદ્રમસૂયા ધર્મબાહ્યતા ॥

भृशमात्रं तमश्चापि राक्षसं कायलक्षणम् ।

उच्छिष्टाहारता तैक्ष्ण्यं साहसप्रियता तथा ॥

છીલોલુપત્વં નૈર્લજ્ઞ્યં પૈશાચં કાયલક્ષણમ્ ।

असंविभागमलसं दुःखशीलमसूयकम् ॥

લોલુપજ્ઞાપ્યદાતારં પ્રેતસત્ત્વં વિદુર્નરમ્ ।

પડેતે રાજસાઃ કાયાસ્તામસાંસ્તુ નિવોધ મે ॥

રાજસ સત્ત્વોવાળાં એટલે રજોગુણસં-

બંધી ચિત્તવૃત્તિઓવાળાં છ શરીરો.

૪૦ ऐश्वर्यवालापणું, ક્રૂરપણું, શૂરપણું, તીવ્ર કોપવાળાપણું, પરાયા ગુણો ઉપર મત્સર રા-
ખનારપણું, વીજાં કોઈ પ્રાણીને અન્નાદિકમાંથી વિભાગ નહીં આપતાં એકલાંજ જમનારપણું અને પોતાનું પેટ ભરવા ઉપરજ લક્ષ્ય રાખનારપણું એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને આસુર-
સત્ત્વ એટલે અસુરના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિ-
વાળું જાણવું.

તીક્ષ્ણપણું, વીજાઓને પરિશ્રમ આપનારપણું, બીકળપણું, દૃઢવૈરપણું, કપટીપણું અને વિહારમાં તથા આચારમાં ચપલપણું એ લક્ષણો જેમાં હોય તે માણસના શરીરને સર્પસત્ત્વ એટલે સર્પના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

અસહનતા, એક ઠેકાણે નહીં રહેનારપણું, નિરંતર આહાર કરનારપણું અને કામદેવની વૃદ્ધિને

लीधे मैथुननुं अतिसेवन ए लक्षणो जेमां होय ते माणसना शरीरने शाकुनसत्त्व एटले पक्षीना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

एकांतमां रेहेवानो स्वभाव, भयंकरपणुं, गुणो-मां दोषोनुं आरोपण करवानी टेव, धर्मथी भ्रष्ट-पणुं अने अत्यंत क्रोध तथा मूढपणुं ए लक्षणो जेमां होय ते माणसना शरीरने राक्षससत्त्व एटले राक्षसना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

उच्छिष्ट खानारपणुं, तीक्ष्णपणुं, साहस उपर प्रेम राखनारपणुं, स्त्रीओमां लंपटपणुं अने निर्लज्जपणुं ए लक्षणो जेमां होय ते माणसना शरीरने पैशाचसत्त्व एटले पिशाचना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

अन्नादिकमांथी कोइने पण विभाग नहीं आपनारपणुं, आलस्य, निरंतर दुःखितपणुं, गुणोमां दोषोनो आरोप करनारपणुं, खावापीवामां लंपटपणुं अने अदातापणुं ए लक्षणो जेमां होय ते माणसना शरीरने प्रेतसत्त्व एटले प्रेतना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

आ छ राजस सत्ववाळां शरीरो कहां. हवे तामस सत्वोवाळां शरीरो विषे कहुंछुं ते सांभळो. ४१ दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता । निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥ अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता । परस्पराभिमर्दश्च मत्स्यसत्त्वस्य लक्षणम् ॥ एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः । वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥ इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा

तामस सत्वोवाळां एटले तमोगुणसंबंधी चित्तवृत्तिओवाळां त्रण शरीरो.

४१ दुर्बुद्धिवाळापणुं, मंदपणुं, नित्य स्वप्नमां मैथुन करनारपणुं अने बीजाओने दूर करनारपणुं ए लक्षणो जेमां होय ते माणसना शरीरने

१ शरीरना अवयवोना तथा ते अवयवोमां गोठवा-

पशुसत्त्व एटले पशुना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

अतिचंचलपणुं, मूर्खता, बीकणपणुं, जलनी अत्यंत इच्छा अने पोतानी जातमांज परस्परनुं मर्दन करनारपणुं ए लणक्षो जेमां होय ते माणसना शरीरने मत्स्यसत्त्व एटले माछलांना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

एकज ठेकाणे रेहेनारपणुं, नित्य केवळ आहारमांज रुचि धरावनारपणुं अने सत्वगुणथी, धर्मथी, कामथी तथा धनथी रहितपणुं ए लक्षणो जेमां होय ते माणसना शरीरने वानस्पत्यसत्त्व एटले झाडना जेवी चित्तनी प्रकृतिवाळुं जाणवुं.

आ त्रण तामस सत्ववाळां शरीरो कहां.

४२ कायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपां क्रियां चरेत् ॥

महाप्रकृतयस्त्वेता रजःसत्त्वतमःकृताः ।

प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक्ताश्च विभावयेत् ॥

प्रकृतिओ जाणवानुं प्रयोजन.

४२ वैद्ये रोगीओनां शरीरोनी प्रकृतिओनी परीक्षा करीने पळी ते प्रकृतिने लायक जणाय एवी चिकित्सा करवी. आ (छेवटमां) सत्वगुण, रजोगुण अने तमोगुण एओथी थती महाप्रकृतिओनां पण लक्षणो कहां. ए लक्षणो उपरथी वैद्ये ते प्रकृतिओनो पण सारीपेठे निश्चय करी लेवो के जेथी चिकित्सा करवामां केटलीक सगवड पडे.

अध्याय ५ मो.

१ अथातः शरीरसंख्याव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'शरीरसंख्या-व्याकरणशारीर' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे एला पदार्थोना व्याख्यानविषेनो.

व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरि ए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते ।

तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति तेज एनं पचति आपः क्लेदयन्ति पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते ॥

गर्भनुं लक्षण तथा पंच महाभूतानी क्रियाओपूर्वक शरीरनुं लक्षण.

२ गर्भाशयमां रहेलो अने जीवात्मा, आठ प्रकृतिओ तथा सोळ विकारो एओए मिश्र थइने गोठवेलो वीर्यनो तथा रजनो समुदाय गर्भ के हेवाय छे.

जेमां चेतना शरुआतथीज दाखल थइने कशुं वींखावुं के सडो थवा देती नथी एवा ते गर्भमां वायु दोषोना, धातुओना, मळोना, अंगोना तथा प्रत्यंगो वगेरेना विभागो करे छे. तेज (अग्नि) ए गर्भने एक एक रूपथी अनुक्रमे अन्य अन्य रूपनी प्राप्ति आपवारूप पाक आपे छे. जळ, विभागने करनारा वायुवते तथा परिणाम(पाक)ने करनारा अग्निवते गर्भनुं शोषण थतां छतां पण ते गर्भने आर्द्र राख्या करे छे. पृथ्वी, जळवते आर्द्र थया करता ए गर्भने कठणपणुं आप्या करे छे अने आकाश, वायुए तथा अग्निए फूलाववा मांडेलां स्रोतोने उंचे, नीचे तथा आडे अवकाश आपीने ते गर्भने वृद्धि आप्या करे छे. आ प्रमाणे पंच महाभूतोए वधारेलो ए गर्भ ज्यारे स्पष्ट रीते हाथ, पग, माथुं, जीभ, नाक, कान तथा नितंब वगेरे अवयवोथी युक्त थायछे त्यारे ते 'शरीर' ए नामने प्राप्त थाय छे.

३ तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं पष्ठं शिर इति ॥

शरीरमां छ अंगो.

३ शरीरमां बे हाथ, बे पग, कोठो अने डोकसहित आखुं माथुं ए छ अंगो गणाय छे. (एओमां बे हाथ अने बे पग ए चार, शाखाओ पण केहेवाय छे.)

४ अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षास्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे । विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥

शरीरनां प्रत्यंगो.

४ हवे शरीरनां प्रत्यंगो कहीए छीए. माथुं, पेट, पीठ, नाभि, ललाट, हडपची, मूत्राशय तथा डोक इत्यादि एक एक अवयवो, तेमज बे कान, बे नेत्र, बे नाक, बे भमरो, बे लमणा, बे खभा, बे गाल, बे काख, बे स्तन, बे वृषण, बे पडखां, बे कूला, बे गोठण, बे बाहां तथा बे साथळ, इत्यादि ववे अवयवो वीश आंगळीओ अने हृदय आदिमां रेहेनारां जे स्रोतो केहेवामां आवरो तेओ प्रत्यंगो (अंगोना अवयवो) गणाय छे. आ प्रत्यंगोनो विभाग कह्यो.

५ तस्य पुनः संख्यानम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेक्षयो मर्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

शरीर के जे अंगप्रत्यंगात्मक छे तेनुं संख्यान.

५ त्वचाओ, कलाओ, धातुओ, मलो, दोषो, यकृत्, प्लीहा, पुफ्फुस, उंडुक (मळनी कोथळी) हृदय, आशयो, अंत्रो, (आंतरडांओ), बुक्काओ, स्रोतो, कंडराओ, जाळो, कूर्चो, रज्जुओ, सीव-

ળીઓ, સંધાતો, સીમંતો, અસ્થિઓ, સંધિઓ, સ્નાયુઓ, પેશીઓ, મર્મો, શિરાઓ, ધમનીઓ અને અન્નાદિકનું વહન કરનારાં ધમનીઓથી જોડા-
 ઇલાં સ્રોતો ઇટલા વિભાગો અંગપ્રત્યંગાત્મક શ-
 રીરમાં ગોઠવાયેલા છે.

૬ ત્વચ્ઃ સપ્ત । કલાઃ સપ્ત । આશયાઃ
 સપ્ત । ધાતવઃ સપ્ત । સપ્ત શિરાશતાનિ ।
 પશ્ચ પેશીશતાનિ । નવ સ્નાયુશતાનિ । ત્રીણ્ય-
 સ્થિશતાનિ । દ્વે દશોત્તરે સન્ધિશતે । સપ્તો-
 ત્તરં મર્મશતમ્ । ચતુર્વિંશતિર્ધમન્યઃ । ત્રયો દો-
 ષાઃ । ત્રયો મલાઃ । નવ સ્રોતાંસીતિ સમાસઃ ।
 વિસ્તારોડત ઝર્ધ્વમ્ ॥

ઉપર કહેલા ત્વચા વગેરે વિભાગોમાં કેટ-
 લાએક વિભાગોની સંખ્યાનો નિર્દેશ.

૬ ત્વચાઓ સાત છે. કલાઓ સાત છે.
 આશયો સાત છે. ધાતુઓ સાત છે. શિરાઓ
 સાતસો છે. પેશીઓ પાંચસો છે. સ્નાયુઓ નવસો
 છે. અસ્થિઓ ત્રણસો છે. સંધિઓ વસો દશ છે.
 મર્મો એકસો સાત છે. ધમનીઓ ચોવીશ છે.
 દોષો ત્રણ છે, મલો ત્રણ છે અને સ્રોતો નવ છે.
 વિભાગોનો સંખ્યામાત્રથી આ પ્રમાણે સંક્ષેપ કહ્યો.
 હવે વિસ્તાર કેહેવામાં આવશે.

૭ ત્વચોઽભિહિતાઃ કલા ધાતવો મલા
 દોષા યદ્દત્તીહાનૌ કુપ્ફુસ ઉણ્ડુકો હૃદયં
 વૃક્કૌ ચ ॥

ત્વચા વગેરે અમુક વિભાગોનો વિસ્તાર
 આગલ કેહેવાઈ ગયો છે તેથી ફરી
 કેહેવાની જરૂર નથી.

૭ ત્વચાઓ, કલાઓ, યદ્દત્, પ્લીહા, પુપ્ફુસ,
 ડંડુક, હૃદય અને વૃક્કા એઓનો વિસ્તાર ગયા અ-
 ધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયો છે અને ધાતુઓ, મલો
 તથા દોષો એઓનો વિસ્તાર સૂત્રસ્થાનના ૧૧ મા
 અધ્યાય વગેરેમાં કેહેવાઈ ગયો છે તેથી ફરીવાર
 અહીં કેહેવાની જરૂર નથી.

૮ આશયાસ્તુ વાતાશયઃ પિત્તાશયઃ શ્લે-
 ષ્માશયો રક્તાશય આમાશયઃ પક્વાશયો મૂત્રા-
 શયઃ સ્ત્રીણાં ગર્ભાશયોઽષ્ટમ ઇતિ ॥

આશયોનો વિસ્તાર.

૮ વાતાશય, પિત્તાશય, શ્લેષ્માશય, (કફા-
 શય) રક્તાશય, આમાશય, પક્વાશય અને મૂત્રાશય
 એ પ્રમાણે સાત આશયો છે. સ્ત્રીઓને એ સાત
 આશયો ઉપરાંત આઠમો ગર્ભાશય છે. (રક્તા-
 શય, કફાશય, આમાશય, પિત્તાશય, પક્વાશય,
 વાતાશય અને મૂત્રાશય એ પ્રમાણે આશયોનો અ-
 નુક્રમ છે. સ્ત્રીઓને આઠમો જે ગર્ભાશય છે તે પિ-
 ત્તાશય અને પક્વાશય એઓના મધ્યમાં છે. વાગ્મટ.)

૯ સાર્દઞ્ચિવ્યામાન્યન્ત્રાણિ પુંસાં સ્ત્રીણામર્દ્ધ-
 વ્યામહીનાનિ ॥

અંત્રોનો (આંતરડાંઓનો) વિસ્તાર.

૯ પુરુષોનાં આંતરડાં સાડાત્રણ વાંમ લાંબાં
 હોય છે અને સ્ત્રીઓનાં આંતરડાં ત્રણ વાંમ લાંબાં
 હોય છે.

૧૦ શ્રવણનયનવદનઘ્રાણગુદમેદ્ધાણિ નવ
 સ્રોતાંસિ નરાણાં બહિર્મુખાન્યેતાન્યેવ સ્ત્રીણામ-
 પરાણિ ચ ત્રીણિ દ્વે સ્તનયોરધસ્તાદ્રક્તવહં ચ ॥

બાહાર દેખાતાં સ્રોતોનો વિસ્તાર.

૧૦ પુરુષોને બાહાર મુખવાળાં બે કાન, બે
 નેત્ર, મોહોડું, બે નાક, ગુદા અને ઉપસ્થ એ નવ
 સ્રોતો છે અને સ્ત્રીઓને એ નવ સ્રોતો ઉપરાંત પાંચ
 બીજાં ત્રણ બાહાર મુખવાળાં સ્રોતો છે તે એ કે સ્ત-
 નોમાં બે સ્રોત છે અને યોનિની ડોડીની નીચે એક
 રક્તવહ (રજનું વહન કરનારું) સ્રોત છે. (અંદર-
 મુખવાળાં જે સ્રોતો છે તેઓનો વિસ્તાર આ શા-
 રીર સ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.)

૧૧ ષોડશ કણ્ડરાઃ । તાસાં ચતસ્રઃ પાદ-
 યોસ્તાવલ્યો હસ્તગ્રીવાપૃષ્ઠેષુ । તત્ર હસ્તપાદ-
 ગતાનાં કણ્ડરાણાં નચ્ચાઃ પ્રતોદ્ધાઃ । ગ્રીવાહૃદ-
 યનિબન્ધિનીનામધોભાગગતાનાં મેદૂમ્ । શ્રો-

૧૬ સીવળીઓ કુલ સાત છે. ઇઓમાં મા-
થામાં પાંચ છે, જીભમાં ઇક છે અને ઉપસ્થમાં ઇક
છે. શસ્ત્રક્રિયા કરવાના સમયમાં ઇઓને અવશ્ય
છોડી દેવી જોઈઇ ઇટલે તેઓમાં કદીપળ કોઈપળ
ભાગમાં શસ્ત્ર નાશવું નહીં.

૧૬ ચતુર્દશાસ્થાં સજ્ઞાતાઃ । તેષાં ત્રયો ગુલ્ફજાનુવહ્નુષુ । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ॥

સંઘાતોનો (અસ્થિઓના જથાઓનો) વિસ્તાર.

૧૬ અસ્થિઓના સંઘાતો ચૌદ છે, તેઓમાં પગની બે ઘૂંટીઓમાં બે, બે ગોઠણમાં બે, બે સાથ-ઠની સંધિઓમાં બે, બે હાથના કાંડાઓમાં બે, બે કોણીઓમાં બે, હાથોની તથા યજમાઓની બે સંધિઓમાં બે, ડોકનાં તથા બાહુઓનાં ત્રણ અસ્થિઓ જ્યાં મેઝાં થાય છે ત્યાં એક અને માથામાં એક છે.

૧૭ ચતુર્દશૈવ સીમન્તાઃ । તે चास्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंज्ञाता ये ह्युक्ताः । सङ्घातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥

સીમંતોનો (ઉપર કહેલા ચૌદ સંઘાતોને યોગી રાખનારા સંઘાતોનો) વિસ્તાર.

૧૭ સીમંતો પળ ચૌદજ છે. એઓને અસ્થિઓના સંઘાતો જેટલા એટલે ચૌદજ ગણવા જો-ઈએ. કેમકે એ ચૌદ સંઘાતોને એઓજ જોડી રાખેલા છે. કેટલાએક આચાર્યોં કહેછે કે સીમંતો અઢાર છે એટલે ચાર સીમંતો અધિક છે. (તે એવી રીતે કે એક સીમંત કમરની ઢાંડીની ઉપર છે, બીજો સીમંત છાતીની ઉપર છે, ત્રીજો સીમંત પેટના અને છાતીના સંધિપ્રદેશમાં છે અને ચોથો સીમંત યજમાઓના ઉચ્ચપ્રદેશઉપર છે.)

૧૮ ત્રીણિ સષષ્ઠીન્યસ્થિશતાનિ વેદવા-દિનો ભાષન્તે । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं त્રोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्तु । त्रीणां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्થાં ત્રીણિ શતાનિ પૂર્યન્તે ॥

૧ તસ્ય ષોઢા શરીરાણિ ષટ્ ત્વચો ધારયન્તિ ચ । षडङ्गानि तथाश्वां च सह षष्ठया शतत्रयम् ॥ (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય શ્લોક ૮૪ મો.)

અસ્થિઓનો વિસ્તાર.

૧૮ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ વગેરે વેદવાદી આચાર્યોં તથા આયુર્વેદના પળ કેટલાએક આચાર્યોં કહેછે કે ‘શરીરમાં અસ્થિઓ ૩૬૦ ત્રણસો સાઠ છે.’ પરંતુ શલ્યતંત્રમાં તો ત્રણસો અસ્થિઓજ સ્વીકારેલાં છે. એઓમાં ૧૨૦ એકસો વીશ અસ્થિઓ શાખાઓમાં (હાથપગમાં) છે. ૧૧૭ એકસો સત્તર અસ્થિઓ કમર, પડલાં, પીઠ, પેટ અને છાતી એઓમાં છે અને ૬૩ ત્રેસઠ અસ્થિઓ ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે. આ પ્રમાણે ગણતાં ત્રણસોનો સરવાલો થાય છે.

૧૯ એકૈકસ્યાં તુ પાદાङ्गुल्यां ત્રીણિ ત્રીણિ તાનિ પञ्चदश । तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश । पाण्यर्धमेकम् । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ॥

શાખાઓમાં એટલે હાથ પગમાં ૧૨૦

અસ્થિઓની વેહેંચળ.

૧૯ પગની એક એક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ, એ રીતે પાંચ આંગળીઓનાં પંદર ૧૫ અસ્થિઓ થાય. પગના તઢામાં અસ્થિઓની પાંચ સઢીઓ અને તે સઢીઓના આધારભૂત એક અસ્થિ એ રીતે તઢામાં છ ૬ અસ્થિઓ થાય. પગના કૂર્ચમાં (ગાભામાં) બે ૨ અસ્થિ, ઘૂંટીમાં બે ૨ અસ્થિ, પેનીમાં એક ૧ અસ્થિ, પીંડીમાં બે ૨ અસ્થિ, ગોઠણમાં એક ૧ અસ્થિ અને સાથઠમાં એક ૧ અસ્થિ એ રીતે નવ ૯ અસ્થિઓ થાય. આપ્રમાણે એક પગમાં ત્રીશ ૩૦ અસ્થિઓ થાય છે. બીજા પગમાં પળ એ પ્રમાણેજ ત્રીશ ૩૦ અસ્થિઓ છે. એ રીતેજ એક એક હાથમાં પળ ત્રીશ ત્રીશ ગણી લેવાં. એટલે કુલ સરવાલો કરતાં શાખાઓમાં એકસો વીશ ૧૨૦ અસ્થિઓ થાય છે.

ચરકે પળ પોતાના શારીર સ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં ૩૬૦ અસ્થિઓ ગણાવ્યાં છે.

૨૦ શ્રોણ્યાં પञ્ચ તેषાં ગુદભગનિતમ્બેષુ
ચત્વારિ ત્રિકસંશ્રિતમેકમ્ । પાર્શ્વે षट્ત્રિંશ-
દેવમેકસ્મિન્ । દ્વિતીયેऽપ્યેવમ્ । પૃષ્ઠે ત્રિંશત્ ।
અષ્ટાવુરસિ । દ્વે અક્ષકસંજ્ઞે ॥

કમર, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતી

એઓમાં અર્થાત્ કોઠામાં ૧૧૭

અસ્થિઓની વેહેંચણ.

૨૦ ગુદામાં એક ૧, ઉપસ્થમાં એક ૧, વે
નિતંબમાં વે ૨ અને વરડાની કરોડનો નીચલો
ભાગ કે જ્યાં ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ થાય છે
ત્યાં એક ૧ એ રીતે કમરમાં પાંચ અસ્થિઓ થાય
છે. એક પડખામાં છત્રીશ અને વીજા પડખામાં
પણ છત્રીશ એ રીતે પડખાંઓમાં બોતેર ૭૨ અ-
સ્થિઓ થાય છે. પીઠમાં ત્રીશ ૩૦ અસ્થિઓ છે,
છાતીમાં આઠ ૮ અસ્થિઓ છે અને અક્ષક નામનાં
વે ૨ અસ્થિઓ છે. આ અસ્થિઓનો કુલ સરવાલો
કરતાં કોઠામાં એકસો સત્તર ૧૧૭ અસ્થિઓ
થાય છે. (અક્ષક એટલે ખભાઓતરફ ગયેલાં
હાંસડીનાં વે અસ્થિઓ હશે એમ સમજાય છે.
ડહ્લન અહીં કશું નહીં ચોલતાં ચિકિત્સાસ્થાનના
ત્રીજા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયના વ્યાખ્યાનમાં
કહેછે કે અક્ષક ખભાના સંધિથી ઉપર છે.)

૨૧ ત્રીવાયાં નવકમ્ । કણ્ઠનાઙ્યાં ચ-
ત્વારિ । દ્વે હન્વોઃ । દન્તા દ્વાત્રિંશત્ । નાસાયાં
ત્રીણિ । એકં તાલુનિ । ગણ્ડકર્ણશઙ્ખેઽપ્યેકૈકમ્ ।
પટ્ શિરસિ ॥

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં

ત્રેસઠ ૬૩ અસ્થિઓની વેહેંચણ.

૨૧ ડોકમાં નવ ૯ અસ્થિઓ છે. ગઢાની
નઢીમાં ચાર ૪ અસ્થિઓ છે. હડપચીના વે
ભાગોમાં વે ૨ અસ્થિઓ છે. મોહોડામાં દાંતરૂપ
અસ્થિઓ બત્રીશ ૩૨ છે. નાકમાં ત્રણ ૩ અ-
સ્થિઓ છે. તાલવામાં એક ૧ અસ્થિ છે. વે

૧ અહીં મૂઢમાં તો મગશબ્દ છે. ઉપસ્થ શબ્દથી

ગાલોમાં વે ૨ અસ્થિઓ છે. વે કાનોમાં વે ૨
અસ્થિઓ છે. વે લમણાઓમાં વે ૨ અસ્થિઓ છે
અને માથામાં છ ૬ અસ્થિઓ છે. આ અસ્થિ-
ઓનો કુલ સરવાલો કરતાં ડોકથી માંડીને ઉ-
પરના પ્રદેશોમાં ત્રેસઠ ૬૩ અસ્થિઓ થાય છે.

૨૨ એતાનિ પञ્ચવિધાનિ ભવન્તિ । ત-
ચથા । કપાલરુચકતરુણવલયનલકસંજ્ઞાનિ ।
તેષાં જાનુનિતમ્બાંસગણ્ડતાલુશઙ્ગશિરસ્સુ
કપાલાનિ । દશનાસ્તુ રુચકાનિ । ઘ્રાણકર્ણત્રી-
વાક્ષિકોશેષુ તરુણાનિ । પાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠો-
દરોરસ્સુ વલયાનિ । શેષાણિ નલકસંજ્ઞાનિ ॥

અસ્થિઓના પાંચ ભેદ.

૨૨ અસ્થિઓના કપાલાસ્થિ, રુચકાસ્થિ, ત-
રુણાસ્થિ, વલયાસ્થિ અને નલકાસ્થિ એ નામના
પાંચ ભેદ છે. એઓમાં ગોઠણ, નિતંબ, ખભા, ગાલ,
તાલવું, લમણા અને માથું એ ઠેકાણાંઓનાં અ-
સ્થિઓ કપાલાસ્થિઓ કેહેવાય છે. દાંતો
રુચકાસ્થિઓ કેહેવાય છે. નાક, કાન, ડોક
અને નેત્રોના કોશ એ ઠેકાણાંઓનાં અસ્થિઓ
તરુણાસ્થિઓ કેહેવાય છે. હાથ, પગ, પડખાં,
પીઠ, પેટ અને છાતી એ ઠેકાણાઓનાં અસ્થિઓ
વલયાસ્થિઓ કેહેવાય છે. હાથપગનાં તઢાં,
હાથપગની આંગળીઓ, કૂર્ચાં, કાંઢાં, બાહુ અને
પીંડીઓ એ ઠેકાણાંઓનાં અસ્થિઓ નલકાસ્થિ-
ઓ કેહેવાય છે.

૨૩ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

અભ્યન્તરગતૈઃ સારૈર્યથા તિષ્ઠન્તિ ભૂરુહાઃ ।
અસ્થિસારૈસ્તથા દેહા ધ્રિયન્તે દેહિનાં ધ્રુવમ્ ॥
તસ્માચ્ચિરવિનષ્ટેષુ ત્વઙ્ગાંસેષુ શરીરિણામ્ ।
અસ્થીનિ ન વિનશ્યન્તિ સારાણ્યેતાનિ દેહિ-
નામ્ ॥

માંસાન્યત્ર નિબદ્ધાનિ શિરાભિઃ સ્નાયુમિસ્તથા ।
અસ્થીન્યાલમ્બનં કૃત્વા ન શીર્યન્તે પતન્તિ વા ॥

લિંગ અને યોનિ એ બન્નેનું ગ્રહણ થાય છે.

शरीरनुं धारण करवामां अस्थिओनुं प्राधान्य.

२३ जेम वृक्षो पोतामां रहेला सारोथी टकी रहेले तेम प्राणिओनां शरीरो पोतामां रहेला अस्थिओरूप सारोथी टकी रहेले ए वात निस्संशय छे. आम छे एटला माटे प्राणीओनां त्वचा तथा मांसो लांबा काळथी नष्ट थइ गया छतां पण अस्थिओ नष्ट थतां नथी. शरीरमां शिराओथी तथा स्नायुओथी बंधाएलां मांसो पण ए साररूप (मजबूत) अस्थिओना आलंबनने लीधेज वीखाइ जतां नथी के पडी जतां नथी.

२४ सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ॥ शाखास्तु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥

संधिओना (सांधाओना) वे भेद.

२४ चेष्टावाळा अने स्थिर ए रीते संधिओ वे प्रकारना छे. हाथपगमां, हडपचीना वे प्रदेशोमां अने कमरमां जे संधिओ छे तेओ चेष्टावाळा (चळ) छे अने बाकीना सबळा संधिओ स्थिर (अचळ) छे.

२५ संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषां शाखास्वष्टपष्टिरेकोनषष्टिः कोष्टे ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं द्यशीतिः ॥

संधिओनो विस्तार.

२५ संधिओ बसो दश २१० छे. एओमां अडसठ ६८ संधिओ शाखाओमां (हाथपगमां) छे. ओगणसाठ ५९ संधिओ कोठामां छे अने व्याशी ८३ संधिओ डोकथी मांडीने उपरना प्रदेशोमां छे.

२६ एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गुणेष्वेकैकः ।

१ पगनो अंगुडो त्रण अस्थिओथी युक्त छे तो पण संधिओ वेज थाय अनं हाथनो अंगुडो पण त्रण अस्थि

एवं सप्तदशैकस्मिन्सक्विन्न भवन्ति । एतेनेत-
रसक्विन्न बाहू च व्याख्यातौ ॥

शाखाओमां एटले हाथपगमां ६८ सं-
धिओनी वेहेंचण.

२६ पगनी एक एक आंगळीमां त्रण त्रण अने अंगुठामां वे ए रीते चौद १४ थाय छे. गोठ-
णमां एक १, वूटीमां १, अने साथळनी संधिमां एक १ ए रीते त्रण थाय छे. आप्रमाणे एक पगमां सत्तर १७ संधिओ थाय छे. बीजा पगमां पण एप्रमाणे सत्तर १७ ज संधिओ छे. ए रीतेज एक एक हाथमां पण सत्तर सत्तर संधिओ गणी लेवा एटले कुल सरवाळो करतां शाखाओमां अडसठ ६८ संधिओ थाय छे.

२७ त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः
पृष्ठवंशे । तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ ॥

कोठामां ५९ संधिओनी वेहेंचण.

२७ कमरनां कपालास्थिओमां त्रण ३ संधि-
ओ छे. बरडामां चौवीश २४ संधिओ छे. वे पडखांओमां मळीने चौवीश २४ संधिओ छे अने छातीमां आठ ८ संधिओ छे एटले कुल सरवाळो करतां कोठामां ओगणसाठ ५९ संधिओ थाय छे.

२८ तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठे ।
नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश । दन्तपरि-
माणा दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासायां च ।
द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्ण
ष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्ठाद् भ्रुवोः
शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको मूर्ध्नि ।

डोकथी मांडीने उपरना प्रदेशोमां

४३ संधिओनी वेहेंचण.

२८ डोकमां आठ ८ संधिओ छे. गळानी नलीमां त्रण ३ संधिओ छे. गळाना पडखांओनी नाडीओ ओथी युक्त छे तो पण संधिओ वेज गणाय. केमके त्रीजां संधि कांडाना संधिमांज अंतर्भूत थाय छे. (डल्लन.)

કે જેઓ હૃદયમાં અને તિલકમાં બંધાણી છે તેઓમાં અઢાર ૧૮ સંધિઓ છે. દાંતોના પેઢાંઓમાં દાંતોના જેટલાજ સંધિઓ છે એટલે બત્રીશ ૩૨ સંધિઓ છે. ગઢાની અંદરના કાકડામાં એક ૧ સંધિ છે. નાકમાં એક ૧ સંધિ છે. પાંપણોનાં મંડલોમાં થણા અને નેત્રોરૂપી આશ્રયોવાળાં બે ૨ સંધિઓ છે. બે ગાલોમાં બે ૨ સંધિઓ છે. બે કાનોમાં બે ૨ સંધિઓ છે. બે લમણાઓમાં બે ૨ સંધિઓ છે. હડપચીના બે ૨ સંધિઓ છે. ભમરોની ઉપર બે ૨ સંધિઓ છે. લમણાઓની ઉપર બે ૨ સંધિઓ છે. માથાનાં કપાલાસ્થિઓમાં પાંચ ૫ સંધિઓ છે અને માથામાં એક ૧ સંધિ છે એટલે કુલ સરવાળો કરતાં ઢોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વ્યાપી ૮૩ સંધિઓ થાય છે.

૨૯ ત એતે સન્ધયોઽષ્ટવિધાઃ । કોરોદૂક્ષલસામુદ્રપ્રતરતુન્નસેવનીવાયસતુન્નમ્મંડલશઙ્ખાવર્તાઃ । તેષામઙ્ગુલિમણિબન્ધગુલ્ફજાનુકૂર્પરેષુ કોરાઃ સન્ધયઃ । કક્ષાવઙ્ગુણદશનેષુદૂક્ષલાઃ । અંસપીઠગુદભગનિતમ્બેષુ સામુદ્રાઃ । ગ્રીવાપૃષ્ઠવંશયોઃ પ્રતરાઃ । શિરઃકટીકપાલેષુ તુન્નસેવની । હન્વોરુભયતસ્તુ વાયસતુન્નડાઃ । કણ્ઠહૃદયનેત્રક્લોમનાડીપુ મ્મંડલાઃ । શ્રોત્રશ્ચક્રાટકેષુ શઙ્ખાવર્તાઃ । તેષાં નામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

સંધિઓના આકૃતિઓ ઉપરથી આઠ ભેદ.

૨૯ સંધિઓના કોરસંધિ, ઉદૂક્ષલસંધિ, સામુદ્રસંધિ, પ્રતરસંધિ, તુન્નસેવનીસંધિ, વાયસતુંડસંધિ, મંડલસંધિ અને શંખાવર્તસંધિ એ નામના આઠ ભેદ છે. એઓમાં આંગળીઓ, હાથનાં કાંઢાં, ઘૂંટીઓ, ગોઠળ અને કોળી એઓના સંધિઓ ક-લીઓના જેવા આકારોવાળાં હોવાને લીધે કોર-સંધિઓ કેહેવાય છે. કાચો, સાથલોનાં મૂલો અને દાંતોનાં પેઢાંઓ એઓના સંધિઓ ચાંડળી-

યાના જેવા આકારોવાળાં હોવાને લીધે ઉદૂક્ષલ-સંધિઓ કેહેવાય છે. ચખા, ગુદા, ભગ અને નિતંબ એઓના સંધિઓ સંપુટ જેવા આકારોવાળાં હોવાને લીધે સામુદ્રસંધિઓ કેહેવાય છે. ઢોક અને વરડો એઓના સંધિઓ ત્રાપાજેવા આકારો-વાળાં હોવાને લીધે પ્રતરસંધિઓ કેહેવાય છે. માથું અને કમર એઓનાં કપાલાસ્થિઓના સાંધાઓ તૂની લીધેલા કપડાની સીવણીના જેવા આકારોવાળાં હોવાને લીધે તુન્નસેવનીસંધિઓ કેહેવાય છે. હડપચીના બે ભાગોની વચ્ચે વાજૂના સંધિઓ કાગડાની ચાંચ જેવા આકારોવાળાં હોવાને લીધે વાયસતુંડસંધિઓ કેહેવાય છે. ગળું, હૃદય, નેત્રો, અને ક્લોમ (તિલક) એઓની નાડીઓના સંધિઓ વર્તુલ આકારવાળાં હોવાને લીધે મંડલસંધિઓ કેહેવાય છે. કાન તથા શૃંગાટક નામનાં મર્મોર્નાં સંધિઓ શંખના આવર્તો જેવા આકારોવાળાં હોવાને લીધે શંખાવર્તસંધિઓ કેહેવાય છે. (આ વિષયમાં ૨૧૦ કરતાં કેટલાએક સંધિઓ ન્યૂનાધિક આપેલા જણાય છે.)

૩૦ અસ્થાં તુ સન્ધયો હ્યેતે કેવલાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

પેશીસ્નાયુશિરાણાં તુ સન્ધિસંખ્યા ન વિદ્યતે ॥

અસ્થિઓના સાંધાઓની સંખ્યા હોવા-વિષે અને પેશીઓ વગેરેના સાંધાઓની સંખ્યા ન હોવાવિષે.

૩૦ ઉપર જે સાંધાઓની સંખ્યા કહી તે કેવલ અસ્થિઓમાં રહેલા સાંધાઓની કહી છે એમ સમજવું. પેશીઓના, સ્નાયુઓના અને શિરાઓના સાંધાઓની સંખ્યા તો છેજ નહીં.

૩૧ નવ સ્નાયુશતાનિ તાસાં શાસ્ત્રાસુ ષડ્ શતાનિ । દ્વે શતે ત્રિશ્ચ કોષ્ઠે । ગ્રીવાં પ્રત્યૂર્ધ્વે સપતિઃ ॥

સ્નાયુઓનો વિસ્તાર.

૩૧ સ્નાયુઓ નવસો છે. એઓમાં છસો ૬૦૦ સ્નાયુઓ શાખાઓમાં એટલે હાથપગમાં છે. બસો ત્રીશ ૨૩૦ સ્નાયુઓ કોઠામાં છે અને સીતેર ૭૦ સ્નાયુઓ ડોકથી માંડીને ડંચા પ્રદેશોમાં છે.

૩૨ એકૈકસ્યાં તુ પાદાઙ્ગુલ્યાં પળ્ નિચ્ચિતાસ્તાસ્ત્રિશત્ । તાવત્ય એવ તલકૂર્ચગુલ્ફેષુ । તાવત્ય એવ જઙ્ગાયામ્ । દશ જાનુનિ । ચત્વારિંશદૂરૌ । દશ વજ્રણે । શતમધ્યર્ધમેવમેકસિન્સક્ષિન્ન ભવન્તિ । એતેનેતરસક્ષિન્ન બાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ॥

શાખાઓમાં એટલે હાથ-પગમાં ૬૦૦

છસો સ્નાયુઓની વેહેંચળ.

૩૨ પગની એક એક આંગળીમાં છ છ સ્નાયુઓ બંધાણી છે એટલે ત્રીશ ૩૦ થઈ. પગના તઢામાં, કૂર્ચમાં (ગાભામાં) અને ઘૂંટીમાં મઢીને ત્રીશ ૩૦ છે. પીંડીમાં ત્રીશ ૩૦ છે. ગોઠળમાં દશ ૧૦ છે. સાથઢમાં ચાઢીશ ૪૦ છે. સાથઢની સંધિમાં દશ છે. એટલે એક પગમાં ઢોઢસો ૧૫૦ થઈ. એવી રીતે બીજા પગમાં અને બે હાથમાં પળ ઢોઢસો ઢોઢસો છે. આનો કુલ સરવાઢો કરતાં શાખાઓમાં છસો ૬૦૦ થાય છે.

૩૩ ષષ્ઠિઃ કસ્યામ્ । અશીતિઃ પૃષ્ઠે । પાર્શ્વયોઃ પષ્ઠિઃ । ડરસિ ત્રિશત્ ॥

કોઠામાં ૨૩૦ સ્નાયુઓની વેહેંચળ.

૩૩ કમરમાં સાઢ ૬૦ સ્નાયુઓ છે, પીઠમાં ંશી ૮૦ સ્નાયુઓ છે. બે પઢઢાંઓમાં મઢીને સાઢ ૬૦ સ્નાયુઓ છે અને છાતીમાં ત્રીશ ૩૦ સ્નાયુઓ છે. આનો સરવાઢો કરતાં કોઠામાં ૨૩૦ બસો ત્રીશ સ્નાયુઓ થાય છે.

૩૪ ષડ્ત્રિશદ્ ગ્રીવાયામ્ । મૂર્ધ્નિ ચતુસ્ત્રિશત્

ડોકથી માંડીને ડપરના પ્રદેશોમાં ૭૦

સ્નાયુઓની વેહેંચળ.

૩૪ ઢોકમાં છત્રીશ ૩૬ સ્નાયુઓ છે અને માથામાં ચોત્રીશ ૩૪ સ્નાયુઓ છે. આનો સરવાઢો કરતાં ઢોકથી માંડીને ડપરના પ્રદેશોમાં સીતેર ૭૦ સ્નાયુઓ થાય છે.

૩૫ એવં નવ સ્નાયુશતાનિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

સ્નાયુશ્ચતુર્વિધા વિદ્યાત્તાસ્તુ સર્વા નિબોધ મે । પ્રતાનવત્યો વૃત્તાશ્ચ પૃથ્વ્યશ્ચ સુપિરાસ્તથા ॥ પ્રતાનવત્યઃ શાખાસુ સર્વસન્ધિષુ ચાપ્યથ ॥ વૃત્તાસ્તુ કણ્ડરાઃ સર્વા વિભ્રેયાઃ કુશલૈરિદ્ધ । આમપકાશયાન્તેષુ વસ્તૌ ચ સુપિરાઃ સ્વલુ ॥ પાર્શ્વોરસિ તથા પૃષ્ઠે પૃથુલાશ્ચ શિરસ્યથ ।

સ્નાયુઓના ચાર ભેદ.

૩૫ ડપર પ્રમાણે સ્નાયુઓનો કુલ સરવાઢો કરતાં નવસો થાય છે. એ સ્નાયુઓનાં જૂઢાં જૂઢાં સ્થાનો પળ કહ્યાં. આ વિપયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘એ સઘઢી સ્નાયુઓ પ્રતાનવતી, વૃત્તા, સુપિરા અને પૃથુલા એ ચાર ભેઢોમાં વેહેંચાય છે. શાખાઓમાં તથા સઘલા સંધિઓમાં જે સ્નાયુઓ છે તેઓ લતાઓની પેઢે ગુંચરાઓવાઢી હોવાનેલીધે પ્રતાનવતી કેહેવાય છે. જે કંઢરાઓ છે એટલે આ અધ્યાયના અગીયારમા વિપયમાં કહેલી મોટી સ્નાયુઓ છે તેઓ ગોઢ આકારવાઢી હોવાને લીધે વૃત્તા કેહેવાય છે. આમાશયના તથા પકાશયના અંતોમાં અને મૂત્રાશયમાં જે સ્નાયુઓ છે તેઓ છિઢ્રોવાઢી (પોલી) હોવાને લીધે સુપિરા કેહેવાય છે. પઢઢાંઓમાં, છાતીમાં, પીઠમાં તથા માથામાં જે સ્નાયુઓ છે તેઓ પોહોઢી હોવાને લીધે પૃથુલા કેહેવાય છે.’ (દેહમાં જે માંસ, હાઢકાં, મેઢ તથા સાંધાઓ છે તેઓનાં બંધનોરૂપ સ્નાયુઓ છે. સ્નાયુઓ શિરાઓ કરતાં અત્યંત ઢઢ છે.)

૩૬ નૌર્યથા ફલકાસ્તીર્ણા બન્ધનૈર્બહુભિર્યુતા ॥
 ભારક્ષમા ભવેદપ્સુ નિયુક્તા સુસમાહિતા ।
 પવમેવ શરીરેઽસ્મિન્યાવન્તઃ સન્ધયઃ સ્મૃતાઃ ॥
 સ્નાયુભિર્વહુભિર્વદ્ધાસ્તેન ભારસહા નરાઃ ॥
 નહ્યસ્થાનિ નવા પેશ્યો ન શિરા ન ચ સન્ધયઃ
 વ્યાપાદિતાસ્તથા હન્યુર્યથા સ્નાયુઃ શરીરિણમ્ ॥
 યઃ સ્નાયુઃ પ્રવિજાનાતિ વાહ્યાશ્ચાભ્યન્તરાસ્તથા
 સગૂઢં શલ્યમાહર્તું દેહાચ્છક્નોતિ દેહિનામ્ ॥

સ્નાયુઓનું પ્રયોજન તથા તે સ્નાયુ-
 ઓને શસ્ત્રક્રિયા કરતાં વચા-
 વનાની જરૂર.

૩૬ જેમ અગાધ પાણીમાં ચલાવેલું લાકડાનાં પાટીઆંઓવાળું વાહાણ ઘણાં બંધનોથી બાંધેલું હોવાને લીધે ઘણાં બોજાને ઉપાડી શકે છે તેમ આ શરીરમાં જેટલા સાંધાઓ છે તે સઘળા ઘણી સ્નાયુઓથી બંધાણા હોવાને લીધે માણસો બોજાનું સહન કરી શકે છે.

અસ્થિઓ, પેશીઓ, શિરાઓ કે સંધિઓ શસ્ત્ર-થી વીંધાય કે કપાય તો માણસને એવું નુકસાન કરતાં નથી કે જેવું સ્નાયુઓ શસ્ત્રથી વીંધાય કે કપાય તો નુકસાન કરે છે. જે વૈદ્ય વાહારની તથા અંદરની સ્નાયુઓને વરાવર જાણતો હોય તે વૈદ્યજ માણસોનાં શરીરમાંથી ગૂઢ શલ્યને કાઢાડી શકે છે.

૩૭ પચ્ચ પેશીશતાનિ ભવન્તિ । તાસાં ચત્વારિ શતાનિ શાખાસુ । કોષ્ઠે પટ્પષ્ટિઃ । ગ્રીવાં પ્રત્યૂર્ધ્વં ચતુર્ચ્ચિશ્ત ॥

પેશીઓનો વિસ્તાર.

૩૭ માંસની પેશીઓ પાંચસો ૫૦૦ છે. એ ઓમાં ચારસો ૪૦૦ શાખાઓમાં એટલે હાથ-પગમાં છે. છાસઠ ૬૬ કોઠામાં છે અને ચોત્રીશ ૩૪ ઢોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે.

૩૮ एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्चसञ्चिवि-

ष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजा-
 न्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशतिरुरौ ।
 दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन्सक्विभ्र भवन्ति ।
 एतेनेतरसक्वि बाहू च व्याख्यातौ ॥

શાખાઓમાં એટલે હાથપગમાં ૪૦૦

ચારસો પેશીઓની વેહેંચળ.

૩૮ પગની એક એક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ પેશીઓ છે એટલે પંદર ૧૫ થઈ. પગના ફળામાં દશ ૧૦ છે. પગની ઉપરના કૂર્ચમાં (ગાભામાં) દશ ૧૦ છે. ઘૂંટીમાં અને તઢામાં મલીને દશ ૧૦ છે. ઘૂંટીના અને ગોઠળના મધ્યમાં વીશ ૨૦ છે. ગોઠળમાં પાંચ ૫ છે. સાથઢમાં વીશ ૨૦ છે અને સાથઢના સાંધામાં દશ ૧૦ છે. એટલે એક પગમાં સો પેશીઓ થઈ. આપ્રમાણે બીજા પગમાં અને વે હાથમાં સો સો ગણી લેવી એટલે ચારસો ૪૦૦ પેશીઓ હાથપગમાં મલીને થાય છે.

૩૯ तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्विचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्ध्वसंनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात्सप्त । द्वे हृदयामाशययोः । षड् यकृत्छी-
 होण्डुकेषु ।

કોઠામાં છાસઠ ૬૬ પેશીઓની વેહેંચળ.

૩૯ ત્રણ ૩ પેશીઓ ગુદામાં છે. એક ૧ પેશી લિંગમાં છે. એક ૧ પેશી લિંગની સીવળીમાં છે. વે ૨ પેશીઓ વૃષળોમાં છે. એક એક કૂલામાં પાંચ પાંચ એટલે બન્ને કૂલાઓમાં મલીને દશ ૧૦ પેશીઓ છે. વે ૨ પેશીઓ મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં છે. પાંચ ૫ પેશીઓ ઉદરમાં છે. એક ૧ પેશી નાભિમાં છે. પીઠના ઉપરના ભાગમાં લાંબી દશ ૧૦ પેશીઓ છે. વે પઢલામાં મલીને છ ૬ પેશીઓ છે. દશ ૧૦ પેશીઓ છાતીમાં છે. અ-ક્ષક નામનાં વે અસ્થિઓની તથા સ્વભાઓની ચો-

મેર સાત ૭ પેશીઓ છે. હૃદય અને આમાશય એઓમાં મળીને બે ૨ પેશીઓ છે. યકૃતમાં બે ૨ પેશીઓ છે, પ્લીહામાં બે ૨ પેશીઓ છે અને મળની પોટલીમાં બે ૨ પેશીઓ છે. આનો સરવાલો કરતાં કોઠામાં છાસટ ૬૬ પેશીઓ થાય છે. (ગયદાસે તો કોઠામાં સાઠ ગણી છે અને ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ચાલીશ ગણી છે. વૃદ્ધ વાગ્મટે પણ કોઠામાં સાઠજ ગણી છે. ડહન.)

૪૦ ગ્રીવાયાં ચતસ્રઃ । અષ્ઠૌ હન્વોઃ । એકૈકા કાકલકગલયોઃ । દ્વે તાતુનિ । એકા જિહ્વાયામ્ । ઓષ્ઠયોર્દ્વે । ઘોળાયાં દ્વે । દ્વે નેત્રયોઃ । ગણ્ડયોશ્ચતસ્રઃ । કર્ણયોર્દ્વે । ચતસ્રો લલાટે । એકા શિરાસિ ॥

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ૩૪

ચૌત્રીશ પેશીઓની વેહેંચળ.

૪૦ ડોકમાં ચાર ૪ પેશીઓ છે. હડપચીના બે ભાગોમાં આઠ ૮ પેશીઓ છે. કાકડામાં એક ૧ પેશી છે. ગળામાં એક ૧ પેશી છે. તાલવામાં બે ૨ પેશીઓ છે. જીભમાં એક ૧ પેશી છે. બે હોઠમાં બે ૨ પેશીઓ છે. નાકમાં બે ૨ પેશીઓ છે. નેત્રોમાં બે ૨ પેશીઓ છે. બે ગાલોમાં ચાર ૪ પેશીઓ છે. બે કાનોમાં બે ૨ પેશીઓ છે. લલાટમાં ચાર ૪ પેશીઓ છે અને માથામાં એક ૧ પેશી છે. આનો સરવાલો કરતાં ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ચૌત્રીશ ૩૪ પેશીઓ થાય છે. ૪૧ શિરાસ્ત્રાય્વસ્થિપર્વાણિ સન્ધ્યશ્ચ શરીરિણામ્ ।

પેશીભિઃ સંવૃતાન્યત્ર બલવન્તિ ભવન્ત્યતઃ ॥

પેશીઓનું પ્રયોજન.

૪૧ માણસોનાં શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ બીજા વિભાગો અને સંધિઓ એઓ પેશીઓથી વીંટાળેલા હોય છે તેથી બલવાન રહે છે.

૪૨ સ્ત્રીણાં તુ વિંશતિરધિકા । દશ તાસાં સ્તનયોરેકૈકસ્મિન્ પञ्ચ પञ्ચ । યૌવને તાસાં પરિ-

વૃદ્ધિઃ । અપત્યપથે ચતસ્રસ્તાસાં પ્રસૃતેઽમ્બ્યન્તરતો દ્વે મુખાશ્રિતે બાહ્યે ચ વૃત્તે દ્વે ॥ ગર્ભ-ચિહ્નસંશ્રિતાસ્તિસ્રઃ । શુકાર્તવપ્રવેશિન્યસ્તિસ્ર એવ । પિત્તપક્વાશયમધ્યે ગર્ભાશયો યત્ર ગર્ભસ્તિષ્ઠતિ ॥

સ્ત્રીઓને વીંશ પેશીઓ અધિક હોવાવિષે.

૪૨ સ્ત્રીઓને ઉપર કહેલી પાંચસો પેશીઓ કરતાં વીંશ પેશીઓ અધિક છે. એઓમાં એક એક સ્તનમાં પાંચ પાંચ એટલે વન્ને સ્તનોમાં મળીને દશ ૧૦ છે. જ્યારે યૌવન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ પેશીઓ વૃદ્ધિ પામે છે. યોનિમાં ચાર ૪ પેશીઓ છે તેઓમાં યોનિના મુખમાં રહી અંદર પ્રસાર પામેલી અર્થાત્ મૂત્રના સ્રોતરૂપ બે પેશીઓ છે અને યોનિથી બાહ્યર દેખાઈ રહેલી યોનિની ડોડીનાં બે પડલાઓમાં બે પેશીઓ છે. ડોડીનાં પડલાઓમાં રહેલી એ બે પેશીઓ વર્તુલ છે. ત્રણ ૩ પેશીઓ ગર્ભને રેહેવાના માર્ગમાં ત્રણ આવર્તોરૂપે રહી છે અને ત્રણ ૩ પેશીઓ ગર્ભાશયની અંદર વીર્યને તથા રજને પ્રવેશ કરાવનારી છે કે જે ગર્ભાશય, પિત્તાશય અને પક્વાશય એ બેના મધ્યમાં ત્રીજા આવર્તની અંદર છે. એ ગર્ભાશયમાં ગર્ભ રહે છે.

૪૩ તાસાં વહલપેલવસ્થૂલાણુપૃથુવૃત્તહસ્વ-દીર્ઘસ્થિરમૃદુશ્લક્ષ્ણકર્કશભાવાઃ સન્ધ્યસ્થિ-શિરાસ્ત્રાયુપ્રચ્છાદકા યથાદેશં સ્વભાવત એવ ભવન્તિ ॥

સ્થાનકોને અનુસરીને પેશીઓનાં

અનેક રૂપો.

૪૩ ઘાટાપણું, પાંખાપણું, જાડાપણું, શીળાપણું, પોહોળાપણું, ગોળપણું, ટુંકાપણું, લાંબાપણું, કઠળપણું, કોમળપણું, લાસાપણું તથા ચરસટપણું इत्यादि પેશીઓના પ્રકારો કે જેઓ સંધિઓને, અસ્થિઓને, શિરાઓને તથા સ્નાયુઓને ઢાંકવામાં ઉપયોગ પામેલા છે તેઓ પોતપોતાનાં

સ્થાનકોના અનુસાર પ્રમાણે સ્વભાવથીજ થાય છે.

૪૪ પુંસાં પેશ્યઃ પુરસ્તાદ્યાઃ પ્રોક્તા લક્ષણ-

મુષ્કજાઃ ।

સ્ત્રીણામાવૃત્ય તિષ્ઠન્તિ ફલમન્તર્ગતં હિ તાઃ ॥

પુરુષોનાં લિંગોમાં તથા વૃષણોમાં રે-

હેનારી પેશીઓ સ્ત્રીઓને કયા

પ્રદેશમાં છે તેવિપે.

૪૪ ઉપરના ૩૯ મા વિષયમાં પુરુષોનાં લિંગોમાં તથા વૃષણોમાં જે પેશીઓ કહેલી છે તે પેશીઓ સ્ત્રીઓના શરીરમાં અંદર રહેલા ગર્ભાશયને ઢાંકી રહેલી છે. (ગયદાસ તથા ભોજ તો એમ કેહે છે કે સ્ત્રીઓને એ ત્રણ પેશીઓ છેજ નહીં.)

૪૫ મર્મશિરાધમનીસ્ત્રોતસામન્યત્ર પ્રવિભાગઃ ॥

મર્મ વગેરેનું વિસ્તારાદિક હવે પછીના

અધ્યાયોમાં કેહેવામાં આવશે.

૪૫ મર્મોનો, શિરાઓનો, ધમનીઓનો અને અંદર મુખવાળાં સ્ત્રોતોનો પ્રવિભાગ હવે પછી છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા તથા નવમા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

૪૬ શઙ્ખનામ્યાકૃતિર્યોનિરુચ્યાવર્તા સા પ્રકીર્તિતા ।

તસ્યાસ્તૃતીયે ત્વાવર્તે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

યથા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુખં ભવતિ રૂપતઃ ।

તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં ગર્ભશય્યાં વિદુર્વુધાઃ ॥

યોનિનું તથા ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ.

૪૬ યોનિ શંખની નામિના જેવા આકારવાળી છે અને તેની અંદર ત્રણ આવર્તો છે. યોનિના ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભશય્યા (ગર્ભાશય) છે. જેવું રોહિત નામના (રોહીડા) મત્સ્યનું મુખ હોય છે તેવાજ આકારવાળી અને તેવાજ રૂપવાળી ગર્ભશય્યા છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે. (ગર્ભાશય નાહાના મુખવાળો છે અને અંદર મોટા છિદ્રવાળો છે.)

૪૭ આમુગ્નોઽભિમુલ્કઃ શેતે ગર્ભો ગર્ભાશયે સ્ત્રિયાઃ સ યોનિ શિરસા યાતિ સ્વભાવાત્પ્રસવં પ્રતિ ॥

મૃદ ગર્ભને કાઢાડવા માટે ગર્ભની

સ્થિતિનું સ્વરૂપ.

૪૭ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગર્ભ અત્યંત સંકોચેલાં અંગોવાળો થઈ, સામે મોહોડેજ રેહે છે. જ્યારે પ્રસવકાળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ ગર્ભ સ્વભાવથીજ પોતાના માથાવતે યોનિના દ્વાર તરફ આવે છે.

૪૮ ત્વક્પર્યન્તસ્ય દેહસ્ય યોઽયમક્કવિનિશ્ચયઃ ।

શલ્યજ્ઞાનાદતે નૈષ વર્ણયતેઽક્કેષુ કેષુચિત્ ॥

આયુર્વેદનાં સઘળાં તંત્રોમાં શલ્યતંત્રની

શ્રેષ્ઠતા.

૪૮ જેના અંતમાં ત્વચા છે એવા શરીરમાં રહેલાં સર્વ અંગોનો (વિભાગોનો) જે આ નિશ્ચય કેહેવામાં આવ્યો તે નિશ્ચય શલ્યતંત્રવિના બીજાં કોઈપણ તંત્રમાં કહ્યો નથી.

૪૯ તસ્માન્નિઃસંશયં જ્ઞાનં હર્તા શલ્યસ્ય વાઙ્મતા ।

શોધયિત્વા મૃતં સમ્યદ્દૃષ્ટ્યોઽક્કવિનિશ્ચયઃ ॥

પ્રત્યક્ષતો હિ યદ્ દૃષ્ટં શાસ્ત્રદૃષ્ટં ચ યદ્ભવેત્ ।

સમાસતસ્તદુભયં ભૂયો જ્ઞાનવિવર્દનમ્ ॥

શરીરની અંદરના સઘળા વિભાગોનું

જ્ઞાન કેવળ શાસ્ત્રથીજ નહીં પણ

પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી પણ મેલ-

વવું જોડે.

૪૯ શરીરની અંદરના સઘળા વિભાગોની સ્થિતિ જો પ્રત્યક્ષથી (નજરથી) જોવામાં આવી હોય તો તમામ સંશયોનું છેદન થઈ જાય છે એટલા માટે શલ્યને જેની કાઢાડવા વગેરેની વૃત્તિ કરનારા વૈદ્યે શરીરની અંદરના સઘળા વિભાગોનું નિસ્સંશય જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી શબને સંપૂર્ણ રીતે ફાડીતોડી નજરે જોડેને સર્વ વિભાગોનો નિશ્ચય કરવો જોડે. સંક્ષેપમાં કેહેવાનું એ છે કે શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ એ બન્નેને મેળવીને જે કાંઈ

અવલોકન કરવામાં આવ્યું હોય તેથી જ્ઞાનની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે.

૫૦ તસ્માત્સમસ્તગાત્રમવિપોપહતમદીર્ઘ-
વ્યાધિપીડિતમવર્ષશતિકં નિઃસૃષ્ટમૂત્રપુરીષં પુ-
રુષમવહન્યામાપગાયાં નિવઙ્ગં પઞ્ચરસ્થં મુઞ્જ-
વત્કલકુશશણાદીનામન્યતમેનાવેષ્ટિતાઙ્ગમપ્ર-
કાશે દેશે કોથયેત્સમ્યક્પ્રકુથિતઞ્ચોદૃત્ય તતો
દેહં સપ્તરાત્રાદુશીરવાલવેણુવત્કલકૂચીનામ-
ન્યતમેન શનૈઃશનૈરવઘર્ષયંસ્ત્વગાદીન્સર્વાનેવ
વાહ્યાભ્યન્તરાઙ્ગપ્રત્યઙ્ગવિશેષાન્યથોક્તાન્ લક્ષ્યે-
ચ્ચક્ષુષા ॥

કેવા શબનું ફાડીતોડીને અવલોકન કરવું
તથા તે અવલોકન શી રીતે કરવું.

૫૦ જે શબ સંપૂર્ણ ગાત્રોવાળું હોય, ઝેરથી
ઉપહત થયેલ ન હોય, લાંબા કાઠના વ્યાધિથી પી-
ડાઈએલ ન હોય, ઘણાં વર્ષની ઉમરનું ન હોય અને
પુરુષ હોય તેનાં અંગોમાં खरडाएलाં વિષ્ટામૂત્ર
વગેરેને સાફ કરી નાખી તે શબને પાંજરામાં
રાખી, મુંજ નામનું खड, झाडनी છાલ, दर्भ અને
શણ વગેરે ઇઓમાંના કોઈ પદાર્થથી તેનાં સઘળાં
અંગોને વીંટી, झाझा પ્રવાહ વગરની નદીમાં કોઈ
ગુપ્ત પ્રદેશની અંદર મૂકી રાખીને ફગાવવું. સારી
પેઠે ફૂગી જાય ત્યારે તે શબને બાહાર કાઢાડી
લઈને પછી સાત દિવસની અંદર ધીરે ધીરે વાળો,
વાઠ, વાંસ, झाडनी છાલ કે (ब्रास જેવી) કૂચી
ઇઓમાંના કોઈ પદાર્થવતે ઘસી ઘસી खोलीને તે
શબના, આ ગ્રંથમાં કહેલા ત્વચા વગેરે બાહારના
તથા અંદરના સઘળા અંગોના તથા પ્રત્યંગોના
વિભાગોને અને વિશેષોને નેત્રોવતે જોવા. (શબ જો
અપૂર્ણ ગાત્રોવાળું હોય તો શાસ્ત્રમાં કહેલી અવ-
યવોની સંખ્યા તથા તે સંખ્યાને લગતા વિશેષો
પણ પ્રત્યક્ષ થાય નહીં ઇટલામાટે સંપૂર્ણ ગાત્રો-
વાળું શબ લેવાનું કહ્યું છે. વિષથી ઉપહત થયેલું
હોય તો વિષની ઝ્યાઝ્યાથી ત્વચા વગેરે વીંચાઈ

ગણાં હોવાથી વિભાગોનું બરાબર પ્રત્યક્ષ થાય નહીં
ઇટલામાટે વિષથી ઉપહત ન થયેલું શબ લેવાનું
કહ્યું છે. જો લાંબા કાઠની વ્યાધિથી પીડાઈને
મરણ પામેલ હોય તો ત્વચા વગેરેનું માપ બરા-
બર રહેલું હોય નહીં ઇટલા માટે લાંબા કા-
ઠના વ્યાધિથી ન પીડાઈએલું શબ લેવાનું કહ્યું છે.
શબને खड વગેરેથી વીંટીએલું ન હોય તો માછલાં
વગેરે खाई જાય તેથી અવયવો અપૂર્ણ થઈ
જાય ઇટલા માટે खड વગેરેથી વીંટવાનું કહ્યું
છે. પાંજરામાં રાખ્યું ન હોય તો જઠના વેગથી
भ्रष्ट થઈ જાય ઇટલામાટે પાંજરામાં રાખવાનું
કહ્યું છે અને અગુપ્ત પ્રદેશમાં રાખ્યું હોય તો ગરં-
જો વગેરે પ્રાણીઓ તોડી ફાડીને બીગાડી નાખે
ઇટલામાટે ગુપ્ત પ્રદેશમાં રાખવાનું કહ્યું છે
ઇત્યાદિ સમજી લેવું.)

૫૧ श्लोकौ चात्र भवतः ॥

ન શક્યચ્ચક્ષુષા દ્રષ્ટું દેહે સૂક્ષ્મતમો વિભુઃ ।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥ .

શરીરના સઘળા અવયવોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
મેઢવી શકાય છે પણ જીવાત્માનું
પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો કદીપણ મેઢવી
શકાય એમ નથી.

૫૧ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વં-
તરિયે સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “શરીરમાં જીવાત્મા
કે જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તેનું કદી પણ ચક્ષુથી
પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરી શકાય એમ નથી. જીવા-
ત્માનું અવલોકન તો જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુઓથી તથા
તપરૂપ ચક્ષુઓથીજ કરી શકાય છે.

૫૨ शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत्क्रियाः ॥

શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ એ બન્નેથી શરીરના
અવયવોનું અવલોકન કરવાની
વૈદ્યને મ્હલામણ.

૫૨ જે વૈદ્યે શાસ્ત્રથી તથા પ્રત્યક્ષથી પણ

શરીરના સઘળા વિભાગોનું અવલોકન કરચું હોય તે વૈદ્ય પ્રવીણ થાય છે. વૈદ્યે પ્રત્યક્ષથી તથા શાસ્ત્રથી સઘળા સંદેહને દૂર કરીને પછી ક્રિયાઓ કરવી.”

અધ્યાય ૬ દ્વો.

૧ અથાતઃ પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશશારીર’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સત્તોત્તરં મર્મશતમ્ ॥ તાનિ મર્માણિ પञ્ચાત્મકાનિ । તદ્વથા । માંસમર્માણિ । શિરામર્માણિ । સ્નાયુમર્માણિ । અસ્થિમર્માણિ । સન્ધિમર્માણિ ચેતિ ॥ ન खलु માંસશિરાસ્નાયુસ્થિસન્ધિવ્યતિરેકેણાન્યાનિ મર્માણિ ભવન્તિ યસ્યાન્નોપલભ્યન્તે ॥

મર્મોની સંખ્યા તથા પાંચ જાતો.

૨ શરીરમાં મર્મો ૧૦૭ એકસો સાત છે. એ મર્મો માંસમર્મ, શિરામર્મ, સ્નાયુમર્મ, અસ્થિમર્મ અને સંધિમર્મ એ રીતે પાંચ જાતનાં છે. માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ એઓ શિવાય મર્મો જોવામાં આવતાં નથી માટે મર્મોની આ પાંચ જાતો ગણી છે.

૩ તત્રૈકાદશ માંસમર્માણિ । એકચત્વારિંશચ્છિરામર્માણિ । સત્તવિંશતિઃ સ્નાયુમર્માણિ । અષ્ટાવસ્થિમર્માણિ । વિંશતિઃ સન્ધિમર્માણિ । તદેતત્સત્તોત્તરં મર્મશતમ્ ॥

મર્મોની પાંચ જાતોની જૂદી જૂદી સંખ્યા કે જેનો સરવાલો કરતાં ૧૦૭ થાય છે.

૩ એઓમાં (૧૧) અગીયાર માંસમર્મો છે. (૪૧) એકતાલીસ શિરામર્મો છે. (૨૭) સત્યાવીશ

૧ માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પ્રત્યે-

સ્નાયુમર્મો છે. (૮) આઠ અસ્થિમર્મો છે અને (૨૦) વીશ સંધિમર્મો છે. આ જૂદી જૂદી સંખ્યાઓનો સરવાલો કરતાં ૧૦૭ થાય છે.

૪ તેષામેકાદશૈકસિન્સક્થિ ભવન્તિ । એતેનેતરસક્થિ વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ । ઉદરોરસો-દ્વાદશ । ચતુર્દશ પૃષ્ઠે । ગ્રીવાં પ્રત્યૂર્ધ્વ સપ્ત-ત્રિંશત્ ॥

૧૦૭ મર્મોની શરીરના પ્રદેશોમાં વહેંચણ.

૪ એઓમાં (૧૧) અગીયાર મર્મો એક પગમાં છે. બીજા પગમાં પાંચ (૧૧) અગીયાર છે. એક એક હાથમાં પાંચ અગીયાર અગીયાર મર્મો છે. આ પ્રમાણે શાખાઓમાં કુલ (૪૪) ચુમાલીસ મર્મો થયાં. પેટમાં અને છાતીમાં મળીને (૧૨) વાર મર્મો છે અને પીઠમાં (૧૪) ચૌદ મર્મો છે એટલે કોઠામાં કુલ (૨૬) છવીશ મર્મો થયાં. ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં (૩૭) સાડત્રીશ મર્મો છે. આનો સરવાલો કરતાં (૧૦૭) થાય છે.

૫ તત્ર સક્થિમર્માણિ ક્ષિપ્રતલહૃદયકૂર્ચ-કૂર્ચશિરોગુલ્ફેન્દ્રવસ્તિજાનવાણ્યૂર્વીલોહિતાક્ષા-ણિ વિટપં ચેતિ । એતેનેતરસક્થિ વ્યાખ્યાતમ્ ॥

પગમાં રહેલાં મર્મોનાં નામો.

૫ એક પગમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચ-શિર, ગુલ્ફ, ઇન્દ્રવસ્તિ, જાનુ, આણિ, ઊર્વી, લોહિ-તાક્ષ અને વિટપ એ નામનાં અગીયાર મર્મો છે. બીજા પગમાં પાંચ એજ નામનાં અગીયાર મર્મો છે.

૬ ઉદરોરસોસ્તુ ગુદવસ્તિનાભિહૃદયસ્ત-નમૂલસ્તનરોહિતાપલાપાન્યપસ્તમ્ભૌ ચેતિ ॥

પેટ તથા છાતી એઓમાં રહેલાં મર્મોનાં નામો.

૬ પેટ તથા છાતી એઓમાં મળીને ગુદ-વસ્તિ, નાભિ, હૃદય, સ્તનમૂલ, સ્તનમૂલ, સ્તનરોહિત, સ્તનરોહિત અપલાપ, અપલાપ, અપસ્તંભ અને અપ

કનાં જૂદાં જૂદાં દરેક મર્મોનાં નિરૂપણવિધેનો.

સ્તંભ એ નામનાં બાર મર્મો છે. (આમાં સ્તન-મૂલ નામનાં બે મર્મો છે, સ્તનરોહિત નામનાં બે મર્મો છે, અપલાપ નામનાં બે મર્મો છે અને અપ-સ્તંભ નામનાં પળ બે મર્મો છે તેથી બેબેવાર એનાં એ નામો લખ્યાં છે.)

૭ ષ્ઠમર્માણિ તુ કટીકતરુણકકુન્દરનિત-મ્બપાર્શ્વસન્ધિવૃહત્યંસફલકાન્યંસૌ ચેતિ ॥

પીઠમાં રહેલાં મર્મોનાં નામો.

૭ પીઠમાં કટીકતરુણ, કટીકતરુણ, ક-કુંદર, કકુંદર, નિતંબ, નિતંબ, પાર્શ્વસંધિ, પાર્શ્વ-સંધિ, વૃહતી, વૃહતી, અંસફલક, અંસફલક, અંસ અને અંસ, એ નામનાં ચૌદ મર્મો છે. (આમાં કટીકતરુણ નામનાં બે, કકુંદર નામનાં બે, નિ-તંબ નામનાં બે, પાર્શ્વસંધિ નામનાં બે, વૃહતી ના-મનાં બે, અંસફલક નામનાં બે અને અંસ નામનાં પળ બે મર્મો છે તેથી બે વાર એનાં એ નામો લખ્યાં છે.)

૮ બાહુમર્માણિ તુ ક્ષિપ્રતલહૃદયકૂર્ચકૂર્ચ-શિરોમણિબન્ધેન્દ્રવસ્તિકૂર્પરાપ્યૂર્વીલોહિતાક્ષા-ણિ કક્ષધરં ચેતિ । એતેનેતરો બાહુર્વ્યાખ્યાતઃ ॥

હાથમાં રહેલાં મર્મોનાં નામો.

૮ હાથમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર, મણિબંધ, ઇન્દ્રવસ્તિ, કૂર્પર, આણિ, ઊર્વી, લોહિ-તાક્ષ અને કક્ષધર એ નામનાં અગીયાર મર્મો છે. બીજા હાથમાં પળ એજ નામનાં અગીયાર મર્મો છે. (આમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર, ઇન્દ્ર-વસ્તિ, આણિ, ઊર્વી અને લોહિતાક્ષ એ આઠ મર્મો તો પળનાં મર્મોની સાથે તુલ્ય નામોવાળાં છે. ફક્ત, મણિબંધ, કૂર્પર અને કક્ષધર એ ત્રણ મર્મો જૂદાં નામોવાળાં છે.)

૯ જઞ્ઠર્ધ્વ મર્માણિ ચતસ્રો ધમન્યોઽષ્ટૌ મા-તૃકા દ્વે કૃકાટિકે દ્વે વિધુરે દ્વૌ ફળૌ દ્વાવ-પાઙ્ગૌ દ્વાવાવતૌ દ્વાવુત્ક્ષેપૌ દ્વૌ શઙ્ગાવેકા સ્થ-પની પચ્ચ સીમન્તાશ્ચત્વારિ શૃંગાટકાન્યેકોઽ-ધિપતિરિતિ ॥

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં રહેલાં મર્મોનાં નામો.

૯ ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ધમની, ધમની, ધમની, માતૃકા, માતૃકા, મા-તૃકા, માતૃકા, માતૃકા, માતૃકા, માતૃકા, મા-તૃકા, કૃકાટિકા, કૃકાટિકા, વિધુર, વિધુર, ફળ, ફળ, અપાંગ, અપાંગ, આવર્ત, આવર્ત, ઉ-ત્ક્ષેપ, ઉત્ક્ષેપ, શંખ, શંખ, સ્થપની, સીમંત, સીમંત, સીમંત, સીમંત, સીમંત, શૃંગાટક, શૃંગાટક, શૃંગાટક, શૃંગાટક, અને અધિપતિ એ નામનાં સાઢત્રીશ મર્મો છે. (આમાં ધમની નામનાં ચાર, માતૃકા નામનાં આઠ, કૃકાટિકા નામનાં બે, વિધુર નામનાં બે, ફળ નામનાં બે, અપાંગ નામનાં બે, આવર્ત નામનાં બે, ઉત્ક્ષેપ નામનાં બે, શંખ નામનાં બે, સ્થપની નામનું એક, સીમંત નામનાં પાંચ, શૃંગાટક નામનાં ચાર અને અધિ-પતિ નામનું એક મર્મ છે.)

૧૦ તત્ર તલહૃદયેન્દ્રવસ્તિગુદસ્તનરોહિ-તાનિ માંસમર્માણિ ॥

સઘઢાં મર્મોમાં માંસનાં મર્મો કયાં કયાં છે ?

૧૦ તલહૃદય નામનાં ચાર, ઇન્દ્રવસ્તિ ના-મનાં ચાર, ગુદનામનું એક અને સ્તનરોહિત નામનાં બે, એ રીતે અગીયાર મર્મો માંસનાં છે. (જો કે સઘઢાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે તો પળ જેઓમાં માંસનો સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ માંસમર્મો કેહેવાય છે.)

૧૧ ધમનીમાતૃકાશૃંગાટકાપાઙ્ગસ્થપનીફ-ળસ્તનમૂલાપલાપાપસ્તમ્બહૃદયનાભિપાર્શ્વસ-ન્ધિવૃહતીલોહિતાક્ષોર્ચઃ શિરામર્માણિ ॥

સઘઢાં મર્મોમાં શિરાઓનાં મર્મો કયાં કયાં છે ?

૧૧ ધમની નામનાં ચાર, માતૃકા નામનાં

આઠ, શ્રંગાટક નામનાં ચાર, અપાંગ નામનાં બે, સ્થપની નામનું એક, ફળ નામનાં બે, સ્તનમૂલ નામનાં બે, અપલાપ નામનાં બે, અપસ્તંભ નામનાં બે, હૃદય નામનું એક, નાભિનામનું એક, પાર્શ્વસંધિ નામનાં બે, વૃહતી નામનાં બે, લોહિતાક્ષ નામનાં ચાર અને ઊર્વી નામનાં ચાર એ રીતે એકતાલીસ મર્મો શિરાઓનાં છે. (જો કે સઘઠાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે તો પણ જેઓમાં શિરાઓનો સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ શિરામર્મો કેહેવાય છે.)

૧૨ આણિવિટપકક્ષધરકૂર્ચકૂર્ચશિરોબસ્તિ-
ક્ષિપ્રાંસવિધુરોત્ક્ષેપાઃ સ્નાયુમર્માણિ ॥

સઘઠાં મર્મોમાં સ્નાયુઓનાં મર્મો
કયાં કયાં છે ?

૧૨ આણિ નામનાં ચાર, વિટપ નામનાં બે, કક્ષધર નામનાં બે, કૂર્ચ નામનાં ચાર, કૂર્ચશિર નામનાં ચાર, વસ્તિ નામનું એક, ક્ષિપ્ર નામનાં ચાર, અંસ નામનાં બે, વિધુર નામનાં બે અને ઉત્ક્ષેપ નામનાં બે એ રીતે સત્યાવીશ મર્મો સ્નાયુઓનાં છે, (જો કે સઘઠાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે તો પણ જેઓમાં સ્નાયુઓનો સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ સ્નાયુમર્મો કેહેવાય છે.)

૧૩ કટીકતરુણનિતમ્બાંસફલકશઙ્ખાસ્ત્વ-
સ્થિમર્માણિ ॥

સઘઠાં મર્મોમાં અસ્થિઓનાં મર્મો
કયાં કયાં છે ?

૧૩ કટીકતરુણ નામનાં બે, નિતંબ નામનાં બે, અંસફલક નામનાં બે અને શંખ નામનાં બે એ રીતે આઠ મર્મો અસ્થિઓનાં છે. (જો કે સઘઠાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે તો પણ જેઓમાં અસ્થિઓનો સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ અસ્થિ-મર્મો કેહેવાય છે.)

૧૪ જાનુકૂર્પરસીમન્તાધિપતિગુલ્ફમણિબ-
ન્ધકુકુન્દરાવર્તક્રુકાટિકાશ્ચેતિ સન્ધિમર્માણિ ॥

સઘઠાં મર્મોમાં સંધિઓનાં મર્મો
કયાં કયાં છે ?

૧૪ જાનુ નામનાં બે, કૂર્પર નામનાં બે, સીમંત નામનાં પાંચ, અધિપતિ નામનું એક, ગુલ્ફ નામનાં બે, મણિબંધ નામનાં બે, કુકુન્દર નામનાં બે, આવર્ત નામનાં બે, અને ક્રુકાટિકા નામનાં બે એ રીતે વીસ મર્મો સંધિઓનાં છે. (જો કે સઘઠાં મર્મોમાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે તો પણ જેઓમાં સંધિઓનો સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ સંધિમર્મો કેહેવાય છે.)

૧૫ તાન્યેતાનિ પશ્ચ વિકલ્પાનિ મર્માણિ
ભવન્તિ । તદ્યથા । સઘઃપ્રાણહરાણિ કાલા-
ન્તરપ્રાણહરાણિ વિશલ્યગ્નાનિ વૈકલ્યકરાણિ
રુજાકરાણિ ચેતિ ॥

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણ્યેકોનવિંશતિઃ । કા-
લાન્તરપ્રાણહરાણિ ત્રયસ્ત્રિંશત્ । ત્રીણિ વિશ-
લ્યગ્નાનિ । ચતુશ્ચત્વારિંશદ્વૈકલ્યકરાણિ ।
અષ્ઠૌ રુજાકરાણીતિ ॥

સઘઠાં મર્મોની વીજી પણ પાંચ જાત
અને તે એક એક જાતમાં કટલાં મ-
ર્મોની સંખ્યા છે તે.

૧૬ સઘઠાં મર્મો જેમ માંસમર્મ, શિરામર્મ,
સ્નાયુમર્મ, અસ્થિમર્મ અને સંધિમર્મ એ પાંચ જા-
તમાં વેહેંચાણાં છે તેમ સઘઃપ્રાણહર, કાલાંતર-
પ્રાણહર, વિશલ્યગ્ન, વૈકલ્યકર, અને રુજાકર એ
રીતે વીજી પણ પાંચ જાતમાં વેહેંચાય છે.

એકસો સાત મર્મોમાં ઓગણીશ મર્મો સઘઃ-
પ્રાણહર, (સાત દિવસની અંદર પ્રાણ લેનારાં)
તેંત્રીશ મર્મો કાલાંતરપ્રાણહર, (પંચવાડીઆમાં
અથવા એક મહિનામાં પ્રાણ લેનારાં) ત્રણ મર્મો
વિશલ્યગ્ન (કાહાડેલા શલ્યથી રહિત થવાથી પ્રાણ
લેનારાં) ચુમાલીશ મર્મો વૈકલ્યકર, (વિકલ-

પણું કરનારાં ઇટલે યોડયાપણ કરી દેનારાં)
અને આઠ મર્મો રુજાકર, (પીડા કરનારાં) છે.

૧૬ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

શૃંગાટકાન્યધિપતિઃ શઙ્ખૌ કણ્ઠશિરા ગુદમ્ ।
હૃદયં વસ્તિનાભી ચ ઘ્નન્તિ સઘો હતાનિ તુ ॥
વક્ષોમર્માણિ સીમન્તતલક્ષિપ્રેન્દ્રવસ્તયઃ ।
કટીકતરુણે સન્ધી પાર્શ્વજૌ વૃહતી ચ યે ॥
નિતમ્બાવિતિ ચૈતાનિ કાલાન્તરહરાણિ તુ ।
ઉત્કેષૌ સ્થપની ચૈવ વિશલ્યઘ્નાનિ નિર્દિશેત્ ॥
લોહિતાક્ષાણિજાનૂર્વીકૃર્ચા વિટપકૂર્પરાઃ ।
કુકુન્દરે કક્ષધરે વિધુરે સઠ્કાટિકે ॥
અંસાંસફલકાપાઙ્ગા નીલે મન્યે ફળૌ તથા ।
વૈકલ્યકરણાન્યાહુરાવર્તૌ દ્વૌ તથૈવ ચ ॥
ગુલ્ફૌ દ્વૌ મણિવન્ધૌ દ્વૌ દ્વે દ્વે કૂર્ચશિરાંસિ ચ ।
રુજાકરાણિ જાનીયાદષ્ટાવેતાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥
ક્ષિપ્રાણિ વિદ્ધમાત્રાણિ ઘ્નન્તિ કાલાન્તરેણ ચ ॥

સઘઃપ્રાણહર આદિ પાંચે પ્રકારનાં
મર્મોનું વિવેચન.

૧૬ આ વિષયમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિયે સ્વ-
મુખથી કહ્યું છે કે “ચાર શૃંગાટક નામનાં મર્મો,
એક અધિપતિ નામનું મર્મ, બે શંખ નામનાં
મર્મો, આઠ માતૃકા નામનાં મર્મો, એક ગુદ
નામનું મર્મ, એક હૃદય નામનું મર્મ, એક વસ્તિ
નામનું મર્મ અને એક નાભિ નામનું મર્મ એ
ઓગણીશ મર્મો સઘઃપ્રાણહર છે.

બે સ્તનમૂલ નામનાં મર્મો, બે સ્તનરોહિત
નામનાં મર્મો, બે અપલાપ નામનાં મર્મો, બે અપ-
સ્તંભ નામનાં મર્મો, પાંચ સીમંત નામનાં મર્મો,
ચાર તલહૃદય નામનાં મર્મો, ચાર ક્ષિપ્ર ના-
મનાં મર્મો, ચાર ઇન્દ્રવસ્તિ નામનાં મર્મો, બે
કટીકતરુણ નામનાં મર્મો, બે પાર્શ્વસંધિ ના-
મનાં મર્મો, બે વૃહતી નામનાં મર્મો અને બે
નિતંબ નામનાં મર્મો એ તેત્રીશ મર્મો કાલાંતર
પ્રાણહર છે.

બે ઉત્કેષ નામનાં મર્મો અને એક સ્થપની
નામનું મર્મ એ ત્રણ મર્મો વિશલ્યઘ્ન છે.

ચાર લોહિતાક્ષ નામનાં મર્મો, ચાર આણિ
નામનાં મર્મો, બે જાનુ નામનાં મર્મો, ચાર ઝર્વી
નામનાં મર્મો, ચાર કૂર્ચ નામનાં મર્મો, બે વિ-
ટપ નામનાં મર્મો, બે કૂર્પર નામનાં મર્મો, બે
કકુંદર નામનાં મર્મો, બે કક્ષધર નામનાં મર્મો,
બે વિધુર નામનાં મર્મો, બે કૃકાટિકા નામનાં
મર્મો, બે અંસ નામનાં મર્મો, બે અંસફલક
નામનાં મર્મો, બે અપાંગ નામનાં મર્મો, ચાર
ધમની નામનાં મર્મો કે જેઓમાં બે નીલા તથા
બે મન્યા નામથી ઓળખાય છે તેઓ, બે ફળ
નામનાં મર્મો અને બે આવર્ત નામનાં મર્મો એ
ચુમાલીશ મર્મો વૈકલ્યકર છે.

બે ગુલ્ફ નામનાં મર્મો, બે મણિવંધ નામનાં
મર્મો અને ચાર કૂર્ચશિર નામનાં મર્મો એ આઠ
મર્મો રુજાકર છે.

કાલાંતરપ્રાણહર મર્મોમાં જે ક્ષિપ્ર નામનાં
ચાર મર્મો છે તેઓ જો અત્યંત અભિઘાત પામ્યાં
હોય તો તુરંત પળ મારી નાખે છે અને થોડો અ-
ભિઘાત પામ્યાં હોય તો પાછાડીએ અથવા મ-
હીને મારી નાખે છે.

૧૭ મર્માણિ નામ માંસશિરાસ્નાયવસ્થિસ-
ન્ધિસન્નિપાતાસ્તેષુ સ્વભાવત એવ વિશેષેણ
પ્રાણાસ્તિષ્ઠન્તિ તસ્માન્મર્મસ્વાભેદતાસ્તાંસ્તાન્
ભાવાનાપદ્યન્તે ॥

મર્મો અભિઘાત પામવાથી પ્રાણહરના-
દિક કરે છે એ વિષયમાં ઉપપત્તિઓ.

૧૭ માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ
એઓનાં જ્યાં જ્યાં અત્યંત મિશ્રણો છે તે તે સ્થલો
મર્મ કેહેવાય છે. એ મર્મસ્થલોમાં આ શારીર-
સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેલા
અગ્નિ તથા સોમ આદિ પ્રાણો સ્વભાવથીજ વિશેષે
કરી રહે છે એટલા માટે મર્મસ્થલોમાં અભિ-

ઘાત પામેલાં માણસો આ અધ્યાયના ૩૩ માથી ૩૭ મા સુધીના વિષયોમાં કહેલાં દુઃખોને તથા સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કહેલાં ભ્રમાદિક દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮ તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણ્યાગ્નેયાન્યગ્નિગુણેષ્વાશુ ક્ષીણેષુ ક્ષપયન્તિ ॥

કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ સૌમ્યાગ્નેયાન્યગ્નિગુણેષ્વાશુ ક્ષીણેષુ ક્રમેણ ચ સોમગુણેષુ કાલાન્તરેણ ક્ષપયન્તિ ॥

વિશલ્યપ્રાણહરાણિ વાયવ્યાનિ । શલ્યમુખનિરુદ્ધો યાવદન્તર્વાયુસ્તિષ્ઠતિ તાવજીવત્યુદ્ધૃતમાત્રે તુ શલ્યે મર્મસ્થાનાશ્રિતો વાયુર્નિષ્ક્રામતિ તસ્માત્સશલ્યો જીવત્યુદ્ધૃતશલ્યો મ્રિયતે ॥

વૈકલ્યકરાણિ સૌમ્યાનિ સોમો હિ સ્થિરત્વાચ્છૈત્યાશ્ચ પ્રાણાવલમ્બનં કરોતિ ॥

રુજાકરાણ્યગ્નિવાયુગુણભૂયિષ્ઠાનિ વિશેષતશ્ચ તૌ રુજાકરૌ ॥

પાશ્ચભૌતિકીં ચ રુજામાહુરેકે ॥

સઘલાં મર્મો ઉપર કહ્યાપ્રમાણે પ્રાણોના વિશેષ સ્થાનરૂપણાથી તુલ્ય છતાં પણ તેઓમાં કેટલાંક તુરત પ્રાણ લેછે, કેટલાંક કાલાંતરે પ્રાણ લેછે, કેટલાંક શલ્યથી રહિત થાય તો પ્રાણ લેછે, કેટલાંક વિકલતા કરી નાખે છે અને કેટલાંક પીડામાત્ર કરેછે એ વિષયમાં ઉપપત્તિઓ.

૧૮ જે સઘઃપ્રાણહર મર્મો છે તેઓ આગ્નેય છે એટલે અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે તેથી અગ્નિના ગુણો અભિઘાતથી તુરત ક્ષીણ થઈ જતાં તે મર્મો તુરત (સાત દિવસની અંદર) પ્રાણ લેછે. કારણ કે આગ્નેય પદાર્થો જ્વડપથી ક્રિયા કરનારા હોય છે.

જે કાલાંતરપ્રાણહર મર્મો છે તેઓ સૌમ્યાગ્નેય છે એટલે અગ્નિ તથા સોમ એ બન્નેના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે તેથી અગ્નિના ગુણો

અભિઘાતથી તુરત ક્ષીણ થતાં અને સોમના ગુણો અનુક્રમે ક્ષીણ થતાં તે મર્મો કાલાંતરે (પંચ-વાડીએ અથવા મહીને) મારે છે. કારણ કે અગ્નિના ગુણો જ્વડપથી ક્રિયા કરનારા છે અને સોમના ગુણો વચ્ચત લગાડીને કામ કરનારા છે.

જે વિશલ્યગ્ન મર્મો છે તેઓ વાયવ્ય છે એટલે વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે માટે શલ્યના મુખથી રોકાણો વાયુ જ્યાંસુધી અંદર રહે છે ત્યાંસુધી, તે મર્મોમાં અભિઘાત પામેલો માણસ જીવે છે પણ શલ્ય કાઢાડી લેવામાં આવતાં તે મર્મસ્થલમાં રહેલો વાયુ તુરત બાહાર નીકળી જાય છે તેથી તુરતજ મરી જાય છે. (પાકવાને લીધે શલ્ય પોતાની મેલે નીકળી જાય તો પણ માણસ જીવે છે.)

જે વૈકલ્યકર મર્મો છે તેઓ સૌમ્ય છે એટલે કેવલ સોમના ગુણોનાં આધિક્યવાળાં છે તેથી તે મર્મોમાં અભિઘાત પામેલો માણસ વિકલ (સ્વોડખાપણવાળો) થઈ જાય છે પણ મરણ પામતો નથી. સોમ સ્થિર છે અને શીત છે તેથી પ્રાણને ટકાવી રાખે છે.

જે રુજાકર મર્મો છે તેઓ આગ્નેય છે તથા વાયવ્ય પણ છે એટલે અગ્નિના અને વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે. અગ્નિ અને વાયુ એઓ વિશેષે કરી પીડા કરનારા છે તેથી એ મર્મોમાં અભિઘાત પામેલો માણસ પીડાય છે.

કેટલાંક આચાર્યોનો મત એવો છે કે પીડા થવી એ પાંચે ભૂતોનો ગુણ છે માટે રુજાકર મર્મો પાંચે ભૂતોના ગુણોનાં આધિક્યવાળાં છે.

૧૯ કેચિદાહુર્માસાદીનાં પશ્ચાન્નામપિ સમસ્તાનાં વિવૃદ્ધાનાં વા સમવાયાત્સઘઃપ્રાણહરાણિ ॥

એકહીનાનામલ્પાનાં વા કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ ॥

દ્વિહીનાનાં વિશલ્યપ્રાણહરાણિ ।

ત્રિહીનાનાં વૈકલ્યકરાણિ ।

एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति ॥

કેટલાએક આચાર્યો, ઉપર કહેલી ઉપ-
પત્તિઓને નહીં પણ જૂદાજ પ્રકારની
ઉપપત્તિઓને સ્વીકારે છે.

૧૯ કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે કે “ જે મર્મોમાં માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ એ પાંચે મિશ્રિત હોય છે અથવા અધિક હોય છે તે મર્મો સઘઃપ્રાણહર છે’ (તુરત પ્રાણ લે છે.)

જે મર્મોમાં માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ એ પાંચ પદાર્થોમાંથી ચાર પદાર્થોજ હોય છે’ અથવા એ માંસાદિક પાંચ પદાર્થો અલ્પ હોય છે તે મર્મો કાલાંતરપ્રાણહર (કાલાંતરે પ્રાણ લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી બે પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી તે મર્મો વિશલ્યગ્ન (પોતામાંથી શલ્ય કાઢાડી લેવાય ત્યારે પ્રાણ લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી ત્રણ પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી તે મર્મો વૈકલ્યકર (ખોડખાપણ કરી દેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી ચાર પદાર્થો મુદ્દલ હોતા નથી પણ એકજ પદાર્થ હોય છે’ તે મર્મો રુજાકર (પીડા કરનારાં) છે.”

૧ ગુદ, વસ્તિ, નાભિ અને હૃદય કે જેઓ સઘઃપ્રાણહર મર્મોમાંનાં છે તેઓમાં જોકે અસ્થિઓ અભિવ્યક્ત નથી તો પણ શક્તિરૂપે રહેલાં છે તેથી તેઓમાં માંસાદિક પાંચે પદાર્થો છે એમ સમજવું.

૨ સ્તનમૂઠ, અપલાપ, અપસ્તંભ, સીમંત, કટીકતરુણ, પાર્શ્વસંધિ, વૃહતી અને નિતંબ એઓ માંસવગરનાં છે અને સ્તનરોહિત, તલ્લહૃદય, ક્ષિપ્ર તથા ઇંદ્રવસ્તિ એઓ અસ્થિવગરનાં છે એમ માન્યું છે.

૩ ઉત્ક્ષેપોમાં માંસ તથા સંધિ નથી અને સ્થપનીમાં શિરા તથા સ્નાયુ નથી એમ માન્યું છે.

૨૦ યતશ્ચૈવમતોઽસ્થિમર્મસ્વપ્યભિહતેષુ શોણિતાગમનં ભવતિ ॥

चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे
प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः ।
स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्
संतर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥

ઉપર કહેલો અન્ય આચાર્યોનો
સિદ્ધાંત બરાબર નથી.

૨૦ સઘઠાં મર્મોમાં કોઈ પણ મર્મ માંસાદિક પાંચ પદાર્થો વગરનું નથી પણ સઘઠાં મર્મો એ પાંચે પદાર્થોથી ગોઠવાયેલાં છે માટે ઉપર કહેલો અન્ય આચાર્યોનો સિદ્ધાંત ઠીક નથી. કટીકતરુણ વગેરે મર્મો કે જેઓ અસ્થિમર્મો કેહેવાય છે તેઓ જો અભિઘાત પામે તો તેઓમાંથી પણ લોહી પ્રકટ થતું જોવામાં આવે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓમાં પણ શિરાઓ છે. જેમાં શિરા ન હોય તેમાંથી લોહી પ્રકટ થવાનો સંભવજ નથી. લોહી દેશ્વાવારૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ્યારે મર્મ મર્મોમાં શિરાઓની સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે એકદેશની સિદ્ધિ ઉપરથી જાણી લેવું યોગ્ય છે કે સઘઠાં મર્મોમાં માંસાદિક પાંચે પદાર્થો છે. વાતવહ, પિત્તવહ, કફવહ અને રક્તવહ એ ચારે પ્રકારની શિરાઓ શરીરની અંદર ઘણું કરીને મર્મોમાં રહેલી છે અને ત્યાં રહી સ્નાયુઓને, અસ્થિઓને, માંસોને તથા સંધિઓને સારી રીતે તૃપ્ત કરીને તે તૃપ્તિદ્વારા દેહનું પાલન કરે છે.

૪ લોહિતાશ્લોમાં સ્નાયુ, સંધિ તથા અસ્થિ નથી. જાનુઓમાં માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ નથી. ઉર્વીઓમાં અસ્થિ, માંસ તથા સ્નાયુ નથી. વિટપોમાં માંસ શિરા તથા અસ્થિ નથી. કર્પરોમાં માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ નથી અને કકુંદરોમાં માંસ, સંધિ તથા શિરા નથી इत्यादि રીતે વૈકલ્યકર મર્મોમાં ત્રણ ત્રણ પદાર્થોનો અભાવ માન્યો છે.

૫ ગુલ્ફો, મળિયંધો તથા કૂર્ચશિરો એઓમાં માંસ, શિરા, અસ્થિ અને સ્નાયુ એ ચાર પદાર્થોનો અભાવ માન્યો છે.

૨૧ તતઃ ક્ષતે મર્મણિ તાઃ પ્રવૃદ્ધઃ
સમન્તતો વાયુરભિસ્તૃણોતિ ।
વિવર્દ્ધમાનસ્તુ સ માતરિશ્વા
રુજઃ સુર્તાગ્રાઃ પ્રતનોતિ કાયે ॥
રુજાભિભૂતં તુ પુનઃ શરીરમ્
પ્રલીયતે નશ્યતિ ચાસ્ય સંજ્ઞા ।
અતો હિ શલ્યં વિનિહર્તુમિચ્છન્
મર્માણિ યત્નેન પરીક્ષ્ય કર્પેત્ ॥
एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥

મર્મરૂપ એક પ્રદેશમાં અભિઘાત થતાં પળ
અનુક્રમથી સઘડા શરીરમાં વાયુ આદિ
દોષો વ્યાપવાથી પીડા ઉત્પન્ન થઈને
ચેતનાનો વિયોગ થાય છે તેનો પ્ર-
કાર અને શલ્ય શેંચ્યા પેહેલાં મ-
ર્મોની પરીક્ષા કરવાની જરૂર.

૨૧ મર્મનો અભિઘાત થતાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ
ચોમેર શિરાઓને ઢાંકી દે છે અને વૃદ્ધિ પામતો
પામતો સઘડા શરીરમાં વ્યાપીને તીવ્ર વેદના-
ઓને ઉત્પન્ન કરે છે. વેદનાઓથી પરાભવ પા-
શરીર વીંચાઈ જાય છે અને તે પાંચભૌતિક
શરીર વીંચાઈ જતાં છટ્ટો ચેતનારૂપ ધાતુ પળ
જતો રહે છે. આમ છે એટલા માટે વૈદ્યે શલ્ય
કાઢવાના સમયમાં યત્નપૂર્વક મર્મોની પરીક્ષા
કરીને પછી શલ્યને શેંચવું જોઈએ.

મર્મના અભિઘાતથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાસ થયેલો
વાયુ જેમ તીવ્ર વેદનાઓને કરે છે તેમ મર્મના
અભિઘાતથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાસ થયેલું પિત્ત દાહા-
દિકને કરે છે અને મર્મના અભિઘાતથી વૃદ્ધિ
પામી વ્યાસ થયેલો કફ સ્રોતોનિરોધાદિકને
કરે છે ઇત્યાદિ સમજી લેવું.

૨૨ તત્ર સઘઃપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં કાલાન્તર-
રેણ મારયતિ ।

કાલાન્તરપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં વૈકલ્યમાપા-
દયતિ ।

વિશલ્યપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં કાલાન્તરેણ ક્લે-
શયતિ રુજાં ચ કરોતિ ।

રુજાકરમતીવ્રવેદનં ભવતિ ॥

સઘઃપ્રાણહર આદિ મર્મોનાં અભિઘાત
થવાથી જે નિયમિત કૃત્યો છે તેઓનો
કારણના ફેરફારને લીધે ફેરફાર.

૨૨ જે મર્મ સઘઃપ્રાણહર છે તે મધ્યમાં નહીં
પળ અંતમાં (સમીપમાં) વીંધાય તો પ્રાણનું તુરત
હરણ (સાત દિવસની અંદર હરણ) નહીં કરતાં
કાલાંતરે (પચ્ચવાડીએ કે મહીને) કરે છે અ-
ર્થાત્ પોતે સઘઃપ્રાણહર છતાં પળ કાલાંતરપ્રાણ-
હરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ કાલાંતરપ્રાણહર છે તે મધ્યમાં નહીં
પળ અંતમાં વીંધાય તો કાલાંતરે પળ પ્રાણનું હ-
રણ નહીં કરતાં વિકલતા (સ્વોડ્યાપણ) કરી
આપે છે અર્થાત્ પોતે કાલાંતરપ્રાણહર છતાં પળ
વૈકલ્યકરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ વિશલ્યપ્રાણ છે તે મધ્યમાં નહીં પળ અંતમાં
વીંધાય તો શલ્ય કાઢવા પછી પળ તુરત પ્રાણનું
હરણ નહીં કરતાં કાલાંતરે મરણ આપે છે અથવા
પીડા કન્યા કરે છે અર્થાત્ પોતે વિશલ્યપ્રાણ છતાં પળ
કાલાંતરપ્રાણહરનું કે રુજાકરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ રુજાકર છે તે મધ્યમાં નહીં પળ અં-
તમાં વીંધાય તો તીવ્ર વેદના નહીં કરતાં મધ્ય
કે મંદ વેદના કરે છે.

(સઘલાં મર્મો જો મધ્યમાં વીંધાય તો પોતપો-
તાનું કૃત્ય કન્યા વગર રહેતાં જ નથી.)

૨૩ તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણિ સત્તરાત્રાભ્ય-
ન્તરાન્મારયન્તિ ।

કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ પક્ષાન્માસાદ્વા તે-
ષ્વાપિ તુ ક્ષિપ્રાણિ કદાચિદાશુ મારયન્તિ ।

વિશલ્યપ્રાણહરાણિ વૈકલ્યકરાણિ ચ કદા
ચિદત્યભિહતાનિ મારયન્તિ ॥

સઘઃપ્રાણહર મર્મોની તથા કાલાંતરપ્રાણ-
હર મર્મોની પ્રાણનું હરણ કરવાની મુદત,
કાલાંતરપ્રાણહરોમાં પળ ક્ષિપ્રોના કૃ-
ત્યમાં વચ્ચતપર વધારે ઝડપ અને વિ-
શલ્યઘ્ન તથા વૈકલ્યકર મર્મોનાં
કૃત્યોનો વચ્ચતપર ફેરફાર.

૨૩ જે મર્મો સઘઃપ્રાણહર છે તેઓ સાત
રાતની અંદર મારી નાચેછે.

જે મર્મો કાલાંતરપ્રાણહર છે તેઓ ઇક
પચવાડીઆમાં અથવા મહીનામાં મારી નાચેછે.
કાલાંતરપ્રાણહર મર્મોમાં પળ જે ક્ષિપ્ર નામનાં
મર્મો છે તેઓ વચ્ચતપર તુરત પળ મારી નાચેછે.

જે મર્મો વૈકલ્યકર છે તેઓ અત્યંત અભિઘાત
પામે તો વચ્ચતપર મારી પળ નાચેછે અને જે
મર્મો વિશલ્યઘ્ન છે તેઓ અત્યંત અભિઘાત પામે તો
વચ્ચતપર શલ્યના સંબંધવિના પળ મારી નાચેછે.

(આ પ્રમાણેજ રુજાકર મર્મો પળ અત્યંત
અભિઘાત પામે તો ચોડચાપળ કરી દેછે ઇત્યાદિ
વીજા પળ વિશેષો કલ્પનાશક્તિથી સમજી જેવા.)

૨૪ અતઃ ઊર્ધ્વ પ્રત્યેકશો મર્મસ્થાનાન્યનુ-
ચ્યાચ્યાસ્યામઃ ॥

તત્ર પાદાઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલ્યોર્મધ્યે ક્ષિપ્રં નામ મર્મ
તત્ર વિચ્છસ્યાક્ષેપકેળ મરણમ્ ॥

મધ્યમાઙ્ગુલીમનુપૂર્વેળ મધ્યે પાદતલસ્ય તલ-
હૃદયં નામ તત્રાપિ રુજાભિર્મરણમ્ ॥

ક્ષિપ્રસ્યોપરિષ્ટાદુભયતઃ કૂર્ચો નામ તત્ર
પાદસ્ય ઞ્રમણવેપને ભવતઃ ॥

ગુલ્ફસન્ધેરધ ડભયતઃ કૂર્ચશિરો નામ
તત્ર રુજાશોફૌ ॥

પાદજઙ્ઘ્યોઃ સન્ધાને ગુલ્ફો નામ તત્ર રુજઃ
સ્તન્ધપાદતા ચઙ્ગતા વા ॥

પાર્શ્વિણ પ્રતિ જઙ્ગામધ્યે ઇન્દ્રબસ્તિર્નામ તત્ર
શોણિતક્ષયે મરણમ્ ॥

જઙ્ઘોર્વોઃ સન્ધાને જાનુ નામ તત્ર ચઙ્ગતા॥
જાનુન ઊર્ધ્વમુભયતરુચઙ્ગુલમાણિર્નામ તત્ર
શોફાભિગુહિઃ સ્તન્ધસચ્ચિતા ચ ॥

ઊરુમધ્યે ઊર્વી નામ તત્ર શોણિતક્ષયાત્સ-
ચ્ચિશોપઃ ॥

ઊર્વા ઊર્ધ્વમધો વઙ્ગણસન્ધેરુરુમૂલે લોહિ-
તાક્ષં નામ તત્ર લોહિતક્ષયેળ પક્ષાઘાતઃ ॥

વઙ્ગણવૃપળયોરન્તરે વિટપં નામ તત્ર પા-
ળ્લ્યમલ્પશુકતા વા ભવતિ ॥

ઇવમેતાન્યેકાદશ સચ્ચિમર્માણિ વ્યા-
ચ્યાતાનિ ॥

ઇતેનેતરસચ્ચિ વાહુ ચ વ્યાચ્યાતૌ ॥

પળનાં મર્મોનાં પળની અંદર જૂદાં જૂદાં
સ્થાનો તથા તે મર્મોના અભિઘાતોથી
થવાની જૂદી જૂદી વ્યથાઓ.

૨૪ હવે પળની અંદરનાં પ્રત્યેક મર્મોનું સ્થા-
નાદિક વતાવવારૂપ વિવેચન આપીઇ છીઇ.
પળનો અંગુઠો અને અંગુઠાને લગતી આંગઢી ઇ-
ઓના મધ્યમાં ક્ષિપ્ર નામનું મર્મ છે. ઇ મર્મમાં
વીંધાઇલો માળસ આક્ષેપક નામના રોગથી મરી
જાયછે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગઢનું
છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પળની વચલી આંગઢીની લીટીમાં પળના ત
ઢાના મધ્યમાં તલહૃદય નામનું મર્મ છે. ઇ
મર્મમાં વીંધાઇલો માળસ પીડાઓથી મરી જાય
છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગઢનું છે
અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ક્ષિપ્રની ઉપર વે આંગઢને છેટે વન્ને તરફ
કૂર્ચ નામનું મર્મ છે. ઇ મર્મમાં વીંધાઇલા
માળસનો પંગ ભમી જાયછે તથા ધ્રુજેછે.
(આ સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગઢનું છે અને વૈક-
લ્યકર છે.)

ઘૂંટીના સંધિની નીચેવન્ને તરફ કૂર્ચશિર નામનું
મર્મ છે. ઇ મર્મમાં વીંધાઇલા માળસને પીડા તથા

સોજો થાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગ-
લનું છે અને રુજાકર છે.)

પગ અને પીંડી એઓના સંધિમાં ગુલ્ફ ના-
મનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણા માણસનો પગ
સ્તબ્ધ થઈ જાયછે અથવા લંગડો થઈ જાય-
છે. (આ સંધિમર્મ છે, બે આંગલનું છે અને
રુજાકર છે.)

પેનીને લગતી લીટીમાં પેનીથી બાર આંગલ
દૂર પીંડીના મધ્યમાં ઇંદ્રવસ્તિ નામનું મર્મ છે.
એ મર્મમાં વીંધાણા માણસનું લોહીનો ક્ષય થ-
વાથી મરણ થાયછે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા
આંગલનું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પીંડી અને સાથલ એઓના સંધિમાં જાનુ
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણો માણસ
લંગડો થાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, ત્રણ આંગ-
લનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

જાનુથી ઉપર ત્રણ આંગલ દૂર બન્ને તરફ
આણિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણા
માણસને સોજાની વૃદ્ધિ થાયછે અને સાથલ સ્તબ્ધ
થઈ જાયછે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગ-
લનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

સાથલના મધ્યમાં ડૂર્વી નામનું મર્મ છે. એ
મર્મમાં વીંધાણા માણસનો સાથલ લોહીનો ક્ષય
થવાથી સૂકાઈ જાયછે. (આ શિરામર્મ છે, એક
આંગલનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

ડૂર્વીથી ઉપર અને સાથલના સંધિથી નીચે
સાથલના મૂળમાં લોહિતાક્ષ નામનું મર્મ છે.
એ મર્મમાં વીંધાણા માણસને લોહીનો ક્ષય થ-
વાથી પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાયછે. (આ શિ-
રામર્મ છે, અરધા આંગલનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

સાથલનું મૂળ અને વૃષણ એઓના મધ્યમાં
વિટપ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણો
માણસ નપુંસક થઈ જાયછે અથવા અલ્પ-
વીર્યવાળો થઈ જાયછે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક
આંગલનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

પગમાં રહેલાં અગીયાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન
કન્યું. બીજા પગમાં પણ એ પ્રમાણેજ અગીયાર
મર્મો સમજી લેવાં.

૨૫ વિશેષતસ્તુ યાનિ સર્વિશ્વ ગુલ્ફજાનુવિ-
ટપાનિ તાનિ બાહ્યૌ મણિબન્ધકૂર્પરકક્ષધરાણિ ।
યથા વહ્નણવૃષણયોરન્તરે વિટપમેવં વક્ષઃક-
ક્ષયોર્મધ્યે કક્ષધરં તસ્મિન્વિદ્ધે ત એવોપદ્રવાઃ ।
વિશેષતસ્તુ મણિબન્ધે કુણ્ઠતા કૂર્પરાખ્યે કુણિઃ
કક્ષધરે પક્ષાઘાતઃ ॥

એવમેતાનિ ચતુશ્ચત્વારિંશચ્છાસાસુ મર્માણિ
વ્યાખ્યાતાનિ ॥

હાથનાં મર્મોનાં હાથની અંદર જૂદાં જૂદાં
સ્થાનો તથા તે મર્મોના અભિધાતોથી
થવાની જૂદી જૂદી વ્યથાઓ.

૨૬ હાથમાં ક્ષિપ્ર, તલહૃદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર,
મણિબંધ, ઇંદ્રવસ્તિ, કૂર્પર, આણિ, ડૂર્વી, લોહિ-
તાક્ષ અને કક્ષધર એ નામનાં અગીયાર મર્મો છે.
એઓમાં હાથનો અંગુઠો અને અંગુઠાને લગતી આંગ-
લી એઓના મધ્યમાં ક્ષિપ્ર નામનું મર્મ છે. એ
મર્મમાં વીંધાણો માણસ આક્ષેપક નામના રોગથી
મરી જાયછે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગ-
લનું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

હાથની વચલી આંગલીની લીટીમાં હાથના ત-
લના મધ્યમાં તલહૃદય નામનું મર્મ છે. એ
મર્મમાં વીંધાણો માણસ પીડાઓથી મરી જાય-
છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગલનું છે અને
કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ક્ષિપ્રની ઉપર બે આંગલને છેટે બન્ને તરફ
કૂર્ચ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણા માણ-
સનો હાથ ભમી જાયછે તથા ધ્રુજેછે. (આ
સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગલનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

કાંઠાના સંધિની નીચે બન્ને તરફ કૂર્ચશિર
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણા માણસને પીડા
તથા સોજો થાયછે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક
આંગલનું છે અને રુજાકર છે.)

હાથ અને કોળીથી નીચેનો લાંબો ભાગ (કરાઈ) એઓના સંધિમાં (કાંડામાં) મણિબંધ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસનો હાથ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અથવા લૂલો કે કુંઠિત થઈ જાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, બે આંગળનું છે અને રુજાકર છે.)

મણિબંધથી બાર આંગળને છેટે કોળીથી નીચેના લાંબા ભાગના (કરાઈના) મધ્યમાં ઇંદ્ર-બસ્તિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસનું લોહીનો ક્ષય થવાથી મરણ થાય છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને કાલાંતર-પ્રાણહર છે.)

કોળીથી નીચેનો લાંબો ભાગ (કરાઈ) અને બાહુ (બાંહાં) એઓના સંધિમાં (કોળીમાં) કૂર્પર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસનો હાથ લૂલો થઈ જાય છે અથવા ટૂંટો કે સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, ત્રણ આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

કૂર્પરથી ઉપર ત્રણ આંગળને છેટે બન્ને તરફ આણિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસને સોજાની વૃદ્ધિ થાય છે અને બાહુ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

બાહુના મધ્યમાં ઊર્વી નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસનો બાહુ લોહીનો ક્ષય થવાથી સૂકાઈ જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, એક આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

ઊર્વીથી ઉપર અને બાહુના સંધિથી નીચે બાહુના મૂઠમાં લોહિતાક્ષ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસને લોહીનો ક્ષય થવાથી પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે. (આ શિરામર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

છાતી અને કાઘ એઓના મધ્યમાં કક્ષધર નામનું મર્મ છે. (વાગ્મટે તો અક્ષકના અને કાઘના મધ્યમાં કહ્યું છે.) એ મર્મમાં વીંધાણલા માણસને

પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે અને નપુંસકપણું થાય છે અથવા વીર્યની અલ્પતા થાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

હાથમાં રહેલાં અગીયાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન કન્યું. બીજા હાથમાં પણ એ પ્રમાણેજ અગીયાર મર્મો સમજી લેવાં. આટલા સુધી બે પગનાં બાવીશ અને બે હાથનાં બાવીશ એ રીતે શાખાઓમાં રહેલાં ચુમાલીશ મર્મોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.

૨૬ અતઃ ઊર્ધ્વમુદરોરસોર્મસ્થાનાન્યનુ-વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

તત્ર વાતવર્ચોનિરસનં સ્થૂલાન્ત્રપ્રતિબદ્ધં ગુદં નામ મર્મ તત્ર સઘો મરણમ્ ॥

અલ્પમાંસશોણિતોઽભ્યન્તરતઃ કઠ્યાં મૂત્રાશયો બસ્તિર્નામ તત્રાપિ સઘોમરણમશ્મરીવ્રણાદ્યતે । તત્રાપ્યુભયતો મિત્રે ન જીવત્યેકતો મિત્રે મૂત્રસ્રાવી વ્રણો ભવતિ સ તુ યત્નેનોપક્રાન્તો રોહતિ ॥

પકામાશયોર્મધ્યે શિરાપ્રભવા નામિર્નામ તત્રાપિ સઘ એવ મરણમ્ ॥

સ્તનયોર્મધ્યમધિષ્ઠાયોરસ્યામાશયદ્વારં સત્વરજસ્તમસામધિષ્ઠાનં હૃદયં નામ તત્ર સઘ એવ મરણમ્ ॥

સ્તનયોરધસ્તાદ્ દ્યઙ્ગુલમુભયતઃ સ્તનમૂલે નામ મર્મણી તત્ર કફપૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસાભ્યાં મ્રિયતે ॥

સ્તનચૂચુકયોરુર્ધ્વે દ્યઙ્ગુલમુભયતઃ સ્તનરોહિતૌ નામ તત્ર લોહિતપૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસાભ્યાં ચ મ્રિયતે ॥

અંસકૂટયોરધસ્તાત્પાશ્વોંપરિભાગયોરપલાપૌ નામ તત્ર રક્તેન પૂયભાવં ગતેન મરણમ્ ॥

ઉભયર્ત્રોરસો નાડ્યૌ વાતવહે અપસ્તમ્ભૌ નામ તત્ર વાતપૂર્ણકોષ્ઠતયા કાસશ્વાસાભ્યાં ચ મરણમ્ ।

એવમેતાન્યુદરોરસોર્દ્વાદશ મર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥

પેટ અને છાતી એઓનાં મર્મોનાં એઓની
અંદર જૂદાં જૂદાં સ્થાનો તથા તે મ-
ર્મોનો અભિઘાત થવાથી જૂદી
જૂદી વ્યથાઓ.

૨૬ અધોવાયુને તથા વિષ્ટાને વાહાર કાહાહ-
નારૂં (પ્રેરનારૂં) અને સ્થૂલ આંતરડામાં વંધા-
ણું ગુદ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાણો
માણસ તુરત મરી જાયછે. (આ માંસમર્મ છે,
ચાર આંગળનું છે અને સઘ્ન:પ્રાણહર છે.)

કમર, નાભિ, પીઠ, વૃષણ, ગુદ, સાથઠનાં
મૂળ અને લિંગ એઓના મધ્યમાં થોડા માંસવાળો
તથા થોડા રુધિરવાળો જે મૂત્રાશય છે તે વસ્તિ
નામનું મર્મ છે. એ મર્મ પથરીના વ્રણ શિવાય
બીજા કોઈ પ્રકારે ભેદાય તો માણસ તુરત મરી
જાયછે. પથરીના વ્રણથી પણ વન્ને તરફમાં ભે-
દાય તો માણસ જીવતો નથી. એક તરફમાં
ભેદાય તો માણસને તે વ્રણમાંથી મૂત્રનો સ્રાવ
થાયછે. જો પૂરી કાઠજીથી ચિકિત્સા કરવામાં
આવે તો તે વ્રણ રૂઝાયછે. (આ સ્નાયુમર્મ છે,
ચાર આંગળનું છે અને સઘ્ન:પ્રાણહર છે.)

પક્વાશય અને આમાશય એઓના મધ્યમાં
સઘઠી શિરાઓના આશ્રયરૂપ નાભિ નામનું મર્મ
છે. એ મર્મમાં ભેદાણો માણસ તુરતજ મરી જાય
છે. (આ શિરામર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને
સઘ્ન:પ્રાણહર છે.)

વે સ્તનના મધ્યમાં ઊર:સ્થલની અંદર આમા-
શયના દ્વારરૂપ અને સત્વ રજ તથા તમ એઓના
સ્થાનકરૂપ હૃદય નામનું મર્મ છે. એ મર્મ ભે-
દાય તો માણસ તુરતજ મરી જાયછે. (આ
શિરામર્મ છે, કમઠની કઠી જેવા ઓકારવાળું
છે, નીચે રહેલા મુખવાળું છે, ચાર આંગળનું છે
અને સઘ્ન:પ્રાણહર છે.)

વન્ને સ્તનોની નીચે વંચે આંગઠ છેટા પ્રદેશમાં
જૂદાં જૂદાં સ્તનમૂળ નામનાં વે મર્મો છે. એક

જમણા સ્તનની નીચે અને એક ડાબા સ્તનની નીચે
છે. એ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો મા-
ણસ કફથી भरपूर કોઠાવાળો થઈને ધાંસીથી
તથા શ્વાસથી મરી જાયછે. (આ વે શિરામર્મો
છે, વંચે આંગઠનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

વન્ને સ્તનોની દીટડીઓની ઉપર વંચે આંગઠ
છેટા પ્રદેશમાં જૂદાં જૂદાં સ્તનરોહિત નામનાં વે
મર્મો છે. એક જમણા સ્તનની દીટડીની ઉપર
અને એક ડાબા સ્તનની દીટડીની ઉપર છે. એ
મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો માણસ લો-
હીથી भरपूर કોઠાવાળો થઈ જવાથી, ધાંસીથી
તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ વે માંસમર્મો
છે, અરધા અરધા આંગઠનાં છે અને કાલાંતર-
પ્રાણહર છે.)

વન્ને ધાંસાઓનાં ટોંચરૂપ અસ્થિઓની નીચે
પાર્શ્વોના (પાંસાંઓના) ઉપરના ભાગોમાં અપલાપ
નામનાં વે મર્મો છે. એક જમણા ધાંસાના અસ્થિની
નીચે પાંસાની ઉપર છે અને એક ડાબા ધાંસાના
અસ્થિની નીચે પાંસાની ઉપર છે. આ મર્મોમાંથી
કોઈ પણ મર્મ વીંધાયતો લોહી પરૂ થઈ જવાથી
માણસ મરી જાયછે. (આ વે શિરામર્મો છે,
અરધા અરધા આંગઠનાં છે અને કાલાંતર-
પ્રાણહર છે.)

છાતીના વન્ને (ડાબા તથા જમણા) પાંસાં-
ઓમાં વાયુનું વહન કરનારી જે એક એક નાડી
છે તે વન્ને નાડીઓ અપસ્તંભ નામનાં મર્મો કે-
હેવાયછે. એ વે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભે-
દાય તો કોઠો વાયુવતે भरपूर થઈ જવાથી, ધાં-
સીથી અને શ્વાસથી માણસ મરી જાયછે. (આ
વે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગઠનાં છે અને
કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

છાતી અને પેટ એઓનાં વાર મર્મોનું આ વ્યા-
ખ્યાન આપવામાં આવ્યું.

૨૭ અતઃ ઊર્ધ્વે પૃષ્ઠમર્માણ્યનુવ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
તત્ર પૃષ્ઠવંશમુખયતઃ પ્રતિશ્રોણીકાણ્ડમસ્થિની

કટીકતરુણે નામ મર્મણી તત્ર શોણિતક્ષયા-
ત્પાણ્ડુર્વિવર્ણો હીનરૂપશ્ચ મ્રિયતે ॥

પાર્શ્વયોર્જઘનબહિર્ભાગે પૃષ્ઠવંશમુખયતો ના-
તિનિષ્ણે કુકુન્દરે નામ મર્મણી તત્ર સ્પર્શાજ્ઞા-
નમધઃકાયે ચેષ્ટોપઘાતશ્ચ ॥

શ્રોણીકાણ્ડયોરુપર્યાશયાચ્છાદનો પાર્શ્વા-
ન્તરપ્રતિબદ્ધૌ નિતમ્બૌ નામ તત્રાધઃકાયશોષો
દૌર્બલ્યાચ્ચ મરણમ્ ॥

અધઃ પાર્શ્વાન્તરપ્રતિબદ્ધૌ જઘનપાર્શ્વમધ્ય-
યોસ્તિર્યગૂર્ધ્વં ચ જઘનાત્પાર્શ્વસન્ધી નામ તત્ર
લોહિતપૂર્ણકોષ્ઠતયા મ્રિયતે ॥

સ્તનમૂલાદુખયતઃ પૃષ્ઠવંશસ્ય બૃહત્યૌ નામ
તત્ર શોણિતાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તૈરુપદ્રવૈમ્રિયતે ॥

પૃષ્ઠોપરિ પૃષ્ઠવંશમુખયતઃસ્ત્રિકસમ્બદ્ધે અંસ-
ફલકે નામ તત્ર બાહ્યોઃ સ્વાપઃ શોષો વા ॥

બાહુમૂર્દ્ધગ્રીવામધ્યેઽસપીઠસ્કન્ધનિવન્ધ-
નાવંસૌ નામ તત્ર સ્તન્ધવાહુતા । એવમેતાનિ
ચતુર્દશ પૃષ્ઠમર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥

પીઠનાં મર્મોનાં પીઠની અંદર જૂદાં જૂદાં
સ્થાનો તથા તે મર્મોનો અભિઘાત
થવાથી જૂદી જૂદી વ્યથાઓ.

૨૭ વરડાના અસ્થિની વન્ને તરફ (કૂલાઓની
ઉપર) કમરના પ્રાંત ભાગને લગતાં જે બે અસ્થિઓ
છે તેઓ કટીકતરુણ નામનાં મર્મો કહેવાય
છે. આ બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો
માણસ લોહીનો ક્ષય થવાથી પાંડુવર્ણવાળો, બગડી
ગણા વર્ણવાળો અને खराब રૂપવાળો થઈને મરી
જાયછે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધા અરધા
આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ડાબી તથા જમણી તરફના કટિપશ્ચાદ્ધાગોમાં
વરડાના અસ્થિની વન્ને તરફ જ્ઞાણી ડંડાઈ વગ-
રના ટાંકાઓરૂપ કકુંદર નામનાં બે મર્મો છે.
આ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો માણસને
શરીરના નીચેના ભાગમાં કોઈ પણ પ્રકારના સ્પર્શની

ખબર પડતી નથી તથા એ ભાગમાં ચેષ્ટાનો ઉપ-
ઘાત થઈ જાયછે. (આ બે સંધિમર્મો છે, અરધા
અરધા આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

કમરના ડાબા તથા જમણા ડાંડાઓની ઉપર
આમાશયને ઢાંકનારાં અને પડખાંઓની અંદર
સંબંધ પામેલાં નિતંબ નામનાં બે મર્મો છે. આ
બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો શરીરનો
નીચેનો ભાગ સૂકાઈ જાયછે અને દુર્બલપણાથી
મરણ થાયછે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધા
અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

નીચેના ભાગમાં પડખાંઓના મધ્યમાં સંબંધ
ધરાવનારાં, કટિપશ્ચાદ્ધાગના ડાબા તથા જમણા
પાંસાના મધ્યોમાં આડાં તથા ડાંખાં રહેલાં અને તે
પશ્ચાદ્ધાગના આશ્રયવાળાં પાર્શ્વસંધિ નામનાં
બે મર્મો છે. એ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય
તો માણસ લોહીથી કોઠો મરાઈ જવાથી મરી
જાયછે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા
આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ડાબાં તથા જમણાં સ્તનોના મૂલથી વરડાની
કરોડની વન્ને તરફ બૃહતી નામનાં બે મર્મો છે. આ
બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો લોહીના
અતિસ્રાવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવોથી મા-
ણસ મરી જાયછે. (આ બે શિરામર્મો છે, અ-
રધા અરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પીઠના ઉપરના પ્રદેશમાં વરડાની કરોડની
વન્ને તરફ ત્રિકથી (જ્યાં ઢોકનાં અને ટાંકાનાં
ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ થાયછે તે ભાગથી) સંબંધ
ધરાવનારાં અંસફલક નામનાં બે મર્મો છે. આ બે
મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તો બાહુઓ જડ
થઈ જાયછે. અથવા સૂકાઈ જાયછે. (આ બે
અસ્થિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને
વૈકલ્યકર છે.)

બે બાહુઓના ઉપરના ભાગો અને કંઠ એ-
ઓના મધ્યમાં ટાંકાઓની ટોચોને તથા કાં-
ધોને બાંધનારાં અંસ નામનાં બે મર્મો છે. એ

મર્મોમાંથી કોઈ પળ મર્મ અભિઘાત પામે તો બાહુ સ્તબ્ધ થઈ જાયછે. (આ વે સ્નાયુમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.) પીઠનાં ચૌદમર્મોનું આ વ્યાખ્યાન થયું.

૨૮ અતઃ કુર્ધ્વં જત્રુગતાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

તત્ર કણ્ઠનાડીમુખ્યતઃશ્ચત્સ્રો ધમન્યો દ્વે નીલે દ્વે ચ મન્યે વ્યત્યાસેન તત્ર મૂકતા સ્વર-વૈકૃતમરસગ્રાહિતા ચ ॥

ગ્રીવાયામુખ્યતઃશ્ચત્સ્રઃ શિરા માતૃકાસ્ત્ર સઘો મરણમ્ ॥

શિરોગ્રીવયોઃ સન્ધાને કૃકાટિકે નામ તત્ર ચલમૂર્ધતા ॥

કર્ણપૃષ્ઠતોઽધઃસંશ્રિતે વિધુરે નામ તત્ર તત્ર બાધિર્યમ્ ॥

ઘ્રાણમાર્ગમુખ્યતઃ સ્ત્રોતોમાર્ગપ્રતિબદ્ધે અભ્ય-ન્તરતઃ ફળૌ નામ તત્ર ગન્ધાજ્ઞાનમ્ ॥

ભૂપુચ્છાન્તયોરધોઽક્ષ્ણોર્બાહ્યતોઽપાઙ્ગૌ નામ તત્રાન્ધ્યં દૃષ્ટ્યુપઘાતો વા ॥

ભ્રુવોરુપરિ નિમ્નયોરાવર્તૌ નામ તત્રાન્ધ્યં દૃષ્ટ્યુપઘાતશ્ચ ॥

ભ્રુવોઃ પુચ્છાન્તયોરુપરિ કર્ણલલાટયોર્મધ્યે શઙ્ખૌ નામ તત્ર સઘો મરણમ્ ॥

શઙ્ખયોરુપરિ કેશાન્ત ઉત્કેષૌ નામ તત્ર સશલ્યો જીવતિ પાકાત્પતિતશલ્યો વા નો-દ્ધૃતશલ્યઃ ॥

ભ્રુવોર્મધ્યે સ્થપની નામ તત્રોત્કેષવત્ ॥

પશ્ચ સન્ધયઃ શિરસિ વિભક્તાઃ સીમન્તા નામ તત્રોન્માદમયચિત્તનાશૈર્મરણમ્ ॥

ઘ્રાણશ્રોત્રાક્ષિજિહ્વાસન્તર્પણીનાં શિરાણાં શિરસો મધ્યે સન્નિપાતાઃ શૃંગાટકાનિ તાનિ ચત્વારિ મર્માણિ તત્રાપિ સઘો મરણમ્ ॥

મસ્તકાભ્યન્તરોપરિષ્ઠાત્ શિરાસન્ધિસન્નિ-પાતો રોમાવર્ત્તોઽધિપતિસ્તત્રાપિ સઘો મરણમ્ ॥ એવમેતાનિ સપ્તત્રિશદૂર્ધ્વજત્રુગતાનિ મર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોનાં

મર્મોનાં જૂદાં જૂદાં સ્થાનો તથા

તે મર્મોનો અભિઘાત થવાથી

જૂદી જૂદી વ્યથાઓ.

૨૮ કંઠની નળીની એક તરફમાં બે અને બીજી તરફમાં બે એવી રીતે ચાર ધમનીઓ છે. પેહેલી બેમાં એક નીલા અને એક મન્યા નામથી ઓલ્ખાયછે અને બીજી બેમાં પળ એક નીલા અને એક મન્યા નામથી ઓલ્ખાયછે. આ ધ-મનીઓ નામનાં ચાર મર્મો છે. એ ચારમાંથી કોઈ પળ મર્મ અભિઘાત પામે તો મૂંગાપણું થઈ જાયછે, સ્વરમાં વિકાર થઈ જાયછે અને કશા રસની સ્વર પડતી નથી. (આ ચાર શિરામર્મો છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

કંઠનાં બે પાસાંઓમાં એક એક તરફ ચાર ચાર પટલે એક પાસાંમાં ચાર અને બીજા પાસાંમાં પળ ચાર એ રીતે આઠ માતૃકા નામનાં મર્મો છે. એ આઠમાંથી કોઈ મર્મ અભિઘાત પામે તો તુરત મરણ થાયછે. (આ આઠ શિરામર્મો છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને સઘઃપ્રાણહર છે.)

માથું અને કંઠ એઓના સંધિમાં (બે બાજુઓમાં) કૃકાટિકા નામનાં બે મર્મો છે. આ મર્મોમાંથી કોઈ પળ મર્મ અભિઘાત પામે તો માથું કંપવા લાગે છે. (આ બે સંધિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

બન્ને કાનોના પૃષ્ઠ ભાગની નીચે વિધુર ના-મનાં બે મર્મો છે. એઓમાંથી કોઈ પળ ભેદાય તો બેહેરાપણું થાયછે. (આ બે સ્નાયુમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે, કાંઈક ઝૂંડા આકારવાળાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

નાકના માર્ગની બન્ને બાજુઓમાં અંદરના છિ-દ્રના (ગલાના) દ્વારથી સંબંધ ધરાવનારાં ફળ નામનાં બે મર્મો છે. આ મર્મોમાંથી કોઈ પળ ભેદાય

તો ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

બન્ને ભમરોની પુંછડીઓના છેડાઓની નીચે અને નેત્રોથી બાહાર અપાંગ નામનાં બે મર્મો છે. એ બન્નેમાં અભિઘાત થાય તો અંધપણું થાય છે અને એકમાં અભિઘાત થાય તો દૃષ્ટિનો ઉપઘાત થાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

બન્ને ભમરોની ઉપરના ટાંકાઓમાં આવર્ત નામનાં બે મર્મો છે. એ બન્નેમાં અભિઘાત થાય તો અંધપણું થાય છે અને એકમાં અભિઘાત થાય તો દૃષ્ટિનો ઉપઘાત થાય છે. (આ બે સંધિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને વૈકલ્યકર છે.)

બન્ને ભમરોની પુંછડીઓના છેડાઓની ઉપર અને કાનોના તથા લલાટના મધ્યમાં શંખ નામનાં બે મર્મો છે. એઓમાં અભિઘાત થાય તો તુરત મરણ થાય છે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

લમણાઓની ઉપર અને કેશોના અંત ભાગમાં ઉત્ક્ષેપ નામનાં બે મર્મો છે. એઓમાં શલ્ય પેટું હોય તો જ્યાં સુધી તે શલ્ય કાઢાયું ન હોય ત્યાં સુધી જીવાય છે અથવા પાકીને શલ્ય પડી જાય તો જીવાય છે પણ શલ્ય જો કાઢાડી લેવામાં આવે તો જીવી શકાતું નથી. (આ બે સ્નાયુમર્મો છે, અરધા અરધા આંગળનાં છે અને વિશલ્યકર છે.)

ભમરોના મધ્યમાં સ્થપની નામનું એક મર્મ છે. એ મર્મમાં શલ્ય પેટું હોય તો જ્યાં સુધી તે શલ્ય કાઢાયું ન હોય ત્યાં સુધી જીવાય છે અથવા પાકીને શલ્ય પડી જાય તો જીવાય છે પણ શલ્ય જો કાઢાડી લેવામાં આવે તો જીવી શકાતું નથી. (આ શિરામર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને વિશલ્યકર છે.)

માથાનાં કપાલાસ્થિઓમાં સેંથા જેવા પાંચ સંધિઓ છે કે જેઓવિષે ગયા અધ્યાયના

૨૮ મા વિષયમાં કહેલું છે. તેઓ સીમંત નામનાં પાંચ મર્મો છે. એઓમાં અભિઘાત થાય તો ઉન્માદ, ભય તથા મૂર્છા ઉત્પન્ન થઈને મરણ થાય છે. (આ પાંચ સંધિમર્મો છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પ્રાણ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ અને જિહ્વા એઓને તૃપ્ત કરનારી શિરાઓનાં, મસ્તકના મધ્યમાં જે ચાર સંયોગસ્થાનો છે તે ચાર શ્રંગાટક નામનાં મર્મો કહેવાય છે. એ મર્મોમાં અભિઘાત થાય તો તુરત મરણ થાય છે. (આ ચાર શિરામર્મો છે, ચાર ચાર આંગળનાં છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

મસ્તકના અભ્યંતર ભાગની ઉપર શિરાનું અને સંધિનું સંયોગસ્થાન કે જેની ઉપર વાલોની ચકરી છે તે અધિપતિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં અભિઘાત થાય તો તુરત મરણ થાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

ઢોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોનાં સાડત્રીશ મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન થયું.

૨૯ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ऊर्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपाश्वे
एकैकमङ्गुलमिताः स्तनपूर्वमूलम् ।

विद्व्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुलं
त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ॥

द्वद्वस्तિકूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ।

तानि स्वपाणितલकुञ्चितસંમિતાનિ
શેષાણ્યવેદિ પરિવિસ્તરતોઽઙ્ગુલાર્દમ્ ॥

સઘઠા મર્મોનાં જૂદાં જૂદાં માનો.

૨૯ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ચાર ઊર્વી નામનાં મર્મો, ચાર કૂર્ચશિર નામનાં મર્મો, બે વિટપ નામનાં મર્મો અને બે કક્ષધર નામનાં મર્મો એઓ એક એક આંગળનાં છે.

વે સ્તનમૂલ નામનાં મર્મો, વે મણિવંધ નામનાં મર્મો અને વે ગુલ્ફ નામનાં મર્મો, એઓં વે આંગળનાં છે.

વે જાનુ નામનાં મર્મો અને વે કૂર્પર નામનાં મર્મો એઓં ત્રણ ત્રણ આંગળનાં છે.

એક હૃદય નામનું મર્મ, એક વસ્તિ નામનું મર્મ, ચાર કૂર્ચ નામનાં મર્મો, એક ગુદ નામનું મર્મ, એક નાભિ નામનું મર્મ, ચાર શ્રંગાટક નામનાં મર્મો, પાંચ સીમંત નામનાં મર્મો, આઠ માતૃકા નામનાં મર્મો અને ચાર ધમની નામનાં મર્મો એઓં ચાર ચાર આંગળનાં છે.

ઉપર કહેલાં મર્મો શિવાયનાં વીજાં સઘળાં મર્મો અરધા અરધા આંગળનાં છે.

૩૦ એતત્પ્રમાણમભિવીક્ષ્ય વદન્તિ તજ્ઞાઃ

શસ્ત્રેણ કર્મકરણં પરિહૃત્ય મર્મ ।
પાર્શ્વાભિઘાતિતમપીહ નિહન્તિ મર્મ
તસ્માદ્ધિ મર્મસદનં પરિવર્જનીયમ્ ॥
છિન્નેષુ પાણિચરણેષુ શિરા નરાણાં
સક્લોચમીયુરસ્ટગલ્પમતો નિરેતિ ।
પ્રાપ્યામિતવ્યસનમુગ્રમતો મનુષ્યાઃ
સંછિન્નશાસ્ત્રતરુવાન્નિધનં ન યાન્તિ ॥
ક્ષિપ્રેષુ તત્ર સતલેષુ હૃતેષુ રક્તં
ગચ્છત્યતીવ પવનશ્ચ રુજં કરોતિ ।
એવં વિનાશમુપયાન્તિ હિ તત્ર વિદ્વા
વૃક્ષા ઇવાયુધાવિઘાતનિકૃત્તમૂલાઃ ॥
તસ્માત્તયોરભિહતસ્ય તુ પાણિપાદં
છેત્તવ્યમાશુ મણિવન્ધનગુલ્ફદેશે ।

મર્મોનાં માનો કેહેવાનું પ્રયોજન અને
ક્ષિપ્રમાં કે તલહૃદયમાં અભિઘાત થાય
તો વિશિષ્ટ ક્રિયા.

૩૦ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મર્મોના માનને
જોઈ તે પ્રમાણે મર્મને છોડી દઈને શસ્ત્રક્રિયા કરવી એમ વિદ્વાન્ આચાર્યોં કેહેછે. મર્મના પડ-
લામાં શસ્ત્રથી અભિઘાત કરવામાં આવે તો પણ

તે મર્મ મોટો અનર્થ કરેછે માટે શસ્ત્રક્રિયામાં મર્મને તથા તેની પાસેના પ્રદેશને પણ છોડી દેવો-
જ જોઈએ. હાથ કે પગ કાપી નાખવામાં આવે તો પણ શિરાઓ સંકોચાઈ જાયછે અને તેથી લોહી થોંડું નીકળે છે કે જેથી માણસો અપાર વ્યથા પામતાં છતાં પણ, જેઓની શાખાઓ કાપી ના-
ખવામાં આવી હોય એવાં વૃક્ષોની પેટે મરણ પા-
મતાં નથી. પરંતુ હાથમાં અને પગમાં જે કાલાં-
તરે પ્રાણ હરનારાં ક્ષિપ્ર નામનાં તથા તલહૃદય નામનાં મર્મો છે તેઓ અભિઘાત પામે તો લોહી અત્યંત નીકળેછે તથા વાયુ અત્યંત વેદના કરે
છે તેથી માણસો, આયુધના અભિઘાતથી જેઓનાં મૂલો કાપી નાખવામાં આવ્યાં હોય એવાં વૃક્ષોની પેટે વિનાશ પામેછે. આમછે એટલા માટે ક્ષિ-
પ્રમાં કે તલહૃદયમાં જેને અભિઘાત થયો હોય તે માણસના હાથને મણિવંધના પ્રદેશમાં અને પગને ગુલ્ફના પ્રદેશમાં તુરતજ કાપી નાખવો કે જે પ્ર-
દેશો રુજાકર હોવાથી પીડા કરીનેજ શાંત થઈ જાય છે.

૩૧ મર્માણિ શલ્યવિષયાર્જ્જ્વમુદાહરન્તિ

યસ્માન્ન મર્મસુ હતા ન ભવન્તિ સઘઃ ॥

જીવન્તિ તત્ર યદિ વૈદ્યગુણેન કેચિત્
તે પ્રાપ્નુવન્તિ વિકલત્વમસંશયં હિ ।

શલ્યનો શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી મરણ
કારક અને અમરણકારક એમ બે
પ્રકારનો વિષય.

૩૧ શલ્યનો શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી મરણકારક અને અમરણકારક એ રીતે બે પ્રકારનો વિ-
ષય છે તેમાં જો શલ્ય પ્રાણહર મર્મમાં ઘૂંચેલું હોય તો તે મર્મરૂપ વિષય મરણકારક થાયછે અને તે શિવાય વીજા પ્રદેશમાં ઘૂંચેલું હોય તો તે પ્રદેશરૂપ વિષય અમરણકારક છે. પ્રાણહર મર્મમાં અભિઘાત થયા છતાં જો કોઈ માણસો વૈદ્યના પ્રબલ ગુણથી જીવતાં રહે તો તેઓ ઓછા-
ખાપણવાળાં તો અવશ્ય થાય છે.

३२ संभिन्नजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशैः ॥
छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषै-
र्येषां न मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः ॥

जेओने प्राणहर मर्मोमां प्रहार न पड्या
होय तेओ अत्यंत घायल थई गया
छतां पण जीवेछे.

३२ कोठो तथा मस्तकना प्रदेशो भेदाएला
तथा जाजरा थई गया होय, शरीरना बीजा प्र-
देशो पण शस्त्रोथी उपघात पाम्या होय अने सा-
थळ, बाहु, पग तथा हाथ तमाम छेदाई गया
होय तो पण जो प्राणहर मर्मोमां विविध प्रहारो न
पड्या होय तो माणसो जीवेछे.

३३ सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च ।
मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः ।

बीजा प्रदेशोमां थएला अभिघातो क-
रतां मर्मोमां थएला अभिघातो वि-
शेष अनर्थ करनारा होवानुं कारण.

३३ सोम, वायु, अग्नि, सत्व, रज, तम अने
जीवात्मा एओ माणसोनां मर्मस्थलोमां विशेषे
करी रेहेछे एटलामाटे बीजा प्रदेशोमां थएला
अभिघातो करतां मर्मोमां थएला अभिघातो वि-
शेष अनर्थ करनारा थायछे.

३४ इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते ।

सद्यःप्राणहर मर्ममां अभिघात
थयानुं लक्षण.

३४ जो शब्दस्पर्शादिक विषयोनी खबर प-
डती न होय, मननुं तथा बुद्धिनुं विपरीतपणुं
थई गयुं होय अने विविध प्रकारनी तीव्र वेदना-
ओ थती होय तो जाणवुं के सद्यःप्राणहर म-
र्ममां अभिघात थयो छे.

३५ हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥
ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ।

कालांतरप्राणहर मर्ममां अभिघात
थयानुं लक्षण.

३५ जो कालांतरप्राणहर मर्ममां अभिघात
थयो होय तो माणसोना शरीरमां अवश्य धातु
ओनो क्षय थाय छे अने ए क्षय थवाने लीधे मा-
णस वेदनाओ पामी पामीने नष्ट थई जाय छे.
(धातुक्षय आदि लक्षणो जोवामां आवतां
होय तो जाणवुं के कालांतरप्राणहर मर्ममां
अभिघात थयो छे.)

३६ हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥

शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ।
वैकल्यकर मर्ममां अभिघात थयानुं लक्षण.

३६ केवल वैद्यनी चातुरीथी शरीर चेष्टाओथी
युक्त रहे पण खोडखापणवालुं थई जाय एम होय
तो जाणवुं के वैकल्यकर मर्ममां अभिघात थयो छे.

३७ विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणं ॥

विशल्यघ्न मर्ममां अभिघात थयानुं लक्षण.

३७ शल्यना मुखथी रोकाएलो वायु ज्यां
सुधी अंदर रहे त्यांसुधी जीवन रहे पण शल्य
काहाडवामां आवतां मरण थई जाय एम होय
तो जाणवुं के विशल्यघ्न मर्ममां अभिघात थयो छे.

३८ रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।

कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुर्वैद्यवशगो यदि ॥

रुजाकर मर्ममां अभिघात थयानुं लक्षण.

३८ जो विविध प्रकारनी वेदनाओ थती होय
तो जाणवुं के रुजाकर मर्ममां अभिघात थयो छे.
जो रुजाकर मर्मोमां अभिघात पामेलो माणस
कुवैद्यना कबजामां रह्यो होय तो ते मर्मो अंते
खोडखापण पण करी देछे.

३९ छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्वारणादपि ।

उपघातं विजानीयान्मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥

મર્મની પાસેના પ્રદેશમાં થયેલો અભિ-
ઘાત પણ મર્મમાં થયેલા અભિઘાતના
જેવોજ અનર્થ કરે છે.

૩૯ મર્મના સમીપના પ્રદેશમાં છેદન, ભેદન,
પ્રહાર, દહન કે દારણ (ચીરાવું) થાય તો પણ
મર્મોમાં થયેલા તે અભિઘાતોના જેવાજ અનર્થો
થાય છે.

૪૦ મર્માભિઘાતશ્ચ ન કશ્ચિદસ્તિ
યોડ્વપાત્યયો વાપિ નિરત્યયો વા ।
પ્રાયેણ મર્મસ્વભિતાહિતાસ્તુ
વૈકલ્યમૃચ્છન્ત્યથ વા મ્રિયન્તે ॥

જેને મર્મમાં અભિઘાત થયો હોય તે માણ-
સની ચિકિત્સા કરવામાં વૈદ્યે પૂરી
કાઠજી રાખવી જોઈએ.

૪૦ એવો કોઈ પણ મર્માભિઘાત નથી કે જે
થોડી સ્ત્રાવીવાળો અથવા સ્ત્રાવી વગરનોજ
હોય. મર્મોમાં અભિઘાત પામેલા માણસો જો
યોગ્ય ચિકિત્સાથી રહિત રહે તો ઘણું કરીને સ્વો-
ડસ્ત્રાવણવાળા થઈ જાય છે અથવા મરીજાય
છે. આમ છે છટલા માટે મર્મમાં અભિઘાત પા-
મેલા માણસની ચિકિત્સા કરવામાં વૈદ્યે પૂરી
કાઠજી રાખવી જોઈએ.

૪૧ મર્માણ્યધિષ્ઠાય દ્વિ યે વિકારા
મૂર્છન્તિ કાયે વિવિધા નરાણામ્ ।
પ્રાયેણ તે કૃચ્છૃતમા ઇવન્તિ
નરસ્ય યત્તૈરપિ સાધ્યમાનાઃ ॥

મર્મોમાં કે મર્મોના સમીપના પ્રદેશોમાં થ-
યેલા શારીર વિકારો પણ ઘણું કરીને
અતિ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડેછે.

૪૧ જે વિવિધ વિકારો માણસોના મર્મોમાં
અથવા મર્મોના સમીપના પ્રદેશોમાં રહીને કા-
યામાં ફેલાય છે તેઓ અનેક યત્નોથી ચિકિત્સા

કરવામાં આવતાં છતાં પણ ઘણું કરીને અતિ-
કષ્ટ સાધ્ય થઈ પડે છે.

અધ્યાય ૭ મો.

૧ અથાતઃ શિરાવર્ણનવિભક્તિ નામ શારીરં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ' શિરાવર્ણન
વિભક્તિશારીર ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સત્ત શિરાશતાનિ ભવન્તિ । યામિરિદં
શરીરમારામ ઇવ જલહારિણીભિઃ કેદાર ઇવ
ચ કુલ્યાભિરુપસિદ્ધ્યતેડુનુગૃહ્યતે ચાકુશ્ચનપ્ર-
સારણાદિભિર્વિશેષૈઃ ॥ દુમપત્રસેવનીનામિવ
ચ તાસાં પ્રતાનાસ્તાસાં નાભિર્મૂલં તતશ્ચ પ્રસ-
રન્ત્યૂર્ધ્વમધસ્તિર્યકચ ॥

શિરાઓનાં સંખ્યા, સામાન્યકર્મ,
મૂળ અને પ્રસાર.

૨ શરીરમાં શિરાઓ ૭૦૦ સાતસો છે. જેમ
મોટી નેહરો વગીચાનું ઉપસ્રેહન કરેછે અને ના-
હાના ધોરીયાઓ ક્યારાનું ઉપસ્રેહન કરેછે તેમ
મોટી અને નાહાની શિરાઓ આ શરીરનું ઉપસ્રે-
હન કરે છે. (તરુણ માણસના શરીરને પુષ્ટિ આપે
છે અને વૃદ્ધ માણસના શરીરને નમાવ્યા કરે છે.)
શિરાઓજ આકુંચન, પ્રસારણ, ભાષણ, નિદ્રા તથા
જાગવું इत्यादि પ્રકારોથી શરીરપર અનુગ્રહ કરે
છે. (શરીરનું પરિપાલન કરે છે.) જ્ઞાડના પાન-
ડાની નસોના વિસ્તારો જેવાજ એ શરીરની અંદર
રહેલી શિરાઓના (નસોના) વિસ્તારો છે. જે
નાભિ છે તે સઘળી શિરાઓનું મૂળ છે. સઘળી
શિરાઓ નાભિપ્રદેશમાંથીજ ડાંચે નીચે તથા આડે
પ્રસરે છે.

૧ શિરાઓનાં વર્ણનો તથા વેદેચનો વિષેનો.

૩ ભવતશ્ચાત્ર ॥

યાવત્યસ્તુ શિરાઃ કાયે સંભવન્તિ શરીરિણામ્ ।
નાભ્યાં સર્વા નિવજ્ઞાસ્તાઃ પ્રતન્વન્તિ સમન્તતઃ॥
નાભિસ્થાઃ પ્રાણિનાં પ્રાણાઃ પ્રાણાન્નાભિર્વ્યુપાશ્રિ-
તા । શિરાભિરાવૃતા નાભિશ્ચક્રનાભિર્ચિવારકૈઃ ॥

શિરાઓનો અને પ્રાણોનો આધારાધેય-
યભાવસંબંધ.

૩ આ વિપયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંત-
રિષ્ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “પ્રાણિઓના શરી-
રમાં જેટલી શિરાઓ છે તે સઘળી નાભિપ્રદેશમાં
બંધાણી છે અને તે પ્રદેશમાંથી સઘળા શરીરમાં
ચોમેર ફેલાણી છે. પ્રાણિઓના પ્રાણો નાભિમાં
રહ્યા છે (નાભિનું આવરણ કરનારી શિરાઓમાં
રહ્યા છે.) અને નાભિ પ્રાણોના સંબંધમાં રહેલી છે.
જેમ ગાડીના પડ્ડાની નાભિ (વચ્ચે ભાગ) આ-
રાઓથી આવરણ પામેલી હોય છે તેમ પ્રાણિ-
ઓની નાભિ શિરાઓથી આવરણ પામેલી છે.”

૪ તાસાં મૂળશિરાશ્ચત્વાર્શિચ્છાસાં વાતવા-
હિન્યો દશ પિત્તવાહિન્યો દશ કફવાહિન્યો
દશ દશ રક્તવાહિન્યઃ । તાસાં તુ વાતવાહિ-
નીનાં વાતસ્થાનગતાનાં પશ્ચસમ્પતિશતં ભવતિ ।
તાવત્ય એવ પિત્તવાહિન્યઃ પિત્તસ્થાને કફવા-
હિન્યશ્ચ કફસ્થાને રક્તવાહિન્યશ્ચ યદ્વત્પ્રીઢ્ઠા-
રેવમેતાનિ સપ્ત શિરાશત્તાનિ ॥

મૂળશિરાઓ, મૂળશિરાઓનાં જૂદાં જૂદાં
વિશિષ્ટ કામો તથા સ્થાનો અને મૂ-
ળશિરાઓમાંથી વીંજી શિરા-
ઓનો પ્રાદુર્ભાવ.

૪ એ સાતસો શિરાઓમાં મૂળશિરાઓ ચા-
લીશ છે. એ ચાલીશ મૂળશિરાઓમાં દશ મૂળ-
શિરાઓ વાતવાહિની (વાયુમિશ્રિત રુધિરનું વહન
કરનારી) છે, દશ મૂળશિરાઓ પિત્તવાહિની
(પિત્તમિશ્રિત રુધિરનું વહન કરનારી) છે, દશ મૂળ-
શિરાઓ કફવાહિની (કફમિશ્રિત રુધિરનું વહન

કરનારી) છે અને દશ મૂળશિરાઓ રક્તવાહિની (શુ-
દ્ધ રુધિરનું વહન કરનારી) છે. એઓમાં વાતવાહિની
શિરાઓ વાયુનાં સ્થાનકોમાં જઈને ૧૭૫ એકસો
પંચોતેર થઈ છે, પિત્તવાહિની શિરાઓ પિત્તનાં
સ્થાનકોમાં જઈને ૧૭૫ એકસોપંચોતેર થઈ
છે, કફવાહિની શિરાઓ કફનાં સ્થાનકોમાં
જઈને ૧૭૫ એકસોપંચોતેર થઈ છે અને રક્ત-
વાહિની શિરાઓ યદ્વત્માં તથા પ્લીહામાં જઈને
૧૭૫ એકસોપંચોતેર થઈ છે. આ પ્રમાણે
કુલ સાતસો શિરાઓ થઈ.

૫ તત્ર વાતવાહિન્યઃ શિરા એકસિન્ સક્ષિન્
પશ્ચવિંશતિઃ । એતેનેતરસક્ષિન્ વાહુ ચ વ્યા-
ખ્યાતૌ ॥

વિશેષતસ્તુ કોષ્ટે ચતુસ્ત્રિંશત્તાસાં ગુદમેઢ્ઠા-
શ્રિતાઃ શ્રોણ્યામષ્ટૌ દ્વે દ્વે પાર્શ્વયોઃ પટ્ પૃષ્ઠે
તાવત્ય એવ ચોદરે દશ વક્ષસિ ॥

એકચત્વાર્શિચ્છાત્રુણ ઊર્ધ્વે તાસાં ચતુર્દશ-
ગ્રીવાયામ્ । કર્ણયોશ્ચત્સ્રઃ । નવ જિહ્વાયામ્ ।
પળ્ નાસિકાયામ્ । અષ્ટૌ નેત્રયોઃ ॥

એવમેતત્ પશ્ચસમ્પત્યધિકશતં વાતવહાનાં
શિરાણાં વ્યાખ્યાતમ્ ॥

એવ એવ વિભાગઃ શેષાણામપિ ॥

વિશેષતસ્તુ પિત્તવાહિન્યો નેત્રયોર્દશ ક-
ર્ણયોર્દ્વે ॥

એવં રક્તવહ્નિઃ કફવહ્નિશ્ચ ॥

એવમેતાનિ સપ્ત શિરાશત્તાનિ સવિભા-
ગાનિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥

સાતસો શિરાઓની શાખાઓમાં,
કોઠામાં અને ડોકથી માંડીને
ઉપરના પ્રદેશોમાં વેહેંચળ.

૬ એઓમાં વાતવાહિની શિરાઓ કે જેઓ
૧૭૫ છે તેઓમાંથી ૨૫ જમણા પગમાં, ૨૫
ડાબા પગમાં, ૨૫ જમણા હાથમાં અને ૨૫ ડાબા
હાથમાં છે એટલે શાખાઓમાં મળીને કુલ ૧૦૦ છે.

કોઠામાં ૩૪ છે તે એવી રીતે કે કમરની અંદર ગુદાના તથા ઉપસ્થના આશ્રયવાળી ૮ છે, એક એક પડેલામાં બે એટલે પડેલાંઓમાં ૪ પીઠમાં ૬ છે, પેટમાં ૬ છે અને વક્ષસ્થલમાં ૧૦ છે.

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ૪૧ છે તે એવી રીતે કે ડોકમાં ૧૪ છે, એક એક કાનમાં બે એટલે બન્ને કાનોમાં મઠીને ૪ છે, જીભમાં ૯ છે, નાસિકામાં ૬ છે અને એક એક નેત્રમાં ચાર ચાર એટલે બન્ને નેત્રોમાં મઠીને ૮ છે.

આ પ્રમાણે એકસોપંચોતેર વાતવાહિની શિરાઓની વેહેંચણ કહી.

૧૭૧ પિત્તવાહિની શિરાઓ પળ ઉપર પ્રમાણેજ શાખાઓમાં, કોઠામાં તથા ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વેહેંચાણી છે તેમાં ફેરફાર ફક્ત એટલોજ છે કે પિત્તવાહિનીઓ એક નેત્રમાં પાંચ પાંચ છે અને એક એક કાનમાં એક એક છે.

૧૭૨ કફવાહિની શિરાઓ પળ પિત્તવાહિનીઓપ્રમાણેજ શાખાઓમાં, કોઠામાં તથા ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વેહેંચાણી છે.

૧૭૩ રક્તવાહિની શિરાઓ પળ પિત્તવાહિનીઓપ્રમાણેજ શાખાઓમાં, કોઠામાં તથા ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં વેહેંચાણી છે.

આ કુલ સાતસો શિરાઓની વેહેંચણનું વ્યાખ્યાન થયું.

૬ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ક્રિયાણામપ્રતીઘાતમમોહં બુદ્ધિકર્મણામ્ ।

કરોત્યન્યાન્ગુણાંશ્ચાપિ સ્વાઃ શિરાઃ પવનશ્ચરન્ ॥

યદા તુ કુપિતો વાયુઃ સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે વાતસમ્ભવાઃ ॥

વાતવાહિની શિરાઓમાં વાયુનાં પ્રા-

કૃત તથા વૈકૃત કર્મો.

૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિષ્ઠ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ પોતાની શિરાઓમાં ફરતો વાયુ અંગોને લાંબાં ટૂંકાં કરવા વગેરે ક્રિયા-

ઓમાં અહચ્ચણ આવવા દેતો નથી, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનને તથા બુદ્ધિને પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે અને રસ આદિ પદાર્થોને શરીરમાં વ્યાપ્ત કરી શરીરમાં પોષણ વગેરે ગુણોને પળ કરે છે. (વાયુનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

૭ વાયુ જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે ત્યારે શરીરમાં વાયુસંબંધી વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (વાયુનું આ વૈકૃત કર્મ કહ્યું.)

૭ બ્રાજિણ્ણુતામન્નરુચિમન્નિદીપ્તિમરોગતામ્ ।
સંસર્પસ્વાઃ શિરાઃ પિત્તંકુર્યાચ્ચાન્યાન્ગુણાનપિ ॥
યદા પ્રકુપિતં પિત્તં સેવતે સ્વવહ્નિઃ શિરાઃ ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે પિત્તસમ્ભવાઃ ॥

પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તનાં પ્રા-
કૃત તથા વૈકૃત કર્મો.

૭ પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું પિત્ત પ્રકાશિતપણું કરે છે, અન્નમાં રુચિ ઉપજાવે છે, જઠરાગ્નિને દીપ્ત કરે છે, પિત્તસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણાશક્તિ, સમજવાની શક્તિ તથા જોવાની શક્તિ વગેરે વીજા ગુણોને પળ કરે છે. (પિત્તનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

૮ પિત્ત જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે ત્યારે શરીરમાં પિત્તસંબંધી વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (પિત્તનું આ વૈકૃત કર્મ કહ્યું.)

૮ શ્લેહમઙ્ગેષુ સન્ધીનાં સ્થૈર્યં વલમરોગતામ્ ।
કરોત્યન્યાન્ગુણાંશ્ચાપિ બલાસઃ સ્વાઃ શિરાશ્ચરન્ ॥
યદા તુ કુપિતઃ શ્લેષ્મા સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે શ્લેષ્મસમ્ભવાઃ ॥

કફવાહિની શિરાઓમાં કફનાં પ્રાકૃત
તથા વૈકૃત કર્મો.

૮ પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતો કફ અંગોમાં સ્નિગ્ધપણું રાખે છે, સંધિઓને મજબૂત રાખે છે, બલ આપે છે, કફસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા

દેતો નથી અને પુષ્ટિ વગેરે વીજા ગુણોને પળ કરે-
છે. (કફનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

૯ કફ જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરા-
ઓમાં ગતિ કરેછે ત્યારે શરીરમાં કફસંબંધી
વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે. (કફનું આ
વૈકૃત કર્મ કહ્યું.)

૯ ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞાનમસંશયમ્ ।
સ્વાઃ શિરાઃ સશ્ચરદ્રક્તં કુર્યાદ્ધાન્યાન્ગુણાનપિ ॥
યદા તુ કુપિતં રક્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે રક્તસમ્ભવાઃ ॥

રક્તવાહિની શિરાઓમાં રુધિરનાં

પ્રાકૃત તથા વૈકૃત કર્મો.

૯ પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું લોહી ધા-
તુઓને પૂરેછે, વર્ણને સારો રાખેછે, નિસ્સંશય
રીતે સ્પર્શનું જ્ઞાન કરાવેછે અને વલ્લ તથા માં-
સની પુષ્ટિવગેરે વીજા ગુણોને પળ કરેછે. (રુધિ-
રનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

૯ રુધિર જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરા-
ઓમાં ગતિ કરેછે ત્યારે શરીરમાં રુધિર સંબંધી
વિવિધ રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે. (રુધિરનું આ વૈ-
કૃત કર્મ કહ્યું.)

૧૦ નહિ વાતં શિરાઃ કાશ્ચિન્ન પિત્તં કેવલં તથા
શ્લેષ્માણં વા વહન્સ્યેતા અતઃ સર્વવહાઃ સ્મૃતાઃ ॥
પ્રદુષ્ટાનાં હિ દોષાણાં મૂઢિતાનાં પ્રધાવતામ્ ।
ધ્રુવમુન્માર્ગગમનમતઃ સર્વવહાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સૂક્ષ્મ વિચારથી જોઈએ તો સઘડી શિ-
રાઓ સઘડા દોષોનું વહન કરે છે.

૧૦ કોઈ પળ શિરા એકલા વાયુનું, એકલા
પિત્તનું કે એકલા કફનું વહન કરતી નથી પળ
તેઓમાં સર્વદા સઘડા દોષોનાં પ્રાકૃત કાર્યો પળ
જોવામાં આવેછે માટે સઘડી શિરાઓને સર્વવહ
(ત્રણે દોષોનું વહન કરનારી) સ્વીકારવી જોઈએ.

વૈકૃત સ્થિતિમાં પળ દુષ્ટ થયેલા (પ્રકુપિત
થયેલા,) પરસ્પરથી મિશ્રિત થયેલા, અને દોડવા

લાગેલા ત્રણે દોષો ઉન્માર્ગથી અવશ્ય પ્રત્યેક શિ-
રાઓમાં ગતિ કરતા જોવામાં આવે છે તેથી પળ
સઘડી શિરાઓને સર્વવહ સ્વીકારવી યોગ્ય છે.
૧૧ તત્રારુણા વાતવહાઃ પૂર્યન્તે વાયુના શિરાઃ ।
પિત્તાદુષ્ણાશ્ચ નીલાશ્ચ શીતાગૌર્યઃ સ્થિરાઃ કફાત્
અસૃગ્વહાસ્તુ રોહિણ્યઃ શિરા નાત્યુષ્ણશીતલાઃ ।

શિરાઓના જૂદા જૂદા વર્ણો.

૧૧ વાયુનું વહન કરનારી શિરાઓ લાલ છે
અને વાયુથી પૂરાય છે. પિત્તનું વહન કરનારી શિ-
રાઓ આશમાની રંગવાળી છે, ગરમ છે અને પિ-
ત્તથી પૂરાય છે. કફનું વહન કરનારી શિરાઓ
ગૌરવર્ણવાળી છે, થંડી છે, સ્થિર છે અને કફથી
પૂરાય છે. રુધિરનું વહન કરનારી શિરાઓ અત્યંત
લાલ વર્ણવાળી છે, વધુ ગરમ નથી, વધુ ટાઢી
પળ નથી અને લોહીથી પૂરાય છે.

૧૨ અતઃ ઊર્ધ્વં પ્રવશ્યામિ ન વિધ્યેદ્યાઃ શિરાભિષ્કૃ
વૈકલ્યં મરણં ચાપિ વ્યથાત્તાસાં ધ્રુવં ભવેત્ ।
શિરાશતાનિ ચત્વારિ વિદ્યાચ્છાસ્વાસુ બુદ્ધિમાન્
પદ્ત્રિંશચ શતં કોષ્ઠે ચતુઃપિંડં ચ મૂર્દ્ધનિ ।
શાસ્વાસુ ષોડશ શિરાઃ કોષ્ઠે દ્વાત્રિંશદેવ તુ ॥
પશ્ચાશજ્જત્રુણશ્ચોર્ધ્વમવેધ્યાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

વીંધવા યોગ્ય અને નહીં વીંધવા યોગ્ય

શિરાઓની ઓઠલાણમાટે નહીં વીં-

ધવા યોગ્ય શિરાઓનો નિર્દેશ.

૧૨ હવે હું એવી શિરાઓ કહુંછું કે જેઓને
વેધે કદી પળ વીંધવી નહીં જોઈએ. જેટલી શિરાઓ
વીંધવા યોગ્ય નથી તેઓને વીંધવાથી રોગીને અવશ્ય
ઘોડસ્વાપળ અથવા મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્વાઓમાં
ચારસો, કોઠામાં એકસોછત્રીશ અને ઢોકથી
માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં એકસોચોસઠ એટલે શરી-
રમાં કુલ સાતસો શિરાઓ છે તેઓમાં શાસ્વાઓની
સોઠ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી, કોઠાની બત્રીશ
શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી અને ઢોકથી માંડીને ઉ-
પરના પ્રદેશોની પંચાશ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી."

૧૩ તત્ર શિગશતમેકસિન્ સક્ષિન્ ભવતિ તાસાં જાલધરા ત્વેકા તિસ્ત્રશ્ચાભ્યન્તરાસ્ત્રો-ર્વીસંજ્ઞે દ્વે લોહિતાક્ષસંજ્ઞા ચૈકંતાસ્ત્વવેધ્યા ઇ-તેનેતરસક્ષિય વાહુ ચ વ્યાખ્યાતાવેવમશસ્ત્ર-કૃત્યાઃ પોઢશ શાખાસુ ॥

શાખાઓની જે સોલ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી તે કઈ કઈ ?

૧૩ દરેક પગમાં અને દરેક હાથમાં સો શિરાઓ છે તેઓમાં બે પગની તથા બે હાથની મઝીને જે ચાર શિરાઓ કૂર્ચશિર નામનાં મર્મોમાં વ્યાપ્ત થઈને માંસાદિકનાં જાળોને (આ શારીર સ્થાનના શરીરસંખ્યાવ્યાકરણશારીર નામના પાંચમા અધ્યાયનો ૧૨ મો વિષય જુઓ.) ધરનારી છે તેઓને વીંધવી નહીં. બે હાથનાં તથા બે પગનાં મઝીને ચાર ઊર્ધ્વા નામનાં મર્મોમાં રહેલી આઠ શિરાઓને વીંધવી નહીં. તેમજ બે હાથનાં તથા બે પગનાં મઝીને ચાર લોહિતાક્ષ નામનાં મર્મોમાં રહેલી ચાર શિરાઓને પણ વીંધવી નહીં. શાખાઓમાં રહેલી જે સોલ શિરાઓ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું.

૧૪ દ્વાત્રિંશચ્છોળ્યાં તાસામષ્ટાવશસ્ત્ર-કૃત્યા દ્વે દ્વે વિટપયોઃ કટીકતરુણયોશ્ચ ॥

અષ્ટાવષ્ટાવેકૈકસિન્ પાર્શ્વે તાસામેકૈકામૂ-ર્ધ્વગાં પરિહરેત્ પાર્શ્વસન્ધિગતે ચ દ્વે ॥

ચત્સ્રો વિંશતિશ્ચ પૃષ્ઠવંશમુભયતસ્તાસા-મૂર્ધ્વગામિન્યૌ દ્વે દ્વે પરિહરેદ્દૃહતીશિરે ।

તાવત્ય ઇવોદરે તાસાં મેદ્ગોપરિ રોમરા-જીમુભયતો દ્વે દ્વે પરિહરેત્ ॥

ચત્વારિંશદ્વક્ષસિ તાસાં ચતુર્દશાઽશસ્ત્રકૃત્યા હૃદયે દ્વે દ્વે દ્વે સ્તનમૂલે સ્તનરોહિતાપલાપાપસ્ત-મ્મેષુભયતોઽષ્ટૌ ।

એવં દ્વાત્રિંશદશસ્ત્રકૃત્યાઃ પૃષ્ઠોદરોરઃસુ ભવન્તિ ॥

કોઠાની જે વત્રીશ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી તે કઈ કઈ ?

૧૪ કમરમાં આઠ વાતવાહિની, આઠ પિત્તવાહિની, આઠ કફવાહિની અને આઠ રક્તવાહિની ઇઓ મઝીને જે વત્રીશ શિરાઓ છે તેઓમાંની વિટપ નામનાં બે મર્મોની ચાર તથા કટીકતરુણ નામનાં બે મર્મોની ચાર એમ મઝીને આઠ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી. (વિટપ નામનાં બે મર્મો જો કે ગયા અધ્યાયમાં કોઠાનાં મર્મોમાં નહીં પણ પગનાં મર્મોમાં ગળેલાં છે તો પણ તેઓમાં કમરની શિરાઓનો સંબંધ છે તેથી તેઓને અહીં કોઠાની શિરાઓનાં પ્રકરણમાં લીધાં છે.)

એક એક પડલામાં બે વાતવાહિની, બે પિત્તવાહિની, બે કફવાહિની અને બે રક્તવાહિની એમ મઝીને આઠ આઠ શિરાઓ છે તેઓમાં ઊંચે રહેલાં એક એક શિરાને વીંધવી નહીં કે જે બે શિરાઓ પાર્શ્વસંધિ નામનાં બે મર્મોમાં છે.

પીઠમાં વરડાની કરોડની એક એક તરફમાં ત્રણ ત્રણ વાતવાહિની, ત્રણ ત્રણ પિત્તવાહિની, ત્રણ ત્રણ કફવાહિની અને ત્રણ ત્રણ રક્તવાહિની એમ મઝીને ચોવીશ શિરાઓ છે તેઓમાં ઊંચે રહેલી બે શિરાઓને વીંધવી નહીં કે જે ચાર શિરાઓ વૃહતી નામનાં બે મર્મોમાં છે.

ઉદરમાં પણ છ વાતવાહિની, છ પિત્તવાહિની, છ કફવાહિની અને છ રક્તવાહિની એમ મઝીને ચોવીસ શિરાઓ છે તેઓમાં ઉપસ્થ ઉપરની રોમાવઝીની બન્ને તરફ આવેલી બે શિરાઓને ઇટલે એ ચાર શિરાઓને વીંધવી નહીં.

છાતીમાં દશ વાતવાહિની, દશ પિત્તવાહિની, દશ કફવાહિની અને દશ રક્તવાહિની, એમ મઝીને ચાલીશ શિરાઓ છે તેઓમાં હૃદય નામના એક મર્મની બે, સ્તનમૂલ નામનાં બે મર્મોની બે ઇટલે ચાર, સ્તનરોહિત નામનાં બે મર્મોની બે ઇટલે ચાર, અપલાપ નામનાં બે મર્મોની એક એ-

ટલે બે અને અપસ્તંભ નામનાં બે મર્મોની એક એક
 ઇટલે બે, ઇટલી શિરાઓને વીંધવી નહીં.

કોઠામાં (કમર, પડખાં, પીઠ, ઉદર તથા
 છાતી ઇઓમાં) રહેલી જે વત્રીશ શિરાઓ શસ્ત્ર.
 ક્રિયાને લાયક નથી તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું.

૧૫ ચતુઃપષ્ટિશિરાશતં જત્રુણ ઋર્ધ્વં ભવતિ
 તત્ર પટ્પશ્ચાશચ્છિરોધરાયાં તાસામઘૌ ચત-
 સ્ત્રશ્ચ મર્મસંજ્ઞાઃ પરિહરેત્ છે કુકાટિકયોદ્ધે
 વિધુરયોઃ ॥

હન્વોરુભયતોઽપ્રાવઘૌ તાસાં તુ સન્ધિધ-
 મન્યૌ દ્વે દ્વે પરિહરેત્ ॥

પટ્ત્રિંશાઙ્ગિદ્વાયાં તાસામધઃ પોઢશાઽશસ્ત્ર-
 કૃત્યા રસવહે દ્વે વાગ્વહે ચ દ્વે ॥

દ્વિર્દ્વાદશ નાસાયાં તાસામૌપનાસિકીશ્ચ-
 તસ્રઃ પરિહરેત્ । તાસામેવ ચ તાલુન્યેકામેકાં
 મૃદાબુદ્ધે ॥

અષ્ટાત્રિંશદુભયોર્નેત્રયોસ્તાસામેકૈકામપાઙ્ગ-
 યોઃ પારિહરેત્ ॥

કર્ણયોર્દશ તાસાં શબ્દવાહિનીમેકૈકાં પરિ-
 હરેત્ ।

નાસાનેત્રગતાસ્તુ લલાટે પષ્ટિસ્તાસાં કેશા-
 ન્તાનુગતાશ્ચતસ્રઃ ।

આવર્તયારૈકૈકા સ્થપન્યાં ચૈકા પરિહર્તવ્યા ।
 શઙ્ખ્યાદશ તાસાં શઙ્ખસન્ધિગતામેકૈકાં પ-
 રિહરેત્ ॥

દ્વાદશ મૂર્ધ્નિ તાસામુત્ક્ષેપયોદ્ધે પરિહરેત્ ॥
 સીમન્તેષ્વૈકૈકામેકામધિપતાવિતિ ।

એવમશસ્ત્રકૃત્યાઃ પશ્ચાશઙ્ગત્રુણ ઋર્ધ્વમિતિ ॥

ડોકથા માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં જે પં-
 ચાશ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી

તે કઈ કઈ ?

૧૬ ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં એક-
 તાલીશ વાતવાહિની, એકતાલીશ પિત્તવાહિની,
 એકતાલીશ કફવાહિની અને એકતાલીશ રક્તવા-
 હિની એમ મળીને કુલ ૧૬૪ એકસો ચોસટ

શિરાઓ છે તેઓમાં ડોકની અંદર જે ૧૬ છપન
 શિરાઓ છે તેઓમાંથી માતૃકા નામનાં આઠ
 મર્મોની આઠ, ધમની નામનાં ચાર મર્મોની
 ચાર, કુકાટિકા નામનાં બે મર્મોની બે અને વિધુર
 નામનાં બે મર્મોની બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

હડપચીના બે ભાગોની બન્ને તરફ જે આઠ
 આઠ શિરાઓ પેહેલી છપન શિરાઓમાહેલીજ
 છે તેઓમાંથી બન્ને તરફની બે બે ઇટલે એ ચાર
 સંધિશિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

નીચે સોઠ અને ઉપર વીશ એમ મળીને
 જીભની જે છત્રીશ શિરાઓ છે તેઓમાંથી
 નીચે રહેલી સોઠ શિરાઓ, રસનું વહન કરનારી
 બે શિરાઓ અને વાળીનું વહન કરનારી બે શિરાઓ
 વીંધવા યોગ્ય નથી.

નાકમાં ચોવીશ શિરાઓ છે તેઓમાંથી ના-
 કના સમીપમાં રહેલી ચાર શિરાઓ વીંધવા
 યોગ્ય નથી. એ ચોવીશમાહેલીજ એક શિરા તા-
 ળવામાં છે અને વીજી શિરા ઘોળા નામની
 જગ્યાના સમીપમાં છે તે બે પળ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બન્ને નેત્રોમાં મળીને આઠત્રીશ શિરાઓ છે
 (આઠ વાતવાહિની, દશ પિત્તવાહિની, દશ
 કફવાહિની અને દશ રક્તવાહિની) તેઓમાંથી
 એક એક શિરા કે જે અપાંગ નામનાં બે મર્મોમાં
 છે તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બન્ને કાનોમાં મળીને દશ શિરાઓ છે (ચાર
 વાતવાહિની, બે પિત્તવાહિની, બે કફવાહિની
 અને બે રક્તવાહિની) તેઓમાં શબ્દનું વહન કર-
 નારી જે એક એક શિરા છે તે બે શિરાઓ વીં-
 ધવા યોગ્ય નથી. (અહીં ૧૦ નો સરવાળો
 થાય છે.)

નાકની ચોવીશ શિરાઓ અને નેત્રોની આઠ-
 ત્રીશમાંની છત્રીશ શિરાઓ ઇટલે સાઠ શિરાઓ
 કે જેઓ લલાટમાં આવેલી છે તેઓમાંથી આવર્તના-
 મનાં મર્મોના સમીપમાં કેશોના પર્યંત ભાગને પ્રાપ્ત
 થયેલી જે ચાર શિરાઓ છે તેઓ વીંધવા યોગ્ય

नथी. (आ शिराओ नाकनी तथा नेत्रोनी शिराओनाज अवयवो छे माटे तेओने जूदी गणीने पंचाशनी संध्यामां वधारो लेखवो नहीं.)

आवर्त्त नामनां बे मर्मोमां जे एक एक शिरा छे अने स्थपनी नामना एक मर्ममां जे एक शिरा छे ते त्रण शिराओ वीधवा योग्य नथी. (आ शिराओ पण नाकनी तथा नेत्रोनी शिराओना अवयवोज छे माटे तेओथी पंचाशनी संख्यामां वधारो थतो नथी.)

नाकनी तथा नेत्रोनी शिराओमां जे दश शिराओ शंख नामनां बे मर्मोमां आवेली छे तेओमांथी जे एक एक शिरा ए शंखोना संधिमां छे ते बे शिराओ वीधवा योग्य नथी. (आ शिराओ पण नाकनी तथा नेत्रोनी शिराओनाज अवयवो छे माटे तेओथी पंचाशनी संख्यामां वधारो थाय छे एम समजवुं नहीं.)

नाकनी तथा नेत्रोनी शिराओमां जे बार शिराओ माथामां आवेली छे तेओमांथी उत्क्षेप नामनां मर्मोमां रहेली बे शिराओ, पांच सीमंत-नामनां मर्मोमां रहेली पांच शिराओ अने अधिपति नामना मर्ममां रहेली एक शिरा ए आठ शिराओ वीधवा योग्य नथी. (आ शिराओ पण नाकनी तथा नेत्रोनी शिराओनाज अवयवो छे माटे तेओने जूदी गणीने पंचाशनी संख्यामां वधारो लेखवो नहीं.)

लोकथी मांडीने उपरना प्रदेशोमां जे पंचाश शिराओ वीधवा योग्य नथी तेओनुं आ व्याख्यान आप्युं.

भवति चात्र ॥

१६ व्यामुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः।
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्विसादीनां यथा जलं ॥

सूक्ष्म दृष्टिथी जोतां शिराओनी संख्या
मुकरर करी शकाती नथी.

१६ आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वतरिण
स्वमुखथी कह्युं छे के “जेम कमलिनीना कंदमांथी

प्रसरेलां विस वगेरे विभागोना विस्तारो जळमां चोमेर व्याप्त थई रहेला होयछे तेम नाभिथी प्रसरेली शिराओना विस्तारो शरीरमां चोमेर व्याप्त थई रहेला छे तेथी शिराओनी संख्या मुकरर करी शकाय एम नथी.”

अध्याय ८ मो

१ अथातः शिराव्यधविधिशारीरं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘शिराव्यध-विधिशारीर’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वतरिण मुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्त-स्त्रीमद्याध्वकर्शितमत्तवान्तविरिक्तास्थापितानु-वासितजागरितक्लीबकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपा-सामूर्छाप्रपीडितानां च शिरां न विध्येद्या-श्चाव्यध्या व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायन्त्रिता यन्त्रि-ताश्चानुत्थिता इति ॥

केवा केवा रोगीओनी शिराओने वां-
धवी नहीं अने केवी केवी शिरा-
ओने वीधवी नहीं.

२ बालक, वृद्ध, रूक्ष, क्षतथी क्षीण थएल, बीकण, थाकीगएल, स्त्रीसंगथी कर्शित थएल, मद्यथी विक्षेप पामेल, पंथ करवाथी कर्शित थएल, मत्त थएल, जेने तुरतज वमन के विरेचन कराव-वामां आव्युं होय ते, जेने निरूहबस्ति (दूध तथा काढा वगेरेथी युक्त करेला तेलनी पीचकारी) मारवामां आवी होय ते, जेने अनुवासन बस्ति (केवल घी के तेल वगेरे स्नेहनी पिचकारी) मारवामां आवी होय ते, जेणे उजागरो करेल प्रकार विषेनो.

१ शिराओने वीधवाना एटले फस खोलवाना

होय ते, नपुंसक, कृश, गर्भिणी, खांसीथी पीडा-
एल, श्वासथी पीडाएल, शोषथी पीडाएल, जेने
ज्वर अत्यंत वृद्धि पाम्यो होय ते, आक्षेपकथी पी-
डाएल, पक्षाघातथी पीडाएल, उपवासथी पीडा-
एल, तरशथी पीडाएल अने मूर्छाथी पीडाएल
एओनी शिराने वींधवी नहीं. जे शिराओने गया
अध्यायमां नहीं वींधवा योग्य कहेली छे ते शि-
राओने वींधवी नहीं. जे शिराओ वींधवा लायक
छतां पण देखवामां आवती न होय ते शिराओने
वींधवी नहीं. जो शिराओ देखवामां आवतां
छतां पण बराबर बांधवामां आवेली न होय ते
शिराओने वींधवी नहीं अने जे शिराओ बराबर
बांधेली छतां पण ऊठेली (चडी आवेली) न
होय तेओने पण वींधवी नहीं. (बालक तथा
वृद्ध अपूर्ण धातुओवाळा होय छे तेथी, क्षतथी
क्षीण थएलो माणस क्षीणधातुओवाळो होय छे
तेथी, बीकण माणस लोहीना दर्शनथी मूर्छित
थई जाय एवी धास्ती रहे छे तेथी, थाकथी
कृम पामेला माणसनो वायु लोही नीकळवाथी
अत्यंत प्रबलपणुं पामीने शरीरनो विनाश करनार
थई पडे तेथी, मद्य पीवाथी विक्षेप पामेलानुं
तथा मत्तनुं चित्त विक्षिप्त होवाने लीधे तेने लो-
हीनुं स्त्रावण अत्यंत मूर्छा करनार थई पडे तेथी,
पंथ करवाथी के स्त्रीसंगथी कर्शित थएलाने लोहीनुं
स्त्रावण वायुनो प्रकोप करनार थई पडे तेथी, जेने
वमन के विरेचन कराववामां आव्युं होय तेने अन्न-
संसर्गादिक कराव्या विना तुरतज लोही स्त्राव-
वामां आवे तो वायुनो प्रकोप थई जाय तेथी,
जेने निरूह बस्ति देवामां आवी होय के उजा-
गरो थयो होय तेने पण लोहीना स्त्रावणथी वा-
युनो प्रकोप थई जाय तेथी, जेने अनुवासन
बस्ति देवामां आवी होय तेनो मंद थएलो
अग्नि लोहीना स्त्रावणथी वधारे मंद थई जाय
तेथी, नपुंसक प्रधानधातुना क्षयवाळो होवाने
लीधे तथा अल्पसत्ववाळो होवाने लीधे लोहीना

स्त्रावथी मरीज जाय तेथी, कृश तथा गर्भिणी
एओ उपक्षीण धातुओवाळां होवाने लीधे ते-
ओनां शरीर पडी जवानी धास्ती रहे तेथी,
खांसी श्वास के शोष एओथी पीडाएलां माणसो
क्षीण थता धातुओवाळां होवाने लीधे तेओनी
पण मरी जवानी धास्ती रहे तेथी अने जेनो
ज्वर अत्यंत वृद्धि पाम्यो होय तेने लोहीना
स्त्रावथी प्रलापादिक थई जवानी धास्ती रहे
तेथी ए लोकोनी शिराओने वींधवी नहीं. आ-
प्रमाणेज आक्षेपक तथा पक्षाघात वगैरे रोगोथी
पीडाएलाओने पण शिरावेध न करवानां कार-
णोनी कल्पनाओ करी लेवी.)

३ शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभि-
हितास्तेषु चापकेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं
यथान्यायं च शिरां विध्येत् ॥

केवा केवा रोगोमां शिराओने वींधवी ?

३ सूत्रस्थानना शोणितवर्णनीय नामना १४
मा अध्यायना १७ मा विषयमां जे विकारो लो-
ही स्त्राववाना अभ्यासथी टळे एवा कह्या छे ते
विकारो पाका न होय ते पेहेलां स्नेहन तथा
स्वेदन आदि योग्य क्रियाओ करीने ते विकारोने
लगती आवेली शिराओने वींधवी. तेमज ए अध्या-
यमां जे विकारो कह्या नथी ते विकारो पण पाक-
वामां तैयार थाय एवा होय तो पाकवाथी पेहेलां
स्नेहन तथा स्वेदन आदि योग्य क्रियाओ करीने
ते विकारोने लगती शिराओने वींधवी. (पाकी
गएला विकारोमां लोही होतुं नथी माटे पाक्याथी
पेहेलांज शिराओने वींधवानुं कहुं छे.)

४ प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्ग आत्य-
यिकेषु च शिराव्यधनमप्रतिषिद्धम् ॥

जे रोगीओनी शिराओ वींधवानो नि-
षेध छे तेओनी शिराओने पण का-
रणसर वींधवानी छूट.

४ आ अध्यायना बीजा विषयमां जे बालक

तथा वृद्ध आदि रोगीओनी शिराओ वींधवानो निषेध कन्यो छे ते रोगीओने जो श्वेत्संबंधी उप-द्रव थयो होय अथवा जेओथी प्राण जाय एवा अने बीजा कोई पण उपायोथी टळे नहीं एवा विद्रधि वगेरे रोगो थया होय तो ते रोगीओनी शिराओ वींधवानो पण निषेध नथी एम समजवुं.

५ तत्र स्निग्धस्विन्नमानुरं यथादोषप्रत्य-नीकं द्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणा-नबाधमानो वस्त्रपट्टचर्मन्तर्वत्कललतानाम-न्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा शिरां विधेत् ॥

शिरा वींधवाथी पेहेलां करवानुं
प्रधान कर्म.

५ जेनी शिरा वींधवानी होय ते रोगीने स्ने-हनो तथा स्वेदननो संस्कार आपी, रुधिरना उ-त्क्लेदननेमाटे जे दोष होय तेने टाळे एवुं झाझा द्र-ववाळुं अन्न जमाडी अथवा रोगीने जो रात्र सात्म्य होय तो योग्य मात्राथी तिलनी रात्र पाई, आ अध्यायना ६ ठा तथा १४ भा विषयमां कहेला काळ उपर ध्यान आपी ते काळने अनुसरी, रोगीने हाजर करी, जे प्रदेशमां शिरा वींधवानी होय ते प्रदे-शना अनुसारथी बेसाडी अथवा स्थिति करावी, रोगीनां प्राणोने हरकत न आवे तेम वस्त्रना पाटाथी, चामडाथी, झाडनी अंतर छालथी के लताथी बहु दृढ पण नहीं अने बहु शिथिल पण नहीं एवी रीते तेना शरीरना प्रदेशने बांधी, मर्म वगरना प्रदेशने पकडी, योग्य रीते वींधवामां उपयोगी थाय एवा शस्त्रने लईने ते शस्त्रवते शिराने वींधवी.

६ नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते ।

शिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥

अमुक प्रकारना दिवसमां शिरा वीं-
धवानो तथा स्वस्थ माणसनी
शिरा वींधवानो निषेध.

६ अत्यंत थंडीवाळा, अत्यंत गरमीवाळा, अत्यंत पवनवाळा के वादळानां घमघोरथी ढंका-एला दिवसमां कदी पण शिराओ वींधवी नहीं. तेम स्वस्थ माणसनी शिराओ पण कदी वींधवी नहीं.

७ तत्र व्यध्यशिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखम-रत्निमात्रांच्छित्ते उपवेद्यासने सक्थोराकु-ञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परौ सन्धिद्वयस्योपरि हस्ता-वन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा य-न्त्रणशाटकं ग्रीवामुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शा-टकान्तद्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयादक्षिण-हस्तेन शिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्र-मावेष्टयेत्यसृक्स्त्रावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पी-डयेति कर्मपुरुषं च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां शिराणां व्य-धने यन्त्रणविधिः ॥

माथानी शिराओने वींधवी होय तो ते
शिराओने उठाडवानी रीति.

७ जेनी शिराने वींधवी होय ते माणसने एक हाथ उंचा आसनपर सूर्यनी सामे मोहोडुं रहे एवी रीते बेसाडी, बन्ने पगनो संकोच क-रावी, अंगुठाओ अंदर रहे एवी रीते बन्ने हा-थनी मूठीओ वळावी, बन्ने हाथनी कोणीओने गोठणोनी उपर रखावी, बन्ने मुठीओने डोकना पाछला भागनी मन्या नामनी बे शिराओनी उपर रखावी, बांधवानेमाटे एक वस्त्र लई, ते वस्त्रने डोकनी तथा मुठीओनी उपर नाखी, बीजा कोई पुरुषने रोगीनी पाछळ उभो राखी, ते पु-रुषना सवळा रखावेला डाबा हाथ वते पेला वस्त्रना बे छेडा पकडावीने पछी वैद्ये ते पुरु-षने केहेवुं के 'शिराने उठाडवामाटे जमणा

हाथवते बहु पोहोळुं के पोचुं न रहे एवी रीते वख चोमेर बांधी ले अने लोही खवाववा माटे ते बंधनने पाछळना भागना मध्यमां दबावजे.' जेनी शिराने वींधवी होय ते माणसने आ समयमां मोहोळुं बंध रखावीने बेसाडवो के जेथी तेनुं मोहोळुं अंदरना पवनथी पूर्ण रहे. मोहोळाना अंदरना भागनी शिराओ शिवाय बीजी सघळी माथानी शिराओ वींधवाना समयमां बंधन करवानो आ प्रकार वापरवो. (वाग्भटे तो बांध्या पछी अंगूठाथी छटकावेली वचली आंगलीवते शिरापर ताडन करवानुं पण कळुं छे.)

८ तत्र पादव्यध्यशिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीपत्सङ्कुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधः शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले प्लोतादीनामन्यतमेन वद्धां पादशिरां विध्येत् ॥

अथोपरिष्ठाद्धस्तौ गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं बद्धा हस्ताशिरां विध्येत् ॥

गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्कुचितजानुकूर्परः स्यात् ॥

पगनी के हाथनी शिराओने वींधवी होय तो ते शिराओने उठाडवानी रीति.

८ जेना पगनी शिराने वींधवी होय ते माणसना पगने सपाट स्थानमां सारी पेठे स्थिर रखावी, बीजा पगने कांईक संकोच कराववापूर्वक तेनी उपर रखावी, वींधवाना पगने गोठणना संधिनी नीचे वखवते वींटी लई, बन्ने हाथवते पगना कांडाने दबावी, वींधवाना प्रदेशथी चार आंगळ उपर वखवते, चामडावते, झाडनी अंतर छालवते के लतावते शिराने बांधीने ते शिराने वींधवी.

हाथनी शिराने वींधवी होय तो हाथ लांबा रखावी, अंगुठाओ अंदर रहे एवी रीते बन्ने हाथनी मूठीओ बळावी, बन्ने हाथने आसनपर सारी रीते

रखावी, रोगीने सुखाकारीथी बेसाडी, हाथनी शिराने वखवते, चामडावते, झाडनी अंतर छालवते के लतावते वींधवाना प्रदेशथी चार आंगळ उपरना प्रदेशमां बांधीने पछी ते शिराने वींधवी.

गृध्रसी नामनो पगनो रोग थयो होय तो रोगीए गोठणने संकोचीने बेसवुं अने विश्वाची नामनो हाथनो रोग थयो होय तो रोगीए कोणीने संकोचीने बेसवुं.

९ श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत् ॥

कमर, पीठ के कांध एओनी शिरा-

ओने वींधवी होय तो ते शि-

राओने उठाडवानी रीति.

९ कमर, पीठ के कांध एओनी शिराओने वींधवी होय तो रोगीने तेनी पीठ ऊंची तथा पोहोळी रहे अने माथुं नमावेळुं रहे एवी रीते बेसाडीने शिराने वींधवी.

१० उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्य विस्फूर्जितदेहस्य ॥

पेटनी के छातीनी शिराने वींधवी होय

तो ते शिराओने उठाडवानी रीति.

१० पेटनी के छातीनी शिराने वींधवी होय तो रोगीना छाती पोहोळी रखावी, माथुं ऊंचुं रखावी, शरीरना मध्य भागने विस्तीर्ण रखावी, शिराने वींधवी.

११ बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेद्रे मेद्रे ॥

उन्नामितविदग्जिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् ।

अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च ।

पडखां, उपस्थ, जीभनो नीचेनो भाग,

ताळवुं के दांतनां पेढां एओनी शि-

राओने वींधवी होय तो ते शि-

राओने उठाडवानी रीति.

११ कोई पण पडखांनी शिराने वींधवी होय

તો રોગીને તેના શરીરનો ભાર બાહુઓની ઉપર આવે એવી રીતે સ્થિતિ કરાવીને તે શિરાને વીંધવી.

ઉપસ્થની શિરાને વીંધવી હોય તો ઉપસ્થને સ્તબ્ધ કરાવીને (ઉઠાડીને) તેની શિરાને વીંધવી.

જીભના નીચેના ભાગની શિરાને વીંધવી હોય તો જીભની અળીને ઊંચી રાખાવી વેવડી વાળેલી જીભને દાંતોવતે દબાવીરખાવીને તે શિરાને વીંધવી.

તાલવાંની કે દાંતોનાં પેઢાંઓની શિરાને વીંધવી હોય તો રોગીના મોહોડાને અત્યંત ફાટું રાખાવીને તે શિરાને વીંધવી.

૧૨ एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च शिरोत्थापनहेतून् बुद्ध्यावेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥

શરીરના વિભાગોના અનુસારથી અને રોગના અનુસારથી વૈદ્યે બીજી પળ શિરાઓને ઊઠાડવાની યુક્તિઓ ગોઠવી લેવાવિષે.

૧૨ આપ્રમાણે શિરાઓને વાંધવાના ઉપાયો કે જેઓ શિરાઓને ઊઠાડવાના હેતુઓરૂપ છે તેઓને તથા અમુક પ્રકારોથી અંગોને રાખવા તથા દબાવવા વગેરે બીજા પળ શિરાઓને ઊઠાડવાના ઉપાયોને વૈદ્યે બુદ્ધિથી કલ્પી લઈને શરીરના વિભાગોના અનુસારથી તથા વ્યાધિના અનુસારથી ગોઠવવા.

૧૩ માંસલેષ્વવકાશેષુ યવમાત્રં શસ્ત્રં નિદધ્યાદતોऽન્યેષ્વર્ઙ્યવમાત્રં વ્રીહિમાત્રં વા વ્રીહિમુખમ્ । અસ્થ્રામુપરિ કુઠારિકયા વિધ્યેદર્ઙ્યવમાત્રમ્ ॥

જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાં શસ્ત્ર ઘોંચવાનું

જૂદું જૂદું પ્રમાણ અને જૂદા

જૂદા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ.

૧૩ શરીરના જે પ્રદેશોમાં માંસ અધિક છે

૧ જેનું ફાલું અરધા આંગળનું હોય અને મોહોડું ચોખ્ખાની સાલના જેવી અળીવાળું હોય તે શસ્ત્ર વ્રીહિમુખ કેહેવાય છે. આનો ઉપયોગ શિરા વીંધવામાં તથા ઉદર વીંધવામાં કરવો. (વા. સૂ. અ. ૨૬ મો.)

તે પ્રદેશોમાં જવ જેટલી ઊંડાઈ સુધી શસ્ત્ર નાખવું અને બીજા ફાલે અલ્પ માંસવાળા પ્રદેશોમાં યોગ્યતા જોઈ અરધા જવ જેટલી અથવા આશ્વી રાતા ચોખ્ખાની સાલ જેટલી ઊંડાઈ સુધી શસ્ત્ર નાખવું. આવા પ્રદેશોમાં વ્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રથી શિરાને વીંધવી. અસ્થિઓની ઉપર રહેલી શિરાને વીંધવી હોય તો કુઠારિકા નામના શસ્ત્રથી અરધા જવ જેટલો ઊંડો વીંધ કરવો.

૧૪ भवन्ति चात्र ॥

વ્યગ્રે વર્ષાસુ વિધ્યેત ગ્રીષ્મકાલે તુ શીતલે । હેમન્તકાલે મધ્યાહ્ને શસ્ત્રકાલાશ્ચયઃ સ્મૃતાઃ ॥

શિરા વીંધવાના સમયો.

૧૪ આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ વર્ષાઋતુમાં શિરા વીંધવી હોય તો જે દિવસે વાદળાંનો કશો ધમધોર ન હોય તે દિવસે વીંધવી. ગ્રીષ્મઋતુમાં વીંધવી હોય તો શીતલ સમયમાં ફાલે દિવસનો ત્રીજો પોહોર વીત્યા પછી વીંધવી. હેમંતઋતુમાં અર્થાત્ શીયાળામાં વીંધવી હોય તો મધ્યાહ્ન સમયમાં વીંધવી. શસ્ત્રથી વેધ કરવાના આ ત્રણ સમયો કહ્યા છે. (જો વિપકૃત પીડા કે વિદ્રધિ વગેરે આત્યયિક રોગ હોય તો તેઓને માટે આ સમયો કહ્યા છે એમ સમજવું. બીજા રોગોમાં તો સૂત્રસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે સમય લેવો.)

૧૫ सम्यक्छस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक्। मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्धान्तां विनिर्दिशेत् ॥

બરાબર વીંધાણી શિરાનું લક્ષણ.

૧૫ સારી રીતે શસ્ત્ર નાખાયાને લીધે જે શિરા મુહૂર્તમાત્ર લોહીનો અવિચ્છિન્ન સ્રાવ કરે અને

૨ પોહોલી, હાથાવાલી અને ગાયના દાંત જેવા અરધા આંગળના મોહોડાવાલી કુઠારિકા (કુહાડી) યાય છે. (વા. સૂ. અ. ૨૬)

रोकवामां आवे त्यारे तुरत स्त्राव करती बंध पडी जाय ते शिराने बराबर वींधाएली समजवी.

१६ यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।

तथा शिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्तते ॥

शिरा वींधाया पछी प्रथम दुष्ट

लोहीनोज स्त्राव थाय छे.

१६ जेम कसूवानां पुष्पोमांथी प्रथम पीला-शवाळो रसज स्रवे छे तेम वींधवामां आवेली शिराओमांथी प्रथम दुष्ट (बगडेलुं) लोहीज स्रवे छे.

१७ मूर्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृपितस्य च ।

न वहन्ति शिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥

शिरा सारी रीते वींधाएली छतां

पण कोई वखते स्त्राव करती

नथी तेनुं कारण.

१७ मूर्छित माणसनी, अत्यंत भय पामेला माणसनी, थाकेला माणसनी अने तरस्या माणसनी शिरा योग्य रीते वींधाएली छतां पण लोहीनो स्त्राव करती नथी. कारण के अत्यंत भयादिकथी उत्पन्न थएलो वायु शिराना मुखने रोकी दे छे. जे शिरा बांधेली छतां पण ऊठेली न होय ते शिरा पण योग्य रीते वींधाएली छतां लोहीनो स्त्राव करती नथी. कारण के नहीं ऊठेली शिरानुं लोही स्त्रावमां अभिमुख थएलुं होतुं नथी.

१८ क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च ।

भूयोऽपराह्णे विस्त्राव्या सा परेद्युख्यहेऽपि वा ॥

लोहीनो स्त्राव करवानुं आवश्यक छतां

क्षीणताने लीधे के मूर्छाने लीधे एकवार

स्त्राव न थाय तो फरीवार करवो.

१८ दोषोनुं घणापणुं होवाने लीधे लोहीनो स्त्राव करवानुं आवश्यक छतां क्षीणताने लीधे के क्षीणता नहीं छतां पण मूर्छाने लीधे प्रथम प्रयोगमां लोहीनो स्त्राव न थाय तो अपराह्ण सम-

यमां अथवा बीजे दिवसे के त्रीजे दिवसे पण फरीवार प्रयोग करीने शिरामांथी लोही स्त्राववुं.

१९ रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः ।

न चातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥

लोहीनो अत्यंत स्त्राव करवानो निषेध.

१९ विचक्षण वैद्ये लोहीमां काईक दोष अवशेष रही जतो होय तो पण रेहेवा दर्इने लोही स्त्रावतुं बंध करी देवुं पण दोषने निश्शेष करवा माटे लोहीनो अतिस्त्राव करवो नहीं. (कारण के लोहीनो अतिस्त्राव थवाथी आक्षेपक तथा तिमिर वगैरे रोगो थाय छे अने वखतपर मरण पण थई जाय छे.) लोहीमां थोडोक दोष अवशेष रही गयो होय तो ते दोषने संशमन औपधोथी जीती लेवो.

२० बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥

काहाडवामां लोहीनुं छेवट वजन.

२० 'जे माणस बलवान् होय, घणा दोषवाळो होय अने वळी जुवान होय तेनुं लोही काहाडवामां पण छेळामां छेल्ली चोपन तोला भारनी मात्रा समजवी. कदी पण ए छेवटना प्रमाणथी अधिक स्त्राववुं नहीं एम आचार्यों कहे छे.' (चिकित्सितस्थानना ३९ मा अध्यायनो ३ जो विषय जुवो.)"

२१ तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्य-विसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्चिकापाद-दारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्ठाद् द्यङ्गुले त्री-हिमुखेन शिरां विध्येत् ।

श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते ।

क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घा-यां गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले ।

अपच्यामिन्द्रवस्तेरधस्ताद् द्यङ्गुले ।

जानुसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्यां ।

ऊरुमूलसंश्रितां तु गलगण्डे ।

एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्त-
रतः प्लीहि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा । एवं
दक्षिणबाहौ यकृद्वाल्ये कफोदरे चैतामेव च
कासश्वासयोरप्यादिशन्ति ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् ।

श्रोणिं प्रति समन्ताद् द्यङ्गुले प्रवाहिकायां
शूलिन्याम् ।

परिकर्तिकोपदंशशूकदोषशुक्रव्यापत्सु मे-
ढमध्ये ।

वृषणयोः पार्श्वे मूत्रवृद्ध्याम् ।

नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे ।

वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पा-
र्श्वशूले च ।

बाहुशोपावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे ।

त्रिकसन्धिमध्यगतां तृतीयके ।

अधःस्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थितां
चतुर्थके ।

हनुसन्धिमध्यगतामपसारं ।

शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेपु
चोन्मादे ।

जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च ।

तालुनि तालव्येषु ।

कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च ।

गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे ।

तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वामयेषूपनासिके

लालाट्यामपाङ्ग्यां चैता एव शिरोरोगाधिम-
न्थप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥

रोगोना विशेषो उपरथी, वींधवा योग्य

शिराओना प्रदेशोनो विशेष.

२१ पाददाह, पादहर्ष, अवबाहुक, चिप्य,
बिसर्प, वातरक्त, वातकंटक, विचर्चिका अने पाद-
दारी इत्यादि पगना रोगो थएला होय तो क्षिप्र
नामना मर्मथी बे आंगळ उपर शिरा वींधवी.

श्लीपद नामना रोगमां शिराने वींधवी होय

तो 'श्लीपदनी चिकित्साना प्रकरणमां जे प्रकार
केहेवामां आवशे ते प्रकारथी वींधवी. (चि-
कित्सितस्थानना १९ ना अध्यायना १६-१७-
१८ विषयो जुवो.)

क्रोष्टुकशिर, खंज तथा पंगु नामना वात
रोगोमां शिराने वींधवी होय तो गुल्फ नामना
मर्मथी उपर चार आंगळ पींडीनी अंदर शिरा
वींधवी.

अपची नामना रोगमां शिराने वींधवी होय
तो इंद्रवस्ति नामना मर्मथी बे आंगळ नीचे
वींधवी. (आ रोगमां शिरा वींधवी होय तो ते
रोग उत्पन्न थाय के तुरतज वींधवी. जाम्या
पछी करवानी चिकित्सा तो चिकित्सितस्थानना
१८ मा अध्यायना ८ मा विषयमां केहेवामां
आवशे.)

गृध्रसी नामना रोगमां शिराने वींधवी होय
तो जानु नामना मर्मना संधिथी चार आंगळ
उपर अथवा नीचे वींधवी.

गलगंड नामना रोगमां शिराने वींधवी होय
तो साथळना मूळमां रहेली शिराने वींधवी.

रोगविशेषोमां हाथनी शिराओने वींधवी
होय तो पण पगनी शिराओने जे प्रमाणे पगना
जे जे प्रदेशोमां वींधवानुं कहुं ते प्रमाणेज हा-
थनी शिराओने हाथना ते ते प्रदेशोमां वींधवानुं
समजी लेवुं.

पण तेमां एटलो विशेष जाणवानो छे के
'जो प्लीहोदर थयो होय तो डावा बाहुनी को-
णीना संधिना समीपमां अथवा ते बाहुनी क-
निष्ठिका अने अनामिका एओना मध्यमां शिराने
वींधवी अने यकृदात्युदर के कफोदर थएल
होय तो जमणा बाहुनी कोणीना संधिना समी-
पमां के ते बाहुनी कनिष्ठिका अने अनामिका
एओना मध्यमां शिराने वींधवी. खांसी के श्वास
कफथी थएल होय अथवा कफथी आवृत थ-

एला वायुथी थएल होय तो पण जमणा बाहुना मध्यमां रहेली शिरानेज वींधवी.

जेम गृध्रसी नामना रोगमां जानु नामना मर्मना संधिथी चार आंगळ उपर अथवा नीचे शिराने वींधवी तेम विश्वाची नामना रोगमां कोणीना संधिथी चार आंगळ उपर अथवा नीचे शिराने वींधवी.

जो अनुबंधरूप थएला रुधिरथी आवृत थएला वायुने लीधे शूळवाळी प्रवाहिका थएल होय तो कमरथी आसपास वे आंगळ छेटा प्रदेशमां रहेली शिराने वींधवी.

परिकर्तिका, उपदंश, शूकदोष के वीर्यनो वीगाड ए रोगो थएल होय तो उपस्थना मध्यमां रहेली शिराने वींधवी.

मूत्रवृद्धि नामनो रोग थयो होय तो वृषणोना पडखामां रहेली शिराने वींधवी.

दकोदर नामनो रोग थयो होय तो नाभिथी नीचे सीवणीनी लींटीथी डावा पडखामां चार आंगळ छेटा प्रदेशमां रहेली शिराने वींधवी.

जो अंतर्विद्रधि के पार्श्वशूल थएल होय तो डावा पडखामां काखना तथा स्तनना मध्यमां रहेली शिराने वींधवी. (जो जमणा पडखामां अंतर्विद्रधि के पार्श्वशूल थएल होय तो जमणा पडखामां काखना तथा स्तनना मध्यमां रहेली शिराने वींधवी.)

केटलाएक आचार्यो केहे छे के 'रुधिरथी आवृत थएला वायुथी थएलो बाहुशोष के अवबाहुक ए रोगोमां पण खभाना मध्यमां रहेली शिराने वींधवी.'

तृतीयज्वर एटले एकांतरो ताव आवतो होय तो वे खभाओना मध्यमां जे त्रिक एटले त्रण अस्थिओनो संयोग छे तेना संधिना समीपमां रहेली शिराने वींधवी.

चतुर्थक एटले तरीयो ताव आवतो होय तो डाबी के जमणी बाजूमां कांधना संधिथी नीचे रहेली शिराने वींधवी.

अपस्मार (वाईनुं दरद) थएल होय तो हडपचीनी पासेना संधिना मध्यमां रहेली शिराने वींधवी. (अथवा भ्रकुटीओना मध्यमां रहेली शिराने वींधवी.)

उन्माद नामनो रोग थयो होय तो शंख नामनां मर्म अने माथाना केशोनो पर्यंत भाग एओना संधिना समीपमां रहेली शिराओने वींधवी अने छाती, नेत्रना अंत भाग अने ललाट एओमां रहेली शिराओने पण वींधवी.

कंटक वगेरे जीभना रोगो अथवा कृमिदंतक वगेरे दांतोना रोगो थया होय तो जीभना नीचेना भागमां रहेली शिराने वींधवी.

ताळवाना रोगोमां ताळवामां रहेली शिराने वींधवी.

रुधिरथी आवृत थएला वायुए उत्पन्न करेला कर्णशूलमां अने बीजा पण कानना रोगोमां कानोनी उपरना आसपासना भागोमां शिराने वींधवी.

गंधनुं ग्रहण करी शकानुं न होय अथवा बीजा पण नाकना रोगो थया होय तो नाकना अग्रमां रहेली शिराने वींधवी.

तिमिर के अक्षिपाक वगेरे रोगो थएल होय तो नासिकाना समीपमां रहेली, ललाटमां रहेली के भमरनी पूंछडीना अंतनी पासे रहेली शिराने वींधवी. शिरोरोग, अधिमंथ तथा अरूपिका वगेरे रोगोमां पण ए शिराओनेज वींधवी.

(उपर कहेला सघळा रोगोमां एटलो सामान्य नियम स्मरणमां राखवो के जो एओमांनो कोई रोग रुधिरना संबंधथी थएल होय तोज तेमां शिराने वींधवी पण रुधिरना संबंध वगर केवल अन्य दोषोथी उत्पन्न थएल होय तो वींधवी नहीं.)

२२ अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यधनमनुव्याख्यास्यामः । तत्र दुर्विद्धाअतिविद्धाकुञ्चिता पिञ्चिता कुट्टिता अप्रस्रुता अत्युदीर्णा अन्ताभिहता परिशुष्का

कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्यग्विद्धा अपविद्धा अविद्धा विद्रुता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा मांसशिरास्त्रायस्थिसन्धिर्मर्मु सु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधाः ॥

जेओनुं वींधावुं खराब छे एवी शिरा-
ओना भेदो.

२२ हवे खराब रीते वींधाएली शिराओना भेदो कहीए छीए. दुर्विद्धा, अतिविद्धा, कुंचिता, पिच्छिता, कुट्टिता, अप्रस्रुता, अत्युदीर्णा, अंताभिहता, परिशुष्का, कूणिता, वेपिता, अनुत्थितविद्धा, शस्त्रहता, तिर्यग्विद्धा, अपविद्धा, अविद्धा, विद्रुता, धेनुका, पुनःपुनर्विद्धा अने मर्मविद्धा ए वीश प्रकारमांथी कोई पण प्रकारने प्राप्त थएली शिरा दुष्टव्यधा एटले जेनुं वींधावुं खराब छे एवी केहेवाय छे.

२३ तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजाशोफवती च सा दुर्विद्धा ।

प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तःप्रविशति शोणितं शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा ।

कुञ्चितायामप्येवम् ।

कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्छिता ।

अनासादिता बहुशः शस्त्राभिहता कुट्टिता ।

शीतभयमूर्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्रुता ।

तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा ।

पुनःपुनरन्तयोः शस्त्राभिहता अन्ताभिहता ।

क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का ।

चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता ।

दुःस्थानबन्धनाद्वेपमानायाः शोणितसंमोहो भवति सा वेपिता ।

अनुत्थितविद्धायामप्येवम् ।

छिन्नाऽतिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता ।

तिर्यक्प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्यग्विद्धा ।

बहुशः क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा ।

अल्परक्तस्त्राविण्यविद्धा ।

अनवस्थितविद्धा विद्रुता ।

प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोहव्यधा मुहुःमुहुःशोणितस्त्रावा धेनुका ।

सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना पुनःपुनर्विद्धा ।

मांसस्त्रायस्थिशिरासन्धिर्मर्मु विद्धा या रुजां शोषं वैकल्यं मरणं वापादयति ॥

शिराओना दुर्विद्धा वगैरे वीश भेदोनां
जूदां जूदां लक्षणां.

२३ जे शिरा सूक्ष्म शस्त्रथी वींधावाने लीधे लोहीनो स्पष्ट नहीं पण गुप्त स्त्राव करती होय अने पीडावाळी तथा सोजावाळी थई होय ते दुर्विद्धा केहेवाय छे.

जे शिरा प्रमाणथी वधारे वींधातां लोही शरीरनी अंदर पेसे अथवा अत्यंत स्रववा लागे ते शिरा अतिविद्धा केहेवाय छे.

जे शिरा वींधावाथी वांकी थई जतां लोही शरीरनी अंदर पेसे अथवा अत्यंत स्रववा लागे ते शिरा कुंचिता केहेवाय छे.

जे शिरा कुंठित (बूँठी) धारवाळा शस्त्रथी मथित थवाने लीधे पोहोळी थई गई होय (पीचाई गई होय) ते शिरा पिच्छिता केहेवाय छे.

जे शिरा बराबर हाथ नहीं आववाने लीधे वारंवार शस्त्रथी अभिहत थई होय ते शिरा कुट्टिता केहेवाय छे.

जे शिरामांथी शीतने लीधे, भयने लीधे अथवा मूर्छाने लीधे लोहीनो स्त्राव न थयो होय ते शिरा अप्रस्रुता केहेवाय छे.

जे शिरा तीक्ष्ण तथा मोटा मोहोडावाळा शस्त्रथी वींधाएली होय ते अत्युदीर्णा केहेवाय छे.

જે શિરા છેડાઓમાં વારંવાર શસ્ત્રથી અભિ-
ઘાત પામેલી હોય તે શિરા અંતાભિહતા કેહે-
વાય છે.

જે શિરા રોગીનું રુધિર ક્ષીણ હોવાને લીધે
વાયુથી પૂરાઈ ગઈ હોય તે શિરા પરિશુષ્કા
કેહેવાય છે.

જે શિરા ફક્ત ચતુર્થાશમાત્ર હાથ આવવાને
લીધે તેટલીજ વીંધાવાથી કાંઈકજ લોહીનો સ્વાવ
કરતી હોય તે શિરા કૂણિતા કેહેવાય છે.

જે શિરા અયોગ્ય પ્રદેશમાં બંધાવાને લીધે
ધ્રૂજતી હોવાથી લોહીનો સ્વાવ ન કરતી હોય તે
શિરા વેપિતા કેહેવાય છે.

જે શિરા ऊठेली (ઉપડી આવેલી) નહીં છતાં
વીંધાવાને લીધે લોહીનો સ્વાવ ન કરતી હોય તે
શિરા અનુત્થિતવિદ્ધા કેહેવાય છે.

જે શિરા વે ફાડોરૂપ થઈ જવાને લીધે લો-
હીનો અત્યંત સ્વાવ કરતી હોય તથા ઇમ થવાને
લીધે જેથી જવા આવવા વગેરે ક્રિયાનો વિનાશ
થઈ જાય તે શિરા શસ્ત્રહતા કેહેવાય છે.

જે શિરા પોતામાં આહું શસ્ત્ર નસાવાને લીધે
આડી કપાતાં જરાક અવશેષ રહી હોય તે શિરા
તિર્યગ્વિદ્ધા કેહેવાય છે.

જે શિરા હીન શસ્ત્ર નસાવાથી વારંવાર જખમી
થાણી હોય તે શિરા અપવિદ્ધા કેહેવાય છે.

જે શિરા થોડા લોહીનો સ્વાવ કરતી હોય
તે શિરા અવિદ્ધા કેહેવાય છે.

જે શિરા અનવસ્થિત રીતે (ધંગધડા વગર)
વીંધાણી હોય તે શિરા વિદ્રુતા કેહેવાય છે.

જે શિરા પોતાના પ્રદેશનું વારંવાર અવઘટન
થવાથી ઉપર ઉપરના ભાગોમાં શસ્ત્રથી ટોંચાણી
હોય અને તે ટોંચાઓમાંથી જેમ ગાય આંચલો-
માંથી વારંવાર સ્વાવ કરે તેમ વારંવાર સ્વાવ
કરવા લાગી હોય તે શિરા ધેનુકા કેહેવાય છે.

જે શિરા સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી વીંધાવાને લીધે એક

સ્થાનમાંજ ઘંઘીવાર ભેદાણી હોય તે શિરા
પુનઃપુનર્વિદ્ધા કેહેવાય છે.

જે શિરા માંસના, સ્નાયુના, અસ્થિના, શિરાના
કે સંધિના મર્મમાં વીંધાણી હોય તે શિરા મર્મ-
વિદ્ધા કેહેવાય છે. આ શિરા વેદનાને, શોષને,
ઘોડાપણને અને મરણને પળ કરી દે છે.

૨૪ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

શિરાસુ શિક્ષિતો નાસ્તિ ચલા હોતાઃ સ્વભાવતઃ ।

મત્સ્યવત્ પરિવર્તન્તે તસ્માદ્યત્નેન તાડયેત્ ॥

અજાનતા ગૃહીતે તુ શસ્ત્રે કાયનિપાતિતે ।

ભવન્તિ વ્યાપદશ્ચેતા બહવશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥

શિરાઓને વીંધવામાં વહુજ સાવ-

ચેતી રાખવાની જરૂર.

૨૪ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “વૈદ્યને શિરાઓના વિષયનો
પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ શરૂની અચલ શિરાઓમાં મળે છે.
જીવતા માણસની શિરાઓ તો સ્વભાવથીજ ચંચલ હોય
છે અને માછલાંઓની પેટે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે.
માટે વૈદ્યને શિરાઓના વિષયમાં જેવું જોઈએ તેવું
નિપુણપણું મળી શકતું નથી. આમ છે છટલા માટે
વૈદ્યે શિરાઓને વીંધવામાં વહુજ સાવચેતી રાખ-
વાની જરૂર છે. શિરાઓના વિષયથી નહીં જાણી
તો થાણો વૈદ્ય શસ્ત્ર પકડીને રોગીના શરીરમાં
ઘોંચે તો તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વીગાડો થાય
છે અને વીજા પળ ઘણા ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે.

૨૫ સ્નેહાદિભિઃ ક્રિયાયોગૈર્ન તથા લેપનૈરપિ ।

યાન્ત્યાશુ વ્યાધયઃ શાન્તિં યથા સમ્યક્શિરાવ્ય-
ધાત્ ॥

શિરાવ્યધિશ્ચિકિત્સાર્થં શલ્યતન્ત્રે પ્રકીર્તિતઃ ।

યથા પ્રણિહિતઃ સમ્યગ્વસ્તિઃ કાયચિકિત્સિતે ॥

સ્નેહનાદિક ક્રિયાઓ કરતાં પળ શિરા-

ઓનો વેધ વધારે લાભકારી છે.

૨૫ રોગો શિરાઓના વેધથી તુરંતજ જેવી
શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી શાંતિને સ્નેહનાદિક

क्रियाओना योगोथी तथा लेपनादिकथी पण प्राप्त यता नथी. जेम ज्वरादिक विषयोवाली काय चिकित्सां सारी रीते मारवामां आवेली पीचकारी प्रधान चिकित्सारूप छे तेम शल्यतंत्रमां शिराओनो वेध प्रधान चिकित्सारूप छे.”

२६ तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितशिराविद्धैः परिहर्तव्यानि क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासनचक्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्याबललाभान्मासमेके मन्यन्ते । एतेषां विस्तरमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥

जेओना शरीरमां शिरावेध वगेरे क्रियाओ करवामां आवी होय तेओए पाळवानी परेजी.

२६ स्नेहनक्रिया, स्वेदनक्रिया, वमनक्रिया, विरेचनक्रिया, निरूहवस्तिक्रिया, अनुवासनवस्तिक्रिया के शिरावेधक्रिया जेओनां शरीरोमां करवामां आवी होय तेओए क्रोध करवो नहीं, परिश्रम करवो नहीं, मैथुन करवुं नहीं, दिवसे उंघवुं नहीं, घणुं भाषण करवुं नहीं, घोडा वगेरे वाहनपर बेसवुं नहीं, वारंवार उठवुं नहीं, बेसीज रेहेवुं नहीं, बहु फरवुं नहीं, थंडीनो त्याग करवो, पवननो त्याग करवो, तडकानो त्याग करवो, विरुद्ध भोजननो त्याग करवो, असात्म्य भोजननो त्याग करवो अने अजीर्ण थवा देवुंज नहीं. ज्यांसुधी शरीरमां संपूर्ण बल आवे त्यांसुधी आ परेजी पाळवी. केटलाएक आचार्यो केहे छे के ‘ए क्रियाओ कन्या पल्ली एक महिना सुधी ए परेजी पाळवी.’ आ क्रोध तथा परिश्रम वगेरेनी बाबतमां जे विस्तार केहेवानो छे ते चिकित्सितस्थानना आतुरोपद्रवचिकित्सित नामना ३९ सा अध्यायमां केहेवामां आवशे.

२७ भवतश्चात्र ॥

शिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा । अवगाढं यथापूर्वं निर्दरेदुष्टशोणितं ॥

१ धमनीओना तथा तेओनी साथे संबंध धराव-

अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितम् । शिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालाबू त्वचि स्थिते ॥

बीगडेलुं लोही काहाडवाना शिरावेध वगेरे पांच उपायो अने तेमां उत्तरोत्तरथी पूर्वपूर्वनुं प्रबलपणुं.

२७ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिण स्वमुखथी कहुं छे के “शिरावेध, शींगडुं, तुंवडी, जळो अने पद (शस्त्रथी टोचा) ए पांच उपायोथी शरीरनी अंदर रहेला दुष्ट रुधिरने काहाडवुं. जो बीगडेलुं रुधिर उंचुं होय तो पदोथी काहाडवुं, उंडुं होय तो जळोथी काहाडवुं, वधारे उंडुं होय तो तुंवडीथी काहाडवुं, अत्यंत उंडुं होय तो शींगडांथी काहाडवुं अने अत्यंत उंडुं तथा सघळा अंगमां व्यापक होय तो शिरावेधथी काहाडवुं.” केटलाएक आचार्यो केहे छे के “बीगडेलुं रुधिर उंडुं होय तो जळो मुकाववी ए हितकारी छे, बीगडेलुं रुधिर पिंडरूपे जमा थयुं होय तो शस्त्रथी टोचा देवराववा ए हितकारी छे, बीगडेलुं रुधिर अंगमां व्याप्त थई गयुं होय तो शिरा वींधाववी ए हितकारी छे अने बीगडेलुं रुधिर चामडीमांज रखुं होय तो शींगडुं मुकाववुं अथवा तुंवडी मुकाववी ए हितकारी थाय छे.”

अध्याय ९ मो

१ अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘धमनीव्याकरणशारीरं’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः शिराधमनीस्रोतसानारां अंतर्मुख स्रोतोना व्याख्यान विषेनो.

મવિભાગઃ શિરાવિકારા એવ ધમન્યઃ સ્ત્રોતાંસિ
ષ્વેતિ । તત્તુ ન સમ્યક્ । અન્યા એવ હિ ધમન્યઃ
સ્ત્રોતાંસિ ચ શિરાભ્યઃ કક્ષાદ્યજ્જનાન્યત્વાન્મૂ-
લસન્નિયમાત્ કર્મવૈશેષ્યાદાગમાચ્ચ । કેવલં તુ પ-
રસ્પરસન્નિકર્ષાત્ સદશાગમકર્મત્વાત્ સૌ-
શ્મ્યાચ્ચ વિભક્તકર્મણામપ્યવિભાગ ઇવ કર્મસુ
ભવતિ ॥

ધમનીઓનું શિરાઓથી તથા સ્ત્રોતોથી
ભિન્નપણું અને તેનાં કારણો.

૨ ધમનીઓ કે જેઓ નાભિથી પ્રકટ થયેલી છે તેઓ 'ચોવીશ છે' એમ આ શરીરસ્થાનના શરીરસં-
ખ્યાવ્યાકરણ નામના પાંચમા અધ્યાયના ૬ વિષયમાં કેહેવામાં આવ્યું છે. ધમનીઓના વિષયમાં કેટલા-
એક આચાર્યો કેહે છે કે 'શિરાઓ, ધમનીઓ અને સ્ત્રોતો એઓ ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ જે ધમનીઓ તથા સ્ત્રોતો છે તેઓ શિરાઓનાજ આકારાંતરથી પરિ-
ણામો છે.' પણ તે આચાર્યોનું એ કેહેવું યથાર્થ નથી. ધમનીઓ અને સ્ત્રોતો શિરાઓથી જૂદાંજ છે. કારણ કે 'શિરાઓ રાતા, આશમાની, સફેદ અને અત્યંત લાલ વર્ણોવાળી છે અને ધમનીઓ પોતામાં રેહેનારા ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળી છે તથા સ્ત્રોતો પણ પોતામાં રેહેનારા ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળાં છે. તેમજ મૂલ શિરાઓ ચાલીશ છે અને ધમનીઓ ચોવીશ છે તથા સ્ત્રોતો વાવીશ છે. તેમજ શિરાઓનાં કામો, ધમનીઓનું કામ અને સ્ત્રોતોનું કામ પણ જૂદાં જૂદાંજ છે. શરીરનું ઉપસ્રેહન તથા આકુંચનપ્રસારણાદિક શિરાઓનાં કામો છે અને શબ્દાદિકનું વહન કરવું એ ધમનીઓનું કામ છે તથા પ્રાણાદિકનું વહન કરવું એ સ્ત્રોતોનું કામ છે. આયુર્વેદ પણ સ્પષ્ટ રીતે શિરાઓનું, ધમનીઓનું અને સ્ત્રોતોનું પરસ્પરથી ભિન્નપણું જણાવે છે.' આ પ્રમાણે શિરાઓ, ધમનીઓ તથા સ્ત્રોતો જો કે ભિન્ન ભિન્ન કામો કરનારાં છે તો પણ તેઓ પરસ્પરના અત્યંત સમીપમાં રેહેનારાં હોવાને લીધે

જેમ પરસ્પરના અતિસમીપમાં રહેલાં સઠગેલાં સ્વ-
હોનું સઠગવું પરસ્પરથી જૂદું જૂદું છતાં પણ અભિન્ન જેવું જણાય છે તેમ તે શિરા વગેરેનું કામ અભિન્ન જેવું જણાય છે. આયુર્વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે શિરાઓ, ધમનીઓ તથા સ્ત્રોતો અવકાશયુક્તપણામાં તુલ્ય છે તેથી પણ તેઓનું કામ ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ અભિન્ન જેવું જણાય છે. જેમ સાથે મઝીને ગાવા લાગેલા જૂદા જૂદા ગવૈયાઓની ગાયનક્રિયાઓ પરસ્પરથી જૂદી છતાં પણ તુલ્યપણાને લીધે અભિન્ન જેવી જણાય છે તેમ શિરાઓનાં, ધમનીઓનાં તથા સ્ત્રોતોનાં કામો જૂદાં જૂદાં છતાં પણ તુલ્યપણાને લીધે અભિન્ન જેવાં જણાય છે. જેમ એક ઘડામાં રહેલા માટીના અનેક અવયવો પાણીના જૂદા જૂદા અવયવોને ધરવારૂપ જૂદી જૂદી ક્રિયાઓને કરતાં છતાં પણ સૂક્ષ્મપણાને લીધે એકજ ક્રિયા કરતા હોય એમ જણાય છે તેમ શિરાઓ, ધમનીઓ તથા સ્ત્રોતો જૂદાં જૂદાં કામો કરતાં છતાં પણ સૂક્ષ્મપણાને લીધે જાણે એકજ કામ કરતાં હોય એમ જણાય છે. ફક્ત આ પ્રમાણે હોવાનેલીધેજ કેટલાએક આચાર્યોએ શિરાઓને, ધમનીઓને તથા સ્ત્રોતોને ભિન્ન ભિન્ન ગણ્યાં ન હોય એમ જણાય છે.

૩ તાસાં તુ નાભિપ્રભવાણાં ધમનીનામૂ-
ર્ધ્વગા દશ દશ ચાધોગામિન્યશ્ચતસ્રસ્તિર્યગ્ગાઃ ॥

ઉંચે ગયેલી, નીચે ગયેલી તથા આડે
ગયેલી ધમનીઓની જૂદી જૂદી સંખ્યા.

૩ નાભિથી પ્રકટ થયેલી એ ચોવીશ ધમનીઓમાં દશ ધમનીઓ શરીરમાં ઉંચે ગયેલી છે, દશ ધમનીઓ શરીરમાં નીચે ગયેલી છે અને ચાર ધમનીઓ શરીરમાં આડે ગયેલી છે.

૪ ઋર્ધ્વગાઃ શબ્દરૂપરસગન્ધપ્રશ્વાસોચ્છ્વાસ-
જૃમ્ભિતશ્ચુદ્ધસિતકથિતરુદિતાદીન્વિશેષાનભિ-
વહન્ત્યઃ શરીરં ધારયન્તિ । તાસ્તુ હૃદયમભિપ્ર-
પન્નાભિધા જાયન્તે તાસ્તિશત્ । તાસાં તુ વા-
તપિત્તકફશોણિતરસાન્ ઢે ઢે વહતસ્તા દશ ।

શબ્દરૂપરસગન્ધાનુષ્ઠાભિર્ગૃહીતે । દ્વાભ્યાં ભાષતે
દ્વાભ્યાંઘ્રોપં કરોતિ દ્વાભ્યાં સ્વપિતિ દ્વાભ્યાં
પ્રતિબુદ્ધયતે ચ । દ્વે ચાશ્રુવાહિન્યૌ । દ્વે સ્તન્યં
સ્ત્રિયા વહતઃ સ્તનસંશ્રિતે । તે એવ શુક્રં ન-
રસ્ય સ્તનાભ્યામભિવહતઃ ।

તાસ્વેતાલ્લિશત્સવિભાગા વ્યાખ્યાતા એ-
તાભિરુર્ધ્વં નાભેરુદરપાર્શ્વપૃષ્ઠોરઃસ્કન્ધગ્રીવા-
વાહવો ધાર્યન્તે યાપ્યન્તે ચ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

ઋર્ધ્વં ગતાસ્તુ કુર્વન્તિ કર્માણ્યેતાનિ સર્વશઃ ।
અધોગમાસ્તુ વક્ષ્યામિ કર્મ તાસાં યથાયથમ્ ॥

ઉંચે ગણી ધમનીઓનાં સામાન્ય કામો,
હૃદયમાં ગયા પછી સંખ્યાનો વધારો
અને વધીને ત્રીશ થયેલી એ ધ-
મનીઓનાં જૂદાં જૂદાં કામો.

૪ ઉંચે ગણી દશ ધમનીઓ શબ્દ, રૂપ,
રસ, ગંધ, અંદર જતો શ્વાસ, વાહાર નીકળતો
શ્વાસ, વગાસાં, ઊંક, હસવું, ચોલવું તથા રોવું
इत्यादि વિશેષોનું અભિવહન કરે છે અને તે અ-
ભિવહન કરતી કરતી શરીરનું ધારણ કરે છે. એ
ઉંચે ગણી દશ ધમનીઓ હૃદયમાં ગયા પછી
ત્રણ ત્રણ થાય છે એટલે ત્રીશ બની જાય છે. એ
ત્રીશ ધમનીઓમાં બે ધમનીઓ વાયુનું, બે ધમ-
નીઓ પિત્તનું, બે ધમનીઓ કફનું. બે ધમનીઓ
રુધિરનું અને બે ધમનીઓ રસનું વહન કરે છે.
જીવાત્મા મનથી સંયોગ પામીને એકી વચ્ચે નહીં
પણ અનુક્રમે બે ધમનીઓથી શબ્દનું ગ્રહણ કરે
છે, બે ધમનીઓથી રૂપનું ગ્રહણ કરે છે, બે ધમ-
નીઓથી રસનું ગ્રહણ કરે છે અને બે ધમનીઓથી
ગંધનું ગ્રહણ કરે છે. એ જીવાત્મા બે ધમનીઓથી
ભાષણ કરે છે, બે ધમનીઓથી અક્ષરો વગરનો
અવાજ કરે છે, બે ધમનીઓથી નિદ્રા કરે છે અને
બે ધમનીઓથી જાગે છે. બે ધમનીઓ આંસુઓનું
વહન કરે છે, બે ધમનીઓ સ્ત્રીઓનાં સ્તનોમાં ર-

હીને દૂધનું વહન કરે છે અને એની એ બે ધ-
મનીઓ પુરુષોનાં સ્તનોમાં રહીને તે દ્વારા વીર્યનું
વહન કરે છે.

આ ત્રીશ ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો સહિત
વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ ધમનીઓ નાભિથી ઉપરનાં
પેટ, પડેલાં, પીઠ, છાતી, કાંધ, ડોક તથા વાહુ
એઓને અન્યવિભાગોની સાથે બાંધી દૃઢ કરીને ધરી
રાखે છે અને વાયુ વગેરેનું વહન કરીને એ ભા-
ગોને નમાવ્યા કરે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘નાભિથી ઉંચે ગયેલી ધમ-
નીઓ આ મગ્ગનાં કામો કરે છે. હવે નાભિથી
નીચે ગયેલી ધમનીઓનું તથા તેઓનાં જૂદાં જૂદાં
કામોનું વ્યાખ્યાન આપું છું.’

૫ અધોગમાસ્તુ વાતમૂત્રપુરીષશુક્રાર્ત્તવા-
દીન્યધો વહન્તિ । તાસ્તુ પિત્તાશયમભિપ્રતિ-
પન્નાસ્ત્રસ્થમેવાન્નપાનરસં વિપક્વમૌણ્યાદ્ધિ-
વેચયન્ત્યોઽભિવહન્ત્યઃ શરીરં તર્પયન્ત્યર્પયન્તિ
ચોર્ધ્વગતાનાં તિર્યગ્ગતાનાં રસસ્થાનં ચાભિપૂર-
યન્તિ મૂત્રપુરીષસ્વેદાંશ્ચ વિવેચયન્ત્યામપકાશ-
યાન્તરે ચ ત્રિધા જાયન્તે તાલ્લિશત્ । તાસાંતુ
વાતપિત્તકફશોણિતરસાન્ દ્વે દ્વે વહતસ્તા
દશ । દ્વે અન્નવાહિન્યાવન્નાશ્રિતે । તોયવહે દ્વે મૂ-
ત્રવસ્તિમભિપ્રપન્ને । મૂત્રવહે દ્વે । શુક્રવહે દ્વે શુક્ર-
પ્રાદુર્ભાવાય । દ્વે વિસર્ગાય તે એવ રક્તમભિવ-
હતો નારીણામાર્ત્તવસંજ્ઞમ્ । દ્વે વર્ષોનિરસન્યૌ
સ્થૂલાન્ત્રપ્રતિબદ્ધે । અપ્રાવન્યાસ્તિર્યગ્ગાનાં ધમ-
નીનાં સ્વેદમર્પયન્તિ ।

તાસ્વેતાલ્લિશત્ સવિભાગા વ્યાખ્યાતા એ-
તાભિરધો નાભેઃ પક્વાશયકટીમૂત્રપુરીષગુદવ-
સ્તિમેદ્રસક્તીની ધાર્યન્તે યાપ્યન્તે ચ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

અધોગમાસ્તુ કુર્વન્તિ કર્માણ્યેતાનિ સર્વશઃ ।
તિર્યગ્ગાઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ કર્મ તાસાં યથાયથમ્ ॥

નીચે ગણી ધમનીઓનાં સામાન્ય કામો,
આમના પાકવાના આશયના અંતરમાં
ગયા પછી સંખ્યાનો વધારો અને
વધીને ત્રીશ થયેલી એ ધમની-
ઓનાં જૂદાં જૂદાં કામો.

૧ નીચે ગણી દશ ધમનીઓ અધોવાયુ, મૂત્ર, વિષ્ટા, વીર્ય તથા રજ इत्यादિક વિશેષોનું ની-
ચેના પ્રદેશોમાં વહન કરે છે. એ ધમનીઓ પિત્તા-
શયને પ્રાપ્ત થઈ ત્યાંજ રહેલા અને અગ્નિની ઉષ્ણ-
તાથી પાકેલા અન્નપાનના રસનું પૃથક્કરણ કરે છે,
અભિવહન કરે છે, શરીરને તૃપ્ત કરે છે, રસના સ્થાનને
પરંપરાસંબંધે રસથી ભરપૂર રાખ્યા કરે છે, ડંચે
ગણી તથા આડે ગણી શિરાઓને રસ આપ્યા
કરે છે, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા પસીનો એઓનું પૃથક્કરણ
કરે છે અને કાચા આહારના પાકવાના આશ-
યના અંતરમાં જઈ ત્રણ ત્રણ થાય છે એટલે ત્રીશ
બની જાય છે. એ ત્રીશ ધમનીઓમાં બે ધમનીઓ
વાયુનું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ પિત્તનું વહન
કરે છે, બે ધમનીઓ કફનું વહન કરે છે, બે
ધમનીઓ રુધિરનું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ
રસનું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ આંતરડાંમાં
રહીને પાકા આહારમાંથી જૂદા પડેલા તથા મ-
વિષ્ય વિષ્ટાના કારણરૂપ અન્નનું વહન કરે છે, બે
ધમનીઓ પાકા આહારમાંથી જૂદા પડેલા તથા
મૂત્રના કારણરૂપ દ્રવનું વહન કરતી કરતી
મૂત્રાશયને પ્રાપ્ત થયેલી છે, બે ધમનીઓ મૂ-
ત્રનું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ વીર્યનું વહન કરે
છે કે જેઓ વીર્યના પ્રાદુર્ભાવમાં ઉપયોગી થાય છે,
બે ધમનીઓ વીર્યને વાહાર કાઢાડે છે તથા એજ
બે ધમનીઓ સ્ત્રીઓના શરીરમાં રજ નામના રુધિ-
રનું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ સ્થૂલ આંતરડામાં
બંધાઈ રહીને વિષ્ટાને વાહાર કાઢાડે છે અને બીજી
આઠ ધમનીઓ આડે રહેલી ધમનીઓને સ્વેદ
આપ્યા કરે છે.

આ ત્રીશ ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો સ-
હિત વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ ધમનીઓ નાભિથી
નીચેના પક્વાશય, કમર, મૂત્ર, વિષ્ટા, ગુદ, મૂત્રા-
શય, ઉપસ્થ તથા પગ એઓને અન્ય વિભાગોની સાથે
બાંધી દૃઢ કરીને ધરી રાખે છે અને વાયુ વગેરેનું
વહન કરીને તેઓને નબાવ્યા કરે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘નાભિથી નીચે ગણી ધ-
મનીઓ આ સઘટ્ટાં કામો કરે છે. હવે નાભિથી
આડે ગણી ધમનીઓનું તથા તેઓનાં જૂદાં જૂદાં
કામોનું વ્યાખ્યાન આપું છું.’

૬ તિર્યગ્ગાનાં તુ ચતસૃષ્ણાં ધમનીનામૈકૈકા
શતથા સદસ્રથા ચોત્તરોત્તરં વિભજ્યતે તા-
સ્ત્વસદ્ભ્યેયાસ્તાભિરિદં શરીરં ગવાક્ષિતં વિવદ્ધ-
માતતં ચ । તાસાં મુખાનિ રોમકૂપપ્રતિબદ્ધાનિ
યૈઃ સ્વેદમભિવહન્તિ રસં ચાપિ સન્તર્પયન્ત્ય-
ન્તર્વહિશ્ચ । તૈરેવ ચાભ્યક્કપરિપેકાવગાહાલેપ-
નવીર્યાણ્યન્તઃશરીરમભિપ્રતિપદ્યન્તે ત્વચિ વિ-
પક્વાનિ તૈરેવ સ્પર્શસુખમસુખં વા શૃઙ્ખાતિ ।

તાસ્ત્વેતાશ્ચતસ્રો ધમન્યઃ સર્વાઙ્ગગતાઃ સચિ-
ભાગા વ્યાખ્યાતાઃ ॥

ભવતશ્ચાત્ર ॥

યથા સ્વભાવતઃ જ્વાનિ મૃણાલેષુ વિસેષુ ચ ।
ધમનીનાં તથા જ્વાનિ રસો યૈરુપચીયતે ॥

આડે ગણી ધમનીઓનું ઉત્તરોત્તર અસં-
ખ્યાત થવું અને તે ધમનીઓનાં કામો.

૬ જે ચાર ધમનીઓ આડે ગણી છે તે-
ઓમાંની પ્રત્યેક ધમની ઉત્તરોત્તર જતાં સં-
કડો અને હજારો ધમનીઓરૂપે વેહેંચાઈ જાય
છે કે જેઓની સંખ્યાજ કરી શકાતી નથી.
એ અસંખ્યાત ધમનીઓએ આ શરીરને અનેક જા-
લીઆંઓવાળા જેવું કરેલું છે, સારી રીતે બાંધેલું
છે અને વિસ્તીર્ણ કરેલું છે. એ ધમનીઓનાં મુખો
રૂવાડાંઓનાં છિદ્રોમાં લાગી રહ્યાં છે કે જેઓથી

તે ધમનીઓ સ્વેદનું અભિવહન કરે છે અને સારી રીતે પરિણામ પામેલા આહારના દ્રવનું વહન કરીને અંદર રસ ધાતુને તથા વાહાર ત્વચાને તૃપ્ત રાખ્યા કરે છે. અભ્યંગ, પરિપેક, અવગાહ અને આલેપન એઓનાં વીર્યો ત્વચામાં ભ્રાજક નામના પિત્તથી પાકીને એ ધમનીઓનાં મુખોથીજ શરીરની અંદર પ્રવેશ કરે છે. જીવાત્મા સર્વ અંગોમાં વ્યાપી રહેલી એ ધમનીઓનાં મુખોથીજ સુખદાયી કે અસુખદાયી સ્પર્શનું ગ્રહણ કરે છે.

આ ઉત્તરોત્તર જતાં અસંખ્યાત બની જઈને સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલી ચાર ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો સહિત વ્યાખ્યાન આપ્યું.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જેમ કમલનાં નાલોમાં અને તંતુઓમાં સ્વાભાવિક રીતેજ છિદ્રો હોય છે તેમ આ અસંખ્યાત ધમનીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે છિદ્રો છે કે જે છિદ્રોથી રસ ધાતુ વધ્યા કરે છે અને અભ્યંગ, પરિપેક, અવગાહ તથા આલેપન એઓની શક્તિઓ પણ ચોમેર ફેલાય છે.

૭ પञ्चाભિભૂતાસ્ત્વથ પञ્ચકૃત્વઃ પञ્ચેન્દ્રિયં પञ્ચસુ ભાવયન્તિ । પञ્ચેન્દ્રિયં પञ્ચસુ ભાવયિત્વા પञ્ચત્વમાયાન્તિ વિનાશકાલે ॥

જીવાત્માને શબ્દાદિક વિષયોનું ગ્રહણ કરાવનારી ધમનીઓની પ્રાકૃત તથા વૈકૃત ક્રિયા.

૭ પાંચ મહાભૂતોથી ચોતરફ ઉત્પન્ન થયેલી અથવા પાંચ મહાભૂતોથી વ્યાપ્ત થયેલી અથવા શબ્દસ્પર્શાદિક પાંચ વિષયોથી વ્યાપ્ત થયેલી ધમનીઓ પ્રાકૃત સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવાત્માને પાંચવાર એટલે એકી વચ્ચે નહીં પણ મનોવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોમાં જોડે છે અને શરીરના વિનાશનો સમય આવે ત્યારે વૈકૃત સ્થિતિવાળી બની શ્રોત્ર આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોને ગોલકોમાંથી તે તે ઇન્દ્રિયોનાં કાર-

ણભૂત પંચમહાભૂતોમાં મેલવી દઈને થોડા કાલ પછી નષ્ટ થઈ જાય છે.”

૮ અતઃ ઊર્ધ્વં સ્ત્રોતસાં મૂલવિદ્ધલક્ષણમુપદેશ્યામઃ ॥

તાનિ તુ પ્રાણાન્નોદકરસરક્તમાંસમેદોમૂત્રપુરીષશુક્રાર્તવવહાનિ યેષ્વધિકાર એકેષાં વહૂનિ । एतेषां विशेषा बहवः ।

તત્ર પ્રાણવહે દ્વે તયોર્મૂલં હૃદયં રસવાહિન્યશ્ચ ધમન્યઃ । તત્ર વિદ્ધસ્ય ક્રોશનવિનમનમોહનભ્રમણવેપનાનિ મરણં વા ભવતિ ।

અન્નવહે દ્વે તયોર્મૂલમામાશયોઽન્નવાહિન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્ધસ્યાધ્માનં શૂલાન્નદ્વેષૌ છર્દિઃ પિપાસાઽઽન્ધ્યં મરણં વા ।

ઉદકવહે દ્વે તયોર્મૂલં તાલુ ક્લોમ ચ । તત્ર વિદ્ધસ્ય પિપાસા સઘો મરણં ચ ।

રસવહે દ્વે તયોર્મૂલં હૃદયં રસવાહિન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્ધસ્ય શોષઃ પ્રાણવહવિદ્ધવચ્ચ મરણં તલ્લિઙ્ગાનિ ચ ।

રક્તવહે દ્વે તયોર્મૂલં યકૃત્પ્લીહાનૌ રક્તવાહિન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્ધસ્ય શ્યાવાઙ્ગતા જ્વરો દાહઃ પાણ્ડુતા શોણિતાતિગમનં રક્તનેત્રતા ચેતિ ।

માંસવહે દ્વે તયોર્મૂલં સ્નાયુત્વચં રક્તવહાશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્ધસ્ય શ્વયથુર્માસશોષઃ શિરાગ્રન્થયો મરણં ચ ।

મેદોવહે દ્વે તયોર્મૂલં કટી વૃક્કૌ ચ તત્ર વિદ્ધસ્ય સ્વેદાગમનં ક્ષિઘ્ધાઙ્ગતા તાલુશોષઃ સ્થૂલશોષતા પિપાસા ચ ।

મૂત્રવહે દ્વે તયોર્મૂલં બસ્તિર્મેદૂં ચ તત્ર વિદ્ધસ્યાનદ્વબસ્તિતા મૂત્રનિરોધઃ સ્તબ્ધમેદૂતા ચ ।

પુરીષવહે દ્વે તયોર્મૂલં પક્વાશયો ગુદં ચ તત્ર વિદ્ધસ્યાનાહો દુર્ગન્ધતા ગ્રથિતાન્ત્રતા ચ ।

શુક્રવહે દ્વે તયોર્મૂલં સ્તનૌ વૃષ્ણૌ ચ તત્ર વિદ્ધસ્ય ક્લીબતા ચિરાત્ પ્રસેકો રક્તશુક્રતા ચ ।

આર્ત્તવવહે દ્વે તયોર્મૂલં ગર્ભાશય આર્ત્તવવા-

હિન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્યાયાં વન્ધ્યાત્વ મૈથુ-
નાસહિષ્ણુત્વમાર્ત્તવનાશશ્ચ ।

ધમનીઓમાં રહેનારાં અંતર્મુખ સ્રોતો,
તે સ્રોતોનાં મૂલો અને સ્રોતો પોત-
પોતાના મૂલમાં વીંધાય ત્યારે
શાશાં લક્ષણો થાય છે તે.

૮ શલ્યતંત્રમાં જેટલાં અંતર્મુખ સ્રોતોનું નિ-
રૂપણ કરવાની જરૂર છે તેટલાં સ્રોતોનું તથા
તે સ્રોતો પોતપોતાનાં મૂલોમાં શલ્યથી વીંધાય ત્યારે
જે જે લક્ષણો થાય છે તે લક્ષણોનું હવે નિરૂપણ
કરીએછીએ. (મૂલો સ્થૂલ હોવાને લીધે તેઓમાં
વીંધાણાં સ્રોતોનાં લક્ષણોજ સાધ્યાસાધ્યપણાનો
માપ કરાવનારાં બને છે માટે તે લક્ષણોના નિરૂ-
પણની અહીં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ડહ્હન.)

બે સ્રોતો પ્રાણનું વહન કરનારાં છે, બે સ્રોતો
અન્નનું વહન કરનારાં છે, બે સ્રોતો જલનું વહન કરનારાં
છે, બે સ્રોતો રસનું વહન કરનારાં છે, બે સ્રોતો રુધિ-
રનું વહન કરનારાં છે, બે સ્રોતો માંસનું વહન કરનારાં
છે, બે સ્રોતો મેદનું વહન કરનારાં છે, બે સ્રોતો મૂત્રનું
વહન કરનારાં છે, બે સ્રોતો વિષ્ઠાનું વહન કરનારાં
છે, બે સ્રોતો પુરુષના શરીરમાં વીર્યનું વહન કર-
નારાં છે અને બે સ્રોતો સ્ત્રીના શરીરમાં રજનું વહન
કરનારાં છે. જો કે શરીરમાં મન, દોષો, ધાતુઓ,
ઉપધાતુઓ તથા મલો વગેરે પદાર્થોને ફરવાના
માર્ગોરૂપ સ્રોતો અસંખ્યાત છે તો પણ શલ્યતં-
ત્રમાં ઉપર કહેલાં બાવીશ સ્રોતોના વ્યાખ્યાન-
નીજ જરૂર છે. કેટલાએક આચાર્યો માને છે કે
'શલ્યતંત્રમાં પણ બાવીશથી વધારે સ્રોતોનું વ્યા-
ખ્યાન આપવાની જરૂર છે.' ઉપર કહેલાં બાવીશ
સ્રોતોના પણ ઘણા ઘણા ભેદો છે.

જે બે સ્રોતો પ્રાણનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
હૃદય અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ મૂલ છે.
એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો માણસ આર્ત્તસ્વરથી
રોવા લાગે છે, અત્યંત નમી જાય છે, મૂર્છિત થઈ

જાય છે, ભ્રમણ પામે છે, ધ્રુજવા લાગે છે અને
વચ્ચતપર મરી પળ જાય છે.

જે બે સ્રોતો અન્નનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
આમાશય તથા અન્નનું વહન કરનારી ધમનીઓ
મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો પેટમાં
આફરો થાય છે, શૂલ નીકળે છે, અન્ન ઉપર દ્વેષ
થાય છે, ડલટી થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે,
અંધપણ થાય છે અને વચ્ચતપર મરણ પણ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો જલનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
તાલ્કનું અને ક્લોમ (તરશનું સ્થાન) એઓ મૂલ છે.
એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો તરશ લાગ્યા કરે
છે અને તુરતજ મરણ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો રસનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
હૃદય અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ મૂલ
છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો શોષ થાય છે,
આર્ત્તસ્વરથી રુદ્ધ થાય છે, શરીર નમી જાય છે,
મૂર્છા થાય છે, ભ્રમણ થાય છે, કંપ થાય છે અને
વચ્ચતપર મરણ પણ થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો રુધિરનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
યકૃત્, હીહા અને રુધિરનું વહન કરનારી ધમ-
નીઓ મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો
અંગ શ્યામ થઈ જાય છે, જ્વર ચડી આવે છે,
દાહ થાય છે, પાંડુપણ થાય છે, લોહીની અત્યંત
પ્રવૃત્તિ થાય છે અને નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે.

જે બે સ્રોતો માંસનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
સ્નાયુ, ત્વચા અને રુધિરનું વહન કરનારી ધમ-
નીઓ મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો
સોજો થાય છે, માંસ સૂકાઈ જાય છે, શિરાઓની
ગ્રંથિઓ થઈ જાય છે અને મરણ થાય છે.

જે બે સ્રોતો મેદનું વહન કરનારાં છે તેઓનું
કમર અને બે વૃક્ક (બુક્કા) મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ
વેધ થાય તો પસીનો વઢી જાય છે, અંગો સ્નિગ્ધ થઈ
જાય છે, તાલ્કવામાં શોષ પડે છે, જાડો સોજો
થાય છે અને તરશ લાગ્યા કરે છે.

જે બે સ્રોતો મૂત્રનું વહન કરનારાં છે તેઓનું

મૂત્રાશય અને ઉપસ્થ મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો મૂત્રાશયમાં આનાહ થાય છે, મૂત્રનો નિરોધ થાય છે અને ઉપસ્થ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

જે બે સ્ત્રોતો વિષ્ઠાનું વહન કરનારાં છે તેઓનું, પક્કાશય અને ગુદા મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો આનાહ થાય છે, દુર્ગંધપણું થાય છે અને આંતરહામાં ગ્રંથિ થઈ જાય છે.

જે બે સ્ત્રોતો વીર્યનું વહન કરનારાં છે તેઓનું મૂલ સ્ત્રનો અને વૃષ્ણો છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો નપુંસકપણું થાય છે, ઘણા વિલંબથી વીર્યનો સ્રાવ થાય છે અને વીર્ય રાતું થઈ જાય છે.

જે બે સ્ત્રોતો રજનું વહન કરનારાં છે તેઓનું ગર્ભાશય અને રજનું વહન કરનારી ધમનીઓ મૂલ છે. એ મૂલમાં કાંઈ વેધ થાય તો વાંઝળીપણું થાય છે, મૈથુનનું સહન થઈ શકતું નથી અને રજનો નાશ થાય છે.

૯ સેવનીચ્છેદાદ્રુજાપ્રાદુર્ભાવો વસ્તિગુદ-વિદ્ધલક્ષણં ચ પ્રાગુક્તમિતિ ॥

સીવળીમાં છેદનભેદનાદિક થાય તો જે જે લક્ષણો થાય છે તેઓનું પ્રાસંગિક નિરૂપણ.

૯ જે સીવળી છે તેમાં કાંઈ છેદન ભેદનાદિક થાય તો પીડા ઉત્પન્ન થાય છે, આનાહ થાય છે, મૂત્રનો નિરોધ થાય છે, ઉપસ્થનું સ્તબ્ધપણું થાય છે, દુર્ગંધપણું થાય છે અને આંતરહામાં ગ્રંથિ થાય છે.

૧૦ સ્ત્રોતોવિદ્ધં તુ પ્રત્યાખ્યાયોપચરેદુદ્ધૃતશલ્યં તુ ક્ષતવિધાનેનોપચરેત્ ॥

જે માળસને સ્ત્રોતમાં વેધ થયેલ હોય તેની ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂત્ર.

૧૦ જે માળસ સ્ત્રોતમાં વીંધાયેલ હોય તેની ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને અર્થાત્ અસાધ્ય જણાવીને પછી શલ્ય કાઢાડવાના પ્રકારથી ચિ-

૧ ગર્ભિણીને, પ્રસૂતાને તથા બાલકને કરવાના ઉપ-

કિત્સા કરવી અને શબ્દ નીકળ્યા પછી પણ પ્રથમ અસાધ્ય જણાવી ના પાડીનેજ પછી ક્ષતની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૧૧ મૂલાત્ સ્વાદન્તરં દેહે પ્રસૂતં ત્વભિવાહિયત્ ॥ સ્ત્રોતસ્તદિતિ વિજ્ઞેયં શિરાધમનિવર્જિતં ॥

સ્ત્રોતનું લક્ષણ.

૧૧ હૃદયના હિદ્રમાંથી દેહની અંદર પસરેલો અને શિરાઓ તથા ધમનીઓ વગરનો જે અભિ-વહન કરનારો અવકાશાત્મક ભાગ હોય છે તેને સ્ત્રોત જાણવો. શિરાઓને તથા ધમનીઓને સ્ત્રોતોમાં ગણવી નહીં. (સ્ત્રોતો પોતાના ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળાં, લાંબી આકૃતિવાળાં, ગોઠ અને લતાઓના તંતુઓ જેવાં હોય છે. કેટલાંએક જાડાં હોય છે અને કેટલાંએક શીળાં પણ હોય છે.)

અધ્યાય ૧૦ માં.

૧ અથાતો ગર્ભિણીવ્યાકરણં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ગર્ભિણી વ્યાકરણશારીરં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ગર્ભિણી પ્રથમદિવસાત્ પ્રભૃતિ નિત્યં પ્રહૃષ્ટા શુચિરલઙ્કૃતા શુક્લવસના શાન્તિમજ્જલદેવતાબ્રાહ્મણગુરુપરા ચ ભવેન્મલિનવિકૃતહીનગાત્રાણિ ન સ્પૃશેદુર્ગન્ધદુર્દર્શનાનિ પરિહરેદુદ્વેજનીયાશ્ચ કથાઃ શુષ્કં પર્યુષિતં કથિતં ક્લિન્નં ચાન્નં નોપમુઝીત વહિર્નિષ્ક્રમણં શૂન્યાગારચૈત્યશ્મશાનવૃક્ષાશ્રયાન્ ક્રોધભયસઙ્કરાન્ ખારાનુષ્ઠૈર્માર્ગ્યાદિકં ચ પરિહરેદ્યાનિ ચ ગર્ભં વ્યાપાદયન્તિ ન ચાભીક્ષ્ણં તૈલાભ્યઙ્ગોત્સાદનાદીનિ નિપેવેત ન ચાયાસયેચ્છરીરં પૂર્વોક્તાનિ ચ પચારોના વ્યાખ્યાન વિષેનો.

रिहरेच्छयनासनं मृद्धास्तरणं नात्युच्चमपा-
श्रयोपेतमसम्बाधं विदध्याद्धृद्यं द्रवं मधुर-
प्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतं च भोजनं भोज-
येत् सामान्यमेतदाप्रसवात् ॥

**गर्भिणीए पेहेला दिवसथी मांडीने प्रसव
थतां सुधी पाळवाना नियमो.**

२ गर्भिणीए गर्भ रेहेवाना दिवसथी मांडीने
नित्य आनंदयुक्त रेहेवुं, पवित्र रेहेवुं, शणगारेल
रेहेवुं, सफेद वस्त्रोनुं धारण करवुं, शांतिकर्मोमां
तत्पर रेहेवुं, मंगलकृत्योमां तत्पर रेहेवुं, देवता-
ओना आराधनमां तत्पर रेहेवुं, ब्राह्मणोना आरा-
धनमां तत्पर रेहेवुं, गुरुओना आराधनमां तत्पर
रेहेवुं, मलिन अंगोवाळां माणसोनो स्पर्श करवो
नहीं, जेओनां अंगो विकारवाळां होय तेओनो
स्पर्श करवो नहीं, जेओनां अंगो न्यून होय ते-
ओनो स्पर्श करवो नहीं, दुर्गंध लेवो नहीं, खराब
वस्तुओ जोवी नहीं, जेओथी उद्वेग थाय एवी
वातो करवी के सांभळवी नहीं, शुष्क अन्न ज-
मवुं नहीं, वाशी अन्न जमवुं नहीं, अत्यंत उक-

ठुं अन्न जमवुं नहीं, पचपची गएलुं अन्न जमवुं
नहीं, बाहार फरवा नीकळवुं नहीं, उजड घरमां
जवुं नहीं, थाळां बांधेलां वृक्षोनी नीचे जवुं नहीं,
श्मशानमां जवुं नहीं, वृक्षना आश्रयमां रेहेवुं
नहीं, क्रोध छोडी देवो, भय छोडी देवो, कचरानो
तथा लोकोनी गरदीनो संसर्ग करवो नहीं, बोजो
उपाडवो नहीं, ऊंचा खरथी भापणादिकनो त्याग
करवो, आ शारीरस्थानना गर्भावक्रांति नामना त्रीजा
अध्यायना ११ मा विषयमां जणावेलां मेहेनत
तथा मैथुनादिक कर्मो के जेओ गर्भनो विनाश
करनारां छे तेओनो त्याग करवो, वारंवार तैलनो
अभ्यंग करवो नहीं, वारंवार लोट वगेरेथी शरीरने
चोळाववा वगेरेनो पण त्याग करवो, शरीरने श्रमित
थवा देवुं नहीं अने आ शारीरस्थानना शुक्रशोणि-
तशुद्धि नामना बीजा अध्यायना १२ मा विष-

यमां कहेलां दिवसनी निद्रा तथा अश्रुपात आदिनो
पण त्याग करवो. शयन तथा आसन पण कोमळ
बीळानावाळां, बहु ऊंचां पण न होय तथा बहु-
नीचां पण न होय एवां, तकीया तथा गालमशु-
रीआं वगेरेवाळां अने सांकड वगरनां करवां. भो-
जन पण हृदयने प्रिय लागे एवुं, द्रववाळुं, घणां
मधुर द्रव्योवाळुं, स्निग्ध अने जेने जठराग्निनी प्र-
दीप्तता करनारा पदार्थोथी संस्कारो आपेला होय
एवुं करवुं. आ नियमो गर्भ रेहेवाना दिवसथी
ते लेक प्रसव थतां सुधी पाळवा.

३ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृती-
यमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत् ।
विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजये-
च्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके ।
चतुर्थे पयोनवनीतसंस्पृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांस-
सहितं हृद्यमन्नम् । पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंस्पृष्टम् ।
षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्य-
वागूं वा । सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमे-
वमाप्यायते गर्भः । अष्टमे बदरोदकेन बला-
तिबलाशतपुष्पापललपयोदधिमस्तुतैललवणम-
दनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीष-
शुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थं च वायोः । ततः पयोम-
धुरकपायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि
वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति ।
अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्र-
मेदाप्रसवकालात् । एवमुपक्रान्ता स्निग्धा
बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते ॥

**गर्भिणीने सुखप्रसव थवा माटे वैद्ये
करवाना उपचारो.**

३ गर्भिणीने पेहेला, बीजा तथा त्रीजा महि-
नामां विशेषे करी मधुर, शीत अने झाझा द्रव-
वाळा आहारनुं सेवन कराववुं. कटलाएक आ-
चार्यो केहेछे के 'गर्भिणीने विशेषे करी त्रीजे म-
हिने दूधनी साथे साठी चोखानो भात जमाडवो,

ચોથે મહિને દહીની સાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો, પાંચમે મહિને દૂધનીસાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો અને છઠ્ઠે મહિને ઘીનીસાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો' પળ અમારો મત એ છે કે 'ત્રીજે મહિને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મધુર શીત તથા જ્ઞાજ્ઞા દ્રવવાળો આહાર કરાવવો, ચોથે મહિને દૂધથી તથા માલ્લિકાગંધાથી સંયુક્ત કરેલું હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અન્ન જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસની સાથે જમાડવું, પાંચમે મહિને દૂધવાળું તથા ઘીવાળું પ્રિય અન્ન જમાડવું અને છઠ્ઠે મહિને ગોઝાનો કલ્ક નાચીને પકાવેલા ઘીની માત્રા પાવી અથવા યવાગૂ પાવી.' સાતમે મહિને વિદારિગંધાદિ ગણનાં દ્રવ્યો નાચીને પકાવેલું પ્રિય અન્ન જમાડવું. આમ કરવાથી ગર્ભ તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિ પામેછે. આઠમે મહિને જૂની વિષ્ણની શુદ્ધિને માટે અને વાયુના અનુલોમનને માટે વલ્લદાણા, ખપાટ, સુવા, માંસ, દૂધ, દહીનું પાણી, તેલ, લૂણ, મીંઢોલ, મધ તથા ઘી એઓથી મિશ્રિત કરેલા બોરના અથવા કપાસના ઢોડના કાથથી નિરૂહવસ્તિ (પીચકારી) મારવી અને તે પછી દૂધ તથા મધુર (જીવનીય) દ્રવ્યોનો કલ્ક નાચીને પકાવેલા તેલથી અનુવાસન નામની પીચકારી પળ મારવી. કેમકે વાયુનું અનુલોમન થવાથી ગર્ભિણી મુખેથી જળેછે અને ઉપદ્રવો વગરની રહેછે. આટલું કન્યા પછી લેક પ્રસવકાલપર્યંત સ્નિગ્ધ યવાગૂઓથી અને જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસોના રસોથી ઉપચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી સ્નિગ્ધ થઈને અને વલ્લ પામેલી ગર્ભિણી કશો ઉપદ્રવ નહીં પામતાં સુખેથી જળેછે.

૪ નવમે માસિ સૂતિકાગારમેનાં પ્રવેશ-યેત્ પ્રશસ્તિથ્યાદૌ તત્રારિષ્ટં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાણાં શ્વેતરક્તપીતરુષ્ણેષુ ભૂમિપ્રદેશેષુ ચિત્ત્વન્યપ્રોધતિન્દુકભહ્લાતકનિર્મિતસર્વાગારં યથાસદ્ધ્યં તન્મયપર્યંકમુપલિપ્તભિત્તિ સુવિભ-

ક્તપરિચ્છદં પ્રાગ્દ્વારં દક્ષિણદ્વારં વાઘ્રહસ્તાયતં ચતુર્દશસ્તવિસ્તૃતં રક્ષામઙ્ગલસમ્પન્નં વિધેયમ્ ॥

ગર્ભિણીનો સૂવાવડના ઘરમાં પ્રવેશ અને તે ઘર કેવું બનાવવું તે.

૪ નવમે મહિને જ્યોતિષશાસ્ત્રની રીતિપ્રમાણે તિથિ, નક્ષત્ર તથા વાર વગેરેની અનુકૂલતા લઈને ગર્ભિણીને સૂવાવડના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવવો. ગર્ભિણી જો બ્રાહ્મણ વર્ણની હોય તો સૂવાવડનું ઘર સફેદ માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું બીલીનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પળ બીલીનાં કાષ્ઠોનોજ કરવો. ગર્ભિણી જો ક્ષત્રિય વર્ણની હોય તો સૂવાવડનું ઘર રાતી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું વડનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પળ વડનાં કાષ્ઠોનોજ કરવો. ગર્ભિણી જો વૈશ્ય વર્ણની હોય તો સૂવાવડનું ઘર પીઠી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું ટીંબરૂનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પળ ટીંબરૂનાં કાષ્ઠોનોજ કરવો. ગર્ભિણી જો શૂદ્રવર્ણની હોય તો સૂવાવડનું ઘર કાઠી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સઘળું મીલામાનાં કાષ્ઠોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પળ મીલામાનાં કાષ્ઠોનોજ કરવો. એ ઘરની માંતો સારી રીતે લીંપેલી (રંગેલી) કરવી અને તેમાં સૂવાવડમાં ઉપયોગી થાય એવો સઘળો સામાન સારી રીતે વિભાગપૂર્વક ગોઠવી રાખવો. એ ઘર ઉગમણ દ્વારવાળું અથવા દક્ષિણ તરફ દ્વારવાળું કરવું, આઠ હાથ લાંબું તથા ચાર હાથ પોહોલું કરવું અને તેને રક્ષાની તથા મંગલોની સામગ્રીથી સંપન્ન કરવું.

૫ જાતે હિ શિથિલે કુક્ષૌ મુક્તે હૃદયબન્ધને । સશૂલે જઘને નારી જ્ઞેયા સા તુ પ્રજાયિની ॥

તત્રોપસ્થિતપ્રસવાયાઃ કટીપુષ્પં પ્રતિ સમન્તાદ્વેદના ભવત્યભીક્ષ્ણં પુરીપપ્રવૃત્તિર્મૂત્રં પ્રસિચ્યતે યોનિમુખાચ્છેષ્મા. ચ ॥

जणावाने तैयार थएली स्त्रीनां लक्षणो.

१ पेट पोचुं पडी जाय, हृदयना बंध मो-
कळा थई जाय अने पेडुमां शूळ नीकळवा लागे
त्यारे स्त्री तुरत जणशे एम समजवुं. जेने जण-
वानुं पासे आवेलुं होय ते स्त्रीने कमरमां तथा
पीठमां चोमेर वेदना थायछे, झाडो तथा पेशाव
वारेघडीए थायछे अने योनिना मुखमांथी कफ
(झरपटां) पडे छे.

६ प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां
कुमारपरिवृतां पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामु-
ष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां यवागूमाक-
ण्ठात् पाययेत् । ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे
शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीया-
श्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः
कर्तितनस्त्राः परिचरेयुरिति ॥

जणवाने तैयार थएली स्त्रीने उपचारो
करवा विपे.

६ स्त्री जणवाने तैयार थाय त्यारे मंगळो
तथा स्वस्तिवाचन करावी, तेनी आसपासमां बा-
लकोने उभा राखी, गर्भिणीना हाथमां पुष्टिग
नामवाळां फळो आपी, गात्रोमां मारी पेठे तेलनो
अभ्यंग करी, ऊना पाणीथी नवरावीने, तेने जेमां
मात्राथी घी नाखेलुं होय एवी अने जरा जरा ऊनी
होय एवी यवागू (राब) गळां सूधी पावी. पछी जेमां
कोमळ कोमळ ओशीसां मूक्यां होय एवी कोमळ
तथा विस्तीर्ण शय्यामां ते गर्भिणीने साथळो पोहोळा
रखावी उभडक बेसाडवी अथवा चत्ती सूवाडवी अने
ते वखते वृद्ध अवस्थावाळी, जणाववामां निपुणता
धरावनारी, जेओए नख सारी पेठे उतरावी नाख्या
होय एवी तथा जेओथी गर्भिणी लजाय बीए के
कोई प्रकारे गभराय नहीं एवी चार सूयाणीओए
ते गर्भिणीना उपचारो करवा तथा सेवा करवी.

७ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुमुखम-
भ्यज्याद् ब्रूयाच्चैनामेका सुभगे प्रवाहस्वेति न चा

प्राप्तावी प्रवाहस्व ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे
संश्लेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः
शनैः शनैस्ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे
योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशल्यभावात् ॥

सूयाणीओए शुं करवुं ते विपे.

७ पछी ए गर्भिणीना छोकरू नीकळवाना
मार्गमां रूवाडांओनी वलाणना अनुसारथी ते मा-
र्गनी ऊंडाईनी अंदर चोमेर तैलनो अभ्यंग करीने
चार सूयाणीओमांनी जे एक श्रेष्ठ सूयाणी होय
तेणे ते गर्भिणीने केहेवुं के 'बाई ! जो तने बरा-
वर पीड आवती होय तो जोर करजे पण बरा-
वर पीड आव्या विना जोर करीश मां. गर्भनी ना-
डीओनो बंध छूटी जाय अने तारां कमर, साथळोनां
मूळ तथा मूत्राशयनो उपरनो भाग एओमां शूळ
नीकळवा लागे त्यारे धीरे धीरे जोर करजे, गर्भ
नीकळवा लागे त्यारे वधारे जोर करजे अने पछी
गर्भ योनिना मुखमां आवे त्यारथी ते तमाम शल्य
नीकळी जाय त्यां सुधी अत्यंत जोर करजे.'

८ अकालप्रवाहणाद्वधिरं मूकं व्यस्तहनु-
मूर्ध्वाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुक्षं
विकटं वा जनयति ॥

पीड न आवतां छतां जोर करवाथी सं-
ताननी खरावी थाय छे.

८ समय प्राप्त थयाविना जोर करवाथी बेहेरू
मूंगुं, कथोरी हडपचीवाळुं, डोकनी हांसडीथी उ-
परना प्रदेशोमां रोगोवाळुं, खांसीना उपद्रववाळुं,
श्वासनी पीडावाळुं, शोपथी उपद्रव पामेलुं, खूंथुं
के विकट आकारवाळुं छोकरू आवे छे.

९ तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ॥

गर्भसङ्के तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मो-
केण पिण्डीतकेन वा । बघ्नीयाच्चिरण्यपुष्पी
मूलं हस्तपादयोर्द्वारयेत् सुवर्चलां विशल्यां वा ।
गर्भ अवळो होय के अटकी रहे तो शुं करवुं?

९ आ ग्रंथना निदानस्थानना मूढगर्भनिदान

નામના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણ ગર્ભ પ્રતિલોમ હોય તો ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઢગર્ભ-ચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરીને ગર્ભને અનુલોમ કરવો.

જો ગર્ભ અનુલોમ છતાં પણ અટકી રહ્યો હોય તો યોનિને કાઢા સર્પની કાંચલીની અથવા મીંઢો-લની ધૂમાડી દેવી અને ગર્ભિણીના હાથ ઉપર તથા પગ ઉપર ભોરીંગણીનું મૂલ બાંધવું અથવા સૂરજમુખી કે પાડલ બાંધવી.

૧૦ અથ જાતસ્યોલ્લં મુલં ચ સૈન્ધવસર્પિણા વિશોધ્ય ઘૃતાક્તં મૂર્ધ્નિ પિચું દદ્યાત્તતો નાભિ-નાડીમણ્ડાકુલમાયમ્ય સૂત્રેણ વદ્ધ્વા છેદયેત્તસૂ-ત્રૈકદેશં ચ કુમારસ્ય ગ્રીવાયાં સમ્યગ્વધ્નીયાત્ ।

અથ કુમારં શીતાભિરદ્ધિરાશ્વાસ્ય જાતક-ર્મેણિ કૃતે મધુસર્પિરનન્તાબ્રાહ્મીરસેન સુવર્ણ-ચૂર્ણમકુલ્યાનામિકયા લેહયેત્તતો બલાતૈલેના-ભ્યજ્ય ક્ષીરવૃક્ષકપાયેણ સર્વગન્ધોદકેન વા રૂપ્યહેમપ્રતસેન વા વારિણા સ્નાપયેદેનં કપિત્થ-પત્રકપાયેણ વા કોષ્ણેન યથાકાલં યથાદોષં યથાવિભવં ચ ॥

જન્મેલા બાલકને કરવાના ઉપચારો.

૧૦ જન્મેલા બાલક ઉપરથી ઓઢને દૂર કરી, તે બાલકના મોહોડાને મૈધવસહિત ઘી-વતે કફના જાઢાવગરનું કરી નાખી, તેના માથા પર ઘીથી મીંજાવેલું રૂનું પૂમડું મૂકવું અને તે પછી નાભિના નાઢવાને આઠ આંગઢ લાંબું કરી દોરાથી બાંધીને બાર્કીના ભાગમાં કાપી નાખવું તથા તે દોરાના બીજા છેડાને, નાઢવામાંથી સ્નાવ ન થવાનેમાટે બાઢકની ઢોકમાં સારી રીતે બાંધવો.

પછી યોનિરૂપી યંત્રમાં દવાયાને લીધે મૂર્છિત થણલા બાલકને શીતઢ જઢ છાંટવાથી આશ્વા-

૧ મૂલમાં ‘હિરણ્યપુષ્પી’ શબ્દ છે તેનો ઢલ્લને ‘ભોરીંગણી’ અર્થ લખ્યો છે. નિઘંટમાં જોતાં મુસલી

મિત કરી, જાતકર્મ નામનો સંસ્કાર કન્યા પછી મધ, ઘી, ધમાસાનો અથવા દૂર્વાનો રસ અને બ્રાહ્મી-નો રસ ંઓને મિશ્રિત કરી તેમાં સોનું ઘસીને તે સુવર્ણનું ઘસેલું ચૂર્ણ અનામિકા નામની આંગઢી વતે ંક ચળોઢીભાર ચઢાઢવું. પછી ચિકિત્સિતસ્થા-નના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહેલા બલાતૈલવતે બા-લકના શરીરપર અભ્યંગ કરીને શીતકાઢાદિક સમયને, વાયુઆદિ ઢોપને તથા વૈભવને અનુસરી છીરવાઢાં વઢ વગેરે પાંચ વૃક્ષોના ક્ષાથથી અથવા જેમાં ંઢાદિ ગળનાં સર્વ સુગંધદ્રવ્યો નાખ્યાં હોય ંવા ગરમ જઢથી અથવા તપાવેલું રૂપું તથા સોનું નાખીને જામેલા જઢથી અથવા જરા જરા ંના કોઢનાં પાનઢાંના ક્ષાથથી તે બાલકને નવ-રાવવો.

૧૧ ધમનીનાં હૃદિસ્થાનાં વિવૃત્તવાદનન્તરમ્ । ચતૂરાત્રાત્રિરાત્રાદ્વા સ્ત્રીણાં સ્તન્યં પ્રવર્ત્તે ॥

તસ્માત્પ્રથમેઽહ્નિ મધુસર્પિરનન્તામિશ્રં મન્ત્ર-પૂતં ત્રિકાલં પાયયેદ્વિતીયે લક્ષ્મણાસિઢ્ઢં સ-ર્પિસ્તૃતીયે ચ । તતઃ પ્રાઢ્ઢિવારિતસ્તન્યં મધુ-સર્પિઃ સ્વપાણિતલસંમિતં દ્વિકાલં પાયયેત્ ॥

સ્ત્રીઓને ઢાવળ આવતાં સુધીમાં બાલ-કને તૃસ રાખવાની યોજના.

૧૧ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં રહેલી ધમનીઓ પ્રસવ થયા પછી ત્રણ રાતે અથવા ચાર રાતે ખુઢી થાય છે તેથી ત્રણ રાત પછી અથવા ચાર રાત પછી સ્ત્રીઓને દૂધ પ્રવર્ત્તે છે ંટલા માટે પેહેલે દિવસે બાલકને ધમાસાના અથવા દૂર્વાના રસથી મિશ્રિત કરેલું ઘી મધથી સંયુક્ત કરી મંત્રથી પવિત્ર ક-રીને ત્રણ વખત પીવરાવવું. બીજે દિવસે લક્ષ્મણા નામની ંષધીનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું ઘી મધથી સંયુક્ત કરી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ત્રણ વ-ખત પીવરાવવું અને ત્રીજે દિવસે પણ ંપ્રમાણે જ કે નાહાની ઁજૂરી નીકઢે છે. ભાવપ્રકાશમાં તો દૂધિયા વછનાગનું મૂઢ બાંધવાનું કહ્યું છે.

करवुं. आ प्रमाणे चोथे दिवसे पण मध्याह्नसुधी धावण नहीं धवरावतां प्रभाते तथा मध्याह्ने पो-
ताना हाथना तळामां समाई रहे तेटलुं मधस-
हित घी पावुं. (पळी चोथा दिवसना त्रीजा पो-
होरथी यथेष्ट रीते धावण धवराववुं.)

१२ अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातह-
रौषधनिःकाथेनोपचरेत् सशेषदोषां तु तदहः-
पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवे-
रचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं द्विरात्रं
त्रिरात्रं वा कुर्यादा दुष्टशोणितात् । विशुद्धे ततो
विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा
पाययेत्त्रिरात्रम् । ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन
जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलं
चावेक्ष्य ॥

सूतिकाने करवाना उपचारो.

१२ सूतिकाने चिकित्सितस्थानना १९ मा
अध्यायमां कहेला बलातैलनो अभ्यंग करी सूत्रस्था-
नना ३९ मा अध्यायना १० मा विषयमां कहेलां
वातहर औषधोनो काथ पीवरावो तथा ते काथनुंज
सेचनादिक करवुं. जो दुष्ट रुधिर अवशेष
रही गयुं होय तो पेहेले दिवसे पीपळ, पीपळी-
मूळ, गजपीपळ, चित्रक अने सूंठ एओनुं चूर्ण
गोळना उकाळेला गरम पाणीनी साथे पीवराववुं.
आ प्रमाणे बे रात सुधी अथवा त्रण रात सुधी एटले
ज्यासुधी दुष्ट रुधिर होय त्यासुधी करवुं. त्रीजे
दिवसे अथवा चोथे दिवसे रुधिर शुद्ध थई गया
पळी विदारिगंधादिगणनां द्रव्योथी पकावेली
झाझा घीवाळी राव अथवा बूधवाळी राव त्रण
रात सुधी पावी. पळी स्त्रीना बळने तथा तेना
जठराग्निना बळने जोई जव, पंचकोल (पीपळ,
पीपळीमूळ, चवक, चित्रक तथा सूंठ) अने क-
ळथी एओ नाखीने पकावेली जांगल प्राणिओना
मांसना रसनी साथे राता चोखानो भात जमाडवो.

१३ अनेन विधिनाध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता

विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभिधाना स्यात्
पुनरार्त्तवदर्शनादित्येके ॥

सूतिकापणुं क्यारे मटे?

१३ आ प्रमाणे दोढ महिना सुधी बराबर
उपचार करवामां आवे अने पळी सूवावडसंघंधी
आहार तथा आचरण छोडी देवामां आवे त्यार पळी
सूतिका केहेवाय नहीं. केटलाएक आचार्यो केहे
छे के 'फरीवार रजोदर्शन थाय त्यारे सूतिका
केहेवाय नहीं.'

१४ धन्वभूमिजातां बलवतीं सूतिकां घृततै-
लयोरन्यतरस्य मात्रां पाययेत् पिप्पल्यादिक-
पायानुपानां स्नेहनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं
वा । अवलां यवागूं पाययेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा ।
अत ऊर्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत् ॥

जांगल देशमां उत्पन्न थएली सूतिकाना

उपचारमां विशेष.

१४ जांगल देशमां उत्पन्न थएली सूतिका
देशस्वभावने लीधे भूखी थई जाय तो तेने पेहेले
दिवसेज सात्म्यना अनुसारथी घीनी के तेलनी मोटी
मात्रा पावी, ए मात्रा पाया पळी पिप्पल्यादि ग-
णना काथनुं अनुपान देवुं अने ते मात्रा जीर्ण थया
पळी विदारिगंधादि गणनो कल्क नाखीने पका-
वेली यवागू पण पावी. आ प्रमाणे त्रण रात सुधी
अथवा पांच रात सुधी करवुं अने तेटला दिव-
सोमां ते सूतिकाने नित्य तैलनां अभ्यंगादिक क-
राववां. जांगलदेशमां उत्पन्न थएली जे सूतिका
बळवाळी होय तेने माटे ए प्रकार छे. पण ते
देशमां उत्पन्न थएली सूतिका निर्बल होय तो
तेने घीनी के तेलनी मात्रा नहीं पातां त्रण रात
सुधी के पांच रात सुधी फक्त विदारिगंधादि
गणनां द्रव्योवाळी स्निग्ध यवागूज पावी अने
नित्य तैलना अभ्यंगादिक कराववां. त्रण रात के
पांच रात व्यतीत थई गया पळी बीजुं स्निग्ध
अन्न योग्यताने अनुसरिने जमाडवुं.

૧૫ પ્રાયશ્ચયેનાં પ્રભૂતેનોળ્લોદકેન પરિપિચ્છેત્ ।
ક્રોધાયાસમૈથુનાદીન્ પરિહરેત્ ॥

સૂતિકાનો સામાન્ય ઉપચાર અને સૂ-
તિકાએ પાઢવાની પેરેજી.

૧૬ સૂતિકાના શરીરપર ઘણું કરીને ગરમ કરેલા ઘણા ઘણા પાણીથી પરિપેચન કરવું અને સૂતિકાએ ક્રોધ, પરિશ્રમ તથા મૈથુન વગેરેનો ત્યાગ કરવો. (ગર્ભથી લુબ્ધ થઈલા રુધિરને સ્ત્ર-વાવવા માટે અને વાયુને જીતી લેવાને માટે ગરમ પાણીથી પરિપેચન કરવાનું કહ્યું છે.)

૧૬ ભવતશ્ચાત્ર ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિરુપજાયતે ।
સ કૃચ્છ્રસાધ્યોઽસાધ્યો વા ભવેદત્યપતર્પણાત્ ॥
તસ્માત્તાં દેશકાલૌ ચ વ્યાધિસાત્મ્યેન કર્મણા ।
પરીક્ષ્યોપચરેદેવં નેયમત્યયમાપ્નુયાત્ ॥

વૈદ્યે સૂવાવડીની બાવતમાં બહુ
સંભાળ રાખવી.

૧૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંત-રિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “સૂતિકાને ઓટા આ-હાર વિહારથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યાધિ અત્યંત અપતર્પણ (કર્પણરૂપ ચિકિત્સા) કરવાથી કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ પડેછે એટલા માટે વૈદ્યે દેશકાળ જોઈને વ્યાધિ ટાળવામાં ઉપ-યોગી થાય એવી ક્રિયાથી સૂતિકાના ઉપચારો કરવા કે જેથી સૂતિકા વિનાશ પામે નહીં.”

૧૭ અથાપરાઽપતન્ત્યાનાદાધ્માનૌ કુરુતે તસ્માત્ કઠ્ઠમસ્યાઃ કેશવેષ્ટિતયાઙ્ગુલ્યા પ્રમૃ-જેત્ । કટુકાલાવૃકૃતવેધનસર્પપસર્પનિર્મો-કૈર્વા કટુતૈલવિમિશ્રૈર્યોનિમુખં ધૂપયેત્ । લા-ઙ્ગલીમૂલકલ્કેન વાસ્યાઃ પાણિપાદતલમાલિ-મ્પેત્ । મૂર્ધ્નિ વાસ્યા મહાવૃક્ષક્ષીરમનુસેચયેત્ । કુષ્ઠલાઙ્ગલીમૂલકલ્કં વા મધમૂત્રયોરન્યતરેણ પાપયેત્ । શાલિમૂલકલ્કં વા પિપ્પલ્યાદિ વા મધેન । સિદ્ધાર્થકુષ્ઠલાઙ્ગલીમહાવૃક્ષક્ષીરમિ-

શ્રેણ સુરામળ્ડેન વાઽઽસ્થાપયેત્ । યૈતૈરેવ સિદ્ધેન સિદ્ધાર્થકૈતૈલેનોત્તરવસ્તિ દદ્યાત્ । સ્નિ-ગ્ધેન વા કૃત્તનલ્કેન હસ્તેનાપહરેત્ ॥

જળ્યા પછી ઓઢ ન પડે તો તેથી થતા ઉ-પદ્રવો અને ઓઢ પાડવાના ઉપાયો.

૧૭ જેને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીને પેટમાંથી ઓઢ ન પડી હોય તો તે ઓઢ આનાહને, આફ-રાને, શૂઢને તથા અગ્નિની મંદતાને કરે છે એટલા માટે તે ઓઢને પાડવા માટે કેશોથી વીંટેલી આંગઢી વતે સૂતિકાના કંઠને ઘસતો અથવા ક-ડવી તુંવડી, કડવી ધીસોડી, સર્પપ તથા સર્પની કાંચલી એઓનું ચૂર્ણ કરી સરસીઆ તેલમાં કા-લવીને તેનો યોનિના મુખપર ધૂમાડો દેવો અથવા સૂતિકાના હાથપગનાં તઢાઓમાં દૂધીયા વઢનાગનાં મૂઢીયાંના કલ્કનો લેપ કરવો અથવા સૂતિકાના માથાપર સ્વરસાળી થોરના ઢીરનું સેચન કરવું અથવા કઠનો અને દૂધીયા વઢનાગનાં મૂઢીયાંનો કલ્ક કરી મધની સાથે કે ગોમૂત્રની સાથે સૂતિકાને પાવો અથવા ચોખાના ઢોડનાં મૂઢીયાંનો કે પિપ્પલ્યાદિ ગળનો કલ્ક કરી મધની સાથે પાવો અથવા સ-ર્પપ, કટ, દૂધીયો વઢનાગ તથા થોરનું ઢીર એઓથી મિશ્રિત કરેલી મધની આઢથી ગુદમાં પીચકારી મારવી અથવા એજ ઔપધોનો કલ્ક નાઢીને પકાવેલા સરસીયા તેલથી યોનિમાં પીચકારી મારવી અથવા સૂયાળીએ કે વૈદ્યે હાથના નઢ સારી પેટે ઉતરાવીનાઢી સ્નિગ્ધ કરેલો તે હાથ નાઢીને ઓઢ કાહાડી લેવી.

૧૮ પ્રજાતાયાશ્ચ નાર્યા રુઢ્ધશરીરાયાસ્તીક્ષ્ણૈ-રવિશોધિતં રક્તં વાયુના તદેશગેનાતિસંરુઢ્ધં નાભેરધઃ પાર્શ્વયોર્વસ્તૌ વસ્તિશિરસિ વા ગ્રન્થિ કરોતિ તતશ્ચ નાભિવસ્ત્યુદરશૂલાનિ ભ-વન્તિ સૂચીમિરિવ નિસ્તુદ્યતે મિદ્યતે દીર્યત ઇવ ચ પક્ષાશયઃ સમન્તાદાધ્માનમુદરે મૂત્ર-સઙ્ગશ્ચ ભવતીતિ મક્કલલક્ષણમ્ ॥

સૂતિકાના મક્કલ નામના રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૮ રૂક્ષ શરીરવાળી સૂતિકાનું રુધિર પીપલ વગેરે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી શુદ્ધ ન થયું હોય તો તે રુધિર તે પ્રદેશમાં રહેલા વાયુથી અત્યંત રોકાઈ જઈને નાભિની નીચે, પડલાઓમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયના ઉપરના પ્રદેશમાં ગ્રંથિને ઉત્પન્ન કરેછે કે જે ગ્રંથિથી નાભિ, મૂત્રાશય તથા ઉદર એઓમાં શૂલો થાયછે અને પક્વાશય જાણે સોઈઓથી ભોંકાતો હોય, કુહાડાથી ભેદાતો હોય અને કરવતથી ચીરાતો હોય તેમ વ્યથા પામે છે. આથી પેટમાં ચોમેર આધમાન (ફૂલી-જવું) થાય છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે. આ મક્કલનું લક્ષણ સમજવું. (પ્રસવના રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂલ પળ મક્કલ કેહેવાય છે અને રોકાણું રુધિર પાકવાથી થયેલો વિદ્રાધિ પળ મક્કલ કેહેવાય છે. ડહન.)

૧૯ તત્ર વીરતર્વાદિસિદ્ધં જલમૂપકાદિ-પ્રતીવાપં પાયયેદ્યવક્ષારચૂર્ણં વા સર્પિપા સુખોદકેન વા લવણચૂર્ણં વા પિપ્પલ્યાદિક્વાથેન પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણં વા સુરામણ્ડેન વરુણાદિક્વાથં વા પદ્મકોલૈલાપ્રતીવાપં પૃથક્પર્ણ્યાદિક્વાથં વા ભદ્રદારુમરિચસંસૃષ્ટં પુરાણગુડં વા ત્રિકટુકચતુર્જાતકકુસ્તુમ્બરુમિથ્રં ક્ષાદેદચ્છં વા પિબેદરિષ્ટમિતિ ॥

મક્કલની ચિકિત્સા.

૧૯ સૂતિકાને મક્કલ થયો હોય તો વૈદ્યે વીરતર્વાદિ ગણના ક્વાથમાં ઝૂપકાદિ ગળ પળ પાછળથી સિદ્ધ થતી વસ્તુ નાખી તે ક્વાથ પાવો અથવા સેહેવાય તેવા ઝૂના જલની સાથે કે ઘીની સાથે જવલારનું ચૂર્ણ પાવું અથવા પિપ્પલ્યાદિ ગણના ક્વાથની સાથે સૈંધવનું ચૂર્ણ પાવું અથવા મદિરાની આછની સાથે પિપ્પલ્યાદિ ગળનું ચૂર્ણ પાવું અથવા

વરુણાદિ ગળના ક્વાથમાં પાછળથી સિદ્ધ થતી વસ્તુ પંચકોલ તથા ઇલચી નાખી તે ક્વાથ પાવો અથવા દેવદાર તથા મરી એઓનાં ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરેલો વિદારિગંધાદિ ગળનો ક્વાથ પાવો અથવા સુંઠ, મરી, પીપલ, તજ, તમાલપત્ર, ઇલચી, નાગકેસર અને ધાણા એઓના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરેલો જૂનો ગોળ ચવરાવવો અથવા કેવલ અભયારિષ્ટ વગેરે અરિષ્ટ પાવું. (દોષાદિકનું અવેક્ષણ કરતાં આ ઘણા યોગોમાંથી જે યોગ અનુકૂલ જણાય તે આપવો.)

૨૦ અથ વાલં ક્ષૌમપરિવૃતં ક્ષૌમવસ્ત્રાસ્તુ-તાયાં શય્યાયાં શાયયેત્ । પીલુવદરીનિમ્બપરુપ-કશાલાભિશ્ચૈનં વીજયેત્ । મૃદ્ધિં ચાસ્યાહરહસૈલ-પિચુમવચારયેત્ । ધૂપયેચ્ચૈનં રક્ષોઘ્નૈર્ધૂપૈઃ । રક્ષો-ઘ્નાનિ ચાસ્ય પાણિપાદશિરોગ્રીવાસ્વવસૃજેત્ । તિલાતસીસર્પપકાણાંશ્ચાત્ર પ્રકિરેત્ । અધિ-ષ્ઠાને ચાગ્નિ પ્રજ્વાલયેત્ । વ્રણિતોપાસનીયં ચા-વેક્ષેત ॥

બાલકને કરવાના ઉપચારો.

૨૦ બાલકને ક્ષૌમ વસ્ત્રથી વીંટી, જેમાં ક્ષૌમ વસ્ત્ર વીંછાવેલું હોય એવી શય્યામાં સૂવડાવવો. પીલુ, બોરડી, લીંબડો કે ફાલસાનું શાક એઓની શાખાઓથી બાલકની ઉપર પવન કરવો. બાલકના માથામાં રોજેરોજ તેલથી મીંજાવેલું પૂમડું મૂકવું. રાક્ષસોને હળનારા વજ વગેરેના ધૂપોની ધુમાડી દેવી. બાલકનાં હાથ, પગ, માથું તથા ડોક એઓની ઉપર રાક્ષસોને હળનારી ઔષધીઓ નાખવી તથા વાંધવી. સૂવાવડના ઘરમાં તિલ, અલસી તથા સર્પ એઓના ઢાળા વેરણી રાખવા અને અગ્નિને પળ પ્રજ્વલિત રાખવો. આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના વ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ ઉપર પળ ધ્યાન આપવું.

૨૧ તતો દશમેઽહનિ માતાપિતરૌ કૃતમ-હનને 'ક્ષૌમ ઇટલે દુક્લવસ્ત્ર' એમ લખ્યું છે.

જ્ઞલકૌતુકૌ સ્વસ્તિવાચનં કૃત્વા નામ કુર્યાતાં
યદભિપ્રેતં નક્ષત્રનામ વા ॥

દશમે દિવસે બાલકનું નામ
પાડવાનો વિધિ.

૨૧ દશમે દિવસે માતાએ તથા પિતાએ મંગલ તથા વાઘ આદિ કૌતુક કરી સ્વસ્તિવાચન કરાવીને બાલકનું પોતાના મનને ગમે તેવું નામ પાડવું અથવા જ્યોતિઃશાસ્ત્રની તથા ધર્મશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે જન્મનક્ષત્રને અનુસરતું નામ પાડવું.

૨૨ તતો યથાવર્ણ ધાત્રીમુપેયાન્મધ્યમપ્રમાણાં મધ્યમવયસમરોગાં શીલવતીમચપલામ-લોલુપામકૃશામસ્થૂલાં પ્રસન્નક્ષીરામલમ્બોષ્ટી-મલમ્બોર્ધ્વસ્તનીમવ્યક્લામવ્યસનિનીં જીવદ્વત્સાં દોગ્ધ્રીં વત્સલામક્ષુદ્રકર્મિણીં કુલે જાતામતો-ભૂયિષ્ઠૈશ્ચ ગુણૈરન્વિતાં શ્યામામારોગ્યબલવૃદ્ધયે બાલસ્ય । તત્રોર્ધ્વસ્તની કરાલં કુર્યાત્ । લમ્બ-સ્તની નાસિકામુખં છાદયિત્વા મરણમાપાદયેત્ ॥

બાલકને ધવરાવવા માટે કેવી ધાવ
રાખવી ?

૨૨ બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણવર્ણની, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિયવર્ણની, વૈશ્યે વૈશ્યવર્ણની અને શૂદ્રે શૂદ્રવર્ણની ધાવ રાખવી. ધાવ મધ્યમ કદવાળી, મધ્યમ ઉમરવાળી, રોગ વગરની, સારા સ્વભાવવાળી, ચપલતા વગરની, વિપયાદિકમાં લંપટપણા વગરની, કૃશ ન હોય એવી, જાડી પણ ન હોય એવી, સ્વચ્છ દૂધવાળી, જેના હોઠ લાંબા ન હોય એવી, જેનાં સ્તનો લાંબાં કે ઊંચાં ન હોય એવી, સ્વોડ-ખાપણ વગરની, વ્યસન વગરની, જેનું છોકરું જીવતું હોય એવી, ઘણા દૂધવાળી, પ્રેમવાળી, ક્ષુદ્રકામો નહીં કરનારી, સારા કુલમાં જન્મેલી, કેહેવામાં આવેલા આ ગુણો કરતાં પણ જેમાં અધિક ગુણો હોય એવી અને શ્યામવર્ણવાળી રાખવી. આવી ધાવ રાખવાથી બાલકનું આરોગ્ય અને બલ વૃદ્ધિ પામે છે. (શ્યામવર્ણવાળી સ્ત્રીમાં

ઘણું કરીને ધાવણ વધારે હોય છે તેથી શ્યામવર્ણવાળી ધાવ રાખવાનું કહ્યું છે.) ધાવ જો ઊંચાં સ્તનોવાળી હોય તો બાલકને વિકરાલ કરી નાખે છે અને લાંબાં સ્તનોવાળી હોય તો બાલકના નાકને તથા મુખને સ્તનોવતે ઢાંકી દેવાથી બાલકના મરણનું કારણ થઈ પડે છે. (ધાવમાં વીજા દોષો જે કેહેવામાં આવ્યા તેઓનાં કારણોની કલ્પના પણ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કરી લેવી.)

૨૩ તતઃ પ્રશસ્તાયાં તિથૌ શિરઃસ્નાતામ-હતવાસસમુદઙ્ગુલં શિશુમુપવેશ્ય ધાત્રીં પ્રા-ઙ્ગુલીમુપવેશ્ય દક્ષિણં સ્તનં ધૌતમીષત્પરિચ્છુ-તમભિમન્ડ્ય મન્ત્રેણાનેન પાયયેત્ ॥

ચત્વારઃ સાગરાસ્તુભ્યં સ્તનયોઃ ક્ષીરવાહિનઃ ।
ભવન્તુ સુભગે નિત્યં બાલસ્ય બલવૃદ્ધયે ॥
પયોઽમૃતરસં પીત્વા કુમારસ્તે શુભાનને ।
વીર્ધમાયુરવાપ્નોતુ દેવાઃ પ્રાશ્યામૃતં યથા ॥

બાલકને ધાવનું દૂધ ધવરાવવાનો વિધિ.

૨૩ જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે જે દિવસે તિથિ, વાર તથા નક્ષત્ર વગેરેની અનુકૂલતા હોય તે દિવસે, માથે નાહેલી તથા જેણે નવીન વસ્ત્રો પહેન્યાં હોય એવી ધાવને તેનું મોહોડું પૂર્વતરફ રહે એવી રીતે બેસાડી અને બાલકને તેનું મુખ ઉત્તર તરફ રહે એવી રીતે રાખી, ધાવના જમણા સ્તનને જલથી ધોવરાવી, તેમાંથી પ્રથમનું થોડુંક ધાવણ કહઢાવી નાખી પછી નીચે લેખેલા અર્થવાળા ત્રે મંત્રોથી અભિમંત્રણ કરીને બાલકને તે સ્તન ધવરાવવું.

‘હે ઉત્તમ ભાગ્યવાળી! આ બાલકના બઠની વૃદ્ધિને માટે ચારે સમુદ્રો નિત્ય તારાં સ્તનોમાં દૂધની પ્રાપ્તિ કરનારા થાઓ. હે રૂઢા મોહોડાવાળી! જેમ દેવતાઓ અમૃત પીને લાંબું આયુષ્ય પામ્યા છે તેમ આ બાલક અમૃતના જેવા રસવાળું તારું દૂધ પીને લાંબું આયુષ્ય પામજો.’

૨૪ અતોઽન્યથા નાનાસ્તન્યોપયોગસ્યાસા-ત્મ્યાઘાધિજન્મ ભવતિ-। અપરિચ્છુતેઽપ્યતિસ્ત-

ब्धस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्सृष्टितस्रोतसः शिशोः
कासश्वासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवंविधं स्तन्यं
न पाययेत् ॥

धावने बदलाववाथी तथा स्तननुं पेहेलुं दूध
नहीं कहडावी नाखवाथी नुकसान.

२४ जो एकज धावने मुकरर करीने राख-
वामां न आवे तो बालकने अनेक स्त्रीओना धा-
वणनो उपयोग असात्म्य होवाने लीधे रोगो उ-
त्पन्न थाय छे. जो धावना स्तनोमांथी पेहेलुं थो-
डुंक धावण स्रवावी नाखवामां न आवे तो अ-
त्यंत स्तब्ध थएला धावणथी भरभूर थएला स्त-
नने धाववाथी बालकनां स्रोतो भराई जवाने लीधे
बालकने खांसीनो, श्वासनो तथा वमननो प्रादु-
र्भाव थायछे. आम छे एटला माटे अनेक स्त्रीओनुं
धावण धवराववुं नहीं अने स्तनोमां भराएलुं पेहेलुं
धावण थोडुंक स्रवावी नाख्या वगर पण धवरा-
ववुं नहीं.

२५ क्रोधशोकवात्सल्यादिभिश्च स्त्रियाः
स्तन्यनाशो भवति ॥

धवरावनारी स्त्री जो क्रोधादिकथी युक्त
होय तो तेथी नुकसान.

२६ धवरावनारी स्त्री जो क्रोधथी, शोकथी
के बालक उपर अप्रेम वगैरेथी युक्त होय तो
धावणनो नाश थई जाय छे.

२६ अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमु-
त्पाद्य यवगोधूमशालिषष्टिकमांसरससुरासौवी-
रकपिण्याकलशुनमत्स्यकशेरुकशृङ्गाटकविस-
विदारिकन्दमधुकशतावरीनालिकेरालाबूकाल-
शाकप्रभृतीनि विदध्यात् ॥

जे स्त्रीने धावण बराबर न आवतुं होय
तेनी धावण वधारे उत्पन्न करवाने
माटे चिकित्सा.

२६ जे स्त्रीने धावण बराबर न आवतुं होय

ते स्त्रीने धावण उत्पन्न करवाने माटे अनेक यु-
क्तिओथी हर्षयुक्त करवी अने जवना पदार्थो,
घऊंता पदार्थो, चोखाना पदार्थो, साठी चोखा,
मांसनो रस, मदिरा, सौवीरक, तलना पदार्थो,
लसण, माछलां, कसेरुकंद, शीगोडां, कमळनां
मूळ, फगवेलानो कंद, महुडां, शतावरी, नाळी-
एर, मीठी तुंबडी तथा शरपंखो इत्यादिक पदा-
र्थोनी उपयोग कराववो.

२७ अथास्याः स्तन्यमप्सु परीक्षेत तच्चे-
च्छीतलममलं तनु शङ्खावभासमप्सु न्यस्तमे-
कीभावं गच्छत्यफेनिलमतन्तुमन्नोत्प्लवते न
सीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमार-
स्यारोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति ॥

सारा धावणनी परीक्षा.

२७ बालकनी माताना अथवा धावना धाव-
णनी नीचे प्रमाणे परीक्षा करवी. धावण जो शी-
तल होय, निर्मल होय, पातलुं होय, शंख जेवा
सफेद प्रकाशवालुं होय, पाणीमां नाखतां पाणीनी
साथे मळी जतुं होय पण उपर तरतुं के अंदर
तळामां बेसी जतुं न होय, फीण वगरनुं होय तथा
तांतडाओथी रहित होय तो ते धावणने शुद्ध
जाणवुं. एवा धावणथी बालकनुं आरोग्य रेहेछे,
शरीरनी पुष्टि थाय छे अने बळनी पण वृद्धि थाय छे.

२८ न च क्षुधितशोकार्ताश्रान्तप्रदुष्टधातुग-
र्भिणीज्वरितातिक्षीणातिस्थूलविदग्धभक्ष्यवि-
रुद्धाहारतर्पितानां स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णाध-
सश्च बालं दोषधातुमलानां तीव्रवेगोत्पत्ति-
भयात् ॥

भवन्ति. चात्र ॥

धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः।
दूषयन्ति पयस्तन शरीरा व्याधयः शिशोः ॥
विषय जुवो.

भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ।

કેવી સ્ત્રીનું ધાવણ ધવરાવવું નહીં.

૨૮ ભૂલી સ્ત્રીનું, શોકથી પીડાણી સ્ત્રીનું, થાકેલી સ્ત્રીનું, દુષ્ટ ધાતુઓવાળી સ્ત્રીનું, ગર્ભિનીનું, જેને જ્વર આવતો હોય તે સ્ત્રીનું, અત્યંત ક્ષીણ થણી સ્ત્રીનું, અત્યંત જાડી સ્ત્રીનું, જેણે અરધાં કાંચાં તથા અરધાં પાકાં મધ્યો खाईને પેટ મન્યું હોય તે સ્ત્રીનું, વિરુદ્ધ આહારોથી તૃપ્ત થણી સ્ત્રીનું અને જેને અન્નનું અર્જીર્ણ થયું હોય તે સ્ત્રીનું ધાવણ બાલકને ધવરાવવું નહીં. કારણ કે એવી સ્ત્રીઓનું ધાવણ ધાવવાથી દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મળોનો તીવ્ર વેગ ઉત્પન્ન થવાની ધાત્તીનો પૂરો સંભવ છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં મહાવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “મારે, વિપમ તથા દોષોને વધારનારા આહારોથી ધવરાવનારીના શરીરમાં દોષો પ્રકુપિત થાય છે અને દોષો પ્રકુપિત થવાથી ધાવણ દૂષિત થઈ જાય છે. સ્વોટા આહાર તથા સ્વોટા વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દુષ્ટ થણા વાયુ આદિ દોષો તે સ્ત્રીના ધાવણને દુષ્ટ કરે છે અને તે દુષ્ટ ધાવણ ધાવવાથી બાલકના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. વિચક્ષણ વૈદ્યે ધાવણથી થતા વ્યાધિઓની નીચેપ્રમાણે પાકી પરીક્ષા કરી લેવી.

૨૯ અક્ષપ્રત્યક્ષદેશે તુ રુજા યત્રાસ્ય જાયતે ॥
મુહુર્મુહુઃ સ્પૃશતિ તં સ્પૃશ્યમાને ચ રોદિતિ ।
નિમીલિતાક્ષો મૂર્ધસ્થે શિરો રોગે ન ધારયેત્ ॥
વસ્તિસ્થે મૂત્રસજ્ઞાતો રુજા તૃપ્યતિ મૂર્છતિ ।
વિષ્મૂત્રસજ્ઞૈર્વર્ણ્યચ્છર્વાધ્માનાન્નકૂજનૈઃ ॥
કોષ્ટે દોષાન્વિજાનીયાત્ સર્વત્રસ્થાંશ્ચ રોદનૈઃ ॥

જેઓને બોલતાં આવડતું ન હોય એવાં

બાલકોના અંદરના રોગોને

જાણવાનો ઉપાય.

૨૯ બાલકને જે અંગના કે જે પ્રત્યંગના પ્રદેશમાં વેદના થતી હોય તે પ્રદેશને બાલક

વારંવાર હાથથી અડક્યા કરે છે અને બીજો કોઈ માણસ તે પ્રદેશનો સ્પર્શ કરે તો તે બાલક રૂવે છે. બાલકને માથામાં દરદ હોય તો તે બાલક આંખો વીંચી રાખે છે અને માંથાને અક્કડ રાખી શકતો નથી અર્થાત્ માથું ઢાઢી જાય છે. બાલકને મૂત્રાશયમાં દરદ હોય તો તે બાલક મૂત્રની અટકાયતથી પીડાય છે અને પીડાને લીધે વારંવાર તરસ્યો થાય છે તથા મૂર્છિત થઈ જાય છે. જો બાલકને જ્ઞાડાની તથા મૂત્રની અટકાયત થઈ હોય, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ ગયો હોય, ડાઢી થતી હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય કે આંતરડાનો અવાજ થતો હોય તો એઓ ઉપરથી જાણવું કે બાલકના કોઠામાં રોગ છે. જો બાલક રોયાજ કરતો હોય તો જાણવું કે તેના સઘળા શરીરમાં રોગ છે.”

૩૦ તેષુ ચ યથાભિહિતં મૃદ્વચ્છેદનીયમૌષધં માત્રયા ક્ષીરપસ્ય ક્ષીરસર્પિષા ધાત્ર્યાશ્ચ કેવલં વિદધ્યાત્ ક્ષીરાન્નાદસ્યાત્મનિ ધાત્ર્યાશ્ચાન્નાદસ્ય કપાયાદીનાત્મન્યેવ ન ધાત્ર્યાઃ ॥

બાલકના રોગને ટાળવા માટે ઔષધ
દેવાનો પ્રકાર.

૩૦ બાલકને રોગ થાય તો જે જે રોગ ઉપર જે જે ઔષધ કહ્યું છે તે તે રોગ ઉપર તે તે ઔષધ કરવું પણ તે ઔષધ તીક્ષ્ણતાથી રહિત હોય એવું કરવું, કફનું તથા મેદનું છેદન કરે નહીં એવું કરવું, બાલકને દૂધ તથા ઘી સાત્મ્ય હોય છે એટલા માટે ઘીથી તથા દૂધથી સંયુક્ત કરીને પાવું, પાવું તે પણ માત્રાથી પાવું અને બાલકને જે ઔષધ દેવું તેજ ઔષધ ધવરાવનારીને પણ દેવું પરંતુ તે દૂધના તથા ઘીના યોગ વગરનું એકલુંજ દેવું. આ પ્રકાર ફક્ત દૂધ ધાવીનેજ રહેનારા નાહાના બાલકને માટે સમજવો. જે બાલક ધાવણ ધાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય તેને પણ ઉપર પ્રમાણેજ તથા દૂધથી અને ઘીથી સંયુક્ત કરીનેજ

દેવું અને ધવરાવનારીને પળ દેવું પરંતુ તે દૂધના તથા ઘીના યોગ વગરનું દેવું. જે બાલક અન્ન खाईને રહેતો હોય તેને પોતાનેજ કાથ વગેરે ઔષધો દેવાં પળ ધવરાવનારીને દેવાં નહીં. (બાલકો એક વર્ષની ઉમર થતાં સુધી દૂધ ધાવીનેજ રહેનારાં ગણાય છે, બે વર્ષની ઉમર થતાં સુધી દૂધથી તથા અન્નથી રહેનારાં ગણાય છે અને તે પછી અન્ન खाईને રહેનારાં ગણાય છે.)

૩૧ તત્ર માસાદૂર્ધ્વે ક્ષીરપાયાઙ્ગુલિપર્વદ્વય-ગ્રહણસંમિતામૌષધમાત્રાં વિદધ્યાત્ કૌલાસ્થિ-સંમિતાં કલ્કમાત્રાં ક્ષીરાન્નાદાય કૌલસંમિ-તામન્નાદાયેતિ ॥

બાલકને દેવાના ઔષધની માત્રા.

૩૧ બાલક એક માસનું થાય તે પછી તે પેહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી તેને દૂધમાં તથા ઘીમાં ચોઢી નાખેલા ઔષધની પોતાની આંગઢીના બે ટેરવાં ઉપર આવે તેટલી માત્રા દેવી, વીજું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી દૂધમાં તથા ઘીમાં ઔષધનો કલ્ક કરીને તેની નાહાના બોરના ઢઢીઆ જેવડી માત્રા દેવી અને વીજા વર્ષ પછી નાહાના બોર જેવડી માત્રા દેવી. (તંત્રાંતરમાં તો એમ કહ્યું છે કે બાલકને જન્મ્યા પછી એક મહિના સુધીમાં વાવડીંગ જેટલું ઔષધ દેવું અને વીજે મહિનેથી એક એક વાવડીંગ જેટલું વધારતું જવું. વઢી વીજા ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે બાલકને પેહેલે મહિને એક રતિ માર ઔષધ દેવું અને તે મધ, ધાવળ, સાકર તથા ઘી એઔથી અવલેહ જેવું (ચટાય એવું) કરીને દેવું. પછી મહિને મહિને એક એક રતિ વધારતું જવું. પેહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી એ પ્રમાણે કરવું. પેહેલું વર્ષ પૂરું થયા પછી સોઢ વર્ષની ઉમર થતાં સુધી વર્ષે વર્ષે પાંચ પાંચ ચળોઢી માર વધારતું જવું.)

૩૨યેષાં ગદાનાં યે યોગાઃ પ્રવક્ષ્યન્તેઽગદ્ઢ્કરાઃ। તેષુ તત્કલ્કસંલિપ્તૌ પાયયેત શિશું સ્તનૌ ॥

૧ સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય

બાલકને ઔષધ દેવાની વીજી યુક્તિ.

૩૨ જે જે રોગોને માટે જે જે ઔષધો કેહેવામાં આવશે તે તે રોગોમાં તે તે ઔષધોના કલ્કથી માના અથવા ધાવના સ્તનોપર લેપન કરીને તે સ્તનો બાલકને ધવરાવવાં.

૩૩ એકં દ્વે ત્રીણિ ચાહાનિ વાતપિત્તકફજ્વરે। સ્તન્યપાય હિતં સર્પિરિતરાભ્યાં યથાર્થતઃ ॥

ન ચ તૃષ્ણાભયાદત્ર પાયયેત શિશું સ્તનૌ । વિરેકવસ્તિવમનાન્યૃતે કુર્યાચ્ચ નાલ્પયાત્ ॥

બાલકને જ્વરના વિષયમાં વિશેષ.

૩૩ એક વર્ષ પૂરું થતાં સુધીમાં બાલકને વાત-જ્વર આવે તો એક દિવસ ઘી દેવું એ સારું છે, પિત્ત-જ્વર આવ્યો હોય બે દિવસ સુધી ઘી દેવું એ સારું છે અને કફજ્વર આવ્યો હોય તો ત્રણ દિવસ સુધી ઘી દેવું એ સારું છે. એક વર્ષ પછી એટલે દૂધથી તથા અન્નથી રહેનારા બાલકને અને વીજા વર્ષ પછી એટલે અન્ન खाईને રહેનારા બાલકને પ્રયોજનના અનુસાર પ્રમાણે ઘી દેવું. જ્વરમાં ઘળી તરશ લાગવાની ધાસ્તીને લીધે જ્વરવાઢા બાલકને સ્તનપાન કરાવવું નહીં. (બાલકને સ્તનપાનની અટકાયત નજ કરવી એમ મારપ્રકાશમાં કહ્યું છે.) જેથી વિનાશજ થઈ જાય એવો મયંકર રોગ થયા શિવાય બાલકને વિરેચન દેવું નહીં, પીચ-કારી મારવી નહીં અને વમન પળ કરાવવું નહીં.

૩૪મસ્તુલુઙ્ગક્ષયાદ્યસ્ય વાયુસ્તાલ્વસ્થિ નામયેત્। તસ્ય તૃડ્દૈન્યયુક્તસ્ય સર્પિર્મધુરકૈઃ શૃતમ્ ॥ પાનાભ્યઙ્ગનયોર્યોઙ્યં શીતામ્બૂદ્વેજનં તથા ।

બાલકનું તાલવું નીચે વેસી જાય તો તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા.

૩૪ મસ્તુલુંગનો (માથાના મગજનો) ક્ષય થવાને લીધે વાયુ જે બાલકના તાઢવાના અસ્થિને નમાવી દિયે તે બાલકને તરશ લાગ્યા કરે છે તથા દીનતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાલકને કાકોલ્યાદિ ગળનાં દ્રવ્યોનો કલ્ક

જુવો.

નાચીને પકાવેલું ઘી પીવામાં તથા અભ્યંગમાં યોજવું અને ટાઢા પાણીની અંજલિયો છાંટીને તે બાલકને ચમકાવવું એ હિતકારી થાય છે.

૩૫ વાતેનાધ્માયિતાં નાભિ સરજાં તુંડિસંક્ષિતામ્
મારુતઘ્નૈઃ પ્રશમયેત્ સ્નેહસ્વેદોપનાહનૈઃ ।

બાલકની નાભિ ફૂલી જાય તો તેની
નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા.

૩૬ વાયુના પ્રકોપને લીધે બાલકની નાભિ ફૂલી જાય છે અને દુઃખવા લાગે છે કે જેને આ-ચાર્યોએ ‘તુંડિ’ નામ આપેલું છે. એ નાભિની વા-યુને હળનારાં સ્નેહનોથી, સ્વેદનોથી તથા બંધાર-ણોથી ચિકિત્સા કરવી.

૩૬ ગુદપાકે તુ બાલાનાં પિત્તઘ્નીં કારયેત્કિયામ્
રસાશ્વનં વિશેષેણ પાનાલેપનયોર્હિતમ્ ॥

બાલકની ગુદા પાકી જાય તો તેની
ચિકિત્સા.

૩૬ બાલકની ગુદા પાકી ગઈ હોય તો પિ-ત્તને હળનારી ચિકિત્સા કરવી. આ રોગ ઉપર ર-સવંતી પાવી અને રસવંતી ચોપડવી એ વિશેષે કરી હિતકારી છે.

૩૭ ક્ષીરાહારાય સર્પિઃ પાયથેત્ સિદ્ધા-ર્થકવચામાંસીપયસ્યાપામાર્ગશતાવરીસારિવા-બ્રાહ્મીપિપ્પલીહરિદ્રાકુઠ્ઠસૈન્ધવસિદ્ધં ક્ષીરાન્ના-દાય મધુકવચાપિપ્પલીચિત્રકત્રિફલાસિદ્ધમ-ન્નાદાય દ્વિપશ્ચમૂલીક્ષીરતગરભદ્રદારુમરિચમ-ધુવિડઙ્ગદ્રાક્ષાદ્વિબ્રાહ્મીસિદ્ધમ્ । તેનારોગ્યબલ-મેધાયૂંપિ શિશોર્ભવન્તિ ॥

બાલકને સ્વસ્થપણામાં પળ સાત્મ્ય હોવાને
લીધે ઘીજ ઔષધરૂપ છે.

૩૭ દૂધનો આહાર કરનારા એટલે એક વર્ષ સુધીની ઉમરના બાલકને સર્પપ, વજ, જટામાંસી, ચરણેર, અઘેડો, શતાવરી, કપૂરી, બ્રાહ્મી, પીપ્પળ, હલદર, કઠ અને સૈંધવ એઓનો કલ્ક દૂધમાં નાચીને

તે દૂધમાં પકાવેલું ઘી પાવું. દૂધનો તથા અન્નનો આહાર કરનારા એટલે બે વર્ષ સુધીની ઉમરના બાલકને જેઠીમધ, વજ, પીપ્પળ, ચિત્રક અને ત્રિ-ફલા એઓનો કલ્ક નાચીને દૂધમાં પકાવેલું ઘી પાવું. અન્નનો આહાર કરનારા એટલે બે વર્ષથી અધિક ઉમરના બાલકને દશમૂળ, ક્ષીરતગર, દેવદાર, મરી, જેઠીમધ, વાવડાંગ, દ્રાક્ષ અને બે જાતની બ્રાહ્મી એઓનો કલ્ક નાચીને દૂધમાં પકાવેલું ઘી પાવું. આ પ્રમાણે કરવાથી બાલકને આરોગ્ય, બલ, વૃદ્ધિ અને આયુષ્ય એઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૮ બાલં પુનર્ગાત્રસુખં ગૃહ્ણીયાન્ન ચૈનં તર્જ-યેત્ સહસા ન પ્રતિબોધયેદ્વિત્રાસમયાત્ સ-હસા નાપહરેદુત્કિષ્પદ્વા વાતાદિવિઘાતમયા-ન્નોપવેશયેત્ કૌઙ્ગ્યમયાન્નિત્યં ચૈનમનુવર્તેત પ્રિયશતૈરજિઘાંસુઃ ॥

પરિજનોએ બાલકની કેવી રીતે સેવા કરવી ?

૩૮ બાલકને તેડવો હોય ત્યારે તેનાં ગાત્રોને સુખજ રહે પણ કોઈ રીતે સ્પર્શાદિકથી દુઃખ ઉ-ત્પન્ન ન થાય એવી રીતે તેડવો. બાલકને ચમકી જવાની ધાસ્તીને લીધે કદી પણ ધમકાવવો કે તરછોડવો નહીં. વાયુ વગેરેથી વિઘાત થવાની ધાસ્તીને લીધે કદી પણ સહસા જગાડવો નહીં કે સહસા ઝેંચી લેવો નહીં. સૂંધો થઈ જવાની ધાસ્તીને લીધે કદી પણ બલાત્કારથી બેસાડવો નહીં. બા-લકને કશી હરકત ન આવવા દેવાની ઇચ્છા રાચીને સર્વદા રમકડાં દેવા વગેરે સૈકડો પ્રિય આચરણોથી તેના મનને રાજીજ રાખવું.

૩૯ એવમનભિહતમનાસ્ત્વભિવર્દ્ધેતે નિ-ત્યમુદગ્રસત્ત્વસમ્પન્નો નીરોગઃ સુપ્રસન્નમનાશ્ચ ભવતિ ॥

બાલકની સારી રીતે સેવા કરવાથી લાભ.

૩૯ એ પ્રમાણે પરિજન જો બાલકની સારી રીતે સેવા કરે તો તેથી બાલક મનમાં કોઈ જા-તનો પ્રતિઘાત નહીં પામતાં નિરંતર વૃદ્ધિ પામે છે

अने उंचा सत्वथी संपन्न, रोगोथी रहित तथा सुप्रसन्न मनवाळो थाय छे.

४० वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्या-
गारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्ग-
तश्च बालं रक्षेत् ॥

नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च ।
नोष्ममारुतवर्षेषु रंजोधूमोदकेषु च ॥

वायु तथा तडको इत्यादिकथी बालकनुं
रक्षण करवुं.

४० पवन, तडको, वीजळीनी प्रभा, झाड,
लता, उजड घर, ऊंडुं स्थानक तथा घरनी छाया
एओथी अने पूतना आदि दुष्ट बालग्रहोना उप-
सर्गथी बालकनुं रक्षण करवुं. अपवित्र प्रदेशमां,
खुल्ला प्रदेशमां, नीचा ऊंचा प्रदेशमां, गरमीवाळा
प्रदेशमां, पवनवाळा प्रदेशमां, वरसादवाळा प्रदे-
शमां, रजवाळा प्रदेशमां, धूमाडावाळा प्रदेशमां
के जळवाळा प्रदेशमां बालकने मूकवो नहीं.

४१ क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

बालकने धावण ओलुं मळतुं होय के त-
माम मळतुं न होय तो शुं करवुं ?

४१ बालकोने दूध सात्म्य छे एटला माटे
जेटलुं धावण ओलुं रेहेतुं होय तेनी मात्रानो वि-
चार करीने तेटलीज मात्राथी बकरीनुं अथवा
गायनुं दूध पावुं.

४२ षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेत्पु हितं च ॥

बालकने अन्न क्यारे देवुं ?

४२ बालक छ महीनानो थाय त्यारे तेने ह-
लकुं तथा हितकारी अन्न खवराववुं.

४३ नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उ-
पसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गभ्यो रक्ष्या
बाला भवन्ति ॥

बालकने घणुं करीने जनानामांज राख-
वानी अने ते बालकनुं बालग्रहोथी
रक्षण करवानी जरूर.

४३ बालकने घणुं करीने हमेश अंतःपुरमांज
(ज्यां स्त्रीओ रेहेती होय ते स्थलमांज) राखवो
अने बालग्रहोना उपसर्गनी धास्तीने लीधे तेना
रक्षणनो शास्त्रोक्तविधि हमेशां कन्या करवो.
बालग्रहोना उपसर्गोथी बालकोनुं प्रयत्नपूर्वक
रक्षण करवानी जरूर छे.

४४ अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति
नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानं च
परिणुदति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते
भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्गमति स-
न्दद्यौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्तस्वरो
निशि जागर्ति दुर्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यछु-
च्छुन्दरीमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यम-
भिलपति तथा नाभिलपतीति सामान्येन ग्र-
होपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः

बालकने बालग्रहोना उपसर्ग लागू प-
ड्यानां लक्षणो.

४४ जो बालक चमकीजाय, त्रास पामे,
रोया करे, मूर्छित थई जाय, नखोथी के दांतोथी
पोताना शरीरने के धवरावनारीना शरीरने वींख-
रडा के बटकां भरे, दांतोने करडे, धुधव्या करे,
वगासां खाधा करे, भमरोना चाळा करे, ऊंचुं
जोया करे, मोहोडामांथी फीण काहाड्या करे,
होठ डस्या करे, क्रूर थई जाय, पातळा तथा
काचा झाडावाळो थई जाय, दीन तथा पीडित
स्वरवाळो थई जाय, रातनो जाग्या करे, दुर्बळ
थई जाय, अंगोमां ग्लानिवाळो थई जाय, माळ-
लाना जेवा छलुंदरना जेवा के मांकडना जेवा
गंधवाळो थई जाय अने धवरावनारीना धावणपर
प्रथमना जेवी इच्छा करे नहीं तो जाणवुं के
बालकने बालग्रहोना वळगाड लागू पड्योछे.

આ વાલગ્રહના વઠગાડનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે. વિસ્તારથી તો ઉત્તરતંત્રમાંના કૌમારમૃત્યંત્રમાં કેહેવામાં આવશે.

૪૫ શક્તિમન્તં ચૈનં જ્ઞાત્વા યથાવર્ણં વિદ્યાં પ્રાદ્યેત્ ।

વિદ્યાભ્યાસ ક્યારે કરાવવો અને કયા વર્ણના વાલકને મુખ્યત્વે કરી કઈ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવો.

૪૬ જ્યારે વાલક વિદ્યાનું સંપાદન કરવાના પરિશ્રમનું સહન કરી શકે એવો થયેલો જોવામાં આવે ત્યારે તેને વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવો. બ્રાહ્મણ વર્ણના વાલકને મુખ્યત્વે કરી વેદવિદ્યાનો, ક્ષત્રિય વર્ણના વાલકને મુખ્યત્વે કરી રાજનીતિ-સંબંધી વિદ્યાનો, વૈશ્ય વર્ણના વાલકને મુખ્યત્વે કરી વ્યાપારસંબંધી વિદ્યાનો અને શૂદ્રવર્ણના વાલકને સેવાધર્મ સંબંધી તથા કારીગરી વગેરે સંબંધી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવો.

૪૬ અથાસૈ પञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षा पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्मार्थકामप्रजाः प्राप्स्यतीति

પુત્રનું યોગ્ય કન્યાની સાથે લગ્ન ક્યારે કરવું અને તે કન્યા કેટલી ઉમરની જોઈએ ?

૪૬ પુત્ર વરાવર વિદ્યાભ્યાસ કરીને પચીશ વર્ષનો થાય ત્યારે તેનું વાર વર્ષની યોગ્ય કન્યાની સાથે લગ્ન કરવું. વાલલગ્ન નહીં કરતાં આપ્રમાણે લગ્ન કરવાથી પુત્ર પિતાની મિલકત સંભાળવાને, ધર્મક્રિયાઓ કરવાને, નવા ધનનું સંપાદન કરવાને, શારીર સુખો મેળવવાને અને ઉત્તમ સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

૪૭ ऊनषोडशवर्षायामप्रातः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

લગ્ન કન્યા પછી પળ તુરત સમાગમ નહીં કરતાં સ્ત્રી જ્યારે સોઠ વર્ષની થાય ત્યારેજ સમાગમ કરવો તથા પચીશ વર્ષથી ઓછી ઉમરવાળા સ્ત્રીનો સમાગમ નહીંજ કરવો અને તે જો કરવામાં આવે તો પ્રજાની સૃષ્ટિમાં નુકસાન.

૪૭ પચીશ વર્ષની ઉમરને નહીં પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ, જેની ઉમ્મર સોઠ વર્ષથી કમતી હોય એવી સ્ત્રીમાં ગર્ભનું આધાન કરે તો તે ગર્ભ પેટમાંજ મરી જાય છે, કદાચ જન્મે તો પણ લાંબા સમય સુધી જીવતો નથી અને કદાચ જીવે તો પણ નવળી ઇન્દ્રિયોવાળો રહેછે. આમ છે એટલા માટે પચીશ વર્ષની ઉમરને નહીં પોહોચેલા પુરુષે સોઠ વર્ષની ઉમરને નહીં પોહોચેલી સ્ત્રી કે જે અત્યંત વાલાજ હોય છે તેમાં ગર્ભાધાન કરવું નહીં અને તેઓનાં વડીલોએ તે કરવા દેવું નહીં.

૪૮ वृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

અતિવૃદ્ધ, લાંબા રોગવાળી કે વીજા કોઈ વિકારવાળી સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન કરવું નહીં, તેવા પુરુષે પણ ગર્ભાધાન કરવું નહીં અને જો કરવામાં આવે તો તેથી

નુકસાન.

૪૮ જે સ્ત્રી વૃદ્ધ હોય અથવા લાંબા કાળના રોગવાળી હોય અથવા વીજા કોઈ વિકારથી યુક્ત હોય તે સ્ત્રીમાં ગર્ભાધાન નહીંજ કરવું. તેમજ જે પુરુષ વૃદ્ધ હોય, લાંબા કાળના રોગવાળો હોય કે વીજા કોઈ વિકારથી યુક્ત હોય તેણે પણ સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છતાં પણ ગર્ભાધાન કરવું નહીં. અયોગ્ય સ્ત્રીમાં કે અયોગ્ય પુરુષથી ગર્ભાધાન થાય તો પણ પ્રજાની સૃષ્ટિમાં ઉપરના ૪૭ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણેજ દોષો થાય છે.

૪૯ તત્ર પૂર્વોક્તૈઃ કારણૈઃ પતિષ્યતિ ગર્ભે
ગર્ભાશયકટીવજ્રણવસ્તિશૂલાનિ રક્તદર્શનં ચ ।

તત્ર શીતૈઃ પરિષેકાવગાહપ્રદેહાદિભિરુ-
પચરેજીવનીયશૃતક્ષીરપાનૈશ્ચ ॥

ગર્ભસ્રાવનાં તથા ગર્ભપાતનાં પૂર્વરૂપો
અને ગર્ભસ્રાવની ચિકિત્સા.

૪૯ આ અધ્યાયના વીજા વિષયમાં જણાવેલાં
મલિનસ્પર્શાદિક કારણોથી ગર્ભ સ્રવવાનો કે પ-
ડવાનો થાય ત્યારે ગર્ભાશયમાં, કમરમાં, સાથલોનાં
મૂલોમાં તથા મૂત્રાશયમાં શૂલો ઉત્પન્ન થાય છે
અને યોનિમાંથી લોહી પડતું જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે વને ત્યારે વૈદ્યે શીતલ પરિષેકો
કરવારૂપ, શીતલ જલમાં સ્નાનો કરાવવારૂપ,
શીતલ લેપનાદિક કરાવવારૂપ, તથા કાકોલ્યાદિ
ગણના કલ્કથી પકાવેલાં દૂધો પાવારૂપ ચિ-
કિત્સા કરવી.

૫૦ ગર્ભસ્ફુરણે મુદુર્મુદુસ્તત્સન્ધારણાર્થ
ક્ષીરમુત્પલાદિસિદ્ધં પાયયેત્ ॥

ગર્ભનું વારંવાર સ્ફુરણ (ફરકવું) થતું
હોય તો તેની ચિકિત્સા.

૫૦ જો ગર્ભ વારંવાર ફરક્યા કરતો હોય
તો તે ગર્ભની સ્થિરતા કરવાને માટે વૈદ્યે ગર્ભિ-
ણીને ઉત્પલાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું.

૫૧ પ્રસંસમાને સદાહપાર્શ્વપૃષ્ઠશૂલાચ્ચુદ-
રાનાહમૂત્રસજ્ઞાઃ સ્થાનાત્ સ્થાનં ચોપક્રામતિ
ગર્ભે કોષ્ઠે સંરમ્ભઃ ।

તત્ર સ્નિગ્ધશીતાઃ ક્રિયાઃ । વેદનાયાં
મહાસહાશ્વદ્રસહામધુકશ્વદંટાકણ્ટકારિકા-
સિદ્ધં પયઃ શર્કરાક્ષૌદ્રમિશ્રં પાયયેત્ ।
મૂત્રસજ્ઞે દર્ભાદિસિદ્ધમ્ । આનાહે દિહ્સૌ-
ર્વર્ચલલશુનવચાસિદ્ધમ્ । અત્યર્થ સ્રવતિ રક્તે
કોષ્ઠાગારિકાગારમૃત્પિણ્ડસમજ્ઞાધાતકીકુસુમ-
નવમાલિકાગૈરિકસર્જરસરસાઞ્જનચૂર્ણ મધુના-
વલિહ્યાદ્યથાલાશં ન્યગ્રોધાદિત્વકપ્રવાલકલ્કં

વા પયસા પાયયેદુત્પલાદિકલ્કં વા કશેરુશ્-
જ્ઞાટકશાલૂકકલ્કં વા શૃતેન પયસોદુમ્બર-
ફલોદકકન્દકાથેન વા શર્કરામધુમધુરેણ
શાલિપિપ્તં ન્યગ્રોધાદિસ્વરસપરિપીતં વા વસ્ત્રા-
વયવં યોન્યાં ધારયેત્ । અથાદૃષ્ટોણિતવેદ-
નાયાં મધુકદેવદારુપયસ્યાસિદ્ધં પયઃ પાય-
યેત્ તદેવાશ્મન્તકશતાવરીપયસ્યાસિદ્ધં વિદા-
રિગન્ધાદિસિદ્ધં વા વૃહતીદ્રવ્યોત્પલશતાવરી
સારિવાપયસ્યામધુકસિદ્ધં વા एवं ક્ષિપ્રમુપક્રા-
ન્તાયા ઉપાવર્તન્તે રુજો ગર્ભશ્ચાપ્યાયતે ।

વ્યવસ્થિતે ચ ગર્ભે ગવ્યેનોદુમ્બરશલાહુસિ-
દ્ધેન પયસા ભોજયેત્ ॥

ગર્ભપાતના તથા ગર્ભ એક સ્થાનમાંથી
વીજા સ્થાનમાં જાય તના ઉપદ્રવો
અને તેઓની ચિકિત્સા.

૫૧ ગર્ભ પડવા લાગે ત્યારે પડલાંઓમાં તથા
પીઠમાં દાહસહિત શૂલ નીકળે છે, લોહીનો અત્યંત
સ્રાવ થાય છે, મલબંધ થાય છે અને મૂત્રની અટ-
કાયત થાય છે. ગર્ભ એક સ્થાનમાંથી વીજા
સ્થાનમાં જતાં આમાશયમાં તથા પકાશયમાં ક્ષોભ
થાય છે અને ઉપર કહેલા ઉપદ્રવો પળ થાય છે.

આ પ્રમાણે થાય ત્યારે સ્નિગ્ધ તથા શીતલ
ક્રિયાઓ કરવી. વેદનાને ટાઢવા માટે જંગલી
અડદના છોડ, જંગલી મગના છોડ, જેઠીમધ, ગો-
ચરૂ અને ભોરીંગીની ઇઓના કલ્કથી પકાવેલા
દૂધમાં સાકર તથા મધ નાખીને તે દૂધ પાવું.
મૂત્રની અટકાયતને ટાઢવા માટે તૃણપંચ-
મૂલ ગણના કલ્કથી પકાવેલા દૂધમાં સાકર
તથા મધ નાખીને તે દૂધ પાવું. મલબંધને
શાંત કરવા માટે હીંગ, સંચલ, લસણ તથા
વજ ઇઓના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું.
રુધિરનો અત્યંત સ્રાવ અર્થાત્ પ્રદર થયો હોય તો
તેને શાંત કરવા માટે ભમરીના દરની માટીનો
પીંડો, રીસામણી, ધાવણીનાં ફૂલ, મોગરી, (ડોલર)

સોનાગેરુ, રાઝ તથા રસવંતી એઓમાંથી જેટલા મઢી આવે તેટલા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચટાડવું અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગણની છાલ તથા કુંપળીઆં એઓનો કલ્ક કરી દૂધમાં ઘોળીને પાવો અથવા ઉત્પલાદિ ગણનો કલ્ક કરી ગરમ કરેલાં દૂધની સાથે પાવો અથવા કસેરુકંદ, શીગોડાં તથા કમઢનો કંદ એઓનો કલ્ક કરી ગરમ કરેલા દૂધની સાથે પાવો અથવા ઝંઘરાનાં ફળોનો તથા જઢમાં થતા કમઢ વગેરે પદાર્થોના કંદોનો કાથ કરી તેને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરી તે કાથની સાથે ચોલાનો લોટ પાવો અથવા વસ્ત્રના ટુકડાને ન્યગ્રોધાદિ ગણના સ્વરસથી સૂત્ર પલાળીને તે કટકો યોનિની અંદર રાખાવો. લોહી દેલાયા વગરની વેદના થતી હોય તો તેને શાંત કરવા માટે જેટીમધ, દેવદાર તથા સ્વરણેર એઓના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું અથવા આસોંદરો, શતાવરી તથા સ્વરણેર એઓના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું અથવા વિદારીગંધાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું અથવા ઝમ્બી ભોરીંગણી, વેટી ભોરીંગણી, કમઢ, શતાવરી, કપૂરી, સ્વરણેર તથા જેટીમધ એઓના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ પાવું. આ પ્રમાણે તુરંતજ ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તેથી વેદનાઓ શાંત થાય છે અને રુધિરના સ્ત્રાવથી કર્પણ પામેલો ગર્ભ પણ પાછો વૃંહણ પામેલો થાય છે.

ગર્ભ સ્થિર થયા પછી ગર્ભિણીને ઝંઘરાનાં કોમઢ ફળોના કલ્કથી પકાવેલા દૂધની સાથે હલકું અન્ન જમાડવું.

૫૨ અતીતે લવણસ્નેહવર્જાભિર્યવાગૂભિરુદ્ધાલકાદીનાં પાચનીયોપસંસ્કૃતાભિરુપક્રમેત યાવન્તો માસા ગર્ભસ્ય તાવન્ન્યહાનિ । વસ્ત્યુદરશૂલેષુ પુરાણગુહં દીપનીયસંયુક્તં પાયયેદરિષ્ટં વા ॥

૧ ઔપધના કલ્કથી આઠ ગળું દૂધ અને દૂધથી ચોગળું પાણી નાલીને પકાવતાં પાણી તમામ બઢી જ-

ગર્ભનો પાત થઈ જાય તો તે પછી કરવાની ચિકિત્સા.

૫૨ ગર્ભ પડી જાય તો લંઘન કરાવી, લૂણ તથા ઘી નાખ્યા વગરની જંગલી કોદરા વગેરેની રાવો કરી તે રાવોને પાચન કરનારા પદાર્થોથી સંસ્કાર આપીને પાવી. આ ચિકિત્સા, જેટલા મહિનાનો ગર્ભ પડ્યો હોય તેટલા દિવસો સુધી કરવી. મૂત્રાશયમાં કે પેટમાં શૂઢ નીકળતાં હોય તો પંચકોલ- (પીપઢ, પીપળીમૂલ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ) થી સંયુક્ત કરેલો જૂનો ગોઢ પાવો અથવા અભયારિષ્ટાદિક અરિષ્ટ પાવું.

૫૩ વાતોપદ્રવગૃહીતત્વાત્ સ્ત્રોતસાં લીયતે ગર્ભઃ સોઽતિકાલમવતિષ્ઠમાનો વ્યાપદ્યતે તાં મૃદુના સ્નેહાદિક્રમેણોપચરેત્ । ઉત્ક્રોશરસસંસિદ્ધામનલ્પસ્નેહાં યવાગૂં પાયયેત્ । માપતિલવિલ્વશલાટુસિદ્ધાન્ વા કુલ્માષાન્ ભક્ષયેન્મધુ માધ્વીકં ચાનુપિબેત્ સપ્તરાત્રમ્ । કાલાતીતસ્થાયિનિ ગર્ભે વિશેષતઃ સધાન્યમુદુલ્લં મુસલેનાભિહન્યાદ્વિષમે વા યાનાસને સેવેત ॥

લીન ગર્ભનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

૫૩ સ્ત્રોતો વાયુના ઉપદ્રવોથી પકડાઈ જવાને લીધે ગર્ભ લીન થાય છે (સંકોચ પામે છે) અને તે લાંબા કાઢ સુધી પેટમાં રહેતાં ફરકતો પણ નથી. આ પ્રમાણે થયું હોય તો ગર્ભિણીની તીક્ષ્ણતા વગરના સ્નેહન આદિ કોમઢ ઉપચારોરૂપ ચિકિત્સા કરવી અને ટીટોડાના માંસના રસથી પકાવેલી ઘણા ઘીવાળી યવાગૂ પાવી અથવા સાત રાત સુધી અડદ, તલ, તથા વીલીનાં કાંચાં ફળ એઓથી સિદ્ધ કરેલી ઘુઘરી સ્વરાવવી અને તે

ઈને દૂધજ અવશેષ રહે એ પકાવેલું દૂધ કેહેવાય છે.

ઉપર મધ તથા મધ પાવું. પ્રસવનો કાલ વીતી ગયા છતાં પણ ગર્ભ પેટમાં રહે તો વિશેષે કરી એમ પણ કરવું કે ઝાંડળીયામાં ધાન્ય નચાવીને ગર્ભિણીના હાથથી સાંબેલાં વતે તે ધાન્ય ઝંડાવવું અથવા ગર્ભિણીને વિષમ વાહનનું તથા વિષમ આસનનું સેવન કરાવવું.

૫૪ વાતાભિપન્ન એવ શુશ્યતિ ગર્ભઃ સ માતુઃ કુક્ષિં ન પૂરયતિ મન્દં સ્પન્દતે ચ તં બૃંહણીયૈઃ પયોભિર્મોસરસૈશ્ચોપચરેત્ ॥

ગર્ભ વાયુથી પેટમાંજ સૂકાય તો તેનાં (ઉપવિષ્ટકનાં) લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

૫૪ વચ્ચતપર ગર્ભ વાયુથી ક્ષિપ્ત થઈને પેટમાંજ સૂકાય છે. એ ગર્ભ ગર્ભિણીના ઉદરને મોટું કરતો નથી અને મંદ મંદ ચલિત થયા કરે છે. આ પ્રમાણે થયું હોય તો વૈદ્યે ધાતુઓનું બૃંહણ (પોષણ તથા વૃદ્ધિ) કરનારા પદાર્થો નાચીને પકાવેલાં દૂધોથી તથા માંસના રસોથી ઉપચાર કરવા.

૫૫ શુક્રશોણિતં વાયુનાભિપ્રપન્નમવક્રાન્ત-જીવમાધ્માપયત્યુદરં તત્કદાચિદ્દદ્વચ્છયોપ-શાન્તં નૈગમેષાપહૃતમિતિ ભાષન્તે । તમેવ ક-દાચિત્ પ્રલીયમાનં નાગોદરમિત્યાહુસ્તત્રાપિ લીનવત્ પ્રતીકારઃ ॥

પેટ ગર્ભથી વૃદ્ધિ પામ્યા પછી નાહાનું થઈ જવા લાગે તો તેની નિદાન-પૂર્વક ચિકિત્સા.

૫૫ વચ્ચતપર વાયુથી ક્ષિપ્ત થવાને લીધે જેમાં અંગો ઉત્પન્ન ન થયાં હોય એવો વીર્યનો અને રજનો સંઘાત જીવસહિત રહેતાં વાયુ પેટને મોટું કરી દે છે. એ મોટું થઈ પેટ કોઈ વચ્ચતે યદ-ચ્છાથી ઉપશાંત થઈ જાય તો તે જોઈને લોકો કેહે છે કે 'આ ગર્ભને નૈગમેષ નામના બાલગ્રહે હરી લીધો.' ગર્ભ જો કોઈ વચ્ચતે વાયુથી ક્ષિપ્ત થવાને લીધે સંકોચ પામતાં પેટ નાહાનું થઈ જવા લાગે તો લોકો તેને નાગોદર કેહે છે.

આ નાગોદર હોય તો પણ ઉપર આપેલા ૫૩ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૫૬ અતઃ ઊર્ધ્વં માસાનુમાસિકં વશ્યામઃ ।

મધુકં શાકલીજં ચ પયસ્યા સુરદારુ ચ ॥

અશ્મન્તકસ્તિલાઃ કૃષ્ણાસ્તામ્રવહ્ની શતાવરી ।

વૃક્ષાદની પયસ્યા ચ લતા ચોત્પલસારિવા ॥

અનન્તા સારિવા રાસ્ના પદ્મા મધુકમેવ ચ ।

બૃહત્યૌ કાશ્મરી ચાપિ ક્ષીરિશુક્લાસ્ત્વચો ઘૃતમ્

પૃશ્નિપર્ણી વલા શિશ્રુઃ શ્વદંટ્રા મધુપર્ણિકા ।

શૃંગાટકં વિસં દ્રાક્ષા કશેરુ મધુકં સિતા ॥

વત્સૈતે સપ્ત યોગાઃ સ્યુરર્ધશ્લોકસમાપનાઃ ।

યથાસજ્જ્યં પ્રયોક્તવ્યા ગર્ભસ્ત્રાવે પયોયુતાઃ ॥

કપિત્થબૃહતીબિલ્વપટોલેશુનિદિગ્નિકાઃ ।

મૂલાનિ ક્ષીરસિદ્ધાનિ પાયયેદ્વિપગૃષ્ઠમે ॥

નવમે મધુકાનન્તાપયસ્યાસારિવાઃ પિબેત્ ।

ક્ષીરં શુણ્ઠીપયસ્યાભ્યાં સિદ્ધં સ્યાદશમે હિતમ્ ॥

સક્ષીરા વા હિતા શુણ્ઠી મધુકં સુરદારુ ચ ।

એવમાપ્યાયતે ગર્ભસ્ત્રીત્રા રક્ત્ત્વોપશામ્યતિ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીને ગર્ભસ્ત્રાવાદિકના અટ-

કાવમાટે મહિને મહિને કરવાના

જૂદા જૂદા ઉપચારો.

૫૬ પેહેલે મહિને જેટીમધ, સાગનાં બીજ, ચરણેર અને દેવદાર એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો. (ભાવપ્રકાશમાં ચરણેરને બદલે આસોંદ કહી છે.)

બીજે મહિને આસોંદરો, કાલા તલ, મજીઠ અને શતાવરી એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

ત્રીજે મહિને બાંદો (અપરવૃક્ષ), ચરણેર, ઘ-ઉલાં અને ઘોળી ઉપલસરી (ઘોળી કપૂરી) એ-ઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

ચોથે મહિને ઘોળી ઉપલસરી, કાલી ઉપલસરી, રાસ્ના, ભારંગી અને જેટીમધ એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

પાંચમે મહિને ઝૂમી મોરીંગણી, બેટી મોરીંગણી, સીવળ, વડ આદિ પાંચ ક્ષીરીવૃક્ષોની નહીં ઉઘડેલી ટીસીઓ, એજ વૃક્ષોની છાલો અને ઘી એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

છઠ્ઠે મહિને ટૃશ્નિપર્ણી, વઢદાણા, સરગવો, ગો-સ્વરૂ અને જેટીમધ અથવા સીવળ એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

સાતમે મહિને શીગોડું, કમલનાં મૂલ, દ્રાક્ષ, કસેરુકંદ, જેટીમધ અને સાકર એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

હે પુત્ર સુશ્રુત ! આ પ્રમાણે કરવાથી ગર્ભનો સ્ત્રાવ કે પાત થતો નથી.

આઠમે મહિને વૈદ્યે કોટ, ઝૂમી મોરીંગણી, વીલી, પટોલ, શેલડી અને બેટી મોરીંગણી એઓનાં મૂલોનો એક તોલાં ભાર કલ્ક વત્રીશ પલ (ચાર તોલાનું એક પલ થાય છે.) ભાર જઠથી મિશ્રિત કરેલા આઠ પલ ભાર દૂધમાં નાચી તે દૂધને ડકાળી સઘલું જઠ વઢી જઈને કેવલ દૂધ અવશેષ રહે ત્યારે તે દૂધ ગર્ભિણીને પાવું.

નવમે મહિને જેટીમધ, ઘોળી ઉપલસરી, સ્વર-ણેર અને કાલી ઉપલસરી એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

દશમે મહિને સૂંઠ અને સ્વરણેર એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક વત્રીશ પલ ભાર જઠથી મિશ્રિત કરેલા આઠ પલ ભાર દૂધમાં નાચી તે દૂધને ડકાળી સઘલું જઠ વઢી જઈને કેવલ દૂધ અવશેષ રહે ત્યારે તે દૂધ ગર્ભિણીને પાવું અથવા સૂંઠ, જેટીમધ અને દેવદાર એઓનો એક તોલાં ભાર કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

આમ કરવાથી ગર્ભ વૃંહણ પામે છે અને ગર્ભ-સંબંધી તીવ્ર વેદના પળ શાંત થઈ જાય છે.

૧૭ નિવૃત્તપ્રસવાયાસ્તુ પુનઃ ષડ્ભ્યો વ-ર્ષેભ્ય ઊર્ધ્વે પ્રસવમાનાયા નાર્યાઃ કુમારોડ્વપા-યુર્ભવતિ ॥

પ્રસવ થયા પછી છ વર્ષે જેને બીજો પ્રસવ થાય તે સ્ત્રીનું છોકરું અલ્પ આયુષ્યવાલું થાય છે.

૧૭ એક ગર્ભનો જન્મ થયા પછી છ વર્ષની અં-દર જેને બીજો ગર્ભ ન રહે તે સ્ત્રી નિવૃત્ત પ્રસવા ઇટલે જળી રહેલી (જેને ફરીવાર જળવું રહ્યું નથી એવી) કેહેવાય છે. એ સ્ત્રી જો છ વર્ષ પછી પાછું જળે તો તેનું છોકરું યોનિના અને ગર્ભા-શયના દોષને લીધે અલ્પ આયુષ્યવાલું થાય છે. (વચમાં ઘણી મુદત સુધી ગર્ભ નહીં રહેવાથી યોનિ અને ગર્ભાશય દુષ્ટ થઈ જાય છે. એઓનું યોગ્ય ચિકિત્સાથી શોધન થયા વિના જો કેવલ આહા-રાદિકના ગુણથીજ બીજો ગર્ભ રહે તો તે ગર્ભથી જન્મેલા બાલકનું આયુષ્ય અલ્પ થાય છે.)

૧૮ અથ ગર્ભિણીં વ્યાધ્યુત્પન્નાવત્યયે હર્દ-યેન્મધુરામ્લેનાન્નોપહિતેનાનુલોમયેષ્ઠ સંશમ-નીયં ચ મૃદુ વિદધ્યાદન્નપાનયોરશ્રીયાન્ન મૃદુ વીર્યં મધુરપ્રાયં ગર્ભાવિરુદ્ધં ચ ગર્ભાવિરુદ્ધાશ્ચ ક્રિયા યથાયોગં વિદધીત મૃદુપ્રાયાઃ ॥

ગર્ભિણીને વમન આદિ ક્રિયાનો જે નિષેધ છે તેનો પ્રતિપ્રસવ.

૧૮ જેથી મરણ થઈ જાય એવો કોઈ ભયંકર વ્યાધિ ગર્ભિણીને ઉત્પન્ન થયો હોય તો વૈદ્યે તેને મધુરપણા તથા ખાટાપણાવાળું અને તીવ્રતા વગ-રનું વમનદ્રવ્ય અન્નની સાથે સ્વરાવી દઈને વમન કરાવવું, એવી યુક્તિથીજ વિરેચન દેવું અને સંશ-મનીય ઔષધ પળ જે મૃદુ હોય તેનોજ અન્નપાનમાં ઉપયોગ કરાવવો. ભોજન પળ મૃદુવીર્યવાળું, ઘણાં મ-ધુરદ્રવ્યોવાળું અને ગર્ભનું વિરોધી ન હોય એવું આપવું અને બીજી પળ જે જે ક્રિયાઓ કરવી તે સઘળી ઘણ-સરા કોમલપણાવાળી અને જેઓથી ગર્ભને વિરોધ ન થાય એવી કરવી. ક્રિયાઓમાં હીનયોગ, અ-તિયોગ કે મિથ્યાયોગ ન થાય એવી સંભાલ રાખવી.

૫૯ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

સૌવર્ણ સુકૃતં ચૂર્ણં કુષ્ઠં મધુ ઘૃતં વચા ।
મત્સ્યાક્ષકઃ શઙ્ખપુષ્પી મધુ સર્પિઃ સકાઞ્ચનમ્ ॥
અર્કપુષ્પી મધુ ઘૃતં ચૂર્ણિતં કનકં વચા ।
દેમચૂર્ણાનિ કૈટર્યઃ શ્વેતા દૂર્વા ઘૃતં મધુ ॥
ચત્વારોઽભિહિતાઃ પ્રાશાઃ શ્લોકાર્દેષુ ચતુર્વપિ ।
કુમારાણાં વપુર્મેધાબલબુદ્ધિવિવર્દનાઃ ॥

બાલકને શરીરની, ધારણાશક્તિની,
બઢની તથા બુદ્ધિની વૃદ્ધિ
આપવાના ઉપાયો.

૫૯ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંત-
રિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “સારી રીતે કરેલું
સુવર્ણનું બારીક ચૂર્ણ, કઠનું બારીક ચૂર્ણ, મધ, ઘી
અને વજનું ચૂર્ણ એકઠાં કરીને સ્વરાવવામાં આવે
તો તેથી બાલકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બઢ અને
બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું બારીક ચૂર્ણ, બ્રા-
હ્મીનું ચૂર્ણ, શંખાવલીનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘી એ-
ઓને એકઠાં કરીને સ્વરાવવામાં આવે તો તેથી

૧ જો કે મૂલશ્લોકોમાં સુવર્ણનું ચૂર્ણજ કહ્યું છે પણ
મારેલા સુવર્ણનું ચૂર્ણ કહ્યું નથી તો પણ ગ્રંથાંતરના મત

બાલકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બઢ અને બુદ્ધિ
વૃદ્ધિ પામે છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું ચૂર્ણ, સૂરજમુખીનું
અથવા સ્વરણેરનું ચૂર્ણ, મધ, ઘી અને વજનું ચૂર્ણ
એઓને એકઠાં કરીને સ્વરાવવામાં આવે તો તેથી
બાલકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બઢ અને બુદ્ધિ
વૃદ્ધિ પામે છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું ચૂર્ણ, કાચફળનું ચૂર્ણ,
ધોળી દૂર્વાનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ એઓને એકઠાં
કરીને સ્વરાવવામાં આવે તો તેથી બાલકોનાં
શરીર, ધારણાશક્તિ, બઢ અને બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે.”

(આ ઉપાયો એક વર્ષ સુધી કરવા એમ કે-
ટલાએક કહેછે અને કેટલાએક કહેછે કે બાર વર્ષ
સુધી કન્યા કરવા. બાલકને ઔષધની કેટલી
માત્રા આપવી એ વિષયમાં જે મતભેદો છે તે આ
અધ્યાયના ૩૧ મા વિષયમાં આપેલા છે. એ મત-
ભેદો જોઈને તેઓમાંથી જે પ્રકાર અનુકૂલ જણાય
તે પ્રકારને અનુસરીને બાલકને માત્રા દેવી.)

ઉપરથી સિદ્ધ થાય કે મારેલું સુવર્ણ લેવું યોગ્ય છે.

इति सौश्रुत आयुर्वेदे शारीरस्थानं

समाप्तम् ॥

સુશ્રુત-આયુર્વેદ.

ચિકિત્સિત સ્થાન.

મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર.

અધ્યાય ૧ લો.

૧ અથાતો દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દ્વિવ્રણીય-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દ્વૌ વ્રણૌ ભવતઃ શારીર આગન્તુકશ્ચેતિ ।
તયોઃ શારીરઃ પવનપિત્તકફશોણિતસન્નિપાત-
નિમિત્તઃ ॥ આગન્તુરપિ પુરુષપશુપક્ષિવ્યાલસ-
રીષ્ટપ્રપતનપીડનપ્રહારાગ્નિક્ષારવિષતીક્ષ્ણૌપ-
ધશકલકપાલશૂક્લચક્રેષુપરશુશક્તિકુન્તાઘાયુ-
ધ્રાગ્નિઘાતનિમિત્તઃ ॥

વ્રણના બે ભેદ અને તે ભેદોનાં કારણો.

૨ શારીર અને આગંતુક એ રીતે બે પ્રકારના વ્રણો થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર કે તેઓનું મિશ્રણ એઓથી જે વ્રણ થયો હોય તે શારીર કેહેવાય છે. માણસ, પશુ, પક્ષી, ફા-
ડીલાનાર જાનવરો, સર્પ, મઘર, પડવું, દંડાવું, પ્રહાર, અગ્નિ, ક્ષાર, વિષ, તીક્ષ્ણ ઔષધ, કાષ્ઠ વગેરેનો કટકો, ઠીકરી, શીંગડું, ચક્ર, વાળ, કુ-
હાડો, સાંગ કે ખાલાં વગેરે બીજું કોઈ આયુધ એઓના અભિઘાતથી જે વ્રણ થયો હોય તે આ-
ગંતુક કેહેવાય છે.

૧ આગંતુક વ્રણની સાત દિવસ પછી છેવટ સુધીની અને શારીર વ્રણની આરમથી છેવટ સુધીની જે એકસ-

૩ તત્ત્વ તુલ્યે વ્રણસામાન્યે દ્વિકારણોત્થાન-
પ્રયોજનસામર્થ્યાદ્વિવ્રણીય ઇત્યુચ્યતે ॥

આ અધ્યાયને 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત'

એ નામ આપવાનું કારણ.

૩ જો કે ઉપર કહેલા વસ્ત્રે પ્રકારના વ્રણોમાં વ્રણપણું તુલ્યજ છે તો પણ તેઓનું ઝડવું જૂદાં જૂદાં નિમિત્તોથી થાય છે તેથી તેઓની ચિકિત્સા-
ઓમાં કેટલોક વિશેષ છે અને આ અધ્યાયમાં વસ્ત્રે વ્રણને માટે જે સરખી ચિકિત્સા છે તેજ મુખ્યત્વે કરી કહી છે એટલા માટે આ અધ્યાય 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' કેહેવાય છે.

૪ સર્વસિન્નેવાગન્તુવ્રણે તત્કાલમેવ ક્ષતો-
પ્મણઃ પ્રસૂતસ્યોપશમાર્થં પિત્તવચ્છીતક્રિયાવચ્ચ-
રણવિધિવિશેષઃ સન્ધાનાર્થચ્છ મધુઘૃતપ્રયોગ ઇ-
ત્યેતદ્વિકારણોત્થાનપ્રયોજનમુત્તરકાલં તુ દોષો-
પ્લવવિશેષાચ્છારીરવત્પ્રતીકારઃ ॥

આગંતુક વ્રણમાં વિશેષ ચિકિત્સાનું

દિગ્દર્શન.

૪ સર્વ પ્રકારના આગંતુક વ્રણના વિષયમાં જે વસ્ત્રે અભિઘાતથી ક્ષત ઉત્પન્ન થાય તેજ વસ્ત્રે, ફેલાણી ક્ષતની ગરમીને શાંત કરવા માટે પિ-
ત્તની પેટે શીતલ ક્રિયાઓ કરવારૂપ વિશેષ ચિ-
કિત્સા કરવી યોગ્ય છે અને સાંધવાને માટે, ક્ષતની ગરમીને શાંત કરવામાટે તથા કુપિત થ-
રખી ચિકિત્સા છે તેના નિરૂપણ વિષેનો. વ્રણનાં નિદાના-
દિક વિષે સૂત્રસ્થાનમાં ઘણું ઘણું કેહેવાઈ ગયું છે.

एला वायुनुं अने रुधिरनुं शमन करवाने माटे मधनो तथा घीनो प्रयोग करवो उचित छे. शरीर व्रणना विषयमां जे वखते व्रण थाय ते वखते ए चिकित्सा करवानी नथी पण जूदी चिकित्सा करवानी छे. आगंतुक व्रणने सात दिवस थई गया पछी तो तेनी चिकित्सा दोषोना प्रसरना विशेषने अनुसरीने शरीर व्रणनी चिकित्सा प्रमाणेज करवी उचित छे.

५ दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्च-दशप्रकारः प्रसरणसामर्थ्योद्यथोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे । शुद्धत्वात् षोडशप्रकार इत्येके ॥

दोषोना विशेष उपरથી વ્રણના પંદર ભેદ.

૬ સંક્ષેપથી કહીએ તો ગતિના સામર્થ્યને લીધે દોષોના પ્રસરનો વિશેષ પંદર પ્રકારનો છે કે જે પંદર પ્રકારો આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના વ્રણપ્રશ્ન નામના એકવીશમા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયા છે. એ પંદર પ્રકારો ઉપરથી વ્રણના પંદર ભેદ પણ થાય છે. કેટલાએક આચાર્યો કેહેછે કે ‘જે વ્રણ દોષોના પ્રસરથી રહિત થઈને તમામ શુદ્ધ થઈ ગયો હોય અર્થાત્ જેનું રોપણ કરવાનું જ રહ્યું હોય તેને સોઠમો ગણવો ઇટલે વ્રણના સોઠ ભેદ થાયછે.’

६ तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकं च । तत्र सामान्यं रुक् । व्रणगात्रविचूर्णने व्रणयतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ॥

વ્રણનું સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણ.

૬ વ્રણનું સામાન્ય અને વિશેષ એ રીતે બે પ્રકારનું લક્ષણ છે. એ બે લક્ષણોમાં પીડા થવી એ સામાન્ય લક્ષણ છે. કેમકે વ્યાકરણ પ્રમાણે ગાત્રને વિચૂર્ણિત બનાવી દેવારૂપ અર્થવાળા વ્રણ ધાતુમાંથી વ્રણશબ્દ સિદ્ધ થયોછે માટે ‘જે વિચૂર્ણનરૂપ પીડા કરે તે વ્રણ’ એવી વ્રણશબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. (સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં તો ધાત્વંતરથી વ્યુત્પત્તિ આપી છે.)

व्रणमां वायु आदि दोषोनां जे जूदां जूदां चिह्नो जोवामां आवे ते चिह्नो विशेष लक्षण छे.

७ तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतपिच्छिला-ल्पस्नावी रूक्षश्चटचटायनशीलः स्फुरणायाम-तोदभेदवेदनाबहुलो निर्मासश्चेति वातात् ॥

વ્રણમાં વાયુનાં ચિહ્નો.

૭ જો વ્રણ કાઠી તથા રાતી કાંતિવાળો હોય, પાતલો હોય, ટાઢા તથા ચીકણા અલ્પ સ્નાવવાળો હોય, રૂક્ષ હોય, ચટચટ થયા જેવી ઘણી વેદના કરતો હોય, સ્ફુરણરૂપ કે વારંવાર ચલિત થયા જેવી ઘણી વેદના કરતો હોય, લાંબો કરીને તળાયા જેવી ઘણી વેદના કરતો હોય, મોંકાયા જેવી તથા ભેદાયા જેવી ઘણી વેદના કરતો હોય અને માં-સવગરનો હોય તો તે વ્રણને વાયુસંબંધી સમજવો.

८ क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकोदकाभो-ष्णस्नावी दाहपाकरागविकारी पीतपिडका-जुष्टश्चेति पित्तात् ॥

વ્રણમાં પિત્તનાં ચિહ્નો.

૮ જો વ્રણ તુરતજ પેદા થઈ ગયો હોય, પીઠી તથા આશમાની કાંતિવાળો હોય, કેસૂડાં (સ્ના-સ્નાનાં પુષ્પો)ના ધોળના જેવી કાંતિવાળા ઝુના સ્નાવવાળો હોય, દાહ પાક તથા રતાશરૂપી વિકારોવાળો હોય અને પીઠી ફોડલીઓવાળો હોય તો તે વ્રણને પિત્તસંબંધી સમજવો.

९ प्रततचण्डकण्डूबहुलः स्थूलो घनः स्त-ब्धशिरास्नायुजालावततः कठिनः पाण्डुभा-सो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्नावी गुरुश्चेति कफात् ॥

વ્રણમાં કફનાં ચિહ્નો.

૯ જો વ્રણ લાંબી તથા પ્રચંડ ઘણી સ્વરજ-વાળો હોય, જાડો હોય, ઘાટો હોય, શિરાઓનાં તથા સ્નાયુઓનાં કઠળ જાઝાંઓથી વ્યાસ હોય, કઠળ હોય, પાંડુ અવભાસવાળો હોય, મંદ વેદ-નાવાળો હોય, સફેદ ટાઢા ઘટા તથા ચીકણા

સ્રાવવાળો હોય અને ભારે હોય તો તે વ્રણને કફ-સંબંધી સમજવો.

૧૦ પ્રવાલદલનિચયપ્રકાશઃ કૃષ્ણસ્ફોટપિ-
ડકાજાલોપચિતસ્તુરક્કસ્થાનગન્ધઃ સવેદનો ધૂ-
માયનશીલો રક્તસ્રાવી પિત્તલિઙ્ગશ્ચેતિ રક્તાત્ ॥

વ્રણમાં રુધિરનાં ચિહ્નો.

૧૦ જો વ્રણ પરવાળાંઓનાં દલોના જેવી કાંતિવાળો હોય, કાઠા ફોડલાઓના તથા કાઠી ફોડલીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત હોય, તીક્ષ્ણ ક્ષારના જેવા ગંધવાળો હોય, વેદનાવાળો હોય, જાણે ધૂ-માડા કાઠાડ્યા કરતો હોય એવો હોય, રાતા સ્રાવવાળો હોય અને પિત્તના પ્રસરના જેવાં ચિહ્નો-વાળો પણ હોય તો તે વ્રણને રુધિરસંબંધી સમજવો.

૧૧ તોદદાહધૂમાયનપ્રાયઃ પીતારુણાભા-
સસ્તદ્વર્ણસ્રાવી ચેતિ વાતપિત્તાભ્યામ્ ॥

વ્રણમાં વાયુ તથા પિત્ત એ વન્નેનાં ચિહ્નો.

૧૧ જો વ્રણ મોકાયા જેવી ઘણી વેદનાવાળો હોય, ઘણી બઢતરાવાળો હોય, જાણે વહુજ ધૂં-ધવ્યા કરતો હોય એવો હોય, પીઠા તથા રાતા અવભાસવાળો હોય અને વાયુ તથા પિત્ત એ વન્નેને લગતા વર્ણથી તથા વન્નેને લગતા સ્રાવથી યુક્ત હોય તો તે વ્રણને વાયુ તથા પિત્ત એ વન્નેસંબંધી સમજવો.

૧૨ કણ્ઠ્યનશીલઃ સનિસ્તોદો દારુણો મુદુ-
ર્મુદુઃ શીતપિચ્છિલસ્રાવી ચેતિ વાતશ્લેષ્મભ્યામ્

વ્રણમાં વાયુ તથા કફ એ વન્નેનાં ચિહ્નો.

૧૨ જો વ્રણ खरजથી વ્યાપ્ત હોય, મોંકાયા જેવી વ્યથાવાળો હોય, કઠળ હોય અને વારંવાર ટાઢાં તથા ચીકળા સ્રાવને સ્રવ્યા કરતો હોય તો તે વ્રણને વાયુ તથા કફ એ વન્નેસંબંધી સમજવો.

૧૩ ગુરુઃ સદાહ ઉષ્ણઃ પીતઃ પાણ્ડુસ્રાવી
ચેતિ પિત્તશ્લેષ્મભ્યામ્ ॥

વ્રણમાં પિત્ત તથા કફ એ વન્નેનાં ચિહ્નો.

૧૩ જો વ્રણ ભારે હોય, બઢતરાવાળો હોય, ગરમ હોય, પીઠો હોય અને પાંડુવર્ણવાળા સ્રાવને

સ્રવતો હોય તો તે વ્રણને પિત્ત તથા કફ એ વન્ને-સંબંધી સમજવો.

૧૪ રૂક્ષસ્તનુસ્તોદબહુલઃ સુપ્ત ઇવ ચ રક્તા-
રુણાભસ્તદ્વર્ણસ્રાવી ચેતિ વાતશોણિતાભ્યામ્ ॥

વ્રણમાં વાયુ તથા રુધિર એ વન્નેનાં ચિહ્નો.

૧૪ જો વ્રણ રૂક્ષ હોય, પાતળો હોય, મોં-કાયા જેવી પીઠાથી વહુજ વ્યાપ્ત હોય, જાણે તેના ઉપરના સ્પર્શનું જ્ઞાન નજ થતું હોય એવી જડતા-વાળો હોય, રાતા તથા ઊગતા સૂર્યના જેવા અવ-ભાસવાળો હોય અને વાયુ તથા રુધિર એ વન્નેને લગતા વર્ણથી તથા સ્રાવથી યુક્ત હોય તો તે વ્રણને વાયુ તથા રુધિર એ વન્નેના સંબંધવાળો સમજવો.

૧૫ ઘૃતમણ્ડામો મીનધ્રાવનતોયગન્ધિર્મુદુ-
ર્વિસ્પર્ધ્યુષ્ણકૃષ્ણસ્રાવી ચેતિ પિત્તશોણિતાભ્યામ્ ॥

વ્રણમાં પિત્ત તથા રુધિર એ વન્નેનાં ચિહ્નો.

૧૫ જો વ્રણ ઘીની ઉપરના આઠા ભાગના જેવા અવભાસવાળો હોય, માછલાંઓને ધોવાના પા-ળીના જેવા ગંધવાળો હોય, કોમઠ હોય, ફેલાયા કરતો હોય અને ઝના તથા કાઠા સ્રાવવાળો હોય તો તે વ્રણને પિત્ત તથા રુધિર એ વન્નેના સંબંધવાળો સમજવો.

૧૬ રક્તો ગુરુઃ પિચ્છિલઃ કણ્ઠપ્રાયઃ સ્થિરઃ
સરક્તપાણ્ડુસ્રાવી ચેતિ શ્લેષ્મશોણિતાભ્યામ્ ॥

વ્રણમાં કફ તથા રુધિર એ વન્નેનાં ચિહ્નો.

૧૬ જો વ્રણ રાતો હોય, ભારે હોય, ચીકળો હોય, વહુ खरजવાળો હોય, કઠળ હોય અને રતા-શથી સંયુક્ત પાંડુવર્ણવાળા સ્રાવવાળો હોય તો તે વ્ર-ણને કફ તથા રુધિર એ વન્નેના સંબંધવાળો સમજવો.

૧૭ સ્ફુરણતોદદાહધૂમાયનપ્રાયઃ પીતત-
નુરક્તસ્રાવી ચેતિ વાતપિત્તશોણિતેભ્યઃ ॥

વ્રણમાં વાત, પિત્ત તથા રુધિર એ વ્રણનાં
ચિહ્નો.

૧૭ જો વ્રણ સ્ફુરણ અથવા ચલિત થયાના જેવી વેદનાથી વહુયુક્ત હોય, મોંકાયાના જેવી

વેદનાથી વહુયુક્ત હોય, વઝતરાથી વહુયુક્ત હોય, જાણે વારંવાર ધૂમાડા કાઢાડ્યા કરતો હોય એવો હોય અને પીઠા, પાતળા તથા રાતા સ્ત્રાવવાલો હોય તો તેને વાયુ, પિત્ત અને રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો.

૧૮ કણ્ઠસ્ફુરણચુમચુમાયનપ્રાયઃ પાણ્ડુ-
ઘનરક્તાસ્ત્રાવી ચેતિ વાતશ્લેષ્મશોણિતેભ્યઃ ॥

ત્રણમાં વાયુ, કફ તથા રુધિર એઓનાં
ચિહ્નો.

૧૮ જો ત્રણ સ્વરજથી તથા સ્ફુરણથી અથવા વારંવાર ચલિત થયાના જેવી વેદનાથી અત્યંત યુક્ત હોય, રાઈના કે સર્પપના કલ્કથી સ્વરડાણલાના જેવા ચમચમાટથી અત્યંત યુક્ત હોય અને પાંડુ, ઘાટા તથા રાતા સ્ત્રાવવાળો હોય તો તેને વાયુ, કફ તથા રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો.

૧૯ દાહપાકરાગકણ્ઠપ્રાયઃ પાણ્ડુઘનર-
ક્તાસ્ત્રાવી ચેતિ શ્લેષ્મપિત્તશોણિતેભ્યઃ ॥

ત્રણમાં કફ, પિત્ત તથા રુધિર એ ત્રણેનાં
ચિહ્નો.

૧૯ જો ત્રણ ઘણા દાહવાળો હોય, ઘણા પા-
કવાળો હોય, ઘણી રતાશવાળો હોય, ઘણી
સ્વરજવાળો હોય અને પાંડુ ઘાટા તથા રાતા સ્ત્રા-
વવાળો હોય તો તે ત્રણને કફ, પિત્ત તથા રુધિર
એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો.

૨૦ ત્રિવિધવર્ણવેદનાસ્ત્રાવવિશેષોપેતઃ પવ-
નપિત્તકફેભ્યઃ ॥

ત્રણમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેનાં
ચિહ્નો.

૨૦ જો ત્રણ ત્રણે દોષોને લગતા વર્ણોથી,
ત્રણે દોષોને લગતી વેદનાઓથી અને ત્રણે દો-
ષોને લગતા સ્ત્રાવોથી યુક્ત હોય તો તે ત્રણને
વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેના સંબંધવાળો
સમજવો.

૨૧ નિર્દહનનિર્મથનસ્ફુરણતોદદાહપાક-
રાગકણ્ઠસ્ત્રાવબહુલો નાનાવર્ણવેદનાસ્ત્રાવવિશે-
ષોપેતઃ પવનપિત્તકફશોણિતેભ્યઃ ॥

ત્રણમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર એ
ચારેનાં ચિહ્નો.

૨૧ જો ત્રણમાં વઝીને મસ થઈ જવા જેવી,
મથી નસાતા જેવી, સ્ફુરણરૂપ અથવા વારંવાર ચ-
લાયમાન થવા જેવી તથા વારંવાર મોંકાયા જેવી
વ્યથા ઘણી થતી હોય, વઝતરા ઘણી હોય, પાક
અત્યંત હોય, રતાશ તથા સ્વરજ અત્યંત હોય, વર્ણો
અનેક પ્રકારના હોય અને વેદનાઓ તથા સ્ત્રાવો
પણ અનેક પ્રકારના હોય તો તે ત્રણને વાયુ, પિત્ત,
કફ તથા રુધિર એ ચારેના સંબંધવાળો સમજવો.

૨૨ જિહ્વાતલામો મૃદુઃ સ્નિગ્ધઃ શ્લેષ્મણો
વિગતવેદનઃ સુવ્યવસ્થિતો નિરાસ્ત્રાવશ્ચેતિ
શદ્ધો વ્રણ इति ॥

શુદ્ધ ત્રણનાં ચિહ્નો.

૨૨ જો ત્રણ જીભનાં તળાં જેવો કોમલ સ્નિગ્ધ
તથા લાસો થઈ ગયો હોય, વેદના વગરનો થયો
હોય, સારા આકારવાળો બની ગયો હોય અને સ્ત્રાવ-
વગરનો થઈ ગયો હોય તો તે ત્રણને શુદ્ધ સમજવો.

૨૩ તસ્ય વ્રણસ્ય પટ્ટિરુપક્રમા ભવન્તિ ।
તદ્યથા । અપતર્પણમાલેપઃ પરિષેકોઽભ્યક્તઃ
સ્વેદો વિમ્લાપનમુપનાહઃ પાચનં વિસ્ત્રાવણં
સ્નેહો વમનં વિરેચનં છેદનં ભેદનં દારણં લે-
ખનમેષણમાહરણં વ્યધનં સ્ત્રાવણં સીવનં
સન્ધાનં પીડનં શોણિતાસ્થાપનં નિર્વાપણમુ-
ત્કારિકા કષાયો વર્ત્તિઃ કલ્કઃ સર્પિસ્તૈલં રસ-
ક્રિયાવચ્ચૂર્ણનં વ્રણધૂપનમુત્સાદનમવસાદનં મૃ-
દુકર્મ દારુણકર્મ ક્ષારકર્માગ્નિકર્મ કૃષ્ણકર્મ પા-
ણ્ડુકર્મ પ્રતિસારણં રોમસંજનનં લોમાપહરણં
વસ્તિકર્મોત્તરવસ્તિકર્મ વન્ધઃ પત્રદાનં કૃમિઘ્નં
બૃહ્ણં વિષઘ્નં શિરોવિરેચનં નસ્યં કવલધારણં
ધૂમો મધુસર્પિર્યન્ત્રમાહારો રક્ષાવિધાનમ્ ॥

વ્રણની સાઠ ચિકિત્સાઓનાં નામો.

૨૩ અપતર્પણ, આલેપ, પરિષેક, અભ્યંગ, સ્વેદ, વિમ્લાપન, ઉપનાહ, પાચન, વિસ્ત્રાવણ, સ્નેહ, વમન, વિરેચન, છેદન, મેદન, દારણ, લેખન, દુષ્ણ, આહરણ, વ્યધન, સ્ત્રાવણ, સેવન, સંધાન, પીડન, શોણિતાસ્થાપન, નિર્વાપણ, ઉત્કારિકા, કષાય, વર્ત્તિ, કલ્ક, ઘી, તૈલ, રસક્રિયા, અવચૂર્ણન, વ્રણધૂપન, ઉત્સાદન, અવસાદન, મૃદુકર્મ, દારુણકર્મ, ક્ષારકર્મ, અગ્નિકર્મ, કૃષ્ણકર્મ, પાંડુકર્મ, પ્રતિસારણ, રોમસંજનન, લોમાપહરણ, વસ્તિકર્મ, ઉત્તરવસ્તિકર્મ, બંધ, પત્રદાન, કૃમિઘ્ન, બુંદ્ધણ, વિપન્ન, શિરોવિરેચન, નસ્ય, કવલધારણ, ધૂમ, મધુસર્પિ, યંત્ર, આહાર અને રક્ષાવિધાન એ નામની વ્રણની સાઠ ચિકિત્સાઓ છે. (આ સાઠે ચિકિત્સાઓનું નિરૂપણ આ અધ્યાયના ૨૬ માં વિષયથી કરવામાં આવશે તેથી આ સઘડાં નામોના ગુજરાતી અર્થો સમજવામાં આવશે.)

૨૪ તેષુ કષાયો વર્ત્તિઃ કલ્કઃ સર્પિસ્તૈલં રસક્રિયાવચૂર્ણનમિતિ શોધનરોપણાનિ । તેષ્વઘ્નૌ શસ્ત્રકૃત્યાઃ । શોણિતાસ્થાપનં ક્ષારોઽગ્નિચન્દ્રમાહારો રક્ષાવિધાનં બન્ધવિધાનં ચોક્તાનિ ॥ સ્નેહસ્વેદનવમનવિરેચનવસ્ત્યુત્તરવસ્તિશિરોવિરેચનનસ્યધૂમકવલધારણાન્યન્યત્ર વશ્યામઃ । યદ્યન્વદ્વશિષ્ટમુપક્રમજાતં તદિહ વશ્યતે ॥

આ સાઠ ચિકિત્સાઓના નિરૂપણની વ્યવસ્થા.

૨૪ કષાય, વર્ત્તિ, કલ્ક, ઘી, તૈલ, રસક્રિયા અને અવચૂર્ણન એ સાત ચિકિત્સાઓ વ્રણનું શોધન કરનારી છે અને રોપણ કરનારી પણ છે કે જેઓ વિષે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૨૬ માં અધ્યાયમાં કેટલુંક કેહેવાઈ ગયું છે. (શોધન એટલે દોષોને ટાલવારૂપ શુદ્ધિ અને રોપણ એટલે ધરતી લાવવી.) છેદન, મેદન, લેખન, દુષ્ણ, આહરણ, વ્યધન, સ્ત્રાવણ અને સેવન એ આઠ

ચિકિત્સાઓ શસ્ત્રોવતે બને છે કે જેઓ વિષે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૮ માં તથા ૨૧ માં અધ્યાયમાં કેટલુંક કેહેવાઈ ગયું છે. શોણિતાસ્થાપન, ક્ષારકર્મ, અગ્નિકર્મ, યંત્ર, આહાર, રક્ષાવિધાન અને બંધ એ સાત ચિકિત્સાઓનાં નિરૂપણો પણ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ૧૪ માં અધ્યાયમાં, ક્ષારપાકવિધિ નામના ૧૧ માં અધ્યાયમાં, અગ્નિકર્મવિધિ નામના ૧૨ માં અધ્યાયમાં, યંત્રવિધિ નામના સાતમા અધ્યાયમાં, વ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯ માં અધ્યાયમાં, અગ્રોપહરણીય નામના ૧ માં અધ્યાયમાં અને વ્રણાલેપનબંધવિધિ નામના ૧૮ માં અધ્યાયમાં કરવામાં આવી ગઈ છે. આપ્રમાણે હોવાને લીધે ઉપર લખેલી બાવીશ ચિકિત્સાઓનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવશે. સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, વસ્તિ, ઉત્તરવસ્તિ, શિરોવિરેચન, નસ્ય, ધૂમ, અને કવલધારણ એ દશ ચિકિત્સાઓ આ સ્થાનના છેલ્લા દશ અધ્યાયોમાં વિસ્તારથી કેહેવાની છે એટલા માટે તેઓનું નિરૂપણ પણ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવશે. બાકી જે અઠ્યાવીશ ચિકિત્સાઓ રહી તેઓનું આ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીશું.

૨૫ ષડ્વિધઃ પ્રાગુપદિષ્ટઃ શોફસ્તસ્યૈકાદશોપક્રમા ભવન્ત્યપતર્પણાદયો વિરેચનાન્તાસ્તે ચ વિશેષેણ શોથપ્રતીકારા વર્તન્તે વ્રણભાવમાપન્નસ્ય ચ ન વિરુદ્ધ્યન્તે શેષાસ્તુ પ્રાયેણ વ્રણપ્રતીકારહેતવ એવ ॥

સાઠ ચિકિત્સાઓમાં બાર ચિકિત્સાઓ સોજાની તથા વ્રણરૂપ થઈ શકે સોજાની પણ છે. અને બાકીની ચિકિત્સાઓ તો ઘણું કરીને વ્રણનીજ છે.

૨૧ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાતજન્ય, રુધિરજન્ય અને આગંતુજન્ય, એ રીતે છ પ્રકારનો સોજો પ્રથમ (સૂત્રસ્થાનના ૧૭ માં

અધ્યાયમાં) કેહેવાઈ ગયેલ છે. ઉપર કહેલી સાઠ ચિકિત્સાઓમાં અપતર્પણથી વિરેચન સૂ-ધીની વાર ચિકિત્સાઓ વિશેષકરી એ છ પ્રકારના સોજાને ટાઢવાની છે અને પાછળથી વ્રણરૂપ થઈ ગયેલા સોજાની ઉપર પળ વિરુદ્ધ નથી. વા-કીની અઢતાલીશ ચિકિત્સાઓ તો ઘણું કરીને વ્રણને ટાઢવાનીજ છે.

૨૬ અપતર્પણં ત્વાદ્ય ઉપક્રમ એવ સર્વશો-
ફાનાં સામાન્યઃ પ્રધાનતમશ્ચ ॥

દોષોચ્છ્રાયોપશાન્ત્યર્થં દોષાનદ્વસ્ય દેહિનઃ ।
અવેક્ષ્ય દોષં પ્રાણં ચ કાર્યં સ્યાદપતર્પણમ્ ॥
ઊર્ધ્વમારુતવૃણાશ્વન્મુખશોષશ્રમાન્વિતૈઃ ।
ન કાર્યં ગર્ભિણીવૃદ્ધબાલદુર્બલભીરુભિઃ ॥

અપતર્પણ (લંઘન) નામની પેહેલી
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૨૬ અપતર્પણ (લંઘન) કરાવવું એ સઘळा સોજાઓને માટે સર્વ અંશોથી સંપન્ન પેહેલી ચિ-કિત્સા છે અને રોગનું તુરત હરણ કરનારી હોવાને લીધે અત્યંત મુખ્ય છે.

દોષોથી ભરપૂર થઈ ગયેલા માણસને દોષોના વધારાની શાંતિને માટે તે માણસના દોષને અને બઢ વગેરેને જોડેને અપતર્પણ કરાવવું. (વાતજન્ય સોજામાં પળ અપતર્પણ કરાવવાનો વાધ નથી. કેમકે અપતર્પણ વિકારને ટાઢનારું છે. વાત જો સામ (આમસહિત) હોય તો તેમાં તો અપતર્પણ ઉચિતજ છે.)

જેઓમાં પવન ડંચો ચાલેછે એવા ધાંસી તથા શ્વાસ વગેરે રોગોથી પીડાએલાઓએ, તરશથી પી-ડાએલાઓએ, મૂંઝથી પીડાએલાઓએ, જેઓના મુખમાં શોષ પડતો હોય તેઓએ, થાકીગયેલાઓએ, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓએ, વૃદ્ધોએ, બાલકોએ, નવઢા-

૧ જો મુખનો શોષ સામદોષથી થયો હોય તો તેમાં પળ લંઘન કરાવવાનો વાધ નથી.

૨ લેપનનો પ્રયોગ સૂત્રસ્થાનના વ્રણાલેપનબંધવિધિ

ઓએ અને વીકળોએ અપતર્પણ કરવું નહીં. (અ-ર્થાત્ વૈદ્યે એઓને અપતર્પણ કરાવવું નહીં.)

૨૭ શોકેષ્ઠિયતમાત્રેષુ વ્રણેષુગ્રજેષુ ચ ।

યથા સ્વૈરૌપધૈર્લેપં પ્રત્યેકં ચૈવ કારયેત્ ॥

યથા પ્રજ્વલિતે વેદમન્યમ્ભસા પરિષેચનમ્ ।

ક્ષિપ્રં પ્રશમયત્યગ્નિમેવમાલેપનં રુજઃ ॥

પ્રહ્લાદને શોધને ચ શોફસ્ય હરણે તથા ।

ઉત્સાદને રોપણે ચ લેપઃ સ્યાતુ તદર્થકૃત્ ॥

આલેપ (લેપન) નામની વીજી ચિકિ-
ત્સાનું નિરૂપણ.

૨૭ સોજો કે ઉગ્ર વેદનાવાઢો વ્રણ ઉત્પન્ન થાય કે તુરતજ તે તે દોષોને (જે જે દોષોથી સોજો કે વ્રણ થયેલ હોય તે તે દોષોને) ટાઢ-નારાં ઔષધોનો અને તેવાં એક એક ઔષધનો પળ લેપ કરાવવો. જેમ સઢગેલા ઘરની ઉપર કરવામાં આવતું જઢનું સેચન અગ્નિને તુરત શાંત કરેછે, તેમ સોજાની કે વ્રણની ઉપર કરવામાં આવતું ઔષધોનું લેપન વેદનાઓને તુરત શાંત કરે છે. લેપન કેવઢ પીડાને ટાઢેછે એટલુંજ નહીં પરંતુ પીડાને ટાઢીને સુખ આપેછે, સોજાને તથા વ્રણને શુદ્ધ કરેછે, શુદ્ધ કરીને ટાઢેછે, ડંડા વ્રણને ડંચો કરેછે અને વ્રણમાં ધરતી લેાવેછે.

૨૮ વાતશોકે તુ વેદનોપશમાર્થં સર્પિસ્તૈ-
લધાન્યામ્લમાંસરસવાતહરૌપધનિઃકાથૈરશીતૈઃ
પરિષેકાન્કુર્વીત ।

પિત્તરક્તાભિઘાતવિપનિમિત્તેષુ ક્ષીરઘૃતમધુ-
શર્કરોદકેક્ષુરસમધુરૌપધક્ષીરવૃક્ષાનિઃકાથૈરનુ-
પ્પૈઃ પરિષેકાન્કુર્વીત ।

શ્લેષ્મશોકે તુ તૈલમૂત્રક્ષારોદકસુરાશુક-
કફમ્નૌપધનિઃકાથૈરશીતૈઃ પરિષેકાન્કુર્વીત ॥

યથામ્બુભિઃ સિચ્યમાનઃ શાન્તિમગ્નિર્નિયચ્છતિ ।
દોષાગ્નિરેવં સહસા પરિષેકેળ શામ્યતિ ॥

નામના ૧૮ મા અધ્યાયમાં જોવો અને લેપનનાં દ્રવ્યો સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાય વગેરેમાં જોઈ લેવાં.

परिषेक (रोग उपर घी वगेरे रेडवा)

नामनी त्रीजी चिकित्सानुं निरूपण.

२८ जो सोजो वायुजन्य होय तो वेदनानी शांतिने माटे तेनी उपर ऊना घीथी, ऊना तैलथी, ऊनी कांजीथी, वातहर मांसोना ऊना रसाथी अने वातहर औषधोना ऊना काथोथी परिषेको करवा. (ए द्रवो सोजानी उपर रेडवा.)

जो सोजो पित्तथी, रुधिरथी, अभिघातथी के विषथी थएल होय तो वेदनानी शांतिने माटे तेनी उपर टाढा दूधथी, टाढा घीथी, मधथी, साकरना जळथी, शेलडीना रसथी अने काकोल्यादि गणनां मधुर द्रव्योना तथा वड वगेरे पांच क्षीरिवृक्षोना टाढा काथोथी परिषेको करवा.

जो सोजो कफथी थएल होय तो वेदनानी शांतिने माटे तेनी उपर ऊना तैलथी, ऊना गोमूत्रथी, क्षार गाळवाना ऊना जळथी, ऊना मद्यथी, ऊना शुक्तथी अने कफने हणनारां औषधोना ऊना काथोथी परिषेको करवा. (शुक्तनुं लक्षण सूत्र-स्थानना ४५ मा अध्यायना १८७ मा विषयमां जुवो.)

जेम अग्नि जळवते सेचन करवाथी तुरत शांत थई जाय छे तेम दोषरूपी अग्नि परिषेको करवाथी तुरत शांत थई जाय छे.

२९ अभ्यङ्गस्तु दोषमालोक्योपयुक्तो दोषोपशमं मृदुतां च करोति ॥
स्वेदविम्लापनादीनां क्रियाणां प्राक्स उच्यते ।
पश्चात्कर्मसु चादिष्टः स च विस्त्रावणादिषु ॥

अभ्यंग (घी तथा तेल वगेरे स्नेह पदार्थो लगाववा) नामनी चोथी चिकित्सानुं निरूपण.

२९ दोषने जोईने लगाववामां आवेलो अभ्यंग दोषनी शांतिने करेछे अने सोजानी तथा व्रणनी कोमलताने पण करेछे. (वायुजन्य के कफजन्य सोजो के व्रण होय तो तेनी उपर तैलनो

अभ्यंग करवो अने रुधिरजन्य के विपजन्य विगेरे होय तो तेनी उपर सो वार धोएला घीनो अभ्यंग करवो इत्यादि समजी लेवुं).

स्वेद, विम्लापन, उपनाह, पाचन, विस्त्रावण, वमन अने विरेचन ए क्रियाओ कन्या पेहेलां अभ्यंग करवो अने स्नेहन, वमन तथा विरेचन शिवायनी विस्त्रावणादिक क्रियाओ कन्या पछी पण अभ्यंग करवो. (परिषेक कन्या पछी पण अभ्यंग करवो.)

३० रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोफानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥

स्वेदन (शेक तथा बाफ देवा) नामनी पांचमी चिकित्सानुं निरूपण.

३० जे सोजाओ के व्रणो वायुसंबंधी के कफसंबंधी वेदनाओवाळा होय, रूक्ष तथा जरठ थई गया होय अने कठण होय तेओनी उपर स्वेदन करवुं.

३१ स्थिराणां रुजतां मन्दं कार्यं विम्लापनं भवेत्
अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुना वा शनैः शनैः ॥
विमर्दयेद्विपक्वप्राज्ञस्तलेनांगुष्ठकेन वा ।

विम्लापन (सोजाने के व्रणने चोळीने करमावी नाखवा) नामनी छठी चिकित्सानुं निरूपण.

३१ कठण अने मंद वेदनावाळा अर्थात् कफना आधिक्यवाळा अथवा वायुना तथा कफना आधिक्यवाळा सोजाओनुं तथा सोजामांथी थएला व्रणोनुं प्रवीण वैद्ये विम्लापन करवुं ते एवी रीते के प्रथम अभ्यंग करी, स्वेदन करीने धीरे धीरे वांसनी नळीथी अथवा हाथना तळाथी के अंगुठाथी ते सोजाने के व्रणने चोळवो के जेथी ते करमाई जाय.

३२ शोफयोरुपनाहं तु कुर्यादामविदग्धयोः ॥
अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ।

उपनाह (बाफीने जरा जरा ऊनां राखेलं
औषधोने वस्त्रथी बांधीने तेथी बाफ
देवा) नामनी सातमी चिकित्सानुं
निरूपण.

३२ वायुसंबंधी के कफसंबंधी सोजो काचो
होय के काईक पाको होय तो तेओनी उपर उ-
पनाह करवो. सोजो काचो होय तो उपनाह कर-
वाथी शांत थई जाय छे अने काईक पाको होय
तो उपनाह करवाथी सारी पेटे पाकी जायछे.

३३ निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः ॥
तस्य सम्पाचनं कुर्यान्समाहृत्यौषधानि तु ।
दधितक्रसुराशुक्तधान्याम्लैर्योजितानि तु ॥
स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।
सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्ण्या तथा ॥
हितं सम्भोजनं चापि पाकायाभिमुखो यदि ।
वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ॥

पाचन (पकाववा) नामनी आठमी चि-
कित्सानुं निरूपण.

३३ जे सोजो अपतर्पणथी मांडीने विरेचन
सूधीनी चिकित्साओथी शांत न थाय ते सोजाने
आ ग्रंथना सूत्रस्थानना मिश्रक नामना ३६ मा
अध्यायमां कहेलां शणनां बीज तथा मूलांनां बीज
आदि पाचन द्रव्योना समूहथी पकाववो ते ए
रीते के पाचन द्रव्योने दही, छाश, मद्य, शुक्त
अने धान्याम्ल एओथी युक्त करी, स्निग्ध करी,
लूण नांखीने तेओनी सुंदर उत्कारिका (लाफसी
अथवा रोटली) पकाववी. पछी ते सेहेवाय तेवी
ऊनी ऊनी लाफसी अथवा रोटली एरडाना पान-
डानी साथे सोजानी उपर बांधवी. (सोजामांथी
थएला व्रण उपर पण बांधवी.) आ क्रियाथी सोजो
के सोजामांथी थएलो व्रण पाकवामां अभिमुख
थई गएल होय तो रोगीने यथेष्ट भोजन पण

१ आ पाचन नामनी आठमी चिकित्साने उपनाह
नामनी सातमी चिकित्साथी जूही गणवी योग्य नथी.

आपवुं के जे भोजन अत्यंत कफ करनारूं न होय
अने उपद्रवो करनारूं पण न होय. आवुं भोजन
आपवाथी वेदना शांत थायछे अने पाकनो पण
उपशम थायछे. (धान्याम्लनुं लक्षण सूत्रस्थानना
४९ मा अध्यायना १९१ मा विषयमां जुवो.)

३४ अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छोणितमोक्षणम्
सशोफे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ॥
संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ।
सविषे च विशेषेण जलौकामिः पदैस्तथा ॥
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्याप्राप्तये तथा ।

विस्त्रावण (लोही स्रवाववा) नामनी
नवमी चिकित्सानुं निरूपण.

३४ सोजो तुरतनो उत्पन्न थएलो होय तो
जळो मूकीने अथवा छेरा दर्ईने लोहीनुं विस्त्रावण
करवुं. व्रण सोजावाळो होय, कठण होय, श्याम
होय, रताशवाळो होय, वेदनावाळो होय, पोहोळा
मूळवाळो होय के नीचो उंचो होय तो पण जळो
मूकीने अथवा छेरा दर्ईने लोहीनुं विस्त्रावण करवुं
ए हितकारी छे. जो सोजो के व्रण झेरवाळो
होय तो ते विषयमां तो लोहीनुं विस्त्रावण करवुं
ए विशेष हितकारी छे. लोहीनुं विस्त्रावण करवाथी
वेदना शांत थाय छे अने पाक पण थतो नथी.

३५ सोपद्रवाणां रूक्षाणां कृशानां व्रणशोषिणाम्
यथास्वमौषधैः सिद्धं स्नेहपानं विधीयते ।

स्नेह (घी, तेल, चरबी के मज्जा
पीवराववा) नामनी दशमी चिकि-
त्सानुं निरूपण.

३५ जे माणसो सोजाथी के व्रणथी क्षीण थई
गया होय, कंप तथा खांसीआदि उपद्रवोथी युक्त
होय, रूक्ष थई गया होय के कृश थई गया होय
तेओने, ते ते दोषोनुं हरण करनारां औषधोने

कारण के पाचन उपनाहथी बने छे. (गयदास.)

कल्क नाखीने पकावेला घी वगेरे स्नेहोनुं पान करावुं.

३६ उत्सन्नमांसशोफे तु कफजुष्टे विशेषतः ॥

संक्लिष्टश्यामरुधिरं व्रणे प्रच्छर्दनं हितम् ।

वमन (उलटी कराववा) नामनी अगीयारमी चिकित्सानुं निरूपण.

३६ सोजो के सोजामांथी थएलो व्रण जो ऊंचे चडेला मांसवाळो होय, विशेषे करी कफना प्रकोपवाळो होय के दुष्ट तथा कांईक श्याम रुधिरवाळो होय तो रोगीने वमन करावुं ए हितकारी छे.

३७ वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ॥

विरेचनं प्रशंसन्ति व्रणेषु व्रणकोविदाः ।

विरेचन नामनी वारमी चिकित्सानुं निरूपण.

३७ जो सोजाओ के सोजामांथी थएला व्रणो वातसंयुक्त पित्तथी के केवल पित्तथीयुक्त होय अने लांबा वखत सूधी चालेला होय तो रोगीने विरेचन देवुं उत्तम छे एम व्रणविषयना विद्वानो केहेछे.

३८ अपाकषु तु रोगेषु कठिनेषु स्थिरेषु च ॥

स्नायुकोथादिषु तथा छेदनं प्राप्तमुच्यते ।

छेदन नामनी तेरमी चिकित्सानुं निरूपण.

३८ पाक वगरना ग्रंथि वगेरे रोगोमां, स्थिर तथा कठण व्रण वगेरे रोगोमां, जराक पाकवाळा वल्मीक आदि रोगोमां अने स्नायुओना सडा वगेरे रोगोमां छेदनक्रिया करवी उचित छे एम विद्वानो केहेछे.

३९ अन्तः पूयेष्ववक्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ॥

गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ।

भेदन नामनी चौदमी चिकित्सानुं निरूपण.

३९ जे रोगो अंदर परूवाळा होय, मोहोडां

१ द्रव्याणां पिच्छलानां तु त्वद्भूलानि प्रपीडनम् ।

यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥

(स. स्था. अ. ३६ विषय ५.)

वगरना होय, लांबा वखत सूधी रहेला परूथी चीरावाने लीधे ऊंडां छिद्रोवाळा होय के गतिवाळा (नाडीव्रण) होय ते रोगोमां भेदनक्रिया (भेदी नाखवुं.) उचित छे एम केहेवामां आवेछे.

४० बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि ॥

मर्मोपरि च जातेषु रोगेषूक्तं च दारणम् ।

सुपके पिण्डिते शोफे पीडनैरवपीडिते ॥

पाकोदृत्तेषु दोषेषु तत्तु कार्यं विजानता ।

सुपिष्टैर्दारणद्रव्यैर्युक्तैः क्षारेण वा पुनः ॥

दारण (औषधोथी फाडी नाखवा) नामनी पंदरमी चिकित्सानुं निरूपण.

४० बालक, वृद्ध, शस्त्रने खमी न शके एवां माणसो, क्षीण थएलां माणसो, बीकण तथा स्त्रीओ एओने थएला रोगोमां औषधोथी दारण करवुं (फाडी नाखवुं) उचित छे. मर्मस्थलोनी उपर थएला रोगोने पण औषधोथी फाडी नाखवा उचित छे. सोजो सारी पेटे पाकीने पिंडीभूत थयो होय अने सोजाना दोपो पाकवाथी क्षुभित थया होय तयारे तेने पीडनद्रव्योना जाडा लेपोथी दबावीने पछी प्रवीण वैद्ये सारी रीते वाटेलां दारणद्रव्योथी अथवा क्षारथी फाडी नाखवो. --

४१ कठिनान्स्थूलवृत्तोष्णान्दीर्यमाणान्पुनः पुनः ।

कठिनोत्सन्नमांसांश्च लेखनेनाचरेद्विषक् ॥

समं लिखेत्सुलिखितं लिखेन्निरवशेषतः ।

वर्त्मनाणुप्रमाणेन समं शस्त्रेण निर्लिखेत् ॥

क्षौमं द्योतं पिचुं फेनं यावश्शूकं ससैन्धवम् ।

कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत् ॥

लेखन (उखेडवा तथा खोतरवा) नामनी सोळमी चिकित्सानुं निरूपण.

४१ जे व्रणो कठण होय, जाडा तथा गोळ होठवाळा होय, वारंवार फाटीजता होय के ऊंचां चडेलां कठण मांसोवाळा होय तेओने वैद्ये

२ चिरबिल्वोष्मिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।

कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ॥

(स. स्थानना ३६ मा अध्यायनो ४ थो विषय जुवो.)

શસ્ત્રથી ઉઘેડવા તથા ચોતરવા. જે વ્રણો માંસ-વગરના અને કઠળ હોય તેઓને શસ્ત્રવતે સાધારણ રીતે ઉઘેડવા તથા ચોતરવા, જે વ્રણો જાડા તથા ગોઠ હોવાવાળા હોય તે વ્રણોને અધિક ઉઘેડવા તથા ચોતરવા, જે વ્રણો વારંવાર ફાટી જતા હોય તેઓને નિશ્શેષ ઉઘેડવા તથા ચોતરવા અને જે વ્રણો ઝૂંચાં ચડેલાં કઠળ માંસોવાળા હોય તેઓને તેઓનાં ચારે પડખાંઓમાં સમરીતે ફીણા શસ્ત્રવતે ચોતરવા તથા ઉઘેડવા. શસ્ત્ર હાજર ન હોય તો વ્રણોને ઉઘેડવા માટે તથા ચોતરવા માટે અલ-સીના વસ્ત્રનો, કપડાનો, રૂના પૂમડાનો, સમુદ્ર-ફીણનો, જવઘારનો, સૈંધવનો કે ગઢજીભી (મોંપા-થરી) વગેરેનાં ચરસટ પાનડાંઓનો યોગ્યતા જોઈ ઉપયોગ કરવો.

૪૨ નાડીવ્રણાઞ્શલ્યગર્ભાનુન્માર્યુત્સક્લિનઃ શનૈઃ।
કરીરબાલાંગુલિભિરેપण्या વૈપયેદ્ધિપક્ ॥
નેત્રવર્ત્મગુદાભ્યાસનાઙ્ઙોડવક્ત્રાઃ સસોણિતાઃ ।
ચુચ્ચપોદકજૈઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ કરીરૈરેપયેતુ તાઃ ॥

एषण (परू तथा शल्य वगैरेने शोधी
.. काहाडवा) नामनी सत्तरमी चिकि-
त्सानुं निरूपण.

૪૨ નાડીવ્રણો, (ભરનીંગલો) જેઓની અંદર શલ્ય હોય એવા વ્રણો, સીધા રસ્તાને છોડી દેઈને આડે રસ્તે ગણા વ્રણો અને લાંબા વસ્ત્રસૂધી રહેલા પરૂ ફાટીને ગંભીર હિદ્રોવાળા કરેલા વ્રણો એઓનાં પરૂ વગેરેની ગતિનો, મધ્યાદિકનો અને તેઓમાં રહેલાં ગુપ્ત શલ્ય વગેરેનો વૈદ્યે હુંછ તથા પોથી વગેરેની સઢીઓ નાખીને, વાઢ ના-ખીને, આંગઢી નાખીને અથવા ઇષળી નામનું સ-ઢીરૂપ શસ્ત્ર કે યંત્ર નાખીને નિશ્ચય કરવો. ને-ત્રોની પાંપળોના તથા ગુદાના સમીપના જે નાડીવ્રણો નાહાનાં મુઘોવાળા તથા લોહીવાળા હોય તેઓમાં પરૂવગેરેની ગતિનો તથા શલ્યાદિકનો હુંછની અ-થવા પોથીની લાસી સઢીઓથી નિશ્ચય કરવો.

૪૩ સંવૃતાસંવૃતાસ્યેષુ વ્રણેષુ મતિમાન્ ભિષક્ ।
યથોક્તમાહરેચ્છલ્યં પ્રાસોદ્ધરણલક્ષણમ્ ॥

आहरण (शल्य काहाडवा) नामनी अढा-
रमी चिकित्सानुं निरूपण.

૪૩ વુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે બંધ મોહોડાંવાળા કે ખુલ્લા મોહોડાવાળા વ્રણોમાં જે શલ્ય હોય તે શલ્ય જ્યારે કાહાડવા લાયક સ્થિતિવાળું જણાય ત્યારે તેને આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના શલ્યાપનયનીય ના-મના ૨૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે કાહાડવું.

૪૪ રોગે વ્યધનસાધ્યે તુ યથોદ્દેશં પ્રમાણતઃ ।
શસ્ત્રં નિદધ્યાદોષં ચ સ્વાવયેત્કીર્તિતં યથા ॥

व्यधन (वींधवा) तथा स्वावण (दोषने
स्त्राववा) नामनी ओगणीशमी तथा
वीशमी चिकित्सानुं निरूपण.

૪૪ વીંધવાથી મટાડી શકાય એવા વ્રણ કે દકો-દર વગેરે રોગોમાં વૈદ્યે તે તે રોગના પ્રદેશના પ્રમા-ણને અનુસરી યોગ્ય ઝંડાઈ સુધીમાં યોગ્ય પ્રમા-ણવાળું શસ્ત્ર નાખવું અને તે તે વિષયમાં કહેલા પ્રકારથી દોષને સ્ત્રાવવો.

૪૫ અપાકોપદ્રુતા યે ચ માંસસ્થા વિવૃતાશ્ચ યે ।
યથોક્તં સેવનં તેષુ કાર્યં સન્ધાનમેવ ચ ॥

सेवन (सीववा) तथा संधान (सांधवा)
नामनी एकवीशमी तथा बावीशमी
चिकित्सानुं निरूपण.

૪૫ જે વ્રણો પાકના ઉપદ્રવો વગરના, માંસમાં રહેલા અને ખુલ્લાં મોહોડાંવાળા હોય તેઓને આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ‘અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય’ ના-મના ૨૫ મા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં કહ્યા-પ્રમાણે સીવવા અને તેઓના હોઠ વગેરેને સાંધી લેવા.

૪૬ પૂયગર્ભાનણુદ્ધારાન્વ્રણાન્મર્મગતાનપિ ।
યથોક્તૈઃ પીડનદ્રવ્યૈઃ સમન્તાત્પરિપીડયેત્ ॥
શુષ્યમાણમુપેક્ષેત પ્રદેહં પીડનં પ્રતિ ।
ન ચાભિમુખમાલિમ્પેત્તથા દોષઃ પ્રસિચ્ચતે ॥

पीडन (व्रणने लेपोथी दाब देवा) नामनी
त्रेवीशमी चिकित्सानुं निरूपण.

४६ जे व्रणो अंदर परूवाळा, नाहानां द्वारो-
वाळा तथा मर्मस्थलोमां रह्या होय तेओने आ
ग्रंथना सूत्रस्थानना मिश्रक नामना ३६ मा अ-
ध्यायना ९ मा विषयमां कहेलां पीडनद्रव्योथी
जाडो लेप आपीने चोतरफ दवाववा. दवाववाने
माटे जे जाडो लेप करवामां आव्यो होय ते सू-
काई जतो होय तो तेनी उपेक्षा करवी एटले
सूकावा देवो के जेथी तणाईने व्रण फाटी जाय.
ए लेप व्रणना मोहोडानी सामे के मोहोडा उपर
नहीं करवो पण आसपास तथा अनुलोम रीते क-
रवो के जेम करवाथी दोष पोतानी मेळे सवी जाय.

४७ तैस्त्रैर्मितैर्बहुधा शोणिते प्रस्रुते भृशम् ।

कार्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितास्थापनं भवेत् ॥

शोणितास्थापन (लोहीना अतिस्त्रावने
अटकाववा) नामनी चोवीशमी

चिकित्सानुं निरूपण.

४७ शिरा वीधवा (फस खोलवा) वगेरे
अनेक प्रकारनां ते ते कारणोथी लोहीनो अत्यंत
स्त्राव थवा लाग्यो होय तो आ ग्रंथना सूत्रस्था-
नना शोणितवर्णनीय नामना १४ मा अध्यायना
१९ मा विषयमां कह्या प्रमाणे उपचारो करीने
वैद्ये ते लोहीने अटकाववुं.

४८ दाहपाकज्वरवतां व्रणानां पित्तकोपतः ।

रक्तेन चाभिभूतानां कार्यं निर्वापणं भवेत् ॥

यथोक्तैः शीतलद्रव्यैः क्षीरपिष्टैर्धृतप्लुतैः ॥

दिह्यादबहलौह्येपान्सुशीतांश्चावचारयेत् ।

निर्वापण (व्रणमां थती बळतराने तथा

ते संबंधी ज्वरने शांत करवा) नामनी

पचीशमी चिकित्सानुं निरूपण.

४८ जे व्रणो पित्तना के रुधिरना प्रकोपथी

१ द्रव्याणां पिच्छिलानां तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम्
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥

बळतरा करता होय अने पाकवाना ज्वरथी अभि-
भूत थया होय ते व्रणोनुं निर्वापण करवुं ते एवी
रीते के आ ग्रंथना सूत्रस्थानना मिश्रक नामना
३६ मा अध्यायना बीजा विषयमां कहेलां दूर्वा
वगेरे द्रव्योने दूधमां वाटी घीथी संयुक्त करीने
तेओना पातळा पातळा अतिशीतल लेपो करवा
अने ते उपरांत शीतल द्रव्योथी सेचनो पण करवां.

४९ व्रणेषु क्षीणमांसेषु तनुस्त्राविष्वपाकिषु ॥

तोदकाठिन्यपारूष्यशूलवेषथुमत्सु च ।

वातघ्नवर्गंऽम्लगणे काकोल्यादिगणे तथा ॥

स्नेहिकेषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।

उत्कारिका (औषधोनी पातळी लाफ-
सीनो योग आपवा) नामनी छवीशमी

चिकित्सानुं निरूपण.

४९ व्रणो जो क्षीण मांसवाळा, थोडा तथा
पातळा स्त्राववाळा, पाकवगरना, भोंकाया जेवी
व्यथावाळा, कठण, खरसट, शूलवाळा के कंप-
वाळा होय तो सूत्रस्थानना ३९ मा अध्यायना
१० मा विषयमां कहेलो वातघ्नवर्ग, सौवीरक
तथा तुपोदक आदि अम्लवर्ग, काकोल्यादि गण.
अने स्नेहिक बीजो (तल, अळसी, सर्षप तथा
एरडी वगेरे) एओनां चूर्णांमां सुंदर पातळी ला-
फसी पकावीने तेनो योग आपवो. (सौवीरक तथा
तुपोदकविषे सूत्रस्थानना ४९ मा अध्यायनो
१९० मो विषय जुवो.)

५० तेषां च स्वेदनं कार्यं स्थिराणां वेदनावताम्

दुर्गन्धानां क्लेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ।

कषायैः शोधनं कार्यं शोधनैः प्रागुदीरितैः ॥

कषाय (व्रणने शुद्ध करवाना काथ) नामनी

सत्यावीशमी चिकित्सानुं निरूपण.

५० जे व्रणो स्थिर (कठण,) वेदनाववाळा,
दुर्गंधवाळा, क्लेदवाळा अने विशेषे करी चीकाश-

२ दूर्वा च नलमूलं च मधुकं चंदनं तथा ।

शीतलाश्च गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥

વાઝા હોય તેઓને સ્વેદન સંસ્કાર આપીને તે પછી આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ટ્કા વિષયમાં કહેલાં શંખિની (શં-
ખવેલ,) અંકોલ તથા ચમેલી વગેરે દ્રવ્યોના શોધન કાથોથી તે વ્રણોનું શોધન કરવું.

૫૧ અન્તઃશલ્યાનણુમુખાન્ગંભીરાન્માંસસંશ્રિતાન્
શોધનદ્રવ્યયુક્તાભિર્વર્ત્તિભિસ્તાન્યથાકમમ્ ॥

વર્ત્તિ (વ્રણની અંદર વાટ નાચવા) નામની અઢ્યાવીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૫૧ જે વ્રણો અંદર શલ્યવાઝા, ફીણાં મોહો-
ડાવાઝા, ઝંડા તથા માંસમાં રહેલા હોય તેઓને આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ટ્કા વિષયમાં કહેલાં અજગંધા (તલવળી) વગેરે દ્રવ્યોથી યુક્ત કરેલી વાટોથી અનુક્રમે (પ્રથમ ફીણી વાટોથી, પછી જાડી વા-
ટોથી અને તે પછી વધારે જાડી વાટોથી) શુદ્ધ કરવા.

૫૨ પૂતિમાંસપ્રતિચ્છન્નાન્મહાદોષાંશ્ચ શોધયેત્
કલ્કીકૃતૈર્યથાલાભં વર્ત્તિદ્રવ્યૈઃ પુરોદિતૈઃ ॥

કલ્ક (ચટણીની પેઠે વાટેલાં દ્રવ્યોની લુગદીઓ મૂકવા) નામની ઓગણત્રી-
શમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૫૨ જે વ્રણો દુર્ગંધિ માંસથી ઢંકાણેલા અને પ્રબલ વાત કફથી અતિ દુષ્ટ થયેલા હોય તેઓને ઉપર કહેલાં અજગંધા વગેરે વાટનાં દ્રવ્યોમાંથી જેટલાં મઝી આવે તેટલાં દ્રવ્યોના કલ્કોથી શુદ્ધ

કરવા. (પિત્તથી દુષ્ટ થયેલા વ્રણ ઉપર તો પ-
કાવેલું ઘીજ લગાવવું યોગ્ય છે.)

૫૩ પિત્તપ્રદુષ્ટાન્ ગમ્ભીરાન્દાહપાકપ્રપીડિતાન્
કાર્પાસીફલમિશ્રેણ જયેચ્છોધનસર્પિષા ॥

ઘી (ઔષધોના કલ્કથી પકાવેલું ઘી લગાવવા) નામની ત્રીશમી ચિકિ-
ત્સાનું નિરૂપણ.

૫૩ જે વ્રણો પિત્તથી દુષ્ટ થયેલા, ગંભીર અને દાહથી તથા પાકથી પીડિત હોય તેઓને આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ટ્કા વિષયમાં કહેલાં હીરાકસી વ-
ગેરે દ્રવ્યો અને તે દ્રવ્યોના જેટલાંજ કપાસનાં ફળ એઓનો કલ્ક નાચીને પકાવેલા ઘીથી શુદ્ધ કરવા. (પકાવવાની રીતિ ૯ છે કે કલ્કથી ચો-
ગણા ઘીને ઘીથી ચોગણા જલમાં પકાવવું. ડહન.)

૫૪ ઉત્સન્નમાંસાનસ્તિગ્ધાનલ્પાસ્રાવાન્ વ્રણાં-
સ્થા । સર્પપક્ષ્તેહયુક્તેન ધીમાંસૈલેન શોધયેત્ ॥

તૈલ (ઔષધોના કલ્કથી પકાવેલું તૈલ લગાવવા) નામની એકત્રીશમી ચિકિ-
ત્સાનું નિરૂપણ.

૫૪ જે વ્રણો વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાઝા, સ્તિગ્ધપણા વગરના તથા અલ્પ સ્રાવવાળા હોય અર્થાત્ કફના તથા વાયુના આધિક્યવાળા હોય તેઓને આ ગ્રં-
થના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યા-
યના ૬ ટ્કા વિષયમાં કહેલાં અઘેડા વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાચીને સરસીયા તૈલની સાથે પકાવેલા તિલતૈલથી બુદ્ધિમાન્ વૈધે શુદ્ધ કરવા.

૧ શક્તિન્યઙ્કોટસુમનઃકરવીરસુવર્ચલાઃ ।

શોધનાનિ કષાયાણિ વર્ગશ્રારગ્વધાદિકઃ ॥

૨ અજગન્ધાઽજશૃઙ્ગી ચ ગવાક્ષી લાઙ્ગલાહ્યા ।

પૂતીકશ્ચિત્રકઃ પાટા વિહઙ્ગૈલાહરેણવઃ ॥

કટુત્રિકં યવક્ષારો લવણાનિ મનઃશિલા ।

કાસીસં ત્રિવૃતા દન્તી હરિતાલં સુરાષ્ટ્રજા ॥

૩ કાસીસકટુરોહિણ્યોર્જાતીકન્દહરિદ્રયોઃ ।

પૂર્વોદિષ્ટેષુ ચાઙ્ગેષુ કુર્યાતૈલઘૃતાનિ વૈ ।

અર્કોત્તમાં સ્તુહીક્ષીરં પિષ્ઠા ક્ષારોત્તમાનપિ ।

જાતીમૂલં હરિદ્રે દ્વે કાસીસં કટુરોહિણીમ્ ॥

પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ઘૃતમ્ ।

૪ મયૂરકો રાજવૃક્ષો નિમ્બઃ કોશાતકી તિલાઃ ।

બૃહતી કણ્ટકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।

શોધનાનિ ચ યોજ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ॥

૫૫ તૈલેનાશુધ્યમાનાનાં શોધનીયાં રસક્રિયામ્
વ્રણાનાં સ્થિરમાંસાનાં કુર્યાદ્વ્યૈરુદીરિતૈઃ ॥
કષાયે વિધિવત્તેષાં કૃતે વ્યામિશ્રયેત્પુનઃ ।
સુરાષ્ટ્રજાં સકાસીસાં દદ્યાદ્વાપિ મનઃશિલામ્ ॥
હરિતાલં ચ મતિમાંસ્તતસ્તામવચારયેત્ ।
માતુલુક્કરસોપેતાં સક્ષૌદ્રામતિમર્દિતામ્ ॥
વ્રણેષુ દત્વા તાં તિષ્ઠેત્રીર્ણીશ્ચ દિવસાન્પરમ્ ।

રસક્રિયા (તૈયાર કરેલા ક્વાથમાં બીજાં
ઔષધો નાખી ફરીવાર તે ક્વાથને પકાવી
મલમ જેવો ઘાટો કરીને તે લગાવવા)
નામની બત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૬ જે સ્થિર માંસવાળા વ્રણો તૈલથી શુદ્ધ ન
થતા હોય તેઓને શુદ્ધ કરવા માટે રસક્રિયા કરવી
તે એવી રીતે કે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના દ્રવ્યસંગ્ર-
હણીય નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા શાલ-
સારાદિ ગણનાં દ્રવ્યોનો, બીજાં પણ શોધન દ્ર-
વ્યોનો, પટોલનો અને ત્રિફલાનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ
તૈયાર કરી તેમાં ફટકડી, હીરાકસી, મળશીલ
તથા હરિતાલ એઓનું ચૂર્ણ નાખી, ફરીવાર તે
ક્વાથને પકાવી, ઘાટો કરી, તે મલમ જેવા ઘાટા
ક્વાથમાં બીજોરાંનો રસ તથા મધ નાખી તેનું બ-
હુજ મર્દન કરીને તે મલમ વ્રણોની ઉપર લગા-
વવો. એ મલમ વ્રણોની ઉપર વ્રણ વ્રણ દિવસ
સૂધીજ રાખવો પણ તેથી વધારે વખત રાખવો
નહીં. (એ મલમ વધારે વખતસૂધી રાખવાથી વ્રણ
ફાટી જવાની ધાસ્તી છે.)

૫૬ ગમ્ભીરાન્મેદસા જુષ્ટાન્દુર્ગન્ધાંશ્ચૂર્ણશોધનૈઃ ॥
ઉપાચરેદ્ધિષક્ પ્રાજ્ઞઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ શોધનવર્ત્તિજૈઃ ।

અવચૂર્ણન (ચૂર્ણ ભભરાવવા) નામની તૈ-
ત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૬ જે વ્રણો ગંભીર, મેદવાળા અને દુર્ગંધ-
વાળા હોય તેઓની ઉપર સમજૂ વૈદ્યે શોધનને માટે

૧ શાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।

રસક્રિયા વિધાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥

(સૂ. અ. ૩૬. વિ. ૬)

૨ જે વ્રણ જીભનાં તળાં જેવો કોમલ સ્નિગ્ધ તથા

ઘી પકાવવાનાં હીરાકસી વગેરે શોધન દ્રવ્યોનાં
વાંરીક ચૂર્ણોં તથા શોધનની વાટમાં દાખલ ક-
રવાનાં અજગંધા વગેરે ઔષધિઓનાં વારીક ચૂર્ણોં
ભભરાવવાં. (આ અધ્યાયનો ૬૩ મો તથા ૬૧
મો વિષય જુવો.)

૫૭ શુદ્ધલક્ષણયુક્તાનાં કષાયં રોપણં હિતમ્ ॥

તત્ર કાર્યં યથોદિષ્ટૈર્દ્રવ્યૈર્વૈધેન જાનતા ।

અવેદનાનાં શુદ્ધાનાં ગમ્ભીરાણાં તથૈવ ચ ॥

હિતા રોપણવર્ત્યક્કૃતા રોપણવર્ત્તયઃ ।

અપેતપૂતિમાંસાનાં માંસસ્થાનામરોહતામ્ ॥

કલ્કઃ સંરોહણઃ કાર્યસ્તિલજો મધુસંયુતઃ ।

સ માધુર્યાત્તથૌણ્યાચ્છ્નેદ્યાચ્છાનિલનાશનઃ ॥

કષાયભાવાન્માધુર્યાત્તિકત્વાચ્છાપિ પિત્તહત્ ।

ઔઘ્ણ્યાત્કષાયભાવાચ્છ્તિકત્વાચ્છ કફે દિતઃ ॥

શોધયેદ્રોપયેદ્વાપિ યુક્તઃ શોધનરોપણૈઃ ।

નિમ્બપત્રમધુભ્યાં તુ યુક્તઃ સંશોધનઃ સ્મૃતઃ ॥

પૂર્વાભ્યાં સર્પિષા ચાપિ યુક્તઃ સંરોપણો ભવેત્ ।

તિલવચ્ચકલકં તુ કેચિદાહુર્મનીપિણઃ ॥

શમયેદવિદગ્ધં ચ વિદગ્ધમપિ પાચયેત્ ।

પક્વં મિનત્તિ મિત્ત્રં ચ શોધયેદ્રોપયેત્તથા ।

પિત્તરક્તવિપાગન્તુન્ગમ્ભીરાણપિ ચ વ્રણાન્ ।

રોપયેદ્રોપણીયેન ક્ષીરસિદ્ધેન સર્પિષા ॥

કફવાતાભિભૂતાનાં વ્રણાનાં મતિમાન્ભિષક્ ।

કારયેદ્રોપણં તૈલં ભેષજૈસ્તથોદિતૈઃ ॥

અવન્ધ્યાનાં ચલસ્થાનાં શુદ્ધાનાં ચ પ્રદુષ્યતામ્ ।

દ્વિહરિદ્રાયુતાં કુર્યાદ્રોપણાર્થં રસક્રિયામ્ ॥

સમાનાં સ્થિરમાંસાનાં ત્વક્સ્થાનાં રોપણં ભિષક્

ચૂર્ણં વિદધ્યાન્મતિમાન્પ્રાક્સ્થાનોક્તો વિધિર્યથા

કષાયથી માંડીને અવચૂર્ણન સુધીની સાત

ચિકિત્સાઓ જેમ ઉપરપ્રમાણે ગોઠવ્યાથી

વ્રણોનું શોધન કરે છે તેમ, નીચે પ્ર-

માણે ગોઠવ્યાથી રોપણ પણ કરેછે.

૬૭ જે વ્રણો શુદ્ધપણાનાં લક્ષણોથી યુક્ત થયા

રાતો થઈ ગયો હોય, વેદનાવગરનો થયો હોય, સારા
આકારવાળો બની ગયો હોય અને સ્વાવગરનો થઈ ગયો
હોય તે વ્રણને શુદ્ધ થાવો સમજવો.

હોય તેઓના રોપણને માટે (રુદ્ધાવીને ધરતી લાવવાને માટે) પ્રવીણ વૈદ્યે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનનાં મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોનો કાથ અથવા વીજી રીતનો હિતકારી કપાય કરવો.

જે વ્રણો તમામ વેદનાવગરના અથવા થોડી વેદનાવાળા અને ગંભીર હોય તેઓના રોપણને માટે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલી સોમવહ્ની અથવા વ્રાહ્મી, ગલ્લો અને આસોંદ વગેરે દ્રવ્યોની વર્ત્તિઓ (વાટો) કરવી એ હિતકારી છે.

જે વ્રણો સહેલા માંસથી રહિત થયા હોય, માંસમાં રહ્યા હોય અને રુદ્ધાતા ન હોય તેઓના રોપણને માટે વૈદ્યે તિલનો તથા લીંબડાના પાનડાંનો કલ્ક કરી તેમાં મધ તથા ઘી નાખીને તે કલ્ક લગાવવો. તિલનો કલ્ક મધુર ઉષ્ણ તથા ત્રિગ્ધ હોવાથી વાયુનો નાશ કરે છે, તૂરો મધુર તથા કઢવો હોવાથી પિત્તને હરે છે અને ઉષ્ણ તૂરો તથા કઢવો હોવાથી કફને પણ શાંત કરે છે અર્થાત્ ત્રિદોષહર છે. તિલનો કલ્ક જો શોધન-દ્રવ્યોથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો શોધન કરે છે અને રોપણ દ્રવ્યોથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો રોપણ કરે છે અર્થાત્ યોગવાહી છે. તિલનો કલ્ક લીંબડાનાં પાનડાંઓથી તથા મધથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો વ્રણનું શોધન કરે છે અને લીંબડાનાં પાનડાં, મધ તથા ઘી એઓથી સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો રોપણ કરે છે. કેટલાક આચાર્યોં કેહે છે કે ‘ જવનો કલ્ક પણ તિલના કલ્કની પેઠેજ શોધન કરે છે અને રોપણ પણ કરે છે અથવા તિલના કલ્કથી યુક્ત કરેલો જવનો કલ્ક પણ શોધન કરે છે અને રોપણ પણ કરે છે. એ કલ્ક વ્રણની સઘળી સ્થિતિઓમાં ઉપ-

૧ સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા ।

ક્ષીરિપ્રરોહેષ્વપિ ચ વર્ત્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

૨ પૃથક્પર્ણાત્મગુપ્તા ચ હરિદ્રે માલતી સિતા ।

યોગી છે. કેમકે કાચા વ્રણને શાંત કરે છે, કાંઈક પાકવા લાગેલા વ્રણને સારી રીતે પકાવે છે, પાકેલા વ્રણને ભેદી નાખે છે અને ભેદાણેલા વ્રણનું શોધન કરે છે તથા રોપણ પણ કરે છે. અર્થાત્ જવના કલ્કમાં વિમ્લાપન, પાચન, પાટન, શોધન તથા રોપણ એ પાંચે પ્રયોજનો રહ્યાં છે અને તિલના કલ્કમાં શોધન તથા રોપણ એ બે પ્રયોજનોજ રહ્યાં છે. ’ (આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં સમજા સોમસરલા સોમવલ્કા સચન્દના । કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્કઃ સ્યાત્ પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે એ શ્લોકથી કહેલા કલ્કનો પણ વ્રણના રોપણમાં ઉપયોગ કરવો.)

પિત્તજન્ય, રુધિરજન્ય, વિષસંબંધી કે આગંતુજ વ્રણો ગંભીર હોય તોપણ તેઓનું આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં પૃશ્નિપર્ણી તથા કૌંચાં વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખીને દૂધમાં પકાવેલા ઘીથી રોપણ કરી શકાય છે.

જે વ્રણો કફથી કે વાયુથી અભિભૂત હોય તેઓનું રોપણ કરવાને માટે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં તૈગર તથા અગરુ વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખીને વિધિપ્રમાણે તૈલ વનાવવું.

પિત્તજન્ય, રુધિરજન્ય, વિષસંબંધી તથા અભિઘાતજન્ય વ્રણો કે જેઓને પાટા બાંધવા ઉચિત નથી તેઓનું, ચલસંધિઓમાં રહેલા વ્રણોનું અને જે વ્રણો શુદ્ધ થયા છતાં પણ પાછા દૂષિત થઈ જતા હોય તે વ્રણોનું રોપણ કરવાને માટે વૈદ્યે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના દ્રવ્યસંગ્રહણીય નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા ન્યગ્રોધાદિ ગણની છાલનો તથા ત્રિફ-

કાકોલ્યાદિશ્ચ યોજ્યઃ સ્યાત્ પ્રશસ્તો રોપણે ઘૃતે ।

૩ કાલાનુસાર્યાગુરુણી હરિદ્રે દેવદારુ ચ ।

પ્રિયજ્ઞવશ્ચ રોધ્રં ચ તૈલે યોજ્યાનિ રોપણે ।

લાનો કાથ તૈયાર કરી તે કાથને પાણી પકાવી ઘાટો થાય ત્યારે તેમાં હલદર તથા દારૂ-હલદર એઓનું ચૂર્ણ નાચી ખૂબ મર્દન કરી તે મલમને મધથી સંયુક્ત કરીને તે લગાવવારૂપ રસક્રિયા કરવી. (જેમ શોધનને માટે કરવાની રસક્રિયામાં કાળનો અવધિ છે તેમ આ રસક્રિયામાં નથી માટે આ રસક્રિયા તો જ્યાંમુઘી વ્રણનું રોપણ થાય ત્યાંસુધી કરવી.)

જે વ્રણો સમ, સ્થિરમાંસવાલા અને ત્વચામાં રહેલા હોય તેઓના ઉપર બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે રોપણને માટે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં કાંગ, ત્રિફલા તથા લોદર વગેરે દ્રવ્યોનું અવચૂર્ણન કરવું. (ચૂર્ણ ભભરાવવું.)

૫૮ શોધનો રોપણશ્ચૈવ વિધિયોડયં પ્રકીર્તિતઃ ।
સર્વવ્રણાનાં સામાન્યેનોક્તો દોષાવિશેષતઃ ॥
एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् ।
मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथंचन ॥

ઉપર કહલા શાધનરાપણનો વિધિ સર્વ પ્રકારના વ્રણોને માટે એકસર-
ખોજ છે.

૫૮ આ શોધનનો તથા રોપણનો જે વિધિ કેહેવામાં આવ્યો તે શરીર વ્રણોને માટે તથા આગંતુજ વ્રણોને માટે પણ એકસરખોજ છે, કારણ કે એ સર્વ પ્રકારના વ્રણોમાં વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ દોષોજ દૂષક છે. આ વિધિ શાસ્ત્ર-સિદ્ધ છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી સંપૂર્ણ રીતે શોધનરોપણો થતાં નજરે જોવામાં આવે છે માટે તેનો મંત્રની પેટેજ પ્રયોગ કરી દેવો એટલે જેમ મંત્રના અર્થાદિકનો વિચાર નહીં કરતાં મંત્રનો પ્રયોગ કરી દેવામાં આવે છે તેમ આ વિધિમાં આપેલાં ઔષધોના ગુણદોષાદિકનો કશો લાંબો

લાંબો વિચાર નહીં કરતાં આ વિધિનો પણ પ્રયોગ કરી દેવો.

૫૯ સ્વબુદ્ધ્યા ચાપિ વિભજેત્કપાયાદિષુ સત્તસુ ।
મેષજાનિ યથાયોગં યાન્યુક્તાનિ પુરા મયા ॥
आद्ये द्वे पञ्चमूल्यौ तु गणो यश्चानिलापहः ।
स वातदुष्टे दातव्यः कपायादिषु सतसु ॥
न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यः स्मृतः ।
तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ कपायादिषु सतसु ॥
आरग्वधादिस्तु गणो यश्चोष्णः परिकीर्तितः ।
तौ देयौ कफदुष्टे तु संसृष्टे संयुता गणाः ॥

કપાયથી માંડીને અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિકિત્સાઓમાં પોતાની બુદ્ધિથી ઔષધોના વિભાગો કરવાનો વિષય.

૫૯ કપાય, વર્તિ, કલ્ક, ઘી, તૈલ, રસક્રિયા અને અવચૂર્ણન એ સાત ચિકિત્સાઓના વિષયોમાં, જે જે ઔષધો સૂત્રસ્થાનમાં પ્રથમ કહેલાં છે તેઓનો તે તે યોગને અનુસરીને વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિથી પણ વિભાગ કરવો તે એ રીતે કે લઘુપંચમૂલી, વૃ-હત્પંચમૂલી તથા વિદારિગંધાદિ ગણ કે જેઓ વાયુનો વિનાશ કરનારા કહ્યા છે તે ગણોનો વા-
યુથી દૂષિત થયેલા વ્રણ ઉપર કપાયઆદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો. ન્યગ્રોધાદિ ગણ અને કાકોલ્યાદિ ગણ કે જેઓ પિત્તહર કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓનો પિત્તથી દૂષિત થયેલા વ્રણ ઉપર કપાયઆદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો. આરગ્વધાદિ ગણ અને વીજો જે ઉષ્ણ-કારી ગણ (વરુણાદિ ગણ ?) કેહેવામાં આવેલો છે તે બે ગણોનો કફથી દૂષિત થયેલા વ્રણ ઉપર કપાયઆદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો. જે વ્રણો બે દોષોથી દૂષિત હોય તે વ્રણો ઉપર કપાયઆદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં તે બે દોષોને ટા-લનારા ગણોનો પ્રયોગ કરવો અને જે વ્રણો ત્રણે

૧ કઙ્કુકા ત્રિફલા રોધ્રં કાસીસં શ્રવણાહ્વાયા ।
ધવાશ્વકર્ણયોસ્સ્વકચ રોપણં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥

પ્રિયકુકા સર્જરસઃ પુષ્પકાસીસમેવ ચ ।
સ્વકચૂર્ણ ધવજં ચૈવ રોપણાર્થ પ્રશસ્યતે ॥

દોષોથી દૂષિત થયેલા હોય તે વ્રણો ઉપર કપાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં એક એક દોષને હરનારા વ્રણ ગણોને મિશ્રિત કરીને તેઓનો પ્રયોગ કરવો. ૬૦ વાતાત્મકાનુગ્રહજાન્સાસ્ત્રાવાનપિ ચ વ્રણાન્ સ ક્ષૌમયવસર્પિર્ભિર્ધૂપનાંગૈશ્ચ ધૂપયેત્ ॥

વ્રણધૂપન (વ્રણને ધૂમાડી દેવા) નામની
ચૌત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૦ વાયુથી દુષ્ટ, ઉગ્રપીડાવાળા અને સ્ત્રાવ-વાળા (કફથી દુષ્ટ) વ્રણોને અલસીના વ-સ્ત્રના ટુકડા, જવ તથા ઘી એઓથી મિશ્રિત ક-રેલા ચંદ્રસ તથા રાલ વગેરે પદાર્થોની (આ પ-દાર્થો આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ટૂા વિષયમાં શ્રીવૈષ્ણકે સર્જરસે એ શ્લોકમાં કહ્યા છે.) ધૂમાડી દેવી. ૬૧ પરિશુષ્કાલ્પમાંસાનાં ગમ્भीરાણાં તથૈવચ । કુર્યોદુત્સાદનીયાનિ સર્પીષ્યાલેપનાનિ ચ ॥ માંસાશિનાં ચ માંસાનિ ભક્ષ્યંદ્વિધિવન્નરઃ । વિશુદ્ધમનસસ્તસ્ય માંસં માંસેન વર્જ્યતે ॥

ઉત્સાદન (ઝંડા વ્રણને ઝંચો કરવા-વ્ર-
ણના માંસને વધારવા) નામની પાંત્રી-
શમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૧ જે વ્રણો મૂકાણેલા અલ્પમાંસવાળા હોય (વાતદુષ્ટ હોય) કે ગંભીર અર્થાત્ રુધિરદુષ્ટ અથવા પિત્તદુષ્ટ હોય તેઓનું ઉત્સાદન કરવા માટે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં કહેલાં અઘેડાનાં મૂલ તથા આસોંદ વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી ઘી પકાવીને તે ઘી લગાવવાં અને એ દ્રવ્યોનાં લે-પનો પળ કરવાં.

વ્રણવાળા માણસને વાઘ વગેરે માંસભક્ષક

૧ શ્રીવૈષ્ણકે સર્જરસે સરલે દેવદારુણિ ।

સારેષ્વપિ ચ કુર્વાત મતિમાન્ વ્રણધૂપનમ્ ॥

૨ અપામાર્ગોશ્વગન્ધા ચ તાલપત્રી સુવર્ચલા ।

ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોત્યાદિશ્ચ યો ગણઃ ॥

પ્રાણીઓનાં માંસો પણ વિધિપૂર્વક સ્વરાવવાં. વ્ર-ણવાળો માણસ મનમાં ક્રોધ કે શોક વગેરે કશું નહીં રાખતાં એ માંસોનું ભક્ષણ કરે તો તેથી તેનું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે.

૬૨ ઉત્સન્નમૃદુમાંસાનાં વ્રણાનામવસાદનમ્ ।
કુર્યોદ્રવ્યૈર્યથોદિષ્ટૈશ્ચૂર્ણિતૈર્મધુના સહ ॥

અવસાદન (ઝંચા વ્રણને નીચો કરવા-
માંસને તોડવા) નામની છત્રીશમી
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૨ જે વ્રણો ઝંચા તથા કોમલ માંસોવાળા હોય તે વ્રણોને આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં ક-હેલાં હીરાકમી તથા સૈંધવ વગેરે દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને તેનો યોગ આપવો. આ યોગથી વ્રણોનું માંસ નીચું થઈ જાય છે અને કઠળ થઈ જાય છે.

૬૩ કઠિનાનામમાંસાનાં દુષ્ટાનાં સાતરિશ્વના ।
મૃદ્ધી ક્રિયા વિધાતવ્યા શોણિતં ચાપિ મોક્ષયેત્ ॥
વાતઘ્નૌપધસંયુક્તાન્સેહાન્સેકાંશ્ચ કારયેત્ ।

મૃદુકર્મ (કઠળ વ્રણને કોમલ કરવા) ના-
મની સાડત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૩ વાયુથી દુષ્ટ થયેલા કઠળ તથા માંસ વગરના વ્રણોને તેઓની ઉપર વારંવાર મધુર, સ્નિગ્ધ, જરા જરા ઝના અને સ્ત્રાવણવાળા લેપાદિક કરીને કોમલ કરવા અને જલો મૂકાવવા વગેરેથી રુધિરનું સ્ત્રાવણ પણ કરવું. (વાયુ જો રુધિરથી સં-સૃષ્ટ હોય તો રુધિરનું સ્ત્રાવણ કરવું અને કફથી સંસૃષ્ટ હોય તો સ્નેહનો તથા સેચનો કરવાં.)

૬૪ વ્રણેષુ મૃદુમાંસેષુ દારુણીકરણં હિતમ્ ॥
ધવપ્રિયડ્ગ્વશોકાનાં રોહિણ્યાશ્ચ ત્વચસ્તથા ।

૩ કાસીસં સૈંધવં ક્ષિપ્તં કુરુવિન્દો મનઃશિલા ।

કુકુટાણ્ડકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ।

ફલે શૈરીષકારઞ્જે ધાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।

વ્રણેષ્ટ્સન્નમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્યવસાદને ॥

ત્રિફલાધાતકીપુષ્પરોધ્રસર્જરસાન્સમાન્ ॥

કૃત્વા સૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાણિ વ્રણં તૈરવચૂર્ણયેત્ ।

દારુણકર્મ (કોમલ વ્રણને કઠણ કરવા) ના-
મની આડત્રીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૪ વ્રણો જો કોમલ માંસવાળા હોય તો તે-
ઓને દારુણ (કઠણ) બનાવવા એ સારું છે.
ધાવડાની છાલ, ઘડલાનાં શાડની છાલ, આસો-
પાલવની છાલ, કડવી તૂંબડીની છાલ, ત્રિફળા,
ધાવળીનાં ફૂલ, લોદર અને રાઠ એઓને સમભાગે
લઈ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ વ્રણોની ઉપર મભરાવ-
વાથી કોમલ વ્રણો કઠણ થઈ જાય છે.

૬૫ ઉત્સન્નમાંસાન્કઠિનાન્કણ્ડ્યુક્તાંશ્ચિરોત્થિ-
તાન્ ॥

તથૈવ ચ્છલુ દુઃશોધાન્ શોધયેત્ક્ષારકર્મણા ।

ક્ષારકર્મ (વ્રણને ક્ષારથી શુદ્ધ કરવા) નામ-
ની ઓગણચાલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૬ જે વ્રણો ઝંઘાં માંસોવાળા, કઠણ, ચર-
જવાળા, લાંબા વચ્ચેથી થઈને માંડ શુદ્ધ
કરી શકાય એવા હોય તેઓને ક્ષારક્રિયાથી
શુદ્ધ કરવા.

૬૬ સ્વતોઽશ્મભવાન્મૂત્રં યે ચાન્યે રક્તવાહિનઃ
નિઃશેષચ્છિન્નસન્ધીંશ્ચ સાધયેદગ્નિકર્મણા ।

અગ્નિકર્મ (વ્રણોને ડાંખવા) નામની
ચાલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૬ પથરી કાઢવાને લીધે મૂત્રનો સ્વાદ
કરતા વ્રણોને, રુધિરનું વહન કરનારા વ્રણોને અને
જેઓના સંધિઓ નિઃશેષ કપાઈ ગયા હોય તે વ્ર-
ણોને અગ્નિની ક્રિયાથી શાંત કરવા. (પથરીના
વ્રણોની ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવાની જરૂર જણાય
તો પથરી કાઢ્યા પછી તુરતજ તે ક્રિયા નહીં
કરવી પણ સાત દિવસ પછી કરવી. કેમકે તે
વ્રણો સાત દિવસ સુધી આગંતુજ ગણાય છે. સાત
દિવસ પછી વ્રણ નહીં સંધાવાથી મૂત્ર પોતાના

સ્થાને પ્રાપ્ત ન થતું હોય ત્યારેજ તેના ઉપર અગ્નિ-
ક્રિયા કરવી. ડહન.)

૬૭ દુરુઢત્વાત્તુ શુક્લાનાં કૃષ્ણકર્મ હિતં ભવેત્ ॥
મહાતકાન્વાસયેત્તુ ક્ષીરે પ્રાઙ્ મૂત્રભાવિતાન્ ।
તતો દ્વિધા છેદયિત્વા લૌહે કુમ્ભે નિધાયેત્ ॥
કુમ્ભેઽન્યસ્મિન્નિષ્ણાતે તુ તં કુમ્ભમથ યોજયેત્ ।
મુખં મુખેન સન્ધાય ગોમયૈર્દાહયેત્તતઃ ॥

યઃ સ્નેહશ્ચયવતે તસ્માદ્ ગ્રાહયેત્તં શનૈર્ભિષક્ ।
ગ્રામ્યાનૂપશ્પાન્દગ્ધાન્સૂક્ષ્મચૂર્ણાણિ કારયેત્ ॥
તૈલેનાનેન સંસ્પૃષ્ટં શુક્લમાલેપયેદ્રણમ્ ।
મહાતકવિધાનેન સારસ્નેહાંસ્તુ કારયેત્ ॥
યે ચ કેચિત્ફલસ્નેહા વિધાનં તેષુ કીર્તિતમ્ ।

કૃષ્ણકર્મ (રૂઝાણલ છતાં સફેદ રહેલા
વ્રણને પ્રકૃતિસ્થ કરવા માટે કાઠો
કરવા) નામની એકતાલીશમી
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૭ જે વ્રણો અયોગ્ય રીતે રૂઝાયાને લીધે
સફેદ વર્ણવાળા રહી ગયા હોય તેઓને પ્રકૃતિસ્થ
કરવા માટે કૃષ્ણકર્મ કરવું એ હિતકારી છે. મી-
લામાનાં ફળોને પ્રથમ સાત દિવસ સૂધી ગોમૂ-
ત્રમાં અને સાત દિવસ સૂધી દૂધમાં રાખી મેલી,
પછી તેઓના બે બે છેદ કરીને તેઓને લોઢાના
ઘડામાં નાખવા. પછી બીજા એક ઘડાને ધરતીના
ચાડામાં નાખી પેહેલા ઘડાના મોહોડાને અનેક
છિદ્રોવાળાં ઢાંકણાંથી ઢાંકી તે મોહોડાને ધરતીના
ચાડામાં નાખેલા ઘડાના મોહોડાની સાથે જોડી
દઈને તે પેહેલા ઘડાના પેટારની ઉપર છાણાનો
અગ્નિ કરવો. આમ કરતાં પેહેલા ઘડામાંથી જે
સ્નેહ બીજા ઘડામાં સ્વે તેને વૈદ્યે ધીરજથી લઈ
લેવો. પછી ઘોડા વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓની તથા
પાડા વગેરે આનૂપ પશુઓની ચરીઓને બાઢી તે
ચરીઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી પેલા સ્નેહમાં (મીલામાના
તેલમાં) કાલવીને તેનો સફેદ વ્રણ ઉપર લેપ કરવો.
આમ કરવાથી સફેદ વ્રણ કાઠો થઈ જાય છે.

કૃષ્ણકર્મને માટે બીજાં વૃક્ષોના સારોના સ્નેહો કરવા હોય તો પળ યોગ્યતાને અનુસરી ખીલામાં ના સ્નેહની રીતિ પ્રમાણેજ કરવા અને વેહેડાં વગેરે ફળોના સ્નેહો કરવા હોય તો પીલવા વગેરે યોગ્ય ઉપાયોથી કરવા. પછી એ સ્નેહોમાં ઉપર લખેલાં પ્રાણીઓની ચરીઓની ભસ્મ કાલવીને તેનો સફેદ વ્રણોની ઉપર લેપ કરવો. આમ કરવાથી પળ સ-ફેદ વ્રણ કાઠો થઈ જાય છે.

૬૮ દુરુઢત્વાત્તુ કૃષ્ણાનાં પાણ્ડુકર્મ હિતં ભવેત્ ॥
સપ્તરાત્રં સ્થિતં ક્ષીરે છાગલે રોહિણીફલમ્ ।
તેનૈવ પિપ્પ્લુ સુશ્લક્ષ્ણં સર્વર્ણકરણં હિતમ્ ॥
નવં કપાલિકાચૂર્ણં વૈદુલં સર્જનામ ચ ।
કાસીસં મધુકં ચૈવ ક્ષૌદ્રયુક્તં પ્રલેપયેત્ ॥
કપિત્થમુચ્ચૃતે માંસે મૂત્રેણાજેન પૂરયેત્ ॥
કાસીસં રોચનાં તુત્થં હરિતાલં મનઃશિલામ્ ।
વેણુનિલૈન્નનં ત્રાપિ પ્રપુષ્પાઢં રસાઞ્જનમ્ ॥
અધસ્તાદર્જુનસ્યૈતન્માસં ભૂમૌ નિધાપયેત્ ।
માસાદૂર્ધ્વં તતસ્તેન કૃષ્ણમાલેપયેદ્રુણમ્ ॥

પાંડુકર્મ (રુઝાઇલ છતાં કાઠા રહેલા
વ્રણને પ્રકૃતિસ્થ કરવા માટે સફેદ
કરવા) નામની બૈંતાલીશમી
ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૬૮ જે વ્રણો અયોગ્ય રીતે રુઝાયાને લીધે કાઠા વર્ણવાળા થઈ ગયા હોય તેઓને પ્રકૃતિસ્થ કરવા માટે પાંડુકર્મ કરવું એ હિતકારી છે. રો-હિણી નામની એક જાતની હરડેનાં ફળોને અ-થવા કડવી તૂંબડીનાં ફળોને સાત રાત સૂધી બકરીના દૂધમાં રાખી મેલી, પછી તે ફળોને બ-કરીના દૂધમાંજ બારીક વાટીને તે લેપ કાઠા વ્રણ ઉપર લગાવવો. આમ કરવાથી કાઠો વ્રણ સફેદ થઈ જાય છે.

નવાં ટીકરાનું તાજું ચૂર્ણ, નેતરના મૂઠનું ચૂર્ણ, રાઠના જાડના મૂઠનું ચૂર્ણ, હીરાકસીનું ચૂર્ણ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એઓને વારીક વાટી મધમાં કા-

લવીને તે લેપ વ્રણની ઉપર કરવામાં આવે તો તેથી વ્રણ સફેદ થઈ જાય છે.

કોઠનું ફળ લઈ તેમાંથી ગર્ભ કાઠાડી ના-ચીને તે ફળના ચોખામાં બકરીનું મૂત્ર ભરવું. પછી હીરાકસી, ગોરોચન, મોરથુધ, હરતાલ, મ-ળશીલ, વાંસની છાલ, કુવાડીયો અને રસવંતી એઓની સાથે તે ફળને મૂકી તે સઘળા પદાર્થોને એક મહીના સુધી કડાયાના જાડના મૂળની નીચે ધર-તીમાં વાટી મૂકવા. મહિનો પૂરો થયા પછી તે સર્વને કાઠાડી લઈ, વાટી તેઓનો કાઠા વ્રણની ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વ્રણ સફેદ થઈ જાય છે.

૬૯ કુકુટાણ્ડકપાલાનિ કતકં મધુકં સમમ્ ।
તથા સમુદ્રમણ્ડૂકીમણિચૂર્ણં ચ દાપયેત્ ॥
ગુટિકા મૂત્રપિપ્પ્લાસ્તા વ્રણાનાં પ્રતિસારણમ્ ।

પ્રતિસારણ નામની (ધોળા અથવા કાઠા
કરેલા વ્રણને શરીરના જેવા વર્ણવાળો
બનાવનારી) ત્રૈંતાલીશમી ચિકિ-
ત્સાનું નિરૂપણ.

૬૯ કુકડાના ઇંડાંઓની ચોપરીઓ, નિર્મલી ફળ, જેઠીમધ, છીપ અને સ્ફાટિક વગેરે મણિઓ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળીઓ વાળી રાખવી. એ ગોળીઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને વ્રણની ઉપર પ્રતિસારણ (ઘસવા પૂર્વક લેપ) કરવામાં આવે તો તેથી વ્રણ શરીરના જેવા વર્ણવાળો થાય છે.

૭૦ હસ્તિદન્તમર્સીં કૃત્વા મુખ્યં ચૈવ રસાઞ્જનમ્
રોમાણ્યેતેન જાયન્તે લેપાત્પાણિતલેષ્વપિ ।
ચતુષ્પદાનાં ત્વપ્રોમચુરશૃઙ્ગાસ્થિભસના ॥
તૈલાક્તા ચૂર્ણિતા ભૂમિર્ભવેદ્રોમવતી પુનઃ ।
કાસીસં નક્તમાલસ્ય પહ્લવાંશ્ચૈવ સંહરેત્ ॥
કપિત્થરસપિપ્પ્લાનિ રોમસઞ્જનનં પરમ્ ।

રોમસંજનન (રુઝાઈ ગળા વ્રણ ઉપર
રુવાડાં ઉત્પન્ન કરવા) નામની ચુમાલી-
શમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૦ હાથીના ઢાંતની મસી બનાવી તેને ઉત્તમ

રસવંતીની સાથે બકરીના દૂધમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી હાથનાં તઢાંઓમાં પણ રૂવાડાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્રણની જગ્યાને તૈલથી ધોવાની તેની ઉપર ઘોડા, બઢદ તથા પાડા વગેરે ચતુષ્પદ પ્રાણીઓનાં ચામડાં, રૂવાડાં, ધોળાઓ, શીંગડાં તથા અસ્થિઓ એઓની ભસ્મ ભરવામાં આવે તો તે જગ્યા પાછી રૂવાડાંવાળી થાય છે.

હીરાકસી અને કરંજનાં કોમઠ પાનડાં એઓને એકઠાં કરી કોઠના રસમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વ્રણની જગ્યા સારી રીતે રૂવાડાંવાળી થાય છે.

૭૧ રોમાકીર્ણો વ્રણો યસ્તુ ન સમ્યગુપરોહતિ શુરકર્ત્તરિસન્દંશૈસ્તસ્ય રોમાણિ નિર્હરેત્ ।
શઙ્ખચૂર્ણસ્ય ભાગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ ભાગિકમ્ ॥
શુક્રેન સહ પિષ્ટાણિ લોમશાતનમુત્તમમ્ ।
તૈલં મહાતકસ્યાથ સ્તુહીક્ષીરં તથૈવ ચ ॥
પ્રગૃહ્યૈકત્ર મતિમાન્લોમશાતનમુત્તમમ્ ।
કદલીદીર્ઘવૃન્તાભ્યાં ખસાલં લવણં શમી ॥
વીજં શીતોદપિષ્ટં વા રોમશાતનમાચરેત્ ।
આગારગોધિકાપુચ્છં રમ્ભાલં વીજમૈદ્ગુદમ્ ॥
દગ્ધ્વા તદ્ભસ્મતૈલામ્બુ સૂર્યપક્કં કચાન્તકૃત્ ।

લોમાપહરણ (વ્રણની જગ્યા ઉપર ઝગેલાં રૂવાડાંઓને દૂર કરવા) નામની પિસ્તાલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૧ જે વ્રણ રૂવાડાંઓથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે બરાબર રૂઝાતો ન હોય તે વ્રણ ઉપરના રૂવાડાંઓને અલ્લાથી, કાતરથી કે ચીપીયાથી દૂર કરી નાખવાં.

બે ભાગ શંખનો ભૂકો અને એક ભાગ હરતાલ એઓને શુક્તમાં વાટીને લગાવવાં એ રૂવાડાંઓને ધોળા નાખવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

૧ કૈશ ધોળા ઉપર આ પ્રયોગની ઘણીવાર અજમાવશ કરી જોઈ છે અને સઘળી અજમાવશોમાં કોઈ વખત પણ આ પ્રયોગ નિષ્ફળ થયો નથી. (હલ્લન.)

મીલામાનું તૈલ અને થોરનું ધોળા એઓને એકઠાં કરીને લગાવવામાં આવે તો તેથી રૂવાડાં સારી પેઠે નષ્ટ થઈ જાય છે.

કેળની તથા અરઢસાની ભસ્મ, હરતાલ, સૈંધવ અને રાતાં ફઢોવાળા ધોળાઓનાં ધોળા એઓને ઢાઢા પાણીમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે તો તેથી રૂવાડાં કપાઈ જાય છે.

ઢેઢગરોળીનું પૂંછડું, કેળ, હરતાલ અને ઇંગોળીયાનાં ધોળા એઓને વાળી તેની ભસ્મને તૈલથી તથા જઢથી મીંજાવી સૂર્યના તઢકામાં ગરમ કરીને લગાવવામાં આવે તો તેથી વાળોનો વિનાશ થઈ જાય છે.

૭૨ વાતદુષ્ટો વ્રણો યસ્તુ રૂક્ષશ્ચાત્યર્થવેદનઃ ॥
અધઃકાયે વિશેષેણ તત્ર વસ્તિર્વિધીયતે ।

વસ્તિકર્મ (ગુદામાં પીચકારી દેવા) નામની છેતાલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૨ વાયુથી દુષ્ટ થયેલો જે વ્રણ રૂક્ષ અને અત્યંત વેદનાવાળો હોય તેને શાંત કરવા માટે વિશેષે કરી ગુદામાં પીચકારી મારવી એ હિતકારી છે.

૭૩ મૂત્રાઘાતે મૂત્રદોષે શુક્રદોષેઽશ્મરીવ્રણે ॥
તથૈવાત્તવદોષે ચ વસ્તિરપ્યુત્તરો હિતઃ ॥

ઉત્તરવસ્તિકર્મ (લિંગમાં કે યોનિમાં પીચકારી મારવા) નામની સઢતાલીશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૩ મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ, વીર્યસંબંધી દોષ, પથરીસંબંધી વ્રણ અને રજસંબંધી દોષ એઓને શાંત કરવા માટે લિંગમાં કે યોનિમાં પીચકારી દેવી એ પણ હિતકારી છે.

૭૪ યસ્માન્નુદ્યતિ વન્ધેન વ્રણો યાતિ ચ માર્દવમ્ રોહત્યપિ ચ નિઃશઙ્કસ્તસ્માદ્વન્ધો વિધીયતે ॥

૨ રાતાં ફઢોવાળો ધોળાઓ લેપનથી અને ભક્ષણથી પણ કૈશને ઢળનારો છે એમ વૃદ્ધ વૈદ્યો કહેછે. (હલ્લન.)

બંધ (પાટો બાંધવા) નામની અડતાલી-
શમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૪ પાટો બાંધવાથી વ્રણ શુદ્ધ થાય છે, કો-
મઠપણું પામેછે અને અભિષાતની તથા માંચીઓ
વગેરેની હરકતથી રહિત રહીને રૂઝાઈ જાય છે એટલા
માટે પાટો બાંધવો યોગ્ય છે. (સૂ. અ. ૧૮ મો જુવો.)

૭૫ સ્થિરાણામલ્પમાંસાનાં રૌક્ષ્યાદનુપરોદ્વતામ્
પત્રદાનં ભવેત્કાર્યં યથાદોષં યથર્તુ ચ ॥
પરણ્ડભૂર્જપૂતીકહરિદ્રાણાં તુ વાતજે ।
પત્રમાશ્વબલં યશ્ચ કાશ્મરીપત્રમેવ ચ ॥
પત્રાણિ ક્ષીરવૃક્ષાણામૌદકાનિ તથેવ ચ ।
દૂષિતે રક્તપિત્તાભ્યાં વ્રણે દયાદ્વિચક્ષણઃ ॥
પાટામૂર્વાગુહ્ચીનાં કાકમાર્ચીહરિદ્રયોઃ ।
પત્રં ચ શુકનાસાયા યોજયેત્કફજે વ્રણે ॥
અર્કશ્મવિક્લિન્નમર્જીર્ણં સુકુમારકમ્ ।
અજન્તુજગ્ધં મૃદુ ચ પત્રં ગુણવદુચ્યતે ॥
સ્નેહમૌષધસારં ચ પટ્ટવસ્ત્રાન્તરીકૃતમ્ ।
ન દૂપયતિ યત્પત્રં લેપસ્યોપરિ દાપયેત્ ॥
શૈત્યૌણ્યજનનાર્થાય સ્નેહસંગ્રહણાય ચ ।
દત્તૌષધેષુ દાતવ્યં પત્રં વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥

પત્રદાન (વ્રણ ઉપર પાનડાં મૂકવા) નામની
ઓગળપંચાશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૬ જે વ્રણો કઠળ હોય, અલ્પ માંસવાળા
હોય અને રૂક્ષપણને લીધે રૂઝાતા ન હોય તે
વ્રણોની ઉપર દોષને તથા ઋતુને અનુસરીને પાનડાં
મૂકવાં.

પ્રદાનાં પાનડાં, ભોજપત્ર, ગુચ્છકરંજનાં
પાનડાં અને હઠદરનાં પાનડાં મૂકવાથી વાતદૂ-
ષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

પોથીનાં અથવા ગદ્મનાં પાનડાં, સીવળનાં
પાનડાં, વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોનાં પાનડાં અને કમઠ-
પત્ર વગેરે જલજન્ય ઉદ્વિજ્જોનાં પત્રો મૂકવાથી
રુધિરદૂષિત તથા પિત્તદૂષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

કાઠીપાડનાં પાનડાં, મોરવેલના પાનડાં,
ગલોનાં પાનડાં, પીલુડીનાં પાનડાં, હઠદરનાં પા-

નડાં અને અરઢસાનાં પાનડાં મૂકવાથી કફદૂ-
ષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

જે પાનડું સ્વરસટપણાવગરનું, કુંદવગરનું,
જીર્ણ નહીં થયેલું, પાતળું અને જીવડાઓ નહીં
સ્વાધેલું તથા કોમળ હોય તે ગુણવાળું કેહેવાય છે.
લેપની ઉપર અને પાટાની નીચે એવી રીતે પાનડું
મૂકવું કે જે રીતે મૂકવાથી એ પાનડું સ્નેહને કે
ઔષધના સારને સ્વરાશ્વ ન કરે. પ્રવીણ વૈદ્યે ઔ-
ષધો લગાવીને વાતકફવ્રણમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન
કરવાને માટે અને પિત્તરક્તવ્રણમાં શીતતા ઉ-
ત્પન્ન કરવાને માટે ઔષધોની ઉપર પાનડું મૂકવું.
સ્નેહ જલવાઈ રહે એ વ્રણ પાનડું મૂકવાનું પ્રયોજન છે.

૭૬ મક્ષિકા વ્રણજાતસ્ય નિઃક્ષિપન્તિ યદા કૃમીન્
શ્વયથુર્ભક્ષિતે તૈસ્તુ જાયતે ભૃશદારુણઃ ॥

તીવ્રા રુજો વિચિત્રાશ્ચ રક્તાસ્રાવશ્ચ જાયતે ।

સુરસાદિર્હિતસ્તત્ર ધાવને પૂરણે તથા ॥

સત્પર્ણકરઞ્જાર્કનિમ્બરાજાદનત્વચઃ ।

હિતા ગોમૂત્રપિષ્ઠાશ્ચ સેકઃ ક્ષારોદકેન વા ॥

પ્રચ્છાદ્ય માંસપેશ્યા ચ કૃમીનપહરેદ્વ્રણાત્ ।

વિંશતિ કૃમિજાતીસ્તુ વશ્યામ્યુપરિ ભાગશઃ ॥

કૃમિમ્ન (વ્રણમાં પડતા કીડાઓને નષ્ટ કરવા)

નામની પંચાશમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૬ માંચીઓ વ્રણમાં કીડાઓને નાખે છે. એ
કીડાઓ વ્રણને સ્વાવા લાગે છે ત્યારે તેમાં અત્યંત
દારુણ સોજો ઉત્પન્ન થાય છે. સોજો ઉત્પન્ન થ-
વાથી તીવ્ર અને વિચિત્ર પ્રકારની વેદનાઓ થાય
છે અને રુધિરનો સ્રાવ વ્રણ થાય છે.

જેમાં કીડા પડ્યા હોય તે વ્રણને ધોવામાં
તથા પૂરવામાં સુરસાદિ ગળાં હિતકારી છે.

સત્પર્ણ (એક એક ડાંચલીમાં સાત સાત
પાનડાંઓવાળું આ શાક ગોવા તરફના ઘાટમાં
થાય છે.) કરંજ, આકડો, લીંબડો અને રાણ્ય
એઓની છાલોને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલ્ક લગાવવો
અથવા ક્ષારના પાણીથી સેચન કરવું એ વ્રણ કી-
ડાવાળા વ્રણને માટે સારું છે.

જે વ્રણમાં કીડા પડ્યા હોય તે વ્રણને માંસની પેશીથી ઢાંકી, ૬ પેશીને ખાવા માટે કીડાઓ ઝંઘા આવે ત્યારે તેઓને વ્રણમાંથી કાઢાડી લેવા.

કીડાઓ વીંશ જાતના થાય છે તે સઘલી જાતોનું વિવેચન ઉત્તરતંત્રના કૃમિરોગપ્રતિષેધ નામના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે.

૭૭ દીર્ઘકાલાતુરાણાં તુ કૃશાનાં વ્રણશોષિણામ્
બુંદ્વળીયો વિધિઃ સર્વઃ કાર્યોઽગ્નિ પરિરક્ષતા ॥

બુંદ્વળ (વ્રણવાળાના શરીરને પુષ્ટિ
આપવા) નામની એકાવનમી

ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૭ વ્રણથી ક્ષીણ થયેલા, લાંબા કાઠથી આતુર થયેલા અને કૃશ શરીરવાળા રોગીઓનાં શરીરોને પુષ્ટિ આપવા માટે વૈદ્યે સઘલા પ્રકારનો બુંદ્વળીય વિધિ (પુષ્ટિકારક પ્રકાર) કરવો પળ તેમાં જઠરાગ્નિના વ્રણ ઉપર પૂરતું ધ્યાન દેતાં રહેવું.

૭૮ વિષજુષ્ટસ્ય વિજ્ઞાનં વિપનિશ્ચયમેવ ચ ।
ચિકિત્સિતં ચ વક્ષ્યામિ કલ્પે તુ પ્રતિભાગશઃ ॥

વિષમ્ન (ક્ષેરને હળવા) નામની બાવનમી

ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૭૮ જેમાં ક્ષેર પડેલું હોય એવા અન્નપાનાદિકની પરીક્ષા વિષે, ક્ષેરનો નિશ્ચય કરવાવિષે અને ક્ષેરની ચિકિત્સાવિષે કલ્પસ્થાનમાં પૂરતા વિભાગોથી વ્યાખ્યાન આપવામાં આવશે.

૭૯ કણ્ઠમન્તઃ સશોષાશ્ચ યે ચ જઞ્ઞપરિ વ્રણાઃ
શિરોવિરેચનં તેષુ વિદધ્યાત્કુશલો ભિષક્ ॥

શિરોવિરેચન (માથાના દોષોને ખાલી
કરવા) નામની ત્રેપનમી ચિકિ-
ત્સાનું નિરૂપણ.

૭૯ જો ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મ-
સ્તકસૂધીના ભાગોમાં થયેલા વ્રણો સ્વરજવાળા

અને સોજાવાળા હોય તો પ્રવીણ વૈદ્યે રોગીને શિરોવિરેચન દેવું.

૮૦ રુજાવન્તોઽનિલાવિષ્ટા રુક્ષા યે ચોર્ધ્વજઞ્ઞાઃ
વ્રણેષુ તેષુ કર્તવ્યં નસ્યં વૈદ્યેન જાનતા ॥

નસ્ય (નાકમાં ટીપાં નાખવા) નામની
ચોપનમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૮૦ જો ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મ-
સ્તકસૂધીના ભાગોમાં થયેલા વ્રણો વાયુથી દૂષિત
હોવાને લીધે વેદનાવાળા અને રુક્ષ હોય તો પ્રવીણ
વૈદ્યે રોગીને સ્નેહિક નસ્ય દેવું.

૮૧ દોષપ્રચ્ચાવનાર્થાય રુજાદાહક્ષયાય ચ ।
જિહ્વાદન્તસમુત્થસ્ય હરણાર્થં મલસ્ય ચ ।
શોધનો રોપણશ્ચૈવ વ્રણસ્ય મુખજસ્ય વૈ ।
ઉષ્ણો વા યદિ વા શીતઃ કવલગ્રહ ઇષ્યતે ॥

કવલધારણ (ઔષધોના કલ્કનો કો-
લીઓ અરધો ચવરાવીને થૂંકાવી
નાખવા) નામની પંચાવનમી

ચિકિત્સાનું નિરૂપણ.

૮૧ દોષોને પાડી નાખવામાટે, વેદનાઓને
તથા દાહને નષ્ટ કરવામાટે અને જીભમાં તથા
દાંતોમાં થયેલા મેલનું હરણ કરવાનેમાટે વૈદ્યે
રોગીને યોગ્ય ઔષધોના કલ્કનો કોલીઓ આપી
અરધો ચવરાવીને થૂંકાવી નાખવો. મુખમાં થયેલા
વ્રણને શુદ્ધ કરવામાટે તથા ધરતી લાવીને રુક્ષા-
વા માટે આ ટાઢો અથવા ઝનો કોલીઓ ભરા-
વવો. શોધન કરવું હોય તો શોધન દ્રવ્યોથી
બનાવેલો અને રોપણ કરવું હોય તો રોપણ
દ્રવ્યોથી બનાવેલો કોલીઓ દેવો. (વાતદૂષિત
તથા કફદૂષિત વ્રણ ઉપર ઝનો કોલીઓ દેવો
અને રુધિરદૂષિત તથા પિત્તદૂષિત વ્રણ ઉપર ટાઢો
કોલીઓ દેવો. ડહન.)

અધ્યાય ૪૦ મો વિષય ૪૦-૪૧.)

૧ આ ગ્રંથમાં તો મોહોડામાં ચોમેર ફેરવી શકાય
એવા કોગળાને કવલ કહ્યો છે. (ચિકિત્સિતસ્થાન

८२ ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् व्रणांश्च कफवातजान् ।
शोफस्त्रावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥

धूम (धूमाडो पीवराववा) नामनी छप-
नमी चिकित्सानुं निरूपण.

८२ डोकनी हांसडीथी ऊपरना छेक मस्तक-
सूधीना भागोमां थएला रोगोने अने सोजावाळा,
स्त्राववाळा तथा वेदनावाळा कफजन्य तथा वात-
जन्य व्रणोने शांत करवा माटे रोगीने योग्य औ-
षधो नो धूमाडो पावारूप चिकित्सा करवी.

८३ क्षतोष्मणो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च ।
सद्योव्रणेष्वायतेषु क्षौद्रसर्पिर्विधीयते ॥

मधुसर्पि (मध तथा घी लगाववा) नामनी
सत्तावनमी चिकित्सानुं प्रासंगिक निरूपण.

८३ विस्तारवाळा तुरतना थएला जखमोमां प्र-
हारादिकनी गरमीने अटकाववामाटे तथा चीराई ग-
एला अवयवने सांधवामाटे मध तथा घी ए वत्रेनी
योजना करवी. (आ अध्यायनो ४ थो विषय जुवो.)

८४ अवगाढास्त्वणुमुखा ये व्रणाः शल्यपीडिताः
निवृत्तहस्तोद्धरणा यन्त्रं तेषु विधीयते ॥

यंत्र (यंत्रथी शल्य काहाडवा) नामनी
अठावनमी चिकित्सानुं निरूपण.

८४ जे व्रणो शल्यथी पीडाएला, ऊंडा, झीणां
मुखोवाळा तथा जेओमांथी हाथवते शल्य का-
हाडी शकाय नहीं एवा होय ते व्रणोमांथी शल्य
काहाडवाने माटे यंत्रनो उपयोग करवो.

८५ लघुमात्रो लघुश्चैव स्निग्ध उष्णोऽग्निदीपनः
सर्वव्रणेष्वो देयस्तु सदाहारो विज्ञानता ॥

आहार नामनी ओगणसाठमी चिकि-
त्सानुं निरूपण.

८५ प्रवीण वैद्ये सघळा प्रकारना व्रणो उपर
रोगीने दिवसे तथा राते पण थोडी मात्रावाळो,
हलको, स्निग्ध, ऊनो अने अग्निने दीप्त करनारो
आहार देवो. (आहारविषे विशेष विवेचन सूत्र-

स्थानना व्रणितोपासनीय नामना १९ मा अध्या-
यमां आप्युं छे ते जोवुं.)

८६ निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
रक्षाविधानैरुद्दिष्टैर्यमैः सनियमैस्तथा ॥

रक्षाविधान (व्रणवाळानुं रक्षण कर-
वानी गोठवण) नामनी साठमी
चिकित्सानुं निरूपण.

८६ क्षतथी आतुर थएला माणसनुं सूत्रस्था-
नना व्रणितोपासनीय नामना १९ मा अध्यायमां
कह्या प्रमाणे हमेश (राते अने दिवसे पण) रक्षण
करवुं. तेमज अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य अने
व्यवहारनिवृत्ति ए पांच यमो अने अक्रोध, गुरु-
शुश्रूषा, शौच, हलको आहार तथा अप्रमाद ए
पांच नियमो पण सारी रीते पळाववा के जेथी
आतुरनुं रक्षण थाय.

८७ षण्मूलोऽष्टपरिग्राही पञ्चलक्षणलक्षितः ।
पष्ट्या विधानैर्निर्दिष्टैश्चतुर्भिः साध्यते व्रणः ॥
व्रणनां मूळोनी, स्थानोनी, लक्षणोनी,
चिकित्साओनी अने साधकोनी संख्या.

८७ व्रणनां वात, पित्त, कफ, रुधिर, सन्निपात
(सन्निपात शब्दथी बवेना संसर्गनुं पण ग्रहण
करी शकाय छे.) अने आगंतु ए छ मूळो छे.
त्वचा, मांस, शिरा, स्त्रायु, संधि, अस्थि, कोठो
अने मर्म ए आठ स्थानको छे. गंध, वर्ण, स्त्राव,
वेदना अने आकृति ए पांच लक्षणो छे. (सू.
अ. २२ मो तथा २८ मो जुवो.) अपतर्पणथी ते
रक्षाविधानसूधीनी साठ चिकित्साओ छे अने वैद्य,
आतुर, परिचारक तथा औषध ए चार साधको
छे. (सू. अ. ३४ मो जुवो.)

८८ योऽल्पौषधकृतो योगो बहुग्रन्थभयान्मया ।
द्रव्याणां तत्समानानां तत्रावापो न दुष्यति ॥
थोडां औषधोवाळा योगमां बीजां पण योग्य
औषधो दाखल करवामां बाध नहीं.

८८ में ग्रंथनो विस्तार थई जवाना भयने

લીધે જે યોગ થોડી સંખ્યાનાં ઔષધોથી વ્રતાવેલ હોય તે યોગમાં તે ઔષધોના જેવાજ રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકવાળાં બીજાં વધારે ઔષધો દાખલ કરવામાં કશો બાધ સમજવો નહીં.

૮૯ પ્રસક્તાભિહિતો યો વા બહુદુર્લભમેષજઃ ।

યથોપપત્તિ તત્રાપિ કાર્યમેવ ચિકિત્સિતમ્ ॥

યોગમાં દાખલ કરવા કહેલાં ઔષધો-
માંથી જેટલાં મળી શકે તેટલાં ઔષધો
તે યોગમાં દાખલ કરવાની છૂટ.

૮૯ જે યોગ અનેકસાધારણ કેહેવામાં આવ્યો હોય અથવા ઘણાં ઔષધોવાળો હોય અથવા કેટલાંક દુર્લભ ઔષધોવાળો હોય તે યોગમાં જેટલાં મળી શકે એમ હોય તેટલાં ઔષધો દાખલ કરીને ચિકિત્સા કરવી.

૯૦ ગણોક્તમપિ યદ્રવ્યં ભવેદ્યાધાવયૌગિકમ્ ।

તદુદ્ધરેદ્યૌગિકં તુ પ્રક્ષિપેદપ્યકીર્તિતમ્ ॥

કહેલું ઔષધ પળ અયૌગિક જણાય તો
તેનો ત્યાગ કરવાની અને નહીં કહેલું
ઔષધ પળ યૌગિક જણાય તો તેને

દાખલ કરવાની છૂટ.

૯૦ જે ઔષધ વર્ગમાં કહેલું છતાં પળ ચાલતા વ્યાધિ ઉપર દેવું અયોગ્ય જણાય તો તેને છોડી દેવું અને જે ઔષધ વર્ગમાં નહીં કહેલું છતાં પળ ચાલતા વ્યાધિ ઉપર દેવું યોગ્ય જણાય તો તેને દાખલ કરવું.

૯૧ ઉપદ્રવાસ્તુ દ્વિવિધા વ્રણસ્ય વ્રણિતસ્ય ચ ।

તત્ર ગન્ધાદયઃ પશ્ચ વ્રણસ્યોપદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

જ્વરાતીસારૌ મૂર્છા ચ દિક્ષા છર્દિરરોચકઃ ।

શ્વાસકાસાવિપાકાશ્ચ તૃષ્ણા ચ વ્રણિતસ્ય ચ ॥

વ્રણના તથા વ્રણવાળાના જૂદા જૂદા

ઉપદ્રવો.

૯૧ વ્રણના ઉપદ્રવો અને વ્રણવાળાના ઉપદ્રવો

૧ તુરતના થઈલા વ્રણની અર્થાત્ આગતુક વ્રણની

એમ ઉપદ્રવો બે પ્રકારના છે. ગંધ, વર્ણ, સ્વાદ, વેદના તથા આકૃતિ એ પાંચ વ્રણના ઉપદ્રવો છે અને જ્વર, અતીસાર, મૂર્છા, હેડકી, ડાઘ, અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, અન્નનું નહીં પચવું તથા તરશ એ દશ વ્રણવાળાના ઉપદ્રવો છે.

૯૨ વ્રણક્રિયાસ્વેવમાસુ વ્યાસેનોક્તાસ્વપિ ક્રિયાં
ભૂયોઽપ્યુપરિ વક્ષ્યામિ સઘોવ્રણચિકિત્સિતે ॥

વ્રણની ચિકિત્સાઓ વિસ્તારથી કહેલી
છતાં પળ કેટલીએકનો હવે પછીના
અધ્યાયમાં વિશેષ વિસ્તાર કેહે-

વાની પ્રતિજ્ઞા.

૯૨ આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પળ જો કે વ્રણની ચિકિત્સાઓ વિસ્તારથી કેહેવામાં આવી છે તોપણ હવે પછીના ‘સઘોવ્રણચિકિત્સિત’ નામના વીજા અધ્યાયમાં કેટલીએક ચિકિત્સાઓનું વિશેષ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

અધ્યાય ૨ જો.

૧ અથાતઃ સઘોવ્રણચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સઘો-
વ્રણચિકિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિ
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ધન્વંતરિર્ધર્મભૃતાં વરિષ્ઠો વાગ્વિશારદઃ ।

વિશ્વામિત્રાત્મજમૃષિં શિષ્યં સુશ્રુતમન્વશાત્ ॥

નાનાધારામુખૈઃ શસ્ત્રૈર્નાનાસ્થાનનિપાતિતૈઃ ।

નાનારૂપા વ્રણા યે સ્યુસ્તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

આ ગ્રંથની પરંપરાનું સ્મરણ અને શસ્ત્રોના

વ્રણોનાં લક્ષણો કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૨ ધર્મોત્તમાઓમાં ઉત્તમ અને વચનો બોલ-
વામાં મહાપ્રવીણ ભગવાન્ ધન્વંતરિએ પોતાના

ચિકિત્સાવિષેનો.

शिष्य अने विश्वामित्रना पुत्र सुश्रुत नामना ऋषिने कहुं के 'अनेक प्रकारनी धाराओवाळां अने अनेक प्रकारनां मुखोवाळां शस्त्रो शस्त्रोना हाथ वगेरेथी शरीरना ते ते प्रदेशोमां पडतां अनेक प्रकारना आकारोवाळा जे व्रणो थाय छे तेओनां लक्षणो कहुंछुं. (आथी जणाव्युं के शस्त्रोनी अनेक प्रकारनी धाराओ, अनेक प्रकारनां मुखो अने ते शस्त्रोनुं शरीरना जूदा जूदा प्रदेशोपर पडवुं एओ व्रणोनी आकृतिओनां कारणो छे.)

३ आयताश्चतुरस्राश्च त्र्यस्रा मण्डलिनस्तथा ।
अर्द्धचन्द्रप्रतीकाशा विशालाः कुटिलास्तथा ॥
शरावनिन्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥
दोषजा वा स्वयं भिन्ना न तु वैद्यनिमित्तजाः ।

आगंतुज व्रणोनी अने पोतानी मेळे भेदाएला दोषजन्य व्रणोनी जूदी जूदी आकृतिओ.

३ आगंतुज व्रणोमां अने पोतानी मेळे भेदाएला दोषजन्य व्रणोमां पण केटलाएक व्रणो लांबा थाय छे, केटलाएक व्रणो चोरस थाय छे, केटलाएक व्रणो व्रण खुणाओवाळा थाय छे, केटलाएक व्रणो गोळ थाय छे, केटलाएक व्रणो अर्द्धचंद्र जेवा थाय छे, केटलाएक व्रणो पोहोळा थाय छे, केटलाएक व्रणो वांका थाय छे, केटलाएक व्रणो कोडीयांओनी पेठे उंडां मध्योवाळा थाय छे अने केटलाएक व्रणो जवना जेवा जाडां मध्योवाळा थाय छे. वैद्ये रोग मटाडवामाटे आयुर्वेदनी रीति-प्रमाणे शस्त्रोथी करेला व्रणो तो सूत्रस्थानना १ मा अध्यायमां कह्या प्रमाणे चोकस आकार-वाळाज होवा जोईए तेथी तेओनी आकृतिओने आ आकृतिमां गणी नथी.

४ भिषग्व्रणाकृतिश्चो हि न मोहमधिगच्छति ॥

भृशं दुर्दर्शरूपेषु व्रणेषु विकृतेष्वपि ।

व्रणोनी आकृतिओ जाणवानुं फळ.

४ व्रणोनी आकृतिओने जाणनारो वैद्य अत्यंत खराब देखाववाळा विकृत व्रणोने जोईने पण कशो गभराट के मोह नहीं पामतां योग्य चिकित्सा करी शके छे.

५ अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः ॥
समासतो लक्षणतः पट्टिधः परिकीर्तितः ।
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ॥
घृष्टमाहुस्तथा पष्टं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

आगंतु व्रणना छ भेद.

५ प्राचीन वैद्योए अनेक आकारोवाळा आगंतुक व्रणो संक्षेपथी नीचेप्रमाणे छ भेदोमां समावेश कच्यो छे. लक्षणो उपरथी छिन्न, भिन्न, विद्ध, क्षत, पिच्छित अने घृष्ट ए रीते आगंतुक व्रणना छ भेद थाय छे. हवे ए भेदोनां जूदां जूदां लक्षणो कहुंछुं.
६ तिरश्चीन ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् ॥
गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते ।

छिन्ननुं लक्षण.

६ जे आडो के सीधो व्रण लांबो होय ते छिन्न केहेवाय छे. शस्त्रादिकना प्रहारथी हाथ वगेरे गात्र पडी गएल होय अथवा वळगी रहेल होय ते पण छिन्न केहेवाय छे.

७ कुन्तशक्त्यष्टिखङ्गाग्रविषाणादिभिराशयः ॥
हतः किञ्चित्स्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ।
स्थानान्यामान्निपक्तानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ॥
हृदुण्डुकः फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ।
तस्मिन्भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ॥
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
मूर्च्छाश्वासतृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ॥
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्त्रावोऽक्षिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ॥
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ।
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयेत्पुनः ।
आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥

પક્વાશયગતે चापि रुजो गौरवमेव च ।
शीतता चाप्यधो नाभेः खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥
अभिन्नेऽप्याशयेऽन्त्राणां खैः सूक्ष्मैरन्त्रपूरणम् ।
पिहितास्ये घटे यद्वल्लक्ष्यते तस्य गौरवम् ॥

भिन्नનું લક્ષણ.

૭ કોઠો ખાલાંથી, સાંગથી, કડીઆરીથી, તરવારથી કે શીગડાં વગેરેથી ભેદાઈને કોઈ રુધિરાદિક વસ્તુનો સ્વાવ કરતો હોય તે ભિન્ન કેહેવાય છે. કાચા આહારનું સ્થાન, પાકા આહારનું સ્થાન, અમ્લનું સ્થાન, મૂત્રનું સ્થાન, રુધિરનું સ્થાન, હૃદય, વિષ્ટાને રેહેવાની પોટલી અને ફેફસું એઓ મઢીને કોઠો કેહેવાય છે. ૯ કોઠો કે જે રુધિરથી પૂર્ણ હોય છે તે ભેદાયો હોય તો જ્વર તથા દાહ થાય છે. નાભિથી નીચેના પ્રદેશોમાં ભેદાયો હોય તો મૂત્રના માર્ગથી તથા ગુદાથી લોહી ચાલે છે અને નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ભેદાયો હોય તો મોહોડાથી તથા નાકથી લોહી ચાલે છે. ભિન્નમાં મૂર્છા, શ્વાસ, તરશ, આફરો, અન્ન ઉપર અરુચિ, વિષ્ટાની અટકાયત, મૂત્રની અટકાયત, વાયુની અટકાયત, પસીનાનો સ્વાવ, નેત્રોનું રાતાપણું, મોહોડામાં લોઢાના જેવો ગંધ, ગાત્રોનું દુર્ગંધપણું, હૃદયમાં શૂઠ અને પડેલાંઓમાં શૂઠ એઓ પળ થાય છે. આ વિષયમાં વિશેષ પળ કહુંછું તે સાંભલો. વ્રણનું રુધિર આમાશયમાં ગયું હોય તો રુધિરનું વમન થાય છે, અત્યંત આફરો થાય છે અને અતિદારુણ શૂઠ નીકળે છે. વ્રણનું રુધિર પક્વાશયમાં ગયું હોય તો વેદનાઓ થાય છે, મારેપણું થાય છે શીતલતા થઈ જાય છે અને નાભિથી નીચેનાં સ્વોતોમાંથી લોહી નીકળે છે. જેમ ઘડાનું મોહોડું બંધ કરી રાખ્યા છતાં પળ જઠ ઘડાનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી ઘડાની અંદર પેસી જાય છે તેમ આંતરડાંઓનું સ્થાનક નહીં ભેદાયા છતાં પળ રુધિર તે સ્થાનકનાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી અંદર પેસી જાય છે તેથી આંતરડાંઓ પૂરાઈ જવાને લીધે અંત્રાશયનું મારેપણું થાય છે.

૮ સૂક્ષ્માસ્યશલ્યાભિહતં यदङ्गं त्वाशयाद्विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥

વિદ્ધનું લક્ષણ.

૮ ઉપર કહેલાં આમાશયઆદિ સ્થાનકો શિવાય વીજું કોઈ અંગ સૂક્ષ્મ મોહોડાવાળા શલ્યથી અભિઘાત પામીને ડંચા મોહોડાવાળું થઈ રહ્યું હોય અથવા તેમાંથી શલ્ય નીકળી ગયું હોય તોપણ તે અંગ વિદ્ધ કેહેવાય છે.

૯ નાતિચ્છિન્નં નાતિભિન્નમુભયોર્લક્ષણાન્વિતમ્ ।
વિષમવ્રણમંગં યત્તત્ક્ષતં ત્વમિનિર્દિશેત્ ॥

ક્ષતનું લક્ષણ.

૯ જે અંગ અત્યંત છેદાઈ ગયું (બે ભાગવાળું) ન હોય તેમ અત્યંત ચીરાઈ ગયું પણ ન હોય પરંતુ છેદાવું તથા ચીરાઈજવું ૯ બન્નેનાં લક્ષણોવાળું હોય અને નીચા ડંચા વ્રણવાળું હોય તે અંગ ક્ષત કેહેવાય છે.

૧૦ પ્રહારપીડનાભ્યાં તુ यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत्पिचितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥

પિચ્ચિતનું લક્ષણ.

૧૦ જે અંગ પ્રહારથી કે મીંસ આવવાથી અસ્થિસહિત પીચાઈને પોહોલું થઈ ગયું હોય તથા મજ્જાથી અને રુધિરથી ધ્રુણાઈ ગયું હોય તે અંગ પિચ્ચિત કેહેવાય છે.

૧૧ વિગતત્વગ્યદङ्गं हि सङ्घर्षादन्यथापि वा ।
उषास्त्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥

ઘૃષ્ટનું લક્ષણ.

૧૧ જે અંગ ઘસાવાથી અથવા વીજા કોઈ પળ અભિઘાતથી ચામડીવગરનું (જેની ચામડી ડચ્ડી ગઈ હોય એવું) થઈ ગયું હોય અને દાહથી તથા સ્વાવથી યુક્ત થયું હોય તે અંગ ઘૃષ્ટ કેહેવાય છે.

૧૨ છિન્ને ખિન્ને તથા વિદ્ધે ક્ષતે वाऽसृगतिस्त्रवेत्
रक्तक्षयादुजस्तत्र करोति पवनो भृशम् ॥

સ્નેહપાનં હિતં તત્ર તત્સેકો વિહિતસ્તથા ।
વેશવારૈઃ સઠ્ઠશરૈઃ સુક્ષિગ્ધૈશ્ચોપનાહનમ્ ॥

धान्यस्वेदांश्च कुर्वीत स्निग्धान्यालेपनानि च ।
वातघ्नौषधसिद्धैश्च स्नेहैर्बस्तिर्विधीयते ॥
पिच्छिते च विघृष्टे च नातिस्त्रवति शोणितम् ॥
अगच्छति भृशं तस्मिन्दाहः पाकश्च जायते ॥
तत्रोष्मणो निग्रहार्थं तथा दाहप्रपाकयोः ।
शीतमालेपनं कार्यं परिषेकश्च शीतलः ॥
षट्स्वेतेषु यथोक्तेषु छिन्नादिषु समासतः ।
ज्ञेयं समर्पितं सर्वं सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥

छिन्न, भिन्न, विद्ध, क्षत, पिच्छित अने
घृष्ट एओनुं सामान्य लक्षण तथा
सामान्य चिकित्सा.

१२ छिन्न, भिन्न, विद्ध के क्षत थएल होय तो लोही बहुज खवेछे अने एवी रीते लोहीनो क्षय थवाथी पवन ते प्रदेशमां बहुज पीडाओने उत्पन्न करेछे. एओमां स्नेहपान कराववुं, सेहेवाय तेवा ऊना स्नेहोथी सेचन करवां, सारी पेठे स्निग्ध करेलां तथा बाफेलां अस्थिवगरनां मांसो अने सारी पेठे स्निग्ध करेली तलनी अडदनी तथा चोखानी खीचडी मूकीने पाटा बांधवा, बाफेलां धान्योथी अथवा धान्याम्लथी स्वेदनो करवां, स्निग्ध लेपनो करवां अने वायुने हणनारां औषधोना कल्को नाखीने पकावेला स्नेहोथी पिचकारी देवी ए हितकारी छे. (नाभिथी उपरना प्रदेशोमां छिन्नादिक थएल होय तो स्नेहपान कराववुं अने नाभिथी नीचेना प्रदेशोमां थएल होय तो पिचकारी देवी. आगंतुक व्रणनेमाटे गया अध्यायना चोथा विषयमां जे प्रथम चिकित्सा करवानुं कहुं छे ते उपर पण ध्यान आपवुं.)

पिच्छित के घृष्ट थएल होय तो लोही बहु स्त्रवतुं नथी अने ते झाझुं नहीं स्त्रववाथी दाह तथा पाक थाय छे. एओमां शीतल आलेपन करवुं अने शीतल परिषेक करवो. (गया अध्यायना चोथा विषयपर लक्ष्य राखवुं.)

आ उपर कहेली छिन्न आदि छ प्रकारोनी

चिकित्साओमां संक्षेपथी आगंतुक व्रणसंबंधी सघळी सामान्य चिकित्सानो समावेश थाय छे एम समजवुं.

१३ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि छिन्नानां तु चिकित्सितम् ।

ये व्रणा विवृताः केचिच्छिरःपार्श्वावलम्बिनः ।
तान्सीव्येद्विधिनोक्तेन बध्नीयाद्दाढमेव च ॥
कर्णं स्थानादपहृतं स्थापयित्वा यथास्थितम् ।
सीव्येद्यथोक्तं तैलेन स्रोतश्चाप्यभितर्पयेत् ।
कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे ॥
सम्यग्निवेश्य बध्नीयात्सीव्येच्चापि निरन्तरम् ।
आजेन सर्पिणा चैव परिषेकं तु कारयेत् ॥
उत्तानोऽन्नं समश्रीयाच्छयीत च सुयन्त्रितः ।
शाखासु पतितान्स्तिर्यक्प्रहारान्विवृतान्भृशम् ॥
सीव्येत्सम्यग्निवेश्याशु सन्ध्यस्थीन्यनुपूर्वशः ।
बद्धा वेलितकेनाशु ततस्तैलेन सेचयेत् ॥
चर्मणा गोफणाबन्धः कार्यो यो वा हितो भवेत् ।
पृष्ठे व्रणो यस्य भवेदुत्तानं शाययेत्तु तम् ॥
अतोऽन्यथा चोरसिजे शाययेत्पुरुषं व्रणे ।
छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन बुद्धिमान्
बध्नीयात्कोशबन्धेन प्राप्तं कार्यं च रोपणम् ।
चन्दनं पद्मं रोध्रमुत्पलानि प्रियङ्गवः ॥
हरिद्रा कं चैव पयः स्यादत्र चाष्टमम् ।
तैलमेभिर्बिर्बपकं तु प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
चन्दनं कर्कटाख्या च सहे मांस्याह्यामृते ।
हरेणवो मृणालं च त्रिफला पद्मकोत्पलम् ॥
त्रयोदशाङ्गं त्रिवृतमेतद्वा पयसान्वितम् ।
तैलं विपकं सेकार्थं हितं तु व्रणरोपणे ॥

छिन्ननेमाटे खास चिकित्सा.

१३ हवे छिन्न अंगोनी चिकित्सा कहुंछुं. माथानां पडखांओमां अथवा माथामां के पडखांओमां जे कोई व्रणो खुला मोहोडावाळा होय तेओने आ ग्रंथना 'अष्टविधशस्त्रकर्मण्य' नामना २५ मा अध्यायना ११ मा विषयमां कहा-प्रमाणे सीववा अने पाटाओथी मजबूत बांधवा.

जो कान ठेकाणाथी खसी गयो होय तो तेने ठेकाणापर लावी बराबर बेसतो करीने सूत्रस्थानमां कह्याप्रमाणे सीववो अने ते कानना खोतने तैलथी सारी पेटे तृप्त करवुं.

डोकनो पाछलनो पर्यंत भाग छिन्न थयो होय तो, कदाच तेमांथी पवन नीकळतो होय तो पण ते भागने सारी रीते बेसतो करीने जरा पण मार्ग न रही जाय एवी रीते सीवी लेवो, पाटाथी बांधी लेवो अने ते भाग उपर बकरीना घीनुं सेचन करवुं. आ प्रमाणे करवामां आव्युं होय त्यारे रोगीए चत्तो सूतां सूतां अन्न खावुं तथा मूत्रादिक करवुं अने चलनवलन न थाय एवी रीते यंत्रित थईने सूवुं. (जेमांथी पवन नीकळतो होय ते व्रण असाध्य होवानुं सू० अ० २४ मामां जे कहुं छे तेनो आ अपवाद छे एम समजवुं.)

शाखाओमां (हस्तोमां तथा पगोमां) पडेल अने अत्यंत खुल्लापणावाळा आडा प्रहारोने, शाखाओना सांधाओनां अस्थिओने अनुक्रमथी बराबर बेसतां करीने तुरत सीवी लेवा अने पछी तुरत सूत्रस्थानना व्रणालेपनबंधविधि नामना १८ मा अध्यायमां कहेला वेह्लितक नामना पाटाथी बांधवा. पछी तेओना उपर तैलनुं सेचन करवुं. योग्य जणाय तो चामडावते गोफणा नामनो पाटो बांधवो अथवा बीजा कोई प्रकारनो पाटो योग्य जणाय तो ते बांधवो.

जेने पीठमां व्रण थयो होय ते माणसने चत्तो सूवडाववो अने जेने छातीमां व्रण थयो होय ते माणसने ऊंधो सूवडाववो के जेथी दोष सवी जाय. दोष नहीं सवतां अंदर रहे तो ऊंडो खाडो पाडी दर्ईने वकरे छे. (आ प्रमाणे जेजटाचार्ये व्याख्यान आप्युं छे परंतु गयदास तो पाठ बदलावीने एवुं व्याख्यान आपे छे के जेने पीठमां व्रण थएल होय ते माणसने ऊंधो सूवडाववो अने जेने छातीमां व्रण थयो होय ते माणसने चत्तो सूवडाववो.)

हाथ के पग निश्शेष कपाई गएल होय तो बुद्धिमान् वैद्ये शाखाना प्रदेशने तैलथी बाळीने सूत्रस्थानना १८ मा अध्यायमां कहेलो कोशबंध नामनो पाटो बांधवो अने शोधन तो अग्निथीज थई गयुं होय छे माटे पछी रोपणज करवुं.

चंदनादि तैल.

रतांजलि, पद्मकाष्ठ, लोदर, नीलकमळो, घ-उंलां, हळदर अने जेटीमध एओनो कल्क नाखीने दूधमां पकावेळुं तैल व्रणनुं रोपण करवामां सहुथी मुख्य छे.

त्रयोदशांग तैल.

रतांजलि, काकडाशींगी, अडवाउ मग, अडवाउ अडद, जटामांसी (वालछड,) गळो, मटाणा, कमळनाळ, हरडे, बेहेडां, आमळां, पद्मकाष्ठ अने नीलकमळ ए तेर पदार्थोनो कल्क नाखी तथा घी, चरबी अने मज्जा एओने पण नाखी चोगणा दूधमां तैल पकाववुं. आ तैल व्रणनुं रोपण करवामाटेना सेचनमां हितकारी छे.

१४ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भिन्नानां तु चिकित्सितम् ।

भिन्नं नेत्रमकर्मण्यमभिन्नं लम्बते तु यत् ॥
तन्निवेद्य यथास्थानमव्याधिद्विशिरं शनैः ।
पीडयेत्पाणिना सम्यक्पद्मपत्रान्तरेण तु ॥
ततोऽस्य तर्पणं कार्यं नस्य चानेन सर्पिषा ।
आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चान्पलानि च ॥
जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
सर्वनेत्राभिघाते तु सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥
उदरान्मेदसो वर्त्तिर्निर्गता यस्य देहिनः ।
कपायभस्मसृत्कीर्णा बद्धा सूत्रेण सूत्रवित् ॥
अग्नितप्तेन श्लेष्णेन छिन्द्यान्मधुसमायुतम् ।
बद्धा व्रणं सुजीर्णेऽन्ने सर्पिषः पानमिष्यते ॥
स्नेहपानाद्वते चापि पयःपानं विधीयते ।
शर्करामधुयष्टिभ्यां लाक्षया वा श्वदंष्ट्रया ॥

चित्रासमन्वितं चैव रुजादाहविनाशनम् ।
 आटोपो मरणं वा स्याच्छूलोवाऽच्छिद्यमानया ॥
 मेदोग्रन्थौ च यत्तैलं वक्ष्यते तच्च योजयेत् ।
 त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ॥
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ।
 तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुं शीतपादकराननम् ॥
 शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं च विवर्जयेत् ।
 आमाशयस्थे रुधिरं वमनं पथ्यमुच्यते ॥
 पक्वाशयस्थे देयं च विरेचनमसंशयम् ।
 आस्थापनं च निःस्नेहं कार्यमुष्णैर्विशोधनैः ॥
 यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥
 अतिनिस्तुतरक्तो वा भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।
 स्वमार्गप्रतिपन्नास्तु यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥
 व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवति मानवः ।
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेद्यं नान्यथा भवेत् ॥
 पिपीलिकाशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ।
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥
 प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाकं शनैः शनैः ।
 प्रवेशयेत्क्षीरसिकं शुष्कमन्त्रं घृताप्लुतम् ॥
 अङ्गुल्याभिमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ।
 हस्तपादेषु संगृह्य समुत्थाप्य महाबलाः ॥
 भवत्यन्तःप्रवेशस्तु यथा निर्दुनुयुस्तथा ।
 तथाऽन्त्राणि विशन्त्यन्तः स्वां कलां पीडयन्ति च ॥
 व्रणाल्पत्वाद्बहुत्वाद्वा दुष्प्रवेशं भवेत्तु यत् ।
 तदापाट्य प्रमाणेन भिषगन्त्रं प्रवेशयेत् ॥
 यथास्थानं निविष्टे च व्रणं सीव्येदतन्द्रितः ।
 स्थानादपेतमादत्ते प्राणान्गुम्फितमेव वा ॥
 वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ।
 घृतं पिबेत्सुखोष्णं च चित्रातैलसमन्वितम् ॥
 मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ।
 ततस्तैलमिदं कुर्याद्रोपणार्थं चिकित्सकः ॥

त्वचोऽश्वकर्णध्रुवयोर्मोचकीमेषशृङ्गयोः ।
 शल्यक्यर्जुनयोश्चापि विदार्याः क्षीरिणां तथा ॥
 बलामूलानि चाहृत्य तैलमेतैर्विपाचयेत् ।
 व्रणं संरोपयेत्तेन वर्षमात्रं यतेत च ॥
 पादौ निरस्तमुष्कस्य जलेन प्रोक्ष्य चाक्षिणी ।
 प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सीव्येत्ततः परम् ॥
 कार्यो गोफणिकाबन्धः कट्यामावेश्य यन्त्रकम् ।
 न कुर्यात्स्नेहसेकं च तेन क्लियति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यागुर्वेलाजातीचन्दनपद्मकैः ।
 शिलादार्यमृतातुथैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ॥

भिन्ननेमाटे खास चिकित्सा.

१४ हवे भिन्नोनी चिकित्सा कहंछुं. भेदाई गएली (फूटी गएली) आंख असाध्यज छे पण नहीं फूटेली आंख जो लटकी रही होय तो तेने तेनी कोई पण शिरा अस्तव्यस्त न थाय एवी रीते धीरेधीरे बराबर टेकाणे बेसती करी आडुं कमळपत्र राखीने हाथवते सारी रीते दवाववी अने पछी घीनो तथा मधनो योग आपीने नीचे लखेला घीथी तेनुं तर्पण करवुं तथा नस्य पण तेज घीनुं देवुं. बकरीनुं घी, जेटीमध, नीलकमळो, अने जीवक तथा ऋषभक (विदारिनुं मूळ) एओनो बत्रीश तोलांभार कल्क नाखी चोसठ तोलांभार घीने बसो छपन तोलांभार दूधमां पकाववुं. (आ घीथी आंखनुं तर्पण करवुं तथा नस्य पण तेज घीनुं देवुं.) सर्व प्रकारना नेत्रना अभिघातोमां आ घीनो उपयोग करवो ए उत्तम छे.

कोई माणसने पेटमांथी मेदनी वाट नीकळी होय ते वाट अंदर पेसाडतां छतां पण न पेसे अथवा पेठा छतां पण पाछी नीकळी आवे तो शास्त्र जाणनारा प्रवीण वैद्ये ते वाटनी उपर कडाया वगेरे कपाय वृक्षोनी भस्म तथा काळी माटीनुं चूर्ण नाखी वाटना मूळने दोराथी

વાંધી અગ્નિથી તપાવેલાં શસ્ત્રવતે તે વાટને કાપી નાખવી અને પછી વ્રણને મધનો યોગ આપી પાટો વાંધીને અન્ન સારી પેટે જીર્ણ થયા પછી રોગીને ધી પીવરાવવું. કદાચ ધી પીવરાવવામાં ન આવે તો પળ જેઠીમધનો કલ્ક નાખીને પકાવેલાં દૂધમાં સાકર તથા ઇરંડીયું તેલ નાખીને તે દૂધ પીવરાવવું અથવા ગોશ્વરૂનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા દૂધમાં લાખ તથા ઇરંડીયું તેલ નાખીને તે દૂધ પીવરાવવું અથવા જેઠીમધ તથા ગોશ્વરૂ એ બન્નેનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા દૂધમાં સાકર, લાખ તથા ઇરંડીયું તેલ નાખીને તે દૂધ પીવરાવવું. આ દૂધ વેદનાને તથા દાહને નષ્ટ કરેછે. જો એ મેદની વાટને કાપી નાખવામાં ન આવે તો તેથી પેટમાં આટોપ થાય છે, શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પળ થઈ જાય છે. આ ચિકિત્સિત સ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયના ૬ ટ્ઠા વિષયમાં મેદની ગ્રંથિ ઉપર વે જાતની કરંજ વગેરેનું જે તૈલ કેહેવામાં આવશે તેની પળ આ વિષયમાં યોજના કરવી.

જે શલ્ય સાતે ત્વચાઓનો અતિક્રમ કરી શિરાઓને, માંસને, સ્નાયુઓને, સંધિઓને તથા અસ્થિઓને ભેદીને^૧ અથવા છોડી દઈને કોઠામાં પેટું હોય તે શલ્ય સૂત્રસ્થાનના પ્રણેત્રશલ્યવિજ્ઞાનીય નામના ૨૬ મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહેલા આટોપ તથા આનાહ વગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરેછે. શલ્ય કોઠાની અંદર પેસવાથી જે માણસ કોઠાના મધ્યમાં પડેલા લોહીવાળો, સ્પેદ વર્ણવાળો, ટાઢા હાથ-પગવાળો, ટાઢા મુખવાળો, શીતલ શ્વાસવાળો, રાતાં નેત્રોવાળો કે જેને મલ-

મૂત્રની પ્રવૃત્તિ યોગ્યમાર્ગથી ન થતી હોય એવો થઈ ગયો હોય તેને અસાધ્ય રોગવાળો સમજીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. રુધિર આમાશયમાં રહ્યું હોય તો વમન કરાવવું એ પથ્ય છે, પિત્તાશયમાં રહેલું હોય તો વિરેચન દેવું એ પથ્ય છે અને વાતાશયમાં રહેલું હોય તો સ્નેહવગરના ઝૂના ગોમૂત્રાદિક શોધન પદાર્થોથી નિરૂહવસ્તિ દેવી (પીચકારી મારવી) એ પથ્ય છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કન્યા પછી રુધિરનું અનુલોમન કરવાનેમાટે જવ, ચોર અને કઢથી એઓના સ્નેહવગરના રમની સાથે અન્ન જમાડવું અથવા સૈંધવવાળી યવાગૂ પાવી. જેનો કોઠો શલ્યથી ભેદાઈ ગયો હોય અને લોહી બહુજ નીકળ્યું હોય તે માણસને તેના જીવની સ્થિરતાનેમાટે વૈદ્યે લોહી પાવું. કોઠો શલ્યથી ભેદાઈ ગયા છતાં પળ જે માણસને વિષ્ટા, મૂત્ર તથા પવન પોતપોતાના માર્ગથી બરાબર ચાલતાં હોય અને ઉપદ્રવો ન થયા હોય તે માણસને સાધ્ય સમજવો.

કોઈ માણસનું બાહ્ય નીકળેલું આંતરડું પાછું અંદર પેસાડવું હોય તો તે આંતરડું ભેદાયું ન હોય તોજ પેસાડવું (પળ ભેદાણું હોય તો પેસાડવું નહીં) અને બાહ્ય નીકળ્યા પેહેલાં સ્વસ્થદશામાં જે સ્થિતિથી રહેલ હોય તે સ્થિતિથીજ બેસતું કરવું. પરંતુ કેટલાએક આચાર્યો કેહેછે કે 'આંતરડું ભેદાઈ ગયું હોય તો તેને, ભેદાવાના પ્રદેશમાં મંકોડો વઝગાડી તે આંતરડું તેના મોહોડારૂપ ચીપીઆમાં બરાબર આવે ત્યારે મંકોડાના ધડને કાતર વગેરેથી કાપી નાખી મંકોડાના માથા સહિત અંદર પેસાડી દેવું.' આંતરડાંને દૂધથી ધોઈ, સ્વડના મૂકાથી, રુધિ-

૧ નહીં તપાવેલા શસ્ત્રથી છેદન કરવામાં આવે તો પાકી જવાની ધાસ્તી રહેછે.

૨ કલ્કથી આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાખી ઉકાઢતાં ઉકાઢતાં પક્ત દૂધજ અવશેષ રહે ત્યારે દૂધ પાકેલું ગણાય છે. દૂધના પાકોમાં સર્વત્ર આ વિધિજ સમજવો.

૩ પકાવેલું દૂધ નિત્ય સોઠ તોલાંભાર દેવું અને તેમાં સાકર તથા ઇરંડીયું તેલ એક એક તોલાંભાર દેવું. ત્રીજા પ્રયોગોમાં પળ આપ્રમાણેજ તોલ સમજવો.

૪ શિરાઓ વગેરે ભેદાયાં હોય તો શાં શાં ચિહ્નો થાય છે તે વિષે સૂત્રસ્થાનના પંચીશમા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયથી જુવો.

રથી, ઘીથી તથા રજથી खरडीને ધીરે ધીરે અંદર પેસાડી દેવું. જો આંતરડું શુષ્ક હોય તો તેને દૂધનું સેચન આપી ઘીમાં ખીંજવાને અંદર પેસાડી દેવું. આંતરડું અંદર પેસાડવું હોય ત્યારે વૈદ્યે પોતાના નખ ઉતરાવી નાખવા જોઈએ. ઘણાં આંતરડાં બાહ્ય નીકળ્યાં હોય તો પળ એ પ્રમાણે જ કરવું. આંતરડું કે આંતરડાં અંદર પેસતાં ન હોય તો તેઓને ટેકાળે પોહોચાડવાને માટે રોગીના કંઠને વૈદ્યે આંગળીવતે જરા જરા ઘસવો અથવા પાણી છાંટીને રોગીને ચમકાવવો કે જેથી આંતરડાં બરાબર પેસી જાય. અથવા અત્યંત વલવાળા માણસોએ તે રોગીને હાથ-પગ પકડી ઉચકાવીને એવી રીતે હલાવવો કે જેથી આંતરડાંનો અંદર બરાબર પ્રવેશ થઈ જાય. આમ કરવાથી આંતરડાંઓ અંદર પેસે છે અને પેસીને પોતાની પુરી પથરા નામની પાંચમી કઠ્ઠાને દવાવે છે. જો આંતરડું વ્રણના નાહાના પળાને લીધે અથવા આંતરડાંઓના ઘળાપળાને લીધે અંદર પેસતું ન હોય તો વૈદ્યે વ્રણને પ્રમાણસર ફાડી-ચીરીને અંદર પેસાડવું. આંતરડું અંદર પોતાના સ્થાનમાં બરાબર પેસતું થઈ જાય ત્યારે જરા પળ આલસ્ય કે બેદરકારી નહીં રાખતાં વૈદ્યે વ્રણને સીવી લેવો. સ્થાનથી યથાભાવે અથવા પરસ્પરમાં અસ્તવ્યસ્ત થઈને આંતરડું પ્રાણ લે છે. વ્રણને સીવી પછી પાટાથી બાંધીને તેના ઉપર ઘીનું સેચન કરવું અને વિષ્ટાને કોમલ કરવા માટે તથા વાયુની નીચેના પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સેહેવાય તેવું ઝનું ઘી એરંડીયા તેલની સાથે પાવું.

અશ્વકર્ણાદિ તૈલ.

પછી વૈદ્યે વ્રણના રોપણને માટે રાઝનું જાડ, ધાવડો, શેમળો, ચમારદૂધેલી, સાલેડો, કડાવો કે સાજડ, ફગવેલો તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષો એઓની છાલો લઈ તથા બઢાણાના છોડનાં મૂલીયાં લઈ તેઓના કલ્કથી તૈલ પકાવીને તે

તૈલનો યોગ આપવો. આ તૈલથી વ્રણ બરાબર રૂઝાઈ જાય છે. વ્રણ રૂઝાઈ ગયા પછી પળ એક વર્ષ સુધી કાઠજી રાખીને મૈથુનનો તથા મેહેનત વગેરેનો ત્યાગ કરવા વગેરે પરેજી પઠાવવી.

જેના વૃષ્ણો નીકળી ગયા હોય તે પુરુષના વજ્રે પગ ઉપર તથા આંખો ઉપર પાણીથી સેચન કરી વૃષ્ણોને અંદર પેસાડીને તૂની લેવા જેવી સીવળીથી સીવી લેવા અને ચલન ન થવાને માટે કમરમાં યંત્ર (બંધ) લગાવીને ગોફળા નામનો પાટો (કછોટો) બાંધવો. આ ઉપર સ્નેહનું સેચન કરવું નહીં. કેમકે તેથી વ્રણમાં ફેદ થઈ જાય છે.

તગરાદિ તૈલ.

તગર, અગરુ, ઇલ્લેચી, જાઈ, રતાંજલિ, પદ્મ-કાષ્ઠ, મળશીલ, દારૂહલ્લદર, ગઢો અને રસવંતી એઓના કલ્કથી તૈલ પકાવીને વ્રણના રોપણને માટે તેનો યોગ આપવો.

૧૫ શિરસોડપદ્ધતે શલ્યે વાલર્વાર્તિ પ્રવેશયેત્ ।
 ઘાલવર્ત્યામદત્તાયાં મસ્તુલુક્કં વ્રણાત્લવેત્ ॥
 હન્યાદેનં તતો વાયુસ્તસ્માદેવમુપાચરેત્ ।
 વ્રણે રોહતિ ચૈકૈકં શનૈર્વાલમપક્ષિપેત્ ॥
 ગાત્રાઘ્રપદ્ધતેડન્યસ્માન્નેહવર્તિ પ્રવેશયેત્ ।
 કૃતે નિઃશોણિતે ચાપિ વિધિઃ સઘઃક્ષતે હિતઃ ॥
 દૂરાચગાઢાઃ સૂક્ષ્માઃ સ્યુર્યે વ્રણાસ્તાન્વિશોણિતાન્
 કૃત્વા સૂક્ષ્મેણ નેત્રેણ ચક્રતૈલેન તર્પયેત્ ॥
 સમજ્ઞાં રજનીં પદ્માં ત્રિવર્ગં તુત્થમેવ ચ ।
 વિઢજ્ઞં કટુકાં પથ્યાં ગુઢર્ચીં સકરઞ્જિકામ્ ॥
 સંહત્ય વિપચેત્કાલે તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ।
 તાલીશં પદ્મકં માંસી હરેણ્વગુરુચન્દનમ્ ॥
 હરિદ્રે પદ્મવીજાનિ સોશીરં મધુકં ચ તૈઃ ।
 પક્કં સઘોવ્રણેષૂક્તં તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ॥

વિઢ્જને માટે ખાસ ચિકિત્સા.

૧૬ માથામાં શલ્ય પેટું હોય તો તે શલ્યને કાઢાડીને વ્રણનું મોહોડું બંધ કરવા માટે વ્રણની અંદર પૂર્ણ રીતે વાઢની વાટ ઘાલી દેવી. વા-

ઠની વાટ ઘાલવામાં ન આવી હોય તો વ્રગમાંથી મગજનો (માથાને બઠા આપનારી ધી જેવી જે ચીજ છે તેનો) સ્ત્રાવ થાય છે અને એ સ્ત્રાવ થવાથી વાયુ રોગીને મારી નાખે છે માટે વાઠની વાટ ઘાલવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. વ્રગ જ્યારે રૂક્ષાવા લાગે ત્યારે ધીરે ધીરે એક એક વાઠ કાઢાડતો જવો.

બીજા ગાત્રમાંથી શલ્ય કાઢાડવામાં આવ્યું હોય તો વ્રગમાં તૈલવાઢી કપડાંની વાટ યોગ્ય. એ ગાત્રને પાકની ધાત્તીને લીધે રુધિરવગરનું કરીને પછી સઘઃક્ષત ઉપરનો જે વિધિ છે તે કરવો એ હિતકારી છે. જે વ્રગો દૂરસૂધી ઉતરેલા અને સૂક્ષ્મ હોય તેઓને વ્રગ ધોવાના સૂક્ષ્મ યંત્રથી લોહીવગરના કરીને પછી ઘાણીમાંથી તુરત તાજા લઈ લીધેલા તૈલથી અથવા અણુતૈલ કે જે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે તેથી તૃપ્ત કરવા.

સમંગાદિ તૈલ.

મજીઠ, હઠદર, મારંગી, વમણી હરડે, બેહેડાં આમઢાં, રસવંતી, વાવડીંગ, કડુ, ગઢો અને કરંજનાં ફઢાં એટલાં દ્રવ્યોને એકઢાં કરી તેઓના કલ્કથી તૈલ પકાવવું. રૂક્ષાવવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ તૈલ ઘણું ઉત્તમ કામ કરેછે.

તાલીસાદિ તૈલ.

તાલીસપત્ર, પદ્મકાષ્ઠ, વાઢહઢ, હરેણુ, (આનો પર્યાય શબ્દ ગુજરાતીમાં મઢતો નથી.) અગરુ, રતાંજલિ, હઠદર, દારુહઠદર, કમઢનાં વીજ, વાઢો અને જેઢીમધ એઓનો કલ્ક નાખીને તૈલ પકાવવું. સઘોવ્રગોની (આગંતુ વ્રગોની) ઉપર રૂક્ષાવવાના કામનેમાટે આ તૈલ ઉત્તમ છે.

૧૬ ક્ષતે ક્ષતવિધિઃ કાર્યઃ પિષ્ઠિતે મગ્નવદ્ધિધિઃ

ક્ષતની તથા પિષ્ઠિતની યાસ ચિકિત્સા.

૧૬ ક્ષત થયલ હોય તો આ અધ્યાયના ૧૨

મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાય ઉપર પણ ધ્યાન દેવું.)

પિષ્ઠિત થયલ હોય તો આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલી મગ્નની ચિકિત્સા-પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૧૭ ઘૃષ્ટે રુજો નિગૃહ્યાશુ ચૂર્ણેરુપચરેદ્વિગ્નમ્ ॥

ઘૃષ્ટની યાસ ચિકિત્સા.

૧૭ ઘૃષ્ટ થયલ હોય તો તુરત જેઢીમધ વગેરેના શીત યોગીથી વેદનાને શાંત કરીને પછી (ગય-દાસાચાર્યના મતપ્રમાણે ઘીના સેચન વગેરેથી શાંત કરીને પછી) રાઢનું ઢાઢ અને કડાયો કે સાજઢ એ વગેરેનાં ચૂર્ણોથી વ્રગની ચિકિત્સા કરવી.

૧૮ વિશ્લિષ્ટદેહં પતિતં મથિતં હૃતમેવ ચ ।

વાસયેતૈલપૂર્ણાયાં દ્રોણ્યાં માંસરસાશનમ્ ॥

અયમેવ વિધિઃ કાર્યઃ ક્ષીણે મર્મહતે તથા ।

સ્થાનચ્યુત અવયવોવાઢો, ઢાઢ વગેરેની

ઉપરથી પડેલો, હલબલી ગયલો તથા

પ્રહારાદિકથી અત્યંત ઉપઘાત

પામેલો ઢત્યાદિની ચિકિત્સા.

૧૮ જે માણસના અવયવો સાહસાદિકને લીધે સ્થાનઢ્રષ્ટ થયા હોય તે માણસને, જે માણસ ઢાઢ વગેરેની ઉપરથી પડી ગયો હોય તે માણસને, જે માણસના અવયવો મીંસાઈ જવા વગેરેથી હલ-બલી ગયા હોય તે માણસને અને જે માણસનું શરીર વેગવાઢા પદાર્થથી કે ઢોકા વગેરેથી ઉપઘાત પામ્યું હોય તે માણસને તૈલથી મરેલી કોઢીમાં રાખવો અને તેને માંસનો રસો જમાઢવો.

જે માણસ પંથ કરવા વગેરેથી ક્ષીણ થયો હોય અથવા હૃદય વગેરે મર્મોમાં ઉપઘાત પામ્યો હોય તેનેમાટે પણ આ વિધિ કરવો.

૧૯ રોપણે સપરીવેકે પાને ચ વ્રણિનાં સદા ॥

તૈલં ઘૃતં વા સંયોજ્યં શરીરત્તૂનવેશ્ય હિ ।

શરીરને તથા ઋતુને જોઈને તૈલની તથા
ઘીની યોજના કરવાવિષે.

૧૯ વ્રણવાળાઓને માટે રોપણમાં, પીવામાં તથા સેચનમાં તૈલની કે ઘીની યોજના શરીરને તથા ઋતુને જોઈને કરવી. (શરીર વાતકફ પ્રકૃતિવાળું હોય અને શિશિરાદિક કાઠ હોય તો તૈલની યોજના કરવી. શરીર રક્તપિત્ત પ્રકૃતિવાળું હોય અને શરદ્આદિ કાઠ હોય તો ઘીની યોજના કરવી.)

૨૦ ઘૃતાનિ યાનિ વશ્યામિ યત્નતઃ પિત્તવિદ્રથૌ
સઘોવ્રણેષુ દેયાનિ તાનિ વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ।

સઘોવ્રણોની ઉપર દેવાનાં ઘૃતો (ઘી.)

૨૦ હું આ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં પિત્તવિદ્રધિની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં પ્રયત્નપૂર્વક પ્રપૌંડરીકમંજિષ્ઠા ઇત્યાદિ શ્લોકોથી જે ઘૃતો કેહેવાનો છું તે ઘૃતો પ્રવીણ વૈદ્યે સઘોવ્રણોની ઉપર પળ દેવાં.

૨૧ સઘઃક્ષતવ્રણં વૈદ્યઃ સશૂલં પરિપેચયેત્ ॥
સર્પિષા નાતિશીતેન બલાતૈલેન વા પુનઃ ।

તુરતના ક્ષતવ્રણની સશૂલ અવસ્થામાં
ઘીનાં તથા બલાતૈલનાં સેચનો.

૨૧ વૈદ્યે જેમાં શૂલ નીકળતું હોય એવા સઘઃ-ક્ષતવ્રણ ઉપર, જો શરીર પિત્તરક્ત પ્રકૃતિવાળું હોય અને શરદ વગેરે કાઠ હોય તો ઘીથી પરિષેક કરવો અને જો શરીર વાતકફ પ્રકૃતિવાળું હોય તથા હેમંત વગેરે કાઠ હોય તો બલા-તૈલ કે જે અત્યંત શીતલતાવાળું નથી તેથી પરિષેક કરવો. (આ સ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય જુવો.)

૨૨ સમઙ્ગાં રજનીં પદ્માં પથ્યાં તુત્થં સુવર્ચ્ચલામ્
પદ્મકં રોધ્રમધુકં વિડક્લાનિ હરેણુકમ્ ।
તાલીશપત્રં નલદં ચન્દનં પદ્મકેસરમ્ ॥
મઙ્ગિષ્ઠોશીરલાક્ષાશ્ચ ક્ષીરિણાં ચાપિ પલ્હવાન્ ।
પિયાલબીજં તિન્દુકયાસ્તરુણાનિ ફલાનિ ચ ॥

યથાલાભં સમાહૃત્ય તૈલમેભિર્વિપાચયેત્ ।
સઘોવ્રણાનાં સર્વેષામદુષ્ટાનાં તુ રોપણમ્ ॥

સઘલા પ્રકારના અદુષ્ટ સઘોવ્રણોના
રોપણને માટે સમંગાદિ તૈલ.

૨૨ રીસામળી, હઠ્ઠદર, ભારંગી, હરડે, રસ-વંતી, સૂરજમુલ્લી, પદ્મકાષ્ઠ, લોદર, જેઠીમધ, વાવડીંગ, હરેણુક નામનું સુગંધિદ્રવ્ય, તાલીશપત્ર, જટામાંસી, રતાંજલિ, કમલના કેસરા, મઝીઠ, વાલો, લાલ, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કોમલ પલ્હવો, ચારોલીનાં બીજ અને ટીંબરૂનાં કાચાં ફળો એઓમાંથી જેટલાં મળે તેઓને એકઠાં કરી વાટીને તેઓના કલ્કથી તૈલ પકાવવું. આ તૈલ સઘલા પ્રકારના અદુષ્ટ સઘોવ્રણોનું રોપણ કરેછે.

૨૩ કષાયમધુરાઃ શીતાઃ ક્રિયાઃ સ્નિગ્ધાશ્ચ
યોજયેત્ ॥

સઘોવ્રણાનાં સસાહં પશ્ચાત્પૂર્વોક્તમાચરેત્ ।

સઘોવ્રણો (આગંતુક વ્રણો)ની ઉપર
તૂરી, મધુર, શીત તથા સ્નિગ્ધ
ક્રિયાઓ કરવાનો અવધિ.

૨૩ સઘોવ્રણોની ઉપર સાત દિવસ સૂધી તૂરી, મધુર, શીતલ તથા સ્નિગ્ધ ક્રિયાઓ કરવી. સાત દિવસ વીતી ગયા પછી દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ યોગ્યતા પ્રમાણે કરવી.

૨૪ દુષ્ટવ્રણેષુ કર્ત્તવ્યમૂર્ધ્નં ચાધશ્ચ શોધનમ્ ॥
વિશોપણં તથાહારઃ શોણિતસ્ય ચ મોક્ષણમ્ ।
કષાયં રાજવૃક્ષાદૌ સુરસાદૌ ચ ધાવનમ્ ॥
તયોરેવ કષાયેણ તૈલં શોધનમિધ્યતે ।
ક્ષારોદકેન વા તૈલં ક્ષારદ્રવ્યેણ સાધિતમ્ ॥

સર્વ પ્રકારના દુષ્ટ વ્રણોની ઉપર
કેવી ચિકિત્સાઓ કરવી.

૨૪ દુષ્ટ વ્રણોની ઉપર વમન દેવું, વિરેચન દેવું, લંઘન કરાવવું, જલો મૂકવા વગેરેથી લોહી કહડાવવું અને કઢવો; તીલ્લો તથા તૂરો વગેરે

આહાર આપવો. (નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં થણા કફસંબંધી વ્રણોની ઉપર વમન દેવું, પિત્તસંબંધી વ્રણોની ઉપર તથા પિત્તાશયમાં થણા વ્રણોની ઉપર વિરેચન દેવું, નાભિથી નીચેના પ્રદેશોમાં થણા વ્રણોની ઉપર તથા વાતાશયમાં થણા વ્રણોની ઉપર તથા વાતસંબંધી વ્રણોની ઉપર પિચકારી દેવી અને માથામાં થણા કફજન્ય વ્રણોની ઉપર શિરો-વિરેચન દેવું) આદિ જાણી લેવું.) દુષ્ટ વ્રણોની ઉપર શોધનને માટે આરગ્વધાદિ ગણના તથા સુરસાદિ ગણના ક્ષાથોથી ધોવરાવવાની અને આરગ્વધાદિ ગણના તથા સુરસાદિ ગણના ક્ષાથથી પકાવેલા તૈલની અથવા ક્ષારના જલથી અને મરચા તથા ચાચરા વગેરે ક્ષારનાં દ્રવ્યોના કલ્કથી પકાવેલા તૈલની યોજના કરવી.

૨૫ વ્રવન્તી ચિરવિલ્વશ્ચ દન્તી ચિત્રક પવ્વ ચા પૃથ્વીકા નિમ્વપત્રાણિ કાસીસં તુત્યમેવ ચ ॥
ત્રિવૃત્તેજોવતી નીલા હરિદ્રે સૈન્ધવં તિલાઃ ।
ભૂમીકદમ્ભઃ સુવહા શુકાચ્યા લાઙ્ગલાહ્યા ॥
નૈપાલી જાલિની ચૈવ મદ્યન્તી મૃગાદની ।
સુધામૂર્વાકીકીટારિહરિતાલકરઙ્ગિકાઃ ॥
યથોપપત્તિ કર્ત્ત્વ્યં તૈલમેતૈસ્તુ શોધનમ્ ।
નૃતં વા યદિ વા પ્રાસં કલ્કાઃ સંશોધનાસ્તથા ॥
સઘટ્ટા પ્રકારના દુષ્ટવ્રણોની ઉપર તૈલના, ઘૃતના તથા કલ્કોના યોગો.

૨૬ ઉદરકન્ઠી, કરંજ, નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રક, કર્લોંજી જીરૂ, નાહાની માલકાંકળી, લીં-બડાનાં પાનડાં, હીરાકસી, મોરચુથુ, નસોતર, કાલાં ફૂલવાળી હીરવળી, હલ્લદર, દારૂહલ્લદર, સૈન્ધવ, તિલ, ગોરખમુંડી, નોરવેલ, રાણ, દૂધીયો વઢનાગ, મળશીલ, કઢવી ધીસોડી, ડોલર, ઇંદ્રવારણી, થોર, મોરવેલ, આકડો, વાવડીંગ અથવા કીડા-મારી, હરતાલ અને કરંજનાં ફળ એઓમાંથી જેટલાં દ્રવ્યો મળે તેટલાંનો કલ્ક નાખીને શોધન તૈલ પકાવવું, ગંગીરના તથા કાઠના અનુસારથી

યોગ્ય જણાય તો એજ કલ્કથી શોધનઘૃત પકાવવું અને શોધન કલ્કો પણ એ દ્રવ્યોના કરવા. (દ્વિવ્રણીય નામના ગયા અધ્યાયના ૧૪-૧૩ તથા ૧૨ માં વગેરે વિષયો ઉપરથી તૈલના, ઘૃતના તથા કલ્કના વિષયો જાણી લેવા.)

૨૬ સૈન્ધવત્રિવૃદ્ધેરણ્ડપત્રકલ્કસ્તુ વાતિકે ।
ત્રિવૃદ્ધરિદ્રામધુકલ્કઃ પૈત્તે તિલૈર્યુતઃ ॥
કફજે તિલતેજાહ્વાદન્તીસ્વર્જિકચિત્રકાઃ ।

દુષ્ટ વ્રણો ઉપર દોષોના ભેદોથી
કલ્કોના ભેદો.

૨૬ વાતદૂષિત વ્રણને માટે સૈન્ધવ, નસોતર તથા ઇરડાનાં પાનડાં એઓનો કલ્ક કરવો.

પિત્તદૂષિત વ્રણને માટે નસોતર, હલ્લદર, જે-ટીમધ અને તિલ એઓનો કલ્ક કરવો.

કફદૂષિત વ્રણને માટે તિલ, માલકાંકળી, નેપાળાનાં મૂળ, સાજીચાર અને ચિત્રક એઓનો કલ્ક કરવો.

૨૭ દુષ્ટવ્રણવિધિઃ કાર્યો મેહકુષ્ટવ્રણેષ્વપિ ॥

પ્રમેહના તથા કોઢના વ્રણોમાં આ દુષ્ટ-વ્રણના વિધિનો અતિદેશ.

૨૭ પ્રમેહની ફોલીઓના વ્રણો ઉપર તથા કોઢના વ્રણો ઉપર પણ ઉપર કહેલી દુષ્ટ વ્રણોની ચિકિત્સા કરવી.

૨૮ પદ્ધિઃ પ્રાકપ્રદિષ્ટો યઃ સઘોવ્રણવિનિશ્ચયઃ ।
નાતઃ શક્યં પરં વક્તુમપિ નિશ્ચિતવાદિભિઃ ॥

ઉપસર્ગૈર્નિપાતૈશ્ચ તત્તુ પળિટતમાનિનઃ ।

કેચિત્સંયોજ્ય ભાવન્તે બહુધા માનગર્વિતાઃ ॥

બહુ તદ્ભાષિતં તેષાં પદ્સ્વેષ્વેવાવતિષ્ઠતે ।

વિશેષા ઇવ સામાન્યે પદ્સ્વં તુ પરમં મતમ્ ॥

અન્ય લોકોએ માનેલા સઘોવ્રણના

(આગંતુજ વ્રણના) અનેક ભેદોનો

છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાવેશ

થઈ જાય છે.

૨૮ અમોએ સઘોવ્રણના છિન્ન, મિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પિચ્છિત અને ઘૃષ્ટ એ નામના જે છ ભેદો

કહ્યાછે તે ભેદોથી ન્યારા પડે એવા વધારે ભેદો કોઈ મોટા પંડિતોથી પણ કહી શકાય એમ નથી. પોતાને પંડિત માનનારા અને વૈદ્યવર્ણાનો ગર્વ ધરાવનારા કેટલાએક લોકો છિન્ન તથા ભિન્ન વગેરે શબ્દોને પ્ર વગેરે ઉપમર્ગોનો તથા ઉચ્ચસુ વગેરે નિપાતોનો યોગ આપીને પ્રચ્છિન્ન અને ઉચ્ચ-ચિન્ન આદિ ઘણા ઘણા ભેદો આપે છે પણ એ લોકોનું એ ઘણું બોલવું અર્થાત્ તેઓએ કલ્પેલા સઘળા ભેદો જેમ આંબો, વડ, પીપ્પળો તથા ઝંઘરો इत्यादि विशेषो वृक्षरूप सामान्यमां समाई जाय છે તેમ છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાઈ જાય છે માટે છેવટ, અમોએ કહેલા છ ભેદો જ રહે છે.

અધ્યાય ૩ જો.

૧ અથાતો ભગ્નાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ભગ્નચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અલ્પાશિનોઽનાત્મવતો જન્તોર્વાતાત્મકસ્ય ચ ઉપદ્રવૈર્વા જુષ્ટસ્ય ભગ્નં કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥

કેવા માણસનું ભગ્ન કષ્ટસાધ્ય થાયછે.

૨ થોડું જમનારા માણસનું, અજિતેન્દ્રિય માણસનું, (અપથ્યોનું સેવન કરનારા માણસનું,) વાયુ પ્રકૃતિવાળા માણસનું અને જ્વર તથા પેટના આફરા વગેરે ઉપદ્રવોથી યુક્ત થઈલા માણસનું ભગ્ન કષ્ટસાધ્ય થઈ પડેછે.

૩ લવણં કટુકં ક્ષારમ્મ્લં મૈથુનમાતપમ્ ।

વ્યાયામં ચ ન સેવેત ભગ્નો રૂક્ષાન્નમેવ ચ ॥

ભગ્નવાળા માણસે પરેજી રાખવા વિષે.

૩ ભગ્નવાળા માણસે લૂણનો, તીંછાનો, ક્ષા-

૧ ભગ્નો કે જેઓનાં નિદાન તથા લક્ષણાદિક આગ્રંથના નિદાનસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી

રનો, ચાટાનો, મૈથુનનો, તડકાનો, કસરત વગેરે મેહેનતનો અને રૂક્ષ અન્નનો ત્યાગ કરવો.

૪ શાલિર્મૌસરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્ધૂષઃ સતીનજઃ ।

વૃંહણં ચાન્નપાનં સ્યાદ્દેયં ભગ્નાય જ્ઞાનતા ॥

ભગ્નવાળાં માણસોને માટે પથ્ય.

૪ સમજૂ વૈદ્યે ભગ્નવાળાં માણસોને ચોખા, માંસનો રસો, દૂધ, ઘી, વટાણાનો યૂષ અને શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં અન્નપાનો દેવાં. (જો કે દૂધ વ્રણમાં નિષિદ્ધ છે તો પણ આ વચન અપવાદરૂપ છે તેથી ભગ્નમાં દૂધ આપવાનો બાધ નથી. કેટલાએક કહેછે કે ‘વ્રણવાળા ભગ્નમાં નહીં પણ વ્રણ વગરના ભગ્નમાં ઝૂનું દૂધ દેવાનો બાધ નથી’ કેટલાએક કહેછે કે ‘ભગ્નમાં દૂધ દેવું એ વિરુદ્ધજ છે. કારણ કે દૂધ પાકને તથા પરૂને ઉત્પન્ન કરનારું છે.’ કેટલાએક કહેછે કે ‘મૂલ શ્લોકમાં ક્ષીરં સર્પિઃ એવો વ્યસ્તપાઠ નથી, પણ ક્ષીરસર્પિઃ એવો સમસ્ત પાઠ છે માટે તેનો અર્થ દૂધમાંથી કાઢાડેલું ઘી ભગ્નવાળાને દેવું એવો થાય’ જો કે વટાણા વાતકર છે તો પણ તેઓનો યૂષ ઘી વગેરેથી સંસ્કાર પામેલો હોવાને લીધે ભગ્નને સારું કરનારો થાય છે. હલ્લન.)

૫ મધૂકોદુમ્બરાશ્વત્થપલાશકુભત્વચઃ ।

વંશસર્જવટાનાં ચ કુશાર્થમુપસંહરેત્ ॥

ભગ્નને બાંધવાની પટ્ટીઓ બનાવવાની ચીજો.

૫ વૈદ્યે ભગ્નને બાંધવાની પટ્ટીઓ બનાવવામાટે મહુડા, ઝંઘરા, પીપ્પળા, ચાંચરા, સાજડ અથવા કડાયા, વાંસ, રાઠનાં ફાડ અને વડ એઓની છાલો એકઠી કરાવી રાખવી.

૬ આલેપનાર્થમ્જિઘ્ઠાં મધુકં રક્તચન્દનમ્ શતધૌતઘૃતોન્મિશ્રં શાલિપિષ્ટં ચ સંહરેત્ ॥

ભગ્ન ઉપર લેપ કરવાના પદાર્થો.

૬ વૈદ્યે ભગ્નોની ઉપર લેપ કરવા માટે કાંજીમાં

કેહેવામાં આવ્યાં છે તેઓની ચિકિત્સા વિષયનો.

વાટેલાં મજીઠ, જેઠીમધ તથા રતાંજલિ, અને સોવાર ધોણા ઘીથી મિશ્રિત કરેલો ચોંચાનો લોટ એઓને મંગાવી રાખવાં.

૭ સપ્તાહાદય સપ્તાહાત્સૌમ્યેષ્ટુષુ બન્ધનમ્ ॥

સાધારણેષુ કર્તવ્યં પશ્ચમે પશ્ચમેઽહનિ ।

આગ્રેયેષુ ત્ર્યહાત્કુર્યાદ્ભગ્નદોષવશેન વા ॥

ભગ્ન ઉપર બાંધેલો પાટો કેટલે કેટલે દિવસે બદલાવવો.

૭ થંડી ઋતુઓમાં સાત સાત દિવસે, ગરમ ઋતુઓમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને સાધારણ ઋતુઓમાં પાંચમે પાંચમે દિવસે ભગ્ન ઉપર પાટો વાંધવો. અથવા ભગ્નના વાતપિત્તાદિક દોષોને જોઈને તેઓના અનુસારથી પાટો બદલાવવાનો મમય કલ્પી લેવો.

૮ તત્રાતિશિથિલં વદ્ધે સન્ધિસ્થૈર્યં ન જાયતે ॥
ગાઢેનાપિ ત્વગાદીનાં શોષો રુક્પાક એવ ચ ।
તસ્માત્સાધારણં બન્ધં ભગ્ને શંસન્તિ તદ્વિદઃ ॥

ગાઢ, સમ અને શિથિલ એઓમાંથી ભગ્ન ઉપર કેવો પાટો વાંધવો ?

૮ જો ભગ્નની ઉપર અત્યંત શિથિલ (પોચો) પાટો વાંધવામાં આવે તો સંધિઓની સ્થિરતા થતી નથી અને ગાઢ (દૃઢ-કઠણ) પાટો વાંધવામાં આવે તો ચામડી વગેરેનો સોજો, વેદના તથા પાક થાય છે એટલા માટે વિદ્વાન્ વૈદ્યો ભગ્ન ઉપર સમ (સાધારણ) પાટો વાંધવાની પ્રશંસા કરેલે.

૯ ન્યગ્રોધાદિકષાયં તુ સુશીતં પરિષેચનં ।
પશ્ચમૂલીવિપક્કં તુ ક્ષીરં કુર્યાત્સવેદને ॥
સુખોષ્ણમવચાર્યં વા ચક્રતૈલં વિજાનતા ।
વિભજ્ય કાલં દોષં ચ દોષઘ્નોષધસંયુતમ્ ॥
પરિષેકં પ્રદેહં ચ વિદ્ધ્યાચ્છીતમેવ ચ ।

ભગ્ન ઉપર સેચન કરવાનાં દ્રવ્યો.

૯ ભગ્ન ઉપર ન્યગ્રોધાદિ ગણના અત્યંત શીતલ કષાયનું સેચન કરવું. જો રોગી પિત્તપ્રકૃતિવાળો

હોય અને ઋતુ પળ ઉષ્ણ હોય તો વેદનાવાળા ભગ્નની ઉપર લઘુપંચમૂલીના કલ્કથી પકાવેલા દૂધનું સેચન કરવું. જો રોગી વાતકફપ્રકૃતિવાળો હોય, શૂલ નીકળતું હોય અને ઋતુ પળ શીત હોય તો ઘાળીમાંથી લઈ લીધેલા તુરતના તાજા તૈલને જરા ગરમ કરી તેનું સેચન કરવું. ભગ્ન ઉપર સેચનનો તથા લેપનનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે સેચનો તથા લેપનો દોષોને હળનારાં ઔષધોથી યુક્ત તથા શીતલજ કરવાં, પરંતુ દોષાદિકના અનુસારથી ઉષ્ણ કરવાં યોગ્ય જણાય તો તેમ પણ કરવું.

૧૦ ગૃષ્ઠિક્ષીરં સસર્પિષ્કં મધુરૌષ્ધસાધિતમ્ ॥

શીતલં લાક્ષ્યા યુક્તં પ્રાતર્ભગ્નઃ પિવેન્નરઃ ।

ભગ્નવાળા માણસને માટે આશ્વિનર ઔષધ.

૧૦ ભગ્નવાળા માણસે નિત્ય પ્રમાતમાં પેલવેતરી ગાયના દૂધને કાકોલ્યાદિ મધુર ગણના કલ્કથી પકાવી, અંદર એક એક તોલા ભાર ઘી તથા લાખ નાચી શીતલ કરીને પીવું.

૧૧ સવ્રણસ્ય તુ ભગ્નસ્ય વ્રણં સર્પિર્મધૂત્તરૈઃ ॥

પ્રતિસાર્ય કપાયૈસ્તુ શેષં ભગ્નવદાચરેત્ ।

વ્રણવાળા ભગ્નની વિશેષ ચિકિત્સા.

૧૧ જો ભગ્ન વ્રણવાળું હોય તો ન્યગ્રોધાદિ ગણના કલ્કોમાં ઘી તથા મધ સારી પેટે મિશ્રિત કરી તે કલ્કોથી લેપન કરવું અને વાકીની આહારાદિક ક્રિયા ભગ્નની પેટેજ કરવી.

૧૨ પ્રથમે વયસિ ત્વેવં ભગ્નં સુકરમાદિશેન્ ॥

અલ્પદોષસ્ય જન્તોસ્તુ કાલે ચ શિશિરાત્મકે ।
પ્રથમે વયસિત્વેવં માસાત્સન્ધિઃ સ્થિરો ભવેત્ ॥
મધ્યમે દ્વિગુણાત્કાલાદુત્તરે ત્રિગુણાત્સ્મૃતઃ ।

અવસ્થાના વિશેષથી ભગ્નનું સુખસા-

ધ્યપણું તથા ભગ્નના સાજું થવાના

કાલનો ફેરફાર.

૧૨ પેહેલી અવસ્થામાં ભગ્ન થયું હોય તો તેને

घणा परिश्रम वगर सेहेज साजुं करी शकाय छे. जो रोगी अल्प दोषवाळो होय, ऋतु शीतल होय अने अवस्था पण पेहेली होय तो संधि एक महिने स्थिर थाय छे. जो रोगी अल्प दोषवाळो होय, ऋतु शीतल होय अने अवस्था मध्यम होय तो संधि बे महिने स्थिर थाय छे. जो रोगी अल्प दोषवाळो होय, ऋतु शीतल होय अने अवस्था उत्तर (वृद्ध) होय तो संधि त्रण महिने स्थिर थाय छे. (आमां आहार-विहारनी संभाल तो अवश्य जोइए.)

१३ अवनामितमुन्नह्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥
आञ्छेदतिक्षिप्तमधो गतं चोपरि वर्त्तयेत् ।
संधिमुक्त तथा कांडभग्न ए वन्नेने

टाळवाना उपायो.

१३ जे नमी गयुं होय तेने ऊंचुं करवुं, ऊंचुं थई गयुं होय तेने दवावीने बेसाडवुं, दूर जतुं रहवुं होय तेने योग्य प्रदेशमां खेंची लेवुं अने नीचे गयुं होय तेने उपर चडाववुं.

१४ आञ्छनैः पीडनैश्चैव संक्षेपैर्वन्धनैस्तथा ॥
सन्धीञ्छरीरे सर्वास्तु चलानप्यचलानपि ।
एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्मतिमान्भिषक् ॥

संधिमुक्त तथा कांडभग्न ए वन्नेनुं स्था-
पन पछी बंधन.

१४ बुद्धिमान् वैद्ये शरीरना सघळा चल संधि-ओने (हाथ पगना, कमरना तथा हडपचीना संधिओ चल छे.) तथा अचल संधिओने पण खेंचवुं, नमाववुं, ऊंचुं करवुं, फेरववुं अने संकुचित करवुं ए उपायोथी स्थापित करीने पछी बांधवानी चिकित्सा करवी. कांडभग्नोने पण एज उपायोथी स्थापीने पछी बांधवानी चिकित्सा करवी. (संकुचित करवानुं जे कह्युं ते पिच्चितने माटे छे.)

१५ उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत्
तस्य शीतान्परीषेकान्प्रदेहांश्चावचारयेत् ॥
अभिघाते हृते सन्धिः स्वां याति प्रकृतिं पुनः ।

उत्पिष्ट तथा विश्लिष्ट संधिओनी
चिकित्सा.

१५ उत्पिष्ट थएला के विश्लिष्ट थएला संधिने वैद्ये चलायमान करवो नहीं (हलाववो नहीं) पण तेना उपर शीतल सेचनो तथा शीतल प्रदेहो (जाड़ां लेपनो) करवां. उत्पिष्ट (भीसाई गएलो) के विश्लिष्ट (जरा जूदो) थएलो संधि शीतल सेचनोथी तथा शीतल लेपनोथी अभिघात टळी जतां पाछो पोतानी मेळेज असल स्थितिने प्राप्त थाय छे.

१६ घृतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि
पट्टोपरि कुशां दत्त्वा यथावद् बंधमाचरेत् ।

भग्न उपर पाटो बांधवानी रीत.

१६ भग्ननी उपर घीथी खरडेलो पाटो विधि-प्रमाणे वींटी ते पाटानी उपर महुडानी छाल वगेरेनी पट्टीओ लगावीने योग्य रीते बंधन करवुं.

१७ प्रत्यङ्गभग्नस्य विधिरत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यते ॥

नखसन्धिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ।

अवमथ्य स्रुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥

भग्नं वा सन्धिमुक्तं वा स्थापयित्वांगुलीं समम्
अणुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

अभ्यज्य सर्पिषा पादं तलभग्नं कुशोत्तरम् ।

वल्खपट्टेन बध्नीयान्न च व्यायाममाचरेत् ॥

अभ्यज्यायामयेज्जङ्गामूरं च सुसमाहितः ।

दत्त्वा वृक्षत्वचः शीता वल्खपट्टेन वेष्टयेत् ॥

मतिमांश्चक्रयोगेन आञ्छेदूर्ध्वस्थि निर्गतम् ॥

स्फुटितं पिच्चितं चापि बध्नीयात्पूर्ववद्विषक् ॥

आञ्छेदूर्ध्वमधो वापि कटीभग्नं तु मानवम् ।

ततः स्थानस्थिते सन्धौ बस्तिभिः समुपाचरेत्
पर्शुकास्वथ भग्नासु घृताभ्यक्तस्य तिष्ठतः ।

दक्षिणास्वथ वा वामास्वनुसृज्य निबन्धनीः ॥

ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत्सुसमाहितः ।

तैलपूर्णं कटाहे वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरम् ॥

मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससन्धौ विसंहते ।

स्थानस्थितं च बध्नीत स्वस्तिकेन विचक्षणः ॥

कौर्परं तु तथा सन्धिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ।
 अनुमृज्य ततः सन्धिं पीडयेत्कूर्पराज्युतम् ।
 प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकं च दापयेत् ॥
 एवं जानुनि गुल्फे च मणिबन्धे च कारयेत् ।
 उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
 बन्धीयादामतैलेन परिषेकं च कारयेत् ।
 प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृण्मयं ततः ॥
 हस्ते जातवले चापि कुर्यात्पाषाणधारणम् ।
 सन्नमुन्नमयेत्स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ॥
 तथोन्नतं पीडयेच्च बध्नीयाद्वाढमेव च ।
 ऊरुवद्वापि कर्त्तव्यं बाहुभग्नचिकित्सितम् ॥
 ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ।
 अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम् ॥
 तथा कुशान्समं दत्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 उत्तानं शाययेच्चैनं सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
 हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसंहते ॥
 स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक्पञ्चाङ्गं वितरेद्विषक् ।
 वातघ्नमधुरैः सर्पिः सिद्धं नस्ये च पूजितम् ॥
 अभग्नान्श्चलितान्दन्तान्सरकानवपीडयेत् ।
 तरुणस्य मनुष्यस्य शीतैरालेपयेद्बहिः ॥
 सिक्त्वाम्बुभिस्ततः शीतैः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।
 उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं विधीयते ॥
 जीर्णस्य तु मनुष्यस्य वर्जयेच्चलितान्द्रिजान् ।
 नासां सन्नां विवृत्तां वा ऋज्वीं कृत्वा शलाकया
 पृथङ् नासिकयोर्नाड्यौ द्विमुख्यौ संप्रवेशयेत् ।
 ततः पट्टेन संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥
 भग्नं कर्णं च बध्नीयात्समं कृत्वा घृतपुतम् ।
 सद्यःक्षतविधानं च ततः पश्चात्समाचरेत् ॥
 मस्तुलुङ्गादिना भिन्ने कपाले मधुसर्पिणी ।
 दत्त्वा ततो निबध्नीयात्सप्ताहं च पिबेद्घृतम् ॥
 पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।
 शीतान्प्रदेहान्सेकांश्च भिषक्तस्यावचारयेत् ॥
 अथ जङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ।
 कीलका बन्धनार्थं च पञ्च कार्या विजानता ॥
 यथा न चलनं तस्य भग्नस्य क्रियते तथा ।
 सन्धेरुभयतो द्वौ द्वौ तले चैकश्च कीलकः ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।
 भग्नसन्धिविमोक्षेषु विधिमेनं समाचरेत् ॥
 संधींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धान्स्विन्नान्मृदूकृतान्
 उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च सम्यक्प्रकृतिमानयेत् ॥
 काण्डभग्नं प्ररूढे तु विषमोलवणसंहिते ।
 आपोथ्य समयेद्भग्नं ततो भग्नवदाचरेत् ॥
 कल्पयेन्निर्गतं शुष्कं व्रणान्तेऽस्थि समाहितः ।
 ऊर्ध्वकाये तु भग्नानां मस्तिष्क्यं कर्णपूरणम् ।
 घृतपानं हितं नस्यं प्रशाखास्वनुवासनम् ॥

एक एक अंगना भग्नने माटे जूदो जूदो

विशिष्ट विधि.

१७ उत्पिष्ट (भीसाई गण्ड) अने दुष्ट रुधि-
 रथी संवद्ध थण्डा नखना संधिने आरा (मोचीनी
 आर जेवी आर) नामना शस्त्रवते मथी तेमांथी
 लोही खवावीने तेना उपर घीथी मिश्रित करेला
 चोखाना लोटनो लेप करवो.

कांडभग्न थण्डी अथवा संधिमुक्त थण्डी आं-
 गळीने उपरना चौदमा विषयमां कहेला स्थापनना
 उपायोथी वरावर रीते स्थापी, झीणा पाटाथी
 बींटीने पळी तेना उपर घीनुं सेचन करावुं.
 (आंगळी उपर जाडो पाटो बींटावाथी वधारे
 पीडा थाय ले.)

पग जो तळामां (फणामां) भग्न थयो होय
 तो तेने घीनो अभ्यंग करी वड वगेरेनी छालनी
 पट्टी लगावी वस्त्रना पाटाथी बांधवो अने बांध्या
 पळी रोगीने फरवा हरवानी मनाह करवी.

पींटी के साथळ भग्न थण्ड होय तो वैद्ये सारी
 पेठे सावधान रही, तेओने घीनो अभ्यंग करी,
 लांबां करीने पळी वड वगेरे शीतल वृक्षोनी छा-
 लोनी योग्य गोठवण करी वस्त्रनो पाटो बांधवो.

साथळनुं हाडकुं नीकळी गयुं होय तो बुद्धि-
 मान् वैद्ये तेने उपरना १४ विषयमां कहेला स्था-
 पनना उपायोथी स्थापीने पळी वड वगेरेनी छा-
 लोथी वर्तुल रीते वंधन करवुं. साथळनुं हाडकुं

ફાટી ગયું હોય, પીચાઈ ગયું હોય કે બીજા કોઈ પ્રકારના ભ્રમવાળું થયું હોય તો પળ તેને બરાબર રીતે સ્થાપીને સમરીતે બાંધવું. જો સાથઠનું હાડકું ચામડી વગેરેથી તમામ છૂટું પડીને નીકળ્યું હોય તો તેને કાઢાડી નાચીને પછી પાટો બાંધવો.

જો કમરમાં ભ્રમ થયું હોય તો અસ્થિને ડુંચું અથવા નીચું કરવું. (અસ્થિ ડુંચે ગયું હોય તો નીચે કરવું અને નીચે ગયું હોય તો ડુંચે કરવું.) સંધિ બરાબર ઠેકાણે આવી સ્થિર થાય તે પછી સ્નેહવસ્તિઓ દેવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. (જો કે નિદાનસ્થાનના ૧૯ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં કમરમાં થયેલા સંધિમુક્તને અસાધ્ય કહેલ છે તો પળ તેની અહીં ચિકિત્સા લચી છે માટે એમ સમજવું કે તે યાપ્ય પળ હોય છે અથવા કષ્ટસાધ્ય પળ હોય છે.)

જો ડાબી તરફનાં કે જમણી તરફનાં પાંસ-ઠાનાં અસ્થિઓ ભ્રમ થયાં હોય, તો રોગીને ડમો રાચી ઘીનો અભ્યંગ કરી સમીકરણને માટે ઘીથી ચરડેલા હાથવતે પાંસઠાંઓના બંધનરૂપ પાંસની દોરીઓનું અનુમાર્જન કરી યોગ્ય રીતે વંચી વગેરેનાં ચાપીયાં લગાવી દર્દને ઘણી સાહુ-ચેતીથી વેહિતક નામનો પાટો બાંધવો. પછી એ રોગીને તૈલથી ભરેલી લાંબી કઢાઈમાં અથવા લાકડાની લાંબી પેટીમાં સૂવડાવવો.

જો ચમ્બાનો સંધિ વિશ્લિષ્ઠ થયો હોય તો મુસલ (સાંબેલાં)વતે કાચને ડુંચી કરવી અને પછી સંધિ ઠેકાણે બેસી જાય ત્યારે તે ઉપર સ્વસ્તિક નામનો પાટો બાંધવો.

હાથની કોળીનો સંધિ ચસી ગયો હોય તો તે સંધિના અસ્થિનું ઘીથી ચરડેલા હાથવતે અનુમાર્જન કરીને તે સંધિને દબાવવો, લાંબો કરીને પાછો સંકુચિત પળ કરવો અને તેના ઉપર સ્નેહનું સે-ચન દેવું.

ગોઠળ, પગની ઘુંટી અને હાથનું કાંડું એઓ-

માંથી કોઈના સંધિનો વિશ્લેષ થયો હોય તોપળ યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપર કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

હાથના તઠામાં ભ્રમ થયું હોય તો તે ભ્રમ થ-એલા તઠાંને બીજા સાજા તઠાની બરાબર કરી અને બન્ને તઠાં ભ્રમ થયાં હોય તો તેઓને કાષ્ઠથી બનાવેલાં બીજાં તઠાંની બરાબર કરીને પછી પાટો બાંધવો અને તેના ઉપર કાચા તૈલનું સેચન કરવું. જ્યારે તઠું સાજું થાય ત્યારે કામમાં યોગ્ય થ-યાની પરીક્ષાને માટે પ્રથમ માટીના પિંડાનું ધારણ કરાવવું અને જ્યારે હાથમાં બઠ આવ્યું જણાય ત્યારે પથરાનું ધારણ કરાવવું.

અક્ષક નામનું ચમ્બાના સંધિની ઉપરનું અસ્થિ નીચે બેસી ગયું હોય તો તેને સ્વેદન આપીને મુસલ (સાંબેલાં)વતે ડુંચું કરવું અને ડુંચે ચડી ગયું હોય તો તેને સ્વેદન આપીને મુસલવતે નીચે દબા-વવું. પછી તેને પાટાવતે દૃઢ બાંધી લેવું.

બાહુમાં ભ્રમ થયું હોય તો તેની ચિકિત્સા સાથઠમાં ભ્રમ થયાની ચિકિત્સાની પેટેજ કરવી.

ડોક વાંકી થઈ ગઈ હોય તો અથવા નીચે પેસી ગઈ હોય તો રોગીને ડોકની પા-છઠના ડુંચા ચાડામાં અને હડપચીના સંધિઓમાં પકડીને ડુંચો કરવો. ગયદાસાચાર્ય તો એમ વ્યાચ્યાન આપે છે કે “ડોક વાંકી થઈ ગઈ હોય તો હડપચીના સંધિઓમાં પકડીને અને નીચે પેસી ગઈ હોય તો ડોકની પાછઠના ડુંચા ચાડામાં પકડીને રોગીને ડુંચો કરવો.” પછી બરા-બર રીતે ચાપીયાં કે વડવગેરેની છાલો લગાવી વચ્ચનો પાટો વીંટી લેવો. પછી વૈદ્યે જરા પળ બેદરકારી નહીં રાચતાં એ રોગીને સાત રાત સૂધી ચત્તો સૂવડાવો.

હડપચીનો સંધિ વિશ્લિષ્ઠ થયો હોય તો તેનાં બે અસ્થિઓને ભેઠાં કરી, (જમણી બાજૂનું અસ્થિ વિ-શ્લિષ્ઠ થયું હોય તો તેને ડાબી બાજૂના અસ્થિથી તુલ્ય સંલગ્ન, અને ડાબી બાજૂનું અસ્થિ વિશ્લિષ્ઠ થયું હોય તો તેને જમણી બાજૂના અસ્થિથી તુલ્ય સંલગ્ન કરી)

સ્વેદન આપી, બરાબર બેસી જાય ત્યારે પંચાંગી નામનો પાટો બાંધવો. પછી ભદ્રદારુઆદિ વાતહર દ્રવ્યોના તથા કાકોલ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું એ ઉત્તમ છે. (સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયનો ૧૦ મો તથા ૪૨ મા અધ્યાયનો ૧૩ મો વિષય જુવો.)

જુવાન માણસના દાંતો ત્રુટી નહીં જતાં અભિષાતથી ચલિત થઈ ગયા હોય તો તેઓ લો-હીવાળા હોય તે સમયેજ તેઓને દવાવી દેવા અને બાહ્યાર શીત પદાર્થોનું લેપન કરવું. પછી શીતલ જલથી સેચન કરીને ઘીથી, મધથી અને ન્યમ્નોધાદિ ગણના કલ્કોથી તથા ચૂર્ણોથી ઉપચાર કરવા અને તે માણસને કમઠના નાઠથી દૂધ પાવું. વૃદ્ધ માણસના દાંતો ચલિત થઈ ગયા હોય તો તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

નાક નમી ગયું હોય તો શલાકાયંત્રથી ઝુંચું કરીને અને વાંકું થઈ ગયું હોય તો શલાકાયંત્રથી સીધું કરીને બન્ને નાસિકાઓમાં નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસાદિક ચાલવાને માટે જૂદી જૂદી બે મોહોડાંવાળી (પોલી) નઠી નાખી દેવી અને તે પછી પાટો બાંધીને ઘીનું સેચન કરવું.

કાન વાંકો થઈ ગયો હોય અથવા અંદર પેસી ગયો હોય તો તેને સાજા કાનની બરાબર સરસો કરી ઘીથી ભીંજવીને પાટાથી બાંધવો અને તે પછી સઘોત્રણની રીતિ પ્રમાણે મધનો તથા ઘીનો અભ્યંગ અને શીતલ સેચન इत्यादि ચિકિત્સા કરવી.

માથાનું અસ્થિ ભગ્ન થવાથી મગજનો સ્ત્રાવ થવા લાગ્યો હોય તો ગયા બીજા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે વાઠની વાટ નાખવા રૂપ ચિકિત્સા કરવી. જો મગજનો સ્ત્રાવ ન થતો હોય તો મધ તથા ઘી એઓનો યોગ આપીને પાટો બાંધવો અને સાત દિવસ સૂધી ઘી પાવું.

પહવાથી અથવા અભિષાતથી જે અંગ જત્વમી નહીં થતાં સોજાવાળું થઈ ગયું હોય તેની ઉપર

વૈદ્યે શીતલ લેપનો તથા શીતલ સેચનો કરવાં.

જેઓને પીંડીમાં કે સાથઠમાં ભગ્ન થયું હોય તેઓને પ્રથમ આ વિષયના ચોથા પારિગ્રાફમાં કહ્યાપ્રમાણે ચિકિત્સિત કરીને પછી પાટીયાપર સૂવાડવા એ હિતકારી છે. સમજૂ વૈદ્યે ભગ્ન થયેલા અવયવનું ચલન ન થવા દેવાને માટે એ પાટીયામાં પાંચ સ્ત્રીલા નાખવી તે સ્ત્રીલાઓમાં તે અવયવને બાંધવો. બન્ને સ્ત્રીલા સંધિની બે બાજુઓમાં રહે અને એક સ્ત્રીલા સંધિની નીચે રહે એમ કરવું.

કમર, બરડો, છાતી કે અક્ષક એઓમાં સંધિ-મુક્ત કે કાંઢભગ્ન થયેલ હોય તો પણ પ્રથમ તે તે વિષયની યોગ્ય ચિકિત્સા કરીને પછી પાંચ સ્ત્રીલાઓની યોગ્ય ગોઠવણવાળા પાટીઆપર સૂવાડવાનો વિધિ કરવો.

જે સંધિઓ લાંબા કાઠથી છૂટા પડીગયા હોય તેઓને પણ સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી કોમલ કરી પછી ઉપર કહેલા પ્રકારોથી તથા પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા પ્રકારોથી પણ ચિકિત્સિત કરીને સારી રીતે પ્રકૃતિસ્થ (સ્વસ્થ દશામાં હોય તેવા) કરવા.

લાંબા કાઠથી રુક્ષાઈ ગયેલું કાંઢભગ્ન જો વિષમ કે ઉલ્બળ (ખરાબ દેખાય એવું) સંધાયું હોય તો તેને પાછું તોડી નાખીને જેવું જોઈએ તેવું બરાબર કરવું અને પછી ભગ્નની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

ત્રણના એક પ્રદેશમાં સૂકાણું અસ્થિ નીકળેલું હોય તો તેને કાપી નાખવું પણ તેમ કરતાં બીજા પ્રદેશમાં ત્રણ ન થાય એવી સંભાળ રાખવી.

નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ભગ્ન થયેલ હોય તો તે સર્વમાં સામાન્ય ચિકિત્સા એ છે કે સ્નેહોથી સ્વરહેલાં પોતાં તથા પૂમડા વગેરે મૂકીને માથાને સ્નિગ્ધ રાખ્યા કરવું, કાનોમાં સ્નેહપૂરણ કરવું, ઘી પીવરાવવું અને નસ્ય દેવું. શાસ્ત્રાઓમાં ભગ્ન થયેલ હોય તો તે સર્વની સામાન્ય ચિકિત્સા

ए छे के माथाने स्निग्ध राख्या करवुं, कानोमां स्नेहपूरण करवुं, घी पीवराववुं, नस्य देवुं अने स्नेहवस्ति पण देवो. (नाभिथी उपरना प्रदेशमां भस्म थएल होय तो पण स्नेहवस्ति आपवो एम जेज्जटाचार्य व्याख्यान आपे छे.)

१८ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलं भस्मस्य साधकम्
रात्रौ रात्रौ तिलान्कृष्णान्वासयेदस्थिरं जले ॥
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ।
तृतीयं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना ।
ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥
काकोल्यादि सयष्ट्याहं मज्जिष्ठां सारिवां तथा ।
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
शतपुष्पां च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीडनार्थं च कर्तव्यं सर्वगन्धशृतं पयः ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक् ।
एलामंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं तथा ॥
रोध्रं प्रपौण्डरीकं च तथा कालानुसारिणम् ।
सैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥
पिष्टा शृङ्गाटकं चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्यस्तदुनाग्निना ॥
एतत्तैलं सदा पथ्यं भस्मानां सर्वकर्मसु ।
आक्षेपके पक्षाघाते तालुशोषे तथार्हिते ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥
पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वास्तपु भोजने ।
ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
मुखं च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्वघातविकारनुत् ॥
राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।

गंधतैल.

१૮ હવે ભસ્મને સાજૂં કરનારા ગંધતૈલનો વિધિ કહુંછું. સાતે દિવસ સૂધી નિત્ય રાતે કાઠા

તલને વેહેતા પાણીમાં મીંજવી રાખી દિવસે સૂકા-વવા. પછી સાત દિવસ સૂધી એ તિલોને તિલોના જેટલાજ ગાયના દૂધની ભાવના દેવી. પછી તે તિલોને સાત દિવસ સૂધી તેઓના જેટલાજ જેઠી-મધના કાથની ભાવના દેવી. પછી તે તિલોને પાછી સાત દિવસ સૂધી તેઓના જેટલાજ દૂધની ભાવના આપી સારી પેટે સૂકાવીને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કાકોલ્યાદિ ગળ, જેઠીમધ, મજીઠ, ઉપ-લસરી, (કપૂરી) કઠ, રાઠ, જટામાંસી (વાઠછડ,) દેવદાર, સૂંઘડ અને સુવા એઓનું તલના ચૂર્ણના દ્વિતીયાંશ જેટલા વજનનું અથવા ત્રણ ભાગ તલના ચૂર્ણના થાય તથા ચોથો ભાગ આ ચૂર્ણનો થાય તેટલા વજનનું ચૂર્ણ કરીને તલના ચૂર્ણની સાથે મેઠવી દેવું. પછી એ તલના ચૂર્ણને ઇલચી વગેરે સઘઠા મુગંધ પદાર્થોનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા ઝના દૂધની સાથે મેઠવી પીલાવીને તૈલ કહ-ડાવવું. તે પછી ઇલચી, શાલિપર્ણી, તમા-લપત્ર, જીવક, (આ દુર્લભ છે તેથી તેને બદલે ફગવેલાનું મૂઠ) વે ભાગ તગર, લોદર, પાંડે-રવો, કાંટાઅશેરીયો, સફેદ ફગવેલાનો કંદ, ઉપલસરી, જલમાં થતું વેલા જેવું જેઠીમધ, શીંગોડું અને ઉપર કહેલાં કાકોલ્યાદિ ગળ તથા જેઠીમધ વગેરે ઔષધો એઓનો કલ્ક ના-ખીને તે તૈલને ચોગળા દૂધથી કોમઠ અમિવતે પ્રવીણ વૈદ્યે પકાવવું. આ તૈલ ભસ્મોની ઉપર પાન તથા અભ્યંગ વગેરે સઘઠી ક્રિયાઓમાં સર્વદા પથ્ય છે. આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, તાલુશોષ, અર્દિત, મન્યાસ્તંભ, માથાના રોગ, કર્ણશૂઠ, હનુગ્રહ, બે-હેરાપણું, તિમિર અને અત્યંત મૈથુન કરવાથી થ-ઇલો ક્ષય એઓની ઉપર પળ પીવામાં, અભ્યંગમાં, નસ્યમાં, પિચકારી દેવામાં અને ભોજનમાં પથ્ય છે. આ તૈલથીજ ઢોક, કાંધ તથા છાતી એઓની

લેવું એમ સમજવું.

૧ કાકોલ્યાદિ ગળમાં જેઠીમધ આવી જાય છે તે છતાં જેઠીમધ બીજીવાર કચ્છું માટે જેઠીમધ વે ભાગનું

વૃદ્ધિ થાય છે અને મોહોડું અત્યંત સુગંધિશ્વાસ-વાલું તથા કમઠ જેવું થાય છે. આ ગંધતૈલ નામનું તૈલ સઘઠા વાયુસંબંધી વિકારોને ટાળનારું છે. આ તૈલ રાજાઓને લાયક છે ઇટલા માટે વિચક્ષણ વૈદ્યોએ રાજાઓને માટેજ કરવું. (ઘણી સામગ્રીઓથી બને એવું છે માટે 'રાજાઓને માટેજ કરવું' એમ કહ્યું છે પણ તેથી 'બીજાઓને માટે નહીં કરવું' એમ સમજવું નહીં.)

૧૯ ત્રપુસાક્ષપ્રિયાલાનાં તૈલાનિ મધુરૈઃ સહ ॥
ઘસાં દત્ત્વા યથાલાભં ક્ષીરે દશગુણે પચેત્ ।
સ્નેહોત્તમમિદં ચાશુ કુર્યાદ્ભગ્નપ્રસાધનમ્ ॥
પાનાભ્યજનનસ્યેષુ વસ્તિકર્મણિ સેચને ।

સ્નેહોત્તમ તૈલ.

૧૯ ત્રપુસજાતની કાકડી, વેહેડાં અને ચા-રોઝી એઓનાં તૈલો કરી એ તૈલોને મિશ્રિત કરી તેમાં કાકોલ્યાદિ મધુર વર્ગનો કલ્ક નાખી તથા જેટલી મઠી આવે તેટલી ચરબી નાખીને તે તૈલને દશગુણા દૂધમાં પકાવવું ઇટલે તે સ્નેહોત્તમ નામનું તૈલ કેહેવાય છે. આ તૈલ ભગ્નોને તુરત સાજાં કરેછે માટે ભગ્નોની ઉપર પીવામાં, અભ્યંગમાં, નસ્યમાં, વસ્તિક્રિયામાં તથા સેચનમાં આ તૈલનો ઉપયોગ કરાવવો.

૨૦ ભગ્નં નૈતિ યથા પાકં પ્રયતેત તથા ભિષક્ ॥
પક્વમાંસશિરાસ્નાયુ તદ્ધિ ક્ષુદ્ધેણ સિધ્યતિ ।

ભગ્નની ચિકિત્સામાં વૈદ્યે સંભાળ રાખ-
વાની જરૂર.

૨૦ વૈદ્યે ભગ્નની ચિકિત્સામાં એવી પૂરી સં-ભાળ રાખવી કે જેથી ભગ્ન પાકી જાય નહીં. કેમકે જે ભગ્નમાં માંસ, શિરા કે સ્નાયુ પાકી જાય તે ભગ્ન કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે. (વૈદ્યે ભગ્ન ઉપર પાક કરનારા બાહ્ય તથા આભ્યંતર ઉપચારોનો ત્યાગ કરાવવો અને જેઓથી પ્રશમ થાય તથા

પાક થતો અટકે એવા ઉપચારોનું સેવન કરાવવું.)

૨૧ ભગ્નં સન્ધિમનાવિદ્મહીનાક્લમનુલ્બળમ્ ॥
સુખચેષ્ટાપ્રચારં ચ સંહિતં સમ્યગાદિશેત્ ।

ભગ્નને બરાબર સંધાણું અને બરાબર
રૂઝાણું ક્યારે સમજવું.

૨૧ જ્યારે અવયવોને લાંબા ટૂંકા કરતાં જરા પણ દુઃખાવો ન થાય, કોઈ પણ અવયવમાં ઓછાપણું ન રહે, સોજો જરા પણ ન રહે અને ઊઠવા બેસવા વગેરે ચેષ્ટા તથા ફરવું સુખથી થઈ શકે ત્યારે ભગ્નને બરાબર સંધાણું અને બરાબર રૂઝાણું સમજવું.

અધ્યાય ૪ થો.

૧ અથાતો વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વાતવ્યાધિ-ચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ આમાશયગતે વાતે હર્દયિત્વા યથાક્રમમ્ ।

દેયઃ પઙ્કથરણો યોગઃ સત્તરાત્રં સુહામ્બુના ॥

ચિત્રકેન્દ્રયવે પાઠાકટુકાતિવિષાઽભયાઃ ।

વાતવ્યાધિપ્રશમનો યોગઃ પઙ્કથરણઃ સ્મૃતઃ ॥

આમાશયમાં પ્રાપ્ત થઈલા દુષ્ટ વાયુની
ચિકિત્સા.

૨ દુષ્ટ વાયુ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ ચિકિત્સાઓના ક્રમ-પૂર્વક રોગીને વમન કરાવીને સાત દિવસ સૂધી પી શકાય એવા સેહેજ ઊના પાણીની સાથે નીચે લખેલો પઙ્કથરણ નામનો યોગ દેવો. (જો રોગી પ્રબલ દોષવાળો હોય, બઢવાન્ હોય અને તેને વમનની હાજત જેવા હેતુકા આવ્યા કરતા હોય રોગીની ચિકિત્સા વિષયનો.

તોજ વમન કરાવવું. આમાશય કફનું સ્થાન છે માટે તેમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુને ટાલવા માટે વમન ઉચિત છે. સૂ. અ. ૨૧ વિ. ૪ તથા ૧૪ મો જુવો.)

ષઙ્ઘરણયોગ.

ચિત્રક, ઇંદ્રયવ, કાલીપાડ, કડુ, અતવસ અને હરડે એ છ ઔષધો મળીને ષઙ્ઘરણયોગ કેહેવાય છે. આ યોગ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુને શાંત કરેછે. (આ યોગને માટે એવી પળ યુક્તિ ગોઠવવામાં આવે છે કે પેહેલે દિવસે ઝલટી કરાવીને બીજે દિવસે ચિત્રકનું ચોવીશ ચળોટી ભાર ચૂર્ણ કાંઈક ઝના પાળીથી પીવરાવવું, ત્રીજે દિવસે ઇંદ્રયવનું ચોવીશ ચળોટીભાર ચૂર્ણ, ચોથે દિવસે કાલી પાડનું ચોવીશ ચળોટીભાર ચૂર્ણ, પાંચમે દિવસે કડુનું ચોવીશ ચળોટીભાર ચૂર્ણ, છઠ્ઠે દિવસે અતવસનું ચોવીશ ચળોટીભાર ચૂર્ણ અને સાતમે દિવસે હરડેનું ચોવીશ ચળોટીભાર ચૂર્ણ કાંઈક ઝના પાળીની સાથે પીવરાવવું. પળ આ પ્રમાણે કરતાં આ યોગ છ દિવસ સૂધી ચાલેછે અને ધન્વંતરિની આજ્ઞા તો ‘સાત દિવસ સૂધી દેવો’ એવી છે માટે ‘ષઙ્ઘરણ’ એ શબ્દને સંજ્ઞાશબ્દ સમજી ચિત્રકઆદિ સઘઘાં ઔષધો સમભાગે લઈને સાત દિવસ સૂધી દેવાં એ અર્થ યોગ્ય છે.)

૩ પક્કાશયગતે ચાપિ દેયં સ્નેહવિરેચનમ્ ।

બસ્તયઃ શોધનીયાશ્ચ પ્રાશાશ્ચ લવણોત્તરાઃ ॥

પક્કાશયમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા.

૩ દુષ્ટ વાયુ પક્કાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું સ્નેહવિરેચન દેવું, શોધન દ્રવ્યોના કલ્કસહિત કાથોથી સ્નિગ્ધ પીચકારીઓ દેવી અને આ અધ્યાયના ૨૪-૨૬ તથા ૨૬ મા વિષયોમાં કહેલાં પત્રલવણ આદિ લવણો જેઓમાં પ્રધાન થાય એવા આહારો દેવા.

૪ કાર્યોં બસ્તિગતે ચાપિ વિધિર્બસ્તિવિશોધનઃ ।

મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા.

૪ દુષ્ટ વાયુ મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં અશ્મરી(પથરી)ની ચિકિત્સામાં કહ્યાપ્રમાણે તથા ઉત્તરતંત્રમાં આપેલી મૂત્રાઘાત વગેરેની ચિકિત્સામાં કહ્યાપ્રમાણે મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી ચિકિત્સા કરવી. (મૂત્રાશયમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુવિષે નિદાનસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં જોવું.)

૫ શ્રોત્રાદિષુ પ્રકુપિતે કાર્યશ્ચાનિલહા ક્રમઃ ॥

કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

૬ દુષ્ટ વાયુ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહેલી વાયુને હળનારી સ્નેહસ્વેદ તથા અભ્યંગ વગેરે ચિકિત્સા કરવી. (એ ચિકિત્સા દોષને તથા દૂષ્યને શાંત કરે એવી કરવી અને ઇન્દ્રિયોનું સાત્મ્ય જોઈને કરવી. જેમ કે નેત્રોમાં સ્નેહનો યોગ આપવો હોય તો દૂધથી તથા ઘીથી તર્પણ કરવારૂપ આપવો અને કાનમાં સ્નેહનો યોગ આપવો હોય તો તૈલથી તર્પણ કરવારૂપ આપવો इत्यादि.)

૬ સ્નેહાભ્યક્કોપનાહાંશ્ચ મર્દનાલેપનાનિ ચ ।

ત્વક્કાંસાસૃષ્ઠિચરાં પ્રાપ્તે કુર્યાન્નાસૃગ્વિમોક્ષણમ્ ॥

રસ, માંસ, રુધિર કે શિરા એઓમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા.

૬ દુષ્ટ વાયુ રસમાં, માંસમાં, રુધિરમાં કે શિરામાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો સ્નેહનો, અભ્યંગો, ઉપનાહો, (દ્રવ્યોને વાપી વલ્લથી બાંધીને તેઓથી સ્વેદનો) મર્દનો, તથા આલેપનો કરવાં. રુધિરમાં પ્રાપ્ત થણો દુષ્ટ વાયુ સ્નેહાભ્યંગાદિકથી શાંત ન થાય તો પછી જલો મૂકાવવા વગેરેથી રુધિરનો સ્નાવ કરાવવો. (મેદમાં પ્રાપ્ત થણા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા તો આ પછીના ‘મહાવાતવ્યાધિચિ-

કિત્સિત નામના અધ્યાયમાં મેદોવૃત વાયુના તથા ઝરુસ્તંભના વિષયમાં આપવામાં આવશે. મેદમાં રહેલો વાયુ સ્નેહાદિકના વિષયરૂપ નહીં હોવાથી તેની ચિકિત્સા આ પ્રકરણમાં આપી નથી. હલ્લન.)

૭ સ્નેહોપનાદ્વાગ્નિકર્મબન્ધનોન્મર્દનાનિ ચ ।

સાયુસન્ધ્યસ્થિસંપ્રાપ્તે કુર્યાદ્વાયાવતન્દ્રિતઃ ॥

સ્નાયુ, સંધિ કે અસ્થિ એઓમાં પ્રાપ્ત

થएલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા.

૭ દુષ્ટ વાયુ સ્નાયુઓમાં, સંધિઓમાં કે અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો વૈદ્યે આલસ્ય નહીં રાખતાં લાંબા કાલ સૂધી નિરંતર બાહ્ય તથા આભ્યંતર સ્નેહનો, ઉપનાહો, ડાંભવારૂપ અગ્નિક્રિયાઓ, બંધનો અને મર્દનો કરવાં.

૮ નિરુદ્ધેઽસ્થિનિ વા વાયૌ પાણિમન્થેન દારિતે ।

નાડીં દ્ત્વાસ્થિનિ ભિષકૃષ્ણયેત્પવનં બલી ॥

અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થएલા દુષ્ટ વાયુને

માટે વિશેષ ચિકિત્સા.

૮ અથવા જો દુષ્ટ વાયુ અસ્થિમાં રોકાયો હોય તો વૈદ્યે શસ્ત્રવતે ત્વચાને તથા માંસને ચીરી આર-નામના શસ્ત્રવતે અસ્થિને વીંધી તે છિદ્રમાં બે મો-હોડાવાળી નળી નાલીને તે નળીવતે મુખથી વાયુને ચૂસી લેવો. ચૂસવામાં બલવાન વૈદ્યનું કામ છે.

૯ શુક્રપ્રાપ્તેઽનિલે કાર્યે શુક્રદોષચિકિત્સિતમ્ વીર્યમાં પ્રાપ્ત થएला દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા.

૯ દુષ્ટ વાયુ વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો શારીર-સ્થાનના 'શુક્રશોણિતશુદ્ધિ' નામના બીજા અધ્યાયમાં, તથા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના 'ક્ષીણ-બલીયવાજીકરણચિકિત્સિત' નામના ૨૬ મા

અધ્યાયમાં અને ઉત્તરતંત્રના 'મૂત્રદોષપ્રતિષેધ' નામના ૬૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે ચિકિ-ત્સાઓ કરવી. બીજા અધ્યાયોમાં પણ વીર્યના દોષને ટાળનારી જે જે ચિકિત્સાઓ જોવામાં આવે તેઓ પણ યથાયોગ્ય કરવી.

૧૦ અવગાહકુટીકર્ષુપ્રસ્તરાભ્યક્ષ્વસ્તિભિઃ ॥

જયેત્સર્વાઙ્ગજં વાતં શિરામોક્ષેશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ।

સર્વ અંગોમાં પ્રાપ્ત થएला દુષ્ટ

વાયુની ચિકિત્સા.

૧૦ દુષ્ટ વાયુ સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયો હોય તો તેને બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે અવગાહ નામના દ્રવ-સ્વેદથી, (વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોના કાથથી ભરેલા કોઠી વગેરે વાસણમાં રોગીને બેસાડવાથી કે સૂવા-ડવાથી,) કુટી નામના ઉષ્મ સ્વેદથી, (ચાર દ્વાર-વાળી અને જેમાં વાતહર દ્રવ્યોના કાથનું સેચન કન્યું હોય એવી કોટડીમાં ચારે દ્વારોના અંદરના પ્રદેશોમાં નિર્ધૂમ અંગારાઓની સઘડીઓ મૂકી કોટડીના મધ્યમાં રોગીને બેસાડવા કે સૂવાડવાથી,) કર્ષુ નામના ઉષ્મ સ્વેદથી, (પુરુષના પ્રમાણ જેવા લાંબા खોદેલા, અંદર અગ્નિ સળગાવીને બા-ઢેલા અને પછી વાતહર દ્રવ્યોના કાથોથી સિત્ત કરેલા ટાંકામાં રોગીને સૂવાડવાથી,) પ્રસ્તર ના-મના ઉષ્મ સ્વેદથી, (બાફેલાં ધાન્યો વગેરેથી બી-છાવેલી ધરતીમાં રોગીને સૂવાડવાથી,) અભ્યંગો-થી, સ્નેહસ્તિઓથી અને શિરામોક્ષોથી (ફસ ખોલાવવાથી) જીતવો. (અવગાહસ્વેદ આદિ સ્વેદોના અમુક પ્રકારો આ ચિકિત્સિતસ્થાનના સ્વેદાવચારણીય નામના ૩૨ મા અધ્યાયમાં પણ કેહેવામાં આવેશે.)

બેસાડવો એ અવગાહસ્વેદ કેહેવાય છે.

બહુ ઝંચાઈવગરની, બહુ વિસ્તારવગરની, ગોઠ આ-કારવાળી, જાઢીયાં વગરની અને ઘાટી મીંતોવાળી કો-ટડી કરાવી તેને અંદરના ભાગમાં કઠ આદિ ઉષ્ણવીર્ય-વાળાં દ્રવ્યોથી લીંપાવી, તે કોટડીમાં સારી રીતે શય્યા બીઠાવી, તે શય્યાને ફરતી સઘળી તરફ અંગારાઓથી

૧ આ વિષય પછી મજ્જામાં પ્રાપ્ત થएला દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા નિદાનસ્થાનના ક્રમપ્રમાણે આપવી જો-ઈए પણ તે ઇ વાયુના અસાધ્યપણાથી નથી આપી ! અન્ય ગ્રંથોમાં તો સાધ્ય ગણીને આપી છે.

૨ વાયુને હરનારા કાથોથી, દૂધથી, તેલથી, ઘીથી માંસના રસાથી કે ઝૂના પાણીથી ભરેલી કોઠીમાં રોગીને

૧૧ **एकाङ्गगञ्ज मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत्
एक अंगमां प्राप्त थएला दुष्ट
वायुनी चिकित्सा.**

૧૧ દુષ્ટ વાયુ એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયો હોય અને તે અનવસ્થિત (સ્થિરતાવગરનો) હોય તો તેને ઉપર કહેલા અવગાહ વગેરે ઉપાયોથી જીતવો અને જો અવસ્થિત (સ્થિર) હોય તો તેને શીંગડાં મૂકાવવાથી લોહીનાં સ્વાવળો કરીને જીતવો.

૧૨ **बलासपित्तरक्तैस्तु संसृष्टमविरोधिभिः ।**

**पित्त वगैरेथी मिश्रित अथवा
आवृत थएला वायुनी
चिकित्सा.**

૧૨ જો વાયુ પિત્તથી, કફથી કે રુધિરથી મિશ્રિત અથવા આવૃત થઈ હોય તો, જેથી મિશ્રિત અથવા આવૃત થયો હોય તેની ચિકિત્સાને અને વાયુની ચિકિત્સાને જેઓથી પરસ્પર વિરુદ્ધતા ન થાય એવાં દ્રવ્યોથી તે વાયુની ચિકિત્સા કરવી.

૧૩ **सुप्तिवाते त्वसृङ्गोक्षं कुर्यात्तु बहुशो भिषक्
विद्याच्च लवणागारधूमैस्तैलसमन्वितैः ।**

**सुप्तिवात के जेथी स्पर्शनी खबर पडती
नथी तेनी विशिष्ट चिकित्सा.**

૧૩ દુષ્ટ વાયુ લોહીથી મિશ્રિત અથવા આવૃત

મરેલી સઘડીઓ મૂકી દઈ અને તે પછી ચોપાલ, ચામડાં, રેશમી વસ્ત્રો, ક્ષીલા, ધાવળા તથા ગોદડાં એ-ઓને ફરતી કનાતની પેટે બાંધી દઈ, રોગીના શરીરપર સ્નેહનો અભ્યંગ કરી તે રોગીને પેલી શય્યામાં સૂવાડવો. આ રીતે જે સ્વેદની ક્રિયા કરવામાં આવે તે કુટીસ્વેદ કેહેવાય છે.

સ્થાનની યોગ્યતા જોઈ ધરતીમાં ઢાંડલી જેવો ગોળાકાર સ્વાડો ખોદાવી, તે સ્વાડામાં પ્રદીપ્ત અને નિર્ધૂમ અંગારા ભરી, તે સ્વાડા ઉપર યોગ્ય રીતે સ્વાટલો મૂકાવી, તે સ્વાટલામાં રોગીને સૂવાડવો કે જેથી તે ઠીક રીતે સ્વેદિત થાય છે. આ રીતે જે સ્વેદક્રિયા કરવામાં આવે તે કર્ષુસ્વેદ કેહેવાય છે.

થઈને રહેલો હોવાથી સ્પર્શની સ્વર પડતી ન હોય તો વૈધે રોગીના શરીરમાંથી વારંવાર થોડું થોડું લોહી સ્વાવળું (ઘણું લોહી સ્વાવળામાં આવે તો વાયુનો પ્રકોપ થવાની ધાસ્તી રહે છે.) અને સૈંધવ તથા ઘરના ધૂમાડાની ધૂંસ એઓને તૈલમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. (કેટલાએક તો આ ચિકિત્સાને રસમાં રહેલા વાયુનીજ પરિશિષ્ટ ચિકિત્સા માને છે કે જે વાયુનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના પાંચમા વિષયના પાંચમા પારી-પ્રાપ્તમાં આપવામાં આવ્યાં છે.)

૧૪ **पञ्चमूलीशृतं क्षीरं फलाम्लो रस एव च ॥
सुस्निग्धो धान्ययूषो वा हितो वातविकारिणाम्
वातव्याधिओवाळाओने माटे भोजनो.**

૧૪ લઘુપંચમૂલીના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ, બૃહત્પંચમૂલીના કલ્કથી પકાવેલું દૂધ, ડાહિમ વગેરે ફળોના રસથી સ્વાટો કરેલો સારી પેટે સ્નિગ્ધતાવાળો માંસનો રસો અને સારી પેટે સ્નિગ્ધપણાવાળો કલ્કથી વગેરે ધાન્યનો યૂષ એઓ વાતવ્યાધિઓવાળાઓને માટે હિતકારી છે. (દો-પના તથા સાત્મ્યના અનુસારથી દૂધ વગેરે દેવાં.)

૧૫ **काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वांम्लद्रव्यसंयुतः
सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः ।
सुखोष्णः स्पष्टलवणः शालवणः परिकीर्तितः ॥
तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ।**

ચોલા, જવ તથા ઘઉં વગેરે અળીવાળાં ધાન્યો, મગ તથા અડદ વગેરે શીંગનાં ધાન્યો અને ચીપટા આકાર-વાળાં તુચ્છ ધાન્યો એઓને બાફી, તેઓની પથારી કરી અથવા ગોઝ ધી તથા મરી વગેરે નાશીને કરેલા માં-સોના કલ્કો, દૂધપાક, તલની તથા અડદની પાતળી સીચડી અને લાફસી વગેરે એઓની પથારી કરી, તે પ-થારી ઉપર રેશમી વસ્ત્રનો અથવા ઝનના વસ્ત્રનો ઓ-છાડ પાથરી અથવા ઘોળો ઇરડો, રાતો ઇરડો અને આકડો એઓનાં પાનડાં બીછાવી રોગીના આસા શરીર-પર સ્નેહનો અભ્યંગ કરી તે રોગીને તે પથારીપર સૂવાડી બાફ લેવરાવવી એ પ્રસ્તરસ્વેદ કેહેવાય છે.

(ચરક સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૩ મો.)

वातव्याधिओवाळाओने माटे शा- ल्वण नामनो उपनाह.

१५ काकोल्यादि गण, विदारिगंधादि गण, भद्रदारुआदि वातसंशमन वर्ग, सघळां दाडिम वगेरे अम्लवर्गनां द्रव्यो अथवा शुक्त तथा सौवीरक वगेरे सघळा अम्ल पदार्थो, पांचे प्रकारनां आनूप मांसो अने सघळा स्नेहो एओने साथे वाटी सारी पेठे सैधवादिक लवणोथी युक्त करी अग्निथी गरम करीने तेनो सेहेवाय तेवो ऊनो झीणा वस्त्रवते उपनाह बांधवो (अंग उपर बंधारण करवुं. पोटली बांधवी.) ए शाल्वण उपनाह केहेवाय छे. आ उपनाह वातव्याधिओवाळाओने माटे सर्वदा हितकारी छे. (आ उपनाहमां मांसना वजन जेटलां औपधो नाखवां, जेटलाथी खटाश थाय तेटलो अम्लवर्ग नाखवो अने जेटलाथी स्निग्धता थाय तेटलो घी वगेरे चार स्नेहोनो समुदाय नाखवो ए परिभाषा छे.)

१६ कुञ्जमानं रुजार्तं वा गात्रं स्तब्धमथापि वा गाढं पट्टेर्निवध्नीयात्क्षौमकार्पासकौर्णिकैः ।
विडालनकुलोष्टाणां चर्मगोण्यां मृगस्य वा ॥
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं शाल्वणेनोपनाहितम् ।

वातव्याधिओवाळाओने माटे अग्नि- वगरनो स्वेद.

१६ जे गात्र वा व्याधिथी संकोचाई जनुं होय, वेदनाथी पीडातुं होय के अकड थई गयुं होय ते गात्रने अलसीना, कपासना के ऊनना वस्त्रना पा-

१ बे मोहोडावाळी, बार आंगळ ऊंची अने माथामां पेहेराय एवडी चामडानी टोपी करवी. ए टोपीने माथामां पेहेरी अडदना लोटनी पाळ करी उपरना मोहोडामां जरा उनाशवाळा स्नेहो भरी देवा ए शिरो बस्ति केहेवाय छे. नाकमांथी, कानमांथी अने मोहोडा-मांथी पाणी झरे त्यांसूधी अथवा वेदना मटे त्यांसूधी ए बस्तिनुं धारण करवुं अथवा हजार मात्रा यतां सूधी ए बस्तिनुं धारण करवुं. पोताना गोठणने हाथनो आंठो लई एक चपटी वगाडवामां आवे त्यारे एक मात्रा थाय छे अथवा एक लघु अक्षरनुं उच्चारण थई रहे त्यारे एक

टाथी मजबूत बांधवुं अथवा स्नेहनो सारी पेठे अभ्यंग करी उपर केहेला शाल्वण उपनाहनां द्रव्योनो कल्क लगावी अलसीना, कपासना के ऊनना वस्त्रना पाटाथी मजबूत रीते बांधी मींदडाना, नोळीयाना, ऊंटना के मृगना चामडानी कोथळीमां पेसाडी मूकवुं. (डलून तो ऊंटने बदले पाटांतर बोलीने 'पाणीनो मींदडो' ए अर्थ आपे छे. वायु पित्थी के रुधिरथी आवृत होय तो बंधननो निषेध छे.)

१७ स्कन्धवक्षस्त्रिकप्राप्तं वायुं मन्यागतं तथा ॥
वमनं हन्ति नस्यं च कुशलेन प्रयोजितम् ।

कांध, छाती, वांसानी उपरनो त्रण अस्थिओनो संयोगदेश के ओड एओमां प्राप्त थएला दुष्ट वायुनी विशेष चिकित्सा.

१७ दुष्ट वायु कांधमां, छातीमां, वांसानी उपरना त्रण अस्थिओना संयोगप्रदेशमां के ओडमां प्राप्त थयो होय तो प्रवीण वैद्ये वमन तथा शिरोविरेचन नस्य देवुं. एथी ए दुष्टवायु नष्ट थई जायछे.

१८ शिरोगतं शिरोवस्तिर्हन्ति वासृग्विमो-
क्षणम् ॥

स्नेहं मात्रासहस्रं तु धारयेत्तत्र योगतः ।

माथामां प्राप्त थएला दुष्ट वायुनी विशेष चिकित्सा.

१८ दुष्ट वायु माथामां प्राप्त थयो होय तो वमन, शिरोवस्ति, शिरोविरेचन अने जलो मूमात्रा थाय छे अथवा आंख वींचाईने ऊघडे त्यारे एक मात्रा थाय छे. बस्तिना धारणनो समय पूरो थाय त्यारे टोपीने काहाडी नाखी चोतरफथी स्नेह लई लेवो. ते पछी रोगीने जरा जरा उनाशवाळा पाणीमां ऊभो राखीने नवराववो. आ बस्ति देवाथी माथाना कंपआदि वायुसंबंधी सघळा रोगो भारे विषम होय तो पण टळी जाय छे. पांच के सात दिवस सूधी बस्तिनी क्रिया कन्या छतां पण रोग टळे नहीं तो वधारे दिवसो सूधी पण ए बस्ति देवो. (भावप्रकाश.)

કવા વગેરેથી લોહીનો સ્વાવ એઓના પ્રયોગ કર-
વાથી તે દુષ્ટવાયુ ટળી જાય છે. (વીજી ક્રિયા-
ઓથી વાયુ શાંત ન થતો હોય તોજ લોહીનો સ્વાવ
કરવો.) શિરોવસ્તિમાં યુક્તિપૂર્વક સ્નેહનું જે ધા-
રણ કરાવવું તે હજાર માત્રાસૂધી કરાવવું. (રો-
ગનું આધિક્ય હોય તો દશ હજાર માત્રાસૂધી
ધારણ કરાવવાનો પળ વિધિ છે.)

૧૯ સર્વાઙ્ગતમેકાઙ્ગસ્થિતં વાપિ સમીરણમ્ ॥

રુણદ્ધિ કેવલો વસ્તિર્વાયુવેગમિવાચ્છલઃ ।

વાતવ્યાધિમાં સ્નેહવસ્તિનીજ મુખ્યતા.

૧૯ જેમ પર્વત એકલોજ વાયુના વેગને રોકી
દેહે તેમ સ્નેહવસ્તિ એકલોજ એક અંગમાં રહેલા
અથવા સર્વ અંગમાં રહેલા પળ દુષ્ટ વાયુને રોકી દેહે.

૨૦ સ્નેહસ્વેદસ્તથાભ્યઙ્ગો વસ્તિઃ સ્નેહવિરેચનમ્ ॥

શિરોવસ્તિઃ શિરઃસ્નેહો ધૂમઃ સ્નેહિક એવ ચ ।

સુખોષ્ણઃ સ્નેહગણ્ડૂપો નસ્ય સ્નેહિકમેવ ચ ॥

રસાઃ ક્ષીરાણિ માંસાણિ સ્નેહાઃ સ્નેહાન્વિતં ચ યત્
ભોજનાણિ ફલામ્લાણિ સ્નિગ્ધાણિ લવણાણિ ચ ॥

૧ ધૂમપાનનો વિધિ આ ચિકિત્સિત સ્થાનના ૪૦
મા અધ્યાયમાં કેહેનામાં આવશે. ચરક કેહે છે કે જી-
વનીયગળ એટલે ઝીવક, કપમક, મેદા, મહામેદા,
કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, (વિદારીનાં મૂઝ, શતાવરીનાં
મૂઝ તથા આસોદ) અડવાડ મગ, અડવાડ અડદ,
ચરખોડી અને જેટીમધ એઓને યુક્તિથી ગોટવી ચૂર્ણ
કરી તેને ચરબી, ધી તથા માંણથી મેઝવી સલીપર વત્તી
કરી તેને સુકાવી તેમાંથી સઢી કાઢાડી લઈ વત્તીને નઢીમાં
નાખીને તેનો ધૂમાડો પાવો એ સ્નેહિકધૂમ કેહેવાય છે.

૨ નસ્યનો વિધિ આ ચિકિત્સિત સ્થાનના ૪૦ મા
અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે. ચરક કેહે છે કે 'રતાં-
જલિ, અગરુ, તમાલપત્ર, દારુહલ્લદરની છાલ, જેટીમધ,
બલદાળા, પાંડેરવો, શીળી એઢચી, વાવડીંગ, વીઢી,
કમઢ, વાઢો, વાઢાનું મૂઝ, કેવડીમોથ, તજ, મોથ,
ઉપલસરી, શાલિપર્ણી, દેવદાર, પૃથ્વિર્ણી, ચરખોડી,
શતાવરી, હરેળ, ઝમ્મી મોરીંગળી, વેટી મોરીંગળી,
રાક્ષા અને કમઢના કેસરા એઓનો તેઓથી સોગળા
આંતરીક્ષ જઢમાં ક્ષાથ કરવો. જઢ વઢતાં વઢતાં

સુખોષ્ણશ્ચ પરીપેકસ્તથા સંવાહનાણિ ચ ।

કુઙ્કમાગુરુપત્રાણિ કુષ્ઠૈલાતગરાણિ ચ ॥

કૌશેયૌર્ણિકરોમાણિ કાર્પાસાણિ ગુરુાણિ ચ ।

નિવાતાતપયુક્તાણિ તથા ગર્ભગૃહાણિ ચ ॥

મૃદ્ધી શય્યાગ્નિસન્તાપો બ્રહ્મચર્યં તથૈવ ચ ।

સમાસેનૈવમાદીણિ યોજ્યાન્યનિલરોગિણુ ॥

કહેલા તથા નહીં કહેલા સર્વ વ્યાત-

વ્યાધિઓને ટાલવાનો સર્વ

સાધારણ પ્રયોગ.

૨૦ સ્નેહસ્વેદ, સ્નેહનો અભ્યંગ, સ્નેહવસ્તિ,
સ્નેહવિરેચન, શિરોવસ્તિ, માથાપર સ્નેહનું લગાવવું,
સ્નેહિકધૂમપાન, સ્નેહિકનસ્ય, સેહેજ ઝનો સ્નેહનો
કોગ્ગો, માંસના રસો, દૂધો, ધી વગેરે સ્નેહો, વીજું
પળ જે કાંઈ સ્નેહથી યુક્ત હોય તે, સ્નેહગુણવાઢું
હોય તે, દાઢિમાદિક ફળોથી ક્ષાટાં કરેલાં સ્નિગ્ધ
મોજનો, સૈંધવ આદિ લવણો, સેહેજ ઝનાં સેચનો,
અંગોનું ચાપવું, કેસર, અગરુ, તમાલપત્ર, કઢ,
એઢચી, તગર, રેશમી વઢો, ઝનનાં વઢો, મારે-

પાઢઢથી નાખવાના તૈલથી દશગળો ક્ષાથ અવશેપ
રહે ત્યારે તે ક્ષાથને ઉતારી લેવો. પઢી તે ક્ષાથથી તૈ-
લને પકાવતાં ક્ષાથ વઢી જાય ત્યારે તે તૈલને લઈ લેવું.
વઢી પળ એવીજ રીતના ક્ષાથમાં વીજીધાર તે તૈલને તેજ
રીતે પકાવી લઈ લેવું. આ પ્રમાણે દશ વાર પકાવવું. દ-
શમી વારના પાકમાં તૈલના જેટલુંજ વકરીનું દૂધ નાખવું.
એ દૂધ સધઢું વઢી જાય ત્યારે તૈલને લઈ લેવું એ અણુ-
તૈલ કેહેવાય છે. આ અણુતૈલથી નસ્ય દેવું. 'સાકર-
સહિત કેસરને દૂધમાં વાટી તેનું નસ્ય દેવું એ પળ
સ્નેહિકનસ્ય કેહેવાય છે. આ પ્રમાણે નસ્યના અનેક
પ્રકાર છે.

૩ સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનો સેહેજ ઝનો દ્રવ મો-
હોઢામાં ચૂચ મરી જેટલીવાર રહી શકાય તેટલીવાર
રહીને અથવા નાકમાંથી પાળી શરવા લાગે ત્યાંસૂધી
રહીને પઢી એ દ્રવને મોહોઢામાંથી કાઢાડી નાખવો એ
સ્નેહિક ગંઢૂપ (કોગ્ગો) કેહેવાય છે.

(ભાવપ્રકાશ.)

પળાવાળાં કપાસનાં વસ્ત્રો, પવન વગરનાં તથા તડ-
કાવગરનાં અંદરનાં ઘરો, કોમલ શય્યા, અગ્નિનો
તાપ અને બ્રહ્મચર્ય इत्यादિક ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો તથા
ઉપચારો વાતહર છે. એટલા માટે વૈદ્યે વાતવ્યાધિ-
ઓવાળાઓની અવસ્થા તથા વ્યાધિવિશેષાદિક
એઓના અનુસારથી એ ક્રિયાઓનો, દ્રવ્યોનો તથા
ઉપચારોનો પ્રયોગ કરવો. આ ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો તથા
ઉપચારો સંક્ષેપથી કહ્યાં છે માટે એ ઉપરથી વીજી
ક્રિયાઓની, વીજાં દ્રવ્યોની તથા વીજા ઉપચારોની
કલ્પના પણ કરી લેવી.

૨૧ ત્રિવૃદ્ધન્તીસુવર્ણક્ષીરીસપ્તલાશક્લિનીત્રિફ-
લાવિડઙ્ગાનામક્ષસમાઃ કલ્કા વિલ્વમાત્રઃ ક-
લ્કસ્તિલ્વકમૂલકંપિલ્લકયોસ્ત્રિફલારસદધિપા-
ત્રે દ્વે દ્વે ઘૃતપાત્રમેકં તદૈકધ્યં સંસૃજ્ય વિપ-
ચેત્તિલ્વકસર્પિરેતસ્ત્નેહધિરેચનમુપદિશન્તિ વા-
તરોગેષુ । તિલ્વકવિધિરેવાશોકરમ્યકયો-
ર્દ્રષ્ટવ્યઃ ॥

તિલ્વકસર્પિરૂપ સ્નેહવિરેચન.

૨૧ નસોતર, નેપાળો, દારૂડી, હાથલા ના-
મનો થોર, શંખવેલ, (આંખફુટામળી) ત્રિફળા
અને વાવડીંગ એઓના એક એક તોલા ભાર કલ્કો
કરવા. પટાળી લોદરનાં મૂળ અને કપીલો એ-
ઓના ચાર ચાર તોલાં ભાર કલ્કો કરવા. ત્રિ-
ફળાનો કાથ પાંચસો વાર તોલાં ભાર કરવો.
હીં પાંચસો વાર તોલાં ભાર તૈયાર કરવું. ઘી
બસો છપ્પન તોલાં ભાર લેવું. પછી એ સઘળા પ-
દાર્થોને મેળા કરી તેથી પકાવીને ઘી સિદ્ધ કરવું.
આ ઘી તિલ્વકસર્પિ કેહેવાય છે. વાતવ્યાધિઓ
ઉપર આ ઘીરૂપ સ્નેહવિરેચન દેવું એમ આચાર્યો
કેહે છે. આસોપાલવનું ઘી કરવું હોય તો પટાળી
લોદરનાં મૂળીઆંના કલ્કને બદલે આસોપાલ-
વનો ચાર તોલાં ભાર કલ્ક નાખવો તથા બાકી
સઘળું ઉપર પ્રમાણે કરવું અને વકાનનું ઘી ક-
રવું હોય તો પટાળી લોદરનાં મૂળીયાના કલ્કને

બદલે વકાનનો ચાર તોલાં ભાર કલ્ક નાખવો
તથા બાકી સઘળું ઉપર પ્રમાણે કરવું.

૨૨ તિલપરિપીડનોપકરણકાષ્ઠાન્યાહૃત્યાનલ્પ-
કાલં તૈલપરિપીતાન્યળૂનિ ચ્વણ્ડશઃ કલ્પયિ-
ત્વાવશુચ્ચ મહતિ કટાહે પાનીય આપ્તાવ્ય ક્વા-
થયેત્તતઃ સ્નેહમમ્બુષ્ઠાઘદુદેતિ તત્સરકપા-
ળ્યોરન્યતરેણાદાય વાતઘ્નોપધપ્રતીવાપં ચ સ્નેહ-
પાકકલ્પેન વિપચેદેતદણુતૈલમુપદિશન્તિ
વાતરોગેષુ । અણુભ્યસ્તૈલદ્રવ્યેભ્યો નિષ્પાઘત
इत्यणુતૈલમ્ ॥

અણુતૈલ.

૨૨ તલ પીલવાની ઘાળીનાં લાકડાં કે જે-
ઓએ ઘળા કાઠ સૂધી તેલ પીધેલું હોય તેઓને
લાવી, તેઓના શીળા શીળા ટુકડા કરી, ચાંડ-
ળીયામાં ચાંડી, મોટા કડાયાની અંદર પાળીમાં
બોલીને તેઓને ડાકાલવા. એમ કરતાં પાળી ઉપર
જે તેલ નીકળે તેને કોડીયાંથી અથવા હાથથી લઈ
લેવું. પછી તે તેલને સ્નેહ પકાવવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે
એટલે વાતહર દ્રવ્યોનો કાથ, માંસનો રસ, દૂધ
અને અમ્લરસ, એઓરૂપ ચોગળા દ્રવમાં પકાવવું
અને પાકી જવા આવે ત્યારે તેમાં, વાયુને હળનારાં
દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખવો. એ રીતે સિદ્ધ થયેલું તેલ
અણુતૈલ કેહેવાય છે. આ તેલનો વાતવ્યાધિઓની
ઉપર પ્રયોગ કરવો એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ઘા-
ળીના લાકડાના અણુ એટલે શીળા શીળા વિભાગો-
માંથી આ તેલ વનાવવામાં આવેલે તેથી તેનું નામ
'અણુતૈલ' રાખવામાં આવ્યું છે.

૨૩ અથ મહાપશ્ચમૂલકાષ્ઠૈર્વહુભિરવદ્દહ્યાવ-
નિપ્રદેશમસિતમુપિતમેકરાત્રમુપશાન્તેઽન્નાવપો-
હ્ય ભસ્મ નિર્વૃતાં ભૂમિં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન
તૈલઘટશતેન તુલ્યપયસાભિષિચ્યૈકરાત્રમવ-
સ્થાપ્ય તતો યાવતી મૃત્તિકા સ્નિગ્ધા સ્યાત્તામા-
દાયોળ્લોદકેન મહતિ કટાહેઽભ્યાસિચ્ચેત્તત્ર
યતૈલમુત્તિષ્ટેત્તપાણિભ્યાં પર્યાદાય સ્વત્રુગુપ્તં
નિદધ્યાત્ । તતસ્તૈલં વાતહરૌષધકાથમાંસર-

સક્ષીરામ્લભાગસહસ્રેણ સહસ્રપાકં વિપચ્છેદ્યા-
વતા કાલેન શક્નોતિ પક્તું પ્રતિવાપશ્ચાત્ર હૈમ-
વતા દક્ષિણાપથગાશ્ચ ગન્ધા વાતગ્નાનિ ચ ત-
સ્મિન્નિસ્રિયતિ શઙ્ખાનાધ્માપયેદુન્દુભિં ઘાતયે-
ચ્છત્રં ધારયેદ્દાલવ્યજનૈશ્ચ વીજયેદ્દાહ્ણસહસ્રં
ભોજયેત્તત્સાધુ સિદ્ધમવતાર્ય સૌવર્ણં રાજતે
મૃપ્પમયે વા પાત્રે સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્તદેતત્ સ-
હસ્રપાકમપ્રતિવારવીર્યં રાજાર્હં તૈલમેવં ભાગ-
શતવિપક્કં શતપાકમ્ ॥

સહસ્રપાક અને શતપાક તૈલ.

૨૩ કાઠી માટીવાળા પૃથ્વીના પ્રદેશને બૃહ-
ત્પંચમૂલીનાં ઘણાં ઘણાં કાષ્ઠોથી વાઢી, એક રાત
રેહેવા દઈ, અગ્નિ શાંત થઈ જાય ત્યારે મસને દૂર
કરી નાખી, ઠરી ગઈ તો તે પૃથ્વીમાં વિદારિગં-
ધાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું સો ઘડા (એક
હજાર ચોવીશ તોલાં ભારનો એક ઘડો ગણાય છે.)
તૈલ અને સો ઘડા દૂધ રેડી દઈ, એક રાત સૂધી
રેહેવા દઈ, પછી એ તૈલસહિત દૂધથી જેટલી
માટી સ્નિગ્ધ થઈ હોય તેટલી માટીને ઉપાડી લઈ,
મોટા કડાયામાં નાખીને તેના ઉપર ઝનું પાણી
રેડવું. એ પાણીની ઉપર જે તૈલ ઝાડે તે તૈલને
બન્ને હાથવતે લેઈ લઈને સારા વંદોવસ્તથી રાખવું.
પછી વાતહર ઔષ્ધોનો કાથ, માંસનો રસ, દૂધ
અને ખાટી કાંજી એ પ્રત્યેક દ્રવને તૈલના ચતુ-
ર્થાંશ ચતુર્થાંશ જેટલા લઈ અર્થાત્ ચારે મઠીને
તૈલના જેટલાજ વજનના થાય તેટલા લઈને તે-
ઓમાં તે તૈલને પકાવવું. પાકી રહ્યા પછી ઉતારી
લઈને ફરીવાર પળ એજ ચાર દ્રવોમાં પકાવવું.
આ પ્રમાણે હજાર વાર પકાવવું. આ હજાર વાર
પાક, જેટલા દિવસે કરી શકાય તેટલા દિવસે

કરવા. એ તૈલનો હજારમી વારનો પાક થતો હોય
તે સમયે તેમાં ઉત્તર દિશામાં થતાં કસ્તૂરી વગેરે
સુગંધ દ્રવ્યોનો, દક્ષિણ દિશામાં થતાં ચંદન વગેરે
સુગંધ દ્રવ્યોનો અને વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોનો પ્ર-
તિવાપ (તૈલાદિક તથા કાથાદિક સિદ્ધ થવા
આવે તે સમયમાં જે કલ્કાદિક નાશવામાં આવે
તે પ્રતિવાપ કેહેવાય છે.) નાખવો. આ તૈલ સિદ્ધ
થતું હોય તે સમયમાં શંખનાદો કરાવવા, ટુંદુ-
ભિઓ વગડાવવાં, તૈલ ઉપર છત્રનું ધારણ કરવું,
ચમર ઢોળાવવા, પંખા કરાવવા અને હજાર બ્રાહ્મણો
જમાડેવા. એ તૈલ સારી રીતે પાકી રહે ત્યારે તેને
ઉતારી લઈ સુવર્ણના, રૂપાના અથવા માટીના
વાસણમાં સારા વંદોવસ્તથી રાખવું. આ સહસ્ર-
પાક નામનું તૈલ અપ્રતિવાર્ય (કોઈથી પણ
અટકાવી ન શકાય એવી) શક્તિવાળું છે અને
રાજાઓને લાયક છે. જો હજારવાર નહીં પકા-
વતાં સોવાર પકાવ્યું હોય તો તે શતપાક કેહે-
વાય છે અને તે પણ મોટી શક્તિવાળું થાય છે.

૨૪ ગન્ધર્વહસ્તકમુષ્કકનકમાલાટરૂપક-
પૂતીકારગ્વધચિત્રકાદીનાં પત્રાણ્યાર્દ્રાણિ લવ-
ણેન સહોદૂક્ષલેઽવશુચ સ્નેહઘટે પ્રક્ષિપ્યાવલિપ્ય
ગોશઠ્ઠિર્દ્વાહયેદેતત્પત્રલવણમુપદિશન્તિ વા-
તરોગેષુ ॥

પત્રલવણ.

૨૪ ઇરડો, મરચો, કરંજ, અરઢૂસી, ગુચ્છ-
કરંજ, ગરમાઠો અને ચિત્રક इत्यादિક વૃક્ષોનાં
લીલાં પાંનડાં લઈ તેઓની સાથે તે સર્વના જેટલા
વજનનું સૈંધવ નાખી, ઝાંઢળીયામાં ઝાંઢી, તે સ-
ર્વને સ્નેહના રીઢા ઘડામાં નાખી તે ઘડાની ઉપર
છાણ વગેરે લીપીને ગાયનાં છાણાંના અગ્નિથી દાહ

માગ જેટલાં દૂધ વગેરે નાશવામાં આવવાથી તૈલનો
ક્ષય થશે નહીં માટે હજાર વારજ પકાવવું. થોડોક
ક્ષય થાય એ કાંઈ ધનવાન લોકોને હિસાબમાં નહીં.”

૨ શંખનાદાદિકમાં કોઈ અસાધારણ શક્તિ હોવાનું
સ્વીકારેલું છે.

૧ જેઝટાચાર્ય કેહે છે કે “હજારવાર પકાવવાથી
તૈલનો ક્ષય થઈ જાય એટલા માટે પ્રત્યેક હજાર ચતુર્થાંશ
જેટલા સર્વ દ્રવો નાખીને એક વારજ પકાવવું. ‘સહસ્રપાક’
એ તો સંશયશબ્દ છે માટે તેના અર્થ ઉપર લક્ષ્ય રાખવું
નહીં.” પણ ગયદાસાચાર્ય કેહે છે કે “વારંવાર ચોથા

કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ઘડામાં જે ક્ષાર (મસ) ઉત્પન્ન થાય તે પત્રલવણ કેહેવાય છે. આ પત્રલવણનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે.

૨૫. एवं स्नुहीकाण्डवार्त्ताकुशिश्रुलवणानि संक्षुद्य घटं पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जभिः प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेदेतत्स्नेहलवण-मुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥ काण्डलवणम् ॥

સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ.

૨૫ થોરના સોટા, મોરીંગણી અને સરગવો એઓને કૂટી, ઘડામાં નાખી, તે ઘડામાં તે દ્રવ્યોના જેટલા વજનનું કૂટેલું સૈંધવ નાખી, તેટલાજ વજનના ઘીથી, તેટલાજ વજનના તૈલથી, તેટલાજ વજનની ચરવીથી તથા તેટલાજ વજનની મજ્જાથી તે ઘડાને પૂરી, ઉપર છાળ વગેરેનો લેપ કરી ગાયનાં છાણાંના અગ્નિથી ઢાહ કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ઘડામાં જે મસ ઉત્પન્ન થાય તે સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ કેહેવાય છે. આ લવણનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે.

૨૬. गण्डीरपलाशकुटजविल्वार्कस्नुहपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीरुष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूपकनक्तमालकपूतीकवृहतीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीचर्पाभूहीवेरेक्षुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवं वर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संमृष्टं पूर्ववद्गन्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्त्राव्य विपचेदेतत्प्रतिवापश्चात्र हिंग्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्वा। इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मघ्नीहात्रि-सङ्गाजीर्णांशोऽरोचकार्त्तानां कासादिभिरुपद्रु-तानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति ॥

भवति चात्र ॥

विष्यन्दनादुष्णभावादोषाणां च विपाचनात् ।
संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते ॥

કલ્યાણક લવણ.

૨૬ જંગલી સૂરણ, કપૂરકાચરી, ઇંદ્રજવ, વીલી, આકડો, થોર, અવેડો, પાડલ, પાંડેરવો, નદીના કી-નારાપર થતું જલજાંબૂ (નાહાનાં જાંબૂનું શાક,) સરગ-વો, મોટો કદંબ, મોરવેલ, અરઝસી, કરંજ, ગુચ્છક-રંજ, ઊંમી મોરીંગણી, બેટી મોરીંગણી, મીલામું, ઇંગો-લીયો, અરણી, કેલ, સાટોડી, વાઝો, એલરો, ઇંદ્રવા-રણી, સફેદ મરચો અને આસોપાલવ એઓનાં લીલાં મૂલ, પાનડાં તથા શાખાઓને લાવી એ સર્વના જેટલા વજનના સૈંધવની સાથે તેઓને કૂટી, ઉપર કહ્યાપ્રમાણે વાઝી, મસને ક્ષાર ગાઢવાની રીતી પ્રમાણે ગાઝી લઈને ક્ષારની પેટે પકાવવી અને તેમાં હિંગ્વાદિ ગણનો અથવા પિપ્પલ્યાદિ ગણનો પ્રતિવાપ નાખવો. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલું લવણ **કલ્યાણકલવણ** કેહેવાય છે. આ કલ્યાણક-લવણનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર સ્વાવાપીવામાં ઉ-પયોગ કરાવવો એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ગુલ્મ, વરલ, અગ્નિનું મંદપણું, અજીર્ણ, અરશ કે અરુચિ એઓથી પીડાણાઓને તથા શ્વાંસી વગેરેથી પી-ડાણાઓને પણ સ્વાવાપીવામાં આ લવણનો ઉ-પયોગ કરાવવો એમ આચાર્યોએ કેહે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “આ લવણ દોષોનો સ્વાવ કરનારું છે, ઉષ્ણ છે, દોષોને પકાવનારું છે અને અન્નાદિમાં નાશવામાં આવ્યું હોય તો તેઓને પણ પકાવનારું છે માટે તેનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ વાલાવવામાં આવે છે.”

અધ્યાય ૬ મો

૧. અથાતો મહાવાતવ્યાધિચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧. હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મહાવાત-

વ્યાધિચિકિત્સિતૈ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દ્વિવિધં વાતશોણિતમુત્તાનમવગાદં ચે-
ત્યેકે ભાવન્તે તત્તુ ન સમ્યક્કુષ્ઠવદુત્તાનં ભૂત્વા
કાલાન્તરેણાવગાદીભવતિ તસ્માન્ન દ્વિવિધમ્ ॥

बीजा आचार्यों मानेला वातरक्तना
वे भेदनुं खंडन.

૨ છીછરું અને ઝંઙું એ રીતે વાતરક્ત વે પ્રકાર-
નું થાય છે એમ કેટલાએક આચાર્યો કેહેછે પણ
તે વાત વરાવર નથી. કેમકે વાતરક્ત પ્રથમ કોઢની
પેટે છીછરું થઈને કાઝાંતરે ઝંઙું થઈ જાય છે.
આમ છે એટલા માટે વાતરક્ત વે પ્રકારનું નથી.

૩ તત્ર વલવદ્વિગ્રહાદિભિઃ પ્રકુપિતસ્ય વા-
યોર્ગુરૂપ્ણાધ્યશનશીલસ્ય પ્રદુષ્ટં શોણિતં માર્ગ-
માવૃત્ય વાતેન સદૈર્ઘ્યભૂતં યુગપદ્વાતરક્તનિમિ-
ત્તાં વેદનાં જનયતીતિ વાતરક્તં તત્તુ પૂર્વં હસ્ત-
પાદયોરવસ્થાનં કૃત્વા પશ્ચાદ્દેહં વ્યાપ્નોતિ ।

વાતરક્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા નિરુક્તિ.

૩ વળવાન્ લોકોની સામે યુદ્ધ કરવા વગેરેથી
વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને ભારે જમવાની, ઝડપે
જમવાની તથા અજીર્ણ છતાં ઉપરાઉપર જમવાની
ટેવથી રુધિર દુષ્ટ થાય છે. દુષ્ટ થયેલું રુધિર વા-
યુના માર્ગને રોકી લઈ વાયુની સાથે એકીભૂત થઈને
એકદમ, વાયુસંબંધી તથા રુધિરસંબંધી વેદનાઓને
ઉત્પન્ન કરેછે એટલા માટે તે રોગ વાતરક્ત કેહે-
વાય છે. એ વાતરક્ત પ્રથમ હસ્તોમાં તથા પગોમાં
સ્થિતિ કરીને પાછળથી સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થાય છે.

૪ તસ્ય પૂર્વરૂપાણિ તોદદાહકઞ્જશોફ-

૧ મહાવાતવ્યાધિઓ કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિ-
દાનસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના નવમા વિષયથી ૪૧ મા
વિષય સૂધી કેહેવામાં આવ્યાં છે તેઓની અને તેઓને
લગતા મેદોઢૃતવાયુ તથા ઝરુસ્તંભની ચિકિત્સા વિષયનો.

સ્તમ્ભત્વકપારુપ્યશિરાક્ષાયાધમનિસ્પંદનસક્થિ-
દૌર્બલ્યાનિ શ્યાવરક્તમણ્ડલોત્પત્તિશ્ચાકસાત્પા-
ણિપાદતલાઙ્ગુલિગુલ્ફપ્રભૃતિષુ । તત્રાપ્રતિકા-
રિણોપચારિણશ્ચ રોગો વ્યક્તસ્તસ્ય લક્ષણમુક્તં
તત્રાપ્રતિકારિણો વૈકલ્યં ભવતિ ॥

વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો અને પછી તે
રોગની સ્પષ્ટતા.

૪ મોંકાયા જેવી વ્યથા, વળતરા, खरज,
સોજો, અકઢપણું, ચામડીનું खरसटपणुं, શિરા-
ઓનું સ્નાયુઓનું તથા ધમનીઓનું ચલન, સાથ-
ઓનું નવળાપણું અને હાથનાં તઢાં, પગનાં તઢાં,
આંગળીઓ તથા ઘૂંટી એ વગેરેમાં અકસાત્
કાઝાં તથા રાતાં મંડલોની ઉત્પત્તિ એઓ વાત-
રક્તનાં પૂર્વરૂપો છે. એ પૂર્વરૂપો થાય તે સમયમાં
જે માણસ યોગ્ય ઉપાય ન કરે અને વિરુદ્ધ રીતે
વર્તે તેને વાતરક્ત નામનો એ વિકાર સ્પષ્ટ થાયછે
કે જેનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનમાં કેહેવાઈ ગયાં છે.
વાતરક્ત પ્રકટ થયા પછી જો ચિકિત્સાથી રહિત
રહેવામાં આવે તો અંગોમાં વિકલપણું થાય છે.

૫ ભવતિ ચાત્ર ॥

પ્રાયશઃ સુકુમારાણાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ।
સ્થૂલાનાં સુખિનાં ચાપિ વાતરક્તં પ્રકુપ્યતિ ॥

વાતરક્ત ઘણું કરીને કોને થાયછે ?

૬ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ઘણું કરીને સુકુમાર, મિથ્યા
આહાર વિહાર કરનારા, જાડા અને સુખીઆ લો-
કોનાં શરીરોમાં વાતરક્ત પ્રકુપિત થાય છે.”

૬ તત્ર પ્રાણમાંસક્ષયપિપાસાજ્વરમૂર્છાશ્વા-
સકાસસ્તમ્ભારોચકાવિપાકવિસર્જનસંક્રોચનૈ-
રુપદ્રુતં બલવન્તમાત્મવન્તમુપકરણવન્તં ચો-
પક્રમેત્ ॥

૨ જો કે વાતરક્તનાં નિદાનાદિક તથા પૂર્વરૂપો
નિદાનસ્થાનમાં કેહેવાઈ ગયાં છે તો પણ અહીં જે પુ-
નરુક્તિ કરી છે તે વિશેષ જણાવવા માટે તથા વાતરક્તનું
કષ્ટસાધ્યપણું જણાવવા માટે છે.

વાતરક્તનો દરદી કેવો હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી.

૬ જે વાતરક્તનો દરદી બલના તથા માંસના ક્ષયથી, તરશથી, જ્વરથી, મૂર્છાથી, શ્વાસથી, શ્વાંસીથી, સ્તંભથી, અરુચિથી, અન્નના નહીં પચવાથી, રોગના ફેલાવાથી અને અંગોના સંકોચથી પીડિત ન થયો હોય, બલવાન હોય, જિતેન્દ્રિય હોય અને જોડેતી સામગ્રીઓથી સંપન્ન હોય તેની ચિકિત્સા કરવી.

૭ તત્ત્વાદાવેષ બહુવાતરૂક્ષમ્લાનાઙ્ગાદતે માર્ગાવરણાદુષ્ટશોનિતમસરૂદલ્પાલ્પમવસિદ્ધેદ્વાતકોપમયાત્ । તતો વમનાદિમિરુપક્રમેરુપપાદ્ય પ્રતિસંસૃષ્ટમક્તમ્ ॥

વાતરક્તમાં રુધિર કે જે દૂષ્ય છે તેની પ્રથમ ચિકિત્સા તથા તે પછી દોષની વમનાદિક ચિકિત્સા કન્યા પછી વીજી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર.

૭ વાતરક્તનો રોગી વાયુના પ્રકોપ લીધે રૂક્ષ તથા કરમાઈ ગયાં અંગોવાળો થઈ ગયો ન હોય તો તેનું રુધિર કે જે વાયુના માર્ગના આવરણને લીધે દુષ્ટ થઈ ગયું હોય છે તેને વારંવાર થોડું થોડું સ્ત્રાવવું. કેમકે અધિક સ્ત્રાવવાથી વાયુના અતિપ્રકોપની ધાસ્તી રહે છે. ૮ ચિકિત્સા કન્યા પછી દોષની વમન, વિરેચન તથા નિરૂહ વસ્તિ વગેરે યથોચિત ચિકિત્સાઓ કરીને રોગીને આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે પેયા વગેરે આહારની યોજના કરી દેવી. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તે પછી નીચે લખેલી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

૮ વાતપ્રબલે પુરાણઘૃતં પાયયેદજાક્ષીરં ચાર્દૈતૈલં મધુકાક્ષયુક્તં શૃગાલવિન્નાસિદ્ધં વા શર્કરામધુમધુરં શુઠ્ઠીશૃઙ્ગાટકકશેરુકસિદ્ધં વા

૧ કસેરુકંદ ૨ ગુંદ્રાનામના ટાંકનો મૂલરૂપ કંદ છે. ૩ કંદનો મોથના જેવો ગોળ ગાંઠો થાય છે. જે જગ્યામાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તથા ટાંક ઘણા દિ-

શ્યામારાક્ષાસુપવીશૃગાલવિન્નાપીલુશતાવરીશ્વ-
દંપ્રાદિપશ્ચમૂલીસિદ્ધં વા ॥

દ્વિપશ્ચમૂલીકાથાદિગુણસિદ્ધેન ચ પયસા મધુકમેષશૃઙ્ગીશ્વદંપ્રાસરલભદ્રદારુવચાસુરભિકલ્કપ્રતીવાપં તૈલં પાચયિત્વા પાનાદિષૂપયુ-
ક્તીત શતાવરીમયૂરકમધુકક્ષીરવિદારીવલાતિ-
બલાતૃણપશ્ચમૂલીકાથસિદ્ધં વા કાકોલ્યાદિ-
પ્રતીવાપં બલાતૈલં શતપાકં વેતિ ॥

વાતહરમૂલસિદ્ધેન ચ પયસા પરિપેચન-
મસ્ત્રેન વા કુર્વીત ॥

યવમધુકૈરણ્ડતિલવર્ષાભૂમિર્વા પ્રદેહઃ કાર્યઃ
તત્ર ચૂર્ણિતેષુ યવગોધૂમતિલમુદ્રમાપેષુ
પ્રત્યેકશઃ કાકોલીક્ષીરકાકોલીજીવકર્પમક-
વલાતિવલાવિસમૃણાલશૃગાલવિન્નામેષશૃઙ્ગીપિ-
યાલશર્કરાકશેરુકસુરભિવચાકલ્કમિશ્રેષૂપના-
દ્યાર્થં સર્પિસ્તૈલવસામજ્જાદુગ્ધસિદ્ધાઃ પશ્ચ પા-
યસા વ્યાખ્યાતાઃ । સ્નેહિકફલસારોત્કારિકા
વા । ચૂર્ણિતેષુ યવગોધૂમતિલમુદ્રમાપેષુ વિચિ-
ત્રમત્સ્યપિશિતવેશવારો વા । વિલ્વપેશિકાતગ-
રવેદારુસરલારાક્ષાહરેણુકુશ્મણ્ડપુષ્પાસુરાદ-
ધિમસ્તુયુક્ત ઉપનાહઃ ॥

માતુલુઙ્ગામ્લસૈન્ધવઘૃતમિશ્રં મધુશિશુમૂલ-
માલેપે તિલકલ્કશ્ચેતિ ॥

વાયુના પ્રાબલ્યવાળા વાતરક્તની
ચિકિત્સા.

૮ જો વાતરક્ત વાયુના પ્રાબલ્યવાળું હોય તો રોગીને જૂનું ઘી પાવું અને જેમાં અરધું તૈલ મેળવ્યું હોય એવું તથા એક તોલાભાર જેટીમધનો કલ્ક મેળવ્યો હોય એવું બકરીનું દૂધ પાવું અથવા ઘૃન્નિ-
ર્ણના કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તૈલવાળું બકરીનું દૂધ પાવું અથવા સૂંઠ, શીંગોડાં તથા કસેરુકંદ એઓના

વસો સૂધી રહેતાં હોય તે જગ્યામાં થાય છે. ૨ કંદ સ્વાદમાં મધુર તથા તૂરો થાય છે અને તેનું શાક પળ થાય છે.

કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તૈલવાલું વકરીનું દૂધ પાવું અથવા નસોતર કે વરધારો, રાસ્ટ્રા, કારેલી, પૃશ્નિ-પર્ણી, પીલુ, શતાવરી, ગોખરૂ તથા દશમૂલી એ-ઓના કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તૈલવાલું વકરીનું દૂધ પાવું.

દશમૂલીના આઠગણા કાથથી પકાવેલા દૂધથી જેઠીમધ, કાકડાશીંગી, ગોખરૂ, ચીડો દેવદાર કે જેમાંથી ગંધાવેરીજા નામનો ગુંદર જેવો રસ નીકળે છે તે, દેવદાર, વજ અને રાસ્ટ્રા એઓના કલ્કના પ્રતિવાપવાલું તૈલ પકાવીને તેનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો અથવા શ-તાવરી, અગ્રેહો, જેઠીમધ, સફેદ ફગવેલાનો કંદ, વઢદાણા, ખપાટ અને તૃણપંચમૂલી એઓના કાથથી પકાવેલા અને કાકોલ્યાદિ ગણના પ્ર-તિવાપવાળા તૈલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઢગર્ભચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કહેલા શતપાક બલાતૈલનો પીવા વગેરેમાં ઉ-પયોગ કરાવવો અથવા ગયા અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં કહેલા શતપાક તૈલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો.

દશમૂલીના કાથાદિકથી પકાવેલા દૂધનું અથવા ધાન્યામ્લ, સૌવીરક તથા તુપોદક વગેરે ખાટા દ્રવોનું રોગીના શરીર ઉપર પરિપેચન કરવું. (ધાન્યામ્લ વગેરેનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં જોવાં.)

જવ, જેઠીમધ, ઇરડી, તલ અને સાટોડી એઓને વાટીને તેનો રોગીના શરીર ઉપર જાડો લેપ કરવો.

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, કપમક, (આ ચાર ઔષધો અતિ દુર્લભ છે માટે તેઓને વડલે ફગવેલાનું મૂઢ અને આસોદ વાપરવાં.)

૧ દોષાદિકને જોડને આ પ્રયોગોની યોજના કરવી.

૨ અસ્થિઓ કાઢાડી નાચીને સારી રીતે બાફેલું, પછી છીપર ઉપર વાટેલું અને તેપછી પીપઢ, સૂંટ, મરી,

વઢદાણા, ખપાટ, કમઢનાં મૂઢ, કમઢનું નાઢ, પૃશ્નિપર્ણી, કાકડાશીંગી, ચારોલી, સાકર, કસે-રુકંદ, રાસ્ટ્રા અને વજ એઓના કલ્કથી મિશ્રિત કરેલા તથા ઘી, તૈલ, ચરવી અને મજ્જા એઓથી યુક્ત કરેલા જવના ચૂર્ણના દૂધપાકનો રોગીના અંગપર ઉપનાહ બાંધવો અથવા તેવાજ પ્રકારના ઘડેના ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો અથવા તેવાજ પ્રકારના તલના ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપ-નાહ બાંધવો અથવા તેવાજ પ્રકારના મગના ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો અથવા તેવાજ પ્રકારના અડદના ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો અથવા તિલ, ઇરડી, અલસીના ઢાણા અને વેહેડાં વગેરે સ્નેહયુક્ત ફળોની મજ્જાના કલ્કને દૂધમાં પકાવી તેનો લાફમી જેવો કે રોટલી જેવો ઉપ-નાહ બાંધવો અથવા જવ, ઘડે, તિલ, મગ તથા અડદ એઓનો લોટ બાફી તેને વિચિત્ર માછલાં-ઓના માંસના વેશવારથી યુક્ત કરીને તેનો ઉપ-નાહ બાંધવો અથવા કાચાં વીલાં, તગર, દેવદાર નસોતર, રાસ્ટ્રા, હરેણુ નામનું સુગંધિદ્રવ્ય, કઠ તથા સુવા એઓને બાફી મચથી તથા દહીના પાણીથી યુક્ત કરીને તેનો ઉપનાહ બાંધવો. (વા-ફેલાં કે રાંધેલાં ઔષધોના કલ્ક વગેરેને ગરમ કરી ક્ષીણા વસ્ત્રવતે સેહેવાય તેવી ઝનાશવાળો શરીરપર બાંધવો એ ઉપનાહ કેહેવાય છે.)

રાતા સરગવાનાં મૂલીયાંઓને વાટી વીજોરાંના ર-સથી, ધાન્યામ્લ વગેરે ખાટા દ્રવોથી, સૈંધવથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરી તે કલ્કનો લેપ કરવો અથવા વીજોરાંના રસ વગેરેથી મિશ્રિત કરેલા તલના કલ્કનો કે એકલા તલના કલ્કનો લેપ કરવો.

૯ પિત્તપ્રબલે દ્રાક્ષારેવતકટ્ફલપયસ્યામ-ધુકચન્દનકાશ્મર્યકપાયં શર્કરામધુમધુરં પાય યેત્ । શતાવરીમધુકપટોલત્રિફલાકદુરોહિણી ગોઢ તથા ઘી એઓથી સંયુક્ત કરીને સારી રીતે પકાવેલું માંસ વેશવાર કેહેવાય છે.

કષાયં ગુઢ્ઘીકષાયં વા પિત્તજ્વરહરચન્દના-
દિકષાયં વા શર્કરામધુમધુરમ્ । તિક્તકષાય-
સિદ્ધં વા સર્પિઃ ।

વિસમૃણાલભદ્રશ્રિયપદ્મકકષાયેનાર્દ્રક્ષીરેણ
પરિષેકઃ । ક્ષીરેશ્વરસામ્યાં મધુકશર્કરાતણ્ડુલો-
દકૈર્વા દ્રાક્ષેશ્વકષાયમિશ્રૈર્મસ્તુમધુધાન્યામ્લૈઃ ।

જીવનીયસિદ્ધેન વા સર્પિષામ્યક્કઃ શતઘૌત-
ઘૃતેન વા કાકોલ્યાદિકલ્કવિપ્કેન વા સર્પિષા ।

શાલિષઠિકનલવંજુલતાલીશશૃંગાટકગલો-
ઙ્ચગૌરીગૈરિકશૈવલપદ્મકપદ્મપત્રપ્રભૃતિભિર્ધા-
ન્યામ્લપિષ્ટૈઃ પ્રદેહો ઘૃતમિશ્રઃ । વાતપ્રબલેऽપ્યેષ
સુલ્લોષ્ણઃ પ્રદેહઃ કાર્યઃ ॥

પિત્તના પ્રાબલ્યવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા.

૧ જો વાતરક્ત પિત્તના પ્રાબલ્યવાળું હોય તો
દ્રાક્ષ, ગરમાલો, કાયફલ, ચરણેર, જેઠીમધ, રતાં-
જલિ અને સીવળનાં ફળ એઓનો કાથ કરી તે કાથને
સાકરથી તથા મધથી મધુર કરીને પાવો. અથવા
શતાવરી, જેઠીમધ, પટોલ, ત્રિફળા અને કઙ્કુ
એઓનો કાથ કરી તે કાથને સાકરથી તથા મ-
ધથી મધુર કરીને પાવો. અથવા ગળોનો કાથ
કરી તે કાથને સાકરથી તથા મધથી મધુર ક-
રીને પાવો. અથવા પિત્તજ્વરને હરનારો ચંદનાદિ
કાથ કરી તે કાથને સાકરથી તથા મધથી મધુર
કરીને પાવો. (ઉત્તરતંત્રના ૩૯ મા અધ્યાયના
૮૧ મા વિષયમાં જે કાથ પ્રથમજ લખ્યો છે તે
અથવા સૂ. ૦ અ. ૩૯ વિ. ૧૧ મામાં કહેલા પિત્ત-
સંશમનવર્ગનો કાથ ચંદનાદિ કાથ હોવો જોઈએ ?)
અથવા પટોલ આદિ તિક્તદ્રવ્યોના તથા ત્રિફળા-
આદિ કષાય દ્રવ્યોના કલ્કથી તથા કાથથી
પકાવેલું ઘી પાવું.

કમળનાં સૂઝ, કમળનાઝ, સૂઝડ, અને પદ્મ-
કાષ્ટ એઓનો કાથ કરી તેમાં અરધો અરધ દૂધ

૧ જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી,
ક્ષીરકાકોલી (વિદારીનાં મૂઝ, શતાવરીનાં મૂઝ તથા

નાચીને તેનું રોગીના શરીરપર પરિષેચન કરવું
(ધારાઓ પાડવી.) અથવા દૂધ તથા શેલડીનો રસ
એઓનું પરિષેચન કરવું અથવા જેઠીમધ, સાકર અને
ચોખાનું ધોળ એઓનું પરિષેચન કરવું અથવા દ્રાક્ષ
તથા શેલડી એઓના કાથથી મિશ્રિત કરેલાં મધ, દ-
હીનું પાણી, તથા ધાન્યામ્લ એઓનું પરિષેચન કરવું.

જીવનીય (મધુર) ગુણનાં દ્રવ્યોના કલ્કથી તથા
કાથથી પકાવેલા ઘીનો અમ્યંગ કરવો અથવા સો-
વાર ધોળા ઘીનો અમ્યંગ કરવો અથવા કાકોલ્યાદિ
ગળના કલ્કથી પકાવેલા ઘીનો અમ્યંગ કરવો.

રાતાચોખા, સાઠીચોખા, બરૂ, નેતર, તાલીશ-
પત્ર, શીગોડાં, ગલોઙ્ચ નામનાં ફળ, હલ્દી,
સોનાગેરૂ, શૈવાલ, પદ્મકાષ્ટ અને કમળપત્ર ઇ-
ત્યાદિક પદાર્થોને ધાન્યામ્લમાં વાટી ઘીથી મિશ્રિત
કરીને તેનો જાડો લેપ કરવો. આ લેપ જરા ઊનો ક-
રીને વાયુના પ્રાબલ્યવાળા વાતરક્ત ઉપર પળ કરવો.

૧૦ રક્તપ્રબલેऽપ્યેવં બહુશઙ્ચ શોણિતમવ-
સેચયેચ્છીતતમાશ્ચ પ્રદેહાઃ કાર્યા इति ॥

રુધિરની પ્રબલતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા.

૧૦ જો વાતરક્ત રુધિરની પ્રબલતાવાળું હોય
તો પળ એ પ્રમાણેજ એટલે પિત્તની પ્રબલતાવાળા
વાતરક્તની ચિકિત્સા પ્રમાણેજ ચિકિત્સા કરવી.
વારંવાર લોહીનો સ્રાવ કરવો અને અત્યંત શીત-
લતાવાળા પ્રદેહો (લેપો) કરવા.

૧૧ શ્લેષ્મપ્રબલે ત્વામલકહરિદ્રાકષાયં મ-
ધુમધુરં પાયયેત્ । ત્રિફળાકષાયં વા મધુક-
શૃંગેરહરીતકીતિક્તરોહિણીકલ્કં વા સક્ષૌદ્ર-
મૂત્રમ્ । તોયેન ગુહહરીતકીં વા બ્રહ્મચૈત્ ।

તૈલમૂત્રક્ષારોદકસુરાશુત્કફમ્નોપધનિઃ-
કાથૈઃ પરિષેકઃ । આરગ્વધાદિકષાયૈર્વૌષ્ણૈઃ ।

મસ્તુમૂત્રસુરાશુત્કમધુકસારિવાપદ્મકાસિદ્ધં
વા ઘૃતમમ્યક્કઃ ।

આસોદ) અડવાડ મગ, અડવાડ અડદ, ચરણોડી
અને જેઠીમધ, (વાગમટ.)

તિલસર્પપાતસીયચર્ણાનિ શ્લેષ્માતકકપિ-
ત્થમધુશિશુમિશ્રાણિ ક્ષારમૂત્રપિષ્ઠઃ પ્રદેહઃ ।
શ્વેતસર્પકલ્કસ્તિલાશ્વગન્ધાકલ્કઃ પ્રિયાલ-
સેલુકપિત્થત્વચ્ચકલ્કો મધુશિશુપુનર્નવાકલ્કો
વ્યોષતિક્ષ્ણપૃથક્કર્ણીવૃહતીકલ્ક ઇત્યેતે પશ્ચ પ્ર-
દેહાઃ સુખોષ્ણાઃ ક્ષારોદકપિષ્ઠાઃ શાલિપર્ણી
પૃશ્નિપર્ણી વૃહત્યૌ ચ વા ક્ષીરપિષ્ઠાસ્તર્પણમિશ્રાઃ॥

કફની પ્રબલતાવાળા વાતરક્તની
ચિકિત્સા.

૧૧ જો વાતરક્ત કફના પ્રાબલ્યવાળું હોય
તો આમળાં તથા હઝરનો કાથ કરી તે કાથને
મધથી મધુર કરીને પાવો. અથવા ત્રિફળાનો કાથ
કરી તેમાં મધ તથા ગોમૂત્ર નાખીને તે પાવો.
અથવા જેઠીમધ, સૂંઠ, હરડે અને કડુ એઓનો
કલ્ક કરી તેમાં મધ તથા ગોમૂત્ર નાખીને તે
પાવો. અથવા ગોળથી મિશ્રિત કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ
ગોમૂત્રની કે જ઼ળની સાથે સ્વરાવવું.

તૈલ, ગોમૂત્ર, ક્ષારનું જ઼લ, મદિરા, શુક્ત
(સૂત્રસ્થાનના ૪૧ મા અધ્યાયનો ૧૮૭ મો
વિષય જુવો.) અને કફને હળનારાં ઔષધોનો
કાથ એઓનું પરિપેચન કરવું અથવા આરગ્વ-
ધાદિ ગળના ઝના કાથોનું પરિપેચન કરવું.

દહીનું પાણી, ગોમૂત્ર, મદિરા, શુક્ત, જેઠીમધ,
ઉપલસરી અને પદ્મકાષ્ઠ એઓના કલ્કથી તથા
કાથથી પકાવેલા ઘીનો અભ્યંગ કરવો.

તલ, સર્પપ, અલસીના દાણા અને જવ એઓનાં
ચૂર્ણોને ગુંદો, કોઠ અને રાતો સરગવો એઓથી
મિશ્રિત કરી ક્ષારમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટીને
તેનો જાડો લેપ કરવો. અથવા ધોળા સર્પપના
ચૂર્ણને ક્ષારના જ઼લમાં વાટી જરા ગરમ કરીને
તેનો જાડો લેપ કરવો. અથવા તલ અને આ-
સોંદ એઓને ક્ષારના જ઼લમાં વાટી જરા ગરમ
કરીને તેનો જાડો લેપ કરવો. અથવા ચારોળી,
ગુંદાની છાલ અને કોઠની છાલ એઓને ક્ષા-

રના જ઼લમાં વાટી જરા ગરમ કરીને તેનો
જાડો લેપ કરવો. અથવા રાતો સરગવો અને
સાટોડી એઓને ક્ષારના જ઼લમાં વાટી જરા
ગરમ કરીને તેનો જાડો લેપ કરવો. અથવા સૂંઠ,
મરી, પીપ઼લ, કડુ, પૃશ્નિપર્ણી અને ઝમ્મી ભોરીંગણી
એઓને ક્ષારના જ઼લમાં વાટી જરા ગરમ ક-
રીને તેનો જાડો લેપ કરવો. અથવા શાલિપર્ણી,
પૃશ્નિપર્ણી, ઝમ્મી ભોરીંગણી અને બેઠી ભોરીંગણી
એઓને જવના સાથવાની સાથે દૂધમાં વાટી તેનો
જાડો લેપ કરવો.

૧૨ સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ ક્રિયાપથમુક્તં મિશ્રં
કુર્યાત્ ॥

બે દોષના તથા ત્રણે દોષના પ્રાબ-
લ્યવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા.

૧૨ જો વાતરક્ત બે દોષના પ્રાબલ્યવાળું હોય
તો તે બે દોષોને ટાળે એવી ઉપર કહેલી બે ચિકિ-
ત્સાઓ મિશ્રિત કરીને કરવી અને જો ત્રણે દોષોના
પ્રાબલ્યવાળું હોય તો એકએક દોષને ટાળે એવી ઉપર
કહેલી ત્રણ ચિકિત્સાઓ મિશ્રિત કરીને કરવી.

૧૩ સર્વેષુ ગુહહરીતર્કીં વા સેવેત ।

પિપ્પલીર્વા ક્ષીરપિષ્ઠા વારિપિષ્ઠા વા પશ્ચા-
ભિવૃદ્ધ્યા દશાભિવૃદ્ધ્યા વા પિબેત્ક્ષીરૌદનાહારો
દશરાત્રં ભૂયશ્ચાપકર્ષયેદેવં યાવત્પશ્ચ દશ ચેતિ
તદેતત્પિપ્પલીવર્દ્ધમાનકં વાતશોણિતવિષમજ્વ-
રાચોચકપાણ્ડુરોગપ્તીહાર્શઃકાસશ્વાસશોફશો-
પાગ્નિસાદહદ્રોગોદરાણ્યુપહન્તિ ।

જીવનીયપ્રતીવાપં સર્પિઃ પયસા પાચયિ
ત્વાઽભ્યઙ્ગ્યાત્ ।

સહાસહદેવાચન્દનમૂર્વામુસ્તાપ્રિયાલશતા-
વરીકશેરુપશ્ચકમધુકશતપુષ્પાકુષ્ઠાનિ ક્ષીરપિષ્ઠઃ
પ્રદેહો ઘૃતમણ્ડયુક્તઃ સૈરેયકાટરૂષકબલાતિ-
બલાજીવન્તીસુષવીકલ્કો વા છાગક્ષીરપિષ્ઠઃ
કાશ્મર્યમધુકતર્પણકલ્કો વા ।

મધૂચ્છિષ્ટમજ્જિષ્ઠાસર્જરસસારિવાક્ષીરસિદ્ધં
પિષ્ઠતૈલમભ્યઙ્ગ્યઃ ॥

સર્વેષુ ચ પુરાણઘૃતમામલકરસવિપક્કં વા પાનાર્થં ।

જીવનીયસિદ્ધં પરિપેકાર્થે કાકોલ્યાદિકા-
થકલ્કસિદ્ધં વા સુષવીકાથકલ્કસિદ્ધં વા
કારવેલુકકાથમાત્રસિદ્ધં વા ।

વલાતૈલં વા પરિપેકાવગાહવસ્તિભોજનેષુ ।

શાલિષ્ઠિકયવગોધૂમાન્નમનવં ભુજ્ઞીત પ-
યસા જાઙ્ગલરસેન વા મુદ્ગયૂષેણ વા નામ્લેન ।

શોણિતમોક્ષં ચાભીક્ષ્ણં કુર્વીત ।

ઉચ્છિદ્ધત્વદોષે ચ વમનવિરેચનાસ્થાપનાનુ-
વાસનકર્મ કર્ત્વ્યમ્ ॥

સઘઠા પ્રકારનાં વાતરક્તોની

સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૩ ગમે તે પ્રકારનું વાતરક્ત થયું હોય તો રોગીને પ્રથમ વમન વિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરીને પછી ગોઠની સાથે હરડેનું સેવન કરાવવું.

દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટેલી પીપળ પેહેલે દિવસે પાંચ, બીજે દિવસે દશ, ત્રીજે દિવસે પંદર, ચોથે દિવસે વીશ, પાંચમે દિવસે પચીશ, છઠે દિવસે ત્રીશ, સાતમે દિવસે પાંત્રીશ, આઠમે દિવસે ચાલીશ, નવમે દિવસે પિસતાલીશ, અને દશમે દિવસે પંચાશ પાવી. પછી અગીયારમે દિવસે પિસતાલીશ, બારમે દિવસે ચાલીશ, તેરમે દિવસે પાંત્રીશ, ચૌદમે દિવસે ત્રીશ, પંદરમે દિવસે પચીશ, સોઠમે દિવસે વીશ, સત્તરમે દિવસે પંદર, અઠારમે દિવસે દશ અને ઓગણીશમે દિવસે પાંચ પાવી. અથવા પેહેલે દિવસે દશ, બીજે દિવસે વીશ, ત્રીજે દિવસે ત્રીશ, ચોથે દિવસે ચાલીશ, પાંચમે દિવસે પંચાશ, છઠે દિવસે સાઠ, સાતમે દિવસે સીત્તેર, આઠમે દિવસે ઇંશી, નવમે દિવસે નેવું અને દશમે દિવસે સો પાવી. પછી અગીયારમે દિવસે નેવું, બારમે દિવસે ઇંશી, તેરમે દિવસે સીત્તેર, ચૌદમે દિવસે સાઠ, પંદરમે દિવસે પંચાશ, સોઠમે દિવસે ચાલીશ, સત્તરમે દિવસે ત્રીશ, અઠારમે દિવસે

વીશ અને ઓગણીશમે દિવસે દશ પાવી. આ સઘઠા દિવસોમાં ફક્ત દૂધ માત્રનોજ આહાર કરાવવો. ઉપર કહેલા બે પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે પીપળનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તે પિપ્પલીવર્દ્ધ-માનક કેહેવાય છે. આ પિપ્પલીવર્દ્ધમાનક વાતરક્તને, વિષમજ્વરને, અરુચિને, પાંડુરોગને, વર-લના દરદને, અરશને, ખાંસીને, શ્વાસને, સોજાને, ક્ષયને, અગ્નિની મંદતાને, છાતીનાં દરદોને તથા ઉદરોગોને મટાડે છે.

દૂધથી પકાવેલા અને જેમાં પાકતી વસ્તે જીવનીયવર્ગનો પ્રતિવાપ નાખ્યો હોય એવા ઘીનો અભ્યંગ કરવો.

અડવાડ અડદ, સહદેવી, (બઢદાણાની જાત છે અને તેમાં પીઠાં ફૂલ થાય છે.) રતાંજલિ, મોર-વેલ, મોથ, ચારોઢી, શતાવરી, કસેરુકંદ, પન્નકાષ્ઠ, જેઠીમધ, સુવા અને કઠ એઓને દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. અથવા કાંટાઅશેરીયો, અરઢૂસી, બલદાણા, ખપાટ, ચરચોડી અને કારેલી એઓને વાટી ઘીની ઉપરના આઠા ભાગથી યુક્ત કરીને તે કલ્કનો લેપ કરવો. અથવા સીવળ, જેઠીમધ અને જવનો સાથવો એઓને વકરીના દૂધમાં વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવો.

મીળ, મજીઠ, રાઠ અને ઉપલસરી એઓનો કલ્ક નાખીને દૂધથી પકાવેલા પિંડતૈલનો અભ્યંગ કરવો. (ઘાણીમાંથી લીધેલું તલના કીટા-સહિત તૈલ પિંડતૈલ કેહેવાય છે.)

સઘઠાં પ્રકારનાં વાતરક્તોમાં આમઢાના રસથી પકાવેલું જૂનું ઘી પાવું.

જીવનીયવર્ગના કાથથી અથવા કાકોલ્યાદિ ગળના કાથથી તથા કલ્કથી અથવા કલોંજી જીરાના કાથથી તથા કલ્કથી અથવા ફક્ત કારે-લીના કાથથી પકાવેલા ઘીનું પરિષેચન કરવું.

અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઢગર્ભચિ-કિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના ૧૧ મા વિ-

षयमां कहेला बलातैलनो परिपेचनमां, अवगा-
हमां (तैलादिक द्रवथी भरेला मोटा वासणमां
के पेटीमां बेसवुं के सूवुं ए अवगाह केहेवाय छे)
पीचकारीमां अने भोजनमां उपयोग कराववो.

जूना राता चोखा, जूना साठीचोखा, जूना
जव अने जूना घउं एओमांथी बनावेलां अन्नो
दूधनी साथे, जांगल प्राणीओना मांसना रसानी
साथे अथवा मगना खटाश वगरना यूपनी साथे
जमाडवां. (पित्तनुं प्राबल्य होय तो दूधनी साथे,
वायुनुं प्राबल्य होय तो जांगल प्राणीओना मां-
सना रसानी साथे अने कफनुं प्राबल्य होय तो
मगना खटाश वगरना यूपनी साथे जमाडवां.
एओमां सात्स्य तो अवश्य जोवुंज जोइए.)

वारंवार लोहीनो स्नाव पण करवो. (जो स्निग्ध
पदार्थोनां सेवनोथी वायुने जीती शकाय नहीं अने
लोहीनुं प्रबल आवरण थई गयानो निश्चय थाय
तो ज रोगीना तथा रोगना बळने अने काळने
जोईने वारंवार लोहीनो स्नाव करवो.)

जो दोषोनुं उत्कटपणुं जोवामां आवे तो
वमन, विरेचन, निरूहवस्ति तथा स्नेहवस्ति ए
क्रियाओ पण वारंवार करवी. (कफनी उत्कटता
होय तो वमनक्रिया, पित्तनी के रुधिरनी उत्क-
टता होय तो विरेचनक्रिया अने वायुनी उत्कट-
ता होय तो बे प्रकारना वस्तिओनी क्रिया वारं-
वार करवी.)

१४ भवन्ति चात्र ॥

एवमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं सुखम् ।
वातासृक्साध्यते वैद्यैर्याप्यते तु चिरोत्थितम् ॥
उपनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च ।
शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥
मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च ।
घातरक्ते प्रशस्यन्ते मृदुसंवाहनानि च ॥
व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्ललवणाशनम् ।
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि गुरु चाभ्रं विवर्जयेत् ॥

वातरक्तनुं साध्यपणुं तथा याप्यपणुं,
वातरक्त उपर करवाना उपचारो
अने पाळवानी परेजी.

१४ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंत-
रिए स्वमुखथी कहुं छे के “जो वातरक्त थोडा
काळथी उत्पन्न थयुं होय तो वैद्यो, उपर कहेला
वगेरे क्रियायोगोथी वातरक्तने सरल रीते वश्य करी
शके छे अने लांबा काळथी उत्पन्न थयुं होय तो
तेने उपर कहेला वगेरे क्रियायोगोथी वृद्धि पा-
मवा नहीं देतां रोगीनो देहपात करवामां समर्थ
थवा देता नथी.

उपनाहो, परिपेको, प्रदेहो, (लेपो) अभ्यंगो,
वायुवगरनां तथा मनने प्यारां लागे एवां मोटां
घरो, कोमळ गालमसूरीयां वगेरेवाळां सुखकारी
शयनो अने कोमळ कोमळ अंगचंपीओ ए उ-
पचारो वातरक्त उपर वखाणवामां आवे छे.

वातरक्तना दरदीए मेहेनत करवी नहीं, मै-
थुन करवुं नहीं, कोप करवो नहीं, उष्णवीर्यवाळुं
जमवुं नहीं, खाटुं के खारुं जमवुं नहीं, दिवसे सूवुं
नहीं अने भारे तथा स्रोतोने क्लेद आपनारुं अन्न
छोडी देवुं.”

१५ अपतानकिनमस्रस्ताक्षमवक्रभ्रुवमस्त-
ब्धमेढ्रमस्वेदनमवेपनमप्रलापिनमखट्वापातिन-
मबहिरायामिनं चोपक्रमेत् ।

तत्र प्रागेव स्नेहाभ्यक्तं स्विन्नशरीरमवपी-
डनेन तीक्ष्णेनोपक्रमेत शिरःशुद्ध्यर्थम् ।

अनन्तरं च विदास्निग्धादिक्वाथमांसरस-
क्षीरदधिपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् तथा हि
नातिमात्रं वायुः प्रसरति ।

ततो भद्रदार्वादिवातघ्नगणमाहृत्य सयव-
कोलकुलत्थं सानूपौदकमांसपञ्चवर्गमेकतः प्र-
क्वाथ्य तमादाय कषायमम्लक्षीरैः सहोन्मिश्र्य
सर्पिस्तैलवसामज्जभिः सह विपचेन्मधुरकप्र-
तीवापं तदेतन्नैवृतमपतानकिनां परिषेकावगा-
हाभ्यङ्गपानभोजनानुवासननस्येषु विदध्यात् ।

यथोक्तैश्च स्वेदविधानैः स्वेदयेत् । बलीयसि वाते सुखोष्णतुषबुसकरीषपूर्णं कूपे निदध्या-
दामुखात् । तप्तायां वाङ्गारचुड्यां तप्तायां वा
शिलायां सुरापारिषिकायां पलाशदलच्छन्नायां
शाययेत् । कृशरावेशवारपायसैर्वा स्वेदयेत् ।

मूलकोरुबूकस्फूर्जार्जकार्कसप्तलाशङ्गिनी-
स्वरससिद्धं तैलमपतानकिनां परिषेकादिषू-
पयोज्यम् ।

अभुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचायु-
क्तमपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि च ।

एतच्छुद्धवातापतानकविधानमुक्तम् ।

संसृष्टे संसृष्टं कर्तव्यम् ।

वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात् ।

ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमारवराहव-
साश्चासेवेत । क्षीराणि वा वातहरसिद्धानि
यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां वा य-
वागुम् । स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनानि चैवं
दशरात्रं हतवेगमुपक्रमेत् ।

वातव्याधिचिकित्सितं चावेक्षेत रक्षाकर्म
च कुर्यादिति ॥

अपतानकनी चिकित्सा.

१५ जो अपतानकनो दरदी शिथिल थएली
आंख्योवाळो न होय, वांकी थएली भ्रकुटी-
ओवाळो न होय, स्तब्ध थएला शिश्नवाळो न
होय, पसीनाथी व्याप्त थई जतो न होय, ध्रूजतो
न होय, असंबद्ध भाषण करतो न होय, बन्ने हा-
थथी तथा बन्ने पगथी खाटलानी पेटे धरतीपर
पडी जतो न होय अने असाध्य बहिरायामवाळो
न होय तो तेनी चिकित्सा करवी.

अपतानकना दरदीने प्रथमज स्नेहनो अभ्यंग
करी तथा स्वेदन करी तेना माथानी शुद्धिने माटे
तीक्ष्ण अवपीडन नस्य देवुं. (माथाने खाली क-
रनारां तीक्ष्ण औषधोने वाटी नीचोवीने जे रस

काहाडवामां आवे ते अवपीड केहेवाय छे. ना-
कमां ए रसनां टीपां नाखवां ए अवपीडन नस्य
केहेवाय छे. (वायु कफना स्थानमां गएलो हो-
वाथी नष्ट थएली संज्ञाने जाग्रत करवा माटे
आ नस्य देवुं. डल्लन.)

माथाने खाली कन्या पछी विदारिगंधादि
गणनो काथ, मांसनो रस, दूध अने दहीं एओमां
पकावेलुं स्वच्छ घी रोगीने पावुं. घी पावाथी वायु
अत्यंत प्रसार पामी शक्तो नथी.

पछी सूत्रस्थानना ३९ मा अध्यायना १०
मा विषयमां कहेला भद्रदारु आदि वातसंशमन
वर्गने एकठो करी तेने जव, बोर, कळथी अने
पांचे प्रकारनां आनूपवर्गनां मांसो एओथी मिश्रित
करी काथ बनावी तें काथने सौवीरक तथा धा-
न्याम्ल आदि अम्लोथी अने दूधथी मिश्रित करी
ते काथथी तैल, चरबी अने मज्जा एओनी साथे
घी पकाववुं अने ते घीमां जीवनीयगणनो प्रति-
वाप नाखवो. आ प्रमाणे पकावेलुं घी त्रैवृत
केहेवाय छे. अपतानकवाळाओने परिषेचनमां,
अवगाहमां, अभ्यंगमां, पीवामां, भोजनमां, स्नेह-
वस्तिमां अने नस्यमां आ घी आपवुं.

अपतानकवाळाना शरीरनुं आ चिकित्सित-
स्थानना स्वेदावचारणीय नामना ३२ मा अध्या-
यमां कहेलां स्वेदनां विधानोथी स्वेदन करवुं. जो
वायु प्रबल होय तो ते दरदीने सेहेवाय तेवां ऊनां
फोतरां, ढुंसां तथा अडायांथी भरेली ऊंडी खा-
डमां मोहोडासुधी ऊभाडवो. अथवा अग्निथी त-
पेली लोहारनी चूल उपर के अग्निथी तपावेली
शिला उपर मदिरा छांटी ते चूलने के शि-
लाने खाखरानां पानडांओथी ढांकीने ते उपर
सूवाडवो. (आ उष्मस्वेद केहेवाय छे.) अथवा
तेने तलनी तथा अडदनी खीचडी, मांसोना वे-
शवार अने दूधपाक एओथी उपनाह स्वेद देवो.

१ आक्षेपकनी चिकित्सा तथा अपतानकनी चिकि-
त्सा जूदी जूदी आपी नथी तेनुं कारण तेओनी 'आ

एकज चिकित्सा होय' एम धारी शक्याय छे.

मूळा, धोळो एरडो, टींवरू, जंगली तुलसी, (तकमरीयां तो नहीं?) आकडो, हाथला नामनो थोर अने आंखफूटामणी एओना स्वरसना काथमां तैल पकावीने ते तैलने अपतानकवाळाओना परिषेचन वगेरेमां कामे लगाडवुं.

अपतानकवाळाने जम्या पेहेलां मरीथी तथा वजथी संयुक्त करेलुं खाटुं दहीं पावामां आवे अथवा मरीथी तथा वजथी संयुक्त करेलां तैल, घी, चरबी अने मध पावामां आवे तो तेथी अपतानक मटी जाय छे.

उपर कहेली सघळी चिकित्साओ एकला वायुथी थएला अपतानकवाळाओने माटे छे.

जो वायुनी साथे पित्तनो के कफनो संसर्ग होय तो पित्तने तथा कफने टाळनारी क्रियाओनी साथे उपर कहेली क्रियाओ करवी. (नि० अ० १ वि० १५ नो ५ मो पारिग्राफ जुवो. जेजटाचार्य केहे छे के बीजा दोषोना संसर्गवाळा वातरक्तनी पेटे चिकित्सा करवी.)

अपतानकथी आवेला वेगोना अंतमां दरदीने अवपीडन नस्य आप्या करवुं.

अपतानकवाळाने कुकडो, कुडचल, काळां माछलां, शिशुमार (दरीयाई कूतरो) अने सूवर एओनी चरबीओनुं सेवन कराववुं अथवा वातहर द्रव्योना काथादिकथी पकावेलां दूधोनुं सेवन कराववुं अथवा जव, बोर, कळथी, मूळा, दहीं, घी अने तैल एओथी सिद्ध करेली यवागूनुं सेवन कराववुं अने स्नेहन, विरेचन, निरूहबस्ति तथा स्नेहबस्ति एओनुं पण सेवन कराववुं. वेग टळी गया पछी पण दश दिवस सूधी आ प्रमाणे चिकित्सा करवी.

वातव्याधिचिकित्सित नामना गया अध्यायमां कहेली चिकित्साओ उपर पण ध्यान आपवुं अने

१ वमन कराव्या पछी एक पखवाढीए विरेचन देवुं. विरेचन पछी सात रात बीते त्यारे स्नेहबस्ति देवी. स्नेहबस्ति दीधा पछी स्निग्धपणानुं लक्षण प्राप्त थतां नि-

सूत्रस्थानना त्रणितोपासनीय नामना १९ मा अध्यायमां कह्याप्रमाणे रक्षाविधान पण करवुं.

१६ पक्षाघातोपद्रुतमम्लानगात्रं सरुजमात्मवन्तमुपकरणवन्तं चोपक्रमेत् ॥

तत्र प्रागेव स्नेहस्वेदोपपन्नं मृदुना शोधनेन संशोध्यानुवास्यास्थाप्य च यथाकालमाक्षेपकविधानेनोपचरेत्।

वैशेषिकञ्चात्र मस्तिष्कशिरोबस्तिश्चाणुतैलमभ्यङ्गार्थं शाल्वणमुपनाहार्थं बलातैलमनुवासनार्थं।

एवमतन्द्रितर्ह्यश्चतुरो वा मासान् क्रियापथमुपसेवेत् ॥

पक्षाघातनी चिकित्सा.

१६ पक्षाघातनो दरदी जो करमाएलां गात्रवाळो न होय, वेदनासहित होय, जितेंद्रिय होय अने जोइतां साधनोथी संपन्न होय तो तेनी चिकित्सा करवी.

पक्षाघातना दरदीने प्रथमज स्नेहनथी तथा स्वेदनथी उपपन्न करी, समयनुं उलंघन नहीं करतां एटले वमन विरेचनादिकना जे समयो छे ते प्रमाणे कोमळ शोधनथी शुद्ध करी, निरूहबस्ति तथा अनुवासनबस्ति (स्नेहबस्ति) आपीने पछी उपर कहेली अपतानकनी चिकित्सा प्रमाणे चिकित्सा करवी.

आ चिकित्सां विशेष ए करवुं के स्नेहथी भीजावेलां पोतां तथा पूमडां वगेरे मस्तकपर धराववां, अभ्यंगमां गया अध्यायना २२ मा विषयमां कहेला अणुतैलनो उपयोग कराववो, उपनाहमां गया अध्यायना १५ मा विषयमां कहेला शाल्वणनो उपयोग कराववो अने स्नेहबस्तिमां आ स्थानना १५ मा अध्यायना ११ मा विषयमां कहेला बलातैलनी योजना करवी.

दरदीए जरा पण आलस्य के बेदरकारी नहीं

रूहबस्ति देवी अने निरूहबस्ति दीधा पछी पाछी तुरत स्नेहबस्ति देवी.

રાખતાં ત્રણ કે ચાર મહિના સૂધી આ પ્રમાણે ચિકિત્સાનું સેવન કરવું.

૧૭ મન્યાસ્તંભેऽપ્યેતદેવ વિધાનં વિશેષતો વાતશ્લેષ્મહરૈર્નસ્યૈ રૂક્ષસ્વેદૈશ્ચોપચરેત્ ॥

મન્યાસ્તંભની ચિકિત્સા.

૧૭ મન્યાસ્તંભમાં પળ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે જ યથોચિત વિધાન કરવું અને વિશેષે કરી વાયુને તથા કફને હરનારાં નસ્યો દેવાં તથા રૂક્ષ સ્વેદો દેવા.

૧૮ અપતન્ત્રકાતુરં નાપતર્પયેત્ । વમનાનુ-
વાસનાસ્થાપનાનિ ન નિપેચયેત્ । વાતશ્લેષ્મો-
પરુદ્ધોચ્છ્વાસં તીક્ષ્ણૈઃ પ્રધ્માપનૈર્મોક્ષયેત્ । તુમ્બુ-
રુપુષ્કરાર્હાદિગ્વમ્લવેતસપથ્યાલવણત્રયં યવ-
કાથેન પાતું પ્રયચ્છેત્ પથ્યાશતાદ્ઝં સૌવર્ચલ-
દ્વિપલે ચતુર્ગુણે પયસિ સર્પિઃપ્રસ્થં ચ સિદ્ધમ્ ।
વાતશ્લેષ્માપનુશ્ચ કર્મ કુર્યાત્ ॥

અપતંત્રકની ચિકિત્સા.

૧૮ અપતંત્રકના દરદીને લંઘનાદિક અપતર્પણ કરાવવું નહીં અને વમન, સ્નેહવસ્તિ તથા નિરૂહ-
વસ્તિ એઓનું પળ સેવન કરાવવું નહીં. એ દરદીનો શ્વાસ વાયુથી તથા કફથી રોકાઈ ગયો હોય તો તેને તીક્ષ્ણ પ્રધ્મન નસ્યોથી છૂટો કરવો. યવના કા-
થની સાથે તુંબરૂફળ, પુષ્કરમૂળ, હીંગ, અમ્લવે-
તસ, હરડે અને લંઘણત્રય એટલે સૈંધવ, વિડલૂણ તથા સંચલ એઓ પીવરાવવાં. પંચાશ હરડેનું ચૂર્ણ અને આઠ તોલાંભાર સંચલ એઓથી સંયુક્ત કરેલા ચોગળા દૂધમાં પકાવેલું ચોસઠ તોલાંભાર

૧ છ આંગળની બે મોહોડાંઝાઝી નઝીમાં તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ ભરી મોહોડાની ફૂંક દર્દીને તે ચૂર્ણને નાકમાં ચ-
ડાવી દેવું એ પ્રધ્મન નસ્ય કેહેવાય છે. વિશેષ આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં જુવો.

૨ પુષ્કરમૂળને બદલે કુલિંજન વાપરવું યોગ્ય છે. કેમ કે પુષ્કરમૂળ ક્યાંય મળતું નથી. કોઈ ગાંધી વગેરે પુષ્કરમૂળના નામથી કાંઈ આપે છે તેમાં પુષ્કરમૂળના ગુણો નથી. અર્વાચીન ગ્રંથોમાં પુષ્કરમૂળને બદલે કઠ વાપરવાનું કહ્યું છે પણ કઠમાં પુષ્કરમૂળના જેવા ગુણો

ધી પણ પાવું. એ ઉપરાંત વાયુને તથા કફને હરનારી બીજી ચિકિત્સાઓ પણ કરવી.

૧૯ અર્દિતાતુરં બલવન્તમુપકરણવન્તં ચ વાતવ્યાધિવિધાનેનોપચરેદ્વૈશેષિકૈશ્ચ મસ્તિષ્ક-
શિરોબસ્તિનસ્યધૂમોપનાહસ્નેહનાડીસ્વેદાદિભિઃ ।

તતઃ સતૃણં મહાપશ્ચમૂલં કાકોલ્યાદિં
વિદારિગન્ધાદિમૌદકાનૂપમાંસં તથૈવૌદકક-
ન્દાંશ્ચ સંહત્ય દ્વિગુણોદકે ક્ષીરદ્રોણે નિકાથ્ય
પાદાવશિષ્ટમવતાર્ય પરિસ્નાવ્ય તૈલપ્રસ્થેનો-
ન્મિથ્ય પુનરગ્નાવધિશ્રયેત્ । તતસ્તૈલં ક્ષીરાનુ-
ગતમવતાર્ય શીતીભૂતમભિમશ્નીયાત્તત્ર યઃ સ્નેહ
ઉત્તિષ્ઠેત્તમાદાય મધુરૌપધસહાક્ષીરયુક્તં વિપ-
ચેદેતત્ક્ષીરતૈલમર્દિતાતુરાણાં પાનાભ્યક્તાદિષૂ-
પયાંજ્યમ્ ॥

તૈલહીનં વા ક્ષીરસર્પિરક્ષિતર્પણમિતિ ॥

અર્દિતની ચિકિત્સા.

૧૯ અર્દિતનો દરદી જો બલવાન હોય અને જોઈતાં સાધનોથી સંપન્ન હોય તો તેની વાતવ્યાધિ-
ચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કરવી અને વિશેષે કરી સ્નેહથી મીં-
જાવેલાં પોતાં તથા પૂમડાં માથા ઉપર મૂકાવવાં, સ્નેહિક નસ્યો દેવાં, સ્નેહિક ધૂમપાન કરાવવાં, ઉપનાહ સ્વેદો કરવા, સ્નેહનો કરવાં અને નાડી-
સ્વેદ (આ સ્થાનના સ્વેદાવચારણીય નામના ૩૨ મા અધ્યાયમાં જુવો.) વગેરે પણ કરવાં.

નથી. કુલિંજનમાં પુષ્કરમૂળને મળતા ગુણો છે. કુલિં-
જન નામનું દ્રાક્ષના વેલાના જેવા દેખાવવાલું મોટું શાક
થાય છે તેના મૂળને કુલિંજન કેહે છે.

૩ અમ્લવેતસ એક જાતની ટાટાઈ છે તેના ઘળા ભેદ
છે. એક જાતની કાંજી, એક જાતનો ક્ષારનો ટાટો
અરક કે જે શંખદ્રાવની જાત છે તે, અને એક જાતનું
ઘાટું લીંબું એ સઘળાં અમ્લવેતસ કેહેવાય છે.

૪ સ્વેદન કરવાનાં મૂળાદિક, માંસાદિક, મૂત્રા-
દિક તથા દૂધ વગેરે દ્રવ્યો એક માટલામાં ભરી,

પછી તૃણપંચમૂલી ગણ, બૃહત્પંચમૂલી ગણ, કાકોલ્યાદિ ગણ, વિદારિંગધાદિ ગણ, કુઙ્ગચલ તથા સૂવર વગેરે આનૂપવર્ગનાં માંસો અને કસેરુ તથા શીંગોડાં વગેરે જલમાં ઉત્પન્ન થતા કંદો એઓને એકઠાં કરી તેઓનો બમણા પાણીવાળા એક હજાર ચોવીશ તોલા ભાર દૂધમાં કાથ કરી, ચોથા ભાગનું અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી, વચ્ચથી ગાઢી લઈ તે કાથને ચોસઠ તોલાંભાર તૈલથી મિશ્રિત કરીને પાછો અગ્નિપર ચડાવવો. પછી તે તૈલ દૂધની સાથે એકીભૂત થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લઈ થંડું થઈ જાય ત્યારે તેને મથવું. એમાંથી જે સ્નેહ બહાર નીકળે તેને લઈ કાકોલ્યાદિ મધુર વર્ગ, અડબાઝ અડદ અને દૂધ એઓથી મિશ્રિત કરીને પકાવવો એટલે તે ક્ષીરતૈલ સિદ્ધ થાય છે. આ તૈલ અર્દિતના દરદીઓને પીવામાં તથા અભ્યંગ વગેરેમાં દેવું.

ઉપર જે તૈલ દૂધમાં પકાવવાનું કહ્યું તે તૈલની પેઠેજ દૂધમાં પકાવેલું ઘી ક્ષીરસર્પિ કેહેવાય છે. એ ક્ષીરસર્પિનો અર્દિતવાળા માણસોનાં નેત્રોનું તર્પણ કરવામાં ઉપયોગ કરવો.

૨૦ ગૃધ્રસીવિશ્વાચીક્રોષ્ટુકશિરઃસ્વપ્નજ્વલઘાતકણ્ટકપાદદાહપાદહર્ષાપવાહુકબાધિર્યધમનીગતવાતરોગેષુ યથોક્તં યથોદ્દેશં ચ શિરાવ્યથાં કુર્યાદન્યત્રાપવાહુકાદ્વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં ચાવેક્ષેત ॥

ગૃધ્રસી વગેરે રોગોની ચિકિત્સા.

૨૦ ગૃધ્રસી, વિશ્વાચી, ક્રોષ્ટુકશિર, સ્વંજ, (સ્વંજ તથા કલાયસ્વંજ) પંગુ, વાતકંટક, પાદદાહ, પાદહર્ષ, અપવાહુક (અંસશોષ તથા તેનું મોહોડું બંધ કરી, સૂચકાઢી, તે માટલાના પડલામાં ફાંકું પાડી તેમાં હાથીની સૂંઢના જેવા આકારવાળી, એક અથવા દોઢ વામ લાંબી અને બે ત્રણ ભાગમાં નમાવેલી વાતહર પાનડાંઓની નઢી નાણીને તેથી ચાપ લેવાવધી એ નાડીસ્વેદ કેહેવાય છે. (ચરક સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૩ મો.)

૧ વાતવ્યાધિમાં જે ક્ષેદસ્વેદાદિક કરવાનું છે તે અં-

અપવાહુક) બાધિર્ય અને ધમનીગત વાતરોગો, (મૂક, મિન્મિષ્ણ તથા ગદ્ગદ) એઓમાં શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે યોગ્ય પ્રદેશમાં શિરાવ્યથા કરવો (નસને વીંધવી-ફસ-સોલવી.) અને અંસશોષ તથા અપવાહુક એ બે રોગ શિવાય બાકીના ઉપર કહેલા ગૃધ્રસી વગેરે રોગોમાં ગયા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા પણ કરવી. (ગૃધ્રસી વગેરે રોગોમાં વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા કન્યા છતાં શાંતિ ન થાય તો પછી રુધિરના આવરણનો નિશ્ચય કરીને શિરાવ્યથા કરવો. ક્રોષ્ટુકશિર ઉપર વાતરક્તની ચિકિત્સા પણ કરવી. બાધિર્યની ચિકિત્સા ઉત્તરતંત્રના ૨૧ મા અધ્યાયમાં પણ કેહેવામાં આવશે.)

૨૧ કર્ણશૂલે તુ શૃઙ્ગવેરસં તૈલમધુસંસૃદ્ધં સૈન્ધવોપહિતં સુસ્વોષ્ણં કર્ણે દદ્યાદજામૂત્રં મધુતૈલાનિ વા માતુલુક્કદાડિમતિન્તિડીકસ્વરસમૂત્રસિદ્ધં તૈલં શુક્તસુરાતક્રમૂત્રલવણસિદ્ધં વા । નાડીસ્વેદૈશ્ચ સ્વેદયેત્ । વાતવ્યાધિચિકિત્સાં ચાવેક્ષેત । મૂયશ્ચોત્તરે વક્ષ્યામઃ ॥

કર્ણશૂલની ચિકિત્સા.

૨૧ કર્ણશૂલ થયેલ હોય તો રોગીના કાનમાં તૈલથી, મધથી તથા સૈન્ધવથી સંયુક્ત કરેલો આર્દ્રકનો રસ સેહેવાય તેવો ગરમ કરીને નાખવો અથવા સૈન્ધવથી સંયુક્ત કરેલું બકરીનું મૂત્ર સેહેવાય તેવું ગરમ કરીને નાખવું અથવા સૈન્ધવથી સંયુક્ત કરેલાં મીઠાં તૈલો સેહેવાય તેવાં ગરમ કરીને નાખવાં અથવા બીજોરું, દાડિમ અને ક્રો-

સશોષમાં તથા અપવાહુકમાં વિરુદ્ધ છે. કારણ કે એઓ કફસ્થાનમાં કફથી આવૃત થયેલા વાયુથી થાય છે. એઓમાં જે સ્વેદન તથા નસ્ય વગેરે દેવાં તે રુક્ષજ દેવાં જોઈએ. ઢલ્લન તો એમ વ્યાખ્યાન આપે છે કે અંસશોષ તથા અપવાહુક ધાતુઓના ક્ષયથી થયેલા વાતપ્રકોપથી થાય છે માટે તેઓમાં વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા કરવી પણ શિરાવેદ નહીં કરવો,

કમ એઓના સ્વરસમાં તથા ગાયના મૂત્રમાં પકા-
વેલું તૈલ નાખવું અથવા શુક્ત, મધ, છાશ, ગોમૂત્ર
અને લૂણ એઓમાં પકાવેલું તૈલ નાખવું. એ ઉપાયો
કરવા ઉપરાંત નાડીસ્વેદોથી સ્વેદન પણ કરવું
અને વાતવ્યાધિની જે ચિકિત્સા કહી છે તે પણ
કરવી. ફરી પણ ઉત્તરતંત્રમાં કર્ણરોગોના પ્રકર-
ણમાં (ઉત્તરતંત્રના ૨૧ મા અધ્યાયમાં) કર્ણશૂ-
ઠની ચિકિત્સા કહીશું.

૨૨ તૂળીપ્રતિતૂળ્યોઃ સ્નેહલવણમુદકેન
પાયયેત્ પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણં વા હિંગુયવક્ષારપ્રગાઢં
વા સર્પિર્બસ્તિભિશ્ચૈનમુપક્રમેત્ ॥

તૂળી તથા પ્રતિતૂળી એઓની ચિકિત્સા.

૨૨ તૂળી કે પ્રતિતૂળી થઇ હોય તો સ્નેહ
લવણ (ગયા અધ્યાયનો ૨૧ મો વિષય જુવો.)
જઠની સાથે પાવું અથવા પિપ્પલ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ
જઠની સાથે પાવું અથવા હીંગ અને જવચાર
એઓથી સારી પેટે મિશ્રિત કરેલું ઘી પાવું. એ
દરદીને પીચકારીઓ પણ દેવી.

૨૩ આધ્માને ત્વપતર્પણદીપનચૂર્ણફલવ-
ર્ત્તિક્રિયાપાચનીયવસ્તિભિરુપચરેત્ । લઙ્ઘનાન-
ન્તરં ચાન્નકાલે ધાન્યકર્જીરકાદિદીપનસિ-
દ્ધાન્યન્નાનિ । પ્રત્યાધ્માને હર્દનાપતર્પણદીપ-
નાનિ કુર્યાત્ ॥

આધ્માન તથા પ્રત્યાધ્માન એઓની
ચિકિત્સા.

૨૩ આધ્માન થઇ હોય તો લંઘનોથી, અ-
ગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ચૂર્ણોથી, ફલવર્ત્તિઓથી (જાડો
આળવાને માટે ગુદામાં વાટ ખોસવામાં આવે છે
તે ફલર્વૃત્તિ કહેવાય છે. આ સ્થાનના ૧૪ મા
અધ્યાયનો ૯ મો વિષય જુવો.) પાચન ચૂર્ણોથી અને
વસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી. લંઘન કરાવ્યા પછી
અન્ન દેવાના સમયમાં ધાણા તથા જીરા વગેરે
પાચન પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલાં અન્નો દેવાં. પ્રત્યા-
ધ્માન થઇ હોય તો વમન, લંઘન તથા અગ્નિને
દીપ્ત કરનારાં ચૂર્ણોદિક એઓથી ચિકિત્સા કરવી.

૨૪ અષ્ટીલાપ્રત્યષ્ટીલયોર્ગુલ્માભ્યન્તરવિદ્ર-
ધિવત્ક્રિયાવિભાગ इति ।

હિંગુત્રિકટુવચાજમોદાધન્યાજગન્ધાદાડિમ-
તિતિડીકપાઠાચિત્રકયવક્ષારસૈન્ધવવિડસૈવ-
ર્ચલસ્વર્જિકાપિપ્પલીમૂલામ્લવેતસસટીપુષ્કર-
મૂલહપુષાચવ્યાજાજીપથ્યાશ્ચૂર્ણયિત્વા માતુલુ-
ક્કામ્લેન વહુશઃ પરિભાવ્યાક્ષમાત્રાં ગુટિકાં
કારયેત્તતઃ પ્રાતરેકૈકાં વાતવિકારી ભક્ષયેત્ ।
અથૈષ યોગઃ કાસશ્વાસગુલ્મોદરારોચકહૃદ્રોગા-
ધ્માનપાશ્વોદરવસ્તિશૂલાનાહમૂત્રકૃચ્છ્રીહાર્શ-
સ્તૂળીપ્રતૂળીરપહન્તિ ॥

અષ્ટીલા તથા પ્રત્યષ્ટીલાની ચિકિત્સા.

૨૪ અષ્ટીલા કે પ્રત્યષ્ટીલા થઇ હોય તો
ગુલ્મ અને આભ્યંતર વિદ્રધિ એઓની ચિકિત્સાની
પેટે ચિકિત્સા કરવી. (આ ચિકિત્સિત સ્થાનનો
૧૬ મો અધ્યાય તથા ઉત્તરતંત્રનો ૪૨ મો અ-
ધ્યાય જુવો.)

હીંગ, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, પીપ્પળ,) વજ, બોડી-
અજમોદ અથવા કરમાળી, ધાણા, યવાન, દાડિમ,
કોકમ, કાળીપાઠ, ચિત્રક, યવક્ષાર, સૈન્ધવ, વિ-
ડલૂણ, સંચલ, સાજીચાર, પીપ્પળીમૂલ, અમ્લવેતસ,
કચૂરો, પુષ્કરમૂલ (કુલિંજન,) હપુષા, (અપ્ર-
સિદ્ધ છે.) ચવક, જીરું અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ
કરી તે ચૂર્ણને ઘણી ઘણીવાર બીજોરાની ટપા-
ઈની ભાવના આપીને તેની એક એક તોલા ભાર
ગોળીઓ કરી રાખવી. અષ્ટીલા કે પ્રત્યષ્ટીલાના વિ-
કારવાળાને પ્રભાતે એ ગોળીઓમાંથી એક એક ગોળી
ખવરાવવી. આ હિંગવાદિ ગણરૂપ યોગ કાસ, શ્વાસ,
ગુલ્મ, ઉદરોગ, અરોચક, છાતીનાં દરદો, આધ્માન,
પડલાનાં શૂલો, ઉદરનાં શૂલો, વસ્તિનાં શૂલો,
આનાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બરલનું દરદ, અર્શ, તૂળી
તથા પ્રતિતૂળી એઓને પણ મટાડે છે.

૨૫ કેવલો દોષયુક્તો વા ધાતુભિર્વાયૃતોઽનિલઃ
વિજ્ઞેયો લક્ષણોદ્યાભ્યાં ચિકિત્સા વાઽવિરોધતઃ

वायुनी परीक्षा तथा चिकित्सा करवानी सामान्ययुक्ति.

२५ वायु केवल छे? दोपोथी संयुक्त थएलो छे? के दोषोथी धातुओथी के मळोथी आवरण पामेलो छे? (रोकाईने हटेलो छे?) तेनी परीक्षा दोषोनां, धातुओनां तथा मळोनां लक्षणो उपरथी अने पोतानी कल्पनाशक्तिथी करी लेवी. परीक्षा करतां जो दोपोथी संयुक्त थएलो के दोपोथी, धातुओथी के मळोथी आवरण पामेलो जाणवामां आवे तो वायुनो तथा ते जेओथी संयोग के आवरण पामेलो होय तेओनो परस्परनी चिकित्साथी प्रकोप न थाय एवी संभाळ राखीने चिकित्सा करवी. (संयुक्त तथा आवृत थएला वायुनां केटलांक लक्षणो निदानस्थानना पेहेला अध्यायना ७ मा तथा ८ विषयमां आप्यां छे ते जुवो.)

२६ रुजावन्तं घनं शीतं शोफं मेदोवृतोऽनिलः
करोति यस्य तं वैद्यः शोथवत्समुपाचरेत् ॥

वायुने धातुओथी थएलां आवरणोमां
मेदथी थएलुं आवरण के जे अत्यंत
विषम छे तेनुं लक्षण तथा चिकित्सा.

२६ जो वायु मेदथी आवरण पामेलो होय तो पीडावाळा, घाटा तथा शीतलतावाळा अपक सोजाने उत्पन्न करेछे. आवो सोजो उत्पन्न थयो होय तो वैद्ये सोजानी चिकित्सानी पेटेज तेनी चिकित्सा करवी. (वायुनी गति जेथी रोकाई होय ते दोषादिकथी वायु आवरण पामेलो केहेवाय छे.)

२७ कफमेदोवृतो वायुर्यदोरु प्रतिपद्यते ।
तदाक्लमर्दशैथिल्यरोमहर्षरुजाज्वरैः ॥
तंद्रया चार्दितः स्तब्धो शीतलावप्रचेतनौ ।
गुरुकावस्थिरावूरु न स्वाविव च मन्यते ॥
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ।

ऊरुस्तंभ अथवा आढ्यवातनुं निदान
तथा लक्षण.

२७ ज्यारे कफथी तथा मेदथी आवरण पा-

मेलो वायु साथळोमां आवे छे त्यारे अंगोनुं भांगवुं, अंगोनुं शिथिलपणुं, रूवाडांओनुं ऊभुं थवुं, वेदना, ज्वर तथा तंद्रा प्राप्त थाय छे अने साथळो स्तब्ध, शीतल, चेतना वगरना, भारे, अस्थिर अने जाणे पोताना न होय एवा थई जाय छे तथा मानवामां आवे छे. आ रोगने आचार्यो ऊरुस्तंभ केहेछे अने केटलाएक आचार्यो आढ्यवात केहेछे.

२८ स्नेहवर्जं पिबेत्तत्र चूर्णं पङ्घरणं नरः
हितमुष्णाम्बुना तद्वत्पिप्पल्यादिगणैः कृतम् ।
लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णं क्षौद्रेण कटुकान्वितम् ॥
मूत्रैर्वा गुग्गुलुं श्रेष्ठं पिबेद्वापि शिलाजतु ।
ततो हन्ति कफाक्रान्तं समेदस्कं प्रभञ्जनम् ॥
हृद्रोगमरुचिं गुल्मं तथाभ्यन्तरविद्रधिम्
सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षाण्युत्सादनानि च ॥
कुर्याद्विह्याच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्वपैः ।
भोज्याः पुराणदश्यामाकक्रोद्रोद्दालशालयः ॥
शुष्कमूलकयूपेण पटोलस्य रसेन च ।
जाङ्गलैरघृतैर्मसैः शकैश्चालवणैर्हितैः ॥
यदा स्यातां परिक्षीणे भूयिष्ठे कफमेदसी ।
तदा स्नेहादिकं कर्म पुनरत्रावचारयेत् ॥
सुगन्धिः सुलघुः सूक्ष्मस्तीक्ष्णोष्णः कटुको रसे ।
कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छिलः ॥
स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वपकर्षणः ।
तैक्ष्ण्यौष्ण्यात्कफवातघ्नः सरत्वान्मलपित्तनुत् ॥
सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपनः ।
तं प्रातस्त्रिफलादावीं पटोलकुशवारिभिः ॥
पिवेदावाप्य वा मूत्रैः क्षारैरुष्णोदकेन वा ।
जीर्णे यूपरसक्षीरैर्भुञ्जानो हन्ति मासतः ॥
गुल्मं मेहमुदावर्त्तमुदरं सभगन्दरम् ।
कृमिकण्डूरुचिश्चित्राण्यर्बुदं ग्रन्थिमेव च ॥
नाड्याढ्यवातश्वयथुकुष्ठदुष्टवणांश्च सः ।
कोष्ठसंध्यस्थिगं वायुं वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

ऊरुस्तंभ अथवा आढ्यवातनी चिकित्सा.

२८ ऊरुस्तंभ के जेनुं बीजुं नाम आढ्यवात

કેહેવાય છે તે થઇ હોય તો જરા પળ સ્નેહિક ચિકિત્સા નહીં કરતાં (ઊરુસ્તંભમાં વાતવ્યાધિના શકથી સ્નેહિક ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો મોટું નુકસાન થાય છે.) ડાના પાણીથી ષડ્ધરણચૂર્ણ કે જે ગયા ચોથા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કેહેવામાં આવ્યું છે તે પાવું તેમજ પિપ્પલ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ પાવું એ હિતકારી છે. અથવા કડુના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરેલું ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવું અથવા મૂત્રોની સાથે ઉત્તમ ગુગલ પીવરાવવો કે શિલાજીત પીવરાવવું. આ ચિકિત્સા કરવાથી કફના તથા મેદના આવરણવાળો વાયુ નષ્ટ થઈ જાય છે. છાતીનાં દરદો, અરુચિ, ગુલ્મ તથા અંદરનો વિદ્રધિ પણ આ ચિકિત્સાથી ટળી જાય છે.

ઊરુસ્તંભ ઉપર ક્ષારસહિત મૂત્રોના સ્વેદો દેવા, રૂક્ષપદાર્થોથી સાથળો ચોળાવવા, અને કરંજનાં ફળો તથા સર્ષપ એઓને મૂત્રોમાં વાટીને તેઓના લેપો કરવા. જૂનો સામો, જૂના કોદરા, જૂના જંગલી કોદરા અને જૂના રાતા ચોલા એઓના પદાર્થો સૂકા મૂલાના યૂષની સાથે, પટોલના રસની સાથે, ઘીવગરનાં જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસોની સાથે અને લૂણવગરનાં હિતકારી શાકોની સાથે ખવરાવવા.

જ્યારે કફ અને મેદ સારી પેટે પરિક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે પછી પ્રવીણ વૈદ્યે એ રોગમાં સ્નેહનાદિક ક્રિયાઓ પણ કરવી.

ગુગલ કે જે સુગંધવાળો છે, અત્યંત હલકો છે, સૂક્ષ્મગુણવાળો છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, રસમાં તથા પાકમાં તીવ્રો છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, પ્રિય લાગે એવો છે, સ્નિગ્ધ છે, ચિકાશવાળો છે, નવો હોય તો પુષ્ટિકારક તથા વીર્ય વધારનાર છે, જૂનો હોય તો કર્ષણ કરનાર છે, તીક્ષ્ણપણાથી તથા ઉષ્ણપણાથી કફને તથા વાયુને હળનાર છે, દસ્ત ઉતારનાર હોવાથી મળને તથા પિત્તને ટાલનાર છે, સૂક્ષ્મપણાથી અગ્નિને

દીપ્ત કરનાર છે અને સુગંધપણાથી કોઠાના દુર્ગંધને હળનાર છે તેને ત્રિફળા, દારૂહલદર, પટોલ અને દર્ભ એઓના કાથમાં નાખીને અથવા મૂત્રોમાં નાખીને અથવા ક્ષારના પાણીમાં નાખીને અથવા ડાનાં પાણીમાં નાખીને પાવો. આ ગુગલ જીર્ણ થયા પછી યૂષની સાથે, માંસના રસની સાથે કે દૂધની સાથે ભોજન કરાવવું. આમ કરવાથી એક મહીનાની અંદર ઊરુસ્તંભ મટી જાય છે. જેમ વીજળીનો પાત વૃક્ષને હળી નાખે છે તેમ આ ગુગલ એક મહીનાની અંદર ગુલ્મ, પ્રમેહ, ઉદાવર્ત, ઉદરરોગ, ભગંદર, કૃમિ, ધરજ, અરોચક, શ્વિત્ર, અર્બુદ, ગ્રંથિ, નાડીવ્રણ, ઊરુસ્તંભ, સોજો, કોઢ, દુષ્ટવ્રણો અને કોઠામાં સાંધામાં કે અસ્થિમાં રહેલો વાયુ એઓને હળી નાખે છે.

અધ્યાય ૬ ટો.

૧ અથાતોઽર્શસાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અર્શ-ચિકિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ચતુર્વિધોઽર્શસાં સાધનોપાયઃ । તદ્વથા ભેષજં ક્ષારોઽગ્નિઃ શસ્ત્રમિતિ । તત્રાચિરકાલ-જાતાન્યલ્પદોષલિઙ્ગોપદ્રવાણિ ભેષજસાધ્યાનિ । મૃદુપ્રસ્તતાવગાઢાન્યુચ્છિન્નતાનિ ક્ષારેણ । કર્ક-શસ્થિરપૃથુકઠિનાન્યગ્નિના । તનુમૂલાન્યુચ્છિન્નતાનિ ક્લેદવન્તિ ચ શસ્ત્રેણ । તત્ર ભેષજસાધ્યા-નામર્શસામદશ્યાનાં ચ ભેષજં ભવતિ । ક્ષારાગ્નિ-શસ્ત્રસાધ્યાનાં તુ વિધાનમુચ્યમાનમુપધારય ॥

અરશોને નષ્ટ કરવાના ચાર ઉપાયો અને

તે ઉપાયોની જૂદા જૂદા પ્રકારનાં

અરશોની ઉપર યોજના.

૨ અરશોને નષ્ટ કરવાના ઔષધ, ક્ષાર, અગ્નિ અને શસ્ત્ર એ ચાર ઉપાયો છે. જે અરશો નાદિક કહેલાં છે તે અરશોની ચિકિત્સા કરવા વિષયનો.

થોડા કાઠથી ઉત્પન્ન થઈલાં, દોષોનાં અલ્પ ચિ-
હોવાળાં અને અલ્પ ઉપદ્રવોવાળાં હોય તેઓ ઔ-
ષધોથી ટાળી શકાય છે. જે અરશો કોમળ, ફે-
લાળાં, ઝુંડાં તથા ઝુંચાં હોય તેઓ ક્ષારથી
ટાળી શકાય છે. જે અરશો खरसट, સ્થિર, પો-
હોળાં તથા કઠળ હોય તેઓ અમ્લિથી ટાળી શ-
કાય છે અને જે અરશો સૂક્ષ્મ મૂલવાળાં, ઝુંચાં
તથા ક્લેદવાળાં હોય તેઓ શસ્ત્રથી ટાળી શકાય
છે. એમાં જે અરશો ઔષધોથી સાધ્ય હોય તથા
અદૃશ્ય (દેખવામાં ન આવતાં) હોય તેઓને
ટાળવાને માટે ઔષધોજ કરવાં કે જે ઔષધો
આ અધ્યાયમાં પાછળથી કેહેવામાં આવશે. જે
અરશો ક્ષારથી, શસ્ત્રથી કે અમ્લિથી ટાળી શકાય
એવાં જણાવ્યાં છે તેઓને માટે વિધાન કહીએ છીએ
તે ધ્યાન દર્દ સાંભળો.

૩ તત્ર બલવન્તમાતુરમશોભિરુપદ્રુતમુપ-
ક્લિગ્ધં પરિસ્વિન્નમનિલવેદનાભિવૃદ્ધિપ્રશમાર્થં
ક્લિગ્ધમુષ્ણમલ્પમન્નં દ્રવપ્રાયં ભુક્તવન્તમુપવે-
શ્ય સંભૃતે શુચૌ દેશે સાધારણે વ્યથ્રે કાલે
સમે ફલકે શય્યાયાં વા પ્રત્યાદિત્યગુદમન્યસ્યો-
ત્સક્લે નિષણ્ણપૂર્વકાયમુત્તાનં કિચ્છિદુન્નતકટિકં
વસ્ત્રકમ્બલકોપવિષ્ટં યન્ત્રશાટકેન પરિક્ષિતગ્રી-
વાસકથં પરિકર્મિભિઃ સુપરિગૃહીતમસ્પન્દન-
શરીરં કૃત્વા તતોઽસ્ય ઘૃતાભ્યક્તં યન્ત્રમૃજ્વ-
ણુમુખં પાયૌ શનૈઃ શનૈઃ પ્રવાહમાણસ્ય પ્રણિ-
ધાય પ્રવિષ્ટે ચાર્શો વીક્ષ્ય શલાકયોત્પીડ્ય પિ-
ચુવસ્ત્રયોરન્યતરેણ પ્રમૃજ્ય ક્ષારં પાતયેત્ પાત-
યિત્વા ચ પાણિના યન્ત્રદ્વારં પિધાય વાક્ષ-

૧ જો કે સૂત્રસ્થાનના ૫ મા તથા ૧૨ મા અધ્યાયમાં ‘અ-
રશોની ઉપર જે ક્ષારશસ્ત્રાદિકની ક્રિયા કરવી તે ક્રિયા રો-
ગીના જમવા પેહેલાં કરવી એમ સૂચવ્યું છે અને જમ્યા પછી
ક્રિયા કરવામાં આવે તો હેડકી તથા શ્વાસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય
એમ વૃદ્ધ વૈદ્યો કહે છે તો પણ અહીં જમાડ્યા પછી ક્રિયા
કરવાનું કહ્યું તેથી એમ સમજાય છે કે ક્રિયાના દિવસથી
પેહેલાં બે ચાર દિવસો સૂધી તેને ક્લિગ્ધપણા વગેરે

તમાત્રમુપેક્ષેત । તતઃ પ્રમૃજ્ય ક્ષારબલં વ્યાધિ-
બલં ચાવેશ્ય પુનરાલેપયેત્ । અથાર્શઃ પક્કજા-
મ્બવપ્રતીકાશમભિસમીક્ષ્યાવસન્નમીષન્નતમુપા-
વર્ત્તયેત્ । ક્ષારં પ્રક્ષાલયેદ્ધાન્યામ્લેન દધિમસ્તુ-
શુક્તફલામ્લૈર્વા । તતો યદ્દીમધુકમિશ્રેણ સર્પિ-
ષા નિર્વાપ્ય યન્ત્રમપનીયોત્થાપ્યાતુરમુષ્ણોદકો-
પવિષ્ટં શીતાભિરદ્ધિઃ પરિષિન્નેદશીતાભિરિ-
ત્યેકે । તતો નિર્વાતમાગારં પ્રવેશ્યાચારિકમાદિ-
શેત્ । સાવશેષં પુનર્દહેત્ । એવં સત્તરાત્રાત્સત્તરા-
ત્રાદેકૈકમુપક્રમેત । તત્ર વહુષુ પૂર્વે દક્ષિણં સાધ્ર-
યેદ્દક્ષિણાદ્વામં વામાત્પૃષ્ઠજં તતોઽગ્રજમિતિ ॥

અરશોનો ક્ષારથી દાહ કરવાનું વિધાન.

૩ અરશોથી પીડિત થઈલો માણસ બઠવાનું
હોય અર્થાત્ વૃદ્ધપણાથી રહિત હોય અને અત્યંત
નિર્બલ ન થઈ ગયો હોય તથા સત્વવાળો હોય
તો તેને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કારો
આપ્યા પછી, વાયુસંબંધી વેદનાઓની વૃદ્ધિની
શાંતિને માટે ક્લિગ્ધ ઉષ્ણ તથા ઘણા દ્રવ-
વાળું અલ્પ અન્ન જમાડી, સૂત્રસ્થાનના અગ્રોપહ-
રણીય નામના ૧ મા અધ્યાયમાં કહેલી સામગ્રી-
ઓથી સંપન્ન કરેલા સ્વચ્છ પ્રદેશમાં સપાટ પાટી-
આ ઉપર અથવા શય્યા ઉપર બેસાડી તેની ગુદાને
સૂર્યની સામે રજાવી, તેનો નાભિથી ઉપરનો શરી-
રનો સઘળો ભાગ બીજા કોઈ માણસના ધોળામાં
રહે, કમર કાંઈક ઝૂંચી રહે અને તે માણસ પોતે
ચત્તો રહે એવી સ્થિતિ કરાવી, ગુદાની નીચે વ-
સ્ત્રની હીંદોળી કે ગાલમસૂરીયું રાખી, બાંધવાના
વસ્ત્રથી તેની ડોકને તથા સાથળોને યોગ્ય રીતે

ગુણોવાળાં ભોજનો કરાવવાં. અથવા એમ પણ કલ્પી
શકાય છે કે સૂત્રસ્થાનમાં ભોજનની જે મનાહ કરી છે
તે મોહોડાંમાં થઈલાં અરશોને માટે છે માટે બીજા સ્થા-
નનાં અરશોની ક્રિયામાં તે દિવસે પ્રથમ થોડુંક ભોજન
કરાવવું યોગ્ય છે. ‘વૈદ્યે શસ્ત્રકર્મથી પેહેલાં રોગીને
હૃદ્ય ભોજન જમાડવું’ એમ પણ સૂત્રસ્થાનના ૧૬ મા
અધ્યાયમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે.

બાંધી, તે માણસને પરિચારક લોકોના હાથથી મજબૂત રીતે પકડાવી રાખી, તેનું શરીર જરા પણ હલે નહીં એવી ગોઠવણ કરવી. પછી જેવું મલો-ત્સર્ગ કરવાના સમયમાં જોર કરવામાં આવે છે તેવું જોર તે માણસની પાસે ધીરે ધીરે કરાવતાં ઘીથી खरडेલું, સરલ તથા સૂક્ષ્મ મોહોડાવાલું યંત્ર તેની ગુદામાં દાખલ કરી, યંત્ર બરાબર પેસે તથા યંત્રમાં અરશ દાખલ થાય ત્યારે અરશને જોઈ તે અરશને શલાકાયંત્રવતે ડુંગળી દેવાવી રાખી પૂંમ-ડાંથી કે વચ્ચેથી લૂંછીને તે અરશની ઉપર ક્ષાર પાડવો અને ક્ષાર પાડ્યા પછી યંત્રના દ્વારને હાથવતે ઢાંકી રાખીને સો લઘુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલા સમય સૂધી વીજું કશું નહીં કરતાં બેસી રહેવું. પછી અરશ ઉપરથી ક્ષારને લૂંછી નાખી ક્ષારના બઢને તથા અરશના બઢને જોઈને જો યોગ્ય જણાય તો તે અરશ ઉપર વીજીવાર પણ ક્ષાર લગાવવો. પછી અરશ પાકેલા જાંબૂ જેવું, વીંછાણું તથા કાંઈક નમી ગયેલું જોવામાં આવે તો તેને બરાબર દગ્ધ થઈ જાણીને સ્થાનક ઉપરથી મરડી નાખવું. પછી ધાન્યામ્લથી અથવા દહીંનું પાણી, કાંજી કે દાહિમ વગેરે પાણી ફાળોનો રસ એઓથી ક્ષારને ધોઈ નાખી, દાહવાળી જગ્યાને જેઠીમધથી મિશ્રિત કરેલા ઘીના યોગથી ઠારી, શાંત કરી, યંત્રને ગુદામાંથી કાઢાડી લઈ, રોગીને ઊઠાડી, ઊના પાણીમાં બેસાડીને તેના ઉપર શીતલ જલનું સેચન કરવું. કેટલાક આચાર્યો કેહેછે કે ‘ઊના જલનું સેચન કરવું.’ પછી રોગીને પવનવગરના ઘરમાં દાખલ કરીને તેને આહાર વિહારાદિકની પદ્ધતિ બતાવી દેવી. જે ઋતુ અતિ શીતલ પણ ન હોય અને અતિ ઉષ્ણ પણ ન હોય તે ઋતુમાં જે સમયે વાદળાં વગેરેનો ઘમઘોર ન હોય તે સમયમાં આ દાહક્રિયા કરવી.

૧ વીજા તંત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે જો વાયુથી થયેલ અરશ સમ્યગ્દગ્ધ થાય તો પાકેલા જાંબૂસમાન વર્ણવાળું થાય છે, પિત્તથી થયેલ અરશ સમ્યગ્દગ્ધ થાય તો

આ ક્રિયા કન્યા છતાં પણ અરશ જો કાંઈક અવશેષ રહી ગયેલું જોવામાં આવે તો તેને ફરીવાર ક્ષારથી બાઢવું. એક અરશનો દાહ કન્યા પછી સાત રાત વીતી જાય ત્યારે વીજા અરશને બાઢવું અને તેને સાત રાત વીતી જાય ત્યારે વીજા અરશને બાઢવું. આ પ્રમાણે સાત સાત રાત વીત્યા પછી એક એક અરશની ચિકિત્સા કરવી. જો ઘણાં અરશો હોય તો પ્રથમ જમણી તરફના અરશને બાઢવું, પછી ડાબી તરફના અરશને બાઢવું, પછી પાછળના ભાગના અરશને બાઢવું અને તે પછી આગળના ભાગના અરશને બાઢવું.

૪ તત્ર વાતશ્લેષ્મનિમિત્તાન્યગ્નિક્ષારાભ્યાં સાધયેત્ ક્ષારેણૈવ મૃદુના પિત્તરક્તનિમિત્તાનિ ॥

અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી કેવાં અરશોને બાઢવાં અને એકલા ક્ષારથીજ કેવાં અરશોને બાઢવાં ?

૪ જે અરશો વાયુથી કે કફથી થયેલાં હોય તેઓને અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી બાઢવાં (અગ્નિથી ઢાંખવાનો વિધિ પણ ઉપર કહેલી પદ્ધતિથીજ યથોચિત સમજી લેવો.) અને જે અરશો પિત્તથી કે રુધિરથી થયેલાં હોય તેઓને કોમલ ક્ષારથીજ બાઢવાં.

૫ તત્ર વાતાનુલોમ્યમન્નરુચિરગ્નિદીપ્તિર્લાઘવં વલવર્ણોત્પત્તિર્મનસ્તુષ્ટિરિતિ સમ્યગ્દગ્ધલિઙ્ગાનિ ।

અતિદગ્ધે તુ ગુદાવદરણં દાહો મૂર્છાં જ્વરઃ પિપાસા શોણિતાતિપ્રવૃત્તિસ્તન્નિમિત્તાશ્ચોપદ્રવા ભવન્તિ ।

શ્યામાલ્પવ્રણતા કણ્ઠૂરનિલવૈગુણ્યમિન્દ્રિયાણામપ્રસાદો વિકારસ્ય ચાશાન્તિર્હીનદગ્ધે ॥

સમ્યગ્દગ્ધનાં, અતિદગ્ધનાં તથા હીન-દગ્ધનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૬ જો અરશો સમ્યગ્દગ્ધ (બરાબર રીતે દગ્ધ)

મોરના કંઠના જેવા વર્ણવાળું થઈ જાય છે અને કફથી થયેલ અરશ સમ્યગ્દગ્ધ થાય તો મોરીંગળીના ફૂલના જેવા વર્ણવાળું થઈ જાય છે. ઢલ્લન.

થયાં હોય તો વાયુની અનુકૂલતા થાય છે, અન્ન ઉપર રુચિ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શરીરમાં હલકાપણું થાય છે, વઢની તથા સારા વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મનની પ્રસન્નતા થાય છે.

જો અરશો અતિદગ્ધ થયાં હોય તો ગુદા ફાટી જાય છે, વઢતરા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તરશ લાગ્યા કરેછે, લો-હીનો અત્યંત સ્ત્રાવ થાય છે અને સૂત્રસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં લોહીના અતિસ્ત્રાવથી જે ઉપદ્રવો થવાના કહ્યા છે તેઓ થાય છે.

જો અરશો હીનદગ્ધ (જોઈએ તે કરતાં ઓછાં દગ્ધ) થયાં હોય તો વ્રણોનું શ્યામપણું તથા અલ્પપણું થાય છે, સ્વરજ આવે છે, વાયુનું પ્રતિકૂલપણું થાય છે, ઇન્દ્રિયોની અપ્રસન્નતા થાય છે અને વિકારની શાંતિ થતી નથી.

૬ મહાન્તિ ચ પ્રાણવતશ્ચિત્ત્વા દહેત્ ।

અરશોનો કાપીને અગ્નિથી દાહ.

૬ જો અરશો મોટાં હોય અને રોગી વઢવાન્ હોય તો અરશોને પ્રથમ કાપીને પછી તેઓને અગ્નિથી બાઢવાં. (ઢાંભવાં.)

૭ નિર્ગતાનિ ચાલ્યથેં દોષપૂર્ણાનિ યન્નાદ્વિના સ્વેદાભ્યક્ષ્ણેદાવગાહોપનાહવિસ્ત્રાવણાલેપક્ષા-રાગ્નિશસ્ત્રૈરુપાચરેત્ ॥

બાહાર નીકળેલાં અરશોની ચિકિત્સા.

૭ જો વાયુઆદિ દોષોથી ભરપૂર થઈ અરશો ગુ-દાથી બાહાર નીકળેલાં હોય તો યંત્રનો ઉપયોગ નહીંજ કરતાં સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહનોથી, અવગાહોથી, ઉપનાહોથી, લોહીનાં સ્ત્રાવણોથી, આલેપોથી, ક્ષારથી, અગ્નિથી અને શસ્ત્રથી તેઓની ચિકિત્સા કરવી.

૧ ઉત્તરતંત્રના ૪૨ મા અધ્યાયમાં રક્તપિત્તની, ૪૦ મા અધ્યાયમાં અતિસારની અને ૫૫ મા અધ્યાયમાં ઉ-

૮ પ્રવૃત્તરક્તાનિ ચ રક્તપિત્તવિધાનેન શિ-ન્નપુરીષાણિ ચાતીસારવિધાનેન વદ્ધવર્ચસિ સ્નેહપાનવિધાનેનોદાવર્તવિધાનેન વા ।

જૂદા જૂદા વિકારવાળાં અરશોની ઉપર જૂદા જૂદા પ્રકારની ચિકિત્સાની પદ્ધતિ.

૮ લોહીના સ્ત્રાવવાળાં અરશોની રક્તપિત્તના વિધાનપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી, પાતલો દસ્ત ઉતારનારાં અરશોની અતિસારના વિધાનપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને ઘાટા દસ્તવાળાં અરશોની સ્નેહપાનના વિધાનથી અથવા ઉદાવર્તોના વિધાનપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૯ ણ સર્વસ્થાનગતાનામર્શસાં દહનકલ્પઃ ।

લિંગ વગેરે બીજાં સ્થાનકોમાં થણા અરશોની દાહાદિક ચિકિત્સાઓ પળ ઉપર પ્રમાણેજ કરવી.

૯ જે અરશો લિંગ વગેરે બીજાં સ્થાનકોમાં થયાં હોય તેઓની પળ ઉપરના બીજા વિષયથી આઠમા વિષય સૂધીમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્ષારથી દહન, અગ્નિથી દહન, છેદપૂર્વક અગ્નિથી દહન અને સ્વેદન તથા અભ્યંગો વગેરે યથોચિત ચિકિત્સાઓ કરવી.

૧૦ આસાચ ચ દર્વીકૂર્ચકશલાકાનામન્ય-તમેન ક્ષારં પાતયેત્ ॥

અરશો ઉપર ક્ષાર પાડવાનાં સાધનો.

૧૦ અરશને બરાબર કબજામાં લઈને તે અરશની ઉપર દર્વી, (કડછી જેવું યંત્ર) કૂર્ચક (પીંછી જેવું યંત્ર) કે શલાકાયંત્ર (સઢી જેવું યંત્ર) ણઓમાના એકવતે ક્ષાર પાડવો.

૧૧ ઋષ્ટગુદસ્ય તુ વિના યન્ત્રેણ ક્ષારાદિકર્મ પ્રયુજીત ।

દાવર્તોની ચિકિત્સા જોવી. સ્નેહપાનનું વિધાન આ ચિ-કિત્સિતસ્થાનના ૩૧ મા અધ્યાયમાં જોવું.

જેની ગુદા બાહાર નીકળી ગઈ હોય
તેનાં અરશપર યંત્રવિનાજ ક્ષા-
રાદિ ક્રિયા કરવી.

૧૧ અરશવાળા જે રોગીની ગુદા બાહાર ની-
કળી ગઈ હોય તેનાં અરશ ઉપર ક્ષારાદિક ક્રિયા
કરવી હોય તો યંત્રવિનાજ કરવી. (કારણ કે
ગુદા બાહાર નીકળેલી હોવાને લીધે તેનાં અરશો
સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ રહે છે.)

૧૨ સર્વેષુ ચ શાલિષ્ટિકયવગોધૂમાન્નં સર્પિઃ
સ્નિગ્ધમુપસેવેત પયસા નિમ્બયૂષેણ પટોલયૂષેણ
વા યથાદોષશાકૈર્વાસ્તૂકતંડુલીયકજીવન્ત્યુ-
પોદિકાશ્વબલાબાલમૂલકપાલંક્યસનચિહ્નીચુ-
ઞ્ચૂકલાયવહ્લીભિરન્યૈર્વા । યચ્ચાન્યદપિ સ્નિગ્ધ-
મગ્નિદીપનમર્શોઘ્નં સ્પૃષ્ઠમૂત્રપુરીષં ચ તદુપસેવેત ॥

અરશવાળાઓએ કેવું ભોજન કરવું?

૧૨ અરશવાળાઓએ ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલા
રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા, જવ તથા ઘઉં એઓના
અન્નોનું દૂધની સાથે, અથવા લીંબડાના યૂષની સાથે
અથવા પટોળના યૂષની સાથે સેવન કરવું અથવા જે
દોષ હોય તે દોષને ટાળે એવાં ટાંકો, તાંદળજો,
ખરખોડી, પોથી, મેથી, નાહાના મૂળા, પાલખ,
અસન, ચીલ, હુંછ, વટાણા કે કરેલાં એ શાકોની
સાથે અથવા બીજાં પળ એવાજ પ્રકારનાં શાકોની
સાથે સેવન કરવું. બીજું પળ જે કાંઈ અન્નાદિક
સ્નિગ્ધ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અરશને હળનાર
અને મૂત્રને તથા વિષ્ટાને પ્રવર્ત્તાવનાર હોય તેનું
સેવન કરવું.

૧૩ દગ્ધેષુ ચાર્શસ્સ્વભ્યક્તોઽનલસંધુક્ષ-
ણાર્થમનિલપ્રકોપસંરક્ષણાર્થ ચ ક્ષેદાદીનાં
સામાન્યતો વિશેષતસ્તુ ક્રિયાપથમુપસેવેત ।

સર્પીષિચ દીપનીયવાતહરસિદ્ધાનિ હિં-
ગ્વાદિભિશ્ચૂર્ણૈઃ પ્રતિસંસૃજ્ય પિબેત્ ।

પિત્તાર્શસ્સુ પૃથક્પર્ણ્યાદીનાં કષાયેણ દી-
પનીયપ્રતીવાપં ભદ્રદાર્વાદિપિપ્પલ્યાદિસર્પિઃ ।

શોણિતોર્શસ્સુ મજ્જિષ્ઠામુરંગ્યાદીનાં કષાયે
શ્લેષ્માર્શસ્સુ સુરસાદીનાં કષાયે સર્પિઃ ।
ઉપદ્રવાંશ્ચ યથાસ્વમુપચરેત્ ॥

અરશવાળાઓએ સેવવાનો ચિકિત્સામાર્ગ.

૧૩ અરશોને બાળવામાં આવ્યાં હોય કે ન
બાળવામાં આવ્યાં હોય તો પણ રોગીએ અભ્યંગથી
યુક્ત રહી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે અને વા-
યુનો પ્રકોપ ન થવા દેવા માટે અરશોને તોડ-
નારા સ્નેહનાદિક સામાન્ય ચિકિત્સામાર્ગનું સેવન
કરવું અને વિશેષે કરી તો આ અધ્યાયમાં
કહેલા ચિકિત્સામાર્ગનું સેવન કરવું.

જેને વાયુસંબંધી અરશ હોય તે રોગીએ અ-
ગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા પિપ્પલ્યાદિ ગણના અને વા-
યુનું હરણ કરનારાં ભદ્રદારુઆદિ દ્રવ્યોના (સૂ-
ત્રસ્થાનનો ૩૮ મો તથા ૩૯ મો અધ્યાય જુવો.)
કાથથી તથા કલ્કથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતોનું હિં-
ગ્વાદિ ગળ (આ ચિકિત્સાસ્થાનના ૬ મા
અધ્યાયનો ૨૪ મો વિષય જુવો.)નાં ચૂર્ણોનો
સંયોગ આપીને પીવા વગેરેથી સેવન કરવું.

જેને પિત્તસંબંધી અરશ થયેલ હોય તે રોગીએ
પૃશ્નિપર્ણી વગેરે (સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યા-
યના ૭ મા વિષયમાં જુવો.) દ્રવ્યોના કાથની
સાથે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં દ્રવ્યોના પ્રતિવાપ-
વાળા અને ભદ્રદારુ આદિ દ્રવ્યોના તથા પિપ્પ-
લ્યાદિ ગળના કાથાદિકથી પકાવેલા ઘીનું પીવા
વગેરેથી સેવન કરવું.

જેને રુધિરસંબંધી અરશ થયેલ હોય તે રોગીએ
મજીઠ અને વરુણાદિ ગળના પેટાનાં રાતા સરગવા
આદિ દ્રવ્યો એઓના કાથમાં તથા કલ્કમાં
પકાવેલા ઘીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું.

જેને કફસંબંધી અરશ થયેલ હોય તે રોગીએ
સુરસાદિ ગળના કાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલા
ઘીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું.

આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અરશના ઉપદ્રવોની
પળ તે તે દોષોના અનુસારથી ચિકિત્સા કન્યા કરવી.

૧૪ પરં ચ યત્તમાસ્થાય ગુદે ક્ષારાગ્નિશ-
સ્ત્રાપ્યવચારયેત્તદ્વિભ્રમાદ્ધિ પાણ્યશોફદાહ-
મદમૂર્છાટોપાનાહાતીસારપ્રવાહણાનિ ભવન્તિ
મરણં વા ॥

ગુદામાં ક્ષારાદિકનો પ્રયોગ કરતાં વૈદ્યે
પૂરી સંભાલ રાખવાની જરૂર.

૧૪ વૈદ્યે પરિપૂર્ણ સંભાલ રાખીને રોગીની
ગુદામાં ક્ષારના, અગ્નિના તથા શસ્ત્રના પ્રયોગો
કરવા. કારણ કે એ પ્રયોગમાં જો દુર્યોગ
થાય તો નપુંસકપણું, સોજો, વલતરા, મદ, મૂર્છા,
પેટમાં ગડગડાટ, આનાહ, અતીસાર તથા પ્રવા-
હિકા થાય છે અને વચ્ચે મરણ પણ થઈ
જાય છે.

૧૫ અતઃકુર્જ્યં યન્ત્રપ્રમાણમુપદેશ્યામઃ ॥

તત્ર યન્ત્રં લૌહં દાન્તં શાર્કં વાર્શં વા ગો-
સ્તનાકારં ચતુરજ્જુલાયતં પશ્ચાજ્જુલપરિણાહં
પુંસાં પઢંગુલપરિણાહં નારીणां તલાયતં તદ્
દ્વિચ્છિદ્રં દર્શનાર્થમેકં છિદ્રમેકં છિદ્રં તુ કર્મણિ ।
એકદ્વારે હિ શસ્ત્રક્ષારાગ્નીનામતિક્રમો ન ભ-
વન્તિ । છિદ્રપ્રમાણં તુ ત્ર્યજ્જુલાયતમંગુષ્ઠોદરપ-
રિણાહં યદંગુલમવશિષ્ટં તસ્યાર્દ્ધાંગુલમધસ્તાદ-
ર્દ્ધાંગુલોચ્છિદ્રતોપરિવૃત્તકર્ણિકમેષ યન્ત્રાકૃતિ-
સમાસઃ ॥

ગુદામાં નાખવાના યંત્રનું પ્રમાણ.

૧૫ હવે યંત્રનું પ્રમાણ કહીએ છીએ. યંત્ર સુવર્ણ
વગેરે ધાતુઓનું, દાંતનું, શીંગડાનું અથવા શીશમ
વગેરેના મજબૂત કાષ્ઠનું જોઈએ. એ યંત્ર પુરુષની
ગુદાને માટે ગાયના આંચળ જેવું, ચાર આંગળ
લાંબું અને પાંચ આંગળ જાડાઈવાળું (જેને વીંટ-
વામાં પાંચ આંગળનો દોરો જોઈએ એવું) જોઈએ.
સ્ત્રીની ગુદાને માટે ગાયના આંચળ જેવું, ચાર

આંગળ લાંબું અને છ આંગળ જાડાઈવાળું જોઈએ. યંત્ર
નીચે હાથના તળા જેવી સપાટી કરવી. એ યંત્રમાં
બે છિદ્ર કરાવવાં કે જેઓમાંથી એક છિદ્ર અરશને
જોવાને માટે કામ લાગે અને બીજું છિદ્ર ક્રિયા
કરવામાં ઉપયોગી થાય. જો યંત્ર એક છિદ્રવાળું
હોય તો શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિ એઓને અરશની
ઉપર લાગુ પાડી શકાય નહીં. યંત્રનાં એ
ત્રણ આંગળ લાંબાં અને અંગૂઠાના મધ્ય જેવાં
જાડાં જોઈએ. યંત્રમાં બાકી જે એક આંગળ વધ્યું
તેમાં અરધું આંગળ નીચે રાખવું અને ઉપરના અરધા
આંગળમાં ઝૂંચી તથા ઉપર ગોળપણાવાળી ઢોડી
(ટોચકું) જોઈએ. સંક્ષેપથી આ યંત્રનો આકાર કહ્યો.

૧૬ અતઃકુર્જ્યં મર્શસામાલેપાન્વશ્યામઃ । સ્તુ-
હીક્ષીરયુક્તં હરિદ્રાચૂર્ણમાલેપઃ પ્રથમઃ । કુકુ-
ટપુરીપગુઝાહરિદ્રાપિપ્પલીચૂર્ણમિતિ ગોમૂત્ર-
પિત્તપિષ્ઠો દ્વિતીયઃ । દન્તીચિત્રકસુવાર્ચિકા-
લાઙ્ગલીકલ્કો વા ગોપિત્તપિષ્ઠસ્તૃતીયઃ ।
પિપ્પલીસૈન્ધવકુષ્ઠશિરીષફલકલ્કઃ સ્તુહીક્ષી-
રપિષ્ઠોઽર્કક્ષીરપિષ્ઠો વા ચતુર્થઃ ॥

અરશો ઉપર કરવાના લેપો.

૧૬ હવે અરશો ઉપર કરવાના લેપો કહીએ-
છીએ. થોરના છીરમાં કાલવેલું હલ્દરનું ચૂર્ણ એ
પેહેલો લેપ છે. કુકડાની ચરક, ચળોટી, હલ્દર
અને પીપળ એઓનું ગાયના મૂત્રથી તથા પિત્તાથી
વાટેલું ચૂર્ણ એ બીજો લેપ છે. નેપાળો, ચિત્રક,
સાજીચાર અને દૂધીયો વછનાગ એઓનો ગાયના મૂ-
ત્રથી તથા પિત્તાથી વાટેલો કલ્ક એ ત્રીજો લેપ છે.
પીપળ, સૈન્ધવ, કઠ અને સરસડીયાનાં ફળ એઓનો
થોરના છીરથી અથવા આકડાના છીરથી વાટેલો
કલ્ક એ ચોથો લેપ છે. (આ પ્રત્યેક લેપ અરશને
પાડી નાખે છે અને ઉત્તરોત્તર બઢવાનું છે.)

દ્વિચ્છિદ્રં દર્શને વ્યાધેરેકાચ્છિદ્રં તુ કર્મણિ એ શ્લો-
કથી કહ્યું છે.

૧ વાગ્મટના સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં તો
અરશને જોવા માટે બે છિદ્રોવાળું યંત્ર કરવું અને અરશ
ઉપર ક્રિયાને માટે એક છિદ્રવાળું યંત્ર કરવું એમ

१७ कासीसहरितालसैन्धवाश्वमारकवि-
डङ्गपूतीककृतवेधनजम्बवकौस्तमारणीदन्तीचि-
त्रकालर्कक्षुहीपयःसु तैलं विपक्रमभ्यञ्जनेनार्शः
शातयति ॥

अरशोने कापी नाखनारो अभ्यंग.

१७ हीराकसी, हरताल, सैन्धव, कणेर, वाव-
डींग, गुच्छकरंज, कडवी घीसोडी, जांबू, आ-
कडो, चमारदूधेली, नेपाळो, चित्रक, धोळा
आकडानुं छीर अने थोरनुं छीर एओथी पकावेलुं
तैल अभ्यंग करवाथी अरशने कापी नाखे छे.

१८ अत ऊर्ध्वमदृश्येष्वर्शस्सु योगान्पात-
नार्थं वक्ष्यामः ।

प्रातः प्रातर्गुडहरीतकीमासेवेत ब्रह्मचारी
गोमूत्रद्रोणसिद्धं वा हरीतकीशतं प्रातःप्रातर्य-
थाबलमुपयुञ्जीत क्षौद्रेण ।

अपामार्गमूलं वा तण्डुलोदकेन सक्षौद्र-
महरहः ।

शतावरीमूलकलकं वा क्षीरेण ।

चित्रकचूर्णयुक्तं वा सीधु पराङ्ग्यम् ।

भल्लातकयुक्तं सक्तुमन्थमलवणं तत्रेण वा ।

कलशे वान्तश्चित्रकमूलकलकावलिते नि-
षिक्तं तक्रमम्लमनम्लं वा पानभोजनेषूपयुञ्जीत ।

एष एव भार्ग्यास्फोतायवान्यामलकगुडचीपु
तक्रमकल्पः ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकविडङ्गशुण्ठी
हरीतकीषु च पूर्ववदेव निरञ्जो वा तक्रमहर-
हर्मासमुपसेवेत ।

शृङ्गवेरपुनर्नवाचित्रकक्रपायसिद्धं वा पयः ।

कुटजमूलत्वक्फाणितं वा पिप्पल्यादिप्रती-
वापं क्षौद्रेण ।

वातव्याध्युक्तं हिङ्वादिचूर्णमुपसेवेत तक्रा-
हारः क्षीराहारो वा ।

क्षारलवणांश्चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धान्वा
कुल्माषान्भक्षयेत् ।

चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धं वा पयः ।

पलाशतरुक्षारसिद्धान्वा कुल्माषान् ।

पाटलापामार्गबृहतीपलाशक्षारं वा परिष्कु-
तंमहरहर्घृतसंस्पृष्टम् ।

कुटजमूलवन्दाककलकं वा तत्रेण ।

चित्रकपूतीकनागरकलकं वा पूतीकक्षारेण ।

क्षारोदकसिद्धं वा सर्पिः पिप्पल्यादिप्रती-
वापम् ।

कृष्णतिलप्रसृतं प्रकुञ्चं वा प्रातःप्रातरनु-
सेवेत शीतोदकानुपानम् ।

एभिरभिवर्द्धतेऽग्निरर्शांसि चोपशाम्यन्ति ।

द्विपञ्चमूलीदन्तीचित्रकपथ्यानां तुलामाह-
त्य जलचतुर्द्रोणे विपाचयेत् । ततः पादावशिष्टं
कपायमादाय सुशीतं गुडतुलया सहोन्मिश्रय
घृतभाजने निःक्षिप्य मासमुपेक्षेत यवपले । ततः
प्रातः प्रातर्मात्रां पाययेत तेनार्शोग्रहणीदोषपा-
ण्डुरोगोदावर्तारोचका न भवन्ति दीप्तोऽग्निश्च
भवति ।

पिप्पलीमरिचविडङ्गैलवालुकलोभ्राणां द्वे द्वे
पले इन्द्रवारुण्याः पञ्च पलानि कपित्थम-
ध्यस्य दश पथ्याफलानामर्द्धप्रस्थः प्रस्थो धात्री-
फलानामेतदैकघ्यं जलचतुर्द्रोणे विपाच्य पादा-
वशेषं परिस्त्राय सुशीतं गुडतुलाद्वयेनोन्मि-
श्रय घृतभाजने निःक्षिप्य पक्षमुपेक्षेत यवपले ।
ततः प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत । एष खल्व-
रिष्टः ग्रीहाम्निसङ्गाशोग्रहणीहृत्पाण्डुरोगशोफ-
कुष्ठगुल्मोदरकृमिहरो बलवर्णकरश्चेति ॥

अदृश्य (देखवामां न आवे एवां) अ-
रशोने पाडी नाखवाना योगो.

१८ हवे अदृश्य अरशोने पाडी नाखवा माटे
योगो कहीएलीए.

ब्रह्मचर्यपळावीने नित्य प्रभाते प्रभाते गोळस-
हित हरडेनुं सेवन कराववुं अथवा सो हरडेने
एक हजार चोवीश तोलां भार गोमूत्रमां पकावी
तेओनो प्रभाते प्रभाते रोगीनां बळप्रमाणे मधनी
साथे उपयोग कराववो.

अथवा अघेडाना मूळना कल्कने चोखाना
घोणमां घोळी मधनी साथे तेनो नित्य उपयोग

કરાવવો. (પિત્ત તથા રુધિરસંબંધી અરશ ઉપર આ ઉપયોગ કરાવવો.)

અથવા શતાવરીના મૂળના કલ્કનો દૂધની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (વાયુના તથા પિત્તના અનુબંધવાળા રુધિરથી થયેલા અરશ ઉપર આ ઉપયોગ કરાવવો.)

અથવા અતિ ઉત્તમ મધને એક તોલા ભાર ચિત્રકના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરીને તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કફથી મંદ અગ્નિવાળા તથા સખત વિષ્ટાવાળા અરશ ઉપર આ ઉપયોગ કરાવવો.)

અથવા સોઠ તોલાં ભાર જવના સાથવાના મંથમાં એક તોલાં ભાર ખીલામાનું ચૂર્ણ નાચીને તૂળ નહીં નાચતાં છાશની સાથે તે નિત્ય પાવો. (મંથનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૨ મા વિષયમાં જુવો.)

અથવા માટીના ઘડાને અંદર ચિત્રકના મૂળના કલ્કથી લીંપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી અથવા ચટાશવગરની છાશનો પીવામાં તથા ભોજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા મારંગી, ઉપલસરી (કપૂરી) કે ગરળી, યવાન, આમળાં તથા ગળો એઓના કલ્કથી માટીના ઘડાને અંદર લીંપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી અથવા ચટાશવગરની છાશનો પીવામાં તથા ભોજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા પીપલ, પીપલીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, વાવડીંગ, સૂંઠ તથા હરડે એઓના કલ્કથી માટીના ઘડાને અંદર લીંપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી અથવા ચટાશ વગરની છાશનો પીવામાં તથા ભોજનોમાં એક મહીનાસૂધી નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો અથવા જમ્યા પેહેલાં પીવામાંજ ઉપયોગ કરાવવો. (વાયુથી કે કફથી થયેલાં સૂકાં અરશો ઉપર છાશનો પ્રયોગ કરવો.)

અથવા સૂંઠ, સાટોડી અને ચિત્રક એઓના કાથમાં પકાવેલા દૂધનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો.

(સ્વાવવાળાં તથા રુધિરથી કે પિત્તથી થયેલાં અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરાવવો.)

અથવા કડા ઇટલે ઇંદ્રજવના જાડના મૂળનો અને છાલની રાત્ર કરી તેમાં પિપ્પલ્યાદિ ગળનો પ્રતિવાપ નાચી મધની સાથે તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કફના તથા પિત્તના અનુબંધવાળા રુધિરથી થયેલાં અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરવો.)

અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ગયા પાંચમા અધ્યાયના ચોવીશમા વિષયમાં કહેલા હિં-ગ્વાદિ ચૂર્ણનું સેવન કરાવવું અને છાશથી અથવા દૂધથી આહાર કરાવવો. (વાયુથી કે કફથી અરશ થયેલ હોય તો છાશથી આહાર કરાવવો અને વાયુના કે પિત્તના અનુબંધવાળા રુધિરથી અરશ થયેલ હોય તો દૂધથી આહાર કરાવવો.)

અથવા જવચાર નાચીને ચારી કરેલી કે ચિત્રકના મૂળના ક્ષારના જલમાં પકાવેલી ઘડં તથા રાતા ચોખા વગેરેની ઘૂઘરી નિત્ય ચવરાવવી.

અથવા ચિત્રકના મૂળના ક્ષારમાં પકાવેલા દૂધનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા ચાચરાના ક્ષારથી પકાવેલી ઘડં વગેરેની ઘૂઘરી નિત્ય ચવરાવવી.

અથવા પાડલ, અંધેડો, મોરીંગળી અને ચાચરો એઓના ક્ષારને ચવાવી ઘીથી સંયુક્ત કરીને તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (ક્ષાર જીર્ણ થયા પછી ઘી, દૂધ તથા માંસના રસાસહિત અન્ન જમાડવું. કારણ કે ક્ષારથી ઓજનો ભ્રંશ થવાની ધાસ્તી છે.)

અથવા ઇંદ્રજવના જાડનાં મૂળનો અને વાંદા- (અન્યવૃક્ષ) નો કલ્ક કરી તેનો છાશની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કલ્ક ચાર, ત્રણ કે બે તોલાં ભાર લેવો અને છાશ આઠ તોલાં ભાર લેવી.)

અથવા ચિત્રક, ગુચ્છકરંજ અને સૂંઠ એઓના કલ્કને ગુચ્છકરંજના ક્ષારની સાથે પાવો (અને ઘીથી, દૂધથી તથા મધુર રસથી સંયુક્ત ભોજન કરાવવું.)

અથવા ગુચ્છકરંજના કે પાડલ વગેરેના ક્ષા-
રથી પકાવેલા ધીમાં પીવાના સમયમાં પિપ્પલ્યાદિ
ગણનું ચૂર્ણ નાખીને તે ધી પાવું (અને દૂધથી,
ધીથી તથા મધુર રસથી સંયુક્ત ભોજન કરાવવું.
વાયુસંબંધી રૂક્ષ અરશો ઉપર આ યોગ છે.)

અથવા ચાર તોલાંભાર કે આઠ તોલાંભાર
કાઠા તલ નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે ખવરાવવા અને
તે ઉપર ટાઢું પાણી પાવું.

આ પ્રયોગોથી જઠરાગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે અને
અરશો ઉપશાંત થાય છે.

દશમૂઠી, નેપાલો, ચિત્રક અને હરડે એઓને
સમભાગે ચારસો તોલાંભાર લાવીને તેઓનો
ચાર હજાર છત્તું તોલાંભાર પાણીમાં ઉકાઢો
કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે
એ કાથને ઉતારી લઈ, સારી પેટે થંડો કરી,
તેમાં ચારસો તોલાંભાર ગોઠ મિશ્રિત કરી દઈ,
તેને ધીના રીઢા વાસણાં નાખી, જવના ઢગ-
લામાં મૂકી દઈને એક મહિના સૂધી એમનેએમ
રેહેવા દેવો. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે
માત્રા લઈને રોગીને પાવી. આ દંત્યરિષ્ટ નામના
અરિષ્ટથી અરશ, ગ્રહણીદોષ, પાંડુરોગ, ઉદાવર્ત
તથા અરોચક એઓ ટઢી જાય છે અને જઠરાગ્નિ
પ્રદીપ્ત થાય છે.

પીપ્પલ, મરી, વાવડીંગ, એલવાલુક (આ
કાંઈક સુગંધિ દ્રવ્ય છે પણ તે ઓઠાલી શકાતું
નથી.) અને લોદર એ ઔષધોને આઠ આઠ
તોલાંભાર, ઇંદ્રવારણાને વીશ તોલાંભાર, (વીશ
તોલાંભાર લેવાથી બહુજ કડવાશ થઈ જાય છે
માટે વૃદ્ધ વૈદ્યો દશ તોલાંભાર લે છે.) કોઠના
ગર્ભને દશ તોલાંભાર, હરડેને વત્રીશ તોલાંભાર
અને આમઢાંઓને ચોસઢ તોલાંભાર લઈ એ સ-
ર્વને એકઠાં કરી, ચાર હજાર છત્તું તોલાંભાર
પાણીમાં ઉકાઢી, ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ
રહે ત્યારે વઘ્ઘથી ગાઢી લઈ, તે કાથને સારી પેટે
થંડો કરી, તેમાં આઠસો તોલાંભાર ગોઠ મિશ્રિત

કરી દઈ, તેને ધીના રીઢા વાસણમાં નાખી, જવના
ઢગલામાં મૂકી દઈને એક પલ્લવાડીયા સૂધી એમને-
એમ રેહેવા દેવો. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે
રોગીના બઢના અનુસારથી માત્રા પાવી. આ
અભયારિષ્ટ નામના અરિષ્ટથી વરલનું દરદ,
અગ્નિની મંદતા, અરશ, ગ્રહણી, છાતીનાં દરદો,
પાંડુરોગ, સોજા, કોઢ, ગુલ્મ, ઉદરોગ અને કૃમિ
એઓ નષ્ટ થાય છે, બઢ પ્રાપ્ત થાય છે અને વર્ણ
સારો થાય છે. (આ પ્રયોગ ચરકમાં પણ
લખ્યો છે. ઢલ્હન.)

(આ અઢારમા વિષયના સઘઢા પ્રયોગો ફક્ત
અદૃશ્ય અરશો ઉપરજ નહીં પણ સઘઢા પ્રકારના
અરશો ઉપર પણ ઉપયોગી થાય એવા છે.)

૧૯ તત્ર વાતપ્રાયેષુ સ્નેહસ્વેદવમનવિરેચ-
નાસ્થાપનાનુવાસનમપ્રતિપિદ્ધમ્ । પિત્તજેષુ વિ-
રેચનમ્ । एवं રક્તજેષુ સંશમનમ્ । કફજેષુ
શૂઢ્ઢવેરકુલત્થોપયોગઃ । સર્વદોષહરં યથોક્તં
સર્વજેષુ । યથાસ્વૌષ્ઢસિદ્ધં વા પયઃ સર્વેષ્વિતિ॥

અલ્પ કાઢથી થણાં તથા અલ્પ દોષ-
વાઢાં અરશોને ઢાઢવા માટે અને

અદૃશ્ય અરશોનું યાપન કરવા

માટે સ્નેહન આદિ કર્મો.

૧૯ વાયુથી થણાં તથા વાયુના આધિક્ય-
વાઢાં અરશો ઉપર સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન,
નિરૂહવસ્તિ અને અનુવાસનવસ્તિ એઓનો નિષેધ
નથી. પિત્તથી થણાં અરશો ઉપર વિરેચન નિપિદ્ધ
નથી. રુધિરથી થણાં અરશો ઉપર સંશમન (જેથી
વમન પણ ન થાય અને વિરેચન પણ ન થાય એવું
શાંત કરનાર ઔષધ) નિપિદ્ધ નથી. કફથી
થણાં અરશો ઉપર સૂંઢનો અને કઢથીનો ઉપ-
યોગ નિષિદ્ધ નથી. સર્વ દોષોથી થણાં અરશો
ઉપર સર્વ દોષોને હરનારાં ઔષધોનો નિષેધ નથી.
તેમજ સર્વ પ્રકારનાં અરશો ઉપર, તે અરશો જે
દોષથી થણાં હોય તે દોષને હરનારાં ઔષધોથી

પકાવેલું દૂધ નિષિદ્ધ નથી. (જો કે અરશોમાં વમનનો નિષેધ છે તો પળ કફ પડવા વગેરે સ્થિતિઓમાં એ નિષેધ નથી.)

૨૦ અતઃ ઋદ્ધૌ ભણાતકવિધાનમુપદેશ્યામઃ ।
ભણાતકાનિ પરિપકાન્યનુપહતાન્યાહૃત્યૈકમા-
દાય દ્વિધા ત્રિધા ચતુર્ધા વા છેદયિત્વા કષા-
યકલ્પેન વિપાચ્ય કષાયસ્ય શુક્તિમનુષ્ણાં
ઘૃતાભ્યક્તતાલુજિહ્વૌઘઃ પ્રાતઃ પ્રાતરુપસેવેત ત-
તોઽપરાહ્ને ક્ષીરં સર્પિરોદન ઇત્યાહાર એવમેકૈકં
વર્દ્યેન્નાવદ્યાવત્પચ્ચેતિ તતઃ પચ્ચ પચ્ચાભિવર્દ્ય-
યેદ્યાવત્સસતિરિતિ પ્રાપ્ય ચ સસતિમપકર્ષયેદ્દ્યુયઃ
પચ્ચ પચ્ચ યાવત્પચ્ચેતિ પચ્ચભ્યશ્ચૈકૈકં યાવદે-
કમિતિ । એવં ભણાતકસહસ્રમુપયુજ્ય સર્વકુ-
ષ્ઠાશૌભિર્વિમુક્તો બલવાનરોગઃ શતાયુર્ભવતિ ।

દ્વિવ્રણીયોક્તેન વિધાનેન ભણાતકનિશ્ચયો-
તિતં સ્નેહમાદાય પ્રાતઃ પ્રાતઃ શુક્તિમાત્રમુપ-
યુજીત જીર્ણે પૂર્વવદાહારઃ ફલપ્રકર્ષશ્ચ ।

ભણાતકમજ્જમ્બ્યો વા સ્નેહમાદાયાપરુષ્ટદોષઃ
પ્રતિસંસૃષ્ટમક્ટો નિવાતમાગારં પ્રવિશ્ય યથાબલં
પ્રસૂતિ પ્રકુશ્નં વોપયુજીત । તસ્મિન્નૂર્જીર્ણે ક્ષીરં
સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ । એવં માસમુપયુજ્ય
માસત્રયમાદિષ્ટાહારો રક્ષેદાત્માનમ્ । તતઃ સ-
ર્વોપતાપાનપહૃત્ય વર્ણવાન્ બલવાન્ શ્રવણગ્રહ-
ણધારણશક્તિસમ્પન્નો વર્ષશતાયુર્ભવતિ । માસે
માસે ચ પ્રયોગે વર્ષશતં વર્ષશતમાયુષોઽભિવૃ-
દ્ધિર્ભવતિ । એવં દશ માસાનુપયુજ્ય વર્ષસહ-
સ્રાયુર્ભવતિ ॥

અલ્પ કાલથી થઈતાં તથા અલ્પ દોષ-
વાળાં અરશોને ટાલવા માટે અને લાંબા
કાલથી થઈતાં અદૃશ્ય અરશોનું

યાપન કરવા માટે ભણાતક

(ભીલામા)નું વિધાન.

૨૦ હવે ભીલામાંઓનું વિધાન કહીએ છીએ.
પાકેલાં અને કીડા વગેરેથી ઉપવાત નહીં પા-

મેલાં ભીલામાંઓને એકઠાં કરી (બીજાં તંત્રોમાં
કહ્યું છે કે જેઠમાસમાં અથવા આષાઢમાસમાં
ભીલામાંનાં બીજ લઈ તેઓને જવના ઢગલામાં
રાखी મૂકી માગશીર્ષ અથવા પૌષમાસમાં) તેઓ-
માંથી એક લઈ તેના બે, ત્રણ અથવા ચાર
ટુકડા કરી કાથની રીતિ પ્રમાણે ડાકાળીને
તે બે તોલાંભાર કાથને લઈ, થંડો પાડી પ્રભાતે
પ્રભાતે તાલવાને, જીમને તથા હોઠોને ઘીથી લ-
ઈને તે કાથ પાવો. પછી અપરાહ્ન સમયમાં
દૂધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત માતનો આહાર કરાવવો.
આ પ્રમાણે નિત્ય એક એક ભીલામું વધારતું જવું તે
ત્યાંસૂધી કે જ્યાંસૂધી પાંચ ભીલામાં થાય. પછી
નિત્ય પાંચ પાંચ ભીલામાં વધારતાં જવાં તે ત્યાં-
સૂધી કે જ્યાંસૂધી સીંતેર ભીલામાં થાય. સીંતેર
ભીલામાં થયા પછી નિત્ય પાંચ પાંચ ભીલામાં
કમતી કરતાં જવાં તે ત્યાંસૂધી કે જ્યાંસૂધી
પાંચ ભીલામાં થાય. પછી નિત્ય એક એક ભીલામું
કમતી કરતું જવું તે ત્યાંસૂધી કે જ્યાંસૂધી છેવટ
એક ભીલામું આવે. આ પ્રમાણે હજાર ભીલામાં-
ઓનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો (પેહેલા ચાર
દિવસ સંસ્કાર બેસાડવાને માટે છે અને છેલ્લા ચાર
દિવસ સંસ્કારને નષ્ટ કરવા માટે છે માટે તેઓમાં
એક એકનોજ વધારો ઘટારો કન્યો છે. પાંત્રીશ
દિવસોમાં એક હજાર ભીલામાં પૂરાં થઈ રહે છે.)
માણસ સઘળા પ્રકારના કોઢોથી તથા સઘળા
પ્રકારના અરશોથી મુક્ત થાય છે, બલવાન થાય
છે, હમેશ આરોગ્યવાળો રહે છે અને સો વર્ષસુધી
જીવે છે. (રુધિરથી કે પિત્તથી થઈતાં અરશો ઉપર
આ પ્રયોગ કરવો નહીં. જે કોઢો અસાધ્ય છે
તેઓને ટાલવા માટે પણ આ પ્રયોગ કરવો નહીં.)

ભણાતક (ભીલામાં)નો બીજી રીતનો

પ્રયોગ.

આ ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના
પેહેલા અધ્યાયના ૬૭ માં વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે

મીલામાંઓમાંથી પાડેલા સ્નેહને લઈ નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે જીમ્ને, તાલવાંને તથા હોઠોને ઘીથી સ્વરડી તે સ્નેહમાંથી બે તોલાંભાર સ્નેહનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે જીર્ણ થયા પછી અપરાહ્ન સમયમાં દૂધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત માતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી ઉપર કહેલા પેહેલા પ્રયોગના જેવુંજ ઉત્તમ ફલ થાય છે.

મહાતક(મીલામાં)નો ત્રીજી રીતનો પ્રયોગ.

પ્રથમ, દોષનું અપકર્ષણ કરી યોગ્ય ક્રમથી જવ વગેરેનો આહાર કરાવી પછી પવનવગરના ઘ-રમાં રાક્ષી, મીલામાંઓની મજ્જાઓમાંથી સ્નેહને લઈ રોગીના તથા રોગના બલપ્રમાણે નિત્ય ચાર તોલાંભાર અથવા આઠ તોલાં ભાર તે સ્નેહનો ઘીથી હોઠ વગેરેને સ્વરડીને ઉપયોગ કરાવવો (સ્નેહમાં મધ તથા ઘી મિશ્રિત કરીને તેનો ઉપયોગ કરાવવો.) અને ૯ સ્નેહ જીર્ણ થયા પછી દૂધ, ઘી તથા માત એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે ૬૦ મહીના સૂધી પ્રયોગ કરીને પછી ત્રણ મહીના સૂધી પથ્ય આહાર કરાવવો અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ પળ રખાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી માણસ સઘળા રોગોથી મુક્ત થઈ બલવાન્ થાય છે, ગ્રંથાદિકનું શ્રવણ ગ્રહણ તથા ધારણ કરવાની પુરતી શક્તિ-વાળો થાય છે અને સો વર્ષના આયુષ્યવાળો થાય છે. આ પ્રયોગ હારોહાર નહીં પણ અનુક્રમે મહીને મહીને કરવામાં આવે તો દર ૬૦ મહીને સો સો વર્ષનું આયુષ્ય વધતું આવે છે. હારોહાર નહીં પણ અનુક્રમે આ પ્રયોગ જો દશ મહીના સૂધી કરવામાં આવે તો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે.

૨૧ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

યથા સર્વાણિ કુષ્ઠાણિ હતઃ સ્વદિરબીજકૌ ।
તથૈવાર્શીસિ સર્વાણિ વૃક્ષકારુષ્કરૌ હતઃ ॥
અસાધ્યા નાતિવર્તન્તે પ્રમેહા રજનીં યથા ।
શ્વારાત્મી નાતિવર્તન્તે તથા દૃશ્યા ગુદોદ્ભવાઃ

૧ આ ક્રમ આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં જોવો.

અરશો ઉપર ઇંદ્રજવના તથા મીલા-માના સેવનની અને ક્ષારની તથા અગ્નિની પ્રશંસા.

૨૧ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંત-રિષ્ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જેમ સ્વેર અને વીંચલો (વીંચો) એઓ સઘળા કોઠોને હળે છે તેમ ઇંદ્ર-જવ અને મીલામું એઓ સઘળા પ્રકારનાં અર-શોને હળે છે. (વાયુથી તથા કફથી થઈલાં અર-શો મીલામાંથી મટે છે અને રુધિરથી તથા પિ-ત્તથી થઈલાં અરશો ઇંદ્રજવથી મટે છે. અસાધ્ય અરશો મીલામાંથી કે ઇંદ્રજવથી મટતાં નથી અને અસાધ્ય કોઠો સ્વેરથી કે વીંચલાથી મટતાં નથી.)

જેમ અસાધ્ય પ્રમેહો પણ હલ્લદરના પ્રયોગથી મધ્યાવગર રહેતા નથી તેમ દેશવામાં આવે એવાં અરશો ક્ષારથી તથા અગ્નિથી મધ્યાવગર રહેતાં નથી. (વાયુથી ઉત્પન્ન થઈલા ચાર પ્રકારના પ્ર-મેહો શિવાય વીંચા પ્રમેહો હલ્લદરથી ટળે છે.)

૨૨ ઘૃતાણિ દીપનીયાણિ લેહ્યાયસ્કૃતયઃ સુરાઃ ।
આસવાશ્ચ પ્રયોક્તવ્યા વીક્ષ્ય દોષસમુચ્છિતિમ્ ॥

દોષોના વધારા ઉપરથી વીંચી પણ .

અરશની ચિકિત્સા.

૨૨ વૈદ્યે અરશોમાં દોષોનું પ્રાત્યક્ષ જોઈને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં ઘૃતો(ઘી)ના, કુટજા-વલેહ (ઇંદ્રજવના અવલેહ) આદિ અવલેહોના, મહાકુષ્ઠ આદિ રોગોની ચિકિત્સાના વિષયમાં જે અયસ્કૃતિઓ કેહેવામાં આવશે તેઓના, સુરાઓના, અને અનેક ઔષ્ધોના કાથો વગેરેથી બનાવેલા આમવોના પણ પ્રયોગો કરવા.

૨૩ વેગાવરોધસ્ત્રીપૃષ્ઠયાનાન્યુત્કુટકાસનમ્
યથાસ્થં દોષલં ચાત્રમર્શઃસુ પરિવર્જયેત્ ॥

અરશવાળા પાલવાની પરેજી.

૨૩ અરશવાળા માણસે મલમૂત્રાદિકના વે-ગોનો રોધ કરવો નહીં, સ્ત્રીસંગ કરવો નહીં, ઘોડા

वगेरे वाहनोनी पीठ उपर बेसवुं नहीं, उभडक बेसवुं नहीं अने जे दोषथी अरश थएल होय ते दोषने वधारनारू अन्न जमवुं नहीं.”

अध्याय ७ मो.

१ अथातोऽश्मरीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘अश्मरी-चिकित्सित’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥

पथरीना संबंधमां औषधोना अने छेदनना विषय-विभाग.

२ पथरी के जे मृत्युसमान दारुण व्याधि छे ते जो तुरतनी उत्पन्न थएल होय तो औषधोने लायक छे अने जो वृद्धि पामेल होय तो छेदनने लायक छे.

३ तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिकम् इष्यते ।
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥

पथरी उपर तेना पूर्वरूपना समयमां करवानी चिकित्सा.

३ ज्यारे पथरीनां पूर्वरूपो जोवामां आवेत्यारे स्नेहन आदि चिकित्सा करवी. एथी ए व्याधिनां सघळां मूळो क्षीण थई जाय छे.

४ पाषाणभेदो वसुको वशिराश्मंतकौ तथा ।

शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका ॥

कपोतवङ्गार्त्तगलः ककुभोशीरकुञ्जकार्कः ।

वृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥

यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च
ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथैर्धृतं कृतम् ॥

१ पथरी के जेनां निदानादिक निदानस्थानना त्रीजा

भिनत्ति वातसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।

क्षारान्यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ॥

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्वातनाशने ।

वायुथी उत्पन्न थएली पथरीने तोडी

नाखनारा योगो.

४ पाषाणभेद, बोलसरी, चवक, आसौंदरो, शतावरी, गोखरू, बेठी भोरींगणी; ऊभी भोरींगणी, सूरजमुखी, काळो कांटाअशरीयो, कडायो, वालो, गुलाब, बांदो, अरडूसो, वायवरणां, सागनुं फळ, जव, कळथी, बोर अने कतक फळ एओना ऊषकादि गणना प्रतिवापवाळा काथो करी ते काथोमां पकावेलुं घी वायुथी उत्पन्न थएली पथरीने तुरतज भेदी नाखेछे.

वैद्ये वायुथी उत्पन्न थएली पथरीने भेदवा-माटे वायुने नष्ट करनारा ए पाषाणभेद आदि वर्गथी क्षारो, यवागूओ, यूषो, काथो, दूधो तथा भोजनो बनाववां.

५ कुशः काशः शरो गुन्द्रा उत्कटो मोरटो-
ऽश्मभित् ।

वरी विदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकम् ।

भल्लुकः पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरण्टिका ॥

पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ।

घृतं शिलाजमधुकबीजैरेन्दीवरस्य च ॥

त्रपुसैर्वारुकादीनां बीजैश्चावापितं शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥

क्षारान्यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ।

भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥

पित्तथी उत्पन्न थएली पथरीने तोडी

नाखनारा योगो.

५ दर्भ, कांसडो, पान के जेमां पानबाजरीयुं थायछे ते, ऊंटकंटो, शेलडीनुं मूळ, पाषाणभेद, शतावरी, फगवेलानो कंद, वाराही कंद, राता चोखाना छोडनुं मूळ, गोखरू, अरडूसो, पाडल, काळीपाड, पतंग, कुरंटिका,

अध्यायमां केहेवामां आव्यां छे तेनी चिकित्सा विषयनो.

(આગિયો) સાટોડી, અને સરસડીઓ એઓના કાથો કરી તેઓમાં પકાવેલું અને શિલાજીત, મહુડાનાં બીજ, નીલકમળનાં બીજ, ત્રુસડાંનાં બીજ અને એર્વારુક વગેરે જાતની કાકડીઓનાં બીજ એઓના ચૂર્ણના પ્રતિવાપવાલું ઘી પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તુરતજ ભેદી નાખે છે.

વૈદ્યે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તોડવા માટે પિત્તનો નાશ કરનારા એ દર્મ આદિ વર્ગથી ક્ષારો, યવાગૂઓ, યૂષો, કાથો, દૂધો તથા ભોજનો બનાવવાં.

૬ ગળો વરુણકાદિસ્તુ ગુગ્ગુલ્વેલાહરેણવઃ ।
કુષ્ઠભદ્રાદિમરિચચિત્રકૈઃ સસુરાહૃયૈઃ ॥
પતૈઃ સિદ્ધમજાસર્પિરૂપકાદિગણેન ચ ।
ભિનન્તિ કફસંભૂતામશ્મરૈં ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥
ક્ષારાન્યવાગૂર્યૂષાંશ્ચ કષાયાણિ પયાંસિ ચ ।
ભોજનાનિ ચ કુર્વીત વર્ગેઽસ્મિન્ કફનાશને ॥

કફથી અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી
પથરીને તોડી નાખનારા યોગો.

૬ વરુણાદિ ગળ, ગુગલ, ઇલ્લી, હરેણુ ના-
મનું સુગંધિ દ્રવ્ય (આ દ્રવ્ય ઓઠાંથી શકાતું
નથી.) કઠ, ભદ્રદારુ આદિ વાતસંશમન વર્ગ કે
જે સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિ-
ષયમાં કહ્યો છે તે, મરી, ચિત્રક અને દેવદાર
એઓના તથા ઊષકાદિ ગળના કાથોથી પકાવેલું
બકરીનું ઘી કફથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તુર-
તજ ભેદી નાખે છે.

વૈદ્યે કફથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને તોડવા
માટે કફનો નાશ કરનારા એ વરુણાદિ ગળ વ-
ગેરેથી ક્ષારો, યવાગૂઓ, યૂષો, કાથો, દૂધો તથા
ભોજનો બનાવવાં.

(વીર્ય અને કફ તુલ્ય છે માટે વીર્યથી થયેલી
પથરીની ચિકિત્સા પણ આથી કેહેવાઈ ગઈ
સમજવી.)

૭ પિચ્ચુકાઙ્ગોલકતકશાકેન્દીવરજૈઃ ફલૈઃ ।
ચૂર્ણિતૈઃ સગુડં તોયં શર્કરાશમનં પિબેત્ ॥
ક્રૌઞ્ચોષ્ઠ્રાસભાસ્થીનિ શ્વદંષ્ટ્રા તાલમૂલિકા ।
અજમોદા કદમ્બસ્ય મૂલં નાગરમેવ ચ ॥
પીતાનિ શર્કરાં ભિન્ધુઃ સુરયોષ્ણોદકેન વા ।
ત્રિકણ્ઠકસ્ય બીજાનાં ચૂર્ણં માક્ષિકસંયુતમ્ ॥
અવિક્ષીરેણ સપ્તાહમશ્મરીભેદનં પિબેત્ ।

કાંકરીને (રેતીને પણ) તથા પથરીને
પાડનારાં તથા શાંત કરનારાં પાનો.

૭ કપાસનું ફળ, અંકોલનું ફળ, કતકફળ,
(નિર્મલીનું ફળ) સાગનું ફળ અને નીલકમળનું
ફળ એઓના ચૂર્ણનું પાણી ગરમ કરી ગોઠ નાખીને
પાવામાં આવે તો તેથી કાંકરી શાંત થઈ જાય છે.

કુંદ નામના પક્ષીનું હાડકું, ઝંટનું હાડકું,
ગધેડાનું હાડકું, ગોઝરૂ, કાઠીમુસલી, બોડી-
અજમોદ, કદંબનું મૂળ, અને સૂંટ એઓનું ચૂર્ણ
મદિરાની સાથે અથવા ઝૂના પાણીની સાથે પા-
વામાં આવે તો તેથી કાંકરી ભેદાઈ જાય છે.

ગોઝરૂનાં વીજોના ચૂર્ણને મધથી સંયુક્ત ક-
રીને ગાડરના દૂધની સાથે સાત દિવસસૂધી
પાવામાં આવે તો તેથી પથરી ભેદાઈ જાય છે.

૮ દ્રવ્યાણાં તુ ઘૃતોક્તાનાં ક્ષારોઽવીમૂત્રગાલિતઃ
ગ્રામ્યસત્ત્વશકૃત્ક્ષારૈઃ સંયુક્તઃ સાધિતઃ શનૈઃ ।
તત્રોષકાદિરાવાપઃ કાર્યસ્ત્રિકટુકાન્વિતઃ ॥
એષ ક્ષારોઽશ્મરૈં ગુલ્મં શર્કરાં ચ ભિન્નત્યપિ ।
તિલાપામાર્ગકદલીપલાશયવલ્કજઃ ॥
ક્ષારઃ પેયોઽવિમૂત્રેણ શર્કરાનાશનઃ પરઃ ।
પાટલાકરવીરાણાં ક્ષારમેવં સમાચરેત્ ॥

પથરીને તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનારા
ક્ષારો.

૮ જે દોષથી પથરી કે કાંકરી થયેલ હોય
તે દોષને મટાડનારાં દ્રવ્યો કે જેઓ ચોથા, પાંચ-
મા અને છઠ્ઠા વિષયમાં કેહેવામાં આવ્યાં છે તેઓના
ક્ષારને તથા ગાય ભેંસ વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓના

છાળના ક્ષારને સંયુક્ત કરી, ગાડરના મૂત્રથી ગાળી, ધીરે ધીરે પકાવી, તેમાં પાકી જવાના સમયમાં ઊષકાદિ ગળ તથા સૂંઠ મરી અને પીપઢ એઓના ચૂર્ણનો પ્રતિવાપ નાચી ક્ષાર સિદ્ધ કરીને પાવામાં આવે તો તે ક્ષાર પથરીને, ગુલ્મને અને કાંકરીને પળ મેદી નાચે છે.

તલ, અધેડો, કેલ, ચાચરો અને જવ એઓનાં વૃક્ષોની છાલોનો ક્ષાર ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને પાવામાં આવે તો તે ક્ષાર કાંકરીનો અત્યંત નાશ કરે છે.

પાડલ અને કળેર એઓની છાલોનો ક્ષાર ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને પાવામાં આવે તો તેથી પળ પથરીનો તથા કાંકરીનો (રેતીનો પળ) નાશ થાયછે.

૧. શ્વદંપ્રાયટ્રિકાબ્રાહ્મીકલ્કં વાક્ષસમં પિબેત્ ।
સદ્દૈકાચ્યૌ પેયૌ વા શોભાઞ્જનકમાર્કવૌ ॥
કપોતવઙ્કામૂલં વા પિબેદમ્લસુરાદિભિઃ ।
તત્સિદ્ધં વા પિબેત્ક્ષીરં વેદનાભિરુપદ્રુતઃ ॥
હરીતકયાદિસિદ્ધં વા વર્ષાભૂસિદ્ધમેવ વા ।

પથરીને, રેતીને તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનારાં કલ્કો તથા દૂધો.

૨. ગોચરૂ, જેઠીમધ અને બ્રાહ્મી એઓનો ઇક તોલાંભાર કલ્ક ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને પાવામાં આવે તો તેથી પથરીનો તથા કાંકરીનો નાશ થાય છે.

ઇડકા, (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી) સરગવો અને માંગરો એઓનો કલ્ક ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને પાવામાં આવે તો તેથી પથરીનો તથા કાંકરીનો નાશ થાય છે.

સૂરજમુચીના મૂળનો કલ્ક કાંજી વગેરે અમ્લ પદાર્થોની સાથે તથા મદિરા વગેરે પદાર્થોની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પથરીનો તથા કાંકરીનો નાશ થાય છે.

પથરીની કે કાંકરીની વેદનાઓથી પીડાઇલો માળસ જો સૂરજમુચીના મૂળના કલ્કથી તથા કાથથી અથવા ત્રિફલ્લાના કલ્કથી તથા કાથથી

અથવા સાટોડીના કલ્કથી તથા કાથથી પકાવેલા ગાયના દૂધને પીએ તો પથરીનો તથા કાંકરીનો નાશ થાય છે. (જો પિત્તજન્ય હોય તો ત્રિફલ્લાના કલ્કથી તથા કાથથી અને વાયુજન્ય કે કફજન્ય હોય તો સાટોડીના અથવા સૂરજમુચીના મૂળના કલ્કથી તથા કાથથી પકાવેલું દૂધ પાવું.)

૧૦ સર્વથૈવોપયોજ્યઃ સ્યાદ્રણો વીરતરાદિકઃ ॥
પથરી તથા કાંકરી એઓની ઉપર વીરતર્વાદિ ગળનો ઉપયોગ કરવાની ભલામળ.

૧૦ પથરી કે કાંકરી થઇલ હોય તો સર્વ પ્રકારોથી વીરતર્વાદિ ગળનો ઉપયોગ કરાવવો. (એ ગળથી સિદ્ધ કરેલાં ઘી, દૂધ, કાથ, યવાગૂ તથા મોજન એઓનો ઉપયોગ કરાવવો અને અવગાહ તથા સ્નાનાદિકમાં પળ એ ગળનીજ યોજના કરવી.)

૧૧ ઘૃતૈઃ ક્ષારૈઃ કપાયૈશ્ચ ક્ષીરૈઃ સોત્તરબસ્તિભિઃ ।
યદિ નોપશમં ગચ્છેચ્છેદસ્તત્રોત્તરો વિધિઃ ॥

બીજા ઉપાયોથી પથરીનો ઉપશમ ન થાય તો છેવટ શસ્ત્રક્રિયા કરવી.

૧૧ જો પથરી ઘૃતોથી, ક્ષારોથી, કાથોથી, દૂધોથી તથા અશ્મરીને નષ્ટ કરનારાં દ્રવ્યોની ઉત્તર બસ્તિઓથી (લિંગમાં કે યોનિમાં પિચકારીઓ મારવાથી) શાંતિ ન પામે તો છેવટ છેદનનો વિધિ કરવો.

૧૨ કુશલસ્યાપિ વૈદ્યસ્ય યતઃ સિદ્ધિરિદ્ધાધ્રુવા ।
ઉપક્રમો જઘન્યોડયમતઃ સ પરિકીર્તિતઃ ॥

છેદનરૂપ ચિકિત્સાનું નિકૃષ્ટપણું.

૧૨ વૈદ્ય પ્રવીળ હોય તો પળ તેને પથરીની છેદનરૂપ ચિકિત્સામાં સિદ્ધિ મળવી અનિશ્ચિત છે એટલા માટે પથરી ઉપર છેદનરૂપી ચિકિત્સા નિકૃષ્ટ ગળવામાં આવે છે.

૧૩ અક્રિયાયાં ધ્રુવો મૃત્યુઃ ક્રિયાયાં સંશયો ભવેત્ તસ્યાદાપૃચ્છ્ય કર્તવ્યમીશ્વરં સાધુકારિણા ॥

छेदन करवुं होय तो राजानी मंजूरी
लेवानी जरूर.

१३ जो छेदन न करवामां आवे तो रोगीनुं
मरण नवश्य थाय छे अने करवामां आवे तो
मरणनो संशय रेहे छे एटला माटे प्रवीणताथी
काम करनारा वैद्ये राजानी मंजूरी लईने पथरी
उपर छेदनरूप चिकित्सा करवी.

१४ अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपक्वदोष-
मीषत्कर्षितमभ्यक्तस्विन्नशरीरमभुक्तवन्तं कृत-
बलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्नोपहरणीयोक्तेन वि-
धानेनोपकल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बल-
वन्तमविकृवमाजानु समे फलके प्रागुपवेश्य
पुरुषं च तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्न-
तकटीकं वस्त्रधारकोपविष्टं संकुचितजानुकूर्प-
रमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा ततः
स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वे विमृद्य मु-
ष्टिनावपीडयेदधोनाभेर्यावदश्मर्यधः प्रपन्नेति ।
ततः स्नेहाभ्यक्ते कृप्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीम-
ध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्न-
बलाभ्यां पायुमेढान्तरमानीय निर्वलीकमना-
यतमविषमं च बस्ति सन्निवेश्य भृशमुत्पीडये-
दङ्गुलिभ्यां यथा ग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ।

स चेद्रुद्दीते शल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः ।

हतबलम्बशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निर्हरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विना त्वेतेन रूपेण निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥

सत्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वाव-
चारयेच्छूलमश्मरीप्रमाणं दक्षिणतो वा क्रिया-
सौकर्यहेतोरित्येके ।

यथा च न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रय-
तेत चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धि-
मेति तस्मात्समस्तामप्रवक्त्रेणाददीत ।

स्त्रीणां तु बस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निह-
ष्टस्तस्मात्प्रासामुत्सङ्गवच्छूलं पातयेदतोऽन्यथा
खल्वासां मूत्रक्षावी व्रणो भवेत् ॥

पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रक्षरणम् ।
अश्मरीव्रणादृते भिन्नबस्तिरेकधा न भव-
ति द्विधा भिन्नबस्तिराश्मरिको न सिध्यति ।

अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधा भिन्नबस्तिर्जीवति
क्रियाभ्यासाच्छाल्वविहितच्छेदान्निःस्पन्दपरि-
वृद्धत्वाच्च शल्यस्येति ।

उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवतार्य स्वे-
दयेत्तथा हि बस्तिरसृजा न पूर्यते पूर्णं वा
क्षीरवृक्षकपायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ।

भवति चात्र ।

क्षीरवृक्षकपायं तु पुष्पनेत्रेण योजितम् ।

निर्हरेदश्मरीं तूर्णं रक्तं वस्तिगतं च यत् ॥

मूत्रमार्गविशोधनार्थं चासौ गुडसौह्रियं
वितरेत् । उद्धृत्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्र-
विशोधनद्रव्यसिद्धामुष्णां सघृतां यवागूं पा-
ययेदुभयकालं त्रिरात्रं त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्रगा-
ढेन पयसा मृद्भोदनमल्पं भोजयेद्दशरात्रं मूत्रा-
सृग्विशुद्धयर्थं व्रणक्लेदनार्थं च दशरात्रादूर्ध्वं
फलाम्लैर्जाङ्गलरसैरुपाचरेत् । ततो दशरात्रं
चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् स्नेहेन द्रवस्वेदेन वा ।
क्षीरवृक्षकपायेण चास्य व्रणं प्रक्षालयेत् ।
रोध्रमधुकमज्जिष्ठाप्रपौण्डरीककल्कैर्व्रणं प्रति-
ग्राहयेत् । एतेष्वेव हरिद्रायुतेषु तैलं घृतं
वा विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनमिति । सत्यानशोणितं
चोत्तरबस्तिभिरुपाचरेत् । सप्तरात्राच्च स्वमा-
र्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे व्रणं यथोक्तेन विधिना
दहेदग्निना । स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरवस्त्या-
स्थापनानुवासनैरुपाचरेन्मधुरकपायैरिति ॥

पथरीनुं छेदन करवानुं पूर्वकर्म तथा

उत्तरकर्म सहित विधान.

१४ पथरीना दरदीने स्नेहनक्रियाथी स्निग्ध
करी, वमनथी तथा विरेचनथी दोषोनुं अपकर्षण
करी, कांईक दूबळो करी, अभ्यंगनो तथा स्वे-
दननो संस्कार आपी, प्रभातथी भूल्यो राखी,

बलिदान मंगल तथा स्वस्तिवाचन करावी, मूत्र-स्थानना अग्नोपहरणीय नामना ५ मा अध्यायमां कव्याप्रमाणे सघळी सामग्री सज्ज राखी, धैर्य आपनारां वचनोत्थी आश्वासित करीने पळी बीजा एक बळवान् अने गभराय नहीं एवा माणसने गोठण सूधी ऊंची सपाट पाटीयानी चोकी उपर प्रथम बेसाडी, तेना खोळामां दरदीनुं नाभिथी उपरनुं अंग रहे एवी गोठवणथी दरदीने वस्त्रनी हींडोणी उपर के गालमसूरीया उपर चत्तो बेसाडी, दरदीनी कमरने काईक ऊंची गखावी, दरदीना गोठणोने तथा कोणीओने संकुचित करावी, ते दरदीने दोरीओथी अथवा वस्त्रोथी पेल्ला बळवान् माणसनी साथे बांधवो. पळी दरदीना नाभिप्रदेशने स्नेहनो मारी पेटे अभ्यंग करी, डावा पडगवाने चोळीने मूठीवते नाभिथी नीचेना प्रदेशमां दवाण करवुं ते त्यांसूधी के ज्यांसूधी पथरी नीचा प्रदेशमां उतरी जाय. पळी वैद्य पोताना डावा हाथनी प्रदेशिनी तथा मध्यमा (अंगुठापासेनी तथा वचली) ए बे आंगळीओना नख उतरावी, स्नेहथी खरडी, ते आंगळीओने दरदीनी गुदामां दाखल करी, मीवणीने लगता प्रदेशमां ते आंगळीओवने पथरीने पोहोची, प्रयत्नथी तथा बलथी ते पथरीने गुदाना तथा उपस्थना मध्यमां लावी, मूत्राशयने करचली न पडे तथा नीचाई ऊंचाई के लंबाई न रहे एवी रीते स्थापीने आंगळीओथी एवुं अत्यंत दवाण करवुं के जेथी पथरी गांठनी पेटे ऊंची थई रहे.

आ प्रमाणे करी पथरीने पकडतां जो दरदी फाटेली आंखोवाळो, चेतनावगरनो, मुवेलानी पेटे लटकता माथावाळो, चेष्टावगरनो अने मुवेला जेवोज थई जाय तो तेनी पथरीने काहाडवी नहीं. जो काहाडवामां आवे तो दरदी मरी जाय छे.

१ वैतरणाचार्य केहे छे के स्त्रीओनी पथरी काहाडवी होय तो प्रवीण वैद्ये मूत्राशयने ऊंचो करी पथरीने नमा-

जो उपर कहेलां रूपो न देखवामां आवे तो पथरी काहाडवाने माटे नीचे प्रमाणे प्रयत्न करवो.

डावी बाजूमां सीवणीने एक जव जेटली दूर छोडी दर्ईने पथरीना प्रमाणने लगता प्रमाणवाळुं शस्त्र नाखवुं. केटलाएक आचार्यो केहेछे के 'सीवणीने एक जव जेटली दूर छोडी दर्ईने जमणी बाजूमां शस्त्र नाखवुं के जेथी क्रिया सेहे-लाइथी थाय.'

पथरी शस्त्रथी के यंत्रथी भेदाई जाय नहीं के चूर्ण थई जाय नहीं एवो प्रयत्न करवो. केम के पथरीनुं चूर्ण पण थोडुंक अवशेष रही जाय तो पाळुं वृद्धि पामे छे. कापेला प्रदेशमांथी पथरीने अतीक्ष्ण अने सर्पना जेवा मोहोडावाळा यंत्रथी आखीने आखी खेंची लेवी.

स्त्रीओने तो मूत्राशयनी बाजूमां नजदीकज गर्भाशय छे एटला माटे स्त्रीओनी पथरी काहाडवामां ऊंचुं के चत्तुं शस्त्र नाखवामां आवे तो मूत्राशयनी त्वचानी साथे गर्भाशयनी त्वचा पण भेदाई जवाथी स्त्रीओने योनिनी अंदर मूत्रनो म्वाव करनारो व्रण थाय छे.

पुरुषने तथा स्त्रीने पण जो मूत्राशयना मोहोडा आगल रहेला जे स्थलमां मूत्रनो म्वाव थाय छे ते स्थलनुं छेदन थई जाय तो तेमांथी निरंतर मूत्रम्वार थाय करे छे.

पथरीने काहाडवाथी जे व्रण थाय छे ते कारण शिवाय बीजा कोई प्रकारथी एक प्रदेशमां पण मूत्राशय भेदाय तो माणस जीवतो नथी अने पथरीने काहाडतां पण जो मूत्राशय बे ठेकाणे भेदाय तो ते पण असाध्यज थई पडे छे. पथरीने काहाडवा माटे मूत्राशयमां एक व्रण थतां पण माणस जीवतो रहेछे तेनुं कारण ए छे के तेना उपर ऊना जळनो स्वेद तथा वड वगेरे क्षीर वृक्षोना काथनुं सेचन इत्यादिक क्रियाओ

वीने कूलाना अग्रमां छेदन करवुं ए हितकारी छे. बीजे ठेकाणे छेदन करवामां आवे तो नुकसान थाय छे.

વારંવાર થાય છે, પથરીના જેવડાજ મુખવાળા શસ્ત્રથી સીવળીની ડાઘી વાજૂમાં છેદ થાય છે અને વૃદ્ધિ પામેલા મૂત્રના સ્ત્રાવથી વધેલી પથરી નીકળી જતાં પળ તે સ્થાનમાં જામેલો મૂત્રનો જથો નિશ્શેષ થઈ જતો નથી. (શા. ૦ અ. ૬ વિ. ૨૬ મો જુવો.)

પથરીને કાઢાડી લીધા પછી તે રોગીને ડના પાળીની કોઠીમાં ઉતારીને સ્વેદન આપવું. આમ કરવાથી મૂત્રાશય લોહીથી ભરાઈ જતો નથી. સ્વેદન આપ્યા છતાં પળ મૂત્રાશય લોહીથી ભરાઈ જાય તો વડવગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના કાથની ઉત્તરવસ્તિ દેવી. (લિંગમાં કે યોનિમાં જે પિચકારી દેવામાં આવે તે ઉત્તરવસ્તિ કેહેવાય છે.)

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિષ્ઠ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે 'ઉત્તર વસ્તિથી દાઘલ કરવામાં આવેલો વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનો કાથ પથરીને તુરત કાઢાડી નાંખે છે અને મૂત્રાશયમાં રહેલા રુધિરને પળ તુરત કાઢાડી નાંખે છે.'

જેની પથરી કાઢાડવામાં આવી હોય તે માળસને મૂત્રનો માર્ગ સાફ કરવા માટે ગોઠથી તૃપ્તિ આપવી. (ગોઠવાળો ભાત ધવરાવવો.)

રોગીને પાળીની કોઠીમાંથી કાઢાડી લઈ વ્રણને મધનો તથા ઘીનો અભ્યંગ કરવો અને મૂત્રનું શોધન કરનારાં ઔષ્ધોમાં પકાવેલી ઘીવાળી ડની રાંધ પાવી. આ રાંધ વ્રણ દિવસ સૂધી વજ્રે વચ્ચત પાવી અને તે પછી દશ દિવસ સૂધી સારી પેટે ગોળથી મિશ્રિત કરેલા દૂધની સાથે વજ્રે વચ્ચત થોડો થોડો કોમલતાવાળો ભાત જમાડવો કે જેથી મૂત્રની તથા રુધિરની શુદ્ધિ થઈ જાય અને વ્રણનું ક્ષેદન થાય. દશ દિવસ પછી દાડિમ વગેરે ફળોના રસથી ટાટા કરેલા જાંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસોથી ઉપચાર કરવો. પછી દશ દિવસ સૂધી વૈષ્ણે સાહુચેતી રાક્ષીને આ રોગીને સ્નેહસ્વે-

દથી અથવા દ્રવસ્વેદથી સ્વેદન દેવું અને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના કાથથી આ વ્રણને ધોવો. લોદર, જેઠીમધ, મજીઠ અને પાંડેરવો આઓના કલ્કોનાં વ્રણ ઉપર લેપનો કરવાં. લોદર, જેઠીમધ, મજીઠ, પાંડેરવો અને હલદર આઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલનો અથવા ઘીનો વ્રણ ઉપર અભ્યંગ કરવો. જો રુધિર જામી ગયું હોય તો ઉત્તરવસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી. પથરીને કાઢાડ્યા પછી સાત રાત વીત્યા છતાં પળ મૂત્ર પોતાના રસ્તાપર ન આવતું હોય તો વ્રણને સૂત્રસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે અગ્નિથી ડાંખવો. મૂત્ર પોતાના રસ્તાપર આવે ત્યાર પછી કાકોલી આદિ મધુર દ્રવ્યોની તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની ઉત્તરવસ્તિઓ અને નિરુહવસ્તિઓ દેવી તથા સ્નેહવસ્તિઓ પળ દેવી.

૧૫ યદ્વચ્છયા વા મૂત્રમાર્ગપ્રતિપન્નામન્ત-રાસક્તાં શુક્રાદમરીં શર્કરાં વા સ્વોતસાપહરેત્ ।
એવં ચાશક્યે વિદાર્ય વા નાડીં શસ્ત્રેણ વડિ-
શેનોદ્ધરેત્ ॥

પથરી જો યદ્વચ્છાથી મૂત્રના માર્ગમાંજ આવી ગઈ હોય તો તેની ચિકિત્સા.

૧૬ વીર્યની પથરી અથવા કાંકરી જો યદ્વચ્છાથી મૂત્રના માર્ગમાંજ આવી ગઈ હોય અને અંદર લાગી રહી હોય તો તેને મૂત્રના રસ્તામાંથીજ કાઢાડી લેવી અને જો મૂત્રના રસ્તામાંથી કાઢાડી શકાય એમ ન હોય તો લિંગમાં શસ્ત્રવતે ક્ષેદન કરીને વડિશ નામના યંત્રવતે કાઢાડી લેવી.

૧૬ રૂઢવ્રણશ્રાઙ્ગનાશ્વનગનાગરથદ્રુમાન્ના-રોહેત વર્ષે નાપ્સુ ધ્રુવેત મુજીત વા ગુરુ ॥

વ્રણ રૂઙ્ગાઈ ગયા પછી એક વર્ષસૂધી પાલવાની પેરેજી.

૧૬ વ્રણ રૂઙ્ગાઈ ગયા પછી એક વર્ષસૂધી

૧ વડ, ડંબરો, પીપ્પલો, મોટી પીપર અને પારસ-પીપ્પલો આ પાંચ ક્ષીરિવૃક્ષો કેહેવાય છે.

૨ તૃણપંચમૂલી, ગોઘરુ, અને પાષાણમેદ રૂઘાદિક દ્રવ્યો મૂત્રનું શોધન કરનારાં છે.

ત્રીસંગ કરવો નહીં. ઘોડા ઉપર, પર્વત ઉપર, હાથી ઉપર, રથ ઉપર કે જાડ ઉપર ચઢવું નહીં. પાળીમાં તરવું નહીં અને ભારે અન્ન જમવું નહીં.

૧૭ મૂત્રવહશુક્રવહમુષ્કસ્રોતોમૂત્રપ્રસેકસેવનીયોનિગુદવસ્તીન્ પરિહરેત્ ।

તત્ર મૂત્રવહચ્છેદાન્મરણં મૂત્રપૂર્ણવસ્તેઃ । શુક્રવહચ્છેદાન્મરણં ક્લેબ્યં વા । મુષ્કસ્રોત ઉપગાતાઙ્ગજમજ્જઃ । મૂત્રપ્રસેકક્ષણનાન્મૂત્રપ્રક્ષરણમ્ । સેવનીયોનિચ્છેદાદ્રુજઃ પ્રાદુર્ભાવઃ । વસ્તિગુદવિદ્ધલક્ષણં પ્રાગુક્તમિતિ ॥

મવતશ્ચાત્ર ।

મર્માણ્યષ્ટાવસમ્બુદ્ધ્ય સ્રોતોજાનિ શરીરિણામ્ । વ્યાપાદયેદ્વહ્નમર્ત્યાઙ્ગલ્લક્ષકર્માપદુર્ભિપક્ । સેવની શુક્રહરણી સ્રોતસી ફલયોર્ગુદમ્ । મૂત્રસંકં મૂત્રવહં યોનિર્વસ્તિસ્તથાષ્ટમઃ ॥

છેદન કરતી વખતે આઠ મર્મોનો વચાવ કરવાની જરૂર અને તે વચાવ ન થાય તો તેથી નુકસાન.

૧૭ પથરીનું છેદન કરવાના સમયમાં વૈદ્યે મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોત, વીર્યનું વહન કરનારાં સ્રોત, વૃષણનાં સ્રોત, મૂત્રના પ્રસેકનું સ્થલ, સીવળી, યોનિ, ગુદા અને મૂત્રાશય એઓને છોડી દેવાં. (એઓમાં શસ્ત્રનો ઘાવ ન થાય એમ કરવું).

જો મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો મૂત્રથી મૂત્રાશય ભરાઈ રહેતાં મરણ થાય છે. વીર્યનું વહન કરનારાં સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો મરણ થાય છે અથવા નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વૃષણનાં સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો લિંગનું ઉત્થાન બંધ પડી જાય છે. મૂત્રના પ્રસેકના સ્થલનું છેદન થઈ જાય તો મૂત્રનો સ્રાવ થયાજ કરે છે અને સીવળીનું કે યોનિનું છેદન થઈ જાય તો વેદનાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. મૂત્રાશયનું કે ગુદાનું છેદન થઈ જાય તો શારીરસ્થાનના

૧ મર્મદરો કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના

૯ મા અધ્યાયના આઠમા વિષયમાં કહેલાં લક્ષણો થાય છે. (મૂત્રાશયમાં કાંઈ વેધ થાય તો મૂત્રાશયમાં આનાહ થાય છે, મૂત્રનો નિરોધ થાય છે અને ઉપસ્થ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. ગુદામાં કાંઈ વેધ થાય તો આનાહ થાય છે, દુર્ગંધપણું થાય છે અને આંતરડામાં ગ્રંથિ થઈ જાય છે.)

આ વિષયના શ્લોકોમાં મગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘શસ્ત્રક્રિયામાં પ્રવીણતા નહીં પામેલો વૈદ્ય પોતાને માણસોના સ્રોતોમાં રહેલાં આઠ મર્મોનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે ઘનાં માણસોને મારી નાખે છે. સીવળી, વીર્યનું વહન કરનારાં સ્રોત, વૃષણનાં સ્રોત, ગુદા, મૂત્રના પ્રસેકનું સ્થલ, મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોત, યોનિ અને મૂત્રાશય એ આઠ મર્મોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.’

અધ્યાય ૮ મો.

૧ અથાતો મગન્દરાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મગન્દર-ચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પશ્ચ મગન્દરાઃ ક્ષ્યાતાસ્તેષ્વસાધ્યઃ શમ્બૂકાવર્ત્તઃ શલ્યનિમિત્તશ્ચ યે શેષાઃ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ ॥

મગન્દરોમાં સાધ્યાસાધ્યનો વિભાગ.

૨ મગન્દરો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે તેઓમાં શંબૂકાવર્ત્ત નામનો મગન્દર અને શલ્યથી થયેલો (ઉન્માર્ગી નામનો) મગન્દર એ બે અસાધ્ય છે. વાકીના ત્રણ મગન્દરો (શતપોનક, ઉષ્મીવ અને પરિસ્ત્રાવી) કષ્ટસાધ્ય છે.

૩ તત્ર મગન્દરપિડકોપદ્રુતમાતુરમપતર્પ-ચોથા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તેઓની ચિકિત્સા વિષયનો.

णादिविरेचनान्तेनैकादशविधेनोपक्रमेणोपक्रमेतापक्वपिडकम् ॥

भगंदरसंबंधी पिडकानी (फोडलीनी) चिकित्सा.

३ भगंदरसंबंधी फोडलीथी पीडाएला माणसनी ते फोडली पाकी न होय त्यांसूधी आ चिकित्सितस्थानना द्वित्रणीय नामना पेहेला अध्यायना २३ मा विषयमां कहेली अपतर्पणथी मांडीने विरेचनसूधीनी बार प्रकारनी चिकित्सा करवी.

४ पक्षेषु चोपस्निग्धमवगाहस्विन्नं शय्यायां सन्निवेश्यार्शसमिव यन्त्रयित्वा भगन्दरं समीक्ष्य पराचीनमवाचीनं वा बहिर्मुखमन्तर्मुखं वा ततः प्रणिधायैषणीमुन्नम्य साशयमुद्धरेच्छ्लेण । अन्तर्मुखे चैवं सम्यग्यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहमाणस्य भगन्दरमुखमासाद्यैषणीं दत्त्वा शस्त्रं पातयेत् । आसाद्य वाग्निक्षारं चेत्येतत्सामान्यं सर्वेषु ॥

पाकेली फोडली के जे भगंदर केहेवाय छे तेनी सामान्य चिकित्सा.

४ भगंदरनी फोडली पाके के भेदाय त्यारे रोगीने स्नेहन संस्कार आपी तथा ऊना काथादिकथी भरेली कोठीमां बेसाडवारूप स्वेदन संस्कार आपी, शय्यामां दाखल करी, आ चिकित्सितस्थानना छट्टा अध्यायना त्रीजा विषयमां जेप्रमाणे अरशवाळाने माटे कहुं छे तेप्रमाणे निश्चल करी, 'भगंदर ऊंचा मुखवाळो, नीचा मुखवाळो, बाहार मुखवाळो के अंदर मुखवाळो छे?' ए नजरे जोई, पछी एषणी नामनी यंत्राध्यायमां (सूत्रस्थानना ७ मा अध्यायमां) कहेली शलाकाने भगंदरनी अंदर नाखी तेथी भगंदरने ऊंचो करीने शस्त्रवते तेना मूलसहित कापी नाखवो. जो भगंदर अंदर मुखवाळो होय तो अरशना विषयमां कह्याप्रमाणेज रोगीनी पासे दस्तने अधोद्वारथी

बाहार काहाडवाना समयना जेवुं जोर करावतां करावतां सारी रीते यंत्रने अंदर दाखल करी भगंदरना मोहोडानो पत्तो मेळवी लई, तेमां एषणी नाखी, भगंदरने ऊंचो करीने शस्त्रवते छेदन करवुं. अथवा भगंदरोना मोहोडाने दृष्टिगोचर करी कबजामां लईने तेना उपर अग्निनो के क्षारनो प्रयोग करवो. आ चिकित्सा सघळा प्रकारना भगंदरोमां सामान्य रीते लागू पाडवानी छे. (भगंदरोने सूत्रस्थानना २९ मा अध्यायमां छेद्य कह्या छे अने भेद्य पण कहेला छे.)

५ विशेषतस्तु ।

नाड्यन्तरे व्रणान्कुर्याद्भिषक् तु शतपोनके । ततस्तेषूपरूढेषु शेषा नाडीरुपाचरेत् ॥ गतयोऽन्योऽन्यसम्बद्धा बाह्याश्छेद्यास्त्वेकधा । नाडीरन्याभिसम्बद्धा यश्छिनत्येकधा भिषक् ॥ स कुर्याद्विवृतं जन्तोर्व्रणं गुदविदारणम् । तस्य तद्विवृतं मार्गं विण्मूत्रमनुगच्छति ॥ आटोपं गुदशूलं च करोति पवनो भृशम् । तत्राधिगततन्त्रोऽपि भिषज्जुह्येदसंशयम् ॥ तस्मान्न विवृतः कार्यो व्रणस्तु शतपोनके । व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा वै विजानता ॥ अर्द्धलाङ्गलकश्छेदः कार्यो लाङ्गलकोऽपि वा । सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥ द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वोभ्यां छेदो लाङ्गलको मतः । ह्रस्वमेकतरं यच्च सोऽर्द्धलाङ्गलकः स्मृतः ॥ सेवनीं वर्जयित्वा च चतुर्द्धा दारिते गुदे । सर्वतोभद्रकं छेदमाहुश्छेदविदो जनाः ॥ पार्श्वगतं शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत् । सर्वतः स्नावमार्गस्तु दद्वैद्यस्तथाग्निना ॥ सुकुमारस्य भीरोर्हि दुष्करः शतपोनकः । रुजास्त्रावापहं तत्र स्वेदमाशु प्रयोजयेत् ॥ स्वेदद्रव्यैर्यथोद्दिष्टैः कृशरापायसादिभिः । ग्राम्यान्पौदकैर्मसैर्लावाद्यैर्वापि विष्करैः ॥ वृक्षादनीमथैरण्डं बिल्वार्दि च गणं तथा ।

કપાયં સુકૃતં કૃત્વા સ્નેહકુમ્ભે નિપેચયેત્ ।
 નાડીસ્વેદેન તેનાસ્ય તં વ્રણં સ્વેદયેદ્વિપક્ ॥
 તિલૈરણ્ડાતસીમાષયવગોધૂમસર્પપાન્ ।
 લવણાન્યમ્લવર્ગં ચ સ્થાલ્યામેવોપસાધયેત્ ॥
 આતુરં સ્વેદયેત્તેન તથા સિધ્યતિ કુર્વતઃ ।
 સ્વિન્નં ચ પાયયેદેનં કુપ્તં ચ લવણાનિ ચ ॥
 વચાહિહ્ગ્વજમોદં ચ સમભાગાનિ સર્પિષા ।
 માર્દ્વીકેનાથ વામ્લેન સુરાસૌવીરકેણ વા ॥
 તતો મધુકતૈલેન તસ્ય સિઞ્ચેદ્વિપગ્વ્રણમ્ ।
 પરિપિઞ્ચેદુદં ચાસ્ય તૈલૈર્વાતરુજાપહૈઃ ॥
 વિધિનાનેન વિષ્મૃત્તં સ્વમાર્ગમધિગચ્છતિ ।
 અન્યે ચોપદ્રવાસ્તાંત્રાઃ સંધ્યન્ત્યત્ર ન સંશયઃ
 શતપોનક આખ્યાત ઉપ્દ્રૂઘીવે ક્રિયાં શૃણુ ॥

શતપોનકની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧ જો શતપોનક નામનો ભગંદર હોય તો વૈદ્યે વચમાં વચમાં એક એક નાડીને (પરૂનું વહન કરનારી નળીને) છોડી દર્શને વીજી તેવી નળીઓમાં શસ્ત્રવતે વ્રણો કરવા. (જો એકી વચતે સઘળી નળીઓમાં વ્રણો કરવામાં આવે તો ગુદા ફાટી જવાથી રોગીનું મરણ થઈ જાય છે.) વીજી નળીઓમાં કરેલા વ્રણો રુક્ષાઈ ગયા પછી જે નળીઓને છોડી દીધી હોય તેઓમાં વ્રણો કરવા. (આ સ્થલમાં ઢલ્હન તો એમ વ્યાખ્યાન આપે છે કે “પરૂથી ભરાઈ જતી બે ચાર નળીઓનું જે મધ્ય હોય તેમાં વ્રણો કરવા અને તેઓ રુક્ષાયા પછી વીજી નળીઓના મધ્યમાં કરવા” પણ એ વ્યાખ્યાન વાગ્મટના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ લાગે છે.) પરસ્પરની સાથે સંબંધ ધવરાવતી વાહારની ? નળીઓમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના છેદો કરવા પણ સઘળી નળીઓમાં એક પ્રકારનાજ છેદો કરવા નહીં. અન્ય નળીઓની સાથે સંબંધ ધરાવતી નળીઓને જે વૈદ્ય એક પ્રકારથીજ કાપી નાખે તે વૈદ્ય રોગીની ગુદાનું જેથી વિદારણ થઈ જાય એવા ફાટેલા મોહોડાવાળા વ્રણને કરી દે છે કે જેથી વિષ્ટા

અને મૂત્ર એ ફાટેલા માર્ગમાંથી નીકળવા લાગે છે અને પવન ગુદામાં ભારે શૂળને તથા પેટમાં પ્રવલ આધ્માનને (આફરાને) ઉત્પન્ન કરે છે. જો આમ બને તો શાસ્ત્રોનો પૂર્ણ અભ્યાસી પ્રવીણ વૈદ્ય પણ તેમાં અવશ્ય મુંઝાઈ જાય છે એટલા માટે શતપોનક નામના ભગંદરમાં વ્રણને ફાટેલા મોહોડાવાળો કરવો નહીં. પ્રવીણ વૈદ્યે ઘણાં છિદ્રોવાળા એ શતપોનકમાં તે તે પ્રદેશને અનુસરીને અર્દ્ધલાંગલક, લાંગલક, સર્વતોભદ્રક અને ગોતીર્થક એ નામના જૂદા જૂદા છેદો કરવા. જે છેદની બન્ને વાજૂઓ તુલ્ય રાખવામાં આવે તે છેદ લાંગલક કહેવાય છે. જે છેદની બે વાજૂઓમાં એક વાજૂ ટૂંકી રાખવામાં આવે તે છેદ અર્દ્ધલાંગલક કહેવાય છે. સીવળીને છોડી દર્શને ગુદાની ચાર વાજૂઓમાં છેદ કરવામાં આવે તે છેદ સર્વતોભદ્રક કહેવાય છે. શસ્ત્રને એક પડલાંથી લગાવીને વલ્લદગુતરણા જેવો જે છેદ કરવામાં આવે તે છેદ ગોતીર્થક કહેવાય છે.

છેદો કન્યા પછી વૈદ્યે સ્ત્રાવના માર્ગોને ચોતરફ અગ્નિવતે ઢાંખી દેવા જોઈએ કે જેથી વ્રણ પાછો વિકૃત થાયજ નહીં. જે રોગી યુકુમાર કે વીકળ હોય તેના શતપોનકની દાહરૂપ ક્રિયા દુષ્કર થઈ પડે છે એટલા માટે એવા માણસના શતપોનકને કાપ્યા પછી જેથી વેદના અને સ્ત્રાવ શાંત થઈ જાય એવો સ્વેદન સંસ્કાર તુરત ગોઠવી દેવો. કૃશરા (તલ, ચોખા તથા અહદ એઓની સ્ત્રીચડી) અને દૂધપાક इत्यादि સ્વેદન ઔષધો કે જેઓ આ સ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે તેઓથી અથવા ગ્રામ્ય, આનૂપ કે જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી અથવા લાવાં વગેરે વિષ્કિર પક્ષીઓનાં માંસોથી સ્વેદન સંસ્કાર દેવો. (શેક તથા વાફ વગેરે દેવાં.) બાંદો-અપરવૃક્ષ, ઇરહો તથા ચિલ્વાદિ ગણ. (આ ગણ વરુણાદિ ગણના પેટાનો છે.) એઓનો ઉત્તમ કાથ બનાવીને તે કાથને સ્નેહના રીઢા ઘડામાં રેડવો અને પછી

તે ઘડામાં નઠી નાચીને વૈદ્યે તે નઠીવતે એ મા-
ળસના વ્રણનું સ્વેદન કરવું. (નાડીસ્વેદ દેવો.)
તલ, ઇરડો, અઢસી, અડદ, જવ, ઘઉં, સર્પપ,
લવણો અને અમ્લવર્ગ (સૂત્રસ્થાનના રસવિશેષ-
વિજ્ઞાનીય નામના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩ મા
વિષયમાં જુવો.) એઓને હાંડલીમાં બાફીને તે
કાથની વરાઢથી રોગીને સ્વેદ સંસ્કાર આપવો.
આ પ્રમાણે કરવાથી વેદનાનો તથા સ્વાવનો નાશ
થતાં રોગ શાંત થઈ જાય છે. સ્વેદ સંસ્કાર
આપ્યા પછી વૈદ્યે કઠ, લવણો, વજ, હીંગ અને
બોડી અજમોદ એઓને સમભાગે લઈ ઘીની સાથે
અથવા દ્રાક્ષના મઘની સાથે અથવા કાંજીની સાથે
અથવા સામાન્ય મદિરાની સાથે અથવા સૌવીરકની
સાથે પાવાં. પછી એ માળસના વ્રણ ઉપર જેઠીમ-
ધના તૈલથી સેચન કરવું તથા વાયુસંવંધી વેદ-
નાને હળનારાં તૈલોથી ગુદા ઉપર પણ સેચન
કરવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીનાં વિષ્ટા તથા
મૂત્ર પોતપોતાના માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે અને વીજા
તીવ્ર ઉપદ્રવો પણ શાંત થઈ જાય છે એમાં કશો
સંશય નથી. શતપોનક નામના ભગંદર ઉપર આ
વિશિષ્ટ ક્રિયા કહી. હવે ઉષ્ઠગ્રીવ નામના ભગંદર
ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા કહુંછું તે સાંભળો.

૬ અથોષ્ઠગ્રીવમેપિત્ત્વા છિત્ત્વા ક્ષારં નિપાતયેત્
પૂતિમાંસવ્યપોહાર્થમશિરત્ર ન પૂજિતઃ ।
અથૈનં ઘૃતસંસૃષ્ટૈસ્તિલૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
બન્ધં તતોડનુ કુર્વીત પરિપેકં તુ સર્પિપા ।
તૃતીયે દિવસે મુક્ત્વા યથાસ્વં શોધયેદ્ધિપક્ ॥
તતઃ શુદ્ધં વિદિત્વા ચ રોપયેત્તુ યથાક્રમમ્ ।

ઉષ્ઠગ્રીવ નામના ભગંદરની વિશિષ્ટ
ચિકિત્સા.

૬ જો ઉષ્ઠગ્રીવ નામનો ભગંદર થયો હોય તો તે
ભગંદરને શલાકાથી શોધી ડુંચો કરી કાપીને તેના
ઉપર ક્ષાર પાડવો કે જેથી સહેલું માંસ દૂર થઈ

જાય. ઉષ્ઠગ્રીવ ઉપર અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો એ
સારું નથી. પછી ઘીથી સંયુક્ત કરીને વાટેલા
તિલોનો લેપ કરી તે ઉપર છિદ્રવાળો ગોફળા
નામનો પાટો બાંધવો અને પાટો બાંધ્યા
પછી ઘીવતે સેચન કરવું. વૈદ્યે ત્રીજે દિવસે એ
પાટાને છોડીને પછી પિત્તને હરનારાં દ્રવ્યોથી
યોગ્ય રીતે શોધન કરવું. જ્યારે વ્રણ શુદ્ધ થઈ
જાણવામાં આવે ત્યારે ક્રમપ્રમાણે તેનું રોપણ
કરવું. (ધરતી લાવીને રૂઢાવવો.)

૭ ઉત્કૃત્યાસ્ત્રાવમાર્ગં તુ પરિસ્ત્રાવિણિ બુદ્ધિમાન્
ક્ષારેણ વા સ્ત્રાવગતિં દદેદ્ધુતવહેન વા ॥
સુખોષ્ણેનાણુતૈલેન સેચયેદ્ધુદમણ્ડલમ્ ।
ઉપનાહાઃ પ્રદેહાશ્ચ મૂત્રક્ષારસમન્વિતાઃ ।
વામનીયૌષધૈઃ કાર્યાઃ પરિપેકાશ્ચ માત્રયા ॥
મૃદુભૂતં વિદિત્વૈનમ્લપસ્ત્રાવરુગન્વિતમ્ ।
ગતિમન્વિષ્ય શસ્ત્રેણ છિન્ધ્યાત્સ્વર્જૂરપત્રકમ્ ॥
ચન્દ્રાર્ધં ચન્દ્રચક્રં ચ સૂચીમુખમવાદ્ધુખમ્ ।
છિત્ત્વાગ્નિના દદેત્સમ્યગેવં ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥
તતઃ સંશોધનૈરેવ મૃદુપૂર્વૈર્વિશોધયેત્ ।

પરિસ્ત્રાવી નામના ભગંદરની વિશિષ્ટ
ચિકિત્સા.

૭ જો પરિસ્ત્રાવી નામનો ભગંદર થયો હોય
તો બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે વચમાં રહેલી નઠીની ચોતરફ
રહેલાં સ્ત્રાવોનાં મુખોને શસ્ત્રવતે કાપી તે સ્ત્રાવોની
ગતિને ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી બાઢવી. અણુતૈલ
કે જે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨ મા
વિષયમાં કેહેવામાં આવ્યું છે તેને સેહેવાય તેનું
ડુંચું કરીને તેથી ગુદાના મંડલ ઉપર સેચન કરવું,
ગોમૂત્રથી તથા ક્ષારથી સંયુક્ત કરેલાં મીંઢોઢ
વગેરે ઔષધોના ઉપનાહો બાંધવા તથા પ્રલેપો
કરવા અને તે મીંઢોઢ વગેરે ઔષધોના દ્રવ્યોથી
થોડા થોડા પરિપેકો પણ કરવા. સ્ત્રાવોનાં મુ-
ખોનો દાહ કરવા વગેરે આ ક્રિયાઓથી ભગંદર
પય જુવો.

કોમલ, અલ્પ સ્ત્રાવવાળો તથા અલ્પ વેદનાવાળો થાય ત્યાર પછી વૈદ્યે મધ્યમાં રહેલી મુખ્ય નળીને શલાકાવતે શોધી ઝૂંચી કરીને તેમાં શસ્ત્રવતે સ્વ-જૂરીના પાનડાના જેવી બે પંક્તિઓવાળો, અથવા અર્ધચંદ્ર જેવી આકૃતિવાળો અથવા ચંદ્ર જેવા ગોળ મોહોડાવાળો અથવા સોઈના જેવા મોહોડાવાળો અને જેનું મોહોડું નીચે રહે એવો છેદ કરવો. છેદ કન્યા પછી ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણેજ ફરીવાર અભિવતે અથવા ક્ષારવતે સારી રીતે દાહ કરવો. પછી રોગીને પ્રથમ કોમલ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો અને પછી જો તેનો કોઠો ક્રૂર-કઠણ જોવામાં આવે તો તેને તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો.

૮ બહિરન્તર્મુખો વાપિ શિશોર્યસ્ય ભગન્દરઃ ॥
તસ્યાહિતં વિરેકાગ્નિશસ્ત્રક્ષારાવચારણમ્ ।
યદ્યન્મૃદુ ચ તીક્ષ્ણં ચ તત્તત્તસ્યાવચારયેત્ ॥

બાલકને થણલા ભગંદરની ચિકિત્સા.

૮ બાલકને બાહ્ય મોહોડાવાળો કે અંદર મોહોડાવાળો ભગંદર થણલો હોય તો તેને માટે વિરેચન, અગ્નિક્રિયા, શસ્ત્રક્રિયા કે ક્ષારક્રિયા હિત-કારી નથી. જો એ ક્રિયાઓની જરૂર જોવામાં આવે તો એ ક્રિયાઓના જે પ્રકારો કોમલ પળ હોય અને તીક્ષ્ણ પળ હોય અર્થાત્ અતિકોમલ પળ ન હોય અને અતિતીક્ષ્ણ પળ ન હોય તે પ્રકારોની યોજના કરવી. (શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર હોય તો વાંસની સઢી વગેરેથી છેદન કરવું અને વિરેચનની જરૂર હોય તો ગરમાઝા વગેરેનું વિરેચન દેવું इत्यादि.)

૯ આરગ્વધનિશાકાલાચૂર્ણં મધુઘૃતાપ્તમ્ ।
અગ્રવસ્તિપ્રણિહિતં વ્રણાનાં શોધનં હિતમ્ ॥
યોગોઽયં નાશયત્યાશુ ગતિમેધમિવાનિલઃ ।

ભગંદરના વ્રણોનું શોધન કરવાનો યોગ.

૯ ગરમાઝો, હઠ્ઠદર અને મજીઠ અથવા કાઢીજીરી એઓના ચૂર્ણને મધમાં તથા ઘીમાં કાલવી, તે વતે સૂતરની ઘાટી વાટને સ્વરડી, તે વાટને

વ્રણોમાં નાખવી એ હિતકારી શોધન છે. જેમ પવન વાદળાંને તુરત નષ્ટ કરે તેમ આ યોગ પશુની ગતિને તુરત નષ્ટ કરે છે.

૧૦ આગન્તુજે ભિષજ્ઞ નાર્દી શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય યત્નતઃ
જામ્બોષ્ટેનાગ્નિવર્ણેન તપ્તયા વા શલાકયા ।
દહેદ્યથોક્તં મતિમાંસ્તં વ્રણં સુસમાહિતઃ ॥
કૃમિઘ્નં ચ વિધિં કુર્યાચ્છલ્યાનયનમેવ ચ ।
પ્રત્યાખ્યાયૈષ ચારભ્યો વર્જ્યશ્ચાપિ ત્રિદોષજઃ
પતત્કર્મ સમાખ્યાતં સર્વેષામનુપૂર્વશઃ ।

ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરની પ્રથમ ના પાડીને ચિકિત્સા કરવી અને શંબૂ-કાવર્ત નામના ભગંદરની તો ચિકિત્સા કરવીજ નહીં.

૧૦ ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર કે જે આગંતુ કારણોથી થાય છે. તે થયો હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે યત્નપૂર્વક શસ્ત્રવતે નળીને કાપીને તેને અગ્નિથી લાલ ચોલ કરેલા જાંબવૌષ્ઠ નામના પથરાથી (જાંબૂના ફળ જેવા અગ્રવાળો વાટ જેવો લાંબો કાઠો પથરો જાંબવૌષ્ઠ કેહેવાય છે.) અથવા તપાવેલી સઢીથી ઢાંખવી અને સાહુચેત રહીને કીડાઓને હળનારી ક્રિયા પળ કરવી તથા જો અંદર શલ્ય હોય તો તેને પળ કાઢાડવું. આ ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર અસાધ્ય છે તો પળ તેમાં વસ્તુપર ફાવી શકાય એમ છે એટલા માટે તેની ચિકિત્સા કરવી પળ પ્રથમ અસાધ્ય જણાવી ના પાડીને કરવી અને શંબૂકાવર્ત નામનો ત્રિદોષજન્ય ભગંદર તો તમામ અસાધ્યજ છે માટે તેની ચિકિત્સા તો મુદલ કરવીજ નહીં.

આ સઘઠા ભગંદરોની ક્રિયા અનુક્રમથી કહી.

૧૧ ઇષાં તુ શસ્ત્રપતનાદ્વેદના યત્ર જાયતે ॥
તત્રાણુતૈલેનોષ્ણેન પરિષેકઃ પ્રશસ્યતે ।
વાતઘ્નૌષધસંપૂર્ણી સ્થાલીં છિદ્રશરાવિકામ્ ॥
સ્નેહાભ્યક્તગુદસ્તપ્તામધ્યાસીત સ્વાષ્પકામ્ ।
નાઙ્યા વાસ્યાહરેત્સ્વેદં શ્યાનસ્ય રુજાપહમ્ ॥

उष्णोदकेऽवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ।
कदलीमृगलोपाकप्रियकाजिनसंभृतान् ॥
कारयेदुपनाहंश्च शाल्वणादीन् विचक्षणः ।
कटुत्रिकं वचाहिङ्गुलवणान्यथ दीप्यकम् ॥
पाययेद्बाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः ।

सघळा भगंदरोमां शस्त्रपातनी वेदना-
ओने शांत करवामाटे क्रियाओ.

११ भगंदरोमां शस्त्रपातथी ज्यां वेदना थाय
ते स्थल उपर ऊना अणुतैलथी परिपेक करवो
ए उत्तम छे. (आ स्थानना चोथा अध्यायनो
२२ मो विषय जुवो.)

गुदाने स्नेहनो अभ्यंग करी एक हांडलीमां
वायुने हणनारां औपधोनो वराळवाळो काथ भरी,
उपर छिद्रोवाळुं कोडीयुं ढांकी, ते हांडलीने मां-
चीनी नीचे राखी रोगीने ते मांचीनी उपर वेसाडीने
बाफ लेवराववामां आवे तो शस्त्रपातनी वेदना
शांत थई जाय छे.

अथवा वैद्ये शस्त्रपातनी वेदनाथी पीडाता
भगंदरना दरदीने सुवडावी तेने नाडीस्वेद आपवो
के जेथी शस्त्रपातनी वेदना शांत थई जाय.

अथवा ए दरदीने ऊना पाणीमां वेसाडवो
के सुवाडवो एटले तेथी वेदना शांत थई जाय छे.

विचक्षण वैद्ये भगंदरना दरदीने शस्त्रपातनी
वेदनाथी मुक्त करवाने माटे कदली नामनो वाघ
जेवो कावरचीतरो मृग, लोंकडी के प्रियक ना-
मनो मृग एओनां चामडामां बांधेला शाल्वण-
आदि उपनाहो करवा. (शाल्वणनुं स्वरूप आ
स्थानना चोथा अध्यायना १५ मा विषयमां जुवो.)

सूठ, मरी, पीपळ, वज, हींग, सैंधव अने
अजमा एओनुं चूर्ण करी कांजी, कळथीनो रस,
मदिरा अने सौवीरक इत्यादिकनी साथे पावुं
एटले भगंदरमां शस्त्रपातथी थएली वेदना शांत
थई जशे.

१२ ज्योतिष्मती लाङ्गलकी श्यामा दन्ती
त्रिवृत्तिलाः ॥
कुष्ठं शताह्वा गोलोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ।
कासीसकाञ्चनक्षीर्यौ वर्गः शोधन इष्यते ॥
त्रिवृत्तिलानागदन्तीमञ्जिष्ठाः पथसा सह ।
उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा निम्बपल्लवाः ।
त्रिवृत्तेजोवती दन्ती कल्को नाडीव्रणापहः ॥
कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ।
रजनी त्रिफला तुत्थं हितं स्याद्रूणशोधनम् ॥

भगंदरना क्षतोनुं शोधन वगेरे करवाना
योगो.

१२ मालकांकणी, दूधीयो वछनाग, काळी न-
सोतर, नेपाळो, धोळी नसोतर, तिल, कठ, शता-
वरी, जटामांसी अथवा धोळी दूर्वा, लोदर, गरणी,
हाराकसी अने दारूडी एटलां औपधोनो वर्ग
भगंदरना क्षतोनुं शोधन करनार छे.

नसोतर, तल, नेपाळो अने मजीठ एओने
दूधमां वाटी सैंधवथी तथा मधथी संयुक्त करी
क्षतना खाडामां भरवामां आवे तो ते खाडो
बूराई जाय छे.

रसवंती, हळदर, दारूहळदर, मजीठ, लींवडानां
पानडां, नसोतर, नाहानी मालकांकणी अने ने-
पाळो एओनो कल्क भगंदरना नाडीव्रणने टाळी
नाखे छे.

कठ, नसोतर, तल, नेपाळो, पीपळ, सैंधव,
मध, हळदर, त्रिफला अने रसवंती अथवा मो-
रथुथु ए गण व्रणनुं शोधन करवामां हितकारी छे.

१३ मागध्यो मधुकं रोध्रं कुष्ठमेला हरेणवः ।
समङ्गा धातकी चैव सारिवा रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरम् ।
सुधा वचा लाङ्गलकी मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
एतान् संभृत्य संभारांस्तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतद्वै गण्डमालासु मण्डलेष्वथ मेहिषु ॥

રોપણાર્થં હિતં તૈલં ભગન્દરવિનાશનમ્ ।
 ન્યગ્રોધાદિગણશ્ચૈવ હિતઃ શોધનરોપણે ॥
 તૈલં ઘૃતં વા તત્પક્વં ભગન્દરવિનાશનમ્ ।
 ત્રિવૃદ્ધન્તી હરિદ્રાકમૂલં લૌહાશ્વમારકૌ ॥
 વિડઙ્ગસારં ત્રિફલા સ્તુહર્કપયસી મધુ ।
 મધૂચ્છિષ્ટસમાયુક્તૈસ્તૈલમેતૈર્વિપાચયેત્ ॥
 ભગન્દરવિનાશાર્થમેતદ્યોજ્યં વિશેષતઃ ।
 ચિત્રકાકૌ ત્રિવૃત્પાટે મલપૂં હયમારકમ્ ।
 સુધાં વચાં લાઙ્ગલકૌ સત્તપર્ણં સુવર્ચિકામ્ ॥
 જ્યોતિષ્મતીં ચ સંઘૃત્ય તૈલં ધીરો વિપાચયેત્ ।
 ઇતદ્વિશ્વન્દનં તૈલં ભૃશં દદ્યાદ્ભગન્દરે ॥
 શોધનં રોપણં ચૈવ સર્વર્ણકરણં તથા ।

ભગંદરના વ્રણોનું શોધન તથા રોપણ
 વગેરે કરનારાં તૈલો.

૧૩ પીપ્પલ, જેઠીમધ, લોદર, કઠ, ઇલ્લી, હ-
 રેણુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, રીસામળી અથવા મજીઠ,
 ધાવળી, કપૂરી, હલ્લદર, દારૂહલ્લદર, ઘઉંલાં,
 રાઠ, પન્નકાષ્ઠ, કમળના કેસરા, થોર, વજ, દૂધીયો
 વછનાગ, મીળ અને સૈંધવ ઇટલાં દ્રવ્યોને એકઠાં
 કરીને ધીર વૈદ્યે તેઓના કાથથી તથા કલ્કથી
 તૈલ પકાવવું. આ તૈલ ગંડમાલા ઉપર, મં-
 ડલો ઉપર તથા પ્રમેહો ઉપર વ્રણોના રોપણને માટે
 હિતકારી છે અને ભગંદરોને પળ નષ્ટ કરનારું છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણ કે જે વ્રણોના શોધનમાં તથા
 રોપણમાં હિતકારી છે તે ગણના કાથથી તથા
 કલ્કથી પકાવેલું તૈલ કે ધી ભગંદરનો વિનાશ
 કરે છે.

નસોતર, નેપાળો, હલ્લદર, આકડાનું મૂલ,
 અગરુ, કળેર, વાવડીંગનો સાર, ત્રિફલા, થોરનું
 છીર, આકડાનું છીર, મધ અને મીળ એઓથી
 તૈલ પકાવવું અને તે તૈલનો વિશેષે કરી ભગંદ-
 રનો નાશ કરવા માટે પ્રયોગ કરવો.

ચિત્રક, આકડો, નસોતર, કાઠીપાડ, કાઠો
 ઉંબરો, કળેર, થોર, વજ, દૂધીયો વછનાગ, સત્તપર્ણ,

સાજીચાર અને માલકાંકળી એઓને એકઠાં
 કરીને તેઓના કાથથી તથા કલ્કથી તૈલ પકા-
 વવું. આ તૈલ દોષોને ચ્યુત કરનારું હોવાથી
 વિશ્વંદન તૈલ કેહેવાય છે. આ વિશ્વંદન તૈલનો
 ભગંદર ઉપર અત્યંત પ્રયોગ કરવો. આ તૈલ શોધન
 કરે છે, રોપણ કરે છે અને વ્રણના વર્ણને શરીરના
 વર્ણ જેવો બનાવી આપે છે.

૧૪ દ્વિવ્રણીયમવેક્ષેત વ્રણાવસ્થાસુ બુદ્ધિમાન્ ॥

ભગંદરની વ્રણરૂપે સ્થિતિ હોય તે સમ-
 યમાં સામાન્ય ચિકિત્સાનો અતિદેશ.

૧૪ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે ભગંદરોની વ્રણરૂપ સ્થિ-
 તિઓમાં આ ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિવ્રણીય ના-
 મના પેહેલા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ ઉપર
 ધ્યાન આપવું.

૧૫ છિદ્રાદર્ઙ્ગ હરેદોષ્ટમશોંયન્ત્રસ્ય યન્ત્રવિત્ ।
 તતો ભગન્દરે દદ્યાદેતદર્ઙ્ગેન્દુસાન્નેભમ્ ॥

ભગંદરનું યંત્ર અરશના યંત્રમાંથી જ બ-
 નાવવું હોય તો થોડોક ફેરફાર ક-
 રવાથી બની જાય છે.

૧૫ યંત્રવિદ્યાને જાણનારા વૈદ્યે અરશના યં-
 ત્રના હોઠને તે યંત્રના છિદ્રની પાસેના પ્રદેશમાંથી
 કાપી નાખવો ઇટલે તે અર્ઙ્ગચંદ્ર જેવું યંત્ર બની
 જાય છે. આ યંત્રનો ભગંદરમાં ઉપયોગ કરવો.

૧૬ વ્યાયામં મૈથુનં કોપં પૃષ્ઠયાનં ગુરુણિ ચ ।
 સંવત્સરં પરિહરેદુપરૂઢવ્રણો નરઃ ।

ભગંદરના વ્રણો કે વ્રણ રૂઝાઈ ગયા પછી
 એક વર્ષસુધી પાઠવાની પેરેજી.

૧૬ જેને ભગંદરનો વ્રણ રૂઝાઈ ગયો હોય તે
 માણસે એક વર્ષ સુધી વ્યાયામ, (કસરત મેહેનત)
 મૈથુન, કોપ, વાહનની પીઠપર બેઠક અને ભારે
 પડે એવાં અન્નાદિક એઓનો ત્યાગ કરવો.

અધ્યાય ૯ મો.

૧ અથાતઃ કુષ્ઠચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કુષ્ઠચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વિરુદ્ધાધ્યશનાસાત્મ્યવેગવિઘાતૈઃ સ્નેહાદીનાં ચાયથારમ્ભૈઃ પાપક્રિયયા પુરાકૃતકર્મયોગાચ્છ ત્વગ્દોષો ભવતિ ॥

કોઢનાં દૂરનાં નિદાનો.

૨ વિરુદ્ધ ભોજનોથી, અજીર્ણ છતાં ભોજનો કરવાથી, સાત્મ્યવગરનાં ભોજનાદિક કરવાથી, મલ-મૂત્રાદિકના પ્રાપ્ત થયેલા વેગોનો વિઘાત કરવાથી, સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓના મિથ્યાયોગાદિકથી, વર્તમાન જન્મનાં પાપકર્મોથી અને પૂર્વજન્મોનાં પાપોના યોગથી પણ ત્વચામાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ તત્ર ત્વગ્દોષી માંસવસાદુગ્ધદધિતૈલ-કુલત્થમાપનિષ્પાવેશ્ચુવિકારામ્લવિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણવિદાહ્યભિષ્યન્દીનિ દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચ પરિહરેત્ ॥

કોઢવાળાએ છોડી દેવાના આહાર વિહારો.

૩ ત્વચાના દોષવાળાએ (કોઢવાળાએ) માંસ, ચરબી, દૂધ, દહીં, તૈલ, કઢથી, અડદ, ચોळा, ઓઢીયા-વાલ, ગોઢ વગેરે શેલડીના પદાર્થો, ટાટા પદાર્થો, વિરુદ્ધ ભોજન, અજીર્ણ છતાં ભોજન, અજીર્ણ, વિદાહી પદાર્થો, અભિષ્યંદી પદાર્થો, દિવસની નિદ્રા અને મૈથુન એઓનો ત્યાગ કરવો.

૪ તતઃ શાલિષ્ટિકયવગોધૂમકોરદૂષણ્યા-માકોદાલકાદીનનવાન્ ભુજીત મુદ્ગાઢક્યો-

૧ કોઢો કે જેઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણાદિક નિદાન-સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવેલ છે તેઓની

રન્યતરસ્ય યૂપેણ સૂપેન વા નિમ્બપત્રારુષ્કરવ્યા-મિશ્રેણ મણ્ડૂકપર્ણ્યવલ્ગુજાટરૂપકરૂપિકાપુષ્પૈઃ સર્પિઃસિદ્ધૈઃ સર્ષપતૈલસિદ્ધૈર્વા તિત્તવર્ગેણ વાભિહિતેન । માંસસાત્મ્યાય વા જાઙ્ગલ-માંસમમેદસ્કં વિતરેત્ । તૈલં વજ્રકમમ્બજ્જાર્થે । આરગ્વધાદિકપાયમુત્સાદનાર્થે । પાનપરિષે-કાવગાહાદિષુ ચ ચ્ચદિરકપાયમિત્યેષ આહારા-ચારવિભાગઃ ॥

કોઢવાળાને માટે આહારાદિકનો સામાન્ય વિભાગ.

૪ કોઢવાળાએ જૂના ચોલા, જૂના સાઠી ચોલા, જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જૂના કોદરા, જૂનો સામો અને જૂના જંગલી કોદરા इत्यादिक धान्योने लींब-डानां પાનડાં તથા મીલામાનાં વીજ એઓથી મિશ્રિત કરેલા મગના કે તુવરના યૂષની સાથે જમવાં અથવા એઓથી મિશ્રિત કરેલી મગની કે તુવરની ઢાલની સાથે જમવાં અથવા ઘીમાં કે સરસીયા તૈલમાં પકાવેલાં બ્રાહ્મી, વાવચી, અરઢસો અને આકડાનાં પુષ્પો એઓની સાથે જમવાં અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩ મા વિષયમાં કહેલા તિત્તવર્ગની સાથે જમવાં. કોઢવાળો જે માણસ માંસના સાત્મ્યવાળો હોય તેને વૈદ્ય મેદવગરનું જાંગલ પ્રાણીઓનું માંસ ખાવા આપવું. (જો કે કોઢવાળાને માંસભક્ષણનો નિષેધ છે તો પણ આ વચન ઉપરથી મેદવગરનું જાંગલ પ્રાણીઓનું માંસ ખાવાનો માંસના સાત્મ્યવાળાને બાધ નથી એમ સમજવું.) અમ્યંગ કરવા માટે આ અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું વજ્રક તૈલ આપવું. ચોલવાને માટે આરગ્વધાદિ ગળનો કાથ દેવો અને પીવામાં, પરિષેક કરવામાં તથા અવગાહન આદિ કરવામાં ધેરનો કાથ દેવો. કોઢવાળા માણસને માટે આ આહારનો તથા આચારનો સામાન્ય વિભાગ છે.

ચિકિત્સા વિષયનો. એઓમાં ધાતુપ્રવિષ્ટ કુષ્ઠોની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા તો આ પછીના અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

५ तत्र पूर्वरूपेषूभयतः संशोधनमासेवेत ॥

कोढनां पूर्वरूपोनी चिकित्सा.

५ कोढनां पूर्वरूपो जोवामां आवे त्यारे वमनं अने विरेचनं सेवन करवुं.

६ तत्र त्वक्संप्राप्ते शोधनालेपनानि । शोणितप्राप्ते संशोधनालेपनकपायपानशोणितावसेचनानि । मांसप्राप्ते शोधनालेपनकपायपानशोणितावसेचनारिष्टमन्थप्राशाः । चतुर्थं कर्मगुणप्राप्तं याप्यमात्मवतः संविधानवतश्च । तत्र संशोधनाच्छोणितावसेचनाच्चोर्द्धं भ्रूतकशिलाजतुगुग्गुलवगुरुतुवरकखदिरासनायस्कृतिविधानमासेवेत । पञ्चमं नैव चोपक्रमेत् ॥

ते ते धातुमां पेठेला कोढनी जूदी जूदी
चिकित्सा, मेदमां पेठेला कोढनुं
याप्यपणुं अने मेद पछीना धा-
तुओमां पेठेला कोढनुं असा-
ध्यपणुं.

६ कोढ रसमां पेठो होय तो शोधनो तथा आलेपनोरूप चिकित्सा करवी. रुधिरमां पेठो होय तो शोधनो, आलेपनो, काथपानो अने रुधिरनुं स्त्रावण एओरूप चिकित्सा करवी. मांसमां पेठो होय तो शोधनो, आलेपनो, काथपानो, रुधिरनुं स्त्रावण, अरिष्ट आमव मदिरा तथा मंथ एओनां पानो अने अवलेहादिकनां भक्षणो एओरूप चिकित्सा करवी. मेदमां पेठो होय तो याप्यज छे माटे तेनी चिकित्सा तोज करवी के जो रोगी सर्वदा शौचाचारथी युक्त होय, अमंगल कार्यामां इच्छावगर्नो होय, अपथ्योना परित्यागमां तत्पर रहेनारो होय अने सघळी सामग्रीओथी संपन्न होय. मेदमां पेठेला कोढवाळो रोगी जो उपर कहेला गुणोवाळो होय तोज चिकित्सा ते रोगीने नभावी राखवारूप फल आपे छे. मेदमां

१ अरिष्ट, आसव, सुरा-मदिरा, मंथ तथा अवलेह एओ बनाववाना प्रकारो आ पछीना अध्यायमां केहे-

पेठेला कोढने याप्य राखवा माटे संशोधन कन्या पछी अने रुधिरनुं स्त्रावण कन्या पछी भ्रूतकविधान के जे आ स्थानना छट्टा अध्यायना २० मा विषयमां कहुं छे तेनुं, शिलाजितनुं, गुगलनुं, अगरुनुं, आ स्थानना तेरमा अध्यायना चोथा विषयमां कहेला तुवरकविधाननुं अने आ स्थानना दशमा अध्यायमां कहेला खदिरविधाननुं, व्रीचलाना विधिनुं तथा अयस्कृतिविधाननुं सेवन करावुं. अस्थि, मज्जा के वीर्य अथवा रज एओमां पेठेलो कोढ तो असाध्यज छे माटे तेनी चिकित्सा करवीज नहीं.

७ तत्र प्रथममेव कुष्ठिनं स्नेहपानविधानेनोपपादयेत् । मेपशृङ्गीश्वदंप्राशार्कप्रागङ्गी द्विपञ्चमूलीसिद्धं तैलं घृतं वा वातकुष्ठिनां पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात् ।

धवाश्वकर्णककुभपलाशपिचुमर्दपपर्पटकमधुकरोध्रसमङ्गासिद्धं सर्पिः पित्तकुष्ठिनाम् ।

पियालशालारग्वधनिम्बसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठसिद्धं श्लेष्मकुष्ठिनाम् ।

भ्रूतकाभयाविडङ्गसिद्धं वा सर्वेषाम् । तुवरकतैलं भ्रूतकतैलं वेति ॥

ते ते दोपना कोढो उपर खास
स्नेहपानो तथा अभ्यंगो.

७ जेने वातजन्य कोढ थएल होय ते माणसने प्रथमज शोधनना अंगरूप स्नेहपान करावी वमनविरेचनादिकथी शुद्ध करवो. मेंढाशींगी, गोखरू, पीलुडी अथवा करंज, गळो अने दशमूली एओना काथथी तथा कल्कथी पकावेळुं तैल अथवा घी स्नेहपानमां तथा अभ्यंगमां देवुं. (स्नेहपानमां घी देवुं अने अभ्यंगमां तैल देवुं.)

जेने पित्तजन्य कोढ थएल होय ते माणसने प्रथमज शोधनना अंगरूप स्नेहपान करावी वमन वामां आवशे.

વિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો. ધાવડો, રાઝનું જાડ, કડાચો, ચાલો, લીંબડો, ચડસલીયો, જેઠીમધ, લોદર અને રીસામળી એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું.

જેને કફજન્ય કોઢ થયેલ હોય તે માણસને પ્રથમજ શોધનના અંગરૂપ સ્નેહપાન કરાવી વમન વિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો. ચારોળી, રાઝનું જાડ, ગરમાળો, લીંબડો, સતપર્ણ, ચિત્રક, મરી, વજ અને કઠ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું.

અથવા વાતજન્ય, પિત્તજન્ય કે કફજન્ય ગમે તે પ્રકારનો કોઢ જે માણસને થયેલ હોય તેને મીલામાં, હરડે અને વાવડીંગ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું. અથવા તુવરકનું (સમુદ્રના કીનારાપર થતાં ચેરીયાનું) તૈલ કે મીલામાંનું તૈલ સ્નેહપાનમાં તથા અભ્યંગમાં દેવું.

૮ સતપર્ણાર્ગ્વધાતિવિપાપાઠાકદુરોહિ-
ણ્યમૃતાત્રિફલાપટોલપિચુમર્દપર્પટકદુરોહિ-
ત્રાયમાણામુસ્તાચન્દનપદ્મકહરિદ્રોપકુલ્યાવિ-
શાલામૂર્વાશતાવરીસારિવેન્દ્રયવાટરૂપકપદ્મ-
ન્થામધુકભૂનિમ્બગૃષ્ઠિકાઈતિ સમભાગાઃ કલ્કઃ
સ્વાત્કલ્કાચ્ચતુર્ગુણં સર્પિઃ પ્રક્ષિપ્ય તદ્વિગુણો
ધાત્રીફલરસસ્ત્રતુર્ગુણા આપસ્તદૈકધ્યં સમા-
લોઢ્ય વિપચેદેતન્મહાતિત્તકં નામ સર્પિઃ કુ-
ષ્ઠવિષમજ્વરરક્તપિત્તહ્રોગોન્માદાપસ્મારગુલ્મ-
પિડકાસૂત્રગલગણ્ડગણ્ડમાલાશ્લીપદપાણ્ડુ-
રોગવિસર્પપાણ્ઠ્યકણ્ઠ્યપામાર્દીશ્ચ શમયેદિતિ ॥

મહાતિત્તકઘૃત.

૮ સતપર્ણ, ગરમાળો, અતવસ, કાઠીપાડ,

૧ ત્રાયમાણ મોંપાથરી જેવું થાય છે. તેનાં પાનડાં જમીન ઉપર પથરાઈને રહે છે અને વચમાં ઝમી સળીયો નીકળે છે એમ કહેવામાં આવે છે.

કડુ, ગઢો, ત્રિફલા, પટોલ, લીંબડો, ચડસ-
લીયો, ધમાસો, ત્રાયમાણ, મોથ, રતાંજલિ, પ-
દ્મકાષ્ઠ, હઠદર, દારૂહઠદર, પીપ્પલ, ગજપીપ્પલ,
ઈંદ્રવારણી, મોરવેલ, શતાવરી, કપૂરી, ઈંદ્રજવ,
અરઝૂસો, કરંજ, જેઠીમધ, કરીયાનું અને વારાહી-
કંદ, એઓને સમભાગે લઈ તેઓનો કલ્ક કરી
તે કલ્ક, કલ્કથી ચોગળું ઘી, ઘીથી વમળો
આમઠાંનો રસ અને આમઠાંના રસથી ચોગળું
જઠ એઓને એકઠાં કરી ઘોઢી નાખીને પકાવવાં
દેવું તે મહાતિત્તક નામનું ઘી સિદ્ધ થાય છે.
કોઢ, વિષમજ્વર, રક્તપિત્ત, છાતીના રોગ, ઉન્માદ,
અપસ્માર, ગુલ્મ, પિડકા, પ્રદર, ગલગંડ, ગંડ-
માઠા, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, વિસર્પ, નપુંસકપણું, ચ-
રજ અને ચ્વસ ઇત્યાદિક રોગો આ ઘીથી શાંત
થાય છે.

૯ ત્રિફલાપટોલપિચુમન્દારૂપકકદુરોહિ-
નીદુરોહિત્રાયમાણાપર્પટકાશ્વૈતેપાં દ્વિપલિ-
કાન્માગાન્ જલદ્રોણે પ્રક્ષિપ્ય પાદાવશેષં કપાય-
માદાય કલ્કપેષ્યાણીમાનિ ભેષજાન્યર્ધપલિ-
કાનિ ત્રાયમાણામુસ્તેન્દ્રયવચન્દનકિરાતતિ-
ક્તાનિ વિષ્પલ્યશ્વૈતાનિ ઘૃતપ્રસ્થે સમાવાપ્ય
વિષચેદેતત્તિત્તકં નામ સર્પિઃ કુષ્ઠવિષમજ્વર-
ગુલ્માર્શોગ્રહણીદોષશોફપાણ્ડુરોગવિસર્પપા-
ણ્ઠ્યશમનં ચેતિ ॥

તિત્તકઘૃત.

૯ ત્રિફલા, પટોલ, લીંબડો, અરઝૂસો, કડુ,
ધમાસો, ત્રાયમાણ અને ચડસલીયો એ પ્રત્યેક
દ્રવ્યોને આઠ આઠ તોલાંભાર લઈ, કલ્ક કરી,
એક હજાર ચોવીશ તોલાંભાર જઠમાં નાખી,
ઉકાઢી, ચોથા ભાગનું જઠ અવશેષ રહે ત્યારે તે
કાથને ઉતારી લેવો. પછી ચોસઠ તોલાંભાર ઘી

૨ પદ્મકનાં મોટાં જાડ થાય છે. તેઓનું લાકડું
કામ આવે છે. એ વૃક્ષોમાં પલો થતાં નથી એમ કહે-
વાય

લઈ તેમાં ત્રાયમાણ, મોથ, ઇંદ્રજવ, રતાંજલી, કરીયાતું અને પીપલ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોનો બંને તોલાં-ભાર કલ્ક નાખી તે ઘીને પેલા કાથમાં પકાવવું એટલે તિક્તક નામનું ઘી સિદ્ધ થાય છે. આ ઘી કોઢને, વિષમજ્વરને, ગુલ્મને, અરશને, ગ્રહણી-દોષને, સોજાને, પાંડુરોગને, વિસર્પને તથા નપુંસક-પણાને શાંત કરે છે.

૧૦ અતોऽન્યતમેન ઘૃતેન સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્યૈકાં દ્વે તિસ્ત્રશ્ચતસ્રઃ પંચ વા શિરા વિધ્યેન્મણ્ડલાનિ ચોત્સન્નાન્યવલિલેદભીક્ષ્ણં પ્રચ્છયેદ્રા ।

ઉપર કહેલાં ઘૃતોનો કોઢ ઉપર ઉપયોગ તથા લોહીનું સ્નાવણ.

૧૦ એઓમાના એક ઘીથી કોઢના દરદીને સ્નિગ્ધ કરી, સ્વેદન સંસ્કાર આપી, તે દરદીની એક, બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ શિરાઓને વીં-ધીને લોહીનો સ્નાવ કરવો અથવા ઉટેલાં કોઢનાં મંડલોને વારંવાર खोतरवां અથવા વારંવાર શસ્ત્ર-વતે ટોંચવાં.

૧૧ સમુદ્રફેનશાકગોજીકાકોદુમ્બરિકા-પૃથ્વીવાવૃષ્ટ્યાલેપયેલાક્ષાસર્જરસરસાઞ્જનપ્રપુન્ના-ડાવલ્ગુજતેજોવત્યશ્વમારકાર્કકુટજારેવતમૂલ-કલ્કૈર્મૂત્રપિષ્ટૈઃ પિત્તપિષ્ટૈર્વા સ્વર્જિકાતુત્થકા-સીસવિઙ્ગાગારધૂમચિત્રકકટુકસુધાહરિદ્રા-સૈન્ધવકલ્કૈર્વા । एतान्येवावाप्य क्षारकल्पेन निस्तुते पालाशे क्षारे ततो विपाच्य फाणित-मिव संजातमवतार्य लेपयेत् । ज्योतिष्कफल-लाक्षामरिचपिप्पलीसुमनःपत्रैर्वा हरितालमनः-शिलार्कक्षीरतिलशिग्रुमरिचकલ્કૈર્વા સ્વર્જિકા કુષ્ઠતુત્થકુટજચિત્રકવિઙ્ગમરિચમનઃશિલાક-લ્કૈર્વા હરીતકીકરઞ્જિકાવિઙ્ગસિદ્ધાર્થકલવ-ણરોચનાવલ્ગુજહરિદ્રાકલ્કૈર્વા ॥

સર્વકુષ્ઠાપહાઃ સિદ્ધા લેપાઃ સપ્ત પ્રકીર્તિતાઃ ।

કોઢો ઉપર સાત સિદ્ધલેપો.

૧૧ સમુદ્રફીણ, સાગનાં પાનડાં, ગઢજીભીનાં

(ભોંપાથરીનાં) પાનડાં અને કાઝા ઉંબરાનાં પાનડાં એઓથી કોઢનાં મંડલોને ઘસીને તે મંડ-લોની ઉપર લાચ, રાઝ, રસવંતી, કુવાડીયાનાં મૂઝ, બાવચીનાં મૂઝ, તેજબળનાં મૂઝ, કળેરનાં મૂઝ, આકડાનાં મૂઝ, ઇંદ્રજવનાં મૂઝ અને ગર-માઝાનાં મૂઝ એઓના ગાયના મૂત્રમાં કે ગાયના પિત્તામાં વાટેલા કલ્કોનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાનડાંઓથી કોઢનાં મંડલોને ઘસીને તે મંડલોની ઉપર સાજીચાર, મોરથુથુ, હીરાકસી, વાવડીંગ, ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, ચિત્રક, કડુ, થોર, હઠદર અને સૈંધવ એઓના કલ્કોનો લેપ કરવો.

અથવા સાજીચાર વગેરે ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોને ક્ષારની રીતિપ્રમાણે સ્વાવેલા ચાચરાના ક્ષારમાં નાચી તે ક્ષારને પકાવી રાત્ર જેવો થાય ત્યારે ઉતારી લઈને તે ક્ષારનો ઉપર કહેલાં પાનડાં-ઓથી ઘસેલાં કોઢનાં મંડલોની ઉપર લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાનડાંઓથી કોઢનાં મંડલોને ઘસીને તેઓની ઉપર માલકાંકળીનાં અથવા રતનજોતનાં ફઝ, લાચ, મરી, પીપલ અને જાઈનાં પાનડાં એઓના કલ્કોનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાનડાંઓથી કોઢનાં મંડલોને ઘસીને તે મંડલોની ઉપર હરતાલ, મળ-શીલ, આકડાનું છીર, તલ, સરગવો અને મરી એઓના કલ્કોનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાનડાંઓથી કોઢનાં મંડલોને ઘસીને તે મંડલોની ઉપર સાજીચાર, કઠ, મોરથુથુ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક, વાવડીંગ, મરી અને મળશીલ એઓના કલ્કોનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાનડાંઓથી કોઢનાં મંડલોને ઘસીને તે મંડલોની ઉપર હરડે, કાકચ, વાવડીંગ, સર્પપ, સૈંધવ, ગોરોચન, બાવચી અને હઠદર એઓના કલ્કોનો લેપ કરવો.

सषळा प्रकारना कोढोने हणनारा आ सात सिद्धलेपो कह्या. (आ लेपोथी कोढोनो नाश अवश्य थाय छे तेथी तेओने 'सिद्धलेप' ए नाम आपेलुं छे.)

१२ वैशेषिकानतस्तूर्द्धं दद्रुश्वित्रेषु मे शृणु ॥

लाक्षा कुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतम्

रात्रिव्योषं चक्रमर्दस्य बीजम् ।

कृत्वैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो

दद्रुषूक्ता मूलकाद्वीजयुक्तः ॥

सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य बीज-

मिक्षूद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम् ।

पिष्टो लेपोऽयङ्कपित्थाद्रसेन-

दद्रुस्तूर्णं नाशयत्येव योगः ॥

हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो

निम्बः सर्जो वत्सकः साजकर्णः ।

शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रुः

स्नानालेपोद्धर्पणेषु प्रयुक्ताः ॥

भद्रासङ्गादुम्बरीमूलतुल्यम्

दत्त्वा मूलं क्षोदयित्वा मलण्वाः ।

सिद्धं तोयं पीतमुष्णे सुखोष्णम्

स्फोटान् श्वित्रे पुण्डरीके च कुर्यात् ॥

द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा

भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन

क्षारेणाक्तः श्वित्रमेको निहन्ति ॥

कृष्णस्य सर्पस्य मसी सुदग्धा

वैभीतकं तैलमथ द्वितीयम् ।

एतत्समस्तं मृदितं प्रलेपात्

श्वित्राणि सर्वाण्यपहन्ति शीघ्रम् ॥

अध्यर्द्धतोये समतिष्ठुतस्य

क्षारस्य कल्पेन तु सप्तकृत्वः ।

तैलं शृतं तेन चतुर्गुणेन

श्वित्रापहं भ्रक्षणमेतदग्न्यम् ॥

घृतेन युक्तं प्रपुनाडबीजम्

कुष्ठं च यष्टीमधुकं च पिष्ट्वा ।

श्वेताय दद्याद्बृहकुक्कुटाय

चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय ॥

तस्योपसंगृह्य च तत्पुरीष-

मुत्पाचितं सर्वत एव लिम्पेत् ।

अभ्यन्तरं मासमिमं प्रयोगम्

प्रयोजयेच्छ्वित्रमथो निहन्ति

क्षारे सुदग्धे गजलेण्डजे तु

गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तम्

दत्त्वा पचेद्बीजमवलगुजस्य ॥

एतद्यदा चिक्रणतामुपैति

तदा समस्ता गुटिका विदध्यात्

श्वित्रं प्रलिम्पेदथ संप्रवृष्य

तया व्रजेदाशु सवर्णभावम् ॥

कषायकल्पेन सुभावितां तु

छित्त्वा त्वचं चूतहरीतकीनाम् ।

तां ताम्रदीपे प्रणिधाय धीमा-

न्वर्त्ति वटक्षीरसुभावितां तु ॥

आदीप्य तज्जातमसीं गृहीत्वा

तां चापि पथ्याम्भसि भावयित्वा ।

संप्रक्षितं तद्बहुशः किलासम्

तैलेन सिकं कटुना प्रयाति ॥

आवलगुजं बीजमग्न्यं नदीजम्

काकाद्धानोदुम्बरी या च लाक्षा ।

लौहं चूर्णं मागधी तार्क्ष्यशैलम्

तुल्याः कार्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च ॥

वर्त्ति कृत्वा तां गवां पित्तपिष्टाम्

लेपः कार्यः श्वित्रिणां श्वित्रहारी ।

लेपात्पित्तं शैखिनं श्वित्रहारि

ह्रीवेरं वा दग्धमेतेन युक्तम् ॥

तुत्थालकटुकाव्योपसिंहार्कहयमारकाः ।

कुष्ठावलगुजमल्लातक्षीरिणीसर्पपाः स्नुही ॥

तिल्वकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य वा ।

बीजं विडङ्गाश्वहन्त्रोर्हरिद्रे बृहतीद्वयम् ॥

आभ्यां श्वित्राणि योगाभ्यां लेपान्नश्यन्त्यशेषतः ॥

દદ્રૂ તથા શ્વિત્ર (કિલાસ) એઓની ઉપર વિશિષ્ટ યોગો.

૧૨ હવે દદ્રૂ અને શ્વિત્ર એઓની ઉપર વિશિષ્ટ પ્રયોગો કહુંછું તે સાંભળો. લાલ, કઠ, સર્પ, ચંદ્રસ-વેરજો, હઠદર, મૂંઠ, મરી, પીપલ, કુવાડીયાનાં બીજ અને મૂળાનાં બીજ એઓને એકઠાં કરી છાશમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી દદ્રૂ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સેંધવ, કુવાડીયાનાં બીજ, ગોઠ, બોલસરી અને રસવંતી એઓને કોઠના રસમાં વાટીને તેઓનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી દદ્રૂ તુરતજ અવશ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે.

દારૂડી અથવા પીઢીયો, ગરમાળો, સરસડીયો, લીંબડો, રાઠ, ઇંદ્રજવ-કડો, અને મોટો રાઠ એઓનો નાહાવામાં, આલેપમાં તથા ઘસવામાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેથી તીવ્ર દદ્રૂઓ પણ તુરત નષ્ટ થાય છે. (દારૂડી વગેરેને ટાટી છાશમાં અથવા કોઠના રસમાં વાટવાં.)

ઉળ્લકાઠમાં મોટા કાઠા ડંબરાનું મૂળ અને નાહાના કાઠા ડંબરાનું મૂળ એઓને સમભાગે લઈ વાટી પાણીમાં ડાઘી તે કાથ સેહેવાય તેવો ઝનો પીને તડકામાં બેસવામાં આવે તો તેથી શ્વિત્રમાં અને પુંડરીક નામના કોઠમાં ફોડલા થાય છે. (સરસીયા તૈલનો અભ્યંગ કરી ડાઘિમના રસની સાથે આ કાથ પીવો.) એ ફોડલા ભેદાયા પછી (મેંઢાર્શીગીનાં મૂળીયાના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલનો અભ્યંગ કરી) દીપડાના અથવા હાથીના ચામડાને વાઢી તે મસીને તૈલમાં કાલવીને તેનો પ્રલેપ કરવામાં આવે તો તેથી શ્વિત્ર અને પુંડરીક પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧ પીઢીયો એ રેવતચીનીનો શીરો હોય એમ લાગે છે. એ કડવો હોય છે અને રંગે પીઢો હોય છે. એથી જુલાવ વધુ લાગે છે, ચકરી આવે છે અને પીઢી ડાઘી પણ થાય છે. ગ્રંથોમાં જે કંકુષ્ટ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ પીઢીયો છે એમ માનવું યોગ્ય જણાય છે. કેટલા-

ખડનું ભક્ષણ કરનારો પૂતિકીટ નામનો કા-વરચીતરો કીડો કે જે વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને ગરમાળાના ક્ષારની સાથે મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તે એકલોજ શ્વિત્રને નષ્ટ કરી નાખે છે.

કાઠા સર્પને વાઢતાં તે જ્યારે અત્યંત કાઠો થઈ જાય ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરી તે મસીને બેહેડાના તૈલમાં કાઢવી ચોઢીને તેનો પ્રલેપ કરવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારનાં શ્વિત્રો તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

કાઠા સર્પને વાઢી તે જ્યારે તમામ ભસ્મરૂપ થઈને સફેદ થઈ જાય ત્યારે તે ભસ્મને ક્ષારની રીતિ-પ્રમાણે ઢોઢા પાણીમાં નાખી સાત વાર સ્વાવી એ ઘોગળા ક્ષારજઠમાં તૈલ પકાવવું. આ તૈલનું લેપન શ્વિત્રનો નાશ કરવામાં મુખ્ય ઉપાય છે.

કુવાડીયાનાં બીજ, કઠ અને જેઠીમધ એઓને ઘીમાં વાટી કલ્ક બનાવીને તે કલ્ક ઢોઢ દિવસ સૂધી ભૂલ્યા રાખેલા સફેદ વર્ણવાળા ઘરના કુકડાને સ્વરાવવો અને પછી તે કુકડાની ચરક લઈ લેવી. પછી મોટા કાઠા ડંબરાનાં મૂળનો તથા નાહાના કાઠા ડંબરાના મૂળનો જે કાથ કેહેવામાં આવ્યો તે કાથ પાવાથી પકાવેલા શ્વિત્ર ઉપર ચોમેર તે ચરકનો નિત્ય પ્રલેપ કરવો. આ પ્રલેપ ધાતુઓની અંદર પેટેલા શ્વિત્રને એક મહીનાની અંદર નષ્ટ કરી નાખે છે. (નિ. ૦ અ. ૧ વિ. ૧૦ મો જુવો.)

હાથીના લાડોડાને સારી પેટે વાઢી ભસ્મ કરી તે ભસ્મને હાથીના જ મૂત્રથી ક્ષારની રીતિ-પ્રમાણે ઘણીવાર સ્વાવી તે ક્ષારમૂત્ર એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર લઈ તેમાં તેના દશમા ભા-

એક ગ્રંથકારો 'કંકુષ્ટ એ હાથીના તુરતના જન્મેલા બચાનું મઢ છે' એમ કહે છે અને કેટલાએક કહે છે કે 'તે ઘોડાના બચાનું નાઢ છે' પણ એ વાત સરી લાગતી નથી. (નિર્ધટસંગ્રહ.)

ગનાં બાબચીનાં બીજ નાંખીને પાક કરવો. પાકીને જ્યારે ચીકણું થઈ જાય ત્યારે તે સર્વની ગોઠીઓ બનાવવી. પછી શિત્રને ઘસીને તેની ઉપર એ ગોઠીનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શિત્ર તુરત ટલી જાય છે અને શરીરના તે ભાગનો વર્ણ સઘળા શરીરના વર્ણ જેવો થઈ જાય છે.

આંબાની તથા હરડેની છાલ કાપીને તે છાલને તેનાજ કાથની સારી પેટે ભાવના આપવી. પછી ત્રાંબાના વાસણમાં સરસીયું તૈલ ભરી, તેમાં રૂની વાટનો દીવો કરી, તે દીવાથી પેલી છાલને બાઢી મસી બનાવી, તે મસીને વડના છીરની સારી પેટે ભાવના આપીને અને તે પછી હરડેના કાથની ભાવના આપીને, સરસીયા તૈલથી ધરડેલા કિલાસ ઉપર તે મસી વારંવાર લગાવવામાં આવે તો તેથી કિલાસ નષ્ટ થઈ જાય છે.

બાબચીનાં બીજો, ઉત્તમ સુવર્ણમાક્ષિક, કાઠો ડંબરો, લાખ, લોઢાનું ચૂર્ણ, પીપઠ અને રસવંતી એઓને સમભાગે લઈ, તે સર્વના વજન જેટલા કાઠા તલમાં વાટી, તેની વાટ બનાવી, તે વાટને ગાયના પિત્તામાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શિત્ર મટી જાય છે.

મયૂર પક્ષીના પિત્તાનો શિત્ર ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શિત્ર મટી જાય છે.

વાઠો બાઢી મયૂર પક્ષીના પિત્તામાં વાટીને તેનો શિત્ર ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શિત્ર મટી જાય છે.

મોરથુથુ, હરતાલ, કડુ, સૂંઠ, મરી, પીપઠ, કાઠો સરગવો, આકડો, કળેર, કઠ, બાબચી, મીલાસું, દારૂહી, સર્પ અને થોર એઓને વાટીને શિત્રો ઉપર લેપ કરવાથી સઘળાં શિત્રો નષ્ટ થઈ જાય છે.

લોદરનાં પાનડાં, લીંબડાનાં પાનડાં, પીલુનાં (ખારી જારનાં) પાનડાં, ગરમાઠાનાં પાનડાં, વા-

વઢીંગનાં બીજ, સફેદ કળેરનાં બીજ, હઠ્ઠર, દારૂહઠ્ઠર, ઝમ્મી મોરીંગળી અને બેટી મોરીંગળી એઓને વાટી શિત્રો ઉપર લેપ કરવાથી સઘળાં શિત્રો નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૩ વાયસીફલ્ગુતિક્તાનાં શતં દત્વા પૃથક્ પૃથક્ ॥

દ્વે લોહરજસઃ પ્રસ્થે ત્રિફલાઝ્યાઢકં તથા ।
ત્રિદ્રોણેડપાં પચેદ્યાવઙ્ગાગૌ દ્વાવસનાદપિ ॥
શિષ્ટં ચ વિપચેદ્ ભૂય ઇતૈઃ શ્લક્ષ્ણપ્રપેપિતૈઃ ।
કલ્કૈરિન્દ્રિયવ્યોષત્વગ્દારુચતુરજ્જુલૈઃ ॥
પારાવતપદીદન્તીબાકુચીકેશરાહૃયૈઃ ।
કણ્ટકાર્યા ચ તત્પકં ઘૃતં કુષ્ઠિષુ યોજયેત્ ॥
દોષધાત્વાશ્રિતં પાનાદભ્યઙ્ગાત્વગ્ગતં તથા ।
અપ્યસાધ્યં નૃણાં કુષ્ઠં નામ્ના નીલં નિયચ્છતિ ॥

નીલઘૃત.

૧૩ ચારસો તોલાં માર પીલુડી, ચારસો તોલાં માર કાઠો ડંબરો, ચારસો તોલાં માર કડુ, એકસો અઠ્યાવીશ તોલાં માર લોઢાનું ચૂર્ણ, ત્રણ આઢક માર (બસો છપન તોલાં મારનું એક આઢક થાય છે.) ત્રિફલા અને સર્વથી વમળો બીબલો-બીયો એઓનો છ દ્રોણ માર (એક હજાર ચોવીશ તોલાં મારનો એક દ્રોણ થાય છે.) પાળીમાં કાથ કરવો. ડકઠતાં ડકઠતાં ચોથા ભાગનું પાળી અવશેષ રહે ત્યારે તેને ગાઢી લઈ તે કાથમાં ઇંદ્રિય, સૂંઠ, મરી, પીપઠ, તજ, દારૂહઠ્ઠર, ગરમાઠો, માલકાંકળી, નેપાઠો, બાબચી, બોલસરી અને મોરીંગળી એઓનો કલ્ક નાખી તે કાથથી તથા કલ્કથી ઘી પકાવવું. એ ઘી નીલઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘી પાવામાં આવે તો માણસીનો દોષોના તથા ધાતુઓના આશ્રયમાં રહેલો અસાધ્ય કોઢ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને આ ઘીનો અભ્યંગ કરાવવામાં આવે તો ત્વચામાં રહેલો અસાધ્ય કોઢ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

બીજોને તેઓના દશ ભાગ જેટલા ધારમાં પકાવવાં.

૧ વામ્બટનો ટીકાકાર તો એમ કેહેછે કે બાબચીનાં

૧૪ ત્રિફલા ત્વક્ ત્રિકટુકા સુરસા મદયન્તિકા ।
 વાયસ્યાર્ગ્વધાનાં ચ તુલાં કુર્યાત્પૃથક્ પૃથક્ ।
 કાકમાચ્યર્કવરુણદન્તીકુટજચિત્રકાન્ ।
 દાર્વીનિદિગ્ધિકાભ્યાં તુ પૃથગ્દશપલં તથા ॥
 ત્રિદ્રોણેઽપાં પચેદાયત્પદ્મસ્થં પરિશેષિતમ્ ।
 શકુદ્રસદધિક્ષીરમૂત્રાણાં પૃથગાઢકમ્ ॥
 તદ્વદ્વૃતસ્ય તન્સાધ્યં ભૂનિમ્બવ્યોપચિત્રકૈઃ ।
 કર્ણફલનીલીકાશ્યામાવલ્ગુજપીલુભિઃ ॥
 નીલિનીનિમ્બકુસુમૈઃ સિદ્ધં કુષ્ઠાપહં ઘૃતમ્ ।
 મ્રક્ષણાદ્ઙ્ગસાવર્ણ્યં શ્વિત્રિણાં જનયેન્મૃણામ્ ॥
 મગન્દરં કૃમીનશૌં મહાનીલં નિયચ્છતિ ।

મહાનીલ ઘૃત.

૧૪ ત્રિફળા, તજ, સૂંઠ મરી પીપલ, તુલસી, ઢોલર અથવા મેંદી, મોટી કરંજ અને ગરમાલો એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને ચારસો ચારસો તોલાં ભાર લેવાં. પીલુડી, આકડો, વાયવરણાં, નેપાલો, હંદ્રજવ, ચિત્રક, દારૂહલદર અને મોરીંગણી એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને ચાલીમ ચાલીમ તોલાં ભાર લેવાં. એ સર્વને છ દ્રોણ ભાર પાણીમાં ડાકાલી છ પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાં ભારનું એક પ્રસ્થ થાય છે.) પાણી અવશેષ રાખવું. પછી તેમાં ગાયના લાળનો રસ, ગાયનું દહીં, ગાયનું દૂધ તથા ગાયનું મૂત્ર એ પ્રત્યેકને એક એક આઠક ભાર નાખી અને કરીયાતું, સૂંઠ, મરી, પીપલ, ચિત્રક, કરંજનાં ફળ, ગલી, નસોતર, વાવચી, પીલુ, વીજી જાતની ગલી અને લીંબડાનાં ફૂલ એઓનો કલક નાખીને તે કાથમાં એક આઠક ભાર ગાયનું ઘી પકાવવું. એ ઘી સિદ્ધ થાય ત્યારે મહાનીલ ઘૃત કેહેવાય છે. આ મહાનીલઘૃત કોઢને હળે છે અને મગંદર, કૃમિઓ તથા અરશો એઓને પળ હળે છે. શ્વિત્રના રોગીઓ આ ઘીનો અભ્યંગ કરે તો શ્વિત્ર મટી જઈને તેઓના શ્વિત્રવાળા ભાગનો અસલના જેવો વર્ણ થઈ જાય છે.

૧૫ મૂત્રં ગવ્યં ચિત્રકવ્યોપયુક્તમ્

સર્પિઃકુમ્ભે ક્ષૌદ્રયુક્તં સ્થિતં હિ ।

પક્ષાદૃઙ્ શ્વિત્રિભિઃ પેયમેતત્
 કુર્યાન્નાસ્મિન્કુષ્ઠદિપ્તં વિધાનમ્ ॥

ગોમૂત્રારિષ્ટ.

૧૫ ગાયના મૂત્રને ચિત્રક, સૂંઠ, મરી તથા પીપલ એઓથી સંયુક્ત કરી તથા મધથી મિશ્રિત કરીને ઘીના રીઢા ઘડામાં એક પલ્લવાડીયા-સૂધી રાખી મૂકવું. પછી એ ગોમૂત્રનું અરિષ્ટ નિત્ય પાવું અને કોઢ ટાઢવાનેમાટે જે આહારવિહારાદિકનો વિધિ કહ્યો છે તે પઢાવવો. આ પ્રમાણે કરવાથી કુષ્ઠ ટલી જાય છે. (ચિત્રક, સૂંઠ, મરી તથા પીપલ એઓની એટલીજ માત્રા નાખવી કે જેટલી માત્રાથી અરિષ્ટમાં કાંઈક તીલાશ થાય.)

૧૬ પૂતીકાર્કસુમ્નરેન્દ્રદુમાણામ્

મૂત્રૈઃ પિષ્ઠાઃ પલ્લવાઃ સૌમનાશ્ચ ।

લેપઃ શ્વિત્રં હન્તિ દદૃર્વ્રણાંશ્ચ

દુષ્ટાન્યશૌંસ્યેષ નાડીવ્રણાંશ્ચ ॥

પૂતીકાદિલેપ.

૧૬ ચરેલકરંજ, આકડો, થોર, ગરમાલો અને જાઈ એઓનાં પાનડાંઓને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શ્વિત્ર, દદૃ, વ્રણો, દુષ્ટ અરશો અને નાડીવ્રણો પળ મટી જાય છે.

૧૭ અસ્માદૃઙ્ નિઃસ્તુતે દુષ્ટરક્તે

જાતપ્રાણં સર્પિષા સ્નેહયિત્વા ।

તીક્ષ્ણૈર્યૌગૈર્દર્દયિત્વા પ્રગાઢમ્

પશ્ચાદ્દોષં નિર્હરેન્નાપ્રમત્તઃ ॥

દુર્વાન્તો વા દુર્વિરિક્તોઽથ વા સ્યા-

ત્કુષ્ઠી દોષૈરુદ્ધતૈર્વ્યાસદેહઃ ।

નિઃસન્દિગ્ધં યાત્વસાધ્યત્વમાશુ

તસ્માત્કૃત્સ્નાન્નિર્હરેત્તસ્ય દોષાન્ ॥

પક્ષાત્પક્ષાચ્છર્દનાન્યભ્યુપેયા-

ન્માસાન્માસાત્સંસનં ચાપિ દેયમ્ ।

સ્નાવ્યં રક્તં વત્સરે હિ દ્વિરલ્પમ્

નસ્યં દયાચ્ચ ત્રિરાત્રાત્રિરાત્રાત્ ॥

कोढवाळाने वारंवार वमनविरेचनोनी
तथा लोहीना स्त्रावणनी जरूर.

१७ वमन तथा विरेचन दीधा पळी अने लोहीनो स्त्राव कऱ्या पळी पण ज्यारे ते कोढवाळो माणस शक्तिमान् थएलो जणाय त्यारे साहुचेतीवाळा वैद्ये फरीवार पण तेने घी पीवराववाथी स्निग्ध करी तीक्ष्ण योगोथी अत्यंत वमन करावीने विरेचनथी तथा लोहीना स्त्रावणथी तेना दोपनुं शोधन करवुं. जो कोढनो दरदी वमनना असम्यग्-योगवाळो अथवा विरेचनना असम्यग्योगवाळो रही गयो होय तो उद्धत थएला दोपोथी घेराईने अवश्य असाध्यपणाने प्राप्त थाय छे माटे वैद्ये ते दरदीना सघळा दोपोनुं सारी पेठे निर्हरण करवुं जोईए. ए दरदीने पखवाडीए पखवाडीए वमन कराववुं, महीने महीने विरेचन देवुं, एक वर्षमां बे वार थोडुं थोडुं लोही स्त्राववुं अने त्रण त्रण दिवसे नस्य आप्या करवुं.

१८ पथ्यां व्योषं सेशुजातं सतैलम्
लीढ्वा शीघ्रं मुच्यते कुष्ठरोगात् ।
धात्रीपथ्याक्षोपकुल्याविडङ्गान्
क्षौद्राज्याभ्यामेकतो वावलिह्यात् ॥
पीत्वा मासं वा पलांशां हरिद्राम्
मूत्रेणान्तं पांपरोगस्य गच्छेत् ।
एवं पेयश्चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः
पिप्पल्यो वा पूर्ववन्मूत्रयुक्ताः ॥
तद्वृत्ताक्षर्यं मासमात्रं च पेयम्
तेनाजस्रं देहमालेपयेच्च ।
आरिष्टत्वक्साप्तपर्णी च तुल्या
लाक्षा मुस्तं पञ्चमूल्यौ हरिद्रे ॥
मज्जिष्ठाक्षौ वासका देवदारु
पथ्यावही व्योषधात्रीविडङ्गम् ।
सामान्यांशं योजयित्वा विडङ्गै-
श्रूर्णं कृत्वा तत्पलोन्मानमश्नन् ॥
कुष्ठाजन्तुर्मुच्यते त्रैफलं वा
सर्पिर्द्रोणं व्योषयुक्तं च युञ्जन् ।

गोमूत्राम्बुद्रोणसिद्धेऽक्षपीडे
सिद्धं सर्पिर्नाशयेच्चापि कुष्ठम् ॥

आरग्वधे सप्तपर्णे पटोले
सवृक्षके नक्तमाले सनिम्बे ।
जीर्णं पक्वं तद्धरिद्राद्वयेन
हन्यात्कुष्ठं मुष्कके चापि सर्पिः ॥

कोढना दरदीने माटे प्रायोगिक योगो.

१८ हरडे, सूंड, मरी, पीपळ अने गोल एओने तेलमां कालवीने चटाडवामां आवे तो माणस कोढमांथी तुरत मुक्त थई जाय छे. (जो के तेल अने गोल एओ कोठने उत्पन्न करनारां छे तोपण हरडे वगेरेना संयोगने लीधे कोढने हरनारां थाय छे. केम के संयोगशक्तिनो महिमा अचिंत्य छे. डलून.)

आमळां, हरडे, बेहेडां, पीपळ अने वावडींग एओना चूर्णने मधमां तथा घीमां अथवा मधमां के घीमां कालवीने चटाडमां आवे तो तेथी कोढ टळी जाय छे.

एक महिना सूधी नित्य चार चार तोलां भार हळदर लई तेने गोमूत्रनी साथे पावामां आवे तो तेथी कोढनो अंत आवे छे.

चित्रकने अथवा पीपळने बारीक वाटी एक महिनासूधी नित्य गोमूत्रनी साथे पावामां आवे तो तेथी कोढ टळी जाय छे.

एक महिनासूधी नित्य रसवंतीने वाटी गोमूत्रनी साथे पावामां आवे अने तेनोज निरंतर लेप करवामां आवे तो तेथी कोढ टळी जाय छे.

लींबडानी छाल, सप्तपर्णनी छाल, लाख, मोथ, दशमूळी, हळदर, दारूहळदर, मजीठ, बेहेडां, अरडूसी, देवदार, हरडे, चित्रक, सूंड मरी पीपळ, आमळां अने वावडींग एओने समभागे लई, तेमां वावडींगनो एक बीजो भाग पण नाखी, चूर्ण करीने ते चूर्ण एक महिनासूधी नित्य चार चार तोलां भार खवराववागां आवे तो तेथी कोढ मटी जाय छे.

ત્રિફલાનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ એક મહિના-
સૂધી નિત્ય ચાર ચાર તોલાં ભાર યવરાવવામાં
આવે તો તેથી કોઢ ટઢી જાય છે.

એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર ઘીને સૂંઠ,
મરી તથા પીપ્પળા એઓથી સંયુક્ત કરીને તેમાંથી
નિત્ય ચાર ચાર તોલાં ભાર યવરાવવામાં આવે
તો તેથી કોઢ ટઢી જાય છે.

શંખવેલ (આંખફુટામણી)નો એક હજાર
ચોવીશ તોલાં ભાર ગોમૂત્રમાં કાથ કરી, તે કા-
થથી ઘી પકાવીને તે ઘીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવ-
વામાં આવે તો તેથી કોઢ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ગરમાળો, સપ્તર્ણ, પટોલ, ઇંદ્રજવ, કરંજ,
લીંબડો, હઠદર, દારૂહઠદર અને મચરો એઓના
કાથમાં પકાવેલું જૂનું ઘી નિત્ય યવરાવવામાં
આવે તો તેથી કોઢ ટઢી જાય છે.

૧૯ રોધારિષ્ઠં પદ્મકં રક્તસારઃ

સપ્તાહાશૌ વૃક્ષકો વીજકશ્ચ ।

યોગ્યાઃ સ્નાને દહ્યમાનસ્ય જન્તોઃ

પેયા વા સ્યાત્કૌદ્રયુક્તા ત્રિભણ્ડી ॥

પિત્તના વહુત્વને લીધે તથા નિર્બલપ-
ણાને લીધે કોઢમાં દાહ થતો હોય
તો તે દાહને શાંત કરવાનો યોગ.

૧૯ કોઢના દરદીને દાહ થતો હોય તો તેને
લોદર, અરીઠા, પદ્મકાષ્ઠ, રતાંજલિ, સપ્તર્ણ, વે-
હેડાં, ઇંદ્રજવ-કડો અને બીવલો એઓથી સંયુક્ત
કરેલા જલથી સ્નાન કરાવવું અથવા નસોતરના
ચૂર્ણને મધથી સંયુક્ત કરીને પાવું.

૨૦ ક્ષાદેત્કુષ્ઠી માંસપાતે પુરાણા-

ન્મુદ્રાન્સિદ્ધાન્નિમ્બતોયે સતૈર્લાન્ ।

નિમ્બકાથં જાતસત્ત્વઃ પિબેદ્વા

કાથં વાર્કાલર્કસત્ત્વચ્છદાનામ્ ॥

જગ્ધેષ્વજ્ઞેષ્વશ્વમારસ્ય મૂલમ્

લેપો યુક્તઃ સ્યાદ્વિઙ્ગૈઃ સમૃચ્ચૈઃ ।

મૂત્રૈશ્વૈનં સેચયેદ્ગોજયેષ્ઠ

સર્વાહારાન્સંપ્રયુક્તાન્વિઙ્ગૈઃ ॥

કારઙ્ગં વા સાર્ષપં વા ક્ષતેષુ

ક્ષેપ્યં તૈલં શિશુકોશાન્નયોર્વા ।

પક્કં સર્વૈર્વા કદૂષ્ણૈઃ સતિકૈઃ

શેષં ચ સ્યાદ્ દુષ્ટવત્સંવિધાનમ્ ॥

કોઢવાળાનું માંસ યવરાવવા પડતું હોય કે
કીડા પડ્યા હોય તો તે ઉપર યોગો.

૨૦ માંસ યવરાવવા પડતું હોય તો જૂના મગને
લીંબડાનાં પાણીમાં રાંધીને તૈલની સાથે યવરાવવા.

કીડા પડ્યા હોય તો લીંબડાનો કાથ પાવો
અથવા આકડો, સફેદ ફૂલનો આકડો અને સ-
પ્તર્ણ એઓનો કાથ પાવો.

કીડાઓ અંગોને ઘાઈ જતા હોય તો કળેરનાં
મૂલ અને વાવડીંગ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને તે-
ઓનો લેપ કરાવવો, ગોમૂત્રથી સઘડાં અંગોપર
સેચન કરવું અને સઘડા આહારો વાવડીંગોથી
સંયુક્ત કરીને યવરાવવા. અથવા વ્રણોમાં કરંજીયું
તૈલ, સરસીયું તૈલ, સરગવાનું તૈલ કે જંગલી
લાલ આંબાનું તૈલ નાખવું-અથવા કરંજીયા તૈ-
લને, સરસીયા તૈલને, સરગવાના તૈલને કે જંગલી
લાલ આંબાના તૈલને સઘડા કદુ, ઉષ્ણ તથા
તિક્ત પદાર્થોના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવીને
વ્રણોમાં નાખવું અને બાકી સઘડી દુષ્ટ વ્રણના
જેવી ચિકિત્સા કરવી.

૨૧ સપ્તર્ણકરઙ્ગાર્કમાલતીકરવીરજમ્ ।

સુહીશીરીષયોર્મૂલં ચિત્રકાસ્ફોતયોરપિ ॥

વિપલાક્કલવજ્રાશ્ચકાસીસાલમનઃશિલાઃ ।

કરઙ્ગવીજં ત્રિકટુ ત્રિફલાં રજનીદ્વયમ્ ॥

સિદ્ધાર્થકાન્વિઙ્ગાનિ પ્રપુષ્પાંડં ચ સંહરેત્ ।

મૂત્રપિષ્ઠૈઃ પચેદેતૈસ્તૈલં કુષ્ઠવિનાશનમ્ ॥

પત્તદ્વજ્રકમભ્યક્કાન્નાડીદુષ્ટવળાપહમ્ ।

વજ્રકતૈલ (અભ્યંગમાટે.)

૨૧ સપ્તર્ણનાં મૂલ, કરંજનાં મૂલ, આક-

ડાનાં મૂળ, માલતીનાં મૂળ, કળેરનાં મૂળ, થોરનાં મૂળ, સરસડીઆનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, કપૂરીનાં મૂળ, વછનાગ, દૂધીયો વછનાગ, સફેદ અબ્રક, હીરાકસી, હરતાલ, મળશીલ, કરંજનાં બીજ, સૂંઠ મરી પીપળ, ત્રિફળા, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠદર, સર્ષપ, વાવડીંગ અને કુવાડીયો એઓને એકઠાં કરી ગોમૂત્રમાં વાટી કલ્ક કરી તે કલ્ક ના-
 ળીને ચોગળા ગોમૂત્રમાં તલનું તૈલ પકાવવું. (ગયદાસાચાર્ય કેહેછે કે સરસીયું તૈલ પકાવવું.) આ તૈલ સિદ્ધ થાય ત્યારે વજ્રકતૈલ કેહેવાય છે. આ તૈલ અભ્યંગથી કોઢનો વિનાશ કરે છે અને નાડીવ્રણોનો તથા દુષ્ટ વ્રણોનો પણ વિનાશ કરે છે.

૨૨ સિદ્ધાર્થકઃ કરઙ્ગૌ દ્વૌ દ્વે હરિદ્રે રસાઙ્ગનમ્
 કુટજશ્ચ પ્રપુન્નાડસતપર્ણૌ મૃગાદની ।
 લાક્ષા સર્જરસોર્કશ્ચ આસ્ફોતારગ્વધૌ સ્નુહી ।
 શિરીષસ્તુવરાઘ્યસ્તુ કુટજારુપ્કરૌ વચા ॥
 કુષ્ઠં રુમિત્રં મલ્લિષ્ઠા લાઙ્ગલી ચિત્રકં તથા ।
 માલતી કટુતુમ્બી ચ ગન્ધાહ્વા મૂલકં તથા ॥
 સૈન્ધવં કરવીરં ચ ગૃહધૂમો વિપં તથા ॥
 કમ્પિપ્લુકં સસિન્દૂરં તેજોદ્વાતુત્થકાહ્વયે ।
 સમભાગાનિ સર્વાણિ કલ્કપેષ્યાણિ કારયેત્ ॥
 ગોમૂત્રં દ્વિગુણં દધ્યાત્તિલતૈલાચ્ચતુર્ગુણમ્ ।
 કારઙ્ગં વા મહાવીર્યં સાર્ષપં વા મહાગુણમ્ ॥
 અભ્યક્તાત્સર્બકુષ્ઠાનિ ગણ્ડમાલા ભગન્દરાન્ ।
 નાડીદુષ્ટવ્રણાન્ધોરાન્નાશયેન્નાત્ર સંશયઃ ॥
 મહાવજ્રકમિત્યેતન્નાસ્ત્તા તૈલં મહાગુણમ્ ।

મહાવજ્રક તૈલ (અભ્યંગમાટે.)

૨૨ સર્ષપ, વન્ને જાતની કરંજ, હઠ્ઠદર, દારૂ-
 હઠ્ઠદર, રસવંતી, ઇંદ્રજવ, (બે ભાગ) કુવાડીઓ,
 સતપર્ણ, ઇંદ્રવારણી, લાલ, રાઠ, આકડો, ઉપલ-
 સરી-કપૂરી, ગરમાલો, થોર, સરસડીયો, ચેરીયાં, મી-
 લામાં, વજ, કઠ, વાવડીંગ, મજીઠ, દૂધીયો વછનાગ,
 ચિત્રક, માલતી, કડવી તંબૂડી, ઘડલાં કે જંગલી

તુઠસી, મૂળાનાં બીજ, સૈંધવ, કળેર, ઘરના ધુમાડા-
 ની ધૂંસ, વછનાગ, કપીલો, સીંદોર, માલકાંકળી
 અને મોરથુથુ એ સઘલાં દ્રવ્યોને સમભાગે લઈ
 કલ્ક કરી તે કલ્ક નાલીને વમળા ગોમૂત્રમાં
 તૈલ પકાવવું. તલનું તૈલ પકાવવું હોય તો ચો-
 ગળા ગોમૂત્રમાં પકાવવું. આ પ્રમાણે પકાવેલું
 તલનું તૈલ અથવા મોટી શક્તિવાળું કરંજીયું તૈલ
 અથવા મોટા ગુણવાળું સરસીયું તૈલ મહાવજ્રક
 તૈલ કેહેવાય છે. આ મોટા ગુણોવાળું તૈલ અ-
 ભ્યંગથી સઘલા કોઢોનો, ગંડમાલાનો, ભગંદોનો,
 ઘોર નાડીવ્રણોનો અને બીજા દુષ્ટ વ્રણોનો પણ
 વિનાશ કરે છે એમાં કશો સંશય નથી.

૨૩ પિત્તાવાપૈર્મૂત્રપિષ્તૈસ્તૈલં લાક્ષાદિકૈઃ કૃતમ્ ॥
 સપ્તાહં કટુકાલાઙ્ગાં નિદધીત ચિકિત્સકઃ ।
 પીતવન્તં તતો માત્રાં તેનાભ્યક્તં ચ માનવમ્ ॥
 શોપયેદાતપે તસ્ય દોષા ગચ્છન્તિ સર્વશઃ ।
 સ્નુતદોષં સમુત્થાપ્ય સ્નાતં ચ દિરવારિણા ।
 યવાગૂં પાયયેદેનં સાધિતાં ચ દિરામ્બુના ।

લાક્ષાદિક તૈલ (પીવામાટે.)

૨૩ સૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા
 લાક્ષાદિ ગળને અથવા આ અધ્યાયના ૧૧ મા
 વિષયમાં કહેલા લાલથી માંડીને ગરમાલાના
 મૂળસૂધીના પદાર્થોને ગોમૂત્રમાં વાટી, કલ્કરૂપ
 કરી, તે કલ્ક નાલીને ચોગળા ગોમૂત્રમાં વૈધે
 ગાયના પિત્તાના પ્રતિવાપવાળું તૈલ પકાવવું. એ
 તૈલ સિદ્ધ થાય ત્યારે લાક્ષાદિતૈલ કેહેવાય છે.
 આ તૈલને સાત દિવસસૂધી કડવી તંબૂડીમાં
 રાલી મેલીને પછી કોઢના દરદીને તેની માત્રા
 પાવી તથા શરીરપર અભ્યંગ કરાવવો અને પછી
 તે માણસને તડકામાં બેસાડી મૂકવો. આમ કર-
 વાથી સઘલા દોષો સ્ત્રવી જાય છે. દોષો સ્ત્રવી
 ગયા પછી તે માણસને તડકામાંથી ઉઠાડી સ્ત્ર-
 રના થંડા જઠથી નવરાવવો અને પછી સ્ત્રેરના
 જઠથી પકાવેલી યવાગૂ પાવી. (તડકાથી તપેલા

માણસને ટાઢા જલમાં પડવું નિપિદ્ધ છે પણ ટાઢું પાળી શરીર ઉપર રેડીને નાહાવું નિપિદ્ધ નથી.) આ ક્રિયા કરવાથી કોઢસંબંધી દુષ્ટ વ્રણોનું અંતઃ-શોધન થઈ જાય છે.

૨૪ એવં સંશોધને વર્ગે કુષ્ઠપ્તેષ્વૌષધેષુ ચ ॥
કુર્યાત્તૈલાનિ સર્પીંપિ પ્રદેહોદ્ધર્પણાનિ ચ ।

કોઢોને ટાઢવામાટે વીજાં પણ તૈલો,
ઘૃતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્ધર્પણો (ચો-
લવાનાં તથા ઘસવાનાં ઔષધો)
વનાવવામાં દ્રવ્યોનો નિર્દેશ.

૨૪ એવી રીતે સૂત્રસ્થાનના ૨૯ મા અધ્યા-
યમાં કહેલાં નસોતર વગેરે સંશોધન દ્રવ્યોથી
તથા કોઢોને હળનારાં ઔષધોથી વીજાં પણ તૈલો,
ઘૃતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્ધર્પણો વનાવી લેવાં.

૨૫ પ્રાતઃ પ્રાતઃ સેવેત યોગાન્વૈરેચનાશ્ચક્રુભાન્
પશ્ચ પટ્ સપ્ત ચાષ્ઠૌ વા યૈસ્તથાનં ન ગચ્છતિ ।

કોઢવાળાએ વિરેચનના યોગોનું
સેવન કરવું.

૨૫ કોઢના દરદીએ પ્રમાતે પ્રમાતે જેઓથી
પાંચ, છ, સાત કે આઠ વાર દસ્ત લાગે એવા ઉ-
ત્તમ વિરેચનના યોગોનું સેવન કરવું જોઈએ કે
જેઓથી કોઢ ઉત્થાન પામે નહીં.

૨૬ કારમં વા પિબેન્મૂત્રં જીર્ણં તુ ક્ષીરભોજનમ્
જાતસત્વાનિ કુષ્ઠાનિ માસૈઃ પઙ્કિરપોહતિ ।

કૃમિવાળા કોઢો ઉપર ડંટડીના મૂત્રનો
પ્રયોગ.

૨૬ કોઢના દરદીને નિત્ય ડંટડીનું મૂત્ર પાવું
અને તે જીર્ણ થયા પછી દૂધસહિત અન્નજમાડવું.
આ પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જેઓમાં કીડા
ઉત્પન્ન થયા હોય એવા કોઢો છ મહિને મટી
જાય છે.

૧ મોટા કોઢોની ઇટલે ધાતુઓની અંદર પેટેલા

૨૭ દિદ્ધશ્ચુરન્તં કુષ્ઠસ્ય ચિદિરં કુષ્ઠપીડિતઃ ॥
સર્વથૈવ પ્રયુક્તીત સ્નાનપાનાશનાદિષુ ।

યથા હન્તિ પ્રવૃદ્ધત્વાત્કુષ્ઠમાતુરમોજસા ॥

તથા હન્ત્યુપયુક્તસ્તુ ચિદિરઃ કુષ્ઠમોજસા ।

કોઢ ઉપર ચેર સર્વથા ઉપયોગી છે.

૨૭ કોઢથી પીડાણા માણસે કોઢનો છેડો
જોવાની ઇચ્છા હોય તો સ્નાન, પાન તથા ભોજન
વગેરેમાં સર્વથા ચેરનો અવશ્ય ઉપયોગ કરવો.
જેમ વૃદ્ધિ પામેલો કોઢ પોતાના પ્રવલ સામર્થ્યથી
રોગીને હળી નાચે છે તેમ સ્નાન, પાન તથા ભો-
જન વગેરેમાં ઉપયુક્ત કરવામાં આવેલો ચેર પો-
તાના પ્રવલ સામર્થ્યથી કોઢને હળી નાચે છે.

૨૮ નીચરોમનચ્ચોઽધ્રાન્તો હિતાશ્યૌષધતત્પરઃ
યોપિન્માંસસુરાવર્જી કુષ્ઠી કુષ્ઠમપોહતિ ।

કોઢના દરદીએ પાઢવાના નિયમો.

૨૮ કોઢના દરદીએ નચ્ચો તથા મૂચ્ચો વગે-
રેના વાઢ નીચા રાચવા, ઉપાયો કરવાથી કંટા-
લવું નહીં, પથ્ય ભોજન કરવું, ઔષધોમાં તત્પર
રહેવું અને મૈથુનનો, માંસનો તથા અવિહિત મદિ-
રાનો ત્યાગ કરવો. આ નિયમો પાઢવાથી કોઢનો
નાશ થાય છે.

અધ્યાય ૧૦ મો.

૧ અથાતો મહાકુષ્ઠચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મહાકુષ્ઠ-
ચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ કુષ્ઠેષુ મેહેષુ કફામયેષુ
સર્વાઙ્ગશોફેષુ ચ દારુણેષુ ।

કૃશત્વમિચ્છત્સુ ચ મેદુરેષુ
યોગાનિમાનગ્ર્યમતિર્વિદધ્યાત્ ॥

કોઢોની ચિકિત્સા વિષયનો.

કોઢ આદિ દારુણ રોગો ઉપર તથા
મેદ ઉપર આ અધ્યાયમાં કહેલા
યોગો કરવાની વૈદ્યને ભલામણ.

૨ અત્યંત પ્રવીણ વુદ્ધિવાળા વૈદ્યે દારુણ
કોઢો ઉપર, દારુણ પ્રમેહો ઉપર, કફસંવંધી દારુણ
રોગો ઉપર, સર્વ શરીરમાં થયેલા દારુણ
સોજાઓની ઉપર અને મેદની વૃદ્ધિથી સ્થૂલ થઈ
ગયેલા લોકો કે જેઓ કૃશ થવાની ઇચ્છા કરતા
હોય તેઓના મેદને નષ્ટ કરવા ઉપર, નીચે કહેલા
યોગોના પ્રયોગો કરવા.

૩ ક્ષુણ્ણાન્યવાશ્નિઃપૂતાન્ રાત્રૌ ગોમૂત્રપર્યુ-
પિતાન્મહતિ કિલિજ્ઞે શોષયેદેવં સત્તરાત્રં ભા-
વયેચ્છોપયેચ્ચ તતસ્તાન્ કપાલભ્રષ્ટાન્ સત્કૂન્
કારયિત્વા પ્રાતઃ પ્રાતરેવ કુષ્ઠિનં પ્રમેહિણં વા
સાલસારાદિકપાયેણ કણ્ટકિવૃક્ષકપાયેણ વા
પાયયેત ભલ્લાતકપ્રપુત્ત્રાડાવલ્ગુજાર્કચિત્રકવિ-
ડક્કમુસ્તચૂર્ણચતુર્ભાગયુક્તાન્ ।

एवमेव सालसारादिकपायपरिपीतानामा-
रग्वधादिकपायपरिपीतानां वा गोशकृद्भूतानां
वा यवानां सक्तून् कारयित्वा भल्लातकादीनां
चूर्णान्यावाप्य खदिरासननिम्बराजवृक्षरोहि-
तकगडूचीनामन्यतमस्य कपायेण शर्करामधु-
मधुरेण द्राक्षायुक्तेन दाडिमवेतसाम्लेन सैन्ध-
वलवणान्वितेन पाययेद्देष्टुं सर्वमन्यकल्पः ॥

યવમંથની તથા તે પ્રમાણેજ વીજા
મંથોની કલ્પના.

૩ જવને ટાંડળીયામાં ઓઘળી, ફોતરાં કા-
હાડી નાઘી, રાતે ગોમૂત્રમાં વાસીને રાઘી મૂકવા
અને દિવસે વાંસના સૂંડલામાં નાઘીને સુકાવવા.
આ પ્રમાણે સાત રાતમાં સાત વાર ભાવના દેવી
અને સાત દિવસમાં સાત વાર સુકાવવા. પછી તે-
ઓને ઠીંબડામાં શેકી, સાથવારૂપ કરાવી, તેમાં

૧ જવ વગેરેના સાથવાને ધી લગાવી થંડા પાણીમાં
નાઘી તેનો બહુ દ્રવ્ય નહીં અને બહુ ઘાટો પળ નહીં

તેના ચોથા ભાગ જેટલું મીલામાં, કુવાડીઓ,
બાબચી, આકડો, ચિત્રક, વાવડીંગ અને મોથ
પ્રાણોનું ચૂર્ણ મેઢવીને તે સાથવો કોઢવાઢાને
અથવા પ્રમેહવાઢાને સાલસારાદિ ગળના કાથમાં
ઘોલીને અથવા ઘેર તથા બોરડી વગેરે કંટકી વૃક્ષોના
કાથમાં ઘોલીને પાવો. (આ કાથમાં યોગ્યતા-
પ્રમાણે મધુરતા, અમ્લતા તથા લવણતા કરવાં.)

एज रीते सालसारादि गणनो काथ पाईने
तैयार करेला अथवा आरग्वधादि गणनो काथ
पाईने तैयार करेला अथवा गायने जब खवरा-
वीने तेना छाणमांथी वीणी लीधेला जवोने ठीब-
डामां शेकी, साथवारूप करावी, तेमां ते साथवाना
चोथा भाग जेटलुं उपर लखेलां मीलामां वगैरेनुं
चूर्ण मिश्रित करी, खेरनो, बीबलानो, लींबडानो,
गरमाळानो, रगतरोहिडानो के गळोनो काथ
तैयार करी, ते काथने साकरथी तथा मधथी मीठो
करी, द्राक्षथी संयुक्त करी, दाडिमना रसथी तथा
नेतरनां बीजोथी खाटो करी, सैन्धवथी तथा बीजां
पण लवणोथी युक्त करीने ते काथमां पेलो मी-
लामा वगैरेना चूर्णथी मिश्रित करेलो साथवो
घोळीने पावो. आ प्रमाणे बीजा पण सघळां
मंथोमां गोठवण करी लेवी.

४ यावकांश्च भक्ष्यान्धानोलुंबककुल्मापापू-
पपूर्णकोशोत्कारिकाशकुलिकाकुणावीप्रभृतीन्
सेवेत । यवविधानेन गोधूमवेणुयवानुप-
युञ्जीत ॥

દારુણ કોઢવાઢાને ભક્ષ્યો આપવાની
ગોઠવણ.

૪ જવનાં ધાળી, પોંચ, ઘુવરી, પુડલા, ક-
ચોરી, લાફંસી તથા ઓરમાં, સૂંવાઢીઓ, અને
કુળાવી (લોઢીપર શેકેલી પરસૂદીની રોટલી)
ઇત્યાદિક ભક્ષ્યો તૈયાર કરીને કોઢવાઢાને તે-

एवो जे रस बनाववामां आवे ते मंथ केहेवाय छे. (सूत्र-
स्थान अध्याय ४६ मो विषय २३२ मो.)

ઓનું સેવન કરાવવું. જવનાં ભક્ષ્યો પ્રમાણેજ ઘડનાં તથા વાંશીયા જવનાં ભક્ષ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો.

૫ અરિષ્ઠાનતો વક્ષ્યામઃ । પૂતીકચવ્યચિત્રકસુરદારુસારિવાદન્તીત્રિકટુકાનાં પ્રત્યેકં ષાટ્પલિકા ભાગાં બદરકુડવલ્લિફલાકુડવ ઇત્યેતેષાં ચૂર્ણાનિ તતઃ પિપ્પલીમધુઘૃતૈરન્તઃપ્રલિપ્તે ઘૃતભાજને પ્રાકૃતસંસ્કારે સપ્તોદકકુડવાનયોરજોડર્જકુડવમર્દ્દતુલાં ચ ગુડસ્યાભિહિતાનિ ચૂર્ણાન્યાવાપ્ય સ્વનુગુપ્તં કૃત્વા યવપલ્લે સપ્તરાત્રં વાસયેત્તતો યથાબલમુપયુજીતૈષોઽરિષ્ઠઃ કુષ્ઠમેહમેદઃપાણ્ડુરોગશ્વયથૂનપદ્ધન્તિ । एवं शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ वारिष्टान्कुर्वीत ॥

દારુણ કોઢવાલાને માટે અરિષ્ઠોની

કલ્પના.

૬ હવે અરિષ્ઠોની કલ્પના કહીએછીએ. કરંજ, ચવક, ચિત્રક, દેવદાર, ઉપલસરી-કપૂરી, નેપાળો અને ત્રિકટુક (સૂંઠ મરી પીપઢ) એઓને ચોવીશ ચોવીશ તોલાં ભાર લઈ અને બોરને તથા ત્રિફલાને સોઢ સોઢ તોલાં ભાર લઈ તેઓનાં ચૂર્ણોં કરવાં. પછી ઘીનું રીઢું વાસણ કે જેને લઘોટાવવા તથા યોગ્ય ઔષધોની ધૂમાડી દેવા વગેરે સંસ્કાર પ્રથમથીજ આપી રાખ્યો હોય તેને પીપઢ, મધ અને ઘી એઓના કલ્કથી અંદરના ભાગમાં લીપી તેમાં એકસો વાર તોલાં ભાર પાળી, આઠ તોલાં ભાર લોઢાંનું ચૂર્ણ, વસો તોલાં ભાર ગોઢ અને ઉપર કહેલાં ચૂર્ણોં નાખી, વાસણનું મોહોઢું બંધ કરવા વગેરેનો સારી રીતે બંદોબસ્ત કરીને પછી તે વાસણને સાત રાતસૂધી જવના ઢગલામાં રાખી મૂકવું એટલે અરિષ્ઠ તૈયાર થઈ જાય છે. (આ અરિષ્ઠ પિંડારિષ્ઠ કેહેવાય છે.) આ અરિષ્ઠમાંથી રોગીના જઠરામ્બિના તથા શરીરના બઢને અનુસરતી માત્રા લઈ કોઢને ટાઢનારાં ધેર વગેરે દ્રવ્યોના કાથમાં ઘોઢીને પાવી.

આ અરિષ્ઠ કોઢને, પ્રમેહને, મેદને, પાંડુરોગને તથા સોજાને હળે. આ પ્રમાણેજ શાલસારાદિ ગણના અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગણના અથવા આરગ્વધાદિ ગણના અરિષ્ઠો કરવા.

૬ આસવાનતો વક્ષ્યામઃ । પલાશભસ્મ-પરિસ્તુતસ્યોષ્ણોદકસ્ય શીતીભૂતસ્ય ત્રયો ભાગાદ્વૌ ફાણિતસ્યૈકધ્યમરિષ્ઠકલ્પેન વિદધ્યાત્ । एवं तिलादीनां क्षारेषु शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ मूत्रेषु चासवान्विदध्यात् ॥

દારુણ કોઢવાલાને માટે આસવોની

કલ્પના.

૬ હવે આસવોની કલ્પના કહીએછીએ. ધા-ઘરાની ભસ્મમાં નાખીને સ્રવાવેલા ડના પાળીને થંડું કરીને તેના ત્રણ આઢક લેવા (વસો છપન તોલાં ભારનો એક આઢક થાય છે.) અને ગોઢની રાત્ર જેવી ધાસણીના વે આઢક લેવા. પછી એ સર્વને એકત્ર કરી, ત્રિફલા વગેરેના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરી, ઉપર કહેલી અરિષ્ઠની રીતિપ્રમાણે ઘીના રીઢા વાસણમાં નાખીને સાત દિવસ સૂધી તે વાસણને જવના ઢગલામાં ઢાટી મૂકવું એટલે આસવ સિઢ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણેજ તિલ, અઘેઢો, કેઢ, ધાઘરો અને જવ એઓનાં વૃક્ષોની છાલોના ધારના પાળીના, શાલસારાદિ ગણના, ન્યગ્રોધાદિ ગણના, આરગ્વધાદિ ગણના અને મૂત્રોના આસવો બનાવવા.

૭ અથ સુરા વક્ષ્યામઃ । શિશપાલદિરયોઃ સારમાદાયોત્પાત્ર્ય ચોત્તમારણીબ્રાહ્મીકોશાત-કીસ્તત્સર્વમેકતઃ કષાયકલ્પેન વિપાચ્યોદક-માદદીત મણ્ડોદકાર્થં કિણ્વપિષ્ઠમભિષુણ્યાચ્ચ યથોક્તમેવં સુરા । શાલસારાદૌ ન્યગ્રોધાદા-વારગ્વધાદૌ ચ વિદધ્યાત્ ॥

દારુણ કોઢવાલાને માટે સુરાઓ (મ-દિરાઓ)ની કલ્પના.

૭ હવે સુરાઓની કલ્પના કહીએછીએ. શીશમ

અને સેર એઓના સારના બે ભાગ લઈ અને ચમાર-
દૂધેલી, બ્રાહ્મી તથા કુકડવેલ એઓને ઉચેડી એક
ભાગ જેટલી લઈ એ સર્વને એકઠાં કરી કાથની
રીતિપ્રમાણે ષોગળા પાણીમાં ડાકાળી ચોથા ભાગ
જેટલું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેને મંડોદકને
માટે લઈ સૂત્રસ્થાનના ૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યા-
પ્રમાણે કિણ્વનું (અડદ તથા ચોખા વગેરેથી ક-
રેલા મદિરાના બીજનું તથા ચોખાના લોટનું)
સંધાન (આથો) કરી મંડોદક નાચી કઠશમાં
રાચી મૂકવું એટલે સુરા બની જાય છે. આ પ્રમા-
ણેજ શાલસારાદિ ગળની, ન્યગ્રોધાદિ ગળની અને
આરગ્વધાદિ ગળની સુરાઓ બનાવવી.

૮ અતોઽવલેહાન્વશ્યામઃ । ચદિરાસન-
નિમ્બરાજવૃક્ષશાલસારકાથે તત્સારપિષ્ઠાન્
શ્લક્ષ્ણપિષ્ઠાન્પ્રક્ષિપ્ય વિપચેત્ । તતો નાતિદ્રવં
નાતિસાન્દ્રમવતાર્ય તસ્ય પાણિતલપૂર્ણમપ્રાતરા-
શો મધુમિશ્રં લિહ્યાદેવં શાલસારાદૌ ન્યગ્રોધા-
દાવારગ્વધાદૌ ચ લેહાન્કારયેત્ ॥

દારુણ કોઢવાલાને માટે અવલેહોની

કલ્પના.

૮ હવે અવલેહોની કલ્પના કહીએછીએ. સેર,
વીવલો, લીંવડો, ગરમાલો અને રાઠનું જાડ એ-
ઓના સારનો કાથ કરી તે કાથમાં, તેઓનાજ
સારોના સારી પેટે ચીકાસ થાય એવી રીતે ઘાટીને
બનાવેલા પીંડાઓને નાચીને પકાવવા. પછી એ
સઘલું બહુ દ્રવરૂપ પળ નહીં અને બહુ ઘાટું પળ
નહીં એવું થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લેવું એટલે એ
અવલેહ સિદ્ધ થાય છે. રોગી પ્રભાતે જમ્યો ન
હોય તે પેહેલાં હાથની હથેલીમાં માય તેટલી એ
અવલેહની માત્રા લઈ તેને મધથી સંયુક્ત કરીને
રોગીને ચટાડવી. આ પ્રમાણેજ શાલસારાદિ ગ-
ળના, ન્યગ્રોધાદિ ગળના અને આરગ્વધાદિ ગળના
અવલેહો કરવા.

૯ અતઃશૂર્ણક્રિયાં વશ્યામઃ । શાલસારા-

વીનાં સારચૂર્ણપ્રસ્થમાહત્યારગ્વધાદિકષાયપ-
રિપીતમનેકશઃ શાલસારાદિકષાયેનૈવ પાય-
યેત્ । एवं न्यग्रोधादीनां फलेषु पुष्पेष्वारग्व-
धादीनां चूर्णक्रियां कारयेत् ॥

દારુણ કોઢવાલાનેમાટે ચૂર્ણોની
કલ્પના.

૯ હવે ચૂર્ણોની કલ્પના કહીએછીએ. શાલ-
સારાદિ ગળના સારનું ચોસઠ તોલાં ભાર ચૂર્ણ
એકઠું કરી તેને આરગ્વધાદિ ગળનો કાથ પાઈ
વારંવાર શાલસારાદિ ગળનોજ કાથ પાવો. (ચાર
પ્રસ્થ એટલે વસો છપન તોલાં ભાર પાણીથી એક
પ્રસ્થ એટલે ચોસઠ તોલાં ભાર દ્રવ્યનો કાથ કરી
આઠમા ભાગનું જઠ અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી
લઈ તેથી મીંજવીને પાલું સુકાવવું એ એક વાર
ભાવના આપી ગળાય છે. એ પ્રમાણે સાત દિવસમાં
શાલસારાદિ ગળના કાથની સાત ભાવનાઓ
દેવી.) આ પ્રમાણે કરવાથી ચૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે.
આ પ્રમાણેજ ન્યગ્રોધાદિ ગળનાં ફળોનાં અને આ-
રગ્વધાદિ ગળનાં પુષ્પોનાં પણ ચૂર્ણો કરવાં.

૧૦ અત ઋદ્ધમયસ્કૃતીર્વશ્યામઃ । તીક્ષ્ણ-
લોહપત્રાણિ તનૂનિ લવણવર્ગપ્રદિગ્ધાનિ ગો-
મયાગ્નિપ્રતપ્તાનિ ત્રિફલાશાલસારાદિકપાયેળ
નિર્વાપયેત્ પોડશવાસંસ્તતઃ ચદિરાક્ષારતત્તા-
ન્યુપશાન્તતાપાનિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેદ્રાઢતાં-
ન્તવપરિસ્નાધિતાનિ । તતો યથાબલં માત્રાં સ-
ર્પિર્મધુભ્યાં સંસૃજ્યોપયુઝીત । જીર્ણે યથાવ્યા-
ધ્યનમ્લમલવળમાહારં કુર્વીત । एवं तुलामुप-
युज्य कुष्ठमेहमेदःश्वयथुपाण्डुरोगोन्मादाप-
स्मारानपहत्य वर्षशतं जीवति । तुलायां तु-
लायां वर्षशतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्वलोहेष्व-
यस्कृतयो व्याख्याताः ॥

ત્રિવૃચ્છયામાગ્નિમન્થસત્તલકેતુકશક્તિનીતિ-
લ્વકત્રિફલાપલાશશિશપાનાં સ્વરસમાદાય
પાલાશ્યાં દ્રોણ્યામભ્યાસિચ્ય ચદિરાક્ષારતત્તા-

મયઃપિષ્ઠં ત્રિઃસપ્તકૃત્વો નિર્વાપ્ય તમાદાય
પુનરાસિચ્ય સ્થાલ્યાં ગોમયાગ્નિના વિપચેત્ ।
તતશ્ચતુર્થભાગાવશિષ્ટમવતાર્ય પરિસ્ત્રાવ્ય ભૂયો-
ઽગ્નિતપ્તાન્યયઃપત્રાણિ પ્રક્ષિપેત્ । સિધ્યતિ ચા-
સ્મિન્પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણભાગૌ દ્વૌ મધુનસ્તાવદૃત-
સ્યેતિ દદ્યાત્ । તતઃ પ્રશાન્તમાયસે પાત્રે સ્વનુગુપ્તં
નિદધ્યાત્ । તતો યથાયોગં શુક્તિં પ્રકુશ્ચં વોપ-
યુજીત । જીર્ણે યથાવ્યાધ્યાહારમુપસેવેત । ઇષૌ-
ષધાયસ્કૃતિરસાધ્યં કુઠ્ઠં પ્રમેહં વા સાધયતિ
સ્થૂલમપકર્ષતિ શોફમુપહન્તિ સન્નમગ્નિમુદ્ધર-
તિ વિશેષેણ ચોપદિશ્યતે રાજયક્ષિમ્ણાં વર્ષશ-
તાયુશ્ચાનયા પુરુષો ભવતિ ॥

શાલસારાદિકાથમાસિચ્ય પાલાશ્યાં દ્રો-
પ્યામયોઘનં તપ્તં નિર્વાપ્ય કૃતસંસ્કારે કલ-
શેઽભ્યાસિચ્ય પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણભાગં ક્ષૌદ્રં ગુ-
ડમિતિ ચ દત્વા સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાદેતાં મહૌ-
ષધાયસ્કૃતિં માસમર્દ્ધં માસં વા સ્થિતાં યથાબ-
લમુપયુજીત । एवं न्यग्रोधादावारेवतादिषु च
विदध्यात् ॥

દારુણ કોઢવાળાનેમાટે અયસ્કૃતિઓ-
(લોઢાં વગેરે ધાતુઓની ક્રિયાઓ)
ની કલ્પના.

લોહરસાયન.

૧૦ હવે અયસ્કૃતિઓની કલ્પના કહીએછીએ.
ગજવેલનાં પાતળાં પાતળાં પતરાં કરાવી તેઓને
લવણવર્ગથી ધોઈ ગાયના છાણાના અગ્નિથી તપાવી
તપાવી, ત્રિફળા તથા શાલસારાદિ ગણના કાથમાં
સોઢ વાર ઠારવાં. પછી એ પતરાંઓને ધોઈ અં-
ગારાઓથી સોઢ વાર તપાવી ઠારી તાપ શાંત થાય
ત્યારે તેઓનું બારીક ચૂર્ણ કરાવી ઘાટા લુગ-
ડાથી ચાલી લેવું. પછી રોગીના શરીરના અને જ-
ઠરાગ્નિના બઢપ્રમાણે તે ચૂર્ણમાંથી માત્રા લઈ તેને
ધી અને મધ એઓની સાથે ધ્રુવ મર્દન કરી એક
કરી દઈને રોગીને ધ્રુવરાવવી. (એ ઉપર કોઢને
હરનારાં દ્રવ્યોના કાથનું અનુપાન દેવું અને પ્રમે-

હાદિક હોય તો તેને હરનારાં દ્રવ્યોના કાથનું
અનુપાન દેવું. આ પ્રમાણે તે તે રોગોને હરનારાં
દ્રવ્યોના કાથો ગોઠવી લેવા.) એ માત્રા જીર્ણ
થયા પછી જે રોગને હરવામાટે માત્રા આપી હોય
તે રોગને હરનારો ધ્રુવ રોગો તથા લવણ વગરનો
આહાર જમાડવો. આ પ્રમાણે અનુક્રમથી ચારસો
તોલાં ભાર લોહનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો
કોઢ, પ્રમેહ, મેદ, સોજા, પાંડુરોગ, ઉન્માદ તથા
અપસાર એ રોગોથી મુક્ત થઈને માણસ સો વર્ષ-
સૂધી જીવે છે. એક એક તુલા (ચારસો તોલાંની
એક તુલા ગણાય છે.) ધ્રુવ રહે ત્યારે સો સો
વર્ષનું આયુષ્ય વધે છે. આ પ્રમાણેજ કથીલ, સીસું
તથા ધ્રુવ એઓની અયસ્કૃતિઓ કરવી.

ઔષધાયસ્કૃતિ.

નસોતર, વરધારો, હાથલા, સોપારી, આંખ-
ફૂટામળી, (શંખવેલ) પટાળી લોદર, ત્રિફળા,
ધ્રુવ અને શીશમ એઓનો ધ્રુવસ લઈ (ધ્રુવસ
ન મળે તો એઓનું ધ્રુવ કરવું અથવા કાથ
કરવો.) તે બે હજાર તોલાં ભાર ધ્રુવસને લીલા
ધ્રુવરાની પીપમાં નાખી તેમાં ધ્રુવના અંગારાથી
તપાવેલો બસો તોલાં ભાર લોહનો ગોઠો ઠારવો.
આ પ્રમાણે ગોઠાને તપાવી તપાવી એકવીશ વાર ઠારી
તે ધ્રુવસને લઈ પાછો કઢાયામાં નાખીને છાણાના
અગ્નિવતે પકાવવો. ચોથા ભાગનો અવશેષ રહે
ત્યારે તેને ગાઢી લઈ તેમાં અગ્નિથી તપાવેલાં ગજ-
વેલનાં પતરાં સોઢ વાર ઠારી તે પતરાંઓને તેજ
કાથમાં બારીક ધ્રુવવી તેમાં નાખી ધ્રુવને પાછો તે
કાથને પકાવવો. એ પાકતો હોય ત્યારે તેમાં બે
ભાગ પિપ્પલ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ, એક ભાગ મધ અને
મધથી કાંઈક ન્યૂન ધી નાખી પાકી રહે ત્યારે ઉતારી
લઈ ઠારી જાય ત્યારે તેને લોહના પાત્રમાં ઉત્તમ
બંદોબસ્તથી રાખી મેલવો એટલે તે ઔષધાયસ્કૃતિ
કેહેવાય છે. આમાંથી રોગીના બઢની તથા જઠ-
રાગ્નિની યોગ્યતા પ્રમાણે ચાર તોલાં ભાર અથવા

બે તોલાં ભાર લઈ રોગીને દેવું અને તે જીર્ણ થાય ત્યારે જે રોગને ટાળવા માત્રા દીધી હોય તે રોગને ટાળનારો આહાર કરાવવો. આ ઔષધાયસ્કૃતિ અસાધ્ય કોઢને તથા અસાધ્ય પ્રમેહને પળ ટાલી નાખે છે, મેદથી જાડા થઈલા માળસને પાતલો કરે છે, સોજાને મટાડે છે અને મંદ થઈ ગઈ જરૂરિયાતને પ્રદીપ્ત કરે છે. ક્ષય રોગવાળાઓને માટે આ ઔષધાયસ્કૃતિનો સ્વસ્થ ઉપયોગ કરાવવાનું કેહેવામાં આવે છે. આથી માળસ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે.

મહૌષધાયસ્કૃતિ.

શાલસારાદિ ગણના કાથને શાલસારાની પીપમાં નાખી, તેમાં અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના ઘણને એક-વીશ વાર ઠારી, કાથને થંડો કરી, તેમાં ઉપરપ્રમાણેજ અગ્નિથી તપાવેલાં ગજવેલનાં પતરાં સોઠ વાર ઠારી, તે પતરાંઓને તેજ કાથમાં બારીક વટાવી, તેમાં નાખી દઈ જેને પ્રથમથી લખોટાવવાનો તથા ધુમાડી દેવા વગેરેનો સંસ્કાર આપી મૂક્યો હોય એવા કલશમાં રેડી દઈ, તેમાં જેથી કાંઈક તીલાશ ઉત્પન્ન થાય તેટલું પિપ્પલ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ, કાથના ચોથા ભાગ જેટલો જૂનો મધ અને તેટલોજ જૂનો ગોઠ નાખી મોહોડું બંધ કરવા વગેરેનો પૂરો બંદોબસ્ત કરી તેને શીતકાળમાં એક મહીના સૂધી અને ઉષ્ણકાળમાં એક પંચવાડીયા સૂધી એમનેએમ રહેવા દઈને પછી તેમાંથી રોગીના તથા જટરામીના બઢપ્રમાણે માત્રા દેવી. આ મહૌષધાયસ્કૃતિ કેહેવાય છે. આ પ્રમાણેજ ન્યગ્રોધાદિ ગણના કાથમાં તથા આરગ્વધાદિ ગણના કાથમાં પળ મહૌષધાયસ્કૃતિ કરવી.

૧૧ અતઃ સ્વદિરવિધાનમુપદેક્ષ્યામઃ । પ્રશસ્તદેશજાતમનુપહતં મધ્યમવયસં સ્વદિરં પરિતઃ સ્નાનયિત્વા મધ્યમમૂલં છિત્ત્વાડ્યોમયં કુમ્ભં તસ્મિન્નન્તરે નિદધ્યાદથા રસગ્રહણસમર્થો ભવતિ । તતસ્તં ગોમયમૃદાબલિસમવકીર્યન્ધનૈ-

ગોમયમિશ્રૈરાદીપયેદથાસ્ય દહ્યમાનસ્ય રસઃ સંવલ્યધસ્તાત્ । યદા જાનીયાત્પૂર્ણં ભાજનમિત્યથૈવમુઢૃત્ય પરિસ્નાવ્ય રસમન્યસ્મિન્પાત્રે નિધાયાનુગુપ્તં નિદધ્યાત્તતો યથાયોગં માત્રામામલકરસમધુસર્પિર્મિઃ સંસૃજ્યોપયુજીત । જીર્ણં મહાતકવિધાનવદાહારઃ પરિહારશ્ચ । પ્રસ્થે ચોપયુક્તે શતં વર્ષાણામાયુષોઽભિવૃદ્ધિર્ભવતિ ॥

સ્વદિરસારતુલામુદકદ્રોણે વિપાચ્ય ષોડશાંશાવશિષ્ટમવતાર્યાનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ । તમામમલકરસમધુસર્પિર્મિઃ સંસૃજ્યોપયુજીત । એવં એવં સર્વવૃક્ષસારેષુ કલ્પઃ ॥

સ્વદિરસારચૂર્ણતુલાં સ્વદિરસારકાથમાત્રાં વા પ્રાતઃ પ્રાતરુપસેવેત સ્વદિરસારકાથસિદ્ધમાવિકં વા સર્પિઃ ॥

દારુણ કોઢવાળાને માટે સ્વદિરવિધાન.

૧૧ હવે સ્વદિરવિધાન કહીએછીએ. સારા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈલા, કીડા વગેરેથી નહીં ઉપહત થઈલા અને મધ્યમ અવસ્થાવાળા સ્વદિરના વૃક્ષને ચોતરફ કોટાવી, તેના વચલા મૂલને કાપી નાખી, તે મૂલના પ્રદેશમાં લોઢાનો ઘડો એવી રીતે મૂકવો કે જે રીતે મૂકવાથી સ્વદિરના રસનું ગ્રહણ કરી શકે. પછી તેને છાણમાટીથી લીંપી લઈ, ચોમેર કાઠો મૂકી દઈને તે કાઠોને સઢગાવવાં તે એવી રીતે કે જે રીતે બઢવા લાગેલા સ્વદિરના રસ નીચે રાખેલા ઘડામાં ધ્રુવે. એ ઘડો જ્યારે રસથી ભરાઈ રહેલો જાણવામાં આવે ત્યારે તેને કાઠાડી લઈ રસને ગાઢી લઈ બીજા વાસણમાં નાખીને સારી રીતના બંદોબસ્તથી રાખી મૂકવો. પછી તેમાંથી યોગ્યતાપ્રમાણે માત્રા લઈ તે માત્રાને તેના જેટલાજ આમળાના રસથી અને યોગ્ય તોલના મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને રોગીને દેવી અને તે જીર્ણ થયા પછી મહાતકના વિધાનની પેઠે (આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયનો વીશમો વિષય જુવો.) આહાર આપવો તથા પરીજી પઢાવવી.

આ રસ ચોસઠ તોલાં ભાર ઉપયોગમાં લેવામાં આવવાથી આયુષ્યમાં સો વર્ષની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. (દૂધ જો કે કોઢવાલાને વિરુદ્ધ છે તોપણ આ વિધાનમાં આપવાનો વાધ નથી. કેમકે રસાયનનો મહિમા અચિંત્ય છે.)

ઉપર પ્રમાણે खेरનો રસ ન મઠી શકે એમ હોય તો પછી ચારસો તોલાં ભાર खेरસારનો એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર પાણીમાં કાથ કરી સોઠમા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાઠી લઈને તે કાથને સારા બંદોબસ્તથી રાખી મુકવો. એ કાથની માત્રા તેના જેટલાજ આમ-લાના રસથી અને યોગ્ય તોલનાં ઘીથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને રોગીને દેવી. આ પ્રમાણેજ અસન (બીવલા) વગેરે સઘઠાં વૃક્ષોના સારની કલ્પના કરી લેવી.

અથવા ચારસો તોલાં ભાર खेरસારનું ચૂર્ણ તૈયાર કરી તેમાંથી વૈદ્યે પ્રભાતે પ્રભાતે રોગીને યોગ્ય માત્રાનું સેવન કરાવવું અથવા खेरસારના કાથની માત્રાનું નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે સેવન કરાવવું અથવા खेरસારના કાથમાં ગાઢરનું ઘી પકાવીને તે ઘીનો પ્રભાતે પ્રભાતે ઉપયોગ કરાવવો. (ગાઢરનું ઘી અપથ્ય છતાં પણ આ વિષયમાં પથ્ય છે. ઢલન.) આ પ્રયોગોમાં નિત્ય અપરાહ્ણ સમયે રોગીને આમલાના યૂષની સાથે ઘીસહિત માત્ર જમાડવો. આ પ્રમાણે એક મહિનાસૂધી કરવામાં આવે તો રોગી સઘઠા પ્રકારના કોઢોથી મુક્ત થાય છે.

૧૨ અમૃતવહ્નીસ્વરસં કાથં વા પ્રાતઃપ્રાતરુપસેવેત તત્સિદ્ધં વા સર્પિઃ । અપરાહ્ણે સ-સર્પિષ્કમોદનમામલકયૂષેણ ધુઝીતૈવં માસમુપ-યુજ્ય સર્વકુષ્ટૈર્વિમુચ્યત ઇતિ ॥

દારુણ કોઢવાલાનેમાટે ગઠોના સ્વર-સનું વિધાન, ગઠોના કાથનું વિધાન
તથા ગઠોના ઘીનું વિધાન.

૧૨ વૈદ્યે દારુણ કોઢના દરદીને પ્રભાતે પ્રભાતે

ગઠોના સ્વરસનું અથવા ગઠોના કાથનું અથવા ગઠોના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું સેવન કરાવવું અને નિત્ય અપરાહ્ણ સમયે આમલાના યૂષની સાથે ઘીસહિત માત્ર જમાડવો. આપ્રમાણે એક મહિનાસૂધી કરવામાં આવે તો રોગી સઘઠા પ્રકારના કોઢોથી મુક્ત થાય છે.

૧૩ કૃષ્ણતિલમ્લઘાતકતૈલામલકરસસર્પિ-પાં દ્રોણં શાલસારાદિકપાયસ્ય ચ ત્રિફલાત્રિ-કટુકપરૂપફલમજ્જવિઙ્ગફલસારચિત્રાર્કાવ-લ્ગુજહરિદ્રાદ્વયત્રિવૃદ્ધન્તીન્દ્રયવયઘ્રીમધુકાતિ-વિપારસાઞ્જનપ્રિયઙ્ગનાં પાલિકાન્ભાગાંસ્તાનૈ-કધ્યં સ્નેહપાકવિધાનેન પચેત્ । તત્સાધુસિદ્ધમ-વતાર્યં પરિસ્નાવ્યાનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ । તત ઉપસં-સ્કૃતશરીરઃ પ્રાતઃ પ્રાતરુથાય પાણિશુક્તિમાત્રં ક્ષૌદ્રેણ પ્રતિસંસૃજ્યોપયુઝીત । જીર્ણં મુદ્ગામલક-યૂષેણાલવણેન સર્પિષ્મન્તં ક્ષદિરોદકસિદ્ધં મૃ-દ્ધોદનમશ્રીયાત્ ક્ષદિરોદકસેવીત્યેવં દ્રોણમુ-પયુજ્ય સર્વકુષ્ટૈર્વિમુક્તઃ શુદ્ધતનુઃ સ્મૃતિમાન્ વર્ષશતાયુરરાંગી ભવતિ ॥

દારુણ કોઢવાલાનેમાટે સ્નેહવિધાન.

૧૩ કાઠા તલનું તૈલ, મીલામાનું તૈલ, આમલાનો રસ, ઘી અને શાલસારાદિ ગળનો કાથ એ પ્રત્યેકને એક એક દ્રોણ (એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભારનો એક દ્રોણ થાય છે.) ભાર લેવાં અને ત્રિફળા, ત્રિકટુક, (સુંઠ મરી પીપઠ) ધ્રામણાં (ફાલસાં) નામનાં ફળોની મજ્જા, વા-વડીંગનાં ફળોનો સાર, ચિત્રક, આકઢો, બાવચી, હઠ્ઠર, દારૂહઠ્ઠર, નસોતર, નેપાઠો, ઇંદ્રજવ, જેઠીમધ, અતવસ, રસવંતી તથા ઘઝલાં એ પ્રત્યે-કને ચાર ચાર તોલાં ભાર લેવાં. પછી પેલા સ્નેહોને તથા દ્રવોને એકઠા કરી તેઓમાં ત્રિફળા વગેરેના કલ્કો નાખીને સ્નેહપાકની રીતિપ્રમાણે પકાવવા. યોગ્ય રીતે પાકી રહે ત્યારે તે એકઠા સ્નેહને ઉ-તારી ગાઠી લઈને સારા બંદોબસ્તથી રાખી મુકવો.

વમન વિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને પ્રભાતે પ્રભાતે ઊઠી એ સ્નેહમાંથી નિત્ય ચાર ચાર તોલાં ભાર લઈ મધથી સંયુક્ત કરીને તેનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે જીર્ણ થાય ત્યારે खेरના જલથી પકાવેલો વીવાળો કોમળ માત લૂણવગરના મગના તથા આમળાના યૂષની સાથે જમાડવો અને સ્નાનપાનાદિકમાં खेरના પાણી-નુંજ સેવન કરાવવું. આ પ્રમાણે એ સ્નેહ એક દ્રોણ ભાર ઉપયોગમાં લેવાયાથી રોગી સઘળા કોઢોથી મુક્ત થાય છે, શુદ્ધ શરીરવાળો થાય છે, વિશેષ સ્મરણશક્તિવાળો થાય છે, સો વર્ષસૂધી જીવે છે અને રોગોથી રહિત રહે છે.

૧૪ ભવતિ ચાત્ર ॥

સુરામન્થાસવારિષ્ટાંલેહાંશ્વર્ણાન્યયસ્કૃતીઃ ।

સહસ્રશોડપિ કુર્વોત વીજેનાનેન બુદ્ધિમાન્ ॥

ઉપર કહેલી પદ્ધતિપ્રમાણે વીજાં પળ
અનંક સુરાઓ તથા આસવો વગેરે
બનાવવાં.

૧૪ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વં-તરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે ‘અમોષ ઉપર જે આ દિક્પ્રદર્શન કન્યું (રસ્તો બતાવ્યો) તેને અનુસરીને બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે દારુણ કોઢવાળાઓને માટે વીજાં પળ હજારો પ્રકારનાં સુરાઓ, મંથો, આસવો, અરિષ્ટો, અવલેહો, ચૂર્ણો, અયમ્કૃતિઓ, સારો તથા સ્નેહો બનાવી લેવાં.’

અધ્યાય ૧૧ મો.

૧ અથાતઃ પ્રમેહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રમેહચિ-

૧ પ્રમેહો કે જેઓનાં નિદાન તથા લક્ષણાદિક નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવ્યાં છે તે-ઓની ચિકિત્સા વિષયનો.

૨ કેટલાંક કહે છે કે ‘સ્ત્રીઓનાં શરીરો મહિને

કિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દ્વૌ પ્રમેહૌ સહજોડપથ્યનિમિત્તશ્ચ ભવતઃ।
તત્ર સહજો માતૃપિતૃવીજદોષકૃતઃ । અહિતા-
હારજોડપથ્યનિમિત્તઃ ।

તયોઃ પૂર્વેણોપદ્રુતઃ કૃશો રૂક્ષોડલ્પાશી પિ-
પાસુર્ભ્રૂશં પરિસરણશીલશ્ચ ભવતિ ।

ઉત્તરેણ સ્થૂલો વહ્વાશી સ્લિગ્ધઃ શય્યાસન-
સ્વપ્રશીલઃ પ્રાયેણેતિ ॥

પ્રમેહની મુખ્ય બે જાતો અને તે
જાતોનાં લક્ષણો.

૨ એક સહજ અને વીજો અપથ્યનિમિત્ત એમ પ્રમેહની મુખ્ય બે જાતો છે. જે પ્રમેહ માતાના તથા પિતાના વીજના દોષથી થયો હોય તે સહજ પ્રમેહ કેહેવાય છે અને જે પ્રમેહ અહિત આહારાદિકથી થયો હોય તે પ્રમેહ અપથ્યનિમિત્ત પ્રમેહ કેહેવાય છે.

સહજ પ્રમેહથી ઉપદ્રુત થયેલો માણસ કૃશ, રૂક્ષ, થોડું જમનારો, વધુ તરશવાળો તથા એક જગોપર સ્થિર નહીં રહી શકતાં અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ફરવાના સ્વભાવવાળો થાય છે.

અપથ્યનિમિત્ત પ્રમેહથી ઉપદ્રુત થયેલો માણસ ઘણું કરીને જાડો, ઘણું જમનારો, સ્લિગ્ધ શરીરવાળો અને શય્યામાં પડી રહેવાના, બેસી રહેવાના તથા ઘણી નિદ્રા કરવાના સ્વભાવવાળો થાય છે.

૩ તત્ર કૃશમન્નપાનપ્રતિસંસ્કૃતાભિઃ ક્રિયા-
ભિશ્ચિકિત્સેત્ । સ્થૂલમપતર્પણયુક્તાભિઃ ॥

પ્રમેહવાળાની ચિકિત્સાની સામાન્ય
પદ્ધતિ.

૩ જે માણસ કૃશ હોય અર્થાત્ સહજ પ્રમેહ-

મહિને રજના પ્રસેકથી શુદ્ધ થઈ જાય છે માટે સ્ત્રીઓને પ્રમેહો થતા નથી’ પણ એ વાત બરાબર નથી. કેમ કે સ્ત્રીઓને પણ પ્રમેહો થતા જોવામાં આવે છે. ડહલન.

વાળો હોય તેની ચિકિત્સા અન્નપાનોના વિવિધ સંસ્કારોવાળી ક્રિયાઓથી કરવી અને જે માણસ જાડો હોય અર્થાત્ અપથ્યનિમિત્ત પ્રમેહવાળો હોય તેની ચિકિત્સા લંઘન, વ્યાયામ, શોધન તથા તિ-ક્તકટુકાદિક અપતર્પણોવાળી ક્રિયાઓથી કરવી.

૪ સર્વ એવ ચ પરિહરેયુઃ સૌવીરકતુષોદ-કશુક્તમૈરેયસુરાસવપયસ્તૈલઘૃતેશ્ચુવિકારદધિ-પિષ્ટાન્નામ્લપાનકાનિ ગ્રામ્યાનૂપૌદકમાંસાનિ ચેતિ ॥

પ્રમેહવાળાને માટે પરેજી.

૪ જે માણસો પ્રમેહનાં દરદી હોય તે સઘળાં-ઓ એ સૌવીરક, તુષોદક, શુક્ત, મૈરેય, સુરા, આ-સવ, દૂધ, તૈલ, ઘી, શેલડીના ગોળ વગેરે પદાર્થો, દહીં, પીઠાનાં અન્નો, ખાટાં પાનકો (શરબતો વગેરે) અને ગ્રામ્યપશુઓનાં, આનૂપપશુઓનાં તથા જલચર પ્રાણિઓનાં માંસો એઓનો ત્યાગ કરવો.

૫ તતઃ શાલિપષ્ટિકયવગોધૂમકોદ્રવોદાલ-કાનનવાન્મુઝીત । ચળકાઢકીકુલત્થમુદ્રવિ-કલ્પેન તિક્તકપાયાભ્યાં શાકગણાભ્યાં નિકુ-મ્બેહ્લુદીસર્પપાતસીતૈલસિદ્ધાભ્યાં વદ્ધમૂત્રૈર્વા જાઙ્ગલૈર્માસૈરપહૃતમેદોભિરનમ્લૈરઘૃતૈશ્ચેતિ ॥

પ્રમેહવાળાને માટે આહારો.

૫ પ્રમેહવાળાએ ચણા, તુવર, કઢથી તથા મગ એઓના યૂષ વગેરેની સાથે અથવા નેપાઝાનું કે નેતરનું તૈલ, ઇંગોઝીયાનું તૈલ, સરસીયું તૈલ કે અઢસીનું તૈલ એઓથી પકાવેલાં કુવાડીયા વગેરે તિક્ત શાકોની સાથે અથવા તે તૈલોથી પકાવેલાં વડની ટેસીઓ વગેરે કષાય શાકોની સાથે અથવા કાઢીઆર વગેરે જાંગલપશુઓનાં માંસો કે જેઓ મૂત્રને બાંધનારાં તથા ઘણા મેદવગરનાં હોય છે તેઓને ટેકાશવગરનાં તથા ઘીવગરનાં રાક્ષીને તેઓની સાથે જૂના ચોખા, જૂના સાટીચોખા, જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જૂના કોદરા અને જૂના જંગલી કોદરા એઓના આહારો કરવા.

૬ તત્રાદિત એવ પ્રમેહિણં સ્નિગ્ધમન્યતમેન-તૈલેન પ્રિયઙ્ગાદિસિદ્ધેન વા ઘૃતેન વામયેત્ર-ગાઢં વિરેચયેચ્ચ । વિરેચનાદનન્તરં સુરસા દિકપાયેનાસ્થાપયેન્મહૌષધમદ્રદારુમુસ્તાવાપેન મધુસૈન્ધવયુક્તેન દહ્યમાનં ચ ન્યગ્રોધાદિકપા-યેણ નિઃસ્નેહેન ।

તતઃ શુદ્ધદેહમામલકરસેન હરિદ્રાં મધુસં-યુક્તાં પાયયેત્ ત્રિફલાવિશાલાદેવદારુમુસ્તાક-પાયં વા શાલકમ્પિલુકમુષ્કકલ્કમક્ષમાત્રં વા મધુમધુરમામલકરસેન હરિદ્રાયુતમ્ । કુટજક-પિથ્થરોહિતબિષ્મીતકસપ્તર્ણપુષ્પકલ્કં વા । નિમ્બારગ્વધસપ્તર્ણમૂર્વાકુટજસોમવલ્કપલા-શાનાં વા ત્વક્પત્રમૂલફલપુષ્પકપાયાણિ ॥ એતે પચ્ચ પ્રયોગાઃ સર્વમેહાનામપહન્તારો વ્યા-ખ્યાતાઃ ॥

સર્વ પ્રમેહોની ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂત્ર.

૬ પ્રમેહના રોગીને જો તે વાયુજન્ય પ્રમેહવાળો હોય તો પ્રથમજ ઉપર કહેલાં નેપાઝાનાં તૈલ વગેરે તૈલોમાંના એક તૈલથી અથવા આ સ્થાનના એકત્રીશમા અધ્યાયના ૩ જા વિષયમાં કહેલા પ્રમેહર સ્નેહોમાંના કોઈ સ્નેહથી સ્નિગ્ધ કરીને પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું. જો પિત્તજન્ય પ્રમેહવાળો હોય તો તેને પ્રિયંગ્વાદિ ગણના કાથા-દિકથી પકાવેલા ઘી વતે સ્નિગ્ધ કરીને પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું અને કફજન્ય પ્રમેહ-વાળો હોય તો તેને પ્રમેહર સ્નેહથી સ્નિગ્ધ કરીને પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું. (જો રોગી રૂક્ષ શરીરવાળો ન હોય તથા બઢવાન્ હોય તોજ વમન કરાવવું.) વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ જાય ત્યારે સૂંઠ, દેવદાર તથા મોથ એઓના પ્રતિવાપ-વાઝા અને મધથી તથા સૈન્ધવથી યુક્ત કરેલા સુ-રસાદિ ગણના કાથથી નિરૂહવસ્તિ દેવી અને જો તે રોગી બઢતરાથી યુક્ત હોય તો તેને ન્યગ્રોધાદિ ગણના સ્નેહવગરના કાથથી નિરૂહવસ્તિ દેવી.

ए प्रमाणे करवाथी शुद्ध थएला ते रोगीने पछी मधथी मिश्रित करेली हळदर आमळाना रसनी साथे पावी अथवा मधथी मधुर करेलो तथा हळदरथी युक्त करेलो त्रिफला, इंद्रवारणी, देवदार अने मोथ एओनो काथ आमळाना रसनी साथे पावो अथवा रालवृक्ष, कपीलो तथा मखरो एओनो मधथी मधुर करेलो तथा हळदरथी युक्त करेलो एक तोलां भार कल्क आमळाना रसमां घोळीने पावो अथवा इंद्रजवनां फूल, कोठनां फूल, रगतरोहीडानां फूल, वेहेडानां फूल अने सप्तपर्णनां फूल एओनो मधथी मधुर करेलो तथा हळदरथी युक्त करेलो एक तोलां भार कल्क आमळाना रसमां घोळीने पावो अथवा लींवडो, गरमाळो, सप्तपर्ण, मोरवेल, इंद्रजव, खेर अने खाखरो एओनां छाल, पानडां, मूळो, फलो, तथा पुष्पो एओना काथो मधथी मधुर करीने आमळाना रसनी साथे पावा. आ पांचे योगो सर्व प्रमेहोने हणनारा छे. (साध्य प्रमेहोने मटाडनारा छे अने असाध्य प्रमेहोनुं यापन करनारा छे.)

७ विशेषतश्चात ऊर्ध्वम् ॥ तत्रोदकमेहिनं पारिजातकपायं पाययेत् । इक्षुमेहिनं वैजयन्तीकपायम् । सुरामेहिनं निम्बकपायम् । सिकतामेहिनं चित्रकपायम् । शनैर्मैहिनं खदिरकपायम् । लवणमेहिनं पाठागुरुकपायम् । पिष्टमेहिनं हरिद्रादारुहरिद्राकपायम् । सान्द्रमेहिनं सप्तपर्णकपायम् । शुक्रमेहिनं दूर्वाशैवलपुवहठकरञ्जकसेरुकपायं ककुभचन्दनकपायं वा । फेनमेहिनं त्रिफलारग्वधमृद्रीकाकपायं कफजेषु मधुमधुरमिति ॥

पैत्तिकेषु नीलमेहिनं शालशारादिकपायमश्वत्थकपायं वा पाययेत् । हरिद्रामेहिनं राजवृक्षकपायम् । अम्लमेहिनं न्यग्रोधादिकपायम् । क्षारमेहिनं त्रिफलाकपायम् । मञ्जिष्ठामेहिनं मञ्जिष्ठाचन्दनकपायम् । शोणितमेहिनं गङ्गचीतिन्दुकास्थिकाश्मर्यखर्जूरकपायं मधुमिश्रम् ॥

कफजन्य तथा पित्तजन्य प्रमेहोनी
जूदी जूदी विशेष चिकित्सा.

७ उदकप्रमेहवाळा माणसने पांडेरवानो काथ पावो. इक्षुप्रमेहवाळा माणसने अरणीनो काथ पावो. सुराप्रमेहवाळा माणसने लींवडानो काथ पावो. सिकताप्रमेहवाळा माणसने चित्रकनो काथ पावो. शनैःप्रमेहवाळा माणसने खेरनो काथ पावो. लवणप्रमेहवाळा माणसने काळी पाडनो तथा अगरूनो काथ पावो. पिष्टप्रमेहवाळा माणसने हळदर तथा दारूहळदर एओनो काथ पावो. सांद्रप्रमेहवाळा माणसने सप्तपर्णनो काथ पावो. शुक्रप्रमेहवाळा माणसने दूर्वा, शैवाल, वाळो, जलकुंभी नामनी शैवाळनी जात के जे वपराश वगरना जलाशयमां थाय छे ते, करंज अने कसेरुकंद एओनो काथ पावो अथवा कडायो अने रतांजलि एओनो काथ पावो. फेनप्रमेहवाळा माणसने त्रिफला, गरमाळो तथा द्राक्ष एओनो काथ पावो. आ उदकप्रमेहथी मांडीने फेनप्रमेह सुधीना दश प्रमेहो के जेओ कफजन्य छे तेओ उपर जे जूदा जूदा काथो कह्या ते काथो मधथी मधुर करीने पावा.

नीलप्रमेहवाळा माणसने शालसारादि गणनो काथ अथवा पीपळानो काथ पावो. हरिद्राप्रमेहवाळा माणसने गरमाळानो काथ पावो. अम्लप्रमेहवाळा माणसने न्यग्रोधादि गणनो काथ पावो. क्षारप्रमेहवाळा माणसने त्रिफळानो काथ पावो. मंजिष्ठाप्रमेहवाळा माणसने मजीठ तथा रतांजलि एओनो काथ पावो. शोणितप्रमेहवाळा माणसने गळो, टींबरूना ठळीया, सीवणनां फळ अने खजूर एओनो काथ पावो. आ नीलप्रमेहथी मांडीने शोणितप्रमेह सुधीना छ प्रमेहो के जेओ पित्तजन्य छे तेओ उपर जे जूदा जूदा काथो कह्या ते काथो मधथी मिश्रित करीने पावा.

८ अतऊर्ध्वमसाध्येष्वपि योगान्यापनार्थं वक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥ सर्पिमैहिनं कुष्ठकुटज-

પાઠાદિજ્જુકટુરોહિણીકલકં ગડ્ઢીચિત્રકકપા-
યેણ પાયયેત્ । વસામેહિનમગ્નિમન્થકપાયં શિ-
શપાકપાયં વા । ક્ષૌદ્રમેહિનં ક્ષદિરકમુકકપા-
યમ્ । હસ્તિમેહિનં તિન્દુકકપિત્થશિરીષપલા-
શપાઠામૂર્વાદુઃસ્પર્શકપાયં મધુમિથ્રમ્ । હસ્ત્ય-
શ્વશૂકરચરોટ્ટાસ્થિશ્ચારં ચેતિ ॥

સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે ચાર વાયુજન્ય પ્રમેહાં કે
જેઓ અસાધ્ય છે તેઓનું યાપન ક-
રવામાટે યોગો.

૮ હવે જે પ્રમેહો અસાધ્ય છે તેઓનું પળ
યાપન કરવા માટે યોગો કહીએલીએ. સર્પિઃપ્રમેહ-
વાળા માણસને કઠ, ઇંદ્રજવ, કાઠીપાડ, હીંગ
અને કઢુ એઓનો કલક ગળોના તથા ચિત્રકના
કાથની સાથે પાવો. વસાપ્રમેહવાળા માણસને અર-
ણીનો કાથ અથવા શીશમનો કાથ પાવો. ક્ષૌદ્ર-
પ્રમેહવાળા માણસને ચેર તથા સોપારી એઓનો
કાથ પાવો. હસ્તિપ્રમેહવાળા માણસને ટીંચરૂ, કોટ,
સરસડીયો, ચાચરો, કાઠીપાડ, મોરવેલ તથા
ધમાસો એઓનો કાથ પાવો. એ સર્વને દાથી, ઘોડો,
સૂતર, ગધેડો અને ઝંટ એઓનાં અસ્થિઓના ક્ષારનું
જલ પળ પાવું. આ સર્પિઃપ્રમેહથી માંડીને હસ્તિ-
પ્રમેહ સૂઢીના ચાર પ્રમેહો કે જેઓ વાયુજન્ય છે
તેઓ ઉપર જે જૂદા જૂદા કાથો કહ્યા તે કાથો
મધથી મિશ્રિત કરીને પાવા.

૯ દહ્યમાનમૌદકકન્દકાથસિદ્ધાં યવાગૂં
ક્ષીરેશ્વરસમધુરાં પાયયેત્ ॥

પ્રમેહવાળાને ધાતુ ક્ષીણ થવાથી અને
પિત્તની વૃદ્ધિ થવાથી થતા દાહની
ચિકિત્સા.

૯ જો પ્રમેહવાળાને બઝતરા થતી હોય તો તેને
જલમાં થણા કમલકંદ વગેરે કંદોના કાથથી
પકાવેલી અને દૂધથી તથા શેલડીના રસથી
મધુર કરેલી યવાગૂ પાવી.

૧૦ પ્રિયઙ્ગવનન્તાયૂથિકાપન્નાત્રાયન્તિકા-
લોહિતિકામ્વષ્ટાદાડિમત્વકશાલપર્ણીપન્નતુલ્કે-
શરધાતકીવકુલશાલમલીશ્રીવેષ્ટકમોચરસેષ્વ-
રિષ્ટાનયસ્કૃતીર્લેહાનાસવાન્કુર્વીત । શૃંગાટક-
ગિલોઙ્ગવિસમૃણાલકસેરુકમધુકામ્નજમ્બવસ-
નતિનિશકકુમ્ભકટુક્કરોધ્રમ્લાતકચર્મિવૃક્ષગિ-
રિકર્ણિકાશીતશિવનિચુલદાડિમાજકર્ણહરિ-
વૃક્ષરાજાદનગોપધોષ્ટાવિકઙ્કતેષુ વા । યવા-
ન્નવિકારાંશ્ચ સેવેત । યથોક્તકપાયસિદ્ધાં ચાસૈ
યવાગૂં પ્રયચ્છેત્ કપાયાણિ વા પાતુમ્ ॥

પ્રમેહવાળાઓને માટે અરિષ્ટાદિક
તથા અન્નાદિક.

૧૦ સઘળા પ્રમેહવાળાઓને માટે ઘડલાં,
ઉપલમરી, જુઈ, કમુંવો, ત્રાયમાળ, મજીટ, વી-
લુડી, દાડિમની છાલ, શાલિપર્ણી, પદ્મક, પુન્નાગ,
નાગકેમર, ધાવળી, ચોલસરી, શેમલો, ચંદ્રસ
અને મોચરસ (શેમલાનો ગુંદર) એઓમાં અરિષ્ટો,
અયસ્કૃતિઓ, અવલંહો અને આસવો કરવાં. અ-
થવા શીંગોડાં, ગિલોઙ્ગ, (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ
નથી) કમળનાં મૂળ, કમળનાં નાલ, કસેરુકંદ,
જેટીમધ, આંવો, જાંવૂ, વીંચલો, મીળોહરમો,
કડાયો કે સાજડ, અરઝૂમો, લોદર, મીલામાં,
મોજપત્રનાં વૃક્ષ, ગરળી, પત્થરફૂલ, પાળીમાં
થતાં નેતર, દાડિમ, રાલવૃક્ષ, હલ્દરવો, રાળ,
સોપારી અને વીકલો એઓમાં અરિષ્ટો, અયસ્કૃ-
તિઓ, અવલંહો તથા આસવો કરવાં. પ્રમેહવા-
ળાઓને જવનાં અન્નોની રોટલી વગેરેનું સેવન ક-
રાવવું, ઉપર કહેલાં ઘડલાં વગેરેના અથવા
શીંગોડાં વગેરેના કાથોથી પકાવેલી યવાગૂ દેવી
અને એ કાથો પળ પીવરાવવા.

૧૧ મહાધનમહિતાહારમૌષધદ્વેષિણમીશ્વરં
વા પાઠાભયાચિત્રકપ્રગાઢમનલ્પમાક્ષિકમન્યત-
મમાસવં પાયયેદઙ્ગારશૂલ્યાવદંશં વા માધ્વીક-
મમીક્ષ્ણમ્ । મધુકપિત્થમરિચાનુવિદ્ધાનિ ચાસૈ

પાનાન્યુપહરેત્ । ઉપ્પાશ્વતરસ્વરપુરીષચૂર્ણાનિ
ચાસૈ દદ્યાદશનેષુ । હિહુસૈન્ધવયુકૈર્યૂપૈઃ સા-
ર્ષપૈશ્ચ રાગૈર્ભોજયેત્ । અવિરુદ્ધાનિ ચાસૈ પા-
નભોજનાન્યુપહરેદ્રસવન્તિ ॥

પ્રમેહવાળો કોઈ ધનવાન્ માણસ કે રાજા
અપથ્ય આહાર કરનારો તથા
ઔષધોનો દ્વેષી હોય તો તેને
રુચે એવી ગોઠવણ.

૧૧ કોઈ મોટો ધનાઢ્ય માણસ અથવા રાજા
પ્રમેહવાળો છતાં અપથ્ય આહાર કરનારો અને ઔષ-
ધોનો દ્વેષી હોય તો વૈદ્યે તેને કાઢીપાડ, હરડે તથા
ચિત્રક એઓથી સારી પેટે સંયુક્ત કરેલો અને ગો-
ળને બદલે ઘણું મધ નાખીને બનાવેલો ઉપર કહેલા
આસવોમાંનો કોઈ આસવ વારંવાર પાવો અથવા
અંગારા ઉપર કાંટામાં પરોવીને પકાવેલા મહ્યાંની
સાથે મધનું મધ સારી પેટે આપવું. મધ કોઠ તથા
મરી એઓથી સંયુક્ત કરેલાં શરબતો આપવાં. મોજ-
નોમાં યુક્તિથી ઝંટ, સ્વચ્છ, તથા ગધેડો એઓનાં
લીંડાંનાં ચૂર્ણોં મેળવી દર્દને તે મોજનો જમાડવાં.
હીંગ તથા સૈંધવ એઓથી યુક્ત કરેલા યૂપોથી તથા
રાઈને બદલે સર્ષપોનો યોગ આપી તીક્ષ્ણ કરેલા
રાગોથી (સૂ. અ. ૪૬ વિ. ૨૨૯) મોજનો જમાડવાં
અને રસવાળાં પાનમોજનો કે જેઓ અવિરુદ્ધ હોય
તેઓ આપવાં.

૧૨ પ્રવૃદ્ધમેહાસ્તુ વ્યાયામનિયુદ્ધક્રીડાગ-
જતુરગરથપદાતિચર્યાપરિક્રમણાન્યસ્ત્રોપાસ્ત્રે વા
સેવેરન્ ॥

પ્રમેહવાળા જાડા માણસોનાં શરીરોનું
અપકર્ષણ કરવાની યુક્તિ.

૧૨ જેઓનો પ્રમેહ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય એવા
જાડા માણસોને કરસતોનું, મહ્યુદ્ધોનું, મેહેનત-
વાળી રમતોનું, હાથીઓની ઉપર બેસીને ફરવાનું,
ઘોડાઓની ઉપર બેસીને ફરવાનું, રથોમાં બેસીને
ફરવાનું, પાઠા ચાલીને ફરવાનું અને અશ્વોની
તથા ઉપાશ્વોની કવાયદોનું સેવન કરાવવું.

૧૩ અધનસ્ત્વબાન્ધવો વા પાદત્રાણાતપત્ર-
વિરહિતો મૈક્ષાશી ગ્રામૈકરાત્રાનુવાસી મુનિ-
રિવ સંયતાત્મા યોજનશતમધિકં વા ગચ્છેત્ ।
મહાધનો વા શ્યામાકનીવારવૃત્તિરામલકકપિ-
ત્થતિન્દુકાદમન્તકફલાહારો વા મૃગૈઃ સહ વ-
સેત્તન્મૂત્રશકૃન્નક્ષી સતતમનુવ્રજેદ્વાં બ્રાહ્મણો વા
શિલોઞ્છવૃત્તિર્ભૂત્વા બ્રહ્મરથમુપધારયેત્ પઠેત્સ-
તતમિતરઃ ક્ષનેદ્વા કૂપમ્ । કૃશં તુ સતતં રક્ષેત્ ॥

ભવતિ ચાત્ર ।

અધનો વૈદ્યસન્દેશાદેવં કુર્વન્નતન્દ્રિતઃ ।
સંવત્સરાદન્તરાદ્વા પ્રમેહાત્પ્રતિમુચ્યતે ॥

ઔષધ વગર પ્રમેહ ટાળવાની ધર્મક્રિયા-
રૂપ યુક્તિ.

૧૩ જે માણસ નિર્દ્વન કે અનાથ હોય તે
માણસ પગરખાંથી તથા છત્રથી રહિત રહી, મી-
ઝેલું અન્નાદિક જમવાનો તથા ગામમાં એક રાત
કરતાં વધારે નહીં રહેવાનો નિયમ રાખી મુનિની
પેટે જિતેન્દ્રિય રહીને પગે પાઠો સો યોજનસૂધી
અથવા તેથી વધારે સૂધી તીર્થયાત્રાદિક પ્રવાસ
કરે તો તેનો પ્રમેહ મટી જાય છે.

વળા ધનવાળો માણસ જો માત્ર સામાના કે
બંટીના આહારથી વૃત્તિ ચલાવીને અથવા આમળાં,
કોઠ, ટીંબરૂ તથા આંસોદરાનાં ફળો એઓનો જ
આહાર રાખીને જંગલમાં મૃગોની સાથે રહે અથવા
ગાયના છાણનું તથા મૂત્રનું પ્રાશન કરવાનો નિ-
યમ રાખી જંગલમાં ગાયની પછવાડે ફરી ફરીને
તેની સેવા કરે તો તે માણસનો પ્રમેહ મટી
જાય છે.

જો પ્રમેહવાળો બ્રાહ્મણ સેતરોમાં કે પાલા
વગેરેમાં માલેકોએ પડ્યા મૂકેલા દાણાઓથી
વૃત્તિ ચલાવવાનો નિયમ રાખી, જેઓમાં બ્રાહ્મણો
બેઠા હોય એવા રથોને કે ગાડાંઓને જાતે સ્વેચ્છે
અને નિરંતર વેદ ભણ્યા કરે તો તેનો પ્રમેહ મટી
જાય છે.

જો પ્રમેહવાળો શૂદ્રાદિક માણસ તરફથી લોકોના ઉપકારને માટે જાતે કૃત્યો સોદે તો તેનો પ્રમેહ મટી જાય છે.

ઉપર જે તીર્થયાત્રાદિક કરવા વગેરે ઉપાયો કહ્યા તે મધ્યસ્થ ઉપાયો જાડાં શરીરોવાળાં પ્રમેહી માણસોને વેદ્યે વતાવવા. કૃશ શરીરવાળાં પ્રમેહી માણસનું તો નિરંતર રક્ષણ કરવું જોઈએ. (મેદને તથા મૂત્રને નહીં વધારનારા પળ તેઓને ન્યૂન કરનારા ઔષધયુક્ત આહારોથી વૃંહણ કરવું જોઈએ. વાગ્મટ.)

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ મ્હમુખથી કહ્યું છે કે “જો નિર્ધન કે ધનવાન્ માણસ વૈષ્ણવી આજ્ઞાથી આલસ્ય છોડી દઈને ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ધર્મક્રિયા કરે તો એક વર્ષે અથવા એક વર્ષની અંદર પ્રમેહથી મુક્ત થાય છે.”

અધ્યાય ૧૨ મો.

૧ અથાતઃ પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિતં વ્યા-
ख्यास्यामः ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રમેહપિડકા ચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ શરાવિકાયા નવ પિડકાઃ પ્રાગુક્તાસ્તાઃ
પ્રાણવતોઽલ્પાસ્વદ્ભ્રાંસપ્રાપ્તા મૃદ્ધોઽલ્પરુજઃ
ક્ષિપ્રપાકભેદિન્યશ્ચ સાધ્યાઃ ॥

૧ જે ફોડલીઓ વિષે નિદાનસ્થાનના ૬ ઠા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયથી માંડીને ૧૭ મા વિષયસૂધી વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તેઓની ચિકિત્સા વિષયનો, જો કે જેનું મેદ ચગડ્યું હોય તે માણસને પ્રમેહવિના પણ એ ફોડલીઓ થાય છે એમ વીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે તો પણ પ્રમેહ પછી થયેલી ફોડલીઓની અને પ્રમેહથી પેહેલાં થયેલી ફોડલીઓની ચિકિત્સા એકજ છે અને પ્રમેહની જે ચિ-

પ્રમેહની ફોડલીઓ કેવી હોય તો
સાધ્ય થાય ?

૨ શરાવિકા વગેરે જે નૈવ ફોડલીઓ નિદાન-સ્થાનમાં કહેલી છે તેઓ જો બલવાન્ માણસને થયેલી હોય, અલ્પ હોય, ત્વચામાં કે માંસમાં જ પોહોચેલી હોય, કોમળ હોય, અલ્પ વેદનાવાળી હોય અને તુરત પાકીને ફૂટતી હોય તો સાધ્ય છે એમ સમજવું.

૩ તામિરુપદ્રુતં પ્રમેહિણમુપચરેત્તત્ર પૂર્વરૂ-
પેષ્યપતર્પણં કપાયં વસ્તમૂત્રં ચોપદિશેત્ ।

एवमकुर्वतस्तस्य मधुराहारस्य मूत्रं स्वेदः
श्लेष्मा च मधुरीभवति प्रमेहश्चाभिव्यक्तो भव-
ति तत्रोभयतः संशोधनमासेवेत ।

एवमकुर्वतस्तस्य दोषाः प्रवृद्धा मांसशो-
णितं प्रदूष्य शोफं जनयन्त्युपद्रवास्वा कांश्चि-
त्तत्रोक्तः प्रतीकारः शिरामोक्षश्च ।

एवमकुर्वतस्तस्य शोफो वृद्धोऽतिमात्ररुजो
विदाहमापद्यते तत्र शस्त्रप्रणिधानमुक्तं व्रण-
क्रियोपसेवा च ।

एवमकुर्वतस्तस्य पूयोऽभ्यन्तरमवदार्योत्सङ्गं
महान्तमवकाશं कृत्वा प्रवृद्धો भवत्यसाध्यः ।
तस्मादादित एव प्रમેहिणमुપક્રમેत ॥

ફોડલીઓથી ઉપદ્રુત થયેલા પ્રમેહી

માણસની જૂદા જૂદા સમયમાં

કરવાની જૂદી જૂદી

ચિકિત્સાઓ.

૩ ફોડલીઓથી ઉપદ્રુત થયેલા પ્રમેહી માણ-

સિક્ત છે તેજ ઘણું કરીને એ ફોડલીઓની ચિકિત્સા છે માટે ફોડલીઓની ચિકિત્સામાં પણ પ્રમેહની ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે.

૨ નિદાનસ્થાનમાં પ્રમેહની ફોડલીઓ દશ કહી છે તે છતાં અહીં નવની સંખ્યા આપી છે માટે દશમીના દોષોનું મેદ સૂધી પોહોચવું હોવાથી અસાધ્યપણું હોય અથવા તે ઉપર વિદ્રાધિની ચિકિત્સાજ દ્રષ્ટ હોય એમ જણાય છે.

સની ચિકિત્સા કરવી તે એવી રીતે કે જ્યારે પૂર્વરૂપો દેખાય ત્યારેજ વૈદ્યે તેને ઉપવાસાદિક અપતર્પણ કરાવવું, વડવગેરે કષાય વનસ્પતિઓના કાથાદિકનું સેવન કરાવવું અને વકરાનું મૂત્ર પાવું.

જો રોગી એ સમયમાં વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે વર્તે નહીં અને મધુર આહાર કન્યા કરે તો તેનાં મૂત્ર, પસીનો અને કફ મધુર થઈ જાય છે અને પ્રમેહ અભિવ્યક્ત (જાહેર) થાય છે. આ સમયમાં વૈદ્યે તે રોગીને વમનોનું અને વિરેચનોનું સેવન કરાવવું.

જો રોગી એ સમયમાં વમનોનું તથા વિરેચનોનું સેવન ન કરે તો તેના દોષો વૃદ્ધિ પામી, માંસને તથા રુધિરને દૂષિત કરીને સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા કેટલાએક ઉપદ્રવોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સમયમાં વૈદ્યે આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે અપતર્પણથી માંડીને વિરેચનસૂધીની બાર પ્રકારની ચિકિત્સાઓ કરવી અને શિરાવેધ કરીને (ફસલોલીને) લોહી સ્વાવવારૂપ ચિકિત્સા પણ કરવી. (આ રોગમાં જ઼઼ો મૂકીને લોહી સ્વાવવું તો અનુકૂલ નથી. કેમકે ફોડલીઓવાળો કાયાનો નીચેનો ભાગ અત્યંત મોટો હોય છે. ડહન.)

જો રોગી એ સમયમાં એ ચિકિત્સાઓથી રહિત રહે તો તેનો સોજો વૃદ્ધિ પામી અત્યંત વેદનાથી સંયુક્ત થઈને વિષમ પાક પામે છે. આ સમયમાં વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિયા કરવી અને આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહેલી વ્રણની સાટ ચિકિત્સાઓમાંથી યથાયોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. (સૂત્રસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયના ૩ જા વિષયમાં પ્રમેહપિડકાઓને મેદનરૂપ શસ્ત્રક્રિયાના પાત્રરૂપ ગણેલી છે.)

જો રોગી એ સમયમાં શસ્ત્રક્રિયારૂપ ચિકિત્સાથી તથા વ્રણની ચિકિત્સાઓથી રહિત રહે તો પરૂ અંદરના ભાગને ફાડી નાખી મોટી કોતર પાડી નાખીને અસાધ્ય થઈ પડે છે. (જો

ઉપદ્રવો અત્યંત ન થયા હોય, કોતર બહુ મોટી ન પડી હોય અને આ પછીના અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે શિલાજિત વગેરેનું સેવન કરવામાં આવે તો યાપ્ય થાય છે.) આમ છે એટલા માટે જ્યારથી પૂર્વરૂપો જોવામાં આવે ત્યારથીજ વૈદ્યે પ્રમેહીની ચિકિત્સા કરવી.

૪ મહ્લાતકવિલ્વામ્બુપિપ્પલીમૂલોદકીયાં વર્ષાભૂપુનર્નવાચિત્રકશટીસ્તુહીવરુણકપુષ્કરદન્તીપથ્યા દશપલોન્મિતા યવકોલકુલત્થાંશ્ચ પ્રાસ્થિકાન્સલિલદ્રોણે નિઃક્રાથ્ય ચતુર્ભાગાવશિષ્ટેઽવતાર્ય વચાત્રિવૃત્કમ્પિલ્લકભાગીનિચુલશુણ્ઠીગજપિપ્પલીવિઙ્ગશિરીષાણાં ભાગૈરર્દ્રપાલિકૈર્ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયન્મેહશ્વયથુકુપ્તગુલ્મોદરાશઃપ્લીહવિદ્રધિપિડકાનાં નાશનં નાસ્ત્રાધાન્વન્તરમ્ ॥

ધાન્વંતર ઘૃત.

૪ મીલામાંનાં મૂઝ, બીલીનાં મૂઝ, રતવેલીયાનાં મૂઝ, કરંજ, સાટોડી, ધોઝી સાટોડી, ચિત્રક, કચૂરો, થોર, વાયવરણાં, પુષ્કરમૂઝ, નેપાળો અને હરડે એઓને ચાલીશ ચાલીશ તોલાં માર લઈ અને જવ, ઘોર તથા કઠથી એઓને ચોસઠ ચોસઠ તોલાં માર લઈ એક હજાર ચોવીશ તોલાં માર પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે કાથને ઉતારી લઈ તે કાથથી અને વજ, નસોતર, કપીલો, મારંગી, જલમાં થતું નેતર, સૂંઠ, ગજપીપઝ, વાવડીંગ તથા સરસડીયો એઓના વે વે તોલાં માર કલ્કોથી ચોસઠ તોલાં માર ઘી પકાવવું. એ ઘી સિદ્ધ થાય ત્યારે ધાન્વંતર ઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘીથી પ્રમેહ, સોજો, કોઢ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, અરશ, વરલનો રોગ, વિદ્રધિ અને પિડકાઓ એઓનો નાશ થાય છે. (આ યોગ અનાર્ષ છે. ડહન.)

૫ દુર્વિરેચ્યા હિ મધુમેહિનો ભવન્તિ મેદોઽભિવ્યાત્તશરીરત્વાત્તસ્માત્તીક્ષ્ણમેતેષાં શોધનં

કુર્વાત । પિઙ્કાપીઙ્કિતાઃ સોપદ્રવાઃ સર્વપ્વ પ્રમેહા મૂત્રાદિમાધુર્યે મધુગન્ધસામાન્યાત્પારિ-
ભાપિકીં મધુમેહતાં લભન્તે । ન ચૈતાન્કથશ્ચિ-
દપિ સ્વેદયેત્ । મેદોવહુત્વાદેવૈપાં વિશીર્યતે
દેહઃ સ્વેદેન ॥

મધુમેહવાળાઓને તીક્ષ્ણ શોધન દેવું
અને સ્વેદન સંસ્કાર નહીં દેવો.

૧ મધુમેહના દરદીઓનાં શરીરો મેદથી અભિ-
વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તે દરદીઓને માંડ માંડ વિ-
રેચન લાગે છે. ઇટલા માટે તેઓને જે શોધન
દેવું તે તીક્ષ્ણજ દેવું. ફોડલીઓથી પીડાણલા
અને ઉપદ્રવોથી યુક્ત થણલા મધવા પ્રકારના પ્ર-
મેહો મૂત્રાદિકમાં મધુરતા થતાં મધના જેવા ગં-
ધવાળા થઈ જાય ત્યારે મધુમેહો કેહેવાય. એવી
આયુર્વેદની પરિભાષા છે. મધુમેહવાળાઓને કોઈ
પ્રકારનો પણ સ્વેદન સંસ્કાર આપવો નહીં. કેમકે
એઓનાં શરીરો ઘણા મેદવાળાં હોવાને લીધે સ્વેદન
સંસ્કારથી વીંછાઈજ જાય. (પ્રમેહવાળાઓને પણ
તીક્ષ્ણ શોધનજ દેવું અને સ્વેદન સંસ્કાર નહીં
દેવો.)

૨ રસાયનીનાં ચ દૌર્બલ્યાન્નોર્ધ્વમુત્તિષ્ઠન્તિ
પ્રમેહિણાં દોષાસ્તતો મધુમેહિનામધઃક્રાચે પિ-
ઙ્કાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ ॥

મધુમેહવાળાઓને કાયાના નીચેના
ભાગમાંજ ફોડલીઓ ડાઠે છે
તેનું કારણ.

૩ પ્રમેહવાળાઓની રસરક્તાદિકનું વહન કર-
નારી ધમનીઓ, ઉપરના પ્રદેશોમાં નિર્બલ થઈ
જાય છે તેથી પ્રમેહવાળાઓના દોષો ઉપરના પ્ર-
દેશોમાં નહીં ડાઠતાં નીચેના પ્રદેશોમાંજ ડાઠે છે
કે જેથી પ્રમેહવાળાઓને કાયાના નીચેના ભાગ-
માંજ ફોડલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ અપકાનાં પિઙ્કાનાં શોફવત્પ્રતીકારઃ
પકાનાં વ્રણવદિતિ । તૈલં તુ વ્રણરોપણાદૌ કુ-

ર્વાત । આરગ્વધાદિકષાયમુત્સાદનાર્યે । શાલ-
સારાદિકષાયં પરિપેચને । પિપ્પલ્યાદિકષાયં
પાનભોજનેષુ । પાઠાચિત્રકશાર્ફપ્રાક્ષુદ્રવૃહતીસા-
રિવાસોમવલ્કસપ્તર્ણારગ્વધકુટ્જમૂલચૂર્ણાનિ
મધુમિશ્રાણિ પ્રાશ્રીયાત્ ॥

ફોડલીઓની ચિકિત્સાની સામાન્ય
પદ્ધતિ.

૫ પ્રમેહની ફોડલીઓ પાકી ન હોય ત્યાંસૂધી
તેઓની સોજાની ચિકિત્સા જેવી ચિકિત્સા કરવી
અને પાકી ગઈ હોય ત્યારે વ્રણોની ચિકિત્સા જેવી
ચિકિત્સા કરવી. વ્રણોનું રોપણ કરવા માટે જે
તૈલ વનાવવું તે રોપણ દ્રવ્યોના કે ઇલાદિગણના
કાથથી તથા કલ્કથી વનાવવું. નીચા વ્રણોને
ઝંચા કરવા માટે આરગ્વધાદિ ગણનો કાથ ક-
રવો. પરિપેચન કરવા માટે શાલસારાદિ ગણનો
કાથ કરવો. પીવામાં તથા ભોજનમાં પિપ્પલ્યાદિ
ગણના કાથનો ઉપયોગ કરાવવો. કાઠીપાઙ,
ચિત્રક, પીલુડી, નાહાની મોરંગળી, ઉપલસરી,
લેર, સપ્તર્ણ, ગરમાલો અને ઇંદ્રજવ, એઓનાં
મૂલોના ચૂર્ણને મધથી મિશ્રિત કરીને તેનું પ્રાશન
કરાવવું.

૬ શાલસારાદિવર્ગકષાયં ચતુર્ભાગાવશિષ્ટ-
મવતાર્ય પરિસ્નાવ્ય પુનરુપનોંય સાધયેત્ સિ-
ધ્યતિ ચામલકરોધપ્રિયઙ્કુદન્તીકૃષ્ણાયસ્તામ્ર-
ચૂર્ણાન્યાવપેદેતદનુપદગ્ધં લેહીભૂતમવતાર્યાનુ-
ગુપ્તં નિદધ્યાત્તતો યથાયોગમુપયુજીત । એપ
લેહઃ સર્વમેહાનાં હન્તા ॥

સર્વ પ્રમેહોને હણનારો અવલેહ.

૭ શાલસારાદિ ગણનો કાથ કરી ચોથા ભા-
ગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાઠી લઈ
તેને પાછો બીજીવાર પકાવવા અગ્નિપર ચઢાવવો
અને એ પાકતો હોય ત્યારે તેમાં આમળાં, લોદર,
ઘડંભાં, નેપાળો, લોહું અને ત્રાંબું એ પ્રત્યેકનાં
ચાર ચાર તોલાં માર ચૂર્ણો નાખવાં. એ સર્વ

બઢી નહીં જતાં લેહરૂપ (શીરાસમાન) થઈ જાય ત્યારે ઉતારી લઈને તે અવલેહને સારા બંદોવસ્તથી રાખી મૂકવો અને તેમાંથી રોગીને યોગ્ય માત્રા ચવરાવવી. આ અવલેહ સઘળા પ્રમેહોને હળે છે.

૯ ત્રિફલાચિત્રકત્રિકટુવિડઙ્ગમુસ્તાનાં નવ-ભાગાસ્તાવન્ત એવ કૃષ્ણાયશ્વૂર્ણસ્ય તત્સર્વમૈકધ્યં કૃત્વા યથાયોગં માત્રાં સર્પિર્મધુભ્યાં સંસૃજ્યો-પયુજીત । એતન્નવાયસમેતેન જાઠર્યં ન ભવતિ સન્નોઽગ્નિરાપ્યાયતે દુર્ન્નામશોફપાણ્ડુકુષ્ઠરોગા-વિપાકકાસશ્વાસપ્રમેહાશ્ચ ન ભવન્તિ ॥

નવાયસ.

૯ ત્રિફલા, ચિત્રક, ત્રિકટુ, (સૂંઠ મરી પી-પઢ) વાવડીંગ અને મોથ એઓના નવ ભાગોને તથા કાઢા લોઢાના ચૂર્ણના નવ ભાગોને લઈ સર્વને એકઠા કરી તેની યથાયોગ્ય માત્રા ઘીથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને રોગીને ચવરાવવી. આ નવાયસ કેહેવાય છે. આથી સ્થૂલપણું થતું નથી, મંદ થયેલો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અરશ, સોજો, પાંડુરોગ, કોઢ, અન્નનું નહીં પચવું, ધાંસી, શ્વાસ અને પ્રમેહ એઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૦ શાલસારાદિનિર્યૂદે ચતુર્થાંશાવશેપિતે । પરિસ્તુતે તતઃ શીતે મધુ માશ્વિકમાવપેત્ ॥ ફાણિતીભાવમાપન્નં ગુઢં શોધિતમેવ ચ । શ્વક્ષ્ણપિષ્ઠાનિ ચૂર્ણાનિ પિપ્પલ્યાદિગણસ્ય ચ ॥ એકધ્યમાવપેત્કુમ્ભે સંસ્કૃતે ઘૃતભાવિતે । પિપ્પલીચૂર્ણમધુભિઃ પ્રલિપ્તેઽન્તઃશુચૌ દૃઢે ॥ શ્વક્ષ્ણાનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય તત્ર પત્રાણિ બુદ્ધિમાન્ । ચદિરાક્ષારતપ્તાનિ બહુશઃ સન્નિપાતયેત્ ॥ સુપિધાનં તુ તં કૃત્વા યવપલ્લે નિધાપયેત્ । માસાંર્ણીશ્ચતુરો વાપિ યાવદાલોહસંક્ષયાત્ ॥ તતો જાતરસં તં તુ પ્રાતઃ પ્રાતર્યથાબલમ્ । નિષેવેત યથાયોગમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ॥

૧ રસનું વહન કરનારી શિરાઓ ચીકાશથી તથા ભારેપણાથી રોકાઈ જતાં શરીર ભારે થઈ જાય એ અ-

કાર્શ્યકૃદ્વલિનામેષ સન્નસ્યાન્નેઃ પ્રસાધકઃ ।

શોફનુદુલ્મહૃત્કુષ્ઠમેહપાણ્ડામયાપહઃ ॥

છીદોદરહરઃ શીઘ્રં વિપમજ્વરનાશનઃ ।

અભિષ્યન્દાપહરણો લોહારિષ્ઠો મહાગુણઃ ॥

લોહારિષ્ઠ.

૧૦ શાલસારાદિ ગણનો કાચ કરી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેને વચ્ચથી ગઢી લઈ શીતલ થયા પછી તેમાં મધનું મધ નાખવું. (ગયદાસાચાર્ય તો કેહે છે કે મધજ નાખવું.) પછી ગોઢની યાસણી કરી તે ગોઢ રાત્રે જેવો થાય ત્યારે તે ગોઢને, પેલા કાચને અને પિપ્પલ્યાદિ ગણનાં વારીક વાટેલાં ચૂર્ણોને એકંદર કરીને ઘીથી રીઢા, સ્વચ્છ કરેલા, યોગ્ય ઔષ્ધોની ધુમાડીથી ધૂપેલા અને પીપઢના ચૂર્ણના તથા મધના કલ્કથી અંદર લીપેલા ઘડામાં ના-ખવાં. પછી બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે ગજવેલનાં ફીણાં, પા-તળાં તથા લાસાં કરેલાં પતરાંઓને ચેરના ટાંઢા-ઓથી વારંવાર તપાવીને તે ઘડામાં નાખવાં. પછી એ ઘડાનું મોહોડું સારી પેટે બંધ કરીને તે ઘડાને ત્રણ કે ચાર મહિના સૂધી એટલે સઘળું લોડું ગઢી જાય ત્યાંસૂધી જવના ઢગલામાં ઢાટી મૂ-કવો. સઘળું લોડું તેમાં ગઢી જઈને રસરૂપ થઈ જાય એટલે લોહારિષ્ઠ સિદ્ધ થાય છે. શરીર વગે-રેના વઢને અનુસરીને પ્રભાતે પ્રભાતે રોગીને આ લોહારિષ્ઠનું સેવન કરાવવું અને તેના ઉપર યોગ્ય આહારની કલ્પના કરી દેવી. આ મોટા ગુણવાળો લોહારિષ્ઠ જાડા શરીરને પાતળું કરે છે, મંદ થઈ ગયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, અભિષ્યંદનું હરણ કરે છે અને સોજા, કોઢ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, વરલનું દરદ, ઉદરના રોગ તથા વિપમ-જ્વર એઓને નષ્ટ કરે છે.

૧૧ પ્રમેહિણો યદા મૂત્રમપિચ્છિલમનાવિલમ્ ।

વિશદં તિક્તકટુકં તદારોગ્યં પ્રચક્ષતે ॥

અભિષ્યંદ કેહેવાય છે. ઢલ્લન કેહેછે કે અહીં તો અભિ-ષ્યંદશબ્દથી મૂત્રનિસાવ સમજવો.

प्रमेहवाळाने आरोग्य प्राप्त थयानुं लक्षण.

११ ज्यारे प्रमेहवाळा माणसनुं मूत्र चीकाश-
वगरनुं, स्वच्छ, रूक्ष अने तीखुं तथा कडवुं थाय
त्यारे ने रोगीने आरोग्य प्राप्त थयुं केहेवाय छे.
(मूत्र उपर कीडीओ के मांखीओ आवती बंध
पडी जाय त्यारे मूत्रने तीखुं तथा कडवुं थएलुं
ममजवुं.)

अध्याय १३ मो.

१ अथातो मधुमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूलवा उपरथी 'मधुमेहचि-
कित्सित' नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान
करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी
पासे कहेलुं छे.

२ मधुमेहद्विमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
योगेनानेन मतिमान्प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥
मासे शुके शुचौ चैव शैलाः सूर्याशुतापिताः ।
जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥
शिलाजन्विति विख्यातं सर्वव्याधिविनाशनम्
व्रण्वादीनां तु लोहानां पण्णामन्यतमान्वयम् ॥
क्षेत्रं स्वगन्धतश्चापि पञ्चोनिप्रथितं क्षितौ ।
लोहाद्भवति तद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥
तस्य लोहस्य तद्वीर्यं रसं चापि विभर्ति तत् ।
वपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥
यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणाः स्मृताः ।
तत्सर्वं तिक्तकटुकं कपायानुरसं सरम् ॥
कटुपाक्युष्णवीर्यं च शोषणं छेदनं तथा ।
तेषु यत्कृष्णमलघु स्निग्धं निःशर्करं च यत् ॥
गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
तद्भाचितं सारगणैर्हृतदोषो दिनोदये ॥
पिबेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथावलम् ।
जाङ्गलेन रसेनान्नं तस्मिन्निर्णं तु भोजयेत् ॥

१ मधुमेह के जेतुं लक्षण निदानस्थानना ६ टा अ-

उपयुज्य तुलामेवं गिरिजादमृतोपमात् ।

वपुर्वर्णवलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ॥

जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽमरसन्निभः ।

शतं शतं तुलायां तु सहस्रं दशतौलिके ॥

भल्लातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।

मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लीपदं गरम् ॥

शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।

अपोहत्यचिरात्कालाच्छिलाजतु निषेवितम् ॥

न सोऽस्ति रोगो यं चापि निहन्त्यान्न शिलाजतु ।

शर्करां चिरसम्भूतां भिनत्ति च तथाश्मरीम् ॥

भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः ।

मधुमेह उपर शिलाजितनो प्रयोग.

२ मधुमेहीपणाने प्राप्त थएला अने असाध्य
जाणीने बीजा वैद्योए छोडी दीधेला प्रमेही मा-
णसनी बुद्धिमान् वैद्ये नीचे लखेला योगथी
चिकित्सा करवी.

ज्येष्ठ मासमां तथा आपाढ मासमां सूर्यनी
किरणोए तपावेला पर्वतो शिलाओमांथी लाख
जेवा देखाता स्वरसने स्रवे छे ए शिलाजतु (शि-
लाजित) केहेवाय छे के जे सवळा व्याधिओने नष्ट
करनार छे. (जोके बीजा महिनाओमां पण पर्वतो-
नी शिलाओमांथी शिलाजितनो स्राव थाय छे तो
पण सूर्यनी अति कठोर किरणोवते तपेली शिलाओ-
मांथी स्रवेलुं शिलाजित विशेष गुणवाळुं थाय छे
एम जणाववाने माटे ज्येष्ठ मास तथा आपाढ
मास कह्या छे.) ए शिलाजित कथीलना, सीसां-
ना, त्रांबाना, रूपाना, सुवर्णना के काळा लोढाना
संबंधवाळुं होय छे तेथी जगतमां छ कारणो-
वाळुं केहेवामां आवे छे. शिलाजित ए धातुओ-
मांथी कया धातुना संबंधवाळुं छे ए तेना रसा-
दिक उपरथी तथा गंध उपरथी परीक्षा करी लेवी.
ए लाख जेवा वर्णवाळुं शिलाजित जे कथील
वगेरे धातुमांथी थयुं होय ते धातुना रसनं अने

ध्यायना १८ मा विषयमां आप्युं छे तेनी चिकित्सा विषेनो.

વીર્યનું ધારણ કરે છે. કથીલ કરતાં સીમું, સીસા કરતાં ત્રાંવું, ત્રાંવા કરતાં રૂપું, રૂપા કરતાં સોનું અને સોના કરતાં લોહું પ્રધાન છે માટે શિલાજિતોમાં પણ કથીલના સંબંધવાળા કરતાં સીસાના સંબંધવાળું, સીસાના સંબંધવાળા કરતાં ત્રાંવાના સંબંધવાળું, ત્રાંવાના સંબંધવાળા કરતાં રૂપાના સંબંધવાળું, રૂપાના સંબંધવાળા કરતાં સોનાના સંબંધવાળું અને સોનાના સંબંધવાળા કરતાં લોહાના સંબંધવાળું ઉત્તમ ગણાય છે. ઉત્તમ શિલાજિતમાં ઉત્તમ ગુણો રહ્યા હોય છે માટે પ્રયોગમાં ઉત્તમ શિલાજિતનો ઉપયોગ કરવો. સઘળાં શિલાજિતો કઢવાં તથા તીલાં, પેટામાં તૂરા રસવાળાં, દસ્ત ઉતારનારાં, પાકમાં તીલાં, ઉષ્ણ-વીર્યવાળાં, દુષ્ટ રુધિર વગેરેનું શોષણ કરનારાં અને કફ વગેરેનું છેદન કરનારાં હોય છે તેઓમાં જે શિલાજિત કાઠું, ભારે, સ્નિગ્ધ, કાંકરીઓ

૧ શિલાજીતમાં અનેક મેલ મળેલા હોય છે માટે શુદ્ધ કન્યા વિના તે નકામું છે. શિલાજીતના ગાંગડા લાવી તેઓના ક્ષીણા ક્ષીણા ટુકડા કરી અત્યંત ઓછા પાણીમાં નાખવા અને એક પોહોરસુધી તેમાં રહેવા દેવા. પછી પાણીને ઘોઢી વસ્ત્રથી ગાઢીને લઈ લેવું. એ પાણીને માટીના વાસણમાં નાખી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેતાં પાણીની ઉપર તરની પેઠે જે ઘાટો ભાગ આવે તેને લઈ વઢી બીજા વાસણમાં નાખવો. તે ઘાટા ભાગને વઢી ડાઘા પાણીનો સંસ્કાર આપી પાણીમાં સારી પેઠે ઘોઢી પાણીને વસ્ત્રથી ગાઢી લઈ માટીના વાસણમાં ભરી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેતાં પાણીની ઉપર તરની પેઠે જે ઘાટો ભાગ આવે તેને લઈ વઢી બીજા વાસણમાં નાખવો. એવી રીતે બે મહિના સુધી ચારંવાર કરતાં પાણી ઉપર ઘાટો ભાગ ન જ આવે અને સઘળો કાઢો ભાગ નીચે જ રહે એટલે તે કાઢા ભાગને શુદ્ધ થઈ શિલાજીત સમજવું. જે શિલાજીત અગ્નિ ઉપર નાખતાં શિવલિંગ જેવું થઈ જાય અને ધુમાડો ન નીકળે તે શિલાજીતને શુદ્ધ થઈ સુમજીને કામોમાં લેવું.

શિલાજીતને શુદ્ધ કરવાનો બીજો પ્રકાર એ છે કે પ્રથમ બાહારના મેલને દૂર કરવા કેવળ જઘથી શિલા-

વગરનું અને ગોમૂત્રના જેવા ગંધવાળું હોય તે ઉત્તમ (લોહાના સંબંધવાળું હોવાને લીધે સર્વથી શ્રેષ્ઠ) ગણાય છે. ધોવા વગેરે સંસ્કારોથી શુદ્ધ કરેલા તે શિલાજિતને શાલસારાદિ ગણના કાથની દશ, વીશ કે ત્રીશ દિવસ સુધી ભાવનાઓ આપી વારીક વાટીને, વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને સૂર્યોદયમાં તેના વઢપ્રમાણે શાલસારાદિ ગણનાજ કાથની સાથે તે પાવું અને તે જીર્ણ થયા પછી જાંગલ પ્રાણીઓના માંમના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે અમૃત જેવા એ શિલાજિતમાંથી સરવાળે ચારસો તોલાં-ભાર શિલાજિતનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો રોગી મધુમેહથી રહિત થઈ, સારા શરીરવાળો, સારા વર્ણવાળો, ઉત્તમ વઢવાળો, જરાવગરનો અને દેવસમાન શક્તિવાળો થઈને પૂરેપૂરાં સો વર્ષસુધી જીવે છે. શિલાજિતની એક તુલા

જીતના ગાંગડાને ધોવા અને તે પછી તેની અંદર રહેલા માટી તથા રેતી વગેરે દોષને દૂર કરવા માટે શિલાજીતને લોહાના પાત્રમાં રાખી લીંબડો, ગઢો, ઘી અને જવ એઓના કાથની ભાવના દઈ સુકાવવું. પછી વાદ-લાના સંસર્ગ વગરના ઉષ્ણ કાલમાં સૂર્યના તડકાવાળા અને વાયુવગરના સમભૂમિના ભાગમાં લોહાનાં ચાર વાસણ મેલી તે શિલાજીતને એક વાસણમાં નાખી તેથી વ્રમણું અરધોઅરધ વાઢીને ગરમ કરેલું પાણી નાખીને તેમાં ચોઢી નાખવું. તડકાનો તાપ લાગતાં પાણી ઉપર તરની પેઠે જે કાઢો ભાગ આવે તેને લઈ બીજા વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ડાઘાશવાળું પાણી નાખી તડકામાં મૂકવો. એ પાણી ઉપર જે કાઢો ભાગ આવે તેને લઈ ત્રીજા વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ડાઘાશવાળું પાણી નાખી તેને તડકામાં મૂકવો. એ પાણી ઉપર જે કાઢો ભાગ આવે તેને લઈ ચોથા વાસણમાં નાખવો અને તેમાં પણ જરા ડાઘાશવાળું પાણી નાખી તેને તડકામાં મૂકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી આશું પાણી ઉપર રહે છે અને સઘળો કાઢો ભાગ નીચે રહી જાય છે. આમ થાય ત્યારે પાણીને કાઢાડી નાખતાં જે કાઢો ભાગ નીચે રહ્યો હોય તે શુદ્ધ શિલાજીત ગણાય છે.

(ચારસો તોલાં ભારની એક તુલા થાય છે.) ઉપયોગમાં લેવાયાથી મો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, બે તુલા ઉપયોગમાં લેવાયાથી વધુ વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે અને એવી રીતે દશ તુલા ઉપયોગમાં લેવાયાથી હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. શિલાજિતનું ભક્ષણ કરનારા રોગીને આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહેલા મહાતક વિધાનની પેરેજી પ્રમાણે પેરેજી પઢાવવી. સેવવામાં આવેલું શિલાજિત પ્રમેહને, કોઢને, અપસ્મારને, ઉન્માદને, શ્લીષ્ઠને, શ્વેરને, શોષને, સોજાને, અરશને, ગુલ્મને, પાંડુરોગને અને વિષમજ્વરને અલ્પ સમયથીજ દૂર કરી નાખે છે. એવો કોઈ પણ દોષ નથી કે જેને શિલાજિત ન ટાલીશકે. શિલાજિત લાંબા કાલથી ઉત્પન્ન થયેલી કાંકરીને તથા પથરીને પણ ભેદી નાખે છે. જે દોષ ઉપર કે જે રોગ ઉપર શિલાજિતનો પ્રયોગ કરવો હોય તે દોષને તથા રોગને હરનારાં હિતકારી ઔષધોની શિલાજિતને ભાવનાઓ દેવી અને તેવાંજ ઔષધોના કાથમાં ઘોળીને તે શિલાજિત પાવું.

૩ एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥
મધુરં કાશ્વનાભાસમમ્લં વા રજતપ્રભમ્ ।
પિબન્હન્તિ જરાકુષ્ઠમેહપાણ્ડુમયક્ષયાન્ ॥
તદ્ભાવિતઃ કપોતાંશ્ચ કુલત્થાંશ્ચ વિવર્જयेत् ।

મધુમેહ ઉપર સુવર્ણમાક્ષિકનો (સોના-મણી નામના ઉપધાતુનો) પ્રયોગ.

૩ સુવર્ણમાક્ષિક નામનો ઉપધાતુ કે જે તાપી નદીમાં થાય છે અને અમૃતસમાન છે તેને શુદ્ધ કરી શાલસારાદિ ગણના કાથની દશ, વીશ કે ત્રીશ ભાવનાઓ આપી બારીક વાટીને વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા રોગીને સૂર્યોદયમાં તેના બલ પ્ર-

માણે શાલસારાદિ ગણનાજ કાથની સાથે તે પાવો. અને તે જીર્ણ થયા પછી જાંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. સુવર્ણમાક્ષિક કે જે મધુર હોય તો સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળું થાય છે અને ટાવું હોય તો રૂપાના જેવી કાંતિવાળું થાય છે તેને ઉપર કહ્યાપ્રમાણે રોગી પીયે તો તેના જરા, કોઢ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા ક્ષયરોગ એઓ ટલી જાય છે. જેણે સુવર્ણમાક્ષિકનો ઉપયોગ કન્યો હોય તેણે જીવતાં સૂધી હોલાના માંસનું કે કઢથીનું ભક્ષણ કરવું નહીં. (જેણે શિલાજિતનો ઉપયોગ કન્યો હોય તેણે પણ જીવતાં સૂધી હોલાના માંસનું કે કઢથીનું ભક્ષણ કરવું નહીં.)

૪ पञ्चकर्मगुणातीतं श्रद्धावन्तं जिजीविषुम् ॥

યોગેનાનેન મતિમાન્સાધયેત્કુષ્ઠિનં નરમ્ ।

વૃક્ષાસ્તુવરકા યે સ્યુઃ પશ્ચિમાર્ણવભૂમિષુ ॥

વીર્ચીતરક્તવિક્ષેપમારુતોદ્ભૂતપલ્લવાઃ ।

તેષાં ફલાનિ ગૃહીયાત્સુપકાન્યમ્બુદાગમે ॥

મજ્જસ્તેભ્યોઽપિ સંહત્ય શોષયિત્વા વિચૂર્ણ્ય ચ ।

તિલવત્પીડયેદ્દોષ્યાં સાવયેદ્વા કુસુમ્ભવત્ ॥

તત્તૈલં સંહતં ભૂયઃ પચેદાતોયસંક્ષયાત્ ।

અવતાર્ય કરીપે ચ પક્ષમાત્રં નિધાપયેત્ ॥

સ્તિગ્ધઃ સ્વિન્નો હૃતમલઃ પક્ષાદૂર્ધ્વં પ્રયત્તવાન્ ।

ચતુર્થમક્તાન્તરિતઃ શુક્લાદૌ દિવસે શુભે ॥

મન્ત્રપૂતસ્ય તૈલસ્ય પિબેન્માત્રાં યથાબલમ્ ।

તત્ર મન્ત્રં પ્રવક્ષ્યામિ યેનેદમભિમન્ત્રયતે ॥

‘મજ્જસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ધાતૂન્વિશોધય ।

શઙ્ખચક્રગદાપાણિસ્ત્વામાશ્વાપયતેઽચ્યુતઃ’ ॥

તેનાસ્યોર્ધ્વમગ્રશ્ચાપિ દોષા યાન્ત્યસકૃત્તતઃ ।

અસ્ત્રેહલવણાં સાયં યવાગૂં શીતલાં પિબેત્ ॥

પશ્ચાદ્ પ્રપિબેત્તૈલમનેન વિધિના નરઃ ।

પક્ષં પરિહરેન્નાપિ મુદ્ગયૂષૌદનાશનઃ ॥

પશ્ચભિર્દિવસૈરેવં સર્વકુષ્ઠૈર્વિમુચ્યતે ।

વહુજ લાલ થઈ જાય ત્યાંસૂધી હલાવ્યા કરવાં. આમ કરવાથી સોનામણી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

૧ ત્રણ ભાગ સોનામણી અને એક ભાગ સૈંધવ લઈ તેઓને બીજોરાના અથવા લીંબૂના રસથી લોટાના વાસણમાં પકાવવાં. પકાવતાં જ્યાંસૂધી લોટાનું વાસણ

મધુમેહ ઉપર તુવરકવિધાન.

૪ જે કોઢના કે પ્રમેહના દરદીને સંશોધનોથી તથા વીજી ક્રિયાઓથી પળ લાભ ન થયો હોય તે માણસ જો જીવવાની ઇચ્છા કરતો હોય અને વૈદ્યના વચનો ઉપર શ્રદ્ધાવાળો હોય તો તેને બુદ્ધિમાન્ વૈદ્ય નીચે લખેલા યોગથી સ્વસ્થ કરવો.

પશ્ચિમ સમુદ્રની ભૂમિકાઓમાં સમુદ્રના કલ્લોલોના ઉછાઝાઓથી તથા તે કલ્લોલોના પવનથી ચલાયમાન થતાં પાનડાંઓવાળા જે તુવરક નામના વૃક્ષો (ચેર) થાય છે તેઓનાં વર્ષાઋતુમાં સારી પેટે પાકેલાં ફલોને (ચેરીયાંઓને) લઈ તે ફલોમાંથી માઝ કાઢાડી, તે મજ્જાને સુકાવી ચૂર્ણ કરીને તિલોની પેટે પીલી અથવા કમુંવાનાં પુષ્પોની પેટે કોઠીમાં સ્વવાવીને તેઓનું તૈલ કરવું. પછી એ તૈલને લઈ તેમાંથી પાણીનો ભાગ તમામ વઢી જાય ત્યાંસૂધી તેને પકાવી ઉતારી લઈ, કુંભમાં ભરી એક પલ્લવાડીયાસૂધી છાણના ગંજમાં ઢાંટી મૂકવું. સ્નેહનથી, સ્વેદનથી તથા વમનથી શુદ્ધ કરેલા અને રોગ મટાડવામાં કાઠજી રાખનારા દરદીને વમન પછી એક પલ્લવાડીયું વીત્યા પછી વિરેચન આપી, તે પછી એક પલ્લવાડીયું જવા દઈ પેહેલે દિવસે પ્રભાતે તથા સાંજે જમાડી, બીજે દિવસે પ્રભાતે જમાડી અને સાંજે માત્ર ઢાંડિમાદિકનો રસ અથવાં ગરમ પાણીજ પાઈ, ત્રીજે દિવસે પ્રભાતમાં શરીરના વલ્લના અનુસારથી એ તૈલની માત્રા પાવી. એ ત્રીજો દિવસ શુદ્ધપક્ષના આરંભનો જોઈએ તથા જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિપ્રમાણે શુભ જોઈએ. તૈલની જે માત્રા પાવાની હોય તે માત્રાને “હે મોટી શક્તિવાળા મજ્જાના સારભૂત તૈલ! મુજાઓમાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધરનારા મહાવિષ્ણુ તને આજ્ઞા કરે છે કે તું સઘઢા ધાતુઓને શુદ્ધ કરજે” એવા અર્થવાળા મૂલોક્ત મંત્રથી મંત્રીને પાવી. આ માત્રા પીવાથી સઘઢા દોષો વારંવાર ઊર્ધ્વદ્વારથી તથા અધોદ્વારથી નીકળી જાય છે. દોષો નીકળી ગયા પછી રોગીને સાયં-

કાલે સ્નેહવગરની તથા લૂણવગરની અથવા થોડા સ્નેહવાળી તથા થોડા લૂણવાળી શીતલ યવાગૂ પાવી. આ વિધિથી પાંચ દિવસ સૂધી એ ચેરીયાંનું તૈલ પીવરાવવામાં આવે અને પછી એક પલ્લવાડીયાં સૂધી ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરાવી મગના ચૂપની સાથે ભાતજ જમાડવામાં આવે તો પાંચ દિવસોમાંજ સઘઢા પ્રકારના કોઢો તથા પ્રમેહો ટલી જાય છે.

૫ તદેવ સ્વદિરકાથે ત્રિગુણે સાધુ સાધિતમ્ ॥
નિહન્તિ પૂર્વવત્પકં પિવન્માસમતન્દ્રિતઃ ।
તેનાભ્યક્તશરીરશ્ચ કુર્વાતાહારમીરિતમ્ ॥
ભિન્નસ્વરં રક્તનેત્રં વિશીર્ણં કૃમિભક્ષિતમ્ ।
અનેનાશુ પ્રયોગેણ સાધયેત્કુષ્ઠિનં નરમ્ ॥

વીજા પ્રકારનું તુવરકવિધાન.

૬ એ ચેરીયાંના તૈલને સ્વેરના ત્રગણા ક્ષાથમાં સારી રીતે પકાવી બરાબર પાકે ત્યારે ઉતારી લઈ બરાબર કાઠજી રાખીને તેમાંથી યોગ્ય માત્રા ઉપર કહેલા વિધિપ્રમાણે એક મહિના સૂધી નિત્ય પાવામાં આવે, એ તૈલનોજ અભ્યંગ કરાવવામાં આવે અને ઉપર કહ્યાપ્રમાણેજ આહાર કરાવવામાં આવે તો તે પ્રયોગથી વૈદ્ય વીગડેલા સ્વરવાળાં, રાતાં થણાં નેત્રોવાળાં, વીંચાણલા શરીરવાળાં અને કીડાઓએ ચાપેલા કોઢીયાને પણ તુરત સ્વસ્થ કરી શકે છે. (અયંકર પ્રમેહવાળા માણસને પણ તુરત સ્વસ્થ કરી શકે છે.)

૬ સર્પિર્મધુયુતં પીતં તદેવ સ્વદિરામ્બુના ।
પક્ષિમાંસરસાહારં કરોતિ દ્વિશતાયુષમ્ ॥

ત્રીજા પ્રકારનું તુવરકવિધાન.

૬ એ ચેરીયાંનું તૈલ ઘીથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી, ઉપર કહેલા યથોચિત વિધિથી સ્વેરના ક્ષાથની સાથે પીવરાવવામાં આવે અને તે ઉપર પક્ષીઓના માંસોના રસાનો આહાર આપવામાં આવે તો રોગી સ્વસ્થ થઈને વસો વર્ષનું આયુષ્ય મોગવે છે.

૭ તદેવ નસ્યે પશ્ચાદ્દિવસાનુપયોજિતમ્ ।
વપુષ્મન્તં શ્રુતિધરં કરોતિ ત્રિશતાયુષમ્ ॥

ચોથા પ્રકારનું તુવરકવિધાન.

૭ એ ચેરીયાંના તૈલને મંત્રી તેનું પંચાશ દિ-
વસો સૂધી નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી રોગી
પ્રવલ તથા ઉત્તમ શરીરવાળો, સાંમઠતાંજ ગ્રંથા-
દિકનું ધારણ કરી શકે એવો અને વ્રણમો વર્પના
આયુષ્યવાળો થાય છે.

૮ શોધયન્તિ નરં પીતા મજ્જાનસ્તસ્ય માત્રયા ।
મહાવીર્યસ્તુવરકઃ કુપ્તમેહાપહઃ પરઃ ॥

પાંચમા પ્રકારનું તુવરકવિધાન.

૮ ચેરીયાંની મજ્જાઓને યોગ્ય માત્રાથી યોગ્ય
કાથમાં મિશ્રિત કરી દર્શને પીવગવવામાં આવે
તો તે મજ્જાઓ રોગીને શુદ્ધ કરે છે. કેમકે ચે-
રીયાં પ્રવલ શક્તિવાળાં છે અને કોઢને તથા પ્રમે-
હને ટાળવામાં અતિ ઉત્તમ ઉપાયરૂપ છે.

૯ સાન્તર્ધૂમસ્તસ્ય મજ્જા તુ દગ્ધઃ ક્ષિપ્તસ્તંભે
સૈન્ધવં ચાઙ્ગનં ચ । ઈર્મં હન્યાદર્મનક્તાન્ધ્યકા-
ચાગ્નીલીરોગં તૈમિરં ચાઙ્ગનેન ॥

છઠ્ઠા પ્રકારનું તુવરકવિધાન.

૯ ચેરીયાંની મજ્જા, સૈન્ધવ અને સુગમો એઓને
એકઠાં કરી ધુમાડો અંદર રહે એવી રીતે વાઢી
તૈલમાં કાલવીને અંગપર લગાવવામાં આવે તો
તેથી વ્રણ તથા નીલિકા નામનો ક્ષુદ્રરોગ (દાઙ્ગ)
ટલી જાય છે અને નેત્રોમાં આંજવામાં આવે તો
તેથી અર્મ, કાચ, નક્તાન્ધ્ય (રાતે આંધળાપણું)
તથા તિમિર એ નામના નેત્રોના રોગો ટલી જાય છે.

અધ્યાય ૧૪ મો.

૧ અથાત ઉદરાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

૧ ઉદરરોગો કે જેઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણાદિક
નિદાનસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યાં છે તેઓની

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ઉદરચિ-
કિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અષ્ટાબુદરાણિ પૂર્વમુદ્દિષ્ટાણિ તેષ્વસાધ્યં
વદ્ધગુદં પરિસ્ત્રાવિ ચાવશિષ્ટાણિ કૃચ્છ્રસા-
ધ્યાનિ સર્વાણ્યેવ ચ પ્રત્યાખ્યાયોપક્રમેત । તે-
ષ્વાચશ્ચતુર્વર્ગો ભેષજસાધ્યઃ । કાલપ્રકર્ષાત્સ-
ર્વાણ્યેવ શસ્ત્રસાધ્યાનિ વર્જયિતવ્યાનિ વા ॥

ઉદરરોગોના સાધ્યાસાધ્યપણાનું વિવેચન.

૨ નિદાનસ્થાનમાં વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર,
સન્નિપાતોદર અથવા દૃષ્યુદર, છીહોદર, વદ્ધગુદોદર,
પરિસ્ત્રાવ્યુદર અને દકોદર (જલોદર) એ રીતે આઠ
ઉદરરોગો કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓમાં વદ્ધગુદોદર
અને પરિસ્ત્રાવ્યુદર એ બે ઘણું કરીને અસાધ્ય છે
અને બાકીના છ કષ્ટસાધ્ય છે. આમ છે માટે એ
મઘઢા ઉદરરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડીને
પછી કરવી. એઓમાં વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર
અને સન્નિપાતોદર અથવા દૃષ્યુદર એ ચાર ઉદર-
રોગો ઔષ્ધસાધ્ય છે (અને છીહોદર, વદ્ધગુદોદર,
પરિસ્ત્રાવ્યુદર અને દકોદર એ ચાર ઉદરરોગો શસ્ત્ર-
સાધ્ય પળ છે.) જો ઔષ્ધ કરવાનો સમય વ્યતીત
થઈ જાય તો ઔષ્ધસાધ્ય ઉદરરોગો શસ્ત્રસાધ્ય
થઈ પડે છે અને શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો સમય વ્ય-
તીત થઈ જાય તો શસ્ત્રસાધ્ય ઉદરરોગો છોડી
દેવા યોગ્યજ થઈ પડે છે.

૩ ઉદરી તુ ગુર્વભિષ્યન્દિરૂક્ષવિદાહિન્નિ-
ગ્ધપિશિતપરિપેકાવગાહાન્ પરિહરેત્ । શાલિ-
પટ્ટિકચવગોધૂમનીવારાન્નિત્યમશ્રીયાત્ ॥

ચિકિત્સા વિપયનો.

ઉદરરોગવાળાઓએ કેવાં આહારાદિક નહીં કરવાં અને કેવાં કરવાં.

૩ ઉદરરોગવાળાઓએ ભારે, અભિપ્યંદી, રૂક્ષ, વિદાહી, સ્નિગ્ધ અને માંસવાળા આહારો કરવા નહીં, જલથી શરીરપર પરિપેચન કરવું નહીં અને જઠમાં નાહાવું પણ નહીં.

ચોखा, સાટીચોखा, જવ, ઘઉં અને બંટી એ-ઓનાં અન્નાદિકનું નિત્ય મક્ષણ કરવું.

૪ તત્ર વાતોદરિણં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન સર્પિપા સ્નેહયિત્વા તિલ્લવકવિપકેનાનુલોમ્ય ચિત્રાફલતૈલપ્રગાઢેન વિદારિગન્ધાદિકપાયે-નાસ્થાપયેદનુવાસયેચ્ચ શાલ્વળેન ચોપનાહયે-દુદરમ્ । મોજયેચ્ચૈનં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન ક્ષીરેણ જાઙ્ગલરસેન વામીક્ષણં સ્વેદયેત્ ॥

વાતોદરની ચિકિત્સા.

૪ વાતોદરવાળા રોગીને વિદારિગંધાદિ ગળના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીવતે સ્નિગ્ધ કરી, પઠાળી લોદરના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા અને નેપાળાના ફળના તૈલથી સારી પેટે મિશ્રિત કરેલા ઘીથી વિરેચિત કરીને પછી તેજ તૈલથી મિશ્રિત કરેલા વિદારિગંધાદિ ગળના કાથથી નિરૂહવસ્તિ દેવી, તેજ તૈલથી અનુવાસન વસ્તિ દેવી અને આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં કહેલા શાલ્વળથી તેના પેટ-ઉપર બંધારણ કરવું. એ રોગીને વિદારિગંધાદિ ગળના કાથાદિકથી પકાવેલા દૂધથી અથવા જાંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસથી જમાડવો અને તેને વારંવાર સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા કરવો. (આ સ્થાનના ૩૧ મા અધ્યાયના ૨૪ મા વિષયમાં ઉદર-રોગવાળાને સ્નેહનનો, ૩૨ મા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં સ્વેદનનો અને ૩૫ મા અધ્યાયના ૯ મા

વિષયમાં નિરૂહવસ્તિનો તથા અનુવાસનવસ્તિનો જે નિપેધ છે તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા પ્રવીણ વૈદ્યોએ કરી લેવી. ડહન કેહે કે ‘એ નિપેધ કેવલ પરિ-સ્વાવ્યુદરવાળાને માટે તથા દકોદરવાળાને માટે છે. વીજા ઉદરરોગો ઉપર તો તે તે અવસ્થાઓના અનુસારથી સ્નેહાદિકનો પ્રયોગ કરવો.’ ૩૫ મા અધ્યાયનો ૧૦ મો વિષય પણ જોવો.)

૫ પિત્તોદરિણં તુ મધુરગણવિપકેન સર્પિપા સ્નેહયિત્વા શ્યામાત્રિફલાત્રિવૃદ્ધિપકેનાનુલોમ્ય-શર્કરામધુઘૃતપ્રગાઢેન ન્યગ્રોધાદિકપાયેના-સ્થાપયેદનુવાસયેચ્ચ પાયસેનોપનાહયેદુદરં મો-જયેચ્ચૈનં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન પયસા ॥

પિત્તોદરની ચિકિત્સા.

૫ પિત્તોદરવાળા રોગીને કાકોલ્યાદિ મધુર ગળના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીવતે સ્નિગ્ધ કરી, વરધારો, ત્રિફળા અને નસોતર એ-ઓના કાથાદિકથી પકાવેલા ઘીથી વિરેચિત કરીને પછી સાકરથી તથા મધથી સારી પેટે મિ-શ્રિત કરેલા ન્યગ્રોધાદિગળના કાથથી નિરૂહ-વસ્તિ દેવી, ત્રિફળા વરધારો અને નસોતર એ-ઓના કાથાદિકથી પકાવેલા ઘીથીજ અનુવાસ-નવસ્તિ દેવી, દૂધપાકનું પેટ ઉપર બંધારણ કરવું અને વિદારિગંધાદિ ગળથી પકાવેલા દૂધથી જ-માડવો.

૬ શ્લેષ્મોદરિણં પિપ્પલ્યાદિકપાયસિદ્ધેન સર્પિપોપસ્નેહ્ય સ્નુહીક્ષીરવિપકેનાનુલોમ્ય ત્રિ-કટુકમૂત્રક્ષારતૈલપ્રગાઢેન મુષ્કાદિકપાયેના-સ્થાપયેદનુવાસયેચ્ચ શળાતસીધાતકીકિષ્ક-સર્પપમૂલકવીજકલ્કૈશ્વોપનાહયેદુદરં મોજયે-ચ્ચૈનં ત્રિદુકપ્રગાઢેન કુલત્થયૂપેણ પાયસેન વા સ્વેદયેચ્ચામીક્ષણમ્ ॥

૧ જે આહાર રસનું વહન કરનારી શિરાઓને ચીકા-શથી તથા ભારેપણાથી રોકી દર્દને શરીરને ભારે કરી નાખે તે આહાર અભિપ્યંદી કેહેવાય છે.

૨ જે આહાર કન્યાથી ટાટા ઓડકાર આવે, તરચ્ચ, લાગ્યા કરે અને હૃદયમાં દાહ થાય તે આહાર વિદાહી કેહેવાય છે.

કફોદરની ચિકિત્સા.

૬ કફોદરના દરદીને પિપ્પલ્યાદિ ગણના ક્ષા-
થથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીવતે સ્નિગ્ધ
કરી, થોરના છીરની સાથે ચોગળા પાણીમાં પકા-
વેલા ઘીથી વિરેચિત કરીને પછી ત્રિકટુક, (સુંઠ
મરી પીપ્પલ) ગોમૂત્ર, ક્ષાર અને તૈલ એઓથી
સારી પેટે મિશ્રિત કરેલા મુષ્કકાદિ ગણના
ક્ષાથથી નિરૂહવાસ્તિ દેવી, એ ક્ષાથથીજ પકાવેલા
ઘીથી અનુવાસનવાસ્તિ દેવી, તેમજ શણ, અલસી,
ધાવળી, મુરાલીજ, (અડદ તથા ચોસ્વાથી બના-
વેલું મંદિરાનું ઘી) સર્પપ તથા મૂળાનાં ઘીજ
એઓના કલ્કોથી પેટ ઉપર વંધારણો કરવાં, ત્રિ-
કટુકથી સારી પેટે મિશ્રિત કરેલા કલ્કથીના યૃ-
પથી અથવા દૂધપાકથી જમાડવો અને વારંવાર
સ્વેદન સંસ્કાર આપ્યા કરવો.

૭ દૂષ્યુદરિણં તુ પ્રત્યાહ્યાય સપ્તલાશઙ્ગિ-
નીસ્વરસસિદ્ધેન સર્પિષા વિરેચયેન્માસમર્દ્ધ
માસં વા મહાવૃક્ષક્ષીરસુરાગોમૂત્રસિદ્ધેન વા ।
શુદ્ધકોષ્ઠં તુ મધેનાશ્વમારકગુઝાકાકાદનીમૂ-
લકલ્કં પાયયેત્ । ઇશુકાળાનિ વા કૃષ્ણસ-
પ્તેણ દંશયિત્વા ભક્ષયેત્ । વહ્નીફલાનિ વા ।
મૂલજં કન્દજં વા વિપમાસેવયેત્ । તેનાગદી
મવત્યન્યં વા ભાવમાપચતે ॥

સન્નિપાતોદર કે જે બીજા નામથી દૂ-
ષ્યુદર કેહેવાય છે તેની ચિકિત્સા.

૭ દૂષ્યુદર (સન્નિપાતોદર)વાળા દરદીને પ્ર-
થમ ચિકિત્સાની ના પાડીને પછી જો તેનો તથા
તેના સંબંધીઓનો અતિ આગ્રહ દેવાય અને રા-
જાની અનુમતિ મળે તો હાથલા તથા આંખ-
ફૂટામણી એઓના સ્વરસથી પકાવેલા ઘીથી અ-
થવા થોરનું છીર, સુરા અને ગોમૂત્ર એઓથી પ-
કાવેલા ઘીથી એક મહિનાસૂધી અથવા એક
પંચવાડીયાસૂધી વિરેચિત કન્યા કરવો. (આ-
વિષયમાં નહીં કહેલી ક્રિયાઓ વાતોદરાદિકના

વિષયમાં કહેલાં ઔષધોથી કરવી.) જ્યારે કોટો
તમામ શુદ્ધ થયેલો જાણવામાં આવે ત્યારે મધની
સાથે કળેર, ચળોટી તથા પીલુડી એઓનાં મૂળનો
કલ્ક તે દરદીને પાવો અથવા શેલડીની કાત-
રીઓ કાઢા સર્પની પાસે કરડાવીને સ્વરાવવી
અથવા વેલામાં થતાં કાકડી વગેરે ફળો કાઢા
સર્પની પાસે કરડાવીને સ્વરાવવાં અથવા વનસ્પ-
તિઓનાં મૂળોથી કે કંદોથી ઉત્પન્ન થતા શેરનું
સેવન કરાવવું. આમ કરવાથી દરદી સાજો થઈ
જાય છે અથવા મરી જાય છે.

૮ ભવતિ ચાત્ર ।

કુપિતાનિલમૂલત્વાત્સજ્જયિત્વાન્મલસ્ય ચ ।
સર્વોદરેષુ શંસન્તિ વહુશસ્ત્વનુલોમનમ્ ॥

સઘળા પ્રકારના ઉદરરોગોમાં વારંવાર
તથા ઘણું ઘણું વિરેચન દેવું જોઈએ.

૮ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “સઘળા પ્રકારના ઉદરરો-
ગોમાં પ્રકુપિત થયેલો વાયુ મૂળભૂત હોય છે અને
મળોનો સંચય પણ ઘણો હોય છે માટે તેઓમાં
વારંવાર તથા ઘણું ઘણું વિરેચન દેવું એ ઉત્તમ
ગણવામાં આવે છે.

૯ અત ઋર્ધ્વ સામાન્યયોગાન્વશ્યામઃ ॥
તદ્યથા । ઇરણ્ડતૈલમહરહર્માસં દ્વૌ વા કેવલં
મૂત્રયુક્તં ક્ષીરયુક્તં વા સેવેતોદકવર્જી ॥
માહિષં વા મૂત્રં ક્ષીરેણ કૃતોદકાન્નઃ સપ્તરાત્રમ્ ॥

ઉટ્ટીક્ષીરાહારો વાન્નવારિવર્જી પિપ્પલીં વા
માસં પૂર્વોક્તેન વિધાનેનાસેવેત ॥

સૈન્ધવાજમોદાયુક્તં વા નિકુમ્ભતેલમ્ ॥

આર્દ્રકશૃંગ્ગવેરસપાત્રશતસિદ્ધં વા વાત-
શૂલેઽવચાર્યમ્ ॥

શૃંગ્ગવેરસવિપકં ક્ષીરમાસેવેત ॥

ચવ્યશૃંગ્ગવેરકલ્કં વા પયસા સરલદેવદા-
રુચિત્રકમેવ વા ॥

સુરજ્ઞીશાલિપર્ણીશ્યામાપુનર્નવાકલ્કં વા ॥

ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्जिकाहि-
ङ्गुमिश्रं पिबेत् ॥

गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥

सुहीक्षीरभावितानां पिप्पलीनां सहस्रं
कालेन ॥

पथ्याकृष्णाचूर्णं वा ॥

सुहीभावितामुत्कारिकां पक्कां वा दापयेत् ॥

हरीतकीचूर्णप्रस्थमाढके घृतस्याङ्गारेष्वभि-
विलाप्य खजेनाभिमथ्यानुगुप्तं कृत्वा र्द्धमासं
यवपले वासयेत् । ततश्चाद्रृत्य परिस्त्राव्य हरी-
तकीकाथाम्लदधीन्यावाप्य विपचेत् । तद्यथा-
योगं मासमर्द्धमासं वा पाययेत् ॥

गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपचे-
द्विपकं चावतार्य शीतीभूतं मन्थानेनाभिमथ्य
नवनीतमादाय भूयां महावृक्षक्षीरेणैव विपचे-
त्तद्यथायोगं मासं मासार्द्धं वा पाययेत् ॥

चव्यचित्रकदन्त्यतिविपाकुष्ठसारिवात्रिफ-
लाजमोदाहरिद्रार्शङ्गिनीत्रिवृत्रिकटुकानामर्द्ध-
कार्पिका भागा राजवृक्षफलमज्ज्ञामष्टौ कर्पा
महावृक्षक्षीरपले द्वे गवां क्षीरमूत्रयोरष्टा-
वष्टौ पलानि एतत्सर्वं घृतप्रस्थे समावाप्य विप-
चेत्तद्यथायोगं मासमर्द्धं मासं वा पाययेत् ॥

एतानि तिल्वकघृतचतुर्थानि सर्पिण्युदर-
गुल्मविद्रध्यष्टीलानाहकुष्ठोन्मादापसारेषूपयो-
ज्यानि विरेचनार्थम् ॥

मूत्रासवारिष्टसुराश्वाभीक्ष्णं महावृक्षक्षीरसं-
भृताः सेवेत ॥

विरेचनद्रव्यकपायं वा शृङ्गवेरदेवदारुप्र-
गाढम् ॥

वमनविरेचनद्रव्याणां पालिका भागाः पिप्प-
ल्यादिवचादिहरिद्रादिपरिपठितानां च द्रव्याणां
श्लक्ष्णपिष्टानां यथोक्तानां च लवणानाम् । तत्सर्वं
मूत्रगणे प्रक्षिप्य महावृक्षक्षीरप्रस्थं च मृद्वग्निना
घट्टयन्विपचेदप्रदग्धकल्कम् । तत्साधुसिद्धमव-

तार्य शीतीभूतमक्षमात्रां गुटिकां वर्त्तयेत्तासा-
मेकां द्वे तिस्रो वा गुटिका वलापेक्षया मासां-
स्त्रीश्चतुरो वा सेवेत । एषानाहवर्त्तिक्रियां
विशेषेण महाव्याधिपूपयुज्यते कोष्ठजांश्च कृ-
मीनपहन्ति कासश्वासकुष्ठप्रतिश्यायारोचका-
विपाकोदावर्त्तीश्च नाशयति ॥

मदनफलमज्जकुटजजीमूतकेश्वाकुधामार्ग-
वत्रिवृत्रिकटुसर्पलवणानि महावृक्षक्षीरमूत्र-
योरन्यतरेण पिष्ट्वाङ्गुष्ठमात्रां वात्तं कृत्वोदरिण
आनाहे तैललवणाभ्यक्तगुदस्यैकां द्वे वा पायौ
निदध्यादेषानाहवर्त्तिक्रिया वातमूत्रपुरीषोदा-
वर्त्ताध्मानानाहेषु विधेया ॥

उदररोगोनी सामान्य चिकित्सा.

९ हवे मधला प्रकारना उदर रोगोनी सा-
मान्य चिकित्सा कहीण्डीए. एक महिनासूधी
अथवा वे महिनासूधी नित्य एकला एरंडीया
तैलनुं अथवा भेंशना मूत्रथी संयुक्त करेला एरं-
डीया तैलनुं अथवा भेंशना दूधथी संयुक्त क-
रेला एरंडीया तैलनुं सेवन करवुं अने तेदला दि-
वसोसूधी, पाणीने वदले दूधनोज उपयोग करवो.

अथवा मात दिवससूधी पाणीने तथा अन्नने
वदले दूधनोज उपयोग करवो अने भेंशनुं मूत्र
पीवुं. (कंठलाएक केहेछे के दूधमां त्रिकटुकनुं
चूर्ण पण मिश्रित करवुं.)

अथवा एक महिनासूधी अन्ननो तथा जळनो
त्याग करी फक्त ऊंटडीना दूधनोज आहार राखी
आ स्थानना पांचमा अध्यायना १३ मा विषयमां
कहेला विधान प्रमाणे पीपळनुं सेवन करवुं.

अथवा एक महिनासूधी के एक पखवाडीया-
सूधी सैंधवथी तथा बोडीअजमोदथी संयुक्त करेलुं
नेपाळाना बीजनुं तैल नित्य पीवुं.

अथवा उदररोग वायुसंबंधी शूलथी युक्त
होय तो आदाना तथा सूंठना सो आढक भार
(बमो छपन तोलां भारनो एक आढक थाय छे.)

રમમાં પકાવેલું નેપાળાનાં વીજનું તેલ એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી નિત્ય પીવું.

અથવા અડાના ચોગળા રમમાં પકાવી, પકાવતાં પકાવતાં તમામ રમને ચાઢી નાચી, વાકી રહેલું દૂધ એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક તથા આદુ એઓનો અથવા ચીડીયો દેવદાર, દેવદાર અને ચિત્રક એઓનો કલ્ક ચોગળા દૂધની સાથે એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી નિત્ય પીવો.

અથવા રાતો મરગથો, શાલિપર્ણી, વરધારો અને સાટોડી એઓનો કલ્ક ચોગળા દૂધની સાથે એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી પીવો.

અથવા હાંગ અને માર્જાસ્વાર એઓથી મિશ્રિત કરેલું માલકાંકળીનાં કે રતનજોતનાં ફળોનું તેલ દૂધની સાથે એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી પીવું.

અથવા એક મહિના સૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી નિત્ય ગોઠની સાથે હરડેના ચૂર્ણનું ભક્ષણ કરવું.

અથવા હજાર પીપળને થોરના છીરનાં એકવીશ ભાવનાઓ આપી તેઓનું અનુકૂલતાથી જેટલે દિવસે કરી શકાય તેટલે દિવસે ભક્ષણ કરવું.

અથવા હરડે અને પીપળ એઓના ચૂર્ણનું એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી નિત્ય સેવન કરવું.

અથવા થોરના છીરનાં ભાવના આપીને પકાવેલી લાફમીનું એક મહિનાસૂધી કે એક પચ્ચવાડીયાસૂધી નિત્ય ભક્ષણ કરવું.

અથવા હરડેના ચોસઠ તોલાં માર ચૂર્ણને વમો છપન તોલાં માર ધીમાં નાચી, તે ધીને અંગારાઓની ઉપર ગરમ કરી, સ્વાઈથી મથી, વાસણમાં નાચી, તે વાસણનું મોહોડું સારી રીતે બંધ કરીને તેને અરધા મહિનાસૂધી જવના ઢગલામાં ઢાટી મૂકવું. પછી તે વાસણમાંથી ધી કાઢાડી, ગાઢી લઈ તેમાં ચોગળાં ચોગળાં હરડેનો કાથ, કાંજી તથા દહી નાચીને તે ધીને પકાવવું.

આ ધી યથાયોગ્ય રીતે એક મહિનાસૂધી અથવા અરધા મહિનાસૂધી નિત્ય પીવું.

અથવા ગાયના વમો છપન તોલાં માર દૂધમાં ચોમઠ તોલાં માર થોરનું છીર નાચીને તે દૂધને પકાવવું. પાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ થંડું કરી સ્વાઈથી વલોવી, માંચળ કાઢાડીને તે માંચળને તેના ચોથા ભાગના થોરના છીરમાં અને ચોગળા પાળીમાં પકાવવું. એ પકાવેલું માંચળ (ધી) યથાયોગ્ય રીતે એક મહિનાસૂધી કે અરધા મહિનાસૂધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક, ચિત્રક, નેપાળો, અતવસ, કઠ, કપૂરી, ત્રિફળા, વોડીઅજમોદ, હઠ્ઠદર, આંચફટામળી, નમોતર અને મૂંઠ મરી પીપળ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને અરધાં અરધાં તોલાં માર લેવાં. મરમાળાનાં ફળોનાં મજ્જા આઠ તોલાં માર લેવી. થોરનું છીર આઠ તોલાં માર લેવું. ગાયનું દૂધ અને ગાયનું મૂત્ર, વત્રીશ વત્રીશ તોલાં માર લેવું. એ મર્ચને એકઠાં કરી ચોમઠ તોલાં માર ધીમાં નાચીને તે ધીને ચોગળા પાળીમાં પકાવવું. આ ધી યથાયોગ્ય રીતે એક મહિનાસૂધી અથવા અરધા મહિનાસૂધી નિત્ય પીવું.

ઉપર કહેલાં ત્રણ ધી અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિપયમાં કહેલું તિલ્વ-કવૃત નામનું ધી એઓને ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વિદ્રધિ, અછીલા, આનાહ, કોઢ, ઉન્માદ અને અપસાર એ રોગોમાં વિરેચનને માટે ઉપયોગમાં લેવાં.

ગોમૂત્રરૂપ દ્રવથી આસવોને, અરિષ્ટોને તથા મુરાઓને વનાવી, વનાવતી વચ્ચે તેઓને થોરના છીરનો યોગ આપી તેઓનું વારંવાર સેવન કરવું.

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૪ થા વિપયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોનો કાથ દેવદારના તથા આદાના રસથી યુક્ત કરીને નિત્ય પીવો.

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિપયમાં કહેલાં વમનવિરેચન દ્રવ્યોને એક એક તોલા માર લેવાં. પિપ્પલ્યાદિ, વચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ ત્રણ

ગળોનાં દ્રવ્યોને પળ એક એક તોલાં ભાર લેવાં. પછી એઓને તથા એક એક તોલાં ભાર પાંચ પ્રકારનાં લવણોને પળ બારીક વાટી તે કલ્કને ચા-
રગળા અથવા આઠગળા ગાય, મેંશ તથા વગેરી વગેરેનાં મૂત્રમાં નાચી અને થોરના ચોમટ તોલાં ભાર છીરને પળ મૂત્રમાં નાચી તે મૂત્રને કોમટ અગ્નિપર એક વાસળમાં ચઢાવી કઢલાવતે હલા-
વતાં હલાવતાં તેની અંદરનો કલ્ક વહુજ વઝી ન જાય એવી રીતે પકાવવું. પાકીને ઘાટું થાય ત્યારે ઉતારી લઈ થંડું પાડીને તેની અંગુઠા જે-
વડી એક એક તોલાં ભારની ગોળીઓ (વાટો) કરવી. એ વાટોમાંથી રોગીની શક્તિપ્રમાણ એક વે અથવા ત્રણ વાટ, ત્રણ વે ચાર મહિનામૂઘી નિત્ય સ્વરાવવી. આ ક્રિયા આનાહર્વાત્તિક્રિયા કેહેવાય છે અને તે ઉદરરોગ તથા પ્રમેહ વગેરે મહાવ્યાધિઓમાં ઉપયોગી થાય છે, કોઢમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલા કીડાઓને નષ્ટ કરે છે તથા શ્વાસ, શ્વાસ, કોઢ, પ્રતિશ્વાસ, અરોચક, અવિપાક અને ઉદાવર્ત એઓને પળ નષ્ટ કરે છે. (ગાય વગેરેના મૂત્રના અનુપાનથીજ આ વાટોનું ભક્ષણ કરાવવું.)

મીઠોઝનાં ફળોની મજા, દંદ્રજવ, કુકડવેલ, કઢવી તૂંવડી, કઢવાં તૂરીયાં, નમોતર, ત્રિકટુ, સર્પપ અને સૈંધવ અથવા સર્વ પ્રકારનાં લવણો એઓને થોરના છીરમાં કે ગાય વગેરેનાં મૂત્રોમાં વાટી ગોમૂત્રમાંજ પકાવીને તેની અંગુઠા જેવડી વાટો કરી, ઉદરરોગવાળા જે માણસનાં મૂલમૂત્ર અટક્યાં હોય તેની ગુદામાં સૈંધવના ચૂર્ણથી યુક્ત કરેલા તૈલનો અભ્યંગ કરી તેમાં એક વે વાટ સ્વોસવી. આ આનાહર્વાત્તિક્રિયા (ફલવાત્તિક્રિયા) અધોવાયુની અટકાયતને, મૂત્રની અટકાયતને, મળની અટકાયતને, ઉદાવર્તને તથા આ-
ધ્માનને મટાડે છે માટે એઓની ઉપર આનો પ્રયોગ કરવો.

૧૦ છીહોદરિણઃ સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય દધ્ના મુક્તવતો વામબાહ્ય કૂર્પરાભ્યન્તરતઃ શિરાં

વિધ્યેદ્દિમર્દયેત્પાણિના ઘ્રીહાનં રુધિરસ્યન્દનાર્થ-
મ્ । તતઃ સંશુદ્ધદેહં સમુદ્રશુક્તિકાક્ષારં પયસા પાયયેત । દિહુના સૌવર્ચિકાક્ષારેણ સ્તુતેન પ-
લાશક્ષારેણ વા યવક્ષારમ્ । પારિજાતકેશુરકા-
પામર્ગક્ષારં વા તૈલસંસૃષ્ટમ્ । શોભાઙ્ગનકપાયં વા પિપ્પલીસૈન્ધવચિત્રકયુક્તમ્ । પૂતિકરજ્જ્વલ-
વામ્લસ્રુતં ધિહલવળપિપ્પલીપ્રગાઢમ્ ॥

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચિત્રકશૃંગવેરચક્ષાર-
સૈન્ધવાનાં પાલિકા ભાગા ઘૃતપ્રસ્થં તત્સુત્યં ક્ષારં તદેકધ્યં ત્રિપાચ્ચેદેતત્પટ્પલકં નામ સર્પિઃ ઘ્રી-
હાશ્નિસફ્ફગુલ્મોદરોદાવર્તૈશ્વયથુપાણ્ડુરોગકા-
સશ્વાસપ્રતિશ્વાયોર્જ્વલાતવિપમજ્વરાનપહન્તિ ।

મન્દાશ્નિર્વા દિહ્સ્વાદિકં ચૂર્ણમુપયુજીત ।

ચક્રદાલ્યેડ્યેપ એવ ક્રિયાવિભાગઃ । વિશેષ-
તસ્તુ દક્ષિણવાહી શિરાવ્યથઃ ॥

મણિવન્ધ્યં સકુન્દામ્ય વામાહુઘ્રસર્મારિતામ્ ।

દહેચ્છિરાં શરેણાશુ ઘ્રીહોઃ વૈદ્યઃ પ્રશાન્તથે ॥

છીહોદરની તથા તેવાજ પ્રકારવાળો

છતાં જૂજ જૂદાઈવાળા ચક્રદાલ્યુ-

દરની ચિકિત્સા.

૧૦ છીહોદરવાળાઓને સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી, દહીવતે ભોજન કરાવી, રુધિરનો સ્વાદ કરવા માટે તેના ડાઘા વાહુમાં કોળીના સંધિના સર્માપમાં (શા. અ. ૮ વિ. ૨૧) શિરાને વીંધવી અને હાથવતે વરલનું મર્દન કરવું કે જેથી રુધિરનો સ્વાદ થાય. રુધિરનો સ્વાદ કન્યા પછી વમન વિરેચનથી શુદ્ધ કરીને તેને સમુદ્રની છીપનો ક્ષાર દૂધની સાથે પાવો અથવા હીંગની સાથે, સાંજીચારની સાથે કે સ્વાવેલા સ્વાચરાના ક્ષારની સાથે જવચાર પાવો. અથવા રગતરોહીડો, એચરો તથા અધેડો એઓનો ક્ષાર તૈલની સાથે મેળવીને પાવો અથવા સરગવાનો કાથ પીપ્પલી, સૈંધવથી તથા ચિત્રકથી યુક્ત કરીને પાવો અથવા કાંજીથી સ્વાવેલો ચરેલકરંજનો ક્ષાર વિહલૂળથી તથા પીપ-

लथी मारी पेटे युक्त करीने पावो. (आ स्थानना ३३ मा अध्यायना ११ मा विषयमां वमननो ज निपेध कन्यो ले तेनी योग्य व्यवस्था करी लेवी.)

पीपल, पीपलीमूल, चित्रक, मूट, जवखार अने मधव ए प्रत्येक द्रव्योने चार चार तोलां भार लेवां. वी चोमठ तोलां भार लेवुं अने दूध पण चोमठ तोलां भार लेवुं. ए सर्वेने एकठां करी पकायवां एटले पटपटक नामनुं वी मिद्ध थाय ले. आ वी बरलना दरदने, अग्निनी मंदताने, गुल्मने, उदररोगने, उदावर्तने, मोजाने, पांडुरोगने, खांसीने, श्वासने, प्रतिश्यायने, ऊर्ध्ववातने (नीचे नहीं वेमतां ऊंचाज चाल्या करता श्वासने) तथा विषमज्वरने मटाडे ले.

प्लीहोदरवाळानो अग्नि मंद थई गयो होय तो ते उपर आ स्थानना पांचमा अध्यायना २४ मा विषयमां कहेला हिंम्वादि गणना चूर्णनो उपयोग करावो एटले तेथी पण अग्निनुं मंदपणुं टळी जाय ले.

यकृद्वात्युदरनी पण तेज चिकित्सा ले के जे प्लीहोदरनी केहवासां आवी. पण एटलोज विशेष ले के यकृद्वात्युदर थणल होय तो जमणा वाहुमां कोणीना संघिना समीपमां शिरा बांधवी.

बैद्य बरलने शांत करवा साटे रोगीना डावा हाथना कांडांने जराक नभावी डावा अंगूठा तरफ प्रेराणली शिराने नुरत तीगकांडुं के जे मोटा मुझ नामना खडनी एक जात ले तेनी अग्निथी तपावेली डांडीथी डांभवी.

११ बद्धगुदे परिस्त्राविणि च स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्तस्याथो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं वालं वापोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् ॥

बद्धगुदोदरनी चिकित्सा.

११ बद्धगुदोदरवाळाने स्नेहन संस्कार तथा

स्वेदन संस्कार आपी, अभ्यंग करी, नाभिथी नीचे डावी बाजूमां रोमावळीथी चार आंगळ जेटला भागने छोडी दई. शस्त्रवते पेट चीरी, चार चार आंगळ जेटलां आंतरडांओने बाहार खेंची लई, अंदर नजर करी, ए रोगीना आंतरडांओने प्रतिरोध करनारो जे कांकरो, वाळ के मळ होय तेने दूर करी नाखी पळी आंतरडांओने घीनो तथा मधनो अभ्यंग करी पाळां तेओना अमलना ठेकाणामां बराबर स्थापी उदरना बाहारना व्रणने सीवी लेवो अने पळी जेठीमधथी मिश्रित करेली काळी माटीनो लेप करीने पाटो बांधी देवो. पळी ते रोगीने पवन वगरना घरमां प्रवेश करावी योग्य वर्तणुकनो उपदेश करवो अने फक्त दूधनोज आहार खाववो ने तैलना के घीनी कोठीमां राखवो.

१२ परिस्त्राविण्यप्येवमेव शल्यमुद्धृत्यान्त्रस्त्रावान्संशोध्य सच्छिद्रमन्त्रं समाधाय कालपिपीलिकाभिर्देशयेत् । दृष्टे च तासां कायानपहरेन्न शिरांसि । ततः पूर्ववत्सीव्येत् । सन्धानं च यथोक्तं कारयेत् । यष्टीमधुकमिश्रया च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततो निवातमागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां सर्पिद्रोण्यां वा पयोवृत्तिमिति ॥

परिस्त्राव्युदरनी चिकित्सा

१२ परिस्त्राव्युदरवाळाने पण स्नेहन संस्कार तथा स्वेदन संस्कार आपी, अभ्यंग करी, नाभिथी नीचे डावी बाजूमां रोमावळीथी चार आंगळ जेटला भागने छोडी दई, शस्त्रवते पेट चीरी, शल्यथी जखमी थणला आंतरडांने बाहार काहाडी, तेमांथी शल्य काहाडी लई, आंतरडाना खावोने साफ करी, छिद्रना भागोने भेळा करी काळा मंकोडाओनी पासे करडाववा अने मंकोडा ते भागोने बराबर वळगी रहे त्यारे मंकोडाओनां गाथांओने नहीं कापतां धडोने कापी नाखवां.

પછી આંતરડાંને ઘીનો તથા મધનો અભ્યંગ કરી અસલના સ્થાનમાં સ્થાપીને ઉદરના વાહારના વ્રણને સીવી લેવો અને વ્રણના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે તેના હોટ વગેરેનું સંધાન પળ કરવું. પછી જેઠીમધથી મિશ્રિત કરેલી કાઠી માટીનો લેપ કરી પાટો બાંધી દર્દી રોગીને પવનવગરના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી યોગ્ય વર્તણુકનો ઉપદેશ કરવો અને ફક્ત દૂધનોજ આહાર રાખાવીને તૈલની કે ઘીની કોઠીમાં રાખવો.

૧૩ ઉદકોદરિણસ્તુ વાતહરતૈલાભ્યક્તસ્યો-
પ્પોદકસ્વિન્નસ્ય સ્થિતસ્યાતૈઃ સુપરિગૃહીત-
સ્યાકક્ષાત્પરિવેષ્ટિતસ્યાધોનાભેર્વામતશ્ચતુરજ્જુલ-
મપહાય રોમરાજ્યા વ્રીહિમુલેનાઙ્ગુષ્ઠોદરપ્રમા-
ણમવગાઢં વિધ્યેત્ । તત્ર વૃણ્વાદીનામન્યતમસ્ય
નાડીં દ્વિદ્વારાં પક્ષનાડીં વા સંયોજ્ય દોષોદ-
કમવસિઞ્ચેત્તતો નાડીમપહૃત્ય તૈલલવણેનાભ્ય-
જ્ય વ્રણવન્ધેનોપચરેન્ન ચૈકસિન્નેવ દિવસે સર્વે
દોષોદકમપહરેત્ । સહસ્રા હ્યપહૃતે તૃણાજ્વરા-
ક્ષમર્દાતીસારશ્વાસપાદદાહા ઉત્પચેરન્નાપૂર્યતે
વા શ્વેતરમુદરમસજ્ઞાતપ્રાણસ્ય તસ્યાત્તૃતીય-
ચતુર્થપશ્ચમપષ્ટાષ્ટમદશમદ્વાદશપોઢશરાત્રાણા-
મન્યતમમન્તરીઠ્ય દોષોદકમલપાલ્પમવસિ-
ઞ્ચેત્ । નિઃસ્રુતે ચ દોષે ગાઢતરમાવિકકૌશોય-
ર્ચર્મણામન્યતમેન પરિવેષ્ટ્યેદુદરં તથા નાધ્માપ-
યતિ વાયુઃ પળમાસાંશ્ચ પયસા ભોજયેજ્ઞાઙ્ગલર-
સેન વા તત્ર વ્રીન્માસાનર્દ્ધોદકેન પયસા ફ-
લામ્લેન જાઙ્ગલરસેન વાવશિષ્ટં માસત્રયમન્નં
લઘુ હિતં વા સેવેતૈવ સંવત્સરેણાગદી ભવતિ ॥

દકોદરની (જલોદરની) ચિકિત્સા.

૧૩ દકોદરવાળાને વાયુનું હરણ કરનારાં તૈલનો અભ્યંગ કરી, ડાઘા પાણીથી સ્વેદન સંસ્કાર આપી, સ્થિતિ કરાવી, તેના વિશ્વાસપાત્ર લોકોના હાથોથી તેને સારી પેટે પકડાવી રાખી, પેટને કાચપર્યંત તન્મયથી વીંટી લઈ, નાભિથી નીચે

ડાઘી તરફમાં રોમાવલીથી ચાર આંગળ જેટલા ભાગને છોડી દર્દી વ્રીહિમુલ નામના શઙ્ખવતે પેટમાં અંગુઠાના મધ્યભાગ જેટલો ડાઘો વીંધ કરવો. એ વીંધમાં કથીલ વગેરે પદાર્થોમાંથી કોઈ પદાર્થની પોલી નહીં અથવા વેદ્યવાળી પાંચીયાળી નહીં નાખીને પેટના દુષ્ટ જઠને સ્વાવવું. પછી નહીંને કાઠાડી લઈ વ્રણને સૈંધવથી યુક્ત કરેલા તૈલનો અભ્યંગ કરી પાટો બાંધી લેવો. એક દિવસેજ સઘળું દુષ્ટજઠ સ્વાવવું નહીં. કેમકે એકદમ સ્વાવવાથી નિર્વલ થઈ જાય અને જેને બલ પાછું પ્રાપ્ત થઈ હોતું નથી એવા રોગીને તરશ, જ્વર, અંગમર્દ, અતીસાર, શ્વાસ તથા પાદદાહ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પેટ અત્યંત ભરપૂર થઈ જાય છે. આ કારણને લીધે ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, આઠમો, દશમો, વારમો અને મોઠમો એટલા દિવસોમાં જે જે દિવસે અનુકૂળ જણાય તે તે દિવસે વચમાં એક, બે કે વધારે દિવસનું અંતર નાખી નાખીને દુષ્ટજઠનો થોડો થોડો સ્વાવ કરવો. દુષ્ટજઠનો સ્વાવ થયા પછી ડાઘા, રેશમના કે ચામડાના પાટાથી પેટને મજબૂત રીતે વીંટી લેવું કે જેથી વાયુ પેટને ફૂલાવી શકે નહીં. ક્રિયા કન્યા પછી રોગીને છ મહિના સૂધી દૂધથી અથવા જાંગલ પ્રાણિઓના માંસના રમથી આહાર કરાવવો તેમાં પેહેલા વ્રણ મહિના સૂધી ફક્ત અરધા પાણીમાં પકાવેલા દૂધની સાથે પેયા પાવી તથા જઠનું કાર્ય દૂધથીજ કરાવવું અને ત્રીજા વ્રણ મહિના સૂધી અરધા પાણીમાં પકાવેલા દૂધની સાથે અથવા દાઢિમ વગેરે ફળોના રમથી ખાટા કરેલા જાંગલ પ્રાણિઓના માંસના રમની સાથે હલકું તથા હિતકારી અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે છ મહિના સૂધી વર્તે અને તે પછી પળ વીજા છ મહિના સૂધી યોગ્ય પરેજી પાઠે તો દકોદરનો દરદી તમામ સ્વસ્થ થઈ જાય છે.

१४ भवति चात्र ।

आस्थापने चैव विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ।

सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं दृतं जाङ्गलजो रसो वा ॥

सघळा उदररोगीओने पकावेलुं दूध
तथा जांगल प्राणीओना मांसनो
रसो हितकारी छे.

१४ आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंत-
रिए स्वमुखथी कछुं छे के “प्रवीण वैद्योऽपि सघळा
उदररोगवाळाओने निरुहवस्तिमां, विरेचनमां,
पीवामां अने आहारोनी क्रियाओमां पकावेलुं दूध
देवुं अथवा जांगल प्राणीओना मांसनो रसो देवो.”

अध्याय १५ मो.

१ अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥
उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथा ‘मूढगर्भ-
चिकित्सितं’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे
व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए
श्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ नातः कष्टतममांस्त यथा मूढगर्भशल्या-
द्धरणमत्र हि यानियकृत्स्नीहान्त्रविवरगर्भाश-
यानां मध्ये कर्म कर्त्तव्यं स्पशेन । उत्कर्षणा-
पकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदनपीड-
नर्ज्जकरणदारणानि चैकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं
वाऽहिंसता तस्मादधिपतिमापृच्छथ परं च यत्न-
मास्थायोपक्रमेत ॥

मूढगर्भरूपी शल्यने काहाडवामां प्रथम
राजानी मंजूरी लेवानी जरूर अने
पछी पूरो यत्न राखवानी जरूर.

२ मूढगर्भरूपी शल्यने काहाडवा जेवुं बीजुं

१ मूढगर्भ के जेनां निदानो तथा लक्षणादिक नि-
दानस्थानना आठमा अध्यायमां केहेवामां आनां छे

एके काम विकट नथी. केमके ए काममां योनि,
यकृत, ग्रीह, आंतरडांओनो अवकाश अने गर्भा-
शय एओना मध्यमां हस्तस्पर्शथी क्रिया करवी
पडे छे अने गर्भने तथा गर्भिणीने नहीं मरवा देवा
उपर ध्यान आपीने एक हाथथीज गर्भने ऊंचो
करवो पडे छे, नीचो करवो पडे छे, गर्भनां अं-
गोने एक स्थानथी खसेडीने बीजा स्थानमां ला-
ववां पडे छे, गर्भना अंगनुं छेदन भेदन करवुं पडे
छे, गर्भना अंगना छेदीने वे विभाग करी नाखवा
पडे छे, गर्भने दवाववो पडे छे, गर्भने सीधो
करवो पडे छे अने गर्भना अवयव फाडी नाखवा
पडे छे. आम छे एटला माटे प्रथम राजानी
अनुमति लईने अने पछी परमयत्न राखीने ए
क्रिया करवी.

३ तत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दि-
ष्टा । स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिर-
सो वैगुण्यादंसयोजघनस्य वा ॥

मूढगर्भनी गतिना आठ भेद अने मूढ
नहीं थएला गर्भनी पण वखतपर
त्रण स्वाभाविक अटकायतो.

३ संक्षेपथा जोतां मूढगर्भनी गति आठ प्र-
कारनी थाय छे के जेओनुं व्याख्यान निदान-
स्थानना आठमा अध्यायना चौथा विषयमां आ-
पवामां आव्युं छे. मूढ नहीं थएला गर्भनी पण
माथांनी विषमस्थितिथी, खभाओनी विषमस्थि-
तिथी अने कमरनी विषमस्थितिथी वखतपर त्रण
स्वाभाविक अटकायतो थाय छे.

४ जीवति तु गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे
प्रयतेत निर्हर्त्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्रानुपशृणु-
यात्तान्वक्ष्यामः ॥

इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।

उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

तेनी चिकित्सा विषयनो.

इदममृतमपां समुद्धृतं वै
तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।
तदनलपवनाकवासवास्ते

सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥

मुक्ताः पशोर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ।
मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि विरमावितः ॥
औषधानि च विदध्याद्यथोक्तानि ।

जीवतो गर्भ काहाडी शकाय एम न
होय तो मंत्रोनुं श्रवण अने शा-
रीरस्थानमां कहेली चिकित्सा.

૪ ગર્ભ જીવતો હોય તો સૂતિકા સ્ત્રીએ તે
ગર્ભને કાહાડવાનો યત્ન કરવો. જો કાહાડી શ-
કાય નહીં એમ હોય તો વંચના મોહોડાથી, ગર્ભનું
નિસ્સરણ કરનારા નીચે લગ્વલા મંત્રોનું શ્રવણ
કરવું.

इदामृतं च सोमश्च चित्रज्ञानुश्च भामिनि ॥
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मंदिरे निवसं तु ते ॥ १ ॥

અર્થ-હે ઉત્તમ સ્ત્રી! આ તારા મંદિરમાં અ-
મૃત, ચંદ્ર, અગ્નિ અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો
નિવાસ કરો. ૧

इदममृतमपां समुद्धृतं वै
तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ॥
तदनलपवनाकवासवास्ते

सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ २ ॥

અર્થ-હે સ્ત્રી! જલમાંથી કાહાડેલું આ અ-
મૃત તારા આ ગર્ભને તુરત છૂટો કરો અને અગ્નિ,
પવન, સૂર્ય તથા ઇંદ્ર એઓ લવણસમુદ્રોની સાથે
તને શાંતિ આપો. ૨

मुक्ताः पशोर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ॥
मुक्तः सर्वभयाद्गर्भ एह्येहि विरमावितः ॥ ३ ॥

અર્થ-હે ગર્ભ! પશુના વિરુદ્ધ પાશો છુટ્યા
છે અને સૂર્યે કિરણોને મૂકી છે માટે તું પણ સર્વ
ભયથી મુક્ત થઈને આવ્ય આવ્ય અને પ્રસવસંબંધી
વીડ કરવાથી વિગમ પામ્ય. ૩

આ મંત્રો વૈદ્યે સૂતિકાને સંમલાવવા અને શા-
રીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં
કહ્યાપ્રમાણે ધૂપાદિક ઔષધો પળ કરવાં.

૫ મૃતે ચોત્તાનાયા આભુગ્રસક્થ્યા વસ્ત્રાધા-
રકોત્રમિતકટ્ટ્યા ધન્વનનગશાલ્મલીમૃત્સ્નાઘૃ-
તાભ્યાં પ્રક્ષયિન્વા હસ્તં યોનૌ પ્રવેશ્ય ગર્ભમ-
પહરેત્ ।

તત્ર સક્થિભ્યામાગતમનુલોમમેવાઞ્છેત્ ।

एकसक्थिप्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्यापहरेत् ।

સ્ફિગ્દેશેનાગતમ્ય સ્ફિગ્દેશં પ્રપીઙ્યોર્દ્વમુ-
ન્ક્ષિપ્ય સક્થિની પ્રસાર્યાપહરેત્ ।

તિર્યગાગતમ્ય પરિગ્રસ્યેવ તિરશ્ચીનમ્ય પશ્ચા-
દ્ગમૂર્દ્વમુન્ક્ષિપ્ય પૂર્વાદ્ગમપત્યપથં પ્રત્યાજવ-
માનાયાપહરેત્ ।

પાર્શ્વાપવૃત્તશિરસમસં પ્રપીઙ્યોર્દ્વમુન્ક્ષિપ્ય
શિરોऽપત્યપથમાનીયાપહરેત્ ।

વાહુદ્વયપ્રતિપન્નસ્યોર્દ્વમુત્પીઙ્યાસૌ શિરો-
ऽનુલોમમાનીયાપહરેત્ ।

द्रावन्त्यावसाध्यौ मूढगर्भौ ॥

મંત્રાદિક સઘલી ક્રિયાઓ વિફલ થાય
અથવા મૂઢગર્ભ મરી ગયો હોય તો .
ગર્ભને કાહાડવાની ક્રિયા.

૬ મંત્રાદિક સઘલી ક્રિયાઓ વિફલ થાય
અથવા મૂઢગર્ભ મરી ગયો હોય તો ગર્ભિણીને વૈદ્યે
પોતાની સામે મોહોડે ચત્તી રાખી, તેના સાથલોને
સંકુચિત કરી, ગાલમસૂરીયાના કે હીંડોળી વગે-
રેના આધારથી તેની કમરને ઝૂંચી રાખી, ધ્રામણ,
સાલેડો અને શેમલો એઓની માટીથી તથા
ઘીથી સ્વરડી હાથને યોનિમાં નાગ્વીને ગર્ભને
કાહાડી લેવો.

ગર્ભ જે વત્તે સાથલોથી (પગોથી) યોનિમાં
પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેને સીધી રીતેજ ધૂંચી લેવો.

જેનો એક સાથલ વાંકો વઢી ગયો હોય એવો
ગર્ભ વીજા એક સાથલથીજ યોનિમાં પ્રાપ્ત થયો
હોય તો પેલા સાથલને લાંબો કરીને ગર્ભને

સેંચી લેવો. (આ વિષયમાં ' માથલ ' એ શબ્દથી ' પગ ' લેવાનું યોગ્ય જણાય છે.)

જેના વચ્ચે માથલ વાંકા વઢી ગયા હોય તથા શરીર પળ વાંકું વઢી ગયું હોય એવો ગર્ભ આડો આવી કૂલાના પ્રદેશથી યોનિના મુખમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો કૂલાના પ્રદેશને દવાવી ઝુંચે કરી નાખી, માથલોને લાંબા કરીને ગર્ભને સેંચી લેવો.

ગર્ભ જો છાતીથી, પડઘાથી કે પીઠથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ અટકી રહ્યો હોય એટલે આડો આવીને મોગઢની પેટે થઈ રહ્યો હોય તો તેના ટાંચાને ઝુંચું કરી નાખી, શરીરના પૂર્વાર્ધને યોનિતરફ સીધું લાવીને તેને સેંચી લેવો.

જેનું માથું યોનિની અંદર પડઘામાં આડું આવી ગયું હોય એવો ગર્ભ એક હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકીને અટકી રહ્યો હોય તો તેના સ્વમાને દવાવી ઝુંચો કરી નાખી, માથાને યોનિમાં સીધું લાવીને તે ગર્ભને સેંચી લેવો.

જેનું માથું વાંકું વઢી ગયું હોય એવો ગર્ભ વચ્ચે હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી અટકી રહ્યો હોય તો તેના વચ્ચે સ્વમાઓને દવાવી ઝુંચા કરી માથાને યોનિમાં સીધું લાવીને તે ગર્ભને સેંચી લેવો.

જેની કમર વાંકી વઢી गई હોય એવો ગર્ભ હાથથી, પગથી તથા માથાંથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈને અટકી રહ્યો હોય તે ગર્ભ અને જે ગર્ભ એક સાથે યોનિના મુખને અને વીજા સાથે યોનિના મુખને પ્રાપ્ત થઈને અટકી રહ્યો હોય તે ગર્ભ એ વચ્ચે ગર્ભો શસ્ત્રક્રિયા વિના અસાધ્યજ છે.

૧ મંડલાગ્રં ફલે તેષાં તર્જન્યંતર્નસ્વાકૃતિ ફલ્લાના પ્રદેશમાં તર્જની આંગઢીના અંદરના નસના જેવી આકૃતિવાળું શસ્ત્ર મંડલાગ્ર કેહેવાય છે. (વાગ્મટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો.)

૨ મુદ્રિકાનિર્ગતમુખં ફલે ત્વર્દ્વાંગુલાયતમ્. યોગતો વૃદ્ધિપત્રેણ મંડલાગ્રેણ વાસમમ્. તત્પ્રદેશિન્યગ્રપર્વપ્રમાણાર્પણમુદ્રિકમ્. સૂત્રવદ્દં તર્જની આંગઢીના આગલા પર્વ જેવડા કરડામાં નાસેલું, તે કરડામાંથી કાઢાડેલા મુખવાળું, ફલ્લામાં અરધું આંગઢ લાંબું, પા-

૬ એવમશક્યે શસ્ત્રમવચારયેત્ ।

સચેતનં ચ શસ્ત્રેણ ન કથજ્ઞન દારયેત્ ।

દાર્યમાણો હિ જનનીમાત્માનં ચૈવ ઘાતયેત્ ॥

તત્ર સ્ત્રિયમાશ્વાસ્ય મળ્ડલાગ્રેનાકુલીશ-
સ્ત્રેણ વા શિરો વિદાર્ય શિરઃકપાલાન્યાહૃત્ય શ-
કુના ગૃહાત્વોરસિ કક્ષાયાં વાપહરેદમિત્રે શિ-
રસિ ચાક્ષિકૂટે ગળ્ડે વા અંસસંસક્તસ્યાંસદેશે
વાહું છિત્વા દતિમિવાતતં વાતપૂર્ણોદરં વા
વિદાર્ય નિરસ્યાન્ત્રાણિ શિથિલીભૂતમાહરેજ્ઞાન-
સક્તસ્ય વા જઘનકપાલાનીતિ ।

યદ્યદ્દક્ષં હિ ગર્ભસ્ય તસ્ય સ્વજતિ તદ્વિપક્ ।

સમ્યગ્વિનિર્હરેચ્છિત્વા રક્ષેન્નારીં ચ યત્નતઃ ॥

ગર્ભસ્ય ગતયશ્ચિત્રા જાયન્તેઽનિલકોપતઃ ।

તત્રાનલ્પમતિર્વૈદ્યો વત્તેન વિધિપૂર્વકમ્ ॥

મૂઢગર્ભ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા.

૬ જો ઉપર પ્રમાણે ક્રિયાઓથી ગર્ભ કા-
ઢાડી શકાય નહીં એમ હોય તો પછી ગર્ભ ઉપર
શસ્ત્રક્રિયા કરવી. ગર્ભ જો જીવતો હોય તો તેને
કોઈ રીતે પળ શસ્ત્રથી વિદારિત કરવો નહીં. કેમકે
શસ્ત્રથી વિદારિત કરવામાં આવતો જીવતો ગર્ભ
પોતાની માતાને અને પોતાને પળ નષ્ટ કરે છે.

શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય તે સમયે સ્ત્રીને આ-
શ્વાસના આપી, (ધીરજ દઈ) મંડલાગ્ર નામના
શસ્ત્રથી અથવા અંગુલીશસ્ત્ર નામના શસ્ત્રથી ગ-
ર્ભના માથાને ભેદી નાખી, તેનાં અસ્થિઓ વગેરેને
બાહાર કાઢાડી નાખી શંકુ નામના યંત્રવતે

છઠ્ઠ કાંઢામાં બાંધવાના દોરાવાળું અને રચનામાં વૃદ્ધિ-
પત્ર નામના અથવા મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્ર જેવું શસ્ત્ર અંગુ-
લીશસ્ત્ર કેહેવાય છે. (વાગ્મટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો.)

૩ નતોઽગ્રે શંકુના તુલ્યો ગર્ભશંકુરિતિસ્મૃતઃ ॥

અષ્ટાંગુલાયતસ્તેન મૂઢગર્ભ હરેત્ સ્ત્રિયાઃ ॥

ગર્ભશંકુ આગઢના ભાગમાં નમ્લો, સ્ત્રીલા જેવા આ-
કારવાળો અને આઠ આંગઢ લાંબો જોડા. એ ગર્ભશંકુ-
વતે સ્ત્રીના મૂઢગર્ભને બાહાર સેંચી લેવો. (વાગ્મટ સૂ-
ત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૫ મો.)

ગર્ભની છાતીને કે કાઁખને પકડીને તે ગર્ભને ઁંચી લેવો. માથાને તોડયું ન હોય તો શંકુ નામના યંત્ર-વતે ગર્ભના લમણાને અથવા ગાલને પકડીને ગર્ભને ઁંચી લેવો. ગર્ભ જો ઁખમાથી અટકી રહ્યો હોય તો તે પ્રદેશમાં વાહુને કાપીને ગર્ભને કાઁઁાડી લેવો અને જો ગર્ભનું પેટ વાયુથી પૂર્ણ થઈ પઁવાલની પેટે વિસ્તીર્ણ થઈ ગયું હોય તો પેટને ચીરી આંતરઁાંઓને વા-હાર કાઁઁાડી નાઁવાં અને ઁમ કરવાથી ગર્ભ શિ-થિલ થઈ જાય ઁટલે તેને ઁંચી લેવો. ગર્ભ જો કમરથી અટકી રહ્યો હોય તો તેની કમરને ચીરી કમરનાં અસ્થિઓને વાહાર કાઁઁાડી નાઁવીને પછી તેને ઁંચી લેવો.

ગર્ભનું જે જે અંગ અટકી રહ્યું હોય તે તે અંગને વૈદ્યે કાપી નાઁવીને ગર્ભને સારી યુક્તિથી ઁંચી લેવો અને પૂરો યત્ન રાઁવીને ઁત્રીનું રક્ષણ કરવું. (ઁત્રીનું અંગ જરા પળ ન છેદાય તેમ કરવું.) વાયુના પ્રકોપને લીધે ગર્ભની સ્થિતિઓ વિચિત્ર વિચિત્ર પ્રકારોની થાય છે માટે તે વિષયમાં બુ-દ્ધિમાન વૈદ્યે તે તે સ્થિતિને અનુસરીને ક્રિયા કરવી અર્થાત્ જે ક્રિયા આ પ્રકરણમાં ન કહેલી છતાં પળ યોગ્યતાથી પ્રાપ્ત થઈ જણાય તે કરવી.

૭ નોપેક્ષેત મૃતં ગર્ભં મુઁહૂર્ત્તમપિ પળ્ડિતઃ ।
સ હ્યાશુ જનનીં હન્તિ નિરુચ્છાસં પશું યથા ॥

મરણ પામેલા ગર્ભને જરાવાર પળ
અંદર રેહેવા દેવો નહીં.

૭ સમજૂ વૈદ્યે મરણ પામેલા ગર્ભને જરાવાર પળ અંદર ઁમને ઁમ રેહેવા દેવો નહીં. કારણ કે જેમ નિર્દય માળસ પશુને શ્વાસરહિત કરીને મારી નાઁલે છે તેમ મરણ પામેલો ગર્ભ માતાને શ્વાસરહિત કરીને મારી નાઁલે છે.

૮ મળડલાગ્રેણ કર્ત્તવ્યં છેદ્યમન્તર્વિજાનતા ।
વૃદ્ધિપત્રં હિ તીઁષ્ણાત્રં નારીં હિંસ્યાત્કદાચન ॥

ગર્ભના છેદનમાં મંડલાગ્ર નામના શ-
સ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો પળ વૃદ્ધિપત્ર
નામના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો
નહીં.

૮ પ્રવીળ વૈદ્યે યોનિની અંદર ગર્ભનું જે છેદન કરવું તે મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્રથી કરવું પળ વૃ-દ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રથી કદી કરવું નહીં. કેમકે ઁ વૃદ્ધિપત્ર તીઁષ્ણ અગ્રવાલું હોવાને લીધે વઁવ-તપર ઁત્રીને મારી નાઁલે છે.

અથાપતન્તીમપરાં પાતયેત્પૂર્વવદ્ધિપક્ ।
હસ્તેનાપહરેદ્ધાપિ પાર્શ્વાભ્યાં પરિપીઁડ્ય વા ॥
ધુનુયાઁઁ મુઁહુર્નારીં પીઁડયિત્વાંસપિળ્ડિકામ્ ।
તૈલાક્તયોનેરેવં તાં પાતયેન્માતિમાન્મિપક્ ॥

ઓઁ ન પડતીં હાંય તાં તેનં પાડવાનીં ક્રિયા.

૯ ઓઁ જાં પડતી ન હોય તો તેને વૈદ્યે શા-રીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં કહેલી ક્રિયાથી પાડવો અથવા ઁત્રીને વત્તે પડઁવાં-ઓમાં દવાવી યોનિની અંદર હાથ નાઁવીને હાથ-વતે ઓઁને કાઁઁાડી લેવી અથવા ઁત્રીના ઁવ-માનાં ટોંચકાંને દવાવીને તે ઁત્રીને વારંવાર હ-લાવવી કે જેથી ઓઁ પડી જાય. ઓઁ પાડવાનીં હોય ત્યારે યોનિને તૈલનો અભ્યંગ આપીને પછી ઁ પ્રમાણે પાડવી.

૧૦ ઁવં નિર્હૃતશલ્યાં તુ સિઁઁ્ઁેદુળ્ળેન વારિણા ।
તતોઁઁઁ્યક્તશરીરાયા યોનોં ઁ્ઁેહં નિધાપયેત્ ॥
ઁવં મૃદ્ધી ભવેઁયોનિસ્ત્તઁ્ઁૂલં ઁોપશામ્યતિ ।
ઁળ્ળાતન્મૂલગુળ્ળ્યલાહિઁુ ભાર્ગીં સદીપ્યકામ્ ॥
વઁામતિવિપાં રાઁઁ્ઁાં ઁઁ્યં સંઁ્ઁૂર્ણં પાયયેત્ ॥
ઁ્ઁેહેન દોપસ્યન્દાર્થં વેદનોપશમાય ઁ ।
કાથં ઁૈષાં તથા કલકં ઁૂર્ણં વા ઁ્ઁેહવર્જિતમ્ ॥
શાકત્વગ્ધિઁ્ઁ્ઁવતિવિપાપાઁકઁદુકરોહિણીઃ ॥
તથા તેજોવર્તીં ઁાપિ પાયયેત્પૂર્વવદ્ધિપક્ ॥
ત્રિરાત્રં પઁઁ્ઁસપ્તાહં તતઃ ઁ્ઁેહં પુનઃ પિવેત્ ।
પાયયેદ્ઁાસવં નક્તમરિષ્ટં વા સુસંસ્કૃતમ્ ॥

शिरीषककुभाभ्यां च तोयमाचमने हितम् ॥
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ।
सर्वतः परिशुद्धा च स्निग्धपथ्याल्पभोजना ॥
स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेत्क्रोधविचर्जिता ।
पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥
रसं दशाहं शोषे तु यथायोगमुपाचरेत् ।

गर्भ काहाडीने ओळ पाड्या पळी
अमुक दिवसो सूर्धी करवानी
क्रिया.

१० ए प्रमाणे गर्भरूप अने ओळरूप शल्य काहाड्या पळी स्त्रीना शरीर उपर उता पाणीनुं भेचन करवुं अने पळी तेना शरीरपर स्नेहनो अभ्यंग करावीने योनिमां स्नेहवाळुं रुनुं पूमडुं खोमाववुं. आम करवाथी योनि कोमळ थाय ले अने तेनी वेदना पण शांत थई जाय ले. दोपने खवाववा माटे तथा वेदनानी शांतिने माटे पीपळ, पीपळीमूळ, सृंठ, एलची, हींग, भारंगी, अजमा, वज, अतवम, रास्ना अने चवक एओनुं चूर्ण करीने स्नेहनी माथे पावुं. जो देशादिकना अनुमार प्रमाणे स्नेह देवो योग्य न जणाय तो ए पीपळ वंगरेनां कल्क, काथ के चूर्ण करीने स्नेहवगरनां पावां. साग, तज, हींग, अवतम, कालीपाड, कडु अने तेजवल, एओनां कल्क, काथ के चूर्ण पण उपर प्रमाणे पावां. त्रण रात व्यतीत अतां सूर्धी ए प्रमाणे करीने पळी पांच दिवस सूर्धी के मात दिवस सूर्धी स्नेहपान कराववुं. सारी रीने संस्कारो आपीने वनावेलो आसव के अरिष्ट राते पावो. ए स्त्रीने योनि घोवामां तथा पानादिकमां सरसडीयो तथा कडायो के माजड एओनुं जळ देवुं ए हितकारी ले. ए स्त्रीने जे जे कोई बीजा उपद्रवो थाय तेओनी पण यथायोग्य चिकित्सा करवी. सर्व प्रकारे शुद्ध थया पळी ए स्त्रीए स्निग्ध, पथ्य तथा अल्प भोजन करवुं, नित्य स्वेदनमां (अग्निनो शोक लेवामां) तथा स्नेहना अभ्यंगमां

तत्पर रेहेवुं, क्रोधादिकनो त्याग करवो. ए स्त्रीने वायुनुं हरण करनारां द्रव्योथी पकावेलुं दूध भोजनमां देवुं ए हितकारी थाय ले. ए प्रमाणे दश दिवससूर्धी करीने पळी बीजा दश दिवससूर्धी भोजनमां मांसनो रसो देवो हितकारी ले. ए बीजा दश दिवसोमां पण ते स्त्रीने स्वेदनमां तथा स्नेहना अभ्यंगमां तत्पर राखवी, हलकुं पथ्य तथा अल्पभोजन कराववुं अने क्रोधादिकनो त्याग कराववो. बीजा दश दिवस पळी पण योग्य जणाय तेवा उपचारो कन्या करवा अने योग्य परेजी पळाव्या करवी.

११ व्युपद्रवां विशुद्धां च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ॥

प्रसूता स्त्रीने चार महिना पळी परेजी छोडाववी.

११ स्त्रीने उपद्रवोगरनी, दोषादिकथी तमाम रहित थाएली अने बलथी तथा सारा वर्णथी युक्त थाएली जाणीने चार महिना पळी परेजीथी मुक्त करवी.

१२ योनिसन्तर्पणेऽभ्यङ्गे पाने वस्तिषु भोजने ॥
बलातैलमिदं चाभ्यं दद्यादनिलवारणम् ।
बलामूलकपायस्य दशमूलीकृतस्य च ॥
यवकोलकुलन्थानां काथस्य पयसस्तथा ।
अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ॥
पंचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ।
तथागुणं सर्जरसं सरलं देवदारु च ॥
मज्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुसारिकाम् ।
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं सारिवां वचाम् ।
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजते मृण्मयेऽपि वा ॥
प्रक्षिप्य कलशे सम्यक्स्वनुगुप्तं निधाययेत् ।
बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥
यथावलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
वातक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥

एतदाक्षेपकादीन्वै वातव्याधीनपोहति ।
 हिक्कां कासमर्धामन्थं गुल्मं श्वासं च दुस्तरम् ॥
 पण्मासानुपयुज्यैतदन्त्रवृद्धिमपोहति ।
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
 राज्ञामेतद्धि कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥

बलातैल.

१२ योनिने तृप्त करवामां, अभ्यंगमां, पा-
 वामां, वस्त्रिओमां तथा भोजनमां सूतिकाने वा-
 युनुं निवारण करनाखं नीचे लखेलुं बलातैल
 आपवुं.

बलदाणाना लोडोनां मूलीयांनो काथ, दशमू-
 लीनो काथ, जव, उत्तम बोर तथा कळथी एओनो
 काथ अने दूध एओना आठ आठ भाग लेवा अने
 तैलनो एक भाग लेवो. ए सर्वेने एकठां करी
 तेमां काकोल्यादि मधुर गण, मैधव, अगळू,
 राळ, चीडो देवदार, देवदार, मर्जाट, रतांजलि, कट,
 एळची, पत्थरफूल, जटामांसी, शिलाजित, तमा-
 लपत्र, तगर, उपलसरी, वज, आमोद, मुवा, अने
 साटोडी एओनो कल्क नाखीने ते तैल पकाववुं.
 सारी रीते पाकी रहे त्यारे उतारी लई सुवर्णना,
 रूपाना के साटीना वासणमां नाखीने सारा बं-
 दोवस्तथी राखी मेलवुं. आ बलातैल नामनुं
 तैल वायुसंवंधी संघळा विकारोने नष्ट करे छे
 एटला माटे सूतिकाने तेनी शक्तिप्रमाणे आ
 तैलनी मात्रा देवी. जे स्त्री गर्भधारणने इच्छती
 होय तेने अने जे पुरुषनुं वीर्य क्षीण थई गयुं
 होय तेने पण आ तैलनो उपयोग कराववो. वा-
 युथी क्षीण थएलो, मर्ममां अभिघात पामेलो,
 कचराएलो, बीजी कोई रीते अभिघात पामेलो,
 भग्न थएलो अने श्रमथी दुःखी थएलो एओने
 पण आ तैल सर्वथा उपयोगी छे. आ तैल
 आक्षेपक वगेरे वातव्याधिओने, हेडकीने, खां-
 सीने, अधिमंथने, गुल्मने अने दुस्तर श्वासने
 पण मटाडे छे. आ तैलनो छ महिना सूधी उप-

योग करवाथी अंत्रवृद्धि मटी जाय छे अने पुरुष
 नवीन धातुवाळो तथा स्थिर यौवनवाळो थाय छे.
 राजाओने माटे, राजाओ जेवा पुरुषोने माटे
 अने जे पुरुषो सुखीया, सुकुमार तथा धनाढ्य
 होय तेओने माटे आ बलातैल बनाववुं.

१३ बलाकपायपीतेभ्यस्तिलेभ्यो वाप्यनेकशः ।
 तैलमुत्पाद्य तत्काथशतपाककृतं शुभम् ॥
 निवाते निभृतागारे प्रयुजीत यथावलम् ।
 जीर्णोऽस्मिन्पयसा स्निग्धमश्रीयात्पष्टिकौदनम् ॥
 अनन विधिना द्रोणमुपयुज्यान्नमीरितम् ।
 भुजीत द्विगुणं कालं बलवर्णान्वितस्ततः ॥
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शतायुः पुरुषो भवेत् ।
 शतं शतं तथोत्कर्षो द्रोणे द्रोणे प्रकीर्तितः ॥

शतपाकबलातैल.

१३ तिलोने घणी घणीवार बलदाणानां मू-
 लीयांनो काथोनां भावनाओ आपी, ते तिलोनुं
 तैल कढडावी, ते तैलने बलदाणानां मूलीआना
 काथोमां मोवार पकाववामां आवे एटले ते
 शतपाकबलातैल केहवाय छे. पवनवगरना गुप्त
 घरमां रहने जटराग्निना तथा शरीरना बलप्रमाणे
 आ तैलनो नित्य उपयोग करवो अने ते जीर्ण
 थाय त्यारे साठी चोग्रानो स्निग्ध भात दूधनी
 साथे जमवो. आ विधिप्रमाणे एक हजार चोवीश
 तोलां भार आ तैलनो क्रमथी उपयोग करी, ते
 उपयोग करतां जेटला दिवमो लाग्या होय तेटला
 दिवसोथी वमणा दिवमोगूथी पथ्य अन्न जमवुं. आ
 प्रमाणे विधान करवामां आवे तो पुरुष बलवान्
 थाय छे, सारा वर्णवाळो थाय छे, मघळा दोपोथी
 मुक्त थाय छे अने सो वर्षनुं आयुष्य भोगवे छे.
 आ तैलनो एक एक द्रोणना (एक हजार चो-
 वीश तोलां भारनो एक द्रोण थाय छे.) उपयो-
 गथी सो सो वर्षनुं आयुष्य वधे छे.

१४ बलाकल्पेनातिबलागडूच्यादित्यर्पणिषु ।
 सैरेयके धीरतरौ शतावर्षा त्रिकण्टके ॥

तैलानि मधुके कुर्यात्प्रसारण्यां च बुद्धिमान् ।
बलातैलना विधिप्रमाणेज वीजां पण
केटलां एक तैलो बनाववां.

१४ बुद्धिमान् वैद्ये आ बलातैलना विधि-
प्रमाणेज खपाट, गळो. मूजमुग्धी, सफेद कांटा-
अशोरीयो, वीरतरु, शतावरी, गोखरू, जेटीमध अने
रीमामणी एओनां पण जूदां जूदां तैलो बनाववां.
(आ तैलो पण सूतिका वगेरेने उपयोगी छे.)

१५ नीलोत्पलं वरीमूलं गव्यं क्षीरे विपाचयेत् ॥
शतपाकं ततस्तेन तिलतैलं पचेद्भिषक् ।
बलातैलस्य कल्कांस्तु सुपिष्टांस्तत्र दापयेत् ॥

शतपाक नीलोत्पलतैल.

१५ नीलकमल अने शतावरीनां मूल एओनो
गायना दूधमां काथ करी ते काथथी अने उपर
कहेला बलादि तैलमां नाखवाना सारी पेटे वा-
टेला कल्कोथी सो वार तलना तैलने पकाववुं
एटले ते शतपाकनीलोत्पलतैल मिद्ध थाय
छे. (आ तैल पण सूतिका वगेरेने उपयोगी छे.)

१६ सर्वेषामेव जानीयादुपयोगं चिकित्सकः ।
बलातैलवदन्तेषां गुणांश्चैव विशंपतः ॥

शतपाकबलातैल वगेरं तैलोनां उप-
योग तथा विशेष गुणां.

१६ वैद्ये आ शतपाकबलातैल वगेरे तै-
लोना उपयोग पोतानी बुद्धिथी योजी लेवो अने
तेओना विशेष गुणो बलातैलना जेवाज समजवा.

अध्याय १६ मो.

१ अथातो विद्रधिनां चिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'विद्रधिचि-

१ वीरतरु मारवाड तरफ थाय छे. एनां फूल धोळां
तथा लाल रंगनां अने जाईनां फूलो जेवां थाय छे.

१ विद्रधिओ के जेओनां निदानो तथा लक्षणादिक

किंत्सित' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्या-
ख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए
सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ उक्ता विद्रधयः पड्ये तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ।
शोषेष्वामेष्टु कर्त्तव्या त्वरितं शोफवत्क्रिया ॥

काचा विद्रधिओनी सामान्य चिकित्सा.

२ छ प्रकारना विद्रधिओ निदानस्थानमां
कह्या छे तेओमां त्रणे दोषोथी थएलो विद्रधि के
जे असाध्यज छे तेने छोडी दईने बाकीना पांच
विद्रधिओ काचा होय ते समयमां तुरतज सो-
जानी चिकित्सा जेवी चिकित्सा करवी. (आ
स्थानना पहेला अध्यायमां कह्याप्रमाणे अपत-
र्पणथी मांडीने विरेचन सूधीनी वार चिकित्साओ
करवी.)

३ सुरङ्गीमूलकल्कैस्तु घृततैलवसायुतैः ।
सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥
सानूपौदकमांसस्तु काकोल्यादिः सतर्पणः ।
स्नेहाम्लसिद्धो लवणः प्रयोज्यश्चोपनाहने ॥
वेशवारैः सकृशरैः पयोभिः पायसैस्तथा ।
स्वेदयेत्सततं चापि निर्हरेच्चापि शोणितम् ॥
स चंदेवमुपक्रान्तः पाकायाभिमुखो भवेत् ।
तं पाचयित्वा शस्त्रेण भिन्द्याद्भिन्नं च शोधयेत् ॥

पञ्चमूलकपायेण प्रक्षाल्य लवणोत्तरैः ।
तिलैर्भद्रादिमधुकसंयुक्तैः प्रतिलेपयेत् ॥
वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।
पृथक्पण्यादिसिद्धेन त्रैवृतेन च रोपयेत् ॥

वायुथी थएला विद्रधिनी चिकित्सा.

३ वायुथी थएला विद्रधि उपर वी, तेल अने
चरवी एओथी संयुक्त करेला सरगवाना मूलना
कल्कनो सेहेवाय तेवो ऊनो जाडो जाडो लेप क-
रवो. काकोल्यादि गणने आनूप प्राणीओनां तथा
निदानस्थानना ९ मा अध्यायमां कहेलां छे तओनां
चिकित्सा विषयनो.

જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી અને જવના સાથવાથી યુક્ત કરી, સ્નેહોમાં તથા ટાટા રસમાં પકાવી, લવણથી યુક્ત કરીને તેનો વાતવિદ્રધિ ઉપર ઉપનાદ કરવો. અહદ, તલ તથા ચોલા એઓની સ્ત્રીચડીથી, માંસના વેસવારોથી, દૂધોથી અને દૂધપાકોથી નિરંતર વાતવિદ્રધિનું સ્વેદન કરવું અને તેમાંથી રુધિરનું સ્વાવળ પળ કરવું. આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતાં એ વાતવિદ્રધિ જો પાકવામાં તૈયાર થાય તો તેને પકાવી શસ્ત્રથી ભેદી નાખવો અને ભેદ્યા પછી તેનું શોધન કરવું. એ વિદ્રધિના વ્રણને પંચમૂર્તીના કાથથી ધોઈ તે વ્રણ ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં કહેલા ભદ્રદારુ આદિ વર્ગથી તથા જેટીમધથી યુક્ત કરેલા અને શાશા સૈંધવવાળા તિલોના કલ્કનો લેપ કરવો. સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોથી અને ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં કહેલાં આકડાનાં મૂલ વગેરે શોધન દ્રવ્યોથી યુક્ત કરેલા ત્રૈવૃત નામના ઘીથી (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં જુવો.) તે વ્રણનું શોધન કરીને પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કહેલાં પૃશ્નિપર્ણી આદિ રોપણ દ્રવ્યોના કાથાદિકથી પકાવેલા એજ ત્રૈવૃત નામના ઘીથી રોપણ કરવું.

૪ પૈત્તિકં શર્કરાલાજમધુકૈઃ સારિવાયુતૈઃ ।
પ્રદિહ્યાત્ક્ષીરપિષ્ટૈર્વા પયસ્યોશીરચન્દનૈઃ ॥
પાક્કૈઃ શીતકપાયૈર્વા ક્ષીરૈરિશ્વરસૈસ્તથા ।
જીવનીયધૃતૈર્વાપિ સેચયેચ્છર્કરાયુતૈઃ ॥
ત્રિવૃદ્ધરીતકીનાં ચ ચૂર્ણં લિહ્યાન્મધુદ્રવમ્ ।
જલૌકોભિર્હરેચ્છાસુક્ષ્મકં ચાપાત્ય બુદ્ધિમાન્ ॥
ક્ષીરવૃક્ષકપાયેળ પ્રક્ષાલ્યૌદકજેન વા ।
તિલૈઃ સયષ્ટિમધુકૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ સર્પિવા યુતૈઃ ॥
ઉપદિહ્ય પ્રતનુના વાસસા વેષ્ટયેદ્રવમ્ ।
પ્રપૌંડરીકમઙ્ગિષ્ઠામધુકોશીરપક્કૈઃ ॥
સહરિદ્રૈઃ કૃતં સર્પિઃ સક્ષીરં વ્રણરોપણમ્ ।
ક્ષીરશુક્લાપૃથક્પર્ણસમજ્ઞારોધચન્દનૈઃ ॥

ન્યગ્રોધાદિપ્રવાલેષુ તેપાં ત્વક્ષુથવા કૃતમ્ ।
નક્તમાલસ્ય પત્રાણિ તરુણાનિ ફલાનિ ચ ॥
સુમનાયાશ્ચ પત્રાણિ પટોલારિષ્ટયોસ્તથા ।
દ્રે હરિદ્રે મધૂચ્છિદ્રં મધુકં તિક્તરોહિણી ॥
પ્રિયઙ્ગુઃ કુશમૂલં ચ નિચુલસ્ય ત્વગેવ ચ ।
મઙ્ગિષ્ઠાચન્દનોશીરમુત્પલં સારિવા ત્રિવૃત્ ॥
એતેપાં કાર્પિકૈર્ભાગૈર્ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।
દુષ્ટવ્રણપ્રશમનં નાડીવ્રણવિશોધનમ્ ॥
સદ્યશ્લિષ્ણવ્રણાનાં ચ કરઙ્ગાયમિદં શુભમ્ ।
દુષ્ટવ્રણાશ્ચ યે કેચિદ્યે ચોત્સૃષ્ટક્રિયા વ્રણાઃ ॥
નાડ્યો ગમ્ભીરિકા યાશ્ચ સદ્યશ્લિષ્ણાસ્તથૈવ ચ ।
અગ્નિશ્શારકૃતાશ્ચૈવ યે વ્રણા દારુણા અપિ ॥
કરઙ્ગાયેન હવિષા પ્રશામ્યન્તિ ન સંશયઃ ।

પિત્તથી થણા વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

૪ સાકર, સાઠ્ઠી ધાળી, જેટીમધ અને ઉપલસરી એઓને દૂધમાં વાટીને તેઓનો અથવા આસોંદ, વાળો અને સૂઝડ એઓને દૂધમાં વાટીને તેઓનો પિત્તથી થણા વિદ્રધિ ઉપર લેપ કરવો. સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં કહેલાં પિત્તહર દ્રવ્યોના ઉકાળેલા કાથોથી, તે દ્રવ્યોના સ્વરસ તથા હિમ આદિ શીત કપાયોથી, દૂધોથી, શેલડીના રસોથી અને સાકરથી સંયુક્ત કરેલાં કાકોલ્યાદિ જીવનીયવર્ગનાં ઘૃતોથી એ વિદ્રધિ ઉપર સેચન કરવું. પિત્તવિદ્રધિવાળાને મધમાં કાલવેટું નમોતરનું તથા હરડેનું ચૂર્ણ ચટાડવું અને જઠો મૂકીને તે વિદ્રધિના રુધિરનું સ્વાવળ કરવું. એ વિદ્રધિ પાકે તો તેને શસ્ત્રથી ભેદી, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના કાથથી અથવા જલમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધીઓના કાથથી ધોઈ જેટીમધ, મધ તથા ઘી એઓથી સંયુક્ત કરેલા તિલોના કલ્કનો લેપ કરીને તે ઉપર શીળા વચ્ચનો પાટો બાંધવો. પાંડેરવો, મજીઠ, જેટીમધ, વાળો, પક્ષકાષ્ઠ અને હલ્દર એઓનો કલ્ક નાસી દૂધમાં પકાવેલા ઘીથી પિત્તવિદ્રધિના વ્રણનું રોપણ કરવું. અથવા સફેદ વિદારીકંદ, પૃશ્નિપર્ણી, મજીઠ, લોદર

અને સૂચક એઓનો કલ્ક નાચી ન્યગ્રોધાદિ ગણનાં પાનડાંઓના કે છાલોના ક્ષાથથી પકાવેલા ઘીથી પિત્તવિદ્રધિના વ્રણનું રોપણ કરવું.

કરંજાદ્યઘૃત.

કરંજનાં પાનડાં, કરંજનાં કાચાં ફળો, જા-ઈનાં પાનડાં, પટોલનાં પાનડાં, લીંવડાનાં પાનડાં, હઝદર, દારૂહઝદર, માળ, જેટીમધ, કડુ, ઘ-ઉલાં, ઘર્ધનાં મૂળ, નેતરની છાલ, મજીઠ, સૂચક, વાળો, કમળ, ઉપમરી અને નમોતર એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને એક એક તોલાં ચાર લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક નાચીને દૂધ વગેરે ચોગળા દ્રવમાં ચોસટ તોલાં ભાર વી પકાવવું. આ ઘી કરંજાદ્યઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘી દુષ્ટ વ્રણોને શાંત કરે છે, નાડીવ્રણોનું શોધન કરે છે અને તુરતના થણા (આગંતુજ) વ્રણો ઉપર પણ હિતકારી છે. જે દુષ્ટવ્રણો હોય, જેઓની વીજા વૈદ્યોએ ચિકિત્સા છોડી દીધી હોય એવા વ્રણો હોય, ગંભીર નાડીવ્રણો હોય, તુરતના કરેલા છેદનાદિકથી થણા વ્રણો હોય અને અગ્નિથી કે ક્ષારથી થણા દારુણ વ્રણો હોય તેઓ પણ આ કરંજાદ્યઘૃતથી શાંત થઈ જાય છે એમાં કશો સંશય નથી.

૫ દ્રષ્ટકાસિકતાલોહગોશક્તુપપાંસુભિઃ ॥
મૂત્રરુણશ્ચ સતતં સ્વદયચ્છુપ્પાવેદ્રધિમ્ ॥
કપાથપાનૈર્વમનૈરાલેપૈરુપનાહનૈઃ ॥
હરેદ્દોપાનમીક્ષ્ણં ચાપ્યલાઘ્વાસુક્તયૈવ ચ ॥
આરગ્વધકપાયેણ પક્કં ચાપાઘ્ય ધાવયેત્ ॥
હરિદ્રાત્રિવૃતાસક્તિલૈર્મધુસમાયુતૈઃ ॥
પૂરયિત્વા વ્રણં સમ્યગ્વધ્ધીયાત્કીર્તિતં યથા ॥
તતઃ કુલત્થિકાદન્તીત્રિવૃચ્છયામાર્કતિલ્વકૈઃ ॥
કુર્યાત્તૈલં સગોમૂત્રં હિતં તત્ર સસૈન્ધવમ્ ॥

કફથી થણા વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

૬ કફથી થણા વિદ્રધિનું ગરમ કરેલી ઇંટો-થી, રેતીથી, લોઢાંઓથી, ગાયના છાળથી, ફોતરાં-ઓથી, રજથી અને મૂત્રોથી નિરંતર સ્વેદન કરવું.

એ વિદ્રધિના દરદીના દોષોનું કાથો પીવરાવવાથી, વમનોથી, લેપોથી તથા ઉપનાહનોથી વારંવાર હરણ કરવું અને તેના વિદ્રધિમાંથી તૂંબડીવતે લોહીનું હરણ કરવું. એ વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેને શસ્ત્રથી ભેદીને ગરમાઝાના ક્ષાથથી ધોવો અને પછી હઝદર, નસોતર, જવનો સાથવો તથા તલ એઓનો મધથી સંયુક્ત કલ્ક કરી તે કલ્કથી વ્રણને પૂરીને સૂત્રસ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે યોગ્ય પાટાર્થી બાંધવો. એ વ્રણને માટે કઢથી, નેપાળો, નમોતર, વરધારો, આકહો, પાટીયો લોદર તથા સંધવ એઓનો કલ્ક નાચી ગોમૂત્રમાં તૈલ પકા-વવું એ હિતકારી થાય છે.

૬ પિત્તવિદ્રધિવત્સર્વાઃ ક્રિયા નિરવશેષતઃ ॥
વિદ્રધ્યોઃ કુશલઃ કુર્યાદ્રક્તાગન્તુનિમિત્તયોઃ ॥

રુધિરથી થણા તથા ક્ષતથી થણા

વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

૬ પ્રવીણ વૈદ્યે રુધિરથી થણા તથા ક્ષતથી (અભિષાતથી) થણા વિદ્રધિઓની સઘલી ક્રિ-યાઓ પિત્તવિદ્રધિની ચિકિત્સાઓની પેઠેજ સંપૂર્ણ રીતે કરવી.

૭ વરુણાદિગણક્ષાથમપક્કેઽભ્યન્તરોત્થિતે ॥
ઝપકાદિપ્રતીવાપં પિવેદ્રિદ્રધિશાન્તયે
અનયોર્વર્ગયોઃ સિદ્ધં સર્પિર્વૈરેચ્ચેનન ચ ॥
અચિરાદ્વિદ્રધિં હન્તિ પ્રાતઃપ્રાતર્નિવેધિતમ્ ॥
એભિરેવ ગણૈશ્ચાપિ સંસિદ્ધં સ્નેહસંયુતમ્ ॥
કાર્યમાસ્થાપનં ક્ષિપ્રં તથૈવાપ્યનુવાસનમ્ ॥
પાનાલેપનમોઝ્યેષુ મધુશિશુદ્રુમોઽપિ વા ॥
દત્તાવાપો યથાદોષમપક્કં હન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥
તોયધાન્યામ્લમૂત્રૈસ્તુ પેયો વાપિ સુરાદિભિઃ ॥
યથાદોષગણક્ષાથૈઃ પિવેદ્રાપિ શિલાજતુ ॥
પ્રધાનં ગુગુલું ચાપિ શુળ્કીં ચ સુરદારુ ચ ॥
સ્નેહોપનાહૌ કુર્યાચ્ચ સદા ચાપ્યનુલોમનમ્ ॥
યથોદિષ્ટાં શિરાં વિધ્યેત્કફજે વિદ્રધૌ ભિષક્ ॥
રક્તપિત્તાનિલોત્થેષુ કેચિદ્વાહૌ વદન્તિ તુ ॥

पक्वं वा बहिरुन्नद्धं भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ।
 स्त्रुतेषूर्ध्वमधो वापि मैरेयाम्लसुरासवैः ॥
 पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।
 शिशुमूलजले सिद्धं ससिद्धार्थकमोदनम् ॥
 यवकोलकुलत्थानां यूपैर्भुञ्जीत मानवः ।
 प्रातःप्रातश्च सेवेत मात्रया तैल्वकं घृतम् ॥
 त्रिवृतादिगणकाथसिद्धं वाप्युपशान्तये ।
 नोपगच्छेद्यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
 पर्यागते विद्रधौ तु सिद्धिर्नैकान्तिकी स्मृता ।
 प्रत्याख्याय तु कुर्वीत मज्जजातं तु विद्रधिम् ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां कुर्याद्रक्तावसेचनम् ।
 विद्रध्युक्तां क्रियां कुर्यात्पक्वे चास्थि तु भेदयेत्
 निःशल्यमथ विज्ञाय कर्त्तव्यं व्रणशोधनम् ॥
 धावेत्तिक्तकषायेण तिक्तं सर्पिस्तथा हितम् ।
 यदि मज्जपरिस्त्रावो न निवर्त्तत देहिनः ॥
 कुर्यात्संशोधनीयानि कषायादीनि बुद्धिमान् ।
 प्रियङ्गुधातकीरोध्रकट्फलं तिनिस्सैन्धवम् ॥
 एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधिव्रणरोपणम् ॥

अंदर थएला विद्रधिनी चिकित्सा.

७ अंदर थएलो विद्रधि काचो होय तो तेने
 शांत करवामाटे ऊपकादि गणना प्रतिवापवाळो
 वरुणादि गणनो काथ पावो. ऊपकादि गण तथा
 वरुणादि गण एओना कल्कथी तथा सूत्रस्थानना
 ३९ मा अध्यायमां कहेलां विरेचन द्रव्योना
 काथथी बनावेलुं घी नित्य प्रभाते प्रभाते सेव-
 ववामां आवे तो तेथी विद्रधि तुरत टळी जाय छे.
 ऊपकादिगण, वरुणादिगण अने विरेचन द्रव्यो
 एओना काथनी तेओना स्नेहनी साथे तुरत निरू-
 हवस्ति देवी अने एओना काथथी तथा कल्कथी
 बनावेला स्नेहनी अनुवासनवस्ति देवी. विद्रधिमां
 जे दोषनो प्रकोप होय ते दोषने हणनारां द्रव्यो
 नाखीने बनावेला सरगवाना काथादिकनी पी-

वामां, जमवामां तथा लेपनमां योजना करवामां
 आवे तो तेथी काचो विद्रधि नष्ट थई जाय छे.
 ए सरगवानो काथ जळनी साथे, धान्याम्लनी
 साथे, गोमूत्रनी साथे अथवा सुरा वगेरेनी साथे
 पावो. अथवा जे दोषनो प्रकोप होय ते दोषने
 हरनारा गणोना काथोनी साथे शिलाजित पावुं.
 ए विद्रधिने टाळवामाटे भेंसागुगळ के जे सघळा
 गुगळोमां प्रधान छे तेनुं, सूंठनुं अने देवदारनुं पण
 सेवन कराववुं. स्नेहो तथा उपनाहनो पण करवां अने
 सर्वदा विरेचन पण देवुं. ए विद्रधि कफथी थयो
 होय तो शरीरस्थानना ८ मा अध्यायना २१
 मा विषयमां कव्याप्रमाणे डावा पडखामां काखना
 तथा स्ननना मध्यमां शिरानो वेध करवो. केटला-
 एक आचार्यो केहेले के “रुधिरथी थएला, पित्तथी
 थएला तथा वायुथी थएला अंदरना विद्रधिओमां
 बाहुनी शिरानो वेध करवो.” अंदरनो विद्रधि
 पाकीने बाहार उन्नद्ध थयो होय तो तेने शस्त्रथी
 भेदीने तेनी व्रणनी पेट चिकित्सा करवी. अंदरना
 विद्रधिओ मुखद्वारथी के गुदद्वारथी स्त्राव करवा
 लाग्या होय तो वरुणादि गणनो काथ अथवा
 सरगवानो काथ मैरेय (सुराना तथा आमवनां
 संधानथी बनावेला मद्य)नी साथे, कांजीनी साथे,
 सुरानी साथे के आमवनी साथे पावो. ए विद्र-
 धिना दर्दीने सरगवाना मूळना काथमां पकावेलो
 सर्पसहित भात, जव बोर तथा कळथी एओना
 यूपोनी साथे जमाडवो. ए विद्रधिनी शांतिने माटे
 प्रभाते प्रभाते योग्य मात्राथी तैल्वकघृत (आ
 स्थानना चोथा अध्यायनो २१ मो विषय जुवो.)
 पावुं अथवा त्रिवृतादि गणना काथथी पकावेलुं
 घी पावुं. अंदरनो विद्रधि जे प्रकारथी पाके नहीं
 ते प्रकारनो वेधे यत्न करवो. केमके ए विद्रधि
 पाकी जाय तो पछी तेमां फतेह मळवानुं अनि-

१ विद्रधि मर्मस्थानमां थयो होय तो ते उपर पाचन
 तथा शस्त्रथी पाटन वगेरे उपचारो पण करवा. डल्लन.

२ सर्पपोने जराक पकावीने भातमां मिश्रित करी
 देवा. डल्लन.

શ્વિત છે. જેઓને મજ્જામાં વિદ્રધિ થયેલ હોય તેઓની પ્રથમ ના પાડીને પછી ચિકિત્સા કરવી તે આ પ્રમાણે કે સ્નેહન સંસ્કાર તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપીને તેઓના રુધિરનું શ્વાવળ કરવું અને પછી જે દોષનો એ વિદ્રધિ હોય તે દોષના બાહારના વિદ્રધિને માટે જે ઉપાયો કહ્યા છે તે ઉપાયો કરવા. એ મજ્જામાં થયેલો વિદ્રધિ જો પાકે તો શસ્ત્રથી અસ્થિનું ભેદન કરીને દોષનું નિર્હરણ કરવું અને તમામ દોષ નીકળી ગયો જણાય ત્યારે તે વ્રણનું શોધન કરવું. એ વ્રણને સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩ મા વિપયમાં કહેલા તિક્તવર્ગના ક્ષાત્રથી ધોવો અને તે ઉપર તિક્તવર્ગના ક્ષાત્રાદિકથી પૈકાવેલા ઘીની યોજના કરવી. જો દરદીને મજ્જાનો પરિસ્ત્રાવ બંધ ન પડે તો બુદ્ધિમાનુ વૈદ્યે સંશોધન કરનારાં ક્ષાત્રાદિક કરવાં. વિદ્રધિના વ્રણનું રોપણ કરવામાટે ઘટલાં, ધાવળી, લોદર, કાયફલ, મીણો હરમો અને મૈંધવ એઓના ક્ષાત્રાદિકથી પૈકાવેલા તૈલનો પ્રયોગ કરવો.

અધ્યાય ૧૭ મો.

૧ અથાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વિમર્ષનાડી-સ્તનરોગચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણ વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણ ભગવાનુ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૧ નિદાનસ્થાનના ૯ મા અધ્યાયનો ૨૧ મો વિપય વાંચો.

૨ આ સ્થાનના ૯ મા અધ્યાયમાં જે મહાતિક્તક અને તિક્તક વૃત્ત કહેલાં છે તેઓમાનું કોઈ અહીં સંભવે ?

૩ વિસર્પ, નાડીવ્રણ અને સ્તનરોગ કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહેલાં

૨ સાધ્યા વિસર્પાશ્રય આદિતો યે ન સન્નિપાતક્ષતજૌ હિ સાધ્યૌ ।

સાધ્યેષુ તત્પથ્યગૈર્વિદ્ધ્યા-

ઘૃતાનિ સેકાંશ્ચ તથોપદેહાન્ ॥

વિસર્પોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂત્ર.

૨ વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો અને કફથી થયેલો એ ત્રણ વિસર્પો નિદાનસ્થાનમાં કહેલી સામાન્ય સ્થિતિમાં હોય ત્યાંસૂધી સાધ્ય છે અને ત્રણે દોષોથી થયેલો તથા ક્ષતથી થયેલો એ બે વિસર્પો તો અસાધ્યજ છે. જે વિસર્પો સાધ્ય છે તેઓને ટાલવામાટે વૈદ્યે તે તે દોષોને હરનારાં ઔષધોના ગળોથી ઘૃતો, સેચનો અને લેપો કરવાં.

૩ મુસ્તાશતાહ્વાસુરદારુકુષ્ઠ

વારાહિકુસ્તુમ્બુરુક્ષ્ણગન્ધાઃ ।

વાતાત્મકે ચ્નોષ્ણગણાઃ પ્રયોજ્યાઃ

સેકેષુ લેપેષુ તથા ઘૃતેષુ ॥

યત્પન્નમૂલં સ્વલુ કણ્ટકાશ્ય-

મત્પં મહચ્છાપ્યથ વલ્લિજં ચ ।

તચ્ચોપયોજ્યં શિપજા પ્રદેહે

સેકે ઘૃતે ચાપિ તથૈવ તૈલે ॥

વાયુથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા.

૩ વાયુથી થયેલા વિસર્પ ઉપર સેચનોમાં, લેપોમાં તથા ઘૃતોમાં મોથ, શતાવરી, દેવદાર, કઠ, વારાહીકંદ, કોથમરી, સરગવો અને ભદ્રદાર્વાદિ વર્ગ તથા પિપ્પલ્યાદિ ગળ આદિ ઉષ્ણવર્ગો એઓના પ્રયોગો કરવા.

વૈદ્યે કંટકપંચમૂલ, લઘુપંચમૂલ, બૃહત્પંચમૂલ

છે તેઓની ચિકિત્સા વિપયનો.

૪ વાયુથી થયેલા વિસર્પની અને પિત્તથી થયેલા વિસર્પની જે અસાધ્યસ્થિતિ કહી છે તે જો દ્વંદ્વજ વિસર્પનાં લક્ષણરૂપ હોય તો એકેક દોષથી થયેલા વિસર્પને સાધ્યજ સમજવો.

अने वल्लीपंचमूल एओनो पण लेपोमां, सेचनोमां,
घृतोमां तथा तैलोमां प्रयोग करवो.

४ कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्दाः

सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे

लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥

ह्रीबेरलामज्जकचन्दनानि

स्रोतोऽजमुक्तामणिगैरिकाश्च ।

क्षीरेण पिष्टाः सघृताः सुशीता

लेपाः प्रयोज्यास्तनवः सुखाय ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं पयस्या

मञ्जिष्टिका पद्मकचन्दने च ।

सुगन्धिका चेति सुखाय लेपाः

पैत्ते विसर्पे भिषजा प्रयोज्याः ॥

न्यग्रोधवर्गैः परिपेचनं च

घृतं च कुर्यात्स्वरसेन तस्य ।

शीतैः पयोभिश्च मधूदकैश्च

सशर्करैरिशुरसैश्च सेकान् ॥

घृतस्य गौरीमधुकारविन्द-

रोध्राम्बुराजादनगैरिकेषु ।

तथर्षभे पद्मकसारिवासु-

काकोलिमेदाकुमुदोत्पलेषु ॥

सचन्दनायां मधुशर्करायां

द्राक्षास्थिरापृश्निशताहयासु ।

कल्कीकृतासूदकमत्र दत्त्वा

न्यग्रोधवर्गस्य तथा स्थिरादेः ॥

गणस्य बिल्वादिकपञ्चमूल्या-

श्चतुर्गुणं क्षीरमथापि तद्वत् ।

प्रस्थं विपक्वं परिपेचनेन

पैत्तीर्निह्न्यात्तु विसर्पनाडीः ॥

विस्फोटदुष्टव्रणशीर्षरोगान्

पाकं तथास्यस्य निहन्ति पानात् ।

ग्रहादिंते शोषिणिं चापि वाले

घृतं हि गौर्यादिकमेतदिष्टम् ॥

पित्तथी थएला विसर्पनी चिकित्सा.

४ पित्तथी थएला विसर्प उपर झीणुं वख
मूकीने ते वख उपर कसेरुकंद, शींगोडां, कमळो,
नागरमोथ, शैवाळ, उत्पल नामनां कमळो अने
कादव एओना अत्यंत थंडा अने धीवाळा लेपो
करवा.

पित्तविसर्पना दरदीने सुखित करवा माटे
वाळो, पीळो वाळो, सूखड, सुरमो, मोती, अने
सोनागेरू एओने दूधमां वाटी धीथी संयुक्त क-
रीने तेओना अत्यंत थंडा अने पातळा पातळा
लेपो करवा.

पित्तथी थएला विसर्प उपर वैद्ये पांडेखो,
जेठीमध, खरणेर अथवा सफेद विदारीकंद,
मजीठ, पद्मकाष्ठ, चंदन अने धोळी उपलसरी
एओना लेपो करवा.

पित्तथी थएला विसर्प उपर न्यग्रोधादि गणना
काथादिकथी, शीतल दूधोथी, मधथी संयुक्त
करेलां जळोथी तथा साकरथी संयुक्त करेला
शेलडीना रसोथी सेचनो करवां अने न्यग्रोधादि
गणना स्वरसमां पकावेला घीनो पण प्रयोग
करवो.

गौर्यादिघृत.

हळदर, जेठीमध, कमळ, लोदर, वाळो, राण,
सोनागेरू, ऋषभक, पद्मकाष्ठ, उपलसरी, का-
कोली, मेदा, पोयणां, उत्पल नामनां कमळो,
चंदन, उत्तम साकर, द्राक्ष, शालिपर्णी, पृश्निपर्णी
अने शतावरी एओनो कल्क नाग्वी न्यग्रोधादि
गणना, विदारिगंधादि गणना तथा वृहत्पंचमू-
लना चोगणा काथमां अने गायना चोगणा दू-
धमां चोसठ तोलां भार धी पकाववुं. आ धी
गौर्यादिघृत केहेवाय छे. आ धी सेचन कर-
वाथी पित्तसंबंधी विसर्पने तथा पित्तजन्य नाडी-
व्रणने हणे छे अने पीवाथी विस्फोटकोने, दुष्ट
व्रणोने, माथ्यांनां दरदीने तथा मोहोडाना पाकने
पण हणे छे. जे बालक बालग्रहोथी के शोपथी

પીડાણો હોય તેનું પળ આ ધીના પ્રયોગથી હિત થાય છે.

૫ અજાશ્વગન્ધા સરલા સકાલા
સૈકૈપિકા ચાપ્યથવાજશૂઙ્ગી ।
ગોમૂત્રપિષ્ઠો વિહિતઃ પ્રદેહો
હન્યાદ્વિસર્પ કફજં સ શીઘ્રમ્ ॥
કાલાનુસાર્યાગુરુચોચગુઙ્ગા-
રાસ્નાવચાશીતશિવેન્દ્રપર્ણ્યઃ ।
પાલિન્દિમુઙ્ગાતમહીકદમ્બા
હિતા વિસર્પેષુ કફાત્મકેષુ ॥

કફથી થણા વિસર્પની ચિકિત્સા.

૧ તલવળી, આસોંદ, નસોતર અને મજીઠ
એઓને અથવા નસોતર અને મેંઢાશીંગી એઓને
ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે તો તે લેપ
કફથી થણા વિસર્પને તુરત નષ્ટ કરે છે.

તગર, અગરૂ, તજ, ચળોટી, રાસ્ના, વજ,
સુવા, ઇંદ્રવારણી, કૂબો, જંગલી સૂરણ અને ગોર-
સ્વમુંડી અથવા અજમા એઓ કફથી થણા વિ-
સર્પો ઉપર હિતકારી છે.

૬ ગળસ્તુ યોજ્યો વરુણપ્રવૃત્તઃ
ક્રિયાસુ સર્વાસુ વિચક્ષણેન ।
સંશોધનં શોણિતમોક્ષણં ચ
શ્રેષ્ઠં વિસર્પેષુ ચિકિત્સિતં હિ ॥
સર્વાંશ્ચ પક્વાન્પરિશોધ્ય ધીમાન્
વ્રણક્રમેણોપચરેદ્યથોક્તમ્ ।

સઘઢા પ્રકારના વિસર્પો ઉપર સામાન્ય
પ્રયોગ, સામાન્ય સંશોધન અને પાક્વા
પછીની ચિકિત્સા.

૬ વિચક્ષણ વૈદ્યે સઘઢા પ્રકારના વિસર્પોની
સઘઢી ક્રિયાઓમાં વરુણાદિ ગળનો પ્રયોગ ક-
રવો. સઘઢા પ્રકારના વિસર્પો ઉપર જઢો મૂકા-
વવાથી રુધિરનો સ્વાવ કરવારૂપ સંશોધન શ્રેષ્ઠ
છે. સઘઢા પ્રકારના વિસર્પો પાકે ત્યારે તેઓનું
યોગ્ય રીતે શોધન કરીને પછી બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે

વ્રણની ચિકિત્સાની રીતિપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.
(સૂત્રસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયના ૩ જા વિષ-
યમાં વિસર્પોને ભેદ કહ્યા છે.)

૭ નાડી ત્રિદોષપ્રભવા ન સિધ્યે-
ચ્છેપાશ્ચતસ્રઃ પ્રતિયત્નસાધ્યાઃ ॥

નાડીવ્રણોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.
નાડીવ્રણોનું સાધ્યાસાધ્યપણું.

૭ વ્રણે દોષોથી થણો નાડીવ્રણ અસાધ્ય
છે અને બાકીના ચાર પ્રકારના નાડીવ્રણો ક-
ષ્ટસાધ્ય છે.

૮ તત્રાનિલોત્થામુપનાહ્ય પૂર્વ-
મશેષતઃ પૂયગતિં વિદાર્ય ।
તિલૈરપામાર્ગફલૈશ્ચ પિષ્ઠૈઃ
સસૈન્ધવૈર્વન્ધનમત્ર કુર્યાત્ ॥

પ્રક્ષાલને ચાપિ સદા વ્રણસ્ય
યોજ્યં મહદ્યત્સલુ પન્નમૂલમ્ ।
હિન્નાં હરિદ્રાં કટુકાં બલાં ચ
ગોજિહ્વિકાં ચાપિ સવિલ્વમૂલામ્ ।
સંહત્ય તૈલં વિપચેદ્વ્રણસ્ય
સંશોધનં પૂરણરોપણં ચ ।

વાયુથી થણા નાડીવ્રણની ચિકિત્સા.

૮ જો નાડીવ્રણ વાયુથી થણો હોય તો પ્રથમ
વાતહર દ્રવ્યોથી તેના ઉપર ઉપનાહ કરી પછી
પરૂની ગતિને શસ્ત્રવતે સંપૂર્ણ રીતે ભેદી તેના ઉપર
તલ તથા અઘેડાનાં ફલ એઓનો સૈંધવસહિત
લેપ કરીને પાટો બાંધવો. એ વ્રણને ધોવામાં વૃહ-
ત્પંચમૂલીના કાથની યોજના કરવી. જટામાંસી,
હલદર, કડુ, બલદાળા, ગઢજીભી અને બીલીનાં
મૂળ એઓનો તૈલના ચતુર્થાંશ જેટલો કલ્ક નાસ્તી
ચોગળા પાણીમાં તૈલ પંકાવીને તે તૈલથી વ્રણનું
શોધન, પૂરણ તથા રોપણ કરવું. (નાડીવ્રણોમાં
પરૂની ગતિને શોધીને પછી ભેદન કરવું ઉચિત છે
તેથી નાડીવ્રણોને સૂત્રસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયના
૬ ઠા તથા ૩ જા વિષયમાં એધ્ય અને ભેદ્ય
કહ્યા છે.)

૯ પિત્તાત્મિકાં પ્રાગુપનાહ્ય ધીમા-
નુત્કારિકાભિઃ સપયોઘૃતાભિઃ ॥

નિપાત્ય શસ્ત્રં તિલનાગદન્તી-
યષ્ટ્યાહ્નકલકૈઃ પરિપૂરયેત્તામ્ ।
પ્રક્ષાલને ચાપિ સસોમનિમ્બા
નિશા પ્રયોજ્યા કુશલેન નિત્યમ્ ॥

શ્યામાત્રિભણ્ડીત્રિફલાસુ સિદ્ધમ્
હરિદ્રયો રોધ્રકવૃક્ષયોશ્ચ ।

ઘૃતં સદુગ્ધં વ્રણતર્પણેન
હન્યાદ્ગતિં કોષ્ઠગતાપિ યા સ્યાત્ ॥

પિત્તથી થણા નાડીવ્રણની ચિકિત્સા.

૯ જો નાડીવ્રણ પિત્તથી થણો હોય તો તેના ઉપર દૂધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરેલી લાફશી-ઓનો ઉપનાહ કરી પછી પરૂની ગતિને શસ્ત્રવતે મેદી તેનું તલ, નેપાળો અને જેઠીમધ એઓના કલ્કથી પૂરણ કરવું. (વ્રણમાં એ કલ્ક ભરવો.) પ્રવીણ વૈદ્યે એ નાડીવ્રણને નિત્ય રતાંજલિ અથવા વેવડી, લીંબડો અને હલ્દર એઓના કાથથી ધોવો. વરધારો, નસોતર, ત્રિફળા, લોદર, ઇંદ્રજવ, દારૂ-હલ્દર અને હલ્દર એઓથી પકાવેલા ઘીથી અને દૂધથી વ્રણનું તર્પણ કરવામાં આવે તો તે તર્પણ કોઠામાં રહેલી પરૂની ગતિને પળ નષ્ટ કરે છે.

૧૦ નાડીં કફોત્થામુપનાહ્ય સમ્ય-
ક્કુલત્થસિદ્ધાર્થકસત્કુકિપૈઃ ।

મૃદુઠ્ઠતામેષ્ય ગતિં વિદિત્વા
નિપાતયેચ્છલ્લમશેષકારી ॥

દયાદ્રુણે નિમ્બતિલાન્સુપિષ્ઠાન્
સુરાપૂજાસૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તાન્ ।

પ્રક્ષાલને ચાપિ કરઞ્જનિમ્બ-
જાલ્યક્ષપીલુસ્વરસાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥

સુવર્ચિકાસૈન્ધવચિત્રકેષુ
નિકુમ્ભતાલીતલરૂપિકાસુ ।

ફલેષ્વપામાર્ગભવેષુ ચૈવ
કુર્યાત્સમૂત્રેષુ હિતાય તૈલમ્ ॥

કફથી થણા નાડીવ્રણની ચિકિત્સા.

૧૦ જો નાડીવ્રણ કફથી થણો હોય તો તેના ઉપર કલ્કથી, સર્પપ, જવનો સાથવો અને સુ-રાત્રીજ (જેથી સંધાન કરીને સુરા બનાવવામાં આવે છે તે.) એઓનો સારી પેટે ઉપનાહ કરી તે ઉપનાહથી વ્રણને કોમલ કરી, શલાકાવતે પરૂની ગતિનું એપણ કરી, જાળી લઈને શસ્ત્રવતે તે ગતિને સંપૂર્ણ રીતે મેદી નાખવી. પછી ફડકડી તથા સૈંધવ એઓની સાથે લીંબડો તથા તલ એઓને સારી પેટે વાટી તેથી વ્રણને પૂરવો. એ વ્રણને ધોવામાં કરંજ, લીંબડો, જાઈ, બેહેડો અને પીલુ એઓના સ્વરસની યોજના કરવી. સાજીઝાર, સૈંધવ, ચિત્રક, નેપા-ળો, મોંઆમલીનાં મૂલ, આકડો, અઘેડાનાં ફલ અને ગોમૂત્ર એઓથી પકાવેલું તૈલ એ વ્રણ ઉપર હિતકારી થાય છે.

૧૧ નાડીં તુ શલ્યપ્રભવાં વિદાર્ય
નિર્હૃત્ય શલ્યં પ્રવિશોઽધ્ય માર્ગમ્ ।

સંશોધયેત્ક્ષૌદ્રઘૃતપ્રગાઢૈ-

સ્તિલૈસ્તતો રોપણમસ્ય કુર્યાત્ ॥

કુમ્ભીકચર્જૂરકપિન્થચિલ્વ-

વનસ્પતીનાં ચ શલાટુવર્ગે ।

કૃત્વા કપાયં વિપચેત્તુ તૈલ-

માવાપ્ય મુસ્તાસરલાપ્રિયઙ્કુઃ ॥

સુગન્ધિકામોચરસાહિપુષ્પં

રોધ્રં વિદધ્યાદપિ ધાતર્કીં ચ ।

પતેન શલ્યપ્રભવા ચ નાડી

રોહેદ્રણો વા સુખમાશુ ચૈવ ॥

શલ્યથી થણા નાડીવ્રણની ચિકિત્સા.

૧૧ જો નાડીવ્રણ શલ્યથી થયો હોય તો તેને શસ્ત્રવતે મેદી, શલ્યને કાઢાડી લઈ, રસ્તાને સાફ કરીને ઘી તથા મધ એઓથી સારી પેટે સંયુક્ત કરેલા તિલોથી તે વ્રણનું શોધન કરવું. પછી પુનાગ, સ્વજૂર, કોઠ, બીલી અને વડ વગેરે રતનજોતના ઢોડવા જેવાં થાય છે.

૧ ઉડીસામાં પુનાગનાં મોટાં વૃક્ષો થાય છે. એઓનાં સુકાવેલાં પુષ્પો નાગકેમર કેહેવાય છે. પુનાગનાં ફળો

ક્ષીરિવૃક્ષો એઓનાં કાચાં ફળોનો કાથ કરી તેમાં મોથ, નસોતર, ઘડલાં, સફેદ ઉપલસરી, મોચરસ, નાગકેસર, લોદર અને ધાવળી એઓનો કલ્ક નાખી તેલ પકાવવું. શલ્યથી થયેલો નાડીવ્રણ અને વીજો વ્રણ પણ આ તૈલથી રૂઝાય છે અને વ્રણની પીડા તુરત શાંત થાય છે.

૧૨ કૃશદુર્બલભીરૂણાં નાડી મર્માશ્રિતા ચ યા ।
ક્ષારસૂત્રેણ તાં હિન્ધ્યાન્ન તુ શસ્ત્રેણ બુદ્ધિમાન્ ॥
એપણ્યા ગતિમન્વિષ્ય ક્ષારસૂત્રાનુસારિણીમ્ ।
સૂચીં નિદધ્યાદ્રત્યન્તે તયોન્નમ્યાશુ નિર્હરેત્ ॥
સૂત્રસ્યાન્તં સમાનીય ગાઢં વન્ધ્યં સમાચરેત્ ।
તતઃ ક્ષારવલં વીક્ષ્ય સૂત્રમન્યત્રવેશયેત્ ॥
ક્ષારાક્તં મતિમાન્વૈદ્યો યાવન્ન ચ્છિદ્યતે ગતિઃ ।
ભગન્દરેઽપ્યેષ વિધિઃ કાર્યો વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥
અર્બુદાદિષુ ચોત્ક્ષિપ્ય મૂલે સૂત્રં નિધાપયેત્ ।
સૂચીભિર્યવવક્રાભિરાચિતં વા સમન્તતઃ ।
મૂલે સૂત્રેણ વધ્નીયાચ્છિન્ને ચોપચરેદ્રણમ્ ॥

કૃશ વગેરેના તથા મર્મના નાડીવ્રણને
ક્ષારથી खरडेला દોરાવતે કાપવો
અને તે પ્રકારનો અતિદેશ.

૧૨ કૃશ, દુર્બલ અને વીકળ એઓના નાડી-વ્રણને તથા મર્મમાં રહેલા નાડીવ્રણને બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે શસ્ત્રવતે નહીં ભેદતાં ક્ષારથી खरडेला દોરાવતે કાપવો. એપણી નામની શલાકાથી પરૂની ગતિને શોધી કાઢાડી, ક્ષારવાળા દોરાથી પરો-વેલી સોઈ તે ગતિના અંતપ્રદેશમાં નાખવી અને સોઈથી તે પ્રદેશને વીંધી ઝુંચો કરીને તુરત તે-માંથી સોઈ કાઢાડી લેવી. પછી દોરાના છેડાને ભેળા કરીને તે ગતિને મજબૂત રીતે બાંધી લેવી. ક્ષારનું બઠ ઓલું જણાય તો એક દોરાને કાઢાડી લઈને વીજો ક્ષારથી खरडेलो દોરો નાખવો. જ્યાં-સૂધી ગતિનું છેદન ન થાય ત્યાંસૂધી બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે એપ્રમાણે વારંવાર દોરો નાખ્યા કરવો. પ્ર-વીણ વૈદ્યે ભગંદરીમાં પણ એ પ્રકાર કરવો. અર્બુદ

વગેરે રોગોમાં પણ એજ રીતે સોઈવતે ઉચકાવીને મૂલમાં દોરો નાખી દેવો. જો અર્બુદ વગેરે રોગો સ્થૂલમૂલવાળા હોય તો જવના જેવાં મોહોડાંવાળી અનેક સોઈઓથી ચોમેર વેધો કરી દોરો નાખીને મૂલને તે દોરાથી બાંધી લેવું. દોરાથી ગતિનું છેદન થઈ જાય ત્યાર પછી વ્રણની ચિકિત્સા કરવી.

૧૩ યા દ્વિવ્રણીયેઽભિહિતાસ્તુ વર્ત્ય-
સ્તાઃ સર્વનાડીપુ ભિપગ્વિદધ્યાત્ ।
ઘોળ્ટાફલત્વગ્લવણાનિ લાક્ષા
પૂર્ણીફલં ચાલવણં ચ પત્રમ્ ॥
સુહર્કદુર્ધ્વેન તુ કલ્ક એપ
વર્ત્તીકૃતો હન્યચિરેણ નાડીઃ ।
બિમીતકાપ્રાસ્થિવટપ્રવાલં
હરેણુકાશક્લિન્નિવીજમિશ્રમ્ ॥
વારાહિકન્દશ્ચ તથા પ્રદેયો
નાડીપુ તૈલેન ચ મિશ્રયિત્વા ।
ધત્તૂરજં મદનકોદ્રવજં ચ બીજમ્
કોશાતકી શુકનસા મૃગભોજની ચ ।
અઙ્ગોટવીજસહિતં ગતિપુ પ્રયોજ્યમ્
લાક્ષોદકાદ્દતમલાસુ વિકૃત્ય ચૂર્ણમ્ ॥
ચૂર્ણીકૃતૈરથ વિમિશ્રિતમેભિરેવ
તૈલં પ્રયુક્તમચિરેણ ગતિં નિહન્તિ ।
એવેવ મૂત્રસહિતેષુ વિધાય તૈલમ્
તત્સાધિતં ગતિમપોહતિ સપ્તરાત્રાત્ ।
પિળ્ડીતકસ્ય તુ વગાહવિભાવિતસ્ય
મૂલેષુ કન્દશકલેષુ ચ સૌવહેષુ ॥
તૈલં કૃતં ગતિમપોહતિ શીઘ્રમેતત્
કન્દેષુ ચામરવરાયુધસાહ્યેષુ ।
મહ્લાતકાર્કમરિચૈર્લવણોત્તમેન
સિદ્ધં વિઙ્ગરજનીદ્વયચિત્રકૈશ્ચ ।
સ્યાન્માર્કવસ્ય ચ રસેન નિહન્તિ તૈલમ્
નાડીં કપાનિલકૃતામપર્ચી વ્રણાંશ્ચ ॥
સઘળા પ્રકારના નાડીવ્રણોમાં સામાન્ય
વિંધે.

૧૩ સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા

અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં કહેલી વાટો કે જેઓ આ સ્થાનના દ્વિત્રણીય નામના પેહેલા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં સૂચવેલી છે તે વાટો વૈદ્યે સઘઠા નાડીત્રણોમાં નાખવી.

બોર, તજ, સૈંધવાદિક લવણો, લાખ, સોપારી અને માલકાંકળીનાં પાનડાં એઓનો થોરના તથા આકડાના છીરમાં કલ્ક કરી તેની વાટ નાખવામાં આવે તો તે વાટ તુરત નાડીત્રણોને નષ્ટ કરે છે.

બેહેડાના ઠઠીઆ, આંવાની ગોઠલી, વડનાં કુંપળીઆં, હરેણુકા નામનું સુગંધિ દ્રવ્ય, આંચ-ફૂટામળીનાં બીજ અને વારાહીકંદ એઓને બારીક વાટી તૈલથી મિશ્રિત કરીને નાડીત્રણ ઉપર યોજવાં.

ધતૂરાનાં બીજ, મીંઢોલનાં બીજ, કોદરાના દાણા, કુકડવેલનાં બીજ, ચમારદૂધેલીનાં બીજ, ઇંદ્રવારણીનાં બીજ અને અંકોલનાં બીજ એઓનું ચૂર્ણ બનાવી, નાડીત્રણોની ગતિઓને લાચના પાણીવતે ધોવાથી તથા ભેદનાદિકથી શુદ્ધ કરી તે ગતિઓપર યોજવામાં આવે તો તેથી નાડીત્રણોની ગતિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉપર કહેલાં ધતૂરાનાં બીજ વગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેને તૈલમાં કાલવીને નાડીત્રણની ગતિ ઉપર યોજવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ તુરતજ ગતિને નષ્ટ કરી નાખે છે.

ઉપર કહેલા ધતૂરાનાં બીજ વગેરેનો કલ્ક નાચી ગોમૂત્રમાં પકાવેલું તૈલ નાડીત્રણની ગતિ-પર યોજવામાં આવે તો તે તૈલ સાત દિવસની અંદર ગતિને નષ્ટ કરી નાખે છે.

કાલા ફૂલવાઝા મીંઢોલનાં મૂલીયાંઓથી, નો-રવેલના કંદના ટુકડાઓથી અને જંગલી સૂરણના કંદના ટુકડાઓથી (એઓના કલ્કથી) ચોગળા પાણીમાં પકાવેલું તૈલ નાડીત્રણોની ગતિઓને તુરત નષ્ટ કરી નાખે છે.

મીલામું, આકડો, મરી, સૈંધવ, વાવડીંગ, હઝદર, દારૂહઝદર અને ચિત્રક એઓનો કલ્ક

નાચી માંગરાના રસમાં પકાવેલું તૈલ કફે તથા પિત્તે કરેલા નાડીત્રણને, અપચીને અને બીજા ત્રણોને પણ નષ્ટ કરે છે.

૧૪ સ્તન્યે ગતે વિકૃતિમાશુ ભિષક્તુ ધાર્ત્રીં પીતાં ઘૃતં પરિણતેઽહનિ વામયેતુ ।

નિમ્બોદકેન મધુમાગધિકાયુતેન

વાન્તા ગતેઽહનિ ચ મુદ્રરસાશના સ્યાત્ ॥

एवं व्यहं चतुरहं पडहं वमेद्वा

सर्पिः पिबेत्रिफलया सह संयुतं वा ।

भार्गी वचामतिविषां सुरदारु पाठाम्

मुस्तादिकं मधुरसां कटुरोहिणीं च ॥

ધાર્ત્રીં પિબેતુ પયસઃ પરિશોધનાર્થ-

મારગ્વધાદિષુ વરં મધુના કપાયમ્ ।

સામાન્યમેતદુપદિષ્ટ મતોવિશેષાત્

સ્તનરોગની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

ધાવણને શુદ્ધ કરવા માટે સા-

માન્ય પ્રયોગ.

૧૪ ધાવણ વિકૃતિ પામ્યું હોય તો વૈદ્યે ધવ-રાવનારીને તુરત ધી પાઈ સાયંકાલે મધથી તથા પીપળથી સંયુક્ત કરેલા લીંઘડાના કાથથી વમન કરાવવું અને વમન કરાવી સૂર્યાસ્ત થયા પછી મગનો યૂષ પાવો. આ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર કે છ દિવસસૂધી વમન કરાવવું અથવા ત્રિફળાથી સં-યુક્ત કરેલું ધી પાવું અથવા મારંગી, વજ, અતવસ, દેવદાર, કાલીપાડ, મુસ્તાદિગળ, શીઘ્રણ કે વ-રીયાઢી અને કઙ્કુ એઓનો કલ્ક પાવો અથવા આરગ્વધાદિ ગળનો ઉત્તમ કાથ કરી તે કાથ મધની સાથે પાવો. ધાવણની શુદ્ધિને માટે આ સામાન્ય ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી. હવે વિશિષ્ટ ચિકિત્સા કહીએ છીએ.

૧૫ દોષાન્પયોનિપતિતાઙ્ગમયેદ્યથાસ્વમ્ ॥

ધાવણને શુદ્ધ કરવા માટે વિશેષ

ચિકિત્સા.

૧૫ ધાવણમાં જે દોષ પ્રાપ્ત થયેલો જોવામાં

आवे ते दोषने तेनां प्रतिद्वंद्वी औपधोथी शांत करवो.

१६ रोगं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्या-

द्यद्विद्रधावभिहितं बहुशो विधानम् ।

सम्पच्यमानमपि तं तु विनोपनाहैः

सम्भोजनेन खलु पाचयितुं यतेत ॥

क्षीघ्रं स्तनो हि मृदुमांसतयोपनद्धः

सर्वः प्रकोथमुपयात्यवदीर्यते च ।

पके च दुग्धहरिणीः परिहृत्य नाडीः

कृष्णं च चूचुकयुगं निदधीत शस्त्रम् ॥

आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकम्

धात्र्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत ॥

स्तनमां उठेला विद्रधि जेवा रोगनी

चिकित्सा.

१६ स्तनमां रोग उठेलो जोवामां आवे तो वैद्ये योग्य निर्णय करी, विद्रधिना विषयमां (गया अध्यायमां) जे घणां घणां विधानो केहेवामां आव्यां छे ते विधानो करवां. स्तनो रोग पाकवा लागेलो होय तो पण तेना उपर उपनाह (स्वेदन) नहीं करतां औपधो खवराववा वगेरेथीज तेने पकाववानो यल करवो. केमके स्तनउपर उपनाह करवामां आवे तो ते स्तन कोमळ मांसवाळो होवाने लीधे तुरत सडी जाय छे अने चीराई जाय छे. स्तनो रोग पाके त्यारे वैद्ये धावणनुं वहन करनारी नाडीओने तथा बे काली दीटडीओने छोडी द-ईने ते रोग उपर भेदनरूप शस्त्रक्रिया करवी. स्तनो रोग काचो होय, थोडो पाक्यो होय के बराबर पाक्यो होय त्यारे पण धवराववारीना स्तनोने वारंवार दोह्या करवां एटले तेओमांथी धावण काहाड्या करवुं.

१ ग्रंथि, अपची, अर्बुद तथा गलगंड के जेओनां निदानादिक निदानस्थानना ११ मा अध्यायमां कहेलां

अध्याय १८ मो.

१ अथातो ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'ग्रन्थ्यपच्यर्बुद-गलगंडचिकित्सितं' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-

च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।

रक्षेद्वलं चापि नरस्य नित्यम्

तद्रक्षितं व्याधिवलं निहन्ति ॥

तैलं पिबेत्सर्पिरथो द्वयं वा

दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।

आमे विदध्याद्दशमूलसिद्धम्

वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥

ग्रंथिनी चिकित्सानुं प्रकरण.

काचा ग्रंथिओनी सामान्य चिकित्सा

अने तेओ उपर शोधनादिकना

अंगरूप स्नेहो.

२ अपतर्पणथी मांडीने विरेचनसूधीनी जे बार क्रियाओ आ स्थानना पेहेला अध्यायमां सोजा उपर करवानी कही छे तेज क्रियाओ विधिने जाणनारा वैद्ये काचा ग्रंथिओ उपर करवी पण ते क्रियाओ करतां रोगीना बलनो बचाव थाय एवी हमेश तजवीज राखवी. केम के रोगीमां बल बच्युं होय तो ते बल व्याधिना बलने हणे छे.

वैद्ये ग्रंथिना दरदीने तैल पावुं अथवा घी पावुं अथवा ए बन्ने मिश्रित करीने पावां अथवा घी, तैल, अने चरबी ए त्रण मिश्रित करीने पावां.

अथवा एवी कल्पना करवी के जो ग्रंथि वायुथी थएलो होय तो दशमूलीना काथादिकथी पकावेला घी, तैल, चरबी तथा मज्जा ए चारे

छे तेओनी चिकित्सा विषयनो.

સેહો કે એઓમાંના બે બે સેહો પાવા. (ગ્રંથિ જો પિત્તથી થયેલો હોય તો પિત્તહર દ્રવ્યોના કાથા-દિકથી પકાવેલું ઘી પાવું અને ગ્રંથિ જો કફથી થયેલ હોય તો કફહર દ્રવ્યોના કાથાદિકથી પકાવેલું તૈલ પાવું. બીજા ગ્રંથિઓ ઉપર પણ આ પ્રમાણે જ યોગ્ય કલ્પના કરી લેવી.)

૩ દિંન્નાથ રોહિણ્યમૃતાથ ભાગી
શ્યોનાકબિલ્વાગુરુરુષ્ણગન્ધાઃ ।
ગોજી ચ પિષ્ઠા સહ તાલપત્ર્યા
ગ્રન્થૌ વિધેયોઽનિલજે પ્રલેપઃ ॥
સ્વેદોપનાહાન્વિવિધાંશ્ચ કુર્યા-
ત્થા પ્રસિદ્ધાનપરાંશ્ચ લેપાન્ ।
વિદાર્ય વા પક્વમપોહ્ય પૂયમ્
પ્રક્ષાલ્ય બિલ્વાર્કનરેન્દ્રતોયૈઃ ॥
તિલૈઃ સ પશ્ચાઙ્ગુલપત્રમિશ્રૈઃ
સંશોધયેત્સૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તૈઃ ।
શુદ્ધં વ્રણં ચાપ્યુપરોપયેત્તુ-
તૈલેન રાક્ષાસરલાન્વિતેન ॥
વિઙ્ગયદ્દામધુકામૃતાભિઃ
સિદ્ધેન વા ક્ષીરસમન્વિતેન ।
વાયુથી થયેલા ગ્રંથિની વિશિષ્ટ
ચિકિત્સા.

૩ ગ્રંથિ જો વાયુથી થયેલો હોય તો જટા-માંસી, કડુ, ગઢો, ભારંગી, અરઙ્ગસો, બીલી, અ-ગરુ, સરગવો, ગઢજીમી (મૌપાથરી) અને મુ-સલી એઓને વાટીને તેનો પ્રલેપ કરવો. એ ઉપરાંત અનેક પ્રકારના પ્રસિદ્ધ સ્વેદો તથા ઉપનાહો પણ કરવા અને બીજા પ્રસિદ્ધ પ્રલેપો પણ કરવા.

એ ગ્રંથિ પાકે તો તેને શસ્ત્રવતે ભેદી, પરૂને સ્ત્રવાવી નાચી, વ્રણને બીલી, આકડો અને ગરમાલો એઓના કાથથી ધોવો. ધોયા પછી ઇરડાનાં પા-નડાંથી તથા સૈન્ધવથી મિશ્રિત કરેલા તિલોના લેપથી તેનું શોધન કરવું અને શુદ્ધ થયા પછી રાક્ષા તથા નસોતર એઓના ચૂર્ણથી સંયુક્ત ક-

રેલા તૈલવતે અથવા વાવડીંગ, જેટીમધ અને ગઢો એઓનો કલ્ક નાચી દૂધમાં પકાવેલા તૈલ-વતે રોપણ કરવું.

૪ જલૌકસઃ પિત્તકૃતે દ્વિતાસ્તુ
ક્ષીરોદ્કાઘ્યાં પરિષેચનં ચ ॥
કાકોલિવર્ગસ્ય ચ શીતલાનિ
પિબેત્કપાયાણિ સશર્કરાણિ ।
દ્રાક્ષારસેનેશ્ચુરસેન વાપિ
ચૂર્ણં પિબેન્નાપિ હરીતકીનામ્ ॥
મધૂકજમ્બુજેનવેતસાનાં
ત્વગ્મિઃ પ્રદેહાનવચારયેત ।
સશર્કરૈર્વા ત્વણશૂન્યકન્દૈ-
ર્દિહ્યાદભીક્ષ્ણં મુચુકુંદજૈર્વા ॥
વિદાર્ય વા પક્વમપોહ્ય પૂયમ્
ધાવેત્કપાયેણ વનસ્પતીનામ્ ।
તિલૈઃ સયદ્દામધુકૈર્વિશોધ્ય
સર્પિઃ પ્રયોજ્યં મધુરૈર્વિપક્વમ્ ॥

પિત્તથી થયેલા ગ્રંથિની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૪ ગ્રંથિ જો પિત્તથી થયેલો હોય તો જઢો મૂકાવીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું, દૂધ તથા જઢ એઓને મિશ્રિત કરીને તેઓથી પરિષેચન કરવું અને કાકોલ્યાદિ ગણના શીતલ સ્વરસાદિક કપાયો સાકરથી સંયુક્ત કરીને પાવા અથવા દ્રા-ક્ષના કે શેલડીના રસની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ પાવું. મહુડો, જાંબૂ, કડાયો અને નેતર એઓની છાલોના અથવા સાકરથી સંયુક્ત કરેલા મોગરાનાં મૂલોના અથવા સાકરથી સંયુક્ત કરેલા મુચુકુંદનાં મૂ-લોના વારંવાર લેપો કરવા.

એ ગ્રંથિ પાકે તો તેને શસ્ત્રવતે ભેદી, પરૂને સ્ત્રવાવી નાચી વ્રણને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના કા-થથી ધોવો, ધોઈને જેટીમધથી સંયુક્ત કરેલા તિલોના લેપથી શુદ્ધ કરવો અને શુદ્ધ કરીને મધુરગણથી પકાવેલા તૈલના પ્રયોગથી તેનું રોપણ કરવું.

५ निर्हृत्य दोषं च यथानुपूर्व्या
 ग्रन्थौ भिषक्श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
 स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्या-
 दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥
 विकङ्कतारग्वधकाकनन्ती-
 काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
 आलेपयेत्पिण्डफलार्कभार्गी-
 करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
 अमर्मजातं शममप्रयान्त-
 मपक्वमेवापहरेद्विदार्य ।
 दहेत्स्थिते वासृजि सिद्धकर्मा
 सद्यःक्षतोक्तं च विधिं विदध्यात् ॥
 या मांसकन्धः कठिना बृहत्-
 स्तास्वेप योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
 शस्त्रेण वापाट्य सुपक्वमाशु
 प्रक्षालयेत्पथ्यतमैः कपायैः ॥
 संशोधनैस्तं च विशोधयेत्
 क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ।
 शुद्धे च तैलं त्ववचारणीयम्
 विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
 कफथी थएला ग्रंथिनी विशिष्ट
 चिकित्सा.

५ जो ग्रंथि कफथी थएलो होय तो स्नेहन
 स्वेदनादिकना तथा वमनादिकना अनुक्रमथी
 दोषनुं निर्हरण करवुं. ग्रंथिने स्वेदन संस्कार आ-
 पी अंगूठाथी, लोढाथी, पथराथी के वांसना
 दंडथी वारंवार मर्दन करीने तेनुं विम्लापन करवुं
 (ग्रंथिने करमाववो.) अने पछी कडवी तूबडी,
 आकडो, भारंगी, करंज, गळी अथवा मजीठ, वीक-
 लानां मूळ, गरमाळानां मूळ, चणोटीनां मूळ,
 मालकांकणीनां मूळ अने इंगोळीयानां मूळ ए-
 ओना कल्कनो लेप करवो.

ए कफसंबंधी ग्रंथि कोई मर्ममां न थयो होय
 अने उपर कहेला उपायोथी शांत न थतो होय
 तो विद्वान् वैद्ये तेने शस्त्रवते काचोज छेदी नाखीने

दूर करवो. छेद्या पछी लोही रङ्गुं होय तो अग्निथी
 डांभवो अने आ स्थानना बीजा अध्यायमां सद्योव्रणने
 माटे जे चिकित्सा कही छे ते करवी. मांसना जे
 कठण अने मोटा प्ररोहो जोवामां आवे तेओ उपर
 पण प्रवीण वैद्यो ए विधिनी योजना करवी.

कफसंबंधी ग्रंथि सारी पेठे पाक्यो होय तो
 तेने तुरतज शस्त्रवते भेदीने कफनुं हरण करनारा
 अतिपथ्य काथोथी व्रणने धोवो अने झाझा क्षार-
 वाळां तथा मधथी अने घीथी मिश्रित करेलां
 संशोधनोथी शुद्ध करवो. (सूत्रस्थानना ३६
 मा अध्यायना छह्ठा विषयमां जुवो.) शुद्ध थया
 पछी वावडींग, काळीपाड तथा हळदर एओना
 काथथी तथा कल्कथी पकावेला तैलना प्रयोग-
 वते तेनुं रोपण करवुं.

६ मेदःसमुत्थे तिलकल्कदिग्धं
 दत्वोपरिष्ठाद्विगुणं पटान्तम् ।
 हुताशतमेन मुहुः प्रमृज्या-
 लोहेन धीमान्दहनं हिताय ॥
 प्रलिप्य दार्वामथ लाक्षया वा
 प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्यम् ।
 निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो
 दहेत्सुपक्वं त्वथ वा विदार्यम् ॥
 प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
 सुवर्चिकाढ्यैर्हरितालमिश्रैः ।
 ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः
 क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥
 तैलं विदध्याद्विकरञ्जगुञ्जा-
 वंशावलेखेद्भुदमूत्रसिद्धम् ।

मेदथी थएला ग्रंथिनी विशिष्ट चिकित्सा.

६ ग्रंथि जो मेदथी थएलो होय तो तेनी
 उपर तिलना कल्कथी खरडेलुं बेवडुं लुगडुं मूकी
 ते लुगडा उपर, अग्निथी तपावेलुं लोढुं वारंवार
 फेरव्या करवुं. केमके ए ग्रंथिनुं दहन करवुं ए
 हितकारी छे. अथवा लाकडाना हाथलाने (चा-

ટવાને) તપાવેલી લાચથી ચરડીને તેથી એ ગ્રંથિનું સ્વેદન કરવું. અથવા એ કાચા ગ્રંથિનેજ શસ્ત્રવતે ઉઘેડી મેદને કાઢાડી નાચીને તે ગ્રંથિને અમિથી ઢાંખવો.

એ ગ્રંથિ પાક્યો હોય તો તેને શસ્ત્રવતે મેદી ગોમૂત્રવતે ધોવો અને સાજીચાર, હરતાલ, સૈંધવ, મધ તથા ઘી એઓના કલ્કથી મિશ્રિત કરેલા તિલોના કલ્કમાં શાશો જવચાર નાચીને તે કલ્કથી શુદ્ધ કરવો. પછી કરંજ, ચરેલકરંજ, ચળોટી, વાંસની છોલ તથા ઇંગોળીઓ એઓનો કલ્ક નાચી ગોમૂત્રમાં પકાવેલા તૈલથી તે વ્રણનું રોપણ કરવું.

૭ જીમૂતકૈઃ કોશવતીફલૈશ્ચ

દન્તીદ્રવન્તીત્રિવૃતાસુ ચૈવ ॥

સર્પિઃ કૃતં હન્યપર્વી પ્રવૃદ્ધામ્

દ્વિધા પ્રવૃત્તં તદુદારવીર્યમ્ ।

નિર્ગુણિજાતીવરહિષ્ઠ્યુક્તમ્

જીમૂતકં માક્ષિકસૈન્ધવાઢ્યમ્ ॥

અભિપ્રતસં વમનં પ્રગાઢં

દુષ્ટાપચીષૂત્તમમાદિશન્તિ ।

કૈડર્યવિઘ્નીકરવીરસિદ્ધમ્

તૈલં હિતં મૂર્ધવિરેચનં ચ ॥

શાશ્વટકસ્ય સ્વરસેન સિદ્ધં

તૈલં હિતં નસ્યવિરેચનેષુ ।

મધૂકસારશ્ચ હિતોઽવપીડે

ફલાનિ શિષ્નોઃ ચરમઞ્જરેર્વા ॥

અપચીની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

અપચીની શોધનરૂપ ચિકિત્સા.

૭ કુકડવેલ, કડવી ઘીસોડીનાં ફળો, નેપાળો, નાહાનો નેપાળો અને નસોતર એઓના કાથાદિકથી બનાવેલું ઘી પ્રચલ શક્તિવાળું હો-

વાને લીધે વમન તથા વિરેચન એ બન્ને કરાવીને, વૃદ્ધિ પામેલી અપચીને પણ હળી નાચે છે.

નગડ, જાઈ અને વાળો, એઓના કાથથી, મધથી તથા સૈંધવથી યુક્ત કરેલો કુકડવેલનો કલ્ક અમિથી ગરમ કરીને પાવો કે જેથી અત્યંત વમન થાય. આ પ્રમાણે અત્યંત વમન કરાવવું એ દુષ્ટ અપચીઓની ઉપર ઉત્તમ ચિકિત્સા કેહેવાય છે.

અપચીવાળા દરદીને કરંજ, કડવી ઘોલી અને કળેર એઓના કાથાદિકથી પકાવેલું તૈલરૂપ નસ્ય શિરોવિરેચનને માટે દેવું એ પણ હિતકારી છે.

હલકા સાગના સ્વરસમાં તેનાજ કલ્કથી પકાવેલું તૈલ અપચીના દરદીને નસ્યથી અને વિરેચનથી હિતકારી થાય છે.

મહુડાનો સાર સરગવાનાં ફળો કે અઘેડાનાં ફળો એઓથી અપચીના રોગીને અવપીડ નસ્ય દેવું એ પણ હિતકારી છે. (જેની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો મેલવ્યા હોય એવા ઔષધનો કલ્ક કરી, તેને નીચેવી રસ કાઢાડી તે રસનાં ટીપાં નાકમાં નાચવામાં આવે એ અવપીડ નસ્ય કેહેવાય છે.)

૮ ગ્રન્થીનમર્મપ્રમવાનપક્વા-

નુદ્ધૃત્ય ચાગ્નિ ચિદધીત પશ્ચાત્ ।

ક્ષારેણ વાપિ પ્રતિસારયેત્તુ-

સંલિખ્ય શસ્ત્રેણ યથોપદેશમ્ ॥

પાર્ણિય પ્રતિ દ્વાદશ ચાક્રુલાનિ

મુક્તવેન્દ્રવસ્તિ ચ ગદાન્યપાર્શ્વે ।

વિદાર્ય મત્સ્યાણ્ડનિભાનિ વૈદ્યો

નિષ્કૃષ્ય જાલાન્યનલં વિદધ્યાત્ ॥

આગુલ્ફકર્ણાત્સુમિતસ્ય જન્તો-

સ્તસ્યાષ્ટભાગં ચુલકાદ્વિમજ્ય ।

ઘોણાર્જવેઽધઃ સુરરાજવસ્તે-

મિત્વાક્ષમાત્રં ત્વપરે વદન્તિ ॥

૧ નિદાનસ્થાનમાં પાંચમો શિરાગ્રંથિ પણ કહ્યો છે પરંતુ તેની ચિકિત્સા આ પ્રકરણમાં કહેલી નથી. વાગ્મટે તો શિરાગ્રંથી નવે પેયં તૈલં સાહચરં તથા । ઉપનાહોનિલહરૈર્વસ્તિકર્મ શિરાન્યધઃ એ શ્લોકથી

ચિકિત્સા લખી છે કે શિરાગ્રંથિ નવો હોય તો કાંટાઅશેરીયાનું તૈલ પાડું, વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોનો ઉપનાહ કરવો, વસ્તિક્રિયા કરવી અને શિરાવેધ કરવો.

મણિવન્ધોપરિષ્ટાદ્વા કુર્યાદ્રેલાત્રયં ભિષકૃ ।
અઙ્ગુલ્યન્તરિતં સમ્યગપચીનાં નિવૃત્તયે ॥

અપચીની શસ્ત્રક્રિયાદિકરૂપ ચિકિત્સા.

૮ મર્મોમાં નહીં ઉત્પન્ન થયેલા પળ બીજાં સ્થલોમાં ઉત્પન્ન થયેલા અપચીના કાચા ગ્રંથિઓ જો ઔષધોથી સાધ્ય ન થાય તો તેઓને શસ્ત્રવતે મેદી કાઢાડીને તે પ્રદેશ ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવી અથવા અપચીના તેવા ગ્રંથિઓને વિધિપ્રમાણે શસ્ત્રવતે खोंતરીને તેઓની ઉપર પ્રતિમારણીય ક્ષાર મૂકી દેવો.

અપચી જો પગની પીંડીના પ્રદેશમાં થયેલ હોય તો પેનીને લગતી લાંટીમાં પેનીથી બાર આંગળ દૂર જે ઇંદ્રવસ્તિ નામનું મર્મ છે તેને છોડી દર્દ, જે બાજુમાં અપચી થયેલ હોય તેથી બીજી બાજુમાં વૈદ્યે શસ્ત્રવતે વિદારણ કરી, માછલાનાં ઇંડાઓ જેવાં જાઝાંઓને खेंચી કાઢાડીને તે પ્રદેશ ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવી. આ વિષયમાં બીજા આચાર્યોં કેહેલે કે “રોગીને ડાહો રાખી નાકના અગ્રથી સીધી લીધેલી આડી લીટીમાં કાનનો જે ભાગ આવે તે ભાગથી પગની ઘૂંટી સૂધીમાં તે રોગીને માપતાં જેટલાં આંગળો થાય તેટલાં આંગળોના આઠ ભાગોને મૂકી દર્દ પેનીથી ઉપરના નવમા ભાગમાં પીંડીના ઇંદ્રવસ્તિ નામના મર્મની નીચે રોગની બીજી બાજુપર શસ્ત્રથી મેદન કરીને તેમાંથી એક તોલા ભાર જાઝાં કાઢાડી લઈને તે પ્રદેશ ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવી.”

અપચી જો હાથની કરાઈમાં થયેલ હોય તો તેની નિવૃત્તિને માટે વૈદ્યે કાંડામાં જે મણિવંધ નામનું મર્મ છે તેથી ઉપરના પ્રદેશમાં એક આંગળનું અંતર રાખી શસ્ત્રવતે ત્રણ રેલાઓ કરી, માછલાનાં ઇંડાં જેવાં જાઝાંઓ કાઢાડીને તે પ્રદેશ ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવી. (આ ક્રિયા પળ રોગની બીજી બાજુમાં કરવી એમ ઉપરના સંબંધથી જણાય છે.)

૯ મર્સી ગવાદેઃ સુરજાં ચ કાક-
ગોધાદિકૂર્મપ્રભવાં મર્સી વા ।

દધાચ્ચ તૈલેન સહેજ્જુદીનાં
યદ્રશ્યતે શ્લીપદિનાં ચ તૈલમ્ ॥
વિરેચનં ધૂમમુપાદદીત
ભવેચ્ચ નિત્યં યવમુદ્રમ્બોજી ।

અપચી ઉપર લેપન અને ધૂમપાનાદિક-
રૂપ ચિકિત્સા.

૯ ગાય, ગાડર, બકરાં તથા ઘોડા એઓની સ્ત્રીઓની મસી કરી ઇંગોળીયાના તૈલમાં કાલવીને લગાવવામાં આવે, અથવા કાગડો, ઘો, સર્પ અને કાચવો એઓની મસી કરી ઇંગોળીયાના તૈલમાં કાલવીને લગાવવામાં આવે અથવા આ પછીના અધ્યાયમાં શ્લીપદ ઉપર જે તૈલ કેહેવામાં આવશે તેમાં કાલવીને એ મસીઓ લગાવવામાં આવે અને આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે વિરેચન ધૂમ પાવામાં આવે તથા જવનું અને મગનું ભોજન કરાવવામાં આવે તો અપચી મટી જાય છે.

૧૦ કર્કારુકૈર્વારુકનારિકેર-
પિયાલપન્નાઙ્ગુલબીજચૂર્ણૈઃ ।

વાતાર્બુદં ક્ષીરઘૃતામ્બુસિદ્ધૈ-
રુણૈઃ સતૈલૈરુપનાદયેત્તુ ।

કુર્યાચ્ચ મુખ્યાન્યુપનાદનાનિ
સિદ્ધૈશ્ચ માંસૈરથ વેસવારૈઃ ॥

સ્વેદં વિદધ્યાત્કુશલસ્તુ નાઙ્ગ્યા
શૃન્ગેન રક્તં બહુશો હરેચ્ચ ।

વાતપ્લનિર્યૂદપયોઽમ્લભાગૈઃ
સિદ્ધં શતાશ્ચં ત્રિવૃતં પિબેદ્વા ॥

અર્બુદની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

વાયુથી થયેલા અર્બુદની ચિકિત્સા.

૧૦ જો અર્બુદ વાયુથી થયેલું હોય તો કોહું, કોઠીંગું, નાઝીર, રાળ અને ઇરડો એઓનાં બીજોનું ચૂર્ણ કરી તેને દૂધ, ઘી તથા પાણી એઓમાં પકાવી તૈલથી મિશ્રિત કરી ગરમ કરીને તેનો અર્બુદ

ઉપર ઉપનાહ કરવો. પકાવેલાં માંસોથી અને વે-
સવારોથી પળ ઉત્તમ ઉત્તમ ઉપનાહો કરવા. પ્ર-
વીણ વૈદ્યે અર્બુદ ઉપર આ સ્થાનના ૩૨ મા
અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે નાડીસ્વેદ દેવો અને શી-
ગડું મૂકીને તેવતે વારંવાર લોહીનું સ્વાવળ પળ
કરવું. વાયુને હરનારા કાથોથી, દૂધોથી અને
ખાટા રસોથી પકાવેલું શતપાક તૈલ અથવા
ત્રૈવૃત ધી પાવું. (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
૨૩ મા વિષયમાં અને પાંચમા અધ્યાયના ૧૫
મા વિષયમાં જુવો.)

૧૧ સ્વેદોપનાહા મૃદવસ્તુ પથ્યા:

પિત્તાર્બુદે કાયવિરેચનં ચ ।

વિઘૃણ્ય ચોદુમ્બરશાકગોજી-

પત્રૈર્ભૂશં ક્ષૌદ્રયુતૈઃ પ્રલિમ્પેત્ ॥

શ્લક્ષ્ણીકૃતૈઃ સર્જરસપ્રિયકુ-

પતક્કરોધ્રાઞ્જનયષ્ટિકાઢૈઃ ।

વિસ્નાવ્ય ચારગ્વધગોજિસોમા:

શ્યામા ચ યોજ્યાઃ કુશલેન લેપે ।

શ્યામાગિરિહ્વાઞ્જનકીરસેષુ

દ્રાક્ષારસે સપ્તલિકારસે ચ ।

ઘૃતં પિબેત્ક્રીતકસંપ્રસિદ્ધમ્

પિત્તાર્બુદી તજ્ઞટરી ચ જન્તુઃ ॥

પિત્તથી થણા અર્બુદની ચિકિત્સા.

૧૧ જો અર્બુદ પિત્તથી થણું હોય તો તે
ઉપર કોમલ સ્વેદનો, કોમલ ઉપનાહો અને કો-
મલ વિરેચન પથ્ય છે. ઝંબરાનાં, સાગનાં કે ગ-
ઢજીમીનાં પાનડાંઓથી અર્બુદને અત્યંત ઘસીને
તે ઉપર રાઢ, ઘડલાં, પતંગ, લોદર, સુરમો તથા
જેઠીમધ એઓના બારીક ચૂર્ણને મધમાં કાલવી તેનો
લેપ કરવો. પ્રવીણ વૈદ્યે લોહીનું સ્વાવળ કરીને તે
અર્બુદ ઉપર ગરમાઢો, ગઢજીમી, બાબચી અથવા
વેવડી અને નસોતર એઓના લેપની યોજના પળ
કરવી. પિત્તના અર્બુદવાઢા રોગીને અને પિત્તસંબંધી
ઉદરરોગવાઢા રોગીને નસોતર, ગરળી, કાઢી હીર-

વળી, દ્રાક્ષ અને નેવરી એઓના રસમાં, પાળીમાં
થતા જેઠીમધનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું ધી પાવું.

૧૨ શુદ્ધસ્ય જન્તોઃ કફજેડ્વુંદે તુ

રક્તેડ્વસિક્તે તુ તતોડ્વુંદં તત્ ।

દ્રવ્યાળિ યાન્યૂર્ધ્વમધશ્ચ દોપાન્

વહન્તિ તૈઃ કલ્કકૃતૈઃ પ્રદિહ્યાત્ ॥

કપોતપારાવતવિઙ્ધિમિશ્રૈઃ

સકાંસ્યનીલૈઃ શુકલાઙ્ગલાખ્યૈઃ ।

મૂત્રૈસ્તુ કાકાદનિમૂલમિશ્રૈઃ

ક્ષારપ્રવિષ્ટૈરથ વા પ્રદિહ્યાત્ ॥

નિષ્પાવપિણ્યાકકુલત્થકલકૈ-

ર્માસપ્રગાઢૈર્દધિમસ્તુયુકૈઃ ।

લેપં વિદધ્યાત્ક્રમયો યથાત્ર

મૂર્છન્તિ મૂર્છન્ત્યથ મક્ષિકાશ્ચ ॥

અલ્પાવશિષ્ટે કૃમિભિઃ કૃતે ચ

લિખેત્તતોડ્વિ વિદધીત પશ્ચાત્ ।

યદલ્પમૂલં ત્રપુતાન્નસીસ-

પટ્ટૈઃ સમાવેષ્ય તદાયસૈર્વા ॥

ક્ષારાન્નિશ્ચાણ્યસકૃદ્વિદધ્યાત્

પ્રાણાનર્દિસન્નિષ્પગપ્રમત્તઃ ।

આસ્ફોતજાતીકરવીરપત્રૈઃ

કપાયમિષ્ટં વ્રણશોધનાર્થમ્ ॥

શુદ્ધે ચ તૈલં વિદધીત માર્ગી-

વિઙ્ગપાઢાત્રિફલાવિપક્વમ્ ।

યદ્દચ્છયા ચોપગતાનિ પાકં

પાકક્રમેણોપચરેદ્વિધિઃ ॥

કફથી થણા અર્બુદની ચિકિત્સા.

૧૨ જો અર્બુદ કફથી થણું હોય તો સંશોધ-
ન કરી રુધિરનું સ્વાવળ કરવું અને તે પછી અર્બુદ
ઉપર ઉમયતોભાગહર (વમન તથા વિરેચન એ
વન્ને કરાવનારાં) દ્રવ્યોના કલ્કનો પ્રલેપ કરવો.

હોલાની ચરક, કવુતરની ચરક, કાંસાની મસી,
લોદર, ઘૃશ્નિપર્ળી અને માલકાંકળીનાં કે ઇંદ્રવા-
રળીનાં મૂઢ એઓને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો પ્રલેપ કરવો
અથવા એઓને ક્ષારમાં વાટીને તેનો પ્રલેપ કરવો.

ચોઝા, તલનો યોઝ અને કઝથી ંઓનો માંસયુક્ત કલ્ક કરી તેમાં દહીની નીચેનું પાણી મિશ્રિત કરીને તે કલ્કનો લેપ કરવો કે જેથી કીઢાઓ પડે અને માંચીઓ પળ બેસીને આસીંગ મૂકે. કીઢાઓ અર્બુદની ટોચોનું મક્ષળ કરીને અર્બુદને જેનો થોડોજ ભાગ અવશેષ રહે ંવો કરી નાચે ત્યારે શસ્ત્રથી ચોંતરીને તે અર્બુદ ંપર અમ્નિક્રિયા કરવી.

જે અર્બુદ અલ્પમૂઝવાઝું હોય તેને કથીલની, ંાંવાની કે સીસાની પટ્ટીથી અથવા લોઢાની પટ્ટીથી વીંટી લઈને તે અર્બુદ ંપર વારંવાર ક્ષાર-પ્રયોગ, અમ્નિપ્રયોગ અને છેદાત્મક શસ્ત્રપ્રયોગ કરવા પળ ં પ્રયોગો કરતાં રોગીના પ્રાણોને કે બલા-દિકને હરકત ન આવે ંવી સાહુચેતી રાચવી. (સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયના વીજા વિષયમાં મેદોજન્ય અર્બુદ શિત્રાય સઘઝા પ્રકારનાં સાધ્ય અર્બુદોને છેદવા યોગ્ય ગળ્યાં છે.)

અર્બુદના વ્રળના શોધનને માટે ંપલસરી, જાઈ (લવારો) અને કળેર ંઓનાં પાનઢાંઓનો કપાય કરવો અને વ્રળ શુદ્ધ થાય ત્યારે મારંગી, વાવડીંગ તથા ત્રિફઝા ંઓના કાથાદિકથી પકાવેલા તૈલની યોજના કરવી.

અર્બુદો યદૃચ્છાથી પાકી જાય તો વિધિને જાળનારા વૈધે પાકની ચિકિત્સાના ક્રમપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૧૩ મેદોઽર્બુદં સ્વિન્નમદો વિદાર્ય

વિશોધ્ય સીચ્ચેદ્રતરકમાશુ ।

તતો હરિદ્રાશુદ્ધમરોધ્ર-

પતઙ્ગચૂર્ણૈઃ સમનઃશિલાલૈઃ ॥

વ્રળં પ્રતિગ્રાહ્ય મધુપ્રગાઢૈઃ

કરઙ્ગતૈલં વિદધીત શુદ્ધે ।

મેદથી થળા અર્બુદની ચિકિત્સા.

૧૩ જો અર્બુદ મેદથી થળું હોય તો તેને સ્વેદનસંસ્કાર આપી શસ્ત્રવતે મેદવું, મેદીને શુદ્ધ

કરવું અને લોહીથી રહિત થાય ત્યારે તુરત સીવી લેવું. પછી હઝદર, ઘરના ધૂમાઢાની ધૂંસ, લોદર, પતંગ, મળશીલ અને હરતાલ ંઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને તેની વ્રળમાં યોજના કરવી અને તમામ શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે કરંજાઢ તૈલનો (આ સ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુવો.) પ્રયોગ કરી તે વ્રળનું રોપળ કરવું.

૧૪ સશેષદોષાણિ હિ યોર્બુઽદાનિ

કરોતિ તાન્યાશુ પુનર્ભવન્તિ ॥

તસ્માદશેષાણિ સમુદ્ધરેતુ

હન્યુઃ સશેષાણિ યથા હિ વદ્ધિઃ ।

અર્બુદોને ંવી રીતે કાહાઢવાં કે જેથી

તેઓનો દોષ જરાપળ અવશેષ

રહે નહીં.

૧૪ જો અર્બુદોનો દોષ જરા પળ અવશેષ રહી ગયો હોય તો તે અર્બુદો પાછાં તુરત ંત્પન્ન થાય છે ંટલા માટે વૈધે શસ્ત્રાદિકથી તેઓને નિરશેષ કાહાઢી નાચવાં જોઈં. જો થોડો પળ દોષ અવશેષ રહી ગયો હોય તો તેઓ પાછાં અમ્નિની પેટે મારી દે છે.

૧૫ સંસ્વેચ ગળ્ડં પવનોત્થમાદૌ

નાઙ્યાનિલઘ્નૌપધપત્રમઙ્ગૈઃ ॥

અમ્લૈઃ સમૂત્રૈર્વિવિધૈઃ પર્યોમિ-

રુળ્ણૈઃ સતૈલૈઃ પિશિતૈશ્ચ વિદ્વાન્ ।

વિસ્ત્રાવયેત્સ્વિન્નમતન્દ્રિતશ્ચ

શુદ્ધં વ્રળં ચાપ્પુપનાહયેતુ ॥

શળાતસીમૂલકશિયુકિષ્વ-

પ્રિયાલમજ્ઞાનુયુતૈસ્તિલૈસ્તુ ।

કાલામૃતાશિયુપુનર્નવાર્ક-

ગજાદિનામાકરહાટકુષ્ઠૈઃ ॥

ંકૈષિકાવૃક્ષકતિલ્વકૈશ્ચ

સુરામ્લપિટૈરસઙ્કઢિદિહ્યાત્ ॥

તૈલં પિબેચ્છામૃતવલ્લિનિમ્બ-

હંસાહ્યાવૃક્ષકપિપ્પલીભિઃ ।

સિદ્ધં બલાભ્યાં ચ સદેવદારુ
હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગે ॥

ગલગંડની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

વાયુથી થણા ગલગંડની ચિકિત્સા.

૧૬ ગલગંડ વાયુથી ઉત્પન્ન થણો હોય તો તેને પ્રથમ વાયુને હળનારી ઔષધિઓનાં પાનડાં, કાંજી વગેરે અમ્લપદાર્થો, મૂત્રો, અનેક જાતનાં દૂધો, તૈલો અને ગરમ માંસો ઇઓનો કાથ કરી આ સ્થાનના સ્વેદાવચારણીય નામના ૩૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે નાડીસ્વેદ આપવો, સ્વેદ આપ્યા પછી કાઠજી રાખીને જલો મૂકવા વગેરેથી લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું અને શુદ્ધ થયા પછી શણ, અઠસી, મૂલાનાં વીજ, સરગવો, મુરાવીજ, ચારોળી અને મજ્જા ઇઓથી સંયુક્ત કરેલા તિલોથી તેના ઉપર ઉપનાહ કરવો.

મજીટ, ગલો, સરગવો, સાટોડી, આકડો, ગજપીપઢ, મીંઢોઢ, કઠ, નસોતર, ઇંદ્રયવ અને પાટીયો લોદર ઇઓને મુરામાં તથા કાંજીમાં વાટીને તેનો વારંવાર લેપ કરવો.

ગલો, લીંબડો, હંસરાજ, ઇંદ્રયવ, પીપઢ, સ્વ-પાટ, વઢઢાણા અને દેવદાર ઇઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું તૈલ નિત્ય પાવું. આ તૈલ પાવાથી ગલગંડના રોગીનું હિત થાય છે.

૧૬ સ્વેદોપનાહૈઃ કફસમ્ભવં તુ
સંસ્વેદ્ય વિસ્ત્રાવણમેવ કુર્યાત્ ।

તતોઽજગન્ધાતિવિષાવિશલ્યા-

વિપાણિકાકુષ્ઠશુકાહયામિઃ ॥

પલાશભસ્મોદકપેપિતામિ-

ર્દિહ્યાત્સગુઝામિરશીતલામિઃ ।

દશાર્દ્રસઙ્ગૃથૈર્લવણૈશ્ચ યુક્તં

તૈલં પિબેન્માગધિકાદિસિદ્ધમ્ ॥

પ્રચ્છર્દનં મૂર્ચવિરેચનં ચ

ધૂમશ્ચ વૈરેચનિકો હિતસ્તુ ।

કફથી થણા ગલગંડની ચિકિત્સા.

૧૬ ગલગંડ કફથી ઉત્પન્ન થણો હોય તો

તેને સ્વેદનસંસ્કાર આપીને લોહીજ સ્ત્રાવવું. લોહી સ્ત્રાવ્યા પછી તલવળી, (કાનફોડી) અત-વસ, દૂધીયો વઢનાગ, મેંઢાશીંગી, કઠ, અરઢૂસો અને ચળોટી ઇઓને સ્વાસરાના ક્ષારના જલમાં વાટી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો. પિપ્પલ્યાદિ ગળના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલને સિંધાલૂણ, સંચઢ, વીંઢલૂણ, વઢાગરૂં તથા દરી-યાઈલૂણ ઇઓથી સંયુક્ત કરીને તે તૈલ પાવું, વસન કરાવવું, શિરોવિરેચન દેવું અને આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે વૈરેચનિક ધૂમાડો પાવો ઇ હિતકારી થાય છે.

૧૭ પાકક્રમો વાપિ સદા વિધેયો

વૈદ્યેન પાકં ગતયોઃ કથન્નિત્ ॥

કટુત્રિકક્ષૌદ્રયુતાઃ સમૂત્રા

મધ્યા યવાન્નાનિ રસાશ્ચ મૌદ્રાઃ ।

સશૂક્લવેરાઃ સપટોલનિમ્વા

હિતાય દેયા ગલગણ્ડરોગે ॥

વાયુથી થણા તથા કફથી થણા

ગલગંડની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૭ વાયુથી થણો કે કફથી થણો ગલ-ગંડ કોઈ રીતે પાકી જાય તો તે ઉપર સર્વદા પાકની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

જેને કફથી ગલગંડ થયો હોય કે વાયુથી ગલગંડ થયો હોય તે રોગીને સુંટ, મરી, પીપઢ, મધ, ગોમૂત્ર, આદુ, પટોલ અને લીંબડો ઇઓથી સંયુક્ત કરેલાં જવનાં મધ્યો તથા મગનાં યૂપા-દિક દેવાં ઇ હિતકારી થાય છે.

૧૮ મેદઃસમુન્થે તુ યથોપદિષ્ટાં

વિધ્યેચ્છિદ્રાં સ્નિગ્ધતનોર્નરસ્ય ।

શ્યામામુધાલોહપુરીપદન્તી-

રસાઞ્જનૈશ્ચાપિ હિતઃ પ્રદેહઃ ॥

મૂત્રેણ વાલોઙ્ય હિતાય સારં

પ્રાતઃ પિબેચ્છાલમહીરુદાણામ્ ।

શસ્ત્રેણ વાપાત્ર્ય વિદાર્ય ચૈનં

મેદઃ સમુદ્ઘૃત્ય હિતાય સીઞ્યેત્ ॥

મજ્જાજ્યમેદોમધુભિર્દહેદ્વા

દગ્ધે ચ સર્પિર્મધુ ચાવચાર્યમ્ ।

કાસીસતુત્થે ચ તતોઽત્ર દેયે

ચૂર્ણીકૃતે રોચનયા સમેતે ।

તૈલેન ચાભ્યજ્ય હિતાય દયા-

ત્સારોદ્ધવં ગોમયજં ચ ભસ્મ ॥

હિતશ્ચ નિત્યં ત્રિફલાકપાયો

ગાઢશ્ચ વન્ધો યવભોજનં ચ ॥

મેદથી થएલા ગલગંડની ચિકિત્સા.

૧૮ ગલગંડ મેદથી ઉત્પન્ન થएલો હોય તો રોગીને સ્નેહપાનથી સ્નિગ્ધ કરી તેના સાથઠ્ઠના મૂઠમાં રહેલી શિરાને વીંધીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું. નમોતર, થોર, લોઢાનું કીટું, નેપાઢો અને રસવંતી ંઓનો લેપ કરવો. શાલસારાદિ ગળનો સાર ગોમૂત્રમાં ઘોઢીને પ્રાતઃકાલમાં પાવો ં હિતકારી છે.

અથવા મેદથી ઉત્પન્ન થएલા ગલગંડને શસ્ત્રથી ફાડી ઢીરી તેમાંથી મેદ કાઢાડી નાશીને સીવી લેવો અથવા મજ્જા, ઘી, મેદ તથા મધ ંઓથી ઢાંઢવો અને ઢાંઢીને તેઉપર મધ તથા ઘી ંઓનું અવચારળ કરવું. પઢી હીરાકસી અને મોરથુથુ ંઓનું ગોરોચનના સાથે ચૂર્ણ કરીને તે લગાવવું અને તૈલનો અભ્યંગ કરીને શાલસારાદિ ગળનું તથા ગાયના છાળનું ભસ્મ પળ લગાવવું. નિત્ય ત્રિફળાના કાથથી વળનું પ્રક્ષાલન કરવું, વળને પાટાથી મજબૂત રીતે બાંધવો અને રોગીને યવનું ભોજન દેવું ં હિતકારી થાય છે.

અધ્યાય ૧૯ મો.

૧ અથાતો વૃદ્ધુપદંશશ્લીપદાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ

૧ આ લેપમાં હોઢાની તથા કબુતરની ચરક મિશ્રિત કરવાનું પળ કેટલાંક કહે છે.

૨ વૃદ્ધિ, ઉપદંશ તથા શ્લીપદ કે જેઓનાં નિદાના-

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વૃદ્ધચુપદંશ-શ્લીપદચિકિત્સિત’ ંનામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિ ંસુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અન્નવૃદ્ધિા વિના ષડ્યા વૃદ્ધયસ્તાસુ વર્જયેત્ ।
અશ્વાદિયાનં વ્યાયામં મૈથુનં વેગનિગ્રહમ્
અત્યાસનં ચક્લમળમુપવાસં ગુરુણિ ચ ।

વૃદ્ધિની ચિકિત્સાનું પ્રકરળ.

અન્નવૃદ્ધિ શિવાય બાકીની છ વૃદ્ધિ-ઓમાં પાઢવાની પરેજી.

૨ અન્નવૃદ્ધિ કે જે અસાધ્ય છે તે શિવાય બાકીની છ વૃદ્ધિઓમાંથી કોઈ પળ વૃદ્ધિ થएલ હોય તો રોગી ં ઘોઢા વગેરે વાહનપર બેસવું નહીં, કસરત કરવી નહીં, અંગોની મેહેનત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, વિષ્ટા વગેરેની હાજતોને અટકાવવી નહીં, વહુ બેસી રેહેવું નહીં, વહુ ફરવું નહીં, ઉપવાસ કરવા નહીં અને ભારે પદાર્થો જમવા નહીં.

૩ તત્રાદિતો વાતવૃદ્ધૌ ત્રૈવૃતસ્નિગ્ધમાતુરમ્ ॥
સ્વિન્નં ચૈનં યથાન્યાયં પાયયેત વિરેચનમ્ ।
કોશાન્નતિલ્વકૈરળ્ડફલતૈલાનિ વા નરમ્ ॥
સક્ષીરં વા પિવંન્માંસં તૈલમેરળ્ડસમ્ભવમ્ ।
તતઃ કાલેઽનિલઘ્નાનાં ક્વાયૈઃ કલ્કૈશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ।
નિરૂહયેન્નિરૂઢં ચ ભુક્તવન્તં રસૌદનમ્ ॥
યઘ્નીમધુકસિદ્ધેન તતસ્તૈલેન યોજયેત્ ।
સ્વેદોપનાહૌ કુર્યાચ્ચ પ્રદેહાંશ્ચાનિલાપહાન્ ॥
વિદગ્ધાં પાચયિત્વા વા સેવનીં પરિવર્જયન્ ॥
મિન્ધાત્તતઃ પ્રમિન્નાયાં યથોક્તં ક્રમમાચરેત્ ।

વાયુથી થएલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૩ વૃદ્ધિ જો વાયુથી થएલી હોય તો રોગીને પ્રથમ ત્રૈવૃત (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો દિક નિદાનસ્થાનના વારમા અધ્યાયમાં કહેલું છે તેઓની ચિકિત્સા વિપયનો.

૧૯ મો વિષય જુવો.) નામના વીથી સ્નિગ્ધ કરી સ્વેદન સંસ્કાર આપીને જે વિરેચન યોગ્ય જણાય તે દેવું અથવા જંગલી આંબાની ગોઠલીનું તૈલ, પાટીયો લોદર અને ઇરડીયું તૈલ એઓને મિશ્રિત કરીને એઓનું વિરેચન દેવું અથવા એક મહિના સૂધી ઇરડીયું તૈલ દૂધથી મિશ્રિત કરીને પાવું. વિરેચન આપ્યા પછી યોગ્ય સમયે વાયુને હળનારાં ઔષધોના કાથોથી અને કલ્કોથી નિરૂહવસ્તિ દેવી. નિરૂહવસ્તિ દીધા પછી માંસના રસાવાળો માત જમાડીને જેટીમધના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલની અનુવાસનવસ્તિ દેવી. વૃદ્ધિ ઉપર સ્વેદનો કરવાં, ઉપનાહો કરવા અને વાયુને હળનારા પ્રલેપો પળ કરવા.

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિ પાકવા ઉપર આવે તો તેને પકાવી સીવળીને છોડી દર્દને શસ્ત્રથી ભેદી નાખવી અને ભેદ્યા પછી આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે ચિકિત્સાનો ક્રમ કરવો.

૪ પિત્તજાયામપકાયાં પિત્તગ્રન્થિક્રમો હિતઃ ॥
પક્કાં વા ભેદયેદ્દિન્નાં શોધયેત્કૌદ્રસર્પિષા ।
શુદ્ધાયાં ચ ભિષગ્દયાતૈલં કલ્કં ચ રોપણમ્ ॥

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૪ પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિ કાચી હોય તો તે ઉપર પિત્તગ્રંથિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (ગયા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુવો.) પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિ પાકે ત્યારે તેને શસ્ત્રવતે ભેદીને મધથી તથા ઘીથી ઘ્રણનું શોધન કરવું અને શુદ્ધ થયા પછી વૈદ્યે રોપણ કરવા માટે આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે તૈલ તથા કલ્ક આપવાં.

૫ રક્તજાયાં જલૌકોભિઃ શોણિતં નિર્હરેદ્દિપક્ષ્ ।
પિબેદ્દિરેચનં વાપિ શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ।
પિત્તગ્રન્થિક્રમં કુર્યાદામે પક્કે ચ સર્વદા ॥

રુધિરથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૫ વૃદ્ધિ જો પિત્તથી થયેલી હોય તો વૈદ્યે જલ્લો મૂકીને લોહીનું નિર્હરણ કરવું, સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને વિરેચન પાવું અને સર્વદા કાચી વૃદ્ધિ ઉપર કાચા પિત્તગ્રંથિની ચિકિત્સા કરવી તથા પાકેલી વૃદ્ધિ ઉપર પાકેલા પિત્તગ્રંથિની ચિકિત્સા કરવી. (ગયા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુવો.)

૬ વૃદ્ધિ કફાત્મિકામુષ્ણૈર્મૂત્રપિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
પીતદારુકપાયં ચ પિવેન્મૂત્રેણ સંયુતમ્ ॥
વિસ્લાપનાદતે વાપિ શ્લેષ્મગ્રન્થિક્રમો હિતઃ ।
પક્કાયાં ચ વિભિન્નાયાં તૈલં શોધનમિપ્યતે ॥
સુમનારુપ્કરાક્ષોઠસપર્ણેષુ સાધિતમ્ ।

કફથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૬ વૃદ્ધિ જો કફથી થયેલી હોય તો વચાદિ, પિપ્પલ્યાદિ તથા મુષ્કકાદિ એ ગણોનાં દ્રવ્યો કે જેઓ ઉષ્ણવીર્ય છે તેઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને તે કલ્કનો પ્રલેપ કરવો અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં અજગંધા (તલવાળી) વગેરે જે ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્યો કહેલાં છે તેઓને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલ્કનો પ્રલેપ કરવો. દારૂહલ્લદરનો કાથ કરી, તેને ગોમૂત્રથી સંયુક્ત કરીને તે પાવો. કફથી થયેલી વૃદ્ધિ ઉપર વિસ્લાપન શિવાય (અંગુઠા વગેરેથી મર્દન કરીને કરમાવવા શિવાય) બાકી કફગ્રંથિની ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી છે. (ગયા અધ્યાયનો પાંચમો વિષય જુવો.)

પાકેલી કફવૃદ્ધિને શસ્ત્રથી ભેદવામાં આવે ત્યારે જાર્દ, મીલામું, અંકોલ તથા સસપર્ણ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલવતે ઘ્રણનું શોધન કરવું.

૭ મેદઃસમૃથ્યાં સંસ્વેચ લેપયેત્સુરસાદિના ॥

શિરોવિરેકદ્રવ્યૈર્વા સુખોષ્ણૈર્મૂત્રસંયુતૈઃ ।

સ્વિન્નાં ચાવેષ્ય પટ્ટેન સમાશ્વાસ્ય તુ માનવમ્ ॥

રક્ષન્ફલે સેવનીં ચ વૃદ્ધિપત્રેણ દારયેત્ ।
મેદસ્તતઃ સમુદૃત્ય દદ્યાત્કાસીસસૈન્ધવે ॥
વધ્નીયાન્ચ યથોદિષ્ટં શુદ્ધે તૈલં ચ દાપયેત્ ।
મનઃશિલાલલવણૈઃ સિદ્ધમારુપ્કરેષુ ચ ॥

મેદથી થણી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૭ વૃદ્ધિ જો મેદથી થણી હોય તો સ્વેદન કરીને તે ઉપર ગોમૂત્રમાં વાટેલા મુરસાદિ ગણના કલ્કનો સેહેવાય તેવો ઝનો લેપ કરવો અથવા ગોમૂત્રમાં વાટેલાં શિરોવિરેચન દ્રવ્યોના કલ્કનો સેહેવાય તેવો ઝનો લેપ કરવો.

મેદથી ઉત્પન્ન થણી વૃદ્ધિને સ્વેદન આપી વસ્ત્રથી વીંટી, રોગીને ધૈર્ય આપી વૃષ્ણોની ગોઠીઓનો અને સીવળીનો વચાવ કરતાં તે વૃદ્ધિને વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રથી મેદવી. મેદ્યા પછી તેમાંથી મેદ કાઢાડી નાચીને હીરાકસી તથા સૈંધવ લગાવવાં અને સૂત્રસ્થાનના અઢારમા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે પાટો બાંધવો. (ગોફળ નામનો પાટો બાંધવો અનુકૂલ આવે છે.) ત્રણ શુદ્ધ થયા પછી મળશીલ, હરતાઠ, સૈંધવ અને મીલામાં ઇઓના કાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલા તૈલથી તેનું રોપણ કરવું. ૮ મૂત્રજાં સ્વેદયિત્વા તુ વસ્ત્રપટ્ટેન વેષ્ટયેત્ । સેવન્યાઃ પાર્શ્વતોઽધસ્તાદ્ધિધ્વીહિમુખેન તુ ॥ અથાત્ર દ્વિમુખાં નાડીં દત્વા વિસ્ત્રાવયંદ્વિપક્ષ્ । મૂત્રં નાડીમથોદૃત્ય સ્થગિકાવન્ધમાચરેત્ ॥ શુદ્ધાયાં રોપણં દદ્યાત્

મૂત્રથી થણી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

૮ વૃદ્ધિ જો મૂત્રથી થણી હોય તો સ્વેદન કરી, વસ્ત્રના પાટાથી વીંટીને સીવળીની વાજૂમાં નીચેના પ્રદેશમાં વ્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રથી વીંધવી, વીંધ્યા પછી તેમાં બે મોહોડાંવાળી નઠી

૧ વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અસ્થાના જેવા આકારવાળું કરવું અને તેનો છેદન, મેદન તથા પાટન ઇઓમાં ઉપયોગ કરવો. સોજો ઝંચો હોય તો એ શસ્ત્ર સીધી અળીવાળું અને ઝંડો હોય તો પાછલથી નમેલી અળીવાળું

નાચીને મૂત્રને સ્વાવવું અને સ્વાવ્યા પછી નઠી કાઢાડી લઈને સૂત્રસ્થાનના અઢારમા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે સ્થગિકાવંધ નામનો પાટો બાંધવો. શુદ્ધ થયા પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે તેનું રોપણ કરવું.

૯ વર્જયેદન્નહેતુકીમ્ ।

અપ્રાપ્તફલકોશાયાં વાતવૃદ્ધિક્રમો હિતઃ ॥
તત્ર યા વડ્ક્ષણસ્થા તાં દહેદધેન્દુવક્ત્રયા ।
મરુન્માર્ગાવરોધાર્થં કોશપ્રાપ્તાં તુ વર્જયેત્ ॥
ત્વચં ભિત્ત્વાહુપ્રમધ્યે દહેદ્દ્વાઙ્ગવિપર્યયાત્ ।
અનેનૈવ વિધાનેન વૃદ્ધી વાતકફાત્મિકે ॥
પ્રદહેત્પ્રયતઃ કિંતુ સ્નાયુચ્છેદોઽધિકસ્તયોઃ ।
શઙ્ગોપરિ ચ કર્ણાન્તે ત્યક્ત્વા યત્નેન સેવનીમ્ ॥
વ્યત્યાસાદ્વા શિરાં વિધ્યેદન્નવૃદ્ધિનિવૃત્તયે ।

આંતરડાંથી થણી વૃદ્ધિ કે જે અસાધ્ય છે તેની અમુક સ્થિતિમાં ચિકિત્સા.

૯ આંતરડાંથી થણી વૃદ્ધિ જો વૃષ્ણોમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવીજ નહીં. પરંતુ તે વૃદ્ધિ વૃષ્ણોમાં પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો તે ઉપર વાતવૃદ્ધિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી છે. (આ અધ્યાયનો ત્રીજો વિષય જુવો.)

૧૦ આંતરડાંથી થણી વૃદ્ધિ સાથળોના મૂઠામાં રહેલી હોય અને ઉપર કહેલા ઉપાયથી મટતી ન હોય તો તેને વાયુના માર્ગનો રોધ કરવા માટે અર્ધચંદ્ર જેવા મુખવાળી શલાકાથી ડાંભવી પળ જો વૃષ્ણોમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય તો છોડીજ દેવી. એ વૃદ્ધિમાં ડાઘી વાજૂનું આંતરડું વધ્યું હોય તો જમણા અંગૂઠાના મધ્યમાં અને જમણી વાજૂનું આંતરડું વધ્યું હોય તો ડાઘા અંગૂઠાના મ-

જોડે. (વાગ્મટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો.)

૨ વ્રીહિમુખ નામનું શસ્ત્ર ચોલાની સાઠના જેવા મોહોડાવાળું અને દોઢ આંગળના ફાઠાવાળું કરવું.

(વાગ્મટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો.)

ધ્યમાં ત્વચાને શસ્ત્રથી ભેદીને તે ઉપર ઢાંખ દેવો
 એ પળ ઉચિત છે. વૃદ્ધિ વાયુથી કે કફથી થ-
 એલી હોય તો પળ સાવધાન વૈધે એ પ્રમાણેજ
 અંગૂઠાના મધ્યમાં ત્વચાને ભેદીને તે ઉપર ઢાંખ
 દેવો પળ તેમાં અંગૂઠાના અગ્રમાં રહેલી સ્નાયુનું
 છેદન પળ કરવું એટલું અધિક છે.

અથવા આંતરડાંથી થએલી વૃદ્ધિને નિવૃત્ત ક-
 કરવા માટે એમ કરવું કે ડાઘી વાજૂનું આંતરડું
 વધ્યું હોય તો જમણા લમણાની ઉપર કાનના
 છેડા આગળની શિરાને વીંધીને લોહીનું સ્વાવળ
 કરવું અને જમણી વાજૂનું આંતરડું વધ્યું હોય તો
 ડાઘા લમણાની ઉપર કાનના છેડા આગળની
 શિરાને વીંધીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું પળ તેમાં
 પ્રયત્ન રાખીને સીવળીને બચાવવી જોઈએ.

૧૦ ઉપદંશોપુ સાધ્યેપુ સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય દેહિનઃ॥
 શિરાં વિધ્યેન્મેદ્રમધ્યે પાતયેદ્વા જલૌકસઃ ॥
 હરેદુભયતઃપિ દોપાનત્યર્થમુચ્છિતાન્ ॥
 સઘોડપહ્લતદોપસ્ય રુક્ષોફાવુપશમ્યતઃ ॥
 યદિ વા દુર્બલો જન્તુર્ન વા પ્રાપ્તં વિરેચનમ્ ॥
 નિરૂહેણ હરેત્તસ્ય દોપાનત્યર્થમુચ્છિતાન્ ॥

ઉપદંશની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

ઉપદંશોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૦ જો ઉપદંશો સાધ્ય હોય તો રોગીને સ્ને-
 હન સંસ્કાર તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી પછી
 લિંગના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધીને લોહીનું
 સ્વાવળ કરવું પળ જો તે ઉપદંશો અલ્પ દોષવાળા
 હોય તો જલો મૂકીનેજ લોહીનું સ્વાવળ કરવું. એ
 ઉપરાંત અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોનું વમનથી
 તથા વિરેચનથી હરણ કરવું. કેમકે દોષોનું હરણ
 કરવાથી વેદના અને સોજો તુરત શાંત થઈ જાય
 છે. જો રોગી દુર્બલ હોય અથવા તેને વિરેચન
 દેવું પ્રાપ્ત ન હોય તો તેના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા
 દોષોનું નિરૂહવસ્તિથી હરણ કરવું.

૧૧ પ્રપૌંડરીકપૃષ્ઠાહવર્ષામ્બુકુષ્ઠદારુભિઃ ॥

સરલાગુરુરાશ્નાભિર્વાતજં સંપ્રલેપયેત્ ॥

નિચુલૈરણ્ડવીજાનિ યવગોધૂમસક્તવઃ ॥

પતૈશ્ચ વાતજં સ્નિગ્ધૈઃ સુસ્થોષ્ણૈઃ સમ્પ્રલેપયેત્ ॥

પ્રપૌંડરીકપૂર્વૈશ્ચ દ્રવ્યૈઃ સેકઃ પ્રશસ્યતે ॥

વાયુથી થએલા ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧૧ જો ઉપદંશ વાયુથી થએલો હોય તો
 પાંડેરવો, જેટીમધ, સાટોડી, કઠ, દારૂહલ્લદર,
 નસોતર, અગરૂ અને રાશ્ના એઓનો લેપ કરવો.
 વાયુથી થએલા ઉપદંશ ઉપર નેતર, ઇરડી, જવનો
 સાથવો અને ઘડનો સાથવો એઓને ઘીથી સ્નિગ્ધ
 કરી જરા ગરમ કરીને તેઓનો લેપ પળ કરવો.
 વાયુથી થએલા ઉપદંશ ઉપર પાંડેરવો, જેટીમધ,
 સાટોડી, કઠ, દારૂહલ્લદર, નસોતર, અગરૂ તથા
 રાશ્ના એઓના કાથાદિક દ્રવ્યોથી સેચન કરવું એ
 પળ ઉત્તમ છે.

૧૨ ગૈરિકાઞ્જનયઃપૃષ્ઠાહસારિવોશીરપન્નકૈઃ ॥

સચન્દનોત્પલૈઃ સ્નિગ્ધૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયેત્ ॥

પન્નૌત્પલમૃણાલૈશ્ચ સસર્જાર્જુનવેતસૈઃ ॥

સર્પિઃસ્નિગ્ધૈઃ સમધુકૈઃ પૈત્તિકં સમ્પ્રલેપયેત્ ॥

સેચયેચ્ચ મૃતક્ષીરશર્કરેશ્ચુમધૂદકૈઃ ॥

અથવાપિ સુશીતેન કપાયેણ વટાદિના ॥

પિત્તથી થએલા ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧૨ જો ઉપદંશ પિત્તથી થએલો હોય તો
 મોનાગેરૂ, રમવંતી, જેટીમધ, ઉપલસરી, વાળો,
 પન્નકાષ્ઠ, સૂક્ષ્મ અને કમલ એઓને વાટી સ્નિગ્ધ
 કરીને તે ઉપદંશ ઉપર લેપ કરવો. એ ઉપદંશ
 ઉપર શ્વેતકમલ, રક્તકમલ, કમલનાં નાલ,
 રાઝ, કડાયો અથવા સાજડ, નેતર અને જેટીમધ
 એઓને વાટી ઘીથી સ્નિગ્ધ કરીને તેનો લેપ પળ
 કરવો. એ ઉપદંશ ઉપર ઘીનું, દૂધનું, સાકરના
 પાણીનું, શેલડીના રસનું, મધથી સંયુક્ત કરેલા
 જલનું અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગણના સ્વરસ વગેરે
 શીતલ કપાયનું પળ સેચન કરાવવું.

૧૩ શાલાશ્વકર્ણાંજકર્ણધ્રુવત્વગ્નિઃકફોત્થિતમ્ ।
સુરાપિષ્ઠાભિરુષ્ણાભિઃ સતૈલાભિઃ પ્રલેપયેત્ ॥
રજન્યતિવિપામુસ્તાસરલાસુરદારુભિઃ ।
સપત્રપાટાપત્તૈરૈરથ વા સમ્પ્રલેપયેત્ ॥
સુરસારગ્વધાદ્યાભ્યાં કાથાભ્યાં પરિપેચયેત્ ।

કફથી થપ્પલા ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧૩ ઉપદંશ કફથી થપ્પલો હોય તો કડાઓ અથવા સાજડ, નાદાનો રાઝ, મોટો રાઝ અને ધાવડો ઇઓની છાલોને સુરાગાં વાટી તૈલથી સંયુક્ત કરી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો અથવા હલ્દર, અતવમ, મોથ, નમોતર, દેવદાર, તમાલ-પત્ર, કાઠીપાદ અને પતંગ ઇઓને મદિરામાં વાટી તૈલથી સંયુક્ત કરી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો અને સુરસાદિ ગળનો કાથ તથા આરગ્વધાદિ ગળનો કાથ ઇઓથી ઉપદંશ ઉપર પરિપેચન કરાવવું.

૧૪ एवं संशोधनालेपसेकशोणितमौक्षणैः ॥
प्रतिकुर्यात्क्रियायोगैः प्राक्स्थानोक्तैर्हितैरपि ।
नायाति च यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
विदग्धैस्तु शिरास्त्रायुत्वङ्मांसैः क्षीयते ध्वजः ।
शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु वै ॥
तदापोह्य तिलैः सर्पिःक्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ।
करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ॥
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यर्कयोरपि ।
सौराष्ट्रीं गैरिकं तुत्थं पुष्पकासीससैन्धवम् ॥
रोध्रं रसाञ्जनं दावीं हरितालं मनःशिलाम् ।
हरेणुकैले च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् ।
जम्ब्वाम्रसुमनानिम्बश्वेताकाम्बोजिपल्लवाः ॥
शल्लकीवदरीबिल्वपलाशतिनिशत्वचः ।
क्षीरिणां च त्वचो योज्याः काथे त्रिफलया सह ॥
तेन काथेन नियतं व्रणं प्रक्षालयेद्भिषक् ।
अस्मिन्नेव कपाये तु तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत्सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥

સર્જિકાતુત્થકાસીસં શૈલેયં ચ રસાઞ્જનમ્ ।
મનઃશિલાસમૈશ્વર્ણં વ્રણવીસર્પનાશનમ્ ॥
ગુન્દ્રાં દગ્ધ્વા કૃતં ભક્ષ્ય હરિતાલં મનઃશિલા ।
ઉપદંશવિસર્પાણામેતચ્છાન્તિકરં પરમ્ ॥
માર્કવસ્ત્રિફલા દન્તી તામ્રચૂર્ણમયોરજઃ ।
ઉપદંશં નિહન્ત્યેષ વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યથા ॥

ઉપદંશો ઉપર શસ્ત્રક્રિયા અને તેનાં
ઉત્તર કર્મો.

૧૪ આ પ્રમાણે સંશોધનોથી, લેપોથી, પરિ-
પેકોથી, લોહીનાં સ્વાવળોથી અને સૂત્રસ્થાનના
મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા હિત-
કારી ક્રિયાયોગોથી તથા આ સ્થાનના દ્વિવ્રણીય
નામના પેહેલા અધ્યાયમાં કહેલા હિતકારી ક્રિયા-
યોગોથી પણ વૈદ્યે ઉપદંશોને ટાલવા અને જે રીતે
ઇ ઉપદંશો પાકે નહીં એવો પ્રયત્ન કરવો. કેમ કે
જો શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ત્વચા તથા માંસ પાકે તો
તેથી લિંગનો ક્ષય થઈ જાય છે. આમ કરતાં છતાં
પણ ઉપદંશ પાકે તો તેના ઉપર તુરત શસ્ત્રક્રિયા
કરવી. પછી પરને દૂર કરી નાખીને મધથી તથા
ધીથી સંયુક્ત કરેલા તિલોના કલ્કનો લેપ કરવો.
કળેર, જાઈ, ગરમાઝો, અરળી અને આકડો ઇ-
ઓનાં પાનડાંઓનો કાથ કરીને તેથી વ્રણને ધોવો.
ફટકડી કે નેવરી, સોનાગેરુ, મોરથુથુ, સફેદ હીરા-
કસી, સૈંધવ, લોદર, રસવંતી, દારુહલ્દર, હરતાલ,
મળશીલ, હરેણુકા નામનું સુગંધિ દ્રવ્ય અને
ઇઝી ઇઓનું વારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલ-
વીને ઉપદંશના વ્રણ ઉપર લગાવવું. જાંબૂ, આંબો,
જાઈ, લીંબડો, સફેદ ગરળી તથા ચળોટી અથવા
જંગલી અડદ ઇઓનાં પાનડાં, તેમજ સાલેડો, બોરડી,
બીલી, ચાચરો, મીળોહરમો અને વડ વગેરે ક્ષીરિ-
વૃક્ષો ઇઓની છાલો અને ત્રિફળા ઇઓનો કાથ
કરીને તેથી પણ નિત્ય વ્રણને ધોવો. ઇજ કાથમાં
ગઝજીભી, વાવડીંગ, જેટીમધ તથા ઇલાદિ ગળનાં
સઘલાં સુગંધિ દ્રવ્યો ઇઓનો કલ્ક નાખીને પકા-

વેલું તૈલ સઘळा પ્રકારના ઉપદંશો ઉપર રોપણ કરવામાં ઉત્તમ ગણાય છે. સાજીચાર, મોરથુથુ, હીરાકસી, શિલાજીત, રસવંતી અને મળશીલ એ સઘळाં દ્રવ્યોને સમભાગે લઈ તેઓનું બનાવેલું ચૂર્ણ ઘ્ર્ણનો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. મોથને કે પાનને બાઢીને બનાવવામાં આવેલી ભસ્મ, હરતાલનું ચૂર્ણ અને મળશીલનું ચૂર્ણ એઓને ઁકઠાં કરીને ભભરાવવામાં આવે તો તેથી ઘ્ર્ણોની અને વિસર્પની સારી પેટે શાંતિ થાય છે. માંગરો, ત્રિફळा, નેપાઢો, ત્રાંબાનું ચૂર્ણ અને લોઢાનું ચૂર્ણ એઓને ઁકઠાં કરીને ભભરાવવામાં આવે તો જેમ વીજઢી વૃક્ષને નષ્ટ કરી નાખે છે તેમ એ ચૂર્ણ ઉપદંશને નષ્ટ કરી નાખે છે.

૧૫ ઉપદંશદ્વયેડપ્યેતાં પ્રત્યાખ્યાયાચરેત્ક્રિયામ્ । તયોરેવ ચ યા યોગ્યા વીક્ષ્ય દોષવલાવલમ્ ॥ ઉપદંશે વિશેષેણ શૃણુ ભૂયસ્ત્રિદોષજે । ઢુષ્ટઘ્ર્ણવિધિં કુર્યાત્કુથિતં મેહનં ત્યજેત્ ॥ જામ્બૌષ્ઠેનાગ્નિવર્ણેન પશ્ચાચ્છેપં દદેઢ્ઢિષક્ । સમ્યગ્દગ્ધં ચ વિજ્ઞાય મધુસર્પિઃ પ્રયોજયેત્ ॥ શુદ્ધે ચ રોપણં દદ્યાત્કલ્કં તૈલં હિતં ચ યત્ ।

લોહીથી થણા ઉપદંશની તથા ઘ્ર્ણે દોષોથી થણા ઉપદંશની ચિકિત્સા.

૧૬ લોહીથી થણો ઉપદંશ અને ઘ્ર્ણે દોષોથી થણો ઉપદંશ એઓની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ તો નાજ પાઢવી. પઢી જો રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેખાય તો દોષોનું બલાબલ જોડને ઉપર લખેલી શસ્ત્રક્રિયા તથા વીજી પળ જે ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય જણાય તે કરવી. (રુધિરથી થણા ઉપદંશની પિત્તોપદંશના જેવી ચિકિત્સા કરવી અને ઘ્ર્ણે દોષોથી થણા ઉપદંશની ઉપર કહેલા ઘ્ર્ણે દોષોના ઉપચારોવાઢી ચિકિત્સા કરવી.)

હવે ઘ્ર્ણે દોષોથી થણા ઉપદંશ ઉપર કરવાની વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભઢો. ઘ્ર્ણે દોષોથી થણા ઉપદંશની ઢુષ્ટ ઘ્ર્ણની ચિકિત્સા

પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને લિંગનો જેટલો ભાગ સઢી ગયો હોય તેટલા ભાગને કાહાઢી નાખીને વાકીના ભાગને અગ્નિથી તપાવી લાલચોઢ કરેલા જાંબવોષ્ટ નામના ગોઢ મુલવાळा લાંબા પથરાથી ઢાંખી દેવો અને સમ્યગ્દગ્ધપણાનો નિશ્ચય કરીને તેના ઉપર મધ તથા ઘી લગાવી દેવાં. શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે રોપણ કરવાને માટે હિતકારી કલ્કની અને હિતકારી તૈલની યોજના કરવી.

૧૬ સ્નેહસ્વેદોપપન્નં તુ શ્લીપદેડનિલજે ભિષક્ । કૃત્વા ગુલ્ફોપરિ શિરાં વિધ્યેત્તુ ચતુરઢ્ઢુલે । સમાપ્યાયિતદેહં ચ વસ્તિભિઃ સમુપાચરેત્ ॥ માસમેરણ્ઢજં તૈલં પિવેન્મૂત્રેણ સંયુતમ્ ।

પયસૌદનમશ્લીયાન્નાગરક્કથિતેન ચ ॥

ત્રૈવૃતં ચોપયુઢીત શસ્ત્રો દાહસ્તથાગ્નિના ॥

શ્લીપદની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

વાયુથી થણા શ્લીપદની ચિકિત્સા.

૧૬ શ્લીપદ વાયુથી થણું હોય તો રોગીને સ્નેહનથી તથા સ્વેદનથી ઉપપન્ન કરી પગની ઘૂંટીની ઉપર ચાર આંગઢને છેટે શિરાનો વેધ કરીને લોહી સ્રવાવવું અને પઢી વૃંહણ ચિકિત્સાથી રોગીના શરીરનું પોષણ કરીને પિચકારીઓ મારવી. ઁક મહિના સૂધી ઁરઢીયા તૈલને ગોમૂત્રથી મિશ્રિત કરીને તે પાવું અને સૂંઢનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા દૂધની સાથે માત જમાઢવો. એ શ્લીપદ ઉપર ત્રૈવૃત નામના (આ સ્થાનના પાંચમા અઢ્યાયનો ૧૬ વિષય જુવો) ઘીનો ઉપયોગ કરાવવો અને શ્લીપદનો અગ્નિથી દાહ કરવો એ ઉત્તમ છે.

૧૭ ગુલ્ફસ્વાધઃ શિરાં વિધ્યેચ્છીપદે પિત્તસમ્ભવે પિત્તઘ્નાં ચ ક્રિયાં કુર્યાત્પિત્તાર્ધુદવિસર્પવત્ ।

પિત્તથી થણા શ્લીપદની ચિકિત્સા.

૧૭ શ્લીપદ જો પિત્તથી થણું હોય તો વૈધે ગુલ્ફની (ઘૂંટીની) નીચે રહેલી શિરાને વીંધીને

લોહીનું ચ્વાવળ કરવું અને પિત્તાર્વુદની તથા પિત્ત-
વિસર્પની ચિકિત્સાની પેટે પિત્તને હળનારી ચિ-
કિત્સા કરવી. (ગયા અઢારમા અધ્યાયનો ૧૧ મો વિષય તથા ૧૭ મા અધ્યાયનો ૪ થો
વિષય જુવો.)

૧૮ શિરાં સુવિદિતાં વિધેદ્દુષ્ટે શ્લેષ્મિકે
મિષક્ ॥

મધુચુક્તાનિ ચામીક્ષ્ણં કપાયાણિ પિવેન્નરઃ ।
પિવેદ્દાપ્યભયાકલ્કં મૂત્રેણાન્યતમેન ચ ।

કફથી થપ્પલા શ્રીપદની ચિકિત્સા.

૧૮ શ્રીપદ જો કફથી થપ્પલું હોય તો અંગૂઠાની
શિરાને પારસી વરાવર ધ્યાનમાં લઈ વીંધીને તેમાંથી
લોહી ચ્વાવળું અને મધથી સંયુક્ત કરેલા કાથો
વારંવાર પાવા તથા સૂત્રસ્થાનના ૪૯ મા અધ્યા-
યમાં કહેલાં મૂત્રોમાંથી કોઈ મૂત્રની સાથે હર-
ડેનો કલ્ક પાવો.

૧૯ કટુકામમૃતાં શુણ્ઠીં વિડક્લં દારુ ચિત્રકમ્
હિતં વા લેપને નિત્યં ખદ્રદારુ સચિત્રકમ્ ॥
વિડક્લમરિચાકૈષુ નાગેર ચિત્રકેઽથ વા ।
ખદ્રદાર્વેલુકાચ્યે ચ સર્વેષુ લવણેષુ ચ ॥
તૈલં પક્ષ્ પિવેદ્દાપિ યવાન્નં ચ હિતં સદા ।
પિવેત્સર્પપતૈલં વા શ્રીપદાનાં નિવૃત્તયે ॥
પૂતીકરજ્વપત્રાણાં રસં વાપિ યથાચલમ્ ।
અનેનૈવ વિધાનેન પુત્રજીવકજં રસમ્ ॥
પ્રયુક્તિ મિષકપ્રાજ્ઞઃ કાલસાત્મ્યવિભાગવિત્ ।
કેચુકાકન્દનિર્યાસં લવણં ત્વથ પાકિમમ્ ॥
રસં દત્વાથ પૂર્વોક્તં પેયમેતદ્ભિષગ્જિતમ્ ।
કાકાદર્નીં કાકજઙ્ઘાં વૃહતીં કણ્ટકારિકામ્ ॥
કદમ્બપુર્ણાં મન્દારીં લમ્બાં શુકનસાં તથા ।
દગ્ધ્વા મૂત્રેણ તદ્ભક્ષ સ્નાયયેત્ક્ષારકલ્પવિત્ ॥
તત્ર દદ્યાત્પ્રતીવાપં કાકોદુંબરિકારસમ્ ।
મદનાચ્છ ફલાત્કાથં શુકાચ્યાસ્વરસં તથા ॥
પપ ક્ષારસ્તુ પાનીયઃ શ્રીપદં હન્તિ સેવિતઃ ।
અપર્ચીં ગલગણ્ડં ચ ગ્રહણીદોષમેવ ચ ॥

ખક્તસ્યાનશનં ચૈવ હન્યાત્સર્વવિષાણિ ચ ।

અષ્ઠેવ તૈલં સંસિદ્ધં નસ્યામ્બજ્ઞેષુ પૂજિતમ્ ॥

અતાનેવામયાન્હન્તિ યે ચ દુષ્ટવ્રણા મૃણામ્ ।

દ્રવન્તીં ત્રિવૃતાં દન્તીં નીલીં શ્યામાં તથૈવ ચ ॥

સસલાં શક્લિનીં ચૈવ દગ્ધ્વા મૂત્રેણ ગાલયેત્ ।

દદ્યાચ્છ ત્રિફલાકાથમેષ ક્ષારસ્તુ સાધિતઃ ॥

અધો ગચ્છતિ પીતસ્તુ પૂર્વેશ્ચાપ્યાશિપઃ સમાઃ ।

સઘલાં પ્રકારનાં શ્રીપદોની સામાન્ય

ચિકિત્સા.

૧૯ કટુ, ગઢો, સૂંટ, વાવડીંગ, દારુહલ્લદર
અને ચિત્રક એઓનું અથવા ચિત્રકસહિત દેવદા-
રનું નિત્ય લેપન કરવું એ હિતકારી છે.

વાવડીંગ, મરી, આકડો, સૂંટ, ચિત્રક, દેવ-
દાર, છલવાલુક નામનું સુગંધિ દ્રવ્ય (પ્રસિદ્ધ
નથી) અને સઘલાં પ્રકારનાં લૂણો એઓમાં પકા-
વેલું તૈલ નિત્ય પાવું અને જવનું અન્ન જમાડવું એ
હિતકારી છે.

નિત્ય સરસીયું તૈલ પાવામાં આવે અથવા કાં-
ટાવાલી કરંજનાં પાનડાંઓનો સ્વરસ અથવા પુત્ર-
જીવક (જેને હિંદી ભાષામાં જીવાપોતા તથા
પુત્રજીયા કહે છે તે)નો સ્વરસ શક્તિપ્રમાણે આઠ,
ચાર અથવા બે તોલાં ભાર લઈ સરસીયા તૈલમાં
નાચીને પાવામાં આવે તો તેથી સઘલા પ્રકારનાં
શ્રીપદોની નિવૃત્તિ થાય છે. કાઠના તથા સા-
ત્મ્યના વિભાગને જાણનારા પ્રવીણ વૈદ્યે આ પ્રયો-
ગોમાંથી જે પ્રયોગો યોગ્ય જણાય તે કરવા.

કેચુકા (કસેરુકંદ હશે!) નામના કંદનો
ગુંદર તથા વીડલૂણ એઓને એકઠાં કરી તેમાં
કાંટાવાલી કરંજનાં પાનડાંઓનો રસ અથવા
પુત્રજીવકનો રસ નાચીને પાવામાં આવે તો તેથી
સર્વ પ્રકારનાં શ્રીપદો નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઈંદ્રવારણી, અથેડી, ઝમ્મી મોરીંગળી, બેટી
મોરીંગળી, મહામુંડી, (બોડીયો કલાર) મંદારી,
(ગુજરાતીમાં પચાય મળ્યો નથી.) કડવી તૂંબડી અને

અરઢૂસો ઇઓને વાઢી તેની મ્સમને ગોમૂત્રથી ક્ષારની રીતિ પ્રમાણે સ્ત્રવાવી લેવી. પછી તેમાં કાઢા ડંચરાનો રસ, મીઢોઢાનાં ફઢોનો કાથ અને સરસડીયાનો સ્વરસ નાશીને પીવાનો ક્ષાર બનાવવો. સેવવામાં આવેલો આ ક્ષાર શ્રીપદને, અપચીને, ગલગંડને, ગ્રહણીદોષને, અન્નાદિક ઉપરની અરુચિને અને સર્વ પ્રકારનાં વિષોને હ્ણે છે.

ઉપર લખેલાં ઇંદ્રવારણી વગેરે દ્રવ્યોના ક્ષા-
થમાં તથા કાઢા ડંચરા વગેરેના સ્વરસમાં તૈલ પકાવીને તે તૈલનાં નસ્યો દેવામાં આવે તથા અ-
ભ્યંગો કરાવવામાં આવે તો ઇ તૈલ ઉપર કહેલા રોગોને અને દુષ્ટ વ્રણોને નષ્ટ કરે છે.

કંદરકત્તી, નસોતર, નેપાલો, ગલી, વરધારો, હાથલા અને આંખફૂટામણી ઇઓને વાઢી ગોમૂત્ર નાશી ગાઢી લઈ તેમાં ત્રિફળાનો કાથ નાશીને ક્ષાર પકાવવો. આ ક્ષાર પાવાથી વિરેચન થાય છે અને ઉપર કહેલા સઘઢા ગુણો પળ થાય છે.

અધ્યાય ૨૦ મો.

૧ અથાતઃ ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સિતં’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાનું ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અત્રાજગલ્લિકામામાં જલૌકોભિરુપાચરેત્ ।
શુક્તિસ્તુમ્નીયવક્ષારકલ્કૈશ્ચાલેપયેદ્વિપક્ ॥
શ્યામાલાક્ષ્ણલકીપાઠાકલ્કૈર્વાપિ વિચક્ષણઃ ।
પક્વાં વ્રણવિધાનેન યથોક્તેન પ્રસાધયેત્ ॥

૧ ક્ષુદ્રરોગો કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના તેરમા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તેઓની ચિકિત્સા વિષયનો.

૨ ગયદાસે તો ઇમ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે કે પ્રથમ છીપના ક્ષાર વગેરેના લેપો કરવા અને પછી જઢો મૂ-
કીને લોહીનું સ્ત્રાવળ કરવું.

૩ નિદાનસ્થાનમાં ગર્દમીનું નિદાનાદિક કશું નહીં આપ્યા છતાં તેનું નામ અહીં દાખલ કન્યું છે માટે તેનું

અજગલ્લિકાની ચિકિત્સા.

૨ અજગલ્લિકા કાચી હોય તો વૈદ્યે જઢો મૂકીને લોહીનું સ્ત્રાવળ કરવું અને છીપનો ક્ષાર, સાજીચાર તથા જવચાર ઇઓના કલ્કોથી અથવા નસોતર, દૂધીયો વઢનાગ તથા કાલીપાડ ઇઓના કલ્કો-
થી લેપો કરાવવો.

અજગલ્લિકા પાકે તો તેને સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં તથા આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યા-
યમાં કહેલી વ્રણની ચિકિત્સાથી શાંત કરવી.

૩ અન્ધાલર્જીં યવપ્રખ્યાં પનસીં કચ્છપીં તથા ।
પાપાળગર્દભં ચૈવ પૂર્વે સ્વેદેન યોજયેત્ ॥

મનઃશિલાતાલકુપ્પદારુકલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પરિપાકગતાન્મિત્ત્વા વ્રણવત્સમુપાચરેત્ ॥

અંધાલર્જી, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી
તથા પાપાળગર્દભ ઇઓની ચિકિત્સા.

૩ અંધાલર્જી, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી કે પાપાળગર્દભ થઈ હોય તો પ્રથમ સ્વેદનની યો-
જના કરીને પછી મળશીલ, હરતાલ, કઠ અને દારુહઢ્ઢર ઇઓના કલ્કનો લેપ કરવો.

ઇઓ જો પાક્યાં હોય તો તેઓને શસ્ત્રવતે મે-
દીને વ્રણની ચિકિત્સા જેવી ચિકિત્સા કરવી.

૪ વિવૃતામિન્દ્રવૃદ્ધાં ચ ગર્દમીં જાલગર્દભમ્ ।
શિરિવિલ્હાં ગન્ધનામ્નીં કક્ષાં વિસ્ફોટકાંસ્તથા ॥
પિત્તજસ્ય વિસર્પસ્ય ક્રિયયા સાધયેદ્વિપક્ ।
રોપયેત્સર્પિપા પક્વાન્સિદ્ધેન મધુરૌપધૈઃ ॥

વિવૃતા, ઇંદ્રવૃદ્ધા, ગર્દમી, જાલગર્દભ,
શિરિવેલ્હિકાં, ગંધનામ્ની, કક્ષા અને
વિસ્ફોટક ઇઓની ચિકિત્સા.

૪ વિવૃતા, ઇંદ્રવૃદ્ધા, ગર્દમી, જાલગર્દભ, શિરિ-
નિદાન તથા લક્ષણ ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ.
વાયુથી તથા પિત્તથી ગોઢ, ડંચું, અત્યંત રાતું, ફોડલી-
ઓથી વ્યાપ્ત અને વેદના કરનારું જે મંડલ થાય છે તે
ગર્દમિકા કેહેવાય છે.

૪ શિરિવેલ્હિકાનું પળ ઇ પ્રમાણેજ છે માટે ભાવપ્ર-
કાશ ઉપરથી લખીએ છીએ. વ્રણે દોષોથી માથામાં
ગોઢ, ડગ વેદનાવાઢી, ડગ વરવાઢી અને વ્રણે દો-

વેલ્લિકા, ગંધનામ્બી, કક્ષા કે વિસ્ફોટક થઇ હોય તો વૈદ્યે તેઓની ઉપર પિત્તવિસર્પની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (ગયા ૧૭ મા અધ્યાયનો ૪ થો વિષય જુવો.)

૫. એઓ પાકે ત્યારે તેઓને કાકોલ્યાદિ મધુ-રગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલા ઘી વતે રક્ષાવવાં.

૫ ચિપ્પ્યમુષ્ણામ્બુના સિત્તમુત્કત્ય સાવયેદ્ધિપક્-ચક્રતૈલેન ચામ્યજ્ય સર્જચૂર્ણેન ચૂર્ણયેત્ ॥
વન્ધનોપચરંચૈનમશક્યં ચાગ્નિના દહેત્ ।
મધુરૌપધસિદ્ધેન તતસ્તૈલેન રોપયેત્ ॥

ચિપ્પ્યની ચિકિત્સા.

૬ ચિપ્પ્ય થઇ હોય તો તેને વૈદ્યે ડના જ-લથી પલાઢી શસ્ત્રવતે કાપીને તેમાંથી લોહી કા-હાડવું, ઘાળીના તાજા લીધેલા તૈલથી સ્વરડીને તેના ઉપર રાઢનું ચૂર્ણ મમરાવવું અને પછી પા-ટાથી બાંધવો.

જો એ તે ચિકિત્સાથી શાંત ન થાય તો પછી અગ્નિથી દગ્ધ કરીને કાકોલ્યાદિ ગણના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલવતે રક્ષાવવો.

૬ કુનચે વિધિરપ્યેપ કાર્યો હિ મિપજા મવેત્ ।

કુનચની ચિકિત્સા.

૭ પ્રવીણ વૈદ્યે કુનચની ઉપર પળ ચિપ્પ્યની ચિકિત્સા પ્રમાણેજ ચિકિત્સા કરવી.

૮ વિદારિકાં સમમ્યજ્ય સ્વિન્નાં વિમ્લાપ્ય લેપયેત્ નગવૃત્તિકર્ણાભૂવિલ્વમૂલૈઃ સુપેપિતૈઃ ।

વ્રણભાવગતાયાં વા કૃત્વા સંશોધનક્રિયામ્ ॥

રોપણાર્થં હિતં તૈલં કપાયમધુરૈઃ શૃતમ્ ।

પ્રચ્છાનૈર્વાં જલૌકોભિઃ સ્વાધ્યાપ્તકા વિદારિકા અજકર્ણૈઃ સપાલાશૈર્મૂલકલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પક્વાં વિદાર્ય શસ્ત્રેણ પટોલપિચુમન્દયોઃ ॥

ધોનાં ચિહ્નોવાઢી જે ફોડલી થાય છે તે ફિરિવેલ્લિકા કેહેવાય છે.

૯ ગંધનામ્બીનું પળ એ પ્રમાણેજ છે માટે ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લચીએ, ઢીએ. વાહુઓમાં, કાચોમાં, ચમાઓમાં

કલ્કેન તિલયુક્તેન સર્પિર્મિશ્રેણ લેપયેત્ ।

વદ્ધા ચ ક્ષીરવૃક્ષસ્ય કપાયૈઃ સ્વદિરસ્ય ચ ॥

વ્રણં પ્રક્ષાલયેચ્છુદ્ધાં તતસ્તાં રોપયેત્પુનઃ ।

વિદારિકાની ચિકિત્સા.

૭ વિદારિકા થઇ હોય તો તેને તૈલથી સ્વ-રડી, સ્વેદન આપી, અંગૂઠા વગેરેથી સૂચ મર્દન કરવાથી કરમાવીને પછી ગરળી, સાટોડી અને વીલી, એઓનાં મૂળોને સારી પેટે વાટીને તેના ઉ-પર લેપ કરવો.

જો વિદારિકા વ્રણપણાને પામી હોય તો સં-શોધન ક્રિયા કરીને ન્યગ્રોધાદિ ગણનાં તથા કા-કોલ્યાદિ ગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલા તૈલવતે તેનું રોપણ કરવું.

અથવા કાચી વિદારિકાને શસ્ત્રના ટોંચા દર્દને કે જઢો લગાવીને તેમાંથી લોહી ચવાવવું અને પછી રાઢનું ક્ષાઢ તથા કપૂરકાચરી એઓનાં મૂ-ળોના કલ્કોનો તેના ઉપર લેપ કરવો.

વિદારિકા પાકી હોય તો તેને શસ્ત્રથી મેદી તિલથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરેલા પટોલના તથા લીંવડાના કલ્કનો તેના ઉપર લેપ કરીને પાટો બાંધવો. એ વ્રણને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના તથા સ્વેરના કાથોથી ધોવો અને શુદ્ધ થાય ત્યારે તેનું સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે રોપણ કરવું.

૮ મેદોઽર્વુદવિધાનેન સાધયેચ્છર્કર્ણાર્વુદમ્ ॥

શર્કર્ણાર્વુદની ચિકિત્સા.

૮ શર્કર્ણાર્વુદ થઇ હોય તો તેની મેદથી થ-ઇલા અર્વુદની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના અઢારમા અધ્યાયનો ૧૩ મો વિ-ષય જુવો.)

કે પડલાંઓમાં ત્વચાની અંદર પિત્તના પ્રકોપથી કાઢી અને વેદનાવાઢી જે ફોડલા જેવી એક ફોડલી થાય છે તે ગંધનામ્બી કેહેવાય છે.

९ कच्छू विचर्चिकां पामां कुष्ठवत्समुपाचरेत् ।
लेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वागौरसर्पपैः ॥
वचादार्वीसर्पपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ।
सारतैलमथाभ्यङ्गे कुर्वीत कटुकैः शृतम् ॥

कच्छू, विचर्चिका अने पामा एओनी चिकित्सा.

९ कच्छू, विचर्चिका अने पामा एओनी चिकित्सा कुष्ठनी चिकित्सा प्रमाणे करवी. (आस्थाननो नवमो अध्याय जुवो.) एओनी उपर माण, शतावरी अने सफेद सर्पप एओनो अथवा वज, दारुहळदर अने सर्पप एओनो लेप करवो ए उत्तम छे. पिप्पल्यादि गणना काथथी तथा कल्कथी पकावेला करंजीया तैलनो अथवा देवदारना सारना तैलनो तेना उपर अभ्यंग करवो.

१० पाददार्या शिरां विद्धा स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ।

मधूच्छिष्टवसामज्जसर्जचूर्णवृतैः कृतः ॥
यवाह्वागौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते ।

पाददारिकानी चिकित्सा.

१० पाददारिका थएल होय तो शिरानो वेध करी लोही सवावीने स्वेदनी तथा अभ्यंगनी योजना करवी. मीण, वसा, मज्जा तथा घी एओने राळना चूर्णथी, जवखारथी तथा मोनागेरुना चूर्णथी मिश्रित करीने पग उपर लेप करवो.

११ पादौ सिक्त्वानालेन लेपनं ह्यलसे हितम् कल्कीकृतैर्निम्बतिलकासीसालैः ससैन्धवैः ।
लाक्षारसोऽभया वापि कार्यं स्याद्रक्तमोक्षणम् ॥
सिद्धं रसे कण्टकार्यास्तैलं वा सार्पपं हितम् ।
कासीसरोचनशिलाचूर्णैर्वा प्रतिसारणम् ॥

अलसनी चिकित्सा.

११ अलस थएल होय तो फोतरावगरना काचा अथवा पकावेला घउंना आथाना पाणीनो

१ कच्छूनुं निदानादिक निदानस्थानमां क्षुद्रोगोना प्रकरणमां आप्नुं नथी पण ते स्थाननो पांचमा अध्या-

पगोनी उपर परिपेक करीने पळी सैधवथी मिश्रित करेला लींबडो, तिल, हीराकसी तथा मणशील एओना कल्कनो लेप करवो अथवा लाखना रसनो के हरडेना कल्कनो लेप करवो. लोहीनुं स्रावण पण करवुं. भोरींगणीना स्वरसमां पकावेलुं सरसीयुं तैल पण अलस उपर हितकारी छे. हीराकसी, गोरोचन अने हरडे एओना चूर्ण घसवां ए पण उत्तम छे.

१२ उद्धृत्य दग्ध्वा स्नेहेन जयेत्कदरसंज्ञकम् ।

कदरनी चिकित्सा.

१२ कदर थएल होय तो शस्त्रवते कापी नाखी स्नेहवते दाह करवो ए उत्तम छे.

१३ इन्द्रलुप्ते शिरां मूर्ध्नि स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् कल्कैः समरिचैर्दिह्याच्छिलाकासीसतुत्थकैः ।

कुटन्नटादारुकल्कैर्लेपनं वा प्रशस्यते ॥

प्रच्छयित्वावगाढं वा गुञ्जाकल्कैर्मुहुर्मुहुः ।

लेपयंदुपशान्त्यर्थं कुर्याद्वापि रसायनम् ॥

मालतीकरवीराग्निनक्तमालविपाचितम् ।

तैलमभ्यङ्गेन शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम् ॥

इंद्रलुप्तनी चिकित्सा.

१३ इंद्रलुप्त थएल होय तो स्नेहन तथा स्वेदन संस्कार आपी, माथानी शिराने वीधीने लोहीनुं स्रावण करवुं. मरी, गली, हीराकसी अने मोरथुथु एओना कल्कथी अथवा केवडीमोथ अने दारुहळदर एओना कल्कथी लेपन करवुं उत्तम छे.

अथवा शस्त्रवते सारी पेटे टोंचीने चणोठोना कल्कोथी वारंवार लेपन करवुं के जेथी इंद्रलुप्त शांत थई जाय.

ए उपायोथी इंद्रलुप्त शांत न थाय तो पळी रसायन प्रयोग करवो.

यना आठमा विषयमां आप्नुं छे ते जोई लेवुं.

માલતી, કળેર, ચિત્રક અને કરંજ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું તૈલ લગાવવામાં આવે તો ઇંદ્રલુપ્તનો સારી પેટે વિનાશ થાય છે.

૧૪ અરૂંપિકાં હૃતે રક્તે સેચયેન્નિમ્બવારિણા ।
દિશ્યાત્સૈન્ધવયુક્તેન વાજિવિષ્ટારસેન તુ ॥
હરિતાલનિશાનિમ્બકલ્કૈર્વા સપટોલજૈઃ ॥
યષ્ટીનીલોત્પલૈરણ્ડમાર્કવૈર્વા પ્રલેપયેત્ ।

અરૂંપિકાની ચિકિત્સા.

૧૪ અરૂંપિકા થઇ હોય તો લોહીનું સ્ત્રાવણ કરીને લીંબડાના કાથથી સેચન કરવું અને ઘોડાની લાદના રસને સૈંધવથી યુક્ત કરીને તેનું લેપન કરવું અથવા હરતાલ, હલદર, લીંબડો તથા પટોલ એઓના કલ્કનું લેપન કરવું અથવા જેટી-મધ, નીલકમલ, ઇરડો અને માંગરો એઓના કલ્કનું લેપન કરવું. (માલતી વગેરેનું તૈલ કે જે ઇંદ્રલુપ્તની ચિકિત્સામાં કેહેવામાં આવ્યું છે તેના અભ્યંગથીજ અરૂંપિકાનું શોધન રોપણ કરવું.)

૧૫ શિરાં દારુણકે વિદ્વા સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મૂર્દ્ધનિ
અવપીડં શિરોવસ્તિમભ્યઙ્ગં ચ પ્રયોજયેત્ ।
ક્ષાલને કોદ્રવમવક્ષારતોયં પ્રશસ્યતે ॥

દારુણકની ચિકિત્સા.

૧૫ દારુણક થઇ હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી માથાની શિરાને વીંધીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું, અવપીડનસ્ય દેવું, (આ સ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં જુવો.) શિરોવસ્તિનો પ્રયોગ કરવો અને ઉપર કહેલા માલતી વગેરેના તૈલનો અભ્યંગ કરવો. દારુણકને કોદરાના ક્ષારના પાણીથી ધોવો એ ઉત્તમ ગણાય છે.

૧૬ ઉપરિષ્ટાત્પ્રવક્ષ્યામિ વિધિં પલિતનાશનમ્ ।

પલિતની ચિકિત્સા.

૧૬ પલિતને નષ્ટ કરવાની ચિકિત્સા આ સ્થાનના મિશ્રકચિકિત્સિત નામના ૨૧ મા

૧ વ્યંગ અને નીલિકા એઓ દાક્ષનાજ મેદ છે.

અધ્યાયના ૧૧ મા તથા ૧૬ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.

૧૭ મસૂરિકાયાં કુષ્ઠપ્રલેપનાદિક્રિયા હિતા ॥
પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પોક્તા ક્રિયા વા સમ્પ્રશસ્યતે ।

મસૂરિકાની ચિકિત્સા.

૧૭ મસૂરિકા થઇ હોય તો કોઢને હળનારાં લેપનો વગેરે કરવારૂપ ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે અથવા પિત્તના વિસર્પ ઉપર તથા કફના વિસર્પ ઉપર જે ક્રિયા કેહેવામાં આવી છે તે કરવી એ ઉત્તમ છે. (આ સ્થાનનો નવમો તથા સત્તરમો અધ્યાય જુવો.)

૧૮ જતૂમણિ સમુત્કલ્ય મશકં તિલકાલકમ્ ॥
ક્ષારેણ પ્રદહેદ્યુક્ત્યા વહિના વા શનૈઃ શનૈઃ ।

જતુમણિ, મશક તથા તિલકાલક

એઓની ચિકિત્સા.

૧૮ જતુમણિ, મશક કે તિલકાલક થઇ હોય તો તેને શસ્ત્રવતે કાપી યોગ્ય યુક્તિ ગોઠવીને ક્ષારથી વાલવો અથવા ધીરે ધીરે અગ્નિથી વાલવો.

૧૯ ન્યચ્છે વ્યંગે શિરામોક્ષો નીલિકાયાં ચ
શસ્યતે ॥

યથાન્યાયં યથાભ્યાસં લાલાઢ્યાદિશિરાવ્યથઃ ।

ઘૃષ્ઠા દિહ્યાત્ત્વચં પિષ્ઠા ક્ષીરિણાં ક્ષીરસંયુતામ્ ॥

વલાતિવલયઘ્વાહરજનીર્વા પ્રલેપનમ્ ।

પયસ્યાગુરુકાલીયલેપનં વા સગૈરિકમ્ ॥

ક્ષૌદ્રાજ્યયુક્ત્યા લિમ્પેદ્દૃષ્ટ્યા શૂકરસ્ય ચ ।

કપિત્થરાજાદનયોઃ કલ્કો વા હિત ઉચ્યતે ॥

ન્યચ્છ, વ્યંગ અને નીલિકા

એઓની ચિકિત્સા.

૧૯ ન્યચ્છ, વ્યંગ કે નીલિકા થઇ હોય તો શિરાને વીંધીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું એ ઉત્તમ છે. શિરાને વીંધવામાં એવી સમજણ રાખવી કે લલાટ વગેરેની શિરાઓમાં રોગને જે શિરા લગતી હોય તે શિરાને યોગ્ય રીતે વીંધવી. રોગને ગલ્લજી- (નિદાનસ્થાનના તેરમા અધ્યાયનો ૩૭ મો વિષય જુવો.)

મીનાં પાનડાં વગેરેથી ઘસીને તે ઉપર વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છીરથી સંયુક્ત છાલોના કલ્કનો લેપ કરવો અથવા બઢદાણા, ચપાટ, જેટીમધ અને હઠદર એઓના કલ્કનો લેપ કરવો અથવા ચરણેર, અગરૂ, દારૂહઠદર અને સોનાગેરૂ એઓના કલ્કનો લેપ કરવો અથવા સૂવરની દાઢને ઘસી મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને તેનો લેપ કરવો અથવા કોઠ અને રાળ એઓના કલ્કનો લેપ કરવો એ હિતકારી છે.

૨૦ યૌવને પિડકાસ્વેપ વિશેષાચ્છર્દનં હિતમ્ લેપનં ચ વચારોધ્રસૈન્ધવૈઃ સર્પપાન્વિતૈઃ ॥

કુસ્તુમ્બુરુવચાલોધ્રકુષ્ટૈર્વા લેપનં હિતમ્ ।

યૌવનપિડકાની ચિકિત્સા.

૨૦ યૌવનપિડકા થઇ હોય તો ઉપર કહેલી ન્યચ્છ વગેરેની ચિકિત્સામાંથી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી અને વિશેષ કરી વમન કરાવવું એ હિતકારી છે. વજ, લોદર અને સૈન્ધવ એઓને સર્પોથી યુક્ત કરી તેઓનું લેપન કરવું અથવા કોથમરી, વજ, લોદર અને કઠ એઓનું લેપન કરવું પણ હિતકારી છે.

૨૧ પદ્મિનીકણ્ટકે રોગે છર્દયેન્નિમ્બવારિણા ॥

તેનૈવ સિદ્ધં સક્ષૌદ્રં સર્પિઃપાનં પ્રદાપયેત્ ।

નિમ્બારગ્વધયોઃ ક્વાથો હિત ઉત્સાદને ભવેત્ ॥

પદ્મિનીકંટકની ચિકિત્સા.

૨૧ પદ્મિનીકંટક થઇ હોય તો લીંબડાનો ક્વાથ પાર્ડને વમન કરાવવું, લીંબડાના ક્વાથમાં પકાવેલું ઘી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવું અને લીંબડો તથા ગરમાલો એઓના ક્વાથથી અંગ ચોલાવવું એ હિતકારી છે.

૨૨ પરિવૃત્તિ ધૃતાભ્યક્તાં સુસ્વિન્નામુપનાહયેત્ ત્રિરાત્રં પચ્ચરાત્રં વા વાતઘ્નૈઃ શાલ્વણાદિભિઃ ॥

૧ અવપાટિકા વાયુના સંબંધવાળી હોય તો ચરસટ, રુક્ષ, સૂક્ષ્મ, કાઢી તથા વેદનાવાળી થાય છે. પિત્તના સંબંધવાળી હોય તો પીઢી કે રાતી અને દાઢથી તથા

તતોઽભ્યજ્ય શનૈશ્ચર્મ ચાનયેત્પીડયન્મણિમ્ ।

પ્રવિષ્ટે ચ મળૌ ચર્મ સ્વેદયેદુપનાહનૈઃ ॥

દદ્યાદ્વાતહરાન્બસ્તીન્નિગ્ધાન્યન્નાનિ ભોજયેત્ ।

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા.

૨૨ પરિવર્તિકા થઇ હોય તો લિંગની ચામડીને ઘીથી ચરડી, સારી પેટે સ્વેદન આપીને તેની ઉપર ત્રણ રાતસૂધી અથવા પાંચ રાતસૂધી વાયુને હણનારા શાલ્વણ આદિ ઉપનાહો કરવા. (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૧૫ મો વિષય જુવો.) પછી ચામડીપર અભ્યંગ કરી ધીરે ધીરે લિંગના ટોચકાને દબાવતાં દબાવતાં ચામડીને યોગ્ય રીતે ટોચકા ઉપર લાવવી. ટોચકું ચામડીમાં પેટા પછી ઉપનાહસ્વેદો દેવા, વાયુને હણનારી પિચકારીઓ દેવી અને સ્નિગ્ધ અન્નો જમાડવાં.

૨૩ વપાટિકાં જયેદેવં યથાદોષં ચિકિત્સકઃ ॥

અવપાટિકાની ચિકિત્સા.

૨૩ અવપાટિકા થઇ હોય તો વૈધે દોષને ટાળનારા સ્નેહોથી અને સ્વેદોથી તેની ચિકિત્સા કરવી.

૨૪ નિરુદ્ધપ્રકશે નાર્દીં લૌહીમુખ્યતોમુંસીમ્ ।

દારવીં વા જતુઠ્ઠતાં ધૃતાભ્યક્તાં પ્રવેશયેત્ ॥

પરિષેકે વસામજ્જશિશુમારવરાહયોઃ ।

ચક્રતૈલં તથા યોજ્યં વાતઘ્નદ્રવ્યસંયુતમ્ ॥

ત્ર્યહાત્ર્યહાત્સ્થૂલતરાં સમ્યગ્નાર્દીં પ્રવેશયેત્ ।

સ્રોતો વિવર્દયેદેવં સ્નિગ્ધમન્નં ચ ભોજયેત્ ॥

ભિત્ત્વા વા સેવનીં મુક્ત્વા સઘઃ ક્ષતવદાચરેત્ ।

નિરુદ્ધપ્રકશની ચિકિત્સા.

૨૪ નિરુદ્ધપ્રકશ થઇ હોય તો તેમાં બન્ને તરફ મોહોડાંવાળી અને ઘીથી ચરડેલી લોઢાંની, લાકડાની અથવા લાખની નળી પેસાડવી. પછી તેના ઉપર શિશુમારની (દરીયાઈ કૂતરાની) તૃષાથી સંયુક્ત થાય છે. કફના સંબંધવાળી હોય તો કઠળ, સ્નિગ્ધ, ચરજવાળી તથા અલ્પ વેદનાવાળી થાય છે. (મા. પ્ર.)

તથા સૂરની ચરવીનું અને મજ્જાનું સેચન કરવું તથા ઘાળીના તાજા તૈલને વાતહર દ્રવ્યોથી યુક્ત કરીને તેની પળ યોજના કરવી. ત્રણ ત્રણ દિવસે તેમાં વધારે વધારે જાડી નઝી સારી રીતે નાચતી જવી. ૫ રીતે માર્ગને પોહોઝો કરવો અને રોગીને સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડવું.

અથવા મીઠાણીને છોડી દર્દ શસ્ત્રવતે ભેદન કરીને તુરતના થપ્પલા ક્ષતની ચિકિત્સા જેવી ચિકિત્સા કરવી.

૨૫ સન્નિરુદ્ધગુદં રોગં વલ્મીકં વહ્નિરોહિણીમ્ ॥
પ્રત્યાખ્યાય યથાયોગં ચિકિત્સિતમથાચરેત્ ।
વિસર્પોક્તેન વિધિના સાધયેદગ્નિરોહિણીમ્ ॥
સન્નિરુદ્ધગુદે યોજ્યા નિરુદ્ધપ્રકશક્રિયા ।
શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય વલ્મીકં ક્ષારાગ્નિભ્યાં પ્રસાધયેત્ ॥
વિધાનેનાર્વુદોક્તેન શોધયિત્વા ચ રોપયેત્ ।
વલ્મીકં તુ ભવેદસ્ય નાતિવૃદ્ધમર્મજમ્ ॥
તત્ર સંશોધનં કૃત્વા શોણિતં મોક્ષયેદ્ગ્નિપક્ ।
કુલત્થિકાયા મૂલૈશ્ચ ગઢૂચ્યા લવણેન ચ ॥
આરંવતસ્ય મૂલૈશ્ચ દન્તીમૂલૈસ્તથૈવ ચ ।
શ્યામામૂલૈઃ સપલ્લૈઃ સક્તુમિથ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
સુસ્નિગ્ધૈશ્ચ સુખોષ્ણૈશ્ચ ભિષ્પક્તમુપનાહયેત્ ।
પક્કં વા તદ્વિજાનીયાદ્રતીઃ સર્વા યથાક્રમમ્ ॥
અભિજ્ઞાય તતદિહિત્વા પ્રદહેન્મતિમાન્ભિષ્પક્ ।
સંશોધ્ય દુષ્ટમાંસાનિ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેન્ ॥
ત્રણં વિશુદ્ધં વિજ્ઞાય રોપયેન્મતિમાન્ભિષ્પક્ ।
સુમના ગ્રન્થયશ્ચૈવ મહાતકમનઃશિલે ॥
કાલાનુસારી સૂક્ષ્મૈલા ચન્દનાગુરુણી તથા ।
પતૈઃ સિદ્ધં નિમ્બતૈલં વલ્મીકે રોપણં હિતમ્ ॥
પાણિપાદોપરિષ્ઠાન્તુ ઊદ્રૈર્ધવહુભિરાવૃતમ્ ।
વલ્મીકં યત્સશોષં સ્યાદ્ઝર્થં તત્તુ વિજ્ઞાનતા ॥

નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોહિણી
૫ઓની ચિકિત્સા.

૨૬ નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોહિણી ૫ઓની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ તો નાજ પાઢવી

અને પછી રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેખાય તો દોષાદિકના યોગપ્રમાણ કરવી.

નિરુદ્ધગુદ ઉપર (વાયુને હરનારાં તૈલોથી સેચન કરવું) અને નિરુદ્ધપ્રકશની જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે કરવી.

વલ્મીકને શસ્ત્રવતે કાપીને ક્ષારથી કે અગ્નિથી વાઢવો અને પછી અર્વુદની ચિકિત્સાપ્રમાણે વિધાન કરી શુદ્ધ કરીને ત્રણનું રોપણ કરવું. (અર્વુદની ચિકિત્સા આ સ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયમાં ૧૦ મા વિપયથી ૧૪ મા વિપય સૂધીમાં કહી છે તે જુઓ.)

વલ્મીક જો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલ ન હોય અને મર્મસ્થલમાં ન થપ્પલ હોય તો વૈદ્યે સંશોધન કરીને પછી તેમાંથી લોહી સ્રવાવવું. કઢથીનાં મૂઝીયાં, ગઢો, સૈંધવ, ગરમાઢાનાં મૂઝીયાં, નેપાલાનાં મૂઝીયાં, નમોતરનાં મૂઝીયાં, વાટેલા તલ અને જવનો સાથવો ૫ઓને મિશ્રિત કરીને લેપ કરાવવો અને સારી પેટે સ્નિગ્ધતાવાઢા તથા સેહેવાય તેવા ગરમ કરેલા ૫જ પદાર્થોનો ઉપનાહ કરાવવો.

વલ્મીક પાકી ગપ્પલું જાણવામાં આવે ત્યારે અનુક્રમે તેના પરની સઘઢી ગતિઓને જાણી લઈ વૃદ્ધિમાન્ વૈદ્યે શસ્ત્રવતે છેદીને અગ્નિથી વાઢવી અને પછી દુષ્ટ માંસોને દૂર કરી નાચીને ક્ષાર મૂકવો. ત્રણ શુદ્ધ થઈ ગપ્પલો જાણવામાં આવે ત્યારે તે ત્રણનું રોપણ કરવું. જાઈ, મોથ, મીલામું, મળશીલ, તગર, ઢીળી ૫ઢી, ચંદન અને અગરુ ૫ઓથી પકાવેલું લંબઢાનું તૈલ વલ્મીકનું રોપણ કરવામાં હિતકારી છે.

હાથની કે પગની ઉપર જે વલ્મીક ઘળાં છિદ્રોથી વ્યાપ્ત હોય અને સોજાથી યુક્ત હોય તેની તો સમજૂ વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવીજ નહીં.

અગ્નિરોહિણીને પિત્તથી થપ્પલા વિસર્પ ઉપર કહેલી ચિકિત્સાથી (આ સ્થાનના સત્તરમા અધ્યાયનો ૪ થો વિપય જુઓ.) મટાઢવી. (અગ્નિરોહિણીને મટાઢવા નાટે લંબન કરાવવું, લોહી સ્રવા-

વવું તથા વમન વિરેચનોથી સંશોધન પળ કરવું. પરંતુ જો અગ્નિરોહિણી અત્યંત વૃદ્ધિ પામી હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવીજ નહીં.)

૨૬ ધાત્ર્યાઃ સ્તન્યં શોધયિત્વા ચાલે સાધ્યા-
હિપૂતના ।

પટોલપત્રત્રિફલારસાઞ્જનવિપાચિતમ્ ॥

પીતં ઘૃતં નાશયતિ કૃચ્છ્રામપ્યહિપૂતનામ્ ।

ત્રિફલાકોલખદિરકપાયં વ્રણરોપણમ્ ॥

કાસીસરોચનાતુત્થહરિતાલરસાઞ્જનૈઃ ।

લેપોઽમ્લપિષ્ઠો વદરીત્વગ્વા સૈન્ધવસંયુતા ॥

કપાલતુત્થજં ચૂર્ણં ચૂર્ણકાલે પ્રયોજયેત્ ।

અહિપૂતનની ચિકિત્સા.

૨૬ ચાલકને અહિપૂતન થઈ હોય તો પ્રથમ સંશોધનોથી માતાના દૂધને સારું કરવું.

પટોલ, તમાલપત્ર, ત્રિફલા અને રસવંતી એ-
ઓના કાથમાં ઘી પકાવીને તે ઘી પાવામાં આવે
તો અતિદુષ્ટ અહિપૂતન પળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિફલા, ચોર અને ચેર એઓના કાથથી અહિ-
પૂતનના વ્રણોનું રોપણ કરવું. હીરાકસી, ગોરોચન,
મોરથુથુ, હરતાલ અને રસવંતી એઓને ચાટા ર-
સમાં (કાંજીમાં) વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે
અથવા ચોરડીની છાલને કાંજીમાં વાટી સૈન્ધવથી
સંયુક્ત કરીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો અહિ-
પૂતનના વ્રણો રુઝાઈ જાય છે.

અહિપૂતનના વ્રણો ઉપર ચૂર્ણ ભરવાવડાનો સમય
થાય ત્યારે પકાવેલા માટીના વાસણના ટુકડા
અને મોરથુથુ એઓનું ચૂર્ણ ભરવાવડું.

૨૭ ચિકિત્સેન્મુષ્કકચ્છ્રંચાપ્યહિપૂતનપાનવત્

વૃષ્ણકચ્છ્રની ચિકિત્સા.

૨૭ વૃષ્ણકચ્છ્ર થઈ હોય તો પટોલ, તમા-

૧ ક્ષુદ્રરોગોમાં અનુશયીની ચિકિત્સા કહેવામાં
આવી નથી માટે ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લગ્નીએ લીધે.
'વૈદ્યે કફવિદ્રધિની ચિકિત્સાથી અનુશયીનો નાશ
કરવો.' કફવિદ્રધિની ચિકિત્સા (આસ્થાનના ૧૫ મા
અધ્યાયના ૫ માં પાનામાં જોવી.) રક્તસા એક જાતનો

લપત્ર, ત્રિફલા અને રસવંતી એઓના કાથમાં
પકાવેલું ઘી પાવું. (રાઠ, કઠ, સૈન્ધવ અને સફેદ
સર્પપ એઓનો યોગ કરીને વૃષ્ણોની ઉપર ચો-
લાવવો.)

૨૮ ગુદ્વ્રંશો ગુદં સ્વિન્નં સ્નેહાભ્યક્તં પ્રવેશયેત્ ।

કારયેદ્ગોફણાવન્ધં મધ્યચ્છિદ્રેણ ચર્મણા ॥

વિનિર્ગમર્થં વાયોશ્ચ સ્વેદયેચ મુહુર્મુહુઃ ।

ક્ષીરં મહાપશ્વમૂલં મૂપિકાં ચાન્ત્રવર્જિતામ્ ॥

તતસ્તસ્મિન્પચેત્તૈલં વાતઘ્નોપધસંયુતમ્ ।

ગુદ્વ્રંશમિદં કૃચ્છ્રં પાનાભ્યઙ્ગાત્પ્રસાધયેત્ ॥

ગુદ્વ્રંશની ચિકિત્સા.

૨૮ ગુદ્વ્રંશ થઈ હોય તો ગુદાને સ્વેદન
સંસ્કાર આપી ઘીથી ચરડીને અંદર પેસાડી દેવી
અને જેમાં વાયુના નીકામને માટે મધ્યમાં છિદ્ર
રાખેલું હોય એવા ચામડાથી ગોફણા નામનો પાટો
વાંધી દેવો. વારંવાર ગુદાને સ્વેદનસંસ્કાર આ-
પ્યાજ કરવો.

વૃહત્પંચમૂલ અને જેના આંતરડાં કાઢાડી
નાખ્યાં હોય એવી ઝંદરડી દૂધમાં નાખીને તે દૂધમાં
વાયુને હળનારાં ઔષ્ધોના કલ્કથી સંયુક્ત કરેલું
તૈલ પકાવવું. આ તૈલ પીવાથી અને તેનો ગુદા
ઉપર અભ્યંગ કરવાથી ભયંકર ગુદ્વ્રંશ પળ ટટી
જાય છે. (સાકરની સાથે કમળનું કોમળ પત્ર
ખાવામાં આવે અથવા ગુદ્વ્રંશ ઉપર ઝંદરડીની
ચરવી ચોપડવામાં આવે અથવા વાફેલા ઝંદર-
ડીના માંસથી શેક કરવામાં આવે અથવા કોકમ,
ચિત્રક, ચુક્રો, વીલી, કાઝીપાડ અને જવચાર
એઓને છાશમાં વાટીને પીવાનો અભ્યાસ રાખવામાં
આવે તો ગુદ્વ્રંશ મટી જાય છે.)

ક્ષુદ્ર કોદ છે અને ચર્મકાલ એક જાતનો અરશ છે કે
જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના ૫ મા તથા ૨ જા
અધ્યાયમાં કહેલાં છે. એઓમાં રક્તસાની ચિકિત્સા આ
સ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કહેલી કોદની ચિકિત્સા-
પ્રમાણજ કરવાની છે અને ચર્મકાલની ચિકિત્સા આ

અધ્યાય ૨૧ મો.

૧ અથાતઃ શૂકરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શૂકરોગચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સંલિખ્ય સર્પર્પી સમ્યક્કપાયૈરવચ્ચૂર્ણયેત્ ।
કપાયૈષ્વેવ તૈલં ચ કુર્વીત વ્રણરોપણમ્ ॥

સર્પપિકાની ચિકિત્સા.

૨ સર્પપિકા થઇ હોય તો તેને સારી પેટે ધોતરીને તેની ઉપર વડ વગેરે કપાય વૃક્ષોનાં ચૂર્ણો ભરવાનાં અને વ્રણનું રોપણ કરવા માટે તે વૃક્ષોનાજ કાથમાં સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલાં રોપણ દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખીને તેલ પકાવવું.

૩ અષ્ઠીલિકાં જલૌકોભિર્ગ્રાહયેત્કુશલો ભિષક્
તથા ચાનુપશાસ્યન્તીં કફગ્રન્થિવદુઢ્ધરેત્ ॥

અષ્ઠીલિકાની ચિકિત્સા.

૩ અષ્ઠીલિકા થઇ હોય તો પ્રવીણ વૈદ્યે જલો મૂકીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું. એમ કન્યા છતાં પણ શાંત ન થાય તો પછી તેને કફગ્રંથિની પેટે શસ્ત્રથી કાપી નાખવી. (આ સ્થાનના અઢારમા અધ્યાયનો ૫ મો વિષય જુવો.)

૪ સ્વેદ્યેદ્રથિતં શશ્વન્નાડીસ્વેદેન વુદ્ધિમાન્ ।
સુખોષ્ણૈરુપનાદૈશ્ચ સુસ્નિગ્ધૈરુપનાદયેત્ ॥

ગ્રથિતની ચિકિત્સા.

૪ ગ્રથિત થઇ હોય તો વુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે હમેશ નાડીસ્વેદથી (આ સ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં જુવો.) સ્વેદન આપ્યા કરવું અને સારી પેટે સ્નિગ્ધપણાવાળા ઉપનાહો સેહેવાય તેવા ગરમ રાખીને બાંધવા.

સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહેલી અરશની દહન તથા છેદન આદિરૂપ ચિકિત્સાથી જૂદી નથી એટલા માટે આ અધ્યાયમાં કહી નથી.

૫ કુમ્ભીકાં પાકમાપન્નાં ભિન્દ્યાચ્છુદ્ધાં તુ રોપયેત્

તૈલેન ત્રિફલાલોઘ્રતિન્દુકામ્રાતકેન તુ ॥

કુંભીકાની ચિકિત્સા.

૫ પાકેલી કુંભીકાને શસ્ત્રવતે ભેદી નાખવી અને શુદ્ધ થયા પછી ત્રિફલા, લોદર, ટીંત્રી અને અંબાડાં એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલવતે રોપણ કરવું.

૬ ગ્રાહયિત્વા જલૌકોભિરલર્જીં સેચયેત્તતઃ ।
કપાયૈસ્તેષુ સિદ્ધં ચ તૈલં રોપણમિષ્યતે ॥

અલર્જીની ચિકિત્સા.

૬ અલર્જી થઇ હોય તો તેને જલો વઢગાડીને તેમાંથી લોહીનું સ્વાવળ કરવું, પછી વડ વગેરે કપાય વૃક્ષોના કાથથી તેનાપર સેચન કરવું અને પછી તેજ વૃક્ષોના કાથમાં પકાવેલા તૈલથી વ્રણનું રોપણ કરવું. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયના ૩ જા વિષયમાં આને ભેદ્ય કહેલી છે.)

૭ બલાતૈલેન કોષ્ણેન મૃદિતં પરિષેચયેત્ ।

મધુરૈઃ સર્પિપા સ્નિગ્ધૈઃ સુખોષ્ણૈરુપનાદયેત્ ॥

મૃદિતની ચિકિત્સા.

૭ મૃદિત થઇ હોય તો તેના ઉપર જરા ગરમ કરેલા બલાતૈલનું (આ સ્થાનના પંદરમા અધ્યાયનો ૧૨ મો વિષય જુવો.) પરિષેચન કરવું અને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલાં કાકોલ્યાદિ ગણનાં મધુર દ્રવ્યોને સેહેવાય તેવાં ગરમ રાખીને તેઓનો ઉપનાહ કરવો.

૮ સંમૂઢપિડકાં ક્ષિપ્રં જલૌકોભિરુપાચરેત્ ।
ભિત્ત્વા પર્યાગતાં ચાપિ લેપયેત્ક્ષૌદ્રસર્પિપા ॥

સંમૂઢપિડકાની ચિકિત્સા.

૮ સંમૂઢપિડકા થઇ હોય તો તુરતજ જલો વઢગાડીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું અને પાકી ગ-

૧ શૂકરોગો કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના ચૌદમા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તેઓની ચિકિત્સા વિષયનો.

ણી હોય તો તેને શસ્ત્રવતે મેદીને તે ઉપર ઘીનો તથા મધનો લેપ કરવો.

૯ અવમન્થે ગતે પાકં મિત્રે તૈલં વિધીયતે ।
ધવાશ્વકર્ણપત્તક્કસલુકીતિન્દુકીરુતમ્ ॥

અવમંથની ચિકિત્સા.

૯ અવમંથ પાકી ગણ હોય તો તેને શસ્ત્રવતે મેદીને તેના ઉપર ધાવડો, રાઝ, પતંગ, માલેડો અને ટીંચરૂં એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલની યોજના કરવી.

૧૦ ક્રિયાં પુષ્કરિકાયાં તુ શીતાં સર્વાં પ્રયોજયેત્ ।

જલૌકોભિર્દેચ્છાસ્ત્વસર્પિપા ચાવસેચયેત્ ॥

પુષ્કરિકાની ચિકિત્સા.

૧૦ પુષ્કરિકા થણ હોય તો સઘઠાં શીત ચિકિત્સા કરવી, જલો વઠગાડીને લોહીનું નિર્દેશન કરવું અને ઘીવતે પરિપેચન કરવું. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયના ૩ જા વિષયમાં આને મેઘ કહેલી છે માટે અહીં નહીં કહ્યા છતાં પણ તેનું મેદન કરવાનું સમજી લેવું.)

૧૧ સ્પર્શહાન્યાં હરેદ્રક્તં પ્રદિહ્યાન્મધુરૈરપિ ।
ક્ષીરેશ્વરસસર્પિર્મિઃ સેચયેચ્ચ સુશીતલૈઃ ॥

સ્પર્શહાનિની ચિકિત્સા.

૧૧ સ્પર્શહાનિ થણ હોય તો લોહીનું નિર્દેશન કરવું, મધુર દ્રવ્યોના (કાકોલ્યાદિના) પ્રલેપો કરવા અને અત્યંત શીતલતાવાળાં દૂધ, શેલડીનો રસ તથા ઘી એઓનું પરિપેચન કરવું.

૧૨ પિડકામુત્તમાખ્યાં ચ વડિશેનોદ્ધરેદ્રિપક્ ।

ઉદ્ઘૃત્ય મધુસંયુક્તૈઃ કષાયૈરવચૂર્ણયેત્ ॥

ઉત્તમાની ચિકિત્સા.

૧૨ ઉત્તમા થણ હોય તો વૈદ્યે તેને અંકુશની પેટે નમેલા મોહોડાવાળા વડિશ નામના શસ્ત્રવતે કાઠાડી નાખવી અને કાઠાડી નાખ્યા પછી તે પ્રદેશ ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે મધથી સંયુક્ત ફરેલાં શોધન

દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણોં મમરાવવાં. (રોપણના સમયમાં રોપણ દ્રવ્યોની યોજના કરવી.)

૧૩ રસક્રિયા વિધાતવ્યા લિખિતે શતપોનકે ।
પૃથક્પર્ણાદિસિદ્ધં ચ દેયં તૈલમનન્તરમ્ ॥

શતપોનકની ચિકિત્સા.

૧૩ શતપોનક થણ હોય તો વૈદ્યે તેને સ્ત્રોતરીને તેના ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે શોધન દ્રવ્યોથી રસક્રિયા કરવી, રોપણના સમયમાં રોપણ દ્રવ્યોથી રસક્રિયા કરવી (કાથને સારી પેટે પકાવી તેમાંથી મલમ જેવું બનાવીને ચોપડવું એ રસક્રિયા કેહેવાય છે.) અને તે પછી પૃથ્વીપર્ણા, કૌંચાં, હઠદર, દારુહઠદર, માલતી, સાકર અથવા સફેદ ધ્રોવકડ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલની યોજના કરવી.

૧૪ ક્રિયાં કુર્યાદ્વિપક્વપ્રાણસ્ત્વકપાકસ્ય વિ-
સર્પવત્ ।

ત્વકપાકની ચિકિત્સા.

૧૪ ત્વકપાક થણ હોય તો વિદ્વાન્ વૈદ્યે તેની પિત્તવિસર્પની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુવો.)

૧૫ રક્તવિદ્રધિવચ્ચાપિ ક્રિયા શોણિતજેડુર્બુદે ॥

શોણિતાર્બુદની ચિકિત્સા.

૧૫ શોણિતાર્બુદ થણ હોય તો રક્તવિદ્રધિની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય જુવો.)

૧૬ કપાયકલ્કસર્પિપિ તૈલં ચૂર્ણં રસક્રિયામ્ ॥
શોધનં રોપણં ચૈવ વીક્ષ્ય વીક્ષ્યાવચારયેત્ ॥
યથાસ્વં સર્પિપઃ પાનં પથ્યં ચાપિ વિરેચનમ્ ।
હિતઃ શોણિતમોક્ષશ્ચ યચ્ચાપિ લઘુ ભોજનમ્ ॥

શૂકદોષોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૬ નિદાનાદિકની સ્થિતિને જોઈ જોઈને કાથોની, કલ્કોની, ઘૃતોની, તૈલોની, ચૂર્ણોની, રસ-

ક્રિયાની, શોધનની અને રોપણની યોજના કરવી. નિદાનાદિકની સ્થિતિને અનુસરીને ઘી પીવરાવવું, વિરેચન દેવું અને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું એ પણ હિતકારી થાય છે. ભોજનોમાં જે કોઈ હલકાં ભોજનો છે તેઓમાંથી યોગ્ય જણાય તે કરાવવું.

૧૭ અર્બુદં માંસપાકં ચ વિદ્રધિ તિલકાલકમ્ ।
પ્રત્યાખ્યાય પ્રકુર્વોત ઔષ્ણસમ્યક્પ્રતિક્રિયામ્ ॥

માંસાર્બુદ આદિ શૂકરોગો ઉપર પ્રથમ
ના પાડીને પછી ચિકિત્સા કરવી.

૧૭ માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર શૂકરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડીને પછી રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેવાય તો ઘણી સંભાળ રાખી માંસને (માંસાર્બુદમાંજ) અને ત્રણે રોગોને ટાલવામાં યોગ્ય જણાય તેવી કરવી.

અધ્યાય ૨૨ માં.

૧ અથાતો મુખરોગાણાં ચિકિત્સિતં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મુખરોગચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ચતુર્વિધેન સ્નેહેન મધૂચ્છિદ્રયુતેન ચ ।
વાતજેઽભ્યઞ્નં કુર્યાન્નાડીસ્વેદં ચ બુદ્ધિમાન્ ॥
મતિમાનોષ્ઠકોષે તુ શાલ્વણં ચોપનાહને ।
મસ્તિષ્કયં ચૈવ નસ્યે ચ તૈલં વાતહરં હિતમ્ ॥
શ્રીવેષ્ટકં સર્જરસં સુરદારુ સગુગુલુ ।
યષ્ઠીમધુકચૂર્ણં તુ વિદધ્યાત્પ્રતિસારણમ્ ॥

હોઠના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

વાયુથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા.

૨ જો હોઠનો રોગ વાયુથી થયેલો હોય તો

૧ મોહોડાના રોગો કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તેઓની ચિ-

બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે મીળથી સંયુક્ત કરેલા ઘી, તૈલ, વસા અને મજ્જા એ ચારે પ્રકારના સ્નેહથી (વાયુને હરનારાં ઔષધોના ક્ષાથથી તથા મીળના કલ્કથી પકાવેલા એ ચારે પ્રકારના સ્નેહથી). હોઠ ઉપર અભ્યંગ કરવો, આ સ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે નાડીસ્વેદ દેવો, ચોથા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં કહેલા શાલ્વણનો ઉપનાહ કરવો, વાયુને હરનારા તથા મગજને તર કરનારા તૈલનું નસ્ય દેવું અને ચંદ્રસ (બેરજો,) રાઠ, દેવદાર, ગુગલ તથા જેઠીમધ એઓના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું. (આંગળી વતે ધીરે ધીરે હોઠ વગેરેની ઉપર ચૂર્ણાદિક ઘસાવવું એ પ્રતિસારણ કેહેવાય છે.)

૩ પિત્તરક્તાભિઘાતોત્થં જલૌકોભિરુપાચરેત્ ।
પિત્તવિદ્રધિવદ્ધાપિ ક્રિયાં કુર્યાદશોષતઃ ॥

પિત્તથી, રુધિરથી તથા અભિઘાતથી
થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા.

૩ હોઠનો રોગ પિત્તથી, રુધિરથી કે અભિઘાતથી થયેલો હોય તો વૈદ્યે જલો વલગાડીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું અને પિત્તવિદ્રધિના વિષયમાં (આ સ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં) જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે સઘળી કરવી.

૪ શિરોવિરેચનં ધૂમઃ સ્વેદઃ કવલ એવ ચ ।
હંતે રક્તે પ્રયોક્તવ્યમોષ્ઠકોષે કફાત્મકે ॥
ત્ર્યૂપણં સ્વર્જિક્ષાક્ષારો યવક્ષારો બિડં તથા ।
ક્ષોદ્રયુક્તં વિધાતવ્યમેતદ્વ પ્રતિસારણમ્ ॥

કફથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા.

૪ હોઠનો રોગ કફથી થયેલો હોય તો લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું અને તે કન્યા પછી શિરોવિરેચન દેવું, કફને કાપનારો ધુમાડો પાવો, કફને હરનારું સ્વેદન કરવું, કફને હરનારો કોઢીઓ દેવો (આ સ્થાનના ચાઠીશમા અધ્યાયના ૩૮ મા વિષયથી જુવો) અને સૂંઠ, મરી, પીપલ, સાજી-કિત્સા વિષયનો.

ખાર, જવખાર તથા વિડલૂણ એઓને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું.

૫ મેદોજે સ્વેદિતે ભિન્ને શોધિતે જ્વલનો દિતઃ ।
પ્રિયક્ષુત્રિફલારોધં સક્ષૌદ્રં પ્રતિસારણમ્ ॥

મેદથી થઇલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા.

૫ હોઠનો રોગ મેદથી થઇલો હોય તો સ્વેદન આપી, શશ્વતે મેદન કરી, શોધન કરીને (મેદ કાઢાડી નાશીને) અગ્નિથી દહન કરવું અને ઘ-
ડલાં, ત્રિફળા તથા લોદર એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું.

૬ પત્તદોષ્ટપ્રકોપાણાં સાધ્યાનાં કર્મ કીર્તિતમ્ ।
દન્તમૂલગતાનાં તુ રોગાણાં કર્મ વશ્યતે ॥

હોઠના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર

અને દાંતનાં મૂળોના રોગોની

ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

૬ હોઠના આઠ રોગોમાં ઉપર કહેલા છ રોગો કે જેઓ સાધ્ય છે તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (વાકીના બે રોગો અસાધ્ય છે તેથી તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે દાંતોનાં મૂળોમાં (પેઢાં-
ઓમાં) જે રોગો થાય છે તેઓની ચિકિત્સા કહું છું.

૭ શીતાદે હૃતરક્તે તુ તોયે નાગરસર્પપાન્ ।
નિઃક્રાથ્ય ત્રિફલામુસ્તં ગણ્ડૂપઃ સરસાઞ્જનમ્ ॥
પ્રિયક્ષ્વશ્ચ મુસ્તા ચ ત્રિફલા ચ પ્રલેપનમ્ ।
નસ્યં ચ ત્રિફલાસિદ્ધં મધુકોત્પલપદ્મકૈઃ ॥

દાંતોનાં મૂળોના રોગોની ચિકિત્સાનું
પ્રકરણ.

શીતાદની ચિકિત્સા.

૭ શીતાદ થઇલ હોય તો લોહીનું સ્વાવળ કન્યા પછી જઠમાં સૂંઠ તથા સર્પપ એઓનો કાથ કરી તેમાં ત્રિફળા, મોથ તથા રસવંતી એઓનું ચૂર્ણ નાશીને તેનો કોગળો કરાવવો. ઘડલાં, મોથ અને ત્રિફળા એઓનું લેપન કરાવવું અને ત્રિફળાના કાથથી તથા જેઠીમધ, રક્તકમલ

અને પદ્મકાષ્ઠ એઓના કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું.

૮ દન્તપુષ્પુટકે કાર્યં તરુણે રક્તમોક્ષણમ્ ॥
સપશ્ચલવળઃ ક્ષારઃ સક્ષૌદ્રઃ પ્રતિસારણમ્ ॥
દિતઃ શિરોવિરેકશ્ચ નસ્યં સ્નિગ્ધં ચ ભોજનમ્ ।

દંતપુષ્પુટકની ચિકિત્સા.

૮ દંતપુષ્પુટક થઇલ હોય તો તે કાચો હોય તે સમયમાંજ તેમાંથી લોહીનું સ્વાવળ કરવું. પંચ-
લવળ (સૈંધવ, સંચળ, વિડલૂણ, વડાગરુ અને દરીયાઈ લૂણ) તથા જવખાર એઓને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું. શિરોવિરેચન દેવું, નસ્ય દેવું અને સ્નિગ્ધ ભોજન કરાવવું.

૯ વિસ્ત્રાધિતે દન્તવેષ્ટે વ્રણાંસ્તુ પ્રતિસારયેત્ ॥
રોધ્રપત્તઙ્ગયથ્વાહ્વાલાક્ષાચૂર્ણૈર્મધૂતરૈઃ ।
ગળ્ડૂપે ક્ષીરિણો યોજ્યાઃ સક્ષૌદ્રઘૃતશર્કરાઃ ॥
કાકૌલ્યાદૌ દશક્ષીરસિદ્ધં સર્પિશ્ચ નસ્યતઃ ।

દંતવેષ્ટની ચિકિત્સા.

૯ દંતવેષ્ટ થઇલ હોય તો લોહીનું સ્વાવળ કરી વ્રણો ઉપર મધમાં કાલવેલા લોદર, પતંગ, જેઠીમધ તથા લાશ્વ એઓના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું. વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના કાથમાં કે સ્વ-
રસાદિકમાં મધ, ઘી તથા સાકર નાશીને તેનો કોગળો કરાવવો અને દશગુણા દૂધમાં કાકોલ્યા-
દિગળનો કલ્ક નાશીને પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું.

૧૦ શૌષિરે હૃતરક્તે તુ રોધ્રમુસ્તરસાઞ્જનૈઃ ॥
સક્ષૌદ્રૈઃ શસ્યતે લેપો ગળ્ડૂપે ક્ષીરિણો દિતાઃ ।
સારિવોત્પલયથ્વાહ્વાસાવરાગુરુચન્દનૈઃ ॥
ક્ષીરે દશગુણે સિદ્ધં સર્પિર્નસ્યે ચ પૂજિતમ્ ।

શૌષિરની ચિકિત્સા.

૧૦ શૌષિર થઇલ હોય તો લોહીનું સ્વાવળ કરી લોદર, મોથ તથા રસવંતી એઓને મધમાં કાલવીને તેનો લેપ કરાવવો, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃ-
ક્ષોના કાથાદિકનો કોગળો કરાવવો અને દશ-

ગળા દૂધમાં ઉપલસરી, રક્તકમલ, જેઠીમધ, લો-
દર, અગરુ તથા ગ્તાંજલિ એઓનો કલ્ક નાખીને
પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું.

૧૧ ક્રિયાં પરિદરે કુર્યાચ્છ્રીતાદોક્તાં વિચક્ષણઃ

પરિદરની ચિકિત્સા.

૧૧ પરિદર થઇ હોય તો વિચક્ષણ વૈદ્યે
શીતાદના વિપયમાં (ઉપગ્ના માતમા વિપયમાં)
કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

૧૨ સંશોધ્યોભયતઃ કાયં શિરશ્ચોપકુશે તથા ।

કાકોદુમ્બરિકાગોજીપત્રૈર્વિસ્ત્રાવયેદસૃક્ ॥

ક્ષૌદ્રયુક્તૈશ્ચ લવણૈઃ સઙ્ગાપૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।

પિપ્પલી સર્પપાશ્ચૈવ નાગરં નૈચુલં ફલમ્ ॥

સુખોદકેન સંસૃષ્ટં કવલં ચાપિ ધારયેત્ ।

ઘૃતં મધુરકૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ॥

ઉપકુશની ચિકિત્સા.

૧૨ ઉપકુશ થઇ હોય તો વમનથી તથા
વિરેચનથી કાયાને શુદ્ધ કરીને શિરોવિરેચન પળ
દેવું. કાઠો ઝુંવરો અને ગલ્લજીમી એઓનાં પાન-
ડાંઓવડે ઘસીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું. સૂંઠ,
મરી, પીપલ તથા લૂળ એઓને મધમાં કાલવીને
તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું. ઝુના પાણીમાં પીપલ,
સર્પપ, સૂંઠ તથા નેતરનાં ફળ એઓનું ચૂર્ણ વાટી,
તેમાં સેહેવાનું ઝુંનું પાણી નાખીને તેનો કોઠીઓ
મોહોડામાં રાખાવવો. કાકોલ્યાદિ દ્રવ્યોના કાથથી
તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું. આ ઘી
કોઠીયામાં પળ હિતકારી છે.

૧૩ શસ્ત્રેણ દન્તવૈદર્ભે દન્તમૂલાનિ શોધયેત્ ।
તતઃ ક્ષારં પ્રયુક્તીત ક્રિયાઃ સર્વાશ્ચ શીતલાઃ ॥

દંતવૈદર્ભની ચિકિત્સા.

૧૩ દંતવૈદર્ભ થઇ હોય તો દાંતોનાં પેઢાં-
ઓને શસ્ત્રવડે સ્વોતરીને શુદ્ધ કરવાં, શુદ્ધ કન્યા
પછી ક્ષાર મૂકવો અને પછી સઘલી શીતલ ક્રિ-
યાઓનો પ્રયોગ કરવો.

૧૪ ઉદ્ઘૃત્યાધિકદન્તં તુ તતોઽગ્નિમવચારયેત્ ।
કૃમિદન્તકવચ્ચાપિ વિધિઃ કાર્યો વિજાનતા ॥

વર્દ્ધન-શ્વલિવર્દ્ધનની ચિકિત્સા.

૧૪ વર્દ્ધન થઇ હોય તો વિચક્ષણ વૈદ્યે અ-
ધિક ઉત્પન્ન થઇલા દાંતને કાઢાડી નાખી તે
પ્રદેશ ઉપર અગ્નિની ક્રિયા કરવી અને કૃમિદંત-
કની ચિકિત્સા કે જે હવે પછીના ૨૧ મા વિપ-
યમાં કેહેવામાં આવશે તેની યોજના પળ કરવી.

૧૫ છિત્વાધિમાંસં સશ્વૌદ્રૈરેભિશ્ચૂર્ણેરુપાચરેત્ ।

વચાતેજોવર્તીપાઠાસર્જિકાયાવશૂકજૈઃ ॥

ક્ષૌદ્રદ્વિતીયાઃ પિપ્પલ્યઃ કવલશ્ચાત્ર કીર્તિતઃ ।

પટોલત્રિફલાનિમ્બકપાયશ્ચાત્ર ધાવને ॥

હિતઃ શિરોવિરેકશ્ચ ધૂમો વૈરેચનશ્ચ યઃ ।

અધિમાંસકની ચિકિત્સા.

૧૫ અધિમાંસક થઇ હોય તો તેને શસ્ત્રવડે
છેદી વજ, તેજવલ, કાલીપાડ, સાજીચાર અને
જવચાર એઓનું ચૂર્ણ લગાવવું. પીપલોને વાટી
મધમાં કાલવીને કોઠીઓ દેવો. પટોલ, ત્રિફલા
તથા લીંબડો એઓના કાથથી ઘ્રણનું પ્રક્ષાલન
કરવું. શિરોવિરેચન દેવું અને વૈરેચન ધુમાડો
પળ પાવો.

૧૬ સામાન્યં કર્મ નાડીનાં વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ
યં દન્તમધિજાયેત નાડી તં દન્તમુદ્ધરેત્ ।

છિત્વા માંસાનિ શસ્ત્રેણ યદિ નોપરિજો ભવેત્ ।

શોધયિન્વા દહેદ્વાપિ ક્ષારેણ જ્વલનેન વા ।

ભિન્નચુપેક્ષિતે દન્તે હનુકાસ્થિ ગતિર્ધુવમ્ ॥

સમૂલં દશનં તસ્માદુદ્ધરેદ્ધગ્નમસ્થિ ચ ।

ઉદ્ઘૃતે તૂત્તરે દન્તે શોણિતં પ્રસ્રવેદતિ ॥

રક્તાતિયોગાત્પૂર્વોક્તા રોગા ઘોરા ભવન્તિ હિ ।

કાણઃ સઙ્ગાયતે જન્તુરદિતં ચાસ્ય જાયતે ॥

ચલમપ્યુત્તરં દન્તમતો નાપહરેદ્ધિપક્ ॥

ધાવને જાતિમદનસ્વાદુકણ્ટકલાદિરમ્ ॥

કપાયં જાતિમદનકંટકિસ્વાદુકણ્ટકૈઃ ।

યષ્ટ્યાહ્વરોધ્રમઞ્જિષ્ઠાશ્ચદિરૈશ્ચાપિ યત્કૃતમ્ ॥

તૈલં સંશોધનં તદ્ધિ હન્યાદન્તગતાં ગતિમ્ ।

ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓની ચિકિત્સા.

૧૬ ત્રણે દોષોથી થયેલી દંતનાડી શિવાય બીજી ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓમાંથી કોઈ પણ દંતનાડી થઈ હોય તો નાડીવ્રણના વિષયમાં (આ સ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના આઠમા વિષયથી વારમા વિષયસૂધીમાં) જે ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવી છે તેઓમાંથી દોષને અનુસરતી ચિકિત્સા કરવી.

જે દાંતના સમીપમાં નાડી થયેલી હોય તે દાંત જો ઉપરની પંક્તિનો ન હોય તો તેને કાઢાડી નાખવી, માંસોને શસ્ત્રવતે કાપી શુદ્ધ કરીને ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી દાહ કરવો. જો એ દાંતની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો પરુની ગતિ દાઢીના અસ્થિને અવશ્ય મેદી નાખે છે એટલા માટે દાંતને તેના મૂળસહિત યંત્રવતે કાઢાડી નાખવો અને માંગેલા અસ્થિને પણ કાઢાડી નાખવું. જો ઉપરની પંક્તિનો દાંત કાઢાડી નાખવામાં આવે તો લોહીનો અત્યંત સ્રાવ થાય છે. લોહીના અતિયોગથી સૂત્રસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કહેલા ભયંકર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, રોગી કાળો થઈ જાય છે અને તેને અર્દિત નામનો રોગ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે થાય છે એટલામાટે ઉપરની પંક્તિનો દાંત હલતો હોય તો પણ તેને વૈદ્યે કાઢાડવો નહીં.

ચમેલીનાં પાનડાં, ધતૂરાનાં પાનડાં, સેર અને ગોંચરૂના સઘળા અવયવો એઓના કાથથી વ્રણનું પ્રક્ષાલન કરવું અને ચમેલીનાં પાનડાં, ધતૂરાનાં પાનડાં, ઝમ્બી મોરીંગણીનાં મૂળ, ગોંચરૂના સઘળા અવયવો, જેઠીમધ, લોદર, મજીઠ અને સેર એઓના કાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલા તૈલથી વ્રણનું સંશોધન કરવું. સંશોધન કરનારું આ જાત્યાદિ નામનું તૈલ દાંતના સમીપમાં થયેલી પરુની ગતિને હળી નાખે છે.

૧૭ કીર્તિતા દન્તમૂળે તુ ક્રિયાદન્તેષુ વશ્યતે

દાંતોનાં મૂળોના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર અને દાંતોના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

૧૭ દાંતોનાં મૂળોના પંદર રોગોમાં ઉપર લેખેલા તેર રોગો સાધ્ય છે માટે તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (બાકીના બે રોગો અસાધ્ય છે તેથી તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.). હવે દાંતોમાં જે રોગો થાય છે તેઓની ચિકિત્સા કહું છું.

૧૮ સ્નેહાનાં કવલાઃ કોષ્ણાઃ સર્પિષસ્તૈવૃતસ્ય વા નિર્યૂહાશ્ચાનિલગ્નાનાં દન્તહર્ષપ્રમર્દનાઃ ॥
સ્નેહિકશ્ચ દિતો ધૂમો નસ્ય સ્નિગ્ધં ચ ભોજનમ્ ।
રસો રસયવાગ્વશ્ચ ક્ષીરં સન્તાનિકા ઘૃતમ્ ।
શિરોવસ્તિર્દિતશ્ચાપિ ક્રમો યશ્ચાનિલાપહઃ ॥

દાંતોના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ. દંતહર્ષની ચિકિત્સા.

૧૮ ચારે પ્રકારના સ્નેહોના સેહેવાય તેવા ઝુના કોઢીયા, (ચારે સ્નેહોથી મિશ્રિત કરેલા વાતહર દ્રવ્યોના કોઢીયા) અથવા ત્રૈવૃત નામનું ઘી કે જે આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં કહેલું છે તેથી મિશ્રિત કરેલા વાતહર દ્રવ્યોના કોઢીયા અને વાતહર દ્રવ્યોના કાથો એઓ દંતહર્ષને ટાળી નાખે છે.

સ્નેહિક ધૂમ, સ્નેહિક નસ્ય, સ્નિગ્ધ ભોજન, માંસનો રસો, માંસના રસવાળી યવાગૂઓ, દૂધ, દૂધની તર, ઘી, શિરોવસ્તિ અને બીજી પણ જે કોઈ વાયુને હળનારી ચિકિત્સાઓ છે તેઓ દંતહર્ષ ઉપર હિતકારી છે.

૧૯ અહિંસન્દન્તમૂલાનિ શર્કરામુદ્ધરેન્દ્રિપ્ક ।
લાક્ષાચૂર્ણૈર્મધુયુતૈસ્તત્તાં પ્રતિસારયેત્ ॥
દન્તહર્ષક્રિયાં વાપિ કુર્યાન્નિરવશેષતઃ ।

દંતશર્કરાની ચિકિત્સા.

૧૯ દંતશર્કરા થયેલ હોય તો વૈદ્યે દાંતોનાં પેઢાંઓને હરકત ન આવે એવી રીતે દંતશર્કરાને

કાઠાડી લેવી અને પછી મધથી સંયુક્ત કરેલાં લાંબા ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું. ઉપર લેખેલી દંતર્હર્ષની ચિકિત્સા પણ આ રોગ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે કરવી.

૨૦ કપાલિકા કૃચ્છ્રતમા તત્રાપ્યેષા ક્રિયા દિતા
કપાલિકાની ચિકિત્સા.

૨૦ કપાલિકા થઈ હોય તો તે જો કે અત્યંત કષ્ટમાધ્ય છે તો પણ તે ઉપર દંતશર્કરાની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી એ દિતકારી થાય છે.

૨૧ જયેદ્દિચ્ચાવળૈઃ સ્વિન્નમચલં કૃમિદન્તકમ્ ।
તથાવપીઢૈર્વાતઘ્નૈઃ સ્નેહગણ્ડૂપધારણૈઃ ॥
ભદ્રદાર્વાદિવર્પાભૂલેપૈઃ સ્નિગ્ધૈશ્ચ ભોજનૈઃ ।
ચલમુદ્ગત્ય ચ સ્થાનં વિદદેચ્છુપિરસ્ય ચ ॥
તતો વિદારીયષ્ટ્યાદ્દશઙ્ગાટકકસેરુકૈઃ ।
તૈલં દશગુણે ક્ષીરે સિદ્ધં નસ્યે દિતં ભવેત્ ॥

કૃમિદંતકની ચિકિત્સા.

૨૧ કૃમિદંતક જો અચલ હોય તો તેને સ્વેદન સંસ્કાર આપી લોહીના સ્વાવળોથી, વાયુને હળનારાં, અવપીડ નામનાં નસ્યોથી, સ્નેહોના કોગળા મોહોડામાં રચાવવાથી, ભદ્રદારુ આદિ વર્ગ કે જે સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં કહેલો છે તેના તથા સાટોડીના લેપોથી અને સ્નિગ્ધ ભોજનો દેવાથી મટાડવો.

કૃમિદંતક જો ચલ હોય તો તેને ચીપીયાવતે કે બીજા યંત્રવતે કાઠાડી નાખી છિદ્રના સ્થાનક ઉપર અગ્નિક્રિયા કરવી અને તે પછી દશગણા દૂધમાં ફગવેલાનો કંદ, જેટીમધ, શીંગોડાં અને કસેરુકંદ એઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા તૈલનું નસ્ય દેવું.

૨૨ હનુમોક્ષે સમુદિષ્ટાં કુર્યાન્નાર્દિતવત્ક્રિયામ્ ।

હનુમોક્ષની ચિકિત્સા.

૨૨ હનુમોક્ષ થઈ હોય તો આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના વીશમા વિષયમાં કહેલી સ્નેહન

આદિ ચિકિત્સાઓ કરવી અને પાંચમા અધ્યાયના ૧૯ મા વિષયમાં કહેલી અર્દિતની ચિકિત્સા પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી.

૨૩ ફલાન્યમ્લાનિ શીતામ્બુ રૂક્ષાન્નં દન્તધા-
વનમ્ ॥

તથાતિકઠિનાન્મધ્યાન્દન્તરોગી વિવર્જયેત્ ।

દાંતના રોગવાળા પાઠવાની પરેજી.

૨૩ દાંતના રોગવાળા માણસે ટાટાં ફળો ટાટાં નહીં, ટાટું પાણી પીવું નહીં, રૂક્ષ અન્ન જમવું નહીં, દાંતણ કરવું નહીં અને જે મધ્યો અત્યંત કઠળ હોય તે પણ ટાટાં નહીં.

૨૪ સાધ્યાનાં દન્તરોગાણાં ચિકિત્સિતમુદી-
રિતમ્ ॥

જિહ્વાગતાનાં સાધ્યાનાં કર્મ વધ્યામિ સિદ્ધયે ।

દાંતોના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપ-

સંહાર અને જીભના રોગોની

ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

૨૪ દાંતોના આઠ રોગોમાં ઉપર લેખેલા પાંચ રોગો કે જેઓ સાધ્ય છે તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (વાકીના ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે માટે તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે જીભના પાંચ રોગોમાં જેઓ સાધ્ય છે તેઓને ટાઢવા માટે ચિકિત્સા કહું છું.

૨૫ ઓષ્ઠપ્રકોપેનિલજે યદુક્તં પ્રાક્ ચિકિ-
ત્સિતમ્ ॥

કણ્ટકેષ્વનિલોત્થેષુ તત્કાર્યં ભિષજા ભવેત્ ।

જીભના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

વાતકંટકની ચિકિત્સા.

૨૫ વાતકંટક થઈ હોય તો વિચક્ષણ વૈદ્યે આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં વાયુથી થઈ હોયના રોગની જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે ચિકિત્સા કરવી. (ગળો; પીપળ અને લીંબડો એઓનો તીક્ષ્ણ પદાર્થોની સાથે કોલીયો પણ આપવો.)

૨૬ પિત્તજેષુ વિઘ્નૈષુ નિઃસૃતે દુષ્ટશોણિતે ॥
પ્રતિસારણગણ્ઢ્યં નસ્યં ચ મધુરં હિતમ્ ।

પિત્તકંટકની ચિકિત્સા.

૨૬ પિત્તકંટક થઇ હોય તો તે કાંટાઓને કાઢા ઝંબરાનાં તથા ગઢજીભીનાં પાનડાંઓ વગેરેથી ઘસી દુષ્ટ રુધિર કાઢાડી નાખવું અને તે પછી મધુર દ્રવ્યોથી પ્રતિસારણ કરાવવું, મધુર દ્રવ્યોનો કોગળો કરાવવો અને મધુર નસ્ય દેવું એ હિતકારી છે.

૨૭ કષ્ઠકેષુ કફોત્થેષુ લિખિતેષ્વસૃજઃ ક્ષયે ॥
પિપ્પલ્યાદિર્મધુયુતઃ કાર્યસ્તુ પ્રતિસારણે ।
શૃણ્ણીયાત્કવલાંશ્ચાપિ ગૌરસર્પપસૈન્ધવૈઃ ॥
પટોલનિમ્બવાર્તાકુક્ષારયૂપૈશ્ચ ભોજયેત્

કફકંટકની ચિકિત્સા.

૨૭ કફકંટક થઇ હોય તો તે કાંટાઓને શાખથી ધોતરીને તેઓમાંથી લોહીનું સ્રાવણ કરવું. વગડેલું લોહી નીકળી જાય ત્યારે પિપ્પલ્યાદિ ગણના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું. સફેદ સર્પનો તથા સૈન્ધવ એઓના કોઢીઆ દેવા અને પટોલ, લાંબડો, રીંગણાં તથા જવનાર એઓથી સારી પેટે સંયુક્ત કરેલા યૂપોની સાથે ભોજનો કરીવવાં.

૨૮ ઉપજિહ્વાં તુ સંલિખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ॥
શિરોવિરેકગણ્ઢ્યપદ્મૈશ્ચૈનામુપાચરેત્ ।

ઉપજિહ્વાની ચિકિત્સા.

૨૮ ઉપજિહ્વા થઇ હોય તો શાખવતે ધોતરીને જવનારથી પ્રતિસારણ કરાવવું અને શિરોવિરેચન, કફને તથા રુધિરને હળનારાં દ્રવ્યોના કોગળા તથા તેવાજ પ્રકારનાં ધૂમપાનો એઓ પણ કરાવવાં.

૨૯ જિહ્વાગતાનાં કમંતં તાલવ્યાનાં પ્રવશ્યતે ॥

૧ ફળાના પ્રદેશમાં તર્જની આંગળીના અંદરના નાખના જેવી આકૃતિવાળું શાખ મંડલીય કેહેવાય છે.

જીભના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપ-
સંહાર અને તાલવાના રોગોની
ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

૨૯ જીભના પાંચ રોગોમાં ઉપર કહેલા ચાર રોગો કે જેઓ સાધ્ય છે તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (બાકીનો એક રોગ અસાધ્ય છે માટે તેની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે તાલવાના રોગોમાં જેઓ સાધ્ય છે તેઓની ચિકિત્સા કહું છું.

૩૦ અક્ષુષ્ટાંકુલિસન્દંશેનાકૃપ્ય ગલશુણ્ડિકામ્ ॥
છેદયન્મણ્ડલાગ્રેણ જિહ્વોપરિ તુ સંસ્થિતામ્ ॥
નોત્કુપ્તં ચૈવ હીનં ચ ત્રિભાગં છેદયેદ્વિપક્ ॥
અત્યાદાનાત્સ્રવેદ્રક્તં તન્નિમિત્તં ધ્રિયેત ચ ॥
હીનચ્છેદાદ્ભવેચ્છાંકો લાલા નિદ્રા ભ્રમસ્તમઃ ।
તસ્માદ્વૈધઃ પ્રયત્નેન દષ્ટકર્મા વિશારદઃ ॥
ગલશુણ્ડીં તુ સંલિખ્ય કુર્યાત્પ્રાપ્તમિમં ક્રમમ્ ।
મરિચાતિવિપાપાઠાવચાકુષ્ઠકુટન્નટૈઃ ॥
ક્ષૌદ્રયુક્તૈઃ સલવણૈસ્તતસ્તાં પ્રતિસારયેત્ ।
વચામતિવિષાં પાઠાં રાશ્નાં કટુકરોદિણીમ્ ॥
નિઃક્રાથ્ય પિચુમન્દં ચ કવલં તત્ર યોજયેત્ ।
શ્લુદીકિણિહીદન્તીસરલાસુરદારુભિઃ ॥
પશ્ચાઙ્ગીઙ્કારયેત્પિષ્ટૈર્વાન્તિ ગન્ધોત્તરાં શુભામ્ ।
તતો ધૂમં પિબેજન્તુર્દિરઙ્કઃ કફનાશનમ્ ॥
ક્ષારસિદ્ધેષુ મુદ્રેષુ યૂષશ્ચાપ્યશને હિતઃ ।

તાલવાના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

ગલશુંડિકાની ચિકિત્સા.

૩૦ ગલશુંડિકા થઇ હોય તો જીભની ઉપર રહેલી તે ગલશુંડિકાને અંગૂઠાના તથા આંગળીના ચીપીઆવતે છેલ્લી મંડલાગ્ર નામના શાખવતે કાપી નાખવી. તેમાં વધારે ભાગ પણ ન કપાઈ જાય અને ઓછું પણ ન કપાય એમ કરવું એટલે તેના ત્રણ ભાગમાં અઢી ભાગને અવશેષ રહેવા દઈને બાકીનો ભાગ કાપી નાખવો ? (વાગ્ભટ કેહે છે કે ગ-

(વાગ્ભટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો.)

લગ્નુંડિકાને અત્યંત મૂઠામાં પળ ન કાપવી અને અત્યંત અગ્રમાં પળ ન કાપવી.) અત્યંત કાપી ના-
ખવામાં આવે તો લોહીનો સ્વાથ થાય છે કે જેથી રોગી મરી જાય છે અને ઓછી કાપવામાં આવે તો સોજો, લાલ, નિદ્રા, ભ્રમ તથા અંધકારનો દેખાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થાય છે એટલા માટે જેણે વૃદ્ધ અને વિદ્વાન્ વૈદ્યોના હાથથી થતી ઘણી ઘણી ક્રિયાઓ જોણી હોય એવા પ્રવીણ વૈદ્યે જ ગલગુંડિકા કાપવી. ગલગુંડિકાને કાપ્યા પછી મરી, અતવમ, કાઠીપાડ, વજ, કઠ, અરઝૂમો અને સૈંધવ એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું. વજ, અતવમ, કાઠીપાડ, રાસ્ટા, કઢુ અને લીંબડો એઓનો કાથ કરી તે કાથથી સંયુક્ત કરેલા કોઠીયાની યોજના કરવી. ઇંગોઠીયો, વાપુંગાં, નેપાઠો, નમોતર અને દેવદાર એ પાંચ દ્રવ્યોને વાટી તેઓની વીજાં ઘણાં મુગંધ દ્રવ્યવાળી સુંદર પોલી વાટ વનાવી તે વાટને છેડામાં સઠગાવીને તેનો દિવસમાં બે વાર ધૂમાડો પાવો કે જેથી કફનો નાશ થઈ જાય. જવચા-
રના જલમાં પકાવેલા મગનો યૂષ ગલગુંડિકાના રોગીને ભોજનમાં દેવો એ હિતકારી છે.

૩૧ તુણ્ડિકેર્યધ્રુપે કૂર્મે સઙ્ગાતે તાલુપુષ્પુટે ॥
એવ એવ વિધિઃ કાર્યો વિશેષઃ શસ્ત્રકર્મણિ ।

તુંડિકેરી, અધ્રુપ, માંસકચ્છપ, માંસસં-
ઘાત અને તાલુપુષ્પુટ એઓની
ચિકિત્સા.

૩૧ તુંડિકેરી, અધ્રુપ, માંસકચ્છપ, માંસસંઘાત
કે તાલુપુષ્પુટ થઈ હોય તો ઉપર લખેલી ગલ-
ગુંડિકાની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી
પણ તેમાં શસ્ત્રક્રિયામાં જે ફેરફાર સૂત્રસ્થાનના
૨૬ અધ્યાયમાં કહેલો છે તે ઉપર ધ્યાન આપવું.
(માંસસંઘાત અને અધ્રુપ એઓનું છેદન કરવું,
તાલુપુષ્પુટ અને તુંડિકેરી એઓનું ભેદન કરવું
અને માંસકચ્છપ કે જે માંસની ઝંચાઈરૂપ છે તેનું

લેખન કરવું તથા છેદન કરવા જેવી સ્થિતિ હોય
તો છેદન પણ કરવું.)

૩૨ તાલુપાકે તુ કર્તવ્યં વિધાનં પિત્તનાશનમ્
તાલુપાકની ચિકિત્સા.

૩૨ તાલુપાક થઈ હોય તો પિત્તને નષ્ટ કરે
એવી ચિકિત્સા કરવી. (વાગ્ભટ કહે છે કે તા-
લુપાક કાચો હોય તો તે ઉપર હીરાકરી, મધ
તથા રસવંતી એઓથી પ્રતિસારણ-વર્ષણ કરાવવું
તથા પિત્તને હરનારા સ્વરસાદિક શીત કપાયોથી
તથા કાકોલ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોથી બનાવેલો કો-
ઠીયો દેવો અને પાકો હોય તો તેને ચોપાટની
પેટે ભેદવો, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી પ્રતિસા-
રણ કરાવવું અને અરઝૂમો, લીંબડો તથા પટોલ
આદિ તિક્ત પદાર્થોનો કોઠોયો દેવો.)

૩૩ સ્નેહસ્વેદૌ તાલુશોષે વિધિશ્ચાનિલનાશનઃ ।

તાલુશોષની ચિકિત્સા.

૩૩ તાલુશોષ થઈ હોય તો સ્નેહન તથા
સ્વેદન કરવાં અને વાયુને તથા પિત્તને નષ્ટ કર-
નારી ચિકિત્સા કરવી. (વાગ્ભટ કહે છે કે તા-
લુશોષ થઈ હોય તો જમ્યા પછી ઘી પાવું, પી-
પઠ તથા સૂંટ નાચી પકાવેલું જલ પાવું, કાંજી
વગેરે અમ્લ પદાર્થોના કોગઠાનું ધારણ કરાવવું,
જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસોના સ્નિગ્ધ રસો ભોજનમાં
દેવા અને દૂધનું તથા ઘીનું નસ્ય દેવું.)

૩૪ કીર્ત્તિતં તાલુજાનાં તુ કણ્ઠ્યાનાં કર્મ
વશ્યતે ॥

તાલવાના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપ-
સંહાર અને કંઠના રોગોની
ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

૩૪ તાલવાના નવ રોગોમાં ઉપર કહેલા આઠ
રોગો કે જેઓ સાધ્ય છે તેઓની આ ચિકિત્સા
કહી. (બાકીનો એક રોગ અસાધ્ય છે તેની ચિ-
કિત્સા કહી નથી.) હવે કંઠના રોગોમાં જેઓ
સાધ્ય છે તેઓની ચિકિત્સા કહું છું.

૩૫ સાધ્યાનાં રોહિણીનાં તુ હિતં શોણિત-
મોક્ષણમ્ ।

છર્દનં ધૂમપાનં ચ ગણ્ડૂપો નસ્ય કર્મ ચ ॥

કંઠના રોગોની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

ચાર રોહિણીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૩૬ વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી, કફરોહિણી અને રક્તરોહિણી એ ચાર રોહિણીઓ કે જેઓ સાધ્ય છે તેઓમાંથી કોઈ પણ થઈ હોય તો શસ્ત્રવતે લેખન કરી લોહીનું સ્વાવળ કરવું, વમન કરાવવું, ધૂમપાન કરાવવું, કોલીઓ દેવો અને નસ્ય દેવું. (જે નિદાનની રોહિણી હોય તે નિદાનને ટાલે એવાં ધૂમપાનાદિક કરાવવાં.)

૩૬ વાતિકીં તુ હૃતે રક્તે લવણૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।

સુખોષ્ણાન્સ્રેહગણ્ડૂપાન્ધારયેચાપ્યમીક્ષણશઃ ॥

વાતરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૬ વાત-રોહિણી થઈ હોય તો લોહીનું નિર્હરણ કન્યા પછી વારંવાર લૂણો ઘસાવવાં અને સેહેવાય તેવા ઝના સ્નેહના કોગળાઓ વારંવાર મોહોડામાં ધારણ કરાવવા.

૩૭ પતઙ્ગશર્કરાક્ષૌદ્રૈઃ પૈત્તિકીં પ્રતિસારયેત્ ।

દ્રાક્ષાપરૂપકકાથો હિતશ્ચ કવલગ્રહે ॥

પિત્તરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૭ પિત્તરોહિણી થઈ હોય તો પતંગ તથા સાકર એઓને મધમાં કાલવીને તેથી પ્રતિસારણ કરાવવું અને દ્રાક્ષના તથા ફાલસાં(ધ્રામણા)ના કાથથી ગોઠવેલો કોલીઓ મુખમાં ધરાવવાં એ હિતકારી છે.

૩૮ આગારધૂમકટુકૈઃ શ્લેષ્મિકીં પ્રતિસારયેત્ ।

શ્વેતાવિઙ્ગદન્તીષુ તૈલં સિદ્ધં સસૈન્ધવમ્ ॥

નસ્યકર્મણિ યોક્તવ્યં તથા કવલધારણે ।

કફરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૮ કફરોહિણી થઈ હોય તો ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, સુંટ, મરી તથા પીપલ મુઓથી પ્રતિ-

સારણ કરાવવું (ઘસાવવું) અને સફેદ ગરળી, વાવડીંગ તથા નેપાઝો એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલમાં સૈન્ધવ મિશ્રિત કરીને તે તૈલની નસ્યમાં તથા કોલીઆમાં યોજના કરવી.

૩૯ મિત્તવત્સાધયેદ્વૈદ્યો રોહિણીં રક્તસમ્ભવામ્ ॥

રક્તરોહિણીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૯ રક્તરોહિણી થઈ હોય તો વૈદ્યે ઉપર કહેલી પિત્તરોહિણીની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૪૦ વિસ્ત્રાવ્ય કણ્ઠશાલૂકં સાધયેત્તુણ્ડિકેરિવત્ ।

એકકાલં યવાન્નં ચ મુઝીત સ્નિગ્ધમત્પશઃ ॥

કંઠશાલૂકની ચિકિત્સા.

૪૦ કંઠશાલૂક થઈ હોય તો લોહીનું સ્વાવળ કરીને પછી તુંડિકેરીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (આ અધ્યાયનો ૩૧ મો વિષય જુવો.) અને એક વસ્ત્રતજ સ્નિગ્ધ તથા થોડું જવનું અન્ન જમાડવું.

૪૧ ઉપજિહ્વિકવચ્ચાપિ સાધયેદધિજિહ્વિકામ્ ।

અધિજિહ્વની ચિકિત્સા.

૪૧ અધિજિહ્વ થઈ હોય તો તેની ઉપજિહ્વિકાની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ અધ્યાયનો ૨૮ મો વિષય જુવો.)

૪૨ એકવૃન્દં તુ વિસ્ત્રાવ્ય વિધિ શોધનમાચરેત્

એકવૃન્દની ચિકિત્સા.

૪૨ એકવૃન્દ થઈ હોય તો લોહીનું સ્વાવળ કરીને પછી શોધન ચિકિત્સા કરવી. (આ રોગને સૂત્રસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયના ૩ જા વિષયમાં મેઘ કદ્ધો છે.)

૪૩ ગિલાયુશ્ચાપિ યો વ્યાધિસ્તં ચ શસ્ત્રેણ સાધયેત્ ।

ગિલાયુની ચિકિત્સા.

૪૩ ગિલાયુ થઈ હોય તો તેને શસ્ત્રવતે મેદી નાલવો.

૪૪ અમર્મસ્થં સુપક્કં ચ ભેદયેદ્ગલવિદ્રધિમ્ ॥
ગલવિદ્રધિની ચિકિત્સા.

૪૪ ગલવિદ્રધિ જો મર્મસ્થલમાં ન હોય અને સારી પેટે પાકો હોય તો તેને શસ્ત્રવતે ભેદી ના-
શવો. (વાગ્મટ કેહે છે કે ગલવિદ્રધિ થયેલ
હોય તો શસ્ત્રવતે લોહીનું સ્ત્રાવણ કરીને સૈંધવ,
ગોરોચન, રમંતી, સોનાગેરુ, લોદર, શાહાજીરૂ,
પતંગ અને પીપળ એઓથી પ્રતિસારણ કરાવવું
તથા એઓનીજ યોજના કરીને કોગળો દેવો.)

(કંઠના રોગોમાં ઉપર કહેલા નવ રોગો કે
જેઓ સાધ્ય છે તેઓની આ ચિકિત્સા કહી.
બાકીના રોગો અસાધ્ય છે તેથી ચિકિત્સા કહી
નથી. સૂત્રસ્થાનના ૨૬ અધ્યાયના ૩ જા વિષ-
યમાં વૃંદની ભેદન કરવારૂપ ચિકિત્સા તો કહી
છે. ભાવપ્રકાશમાં વૃંદની ચિકિત્સા એકવૃંદની
ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવાનું કહ્યું છે.)

૪૫ વાતાત્સર્વસરં ચૂર્ણેલંવણૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
તૈલં વાતહરૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ॥
તતોઽસૈ ક્ષૌહિકં ધૂમમિમં દદ્યાદ્વિચક્ષણઃ ।
શાલરાજાદનૈરણ્ડસારેક્કુદિમધૂકજાઃ ॥
મજ્જાનો ગુગુલુધ્યામમાંસીકાલાનુસારિવાઃ ।
શ્રીસર્જરસશૈલેયમધૂચ્છિષ્ણાનિ વાહરેત્ ॥
તત્સર્વં સુકૃતં ચૂર્ણં ક્ષેદ્દેનાલોઙ્ય યુક્તિતઃ ।
કુણ્ડૂકવૃન્તં સક્ષૌદ્રં મતિમાંસ્તેન લેપયેત્ ॥
એવ સર્વસરે ધૂમઃ પ્રશસ્તઃ ક્ષૌહિકો મતઃ ।
કફગ્નો મારુતઘ્નશ્ચ મુખરોગવિનાશનઃ ॥

સઘઠા મોહોડામાં થયેલા રોગોની ચિ-
કિત્સાનું પ્રકરણ.

વાયુથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા.

૪૫ જો સર્વસર વાયુથી થયેલો હોય તો સૈં-
ધવ, સંચઠ, બીડલૂણ, વડાગરૂ અને દરીયાઈ લૂણ
એઓનાં ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું, (એ ચૂર્ણ ઘ-
સાવવું) વાતહર દ્રવ્યોના ક્ષાથથી તથા કલ્કથી
પકાવેલા તૈલની કોઠીયામાં તથા નસ્યમાં યો-

જના કરવી અને પછી નીચેપ્રમાણે ક્ષૌહિક ધુ-
માડો પાવો.

રાઠ, રાણ, ઇરડો, બેહેડાં વગેરે ફલો,
ઇંગોઝીયો અને મહુડો એઓની મજ્જા લાવવી.
અથવા ગુગલ, રોહિષ નામનું સુગંધી સ્વડ, જટા-
માંસી, કાઝી ઉપલસરી, લવીંગ, રાઠ, શીલા-
જીત અને મીણ એઓને લાવવાં. એ સર્વને
એકઠાં કરી ચારીક ચૂર્ણ કરી જોડેતા ઘીથી
તથા મધથી મિશ્રિત કરી તે ચૂર્ણને અરઢસાની
ઢાંડલી ઉમર ચોમેર ચઢાવી દેવું અને તેનો ધુ-
માડો પાવો. સર્વસર ઉપર આ ક્ષૌહિક ધુમાડો
અતિ ઉત્તમ છે. આ ધુમાડો કફને તથા વાયુને
મટાડે છે અને મુખના રોગોનો વિનાશ કરે છે.

૪૬ પિત્તાત્મકે સર્વસરે શુદ્ધકાયસ્ય દેહિનઃ ।

સર્વઃ પિત્તહરઃ કાર્યો વિધિર્મધુરશીતલઃ ॥

પ્રતિસારણગણ્ડૂષધૂમસંશોષનાનિ ચ ।

પિત્તથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા.

૪૬ જો સર્વસર પિત્તથી થયેલો હોય તો રો-
ગીને વમનાદિકથી શુદ્ધ કરીને પછી પિત્તનું
હરણ કરનારી સઘઠી મધુર તથા શીતલ ચિ-
કિત્સા કરવી. પિત્તહર દ્રવ્યોથીજ પ્રતિસારણ,
ધૂમપાન, કોગળો તથા સંશોધન કરાવવાં.

૪૭ કફાત્મકે સર્વસરે વિધિં કુર્યાત્કફાપહમ્

પિવેદતિવિષાં પાઠાં મુસ્તં ચ સુરદારુ ચ ।

રોહિણીં કટુકાઘ્યાં ચ કુટ્જસ્ય ફલાનિ ચ ॥

ગવાં મૂત્રેણ મનુજો ભાગૈર્ધરણસમ્મિતૈઃ ।

એવ સર્વાન્કફકૃતાન્રોગાન્યોગોઽપકર્ષતિ ॥

કફથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા.

૪૭ જો સર્વસર કફથી થયેલો હોય તો કફનું
હરણ કરનારો વિધિ કરવો. અતવસ, કાઝીપાઢ,
મોથ, દેવદાર, કડુ અને કડાફલ એટલે ઇંદ્રજવ
એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચોવીશ ચોવીશ ચળોટી
ભાર લઈને નિત્ય ગોમૂત્રની સાથે પાવું. આ યોગ
કફથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘઠાં રોગોને નષ્ટ કરેછે.

૪૮ ક્ષીરેશુરસગોમૂત્રદધિમસ્ત્વમ્લકાઙ્ગિકૈઃ ।
વિદધ્યાત્કવલાન્વીક્ષ્ય દોષં તૈલઘૃતૈરપિ ।

સઘટ્ટા મુખરોગો ઉપર કવલો (કોલી-
યાઓ) બનાવવાની ગોઠવણ.

૪૮ વૈદ્યે દોષોનાં બલાબલ જોઈને દૂધ, શેલ-
ડીનો રસ, ગોમૂત્ર, દહીં, દહીંની તર, દહીંનું
પાણી તથા ખાટી કાંજી એઓની તથા તૈલ અને
ઘી એઓની પળ કોલીયાઓમાં યોજના કરવી.

૪૯ રોગાનાં મુખજાતાનાં સાધ્યાનાં કર્મ
કીર્તિતમ્ ॥

અસાધ્યા અપિ વક્ષ્યન્તે રોગા યે યત્ર કીર્તિતાઃ ।
ઓષ્ઠપ્રકોપા વર્જ્યાઃ સ્યુર્મીસરક્તત્રિદોષજાઃ ॥
દન્તમૂલેષુ વર્જ્યૌં તુ ત્રિલિઙ્ગગતિશૌપિરૌ ।
દન્તેષુ ચ ન સિધ્યન્તિ શ્યાવદાલનમજ્જનાઃ ॥
જિહ્વાગતેષ્વલાસસ્તુ તાલવ્યેષ્વર્બુદં તથા ।
સ્વરમ્નો વલયો વૃન્દો બલાસશ્ચ વિદારિકા ॥
ગલૌઘો માંસતાનશ્ચ શતઘ્ની રોહિણી ગલે ॥
અસાધ્યાઃ કીર્તિતા હ્યેતે રોગા નવ દશૈવ ચ ।

મુખના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર
અને તેઓમાં અસાધ્ય રોગોની સંખ્યા.

૪૯ મુખના રોગોમાં જેટલા રોગો સાધ્ય છે
તેઓની ચિકિત્સા. કેહેવામાં આવી. હવે મુખના
રોગોમાં જેટલા અસાધ્ય રોગો છે તેઓની કુલ
સંખ્યા આપીએછીએ.

હોઠના રોગોમાં માંસથી થયેલો, રુધિરથી
થયેલો અને ત્રણે દોષોથી થયેલો એ ત્રણ રોગો
અસાધ્ય છે. (રુધિરથી થયેલા હોઠના રોગની
ચિકિત્સા તો કેહેવામાં આવી છે!!)

દાંતોનાં મૂલોના રોગોમાં ત્રણે દોષોથી થયેલી
નાડી અને મહાશૌષિર એ બે રોગો અસાધ્ય છે.

દાંતોના રોગોમાં શ્યાવદંતક, દાલન અને
મંજનક એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે.

જીભના રોગોમાં અલાસ^૧ નામનો એક રોગ
અસાધ્ય છે.

તાલવાના રોગોમાં તાલ્વર્બુદ નામનો એક
રોગ અસાધ્ય છે.

કંઠના રોગોમાં સ્વરમ્, વલય, વૃન્દ, બલાસ,
વિદારિકા, ગલૌઘ, માંસતાન, શતઘ્ની અને ત્રણે
દોષોથી થયેલી રોહિણી એ નવ રોગો અસાધ્ય છે.
(સૂત્રસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયના ૩ જા વિષયમાં
વૃન્દની ભેદન કરવારૂપ ચિકિત્સા લખી છે તે
છતાં અહીં તેને અસાધ્ય ગણ્યો છે!)

આ પ્રમાણે મુખના રોગોમાં કુલ ૧૯ રોગો
અસાધ્ય છે.

૫૦ તેષાં ચાપિ ક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રત્યાખ્યાય સમાચરેત્
ઉપર કહેલા અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા
કરવાની વખતપર છૂટ.

૫૦ મુખરોગોમાં ઉપર જે ઓગળીશ રોગો અ-
સાધ્ય જણાવ્યા તેઓની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ
તો વૈદ્યે નાજ પાડવી. પછી જો રોગી વગેરેનો
આગ્રહ દેખાય તો દોષાનુસાર ચિકિત્સા કરવી.

અધ્યાય ૨૩ મો.

૧ અથાતઃ શોફાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શોફચિ-
કિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાન્ ધન્વંતરિએ મુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે.

૨ પઙ્કવિશ્વોઽવયવસમુત્થઃ શોફોઽભિહિતો-
લક્ષણતઃ પ્રતીકારતશ્ચ । સર્વસરસ્તુ પશ્ચવિધઃ ।
તદ્યથા । વાતપિત્તશ્લેષ્મસન્નિપાતવિપનિમિત્તઃ ॥

સર્વસર^૨ (સઘટ્ટા શરીરમાં અથવા શરી-
રના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા)

સોજાનાં મુખ્ય નિદાનો.

૨ શરીરના એકાદ અવયવમાં ઝટેલા છ પ્રકા-
લાયેલા સોજાઓનાં નિદાન તથા ચિકિત્સાદિક વિષયનો.

૧ આજના શરીરમાં અથવા શરીરના મોટા ભાગમાં ફે-

રના સોજાનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ આ સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયેલ છે. (હવે સર્વસર એટલે સઘળા શરીરમાં અથવા શરીરના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલો સોજો કે જે ઉપર કહેલા સોજાથી ભિન્ન લક્ષણોવાળો તથા ભિન્ન ચિકિત્સાઓવાળો છે તે વિષે કહીએ છીએ.)

વાયુથી થયેલ, પિત્તથી થયેલ, કફથી થયેલ, ત્રણે દોષોથી થયેલ અને વિષથી થયેલ એ રીતે સર્વસર સોજો પાંચ પ્રકારનો છે.

૩ તત્રાપિ તર્પિતમ્યાધ્વગમનાદતિમાત્રમશ્વયદ્વરતાં વા પિષ્ઠાન્નહરિતકશાકલવણાનિ ક્ષીણસ્ય વાતિમાત્રમમ્લમુપસેવમાનસ્ય મૃત્પક્વલોપ્તશર્કરાનૃપૌદકમાંસસેવનાદર્જીર્ણનો વા ગ્રામ્યધર્મસેવનાદ્વિરુદ્ધાહારસેવનાદ્વસ્ત્યશ્વોપ્પરથપદાતિસદ્ધક્ષોભણાદોષા ધાતુન્પ્રદૂષ્ય શ્વયથુમાપાદ્યન્યખિલે શરીરે ॥

વિષથી થયેલા સર્વસર સોજા શિવાય વાકીના પાંચ પ્રકારના સર્વસર સોજાઓનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ.

૩ અન્નાદિક વતે તૃપ્ત થયા પછી પંથ કરવાથી, પીઠાનાં અન્નો વીલાં શાકો તથા લૂણો એઓનું અત્યંત મક્ષણ કરવાથી, શરીરમાં ક્ષીણતા છતાં ચાટા રમનું અત્યંત સેવન કરવાથી, માટીનું અતિસેવન થયાથી, પાકેલી માટીના ટુકડાઓનું અતિસેવન થયાથી, કાંકરીઓનું અતિસેવન થયાથી, આનૂપ કે જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોનું અત્યંત સેવન કરવાથી, અર્જીળ છતાં મૈથુનનું સેવન કરવાથી, સૂત્રસ્થાનના ૨૦ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિરુદ્ધ આહારોનું સેવન કરવાથી, હાથી ઘોડો ઝૂંટ કે રથ इत्यादિક ઉપર બેસવાને લીધે લાગેલા હડદોલાથી અને પ્યાદલ ચાલતાં લાગેલા હડદોલાથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો ધાતુઓને દૂષિત કરીને સઘળા શરીરમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

૪ તત્ર વાતશ્વયથુરરુણઃ કૃષ્ણો વા મૃદુરનવસ્થિતસ્તોદાદ્યશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥

વાયુથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ.

૪ જો સઘળા શરીરમાં થયેલો સોજો રાતો અથવા કાલો હોય, કોમલ હોય, ચંચલ હોય અને તેમાં સોઈઓથી મોંકાયા જેવી વ્યથા વગેરે વેદનાઓ થતી હોય તો જાણવું કે એ સોજો વાયુથી થયેલો છે.

૫ પિત્તશ્વયથુઃ પીતો રક્તો વા શીઘ્રાનુસાર્યોપચોપાદ્યશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥

પિત્તથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ.

૫ જો સઘળા શરીરમાં થયેલો સોજો પીલો અથવા રાતો હોય, શીઘ્ર ગતિ કરનારો હોય અને તેમાં વલ્લતરા તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓ થતી હોય તો જાણવું કે એ સોજો પિત્તથી થયેલો છે.

૬ શ્લેષ્મશ્વયથુઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા સ્નિગ્ધઃ કઠિનઃ શીતો મન્દાનુસારી કણ્ઠાદ્યશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥

કફથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ.

૬ જો સઘળા શરીરમાં થયેલો સોજો પાંડુ અથવા મફેદ હોય, સ્નિગ્ધ હોય, કઠળ હોય, શીતલ હોય, મંદ મંદ ગતિ કરનારો હોય અને તેમાં સ્વરજ તથા ભરેપણા વગેરે વેદનાઓ થતી હોય તો જાણવું કે એ સોજો કફથી થયેલો છે.

૭ સન્નિપાતશ્વયથુઃ સર્વવર્ણવેદનઃ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા સર્વસર સોજાનું લક્ષણ.

૭ જો સઘળા શરીરમાં થયેલો સોજો ઉપર કહેલા સર્વ વર્ણોવાળો તથા ઉપર કહેલી સર્વ વેદનાઓવાળો હોય તો જાણવું કે એ સોજો ત્રણે દોષોથી થયેલો છે.

૮ વિપનિમિત્તસ્તુ ગરોપયોગાદુષ્ટતોયસેવનાત્પ્રકોથોદકાવગાહનાત્સવિપસત્વદિગ્ધચૂ-

પૈનાવચ્છૂર્ણનાદ્વા સવિષમૂત્રપુરીષશુકસ્પૃષ્ઠાનાં ત્વણકાષ્ઠાદીનાં સંસ્પર્શનાત્ । સ તુ મૃદુઃ ક્ષિપ્રોત્થાનોઽવલમ્વી ચલો વા દાહપાકપ્રાયશ્ચ ભવતિ ॥

વિપથી થણા સોજાનાં દૂરનાં
નિદાનો તથા લક્ષણ.

૮ વાહાર અથવા અંદર શ્વેરનો ઉપયોગ થવાથી, દુષ્ટ જઠના સેવનથી, દુર્ગંધવાળા સંડેલા પાણીમાં નાહાવાથી, શ્વેરી પ્રાણીનાં મૂત્રાદિકથી ખરડાણાં ચૂર્ણો વતે શરીર ખરડાયાથી અને શ્વેરી પ્રાણીઓનાં મૂત્રોનો વિષ્ટાઓનો કે વીર્યોનો સ્પર્શ પામેલા ખડ તથા કાષ્ઠ વગેરે પદાર્થોનો સ્પર્શ થવાથી શ્વેર સઘળા શરીરમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

જો સઘળા શરીરમાં થણો સોજો કોમલ હોય, તુરત ઝટેલો હોય, લટકતો અથવા ચંચલ હોય, બહુ બઢતરાવાળો હોય અને બહુ પાકવાળો હોય તો જાણવું કે એ સોજો શ્વેરથી થણો છે.

૯ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

દોષાઃ શ્વયથુમૂર્ઘ્ન હિ કુર્વન્ત્યામાશયસ્થિતાઃ । પક્વાશયસ્થા મધ્યે ચ વર્ઘ્નઃસ્થાનગતાસ્ત્વથઃ ॥ કૃત્સ્નં દેહમનુપ્રાપ્તાઃ કુર્યુઃ સર્વસરં તથા ।

કયા પ્રદેશમાં રહેલા દોષો કયા પ્રદેશમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

૯ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિષ્ઠ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “દોષો આમાશયમાં રહેલા હોય તો છાતીથી ઉપરના ભાગમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, પક્વાશયમાં રહેલા હોય તો છાતીની અને પક્વાશયની વચમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, વિ-

૧ આ વિષયમાં ઇટલું વિશેષ સમજવાનું છે કે “પુરુષને પગમાં થણો સોજો જો મુખતરફ જાય અને તે સોજો જો અતીસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથીજ થયો હોય તો પુરુષને મારી નાખે છે. સ્ત્રીને મુખમાં થણો સોજો જો પગ તરફ જાય અને તે સોજો

છાના સ્થાનકમાં રહેલા હોય તો પક્વાશયથી નીચેના ભાગમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે અને સઘળા દેહમાં વ્યાપ્યા હોય તો સઘળા દેહમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૦ શ્વયથુર્મધ્યદેશે યઃ સ કષ્ટઃ સર્વગશ્ચ યઃ ॥ અર્ઘ્નિઽરિષ્ટભૂતશ્ચ યશ્ચોર્ઘ્ન પરિસર્પતિ ।

સોજાનું કષ્ટસાધ્યપણું તથા અરિષ્ટરૂપપણું.

૧૦ જે સોજો છાતીના તથા પક્વાશયના મધ્યમાં થયો હોય અથવા જે સોજો સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્યો હોય તે સોજો કષ્ટસાધ્ય છે. જે સોજો અર્ઘ્નનારીશ્વરને આકારે અરધા શરીરમાં થયો હોય તે સોજો પળ મરણના ચિહ્ન જેવો છે.

૧૧ શ્વાસઃ પિપાસા દૌર્બલ્યં જ્વરદહર્દિરોચકઃ । દિક્કાતિસારઃ કાસશ્ચ શૂનં સદ્ઽક્ષયન્તિ હિ ॥

સોજાને અસાધ્ય ક્યારે ગણવો?

૧૧ શ્વાસ, તરશ, દુર્બલપણું, જ્વર, ઉલટી, અરુચિ, હેડકી, અતીસાર અને ઝાંસી એઓ સોજાવાળાને મારી નાખે છે.”

૧૨ સામાન્યતો વિશેષાચ્છ તેપાં વક્ષ્યામિ ભેષજમ્ ।

સોજાઓનું સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સિત કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૧૨ સોજાઓની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા પ્રથમ કહીશ અને તે પછી સામાન્ય ચિકિત્સા કહીશ.

૧૩ શોફિનઃ સર્વ એવ પરિહરેયુસ્મલલવ-
નદધિગુડવસાપયસ્તૈલઘૃતપિષ્ટમયગુરુણિ ॥

સોજાના દરદીઓએ છોડી
દેવાના પદાર્થો.

૧૩ સોજાવાળા સઘળા લોકોએ યાદ પડા-

જો અતીસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથીજ થયો હોય તો સ્ત્રીને મારી નાખે છે. મૂત્રાશયમાં થણો જે સોજો બીજા રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય પણ પોતાનાં નિદાનોથીજ થયો હોય તે સોજો પુરુષને અને સ્ત્રીને બન્નેને મારી નાખે છે.

ર્થોનો, खारा पदार्थोનો, दहीનો, गोळનો, चर-
बीનો, दूधનો, तैलનો, घीનો, पिष्टमय पदार्थોનો
અને ભારેપણાવાળાં અન્નાદિકનો ત્યાગજ કરવો
જોઈએ.

૧૪ તત્ર વાતશ્વયથૌ ત્રૈવૃતમૈરણ્ડતૈલં વા
માસમર્દ્દ માસં વા પાયયેત્ । ન્યગ્રોધાદિક-
ષાયસિદ્ધં સર્પિઃ પિત્તશ્વયથૌ । આરગ્વધા-
દિસિદ્ધં શ્લેષ્મશ્વયથૌ । સન્નિપાતશ્વયથૌ સ્તુ-
હીક્ષીરપાત્રે દ્વાદશભિરમ્લપાત્રૈઃ પ્રતિસંસૃષ્ટે
દન્તીપ્રતિવાપં સર્પિઃ પાચયિત્વા પાયયેત્ ।
વિષનિમિત્તે કલ્પેષુ પ્રતીકારઃ ॥

સર્વસર સોજાઓની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૪ જો વાયુથી સર્વસર સોજો થયો હોય તો
એક મહિનાસૂધી કે અરધા મહિનાસૂધી ત્રૈવૃત
ધી પાવું. (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો પંદ-
રમો વિષય જુવો.) અથવા ઇરડીયું તૈલ પાવું.

જો સર્વસર સોજો પિત્તથી થયો હોય તો ન્ય-
ગ્રોધાદિ ગણના કાથમાં પકાવેલું ધી એક મહિના-
સૂધી કે અરધા મહિનાસૂધી પાવું.

• જો સર્વસર સોજો કફથી થયો હોય તો આર-
ગ્વધાદિ ગણના કાથમાં પકાવેલું ધી એક મહિના-
સૂધી કે અરધા મહિનાસૂધી પાવું.

જો સર્વસર સોજો સન્નિપાતથી ઇટલે ત્રણે દો-
ષથી થયો હોય તો થોરનું વસો છપત્ર તોલાંભાર
છીર લઈ તેને તેથી વારગળી ટાટી કાંજીથી મિ-
શ્રિત કરી તેમાં નેપાળાના પ્રતિવાપવાળું ધી પકા-
વીને તે ધી એક મહિનાસૂધી કે અરધા મહિના-
સૂધી પાવું. (પાક સિદ્ધ થવા આવે તે વખતે જે
દ્રવ્ય નાખવામાં આવે તે પ્રતિવાપ કેહેવાય છે.)

જો સર્વસર સોજો વિષથી થયો હોય તો તેની
કલ્પસ્થાનમાં જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે તે
કરવી. (કલ્પસ્થાનના ૭ મા અધ્યાયનો ૨ જો
વિષય જુવો. બીજા પળ અનેક અગદો એ સ્થા-
નમાં કેહેવામાં આવશે.)

૧૫ અથાતઃ સામાન્યચિકિત્સિતં વ્યાख्याસ્યામઃ॥

તિલ્વકઘૃતચતુર્થાનિ યાન્યુક્તાન્યુદરેષુ તુ
તતોડન્યતમમુપયુજ્યમાનં શ્વયથુમપહન્તિ ।
મૂત્રવર્તિક્રિયાં વા સેવયેત્ । નવાયસં વાહર-
હર્મધુના । વિડઙ્ગાતિવિપાકુટજફલમદ્રદારુ-
નાગરમરિચચૂર્ણં વા ધરણમુષ્ણામ્બુના । ત્રિક-
દુક્ષારાયશ્ચૂર્ણાનિ વા ત્રિફલાકપાયેણ । મૂત્રં
તુલ્યક્ષીરં હરીતકીં વા તુલ્યગુડામુપયુજીત ।
દેવદારુ શુઠ્ઠીં વા ગુગુલું વા મૂત્રેણ । વર્ષાભૂ-
કપાયાનુપાનં તુલ્યગુડં શૃંગ્ગવેરં વા વર્ષાભૂક-
કષાયં મૂલકલ્કં વા સશૃંગ્ગવેરં પયોડનુપાન-
મહરહર્માસમ્ । વ્યોષવર્ષાભૂકપાયસિદ્ધેન વા
સર્પિષા મુદ્રોલુમ્બાન્મશ્કયેત્ । પિપ્પલીપિપ્પ-
લીમૂલચવ્યચિત્રકમયૂરકવર્ષાભૂસિદ્ધં વા ક્ષીરં
પિવેત્ । મહૌષધમુરક્કીમૂલસિદ્ધં વા । ત્રિક-
દુકૈરણ્ડમૂલશ્યામામૂલસિદ્ધં વા । વર્ષાભૂશૃ-
ંગ્ગવેરસદ્દાદેવદારુસિદ્ધં વા । તથાલાઘૂવિ-
ભીતકફલકલ્કં વા તણ્ડુલામ્બુના ॥

ક્ષારપિપ્પલીમરિચશૃંગ્ગવેરાનુવિદ્ધેન ચ
મુદ્રયૂપેણાલવળેનાલ્પસ્નેહેન ભોજયેચવાન્નં ગોધૂ-
માન્નં વા । વૃક્ષકાર્કનક્તમાલનિમ્બવર્ષાભૂકાયૈશ્ચ
પરિપેકઃ સર્પપસૌવર્ચલસૈન્ધવશાર્કઙ્ગાભિશ્ચ
પ્રદેહઃ કાર્યઃ । યથાદોષં ચ વિરેચનાસ્થાપ-
નાનિ તીક્ષ્ણાન્યજસ્રમુપસેવેત સ્નેહસ્વેદોપના-
હાંશ્ચ શિરાભિશ્ચામીક્ષ્ણં શોણિતમવસેચયેદ-
ન્યત્રોપદ્રવશોષાદિતિ ।

સર્વસર સોજાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૬ હવે સર્વસર સોજાઓની સામાન્ય ચિકિ-
ત્સા કહીએ છીએ. આ સ્થાનના ઉદરરોગોની ચિ-
કિત્સાવિષયના ૧૪ મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં
જે ત્રણ પ્રકારનાં ધી કહેલાં છે તે ત્રણ અને
ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના એકવીશમા
વિષયમાં કહેલું તિલ્વક નામનું ધી એ ચાર ધીમાંથી
ગમે તે ધીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે
તો તે ધી સોજાને નષ્ટ કરે છે.

આ સ્થાનના ઉદરરોગોની ચિકિત્સાવિષયના ૧૪ અધ્યાયના નવમા વિષયના વીશમા પારિગ્રાફમાં જે આનાહર્વત્તિ (ખવરાવવાની વાટો) કેહેવામાં આવી છે તેઓનું નિત્ય સેવન કરાવવામાં આવે તો તેઓ સોજાને નષ્ટ કરે છે.

આ સ્થાનના પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિત નામના ૧૨ મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં જે નવાયસ કેહેવામાં આવ્યું છે તેનો મધની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તે નવાયસ સોજાને નષ્ટ કરે છે.

વાવડીંગ, અતવસ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, સૂંઠ અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક મહિનાસૂધી નિત્ય ચોવીશ ચળોટી ભાર ચૂર્ણનો ઝુના પાણીની સાથે ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ સોજાને નષ્ટ કરે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપલ, જવઝાર અને લોહું એઓના ચૂર્ણનો એક મહિનાસૂધી નિત્ય ત્રિફલ્લાના કાથની સાથે ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ સોજાને નષ્ટ કરે છે.

આઠ તોલાંભાર ગોમૂત્ર અને આઠ તોલાંભાર દૂધ એઓને મિશ્રિત કરી પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજાને હરનારાં દ્રવ્યોનું અનુપાન પાવામાં આવે તો તેથી એક મહિનાની અંદર સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

નિત્ય એક તોલાંભાર હરડેનું ચૂર્ણ અને એક તોલાંભાર ગોઠ એઓને મિશ્રિત કરી ખવરાવવામાં આવે અને તે ઉપર સોજાને હરનારાં દ્રવ્યોનું અનુપાન પાવામાં આવે તો તેથી એક મહિનામાં સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

નિત્ય દેવદારનો, સૂંઠનો કે ગુગળનો કલ્ક ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજાને હરનારાં દ્રવ્યોનું અથવા સેહેજ ઝુના કરેલા પાણીનું અનુપાન પાવામાં આવે તો તેથી એક મહિનામાં સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

નિત્ય એક તોલાંભાર આદુ અને એક તોલાંભાર ગોઠ એઓને મિશ્રિત કરીને ખવરાવવામાં આવે અને તે ઉપર સાટોડીના કાથનું અનુપાન પાવામાં આવે તો તેથી એક મહિનામાં સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

આદુથી મિશ્રિત કરેલો સાટોડીનો કાથ અથવા સાટોડીનાં મૂળનો કલ્ક નિત્ય પાવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધનું અનુપાન પાવામાં આવે તો તેથી એક મહિનામાં સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૂંઠ, મરી, પીપલ અને સાટોડી એઓના કાથમાં પકાવેલા ઘીની સાથે નિત્ય મગના ઓઢાઓનું (પોંચનું) ભક્ષણ કરાવવામાં આવે તો તેથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

પીપલ, પીપલીમૂઠ, ચવક, ચિત્રક, અઘેડો અને સાટોડી એઓના કાથમાં પકાવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો તેથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૂંઠ અને સરગવાનાં મૂળ એઓના કાથમાં પકાવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો તેથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૂંઠ, મરી, પીપલ, ઇરડાનાં મૂળ અને નસૌતરનાં મૂળ એઓના કાથમાં પકાવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો તેથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

સાટોડી, આદુ, જંગલી અહદ અને દેવદાર એઓના કાથમાં પકાવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો તેથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

કડવી તૂંચડી અને વેહેડાના ફળનો કલ્ક ચોખાના ધોળની સાથે નિત્ય પાવામાં આવે તો તેથી સોજો નષ્ટ થઈ જાય છે.

સોજાવૃઢા માણસને જવઝાર, પીપલ, મરી, તથા આદુ એઓથી સંયુક્ત કરેલા, લૂણવગરના અને થોડા સ્નેહવાળા મગના ચૂપની સાથે જવનું અથવા ઘઉંનું અન્ન જમાડવું. ઇંદ્રજવ, આકડો, કરંજ, લાંબડો અને સાટોડી એઓના કાથોથી સોજાવા-

ઠાના શરીર ઉપર પરિપેચન કરવું. સર્પપ, સંચર્લ, સૈંધવ અને પીત્તુડી એઓનો સોજાવાઠાના શરીર ઉપર પ્રત્લેપ કરવો. જે દોષથી સોજો થયો હોય તે દોષને ટાલે એવાં તીક્ષ્ણ વિરેચનો તથા તીક્ષ્ણ નિરૂહવસ્તિઓ એઓનું તથા તેવાજ પ્રકારના સ્નેહોનું, સ્વેદોનું અને ઉપનાહોનું પણ સર્વદા સેવન કરાવવું. સોજાવાઠો માણસ જો વઢવાન હોય તો શિરાઓને વીંધીને વારંવાર લોહીનું સ્વાવળ પણ કરવું.

જે સોજો પોતાનાં નિદાનોથી થયેલો હોય તેને માટે ઉપર કહેલી ચિકિત્સા છે પણ જે સોજો વીજા રોગના ઉપદ્રવરૂપે થયેલ હોય તેને માટે એ ચિકિત્સા નથી એમ સમજવું.

૧૬ ભવતિ ચાત્ર ॥

પિષ્ટાન્નમમ્લં લવણાનિ મયં મૃદં દિવાસ્વ-
પ્રમજાઙ્ગલં ચ । સ્ત્રિયો ધૃતં તૈલપયોગુરૂણિ
શોફં જિઘ્રાંસુઃ પરિર્જયેત્તુ ॥

સોજાવાઠાએ પાઢવાની પરીજીનું

વિશેષ નિરૂપણ.

૧૬ સોજાને નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાવાઠા રોગીએ પિષ્ટમય અન્નો, લૂળો, મધ, માટી, દિવસની નિદ્રા, જાંગલ પ્રાણિઓવિના વીજાં પ્રાણિઓનું માંસ, સ્ત્રી-પ્રસંગ, ઘી, તેલ, દૂધ અને ભારે પડે એવા પદાર્થો એઓનો ત્યાગ કરવો.

અધ્યાય ૨૪ મો.

૧ અથાતોઽનાગતાવાધપ્રતિપેધનીયં ચિકિ-
ત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અનાગતા-

૧ ઢલન તો સૌવર્ચલને વદલે ‘સુવર્ચલા’ એવો પાઠ માનીને ‘સુવર્ચલા’ એટલે સૂરજમુખી’ એવો અર્થ આપે છે.

૨ ભવિષ્ય વિકારોને અટકાવનારા પદ્ધતિ બતાવવા-

વાધપ્રતિપેધનીયં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વં-તરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ઉત્થાયોન્થાય સતતં સ્વસ્થેનારોગ્યમિચ્છતા ।

ધીમતા યદનુષ્ટેયં તત્સર્વં સમ્પ્રવક્ષ્યતે ॥

આ અધ્યાયનો સમુદાયાત્મક વિષય.

૨ સર્વદા આરોગ્યને ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન્ સ્વસ્થ માણસે પૂર્ણ પ્રયત્ન રાખીને નિત્ય જે કાંઈ કરવું જોઈએ તે સઘલું આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

૩ તત્રાદૌ દન્તપવનં દ્વાદશાઙ્ગુલમાયતમ્ ।

કનિષ્ઠિકાપરીણાહમૃજ્જ્વગ્રથિતમવ્રણમ્ ॥

અયુગ્મગ્રન્થિ યચ્ચાપિ પ્રત્યગ્રં શસ્ત્રભૂમિજમ્ ।

અવેક્ષ્યર્તું ચ દોષં ચ રસં વીર્યં ચ યોજયેત્ ॥

કપાયં મધુરં તિક્તં કટુકં પ્રાતરુત્થિતઃ ।

નિમ્બશ્ચ તિક્તકે શ્રેષ્ઠઃ કપાયે સ્વદિરસ્તથા ॥

મધૂકો મધુરે શ્રેષ્ઠઃ કરઙ્ગઃ કટુકે તથા ।

ક્ષોદ્રવ્યોપત્રિવર્ગાક્તં સતૈલં સૈન્ધવેન ચ ॥

ચૂર્ણેન તેજોવત્યાશ્ચ દન્તાન્નિલ્યં વિશોધયેત્ ।

એકૈકં ઘર્પયેદન્તં મૃદુના કૂર્ચકેન ચ ॥

દન્તશોધનચૂર્ણેન દન્તમાંસાન્યવાધયન્ ॥

તદ્દૌર્ગન્ધ્યોપદેહૌ તુ શ્લેષ્માણં ચાપકર્પતિ ।

વૈશઘ્યમન્નાભિરુચિ સૌમનસ્યં કરોતિ ચ ॥

ન સ્વાદેદ્રલતાલ્વોષ્ટિજિહ્વારોગસમુદ્ભવે ।

અથાસ્યપાકે શ્વાસે ચ કાસહિક્કાવમીષુ ચ ॥

દુર્બલોઽર્જીર્ણમક્તશ્ચ મૂર્છાતો મદપીડિતઃ ।

શિરોરુગાર્ત્તસ્તૃપિતઃ શ્રાન્તઃ પાનક્લમાન્વિતઃ ॥

અર્દિતી કર્ણશૂલી ચ દન્તરોગી ચ માનવઃ ।

દાતળ કરવાનો વિધિ તથા કોળે કોળે

દાતળ નહીં કરવું તે.

૧ પ્રભાતમાં ઝઠીને દાતળ કરવું તે બાર આં-

રૂપ વિષયવાઠો અથવા અહોરાત્રમાં અનુક્રમથી સર્વ ઋતુઓનું સંક્રમણ થવાને લીધે તે તે સમયમાં દોષોનાં જે થોડાં થોડાં સંચય પ્રકોપાદિક થાય છે તે સંવંધી વિકારોને અટકાવવાની પદ્ધતિ બતાવવારૂપ વિષયવાઠો.

ગઠ લાંબું, ટચલી આંગળીની અળી જેવું જાડું, સરલ, ગાંઠવગરનું, કોતરવગરનું, ગાંઠવગરનું ન મળે તો એકથી વધારે ગાંઠવગરનું, નવું અને સારા પ્રદેશમાં ડગેલા વનસ્પતિનું કરવું. ઋતુ, દોષ, રસ તથા વીર્ય એઓ ઉપર ધ્યાન આપીને તૂરા, મધુર, કડવા કે તીક્ષ્ણ દાતણની યોજના કરવી. કડવાં દાતણોમાં લીંબડાનું દાતણ શ્રેષ્ઠ છે, તૂરાં દાતણોમાં ચેરનું દાતણ શ્રેષ્ઠ છે. મધુર દાતણોમાં મહુડાનું દાતણ શ્રેષ્ઠ છે અને તીક્ષ્ણ દાતણોમાં કરંજનું દાતણ શ્રેષ્ઠ છે. મધ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, તૈલ અને સૈંધવ એઓમાંથી જે પદાર્થો પ્રકૃતિને અનુકૂલ જણાય તે પદાર્થોથી દાતણના કુચાને ચરડીને તેથી દાંતોને ઘસવા. નિત્ય તેજવળના ચૂર્ણથી પણ દાંતોને શુદ્ધ કરવા. દાતણના કોમળ કુચામાં દાંતોને શુદ્ધ કરનારું ચૂર્ણ ચડાવી, દાંતોનાં પેઢાંઓને હરકત ન આવે એવી રીતે તે કુચાવતે એક એક દાંતને ઘસવો. દાતણ કરવાથી મોહોડાનું દુર્ગંધપણું, મળથી ચરડાણાપણું તથા અંદરનો દુષ્ટ કફ ટળી જાય છે, સ્વચ્છપણું થાય છે, અન્ન ઉપર રુચિ થાય છે અને મનમાં પ્રસન્નતા થાય છે.

પરંતુ ગળાનો, તાઠવાનો, હોઠનો કે જીભનો રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, મોહોડું પાત્યું હોય, શ્વાસ થયો હોય, શ્વાસી થઈ હોય, હેડકી થઈ હોય કે ડાઠની દરદ હોય તો દાંતણ કરવું નહીં. નવ્વળા માણસે, જેને અન્ન પચ્યું ન હોય તે માણસે, મૂર્છાના દરદીએ, મદથી પીડાણાએ, માથાના દરદીએ, તૃષ્ણાથી પીડાણાએ, થાકેલાએ, કોઈ પણ દ્રવ પીવાથી જેને ક્ષમ થયો હોય તેણે, અર્ધિત રોગવાળાએ, કાનના શૂલવાળાએ અને દાંતના રોગવાળાએ દાતણ કરવું નહીં.

૪ જિહ્વાનિર્લેશનં રૌપ્યં સૌવર્ણં વાર્ષ્વમેવ ચ ॥

૧ ઢલન આ વિષયમાં કશો વિશેષ ખુલાસો નહીં આપતાં ઇટલુંજ કેહે કે પર્વતમાં કેદારભૂમિમાં મિ-

તન્મલાપહરં શસ્ત્રં મૃદુ શ્લક્ષ્ણં દશાઙ્ગુલમ્ ।
મુખવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યશોફજાડ્યહરં સુખમ્ ॥

જીભની ઓઠ ઉતારવાનું સાધન કેવું
રાખવું અને તેથી શા શા લાભો થાય.

૪ જીભની ઓઠ ઉતારવાની સઠી દશ આંગળ લાંબી રાખવી અને તે રૂપાની, સોનાની અથવા શાકની રાખવી. કોમળ તથા લાંસી રાખેલી એ સઠીવતે ઓઠ ઉતારવાથી મોહોડાનું વિરસપણું, દુર્ગંધ, સોજો તથા જડપણું ટળે છે અને મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ દન્તદાર્દર્યકરં રુચ્યં સ્નેહગણ્ડપ્રધારણમ્ ।

ક્ષીરવૃક્ષકપાયૈર્વા ક્ષીરેણ ચ વિમિશ્રિતૈઃ ॥

મોહોડામાં સ્નેહનો અથવા કાથાદિકનો
કોગળો ધરવાથી લાભ.

૫ મોહોડામાં સ્નેહનો અથવા દૂધથી મિશ્રિત કરેલા વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના કાથાદિકનો કોગળો ધરવો. એ કોગળો ધરવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને દાંતોનું દઢપણું થાય છે. (ક્ષીરવૃક્ષોના કાથાદિકથી રુધિરની દુષ્ટતા પણ ટળી જાય છે.)

૬ મિલ્હોદકકષાયેણ તથૈવામલકસ્ય વા ।

પ્રક્ષાલયેન્મુખં નેત્રે સ્વસ્થઃ શીતોદકેન વા ॥

નીલિકાં મુખશોષં ચ પિડકાં વ્યક્તમેવ ચ ।

રક્તપિત્તરુતાન્રોગાન્સઘ એવ વિનાશયેત્ ॥

મોહોડું તથા નેત્રો ધોવાના દ્રવો અને
તેઓવતે ધોવાથી લાભ.

૬ સ્વસ્થ માણસે મિલ્હોદકના કાથાદિકથી મોહોડું ધોવું અને આમળાના કાથાદિકથી નેત્રો ધોવાં અથવા એ વસ્ત્રેને શીતલ જઠવતે ધોવાં. આમ કરવાથી નીલિકા, મોહોડાનો શોષ, ફોડલીઓ, બ્લેક અને રુધિરથી તથા પિત્તથી થતાં રોગો તુરંતજ નષ્ટ થઈ જાય છે.

હોદક પ્રસિદ્ધ છે.

૭ સુખં લઘુ નિરીક્ષેત દૃઢં પશ્યતિ ચક્ષુષા ।
મતં સ્ત્રોતોઽઙ્ગનં શ્રેષ્ઠં વિશુદ્ધં સિન્ધુસમ્ભવમ્ ॥
દાહકણ્ડૂમલમ્નં ચ દષ્ટિક્લેદરુજાપહમ્ ।
અક્ષ્ણો રૂપાવહં ચૈવ સહતે મારુતાતપૌ ॥
ન નેત્રરોગા જાયન્તે તસ્માદઙ્ગનમાચરેત્ ।
ભુક્તવાઙ્ગિચરસા સ્નાતઃ શ્રાન્તશ્ચર્દનવાહનૈઃ ॥
રાત્રૌ જાગરિતશ્ચાપિ નાઙ્ગ્યાજ્જ્વરિત એવ ચ ।

નેત્રોમાં સુરમો આંજવાવિષે.

૭ સિન્ધુનદના સમીપ દેશમાં ઉત્પન્ન થતો કાઠો સુરમો કે જે શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ છે તે નેત્રોમાં આંજવો. એ સુરમો આંજવાથી નેત્રોવતે અત્યંત શીળી ચીજ પળ સારી રીતે જોવામાં આવે છે, જોવાની શક્તિ દૃઢ થાય છે અને નેત્રોનાં બઢતરા, ધરજ, મઠ, ક્લેદ, તથા વ્યથા ટઢી જાય છે. સુરમો આંજવાથી નેત્રોનો સારો દેખાવ થાય છે, નેત્રોને પવનનું તથા તડકાનું સહન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને નેત્રોમાં રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી એટલા માટે સુરમો આંજવો જોઈએ.

પરંતુ જમેલાળ, માથે નાહેલાળ, ડલટી કે પંથ કરવા વગેરેથી થાકેલાળ, જેણે રાત્રે ડજાગરો કન્યો હોય તેણે અને જેને ડ્વર આવતો હોય તેણે સુરમો આંજવો નહીં.

૮ કર્પૂરજાતિકક્કોલલવજ્જકટુકાહ્લયૈઃ ॥
સચ્ચૂર્ણપૂગૈઃ સહિતં પત્રં તામ્બૂલજં શુભમ્ ।
મુખવૈશાલ્યસૌગન્ધ્યકાન્તિસૌષ્ઠવકારકમ્ ॥
હનુદન્તસ્વરમલજિહેન્દ્રિયવિશોધનમ્ ।
પ્રસેકશમનં દૃઢ્યં ગલામયવિનાશનમ્ ।
પથ્યં સુસોત્થિતે ભુક્તે સ્નાતે વાન્તે ચ માનવે ।
રક્તપિત્તક્ષતક્ષીણતૃષ્ણામૂર્છાપરીતિનામ્ ॥
રૂક્ષદુર્બલમર્ત્યાનાં ન હિતં ચાસ્યશોષિણામ્ ।

નાગરવેલનું પાન ચાવવા વિષે.

૮ કર્પૂર, જાયફઢ, ચળકવાવ, લવીંગ, સૂંઢ, મરી, પીપઢ તથા સોપારીનું ચૂર્ણ એઓથી સંયુક્ત કરેલું નાગરવેલનું પાન ચાવવું એ શુભકારી છે.

પાન ચાવવાથી મોહોડાનું સ્વચ્છપણું, સુગંધપણું, કાંતિ તથા સારાપણું થાય છે, હોઠનો તથા ઢાંતનો મેલ દૂર થાય છે, સ્વર સાફ થાય છે, જીમ શુદ્ધ થાય છે, લાઢનું ઝરવું શાંત થાય છે, હૃદયમાં આનંદ થાય છે અને ગઢાના રોગો ટઢી જાય છે. મુર્દે ડઢ્યા પઢી, જમ્યા પઢી, નાહ્યા પઢી અને ડલટી કન્યા પઢી પાન ચાવવું એ પથ્ય છે.

પરંતુ લોહીના ઢરદી, પિત્તના ઢરદી, ક્ષતથી ક્ષીળ થણા, તરશથી ઘેરાણા, મૂર્છાથી પીઢા-ણા, રૂક્ષ, દુર્બલ અને મોહોડાના શોષવાઢા એ-ઓને પાન ચાવવું હિતકારી નથી.

૯ શિરોગતાંસ્તથા રોગાઙ્ગિચરોઽભ્યઙ્ગોઽપકર્ષતિ
કેશાનાં માર્દવં દૈર્ઘ્યં બહુત્વં સ્નિગ્ધઘ્રુણ્ણતામ્ ।
કરોતિ શિરસસ્તૃપ્તિ સુત્વક્રમાપિ ચાનનમ્ ॥
સન્તર્પણં ચેન્દ્રિયાણાં શિરસઃ પ્રતિપૂરણમ્ ।
મધુકં ક્ષીરશુક્લં ચ સરલં દેવદારુ ચ ॥
શુદ્રકં પશ્ચનામાનં સમભાગાનિ સંહરેત્ ।
તેષાં કલ્કકષાયાભ્યાં ચક્રતૈલં વિપાચયેત્ ॥
સદૈવ શીતલં જન્તોર્મૂર્ધ્નિ તૈલં પ્રદાપયેત્ ।

માથામાં તૈલના અભ્યંગ વિષે.

૯ માથામાં કરવામાં આવેલો તૈલનો અભ્યંગ માથાનાં ઢરદોને મટાઢે છે, કેશોને કોમઢ લાંબા ઘળા સ્નિગ્ધ તથા કાઢા કરે છે, માથાને તૃપ્ત કરે છે, મોહોડાને મુંદર ત્વચાવાલું કરે છે, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે, અને માથામાં શૂન્યતાને ઢાઢીને પૂર્ણતા કરે છે.

જેટીમધ, સફેદ વિઢારીકંદ, ચંદ્રસ, દેવ-દાર અને લઘુપંચમૂઢ એઓને સમ ભાગે લઈ તે-ઓના કાથથી અને કલ્કથી ઘાળીનું તાજું તૈલ પકાવવું. આ શીતલ તૈલથી નિત્ય માળસના માથામાં અભ્યંગ કરાવવો.

૧૦ કેશપ્રસાધની કેશ્યા રજોજન્તુમલાપહા ॥

વાઢ ઓઢવાની કાંકસી વિષે.

૧૦ વાઢ ઓઢવાની કાંકસી કેશોનું હિત

કરનારી છે અને રજ, જૂ વગેરે જંતુઓ તથા મેલ
 ઇઓને હળનારી છે.

૧૧ હનુમન્યાશિરઃકર્ણશૂલઘ્નં કર્ણપૂરણમ્ ।

કાનોમાં તૈલ નાખવા વિષે.

૧૧ કાનોમાં તૈલ નાખવાથી દાઢીનાં, ઓ-
 ડનાં, માથાનાં અને કાનોનાં શૂલો ટળી જાય છે.

૧૨ અભ્યક્તો માર્દવકરઃ કફવાતનિરોધનઃ ॥

ધાતૂનાં પુષ્ટિજનનો મૃજાવર્ણબલપ્રદઃ ।

શરીરપર તૈલનો અભ્યંગ.

૧૨ શરીરપર તૈલનો અભ્યંગ કરવાથી કોમ-
 લતા થાય છે, કફનો તથા વાયુનો નિરોધ થાય
 છે, ધાતુઓની પુષ્ટિ થાય છે, સ્વચ્છતા થાય છે,
 વર્ણ સારો થાય છે અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૩ સેકઃ શ્રમઘ્નોનિલહૃદ્ગ્નસન્ધિપ્રસાધકઃ ॥

ક્ષતાગ્નિદગ્ધાભિહતવિષ્ટાનાં રુજાપહઃ ।

જલસિક્તસ્ય વર્દ્ધન્તે યથા મૂલેઽકુરાસ્તરોઃ ॥

તથા ધાતુવિવૃદ્ધિર્હિં સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે ।

શિરામુષ્ઠૈ રોમકૂપૈર્ધમનીભિશ્ચ તર્પયન્ ॥

શરીરે બલમાધત્તે યુક્તઃ સ્નેહોઽવગાહને ।

તત્ર પ્રકૃતિસાત્મ્યર્તુદેશદોષવિકારવિત્ ॥

તૈલં ઘૃતં વા મતિમાન્યુઝ્યાદભ્યક્તસેકયોઃ ।

કેવલં સામદોષેષુ ન કથન્નન યોજયેત્ ॥

તરુણજ્વર્યજીર્ણી ચ નાભ્યક્તઘ્નૌ કથન્નન ।

તથા વિરિક્તો વાન્તશ્ચ નિરૂઢો યશ્ચ માનવઃ ॥

પૂર્વયોઃ કૃચ્છ્રતા વ્યાધેરસાધ્યત્વમથાપિ વા ।

શેષાણાં તદ્દહઃ પ્રોક્તા અગ્નિમાન્દ્યાદયો ગદાઃ ॥

તૈલનું કે ઘીનું અંગોપર સેચન અને ના-

હાવામાં પળ તેઓનો ઉપયોગ.

૧૩ અંગો ઉપર તૈલનું અથવા ઘીનું સેચન
 શ્રમને ટાળે છે, વાયુનું હરણ કરે છે, માંગેલા સાં-
 ધાઓને સાજા કરે છે અને જલ્મી થઈ, અ-
 ગ્નિથી દગ્ધ થઈ, અભિઘાત પામેલ તથા છોલા-
 ઇલ ઇઓની વેદનાને પળ ટાળે છે. જેમ મૂલમાં
 જલનું સેચન કરવાથી વૃક્ષના અંકુરો વૃદ્ધિ પામે

છે તેમ અંગોપર સ્નેહનું સેચન કરવાથી માણસોના
 ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે.

નાહાવામાં ગોઠવેલો સ્નેહ શિરાઓનાં મુલોથી,
 સ્વાડાંઓનાં છિદ્રોથી અને ધમનીઓથી શરીરમાં
 પેસી શરીરને તૃપ્ત કરીને શરીરમાં બળને દાખલ
 કરે છે.

બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પ્રકૃતિ, સાત્મ્ય, ઋતુ, દેશ,
 દોષ અને વિકાર ઇઓની ઉપર ધ્યાન આપીને અ-
 ભ્યંગમાં તથા સેચનમાં તૈલની અથવા ઘીની ગોઠ-
 વણ કરી દેવી.

જે દોષો આમવાળા હોય તેઓની ઉપર કેવલ
 સ્નેહના અભ્યંગની કે સેચનની યોજના કરવી નહીં.
 તરુણ જ્વરવાળા તથા અજીર્ણવાળા માણસને કઢી
 પળ અભ્યંગ કરાવવો નહીં. વિરેચિત થઈ, જેને
 વમન કન્યું હોય તેને અને જેને નિરૂહવસ્તિ દીધી
 હોય તેને પળ અભ્યંગ કરાવવો નહીં. તરુણ જ્વર-
 વાળાને કે અજીર્ણવાળાને અભ્યંગ કરાવવામાં
 આવે તો તેઓના વ્યાધિઓ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે
 છે અથવા અસાધ્ય પળ થઈ જાય છે. વિરેચિત
 થઈ, વગેરેને તેજ દિવસે અભ્યંગ કરાવવામાં
 આવે તો અગ્નિની મંદતા વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૪ સન્તર્પણસમુત્થાનાં રોગાણાં નૈવ કારયેત્ ।

શરીરાયાસજનનં કર્મ વ્યાયામસંશ્ચિતમ્ ॥

તત્કૃત્વા તુ સુખં દેહં વિમૃદ્ધીયાત્સમન્તતઃ ।

શરીરોપચયઃ કાન્તિર્ગાત્રાણાં સુવિભક્તતા ॥

દીપ્તાગ્નિત્વમનાલસ્યં સ્થિરત્વં લાઘવં મૃજા ।

શ્રમક્લમપિપાસોષ્ણશીતાદીનાં સહિષ્ણુતા ॥

આરોગ્યં ચાપિ પરમં વ્યાયામાદુપજાયતે ।

ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિન્ચિત્સ્થૌલ્યાપકર્ષણમ્ ॥

ન ચ વ્યાયામિનં મર્ત્યમર્દયન્ત્યરયો ભયાત્ ।

નચૈનં સહૈસાક્રમ્ય જરા સમધિરોહતિ ॥

સ્થિરીભવતિ માંસં ચ વ્યાયામાભિરતસ્ય ચ ।

વ્યાયામશ્ચુષ્ણગાત્રસ્ય પદ્મધામુદ્ગર્જિતસ્ય ચ ॥

વ્યાધયો નોપસર્પન્તિ સિંહં ક્ષુદ્રમૃગા ઇવ ।

વયોરૂપગુણૈર્હીનમપિ કુર્યાત્સુદર્શનમ્ ॥

વ્યાયામં કુર્વતો નિત્યં વિરુદ્ધમપિ ભોજનમ્ ।
વિદગ્ધમવિદગ્ધં વા નિર્દોષં પરિપચ્યતે ॥

વ્યાયામો હિ સદા પથ્યો વલિનાં સ્નિગ્ધભો-
જિનામ્ ।

સ ચ શીતે વસન્તે ચ તેષાં પથ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

સર્વેષ્વૃતુષ્વહરહઃ પુમ્ભિરાત્મહિતૈષિભિઃ ।

બલસ્યાર્દ્ધેન કર્તવ્યો વ્યાયામો હન્યતોઽન્યથા ॥

હૃદિ સ્થાનસ્થિતો વાયુર્યદા વક્ત્રં પ્રપચતે ।

વ્યાયામં કુર્વતો જન્તોસ્તદ્વાલાર્દ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥

વયોબલશરીરાણિ દેશકાલાશનાનિ ચ ।

સમીક્ષ્ય કુર્યાદ્યાયામમન્યથા રોગમામુયાત્ ॥

ક્ષયસ્તૃષ્ણારુચિચ્છર્દિરક્તપિત્તભ્રમઃ ॥

કાસશોષજ્વરશ્વાસા અતિવ્યાયામસમ્ભવાઃ ॥

રક્તપિત્તી કૃશઃ શોષી શ્વાસકાસક્ષતાતુરઃ ।

શુક્તવાન્શ્વીપુ ચ ક્ષીણો ભ્રમાર્ત્તશ્ચ વિવર્જયેત્ ॥

કસરતનો વિધિ અને નિપેધ.

૧૪ કસરત કરવારૂપ કામ કે જે શરીરને પરિશ્રમ આપનારૂ છે તે કામ જેઓને ભોજનાદિકથી અત્યંત તૃપ્ત થવાને લીધે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તેઓની પાસે કરાવવું નહીં.

કસરત કન્યા પછી શરીરનું કોમલ રીતે ચોતરફ મર્દન કરાવવું (શરીરને ચંપાવવું.)

કસરત કરવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે, કાંતિ વધે છે, ગાત્રોની સારી ઘટના થાય છે, અગ્નિ પ્ર-
દીપ્ત થાય છે, આલસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, અવય-
વોની સ્થિરતા હલકાઈ તથા સાફાઈ થાય છે,
શ્રમ ક્રમ તરશ ઉષ્ણ તથા શીત ઇત્યાદિકનું સ-
હન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરમ
આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરના જાડાપણાને ટા-
લનારૂં કસરત જેવું વીજૂં કાંઈ પણ સાધન નથી.
શત્રુઓ કસરત કરનારા માણસથી ભય પામે છે
તેથી કદી પણ તેને પીડતા નથી. જરા (ઘડપણ)

પણ કસરત કરનારા માણસને એકદમ દબાવીને
તેનાપર ચઢી શકતી નથી. કસરત કરવાના અ-
ભ્યાસીનું માંસ પણ દૃઢ થઈ જાય છે. જેમ કુદ્ર
મૃગો સિંહની પાસે જઈ શકતા નથી તેમ વ્યાધિઓ
કસરતથી કસાણાં ગાત્રોવાળા અને પગોને તૈલથી
ચોળાવી ચૂર્ણાદિકથી સ્વચ્છ કરાવનારા માણસની
પાસે જઈ શકતા નથી. જે માણસ નિત્ય કસરત
કરતો હોય તે માણસ યૌવનથી, રૂપથી તથા ગુ-
ણોથી રહિત હોય તોપણ કસરત તેને સારા
દેખાવવાળો કરી દે છે. વિરુદ્ધ, બરાબર નહીં પા-
કેલું તથા કાચું અન્ન પણ નિત્ય કસરત કરનારા
માણસને નિર્દોષ રીતે પચી જાય છે.

બલવાળા અને સ્નિગ્ધ ભોજન કરનારા માણ-
સોને કસરત સર્વદા પથ્યરૂપ છે અને વસંતઋ-
તુમાં તથા શીતકાલમાં તો અત્યંત પથ્યરૂપ છે.
પોતાના હિતને ઇચ્છનારા પુરુષોએ સઘલી ઋતુ-
ઓમાં નિત્ય અરધા બઢથી કસરત કરવી જોઈએ.
જો અરધા બઢથી ઉપરાંત કસરત કરવામાં આવે
તો તે કસરતજ પુરુષોને મારી નાખે છે. હૃદયમાં
સ્થાનપર રહેલો વાયુ જ્યારે કસરત કરતાં કરતાં
મુખમાં પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ માણસ હાંપવા લાગે
ત્યારે અરધું બઢ થઈ રહ્યું કેહેવાય છે.

કસરત કરવી તે અવસ્થાને, બઢને, શરીરને,
દેશને, કાળને તથા ભોજનને જોઈને કરવી. એ-
ઓને જોયા વિના કસરત કરવામાં આવે તો રો-
ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. કસરતનો અતિયોગ થયાથી
ક્ષય, તરશ, અરુચિ, ઉલટી, રક્તપિત્ત, ભ્રમ, ક્રમ,
ખાંસી, શોષ, જ્વર અને શ્વાસ એઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

રક્તપિત્તવાળા, કૃશ શરીરવાળા, શોષવા-
ળા, શ્વાસવાળા, ખાંસીવાળા, ક્ષતવાળા,
જમેલા, સ્ત્રીઓના અતિપ્રસંગથી ક્ષીણ થયાલા
અને ભ્રમથી પીડાલા કસરત કરવી નહીં.

અને મોહોડામા શોષ પડે ત્યારે અરધું બઢ થઈ રહ્યું કે-
હેવાય છે.'

૧ કેટલાએક અહીં એવા અર્થવાળો પાઠ બોલે છે
કે 'જ્યારે કસરત કરતાં કરતાં કાઠ, લલાટ, નાસિકા
અને હાથ પગ વગેરેના સંધિઓ એઓમાં પસીનો આવે

૧૫ ઉદ્ધર્તનં વાતહરં કફમેદોવિલાપનમ્ ।
સ્થિરીકરણમક્કાનાં ત્વક્પ્રસાદકરં પરમ્ ॥

અંગોને તૈલાદિકથી ચોલાવવાં.

૧૫ અંગોને તૈલાદિકવતે ચોલાવવાથી વાયુનું
હરણ થાય છે, કફ તથા મેદ પીગળી જાય છે,
અવયવોની દૃઢતા થાય છે અને ચામડી અત્યંત
સ્વચ્છ થાય છે.

૧૬ શિરામુખવિવિક્તત્વં ત્વક્સ્થસ્યાગ્નેશ્ચ તેજનમ્
ઉદ્ધર્ષણોત્સાદનાભ્યાં જાયેયાતામસંશયમ્ ॥
ઉત્સાદનાદ્ભવેત્સ્ત્રીણાં વિશેષાત્કાન્તિમદ્રુપુઃ ।
પ્રહર્ષસૌભાગ્યમૃજાલાઘવાદિગુણાન્વિતમ્ ॥
ઉદ્ધર્ષણંતુ વિદ્ધેયં કણ્ડૂકોટાનિલાપહમ્ ।
ઊર્વોઃ સઙ્ગનયત્યાશુ ફેનકઃ સ્થૈર્યલાઘવે ॥
કણ્ડૂકોટાનિલસ્તમ્ભમલરોગાપહશ્ચ સઃ ।
તેજનં ત્વગ્ગતસ્યાગ્નેઃ શિરામુખવિરેચનમ્ ॥
ઉદ્ધર્ષણં ત્વિષ્ટિકયા કણ્ડૂકોટવિનાશનમ્ ॥

સ્નેહથી, સાવૂથી, અરીઠાથી અને ઔષ-
ધોના ચૂર્ણાદિકથી સંસ્કારનાં ફલો.

૧૬ ઔષધોના ચૂર્ણથી તથા ઔષધોના સ્નેહ-
યુક્ત કલ્કથી શરીરને ઘસાવવાથી શિરાઓનાં મો-
હોડાંઓ ચોખાં થાય છે અને ત્વચામાં રહેલો
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ નિસ્સંશય છે.

ઔષધોના સ્નેહયુક્ત કલ્કવતે ચોલાવવાથી
સ્ત્રીઓનું શરીર વિશેષ કાંતિવાળું, આનંદવાળું,
સૌભાગ્યવાળું, સાફાઈવાળું અને હલકાપણા વ-
ગેરે ગુણોવાળું થાય છે.

ઔષધોના ચૂર્ણવતે ઘસાવવાથી खरज, ધ્રા-
મટાં અને દુષ્ટ વાયુ નષ્ટ થાય છે. સાવૂ અને અ-
રીઠા ઔષ્ણોના ચોલવાથી સાથલોમાં દૃઢતા તથા
હલકાઈ પ્રાપ્ત થાય છે અને खरज, ધ્રામટાં, વાયુથી
સ્તબ્ધપણું તથા મેલસંબંધી રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

શરીરને ઇંટના ચૂર્ણવતે ઘસાવવાથી ત્વચામાં રહે-
લો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શિરાઓનાં મોહોડાંઓ સ્વચ્છ
થઈ જાય છે અને खरज તથા ધ્રામટાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૭ નિદ્રાદાહશ્રમહરં સ્વેદકણ્ડૂતૃષાપહમ્ ॥
હૃદયં મલહરં શ્રેષ્ઠં સર્વેન્દ્રિયવિશોધનમ્ ।
તન્દ્રાપાપોપશમનં તુષ્ટિદં પુંસ્ત્વવર્દનમ્
રક્તપ્રસાદનં ચાપિ સ્નાનમગ્નેશ્ચ દીપનમ્ ।
ઉષ્ણેન શિરસઃ સ્નાનમહિતં ચક્ષુષઃ સદા ॥
શીતેન શિરસઃ સ્નાનં ચક્ષુષ્યમિતિ નિર્દિશેત્ ।
શ્લેષ્મમારુતકોપે તુ જ્ઞાત્વા વ્યાધિવિલાયલમ્ ॥
કામમુષ્ણં શિરઃસ્નાનં મૈષઙ્યાર્થં સમાચરેત્ ।
અતિશીતામ્બુ શીતે ચ શ્લેષ્મમારુતકોપનમ્ ॥
અત્યુષ્ણમુષ્ણકાલે ચ પિત્તશોણિતવર્દનમ્ ।
તચ્ચાતિસારજ્વરિતકર્ણશૂલાનિલાત્તિષુ ॥
આધ્માનારોચકાજીર્ણશુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ।

સ્નાન.

૧૭ નાહાવાથી નિદ્રા, દાહ, શ્રમ, પસીનો,
खरज તથા तरश મટી જાય છે, હૃદય પ્રસન્ન
થાય છે, મેલ ટળી જાય છે, સઘળી ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ
થાય છે, તન્દ્રા તથા પાપ શાંત થાય છે, સંતોષ
થાય છે, પુરુષપણાની વૃદ્ધિ થાય છે, રુધિર સ્વચ્છ
થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

સર્વદા ઝુના પાણીથી માથાપર નાહાવું એ ચક્ષુનું
અહિત કરનાર છે અને ટાઢા પાણીથી માથે ના-
હાવું એ ચક્ષુનું હિત કરનાર છે. પરંતુ કફનો કે
વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય ત્યારે વૈદ્યે વ્યાધિના વ-
લાવઢને જાણી ઔષધને માટે પોતાની ઇચ્છા
પ્રમાણે ઝુના પાણીથી રોગીને માથે નવરાવવો.

અત્યંત શીતકાલ હોય ત્યારે અત્યંત શીતલ
પાણીથી સ્નાન કરવામાં આવે તો કફનો તથા
વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને અત્યંત ઉષ્ણકાલ
હોય ત્યારે અત્યંત ઝુના પાણીથી સ્નાન કરવામાં
આવે તો પિત્તની તથા રુધિરની વૃદ્ધિ થાય છે.

અતિસારવાળા, જ્વરવાળા, કાનના શૂલ-
વાળા, વાયુના રોગવાળા, આધ્માનવાળા,
અરુચિવાળા, અજીર્ણવાળા અને જમેલા સ્નાન
કરવું નહીં.

૧૮ સૌભાગ્યદં વર્ણકરં પ્રીત્યોજોબલવર્દનમ્ ॥
સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યવૈવર્ણ્યશ્રમપ્તમનુલેપનમ્ ।
સ્નાનં યેષાં નિષિદ્ધં તુ તેષામપ્યનુલેપનમ્ ॥
લેપન.

૧૮ ચંદનાદિકનું અનુલેપન કરવાથી સૌભાગ્ય થાય છે, વર્ણ સારો થાય છે, પ્રીતિની ઓજની તથા વલ્લની વૃદ્ધિ થાય છે અને પસીનો, દુર્ગંધ-પણું, વિવર્ણપણું તથા શ્રમ મટી જાય છે. જેઓને સ્નાનનો નિષેધ છે તેઓને અનુલેપનનો પણ નિષેધ સમજવો.

૧૯ રક્ષોદ્ગમથ ચૌજસ્ય સૌભાગ્યકરમુત્તમમ્ ।
સુમનોઽસ્વરરત્નાનાં ધારણં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥
પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો એઓનું ધારણ.

૧૯ પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો એઓનું ધારણ કરવાથી રાક્ષસોનો (દુષ્ટ વાસનાઓનો) વિનાશ થાય છે, ઓજ વધે છે, ઉત્તમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨૦ મુખાલેપાદૃઢં ચક્ષુઃ પાનગણ્ડં તથાનનમ્ ।
અવ્યક્કપિડકં કાન્તં ભવત્યમ્બુજસન્નિભમ્ ॥

. મુખને તૈલ તથા પાણી વગેરે
લગાવીને સાફ કરવું.

૨૦ મુખને તૈલ તથા પાણી વગેરે લગાવીને સાફ કરવાથી ચક્ષુ દૃઢ થાય છે અને મુખ પુષ્ટ ગાલોવાળું, દાક્ષવગરનું, ફોડલીઓ વગરનું તથા કમલ જેવું સુશોભિત રહે છે.

૨૧ પક્ષ્મલં વિશદં કાન્તમમલોજ્જ્વલમણ્ડલમ્ ।
નેત્રમઞ્જનસંયોગાન્નરેચ્છામલતારકમ્ ॥

આંજળ.

૨૧ આંજળ આંજવાથી નેત્રો સારી તથા ઘાટી પાંપળોવાળાં, ચોખાં, સુશોભિત, નિર્મળ તથા ઉજ્જ્વલ મંડલોવાળાં અને નિર્મળ કીકીઓવાળાં રહે છે.

૨૨ યશસ્યં સ્વર્ગ્યમાયુષ્યં ધનધાન્યવિવર્દનમ્ ।
દેવતાતિથિવિપ્રાણાં પૂજનં ગોત્રવર્દનમ્ ॥

દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણ
એઓનું પૂજન.

૨૨ દેવતાઓ, અતિથિઓ તથા બ્રાહ્મણો એઓનું પૂજન કરવાથી યશ વધે છે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, આયુષ્ય વધે છે અને ધનની, ધાન્યની તથા વંશની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨૩ આહારઃ પ્રીણનઃ સદ્યો બલરુદ્ધેદ્ધારકઃ ।
આયુસ્તેજઃસમુત્સાહસ્મૃત્યોજોઽગ્નિવિવર્દનઃ ॥

આહાર.

૨૩ આહાર કરવાથી તુરત તૃપ્તિ થાય છે, વલ વધે છે, દેહનું ધારણ થાય છે અને આયુષ્ય, તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ઓજ તથા અગ્નિ એઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨૪ પાદપ્રક્ષાલનં પાદમલરોગશ્રમાપહમ્ ।
ચક્ષુઃપ્રસાદનં વૃષ્યં રક્ષોદ્ગં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥

પગ ધોવા.

૨૪ પગ ધોવાથી પગના મેલ તથા રોગ ટલે છે, પરિશ્રમ મટે છે, નેત્રો નિર્મળ રહે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, રાક્ષસોનો વિનાશ થાય છે અને આનંદ વૃદ્ધિ પામે છે. (પગની નાડીની સાથે નેત્રોની નાડીને સંબંધ છે માટે પગ ધોવાથી નેત્રો નિર્મળ થવાનું કહ્યું છે.)

૨૫ નિદ્રાકરો દેહસુખશ્ચક્ષુષ્યઃ શ્રમસુપ્તિનુત્ ।
પાદત્વજ્જૃદુકારી ચ પાદાભ્યક્કઃ સદા હિતઃ ॥
પાદરોગહરં વૃષ્યં રક્ષોદ્ગં પ્રીતિવર્દનમ્ ।
સુખપ્રચારમોજસ્યં સદા પાદત્રધારણમ્ ॥
અનારોગ્યમનાયુષ્યં ચક્ષુષોરુપધાતકૃત્ ।
પાદાભ્યામનુપાનદ્રઘ્વાં સદા ચંક્રમણં નૃણામ્ ॥

પગોમાં તૈલ માલેસ કરાવવું તથા
પગરખાં પેહેરવાં.

૨૫ પગોમાં તૈલ માલેસ કરાવવાથી સારી રીતની નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે, શરીરને સુખ થાય છે,

નેત્રો સારાં રહે છે, શ્રમ તથા જડતા ટળી જાય છે અને પગોની ચામડી કોમઠ થાય છે. આમ છે એટલા માટે સર્વદા પગોમાં તૈલ માલેસ કરાવવું એ હિતકારી છે.

સર્વદા પગરખાં પેહેરવાથી સારી રીતે ફરી શકાય છે અને ઓજની વૃદ્ધિ થાય છે.

સર્વદા પગરખાં વગરના ઉઘાડા પગોથીજ ફરવામાં આવે તો આરોગ્યની તથા આયુષ્યની હાનિ થાય છે અને નેત્રોનો ઉપઘાત થાય છે.

૨૬ પાપોપશ્મનં કેશનશ્વરોમાપમાર્જનમ્ ॥

વાઠ, નશ્વ તથા રુવાડાં એઓને
કતરાવવા વગેરેથી સાફ
રાખવાં.

૨૬ વાઠ, નશ્વ અને રુવાડાં એઓને કતરાવવા વગેરેથી સાફ રાખવામાં આવે તો તેથી પાપોની (દુઃખ તથા મેલ વગેરેની) શાંતિ થાય છે.

૨૭ હર્ષલાઘવસૌભાગ્યકરમુત્સાહવર્દનમ્ ॥

વારવાળં મૃજાવર્ણતેજોબલવિવર્દનમ્ ।

અંગરખું પેહેરી રાખવું.

૨૭ અંગરખાંનું ધારણ કરવાથી હર્ષ થાય છે, શરીરમાં હલકાઈ થાય છે, સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઉત્સાહ વધે છે, સ્વચ્છતા રહે છે, વર્ણ સારો રહે છે અને તેજની તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨૮ પવિત્રં કેશ્યમુષ્ણીષં વાતાતપરજોડપદમ્ ॥

પાઘડી પેહેરવી.

૨૮ પાઘડી પેહેરવાથી પવિત્રતા થાય છે, કેશ સારા રહે છે અને વાયુ, તડકો તથા રજ એઓથી ઉપઘાત થતો નથી.

૨૯ વર્ષાનિલરજોઘર્મહિમાદીનાં નિવારણમ્ ।

વર્ણ્યં ચક્ષુષ્યમૌજસ્યં શઙ્કરં છત્રધારણમ્ ॥

છત્ર ધરવું.

૨૯ છત્ર ધરવાથી વરસાદ, વાયુ, રજ, ગરમી

તથા થંડી इत्यादિકનું નિવારણ થાય છે, વર્ણ સારો રહે છે, નેત્રો સારાં રહે છે, ઓજ વધે છે અને સુખ થાય છે.

૩૦ શુનઃ સરીસૃપવ્યાલવિષાણિભ્યો મયાપહમ્

શ્રમસ્થલનદોષઘ્નં સ્થવિરે ચ પ્રશસ્યતે ॥

સત્વોત્સાહબલસ્થૈર્યધૈર્યવીર્યવિવર્દનમ્ ।

અવશ્મકરં ચાપિ મયઘ્નં દણ્ડધારણમ્ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી.

૩૦ હાથમાં લાકડી રાખવાથી કૂતરાં, સર્પાદિક, બીજાં ફાડી યાનાર જાનવરો તથા શીંગડાંવાળાં જાનવરો એઓનો ભય થતો નથી, પરિશ્રમ થતો નથી, માર્ગમાં લથડવું પડતું નથી કે પતન પળ થતું નથી, ટેકો મળે છે, મય ઉત્પન્ન થતો નથી અને સત્ત્વ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધૈર્ય તથા શક્તિ એઓની વૃદ્ધિ થાય છે. વૃદ્ધ માણસોને તો હાથમાં લાકડીનું ધારણ બહુજ ઉત્તમ છે.

૩૧ આસ્યા વર્ણકફસ્થૈલ્યસૌકુમાર્યકરી સુખા ।

અધ્વા તુ વિપરીતોડસ્યાજરાદૌર્બલ્યકૃચ્ચ સઃ ॥

યત્તુ ચંક્રમણં નાતિદેહપીડાકરં ભવેત્ ।

તદાયુર્બલમેધાગ્નિપ્રદમિન્દ્રિયબોધનમ્ ॥

બેસી રહેવાના તથા ફરવાના ગુણદોષ.

૩૧ બેસી રહેવાથી વર્ણ સારો થાય છે, કફની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીરની સ્થૂલતા થાય છે, સુકુમારપણું રહે છે અને સુખ થાય છે.

પંથ કરવાથી વર્ણ, કફ, સ્થૂલતા, સુકુમારપણું તથા સુખ એઓનો નાશ થાય છે, ઘડપણ તુરત આવે છે અને દુર્બલપણું થાય છે.

આ પ્રમાણે બેસી રહેવાથી પળ કેટલીક હાનિ છે અને પંથ કરવાથી પળ કેટલીક હાનિ છે માટે બહુ બેસી પળ નહીં રહેતાં અને બહુ પંથ પળ નહીં કરતાં સામાન્ય રીતે ફરવાની ટેવ રાખવી યોગ્ય છે. જેથી દેહને અત્યંત પીડા ન થાય એવું ચોતરફ આમ તેમ ફરવું એ આયુષ્યની, બળની,

બુદ્ધિની તથા જટરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે અને ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત રાખે છે.

૩૨ શ્રમાનિલહરં વૃષ્યં પુષ્ટિનિદ્રાધૃતિપ્રદમ્ ।

સુખં શય્યાસનં દુઃખં વિપરીતગુણં મતમ્ ॥

શય્યા તથા આસન સ્વચ્છતા અને સુકોમલતા આદિ ગુણોવાલાં રાખવાં.

૩૨ સ્વચ્છતા તથા સુકોમલતા આદિ ગુણોવાળી શય્યા તથા તેવાજ ગુણોવાળું આસન શ્રમને તથા વાયુને હરે છે, વીર્યને વધારે છે અને પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજ ઇઓને આપે છે.

૩૩ વિપરીત ગુણોવાળી શય્યા અને વિપરીત ગુણોવાળું આસન પરિશ્રમ આપે છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે, વીર્યની હાનિ કરે છે અને પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજ ઇઓનો વિનાશ કરે છે.

૩૩ ચાલવ્યજનમોજસ્યં મશ્કિકાદીનપોહતિ ।

શોષપદાહશ્રમસ્વેદમૂર્છામ્નો વ્યજનાનિલઃ ॥

ચમરીના તથા પંખાના ગુણો.

૩૩ ચાલની ચમરી ઓજની વૃદ્ધિ કરે છે તથા માંચીઓ વગેરેને દૂર કરે છે અને પંખાનો પવન શોષને, દાહને, શ્રમને, પમીનાને તથા મૂર્છાને દૂર કરે છે.

૩૪ પ્રીતિનિદ્રાકરં વૃષ્યં કફવાતશ્રમાપહમ્ ।

સંવાહનં માંસરક્તત્વકપ્રસાદકરં સુખમ્ ॥

અંગચંપી કરાવવી.

૩૪ અંગચંપી કરાવવાથી પ્રીતિ ઉપજે છે, નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે, વીર્ય વધે છે, કફ નષ્ટ થાય છે, વાયુ શાંત થાય છે, પરિશ્રમ મટી જાય છે, સુખ થાય છે અને માંસ, રુધિર તથા ચામડી ઇઓ નિર્મલ થાય છે.

૩૫ પ્રવાતં રૌશ્યવૈવર્ણ્યસ્તમ્ભરુદ્દાહપક્તિનુત્ ।

સ્વેદમૂર્છાપિપાસામ્નમપ્રવાતમતોઽન્યથા ॥

૧ રસનું વહન કરનારી શિરાઓ ચીકાશથી તથા ભારેપણથી રોકાઈ જતાં શરીરમાં જે ભારેપણું થાય છે

સુખં પ્રવાતં સેવેત ગ્રીષ્મે શરદિ માનવઃ ।

નિવાતં હ્યાયુષે સેવ્યમારોગ્યાય ચ સર્વદા ॥

ખુલી હવાવાળી અને ખુલી હવા-
વગરની જગ્યા.

૩૫ ખુલી હવાવાળી જગ્યા રૂક્ષપણને, વિવર્ણપણને તથા સ્તબ્ધપણને કરે છે, બઢતરાને તથા અન્નના પરિપાકને મટાડે છે અને પસીનાને, મૂર્છાને તથા તરશને હણે છે.

ખુલી હવાવગરની જગ્યા રૂક્ષપણને, વિવર્ણપણને તથા સ્તબ્ધપણને ટાળે છે, બઢતરાને તથા અન્નના પરિપાકને કરે છે અને પસીનાને, મૂર્છાને તથા તરશને ઉત્પન્ન કરે છે.

માણસે મોજને માટે ગ્રીષ્મઋતુમાં અને શરદઋતુમાં ખુલી હવાવાળી જગ્યાનું સેવન કરવું પણ આરોગ્યને માટે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિને માટે સર્વદા ખુલી હવાવગરની જગ્યાનું સેવન કરવું.

૩૬ આતપઃ પિત્તતૃષ્ણાગ્નિસ્વેદમૂર્છામ્નમાસ્રકૃત્ ।

દાહવૈવર્ણ્યકારી ચ છાયા ચૈતાનપોહતિ ॥

તડકો અને છાયા.

૩૬ તડકો પિત્તને, તરશને, અગ્નિને, પસીનાને, મૂર્છાને, શ્રમને, રુધિરના બીગાડને, દાહને તથા વિવર્ણપણને ઉત્પન્ન કરે છે અને છાયા ઇ સઘઠાંઓને ટાળે છે.

૩૭ અગ્નિર્વાતકફસ્તમ્ભશીતવેપથુનાશનઃ ।

આમાભિષ્યન્દજરણો રક્તપિત્તપ્રદૂષણઃ ॥

અગ્નિ.

૩૭ અગ્નિ વાયુને, કફને, સ્તંભને શીતને તથા કંપને ટાળે છે, આમને પકાવે છે, અભિષ્યંદને મટાડે છે અને રુધિરને તથા પિત્તને દૂષિત કરે છે.

૩૮ પુષ્ટિવર્ણબલોત્સાહમગ્નિદીપ્તિમતંદ્રિતામ્ ।

કરોતિ ધાતુસામ્યં ચ નિદ્રા કાલે નિષેવિતા ॥

નિદ્રા.

૩૮ સમયસર સેવવામાં આવતી નિદ્રા પુષ્ટિ

તે અભિષ્યંદ કેહેવાય છે.

आपे छे, वर्णने सारो करे छे, बळ वधारे छे, उ-
त्साह आपे छे, जठराग्निने प्रदीप्त करे छे, आल-
स्यने टाळे छे अने धातुओनी समता करे छे.

३९ तत्रादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना
शुक्लवाससा लघूष्णीपच्छत्रोपानत्केन दण्ड-
पाणिना काले हितमितमधुरपूर्वाभिभाषिणा
बन्धुभूतेन भूतानां तु गुरुवृद्धानुमतेन सुस-
हायेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं तदपि न
रात्रौ न केशास्थिकण्टकाश्मनुपभस्मोत्करक-
पालाङ्गारामेध्यस्थानबलिभूमिषु न विषमेन्द्र-
कीलचतुष्पथश्वभ्राणामुपरिष्ठात् ॥

न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यानृतानि वदेत् । न
देवब्राह्मणपितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्म-
त्तपतितक्षुद्रनीचाचारानुपासीत ॥

वृक्षपर्वतप्रपातविषमवल्मीकदुष्टवाजिकुञ्ज-
राद्यधिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्रा-
विदितपल्वलश्वभ्रकूपावतरणानि भिन्नशू-
न्यागारश्मशानविजनारण्यवासाग्निसंभ्रमव्या-
लभुजङ्गकीटसेवाग्रामाघातकलहशस्त्रसन्निपा-
ताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपशृङ्गिसन्निकर्षांश्च ॥

नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्गादस्पत्यन्तरेणाभिया-
यात् । न शवमनुयायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्व-
जरोगिपतितपापकारिणां च च्छायां नाक्रमेत ।
नास्तं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यं वीक्षेत । गान्ध-
यन्तीं परशस्यं वा चरन्तीं परस्मै न कस्मै चि-
दाचक्षीत न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्नि मुखे-
नोपधमेत् । नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभि-
हन्यात् ॥

न वेगान्धारयेत् । न बहिर्वेगान्ग्रामनगर-
देवतायतनश्मशानचतुष्पथसलिलाशयपथिस-
न्निकृष्टानुत्सृजेन्न प्रकाशं न वायुग्निसलिल-
सोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥

न भूमिं विलिखेत् । नासंवृतमुखः सद-
सि जृम्भोद्गारश्वासक्षवधूनुत्सृजेत् । न पर्यस्ति-
कावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्यात् ॥

न वालकर्णनासास्रोतोदशनविवराण्यभि-
कुष्णीयात् । न चैज्येत्केशमुखनखरवस्त्रगा-
त्राणि । न गात्रनखवक्त्रवादित्रं कुर्यात् । न
काष्ठलोष्टतृणादीनभिहन्याद्भिन्धाद्वा ॥

न प्रतिवातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रेऽग्नि-
मुपासीत । नोत्कटकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाष्टासनम-
ध्यासीत । न ग्रीवां विषमं धारयेत् । न विष-
मकायः क्रियां भजेद्भुञ्जीत वा । न प्रततमी-
क्षेत विशेषाज्योतिर्भास्करसूक्ष्मचलभ्रान्तानि ।
न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्नजागरणश-
यनासनचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवन-
प्रतरणहास्यभाष्यव्यवायव्यायामादीनुचितान-
प्यतिसेवेत ॥

उचितादप्यहितात् क्रमशो विरमेद्धितमनु-
चितमप्यासेवेत क्रमशो न चैकान्ततः पाद-
हीनात् ॥

नावाकिशराः शयीत न भिन्नपात्रे नाञ्ज-
लिपुटेनापः पिबेत् । काले हितमितस्निग्धम-
धुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमश्रीयात् ।
ग्रामगणगणिकापणिकशत्रुशठपतितभोजनानि
परिहरेत् । शेषाप्यपि चानिष्टरूपरसगन्ध-
स्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवङ्गुणान्यपि वा स-
म्भूय दत्तानि तान्यपि मक्षिकावालोपहतानि ।
नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत न मूत्रोच्चार-
पीडितो न सन्ध्योर्नापाश्रितो नातीतकालं
हीनमतिमात्रं चेति न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥
नोदके पश्येदात्मानं न नम्रः प्रविशेज्जलम् ।
न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाप्यघृतशर्करम् ॥
नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ।

अन्यथा कुष्ठविसर्पादीन्जनेत् ।
चूतमद्यातिसेवाप्रतिभूसाक्षित्वसमाह्वानगो-
ष्ठीवादित्राणि न सेवेत ।

स्रजं छत्रोपानहं कनकमतीतवासांसि न
चान्यैर्धृतानि धारयेत् । ब्राह्मणमग्निं गां च
नोच्छिष्टः स्पृशेत् ॥

સદાચાર.

૩૯ શરુઆતથીજ વાઝ અને નલ્લ સાદા રા-
ખવા. પવિત્ર રેહેવું. સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાં. પાઘડી,
છત્ર તથા પગરવાં હલકાં રાખવાં. હાથમાં લા-
કડી રાખવી. સમયમર સામા માણસની સાથે પ્ર-
થમ ભાષણ કરવું અને તે ભાષણ મધુર, હિતકારી
તથા માપસર કરવું. સર્વ પ્રાણીઓની સાથે વંધુની
પેટે વર્તવું. વાહાર જવું હોય ત્યારે ગુરુની તથા
વૃદ્ધ લોકોની રજા લઈ, સારા સહાયને સાથે
રાખી એકાગ્રચિત્તથી જવું. રાતે વાહાર ફરવું નહીં.
વાઝ, હાડકાં, કાંટા, પથરા, ફોતરાં, ખસાદિક,
કચરાનો સમૂહ, ટીકરાં, કોલસા કે વલિદાન જે
જગ્યામાં પડેલ હોય તે જગ્યામાં ફરવું નહીં. મૂ-
ત્રાદિક અપવિત્ર પદાર્થો પડવાની જગ્યામાં ફરવું
નહીં. વિપમ પ્રદેશ, શાહ કે રોપા વગેરેનાં ઝાં-
ડીયાંવાળો પ્રદેશ, ચૌટો કે ચાડો એઓની ઉપર
ફરવું નહીં.

જે વાત ઉપર રાજાને અરુચિ હોય તે વાત
કરવી નહીં. કઠોર બોલવું નહીં. ચાડી કરવી
નહીં. ધોળું બોલવું નહીં. દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની
કે પિતૃઓની નિંદા કરવી નહીં. રાજાની જેના
ઉપર અરુચિ હોય તેની, ઉન્મત્તની, પતિતની, ક્ષુ-
દ્રનાં કે નીચ આચારવાળાની પાસે બેસવું નહીં.

શાહ, પર્વત, પાણીનાં શરણાં, વિપમ પ્રદેશો,
રાફડા, દુષ્ટ ઘોડા કે દુષ્ટ હાથી इत्याદિકની ઉ-
પર ચડવું નહીં. ભરપૂર નદીમાં, સમુદ્રમાં, અજા-
ણ્યાં આતરામાં, આડામાં કે કૂવામાં ઉતરવું નહીં.
માંગેલા કે ઉજડ પડેલા ઘરની પાસે જવું નહીં.
શ્મશાનના સમીપમાં જવું નહીં. ઉજડ પ્રદેશમાં
જવું નહીં. અરણ્યમાં વાસ કરવો નહીં. દાવાન-
લથી સંભ્રમ થઈ પડ્યો હોય ત્યાં જવું નહીં. ફાડી
આનારાં જનાવરોની, સર્પની કે કીડાઓની સોંચત
કરવી નહીં. મરકી વગેરેને લીધે જે ગામ ત્રુટું
હોય તેની પાસે પળ જવું નહીં. કઝીયો થતો હોય
ત્યાં જવું નહીં. શસ્ત્રો પડતાં હોય કે અગ્નિની લાઈ

લાગી હોય ત્યાં જવું નહીં. ફાડી આનારાં જાન-
વરની, સર્પની કે શીંગડાંવાળાં જાનવરની પાસે
જવું નહીં.

અગ્નિઓની, ગાયોની, ગુરુઓની, બ્રાહ્મણોની,
હિંદોલાઓની કે સ્ત્રીપુરુષની વચમાં થઈને જવું
નહીં. જરૂરી વગર શવની પછવાડે જવું નહીં.
દેવ, ગાય. બ્રાહ્મણ, આહું વાંધેલ વૃક્ષ, ધ્વજ,
રોગી, પતિત કે પાપી એઓની આયામાં પગ મૂ-
કવો નહીં. ઉગતા કે આશમતા સૂર્યને જોવો
નહીં. ગાય વાઝડાંને ધવરાવી દેતી હોય, પરાયું
પાણી પીજતી હોય કે પરાયું ધાન્ય આઈ જતી હોય
તેની ચેતવણી કોઈને આપવી નહીં. ઉલ્કાપાત-
(પ્રચલ તારાનાં ચરવા)ની કે ઇન્દ્રધનુષ પ્રકટ
થયાની ચવર દેવી નહીં. અગ્નિને મોહોડાથી
ધમવો નહીં. જઝમાં કે પૃથ્વીમાં હાથ કે પગ
પછાડવા નહીં.

મઝમૂત્રાદિકની હાજતોને અટકાવવી નહીં.
ગામ, શહેર, દેવસ્થાન, શ્મશાન, ચૌટો, જલાશય
કે માર્ગ એઓના સમીપમાં મઝમૂત્રાદિક કરવાં
નહીં. વીજા લોકો દેખે એવી રીતે મઝમૂત્રાદિક
કરવાં નહીં અને વાયુ, અગ્નિ, જઝ, ચંદ્ર, સૂર્ય,
ગાય કે ગુરુ એઓની સામે પળ કરવાં નહીં.

પૃથ્વીને નલાદિકથી ચોતરવી નહીં. સભામાં
મોહોડું ઢાંક્યાવગર વગાસું, ઓડકાર, શ્વાસ કે
છીંક આવાં નહીં. ગુરુના સમીપમાં પીઠ દઈને, પ-
ગોની કમાન વાળીને કે ઓઠીંગળાં લઈને (આલીને)
બેસવું નહીં. ગુરુના સમીપમાં પગ લાંબા કરવા નહીં.

વાળોનાં, કાનનાં, નાકનાં, ગુદા વગેરેનાં કે
દાંતોનાં છિદ્રોને ચોતરવાં નહીં (મઝનો સ્પર્શ નહીં
કરવો.) કેશ, મુખ, નલ્લ, વસ્ત્ર કે ગાત્ર એઓને હલા-
વવાં નહીં. ગાત્રો, નલ્લો કે મોહોડું એઓનો ટક
ટક વગેરે અવાજ કરવો નહીં. કાષ્ઠો, માટીના
ટુકડા કે ચડા इत्याદિક ઉપર હાથ કે પગ ટો-
કવાં નહીં અને તેઓનું નલાદિકથી છેદન પળ
કરવું નહીં.

सामा वायुनुं के सामा तडकानुं सेवन करवुं नहीं. जमीने तुरतज अग्निनी पासे बेसवुं नहीं. उभडक बेसवुं नहीं. नाहाना काष्ठना आसनपर बेसवुं नहीं. डोकने विषम राखवी नहीं. शरीरने विषम राखीने जमवुं नहीं तथा बीजी क्रिया पण करवी नहीं. आंखो ताणीने कोई वस्तुने जोवी नहीं. बिशेषे करी अग्निनी शिखा वगेरे तेज, सूर्य, सूक्ष्म पदार्थ, चंचल पदार्थ के भमतो पदार्थ ए-ओने आंख मांडीने जोवां नहीं. माथापर बोजो उपाडवो नहीं. सूवुं, जागवुं, लेटवुं, बेसवुं, फरवुं, पंथ करवो, वाहनपर बेसवुं, दोडवुं, टेकवुं, कूदवुं, तरवुं, हमवुं, बोलवुं, मैथुन अने कसरत इत्यादिकनो अभ्यास छतां पण तेओनुं अतिसेवन करवुं नहीं.

अहितनो अभ्यास होय तो पण अनुक्रमे ते-मांथी एक एक अंश कमती करी करीने अंते तेने तमाम छोडी देवुं अने हितनो अभ्यास न होय तो पण तेमां अनुक्रमे एक एक अंश वधारी वधारीने अंते तेनुं संपूर्ण रीते सेवन करवुं. जेनो अभ्यास पडी रह्यो होय एवी अहितक्रियाने एक-दम नहीं छोडतां अने जेनो अभ्यास न होय एवी हितक्रियाने एकदम नहीं पकडतां पेहेली क्रियाना एक एक अंशनो घटारो अने बीजी क्रियामां एक एक अंशनो वधारो करतो जैवो.

ऊंधे माथे सूवुं नहीं. फूटेला वासणथी के खो-वाथी पाणी पीवुं नहीं. आहार करवो ते समय-सर करवो, वैद्यनी नजरे करीने अथवा वैद्यनी स-

१ पेहेले दिवसे अहितनो एक भाग काहाडी अने हितनो एक भाग नाखीने वर्त्तवुं. पछी वचमां एक दि-वस आडो नाखीने त्रीजे दिवसे अहितना बे भाग का-हाडी हितना बे भाग दाखल करवा. ए प्रमाणे चालतां वचमां बे दिवस जवा दईने छठे दिवसे अहितना त्रण भाग काहाडीने हितना त्रण भाग दाखल करवा. पछी ए प्रमाणे चालतां वचमां त्रण दिवस जवा दईने दशमे दिवसे अहितने सषष्ठुं काहाडी नाखीने सषष्ठुं हितज दाखल करवुं. आ राते अनुक्रमथी घट्टाडी नाखवामां

लाह प्रमाणे करवो, मापसर करवो अने जेमां हित, स्निग्ध तथा मधुर पदार्थो घणा आवे एवो करवो. गामना घणा लोकोए मळीने जे जमणवार करी होय तेमां जमवुं नहीं. चारणो के सुथारो वगेरे गणात्मक लोकोनुं अन्न जमवुं नहीं. वेश्याओनुं के (वंचक) दुकानदारोनुं अन्न जमवुं नहीं. शत्रुओनुं, आचारभ्रष्टोनुं के पतित लोकोनुं अन्न जमवुं नहीं. बाकीनां बीजां पण जे भोजनो एवा प्रकारनां होय, घणा जणाओए मळीने आपेलां होय, अ-प्रिय रूपवाळां होय, अप्रिय रसवाळां होय, अप्रिय गंधवाळां होय, अप्रिय स्पर्शवाळां होय, अप्रिय शब्दोवाळां होय, मांखीओथी के वाळोथी उपहत थण्ळां होय के जेओना उपर मनथी विपरीत क-ल्पना थई होय ते भोजनो जमवां नहीं. हाथ पग धोयावगर जमवुं नहीं. मूत्रनी के विष्टानी हा-जत लागी होय तो तेने दवावीने जमवुं नहीं. प्रातःसंध्यामां के सायंसंध्यामां जमवुं नहीं. आ-लीने जमवुं नहीं. जमवानो जे समय होय ते स-मयने व्यतीत करीने जमवुं नहीं. ओछुं जमवुं नहीं, वधारे जमवुं नहीं अने जेमांथी स्नेह का-हाडी लेवामां आव्यो होय ते अन्नादिक पण ज-मवुं नहीं.

पाणीमां पोतानुं प्रतिबिंब जोवुं नहीं. नम्र थ-ईने जळमां प्रवेश करवो नहीं.

राते तो दहीं खावुंज नहीं. दिवसे पण जो खावुं होय तो घीवगरनुं, साकरवगरनुं, मगनी दा-लवगरनुं, मधवगरनुं, ऊनुं के आमळांवगरनुं खावुं आवेला अहित पदार्थो सात्म्यना त्यागथी थती हानिने उत्पन्न करी शकता नथी अने वधारवामां आवेला हित पदार्थो असात्म्यना सेवनथी थती हानिने उत्पन्न करी शकता नथी, एटलुंज नहीं पण अहित पदार्थोनी टेव छूटी जाय छे अने हित पदार्थोनी टेव दढ थई जाय छे. (चरक सूत्रस्थान अध्याय ७ मो.)

२ राते दहींमां अलक्ष्मी रेहे छे तेथी राते दहीं खा-वानो निषेधज करवामां आवे छे. दहीं के जे स्वभाव-थीज कफने वधारनार, वायुनो नाश करनार अने पि-

गीए तो दोषोनुं हरण करनाराना (वैद्यना) मत्तने अनुसरिनेज सर्वदा वर्तवुं.

४४ स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥

पिवेदग्निविवृद्धयर्थं न च वेगान्विधारयेत् ।

अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥

प्रावृत्शरद्धसन्तेषु सम्यक्स्नेहादिमाचरेत् ।

कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरीरणे ॥

शस्यते त्रिष्वपि सदा व्यायामो दोषनाशनः ।

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामान्न प्रकुप्यति ॥

स्वस्थ अने रोगी एओने माटे

सामान्य शोधन.

४४ अग्निनी वृद्धिने माटे सैन्धवना तथा पीप-
लना चूर्णनी साथे स्नेहपान करवुं अने वेगो-
ने अटकाववा नहीं. वैद्ये प्रावृष, शरद् अने
वसंत ए ऋतुओमां माणमोना जटराग्निने प्र-
दीप्त करवा माटे अने रोगोनुं शमन करवा
माटे स्नेहन आदि क्रियाओ करवी. कफ उपर
वमन देवुं, पित्त उपर विरेचन देवुं अने वायु उपर
पिचकारी देवी ए हितकारी छे. योग्य रीतनी कस-
रत तो त्रणे दोषोने शांत करवा माटे सर्वदा उत्तम
गणाय छे. विरुद्ध अन्न जमवामां आव्युं होय तो
पण व्यायाम करवामां आवे तो तेथी दोषोने
चय थतो नथी.

४५ उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्यात्तु तन्मनाः ।

नेच्छेद्रोगभयात्प्राज्ञः पीडां वाक्कायमानसीम् ॥

मलोत्सर्गादि कृत्यो पूरुं ध्यान आपीने

करवां अने शरीर के मन पीडित न

थाय एवी संभाळ राखवी.

४५ विचक्षण माणसोए रोगो थवानो भय
राखी मलोत्सर्ग, मैथुन, आहार तथा शोधन
एओ पूरुं ध्यान आपीने करवां अने कोई रीते वाणी,
शरीर के मन पीडित न थाय एवी संभाळ राखवी.

४६ अतिस्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।

शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्डामयक्षयाः ॥

अतिव्यवायाज्जायते रोगाश्चाक्षेपकादयः ।

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णवलान्विताः ॥

स्थिरोपचितमांसाश्च अवन्ति स्त्रीषु संयताः ।

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समीयात्प्रमदां नरः ॥

सर्वेष्वृतुषु घर्मे तु पक्षात्पक्षाद् व्रजेद्बुधः ।

स्त्रीप्रसंगनो नियम.

४६ बुद्धिमान् माणसे अत्यंत मैथुनथी पो-
तानो वचाव करवो. केमके अत्यंत मैथुन करवाथी
शूल, खांसी, ज्वर, श्वास, कृशता, पांडुरोग, क्षय
तथा आक्षेपक आदि रोगो उत्पन्न थाय छे. जेओ
मैथुनप्रसंगमां नियमित रेहे छे तेओ लांवा आ-
युष्यवाळा, थोडी जरावाळा, सारां शरीरोवाळा,
सारा वर्णवाळा, वळवान् अने कठण तथा स्थिर
मांसोवाळा थाय छे. पुरुषे सवळी ऋतुओमां
त्रण त्रण दिवसे स्त्रीसंग करवो पण ग्रीष्मऋतुमां
तो पखवाडीए पखवाडीए करवो.

४७ रजस्वलामकामां च मलिनामप्रियां तथा ॥

वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।

हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥

सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजितामपि ।

सन्ध्यापर्वस्वगम्यां च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥.

केवी स्त्रीनो संग न करवां.

४७ पुरुषे रजस्वला, कामनावगरनी, मलिन,
अप्रिय, ऊंचा वर्णनी, पोताथी अधिक अवस्था-
वाळी, व्याधिथी पीडाएली, ओछां अंगवाळी, ग-
र्भवाळी, जेना उपर अरुचि थाय ते, योनिना दो-
षवाळी, पोताना समान गोत्रवाळी, (समान गो-
त्रमां जन्मेली तथा समान गोत्रमां परणेली,) गुरु-
पत्नी, भेखवाळी अने अगम्या एटली स्त्रीओनो
संग करवो नहीं.

४८ गोसर्गं चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ।

कया कया कालमां स्त्रीसंग न करवो.

४८ प्रातःसंध्यामां, सायंसंध्यामां, पर्वणी-
ओमां, गायो छूटवाना समयमां, अधराते अने
मध्याह्नसमयमां स्त्रीसंग करवो नहीं.

४९ लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्ध एव च ॥

केवा प्रदेशमां स्त्रीसंग न करवां.

४९ जे स्थलमां लाज उपजे एम होय ते स्थलमां, खुला स्थलमां अने अशुद्ध स्थलमां स्त्रीसंग करवो नहीं.

५० क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः ।

वातविण्मूत्रवेगी च पिपासुरतिदुर्बलः ॥

केवा पुरुषे स्त्रीसंग करवो नहीं.

५० भूख्याण, रोगवाळाण, भयादिकथी क्षोभ पामेला चित्तवाळाण, तरशवाळाण, अतिदुर्बल शरीरवाळाण अने वायुनी, विष्टानी के मूत्रनी हाजतवाळाण स्त्रीसंग करवो नहीं.

५१ तिर्यग्योनावयोनौ च प्राप्तं शुक्रविधारणम् ।

दुष्टयोनौ विसर्गं तु बलवानपि वर्जयेत् ॥

रेतसश्चातिमात्रं तु मूर्द्धावरणमेव च ।

स्थितावुत्तानशयने विशेषेणैव गृहीतम् ॥

क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् ।

अयोग्य अवयवमां के अयोग्य रीते

वीर्योत्सर्ग न करवो.

५१ बकरी के गधेडी वगेरे पशुजातिनी योनिमां अने मनुष्य जातिना पण मुख के गुदा आदि स्थलमां वीर्योत्सर्ग करवो नहीं. बलवान् पुरुषे पण रोगादिकथी दुष्ट थण्ळी योनिमां वीर्योत्सर्ग करवो नहीं अने सारी योनिमां पण वारंवार वीर्योत्सर्ग (मैथुन) करवो नहीं.

मुष्टिमैथुनथी वीर्योत्सर्ग करवो नहीं. ऊमां ऊमां वीर्योत्सर्ग करवो के विपरीत रतिथी वीर्योत्सर्ग करवो ए पण अत्यंत खराब परिणाम आपे छे.

बुद्धिमान् अने हित इच्छनारा पुरुषे क्रीडाने माटे पण एवी रीते वीर्योत्सर्ग कदी पण करवो नहीं.

५२ रजस्वलां प्राप्तवतो नरस्यानियतात्मनः ॥

दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ।

लिङ्गिनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पर्वसु ॥

वृद्धां च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः ।

गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद् व्याधितायां बलक्षयः ॥

हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां क्षामां बन्ध्यामसंवृते ।

देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥

क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः ।

स्थितश्च हानिं शुक्रस्य वायोः कोपं च विन्दति

अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः शुक्रक्षयावहः ।

व्याधितस्य रुजा ग्रीवा मृत्युर्मूर्छा च जायते ॥

प्रत्युपस्यर्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥

तिर्यग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च ।

उपदेशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥

उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे ।

उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्मर्यास्तु सम्भवः ॥

सर्वे परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् ।

अयोग्य स्त्रीमां, अयोग्य कालमां, अ-

योग्य स्थलमां, अयोग्य स्थितिमां,

अयोग्य अवयवमां तथा अयोग्य

रीते वीर्योत्सर्ग करवाथी

हानिओ.

५२ जे अजितेंद्रिय पुरुष रजस्वलानो संग

करे तेने दृष्टिनी, आयुष्यनी तथा तेजनी हानि

थाय छे अने ते उपरांत अधर्मनी प्राप्ति थाय छे.

जे पुरुष भेखवाळी, (व्रतादिकवाळी,) गुरुपत्नी,

समान गोत्रवाळी, उत्तम वर्णवाळी के मोटी अव-

स्थावाळी स्त्रीनो संग करे अथवा पर्वणीओमां,

प्रभाते के सायंकाले स्त्रीनो संग करे तेना जीवि-

तनो क्षय थाय छे. गर्भिणी स्त्रीनो संग करवाथी

गर्भने पीडा थाय छे. रोगिणी स्त्रीनो संग कर-

वाथी बलनो क्षय थाय छे. ओछां अंगवाळी, म-

लिन, जेना उपर अरुचि थाय ते, नवळी के वां-

झणी एओनो संग करवाथी अने खुला प्रदेशमां

के अशुद्ध प्रदेशमां स्त्रीसंग करवाथी वीर्यनो तथा

मननो क्षय थाय छे. भूख्यो, भयादिकथी क्षोभ

पामेला चित्तवाळो, तरशो के नवळो पुरुष स्त्री-

સંગ કરે તો તેને વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. મધ્યાહ્ન સમયમાં કે ઊંઘાં ઊંઘાં સ્ત્રીસંગ કરવાથી પણ વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. સ્ત્રીઓનો અત્યંત પ્રસંગ કરવાથી વીર્યનો ક્ષય કરનારો શોષ નામનો રોગ થાય છે. રોગી પુરુષ સ્ત્રીનો સંગ કરે તો તેને વેદના, વરલનું દરદ, મૂર્છા અને મરણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરોઢીએ કે અધરાતે સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી વાયુનો તથા પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. યોનિવ્યતિરિક્ત મુખાદિક અવયવમાં, વકરી વગેરેની યોનિમાં કે રોગથી સ્ત્રીના થયેલી યોનિમાં વીર્યોત્સર્ગ કરવાથી ચાંદી થાય છે, વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને વીર્યનો ક્ષય થાય છે. જાડાની કે મૂત્રની હાજત લાગ્યા છતાં તેને રોકીને મૈથુન કરવાથી, વિપરીત રતિ કરવાથી અને વીજા પણ કેટલાએક અયોગ્ય પ્રકારના વીર્યોત્સર્ગ કરવાથી તુરત શુક્રાશ્મરી(વીર્યસંવંધી પથરી)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ છે એટલા માટે એ સઘટ્ટા પ્રકારોનો ત્યાગ કરવો કે જેથી આ લોકમાં પણ શુભ થાય અને પરલોકમાં પણ શુભ થાય.

૫૩ શુક્રં ચોપસ્થિતં મોહાજ્ઞ સન્ધાર્ય કથञ્ચન ॥

ચલિત થયેલા વીર્યને રોકવું નહીં.

૫૩ ચલિત થયેલા વીર્યને પડવાજ દેવું પણ તેને ભૂલ કરીને કોઈ રીતે પણ રોકવું નહીં.

૫૪ વયોરૂપગુણોપેતાં તુલ્યશીલાં ગુણાન્વિતામ્ અભિકામોઽભિકામાં તુ દ્વષ્ટો દ્વષ્ટામલઙ્કૃતામ્ ॥ સેવેત પ્રમદાં યુક્ત્યા વાજીકરણચંદ્રિતઃ ।

કેવી સ્થિતિવાળા પુરુષે કેવી સ્થિતિ-
વાળી સ્ત્રીનો સંગ કરવો.

૫૪ વાજીકરણો કે જેઓ આ સ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તેઓથી પુષ્ટિ પામેલા, અત્યંત કામનાથી ઘેરાયેલા અને હર્ષથી વ્યાપ્ત થયેલા પુરુષે જુવાન, રૂપાળી, સદ્ગુણવાળી,

૧ રાતે નાહાવાથી અજીર્ણાદિક દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ પરચૂરણ રોગોના ચિકિત્સા વિષયનો.

પોતાને મળતા સ્વભાવવાળી, કામનાથી ઘેરાયેલી, હાવભાવાદિક ગુણોવાળી, હર્ષથી વ્યાપ્ત થયેલી અને શળગારોથી સંપન્ન થયેલી સ્ત્રીનું યુક્તિપૂર્વક સેવન કરવું.

૫૫ મધ્યાહ્નઃ સર્કરાઃ ક્ષીરં સસિતં રસ એવ ચ ॥ સ્નાનં સવ્યજનં સ્વપ્નો વ્યવાયાન્તે હિતાનિ તુ ।

મૈથુનના અંતમાં હિતકારી પદાર્થો.

૫૫ પુરુષે તથા સ્ત્રીએ મૈથુન થઈ રહ્યા પછી સાકરવાળાં મધ્યોનું, સાકરવાળા દૂધનું અને માંસના રસાનું સેવન કરવું તથા પંજાનો પવન લેવો અને નિદ્રા કરવી એ હિતકારી છે. વીર્યના અત્યંત આધિક્યને લીધે વિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને દિવસમાં મૈથુન કન્યું હોય તો સ્નાન કરવું અતે તે પછી ઉપર કહ્યાપ્રમાણે કરવું એ હિતકારી છે.

અધ્યાય ૨૬ મો.

૧ અથાતો મિશ્રકચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મિશ્રકચિકિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પાલ્યામયાસ્તુ વિચ્છાવ્યા ઇત્યુક્તં પ્રાહ્ નિવોદ્ય તાન્ ।

પરિપોટસ્તથોત્પાત ડન્મન્થો દુઃસ્વર્જનઃ ।

પञ्चમઃ પરિલેહી ચ કર્ણપાલ્યા ગદાઃ સ્મૃતાઃ ॥

કાનની વૂટોના રોગોની ચિકિત્સાનું

પ્રકરણ.

કાનની વૂટોના પાંચ રોગોનાં નામો.

૨ કાનની વૂટોના રોગોમાંથી શસ્ત્રવતે સ્ત્રાવણ કરવું એમ સૂત્રસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયના ૮ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવ્યું છે. એ રો-

૩ સૂત્રસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૬ મા તથા ૧૭ મા વિષયની નોટ વાંચો.

ગોનાં નામો આપું છું તે સાંભલો. પરિપોટ, ઉત્પાત, ઉન્મંથ, દુઃસ્વર્ધન અને પરિલેહી એ નામના પાંચ રોગો કાનોની બૂટોમાં થાય છે.

૩ સૌકુમાર્યાચિરોત્સૃષ્ટં સહસાભિપ્રવર્દિતે ।
કર્ણશોફો ભવેન્પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટવાન્ ॥
કૃષ્ણારુણનિભઃ સ્તબ્ધઃ સ વાતાત્પરિપોટકઃ ।

પરિપોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૩ જેને વધારવાનું મુકુમારપણાને લીધે લાંબો કાલ થયા છોડી દીધું હોય તે કાનને એકદમ વધારવાથી વાયુનો પ્રકોપ થતાં બૂટમાં વેદનાવાલો, ઉપસેલી પાટવાલો, કાઠી તથા રાતી કાંતિવાલો અને અકહપણાવાલો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય તે પરિપોટક કહેવાય છે.

૪ ગુર્વાભરણસંયોગાત્તાડનાદ્વર્ષણાદપિ ॥
શોફઃ પાલ્યાં ભવેચ્છયાવો દાહપાકરુગન્વિતઃ ।
રક્તો વા રક્તપિત્તાભ્યામુત્પાતઃ સગદો મતઃ ॥

ઉત્પાતનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪ ભારવાળું આભરણ પેહેરવાથી, તાડનથી કે ઘમાવાથી રુધિરનો તથા પિત્તનો પ્રકોપ થતાં કાનની બૂટમાં વલતરાવાલો, પાકવાલો, વેદનાવાલો અને કાઠો અથવા રાતો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પાત કહેવાય છે.

૫ વલાદ્વર્દ્યતઃ કર્ણં પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ।
ગૃહીત્વા સ કર્ણં કુર્યાચ્છોફં તદ્વર્ણવેદનમ્ ॥
ઉન્મંથકઃ સકણ્ડકો વિકારઃ કફવાતજઃ ।

ઉન્મંથનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૫ વલાત્કારથી કાનને વધારવા જતાં કાનની બૂટમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. એ પ્રકુપિત થયેલો વાયુ કફને પોતાની સાથે લઈને કફને લગતા વર્ણવાળા, કફને લગતી વેદનાવાળા અને સ્વરજવાળા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. એ કફથી તથા વાયુથી થયેલો વિકાર ઉન્મંથક કહેવાય છે. (વાગ્મટ કહે છે કે આ સોજો વ્યથા-

વગરનો, સ્થિર, સ્તબ્ધ, સ્વરજવાળો અને કાનના જેવાજ વર્ણવાળો થાય છે.)

૬ વર્ધ્યમાને યદા કર્ણે કણ્ડદાહરુગન્વિતઃ ॥
શોફો ભવતિ પાકશ્ચ ત્વક્સ્થોઽસૌ દુઃસ્વર્ધનઃ
દુઃસ્વર્ધનનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬ સ્વરાવ રીતે વીંધાણા કાનને વધારવા માંડતાં ત્વચામાં સ્વરજ, વલતરા તથા વેદનાવાળો સોજો થાય છે અને પાક થાય છે તે દુઃસ્વર્ધન કહેવાય છે. (વાગ્મટ કહે છે કે આ સોજો ત્રણ દોષોથી થાય છે.)

૭ કફાસૃકૃમયઃ કુર્યુઃ સર્પપાખાં વિકારિણીઃ ॥
શ્વાવિણીઃ પિડકાઃ પાલ્યાં કણ્ડદાહરુગન્વિતાઃ ।
કફાસૃકૃમિસમ્ભૂતઃ સ વિસર્પાન્વિતસ્તતઃ ॥
લિહ્યાત્સશ્કુલીં પાલીં પરિલેહીતિ સ સ્મૃતઃ ।

પરિલેહીનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૭ કફ, રુધિર અને કૃમિઓ એઓ કાનની બૂટમાં સર્પ જેવા દેશાવવાળી, વિકારોવાળી, શ્વાવવાળી, સ્વરજવાળી, વલતરાવાળી અને વેદનાવાળી ફોડલીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. કફ, રુધિર તથા કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો અને અનુક્રમે ફેલાતો જાય એવો આ રોગ કાનની શ્કુલીને તથા બૂટને ચાટે છે. (વલગે છે-સ્વરાવ કરે છે) તેથી પરિલેહી કહેવાય છે.

૮ પાલ્યામયા હ્યમી ઘોરા નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥
મિથ્યાહારવિહારસ્ય પાલિં દિંસ્યુરુપેક્ષિતાઃ ।
તસ્માદાશુ મિપક્તેષુ સ્નેહાદિકમમાચરેત્ ॥
તથાભ્યક્ષપરીષેકપ્રદેહાસૃગ્વિમોક્ષણમ્ ।
સામાન્યતો વિશેષાચ્ચ વશ્યામ્યભ્યજનં પ્રતિ ॥

કાનની બૂટોના એ પાંચે રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૮ કાનોની બૂટોના આ ભયંકર રોગોની જો ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો તેઓ ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનારા માણસના કાનની બૂટને સ્વરાવ અથવા નષ્ટ કરી

નાચે છે એટલા માટે વૈદ્યે એ રોગો ઉપર તુરતજ :
સ્નેહન આદિ ક્રમ કરવો અને અભ્યંગ, પરિપેક,
પ્રલેપ તથા લોહીનું સ્વાવળ એઓ કરવાં. આ
સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. હવે અભ્યંગના સંબંધે
વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું.

૧ ચરમઙ્ગરિયષ્ટ્યાહસૈન્ધવામરદારુભિઃ ।

સુપિષ્ટૈઃ સાશ્વગન્ધૈશ્ચ મૂલકાવલગુજૈઃ ફલૈઃ ॥

સર્પિસ્તૈલવસામઙ્ગમધૂચ્છિષ્ટાનિ પાચયેત્ ।

સક્ષીરાણ્યથ તૈઃ પાલિં પ્રદિહ્યાત્પરિપોટકે ॥

પરિપોટકની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧ સફેદ અઘેડો, જેઠીમધ, સૈંધવ, દેવદાર,
આસોંદ, મૂલાનાં વીજ અને વાવચીનાં ફળ એ-
ઓને સારી પેટે વાટી તે કલ્ક નાચીને દૂધમાં
ધી, તેલ, ચરબી, મજ્જા તથા મીઠા એઓ પકા-
વવાં અને પછી તેઓનો પરિપોટક ઉપર અભ્યંગ
કરવો.

૧૦ મઙ્ગિષ્ઠાતિલયષ્ટ્યાહસારિવોત્પલપદ્મકૈઃ ।

સરોઘ્નૈઃ સકદમ્બૈશ્ચ બલાઙ્ગમ્વાપ્તપલ્લવૈઃ ॥

સિદ્ધં ધાન્યામ્લસંયુક્તં તૈલમુત્પાતનાશનમ્ ।

ઉત્પાતની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૦ મજીઠ, તલ, જેઠીમધ, ઉપલસરી, રક્તક-
મઝ, પદ્મકાષ્ઠ, લોદર, કદંબનાં પાનડાં, બલદાણાનાં
પાનડાં, જાંબૂનાં પાનડાં અને આંવાનાં પાનડાં એઓ-
ના કલ્કને તથા કાથને ધાન્યામ્લથી સંયુક્ત ક-
રીને તેથી તૈલ પકાવવું. આ તૈલનો ઉત્પાત ઉપર
અભ્યંગ કરવાથી ઉત્પાત નષ્ટ થાય છે.

૧૧ તાલપત્ર્યશ્વગન્ધાર્કવાકૂચીતિલસૈન્ધવૈઃ ।

તૈલં કુલીરગોધાનાં વસયા સહ પાચિતમ્ ॥

સરલાલાઙ્ગલીભ્યાં ચ હિતમુન્મથનાશનમ્ ।

ઉન્મથની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૧ ડંદરકત્તી, આસોંદ, આકડો, વાવચી,

૧ વાયુજન્યમાં અભ્યંગ, સ્નેહવસ્તિ તથા પ્રલેપ ક-
રવાં, પિત્તજન્યમાં વિરેચન દેવું, કફજન્યમાં વમન દેવું
અને રુધિર તથા પિત્ત એઓથી થયેલ હોય તેમાં લો-

તિલ, સૈંધવ, નસોતર અને દૂધીયો વલ્લનાગ એઓના
કલ્કથી તથા કાથથી કુડચલની તથા ચંદનધોની
ચરબીની સાથે તૈલ પકાવવું. આ તૈલનો ઉન્મથ
ઉપર અભ્યંગ કરવાથી ઉન્મથ નષ્ટ થાય છે.

૧૨ તથાશ્મન્તકઙ્ગમ્વાપ્તપત્રકાથેન સેચનમ્ ॥

પ્રપૌંડરીકમધુકમઙ્ગિષ્ઠારજનીદ્વયૈઃ ।

ચૂર્ણૈર્દુર્વર્દ્ધને પાલીં તૈલાક્તામવચૂર્ણયેત્ ॥

લાક્ષાવિડઙ્ગકલ્કેન તૈલં પક્ત્વાવચારયેત્ ।

દુઃસ્વર્દ્ધનની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨ દુઃસ્વર્દ્ધન થયેલ હોય તો કાનની વૃટ
ઉપર આસોંદરાનાં પાનડાં, જાંબૂનાં પાનડાં તથા આં-
વાનાં પાનડાં એઓના કાથનું સેચન કરી પછી
કાનની વૃટને તૈલથી ચરબીને તે ઉપર પાંડેરવો,
જેઠીમધ, મજીઠ, હઝર તથા દારૂહઝર એઓનું
ચૂર્ણ મમરાવવું. લાચનો તથા વાવડાંગનો કલ્ક
નાચી ચોગળા દ્રવમાં તૈલ પકાવીને તે તૈલ વૃટ
ઉપર લગાવવું.

૧૩ સ્વિન્નાં ગોમયપિષ્ઠેન પ્રદિહ્યાત્પરિલેહિકામ્
પિષ્ઠૈર્વિડઙ્ગૈરથ વા ત્રિવૃચ્છયામાર્કસંયુતૈઃ ।

કરઙ્ગેદ્વિદીર્ઘજૈર્વા કુટજારગ્વધાયુતૈઃ ॥

સર્વૈર્વા સાર્પપં તૈલં સિદ્ધં મારેચસંયુતમ્ ॥

સનિમ્વપત્રૈરભ્યઙ્ગે મધૂચ્છિષ્ટાન્વિતં હિતમ્ ।

પરિલેહીની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૩ પરિલેહી થયેલ હોય તો તેને ગરમ કરેલા
છાણના પીંડાથી વારંવાર સ્વેદન આપીને તે પછી
ગાડરના મૂત્રમાં વાટેલાં વાવડાંગ, નમોતર, વર-
ધારો તથા આકડો એઓનો લેપ કરવો અથવા
ગાડરના મૂત્રમાં વાટેલાં કરંજનાં વીજ, ઇંગોલી-
યાનાં વીજ, ઇંદ્રજવ અને ગરમાલો એઓનો લેપ કરવો
અથવા ઉપર કહેલા વાવડાંગ વગેરે સર્વ પદાર્થો,
મરી, લીંબડાનાં પાનડાં અને મીઠા એઓનો કલ્ક
હીનું સ્વાવળ કરવું એમ ડહોળન વિષયવિભાગ આપે છે.

૨ સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૯૧ મા વિષ-
યમાં જુવો.

નાચી ચોગણા ગાડરના મૂત્રમાં પકાવેલા સરસીયા તૈલનો અભ્યંગ કરવો એ હિતકારી છે.

૧૪ પાલીપુ વ્યાધિયુક્તાસુ તન્વીપુ કટિનાસુ ચ પુષ્ટ્યર્થે માર્દવાર્થે ચ કુર્યાદભ્યઞ્જનં હિતમ્ ।
લોપાકાનૂપમજ્ઞાનં વસાં તૈલં નવં ઘૃતમ્ ॥
પચેદ્દશગુણં ક્ષીરમાવાપ્ય મધુરં ગણમ્ ।

અપામાર્ગાશ્વગન્ધે ચ તથા લાક્ષારસં શુભમ્ ॥
તત્તિસદ્ધં પરિપૂતં ચ સ્વનુગુતં નિધાપયેત્ ।
તેનાભ્યઞ્જ્યાત્સદા પાલીં સુસ્વિન્નામતિમર્દિતામ્
એતેન પાલ્યો વર્દ્ધન્તે નીરુજો નિરુપદ્રવાઃ ।
મૃદ્ધાઃ પુષ્ટાઃ સમાઃ સ્નિગ્ધા જાયન્તે ભૂષણક્ષમાઃ ॥

વ્યાધિયુક્ત થવાથી પાતલી થઈ ગયેલી
તથા કઠળ થઈ ગયેલી કાનની વૂટ
ઉપર અભ્યંગને માટે સ્નેહ.

૧૪ કાનની વૂટો વ્યાધિયુક્ત થવાથી પાતલી કે કઠળ થઈ ગયેલી હોય તો તેઓને પુષ્ટ કરવા માટે તથા કોમલ કરવા માટે નીચે પ્રમાણે સ્નેહ વનાવીને તેનો અભ્યંગ કરવો એ હિતકારી છે.

દશગણા દૂધમાં કાકોલ્યાદિ મધુર ગણ, અઘેડો તથા આસોદ એઓનો કલ્ક તથા લાચનો સુંદર રસ નાચીને તેમાં લોકંડીની મજ્જા, આનૂપ પ્રાણીઓની મજ્જા, ચરવી, તૈલ અને તાજું ઘી પકાવવું. એ પાકી રહે ત્યારે ગાઢી લઈને તે સ્નેહને સારા બંદોબસ્તથી રાચી મેલવો. પછી કાનની વૂટને સારી પેટે સ્વેદન આપી તથા આંગળીઓ વગેરેથી અત્યંત ચોઢી તેના ઉપર એ સ્નેહનો અભ્યંગ કરવો. આ અભ્યંગ કરવાથી કાનની વૂટો રોગોથી તથા ઉપદ્રવોથી રહિત થઈને વધે છે, કોમલ થાય છે, પુષ્ટ થાય છે, સમ થાય છે, સ્નિગ્ધ થાય છે અને એવી થવાથી ભૂષણને લાયક થાય છે.

૧૫ નીલીદલં મૃક્કરજોડ્ઞર્જનત્વક

પિષ્ણીતકં કૃષ્ણમયો રજશ્ચ ।

બીજોદ્ધવં સાહચરં ચ પુષ્પમ્

પથ્યાક્ષધાત્રીસહિતં વિચૂર્ણ્ય ॥

એકીકૃતં સર્વમિદં પ્રમાય

પક્કેન તુલ્યં નલિનીભવેન ।

સંયોજ્ય પક્ષં કલશે નિધાય

લૌહે ઘટે સન્નિધિ સાપિધાને ॥

અનેન તૈલં વિપચેદ્દિમિશ્રં

રસેન મૃક્કરિફલાભવેન ।

આસન્નપાકે ચ પરીક્ષણાર્થં

પત્રં વલાકાભવમાક્ષિપેચ ॥

ભવેદ્દદા તદ્ ભ્રમરાઙ્ગનીલં

તદા વિપક્કં વિનિધાય પાત્રે ।

કૃષ્ણાયસે માસમવસ્થિતં ત-

દભ્યઞ્જયોગાત્પલિતાનિ હન્યાત્ ॥

પલિતની (સફેદ થઈ ગયેલા વાળોની)

અને ટાલની ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

પલિતની ચિકિત્સા. (નીલીતૈલ.)

૧૫ ગળીનાં પાનડાં, માંગરો, કઢાયાની છાલ, કાઢા ફૂલવાલું મીઠોલ, લોહ, બીબલાનો સાર, સફેદ કાંટાઅશેરીયાનાં ફૂલ, હરડે, વેહેડાં તથા આમલાં એઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને તેનાજ જેટલા વજનના કમળની નીચેના કાદવની સાથે મિશ્રિત કરી દઈ, લોઢાના ઘડામાં નાચી, ઘડાનું મોહોડું બંધ કરી દઈને એક પત્થવાડીયાસૂધી ઘરમાં રાચી મેલવું. પછી માંગરાના તથા ત્રિફળાના રસથી મિશ્રિત કરેલા તૈલને, પેલા ઘડામાંથી કાઢાડી લીધેલો ચૂર્ણસહિત કાદવરૂપ કલ્ક નાચી જ્યાંસૂધી અત્યંત શ્યામ થઈ જાય ત્યાંસૂધી વારંવાર માંગરાનો તથા ત્રિફળાનો રસ નાચી નાચીને પકાવવું. જ્યારે પાકવા ઉપર આવે ત્યારે પરીક્ષાને માટે તેમાં બગલીનું પીંછડું નાચી જોવું. એ પીંછડું જ્યારે ભ્રમરાના અંગ જેવું શ્યામ થઈ જાય ત્યારે એ તૈલને બરાબર પાકી રહેતું સમજવું. પછી એ તૈલને ઉતારી લઈ કાઢા લોઢાના વાસણમાં એક મહિનાસૂધી રાચી મેલવું. મહિનો પૂરો થયા પછી આ તૈલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો વાળો સફેદ ટલીને શ્યામ થઈ જાય છે.

૧૬ સૈરીયજમ્બવર્જુનકાશ્મરીજં
 પુષ્પં તિલાન્માર્કવચૂતબીજે ।
 પુનર્નવા કર્દમકણ્ઠકાર્યો
 કાસીસપિણ્ડીતકવીજસારમ્ ॥
 ફલત્રયં લોહરજોઽજ્ઞનં ચ
 યષ્ઠ્યાહ્યં નીરજસારિવે ચ ।
 પિષ્ઠાથ સર્વે સહ મોદયન્ત્યા
 સારામ્ભસા બીજકસમ્ભવેન ॥
 સારામ્ભસઃ સત્તભિરેવ પથ્થા-
 ત્પ્રસ્થૈઃ સમાલોઙ્ચ દશાહગુપ્તમ્ ।
 લૌહે સુપાત્રે વિનિધાય તૈલ-
 મક્ષોદ્ભવં તચ્ચ પચેત્પ્રયત્નાત્ ॥
 પક્કં ચ લૌહેઽભિનવે નિધાય
 નસ્યં વિદધ્યાત્પરિશુદ્ધકાયઃ ।
 અભ્યઙ્ગયોગૈશ્ચ નિયોજયેત
 મુર્જીત માષાન્કશરામથો વા ॥
 માસોપરિષ્ટાદ્ધનકુંચિતાગ્રાઃ
 કેશા ભવન્તિ ભ્રમરાજ્ઞનાભાઃ ।
 કેશાસ્તથાન્યે યલતૌ ભવેયુ-
 ર્જરા ન ચૈનં સહસામ્યુપૈતિ ॥
 બલં પરં સમ્ભવતીન્દ્રિયાણામ્
 ભવેચ્ચ વક્ત્રં વલિભિર્વિમુક્તમ્ ।
 નાકામિનેઽનર્થિનિ નાકૃતાય
 નૈવારયે તૈલમિદં પ્રદેયમ્ ॥
 પલિતની તથા ટાલની ચિકિત્સા.

(સૈરીયકાદિ તૈલ.)

૧૬ કાંટાઅશેરીયો, જાંબૂ, કઢાયો, સીવ-
 ણનાં ફલ, તલનાં ફૂલ, માંગરો, આંબાની ગોઠલી,
 સફેદ તથા રાતી સાટોડી, કમળની નીચેનો કા-
 દવ, ભોરીંગળી, હીરાકસી, મીંઢોઝ, બીબલાનો
 સાર, ત્રિફળા, લોહાનું ચૂર્ણ, રસવંતી, જેઠીમધ,
 કમળ, ઉપલસરી અને મોગરો (ડોલર) એઓને
 બીબલાના સારના જઘ્નથી વાટી તે કલ્કને બીબ-
 લાના સારના સાત પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાં ભારતું
 એક પ્રસ્થ થાય છે.) ભાર જઘ્નમાં ઘોઢી નાખી તે
 જઘ્નને લોહાના ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી મોહોડું બંધ

કરીને દશ દિવસસુધી ગુપ્ત રીતે રાખી મેલવું. પછી એ
 જઘ્નમાં બેહેડાનું તૈલ નાખી લોહપાત્રમાં પ્રયત્નપૂર્વક
 પકાવવું અને પાકી રહે ત્યારે લોહાના નવા પાત્રમાં
 નાખીને એક મહિનાસુધી રાખી મેલવું. વસન-
 વિરેક્ષાદિકથી શરીરને શુદ્ધ કરી આ તૈલનાં
 નસ્યો દેવામાં આવે, આ તૈલનાજ અભ્યંગો કરાવવામાં
 આવે અને સ્નાનામાં અડદ અથવા તલ અડદ
 અને ચોખા એઓની સ્ત્રીચઢી દેવામાં આવે તો
 એક મહિના પછી વાઙ્મો ભ્રમરો જેવા તથા આંજળ
 જેવા કાઝા, ઘાટા તથા વાંકાં અગ્રોવાઝા થઈ
 જાય છે અને ટાલ પડી હોય તો તેમાં નવા વાઙ્મો
 ઉત્પન્ન થાય છે. એ માણસને જરાવસ્થા તુરત
 આવતી નથી, ઇન્દ્રિયો અત્યંત વઢવાન થાય છે અને
 તેનું મોહોડું પણ વઢીઓથી (કરચલીઓથી) ર-
 હિત થઈ જાય છે. વૈદ્યે આ તૈલ કામનાવગરના
 માણસને, આજીવીપૂર્વક માગળી નહીં કરનારા
 માણસને, કબજામાં નહીં રહેનારા માણસને કે
 શત્રુને કદી પણ દેવું નહીં.

૧૭ લાક્ષા રોધું દ્વે હરિદ્રે શિલાલે

કુષ્ઠં નાગં ગૈરિકં કુઙ્કુમં ચ ।

મસ્તિષ્ઠોગ્રા સ્યાત્સુરાષ્ઠોદ્ભવા ચ

પત્તજ્ઞો ગોરોચના ચાજ્ઞન ચ ॥

દેમાઙ્ગત્વકપાણ્ડુપત્રં વટસ્ય

કાલીયં સ્યાત્પન્નકં પન્નમધ્યમ્ ।

રક્તં શ્વેતં ચન્દનં પારદશ્ચ

કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરપિષ્ઠશ્ચ વર્ગઃ ॥

મેદો મજ્જા સિક્થકં ગોઘૃતં ચ

દુગ્ધં ક્ષાયઃ ક્ષીરિણાં ચ દુમાણામ્ ।

પતત્સર્વે પક્ષમૈકધ્યતસ્તુ

વક્ત્રાભ્યક્ષે સર્પિરક્તં પ્રધાનમ્ ॥

હન્યાઘ્ચક્ષ્ણં નીલિકાં ચાતિવૃદ્ધામ્

વક્ત્રે જાતાઃ સ્ફોટિકાશ્ચાપિ કાશ્ચિત્ ।

પન્નાકારં નિર્વલીકં ચ વક્ત્રં

કુર્યાદેતત્પીનગણ્ડં મનોક્ષમ્ ॥

રાજામેતદ્યોપિતાં ચાપિ નિલ્યં

કુર્યાદ્વૈધસ્તત્સમાનાં નૃણાં ચ ।

કુષ્ઠં ચૈ સર્પિરેત્ પ્રધાનમ્
યેપાં પાદે સન્તિ વૈપાદિકાશ્ચ ॥

વ્યંગ, નીલિકા, ફોડલીઓ તથા મોહો-
ડા ઉપરની કરચલીઓ વગેરેની
ચિકિત્સાનું પ્રકરણ.

લાક્ષાદિ ઘૃત.

૧૭ લામ્બ, લોંદર, હલદર દારૂહલદર, મળ-
શીલ, હરતાલ, કટ, નાગકેસર, મોનાગેરૂ, કે-
સર, મજીટ, વજ, ફટકડી, પતંગ, ગોરોચન, રસ-
વેંતી, દારૂડીનાં છાલ, વડનાં પીઢાં પાનડાં, કાઠો
અગરૂ, પદ્મકાષ્ઠ, કમલનો મધ્ય ભાગ, સ્તાંજલિ,
સૂચક, પારદ અને કાકોલ્યાદિ ગળે એ સર્વેને
દૂધમાં વાટી, એ કલ્કને દૂધથી. મેંદથી, મજ્જાથી
તથા માંણથી મિશ્રિત કરેલા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃ-
ક્ષોના કાથમાં નાચી તે કાથમાં ગાયનું ઘી પકા-
વવું. મોહોડા ઉપર અભ્યંગ કરવાને માટે આ ઘી
મુખ્ય છે. આ ઘી મોહોડાપર અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલાં
વ્યંગ તથા નીલિકા (દાક્ષ) એઓને નષ્ટ કરે છે.
મોહોડાઉપરનાં કેટલીક ફોડલીઓને પણ નષ્ટ
કરે છે. મોહોડાને કરચલીઓ વગરનું, પુષ્ટ ગા-
લોવાલું તથા મનોહર કરે છે. કોઢને ટાળે છે
અને જેઓના પગોમાં વિપાદિકા (ફાટો પડવારૂપ
રોગ) થયેલ હોય તેઓને માટે પણ મુખ્ય હિત-
કારી છે. વૈધે આ ઘી રાજાઓને માટે, રાજાઓની
સ્ત્રીઓને માટે અને રાજાઓ જેવાં માણસોને માટે
બનાવવું.

૧૮ હરીતકીચૂર્નમરિષ્પત્રં

ચૂતત્વચં દાહિમપુષ્પવૃન્તમ્ ।

પત્રં ચ દધ્યાન્મદ્યન્તિકાયા

લેપાક્કરાગો નરેન્દવયોગ્યઃ ॥

૧ જેઓ મૈથુન કરવામાં હીન શક્તિવાળા હોય તેઓ
જેથી મૈથુન કરવામાં ધોડા જેવા સમર્થ બને એવી ચિ-
કિત્સા વિપયનો. વાગ્મય કેહે છે કે 'જેથી પુરુષ અ-
ત્યંત બલવાન થઈને ધોડાનાં પેટે અપ્રવિહન રીતે સ્ત્રી-

ફોડલીઓ વગેરેને નષ્ટ કરનારૂં તથા
શરીરને શોભા આપનારૂં લેપન.

૧૮ હરદેનું ચૂર્ન, લીંબડાનાં પાનડાં, આંબાની
છાલ, દાહિમના પુષ્પનાં દિટીયાં અને મોગરાનાં
અથવા મેંદીનાં પાનડાં એઓને વાટી તેઓનું લેપન
કરાવવું. આ શરીરને સુશોભિત દેખાડનારૂં અને
ફોડલીઓ વગેરેને નષ્ટ કરનારૂં લેપન રાજાઓને
લાયક છે.

વાજીકરણ તંત્ર.

અધ્યાય ૨૬ મો.

૧ અથાતઃ ક્ષીણવલીયં વાજીકરણચિકિ-
ત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ક્ષીણવલીય-
વાજીકરણચિકિત્સિતં' નામના અધ્યાયનું તે પ્ર-
માણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધ-
ન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ કલ્પસ્યોદગ્રવયસો વાજીકરણસેવિનઃ ।
સર્વેષ્વતુષ્વહરહર્વ્યવાયો ન નિવારિતઃ ॥

નિત્ય મૈથુન કરવાનો કોને નિષેધ નથી.

૨ જે પુરુષ રોગોથી રહિત, જુવાન અને વાજી-
કરણોનું સેવન કરનાર હોય તેને સઘળી ઋતુ-
ઓમાં પ્રત્યેક દિવસે મૈથુન કરવાનો નિષેધ નથી.

૩ સ્થવિરાણાં રિરિંસૂનાં સ્ત્રીણાં વાહ્યભ્યમિ-
ચ્છતામ્ ।

યોપિત્તપ્રસજ્ઞાત્ક્ષીણાનાં ક્લીવાનામહપરેતસામ્ ॥

વિલાસિનામર્થવતાં રૂપયૌવનશાલિનામ્ ।

નૃણાં ચ बहुभार्याणां योगा वाजीकरा हिताः

ઓનો સંગ કરી શકે, જેથી સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્યારો લાગે
અને જેથી શરીરમાં પુષ્ટિ તથા પરમશક્તિ પામે તે વાજી-
કરણ કેહેવાય છે. સૂત્રસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયનો ૧૧ મો
વિષય વાંચો.

વાજીકરણ યોગો કોને કોને માટે હિતકારી છે.

૩ જેઓ વૃદ્ધ છતાં રમણ કરવાની તથા સ્ત્રી-ઓના પ્રેમની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓને માટે, જેઓ સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ક્ષીણ થઈ જાય હોય તેઓને માટે, જેઓ અલ્પ વીર્યવાળા હોય તેઓને માટે, જેઓ સાધ્ય નપુંસકો હોય તેઓને માટે, જેઓ વિલાસી ધનવાન રૂપાળા તથા જુવાન હોય તેઓને માટે અને જેઓ ઘણી સ્ત્રીઓવાળા હોય તેઓને માટે વાજીકરણ યોગો હિતકારી છે.

૪ સેવમાનો યદૌચિત્યાદ્વાજીવાલ્પર્યવેગવાન ।
નારીસ્તર્પયતે તેન વાજીકરણમુચ્યતે ॥

વાજીકરણ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ.

૪ પુરુષ જેનું જેનું યોગ્ય રીતે સેવન કરવાથી ઘોડાની પેઠે અત્યંત વેગવાળો બનીને સ્ત્રીઓને તૃપ્ત કરે તે તે ઔપધાદિક વાજીકરણ કેહેવાય છે.

૫ ભોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિવિધાનિ ચ ।
વાચઃ શ્રોત્રાનુગામિન્યસ્ત્વચઃ સ્પર્શાઃ સુખાસ્તથા
યામિની સેન્દુતિલકા કામિની નવયૌવના ।
ગીતં શ્રોત્રમનોદ્ધારિ તામ્બૂલં મદિરાઃ સ્વજઃ ॥
મનસશ્ચાપ્રતીઘાતો વાજીકુર્વન્તિ માનવમ્ ॥

સામાન્ય વાજીકરણો.

૬ વિચિત્ર ભોજનો, વિવિધ પ્રકારના પીવાના પદાર્થો, કાનને પ્રિય લાગે એવાં વચનો, ચામડીને સુખ આપે એવા સ્પર્શો, ચંદ્રની પ્રભાથી શોભી રહેલી રાત્રિ, નવીન યૌવનવાળી સ્ત્રી, કાનનું તથા મનનું હરણ કરે એવું ગાયન, નાગરવેલનાં પાન, મદિરાઓ, માલાઓ અને મનનો અપ્રતિઘાત એઓ પુરુષને મૈથુનમાં ઘોડા જેવો કરે છે.

૬ તૈસ્તૈર્ભાવૈરહૃદૈસ્તુ રિરંસોર્મનસિ ક્ષતે ।
દ્રેપ્યસ્ત્રીસમ્પ્રયોગાચ્છૈવ્યં તન્માનસં સ્મૃતમ્ ॥
કટુકામ્લોષ્ણલવણૈરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।
સૌમ્યધાતુક્ષયો દષ્ટઃ ક્ષૈવ્યં તદપરં સ્મૃતમ્ ॥
અતિવ્યવાયશીલો યો નચ વાજિક્રિયારતઃ ।
ધ્વજમહમવાપ્રોતિ સ શુકલ્યહેતુકમ્ ॥

મહતા મેઢરોગેણ મર્મચ્છેદેન વા પુનઃ ।

ક્ષૈવ્યમેતચ્ચતુર્થં સ્યાન્નૃણાં પુસ્ત્વોપઘાતજમ્ ॥

જન્મપ્રભૃતિ યઃ ક્લીબઃ ક્ષૈવ્યં તન્સહજં સ્મૃતમ્ ।

વલિનઃ ક્ષુબ્ધમનસો નિરોધાદ્રહ્યચર્યતઃ ॥

પટ્ટં ક્ષૈવ્યં મતં તત્તુ સ્થિરશુક્રનિમિત્તજમ્ ।

અસાધ્યં સહજં ક્ષૈવ્યં મર્મચ્છેદાચ્ચ યદ્ભવેત્ ॥

સાધ્યાનામિતરેષાં તુ કાર્યાં હેતુવિપર્યયઃ ।

નપુંસકપણાના સાત ભેદ અને તેઓમાંના

પાંચ સાધ્ય ભેદોની ચિકિત્સા

કરવાની પદ્ધતિ.

૬ મૈથુન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનું મન મય, શોક તથા ક્રોધ વગેરે દુઃખદાયી વિકારોથી અસ્વસ્થ થતાં અથવા મનમાં જેના ઉપર અરુચિ થાય એવી સ્ત્રીનો સમાગમ થતાં શિશ્ન નર્મા જાય છે એ માનસિક નપુંસકપણું કેહેવાય છે. ૧.

તીસા, ટાટા, ગરમ તથા ટાટા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ પામેલા પિત્તને લીધે વીર્ય વળીજતાં જે નપુંસકપણું થાય છે તે પિત્તજ નપુંસકપણું કેહેવાય છે. ૨.

જે પુરુષ અત્યંત મૈથુન કરવાના સ્વભાવવાળો હોય અને વાજીકરણનો ઉપયોગને જારી રાખતો ન હોય તે પુરુષનું શિશ્ન ઘરાવર ઝંચું થવાને અસમર્થ થતાં જે નપુંસકપણું થાય છે તે વીર્યક્ષયજન્ય નપુંસકપણું કેહેવાય છે. ૩.

શિશ્નમાં કોઈ મોટો રોગ ઉત્પન્ન થવાથી શિશ્નનું ઝટવામાં અસમર્થપણું થાય છે તે રોગજન્ય નપુંસકપણું કેહેવાય છે. ૪.

વીર્યનું વહન કરનારી નસનું છેદન થવાથી શિશ્નનું ઝટવામાં જે અસમર્થપણું થાય છે તે શિશ્નચ્છેદજન્ય નપુંસકપણું કેહેવાય છે. ૫.

જે નપુંસકપણું જન્મથીજ હોય તે સહજ નપુંસકપણું કેહેવાય છે. (શરીરસ્થાનના ૨ જા અધ્યાયના ૨૬ થી ૨૯ માં વિષયસૂધી વાંચો.) ૬.

શરીર વળવાનું છતાં અને મન કામદેવથી

શુદ્ધ થતાં છતાં મનનો નિરોધ કરીને વ્રહ્મચર્ય પાઠવાથી વીર્યનું સ્તંભન થતાં જે નપુંમકપણું થાય છે તે શુક્રસ્તંભજન્ય નપુંમકપણું કેહેવાય છે. ૭.

૫ સાત પ્રકારનાં નપુંમકપણાંઓમાં મહજ અને શિરાચ્છેદજન્ય ૫ જે નપુંમકપણાં અર્થાત્ પાંચમું અને છટું ૫ જે અમાધ્ય છે. વાર્કીનાં પાંચ નપુંમકપણાં કે જેઓ માધ્ય છે તેઓને મટાડવાને માટે તેઓ જેઓથી થયાં હોય તે નિદાનોને ટાળે એવી ચિકિત્સા કરવી. (મૂલમાં ૪ થા તથા ૧ મા મેદનો સમાવેશ કરીને ૬ ની સંખ્યા આપી છે.

૭ વિધિર્વાજીકરો યસ્તુ તં પ્રવક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ।

વાજીકરણ પ્રયોગો કેહેવાનો ઉપક્રમ.

૭ હવે પુરુષો જે પ્રયોગોથી મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવા સમર્થ થાય છે તે પ્રયોગો કહું છું.

૮ તિલમાપવિદારીણાં શાલીનાં ચૂર્ણમેવ વા ।

પૌણ્ડ્રકેશુરસેનાર્દ્રં મર્દિતં સૈન્ધવાન્વિતમ્ ॥

વરાહમેદસા યુક્તાં ઘૃતેનોત્કારિકાં પચેત્ ।

તાં ભક્ષયિત્વા પુરુષો ગચ્છેત્તુ પ્રમદાશતમ્ ॥

વાજીકરણનો પેહેલો તથા વીજો પ્રયોગ.

૮ તિલ, અડદ અને વિદારીકંદ (ફગવેલાનો કંદ) એઓના બારીક ચૂર્ણને પૌંડ્રક નામની મિશ્ર-વર્ણવાળી શેલડીના રસથી ભીંજવી, સૂવ મસઝી, સૈંધવથી તથા સૂવરના મેદથી યુક્ત કરીને ઘીથી તેની રોટલી પકાવવી. આ રોટલીનું ભક્ષણ કરવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

અથવા એવીજ રીતે રાતા ચોખાના લોટની રોટલી પકાવીને તેનું ભક્ષણ કરવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

૯ વસ્તાણ્ડસિદ્ધે પયસિ ભાવિતાનસકૃત્તિલાન્ ।

વાજીકરણનો ત્રીજો પ્રયોગ.

૯ બકરાના વૃષ્ણો નાચીને પકાવેલા દૂધની સાત દિવસ સૂધી તિલોને ભાવના આપી તે તિલોનું ભક્ષણ કરવાથી પુરુષ પેહેલી વારની પેટેજ ઉત્સુક બનીને અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

૧૦ શિશુમારવસાપકાઃ શંકુલીસ્તૈસ્તિલૈઃ કૃતાઃ
યઃ ક્ષાદેત્સ પુમાન્ગચ્છેત્સ્ત્રીણાં શતમપૂર્વવત્ ।

વાજીકરણનો ચોથો પ્રયોગ.

૧૦ બકરાના વૃષ્ણો નાચીને પકાવેલા દૂધની સાત દિવસ સૂધી તિલોને ભાવના આપી તે તિલોની શિશુમારની (દરીયાઈ કૂતરાની) ચર-વીમાં સુંવાઝીઓ પકાવવી. આ સુંવાઝીઓનું ભક્ષણ કરવાથી પુરુષ પેહેલી વારની પેટેજ ઉત્સુક બનીને અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

૧૧ પિપ્પલીલવણોપેતં વસ્તાણ્ડં ક્ષીરસર્પિષા ॥

સાધિતં ભક્ષયેદ્યસ્તુ સ ગચ્છેત્પ્રમદાશતમ્ ।

વાજીકરણનો પાંચમો પ્રયોગ.

૧૧ બકરાના વૃષ્ણોને પીપઝી તથા સૈંધ-વથી યુક્ત કરી દૂધમાં તથા ઘીમાં પકાવીને ખાવા. આ ખાવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

૧૨ પિપ્પલીમાપશાલીનાં યવગોધૂમયોસ્તથા ॥

ચૂર્ણભાગૈઃસમૈસ્તૈસ્તુ ઘૃતેપૂપાલિકાં પચેત્ ।

તાં ભક્ષયિત્વા પીત્વા તુ શર્કરામધુરં પયઃ ॥

નરશ્ચટકવદ્ગચ્છેદશ વારાન્નિરન્તરમ્ ।

વાજીકરણનો છઠ્ઠો પ્રયોગ.

૧૨ પીપઝ, અડદ, રાતા ચોખા, જવ અને ઘઉં એઓનાં બારીક ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ તેઓની ઘીમાં પોઝી પકાવી તે પોઝીનું ભક્ષણ કરવું અને તે ઉપર સાકરથી મધુર કરેલું દૂધ પીવું. આમ કરવાથી પુરુષ ચકલાની પેટે તુરત તુરત દશ વાર મૈથુન કરી શકે છે.

૧૩ ચૂર્ણં વિદાર્યાઃ સુકૃતં સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।

સર્પિર્મધુયુતં લીઢ્વા દશ સ્ત્રીરધિગચ્છતિ ॥

વાજીકરણનો સાતમો પ્રયોગ.

૧૩ ફગવેલાના કંદનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને તેજ કંદના સ્વરસની ભાવના આપી મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને ચાટવું. આ ચાટવાથી પુરુષ દશ સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

૧૪ એવમમલકં ચૂર્ણં સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।
શર્કરામધુસર્પિર્ભિર્યુક્તં લીઢ્વા પયઃ પિવેત્ ॥
એતેનાશીતિવર્ષોઽપિ યુવેવ પરિદ્રવ્યતિ ।

વાજીકરણનો આઠમો પ્રયોગ.

૧૪ એ પ્રમાણેજ આમલાંજું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને આમલાંનાજ સ્વરસની ભાવના આપી સાકર, ઘી તથા મધ એઓથી સંયુક્ત કરીને ચાટવું અને તે ઉપર દૂધ પીવું. આ પ્રયોગ કરવાથી ઇંશી વર્ષનો પુરુષ પણ જુવાનની પેટે મૈથુનમાં ઉત્સુક તથા સમર્થ બની જાય છે.

૧૫ પિષ્પલીલવણોપેતે બસ્તાળે ઘૃતસાધિતે ॥

વાજીકરણનો નવમો પ્રયોગ.

૧૫ વકરાના વૃષ્ણો પીપળના તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરી ઘીમાં પકાવીને खावा અને તેની ઉપર દૂધ પીવું તથા માખણ खावું. આમ કરવાથી પુરુષ ઘોડાની પેટે મૈથુન કરવામાં સારી પેટે સમર્થ થાય છે.

૧૬ શિશુમારસ્ય વાલાદેત્તે તુ વાજીકરં શ્રુશમ્ ।

વાજીકરણનો દશમો પ્રયોગ.

૧૬ શિશુમારના (દરીયાઈ કૂતરાના) વૃષ્ણો પીપળના તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરી ઘીમાં પકાવીને खावा અને તેની ઉપર દૂધ પીવું તથા માખણ खावું. આમ કરવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો અત્યંત સમર્થ થાય છે.

૧૭ કુલીરકૂર્મનક્રાણામણ્ડાન્યેવં તુ ભક્ષયેત્ ॥

વાજીકરણનો અગીયારમો પ્રયોગ.

૧૭ કુડચલ, કાચવો અને મધર એઓનાં ઇંડાંઓ પીપળના તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરી ઘીમાં પકાવીને खावा અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આમ કરવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે.

૧૮ મહિષર્ષભવસ્તાનાં પિવેચ્છુક્રાણિ વા નરઃ ।

વાજીકરણનો બારમો પ્રયોગ.

૧૮ પાહો, શૂંટ અને વકરો એઓનાં વીર્યો પી-

વામાં આવે તો તેથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. (હલ્લન કેહે છે કે એઓના વૃષ્ણોને પીપળના તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરી ઘીમાં પકાવીને खावा.)

૧૯ અંશ્વત્થફલમૂલત્વક્લુઙ્ગાસિદ્ધં પયો નરઃ ॥

પીત્વા સશર્કરાશૌદ્રં કુલિઙ્ગ ઇવ દ્રવ્યતિ ।

વાજીકરણનો તેરમો પ્રયોગ.

૧૯ પીપળનાં ફલ, મૂલ, છાલ અને ટીશીઓ એઓનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા દૂધમાં સાકર તથા મધ નાખીને તે દૂધ પીવું. આમ કરવાથી પુરુષ ચકલાની પેટે વારંવાર તુરત તુરત મૈથુન કરી શકે છે.

૨૦ વિદારીમૂલકલ્કં તુ ઘૃતેન પયસા નરઃ ॥

ઉદુમ્બરસમં પીત્વા વૃદ્ધોઽપિ તરુણાયતે ।

વાજીકરણનો ચૌદમો પ્રયોગ.

૨૦ ફગવેલાના મૂળનો ડંબરાના ફલ જેટલો કલ્ક દૂધમાં તથા ઘીમાં બનાવી તેને દૂધની તથા ઘીની સાથે પીવો. આમ કરવાથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ મૈથુન કરવામાં જુવાન જેવો બની જાય છે.

૨૧ માપાણાં પલમેકં તુ સંયુક્તં શૌદ્રસર્પિષા ॥

અવલિહ્ય પયઃ પીત્વા તેન વાજીભવેન્નરઃ ।

વાજીકરણનો પંદરમો પ્રયોગ.

૨૧ ચાર તોલાં માર અડદનો લોટ મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને ચાટવો અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આમ કરવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે.

૨૨ ક્ષીરપક્વાંસ્તુ ગોધૂમાનાત્મગુપ્તાફલૈઃ સહ ॥

શીતાન્યૃતયુતાન્વાદેત્તતઃ પશ્ચાત્પયઃ પિવેત્ ।

વાજીકરણનો સોઠમો પ્રયોગ.

૨૨ ઘડને કૌંચાનાં ફળોની સાથે દૂધમાં પકાવી થંડા કરી તેમાં ઘી નાખીને खावा અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આમ કરવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે.

૨૩ નક્રમૂષિકમણ્ડકચટકાણ્ડકૃતં ઘૃતમ્ ॥

પાદાભ્યક્તેન કુરુતે વલં ભૂમિં તુ ન સ્પૃશેત્ ।
યાવત્સ્પૃશતિ નાં ભૂમિં તાવદ્રચ્છેધિરન્તરમ્ ॥

વાજીકરણનો મત્તરમો પ્રયોગ.

૨૩ મધર, હંદર, હેડકો અને ચકલીનાં ફંડાં
એઓના કલ્કથી તથા કાથથી ઘી પકાવીને તે
ઘીનો વન્ને પગમાં અભ્યંગ કરી પૃથ્વીનો સ્પર્શ નહીં
કરતાં મૈથુન કરવું. જ્યાંસૂધી પૃથ્વીનો સ્પર્શ ન કર-
વામાં આવે ત્યાંસૂધી પુરુષ વારંવાર મૈથુન કરી શકે છે.

૨૪ સ્વયંગુપ્તેશ્વરકયોઃ ફલચૂર્ણં સશર્કરમ્ ॥
ધારોષ્ણેન નરઃ પીત્વા પયસા ન ક્ષયં વ્રજેત્ ॥

વાજીકરણનો અઢારમો પ્રયોગ.

૨૪ કૌચાનાં ફળ અને એશ્વરાનાં ફળ એ-
ઓનું ચૂર્ણ સાકરથી મિશ્રિત કરી તુરત દોઢેલા
(શેડકઢ્યા) દૂધની સાથે પીવું. આ પીવાથી પુ-
રુષ મૈથુન કરવામાં હીનશક્તિવાળો થતોજ નથી.

૨૫ ઉચ્ચટાચૂર્ણમપ્યેવં ક્ષીરેણોત્તમમિપ્યતે ।

વાજીકરણનો ઓગણીશમો પ્રયોગ.

૨૫ સફેદ ચળોટીનાં વીજોનાં ફોતરાં ઉતારી
વીજોનો લોટ કરી તેની દૂધમાં રાવડી કરી સા-
કર નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પુરુષ મૈથુન
કરવામાં અતિમમર્થ થાય છે.

૨૬ શતાવર્યુચ્ચટામૂલં પેયમેવં વલાર્થિના ॥

વાજીકરણનો વીશમો પ્રયોગ.

૨૬ શતાવરી અને સફેદ ચળોટી એઓનાં
મૂલીઆંઓનો કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પીવામાં
આવે તો તેથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં વલવત્તર
થાય છે.

૨૭ સ્વયંગુપ્તાફલૈર્યુક્તં માપસૂપં પિવેન્નરઃ ॥

વાજીકરણનો એકવીશમો પ્રયોગ.

૨૭ કૌચાનાં ફળોથી યુક્ત કરીને રાંધેલી
અડદની દાઢ પીવામાં આવે તો તેથી પુરુષ મૈ-
થુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે.

૨૮ ગુપ્તાફલં ગોશ્વરકાચ્ચ વીજં
તથોચ્ચટાં ગોપયસા વિપાચ્ય ।

સ્વજાહતં શર્કરયા ચ યુક્તં

પીત્વા નરો દૃષ્યતિ સર્વરાત્રમ્ ॥

વાજીકરણનો બાવીશમો પ્રયોગ.

૨૮ કૌચાનાં ફળ, ગોશ્વરનાં વીજ અને સ-
ફેદ ચળોટીનાં વીજ એઓના ચૂર્ણને ગાયના દૂધમાં
પકાવી, તે દૂધ રવાઈથી વલોવી સાકરથી સંયુક્ત
કરીને પીવામાં આવે તો તેથી પુરુષ સઘડી રા-
તમાં વારંવાર મૈથુન કરી શકે છે.

૨૯ માપાન્વિદારીમપિ સોચ્ચટાં ચ
ક્ષીરે ગવાં ક્ષોદ્રઘૃતોપપન્નામ્ ।

પીત્વા નરઃ શર્કરયા સુયુક્તાં

કુલિજ્જવદૃષ્યતિ સર્વરાત્રમ્ ॥

વાજીકરણનો ત્રેવીશમો પ્રયોગ.

૨૯ અડદ, પગવેલાનો કંદ અને ઘોળી ચ-
ળોટીનાં વીજ એઓના ચૂર્ણને ગાયના દૂધમાં પકાવી
તે દૂધને મધ, ઘી તથા સાકર એઓથી સંયુક્ત
કરી પીવામાં આવે તો તેથી પુરુષ આખી રાતમાં
ચકલાની પેટે વારંવાર મૈથુન કરવામાં ઉત્તમુક
થાય છે.

૩૦ ગૃપ્તીનાં વૃદ્ધવત્સાનાં માપર્પણમૃતાં ગવામ્ ।
યત્ક્ષીરં તત્પ્રશંસન્તિ વલકામેષુ જન્તપુ ॥

વાજીકરણનો ચોવીશમો પ્રયોગ.

૩૦ પેલવેતરી, જેઓનાં વાછડાં એક વર્ષનાં
થઈ ગયાં હોય એવી અને જેઓને અડદના લીલા
છોડ સ્વરાવવામાં આવતા હોય એવી ગાયોનું દૂધ
વઢને ઇચ્છનારાં માણસોને માટે વહુ ઉત્તમ છે.

૩૧ ક્ષીરમાંસગણઃ સર્વઃ કાકોલ્યાદિશ્ચ પૂજિતઃ ।
વાજીકરણહેતોર્હિં તસ્માત્તં તુ પ્રયોજયેત્ ॥

સામાન્ય વાજીકરણ પ્રયોગો.

૩૧ સઘડાં દૂધોનો વર્ગ, સઘડાં માંસોનો વર્ગ
અને કાકોલ્યાદિ ગણ એઓ ઉત્તમ વઢ આપનાર
છે એટલા માટે તેઓના પળ વાજીકરણ પ્રયોગો
કરવા.

૩૨ एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलंप्रदाः ।
सेव्या विशुद्धोपचितदेहैः कालाद्यपेक्षया ॥

વાજીકરણ પ્રયોગોની ફલસ્તુતિ
તથા પદ્ધતિ.

૩૨ ઉપર કહેલા વાજીકરણના પ્રયોગો આ-
નંદને, સંતાનને તથા વલ્લને આપનારા છે. પ્રથમ
શરીરને વમનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરી પછી પુષ્ટ
કરીને દેશકાલાદિકના અનુસાર પ્રમાણે તે પ્રયો-
ગોનું સેવન કરવું.

(વાજીકરણતંત્ર સમાપ્ત.)

રસાયનતંત્ર.

અધ્યાય ૨૭. મો.

૧ અથાતઃ સર્વોપઘાતશમનીયં રસાયનં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સર્વોપઘાત-
શમનીયરસાયન’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक्प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥

રસાયન દેવાની અવસ્થા તથા રસા-
યન પ્રયોગથી પેહેલાં સ્નેહન-
શોધનની જરૂર.

૨ પ્રવીણ વૈદ્યે માણસને તેની પેહેલી અવસ્થા-
માં અથવા મધ્ય અવસ્થામાં રસાયનયોગો દેવા

૧ રોગ તથા ક્રોધભયાદિક સઘળા ઉપઘાતો જે-
ઓથી પ્રાપ્ત થાય નહીં એવા રસાયન પ્રયોગોના નિરૂપણ
વિષેનો. જે ઔષધ જરાનો તથા વ્યાધિઓનો વિધ્વંસ
કરનાર હોય, જીવાનીને સ્થિર રાખનાર હોય, નેત્રોનું હિત
કરનાર હોય, ધાતુઓને પુષ્ટિ આપનાર હોય અને વીર્યને
વધારનાર હોય તે ઔષધ રસાયન કહેવાય છે. વાગ્ભટ

અને તેઓ શરીરોનું સ્નેહન તથા શોધન કરીનેજ દેવા.
જેમ રંગ સારા યોગોથી ચડાવેલો છતાં પણ મેલા
વસ્ત્રમાં બરાબર લાગૂ પડતો નથી અને પોતાનું સં-
પૂર્ણ કામ કરી શકતો નથી તેમ રસાયન પ્રયોગ
સારી રીતે ગોઠવેલો છતાં પણ અશુદ્ધ શરીરમાં
બરાબર લાગૂ પડતો નથી અને પોતાનું સંપૂર્ણ કામ
કરી શકતો નથી.

૩ शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा ।
उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् ॥

રસાયન પ્રયોગો કહેવાનો ફલનિર્દેશ-
પૂર્વક ઉપક્રમ.

૩ આ ગ્રંથના તે તે પ્રદેશોમાં શરીરના દોષ-
જન્ય (રોગારૂપ) તથા માનસિક (ક્રોધાદિકરૂપ)
જે જે ઉપઘાતો કહ્યા છે તેઓનું જેઓથી જીવન-
પર્યંત નિવારણ થાય એવા રસાયન પ્રયોગો કહું છું.

૪ शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः ।
त्रिशः समस्तमथ वा प्राकर्षीतं स्थापयेद्वयः ॥

શીતજલાદિકના સેવનરૂપ

રસાયન પ્રયોગો.

૪ શીતલ જલ, દૂધ, મધ અને ઘી એ ચાર
પદાર્થોમાંથી એક પદાર્થ, બે પદાર્થો, ત્રણ પદાર્થો
અથવા એ ચારે પદાર્થો મોજન કન્યાથી પેહેલાં
પાવામાં આવે તો યૌવન લાંબા કાલ સ્થી ટકી
રહે છે.

૫ तत्र विडङ्कतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधु-
युक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत शीततोयं
चानुपिवेदेवमहरहर्मासम् । तदेव मधुयुक्तं
मल्लાતકકાથેન વા મધુદ્રાક્ષાકાથયુક્તં વા
મધ્વામલકરસામ્યાં વા ગૂડ્ઝીકાથેન વા ।

કહે છે કે લામ્બોપાયો હિં શસ્ત્રાનાં રસાદીનાં રસા-
યનમ્ શરીરમાં શ્રેષ્ઠ રસરૂધિરાદિકને મેલવવાનો જે
ઉપાય તે રસાયન કહેવાય છે. (ઉત્તરસ્થાન અધ્યાય
૩૯ મો.) આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયનો
૧૦ મો વિષય પણ વાંચો.

एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति । जीर्णे मुद्गाम-
लकयूपेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनम-
श्रीयत् । एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति कृमिनुप-
प्रान्ति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति मासे मासे
प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥

વાવડીંગના પાંચ રસાયન પ્રયોગો

અને તેઓનાં ફલો.

૧ વાવડીંગના ઢાળાઓનું ચૂર્ણ કરી, તેને જે-
ટ્રીમધના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરીને તેનો જટરાગ્નિના
વઢ પ્રમાણે ટાઢા પાણીની માથે ઉપયોગ કરાવવો
અને અનુપાન પણ ટાઢા પાણીનુંજ કરાવવું. આ
પ્રમાણે ઇક મહીના સૂધી નિત્ય કરવું ૧.

અથવા વાવડીંગના ઢાળાઓનું ચૂર્ણ કરી, તેને
મધથી સંયુક્ત કરીને તેનો મીલામાના કાથથી
માથે જટરાગ્નિના વઢ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો
અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરાવવું. આ પ્રમાણે
ઇક મહીના સૂધી નિત્ય કરવું. ૨.

અથવા વાવડીંગના ઢાળાઓનું ચૂર્ણ કરી, તેને
મધથી તથા દ્રાક્ષના કાથથી સંયુક્ત કરીને તેનો
જટરાગ્નિના વઢ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો અને
ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરાવવું. આ પ્રમાણે ઇક
મહીનાસૂધી નિત્ય કરવું. ૩.

અથવા વાવડીંગના ઢાળાઓનું ચૂર્ણ કરી, તેને
મધથી તથા આમલાના રમથી યુક્ત કરીને તેનો
જટરાગ્નિના વઢ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો અને
ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરાવવું. આ પ્રમાણે ઇક
મહીના સૂધી નિત્ય કરવું. ૪.

અથવા વાવડીંગના ઢાળાઓનું ચૂર્ણ કરી, તેને
ગઢોના કાથથી સંયુક્ત કરીને તેનો જટરાગ્નિના
વઢ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો અને ટાઢા પાણીનું
અનુપાન કરાવવું. આ પ્રમાણે ઇક મહીના સૂધી
નિત્ય કરવું. ૫.

આ રીતે આ પાંચ પ્રયોગો કહ્યા. દરેક પ્ર-
યોગમાં ચૂર્ણાદિક ઉદરમાં પચી જાય ત્યારે ટ્ણ

વગરના તથા થોડા સેહવાલા મગના તથા આમ-
લાના યૂષની માથે ધીવાલો ભાત નિત્ય જમાડવો.
આ દરેક પ્રયોગ અરશોને ટાલે છે, કૃમિઓને
હણે છે અને ગ્રંથાદિકનું ગ્રહણ કરવાની તથા ધા-
રણ કરવાની શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રયો-
ગોમાંનો કોઈ પણ પ્રયોગ મહીને મહીને કરવામાં
આવે તો દરેક મહીને આયુષ્યમાં સો વર્ષનો
વધારે થાય છે.

૬ વિડઙ્ગતણ્ડુલાનાં દ્રોણં પિષ્ટપચને પિષ્ટ-
વદુત્સ્વેદ્ય વિગતકપાયં સ્વિન્નમવતાર્યં દષદિ
પિષ્ટમાયસે દ્વદે કુમ્ભે મધૂદકોત્તરં પ્રાવૃષિ મસ-
રાશાવન્તર્ગદે ચતુરો માસાન્નિદધ્યાત્ । વર્ષાપ-
ગ્ને ચોદૃત્યાપસંસ્કૃતશરીરઃ સહસ્રસંપાતાગ્નિ-
દુતં કૃત્વા પ્રાતઃ પ્રાતર્યથાવલમુપયુજીત । જીર્ણે
મુદ્ગામલકયૂપેણાલવણેનાલ્પસ્નેહેન ઘૃતવન્તમો-
દનમશ્રીયાત્ પાંશુશય્યાયાં ચ શયીત । તસ્ય
માસાદર્ઙ્ગે સર્વાઙ્ગેભ્યઃ કૃમયો નિષ્ક્રામન્તિ તાન-
ણુતૈલેનાભ્યક્તસ્ય વંશવિદલેનાપહરેત્ । દ્વિતીયે
પિપીલિકાસ્તૃતીયે યૂકાસ્તથૈવાપહરેત્ । ચતુર્થે
દન્તનમ્બરોમાણ્યવશીર્યન્તે । પંચમે પ્રશસ્તગુણ-
લક્ષણાનિ જાયન્તે । અમાનુષં ચાદિત્યપ્રકાશં
વપુરધિગચ્છતિ । દૂરાચ્છવણાનિ દર્શનાનિ
ચાસ્ય ભવન્તિ । રજસ્તમસી ચાપોહ્ય સત્ત્વમધિ-
તિષ્ઠતિ । શ્રુતિનિગાઢપૂર્વોત્પાદી ગજવલોઽશ્વ-
જવઃ પુનર્યુવાટૌ વર્ષશતાન્યાયુરવાપ્નોતિ ।
તસ્યાણુતૈલમભ્યઙ્ગાર્થે । અજકર્ણકપાયમુત્સાદ-
નાર્થે । સોશીરં કૂપોદકં સ્નાનાર્થે । ચન્દનમુપલે-
પનાર્થે । મહાતકવિધાનવદાહારઃ પરિહારશ્ચ ॥

વાવડીંગનો પ્રકારાંતરથી રસાયન

પ્રયોગ અને તેનાં ફલો.

૬ ઇક હજાર ચોવીશ તોલાં માર વાવડીંગના
ઢાળાઓને લોટ પકાવવાના વાસણમાં લોટની પેટે
વાફવા મેલી, ઉપર આવેલા કાથને કાઢાડી લઈ,
વફાઈ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, છીપર ઉપર વાટી,
લોઢાના મજબૂત ઘડામાં ભરી, તેની ઉપર તે ઘ-

ડામાં મધ તથા પેલો કાથ નાખી, ઘડાનું મો-
હોડું બંધ કરી દર્દને તેને પ્રાવૃષ્ઠ ઋતુમાં (આ-
ષાઢ માસમાં) અંદરના ઘરમાં ભસના ઢગલાની
અંદર રાખી મેલવો. ચાર મહીના સૂધી એમને એમ
રેહેવા દર્દ આશ્વિન માસ વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે
કાઠાડી લઈ, વમનવિરેચનાદિકથી શરીરને શુદ્ધ
કરી, ઋગ્વેદના સહસ્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં
કહેલા મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરીને પછી તે ઘડામાં
રહેલા અરિષ્ટનો નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે જઠરાગ્નિના
બલ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો. એ પછી જાય ત્યારે
તૃણ વગરના અને અલ્પ સ્નેહવાળા મગના તથા
આમળાના યૂપની સાથે ઘીવાળો ભાત જમાડવો
અને ધૂલવાળી શય્યામાં શયન કરાવવું. એ માણસને
એક માસ પૂરો થતાં મઘઝાં અંગોમાંથી કી-
ડાઓ નીકળે છે. કીડાઓ નીકળે ત્યારે વૈદ્યે તે
માણસના શરીરપર અણુતૈલનો (આ સ્થાનના
ચોથા અધ્યાયનો ૨૨ મો વિષય જુવો.) અભ્યંગ
કરી વાંસની સઢી વગેરે વતે કીડાઓને કાઠાડી
લેવા. વીજે મહિને એ માણસના શરીરમાંથી કી-
ડાઓ નીકળે છે અને ત્રીજે મહિને જૂ નીકળે છે.
એઓને પણ ઉપર પ્રમાણેજ કાઠાડી લેવાં. ચોથું
મહિને એ માણસનાં દાંતો, નખો તથા રૂવાડાંઓ
પડી જાય છે. પાંચમે મહિને શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળાં તથા
શ્રેષ્ઠ લક્ષણોવાળાં દાંતો, નખો અને રૂવાડાંઓ
નવાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ માણસ સૂર્યના જેવા તે-
જસ્વી દિવ્ય શરીરવાળો થઈ જાય છે, દૂર પ્રદે-
શમાં થતી વાતોને પણ સાંભળે છે, દૂર પ્રદેશમાં
રહેલા પદાર્થોને પણ દેખે છે, રજોગુણને તથા ત-
મોગુણને છોડી દર્દને સત્વગુણની પ્રધાનતાવાળો
થાય છે, એકવાર સાંભળેલા ગ્રંથાદિકને પાછો

૧ મૂળમાં 'સહસ્રસંપાતાભિદુત' એ શબ્દ છે તેનો
ગયદાસાચાર્ય એવો અર્થ કરે છે કે લક્ષ્મીની ઇચ્છા હોય
તો શ્રીસૂક્તના મંત્રોથી હજાર આહુતિઓ હોમવી અને
પાપક્ષ્યાદિકની ઇચ્છા હોય તો ત્રિપદાગાયત્રીથી હજાર
આહુતિઓ હોમવી.

મોહોડે વોલી દેહે, અપૂર્વ કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનારો
થાય છે, હાથીના જેવા વલ્લવાળો થાય છે,
ઘોડાના જેવા વેગવાળો થાય છે, પાછો જુવાન
થાય છે અને આઠસો વર્ષનું આયુષ્ય પામે છે. એ
માણસને અભ્યંગને માટે અણુતૈલ દેવું, શરીરપરના
મેલને દૂર કરવા માટે મોટા રાઝના જ્ઞાડનો કલ્ક
ચોળવા દેવો, સ્નાનને માટે જેમાં વાળો નાખ્યો હોય
એવું કૂવાનું જલ દેવું, અનુલેપનને માટે શ્વેતચંદન
દેવું અને આ સ્થાનના ૬ ટ્કા અધ્યાયના ૨૦ મા
વિષયમાં કહેલા મહાતકવિધાનમાં જે આહાર
કહ્યો છે તે આહાર દેવો તથા પેરેજી પણ એ મહા-
તકવિધાનમાં કહ્યા પ્રમાણેજ પઢાવવી.

૭ કાશ્મર્યાણાં નિષ્કુલીકૃતાનામેષ એવ
કલ્પઃ પાંશુશય્યાયોજનવર્જમ્ । અત્ર હિ પયસા
શૂતેન ભોક્તવ્યમ્ । આશિપથ્ય પૂર્વેણ સમાનાઃ ।
શોણિતપિત્તનિમિત્તેષુ ચિકારેષ્વેતેષામુપયોગઃ ॥

સીવળનાં ફળોનો રસાયન પ્રયોગ.

૭ સીવળનાં ફળોમાંથી ઠઠીયા કાઠાડી ના-
ખીને તે ફળોનો કલ્પ પણ ઉપર લખેલા વાવડીં-
ગના કલ્પ પ્રમાણેજ કરવો. આ કલ્પમાં માણસને
ધૂલવાળી શય્યામાં સૂવાડવો નહીં અને પકાવેલા
દૂધની સાથે ભાત જમાડવો. આ કલ્પ કરવાથી
પણ ઉપર લખેલા વાવડીંગના કલ્પના જેવાંજ ફળો
થાય છે. રુધિરથી કે પિત્તથી થતી રોગો ઉપર
સીવળનાં ફળોનો પ્રયોગ કરવો ઉત્તમ છે.

૮ યથોક્તપ્રાગારં પ્રવિશ્ય વલ્લમૂલાર્દ્રપલં
પલં વા પયસાલોઙ્ય પિવેત્ । જીર્ણે પયઃ સ-
ર્વિરોદન ઇત્યાહારઃ । એવં દ્વાદશરાત્રમુપયુજ્ય
દ્વાદશ વર્ષાણિ વયસ્તિષ્ઠતિ । એવં દિવસશતમુ-
પયુજ્ય વર્ષશતં વયસ્તિષ્ઠતિ ॥

૨ સીવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. તેના પાનડાં સમુ-
દ્રશોપના ઘાટનાં તથા પીપલાનાં પાનડાંઓથી કાંઈક મોટાં
થાય છે, ફૂલો પીપાળાં થાય છે અને ફળો ત્રાં તથા સ-
ટાશવાળાં થાય છે. શીવળ પોતે કડવા સ્વાદવાળી
હોય છે.

વઢદાણાના છોડનાં મૂઢીયાંઓનો રસાયન પ્રયોગ.

૮ ઇકમાં વીજૂં અને વીજામાં વીજૂં ઇવી રીતે ત્રેવડા વનાવેલા ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી વઢદાણાના છોડનાં ત્રે તોલાં ત્રાગ અથવા ચાર તોલાં ત્રાગ મૂઢીયાના કલ્કને દૂધમાં ઘોઢીને પાવો અને તે પંચી જાય ત્યારે દૂધ, ઘી તથા ત્રાત ઇઓનો આઢાર કરાવવો. આ પ્રમાણે વાર રાત સૂધી ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો વાર વર્ષ સૂધી જુવાની સ્થિર રહે છે અને સો દિવસ સૂધી ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો સો વર્ષ સૂધી સૂવાની સ્થિર રહે છે.

૯ ઇવમેવાતિવલાનાગવલાવિદારીશતાવરીણામુપયોગઃ । વિશેપસ્વાતિવલામુદકેન નાગ-વલાચૂર્ણ મધુના વિદારીચૂર્ણ વા ક્ષીરેણ શતાવરીમખ્યેવં પૂર્વેણાન્યત્સમાનમાશિપશ્ચ સમાઃ । ઇતાસ્ત્વોપધયો વલકામાનાં શોણિતં છર્દયતાં વિરિચ્યમાનાનાં ચોપદિશ્યન્તે ॥

ખપાટ, ગંગેટી, પગવેલોનો કંદ અને શતાવરી, ઇઓના રસાયન પ્રયોગો.

૯ ખપાટ, ગંગેટી, પગવેલાનો કંદ અને શતાવરી ઇઓના રસાયન પ્રયોગો ઉપર લખેલા વઢદાણાના મૂઢીયાનાં પ્રયોગ પ્રમાણજ કરવા. ઇ-

૧ વઢદાણાના છોડ થાય છે. તેમાં પીઢાં ફૂલ થાય છે અને કાઢાં તથા રાઈ જેવડાં વીજો થાય છે. ઇ વીજો વઢદાણા કેહેવાય છે. વઢદાણાના છોડના સાવરણા થાય છે. વઢદાણાને કેટલાઇક લોકો ખરેટી પળ કેહે છે.

૨ ખપાટના મોટા છોડ થાય છે અને તે ત્રે ત્રળ જાતના થાય છે. પલો ચકર જવાં ગોઢ થાય છે અને કાંકસી કેહેવાય છે. ફૂલો પાકાં પીઢા રંગનાં થાય છે. પાનડાં કોમઢ કોમઢ અને પીપઢાના પાનડા જેવા આકારવાઢાં થાય છે. વીજી જાતની ખપાટનાં પાનડાં વપોરીયાના જેવાં થાય છે. વીજી જાતની ખપાટ પીઢા-શવાઢાં તથા મોટાં પાનડાંવાઢી થાય છે.

ઓમાં વિશેપ ઇ છે કે ખપાટના ચૂર્ણનો જઢની સાથે ઉપયોગ કરાવવો, ગંગેટીના ચૂર્ણનો મધની સાથે ઉપયોગ કરાવવો, પગવેલાના કંદના ચૂર્ણનો દૂધની સાથે ઉપયોગ કરાવવો અને શતાવરીનો પળ દૂધની સાથેજ ઉપયોગ કરાવવો. વીજૂં સવઢું ઉપર લખેલા વઢદાણાના છોડના મૂઢીયાના પ્રયોગ પ્રમાણેજ સમજી લેવું. આ પ્રત્યેક પ્રયોગથી પઢ પળ વઢદાણાના છોડના મૂઢીયાના પ્રયોગથી જે થાય તેજ થાય છે. વઢની ઇચ્છા રાખનારાઓને માટે, લોહીની ડલટી કરતા હોય તેઓને માટે અને જેઓને વારંવાર દસ્ત લાગ્યા કરતો હોય તેઓને માટે આ ખપાટ, ગંગેટી, પગવેલાનો કંદ અને શતાવરી ઇ ઔપધોની યોજના કરવાનું કેહેવામાં આવે છે.

૧૦ વારાહીમૂલનુલાચૂર્ણ કૃત્વા તતો માત્રાં મધુયુક્તાં પયસાલોઢ્ય પિવેત્ । જીર્ણે પયઃ સર્પિ-રોદન ઇત્યાઢારઃ । પ્રતિપેધોઢત્ર પૂર્વવત્ । ક્રિયા-પ્રયોગમુપસેવમાનો વર્ષશતમાયુરવામોતિ સ્ત્રીષુ ચાક્ષયતામ્ ॥

ઇતેનૈવ ચૂર્ણેન પયોઢવચૂર્ણ્ય શૃતશીતમ-ભિમથ્યાજ્યમુત્પાઢ્ય મધુયુતમુપયુઢીત સાય-મ્પ્રાતરેકકાલં વા । જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદન ઇત્યા-ઢારઃ । ઇવં માસમુપયુજ્ય વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥

૩ ગંગેટીના જ્ઞાડનાં ફૂલો સફેદ થાય છે અને પઢો ત્રામળાં સરખાં ચાર ચાર મેઢાં થાય છે. ટાટાં, મીઢાં તથા તૂરાં ઇ પઢો દીટીયાઓની સાથે લટકતાં હોય છે. ત્રામળાનાં પઢો તો જ્ઞાડની ઢાલ સાથે ચોટ્યાજ રહે છે ઇટલો પઢક છે.

૪ પગવેલાનો કંદ વિદારીકંદ કેહેવાય છે અને મોંકોઢું પળ કેહેવાય છે. સફેદ વિદારીકંદ ક્ષીર-વિદારી કેહેવાય છે.

૫ શતાવરીના સફેદ રંગવાઢા વેલા થાય છે. પાનડાં શરૂના પાનડાં જેવાં થાય છે. શતાવરીને કેટલા ઇક ઇકલકંટો કેહે છે.

વારાહીનાં મૂલીયાના વે રસાયન પ્રયોગો.

૧૦ વારાહીનાં મૂલીયાંઓનું ચારસો તોલાં માર ચૂર્ણ કરી તેમાંથી અનુકૂલ પડતી માત્રા મધથી સંયુક્ત કરી દૂધમાં ઘોલીને પાવી અને તે માત્રા પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી અને માત્ર એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગમાં મહાતકના વિધાન પ્રમાણેજ પરેજી પલાવવી. (આ સ્થાનના છઠ્ઠા-અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય જુઓ.) આ પ્રયોગનું સેવન કરનારો પુરુષ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે અને મૈથુનમાં ક્ષીણશક્તિવાળો થતો નથી.

વારાહીના મૂલીયાનું ચૂર્ણ દૂધમાં મમરાવી, તે દૂધને ઊનું કન્યા પછી થંદું પાડી, વળોવી, તેમાંથી ઘી ઉત્પન્ન કરી, તે ઘી મધથી સંયુક્ત કરીને સાંજે તથા પ્રભાતે અથવા સાંજે કે પ્રભાતે સ્વરાવનું અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા માત્ર એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ એક મહિના સૂધી નિત્ય કરવામાં આવે તો તેથી સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧ ચક્ષુઃકામઃ પ્રાણકામો વા વીજકસારાગ્નિમન્થમૂલં નિષ્ક્રાધ્ય માપપ્રસ્થં સાધયેત્ । તસ્મિન્નિસધ્યતિ ચિત્રકમૂલાનામક્ષમાત્રં કલ્કં દયાદામલકરસચતુર્થભાગમ્ । તતઃ સ્વિન્નમવતાર્ય

૧ પાહાડોમાં વારાહીના વેલા થાય છે. એનાં પાનડાં નાગરવેલનાં પાન સરખાં થાય છે. એ વેલા જમીન ઉપર ચાલે છે. એ વેલા હાથ હાથને છેટે જમીનમાં મૂલીયાં મૂકતા જાય છે અને જ્યાં જ્યાં તે મૂલીયાં હોય ત્યાં ત્યાં ગાયનાં સ્ત્રીની પેટે જોડાજોડ બન્ને કંદ થાય છે. એ કંદોઉપર રંછાડ ઘણી હોય છે. વારાહીકંદો ડુકરકંદ પણ કહેવાય છે. કારણ કે એઓ રંછાડવાળા હોય છે તથા તેઓને ડુકરો સ્વાઈ જાય છે. 'વારાહીકંદ' એ નામ પણ એ ઉપરથીજ છે.

૨ વીંચલાનાં શાક મોટાં થાય છે. તેનાં પાનડાં પીપરના પાનડાં જેવાં પણ જરા નાનાં થાય છે. ફૂલ પીલાં તથા આવળના જેવાં થાય છે. એના લાકડાનો સાર પીલો થાય છે. મનુ ઝાકડું પાણીમાં પલાલવાથી

સહસ્રસમ્પાતામિદુતં કૃત્વા શીતીભૂતં મધુસર્પિર્ભ્યાં સંસૃજ્યોપયુક્તિત યથાબલમ્ । લવણં પરિહરન્મક્ષયેત્ । જીર્ણે મુદ્દામલકયૂપેનાલવણેન ઘૃતવન્તમોદનમશ્રીયાત્ પયસા વા માસત્રયમેવમાભ્યાં પ્રયોગાભ્યાં ચક્ષુઃ સૌપર્ણવદ્ભવત્યનલ્પવલઃ સ્ત્રીષુ ચાક્ષયો વર્ષશતાયુર્ભવતીતિ ॥

અડદના વે રસાયન પ્રયોગો.

૧૧ નેત્રોને અથવા શરીરને વલવત્તર કરવાની જેને ઇચ્છા હોય તેને માટે વીંચલાના (ચિયાના) સારનો તથા અરણીનાં મૂલનો ક્વાથ કરી તેમાં ચોસઠ તોલાં માર અડદ વાફવા. એ વાફાતા હોય તે સમયમાં ચોયા માગનો આમલાનો રસ અને એક તોલાં માર ચિત્રકનાં મૂલીયાંનો કલ્ક નાખવો. વાફાઈ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઋગ્વેદના સહસ્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરી, અડદને થંડા પાડી, લૂણ નહીં નાખતાં મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને તેઓનો જટરાગ્નિના વલ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો. પચી જાય ત્યારે લૂણ વગરના મગના તથા આમલાના યૂપની સાથે ઘીવાળો માત્ર જમાડવો. ૧.

અથવા એ અડદ પચી જાય ત્યારે દૂધની સાથે ઘીવાળો માત્ર જમાડવો. ૨.

આ વે પ્રયોગોમાંથી ગમે તે પ્રયોગ ત્રણ મગલીનાં જંબાં કાઢો રંગ થાય છે. સ્ત્રીઓ એ રંગથી સાંઈવતે હાથપગમાં ઢુંદળાં (ત્રાજવાં) પાડે છે. વીંચલાનાં ગુંદર હીરાદગ્ધન કહેવાય છે. કાઢા સારવાળો વાંચલો વધારે ગુણકારી છે.

૩ અરણીનાં મોટાં શાક થાય છે. પાનડાં ગોળ, શીળાં કરકરીયાં વાળાં તથા મંબવાળાં થાય છે. ફૂલો સફેદ થાય છે અને ફાલો નાહાના કરમદા જેવડાં થાય છે.

૪ ચિત્રાના છોડ સફેદ ફૂલવાળા, કાઢાં ફૂલવાળા અને રાતાં ફૂલવાળા એમ ત્રણ જાતના થાય છે. ચિત્રાનાં મૂલીયાં વાટી અંગ ઉપર શેષલી મૂકવાથી વલ્લતથા ઉઠે છે અને એક કલાક રહે તો ફોડલો ઉપડે છે. આથીજ તેનું 'અમિ' એ નામ છે. સફેદથી કાઢો અને કાઢાથી રાતો ઉત્તમ છે. સફેદનો અનુભવ પણ મઝેલો છે.

હિના સૂધી કરવામાં આવે તો ચક્ષુઓ ગરુડ પક્ષીનાં ચક્ષુઓ જેવાં બલવત્તર થાય છે. શરીરવલ્લ અત્યંત વધે છે. મૈથુન કરવામાં શક્તિ અક્ષીજન રહ્યા કરે છે અને સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૨ ભવતિ ત્રાત્ર ॥

પયસા સહ સિદ્ધાનિ નરોઽસનફલાનિ યઃ ।
મક્ષયંત્પયસા સાદ્ધ વયસ્તસ્ય ન શીર્યતે ॥

વીવલાનાં ફલોનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૨ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિયે સ્વમુખથી કહ્યું છે કે જે માણસ દૂધમાં પકાવેલાં વીવલાનાં ફલોને દૂધની સાથે ખાવાનો પ્રયોગ કરે તે માણસનું યૌવન વીંચાઈ જતું નથી.

અધ્યાય ૨૮ મો.

૧ અથાતો મેધાયુષ્કામીયં રસાયનં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મેધાયુષ્કામીયરસાયનચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ મેધાયુઃકામઃ શ્વેતાવલ્ગુજફલાન્યાત-
પપરિશુષ્કાણ્યાદાય સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કૃત્વા ગુડે-
ન સહ સમાલોઢ્ય સ્નેહકુમ્ભે સત્તરાત્રં ધાન્ય-
રાશૌ નિદધ્યાત્ । સત્તરાત્રાદુદૃત્ય હૃતદોષસ્ય
યથાવલં પિષ્ઠં પ્રયચ્છેદનુદિતે સૂર્યે । ઉષ્ણોદકં
ચાનુપિવેત્ । મહાતકવિધાનવચ્છાગારપ્રવેશઃ ।
જીર્ણૌપધશ્ચાપરાહ્ણે હિમાભિરદ્ધિઃ પરિષિક્ત-
ગાત્રઃ શાર્લીનાં પષ્ટિકાનાં વા પયસા શર્કરામધુ-
રેણૌદનમશ્રીયાદેવં પળમાસાનુપયુજ્ય વિગત-

૧ પ્રતિઘાત ન પામે એવી બુદ્ધિ તથા ઘનું આયુષ્ય આપે એવા રસાયન પ્રયોગોના નિરૂપણ વિષેનો.

૨ બાવચીના છોડ સફેદ પૂલવાલા અને કાઢાં પૂ-

પાપ્મા બલવર્ણોપેતઃ શ્રુતિનિગાદી સ્મૃતિમાન-
રોગો વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥

કુષ્ઠિનં પાણ્ડુરોગિણમુદરિણં વા કૃષ્ણાયા
ગોમૂત્રેણાલોઢ્યાર્દ્રપલિકં પિષ્ઠં વિગતલૌહિલ્યે
સવિતરિ પાયયેત । પરાહ્ણે ચાલવણેનામલકયૂ-
પેણ સર્પિષ્મન્તમોદનમશ્રીયાત્ । एवं मासमुप-
युज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ॥

બુદ્ધિ અને આયુષ્ય એ બન્નેની વૃદ્ધિને
માટે રસાયનપ્રયોગોનું પ્રકરણ.

બાવચીના વે રસાયન પ્રયોગો.

૨ જો બુદ્ધિ તથા આયુષ્ય એ બન્નેની વૃદ્ધિની
ઇચ્છા હોય તો સફેદ ફૂલોવાળી બાવચીનાં તદ-
કામાં સુકાળાં ફલોને લઈ, તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ
કરી, તે ચૂર્ણને ગોઠથી મિશ્રિત કરી, ઘીના ટીઢા
વડામાં નાખી, વડાનું મોહોડું બંધ કરી, તે વડાને
ધાન્યના ઢગલામાં સાત રાત સૂધી દાટી મૂકવો.
સાત રાત થઈ ગયા પછી કાઢાડી લઈ, વમનવિ-
રેચનાદિકથી શરીરનું શોધન કરી, સૂર્યોદયથી પે-
હેલાં જઠરાગ્નિના વલ્લપ્રમાણે તેમાંથી પીંડો ખવરા-
વવો અને ખાધા પછી તે ઉપર ઝનું પાણી પાવું. આ
પ્રયોગમાં પળ મહાતકના વિધાન (આ સ્થાનના
છઠ્ઠા અધ્યાયનો ૨૦ મો વિષય જુવો) પ્રમાણે પવન
વગરના ઘરમાં રહેવું. ઔપધ પૂર્વી ગયા પછી અ-
પરાહ્ણ સમયે ટાઢાં જલ્લવતે સ્નાન તથા પરિપેચન
કરી સાકરથી મધુર કરેલા દૂધની સાથે રાતા ચો-
ખાનો કે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો. આ
પ્રમાણે છ મહિના સૂધી કરવામાં આવે તો પાપો
ટલી જાય છે, ઉત્તમ વલ્લ તથા ઉત્તમ વર્ણ પ્રાપ્ત
થાય છે, ગ્રંથાદિકનું એકવાર શ્રવણ થતાંજ તે
ગ્રંથાદિક મોહોડે બોલી દેખાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે, સ્મરણશક્તિ વહુજ પ્રાપ્ત થાય છે, આ-
રોગ્ય રેહે છે અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ૧.

લવાલા એમ વે જાતના થાય છે. એનાં પાનઢાં ગુવા-
રના જેવાં થાય છે અને ફલો ક્ષીણાં તથા જરાક ગંધ-
વાળાં થાય છે.

જો કોઢ, પાંડુરોગ કે ડરરોગ થઇ હોય તો કાઠાં ફૂલવાઢી બાબચીનાં તડકામાં સુકાઇલાં ફલોને લઈ તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી, ગોમૂત્રથી મેઢવી દઈ તેને ઘીના રીઠા ઘડામાં ભરી, મોહોડું બંધ કરીને તે ઘડાને ધાન્યના ઢગલામાં સાત રાત સૂધી ઢાટી મુકવો. સાત રાત થઈ ગયા પછી કાઢાઢી લઈ, વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું શોધન કરી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, સૂર્યની રતાશ મટી જાય તે સમયે ઇટલે થોડોક દિવસ ચઢ્યા પછી જઠરાગ્નિના વઢ પ્રમાણે તેમાંથી પીંઢો લઈને ગોમૂત્રની સાથે પાવો અને અપરાહ્ણ સમયમાં લૂળ વગરના આમલાના યૂષની સાથે ઘીવાઢો ભાત જમાડવો. આ પ્રમાણે ઇક મહીના સૂધી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો રોગો ટઢી જાય છે, સ્મરણશક્તિ વહુજ પ્રાપ્ત થાય છે અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે. ૨.

૩ ઇપ ઇવોપયોગશ્ચિત્રકમૂલાનાં ચિત્રકમૂલે વિશેષો ઢ્વિપલિકં પિપ્પંડં પરં પ્રમાણં શેપં પૂર્વવત્ ॥

ચિત્રક (ચિત્રા)નાં મૂઢીયાના વે રસાયન પ્રયોગો.

૩ ચિત્રકનાં મૂઢીયાંઓના પળ ઉપર પ્રમાણેજ વે રસાયન પ્રયોગો કરવા. આ પ્રયોગોમાં વીજૂં સઘલું ઉપર પ્રમાણેજ લેવું. પરંતુ ઇટલો વિશેષ છે કે ચિત્રકનો જે પીંઢો લેવો તે વધારેમાં વધારે આઠ તોલાં સૂધી લેવો.

૪ હૃતદોષ ઇવ પ્રતિસંસૃષ્ટભક્તો યથાક્રમ-માગારં પ્રવિશ્ય મણ્ડૂકપર્ણીસ્વરસમાદાય સહ-સ્રસમ્પાતાભિહૃતં કૃત્વા યથાવલં પયસાલોઢ્ય પિબેત્પયોડ્નુપાનમ્ । તસ્યાં જીર્ણાયાં પયઃ સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ । ઇવં ત્રીન્માસાનુપયુજ્ઞાનો બ્રહ્મવર્ચસ્વી શ્રુતનિગાઢી ભવતિ વર્ષશતમાયુરવાપ્નોતિ ।

૧ મૂઢમાં જે ‘કૃષ્ણા’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘કાઢી બાવચી’ નથી પણ ‘પીપઢ’ છે ઇમ જેઢ્ઢટાચાર્ય કેહે છે. પરંતુ ગયડાસાચાર્ય ઇ. વાત સ્વીકારી નથી.

ત્રિરાત્રોપોષિતશ્ચ ત્રિરાત્રમેનાં પયસોપયુ-જ્ઞીત તિલૈર્વા સહ । જીર્ણે યવાન્નં પયસા ભક્ષ-યેત્ । ત્રિરાત્રાદૂર્ધ્વં પયઃ સર્પિરોદનં ચોપયુજ્ઞીત ॥

વિલ્વમાત્રં પિપ્પંડં વા પયસાલોઢ્ય પિવેદેવં દશરાત્રમુપયુજ્ય મેઢાવી વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥

હૃતદોષ ઇવાગારં પ્રવિશ્ય પ્રતિસંસૃષ્ટભક્તો ત્રાહ્ણીસ્વરસમાદાય સહસ્રસમ્પાતાભિહૃતં કૃત્વા યથાવલમુપયુજ્ઞીત । જીર્ણે સિશ્ણાપરાહ્ણે યવાગૂમ-લવણાં પિબેત્ ક્ષીરસાત્મ્યો વા પયસા પિબેત્ । ઇવં સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય બ્રહ્મવર્ચસ્વી મેઢાવી ભવતિ । ઢ્વિતીયં સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય ગ્રન્થમીપ્સિ-તમુત્પાદયતિ । નષ્ટં ચાસ્ય પ્રાઢુર્ભવતિ । તૃતીયં સપ્તરાત્રમુપયુજ્ય ઢ્વિરુચ્ચારિતં શતમપ્યવધાર-યતિ । ઇવમેકવિંશતિરાત્રમુપયુજ્યાલક્ષ્મીરપ-ક્રામતિ । મૂર્ત્તિમતી ચૈનં વાગ્દેવ્યનુપ્રવિશતિ । સર્વાશ્વેનં શ્રુતય ઉપતિષ્ઠન્તિ । શ્રુતધરઃ પશ્ચ-વર્ષશતાયુર્ભવતિ ॥

ત્રાહ્ણીસ્વરસપ્રસ્થઢ્વયે ઘૃતપ્રસ્થં વિઢઙ્ગતણ્ડુ-લાનાં કુઢવં ઢે ઢે પલે વચાત્રિઘૃતયોઢ્ઢાદશ હરીતકયામલકવિભીતકાનિ શ્લક્ષ્ણપિષ્ટાન્યા-વાપ્યૈકઢ્યં સાધયિત્વા સ્વનુગુપ્તં નિઢધ્યાત્ । તતઃ પૂર્વવિધાનેન માત્રાં યથાવલમુપયુજ્ઞીત । જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ । ઇતેનોર્ઢ્વ-મધસ્તિર્યકકૃમયો નિષ્ક્રામન્તિ । અલક્ષ્મીરપ-ક્રામતિ । પુષ્કરકર્ણઃ સ્થિરવયાઃ શ્રુતનિગાઢી ત્રિવર્ષશતાયુર્ભવત્યેતદેવ કુષ્ટવિષમજ્વરાપસ્મા-રોન્માઢવિષભૂતગ્રહેષ્વન્યેષુ ચ મહાવ્યાધિષુ સંશોધનમાઢિશન્તિ ॥

વિઢ્યાત્રાહ્ણીના પાંચ રસાયન પ્રયોગો.

૪ ક્રમ પ્રમાણે વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સં-શોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થઇની નિર્વઢતાને આ સ્થાનના ૩૯ મા અઢ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે આહા-

૨ ત્રાહ્ણી કે જે વિઢ્યાત્રાહ્ણી પણ કેહેવાય છે તેના છોઢ થાય છે. પાનઢાં નાહાનાં, ગોઢ તથા ક્રકરી-ઢાઢાં થાય છે. સ્વાદ કઢવો અને તૂરો હોય છે.

રથી ટાલી, પવન વગરના અંદરના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી, વિદ્યાબ્રાહ્મીનો સ્વરસ લઈ, ઋગ્વેદના સહસ્ત્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્ત્ર-હોમ કરી, જઠરાગ્નિના વઢ પ્રમાણે સ્વરસની માત્રા લઈ, દૂધમાં મેલવી દઈને પાવી અને સ્વરસની માત્રા પીધા પછી તેની ઉપર દૂધ પાવું. એ માત્રા પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી અને માત્રા એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સૂધી અલ્પપ્રયોગ કરવામાં આવે તો બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત થાય છે, એકવાર સાંભળેલા ગ્રંથાદિકનો તે પ્રમાણેજ પાછો અનુવાદ કરી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે. ૧.

અથવા ત્રણ રાત સૂધી ઉપવાસ કરાવી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, ત્રણ રાત્રિ સૂધી વિદ્યાબ્રાહ્મીના સ્વરસનો દૂધની સાથે અથવા તિલોની સાથે ઉપયોગ કરાવવો અને પચી ગયા પછી દૂધની સાથે જવનું અન્ન સ્વરાવવું. તે પછી ત્રણ રાત સુધી દૂધ, ઘી અને માત્રા એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ અને સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

અથવા ત્રણ રાત સૂધી ઉપવાસ કરાવી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, નિત્ય ચાર તોલાં માર વિદ્યા-બ્રાહ્મીનો કલ્ક દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને જીર્ણ થયા પછી દૂધ, ઘી તથા માત્રા એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે દશ દિવસ સૂધી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો ઉત્તમ ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સો વર્ષનું આયુષ્ય મળે છે. ૩.

અથવા વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્વલતાને આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે આહારથી ટાલી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, વિદ્યાબ્રાહ્મીનો સ્વરસ લઈ, ઋગ્વેદના સહસ્ત્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્ત્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના વઢ પ્રમાણે તે સ્વરસ પાવો અને જીર્ણ થયા પછી અપરાહ્ન સમયમાં લૂણ વગરની

યવાગૂ પાવી અથવા દૂધનું સાત્મ્ય હોય તો દૂધની સાથે લૂણ વગરની યવાગૂ પાવી. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સૂધી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો બ્રહ્મતેજ અને ઉત્તમ ધારણાશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચૌદ રાત સૂધી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો ધારેલો ગ્રંથ રચી શકાય છે અને નષ્ટ થયેલું જ્ઞાન પળ પાછું પ્રકટ થાય છે. એકવીશ રાત સૂધી પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સો શ્લોકોનું પળ બે વાર બોલાયાથી અવધારણ કરી શકાય છે. આ એક-વીશ રાતના પ્રયોગથી અલક્ષ્મી પળ જતી રહે છે, સાક્ષાત્ દેહધારિણી સરસ્વતી દેવી હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, સઘડા વેદો ઉપસ્થિત થઈ જાય છે, એકવાર સાંભળેલો ગંભીર વિષય પળ બરાબર ઠસી જાય છે અને પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૪.

અથવા વિદ્યા બ્રાહ્મીના એકસો અઠ્યાવીશ તોલાંમાર સ્વરસમાં ૬૪ તોલાં માર ઘી, સોઠ તોલાં માર વાવડીંગના દાણાનું વારીક ચૂર્ણ, આઠ તોલાં માર વજનું વારીક ચૂર્ણ, આઠ તોલાં માર નસોતરનું વારીક ચૂર્ણ અને અઢતાલીશ તોલાં માર ત્રિફલાનું વારીક ચૂર્ણ નાખી, એકંદર પકાવી, સિદ્ધ થયેલા ઘીને સારા બંદોબસ્તથી રાખી મેલવું. પછી વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્વલતાને આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે આહારથી ટાલી, ઉપર કહ્યાપ્રમાણે સહસ્ત્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના વઢપ્રમાણે તે ઘીની માત્રાનો ઉપયોગ કરાવવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા માત્રા એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી કૃમિઓ ઝંચા, નીચા તથા આડા માર્ગોથી નીકળી જાય છે, અલક્ષ્મી દૂર થઈ જાય છે, કાન કમઢ જેવા થાય છે, યૌવન સ્થિર થાય છે, એકવાર સાંભળીનેજ તે પાછું બોલી દેખાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રણસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કોઢ, વિષમજ્વર, અપસાર, ઉન્માદ, વિષ, ભૂતો તથા ગ્રહો એઓમાં અને વીજા પળ મહાબ્યાધિઓમાં આ ધીથીજ સંશોધન કરવું એમ આચાર્યો કહે છે. ૫.

૫ હૃતદોષ एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिद्रुतं पयसालोढ्य पिबेज्जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहार एवं द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते द्विरभ्यासात्स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छ-
तमादत्ते चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति ॥

દ્રે દ્રે પલે રૂતરસ્યા વચાયા નિષ્કાથ્ય પિવેત્ પયસા । સમાનં ભોજનં સમાઃ પૂર્વેનાશિષશ્ચ ॥

વચાશતપાકં વા સર્પિર્દ્રોણમુપયુજ્ય પञ्चवर्षशतायुर्भवति गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदां-
श्चापहन्तीति ॥

વજનાં ત્રણ રસાયન પ્રયોગો.

૧ વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, પવન વગરના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી, સફેદ ખુર-
સાળી વજનો આમળાં જેવડો પિંડો કરી, ઉપર કહ્યાપ્રમાણે સહસ્રહોમ કરી તે પિંડાને બ્રાહ્મીના સ્વરસમાં પકાવેલા દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને જીર્ણ થયા પછી દૂધ, ઘી તથા માત એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે બાર રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં કાન દૂરની વાતો સાંભળવાને શક્તિમાન્ થાય છે, ચોવીશ રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં ઉ-
ત્તમ સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, છત્રીશ રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં સો શ્લોકોનું ધારણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અડતાલીશ રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં સઘળું પાપ ટલી જાય છે, ગરુ-
ડપક્ષીના જેવી દૂરદર્શન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, પવન વગરના ઘરમાં રાખી, ખુરસાળીથી જૂદી બીજી જાતની વજને (ઘોડાવજને કે બાલાવજને) એક આમળા જેટલી લઈ, ઉમર કહ્યા પ્રમાણે સહસ્ર-
હોમ કરી, તે વજને દૂધમાં પકાવી, દૂધની સાથે

પાવી અને જીર્ણ થયા પછી દૂધ, ઘી તથા માત એઓનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે બાર રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં કાન દૂરની વાતો સાંભળ-
વાને શક્તિમાન્ થાય છે, ચોવીશ રાત સૂધી કરા-
વવામાં આવતાં ઉત્તમ સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, છત્રીશ રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં સો શ્લોકોનું ધારણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અડતા-
લીશ રાત સૂધી કરાવવામાં આવતાં સઘળું પાપ ટલી જાય છે, ગરુડપક્ષીના જેવી દૂરદર્શન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વજના કાથથી તથા કલ્કથી સો વાર પકા-
વેલા એક હજાર ચોવીશ તોલાં માર ઘીનો જઠ-
રાગ્નિને અનુસરી અવિચ્છિન્ન રીતે યોગ્ય માત્રાથી ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રયોગથી ગલગંડ, અપચી, શ્લીપદ અને સ્વરભેદ એઓ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ પ્રયોગનો બીજો સઘળો વિધિ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવો.)

૬ અથાયુઃકાર્મયં વક્ષ્યામઃ ॥

મન્ત્રોપધસમાયુક્તં સંવન્સરફલપ્રદમ્ ।

આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટેના રસાયન
પ્રયોગોનું પ્રકરણ.

૬ હવે આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટેના રસાયન પ્રયોગો મંત્રોની તથા ઔપધોની સાથે કહીએ છીએ કે જે પ્રયોગો એક વર્ષે ફળ આપે છે.

૭ ચિલ્વસ્ય ચૂર્ણં પુષ્પે તુ હૃત્વા વારાન્સહસ્રશઃ ।
શ્રીસૂક્તેન નરઃ કાલ્યે સસુવર્ણે દિને દિને ।
સર્પિર્મધુયુતં લિહ્યાદલક્ષ્મીનાશનં પરમ્ ॥

બીલાંના ચૂર્ણનો રસાયન પ્રયોગ.

૭ જે દિવસે પુષ્પ નક્ષત્ર હોય તે દિવસે ઋગ્વે-
દમાં કહેલા શ્રીસૂક્તથી દશસહસ્ર હોમ કરી પ્રમા-
તમાં સુવર્ણથી, ઘીથી તથા મધથી મિશ્રિત કરેલું કાચાં બીલાંનું ચૂર્ણ ચાટવામાં આવે તો આયુ-
રેતામા મૂઠરૂપે થાય છે.

૧ વજ ઘળા પાળાવાલી જગ્યામાં થાય છે અને તે

પ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને અલક્ષ્મીનો પળ સારી પેટે વિનાશ થાય છે.

૮ ત્વચ્ચં બિલ્વસ્ય મૂલં ચ ક્વાથયિત્વા દિને દિને ।
પ્રપિવેત્પયસા સાર્દ્ધં સ્નાત્વા હૃત્વા સમાહિતઃ ॥
દશસાહસ્રમાયુષ્યં સ્મૃતં ચુક્તરથં ભવેત્ ।

વીલીની છાલના તથા મૂળના ક્વાથનો
રસાયન પ્રયોગ.

૮ જે દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય તે દિવસે નાહી, દશ હજાર આહુતિઓનો હોમ કરી, નિત્ય વીલીની છાલનો તથા મૂળનો ક્વાથ દૂધની સાથે પીવામાં આવે તો તે રસાયનથી આયુષ્ય વધે છે.

૯ હૃત્વા વિસાનાં ક્વાથં તુ મધુલાજૈશ્ચ સંયુતમ્ ॥
અમોઘં શતસાહસ્રં ચુક્તં ચુક્તરથં સ્મૃતમ્ ।

કમળનાં મૂળોના ક્વાથનો
રસાયન પ્રયોગ.

૯ જે દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય તે દિવસે નાહી, લાખ આહુતિઓનો હોમ કરી, દિવસે દિવસે કમળનાં મૂળોનો ક્વાથ બનાવી તે ક્વાથ મધથી તથા સાઠની ધાળીથી ચુક્ત કરીને પીવામાં આવે તો તે રસાયનથી અવશ્ય આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦ સુવર્ણં પદ્મબીજાનિ મધુ લાજાઃ પ્રિયક્લ્વઃ ॥
ગચ્ચેન પયસા પીતમલક્ષ્મીં પ્રતિવેધયેત્ ।

સુવર્ણ, કમળકાકડી, મધ, સાઠની ધાળી તથા ઘઉંનાં એઓનો
રસાયન પ્રયોગ.

૧૦ પ્રાતઃસ્નાન કરી સુવર્ણ, કમળકાકડીની અંદરથી જે ગર્ભ નીકળે છે તે, મધ, સાઠની ધાળી તથા ઘઉંનાં એઓને ગાયના દૂધમાં વાટી, ગાયના દૂધની સાથે નિત્ય પીવામાં આવે તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને અલક્ષ્મી પળ નષ્ટ થાય છે.

૧૧ નીલોત્પલદલક્વાથો ગચ્ચેન પયસા શૃતઃ ॥
સ સુવર્ણતિલૈઃ સાર્દ્ધં મલક્ષ્મીનાશનઃ સ્મૃતઃ ।

નીલ કમળના ક્વાથનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૧ ગાયના દૂધથી પકાવેલા નીલ કમળના ક્વાથમાં સુવર્ણ તથા તિલ નાખીને તે ક્વાથ નિત્ય પીવામાં આવે તો આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને અલક્ષ્મીનો પળ નાશ થાય છે.

૧૨ ગચ્ચં પયઃ સુવર્ણં ચ મધૂચ્છિદ્રં ચ માક્ષિકમ્
પીતં શતસહસ્રાભિહૃતં ચુક્તરથં સ્મૃતમ્ ।

સુવર્ણ, મીણ અને મધ એઓનો
રસાયન પ્રયોગ.

૧૨ જે દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય તે દિવસે લાખ આહુતિઓનો હોમ કરી દિવસે દિવસે સુવર્ણ, મીણ અને મધ એઓને ગાયના દૂધમાં મિશ્રિત કરી તે દૂધ પીવામાં આવે તો તે રસાયનથી આયુષ્ય વધે છે.

૧૩ વચાઘૃતં સુવર્ણં ચ બિલ્વચૂર્ણમિતિ ત્રયમ્ ॥
મેઘ્યમાયુષ્યમારોગ્યપુષ્ટિસૌભાગ્યવર્દનમ્ ।

વજનું ઘી, સુવર્ણ અને કાચાં બીલાનું
ચૂર્ણ એઓનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૩ વજનું ઘી, સુવર્ણ અને કાચાં બીલાનું ચૂર્ણ એઓનો નિત્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી બુદ્ધિ, આયુષ્ય, આરોગ્ય, પુષ્ટિ અને સૌભાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.

૧૪ વાસામૂલતુલાક્વાથે તૈલમાવાપ્ય સાધિતમ્ ।
હૃત્વા સહસ્રમશ્ચીયાન્મેઘ્યમાયુષ્યમુચ્યતે ।

અરઢૂસીના તૈલનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૪ ચારસો તોલાં ભાર અરઢૂસીનાં મૂળીયાંના ક્વાથમાં પકાવેલું તૈલ નિત્ય જમવામાં આવે તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને બુદ્ધિ પળ વધે છે. આ પ્રયોગના આરંભમાં હજાર આહુતિઓનો હોમ કરવો જોઈએ.

૧૫ યાવકાંસ્તાવકાન્મક્ષેદભિભૂય યવાંસ્તથા ॥
પિપ્પલીમધુસંયુક્તાન્ શિક્ષાચરણવન્નવેત્ ।

જવનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૫ ચારસો તોલાંભાર જવને કૂટી, તેઓનાં

મધ્યો બનાવી તે મધ્યોને પીપલ્લથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને નિત્ય યોગ્ય માત્રાથી ટાવવામાં આવે તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને શાસ્ત્રાભ્યાસ પળ અનાયાસે થાય છે.

૧૬ મધ્વામલકચૂર્ણાનિ સુવર્ણમિતિ ચ ત્રયમ્ ॥
પ્રાશ્યારિષ્ટગૃહીતોઽપિ મુચ્યતે પ્રાણસંશયાત્ ।

મધ, આમલાનું ચૂર્ણ અને સુવર્ણ
એઓનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૬ આમલાનું ચૂર્ણ અને સુવર્ણ એઓને મધમાં કાલવીને નિત્ય ટાવવામાં આવે તો રિષ્ટગ્રસ્ત માણસ પળ બચી જાય છે.

૧૭ શતાવરીઘૃતં સમ્યગુપયુક્તં દિને દિને ॥
સક્ષૌદ્રં સસુવર્ણં ચ નરેન્દ્રં સ્થાપયેદ્વશે ।
શતાવરીના ઘીનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૭ શતાવરીના કાથથી તથા કલ્કથી ઘી પકાવી તે ઘી સુવર્ણથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને યોગ્ય રીતે નિત્ય ટાવવામાં આવે તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને રાજા પળ વશ થાય છે.

૧૮ ગોચન્દના મોહનિકા મધુકં માક્ષિકં મધુ ॥
સુવર્ણમિતિ સંયોગો લેહ્યઃ સૌભાગ્યમિચ્છતા ।

ઘડલાં, પુત્રજીવી, જેઠીમધ, મધ અને
સુવર્ણ એઓનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૮ જેને આયુષ્યની તથા સૌભાગ્યની ઇચ્છા હોય તેણે ઘડલાં, પુત્રજીવી (કે જેને હિંદુ-સ્તાનીમાં જિયાપોતા કહે છે તે,) જેઠીમધ અને સુવર્ણ એઓને મધમાં કાલવીને નિત્ય ચાટવાં.

૧૯ પદ્મનીલોત્પલકાથે યષ્ઠીમધુકસંયુતે ।
સર્પિરાસાદિતં ગવ્યં સસુવર્ણં સદા પિબેત્ ॥
પયશ્ચાનુપિબેત્સિદ્ધં તેષામેવ સમુદ્ભવે ।
અલક્ષ્મીઘ્નં સદાયુષ્યં રાજ્યાય સુભગાય ચ ॥

પદ્માદિ ઘૃતનો રસાયન પ્રયોગ.

૧૯ શ્વેતકમલ, નીલકમલ અને જેઠીમધ એઓના કાથમાં ગાયનું ઘી પકાવી તે ઘી સુવ-

ર્ણથી સંયુક્ત કરીને નિત્ય પીવું અને તે ઉપર એ શ્વેતકમલ વગેરેનાં ફલોના કાથથી પકાવેલું દૂધ પીવું. આ પ્રયોગ કરવાથી આયુષ્ય સારી રીતે વધે છે, અલક્ષ્મી ટળે છે, રાજ્યમાં માન મળે છે અને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૦ યત્ર નોદીરિતો મન્ત્રો યોગેષ્વેતેષુ સાધને ।
શબ્દિતા તત્ર સર્વત્ર ગાયત્રી ત્રિપદા ભવેત્ ॥

જે જે પ્રયોગના વિષયમાં હોમ કરવાનું કહ્યું છે પણ મંત્ર કહ્યો નથી તે તે પ્રયોગના વિષયમાં ગાયત્રીમંત્ર લેવો.

૨૦ આ રસાયન પ્રયોગોમાંના જે જે પ્રયોગના વિષયમાં હોમ કરવાનું કહ્યું છે પણ તે હોમનો મંત્ર જણાવ્યો નથી તે તે પ્રયોગના વિષયમાં ત્રિપદાગાયત્રીમંત્રનું ગ્રહણ કરવું.

૨૧ પાપ્માનં નાશયન્ત્યેતા દ્યુશ્ચોપધયઃ શ્રિયમ્
કુર્યુર્નાગબલં ચાપિ મનુષ્યમમરોપમમ્ ॥

ઉપર કહેલી ઔષધિઓની ફલશ્રુતિ.

૨૧ આ રસાયન પ્રયોગોમાં જણાવેલી ઔષધિઓ પાપને નષ્ટ કરે છે, લક્ષ્મી આપે છે અને માણસને હાથીના જેવા બલવાળો તથા દેવ જેવા પ્રભાવવાળો બનાવી દે છે.

૨૨ સતતાધ્યયનં વાદઃ પરતન્ત્રાવલોકનમ્ ।
તદ્વિદ્યાચાર્યસેવા ચ બુદ્ધિમેધાકરો ગણઃ ॥

નિરંતર અધ્યયનાદિક પણ રસાયન પ્રયોગોની પેઠેજ બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે.

૨૨ નિરંતર અધ્યયન, વાદ, પરાયા તંત્રોનું (ન્યાય, સાંખ્ય તથા વ્યાકરણ વગેરેનું) અવલોકન અને તે તે વિદ્યાઓને જાણનારા આચાર્યોનું સેવન એ વર્ગ પણ રસાયન પ્રયોગોની પેઠેજ બુદ્ધિની તથા ધારણાશક્તિની વૃદ્ધિ કરે છે.

૨૩ આયુષ્યં ભોજનં જીર્ણં વેગાનાં ચાવિધારણમ્ ।
બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ સાહસાનાં ચ વર્જનમ્ ॥

બ્રહ્મચર્યાદિકં પળ રસાયન પ્રયોગોની
પેટેજ આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૨૩ બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સાહસોનો ત્યાગ, પ્ર-
થમનું ભોજન પચીગયા પછીજ વીજૂં ભોજન અને
મલમૂત્રાદિકના વેગોનું નહીં અટકાવવું. એ વર્ગ
પળ રસાયન પ્રયોગોની પેટેજ આયુષ્યની વૃદ્ધિ
કરે છે.

અધ્યાય ૨૯ મો.

૧ અથાતઃ સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિષેધનીયં રસા-
યનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછ્યા ઉપરથી 'સ્વભાવવ્યાધિ-
પ્રતિષેધનીયં રસાયન' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિયે મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ બ્રહ્માદયોઽસૃજન્પૂર્વમમૃતં સોમસંશ્લિતમ્ ।
જરામૃત્યુવિનાશાય વિધાનં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥

સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન

કહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૨ પૂર્વે જરાના તથા મૃત્યુના વિનાશને માટે
બ્રહ્માદિક મહાત્માઓએ સોમ (સોમવહ્ની-સોમ-
લતા) નામનું જે અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું છે તેનું
વિધાન કહીએ છીએ. (સોમની ઓલ્લાખાણ આ
અધ્યાયમાંજ પાછળથી આપવામાં આવશે.)

૩ એક એવું ખલુ ભગવાન સોમઃ સ્થાનના-
માકૃતિવીર્યવિશેષૈશ્વર્યનુવિંશતિધા ભિચતે ।

તથા ।

અંશુમાન્મુઞ્જવાંશ્ચૈવ ચન્દ્રમા રજતપ્રભઃ ।

દૂર્વાસોમઃ કનીયાંશ્ચ શ્વેતાક્ષઃ કનકપ્રભઃ ॥

પ્રતાનવાંસ્તાલવૃન્તઃ કરવીરોઽશ્વાનપિ ।

સ્વયમ્પ્રભો મહાસોમો યશ્ચાપિ ગરુડાહતઃ ॥

ગાયત્રૈષ્ટુભઃ પાઙ્કો જાગતઃ શાકરસ્તથા ।
અગ્નિષ્ટોમો રૈવતશ્ચ યથોક્ત ઇતિ સંશ્લિતઃ ॥

ગાયત્ર્યા ત્રિપદા યુક્તો યશ્ચોડુપતિરુચ્યતે ।

એતે સોમાઃ સમાખ્યાતા વેદોક્તૈર્નામભિઃ શુભૈઃ ॥

સોમના ચોવીશ ભેદ.

૩ સોમ કે જે મોટા સામર્થ્યવાળો છે તે પોતે
એક છતાં પણ સ્થાનોના, નામોના, આકૃતિઓના
તથા વીર્યના વિશેષોથી ચોવીશ પ્રકારનો થાય છે.

એકજ સોમના અંશુમાન્, મુંજવાન્, ચંદ્રમા,
રજતપ્રભ, દૂર્વાસોમ, કનીયાન્, શ્વેતાક્ષ, કનક-
પ્રભ, પ્રતાનવાન્, તાલવૃન્ત, કરવીર, અંશવાન્,
સ્વયંપ્રભ, મહાસોમ, ગરુડાહત, ગાયત્ર, ટ્રૈષ્ટુભ,
પાંક્ત, જાગત, શાકર, અગ્નિષ્ટોમ, રૈવત, યથોક્ત
અને ઓડુપતિ એ નામના ચોવીશ ભેદ છે. આ સ-
વઝાં શુભ નામો વેદમાં કહેલાં છે અને વેદમાતા
ત્રિપદા ગાયત્રી પણ સોમનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૪ સર્વેષામેવ ચૈતેપામેકાં વિધિરુપાસને ।
સર્વે તુલ્યગુણાશ્ચૈવ વિધાનં તેષુ વક્ષ્યતે ॥

સઘઠા પ્રકારના સોમોના સેવનનો વિધિ

તથા તે સોમોના ગુણોની તુલ્યતા.

૪ એ સઘઠા પ્રકારના સોમોના સેવનનો
વિધિ એકજ છે અને તેઓના ગુણો પણ તુલ્યજ
છે. એ સોમોના સેવનનું વિધાન નીચેપ્રમાણે છે.

૫ અતોઽન્યતમં સોમમુપયુયુશુઃ સર્વોપક-
રણપરિચારકોપેતઃ પ્રશસ્તદેશે ત્રિવૃતમાગારં
કારયિત્વા હૃતદોષઃ પ્રતિસંસૃષ્ટભક્તઃ પ્રશસ્તેષુ
તિથિકરણમુદ્ધર્ત્તનક્ષત્રેષુ સોમમાદાયાધ્વરક-
લ્પેનાહૃતમભિષુતમભિહૃતં ચાન્તરાગારે કૃતમ-
ક્કલઃ સોમકન્દં સુવર્ણસૂચ્યા વિદાર્યં પયો મૃહ્ની-
યાત્સૌવર્ણે પાત્રેઽજ્ઞિમાત્રં તતઃ સઘદેવોપયુ-
ક્તિત નાસ્વાદયંસ્તત ઉપસ્પૃશ્ય શેષમપ્સ્વવસાય
યમનિયમાભ્યામાત્માનં સંયોજ્ય વાગ્યતોઽભ્ય-
ન્તરતઃ સુદદ્ધિરુપાસ્યમાનો વિહરેત્ ॥

નના નિરૂપણ વિષયનો.

૧ મૂલ્ય, તરશ, જરા તથા મૃત્યુ વગેરે સ્વાભાવિક
વ્યાધિઓનો લાંબા કાલ સુધી અટકાવ કરનારા રસાય-

रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ।
आसीत तिष्ठेत्क्रमेण न कथञ्चन संविशेत् ॥

सायं च भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशशय्यायां
कृष्णाजिनोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयीत ।
तृषितो वा शीतोदकमात्रां पिबेत् । ततः प्रातः-
रुत्थायोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो गां स्पृष्ट्वा
तथैवासीत । तस्य जीर्णे सोमे छर्दिरुत्पद्यते ।
ततः शोणिताकं कृमिव्यामिश्रं छर्दितवतः
सायं शृतशीतं क्षीरं वितरेत् । ततस्तृतीयेऽह-
नि कृमिव्यामिश्रमति सार्यते । स तेनानिष्टप्रति-
ग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति ।
ततः सायं स्नातस्य पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत् ।
क्षौमवस्त्रास्तृतायां चैनं शय्यायां शाययेत् । ततः-
श्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथुरुत्पद्यते । ततः सर्वा-
ङ्गेभ्यः कृमयो निष्क्रामन्ति । तदहश्च शय्यायां
पांशुभिरवकीर्यमाणः शयीत । ततः सायं
पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत् । एवं पञ्चमपष्ठयोर्दि-
वसयोर्वर्त्तत । केवलमुभयकालमसौ क्षीरं वितरे-
त् । ततः सप्तमेऽहनि निर्मांसस्त्वगस्थिभूतः केव-
लं सोमपरिग्रहादेवोच्छ्वसिति । तदहश्च क्षीरेण
सुखोष्णेन परिपिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्त-
देहं पयः पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव क्षी-
रपरिषिक्तं चन्दनप्रदिग्धगात्रं पयः पाययित्वा
पांशुशय्यां समुत्सृज्य क्षौमास्तृतायां शायये-
त् । ततो मांसमाप्यायते त्वक्चावदलति । दन्त-
नखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिव-
सात्प्रभृत्यणुतैलाभ्यङ्गः सोमवल्ककषायपरिपे-
कश्च । ततो दशमेऽन्येतदेव वितरेत् । ततोऽस्य
त्वक्स्थिरतामुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्व-
र्त्तत । तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककषाय-
परिपेकः । एवमाण्डशावर्त्तत । ततः सप्तद-
शाष्टादशयोर्दिवसयोर्दशना जायन्ते शिखरिणः
स्निग्धवज्रवैदूर्यस्फटिकनिकाशाः समाः स्थिराः
सहिष्णवः । तदा प्रभृति चानवैः शालितण्डुलैः
क्षीरयवागूमुपसेवेन यावत् पञ्चविंशतिरिति ।

ततोऽस्मै दद्याच्छाल्योदनं मृदूभयकालं पयसा ।
ततोऽस्य नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपकतरु-
णादित्यप्रकाशाः स्थिराः स्निग्धा लक्षणसम्पन्नाः
केशाश्च जायन्ते त्वक्च नीलोत्पलातसीपुष्प-
वैदूर्यप्रकाशा । ऊर्ध्वं च मासात्केशान्वापये-
द्वापयित्वा चोशीरचन्दनकृष्णतिलकल्कैः शिरः
प्रदिह्यात् पयसा वा स्नापयेत् ॥

ततोऽस्यानन्तरं सप्तरात्रात्केशा जायन्ते
भ्रमरांजननिभाः कुञ्चिताः स्निग्धाः । ततस्त्रिरा-
त्रात्प्रथमपरिसरात्रिष्कम्प्य मुहूर्तं स्थित्वा पुन-
रेवान्तःप्रविशेत् । ततोऽस्य बलातैलमभ्यङ्गार्थं-
ऽवचार्यम् । यवपिष्टमुद्गर्त्तनार्थं । सुखोष्णं च पयः
परिपेकार्थं । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थं । सोशीरं
कूपोदकं स्नानार्थं । चन्दनमनुलेपार्थं । आमल-
करसविमिश्राश्चास्य यूपसूपविकल्पा भोजने ।
क्षीरमधुकसिद्धं च कृष्णतिलतैलमवचारणार्थं ।
एवं दशरात्रम् । ततोऽन्यद्दशरात्रं द्वितीये परिसरे
वर्त्तत । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरीकुर्वन्ना-
त्मानमन्यद्दशरात्रमासीत । किञ्चिदातपपवनान्
सेवेत पुनश्चान्तः प्रविशेत् । नचात्मानमादर्शेषु
वा निरीक्षेत रूपशालित्वात् । ततोऽन्यद्दशरात्रं
क्रोधादीन् परिहरेत् ॥

एवं सर्वेषामुपयोगः । विशेषतस्तु बह्वीप्र-
तानक्षुपादयः सोमा भक्षयितव्याः । तेषां तु
प्रमाणमर्द्धचतुर्थमुष्टयः । अंशुमन्तं सौवर्णं
पात्रे चन्द्रमसं राजते चोपयुज्याष्टगुणमैश्वर्य-
मवाप्येशानं देवमनुप्रविशति । शेषांस्तु ता-
म्रमये मृण्मये वा रोहिते वा चर्मणि वितते ।
शूद्रवर्जं त्रिभिर्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः ।

ततश्चतुर्थे मासे पौर्णमास्यां शुचौ देशे
ब्राह्मणानर्चयित्वा कृतमङ्गलो निष्क्रम्य यथेष्टं
व्रजेदिति ॥

सोमरूप रसायनं विधान.

९ ए चोवीश प्रकारना सोमोमांथी कोई पण
सोमना रसनो उपयोग करवानी इच्छा थाय

ત્યારે ગાય વગેરે સઘळाં ઉપકરણોની તથા કામ કરનારા પરિચારકોની સગવડનું સંપાદન કરી, વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે સારા પ્રદેશમાં ત્રેવડું ઘર બનાવી, વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી થપ્પલી નિર્વલતાને આ સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે આહારથી ટાળી, જે દિવસે તિથિ, કરણ અને નક્ષત્ર ઇઓનો સારો યોગ હોય તે દિવસે સારા મુહૂર્તમાં યજ્ઞના વિધાનમાં કહેલી રીતિપ્રમાણે સોમને લાવી, તેમાંથી ઋત્વિજોના હાથથી નીચોવાવી રસ કહ્નડાવી, હોમ કરાવી, અંદરના ઘરમાં સઘલું મંગલકૃત્ય કરી, સોમના કંદને સોનાની સોઈથી ચીરી તેમાંથી સોઠ તોळाં ભાર રસ સુવર્ણના પાત્રમાં લઈને તેનો કશો સ્વાદ નહીં જોતાં એકદમ પી જાવો. પછી આચમન લઈ, મોહોડું સાફ કરી, રસનો જે કાંઈ ભાગ પાત્રમાં રહી ગયો હોય તેને જઠમાં ફેકી દઈ, અહિંસા આદિ યમોથી તથા ગુરુપૂજન આદિ નિયમોથી ચિત્તને તથા શરીરને નિયમિત કરી, મૌન ધરીને તેજ ઘરમાં હરવું ફરવું અને મિત્રલોકોએ રાજી રાખવા માટે તે માણસની પાસે હાજર રહેવું. સોમરસરૂપી રસાયન પીધા પછી સોમમાંજ ધ્યાન રાખી પવિત્ર રહીને તે પવન વગરના ઘરમાં બેસવું, ઝમવું તથા ફરવું પણ કોઈ રીતે સૂવું નહીં.

સાયંકાલ થાય ત્યારે ભોજન કરી, બ્રાહ્મણોના મોહોડાથી શાંતિમંગલપાઠનું શ્રવણ કરી, જેના ઉપર કાઠીયારનું ચર્મ બીછાવેલું હોય એવી દર્ભની શય્યામાં મિત્રલોકો તરફથી થતી સેવાનું સુખ લેતાં સૂવું. જો તરશ લાગી હોય તો શીતલ જઠની માત્રા પીવી. પછી પ્રભાતે ઝઠી, બ્રાહ્મણોના મોહોડાથી શાંતિમંગલપાઠનું શ્રવણ કરી, મંગલકૃત્ય કરી, ગાયનો સ્પર્શ કરીને પાછું પેહેલા દિવસ પ્રમાણે તેજ ઘરમાં બેસવું તથા ફરવું હરવું. એ માણસને સોમરસ જીર્ણ થાય ત્યારે લોહીથી खरडाएली અને કીડાઓવાળી ડલટી થાય છે. એ માણસને એવી ડલટી થયા પછી સાયંકાલે વૈધે ગરમ કરેલું અને

પછી થંડું પાડેલું દૂધ પીવા દેવું. પછી ત્રીજે દિવસે એ માણસને કીડાઓવાળો પાતલો જાડો આવે છે. આમ થવાથી એ માણસ દુષ્ટ પ્રતિગ્રહ તથા દુષ્ટ ભોજન આદિ પાપોથી મુક્ત થઈને શુદ્ધ શરીરવાળો થાય છે. પછી સાયંકાલે તેને જ્ઞાન કરાવીને વૈધે પ્રથમની પેટેજ તૈયાર કરેલું દૂધ પીવા દેવું અને જેના ઉપર અઠસીનું વજ્ર બીછાવેલું હોય એવી શય્યામાં સૂવાડવો. પછી ચોથે દિવસે તે માણસને સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને સઘळाં અંગોમાંથી કીડાઓ નીકળે છે. એ દિવસે એ માણસે પોતાની ઉપર ઘણી ધૂલ પડે એવી રીતે શય્યામાં સૂવું. પછી સાયંકાલે વૈધે તે માણસને પ્રથમની પેટેજ તૈયાર કરેલું દૂધ પાવું. તે માણસે પાંચમે તથા છઠ્ઠે દિવસે પણ એ પ્રમાણેજ વર્તવું. ફક્ત એ બે દિવસોમાં તેને વૈધે ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું દૂધ બે વખત પીવા દેવું. પછી સાતમે દિવસે એ માણસ માંસવગરનો અને જેનાં ત્વચા તથા અસ્થિ અવશેષ રહ્યાં હોય એવો થઈ જાય છે. કેવળ સોમના પ્રભાવને લીધેજ શ્વાસ લેછે. તે દિવસે વૈધે સેહેવાય તેવા ગરમ દૂધનું એ માણસના શરીરપર પરિષેચન કરી અને તલ, જેઠીમધ તથા ચંદન એઓનું લેપન કરીને દૂધ પાવું. પછી આઠમે દિવસે પ્રભાતમાંજ તેનાં ગાત્રોપર દૂધનું પરિષેચન કરી સઘळाં ગાત્રોને ચંદનથી खरडी, દૂધ પાઈ, ધૂલવાળી શય્યાને કાહાડી નાચીને તેને અલસીના વજ્રથી બીછાવેલી શય્યામાં સૂવાડવો. પછી તે માણસનું માંસ વધે છે, ચામડી ફાટી જાય છે અને દાંતો, નखો તથા વાઠો પડી જાય છે. નવમા દિવસથી તેના શરીરપર અણુતૈલનો (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૨ મો વિષય જુવો.) અભ્યંગ કરવો અને સફેદ સારવાળા खરના કાથનું પરિષેચન કરવું. દશમે દિવસે પણ અણુતૈલનો અભ્યંગ કરવો અને સફેદ સારવાળા खરના કાથનું પરિષેચન કરવું. આમ કરવાથી તેની ચામડી દઢપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. અગીયારમે તથા બારમે દિવસે પણ તે માણ-

સને એ પ્રમાણેજ વર્તવો. તેરમા દિવસથી સફેદ સારવાળાં ચેરના કાથથીજ તેને નવરાવવો. આ પ્રમાણે સોઢમા દિવસ સૂધી ચલાવવું. પછી સત્તરમો તથા અઠારમો એ બે દિવસોમાં એ માણમને અળીઓવાળા, સ્ત્રિગ્ધ, હીરા જેવા, લસણીયા મણિ જેવા, સ્ફાટિક જેવા, મરખા, મજબૂત અને પ્રબલ શક્તિવાળા નવા દાંતો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારથી માંડીને પચીશમા દિવસ સૂધી જૂના રાતા ચોંચાની દૂધમાં બનાવેલી યવાગૂનું સેવન કરાવવું. છવીશમા દિવસથી એ માણસને વઢે વચ્ચે દૂધની સાથે રાતા ચોંચાના કોમળ ભાતનું સેવન કરાવવું. એ દિવસથી એ માણસને પરવાળા જેવા લાલ, ઇંદ્રગોપક નામના વરસાદમાં થતા લાલ કીડાના જેવી કાંતિવાળા તથા ઊગતા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા નવા મજબૂત નવો ઉત્પન્ન થાય છે, સ્ત્રિગ્ધ તથા શુભ લક્ષણોવાળા નવા કેશો ઉત્પન્ન થાય છે અને ચામડી પણ નીલ કમળના, અલસીના ફૂલના તથા લસણીયા નામના મણિના જેવા પ્રકાશવાળી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. મહીનો પૂરો થયા પછી તેના કેશો મુંડાવી નાંચવા. મુંડાવ્યા પછી માથાપર વાળો, ચંદન તથા કાળા તલ એઓના કલ્કનો લેપ કરવો અથવા દૂધથી સ્નાન કરાવવું.

સાત રાત વ્યતીત થયા પછી એ માણસને અમરોના તથા આંજળના જેવા કાળા, વાંકાં અગ્રોવાળા અને સ્ત્રિગ્ધપણાવાળા કેશો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ત્રણ રાત વીતવા દઈ ચોથે દિવસે તે માણસને છેલા અંદરના ઘરમાંથી બાહાર લાવી બે વડીવાર ઊભાડીને પાછો અંદર પેસાડી દેવો. ત્યારથી એ માણસને બલતૈલનો (આ સ્થાનના પંદરમા અધ્યાયનો ૧૨ મો વિષય જુવો.) અભ્યંગ કરાવવો, મેલને દૂર કરવા માટે શરીરપર ચોળવા સારૂ જવનો લોટ દેવો, પરિષેચનને માટે સેહેજ ડનાશવાળું દૂધ દેવું, મલિન અંગને ધોવા માટે મોટા રાળના શાકની છાલનો કાથ દેવો, નાહાવા માટે વાળાથી વાસેનું કૂવાનું જલ દેવું, લેપનને માટે

ચંદન દેવું, ભોજનમાં આમળાનાં રસથી મિશ્રિત કરેલાં જાતજાતનાં યૂષો તથા આમળાના રસથી મિશ્રિત કરેલી જૂદી જૂદી જાતનીં દાળો દેવી અને તે યૂષો વગેરેમાં નાંચવાને માટે દૂધથી તથા જેઠીમધથી પકાવેલું કાળા તલનું તૈલ દેવું. આ પ્રમાણે દશ રાત્રિ સૂધી કરાવવું. પછી બીજી દશ રાત સૂધી એવીજ રીતે છેલા ઘરમાંથી તેની પેહેલી ઓશરીમાં લાવીને તે પ્રમાણેજ તે માણસને વર્તવો. તે પછી ત્રીજી દશ રાત સૂધી તે ઓશરીમાંથી બીજી ઓશરીમાં લાવીને તેના મનની સ્થિરતા કરાવતાં તે પ્રમાણેજ વર્તવો. આ ત્રીજા દશ દિવસમાં એ માણસે જરા જરા તડકાનું તથા પવનનું સેવન કરવું અને પાછું અંદર પેસી જવું. આ મુદતમાં તે માણસે અરીશામાં પોતાનું સ્વરૂપ જોવું નહીં. કેમ કે પોતાનું અતિઉત્તમ થયેલું રૂપ જોવામાં આવતાં મનમાં સ્મયાદિક ઉત્પન્ન થઈ જાય. તે પછી ચોથી દશ રાત્રિ સૂધી ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરાવવો.

સર્વ જાતના સોમોના ઉપયોગની આ એકજ પદ્ધતિ છે. વિશેષે કરી લાંબા વેલારૂપ, લાંબાં ગુંચરાવાળા, તથા જેઓનાં મૂઠો અને શાખાઓ ટુંકાં હોય એવા સોમોનો ઉપયોગ કરાવવો ઉત્તમ છે. એવા ઉત્તમ સોમોનો રસ ચૌદ તોલાં ભારજ પીવો. અંશુમાન નામનો સોમ હોય તો તેનો રસ સુવર્ણના પાત્રમાં લઈને પીવો અને ચંદ્રમા નામનો સોમ હોય તો તેનો રસ રૂપાના પાત્રમાં લઈને પીવો. આમ કરવાથી આઠ મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે સદાશિવના સ્વરૂપમાં સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે. બાકીના સોમોના રસને ત્રાંબાના, માટીના, કે રાતા ચામડાના વિસ્તીર્ણ પાત્રમાં લઈને પીવો. શૂદ્રશિવાય ત્રણે વર્ણોને સોમપાન કરવાનો અધિકાર છે.

પછી (સંશોધનના આરંભથી) ચોથે મહિને પુનેમને દિવસે પવિત્ર પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરી, મંગલ કૃત્યો કરી, તે ઘરમાંથી બાહાર નીકળીને જ્યાં પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવું.

૬ ઓષધીનાં પતિ સોમમુપયુજ્ય વિચક્ષણઃ ।
 દશ વર્ષસહસ્રાણિ નવાં ધારયતે તનુમ્ ॥
 નાગ્નિર્ન તોયં ન વિપં ન શસ્ત્રં નાસ્ત્રમેવ ચ ।
 તસ્યાલમાયુઃક્ષપણે સમર્થાનિ ભવન્તિ હિ ॥
 ઘટ્ટાણાં પથિવર્ષાણાં પ્રચ્ચુતાનામનેકધા ।
 કુંજરાણાં સહસ્રસ્ય વલં સમધિગચ્છતિ ॥
 ક્ષીરોદં શક્રસદનમુત્તરાંશ્ચ કુરુનપિ ।
 યત્રેચ્છતિ સ ગન્તું વા તત્રાપ્રતિહતા ગતિઃ ॥
 કન્દર્પ ઇવ રૂપેણ કાન્ત્યા ચન્દ્ર ઇવાપરઃ ।
 પ્રહ્લાદયતિ ભૂતાનાં મનાંસિ સ મહાદ્યુતિઃ ॥
 સાક્ષોપાક્ષાંશ્ચ નિખિલાન્વેદાન્વિન્દતિ તત્ત્વતઃ ।
 ચરત્યમોઘસઙ્કલ્પો દેવવચ્ચાશ્ચિલં જગત્ ॥

સોમરૂપ રસાયનના પ્રયોગની ફલશ્રુતિ.

૬ વિચક્ષણ પુરુષ ઓષધિઓના અધિપતિ સો-
 મનો ઉપયોગ કરે તો તેથી દશ હજાર વર્ષ સૂધી
 શરીરનું ધારણ કરી શકે છે. એના આયુષ્યને તો-
 ડવામાં અગ્નિ, જલ, વિપ, શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર કોઈ પણ
 સમર્થ થતાં નથી. સોમનો પ્રયોગ કરનાર માણસ
 સાઠ વર્ષના અને ઘણાં અંગોમાંથી મદનો સ્વાદ
 કરતાં ઘટ્ટજાતના હજાર હાથીઓનું વલ પામે છે.
 ક્ષીરસાગરમાં, ઇન્દ્રલોકમાં, ઉત્તરકુરુક્ષંડમાં કે વીજા
 પળ કોઈ પ્રદેશમાં જ્યાં જવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈ
 શકે છે. એની ગતિનો ક્યાંય પણ પ્રતિઘાત થતો
 નથી. રૂપથી કામદેવ જેવો લાગતો અને કાં-
 તિથી જાણે વીજો ચંદ્ર હોય એવો લાગતો એ
 મહાતેજસ્વી પુરુષ પ્રાણિઓનાં અંતઃકરણોને પ્રસન્ન
 કરે છે. એ પુરુષ સાંગોપાંગ વેદોને યથાર્થ રીતે પાર્મી
 તથા સમજી શકે છે, અમોઘ સંકલ્પવાળો થાય
 છે અને દેવની પેઠે સઘળા જગત્માં ફરી શકે છે.

૭ સર્વેષામેવ સોમાનાં પત્રાણિ દશ પદ્મ ચ ।
 તાનિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે ચ જાયન્તે નિપતન્તિ ચ ॥

એકેકં જાયતે પત્રં સોમસ્યાહરહસ્તદા ।
 શુક્લસ્ય પૌર્ણમાસ્યાં તુ ભવેત્પંચદશચ્છદઃ ॥
 શીર્યતે પત્રમેકેકં દિવસે દિવસે પુનઃ ।
 કૃષ્ણપક્ષાયે ચાપિ લતા ભવતિ કેવલા ॥

સોમની ઓઠલાણ.

૭ સઘળાં સોમોમાં કોઈ વચ્ચે પળ પંદરથી
 વધારે પાનડાં થતાં જ નથી. સોમનાં પાનડાં શુક્લ-
 પક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં પાછાં
 ચરી જાય છે. સોમમાં દિવસે દિવસે એક એક
 પાનડું ઉત્પન્ન થાય છે એટલે શુક્લપક્ષની પુનેમને
 દિવસે તે સોમ બરાબર પંદર પાનડાંવાળો થાય છે.
 પછી દિવસે દિવસે તેનું એક એક પાનડું ચરતું
 જાય છે તેથી અમાવાસ્યાને દિવસે તે કેવળ પા-
 નડાં વગરની લતા રૂપે જ રહે છે.

૮ અંશુમાનાજ્યગન્ધસ્તુ કન્દવાત્રજતપ્રભઃ ।
 કદલ્યાકારકન્દસ્તુ મુજ્જવાલ્લશુનચ્છદઃ ॥
 ચન્દ્રમાઃ કનકાભાસો જલે ચરતિ સર્વદા ।
 ગરુડાહતનામા ચ શ્વેતાક્ષશ્ચાપિ પાણ્ડુરૌ ॥
 સર્પનિર્મ્મોક્સદશૌ તૌ વૃક્ષાગ્રાવલમ્બિનૌ ।
 તથાન્યૈર્મંડલૈશ્ચિત્રૈશ્ચિત્રિતા ઇવ ભાન્તિ તે ॥
 સર્વ એવ તુ વિજ્ઞેયાઃ સોમાઃ પશ્ચદશચ્છદાઃ ।
 ક્ષીરકન્દલતાવન્તઃ પત્રૈર્નાનાવિધૈઃ સ્મૃતાઃ ॥

સોમોની અમુક જાતોની ઓઠલાણ.

૮ અંશુમાન્ નામનો સોમ ઘીના જેવા ગંધ-
 વાળો, કંદવાળો અને રૂપાના જેવી પ્રભાવાળો
 હોય છે. મુજ્જવાન્ નામનો સોમ કેળના જેવા
 કંદવાળો અને લસણના જેવાં પાનડાંવાળો હોય
 છે. ચંદ્રમા નામનો સોમ સુવર્ણ જેવી પ્રભાવાળો
 હોય છે અને સર્વદા જલમાં જ રહે છે. ગરુડાહત
 અને શ્વેતાક્ષ એ નામના બે સોમો સફેદ પ્રભા-
 વાળા હોય છે, સર્પની કાંચલીઓ જેવા હોય છે
 અને વૃક્ષોના અગ્રો ઉપર લટકે છે. આ ચારે સો-
 મોમાં જૂદાં જૂદાં વિચિત્ર મંડલો એવાં હોય
 છે કે જેઓથી જાણે તેઓ ચિત્રેલાજ હોય એવા
 દેખાય છે.

સઘળાં સોમો ચંદ્રની કલાઓના હિસાબ પ્રમાણે
 પુનેમને દિવસે પંદર પાનડાંવાળાજ હોય છે. ક્ષીર-
 વાળા, કંદવાળા અને લતાવાળા હોય છે. સોમોમાં
 પાનડાં તો અનેક પ્રકારનાં થાય છે.

૧ હિમવત્યર્વુદે સહ્યે મહેન્દ્રે મલયે તથા ।
 શ્રીપર્વતે દેવગિરૌ ગિરૌ દેવસહ્યે તથા ॥
 પારિયાત્રે ચ વિન્ધ્યે ચ દેવસુન્દે હ્રદે તથા ।
 ઉત્તરેણ વિતસ્તાયાઃ પ્રવૃદ્ધા યે મહીધરાઃ ॥
 પઞ્ચ તેષામધો મધ્યે સિન્ધુનામા મહાનદઃ ॥
 હટવત્પ્રવતે તત્ર ચન્દ્રમાઃ સોમસત્તમઃ ॥
 તસ્યોદ્દેશેષુ વાપ્યસ્તિ મુંજવાનંશુમાનપિ ॥
 કાશ્મીરેષુ સરો દિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રકમાનસમ્ ॥
 ગાયત્રસ્ત્રૈષ્ઠમઃ પાંક્તો જાગતઃ શાકરસ્તથા ॥
 અત્ર સન્ત્યપરે ચાપિ સોમાઃ સોમસમપ્રભાઃ ।

સોમો હાથ લાગવાના મુખ્ય પ્રદેશો.

૧ હિમાલય, આવુ, સહ્યાદ્રિ, મહેન્દ્રાચલ, મલયાચલ, પારિયાત્ર, વિન્ધ્યાચલ, શ્રીશૈલ, દેવગિરિ અને દેવસહ્ય એ પર્વતોમાં અને દેવયુંદ નામના દ્વદશમાં સોમો છે. વિતસ્તા નદીની ઉત્તર તરફના પાંચ મોટા પર્વતોના નીચાણના મધ્યભાગમાં જે સિન્ધુ નામનો મોટો નદ છે તેમાં ચંદ્રમા નામનો ઉત્તમ સોમ શૈવાલની પેટે તન્ધા કરે છે. મુંજવાન અને અંશુમાન નામના બે સોમો પણ એ સિન્ધુનદના પ્રદેશોમાં મળે છે. કાશ્મીરદેશમાં ક્ષુદ્રકમાનસ નામનું એક દિવ્ય સરોવર છે તેમાં ગાયત્ર, ત્રૈષ્ઠમ, પાંક્ત, જાગત અને શાકર એ નામના સોમો મળે છે. ચંદ્ર.જેવી પ્રભાવાળા વીજા સોમો પણ એ પ્રદેશમાં છે.

૧૦ નતાન્પશ્યન્ત્યધર્મિષ્ઠાઃ કૃતઘ્નાશ્ચાપિ માનવાઃ
 મેષજઘ્નેષિણશ્ચાપિ બ્રાહ્મણઘ્નેષિણસ્તથા ।

સોમો દુષ્ટ માણસોની નજરે પડતા નથી.

૧૦ જે પ્રદેશમાં સોમો હોય છે તે પ્રદેશોમાં પણ તે સોમો અધર્મી માણસોના, કૃતઘ્ન માણસોના, ઔષધોનો દ્વેષ કરનારા માણસોના અને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારા માણસોના જોવામાં આવતા નથી.

૧ 'નિવૃત્તસંતાપ' એ શબ્દને લઈને કરેલાં રસાયનસંબંધી અધ્યાય કે જેમાં સોમના જેવી શક્તિવાળી

અધ્યાય ૩૦ મો.

૧ અથાતો નિવૃત્તસંતાપીયં રસાયનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'નિવૃત્તસંતાપીયરસાયન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિષ્ઠ મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યથા નિવૃત્તસંતાપા મોદન્તે દિવિ દેવતાઃ ।
 તથૌપધીરિમાઃ પ્રાપ્ય મોદન્તે ભુવિ માનવાઃ ॥

આ અધ્યાયમાં જે ઔષધીઓ કેહેવાશે તેઓનો ઉપોદ્ઘાત.

૨ જેમ સ્વર્ગમાં દેવતાઓ અમૃતાદિકને પ્રાપ્ત થઈ સંતાપોથી મુક્ત થઈને આનંદ ભોગવે છે તેમ પૃથ્વીમાં માણસો જે ઔષધીઓને પ્રાપ્ત થઈ સંતાપોથી મુક્ત થઈને આનંદ ભોગવે તે ઔષધીઓનું નિરૂપણ કરું છું.

૩ અથ સત્ત પુરુષા રસાયનં નોપયુઝીરન્ ।
 તદ્યથા । અનાત્મવાનલસો દરિદ્રઃ પ્રમાદી
 વ્યસની પાપકૃદ્ધેષજાપમાની ચેતિ । સત્તભિરેવ
 કારણેન સમ્પદ્યતે । અજ્ઞાનાદનારમ્ભાકસ્થિ-
 રચિત્તત્વાદારિદ્ર્યાદનાયત્તત્વાદધર્માદૌષધા-
 લાભાચ્ચેતિ ॥

કયા કયા પુરુષો રસાયનોનો ઉપયોગ
 કરી શકતા નથી અને શા કાર-
 ãનોથી કરી શકતા નથી.

૩ અજિતેન્દ્રિય, આલસુ, દરિદ્ર, પ્રમાદી, વ્યસની, પાપી અને ઔષધદ્વેષી એ સાત પુરુષો રસાયનોનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. અજ્ઞાનને લીધે, ઉદ્યોગ નહીં કરવાને લીધે, ચિત્તની અસ્થિરતાને લીધે, દારિદ્ર્યને લીધે, પરતંત્રપણાને લીધે, અધર્મને લીધે અને ઔષધ નહીં મળવાને લીધે એ પુરુષોને રસાયનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

વીજા અટાર દિવ્ય ઔષધિઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવશ.

૪ અથૌપર્ધાવ્યાખ્યાસ્યામઃ । શ્વેતકાપોતી કૃષ્ણકાપોતી ગોનસી વારાહી કન્યા છત્રાતિ-
ચ્છત્રા કરેણુરજા ચક્રકા આદિત્યપર્ણિની
બ્રહ્મસુવર્ચલા શ્રાવણી મહાશ્રાવણી ગોલોમી
ચાજલોમી મહાવેગવતી અજગરી ચેત્યષ્ટાદશ
સોમસમવીર્યા મહૌપધયો વ્યાખ્યાતાઃ । તાસાં
સોમવત્ક્રિયાશીઃસ્તુતયઃ શાસ્ત્રેઽભિહિતાઃ ॥

અઢાર દિવ્ય ઓષધિઓ તથા તેઓનાં
સોમની પેટેજ વિધાનાદિક.

૪ શ્વેતકાપોતી, કૃષ્ણકાપોતી, ગોનસી, વા-
રાહી, કન્યા, છત્રા, અતિચ્છત્રા, કરેણુ, અજા, ચ-
ક્રકા, આદિત્યપર્ણિની, બ્રહ્મસુવર્ચલા, શ્રાવણી,
મહાશ્રાવણી, ગોલોમી, અજલોમી, મહાવેગવતી
અને અજગરી એ અઢાર દિવ્ય ઓષધિઓ સોમના
જેવીજ શક્તિવાળી છે અને શાસ્ત્રોમાં એઓનાં વિ-
ધાનો તથા ફલસ્તુતિઓ પણ સોમનાં વિધાનોથી
તથા ફલશ્રુતિઓથી તુલ્ય કહેલાં છે.

૫ તાસામાગારેઽભિહુતાનાં યાઃ ક્ષીરવત્ય-
સ્તાસાં ક્ષીરકુડવં સઠ્ઠદેવોપયુજીત । યાસ્ત્વ-
ક્ષીરા મૂલવત્યસ્તાસાં પ્રદેશિનીપ્રમાણાનિ
ત્રીણિ કાણ્ડાનિ પ્રમાણમુપયોગે ।

શ્વેતકાપોતી સમૂલપત્રા ભક્ષયિતવ્યા ।

ગોનસ્યજગરીકૃષ્ણકાપોતીનાં સનઃખર્મુષ્ટિ
ઋણ્ડશઃ કલ્પયિત્વા ક્ષીરેણ વિપાચ્ય પરિસ્ના-
ચિતમભિહુતં ચ સઠ્ઠદેવોપયુજીત ।

કન્યકાયાઃ પાયસં સઠ્ઠદેવ ।

બ્રહ્મસુવર્ચલા સપ્તરાત્રમુપયોક્તવ્યા અશ્ય-
કલ્પેન ।

શેષાણાં પંચ પલ્લાનિ ક્ષીરાઢકકથિતાનિ પ્ર-
સ્થેઽવાશિષ્ટેઽવતાર્ય પરિસ્નાવ્ય સઠ્ઠદેવોપયુજીત ।

સોમવદાહારવિહારૌ વ્યાખ્યાતૌ કેવલં તુ
નવનીતમભ્યક્તાર્થે શેષં સોમવદાનિર્ગમાદિતિ ॥

દિવ્ય ઓષધિઓના ઉપયોગનો સંપ્રદાય.

૬ પવન વગરના ત્રેવડા ઘરમાં સહસ્રહોમ

૧ આ ઓષધિઓની ઓઢલાણ આ અધ્યાયના

કન્યા પછી એ ઓષધિઓમાં જેટલી છીરવાળી છે
તેઓનું સોઢ તોલાંભાર છીર લઈને તેનો એક વ-
ચ્છત્રા ઉપયોગ કરી લેવો. જેટલી છીર વગરની
અને ઢઢ મૂઠીયાંવાળી છે તેઓની તર્જની આંગઢી
જેટલી ત્રણ ઢાંઢલીઓનો ઉપયોગ કરવો.

શ્વેતકાપોતીનું તેનાં મૂઢસહિત તથા પાનઢાં
સહિત ભક્ષણ કરવું.

ગોનસી, અજગરી અને કૃષ્ણકાપોતી એઓનો
જેટલો ભાગ નચ્છ સહિત મૂઢીમાં સમાય તેટલો
ભાગ લઈ તેના ઢુકઢા ઢુકઢા કરી, ઢૂધમાં
પકાવી, ગાઢી લઈને હોમ કન્યા પછી તેનો એક
વચ્છત્રા ઉપયોગ કરવો.

કન્યાનાં ફઢોનો કલ્ક કરી તેને તેથી ચમણા
ચોચાવાઢા ઢૂધમાં પકાવી તે ઢૂધપાકનો એક વ-
ચ્છત્રા ઉપયોગ કરવો.

બ્રહ્મસુવર્ચલાનાં પૂઢલા વગેરે ભક્ષ્યો બનાવીને
તેઓનો સાત દિવસ સૂઢી ઉપયોગ કરવો.

વાકીની ઓષધિઓનાં પાંચ પાંચ પલ (ચાર
તોલાનું એક પલ થાય છે.) લઈ, તેઓને ચસો
છપન તોલાંભાર ઢૂધમાં ડકાઢી, ચોસઢ તોલાંભાર
ઢૂધ અવશેષ રહે ત્યારે ડતારી ગાઢી લઈને તેનો
એક વચ્છત્રા ઉપયોગ કરવો.

આ રસાયનોનો ઉપયોગ કરનારાએ સોમના
વિધાનમાં કહ્યા પ્રમાણેજ આહારવિહાર કરવા.
માત્ર અભ્યંગ કરવો તે માંચણથી કરવો ંટલોજ
વિશેષ છે. વાકી આરંચથી તે છેક ત્રેવડા ઘરમાંથી
વાહાર નીકઢતાં સૂઢીમાં સઘઢો વિધિ સોમના
વિધાનમાં કહ્યા પ્રમાણેજ કરવો.

૬ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

યુવાનં સિંહવિક્રાન્તં કાન્તં શ્રુતનિગાદિનમ્ ।
કુર્યુરેતાઃ ક્રમેણૈવ દ્વિસહસ્રાયુષં નરમ્
અઙ્ગઢી કુણ્ડલી મૌલી દિવ્યચ્છકચન્દનામ્બરઃ ।
ચરત્યમોઘસઙ્કલ્પો નભસ્યમ્બુદ્ધુર્ગમે ॥

૭ મા વિષયમાં આપવામાં આવશે.

વ્રજન્તિ પક્ષિણો યેન જલલમ્બાશ્ચ તોયદાઃ ।
ગતિઃ સૌષધિસિદ્ધસ્ય સોમસિદ્ધગતિઃ પરા ॥

ઉપર કહેલી ઓષધિઓની ફલશ્રુતિ
અને તેઓનાં ફલથી પણ સોમના
ફળનું આધિક્ય.

૬ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “આ ઓષધિઓ અનુક્રમથી પુરુષને જુવાન, સિંહ જેવો પરાક્રમી, રૂપાળો, સાંભળેલા પ્રંથાદિકને તુરત મોહોડે બોલી શકે એવો અને બે હજાર વર્ષનાં આયુષ્યવાળો કરે છે. આ ઓષધિઓનો ઉપયોગ કરનારો પુરુષ જે કાંઈ સંકલ્પ કરે તે સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષ વાજુવંધો, કુંડલો, મુકુટ, દિવ્ય માળાઓ, દિવ્ય ચંદન તથા દિવ્ય વસ્ત્રો એઓને ધરીને વાદળાંઓની મોટી મીડવાળા આકાશમાં ફરી શકે છે. આ ઓષધિઓથી સિદ્ધ થઈને પુરુષની ગતિ તે માર્ગમાં થાય છે કે જે માર્ગમાં પક્ષીઓ અને જલથી નમી રહેલાં વાદળાંઓ ફરે છે. જે પુરુષ સોમથી સિદ્ધ થઈને હોય તેની ગતિ તો સ્વર્ગાદિકમાં પણ અપ્રતિહત થાય છે.

૭ અથ વશ્યામિ વિજ્ઞાનમોષધીનાં પૃથક્પૃથક્ ।
મળ્ડલૈઃ કપિલૈશ્ચિત્રૈઃ સર્પાભા પદ્મપર્ણિની ॥
પશ્ચારત્નિપ્રમાણા ચ વિજ્ઞેયાજગરી બુધૈઃ ।
નિષ્પત્ત્રા કનકાભાસા મૂલે દ્યઙ્ગુલસંમિતા ॥
સર્પાકારા લોહિતાન્તા શ્વેતકાપોતિરુચ્યતે ।
દ્વિપર્ણિની મૂલભવામરુણાં કૃષ્ણમળ્ડલામ્ ॥
દ્યારત્નિમાત્રાં જાનીયાદ્ગોનસીં ગોનસાકૃતિમ્ ।
સક્ષીરાં રોમશાં મૃદ્ધીં રસેનેશ્ચુરસોપમામ્ ॥
એવંરૂપરસાં ચાપિ કૃષ્ણકાપોતિમાદિશેત્ ।
કૃષ્ણસપ્તસ્વરૂપેણ વારાહીં કન્દસમ્ભવા ॥
એકપત્રા મહાવીર્યાં મિત્રાંજનસમપ્રભા ।
છત્રાતિચ્છત્રકે વિદ્યાદ્રક્ષોમ્ને કન્દસમ્ભવે ॥
જરામૃત્યુનિવારિણ્યૌ શ્વેતકાપોતિસંસ્થિતે ।
કાન્તૈર્દ્વાદશભિઃ પત્રૈર્મયૂરાઙ્ગરુદ્રોપમા ॥

કન્દજા કાંચનક્ષીરી કન્યા નામં મહૌષધી ।
કરેણુઃ સુબહુક્ષીરા કન્દેન ગજરૂપિણી ॥
હસ્તિકર્ણપલાશસ્ય તુલ્યપર્ણાં દ્વિપર્ણિની ॥
અજાસ્તનાભકન્દા તુ સક્ષીરા શુપરૂપિણી ।
અજા મહૌષધી જ્ઞેયા શઙ્ખકુન્દેન્દુપાણ્ડુરા ॥
શ્વેતાં વિચિત્રકુસુમાં કાકાદન્યા સમાં શુપામ્ ।
ચક્રકામોષધીં વિદ્યાજરામૃત્યુનિવારિણીમ્ ॥
મૂલિની પંચભિઃ પત્રૈઃ સુરક્તાંશુકકોમલૈઃ ।
આદિત્યપર્ણિની જ્ઞેયા સદાદિત્યાનુવર્તિની ॥
કનકાભા જલાન્તેષુ સર્વતઃ પરિસર્પતિ ।
સક્ષીરા પશ્ચિનીપ્રચ્યા દેવી બ્રહ્મસુવર્ચલા ॥
અરત્નિમાત્રશુપકા પત્રૈર્દ્યઙ્ગુલસમ્મિતૈઃ ।
પુષ્પૈર્નાલોત્પલાકારૈઃ ફલૈશ્ચાંજનસન્નિભૈઃ ।
શ્રાવણી મહતી જ્ઞેયા કનકાભા પયસ્વિની ।
શ્રાવણી પાણ્ડુરાભાસા મહાશ્રાવણિલક્ષણા ॥
ગોલોમી ચાજલોમી ચ રોમશે કન્દસમ્ભવે ।
હંસપાદીવ વિચ્છિન્નૈઃ પત્રૈર્મૂલસમુદ્ભવૈઃ ॥
અથવા શઙ્ખપુષ્પ્યા ચ સમાના સર્વરૂપતઃ ।
વેગેન મહતાવિષ્ઠા સર્પનિર્મોકસન્નિભા ॥
પપા વેગવતી નામ જાયતે હ્યમ્બુદક્ષયે ।

ઉપર કહેલી ઓષધિઓની ઓઢાણ.

૭ હવે એ ઓષધિઓની જૂદી જૂદી ઓઢાણ કહું છું. અજગરી નામની ઓષધી કેટલાંક કપિલવર્ણનાં મંડલોવાળી, સર્પના જેવી આકૃતિવાળી, પાંચ પાનડાંઓવાળી અને પાંચ અરત્નિ (જેની કનિષ્ઠા અંગુલી લાંબી રાખી હોય એવો મૂઠી વાળેલો હાથ અરત્નિ કેહેવાય છે.) જેવડી લાંબી હોય છે. શ્વેતકાપોતી ઓષધી પાનડાં વગરની, સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળી, મૂળમાં બે આંગળના પ્રમાણવાળી, સર્પના જેવી આકૃતિવાળી અને રાતા છેડાવાળી હોય છે. ગોનસી ઓષધિ બે અરત્નિ જેવડી લાંબી, બે પાનડાંવાળી, દૃઢ મૂળ નાખીને ઉત્પન્ન થઈને, રાત્રી પ્રમાણવાળી, કાલાં મંડલોવાળી અને ગોનસ જાતના સર્પના જેવી આકૃતિવાળી થાય છે. કૃષ્ણકાપોતી ઓષધિ છી-

રવાલી, રંછાડવાલી, કોમલ અને શેલડીના રસ જેવા મીઠા તથા તે રસ જેવાજ દેખાતા રસવાલી થાય છે. મોટી શક્તિવાળી વારાહી ઓપધિ કાળા સર્પના જેવા સ્વરૂપવાળી, કંદોની ઉત્પત્તિવાળી, એક પાનડાંવાળી અને આંગળીથી ઘુંટેલા આંજળના જેવી પ્રભાવાળી હોય છે. (જેમાં વારાહીકંદ થાય છે તેજ વેલો આ હશે.) છત્રા અને અતિચ્છત્રા નામની બે ઓપધિઓ કંદોની ઉત્પત્તિવાળી, રાક્ષસોને હળનારી, જરાનું તથા મૃત્યુનું નિવારણ કરનારી અને શ્વેતકાપોતીના જેવાજ આકારવાળી હોય છે. કન્યા ઓપધિ કંદથી ઉત્પન્ન થઈને, સુવર્ણના જેવા પીળા છીરવાળી અને મુંદર વાર પાનડાંઓથી મોરપીંછ જેવા દેખાવવાળી હોય છે. કરેણુ ઓપધિ અત્યંત ઘણા છીરવાળી. હાથી જેવા દેખાતા કંદવાળી અને ઇરડાનાં પાનડાં જેવાં બે પાનડાંવાળી હોય છે. અજા ઓપધિ વકરીના આંચળ જેવા કંદવાળી, છીરવાળી, ટૂંકી શાખાઓ તથા ટૂંકાં મૂલોવાળી અને શંખ, કુંદકાગડાનાં પુષ્પ તથા ચંદ્ર ઇઓના જેવી સફેદ હોય છે. (ચરક ચિકિત્સાસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદમુત્થાનીય નામના રસાયનપાદમાં અજા નામોપધિ રજશુંગીતિ વિજ્ઞાયતે એ વાક્યથી કેહે છે કે અજા નામની જે ઓપધિ છે તે 'અજશુંગી' એ નામથી ઓળખાય છે.) ચક્રકા ઓપધિ સફેદ, વિચિત્ર પુષ્પોવાળી, ચળોટી જેવી, ટૂંકી શાખાઓ તથા ટૂંકાં મૂલોવાળી અને જરાનું તથા મૃત્યુનું નિવારણ કરનારી હોય છે. આદિત્યપર્ણિની ઓપધિ ઢઢ મૂલવાળી, અત્યંત રંગેલાં વસ્ત્રો જેવાં કોમલ પાંચ પાનડાંઓવાળી અને સર્વદા સૂર્યને અનુસરનારી હોય છે. (ચરક ચિકિત્સા સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના

આયુર્વેદસમુત્થાનીય નામના રસાયનપાદમાં આ ઓપધીને આદિત્યમૂલી નામ આપીને આદિત્યમૂલી નામોપધિયા સૂર્યકાંતા વિજ્ઞાયતે સુવર્ણક્ષીરા સૂર્યમંડલાકારપુષ્પી એ વાક્યથી કેહે છે કે સૂર્યથી દીપતી, સુવર્ણના જેવા છીરવાળી અને જેના પુષ્પોનો આકાર સૂર્યમંડલના જેવો હોય છે તે આદિત્યમૂલી નામની ઓપધી છે. આ સુશ્રુત અને ચરક એ વૈજ્ઞાનિક વાક્યો જોતાં જણાય છે કે આદિત્યપર્ણિની સૂરજમુખીથી જૂદી ન હોવી જોઈએ.) બ્રહ્મસુવર્ચલા ઓપધિ સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળી, છીરવાળી, કમલિનીના જેવા દેખાવવાળી તથા મુંદર હોય છે અને તે જલાશયોનાં સમીપોમાં ચોતરફ ફેલાય છે. (ચરક ચિકિત્સાસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદસમુત્થાનીય નામના રસાયનપાદમાં બ્રહ્મસુવર્ચલા નામોપધિયા હિરણ્યક્ષીરા પુષ્કરસદૃશત્રા એ વાક્યથી કેહે છે કે બ્રહ્મસુવર્ચલા નામની ઓપધિ સુવર્ણ જેવા છીરવાળી અને કમલનાં જેવાં પાનડાંઓવાળી હોય છે. આ ઓપધી બ્રાહ્મીની જાત હોય એમ જણાય છે.) મહાશ્રાવણી ઓપધિ સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળી, છીરવાળી, બે આંગળનાં પાનડાંઓવાળી, નીલકમલના જેવા આકારનાં પાનડાંઓવાળી, અંજન જેવાં ફાળોવાળી અને એક હાથ લાંબી શાખાઓવાળી હોય છે. (મોટી ગોરખમુંડીના છોડ હશે.) શ્રાવણી ઓપધિ સફેદ પ્રભાવાળી હોય છે અને ઉપર કહેલાં મહાશ્રાવણીનાં લક્ષણોવાળી હોય છે. (નાહાની ગોરખમુંડીના છોડ હશે.) ગોલોમી અને અજલોમી નામની બે ઓપધિઓ રંછાડવાળી અને કંદોની ઉત્પત્તિવાળી હોય છે. (મહા) વેગવતી ઓપધિ મૂલમાંથી ઉત્પન્ન થઈને વિચ્છિન્ન રંગનાં થાય છે. ફૂલનો આકાર સૂર્યવિવ જેવો તથા હાથે બાંધવાના મોટા રાખડા જેવો થાય છે. ફૂલ વધુ મોટાં હોય છે.

૧ સૂરજમુખી વલારૂપ થાય છે અને છોડરૂપ પણ થાય છે. ધણું કરી તેનાં ફૂલ પ્રભાતમાં ઊગમણાં હોય છે અને સૂર્ય આથમતી વચ્ચે આથમણાં થાય છે. વેલનાં ફૂલ આશમાની રંગનાં અને છોડનાં ફૂલ પીળા

વિચ્છિન્ન પાનડાંઓથી હંસરાજ જેવી હોય છે અથવા સઘળા રૂપથી શંખાવળી જેવી હોય છે, મોટા વેગવાળી હોય છે, સર્પની કાંચળી જેવી હોય છે અને વરસાદના અંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

૮ તત્રાદૌ શુભરૂપિણ્યો યા હ્યોપધ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ તાસામુદ્ધરણં કાર્યં મન્ત્રેણાનેન સર્વદા । મહેન્દ્રારામકૃષ્ણાનાં બ્રાહ્મણાનાં ગવામપિ ॥ તપસા તેજસા ચાપિ પ્રશામ્યધ્વં શિવાય વૈ । મન્ત્રેણાનેન મતિમાન્ સર્વા અપ્યભિમન્ત્રયેત્ ॥

૯ આપધાંઆનં ઉલ્લહવા તથા લેવાનો મંત્ર.

૮ આ જે શુભ રૂપોવાળી તથા શુભ કરનારી દિવ્ય ઓષધીઓ કહી તેઓને સર્વદા ‘હે ઓષધીઓ! તમો શુભ કરવા માટે ઇંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, બ્રાહ્મણો અને ગાયો ઇઓના તપથી તથા તેજથી શાંતિ કરનારી થાઓ’ ૯ અર્થવાળો મહેન્દ્રારામ-કૃષ્ણાનાં બ્રાહ્મણાનાં ગવામપિ । તપસા તેજસા ચાપિ પ્રશામ્યધ્વં શિવાય વૈ । ૯ મંત્ર મળીને વુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે ઉલ્લહવી તથા લેવી. સઘળી ઓષધીઓનું અભિમંત્રણ ૯ મંત્રથીજ કરવું.

૯ અથ્રહધાનૈરલસૈઃ કૃતમ્નૈઃ પાપકર્મભિઃ । નૈવાસાદયિતું શક્યાઃ સોમાઃ સોમસમાસ્તથા ॥

સોમો તથા આ અઢાર ઓષધીઓ

દુષ્ટ લોકોને મળતી નથી.

૯ જે લોકો વિશ્વાસ વગરના, આલસુ, કૃતમ્ન કે પાપકર્મ કરનારા હોય તેઓને સોમો તથા સોમોના જેવાજ રસોવાળી આ અઢાર ઓષધીઓ મળતી નથી.

૧૦ પીતાવશેષમમૃતં દૈવૈર્બ્રહ્મપુરોગમૈઃ ।

નિહિતં સોમવીર્યાસુ સોમે ચાપ્યોષધીપતૌ ॥

સોમોનો તથા આ અઢાર ઓષધીઓનો

દિવ્ય મહિમા હોવાનું કારણ.

૧૦ સોમ કે જે ઓષધીઓનો રાજા છે તેમાં અને સોમના જેવીજ શક્તિવાળી આ અઢાર ઓષ-

ધીઓમાં બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ પોતાના પીવાથી અવશેષ રહેલું અમૃત નાંખેલું છે.

૧૧ દેવસુન્દે હૃદયે તથા સિન્ધૌ મહાનદે ।

દૃશ્યતે ચ જલાન્તેષુ મધ્યે બ્રહ્મસુવર્ચલા ॥

આદિત્યપર્ણિની જ્ઞેયા તથૈવ હિ હિમક્ષયે ।

દૃશ્યતેઽજગરી નિત્યં ગોનસી ચામ્બુદાગમે ॥

કાશ્મીરેષુ સરો દિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રકમાનસમ્ ।

કરેણુસ્તત્ર કન્યા ચ છત્રાતિચ્છત્રકે તથા ॥

ગોલોમી ચાજલોમી ચ મહતી શ્રાવણી તથા ॥

વસન્તે કૃષ્ણસર્પાભ્યાં ગોનસી ચ પ્રદૃશ્યતે ।

કૌશિકીં સરિતં તીર્ત્વાં સઙ્ગયન્ત્યાસ્તુ પૂર્વતઃ ॥

ક્ષિતિપ્રદેશે ચલ્મીકૈરાચિતો યોજનત્રયમ્ ।

વિજ્ઞેયા તત્ર કાપોતી શ્વેતા ચલ્મીકમૂર્દસુ ॥

મલયે નલસેતૌ ચ વેગવત્યોપથી ધ્રુવા ॥

આ અઢાર ઓષધીઓમાં અમુક ઓષ-

ધીઓ મળવાના દેશ તથા કાલ.

૧૧ બ્રહ્મસુવર્ચલા દેવસુંદ નામના ઉત્તમ હૃદમાં, સિન્ધુ નામના મોટા હૃદમાં અને બીજા પળ કેટલાંક જલાશયોના સમીપોમાં જોવામાં આવે છે. આદિત્યપર્ણિની (સૂરજમુખી) વસંત ઋતુમાં જલનાં પ્રદેશોના સમીપમાં જોવામાં આવે છે. અજગરી અને ગોનસી ૯ વે ઓષધીઓ ચોમાસામાં કેટલાંક પ્રદેશોમાં જોવામાં આવે છે. કરેણુ, કન્યા, છત્રા, અને અતિચ્છત્રા ૯ ચાર ઓષધીઓ ક્ષુદ્રકમાનસ નામના દિવ્ય સરોવરમાં જોવામાં આવે છે કે જે સરોવર કાશ્મીર દેશમાં છે. ગોલોમી, અજલોમી, મહાશ્રાવણી, શ્રાવણી, વારાહી અને ગોનસી ઇઓ વસંતઋતુમાં જોવામાં આવે છે. કૌશિકી નામની નદીને ઉતરીને પરલી તરફ જઈ ૯ ત્યાં સંજયંતીથી પૂર્વ ભાગમાં ત્રણ યોજન સુધીનો રાફડાઓથી વ્યાપ્ત જે ભૂપ્રદેશ છે તેમાં રાફડાઓનાં શિખરોપર શ્વેતકાપોતી ઓષધી જોવામાં આવે છે. મલયાચલમાં અને સેતુવંધને લગતાં સ્થલોમાં વેગવતી ઓષધી અવશ્ય જોવામાં આવે છે.

૧૨ કાર્તિકયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ ભક્ષયેત્તામુપોપિતઃ
સોમવચ્ચાત્ર વર્તેત ફલં તાવચ્ચ કીર્તિતમ્ ॥

વેગવતીના ભક્ષણનો વિધિ તથા
વિશેષ ફલ.

૧૨ ઉપવાસ કરીને કાર્તિક શુદ્ધિ પુનેમને
દિવસે વેગવતીનું ભક્ષણ કરવું અને તે વિષયમાં
સોમના વિધાનની પેટેજ વર્તવું. વેગવતીના રસાયન
પ્રયોગથી સોમના રસાયન પ્રયોગ જેટલું ફલ થાય છે.

૧૩ સર્વા વિચેયાસ્ત્વોપધ્યઃ સોમશ્ચાપ્યર્બુદે ગિરૌ
સ શૃઙ્ગૈર્દેવચરિતૈરમ્બુદાનીકભેદિભિઃ ॥
વ્યાસસ્તીર્થૈશ્ચ વિખ્યાતૈઃ સિદ્ધર્પિસુરસેવિતૈઃ ।
ગુહાભિર્ભીમરૂપાભિઃ સિંહોન્નાદિતકુક્ષિભિઃ ॥
ગજાલોઙ્ઙિતતોયાભિરાપગાભિઃ સમન્તતઃ ।
વિવિધૈર્ધાતુભિશ્ચિત્રૈઃ સર્વત્રૈવોપશોભિતઃ ॥

સઘઢી ઓષધિઓ આવૂમાં
શોધવાથી મળશે.

૧૩ સોમ અને વીજી પળ સઘઢી ઓષધિઓ
આવૂ નામના પાહાડમાં શોધવાથી મળશે. કેમ
કે એ પર્વત વાદલાંઓને ભેદનારાં (અત્યંત ઝૂંચાં)
તથા જેઓમાં દેવતાઓ વિચરે છે એવાં શિખરોથી,
સિદ્ધોએ ઋષિઓએ તથા દેવતાઓએ સેવેલાં પ્રખ્યાત
તીર્થોથી, સિંહોએ ગજાવી મુકેલી ભયંકર ગુફા-
ઓથી, હાથીઓએ ઢોઢેલાં જઢોવાઢી નદીઓથી
અને વિચિત્ર પ્રકારના વિવિધ ધાતુઓથી સર્વ પ્ર-
દેશોમાં ચોમેર શોભી રહ્યો છે.

૧૪ નદીષુ શૈલેષુ સરસ્સુ ચાપિ પુણ્યેષ્વ-
રણ્યેષુ તથાશ્રમેષુ । સર્વત્ર સર્વાઃ પરિમાર્ગિત-
વ્યાઃ સર્વત્ર ભૂમિર્દિં વસૂનિ ધત્તે ॥

પૃથ્વી બહુરત્તા છે એટલા માટે વીજાં
સ્થલોમાં પળ ઓષધિઓ શોધવી.

૧૪ પવિત્ર નદીઓ, પવિત્ર પર્વતો, પવિત્ર સ-
રોવરો, પવિત્ર અરણ્યો તથા પવિત્ર આશ્રમો ઇ-

૧ સ્નેહ કે જે શોધનના મુખ્ય અંગરૂપ છે તેના ઉ-

ત્યાદિ સર્વ સ્થલોમાં સઘઢી ઓષધીઓનો શોધ
કરવો. કેમ કે પૃથ્વી સર્વત્ર અનેક રત્નોનું (ઉત્તમ
પદાર્થોનું) ધારણ કરી રહી છે."

(રસાયનતંત્ર સમાપ્ત.)

અધ્યાય ૩૧ મો.

૧ અથાતઃ સ્નેહોપયોગિકં ચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સ્નેહોપયો-
ગિકચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સ્નેહસારોઽયં પુરુષઃ પ્રાણાશ્ચ સ્નેહભૂ-
યિષ્ઠાઃ સ્નેહસાધ્યાશ્ચ ભવન્તિ । સ્નેહો હિ પાનાનુ-
વાસનમસ્તિષ્કશિરોવસ્ત્યુત્તરવસ્તિનસ્યકર્ણપૂર-
ણગાત્રાભ્યઙ્ગભોજનેષૂપયોજ્યઃ ॥

તત્ર દ્વિયોનિશ્ચતુર્વિકલ્પોઽભિહિતઃ સ્નેહો-
ગુણાશ્ચ । તત્ર જઙ્ગમેભ્યો ગવ્યં ઘૃતં પ્રધાનમ્ ।
સ્થાવરેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રધાનમિતિ ॥

સ્નેહનાં પ્રયોજનો અને વે જાતના

મુખ્ય સ્નેહ.

૨ આ જીવતો મનુષ્યદેહ સ્નેહરૂપ સારવાઢો
છે અને પ્રાણો પળ સ્નેહના આધિક્યવાઢા છે તથા
સ્નેહથીજ ટકાવી શકાય એવા છે. પીવામાં, અનુવા-
સનવસ્તિ દેવામાં, મગજની ભરતી કરવામાં, શિ-
રોવસ્તિ દેવામાં, ઉત્તરવસ્તિ દેવામાં, નસ્ય દેવામાં,
કર્ણપૂરણ કરવામાં, ગાત્રોપર અભ્યંગ કરવામાં અને
ભોજનોમાં સ્નેહનો ઉપયોગ છે.

સ્થાવરથી ઉત્પન્ન થયેલો અને જંગમથી ઉત્પન્ન
થયેલો એમ સ્નેહ પ્રથમ વે ભેદનો ગણવામાં આવ્યો
છે. તે સ્નેહના ઘી, તૈલ, ચરબી તથા મઙ્ગા એ
એ ચાર પ્રકારો કેહેવામાં આવ્યા છે અને ગુણો
પયોગસંબંધી ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષયનો,

પણ કેહેવામાં આવ્યા છે. જંગમજન્ય સ્નેહોમાં ગાયનું ઘી પ્રધાન છે અને સ્થાવરજન્ય સ્નેહોમાં તિલનું તૈલ પ્રધાન છે. (સૂત્રસ્થાનનો ૪૬ મો અધ્યાય જુવો.)

૩ અતઃ ઊર્ધ્વં યથાપ્રયોજનં યથાવિધાનં ચ સ્થાવરસ્નેહાનુપદેશ્યામઃ ।

તત્ર તિલ્વકૈરણ્ડકોશામ્રદન્તીદ્રવન્તીસત્તલાશઙ્ગિનીપલાશવિપાણિકાગવાક્ષીકમ્પિલ્લુકશમ્યાકનીલિનીસ્નેહા વિરેચયન્તિ । જીમૂતકકુટજકૃતવેધનેશ્વાકુધામાર્ગવમદનસ્નેહા વામયન્તિ । વિડફ્લખરમઞ્જરીમધુશિશુસૂર્યવહ્નીપીલુસિદ્ધાર્થકજ્યોતિષ્મતીસ્નેહાઃ શિરોવિરેચયન્તિ । કરંજપૂતિકકૃતમાલમાતુલુકેન્દુદીકિરાતતિક્તકસ્નેહા દુષ્ટવ્રણેષુપયુજ્યન્તે । તુવરકકપિત્થકમ્પિલ્લુકમહાતકપટોલસ્નેહા મહાવ્યાધિષુ । ત્રપુસૈર્વારુકકર્કારુકતુમ્ભીકૃષ્ણાણ્ડસ્નેહા મૂત્રસંકેષુ । કપોતવજ્રાવલ્ગુજહરીતકીસ્નેહાઃ શર્કરાશ્મરીષુ । કુસુમ્ભસર્પપાતસીપિચુમર્દાતિમુક્તકભાણ્ડીકદુતુમ્ભીકટમીસ્નેહાઃ પ્રમેહેષુ । તાલનાલંકરપનસમાંચાંપ્યાલાંવૈલ્વમધૂકચંદ્રમાતકામ્રાતકફલસ્નેહાઃ પિત્તસંસૃષ્ટે વાયૌ । વિઘ્નીતકમહાતકપિણ્ડીતકસ્નેહાઃ કૃષ્ણીકરણે । શ્રવણકઙ્કુકટુન્દુકસ્નેહાઃ પાણ્ડુકરણે । શિશપાગુરુસારસ્નેહા દદ્રૂકુષ્ઠકિટિભેષુ ॥

પ્રયોજનોને તથા વિધાનોને અનુસરી

સ્થાવર સ્નેહોનું નિરૂપણ.

૩ હવે પ્રયોજનોને તથા વિધાનોને અનુસરી સ્થાવર સ્નેહોવિષે કહીએ છીએ.

મોટો લોદર, ઇરડો, પાહાડી આંવો, નાહાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, હાથલા, આંખફૂટામળી, શાખરો, મેંદાશીંગી, ઇંદ્રવારણી, કપીલો, ગરમાલો અને ગલી એઓના સ્નેહો વિરેચન કરે છે.

કુકડવેલ, કડો, (ઇંદ્રજવનું શાક) કઢવી ઘીસોડી, કઢવી તૂંબડી, કઢવાં તૂરીયાં અને મીંદોલ એઓના સ્નેહો ધમન કરાવે છે. •

વાવડીંગ, સફેદ અઘેડો, સફેદ તથા રાતો સરગવો, સૂરજમુખી, પીલુ, મર્ષપ અને માલકાંકળી એઓના સ્નેહો શિરોવિરેચન (માથાનું વિરેચન) કરે છે.

કરંજ, પૂતીકરંજ, ગરમાલો, વીજોરું, ઇંગોલીયો અને કરીયાતું એઓના સ્નેહો દુષ્ટ વ્રણોમાં ઉપયોગી થાય છે.

ચેરીયાં, કોટ, કપીલો, મીલામું અને પટોલ એઓના સ્નેહો મહાવ્યાધિઓમાં ઉપયોગી થાય છે. ત્રૂમડાં, કાકડી, પતકાલું, તૂંબડી અને મૂરું કોલું એઓના સ્નેહો મૂત્રની અટકાયત ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

સૂરજમુખી, વાવચી અને હરડે એઓના સ્નેહો કાંકરીના તથા પથરીનાં દરદો ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

કમુંવો, સર્પપ, અલસી, લીંવડો, ટીંવરૂ, માંડી, (મીંડી!) કઢવી તૂંબડી અને વાપુંગાં એઓનાં સ્નેહો પ્રમેહો ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

તાડ, નાલીંદર, ફનસ, રાતો સરગવો, ચારોલી, વીલી, મહુડો, ગુંદો અને અંવાડો એઓના ફળોના સ્નેહો પિત્તથી સંયુક્ત થણલા વાયુ ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

બેહેડો, મીલામું અને મીંદોલ એઓના સ્નેહો વ્રણોને કાઢી કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

મુંડીના ડોડવા, રાઠ અને પીલો લોદર, અથવા અરડૂસો એઓના સ્નેહો વ્રણને સફેદ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

શીશમ અને અગરૂ એઓના સારોના સ્નેહો દાદર, કોઢ અને કિટિમ એઓ ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

૪ સર્વ એવ સ્નેહા વાતમુપદ્યન્તિ । તૈલગુણાશ્ચ સમાસેન વ્યાખ્યાતાઃ ॥

સ્નેહોના સામાન્ય ગુણો.

૪ સકલ સ્નેહો વાયુને હણે છે. તૈલોના ગુણો તો સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં પણ સંક્ષેપથી કેહેવાઈ ગયા છે.

૫ અતઃ ઊર્ધ્વં કપાયસ્નેહપાકક્રમમુપદેશ્યામઃ ॥

ક્રાથોને તથા સ્નેહોને પકાવવાનો વિધિ કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૧ હવે ક્રાથોને તથા સ્નેહોને પકાવવાના ક્રમનો ઉપદેશ કરીએ છીએ.

૬ તત્ર કેચિદાહુસ્ત્વક્ષપત્રમૂલાદીનાં ભાગં તચ્ચતુર્ગુણજલમાવાપ્ય ચતુર્ભાગાવશેષં નિષ્કાધ્યાપહરેદિત્યેષ કપાયપાકકલ્પઃ । સ્નેહપ્રસૂતેષુ પદ્મસુ ચતુર્ગુણં દ્રવમાવાપ્ય ચતુરશ્ચાક્ષસમાન્ ભેષજપિષ્ટાનિત્યેષ સ્નેહપાકકલ્પઃ । એતન્તુ ન સમ્યક્સાદાગમાસિદ્ધત્વાત્ ॥

ક્રાથોને તથા સ્નેહોને પકાવવાના ક્રમવિષે
પરમત અને તે પરમતનું સંકલન.

૬ કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે કે “છાલ, પાનડાં તથા મૂઠ વગેરેનો એક ભાગ લઈ, તેમાં તેથી ચાર ગણું પાણી નાંખી ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્રાથને ઉતારી લેવો એ ક્રાથ પકાવવાનો ક્રમ છે. તેમજ છ પસલા સ્નેહમાં ચોગળો દ્રવ નાંખી અને બેહેડાના ફળો જેવડા ચાર ઔષધના પિંડા નાંખી સ્નેહ પકાવવો એ સ્નેહ પકાવવાનો ક્રમ છે.” પણ એ આચાર્યોનું આ કેહેવું યોગ્ય નથી. કેમ કે તેમાં આયુર્વેદની સમ્મતિ નથી.

૭ પલકુડવાદીનામતો માનં તુ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

તત્ર દ્વાદશ ધ્રાન્યમાપા મધ્યમાઃ સુવર્ણ-
માષકઃ । તે ષોડશ સુવર્ણમ્ ।

અથ મધ્યમનિષ્પાવા ઇકોનવિંશતિર્દ્વર-
ણમ્ । તાન્યર્જતૃતીયાનિ કર્પઃ । તતશ્ચોર્ધ્વં ચતુર્ગુ-
ણમભિવર્જયન્તઃ પલકુડવપ્રસ્થાદકદ્રોણા અભિ-
નિષ્પદ્યન્તે । તુલા પલશતમ્ । તા વિંશતિર્ભારઃ ।
શુષ્કાણામિદં માનમાર્દ્રદ્રવાણાં ચ દ્વિગુણમિતિ ॥

તોલની પરિભાષા.

૭ આયુર્વેદમાં કહ્યાપ્રમાણે ક્રાથોને તથા સ્નેહો-
ને પકાવવાનો ક્રમ કેહેવામાં તોલની પરિભાષા
કેહેવાની જરૂર છે માટે પ્રથમ પલ અને કુડવ
ઇત્યાદિકનું પ્રમાણ કહીએ છીએ.

જાડા પણ નહીં અને શીળા પણ નહીં એટલે
મધ્યમ પ્રમાણના અડદના વાર દાળા જેટલા વ-
જનનો સુવર્ણમાષક થાય છે. એ સુવર્ણમાષક
સોઠ થાય ત્યારે એક સુવર્ણ ગણાય છે. (આ
તોલ મોનાને માટે છે.)

જાડા પણ નહીં અને શીળા પણ નહીં એટલે
મધ્યમ પ્રમાણના ઓગળીશ ચોલાના દાળા જેટલું
વજન થાય એ તોલ ધરણ કેહેવાય છે. સાડા-
ત્રણ ધરણ થાય ત્યારે કર્પ (તોલો) કેહેવાય છે.
ચાર કર્પ થાય ત્યારે પલ કેહેવાય છે. ચાર પલ
થાય ત્યારે કુડવ કેહેવાય છે. ચાર કુડવ થાય
ત્યારે પ્રસ્થ કેહેવાય છે. ચાર પ્રસ્થ થાય ત્યારે
આઢક કેહેવાય છે. ચાર આઢક થાય ત્યારે
દ્રોણ કેહેવાય છે. સો પલ થાય ત્યારે તુલા
કેહેવાય છે અને વીશ તુલા થાય ત્યારે ભાર કે-
હેવાય છે. આ વજન સૂકાં દ્રવ્યોને માટે સમજવું.
લીલાં દ્રવ્યો તથા દ્રવરૂપ પદાર્થોને માટે તો તે તે
વિષયમાં જેટલો તોલ કહ્યો હોય તેથી વમળો
તોલ લેવો. (ગલો, કડો, અરઢૂસી, કોલું,
શતાવરી, આસોંદ, કાંટા અશેરીયો, લાંબડો, પ-
ટોલ, કેવડો, બલદાળા, ઇંદ્રવારળી, સુવા, સા-
ટોડી, જટામાંસી, ગંગેટી, ગુગલ, હીંગ, આદુ
અને ગોલ એટલા પદાર્થો તો રસ ભરેલાજ ના-
ખવા પણ સૂકા કે વમળા નાંખવા નહીં.)

૮ તત્રાન્યતમપરિમાણસંમિતાનાં યથાયોગં
ત્વક્ષપત્રમૂલાદીનામાતપપરિશેષિતાનાં છેદ્યાનિ
ચ્છંદશછેદયિત્વા ભેદ્યાન્યણુશો ભેદયિત્વાવકુ-
ટ્યાષ્ટગુણેન ષોડશગુણેન વામ્ભસાભિવિચ્ચ
સ્થાલ્યાં ચતુર્ભાગાવશિષ્ટં ક્રાથયિત્વાપહરેદિ-
ત્યેષ કપાયપાકકલ્પઃ ।

સ્નેહાચ્ચતુર્ગુણોદ્રવઃ સ્નેહચતુર્થાશો ભેષજક-
લ્કસ્તદૈકધ્યં સંસૃજ્ય વિપચેદિત્યેષ સ્નેહપા-
કકલ્પઃ ।

અથ વા તત્રોદકદ્રોણે ત્વક્ષપત્રમૂલાદીનાં

તુલાંમાવાપ્ય ચતુર્ભાગવશિષ્ઠં નિષ્કાધ્યાપ્દહે-
દિત્યેષ કષાયપાકકલ્પઃ । સ્નેહકુડવે મેષજપલં
પિષ્ઠં કલ્કં ચતુર્ગુણં દ્રવમાવાપ્ય વિપચેદિત્યેષ
સ્નેહપાકકલ્પઃ ॥

**કાથ પકાવવાની તથા સ્નેહ પકાવ-
વાની પરિભાષા.**

૮ ઉપર કહેલા તોલોમાંથી યોગને અનુસરતા
અમુક તોલથી છાલ, પાનડાં, મૂઝીઆં તથા કંદ
વગેરે પદાર્થોને લઈ, તડકામાં સૂકાવી, કાપવા-
લાયક હોય તેઓના ટુકડા ટુકડા કાપી અને
મેદવા લાયક હોય તેના શીળા શીળા વિભાગો
કરી નાખી, કૂટી, તેમાં આઠગણું અથવા સોઠ-
ગણું પાણી નાખી, હાંડલામાં ડાઢી, ચોથા ભા-
ગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે કાથને સિદ્ધ થયેલો
સમજીને ઉતારી લેવો એ કાથ પકાવવાની પરિ-
ભાષા છે.

જે સ્નેહ પકાવવાનો હોય તેમાં સ્નેહથી ચોગળો
દ્રવ અને સ્નેહના ચતુર્થાંશ જેટલો ઔષધનો કલ્ક
નાખી તે સ્નેહને પકાવવો એ સ્નેહ પકાવવાની પરિ-
ભાષા છે.

અથવા એક દ્રોણ ભાર (એક હજાર ચોવીશ
તોલાંભાર) પાણીમાં એક તુલાભાર (ચારસો તો-
લાંભાર) છાલ, પાનડાં અને મૂઝીઆં વગેરે નાખી
ડાઢીમાં ડાઢીમાં ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ
રહે ત્યારે તે કાથને સિદ્ધ થયેલો સમજીને ઉતારી
લેવો એ કાથ પકાવવાની પરિભાષા છે અને સોઠ
તોલાંભાર સ્નેહમાં ચાર તોલાં ભાર ઔષધનો કલ્ક
તથા ચોગળો દ્રવ નાખીને સ્નેહને પકાવવો એ સ્નેહ
પકાવવાની પરિભાષા છે.

૯ અવતશ્ચાત્ર ॥

સ્નેહમેષજતોયાનાં પ્રમાણં યત્ર નેરિતમ્ ।
તત્રાયં વિધિરાસ્થેયો નિર્દિષ્ટે તત્ત્વદેવ તુ ॥
અનુકદ્રવકાર્યે તુ સર્વત્ર સલિલં મતમ્ ।
કલ્કકાથાવનિર્દેશે ગણાત્તસ્માત્પ્રયોજયેત્ ॥

સ્નેહાદિકનો તોલ ઉપર પ્રમાણે ક્યાં
' લેવો અને દ્રવ, કલ્કનાં દ્રવ્યો કે
કાથનાં દ્રવ્યો ન બતાવ્યાં હોય
ત્યાં કેમ કરવું.

૯ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જે પાઠમાં સ્નેહ ઔષધ
અને જઙ્ગલ એઓનો તોલ ન જણાવ્યો હોય તે
પાઠમાં ઉપર પ્રમાણે તોલ લેવો પણ જ્યાં તોલ
બતાવ્યો હોય ત્યાં તો બતાવ્યા પ્રમાણેજ તોલ
લેવો. જે પાઠમાં કયો દ્રવ લેવો એમ સ્પષ્ટ ન
જણાવ્યું હોય ત્યાં સર્વત્ર જઙ્ગલ લેવું અને કલ્કનાં
કે કાથનાં દ્રવ્યો સ્પષ્ટ ન જણાવ્યાં હોય ત્યાં જે
ગણનો સ્નેહ બનાવવાનું કહ્યું હોય તે ગણનાં દ્રવ્યો-
નોજ કલ્ક તથા કાથ લેવો.”

૧૦ અતઃ ઊર્ધ્વં સ્નેહપાકક્રમમુપદેશ્યામઃ ॥

સ તુ ત્રિવિધસ્તદ્યથા મૃદુર્મધ્યમઃ સ્વર
ઇતિ । તત્ર સ્નેહૌષધિવિવેકમાત્રં યત્ર મેષજં
સ મૃદુરિતિ । મધૂચ્છિષ્ટમિવ વિશદમવિલેપિ
યત્ર મેષજં સ મધ્યમઃ । કૃષ્ણમવસન્નમીષદ્વિશદં
ચિક્ષણં ચ યત્ર મેષજં સ સ્વર ઇતિ । અતઃ ઊર્ધ્વં
દગ્ધસ્નેહો ભવતિ । તં પુનઃ સાધુ સાધયેત્ ।

તત્ર પાનાભ્યવહારયોર્મૃદુઃ । નસ્યાભ્યઙ્ગયો-
ર્મધ્યમઃ । વસ્તિકર્ણપૂરણયોસ્તુ સ્વર ઇતિ ॥

સ્નેહ પકાવવાનો ક્રમ તથા તેના ત્રણ

પ્રકારના પાકોનો ઉપયોગ.

૧૦ હવે સ્નેહપાકનો ક્રમ કહીએ છીએ. મૃદુ
(કોમલ,) મધ્યમ અને સ્વર (આકરો) એ રીતે
ત્રણ પ્રકારનો સ્નેહપાક થાય છે. જે પાકમાં ઔ-
ષધનો કલ્ક કાંઈક રસ ભરેલો રહે તે પાકને
મૃદુ સમજવો. જે પાકમાં ઔષધનો કલ્ક મીળ
જેવો જરાક કઠણ, તાંતળા વગરનો અને આંગ-
ઢીને ચોટે નહીં એવો અર્થાત્ રસવગરનો થઈ
જતાં પણ કોમલતાવાળો રહે તે પાકને મધ્યમ
સમજવો. જે પાકમાં ઔષધનો કલ્ક જરાક
કાઢો, જરાક શેકાઈ ગયેલો, તાંતળા વગરનો તથા

ચીકાશવાલો રહે અર્થાત્ જરાક વિશેષ કઠળ થઈ જાય તે પાકને खर समजवो. औषधनो कल्क एथी वधारे कठण तथा बल्लेलो थई जाय तो पछी दग्धस्नेहज थई जाय छे. जो दग्धस्नेह थई गयो होय तो तेने पाछो बीजा काथमां तथा कल्कमां पकावीने योग्य करवो.

पीवामां तथा भोजनमां स्नेह देवो होय तो मृदुपाकवाळો દેવો, નસ્યમાં કે અમ્યંગમાં દેવો હોય તો મધ્યમ પાકવાલો દેવો અને વસ્તિમાં કે કર્ણપૂરણમાં દેવો હોય તો खरपाकवाळो દેવો.

११ भवतश्चात्र ॥

शब्दस्योपशमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा ।
गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥
घृतस्यैवं विषकस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ।
फेनोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥

घीना पाकने तथा तैलना पाकने सिद्ध थएलो क्यारे समजवो.

११ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્યંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ઘીનો પાક કરતાં જ્યારે ઘીનો અવાજ બંધ પડી જાય, ફીણ શાંત થઈ જાય અને ગંધ, વર્ણ તથા રસ વગેરેની જેવી જોઈએ તેવી તેમાં સંપત્તિ થાય ત્યારે ઘીના પાકને સિદ્ધ થएलो समजवो.

તૈલનો પાક કરતાં જ્યારે તૈલનો અવાજ બંધ પડી જાય, બહુજ ફીણ ચડે અને ગંધ, વર્ણ તથા રસ વગેરેની જેવી જોઈએ તેવી તેમાં સંપત્તિ થાય ત્યારે પ્રવીણ વૈદ્યે તૈલના પાકને સિદ્ધ થएलो समजवो.

(कल्कने आंगलीथी चोलतां कल्क वाट जेवो थई जाय अने अग्निमां नाखतां जरा पण अवाज न करे ए पण स्नेहना पाकनी सिद्धि थयानुं लक्षण छे.)”

१२ अत ऊर्ध्वं स्नेहपानक्रममुपदेक्ष्यामः ॥

१ દગ્ધસ્નેહને ફરીવાર પકાવીને યોગ્ય કરવાનું કહ્યું તેથી એમ જણાય છે કે ‘સ્નેહ દગ્ધ થાય તો ઔષધના

અથ લઘુકોષ્ટાયાતુરાય કૃતમક્કલસ્વસ્તિવા-
ચનાયોદયગિરિશિખરસંસ્થિતે પ્રતપ્તકનકનિક-
રપીતલોહિતે સવિતરિ યથાબલં તૈલસ્ય ઘૃતસ્ય
વા માત્રાં પાતું પ્રયચ્છેત્ । પીતમાત્રે ચોષ્ણોદકે-
નોપસ્પૃશ્ય સોપાનત્કો યથાસુખં વિહરેત્ ॥

સ્નેહપાનનો ક્રમ.

१२ હવે સ્નેહ પીવાનો ક્રમ કહીએ છીએ. જેનો કોઠો પૂર્વ દિવસનું સ્નાધેલું અન્નાદિક પચી જવાથી હલકો થઈ ગયો હોય અને જેને મંગલ તથા સ્વ-
સ્તિવાચન કન્યાં હોય એવા આતુરને, જ્યારે સૂર્ય
ઉદયાચલના શિખર ઉપર આવી તપાવેલા સુવ-
ર્ણના સમૂહ જેવો પીલો તથા લાલ દેખાવા લાગે
ત્યારે ઇટલે થોડોક દિવસ ચડે તે સમયે જઠરા-
ગ્નિના તથા શરીરના બળને અનુસરી તૈલની કે
ઘીની માત્રા પીવા આપવી. આતુરે માત્રા પીધા પછી
ઊના જલથી આચમન કરી (મોહોડું સાફ કરીને)
પગરખાં પેહેરીને પોતાની અનુકૂલતા પ્રમાણે
ફરવું હરવું. (થોડોક દિવસ ચડે ત્યારે સ્નેહપાન
કરાવવાનું કહ્યું તે સાધારણ ઋતુમાં સમજવું.
કેમ કે ઉષ્ણકાલ વગેરેમાં સ્નેહપાનને માટે ભિન્ન
ભિન્ન સમયો નીમવામાં આવશે. જુવો આ અ-
ધ્યાયનો વિષય ૧૧ મો.)

१३ रूक्षक्षतविपार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ।
हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥
कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ।
पिबेयुस्तैलसात्म्याश्च तैलं दार्ढ्यार्थिनश्च ये ॥
व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्ता महारुजः ।
महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥
कूराशयाः क्लेशसहा वातार्त्ता दीप्तबहुयः ।
मज्जानमाप्नुयुः सर्वे सर्पिर्वा स्वौषधान्वितम् ॥

ઘી, તૈલ, ચરબી તથા મજ્જા એ ચાર

સ્નેહો પાવામાં સામાન્ય વ્યવસ્થા.

१३ રૂક્ષ, ક્ષતવાલો, શ્વેરથી પીડાएल, વા-
ગુણોજ જતા રહે છે પણ સ્નેહના ગુણો જતા રહેતા નથી
એમ આચાર્ય મૂને છે.’

યુના તથા પિત્તના વિકારવાળો, જેની બુદ્ધિ હીન થઈ ગઈ હોય તે અને જેની સ્મરણશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય તે, ઇટલા દરદીઓને ઘી પીવરાવવું એ ઉત્તમ છે.

કોઠામાં કૃમિઓવાળો, વાયુથી વેરાણો, ક-ફની વૃદ્ધિવાળો, મેદની વૃદ્ધિવાળો, તૈલના સાત્મ્યવાળો અને દૃઢ થવાની ઇચ્છાવાળો, ઇટલા દરદીઓને તૈલ પીવરાવવું એ ઉત્તમ છે.

કસરત કરવાથી કષિત થઈ, જેનું રેત કે રુધિર સૂકાઈ ગઈ હોય તે, મોટાં દરદોવાળો, પ્રબલ જઠરામિવાળો, પ્રબલ વાયુવાળો અને ઘણા બળવાળો, એઓને ચરબી દેવી એ ઉત્તમ છે.

કૂર કોઠાવાળો, ક્લેશોનું સહન કરનારો, વાયુથી પીડાણો અને પ્રદીપ્ત અમિવાળો, એઓને સારાં ઔષધોથી યુક્ત કરેલી મજ્જા દેવી યોગ્ય છે અને તેવું ઘી દેવું પણ યોગ્ય છે.

૧૪ કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ।
દેયં બહુકફે ચાપિ વ્યોષશ્ચારસમાયુતમ્ ॥
દોષાણામલ્પભૂયસ્ત્વં સંસર્ગં સમવેક્ષ્ય ચ ।
યુઝ્યાન્નિષ્ઠિષ્ઠિધા મિત્રૈઃ સમાસવ્યાસતો રસૈઃ ॥
સ્નેહસાત્મ્યઃ ક્લેશસહઃ કાલે નાત્યુષ્ણશીતલે ।
અચ્છમેવ પિબેત્સ્નેહમચ્છપાનં હિ પૂજિતમ્ ॥

અન્ય પદાર્થોથી અમિશ્રિત તથા મિશ્રિત સ્નેહો પાવાની વ્યવસ્થા.

૧૪ પિત્તસંબંધી રોગવાળાને એકલું ઘીજ પાવું. વાયુસંબંધી દરદવાળાને ઘી પાવું હોય તો સૈન્ધવથી મિશ્રિત કરીને પાવું. ઘણા કફવાળાને ઘી પાવું હોય તો સૂંટ, મરી, પીપ્પળ તથા જવ-શ્ચાર એઓથી મિશ્રિત કરીને પાવું.

દોષોનું અલ્પપણું, ઘણાપણું અને અન્ય દોષોથી સંયુક્ત થઈ પાણું જોઈને પ્રવીણ વૈદ્યે સ્નેહોને ત્રેસઠ પ્રકારના રસોમાંથી ઓછા વધતા રસોથી સંયુક્ત કરીને તે સ્નેહો પાવા. (રસોના ત્રેસઠ ભેદો ઉત્તરતંત્રના ૬૩ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.)

જે માણસ સ્નેહોના સાત્મ્યવાળો અને ક્લેશોનું સહન કરનારો હોય તેને સાધારણ ઋતુમાં તો કેવલ (અન્ય પદાર્થોથી મિશ્રિત નહીં કરેલો) સ્નેહ પાવો એજ ઉત્તમ છે. કેમકે એવા માણસને કેવલ સ્નેહનું પાન હિતકારી થાય છે.

૧૫ શીતકાલે દિવા સ્નેહમુષ્ણકાલે પિબેન્નિશિ ।
વાતપિત્તાધિકે રાત્રૌ વાતશ્લેષ્માધિકે દિવા ।
વાતપિત્તાધિકસ્યોષ્ણે તૃષ્ણમૂર્છોન્માદકારકઃ ॥
શીતે વાતકફાર્ત્તસ્ય ગૌરવારુચિશૂલકૃત્ ।

શીતકાલમાં તથા ઉષ્ણકાલમાં સ્નેહપાન કરાવવાના જૂદા જૂદા સમયો.

૧૫ શીતકાલ હોય ત્યારે દિવસે સ્નેહ પાવો અને ઉષ્ણકાલ હોય ત્યારે રાતે સ્નેહ પાવો. પરંતુ વાયુની તથા પિત્તની અધિકતા હોય તો રાતેજ સ્નેહ પાવો અને વાયુની તથા કફની અધિકતા હોય તો દિવસેજ સ્નેહ પાવો. કેમ કે વાયુની તથા પિત્તની અધિકતાવાળાને જો દિવસે સ્નેહ પીવરાવવામાં આવે તો તેથી તરશ, મૂર્છા તથા ઉન્માદ થાય છે અને વાયુની તથા કફની અધિકતાવાળાને રાતે સ્નેહ પીવરાવવામાં આવે તો તેથી ભારેપણું, અરુચિ તથા શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૬ સ્નેહપીતસ્ય ચેત્તૃષ્ણા પિબેદુષ્ણોદકં નરઃ ॥
एवं चानुपशाम्यन्त्यां સ્નેહમુષ્ણામ્બુના વમેત્ ।
દિહ્યાચ્છીતૈઃ શિરઃ શીતં તોયં ચાપ્યવગાહયેત્

સ્નેહ પીધા પછી બહુ તરશ લાગ્યા કરે તો તેની ચિકિત્સા.

૧૬ સ્નેહપાન કરાવ્યા પછી તે માણસને તરશ લાગ્યા કરે તો ઝનું પાણી પાવું અને એમ કરતાં પણ તરશ શાંત ન થાય તો ઝનું પાણી પાઈને સ્નેહનું વમન કરાવવું, શીતલ પદાર્થોનો માથાપર લેપ કરવો તથા શીતલ જલમાં સ્નાન કરાવવું. ૧૭ યા માત્રા પરિજીર્યેત ચતુર્ભાગગતેઽહનિ । સા માત્રા દીપ્યત્યગ્નિમલ્પદોષે ચ પૂજિતા ॥

या मात्रा परिजीर्येत तथार्द्धदिवसे गते ।
 सा वृष्या बृंहणी चैव मध्यदोषे च पूजिता ॥
 या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागावशेषिते ।
 स्नेहनीया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता ॥
 या मात्रा परिजीर्येत तथा परिणतेऽहनि ।
 ग्लानिमूर्छामदान्हित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत्
 अहोरात्रादसंदुष्टा या मात्रा परिजीर्यति ।
 सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापसारनाशिनी ॥
 दोष वगेरेनी स्थिति उपर्या स्नेहनी
 मात्राओनी व्यवस्था.

१७ स्नेहनी जे मात्रा एक पोहोर दिवस च-
 डतां पची जाय ते मात्रा अग्निने प्रदीप्त करे छे
 अने अल्प दोषवाळाने माटे उत्तम छे.

स्नेहनी जे मात्रा अर्धो दिवस जतां पची जाय
 ते मात्रा वीर्यने वधारे छे, शरीरने पुष्ट करे छे
 अने मध्यम दोषवाळाने माटे उत्तम छे.

स्नेहनी जे मात्रा दिवसनो चौथो भाग अव-
 शेष रहे त्यारे पची जाय ते मात्रा अत्यंत स्निग्ध
 करे छे अने घणा दोषवाळाने माटे उत्तम छे.

सामान्य रीते स्नेहनी ए मात्राने उत्तम सम-
 जवी के जे मात्रा ग्लानिने, मूर्छाने के मद्दने उ-
 त्पन्न नहीं करतां दिवस नमवाना समयमां पची
 जाय.

कोठ, विष, उन्माद, ग्रह तथा अपसार एओने
 नष्ट करवा माटे तो स्नेहनी एवी मात्रा देवी
 के जे मात्रा एक अहोरात्रे (चौबीस कलाके)
 पचे अने कशा दुष्ट व्याधिने उत्पन्न न करे.

१८ यथाग्निं प्रथमां मात्रां पाययेत् विचक्षणः ।
 पीतो ह्यतिबहुः स्नेहो जनयेत्प्राणसंशयम् ॥

कोठानी परीक्षाने माटे प्रथम तो
 थोडीज मात्रा देवी.

१८ विचक्षण वैद्ये प्रथम तो जठराग्निना बळने
 अनुसरीने स्नेहनी थोडीज मात्रा देवी के जेथी
 कोठाना मृदुपणा वगेरेनी परीक्षा मळी शके.

घणो स्नेह पेहेलेज वखते पावामां आवे तो ते
 स्नेह प्राणना संशयने उत्पन्न करे छे अर्थात् तेथी
 मरणनी धास्ती थाय छे.

१९ मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न
 जीर्यति ।

विष्टभ्य वापि जीर्येत्तं वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
 जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिबेत् ।
 तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥

स्युः पच्यमाने तृड्दाहभ्रमसादारतिक्लमाः ।
 परिपिच्यान्निरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् ॥
 यवागूं पाययेच्चोष्णां कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलाम् ।
 देयौ यूषरसौ वापि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ॥
 कृतौ वात्यल्पसर्पिष्कौ यवागूर्वा विधीयते ।

स्नेह योग्य समयमां न पचे अथवा मल-
 बंध करीने पचे अथवा पचतां पचतां
 तृषा वगेरेने उत्पन्न करे तो
 शुं करवुं.

१९ जे माणसने खोटा आहारविहारने लीधे
 अथवा घणापणाने लीधे स्नेह पचे नहीं अ-
 थवा पेटमां मलबंध करीने पचे ते माणसने ऊना
 पाणीथी वसन करावुं.

जो स्नेह पच्यो छे के नहीं? एवी शंका रेहेती
 होय तो ऊनुं पाणी पावुं. ऊनुं पाणी पावाथी
 चोख्खो ओडकार आवे छे अने अन्न उपर रुचि
 थाय छे.

जो स्नेह उदरमां पाकवा लागतां तरश, दाह,
 भ्रम, ग्लानि, तथा क्लम उत्पन्न थाय तो ते मा-
 णसना शरीरपर ऊना जळनुं परिषेचन करवुं अने
 स्नेह जीर्ण थया पळी ऊनी तथा पचपचता थोडा
 चोखावाळी यवागू इच्छा प्रमाणे पावी अथवा स्नेह-
 वगरज बनावेला के अत्यंत थोडुं घी नाखीने
 बनावेला सुगंधी यूष अने रस देवा. यूष के रस
 नहीं आपतां यवागूज देवी ए वधारे उत्तम छे.

૨૦ પિબેત્ ઝ્યહં ચતુરહં પંચાહં ષડહં તથા ॥
સસરાત્રાત્પરં સ્નેહઃ સાત્મીભયતિ સેવિતઃ ।

સ્નેહપાન કેટલા દિવસો સૂધી કરાવવું.

૨૦ ત્રણ દિવસસૂધી, ચાર દિવસસૂધી, પાંચ દિવસસૂધી કે છ દિવસસૂધી સ્નેહ પાવો પણ તેથી વધારે દિવસસૂધી પાવો નહીં. કેમ કે સેવન કરવામાં આવતો સ્નેહ સાત રાત પછી સાત્મ્યરૂપ થઈ જાય છે.

૨૧ સુકુમારં કૃશં વૃદ્ધં શિશું સ્નેહદ્વિષં તથા ।
તૃષ્ણાર્ત્તમુષ્ણકાલે ચ સહ ભક્તેન પાયયેત્ ।

સુકુમાર વગેરેને તથા ઉષ્ણકાલમાં સ્નેહ
અન્નની સાથે પાવો.

૨૧ સુકુમાર, કૃશ, વૃદ્ધ, બાલક, સ્નેહનો દ્વેષી અને તરશથી પીડાણો એઓને અન્નની સાથે સ્નેહ પાવો. ઉષ્ણકાલમાં પણ અન્નની સાથે પાવો.

૨૨ પિપ્પલ્યો લવણં સ્નેહાશ્ચત્વારો દધિમસ્તુકઃ
પીતમૈકધ્યમેતદ્ધિ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ।

ઘૃષ્ણમાંસરસે સ્નિગ્ધા યવાગૂઃ સૂપકલ્પિતા ॥
સક્ષૌદ્રા પીયમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ।
સર્પિષ્મતી પયઃસિદ્ધા યવાગૂઃ સ્વલ્પતણ્ડુલા ॥

સુસ્વોષ્ણા સેવ્યમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ।

શર્કરાચૂર્ણસંસૃષ્ટે દોહનસ્થે ઘૃતે તુ ગામ્ ॥

દુગ્ધ્વા ક્ષીરં પિબેદ્રૂક્ષઃ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ।

યવકોલકુલત્થાનાં ક્ષાથો ભાગત્રયાન્વિતઃ ॥

પયોદધિસુરાક્ષીરઘૃતભાગૈઃ સમન્વિતઃ ।

સિદ્ધમેતૈર્ઘૃતં પીતં સઘઃસ્નેહનમુત્તમમ્ ॥

રાક્ષે રાજસમેભ્યો વા દેયમેતદ્ઘૃતોત્તમમ્ ।

સઘઃસ્નેહન (જે દિવસે પીવામાં આવે
તે દિવસેજ સ્નિગ્ધ કરે એવા) પ્રયોગો.

૨૨ પીપલ, સૈંધવ, ઘી, તેલ, ચરબી, મજા અને દહીંની તર એઓને છકઠાં કરીને પાવામાં આવે તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

શેકેલા માંસના રસામાં સારી પેટે પકાવેલી

સ્નિગ્ધ યવાગૂ મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

થોડા ચોખાવાળી, દૂધમાં પકાવેલી અને ઘી-વાળી યવાગૂ સેહેવાય તેવી ગરમ રાખીને પાવામાં આવે તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

રૂક્ષ થયેલા માણસને જો દોહોવાના વાસણમાં સાકરના વૂરાથી મિશ્રિત કરેલું ઘી નાખી, તેમાં ગાયને દોહીને તે દૂધ પાવામાં આવે તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

જવ, બોર તથા કઢથી એઓના ક્ષાથના ત્રણ ભાગ નાખી અને દૂધ, દહીં, સુરા તથા દૂધમાંથી કાઢાડેલું ઘી એઓનો એક એક ભાગ નાખી તે-ઓમાં પકાવેલું ઘી પાવામાં આવે તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે. આ ઉત્તમ ઘી રાજાઓને અથવા રાજાઓ જેવા માણસોને દેવા યોગ્ય છે.

૨૩ બલહીનેષુ વૃદ્ધેષુ મૃદ્ધગ્નિસ્ત્રીમહાત્મસુ ॥
અલ્પદોષેષુ યોગ્યાઃ સ્યુર્યે યોગાઃ સમ્યગીરિતાઃ

ઉપર કહેલા સઘઃસ્નેહન પ્રયોગોની
યોજનાના વિષયો.

૨૩ બલવગરનાં માણસોને, વૃદ્ધ માણસોને, કોમલ જઠરાગ્નિવાળાં માણસોને, સ્ત્રીઓને, મહા-ત્માઓને અને અલ્પ દોષવાળાં માણસોને ઉપર કહેલા સઘઃસ્નેહન પ્રયોગો દેવા.

૨૪ વિવર્જયેત્સ્નેહપાનમજીર્ણી ચોદરી જ્વરી ॥

દુર્બલોઽરોચકી સ્થૂલો મૂર્છાત્તો મદપીડિતઃ ।

છર્ધર્દિતઃ પિપાસાર્ત્તઃ શ્રાન્તઃ પાનક્લમાન્વિતઃ ॥

દત્તવસ્તિવિરિક્તશ્ચ વાન્તો યશ્ચાપિ માનવઃ ।

અકાલે દુર્દિને ચૈવ ન ચ સ્નેહં પિબેન્નરઃ ॥

અકાલે ચ પ્રસૂતા સ્ત્રી સ્નેહપાનં વિવર્જયેત્ ।

સ્નેહપાનાઙ્ગવન્ત્યેષાં નૃણાં નાનાવિધા ગદાઃ ॥

ગદા વા કુચ્છતાં યાન્તિ ન સિધ્યન્ત્યથવા પુનઃ

ગર્ભાશયે સરોષાઃ સ્યૂ રક્તક્લેદમલાસ્તતઃ ॥

સ્નેહં જહ્યાન્નિષેવેત પાચનં રૂક્ષમેવ ચ ।

દશરાત્રાત્તતઃ સ્નેહં યથાવદવચારયેત્ ॥

કોને કોને સ્નેહપાન નહીં કરાવવું
તથા કેવા સમયમાં નહીં કરાવવું.

૨૪ અર્જીર્ણવાલો, ઉદરના રોગવાલો, તરુણ જ્વરવાલો, દુર્બલ, અરોચકવાલો, જાડો, મૂર્છાનો દરદી, મદથી પીડાણો, વમનથી પીડાણો, તૃ-ષાર્થી પીડાણો, થાકેલો, મધ્ય વગેરે પીવાના ક્લંમવાલો, જેને પીચકારી મારવામાં આવી હોય તે, જેણે વિરેચન કચું હોય તે અને જેણે વમનપ્રયો-ગથી વમન કચું હોય તે, એટલા માણસોને સ્નેહ-પાન કરાવવું નહીં. યોગ્ય સમયવગર કે જે દિવસે વાદલાંઓનો ઘમઘોર હોય તે દિવસે પણ સ્નેહપાન કરાવવું નહીં. જે સ્ત્રીને અકાલપ્રસવ એટલે કસૂવાવડ થઈ હોય તેને પણ સ્નેહપાન કરાવવું નહીં. એ માણ-સોને સ્નેહપાન કરાવવામાં આવે તો તેઓને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે અથવા જે રોગો હોય તે કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય થઈ જાય છે. જેને કસૂવા-વડ થઈ ગઈ હોય તે સ્ત્રીને ગર્ભાશયમાં રુધિર, ક્લેદ અને મઠ સ્નેહથી પ્રકુપિત થાય છે માટે તે સ્ત્રીને દશ રાતસૂધી સ્નેહ નહીં આપતાં રૂક્ષ પાચ-નનુંજ સેવન કરાવવું અને દશ રાત્રિ વ્યતીત થયા પછી યોગ્ય રીતે સ્નેહનો ઉપયોગ કરાવવો. (આ વિષયમાં ઉદરરોગવાલાને સ્નેહપાનનો નિ-ષેધ કયો છે અને આ સ્થાનના ૧૪ મા અધ્યા-યમાં ઉદરરોગવાલાઓને સ્નેહનસંસ્કાર આપવાનું કહ્યું છે તેથી કયા કયા ઉદરરોગવાલાઓને સ્ને-હપાન કરાવવું અને કયા કયાને નહીં? એ વિષે સોપપત્તિક વ્યવસ્થાની જરૂર રહે છે. હલ્લન તો એમ કહે છે કે ફક્ત પરિસ્ત્રાવ્યુદરવાલાને અને દકોદરવાલાને સ્નેહપાન કરાવવું નહીં. એવી આ નિષેધની વ્યવસ્થા છે.)

૨૫ પુરીપં પ્રથિતં રૂક્ષં કૃચ્છ્રાદન્નં વિપચ્યતે ।

૧ જ્યારે અધોવાયુ મૂકવાનું જોર કરવામાં આવે ત્યારે ગુદામાંથી વિષ્ણાથી ચરડાણો કફ વારંવાર થોડો

ઉરો વિદદતે વાયુઃ કોષ્ઠાદુપરિ ધાવતિ ॥
દુર્વર્ણો દુર્બલશ્ચૈવ રૂક્ષો ભવતિ માનવઃ ।

રૂક્ષ કોને સમજવો? કે જેને માટે
સ્નેહપાનનો વિધિ કહ્યો છે.

૨૬ જેને દસ્ત ગાંઠાઓવાળો તથા રૂક્ષ ઉત્ત-રતો હોય, અન્ન માંડ માંડ પચતું હોય, છાતીમાં દાહ થતો હોય, વાયુ કોઠાથી ઉપર દોડ્યા ક-રતો હોય, વર્ણ વગડી ગયો હોય અને દુર્બલતા થઈ ગઈ હોય તેને રૂક્ષ સમજવો.

૨૬ ગ્લાનિઃ સદનમજ્ઞાનામધસ્તાત્સ્નેહદર્શનમ્ ॥
સમ્યક્સ્નિગ્ધસ્ય લિજ્ઞાનિ સ્નેહદ્વેષસ્તથૈવ ચ ।

સ્નેહનનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો.

૨૬ અંગોમાં ગ્લાનિ તથા ક્રમ, વિષ્ણામાં સ્ને-હનું દેખાવું અને સ્નેહ ઉપર અરુચિ એટલાં સ્નેહ-નનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો છે અર્થાત્ એ લક્ષણો દેખાય ત્યારે સમજવું કે જેવું જોડ્યે તેવું બરાબર સ્નેહન થયું છે.

૨૭ ભક્તદ્વેષો મુખસ્તાવો ગુદદાહઃ પ્રવાહિકા ॥
પુરીપાતિપ્રવૃત્તિશ્ચ મૃશસ્નિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ।

સ્નેહનનો અતિયોગ થયાનાં લક્ષણો.

૨૭ અન્ન ઉપર અરુચિ, મોહોડામાંથી લાલનો સ્ત્રાવ, ગુદામાં બઢતરા, પ્રવાહિકા અને દસ્તની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય તો જાણવું કે સ્નેહનનો અતિ-યોગ થયો છે.

૨૮ રૂક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રૂક્ષણમ્ ॥
શ્યામાકકોરદૂષાન્નત્રકાપિણ્યાકસકુભિઃ ॥

રૂક્ષની અને અતિસ્નિગ્ધની ચિકિત્સા.

૨૮ જે માણસ રૂક્ષ હોય તેને સ્નેહોની યોજના-ઓથી સ્નિગ્ધ કરવો અને જે માણસ અતિસ્નિગ્ધ હોય તેને સામો, કોદરા, છાશ, खोळ અને સા-થવો એઓની યોજનાઓથી રૂક્ષ કરવો.

થોડો નીકળે તે પ્રવાહિકા કેહેવાય છે.

કુટીં વા ચતુર્દ્વારાં કૃત્વા તસ્યામુપવિષ્ટ-
સ્યાન્તશ્ચતુર્દ્વારેઽક્ષારાનુપસન્ધાય તં સ્વેદયેત્ ।

ધાન્યાનિ વા સમ્યગ્નુપસ્વેદ્યાસ્તીર્યં કિલિજેઽ-
ન્યસિન્વા તત્પ્રતિરૂપકે શયાનં પ્રાવૃત્ય સ્વેદયેત્ ।

एवं पांशुगोशकृत्तुपबुसपलालोष्मभिः स्वे-
दयेत् ॥

उष्मस्वेद.

૪ ઠીકરૂં, પથરો, ઇંટ કે લોઢાનો ગોળો એ-
ઓને અગ્નિથી તપાવી, લાલચોઢ કરી, પછી કાંજી
વગેરે ટાટા દ્રવ્યોથી અથવા જઢથી મીજાવી
તેઓવતે, રોગીના અંગપ્રદેશ ઉપર મીનો ધાવઢો
વીટીને તે પ્રદેશ ઉપર શેક કરવો એ ઉષ્મસ્વેદ
કેહેવાય છે.

ઉકાઢેલ માંસનો રસો, દૂધ, દહીં, ધાન્યામ્લ
કે વાયુને હરનારાં ઇરડા વગેરેનાં પાનડાંનો કાથ
એઓમાના કોઈ દ્રવ્યો મરેલી ધગધગતી હાંડલીને
રોગીની પાસે મૂકી તે હાંડલીને તથા રોગીને ચો-
ફાઢ કે ગોદડાં વગેરેથી ઢાંકી દઈને તે હાંડલી-
માંથી રોગીને જે વાફ લેવરાવવામાં આવે તે પળ
ઉષ્મસ્વેદ કેહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના
મ્હેદરૂપ કુંમીસ્વેદ કેહે છે.)

એવીજ રીતે ડના દ્રવ્યો મરેલી ધગધગતી
હાંડલીના મોહોડા ઉપર જેના પડલામાં છિદ્ર
કચું હોય એવો વીજો ડંધો ઘડો ઢાંકી તે ઘ-
ડાના છિદ્રમાં હાથીની સૂંઢ જેવી નઢી નાઢીને તે
નઢીથી વાંફ દેવામાં આવે તે પળ ઉષ્મસ્વેદ
કેહેવાય છે. વાયુના રોગવાઢા દરદીને સારી રીતે
બેસાડી, તેના શરીરપર સારી પેઠે અમ્યંગ કરી,
સઘઢા શરીરપર ચોફાઢ વગેરે મારે વઢ ઓઢાડી
દઈ, હાથીની સૂંઢ જેવી એ નઢી અંદર આપીને
તેની વાફ લેવરાવવી. આ નઢી સુઢકારી રીતે
સર્વ અંગોમાં વાફ આપે છે અને દરદીને ગમરાવતી
નથી. અરધી વાંમ જેટલી લાંબી, વાફના વેગનો

વિઘાત કરવા માટે ત્રળ ઠેકાળે વાંકી વાઢેલી,
હાથીની સૂંઢના જેવી આકૃતિવાઢી અને વાંસ વ-
ગેરે દ્રવ્યોથી વનાવેલી આ નઢી સ્વેદનના કામમાં
હિતકારી છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના મ્હેદરૂપ
નાડીસ્વેદ કેહે છે.)

ધરતીમાં સાઢાત્રળ અથવા ચાર હાથ લાંબો
ઢાડો ઢોદી, તેમાં ઢેરનાં લાકડાં વાઢી, પછી
અગ્નિને વાહાર કાહાડી લઈ, ઢાડામાં દૂધ,
ધાન્યામ્લ કે જઢ છાંટી, તેમાં વાયુને હરનારાં
ઇરડા વગેરેનાં પાનડાં પાથરી, તે ઉપર રોગીને
સૂવડાવી, ઉપર જાડું વઢ ઓઢાડી દેવું. આ રીતે
ઢાડાની વાફ લેવરાવવામાં આવે તે પળ ઉષ્મ-
સ્વેદ કેહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના
મ્હેદરૂપ મૂસ્વેદ કેહે છે.)

મોટી શિલા ઉપર ઢેરનાં લાકડાં વાઢી,
પછી મસને કાહાડી નાઢી, ઉપર દૂધ,
ધાન્યામ્લ કે જઢ છાંટી, ઇરડા વગેરેનાં પાનડાં
વીઢાવી, તે શિલા ઉપર રોગીને સૂવડાવી, ઉપર
જાડું વઢ ઓઢાડીને શિલાની વાફ લેવરાવવી
એ પળ ઉષ્મસ્વેદ કેહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉ-
ષ્મસ્વેદના મ્હેદરૂપ અઢમસ્વેદ કેહે છે.)

ચાર દ્વારવાઢી કોટડી કરાવી, ચાર દ્વારોની
અંદર શઘડીઓ વગેરેમાં નિર્ધૂમ અંગારા મૂકી,
રોગીને કોટડીમાં સારી રીતે બેસાડી, તેઓની
વરાલ લેવરાવવી એ પળ ઉષ્મસ્વેદ કેહેવાય છે.
(આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના મ્હેદરૂપ કુટીસ્વેદ
કેહે છે.)

અડદ વગેરે ધાન્યોને સારી પેઠે વાફી તેઓને
વાંસ વગેરેના અથવા તેવાજ વીજા કોઈ લાંબા
પાત્રમાં પાથરી, તે ઉપર ઓઢાડ વીઢાવી, તે ઉ-
પર રોગીને સૂવડાવી, માથે ચોફાઢ વગેરે નાઢીને
વાફ લેવરાવવી એ પળ ઉષ્મસ્વેદ કેહેવાય છે.

(આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ સંસ્તરસ્વેદ કેહે છે.)

एवीज रीते धूल, गायनं छाण, फोतरां, हुंसां अने पलाल एओनी बाफो लेवराववी ए पण उ-ष्मस्वेद केहेवाय छे.

५ उपनाहस्वेदस्तु वातहरमूलककैरम्ल-पिष्टैर्लवणप्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखोष्णैः प्रदिह्य स्वेदयेत् । एवं काकोल्यादिभिः सुरसादिभिस्ति-लातसीसर्पकल्कैः कृशरापायसोत्कारिकाभि-वैशवारैः शाल्वणैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत्

उपनाहस्वेद.

५ वायુને હરનારાં ઇરડા વગેરેનાં મૂળોને કાંજી અથવા છાશ વગેરે ઘાટા રસોમાં વાટી તે કલ્કો-માં સારી પેટે સૈંધવ નાચી, ઘી તથા માંસના રસા વગેરેથી તે કલ્કોને સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરી, સેહે-વાય તેવા ગરમ કરી, રોગીના અંગ ઉપર યોગ્ય રીતે લગાવી, શીળા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધીને શેક દેવો એ ઉપનાહસ્વેદ કેહેવાય છે.

एवीज रीते काकोल्यादि गणना कल्कोने, सुर-सादि गणना कल्कोने, तिलना कल्कोने, अलसी-ना कल्कोने, सर्पपना कल्कोने, खीचडीओने, दूध-पाकोने, लाफसीओने, वैशवारोने के आ स्थानना चोथा अध्यायना १५ मा विषयमां कहेलां शाल्वण द्रव्योने योग्य रीते अंगोनी उपर लगावी शीળा वस्त्रना पाटाथी बांधीने शेक देवा ए पण उप-नाहस्वेदो केहेवाय छे.

६ द्रवस्वेदस्तु कोष्णवातहरद्रव्यकाथपूर्णं कटाहे द्रोण्यां वा विगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरसयूषतैलधान्याम्लघृतवसामूत्रेष्वव-गाहयेत् सुखोष्णैश्च कषायैः परिपिञ्चेदिति ॥

द्रवस्वेद.

૬ કડાયામાં અથવા કોટીમાં વાયુને હરનારાં વ્યોનો સેહેવાય તેવો ઊનો કાથ ભરી તેમાં રો-

गीने सारी रीते पेसाडीने स्वेदित करवो ए द्रव-स्वेद केहेवाय छे.

एवीज रीते कडायामां अथवा कोटीमां सेहे-वाय तेवां ऊनां दूध, मांसनो रसो, यूप, तैल, धान्याम्ल, घी, चरबी के मूत्र भरी तेमां रोगीने वेसाडवो अने उपर सेहेवाय तेवा ऊना काथोनुं परिपेचन करवुं ए पण द्रवस्वेदो केहेवाय छे.

७ तत्र तापोष्मस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मणौ । उपनाहस्वेदो वातघ्नः । अन्यतरस्मिन् पित्त-संसृष्टे द्रवस्वेद इति ॥

ચારે પ્રકારના સ્વેદોના જૂદા જૂદા ગુણો.

७ तापस्वेद अने उष्मस्वेद एओ विशेषे करी कफने नष्ट करे छे, उपनाहस्वेद विशेष करी वा-युने नष्ट करे छे अने द्रवस्वेद पित्तથી संयुक्त थएला कफने नष्ट करे छे तथा पित्तથી संयुक्त थएला वायुने पण नष्ट करे छे.

८ कफमेदोऽन्विते वायौ निवातातपगुरु-प्रावरणनियुद्धाध्वव्यायामभारहरणामर्षैः स्वेद-मुत्पादयेदिति ॥

કફથી તથા મેદથી સંયુક્ત થएला वायु-

उपर अग्निवगरनो स्वेद.

८ वायु कफથી તથા મેદથી સંયુક્ત હોય તો (ઊરુસ્તંભાદિક રોગ હોય તો.) પવનવગરની જગ્યામાં નિવાસ કરાવવાથી, તડકાથી, જાડાં વસ્ત્રો ધરાવવાથી, મહાયુદ્ધ કરાવવાથી, પંથ કરા-વવાથી, કસરત કરાવવાથી, ભાર ઉપડાવવાથી અને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવવાથી સ્વેદ ઉત્પન્ન કરવો.

९ भवन्ति चात्र ॥

चतुर्विधो योऽभिहितो द्विधा स्वेदः प्रयुज्यते । सर्वसिर्जैव देहे तु देहस्यावयवे तथा ॥

શરીરમાં સ્વેદનો બે પ્રકારથી પ્રયોગ.

९ આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ઉપર જે ચાર પ્રકારનો સ્વેદ કહ્યો

तेनो सघळा शरीरमां अने शरीरना अवयवमां, ए
रीते बे प्रकारनो प्रयोग थाय छे.

१० येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चैव हि देहिनाम्
शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥
पश्चात्स्वेद्या हृते शल्ये मूढगर्भानुपद्रवा ।
सम्यक्प्रजाता काले या पश्चात्स्वेद्या वि-
जानता ॥

स्वेद्यः पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्यशसस्तथा ।
अश्मर्या चातुरो जन्तुः शोपाञ्छास्त्रे प्रचक्ष्महे ॥

पूर्वस्वेदन, पश्चात्स्वेदन अने
पूर्वपश्चात् स्वेदन.

१० जे माणसोने नस्य देवानुं होय, पिचकारी
देवानी होय के वमनविरेचनादिक शोधन देवानुं
होय ते माणसोने प्रथम स्वेदन देवुं.

जे माणसनुं शल्य काहाड्युं होय ते माणस,
मूढगर्भवाळी छतां उपद्रवो वगरनी स्त्री अने जेने
समयसर प्रसव थयो होय ते स्त्री एओने समजू
वैद्ये पाछळथी स्वेदन देवुं.

भगंदरवाळो, अरशवाळो अने पथरीवाळो ए-
ओने प्रथम पण स्वेदन देवुं अने पाछळथी पण
स्वेदन देवुं. बाकी पण कोने कोने कया कया
समयमां स्वेदन देवुं ए विषे ते ते प्रकरणोमां के-
हेवामां आव्युं छे ते उपरथी जाणी लेवुं.

११ नानभ्यक्ते नापि चास्त्रिग्नदेहे
स्वेदो योज्यः स्वेदविद्भिः कथञ्चित् ।
दृष्टं लोके काष्ठमस्त्रिग्नमाशु
गच्छेद्भङ्गं स्वेदयोगैर्गृहीतम् ॥

अभ्यंग अने स्नेहन कन्या पछीज
स्वेदन करवुं.

११ जे माणसना शरीरने अभ्यंग न कन्यो
होय के स्नेहन न कन्युं होय ते माणसने प्रवीण
ए कदी पण स्वेदन करवुं नहीं. लोकमां जो-
वामां आवे छे के काष्ठने पण जो स्त्रिग्न कन्या-
वगरज स्वेदनना योगो देवामां आवे तो ते काष्ठ

तुरत भांगी जाय छे. (आमवाळा व्याधिओमां
आ नियम लागू पाडवो नहीं.)

१२ अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं
भक्तश्चन्द्रां स्रोतसां निर्मलत्वम् ।
कुर्यात्स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां
सन्धीन्स्तब्धांश्चेष्टयेदाशु युक्तः ॥

संशमनीय स्वेद के जे आमवाळा
व्याधिओमां रूक्षज देवो योग्य
छे तेना गुणो.

१२ योजवामां आवेलो स्वेद तुरत अग्निने
दीप्त करे छे, शरीरमां कोमळता करे छे,
चामडीने स्वच्छ करे छे, अन्न उपर रुचि उपजावे
छे, स्रोतोने निर्मल करे छे, निद्राने तथा तंद्राने
हणे छे अने स्तब्ध (अकड) थई गएला सांधा-
ओने छूटा करीने चेष्टावाळा करे छे.

१३ स्नेहक्लिन्ना धातुसंस्थाश्च दोषाः
स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः ।
सम्यक्स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं
प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥

शोधनना अंगरूप स्वेदना गुणो.

१३ जे दोषो पोतानां स्थानकोमां रह्या होय,
धातुओमां रह्या होय के स्रोतोमां लीन थईने
रह्या होय ते दोषोने स्नेहोनी योजनाओथी आर्द्र
करीने पछी योग्य रीते स्वेदोनी योजना आपवाथी
द्रवरूप करवामां आवे छे. द्रवरूप थईने तेओ
संशोधनना बळने लीधे सघळा शरीरमांथी कोठामां
प्राप्त थाय छे अने पछी संशोधनना बळने लीधेज
बाहार नीकळी जाय छे.

१४ स्वेदास्त्रावो व्याधिहानिर्लघुत्वं
शीतार्थित्वं मार्दवं चातुरस्य ।
सम्यक् स्विन्ने लक्षणं प्राहुरेत-
न्मिथ्या स्विन्ने व्यत्ययेनैतदेव ॥
स्विन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडा विदाहः
स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपः ।

મૂર્છા ભ્રાન્તિર્દાહતૃષ્ણે ક્લમશ્ચ
કુર્યાત્તૂર્ણં તત્ર શીતં વિધાનમ્ ॥

સ્વેદનના સમ્યગ્યોગનાં, મિથ્યાયોગનાં
તથા અતિયોગનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો
અને મિથ્યાયોગની તથા અ-
તિયોગની ચિકિત્સા.

૧૪ સ્વેદનનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય તો રોગીને પસીનાનો સારી પેટે સ્વાવ થાય છે, વ્યાધિ ઓછો થઈ જાય છે, શરીરમાં હલકાપણું થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, અને શરીરમાં કોમલપણું થાય છે. સ્વેદનનો મિથ્યાયોગ થયો હોય તો પસીનાનો સ્વાવ થતો નથી, વ્યાધિ વૃદ્ધિ પામે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, ગરમીની ઇચ્છા થાય છે અને શરીરમાં કઠળપણું થાય છે. સ્વેદનનો અતિયોગ થયો હોય તો સાંધાઓમાં પીડા થાય છે, અન્નાદિકનો ખાટો પાક થાય છે, ફોડ-લાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પિત્તનો તથા રુધિરનો પ્રકોપ થાય છે, મૂર્છા આવે છે, ભ્રમ થાય છે, બઢતરા થાય છે, તરશ વહુ લાગે છે અને ક્લમ (શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૩ મો વિષય જુવો.) થાય છે. સ્વેદનનો અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ થયેલ હોય તો તુરતજ શીતલ ચિકિત્સા કરવી.

૧૫ પાણ્ડુર્મેહી પિત્તરક્તી ક્ષયાર્ત્તઃ ।
ક્ષામોઽજીર્ણી ચોદરાત્તો વિષાર્ત્તઃ ॥
તૃટ્છર્ચાત્તો ગર્ભિણી પીતમદ્યો
નૈતે સ્વેદ્યા યશ્ચ મત્યોઽતિસારી ॥
સ્વેદાદેષાં યાન્તિ દેહ્યા વિનાશં
વાસાધ્યત્વં યાન્તિ ચૈષાં વિકારાઃ ।

કયા કયા રોગીઓને સ્વેદન કરવું નહીં.

૧૬ પાંડુરોગવાળો, પ્રમેહવાળો, રક્તપિત્તવાળો, ક્ષયથી પીડાણો, કૃશ, અજીર્ણવાળો, ઉદરોગી, વિષથી પીડાણો, તરશથી પીડાણો, ઊલટીથી પીડાણો, ગર્ભિણી, જેણે મદ્યપાન કરેલ હોય તે અને અતિસારવાળો એઓને સ્વેદન કરવું નહીં.

એઓને સ્વેદન કરવાથી એઓના વિકારો અસાધ્ય થઈ જાય છે અથવા શરીરો નષ્ટ થઈ જાય છે. (અહીં ઉદરોગવાળાને સ્વેદનનો નિષેધ કન્યો છે અને આ સ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયમાં ઉદરોગોની ચિકિત્સામાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરવાં એમ કહ્યું છે તેથી હલ્લન વ્યવસ્થા આપે છે કે પરિસ્થાવ્યુદર અને ડકોદર એઓમાં સ્વેદનનો આ નિષેધ છે.)

૧૬ एतेषां स्वेदसाध्या ये व्याधयस्तेषु बुद्धिमान्
मृदून्स्वेदान्प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥

જેઓને સ્વેદન ન દેવું જોઈએ તેઓના
રોગો સ્વેદનથીજ મટે એવા હોય તો
કેમ કરવું તથા હૃદયાદિક કોમલ
અંગોપર કેવા સ્વેદોની

યોજના કરવી.

૧૬ ઉપર જેઓને સ્વેદન કરવાનો નિષેધ કન્યો તેઓના કોઈ રોગો સ્વેદનથીજ મટે એમ જણાય તો બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે તે રોગો ઉપર કોમલ સ્વેદોની યોજના કરવી. કોઈનાં પળ હૃદય, વૃ-પણો કે દૃષ્ટિ એઓ ઉપર સ્વેદન કરવાની જરૂર જણાય તો કોમલ સ્વેદોનીજ યોજના કરવી.

૧૭ सर्वान्स्वेदान्निवाते च जीर्णान्नस्यावचारयेत् ।

સ્નેહાભ્યક્તશરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાદ્ય ચક્ષુષી
સ્વિદ્યમાનસ્ય ચ મુહુર્હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ।
સમ્યક્ સ્વિન્નં વિમૃદિતં સ્નાતમુષ્ણામ્બુભિઃ શનૈઃ
સ્વભ્યક્તં પ્રાવૃતાઙ્ગં ચ નિવાતશરણસ્થિતમ્ ।
ભોજયેદનભિષ્યન્દિ સર્વં ચાચારમાદિશેત્ ॥

સ્વેદો કેવા સ્થલમાં દેવા, કેવી રીતે
દેવા અને સ્વેદો દીધા પછી શા
ઉપચારો કરવા ?

૧૭ સઘઠા સ્વેદો પવનવગરની જગ્યામાં દેવા અને ધાધેલું અન્ન પચી ગયા પછી દેવા. પ્રથમ સ્નેહથી શરીરપર અભ્યંગ કરી શીતલ વસ્ત્રો

वगेरथी नेत्रोने ढांकीने स्वेद देवो अने स्वेद देवा-
तो होय ते समयमां पण रोगीनी छातीपर शीतल
पदार्थोने स्पर्श वारंवार आप्या करवो. योग्य
रीतनुं स्वेदन देवाई रहे त्यारे रोगीना शरीरने
चोळीने धीरे धीरे ऊनां पाणीथी स्नान करावुं.
पछी वैद्ये अभ्यंग करी वस्त्रादिकथी अंगोने ढंकावी
पवनवगरनी जग्यामां बेसाडी अभिष्यंदने उत्पन्न
न करे एवुं अन्न जमाडवुं अने सघळो योग्य आ-
हार विहार बतावी देवो. (रसनं वहन करनारी
शिराओ चीकाशथी तथा भारेपणाथी रोकाई जतां
शरीर भारे थई जाय ए अभिष्यंद केहेवाय ले.) "

अध्याय ३३ मो.

१ अथातो वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकि-
त्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'वमनविरेचन-
साध्योपद्रवचिकित्सितं' ए नामना अध्यायनुं ते
प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान्
धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं ले.

२ दोषाः क्षीणा वृद्धयितव्याः कुपिताः
प्रशमयितव्या वृद्धा निर्हर्त्तव्याः समाः परि-
पाल्या इति सिद्धान्तः । प्राधान्येन वमनविरे-
चने वर्त्तते निर्हरणे दोषाणाम् । तस्मात् तयो-
र्विधानमुच्यमानमुपधारय ॥

वमननुं तथा विरेचननुं विधान केहे-
वानी कारणपूर्वक प्रतिज्ञा.

२ क्षीण थएला दोषोने वधारवा, कुपित थ-
एला दोषोने शांत करवा, वृद्धि पामेला दोषोने
शरीरमांथी काहाडवा अने समस्थितिमां रहेला
दोषोनुं परिपालन करवुं ए वैद्यशास्त्रनो सिद्धांत
छे. दोषोने शरीरमांथी बाहार काहाडवाना का-

१ जे रोगो के उपद्रवो वमनथी तथा विरेचनथी
राळी शकाय एवा होय तेओ उपर वमन तथा विरेच-

ममां वमन अने विरेचन प्रधान छे एटला माटे
वमननुं अने विरेचननुं विधान कहुं लुं ते सांभळो.

३ तथानुरं स्निग्धं स्विन्नमभिष्यन्दिभिरा-
हारैरनवबद्धदोषमवलोक्य श्वो वमनं पाययि-
तास्मीति सम्भोजयेत् तीक्ष्णाग्निं बलवन्तं बहु-
दोषं महाव्याधिपरीतं वमनसात्म्यं च ॥

वमननुं पूर्व कर्म.

३ रोगीने योग्य रीते स्निग्ध, स्वेदित थएलो
अने जेना दोषो प्रचलित थया होय एवो जोई
वमन करावुं. ए करावुं होय त्यारे तेथी आगले
दिवसे तीक्ष्ण अग्निवाळा, बलवान्, मोटा व्याधिथी
घेराएला अने वमनना सात्म्यवाळा रोगीने अभिष्यं-
दी (कफनो उत्क्लेश करनारा) आहारो जमाडवा.

४ भवति चात्र ॥

पेशलैर्विविधैरन्नैर्होपापानुत्क्लेश्य दंढिनः ।

स्निग्धस्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥

वमन देवाथी पेहेलां स्नेहन, स्वेदन तथा
अभिष्यंदी आहारो देवानी जरूर.

४ आ विषयना श्लोकमां भगवान् धन्वंतरिए
स्वमुखथी कह्युं छे के "रोगीने स्नेहन तथा स्वेदन
आप्या पछी विविध प्रकारनां कोमल अन्नोथी
(अभिष्यंदी आहारोथी) तेना कफने उत्क्लिष्ट
(स्थानथी प्रचलित) करीने पछी वमन देवामां
आवे तो ते वमन सारी रीते प्रवर्त्त छे."

५ अथापरेद्युः पूर्वाह्णे साधारणे काले वमन-
द्रव्यकपायकलकचूर्णस्नेहानामन्यतमस्य मात्रां
पाययित्वा वामयेत् । यथायोगं कोष्ठविशेषम-
वेक्ष्यासात्म्यबीभत्सदुर्गन्धदुर्दर्शनानि च वम-
नानि विदध्यात् । अतो विपरीतानि विरे-
चनानि ॥

वमननुं विधान अने ते वमननां द्रव्यो
केवां जोइए तथा विरेचननां द्रव्यो
केवां जोइए ते.

५ पछी बीजे दिवसे साधारण कालमां (शीत
नरूप चिकित्सानो विधि.

पण न होय अने उष्ण पण न होय एवा का-
ळमां) पूर्वाह्न समये वमन द्रव्योना काथनी, क-
ल्कनी, चूर्णी के स्नेहनी मात्रा पाईने वमन
कराववुं. योगने अनुसरी तथा रोगीना कोठाना
मृदु मध्यम तथा क्रूरणाने जोई वमननां द्रव्यो
एवां गोठववां के जेओ असात्म्य, सूगामणां, दु-
र्गंधवाळां तथा खराब देखाववाळां होय. विरेच-
ननां द्रव्यो गोठववां होय त्यारे तो सात्म्य, रुचि-
कारक, सुगंधवाळां तथा सारा देखाववाळां गो-
ठववां.

६ तत्र सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं वा
वमनसाध्येषु विकारेषु क्षीरदधितक्रयवागूना-
मन्यतममाकण्ठं पाययेत् ॥

सुकुमार तथा कृश वगेरे माणसोने

वमन कराववानो प्रकार.

६ जे माणस सुकुमार, कृश, बालक, वृद्ध
के बीकण होय तेनो रोग जो वमनथी टळे एवो
जणाय तो ते माणसने वमन द्रव्योथी पकावेलं
दूध, दही, छाश के यवागू एओमांथी एक द्रव्य
गळासूधी पावुं. (वाग्भट केहे छे वृद्ध के बा-
लक वगेरेने रोगना अनुसारथी मद्य, दूध, शे-
लडीनो रस के मांसनो रसो गळासूधी पाईने
पछी योग्यता प्रमाणे वमन द्रव्यनी मात्रा पावी.)

७ पीतौषधं च पाणिभिरग्नितासैः प्रताप्य-
मानं मुहूर्त्तमुपेक्षेत ।

तस्य च स्वेदप्रादुर्भावेण शिथिलतामापन्नं
स्वेभ्यः स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिमनुसृतं
जानीयात्ततः प्रवृत्तद्वलासं ज्ञात्वा जानुमात्रा-
सनोपविष्टमासैर्ललाटे पृष्ठे पार्श्वयोः कण्ठे च
पाणिभिः सुपरिगृहीतमङ्गुलीगन्धर्वहस्तोत्पल-
नालानामन्यतमेन कण्ठमभिसृशन्तं वामये-
त्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति ॥

वमनद्रव्यनी मात्रा पाया पछीनुं विधान.

७ रोगी औषध पीजाय त्यार पछी अग्निथी तपा-

वेला हस्तोवते तेना शरीरने शेक्का करवुं अने
थोडीवारसूधी रोगीने एमने एम रेहेवा देवो.

ज्यारे रोगीने पसीनो आववा लागे त्यारे जा-
णवुं के एनो दोष शिथिल थई, पोतानां स्था-
नोथी प्रचलित थईने पेटमां आवी चूको छे.

ज्यारै मोळ आवती अने थूक थूक थतुं जा-
णवामां आवे त्यारे रोगीने गोठण जेटला ऊंचा
आसनपर बेसाडवो, एना स्नेही लोकोना हस्तोथी
तेना ललाटनुं पीठनुं पासांओनुं तथा कंठनुं योग्य
रीते ग्रहण कराववुं अने रोगीना हाथथीज तेना
गळामां आंगळी, एरडानी डांडली के कमळनुं
नाळ एओमाना एकवते स्पर्श करावतां करावतां
वमन कराववुं ते त्यां सूधी के ज्यां सूधी वमननो
सम्यग्योग थयानां चिहो जोवामां आवे.

८ भवतश्चात्र ॥

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं

कण्डू च दुश्छर्दितलिङ्गमाहुः ।

पित्तातियोगं च विसंज्ञतां च

हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥

पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते

शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।

लघौ च देहे कफसंस्त्रवे च

स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥

वमनना मिथ्यायोगनां, अतियोगनां

अने सम्यग्योगनां जूदां

जूदां लक्षणो.

८ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिए
स्वमुखथी कछुं छे के “वमन कन्या पछी जो क-
फनो खाव थतो होय, हृदय चोरखुं न थयुं होय
अने खरज आव्या करती होय तो जाणवुं के
वमननो मिथ्यायोग थयो छे. जो पित्त बहुज पडे,
बेभानपणुं थई जाय अने हृदयमां तथा कंठमां
पीडा थाय तो जाणवुं के वमननो अतियोग थयो
छे. जो कफ पड्या पछी पित्त सेहेज पड्युं होय,

છાતી ગળું તથા માથું શુદ્ધ થઈ ગયાં હોય, શરીર હલકું થઈ ગયું હોય અને કફનો સ્વાવ બંધ પડી ગયો હોય તો જાણવું કે વમનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.”

૯. સમ્યગ્વાન્તં ચૈનમભિસમીક્ષ્ય સ્નેહનવિ-
રેચનશમનાનાં ધૂમાનામન્યતમં સામર્થ્યતઃ
પાયયિત્વાચારિક્રમાદિશેત્ ॥

મવન્તિ ચાત્ર ॥

તતોપરાહ્ને શુચિશુદ્ધદેહ-
મુષ્ણાભિરદ્ધિઃ પરિષિક્તગાત્રમ્ ।

કુલત્થમુદ્રાઢકિજાઙ્ગલાનાં
યૂપૈ રસૈર્વાપ્યુપભોજયેત્ ॥

જેવું જોઈએ તેવું વમન થયા પછી
કરવાના ઉપચારો.

૯. વમનનો સમ્યગ્યોગ ઇટલે જેવું જોઈએ તેવું વમન થઈ જોવામાં આવે તે પછી સ્ત્રોતોમાં લાગી રહેલા કફનું હરણ કરવા માટે રોગીને તેની શક્તિપ્રમાણે સ્નેહિક, વૈરેચનિક અને સંશમનીય એ ત્રણ જાતનાં ધૂમપાનોમાંથી યોગ્ય જણાય તે પ્રકારનું ધૂમપાન કરાવવું અને પછી તેને આ-
હારવિહારો વતાવી દેવા.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “રોગીનું શરીર પવિત્ર અને શુદ્ધ થયા પછી અપરાહ્ણ સમયમાં તેનાં ગાત્રોપર શીતલ જઠનું પરિપેચન કરી, નવરાવી, તેના જઠરાભિ વગેરેની સ્થિતિપ્રમાણે પેયા પાવી અથવા કઢથી, મગ અને તુવર એઓના યૂષોથી કે જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓથી ભોજન કરાવવું.

૧૦. કાસોપલેપસ્વરભેદનિદ્રા-
તન્દ્રાસ્યદૌર્ગન્ધ્યવિષોપસર્ગાઃ ।
કફપ્રસેકગ્રહણીપ્રદોષા
ન સન્તિ જન્તોર્વમતઃ કદાચિત્ ॥
યથા વિનાશં સદૃશા વ્રજન્તિ
ચ્છિન્ને તરૌ પુષ્પફલપ્રરોહાઃ ।

૧ અંદર કફાદિકથી પ્રતિષ્ઠાત પામેલો વાયુ વારંવાર

તથાહતે શ્લેષ્મણિ શોધનેન
તજ્ઞા વિકારાઃ પ્રશમં પ્રયાન્તિ ॥

વમનનાં ફળો.

૧૦. વમન કરનારા માણમને ધાંસી, સ્ત્રોતોમાં મળોની વૃદ્ધિ, સ્વરભંગ, અતિનિદ્રા, તંદ્રા, મુખનું દુર્ગંધપણું, વિષનો ઉપદ્રવ, શીતલા આદિ ઉપદ્રવો, કફનો સ્વાવ અને ગ્રહણીદોષ એઓ કદી પણ થતા નથી. જેમ વૃક્ષને કાપી નાખવામાં આવતાં પુષ્પો, ફલો તથા અંકુરો તુરંતજ નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ શોધનથી કફનું હરણ થતાં કફથી થ-
ઈલા વિકારો તુરંતજ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૧. ન વામયેતૈમિરિકોર્ધ્વવાત-
ગુલ્મોદરપ્લીહકૃમિશ્રમાર્તાન્ ।
સ્થૂલક્ષતક્ષીણકૃશાતિવૃદ્ધ-
મૂત્રાતુરાન્કેવલવાતરોગાન્ ॥
સ્વરોપધાતાધ્યયનપ્રસક્ત-
દુશ્છર્દિદુષ્કોષ્ટટુટાર્ત્તબાલાન્ ।
ઊર્ધ્વાસ્રપિત્તિધુધિતાતિરૂક્ષ-
ગર્ભિણ્યુદાવર્તિનિરૂહિતાંશ્ચ ॥

અવમ્યવમનાદ્રોગાઃ કૃચ્છ્રતાં યાન્તિ દેહિનામ્ ।
અસાધ્યતાં વા ગચ્છન્તિ નૈતે વામ્યાસ્તતઃ સ્મૃતાઃ

વમન કોને કોને કરાવવું નહીં અને
તેઓને કરાવવામાં આવે તો
શી હાનિ થાય છે ?

૧૧. તિમિરવાળો, ઊર્ધ્વવાતવાળો, ગુલ્મવાળો, ઉદરરોગી, વરલનો દરદી, કૃમિઓથી પીડાણો, શ્રમથી પીડાણો, સ્થૂલ, ક્ષતથી ક્ષીણ થઈ જાય, કૃશ, અતિવૃદ્ધ, મૂત્રરોગી, કેવળ વાયુનો દરદી, સ્વરના ઉપધાતવાળો, મળવામાં લાગેલો, વમનથી અત્યંત ગમરાટ પામનારો, કૂર કોઠાવાળો, તરશથી પીડાણો, બાલક, ઝૂંચે ચાલતા રક્તપિત્તવાળો, મૂર્ખો, અત્યંત રૂક્ષ, ગર્ભિણી, ઉદા-
વર્તવાળો અને જેને નિરૂહવસ્તિ આપેલ હોય તે, એઓને વમન કરાવવું નહીં.

ઓઢકાર આપ્યા કરે છે એ રોગ. ઊર્ધ્વવાત કેદેવાય છે.

जेओने वमन कराववानो निषेध कह्यो तेओने वमन कराववामां आवे तो तेथी तेओना रोगो कष्टसाध्य अथवा असाध्य थई जाय छे एटला माटे तेओने वमन कराववुं नहीं.

१२ एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये च विषातुराः अतीव चोल्बणकफास्ते च स्युर्मधुकाम्बुना ॥

अमुक लोकोने जेठीमधना काथथी वमन कराववुं.

१२ तिमिरवाळा तथा ऊर्ध्वातवाळा वगेरे जे लोकोने वमन कराववानो निषेध कह्यो ते लोको जो अजीर्णथी व्यथित थया होय तो तेओने जेठीमधनो काथ पाईने वमन कराववुं. तेमज एवा लोको विपथी आतुर थया होय के अत्यंत उल्बण कफवाळा होय तो पण जेठीमधनो काथ पाईने वमन कराववुं."

१३ वाम्यास्तु विषशोषस्तन्यदोषविषममन्दाग्न्युन्मादापसारश्लीपदार्बुदविदारिकामेदोमेहनवज्वरारुच्यपच्यामातीसारहृद्रोगचित्तविभ्रमविसर्पविद्रध्यजीर्णमुखप्रसेकहृत्तासश्वासकासपीनसपूतीनासकण्ठौष्ठवक्रपाककर्णस्त्रावाधिजिह्वोपजिह्विकागलशुण्डिकाधःशोणितपित्तिनः कफस्थानजेषु विकारेष्वन्ये च कफव्याधिपरीता इति ॥

कोने कोने वमन कराववुं.

१३ विष, शोष, धावणनो दोष, विषमग्नि, मंदाग्नि, उन्माद, अपसार, श्लीपद, अर्बुद, विदारिका, मेद, प्रमेह, तरुणज्वर, अरुचि, अपची, आमातीसार, छातीना रोगो, चित्तविभ्रम, विसर्प, विद्रधि, अजीर्ण, मोहोडांमांथी लालनो स्त्राव, मोळ, श्वास, खांसी, पीनस, नाकनुं दुर्गंधपणुं, कंठपाक, ओष्ठपाक, मुखपाक, कर्णस्त्राव, अधिजिह्व, उपजिह्विका, गलशुण्डिका के नीचे गतिवालुं रक्तपित्त एओथी पीडाएलाओने वमन कराववुं. जेओने कफनां स्थानकोमां विकारो थया होय

तेओने अने बीजा पण जेओ कफजन्य व्याधिओथी वेराएला होय तेओने पण वमन कराववुं.

१४ विरेचनमपि स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय च देयम् ॥

विरेचन केटला संस्कारो आप्या पछी देवुं.

१४ रोगीने स्नेहोथी स्निग्ध, स्वेदनोथी स्विन्न अने वमनथी वांत करीने पछी विरेचन देवुं एटले स्नेहन, स्वेदन अने वमन कराव्या विना विरेचन देवुं नहीं.

१५ अथातुरं श्वो विरेचनं पाययितास्सीति लघु भोजयेत् फलाम्लमुष्णोदकं चैनमनुपाययेत् ॥

विरेचननुं पूर्वकर्म.

१५ रोगीने बीजे दिवसे विरेचन पावानुं होय तयारे पेहेले दिवसे पूर्वाह्न कालमां तेने हलकुं भोजन जमाडवुं अने ते उपर बीजोरां वगेरे फलोनी रस तथा ऊनुं पाणी पावुं. (सायंकाले भोजन देवुंज नहीं.)

१६ अथापरेऽह्नि विगतश्लेष्माणमातुरोपक्रमणीयादवेक्ष्यातुरमथास्मा औषधमात्रां पातुं प्रयच्छेत् ॥

विरेचननुं विधान.

१६ पछी वमनथी जेनो कफ पडी गयो होय एवा ते रोगी माणसने बीजे दिवसे सूत्रस्थानना आतुरोपक्रमणीय नामना ३५ मा अध्यायमां कक्षाप्रमाणे जोई तपासीने विरेचननी मात्रा पीवा देवी. (विरेचननी मात्रा आठ तोलांनी उत्तम, चार तोलांनी मध्यम अने बे तोलांनी अल्प गणाय छे. माणसनां बळादिक जोइने ए मात्राओनी योजना करवी.)

१७ तत्र मृदुः क्रूरो मध्य इति त्रिविधः कोष्ठो भवति । तत्र बहुपित्तो मृदुः स दुग्धेनापि विरिच्यते । बहुवातश्लेष्मा क्रूरः स दुर्विरेच्यः । समदोषो मध्यमः स साधारण

શતિ । તત્ર મૃદૌ માત્રા મૃદ્ધી તીક્ષ્ણા કૂરે મધ્યે
મધ્યા કર્ત્તવ્યેતિ ॥

રોગીના કોઠા ઉપરથી વિરેચનની માત્રા-
ઓની વ્યવસ્થા.

૧૭ કોઠો મૃદુ, કૂર અને મધ્યમ એમ ત્રણ
પ્રકારનો હોય છે. જે કોઠો ઘણાં પિત્તવાળો હોય
તે મૃદુ કેહેવાય છે. મૃદુ કોઠાવાળા માણસને
દૂધ પાવાથી પણ વિરેચિત કરી શકાય છે. જે
કોઠો ઘણા વાયુથી કે કફથી યુક્ત હોય તે
કોઠો કૂર કેહેવાય છે. કૂર કોઠાવાળા માણસને
માંડ માંડ વિરેચિત કરી શકાય છે. જે કોઠો
સમ દોષોવાળો હોય તે મધ્યમ અથવા સાધારણ
કેહેવાય છે. એમાં મૃદુ કોઠાવાળાને મૃદુ ગુ-
ણવાળી માત્રા દેવી, કૂર કોઠાવાળાને તીક્ષ્ણ
ગુણવાળી માત્રા દેવી અને મધ્યમ કોઠાવાળા
માણસને મધ્યવર્તી એટલે જેમાં મૃદુ ગુણ પણ હોય
અને તીક્ષ્ણ ગુણ પણ હોય એવી માત્રા દેવી.

૧૮ પીતૌષ્ઠશ્ચ તન્મનાઃ શય્યાભ્યાસે
વિરિચ્યેત ॥

વિરેચન પીતવાંસ્તુ ન વેગાન્ધારયેદુધઃ ।
નિવાલશાયી શીતામ્બુ ન સ્પૃશ્વેત્ પ્રવાહયેત્ ॥

વિરેચન ઔષધ પીધા પછી કેમ વર્તવું.

૧૮ જેણે વિરેચન પીધું હોય તે માણસે વિરે-
ચનમાંજ ચિત્ત રાખવું, શય્યાના સમીપમાંજ સ્થિત
રહેવું, વેગોને અટકાવવા નહીં, પવનવગરની જ-
ગ્યામાં સૂવું, શીતલ જાળનો સ્પર્શ પણ કરવો નહીં
અને દસ્ત લાવવાને માટે જોર પણ કરવું નહીં.

૧૯ યથા ચ વમને પ્રસેકૌષ્ઠકફપિત્તા-
નિલાઃ ક્રમેણ ગચ્છન્તિ । एवं વિરેચને મૂત્ર-
પુરીષપિત્તૌષ્ઠકફા ઇતિ ॥

વમનમાં અને વિરેચનમાં પદાર્થો

પડવાનો અનુક્રમ.

૧૯ વમન ઔષધ પીધું હોય તો અનુક્રમે
લાલ, ઔષધ, કફ, પિત્ત અને પવન નીકળે છે.

તેમજ વિરેચન ઔષધ પીધું હોય તો અનુક્રમે
મૂત્ર, વિષ્ટા, પિત્ત, ઔષધ અને કફ પડે છે.

૨૦ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

સ્યાદુર્વિરિક્તે કફપિત્તકોપો

દાહોઽરુચિર્ગૌસ્વમગ્નિસાદઃ ।

દૃઢકુશ્યશુદ્ધિઃ પરિદાહકણ્ઠ-

વિષ્ણમૂત્રસક્કાશ્ચ નસદ્વિરિક્તે ॥

મૂર્છાગુદગ્રંથકફાતિયોગાઃ

શૂલોદ્ગમશ્ચાતિવિરિક્તલિઙ્ગમ્ ।

ગતેષુ દોષેષુ કફાન્વિતેષુ

નાભ્યા લઘુત્વે મનસશ્ચ તુષ્ટૌ ॥

ગતેઽનિલે ચાપ્યનુલોમભાવં

સમ્યગ્વિરિક્તં મનુજં વ્યવસ્યેત્ ॥

વિરેચનના મિથ્યાયોગનાં, હીનયોગનાં,

અતિયોગનાં તથા સમ્યગ્યોગનાં

જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૨૦ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંત-
રિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “જો વિરેચનનો મિથ્યા-
યોગ થયો હોય તો કફનો તથા પિત્તનો
કોપ થાય છે, દાહ થાય છે, અરુચિ થાય છે,
શરીરમાં ભારેપણું થાય છે અને જટરાશ્નિનું મંદપણું
થાય છે. જો વિરેચનનો હીનયોગ થયો હોય તો
હૃદયની તથા પેટની અશુદ્ધિ રહે છે, વઢતરા
થાય છે, સ્વરજ આવે છે અને વિષ્ટાની તથા મૂ-
ત્રની અટકાયત થાય છે. જો વિરેચનનો અતિ-
યોગ થયો હોય તો મૂર્છા આવે છે, ગુદા
વાહાર નીકળી જાય છે, કફ અત્યંત પડે છે,
અને શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કફસહિત દોષ
પડી ગયા હોય, નાભિ હલકી થઈ ગઈ હોય, મન
પ્રસન્ન થયું હોય અને પવન અનુલોમ થયો હોય
તો જાણવું કે વિરેચનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

૨૧ મન્દાગ્નિમક્ષીણમસદ્વિરિક્તં

ન પાયયેતાહનિ તત્ર પેયામ્ ।

ક્ષીણં તૃહાર્ત્તં સુવિરેચિતં ચ

તન્વીમશીતાં લઘુ પાયયેત ॥

વિરેચનના પશ્ચાત્કર્મમાં આવશ્યિક વિશેષ.

૨૧ મંદ અગ્નિવાળો તથા ક્ષીણતાવગરનો જે માણસ વિરેચનના હીનયોગને પ્રાપ્ત થયો હોય તેને તે દિવસે પેયા પાવી નહીં. સારી રીતે વિરેચિત થઈને માણસ જો ક્ષીણ તથા તરશથી ઘેરાઈ હોય તો તેને તે દિવસે તુરત પાતળી તથા ઊની પેયા પાવી.

૨૨ વુદ્ધેઃ પ્રસાદં બલમિન્દ્રિયાણાં

ધાતુસ્થિરત્વં બલમગ્નિદીપ્તિમ્ ।

ચિરાશ્ચ પાકં વયસઃ કરોતિ

વિરેચનં સમ્યગ્પાસ્યમાનમ્ ॥

યથૌદકાનામુદકેઽપનીતે

ચરસ્થિરાણાં ભવતિ પ્રણાશઃ ।

પિત્તે હૃતે ત્વેવમુપદ્રવાણાં

પિત્તાત્મકાનાં ભવતિ પ્રણાશઃ ॥

વિરેચનનાં ફળો.

૨૨ યોગ્ય રીતે સેવવામાં આવતું વિરેચન વુદ્ધિને પ્રસન્ન કરે છે, ઇન્દ્રિયોને બલ આપે છે, ધાતુઓને સ્થિર કરે છે, શરીરમાં વલ આપે છે, જટરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને જરાવસ્થાને બહુજ મોડી આવવા દે છે. જેમ જળને ઝેંચી લેવામાં આવતાં સ્થાવર તથા જંગમ જલચર જીવોનો નાશ થઈ જાય છે તેમ વિરેચનથી પિત્તનું હરણ થતાં પિત્તસંબંધી ઉપદ્રવોનો નાશ થઈ જાય છે.

૨૩ મન્દાગ્ન્યતિસ્નેહિતબાલવૃદ્ધ

સ્થૂલાઃ ક્ષતક્ષીણભયોપતપ્તાઃ ।

શ્રાન્તસ્તૃઢાર્તોઽપરિજીર્ણભક્તો

ગર્ભિણ્યધો ગચ્છતિ યસ્ય ચાસુક્ ॥

નવપ્રતિશ્યાયમદાત્યયી ચ

નવજ્વરી યા ચ નવપ્રસૂતા ।

શલ્યાર્દિતાશ્ચાપ્યવિરેચનીયાઃ

સ્નેહાદિભિર્યે ત્વનુપસ્કૃતાશ્ચ ॥

કોને કોને વિરેચન દેવું નહીં.

૨૩ મંદ અગ્નિવાળો, અત્યંત ક્ષિય થઈને, બાલક, વૃદ્ધ, જાડો, ક્ષતથી ક્ષીણ થઈને,

ભયથી તણ થઈને, થાકેલ, તરશથી પીડાઈને, જેને અન્ન પચ્યું ન હોય તે, ગર્ભિણી, જેને ગુદા-માંથી રક્તપિત્ત પડતું હોય તે, નવા પ્રતિશ્યાયવાળો, મદાત્યયવાળો, નવા જ્વરવાળો, જેના પ્રસવને થોડા દિવસ થયા હોય તે સ્ત્રી, શલ્યથી પીડાઈને અને સ્નેહનાદિકના સંસ્કારો નહીં પામેલ ઇઓને વિરેચન દેવું નહીં.

૨૪ અત્યર્થપિત્તાભિપરીતદેહા-

ન્વિરેચયેત્તાનપિ મન્દવીર્યૈઃ ।

વિરેચનૈર્યાન્તિ નરા વિનાશ-

મજ્જપ્રયુક્તૈરવિરેચનીયાઃ ॥

વિરેચનનો પ્રતિપ્રસવ.

૨૪ જેઓને વિરેચન દેવાનો નિષેધ છે તેઓ (મંદ અગ્નિવાળા વગેરે) જો અત્યંત પિત્તથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા થઈ ગયા હોય તો તેઓને પણ મંદ-વીર્યવાળાં વિરેચનો આપીને વિરેચિત કરવા. જેઓને વિરેચિત કરવાનો નિષેધ છે તેઓને જો મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથથી વિરેચનો આપવામાં આવે તો તેઓ તે વિરેચનોથી વિનાશ પામે છે.

૨૫ વિરેચ્યાસ્તુ જ્વરગરારુચ્યશોઽર્બુદોદર-ગ્રન્થિવિદ્રધિપાણ્ડુરોગાપસ્મારહૃદ્રોગવાતરક્ત-ભગન્દરચ્છર્દિયોનિરોગવિસર્પગુલ્મપક્વાશયરુ-ગ્વિબન્ધવિસૂચિકાલસકમૂત્રાઘાતકુષ્ઠવિસ્ફોટકપ્રમેહાનાહૃદ્ગ્રીહશોફવૃદ્ધિશસ્ત્રક્ષતક્ષારાગ્નિદ-ગ્ધદુષ્ટવ્રણાક્ષિપાકકાચતિમિરાભિષ્યન્દશિરઃ-કર્ણાક્ષિનાસાસ્યગુદમેદ્વદાહોર્જ્વરક્તપિત્તકમિ-કોષ્ઠિનઃ પિત્તસ્થાનજેષુ વિકારેષ્વન્યે ચ પૈત્તિકવ્યાધિપરીતા इति ॥

કોને કોને વિરેચનો દેવાં.

૨૫ નવીનજ્વર શિવાયનો જ્વર, ફેર, અરુચિ, અરશ, અર્બુદ, ઉદરરોગ, ગ્રંથિ, વિદ્રધિ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, હૃદયરોગ, વાતરક્ત, ભગન્દર, ઊલટી, યોનિરોગ, વિસર્પ, ગુલ્મ, પક્વાશયના રોગ, મલબંધ, વિસૂચિકા, અલસક, મૂત્રાઘાત, કુષ્ઠ, વિસ્ફોટક,

પ્રમેહ, આનાહ, બરલનું દરદ, સોજો, વધરાઠ્ઠ, શ-
સ્ત્રનો જલ્મ, ક્ષારથી દાહ, અગ્નિથી દાહ, દુષ્ટ વ્રણ,
અક્ષિપાક, કાચ, તિમિર, અભિષ્યંદ, મસ્તકની બઢ-
તરા, કાનની બઢતરા, નાકની બઢતરા, મોહોડાની
બઢતરા, ગુદાની બઢતરા, લિંગની બઢતરા, ઝુંચું
ચાલતું રક્તપિત્ત કે કોઠામાં પડેલા કૃમિઓ એ-
ઓથી પીડાણાઓને વિરેચનો દેવાં. જેઓને પિ-
ત્તનાં સ્થાનકોમાં વિકારો થયા હોય તેઓને અને
બીજા પળ જે લોકો પિત્તસંવ્રંધી વ્યાધિઓથી ઘે-
રાણા હોય તેઓને વિરેચન દેવાં.

૨૬ સરત્વસૌશ્વ્યતૈક્ષ્ણ્યૌષ્ણ્યવિકાશિન્વૈવિરે-
ચનમ્ ।

વમનં તુ હરેદ્દોષં પ્રકૃત્યા ગતમન્યથા ॥

યાત્યધો દોષમાદાય પચ્યમાનં વિરેચનમ્ ।

ગુણોત્કર્ષાદ્રજન્યૂર્ધ્વમપક્કં વમનં પુનઃ ॥

વમનદ્રવ્યો અને વિરેચનદ્રવ્યો તુલ્ય-
ગુણોવાળાં છતાં પણ વમનદ્રવ્યો ઝુંચે
જાય છે અને વિરેચનદ્રવ્યો નીચે
જાય છે તેનું કારણ.

૨૬ વાયુને અનુલોમ કરનારપણું, સૂક્ષ્મ સ્ત્રો-
તોમાં પેસનારપણું, દોષોનો તુરત સ્ત્રાવ કરનાર-
પણું, ઉષ્ણપણું અને સાંધાઓના બંધોને પોચા પાડી
નાશનારપણું એટલા ગુણોને લીધે વમનદ્રવ્ય પણ
દોષોનું નિર્હરણ કરે છે અને વિરેચનદ્રવ્ય પણ દો-
ષોનું નિર્હરણ કરે છે તે છતાં વિરેચનદ્રવ્ય પોતે
પાકવાં લાગે તે સમયમાં દોષને લઈને નીચે જાય
છે અને વમનદ્રવ્ય પોતે કાચું હોય તે સમયમાંજ
દોષને લઈને ઝુંચે જાય છે તેનું કારણ તેઓના
પ્રભાવ વિના બીજું કશું નથી. (વમનદ્રવ્યમાં એ-
વીજ કોઈ શક્તિ છે કે જેથી તે કાચું હોય તે
સમયમાંજ દોષને લઈને ઝુંચે જાય છે અને વિરેચન-
દ્રવ્યમાં એવીજ કોઈ શક્તિ છે કે જેથી તે પોતે પા-
કવા લાગે તે સમયમાં દોષને લઈને નીચે જાય છે.)
અથવા વિરેચનદ્રવ્યોમાં પૃથ્વીના તથા જલના

ગુણો અધિક હોવાને લીધે તે દ્રવ્યો પાકવાના
સમયમાં ભારે થવાથી દોષને લઈને નીચે જાય છે
અને વમનદ્રવ્યોમાં વાયુના તથા અગ્નિના ગુણો
અધિક હોવાને લીધે તે દ્રવ્યો શીઘ્રગામી તથા
હલકાં હોવાથી કાચાં હોય તે સમયમાંજ દોષને
લઈને ઝુંચાં જાય છે. (સૂત્રસ્થાનના ૪૧ મા અ-
ધ્યાયનો ૧૦ મો વિષય વાંચો.)

૨૭ મૃદુકોષ્ઠસ્ય દીપ્તાગ્નેરતિતીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ ।
ન સમ્યગ્નિર્હરેદ્દોષાનતિવેગપ્રધાવિતાન્ ॥

જેનો કોઠો મૃદુ હોય કે અગ્નિ પ્રદીપ્ત
હોય તેને અતિતીક્ષ્ણ વિરેચન નહીં
દેવાનું કારણ.

૨૭ જે માણસનો કોઠો મૃદુ હોય તે માણ-
સના દોષો કોઠાના મૃદુપણને લીધે અત્યંત વેગથી
દોડે છે અને જે માણસનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તે
માણસના દોષો અગ્નિની દીપ્તિથી તુરતજ પક્ક થ-
ઈને અત્યંત વેગથી દોડે છે એટલા માટે તે માણ-
સોને અતિતીક્ષ્ણ વિરેચન દેવામાં આવે તો તે
વિરેચન પણ ફાટપદાર હોવાથી દોષોનું સમ્યગ્નિ-
ર્હરણ કરતું નથી. (આ કારણને લીધે એવાં
માણસોને મૃદુ તથા સ્વલ્પ વિરેચનજ દેવું જોઈએ.)

૨૮ પીતં યદૌષધં પ્રાતર્ભુક્તપાકસમે ક્ષણે ।

પક્તિં ગચ્છતિ દોષાંશ્ચ નિર્હરેત્તત્પ્રશસ્યતે ॥

કેવા વિરેચનને સારું સમજવું.

૨૮ પ્રભાતે પીવામાં આવેલું જે વિરેચનૌષધ
સ્વાધેલા અન્નના પાકના સમયમાં પાકવા ઉપર
આવીને દોષોનું નિર્હરણ કરે તે વિરેચનૌષધ ઉ-
ત્તમ ગણાય છે.

૨૯ દુર્બલસ્ય ચલાન્દોષાનલ્પાનલ્પાનપુનઃ પુનઃ ।

હરેત્પ્રભૂતાનલ્પાંસ્તુ શમયેત્પ્રચ્યુતાનપિ ॥

હરેદ્દોષાંશ્ચલાન્પક્વાન્બલિનો દુર્બલસ્ય ચ ।

ચલા હ્યુપેક્ષિતઃ દોષાઃ ક્લેશયેયુશ્ચિરં નરમ્ ॥

**चलित थएला दोषोनुं निर्हरण अने श-
मन करवामां विशेष समजण.**

२९ नबळा माणसना प्रचलित थएला अप-
क्क दोषो जो घणा होय तो संशोधनोथी नहीं पण
तीक्ष्ण भोजनोथी तेओनुं वारंवार थोडुं थोडुं नि-
र्हरण करवुं पण जो थोडा होय तो चलित
थएला छतां पण तेओनुं शमनज करवुं. बळ-
वान् माणसना के नबळा माणसना पण प्रच-
लित थएला दोषो जो पक्क होय तो तेओनुं योग्य
संशोधनोथीज निर्हरण करवुं. केम के प्रचलित
थएला दोषोनी जो उपेक्षा राखवामां आवे तो ते
दोषो माणसने लांबा काळसूधी हेरान करे छे.

३० मन्दाग्निं कूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ।
सन्धुक्षिताग्निं स्निग्धं च स्विन्नं चैव विरेचयेत्॥

**कूर कोठावाळा अने मंदाग्निवाला
माणसनुं संशोधन करवानो प्रकार.**

३० जे माणस मंद जठराग्निवालो के कूर
कोठावाळो होय तेना अग्निने क्षारवाळां तथा
लवणोवाळां घृतोथी प्रदीप्त करवो अने पछी ते
माणसने स्नेहन तथा स्वेदन संस्कार आपीने सं-
शोधनोथी विरेचित करवो.

३१ स्निग्धस्विन्नस्य भैषज्यैर्दोषस्तूक्लेशितो
बलात् ।

विलीयते न मार्गेषु स्निग्धे भाण्ड इवोदकम् ॥

**संशोधनोथी पेहेलां स्नेहननी तथा
स्वेदननी जरूर.**

३१ माणसने स्नेहन तथा स्वेदन संस्कार
आप्या पछी तेना बळ वगैरेने जोडने आपेलां
औषधोए पडवामां उन्मुख करेलो तेनो दोष,
जेम चीकणा वासनमां जळ वळगी रेहेतुं नथी
तेम स्रोतोमां वळगी रेहेतो नथी माटे स्नेहन
तथा स्वेदन संस्कार आप्या पछीज संशोधन देवुं.

३२ न चातिस्नेहपीतस्तु पिबेत्स्नेहविरेचनम् ।
दोषाः प्रचलिताः स्थानाद्भूयः श्लिष्यन्ति वर्त्मसु

**अत्यंत स्निग्ध थएलाए स्नेहात्मक
विरेचन पीवुं नहीं.**

३२ जे माणसे स्नेहपान अत्यंत कयुं होय
तेणे स्नेहात्मक विरेचन पीवुं नहीं. केम के ए
माणसना स्थानोथी प्रचलित थएला दोषो स्नेहा-
त्मक विरेचनने लीधे पाछा स्रोतोमां चोटी जाय छे.

३३ विषाभिघातपिडकाशोफपाण्डुविसर्पिणः ।
नातिस्निग्धा विशोध्याः स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः॥

**अमुक आतुरोने अतिस्निग्ध करीने
नहीं पण जराक स्निग्ध करी-
नेज संशोधनो देवां.**

३३ विषयी पीडाएल, अमिघातयी. पीडाएल,
फोडलीओवाळो, सोजावाळो, पांडुरोगवाळो, वि-
सर्पवाळो कोढीयो अने प्रमेही एओने अतिस्निग्ध
करीने नहीं पण जराक स्निग्ध करीनेज संशोध-
नोथी शुद्ध करवा.

३४ विरूक्ष्य स्नेहसात्म्यं तु भूयःसंस्नेह्य शोधयेत् ।
तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति बलवर्जनाः ॥

**स्नेहना सात्म्यवाळा माणसने रूक्ष
कन्या पछी स्निग्ध करीने
संशोधन देवुं.**

३४ जे माणस स्नेहना सात्म्यवाळो होय तेने
प्रथम रूक्ष करीने स्निग्ध करवो अने ते पछी सं-
शोधनोथी शुद्ध करवो. केम के तेने रूक्ष कन्या
पछी स्निग्ध करीने तेना दोषोनुं निर्हरण करवामां
आवे तो तेथी बळनी वृद्धि थाय छे.

३५ प्रागपीतं नरं शोध्यं पाययेदौषधं मृदु ।
ततो विज्ञातकोष्ठस्य कार्यं संशोधनं पुनः ॥

**कोठांनी परीक्षा करवा माटे प्रथम
मृदु संशोधन पावुं.**

३५ जेणे पूर्वे संशोधन औषध पीवुं न होय
ते माणसने शुद्ध करवो होय तो तेने प्रथम मृदु
संशोधन पाईने तेना कोठांनी परीक्षा करवी. ए

ઉપાયથી 'કોઠો મૃદુ છે, મધ્યમ છે કે કૂર છે?'
 એ નક્કી જણાય તે પછી તે માણસને ફરી યોગ્ય
 સંશોધન આપીને શુદ્ધ કરવો.

૩૬ સુખં દૃષ્ટફલં દૃઢમલ્પમાત્રં મહાગુણમ્ ।

વ્યાપત્સ્વલ્પાત્યયં ચાપિ પિવેન્નૃપતિરૌષધમ્ ॥

રાજાને કેવું વિરેચન પાવું.

૩૬ રાજા કે જે અત્યંત સુકુમાર હોય છે
 તેને એવું વિરેચન પાવું કે જે સુખદાયી હોય,
 અનુભવેલા ફળવાળું હોય, રુચિ ઉપજે એવું હોય,
 થોડી માત્રાવાળું હોય, મોટા ગુણવાળું હોય અને
 કદાચ કોઈ વગાડ થાય તો પણ થોડુંજ નુકસાન
 કરે એવું હોય.

૩૭ સ્નેહસ્વેદાવનમ્બ્યસ્ય યસ્તુ સંશોધનં પિબેત્ ।

દારુ શુષ્કમિવાનામે દેહસ્તસ્ય વિશીર્યતે ॥

સ્નેહસ્વેદપ્રચલિતા રસૈઃ સ્નિગ્ધૈરુદીરિતાઃ ।

દોષાઃ કોષ્ટગતા જન્તોઃ સુખા હર્તું વિશોધનૈઃ ॥

સ્નેહન તથા સ્વેદન કન્યા વિના સંશો-

ધન પાવાથી નુકસાન.

૩૭ યોગ્ય રીતે સ્નેહનસંસ્કાર તથા સ્વેદન-
 સંસ્કાર આપ્યા વિના જે માણસને સંશોધન પાવામાં
 આવે તે માણસનું શરીર, જેમ નમાવવા જતાં સૂકું
 લાકડું તૂટી જાય છે તેમ શુદ્ધ કરવા જતાં તૂટી
 જાય છે. દોષો સ્નેહનથી તથા સ્વેદનથી પ્રચલિત
 થઈને અને તે સંબંધમાં સ્નિગ્ધ રસોથી ટેલાઈને
 કોઠામાં આવી જાય છે કે જેથી સંશોધનોવતે
 તેઓનું નિર્હરણ અનાયાસે કરી શકાય છે.

અધ્યાય ૩૪ મો.

૧ અથાતો વમનવિરેચનવ્યાપચ્ચિકિત્સિતં
 વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વમનવિરેચન-

૧ વમનના તથા વિરેચનના પંદર પ્રકારના વગા-

વ્યાપચ્ચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
 વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંત-
 રિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વૈદ્યાતુરનિમિત્તં વમનં વિરેચનં ચ પંચ-
 દશથા વ્યાપચ્ચતે તત્ર વમનસ્યાધોગતિરૂર્ધ્વં
 વિરેચનસ્યેતિ પૃથક્ ॥ સામાન્યમુભયોઃ સાવ-
 શેષૌષધત્વં જીર્ણૌષધત્વં હીનદોષાપહૃતત્વં
 વાતશૂલમયોગાતિયોગૌ જીવાદાનમાધ્માનં પ-
 રિકર્ત્તિકા પરિસ્ત્રાવઃ પ્રવાહિકા હૃદયોપસરણં
 વિવંધ ઇતિ ॥

વૈદ્ય વગેરેના દોષથી વમનના તથા વિરે-

ચનના પંદર પ્રકારના વગાડો.

૨ વૈદ્ય, આતુર, ઔષધ અને પરિચારક એ-
 ઓના દોષોને લીધે વમનના તથા વિરેચનના પંદર
 પ્રકારના વગાડો થાય છે. વમનદ્રવ્ય નીચે જાય
 એ વમનનો અધોગતિ નામનો વગાડ સમજવો અને
 વિરેચન દ્રવ્ય ઊંચે જાય એ વિરેચનનો ઊર્ધ્વગતિ
 નામનો વગાડ સમજવો. બાકીના સાવશેષૌષ-
 ધત્વ, જીર્ણૌષધત્વ, હીનદોષાપહૃતત્વ, વાતશૂલ,
 અયોગ, અતિયોગ, જીવાદાન, આધ્માન, પરિક-
 ત્તિકા, પરિસ્ત્રાવ, પ્રવાહિકા, હૃદયોપસરણ અને
 વિવંધ એ નામના તેર વગાડો તો વસ્ત્રના એના-
 ણજ અર્થાત્ તુલ્યજ થાય છે.

૩ તત્ર વુભુક્ષાર્પીડિતસ્યાતિતીક્ષ્ણાન્નેર્મૃદુ-
 કોષ્ટસ્ય ચાવતિષ્ટમાને દુર્બલસ્ય વા ગુણસામા-
 ન્યભાવાદ્વમનમધો ગચ્છતિ । તત્રેણિસિતાનવાસિ-
 દૌષોત્કેશશ્ચ । તમાશુ સ્નેહયિત્વા ભૂયસ્તીક્ષ્ણત-
 રૈર્વામયેત્ ॥

અપરિશુદ્ધામાશયસ્યોત્કૃષ્ટસ્ત્રેષ્મણઃ સશો-
 પાન્નસ્ય વાઽહૃદયમતિપ્રભૂતં ચ વિરેચનં પીત-
 મૂર્ધ્વં ગચ્છતિ । તત્રાશુદ્ધામાશયમુલ્બળસ્ત્રેષ્મા-
 ણમાશુ વામયિત્વા ભૂયસ્તીક્ષ્ણતરૈર્વિરેચયેત્ ।
 આમાન્વયે ત્વામવત્સંવિધાનમ્ । અહૃદ્યેઽતિપ્રભૂતે
 ડોની ચિકિત્સા વિષયનો.

ચ હૃદયં પ્રમાણયુક્તં ચ । અતઃ કુર્ધ્વેન્મુક્તિષ્ઠત્થૌ-
પથે ન તૃતીયં પાયયેત્ । તતસ્ત્વેનં મધુઘૃત-
ફાણિતયુક્તૈર્લેહૈર્વિરેચયેત્ ॥

અધોગતિ તથા કુર્ધ્વગતિ નામના બે
બગાડોનું જૂદું જૂદું સકારણ નિરૂપણ
અને જૂદી જૂદી ચિકિત્સા.

૩ જે માણસ ભૂખથી પીડાણો, અત્યંત
તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો કે કોમળ કોઠાવાળો હોય અ-
થવા નવ્વો છતાં અજીર્ણવાળો હોય તેને દેવામાં
આવેલું વમન પોતાના વાતાનુલોમકત્વ આદિ-
ગુણો વિરેચનના જેવાજ હોવાને લીધે નીચે જાય
' . આ પ્રમાણે વમન નીચે જાય તો ધારેલું
ફળ થતું નથી અને દોષના ઉત્ક્રેશરૂપ અનર્થ
થાય છે. આમ થયું હોય તો તે માણસને તુરત
સ્નેહન સ્વેદન કરી ફરીવાર અતિતીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્યો
પાઈને વમન કરાવવું.

જે માણસ અશુદ્ધ આમાશયવાળો, ઘણા ક-
ફવાળો કે અજીર્ણવાળો હોય તેને પાવામાં આ-
વેલું વિરેચન અથવા જે વિરેચન અપ્રિય કે અત્યંત
ઘણું હોય તે વિરેચન કુંચે જાય છે. આ પ્રમાણે
વિરેચન કુંચે જાય તો ધારેલું ફળ થતું નથી અને
દોષના ઉત્ક્રેશરૂપ અનર્થ થાય છે. આમ થયું હોય
તો અશુદ્ધ આમાશયવાળાને તથા ઘણા કફવાળાને
તુરત વમન કરાવી ફરીવાર અતિતીક્ષ્ણ વિરેચન-
દ્રવ્યો પાઈને વિરેચન કરાવવું, અજીર્ણવાળા નવ્વળા
માણસની લંઘન પાચનાદિકરૂપ ચિકિત્સા કરવી
અને અપ્રિય કે અત્યંત ઘણું પાવામાં આવ્યું હોય
તો પાહું પ્રિય લાગે એવું તથા પ્રમાણસર વિરેચન
પાવું. આ પ્રમાણે કન્યા છતાં પણ વિરેચનદ્રવ્ય
કુંચું ચડે તો પછી ત્રીજી વાર વિરેચન ઔષધ નહીં
પાવું પણ તે માણસને મધ, ઘી તથા ગોઠની રાવ

એઓથી મિશ્રિત કરેલા સાત્મ્ય તથા પ્રિય અવ-
લેહ્યોથી વિરેચિત કરવો.

૪ દોષવિગ્રથિતમલપમૌષધમવસ્થિતમૂર્ધ્વ-
ભાગિકમધોભાગિકં વા ન સ્તંસયતિ દોષાન્ ।

તત્ર તૃણા પાર્શ્વશૂલં છર્દિર્મૂર્છા પર્વભેદો
હૃદ્ધાસોઽરતિરુદ્ધારાવિશુદ્ધિશ્ચ ભવતિ ।

તમુણ્નાભિરદ્ધિરાશુ વામયેત્ । સાવશેષૌ-
ષધમતિપ્રધાવિતદોષમતિબલમસમ્યગ્વિરિક્તમ-
પ્યેવં વામયેત્ ।

વમનના તથા વિરેચનના સાવશેષૌ-
ષધત્વ નામના ત્રીજા બગાડનું
સકારણ નિરૂપણ અને જૂદી
જૂદી ચિકિત્સા.

૪ ઘણું આપવું જોઈએ તેને વદલે અલ્પ આપ-
વામાં આવેલું ઔષધ દોષોથી મિશ્રિત થઈ જઈને
કોઠામાં એમને એમ રહી જાય તો તે વમનદ્રવ્ય હોય
કે વિરેચનદ્રવ્ય હોય પણ દોષોને પાડતું નથી. એ
સાવશેષૌષધત્વ નામનો બગાડ કેહેવાય છે.

વમનદ્રવ્યનો કે વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ
થવાથી તરશ લાગ્યા કરે છે, પાસાંઓમાં શૂઠ
નીકળે છે, ઉલટી થયા કરે છે, મૂર્છા આવે છે,
સાંધાઓ ત્રૂટે છે, મોઢા આવ્યા કરે છે, અરતિ
થાય છે અને અશુદ્ધ ઓડકાર આવ્યા કરે છે.
(ચિંતાથી જે અત્યંત અસ્વસ્થપણું તે અરતિ કેહે-
વાય છે.)

જે માણસને વમનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય
તે માણસને તુરત કુંચું પાણી પાઈને વમન કરા-
વવું. જે માણસને વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો
હોય તે માણસ જો અત્યંત પ્રચલિત થણા દોષ-
વાળો તથા અત્યંત વઢવાન હોય તો તેને પણ
તુરત કુંચું પાણી પાઈને વમન કરાવવું. (વિરેચન-

૧ મૂળ્યા માણસને મૂળને લીધે વમનદ્રવ્ય તુરત
નીચે જાય છે. તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને અગ્નિના તીક્ષ્ણપણાને
લીધે વમનદ્રવ્ય તુરતજ પાકી જઈને નીચે જાય છે. કો-

મઠ કોઠાવાળાને કોઠાની કોમળતાને લીધે વમનદ્રવ્ય
નીચે જાય છે. અજીર્ણવાળા નવ્વળા માણસને વમનદ્રવ્ય
અજીર્ણની સાથેજ પાકવા લાગીને નીચે જાય છે.

દ્રવ્યના એ બગાડવાળો માણસ જો અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો તથા અત્યંત બલવાન ન હોય તો ફરીવાર વિરેચનજ દેવું?)

૫ કૂરકોષ્ટસ્યાતિતીક્ષ્ણાગ્નેરલ્પમૌષધમલ્પગુણં વા ભક્તવત્પાકમુપૈતિ તત્ર સમુદીર્ણા દોષા યથાકાલમનિર્હિયમાણા વ્યાધિં બલવિભ્રમં ચાપાદયન્તિ ।

તમનલ્પમમન્દમૌષધં ચ પાયયેત્ ॥

વમનના તથા વિરેચનના જીર્ણૌષધત્વ નામના ચોથા બગાડનું સકારણ નિરૂપણ અને જૂદી જૂદી ચિકિત્સા.

૬ જે માણસ કૂર કોઠાવાળો અને અત્યંત તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો હોય તેને આપવામાં આવેલું અલ્પમાત્રાવાળું કે અલ્પગુણવાળું વમનનું કે વિરેચનનું દ્રવ્ય અન્નની પેટે પચી જાય છે એ જીર્ણૌષધત્વ નામનો બગાડ કેહેવાય છે કે જે બગાડથી દોષો ઉચ્છૃંશ્વલ થાય છે.

એ ઉચ્છૃંશ્વલ થયેલા દોષોનું જો સમયસર નિર્હરણ ન કરવામાં આવે તો તેઓ વ્યાધિને અને સૂત્રસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૨ મા વિપયમાં કહેલા બલવિસંસને ઉત્પન્ન કરે છે.

જો વમનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય તો ફરીવાર ઘણું તથા તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્ય પાવું અને જો વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય તો ફરીવાર ઘણું તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાવું.

૬ અસ્તિગ્ધસ્વિન્નેનાલ્પગુણં વા ભેપજમુપયુક્તમલ્પાન્દોષાન્હન્તિ ।

તત્ર વમને દોષશેષો ગૌરવમુત્કેશં હૃદયાવિશુદ્ધિં વ્યાધિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ । તત્ર યથાયોગં પાયયિત્વા વામયેદ્ દૃઢતરમ્ ।

વિરેચને ગુદપરિકર્ત્તનમાધ્માનં શિરોગૌરવમનિસ્સરણં વાયોર્વ્યાધિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ ।

તમુપપાદ્ય ભૂયઃ સ્નેહસ્વેદાભ્યાં વિરેચયેદ્ દૃઢતરમ્ ।

૧ વિશ્લેષસાદૌ ગાત્રાણાં દોષવિસંસનં શ્રમઃ ।

દૃઢં बहुप्रचलितदोषं वा तृतीये दिवसेऽल्पगुणं चेति ।

વમનના તથા વિરેચનના હીનદોષાપહતત્વ નામના પાંચમા બગાડનું સકારણ નિરૂપણ અને તેની જૂદી જૂદી ચિકિત્સા.

૬ સ્નેહન તથા સ્વેદન કચ્યા વિના વમનદ્રવ્ય કે વિરેચનદ્રવ્ય પાવામાં આવ્યું હોય અથવા અલ્પગુણવાળું તે દ્રવ્ય પાવામાં આવ્યું તો તેથી અલ્પ દોષોનું નિર્હરણ થતાં દોષોનો બાકીનો ભાગ અવશેષ રહી જાય છે એ હીનદોષાપહતત્વ નામનો બગાડ કેહેવાય છે.

જો વમનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય તો તે બગાડ શરીરના ભારેપણાને, ઉત્કેશને, (શરીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૬ મો વિપય જુવો.) હૃદયની અશુદ્ધિને અને વ્યાધિની વૃદ્ધિને કરે છે. એ થયેલ હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી ફરીવાર તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્ય પાઈને સારી પેટે વમન કરાવવું.

જો વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ થયો હોય તો ગુદામાં વાઢ થવા જેવી વેદના થાય છે, પેટ આફરે છે, માથું ભારે થઈ જાય છે, વાયુ નીકળતો નથી અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ થયેલ હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી ફરીવાર તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાઈને સારી પેટે વિરેચન કરાવવું.

જો આતુર સાધારણ દૃઢ શરીરવાળો તથા અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો હોય તો વમનના તથા વિરેચનના દિવસથી ત્રીજે દિવસે અલ્પ ગુણવાળું ઔષધ પાવું.

૭ અસ્તિગ્ધસ્વિન્નેન રુક્ષમૌષધમુપયુક્તમ્-બ્રહ્મચારિણા વા વાયું કોપયતિ । તત્ર વાયુઃ પ્રકુપિતઃ પાર્શ્વપૃષ્ઠશ્રોણિમન્યામર્મશૂલં મૂર્છાં શ્રમં સંજ્ઞાનાશં ચ કરોતિ ।

તમભ્યજ્ય ધાન્યસ્વેદેન સ્વેદયિત્વા યદ્દીમ-ધુકવિપક્વેન તૈલેનાનુવાસયેત્ ।

અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં તુ બલવિસંસલક્ષણમ્ ।

વમનના તથા વિરેચનના વાતશૂલ
નામના છઠ્ઠા વગાડનું સકારણ
નિરૂપણ અને તેની ચિકિત્સા.

૭ સ્નેહન તથા સ્વેદન કન્યા વિના અથવા
બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા વિના વમનનું કે વિરેચનનું રૂક્ષ-
પણાવાળું ઔષધ પાવામાં આવ્યું હોય તો તે ઔ-
ષધથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને પ્રકુપિત થ-
एलो વાયુ પાસાંઓમાં, પીઠમાં, ઠાંઠામાં, ઓડમાં
અને હૃદયમાં શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે, મૂર્છિત કરી
નાંખે છે, ભ્રમણને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંજ્ઞાનો
નાશ કરે છે એ વાતશૂલ નામનો વગાડ
કેહેવાય છે.

એ વગાડ થયો હોય તો આતુરને અભ્યંગ કરી,
અડદ વગેરે ધાન્યની વાફથી સ્વેદિત કરી જેઠી-
મધના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલની
અનુવાસનવસ્તિ દેવી.

૮ સ્નેહસ્વેદાભ્યામવિભાવિતશરીરેણાલ્પમૌ-
ષધમલ્પગુણં વા પીતમૂર્ધ્વમધો વા નાભ્યેતિ
દોષાંશ્ચોત્ક્રિશ્ય વલક્ષ્યમાપાદયતિ । તત્રાધ્માનં
હૃદયગ્રહસ્તૃણા મૂર્છાં દાહશ્ચ ભવાતિ તમયોગ
इत्याचक्षते ।

તમાશુ વામયેન્મદનફલલવણામ્બુભિર્વિરેચ-
યેત્તીક્ષ્ણતરૈઃ કપાયૈશ્ચ ।

દુર્વાન્તસ્ય તુ સમુત્ક્રિષ્ઠા દોષા વ્યાપ્ય શરીરં
કણ્ઠશ્વયથુકુપ્તપિડકાઞ્ચરાક્ષ્મર્દનિસ્તોદનાનિ
કુર્વન્તિ ।

તતસ્તાનવશેષાન્મહૌષધેનાપહરેત્ ।

અક્ષિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મૃદુવિરિક્તસ્યાધો નાભેઃ
સ્તબ્ધપૂર્ણોદરતા શૂલં વાતપુરીષસક્લઃ કણ્ઠમ-
ण्डलप्रादुर्भावो भवति तमास्थाप्य पुनः संस्नेह्य
વિરેચયેત્તીક્ષ્ણેન ।

નાતિપ્રવર્તમાને તિષ્ઠતિ વા દુષ્ટસંશોધને
તત્સન્તેજનાર્થમુષ્ણોદકં પાયયેત પાણિતાપૈશ્ચ

૧ ગુરુત્વં સ્તબ્ધતા ગાત્રે મુલ્કગ્લાનિર્વિવર્ણતા ।

તંદ્રા નિદ્રા વાતશોફો બલવ્યપદિ લક્ષણમ્ ।

પાશ્વોદરમુપસ્વેદયેત્ । તતઃ પ્રવર્તેતે દોષાઃ ।

‘ અનુપ્રવૃત્તે ચાલ્પદોષે જીર્ણૌષધં બહુદોષમ-
દ્દઃશેષં બલં ચાવેક્ષ્ય ભૂયો માત્રાં વિદધ્યાત્ ।

અપ્રવૃત્તદોષં દશરાત્રાદૂર્ધ્વમુપસંસ્કૃતદેહં
સ્નેહસ્વેદાભ્યાં ભૂયઃ શોધયેત્ ।

દુર્વિરેચ્યમાસ્થાપ્ય પુનઃ સંસ્નેહ્ય વિરેચયેત્ ।

હીભયલોભૈર્વૈગાઘાતશીલાઃ પ્રાયશઃ સ્ત્રિયો
રાજસમીપસ્થા વણિજઃ શ્રોત્રિયાશ્ચ ભવન્તિ ।
ત એતે દુર્વિરેચ્યા બહુવાતત્વાદત એવ તાનતિ-
ક્ષિગ્ધાન્ સ્વેદોપપન્નાઞ્છોધયેત્ ।

વમનના તથા વિરેચનના અયોગ ના-
મના સાતમા વગાડનું સકારણ નિ-
રૂપણ અને તેની જૂદી જૂદી

સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ

ચિકિત્સા.

૯ જેના શરીરને સ્નેહનરૂપ તથા સ્વેદનરૂપ
સંસ્કાર ન અપાળ હોય તે આતુર અલ્પમાત્રા-
વાળું અથવા અલ્પગુણવાળું વમનનું ઔષધ પીયે
તો તે ઔષધ ઝૂંચે જતું નથી અને વિરેચનનું
ઔષધ પીયે તો તે ઔષધ નીચે જતું નથી એટ-
લુંજ નહીં પણ દોષોને ઝક્કિટ કરીને બઠનો ક્ષય
કરે છે અને એમ થતાં આધ્માન, હૃદયનું પકડાઈ
જવું, તરશ, મૂર્છા તથા દાહ થાય છે એ અયાગ
નામનો વગાડ કેહેવાય છે.

એ વગાડ જો વમનનો હોય તો આતુરને તુરતજ
મીઠોળના ફળનું તથા સૈંધવનું જલ પાઈને વમન
કરાવવું અને એ વગાડ જો વિરેચનનો હોય તો
આતુરને તુરતજ અતિતીક્ષ્ણ કાથો પાઈને વિરેચન
કરાવવું.

જો ઔછા વમનરૂપ દુર્યોગ થયો હોય તો
ઝક્કિટ (પ્રચલિત) થएला દોષો સઘळा શરી-
રમાં વ્યાપ્ત થઈને खरज, સોજો, કોઢ, ફોડલીઓ,

સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫ મો, વિષય ૨૨ મો.

જ્વર, અંગોનું માંગવું તથા સોઈઓથી મોંકાયા જેવી વ્યથા એઓને ઉત્પન્ન કરે છે. (આ પ્રાસંગિક છે.)

એ ઓછું વમન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય તો અવશેષ રહેલા દોષોનું સૂંઝનો ઉપયોગ કરાવીને નિર્દેશન કરવું.

જો ઓછું વિરેચન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય તો નાભિની નીચેના ઉદરનો ભાગ સ્તબ્ધ તથા પૂર્ણ થઈ જાય છે, શૂઠ નીકળે છે, અધોવાયુની તથા વિષ્ટાની અટકાયત થાય છે. સ્વરજ આવે છે અને મંડલો (ચકરડાં) ઉત્પન્ન થાય છે.

એ ઓછું વિરેચન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય તો આતુરને નિરૂહ નામની પિચકારી દર્દી સ્નેહન સ્વેદન કરી-ફરીવાર તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાઈને વિરેચન કરાવવું.

ઉપર પ્રમાણે કન્યા છતાં પણ જો પેટું દુષ્ટ સંશોધન સંપૂર્ણ રીતે નીકળે નહીં અથવા જરા પણ નહીં નીકળતાં અંદરજ રહે તો તેને વાહાર નીકળવાનો વેગ આપવા માટે આતુરને ઊનું પાણી પાવું અને અગ્નિથી તપાવેલી હથેલીઓવતે આતુરના પાંસાપર તથા પેટપર શોક કરવો. આ પ્રમાણે કંઈવાથી દોષો નીકળી જાય છે.

જો થોડોક દોષ નીકળ્યા પછી ઔષધ પચી જાય અને તે આતુર ઘણા દોષવાળો જોવામાં આવે તો તેના વલ ઉપર અને વાકી રહેલા દિવસના ભાગ ઉપર ધ્યાન આપીને ફરીવાર માત્રા દેવી.

એમ કન્યા છતાં પણ દોષ ન નીકળે તો પછી દશ રાત જવા દર્દી સ્નેહનનો તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી ફરીવાર વમનવિરેચન આપીને તે આતુરના શરીરનું સંશોધન કરવું.

જો આતુર દુર્વિરેચ્ય (જેને વહુજ મુશ્કેલીથી વિરેચિત કરી શકાય એવો) હોય તો તેને નિરૂહ નામની પીચકારી દર્દી ફરીવાર સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી વિરેચનની યોગ્ય માત્રા આપીને વિરેચિત કરવો.

ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ, રાજાઓની પાસે રહેનારાં માણસો, વ્યાપારીઓ અને વેદીયા બ્રાહ્મણો એઓ લાજ, ભય તથા લોભાદિક એઓને લીધે વેગોની અટકાયત કરવાની આદતવાળાંજ હોય છે અને તેથી વાયુની પ્રવલ્લતાને લીધે દુર્વિરેચ્ય થઈ જાય છે એટલા માટે તેઓને અત્યંત સ્તિગ્ધ તથા સ્વેદિત કરીને તે પછી સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવાં.

૧ સ્તિગ્ધસ્તિગ્ધસ્યાતિમાત્રમતિમૃદુકોષ્ઠસ્ય વા તીક્ષ્ણાધિકદત્તમૌષધમતિયોગં કુર્યાત્ ।

તત્ર વમનાતિયોગે પિત્તાતિપ્રવૃત્તિર્બલવિસંસો વાતકોપશ્ચ વલવાન્ ભવતિ ।

તં ઘૃતેનાભ્યજ્યાવગાહ્ય શીતાસ્વપ્સુ શર્ક-રામધુમિશ્રૈલૈર્હૈરુપચરેદ્યથાસ્વમ્ ।

વિરેચનાતિયોગે કફસ્યાતિપ્રવૃત્તિરુત્તરકાલં ચ સરક્તસ્ય તત્રાપિ વલવિસંસો વાતકોપશ્ચ વલવાન્ ભવતિ ।

તમતિશીતામ્બુમિઃ પરિપિચ્યાવગાહ્ય વા શીતૈસ્તળ્ડુલામ્બુમિર્મધુમિશ્રૈશ્ચર્દયેત્ । પિચ્છા-ર્બસ્તિ ચાસૈ દદ્યાત્ । ક્ષીરસર્પિષા ચૈનમનુવા-સયેત્ । પ્રિયઙ્કાદિં ચાસૈ તળ્ડુલામ્બુના પાતું પ્રયચ્છેત્ । ક્ષીરસયોશ્ચાન્યતરેણ ભોજયેત્ ॥

વમનના તથા વિરેચનના અતિયોગ

નામના આઠમા વગાડનું સકારણ

નિરૂપણ અને તેની જૂદી

જૂદી ચિકિત્સા.

૧ જે માણસ અત્યંત સ્નેહન તથા અત્યંત સ્વેદન પામ્યો હોય અથવા અત્યંત કોમલ કોઠાવાળો હોય તે માણસને આપવામાં આવેલું તીક્ષ્ણ તથા અધિક સંશોધન અતિયોગ નામના વગાડને ઉત્પન્ન કરે છે.

જો વમનનો અતિયોગ થયો હોય તો પિત્ત વહુજ પડે છે, બલવિસંસ થાય છે અને વાયુનો પ્રવલ પ્રકોપ થાય છે.

એ થયેલ હોય તો આતુરને ઘીનો અભ્યંગ

કરી, શીતલ જલમાં અવગાહન કરાવીને દોષોના અનુસાર પ્રમાણે સાઝની ધાળીના સાથવાના, સા-કરથી કે મધથી મિશ્રિત કરેલા અવલેહો ચટાડવા.

જો વિરેચનનો અતિયોગ થયો હોય તો કફની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે, છેવટ રુધિરવાળો કફ પડવા લાગે છે અને એમ થતાં બલવિહીન થાય છે તથા વાયુનો બઢવાન પ્રકોપ થાય છે.

‘એ’ થઈ જાય તો આતુરને અતિશીતલ જલોનું પરિપેચન કરી અથવા અતિશીતલ જલમાં અવ-ગાહન કરાવી મધથી મિશ્રિત કરેલાં ચોખાના ધોળનાં શીતલ પાણી પાઈને વમન કરાવવું, આ સ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે પિચ્છિલવસ્તિ દેવી, દૂધમાં પકા-વેલા ઘીની અનુવાસનવસ્તિ પણ દેવી, ચોખાના ધોળની સાથે પ્રિયંગ્વાદિ ગળનો કલ્ક પાવો અને દૂધથી અથવા માંસના રસાથી ભોજન કરાવવું.

૧૦ તસ્મિન્નેવ વમનાતિયોગે પ્રવૃદ્ધે શોણિતં ધીવતિ ચ્છર્દયતિ વા તત્ર જિહ્વાનિઃસરણમશ્નો-વ્યાવૃત્તિર્દનુસંહનનં તૃણા હિક્કા જ્વરો વૈ-સંશ્યમિત્યુપદ્રવા ભવન્તિ ।

તમજામૃતચન્દનોશીરાંજનલાજચૂર્ણેઃ સશ-કેરોદકૈર્મન્યં પાયયેત્ ફલરસૈર્વા સઘૃતક્ષૌદ્રશ-કૈરૈઃ । શુક્લાભિર્વા વટાદીનાં પેયાં સિદ્ધાં સક્ષૌદ્રાં વર્ચોગ્રાહિભિર્વા । પયસા જાઙ્ગલરસેન વા ભો-જયેત્ । અતિસ્રુતશોણિતવિધાનેનોપચરેત્ । જિહ્વામતિસર્પિતાં ત્રિકટુકલવણચૂર્ણપ્રઘૃષ્ટાં તિ-લદ્રાક્ષાપ્રલિપ્તાં વા પીડયેત્ પ્રવિષ્ટાયાં ચા-મ્લમન્યે તસ્ય પુરસ્તાત્સ્વાદયેયુઃ । વ્યાવૃત્તે ચાક્ષિણી ઘૃતામ્યકે પીડયેત્ । દનુસંહનને વાતશ્લેષ્મહરં નસ્યં સ્વેદાંશ્ચ વિદધ્યાત્ । તૃણા-દિષુ ચ યથાસ્વં પ્રતિકુર્વાત । વિસંજ્ઞે વેણુવી-ળાગીતસ્વનં શ્રાવયેત્ ।

વિરેચનાતિયોગે ચ સચન્દ્રકં સલિલમ-ધઃ સ્વવતિ તતો માંસધાવનપ્રકાશમુત્તરકાલં

જીવશોણિતં ચ તતો ગુદનિઃસરણં વેપથુર્વમના-તિયોગોપદ્રવાશ્ચાસ્ય ભવન્તિ ।

તમપિ અતિસ્રુતશોણિતવિધાનેનોપચરેત્ । નિઃસર્પિતગુદસ્ય ગુદમમ્યજ્ય પરિસ્વેદ્યાન્તઃ પી-ડયેત્ ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સિતં વા વીક્ષેત । વેપથૌ વાતવ્યાધિવિધાનં કુર્વીત । જિહ્વાનિઃસરણાદિ-પૂક્તઃ પ્રતીકારઃ । અતિપ્રવૃત્તે વા જીવશોણિતે કાશ્મરીફલબદરીદૂર્વાંશીરૈઃ શૃતેન પયસા ઘૃત-મણ્ડાંજનયુક્તેન સુશીતેનાસ્થાપયેત્ । ન્યગ્રો-ધાદિકપાયક્ષીરેશ્વરસઘૃતશોણિતસંસૃદ્ધૈશ્ચૈનં બ-સ્તિભિરુપાચરેત્ ।

શોણિતઘીવને રક્તપિત્તરક્તાતીસારક્રિયા-શ્ચાસ્ય વિદધ્યાત્ । ન્યગ્રોધાદિં ચાસ્ય વિદધ્યા-ત્પાનમોજનેષુ ।

જીવશોણિતરક્તપિત્તયોશ્ચ જિહ્વાસાર્થં ત-સ્મિન્ પિચ્છુ ઘ્રોતં વા ક્ષિપેત્ । યદુણ્ણોદકપ્રક્ષાં-લિતમપિ વચ્ચં રજ્જયતિ તજ્જીવશોણિતમવગ-ન્તવ્યમ્ । સમક્તં ચ શુને દદ્યાત્ સક્તુસંમિશ્રં વા સ યદ્યુપભુજીત તજ્જીવશોણિતમવગન્તવ્યમ્

વમનના તથા વિરેચનના જીવાદાન .

નામના નવમા વગાડનું સકારણ

નિરૂપણ અને સામાન્ય તથા

વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૦ ઉપરના વિષયમાં કહેલો વમનનો અતિ-યોગ વૃદ્ધિ પામતાં માણસ લોહીને થૂંકે છે અથવા લોહીની ડલટી કરે છે અને એમ થતાં જીમનું બાહાર નીકળી જવું, આંખોનું ડલટી જવું, હડ-પચીનું સ્તબ્ધપણું, તરશ, હેડકી, જ્વર અને વેમાન-પણું એ ઉપદ્રવો થાય છે. આ વગાડ જીવાદાન કેહેવાય છે.

‘એ’ થઈ જાય તો વકરીનું લોહી, ચંદન, વાળો, સુરમો તથા સાઝની ધાળીનું ચૂર્ણ એઓમાં સાકરનું જલ નાચીને બનાવેલો મંથ પાવો અ-થવા ઘી, સાકર અને મધ એઓથી મિશ્રિત ક-

रेला दाडिम वगैरे फळोना रसोथी बनावेलो ते मंथ पावो अथवा वड वगैरे क्षीरिवृक्षोनी टेशीओ वगैरेनी के ग्राही पदार्थोनी पेया बनावी मधथी संयुक्त करीने पावी, दूधनी साथे के जांगल प्राणीओना मांसना रसानी साथे भोजन कराववुं अने अत्यंत खववा लागेला रुधिरने अटकाववानी जे शीतल परिषेक तथा शीतल अवगाहनादिक चिकित्सा केहेवामां आवी छे ते पण करवी. जीभ बाहार नीकळी गई होय तो तेने सूंठ, मरी, पीपळ तथा सैंधव एओना चूर्णथी घसी अथवा तल अने द्राक्ष एओना कल्कथी खरडी दवावीने अंदर पेसाडवी अने पेसी गया पळी आतुरनी आगळ वीजा लोकोने खाटा पदार्थो खवराववा. आंख्यो उथली पडी होय तो तेओने घीथी खरडीने दवावी देवी. हडपची स्तब्ध थई गई होय तो वायुने तथा कफने हरनारूं नस्य देवुं अने स्वेदोनी योजना करवी. तरश, हेडकी के ज्वर होय तो तेओने तेओनी पोतपोतानी चिकित्साथी शांत करां अने बेभानपणुं थयुं होय तो गायनो संभळाववां तथा वीणाना अने वेणुओना मधुर नादो संभळाववा.

ए प्रमाणेज उपरना विषयमां कहेलो विरेचननो अतियोग वृद्धि पामतां आतुरनी गुदामांथी मोरपींछना चांडला जेवी आकृतिओवाळुं जळ खवे छे, पळी मांसना धोण जेवा देखाववाळुं खवे छे अने छेवट जीवात्मक रुधिर खवे छे अने एम थतां गुदा बाहार नीकळी जाय छे, कंप थाय छे तथा उपर कहेला वमनना अतियोगनी वृद्धिना जीभ बाहार नीकळी जवा वगैरे उपद्रवो पण थाय छे. आ वगाड पण जीवादान केहेवाय छे.

ए थएल होय तो तेनी पण अत्यंत खववा

१ खाटा पदार्थो खवाता जोवामां आवतां मोहोडामां पाणी आववाथी जीभ कोमळ थईने ठेकाणे आवे छे.

२ वाग्भट तो एम कहे छे के 'जो पूमडुं के वख

लागेला रुधिरने अटकाववानी जे शीतल परिषेक तथा शीतल अवगाहन आदि चिकित्सा केहेवामां आवी छे ते चिकित्सा करवी. गुदा बाहार नीकळी गई होय तो तेनापर अभ्यंग तथा स्वेदन करी तेने दवावीने अंदर पेसाडी देवी अथवा आ स्थानना वीशमा अध्यायना २८ मा विषयमां कहेली बीजी चिकित्सा करवी. कंप थएल होय तो आ स्थानना चोथा अध्यायमां कह्याप्रमाणे वातहर चिकित्सा करवी. जीभना नीकळी जवा वगैरे उपद्रवोनी उपरना वीजा पारिग्राफमां कह्याप्रमाणेज चिकित्साओ करवी. जीवात्मक रुधिर अत्यंत नीकळवा लाग्युं होय तो सीवणनां फळ, चोरडी, धोकड अने वाळो एओनो कल्क नाखीने पकावेला अने घीना उपरना भागथी तथा सुरमाथी युक्त करेला अत्यंत थंडा दूधनी पीचकारी देवी. न्यग्रोधादि गणनो काथ, दूध, शेलडीनो रस, घी अने बकरां वगैरेनां रुधिर एओथी संयुक्त करेली पीचकारीओ पण देवी.

वमननो अतियोग वृद्धि पामतां जो थुंकवामां लोही पडतुं होय तो रक्तातिसारनी अने रक्तपित्तनी जे चिकित्साओ उत्तरतंत्रना ४० मा अध्यायमां अने तेज तंत्रना ४९ मा अध्यायमां केहेवामां आवशे तेओ करवी अने ए रोगीना खावा पीवामां न्यग्रोधादि गणनी योजना पण करवी.

रोगीने पडवा लागेलुं रुधिर 'जीवात्मकरुधिर छे के पित्तने लगतुं रुधिर छे?' ए परीक्षा करवा माटे ते रुधिरमां रूनुं पूमडुं अथवा सफेद वख नाखवुं. पळी ए पुमडाने के वखने सूकावी ऊना पाणीथी धोतां पण जो डाघ रहे तो जाणवुं के 'ए जीवात्मक रुधिर छे?' अथवा रोगीना थूंक वगैरेमां के दस्तमां पडेलो ते रुधिरने

ऊना पाणी बते धोवाथी तमाम शुद्ध थई जाय तो जाणवुं के जीवात्मक रुधिर छे अने विवर्ण रहे तो जाणवुं के पित्तने लगतुं रुधिर छे.

भातनी साथे अथवा साथवानी साथे मिश्रित करीने कूतराने देवुं. जो कूतरो ए भातने के साथवानी खाय तो जाणवुं के 'ए जीवात्मक रुधिर छे.'

११ सशेषान्नेन बहुदोषेण रूक्षेणानिलप्रा-
यकोष्ठेनानुष्णमस्निग्धं वा पीतमौषधमाध्माप-
यति तत्रानिलमूत्रपुरीषसङ्गः समुन्नद्धोदरता
पार्श्वभङ्गो गुदबस्तिनिस्तोदनं भक्कारुचिश्च
भवति तं चाध्मानमित्याचक्षते ।

तमुपस्वेद्यानाहवर्त्तिदीपनबस्तिक्रियाभिरु-
पचरेत् ॥

**वमनना तथा विरेचनना आध्मान
नामना दशमा बगाडनुं सकारण
निरूपण अने चिकित्सा.**

११ अजीर्णवाळा, घणा दोषवाळा, रूक्ष तथा
जेनो कोठो घणा वायुवाळो होय ते माणसने
उष्णता वगरनुं के स्निग्धता वगरनुं वमननुं के
विरेचननुं औषध पावामां आवे तो ते औषध
आध्मान करे छे. आध्मान थतां अधोवायु, मूत्र
तथा विष्टा एओनी अटकायत थाय छे, पेट फूली
जाय छे, पांसां भागे छे, गुदामां तथा मूत्राश-
यमां सोईओथी भोंकाया जेवी व्यथा थाय छे
अने अन्न उपर अरुचि थाय छे. आ आध्मान
नामनो बगाड केहेवाय छे.

जेने आध्मान थएल होय ते माणसने स्वेदन
आपी आ स्थानना चौदमा अध्यायना ९ मा
विषयमां कल्याप्रमाणे फलवर्त्तिनी योजना करवी,
अग्निने दीप्त करनारां औषधो देवां अने पीचका-
रीओ पण देवी.

१२ क्षामेणातिमृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना रू-
क्षेण वातितीक्ष्णोष्णातिलवणमतिरूक्षं वा पीत-
मौषधं पित्तानिलौ प्रदूष्य परिकर्त्तिकांमापाद-
यति तत्र गुदनाभिमेढ्रबस्तिशिरःसु परिकर्त्त-
नमनिलसङ्गो वायुविष्टम्भो भक्कारुचिश्च भवति ।

तत्र पिच्छाबस्तिर्यष्टीमधुकृष्णतिलकल्क-

मधुघृतयुक्तः । शीताम्बुपरिषिक्तं चैनं पयसा
मुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकसिद्धेन तैलेन
वानुवासयेत् ॥

**वमनना तथा विरेचनना परिकर्त्तिका
नामना अगीयारमा बगाडनुं सका-
रण निरूपण अने चिकित्सा.**

१२ क्षीणव्रलवाळो, अत्यंत कोमळ कोठावाळो,
मंद अग्निवाळो के रूक्ष माणस अतितीक्ष्ण, अति-
उष्ण, अतिखारू के अतिरूक्ष वमननुं के विरेच-
ननुं औषध पीये तो ते औषध पित्तने तथा वायुने
प्रकुपित करीने परिकर्त्तिका नामना बगाडने
उत्पन्न करे छे. ए थवाथी गुदामां, नाभिमां,
उपस्थमां तथा मूत्रशयना उपरना भागमां वाढ
थाय छे, (वमनथी परिकर्त्तिका थएल होय तो
गुदामां वाढ नहीं थतां कंठमां वाढ मूकाया जेवी
व्यथा थाय छे.) अधोवायुनी अटकायत थाय
छे, कोठामां पवन स्तब्ध थई जाय छे अने अन्न
उपर अरुचि थाय छे.

जेने परिकर्त्तिका थएल होय ते माणसने जे-
ठीमधनो कल्क, काळा तलनो कल्क, मध अने घी
एओथी संयुक्त करेली पिच्छिल बस्ति देवी अने
गात्रोपर शीतल जळनुं परिपेचन करी दूधथी भो-
जन करावीने पछी घीना उपरना भागथी अथवा
जेठीमधना काथमां तथा कल्कमां पकावेलो
तैलथी अनुवासन बस्ति देवी.

१३ क्रूरकोष्ठस्यातिप्रभूतदोषस्य वा मृद्वौष-
धमवचारितं समुत्क्रिय्य दोषान्न निःशेषानपह-
रति ततस्ते दोषाः परिस्त्रावमापादयन्ति । तत्र
दौर्बल्योदरविष्टम्भारुचिगात्रसदनानि भवन्ति
सवेदनौ चास्य पित्तश्लेष्माणौ परिस्त्रवतस्तं
परिस्त्रावमित्याचक्षते ।

तमजकर्णधवतिनिशपलाशकषायैर्मधुसंयु-
क्तैरास्थापयेत् । उपशान्तदोषं स्निग्धं च भूयः
संशोधयेत् ॥

વમનના તથા વિરેચનના પરિસ્ત્રાવ
નામના વારમા વગાડનું સકારણ
નિરૂપણ અને ચિકિત્સા.

૧૩ કૂર કોઠાવાળા કે અત્યંત ઘણા દોષવાળા માણસને વમનનું કે વિરેચનનું મૃદુ ઔષધ દેવામાં આવ્યું હોય તો તે ઔષધ દોષોને ઉત્ક્રિષ્ટ (પતનો-ન્મુલ) કરીને પછી તે દોષોને નિશ્શેષ પાડી નાશવતું નથી. આ પ્રમાણે થવાથી તે દોષો પરિસ્ત્રાવને ઉત્પન્ન કરે છે. પરિસ્ત્રાવ થતાં દુર્બલપણું, પેટનું સ્તબ્ધપણું, અરુચિ તથા ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે અને પિત્ત તથા કફ વેદના કરી કરીને ગુદામાંથી સ્ત્રવે છે. (વમનથી પરિસ્ત્રાવ થયો હોય તો ગુદામાંથી પિત્તનો તથા કફનો સ્ત્રાવ થવાને બદલે મોહોડામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે.) આ પરિસ્ત્રાવ નામનો વગાડ કેહેવાય છે.

જેને પરિસ્ત્રાવ થઈ હોય તે માણસ જો કૂર કોઠાવાળો હોય તો તેને રાઝ, ધાવડો, મીળો-હરમો તથા સ્વાસ્ત્ય એવોના મધ્યથી સંયુક્ત ક-રેલા કાથોથી પિચકારી દેવી અને અત્યંત ઘણા દોષવાળો હોય તો તેને સંશમન પાચનો દેવાં. દોષ શાંત થયા પછી સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને તેને પાછો સ્નિગ્ધ તથા તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો.

૧૪ અતિરૂક્ષેઽતિસ્નિગ્ધે વા મેષજમવચારિ-તમપ્રાસં વા વાતવર્ચ ઉદીરયેત્ । વેગાઘાતેન વા પ્રવાહિકા ભવતિ । તત્ર સવાતં સદાહં સશૂલં સશ્વેતં સપિચ્છિલં કૃષ્ણં રક્તં વા મૃશં પ્રવાહમાણઃ કફમુપવિશતિ ।

તં પરિસ્ત્રાવ વિધાનેનોપચરેત્ ॥

વમનના તથા વિરેચનના પ્રવાહિકા
નામના તેરમા વગાડનું સકારણ
નિરૂપણ અને ચિકિત્સા.

૧૪ અતિરૂક્ષ માણસને આપવામાં આવેલું વિરે-ચનનું ઔષધ વેગની પ્રાપ્તિ થયાવગરજ વાયુસહિત

વિષ્ટાને ધકેલે છે અને અતિસ્નિગ્ધ માણસને આપ-વામાં આવેલું વિરેચનનું ઔષધ વેગનો આઘાત થવાથી વાયુસહિત વિષ્ટાને ધકેલે છે એ વિરેચન-સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો વગાડ કેહેવાય છે.

તેમજ અતિરૂક્ષ માણસને આપવામાં આવેલું વમનનું ઔષધ વેગની પ્રાપ્તિ થયાવગરજ વાયુને ધકેલે છે અને અતિસ્નિગ્ધ માણસને આપવામાં આવેલું વમનનું ઔષધ વેગનો આઘાત થવાથી વાયુને ધકેલે છે એ વમનસંબંધી પ્રવાહિકા ના-મનો વગાડ કેહેવાય છે.

વિરેચનસંબંધી પ્રવાહિકા થઈ હોય તો વિ-ષ્ટાને વાહાર કાઢાડવાને માટે અત્યંત જોર કરવું પડતાં વાયુવાળો, દાહવાળો, શૂલવાળો, તાંતડા-વાળો અને સફેદ, કાળો અથવા રાતો કફ ગુદા-માંથી પડે છે. (વમનસંબંધી પ્રવાહિકા થઈ હોય તો ગુદામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થવાને બદલે મોહો-ડાથી સૂકા ઓડકાર આવ્યા કરે છે.)

જેને પ્રવાહિકા થઈ હોય તે માણસને માટે ઉપર કહેલી પરિસ્ત્રાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિ-કિત્સા કરવી. (અતિરૂક્ષને માટે કૂર કોઠાવા-ળાના પરિસ્ત્રાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે અને અતિસ્નિ-ગ્ધને માટે અત્યંત ઘણા દોષવાળાના પરિસ્ત્રાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.)

૧૫ યસ્તૂર્ધ્વમધો વા મેષજવેગં પ્રવૃત્તમજ્ઞ-ત્વાદ્વિનિહન્તિ તસ્યોપસરણં હૃદિ કુર્વન્તિ દોષાઃ । તત્ર પ્રધાનમર્મસન્તાપાદ્વેદનાભિ-રત્યર્થં પીડ્યમાનો દન્તાન્ કિટકિટાયતે ઉદ્ગ-તાક્ષો જિહ્વાં સ્વાદતિ પ્રતામ્યત્યચેતાશ્ચ ભવતિ તં પરિવર્જયન્તિ મૂર્ખાઃ ।

તમભ્યજ્ય ધાન્યસ્વેદેન સ્વેદયેદ્યષ્ટિમધુક-સિદ્ધેન ચ તૈલેનાનુવાસયેત્ । શિરોવિરેચનં ચાસૈ તીક્ષ્ણં વિદધ્યાત્ । તતો યષ્ટિમધુકમિ-શ્રેણ તળ્ડુલામ્બુના હૃદયેદ્યથાદોષોચ્છ્રાયં ચૈનં વસ્તિભિરુપાચરેત્ ॥

વમનના તથા વિરેચનના હૃદયોપસ-
રણ નામના ચૌદમા વગાડનું સકા-
રણ નિરૂપણ અને ચિકિત્સા.

૧૫ જે માણસ મુખથી અથવા ગુદાથી પ્રવ-
ર્તવા લાગેલા ઔપધના વેગને પોતાની મૂર્ખતાને
લીધે અટકાવે છે તેના હૃદયમાં દોષો ઉપસરણ
(પ્રાપ્તિપૂર્વક જમાવ) કરે છે એ હૃદયોપસ-
રણ નામનો વગાડ કેહેવાય છે. આ વગાડ થતાં
માણસ હૃદયના સંતાપને લીધે વેદનાઓથી અત્યંત
પીડાય છે, પીડાતાં પીડાતાં દાંતોની કડકડાટી
બોલાવે છે, આંખો ફાડીને જીભ કરડવા લાગે
છે, અત્યંત ક્લેશ પામે છે અને મૂંછિત પળ થઈ
જાય છે. રોગીની આ સ્થિતિને જોઈ મૂર્ખ વૈદ્યો
તો તેની ચિકિત્સા કરવી છોડીજ દે છે.

પ્રવીણ વૈદ્યે તો જરા પણ નહીં ગમરાતાં તેને
અભ્યંગ કરી અડદ વગેરે ધાન્યની વાફ દેવી,
જેટીમધના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈ-
લની અનુવાસન વસ્તિ દેવી અને તીક્ષ્ણ શિરોવિ-
રેચન પણ દેવું. પછી દોષના પ્રવલણના અનુસાર
પ્રમાણે એ માણસને જેટીમધથી મિશ્રિત કરેલા
ચોખાના ધોળથી ડાઘી કરાવવી અને આસ્થા-
પન વસ્તિઓ તથા સ્નેહવસ્તિઓ પણ દેવી.

૧૬ યસ્તૂર્ધ્વમધો વા પ્રવૃત્તદોષઃ શીતાગાર-
મુદકમનિલમન્યદ્વા સેવેત તસ્ય દોષાઃ સ્રોતઃ-
સ્વવલીયમાના ઘનીભાવમાપન્ના વાતમૂત્રશ-
ક્રુદ્ધહમાપાદ્ય વિવધ્યન્તે । તસ્યાટોપો દાહો
જ્વરો વેદનાશ્ચ તીવ્રા ભવન્તિ ।

તમાશુ વામયિત્વા પ્રાપ્તકાલાં ક્રિયાં કુર્વીત ।

અધોભાગેત્વધોભાગહરદ્રવ્યસૈન્ધવામ્લમૂત્ર-
સંસૃષ્ટં વિરેચનં પાયયેત્ । આસ્થાપનમનુવાસનં
ચ યથાદોષં વિદધ્યાત્ । યથાદોષમાહારક્રમં ચ ।

ઉભયતોભાગે તૂપદ્રવવિશેષાન્યથાસ્વં પ્ર-
તિકુર્વીત ॥

વમનના તથા વિરેચનના વિવંધ નામના
પંદરમા વગાડનું સકારણ નિરૂપણ
અને જૂદી જૂદી ચિકિત્સા.

૧૬ જે માણસ વમનથી અથવા વિરેચનથી
પ્રવૃત્તિ થતાં થંડા ઘરને, થંડા પાણીને, થંડા પવ-
નને અથવા બીજા કોઈ થંડા પદાર્થને સેવે તે
માણસના દોષો સ્રોતોમાં લીન થતાં થતાં ઘાટા થઈ
વાયુને, મૂત્રને તથા વિષ્ટાને અટકાવી દઈ વમન-
વિરેચનની પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરી દે છે એ વિવંધ
નામનો વગાડ કેહેવાય છે. આ વગાડ થતાં
આટોપ (ગડગડાટ) થાય છે, દાહ થાય
છે, જ્વર આવે છે અને તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે.

જે માણસને વમનથી વિવંધ થયો હોય તેને
તુરત વમન કરાવીને તે સમયમાં જે ચિકિત્સા
પ્રાપ્ત હોય તે કરવી.

જે માણસને વિરેચનથી વિવંધ થયો હોય તેને
વિરેચનને માટે વિરેચન દ્રવ્યોથી, સૈન્ધવથી, શ્વાટા
પદાર્થોથી તથા ગોમૂત્રથી સંયુક્ત કરેલું કાથાદિક
પાવું, દોષને અનુસરીને નિરુહવસ્તિ તથા અનુવા-
સન વસ્તિ પણ દેવી અને યથાયોગ્ય આહારની
યોજના પણ કરી દેવી.

વમન તથા વિરેચન એ વસ્ત્રોથી વિવંધ થયો
હોય તો ફરીવાર વમન વિરેચન કરાવવાં અને તે
વિવંધના ઉપદ્રવોને, તે ઉપદ્રવો જે જે દોષથી થ-
ઈ હોય તે તે દોષને હણનારી ચિકિત્સાઓથી
ટાલવા.

૧૭ યા તુ વિરેચને ગુદપરિકર્ત્તિકા તદ્વમને
કણ્ઠક્ષણનં યદ્ધઃ પરિસ્ત્રવણં સ ઋર્ધ્વભાગે શ્લે-
ષ્મપ્રસેકો યા ત્વધઃ પ્રવાહિકા સા તૂર્ધ્વ શુષ્કો-
દ્વારા ઇતિ ॥

વમનથી થઈલ પરિકર્ત્તિકા, પરિસ્ત્રાવ
અને પ્રવાહિકા એઓમાં નહીં કહેલા
વિશેષોનું નિરૂપણ.

૧૭ વિરેચનસંબંધી પરિકર્ત્તિકામાં ગુદામાં

વાઢ થાય છે તેમ્ને વડલે વમનસંબંધી પરિકર્ત્તિ-
કામાં કંઠમાં વાઢ મૂકાયા જેવી વ્યથા થાય છે.
વિરેચનસંબંધી પરિસ્ત્રાવમાં ગુદામાંથી સ્ત્રાવ થાય
છે તેને વડલે વમનસંબંધી પરિસ્ત્રાવમાં મોહોડા-
માંથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે. વિરેચનસંબંધી પ્રવા-
હિકામાં ગુદામાંથી કફ પડે છે તેને વડલે વમન-
સંબંધી પ્રવાહિકામાં સૂકા ઓડકાર આવ્યા કરે છે’.

૧૮ ભવતિ ચાત્ર ॥

યાસ્ત્વેતા વ્યાપદઃ પ્રોક્તા દશ પંચ ચ તત્ત્વતઃ ।
પતા વિરેકાતિયોગદુર્યોગાયોગજાઃ સ્મૃતાઃ ॥

આ અધ્યાયમાં કહેલા પંદર વગાડોનાં
જૂદાં જૂદાં મુખ્ય કારણો.

૧૮ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંત-
રિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “આ અધ્યાયમાં વમન-
સંબંધી તથા વિરેચનસંબંધી જે પંદર વગાડો
કહ્યા તેઓનાં મુખ્ય કારણોનો વિચાર કરતાં
‘અતિયોગ, દુર્યોગ અને અયોગ એ ત્રણજ મુખ્ય
કારણો છે’ એમ સિદ્ધ થાય છે.” (કેટલાક
વગાડો અતિયોગથી થાય છે, કેટલાક વગાડો
દુર્યોગથી થાય છે અને કેટલાક વગાડો
અયોગથી થાય છે.)

અધ્યાય ૩૫ મો.

૧ અથાતો નેત્રવસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિ-
ત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘નેત્રવસ્તિપ્ર-
માણપ્રવિભાગચિકિત્સિતં’ એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્
ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ તત્ર સ્નેહાદીનાં કર્મણાં વસ્તિકર્મ પ્રધા-

૧ આ વિશેષો અમે તે તે વિષયના વ્યાખ્યાનમાં
કૌંસ કરીને જણાવી આપ્યા છે કે જેથી વાંચનારાઓને
આ સત્તરમો વિષય વાંચવાની જરૂર ન પડે.

નતમમાહુરાચાર્યાઃ । કસાદનેકકર્મકરત્વાદ્વ-
સ્તેઃ । ઇહ વસ્તિર્નાનાવિધદ્રવ્યસંયોગાદોષાણાં સં-
શોધનસંશમનસંગ્રહણાનિ કરોતિ । ક્ષીણશુક્રં
વાજીકરોતિ કૃશં બૃંહયતિ સ્થૂલં કર્ષયતિ
ચક્ષુઃ પ્રીણયતિ વલીપલિતમુપહન્તિ વયઃ સ્થા-
પયતિ શરીરોપચયં વર્ણવલમારોગ્યમાયુષઃ
પરિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ।
તથા જ્વરાતીસારતિમિરપ્રતિશ્યાયશિરોરોગા-
ધિમન્થાર્દિતાક્ષેપકપક્ષાઘાતૈકાઙ્ગસર્વાઙ્ગરોગા-
ધ્માનોદરશર્કરાશૂલવૃદ્ધ્યુપદંશાનાહમૂત્રકૃચ્છ-
ગુલ્મવાતશોણિતવાતમૂત્રપુરીષોદાવર્તશુક્રાર્ત-
વસ્તન્યનાશહૃદ્ધનુમન્યાગ્રહાશોઽશ્મરીમૂઢગર્ભ-
પ્રભૃતિષુ ચાત્યર્થમુપયુજ્યતે ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

વસ્તિર્વાતે ચ પિત્તે ચ કફે રક્તે ચ શસ્યતે ।
સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ વસ્તિરેવ દિતઃ સદા ॥

વસ્તિકર્મનું અત્યંત પ્રધાનપણું અને
તે કર્મથી થતા લાભો.

૨ સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ શોધનનાં અંગ-
ભૂત કર્મોમાં વમન અને વિરેચન વધારે પ્રધાન છે
અને તેઓથી પણ વસ્તિકર્મ (પિચકારીની ક્રિયા)
વિશેષ પ્રધાન છે એમ આચાર્યો કહે છે. કારણ
કે વસ્તિથી અનેક કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. વસ્તિમાં
અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો સંયોગ થાય છે તેથી તે
વસ્તિ દોષોનું સંશોધન કરે છે, સંશમન કરે છે,
અને દોષો જો અત્યંત પ્રવર્તવા લાગ્યા હોય તો
તેઓનો અટકાવ પણ કરે છે. યોગ્ય પ્રકારથી
સેવકમાં આવેલી વસ્તિ ક્ષીણવીર્યવાળા માણસને
ઘોડા જેવો વીર્યવત્તર બનાવે છે, કૃશ થયેલા મા-
ણસને પુષ્ટ કરે છે, સ્થૂલ માણસને પાતલો કરે છે.
ચક્ષુઓને તૃપ્ત કરે છે, વળીઓને તથા વાળોની
સફેદીને ટાઢી નાખે છે, યૌવનને સ્થિર કરે છે, શરી-

૨ પિચકારીની નળીના તથા પિચકારીમાં નાખવાના
દ્રવ્યના પ્રમાણનો વિભાગ બતાવવારૂપ ચિકિત્સાવિષેનો.

‘રમાં’ ઉત્તમ ધાતુઓનો ઉપચય કરે છે, બઠની વૃદ્ધિ કરે છે, વર્ણને સારો કરે છે, આરોગ્ય આપે છે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમજ જ્વર, અતીસાર, તિમિર, પ્રતિશ્યાય, માથાના રોગો, અધિમંથ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, એકાંગરોગ, સર્વાંગરોગ, આધ્માન, ઉદરરોગ, શર્કરા, શૂઝ, વૃદ્ધિ, ઉપદંશ, આનાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, વાતરક્ત, વાતોદાવર્ત, મૂત્રોદાવર્ત, પુરીષોદાવર્ત, વીર્યનાશ, રજોનાશ, સ્તન્યનાશ, હૃદયગ્રહ, હનુગ્રહ, મન્યાગ્રહ, અરશ, અશ્મરી તથા મૂઢગર્ભ, इत्यादિકને ટાલવામાં પળ અત્યંત ઉપયોગી થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “વાયુઉપર, પિત્તઉપર, કફ-ઉપર, રુધિરઉપર, વગેરે દોષોના સંસર્ગઉપર અને સંત્રિપાતઉપર પણ બસ્તિ સર્વદા હિતકારીજ છે.”

૩ તત્ર સાંવત્સરિકાષ્ટદ્વિરષ્ટવર્ષાણાં પઙ્કટ-દશાઙ્ગુલપ્રમાણાનિ કનિષ્ઠિકાનામિકામધ્ય-માઙ્ગુલપારણાદ્યાન્યગ્રેડધ્યર્જાઙ્ગુલઙ્ગુલાર્દૃત-ત્રીયાઙ્ગુલસન્નિવિષ્ટકર્ણિકાનિ કઙ્કડ્યેનર્હિપ-ત્રનાડીતુલ્યપ્રવેશાનિ મુદ્રમાષકલાયમાત્રસ્ત્રો-તાંસિ વિદધ્યાન્નેત્રાણિ તેષુ ત્વાસ્થાપનદ્રવ્યપ્ર-માણમાતુરહસ્તસંમિતેન પ્રસ્તુતેન સંમિતૌ પ્રસ્તૌ દ્વૌ ચત્વારોડષ્ટૌ વિધેયાઃ ।

વર્ષોતરેષુ નેત્રાણાં બસ્તેર્માનસ્ય ચૈવ હિ ।

વયોબલશરીરાણિ સમીક્ષ્ય વર્દ્યેદ્વિધિમ્ ॥

પંચવિંશતેરૂર્ધ્વે દ્વાદશાઙ્ગુલં મૂલેડઙ્ગુલોદર-પરિણાહમગ્રે કનિષ્ઠિકોદરપરિણાહમગ્રે ત્ર્યઙ્ગુ-લસન્નિવિષ્ટકર્ણિકં ગૃધ્રપત્રનાડીતુલ્યપ્રવેશં કો-લાસ્થિમાત્રચ્છિદ્રં ક્ષિન્નકલાયમાત્રચ્છિદ્રમિ-ત્યેકે । સર્વાણિ મૂલે બસ્તિનિબન્ધનાર્થે દ્વિકર્ણિકાનિ । આસ્થાપનદ્રવ્યપ્રમાણં તુ વિદિતા દ્વાદશપ્રસ્તૃતાઃ । સપ્તેસ્તૂર્ધ્વે નેત્રપ્રમાણમેત-દેવ દ્રવ્યપ્રમાણં તુ દ્વિરષ્ટવર્ષવત્ ॥

૧ આ દોડી નઢીને ગુદામાં પ્રમાણ કરતાં અધિક

બસ્તિની નઢી અને નિરૂહબસ્તિના દ્રવ્યનું પ્રમાણ.

૩ એક વર્ષની ઉમરનાને માટે છ આંગઠ લાંબી, તે માણસની ટચલી આંગઠી જેવી જાડી, દોઢ આંગઠ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દર્દીને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, કંકપક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને મુગ પેસી જાય તેવડા છિદ્રવાળી નઢી કરવી.

આઠ વર્ષની ઉમરનાને માટે આઠ આંગઠ લાંબી, તે માણસની અનામિકા આંગઠી જેવી જાડી, બે આંગઠ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દર્દીને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, વાઙ્ગ પક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને અડદ પેસી જાય તેવડા છિદ્રવાળી નઢી કરવી.

સોઠ વર્ષની ઉમરનાને માટે દશ આંગઠ લાંબી, તે માણસની વચલી આંગઠી જેવી જાડી, અઢી આંગઠ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દર્દીને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, મોરની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને વટાળો પેસી જાય તેવડા છિદ્રવાળી નઢી કરવી.

નિરૂહબસ્તિમાં ભરવાનું કાથાદિક દ્રવ્ય એક વર્ષની ઉમરના બાલકને માટે બે પ્રસ્તુત જેટલું આઠ વર્ષની ઉમરના બાલકને માટે ચાર પ્રસ્તુત જેટલું અને સોઠ વર્ષની ઉમરના માણસને માટે આઠ પ્રસ્તુત જેટલું તૈયાર કરવું. (એક વ્યાખ્યાનકાર કહે છે કે ‘અહીં પ્રસ્તુત શબ્દથી આઠ તોલાં સમજવાં’ અને વીજો વ્યાખ્યાનકાર કહે છે કે ‘અહીં પ્રસ્તુત શબ્દથી આતુરના હાથની પસલી સમજવી.’ છેલ્લા મતમાં મૂલગ્રંથનું સારસ્ય આવે છે.)

એકથી આઠ સૂધીનાં, આઠથી સોઠ સૂધીનાં અને સોઠથી પચીશ સૂધીનાં વર્ષોમાં બસ્તિની નઢીનાં અને કાથાદિક દ્રવ્યનાં પ્રમાણોનો વધારો ઉપર કહેલી પદ્ધતિને અનુસરી માણસોની

પેસતી અટકાવવાને માટે છે.

અવસ્થાને, બઢને તથા કાયાને જોઈને કરવો.

પચીશ વર્ષથી વધારે ઉમરના માણસને માટે વાર આંગઠાં લાંબી, મૂઠાં અંગુઠાના મધ્ય જેવી જાડી, અગ્રમાં ટચલી આંગઠીના મધ્ય જેવી જાડી, ત્રણ આંગઠાં જેટલા અગ્ર ભાગને છોડી દઈને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, ગીધપક્ષીની પાંચની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને ચોરનો ઠઠીયો પેસી જાય તેવડા છિદ્રવાળી નહીં કરવી. કેટલાક આચાર્યો કેહે છે કે પાણીમાં પલાળેલો વટાણો પેસી જાય તેવડા છિદ્રવાળી કરવી.

સઘળી નહીંઓ વસ્તિના (વઢ કે વકરા વગેરેના મૂત્રાશયની કોથળીના) છેડાઓને વાંધવા માટે મૂઠાં વધે દોડીઓવાળી કરવી.

પચીશ વર્ષથી વધારે ઉમરના માણસને માટે નિરૂહવસ્તિમાં ભરવાનું ક્ષાયાદિક દ્રવ્ય વાર પ્રસૂત જેટલું કરવું. સીત્તેર વર્ષથી ઉપરની ઉમરના માણસને માટે નહીંનું પ્રમાણ તો પચીશ વર્ષથી વધારે ઉમરના માણસને માટે જે કહ્યું તેજ કરવું. પરંતુ નિરૂહવસ્તિમાં ભરવાના ક્ષાયાદિક દ્રવ્યનું પ્રમાણ તો સોઠ વર્ષની ઉમરના માણસને માટે જે કહ્યું તેજ કરવું.

૪ તત્ર નેત્રાણિ સુવર્ણરજતતામ્રાયોરીતિ-
દન્તશૃઙ્ગમણિતરુસારમયાનિ શ્લક્ષ્ણાનિ દૃઢાનિ
ગોપુચ્છાકૃતીન્યૂજૂનિ ગુટિકામુખાનિ ।

વસ્ત્યશ્ચાવૃદ્ધાનાં મૃદવો નાતિવહલા દૃઢાઃ
પ્રમાણવન્તો ગોમહિપચરાહાજોરઘ્રાણામ્ ॥
નેત્રાલાભે હિતા નાહી નલવંશાસ્થિસંઘવા ।
વસ્ત્યલાભે હિતં ચર્મ સૂક્ષ્મં વા તાન્તવં ઘનમ્ ॥

નહીંઓ કયા કયા પદાર્થોની કરવી

તથા કેવી કરવી અને મૂત્રાશયો

કયા કયા પ્રાણીઓના લેવા

તથા કેવા લેવા.

૪ નહીંઓ સોનાની, રૂપાની, ત્રાંબાની, લો-

ઢાની, પીતઢની, ઢાંતની, શીંગડાંની, મણિનો કે દૃઢપણાંવાળાં વૃક્ષોનાં કાષ્ઠોની કરવી. એ નહીંઓ લાસી, મજબૂત, ગાયનાં પૂંછડાંજેવી આકૃતિવાળી, સીધી અને ગોળીના જેવાં મોહોડાંવાળી કરવી.

મૂત્રાશયો અવૃદ્ધ પ્રાણીઓના અને તેઓમાં પણ વઢદના, પાડાના, સૂવરના, વકરાના કે ઘેંટાના લેવા. એ મૂત્રાશયો કોમઢ, વહુ જાડા કે લાંબા ન હોય એવા, દૃઢ અને યોગ્ય પ્રમાણવાળા લેવા.

સોના વગેરેની નહીં ન મઢે એમ હોય તો પછી નાહીની, વાંસની કે હાડકાંની નહીં કરવી.

ઉપર કહેલા પ્રાણીઓના મૂત્રાશયો ન મઢે એમ હોય તો પછી તેને વઢલે પાતળા ચામડાની કે ઘાટા કપડાની કોથળીનો ઉપયોગ કરવો.

૫ વસ્તિ નિરુપદિગ્ધં તુ શુદ્ધં સુપરિમાર્જિતમ્ ।

મૃદ્વનુદ્ધતહીનં ચ મુદ્ધુઃ સ્નેહવિમર્દિતમ્ ।

નેત્રમૂલે પ્રતિષ્ઠાપ્ય ન્યુઙ્ગં તુ વિવૃતાનનમ્ ॥

વદ્ધ્વા લોદ્ધેન તપ્તેન ચર્મસ્રોતસિ નિર્દહેત્ ।

પરિવર્ત્ય તતો વસ્તિ વદ્ધ્વા ગુપ્તં નિધાપયેત્ ॥

આસ્થાપનં ચ તૈલં ચ યથાવત્તેન દાપયેત્ ।

વસ્તિને રાશી મેલવાની રીત.

૬ માંસાદિકના લેપવગરના, આવઢથી રંગેલા, સારી પેટે સાફ કરેલા, કોમઢ, ઉચક-પણાવગરના, હીનપણાવગરના અને જેને વારંવાર તૈલ ચોળ્યું હોય એવા વસ્તિને નહીંના મૂઠાં રાશી ઝંધો કરી તેના સુઢા મોહોડાને વાંધી લઈ, તપાવેલા ધાતુનું રેણ દઈ? ઘડી વાળી વાંધીને ગુપ્ત રીતે મેલવો. તે વસ્તિથી યોગ્ય રીતે તૈલાદિકસંયુક્ત ક્ષાયાની કે એકલા સ્નેહની પિચકારી મારવી.

૬ મૃદુર્બસ્તિઃ પ્રયોક્તવ્યો વિશેષાદ્વાલવૃદ્ધયોઃ
તયોસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ વસ્તિર્હિસ્યાદ્વાલયુષી ॥

વાલકને તથા વૃદ્ધને મૃદુ પિચકારી.

૬ વિશેષે કરી વાલકને અને વૃદ્ધને કોમઢ

દ્રવ્યોની પીચકારી મારવી. એઓને જો તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોની પીચકારી મારવામાં આવે તો તેથી તેઓના બઠની તથા આયુષ્યની હાનિ થાય છે.

૭ તત્ર દ્વિવિધો વસ્તિઃ । નૈરૂહિકઃ સ્નેહિકશ્ચ । આસ્થાપનં 'નિરૂહ' इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पो माधुतैलिकः । तस्य पर्यायशब्दाः स्थापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । स दोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः । वयः-स्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलिकविधानं च निरूहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ।

તત્ર યથાપ્રમાણગુણવિહિતઃ સ્નેહવસ્તિ-રેવાડનુવાસનઃ પાદાવકુષ્ઠઃ । અનુવસન્નપિ ન દુષ્યસ્યનુદિવસં વા દીયત इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धार्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिह्रायो मात्रावस्तिरिति ॥

વસ્તિના બે ભેદો, ભેદોના પર્યાયો, બે ભેદોની વ્યુત્પત્તિઓ અને બે ભેદોના પેટાના ભેદો.

૭ નિરૂહ અને સ્નેહવસ્તિ એ રીતે વસ્તિના મુખ્ય બે ભેદ છે. (કાથને, તૈલને તથા દૂધ વગેરેને મિશ્રિત કરીને જે પિચકારીનું દ્રવ્ય તૈયાર કરવામાં આવે તે નિરૂહવસ્તિ કેહેવાય છે અને એકલા સ્નેહનીજ જે પિચકારી તૈયાર કરવામાં આવે તે સ્નેહવસ્તિ કેહેવાય છે.) આસ્થાપન અને નિરૂહ એ બે શબ્દો પરસ્પરના પર્યાય છે. માધુતૈલિક વસ્તિ એ નિરૂહનો અથવા આસ્થાપનનો ભેદ છે. સ્થાપન, યુક્તરથ અને સિદ્ધવસ્તિ इत्यादિક વસ્તિઓ માધુતૈલિકનાજ ભેદો છે. કાથ તથા તૈલ વગેરેનો વસ્તિ દોષોનું હરણ કરે છે અથવા શરીરના રોગોનું હરણ કરે છે તેથી નિરૂહ કેહેવાય છે અને યૌવનને સ્થિર રાખે છે અથવા આયુષ્યને સ્થિર રાખે છે તેથી આસ્થાપન કેહેવાય છે. માધુતૈલિકનું વિધાન આસ્થાપનના નિરૂહક્રમચિકિત્સિત નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

જે જે અવસ્થાવાળા માણસને/ જેટલા જેટલા તોલની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તે તે અવસ્થાવાળા માણસને નિરૂહવસ્તિના તોલથી ચોથા ભાગના તોલની સ્નેહવસ્તિ દેવામાં આવે છે. અનુવાસનવસ્તિ એ સ્નેહવસ્તિનોજ પર્યાય શબ્દ છે. વધારે વચ્ચત સૂધી અંદર રહે તો પણ હરકત કરતી નથી અથવા દિવસે દિવસે દેવી યોગ્ય છે તેથી સ્નેહવસ્તિનું વીજું નામ અનુવાસનવસ્તિ છે. માત્રાવસ્તિ કે જે સ્નેહવસ્તિના અર્દ્ધ જેટલા તોલની અથવા ચતુર્થાંશ જેટલા તોલની દેવામાં આવે છે તે સ્નેહવસ્તિનોજ ભેદ છે અને તે સર્વદા સેવવા યોગ્ય છે.

૮ નિરૂહઃ શોધનો લેખી સ્નેહનો બુંદનો મતઃ । નિરૂહશોધિતાન્માર્ગાન્સમ્યક્સ્નેહોડનુગચ્છતિ । અપેતસર્વદોષાસુ નાડીપ્વિવ વહજ્જલમ્ । સર્વદોષહરશ્ચાસાં શરીરસ્ય ચ જીવનઃ ॥ તસ્માદ્વિશુદ્ધદેહસ્ય સ્નેહવસ્તિર્વિધીયતે ॥

નિરૂહવસ્તિ દીધા પછી સ્નેહવસ્તિ દેવા વિષે અને તે વસ્તિઓના ગુણો વિષે.

૮ નિરૂહવસ્તિ શરીરને શુદ્ધ કરે છે, મઝોને ઉઘેડે છે, શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે અને ધાતુઓને પુષ્ટિ આપે છે. જેમ પરનાઠો કચરા વગેરે સર્વ દોષોથી રહિત કરવામાં આવી હોય તો વેહેતું જલ તેઓમાં સારી રીતે ગતિ કરે છે તેમ શરીરની અંદરના માર્ગો નિરૂહવસ્તિથી શુદ્ધ કરવામાં આવ્યા હોય તો તે માર્ગોમાં સ્નેહ સારી રીતે ગતિ કરે છે. સ્નેહવસ્તિ સઘળા દોષોને હરનાર છે અને શરીરને જીવન આપનાર છે એટલા માટે નિરૂહવસ્તિથી શુદ્ધ થઈ શરીરવાળા માણસને સ્નેહવસ્તિ દેવાનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

૯ તત્રોન્માદભયશોકપિપાસારોચકાજીર્ણાંશઃપાણ્ડુરોગભ્રમમદમૂર્છાચ્છર્દિકુષ્ઠમેહોદર-સ્થૌલ્યશ્વાસકાસકળ્થશોષશોફોપસ્પૃક્ષતોર-

स्कचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्यसहा बालवृद्धौ
च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थाप-
यितव्याः ॥

बस्ति कोने कोने नहीं देवी.

९ उन्मादवालो, भयवालो, शोकथी पीडाएल,
तरशथी पीडाएल, अरोचकवालो, अजीर्णवालो, अ-
रशवालो, पांडुरोगवालो, भ्रमवालो, मदवालो, मू-
र्छानो दरदी, उलटीनो दरदी, कोढनो दरदी, प्रमेह-
वालो, उदररोगी, अतिस्थूल शरीरवालो, श्वासनो
दरदी, खांसीनो दरदी, कंठशोषवालो, सोजावालो,
छातीमां क्षतवालो, सात मास सूधीनी गर्भिणी,
नबळा जठराग्निवालो, सहन न करी शके एवो,
बालक, वृद्ध अने अत्यंत क्षीण शरीरवालो ए-
ओने वायुसंबंधी रोग विना निरूहबस्ति पण देवी
नहीं अने अनुवासन बस्ति पण देवी नहीं.

१० उदरी च प्रमेही च कुष्टी स्थूलश्च मानवः।
अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथंचन ॥
असाध्यता विकाराणां स्यादेवामनुवासनात् ।
असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठं गात्राणां सदनं भवेत् ॥

निरूहबस्ति निषिद्ध छतां पण जरूर पडे
तो अमुक रोगीओने देवी.

१० उदररोगवालो, प्रमेहवालो, कोढवालो
अने अतिस्थूल शरीरवालो, एओने बस्ति
देवानो निषेध छे तो पण तेओना रोगादिकनी
स्थिति उपरथी बस्ति देवानुं आवश्यक जणाय
तो तेओने निरूहबस्ति देवी पण स्नेहबस्ति तो
कदी देवी नहीं. केम के एओने स्नेहबस्ति दे-
वामां आवे तो तेथी तेओना रोगो असाध्य थई
जाय छे एटलुंज नहीं परंतु तेओनां गात्रोने पण
अत्यंत ग्लानि थाय छे.

११ पक्काशये तथा श्रोण्यां नाभ्यधस्ताच्च सर्वतः।
सम्यक्प्रणिहितो बस्तिः स्थानेष्वेतेषु तिष्ठति ॥
पक्काशयाद्बस्तिवीर्यं खैर्देहमुपसर्पति ।
वृक्षमूले निषिक्तानामपां वीर्यमिव द्रुमम् ॥

स चापि सहसा बस्तिः केवलः समलोऽपि वा ।
प्रत्येति त्वनिलैर्वीर्यमपानाद्यैर्विनीयते ॥

वीर्येण बस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ।

पक्काशयस्थोऽम्बरगो भूमेरक्को रसानिव ॥

स कटीपृष्ठकोष्ठस्थान्वीर्येणालोढ्य सञ्चयान् ।

उत्खातमूलान्हरति दोषाणां साधु योजितः ॥

दोषत्रयस्य यस्माच्च प्रकोपे वायुरीश्वरः ।

तस्मात्तस्यातिवृद्धस्य शरीरमभिनिघ्नतः

वायोर्विषहते वेगं नान्या बस्तेर्ऋते क्रिया ।

पवनाविद्धतोयस्य वेला वेगमिवोदधेः ॥

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।

कुरुते परिवृद्धिं च बस्तिः सम्यगुपासितः ॥

बस्तिनो महिमा.

११ सारी रीते आपवामां आवेली बस्ति
पक्काशयमां, कटिपश्चाद्भागमां तथा नाभिनी नीचे
सर्वत्र रहे छे अने ते स्थानकोमां रहीने गुण करे
छे. जेम वृक्षना मूलमां रेडवामां आवेला जळनो
प्रभाव मूलमांथी ते वृक्षनी अंदरनां छिद्रोद्वारा
सघळा वृक्षमां फेलाय छे तेम पक्काशयमां रहेली
बस्तिनो प्रभाव पक्काशयमांथी शरीरनां छिद्रोद्वारा
सघळा शरीरमां फेलाय छे. जो के ए बस्ति के-
वल अथवा मलसहित तुरतज पाछी नीकळे छे तो-
पण अपान आदि वायुओ ए बस्तिना प्रभावने
सघळा शरीरमां पोहोचाडी देछे. जेम आका-
शमां रहेलो सूर्य पोतानी शक्तिवते पृथ्वीना सर्व
प्रदेशोमांथी रसने खेंची लेछे तेम पक्काशयमां
रहेली बस्ति पोतानी शक्तिवते शरीरना पगथी ते
मस्तकसूधीना सर्व प्रदेशोमांथी दोषोने खेंची
लेछे. सारी रीते योजवामां आवेली बस्ति कम-
रमां, पीठमां तथा कोठामां रहेला दोषोना संच-
योने पोतानी शक्तिवते वलोवी मूलमांथी उखेडी
नाखीने हरी लेछे. त्रणे दोषोना प्रकोपमां वायु-
नीज मालेकी होवाने लीधे वायु अत्यंत वृद्धि पा-
मीने शरीरने तोडवा लागे छे ते समयमां बस्ति
विना बीजी कोई पण क्रिया वायुना वेगने अट-

કાવવામાં સમર્થ થતી નથી. જેમ પવનના શ્વા-
ટાથી ઉછળવા અને વધવા લાગેલા સમુદ્રના વે-
ગને કિનારા શિવાય બીજું કોઈ પણ અટકાવી
શકતું નથી તેમ ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ થતાં વધવા
લાગેલા વાયુના વેગને બસ્તિ વિના વીજી કોઈ
પણ ક્રિયા અટકાવી શકતી નથી. સારી રીતે
સેવવામાં આવેલી બસ્તિ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, વ-
ર્ણને સારો કરે છે, બળને વધારે છે, આરોગ્ય આપે
છે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૧૨ અતઃ ઊર્ધ્વં વ્યાપદો વશ્યામઃ ॥

તત્ર નેત્રં ચલિતં વિચત્તિતં પાર્શ્વાવપીડિત-
મત્યુત્ક્ષિપ્તમવસન્નં તિર્યઃકૃક્ષિપ્તમિતિ પટ્ પ્રણિ-
ધાનદોષાઃ ।

અતિસ્થૂલં કર્કશમવનતમણુ મિત્રં સ-
ન્નિકૃષ્ટવિપ્રકૃષ્ટકર્ણિકં સૂક્ષ્માતિચ્છિદ્રમતિદીર્ઘ-
મતિહ્રસ્વમિત્યેકાદશ નેત્રદોષાઃ ।

બહલતાલ્પતા સચ્છિદ્રતા પ્રસ્તીર્ણતા દુર્બ-
દ્ધતેતિ પશ્ચ બસ્તિદોષાઃ ।

અતિપીડિતતા શિથિલપીડિતતા ભૂયો-
ભૂયોઽવપીડનં કાલાતિક્રમ ઇતિ ચત્વારઃ પી-
ડનદોષાઃ ।

આમતા હીનતાતિમાત્રતાઽતિશીતતાત્યુષ્ણ-
તાતિતીક્ષ્ણતાતિમૃદુતાતિસ્નિગ્ધતાતિરૂક્ષતાતિ-
સાન્દ્રતાતિદ્રવતેત્યેકાદશ દ્રવ્યદોષાઃ ।

અવાકશીર્ષોઽચ્છીર્ષન્યુઞ્જોત્તાનસઙ્કુચિતદેહ-
સ્થિતતા દક્ષિણપાર્શ્વશાયિનઃ પ્રદાનમિતિ સપ્ત
શય્યાદોષાઃ ।

एवमेताश्चतुश्चत्वारिंशद्व्यापदो वैद्यनिमित्ताः।

આતુરનિમિત્તાઃ પંચદશ આતુરોપદ્રવચ્ચિ-
કિતિસતે વશ્યન્તે ।

એદ્વસ્વષ્ટાભિઃ કારણૈઃ પ્રતિહતો ન પ્રત્યા-
ગચ્છતિ ત્રિભિદૌષૈરશનાભિભૂતો મલવ્યામિશ્રો
દૂરાનુપ્રવિષ્ટોઽસ્વિન્નસ્યાનુષ્ણોઽલ્પો મૃદુરલ્પા-
શનસ્ય ચેતિ વૈદ્યાતુરનિમિત્તા ભવન્તિ ।

अयोगस्तूमयोराध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः

પ્રવાહિકા હૃદયોપસરણમઙ્ગપ્રગ્રહોઽતિયોગો જી-
વાદાનમિતિ નવ વ્યાપદો વૈદ્યનિમિત્તા ભવન્તિ ॥

वस्तिमां भूलो थाय तेसंबंधी छोंतेर

व्यापत्तिओ. (दोषो.)

૧૨ નળી કંપિત થઈ જાય, અવળી ફરી
જાય, પડાવામાં દબાઈ જાય, અત્યંત ઊંચી થઈ
જાય, નીચે આવી જાય અને આડી નઠાઈ જાય.
૬. નળી દાઢાલ કરવાના દોષો છે. ૬.

નળી અત્યંત જાડી હોય, યરસટ હોય, ન-
મેલી હોય, શીળી હોય, મેદાણી હોય, નજદી-
કમાં રહેલી છત્રાકાર ડોડીવાળી હોય, દૂરમાં
રહેલી છત્રાકાર ડોડીવાળી હોય, શીળા છિદ્રવાળી
હોય, મોટા છિદ્રવાળી હોય, અત્યંત લાંબી હોય
અને અત્યંત ટૂંકી હોય ૬ અગીયાર, નળીના દોષો
છે. ૧૧.

મૂત્રાશય (બસ્તિ) મોટો હોય, નાહાનો હોય,
છિદ્રવાળો હોય, પોહોળો હોય અને અયોગ્ય રીતે
બંધાણો હોય ૬ પાંચ, મૂત્રાશયના દોષો છે. ૯.

મૂત્રાશય અત્યંત દબાય, પોચો પોચો દબાય,
વારંવાર દબાય અને લાંબા વચ્ચતસૂધી દબાય ૬.
ચાર, દબાવવાના દોષો છે. ૪.

વસ્તિનું દ્રવ્ય કાચું હોય, ઓછી માત્રાવાળું
હોય, અધિક માત્રાવાળું હોય, અતિથંડું હોય,
અતિઉષ્ણ હોય, અતિતીક્ષ્ણ હોય, અતિકોમળ
હોય, અત્યંત સ્નિગ્ધ હોય, અત્યંત રૂક્ષ હોય, અ-
ત્યંત ઘાટું હોય અને અત્યંત દ્રવરૂપ હોય ૬ અગી-
યાર, દ્રવ્યના દોષો છે. ૧૧.

આતુર શય્યામાં ઊંઘે માથે સૂતો હોય, મા-
થાને ઊંચું રાખી સૂતો હોય, ઊંઘો સૂતો હોય,
ચત્તો સૂતો હોય, શરીરને સંકોચીને સૂતો હોય,
બેઠો હોય અને જમણું પડાવું દબાવીને સૂતો હોય
૬ સાત, શય્યાના દોષો છે. ૭.

उपर कहेली चुमाळीश व्यापत्तिओ वैद्यनी
भूलथी थाय छे.

आतुरनी भूलथी जे पंदर व्यापत्तिओ थाय छे तेओनुं निरूपण^१ आ स्थानना आतुरोपद्रवचिकित्सित नामना २९ मा अध्यायना ९ मा विषयमां करवामां आवशे. १९.

स्नेहवस्तिथी शरीरनी अंदर दाखल करेलो स्नेह आठ कारणोथी प्रतिघात पामीने पाछो नीकळतो नथी. जेम के वायुथी पराभव पामीने, पित्तथी पराभव पामीने, कफथी पराभव पामीने, अतिभोजनथी पराभव पामीने, मळनी साथे मिश्रित थई जवाथी, दूर पेसी जवाथी, जेने स्वेदन संस्कार न अपायो होय एवा रोगीने शीतल थोडो के कोमळ द्रव्योथी पकावेलो अपायाथी, अने थोडुं जमेला रोगीने अल्प के मंदगुणोवाळो अपायाथी पाछो नीकळतो नथी. आ आठ व्यापत्तिओ वैद्यनी भूलथी थाय छे अने आतुरनी भूलथी पण थाय छे. ८.

निरूहवस्ति अने अनुवासनवस्ति एओमां अयोग, आध्मान, परिकर्त्तिका, परिस्त्राव, प्रवाहिका, हृदयोपसरण, अंगप्रग्रह, अतियोग अने जीवादान न नव व्यापत्तिओ वैद्यनी भूलथी थाय छे. (आ व्यापत्तिओमां केटलीएक निरूहवस्तिमांज थाय छे, केटलीएक अनुवासन वस्तिमांज थाय छे अने केटलीएक बन्नेमां थाय छे. आ व्यापत्तिओनां स्वरूपो आ पछीना अध्यायना ९ मा विषयमां चिकित्सानी साथेज आपवामां आवशे.) ९.

१३ षट्सप्ततिः समासेन व्यापदः परिकीर्त्तिताः तासां वक्ष्यामि विज्ञानं सिद्धिं च तदनन्तरम्॥

उपर कहेली छोंतेर व्यापत्तिओनां लक्षणो तथा चिकित्साओ केहेवानी प्रतिज्ञा.

१३ वस्तिना विषयमां संक्षेपथी आ जे छोंतेर व्यापत्तिओ केहेवामां आवी तेओनां लक्षणो तथा चिकित्साओ हवे पछी कहीशुं.

अध्याय ३६ मो.

१ अथातो नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सितं' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अथ नेत्रे विचलिते तथा चैव विवर्त्तिते । गुदे क्षतं रुजा वा स्यात्तत्र सद्यःक्षतांक्रयाः ॥ अत्युत्क्षिप्तेऽवसन्ने च नेत्रे पायौ भवेद्रुजा । विधिरत्रापि पित्तघ्नः कार्यः स्नेहैश्च सेचनम् ॥ तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वोवपीडिते । मुखस्यावरणाद्वास्तिर्न सम्यक्प्रतिपद्यते ॥ ऋजु नेत्रं विधेयं स्यात्तत्र सम्यग्विजानता ।

नळी दाखल करवानी छ व्यापत्तिओनी चिकित्सा.

२ नळी कंपित थई जाय के अवळी फरी जाय तो गुदामां जखम थाय छे अथवा पीडा थाय छे. आ प्रमाणे थएल होय तो मध तथा वी एओनो अभ्यंग करवा वगेरे सद्यःक्षतनी चिकित्साप्रमाणे चिकित्सा करवी.

नळी अत्यंत ऊंची थई जाय के नीचे आवी जाय तो गुदामां वेदना थाय छे. आ प्रमाणे थएल होय तो पित्तने हणनारी चिकित्सा करवी अने मधुर तथा शीतत्वादिकवाला स्नेहोनुं सेचन करवुं.

नळी आडी नखाई जाय के पडखामां दबाई जाय तो नळीनुं मोहोडुं ढंकाई जवाथी वस्ति (पीचकारी) योग्य रीते पोहोंचती नथी. जो आ प्रमाणे थएल होय तो प्रवीण वैद्ये नळीने सरल करवी.

३ अतिस्थूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ॥

ओनी चिकित्सा विषयनो.

१ नळी तथा वस्ति वगेरेनी उपर कहेली व्यापत्ति-

गुदे भवेत्क्षतं रुक्च साधनं पूर्ववत्स्मृतम् ।
 आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वाप्यपार्थकः ॥
 अवसेको भवेद्बस्तेस्तस्मादोषान्विवर्जयेत् ।
 प्रकृष्टकर्णिके रक्तं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥
 क्षरत्यत्रापि पित्तघ्नो विधिर्बस्तिश्च पिच्छिलः ।
 ह्रस्वे त्वणुस्रोतसि च क्लेशो बस्तिश्च पूर्ववत् ॥
 प्रत्यागच्छन्ततः कुर्याद्रोगान्वस्तिविघातजान् ।
 दीर्घे महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत् ॥

नळीनी अगीयार व्यापत्तिओनी चिकित्सा.

३ नळी अत्यंत जाडी, खरसट के न-
 मेली होय तो गुदामां क्षत थाय छे अने वेदना
 पण थाय छे. जो आ प्रमाणे थएल होय तो मध
 तथा घी एओनो अभ्यंग करवा वगेरे सद्यःक्षतनी
 चिकित्सा प्रमाणे चिकित्सा करवी.

नळी नजदीकमां रहेली छत्राकार डो-
 डीवाळी, भेदाएली के झीणी होय तो दा-
 खल करेलो वस्तिनो काथादिक पदार्थ व्यर्थ थाय
 छे माटे नळीने ए दोपोथी रहितज राखवी.

नळी दूरमां रहेली छत्राकार डोडीवाळी
 होय तो गुदाना मर्मनुं पीडन थवाथी लोहीनो
 स्राव थाय छे. जो आ प्रमाणे थएल होय तो
 पित्तने हणनारी चिकित्सा करवी अने आ स्था-
 नना ३८ मा अध्यायना २१ मा विषयमां कह्या-
 प्रमाणे पिच्छिल बस्ति देवी.

नळी झीणा छिद्रवाळी के अत्यंत टूँकी
 होय तो दुःख थाय छे, दीधेली बस्ति व्यर्थ थाय
 छे अने ते बस्ति पाळी वळतां मूत्राघात तथा
 मूत्रकृच्छ्र आदि रोगोने उत्पन्न करे छे. जो आ-
 प्रमाणे थएल होय तो मूत्राघातादिकनी चि-
 कित्सा प्रमाणे योग्य चिकित्सा करवी अने पि-
 च्छिल बस्ति देवी.

नळी मोटा छिद्रवाळी के अत्यंत लांबी
 होय तो बस्तिनुं काथादिक द्रव्य आसा-

शयमां जाय छे अने तेम थतां नाकमांथी के मो-
 होडामांथी नीकळे छे. जो आ प्रमाणे थएल
 होय तो वळद वगेरेना मूत्राशयनी कोथळी अ-
 त्यंत दवाई जवानी बावतमां जे चिकित्सा केहे-
 वामां आवशे ते चिकित्सा करवी. (नीचेना ५
 मा विषयनो पेहेलो पारिग्राफ जुवो.)

४ प्रस्तीणें बहले चापि बस्तौ दुर्बद्धदोषवत् ।
 वस्तावल्पेऽल्पता चापि द्रव्यस्याल्पगुणा मताः ॥
 दुर्बद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवत् ।

मूत्राशयनी पांच व्यापत्तिओनी चिकित्सा.

४ मूत्राशय पोहोळो के मोटो होय तो दा-
 खल करेलो काथादिक पदार्थ व्यर्थ थाय छे माटे
 तेने ए दोपोथी रहितज राखवो.

मूत्राशय नाहानो होय तो तेनुं द्रव्य अंदर
 थोडुं दाखल थाय छे अने थोडा दाखल थएला
 द्रव्यथी गुणो पण थोडाज थाय छे माटे मूत्राश-
 यने ए दोपथी रहितज राखवो.

मूत्राशय अयोग्य रीते बंधाएलो के छिद्र-
 वाळो होय तो दाखल करलो काथादिक पदार्थ
 व्यर्थ थाय छे माटे तेने ए दोपोथी रहितज राखवों.

५ अतिप्रपीडितो वस्तिः प्रयात्यामाशयं ततः ॥
 वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ।

तत्र पूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥

शिरःकायचिरेकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ।

शनैः प्रपीडितो वस्तिः पक्वाधानं न गच्छति ॥

न च सम्पादयत्यर्थास्तस्माद्युक्तं प्रपीडयेत् ।

भूयो भूयोऽवपीडेन वायुरन्तः प्रपीड्यते ।

तेनाध्मानं रुजश्चोग्रा यथास्वं तत्र वस्तयः ॥

कालातिक्रमणात्क्लेशो व्याधिश्चाभिप्रवर्द्धते ।

तत्र व्याधियलघ्नं तु भूयो बस्तिं निधापयेत् ॥

दबाववानी चार व्यापत्तिओनी चिकित्सा.

५ मूत्राशय अत्यंत दबाय तो पिचकारी आ-

માશયમાં જાય છે અને ત્યાંથી વાયુની પ્રેરણાને લીધે ઉપર જઈને નાકમાંથી કે મોહોડામાંથી નીકળે છે. જો આ પ્રમાણે થઈ હોય તો તુરત આતુરને પ્રાણાયામ કરાવવો તથા માથાના વાઢ પકડી ડંચો કરીને કંપાવવો. હાથથી કે વસ્ત્ર વગેરેથી ઇનું ગળું દબાવવું પણ તે ઇવી રીતે દબાવવું કે જે રીતે દબાવવાથી મરી જાય નહીં. તીક્ષ્ણ અધો-વિરેચન તથા તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું અને શીતલ સેચનો પણ કરવાં.

મૂત્રાશય પોચો પોચો દબાય તો કાથ કે સ્નેહ આદિ દ્રવ્ય પકાશયમાં જતું નથી અને તેથી ધારેલાં પ્રયોજનો પાર પડતાં નથી ઇટલા માટે ઇ મૂત્રાશયને યોગ્ય રીતેજ દબાવવો.

મૂત્રાશય વારંવાર દબાય તો શરીરની અંદરનો વાયુ પણ દબાય છે અને તે દબાયાથી પેટ આફરે છે તથા ઉગ્ર વેદનાઓ થાય છે. જો આ પ્રમાણે થઈ હોય તો દોષના અનુસારથી વસ્તિઓ દેવી.

મૂત્રાશય દબાવવામાં વધારે વખત લગાડવામાં આવે તો ઇટલે લાંબા વખતસૂધી ગુદામાં નળી રહે તો તેથી વ્યાધિ વધે છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ફરીવાર તે વ્યાધિના વળને હળનારી વસ્તિ દેવી.

૬ ગુદોપદેહશોફૌ તુ સ્નેહોડપકઃ કરોતિ હિ । તત્ર સંશોધનો વસ્તિર્હિતં ચાપિ વિરેચનમ્ । હીનમાત્રાવુભૌ વસ્તિ નાતિકાર્યકરૌ મતૌ ॥

અતિમાત્રૌ તથાનાહક્રુમાતીસારકારકૌ । મૂર્છાં દાહમતીસારં પિત્તં ચાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણકૌ । મૃદુશીતાવુમૌ વાતવિવન્ધાધ્માનકારકૌ । તત્ર હીનાદિષુ હિતઃ પ્રત્યનીકઃ ક્રિયાધિધિઃ ॥ તત્ર સાન્દ્રે તનું વસ્તિ તનો સાન્દ્રં ચ દાપયેત્ । સ્નિગ્ધોડતિજાઙ્યકૃદ્રૂક્ષઃ સ્તમ્ભાધ્માનકૃદુચ્યતે ॥ વસ્તિ રૂક્ષમતિસ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધં રૂક્ષે ચ દાપયેત્ । દ્રવ્યની અગીયાર વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા.

૬ વસ્તિનો સ્નેહ કાચો હોય તો તેથી ગુ-

દામાં લેપ થાય છે તથા સોજો થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સંશોધન વસ્તિ (આ સ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયનો ૧૭ મો વિષય જુવો.) દેવી અને વિરેચન પણ દેવું ઇ હિતકારી છે.

નિરૂહવસ્તિનું કે અનુવાસનવસ્તિનું દ્રવ્ય ઓછી માત્રાવાળું હોય તો તેથી જેવું જોઈએ તેવું કાર્ય થતું નથી. જો આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ફરી અધિક માત્રાવાળી વસ્તિ દેવી.

નિરૂહવસ્તિનું કે અનુવાસનવસ્તિનું દ્રવ્ય અધિક માત્રાવાળું હોય તો તેથી આનાહ, ક્રમ તથા અતીસાર થાય છે. જો આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ફરી ઓછી માત્રાવાળી વસ્તિ દેવી.

નિરૂહવસ્તિનું કે અનુવાસન વસ્તિનું દ્રવ્ય અત્યંત ઉષ્ણ કે અત્યંત તીક્ષ્ણ હોય તો તેથી મૂર્છા, દાહ, અતીસાર અને પિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યંત ઉષ્ણ દ્રવ્યથી મૂર્છાદિક થઈ હોય તો ફરી અતિશીત વસ્તિ દેવી અને અત્યંત તીક્ષ્ણ દ્રવ્યથી મૂર્છાદિક થઈ હોય તો ફરી અત્યંત કોમલ વસ્તિ દેવી.

નિરૂહવસ્તિનું કે અનુવાસન વસ્તિનું દ્રવ્ય અતિકોમલ કે અતિશીત હોય તો તેથી વાતકોપ, મલબંધ અને આધ્માન થાય છે. જો અતિકોમલ દ્રવ્યથી ઇ થઈ હોય તો ફરી, અતિતીક્ષ્ણ વસ્તિ દેવી અને અતિશીત દ્રવ્યથી ઇ થઈ હોય તો ફરી અતિઉષ્ણ વસ્તિ દેવી.

વસ્તિનું દ્રવ્ય અત્યંત ઘાટું કે અત્યંત દ્રવરૂપ (બહુજ પાતળું) હોય તો ઉદરમાં વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે. જો અત્યંત ઘાટા દ્રવ્યથી વેદના થઈ હોય તો ફરીવાર પાતળા દ્રવ્યની વસ્તિ દેવી અને અત્યંત દ્રવરૂપ દ્રવ્યથી વેદના થઈ હોય તો ફરીવાર ઘાટા દ્રવ્યની વસ્તિ દેવી.

વસ્તિનું દ્રવ્ય અત્યંત સ્નિગ્ધ હોય તો અત્યંત જડતા થાય છે અને અત્યંત રૂક્ષ હોય તો સ્તંભ તથા આધ્માન થાય છે. અત્યંત જડતા થ-

एलं होय तो फरी रूक्ष बस्ति देवी अने स्तंभ
तथा आध्मान थएल होय तो फरी स्निग्ध बस्ति
देवी.

७ अतिपीडितवद्दोषा विधिश्चाप्यवशीर्षके ॥
उच्छीर्षके समुन्नाहं बस्तिः कुर्याच्च मेहनम् ।
तत्रोत्तरो हितो बस्तिः सुस्विन्नस्य सुखावहः ॥
न्युब्जस्य बस्तिर्नामोति पक्वाधानं विमार्गगः ॥
हृद्गुदं बाधते चात्र वायुः कोष्ठमथापि च ।
उत्तानस्यावृते मार्गे बस्तिर्नान्तः प्रपद्यते ॥
नेत्रसंवेजनभ्रान्तो वायुश्चान्तः प्रकुप्यति ।
देहे सङ्कुचिते दत्तः सक्श्नोरप्युभयोस्तथा ॥
न सम्यगनिलाविष्टो बस्तिः प्रत्येति देहिनः ।
स्थितस्य बस्तिर्दत्तस्तु क्षिप्रमायात्यवाङ्मुखः ॥
न चाशयं तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ।
नामोति बस्तिर्दत्तस्तु कृत्स्नं पक्वाशयं पुनः ॥
दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो हि सः ।
न्युब्जादीनां प्रदानं च बस्तेनैव प्रशस्यते ॥
पश्चादनिलकोपोऽत्र यथास्वं तत्र कारयेत् ।

શય્યાની સાત વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા.

૭ શય્યામાં ઝુંધું માથું રાખીને સૂતેલા
આતુરને બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ આમા-
શયમાં જાય છે અને ત્યાંથી વાયુની પ્રેરણાને લીધે
ઉપર જઈને નાકમાંથી કે મોહોડામાંથી નીકળે
છે. જો આ પ્રમાણે થઈ હોય તો તુરત આતુ-
રને પ્રાણાયામ કરાવવો તથા માથાના વાલ
પકડી ઝુંચો કરીને કંપાવવો. હાથથી કે
વજ્ર વગેરેથી એનું ગળું દબાવવું પણ તે એવી રીતે
દબાવવું કે જેથી મરી જાય નહીં. તીક્ષ્ણ અધો-
વિરેચન તથા તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું અને
શેલડીનો રસ તથા ધાન્યામ્લ વગેરેનાં સેચનો
પણ કરવાં.

૧ અહીં જેઝટાચાર્ય પાઠભેદ માનીને કહે છે કે
'ઉપસ્થ સ્તબ્ધ થાય છે અને મૂત્રની વૃદ્ધિ થાય છે. આ
પ્રમાણે થઈ હોય તો આતુરને સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરીને

શય્યામાં ઝુંધું માથું રાખીને સૂતેલા આ-
તુરને બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ ઉપસ્થને
સ્તબ્ધ કરી નાખે છે'. જો એ પ્રમાણે થઈ હોય
તો આતુરને સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરીને ઉત્તરબસ્તિ
દેવી (ઉપસ્થમાં પીચકારી મારવી.) એ સુખદાયી
અને હિતકારી છે.

શય્યામાં ઝુંધા સૂતેલા આતુરને બસ્તિ દે-
વામાં આવે તો તે બસ્તિ પક્વાશયમાં નહીં પોચતાં
વિરુદ્ધ માર્ગોમાં જઈને હૃદયમાં તથા ગુદામાં પીડા
કરે છે અને વાયુ કોઠામાં પીડા કરે છે. જો આ
પ્રમાણે થઈ હોય તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી
અને ઉત્પન્ન થઈ લી વેદનાને ટાળનારી ચિકિત્સા
કરવી.

શય્યામાં ચત્તા સૂતેલા આતુરને બસ્તિ દે-
વામાં આવે તો માર્ગ ઠંકાઈ જાય હોવાને લીધે બસ્તિ
અંદર પોહોચતી નથી અને નળીના કંપથી ભ્રમણ
પામેલો વાયુ અંદર પ્રકુપિત થાય છે. જો આ
પ્રમાણે થઈ હોય તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી
અને ઉત્પન્ન થઈ લી વેદનાને શાંત કરનારી ચિ-
કિત્સા કરવી.

શય્યામાં શરીરને તથા વજ્ર સાથે બેઠેલો
સંકોચીને સૂતેલા આતુરને બસ્તિ દેવામાં આવે તો
તે બસ્તિ વાયુથી આવિષ્ટ થવાને લીધે પાછી બરાબર
નીકળતી નથી અને વાયુને પ્રકુપિત કરે છે. જો આ
પ્રમાણે થઈ હોય તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી અને
ઉત્પન્ન થઈ લી વેદનાને ટાળનારી ચિકિત્સા કરવી.

શય્યામાં બેઠેલા આતુરને બસ્તિ દેવામાં આવે
તો તે બસ્તિ તુરંતજ પાછી વળીને બાહ્ય નીકળે
છે અને પક્વાશયને તૃપ્ત કરતી નથી માટે તે બસ્તિ
કશા કામની નથી પણ વાયુને પ્રકુપિત કરે છે.
આમાં વાયુના પ્રકોપને તથા ઉત્પન્ન થઈ લી વેદ-
નાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી.

સંશોધન નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવી.' વૃદ્ધ વૈદ્યો તો વળી જૂદોજ
પાઠ માનીને એમ કહે છે કે 'મૂત્રાશય સ્તબ્ધ થઈ જાય
છે અને ઘણા કષ્ટથી મૂતરી શકાય છે.'

शय्यामां जम्पुं पङ्खुं दवावीने सूतेला
आतुरने वस्ति देवामां आवे तो ते वस्ति पकाश-
यने प्राप्त थती नथी. कारण के पकाशय डावा
पङ्खाने लगतो छे. आ वस्तिथी वायु प्रकुपित थाय
छे. आमां पण वायुना प्रकोपने तथा उत्पन्न थ-
एली वेदनाने शांत करनारी चिकित्सा करवी.

८ व्यापदः स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यन्तेऽत्र चिकित्सिते॥

स्नेहवस्तिओनी आठ व्यापत्तिओनी
चिकित्साविषे.

८ जो के स्नेहवस्तिओनी आठ व्यापत्तिओनी
चिकित्सा अनुक्रमप्रमाणे अहीं केहेवी प्राप्त छे
तो पण प्रकरणसंगतिने अनुसरीने आ अध्याय
पछीना अनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सित नामना
साङ्ग्रीशमा अध्यायमां केहेवामां आवशं. (ए
अध्यायनो १७ मो विषय जुयो.)

९ अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः
अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः ॥

विष्टम्भाध्मानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते ।
तत्र तीक्ष्णो हितो वस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनम्
सशेषास्ते तथा भुक्ते बहुदोषे च योजितः ।
अत्याशितस्यातिबहुवस्तिर्मन्दोष्ण एव च ॥

अनुष्णलवणस्नेहो ह्यतिमात्रोऽथवा पुनः ।
तथा बहुपुरीषे च क्षिप्रमाध्मापयेन्नरम् ॥
हृत्कटीपार्श्वपृष्ठेषु शूलं तत्रातिदारुणम् ।
तत्र तीक्ष्णतरो वस्तिर्हितं चाप्यनुवासनम् ॥

अतितीक्ष्णोष्णलवणो रूक्षो वस्तिः प्रयोजितः ।
सपित्तं कोपयेद्वायुं कुर्याच्च परिकर्त्तिकाम् ॥
नाभिवस्तिगुदं तत्र चिञ्चनचीवाति देहिनः ।
पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र स्नेहश्च मधुरैः शृतः ॥

अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिस्त्रावाय कल्पते ।
दौर्बल्यमङ्गसादश्च जायते तत्र देहिनः ॥
परिस्त्रवेत्ततः पित्तं दाहं संजनयेद्गुदे ।
पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र वस्तिः क्षीरघृतस्य च ॥

१ भोजन कय्या पछी वस्तिनो जे निषेध छे ते के-
वळ निरूहवस्तिने माटेज छे. अनुवासन वस्ति तो योग्य

प्रवाहिका भवेत्तीक्ष्णाभिरूहात्सानुवासनात् ।
सदाहशूलं कृच्छ्रेण वासृक्त्रोपवेश्यते ॥

पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र पयसा चैव भोजनम् ।
सर्पिर्मधुरकैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनम्
अतितीक्ष्णो निरूहो वा सत्राते चानुवासनः ।
हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनम् ॥

दोषैस्तत्र रुजस्तास्ता मदो मूर्च्छाङ्गौरवम् ।
सर्वदोषहरं वस्ति शोधनं तत्र दापयेत् ॥
रूक्षस्य बहुवातस्य तथा दुःशयितस्य च ।
वस्तिरङ्गग्रहं कुर्याद्रूक्षो मृद्वल्पभेषजः

तत्राङ्गसादः प्रस्तम्भो जम्भोद्वेष्टनवेपकाः ।
पर्वभेदश्च तत्रेष्टाः स्वेदोऽभ्यञ्जनवस्तयः ॥
अत्युष्णतीक्ष्णोऽतिबहुदन्तोऽतिस्वेदितस्य च ।
अल्पदोषस्य वा वस्तिरतियोगाय कल्पते ॥

विरेचनातियोगेन समानं तच्चिकित्सितम् ।
पिच्छावस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥
अतियोगात्परं यत्र जीवादानं विरिक्तवत् ।
देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छावस्तिः सशोणितः ॥

नचैता व्यापदो यास्तु निरूहं प्रत्युदाहताः ।
स्नेहवस्तिष्वपि हिता विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
अयोग आदि नव व्यापत्तिओनां लक्षणो
तथा चिकित्साओ.

९ हवे अयोग वगरे व्यापत्तिओनां लक्षणो तथा
चिकित्साओ कहुं छुं. वायुनी अधिकता छतां शीत
अथवा अल्प औषधवाली वस्ति देवामां आवे, पि-
त्तनी अधिकता छतां अति उष्ण अथवा अल्प वस्ति
देवामां आवे अने कफनी अधिकता छतां मृदु
अथवा अल्प वस्ति देवामां आवे तो ते अयोग
केहेवाय छे. अयोग थतां वस्ति पाछी नीकलती
नथी, मलबद्ध थाय छे, पेट चडी आवे छे अने शूल
नीकळे छे. अयोग थएल होय तो तीक्ष्ण वस्ति
देवी अने तीक्ष्ण विरेचन देवुं ए हितकारी छे.

अन्न नहीं पच्या छतां वस्ति देवामां आवे
अथवा जम्या पछी वस्ति देवामां आवे अथवा
भोजन कराव्या पछीज देवी.

દોષો ઘણા છતાં બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા જેને અત્યંત ભોજન કચું હોય તેને અત્યંત ઘણી તથા મંદ ઉષ્ણતાવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા જેને વિષ્ટાનો બહુજ સંચય થયો હોય તેને બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા ઉષ્ણ વગરની સૈંધવ વગરની તથા શ્લેહ વગરની બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા અત્યંત અધિક માત્રાવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ તુરતજ આધ્માનને (પેટના આફરાને) ઉત્પન્ન કરે છે. આધ્માન થતાં હૃદયમાં, કમરમાં, પાસાંઓમાં તથા પીઠમાં અતિદારુણ શૂલ્ક ઉત્પન્ન થાય છે. આધ્માન થઈ હોય તો અતિતીક્ષ્ણ નિરૂહ બસ્તિ દેવી અને પછી અનુવાસન બસ્તિ દેવી એ હિતકારી છે.

અત્યંત તીક્ષ્ણ, અત્યંત ઉષ્ણ અને અત્યંત લવણવાળી રૂક્ષ બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ પિત્તને તથા વાયુને પ્રકુપિત કરે છે અને પરિકર્ત્તિકાને (વાઢને) ઉત્પન્ન કરે છે કે જે પરિકર્ત્તિકા ઉત્પન્ન થતાં જાણે નાભિ, મૂત્રાશય અને ગુદા અત્યંત કપાઈ જતાં હોય એવી વ્યથા થાય છે. પરિકર્ત્તિકા થઈ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ અને મધુરદ્રવ્યોથી પકાવેલા શ્લેહની બસ્તિ હિતકારી થાય છે.

અત્યંત ટાટા રસવાળી અને અત્યંત લવણ રસવાળી તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ પરિસ્ત્રાવને ઉત્પન્ન કરે છે. પરિસ્ત્રાવ થતાં દુર્બલપણું થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, ગુદામાંથી પિત્ત સ્રવે છે અને ગુદામાં દાહ થાય છે. પરિસ્ત્રાવ થઈ હોય તો પિચ્છિલ બસ્તિ દેવી અને દૂધની તથા ઘીની બસ્તિ દેવી એ હિતકારી છે.

તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિથી અને તીક્ષ્ણ અનુવાસન બસ્તિથી પ્રવાહિકા થાય છે. પ્રવાહિકા ઉત્પન્ન થતાં દસ્તમાં દાહવાળું તથા શૂલ્કવાળું રુધિર પડે છે અથવા બહુજ કષ્ઠી રુધિર પડે છે. પ્રવાહિકા થઈ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ દેવી, દૂધથી ભોજન આપવું અને કાકોલ્યાદિ જીવનીય ગણનાં દ્રવ્યોથી

પકાવેલા ઘીની તથા તૈલની અનુવાસનબસ્તિ દેવી એ હિતકારી થાય છે.

વાયુના રોગવાળા માણસને અતિતીક્ષ્ણ નિરૂહ-બસ્તિ અથવા અનુવાસનબસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ હૃદયોપસરણ (હૃદયમાં દોષોનો જમાવ) કરે છે કે જેથી દોષોને લીધે અંગોમાં પીડા થાય છે, અનેક પ્રકારની ભોકાયા જેવી વ્યથા વગેરે વેદનાઓ થાય છે, ઘણાં સોપારી યાદના જેવો મીણો ચડે છે, મૂર્છા આવે છે અને અંગોમાં ભરેપણું થાય છે. હૃદયોપસરણ થઈ હોય તો સર્વ દોષોને હણનારી શોધનબસ્તિ દેવી.

રૂક્ષ, ઘણા વાયુવાળા અને અયોગ્ય રીતે સૂતેલા આતુરને રૂક્ષ અને કોમઝ તથા અલ્પ ઔષધવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ અંગપ્રગ્રહને (અંગોના શ્લેહ જવાને) ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી અંગોમાં વ્યથા થાય છે, સ્તંભ થાય છે, જંબ (શરીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૨ મો વિષય જુવો.) થાય છે, છાતીમાં મીડો આવે છે, કંપ થાય છે અને સાંધાઓ ત્રુટ્યા કરે છે. અંગપ્રગ્રહ થઈ હોય તો સ્વેદન કરવું, અભ્યંગો કરવા અને બસ્તિ દેવી.

અત્યંત ઉષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે, અત્યંત તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે, અત્યંત ઘણી બસ્તિ દેવામાં આવે, અત્યંત સ્વેદન સંસ્કાર પામેલાને બસ્તિ દેવામાં આવે કે અલ્પ દોષવાળાને બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે અતિયોગ થયો કેહેવાય છે. અતિયોગ થઈ હોય તો વિરેચનના અતિયોગની જે ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી (આ સ્થાનના ૩૪ મા અધ્યાયનો નવમો વિષય જુવો.) અને શીતલ પિચ્છિલ બસ્તિનો પ્રયોગ કરવો એ સુખદાયી થાય છે

ઉપર કહેલો બસ્તિનો અતિયોગ વૃદ્ધિ પામતાં વિરેચનના અતિયોગથી થતા જીવાદાન જેવુંજ જીવાદાન થાય છે. (આ સ્થાનના ૩૪ મા

અધ્યાયનો દર્શનો વિષય જુવો.) જીવાદાન થઇ હોય તો સૂર વગેરેના રુધિરવાળી પિચ્છિલબસ્તિ દેવી. (આ સ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાનો ૨૧ મો વિષય જુવો.)

નિરૂહબસ્તિની આ જે નવ વ્યાપ્તિઓ કેહેવામાં આવી તેઓમાંની કેટલીએક વ્યાપ્તિઓ અનુવાસન બસ્તિના વિષયમાં પળ થાય છે એ કુશલ વૈદ્યોએ સમજી લેવું.

૧૦ इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्सिताः ।

भिषजा च तथा कार्यं यथैता न भवन्ति हि ॥

વ્યાપ્તિઓનાં વિષયનો ઉપસંહાર અને વૈદ્યને ભલામણ.

૧૦ આ બસ્તિસંબંધી સઘળી વ્યાપ્તિઓ તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ સહિત કેહેવામાં આવી. વૈદ્યે પ્રથમથીજ એવી રીતની યોજના રાખવી જોઈએ કે જેથી વ્યાપ્તિઓ ઉત્પન્ન ન થાય.

૧૧ पक्षाद्विरेको वान्तस्य ततश्चापि निरूहणम् सद्यो निरूढोऽनुवास्यः सप्तरात्रાદિરેચિતઃ ॥

વિરેચન, નિરૂહબસ્તિ અને અનુવાસન-બસ્તિ એઓના અનુક્રમપૂર્વક સમયો.

૧૧ વમન કરાવ્યા પછી એક પલ્લવાડીયું વીતી જાય ત્યારે વિરેચન કરાવવું (કેમ કે વમન કરાવ્યા પછી આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે પેયા વગેરેનો ક્રમ કરતાં સાત દિવસે પ્રકૃતિભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછીના સાત દિવસો એકાંતરા અનુવાસનથી સ્નિગ્ધ કરવામાં જાય છે.) અને વિરેચન કરાવ્યા પછી એક પલ્લવાડીયું વીતી જાય ત્યારે નિરૂહબસ્તિ દેવી.

૧ અનુવાસન બસ્તિરૂપ તથા ઉત્તરબસ્તિ (ઉપરથી દેવાના બસ્તિ)રૂપ ચિકિત્સા વિષયનો.

૨ ભોજન અને બસ્તિ એ બન્નેમાં સ્નેહ દેવાથી મદ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને અત્યંત રુક્ષ ભોજન ક-

(કેમ કે વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસે પ્રકૃતિભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછીના સાત દિવસો એકાંતરા અનુવાસનથી સ્નિગ્ધ કરવામાં જાય છે.) નિરૂહબસ્તિ દીધા પછી અનુવાસન બસ્તિ તુરતજ દેવી અને વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ વીતી જાય ત્યારે અનુવાસન બસ્તિ દેવી.

અધ્યાય ૩૭ મો.

૧ અથાતોऽનુવાસનોત્તરબસ્તિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અનુવાસનોત્તરબસ્તિચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતબલાય ચ ।

કૃતાન્નાયાનુવાસ્યાય સમ્યગ્દેયોનુવાસનઃ ॥

અનુવાસનબસ્તિનો સામાન્ય ક્રમ.

૨ વિરેચન દીધા પછી સાત રાત વ્યતીત થાય ત્યારે, જેને બળ પ્રાપ્ત થયું હોય એવા રોગીને યથોચિત સ્નેહવાળું અન્ન જમાડીને સારી રીતે અનુવાસનબસ્તિ દેવી. (જો બળ પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો નજ દેવી.)

૩ यथावयो निरूहाणां या मात्राः परिकीर्त्तिताः पादावकृष्टास्ताः कार्याः स्नेहबस्तिषु देहिनाम् ॥

અનુવાસનબસ્તિની માત્રાઓ.

૩ ગયા પાંત્રીશમા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં અવસ્થાઓના અનુસાર પ્રમાણે નિરૂહબસ્તિની જે માત્રાઓ કેહેવામાં આવી છે તે માત્રાઓ અનુવાસન બસ્તિઓમાં તેટલીને તેટલીજે નહીં પણ પોતપોતાના ચતુરાવીને અનુવાસન બસ્તિ દેવામાં આવે તો બઢની તથા વર્ણની હાનિ થાય છે માટે યથોચિત સ્નેહવાળું અન્ન જમાડવાનું કહ્યું છે.

थींशो जेटली करी नाखवी. (निरुहबस्तिमां
सोळ तोलां भार मात्रा देवानी होय त्यां अनुवा-
सन बस्तिमां चार तोलांभार मात्रा देवी इत्यादि.)
४ उत्सृष्टानिलविण्मूत्रे नरे बस्ति विधापयेत् ।
एतैर्हि विहतः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥
स्नेहबस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥
स्नेहवीर्यं तथा दत्ते देहं चानुविसर्पति ।

शुद्ध थएला माणसने अनुवासन
बस्ति देवी.

४ जेणे अधोवायुनो, विष्टानो अने मूत्रनो
संपूर्ण उत्सर्ग करी लीधो होय एवा माणसने
स्नेहबस्ति (अनुवासनबस्ति) देवी. केम के जो
स्नेह अधोवायुथी, विष्टाथी के मूत्रथी प्रतिघात
पामे तो पक्काशयमां पोहोचतो नथी. जे माणस
शुद्ध न थयो होय तेने स्नेहबस्ति देवी नहीं. केम
के शुद्ध थएला माणसने स्नेह पोतानो प्रभाव
आपे छे के जे प्रभाव सघळा शरीरमां फेलाय छे.
५ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलानीह यथाक्रमम् ॥
पानान्वासननस्येषु यानि हन्युर्गदान्बहून् ।
शटीपुष्करकृष्णाह्वामदनामरदारुभिः ॥
शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्वचाबिल्वहुताशनैः ॥
सुपिष्टैर्द्विगुणक्षीरं तैलं तोयचतुर्गुणम् ।
पक्त्वा बस्तौ विधातव्यं मूढवातानुलोमनम् ॥
अर्शोसि ग्रहणीदोषमानाहं विषमज्वरम् ।
कट्यूरुपृष्ठकोष्ठस्थान्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥
वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ।
काकोलीद्वययष्ट्याह्वमेदायुग्मनराधिपैः ॥
पाठाजीवकजीवन्तीभार्गीचन्दनकट्फलैः ।
सरलागुरुबिल्वाम्बुवाजिगन्धाग्निवृद्धिभिः ॥
विडङ्गारग्वधश्यामात्रिवृन्मागधिकर्द्धिभिः ।
पिष्टैस्तैलं पचेत्क्षीरं पञ्चमूलरसान्वितम् ॥
गुल्मानाहाग्निसङ्गाशोग्रहणीमूत्रसङ्गिनाम् ।
अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिणाम् ॥
चक्रकातिविषापाठादन्तीबिल्ववचामिषैः ।
सरलांशुमतीरास्नानीलिनीचतुरङ्गुलैः ॥

चव्याजमोदाकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रुमैः ।
जीवकर्षभवर्षाभूबस्तगन्धाशताह्वयैः ॥
रेण्वश्वगन्धामज्जिष्ठाशटीपुष्करतस्करैः ।
सक्षीरं विपचेत्तैलं मासतामयनाशनम् ॥
गृध्रसीखञ्जकुब्जाढ्यमूत्रोदावर्त्तरोगिणाम् ।
शस्यतेऽल्पबलाग्नीनां बस्तावाशु नियोजितम् ॥
भूतिकैरण्डवर्षाभूरास्नावृषकरोहिषैः ।
दशमूलसहाभार्गीषड्ग्रन्थामरदारुभिः ॥
बलानागबलामूर्वावाजिगन्धामृताद्वयैः ।
सहाचरवरीविश्वाकाकनासाविदारिभिः ॥
यवमापातसीकोलकुलथैः कथितैः शृतम् ।
जीवनीयप्रतीवापं तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
जङ्घोरत्रिकपार्श्वीसबाहुमन्याशिरःस्थितान् ।
हन्याद्वातविकारांस्तु बस्तियोगैर्निषेवितम् ॥
जीवन्यतिबलामेदाकाकोलीद्वयजीवकैः ।
ऋषभातिविषाकृष्णाकाकनासावचामरैः ॥
रास्नामदनयष्ट्याह्वसरलाभीरुचन्दनैः ।
स्वयङ्गुप्ताशटीशृङ्गीकलशीसारिवाह्वयैः ॥
पिष्टैस्तैलघृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ।
तच्चानुवासने देयं शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।
नस्ये पाने च संयुक्तमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥
मधुकोशीरकाश्मर्यकटुकोत्पलचन्दनैः ।
श्यामापद्मकजीमूतशक्राह्वातिविषाम्बुभिः ॥
तैलपादं पचेत्सर्पिः पयसाष्टगुणेन च ।
न्यग्रोधादिगणकाथयुक्तं बस्तिषु योजितम् ॥
दाहासृग्दरवीसर्पवातशोणितविद्रधीन् ।
पित्तरक्तज्वराद्यांश्च हन्यात्पित्तकृताङ्गदान् ॥
मृणालोत्पलशालूकसारिवाद्वयकेशरैः ।
चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥
पटोलकटुकारकागुन्द्रापर्पटवासकैः ।
पिष्टैस्तैलमिदं पक्वं तृणमूलरसेन च ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं बस्तिकर्मणि योजितम् ।
नस्येऽभ्यञ्जनपाने वा हन्यात्पित्तगदान्बहून् ॥

ત્રિફલાતિવિષામૂર્વાત્રિવૃદ્ધિત્રકવાસકૈઃ ।
 નિમ્બારવધપદ્મન્થાસપર્ણનિશાદ્યૈઃ ॥
 ગુહ્ચીન્દ્રસુરાકૃષ્ણાકુષ્ઠસર્પપનાગરૈઃ ॥
 તૈલમેભિઃ સમૈઃ પક્કં સુરસાદિરસાપુતમ્ ।
 પાનાભ્યઞ્જનગણ્ડૂપનસ્યવસ્તિષુ યોજિતમ્ ॥
 સ્થૂલતાલસ્યકણ્ડાદીઞ્ચેત્કફકૃતાન્ગદાન્ ।
 પાઠાજમોદાશાર્ફઠાપિપ્પલીદ્વયનાગરૈઃ ॥
 સરલાગુરુકાલીયમાર્ગીચવ્યામરત્રુમૈઃ ।
 મરિચૈલામયાકટ્વીશટીગ્રન્થિકકટ્ફલૈઃ ॥
 તૈલમેરણ્ડતૈલં વા પક્કમેભિઃ સમાયુતમ્ ।
 ઘણીકણ્ટકમૂલાભ્યાં કાથેન દ્વિગુણેન ચ ॥
 હન્યાદન્વસનૈર્દત્તં સર્વાન્કફકૃતાન્ગદાન્ ।
 વિડક્કોદીચ્યસિન્ધૂત્થશટીપુષ્કરચિત્રકૈઃ ॥
 કટ્ફલાતિવિષાભાર્ગીવચાકુષ્ઠસુરાહૃયૈઃ ।
 મેદામદનયષ્ટ્યાહૃશ્યામાનિચુલનાગરૈઃ ॥
 શતાહ્વાનીલિનીરાક્ષાકદલીવૃષરેણુભિઃ ।
 બિલ્વાજમોદાકૃષ્ણાહ્વાદન્તીચવ્યનરાધિપૈઃ ॥
 તૈલમેરણ્ડતૈલં વા મુષ્કકાદિરસાપુતમ્ ।
 ધ્રુવોદાવર્તવાતાસૃગ્ગુલ્માનાહકફામયાન્ ॥
 પ્રમેહશર્કરાશાંસિ હન્યાદાશ્વનુવાસનાત્ ।

પીવામાં, અનુવાસન વસ્તિમાં તથા ન-
 સ્યમાં ઉપયોગી જૂદાં જૂદાં તૈલો.

૧ હવે વાતાદિક દોષોના અનુક્રમથી જૂદાં જૂદાં તૈલો કહું છું કે જે તૈલો પીવામાં, અનુવાસન વસ્તિમાં તથા નસ્યમાં જોડાયાથી ઘણા ઘણા રોગોને ટાળે છે.

કચૂરો, કુલિંજન, પીપ્પળ, મીંઢોલ, દેવદાર, શતાવરી, કઠ, જેઠીમધ, વજ, બીલી અને ચિત્રક એઓને સારી પેટે વાટી તે કલ્ક નાખી બમણા દૂધમાં તથા ચોગણા પાણીમાં તૈલ પકાવવું અને તે તૈલની અનુવાસનવસ્તિ દેવી. આ તૈલ પ્રતિલોમ થઈ એલા વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને અરશોને, ગ્રહણી-દોષને, આનાહને, (મલમૂત્રની અટકાયતને) વિષમજ્વરને તથા કમર, સાથળ, પીઠ અને કોઠો એઓમાં રહેલા વાયુસંબંધી રોગોને નષ્ટ કરે છે.

વજ, કુલિંજન, કઠ, એલ્ચી, મીંઢોલ, દેવદાર, સૈંધવ, બે જાતની કાકોલી, જેઠીમધ, મેદા, મહામેદા, બે ભાગ ગરમાલો, કાલીપાડ, જીવક, ચરખોડી, મારંગી, ચંદન, કાયફળ, બે ભાગ નસોતર, અગરુ, બીલી, વાલો, આસોંદ, ચિત્રક, સૂરજમુખી, વાવડીંગ, વરધારો, પીપ્પળ, અને ઋદ્ધિ એઓનો કલ્ક નાખી ચોગણા બૃહત્પંચમૂલના કાથમાં તથા દૂધમાં તૈલ પકાવવું અને તે તૈલની અનુવાસન વસ્તિ દેવી. આ તૈલ ગુલ્મને, મલની અટકાયતને, અમ્મિના મંદપણને, અરશને, ગ્રહણીને, મૂત્રની અટકાયતને અને વાયુસંબંધી રોગોને નષ્ટ કરે છે.

ચિત્રક, અતવસ, કાલી પાડ, નેપાલો, બીલી, વજ, ગુગળ, નસોતર, શાલિપર્ણી, રાક્ષા, ગઢી, ગરમાલો, ચવક, અજમા, કાકોલી, મેદા, મહામેદા, દેવદાર, જીવક, ઋષભક, સાટોડી, જંગલી તુલસી અથવા તલવળી, શતાવરી, હરેણુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, આસોંદ, મજીટ, કચૂરો, કુલિંજન અને કરમાણી, એઓનો કલ્ક નાખી ચોગણા દૂધમાં તૈલ પકાવવું. આ તૈલની અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી વાયુસંબંધી રોગો, ગૃધ્રસી, ચંજ, કુબ્જ, આઢ્યવાત, મૂત્રોદાવર્ત, વળનું અલ્પપણું અને અમ્મિનું અલ્પપણું તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

નાહાનું રોહિસખડ, ઇરડો, સાટોડી, રાક્ષા, અરઢૂસી, રોહિસખડ, દશમૂલ, જંગલી અડદના છોડ, મારંગી, વજ, દેવદાર, બઢદાણા, ગંગેટી, મોરવેલ, આસોંદ, હરંડે, ગઢો, સફેદ કાંટા-શેરીયો, શતાવરી, સૂંટ, કાકનાસા, (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી.) ફગવેલાનો કંદ, જવ, અડદ, અલસી, બોર અને કઢથી એઓના ચોગણા કાથમાં તથા ચોગણા દૂધમાં જીવનીય ગણનો પ્રતિવાપ નાખીને તૈલ પકાવવું અને તે તૈલનો અનુવાસન વસ્તિઓમાં ઉપયોગ કરવો. અનુવાસન વસ્તિના યોગોથી સેવવામાં આવેલું આ તૈલ જાંઘમાં, સાથળમાં, બરડાના ત્રિકમાં, પાસાંઓમાં, બાહુઓમાં

ખંભાઓમાં, ઓડમાં તથા માથામાં રહેલા વાયુ-સંબંધી રોગોને નષ્ટ કરે છે.

ચરખોડી, ચપાટ, મેદા, કાકોલી, ક્ષીરકા-કોલી, જીવક, ઋષભક, અતવસ, પીપ્પલ, કાક-નાસા, વજ, દેવદાર, રાસા, મીઠોલ, જેટીમધ, નસોતર, શતાવરી, ચંદન, કૌચાં, કચૂરો, કાક-ડાશીંગી, પૃશ્નિપર્ણી અને ઉપલસરી (કપૂરી) એઓનો કલ્ક નાખી આઠગણા દૂધમાં તૈલ તથા ઘી પકાવવાં અને તેની અનુવાસન વસ્તિ દેવી. આ અનુવાસન વસ્તિ વીર્યને તથા અગ્નિના વળને વધારે છે, શરી-રને પુષ્ટ કરે છે, વાયુને તથા પિત્તને હણે છે અને ગુલ્મને તથા મલમૂત્રની અટકાયતને તમામ ટાળે છે. આ તૈલઘૃતનો નસ્યમાં તથા પીવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ડોકની હાંસડીથી ઉપ-રના રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

જેટીમધ, વાળો, સીવળ, કડુ, રક્તકમળ, ચંદન, ઘડલાં, પદ્મકાષ્ઠ, મોથ, ઇંદ્રજવ, અતિવસ અને કાળો વાળો એઓનો કલ્ક નાખી આઠગણા દૂધમાં તૈલ અને તૈલના ચોથા ભાગ જેટલું ઘી ન્યમ્રોધાદિ ગણના કાથની સાથે પકાવવું. આનો વસ્તિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી દાહ, રક્તપ્રદર, વિસર્પ, વાતરક્ત, વિદ્રધિ, રક્ત-પિત્ત અને જ્વર इत्यादि પિત્તે કરેલા રોગો નષ્ટ થાય છે.

કમળનાલ, રક્તકમળ, કમળકંદ, બે જાતની ક-પૂરી, નાગકેસર અથવા બોલસરી, સૂઝડ, રતાંજલિ, કરીયાતું, કમળકાકડી, કસેરુકંદ, પટોલ, કડુ, ઝંટકંટો અથવા મજીઠ, મોથ, ખડસલીયો અને અરઙ્ગસી એઓનો કલ્ક નાખી તૃણપંચમૂલના કા-થમાં તથા વમળા દૂધમાં તૈલ પકાવીને તે તૈલનો અનુવાસન વસ્તિમાં, નસ્યમાં, અભ્યંગમાં તથા પીવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે તૈલ પિત્તે કરેલા ઘણા ઘણા રોગોને હણે છે.

ત્રિફળા, અતવસ, મોરવેલ, (ગુજરાતીમાં પ્ર-સિદ્ધ નથી.) નસોતર, ચિત્રક, અરઙ્ગસી, લીંબડો,

ગરમાળો, વજ, સસપર્ણ, હલ્દર, દારૂહલ્દર, ગળો, ઇંદ્રવારણી, પીપ્પલ, કઠ, સર્ષપ અને સૂંઠ એઓને સમભાગે લઈ તેઓનો કલ્ક કરી તે કલ્ક નાખી સુરસાદિ ગણના કાથમાં તૈલ પકાવીને તે તૈલનો પીવામાં, અભ્યંગમાં, કોગળામાં, નસ્યમાં અને વ-સ્તિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે તૈલ કફે કરેલા સ્થૂલતા, આલસ્ય તથા ચરજ इत्यादि રોગોને નષ્ટ કરે છે.

કાળીપાડ, અજમા, પીલૂડી, પીપ્પલ, ગજ-પીપ્પલ, સૂંઠ, નસોતર, અગરૂ, દારૂહલ્દર, મારંગી, ચવક, દેવદાર, મરી, ઇલ્લચી, ગળો, કડુ, ક-ચૂરો, પીપ્પલીમૂલ અને કાયફલ એઓનો કલ્ક નાખી વહ્નીપંચમૂલ તથા કંટકપંચમૂલ એ બે ગ-ળોના કાથમાં તલનું તૈલ અથવા ઇરડીયું તૈલ પકાવીને તેનો અનુવાસન વસ્તિઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી કફે કરેલા સઘળા રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

વાવડીંગ, વાળો, સૈંધવ, કચૂરો, કુર્લિંજન, ચિત્રક, કાયફલ, અતવસ, મારંગી, વજ, કઠ, દેવદાર, મેદા, મીઠોલ, જેટીમધ, વરધારો, નેતર, સૂંઠ, વીલી, અજમા, શતાવરી, ગળી, રાસા, કેલ, અરઙ્ગસી, ખડસલીયો, પીપ્પલ, નેપાળો, ચ-વક અને ગરમાળો એઓનો કલ્ક નાખી મુષ્ક-કાદિ ગણના કાથમાં તલનું તૈલ અથવા ઇરડીયું તૈલ પકાવીને તે તૈલનો અનુવાસન વસ્તિમાં ઉપ-યોગ કરવામાં આવે તો તે તૈલ વરલના દરદને, ઉદાવર્તોને, વાતરક્તને, ગુલ્મને, મલમૂત્રની અટ-કાયતને, કફસંબંધી રોગોને, પ્રમેહોને, શર્કરાને અને અરશોને તુરત નષ્ટ કરે છે.

૬ અશુદ્ધમપિ વાતેન કેવલેનાતિપીડિતમ્ ॥

અહોરાત્રસ્ય કાલેષુ સર્વેષ્વેવાનુવાસયેત્ ।

રૂક્ષસ્ય બહુવાતસ્ય દ્વૌ ત્રીનપ્યનુવાસનમ્ ॥

દત્વા સ્નિગ્ધતત્તું જ્ઞાત્વા તતઃ પશ્ચાન્નિરૂહયેત્ ।

અસ્નિગ્ધમપિ વાતેન કેવલેનાતિપીડિતમ્ ॥

स्नेहप्रगाढैर्मतिमाभिरूढैः समुपाचरेत् ।
अथ सम्यग्निरूढं तु वातादिष्वनुवासयेत् ॥
विल्वयष्ट्याह्वमदनफलतैलैर्यथाक्रमम् ।

अशुद्ध तथा अस्निग्ध माणसने पण
रोगनी स्थिति उपरथी बस्तिओ
देवानी अभ्यनुज्ञा.

६ अशुद्ध माणस पण जो धातुओना क्षयथी उत्पन्न थएला वायुथी अत्यंत पीडाएलो होय तो तेने अहोरात्रना सघळा समयोमां अनुवासनबस्ति देवी. रूक्ष माणस पण जो घणा वायुवाळो होय तो तेने बे त्रण अनुवासनबस्तिओ आपी स्निग्ध थएलो जाणीने पछी निरूहबस्ति देवी. अस्निग्ध माणस पण धातुओना क्षयथी उत्पन्न थएला वा-
युथी अत्यंत पीडाएलो होय तो तेने बुद्धिमान् वैद्ये घणा स्नेहवाळी निरूहबस्तिओ देवी. पछी निरूहबस्तिनो सम्यग्योग थएलो जाणवामां आवे त्यारे वायुने टाळवा माटे वीलांना तैलथी, पित्तने टाळवा माटे जेठीमधना तैलथी अने कफने टा-
ळवा माटे मीढोळना तैलथी अनुवासनबस्ति देवी.
७ रात्रौ बस्ति न दद्यात्तु दोषोत्क्लेशो हि रात्रिजः
स्नेहो वीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ।
अहि स्थानस्थिते दोषे वह्नौ चान्नरसान्विते ।
स्फुटस्त्रोतोमुखे देहे स्नेहौजः परिसर्पति ॥
पित्तेऽधिके कफे क्षीणे रूक्षे वातरुगादिते ।
नरे रात्रौ च दातव्यं काले चोष्णेऽनुवासनम् ॥
उष्णे पित्ताधिके वापि दिवा दाहादयो गदाः ।
सम्भवन्ति यतस्तस्मात्प्रदोषे योजयेद्विषक् ॥
शीते वसन्ते च दिवा ग्रीष्मे प्रावृद्धनात्यये ।
स्नेहो दिनान्ते पानोक्तान्दोषान्परिजिहीर्षता ॥
अहोरात्रेषु कालेषु सर्वेष्वेवानिलाधिकम् ।
तीव्रायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वानुवासयेत् ॥

अनुवासन बस्ति देवाना मुख्य समयो.

७ राते अनुवासनबस्ति देवी नहीं. कारण के राते दोषोनो उत्क्लेश थाय छे तेथी ते समये आ-
पवामां आवेलो प्रभाववाळो स्नेह आफराने, शरी-

रना भारेपणाने तथा ज्वरने उत्पन्न करे छे. दि-
वसे दोष पोताना ठेकाणापर रहेलो होय छे,
जठराम्नि अन्नना रसथी संयुक्त होय छे अने शरी-
रमां सघळां स्रोतोनां मुखो खुलां होय छे तेथी
स्नेहनो प्रभाव शरीरमां चोतरफ फेलाय छे माटे
दिवसे अनुवासन बस्ति देवी. परंतु पित्तनुं आ-
धिक्य होय, कफ क्षीण होय, शरीर रूक्ष होय,
वायुसंबंधी रोगनी पीडा होय अथवा उष्णकाल
होय तो प्रदोषकालमां अनुवासनबस्ति देवी.
उष्णकाल होय अथवा पित्तनुं आधिक्य होय तो
दिवसे अनुवासन बस्ति देवाथी दाह वगेरे रोगो
उत्पन्न थाय छे एटला माटे वैद्ये प्रदोषकालमां
अनुवासन बस्तिनी योजना करवी. शीतकाल
तथा वसंत एओमां दिवसे अनुवासन बस्ति देवी.
अने ग्रीष्म, वर्षा तथा शरद् एओमां प्रदोषकाले
(रातना पेहेला पोहोरमां) अनुवासन बस्ति देवी
के जेथी तरश, मूर्छा, उन्माद, भारेपणुं, अरुचि
के शूल ए कशुं उत्पन्न न थाय. वायुनी अधि-
कता होय अने वेदना तीव्र होय तो अहोरात्रना
सघळा समयोमां, जेने अन्न पची गयुं होय एवा
रोगीने जमाडीने अनुवासनबस्ति देवी.

८ न वाऽभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य स्नेह ऊर्ध्वमथोत्पतेत् ॥
सदानुवासयेच्चापि भोजयित्वाद्र्वापाणिनम् ।
ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात्स्नेहः प्रयोजितः ॥
न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
मदं मूर्छां च जनयेद्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥
रूक्षं भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णं च हापयेत् ।
युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
यूषक्षीररसैस्तस्माद्यथा व्याधिमवेक्ष्य वा ।
यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥

अनुवासन बस्ति देवाथी पेहेलां भो-

जन कराववानी जरूर अने केवुं

भोजन कराववुं ते.

८ आतुरने जमाड्या वगर कदी पण अनुवा-

સનવસ્તિ દેવી નહીં. કેમ કે શુદ્ધ થયેલો આતુર શૂન્ય કોઠાવાળો હોય તો તેના શરીરમાં દાખલ કરેલો સ્નેહ ઝંચો ચઢી જાય છે. જમાડ્યા પછી તેના હાથ ખીના હોય તે સમયે ઇટલે તુરતજ અનુવાસનવસ્તિ દેવી. કેમકે જેના ઉદરમાં સ્નાયુઓ અન્ન પાકવા લાગેલું હોય તે માણસને આપવામાં આવેલો સ્નેહ જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. અત્યંત સ્નિગ્ધ ભોજન કરાવીને પણ અનુવાસનવસ્તિ દેવી નહીં અને રૂક્ષ ભોજન કરાવીને પણ અનુવાસનવસ્તિ દેવી નહીં. કેમ કે એક વાર ભોજનમાં અને બીજી વાર વસ્તિમાં દેવામાં આવેલો અર્થાત્ વેવડો થયેલો સ્નેહ મદને તથા મૂર્છાને ઉત્પન્ન કરે છે અને જેને રૂક્ષ અન્નનું ભોજન કર્યું હોય તેને આપવામાં આવેલો અનુવાસન વસ્તિરૂપ સ્નેહ બઢની તથા વર્ણની હાનિ કરે છે. આ પ્રમાણે છે ઇટલા માટે આતુરને યથોચિત સ્નેહવાળું અન્ન જમાડીને અનુવાસનવસ્તિ દેવી. કફ હોય તો મગના રૂક્ષ યૂષની સાથે, પિત્ત હોય તો ગાયના દૂધની સાથે અને વાયુ હોય તો માંસના રસાની સાથે ભોજન કરાવીને અનુવાસનવસ્તિ દેવી અથવા વ્યાધિનું બઢ જોઈ તેમાં ઘટનું ભોજન કરાવીને અનુવાસન વસ્તિ દેવી પણ તે ભોજન ઇટલી માત્રાથી કરાવવું કે જે માત્રા હમેશના માદાવરા કરતાં એક ભાગથી, બે ભાગથી કે ત્રણ ભાગથી ન્યૂન હોય.

૧ અથાનુવાસ્યં સ્વભ્યક્તમુષ્ણામ્બુસ્વેદિતં શનૈઃ ।
ભોજયિત્વા યથાશાસ્ત્રં કૃતચક્રમણં તતઃ ॥

વિસર્જ્ય ચ શકુન્મૂત્રં યોજયેત્સ્નેહવસ્તિના ।
પ્રણિધાનવિધાનં તુ નિરુદ્ધે ચ પ્રવક્ષ્યતે ॥
તતઃ પ્રણિહિતે સ્નેહ ઉત્તાનો વાક્રુહતં ભવેત્ ।
પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈસ્તથા વીર્યં વિસર્પતિ ॥
તાડયેત્તલયોરેનં ત્રીન્ચત્ત્રીન્વારાશ્ચ શનૈઃ ।
સ્પિજોશ્ચૈનં તતઃ શય્યાં ત્રીન્વારાનુત્ક્ષિપેત્તતઃ ॥

एवं प्रणिहिते वस्तौ मन्दायासोऽथ मन्दाक्
स्वास्तीर्णे शयने काममासीताचारिके रतः ॥

૧ રોગીની કોળીઓને તથા ગોઠળોને પણ ત્રણ ત્રણ

અનુવાસનવસ્તિનું પૂર્વકર્મ તથા ઉત્તરકર્મસહિત વિધાન.

૧ જેને અનુવાસનવસ્તિ દેવાનો હોય તેને અભ્યંગ કરી ડાના જઝથી ધીરે ધીરે નવરાવી, શાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે જમાડી, ટેલાવી, જાહે ફરાવી, મૂતરાવી અને પવન છોડાવીને અનુવાસનવસ્તિ દેવી. અનુવાસન વસ્તિની નહીં આતુરની ગુદામાં દાખલ કરવાનું વિધાન આ અધ્યાય પછીના નિરૂપક્રમચિકિત્સિત નામના અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે વિધાન કેહેવામાં આવશે તે પ્રમાણેજ કરવું. અનુવાસનવસ્તિ દેવાયા પછી રોગીએ સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલા કાલસૂધી સઘડાં ગાત્રો લાંબાં કરીને ચત્તું સૂવું કે જેથી સ્નેહનો પ્રભાવ સઘડા શરીરમાં પસરી જાય. પછી વૈદ્યે આતુરના બન્ને હાથનાં તથા પગનાં તઢાંઓમાં ધીરે ધીરે ત્રણ ત્રણ વાર પોતાના હાથનાં તઢાં ઠોકવાં અને રોગીના કૂલાઓ ઉપર પણ ત્રણ ત્રણ વાર ઠોકવાં. પછી રોગીની શય્યાને ત્રણ વાર ઉચકાવવી. આ પ્રમાણે વિધાન થયા પછી આતુરે પરિશ્રમ નહીં કરતાં તથા જાણું ભાષણ પણ નહીં કરતાં સારી રીતે બીછાવેલા શયનમાં પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે સૂવું અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો.

૧૦ સ તુ સૈન્ધવચૂર્ણેન શતાહેન ચ યોજિતઃ ।
દેયઃ સુખોષ્ણશ્ચ તથા નિરેતિ સહસા સુખમ્ ॥

અનુવાસનવસ્તિના સ્નેહમાં સૈન્ધવા-

દિકની યોજના.

૧૦ અનુવાસનવસ્તિમાં જે પક્કસ્નેહ દેવાનો હોય તેમાં સૈન્ધવના અને સુવાના ચૂર્ણની યોજના કરી તે સ્નેહને જરા ગરમ કરીને દેવો. આમ કરવાથી એ સ્નેહ જરા પણ પીડા નહીં કરતાં તુરત પાછો નીકળે છે.

૧૧ યસ્યાનુવાસનો દત્તઃ સકૃદન્વક્ષમાવ્રજેત્ ।
અત્યૌષ્ણ્યાદતિતૈદ્દૃષ્ટ્યાદ્વા વાયુના વા પ્રપીડિતઃ

વાર પછાડવાં એવો વૃદ્ધ વૈદ્યોનો સંપ્રદાય છે.

सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा समेषजः ।
तस्यान्योऽल्पतरो देयो नहि क्षिप्त्यतिष्ठति ॥

स्नेह वायुसहित झाझो के औषधसहित
एकदम पाछो नीकळे तो बीजी वार
थोडीक अनुवासनबस्ति देवी.

११ जे रोगीने देवामां आवेलो स्नेह अत्यंत उ-
ष्णपणाने लीधे, अत्यंत तीक्ष्णपणाने लीधे के वायुना
दबाणने लीधे केवल वायुसहित के झाझो एकदम
पाछो नीकळे अथवा भारेपणाने लीधे सैधवादिक
औषधसहित एकदम पाछो नीकळे ते रोगीने
बीजी अत्यंत थोडी अनुवासनबस्ति देवी. केम के
स्नेह अंदर न रहे तो रोगी स्निग्ध थतो नथी.

१२ विष्टब्धानिलविण्मूत्रस्नेहो हीनोऽनुवासनः
दाहक्लमप्रवाहान्तकरश्चात्यनुवासनः ॥

अनुवासनबस्तिना हीनयोगनां तथा
अतियोगनां लक्षणो.

१२ अधोवायु, विष्टा, मूत्र अने स्नेह एओनी
अटकायत थई जाय तो जाणवुं के अनुवासन-
बस्तिनो हीनयोग थयो छे. जो दाह, क्लम,
(शरीरस्थानना चोथा अध्यायनो २३ मो विषय
जुवो.) प्रवाहिका अने पीडा थाय तो जाणवुं के
अनुवासनबस्तिनो अतियोग थयो छे.

१३ सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
औषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥

अनुवासनबस्तिना सम्यग्योगनुं लक्षण.

१३ जो बलतराने के चोसने उत्पन्न नहीं
करतां स्नेह अंदर रही अधोवायुनी साथे अने
विष्टानी साथे तुरत पाछो नीकळे तो जाणवुं के
अनुवासनबस्तिनो सम्यग्योग थयो छे..

१४ जीर्णाभ्रमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥
प्रातरुष्णोदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ।
तेनास्य दीप्यते वह्निर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ।

स्नेह पाछो नीकळ्या पछी करवाना
उपचारा.

१४ स्नेह गुदामांथी पाछो नीकळ्या पछी अने
खाधेलुं अन्न पची गया पछी जो आतुर प्रदीप्त
अग्निवालो होय तो तेने सायंकाले हलकुं अन्न
तेनी इच्छाप्रमाणे जमवा आपवुं. ए माणस
मंद अग्निवालो होय तो तेने प्रभाते धाणाथी तथा
सूतथी पकावेलुं ऊनुं पाणी देवुं. आम करवाथी
तेनो अग्नि प्रदीप्त थाय छे अने जमवानी इच्छा
थाय छे.

१५ स्नेहबस्तिक्रमेण्वेवं विधिमाहुर्मनीषिणः ।
अनेन विधिना पङ् वा सप्त वाष्टौ नवैव वा ॥
विधेया वस्त्यस्तेषामन्तरा तु निरूहणम् ।
दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्द्विस्तिवङ्क्षणौ ॥
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ।
जनययेद्द्वलवर्णौ च तृतीयस्तु प्रयोजितः ॥
रसं चतुर्थो रक्तं तु पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ।
षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ॥
अष्टमो नवमश्चास्थि मज्जानं च यथाक्रमम् ।
एवं शुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत् ॥
अष्टादशाष्टादशकान्वस्तीनां यो निषेवते ।
यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥
स कुंजरबलोऽश्वस्य जवैस्तुल्योऽमरप्रभः ।
वीतपाप्मा श्रुतिधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥

अनुवासनबस्तिओ अनेकवार
देवाथी लाभो.

१५ आ अनुवासनबस्तिना क्रमोमां उपर प्र-
माणे विद्वान् वैद्योऽपि जे विधि कह्यो छे ते विधिप्रमाणे
छ, सात, आठ अथवा नव बस्तिओ देवी पण ते
अनुवासनबस्तिओ नित्य नहीं आपतां वचमां व-
चमां निरूहबस्ति देवी. पेहेली वारनी अनुवासन-
बस्तिथी मूत्राशय तथा नाथळोनां मूळो स्निग्ध
थाय छे. बीजी वारनी अनुवासनबस्तिथी मस्त-
कमां रहेलो वायु शांत थई जाय छे. बीजी वा-

રની અનુવાસનવસ્તિથી બઠ અને વર્ણ ઉત્તમ પ્રાપ્ત થાય છે. ચોથી વારની અનુવાસનવસ્તિથી રસ સ્નિગ્ધ થાય છે. પાંચમી વારની અનુવાસનવસ્તિથી રુધિર સ્નિગ્ધ થાય છે. છઠ્ઠી વારની અનુવાસનવસ્તિથી માંસ સ્નિગ્ધ થાય છે. સાતમી વારની અનુવાસનવસ્તિથી મેદ સ્નિગ્ધ થાય છે. આઠમી વારની અનુવાસનવસ્તિથી અસ્થિ સ્નિગ્ધ થાય છે અને નવમી વારની અનુવાસનવસ્તિથી મજ્જા સ્નિગ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અઢાર અનુવાસનવસ્તિઓ લેવામાં આવે તો તેથી વીર્યમાં રહેલા દોષો પણ સારી પેઠે નષ્ટ થઈ જાય છે. જે પુરુષ ઉપર કહેલા વિધાન પ્રમાણે યોગ્ય નિયમો પાળીને ત્રણસો ચોવીસ વસ્તિઓનું સેવન કરે તે માણસ હાથીના જેવા બઠવાળો, ઘોડાના જેવા વેગવાળો, દેવના જેવી કાંતિવાળો, નિષ્પાપ, ગ્રંથાદિકને એક વાર સાંભળવાથી જ મનમાં ધરી શકે એવો અને હજાર વર્ષનાં આયુષ્યવાળો થાય છે.

૧૬ સ્નેહવસ્તિ નિરૂહં વા નૈકમેવાતિશીલયેત્ ।
સ્નેહાદગ્નિવધોત્કેશૌ નિરૂહાત્પવનાદ્ઘ્રયમ્ ॥
તસ્માન્નિરૂહોઽનુવાસ્યો નિરૂહશ્ચાનુવાસિતઃ ।
નૈવ પિત્તકફોત્કેશૌ સ્યાતાં ન પવનાદ્ઘ્રયમ્ ॥
રૂક્ષાય બહુવાતાય સ્નેહવસ્તિ દિને દિને ।
દ્વાદ્વૈઘસત્તોઽન્યેષામંગ્યાબાધમયાઙ્ગ્યહાત્ ॥
સ્નેહોઽલ્પમાત્રો રૂક્ષાણાં સર્વકાલમનત્યયઃ ।
તથા નિરૂહઃ સ્નિગ્ધાનાં સ્વલ્પમાત્રઃ પ્રશસ્યતે ॥

એકલી અનુવાસનવસ્તિનુંજ તથા એકલી નિરૂહવસ્તિનુંજ સેવન કરવાનો નિષેધ તથા વિધિ.

૧૬ એકલી અનુવાસનવસ્તિનુંજ કે એકલી નિરૂહવસ્તિનુંજ અતિસેવન કરવું નહીં. એકલી અનુવાસનવસ્તિનુંજ અતિસેવન કરવાથી અગ્નિનો નાશ થાય છે તથા દોષનો ઉત્કેશ થાય છે અને એકલી નિરૂહવસ્તિનુંજ અતિસેવન કરવાથી વાયુનો ભય થાય છે. આ કારણને લીધે નિરૂહવસ્તિ

દીધા પછી અનુવાસનવસ્તિ દેવી અને અનુવાસનવસ્તિ દીધા પછી નિરૂહવસ્તિ દેવી. આમ કરવાથી પિત્તનો તથા કફનો ઉત્કેશ થતો નથી અને વાયુનો પ્રકોપ પણ થતો નથી. જે માણસ રૂક્ષ અને ઘણા વાયુવાળો હોય તેને વૈદ્યે દિવસે દિવસે અનુવાસનવસ્તિ દેવી અને તે શિવાય બીજાં માણસોને અગ્નિની મંદતા થઈ જવાના ભયને લીધે ત્રણ ત્રણ દિવસે અનુવાસનવસ્તિ દેવી. રૂક્ષ માણસોને સર્વદા થોડી માત્રાવાળા સ્નેહની અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો કશી હરકત નહીં કરતાં ગુણકારી થાય છે અને સ્નિગ્ધ માણસોને સર્વદા અલ્પ માત્રાવાળી નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો કશી હરકત નહીં કરતાં ગુણકારી થાય છે.

૧૭ અત ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहवस्तिजाः
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्वन्त्युपद्रवान्स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।
जुम्भा वातरुजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृष्णा ज्वरः स्वेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं छर्दिरुच्छ्वासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्ति निधापयेत् ।
यथास्वं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥
अत्याशितेऽन्नाभिभवत्स्नेहो नैति यदा तदा ।
गुरुरामाशयः शूलं वायोश्चाप्रतिसञ्चरः ।
हृत्पीडा मुखवैरस्यं श्वासो मूर्छा भ्रमोऽरुचिः ।
तत्रापतर्पणस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्माने श्वासः शूलं च जायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरૂહणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धं चाप्यनुवासनम् ।
शुद्धस्य दूरानुसृते સ્નેહે સ્નેહસ્ય दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥

સ્નેહગન્ધિ મુખં તત્ર કાસશ્વાસાવરોચકઃ ।
 અતિપીડિતવત્તત્ર વિધિરાસ્થાપનં તથા ॥
 અસ્વિન્નસ્યાવિશુદ્ધસ્ય સ્નેહોઽલ્પઃ સમ્પ્રયોજિતઃ
 શીતો મૃદુશ્ચ નાભ્યેતિ તતો મન્દં પ્રવાહ્યેત્ ।
 વિબન્ધગૌરવાધ્માનશૂલાઃ પક્વાશયં પ્રતિ ॥
 તત્રાસ્થાપનમેવાશુ પ્રયોજ્યં સાનુવાસનમ્ ।
 અલ્પં ભુક્તવતોઽલ્પો હિ સ્નેહો મન્દગુણસ્તથા ॥
 દત્તો નૈતિ ક્લમોત્કેશૌ ભૃશં વાઽરતિમાવહેત્ ।
 તત્રૈવાસ્થાપનં કાર્યં શોધનીયેન વસ્તિના ॥
 અન્વાસનં ચ સ્નેહેન શોધનીયેન શસ્યતે ।
 અહોરાત્રાદપિ સ્નેહઃ પ્રત્યાગચ્છન્ન દુષ્યતિ ॥
 કુર્યાદ્વસ્તિગુણાંશ્ચાપિ જીર્ણસ્ત્વલ્પગુણો ભવેત્ ।
 યસ્ય નોષદ્રવં કુર્યાત્સ્નેહવસ્તિરનિઃસૃતઃ ॥
 સર્વોઽલ્પો વાઽઽવૃતો રૌશ્યાદુપેક્ષ્યઃ સ વિજાનતા
 અનાયાન્તં ત્વહોરાત્રાત્સ્નેહં સંશોધનૈર્જયેત્ ॥
 સ્નેહવસ્તાવનાયાતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ।
 શ્ત્યુક્તા વ્યાપદઃ સર્વાઃ સલક્ષણચિકિત્સિતાઃ ॥

સ્નેહવસ્તિની (અનુવાસનવસ્તિની)

આઠ વ્યાપત્તિઓનાં લક્ષણો

તથા ચિકિત્સાઓ.

૧૭ હવે સ્નેહવસ્તિથી ઉત્પન્ન થતી વ્યાપત્તિ-ઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું. જ્યારે વાયુ આદિ દોષો કોઠામાં વઢવાનુ હોય ત્યારે તે દોષો અલ્પ શક્તિવાળા સ્નેહનો પરાભવ કરી ના-ખીને જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સ્નેહ ગુદામાંથી પાછો નીકળતો નથી.

જો સ્નેહ વાયુથી પરાભવ પામ્યો હોય તો મોહોડું તૂરું થઈ જાય છે, વગાસાં આવ્યા કરે છે, અનેક પ્રકારની વાયુસંબંધી વેદનાઓ થાય છે, કંપ થાય છે અને વિપમજ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ જાય તો વાતહર દ્રવ્યોના તથા સંશોધન દ્રવ્યોના કાથાદિકની નિરૂહવસ્તિ દેવી અને જે જે ચિકિત્સાઓ વાયુને શાંત કરનારી છે તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી.

જો સ્નેહ પિત્તથી પરાભવ પામ્યો હોય તો મોહોડું તીવ્રું થઈ જાય છે, દાહ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, જ્વર આવે છે, પસીનો આવ્યા કરે છે અને નેત્રો, મૂત્ર તથા અંગો પીઠાં થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થઈ જાય તો પિત્તહર દ્રવ્યોના તથા સંશોધન દ્રવ્યોના કાથાદિકની નિરૂહવસ્તિ દેવી અને જે જે ચિકિત્સાઓ પિત્તને શાંત કરનારી છે તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી.

જો સ્નેહ કફથી પરાભવ પામ્યો હોય તો મોહોડામાંથી કફનો સ્વાવ થાય છે, મોહોડું મધુર થઈ જાય છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, ઉલટી થાય છે, શ્વાસ ઝૂંચો ચાલે છે, શીતજ્વર આવે છે અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ જાય તો કફહર દ્રવ્યોના તથા સંશોધન દ્રવ્યોના કાથાદિકની નિરૂહવસ્તિ દેવી અને જે જે ચિકિત્સાઓ કફને શાંત કરનારી છે તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી.

જ્યારે સ્નેહ અત્યંત જમવામાં આવેલા અન્નથી પરાભવ પામવાને લીધે પાછો આવે નહીં ત્યારે આમાશય ભારે થઈ જાય છે, શૂઠ નીકળે છે, કોઠામાં વાયુનો સંચાર થતો નથી, હૃદયમાં પીડા થાય છે, મોહોડું વિરસ થઈ જાય છે, શ્વાસ થાય છે, મૂર્છા આવે છે, ભ્રમ થાય છે અને અરુચિ થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ જાય તો લંઘન કરાવવું અને લંઘનને અંતે દીપન (અગ્નિને દીપ્ત કરનારી) ચિકિત્સા કરવી.

જ્યારે અશુદ્ધ માણસને સ્નેહ મળતી સાથે મિશ્રિત થઈ જવાને લીધે પાછો આવે નહીં ત્યારે અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, પેટ ચડી આવે છે, શ્વાસ થાય છે, શૂઠ નીકળે છે અને પક્વાશય ભારે થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થઈ જાય તો અત્યંત તીક્ષ્ણ ઔષધોના કાથાદિકની નિરૂહવસ્તિ દેવી અને અત્યંત તીક્ષ્ણ ઔષધોથી પકાવેલા સ્નેહની અનુવાસનવસ્તિ પણ દેવી.

શુદ્ધ થઈ જાય માણસને આપવામાં આવેલો સ્નેહ

અત્યંત દૂર સુધી પેસી જાય તો સર્વ ગાનોનાં સ્નેહ નજરે પડે છે, સઘળી ઇન્દ્રિયોમાં ઉપલેપ (મઠની વૃદ્ધિ) થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોહોહું સ્નેહના ગંધવાલું થઈ જાય છે અને खांसी, શ્વાસ તથા અરોચક થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો અતિપીડિતની ચિકિત્સાઓમાંથી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી (ગયા અધ્યાયનો ૬ મો વિષય જુવો) અને નિરૂહવસ્તિ દેવી.

જેને સ્વેદન સંસ્કાર ન અપાયો હોય એવા અશુદ્ધ માણસને આપવામાં આવેલો અલ્પ, શીતલ કે કોમલ સ્નેહ પાછો આવતો નથી અને એમ થવાથી એ માણસ સ્વરચૂને માટે થોડુંથોડું જોર કન્યા કરે છે અને તેના પક્ષાશ-યમાં મલબંધ, ભારેપણું, આફરો તથા શૂઠા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તુરત નિરૂહવસ્તિ દેવી અને અનુવાસનવસ્તિ પણ દેવી.

અત્યંત થોડું જમેલા માણસને અલ્પ કે મંદગુણવાળો સ્નેહ આપવામાં આવ્યો હોય તો તે સ્નેહ પાછો નહીં આવતાં ક્રમને તથા ઉત્કેશને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા અત્યંત અર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો શોધનીય નિરૂહવસ્તિ દેવી અને શોધનીય સ્નેહથીજ અનુવાસનવસ્તિ દેવી.

અનુવાસનવસ્તિથી આપવામાં આવેલો સ્નેહ એક અહોરાત્ર સૂધીમાં પણ પાછો આવે તો તે સ્નેહ વ્યાપત્તિને ઉત્પન્ન કરતો નથી પણ વસ્તિથી થતા લાભો આપે છે અને જો અલ્પગુણવાળો હોય તો જઠરાગ્નિમાં હોમાઈજ જાય છે. જેને અનુવાસન વસ્તિથી આપવામાં આવેલો સ્નેહ શરીરના રૂક્ષણાને લીધે ઘેરાઈ જઈને એક અહોરાત્ર સૂધીમાં કશો ઉપદ્રવ નહીં કરતાં સઘળો કે થોડોક પાછો નીકળે નહીં તેની પ્રવીણ વૈદ્યે ઉપેક્ષાજ કરવી. પરંતુ એક અહોરાત્ર વીતી ગયા પછી પણ પાછો ન નીકળે અને ઉપદ્રવ કરે તો

તેને સંશોધન કરનારી નિરૂહવસ્તિઓથીજ પાછો કાઢાડવો પણ તેને કાઢાડવા માટે ફરીવાર અનુવાસનવસ્તિ દેવી નહીં.

સ્નેહવસ્તિની સઘળી વ્યાપત્તિઓનું લક્ષણોસહિત અને ચિકિત્સાઓસહિત આ નિરૂપણ સંપૂર્ણ થયું.

૧૮ વસ્તેરુત્તરસંજ્ઞસ્ય વિધિં વક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ।
ચતુર્દશાઙ્ગુલં નેત્રમાતુરાઙ્ગુલસંમિતમ્
માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રં છિદ્રં સર્ષપનિર્ગમમ્ ।
મેદાયામસમં કેચિદિચ્છન્તિ સ્વલુ તદ્વિદઃ ॥

સ્નેહપ્રમાણં પરમં કુશ્વશ્ચાત્ર પ્રકીર્તિતઃ ।
પચ્ચવિંશાદધો માત્રાં વિદધ્યાદ્બુદ્ધિકલ્પિતામ્
નિવિષ્ટકર્ણિકં મધ્યે નારીણાં ચતુરઙ્ગુલે ॥
મૂત્રસ્રોતઃપરીણાહં મુદ્રવાહિ દશાઙ્ગુલમ્ ।
તાસામપત્યમાર્ગે તુ નિદધ્યાચ્ચતુરઙ્ગુલમ્ ॥
ઘ્રઙ્ગુલં મૂત્રમાર્ગે તુ કન્યાનાં ત્વેકમઙ્ગુલમ્ ।
સ્નેહસ્ય પ્રસૃતં ચાત્ર સ્વાઙ્ગુલીમૂલસંમિતમ્ ॥
દેયં પ્રમાણં પરમમર્વાગ્બુદ્ધિવિકલ્પિતમ્ ॥

ઉત્તરવસ્તિ (લિંગમાં કે યોનિમાં આપવાની વસ્તિ)ના વિષયમાં નઢીનું

તથા સ્નેહનું પ્રમાણ.

૧૮ હવે ઉત્તરવસ્તિનો વિધિ કહું છું. ,ઉત્તરવસ્તિ પુરુષને દેવી હોય તો તેની નઢી આનુરનાં ચૌદ આંગળ જેટલી લાંબી, માલતીના ફૂલના દીડીયાના જેવા અગ્રવાળી અને અંદરથી સર્ષપ નીકળી જાય એવડા છિદ્રવાળી કરવી. કેટલાએક આચાર્યોં કેહે છે ‘લિંગની લંબાઈ જેટલી લાંબી કરવી.’ એ નઢીના મધ્યમાં ઢોડી કરવી કે જેથી છ આંગળથી વધારે અંદર પેસે નહીં. જો સ્નેહિક ઉત્તરવસ્તિ દેવાની હોય તો તેમાં વધારેમાં વધારે ચાર તોલાંભાર સ્નેહની માત્રા કરવી. પચીશ વર્ષથી નીચેની ઉમરવાળાને માટે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રાની કલ્પના કરવી.

ઉત્તરવસ્તિ સ્ત્રીને દેવી હોય તો તેની નઢી દશ આંગળ લાંબી, ઉપર ચાર આંગળ જેટલા પ્રદેશના કેહેવાય છે.

મધ્યમાં રાખેલી ડોડીવાળી, મૂત્રના માર્ગના જેટલી જાડાઈવાળી અને અંદરથી મગનો ઢાળો નીકળી જાય એવડા છિદ્રવાળી કરવી. સ્ત્રીઓના છોકરું નીકળવાના માર્ગમાં નળી નાખવી હોય તો ચાર આંગળ ઝૂંડી નાખવી અને મૂત્રના માર્ગમાં નાખવી હોય તો બે આંગળ ઝૂંડી નાખવી. કન્યાઓને ઉત્તરવસ્તિ દેવી હોય તો નળી એક આંગળ ઝૂંડી નાખવી. જો સ્નેહિક ઉત્તરવસ્તિ દેવાની હોય તો વધારેમાં વધારે પોતાની આંગળીઓનાં મૂળોને સ્નેહ અડે એવી એક પસલી જેટલી સ્નેહની માત્રા કરવી. અવસ્થાદિકના અનુસાર પ્રમાણે યૌથી ઓછી માત્રા કરવી યોગ્ય જણાય તો પછી પોતાની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે કરવી.

૧૯ ઔરભ્રઃ શૌકરો વાપિ વસ્તિરાજશ્ચ પૂજિતઃ
તદલાભે પ્રયુક્ત ગલચર્મ તુ પક્ષિણામ્ ॥
અસ્યાલાભે દત્તેઃ પાદો મૃદુ ચર્મ તતોપિ વા ।

ઉત્તરવસ્તિના મૂત્રાશયની કોથળી.

૧૯ ઉત્તરવસ્તિમાં મૂત્રાશય ઘેંટાનો, સૂવરનો કે બકરાનો હોય તો તે ઉત્તમ ગણાય છે. મૂત્રાશય ન મળે તો તેને બદલે પક્ષીઓના ગળાના ચામડાની યોજના કરવી. એ પળ ન મળે તો પછી પંખાલના ભાગની કે તેથી પળ કોમલ ચામડાની યોજના કરવી.

૨૦ અથાતુરમુપક્ષિગ્ધં સુસ્વિન્નં પ્રથિતાશયમ્ ॥
યવાગૂં સમૃતક્ષીરાં પીતવન્તં યથાવલમ્ ।
નિષણ્ણમાજાનુસમે પીઠે સ્થાનાશ્રયે સમે ॥
સ્વભ્યક્તવસ્તિમૂર્દ્ધાનં તૈલેનોષ્ણેન માનવમ્ ।
તતઃ સમં સ્થાપયિત્વા નાલમસ્ય પ્રહર્ષિતમ્ ॥
પૂર્વે શલાકયાન્વિષ્ય તતો નેત્રમનન્તરમ્ ।
શનૈઃ શનૈર્ઘૃતાભ્યક્તં નિદધ્યાદ્ઙ્જુલાનિ ષટ્ ॥
તતોઽવપીડયેદ્વસ્તિ શનૈર્નેત્રં ચ નિર્હરેત્
તતઃ પ્રત્યાગતસ્નેહમપરાહ્ને વિચક્ષણઃ ॥

૧ ત્રણ ડોડીઓમાં બે ડોડીઓ વસ્તિ બાંધવાના કામમાં અને એક ડોડી નળીના વધારે પ્રવેશને રોકવાના

ભોજયેત્પયસા માત્રાં યૂષેનાથ રસેન વા ।
અનેન વિધિના દદ્યાદ્વર્સ્તીર્ણીશ્ચતુરોઽપિ વા ॥
ઊર્ધ્વજાન્વૈ સ્ત્રિયૈ દદ્યાદુત્તાનાયૈ વિચક્ષણઃ ।
કન્યેતરસ્યૈ કન્યાયૈ દદ્યાત્સુમૃદુ પીડિતમ્ ॥
ત્રિકર્ણિકેન નેત્રેણ દદ્યાદ્યોનિમુખં પ્રતિ ।
ગર્ભાશયવિશુદ્ધ્યર્થે સ્નેહેન દ્વિગુણેન તુ ॥

ઉત્તરવસ્તિનું પૂર્વકર્મ તથા ઉત્તરકર્મ-
સહિત વિધાન.

૨૦ જેને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપવામાં આવ્યા હોય એવા રોગીને તેનું મન મોટું રાખવી, તેની શારીરશક્તિ પ્રમાણે ધી તથા દૂધસહિત યવાગૂ પાઈ, ગોઠળ જેવડા ઝૂંચા અને ગાદી વગેરે આશ્રયવાળા સપાટ આસનપર બેસાડી તેના ઉપસ્થ ઉપરની પાટલીપર ગરમ તૈલનો સારી પેટે અભ્યંગ કરી, ઉપસ્થ ઝૂંટે ત્યારે તેમાં પ્રથમ સળી નાખી, સળીવતે માર્ગને શુદ્ધ કરીને પછી ધીથી ધીરે ધીરે ધીરે છ આંગળ-સૂધી ઝૂંડી નાખવી. નળી નાખ્યા પછી વસ્તિને દબાવવો અને પછી ધીરેકથી નળી કાઢાડી લેવી. સ્નેહ પાછો નીકળે તે પછી વિચક્ષણ વૈદ્યે અપરાહ્ણ સમયમાં તે રોગીને દોષના અનુસારપ્રમાણે દૂધથી, યૂષથી કે માંસના રસથી યોગ્ય માત્રાવાળું ભોજન કરાવવું. આવી રીતેજ ત્રણ અથવા ચાર ઉત્તર વસ્તિઓ દેવી.

સ્ત્રીને ઉત્તરવસ્તિ દેવાની હોય તો તેને પળ ઉપર પ્રમાણે સ્નેહનથી માંડીને ભોજનપર્યંત ક્રિયા કરી, ગોઠળ ઝૂંચા રાખવી, ચત્તી સુવડાવીને યોનિમાં વસ્તિ દેવી. કન્યાને ઉત્તરવસ્તિ દેવી હોય તો વસ્તિને બહુજ કોમળ રીતે દબાવીને દેવી. ઉત્તરવસ્તિ ત્રણ ડોડીવાળી નળીથી યોનિના મુખમાં દેવી. સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરવો હોય તો છોકરું આવવાના માર્ગમાં બમણા સ્નેહથી વસ્તિ દેવી.

કામમાં ઉપયોગી થાય છે.

૨૧ અપ્રત્યાગચ્છતિ મિષગ્બસ્તાવુત્તરસંક્ષિતે ॥
 મૂયો વસ્તિ નિદધ્યાત્તુ સંયુક્તં શોધનૈર્ગૈઃ ।
 ગુદે વાસ્તિ નિદધ્યાદ્વા શોધનદ્રવ્યસંભૃતામ્ ॥
 પ્રવેશયેદ્વા મતિમાન્બસ્તિદ્વારમથૈષણીમ્ ।
 પીડયેદ્વાપ્યધો નાભેર્થલેનોત્તરમુષ્ટિના ॥
 આરગ્વધસ્ય પત્રેષુ નિર્ગુણ્ઘ્યાઃ સ્વરસેષુ ચ ।
 કુર્યાદ્ગોમૂત્રપિષ્ટેષુ વર્તીર્વાપિ સસૈન્ધવાઃ ॥
 મુદ્ગૈલાસર્ષપસમાઃ પ્રવિભજ્ય વયાંસિ તુ ।
 વસ્તેરાગમનાર્થાય તા નિદધ્યાચ્છલાકયા ॥
 આગારધૂમવૃહતીપિપ્પલીફલસૈન્ધવૈઃ ।
 કૃતા વા શુક્તગોમૂત્રસુરાપિષ્ટૈઃ સનાગરૈઃ ॥

ઉત્તરવસ્તિ પાછી ન આવે તો તેની
 ચિકિત્સા.

૨૧ આપવામાં આવેલી ઉત્તરવસ્તિ પાછી ન નીકળે તો વૈદ્યે શોધનગળોથી સંયુક્ત કરેલી વસ્તિ ફરીવાર દેવી અથવા શોધન દ્રવ્યોથી સંયુક્ત કરેલી સૂતરની વાટ ગુદામાં નાખવી અથવા મૂત્રાશયના દ્વારમાં સઢી નાખવી અથવા નાભિથી નીચેના ભાગને ઉપર મૂઠીવતે જોરથી દબાવવો અથવા ગરમાઢાનાં પાનડાંઓને નગડના સ્વરસમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી સૈન્ધવથી સંયુક્ત કરી તેની, અવસ્થાના અનુસાર પ્રમાણે મગ જેવડી, ઇઢ્ઢી જેવડી કે સર્ષપ જેવડી ગોઢીઓ બનાવી સઢીવતે તે ગોઢીઓને મૂત્રના માર્ગમાં અંદર નાખવી અથવા ઘરના ધુમાડાની ધૂંસ, ભોરીંગળી, પીપઢ, મીઢોઢ, સૈન્ધવ અને સૂંઢ ઇઓને શુક્તથી, ગોમૂત્રથી તથા સુરાથી વાટી તેઓની ગોઢીઓ વાઢી તે ગોઢીઓને સઢીવતે અંદર નાખવી કે જેથી વસ્તિ પાછી નીકઢશે. (છોકરૂં આવવાના માર્ગમાં તો ચાર આંગઢ જાડી વાટ નાખવી.)

૨૨ અનુવાસનસિદ્ધિં ચ વીક્ષ્ય કર્મ પ્રયોજયેત્ ।
 શર્કરામધુમિશ્રેણ શીતેન મધુકામ્બુના ॥
 દહ્યમાને તદા વસ્તૌ દધ્યાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ ।
 ક્ષીરવૃક્ષકષાયેણ પયસા શીતલેન ચ ॥

૧ સો ગુરુ અશ્વરોનું ઉચ્ચારણ થાય બેટલા વચ્ચે.

ઉત્તરવસ્તિમાં અનુવાસનવસ્તિની
 પેટેજ કેટલુંક ઉત્તરકર્મ અને
 દાહની ચિકિત્સા.

૨૨ અનુવાસનવસ્તિની સિદ્ધિને માટે આતુરના કૂલાપર હાથનાં તઢાંઓથી ત્રણ ત્રણ વાર તાડન કરવા વગેરે જે કર્મ આ અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહ્યું છે તે કર્મ ઉત્તરવસ્તિની સિદ્ધિને માટે પળ કરવું.

જો ઉત્તરવસ્તિ દીધા પછી દાહ થતો હોય તો જેઢીમધના શીતલ સ્વરસને સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને તેથી, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના થંડા કાથથી અને થંડા દૂધથી નૈરૂદ્ધિક ઉત્તરવસ્તિ દેવી.

૨૩ શુક્રં દુષ્ટં શોણિતં ચાક્ષ્ણનાં
 પુષ્પોદ્રેકં તસ્ય નાશં ચ કષ્ટમ્ ।

મૂત્રાઘાતાન્મૂત્રદોષાન્પ્રવૃદ્ધા-

ન્યોનિવ્યાધિં સંસ્થિતિં ચાપરાયાઃ ॥

શુક્રોત્સેકં શર્કરામશ્મરીં ચ

શૂલં વસ્તૌ વઙ્કક્ષણે મેહને ચ ।

ઘોરાનન્યાન્બસ્તિજાંશ્વાપિ રોગાન્

હિત્વા મેહાનુત્તરો હન્તિ વસ્તિઃ ॥

ઉત્તરવસ્તિના ગુણો.

૨૩ ઉત્તરવસ્તિ પુરુષોના દુષ્ટ થઇલા વીર્યને, સ્ત્રીના દુષ્ટ થઇલા રજને, રજના વધારાને, રજના કષ્ટકારી નાશને, મૂત્રાઘાતોને, વૃદ્ધિ પામેલા મૂત્ર-દોષોને, યોનિના વ્યાધિને, ઓઢ પડવાની અટકા-યતને, વીર્યના વ્યાધિને, શર્કરાને, પથરીને, મૂત્રા-શયના શૂઢને, સાથઢોના શૂઢને, ઉપસ્થના શૂઢને અને મૂત્રાશયમાં ઉત્પન્ન થઇલા બીજા પળ મયંકર રોગોને નષ્ટ કરે છે. ઉત્તરવસ્તિ પ્રમેહવાઢાઓને માટે હિતકારી નથી.

૨૪ સમ્યગ્દત્તસ્ય લિઙ્ગાનિ વ્યાપદઃ ક્રમ ઇવ ચ ।
 વસ્તેરુત્તરસંજ્ઞસ્ય સમાનં સ્નેહવસ્તિના ॥

સૂધીમાં પાછી ન નીકળે તો.

ઉત્તરવસ્તિના સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો,
વ્યાપ્તિઓ અને તે વ્યાપ્તિ-
ઓની ચિકિત્સા.

૨૪ ઉત્તરવસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો
અનુવાસનવસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો પ્ર-
માણેજ સમજી લેવાં. (આ અધ્યાયનો ૧૩ મો
વિષય જુઓ.) ઉત્તરવસ્તિની વ્યાપ્તિઓ પણ અનુ-
વાસનવસ્તિની વ્યાપ્તિઓ જેવીજ થાય છે માટે
તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ અનુવાસનવસ્તિની વ્યા-
પ્તિઓની ચિકિત્સાઓ પ્રમાણેજ કરવી. (આ
અધ્યાયનો ૧૭ મો વિષય જુઓ.)

અધ્યાય ૩૮ મો.

૧ અથાતો નિરૂહક્રમચિકિત્સિતં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'નિરૂહક્રમ-
ચિકિત્સિતં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અથાનુવાસિતમાસ્થાપયેત્સ્વભ્યક્તસ્વિન્ન-
શરીરમુત્સૃષ્ટવદિવૈગમપ્રવાતે શુચૌ વેદમનિ
મધ્યાહ્ને પ્રતતાયાં શય્યાયામધઃ સુપરિગ્રહાયાં
શ્રોણિપ્રદેશવ્યૂઢાયામનુપધાનાયાં વામપાર્શ્વશા-
યિનમાકુક્ષિતદક્ષિણસકથં પ્રસારિતેતરસકથં
સુમનસં જીર્ણાન્નં વાગ્યતં સુનિષ્પણ્ણદેહં
વિદિત્વા તતો વામપાદસ્યોપરિ નેત્રં કૃત્વેતર-
પાદાકુક્ષ્ટાકુલિભ્યાં કર્ણિકામુપરિ નિષ્પીઙ્ય સ-
વ્યપાણિકનિષ્ઠિકાનામિકાભ્યાં બસ્તેર્મુખાર્દે સ-
ક્કોચ્ય મધ્યમાપ્રદેશિન્યકુષ્ઠૈરર્દે તુ વિવૃતાસ્યં
કૃત્વા બસ્તાવૌષધં પ્રક્ષિપ્ય દક્ષિણહસ્તાકુષ્ઠપ્ર-
દેશિનીભ્યાં ચાનુસિક્રમનાયતમબુદ્બુદમસંકુ-
ચિતમવાતમૌષધાસન્નમુપસંગૃહ્ય પુનરિતરેણ ગૃ-

૧ રોગની નિરૂહવસ્તિની ગોઠવણરૂપ ચિકિત્સા

હીત્વા દક્ષિણેનાવસિઞ્ચેત્તતઃ સૂત્રેણૈવૌષધાન્તે
દ્વિલ્લિર્વાવેષ્ય બધ્રીયાત્ । અથ દક્ષિણેનોત્તાનેન
પાણિના વસ્તિ ગૃહીત્વા વામહસ્તમધ્યમાકુલિ-
પ્રદેશિનીભ્યાં નેત્રમુપસંગૃહ્યાકુષ્ઠેન નેત્રદ્વારં
પિધાય ઘૃતાભ્યક્તાગ્રનેત્રં , ઘૃતાક્તગુદાય પ્રય-
ચ્છેદનુપૃષ્ઠવંશં સમમુન્મુખમાકર્ણિકં નેત્રં પ્રણિ-
ધત્સ્વેતિ બ્રૂયાત્ ।

વસ્તિ સચ્ચે કરે કૃત્વા દક્ષિણેનાવપીડયેત્ ।
એકેનૈવાપીડેનેન ન દ્રુતં ન વિલમ્બિતમ્ ॥

તતો નેત્રમપનીય ત્રિંશન્માત્રાઃ પીડનકાલાદુ-
પેક્ષ્યોત્તિષ્ઠેત્યાતુરં બ્રૂયાત્ । આતુરમુપવેશયેદુ-
ત્કટકં વસ્ત્યાગમનાર્થમ્ । નિરૂહપ્રત્યાગમનકા-
લસ્તુ મુદ્દત્તો ભવતિ ॥

અનેન વિધિના વસ્તિ દઘાદ્વસ્તિવિશારદઃ ।
દ્વિતીયં વા તૃતીયં વા ચતુર્થં વા યથાર્થતઃ ॥
સમ્યગ્નિરૂહલિઙ્ગે તુ પ્રાપ્તે વસ્તિ નિવારયેત્ ।

નિરૂહવસ્તિનું પૂર્વકર્મ તથા ઉત્તર-
કર્મસહિત વિધાન.

૨ નિરૂહવસ્તિ દેવાની હોય ત્યારે યોગ્યતા જોઈ
પ્રથમ અનુવાસનવસ્તિ આપી, જેને અન્ન પચી
ગયું હોય એવા આતુરને અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરી,
મલમૂત્રાદિકનો ઉત્સર્ગ કરાવી, બહુ પવન વગરના
સ્વચ્છ ઘરમાં મધ્યાહ્ન સમયે વિસ્તીર્ણ, નીચેથી સારી
રીતે ઉપાડી શકાય એવી, ઠાંટું રેહેવાના પ્રદેશમાં દૃઢ
કરીને જમાવેલી અને ઓશીસાવગરની શય્યામાં
ડાબા પડેલાભર સુવડાવી, જમણો સાથઠા સંકુચિત
રખાવી, ડાબો સાથઠા લાંબો કરાવી, મૌન ધરાવી,
તેનું મન સ્વસ્થ થઈતું અને શરીર શય્યામાં
મારી રીતે વિશ્રામ પામેલું જણાય ત્યારે વૈદ્યે
વસ્તિની નળીને પોતાના ડાબા પગ ઉપર મૂકી,
ડોડીને ઉપરના ભાગમાં જમણા પગના અંગૂઠાથી
તથા આંગળીથી દબાવી, ડાબા હાથની કનિષ્ઠિકા
અને અનામિકા એ બે આંગળીઓવડે વસ્તિના
વિષયનો.

પુટના અરધા મોહોડાને સંકુચિત કરી બાકાના અર્ધ ભાગને ડાબા હાથની મધ્યમાથી, તર્જનીથી તથા અંગૂઠાથી खुल्ला મોહોડાવાળો રાખી, જમણા હાથના અંગૂઠાથી તથા તર્જનીથી બસ્તિમાં ઔષધ રેડવું તે એવી રીતે કે જે રીતે ધાર ઝૂંચી ન થાય, ત્રૂટી ન જાય, લાંબી થઈ ન જાય, સંકુચિત ન થઈ જાય, પરપોટાને કે ફીળને ઉત્પન્ન ન કરે અને પવનનો સંસર્ગ પળ ન પામે. પછી ઔષધના નજદીકના પ્રદેશમાં બસ્તિના પુટને પકડી, પાછો ડાબા હાથથી શાલી, બીજી તરફના તેના અર્ધ ભાગના મોહોડામાં જમણા હાથના અંગૂઠાથી તથા તર્જનીથી એવી રીતે ઔષધ રેડવું. પછી ઔષધના અંતપ્રદેશમાં બસ્તિપુટને શીળા દોરાના બે કે ત્રણ આંટાથી વીંટી લઈને તેના છેડાઓને ઢોડીઓમાં બાંધવા. પછી ચત્તા રાખેલા જમણા હાથમાં બસ્તિપુટનું ગ્રહણ કરી તેની નઠીને ડાબા હાથની મધ્યમાથી તથા તર્જનીથી શાલી, નઠીના દ્વારને અંગૂઠાથી ઢાંકી, નઠીની અળીને ઘી લગાવી, રોગીની ગુદાને ઘીનો અભ્યંગ કરીને તે નઠી રોગીના હાથમાં દેવી અને કેહેવું કે ‘તારી પીઠને લગતા ગુદાના પ્રદેશમાં આ નઠીને ઉપરની ઢોડીપર્યંત સીધી તથા સન્મુખ પેસાડી દે’. રોગી નઠીને ગુદામાં એપ્રમાણે ઘાલી દીધે તે પછી વૈદ્યે બસ્તિના પુટને પોતાના ડાબા હાથમાં લઈ જમણા હાથવતે એકજ મીંસથી એવી રીતે દબાવવો કે જેથી ફૂડપ પળ ન થાય અને વિલંબ પળ ન થાય.

પછી રોગીની ગુદામાંથી નઠીને કાઢાડી લઈ દબાવવાના સમયથી ત્રીશ માંત્રા થતાં સૂધી યોગ્ય જઈને તે પછી રોગીને ‘ઝઠ્ય’ એમ કેહેવું અને તે ઝઠે એટલે બસ્તિને પાછો આણવા માટે તે રોગીને ડમક વેસાડવો. નિરૂહબસ્તિને પાછા આવવાનો સમય બે ઘડીનોજ છે.

૧ ગોટળને હાથનો ઑંટો લઈ એક ચપટી વગાડવામાં આવે અથવા આંચ વીંચીને ઝાઘાડવામાં આવે અથવા ફક્ત ચપટીજ વગાડવામાં આવે, અથવા એક ગુરુ

બસ્તિક્રિયામાં પ્રવીણપણું ધરાવનારા વૈદ્યે પ્રયોજનને અનુસરીને આ વિધિપ્રમાણેજ બીજી, ત્રીજી કે ચોથી બસ્તિ પળ દેવી. જ્યારે નિરૂહબસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો જોવામાં આવે ત્યારે બસ્તિ દેવાનું બંધ કરવું.

૩ અપિ હીનક્રમં કુર્યાન્ન તુ કુર્યાદતિક્રમમ્ ॥
વિશેષાત્સુકુમારાણાં હીન એવ ક્રમો હિતઃ ।

વચ્ચતપર બસ્તિનો કાંઈક હીનયોગ કરવો
પળ અતિયોગ તો નજ થવા દેવો.

૩ વૈદ્યે આતુરની સ્થિતિ વગેરે જોઈને વચ્ચતપર બસ્તિનો કાંઈક હીનયોગ કરવો પળ અતિયોગ તો નજ થવા દેવો. વિશેષે કરી સુકુમાર લોકોને માટે બસ્તિનો કાંઈક હીનક્રમ કરવો એજ યોગ્ય છે.

૪ યસ્ય સ્યાદ્વસ્તિરત્યલ્પવેગો હીનમલાનિલઃ ॥
દુર્નિરૂઢઃ સ વિજ્ઞેયો મૂત્રાર્ત્યરુચિજાડ્યવાન્ ।
યાન્યેવ પ્રાહ્લયોક્તાનિ લિઙ્ગાન્યતિવિરેચિતે ॥
તાન્યેવાતિનિરૂઢેઽપિ વિજ્ઞેયાનિ વિપશ્ચિતા ।
યસ્ય ક્રમેણ ગચ્છન્તિ વિટ્પિત્તકફવાયવઃ ॥
લાઘવં ચોપજાયેત સુનિરૂઢં તમાદિશેત્ ।

બસ્તિના હીનયોગનાં, અતિયોગનાં તથા
સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો.

૪ જો રોગીને બસ્તિ અત્યંત થોડા વેગવાળી, ઓછા મઠવાળી તથા ઓછા પવનવાળી બાહાર નીકળે અને મૂત્રની પીડા, અરુચિ તથા જડતા ઉત્પન્ન થાય તો જાણવું કે ‘બસ્તિનો હીનયોગ થયો છે.’

આ સ્થાનના ગયા ૩૪ મા અધ્યાયના નવમા તથા દશમા વિષયમાં વિરેચનનો અતિયોગ થયાનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તેજ લક્ષણો બસ્તિના અતિયોગથી થાય છે એમ વિદ્વાન વૈદ્યે સમજવું અર્થાત્ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તેટલો સમય એક માત્રા કેહેવાય છે.

બસ્તિ દીધા પછી એ લક્ષણો જોવામાં આવે તો જાણવું કે 'બસ્તિવો અતિયોગ થયો છે.'

રોગીને જો બસ્તિ પાછી વઠતાં પ્રથમ વિષ્ટા, પછી પિત્ત, પછી કફ અને તે પછી વાયુ નીકળે અને શરીરમાં હલકાઈ પ્રાપ્ત થાય તો જાણવું કે બસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

૫ સુનિરૂઢં તતો જન્તું સ્નાતવન્તં તુ ભોજયેત્ ॥
પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિષ્ટં ક્ષીરયૂષરસૈઃ ક્રમાત્ ।
સર્વં વા જાક્કલરસૈર્ભોજયેદવિકારિભિઃ ॥
ત્રિભાગહીનમર્દ્ધં વા હીનમાત્રમથાપિ વા ।
યથાગ્નિદોષં માત્રેયં ભોજનસ્ય વિધીયતે ॥
અનન્તરં તતો યુઝ્યાદ્યથાસ્વં સ્નેહબસ્તિના ॥
વિવિક્તતા મનસ્તુષ્ટિઃ સ્નિગ્ધતા વ્યાધિનિર્મુહઃ ।
આસ્થાપનસ્નેહબસ્ત્યોઃ સમ્યગ્દાને તુ લક્ષણમ્ ।
તદ્દહસ્તસ્ય પવનાદ્ઘ્રયં બલવદિષ્યતે ।
રસૌદનસ્તેન શસ્તસ્તદ્દહશ્ચાનુવાસનમ્ ।
પશ્ચાદગ્નિબલં મત્વા પવનસ્ય ચ ચેષ્ટિતમ્ ॥
અન્નોપસ્તમ્ભિતે કોષ્ઠે સ્નેહબસ્તિર્વિધીયતે ।

બસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયા પછી કરવાની ક્રિયા.

• ૫ નિરૂહબસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો જાણવામાં આવે તે પછી રોગીને નવરાવીને જમાડવો. રોગી જો પિત્તના આધિક્યવાળો હોય તો દૂધથી, કફના આધિક્યવાળો હોય તો યૂષથી અને વાયુના આધિક્યવાળો હોય તો માંસના રસાથી ભોજન દેવું. અથવા રોગી ગમે તે દોષવાળો હોય તો પણ તેને વિકાર ન કરે એવા જાંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસાથી ભોજન દેવું. રોગીના જઠરાગ્નિને અને દોષને અનુસરીને ભોજનની હમેશના માહાવરા કરતાં ચતુર્થાશ જેટલી, અરધી અથવા કાંઈક ઓછી માત્રા દેવી. ભોજન કરાવ્યા પછી દોષના અનુસાર પ્રમાણે અનુવાસનવસ્તિ દેવી. રસ વગેરે ધાતુઓ તથા સઘઠાં સ્ત્રોતો આવરણ વગરનાં થઈ જાય, મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય, સ્નિગ્ધપણું થાય અને વ્યાધિનો નિગ્રહ થાય તો જાણવું કે 'નિરૂહ-

બસ્તિ અને અનુવાસનવસ્તિ એઓ યોગ્ય રીતે અપાંદુલ છે.' જે દિવસે નિરૂહબસ્તિ દેવામાં આવી હોય તે દિવસે પવનથી મોટી ધાસ્તી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એટલા માટે તે દિવસે તેને માંસના રસાવાળો માત્ર જમાડવો અને તે દિવસેજ અનુવાસનવસ્તિ દેવી. એ અનુવાસનવસ્તિ દેવી તે અગ્નિનું બળ જોઈ તથા પવનની ચેષ્ટા જોઈ, કોઠાને અન્નનો ટેકો આપીને તે પછી દેવી.

૬ અનાયાન્તં મુહૂર્ત્તોત્તુ નિરૂહં શોધનૈર્હરેત્ ॥
તીક્ષ્ણૈર્નિરૂહૈર્મતિમાન્ક્ષારમૂત્રામ્લસંયુતૈઃ ।
વિગુણાનિલવિષ્ટબ્ધં ચિરં તિષ્ઠન્નિરૂહણમ્ ॥
શૂલારતિજ્વરાનાહં મરણં વા પ્રવર્ત્તયેત્ ।

નિરૂહબસ્તિ બે ઘડી સૂધીમાં પાછી ન આવે તો શું કરવું?

૬ આપેલી નિરૂહબસ્તિ બે ઘડી વીતી જતાં પછી પાછી ન આવે તો તેનું બુદ્ધિમાનુ વૈદ્યે ક્ષાર, ગોમૂત્ર તથા ટાપી કાંજી એઓથી સંયુક્ત કરેલી તીક્ષ્ણ શોધન નિરૂહબસ્તિઓ આપીને નિર્હરણ કરવું. કેમ કે દુષ્ટ થયેલા વાયુ એ અટકાવેલું નિરૂહદ્રવ્ય વધારે વચ્ચે સૂધી અંદર રહે તો શૂળને, અરતિને, જ્વરને તથા મલબંધને ઉત્પન્ન કરે છે અને વચ્ચે પર મરણ પણ કરી દે છે.

૭ નતુ ભુક્તવતે દેયમાસ્થાપનમિતિ સ્થિતિઃ
વિસૂચિકાં વા જનયેચ્છાદિં વાપિ સુદારુણામ્ ।
કોપયેત્સર્વદોષાન્વા તસ્માદ્દ્યાદ્ભોજિતે ॥
જીર્ણાન્નસ્યાશયે દોષાઃ પુંસઃ પ્રવ્યક્તિમાગતાઃ ॥
નિઃશેષાઃ સુખમાયાન્તિ ભોજનેનાપ્રપીડિતાઃ ॥
ન વાસ્થાપનવિક્ષિપ્તમન્નમગ્નિઃ પ્રધાવતિ ।
તસ્માદાસ્થાપનં દેયં નિરાહારાય જાનતા ॥

જમ્યા પછી નિરૂહબસ્તિ દેવી નહીં.

૭ જેણે ભોજન કચું હોય એવા માણસને નિરૂહબસ્તિ દેવી નહીં એવો નિયમ છે. જમ્યા પછી નિરૂહબસ્તિ દેવામાં આવે તો વિસૂચિકાને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા અતિદારુણ ડાહ્યાને ઉત્પન્ન કરે

છે અથવા સર્વ દોષોને પ્રકુપિત કરે છે એટલા-
માટે ભોજનથી પેહેલાંજ નિરૂહવસ્તિ દેવી. જેને
પૂર્વ દિવસે खाधेलું અન્ન પચી ગયું હોય એવા મા-
ણસના કોઠામાં ભોજનથી નહીં દબાયાને લીધે
સ્પષ્ટ થઈ રહેલા દોષો નિરૂહવસ્તિથી નિશ્શેષ
શાંત થઈ જાય છે. જો ભોજન કન્યા પછી નિરૂ-
હવસ્તિ દેવામાં આવે તો તે વસ્તિથી खाधेलું અન્ન
આમતેમ વીંચાઈ જતાં તે અન્નેને જઠરાગ્નિ પળ
પોહોંચતો નથી એટલા માટે પ્રવીણ વૈદ્યે નિરાહાર
રહેલા રોગીને નિરૂહવસ્તિ દેવી.

૮ આવસ્થિકં ક્રમં ચાપિ મત્વા કાર્યં નિરૂહણમ્
મલેऽપકૃષ્ટે દોષાણાં બલવત્ત્વં ન વિદ્યતે ॥

વમનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધિ કન્યા
પછી નિરૂહવસ્તિ દેવી.

૮ રોગની અવસ્થાને અનુસરી શોધન કરવાનો
જે વમનવિરેચનાદિ ક્રમ છે તે ઉપર ધ્યાન આપીને
નિરૂહવસ્તિ દેવી. કેમ કે વમનવિરેચનાદિકથી
મલનું અપકર્ષણ કરવામાં આવ્યું હોય તો પછી
દોષોનું પ્રબલપણું રહેતું નથી એટલે નિરૂહવસ્તિ
સેહેલાઈથી કામ કરી શકે છે.

૯ ક્ષીરાણ્યમ્લાનિ મૂત્રાણિ સ્નેહાઃ કાથા
રસાસ્તથા ।

લવણાનિ ફલં ક્ષૌદ્રં શતાહ્વા સર્ષપં વચા ॥
પલા ત્રિકટુકં રાસ્ના સરલં દેવદારુ ચ ।
રજની મધુકં દિહ્નુ કુષ્ઠં સંશોધનાનિ ચ ॥
કટુકા શર્કરા મુસ્તમુશીરં ચન્દનં શઠી ।
મજ્જિષ્ઠા મદનં ચણ્ડા ત્રાયમાણા રસાઞ્જનમ્ ॥
બિલ્વમધ્યં યવાની ચ ફલિની શક્રજા યવાઃ ।
કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્ષભકાબુભૌ ॥
તથા મેદા મહામેદા ઋદ્ધિર્વૃદ્ધિર્મધૂલિકા ।
નિરૂહેષુ યથાલાભમેષ વર્ગો વિધીયતે ॥

નિરૂહવસ્તિનાં દ્રવ્યો.

૯ દૂધો, કાંજી વગેરે અમ્લ પદાર્થો, મૂત્રો,
સ્નેહો, કાથો, રસો, ડવળો, ત્રિફલા, મધ, શતા-

વરી, સર્ષપ, વજ, એલચી, સુંઠ, મરી, પીપ્પલ,
રાસ્ના, સાલેડો, દેવદાર, હલ્દી, જેઠીમધ, હીંગ,
કઠ, નસોતર વગેરે સંશોધન દ્રવ્યો, કડુ, સાકર,
ચોથ, વાલો, ચંદન, કચૂરો, મજીઠ, મીંઢોલ, કર-
માણી, ત્રાયમાણ, રસવંતી, બીલાંનો ગર્ભ, યવાન,
ઘડલાં, હંદ્રજવ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક,
ઋષભક, મેદા, મહામેદા, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ અને સ-
ફેદ ગરળી એ વર્ગમાંથી જેટલાં દ્રવ્યો મળે તેઓની
નિરૂહવસ્તિઓમાં દોષોના અનુસારથી ગોઠ-
વણ કરવી.

૧૦ સ્વસ્થે કાથસ્ય ચત્વારો ભાગાઃ સ્નેહસ્ય
પંચમઃ ।

કુદ્ધેऽનિલે ચતુર્થસ્તુ પષ્ટઃ પિત્તે કફેऽષ્ટમઃ ॥
સર્વેષુ ચાષ્ટમો ભાગઃ કલ્કાનાં લવણં પુનઃ ।
ક્ષૌદ્રં મૂત્રં ફલં ક્ષીરમ્મલ્લં માંસરસં તથા ॥
યુક્ત્યા પ્રકલ્પયેદ્ધીમાન્ નિરૂહે કલ્પના ત્વિયમ્
કલ્કસ્નેહકપાયાણામવિવેકાદ્વિષ્ગ્વરૈઃ ॥
વસ્તિસ્તુ કલ્પિતઃ સમ્યક્તસ્ય દાનં યથાર્થકૃત્
દત્વાદૌ સૈન્ધવસ્યાક્ષં મધુનઃ પ્રસૂતદ્વયમ્ ॥
પાત્રે તલેન મશ્નીયાદનુસ્નેહં શનૈઃ શનૈઃ ।
સમ્યક્સુમથિતે દયાત્ફલકલ્કમતઃ પરમ્ ॥
તતોયથોચિતાન્કલ્કાન્ભાગૈઃસ્વૈઃશ્લક્ષણપેષિતાન્ ।
ગમ્भीરે ભાજનેऽન્યસિન્મશ્નીયાત્તં ચ જેન ચ ॥
યથા ચ સાધુ મન્યેત ન સાન્દ્રો ન તનુઃ સમઃ ।
કષાયપ્રસૂતાન્પશ્ચ સુપૂતાન્તત્ર દાપયેત્ ।
રસક્ષીરામ્લમૂત્રાણાં દોષાવસ્થામવેક્ષ્ય તુ ॥

નિરૂહવસ્તિમાં દ્રવ્યોની માત્રાઓ તથા
નિરૂહ બનાવવાની રીત.

૧૦ સ્વસ્થ માણસને નિરૂહવસ્તિ દેવાની હોય
તો કાથના ચાર ભાગ અને સ્નેહનો પાંચમો ભાગ
નાખવો. વાયુના પ્રકોપ ઉપર નિરૂહવસ્તિ દેવી
હોય તો સ્નેહનો ચોથો ભાગ, પિત્તના પ્રકોપ ઉપર
નિરૂહવસ્તિ દેવી હોય તો સ્નેહનો છઠ્ઠો ભાગ અને
કફના પ્રકોપ ઉપર નિરૂહવસ્તિ દેવી હોય તો

स्नेहनो आठमो भाग नाखवो. सघळा निरूहोमां कल्कनो आठमो भाग जोइए. सैंधव, मध, गोमूत्र, मीढोळ, दूध, कांजी वगैरे अम्लद्रव अने मांसनो रसो एओनी पण योग्य गोठवण करवी. (सर्व द्रव्यो एकंदर मळीने वार प्रसृत थाय एम करवुं)

उत्तम वैद्योए निरूह एवो वनाववो के जेमां कल्को, स्नेहो अने काथो जूदां जूदां नहीं रेहेतां एकंदर द्रवरूप थई जाय. आवा द्रवथी गोठवा-एली निरूहवस्ति आपवामां आवे तो तेथी धा-रेलुं काम पार पडे छे. सर्वने नीरक्षीर न्यायथी मिश्रित करी देवानी युक्ति ए छे के प्रथम एक तोलांभार सैंधव तथा वे प्रसृत जेटलुं मध नाखी मथन करी पछी स्नेहनो योग आपी हाथना तळा-वते धीरे धीरे मथवां. सारी पेटे मथाई जाय त्यारे तेमां मीढोळनो कल्क नाखीने तेनुं मथन करवुं. पछी पोतपोताना भागो प्रमाणे लई वारीक वाटेला बीजा यथोचित कल्को नाखी ते सर्व द्रव्यने बीजा ऊंडा वासणमां नाखीने रवाई-वते मथवां ते एवी रीते मथवां के जे रीते ठीक मिश्रण थयुं मनाय अने द्रव घाटो के पातळो नहीं थतां समस्थितिमां रहे. पछी तेमां वखथी सारी पेटे गाळेलो चाळीश प्रसृत जेटलो काथ नाखवो अने दोपोनी स्थिति जोइने मांसनो रस, दूध, कांजी वगैरे अम्लद्रव अने गोमूत्र एओनी मात्राओ पण नाखवी. (गया ३९ मा अध्यायनो त्रीजो विषय वांचो.)

११ अत ऊर्ध्वं द्वादश प्रस्तान्वक्ष्यामः ॥
दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृति क्षिपेत् ।
संमूर्छिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसंमितम् ॥
वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।

१ प्रथम थोडुं थोडुं नाखीनाखीने मथन करवुं अने जेम जेम मथातुं जाय तेम तेम बीजुं नाखीने मात्रा

एवं प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥
ज्येष्ठायाः खलु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितम् ।
अपह्नासे भिषकुर्यात्तद्वत्प्रसृतिहापनम् ॥
यथावयो निरूहाणां कल्पनेयमुदाहृता ।
सैन्धवादिद्रवान्तानां सिद्धिकामैर्भिषग्वरैः ॥

निरूहनी एकंदर वार प्रसृतरूप मोटी
मात्रामां स्नेहादिकनी जूदी जूदी
मात्राओनी सामान्य गोठवण.

११ हवे वार प्रसृतोनी गोठवण कहीएछीए. प्रथम एक तोलांभार सैंधव तथा वे प्रसृत मध नाखी सारी पेटे मथीने तेमां त्रण प्रसृत स्नेह नाखवो. स्नेह एकरूप थई जाय त्यारे एक प्रसृत कल्क नाखवो. ए सघलुं तमाम मळी जाय त्यारे तेमां चार प्रसृत काथ नाखीने मथन करवुं अने छेवट वे प्रसृत काथ नाखवो एटले वार प्रसृत अने ते उपर एक तोलो थाय छे. निरूहनी मोटामां मोटी मात्रानुं आ प्रमाण केहेवामां आव्युं छे. जो अवस्था वगैरेना अनुसारथी नाहानी मात्रा करवी होय तो वैद्ये उपर कहेली पद्धतिने अनुसरीने द्रव्योना वजननो घटारो करवो. सिद्धिने इच्छनारा उत्तम वैद्योए रोगीओनी अवस्था प्रमाणे सैंधवथी मां-डीने काथपर्यंत पदार्थोनी आ कल्पना कही छे.

१२ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते बस्तयोऽत्र विभागशः
यथादोषं प्रयुक्ता ये हन्युर्नानाविधान्गदान् ॥
शम्याकोरुबुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः ।
पञ्चमूलीवलारास्नागङ्गुचीसुरदारुभिः ॥
कथितैः पालिकैरेभिर्मदनाष्टकसंयुतैः ।
कल्कैर्मागधिकाभोदहपुषामिसिसैन्धवैः ॥
वत्साह्वयप्रियङ्गुग्रायष्ट्याह्वरसाञ्जनैः ।
दद्यादास्थापनं कोष्णं क्षौद्राद्यैरभिसंस्कृतम् ॥
पृष्ठोरुत्रिकशूलाश्मविष्मूत्रानिलसङ्गिनाम् ।

पूरी करवी.

ग्रहणीमारुताशोभं रक्तमांसबलप्रदम् ॥
 गङ्गचीत्रिफलारास्त्रादशमूलबलापलैः ।
 कथितैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तु प्रियङ्गुजनसैन्धवैः ॥
 शतपुष्पावचाकृष्णायवानीकुष्ठबिल्वजैः ।
 सगुडैरक्षमात्रैस्तु मदनार्द्धपलान्वितैः ॥
 क्षौद्रतैलघृतक्षीरशुक्तकाञ्जिकमस्तुभिः ।
 समालोड्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्थापनं परम् ॥
 तेजोवर्णबलोत्साहवीर्याग्निप्राणवर्द्धनम् ।
 सर्वमारुतरोगघ्नं वयःस्थापनमुत्तमम् ॥
 कुशादिपञ्चमूलाब्दत्रिफलोत्पलवासकैः ।
 सारिवोशीरमञ्जिष्टारास्त्रारेणुपरूपकैः ॥
 पालिकैः कथितैः सम्यग्द्रव्यैरेभिश्च पेवितैः ।
 शृङ्गाटकात्मगुप्तेभकेसरागुरुचन्दनैः ॥
 विदारीमिसिमञ्जिष्टाश्यामेन्द्रयवसिन्धुजैः ।
 फलपन्नकयष्टाह्वैः क्षौद्रक्षीरघृतापुतैः ॥
 दत्तमास्थापनं शीतमम्लहीनैस्तथा द्रवैः ।
 दाहासृग्दरपित्तासृक्पित्तगुल्मज्वराञ्जयेत् ॥
 रोध्रचन्दनमञ्जिष्टारास्त्रानन्ताबलर्द्धिभिः ।
 सारिवावृषकाश्मर्यमेदामधुकपन्नकैः ॥
 स्थिरादितृणमूलैश्च काथैः कर्पत्रयोन्मितैः ।
 पिष्टैर्जीवककाकोलीयुगर्द्धिमधुकोत्पलैः ॥
 प्रपौण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपरूपकैः ।
 अभीरुमिसिसिन्धूत्थवत्सकोशीरपन्नकैः ॥
 कसेरुशर्करायुक्तैः सर्पिर्मधुपयःपुतैः ।
 द्रवैस्तीक्ष्णाम्लवज्जैश्च दत्तो बस्तिः सुशीतलः ॥
 गुल्मासृग्दरहृत्पाण्डुरोगान्सविषमज्वरान् ।
 असृक्पित्तातिसारौ च हन्यात्पित्तकृताङ्गदान् ॥
 मद्रानिम्बकुलत्थार्ककोशातक्यमृतामरैः ।
 सारिवावृहतीपाठामूर्वाखग्वधवत्सकैः ॥
 काथः कल्कस्तु कर्त्तव्यो बलामदनसर्षपैः ।
 सैन्धवामरकुष्ठैलापिप्पलीबिल्वनागरैः ॥
 कटुतैलमधुक्षारमूत्रतैलाम्बुसंयुतैः ।
 कार्यमास्थापनं तूर्णं कामलापाण्डुमेहिनाम् ॥
 मेदस्विनामनग्नीनां कफरोगाशनद्विषाम् ।
 गलगण्डगरगलानिऋपदोदररोगिणाम् ॥

दशमूलीनिशाबिल्वपटोलत्रिफलामरैः ।
 कथितैः कल्कपिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥
 पाठामागधिकेन्द्राह्वैस्तैलक्षारमधुपुतैः ।
 कुर्यादास्थापनं सम्यङ्मूत्राम्लफलयोजितम् ॥
 कफपाण्डुमदालस्यमूत्रमारुतसङ्गिनाम् ।
 आमार्तोपापचीश्लेष्मगुल्मक्रिमिविकारिणाम् ॥
 वृषाश्मभेदवर्षाभूधान्यगन्धर्वहस्तकैः ।
 दशमूलबलामूर्वायवकोलनिशाच्छदैः ॥
 कुलत्थबिल्वभूनिम्बैः कथितैः पलसंमितैः ।
 कल्कैर्मदनयष्टाह्वपङ्गुन्धामरसर्षपैः ॥
 पिप्पलीमूलसिन्धूत्थयवानीमिसिवत्सकैः ।
 क्षौद्रेक्षुक्षीरगोमूत्रसर्पिस्तैलरसपुतैः ॥
 तूर्णमास्थापनं कार्यं संसृष्टबहुरोगिणम् ।
 गृध्रसीशर्कराष्टीलातूणीगुल्मगदापहम् ॥
 रास्त्रारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ।
 त्रायमाणामृतारक्तापञ्चमूलबिभीतकैः ॥
 सवलैः पालिकैः काथः कल्कस्तु मदनान्वितैः ॥
 यष्टाह्वमिसिसिन्धूत्थफलनीन्द्रयवाह्वैः ॥
 रसाञ्जनरसक्षौद्रद्राक्षासौवीरसंयुतैः ।
 युक्तो बस्तिः सुखोष्णोऽयं मांसशुक्रबलौजसाम् ॥
 आयुषोऽग्रेष्ठ संस्कर्ता हन्ति चाशु गदामिमान् ॥
 गुल्मासृग्दरघीसर्पमूत्रकृच्छ्रक्षतक्षयान् ॥
 विषमज्वरमर्शांसि ग्रहणीं वातकुण्डलीम् ।
 जानुजङ्घाशिरोवस्तिग्रहोदावर्त्तमारुतान् ॥
 वातासृक्छर्कराष्टीलाकुक्षिशूलोदरारुचीः ।
 रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाध्मानहृद्ग्रहान् ॥

जूदा जूदा रोगोने हणनारी जूदी
 जूदी निरुहवस्तिओ.

१२ हवे दोषोना विभाग प्रमाणे जूदी जूदी
 निरुहवस्तिओ कहीए छीए के जे बस्तिओ दो-
 पोना अनुसारथी देवामां आवे तो अनेक प्रकारना
 रोगोने नष्ट करे छे.

गरमालो, एरडो, साटोडी, आसोंद, कचूरो,
 लघुपंचमूल, बलदाणा, रास्त्रा, गळो तथा देवदार

એઓને ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ તથા મીંઢોલને આઠ તોલાંભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી અને પીપળ, મોથ, હપુષા, (પ્રસિદ્ધ નથી.) વરીયાળી, સૈંધવ, ઇંદ્રજવ, ઘડલાં, વજ, જેઠીમધ અને રસવંતી એઓનો એક એક તોલાંભાર કલ્ક કરી, મધ, તથા ગોમૂત્ર વગેરેથી સંસ્કાર આપી મિશ્રિત કરીને જરા ડનાશવાળા તે ક્વાથની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી પીટનું શૂઠ, સાથઠનું શૂઠ, વરડાના ત્રિકનું શૂઠ, પથરી, વિટાની અટકાયત, મૂત્રની અટકાયત, અધોવાયુની અટકાયત, ગ્રહણી તથા વાયુસંબંધી અરશ એઓનો નાશ થાય છે અને ઉત્તમ રુધિર, માંસ તથા વઢ એઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગળો, ત્રિફળા, રાસ્ના, દશમૂલી અને વલદાનાના છોડ એઓને ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી એક એક તોલાંભાર ઘડલાં, રસવંતી, સૈંધવ, સુવા, વજ, પીપળ, યવાન, કઠ, વીલું તથા ગોઠ લઈ અને બે તોલાંભાર મીંઢોલ લઈ કલ્ક બનાવી, મધ, તૈલ, ઘી, દૂધ, શુક્ત, કાંજી અને દહીંની તર એઓનો યોગ આપી સર્વને ગોમૂત્રમાં ઘોઢી નાખીને તેની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી તેજ, બલ, સારો વર્ણ, ઉત્સાહ, વીર્ય, જઠરાગ્નિ તથા પ્રાણ એઓની વૃદ્ધિ થાય છે, સઘળા પ્રકારના વાયુસંબંધી રોગો નષ્ટ થાય છે અને યૌવન સારી પેટે સ્થિર રહે છે.

તૃણપંચમૂલ, લઘુપંચમૂલ, મોથ, ત્રિફળા, રક્તકમળ, અરઢૂસી, ઉપલસરી, વાલો, મજીઠ, રાસ્ના, ઘડસલીયો અને ફાલસાં એઓને ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી, શીગોડાં, કૌચાં, નાગકેસર, અગરુ, સૂઝડ, ફગવેલાનો કંદ, વરીયાળી, મજીઠ, ઘડલાં, સૈંધવ, મીંઢોલ, પદ્મકાષ્ઠ અને જેઠીમધ એઓનો એક એક તોલાં ભાર કલ્ક કરી એ સર્વને મધ, દૂધ તથા ઘી એઓનો યોગ આપી ઘડાશ વગરના શેલડીના રસ વગેરે દ્રવ્યોમાં

ઘોઢી નાખીને તેની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી દાહ, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, પિત્તસંબંધી ગુલ્મ અને જ્વર એઓનો નાશ થાય છે.

લોદર, સૂઝડ, મજીઠ, રાસ્ના, દૂર્વા, વઢદાણા, ઋદ્ધિ, ઉપલસરી, અરઢૂસી, સીવળ, મેદા, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, લઘુપંચમૂલ અને તૃણપંચમૂલ એ પ્રત્યેકને ત્રણ ત્રણ તોલાંભાર લઈ તેઓનો ક્વાથ કરી, જીવક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ, જેઠીમધ, રક્તકમળ, પાંડેરવો, ધરધોડી, મેદા, ઘડસલીયો, ફાલસાં, મોટી શતાવરી, વરીયાળી, સૈંધવ, ઇંદ્રજવ, વાલો, પદ્મકાષ્ઠ, કસેરુકંદ અને સાકર એઓનો કલ્ક કરી એ સર્વને ઘી, મધ તથા દૂધ એઓનો યોગ આપી તીક્ષ્ણ તથા અમ્લ વગરના દ્રવ્યોમાં ઘોઢી નાખીને તેની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તે અતિશીતલ વસ્તિથી પિત્તે કરેલા ગુલ્મ, રક્તપ્રદર, હૃદયરોગ, પાંડુરોગ, શ્વિષ્મજ્વર, રક્તપિત્ત અને અતિસાર એઓનો નાશ થાય છે.

વજ, લીંબડો, કઠથી, આકડો, કઢવી ઘી-સોડી, ગળો, દેવદાર, ઉપલસરી, મોરીંગળી, કાલીપાડ, મોરવેલ, ગરમાલો અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ કરી, વલદાણા, મીંઢોલ, સર્ષપ, સૈંધવ, દેવદાર, કઠ, ઘઢચી, પીપળ, વીલું અને સૂંઠ એઓનો કલ્ક કરી એ સર્વને સરસીયું તૈલ, મધ, જવઘાર, ગોમૂત્ર, તૈલ તથા જઠ એઓથી મિશ્રિત કરી નાખી તેની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી કમળો, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મેદ, અમ્નિનું મંદપણું, કફસંબંધી રોગો, મોજન ઉપર અરુચિ, ગલગંડ, વિપ, ગ્લાનિ, શ્લીપદ અને ઉદર રોગ એઓનો નાશ થાય છે.

દશમૂલ, હઢદર, વીલું, પટોલ, ત્રિફળા અને દેવદાર એઓનો ક્વાથ કરી, મોથ, સૈંધવ, દારૂહઢદર, કાઢીપાડ અને ઇંદ્રજવ એઓનો કલ્ક કરી એ સર્વને તૈલ, જવઘાર અને મધ એઓથી

મિશ્રિત કરી, ગોમૂત્ર, ખાટી કાંજી અને ની-
ઢોળનો રસ એઓનો યોગ આપી તેની નિરૂહવસ્તિ
દેવામાં આવે તો તેથી, કફ, પાંડુરોગ, મદ,
આલસ્ય, મૂત્રની અટકાયત, અધોવાયુની અટકા-
યત, આમ, ગડગડાટ, અપચી, કફસંબંધી ગુલ્મ
અને કૃમિવિકાર એઓનો નાશ થાય છે.

અરઙ્ગસી, પાર્ષાણભેદ, સાટોડી, ધાણા, ઇરડો,
દશમૂલ, બલદાણા, મોરવેલ, જવ, વોર, કચૂરો,
કઢથી, બીલું અને કરીયાતું એ પ્રત્યેક દ્રવ્યને
ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ ક્વાથ કરી, મીંઢોલ,
જેઠીમધ, વજ, દેવદાર, સર્પપ, પીપ્પળીમૂલ, સૈંધવ,
યવાન, વરીયાલી અને ઇંદ્રજવ એઓનો કલ્ક કરી
તે સર્વને મધ, શેલડીનો રસ, ગોમૂત્ર, ઘી, તૈલ
અને માંસનો રસો એઓથી મિશ્રિત કરી દર્દને
તેની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી બધે દો-
ષોનાં દરદ, સન્નિપાતનાં દરદ, ગૃધ્રસી, શર્કરા,
અઘીલા, તૂળી તથા ગુલ્મ એઓનો નાશ થાય છે.

રાસ્ના, ગરમાલો, સાટોડી, કડુ, વાલો,
મોથ, ત્રાયમાણ, ગલો, મજીઠ, પંચમૂલ, વેહેડાં
અને બલદાણા એ પ્રત્યેક દ્રવ્યને ચાર ચાર તોલાં-
ભાર લઈ ક્વાથ કરી, મીંઢોલ, જેઠીમધ, વરીયાલી,
સૈંધવ, ઘડલાં, ઇંદ્રજવ, રસવંતી અને દ્રાક્ષ
એઓનો કલ્ક કરી એ સર્વને માંસનો રસો, મધ,
તથા સૌવીરેરૂપ દ્રવમાં મિશ્રિત કરી દર્દને તેની
સેહેવાય તેવી ઊની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો
તેથી માંસ, વીર્ય, બળ, ઓજ, આયુષ્ય તથા જ-
ઠરાગ્નિ એઓની વૃદ્ધિ થાય છે અને ગુલ્મ, રક્ત-
પ્રદર, વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષત, ક્ષય, વિષમજ્વર,
અરશ, પ્રહ્ણી, વાતકુંડલી, વાતરક્ત, ગોઠણનું
ફાઈ જવું, સાથલનું ફાઈ જવું, માથાનું ફા-

૧ પાષાણભેદને નામે લાકડાના કટકા પરદેશથી
આવે છે પણ તે પાષાણભેદજ છે કે નહીં એવી કશી
ખાતરી થતી નથી. પાષાણભેદને બદલે ગોરખગાં-
જાના છોડ વપરાય તો વિરુદ્ધ નથી. અનુભવ કરતાં
ગોરખગાંજાના ગુણો પાષાણભેદના ગુણોથી તમામ મ-

લાઈ જવું, મૂત્રાશયનું ફાઈ જવું, ઉદાવર્ત,
વાંયુ, શર્કરા, અઘીલા, કુક્ષિનું શૂઠ, ઉદરરોગ,
અરુચિ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉન્માદ, પ્રમેહ, આફરો
અને છાતીનો ખીડો એઓનો નાશ થાય છે.

૧૩ વાતપ્રોષધનિષ્ક્રાથાઃ સૈન્ધવત્રિવૃતા યુતાઃ ।
સામ્લાઃ સુસ્વોષ્ણાયોજ્યાઃ સ્યુર્બસ્તયઃ કુપિતેઽનિલે

વાયુના પ્રકોપ ઉપર વિશિષ્ટ વસ્તિઓ.

૧૩ વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો વાયુને હળ-
નારાં ઔષધોના ક્વાથો કરી તેઓને સૈંધવનો તથા
નસોતરનો યોગ આપી કાંજી વગેરે અમ્લ પદાર્થોથી
મિશ્રિત કરી તેઓની સેહેવાય તેવી ઊની
વસ્તિઓ દેવી.

૧૪ ન્યગ્રોધાદિગણક્રાથાઃ કાકોલ્યાદિસમાયુતાઃ
વિધેયા વસ્તયઃ પિત્તે સસર્પિષ્કાઃ સશર્કરાઃ ॥

પિત્તના પ્રકોપ ઉપર વિશિષ્ટ વસ્તિઓ.

૧૪ પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય તો ન્યગ્રોધાદિ
ગણના ક્વાથો કરી તેઓમાં કાકોલ્યાદિ ગણના
કલ્કો નાખી ઘીથી તથા સાકરથી મિશ્રિત કરીને
તેઓની વસ્તિઓ દેવી.

૧૫ આરગ્વધાદિનિષ્ક્રાથાઃ પિપ્પલ્યાદિસ-
માયુતાઃ ।

સક્ષૌદ્રમૂત્રા દેયાઃ સ્યુર્બસ્તયઃ કુપિતે કફે ॥

કફના પ્રકોપ ઉપર વિશિષ્ટ વસ્તિઓ.

૧૫ કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો આરગ્વધાદિ
ગણના ક્વાથો કરી તેઓમાં પિપ્પલ્યાદિ ગણના
કલ્કો નાખી મધથી તથા ગોમૂત્રથી સંયુક્ત
કરીને તેઓની વસ્તિઓ દેવી.

૧૬ શર્કરેશ્વરસક્ષીરઘૃતયુક્તાઃ સુશીતલાઃ ।
ક્ષીરિવૃક્ષકવાયાદ્યા વસ્તયઃ શોણિતે હિતાઃ ॥

લતા જોવામાં આવ્યા છે. ગોરખગાંજાનું નામ સંસ્કૃત
ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી.

૨ સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયનો ૧૯૦ મો વિષય
જુવો.

रुधिरना प्रकोप उपर विशिष्ट वस्तिओ.

१६ रुधिरनो' प्रकोप थयो होय तो वड वगेरे क्षीरि वृक्षोना काथो करी तेओने साकर, शेल-डीनो रस, दूध तथा घी एओथी मिश्रित करी तेओनी अतिशीतल वस्तिओ देवी.

१७ शोधनद्रव्यनिष्काथास्तत्कल्कस्नेहसैन्धवैः । युक्ताः खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः॥

शोधनवस्तिओ.

१७ दोपोनुं संशोधन करवुं होय तो संशोधन द्रव्योना काथो करी तेओने तेओनाज कल्कोथी, स्नेहथी तथा सैन्धवथी युक्त करी रवाईथी वलोवीने वस्तिओमां योजवा. आ शोधनवस्तिओ केहेवाय छे.

१८ त्रिफलाकाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः । ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥

लेखनवस्तिओ.

१८ त्रिफळानो काथ करी तेमां ऊषकादि गणनो प्रतिवाप नाखी गोमूत्र, मध तथा जवखार एओथी संयुक्त करीने तेनी वस्तिओ देवी. आ वस्तिओ दोपोने तथा मळोने उखेडनारी होवाथी लेखनवस्तिओ केहेवाय छे.

१९ बृंहणद्रव्यनिष्काथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः । सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो बृंहणाः स्मृताः ॥

बृंहणवस्तिओ.

१९ धातुओने वधारनारां द्रव्योना काथो करी, जीवनीय गणना कल्को नाखी घीथी तथा मांसना रसाथी युक्त करीने तेओनी वस्तिओ देवामां आवे तो तेथी धातुओनी वृद्धि थाय छे. आ बृंहणवस्तिओ केहेवाय छे.

२० चटकाण्डोच्चटाकाथाः सक्षीरघृतशर्कराः । आत्मगुप्ताफलावापाः स्मृता वाजीकरा नृणाम्॥

वाजीकरवस्तिओ.

२० चकलीओनां इंडां अने सफेद चणोटी

एओना काथो करी, कौचांनां फळोनो कल्क नाखी ते सर्वने दूधथी, घीथी तथा साकरथी मिश्रित करीने तेओनी वस्तिओ देवामां आवे तो तेथी पुरुषो मैथुन करवामां घोडाओ जेवा समर्थ थाय छे. आ वाजीकरवस्तिओ केहेवाय छे.

२१ विदार्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः । क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुताः सास्त्राः पिच्छिलसंक्षिताः वाराहमाहिषौरभ्रबैडालैण्यकौकुटम् । सद्यस्कमसृगादाय देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥

पिच्छिलवस्तिओ.

२१ फगवेलो, नारंगी अथवा गंगेटी, गुंदो, शेमळो अने ध्रामण एओनां अग्रपल्लवोने (कुंपळी-आंओने) दूधमां पकावी मधथी संयुक्त करी सूवरना, पाडाना, घेंटाना, मींदडाना, कालीआर हरणना के कुकडाना ताजा रुधिरमां मिश्रित करीने तेनी वस्तिओ देवी. आ वस्तिओ जीवनने आपनारी छे तेथी पिच्छिलवस्तिओ केहेवाय छे.

२२ प्रियङ्गादिगणकाथा अम्बष्ठाद्येन संयुताः । सक्षौद्राः सघृताश्चैव ग्राहिणो वस्तयः स्मृताः

ग्राहीवस्तिओ.

२२ प्रियंग्वादि गणना काथो करी, अंबष्ठादि गणना कल्कोथी संयुक्त करी मधथी तथा घीथी मिश्रित करीने तेओनी वस्तिओ देवी. आ वस्तिओ अतीसारने रोकनारी होवाथी ग्राहीवस्तिओ केहेवाय छे.

२३ एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक्पृथक् समस्ता अथवा सम्यग्विधेयाः स्नेहवस्तिषु ॥

निरूहवस्तिओमां नाखवाना स्नेहो कयां औषधोथी पकावेला जोईए?

२३ दोपोने अनुसरी उपर कहेलां द्रव्योना काथथी तथा कल्कथी जूदा जूदा पकावेला अथवा सघळा मिश्रित करीने पकावेला स्नेहोनो निरूहवस्तिओमां सारी रीते उपयोग करवो.

૨૪ વંન્ધ્યાનાં શતપાકેન શોધિતાનાં યથાક્રમમ્
બલાતૈલેન દેયાઃ સ્યુર્વસ્તયસ્તૈવૃતેન ચ ॥

સ્ત્રીઓનું વંધ્યાપણું ટાલનારી બસ્તિઓ.

૨૪ વાંઝણી સ્ત્રીઓને સ્નેહન, સ્વેદન, વમન
તથા વિરેચન એઓથી શુદ્ધ કરીને પછી આ સ્થા-
નના ચોથા અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં કહેલા
શતપાક નામના તૈલની, પંદરમા અધ્યાયના ૧૨
મા વિષયમાં કહેલા બલાતૈલની અને પાંચમા
અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં કહેલા ત્રૈવૃત ના-
મના ઘીની બસ્તિઓ દેવામાં આવે તો તેઓનું
વાંઝણીપણું મટી જાય છે.

૨૫ નરસ્યોત્તમસત્ત્વસ્ય તીક્ષ્ણં વસ્તિ નિધાપયેત્
મધ્યમં મધ્યસત્ત્વસ્ય વિપરીતસ્ય વૈ મૃદુમ્ ॥
एवं कालं बलं दोषं विकारं च विकारवित् ।
वस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य वस्तीन्प्रयोजयेत् ॥

સત્ત્વ તથા ઋતુ વગેરેનો વિચાર કરીને
બસ્તિઓના પ્રયોગો કરવાવિષે.

૨૫ ઉત્તમ સત્ત્વવાળા માણસને તીક્ષ્ણવસ્તિ
દેવી, મધ્યમ સત્ત્વવાળા માણસને મધ્યમ વસ્તિ
દેવી અને હીન સત્ત્વવાળા માણસને મૃદુવસ્તિ
દેવી. વિકારોને જાણનારા વૈદ્યે એ પ્રમાણેજ ઋતુ,
બળ, દોષ, વિકાર અને વસ્તિના દ્રવ્યનું બળ
એઓનું અવેક્ષણ કરીને વસ્તિઓના પ્રયોગો કરવા.
૨૬ દદ્યાદુત્કેશનં પૂર્વે મધ્યે દોષહરં પુનઃ ।
પશ્ચાત્સંશમનીયં ચ દદ્યાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ ॥

પ્રકારાંતથી વસ્તિના ત્રણ ભેદો અને
તે ભેદોના પ્રયોગોનો અનુક્રમ.

૨૬ વિચક્ષણ વૈદ્યે પ્રથમ દોષોને પડવામાં
અનુમુખ કરવા માટે ઉત્કેશનવસ્તિ દેવી. પછી
ઉત્કેષ્ટ થયેલા દોષોને પાડવા માટે દોષહરવસ્તિ
દેવી અને તે પછી અવશેષ રહેલા દોષોનું સંશમન
કરવા માટે સંશમનવસ્તિ દેવી.

૨૭ પરણ્ડવીજં મધુકં પિપ્પલી સૈન્ધવં વચા ।
હપુષા ફલકલ્કશ્ચ વસ્તિરુત્કેશનઃ સ્મૃતઃ ॥

ઉત્કેશનવસ્તિનું સ્વરૂપ.

૨૭ પરણ્ડાનાં વીજ, જેટીમધ, પીપલ, સૈન્ધવ,
હપુષા, તથા વજ એઓના કાથને મીઠોલના
કલ્કથી યુક્ત કરીને તેની વસ્તિ દેવી એ ઉત્કે-
શનવસ્તિ કેહેવાય છે.

૨૮ શતાહ્વા માધુકં વીજં કૌટ્ઞજં ફલમેવ ચ ।
સકાઞ્જિકઃ સગોમૂત્રો વસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥

દોષહરવસ્તિનું સ્વરૂપ.

૨૮ વરીયાલી, જેટીમધનાં વીજ અને કુટ્ઞજ
ફલ (દંદ્રજવ) એઓના કાથને તથા કલ્કને
કાંજીમાં તથા ગોમૂત્રમાં ઘોળીને તેની વસ્તિ દેવી
એ દોષહરવસ્તિ કેહેવાય છે.

૨૯ પ્રિયક્લ્મ મધુકં મુસ્તા તથૈવ ચ રસાઞ્જનમ્ ।
સક્ષીરઃ શસ્યતે વસ્તિર્દોષાણાં શમનઃ પરઃ ॥

સંશમનીયવસ્તિનું સ્વરૂપ.

૨૯ ઘડલાં, જેટીમધ, મોથ અને રસવંતી
એઓના કાથને તથા કલ્કને દૂધમાં ઘોળીને તેની
વસ્તિ દેવી એ સંશમનીયવસ્તિ કેહેવાય છે.

૩૦ નૃપાણાં તત્સમાનાનાં તથા સુમહતામપિ !
નારીણાં સુકુમારાણાં શિશુસ્થવિરયોરપિ ॥
દોષનિર્હરણાર્થાય બલવર્ણોદયાય ચ ।

સમાસેનોપદેશ્યામિ વિધાનં માધુતૈલિકમ્ ॥
યાનસ્ત્રીભોજ્યપાનેષુ નિયમશ્ચાત્ર નોચ્યતે ।
ફલં ચ વિપુલં દૃષ્ટં વ્યાપદાં ચાપ્યસમ્ભવઃ
યોજ્યસ્ત્વતઃ સુખેનૈવ નિરૂહક્રમમિચ્છતા ।
યદેચ્છતિ તદેવૈપ પ્રયોક્તવ્યો વિપશ્ચિતા
મધુતૈલે સમે સ્યાતાં કાથશ્ચૈરણ્ડમૂલજઃ ।

પણ્ડા શતપુષ્પાયાસ્તતોડર્જ સૈન્ધવસ્ય ચ ॥
ફલેનૈકેનું સંયુક્તઃ સ્વજેન ચ વિલોડિતઃ ।
દેયઃ સુસ્વોષ્ણો ભિષજા માધુતૈલિકસંશ્લિતઃ ॥

માધુતૈલિકવસ્તિ.

૩૦ દોષોનું નિર્હરણ કરવા માટે તથા બળનો
અને વર્ણનો ઉદય કરવાને માટે રાજાઓને, રાજા

જેવા માણસોને, મહાત્માલોકોને, સ્ત્રીઓને, સુકુ-
માર શરીરવાળાઓને, બાલકોને અને વૃદ્ધોને દેવા
યોગ્ય જે માધુતૈલિક નામની બસ્તિ છે તેનું
વિધાન સંક્ષેપથી કહું છું. આ બસ્તિમાં વાહનની,
જવા આવવાની કે खावापीवावगेरेની કશી પેરેજી
પાલવાની જરૂર નથી, ફળ ઘણું ઉત્તમ થાય છે
અને વ્યાપ્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી એટલા માટે
નિરૂહબસ્તિરૂપ ચિકિત્સાને ઇચ્છનારો વૈદ્ય આ
બસ્તિની અનાયાસથી જ યોજના કરી શકે છે.
જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે વિદ્વાન વૈદ્યે આ બસ્તિનો
પ્રયોગ કરવો.

મધ અને તૈલ એઓને સમ ભાગે લઈ તેઓને
તેઓના વ્રજનથી વ્રમણા ઇરડાનાં મૂઝીયાના કા-
થમાં નાખવાં. બે તોલાં ભાર સુવાનું ચૂર્ણ નાખવું,
એક તોલાંભાર સૈંધવ નાખવું અને એક તોલાંભાર
મીંઢોળનું ચૂર્ણ નાખવું. એ સર્વને મિશ્રિત કરી
રવાઈથી વલોવવામાં આવે એટલે માધુતૈલિક
નિરૂહ સિદ્ધ થયો કેહેવાય છે. વૈદ્યે આ નિરૂહને
સેહેવાય તેવો ગરમ કરીને તેની બસ્તિ દેવી.

૩૧ વચ્ચા મધુ ચ તૈલં ચ ક્વાથઃ સરસસૈન્ધવઃ ।
પિપ્પલીફલસંયુકો બસ્તિર્યુક્તરથઃ સ્મૃતઃ ॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ યુક્તરથ
નામનો બસ્તિ.

૩૧ ઇરડાનાં મૂઝીયાંનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ
તૈલ, માંસનો રસો તથા સૈંધવ નાખવાં અને વજ,
પીપળ તથા મીંઢોળ એઓનો કલ્ક પળ નાખવો.
આ સર્વને રવાઈથી વલોવીને તેની બસ્તિ દેવામાં
આવે તે યુક્તરથ બસ્તિ કેહેવાય છે.

૩૨ સુરદારુ વરા રાક્ષા શતપુષ્પા વચ્ચા મધુ ।
હિઙ્ગુસૈન્ધવસંયુકો બસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ દોષહર
નામનો બસ્તિ.

૩૨ ઇરડાનાં મૂઝીયાંનો ક્વાથ કરી તેમાં

દેવદાર, ત્રિફળા, રાક્ષા, સુવા, વજ તથા હીંગ
એઓનો કલ્ક નાખી અને મધ, તૈલ તથા સૈંધવ
નાખી સર્વને રવાઈથી વલોવીને તેની બસ્તિ દેવામાં
આવે તે દોષહર બસ્તિ કેહેવાય છે.

૩૩ પંચમૂલીકપાયં ચ તૈલં માગધિકા મધુ ।
બસ્તિરેષ વિધાતવ્યઃ સશતાહુઃ સસૈન્ધવઃ ॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ પાંચમૌલિક
નામનો બસ્તિ.

૩૩ લઘુપંચમૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપળ
તથા વરીયાળી એઓનો કલ્ક નાખી અને તૈલ,
મધ તથા સૈંધવ પળ નાખી એ સર્વને રવાઈથી
વલોવીને તેની બસ્તિ દેવામાં આવે એ પાંચમૌ-
લિક બસ્તિ કેહેવાય છે.

૩૪ યવકોલકુલત્યાનાં ક્વાથો માગધિકા મધુ ।
સસૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધબસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ સિદ્ધબસ્તિ.

૩૪ જવ, બોર તથા કઠથી એઓનો ક્વાથ
કરી તેમાં પીપળ તથા જેઠીમધ એઓનો કલ્ક
નાખી અને તૈલ, મધ તથા સૈંધવ પળ નાખી એ
સર્વને રવાઈથી વલોવીને તેની બસ્તિ દેવામાં આવે
એ સિદ્ધબસ્તિ કેહેવાય છે.

૩૫ મુસ્તાપાઠામૃતાતિકાબલારાક્ષાપુનર્નવાઃ ।

મઙ્ગિષ્ઠારગ્વધોશીરત્રાયમાણાક્ષગોશ્વરાન્ ॥

પાલિકાન્પશ્ચમૂલાલ્પસહિતાન્મદનાષ્ટકમ્ ।

જલાઢકે પચેત્ક્વાથં પાદશેષં પુનઃ પચેત્ ॥

ક્ષીરપ્રસ્થેન સંયુક્તં ક્ષીરશેષં પરિસ્તુતમ્ ।

પાદેન જાઙ્ગલરસસ્તથા મધુઘૃતં સમમ્ ॥

શતાઘ્નાફલિનીયઘીવત્સકૈઃ સરસાઙ્ગનૈઃ ।

કાર્પિકૈઃ સૈન્ધવયુતૈઃ કલ્કૈર્બસ્તિઃ પ્રયોજિતઃ ॥

વાતાસ્ટ્કમોહશોફાશોંગુલમમૂત્રવિબન્ધનુત્ ।

વિસર્પજ્વરવિટ્સઙ્ગરક્તપિત્તવિનાશનઃ ॥

બલ્યઃ સંજીવનો વૃષ્યશ્ચશુષ્યઃ શૂલનાશનઃ ।

સ્થાપનાનામયં રાજા બસ્તિર્મુસ્તાદિકો મતઃ ॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ મુસ્તાદિક નામની
સ્થાપન વસ્તિ.

૩૫ મોથ, કાલીપાડ, ગળો, કહુ, વઢદાળા, રાસા, સાટોડી, મજીઠ, ગરમાળો, વાળો, ત્રાય-માળ, વેહેડાં, ગોશ્વરૂ અને લઘુપંચમૂલ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યને ચાર ચાર તોલાં ભાર લઈ અને આઠ મીં-ઢોળનાં ફળો લઈ તેઓનો વસો છપન તોલાં ભાર જઢમાં કાથ કરવો. ઉકઢતાં ઉકઢતાં ચતુર્થાશ અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાં ચો-સઢ તોલાં ભાર દૂધ નાશ્વીને તેનો ફરીવાર પાક કરવો. જઢ તમામ વઢી જાય અને દૂધજ અવ-શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાઢીને તેમાં ચતુર્થાશ જે-ટલો જાંગલ પ્રાણીઓના માંસનો રમો નાશવો અને મધ તથા ઘી પણ સમભાગે નાશવાં. પઢી વરીયાઢી, ઘડલાં, જેઢીમધ, ઇંદ્રજવ, રસવંતી તથા સૈંધવ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યને ઁક ઁક તોલાં ભાર લઈ કલ્કરૂપ કરીને તેમાં મિશ્રિત કરી દેવાં ઁટલે મુસ્તાદિક નિરૂહ સિદ્ધ થાય છે. આની વસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી વાતરક્ત, મોહ, સોજો, અરશ, ગુલ્મ, મૂત્રની અટકાયત, વિસર્પ, જ્વર, વિઘ્નની અટકાયત અને રક્તપિત્ત ઁઓનો નાશ થાય છે. આ મુસ્તાદિકવસ્તિ વઢ આપનાર છે, જીવનને ઉત્તેજન આપનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, નેત્રોનું હિત કરનાર છે અને શૂઢોને નષ્ટ કરનાર છે. યૌવનને સ્થિર રાશ્વનારી તથા આયુષ્યને વધારનારી જે જે વસ્તિઓ છે તે સર્વની આ રાજા છે. (તૈલનો પ્રક્ષેપ નહીં આવ્યા છતાં પણ આ વસ્તિ માધુતૈલિકના ભેદરૂપ ગણાય ?)

૩૬ અવેશ્ય મેષજં વુઢ્યા વિકારં ચ વિકારવિત્
બીજેનાનેન મતિમાન્કુર્યાદ્વસ્તિશતાન્યપિ ॥

ઉક્તપદ્ધતિ ઉપરથી બીજી અનેક
વસ્તિઓ ગોઠવી લેવા વિષે.

૩૬ રોગોને જાળનારા વિદ્વાન્ વૈદ્યે આ જે
વસ્તિઓનાં દ્રવ્યો ગોઠવવાની પદ્ધતિ કેહેવામાં

+

આવી તે રૂપ વીજઉપરથી વુઢિવતે ઔષધોનો
તથા રોગોનો વિચાર કરીને વીજો પણ વસ્તિઓ
દેવામાં સૈકઢો દ્રવ્યો ગોઠવી લેવાં.

૩૭ અર્જીર્ણં ન પ્રયુઢીત દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ॥
આહારાચારિકં શેષમન્યદ્યુક્તં સમાચરેત્ ॥

જેને વસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેણે
પાઢવાની પરેજી.

૩૭ જેને વસ્તિ દેવામાં આવી હોય તે માળ-
સે અર્જીર્ણ નહીં થવા દેવું અને દિવસની નિદ્રા
કરવી નહીં. વાકી પણ આહાર વિહારાદિક સ-
વલું યોગ્ય રીતે કરવું.

૩૮ યસ્માન્મધુ ચ તૈલં ચ પ્રાધાન્યેન પ્રદીયતે ॥
માધુતૈલિક ઇત્યેવં ભિપગ્નિર્વસ્તિરુચ્યતે ॥

રથેષ્વપિ ચ યુક્તેષુ હસ્યશ્વે ચાપિ કલ્પિતે ॥

યસ્માન્ન પ્રતિપિદ્ધોઽયમતો યુક્તરથઃ સ્મૃતઃ ॥

વલોપચયવર્ણનાં યસ્માદ્યાધિશતસ્ય ચ ॥

મવત્યેતેન સિદ્ધિસ્તુ સિદ્ધવસ્તિરતો મતઃ ॥

માધુતૈલિક, યુક્તરથ અને સિદ્ધવસ્તિ એ
શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ અર્થો.

૩૮ માધુતૈલિકવસ્તિમાં મધ અને તૈલું મું-
સ્તવ્ત્વે કરી દેવામાં આવે છે ઁટલા માટે વૈદ્યો
તે વસ્તિને માધુતૈલિક કેહે છે.

સંગ્રામાદિકમાં જવા માટે રથો જોડાયા પઢી
અને હાથી ઘોડા વગેરે વાહનો મજ્જ થયા પઢી પણ
માધુતૈલિકના વીજા ભેદરૂપ વસ્તિ આપવામાં
કશી અઢચળ નઢતી નથી ઁટલા માટે તે ભેદને
યુક્તરથ એ નામ આપેલું છે.

માધુતૈલિકના પાંચમા ભેદરૂપ વસ્તિથી વઢ,
પુષ્ટિ તથા ઉત્તમ વર્ણ ઁઓની પ્રાપ્તિ થાય છે
અને સૈકઢો વ્યાધિઓનું નિવારણ થાય છે ઁટલા
માટે તે ભેદ સિદ્ધવસ્તિ એ નામથી ઔઢ-
શાય છે.

૩૯ સુશ્વિનામલ્પદોષાણાં નિત્યં સ્નિગ્ધાશ્ચ યે નરાઃ
મૃદુકોષ્ઠાશ્ચ યે તેષાં વિધેયા માધુતૈલિકાઃ ॥

माधुतैलिक बस्तिओना अधिकारिओ.

૩૯ મુઘીઆ લોકોને, અલ્પદોષોવાળા લોકોને, સર્વદા સ્નિગ્ધ રહેનારા લોકોને અને કોમલ ક્રોઠાવાળા લોકોને માધુર્યતૈલક વસ્તિઓ દેવી.

४० मृदुत्वात्पादहीनत्वादकृत्स्नविधिसेवनात् ।
एकवस्तिप्रदानाच्च सिद्धवस्तिष्वयन्त्रणा ॥

સઘળા પ્રકારના માધુતૈલિક વસ્તિઓમાં

ਸਖਤ ਪਰੇਜੀ ਪਾਠਵਾਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਨਹੀਂ.

૪૦ સઘળા પ્રકારની માધુતૈલિક વસ્તિઓ કોમલ દ્રવ્યોવાળી છે, વીજા નિરુદ્ધવસ્તિઓથી એક ચતુર્થાંશ ઓછી માત્રાવાળી છે, અપૂર્ણ વિધિની યોજનાવાળી છે અને ઘણું કરીને એક વાર દેવાયાથી કામ કરી આપે એવી છે. એટલા માટે તે વસ્તિઓમાં સખત પેરેજી પાઢવાની જરૂર નથી.

अध्याय ३०. मो.

१ अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'आतुरोपद्रव-
चिकित्सित' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे
व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वं-
तरिण सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः ।

निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥

सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति ।

अल्पो महद्भिर्बहुभिश्छादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥

स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ।

काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः ॥

द्वतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः ।

૧ રોગોને ટાલવા માટે કરવામાં આવતાં કર્મોની વ્યાપ્તિઓ જે કરવાથી ન થાય એવી ચિકિત્સાના નિરૂ-

स्नेहपानादिकथी अवश्य मंद थई जता

जठराग्निने वधारवा माटे वजनसर

आहारनी जरूर.

२ स्नेहपान करवाथी, वमन करवाथी, विरेचित थवाथी, लोहीनुं त्रावण करवाथी अने निरूहवस्तिथी माणसनो जठराग्नि अवश्य मंद थई जाय छे. जेम अल्प अग्नि मोटां तथा घणां काष्ठोथी आच्छादित थाय तो शांत थई जाय छे तेम ए मंद थएलो जठराग्नि अत्यंत भारे अन्नोथी आच्छादित थाय तो शांत थई जाय छे. जेम अल्प अग्नि नाहानां तथा थोडां काष्ठोवते सलगाववाथी वृद्धि पामे छे तेम ए मंद थएलो जठराग्नि अल्प तथा हलकां अन्नौनो उपयोग करवाथी वृद्धि पामे छे. आ प्रमाणे छे एटला माटे जेटला दोपनुं हरण करवामां आव्युं होय तेना प्रमाणमां हलको तथा थोडो आहार करवानुं केहेवामां आवे छे.

३ त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम्
तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥

प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला ।

हे चैवार्द्धाढके देये तिस्रश्चाप्याढके गते ॥

विलेपी मुचिताद्भक्ताच्चतुर्थीशकृतां ततः ।

दद्यादुक्तेन विधिना क्लिन्नसिक्थामपिच्छलाम्

अस्निग्धलवणां स्वच्छमुद्गयूपयुतां ततः ।

अंशद्वयप्रमाणेन दद्यात्सुस्निग्धमोदनम् ॥

ततस्तु कृतयूपेण हृद्येनेन्द्रियबोधिना ॥

त्रीनंशान्वितरेद्भोक्तुमातुरायौदनं मृदुम् ।

ततो यथोचितं भक्तं भोक्तुमस्मै विचक्षणः ॥

लावैणहरिणादीनां रसैर्दद्यात्सुसंस्कृतैः ।

लोहीना स्रावणना प्रमाण उपर आहा-

रनुं जूदुं जूदुं वजन तथा तेनी मुदत.

३ चोपन तोलांभार लोहीनुं खावण करवुं ए
पण विषयनो.

નિકૃષ્ટ પ્રમાણ છે, એકસો આઠ તોલાં ભાર લોહીનું સ્વાવળ કરવું એ મધ્યમ પ્રમાણ છે અને વસો સોલ તોલાં ભાર લોહીનું સ્વાવળ કરવું એ ઉત્તમ પ્રમાણ છે. જો ચોપન તોલાં ભાર લોહીનું સ્વાવળ કરવામાં આવ્યું હોય તો એક ટંક થોડા ચોલાવાળી યવાગૂ પાવી, જો એકસો આઠ તોલાંભાર લોહીનું સ્વાવળ કરવામાં આવ્યું હોય તો બે ટંક થોડા ચોલાવાળી યવાગૂ દેવી અને જો વસો સોલ તોલાં ભાર લોહીનું સ્વાવળ કરવામાં આવ્યું હોય તો ત્રણ ટંક થોડા ચોલાવાળી યવાગૂ દેવી. તે પછી હમેશના આહારના વજન કરતાં ચતુર્થાંશ જેટલા વજનના ચોલાથી વનાવેલી, પચપચતી કળીઓવાળી, ચીકાશ વગરની અને સ્નેહ તથા લૂણ વગરની વિલેપી સ્વચ્છ મગના યૂપની સાથે ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંક સૂધી દેવી. (જેને એક ટંક યવાગૂ પાઈ હોય તેને એક ટંક, બે ટંક યવાગૂ પાઈ હોય તેને બે ટંક અને ત્રણ ટંક યવાગૂ પાઈ હોય તેને ત્રણ ટંક દેવી.) પછી હમેશના આહારના વજનના એક દ્વિતીયાંશ જેટલા ચોલાનો સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરેલો ભાત ઉપર કહેલા અનુક્રમ પ્રમાણે એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંક સૂધી દેવો. પછી હમેશના આહારના વજનના ત્રણ ચતુર્થાંશ જેટલા ચોલાનો કોમઠ ભાત હૃદયને પ્રિય લાગે એવા અને ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત્ કરે એવા કૃત (સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયનો ૨૨૬ મો વિષય જુવો.) યૂપની સાથે ઉપર કહેલા ક્રમ-પ્રમાણે એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંકસૂધી દેવો. પછી વિચક્ષણ વૈદ્યે એ રોગીને લાવાં, કાઢીયાર અને હરણ વગેરેનાં માંસોના સારી પેટે સંસ્કાર ઓપેલા રસાઓની સાથે હમેશના માહાવરા પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભાત જમવા દેવો. (આ પ્રમાણે વિધિ કરવાથી જેનું ચોપન તોલાં ભાર લોહી કાહાડ્યું હોય તેને પાંચમે ટંકે સંપૂર્ણ ભાતનું ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે, જેનું એકસો આઠ તોલાં ભાર લોહી કાહાડ્યું

હોય તેને નવમે ટંકે સંપૂર્ણ ભાતનું ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને જેનું વસો સોલ તોલાં ભાર લોહી કાહાડ્યું હોય તેને તેરમે ટંકે સંપૂર્ણ ભાતનું ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે.)

૪ હીનમધ્યોત્તમેષ્વેષ વિરેકેષુ વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥
 એકદ્વિત્રિગુણઃ સમ્યગાહારસ્ય ક્રમો હિતઃ ।
 કફપિત્તાધિકાન્મદ્યનિત્યાન્હીનવિશોધિતાન્ ॥
 પેયાભિષ્વન્દ્યેત્તેષાં તર્પણાદિક્રમો હિતઃ ।
 વેદનાલાભનિયમશોકવૈચિત્યહેતુભિઃ ॥
 નરાનુપોષિતાંશ્ચાપિ વિરિક્તવદુષાચરેત્ ।
 આઠકાર્દ્ધાઠકપ્રસ્થસજ્જથા નૈપા વિરેચને ॥
 એકો વિરેકઃ શ્લેષ્માન્તો ન દ્વિતીયોઽસ્તિકશ્ચના
 વલં યત્રિવિધં પ્રોક્તમતસ્તત્ર ક્રમસ્ત્રિધા ॥
 તત્રાનુક્રમમેકં તુ બલસ્થઃ સકૃદાચરેત્ ।
 દ્વિરાચરેન્મધ્યવલસ્ત્રીન્વારન્દુર્બલસ્તથા ॥
 કેચિદેવં ક્રમં પ્રાહુર્મન્દમધ્યોત્તમાગ્નિષુ ।

વિરેચનમાં વળના કે અગ્નિના પ્રમાણ
 ઉપર આહારનું જૂદું જૂદું વજન તથા
 તેની મુદત.

૪ જેને વિરેચિત કરવામાં આવ્યો હોય તે માણસને હીનવળના, મધ્યવળના તથા ઉત્તમ-વળના હિસાબ પ્રમાણે પેયાનો, વિલેપીનો, સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરેલા ભાતનો અને કૃતયૂપની સાથેના ભાતનો એક એક ટંક, વડે ટંક અને ત્રણ ત્રણ ટંક, ઉપર કહેલા વજનવાળો આહાર દેવો એ હિતકારી થાય છે. પરંતુ જેઓ કફના કે પિત્તના આધિક્યવાળા અથવા હમેશ મદ્યના અભ્યાસી હોય તેઓ જો હીનશુદ્ધિ પામ્યા હોય તો તેઓને પેયા અભિષ્વન્દ કરનારી થઈ પડે છે એટલા માટે તેઓને પેયાને વડલે જવના સાથવા વગેરે તર્પણથી ક્રમ કરવો એ હિતકારી થાય છે. વેદનાને લીધે, લાભના ઉત્સાહને લીધે, નિયમને લીધે, શોકને લીધે કે સંભ્રમાદિકને લીધે જેઓએ ઉપવાસ કરેલા હોય તે માણસોને માટે પણ વિરેચિત થયેલા માણસોના

જેવોજ આહારક્રમ કરવો. વિરેચનમાં લોહીના સ્વા-
વળની પેટે વસો સીલ તોલાં ભાર, એકસો આઠ
તોલાં ભાર અને ચોપન તોલાં ભાર દોષ પડ્યાની
સંખ્યા નથી. કેમકે છેવટ કફ પડે ત્યારેજ વરાવર
વિરેચન થયું ગણાય છે માટે વિરેચન એકજ છે.
વિરેચનનો વીજો ભેદ કોઈ પણ નથી. આ પ્રમાણે
છે એટલા માટે વિરેચિત થયેલા માણસને આહાર
દેવાનો અનુક્રમ દોષ પડવાના તોલ ઉપરથી
ત્રણ પ્રકારનો થતો નથી પણ ત્રણ પ્રકારનું જે
બલ કહ્યું છે તે ઉપરથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.
જેમ કે વિરેચિત થયેલો માણસ ઉત્તમ બળવાળો
હોય તો તેને પેયા, વિલેપી, સારી પેટે સ્તિગ્ધ
કરેલો ભાત અને કૃતયૂપની સાથેનો ભાત એક
એક ટંકસૂધી વજનસર આપીને પાંચમે ટંકે
લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો સંપૂર્ણ ભાત
દેવો. એ માણસ મધ્યમ બળવાળો હોય તો એ
પેયા વગર ચાર પદાર્થો વગર ટંક સૂધી વજનસર
આપીને નવમે ટંકે લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો
સંપૂર્ણ ભાત આપવો અને હીન બળવાળો હોય તો
એ પેયા વગેરે પદાર્થો ત્રણ ત્રણ ટંકસૂધી વજનસર
આપીને તેરમે ટંકે લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો
સંપૂર્ણ ભાત આપવો. કેટલાએક આચાર્યો કહે
છે કે “બલ ઉપરથી એ ક્રમ નહીં લેવો પણ તે
માણસના જઠરાગ્નિના ઉત્તમપણા, મધ્યમપણા અને
મંદપણા ઉપરથી લેવો.”

૫ સંસર્ગેણ વિવૃદ્ધેઽગ્નौ દોષકોપમયાદ્ભજેત્ ॥
પ્રાક્સ્વાદુતિક્તૌ દત્વામ્લલવણૌ કટુકં તતઃ ।
સ્વાદ્મ્લલવણાન્મૂયઃ સ્વાદુતિક્તાવતઃ પરમ્ ॥
સ્તિગ્ધરૂક્ષાન્નસાંશ્વેચં વ્યત્યાસાત્સ્વસ્થવત્તતઃ ।

ઉપર કહેલા ક્રમપ્રમાણે અન્નનો સંસર્ગ
આપ્યા પછી જૂદા જૂદા રસો આપ-
વાનો અનુક્રમ.

૬ ઉપર પ્રમાણે અન્નનો સંસર્ગ આપવાથી
અગ્નિ વૃદ્ધિ પામતાં દોષોના કોપની ધાસ્ટીને લીધે

તે માણસને વારાફરતી પરસ્પરથી વિરુદ્ધ રસો
ભોજનમાં દેવા. જેમકે પ્રથમ મધુર તથા કઢવો
રસ દેવો. પછી ટાટો, ટાટો અને તીવ્રો રસ
દેવો. પછી મધુર, ટાટો તથા ટાટો રસ દેવો.
પછી મધુર તથા કઢવો રસ દેવો. એવી રીતે
સ્તિગ્ધ તથા રૂક્ષ રસોનો વારાફરતી યોગ આપવો.
વેધે આવી રીતની યોજના કરીને, શુદ્ધ થયેલા
માણસને સ્વસ્થ બનાવવો. આતુરે સ્વસ્થ થયા પછી
પોતાના હમેશના માહાવરા પ્રમાણે ભોજન કરવું.

૬ કેવલં સ્નેહપીતો વા વાન્તો યશ્ચાપિ કેવલમ્
સ સત્તરાત્રં મનુજો ભુજીત લઘુ ભોજનમ્ ॥

ફક્ત સ્નેહપાન કન્યા પછી તથા ફક્ત
વમન કન્યા પછી આહારનો ક્રમ
તથા તેની મુદત.

૬ જેણે દોષનું કે રોગનું સંશમન કરવા માટે
કેવલ સ્નેહપાન કન્યા હોય તે માણસે અને જેણે
અજીર્ણને ટાળવા માટે કેવલ વમન કન્યા હોય તે
માણસે ઉપર કહેલા રસોના ક્રમને અનુસરીને
સાત રાત વીતતાં સૂધી થોડી માત્રાવાળું હલકું
ભોજન કરવું. (જેણે શોધનનું અંગમૂત વમન
કન્યા હોય તે માણસે તો વાગ્મટના કહ્યાપ્રમાણે
કરવું. વાગ્મટ પેયાં પિલેપીમકૃતં કૃતં ચ
યૂપં રસં ત્રીનુભયં તથૈકમ્ । ક્રમેણ સેવેત
નરોન્નકાલાન્ પ્રધાનમધ્યાવરશુદ્ધિશુદ્ધિઃ એ
શ્લોકથી કહે છે કે “ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન
એમ ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ છે. તેમાં ઉત્તમ શુદ્ધિ
પામેલા માણસે ત્રણ ટંક પેયા પીવી. પછી ત્રણ ટંક
વિલેપીનો ઉપયોગ કરવો. પછી ત્રણ ટંક અકૃત-
યૂપનો ઉપયોગ કરવો. પછી ત્રણ ટંક કૃતયૂપનો
ઉપયોગ કરવો અને પછી ત્રણ ટંક માંસના રસાનો
ઉપયોગ કરવો. મધ્યશુદ્ધિ પામેલા માણસે બે ટંક
પેયાનો, બે ટંક વિલેપીનો, બે ટંક અકૃતયૂપનો,
બે ટંક કૃતયૂપનો અને બે ટંક માંસના રસાનો
ઉપયોગ કરવો. હીનશુદ્ધિ પામેલા માણસે એક

ટંક પેયાનો, એક ટંક વિલેપીનો, એક ટંક અકૃત-
યૂપનો, એક ટંક કૃતયૂપનો અને એક ટંક માંમના
રસાનો ઉપયોગ કરવો.” (આપ્રમાણે કરવામાં
આવે ત્યારેજ આ સ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયના
૧૧ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ શુદ્ધિવા-
લાના વમન અને વિરેચન વચ્ચે એક પલ્લવાડીયાનો
અંતર પડે.)

૭ કૃતઃ શિરાવ્યધો यस્ય કૃતં યસ્ય ચ શોધનમ્
સ ના પરિહરેન્માસં યાવદ્વા વલવાન્ભવેત્ ।

શિરાવેધ (ફસ ખોલવા) ઉપર તથા
વિરેચન ઉપર પેરેજીની મુદત.

૭ જેનો શિરાવેધ કરવામાં આવ્યો હોય અ-
થવા જેને વિરેચિત કરવામાં આવ્યો હોય તે માણસે
એક માસસૂધી અથવા જ્યાંસૂધી પોતે બઠવાનું
થાય ત્યાંસૂધી નીચેના નવમા વિષયમાં કહેલા
ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવારૂપ પેરેજી પાઠવી.
૮ એકેકસ્મિન્પરિહરેદ્વસ્તૌ વસ્તૌ ડ્યહં ડ્યહમ્ ॥
તૃતીયે તુ પરીહારે યથાયોગં સમાચરેત્ ।

જેને વસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેને
માટે પેરેજીની મુદત.

૮ એક એક વસ્તિ દેવાયા પછી ત્રણ ત્રણ
દિવસ સૂધી નીચેના નવમા વિષયમાં કહેલા ક્રો-
ધાદિકનો ત્યાગ કરવારૂપ પેરેજી પાઠવી. ત્રીજી
ચોથી વગેરે વસ્તિઓ દેવાયા પછી તો જ્યાંસૂધી
સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય ત્યાંસૂધી
એ પેરેજી પાઠવી.

૯ તૈલપૂર્ણામમૃદ્ધાણ્ડસધર્માણો વ્રણાતુરાઃ ॥
ક્ષિગ્ધશુદ્ધાક્ષિરોગાર્ત્તાં જ્વરાતીસારિણશ્ચ યે ।
કુધ્યતઃ કુપિતં પિત્તં કુર્યાત્તાંસ્તાનુપદ્રવાન્ ॥
આયાસ્યતઃ શોચતો વા ચિત્તં વિભ્રમમૃચ્છતિ ।
મૈથુનોપગમાદ્ધોરાન્વ્યાધીનાપ્રોતિ દુર્મતિઃ ॥
આક્ષેપકં પક્ષગાતમઙ્ગપ્રગ્રહમેવ ચ ।
ગુહ્યપ્રદેશે શ્વયથું તાસશ્વાસૌ ચ દ્વારુણૌ ॥

શુક્રવચ્ચાપિ રુધિરં સરજસ્કં પ્રવર્ત્તતે ।
લંભતે ચ દિવાસ્વપ્નાત્તાંસ્તાન્વ્યાધીન્કફાત્મકાન્
ગ્રીહોદરં પ્રતિશ્યાયં પાણ્ડુતાં શ્વયથું જ્વરમ્ ।
મોહં સદનમઙ્ગાનામવિપાકં તથાઽરુચિમ્ ॥
તમસા ચાભિભૂતસ્તુ સ્વપ્નમેવાભિનન્દતિ ।
ઉચ્ચૈઃ સમ્ભાષણાદ્યાયુઃ શિરસ્યાપાદયેદ્રુજમ્ ॥
આન્ધ્યં જાઙ્ગમજિગ્રત્ત્વં વાધિર્યં મૂકતાં તથા ॥
હનુમોક્ષમધીમન્થમર્દિતં ચ સુદારુણમ્ ।
નેત્રસ્તમ્ભં નિમેષં વા તૃષ્ણાં કાસં પ્રજાગરમ્ ॥
લંભતે દન્તચાલં ચ તાંસ્તાંશ્ચાન્યાનુપદ્રવાન્ ।
યાનયાનાત્તુ લંભતે છર્દિર્મૂર્છાશ્રમક્લમાન્ ॥
તથૈવાઙ્ગગ્રહં ઘોરમિન્દ્રિયાણાં ચ વિભ્રમમ્ ।
ચિરાસનાત્તથા સ્થાનાચ્છ્રોણ્યાં ભવતિ-વેદના ॥
અતિચક્ષ્મણાદ્યાયુર્જઙ્ગયોઃ કુરુતે રુજઃ ।
સક્થિપ્રશોષં શોફં વા પાદહર્ષમથાપિ વા ॥
શીતસમ્મોગતાંયાનાં સેવા મારુતવૃદ્ધયે ।
તતોઽઙ્ગમર્દવિષ્મશૂલાધ્માનપ્રવેપકાઃ ॥
વાતાતપાભ્યાં વૈવર્ણ્યં જ્વરં ચાપિ સમાપ્રયાત્ ।
વિરુદ્ધાધ્યશનાન્મૃત્યું વ્યાધિં વા ઘોરમૃચ્છતિ ॥
અસાત્મ્યભોજનં હન્યાદ્વલવર્ણમસંશયમ્ ।
અનાત્મવન્તઃ પશુવન્દુઙ્ગતે યઽપ્રમાણતઃ ॥
રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જીર્ણં પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ।

આતુરની ભૂલથી થતી પંદર વ્યાપ-
ત્તિઓનું નિરૂપણ.

૯ ત્રણથી આતુર થયેલા માણસો, ક્ષિગ્ધ થ-
યેલા માણસો, શુદ્ધ થયેલા માણસો, નેત્રના રોગથી
પીડાયેલા માણસો, જ્વરવાળા માણસો અને અતિ-
સારવાળા માણસો તૈલથી ભરેલા માટીના કાચા
વાસણના જેવી સ્થિતિવાળા હોય છે એટલા માટે
તેઓએ ક્રોધ, પરિશ્રમ, શોક, મૈથુન, દિવસની
નિદ્રા, ઝંચા સ્વરથી ભાષણ, વાહનપર ચડીને ગમન,
લાંબા કાલ સૂધી વેસવું તથા ઝુમું રેહેવું, અત્યંત
ફરવું, શીતનું સેવન, વાયુનું સેવન, તડકાનું સેવન,
વિરુદ્ધાશન, અધ્યશન અને અસાત્મ્ય ભોજન એ

पंदर व्यापत्तिओनो त्याग करवो जोईए. (बीजा पण रोगीओए ए व्यापत्तिओनो त्याग करवो जोईए.)

रोगी जो क्रोध करे तो पित्त प्रकुपित थईने दाह तथा तरश वगेरे अनेक उपद्रवोने उत्पन्न करे छे.

रोगी जो परिश्रम के शोक करे तो तेनुं चित्त मोह तथा उन्माद आदि विभ्रमने प्राप्त थाय छे.

रोगी जो मथुन करे तो आक्षेपक, पक्षघात, अंगोनुं झलाई जवुं, गुह्य स्थलमां सोजो, दारुण खांसी तथा दारुण श्वास ए भयंकर व्याधिओने प्राप्त थाय छे. पुरुषना शिश्रमांथी वीर्यवाळुं रुधिर नीकळे छे अने स्त्रीनी योनिमांथी रजवाळुं रुधिर नीकळे छे.

रोगी जो दिवसनी निद्रा करे तो कफ-संवंधी अनेक व्याधिओ, ग्रीहोदर, प्रतिश्याय, पांडुपणुं, सोजो ज्वर, मोह, अंगोनी ग्लानि, अन्ननुं नहीं पचवुं तथा अरुचि प्राप्त थाय छे अने ए रोगी मोहना दवाणने लीधे सुई रेहेवानेज पसंद करे छे.

रोगी जो उंचा स्वरथी भाषण करे तो वायु तेना माथामां वेदनाने उत्पन्न करे छे अने अंधपणुं, जडपणुं, गंधनुं अज्ञान, वेहेरापणुं, मृगापणुं, हनुमोक्ष, अधिमंथ, अतिदारुण अर्दित, नेत्रस्तंभ, निमेष, तरश, खांसी, उजागरो, दांतोनुं हली जवुं तथा बीजा पण केटलाएक उपद्रवो प्राप्त थाय छे.

रोगी जो वाहनपर चडीने गमन करे तो उलटी, मूर्छा, भ्रम, क्लम, भयंकर रीते अंगोनुं झलाई जवुं अने इंद्रियोनो विभ्रम उत्पन्न थाय छे.

रोगी जो लांबा काळसूधी बेसी रहे के ऊभो रहे तो कमरना पाछला भागमां वेदना थाय छे.

रोगी जो अत्यंत फरे तो वायु जांघोमां वेदनाने, साथळोना शोषणने, सोजाने अथवा पा-दहर्ष नामना रोगने उत्पन्न करे छे.

रोगी जो माळा तथा चंदन वगेरे शीत पदार्थोनुं के शीत जूळनुं सेवन करे तो तेथी वायुनी वृद्धि थतां अंगोनुं भांगवुं, झलाई जवुं, शूल, आफरो तथा कंप एओनी उत्पत्ति थाय छे.

रोगी जो वायुनुं के तडकानुं सेवन करे तो तेथी विवर्णपणुं तथा ज्वर प्राप्त थाय छे.

रोगी जो परस्पर विरुद्ध पदार्थोने जमे तो मरण पामे छे अथवा अत्यंत भयंकर व्याधिने प्राप्त थाय छे.

रोगी जो अध्यशन (अजीर्णमां भोजन) करे तो तेथी पण मरण अथवा भयंकर व्याधि प्राप्त थाय छे.

रोगी जो असात्म्य पदार्थोनुं भोजन करे तो तेथी अवश्य बळनी तथा वर्णनी हानि थाय छे.

सघळां माणसोए अस्वस्थपणामां तथा स्वस्थपणामां पण अजीर्ण तो नज थवा देवुं जोईए. जे लोको मनने वश्य नहीं राखी पशुओनी पेटे प्रमाण वगरनुं (घणुं) जमे छे तेओ रोगोनी सेनाना मूलरूप अजीर्णने प्राप्त थाय छे.

१० व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥

प्रयतेतानुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥

क्रोधादिक पंदर व्यापत्तिओथी थएला

उपद्रवोनुं चिकित्सासूत्र.

१० उपरना नवमा विषयमां जे उपद्रवो केहेवामां आव्या तेओनां दूरनां कारणोरूप क्रोधादिकनुं अने नजदीकनां कारणोरूप पित्तादिकनुं अवेषण करीने बुद्धिमान् वैद्ये ते उपद्रवोने तथा तेओनां कारणोने शांत करनारी चिकित्साथी आतुरने स्वस्थ बनाववानो प्रयत्न करवो.

११ विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः

शशश्च सेव्यः समयूरतिक्षिरिः ।

सषष्टिकाश्चैव पुराणशालय-

स्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्तितम् ॥

वमनविरेचनथी शुद्ध थएलाओने

कया कया आहारो सेव्य छे.

११ वमनविरेचनथी शुद्ध थएलां माणसोए हरिणुं मांस, काळीयारुं मांस, लावां पक्षीओनुं मांस, ससलानुं मांस, मोरुं मांस, तेतरुं मांस, साठीचोखा, जूना चोखा, मग, अने मांसोमां तथा धान्योमां बीजां पण जे कोई हलकां गण-वामां आव्यां छे तेओनुं सेवन करवुं.

अध्याय ४० मो.

१ अथातो धूमनस्यकवलग्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'धूमनस्य-कवलग्रहचिकित्सित' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा । प्रायोगिकः स्नेहनो वैरेचनः कासघ्नो वामनी-यश्चेति ॥

धूमनुं प्रकरण.

धूमाडाना पांच भेदो.

२ प्रायोगिक (कोप पामेला दोपोने शांत करनार होवाथी नित्य प्रयोगने लायक,) स्नेहन (स्निग्ध करीने धातुओने पुष्ट करनार,) वैरेचन (दोषोने काहाडी नाखनार,) कासघ्न (खांसीने हणनार) अने वामनीय (वमन करावनार) ए

१ धूमाडो पावा तथा देवारूप, नस्य देवारूप, कवळ देवारूप, कोगळो देवारूप तथा प्रतिसारण-

रीते धूमाडाना पांच भेद छे. (जेथी व्रणने धूमाडी देवाय छे ते धूमाडाने बीजा ग्रंथोमां छट्टा प्रकार-नो गण्यो छे.)

३ तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्जेण श्लक्ष्णापि-ष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेद्देपा वर्त्तिः प्रायोगिके । स्नेह-फलसारमधूच्छिष्टसर्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेह-हृमिश्रैः स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृह-तीकण्टकारिकात्रिकटुककासमर्दहिङ्ग्विङ्गुदी-त्वङ्गनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने । स्नायुचर्मखुरशृङ्गकर्कट-कास्थिशुष्कमत्स्यवहूरुमिप्रभृतिभिर्वामनीयै-श्च वामनीये ॥

धूमाडो पीवाने माटे नाळ वगेरेमां नाख-वानी जूदी जूदी वत्तीओ.

३ प्रायोगिक धूमाडो पीवाने माटे एलादि-गणमांथी कठ तथा तगर ए वे द्रव्योने काहाडी नाखी वाकीनां द्रव्योने खूब लासां वाटी कल्क करी, बार आंगळनी कांसडानी सळीने आठ आंगळसूधी अळसीना तंतुओना झीणा पांटांथी वींटी ते उपर कल्कनुं लेपन करीने ते सळीने पवनवगरना प्रदेशमां छायामां सूकाववी अने सूकाई गया पछी सळीने काहाडीने पोली वत्ती राखवी.

स्नेहन धूमाडो पीवाने माटे सरगवो तथा बेहेडां वगेरे स्निग्ध फळोनो गर्भ, माण, राळ तथा गुगळ वगेरे द्रव्योनो स्नेहथी मिश्रित कल्क करी, बार आंगळनी कांसडानी सळीने आठ आंगळसूधी अळसीना तंतुओना झीणा पाटाथी वींटी ते उपर कल्कनुं लेपन करीने ते सळीने पवनवगरना प्रदेशमां छायामां सूकाववी अने

(मोहोडामां औषध घसाववा) रूप चिकित्साओ विप्रयनो.

સૂકાઈ ગયા પછી સઢીને કાઢાડી નાઁની પોલી વત્તી રાઁવી.

વૈરેચન ધૂમાડો પીવાને માટે સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૮ મા વિપયમાં કહેલાં શિરોવિરેચન દ્રવ્યોનો કલ્ક કરી, વાર આંગઢી કાંસડાની સઢીને આઠ આંગઢસૂધી અલસીના તંતુઓના ઢીળા પાટાથી વીંટી તે ઉપર કલ્કનું લેપન કરીને તે સઢીને પવનવગરના પ્રદેશમાં ઢાયામાં સૂકાવવી અને સૂકાઈ ગયા પછી સઢીને કાઢાડી નાઁની પોલી વત્તી રાઁવી.

કાસઢ ધૂમાડો પીવાને માટે ડૂઢી ઢોરીંગળી, વેટી ઢોરીંગળી, સૂંઢ, મરી, પીપઢ, કામોંદરી, ઢાંગ, ઢગોઢીયો, તજ, મળશીલ, ગઢો અને કાકડાશીંગી ઢત્યાદિ તથા વીજાં પળ ઁાંસીને ઢરનારાં દ્રવ્યોનો કલ્ક કરી, વાર આંગઢની કાંસડાની સઢીને આઠ આંગઢસૂધી અલસીના તંતુઓના ઢીળા પાટાથી વીંટી તે ઉપર કલ્કનું લેપન કરીને તે સઢીને પવનવગરના પ્રદેશમાં ઢાયામાં સૂકાવવી અને સૂકાઈ ગયા પછી સઢીને કાઢાડી નાઁની પોલી વત્તી રાઁવી.

વામનીય ધૂમાડો પીવાને માટે સ્વાયુ, ચામડું, ઁરી, શીંગડું, કુડચલનું ઢાડકું, સૂકાણ્લાં માઢલાં, ગુઢકમાંસ અને કીડા વગેરે તથા વીજાંપળ વમન કરાવનારાં દ્રવ્યોનો કલ્ક કરી, વાર આંગઢની કાંસડાની સઢીને આઠ આંગઢસૂધી અલસીના તંતુઓના ઢીળા પાટાથી વીંટી તે ઉપર કલ્કનું લેપન કરીને તે સઢીને પવનવગરના પ્રદેશમાં ઢાયામાં સૂકાવવી અને સૂકાઈ ગયા પછી સઢીને કાઢાડી નાઁની પોલી વત્તી રાઁવી.

૪ તત્ર વસ્તિનેત્રદ્રવ્યૈર્ધૂમનેત્રદ્રવ્યાણિ વ્યાઁયાતાનિ ભવન્તિ । ધૂમનેત્રં તુ કનિષ્ઠિકાપરિણાઢમગ્રે કલાયમાત્રસ્રોતો મૂલેડ્ઢુષ્ટપરિણાઢં ધૂમવર્તિપ્રવેશસ્રોતોડ્ઢુલ્લાન્યષ્ટચત્વારિંશતપ્રાયોગિકે । દ્વાત્રિંશત્સ્નેહને । ચતુર્વિંશતિવૈરેચને । પોડશાઢુલં કાસઢ્રે વામનીયે ચ ।

પતે અપિ કોલાસ્થિમાત્રચ્છિદ્રે ભવતઃ । વ્રળનેત્રમષ્ટાઢુલં વ્રળધૂપનાર્થં કલાયપરિમણ્ડલં કુલત્થવાઢિસ્રોત ઢતિ ॥

ધૂમાડો પીવાની નઢીઓ(નાઢો)નાં દ્રવ્યો, પ્રમાણો તથા ઢિદ્રો.

૪ આ સ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ચોથા વિપયમાં વસ્તિની નઢી વનાવવા માટે જે સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે દ્રવ્યોનીજ ધૂમાડો પીવાની નઢીઓ વનાવવી. પ્રાયોગિક ધૂમાડો પીવાની નઢી અગ્રમાં ઢચલી આંગઢી જેવી જાડી તથા વટાળાનો ઢાળો પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી, મૂઢમાં અંગૂઠા જેવી જાડી તથા વત્તી પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી અને અઢતાલ્લીશ આંગઢ ઢાંવી કરવી. સ્નેહન ધૂમાડો પીવાની નઢી અગ્રમાં ઢચલી આંગઢી જેવી જાડી તથા વટાળાનો ઢાળો પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી, મૂઢમાં અંગૂઠા જેવી જાડી તથા વત્તી પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી અને વત્રીશ આંગઢ ઢાંવી કરવી. વૈરેચન ધૂમાડો પીવાની નઢી અગ્રમાં ઢચલી આંગઢી જેવી જાડી તથા વટાળાનો ઢાળો પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી, મૂઢમાં અંગૂઠા જેવી જાડી તથા વત્તી પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી અને વત્રીશ આંગઢ ઢાંવી કરવી. કાસઢ ધૂમાડો પીવાની નઢી વોરનો ઢઢીયો પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી અને સોઢ આંગઢ ઢાંવી કરવી. વામનીય ધૂમાડો પીવાની નઢી પળ કાસઢ ધૂમાડો પીવાની નઢી જેવીજ કરવી. વ્રળને ધૂમાડી દેવાની નઢી આઠ આંગઢ ઢાંવી, વટાળા જેવા ગોઢ મોઢોઢાવાઢી અને કઢથીનો ઢાળો પેસે તેવડા ઢિદ્રવાઢી કરવી.

૫ અથ સુઁપવિષ્ઠઃ સુમના ઋઞ્વધોઢિષ્ટિરતન્દ્રિતઃ સ્નેહાકાં પ્રઢીપ્તાગ્રાં વર્તિ નેત્રસ્રોતસિ પ્રણિધાય ધૂમં પિવેત્ ।

સુઁને તં પિવેત્પૂર્વે નાસિકાઢ્યાં તતઃ પિવેત્ । મુઁપીતં મુઁનેવ વમેત્પીતં ચ નાસયા ॥

मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ।
तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥
विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत स्नेहनं
मुखनासाभ्यां नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरौ ॥

धूमाडो शीरीते पीवो?

५ सुख मळे एवी रीते बेसी, मनने आनंद-
युक्त राखी, दृष्टिने सरल तथा नीची राखी,
आलस्यादिकथी रहित थईने धूमाडो पीवो. प्रा-
योगिक, स्नेहन के वैरेचनिक धूमाडो पीवो होय
तो बत्तीने स्नेहथी खरडी, तेना अग्रने सळगावी
ते बत्तीने नळीना छिद्रमां नाखीने पीवो. ए धू-
माडो प्रथम मुखथी पीवो अने पछी बे नाकवते
पीवो. मोहोडाथी पीधेला धूमाडाने मोहोडाथीज
काहाडवो अने नाकथी पीधेला धूमाडाने पण
मोहोडाथीज काहाडवो. मुखथी धूमाडाने लईने
नासिकाओथी काहाडवो नहीं. केमके प्रतिलोम
चालेला धूमाडाथी दृष्टिनो प्रतिघात थाय छे.
प्रायोगिक धूमाडाने विशेषे करी नाकथीज पीवो,
स्नेहन धूमाडाने विशेषे करी मुख तथा नाक ए
बत्तेथी पीवो, वैरेचन धूमाडाने विशेषे करी नाक-
थीज पीवो अने कासघ्न तथा वामनीय धूमाडाने
विशेषे करी मुखथीज पीवो.

६ तत्र प्रायोगिके वर्त्ति व्यपगतशरकाण्डां
निवातातपशुष्कामङ्गरेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रो-
तसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं
वैरेचनिकं च कुर्यादिति । इतरयोर्व्यपेतधूमा-
ङ्गरे स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्ति
मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिंश्छि-
द्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रशान्ते
धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाय-
येदादोषविशुद्धेरेष धूमपानोपायविधिः ॥

बत्ती राखवामां विशेष तथा धूमपाननो
अवधि.

६ प्रायोगिक, स्नेहन के वैरेचनिक धूमाडो

पावो होय तो जेमांथी कांसडानी सळी काहाडी
नाखी होय एवी अने पवनवगरना प्रदेशमां छा-
यामां सूकावेली बत्तीने अंगाराओमां सळगावी
नळीनां मूळना छिद्रमां नाखीने वैद्ये केहेवुं के
“धूमाडानी फूंक ले.” (प्रायोगिक धूमाडो दि-
वसमां वे वार, वैरेचनिक धूमाडो दिवसमां त्रण
चार वार अने स्नेहन धूमाडो दिवसमां एक वार-
पीवो. वाग्भट.)

कासघ्न के वामनीय धूमाडो पावो होय तो
बत्तीने निर्धूम अंगारावाळा, दृढ अने सारी रीते
राखेला कोडीयाना संपुटमां नाखी, उपला को-
डीयाना मूळमां करेला छिद्रमां नळीनुं मूळ
जोडी दईने ते नळीवते धूमाडो पीवांनी वैद्ये
आज्ञा करवी. (गोळीनो के चूर्णनो धूमाडो
पावो होय तो पण गोळीने तथा चूर्णने कोडी-
याना संपुटमां नाखीने एवी रीतेज पावो.)
धूमाडो शांत थई जाय त्यारे बाकी रहेली बत्तीने
नाखीने फरीवार पण धूमाडो पावो ते त्यांसूधी
के ज्यांसूधी दोषनी शुद्धि थई जाय. धूमाडो
पावाना उपायनो आ विधि कळो.

७ तत्र शोकश्रमभयामर्षौष्ण्यविषरक्तपित्त
मदमूर्च्छादाहपिपासापाण्डुरोगतालुशोषच्छर्दि-
शिरोऽभिघातोद्गारापतर्पिततिमिरप्रमेहोदरा-
ध्मानोर्ध्ववातार्त्ता बालवृद्धदुर्बलविरिक्तास्था-
पितजागरितगर्भिणीरूक्षक्षीणक्षतोरस्कमधुघृत-
दधिदुग्धमत्स्यमद्यवागूपीतालपकफाश्च न धू-
ममासेवेरन् ॥

धूमाडो कोणे कोणे नहीं पीवो?

७ शोकथी, श्रमथी, भयथी, क्रोधथी, उ-
ष्णथी, विषथी, रक्तपित्तथी, मदथी, मूर्च्छाथी,
दाहथी, तरशथी, पांडुरोगथी, तालुशोषथी, उल-
टीथी, माथाना अभिघातथी, ओडकारथी, तिमि-
रथी, प्रमेहथी, उदररोगथी, आध्मानथी के ऊ-
र्ध्ववातथी पीडाएलाए धूमाडो पीवो नहीं. जेणे

લંબન કન્યું હોય તેણે, બાલકે, વૃદ્ધે, દુર્બલે, વિરેચિત થણાણ, જેને નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવેલ હોય તેણે, ઉજાગરાવાળાણ, ગર્ભિણીણ, રૂક્ષ શરીરવાળાણ, ક્ષીણ થણાણ, છાતીના ક્ષતવાળાણ, જેણે મધ ધી દહીં દૂધ કે માછલાં ખાધેલ હોય તેણે, જેણે મધપાન કે યવાગૂપાન કન્યું હોય તેણે અને થોડા કફવાળાણ ધૂમાડો પીવો નહીં.

૮ અકાલપીતઃ કુરુતે ભ્રમમૂર્છાશિરોરુજઃ ।

પ્રાણશ્રોત્રાક્ષિજિહ્વાનામુપઘાતં ચ દારુણમ્ ॥

ધૂમાડો સમય વગર પીવાથી નુકસાન.

૮ સમય વગર પીવામાં આવેલો ધૂમાડો ભ્રમને, મૂર્છાને, માથાની વેદનાને અને પ્રાણેન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુર્દ્રિય તથા જીભ ઇઓના દારુણ ઉપઘાતને ઉત્પન્ન કરે છે.

૯ આદ્યાસ્તુ ત્રયો ધૂમા દ્વાદશસુ કાલેપૂ-
પાદેયાઃ । તદ્યથા । શ્રુતદન્તપ્રક્ષાલનનસ્યસ્ના-
નભોજનદિવાસ્વપ્નમૈથુનચ્છર્દિમૂત્રોચ્ચારરુષિત-
શસ્ત્રકર્માન્તેષ્વિતિ । તત્ર મૂત્રોચ્ચારક્ષવથુરુષિ-
તમૈથુનાન્તેષુ સ્લૈહિકઃ । સ્નાનચ્છર્દનદિવાસ્વ-
પ્રાન્તેષુ વૈરેચનઃ । દન્તપ્રક્ષાલનનસ્યસ્નાનભો-
જનશસ્ત્રકર્માન્તેષુ પ્રાયોગિકા इति ॥

ધૂમાડો પીવાના સમયો.

૯ ઊંઠાંક ખાધા પછી, દાંતોને ધોયા પછી, નસ્ય લીધા પછી, સ્નાન કન્યા પછી, ભોજન કન્યા પછી, દિવસની નિદ્રા કન્યા પછી, મૈથુન કન્યા પછી, ઉલટી કન્યા પછી, મૂતરી આવ્યા પછી, જાડે જઈ આવ્યા પછી, ક્રુદ્ધ થયા પછી અને શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા પછી એ વાર સમયોમાં ધૂમાડો પીવો. એ સમયોમાં મૂતરી આવ્યા પછી, જાડે જઈ આવ્યા પછી, ઊંઠાંક ખાધા પછી, ક્રુદ્ધ થયા પછી અને મૈથુન કન્યા પછી સ્નેહન ધૂમાડો પીવો. સ્નાન કન્યા પછી, ઉલટી કન્યા પછી અને દિવસની નિદ્રા કન્યા પછી વૈરેચન ધૂમાડો પીવો. દાંતોને

ધોયા પછી, નસ્ય લીધા પછી, સ્નાન કન્યા પછી, ભોજન કન્યા પછી અને શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા પછી પ્રાયોગિક ધૂમાડો પીવો.

૧૦ તત્ર સ્નેહનો વાતં શમયતિ સ્નેહાદુપ-
લેપાચ્ચ । વૈરેચનઃ શ્લેષ્માણમુત્કેશ્યાપકર્ષતિ
રૌક્ષ્યાત્તૈક્ષ્ણ્યાદૌષ્ણ્યાદ્વૈશંચાચ્ચ । પ્રાયોગિકઃ
શ્લેષ્માણમુત્કેશ્યત્યુત્ક્રિષ્ટં ચાપકર્ષતિ સાધાર-
ણત્વાત્પૂર્વાભ્યામિતિ ॥

સ્નેહન, વૈરેચન અને પ્રાયોગિક એ ત્રણે

ધૂમાડાઓના જૂદા જૂદા ગુણો.

૧૦ સ્નેહન ધૂમાડો સ્નિગ્ધ કરનાર તથા ઉપલેપ કરનાર હોવાથી વાયુનું શમન કરે છે. વૈરેચન ધૂમાડો રૂક્ષ હોવાને લીધે, તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે, ઉષ્ણપણાને લીધે અને વિશદ ગુણવાળો હોવાને લીધે કફને ઉત્ક્રિષ્ટ કરીને બાહાર खेंची લે છે. પ્રાયોગિક ધૂમાડો ઉપર કહેલા બન્ને ધૂમાડા જેવો હોવાને લીધે (સામાન્ય રીતે) કફને ઉત્ક્રિષ્ટ કરે છે અને ઉત્ક્રિષ્ટ કન્યા પછી खेंची લે છે.

૧૧ ભવતિ ચાત્ર ॥

નરો ધૂમોપયોગાચ્ચ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાહ્નનાઃ ।

દૃઢકેશદ્વિજશ્મશ્રુઃ સુગન્ધિવિશદાનનઃ ॥

ધૂમાડો પીવાથી લાભ.

૧૧ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ધૂમાડાનો ઉપયોગ કરવાથી માણસ પ્રસન્ન હિન્દ્રિયોવાળો, પ્રસન્ન વાળી-વાળો, પ્રસન્ન મનવાળો, દૃઢ કેશવાળો, દૃઢ દાંતોવાળો, દૃઢ શ્મશ્રુવાળો અને સુગંધી તથા સ્વચ્છ મુખવાળો થાય છે.”

૧૨ કાસશ્વાસારોચકાસ્યોપલેપસ્વરભેદમુ-
ક્ષાસ્ત્રાવવમથુતન્દ્રાનિદ્રાહનુમન્યાસ્તમ્ભપીનસ-
શિરોરોગકર્ણાક્ષિશૂલાનિ વાતકફનિમિત્તા-
શ્વાસ્ય મુખરોગા ન ભવન્તિ ॥

ધૂમાડો પીવાથી કયા કયા રોગો
થતા નથી.

૧૨ ધૂમાડો પીનારા માણસને ટાંસી, શ્વાસ, અરોચક, મોહોડામાં ઉપલેપ, સ્વરભેદ, મોહોડામાંથી લાલનો સ્ત્રાવ, રૂલટી, તંદ્રા, નિદ્રા, હડપચીનું ફાટાઈ જવું, ઓડનું ફાટાઈ જવું, પીનસ, માથાનાં દરદો, કાનનાં શૂલો તથા નેત્રનાં શૂલો ઉત્પન્ન થતાં નથી. વાયુથી તથા કફથી થતા મુખરોગો પણ થતા નથી.

૧૩ તસ્ય યોગાતિયોગૌ વિજ્ઞાતવ્યૌ તત્ર યોગો રોગપ્રશમનોઽતિયોગો રોગાપ્રશમનસ્તાલુગલ-શોષપરિદાહપિપાસામૂર્છાભ્રમમદકર્ણાક્ષિદષ્ટિ-નાસારોગદૌર્બલ્યાનિ જનયતિ ॥

ધૂમાડાના સમ્યગ્યોગનાં તથા અતિયો-
ગનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧૩ ધૂમાડાના સમ્યગ્યોગનાં તથા અતિયોગનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જાણવાં. જો રોગની શાંતિ થઈ જાય તો જાણવું કે ધૂમાડાનો સમ્યગ્યોગ થયો છે. જો રોગ શાંત ન થાય, તાલવામાં તથા ગળામાં શોષ તથા દાહ થાય, તરશ લાગ્યા કરે, મૂર્છા આવે, ભ્રમ થાય, મીણો ચડે, કાનના રોગ થાય, દષ્ટિના રોગ થાય, નાકના રોગ થાય અને દષ્ટિનું દુર્બલપણું થાય તો જાણવું કે ધૂમાડાનો અતિયોગ થયો છે.

૧૪ પ્રાયોગિકં ત્રીંસ્ત્રીનુચ્છ્વાસાનાદદીત । મુખનાસિકાભ્યાં ચ પર્યાયાંસ્ત્રીંશ્ચતુરો વેતિ । જ્ઞૈદિકં યાવદશ્ચુપ્રવૃત્તિ । વૈરેચનિકમાદોષદર્શનાત્ । તિલતણ્ડુલયવાગૂપીતેન પાતવ્યો વામનીયઃ । ગ્રાસાન્તરેષુ કાસઘ્ન ઇતિ ॥

પ્રાયોગિક, સ્નેહન તથા વૈરેચનિક પી-
વાની મર્યાદાઓ અને વામનીય તથા
કાસઘ્ન પીવામાં વિશેષ.

૧૪ પ્રાયોગિક ધૂમાડાની ત્રણ ત્રણ ફૂંક

લેવી અને મૂકવી. તેમાં ત્રણ કે ચાર વાર મોહોડાથી લેવી અને ત્રણ કે ચાર વાર નાકથી લેવી.

સ્નેહન ધૂમાડો જ્યાંસૂધી આંખોમાંથી આંસુ પડે ત્યાંસૂધી પીવો.

વૈરેચનિક ધૂમાડો જ્યાંસૂધી દોષ પડે ત્યાંસૂધી પીવો.

વામનીય ધૂમાડો પ્રથમ તલની તથા ચોखानी યવાગૂ પીને પછી પીવો.

કાસઘ્ન ધૂમાડો ગ્રાસોનાં મધ્યોમાં પીવો.

૧૫ ત્રણધૂમં શરાવસમ્પુટોપનીતેન નેત્રેણ ત્રણમાનયેદ્ધૂપનાદ્વેદનોપશમો ત્રણવૈશઘ્નમાસ્ત્રા-વોપશમશ્ચ ભવતિ ॥

ત્રણને ધૂમાડી દેવાની રીત તથા
ધૂમાડી દેવાનું ફલ.

૧૫ ત્રણને ધૂમાડી દેવી હોય તો અંગારાથી સળગાવેલા કલ્કને કોડીયાના સંપુટમાં નાખી ઉપલા કોડીયામાં કરેલા છિદ્રમાં નળી નાખીને તેથી ત્રણને ધૂમાડી પોહોચાડવી. ત્રણને ધૂમાડી દેવાથી વેદનાની શાંતિ થાય છે, ત્રણનું સ્વચ્છ-પણું થાય છે અને સ્ત્રાવ થતો બંધ પડે છે.

૧૬ વિધિરેપ સમાસેન ધૂમસ્યાભિદ્ધિતો મયા । નસ્યસ્યાતઃ પ્રવશ્યામિ વિધિં નિરવશેષતઃ ॥

ધૂમાડાના વિધિનો ઉપસંહાર અને
નસ્યના વિધિનો ઉપક્રમ.

૧૬ મેં સંક્ષેપથી આ ધૂમનો વિધિ કહ્યો. હવે નસ્યનો વિધિ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું.

૧૭ ઔષધમૌપધસિદ્ધઃ સ્નેહો વા ના-સિકાભ્યાં દીયત ઇતિ નસ્યમ્ । તદ્ દ્વિવિધં રેચનં સ્નેહનં ચ । તદ્વિવિધમપિ પંચધા । તદ્વથા નસ્યં શિરોવિરેચનં પ્રતિમર્શોઽવપીઙ્ઠઃ પ્રથમનં ચ । તેષુ નસ્યં પ્રધાનં શિરોવિ-રેચનં ચ । નસ્યવિકલ્પઃ પ્રતિમર્શઃ શિ-

रोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रथमनं च । ततो नस्यशब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनाथं शून्यशिरसां ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननाथं दृष्टिप्रसादजननार्थं वा स्नेहो विधीयते तस्मिन्वैशेषिको नस्यशब्दः ॥

नस्यनुं प्रकरण.

नस्य शब्दनी व्युत्पत्ति अने नस्यना मुख्य भेदो तथा ते भेदोना पेढाना भेदो.

१७ जे औषध अथवा औषधथी पकावेलो स्नेह नाकमां देवामां आवे छे ते नस्य केहेवाय छे. रेचन, (दोपने पाडनार) अने स्नेहन (स्निग्ध करनार) ए रीते नस्यना मुख्य वे भेद छे. ए वे भेदोमांथी पाछा नस्य, शिरोविरेचन, प्रतिमर्श, अवपीड अने प्रथमन ए पांच भेदो थाय छे. ते ओमां नस्य अने शिरोविरेचन ए वे मुख्य छे. प्रतिमर्श नस्यनो भेद छे अने अवपीड तथा प्रथमन ए वे शिरोविरेचनना भेदो छे. आ प्रमाणे जो के नस्य शब्द पांचे प्रकारोने लागू पडे छे सो पध पांच प्रकारोमांनो पहेलो वैशेषिक नस्य शब्द ते स्नेहने लागू पडे छे के जे स्नेह शून्य थएलां मस्तकोनुं स्नेहन करवा माटे, डोक कांध तथा छाती एओने बल्युक्त करवा माटे अने दृष्टिने स्वच्छ करवा माटे देवामां आवे छे.

१८ तंतु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेदतिमिरस्वरोपघातनासारोगास्यशोषापबाहुकाकालबलीपलितप्रादुर्भावकृच्छ्रप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ॥

वैशेषिक नस्य(पांच नस्योमांना पेहेला नस्य)ना विषयो.

१८ माथुं वायुथी अभिभूत थयुं होय, दांतो

केशो के दाढीमूछना बाळो पडी जता होय, कानमां दारुण शूल नीकळतुं होय, कर्णक्ष्वेद नामनो काननो रोग थएल होय, तिमिर होय, स्वरनो उपघात थयो होय, नाकनो रोग थएल होय, मुखशोष थएल होय, अपबाहुक थएल होय, समय प्राप्त थया वगर वळी तथा पलित प्रकट थयां होय, आंखो मांड मांड उघडती होय, वायु तथा पित्तसंबंधी मुखरोगो थया होय के एवाज बीजा रोगो थया होय तो वायुने तथा पित्तने हरनारां द्रव्योथी पकावेला स्नेहथी नस्य देवुं.

१९ शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसामरोचकशिरोगौरवशूलपीनसार्द्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापससारगन्धाक्षानेष्वन्येषु चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति ॥

शिरोविरेचन(पांच नस्योमांना बीजा नस्य)ना विषयो.

१९ ताळवुं गळुं के माथुं कफथी व्याप्त थएल होय, अरोचक थएल होय, माथामां भारेपणुं के शूल उत्पन्न थएल होय, पीनस थएल होय, अर्द्धावभेदक थएल होय, माथामां कृमिओ पड्या होय, प्रतिश्याय थएल होय, अपसार थएल होय, गंधनी खबर पडती न होय के डोकनी हांसडीथी उपरना मस्तकसूधीना प्रदेशोमां कफसंबंधी बीजा कोई विकारो उत्पन्न थया होय तो शिरोविरेचन (सूत्रस्थानना ३९ मा अध्यायनो ८ मो विषय जुवो.) द्रव्योथी अथवा ते द्रव्यवते पकावेला स्नेहथी शिरोविरेचन (माथाने दोषोथी खाली करनार) नस्य देवुं.

२० तत्रैतद्विविधमभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्ने श्लेष्मरोगिणां मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्णे वातरोगिणाम् ॥

उपर कहेलां बन्ने नस्योना समयो.

२० उपर कहेलां वे नस्योमांथी कोई नस्य

देवुं होय तो माणस जम्यो न होय ते समयमां देवुं अने ते जमवानो वखत थाय त्यारे देवुं. कफसंबंधी रोगवाळाओने पूर्वाह्णमां देवुं, पित्त-संबंधी रोगवाळाओने मध्याह्न समयमां देवुं अने वायुसंबंधी रोगवाळाओने अपराह्न समयमां देवुं.

२१ अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्त-काष्ठधूमपानाभ्यां विशुद्धवक्रस्रोतसे पाणिता-पपरिस्विन्नमृदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वा-तातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारित-करचरणाय किंचित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्रा-च्छादितनेत्राय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितना-साग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमु-ष्णानुतप्तं रजतसुवर्णताम्रमृत्पात्रशुक्तीनाम-न्यतमस्थं शुक्त्या पिचुना वा सुखोष्ण-मद्भुतमासिञ्चेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति ॥

शिरोविरेचन नस्यनुं विधान.

२१ जेने शिरोविरेचन नस्य देवानुं होय ते माणसनां मुखनां स्रोतोने दांतण कराववाथी तथा धूमपानथी स्वच्छ करावी, तेना गळाने कपोळोने तथा ललाटेने गरम करेला हाथना शेकथी सारी पेठे स्वेदित करी तथा स्नेहवते सारी पेठे चोळी, वायु वगरना तडका वगरना तथा रज वगरना घरमां तेने चत्तो सुवडावी, हाथ तथा पग लांबा करावी, माथाने कांईक लटकतुं रखावी, वस्त्रवते आंखोने ढांकी दर्ई, डांबा हाथनी तर्जनीना अ-ग्रवते नाकनी अणीने ऊंची करावी, रूपाना पा-त्रमां, सुवर्णना पात्रमां, त्रांबाना पात्रमां, माटीना पात्रमां के छीपमां राखेला, ऊना पाणीथी गरम करेला अने सेहेवाई शके एटली ऊनाशवाळा स्नेहने ए माणसना शुद्ध करावेला नाकमां जमणा हाथवते छीपथी के रूनां पूमडाथी झडप नहीं करतां तथा धारने चूटवा नहीं देतां रेडवो ते एवी रीते रेडवो के रीते नेत्रोमां सेनो रेगाडो

जाय नहीं. (काथादिक नाखवुं होय तो पण ए प्रमाणेज नाखवुं. अठारमा विषयमां कहेलुं नस्य देवुं होय तो पण तेमां योग्य जणाय तेठलुं आ प्रमाणेज विधान करवुं.)

२२ स्नेहेऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् । न कुप्येन्न प्रभाषेच्च न क्षुण्णान्न हसेत्तथा ॥ एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते । ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥

नस्य लेवाना समयमां रोगीए केवी चेष्टा नहीं करवी?

२२ नाकमां स्नेह के काथादिक नस्य देवानुं होय ते समयमां रोगीए माथुं नहींज हलाववुं, क्रोप करवो नहीं, भाषण करवुं नहीं, छींक खावी नहीं अने हसवुं पण नहीं. केमके माथुं हलाववा वगेरेथी स्नेहादिकनो विघात थाय छे अने विघात पामेलुं स्नेहादिक ज्यां पोहोचवुं जोईए त्यां बराबर पोहोचतुं नथी. स्नेहादिक बराबर न पोहोचतां आडुं अवलुं जवाथी खांसी, प्रतिश्याय, माथाना रोगो तथा नेत्रना रोगो एओनी उत्पत्ति थाय छे.

२३ तस्य प्रमाणमग्रौ बिन्दवः प्रदेशिनी-पर्वद्वयनिःसृताः प्रथममात्रा द्वितीया पङ् बिन्दवस्तृतीया चत्वारो बिन्दव इत्येतास्तिस्रो मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः ॥

स्नेहादिक द्रवना नस्यनी मात्रा.

२३ जो स्नेहादिक द्रवनुं नस्य देवुं होय तो प्रत्येक नाकमां आठ आठ बिंदु (टीपां) ना-खवा ए उत्तम मात्रा छे, छ छ बिंदु नाखवा ए मध्यम मात्रा छे अने चार चार बिंदु नाखवा ए निकृष्ट मात्रा छे. तर्जनी आंगळीने स्नेहादिकमां तेनां बे पर्व (आंका) सूधी बोळी काहाडी लेतां ते आंगळीमांथी जेटलो द्रव पडे ते एक बिंदु गणाय छे. आ मात्राओनो रोगीना बळने अनुसरीने उपयोग करवो. (भोज केहेछे के स्नेहन नस्यमां आथी वमणी मात्रा करवी.)

૨૪ સ્નેહનસ્યં ન ચોપગિલેત્કથંચિદપિ ॥
શૃંગાટકમભિપ્લાવ્ય નિરેતિ વદનાદયથા ।
કફોત્કેશભયાચ્ચૈવ નિર્ઘીવેદવિધારયન્ ॥

નસ્યને ગળીજવું નહીં પણ થૂંકી નાખવું.

૨૪ નસ્યને કોઈ રીતે પણ ગળીજવું નહીં. નાક, કાન, નેત્ર તથા ઇઓને તૃપ્ત કરનારી શિ-રાઓનું મધ્ય કે જે શૃંગાટક કહેવાય છે તેને સારી પેટે મીઝવીને નસ્ય મોહોડામાં આવે કે તુ-રતજ તેને જરા પણ નહીં રોકતાં ડાઘે કે જમણે પહોંચે થૂંકી નાખવું. જો ગળી જવામાં આવે તો કફનો ઉત્કેશ થાય છે.

૨૫ દત્તે ચ પુનરપિ સંસ્વેદ્ય ગલકપોલા-
દીન્ધૂમમાસેવયેત ભોજયેચ્ચૈનમભિપ્યન્દિ ત-
તોઽસ્યાચારિકમાદિશેત્ । રજોધૂમસ્નેહાતપમ-
ચદ્રવપાનશિરઃસ્નાનાતિયાનક્રોધાદીનિ ચ પ-
રિહરેત્ ॥

નસ્ય દેવાયા પછી ઉત્તરકર્મ તથા પરેજી.

૨૫ નસ્ય દીધા પછી ફરીવાર પણ ગળાનું તથા કપોળ વગેરેનું સ્વેદન, તથા તૈલથી મર્દન કરવું, ધૂમાડો પાવો, ઉપલેપ કરનારું અન્ન જમાડવું અને પછી તે માણસને આચારાદિક વ-તાવી દેવું. જેણે નસ્ય લીધું હોય તે માણસે રજનો, અગ્નિના ધૂમાડાનો, સ્નેહનો, તડકાનો, મધનો, દ્રવ પીવાનો, માથે નાહાવાનો, અત્યંત ફરવાનો અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો.

૨૬ તસ્ય યોગાતિયોગાયોગાનાં વિજ્ઞાનં ભવતિ ।
લાઘવં શિરસો યોગે સુખસ્વપ્નપ્રબોધનમ્ ।
વિકારોપશમઃ શુદ્ધિરિન્દ્રિયાણાં મનઃસુખમ્ ॥
કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુરુતેન્દ્રિયવિભ્રમઃ ।
લક્ષણં મૂર્ધ્યતિસ્તિગ્ધે રૂક્ષં તત્રાવચારયેત્ ॥
અયોગે ચૈવ વૈગુણ્યમિન્દ્રિયાણાં ચ રૂક્ષતા ।
રોગાશાન્તિશ્ચ તત્રેષ્ટં ભૂયો નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥

વૈશેષિક નસ્યના સમ્યગ્યોગ, અતિયોગ
તથા હીનયોગ ઇઓનાં લક્ષણો તથા
અતિયોગની અને હીનયોગની
ચિકિત્સા.

૨૬ જો વૈશેષિક નસ્યનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય તો માથાનું હલકાપણું થાય છે, સુખથી નિદ્રા આવે છે, સુખથી જાગવું થાય છે, વિકારોની શાંતિ થાય છે, ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ થાય છે અને મનમાં આનંદ થાય છે.

જો વૈશેષિક નસ્યનો અતિયોગ થયો હોય તો કફનો ધ્રાવ થાય છે, માથામાં ભારેપણું થાય છે અને ઇન્દ્રિયોનો વિભ્રમ થાય છે. આ અતિયોગ થયો હોય તો પાછું રૂક્ષ નસ્ય દેવું.

જો વૈશેષિક નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય તો વિગુણપણું થાય છે, ઇન્દ્રિયોની રૂક્ષતા થાય છે અને રોગની શાંતિ થતી નથી. આ પ્રમાણે અયોગ થયો હોય તો ફરીવાર નસ્ય દેવું.

૨૭ નસ્યે ત્રીણ્યુપદિષ્ટાનિ લક્ષણાનિ પ્રયોગતઃ
શુદ્ધહીનાતિસંજ્ઞાનિ વિશેષાચ્છાસ્ત્રચિન્તકૈઃ ॥
લાઘવં શિરસઃ શુદ્ધિઃ સ્તોતસાં વ્યાધિનિર્જયઃ ।
ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥
કણ્ઠપદેહો ગુરુતા સ્તોતસાં કફસંસ્થવઃ ।
મૂર્ધ્નિ હીનવિશુદ્ધે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥
મસ્તુલુક્લાગમો વાતવૃદ્ધિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ।
શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢવિરેચિતે ॥
હીને તુ શુદ્ધે શિરસિ કફવાતપ્રમાચરેત્ ।
અતિશુદ્ધે તુ શિરસિ સર્પિર્નસ્યં નિપેચયેત્ ॥

શિરોવિરેચન નસ્યના સમ્યગ્યોગ, હીન-
યોગ તથા અતિયોગ ઇઓનાં લક્ષણો
અને હીનયોગની તથા અતિ-
યોગની ચિકિત્સા.

૨૭ શાસ્ત્રનું ચિંતન કરનારાઓએ પ્રયોગ ઉ-પરથી શિરોવિરેચન નસ્યના સમ્યગ્યોગ, હીનયોગ

અને અતિયોગ એઓનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો નીચ પ્રમાણે કહ્યાં છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય તો માથાનું હલકાપણું થાય છે, સ્તોતોની શુદ્ધિ થાય છે, વ્યાધિ નષ્ટ થઈ જાય છે અને ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય તો માથામાં સ્વરજ આવે છે, કફનો લેપ થાય છે, મારેપણું થાય છે અને સ્તોતોમાંથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો અતિયોગ થયો હોય તો માથાના મગજનો સ્ત્રાવ થાય છે, વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, ઇન્દ્રિયોનો વિભ્રમ થાય છે અને માથાનું શૂન્યપણું થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય તો કફને તથા વાયુને હળનારી યોજના કરવી અને અતિયોગ થયો હોય તો ધીનું નસ્ય દેવું.

૨૮ एकान्तरं द्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ॥

મારુતેનાભિભૂતો વાત્યન્તં યઃ સ્યાન્તુ માનવઃ ।
દ્વિકાલં ચાપિ દાતવ્યં નસ્યં તસ્ય વિજાનતા ॥

દોષની અપેક્ષાથી નસ્યના કાલનો નિયમ.

૨૮ દોષની અધિકતા જોવામાં આવે તો તે અધિકતાના પ્રમાણને અનુસરી વચમાં એક એક દિવસનું અથવા બે દિવસનું અંતર નાખીને સાત દિવસસૂધી અથવા એકવીશ દિવસસૂધી અથવા જે મુદત યોગ્ય લાગે ત્યાંસૂધી નસ્ય આપ્યા કરવું. જે માણસ વાયુથી અત્યંત પરાભવ પામ્યો હોય તેને તો પ્રવીણ વૈદ્યે એક એક દિવસમાં બે વખત પળ નસ્ય દેવું.

૨૯ અવપીડં તુ શિરોવિરેચનવદભિષ્યન્દ-
સર્પદંશવિસંજ્ઞેભ્યો દયાધિહરોવિરેચનદ્રવ્યાના-
મન્યતમમવપીડ્યાવપિષ્ય ચેતોવિકારકૃમિવિ-
પાભિપન્નાનાં ચૂર્ણં પ્રમેત્ ॥

અવપીડ નસ્ય તથા પ્રથમન નસ્ય કે
જેઓ શિરોવિરેચન નસ્યના ભેદો
છે તેઓનું વિધાન.

૨૯ જેનું માથું કફથી તથા મેદથી વ્યાપ્ત થયું હોય તેને, જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને અને જે સંજ્ઞારહિત થયો હોય તેને અવપીડ નસ્ય દેવું. પીપ્પળ તથા વાવડીંગ વગેરે શિરોવિરેચન દ્રવ્યો-
માંના કોઈ દ્રવ્યનો કલ્ક કરી તેને નીચોવી રસ કાઢાડીને તે રસનું શિરોવિરેચન નસ્યના વિધિપ્રમાણે જે નસ્ય દેવામાં આવે તે અવપીડ નસ્ય કેહેવાય છે.

ચિત્તના વિકારવાળાને, માથામાં કૃમિવાળાને અને વિપથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલાને પ્રથમન નસ્ય દેવું. પીપ્પળ તથા વાવડીંગ વગેરે શિરોવિરેચન દ્રવ્યો-
માંના કોઈ દ્રવ્યનું વારીક ચૂર્ણ કરી, છ આંગળ લાંબી વે મોહોડાવાળી નળીમાં અડતાલીશ ચ-
ળોટી માર એ ચૂર્ણ મરી મોહોડાની ફૂંક દઈને તે ચૂર્ણને નાકમાં ચઢાવી દેવું એ પ્રથમન નસ્ય કેહે-
વાય છે.

૩૦ शर्करेश्चुरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं
क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात् ॥

વૈશેષિક (સ્નેહન) નસ્યના પ્રકારાંતર-
રૂપ બૃંહણ નસ્ય.

૩૦ ક્ષીણ થઈ ગયાં માણસોને અને રક્તપિત્ત-
વાળાં માણસોને સાકરનું પાણી, શેલડીનો રસ,
દૂધ, ઘી અને માંસનો રસ એઓમાંના કોઈ પદા-
ર્થનું નસ્ય દેવું.

૩૧ कुशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योपिताम् ।
शृताः स्नेहाः शिरःशुद्धौ कल्कस्तेभ्यो यथा हितः॥

અમુક માણસોને સ્નેહોનું શિરોવિરે-
ચન નસ્ય દેવું.

૩૧ જેમ વીજાં માણસોને કલ્કનું શિરોવિ-
રેચન નસ્ય વિશેષ હિતકારી છે તેમ કૃશને, દુર્બ-

ઢને, વીકળને, સુકુમારને અને સ્ત્રીઓને પકાવેલા સ્નેહોનું શિરોવિરેચન નસ્ય વિશેષ હિતકારી છે.

૩૨ નસ્યેન પરિહર્ત્તવ્યો મુક્તવાનપતપિ-
તોઽત્યર્થતરુણપ્રતિશ્યાયી ગર્ભિણી પીતસ્નેહોદક-
મયદ્રવોઽજીર્ણી દત્તવસ્તિઃ કુદ્ધો ગરાત્તસ્તુ-
પિતઃ શોકાભિભૂતઃ થ્રાન્તો બાલો વૃદ્ધો વે-
ગાવરોધિતઃ શિરઃસ્નાતઃ સ્નાતુકામશ્ચેતિ ।
અનાર્ત્તવે ચાશ્રે નસ્યધૃમૌ પરિહરેત્ ॥

નસ્ય કોને કોને નહીં દેવું? તથા
કેવા સમયમાં નહીં દેવું?

૩૨ જેણે ભોજન કન્યું હોય તેને, જેણે લંઘન કન્યું હોય તેને, અત્યંત તાજા પ્રતિશ્યાયવાળાને, ગર્ભિણીને, જેણે સ્નેહ જઠ મઘ કે બીજો કોઈ દ્રવ પીધો હોય તેને, અજીર્ણવાળાને, જેને વસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેને, ક્રોધ પામેલાને, શ્વેરથી પીડાઈલાને, તરશ્યાને, શોકથી ઘેરાઈલાને, થાકેલાને, સાત વર્ષથી ઓછી ઉમરના બાલકને, ૯થી વર્ષથી અધિક ઉમરના વૃદ્ધને, મૂત્રાદિકની હાજતવાળાને, માથે નાહેલાને અને માથે નાહાવાની ઇચ્છાવાળાને નસ્ય દેવું નહીં. (વાગ્મટ કેહેછે કે ઇઓને પળ નસ્યથીજ ટઢે ઇવો મર્યંકર રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો નસ્ય દેવું.) ઋતુવગર વાદઢાંઓનો ઘમઘોર થયો હોય તે સમયે પળ નસ્ય દેવું નહીં અને ધૂમપાન પળ કરાવવું નહીં. (આવશ્યક જણાય તો ઇવા સમયમાં પળ નસ્ય દેવું તથા ધૂમપાન પળ કરાવવું.)

૩૩ તત્ર હીનાતિમાત્રાતિશીતોષ્ણસહસા-
પ્રદાનાદતિપ્રવિલમ્બિતશિરસ ડર્ચ્છિવતો વિચ-
લતોઽભ્યવહરતો વા પ્રતિપિદ્ધપ્રદાનાચ્ચ વ્યાપદો
ભવન્તિ તૃષ્ણોદ્ધારાદયો દોષનિમિત્તાઃ ક્ષ-
યજાશ્ચ ।

અવતશ્ચાત્ર ।

નસ્યે શિરોવિરેકે ચ વ્યાપદો દ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ

૧ શ્વેરથી પીડાઈલાને અવપીડ તથા પ્રથમન નસ્ય

દોષોત્કેશાત્ક્ષયાચ્ચેવ વિશ્લેયાસ્તા યથાક્રમમ્
દોષોત્કેશનિમિત્તાસ્તુ જયેચ્છમનશોધનૈઃ ।

અથ ક્ષયનિમિત્તાસુ યથાસ્વં ઘુંહણં હિતમ્ ॥

વૈશેષિક નસ્યની તથા વૈરેચનિક
નસ્યની વ્યાપ્તિઓ અને
તેઓની ચિકિત્સા.

૩૩ હીનયોગથી, અતિયોગથી, અતિશીતથી, અતિઉષ્ણથી, શ્લઢપથી દેવાયાથી, અત્યંત લટકતા માથાવાળાને દેવાયાથી, નાકથી શ્વાસને ડંચો ચડાવવા લાગેલાને દેવાયાથી, ચલિત થતાને દેવાયાથી, ભોજન કરતાને દેવાયાથી અને જેઓને તથા જે કાઢમાં દેવાનો નિપેધ છે તેઓને તથા તે કાઢમાં દેવાયાથી વૈશેષિક નસ્યની તથા શિરોવિરેચન નસ્યની તરશ તથા ઓડકાર વગેરે વ્યાપ્તિઓ થાય છે. વૈશેષિક નસ્યમાં દોષનો ઉત્કેશ થવાને લીધે અને વૈરેચનિકમાં દોષનો ક્ષય થવાને લીધે ઇ વ્યાપ્તિઓ થાય છે.

આ વિષયમાં મગવાન્ ધન્વંતરિઇ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “વૈશેષિક નસ્યમાં દોષના ઉત્કેશને લીધે અને વૈરેચનિક નસ્યમાં દોષના ક્ષયને લીધે વ્યાપ્તિઓ થાય છે. જો વ્યાપ્તિઓ દોષના ઉત્કેશથી થઈલી હોય તો સંશમનોથી તથા સંશોધનોથી તેઓને ટાઢવી અને દોષના ક્ષયથી થઈલી હોય તો ક્ષય પામેલા દોષનું ઘુંહણ કરવું ઇ હિતકારી થાય છે.”

૩૪ પ્રતિમર્શશ્ચતુર્દશસુ કાલેષૂપાદેયઃ ।
તથથા । કલ્યોત્થિતેન પ્રક્ષાલિતદન્તેન ગૃહા-
ન્નિર્ગચ્છતા વ્યાયામવ્યવાયાધ્વપરિશ્રાન્તેન મૂ-
ત્રોચ્ચારકવલાંજનાન્તેઽમુક્તવતા હર્દિતવતા
દિવાસ્વપ્નોત્થિતેન સાયં ચેતિ ।

તત્ર કલ્યોત્થિતેનાસેવિતઃ પ્રતિમર્શો રા-
ત્રાબુપચિતં નાસાસ્રોતોભાતં મલમુપહન્તિ મનઃ-
પ્રસાદં ચ કરોતિ । પ્રક્ષાલિતદન્તેનાસેવિતો-

દેવાનું તો ઉપરના ૨૯ મા વિષયમાં કહ્યું છે.

દન્તાનાં દઢતાં વદનસૌગન્ધ્યં ચાપાદયતિ ।
 ગૃહાભિર્ગચ્છતા સેવિતે નાસાન્નોતસઃ ક્લિન્ન-
 તયા રજો ધૂમો વા નાબાધતે । વ્યાયામાન્મૈથુ-
 નાદધ્વનશ્ચ પરિશ્રાન્તેનાસેવિતઃ શ્રમમુપહન્તિ ।
 મૂત્રોચ્ચારાન્તે સેવિતો દષ્ટેર્ગુરુત્વમપનયતિ ।
 કવલાંજનાન્તે સેવિતો દષ્ટિ પ્રસાદયતિ ।
 અમુક્તવતા સેવિતઃ સ્રોતસાં વિશુદ્ધિં લઘુતાં
 ચાપાદયતિ । વાન્તેનાસેવિતઃ સ્રોતોવિલગ્નં
 શ્લેષ્માણમપોહ્ય ભક્તકાઙ્ક્ષામાપાદયતિ ।
 દિવાસ્વપ્નોત્થિતેનાસેવિતો નિદ્રાશેષં ગુરુત્વં
 મલં ચાપોહ્ય ચિત્તૈકાગ્ર્યં જનયતિ । સાયં
 ચાસેવિતઃ સુખનિદ્રાપ્રબોધં ચેતિ ॥

પ્રતિમર્શ નસ્ય કે જે વૈશેષિક અથવા
 સ્નેહન નસ્યનો ભેદ છે તેના સમયો
 તથા સમયપરત્વે ગુણો.

૩૪ (નાસિકાનાં પ્રત્યેક છિદ્રમાં સ્નેહ પક્ત
 બન્ને ટીપાં નાખવામાં આવે એ પ્રતિમર્શનસ્ય કેહે-
 વાય છે એમ વાગ્મટ કેહેછે પણ આ ગ્રંથમાં તો
 પ્રતિમર્શનું જૂઠું પ્રમાણ આપ્યું છે તે નીચેના વિ-
 ષયમાં જુવો.) પ્રભાતમાં શયનમાંથી ઊઠીને, દાંતો
 ધોઈને, ઘરમાંથી બાહાર નીકળતાં, કસરત કર-
 વાથી થાક્યા પછી, મૈથુન કરવાથી થાક્યા પછી,
 પંથ કરવાથી થાક્યા પછી, મૂતરી આવીને, જાહે
 જઈ આવીને, કવલના અંતમાં, અંજન આંજ્યા
 પછી, જમવાથી પેહેલાં, ઊલટી કન્યા પછી, દિ-
 વસની નિદ્રા કન્યા પછી અને સાયંકાળે, એમ
 ચૌદ સમયોમાં પ્રતિમર્શ નસ્ય લેવું.

પ્રભાતમાં શયનમાંથી ઊઠીને પ્રતિમર્શનું સેવન
 કરવામાં આવે તો તે પ્રતિમર્શ રાતમાં જમા થ-
 એલા નાકના સ્રોતના મળને ટાળે છે અને મનને
 પ્રસન્ન કરે છે.

દાંતો ધોયા પછી (દાંતણ કન્યા પછી) પ્ર-
 તિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે તો તે પ્રતિમર્શ દાં-
 તોને દઢ કરે છે અને મોહોદાને સુગંધવાળું કરેછે.

ઘરમાંથી બાહાર નીકળતાં પ્રતિમર્શનું સેવન
 કરવામાં આવે તો તેથી નાકનું સ્રોત આર્દ્રતાવાળું
 રહે છે કે જેથી રજ કે ધૂમાડો કશી હરકત
 કરી શકતાં નથી.

કસરત કરવાથી, મૈથુનથી કે પંથ કરવાથી
 થાકી રહ્યા પછી પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે
 તો તેથી શ્રમ નષ્ટ થાય છે.

મૂતરી આવીને તથા જાહે જઈ આવીને પ્રતિ-
 મર્શનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી દષ્ટિનું ભારે-
 પણું ટળી જાય છે.

કવલના અંતમાં તથા અંજન આંજ્યા પછી
 પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી દષ્ટિ
 સ્વચ્છ થાય છે.

જમ્યાથી પેહેલાં પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં
 આવે તો તેથી સ્રોતોની શુદ્ધિ અને હલકાપણું
 થાય છે.

ઊલટી કન્યા પછી પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં
 આવે તો તેથી સ્રોતોમાં વઘળી રહેલો કફ દૂર
 થઈ જાય છે અને જમવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે.

દિવસની નિદ્રા કન્યા પછી પ્રતિમર્શનું સેવન
 કરવામાં આવે તો તેથી બાકી રહેલી નિદ્રા, ભા-
 રેપણું તથા મેલ દૂર થઈ જાય છે અને ચિત્તની
 એકાગ્રતા થાય છે.

સાયંકાળે પ્રતિમર્શનું સેવન કરવામાં આવે તો
 સુખથી નિદ્રા આવે છે અને જાગવું પણ સુખથી
 થાય છે.

૩૫ ઈષદુચ્છિંઘતઃ સ્નેહો યાવદ્વક્ત્રં પ્રપચતે ।
 નસ્યે નિષિકંતં તં વિદ્યાત્પ્રતિમર્શં પ્રમાણતઃ ॥

પ્રતિમર્શ નસ્યનું પ્રમાણ.

૩૬ જરાક ઊંચો શ્વાસ લેતાં નાકમાંથી મો-
 હોડામાં આવે તેટલો સ્નેહ નાસિકાનાં બન્ને છિ-
 દ્રોમાં નાખવો એ પ્રતિમર્શનું પ્રમાણ સમજવું.

૩૬ નસ્યેન રોગાઃ શામ્યન્તિ નરાણામૂર્ધ્વજઞ્જાઃ
 ઇન્દ્રિયાણાં ચ વૈમલ્યં કુર્યાદાસ્યં સુગન્ધિ ચ ॥

हनुदन्तशिरोप्रीवात्रिकषाहूरसां बलम् ।

वलीपलितबालित्यव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥

नस्य लेवाथी यथा लाभो.

३६ नस्य लेवाथी डोकनी हांसडी उपरना मस्तकपर्यंत भागोमां थण्ळा रोगो शरंत थई जाय छे. इंद्रियो निर्मळ थाय छे, मोहोडुं सुगंधी - थाय छे, शरीरमां वळीओ पडती नथी, सफेद वाल आवता नथी, टाल पडती नथी, दाझ पडती नथी अने हडपची, दांतो, माथुं, डोक, बरडानुं त्रिक, वाहु तथा छाती एओने बळ प्राप्त थाय छे.

३७ तैलं कफे सवाते स्यात्केवले पवने वसाम् दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते ॥
चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
स्नेहस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥

जूदा जूदा दोषो उपर नस्यमां जूदा
जूदा स्नेहोनुं अने स्वस्थनेमाटे तै-
लनुं विधान.

३७ जो कफ वायुसहित होय तो तैलनुं नस्य देवुं, एकलो वायु होय तो चरबीनुं नस्य देवुं, एकलुं पित्त होय तो सर्वदा घीनुं नस्य देवुं अने वायुसहित पित्त होय तो हाडकानी अंदरना मज्जा नामना स्नेहनुं नस्य देवुं. नस्यमां आ चार प्रकारना स्नेहनुं विधान कळुं. स्वस्थ माणसने नित्य नस्य देवामां तो तैलनोज उपयोग करवो ए स्तुतिपात्र छे. कारण के माथुं कफनुं स्थानक छे अने तैल कफने टाळनार छे. बीजा स्नेहो कफना विरोधी नथी.

३८ अतः परं प्रवक्ष्यामि कवलग्रहणे विधिम् ।

नस्यप्रकरणनो उपसंहार अने कवल-
प्रकरणनो उपक्रम.

३८ नस्यनुं प्रकरण समाप्त थयुं. हवे कवलना तथा कोगळाना विधिनुं प्रकरण कहुं छुं.

३९ चतुर्द्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।
पित्ते कटुम्ललवणैः रुक्षोष्णैः शोधनः कफे ॥
कषायतिक्रमधुरैः कटूष्णैः रोपणो व्रणे ।
चतुर्विधस्य चैवास्य विशेषोऽयं प्रकीर्तितः ॥

कवलनुं तथा कोगळानुं प्रकरण.

कवलना चार भेदो, लक्षणो अने भे-
दोनो जूदां जूदां कार्योंमां उपयोग.

३९ स्नेही, प्रसादी, शोधी अने रोपण एरीते कवल चार प्रकारनो छे. स्निग्ध तथा उष्ण पदार्थोथी जे कोळीओ बनाववामां आवे ते स्नेही कवल केहेवाय छे. मधुर तथा तथा शीतल पदार्थोथी जे कोळीयो बनाववामां आवे ते प्रसादी कवल केहेवाय छे. तीखा, खाटा, खारा, रुक्ष तथा उष्ण पदार्थोथी जे कोळीयो बनाववामां आवे ते शोधी कवल केहेवाय छे अने तूरा, कडवा, मधुर, तीखा तथा उष्ण पदार्थोथी जे कोळीयो बनाववामां आवे ते रोपण कवल केहेवाय छे. वायु उपर स्नेही कवलनी, पित्त उपर प्रसादी कवलनी, कफ उपर शोधी कवलनी अने व्रण उपर रोपण कवलनी योजना करवी. आ चार प्रकारना कोळीयानो विशेष कळो.

४० तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्क-
मालोड्य तैलशुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमे-
न सलवणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमृदितगलकपोल-
ललाटप्रदेशो धारयेत् ॥

चार प्रकारना कवलोमां शोधी कवलनुं
उदाहरण.

४० सूंठ मरी पीपळ, वज, सर्षप अने हरडे एओनो कल्क करी ते कल्कने तैल, शुक्त, सुरा, गोमूत्र, क्षार के मध एओमाना एकमां घोळी सैंधवथी युक्त करीने अग्निथी गरम करवो. रो-
गीना गळाने, कपोळने तथा ललाटने स्वेदन

આપીં તથા તૈલથી મર્દન કરીને તે ગરમ કો-
ઢીઓ રોગીના મોહોડામાં રાખાવો. આ કોઢી-
આથી મોહોડાના કફનું સંશોધન થાય છે.

૪૧ સુખં સંચાર્યતે યા તુ માત્રા સા કવલે સ્મૃતા
અસંચાર્યા તુ યા માત્રા ગણ્ડૂષઃ સ પ્રકીર્તિતઃ॥

કવલ અને કોગઢાં એઓમાં તફાવત.

૪૧ મોહોમામાં ચોતરફ ફેરવી શકાય તેટલી
માત્રા રાખવી એ કવલ કેહેવાય છે અને મોહો-
ડામાં ચોતરફ ફેરવી શકાય નહીં એવી એટલે
જેથી સઘલું મોહોડું ભરપૂર થઈ રહે તેટલી માત્રા
ધરવી એ કોગઢો કેહેવાય છે.

૪૨ તાવચ્ચ ધારયિતવ્યોઽનન્યમનસોન્નત-
વેહેન યાવદ્દોષપરિપૂર્ણકપોલત્વં નાસાન્નો-
તોનયનપરિપ્લાવચ્ચ ભવતિ તદા વિમોક્તવ્યઃ
પુનશ્ચાન્યો ગ્રહીતવ્ય ઇતિ ॥

કવલ શી રીતે અને ક્યાંસૂધી મોહોડા-

માં રાખવો અને પછી બીજો

કવલ ક્યારે લેવો ?

૪૨ ચિત્તને એકાગ્ર રાખી તથા શરીરને ડ-
ન્નત રાખીને તે કોઢીયાને ત્યાંસૂધી મોહોડામાં
ધરી રાખવો કે જ્યાંસૂધી ગલોફાં કફથી ભર-
પૂર થઈ જાય અને નાસિકામાંથી તથા નેત્રોમાંથી
પાણી ફરવા લાગે. પછી એ કોઢીઆને કાઢાડી
નાખીને બીજો કોઢીયો લેવો. (વાગ્ભટે તો
'અથવા નાસિકામાંથી તથા નેત્રોમાંથી પાણી
ફરવા લાગે' એમ કહ્યું છે.)

૪૩ एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमूत्राम्लसम्भृताः ।
कषायोष्णोदकाभ्यां च कवला दोषतो हिताः॥

દોષોને અનુસરીને એવીજ રીતે બીજા

કવલો ગોઠવી લેવા.

૪૩ એ પ્રમાણે જે જે દોષનું હરણ કરવું હોય

૧ માવપ્રકાશમાં તો 'કોઢીઆને અરધો મોહો-
ડામાં નાખી ચાવીને થૂંકી નાખવો' એમ કહ્યું છે
તેથી તેનો મત એવો જણાય છે કે 'કલ્કના પીંડાને

તે તે દોષને હરનારાં ઔષધોનો કલ્ક કરી તેને
સ્નેહ, દૂધ, મધ, માંસનો રસ, મૂત્ર, કાંજી વગેરે
અમ્લદ્રવ, કાથ અને ઝનું પાણી એઓમાંથી જે
દ્રવ યોગ્ય લાગે તે દ્રવમાં ઘોઢીને તેનું મોહો-
ડામાં ધારણ કરવું એ હિતકારી થાય છે.

૪૪ व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

હીને જાડ્યકફોત્કેશાવરસન્નિહનમેવ ચ ।

अतियोगान्मुखे पाकः शोषतृष्णारुचिक्रमाः ॥

શોધનીયવિશેષેણ ભવન્ત્યેવં ન સંશયઃ ।

કવલના સમ્યગ્યોગ, હીનયોગ તથા

અતિયોગ એઓનાં જૂદાં જૂદાં

લક્ષણો.

૪૪ કવલનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય તો વ્યા-
ધિનો ઘટારો થાય છે, સંતોષ થાય છે, સ્વચ્છતા
થાય છે, મોહોડાનું હલકાપણું થાય છે અને ઇં-
દ્રિયોનું પ્રસન્નપણું થાય છે.

કવલનો હીનયોગ થયો હોય તો જડતા થાય
છે, કફનો ઉત્કેશ થાય છે અને ધાવામાં આવતા
પદાર્થોના રસનું જ્ઞાન થતું નથી.

કવલનો અતિયોગ થયો હોય તો મોહોડામાં
પાક તથા શોષ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે,
અન્નાદિક ઉપર અરુચિ થાય છે અને ક્રમ થાય છે.

જે દોષનું હરણ કરવાનું હોય તે દોષને હર-
નારાં દ્રવ્યોના સ્વભાવપ્રમાણે ઉપર લેખેલાં લ-
ક્ષણો થાય છે એમાં સંશય નથી.

૪૫ तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च
सक्षौद्रो दग्धवक्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ।

ઘણા પ્રકારના કોગઢાઓમાં દાહનો

નાશ'કરનારા કોગઢાનું ઉદાહરણ.

૪૫ તિલ, નીલકમલ, ઘી, સાકર, દૂધ અને

તૈલ વગરના નહીં ઘોઢતા એમને એમ મોહોડામાં ધા-
લવો.' પીંડારૂપ અર્થ લેવામાં કવલ શબ્દનું વધારે
સારસ્ય આવે છે.

મધ એઓને મિશ્રિત કરી દર્દને તે દ્રવનો મોહોડું ભરપૂર થઈ રહે તેટલો કોગળો નેત્રમાંથી અને નાકમાંથી પાળી ફરવા લાગે ત્યાંસૂધી મોહોડામાં ધરી રાખવામાં આવે તો ક્ષારાદિકથી વઢી ગ-
 ઇલા મોહોડાનો દાહ શાંત થાય છે.

૪૬ કવલસ્ય વિધિર્હોષ સમાસેન પ્રકીર્તિતઃ ॥

કવલના તથા કોગળાના પ્રકરણનો
 ઉપસંહાર અને પ્રતિસારણના
 પ્રકરણનો ઉપક્રમ.

૪૬ આ કવલનો તથા કોગળાનો વિધિ સંક્ષે-
 પથી કહ્યો. હવે પ્રતિસારણ (મોહોડામાં આંગ-
 ળીના અગ્રથી ઔષધ ઘસવા)નો વિધિ કહું છું.

૪૭ વિમજ્ય મેપજં બુદ્ધ્યા કુર્વીત પ્રતિસારણમ્
 કલ્કો રસક્રિયા ક્ષૌદ્રં ચૂર્ણં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ॥

અઙ્ગુલ્યગ્રપ્રણીતં તુ યથાસ્વં મુખરોગિણામ્ ।

પ્રતિસારણના ચાર પ્રકાર અને
 તેઓનું વિધાન.

૪૭ વૈદ્યે ઔષધોનાં રસ, વીર્ય, ગુણ અને વિ-
 પાક એઓનો બુદ્ધિવતે વિચાર કરી તે તે દોષોનું
 હરણ કરવા માટે તે તે દ્રવ્યોનાં કલ્કાદિક આંગ-
 ળીના અગ્રવતે રોગીના મોહોડામાં ઘસાવવાં એ
 પ્રતિસારણ કેહેવાય છે. કલ્ક, રસક્રિયા, (કા-
 થને પકાવીને તેમાંથી બનાવેલો મલમ) મધ અને
 ચૂર્ણ એ રીતે પ્રતિસારણના ચાર ભેદ છે. મોહો-

ડાના રોગવાળા માણસોને દોષોના અનુસાર પ્ર-
 માણે યોગ્ય દ્રવ્યોથી બનાવેલું કલ્કાદિક
 તેઓની આંગળીના અગ્રવતે ધીરે ધીરે મોહોડામાં
 ઘસાવવું.

૪૮ તસ્મિન્યોગમયોગં ચ ફલલોકં વિભાવયેત્ ।

પ્રતિસારણના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો.

૪૮ પ્રતિસારણના સમ્યગ્યોગનાં, હીનયોગનાં
 તથા અતિયોગનાં લક્ષણો કવલના સમ્યગ્યોગનાં,
 હીનયોગનાં તથા અતિયોગનાં લક્ષણો પ્રમાણેજ
 સમજી લેવાં. (આ અધ્યાયનો ૪૪ મો વિષય
 જુવો.)

૪૯ તાનેવ શમયેદ્યાધીન્કવલો યાનપોદ્ધતિ ।

દોષગ્રમનભિષ્યન્દિ ભોજયેચ્ચ તથા નરમ્ ॥

પ્રતિસારણનું ફલ અને પ્રતિસારણ

કરાવ્યા પછી દેવાનું ભોજન.

૪૯ જે વ્યાધિઓને કવલ શાંત કરે છે તેજ
 વ્યાધિઓને પ્રતિસારણ શાંત કરે છે.

પ્રતિસારણ કરાવ્યા પછી રોગીને એવું અન્ન
 જમાડવું કે જે અન્ન અભિષ્યંદી ન હોય અને જે
 દોષથી મુખરોગ થયો હોય તે દોષનું હરણ કરે
 એવું હોય. (જે અન્ન રસનું વહન કરનારી શિરા-
 ઓને ચીકાશથી તથા ભારેપણાથી રોકી દર્દને
 શરીરમાં ભારેપણું કરે તે અન્ન અભિષ્યંદી કેહે-
 વાય છે.)

इति सौश्रुत आयुर्वेदे चिकित्सितस्थानं

समाप्तम् ॥

સુશ્રુત-આયુર્વેદ.

કલ્પ સ્થાનં.

મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર.

અધ્યાય ૧ લો.

૧ અથાતોઽન્નપાનરક્ષાકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અન્નપાન રક્ષાકલ્પ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ધન્વન્તરિઃ કાશિપતિસ્તપોધર્મભૃતાંવરઃ ।

સુશ્રુતપ્રભૃતીઞ્છિષ્યાઞ્શશાસાહતશાસનઃ ॥

સંવાદનું સ્મારણ.

૨ તપનું તથા ધર્મનું ધારણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ અને જેની આજ્ઞાનો ક્યાંય પણ પ્રતિઘાત થતો ન હતો એવા ભગવાન કાશિપતિ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતઆદિ શિષ્યોને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કન્યો.

૩ રિપવો વિક્રમાક્રાન્તા યે ચ સ્વે કૃત્યતાં ગતાઃ
સિસૃક્ષવઃ ક્રોધવિષં વિવરં પ્રાપ્ય તાદૃશમ્ ॥

વિષૈર્નિહન્યુર્નિભૃતં નૃપતિં દુષ્ટચેતસઃ ।

સ્ત્રિયો વા વિવિધૈર્યોગૈઃ કદાચિત્સુભગેચ્છયા ॥

વિપકન્યોપયોગાદ્વા ક્ષણાજ્ઞહ્યાદસૂત્રરઃ ।

તસ્માદ્વૈદ્યેન સતતં વિપાદ્રશ્યો નરાધિપઃ ॥

રાજવૈદ્યે વિપના સંપર્કથી રાજાને

બચાવવો જોડે.

૩ રાજાએ પરાક્રમથી ‘દબાવેલા શત્રુઓ અને

૧ આ સ્થાન અગદતંત્ર છે. સૂત્રસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયનો ૯ મો વિષય વાંચો.

રાજાની નોકરીમાં રહ્યા છતાં રાજાનો દ્વેષ કરનારા માણસો પણ પોતાનો ભાગ પાવતાં કપટકૃત્યોની યોજનાઓ કરીને ગુપ્ત રીતે પોતાના ક્રોધરૂપી ફેરને સફળ કરવા માટે અનેક પ્રકારના વિપપ્રયોગોથી રાજાને મારી નાખે છે. ધક્કતપર રાજાની સ્ત્રીઓ પણ ક્રોધાદિકથી અથવા ઐશ્વર્યનો કબજો લેવાની ઇચ્છાથી વિવિધ વિપપ્રયોગોવતે રાજાને મારી નાખે છે. વક્ષતપર એમ પણ બને છે કે કોઈ રાજા કામનાથી અંધ બની વિપકન્યાનો સંભોગ કરે તો તેથી પણ ક્ષણમાત્રમાં મરી જાય છે.

(અમુક નક્ષત્રાદિકમાં જન્મેલી કન્યા વિપકન્યા કેહેવાય છે. આ વિષય જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ગ્રંથોડપરથી જાણી લેવો. કેટલાંક સામુદ્રિકાંદિક લક્ષણો ઉપરથી પણ વિપકન્યાની પરીક્ષા થાય છે.) આ પ્રમાણે બને છે એટલામાટે રાજવૈદ્યે રાજાને સર્વદા વિપના સંપર્કથી બચાવવો જોડે.

૪ યસ્માન્ન ચેતોઽનિત્યત્વમશ્વત્પ્રયિતં નૃણામ્ ।
ન વિશ્વસ્યાત્તતો રાજા કદાચિદપિ કસ્યચિત્ ॥

રાજાએ અન્નપાનાદિકમાં રાજવૈદ્ય શિવાય બીજા કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહીં.

૪ માણસોનું ચિત્ત ઘોડા જેવું ચંચલ છે એ વાત પ્રખ્યાત છે એટલામાટે રાજાએ અન્નપાનાદિકના વિષયમાં રાજવૈદ્ય શિવાય બીજા કોઈનો પણ કદી વિશ્વાસ કરવો નહીં.

૨ અન્નપાનાદિકનું વિપના સંપર્કથી રક્ષણ કરવા વિષેનો.

૫ કુલીનં ધાર્મિકં ક્ષિગ્ધં સુભૃતં સતતોત્થિતમ્
અલુન્ધમશઠં ખત્તં કૃતશ્ચં પ્રિયદર્શનમ્ ॥
ક્રોધપારુષ્યમાત્સર્યમદાલસ્યવિવર્જિતમ્ ।
જિતેન્દ્રિયં ક્ષમાવન્તં શુચિં શીલદયાન્વિતમ્ ॥
મેધાવિનમસંભ્રાન્તમનુરક્તં દિતૈષિણમ્ ।
પટું પ્રગલ્ભં નિપુણં દક્ષં માયાવિવર્જિતમ્ ॥
પૂર્વોક્તૈશ્ચ ગુણૈર્યુક્તં નિત્યં સન્નિહિતાગદમ્ ।
મહાનસે પ્રયુજીત વૈદ્યં તદ્વિષયપૂજિતમ્ ॥

રાજાએ રસોડાની દેખરેખ કેવા
વૈદ્યને સોંપવી ?

૧ જે વૈદ્ય આયુર્વેદનું અધ્યયન કરનારા ઉત્તમ
કુલમાં જન્મેલો હોય, ધર્માત્મા હોય, મિત્રભાવના
સેહથી સર્વદા પોતાની સાથે રહેનારો હોય, ઝંઘા
પગારવાળો હોય, સર્વદા વૈદ્યપણાને લગતી વાત-
તોમાં પરમ ઉદ્યોગી રહેતો હોય, લોભવગરનો
હોય, લુચ્છાઈવગરનો હોય, રાજભક્ત હોય, કરેલા
ઉપકારોને વિસારતો ન હોય, ભય દેખાવવાળો
હોય, ક્રોધ કઠોરતા અદેખાઈ મદ તથા આલસ્ય
એઓથી રહિત હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, ક્ષમાવાળો
હોય, પવિત્ર હોય, સુશીલથી તથા દયાથી સંયુક્ત
હોય, અતિબુદ્ધિમાન હોય, કામ કરવામાં સંભ્રમ પામે
નહીં એવો હોય, પ્રીતિવાળો હોય, હિતેચ્છુ હોય,
સારો વક્તા હોય, ખરી વાતમાં કોઈથી પળ ન
દબાય એવો હોય, ચતુર હોય, સમર્થ હોય, કપટ-
વગરનો હોય, સૂત્રસ્થાનના તે તે વિષયોમાં કહેલા
શાસ્ત્રજ્ઞાનાદિક ગુણોથી સંપન્ન હોય, સઘડાં ઔષ-
ધોને હાજર રાખતો હોય અને વૈદ્યશાસ્ત્રના તથા
પાકશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ પળ પૂજેલો હોય તેને
રસોડાની દેખરેખ સોંપવી.

૬ પ્રશસ્તદિગ્દેશકૃતં શુચિભાણં મહચ્છુચિ ।
સજાલકં ગવાક્ષાઢ્યમાત્મવર્ગનિષેવિતમ્ ॥
વિસૃષ્ટકક્ષસંસૃષ્ટં સચિતાનં કૃતાર્ચનમ્ ।
પરીક્ષિતસ્ત્રીપુરુષં ભવેન્નાપિ મહાનસમ્ ॥

રાજાએ રસોડું કેવું રાખવું.

૬ રસોડું જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહેલી દિશામાં ઇટલે
અગ્નિચુણામાં ઉત્તમ પ્રદેશની અંદર કરવું. રસોડા
ઘાતાનાં સઘડાં વાસણો તથા સઘડી સામગ્રીઓ
સ્વચ્છ રાખાવી. એ રસોડું મોટું, પવિત્ર, જાલીયાં-
ઓવાળું, ગોઠોવાળું, રાજ્યનું હિત ઇચ્છનારાં
માણસોના વર્ગવાળું, જેની આસપાસ ઘડનો સં-
સર્ગ ન હોય એવું, ઉલેચોવાળું, જેમાં અગ્નિનું પૂજન
થતું હોય એવું અને જેમાં સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો
પરીક્ષા લીધા પછીજ દાખલ કરવામાં આવ્યાં
હોય એવું જોડાવું.

૭ તત્રાધ્યક્ષં નિયુજીત પ્રાયો વૈદ્યગુણાન્વિતમ્ ।
શુચયો દક્ષિણા દક્ષા વિનીતાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ॥
સંવિભક્તાઃ સુમનસો નીચકેશનચાઃ સ્થિરાઃ ।
ઘાતા દઢં સંયમિનઃ કૃતોષ્ણીષાઃ સુસંયતાઃ
તસ્ય ચાક્ષાવિધેયાઃ સ્યુર્વિવિધાઃ પરિકર્મિણઃ ।

રસોડાનો ઉપરી અને તેના

તાબાનાં માણસો.

૭ રાજાએ રસોડા ઘાતામાં ઘણું કરીને ઉપર
લેખેલા વૈદ્યના જેવાજ ગુણોવાળો ઉપરી રાખવો.
રસોડાનાં જૂદાં જૂદાં કાર્યો કરનારા સઘડા
લોકો પવિત્ર, ચતુર, સરલતાવાળા, કેળવાણા,
સારા દેખાવવાળા, જેઓને જૂદાં જૂદાં કામો વે-
હેંચી આપ્યાં હોય એવા, પ્રસન્ન મનવાળા, સાદા
કેશોવાળા, સાદા નયોવાળા, ચપલતાથી રહિત,
નાહેલા, ઇન્દ્રિયોના દૃઢ નિગ્રહવાળા, માથાપર પાઘ-
ડીયોવાળા, પ્રતિજ્ઞા લેવાવીને સારી પેઠે બાંધેલા
અને ઉપરીની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તે એવા રાખવા.

૮ આહારસ્થિતયશ્ચાપિ ભવન્તિ પ્રાણિનો યતઃ॥
તસ્માન્મહાનસે વૈદ્યઃ પ્રમાદરહિતો ભવેત્ ।
માહાનસિકવોદારઃ સૌપૌદનિકપૌપિકાઃ ।
ભવેયુર્વૈદ્યવશગા યે ચાપ્યન્યે તુ કેચન ।

વૈદ્યે રસોડા ખાતામાં સાવધાન રહેવું
અને તે ખાતાનાં સઘઘાં માણસોએ
વૈદ્યની આજ્ઞામાં રહેવું.

૮ પ્રાણીઓનાં શરીરોની સ્થિતિ આહાર ઉપ-
રજ છે છટલા માટે વૈદ્યે રાજાના રસોડામાં બહુજ
સાવધાનપણાથી રહેવું. રસોડામાં સરસામાન દે-
નારા, રસોડાનું કામ ચલાવનારા, ઢાઢ રાંધનારા,
માત રાંધનારા, પૂડા વગેરે બનાવનારા અને વીજા
પણ જે કોઈ કામ કરનારા હોય તેઓએ વૈદ્યની
આજ્ઞામાં રહેવું.

૯ ઇક્ષિતશ્ચો મનુષ્યાણાં વાક્ચેષ્ટામુખચૈકૃતૈઃ ॥
વિદ્યાદ્વિપ્સ્ય દાતારમેભિર્લિંગૈશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ॥
ન દદાત્યુત્તરં પૃષ્ઠો વિવક્ષન્મોહમેતિ ચ ॥
અપાર્થં બહુ સઙ્કીર્ણં ભાષતે ચાપિ મૂઢવત્ ।
સ્ફોટયત્યજ્જુલીર્ભૂમિમકસાદ્વિલિલેદ્ધસેત્ ॥
વેપથુર્જાયતે તસ્ય ત્રસ્તશ્ચૈકેકમીક્ષતે ।
ક્ષામો વિવર્ણવક્ત્રશ્ચ નલૈઃ કિશ્ચિદ્ધિનત્યપિ ॥
આલભેતાસઠ્ઠદીનઃ કરેણ ચ શિરોરુહાન્ ।
નિર્ચિયાસુરપદ્મરૈર્વાક્ષતે ચ પુનઃ પુનઃ ॥
વર્તતે વિપરીતસ્તુ વિષદાતા વિચેતનઃ ।

ક્ષેર દેનારની પરીક્ષા.

૯ માણસોની ચેષ્ટા વગેરે ઉપરથી તેઓના
અભિપ્રાયોને જાણી લેવાની કઢા ધરાવનારા બુદ્ધિ-
માન્ વૈદ્યે વચનો ઉપરથી, ચેષ્ટાઓ ઉપરથી, મુ-
ખની વિકૃતિઓ ઉપરથી નીચે લખેલાં ચિહ્નો
ઉપર ધ્યાન આપી, ક્ષેર દેનારાને પારખી લેવો. ક્ષેર
દેનારો માણસ પૂછ્યા છતાં ઉત્તર આપતો
નથી, ઉત્તર દેવા જતાં ગભરાઈ જાય છે, મૂઢ
માણસની પેઠે વ્યર્થ ઘણું તથા ગઢબઢવાહું બોલે
છે, આંગઢીઓના ટચાકા ફોડે છે, અકસાત્ ધરતી
ખોતરવા લાગે છે, અકસાત્ હસે છે, ધ્રુજી
જાય છે, ત્રાસ પામીને ઇકં ઇકની સામે જોયા
કરે છે, ઢુબઢો પડી જાય છે, વિવર્ણ મુખવાઢો
થઈ જાય છે, નખોવતે કાંઈ ચીજને કાપ્યા કરે

છે, રાંક બનીને હાથવતે વારંવાર કેશોનો સ્પર્શ કન્યા
કરે છે, અયોગ્ય દ્વારોથી નીકઢી જવાની ઇચ્છા
ધરીને તે દ્વારોને વારંવાર જોયા કરે છે, માણ-
સોની પદ્ધતિ કરતાં વિપરીત રીતે વર્તે છે અને
બુદ્ધિ વગ્ગરનો થઈ જાય છે.

૧૦ કેચિદ્વ્યાત્પાર્થિવસ્ય ત્વરિતા વા તદાજ્ઞયા
અસતામપિ સન્તોઽપિ ચેષ્ટાં કુર્વન્તિ માનવાઃ ।
તસ્યાત્પરીક્ષણં કાર્યં શૃત્યાનામાદિતો નૃપૈઃ ॥

રાજાઓએ પણ એ ચિહ્નો ઉપરથી ક્ષેર
દેનારની પરીક્ષા કરવી પણ
શિક્ષા તો પાકી સાવેતી
મઢે ત્યારેજ કરવી.

૧૦ કેટલાએક લોકો પોતે નિર્દોષ છતાં
પણ રાજાની વીકને લીધે અથવા રાજાની આજ્ઞાની
ઉતાવઢા થઈ જવાને લીધે ઉપર લખેલી ચેષ્ટાઓ
કરવા લાગે છે માટે એ ચેષ્ટાઓ દેખાયા ઉપર-
થીજ રાજાઓએ તે માણસોને શિક્ષા નહીં કરી
દેવી, પરંતુ શરૂઆતથી જુવાની વગેરે લઈ સર્વ
પ્રકારની ચોકસી કરીને જો અપરાધ સાવેત થાય
તોજ તેઓને શિક્ષા કરવી.

૧૧ અન્ને પાને દન્તકાષ્ઠે તથાભ્યક્તેઽવલેખને ।
ઉત્સાદને કપાયે ચ પરિપેકેઽનુલેપને ॥
સશ્ચુ વલ્લેષુ શય્યાસુ કવચાભરણેષુ ચ ।
પાદુકાપાદપીઠેષુ પૃષ્ઠેષુ ગજવાજિનામ્ ॥
વિષજુષ્ટેષુ ચાન્યેષુ નસ્યધૂમાઙ્ગનાદિપુ ।
લક્ષણાનિ પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સામપ્યનન્તરમ્ ॥

અન્નાદિકમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં
ચિહ્નો અને તે સંસર્ગની ચિકિત્સા
• કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૧૧ હવે અન્ન, પાન, દાતણ, અભ્યંગ, કેશોને
સાફ કરવાનાં ઢાંતીઆ વગેરે સાધનો, મેલ ઢાઢ-
વાને માટે શરીરપર ચોઢવાનાં ચૂર્ણાદિક, કલ્ક,
સેચન કરવાનો દ્રવ, લેપન, માઢાઓ, વઢો, શ-

વ્યાઓ, વચતરો, આભરણો, પાદુકાઓ, ચરણ-
ચોકીઓ, હાથી ઘીઢાઓની પીઠો, નસ્યો, ધૂમા-
ડાઓ તથા અંજનો વગેરે પદાર્થો શેરનો સંસર્ગ
પામ્યા હોય તો તેઓમાં શાં શાં લક્ષણો થાય છે
તે કહું છું અને તેઓની જૂદી જૂદી ચિકિત્સાઓ
પણ કહું છું.

૧૨ નૃપભક્તાદ્વલિં ન્યસ્તં સવિપં મક્ષયન્તિ યે ।
તન્નૈવ તે વિનશ્યન્તિ મક્ષિકાવાયસાદયઃ ॥
હુતભુકેન ચાન્નેન મૃશં ચટ્ચટાયતે ।
મયૂરકણ્ઠપ્રતિમો જાયતે ચાપિ દુસ્સહઃ ॥
મિશ્રાર્ચિસ્તીક્ષ્ણધૂમશ્ચ ન ચિરાચ્છોપશામ્યતિ ।
ચકોરસ્યાક્ષિવૈરાગ્યં જાયતે ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥
દૃષ્ટ્વાન્નં વિષસંસ્પૃં મ્રિયન્તે જીવજીવકાઃ ।
કોકિલઃ સ્વરવૈકૃત્યં ક્રૌંચસ્તુ મદમૃચ્છતિ ॥
હૃપ્યેન્મયૂર ઉદ્વિગ્નઃ ક્રોશતઃ શુકસારિકે ।
હંસઃ ક્ષ્વેડતિ ચાલ્યથ મૃજ્જરાજસ્તુ કૂજતિ ॥
પૃષ્ઠતો વિસ્ફુજ્યશ્ચુ વિષ્ટાં મુજ્જતિ મર્કટઃ ।
સન્નિકૃષ્ટાંસ્તતઃ કુર્યાદ્રાજા તાન્મૃગપક્ષિણઃ ॥
વેશ્મનોઽથ વિભૂષાર્થં રક્ષાર્થં ચાત્મનઃ સદા ।

અન્નમાં વિષનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો.

૧૨ અન્નમાં શેર પહોં હોય તો તે અન્નમાંથી
નાશવામાં આવેલા અપોશાન વગેરે વાલિને જે
માંચીઓ કે કાગડાઓ વગેરે પ્રાણીઓ ધ્રુવ્ય તે
પ્રાણીઓ ત્યાંજ મરી જાય છે. વિષવાળું અન્ન અગ્નિમાં
નાશવામાં આવતાં તેથી અગ્નિ ચટ્ચટ અવાજ
કરે છે, મોરના ગળાના જેવા વર્ણવાળો થઈ જાય
છે, સહન કરી શકાય નહીં એવો થાય છે, જૂદી
રીતની ઝાઝાઓવાળો થઈ જાય છે, તીક્ષ્ણ ધૂમા-
ડાવાળો થઈ જાય છે અને તુરતજ બુઝાઈ જાય
છે. વિષથી સંયુક્ત થઈલા અન્નને જોઈને ચકોર-
પક્ષીનાં નેત્રો તુરતજ રતાશવગરનાં થઈ જાય છે, જી-
વજીવક નામનાં પક્ષીઓ મરી જાય છે, કોયલનો
સ્વર બદલી જાય છે, કુંજ પક્ષી મદયુક્ત થઈ જાય
છે, મોર ચલિત થઈને પ્રસન્ન થાય છે, પોપટ તથા

મેના ચીસો પાડવા લાગે છે, હંસ અત્યંત બરાડા
પાડે છે, મુંગરાજ નામની ચકલી અવાજ કરવા
લાગે છે, પૃષ્ઠત નામનો છાંટણાવાળો નાહાનો
મૃગ આંધુ પાડવા લાગે છે અને વાનર વિષ્ટા ક-
રવા લાગે છે. આ પ્રમાણે પશુપક્ષીઓદ્વારા પણ
વિષની પરીક્ષા થાય છે એટલા માટે રાજાએ તે
પશુપક્ષીઓને હમેશ પાસે રાખવાં કે જેથી દરબાર
સુશોભિત લાગે અને પોતાનું રક્ષણ પણ થાય.

૧૩ ઉપક્ષિતસ્ય ચાન્નસ્ય વાષ્પેનોર્ધ્વે પ્રસર્પતા ॥
હૃત્પીઢા બ્રાન્તનેત્રત્વં શિરોદુઃખં ચ જાયતે ।
તત્ર નસ્યાઞ્જને કુપ્તં રામઠં નલદં મધુ ॥
કુર્યાંચ્છિરીષરજનીચન્દનૈશ્ચ પ્રલેપનમ્ ।
હૃદિ ચન્દનલેપં તુ તથા સુખમવાનુયાત્ ॥
પાણિપ્રાસં પાણિદાહં નલ્લશાતં કરોતિ ચ ।
અત્ર પ્રલેપઃ શ્યામેન્દ્રગોપાસોમોત્પલાનિ ચ ॥
સ ચેત્પ્રમાદાન્મોહાદ્વા તદન્નમુપસેવતે ।
અષ્ટીલાવત્તતો જિહ્વા ભવત્યરસવેદિની ॥
તુચ્ચતે દહ્યતે ચાપિ શ્લેષ્મા ચાસ્યાત્પ્રસિચ્યતે ।
તત્ર વાષ્પેરિતં કર્મ યચ્ચ સ્યાદાન્તકાષ્ટિકમ્ ॥
મૂર્છાં છર્દિમતીસારમાધ્માનં દાહવેપથૂ ।
ઇન્દ્રિયાણાં ચ વૈકૃત્યં કુર્યાદામાશયં ગતમ્ ॥
તત્રાશુ મદનાલાબૂર્વિમ્બીકોશાતકીફલૈઃ ।
છર્દનં દધ્યુદશ્વિદ્ભ્યામથ વા તણ્ડુલામ્બુના ॥
દાહં મૂર્છામતીસારં નૃનામિન્દ્રિયવૈકૃતમ્ ।
આટોપં પાણ્ડુતાં કાશ્યં કુર્યાત્પક્વાશયં ગતમ્ ॥
વિરેચનં સસર્પિષ્કં તત્રોક્તં નીલિનીફલમ્ ।
દધ્મા દૂપીવિષારિશ્ચ પેયો વા મધુસંયુતઃ ॥

વિષવાળા અન્નની બાફથી, સ્પર્શથી
તથા ભોજનથી થતા જૂદા જૂદા
ઉપદ્રવો અને તેઓની જૂદી
જૂદી ચિકિત્સા.

૧૩ વિષવાળું અન્ન પીરસાતાં તેની ઝંચે ચા-
લતી બાફથી હૃદયમાં પીડા થાય છે, નેત્રો ચકર-
વકર ભમવા લાગે છે અને માથામાં વ્યથા થાય છે.

આ પ્રમાણે થઈ હોય તો કઠ, હીંગ, વાઙો અને મધ એઓનું નસ્ય દેવું, નેત્રોમાં એ પદાર્થો આંજવા, સરસદીયો, સૂચક, રતાંજલિ અને હઙ્ગર એઓનું લેપન કરવું તથા હૃદયપર ચંદનનું વધારે લેપન કરવું. આમ કરવાથી સઘઙા ઉપદ્રવો ટલીને સુખ થાય છે.

વિષવાલું અન્ન હાથમાં લેવામાં આવતાં તેથી હાથમાં વઙ્ગતરા થાય છે અને નરો ફાટી જાય છે.

આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ઘડલાં, ઇંદ્રવારણી, ઉપલસરી, બ્રાહ્મી અને નીલકમલ એઓનો જાડો લેપ કરવો.

જો ગફલતથી અથવા મોહથી તે અન્ન ખાવામાં આવે તો તેથી જીભ લાંબી પથરી જેવી થઈ જતાં રસનું જ્ઞાન જતું રહે છે, જીભમાં વ્યથા થાય છે, વઙ્ગતરા થાય છે તથા મોહોડામાંથી કફનો નિવ્રવ થાય છે.

આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ઉપરના વીજા પારિગ્રાહમાં કહેલી વાફનો ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને દાતળની ચિકિત્સાપ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી. (આ અધ્યાયનો ૧૬ મો વિષય જુવો.)

જો વિષવાલું અન્ન ગઙ્ગાથી ઉતરીને આમાશયમાં જાય તો તેથી મૂર્છા થાય છે, ઉલટી થાય છે, અતીસાર થાય છે, આફરો થાય છે, વઙ્ગતરા થાય છે, કંપ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોનું વિકૃતપણું થાય છે.

આ પ્રમાણે થઈ હોય તો મીંઢોલ, કડવી તૂંબડીનાં ફળ, કડવી ઘોલીનાં ફળ તથા કડવી ઘીસોડીનાં ફળ એઓને દહીંમાં તથા અરધા પાણીવાળી છાશમાં વાટી અથવા ચોખાના ધોળમાં વાટી તે પાઈને ઉલટી કરાવવી.

જો વિષવાલું અન્ન પક્વાશયમાં જાય તો તેથી વઙ્ગતરા થાય છે, મૂર્છા થાય છે, અતીસાર થાય

છે, ઇન્દ્રિયોમાં વિકૃતિ થાય છે, અધોવાયુ વગેરે વંધ પડી જાય છે, પાંડુપણું થાય છે અને કૃશપણું થાય છે.

આ પ્રમાણે થઈ હોય તો બીની સાથે ગઙ્ગીનાં ફળ સ્વરાવીને વિરેચન કરવું અને દૂધી-વિપારિ નામનો અગદ કે જે આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૭ માં વિષયમાં કહેવામાં આવશે તે જેઠીમધથી સંયુક્ત કરીને દહીંની સાથે પાવો.

૧૪ દ્રવદ્રવ્યેષુ સર્વેષુ ક્ષીરમધોદકાદિષુ ।

ભવન્તિ વિવિધા રાજ્યઃ ફેનબુદ્ધુદજન્મ ચ ।

છાયાશ્ચાત્ર ન દૃશ્યન્તે દૃશ્યન્તે યદિ વા પુનઃ॥

ભવન્તિ યમલાદિછદ્રાસ્તન્વ્યો વા વિકૃતાસ્તથા ।

પાનોમાં (પીવાના પદાર્થોમાં) વિષનો

સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો.

૧૪ દૂધ, મધ તથા જલ આદિ સઘઙા દ્રવ પદાર્થોમાં વિષનો સંસર્ગ થયો હોય તો તેઓમાં અનેક પ્રકારની (રાતા, કાઙા, પીઙા તથા સફેદ વગેરે વર્ણવાળી) રેખાઓ થાય છે, ફીળની તથા પરપોટાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, પ્રતિબિંબો, દેખાતાં નથી અને જો દેખાય તો બેવડાં, છિદ્રો-વાઙાં, શીળાં તથા વિકૃતિઓવાળાં (કૂરનાં સૌમ્ય અને સૌમ્યનાં મયંકર) દેખાય છે.

(આની ચિકિત્સા મૂલગ્રંથમાં લખી નથી તેથી એમ સમજાય છે કે વિષથી સંયુક્ત થઈ જતાં અન્નોની ચિકિત્સાપ્રમાણેજ તેઓની ચિકિત્સા કરવી.)

૧૫ શાકસૂપાન્નમાંસાનિ ક્ષિન્નાનિ વિરસાનિ ચ સઘઃ પર્યુપિતાનીચ વિગન્ધાનિ ભવન્તિ ચ ।

ગન્ધવર્ણરસૈર્હીનાઃ સર્વે ભક્ષ્યાઃ ફલાનિ ચ ॥

પક્વાન્યાશુ વિશીર્યન્તે પાકમામાનિ યાન્તિ ચ ।

૧ વાગ્મટ કહે છે કે રસમાં નીલા રંગની, દૂધમાં તથા દહીંમાં રાતા રંગની, છાશમાં કાઙી પીઙી તથા સફેદ,

ધીમાં પાણી જેવી, મધમાં તથા જલમાં કાઙી, મધમાં હરિતરંગની અને તૈલમાં અરુણ વર્ણવાળી રેખા થાય છે.

શાક આદિ પદાર્થોમાં વિપનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો.

૧૫ શાક, દાઢ, અન્ન કે માંસ આદિ પદાર્થોમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો તે પદાર્થો તાજા છતાં પણ તુરત વાશી રહેલા જેવા થઈ જાય છે, ફેદવાળા થઈ જાય છે, રસવગરના થઈ જાય છે અને खराब ગંધવાળા તથા खराब સ્પર્શવાળા થઈ જાય છે.

ભક્ષ્યોમાં કે ફળોમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો તે સર્વ પદાર્થો ગંધથી, વર્ણથી, રસથી તથા સ્પર્શથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. ફળો પાકેલાં હોય તો તુરત ફાટી જાય છે અને કાચાં હોય તો તુરત પાકી જાય છે.

(શાકાદિકની, ભક્ષ્યોની તથા ફળોની ચિકિત્સા મૂલગ્રંથમાં આપી નથી તેથી એમ સમજાય છે કે ઉપર કહેલી વિષયી સંયુક્ત થઈને અત્રોની ચિકિત્સાપ્રમાણેજ તેઓની ચિકિત્સા કરવી.)

૧૬ વિશીર્યંતે કૂર્ચકસ્તુ દન્તકાષ્ટગતે વિપે ।
જિહ્વાદન્તોષ્ઠમાંસાનાં શ્વયથુશ્ચોપજાયતે ।

અથાસ્ય ધાતકીપુષ્પપથ્યાજમ્બૂફલાસ્થિભિઃ ॥
સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રચ્છિન્તે શોફે કર્તવ્યં પ્રતિસારણમ્ ।
અથ વાક્કોઠમૂલાનિ ત્વચઃ સપ્તચ્છદસ્ય વા ॥
શિરીષમાષકા વાપિ સક્ષૌદ્રાઃ પ્રતિસારણમ્ ।

દાતળમાં વિપનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા.

૧૬ દાતળમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો કુચ્છો ફાટી જાય છે. એ દાતળ વસવામાં આવે તો તેથી જીભમાં, દાંતોનાં પેઢાંઓમાં અને હોઠનાં માંસોમાં સોજો ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે સોજાને શસ્ત્રથી ટોંચીને તે ઉપર ધાવળીનાં ફૂલ, હરડે અને જાંબૂના ઠઠીયા એઓનો મધમાં કરેલો કલ્ક આંગળીવતે ઘસાવવો અથવા અંકોલનાં

મૂલ, સત્પર્ણની છાલ કે સરસડીયાનાં બીજ એઓનો મધમાં કરેલો કલ્ક આંગળીવતે ઘસાવવો.

૧૭ જિહ્વાનિર્લેખકવલૌ દન્તકાષ્ટવદાદિશેત્ ।

જીભની ઓઠ ઉતારવાની સઠીમાં કે મોહોડામાં લેવાના કવલમાં વિપનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો તથા

ચિકિત્સા.

૧૭ જીભની ઓઠ ઉતારવાની સઠીમાં કે મોહોડામાં લેવાના ઔષધના કવલમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો તેઓના ઉપયોગથી જીભમાં, દાંતોનાં પેઢાંઓમાં તથા હોઠનાં માંસોમાં સોજો થાય છે.

આ પ્રમાણે સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઉપર લખેલા ૧૬ મા વિષયમાં દાતળથી થઈને સોજાની જે ચિકિત્સા કહી છે તેજ ચિકિત્સા કરવી.

૧૮ પિચ્છિલો વહુલોઽભ્યક્તો વિવર્ણો વા વિ-
ષાન્વિતઃ ॥

સ્ફોટજન્મરુજાસ્રાવત્વક્ષ્પાકાઃ સ્વેદનં જ્વરઃ ।
દરણં ચાપિ માંસાનામભ્યક્તે વિપસંયુતે ॥
તત્ત શીતામ્બુસિક્તસ્ય કર્તવ્યમનુલેપનમ્ ।
ચન્દનં તગરં કુષ્ઠમુશીરં વેણુપત્રિકા ॥
સોમવલ્લયમૃતા શ્વેતા પદ્મં કાલીયકં ત્વચમ્ ।
કપિત્થરસમૂત્રાભ્યાં પાનમેતચ્ચ ગુજ્યતે ॥

અભ્યંગમાં વિપનો સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા.

૧૮ અભ્યંગમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો તે અભ્યંગ (તૈલાદિક પદાર્થ) ચીકાશવાળો, ઘાટો તથા વિવર્ણ બની જાય છે. એ અભ્યંગ શરીરપર ચોઢવામાં આવે તો તેથી ફોડલા ઝૂટે છે, વેદના થાય છે, સ્નાવ થાય છે, તામડી પાકી જાય છે, પસીનો વહે છે, જ્વર આવે છે અને માંસો ફાટી જાય છે.

जो आ प्रमाणे फोडला के वेदना वगेरे थएल होय तो शरीरपर टाढा जळनुं सेचन करीने पछी चंदन, तगर, कठ, वाळो, वंशपत्री, सोमवल्ली, गळो, सफेद गरणी, श्वेतकमळ, दारूहळदर तथा तज एओनुं लेपन करवुं अने कोठना रसनी साथे तथा गोमूत्रनी साथे ए चंदनादिक पदार्थोनो कल्क पावो.

१९ उत्सादने परीषेके कषाये चानुलेपने ।

शय्यावस्त्रतनुत्रेषु श्लेयमभ्यङ्गलक्षणैः ॥

शरीरपरथी मेल टाळवानेमाटे चोळ-
वानुं चूर्ण, सेचन करवानो पदार्थ,
कल्क, लेपन, शय्या, वस्त्र के बख-
तरं एओमां विषनो संसर्ग
थयानां चिह्नो तथा
चिकित्सा.

१९ मेल टाळवानेमाटे चोळवाना चूर्णमां, सेचन करवाना द्रवमां, कल्कमां, लेपन करवाना पदार्थमां, शय्यामां, वस्त्रमां के बखतरमां विषनो संसर्ग थयो होय तो ते पदार्थो चीकाशवाळा, घाटा तथा विवर्ण वनी जाय छे.

ए पदार्थोनो संसर्ग थयाथी फोडला ऊटे छे, वेदना थाय छे, स्त्राव थाय छे, चामडी पाकी जाय छे, पसीनो वळे छे, ज्वर आवे छे अने मांसो फाटी जाय छे.

जो आ प्रमाणे फोडला के वेदनादिक थएल होय तो शरीरपर टाढा जळनुं सेचन करीने पछी चंदन, तगर, कठ, वाळो, वंशपत्री, सोमवल्ली, गळो, सफेद गरणी, श्वेतकमळ, दारूहळदर तथा तज एओनुं लेपन करवुं अने कोठना रसनी साथे तथा गोमूत्रनी साथे ए चंदनादिक पदार्थोनो कल्क पावो.

२० केशशातः शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः
ग्रन्थिजन्मोत्तमाङ्गेषु विषजुष्टे तु लेखने ॥

प्रलेपो बहुशस्तत्र भाविताः कृष्णमृत्तिकाः ॥
ऋष्यपित्तघृतश्यामापालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥
गोमयस्वरसो वापि हितो वा मालतीरसः
रसां मूषिकपर्ण्या वा धूमो वागारसम्भवः ॥

केशोने साफ करवानां दांतीया वगेरे
साधनोमां विषनो संसर्ग थयानां

चिह्नो तथा चिकित्सा.

२० दांतीया वगेरेमां विषनो संसर्ग थयो होय तो तेओना स्पर्शादिकथी वाळ खरी पडे छे, माथामां व्यथा थाय छे, नासिका वगेरे छिद्रोमांथी लोही निकळवा लागे छे अने माथामां ग्रंथिओ उत्पन्न थाय छे.

आप्रमाणे थएल होय तो रोझनुं पित्तुं? घी, घउलां, सफेद गरणी अने तांदळजो एओनी जेने सात दिवससूधी भावना आपी होय एवी काळी साटीनो वारंवार प्रलेप करवो अथवा गायना छाणनो स्वरस, उंदरकत्रीनो स्वरस के मालतीनो स्वरस लगाववो अथवा घरना धूमा-
डानी धूम लगाववी ए हितकारी थाय छे.

२१ शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्त्राणं स्नानमुष्णीषमेवं च
स्रजश्च विषसंस्त्रुष्टाः साधयेदनुलेखवत् ॥

माथापर करवानो अभ्यंग, टोपी वगेरे,
नाहावानुं जळ वगेरे, पाघडी के मा-
लाओ एओमां विषनो संसर्ग

थयानां चिह्नो तथा

चिकित्सा.

२१ माथापर लगाववाना अभ्यंगमां, टोपी वगेरेमां, नाहावाना जळ वगेरेमां, पाघडीमां के माळाओमां विषनो संसर्ग थयो होय तो वाळो खरी पडे छे, माथामां व्यथा थाय छे, नासिका वगेरे छिद्रोमांथी लोही पडवा लागे छे अने माथामां ग्रंथिओ उत्पन्न थाय छे.

આપ્રમાણે થઇ હોય તો રોજનું પિત્તું? ઘી, ઘઉં, સફેદ ગરળી તથા તાંદુલજો એઓની જેને સાત દિવસસૂધી ભાવના આપી હોય એવી કાઢી માટીનો વારંવાર પ્રલેપ કરવો અથવા ગાયના છાણનો સ્વરસ, માલતીનો સ્વરસ, ડંડર-કન્નીનો સ્વરસ કે ઘરના ધૂમાડાની ધૂંસ લગાવવી.

૨૨ મુખલપે મુખં શ્યાવં યુક્તમભ્યક્તલક્ષણૈઃ ।
પદ્મિનીકણ્ટકપ્રલયૈઃ કણ્ટકૈશ્વોપર્ચીયતે ॥
તત્ર ક્ષૌદ્રઘૃતં પાનં પ્રલેપશ્ચન્દનં ઘૃતમ્ ।
પયસ્યા મધુકં ફંજી વન્ધુજીવઃ પુનર્નવા ॥

મુખ ઉપર કરવાના લેપમાં વિપનો
સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો તથા
ચિકિત્સા.

૨૨ મુખ ઉપર કરવાના લેપમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો તે લેપથી મુખ કાઠું થઈ જાય છે, ફોડલા ઉત્પન્ન થાય છે, વેદના થાય છે, સ્ત્રાવ થાય છે, ચામડી પાકી જાય છે, પસીનો વહે છે, જ્વર આવે છે, માંસો ફાટી જાય છે અને મોહોડું પદ્મિનીકંટક નામના ક્ષુદ્રોગના (નિ-દાનસ્થાનના ૧૩ મા અધ્યાયનો ૩૧ મો વિપય જુવો.) કાંટાઓ જેવા કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

આપ્રમાણે થઇ હોય તો મધ તથા ઘી પાવાં, ચંદનનો પ્રલેપ કરવો અને ચરણેર, જેઠી-મધ, મારંગી, બપોરીયો તથા સાટોડી એઓને ઘીમાં કાલવીને તેનો પ્રલેપ પળ કરવો.

૨૩ અસ્વાસ્થ્યં કુઞ્જરાદીનાં લાલાસ્રાવોઽક્ષિ-
રક્તતા ।

સ્ફિક્ષ્ણાયુમેદૂમુષ્કેષુ યુક્તેષુ સ્ફોટસમ્ભવઃ ॥
તન્નાભ્યક્તવદેવેષ્ટા યાતૃવાહનયોઃ ક્રિયા ।

હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિપનો
સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો અને તે વાહ-
નોને માટે તથા સ્વારને માટે
ચિકિત્સા.

૨૩ હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો તે વાહનો અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, તેઓને લાઠ ઝરવા લાગે છે તથા નેત્રોમાં રતાશ થાય છે. એ વાહનોપર જેઓ સ્વાર થાય તેઓને કૂલાઓમાં, ગુદાઓમાં, શિ-શ્નોમાં તથા વૃષ્ણોમાં ફોડલા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે થઇ હોય તો વાહનોની પીઠો ઉપર તથા સ્વારોનાં કૂલા વગેરે અંગો ઉપર શીતઠ જઠનું સેચન કરીને પછી ચંદન, તગર, કઠ, વાઢો, વંશપત્રી, સોમવહ્ની, ગઢો, સફેદ ગરળી, શ્વેતકમઠ, દારૂહઠદર તથા તજ એઓનો પ્રલેપ કરવો અને તે વાહનોને તથા સ્વારોને કોઠનો રસ તથા ગોમૂત્ર એઓની સાથે એ ચંદનાદિક પદાર્થોના કલ્કો પાવા.

૨૪ શોણિતાગમનં શ્લેષ્મિઃ શિરોરુક્કફસંસ્ત્રવઃ
નસ્યધૂમગતે લિઙ્ગમિન્દ્રિયાણાં તુ વૈકૃતમ્ ।

તત્ર દુર્ગૃહૈર્ગવાદીનાં સર્પિઃ સાતિવિપૈઃ શૃતમ્ ॥
પાને નસ્યે ચ સશ્વેતં દિતં સમદયન્તિકમ્ ॥

નસ્યોમાં કે પીવાના ધૂમાડાઓમાં વિપનો
સંસર્ગ થયાનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા.

૨૪ નસ્યોમાં કે પીવાના ધૂમાડાઓમાં વિ-પનો સંસર્ગ થયો હોય તો તેઓના ઉપયોગથી નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી લોહી પડવા લાગે છે, માથામાં વ્યથા થાય છે, કફનો સ્ત્રાવ થાય છે અને શ્લેષ્મોમાં વિકૃતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે થઇ હોય તો ગાય વગેરેનાં દૂ-ધોથી તથા અતવસના કલ્કથી પકાવેલું ઘી પાવું અને ગાય વગેરેનાં દૂધોથી તથા વજ અને ડોલર (મોગરો) એઓના કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું એ હિતકારી થાય છે.

२५ गन्धहानिर्विवर्णत्वं पुष्पाणां म्लानता भवंत्
जिघ्रतश्च शिरोदुःखं वारिपूर्णे च लोचने ।
तत्र बाष्पेरितं कर्म मुखालेपे च यत्स्मृतम् ॥

पुष्पोमां विषनो संसर्गं थयानां चिह्नो
तथा चिकित्सा.

२६ पुष्पोमां विषनो संसर्गं थयो होय तो
पुष्पो सुगंधथी रहित थई जाय छे, विवर्ण बनी
जाय छे अने करमाई जाय छे. ए पुष्पो सूघ-
वाथी माथामां व्यथा थाय छे अने नेत्रोमां पाणी
भराई आवे छे.

आ प्रमाणे माथामां व्यथा तथा नेत्रोमां पा-
णीनुं आववुं थएल होय तो आ अध्यायना १३
मा विषयमां झरवाळा अन्ननी वाफनी वावतमां
जे चिकित्सा कही छे ते करवी अने २२ मा
विषयमां जे चिकित्सा कही छे ते पण करवी.

२६ कर्णतैलगते श्रोत्रवैगुण्यं शोफवेदने ।
कर्णस्त्रावश्च तत्राशु कर्त्तव्यं प्रतिपूरणम् ॥
स्वरसो बहुपुत्रायाः सन्तृतः क्षौद्रसंयुतः ।
सोमवल्करसश्चापि सुशीतो हित इष्यते ॥

कानमां नाखवाना तैलमां विषनो संसर्गं
थयानां चिह्नो तथा चिकित्सा.

२६ कानमां नाखवाना तैलमां विषनो संसर्गं
थयो होय तो श्रोत्रइंद्रिय बगडी जाय छे, सोजो
थाय छे, वेदना थाय छे अने कानमांथी स्त्राव
पण थाय छे.

आ प्रमाणे थएल होय तो तुरतज घीथी
तथा मधथी संयुक्त करेलो कायफळनो अथवा
खेरनो शीतल स्वरस कानमां नाखवो ए हित-
कारी थाय छे.

२७ अश्रूपदेहो दाहश्च वेदना दृष्टिविभ्रमः ।
अञ्जने विषसंसृष्टे भवेदान्ध्यमथापि वा ॥
तत्र सद्योघृतं पेयं तर्पणं च समागधम् ।
अञ्जनं भेषशृङ्गस्य रसो वै वरुणस्य च ॥

मुष्ककस्याजकर्णस्य फेनो गोपित्तसंयुतः ।
कपित्थमेपशृङ्गयोश्च पुष्पं भङ्गातकस्य वा ॥
एकैकं कारयेत्पुष्पं बन्धूकाङ्गोठयोरपि ।

अंजनमां विषनो संसर्गं थयानां चिह्नो
तथा चिकित्सा.

२७ अंजनमां विषनो संसर्गं थयो होय तो ते
अंजन आंजवाथी आंसुओ आवे छे, चीपडा वगे-
रेनी वृद्धि थाय छे, बलतरा थाय छे, वेदना थाय
छे, दृष्टिनो विभ्रम थाय छे अने वखतपर अंधपणुं
पण थई जाय छे.

आ प्रमाणे थएल होय तो तुरतज ताजुं घी
पावुं, ओटेला दूधमां पकावेला पीपळना कल्कथी
सिद्ध करेला घीवते नेत्रोनुं तर्पण कखुं अने
मेंढाशीगीनो रस अथवा वायवरणानो रस अथवा
मररवानो रस अथवा राळना झाडनो रस अथवा
समुद्रफ़ीणनो रस गायना पित्ताथी संयुक्त करीने आं-
जवो. अथवा कोठनुं, मेंढाशीगीनुं, भीलामानुं, बपो-
रीयानुं के अंकोलनुं पुष्प आंजवुं. सघळां पुष्पो भेळां
करीने आंजवां नहीं पण एक एक पुष्प आंजवुं.

२८ शोफः स्त्रावस्तथा स्वापः पादयोः स्फोट-
जन्म च

भवन्ति विषज्जुष्टाभ्यां पादुकाभ्यामसंशयम् ।

उपानत्पादपीटानि पादुकावत्प्रसाधयेत् ॥

भूषणानि हतार्चीपि न विभान्ति यथा पुरा ।
स्वानि स्थानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणैः ॥
पादुकाभूषणे युक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ।

पादुका, पगरखां, चरणचोकी तथा
आभरणो एओमां विषनो संसर्गं
थयानां चिह्नो तथा चिकित्सा.

२८ पादुकाओमां विषनो संसर्गं थयो होय तो
ते पादुकाओ पेहेरवाथी पगोमां सोजो थाय छे,
स्त्राव थाय छे, जडता थाय छे अने फोडला
उपडे छे. पगरखांओमां के चरणचोकीमां विषनो
संसर्गं थयो होय तो पण एज चिह्नो थाय छे.

ભૂષણોમાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો પ્રમા હળાઈ જવાને લીધે તે ભૂષણો પ્રથમની પેઠે શો-
ભતાં નથી અને જે અંગોમાં પેહેરવામાં આવ્યાં હોય
તે અંગોને દાહથી, પાકથી તથા ફાડી નાશવાથી
ઝરાવ કરી નાશે છે.

ઉપર પ્રમાણે થઈલ હોય તો આ અધ્યાયના
૧૮ મા વિષયમાં જે ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી
ઘટલે શીતલ જલનું સેચન કરીને પછી ચંદન,
તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવહ્લી, ગળો, સ-
ફેદ ગરળી, શ્વેતકમલ, દારૂહલદર અને તજ ઇ-
ઓનું લેપન કરવું અને કોઠનો રસ તથા ગોમૂત્ર
ઇઓની સાથે ઇ ચંદનાદિક પદાર્થોનો કલ્ક પાવો.
૨૯ વિષોપસર્ગો વાપ્પાદિભૂષણાન્તો ચ ર્શ્રિતઃ ॥
સમીક્ષ્યોપદ્રવાન્તસ્ય વિદધીત ચિકિત્સિતમ્ ।

વિષથી થઈલી પીડામાં ઉપદ્રવોની
અવસ્થા જોઈને ઉપર કહેલી ચિ-
કિત્સાઓમાંથી યોગ્ય ચિ-
કિત્સા કરવી.

૨૯ વાફથી માંડીને આભરણ સૂધીમાં વિપનો
જે ઉપસર્ગ કેહેવામાં આવ્યો તેમાં ઉપદ્રવોની
સ્થિતિ જોઈને ઉપર કહેલી પ્રત્યેકની અનેક ચિ-
કિત્સાઓમાંથી યોગ્ય જણાય તે ચિકિત્સા કરવી.
૩૦ મહાસુગન્ધિમગદં ચં પ્રવક્ષ્યામિ તં મિષક્
પાનાલેપનનસ્યેષુ વિદધીતાઙ્ગનેષુ ચ ।
વિરેચનાનિ તીક્ષ્ણાનિ કુર્યાત્પ્રચ્છેદનानि च ॥
શિરાશ્ચ વ્યધયેત્કિં પ્રાપ્તં વિસ્લાવણં यदि ।

વિષોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૩૦ વિપસંબંધી પીડા થઈ હોય તો આ સ્થા-
નના સાતમા અધ્યાયના પાંચમા વિષયમાં મહા-
સુગંધી નામનો જે અગદ કેહેવામાં આવશે તેનો
વૈદ્યે પીવામાં, નસ્યમાં, લેપનમાં અને અંજનોમાં
ઉપયોગ કરાવવો, તીક્ષ્ણ વિરેચનો પળ દેવાં,
તીક્ષ્ણ વમનો પળ દેવાં અને લોહીનું સ્ત્રાવણ ક-
રવું યોગ્ય જણાય તો તુરત શિરાઓને પળ વીંધવી.

૩૧ મૂષિકાજરુહા વાપિ હસ્તે વદ્ધા તુ ભૂક્તેઃ
કરોતિ નિર્વિપં સર્વમન્નં વિષસમાયુતમ્ ।

વિષને ટાલવામાં બે ઔષધિઓનો

માટા પ્રભાવ.

૩૧ મૂષિકાનામની ઔષધી અથવા અજરુ-
હાનામની ઔષધી રાજાના હાથપર બાંધી રાખ-
વામાં આવી હોય તો તે, વિષથી સંયુક્ત થઈલા
સઘળા અન્નાદિકને વિષવગરનું કરી નાશે છે.
(અજરુહા ઔષધિ ઉપરના ભાગમાં સફેદ અને
અંદરના ભાગમાં આંજળ જેવા કાળા કંદવાળી
થાય છે અને મૂષિકા ઔષધી રંછાડવાળી તથા
કાળી થાય છે એમ કેહેવામાં આવે છે. મૂષિકા
એ ઉંદરકત્રી તો નહીં હોય ?)

૩૨ હૃદયાવરણં નિત્યં કુર્યાન્ન મિત્રમધ્યગઃ ॥
પિબેદ્વૃતમજેયાશ્ચ્યમમૃતાશ્ચં ચ બુદ્ધિમાન્ ।
સર્પિર્દધિપયઃશ્લૌઢ્રં પિબેદ્વા શીતલં જલમ્ ॥
મયૂરાન્નકુલાન્ગોધાઃ પૃપ્તાન્હરિણાનપિ ।
સતતં ભક્ષયેન્નાપિ રસાન્સ્તેષાં પિબેદપિ ।
ગોધાનકુલમાંસેષુ હરિણસ્ય ચ બુદ્ધિમાન્ ।
દયાત્સુપિષ્ટાં પાલિન્દીં મધુકં શર્કરાં તથા ॥
શર્કરાતિવિપે દેયે માયૂરે સમહૌષધે ।
પાર્પતે ચાપિ દેયાઃ સ્યુઃ પિપ્પલ્યઃ સમહૌષધાઃ
સશ્લૌઢ્રઃ સઘૃતશ્ચૈવ શિમ્બીયૂષો દિતઃ સદા ।
વિપન્નાનિ ચ સેવેત ભક્ષ્યમોજ્યાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥

વિષ જેથી હૃદયમાં લાગૂજ ન પડે
એવી યોજના.

૩૨ રાજાએ પોતાના મિત્રોના મંડલમાં રહીને
નીચેપ્રમાણે સર્વદા હૃદયાવરણ ઘટલે જેથી કોઈ પણ
વિષ હૃદયમાં લાગૂ ન પડે એવી યોજના રાખવી.
એ યોજના એ છે કે આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયના
૧૬ મા વિષયમાં કહેલું અજેય નામનું ઘી તથા
સાતમા અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં કહેલું અમૃત
નામનું ઘી નિત્ય પીવું. ઘી, દહીં, દૂધ અને મધ
એ નિત્ય પીવાં અથવા હમેશ શીતલ જલ પીવા-

નીજ ટેવ રાખવી. મોર, નોઢીયાં, ઘો, છાટણાં-વાઝાં પૃષ્ઠત નામનાં નાહાનાં હરિણો અને સામાન્ય હરિણો એઓનાં માંસો નિત્ય ખાવાં તથા તે માંસોના રસા નિત્ય પીવા. ઘો, નોઢીયાં તથા હરિણ એઓનાં માંસોને સફેદ ગૂરણી, જેઠીમધ તથા સાકર એઓના કલ્કનો યોગ આપીને ખાવાં. મોરનાં માંસોને સાકર, અતવસ તથા સૂંઠ એઓના કલ્કનો યોગ આપીને ખાવાં. પૃષ્ઠતોનાં માંસોને પીપઢ તથા સૂંઠ એઓના કલ્કનો યોગ આપીને ખાવાં. જંગલી મગનો યૂપ કરાવી તેમાં મધ તથા ઘી નાખીને નિત્ય પીવામાં આવે તો તે પળ હિતકારી થાય છે. એવીજ રીતે વીજાં પળ જે કોઈ ભક્ષ્ય ભોજ્યો વિપને હળનારાં દ્રવ્યોની સાથે પકાવેલાં હોય તેઓનું બુદ્ધિમાન્ રાજાણે સેવન કરવું.

૩૩ પેપ્પલોમધુકક્ષોદ્રશર્કરેશુરસામ્બુમિઃ ।
છર્દયેદ્રુત્તહૃદયો ભક્ષિતં યદિ વા વિપમ્ ॥

ઉપર કહેલી યોજના રાખતાં વિપ
ખવાઈ જાય તો ડલટી
કરી નાખવી.

૩૩ ઉપર કહેલી યોજના રાખતાં પ્રમાદાદિકને લીધે વિપ ખવાઈ જાય તો પીપઢ, જેઠીમધ તથા મધ એઓથી સંયુક્ત કરેલા સાકરના પાણીથી, શેલડીના રસથી તથા જઢથી ડલટી કરી નાખવી.

અધ્યાય ૨ જો.

૧ અથાતઃ સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીયં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૧ સ્થાવરવિષોની સમજણ આપવા વિષેનો તથા

૨ સ્થાવરં જઙ્ગમં ચૈવ દિવિધં વિષમુચ્યતે ।
દશાધિષ્ઠાનમાયં તુ દ્વિતીયં પોઢશાશ્રયમ્ ॥

વિષના બે ભેદ અને તે ભેદોના આ-
શ્રયોની સંખ્યા.

૨ વિષ સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનું કેહેવાય છે તેમાં સ્થાવર વિષના આશ્રયો દશ છે અને જંગમ વિષના આશ્રયો સોઢ છે. (જંગમ વિષના સોઢ આશ્રયો આ પછીના અધ્યાયના વીજા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.)

૩ મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વક્ષીરં સાર એવ ચ ।
નિર્યાસો ધાતવશ્ચેવ કન્દશ્ચ દશમઃ સ્મૃતઃ ॥

સ્થાવરવિષના દશ આશ્રયોનો નિર્દેશ.

૩ મૂઢ, પત્ર, ફઢ, પુષ્પ, ત્વચા, (છાલ) છીર, માર, ગુંદર, ધાતુ અને કંદ એ દશ, સ્થાવરવિષના આશ્રયો છે.

૪ તત્ર ક્લીતકાશ્વમારગુંજાસુબન્ધગર્ગરકક-
રઘાટવિદ્યુચ્છિલાવિજયાનીત્યષ્ઠૌ મૂલવિષાણિ ।

વિપપત્રિકાલમ્બાવરદાસકકરમ્ભમહાકર-
મ્ભાણિ પંચ પત્રવિષાણિ ।

કુમુદ્વતીવેણુકાકરમ્ભમહાકરમ્ભકકૌંટકં-
રેણુકલ્પોતકચર્મરીભગન્ધાસર્પઘાતિનન્દન-
સારપાકાનીતિ દ્વાદશ ફલવિષાણિ ।

વેત્રકાદમ્બવલ્લિજકરમ્ભમહાકરમ્ભાણિ પંચ
પુષ્પવિષાણિ ।

અન્ત્રપાચકકર્ત્તરીયસૌરીયકકરઘાટકરમ્ભ-
નન્દનવરાટકાણિ સપ્તત્વક્સારાનિર્યાસવિષાણિ

કુમુદગ્નીસ્તુહીજાલક્ષીર્યાણિ ત્રીણિ ક્ષીર-
વિષાણિ ।

ફેનાશ્મભસ હરિતાલં ચ દ્વે ધાતુવિષે ।

કાલકૂટવત્સનાભસર્પપાલકકર્દમકવૈરા-
ટકમુસ્તકશૃંગીવિષપ્રપૌંડરીકમૂલકહાલાહ-
લમહાવિષકર્કટકાનીતિ ત્રયોદશ કન્દવિ-
ષાણિ ।

વિપસંબંધી કેટલીએક ચિકિત્સાઓ વિષેનો.

इत्येवं पंचपंचाशत्स्थावरविपाणि भवन्ति ॥
चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्तिते ।
पट् चैव सर्पपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥

સ્થાવર વિપના દશ આશ્રયોનું વિવેચન.

૪ ક્ષીતક, અશ્વમાર, (કળેર) ગુંજો, (ચ-
ળોટી ?) સુવંધ, ગર્ગરક, કરઘાટ, વિઘ્નચ્છિન્વા,
(કલગારી ?) અને વિજય (માંગ ?) એ આઠ
વનસ્પતિઓનાં મૂલીયાંઓમાં વિષ રહેલું છે તેથી
તે વનસ્પતિઓ મૂલવિષ કેહેવાય છે. (ચળો-
ટીનાં મૂલીયાં મોહોડામાં રાખવાથી તો શોષ
મટે છે !)

વિપપત્રિકા, લંબા, વરદારુક, કરંભ અને
મહાકરંભ એ પાંચ વનસ્પતિઓનાં પાનડાંઓમાં
વિષ રહેલું છે તેથી તેઓ પત્રવિષ કેહેવાય છે.

કુમુદ્રતી, વેણુકા, કરંભ, મહાકરંભ, કર્કો-
ટક, (કુકડવેલ !) રેણુક, સ્વદ્યોતક, ચર્મરી,
ઈમ્બગંધા, સર્પઘાતી, નંદન અને સારપાક એ વાર
વનસ્પતિઓનાં ફળોમાં વિષ રહેલું છે તેથી તેઓ
ફલવિષ કેહેવાય છે.

વેત્ર, કાદંબ, વલ્લિજ, કરંભ અને મહાકરંભ
એ પાંચ વનસ્પતિઓનાં પુષ્પોમાં વિષ રહેલું છે
તેથી તેઓ પુષ્પવિષ કેહેવાય છે.

૧ ડહ્લન કહે છે કે ' આ પ્રકરણમાં જે જે વિપ-
વાળી વનસ્પતિઓનાં નામો કહ્યાં છે તે વનસ્પતિઓ
પૂરેપૂરી ઓઢાલી શકાતી નથી માટે હિમાલય વગેરેમાં
જહ પાદાડી લોકોને પૂછીપૂછીને તેઓની ઓઢાલાણ
મેઢવવી જોઈએ.' ડહ્લનનું આ કેહેવું સ્વરૂ છે.

૨ કંદવિષોમાં ફક્ત વઢનાગજ ઓઢાલી શકાય
છે અને તે ' શીંગડીયો વઢનાગ ' એ નામથી કેહેવાય
છે. આ વઢનાગ ઔષધોમાં બહુ ઉપયોગી છે. શીંગ-
ડીયા વઢનાગનો છોડ સ્વદસરસો થાય છે અને
તે જાડને વીંટાઈ રહે છે. એનું મૂળ કાઢા રંગવાળું
અને નાહાના હરિણની શીંગડી જેવું હોય છે તે કાચું
કે હલકું ન હોય તો ઉત્તમ ગુણ કરે છે. વિષના પ્રયો-

અન્નપાચક, કર્તરીય, સૌરીયક, કરઘાટ,
કરંભ, નંદન અને વરાટક એ સાત વનસ્પતિઓનાં
છાલ, સાર તથા ગુંદર એઓમાં વિષ રહેલું છે
તેથી તેઓ ત્વક્સારનિર્યાસવિષ કેહેવાય છે.

કુમુદમ્ત્રી, સ્ત્રુહી, (થોર) અને જાલક્ષીર્ય એ
ત્રણ વનસ્પતિઓનાં ક્ષીરમાં વિષ રહેલું છે તેથી
તેઓ ક્ષીરવિષ કેહેવાય છે.

ફેનાશમ્ભસ (સોમલ ?) અને હરતાલ એ બે
ધાતુવિષ કેહેવાય છે.

કાલકૂટ, વઢનાગ, સર્પપ, પાલક, કર્દમક,
વૈરાટક, મુસ્તક, શ્રંગીવિષ, પ્રપૌંડરીક, મૂલક,
હાલાહલ, મહાવિષ અને કર્કટક એ તેર વનસ્પ-
તિઓના કંદોમાં વિષ રહેલું છે તેથી તેઓ કંદ-
વિષ કેહેવાય છે.

આ રીતે પંચાવન સ્થાવરવિષો છે. એઓમાં
જે તેર કંદવિષો કહ્યાં તેઓમાં વઢનાગ ચાર
પ્રકારના થાય છે, મુસ્તક બે પ્રકારના થાય છે,
સર્પપ છ પ્રકારના થાય છે અને વાકીનાં સઘઢાં
એક એક પ્રકારનાં થાય છે.

૫ ઉદ્વેષ્ટનં મૂલવિષૈઃ પ્રલાપો મોહ એવ ચ ।

જૃષ્માઙ્ગોદ્વેષ્ટનશ્વાસા ક્ષેયાઃ પત્રવિષેણ તુ ॥

મુષ્કશોફઃ ફલવિષૈર્દાહોઽન્નદ્વેષ એવ ચ ।

મન્વેત્પુષ્પવિષૈર્દહિર્દિરાધ્માનં મોહ એવ ચ ॥

ગવાળી દવાઓમાં હાલ ઘણું કરીને સર્વત્ર વઢનાગજ
વાપરવામાં આવે છે. વઢનાગને વઢની પોટલીમાં બાંધી
દોલાયત્રમાં દૂધમાં બાફવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે
અથવા સમભાગ મરી અને ટંકળ એઓમાં સ્વાંડવાથી
શુદ્ધિ થાય છે અથવા વઢનાગના ચળા જેવડા ટુકડા
કરી ત્રણ દિવસસૂધી નવા નવા ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી
ચોથ દિવસ તડકામાં સૂચ સૂકાવવાથી શુદ્ધિ
થાય છે. વિષની માત્રા બહુજ સંભાળથી નાખવી
જોઈએ. જો અધિક નાખવામાં આવે તો તેથી મારે
હાનિ થાય છે. વિષવાળું ઔષધ તુરત પોતાનો ચમ-
ત્કાર દેલાડે છે. હાલ જ્વરાંકુશ વગેરે કેટલાંએક
ઔષધોમાં સોમલ પણ વાપરવામાં આવે છે.

ત્વક્સારનિર્યાસવિષૈરુપયુક્તૈર્ભવન્તિ હિ ।
 આસ્યદૌર્ગન્ધ્યપારુઘ્યશિરોરુક્કફસંસ્રવાઃ ॥
 ફેનાગમઃ ક્ષીરવિષે વિઙ્ભેદો જિહ્વાજિહ્વતા ।
 દૃત્પીડનં ધાતુવિષૈર્મૂર્છાં દાહશ્ચ તાલુનિ ॥

મૂલવિષાદિક એકએક વિષના ઉપયોગથી
 થતાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧ મૂલવિષના ઉપયોગથી અંગો મરડાય છે, પ્રલાપ થાય છે અને મોહ થાય છે. પત્રવિષના ઉપયોગથી બગાસાં આવે છે, અંગો મરડાય છે અને શ્વાસ થાય છે. ફલવિષના ઉપયોગથી વૃષ્ણોમાં સોજો થાય છે, દાહ થાય છે અને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે. પુષ્પવિષના ઉપયોગથી ડલટી થાય છે, આફરો થાય છે અને મોહ થાય છે. ત્વક્સારનિર્યાસવિષના ઉપયોગથી મોહોડાનું દુર્ગંધપણું, કઠોરપણું, માથામાં વેદના અને કફનો સ્રાવ થાય છે. ક્ષીરવિષના ઉપયોગથી ફીણ આવે છે, પાતલો દસ્ત આવ્યા કરે છે અને જીભ વાંકી થઈ જાય છે. ધાતુવિષના ઉપયોગથી હૃદયમાં પીડા થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને તાલવામાં દાહ થાય છે. (કંદવિષોથી થતાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો ૭ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.)

૬ પ્રાયેણ કાલઘાતીનિ વિષાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।

કન્દજાનિ તુ તીક્ષ્ણાનિ તેષાં વશ્યામિ વિસ્તરમ્

વિષોનો સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ.

૬ સઘટ્ટાં વિષો ઘાત કરનારાં છે પરંતુ તેઓમાં કંદવિષો શિવાયનાં બીજાં વિષો જે દિવસે ખાવામાં આવે તે દિવસેજ મારતાં નથી પણ તે પછી અમુક દિવસોમાં, અમુક પશ્વવાડીયામાં કે અમુક માસ વગેરેમાં મારે છે. (એઓમાં પણ જે વિષો આઠમા વિષયમાં કહેલા દશે ગુણોથી ભરપૂર હોય છે તેઓ તો જલદીજ મારી નાખે છે.) એઓ કરતાં કંદવિષો અતિતીક્ષ્ણ છે. માટે તેઓ

(કંદવિષો) તુરતજ પ્રાણ લે છે. હવે એકએક કંદવિષોના ઉપયોગથી થતાં લક્ષણો, કહું છું.

૭ સ્પર્શજ્ઞાનં કાલકૂટે વેપથુઃ સ્તમ્ભ એવ ચ ।
 ગ્રીવાસ્તમ્ભો વત્સનાભે પીતવિષ્મૂત્રનેત્રતા ॥
 સર્પપે વાતવૈગુણ્યમાનાહો ગ્રન્થિજન્મ ચ ।
 ગ્રીવાદૌર્બલ્યવાક્સજ્ઞૌ પાલકે તુ મતાવિદ્ ॥
 પ્રસેકઃ કર્દમાશ્યે તુ વિઙ્ભેદો નેત્રપીતતા ।
 વૈરાટકેનાઙ્ગદુઃખં શિરોરોગશ્ચ જાયતે ॥
 ગાત્રસ્તમ્ભો વેપથુશ્ચ જાયતે મુસ્તકેન તુ ।
 શૃંગીવિષેનાઙ્ગસાદદાહોદરવિવૃદ્ધયઃ ॥
 પુણ્ડરીકેણ રક્તત્વમશ્ણોર્વૃદ્ધિસ્તથોદરે ।
 વૈવર્ણ્યં મૂલકૈશ્કર્દિર્દિર્દિકાશોફપ્રમૂઢતાઃ ॥
 ચિરેણોચ્છ્વસિતિ શ્યાવો નરો હાલાહલેષ વૈ ।
 મહાવિષેણ હૃદયે ગ્રન્થિશૂલોદ્રમૌ ભૃશમ્ ॥
 કર્કટેનોત્પતત્યૂર્ધ્વં હસન્દન્તાન્દશત્યપિ ।
 કન્દજાન્યુગ્રવીર્યાણિ પ્રયુક્તાનિ ત્રયોદશ ॥

કાલકૂટ આદિ એકએક કંદવિષના ઉપયોગથી થતાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૭ કાલકૂટના ઉપયોગથી સ્પર્શનું અજ્ઞાન થાય છે, કંપ થાય છે અને શરીર સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. વલ્લનાગના ઉપયોગથી ઢોક ફલાઈ જાય છે અને વિષ્ટા, મૂત્ર તથા નેત્રો પીઠાં થઈ જાય છે. સર્પવિષના ઉપયોગથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે, વિષ્ટા વગેરેની અટકાયત થઈ જાય છે અને ગ્રન્થિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પાલકના ઉપયોગથી ઢોકનું નિર્વલપણું થાય છે અને વાળી અટકી જાય છે. કર્દમકના ઉપયોગથી કફનો સ્રાવ થાય છે, પાતલો દસ્ત આવ્યા કરે છે અને નેત્રો પીઠાં થઈ જાય છે. વૈરાટના ઉપયોગથી અંગોમાં દુઃખ થાય છે અને માથામાં વ્યથા થાય છે. મુસ્તકના ઉપયોગથી ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને કંપ થાય છે. શૃંગીવિષના ઉપયોગથી અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, બઠતરા થાય છે અને પેટ વધી જાય છે. પુંડરીકના ઉપયોગથી નેત્રો લાલ

થઈ જાય છે અને પેટ વધી જાય છે. મૂલકના ઉપયોગથી શરીરનો વર્ણ વદલી જાય છે, ડાઘ થાય છે, હેડકી થાય છે, મોઝો થાય છે અને અત્યંત મૂઢપણું થાય છે. હાલાહલના ઉપયોગથી શરીર શ્યામ થઈ જાય છે અને લાંબે લાંબે સમયે શ્વાસ લઈ શકાય છે. મહાવિપના ઉપયોગથી હૃદયમાં ગ્રંથિ તથા શૂઠ અત્યંત ઉત્પન્ન થાય છે. કર્કટકના ઉપયોગથી માળમ ઝૂંચે ડહાંડે છે, હસે છે અને ઢાંતોને પળ કરડે છે. આ તેર કંદ-વિપો નીચે કહેલા દશે ગુણોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે ઉગ્રશક્તિવાળાં છે.

૮ સર્વાણિ કુશલૈર્જ્ઞયાન્યેતાનિ દશભિર્ગુણૈઃ ।
 રૂક્ષમુષ્ણં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મમાશુ વ્યવાયિ ચ ॥
 વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વપાકિ ચ તત્સ્મૃતમ્ ।
 તદ્રૌશ્યાત્કોપયેદ્વાયુમૌળ્યાત્પિત્તં સશોણિતમ્
 માનસં મોહયેત્તૈશ્ણ્યાદજ્ઞવન્ધાંશિહનત્યપિ ।
 શરીરાવયવાન્સૌક્ષ્મ્યાત્પ્રવિશેદ્ધિકરોતિ ચ ।
 આશુન્વાદાશુ તદ્દન્તિ વ્યવાયાત્પ્રકૃતિં ભજેત્ ।
 ક્ષપયેચ્ચ વિકાશિત્વાદોપાન્ધાતૂન્મલાનપિ ॥
 વૈશઘાદતિરિચ્ચેત દુશ્ચિકિત્સ્યં ચ લાઘવાત્ ।
 ડુર્જેરં ચાવિપાકિત્વાત્તસ્માત્કેશયતે ચિરમ્ ॥
 સ્થાવરં જઙ્ગમં યચ્ચ કૃત્રિમં ચાપિ યદ્વિપમ્ ।
 સઘો વ્યાપાદયેત્તત્તુ જ્ઞેયં દશગુણાન્વિતમ્ ॥

વિપોનાં દશ ગુણો અને તે
 ગુણોનાં કાર્યો.

૮ વિપ રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, સૂક્ષ્મ (શરીરના ક્ષીણા માર્ગોમાં પળ પેસી જનારું) છે, આશુ (સર્વ પ્રદેશોમાં શ્લેષ્મથી પોહોંચી જનારું) છે, વ્યવાયી (પ્રથમ સઘલા શરીરમાં ત્યાપીને પછી પરીણામને પામનારું) છે, વિકાશી (ઓજને સૂ-કાવી નાચી શરીરના સંધિબંધોને શિથિલ કરી નાચનારું) છે, વિશદ (આર્દ્રપણાથી રહિત તથા આર્દ્રપણને ટાલી નાચનારું) છે, લઘુ (હલકું)

છે અને અપાકી (આહારને) પકાવનારા જંઠરા-મિથી પકાવી શકાય નહીં એવું છે.

૯ વિપ પોતાના રૂક્ષપણને લીધે વાયુને પ્રકુ-પિત કરે છે, ઉષ્ણપણને લીધે પિત્તને તથા રુધિ-રને પ્રકુપિત કરે છે, તીક્ષ્ણપણને લીધે મનને મૂઢ કરી નાચે છે તથા અંગેના બંધોને કાપી નાચે છે, સૂક્ષ્મપણને લીધે શરીરના અવયવોમાં પેસી જઈને તેઓને વિકૃત કરી નાચે છે, આશુપણને લીધે તુરત મારી નાચે છે, વ્યવાયીપણને લીધે સઘલા શરી-રમાં વ્યાપે છે, વિકાશીપણને લીધે દોપોને ધાતુ-ઓને તથા મઝોને ક્ષીણ કરી નાચે છે, વિશદપ-ણને લીધે ક્યાંય અટકતું નથી, હલકાપણને લીધે અતિઅસ્થિર હોવાથી ચિકિત્સાના કબજામાં માંડ માંડ આવે છે અને અપાકી હોવાને લીધે જંઠરામિથી જીર્ણ થતું નથી તથા લાંબા કાલસૂધી દુઃખ દીધા કરે છે.

જે કોઈ સ્થાવરવિપ, જંગમવિપ કે કૃત્રિમ (વ-નાવટનું) વિપ હોય તે જો આ દશે ગુણોથી સંપૂર્ણ યુક્ત હોય તો તુરતજ મારી નાચે છે અને જો તે ગુણોથી ઓછું યુક્ત હોય તો અથવા તેઓમાંના વે-ચાર વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તો કાઢાંતરે મારે છે. પ્રવીણ વૈદ્યોન સઘલાં વિપોને ૯ દશ ગુણો ઉપરથી જાણી લેવાં.

૧ યત્સ્થાવરં જઙ્ગમં કૃત્રિમં વા
 દેહાદશેષં યદનિર્ગતં તત્ ।
 જીર્ણં વિપઘ્નોપધિભિર્હતં વા
 દાવાગ્નિવાતાતપશોષિતં વા ॥
 સ્વભાવતો વા ગુણવિપ્રહીનમ્
 વિપં હિ દૂષીવિપતામુપૈતિ ।
 વીર્યાલ્પભાવાન્ન નિપાતયેત્તત્
 કફાવૃતં વર્ષગણાનુબન્ધિ ॥
 તેનાર્દિતો મિત્રપુરીષવર્ણો
 વિગન્ધવૈરસ્યમુઃ પિપાસી ।
 મૂર્છન્વમન્ગદ્ગદવાગ્વિપણ્ણો
 મહેન્ન દૃષ્યોદરલિઙ્ગજુષ્ઠઃ ॥

આમાશયસ્થે કફવાતરોગી

પક્વાશયસ્થેऽનિલપિત્તરોગી ।

ભવેન્નરો ધ્વસ્તશિરોરુહાઙ્ગો

વિલૂનપક્ષસ્તુ યથા વિહઙ્ગઃ ॥

સ્થિતં રસાદિષ્વથૃવા યથોક્તાન્

કરોતિ ધાતુપ્રભવાન્વિકારાન્ ।

દૂષીવિપનું લક્ષણ અને દૂષીવિપથી

થતાં લક્ષણો.

૯ જે સ્થાવર, જંગમ કે કૃત્રિમ વિપ શરીર-માંથી પૂરેપૂરું નહીં નીકળી જતાં કાંઈક અવશેષ રહી ગયું હોય અથવા જૂનું (પુરાણું) હોય અથવા દાવાગ્નિથી વાયુથી કે તડકાથી સૂકાઈ ગયું હોય અથવા સ્વાભાવિક રીતેજ ઉપર કહેલા દશ ગુણો-માના થોડા ગુણોથીજ યુક્ત હોય અથવા દશે ગુ-ણોવાળું છતાં પણ વિપને દ્વણનારી ઔષધીઓથી હૃતવીર્ય થઈ ગયું હોય તે વિપ દૂષીવિપ કહેવાય છે. એ દૂષીવિપ અલ્પ શક્તિવાળું હોવાને લીધે તથા કફથી વીંટાઈ ગળતું હોવાને લીધે મારી નાખતું નથી પણ ઘણાં વર્ષો સૂધી દુઃખ દીધા કરે છે. એ દૂષીવિપથી પીડાણ્ણો માણસ પા-તલા જાડાવાળો, વદલી ગળા વર્ણવાળો, દુર્ગંધ તથા વિરસ મુખવાળો, તરશવાળો, મૂર્છા પામતો, વમન કરતો, ગદ્ગદ વાણીવાળો, સ્વેદવાળો અને નિદાનસ્થાનના સાતમા અધ્યાયના ૧૦ મા વિપયમાં કહેલાં દૂષ્યોદરનાં લક્ષણોવાળો થાય છે. એ દૂષીવિપ આમાશયમાં રહેલું હોય તો તેથી માણસ કફસં-વંધી તથા વાયુસંવંધી રોગોવાળો થાય છે અને પક્વાશયમાં રહેલું હોય તો વાયુસંવંધી તથા પિત્ત-સંવંધી રોગોવાળો, કેશોથી રહિત, નબલાં અંગો-વાળો અને જેની પાંચો કપાઈ ગઈ હોય એવા પ-ક્ષીના જેવી સ્થિતિવાળો બાય છે. દૂષીવિપ રસ વગેરે ધાતુઓમાં રહ્યું હોય તો સૂત્રસ્થાનના વ્યા-ધિસમુદ્દેશીય નામના ૨૪ મા અધ્યાયના ચોથા

વિષયમાં કહેલા ધાતુસંવંધી વિકારોને (અન્ન ઉ-પર અરુચિ વગેરે વિકારોને) ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૦ કોપં ચ શીતાનિલદુર્દિનેષુ

યાત્યાશુ પૂર્વે શૃણુ તત્ત્વ રૂપમ્ ॥

નિદ્રા ગુરુત્વં ચ વિજૃમ્ભણં ચ

વિશ્લેષહર્ષાવથ ચાઙ્ગમર્દઃ ।

દૂષીવિપના પ્રકોપના સમયો તથા

પ્રકુપિત થણા દૂષીવિપનું

પૂર્વરૂપ.

૧૦ એ દૂષીવિપ અતિશીતના સમયમાં, અતિ-પવનના સમયમાં અને વાદલાંઓના ધેરાવના સમ-યમાં તુરત પ્રકોપ પામે છે. હવે પ્રકોપ પામેલા દૂષીવિપનું પૂર્વરૂપ કહું છું તે સાંભળો. નિદ્રા, શ-રીરમાં ભારેપણું, વગાસાં, ગાત્રોના સાંધાઓનું પ્રસારણાદિકમાં નહીં પ્રવર્તવું, સ્વાડાંઓનું ઊંચું થવું તથા અંગોનું ભાંગવું એ પ્રકોપ પામેલા દૂષી-વિપનું પૂર્વરૂપ છે.

૧૧ તતઃ કરોત્યન્નમદાવિપાકા-

વરોચકં મળ્ડલકોટમોહાન્ ॥

ધાતુક્ષયં પાદકરાસ્યશોફમ્

દકોદરં છર્દિમથાતિસારમ્ ।

વૈવર્ણ્યમૂર્છાવિપમજ્જરાન્વા

કુર્યાત્પ્રવૃદ્ધાં પ્રવલાં તૃપાં વા ॥

ઉન્માદમન્યજનયેત્તથાન્ય-

દાનાદમન્યત્ક્ષપયેચ શુક્રમ્ ।*

ગાત્રદયન્યજનયેચ કુષ્ટમ્

તાંસ્તાન્વિકારાંશ્ચ વહુપ્રકારાન્ ॥

પ્રકોપ પામેલા દૂષીવિપનું રૂપ.

૧૧ પ્રકોપ પામેલું દૂષીવિપ ભોજન કન્યા વાદ્ બહુ સોપારી खाधानા જેવા મીણાને ઉત્પન્ન કરે છે, અન્નને પચવા દેતું નથી, અરોચકને ઉત્પન્ન કરે છે અને મંડલો, ધ્રામટાં, મોહ, ધાતુઓનો ક્ષય, હાથનો સોજો, પગનો સોજો, મોહોડાનો

સોજો, જલોદર, ઊલટી, અતિસાર, વિવર્ણપણું, મૂર્છા, વિપમજ્વર તથા અત્યંત પ્રવલ તરશ એઓને પળ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ દૂષીવિપ ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરે છે, કોઈ દૂષીવિપ મલમૂત્રાદિકની અટકાયતને ઉત્પન્ન કરે છે, કોઈ દૂષીવિપ વીર્યને ક્ષીણ કરે છે, કોઈ દૂષીવિપ બોલવામાં ગદ્ગદપણું કરે છે અને કોઈ દૂષીવિપ કોઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ વિપ વીજા પળ ઘણા પ્રકારના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૨ દૂષિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્વપ્નૈરભીક્ષણશઃ ।
યસ્માદ્ દૂષયતે ધાતુંસ્તસ્માદ્ દૂષીવિપં સ્મૃતમ્

એ વિપ દૂષીવિપ શા માટે કેહેવાય છે?

૧૨ જલપ્રાપ્ત વગેરે દેશોને લીધે, વાદલાં-ઓના ઘેરાવના સમય વગેરે કાળોને લીધે, તિલ તથા મસૂર આદિ અન્નોના ભોજનને લીધે, દિવસની નિદ્રા કરવાને લીધે અને એવાંજ કેટલાંક વીજાં કારણોને લીધે એ વિપ વારંવાર દૂષિત થઈને ધાતુઓને દૂષિત કરે છે એટલા માટે દૂષીવિપ કેહેવાય છે.

૧૩ સ્થાવરસ્યોપયુક્તસ્ય વેગે તુ પ્રથમે નૃણામ્ ।
દ્યામા જિહ્વા ભવેત્સ્તથ્વા મૂર્છા શ્વાસશ્ચ જાયતે
દ્વિતીયે વેપથુઃ સ્વેદો દાહઃ કણ્ઠ રુજસ્તથા ।
વિપમામાશયપ્રાપ્તં કુરુતે હૃદિ વેદનામ્ ॥
તાલુશોષં તૃતીયે તુ શૂલં ચામાશયે મૃશમ્ ।
દુર્બલે હરિતે શૂને જાયતે ચાસ્ય લોચને ॥
પક્વાશયગતે તોદો દિક્કા કાસોઽન્નકૂજનમ્ ।
ચતુર્થે જાયતે વેગે શિરસશ્ચાતિગૌરવમ્ ॥
કફપ્રસેકો વૈવર્ણ્યં પર્વભેદશ્ચ પશ્ચમે ।
સર્વદોષપ્રકોપશ્ચ પક્વાધાને ચ વેદના ॥
પથે પ્રજ્ઞાપ્રણાશશ્ચ મૃશં ચાપ્યતિસાર્થતે ।
સ્કન્ધપૃષ્ઠકટીભદ્ગઃ સન્નિરોધશ્ચ સપ્તમે ॥

સ્થાવરવિપના વેગોનાં જૂદાં જૂદાં ચિહ્નો.

૧૩ સ્થાવરવિપ યવાયા પછી તેનો પેહેલો વેગ

૧ એક પછી વીજો અને વીજા પછી વીજો એમ સાત વેગ શા કારણથી થાય છે એ વિષય આ સ્થાનના ચોથા

લાગે ત્યારે જીભ કાઢી તથા સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે અને શ્વાસ થાય છે. વીજો વેગ લાગે ત્યારે કંપ થાય છે, પસીનો વહે છે, બઢતરા થાય છે, સ્વરજ આવે છે અને વ્યથાઓ થાય છે. આ સમયમાં વિપ આમાશયને પ્રાપ્ત થઈ હૃદયમાં વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રીજો વેગ લાગે ત્યારે તાલવામાં શોષ થાય છે, આમાશયમાં અત્યંત શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે અને નેત્રો દુર્બલ, હરિત વર્ણવાળાં તથા સોજાવાળાં થઈ જાય છે. આ સમયમાં વિપ પક્વાશયને પ્રાપ્ત થતાં મોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, હેઢકી થાય છે, ધાંસી થાય છે અને આંતર-ઢાંઓમાં અવાજ થાય છે. ચોથો વેગ લાગે ત્યારે માથું વહુજ મારે થઈ જાય છે અને ઉપર કહેલી વ્યથાઓ પળ થાય છે. પાંચમો વેગ લાગે ત્યારે કફનો સ્રાવ થાય છે, વિવર્ણપણું થાય છે, સઘળા દોષોનો પ્રકોપ થાય છે, પક્વાશયમાં વેદના થાય છે અને ઉપર કહેલી વ્યથાઓ પળ થાય છે. છઠ્ઠો વેગ લાગે ત્યારે સંજ્ઞા જતી રહે છે અને અત્યંત અતિસાર થાય છે. સાતમો વેગ લાગે ત્યારે કાંધ, પીઠ તથા કમર માંગી જાય છે અને શ્વાસ રોકાઈ જાય છે. (મરણ થાય છે.)

૧૪ પ્રથમે વિપવેગે તુ વાન્તં શીતામ્બુસેચિતમ્
અગદં મધુસર્પિર્ભ્યાં પાયયેત સમાયુતમ્ ॥
દ્વિતીયે પૂર્વવદ્વાન્તં પાયયેતુ વિરેચનમ્ ।
તૃતીયેઽગદપાનં તુ હિતં નસ્યં તથાઞ્જનમ્ ॥
ચતુર્થે સ્નેહસંમિશ્રં પાયયેતાગદં ભિષક્
પંચમે ક્ષૌદ્રમધુકક્ષાથયુક્તં પ્રદાપયેત્ ॥
ષષ્ઠેઽતિસારવત્સિદ્ધિરવપીઢશ્ચ સપ્તમે ।
મૂર્ધ્નિ કાકપદં કૃત્વા સાસૃગ્વા પિશિતં ક્ષિપેત્ ॥

સ્થાવરવિપના એક એક વેગની જૂદી
જૂદી ચિકિત્સા.

૧૪ પેહેલો વેગ લાગે ત્યારે વમન કરાવી,
અધ્યાયના ૨૬ મા વિષયમાં જુવો.

શીતલ જલનું સેચન કરી મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરેલો દૂધીવિપારિ નામનો અગદ પાવો. (આ અધ્યાયનો ૧૭ મો વિષય જુવો.) બીજો વેગ લાગે ત્યારે વમન કરાવી મધથી સંયુક્ત કરેલું વિરેચન પાવું. ત્રીજો વેગ લાગે ત્યારે દૂધીવિપારિ નામનો અગદ પાવો, વિષને દૂધનારૂં નસ્ય દેવું અને સંજ્ઞાને જાગ્રત્ કરનારૂં અંજન પળ આંજવું. ચોથો વેગ લાગે ત્યારે ગાયના ઘીથી મિશ્રિત કરેલો દૂધીવિપારિ નામનો અગદ પાવો. પાંચમો વેગ લાગે ત્યારે મધથી તથા જેઠીમધના કાથથી સંયુક્ત કરેલો દૂધીવિપારિ નામનો અગદ પાવો. છઠ્ઠો વેગ લાગે ત્યારે અતીસારની જે ચિકિત્સા છે તે કરવી, અવપીડ નસ્ય દેવું, માથામાં શશ્વતે કાગડાના પગના જેવા છેરા દર્દને તેમાં અન્ય પ્રાણીના લોહીવાળું માંસ અથવા અન્ય પ્રાણીના લોહીવાળું ચામડું નાખવું અને આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓમાંથી જે જે ચિકિત્સાઓ યોગ્ય જણાય તે પળ કરવી. સાતમો વેગ લાગે ત્યારે તે વેગ અસાધ્ય છે માટે પ્રથમ ના પાડીને પછી રોગીના સંબંધીઓ વગેરેનો આગ્રહ જણાય તો છઠ્ઠા વેગની ચિકિત્સાપ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી.

૧૫ વેગાન્તરે ત્વન્યતમે કૃતે કર્મણિ શીતલામ્
યવાગૂં સઘૃતક્ષૌદ્રામિમાં દયાદ્વિચક્ષણઃ ॥
કોપાતક્યોઽગ્નિકઃ પાઠાસૂર્યવહ્યમૃતાભયાઃ ।
શિરીષઃ કિણિહી શેલુર્ગિર્યાદ્વા રજનીદ્રયમ્ ॥
પુનર્નવે હરેણુશ્ચ ત્રિકટુઃ સારિવે ચલા ।
પષાં યવાગૂર્નિષ્કાથે કૃતા હન્તિ વિપદ્વયમ્ ॥

વિષના બે વેગોના મધ્યમાં દેવાની યવાગૂ.

૧૬ વિષના બે વેગોના મધ્યમાં, જે વેગ લાગી ગયો હોય તેની યવાગૂ ચિકિત્સા કર્યા પછી વિચક્ષણ વૈદ્યે ઘીથી તથા મધથી સંયુક્ત કરેલી નીચે લખેલી શીતલ યવાગૂ પાવી.

૧ વેગોના મધ્યનું લક્ષણ આ સ્થાનના ચોથા અધ્યા-

કડવી ઘીસોડીનાં ફળ, ચિત્રક, કાઢીપાડ, સૂરજમુખી, ગઢો, હરડે, સરસડીયો, વાપુંગાં, ગુંદો, ગરળી, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠદર, સફેદ સાટોડી, પીઢી સાટોડી, હરેણુ, સૂંઠ, મરી, પીપલ, સફેદ ઉપલસરી, કાઢી ઉપલસરી અને વઢદાણા એઓના કાથથી પકાવેલી યવાગૂ સ્થાવરવિષને તથા જંગમ-વિષને પળ હળે છે.

૧૬ મધુકં તગરં કુષ્ઠં ભદ્રદારુ હરેણવઃ ।
પુન્નાગૈલૈલવાલૂનિ નાગપુષ્પોત્પલે સિતા ॥
વિડઙ્ગં ચન્દનં પત્રં પ્રિયઙ્ગુ ધ્યામકં તથા ।
હરિદ્રે દ્રે વૃહત્યૌ ચ સારિવે ચ સ્થિરા સહા ॥
કલ્કૈરેપાં ઘૃતં સિદ્ધમજેયમિતિ વિશ્રુતમ્ ।
વિષાણિ હન્તિ સર્વાણિ શીઘ્રમેવાજિતં ક્વચિત્ ॥

અજેયઘૃત.

૧૬ જેઠીમધ, તગર, કઠ, દેવદાર, હરેણુ, પુન્નાગ, (જેનાં ફૂલની કઢી નાગકેસર કેહેવાય છે તે) એલ્લી, એલવાલુક, નાગકેસર, નીલકમળ, સાકર, વાવડાંગ, ચંદન, તમાલપત્ર, વડલાં, રોહીસ નામનું યવ, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠદર, ઝમ્મી મોરીંગળી, વેટી મોરીંગળી, કાઢી ઉપલસરી, સફેદ ઉપલસરી, શાલિપર્ણી અને જંગલી અડદ એઓનો કલ્ક નાખી ચોગળા પાણીમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી અજેયઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘી તુરતજ સઘડાં વિપોને નષ્ટ કરે છે અને તે ઘી ક્યાંય પળ વિપથી જીતી શકાતું નથી.

૧૭ દૂધીવિપારિ સુસ્વિચ્છમૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ શોધિતમ્
પાયયેતાગદં નિત્યમિમં દૂધીવિપાપહમ્ ॥
પિપ્પલ્યો ધ્યામકં માંસી સાવરઃ પરિપેલવમ્ ।
સુવાર્ચિકા સસૂક્ષ્મૈલા તોયં કનકગૈરિકમ્ ॥
ક્ષૌદ્રયુક્તોઽગદો હ્યેપ દૂધીવિષમપોહતિ ।
પપ નામ્નાં વિપારિસ્તુ નચાન્યત્રાપિ વાર્યતે ॥

દૂધીવિપારિ અગદ.

૧૭ દૂધીવિષથી પીડાણા માણસને સારી યના ૨૭ મા વિષયમાં જુવો.

પંઠે સ્વેદન આંખી, વમનથી તથા વિરેચનથી શુદ્ધ કન્યા પછી નિત્ય આ દૂષીવિપારિ નામનો અગદ પાવો.

પીપ્પલ, રોહીસ નામનું ઘડ, જટામાંસી, પટાળી લોદર, કેવડીમોથ, સાજીઘાર, શીળી ંઢચી, વાઢો અને સોનાગેરૂ ંઢોને વાટીને મેધમાં કાલવવાં ંટલે દૂષીવિપારિ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ દૂષીવિપને નષ્ટ કરે છે અને અન્ય પ્રકારનાં સ્થાવરજંગમાદિક વિપોમાં કે તેઓના ઉપદ્રવોમાં પણ અટકાવાતો નથી અર્થાત્ તેઓને પણ મટાડે છે.

૧૮ જ્વરે દાહે ચ દિક્ષાયામાનાહે શુક્રસંક્ષયે । શોફેઽત્તિસારે મૂર્છાયાં હૃદ્રોગે જઠરેઽપિ વા ॥
ઉન્માદે વેપથૌ ચૈવ યે ચાન્યે સ્યુરુપદ્રવાઃ ।
યથાસ્વં તેષુ કુર્વૌત વિપદ્મૈરૌપધૈઃ ક્રિયામ્ ।

દૂષીવિપના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા.

૧૮ દૂષીવિપથી જ્વર, દાહ, હેડકી, મલમૂત્રાદિકની અટકાયત, વીર્યનો ક્ષય, સોજો, અતીસાર, મૂર્છા, છાતીનું દરદ, ઉદરોગ, ઉન્માદ, કંમ કે બીજા પણ જે કોઈ ઉપદ્રવો થાય તેઓને ટાલવા માટે, જે ઉપદ્રવની જે ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી પણ તે ચિકિત્સા વિપને ઢળનારા ંપધોથી સંયુક્ત કરવી.

૧૯ સાધ્યમાત્મવતઃ સઘો યાપ્યં સંવત્સ-
રોત્થિતમ્ ॥

દૂષીવિપમસાધ્યં તુ ક્ષીણસ્પાહિતસેવિનઃ ।

દૂષીવિપનું સાધ્યપણું, યાપ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

૧૯ જિતેન્દ્રિય રેહેનારા માણસનું તુરત્તનું દૂષી-

૧ જો કે વિપોમાં સ્વેદનનો નિપેધ છે (ચિકિત્સા-સ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયનો ૧૫ મો વિષય જુવો.) તો પણ દૂષીવિપમાં સ્વેદન કરવું યોગ્ય છે. કેમ કે દૂષીવિપનું આવરણ કરનારા કફને પીગઢાવવામાટે

વિપ સાધ્ય છે, જેને લાગૂ પડ્યાને ંક વર્ષ થઈ ગયું હોય ંવું દૂષીવિપ યાપ્ય છે પણ જે માણસ ક્ષીણ થયો હોય કે અહિત પદાર્થોનું સેવન કરતો હોય તેનું દૂષીવિપ તો અસાધ્યજ થઈ પડે છે.

અધ્યાય ૩ જો.

૧ અથાતો જઙ્ગમવિષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘જંગમવિષ-વિજ્ઞાનીય’ ં નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિ ં સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ જઙ્ગમસ્ય વિપસ્યોક્તાન્યધિષ્ઠાનાનિ ષોડશ ।
સમાસેન મયા યાનિ વિસ્તરસ્તેષુ વક્ષ્યતે ॥

તત્ર દષ્ટિનિશ્વાસદંટ્રાનલમૂત્રપુરીષશુકલા-
લાત્તવમુલસન્દંશવિશદ્ધિતગુદાસ્થિપિત્તશૂક-
શવાનીતિ ॥

જંગમવિપના સોઢ આશ્રયોનું નિરૂપણ.

૨ મેં સંક્ષેપથી કહ્યું છે કે જંગમવિપના સોઢ આશ્રયો છે. (મયા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુવો). હવે ં સોઢ આશ્રયોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરું છું.

દષ્ટિ, નિશ્વાસ, દાઢ, નલ, મૂત્ર, વિષ્ઠા, વીર્ય, લાઢ, રજ, મુલરૂપી ચીપીયો, અધોવાયુ, ગુદા, અસ્થિ, પિત્ત, તીલો ંકઢો અને શવ ં સોઢ પદાર્થો જંગમવિપના આશ્રયો છે.

૩ તત્ર દષ્ટિનિશ્વાસવિપાસ્તુ દિવ્યાઃ સર્પાઃ ।
ઢૌમાસ્તુ દંટ્રાવિપાઃ ।

માર્જારશ્વવાનરમકરમણ્ડકપાકમત્સ્યગો-

સ્વેદનનો ઉપયોગ છે.

;

૨ જંગમવિષોની સમજણ આપવા વિપેનો તથા વિ-
ષોની ચિકિત્સાઓ વિપેનો.

પાશમ્બૂકપ્રચલાકગૃહગોધિકાચતુષ્પાદકીરા-
સ્તથાન્યે દંષ્ટ્રાનશ્વવિષાઃ ।

ચિપિટપિચ્છટકકપાયવાસિકસર્પપવાસિક-
તોટકવર્ચઃકીટકૌણ્ડિલ્યકાઃ શકુન્મૂત્રવિષાઃ॥

મૂષિકાઃ શુક્રવિષાઃ ।

લૂતાશ્ચ લાલામૂત્રપુરીપમુખસન્દંશનશ્વ-
કાર્ત્તવવિષાઃ ।

વૃશ્ચિકવિશ્વંભરારાજીવમત્સ્યોચ્ચિટિઙ્ગાઃ સ-
મુદ્રવૃશ્ચિકાશ્ચાલવિષાઃ ।

ચિત્રશિરઃશરાવકૂર્દિશતદારુકારિમેદકસા-
રિકામુખા મુખસન્દંશવિશદ્વિતગુદમૂત્રપુરીપ-
વિષાઃ ।

મશ્કિકાકણભજલાયુકા મુખસન્દંશવિષાઃ ।

વિપહર્તાસ્થિસર્પકણ્ટકવરટીમત્સ્યાસ્થિ ચે-
ત્યસ્થિવિપાણિ ।

શકુલીમત્સ્યરક્તરાજીચરકીમત્સ્યાશ્ચ પિ-
ત્તવિષાઃ ।

સૂક્ષ્મતુણ્ડોચ્ચિટિઙ્ગવરટીશતપદીશૂકવલભિ-
કાશૃંગીઘ્રમરાઃ શૂકતુણ્ડવિષાઃ ।

કીટસર્પદેહા ગતાસવઃ શવવિષાઃ ।

શોષાસ્ત્વનુક્તા મુખસન્દંશવિપેષ્વેવ ગણ-
યિતવ્યાઃ ॥

કયા પ્રાણિઓના કયા પદાર્થોમાં
વિષ રહ્યું છે.

૩ દિવ્ય સર્પોની દૃષ્ટિઓમાં અને નિશ્વા-
સોમાં વિષ રહ્યું છે. પૃથ્વીના સર્પોની દાઢોમાં
વિષ રહ્યું છે.

(વાઘ દીપડા વગેરે,) મીંદડાં, કૂતરાં, વાનર,
મધર, દેડકાં, પાકમત્સ્ય, ઘો, શંબૂક, પ્રચલાક,
ટેદગરોલી, ચાર પગવાળા કીડા તથા બીજા પળ
કેટલાએક કીડાઓ એઓની દાઢોમાં તથા
નશ્વોમાં વિષ રહ્યું છે.

ચિપિટ, પિચ્છટક, કપાયવાસિક, સર્પપવાસિક,
તોટક, વર્ચઃકીટ અને કૌણ્ડિલ્યક એઓની વિ-
ષ્ટામાં તથા મૂત્રમાં વિષ રહ્યું છે.

ઉંદરોના વીર્યમાં વિષ રહ્યું છે.

લૂતાઓનાં (લૂતા એ કરોલીયાઓની જાતો
છે.) લાઝ, મૂત્ર, વિષ્ટા, મુખનો ચીપિયો,
નશ્વ, વીર્ય અને રજ એઓમાં વિષ રહ્યું છે.

વીંછી, વિશ્વંભરા, રાજીવમત્સ્ય, ઉચ્ચિટિંગ અને
દરીયાઈ વીંછી એઓના તીલા આંકડાઓમાં
(કાંટાઓમાં) વિષ રહ્યું છે.

ચિત્રશિર, શરાવકૂર્દિ, શતદારુક, અરિમેદક,
અને સારિકામુખ એઓનાં મુખનો ચીપિયો,
અધોવાયુ, ગુદા, મૂત્ર અને વિષ્ટા એઓમાં
વિષ રહ્યું છે.

માંચી, કણભ અને જલો એઓના મુખના
ચીપિયામાં વિષ રહ્યું છે.

વિપથી મરણ પામેલાં પ્રાણિઓ, સર્પ, કંટક
અને વરટીમત્સ્ય એઓનાં અસ્થિઓમાં વિષ રહ્યું છે.

શકુલીમત્સ્ય, રક્તરાજી અને ચરકીમત્સ્ય એ-
ઓનાં પિત્તામાં વિષ રહ્યું છે.

સૂક્ષ્મતુંડ, ઉચ્ચિટિંગ, ભમરી, કાનશ્વજૂરા, શૂ-
કવલભિકા અને શૃંગીઘ્રમર એઓના આંકડા-
ઓમાં (કાંટાઓમાં) તથા મુખના ચીપીયાઓમાં
વિષ રહ્યું છે.

મરણ પામેલા કીડાઓનાં અને સર્પોનાં શ્વોમાં
વિષ રહ્યું છે.

જે ક્ષેત્રી પ્રાણીઓનાં નામો આ વિષયમાં આ-
પવામાં આવ્યાં નથી તેઓને મુખના ચીપીયાનાં
વિષોવાળાં પ્રાણીઓમાં ગણી લેવાં. (આ સ્થાનના
આઠમા અધ્યાયમાં કેટલીએક વધારે જાતો આપ-
વામાં આવી છે તે જુઓ.)

(આ વિષયમાં આપેલાં ઘણાં પ્રાણીઓ
ઓઝાલી શકાતાં નથી અને તેઓનાં નામો પણ
ગુજરાતીમાં મળતાં નથી માટે તેઓની ઓઝાણ
શોધક લોકોને તથા દેશાંતરના લોકોને પૂછીને
મેળવી લેવી. કેટલાએક પ્રાણીઓ તો દેશાંત-
રોમાં થતાં હશે એમ જણાય છે.)

૪ ભવન્તિ ચાત્ર ॥

રાશ્નોઽરિદેશે રિપવસ્તૃણામ્બુ-

માર્ગાન્નધૂમંશ્વસનાન્વિષેષ ॥

સંદૂપયન્ત્યેભિરતિપ્રદુષ્ટાન્

વિજ્ઞાય લિઙ્ગૈરભિશોધયેચ ॥

રાજા શત્રુઓના દેશમાં ચડાઈ લઈ

જાય ત્યારે શત્રુઓ તરફથી થતા

વિપસંબંધી દગાની પરીક્ષા ક-

રીને વિપનો નાશ કરવો.

૪ આ વિપયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “રાજા જ્યારે શત્રુઓના દેશમાં ફોજ લઈને પેસે ત્યારે શત્રુઓ જલોને, માર્ગોને, તૃણોને, અન્નોને, ધૂમાડાઓને તથા પવનને વિપથી દૂષિત કરે છે. એ જલ વગેરે પદાર્થોને રાજવૈદ્યે નીચે લખેલાં ચિહ્નો ઉપરથી વિપથી દૂષિત થયેલા જાણી લઈને નીચે લખેલા ઉપાયોથી શુદ્ધ કરવા.

૫ દુષ્ટં જલં પિચ્છિછલમુગ્રગન્ધિ

ફેનાન્વિતં રાજિભિરાવૃતં ચ ॥

મળ્હકમત્સ્યં મ્રિયતે વિહઙ્ગા

મત્તાશ્ચ સાનૂપચરા ભ્રમન્તિ ॥

મજ્જન્તિ યે ચાત્ર નરાશ્વનાગા-

સ્તે છર્દિમોહજ્વરદાહશોફાન્ ॥

ગચ્છન્તિ તેષામપહૃત્ય દોષાન્

દુષ્ટં જલં શોધયિતું યતેત ॥

ધવાશ્વકર્ણાસનપારિભદ્રાઃ

સપાટલાઃ સિદ્ધકમોક્ષકૌ ચ ॥

દગ્ધાઃ સરાજદ્રુમસામવલ્કા-

સ્તદ્ગ્ધસ શીતં વિતરેત્સરસ્સુ ॥

ભક્ષાંજલિં ચાપિ ઘટે નિધાય

વિશોધયેદીપ્તિતમેવમગ્નઃ ॥

વિપથી દૂષિત થયેલાં જલની પરીક્ષા

તથા શોધન.

૫ જલ વિપથી દૂષિત થયું હોય તો ચીકણું,

ઉગ્રગંધવાળું, ફીળોવાળું અને રેખાઓવાળું થઈ જાય છે. એ જલમાં દેડકાં તથા માછલાં મરી જાય છે અને પક્ષિઓ તથા કીનારાપર ફરનારાં પશુઓ વિપના વેગથી મત્ત થઈને ભમતાં રહે છે. એ જલમાં જે માણસો, ઘોડાઓ કે હાથીઓ નાહાય તેઓને ઉલટી, મોહ, જ્વર, દાહ તથા સોજા થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓના દોષોનું યોગ્ય ચિકિત્સાઓથી હરણ કરીને પછી દુષ્ટ જલને શુદ્ધ કરવા માટે નીચેપ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો.

ધાવડો, રાઠનું શાડ, બીવલો, લીંબડો, પાડલ, કાઠો ધંતૂરો, મરલો, ગરમાલો અને સ્વેર એઓને અગ્નિથી વાઢી ભસને થંડી પાડીને તે ભસ તલાવો વગેરેમાં નાખવી. (નદીઓ વગેરેનાં વેહેતાં જલો તો વિપથી દૂષિત કરવાં અશક્યજ છે માટે તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.) જઝાશયોમાંથી વાસણોમાં ભરેલું જલ વિપથી દૂષિત થયેલું જણાય તો એક હજાર ચોવીશ તોલાં ભાર જલમાં સોઢ તોલાંભાર ઉપર કહેલી ભસ નાખવાથી તે જલ શુદ્ધ થઈ જાય છે. (વાસણમાં ભરેલા જલને એ હિસાબ પ્રમાણે ભસ નાખીને શુદ્ધ કરવું. એક ઘડા પાણીમાં ઉપર લખેલી ભસ એક સોબો નાખવામાં આવે તો તેથી તે ઘડાનું પાણી શુદ્ધ થઈ જાય એવો અર્થ પણ કરી શકાય છે.)

૬ ક્ષિતિપ્રદેશં વિપદૂષિતં તુ

શિલાસ્થલીં તીર્થમથેરિણં વા ॥

સ્પૃશન્તિ ગાત્રેણ તુ યેન યેન

ગોવાજિનાગોપૂચરા નરા વા ॥

તચ્છૂનતાં યાત્યથ દહ્યતે ચ

વિશીર્યતે રોમ નચાસ્તથૈવ ॥

તત્રાપ્યનન્તાં સહ સર્વગન્ધૈઃ

પિપ્પા સુરાભિર્વિન્યોજ્ય માર્ગમ્ ॥

સિચ્છેત્પયોભિસ્તુ મૃદન્વિતૈસ્તં

વિઙ્ગપાઠાકટમીજલૈર્વા ॥

વિષથી દૂષિત થયેલા સ્થલની પરીક્ષા તથા શોધન.

૬ માટીવાળો પ્રદેશ, પથરાવાળો પ્રદેશ, જાળાશયનો આરો કે ખારી જમીન વિષથી દૂષિત થયેલ હોય તો બઢદો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, ઝંટો, ગધેડાઓ કે માણસો જે જે ગાત્રથી તેનો સ્પર્શ કરે તે તે ગાત્ર સોજાવાલું થઈ જાય છે તથા બઢતરાથી યુક્ત થાય છે અને તે ગાત્રનાં રુવાડાં તથા નાલો વીંચાઈને ત્રૂટી જવા લાગે છે.

આ પ્રમાણે સ્થલ વિષથી દૂષિત થયું હોય તો રાજવૈદ્યે ઉપલસરી અથવા અરણીને સઘઢા સુગંધ પદાર્થોથી સંયુક્ત કરી જાતજાતની મદિરાઓમાં વાટી તે કલ્કને રાફડાની માટીથી સંયુક્ત કરેલા જઢમાં ઢોઈ નાલી તે જઢ તે પ્રદેશમાં સારી પેટે છંટાવવું અથવા વાવડીંગ, કાઢીપાડ તથા વાપુંગા ંઓનો કલ્ક કરી તે કલ્કને રાફડાની માટીથી સંયુક્ત કરેલા જઢમાં ઢોઈ નાલીને તે જઢ તે પ્રદેશમાં સારી પેટે છંટાવવું.

૭ તૃણેષુ ભક્તેષુ ચ દૂષિતેષુ

સીદન્તિ મૂર્છન્તિ વમન્તિ ચાન્યે ।

વિઢ્ભેદમૃચ્છન્ત્યથવા મ્નિયન્તે

તેપાં ચિકિત્સાં પ્રણયેચ્ચથોક્તામ્ ॥

વિષાપહૈર્વાપ્યંગદૈર્વિલિપ્ય

વાઢ્યાનિ ચિત્રાણ્યપિ વાદયેત ।

તારઃ સુતારઃ સસુરેન્દ્રગોપઃ

સર્વૈશ્ચ તુલ્યઃ કુરુવિન્દભાગઃ ॥

પિત્તેન યુક્તૈઃ કપિલાન્વયેન

વાઢ્યપ્રલેપો વિહિતઃ પ્રશસ્તઃ ।

વાઢ્યસ્ય શબ્દેન હિ યાન્તિ નાશમ્

વિષાણિ ઘોરાણ્યપિ યાનિ સન્તિ ॥

વિષથી દૂષિત થયેલાં તૃણોની તથા અન્નોની પરીક્ષા અને શોધન.

૭ તૃણો (ખડો) કે અન્નો વિષથી દૂષિત

થયેલાં હોય તો તેઓના ઉપયોગથી પશુઓ અને માણસો સીદાય છે. કેટલાંક મૂર્છિત થઈ જાય છે, કેટલાંક વમન કરવા લાગે છે, કેટલાંકને પાતઢો ઝાડો થઈ પડે છે અને કેટલાંક મરી પળ જાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તે તે ઉપદ્રવોની જે જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે તે ચિકિત્સા વિષહર દ્રવ્યોથી સંયુક્ત કરીને કરવી અને પછી આ સ્થાનના સાતમા અઢ્યાયના બીજા વિષયમાં કેહેલાં ઔષ્ધોનો વિચિત્ર વાજાંઓની ઉપર લેપ કરાવીને તે વિચિત્ર વાજાંઓ વગડાવવાં. (પશુઓની ચિકિત્સાને માટે શાલિહોત્ર આદિ ગ્રંથોમાં જોવું. પશુઓને માટે કાંઈક તો આ સ્થાનના ૧ મા અઢ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે પળ તેમાંથી આ વાવતમાં કેટલું ઉચિત છે તે વિચારી લેવું.)

ંક ભાગ રૂપું, ંક ભાગ પારો, ંક ભાગ ંદ્રગોપ નામના રાતા જીવડા અથવા ંદ્રજવ કે ઉપલસરી અને ત્રળ ભાગ રતાશ તથા પીઢાશવાઢાં માળક ંઓને કપિલા ગાયના ગોશેચનમાં વાટી તેનો વિચિત્ર વાજાંઓની ઉપર લેપ કરાવીને તે વાજાંઓ વગડાવવાં ં પળ હિતકારી છે.

કેમ કે ંવાં વાજાંઓના શબ્દથી જે વિષો ભયંકર હોય તેઓ પળ નાશ પામે છે.

૮ ધૂમેનિલે વા વિષસમ્પ્રયુક્તે

ખગાઃ શ્રમાર્તાઃ પ્રપતન્તિ ભૂમૌ ।

કાસપ્રતિશ્યાયશિરોરુજશ્ચ

ભવન્તિ તીવ્રા નયનામયાશ્ચ ॥

લાક્ષાંહરિદ્રાતિવિષાભયાન્દ-

હરેણુકૈલાદલવલ્કકુષ્ઠમ્ ।

પ્રિયકુકાં ચાપ્યનલે નિઢાય

ધૂમાનિલૌ ચાપિ વિશોઢયેત ॥

વિપથી દૂષિત થણા ધૂમાડાની તથા
પવનની પરીક્ષા અને શોધન.

૮ ધૂમાડો કે પવન વિપથી દૂષિત થણો
હોય તો પક્ષીઓ શ્રમથી પીડાઈને ધરતી ઉપર પડે
છે. એવા ધૂમાડાથી અને પવનથી, खांसी
પ્રતિશ્યાય, માથાનાં દરદો અને નેત્રોના તીવ્ર રોગો
પણ થાય છે.

આ પ્રમાણે થણ હોય તો લાલ, હલ્દી,
અતવસ, સફેદ નગડ, મોથ, હરેણુ, ઇલ્લી, ભૂર્જ,
(મોજપત્ર) કઠ અને ઘરલાં એઓને અગ્નિમાં
નાખીને વાલવાં છડેલા ધૂમાડો તથા પવન શુદ્ધ
થઈ જાય છે.

૯ પ્રજાપિમામાત્મયોનેર્બ્રહ્મણઃ સૃજતઃ કિલ ।
અકરોદસુરો વિગ્રં કૈટભો નામ દર્પિતઃ ॥
તતઃ ક્રુદ્ધસ્ય વૈ વક્ત્રાદ્બ્રહ્મણસ્તેજસો નિધેઃ ।
ક્રોધો વિગ્રહવાન્ભૂત્વા નિષ્પપાતાથ દારુણઃ ॥
સ તં દદાહ ગર્જન્તમન્તકાશં મહાબલમ્ ।
તતોઽસુરં ઘાતયિત્વા તત્તેજોઽવર્જતાઋતમ્ ॥
તતો વિપાદો દેવાનામભવત્તં નિરીક્ષ્ય વૈ ।
વિપાદજનનત્વાચ્ચ વિપમિત્યભિધીયતે ॥
તતઃ સૃષ્ટા પ્રજાઃ શેપાસ્તદા તં ક્રોધમીશ્વરઃ ।
વિન્યસ્તવાન્સ ભૂતેષુ સ્થાવરેષુ ચરેષુ ચ ॥

વિપની મૂળ ઉત્પત્તિ.

૯ પૂર્વે સ્વયંભૂ બ્રહ્મા આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરતા
હતા તે સમયમાં ગર્વ પામેલા કૈટભ નામના એક
દૈત્યે તેમને સૃષ્ટિ કરવાના કામમાં મોટું વિગ્ર
કન્યું. આથી ક્રોધ પામેલા એ તેજોના મંડારરૂપ
બ્રહ્માના મુખમાંથી દારુણ ક્રોધ દેહધારી થઈને
બાહાર નીકળ્યો અને તેણે ગર્જના કરતા એ કાલ
જેવા મહાબલવાન કૈટભ દૈત્યને વાળી નાખ્યો.
એ દૈત્યને માન્યા પછી એ અદ્ભુત ક્રોધરૂપ તેજ વૃદ્ધિ
પામવા લાગતાં તેને જોઈને દેવતાઓને વિષાદ
(ખેદ) ઉત્પન્ન થયો. વિષાદ ઉત્પન્ન કરવાને લીધે
તેનું 'વિષ' એ નામ કેહેવાય છે. પછી મોટી

શક્તિવાળા બ્રહ્મા એ બાકી રહેલી પ્રજાઓને સ્વર્ગને
અમુક સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોમાં તે વિષને
નાખ્યું.

૧૦ યથાઽવ્યક્તરસં તોયમન્તરીક્ષાન્મહીગતમ્ ।
તેષુ તેષુ પ્રદેશેષુ રસં તં તં નિયચ્છતિ ॥
એવમેવ વિપં યદ્યદ્રવ્યં વ્યાપ્યાવતિષ્ઠતે ।
સ્વભાવાદેવ તં તસ્ય રસં સમનુવર્તતે ॥

વિષ જે દ્રવ્યમાં હોય તે દ્રવ્યના રસને
અનુસરવાનો વિપનો સ્વભાવ.

૧૦ જેમ અંતરીક્ષમાંથી પૃથ્વીપર તે તે પ્રદે-
શોમાં પડેલું અવ્યક્ત રસવાળું જલ તે તે પ્રદેશના
રસને સ્વભાવથીજ અનુસરે છે એવીજ રીતે વિષ
પણ જે જે દ્રવ્યમાં વ્યાપીને રહ્યું હોય તે તે દ્રવ્યના
રસને સ્વભાવથીજ અનુસરે છે.

૧૧ વિષે યસ્માદુણાઃ સર્વે તીક્ષ્ણાઃ પ્રાયેણ-
સન્તિ હિ ।

વિપં સર્વમતો જ્ઞેયં સર્વદોષપ્રકોપણમ્ ॥

વિપથી સર્વ દોષો પ્રકુપિત હોવાનું કારણ.

૧૧ વિષમાં સઘળા ગુણો ઘણું કરીને જલ-
પદારજ રહ્યા છે છડેલા માટે સર્વ પ્રકારનું વિષ
સઘળા દોષોને પ્રકુપિત કરે છે.

૧૨ તે તુ વૃત્તિ પ્રકુપિતા જહતિ સ્વાં વિષાર્દિતાઃ
નોપયાતિ વિપં પાકમતઃ પ્રાણાન્રુણદ્ધિ ચ ॥

વિષ પ્રાણરોધક હોવાનું કારણ.

૧૨ વિપથી પીડાઈને પ્રકુપિત થણા વાત,
પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો પોતપોતાનાં ચલન,
પાચન તથા સંધિશ્લેષણ આદિ કાર્યોને છોડી દેશે
તેથી વિષ પાકતું નથી અને નહીં પાકવાને લીધે
પ્રાણોને રોકી દિયે છે.

૧૩ શ્લેષ્મણાવૃતમાર્ગત્વાદુચ્છાસોઽસ્ય નિરુદ્ધયતે
વિસંજઃ સતિ જીવેઽપિ તસ્માત્તિષ્ઠતિ માનવઃ ॥

જેને વિષ ચડ્યું હોય તે પ્રાણી જીવતાં
છતાં વેભાન થઈ જાય છે તેનું કારણ.

૧૩ જેને વિષ ચડ્યું હોય તેના શ્વાસનો માર્ગ
વિષથી પીગળેલા કફવતે રોકાઈ જાય છે તેને
લીધે તે માણસ જીવતાં છતાં પણ સંજ્ઞાવગરનો
થઈ જાય છે.

૧૪ શુક્રવત્સર્વસર્પાણાં વિષં સર્વશરીરગમ્ ।
ક્રુદ્ધાનામેતિ ચાક્ષેભ્યઃ શુક્રં નિર્મન્યનાદિવ ॥
તેષાં વડિશવદંટ્રાસ્તાસુ સજ્જતિ ચાગતમ્ ।
અનુહત્તા વિષં તસ્માન્ન મુચ્ચન્તિ ચ ભોગિનઃ ॥

સર્પો દંશ કરીને ચત્તા થયા વિના વિષ
નાહી શકતા નથી તેનું કારણ.

૧૪ સઘળા સર્પોને વિષ વીર્યની પેઠે મવળા
શરીરમાં રહેલું છે. જેમ પુરુષો સ્ત્રીપ્રસંગાદિક કરે
છે ત્યારે તેઓનું વીર્ય સઘળાં અંગોમાંથી નીચે
આવે છે તેમ સર્પો ક્રોધ કરે છે ત્યારે તેઓનું વિષ
સઘળાં અંગોમાંથી ઢાઢોમાં આવે છે. સર્પોની ઢાઢો
માહળાં પકડવાની કુંડીઓ જેવી હોય છે તેને
લીધે, આવેલું વિષ ઢાઢોમાંજ અટકી રહે છે એ-
ટલા માટે તેઓ ચત્તા થયાવિના (ઉથલીને ઝુંધા
થયાવિના) દંશોમાં વિષ નાહી શકતા નથી.

૧૫ યસ્માદત્યર્થમુષ્ણં ચ તીક્ષ્ણં ચ પટિતં વિષમ્
અતઃ સર્વવિષેષૂક્તઃ પરિષેકસ્તુ શીતલઃ ॥

જેને વિષ ચડ્યું હોય તેના ઉપર શીતલ
સેચન કરવાનું કારણ.

૧૫ વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે એટલા-
માટે સઘળા પ્રકારનાં વિષો ઉપર શીતલ પરિષેકો
કરવાનું કહ્યું છે.

૧૬ મન્દં કીટૅષુ નાત્યુષ્ણં બહુવાતકફં વિષમ્ ।
અતઃ કીટવિષે ચાપિ સ્વેદો ન પ્રતિષિધ્યતે ॥

વિષો ઉપર સ્વેદનનો નિષેધ છતાં
કીડાઓનાં વિષો ઉપર તે નિષેધ
નહીં હોવાનું કારણ.

૧૬ કીડાઓનું વિષ મંદ હોય છે, અતિઉષ્ણ

હોતું નથી અને ઘણા વાયુવાળું તથા ઘણા કફ-
વાળું હોય છે તેથી કીડાઓનાં વિષો ઉપર સ્વેદન
કરવાનો નિષેધ નથી. (અહીં આ સ્થાનના આ-
ઠમા અધ્યાયનો ૨૫ મો વિષય જોવો.)

૧૭ કીટૈર્દંટ્રાનુગ્રવિષૈઃ સર્પવત્સમુપાચરેત્ ।

કેટલાએક કીડાઓના વિષ ઉપર
સ્વેદન નહીં કરતાં શીતલ
ચિકિત્સાજ કરવી.

૧૭ જેઓને ઉગ્ર વિષવાળા કીડાઓ ક્રુદ્ધા
હોય તેઓને સર્પદંશના જેવાજ ઉપચારો કરવા
એટલે શીતલ ચિકિત્સાઓજ કરવી.

૧૮ સ્વભાવાદેવ તિષ્ઠેત્તુ પ્રહારાદંશયોર્વિષમ્ ।
વ્યાપ્ય સાવયવં દેહં દિગ્ધવિદ્ધાહિદૃષ્ટયોઃ ॥

લૌલ્યાદ્વિપાન્વિતં માંસં યઃ શ્વાદેન્મૃતમાત્રયોઃ ।
યથાવિષં સ રોગેણ ક્લિશ્યતે મ્રિયતેઽપિ વા ॥

અતઃશ્વાપ્યનયોર્માસમમ્ભક્ષ્યં મૃતમાત્રયોઃ ।

મુહૂર્ત્તત્તદુપાદેયં પ્રહારાદંશવર્જિતમ્ ॥

વિષથી ચરડેલા શસ્ત્રથી વીંધાણાનું

અને સર્પદંશથી મરણ પામેલાનું માંસ

ખાવું હોય તો ક્યારે ખાવું અને

કયા પ્રદેશનું છોડી દેવું.

૧૮ જે પ્રાણી વિષથી ચરડેલા શસ્ત્રથી વીં-
ધાઈને કે સર્પદંશ પામીને મરણ પામેલ હોય તે
પ્રાણીના શરીરમાં વિષ પ્રથમ સર્વ અવયવોમાં
વ્યાપ્ત થઈ, પછી સંકોચ પામીને કેવલ જ્યાં શસ્ત્રનો
પ્રહાર થયો હોય તે પ્રદેશમાં અને જ્યાં સર્પનો દંશ
થયો હોય તે પ્રદેશમાંજ સ્વભાવથી રહે છે. જે
માણસ વિષથી ચરડાણા શસ્ત્રથી મરણ પામેલા
પ્રાણીના ક્રે સર્પદંશથી મરણ પામેલા પ્રાણીના
માંસને જીભની લોલતાને લીધે તુરતજ લઈને
ખાય તે માણસ તે વિષને અનુસરતા રોગથી પી-
ડાય છે અને વલ્લતપર મરી પળ જાય છે. આ
પ્રમાણે થાય છે એટલા માટે એ પ્રાણી મરી જાય કે

तुरतज तेनुं मांस नहीं लेवुं परंतु बे घडीवार पछी लेवुं अने ते पण जे प्रदेशमां शस्त्रनो प्रहार थयो होय के जे प्रदेशमां सर्पदंश थयो होय ते प्रदेशनुं नहीं लेवुं.

१९ सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।
आध्मातोऽत्यर्थमुष्णास्त्रो विवर्णः सादपाडितः
उद्धमत्यथ फेनं च विषपीतं तमादिशेत् ।

विष पीवाथी जेनां प्राण जवा लाग्यां
होय तेनुं अने जेनां जतां रह्यां होय
तेनुं जूदुं जूदुं लक्षण.

१९ जे माणसने पवनवाळो तथा घरना धूमाडानी धूस जेवा वर्णवाळो पातलो झाडो वारंवार आव्या करतो होय, पेट फूली गयुं होय, अत्यंत ऊनां आंसु चाल्यां जतां होय, अंगो ग्लानिथी पीडायां होय अने फीणनी उलटी थती होय ते माणसने विष पीवाथी मरवा लागेलो केहेवो अने जेनो वर्ण अत्यंत काळो के पीळो थई गयो होय तेने विष पीवाथी मरण पामेलो केहेवो.

२० नचास्य हृदयं वह्निर्विषदुष्टं दहत्यपि ॥
तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्याप्य तिष्ठति ।

विष खावाथी मरण पामेलाना हृदयने
अग्नि तुरत बाळतो नथी तेनुं कारण.

२० विषनो स्वभावज एवो छे के विष चेतनाना स्थानमां व्याप्त थईने रहे छे. आवा स्वभावने लीधे, जे माणस विष खावाथी मरण पाम्यो होय तेना हृदयमां विष व्यापी रहेछुं होय छे तेथी अग्नि ते माणसना हृदयने तुरत बाळतो नथी.

२१ अश्वत्थदेवायतनश्मशान-

वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये सपित्र्ये परिवर्जनीया

ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति

सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु

बालेषु मेहिष्वथ गर्भिणीषु ॥

वृक्षातुरक्षीणबुभुक्षितेषु

रूक्षेषु भीरुष्वथ दुर्दिनेषु ।

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति

राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ॥

शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो

विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।

जिह्वा सिता यस्य च केशशातो

नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः ॥

कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे

हन्वोः स्थिरत्वं च स वर्जनीयः ।

वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्रा-

द्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ॥

दंष्ट्रानिपाताः सकलाश्च यस्य

तं चापि वैद्यः परिवर्जयेत्तु ।

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा

हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णम् ॥

सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च

जह्याच्च तं कर्म न तत्र कुर्यात् ॥

अमुक देश, काळ तथा स्थिति उपरथी
सर्पदंशनुं असाध्यपणुं.

२१ पीपळाना प्रदेशमां, देवस्थानना प्रदेशमां, श्मशानना प्रदेशमां, राफडाना प्रदेशमां, संध्या-समयमां, चौटामां, भरणी नक्षत्रमां के मघा नक्षत्रमां जे माणसोने सर्पदंश थयो होय तेओनी चिकित्सा करवी नहीं. जेओने मर्मस्थलमां सर्पदंश थयो होय तेओनी पण चिकित्सा करवी नहीं. सषळा सर्पोमां दर्वीकर जातना सर्पो के जेओनां लक्षणो आ स्थानना चोथा अध्यायना नवमा विषयमां केहेवामां आवशे तेओनुं विष तुरत प्राण लेनारुं छे. सषळा प्रकारनां विषो उष्णकाळमां, अजीर्णवाळाना शरीरमां, पित्तथी पीडाएलाना शरीरमां, तडकाथी पीडाएलाना शरीरमां, बाल-

કના શરીરમાં, પ્રમેહવાળાના શરીરમાં, ગર્ભિणीના શરીરમાં, વૃદ્ધના શરીરમાં, આતુરના શરીરમાં, ખૂંચાના શરીરમાં, રૂક્ષના શરીરમાં, બીકળના શરીરમાં અને વાદળાંઓનો ઘેરાવ હોય તે સમયમાં બમણી શક્તિવાળાં થઈ પડે છે. જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને શરીરમાં શસ્ત્રથી ટોંચો દેતાં લોહી નીકળે નહીં તો તેના સર્પદંશને અસાધ્ય સમજીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. તેમજ ટાઢા પાણીનું સેચન કરવાથી જેનાં રુવાડાં ઊભાં ન થાય તેની અને લતાઓથી પ્રહાર કન્યા છતાં જેનાં અંગોમાં રેલાઓ ન ઊટે તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં. જેની જીભ સફેદ કે કાઢી થઈ ગઈ હોય, વાળો સ્તરી પડતા હોય, નાક વાંકું વળી ગયું હોય, મોહોડાથી સઘળા અક્ષરો અનુનાસિકજ નીકળતા હોય, કંઠ માંગી ગયો હોય, દંશમાં કાઢો તથા રાતો સોજો થયો હોય અને મોહોડાના સંધિઓ (હડપંચીઓ) અચળ થઈ ગયેલ હોય તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં. જેના મોહોડામાંથી ઘાટી કપની વાટ નીકળતી હોય, મોહોડામાંથી તથા ગુદામાંથી લોહી સ્રવતું હોય અને ઢાઢોના જલ્મો પૂરેપૂરા થયા હોય તેની પણ વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં. સર્પે ઢંસેલો જે માણસ ઉન્મત્ત થઈ ગયો હોય, અત્યંત ઉપદ્રવો પામેલો હોય, બેસી ગણા અવાજવાળો થઈ ગયો હોય, વિવર્ણ બની ગયો હોય, મરણનાં લક્ષણોથી યુક્ત થયેલો હોય કે વિપની લેહેરોથી તમામ રહિત થઈ ગયો હોય તેને પણ વૈદ્યે છોડી દેવો. એવા માણસની ચિકિત્સા કરવી નહીં.”

અધ્યાય ૪ થો.

૧ અથાતઃ સર્પદટ્ટવિષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સર્પદટ્ટવિષવિ-

૧ સર્પોના મેદોની તથા વિષવેગો વગેરેની સમજણ

જ્ઞાનીય’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ધન્વન્તરિં મહાપ્રાજ્ઞં સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

પાદયોરુપસંગૃહ્ય સુશ્રુતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

સર્પસંજ્ઞ્યાં વિભાગં ચ દટ્ટલક્ષણમેવ ચ ।

જ્ઞાનં ચ વિષવેગાનાં ભગવન્વક્તુમર્હસિ ॥

સર્પોનાં સંખ્યા વગેરે જાણવા માટે

સુશ્રુતનાં પ્રશ્ન.

૨ મહાપ્રવીણ અને સઘળાં શાસ્ત્રોના તલસ્પર્શી ભગવાન્ ધન્વંતરિને તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કરીને સુશ્રુતે પૂછ્યું કે “હે ભગવન્! મને કૃપા કરીને સર્પોની સંખ્યા, સર્પોની જાતિઓના વિભાગો, સર્પના દંશનું લક્ષણ અને વિપના વેગોનાં લક્ષણો કહો.”

૩ તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાવ્રવીદ્વિપજાં વરઃ ।

અસંજ્ઞયા વાસુકિમુખા વિખ્યાતાસ્તક્ષકાદયઃ ॥

મહીધરાશ્ચ નાગેન્દ્રા હુતાગ્નિસમતેજસઃ ।

યે ચાપ્યજસ્ત્વં ગર્જન્તિ વર્ષન્તિ ચ તપન્તિ ચ ॥

સસાગરા ગિરિદ્વીપા ચૈરિયં ધાર્યતે મહી ।

કુદ્ધા નિઃશ્વાસદટ્ટિભ્યાં યે હન્યુરખિલં જગત્ ॥

નમસ્તેભ્યોઽસ્તિ નો તેપાં કાર્યં કિંચિચ્ચિકિત્સયા

યે તુ દંટ્રાવિપા ઔમા યે દશન્તિ ચ માનુપાન્
તેપાં સંજ્ઞ્યાં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ।

પૃથ્વીના સર્પોની સંખ્યા કેહેવાની

ભગવાન્ ધન્વંતરિની પ્રતિજ્ઞા.

૩ સુશ્રુતનું વચન સાંભળી વંદ્યોમાં ઉત્તમ ભગવાન્ ધન્વંતરિ બોલ્યા કે “પૃથ્વીને ધરનારા શેષ, વાસુકિ તથા તક્ષક આદિ મોટા દિવ્ય સર્પો અસંખ્યાત છે કે જેઓ હોમથી પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિસમાન તેજવાળા છે, સમુદ્રો પર્વતો તથા દ્વીપોસહિત આ પૃથ્વીને ધરી રહ્યા છે, મેઘોરૂપ થઈને નિરંતર ગાજે છે તથા વર્ષે છે, સૂર્યરૂપ થઈને આપવા વિપેનો.

તપે છે અને ક્રોધયુક્ત થાય તો નિશ્વાસથી (ફૂત્કારથી) તથા દૃષ્ટિથીજ સર્વ જગતને નષ્ટ કરી શકે એવા છે તેઓને તો પ્રણામજ કરું છું. એઓની ચિકિત્સા નહીં હોવાથી તે કેહેવાનું પ્રયોજનજ નથી. પરંતુ પૃથ્વીમાં રહેનારા સર્પો કે જેઓ દાઢોમાં વિપવાળા છે અને માણસોને ડસે છે તેઓનાં અનુક્રમપૂર્વક સંપૂર્ણ સંખ્યાદિક કહું છું.

૪ અશીતિસ્ત્વેવ સર્પાણાં ભિદ્યતે પશ્ચદ્વા તુ સા ॥
દર્વીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તસ્તથૈવચ ।

નિર્વિષા વૈકરજાશ્ચ ત્રિવિદ્યાસ્તે પુનઃ સ્મૃતાઃ ॥

દર્વીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તશ્ચ પન્નગાઃ ।

તેષુ દર્વીકરા જ્ઞેયા વિંશતિઃ પદ્ ચ પન્નગાઃ ॥

દ્વાવિંશતિર્મળ્ડલિનો રાજિમન્તસ્તથા દશ ।

નિર્વિષા દ્વાદશ જ્ઞેયા વૈકરજાશ્ચયસ્તથા ॥

વૈકરજોદ્ભવાઃ સપ્ત ચિત્રા મળ્ડલિરાજિલાઃ ।

સર્પોની પાંચ જાતો, પાંચ જાતોનો ત્રણ

જાતામાં સમાવશ અને પાંચ જાતોના

પેટાના ઍંશી ભેદોનો નિર્દેશ.

૪ દર્વીકર, મંડલી, રાજિમાન્, નિર્વિષ અને વૈકરંજ એ રીતે સર્પોની પાંચ જાતો છે. એ પાંચ જાતોનો દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાન્ એ ત્રણ જાતોમાં સમાવેશ થાય છે. પાંચ જાતોમાં દર્વીકરો છવીશ જાતના છે, મંડલીઓ બાવીશ જાતના છે, રાજિમાનો દશ જાતના છે, નિર્વિષો બાર જાતના છે, વૈકરંજો (જૂદી જાતની સર્પિણીમાં જૂદી જાતના સર્પોથી ઉત્પન્ન થયેલા) ત્રણ જાતના છે અને વૈકરંજોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચિત્ર સર્પો સાત પ્રકારના છે કે જેઓમાં ચાર મંડલી છે અને ત્રણ રાજિમાન્ છે. એ રીતે સર્પોના ઍંશી ભેદો થાય છે. (ફેળોવાળા સર્પો દર્વીકર કેહેવાય છે, ફેળવગરના સર્પો મંડલી કેહેવાય છે, વિવિધ મંડલોવાળી વિચિત્ર રેખાઓવાળા સર્પો રાજિલ કેહેવાય છે, વિષવગરના અથવા થોડા વિષવાળા સર્પો નિર્વિષ કેહેવાય છે અને જૂદી જાતની સર્પિણીમાં જૂદી જા-

તના સર્પોથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પો વૈકરંજ કેહેવાય છે. વૈકરંજોથી ઉત્પન્ન થયેલી સાત જાતોનો વૈકરંજોમાંજ સમાવેશ કરી વૈકરંજોનો અને નિર્વિષોનો દર્વીકર આદિ ત્રણ જાતોમાં સમાવેશ કરતાં મુખ્યત્વે એ ત્રણ જાતોજ રહે છે.)

૫ પદાભિમૃષ્ટા દુષ્ટા વા ક્રુદ્ધા ગ્રાસાર્થિનોઽપિ વા તે દશન્તિ મહાક્રોધાસ્તદ્દિ ત્રિવિધમુચ્યતે ।

સર્પો કયાં કયાં કારણોથી કરડે છે.

૬ સર્પો કે જેઓ મહાક્રોધી જાત છે તેઓ પગથી કચરાયા હોય, ક્રોધ પામ્યા હોય, ભક્ષ્યને ઇચ્છતા હોય, વહુજ નજદીક આવી ગયા હોય, બીના હોય કે એવાં કોઈ બીજાં કારણોથી ઉદ્વિગ્ન થયા હોય તો કરડે છે. કેળાણક સર્પો કેવળ પોતાની જાતની દુષ્ટતાને લીધેજ કરડે છે. એ સર્પોનો દંશ નીચેપ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.

૬ સર્પિતં રદિતં વાપિ તૃતીયમથ નિર્વિષમ્ ॥

સર્પાઙ્ગાભિહતં કેચિદિચ્છન્તિ ચ્ચલુ તદ્વિદઃ ।

પદાનિ યત્ર દન્તાનામેકં દ્વે વા બહૂનિ ચ ॥

નિમગ્નાન્યલ્પરક્તાનિ યાન્યુદ્વલ્ય કરોતિ હિ ।

ચંચુમાલકયુક્તાનિ વૈકલ્પ્યકરણાનિ ચ ॥

સઙ્ક્ષિપ્તાનિ સશોફાનિ વિદ્યાત્તસર્પિતં ભિષ્કા

રાજ્યઃ સલોહિતા યત્ર નીલાઃ પીતાઃ સિતાસ્તથા

વિજ્ઞેયં રદિતં તત્તુ જ્ઞેયમલ્પવિપં ચ તત્ ॥

અશોફમલ્પદુષ્ટાસુકપ્રકૃતિસ્થસ્ય દેહિનઃ ॥

પદં પદાનિ વા વિદ્યાદવિપં તદ્ચિકિત્સકઃ ।

સર્પસ્પૃષ્ટસ્ય ભીરોર્હિ ભયેન કુપિતોઽનિલઃ ॥

કસ્યચિત્કુરુતે શોફં સર્પાઙ્ગાભિહતં તુ તત્ ॥

સર્પના દંશના ત્રણ પ્રકાર, કેટલા-

એકના મત પ્રમાણે ચાર પ્રકાર

અને તે પ્રકારોનાં જૂદાં

જૂદાં લક્ષણો.

૬ સર્પોના દંશના સર્પિત, રદિત અને નિર્વિષ એ રીતે ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાએક વિદ્વાનોએ

સર્ગાભિહત નામનો ચોથો પ્રકાર પળ માન્યો છે.

દાંતોના એક બે કે ઘણા જખમો કે જેઓ સર્પે ચોટ્યા પછી ઉથલી પડીને કરેલા હોય તેઓ કુંડા, અલ્પ રુધિરવાળા, ઉપર ફોડલીઓ જેવા ભાગોવાળા, વિકારોને, ઉત્પન્ન કરનારા, ક્ષીણા અને સોજાવાળા હોય તો તે દંશ સર્પિત કેહેવાય છે.

જે દંશમાં લાલ, નીલી, પીઢી તથા સફેદ રેખાઓ હોય તે દંશ રદિત કેહેવાય છે. રદિત દંશ કુંડો નહીં હોવાને લીધે અલ્પ વિષવાળો હોય છે.

દાંતનો જખમ અથવા જખમો સોજાથી રહિત હોય, લોહી જરાક દુષ્ટ થયું હોય અને જેને દંશ થયો હોય તે માણસ વિકારોથી રહિત રહ્યો હોય તો તે દંશને વૈદ્યે નિર્વિષ (વિષવગરનો) જાણવો.

કોઈ વીકળ માણસને સર્પનો સ્પર્શમાત્ર થતાં ભયને લીધે પ્રકુપિત થયેલો વાયુ તે માણસના અંગમાં સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે એ શંકારૂપ દંશ સર્પાભિહત કેહેવાય છે. (કાંટા વગેરેથી વીંધાયા છતાં સર્પદંશની શંકાથી પળ વીકળ માણસને સોજો ઉત્પન્ન થાય છે.)

૭ વ્યાધિતોદ્વિગ્નદદ્વાનિ જ્ઞેયાન્યલ્પવિષાણિ તુ ॥
તથાતિવૃદ્ધાતિવાલદદ્વમલ્પવિષં સ્મૃતમ્ ।

અલ્પ વિષવાળા દંશો.

૭ રોગવાળા સર્પે કરેલો દંશ, ઉદ્વેગ પામેલા સર્પે કરેલો દંશ, અત્યંત વૃદ્ધ સર્પે કરેલો દંશ અને અત્યંત બાલક સર્પે કરેલો દંશ એ દંશો અલ્પ વિષવાળા હોય છે.

૮ સુપર્ણદેવબ્રહ્મર્ષિયક્ષસિદ્ધનિપેવિતે ॥

વિષગ્રૌપધિયુક્તે ચ દેશે ન ક્રમતે વિષમ્ ।

કોઈ ચમત્કારી પ્રદેશોમાં સર્પ કરડે તો-
પળ તેનું વિષ ગતિ કરી શકતું નથી.

૮ ગરુડ, દેવ, બ્રહ્મર્ષિ, યક્ષ કે સિદ્ધ એઓ

સેવેલી જગ્યામાં અથવા જે જગ્યામાં વિષને હળ-
નારી ઔષધિ હોય તે જગ્યામાં કોઈ પ્રાણીને સર્પ
કરડે તો પળ તેનું વિષ જરા પળ વેગ કરી શ-
કતું નથી.

૯ રથાક્ષલાંક્ષલચ્છત્રસ્વસ્તિકાકુશધારિણઃ ॥

જ્ઞેયા દર્વીકરાઃ સર્પાઃ ફણિનઃ શીઘ્રગામિનઃ ।

મળ્ડલૈર્વિવિધૈશ્ચિત્રાઃ પૃથ્વો મન્દગામિનઃ ॥

જ્ઞેયા મળ્ડલિનઃ સર્પા ઝ્વલનાર્કસમપ્રભાઃ ।

શ્લિગ્ધા વિવિધવર્ણાભિસ્તિર્યગૃધ્વં તુ રાજિભિઃ ॥

ચિત્રિતા ઇવ યે ભાન્તિ રાજિમન્તસ્તુ તે સ્મૃતાઃ

દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાન્ એ-

ઓનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૯ જે સર્પો ચક્ર, હઠ, છત્ર, સાથીઓ કે અં-
કુશ એઓનાં ચિહ્નોવાળા હોય, ફેળોવાળા હોય
અને શીઘ્રગતિવાળા હોય તે સર્પો દર્વીકર કેહે-
વાય છે.

જે સર્પો વિવિધ મંડલોથી વિચિત્રતાવાળા,
પોહોળા, મંદ ગતિવાળા અને અગ્નિ જેવી તથા સૂર્ય
જેવી પ્રભાવાળા હોય તે સર્પો મંડલી કેહેવાય છે.

જે સર્પો વિવિધ વર્ણોવાળી આડી તથા ઝમી
રેખાઓથી ચિત્રેલા જેવા લાગે અને શ્લિગ્ધ શરી-
રવાળા હોય તે સર્પો રાજિમાન્ કેહેવાય છે.

૧૦ મુક્તારૂપ્યપ્રભા યે ચ કપિલા યેચ પન્નગાઃ
સુગન્ધિનઃ સુવર્ણાભાસ્તે જાત્યા બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ।

ક્ષત્રિયાઃ શ્લિગ્ધવર્ણાસ્તુ પન્નગા ભૃશકોપનાઃ ॥

સૂર્યચન્દ્રાકૃતિચ્છત્રં લક્ષ્મ તેષાં તથામ્બુજમ્ ।

કૃષ્ણા વજ્રનિભા યે ચ લોહિતા વર્ણતસ્તથા ।

ધૂમ્રાઃ પારાવતાભાશ્ચ વૈશ્યાસ્તે પન્નગાઃ સ્મૃતાઃ

મહિષદ્વીપિવર્ણાભાસ્તથૈવ પરુપત્વચઃ ।

ભિન્નવર્ણાશ્ચ યે કેચિચ્છૂદ્રાસ્તે પરિકીર્તિતાઃ ॥

સર્પોમાં બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણોની

કલ્પના.

૧૦ જે સર્પો મોતીના જેવી કે રૂપાના જેવી
કાંતિવાળા હોય અથવા કપિલ વર્ણવાળા કે સુ-

वर्ण जेवी प्रभावाळा होय अने मुगंधवाळा होय ते सर्पो ब्राह्मण जातिवाळा केहेवाय छे.

जे सर्पो सूर्य, चंद्र, छत्र के शंख एओनां चिह्नोवाळा होय, स्निग्ध वर्णवाळा होय अने अत्यंत क्रोधी होय ते सर्पो क्षत्रिय जातिवाळा केहेवाय छे.

जे सर्पो काळा वर्णवाळा, राता वर्णवाळा, धूम्र वर्णवाळा के कवुतरना जेवा वर्णवाळा होय अने वज्र जेवा होय ते सर्पो वैश्य जातिवाळा केहेवाय छे.

जे सर्पो पाडाना जेवा के दीपडाना जेवा वर्णवाळा होय अथवा भिन्न भिन्न वर्णवाळा होय अने खरसट चामडीवाळा होय ते सर्पो शूद्र जातिवाळा केहेवाय छे.

११ कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व एव तु ।

पित्तं मण्डलिनश्चापि कफं चानेकराजयः ॥

अपत्यमसवणाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ।

ज्ञेयौ दोषौ च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥

कया सपनुं विष कया दोषने

प्रकुपित करे छे ?

११ सघळा दर्वीकरोनुं विष प्राणिओना वायुने प्रकुपित करे छे, मंडलीओनुं विष पित्तने प्रकुपित करे छे अने राजिमानोनुं विष कफने प्रकुपित करे छे. वैकरंजो के जेओ जूदी जातना सर्पथी जूदी जातनी सर्पिणीमां उत्पन्न थएला होय छे तेओनुं विष वे दोषोने उत्पन्न करे छे के जेओमां एक दोष ए सर्पोनी माताना संबंधथी अने एक दोष ए सर्पोना पिताना संबंधथी प्राप्त थएलो होय छे. (जेम के दर्वीकर जातना सर्पथी मंडली जातनी सर्पिणीमां उत्पन्न थएला वैकरंजनुं विष वायुने तथा पित्तने प्रकुपित करे छे इत्यादि.) हवे समयो उपरथी सर्पोनी जातिनी परीक्षा कहुं छुं.

१२ रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ।

शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्वीकराः स्मृताः ॥

समयो उपरथी सर्पोनी जातिओनी परीक्षा.

१२ राजिमान् सर्पो रात्रिना छेला पोहोरमां फरे छे, मंडली सर्पो रात्रिना पेहेला बीजा तथा त्रीजा पोहोरमां फरे छे अने दर्वीकर सर्पो दिवसे फरे छे.

१३ दर्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥

दर्वीकर आदि सर्पो केई केई उमरमां होय तो मरणना कारणरूप थाय छे ?

१३ दर्वीकर सर्पो तरुण उमरना होय तो मरणना कारणरूप थाय छे, मंडली सर्पो वृद्ध उमरना होय तो मरणना कारणरूप थाय छे अने राजिमान् सर्पो आधेड उमरना होय तो मरणना कारणरूप थाय छे.

१४ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः कृशाः ।
वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः

सर्पो अमुक स्थितिओमां सामान्य रीते

अल्प विषवाळा होय छे.

१४ नोळीयाओए व्याकुल करी नाख्या होय त्यारे, बालक होय त्यारे, जळ पडवाथी दुःखी थया होय त्यारे, कृश होय त्यारे, वृद्ध होय त्यारे, कांचळी उतारी नाखी होय त्यारे अने भय पामेला होय त्यारे सर्पो अल्प विषवाळा होय छे.

१५ तत्र दर्वीकराः । कृष्णसर्पो महाकृष्णः
कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाह-
को महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः
परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो
दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भुक्रुटीमुखो
विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः
श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्ह आशीविष इति ॥

मण्डलिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतम-
ण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध-

પુષ્પો મિલિન્દકો ગોનસો વૃદ્ધગોનસઃ પનસો મહાપનસો વેણુપત્રકઃ શિશુકો મદનઃ પાલિ-
હિરઃ પિઙ્ગલસ્તન્તુકઃ પુષ્પપાણ્ડુઃ પડગોઽગ્નિકો
વન્નુઃ કપાયઃ કલુષઃ પારાવતો હસ્તાભરણશ્ચિ-
ત્રક ણીપદ ઇતિ ।

રાજિમન્તસ્તુ । પુંડરીકો રાજિચિત્રોઽઙ્ગુ-
લરાજિર્વિન્દુરાજિઃ કર્દમકસ્તૃણશોપકઃ સર્પ-
પકઃ શ્વેતહનુર્દર્ભપુષ્પશ્ચક્રકો ગોધૂમકઃ કિક્કિ-
સાદ ઇતિ ।

નિર્વિપાસ્તુ । ગલગોલી શૂકપત્રોઽજગરો-
દિવ્યકો વર્ષાહિકઃ પુષ્પશકલી જ્યોતીરથઃ
ક્ષીરિકઃ પુષ્પકોઽહિપતાકોન્ધાહિકો ગૌરા-
હિકો વૃક્ષેશય ઇતિ ।

વૈકરજાસ્તુ ત્રયાણાં દર્વીકરાદીનાં વ્યતિ-
કરાજ્ઞાતાઃ । તદ્યથા । માકુલિઃ પોટગલઃ
સ્ત્રિગ્ધરાજિરિતિ । તત્ર કૃષ્ણસર્પેણ ગોનસ્યાં
વૈપરીત્યેન વા જાતો માકુલિઃ । રાજિલેન
ગોનસ્યાં વૈપરીત્યેન વા જાતઃ પોટગલઃ । કૃ-
ષ્ણસર્પેણ રાજિમત્યાં વૈપરીત્યેન વા જાતઃ
સ્ત્રિગ્ધરાજિરિતિ । તેષામાદ્યસ્ય પિતૃવદ્વિપો-
ત્કર્પો દ્વયોર્માતૃવદિત્યેકે ।

ત્રયાણાં વૈકરજ્ઞાનાં પુનર્દિવ્યેલકરોધ્રપુષ્પ-
કરાજિચિત્રકાઃ પોટગલઃ પુષ્પાભિકીર્ણો દર્ભ-
પુષ્પો વેહિતકઃ સપ્ત તેષામાદ્યાસ્ત્રયો રાજિલ-
વચ્છેષા મળ્ડલિવત્ ।

एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति ॥

सर्पोना एंशी भेदोनां नामो.

૧૬ કૃષ્ણસર્પ, મહાકૃષ્ણ, કૃષ્ણોદર, શ્વેત-
કપોત, મહાકપોત, બલાહક, મહાસર્પ, શંખપાલ,
લોહિતાક્ષ, ગવેધુક, પરિસર્પ, ચંડફળ, કકુદ,
પદ્મ, મહાપદ્મ, દર્ભપુષ્પ, દધિમુખ, પુંડરીક, બ્રહ્મ-
દીમુખ, વિષ્નિક, પુષ્પાભિકીર્ણ, ગિરિસર્પ, ઋજુસર્પ,
શ્વેતોદર, મહાશિરા, અલગર્દ અને આશીવિષ એ-
ટલા દર્વીકરોના ભેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪

થા વિષયમાં દર્વીકરોના ૨૬ ભેદો હોવાનું કહ્યું
છે અને અહીં ગણતાં ૨૭ થાય છે.)

આદર્શમંડલ, શ્વેતમંડલ, રંક્તમંડલ, ચિત્રમં-
ડલ, પૃષ્ઠ, રોધ્રપુષ્પ, મિલિન્દક, ગોનસ, વૃદ્ધગો-
નસ, પનસ, મહાપનસ, વેણુપત્રક, શિશુક, મદન,
પાલિહિર, પિંગલ, તંતુક, પુષ્પપાંડુ, પડગ, અગ્નિક,
વન્નુ, કપાય, કલુષ, પારાવત, હસ્તાભરણ, ચિત્રક
અને ણીપદ એટલા મંડલોના ભેદો છે. (આ
અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં મંડલોના ૨૨ ભેદ
હોવાનું કહ્યું છે અને અહીં ગણતાં ૨૭ થાય છે.)

પુંડરીક, રાજિચિત્ર, અંગુલરાજિ, વિન્દુરાજિ,
કર્દમક, તૃણશોપક, સર્પપક, શ્વેતહનુ, દર્ભપુષ્પ,
ચક્રક, ગોધૂમક અને કિક્કિસાદ એટલા રાજિ-
માનોના ભેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪ થા વિષ-
યમાં રાજિમાનોના ૧૦ ભેદો હોવાનું કહ્યું છે અને
અહીં ગણતાં ૧૨ થાય છે.)

ગલગોલી, શૂકપત્ર, અજગર, દિવ્યક, વર્ષા-
હિક, પુષ્પશકલી, જ્યોતીરથ, ક્ષીરિક, પુષ્પક,
અહિપતાક, અન્ધાહિક, ગૌરાહિક અને વૃક્ષેશય
એટલા નિર્વિપોના ભેદ છે. (આ અધ્યાયના
૪ થા વિષયમાં નિર્વિપોના ૧૨ ભેદ કહ્યા છે અને
અહીં ગણતાં ૧૩ થાય છે.)

માકુલિ, પોટગલ અને સ્ત્રિગ્ધરાજિ એટલા
વૈકરંજોના ભેદો છે કે જે વૈકરંજો દર્વીકર વગે-
રેના સંકરથી થાય છે. કૃષ્ણસર્પ નામના દર્વીક-
રથી ગોનસી નામની મંડલી જાતની સર્પિણીમાં
ઉત્પન્ન થયેલો અથવા ગોનસ નામના મંડલીથી
કૃષ્ણસર્પિણી નામની દર્વીકર જાતની સર્પિણીમાં
ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરંજ માકુલિ કેહેવાય છે.
રાજિમાન્થી ગોનસીમાં અથવા ગોનસથી રાજિમ-
તીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરંજ પોટગલ કેહેવાય
છે. કૃષ્ણસર્પ નામના દર્વીકરથી રાજિમતીમાં અ-
થવા રાજિમાન્થી કૃષ્ણસર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો
વૈકરંજ સ્ત્રિગ્ધરાજિ કેહેવાય છે. કેટલાક

કેહે છે કે 'એઓમાં માકુલિનું વિષ તેના પિ-
તાના જેવું હોય છે અને પોટગલનું તથા સ્લિંગ-
રાજિનું વિષ તેઓની માતાઓના જેવું હોય છે.'

ए त्रण वैकरंजोथी उत्पन्न थएला दिव्येलक,
रोध्रपुष्पक, राजिचित्रक, पोटगल, पुष्पाभिकीर्ण,
दर्भपुष्प અને वेहितक ए सात भेदो छे. आ सात
भेदोमां त्रण भेदो राजिमान् जेवा छे અને चार
भेदो मंडली जेवा छे.

आ रीते सर्पोना एंशी भेदो थया. (एंशीने
बदले नेवाशी थाय छे माटे कोई पण नव
भेदो प्रक्षिप्त छे एम जणाय छे.)

१६ तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः ।
सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः । उभयलक्षणा-
मन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति ॥

सर्पोमां नरजाति, नारीजाति અને
नपुंसकजाति.

१६ જે સર્પોનાં નેત્રો, જીભો, મોહોડું અને
માથું મોટાં હોય તેઓ નરજાતિ ગણાય છે. જે
સર્પોનાં નેત્રો, જીભો, મોહોડું અને માથું ઊંઘાં હોય
તેઓ નારીજાતિ ગણાય છે. જે સર્પો નરનાં તથા
નારીનાં પણ લક્ષણોથી યુક્ત હોય, મંદ વિષવાળા
હોય અને ક્રોધવગરના હોય તેઓ નપુંસક-
જાતિ ગણાય છે.

१७ तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव
दष्टलक्षणं वक्ष्यामः ।

किं कारणं विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनि-
हुतबह्वेदयमाशुकारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुर-
मतिपातयति । नचावकाशोऽस्ति वाक्समूह-
मनुसर्त्तुम् ।

प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्पत्रैविध्यं
भवति । तस्मात्रैविध्यमेव वक्ष्यामः । एतद्व्या-
तुरहितममोहकरं च । अपि चात्रैव सर्वसर्प-
व्यञ्जनावरोधः ।

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्मयननखदशन-
मूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं स-
न्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः
स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः का-
सश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टने
तृष्णा लालास्रावः फेन्नागमनं स्रोतोऽवरोध-
स्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीता-
भिलापः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा
ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च मांसानामव-
शातनं श्वयथુર્દશકોથઃ પીતરૂપદર્શનમાશુ-
કોપસ્તાસ્તાશ્ચ પિત્તવેદના ભવન્તિ ।

રાજિમદ્વિષેણ શુક્લત્વં ત્વગાદીનાં શીત-
જ્વરો રોમહર્ષઃ સ્તબ્ધત્વં ગાત્રાણામાદંશશોફઃ
સાન્દ્રકફપ્રસેકશર્દિરભીક્ષ્ણમક્ષ્ણોઃ કણ્ઠઃ ક-
ળ્ટે શ્વયથુર્ધુર્ઘુરક ઉચ્છ્વાસનિરોધસ્તમઃપ્રવેશ-
સ્તાસ્તાશ્ચ કફવેદના ભવન્તિ ॥

દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાન્ એઓના
દંશોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

१७ સર્પોના ઉપર કહેલા એંશી ભેદોનો દર્વી-
કર આદિ મુખ્ય ત્રણ ભેદોમાંજ અંતર્ભાવ ગણી
લઈને સામાન્ય રીતેજ તેઓના દંશોનાં લક્ષણો
કહીએ છીએ.

કેમ કે વિષ સજાવેલી તરવાર જેવું, વીજળી
જેવું તથા અગ્નિ જેવું ફડપદાર હોવાથી જો તેની
જરાવાર પણ ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો આતુરને
મારી નાચે છે અને એવી ફડપમાં વૈદ્યને અનેક
લક્ષણો તપાસવાનો અવકાશ મળે એમ નથી.

प्रत्येकना दंशोनां लक्षणो कहीये तो पण छे-
वट दर्वीकर, मंडलि અને રાજિમાન્ ए त्रण भे-
दोज उभा रहे एम छे माटे ए त्रण भेदोना दं-
शोनांज जूदां जूदां लक्षणो कहीशुं के जेथी वैद्यनी
बुद्धिमां भ्रम न थई जाय અને આતુરનું હિત
થાય. ए त्रण भेदोना दंशोनां लक्षणोमांज सचळा

ભેદોના દંશોનાં લક્ષણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી ચિકિત્સા કરવામાં પણ કશી ખામી રહી જાય એમ નથી.

દર્વીકરના વિષથી ચામડી, નેત્રો, નखો, દાંતો, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા દંશ મુઓમાં શ્યામપણું થાય છે, રુક્ષતા થાય છે, માથું ભારે થઈ જાય છે, સાંધાઓમાં વેદના થાય છે, કમર પીઠ તથા ડોક નિર્વલ થઈ જાય છે, બગાસાં આવ્યા કરે છે, કંપ થાય છે, અવાજ વેસી જાય છે, છાતીમાં તથા ગળામાં ઘ-રઘરાટ થયા કરે છે, અંગો જડ થઈ જાય છે, સૂકા ઓઢકાર આવે છે, ધાંસી થાય છે, શ્વાસ થાય છે, હેડકી થાય છે, વાયુ ઝૂંચો ચાલે છે, શૂલ નીકળે છે, ગાત્રો ભાંગે છે, તરશ લાગે છે, લાલ ઇચ્છા કરે છે, ફીળ આવે છે, સ્વોતો રોકાઈ જાય છે અને તોદન ભેદન આદિ વીજી પણ વા-યુસંબંધી વેદનાઓ થાય છે.

મંડલીના વિષથી ચામડી વગેરે પીઠાં થઈ જાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, સઘઠાં અંગોમાં સંતાપ થાય છે, દાહ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, ઘેન ચડે છે, મૂર્છા આવે છે, જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, મુખાદિકમાંથી તથા ગુદામાંથી લોહી નીકળે છે, માંસો ટૂટી પડવા લાગે છે, સોજો થાય છે, દંશમાં સડો તથા દુર્ગંધપણું થાય છે, સઘઠાં રૂપો પીઠાં જોવામાં આવે છે, તુરતજ પ્ર-કોપ થાય છે અને ચોસ આદિ વીજી પણ પિત્તસં-બંધી વેદનાઓ થાય છે.

રાજિમાનના વિષથી ચામડી વગેરે સફેદ થઈ જાય છે, શીતજ્વર આવે છે, રૂવાડાં ઝામાં થાય છે, ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, દંશમાં સોજો થાય છે, ઘાટા કફનો સ્ત્રાવ થાય છે, વારંવાર ડલડી થાય છે, નેત્રોમાં ધ્રુજ આવે છે, કંઠમાં સોજો તથા ઘરઘરાટ થાય છે, શ્વાસ રોકાઈ જાય છે, અંધકારમાં પ્રવેશ થાય છે અને વીજી પણ કફસંબંધી તે તે વેદનાઓ થાય છે.

૧૮ પુરુષાભિદષ્ટ ઝર્ષ્ય પ્રેક્ષતેઽધસ્તાત્ સ્ત્રિયા શિરાશ્ચોત્તિષ્ઠન્તિ લલાટે । નપુંસકાભિ-દષ્ટસ્તિર્યકપ્રેક્ષી ભવતિ । ગર્ભિण्या પાણ્ડુમુખો ધ્માતશ્ચ । સૂતિકયા શૂલાત્તો રુધિરં મેહત્યુ-પજિહ્વિકા ચાસ્ય ભવતિ ॥

નરજાતિ, નારીજાતિ, નપુંસકજાતિ,
ગર્ભિણી તથા સૂતિકા એઓના દં-
શોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧૮ નરજાતિ સર્પ કરડ્યો હોય તો આતુર ઝૂંચે જોયા કરે છે અને નારીજાતિ સર્પ કરડ્યો હોય તો આતુર નીચે જોયા કરે છે. એના લલા-ટમાં શિરાઓ ઉપડે છે. નપુંસકજાતિ સર્પ કરડ્યો હોય તો આતુર આડું જોયા કરે છે. ગર્ભિણી સર્પિણી કરડી હોય તો મોહોડું પાંડુ થઈ જાય છે તથા પેટ ફૂલી જાય છે. સુવા-વડી સર્પિણી કરડી હોય તો શૂલ નીકળે છે, મૂત્રદ્વારમાંથી લોહી પડે છે અને ઉપજિહ્વિકા થાય છે. (ઉપજિહ્વિકાનું લક્ષણ નિદાનસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૩૮ મા વિષયમાં જુવો.)

૧૯ ગ્રાસાર્થિનાન્નં કાઢ્ક્ષતિ । વૃદ્ધેન શનૈર્મન્દા વેગાશ્ચ । બાલેનાશુ મૃદવશ્ચ ॥

આહારને ઇચ્છનારો, વૃદ્ધ તથા બાલક
એઓના દંશોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૧૯ આહારની ઇચ્છાવાળો સર્પ કરડ્યો હોય તો આતુરને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, વૃદ્ધ સર્પ કરડ્યો હોય તો વિપના વેગો ઘળી ઘળી વારે તથા મંદ મંદ થાય છે અને બાલક સર્પ કરડ્યો હોય તો વિપના વેગો તુરત તુરત થાય છે તથા કોમલ કોમલ થાય છે.

૨૦ નિર્વિષેણાવિષલિક્ષ્મ્ । અન્ધાદિકે-નાન્ધત્વમિત્યેકે । ગ્રસનાદજગરઃ શરીરપ્રાણદુરો ન વિષાત્ ॥

નિર્વિપ સર્પોના દંશોનું લક્ષણ.

૨૦ નિર્વિપ સર્પ કરડ્યો હોય તો વિપનાં ચિહ્ન થતાં નથી અથવા અલ્પ થાય છે. કેટલાંક કેહે છે કે ‘અંધાહિક નામનો નિર્વિપ સર્પ કરડ્યો હોય તો આતુર અંધ થઈ જાય છે.’ અજગર નામનો નિર્વિપ સર્પ પ્રાણ લેહે સ્વરો પળ તે વિપથી લેતો નથી પરંતુ ગઢી જવાથી શરીરને તથા પ્રાણને વેચેને લઈ લે છે.

૨૧ તત્ર સઘ્નઃ પ્રાણહરાદિદષ્ટઃ પતતિ શ્ચાશનિહત ઇવ ભૂમૌ ચ્ચસ્તાઙ્ગઃ સ્વપિતિ ॥

તુરત પ્રાણ લેનારા સર્પના દંશનાં ચિહ્નો.

૨૧ જેને તુરત પ્રાણ લેનારો સર્પ કરડ્યો હોય તે આતુર શસ્ત્રથી તથા વીજળી પડવાથી હળાણ-લાની પેટે સ્વસ્ત અંગોવાળો થઈને પડી જાય છે અને મરી જાય છે.

૨૨ તત્ર સર્વેષાં સર્પાણાં વિપસ્ય સપ્ત વેગા ભવન્તિ ॥

સર્પોના વિપના વેગોની સંખ્યા.

૨૨ સઘળા સર્પોના વિપના વેગો સાત થાય છે.

૨૩ તત્ર દર્વીકરાણાં પ્રથમે વેગે વિપં શોષિતં દૂપયતિ તત્પ્રદુષ્ટં કૃષ્ણતામુપૈતિ તેન કાણ્યં પિપીલિકાપરિસર્પણમિવ ચાઙ્ગે ભવતિ ।

દ્વિતીયે માંસં દૂપયતિ તેનાત્યર્થં કૃષ્ણતા શોષો ગ્રન્થયચ્ચાઙ્ગે ભવન્તિ ।

તૃતીયે મેદો દૂપયતિ તેન દંશક્રેદઃ શિરો-ગૌરવં સ્વેદશ્ચશુગ્રેહણં ચ ।

ચતુર્થે કોષ્ઠમનુપ્રવિશ્ય કફપ્રધાનાન્દોપાન્દૂ-પયતિ તેન તન્દ્રાપ્રસેકસન્ધિવિશ્લેષા ભવન્તિ ।

પચ્ચમેઽસ્થિન્યનુપ્રવિશતિ પ્રાણમગ્નિં ચ દૂષ-યતિ તેન પર્વમેદો દિક્કા દાહશ્ચ ભવતિ ।

ષષ્ઠે મજ્જાનમનુપ્રવિશતિ ગ્રહણીં ચાત્યર્થં દૂપયતિ તેન ગાત્રાણાં ગૌરવમતીસારો હૃત્પીડા મૂર્છા ચ ભવતિ ।

સપ્તમે શુક્રમનુપ્રવિશતિ વ્યાનં ચાત્યર્થં કો-પયતિ કફં ચ સૂક્ષ્મન્નોતોમ્યઃ પ્રચ્યાવયતિ તેન શ્લેષ્મવર્ત્તિપ્રાદુર્ભાવઃ કટિપૃષ્ઠમઙ્ગઃ સર્વ-ચેષ્ટાવિઘાતો લાલાસ્વેદયોરતિપ્રવૃત્તિરુચ્છ્વાસ-નિરોધશ્ચ ભવતિ ॥

દર્વીકરોના વિપના સાત વેગોનાં

જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૨૩ કોઈ પળ દર્વીકર સર્પ કરડ્યો હોય તો તેનું વિપ પેહેલા વેગમાં રુધિરને દૂષિત કરે છે અને દૂષિત થઈને રુધિર કાળાશવાળું થઈ જાય છે કે જેથી અંગ કાળું થઈ જાય છે અને જાળે અંગમાં કીડીઓ ચડી હોય એવું લાગે છે.

૨૪ વિપ વીજા વેગમાં માંસને દૂષિત કરે છે તેથી અંગમાં અત્યંત કાળાપણું થઈ જાય છે, સોજો થાય છે અને ગ્રંથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૫ વિપ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે તેથી દંશમાં ક્રેદ થાય છે, માથામાં ભારેપણું થાય છે, પસીનો આવે છે અને નેત્રો પકડાઈ જાય છે.

૨૬ વિપ ચોથા વેગમાં કોઠામાં પેસી જઈને કફ આદિ દોષોને દૂષિત કરે છે તેથી તંદ્રા થાય છે, કફનો સ્રાવ થાય છે અને સાંધાઓ જૂદા પડી જાય છે.

૨૭ વિપ પાંચમા વેગમાં અસ્થિઓની અંદર પેસીને પ્રાણને તથા અગ્નિને દૂષિત કરે છે તેથી પર્વો ત્રૂટે છે, હેડકી આવે છે અને વઠતરા થાય છે.

૨૮ વિપ છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અંદર પેસીને ગ્રહણીને (પિત્તધરા કલાને) દૂષિત કરે છે તેથી ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે, અતીસાર થાય છે, હૃયયમાં પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

૨૯ વિપ સાતમા વેગમાં વીર્યની અંદર પ્રવેશ કરે છે, વ્યાન વાયુને અત્યંત પ્રકુપિત કરે છે અને કફને સૂક્ષ્મ સ્વોતોમાંથી સ્વેદી નાસ્તે છે તેથી મોહોડામાંથી કફની વાટ નીકળે છે, કમર તથા

પીટ માંગી જાય છે, સઘળી ચેષ્ટાઓનો વિઘાત થાય છે, લાઠની તથા પસીનાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શ્વાસનો નિરોધ થઈ જાય છે.

૨૪ તત્ર મળ્ડલિનાં પ્રથમે વેગે વિપં શો-
ણિતં દૂષયતિ તત્ર પ્રદુષ્ટં પીતતામુપૈતિ તત્ર
પરિદાહઃ પીતાવભાસતા ચાક્ષાનાં ભવતિ ।

દ્વિતીયે માંસં દૂષયતિ તેનાત્યર્થે પીતતાપ-
રિદાહૌ દંશે શ્વયથુશ્ચ ભવતિ ।

તૃતીયે મેદો દૂષયતિ તેન પૂર્વવચ્ચુર્ગ્રહણં
તૃણા દંશે ક્લેદઃ સ્વેદશ્ચ ।

ચતુર્થે કોષ્ઠમનુપ્રવિશ્ય જ્વરમાપાદયતિ ।

પચ્ચમે પરિદાહં સર્વગાત્રેષુ કરોતિ ।

પષ્ટસત્તમયોઃ પૂર્વવત્ ॥

મંડલી સર્પોના વિપના સાત વેગોનાં
જૂદાં જૂદાં લક્ષણાં.

૨૪ કોઈ પળ મંડલી સર્પ કરડ્યો હોય તો તેનું
વિપ પેહેલા વેગમાં રુધિરને દૂષિત કરે છે અને
દૂષિત થઈ રુધિર પીડું થઈ જાય છે. આ પ્ર-
માણે થવાથી અત્યંત વલતરા થાય છે અને અંગો
પીડા અવભાસવાળાં થઈ જાય છે.

૫ વિપ બીજા વેગમાં માંસને દૂષિત કરે છે
તેથી અત્યંત પીડાવળું થાય છે, ચોમેર વલતરા
થાય છે અને દંશમાં સોજો થાય છે.

૬ વિપ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે
તેથી દર્વીકરના વિપના ત્રીજા વેગની પેટેજ નેત્રો
પકડાઈ જાય છે, તરશ લાગે છે, દંશમાં ક્લેદ
થાય છે અને પસીનો વહે છે.

૭ વિપ ચોથા વેગમાં કોઠાની અંદર પ્રવેશ
કરી પિત્તને દૂષિત કરીને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

૮ વિપ પાંચમા વેગમાં અસ્થિઓની અંદર
પ્રવેશ કરી પ્રાણને તથા, અગ્નિને દૂષિત કરીને સર્વ
ગાત્રોની અંદર ચોમેર વલતરાને ઉત્પન્ન કરે છે.

૯ વિપ છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અંદર પેસીને

ગ્રહણીને દૂષિત કરે છે તેથી ગાત્રોમાં ભારેપળું
થાય છે, અતીસાર થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય
છે અને મૂર્છા આવે છે.

૧૦ વિપ સાતમા વેગમાં વીર્યની અંદર પ્રવેશ
કરે છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રકુપિત કરે છે
અને કફને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાંથી ચસેડી નાખે છે
તેથી મોહોડામાંથી કફની વાટ નીકળે છે, ક-
મર તથા પીટ માંગી જાય છે, સઘળી ચેષ્ટાઓનો
વિઘાત થાય છે, લાઠની તથા પસીનાની અત્યંત
પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શ્વાસનો નિરોધ થઈ જાય છે.

૨૫ રાજિમતાં પ્રથમે વેગે વિપં શોણિતં
દૂષયતિ તત્ર પ્રદુષ્ટં પાણ્ડુતામુપૈતિ તેન રોમહર્ષઃ
શુક્લાવભાસશ્ચ પુરુષો ભવતિ ।

દ્વિતીયે માંસં દૂષયતિ તેન પાણ્ડુતાત્યર્થે
જાડ્યં શિરઃશોફશ્ચ ભવતિ ।

તૃતીયે મેદો દૂષયતિ તેન ચચુર્ગ્રહણં દંશક્લે-
દઃ સ્વેદો ગ્રાણાક્ષિન્નાવશ્ચ ભવતિ ।

ચતુર્થે કોષ્ઠમનુપ્રવિશ્ય મન્યાસ્તમ્ભં શિરો-
ગૌરવં ચાપાદયતિ ।

પચ્ચમે વાક્સક્લ શીતજ્વરં ચ કરોતિ ।

પષ્ટસત્તમયોઃ પૂર્વવદિતિ ॥

રાજિમાન્ સર્પોના વિપના સાત વેગોનાં
જૂદાં જૂદાં લક્ષણાં.

૨૫ કોઈ પળ રાજિમાન્ સર્પ કરડ્યો હોય તો
તેનું વિપ પેહેલા વેગમાં રુધિરને દૂષિત કરે છે
અને દૂષિત થઈ રુધિર પાંડુપણને પામે છે તેથી
રુવાડાં ડાઘાં થઈ જાય છે અને શરીર પાંડુ દેખા-
વવાળું થઈ જાય છે.

૬ વિપ બીજા વેગમાં માંસને દૂષિત કરે છે
તેથી શરીરમાં અત્યંત પાંડુપળું થાય છે, જડપળું
થાય છે અને માથામાં સોજો થાય છે.

૭ વિપ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે
તેથી નેત્રો પકડાઈ જાય છે, દંશમાં ક્લેદ થાય

છે, પસીનો વળે છે અને નાકમાંથી તથા નેત્રો-માંથી સ્ત્રાવ થાય છે.

ए विष चोथा वेगमां कोठामां प्रवेश करीने ओडनुं स्तब्धपणुं करे છે અને માથામાં ભારેપણું કરે છે.

ए विष पांचमा वेगमां वाणीनी अटकायत करे છે અને શીતજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

ए विष छठ्ठा वेगमां मज्जानी अंदर पेसीने ग्रहणीने दूषित करे છે તેથી ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે, અતીસાર થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

ए विष सातमा वेगमां वीर्यनी अंदर प्रवेश करे છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રકુપિત કરે છે અને કફને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાંથી યસેડી નાલે છે તેથી મોહોડામાંથી કફની વાટ નીકળે છે, કમર તથા પીટ ભાંગી જાય છે, સઘળી ચેષ્ટાઓનો વિષાત થાય છે, લાલની તથા પસીનાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શ્વાસનો નિરોધ થઈ જાય છે.

२६ भवन्ति चात्र ॥

धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्तिताः तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुर्वते विषम् ॥

विषना वेगो सातज शा कारणथी
થાય છે.

२६ आ विषयना श्लोकोमां भगवान् धन्वंतरिण स्वमुखथी कहुं છે કે “શારીરસ્થાનના ગર્ભવ્યાકરણશારીરનામના ચોથા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં શરીરનું ધારણ કરનારા પદાર્થોનાં સ્થાનોનાં અંતરોમાં સીમાડાઓરૂપ જે સાત ક-લાઓ કહેલી છે તેઓમાં અનુક્રમે એક એક ક-લાને ભેદી આગલ વધીને વિષ પોતાના એક એક વેગને કરે છે-એટલે કલાઓ સાત હોવાથી સા-તજ વેગો થાય છે.” (વિષ રસના તથા માંસના અંતરમાં રહેલી પેહેલી કલાને ભેદીને આગલ વધે

ત્યારે પેહેલો વેગ થાય છે, માંસના તથા રક્તના અંતરમાં રહેલી વીજી કલાને ભેદીને આગલ વધે ત્યારે વીજો વેગ થાય છે, રક્તના તથા મેદના અંતરમાં રહેલી ત્રીજી કલાને ભેદીને આગલ વધે ત્યારે ત્રીજો વેગ થાય છે, મેદના તથા કફના અંતરમાં રહેલી ચોથી કલાને ભેદીને આગલ વધે ત્યારે ચોથો વેગ થાય છે, કફના તથા વિષ્ટાના અંતરમાં રહેલી પાંચમી કલાને ભેદીને આગલ વધે ત્યારે પાંચમો વેગ થાય છે, વિષ્ટાના તથા પિત્તના અંતરમાં રહેલી છઠ્ઠી કલાને ભેદીને આગલ વધે ત્યારે છઠ્ઠો વેગ થાય છે અને પિત્તના તથા વીર્યના અંતરમાં રહેલી સાતમી કલાને ભેદીને આગલ વધે ત્યારે સાતમો વેગ થાય છે. જે કલા વિષ્ટાને ધરનારી છે તેજ અસ્થિને ધરનારી છે તેથી પાંચમા વેગમાં અસ્થિની અંદર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે અને જે કલા પિત્તને ધરનારી છે તેજ મજ્જાને ધરનારી છે તેથી છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અંદર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે. ડહન.)

२७ येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि समीरणेनोद्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम्

बबे वेगोना मध्यनुं लक्षण.

२७ वायुए प्रेरानुं कालजेवुं विष जेटला अंतरथी कलाने भेदे છે તે અંતર બબે વેગોનું મધ્ય કેહેવાય છે એટલે ભૂતવેગના અને ભવિષ્ય-વેગના મધ્યમાં જે સમય રહે છે તે સમય બબે વે-ગોનું મધ્ય ગણાય છે.

२८ शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुध्यायति दुःखितः लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवं च भज्यते । चतुर्थे वेपते मूढः खादन्दन्ताञ्छात्यसून् ॥ केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्तं चैतेषु तद्विदः ।

पशुओने विषना चारज वेगो अने
ते वेगोनां लक्षणो.

२८ જેને વિષસંસર્ગ થયો હોય તે પશુ

विषनो पेहेलो वेग लागे त्यारे अंगमां सोजावाळो तथा दुःखित थईने ध्यान कन्या करे छे. बीजो वेग लागे त्यारे लाळने सवे छे, काळां अंगवाळो थई जाय छे तथा हृदयमां पीडाय छे. त्रीजो वेग लागे त्यारे माथाना दुःखथी पीडाय छे तथा भांगेली डोकवाळो थई जाय छे अने चोथो वेग लागे त्यारे मूढ थई जाय छे, दांतोने करडे छे तथा प्राणमुक्त थई जाय छे. केटलाएक विद्वानो केहे छे के 'पशुओने विषना त्रण वेगोज थाय छे अने त्रण वेगो थतांज तेओनुं मरण थाय छे.'

२९ ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम् ॥
द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति ।
केचिदेकं विद्वङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि ॥

पक्षीओने विषना त्रणज वेगो अने ते वेगोनां लक्षणो.

२९ जेने विषसंसर्ग थयो होय ते पक्षी विषनो पेहेलो वेग लागे त्यारे मूढ बनी जाय छे, बीजो वेग लागे त्यारे विह्वल थई जाय छे अने त्रीजो वेग लागे त्यारे मरण पामे छे. केटलाएक केहे छे के 'पक्षीने विषनो एकज वेग थाय छे अने तेमां ते मरी जाय छे.'

३० मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते ।

केटलाएक प्राणीओनां शरीरोमां
स्वभावथीज विषनी अत्यंत प्र-
वृत्ति थती नथी.

३० मींदडां तथा नोळीयां वगेरे प्राणीओनां शरीरोमां स्वभावथीज विषनी अत्यंत प्रवृत्ति थती नथी.

अध्याय ५ मो.

१ अथातः सर्पदष्टकल्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवै शिष्योना पूछवा उपरथी 'सर्पदष्टकल्पचिकित्सित' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिजः ।
दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥
श्लोतचर्मन्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।
न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥
दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।

सर्पना दंशथी उपर चार आंगळने छेटे पाटो बांधवो अने ज्यां पाटो बांधी शकाय नहीं ते अंगमां दंशने कापीने डांभी देवो.

२ जेने कोई पण सर्प हाथपग वगेरे शाखाओमां करडेल होय ते माणसने दंशथी उपर चार आंगळने छेटे कोमळ वखनो, कोमळ चामडानो के कोमळ वल्कलनो (झाडनी छालनो) पाटो मंत्रीने बांधी देवो के जेथी लोही उपरना भागोमां चडतुं अटकतां विष देहमां व्याप्त थाय नहीं. ज्यां पाटो बांधी शकाय नहीं एवा प्रदेशमां सर्पदंश थयो होय तो दंशने शखवते कापीने अमिथी डांभी देवो. (मंडलीसर्पोनो दंश पैत्तिक छे माटे तेने डांभवो नहीं.)

३ आचूष्णच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥
प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूष्णं भवेत् ।

स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम्

१ सर्पना दंशनी चिकित्साओ केहेवा विषयनो.

दंशने चूसवो, कापवो तथा डांभवो
अथवा करडनारा सर्पने के ढे-
फाने बटकुं भरवुं.

३ शरीरना गमे ते प्रदेशमां सर्पदंश यतां ते
दंशने मोहोडाथी चूसवो, शस्त्रथी कापवो अने
अग्निथी डांभवो ए उत्तम छे. चूसवो होय त्यारे
मोहोडाने वस्त्रथी पूर्ण करीने पछी तेथी चूसवो
ए हितकारी छे. अथवा जे सर्प करड्यो होय
तेनेज बटकुं भरवुं अथवा धरतीनुं ढेकुं लईने ते
ढेफाने बटकुं भरवुं. (वाग्भट केहे छे के बटकुं
भन्या पछी तुरतज थूंकनो अथवा कानना मेलनो
दंशनी उपर लेप करी देवो.)

४ अथ-मण्डलिना दष्टं न कथंचन दाहयेत् ।
स पित्तविषबाहुल्यादंशो दाहाद्विसर्पति ॥

मंडलीसर्प करड्यो होय तो तेना दं-
शने डांभवो नहीं.

४ जो मंडली सर्प दंश कच्यो होय तो ते दं-
शने कदी कोई रीते पण डांभवो नहीं. केम के
मंडलीसर्पनो दंश पित्तनो प्रकोप करनारा विषथी
भरपूर होय छे तेथी जो तेने डांभवामां आवे तो
ते वधारे फेलाय छे.

५ अरिष्टामपि मन्त्रैश्च वशीयान्मन्त्रकोविदः ।
सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता ॥

सर्पदंशथी उपर चार आंगळने छेटे मं-
त्रेलो पाटो बांधवानी जरूर.

५ मंत्रोने जाणनारा वैद्ये सर्पदंशथी उपर चार
आंगळने छेटे मंत्रोचारपूर्वक पाटो बांधवो.
दोरी वगेरेथी बांधेलो ए पाटो विषनी गतिने अ-
टकावी देछे. (उपरना बीजा विषयमां वस्त्रनो
चामडानो के झाडनी छालनो पाटो बांधवानुं
कहुं छे.)

६ देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः ।
अवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम् ॥

विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥

मंत्रोनी दिव्य शक्ति.

६ देवताओए तथा ब्रह्मर्षिओए कहेला मंत्रो
के जेओ सत्यमय अने तपोमय छे तेओ अति-
दुस्तर विषने पण तुरत गट करवामां विफल थता
नथी. मंत्रो के जेओ तेजोमय, सत्यमय, ब्रह्ममय
अने तपोमय छे तेओना प्रयोगथी जेवुं विषनुं
निवारण थाय छे तेवुं औषधोना प्रयोगथी पण
थतुं नथी.

७ मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना ।
जिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना ।
गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ॥
पूजयेन्मन्त्रसिद्धयर्थं जपहोमैश्च यत्नतः ॥

मंत्रोना ग्रहणनो तथा साधननो विधि.

७ स्त्रीप्रसंग, मांस तथा मद्य एओनो त्याग
करी, आहारने नियमित राखी, पवित्र रही, द-
र्भना बीछानापर शयन करवानो नियम राखीने
गुरुना मुखथी मंत्रोनुं ग्रहण करवुं जोइए. ग्रहण
करेला मंत्रने सिद्ध करवा माटे चंदनादिक सुगं-
धोथी, पुष्पोथी, नैवेद्योथी, बलिदानोथी, जपोथी
अने होमोथी प्रयत्नपूर्वक देवताओनुं पूजन करवुं.

८ मन्त्रास्त्वविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वर-
वर्णतः ।

यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥

केवल मंत्रोउपर भरोसो नहीं राखतां
औषधोथी चिकित्सा करवानी जरूर.

८ गुरुए विधि पाळ्यावगर कहेला, शिष्यो-
ए विधि पाळ्यावगर ग्रहण करेला अथवा कोई
उदात्त आदि स्वरथी के अकार आदि वर्णथी
रहित उच्चारवामां आवेला मंत्रो सिद्ध थता नथी
एटला माटे केवल मंत्रोउपर भरोसो नहीं रा-
खतां औषधोनी योजना पण करवी जोइए.

९ समन्ततः शिरा दंशाद्विधेत्तु कुशलो भिषक्
शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विस्तृते विषे
रक्ते निर्हियमाणे तु कृत्स्नं निर्हियते विषम् ।
तस्माद्विस्त्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया ॥

सर्पदंशमां लोहीनुं स्त्रावण
करवानीं जरूर.

९ प्रवीण वैद्ये दंशथी चोमेरनी शिराओने
शस्त्रथी वींधवी अने विष शरीरमां फेलाई गयुं
होय तो हाथपग वगेरे शाखाओना अग्रमां अ-
थवा ललाटमां शिराओने वींधवी. लोहीनुं निर्ह-
रण करवाथी सघळा विषनुं निर्हरण थई जाय छे
एटला माटे लोहीनुं निर्हरण (स्त्रावण) करवुं ए
विषनी सर्वोत्तम चिकित्सा छे.

१० समन्तादगदैर्दंशं प्रच्छयित्वा प्रलेपयेत् ।
चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिपेचयेत् ॥
पाययेतागदांस्तांस्तान्क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः ।
तदलाभे हिता वा स्यात्कृष्णा वल्मीकमृत्तिका ॥
कोविदारशिरीषार्ककटभीर्वापि भक्षयेत् ।

सर्पोनां विषोनी सामान्य चिकित्सा.

१० दंशने शस्त्रथी टोचीने चोमेर अगदोनो
(विषन्न औषधोनो) प्रलेप करवो, चंदनथी तथा
वाळाथी युक्त करेला जळनुं सेचन करवुं अने
दूध, मध, तथा घी वगेरेनी साथे एक एक
तोलां भार ते ते अगदो पावा. अगदो हाजर न
होय तो राफडानी काळी माटी पावी अथवा कां-
चनार, सरसडीओ, आकडो, धोळी गरणी अने
वापुंगां एओनुं भक्षण करावुं.

११ न पिबेत्तैलकौलत्थमद्यसौवीरकाणि च ॥
द्रवमन्यन्तु यत्किञ्चित्पीत्वा पीत्वा तदुद्रमेत् ।
प्रायो हि वमनेनैव सुखं निर्हियते विषम् ॥

अमुक द्रवो विना बीजा द्रवो पाईने
वमन करावुं.

११ तैल, कळथीनो रस, मद्य के सौवीरक

नहीं पातां बीजो गमे ते द्रव पाई पाईने वमन
करावुं. विष घणुं करीने वमन कराववाथीज अ-
नायासे हरी शकाय छे.

१२ फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिभ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
नस्यकर्माजिने युञ्ज्यात्तृतीये विषनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
शीतोपचारं कृत्वादौ भिषक्पञ्चमपष्ठयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूं चापि कीर्त्तिताम् ॥
सप्तमे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात्तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्ध्नि च ॥
कुर्यात्काकपदं चर्म सास्त्रवा पिशितं क्षिपेत् ।

दर्वीकरोना विषना प्रत्येक वेगनी
जूदी जूदी चिकित्सा.

१२ वैद्ये दर्वीकरोना विषनो पेहेलो वेग
लागे त्यारे लोहीनुं स्त्रावण करवुं, बीजो वेग
लागे त्यारे मधनी तथा घीनी साथे अगद पावो,
त्रीजो वेग लागे त्यारे विषने नष्ट करनारां द्र-
व्यनुं नस्य देवुं तथा अंजन आंजवुं, चौथो वेग
लागे त्यारे वमन करावीने आ स्थानना बीजा
अध्यायना १५ मा विषयमां कहेली यवागू प्रावी,
पांचमा तथा छट्ठा वेगमां प्रथम शीतोपचार करीने
पछी तीक्ष्ण शोधन देवुं तथा उपर कहेली यवागू
पण देवी अने सातमो वेग लागे त्यारे प्रथम ना
पाडीने पछी तीक्ष्ण अवपीड नस्यथी माथानुं शो-
धन करवुं, तीक्ष्ण अंजन आंजवुं तथा तीक्ष्ण श-
स्त्रवते माथामां कागडाना पग जेवा आकारवाळो
छेरो करीने तेमां अन्य प्राणीना लोहीवाळुं मांस
के चामडुं नाखवुं. (अन्य प्राणीना लोहीवाळुं
मांस के चामडुं नाखवाथी विषनुं ते मांसमां के
चामडामां संक्रमण थाय छे. आस्थानना २ जा
अध्यायनो १४ मो विषय वांचो.)

१३ पूर्वे मण्डलिनां वेगे दर्वीकरवदाचरेत् ॥
अगदं मधुसर्पिभ्यां द्वितीये पाययेत च ।
वामयित्वा यवागूं च पूर्वोक्तामथ दापयेत् ॥

तृतीये शोधितं तीक्ष्णैर्यवागूं पाययेद्धिताम् ।
चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्वीकरवदाचरेत् ॥
काकोल्यादिर्हितः षष्ठे पेयश्च मधुरो गणः ।
हितोऽवपीडे त्वगदः सप्तमे विषनाशनः ॥

मंडलीओना विषना प्रत्येक वेगनी जूदी
जूदी चिकित्सा.

१३ मंडलीना विषनो पेहेलो वेग लागे त्यारे दर्वीकरना विषना पेहेला वेगना जेवीज चिकित्सा करवी एटले लोहीनुं स्त्रावण करवुं, बीजो वेग लागे त्यारे मधनी तथा घीनी साथे अगद पावो तथा वमन करावीने आ स्थानना बीजा अध्यायना १५ मा विषयमां कहेली यवागू पावी, त्रीजो वेग लागे त्यारे तीक्ष्ण औषधोथी वमन करावीने उपर कहेली हितकारी यवागू पावी, चोथा तथा पांचमा वेगमां दर्वीकरना चोथा तथा पांचमा वेगना जेवीज चिकित्सा करवी, छट्टो वेग लागे त्यारे काकोल्यादि मधुर गण पावो तथा महागद आदि अगदो के जेओ आ अध्यायमां केहेवामां आवशे तेओमांनो तीक्ष्ण अगद पावो अने सातमो वेग लागे त्यारे प्रथम ना पाडीने पछी विषने नष्ट करना तीक्ष्ण अगदनुं अवपीड नस्य देवुं. (दर्वीकरना विषना सातमा वेगमां जे विशिष्ट चिकित्सा कही छे ते करवी पण योग्य छे.)

१४ अथ राजिमतां वेगे प्रथमे शोणितं हरेत् ।
अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं पाययेत् च ॥
वान्तं द्वितीये त्वगदं पाययेद्विषनाशनम् ।
तृतीयादिषु त्रिष्वेव विधिर्दर्वीकरो हितः ॥
षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडश्च सप्तमे ।

राजिमानोना विषना प्रत्येक वेगनी
जूदी जूदी चिकित्सा.

१४ राजिमान्ना विषनो पेहेलो वेग लागे त्यारे लोहीनुं स्त्रावण करवुं अने मधथी तथा घीथी युक्त करेलो अगद पावो, बीजो वेग लागे

त्यारे वमन करावीने विषनो नाश करनारो अगद पावो, त्रीजा चोथा तथा पांचमा वेगमां दर्वीकरना विषना ए वेगोमां जे चिकित्सा कही छे तेज करवी, छट्टो वेग लागे त्यारे अतितीक्ष्ण अंजननी तथा अवपीड नस्यनी योजना करवी अने सातमो वेग लागे त्यारे पण ए प्रमाणेज करवुं तथा दर्वीकरना विषना सातमा वेगमां जे विशिष्ट चिकित्सा कही छे ते पण करवी.

१५ गर्भिणीबालवृद्धानां शिराव्यधविवर्जितम् ॥
विपार्त्तानां यथोद्दिष्टं विधानं शस्यते मृदु ।

गर्भिणी, बालक तथा वृद्ध एओने माटे
विषनी चिकित्सामां कांईक भेद.

१५ गर्भिणी, बालक के वृद्ध एओने विषनी पीडा थई होय तो शिराओनो वेध न करतां बीजी सघळी उपर कहेली चिकित्सा करवी पण ते कोमळ कोमळ करवी ए उत्तम छे.

१६ रक्तावसेकाञ्जनानि नरतुल्यान्यजाविके ॥
गवाश्वयोश्च द्विगुणं त्रिगुणं महिषोष्ट्रयोः ।
चतुर्गुणं तु नागानां केवलं सर्वपक्षिणाम् ॥
परिपेकान्प्रदेहांश्च सुशीतानवचारयेत् ।

पशुपक्षीओने माटे विषनी चिकित्सा
त्सामां अमुक विशेष.

१६ वकरू के गाडर विषथी पीडित थएल होय तो माणसने माटे रुधिरस्त्रावणनी तथा अंजननी जे मात्रा छे तेज मात्रा एओना रुधिरस्त्रावणमां तथा अंजनमां लेवी. बळद, गाय के घोडो विषथी पीडित थएल होय तो रुधिरस्त्रावणमां तथा अंजनमां बमणा वजननी मात्रा लेवी. पाडो, पाडो के ऊंट विषथी पीडित थएल होय तो रुधिरस्त्रावणमां तथा अंजनमां व्रणगणा वजननी मात्रा लेवी. हाथीओ विषथी पीडित थएल होय तो रुधिर स्त्रावणमां तथा अंजनमां चोगणा वजननी मात्रा लेवी. (आ प्रमाणेज बीजा उप-

ચારોમાં યોગ્ય માત્રાઓ ગોઠવી લેવી.) પક્ષીઓ વિષથી પીડિત થઈ હોય તો તેઓને કેવળ અતિશીતલ પરિષેવનો તથા અતિશીતલ લેપોજ કરવા.

૧૭ માપકં ત્વઞ્જનસ્યેદં દ્વિગુણં નસ્યતો હિતમ્ પાને ચતુર્ગુણં પથ્યં વમનેઽષ્ટગુણં પુનઃ ।

વિષની વાવતમાં માણસોને માટે
અંજનાદિકની માત્રાઓ.

૧૭ અંજન પાંચ અથવા છ ચળોટી ભાર આં-જનું, નસ્ય તેની માત્રાથી વમણું દેવું, પીવાનું ઔ-ષધ તેની માત્રાથી ચોગણું દેવું અને વમનનું ઔ-ષધ તેની માત્રાથી આઠ ગણું દેવું. (હજીન તો એમ કેહે છે તેઓની માત્રાઓનાં જે મોટાં વજનો છે તે વજનોની માત્રાઓનું ગ્રહણ કરવું એટલે કલ્ક, મોદક અને ચૂર્ણ એઓની માત્રા ચાર ચાર તોલાં ભાર દેવી, સંધિસ્ત્રાવણની માત્રા છપન તોલાં ભારની સમજવી અને કાથની માત્રા સોલ તોલાં ભાર દેવી इत्यादि.)

૧૮ દેશપ્રકૃતિસાત્મ્યર્તુવિષવેગબલાબલમ્ ।
પ્રધાર્ય નિપુણો બુદ્ધ્યા તતઃ કર્મ સમાચરેત્ ।

વિષની ચિકિત્સામાં દેશાદિકનો
વિચાર કરવાની સૂચના.

૧૮ પ્રવીણ વૈદ્યે બુદ્ધિથી દેશના, અંગના, પ્રકૃતિના, સાત્મ્યના, ઋતુના, વિષના તથા તેના વેગના બલાબલનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય કરીને પછી વિ-ષની ચિકિત્સા કરવી.

૧૯ વેગાનુપૂર્વમિત્યેતત્કર્મોક્તં વિષનાશનમ્ ।
કર્માવસ્થાવિશેષેણ વિષયોરુભયોઃ શૃણુ ।

વેગોની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર અને
વિષથી થઈતી તે તે સ્થિતિને
લગતી ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

૧૯ વેગોના અનુક્રમને અનુસરી વિષનો નાશ કરનારી આ ચિકિત્સા કહી. હવે તે તે સ્થિતિને

લગતી બન્ને પ્રકારના (સ્થાવર તથા જંગમ) વિ-ષોની ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો.

૨૦ વિવર્ણે કઠિને શૂને સરુજેઽન્ને વિપાર્દિતે ॥

તૂર્ણ વિસ્ત્રાવણં કાર્યમુક્તેન વિધિના તતઃ ।

શુધાર્તમ્નિલપ્રાયં તદ્વિપાર્તં સમાહિતઃ ॥

પાયયેદ્દધિ તત્કં વા સર્પિઃ ક્ષૌદ્રં તથા રસમ્ ।

તૃડ્દાહધર્મસંમોદે પૈત્તં પૈત્તવિપાતુરમ્ ॥

શીતેઃ સંવાહનસ્નાનપ્રદેહૈઃ સમુપાચરેત્ ।

શીતે શીતપ્રસેકાર્ત્તં શ્લેષ્મિકં કફકૃદ્વિષમ્ ॥

વામયેદ્ધમનૈસ્તીક્ષ્ણૈસ્તથા મૂર્છામદાન્વિતમ્ ।

કોષ્ઠદાહરુજાધ્માનમૂત્રસજ્જરુગન્વિતમ્ ॥

વિરેચયેચ્છકૃદ્વાયુસજ્જપિત્તાતુરં નરમ્ ।

શૂનાક્ષિકૂટં નિદ્રાર્તં વિવર્ણાવિલોચનમ્ ॥

વિકૃતં ચાપિ પશ્યન્તમઞ્જનૈઃ સમુપાચરેત્ ।

શિરોરુગ્ગૌરવાલસ્યહનુસ્તમ્ભગલગ્રહે ॥

શિરો વિરેચયેત્ક્ષિપ્રં મન્યાસ્તમ્ભે ચ દારુણે ।

નષ્ટસંજ્ઞં વિવૃત્તાક્ષં ભગ્નગ્રીવં વિરેચનૈઃ ॥

ચૂર્ણૈઃ પ્રથમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્વિપાર્તં સમુપાચરેત્ ।

તાડયેચ્છ શિરાઃ ક્ષિપ્રં તસ્ય શાખાલલાટજાઃ ॥

તાસ્વપ્રસિચ્યમાનાસુ મૂર્ધ્નિ શસ્ત્રેણ શસ્ત્રવિત્ ।

કુર્યાત્કાકપદાકારં વ્રણમેવં સ્વવન્તિ તાઃ ॥

સરકં ચર્મ માંસં વા નિશ્લિપેન્નાસ્ય મૂર્ધ્નિ ચ ।

ચર્મવૃક્ષકપાયં વા ચૂર્ણં વા કુશલો ણિપક્ ॥

વાદયેચ્છાગદૈર્લિપ્તાન્ દુન્દુર્ભીસ્તસ્ય પાર્શ્વયોઃ ।

લઘ્વસજ્જં પુનશ્ચૈનમૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ શોધયેત્ ॥

નિઃશેષં નિર્હરેચ્ચૈવ વિષં પરમદુર્જયમ્ ।

અલ્પમપ્યવશિષ્ટં હિ ભૂયો વેગાય કલ્પતે ॥

કુર્યાદ્વા સાદૈવૈવર્ણ્યે જ્વરકાસશિરોરુજઃ ।

શોફશોષપ્રતિશ્યાયતિમિરાશ્ચિપીનસાન્ ॥

તેષુ ચાપિ યથાદોષં પ્રતિકર્મ પ્રયોજયેત્ ।

વિપાર્તોપદ્રવાંશ્ચાપિ યથાસ્વં સમુપાચરેત્ ॥

વિષથી થઈતી તે તે સ્થિતિને

લગતી ચિકિત્સાઓ.

૨૦ વિષથી પીડાઈતું અંગ વિવર્ણ, કઠણ,

સોજાવાલું તથા વેદનાવાલું હોય તો શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે તુરતજ લોહીનું સાવળ કરવું.

આતુર વાયુને પ્રકુપિત કરનારા વિષથી પીડા-
ઇલો હોય, ભૂસ્વથી ગમરાઇલો હોય અને વાયુપ્ર-
કૃતિવાલો હોય તો તેને વૈદ્યે સાવધાની રાખીને દહીં,
છાશ, ઘી, મધ કે માંસનો રસો પાવો. (આ
દહીં વગેરેનું પાન જ્યારે વિષનો વેગ આવે ત્યારે
અનાયાસે વમન થવાને માટે છે.)

આતુર પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા વિષથી પીડા-
યેલો હોય તથા પિત્તપ્રકૃતિવાલો હોય, ઋતુ ગ-
રમ હોય અને તૃષ્ણા, દાહ, ઘામ તથા મોહ પ્રવ-
ર્તેલાં હોય તો વૈદ્યે સાવધાની રાખીને શીતલ
સ્પર્શોથી, શીતલ સ્નાનોથી તથા શીતલ લેપોથી
ચિકિત્સા કરવી.

આતુર કફને પ્રકુપિત કરનારા વિષથી પીડા-
ઇલો હોય તથા કફપ્રકૃતિવાલો હોય, ઋતુ શીત
હોય, શીતલ સેચનોથી અતિ દુઃખ થતું હોય
અને મૂર્છા તથા મદ ઉત્પન્ન થઇ જાય તો તીક્ષ્ણ
વમનદ્રવ્યોથી વમન કરાવવું.

વિષના સંસર્ગવાળો માણસ કોઠાની વલતરાથી,
વેદનાથી, આફરાથી, મૂત્રની અટકાયતથી, વિષ્ટાની
અટકાયતથી, અધોવાયુની અટકાયતથી તથા
પિત્તથી પીડાતો હોય તો વિરેચન અને વિરેચન-
વસ્તિ એઓની યોગ્ય યોજના કરવી.

વિષથી પીડાયેલો માણસ નિદ્રાથી ઘેરાતો
હોય, વિવર્ણ તથા મલિન નેત્રોવાળો થઈ ગયો
હોય તથા વિકૃત રીતે જોયા કરતો હોય અને
આંખોના ડોડલા સોજાથી સૂળી ગયા હોય તો
અંજનો આંજવાની યોજના કરવી.

વિષથી પીડાઇલા માણસને માથામાં વ્યથા
થતી હોય, શરીરમાં ભારેપણું થયું હોય, આલસ્ય
ઉત્પન્ન થયું હોય, હૃદયની સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય,
ગળું ફલાઈ ગયું હોય અને ઓડ દારુણ રીતે

સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય તો તુરત શિરોવિરેચન દેવું.

વિષથી પીડાઇલા માણસની સંજ્ઞા જતી રહી
હોય, આંખો ફાટી ગઈ હોય અને ઢોક ભાંગી
ગઈ હોય તો શિરોવિરેચન (માથાને ખાલી કર-
નારાં) તીક્ષ્ણ ચૂર્ણોના પ્રવમન નસ્યો દેવાં તથા
તે માણસના હાથપગની અને લલાટની શિરા-
ઓનો તુરત વેધ કરવો. શિરાઓમાંથી લોહીનો
સ્રાવ ન થાય તો શસ્ત્રક્રિયા જાણનારા વૈદ્યે શસ્ત્ર-
વતે તે માણસના માથામાં કાગડાના પગના જેવા
આકારવાળો વ્રણ કરવો. આમ કરવાથી તે શિ-
રાઓમાંથી લોહીનો સ્રાવ થાય છે. પછી એ વ્ર-
ણમાં લોહીવાળું ચામડું અથવા માંસ નાખવું કે
જેથી તે ચામડામાં અથવા માંસમાં વિષનું સંક્ર-
મણ થાય. અથવા તે વ્રણમાં પ્રવીણ વૈદ્યે ભોજ-
પત્રના શાકનો ગુંદર કે ચૂર્ણ ભરવું. એ માણસની
વાજુઓમાં જેઓને અગદોનો લેપ (આ અધ્યાયનો
૨૯ મો વિષય તથા આ સ્થાનના ૭ મા અધ્યા-
યનો વીજો વિષય જુવો.) કન્યો હોય એવાં મોટાં
નગારાં પણ વગડાવવાં. સંજ્ઞા આવે ત્યાર પછી એ
માણસને વમનવિરેચનોરૂપ શોધનોથી શુદ્ધ ક-
રવો. વિષ કે જે અત્યંત દુર્જય (જીતવાને અ-
શક્ય) છે તે જરા પણ અવશેષ ન રહે એવી રીતે
તેનું નિર્હરણ કરવું. કેમ કે વિષ જરા પણ અવ-
શેષ રહી ગયું હોય તો પાછું વેગ કરવાને સમર્થ
થાય છે અથવા ગ્લાનિ, વિવર્ણપણું, જ્વર, ટાંસી,
માથાની વેદના, સોજો, શોષ, પ્રતિશ્યાય, તિમિર,
અરુચિ અને પીનસ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.
વિષના અવશેષ રહી જવાથી એ રોગો ઉત્પન્ન થયા
હોય તો દોષોના અનુસાર પ્રમાણે તેઓની પણ
ચિકિત્સા કરવી અને વેગો થવા લાગે તો તેઓની
પણ આ અધ્યાયના ૧૨-૧૩-તથા ૧૪ મા
વિષયોમાં કહ્યાપ્રમાણે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

૨૧ અથારિષ્ટાં વિમુચ્યાશુ પ્રચ્છયિત્વાક્લિંતં તથા
દિદ્યાત્તત્ર વિષં સ્કન્નં ભૂયો વેગાય કલ્પતે ॥

पाटो बांधवाथी जामी गयेला रुधिरनी चिकित्सा.

२१ पछी मंत्रोच्चारपूर्वक बांधेला पेला पाटाने छोडी नाखी ते प्रदेशपर नीशानी करी शस्त्रथी टोचा दर्ईने ते उपर विपने हणनारा अगदोनो लेप करवो के जेथी विपना संसर्गवाळुं रुधिर सखी जाय. ए रुधिर जामेलुंज रहे तो फरीवार वेग करवाने समर्थ थाय छे.

२२ एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरोपधीभिश्च यत्नतः ।
विपे हृतगुणे देहाद्यदा दोषः प्रकुप्यति ॥
तदा पवनमुद्धृतं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ।
तैलमत्स्यकुलुत्थास्त्ववजैर्मारुतनाशनैः ॥
पित्तज्वरहरैः पित्तं कषायैः स्नेहवस्तिभिः ।
कफमारग्वधाद्येन सक्षौद्रेण गणेन तु ॥
श्लेष्मघ्नैरगदैश्चापि तिक्तरूक्षैश्च भोजनैः ।

शरीरमांथी विपनुं निर्हरण थया पछी दापो प्रकुपित थाय तो तेओनी जूदी जूदी चिकित्साओ.

२२ ए प्रमाणे यत्नपूर्वक क्रियाओना क्रमोथी, मंत्रोथी तथा औपधीओथी देहमांथी विपना गुणोनुं निर्हरण थया पछी जो वायु प्रकुपित थाय तो वायुने नष्ट करनारा स्नेहादिक उपायोथी वायुने जीतवो पण ते उपायोमां तैल, माछलां, कळथी के खाटा पदार्थो एओनो जरा पण संसर्ग न आवे एम करवुं. पित्त प्रकुपित थयुं होय तो पित्तज्वरने हरनारा काथादिक कषायोथी तथा स्नेहवस्तिओथी तेने जीतवुं अने कफ प्रकुपित थयो होय तो मधथी मिश्रित करेला आरग्वधादि गणथी, कफने हणनारा औपधीओथी अने तिक्त तथा रूक्ष भोजनोथी तेने जीतवो.

२३ वृक्षप्रपातविषमपतितं मृतमम्भसि ॥
उद्धृतं च मृतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसंज्ञवत् ॥

ऊंचेथी पाडवाथी के कूदवा वगेरेथी जेनी संज्ञा जती रही होय तेनी चिकित्सा.

२३ झाड वगेरे ऊंचा प्रदेशोपरथी पडवाथी, विषम प्रदेशोमां पडवाथी, पाणीमां पडवाथी के बीजी कोई रीते मस्ती वगेरे करवाथी जे माणसनी संज्ञा जती रही होय ते माणसनी पण नस्यादिक-रूप योग्य चिकित्सा करवी के जेथी तेनी नष्ट ययेली संज्ञा पाछी प्राप्त थाय.

२४ गाढं वद्धेऽरिष्टया प्रच्छितेऽपि
तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैर्वा विशेषैः ।

शूने गात्रे क्लिन्नमत्यर्थपूति
क्षेयं मांसं तद्विपात्पूति कष्टम् ॥

सद्यो विद्धं निःस्त्रवेत्कृष्णरक्तम्
पाकं यायादृह्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।

कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति
शीर्णं मांसं यात्यजस्रं क्षताच्च ॥

तृष्णा मूर्छा भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च
यस्य स्युस्तं दिग्धविद्धं व्यवसेत् ।

पूर्वोद्दिष्टं लक्षणं सर्वमेत-
दृष्टं यस्यालं विपेण व्रणाः स्युः ॥

लूतादष्टा दिग्धविद्धा विषैर्वा
जुष्टा ये स्युस्ते व्रणाः पूतिमांसाः ।

तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य
वाय्व्योकोभिः शोणितं चापहृत्य ॥

हत्वा दोषान्क्षिप्रमूर्ध्वं त्वधश्च
सम्यक्सिञ्चेत्क्षीरिणां त्वक्कषायैः ।

अन्तर्वस्त्रं दापयेच्च प्रदेहाञ्च
शीतैर्द्रव्यैराज्ययुक्तैर्विपद्भिः ॥

जेओनां.मांसो विपना योगथी सडेलॉ
होय तेओनेमाटे चिकित्सा.

२४ विपने न चडवा देवानेमाटे जे गात्रने पाटाथी मजबूत बांध्युं होय ते गात्रने पाटो छोडीने शस्त्रथी टोचा दीधा छतां, तीक्ष्ण

લેપો દીધા છતાં તથા તેવાજ પ્રકારના વીજા વિ-
શેષો કન્યા છતાં પણ તે ગાત્ર સોજાવાલું રહે તો
તેમાં વિપનો યોગ રહેલો હોવાને લીધે માંસ અ-
ત્યંત ક્લેદવાલું તથા અત્યંત દુર્ગંધવાલું થઈ જાય
છે અને તે કષ્ટમાધ્ય થઈ પડે છે.

જેને શસ્ત્રવતે વીંધાવાથી તુરતજ કાઢા લો-
હીનો સાવ થાય, વ્રણ પાકી જાય, વ્રણમાં વારંવાર
વઢતરા થયા કરે, તરશ લાગ્યા કરે, મૂર્છા આવે,
ભ્રાંતિ થાય, શરીરમાં વઢતરા થાય, જ્વર પ્રાપ્ત
થાય કે ક્ષતમાંથી કાઢું થઈ ગયેલું, ક્લેદવાલું
તથા અત્યંત દુર્ગંધવાલું માંસ સડી સડી ઝૂટી
ઝૂટીને નિરંતર પડ્યા કરે તેને વિપથી खरडाएला
શસ્ત્રથી વીંધાણો જાણવો.

જેને વિપથી અત્યંત વ્રણો થયા હોય તેને પણ
ઉપર કહેલાં સઘળાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે.
જેઓને લૂતાઓનો દંશ થયો હોય, જેઓ વિપથી
खरडाएला શસ્ત્રથી વીંધાણા હોય તથા જેઓ
પાટાના પ્રદેશમાં વિપના યોગના સોજાવાળા હોય
તેઓના વ્રણો સડેલા દુર્ગંધ માંસવાળા હોય છે.

આવા લોકોના વ્રણોનાં સડેલાં માંસોને યુ-
ક્તિથી કાઢાડી નાચી, જ઼લો મૂકવાથી લોહીનું
પણ નિર્હરણ કરી અને વમનથી તથા વિરેચનથી
તુરતજ દોષોનું હરણ કરીને વ્રણો ઉપર સારી રીતે
વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોના કાથોનું સેચન કરવું
અને પછી તે વ્રણો ઉપર સૂક્ષ્મ વચ્ચો રાચીને વિ-
પને હળનારાં શીતલ દ્રવ્યોના, ઘીમાં કાલવેલા
લેપો કરવા.

૨૫ भिन्नेऽस्त्रा वै दुष्टजातेन कार्यः
पूर्वो मार्गः पैत्तिके यो विषे च ।

અસ્થિ વગેરેમાં વિપવાળાં પ્રાણેઓનાં
અસ્થિ વગેરેથી થણા વ્રણની
ચિકિત્સા.

૨૬ અસ્થિ વગેરેમાં વિષવાળાં પ્રાણિઓ કે

જેઓ આ સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા વિષ-
યમાં કહેલાં છે તેઓનાં અસ્થિ વગેરેથી વ્રણ થયો
હોય તો ઉપરના ૨૪ મા વિષયમાં કહેલી ચિ-
કિત્સા કરવી અને પૈત્તિક વિષ ઉપર જે ચિકિત્સા
કેહેવામાં આવી છે તે પણ કરવી.

૨૬ त्रिवृद्धिशल्ये भधुकं हरिद्रे

रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः ॥

કટુત્રિકં ચૈવ વિચૂર્ણિતાનિ

શૃંગે નિદધ્યાન્મધુસંયુતાનિ ।

एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः

પાનાઝનાભ્યઝનનસ્યયોગૈઃ

अवार्यवीर्यो विपवेगहन्ता

મહાગદો નામ મહાપ્રભાવઃ ।

અગદકોશ.

મહાગદ નામનાં અગદ.

૨૬ નસોતર, નાહાનો નેપાલો, જેટીમધ, હઠ-
દર, દારૂહઠદર, મજીટ, ગરમાલો, સૈંધવ આદિ
લવણવર્ગ, (સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩
માં વિષય જુવો.) સૂંટ, મરી અને પીપઢ એઓનું
ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી તેને ગાયના શીંગડામાં
ભરી ગાયના શીંગડાનોજ દાટો દઈ એક પચવા-
ડીયાસૂધી રાચી મૂકવું એટલે મહાગદ નામનો
અગદ સિદ્ધ થાય છે. પીવામાં, અંજનમાં, અભ્યં-
ગમાં તથા નસમાં આ અગદનો પ્રયોગ કરવામાં
આવે તો તે અગદ વિપને હણે છે. આ મહાગદ
જેની શક્તિ કયાંય પણ પ્રતિઘાત પામે નહીં એવો
છે, મોટા પ્રભાવવાળો છે અને વિષના વેગને હળ-
નાર છે.

૨૭ विडङ्गपाठात्रिफलाजमोदा-

हिङ्गुनि चक्रं त्रिकटूनि चैव ॥

સર્વશ્ચ વર્ગો લવણશ્ચ સૂક્ષ્મઃ

साचक्रकः क्षौद्रयुतो निधेयः ।

શૃંગે ગવાં શૃંગમયેન ચૈવ
પ્રચ્છાદિતઃ પક્ષમુપેક્ષિતશ્ચ ॥
एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानाम्
जेता विषाणामजितोहि नाम्ना ।

અજિત નામનો અગદ.

૨૭ વાવડીંગ, કાલીપાંડ, ત્રિફળા, અજમોદ, હીંગ, તગર, સૂંઠ, મરી, પીપળ, સૂત્રસ્થાનતા ૪૨ મા અધ્યાયના ૧૩ મા વિષયમાં કહેલો સઘલો લવણવર્મ અને ચિત્રક એઓનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી તેને ગાયના શીંગડામાં ભરી ગાયના શીંગડાનોજ દાટો દર્દને એક પલ્લવાડીયાસૂધી રાખી મૂકવું એટલે અજિત નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ સઘલાં સ્થાવર જંગમ વિષોને જીતનારો છે.

૨૮ પ્રપૌંડરીકં સુરદારુ મુસ્તા
કાલાનુસાર્યા કટુરોહિણી ચ ॥
स्थौणैयकध्यामकपद्मकानि
पुन्नागतालीशसुवर्चिकाश्च ।
कुटभ्रटैलासितसिन्धुवाराः
शैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गु ॥
રોમ્બં જલં કાશ્વનગૈરિકં ચ
સમાગધં ચન્દનસૈન્ધવં ચ ।
सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा
शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥
एषोऽगदस्तार्क्ष्य इति प्रदिष्टो
विषं निहन्यादपि तक्षकस्य ।

તાર્ક્ષ્ય નામનો અગદ.

૨૮ પાંડેરવો, દેવદાર, મોથ, ઉપલસરી, (કપૂરી) કહુ, મહુંટ, (મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે) રોહિસલ્હ, પદ્મકાષ્ઠ, પુન્નાગ, (જેની કળી નાગકેસર કેહેવાય છે તે) તાલીસપત્ર, સાજીખાર, અરઝૂસો, ઇલચી, સફેદ નગડ, પથ્થરફૂલ, કઠ, તગર, ઘડલાં, લોદર, વાલો, સોનાગેરૂ, જીરૂ, ચંદન અને સૈન્ધવ

એઓને સમભાગે લઈ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલ-વી તેને ગાયના શીંગડામાં ભરી ગાયના શીંગડા-નોજ દાટો દર્દ એક પલ્લવાડીયાસૂધી રાખી મૂકવું એટલે તાર્ક્ષ્ય નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ તક્ષકનાગના વિષને પણ હણી નાખે છે.

૨૯ માંસીહરેણુત્રિફલામુરઙ્ગી-

रकालतायष्टिकपद्मकानि ॥
विडङ्गतालीशसुगन्धिकैला-
त्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ।
भार्गी पटोलं किणिही सपाटा
मृगादनी कर्कटिका पुरश्च
पालिन्धशोको क्रमुकं सुरस्याः
प्रसूनमारुष्करजं च पुष्पम् ।
चूर्णान्यथैषां निहितानि शृङ्गे
न्यसेच्च पित्तानि समाक्षिकाणि ॥
वराहगोधाशिखिशल्लुकानाम्
मार्जारजं पार्षतनाकुले च ।
यस्यागदोऽयं सुकृतो गृहे स्या-
न्नाम्रर्षभो नाम नरर्षभस्य ॥
न तत्र सर्पाः कुत एव कीटा-
स्त्यजन्ति वीर्याणि विषाणि चैव ।
एतेन भैर्यः पटहाश्च दिग्धा
नानद्यमाना विषमाशु हन्युः ॥
दिग्धाः पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो
विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति ।

ઋષભ નામના અગદ.

૨૯ જટામાંસી, હરેણુ, ત્રિફળા, સરગવો, મજીઠ, ઘડલાં, જેટીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, વાવડીંગ, તાલીસપત્ર, કાલી નગડ અથવા ઉપલસરી, ઇલચી, તજ, કઠ, તમાલપત્ર, ચંદન, ભારંગી, પટોલ, વાપુંગાં, કાલીપાંડ, ઇંદ્રવારણી, કમલની ઢોડી, પીળો કાંટાઅશેરીયો, સફેદ ગરળી, આસોપાલવ, સોપારી, તુલસીનાં માંજર અને મીલામાંનાં ફૂલ એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને સૂક્ષ્મ,

ઘો, મોર, શેઝો, મીંદહો, છાંટણાંવાઝો પૃષ્ઠ નામનો નાહાનો હરિણ તથા નોઝીયો એઓના પિત્તાથી સંયુક્ત કરી, મધમાં કાલવી, ગાયના શીંગડામાં ભરી, ગાયના શીંગડાનોજ દાટો દર્દે, એક પક્ષવાડીયાસૂધી રાખી મૂકવું એટલે ઋષભ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. સારી રીતે બનાવેલો આ અગદ રાજાઓ તથા ઉત્તમ માનસોએ રાખવો યોગ્ય છે. આ અગદ જે ઘરમાં હોય તે ઘરમાં સર્પો આવતા નથી ત્યારે કીડાઓ તો ક્યાંથીજ આવી શકે. જો એ ઘરમાં સર્પો કે કીડાઓ આવે તો તેઓ શક્તિથી તથા વિપથી રહિત થઈ જાય છે. એ અગદથી સઘઝાં વિપો નિર્વીર્ય થઈ જાય છે. આ અગદથી પતાકાઓને खरडવામાં આવે તો જેઓને વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તે પ્રાણીયો એ પતાકાઓને જોવાથી વિપ-વગરનાં થઈ જાય છે. મોટાં નગારાંઓને તથા ઢોલોને આ અગદથી खरडीને વગાડવામાં આવે તો તેઓ તુરત વિપને નષ્ટ કરી નાખે છે.

૩૦ લાક્ષા હરેણુર્નલદં પ્રિયક્ષુ

શિશુદ્વયં યષ્ટિકપૃથ્વિકાશ્ચ ॥

ચૂર્ણીકૃતોઽયં રજનીવિમિશ્રો

વર્ગો વિધેયો મધુસર્પિપાક્તઃ ।

શૃંગે ગવાં પૂર્વવદાપિધાન-

સ્તતઃ પ્રયોજ્યોઽઙ્ગનનસ્યપાનૈઃ ॥

સંજીવનો નામ ગતાસુકલ્પ-

મેષોઽગદો જીવયતીહ મર્ત્યમ્ ।

સંજીવન નામનો અગદ.

૩૦ લાખ, હરેણુ, જટામાંસી, ઘડલાં, બે જાતનો સરગવો, જેઠીમધ, એઝીઓ અને હઝદર એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ધીમાં કાલવી, તેને ગાયના શીંગડામાં ભરી, ગાયના શીંગડાનોજ દાટો દર્દે, એક પક્ષવાડીયાસૂધી રાખી મૂકવું એટલે સંજીવન નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદનો અંજનમાં, પીવામાં તથા

નસ્યમાં પ્રયોગ કરવો. વિપના યોગથી કંઠપ્રાણ થણા માણસને પળ આ અગદ જીવાડે છે.

૩૧ શ્લેષ્માતકો કટ્ફલમાતુલુક્કૌ

શ્વેતા ગિરિહ્વા કિણિહી સિતા ચ ॥

સતણ્ડુલીયોઽગદ એપ મુખ્યો

વિપેષુ દર્વીકરરાજિલાનામ્ ।

દર્વીકરરાજિમદ્વિપહર નામનો અગદ.

૩૧ ગુંદો, કાયફલ, બીજોરૂં, સફેદ ગરળી, વાપુંગાં, સાકર અને તાંદળજો અથવા વાવડીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ધીમાં કાલવું એટલે દર્વીકરરાજિમદ્વિપહર નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ દર્વીકર સર્પોનાં તથા રાજિમાનું સર્પોનાં વિપો ઉપર મુખ્ય છે. (બીજાં વિપોને પળ ટાળે છે.)

૩૨ દ્રાક્ષા સુગન્ધા નગવૃત્તિકા ચ

પિષ્ટા સમઙ્ગા સમભાગયુક્તા ॥

દેયો દ્વિભાગઃ સુરસાચ્છદસ્ય

કપિત્થવિલ્વાદપિ દાહિમાચ્છ ॥

તથાર્દભાગોઽસિતસિન્ધુવારા-

દક્ષોઽમૂલાદપિ ગૈરિકાચ્છ ।

એપોઽગદઃ ક્ષૌદ્રયુતો નિહન્તિ

વિશેષતો મણ્ડલિનાં વિપાણિ ॥

મંડલિવિપહર નામનાં અગદ.

૩૨ દ્રાક્ષ, નાહાની નોરવેલ, સફેદ ગરળી અને મજીટ એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બે બે ભાગ જેટલાં તુલસીપત્ર, કોઠ, બીલું, તથા દાહિમ એઓનાં ચૂર્ણો નાખવાં અને અરધ અરધ ભાગ જેટલાં કાઠી નગડ, અંકોલનાં મૂલીયાં અને સોનાગેરૂં એઓનાં ચૂર્ણો નાખવાં. પછી એ સર્વ ચૂર્ણને મધમાં કાલવું એટલે મંડલિ-વિપહર નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ મંડલીસર્પોનાં વિપો ઉપર મુખ્ય છે. (બીજાં વિપોને પળ ટાળે છે.)

૩૩ વંશત્વગાર્દ્રામલકં કપિત્થમ્

કટુત્રિકં હૈમવતી સકુષ્ઠા ।

કરંજવીજં તગરં શિરીષ-

પુષ્પં ચ ગોપિત્તયુતં નિહન્તિ ॥

વિષાણિ લૂતોન્દુરપન્નગાનામ્

કેટં ચ લેપાઞ્જનનસ્યયોગૈઃ ।

પુરીપમૂત્રાનિલગર્ભસજ્ઞા-

ત્રિહન્તિ વર્ત્યઞ્જનનામિલેપૈઃ ॥

કાચાર્મકોથાન્પટલાંશ્ચ ઘોરાન્

પુષ્પં ચ હન્યઞ્જનનસ્યયોગૈઃ ।

સાર્વકામિક નામનો અગદ.

૩૩ વાંમની લીલી છાલ, આમઝાં, કોટ, સૂંઠ, મરી, પીપઢ, વ્રજ, કઠ, કરંજનાં વીજ, તગર અને મરસડીયાનાં ફૂલ એઓના ચૂર્ણને ગાયના પિત્તથી (ગોરોચનથી) સંયુક્ત કરવાં એટલે સાર્વકામિક નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ લેપથી, અંજનથી અને નસ્યથી લૂતાઓનાં, ઉંદરોનાં, સર્પોનાં તથા કીડાઓનાં વિપોને હળે છે. વાટ કરીને ગુદામાં મૂકવાથી, અંજનથી અને નાભિ-ઉપર લેપ કરવાથી વિષાણી અટકાયતને, મૂત્રની અટકાયતને, વાયુની અટકાયતને અને ગર્ભની અટકાયતને મટાડે છે. અંજનથી તથા નસ્યથી ભયંકર કાચ, અર્મ, સડો, પડલ તથા ફૂલાં એટલા નેત્રસંબંધી રોગોને ટાળે છે.

૩૪ સમૂલપુષ્પાકુરવલ્કવીજાત્

કાથઃ શિરીષાત્રિકટુપ્રગાઢઃ ॥

સલાવણઃ ક્ષૌદ્રયુતોઽથ પીતો

વિશેષતઃ કીટવિપં નિહન્તિ ॥

પંચશિરીષ નામનો અગદ.

૩૪ મરસડીયાનાં મૂલ, ફૂલ, કુંપળીયાં, છાલ તથા વીજ એઓનો કાથ કરી તેમાં સૂંઠ, મરી તથા પીપઢ એઓનું ચૂર્ણ સારી પેટે નાખી તેને લવણવર્ગથી તથા મધથી મિશ્રિત કરવો એટલે પંચશિરીષ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે.

આ અગદ પીવાથી વિશેષે કરી કીડાઓનું વિપ નષ્ટ થાય છે.

૩૫ કુષ્ઠં ત્રિકટુકં દાર્વી મધુકં લવણદ્વયમ્ ।

માલતી નાગપુષ્પં ચ સર્વાણિ મધુરાણિ ચ ।

કપિત્થરક્ષપિષ્ટોઽયં શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતઃ ।

વિપં હન્યગદઃ સર્વં મૂષિકાણાં વિશેષતઃ ।

વીજા પ્રકારનો સાર્વકામિક અગદ.

૩૫ કઠ, સૂંઠ, મરી, પીપઢ, દારૂહલદર, જે-ટીમધ, મૈધવ, સંચઢ, માલતી, નાગકેસર અને કાકોલ્યાદિ સઘળો મધુર ગળ એઓને કોઠના રમમાં વાટી સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરવામાં આવે એટલે સાર્વકામિક અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ સર્વ વિપને હળે છે તેમાં ઉંદરોના વિપને તો વિશેષે કરી હળે છે.

૩૬ સાંમરાજીફલં પુષ્પં કટમી સિન્ધુવારકઃ ।

ચોરકો વરુણઃ કુષ્ઠં સર્પગન્ધા સસત્તલા ॥

પુનર્નવા શિરીષસ્ય પુષ્પમાર્ગ્ગવાર્કજમ્ ।

શ્યામામ્બઘા વિઙ્ગજ્ઞાનિ તથામ્રાશ્મન્તકાનિ ચ ॥

મૂમી કુરવકશ્ચૈવ ગળ એકસરઃ સ્મૃતઃ ।

એકશો દ્વિસ્ત્રિશો વાપિ પ્રયોક્તઽવ્યો વિષાપહઃ ॥

એકસર અગદગળ.

૩૬ વાવચીનું ફળ, વાવચીનું ફૂલ, વાપુંગાં, સફેદ નગડ, તગરનાં મૂલ, વાયવરણાં, કઠ, નો-ઢવેલ, ઢોલર, સાટોડી, મરસડીયાનું ફૂલ, મર-માઢાનું ફૂલ, આકઢાનું ફૂલ, ઘડલાં, કાઢીપાઢ, વાવઢીંગ, આંવો, આંસોદરો, કાઢી માટી અને કાંટાઅશેરીયો એ પ્રત્યેક ઔષધ એકસર કેહેવાય છે એટલે એઓમાંના એક ઔષધનો પ્રયોગ પળ વિપને હળે છે. આ એકસર ઔષધોમાંથી એક એકનો, વધેનો અથવા ત્રળ ત્રળનો પ્રયોગ કરવો. એ પ્રયોગથી વિપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અધ્યાય ૬ ટો.

૧ અથાતો મૂષિકકલ્પં વ્યાખ્યાન્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૃછવા ઉપરથી 'મૂષિકકલ્પ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પૂર્વમુક્તાઃ શુક્રવિષા મૂષિકા યે સમાસતઃ ।
નામલક્ષણભેદઞ્ચૈષ્ટાદશ નિવોધ તાન્ ॥

અઢાર જાતના ડંદરોનાં નામો, તેઓના વિષના સંસર્ગનાં લક્ષણો તથા ઔ-
પધો કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૨ ડંદરો વીર્યમાં વિષવાળા હોવા વિષે આ સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં સંક્ષેપથી કહેલું છે. હવે આ અધ્યાયમાં એ ડંદરોની અઢાર જાતોનાં નામો, ડંદરોના વિષના સંસર્ગનાં લક્ષણો તથા તે સંસર્ગનાં ઔપધો કહું છું તે સાંભળો.

૩ લાલનઃ પુત્રકઃ કૃષ્ણો હંસિરશ્ચિક્ષિસ્તથા ।
લુચ્છુન્દરોઽલસશ્ચૈવ કપાયદશનોઽપિ ચ ॥
'કુલિન્કશ્ચાજિતશ્ચૈવ ચપલઃ કપિલસ્તથા ।
કોકિલોઽરુણસંજ્ઞશ્ચ મહારુણસ્તથોન્દુરુઃ ॥
શ્વેતેન મહતા સાર્દ્ધં કપિલેનાશુના તથા ।
મૂષિકશ્ચ કપોતાશ્ચસ્તથૈષ્ટાદશ સ્મૃતાઃ ॥

ડંદરોની અઢાર જાતો.

૩ લાલન, પુત્રક, કૃષ્ણ, હંમિર, ચિક્ષિર, લુચ્છુંદર, (છછુંદર) અલસ, કપાયદશન, કુલિંગ, અજિત, ચપલ, કપિલ, કોકિલ, અરુણ, મહાકૃષ્ણ, શ્વેત, મહાકપિલ અને કપોત એ રીતે ડંદરો અઢાર જાતના કેહેવામાં આવે છે. (ડંદરોની જાતોની ઓઝાણ શોધકલોકોથી મેઝવી લેવી.)

૪ શુક્રં પત્તિ યત્રૈષાં શુક્રઘૃષ્ટૈઃ સ્પૃશન્તિ વા ।

૧ ડંદરોની જાતો, ડંદરોના તથા હડકીયા કૂતરાં વગેરેના વિષના સંસર્ગનાં લક્ષણો અને તે વિષના સંસર્ગની

નલ્પદન્તાદિભિસ્તસ્મિન્નાત્રે રક્તં પ્રદુષ્યતિ ॥

જાયન્તે ગ્રન્થયઃ શોફાઃ કર્ણિકા મણ્ડલાનિ ચ ।

પિંડકોપચયશ્ચોગ્રા વિસર્પાઃ કિટિમાનિ ચ ॥

પર્વભેદો રુજસ્તીવ્રા ઝવરો મૂર્છા ચ દારુણા ।

દૌર્વલ્યમરુચિઃ શ્વાસો વમથુર્લોમહર્ષણમ્ ॥

દષ્ટરૂપં સમાસોક્તમેતક્ષ વ્યાસતઃ શૃણુ ।

ડંદરોના વિષનો સંસર્ગ કેવી રીતે થાય

છે તે તથા તે સંસર્ગથી થતાં

સામાન્ય લક્ષણો.

૪ એ ડંદરોનું વીર્ય માણસોના જે અંગપર પડે અથવા એ ડંદરો વીર્યમાં ઘસેલા નલ્પ કે દાંત વગેરેથી માણસોના જે અંગનો સ્પર્શ કરે તે અંગમાં રુધિર દૂષિત થાય છે અને રુધિર દૂષિત થવાથી ગ્રંથિઓ, સોજા, અનેક છિદ્રોવાળી ડોડીઓ, મં-
ડલો, ફોડલીઓ, ડગ્ર વિસર્પો, કિટિમો, પર્વોનું ભેદાવું, તીવ્ર વેદનાઓ, ઝવર, દારુણ મૂર્છા, દુર્વ-
લપણું, અરુચિ, શ્વાસ, ડલટી અને રુવાડાંઓનું ડહું થવું એ લક્ષણો થાય છે. ડંદરોના વિષના સંસર્ગનું આ લક્ષણ સંક્ષેપથી કહ્યું. હવે વિગ્તારથી કહું છું તે સાંભળો.

૫ લાલાસ્રાવો લાલનેન દિક્કા છર્દિશ્ચ જાયતે
તળ્ડુલીયકકલ્કં તુ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકમ્ ।

લાલનના વિષના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

અને તેની ચિકિત્સા.

૫ લાલન જાતના ડંદરના વિષનો સંસર્ગ થયો હોય તો લાલનો સ્રાવ થાય છે, હેડકી થાય છે અને ડલટી થાય છે. આ પ્રમાણે થઇ હોય તો તાંદળજાના અથવા વાવડીંગના કલ્કને મ-
ધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવો.

૬ પુત્રકેનાઙ્ગસાદશ્ચ પાણ્ડુર્વર્ણશ્ચ જાયતે ॥

ચીયતે ગ્રન્થિભિશ્ચાઙ્ગમાશુશાવકસન્નિમૈઃ ।

શિરીપેહ્નુદકલ્કં તુ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકમ્ ॥

જૂદી જૂદી ચિકિત્સાઓ વિષેનો.

પુત્રકના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૬ પુત્રક જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, વર્ણ પાંદુ થઈ જાય છે અને ઉંદરના ચૂચાઓના જેવા આકાર-વાળા ગ્રંથિઓથી અંગ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સરસડીયાના અને હંગો-લીયાના કલ્કને મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવો.

૭ કૃષ્ણના સ્વકર્દયતિ દુર્દિનેષુ વિશેષતઃ ।
શિરીષફલકુષ્ઠં તુ પિવેત્કિશુકભક્ષના ॥

કૃષ્ણના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૭ કૃષ્ણ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો લોહીની ઉલટી થાય છે અને જ્યારે વા-દલાંઓનો વેરાવ થાય ત્યારે તે ઉલટી વિશેષે કરી થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સર-સડીયાનાં ફળ અને કઠ ઇઓનો કલ્ક સ્વાસ્-રાનાં ફૂલોની (કેસુડાંઓની) ભક્ષના જઠની સાથે પાવો.

૮ હંસિરેણાન્નવિદ્વેષો જૃમ્ભા લોમ્નાં ચ દર્પણમ્ ।
પિવેદારગ્વધાદિં તુ સુવાન્તસ્તત્ર માનવઃ ॥

હંસિરના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૮ હંસિર જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે, વગાસાં આવે છે અને રુવાડાં ઝૂમાં થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સારી પેટે વમન કરાવીને પછી આરગ્વધાદિ ગળનો કલ્ક પાવો.

૯ ચિકિરેણ શિરોદુઃખં શોફો હિક્કા વમી તથા
જાલીનીમદનાઙ્ગોઠકપાયૈર્વામયેત્તુ તમ્ ॥

ચિકિરના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૯ ચિકિર જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો

હોય તો માથામાં વ્યથા થાય છે, સોજો થાય છે, હેડકી થાય છે અને ઉલટી થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો વૈદ્યે તે માળમને કડવી ધીસોડી, માઢોલ અને અંકોલ ઇઓના કાથ પાઈને વમન કરાવવું.

૧૦ છુચ્છુન્દરેણ વિઙ્મજ્ઞો ગ્રીવાસ્તમ્ભો વિજૃ-
મ્મણમ્ ।

યવનાલર્ષભીક્ષારં વૃહત્યાશ્રાત્ર દાપયેત્ ॥

છુચ્છુન્દરના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૦ છુચ્છુન્દર જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો વિષ્ટા ઝુટેલી ઝુટેલી નીકળે છે, ડોક ફલાઈ જાય છે અને વગાસાં આવે છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો જવચારનું અને કૌચાં તથા ઝૂમી મોરીંગળી ઇઓના ક્ષારનું પાણી પાવું.

૧૧ ગ્રીવાસ્તમ્ભોઽલસેનોર્ધ્વવાયુર્દેશે રજાઞ્વરઃ
મહાગદં સસર્પિષ્કં લિહ્યાત્તત્ર સમાશ્લિકમ્ ॥

અલસના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૧ અલસ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો ઝૂર્ધ્વવાયુ થાય છે, દંશમાં વેદના થાય છે અને જ્વર આવે છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ગયા અધ્યાયના ૨૬ મા વિપયમાં ક-હેલા મહાગદ નામના અગદને ધીથી તથા મધથી મિશ્રિત કરીને ચટાડવો.

૧૨ નિદ્રા કપાયદન્તેન હૃચ્છોપઃ કાંશ્યમેવ ચ
ક્ષૌદ્રોપેતાઃ શિરીષસ્ય લિહ્યાન્સારફલત્વચઃ ।

કપાયદંતના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૨ કપાયદંત જાતના ઉંદરના વિપનો સં-સર્ગ થયો હોય તો હૃદયમાં શોષ થાય છે અને કૃશપણું થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સરસડીયાનાં સાર, ફળ અને છાલ ઇઓનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવું.

૧૩ કુલિક્કેન રજઃ શોફો રાજ્યશ્ચ દંશમણ્ડલે॥
સદે સસિન્ધુવારે ચ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકે ।

કુલિંગના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૩ કુલિંગ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો દંશના મંડલમાં વેદનાઓ થાય છે, સોજો થાય છે અને ગેવાઓ થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો જંગલી મગ, જંગલી અડદ અને નગડાઓનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવું.

૧૪ અજિતેન વર્મા મૂર્છા દ્વદ્વહઃ કૃષ્ણનેત્રતા ॥
તત્ર સ્ત્રુહીક્ષીરપિષ્ટાં પાલિન્દ્રી મધુના લિહેત્ ।

અજિતના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૪ અજિત જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો ડાહી થાય છે, મૂર્છા આવે છે હૃદય સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને નેત્રો કાઝાં થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો કાઝી નસો-તર થોરના છીરમાં વાટી મધથી મિશ્રિત કરીને ચટાડવી.

૧૫ ચપલેન ભવેચ્છર્દિર્મૂર્છા ચ સહ તૃષ્ણયા ॥
સમદ્રકાષ્ઠાં સજટાં ક્ષાત્રેણ ત્રિફલાં લિહેત્ ।

ચપલના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૫ ચપલ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો ડાહી થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને તરશ પળ લાગ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો દેવદાર, જટામાંસી તથા ત્રિફળા ઇઓનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવું.

૧૬ કપિલેન વ્રણે કોથો જ્વરો ગ્રન્થ્યુદ્ગમસ્તથા ॥
ક્ષોદ્રેણ લિહ્યાત્રિફલાં શ્વેતાં ચાપિ પુનર્નવામ્ ।

કપિલના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૬ કપિલ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ

થયો હોય તો વ્રણમાં સડો થાય છે, જ્વર આવે છે અને ગ્રંથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ત્રિફળા અને સફેદ સાટોડી ઇ-ઓનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવું.

૧૭ ગ્રન્થયઃ કોકિલેનોગ્રા જ્વરો દાહશ્ચ દારુણઃ
વર્ષાભૂનીલિનીકાથસિઙ્ગં તત્ર ઘૃતં પિબેત્ ।

કોકિલના વિપના સંસર્ગનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા.

૧૭ કોકિલ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો ઉગ્ર ગ્રંથિઓ થાય છે, જ્વર આવે છે અને દારુણ દાહ થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સાટોડી અને ગઝી ઇઓના કાથથી પકાવેલું ઘી પાવું.

૧૮ અરુણેનાનિલઃ કુઙ્ગો વાતજાન્કુરુતે ગદાન્
મહાકૃષ્ણેન પિત્તં ચ શ્વેતેન કફ એવ ચ ।

મહતા કપિલેનાસ્ત્રકપોતેન ચતુષ્થયમ્ ॥
ભવન્તિ ચૈષાં દંશેષુ ગ્રન્થિમણ્ડલકર્ણિકાઃ ।

પિડકોપચયાશ્ચોગ્રાઃ શોફશ્ચ મૃશદારુણઃ ॥
દધિક્ષીરઘૃતપ્રસ્થાસ્ત્રયઃ પ્રત્યેકશો મતાઃ ॥

કરઝારગવધવ્યોપવૃહત્યંશુમતીસ્થિરાઃ ।
નિષ્કાથ્ય ચૈષાં કાથસ્ય ચતુર્થોશઃ પુનર્ભવેત્ ॥

ત્રિવૃત્તિલામૃતાચક્રસર્પગન્ધાઃ સમૃત્તિકાઃ ।
કપિત્થદાડિમત્વકચ સુપિષ્ટાનિ તુ દાપયેત્ ॥

તત્સર્વમેકતઃ કૃત્વા શનૈર્મૃદ્ધાગ્નિના પચેત્ ।
પશ્ચાન્નામરુણાદીનાં વિપમેતદ્વપોહતિ ॥

કાકાદનીકાકમાચીસ્વરસેષ્વથ વા કૃતમ્ ।
શિરાશ્ચ સ્નાવયેત્પ્રાઙ્નઃ કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ॥

અરુણ, મહાકૃષ્ણ, શ્વેત, મહાકપિલ અને
કપોત ઇઓનાં વિપનાં સંસર્ગનાં

જૂદાં જૂદાં વિશિષ્ટ લક્ષણો
અને ચિકિત્સા.

૧૮ અરુણ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી વાયુસંબંધી રોગો થાય છે. મહાકૃષ્ણ જાતના ઉંદરના વિપનો

સંસર્ગ થયો હોય તો પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી પિત્તસંવંધી રોગો થાય છે. શ્વેત જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો કફનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી કફસંવંધી રોગો થાય છે. મહાકપિલ જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો રુધિરનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી રુધિરસંવંધી રોગો થાય છે. કપોત જાતના ઉંદરના વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો વાયુ, પિત્ત, કફ અને રુધિર એ ચારેનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી એ ચારેસંવંધી રોગો થાય છે. એ પાંચે જાતના ઉંદરોના દંશોમાં ગ્રંથિઓ, મંડલો, (ચકરડાં) કમઝકા-કડીની ડોડીઓ જેવી ઘણાં છિદ્રોવાળી ડોડીયો, ઉગ્ર ફોડલીઓની પંક્તિઓ અને અતિદારુણ સોજો ઉત્પન્ન થાય છે.

કરંજ, ગરમાલો, સૂંઠ, મરી, પીપઢ, મોરી-ગણી, શાલિપર્ણી અને ઉંદરકત્તી એઓનો ક્ષાથ કરી તેમાં એક એક પ્રસ્થ દહીં, દૂધ તથા ઘી નાચી ફરીવાર ઝકાળી, ક્ષાથનો ચતુર્થાંશ અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં નસોતર, તિલ, ગઢો, તગર, નોરવેલ, રાફડાની કાળી માટી, કોઠની છાલ અને દા-ડિમની છાલ એઓનો કલ્ક નાચી સર્વેને એકઠાં કરીને પાછો કોમઝ અગ્નિથી પાક કરવો એટલે કરંજાદિઘૃત સિદ્ધ થાય છે. આ વી અરુણ આદિ પાંચે જાતના ઉંદરોના વિપને નષ્ટ કરે છે.

અથવા માલકાંકળી અને પીલુડી કે અઘેડી એઓના સ્વરસમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી પળ અરુણઆદિ પાંચે જાતના ઉંદરોના વિપને નષ્ટ કરે છે.

વિદ્વાન્ વૈદ્યે એ ઉંદરોનાં વિપોને નષ્ટ કરવા માટે શિરાઓમાંથી લોહીનું સ્વાવળ પળ કરવું અને સંશોધનો પળ કરવાં.

૧૯ સર્વેષાં ચ વિધિઃ કાર્યો મૂષિકાણાં વિષે-
પ્થ્યમ્ ।

દગ્ધ્વા વિસ્ત્રાવયેદંશં પ્રચ્છિતં ચ પ્રલેપયેત્ ॥

શિરીષરજનીકુટકુઙ્કુમૈરમૃતાયુતૈઃ ।

છર્દનં જાલિનીક્ષાયૈઃ શુકાભ્યાઙ્કોટયોરપિ ॥

શુકાભ્યકોપવલ્યોશ્ચ મૂલં મદનમેવ ચ ॥

દેવદાલીફલં ચૈવ દધ્વા પીત્વા વિપં વમેત્ ।

ફલં વચ્ચા દેવદાલી કુઠં ગોમૂત્રપેપિતમ્ ।

પૂર્વકલ્પેન યોજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વોન્દુરુવિપચ્છિદઃ ॥

વિરેચને ત્રિવૃદ્ધન્તીત્રિફલાકલ્ક ઇપ્યતે ।

શિરોવિરેચને સારઃ શિરીષફલમેવ ચ ॥

કટુત્રિકાલ્ક્યશ્ચ દિતો ગોમયસ્વરસોઽન્નને ।

કપિત્થગોમયરસઃ સક્ષૌદ્રો લેહ ઇપ્યતે ॥

રસાન્નનહરિદ્રેન્દ્રયવકટ્ટીપુ વા કૃતમ્ ।

કલ્કં સાતિવિપં પ્રાતર્લિહ્યાશ્ચ ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥

તળ્ડુલીયકમૂલેષુ સર્પિઃ સિદ્ધં પિવેન્નરઃ ।

આસ્ફોતામૂલસિદ્ધં વા પશ્ચકાપિત્થમેવ વા ॥

સઘલી જાતના ઉંદરોનાં વિપો ઉપર

દોષપ્રત્યનીક સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૯ સઘલી જાતના ઉંદરોનાં વિપો ઉપર શિ-રાવેધ કરીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું, દંશને અગ્નિથી તપાવેલા ધીથી ડાંખીને સ્વાવળવો, દંશને શસ્ત્રથી ટોચીને તેના ઉપર સરસડીયો, હઝદર, કઠ, કેસર તથા ગઢો એઓનો લેપ કરવો. કઢવી ઘીસો-ડીના, લીંવડાના તથા અંકોલના કાથોથી વમન કરાવવું. લીંવડાનું મૂઢ, કઢવી ઘીસોડીનું મૂઢ, મીંઢોઢ અને કુકડવેલનું ફઢ એઓના કલ્કને દહીંની સાથે પાઈને વિપનું વમન કરાવવું. મીંઢોઢ, વજ, કુકડવેલ તથા કઠ એઓને ગોમૂત્રમાં વા-ટીને તે કલ્ક દહીંની સાથે ચટાડવો. આથી સ-ઘલી જાતના ઉંદરોનાં વિપો નષ્ટ થઈ જાય છે. વિરેચનનેમાટે નસોતર, નેપાલો તથા ત્રિ-ફલા એઓનો કલ્ક દેવો. શિરોવિરેચનને માટે સરસડીયાના સારની તથા ફઢની યો-જના કરવી. ગાયના છાળનો સ્વરસ લઈ તેમાં સારી પેટે સૂંઠ, મરી તથા પીપઢ મિ-શ્રિત કરીને તેનું અંજન કરવું. કોઠનો સ્વરસ

તથા ગાયના છાણનો સ્વરસ લઈ તેને મધથી સં-
યુક્ત કરીને ચટાડવો. રમવંતી, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠ-
દર, ઇંદ્રજવ, કઢુ અને અતયમ એઓનો કલ્ક
કરી મધથી સંયુક્ત કરીને નિત્ય પ્રભાતે ચટાડવો.
તાંદળજાનાં મૂઠીઆનાં કાથમાં તથા કલ્કમાં
પકાવેલું ઘી પાવું. અથવા ગરણીનાં મૂઠીયાંઓના
કાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલું ઘી પાવું. અથવા
કોઠનાં પાનડાં, મૂઠીયાં, ફૂલ, ફળ, અને છાલ
એઓના કલ્કમાં તથા કાથમાં પકાવેલું ઘી પાવું.
આ ઘી પંચકાપિત્થ કેહેવાય છે.

૨૦ મૂષિકાણાં વિપં પ્રાયઃ કુપ્યત્યન્નેષુ નિર્દૃતમ્ ।
તન્નાપ્યેપ વિધિઃ કાર્યો યશ્ચ દૃષીવિપાપહઃ ॥

ઉંદરનું વિપ શાંત થયા પછી પળ
પાછું પ્રકુપિત થાય તો શોધન
આદિ ચિકિત્સા કરવી.

૨૦ ઉંદરોનું વિપ શાંત કરવામાં આવ્યું હોય
તો પળ ઘળું કરીને પાછું વાદળાંઓના ઘેરાવના
સમયોમાં પ્રકુપિત થાય છે. પાછું પ્રકુપિત થાય
તો પળ વમનઆદિ સંશોધનરૂપ ચિકિત્સા કરવી
અને દૃષીવિપને ટાલવા માટે આ સ્થાનના વીજા
અધ્યાયમાં જે વિધિ કહ્યો છે તે પળ કરવો.

૨૧ સ્થિરાણાં રુજતાં વાપિ વ્રણાનાં કર્ણિકા
મિપક્ષ્ ।

પાટયિત્વા યથાદોષં વ્રણવચ્ચાપિ શોષયેત્ ॥

ઉંદરનાં વિપથી થયેલાં વ્રણમાં તથા
વીજા પળ વિપદુષ્ટવ્રણમાં થતી
ડોડીયોની ચિકિત્સા.

૨૧ જે વ્રણો કફાત્મક હોવાથી સ્થિર હોય
અથવા વાતાત્મક હોવાથી વેદના કરતા હોય
તેઓની ડોડીઓને વેધે શસ્ત્રવતે ચીરીને પછી દોપના
અનુસાર પ્રમાણે વ્રણોની પેટે તેઓનું શોધન કરવું.
૨૨ શૃગાલશ્વતરશ્વશ્વ્યામ્રાદીનાં યદાનિલઃ ।

૧ હડકીયા જાનવરનું વિપ તુરંત અથવા કાલાંતરે

શ્લેષ્મપ્રદુષ્ટો મુષ્ણાતિ સંજ્ઞાં સંજ્ઞાવહાશ્રિતઃ ॥
તદા પ્રસ્રસ્તલાઙ્ગુલહનુસ્કન્ધોઽતિલાલવાન્ ।
અત્યર્થવધિરોઽન્ધશ્ચ સોઽન્યોન્યમભિધાવતિ ॥
કૂતરાં તથા શીયાઠ વગેરેને હડકવા થવાનાં
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો.

૨૨ કૂતરાં, શીયાઠ, ઝરસ, રીંછ અને વાઘ
વગેરે પશુઓનો વાયુ જ્યારે કફથી દૂષિત થઈ
સંજ્ઞાનું વહન કરનારી નાડીઓમાં રહીને સંજ્ઞાનું
હરણ કરે છે ત્યારે તે પશુઓને હડકવા ચાલે છે.
હડકવા ચાલતાં એ પશુઓ વીંચાઈ ગયેલાં પૂઠ-
ડાંવાઝાં, વીંચાણી હડપચીઓવાઝાં, વીંચાણી
કાંધોવાઝાં, અત્યંત લાઠવાઝાં, અત્યંત વેહેરાં તથા
આંધળાં થઈ જાય છે અને અન્યોન્યની સામે કર-
ડવા દોડે છે.

૨૩ તેનોન્મત્તેન દષ્ટસ્ય દંષ્ટ્રિણા સવિપેણ તુ ।
સુમતા જાયતે દંશે કૃષ્ણં ચાતિસ્ત્રવત્યસૃક્ ॥
દિગ્ધવિદ્ધસ્ય લિઙ્ગેન પ્રાયશશ્ચોપલક્ષિતઃ ।
યેન ચાપિ ભવેદદષ્ટસ્ય ચેષ્ટારુતં નરઃ ॥
વહુશઃ પ્રતિકુર્વાણઃ ક્રિયાહીનો વિનશ્યતિ ।

હડકીયા પ્રાણીનાં દંશનાં લક્ષણો
તથા દંશથી થતાં ઉપદ્રવો.

૨૩ ઉન્મત્ત થયેલો વિપવાઝો એ ઢાઢાઢો
પ્રાણી કરડે તો તેના દંશમાં જડતા થાય છે
અને તે દંશમાંથી કાઢા રુધિરનો અતિસ્રાવ થાય
છે. જેને હડકીયાનો દંશ થયો હોય તે માણસ
ઘળું કરી વિપથી ચરડાણે શસ્ત્રવતે વીંધાણ-
લાનાં લક્ષણોથી યુક્ત થાય છે. (ગયા અધ્યા-
યનો ૨૪ મો વિપય વાંચો.) એ માણસ જે પ્રાણી-
એ દંશ કન્યો હોય તે પ્રાણીના જેવી ચેષ્ટા કરવા
લાગે છે, તે પ્રાણીના જેવોજ અવાજ કરવા લાગે
છે અને એવી રીતે ચેષ્ટાઓનું તથા અવાજનું અનુ-
કરણ કરતાં કરતાં પોતાના શરીરાદિકના વ્યા-
પારોથી રહિત થઈને મરી જાય છે. (હડકીયાના
પળ પ્રકુપિત થાય છે (તંત્રાંતર.)

દંશવાળા માણસને હડકીયા પ્રાણીના જેવાંજ
ચેષ્ટા તથા અવાજ વગેરે થાય એ અરિષ્ટ છે.)

૨૪ દંષ્ટ્રિણા યેન દદૃશ્ચ તદ્વૃપં યદિ પદ્યતિ ॥
અપ્સુ વા યદિ વાદર્શં રિપ્તં તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ।
ત્રસ્યત્યકસ્માદ્યોઽભીક્ષ્ણં શ્રુત્વા દૃષ્ટ્વાપિ વા જલમ્
જલત્રાસં તુ વિદ્યાત્તં રિપ્તં તદપિ કીર્તિતમ્ ।

હડકીયાના દંશવાળા માણસનાં

અરિષ્ટસૂચક ચિહ્નો.

૨૪ જેને હડકીયાનો દંશ થયો હોય તે મા-
ણસ પોતાને જેનો દંશ થયો હોય તે પ્રાણીના રૂ-
પને જલમાં કે અરીશામાં દેશે તો જાણવું કે તેનું
મરણ થવાનું છે. હડકીયાના દંશવાળો માણસ
જો જલનું નામ સાંભળીને અથવા જલને જોઈને
અકસ્માત્ ત્રાસ પામે તો એ ત્રાસને પણ અરિષ્ટ-
રૂપ (મરણના ચિહ્નરૂપ) સમજવો.

૨૫ અદૃષ્ટો વા જલત્રાસી ન કથંચન સિધ્યતિ
પ્રસુત્તોઽથોત્થિતો વાપિ સ્વસ્થસ્તો ન સિધ્યતિ

હડકીયાના દંશવગરનો બીજો રોગી

કે સ્વસ્થ માણસ પણ જલત્રાસરૂપ

અરિષ્ટવાળો થાય તો મરી જાય છે.

૨૫ હડકીયાના દંશ વગરનો બીજો પણ કોઈ
રોગી જલ વિના પણ જલથી ત્રાસ પામતો હોય તો
તેના જીવવાની આશા છોડી દેઈને તેની ચિકિત્સા
કરવી નહીં. તેમજ સ્વસ્થ માણસ પણ જો સૂતો
કે જાગતો જલથી ત્રાસ પામ્યા કરતો હોય તો તે
પણ વધારે જીવતો નથી. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે
કે 'જલ વિના પણ કફનો સંચય થવાથી જલ-
ત્રાસ થાય છે. જ્યારે કેવળ કફ વૃદ્ધિના સ્થા-
નમાં આવે છે ત્યારે કફથી વૃદ્ધિ રોકાઈ જતાં
માણસ સૂતો કે જાગતો પણ પોતાના શરીરને જ-
લમાં ડૂબતા જેવું દેશે છે અને તેથી ત્રાસ પામે
છે.' આ માણસને માટે આહારાદિકના વિધાનથી
કફના શમનરૂપ તથા સંશોધનરૂપ ચિકિત્સા
કરવી.)

૨૬ વિસ્ત્રાવ્ય દંશં તૈર્દૃષ્ટ સર્પિણા પરિદાહિતમ્
પ્રદિહ્યાદગદૈઃ સર્પિઃ પુરાણં વાપિ પાયયેત્ ।

અર્કક્ષીરયુતં ચાસ્ય દદ્યાચ્છીર્ષિવિરેચનમ્ ॥

શ્વેતાં પુનર્નવાં ચાસ્ય દદ્યાદ્ધતૂરકાયુતામ્ ।

પલલં તિલતૈલં ચ રૂપિકાયાઃ પયો ગુડઃ ॥

નિહન્તિ વિપમાલર્કં મેઘવૃન્દમિવાનિલઃ ।

મૂલસ્ય શરપુઙ્ગાયાઃ કર્પ ધતૂરકાર્દ્ધિકમ્ ॥

તળુલોદકમાદાય પેપયેત્તળુલૈઃ સહ ।

ઉન્મત્તકસ્ય પત્રૈસ્તુ સંવેષ્ટ્યાપૂપકં પચેત્ ॥

શ્વાદેદૌપધકાલે તદલ્કલવિપદૂપિતઃ ।

કરોત્યન્યાન્વિકારાંસ્તુ તસિઙ્ગીર્યતિ ચૌપધે ॥

વિકારાઃ શિશિરે યાપ્યા ગૃહે વારિવિવર્જિતે ।

તતઃ શાન્તવિકારસ્તુ સ્નાત્વા ચૈવાપરેઽદ્દાનિ ॥

શાલિપટ્ટિકયોર્મકં ક્ષીરેણોષ્ણેન ભોજયેત્ ।

હડકીયાના દંશની ચિકિત્સા.

૨૬ કોઈ પણ કૂતરા વગેરે હડકીયા પ્રાણીનો
દંશ થયો હોય તો દંશને ઢાંચી તેમાંથી લોહી
સ્રવાવી નાશવું, દંશને અગ્નિથી તપાવેલા ઘીથી
ઢાંચવો, દંશ ઉપર ગયા અધ્યાયમાં કહેલા મહા-
ગદ આદિ અગદોનો લેપ કરવો, જૂનું ઘી પાવું,
આકડાના છીરથી સંયુક્ત કરેલું શિરોવિરેચન દેવું
અને એ માણસને ધંતૂરાનાં મૂલીયાંની સાથે અથવા
ધંતૂરાના ઢોડવાની સાથે ધોળી સાટોડી પણ
ખવરાવવી.

તિલનો કલ્ક, તિલનું તૈલ, આકડાનું છીર
અને ગોળ એઓને એકંદર કરીને ખવરાવવામાં
આવે તો તે ઔષધ જેમ પવન વાદળાંઓના વૃંદને
નષ્ટ કરે છે તેમ હડકીયાના વિપને નષ્ટ કરે છે.

શરપંખાના એક તોલાં માર મૂળને અને ધં-
તૂરાના અશ્મા તોલા માર મૂળને અથવા ફળને
લઈ તેઓને ચોખાના ધોળમાં ચોખાઓની સાથે
વાટી પૂડલો (વાટી ?) બનાવી તે પૂડલીને ધંતૂરાનાં
પાનડાંઓથી વીટીને પકાવવો. જેને હડકીયાના
વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તે માણસને ઔષધના

समयमां ते पूडलो खवराववो. आ पूडलो पचवा लागे ते समयमां दंशवाळो माणस हडकीया कू-तरा वगेरेनी चेष्टाओ करवा लागे छे. आ समयमां ते माणसने पाणीवगरना शीतल घरमां राखीने ते चेष्टाओ करवा देवी. ए चेष्टाओरूप विकारो शांत थाय त्यारे नवरावीने बीजे दिवसे ऊना दूधनी साथे राता चोखानो तथा साठीचो-खानो भात जमाडवो.

२७ दिनत्रये पञ्चके वा विधिरेपोऽर्द्धमात्रया ॥
कर्त्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः ।

कुप्येत्स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः ॥

तस्मात्प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न कुप्यति ।

उपर कहेलो पूडलो वधारे दिवसोसूधी
पण खवराववो.

२७ जो ए शरपंखानो तथा धंतूरानो उपर कहेलो पूडलो खवराववाथी हडकीयानी चेष्टाओ-रूप विकारो उत्पन्न न थाय तो वैद्ये पछी त्रण दिवससूधी अथवा पांच दिवससूधी पण उपर कहेली मात्राथी अरधी मात्रावालो ए पूडलो अवश्य खवराववो के जेना वळथी हडकीयानुं विष प्रकुपित थईने नष्ट थई जाय. जे माणसने हडकीयानुं विष पोतानी मेळे प्रकुपित थाय ते माणस जीवतो नथी एटला माटे ते विष पो-तानी मेळे प्रकुपित न थाय ते पेहेलां तुरतज औषधना वळथी तेने प्रकुपित करवुं.

२८ बीजरत्नौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः
स्नापयेत्तं नदीतीरे समन्त्रैर्वा चतुष्पथे ।

वलिं निवेद्य तत्रापि पिण्याकं पललं दधि ॥

माल्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वामकं तथा ।

अलकाधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप ॥

अलर्कजुष्टमेतं मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ।

दद्यात्संशोधनं तीक्ष्णमेवं स्नातस्य देहिनः ॥

अशुद्धस्य सुरूढेऽपि त्रणे कुप्यति तद्विषम् ।

हडकीयाना विषना संसर्गमां दैविक
विधान तथा लौकिक
चिकित्सा करवी.

२८ जेने हडकीया प्राणीना विषनो संसर्ग थयो होय ते माणसने नदीने किनारे अथवा चौ-टामां लई जई मंत्रेलां शीतल जळोथी भरेला अने जेओमां बीज, रत्नो तथा औषधीओ नाख्यां होय एवा कुंभोथी मंत्रोच्चारपूर्वक नवराववो अने नवराव्या पछी मंत्रोच्चारपूर्वक कुवेरजीने तलना खोळनुं, तलना कलकनुं, दहीनुं अने काचा तथा पाका मांसनुं विचित्र पुष्पोथी संयुक्त बलिदान देवुं. 'हे अलका नगरीना अधिपति! हे कूतरां-ओना टोळाना अधिपति! हे कुवेरजी! हडकी-याना विषनो संसर्ग पामेला मारा आ माणसने विषथी रहित करो. विलंब नहीं करो." एवा अर्थवाळा मूलोक्त मंत्रथी जलने तथा बलिदानने अभिमंत्रित करवां. आ प्रमाणे ए माणसने नव-रावी तथा कुवेरजीने बलिविधानथी पूजीने पछी ते माणसने तीक्ष्ण विरेचन देवुं. (बीजी पण उ-पर लखेली चिकित्साओ करवी.) हडकीयाना वि-षना संसर्गवाळा माणसने संशोधनोथी शुद्ध न कन्यो होय तो त्रण सारी पेठे रुझाई गया पछी पण विष प्रकुपित थाय छे.

२९ श्वादयोऽभिहिता व्याला वातपित्तप्र-
कोपणाः ॥

अतः करोति दष्टस्तु तेषां चेष्टां रुतं नरः ।

बहुशः प्रतिकुर्वाणो नचिरान्ध्रियते च सः ॥

जेने हडकीयानो दंश थयो होय ते मा-
णस विषनो अतिप्रकोप थतां हड-
कीयानी पेठे चेष्टा तथा अवाज
करे छे तेनुं कारण.

२९ कूतरां वगेरे हडकीयां फाडी खानारां
जानवरो वायुने तथा पित्तने प्रकुपित करनारां

છે એટલા માટે તેઓ જેને કરચ્છાં હોય તે માણસ તે જાનવરોની ચેષ્ટાઓને તથા તે જાનવરોના શબ્દને કરે છે અને એ પ્રમાણે વારંવાર કરતો કરતો થોડી મુદતમાં મરી જાય છે.

૩૦ નલ્લદન્તક્ષતં વ્યગ્લૈર્યત્કૃતં તદ્વિમર્દયેત્ ।
સિચ્ચૈત્તૈલેન કોષ્ઠેન તે હિ વાતપ્રકોપકાઃ ॥

કૂતરાં વગેરે ફાડી खानारां જાનવ-
રોષ કરેલા જલ્મોની સામાન્ય
ચિકિત્સા.

૩૦ કૂતરાં વગેરે ફાડી खानारां જાનવરોષ નલ્લોથી કે દાંતોથી જે જલ્મ કરેલ હોય તે જલ્મને આંગળી વગેરેથી ચોઢવો અને તેના ઉપર સેહેવાઈ શકે તેવા ઝના તૈલનું સેજન કરવું. કેમ કે એ જાનવરો વાયુને પ્રકુપિત કરનારાં છે.

અધ્યાય ૭ મો.

૧ અથાતો દુન્દુભિસ્વનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘દુન્દુભિસ્વ-
નીય’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ ધવાશ્વકર્ણતિનિશપલાશપિચુમર્દપાટ-
લિપારિભદ્રકામ્નોદુમ્બરકરહાટકાર્જુનકકુભસ-
ર્જકપીતનશ્લેષ્માતકાઢ્ઢોઠામલકપ્રગ્રહકુટજશ-
મીકપિત્થાશ્મન્તકાર્કચિરબિલ્વમહાવૃક્ષારુક્-
રારલુમધુકમધુશિશુશાકગોજીમૂર્વાતિલ્વકેશુર-
કગોપઘણ્ટારિમેદાનાં મસાન્યાહત્ય ગવાં મૂત્રેણ
ક્ષારકલ્પેન પરિસ્નાવ્ય વિપચેદ્દ્યાષ્ઞાત્ર પિપ્પ-
લીમૂલતળ્ડુલીયકવરાજ્જ્વોચકમઞ્જિષ્ઠાકરઞ્જિ-
કાહસ્તિપિપ્પલીમરિચોત્પલસારિવાવિડઙ્ગગૃહ-

ધૂમાનન્તાસોમસરલાવાહીકગુહાકોશાન્નશ્વેત-
સર્ષપવરુણલવણપ્લક્ષનિચુલકવર્દ્ધમાનવજ્જલપુ-
ત્રશ્રેણીસપ્તપર્ણદણ્ડકૈલવાલુકનાગદન્ત્યતિવિ-
ષાભયાભદ્રદારુકુષ્ઠહરિદ્રાવચાચૂર્ણાનિ લોહાનાં
ચ સમભાગાનિ તતઃ ક્ષારવદાગતપાકમવતાર્ય
લોહકુમ્ભે નિદધ્યાત્ ॥

અનેન દુન્દુભિં લિમ્પેત્પતાકાસ્તોરણાનિ ચ ॥
શ્રવણાદર્શનાત્સ્પર્શાદ્રિષ્ટાત્સમ્પ્રતિમુચ્યતે ।
એષ ક્ષારાગદો નામ શર્કરાસ્વશ્મરીષુ ચ
અર્શસ્તુ વાતગુલ્મેષુ કાસશૂલોદરેષુ ચ ।
અજીર્ણે ગ્રહણીદોષે ભક્તદ્વેષે ચ દારુણે ।
શોફે સર્વસરે ચાપિ દેયઃ શ્વાસે ચ દારુણે ।
એષ સર્વવિપાત્તાનાં સર્વથૈવોપયુજ્યતે ॥
તથા તક્ષકમુખ્યાનામયં દર્પાકુશોઽગદઃ ।

ક્ષારાગદ.

૨ ધાવડો, રાઠનું કાઢ, મીણોહરમો, લા-
લ્લો, લીંબડો, રાતી પાડલ, દેવદાર, આંબો, ઝં-
બરો, મીંઢોલ, સાજડ, કડાયો, રાલ, પારસપીપ્પો,
ગુંદો, અંકોલ, આમલાં, ગરમાલો, ઇંદ્રજવ, લીંજડી,
કોઠ, આસોંદરો, આકડો, ચરેલ કરંજ, થોર,
મીલામું, અરઢસો, જેઠીમધ, રાતો સરગવો, સાગ,
ગઢજીમી, (મોંપાથરી) મોરવેલ, લોદર, એલરો,
ઘુંટવોરડી અને ગંધીલો લેર એઓની મસોને એ-
કઠી કરી ક્ષારની રીતિપ્રમાણે ગાયોનાં મૂત્રો
નાલ્લી સ્ત્રવાવી લઈને પકાવવી અને પકાવતાં
તેમાં પીપ્પલીમૂલ, તાંદલજો, તજ, જાડી તજ,
મજીઠ, કરંજ, ગજપીપ્પ, મરી, ઉપલસરી, વાવ-
ડોંગ, ઘરના ધૂમાડાની ધૂંસ, દૂર્વા, રતાંજલિ,
નસોતર, કેસર, શાલિપર્ણી, જંગલી આંબો, સફેદ
સર્ષપ, વાયુવરણાં, પંચલવણ, મોટી પીપર, પાણીમાં
થતું નેતર, બીજોરું, આસોપાલવ, ઉંદરકત્તી,
સપ્તપર્ણ, અરઢસો, એલવાલુક, નાગદમ્બ, અતવસ,
હરડે અથવા સફેદ નગડ, દેવદાર, કઠ, હલ્દર

૧ દુન્દુભિ વજાવવા વગેરેથી વિષોને નષ્ટ કરવાના

પ્રયોગો વિષેનો.

અને વજ એઓનાં તથા પોલાદ વગેરે ધાતુઓનાં સમભાગ (ક્ષારના પાણીથી ત્રીશમા ભાગ જેટલાં) ચૂર્ણોનો પ્રતિવાપ નાખવો. ક્ષારની પેટે પાક આવી જાય ત્યારે ઉતારી લઈ તે ક્ષારને લોઢાના ઘડામાં નાખવો એટલે ક્ષારાગદ સિદ્ધ થાય છે. આ ક્ષારાગદનો દુંદુભિઓની ઉપર, પતાકાઓની ઉપર તથા તોરણોની ઉપર લેપ કરવો એટલે એ દુંદુભિઓ વગેરેના શ્રવણથી, દર્શનથી તથા સ્પર્શથી પ્રાણીઓ વિપના સંસર્ગથી મુક્ત થઈ જાય છે. કાંકરી, પથરી, અરશ, વાતગુલ્મ, खांसी, શૂઠ, ઉદરરોગ, અજીર્ણ, ગ્રહણીદોષ, દારુણ અન્ન-દ્વેષ, સર્વસર સોજો અને દારુણ શ્વાસ એઓની ઉપર પણ આ ક્ષારાગદ દેવો યોગ્ય છે. સઘઠા પ્રકારનાં વિષોથી પીડાતાં પ્રાણીઓને માટે આ ક્ષારાગદ સર્વથા ઉપયોગી છે અને તક્ષક આદિ દિવ્ય નાગોના ગર્વને પણ મરડી નાખે એવો છે.

૩ વિઙ્ગત્રિફલાદન્તીભદ્રદારુહરેણવઃ ॥
તાલીશપત્રમઙ્ગિષ્ઠાકેશરોત્પલપદ્મકમ્ ।
દાહિમં માલતીપુષ્પં રજન્યૌ સારિવે સ્થિરે ॥
પ્રિયકુસ્તગરં કુષ્ઠં બૃહત્યૌ ચૈલવાલુકમ્ ।
સચન્દનગવાક્ષીકૈરેતૈઃ સિદ્ધં વિપાપહમ્ ॥
સર્પિઃ કલ્યાણકં હોતદ્રહાપસારનાશનમ્ ।
પાણ્ડુમયગરશ્વાસમન્દાગ્નિજ્વરકાસનુત્ ॥
શોષિણાં સ્વલ્પશુક્રાણાં વન્ધ્યાનાં ચ પ્રશસ્યતે ।

કલ્યાણક ઘૃત.

૩ વાવડીંગ, ત્રિફલા, નેપાળો, દેવદાર, હરેણુ, તાલીસપત્ર, મજીઠ, વોલસરી, કમલ, પદ્મકાષ્ઠ, દાહિમ, માલતીનાં પુષ્પ, હલ્દર, દારુહલ્દર, કાઠી તથા ધોળી ઉપલસરી, શાલિપર્ણી, ઉંદરકત્તી, ઘડલાં, તગર, કઠ, ઝમી મોરીંગણી, ખેઠી મોરીંગણી, એલવાલુક, ચંદન અને ઇંદ્રવારણી એઓના કાથથી તથા કલ્કથી ઘી પકાવવું એટલે તે કલ્યાણકઘૃત કેહેવાય છે. આ કલ્યાણકઘૃત સર્વ વિષોને, ગ્રહોને, અપસારને, પાંડુરોગને, શ્વા-

સને, અગ્નિની મંદતાને, જ્વરને તથા खांसीને નષ્ટ કરે છે. શોષવાળાઓને માટે, અલ્પ વીર્યવાળાઓને માટે અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને માટે પણ બહુ ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. (આજ નામનું પણ જુજ તફાવતવાળું ઘી ઉત્તરતંત્રના ૩૯ મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે.)

૪ અપામાર્ગસ્ય બીજાનિ શિરીષસ્ય તથૈવ ચ ॥
શ્વેતે દ્વે કાકમાર્ચી ચ ગવાં મૂત્રેણ પેપયેત્ ।
સર્પિરેતૈસ્તુ સંસિદ્ધં વિપસંશમનં પરમ્ ॥
અમૃતં નામ વિખ્યાતમપિ સંજીવયેન્મૃતમ્ ।

અમૃત ઘૃત.

૪ અઘેડાનાં બીજ, સરસડીયાનાં બીજ, સફેદ ગરળી, સફેદ વ્રજ અને પીલુહી એઓને ગાયના મૂત્રમાં વાટી તે કલ્ક નાખી ઓગળા દ્રવમાં ઘી પકાવવું એટલે એ ઘી અમૃતઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘી વિષોને અત્યંત શાંત કરનાર છે અને મુવેલાને પણ જીવાડે એવું છે.

૫ ચન્દનાગુરુણી કુષ્ઠં તગરં તિલપર્ણકમ્ ॥
પ્રપૌણ્ડરીકં નલદં સરલં દેવદારુ ચ ।
ભદ્રશ્રિયં યવફલાં માર્ગી નીલીં સુગન્ધિકામ્ ॥
કાલેયકં પદ્મકં ચ મધુકં નાગરં જટામ્ ।
પુન્નાગૈલૈલવાલૂનિ ગૈરિકં ધ્યામકં બલામ્ ॥
તોયં સર્જરસં માંસીં સિતપુષ્પાં હરેણુકામ્ ।
તાલીશપત્રં શુદ્રૈલાં પ્રિયકું સકુટન્નટામ્ ॥
શૈલપુષ્પં સશૈલેયં પત્રં કાલાનુસારિવામ્ ।
કટુત્રિકં શીતશિવં કાશ્મર્યં કટુરોહિણીમ્ ॥
સોમરાજીમતિવિષાં પૃથ્વિકામિન્દ્રવારુણીમ્ ।
ઉશીરં વરુણં મુસ્તં નલં કુસ્તુમ્બુરં તથા ॥
શ્વેતે હરિદ્રે સ્થૌણેયં લાક્ષાં ચ લવણાનિ ચ ।
કુમુદોત્પલપદ્માનિ પુષ્પં ચાપિ તથાર્કજમ્ ॥
ચમ્પકાશોકસુમનસ્તિલકપ્રસવાનિ ચ ।
પાટલીશાલ્મલીશેલુશિરોષાણાં તથૈવ ચ ॥
સુરસ્યાસ્તૃણશૂલ્યાશ્ચ સિન્ધુવારસ્ય યાનિ ચ ।
ધવાશ્વકર્ણયોશ્ચાપિ પુષ્પાણિ તિનિશસ્ય ચ ॥

ગુગુલું કુકુમં વિમ્બીં સર્પાક્ષીં ગન્ધનાકુલીમ્ ।
 પતત્સમ્ભૃત્ય સમ્ભારં સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥
 ગોપિત્તમધુસર્પિર્ભિર્યુક્તં શૃંગે નિધાપયેત્ ।
 અગ્નસ્કન્ધં વિવૃત્તાક્ષં મૃત્યોર્દૈર્ઘ્નન્તરં ગતમ્ ॥
 અનેનાગદમુખ્યેન મનુષ્યં પુનરાહરેત્ ।
 વપોઽગ્નિકલ્પં દુર્વારં કુદ્ધસ્યામિતતેજસઃ ॥
 વિપં નાગપતેર્દૈન્યાત્પ્રસભં વાસુકેરપિ ।
 મહાસુગન્ધિનામાયં પચ્ચાશીત્યજ્ઞયોજિતઃ ॥
 રાજાઽગદાનાં સર્વેષાં રાક્ષો હસ્તે ભવેત્સદા ।
 તેનાનુલિપ્તસ્તુ નૃપો ભવેત્સર્વજનપ્રિયઃ ॥
 આજિષ્ણુતાં ચ લભતે શત્રુમધ્યગતોઽપિ સન્ ।

મહાસુગંધી અગદ.

૧ રતાંજલિ, અગરુ, કઠ, તગર, દેવદારનો
 ગુંદર, પાંડેરવો, વાલો, શરૂ, દેવદાર, સૂંચ, દૂ-
 ઘેલી, ભારંગી, ગલી, નોરવેલ, દારૂહલ્લદર, પન્ન-
 કાષ્ઠ, જેટીમધ, નાગરમોથ, જટામાંસી, પુન્નાગ,
 ઇલ્લચી, ઇલવાલુક, સોનાગેરુ, રોહિસખડ, બલ-
 દાણા, કાલો વાલો, રાલ, મુરમાંસી, ગાયવસુ-
 કડાં, હરેણુ, તાલીસપત્ર, નાહાની ઇલ્લચી, ઘડલાં,
 અરઢૂસો, હીરાકસી, પત્થરફૂલ, તમાલપત્ર, પિંડી-
 તગર, સૂંટ, મરી, પીપલ, કપૂર, સીવળ, કડુ,
 બાવચી, અતવસ, કાલીજીરી, ઇંદ્રવારણી, પીલો
 વાલો, વાયવરણાં, મૌથ, નચલાં, ધાણા, સફેદ
 ગરળી, સફેદ વજ, હલ્લદર, દારૂહલ્લદર, મરૂંટ,
 (થુનેર) લાલ, સૈંધવ, બીડલૂળ, સંચલ, પોયળાં,
 રક્તકમલ, શ્વેતકમલ, આકડાનાં ફૂલ, ચંપકનાં
 ફલ્લફૂલ, આસોપાલવનાં ફલ્લફૂલ, જાઈનાં ફૂલ,
 તિલકવૃક્ષનાં ફલ્લફૂલ, તુલસીનાં માંજર, મો-
 ગરાનાં ફૂલ, શેમળાનાં ફૂલ, પાડળનાં ફૂલ,
 ગુંદાનાં ફૂલ, સરડીયાનાં ફૂલ, નગડનાં ફૂલ,
 ધાવડાનાં ફૂલ, રાલના જાડનાં ફૂલ, મીનાહર-
 માનાં ફૂલ, ગુગલ, કેસર, કડવી ઘોલી, શંખા-
 વલી અને કડવી નર્દે એ પંચાશી દ્રવ્યોનું સૂક્ષ્મ
 ચૂર્ણ કરાવી તેને ગોરોચનથી, મધથી તથા

ધીથી સંયુક્ત કરી, ગાયના શીંગડામાં ભરી, ગા-
 યના શીંગડાનોજ ઢાટો દર્દને એક પલ્લવાડીયા-
 સૂધી રાખી મેલવું એટલે મહાસુગંધી નામનો
 અગદ સિદ્ધ થાય છે. વિપના સંસર્ગને લીધે કાંધ
 ભાંગી ગઈ હોય તથા આંખો ફાંટી ગઈ હોય અને
 તેથી જે માંગસ મૃત્યુની ઢાઢોના મધ્યમાં આવી
 ગયો હોય તેને પણ આ અગદથી જીવાડી શકાય
 છે. ક્રોધ પામેલા, મોટા પ્રભાવવાળા નાગપતિ
 વાસુકિના અગ્નિ જેવા દુર્વાર્ય વિપને પણ આ અગદ
 બલાત્કારથી હળી નાચે છે. આ અગદ સઘળા
 અગદોનો રાજા છે. આ અગદ રાજાએ સર્વદા
 હાથમાં રાખવો જોઈએ. આ અગદનું રાજાના
 અંગપર લેપન કન્યું હોય તો તે રાજા સર્વ લોકોને
 પ્યારો થાય છે અને શત્રુઓના મધ્યમાં ગયો હોય
 તોપણ તેજસ્વીજ રહે છે.

૬ ડણ્ણવજ્યોં વિધિઃ કાર્યોં વિષાત્તનાં વિજાનતા
 મુક્ત્વા કીટવિપં તદ્દિ શીતેનાભિપ્રવર્જતે ।

કીડાના વિષ શિવાય બીજા વિષથી
 પીડાણાઓને સ્વેદન કરવું નહીં.

૬ વિચક્ષણ વૈદ્યે વિષથી પીડાણાઓને માટે
 ડણ્ણવગરનીજ સઘળી ચિકિત્સા કરવી એટલે
 શોધનના અંગરૂપે પણ સ્વેદનસંસ્કાર કદી આ-
 પવો નહીં. પરંતુ કીડાઓના વિષથી પીડાણા-
 ઓને સ્વેદનસંસ્કાર આપવો. કેમ કે તે વિષ
 શીતથી વૃદ્ધિ પામે છે.

૭ અન્નપાનવિધાવુક્તમુપધાર્ય શુભાશુભમ્ ॥
 શુભં દેયં વિપાત્તેભ્યો વિરુદ્ધેભ્યશ્ચ વારયેત્ ।

વિષથી પીડાણાઓને હિતકારી
 અન્નપાનો દેવાં અને વિરુદ્ધ
 અન્નપાનોથી અટકાવવાં.

૭ વૈદ્યે સૂત્રસ્થાનના અન્નપાનવિધિ નામના
 ૪૬ મા અધ્યાયપ્રમાણે શુભાશુભ અન્નપાનોનો
 નિર્ણય કરીને જે હિતકારી જણાય તેજ અન્નપાન

વિષથી પીડાણાં માણસોને દેવું અને તે માણસોને અહિત અન્નપાનોથી અટકાવવાં.

૮ ફાણિતં શિઘ્રસૌવીરમજીર્ણાધ્યશનં તથા ॥

વર્જયેચ્ચ સમાસેન નવધાન્યાદિકં ગણમ્ ।

દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચ વ્યાયામં ક્રોધમાતપમ્ ॥

સુરાતિલકુલત્થાંશ્ચ વર્જયેદ્ધિ વિપાતુરઃ ।

વિષથી પીડાણાઓ પાલવાની પેરેજી.

૮ રાત્ર, સરગવો, સૌવીરક, અજીર્ણ, અધિક ભોજન, નવાં ધાન્ય વગેરે ગણ, દિવસની નિદ્રા, મૈથુન, કસરત આદિ પરિશ્રમ, ક્રોધ, તડકો, મદિરા, તિલ અને કઢથી ઇઓનો વિષથી પીડાણા માણસે ત્યાગ કરવો ઇટલી સંક્ષિપ્ત પેરેજી છે. (કેટલાંક ઔષધોમાં સરગવાનો તથા તિલનો પ્રયોગ આવેલો છે તેનો આથી વાધ સમજવો નહીં.)

૧ પ્રસન્નદોષં પ્રકૃતિસ્થધાતુ-

મન્નાભિકાઙ્ક્ષં સમમૂત્રજિહ્વમ્ ॥

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તચેષ્ટમ્

વૈદ્યોઽવગચ્છેદવિષં મનુષ્યમ્ ॥

માણસને વિષથી રહિત થયેલો

ક્યારે જાણવો ?

૧ જ્યારે સઘળા દોષો પ્રકૃતિસ્થ થાય, સઘળા ધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ થાય, અન્ન જમવાની ઇચ્છા થાય, મૂત્ર સમસ્થિતિમાં આવે, જીભ સારી પેટે રસના જ્ઞાનવાળી થાય અને વર્ણ, ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા તથા ચિત્તની ચેષ્ટા સુપ્રસન્ન થાય ત્યારે વૈદ્યે માણસને વિષથી રહિત થયેલો જાણવો.

અધ્યાય ૮ મો.

૧ અથાતઃ કીટકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કીટકલ્પ'

૧ કીડાઓનાં સંખ્યા વગેરેના નિરૂપણ વિષે તથા

૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિય સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સર્પાણાં શુક્રવિષ્મૂત્રશવપૂત્યણ્ડસમ્ભવાઃ ।

વાયવ્યમ્બુપ્રકૃતયઃ કીઠાસ્તુ વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ

સર્વદોષપ્રકૃતિભિર્યુક્તાશ્ચ પરિણામતઃ ।

કીટત્વેઽપિ સુધોરાસ્તે સર્વે એવ ચતુર્વિધાઃ ॥

સર્પોનાં વીર્યાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા

કીડાઓની ચાર પ્રકૃતિઓ.

૨ દર્વીકરોનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, શવનો સહો કે ઇંડાં ઇઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ વાયુપ્રકૃતિવાળા હોય છે. મંડલિઓનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, શવનો સહો કે ઇંડાં ઇઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ પિત્તપ્રકૃતિવાળા હોય છે. રાજિમાનોનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, શવનો સહો કે ઇંડાં ઇઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ કફપ્રકૃતિવાળા હોય છે. વૈકરંજોનાં વીર્ય, વિષ્ટા, મૂત્ર, શવનો સહો કે ઇંડાં ઇઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ પોતામાં ત્રણે જાતના સર્પોના સ્વભાવોનું મિશ્રણ હોવાને લીધે ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા હોય છે. ઇઓ જાતે કીડાઓ છતાં પણ બીજા કીડાઓથી વધારે ભયંકર હોય છે. આ રીતે વાયુપ્રકૃતિવાળા, પિત્તપ્રકૃતિવાળા, કફપ્રકૃતિવાળા અને ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા એ ચાર ભેદોમાં સઘળા સર્પજન્ય કીડાઓનો સમાવેશ થાય છે. (અહિંથી આ સ્થાનના ૩ જા અધ્યાયનો ૩ જો વિષય વાંચીને ચાલો.)

૩ કુમ્ભીનસસ્તુણ્ડિકેરી શૃંગી શતકુલીરકઃ ।

ઉચ્છિદિક્કોઽગ્નિનામા ચ ચિચ્છિદિક્કો મયૂરિકા ॥

આવર્તકસ્તથોરઘ્નઃ સારિકામુખવૈદલૌ ।

શરાવકૂહાઽમીરાજી પરુષશ્ચિત્રશીર્ષકઃ ॥

શતબાહુશ્ચ યશ્ચાપિ રક્તરાજિઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

અષ્ટાદશોતિ વાયવ્યાઃ ક્ષીટાઃ પવનકોપનાઃ ॥

તૈર્ભવન્તીહ દૃષ્ટાનાં રોગા વાતનિમિત્તજાઃ ।

કીડાઓનાં વિષોની ચિકિત્સાઓ વિષેનો.

वायुप्रकृतिवाळा कीडाओनी अढार
जातोनां नामो अने तेओना
दंशोथी थता रोगो.

३ कुंभीनस, तुंडिकेरी, श्रृंगी, शतकुलीरक,
उच्चिटिंग, अमिनामा, चिच्चिटिंग, मयूरिका, आ-
वर्त्तक, उरभ्र, सारिकामुंख, वैदल, शरावकूर्द,
अभीराजी, परुष, चित्रशीर्षक, शतबाहु अने रक्त-
राजि ए अढार जातना कीडाओ वायुप्रकृतिवाळा
होवाने लीधे वायुने प्रकुपित करनारा छे. ए कीडा-
ओए दंशेलां प्राणीओने वायुसंबंधी रोगो थायछे.

४ कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥
विनासिका ब्राह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा ।
वाह्यकी पिच्छिटः कुम्भी वर्चः कीटोऽरिमेदकः ॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥
ह्रीतः कृमिशरारिश्च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशः प्रकीर्त्तिताः ॥
तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ।

पित्तप्रकृतिवाळा कीडाओनी चोवीश
जातोनां नामो अने तेओना
दंशोथी थता रोगो.

४ कौण्डिल्यक, कणभक, वरटी, पत्रवृश्चिक,
विनासिका, ब्राह्मणिका, बिंदुल, भ्रमर, वाह्यकी,
पिच्छिट, कुंभी, वर्चःकीट, अरिमेदक, पद्मकीट, दुंदु-
भिक, मकर, शतपादक, पंचालक, पाकमत्स्य,
कृष्णतुंड, गर्दभी, ह्रीत, कृमिशरारि अने उत्क्ले-
शक ए चोवीश जातना कीडाओ पित्तप्रकृतिवाळा
होवाने लीधे पित्तने प्रकुपित करनारा छे. ए
कीडाओए दंशेलां प्राणिओने पित्तसंबंधी रोगो
थायछे.

५ विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः
सैरेयकः प्रचलाको बलभः किटिभस्तथा ।
सूचीमुखा कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ॥
कीटगर्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव च ।

त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः
तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥

कफप्रकृतिवाळा कीडाओनी तेर
जातोनां नामो अने तेओना
दंशोथी थता रोगो.

५ विश्वम्भर, पंचशुक्ल, पंचकृष्ण, कोकिल, सैरे-
यक, प्रचलाक, बलभ, किटिभ, सूचीमुखा, कृष्ण-
गोधा, काषायवासिक, कीटगर्दभक अने त्रोटक
ए तेर जातना कीडाओ कफप्रकृतिवाळा होवाने
लीधे कफने प्रकुपित करनारा छे. ए कीडाओ-
ए दंशेलां प्राणीओने कफसंबंधी रोगो थायछे.

६ तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
तुङ्गनाभः सर्पपिकोऽवलगुली शम्बुकस्तथा ।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः ॥
क्षाराग्निदग्धवदंशो रक्तपीतसितारुणः ।

त्रिदोषप्रकृतिवाळा कीडाओनी बार
जातोनां नामो अने तेओना
दंशोथी थता रोगो.

६ तुंगीनास, विचिलक, तालक, वाहक, को-
ष्ठागारी, (चमरी?) क्रिमिकर, मंडलपुच्छक,
तुंगनाभ, सर्पपिक, अवलगुली, शंबुक अने अग्निकीट
ए बार जातना कीडाओ त्रिदोषप्रकृतिवाळा होवाने
लीधे अतिभयंकर छे अने प्राणोने नष्ट करनारा छे.
ए कीडाओए दंशेलां प्राणीओने सर्पना विषना जेवा
वेगो जणाय छे, अनेक प्रकारनी तीव्र वेदनाओ
थाय छे अने त्रणे दोषोसंबंधी रोगो थाय छे.
ए कीडाओनो दंश क्षारथी के अग्निथी थएला
दग्धना जेवी आकृतिवाळो अने राता, पीळा,
सफेद तथा अरुणवर्णवाळो होय छे. *

७ ज्वराङ्गमर्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
छर्द्यतीसारवृष्णाश्च दाहो मोहो विजृम्भिक्य ॥

વેપથુશ્વાસહિક્ષાશ્ચ તથા શીતં ચ દારુણમ્ ॥
 પિડકોપચયઃ શોફો ગ્રન્થયો મળ્ડલાનિ ચ ।
 દદ્રવઃ કર્ણિકાશ્ચૈવ વિસર્પાઃ કિટિભાનિ ચ ॥
 તૈર્ભવન્તીહ દષ્ટાનાં યથાસ્વં ચાપ્યુપદ્રવાઃ ।
 યોગૈર્નાનાવિધૈરેપાં ચૂર્ણાનિ ગરમાદિશેત્ ॥
 દૂપીવિષપ્રકોપાચ્ચ તથૈવ વિપલેપનાત્ ।
 લિઙ્ગં તીક્ષ્ણવિપેષ્વેતચ્છૃણુ મન્દવિપેષ્વતઃ ॥

કીડાઓમાં તીક્ષ્ણવિષવાળા કીડાઓના
 દંશાદિકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૭ જે કીડાઓ તીક્ષ્ણવિષોવાળા છે તેઓનાં
 દંશાદિકથી જ્વર આવે છે, અંગો ભાંગે છે, સ્વાઠાં
 ઝુમાં થાય છે, વેદનાઓ થાય છે, ઉલટી થાય છે,
 અતીસાર થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, દાહ
 થાય છે, મોહ થાય છે, વગાસાં આવે છે, કંપ થાય છે,
 શ્વાસ થાય છે, હેડકી થાય છે, દારુણ શીત પળ
 થાય છે, ફોડલીઓ ઘણી થાય છે, સોજો થાય છે,
 ગ્રંથિઓ થાય છે, મંડલો થાય છે, દાદરો થાય છે, ડો-
 ડીઓ થાય છે, વિસર્પો થાય છે, કીટીઓ થાય છે અને
 તે તે દોષપ્રમાણે વીજા ઉપદ્રવો પળ થાય છે. મરણ
 પામેલા-૫ કીડાઓનાં ચૂર્ણો પળ અનેક પ્રકારના
 યોગોથી વિપોરૂપ થાય છે. તે વિપો ધાવામાં
 આવવાથી દૂપીવિષના પ્રકોપનાં જેવાં લક્ષણો
 થાય છે (આ સ્થાનના વીજા અધ્યાયનો ૧૧ મો
 વિષય જુવો.) અને અંગપર લેપાયાથી લેપનમાં
 આવેલા વિષના જેવાં લક્ષણો થાય છે. (આ
 સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયનો ૧૯ મો તથા ૨૨ મો
 વિષય વાંચો.) તીક્ષ્ણ વિષવાળાઓના દંશાદિકનાં
 આ લક્ષણો કહ્યાં. હવે મંદ વિષવાળાઓનાં દં-
 શાદિકનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો.

૮ પ્રસેકોઽરોચકશ્છર્દિઃ શિરોગૌરવશીતતે ।
 પિડકાકોટકપ્લૂનાં જન્મ દોષવિભાગતઃ ॥
 યોગૈર્નાનાવિધૈરેપાં ચૂર્ણાનિ ગરમાદિશેત્ ।
 દૂપીવિષપ્રકોપાચ્ચ તથૈવાપ્યનુલેપનાત્ ॥

કીડાઓમાં મંદવિષવાળા કીડાઓના
 દંશાદિકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૮ કીડાઓમાં મંદવિષવાળા કીડાઓના દંશા-
 દિકથી કફનો સ્ત્રાવ થાય છે, અરોચક થાય છે,
 ઉલટી થાય છે, માથામાં ભારેપણું થાય છે, શીત-
 પણું થાય છે, ફોડલીઓ થાય છે, ધ્રામટાં થાય
 છે અને સ્વરજ આવે છે. આ લક્ષણો કીડાઓના
 વાતાદિક દોષોના વિભાગપ્રમાણે થાય છે. મરણ
 પામેલા ૫ કીડાઓનાં ચૂર્ણો પળ અનેક પ્રકારના
 યોગોથી વિપોરૂપ થાય છે. તે વિપો ધાવામાં
 આવવાથી દૂપી વિષના પ્રકોપના જેવાં લક્ષણો
 થાય છે (આ સ્થાનના વીજા અધ્યાયનો ૧૧ મો
 વિષય જુવો.) અને અંગપર લેપાયાથી લેપનમાં
 આવેલા વિષના જેવાં લક્ષણો થાય છે. (આ
 સ્થાનના પેહેલા અધ્યાયનો ૧૯ મો તથા ૨૨ મો
 વિષય જુવો.)

૯ એકજાતીનતસ્તુર્ધ્વં કીટાન્વક્ષ્યામિ ભેદતઃ ।
 સામાન્યતો દષ્ટલિઙ્ગૈઃ સાધ્યાસાધ્યક્રમેણ ચ ॥

ઉપર લખેલા ૬૭ જાતના કીડાઓથી
 જૂદી જાતના કીડાઓના ભેદો,
 ચિહ્નો, તથા સાધ્યાસાધ્યપણું
 કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૯ હવે ઉપર કહેલા ૬૭ કીડાઓથી જૂદી
 જાતના કીડાઓના ભેદો, દંશાદિકનાં ચિહ્નો,
 તથા સાધ્યાસાધ્યપણું સામાન્ય રીતિથી કહીશ.

૧૦ ત્રિકણ્ટકઃકુળી ચાપિ હસ્તિકક્ષોઽપરાજિતઃ
 ચત્વાર ઇતે કળભા વ્યાખ્યાતાસ્તીવ્રવેદનાઃ ॥
 તૈર્દષ્ટસ્ય શ્વયથુરક્કમર્દો ગુરુતા ગાત્રાણાં
 દંશઃ કૃષ્ણશ્ચ ભવતિ ॥

કળભ જાતના ૪ કીડાઓ તથા
 તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૦ ત્રિકંટક, કુળી, હસ્તિકક્ષ અને અપરા-
 જિત ૫ ચાર કળભ જાતના કીડાઓ કેહેવાય

છે. એ કીડાઓ તીવ્ર વેદના કરનારા છે. જે પ્રા-
ણીને એઓમાંના કોઈ કીડાનો દંશ થાય તેને
સોજો થાયછે, અંગો ભાંગે છે, ગાત્રોનું ભરેપણું
થાય છે અને દંશ કાઠો થાયછે.

૧૧ પ્રતિસૂર્યઃ પિઙ્ગભાસો बहुवर्णो महाशिराः ।
तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः ॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।
रजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥

ગૌધેરક જાતના ૫ કીડાઓ તથા
તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૧ પ્રતિસૂર્ય, પિંગભાસ, બહુવર્ણ, મહાશિરા
અને નિરુપમ એ પાંચ ગૌધેરક જાતના કીડાઓ
કેહેવાય છે. જે પ્રાણીને એઓમાંના કોઈ કીડાનો
દંશ થાય તેને વિષના વેગો સર્પના વિષના વેગો જેવાજ
થાયછે, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાયછે અને અ-
તિદારુણ ગ્રંથિઓ થાયછે. (વાગ્મટ કેહે છે કે
'ગૌધેરક ચાર પગવાળો થાય છે, ઘોમાંથી ઉ-
ત્પન્ન થાય છે અને ઘર્વોકરના જેવાજ વિષવાળો
હોય છે' આ સઘળી કાચંડાની જાતો જણાય છે.)

૧૨ ગલગોલ્યસ્તુ શ્વેતા કૃષ્ણા રક્તરાજી ર-
ક્તમણ્ડલા સર્વશ્વેતા સર્પપિકેત્યેવં પદ્. તા-
ભિર્દષ્ટે સર્પપિકાવર્જં દાહશોકફેદા ભવન્તિ ।
સર્પપિકયા હૃદયપીડાતિસારશ્ચ ॥

ગલગોલી જાતના ૬ કીડાઓ તથા
તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૨ શ્વેતા, કૃષ્ણા, રક્તરાજી, રક્તમંડલા,
સર્વશ્વેતા અને સર્પપિકા એ છ ગલગોલી જાતના
કીડાઓ કેહેવાય છે. જે માણસને શ્વેતાઆદિ પાંચ-
માંના કોઈ કીડાનો દંશ થાય તેને દાહ, સોજો તથા
ફેદ થાયછે અને જેને સર્પપિકાનો દંશ થાય તેને
હૃદયમાં પીડા થાયછે તથા અતીસાર થાયછે.

૧૩ શતપદ્યસ્તુ પરુષા કૃષ્ણા ચિત્રા કપિ-
લિકા પીતિકા રક્તા શ્વેતા અગ્નિપ્રભા इत्यष्टौ ।

તાભિર્દષ્ટે શોફો વેદના દાહશ્ચ હૃદયે । શ્વેતાગ્નિ-
પ્રભાભ્યામેતદેવ દાહો મૂર્છા ચાતિમાત્રં શ્વેત-
પિડકોત્પત્તિશ્ચ ॥

શતપદી (કાનખજૂરા) જાતના ૮ કી-
ડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૩ પરુષા, કૃષ્ણા, ચિત્રા, કપિલિકા, પી-
તિકા, રક્તા, શ્વેતા અને અગ્નિપ્રભા એ આઠ શત-
પદી જાતના કીડાઓ કેહેવાય છે. જે માણસને
પરુષા, કૃષ્ણા, ચિત્રા, કપિલિકા, પીતિકા કે
રક્તા એઓનો દંશ થાય તેને સોજો થાયછે, વેદના-
થાયછે અને હૃદયમાં દાહ થાયછે. જે માણસને
શ્વેતા કે અગ્નિપ્રભા એઓનો દંશ થયો હોય તેને એ
લક્ષણો ઉપરાંત અત્યંત દાહ તથા મૂર્છા થાયછે
અને સફેદ ફોડલીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૧૪ મણ્ડૂકાઃ કૃષ્ણઃ સારઃ કુહકો હરિતો
રક્તો યવવર્ણાભો ભ્રકુટી કોટિકશ્ચેત્યષ્ટૌ । તૈર્દ-
ષ્ટસ્ય દંશકણ્ડૂર્ભવતિ પીતફેનાગમશ્ચ વક્રાત્ ।
ભ્રકુટીકોટિકાભ્યામેતદેવ દાહશ્ચર્ધિર્મૂર્છા
ચાતિમાત્રમ્ ॥

મંડૂક (દેડકા) જાતના ૮ કીડાઓ
તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૪ કૃષ્ણ, સાર, કુહક, હરિત, રક્ત, યવ-
વર્ણાભ, ભ્રકુટી અને કોટિક એ આઠ મંડૂક જા-
તના કીડાઓ કેહેવાય છે. જે માણસને કૃષ્ણ,
સાર, કુહક, હરિત, રક્ત કે યવવર્ણાભ એઓનો
દંશ થાય તેને જલ્મમાં સ્વરજ આવે છે અને મોહો-
ડામાં પીઠું ફીળ આવે છે. જેને ભ્રકુટીનો કે
કોટિકનો દંશ થાય તેને એ લક્ષણો ઉપરાંત
અત્યંત દાહ, અત્યંત ઊલટી અને અત્યંત મૂર્છા
થાયછે.

૧૫ વિશ્વસ્મરાભિર્દષ્ટે દંશઃ સર્પપાકારાભિઃ
પિડકાભિશ્ચીયતે શીતજ્વરાત્તશ્ચ પુરુષો ભવતિ ।
અહિણ્ડુકાભિર્દષ્ટે તોદદાહકણ્ડૂશ્વયથવો મો-
હશ્ચ । કણ્ડૂમકાભિર્દષ્ટે પીતાઙ્ગશ્ચર્ધતીસારજ્વ-

રાદિભિરભિદ્યન્તે । શૂકવૃન્તાભિર્દષ્ટે કણ્ઠ-
કોઠાઃ પ્રવર્ઙ્ગન્તે શૂકં ચાત્ર લક્ષ્યતે ॥

વિશ્વંભરા જાતના ૪ કીડાઓ તથા
તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૫ વિશ્વંભરા, અહિંદુકા, કંઢૂમકા અને શૂક-
વૃન્તા એ ચાર વિશ્વંભરા જાતના કીડાઓ કેહેવાય
છે. જે માણસને વિશ્વંભરાનો દંશ થાય તેને એ
દંશ સર્પપોના જેવા આકારોવાળી ફોડલીઓથી
વ્યાપ્ત થાયછે અને શીતજ્વરની પીડા થાયછે.
જે માણસને અહિંદુકાનો દંશ થાય તેને બો-
કાયા જેવી વ્યથા, દાહ, ધ્રુજ, સોજો તથા
મોહ થાયછે. જેને કંઢૂમકાનો દંશ થાય તેનું
અંગ પીઠું થઈ જાય છે, ઉલટી થાય છે, અતી-
સાર થાયછે અને જ્વરાદિક પળ પ્રાપ્ત થાયછે.
જેને શૂકવૃન્તાનો દંશ થાય તેને ધ્રુજ તથા ધ્રા-
મઠાં વૃદ્ધિ પામે છે અને દંશમાં ફીણો કાંટો જો-
વામાં આવે છે.

૧૬ પિપીલિકાઃ સ્થૂલશીર્ષા સંવાહિકા
બ્રાહ્મણિકાકુલિકા કપિલિકા ચિત્રવર્ણેતિ ષટ્ ।
તાભિર્દષ્ટે દંશે શ્વયથુરભિસ્પર્શવદ્દાહશોફૌ
ભવતઃ ॥

પિપીલિકા (મંકોડા તથા કીડીયો)
જાતના ૬ કીડાઓ તથા તેઓના
દંશનાં લક્ષણો.

૧૬ સ્થૂલશીર્ષા, સંવાહિકા, બ્રાહ્મણિકા, અં-
ગુલિકા, કપિલિકા અને ચિત્રવર્ણા એ છ પિપી-
લિકા જાતના કીડાઓ કેહેવાય છે. એઓનો દંશ
થાય તો દંશમાં સોજો થાયછે અને અગ્નિના સ્પ-
ર્શની પેઠે દાહ તથા શોફ થાયછે.

૧૭ મશ્કાઃ કાન્તારિકા કૃષ્ણા પિઙ્ગ-
લિકા મધૂલિકા કાષાયી સ્થાલિકેત્યેવં ષડ્ ।
તાભિર્દષ્ટસ્ય દાહશોફૌ ભવતઃ । સ્થાલિકાકા-
ષાયીભ્યામેતદેવ પિઙ્ગકાશ્ચ સોપદ્રવા ભવન્તિ ॥

મશ્કા (માંચી) જાતના ૬ કીડાઓ
તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૭ કાન્તારિકા, કૃષ્ણા, પિંગલિકા, મધૂ-
લિકા, કાષાયી અને સ્થાલિકા એ છ મશ્કા
જાતના કીડાઓ કેહેવાય છે. એઓનો દંશ થાય
તો દાહ તથા સોજો થાયછે અને એઓમાંની
સ્થાલિકા તથા કાષાયી એઓના દંશથી તો દાહ
તથા સોજા ઉપરાંત ઉપદ્રવોવાળી ફોડલીઓ
પળ થાયછે.

૧૮ મશ્કાઃ સામુદ્રઃ પરિમણ્ડલો હસ્તિમ-
શકઃ કૃષ્ણઃ પાર્વતીય ઇતિ પચ્ચ । તૈર્દષ્ટસ્ય
તીવ્રકણ્ઠર્દશશોફશ્ચ । પાર્વતીયસ્તુ કીટૈઃ
પ્રાણહરૈસ્તુલ્પલક્ષણઃ ॥

મશ્ક (મચ્છર) જાતના ૫ કીડાઓ
તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો.

૧૮ સામુદ્ર, પરિમંડલ, હસ્તિમશ્ક, કૃષ્ણ
અને પાર્વતીય એ પાંચ મશ્ક જાતના કીડાઓ
છે. એઓમાં પેહેલા ચારમાંથી કોઈનો દંશ થાય
તો તીવ્ર ધ્રુજ આવે છે તથા દંશમાં સોજો થાય
છે. પાર્વતીય નામના મશ્કના દંશથી તો પ્રાણ
હરનારા કીડાઓના દંશોના જેવાંજ લક્ષણો થાય
છે. (આ અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય જુવો.)

૧૯ નચ્ચાવરુષ્ટેડત્યર્થે પિઙ્ગકાઃ સદાહપાકા
ભવન્તિ ॥

કીડાઓના નચ્ચોથી જખમ થયો
હોય તો તેનાં લક્ષણો.

૧૯ એ વિષવાળા કીડાઓના નચ્ચોથી જખમ
થઈ હોય તો દાહ તથા પાકવાળી ફોડલીઓ
થાય છે.

૨૦ જલૌકસાં વદ્વલક્ષણમુક્તં ચિકિત્સિતં ચ ॥

જલો નામના કીડાઓ વિષે સઘળું
કેહેવાઈ ગયું છે.

૨૦ જલો નામના કીડાઓમાં જેટલા ફેરી

છે તેઓના દંશોનાં લક્ષણો તથા તે દંશોની ચિકિત્સા એ સઘળું સૂત્રસ્થાનના 'જલૌકાવચાર-નીય' નામના ૧૩ મા અધ્યાયના ૬ ઠા વિષયમાં કેહેવાઈ ગયું છે તેથી અહીં ફરીવાર કેહેવાની જરૂર નથી.

૨૧. ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ગૌધેરકઃ સ્થાલિકા ચ યે ચ શ્વેતાગ્નિસંપ્રભે ।
મ્રકુટી કોટિકશ્ચૈવ ન સિધ્યન્ત્યેકજાતિષુ ॥

ઉપર લખેલા વાવન કીડાઓમાં
વાર અસાધ્ય છે.

૨૧ આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ એ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “કળમથી માંડીને મશક સુધીના ઉપર કહેલા વાવન જાતના કીડાઓમાં પાંચ ગૌધેરક, સ્થાલિકા, કાષાયી, શ્વેતા, અગ્નિપ્રભા, મ્રકુટી, કોટિક અને સર્પિકા એ વાર કીડાઓ અસાધ્ય છે.” (પાર્વતીય મશક પણ અસાધ્ય ગણાવો જોડે.)

૨૨ શવમૂત્રપુરીષેસ્તુ સવિષૈરવમર્ષણાત્ ।
સ્યુઃ કણ્ઠદાહકોટારુઃપિડકાતોદવેદનાઃ ॥
પ્રક્લેદવાંસ્તથાસ્ત્રાવો મૃશં સમ્પાચયેત્વચમ્ ।
દિગ્ધવિદ્ધક્રિયાસ્ત્ર યથાવદવચારયેત્ ॥

વિષવાળા કીડાઓનાં શ્વાદિકના
સ્પર્શથી થતા રોગો અને
તેઓની ચિકિત્સા.

૨૨ વિષવાળા કીડાઓનાં શ્વોનો, મૂત્રોનો કે વિષ્ણાઓનો સ્પર્શ થાય તો તેથી खरज, बल-तरा, ध्रामठां, व्रणो, फोडलीओ, सोईओवते भों-काया जेवी व्यथा तथा बीजा प्रकारनी वेदनाओ પણ થાય છે અને ક્લેદવાળો સ્ત્રાવ થાય છે. સ્ત્રાવથી ચામડી પણ પાકી જાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો વિષથી खरडा-एला शस्त्रથી वींधाएलाने માટે જે ચિકિત્સાઓ કહી છે તે સઘળી યથાયોગ્ય રીતે કરવી. (આ-સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો ૨૪ મો વિષય જુવો.)

૨૩ નાવસન્નં ન ચોત્સન્નમતિસંરમ્ભવેદનમ્ ।
દંશાદૌ વિપરીતાર્તિ કીટદંટં સુવાધકમ્ ॥

કેવા પ્રકારનો ફેરી કીડાઓનો
દંશ કષ્ટસાધ્ય છે?

૨૩ ફેરી કીડાઓનો જે દંશ અત્યંત મેદા-યેલો ન હોય, અત્યંત ઊંચો ન હોય, અત્યંત સોજા-વાળો હોય, અત્યંત વેદનાવાળો હોય અને શરૂઆ-તમાં વિપરીત પીડાવાળો હોય તેને કષ્ટસાધ્ય સમજવો.

૨૪ કીટૈર્દૃષ્ટાનુગ્રવિષૈઃ સર્પવત્સમુપાચરેત્ ।
ત્રિવિધાનાં તુ સર્પાણાં ત્રિવિધ્યેન ક્રિયા હિતા ॥

ત્રિવિધ વિષવાળા કીડાઓની ચિકિત્સા.

૨૪ જેઓને ઉગ્ર વિષવાળા કીડાઓનો દંશ થયો હોય તેઓની સર્પોના વેગોમાં કહેલી ક્રિયાઓથી ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો ૧૨ મો, ૧૩ મો તથા ૧૪ મો વિષય જુવો.) દર્વીકરોથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ વાતપ્રધાન હોય છે એટલા માટે તેઓના દંશો ઉપર खोळनुं લેપન, તૈલનો અભ્યંગ અને નાડી-સ્વેદ इत्यादि વાતસંબંધી ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી છે. મંડલીઓથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ પિત્તપ્રધાન હોય છે એટલા માટે તેઓના દંશો ઉપર અત્યંત શીતલ સેચન અને અત્યંત શીતલ પ્રલેપ આદિ પિત્તસંબંધી ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી છે. રાજિમાનોથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓ કફપ્રધાન હોય છે એટલા માટે તેઓના દંશો ઉપર छेदन, स्वेदन तथा वमनरूप कफसंबंधी ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી છે.

૨૫ સ્વેદમાલેપનં સેકં ચોષ્ણમત્રાવચારયેત્ ।
અન્યત્ર મૂર્છિતાદંશાત્પાકકોથપ્રપીડિતાત્ ॥

વિષગ્નં ચ વિધિં સર્વં કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ॥

શિરીષઃ કટુકં કુઠં વચા રજનિસૈન્ધવે ।

ક્ષીરમજ્જવસાસર્પિઃ શુળ્કીપિપ્પલિદારુ ચ ॥

ઉત્કારિકા સ્થિરાદૌ વા સુકૃતા સ્વેદને હિતા ॥

વિષવાળા કીડાઓના દંશો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા.

૨૧ વિષવાળા કીડાઓના દંશો ઉપર સ્વે-
દનો, આલેપનો અને સેચનો કરવાં તે ઘણું ક-
રીને સેહેવાઈ શકે તેવાં ડાંનાં કરવાં. પરંતુ આનુર
મૂર્છિત થઈ ગયો હોય અથવા દંશ પાકવાથી કે
કે સડાથી પ્રપીડિત થયો હોય તો લેપનાદિક
થંડાંજ કરવાં. વિષ જે દોષવાળું હોય તે દોષને
હરનારાં દ્રવ્યોથી યોજેલો પાન, નમ્બ, અમ્બંગ, લેપન
તથા પરિપેક વગેરે સઘણો વિષહર વિધિ કરવો
અને વમન, વિરેચન તથા આસ્થાપન એઓ પણ
તેવાજ પ્રકારનાં કરવાં. સરસડીયો, કડુ, કઠ,
વજ, હૈહલદર, સૈંધવ, મૂંઠ, પીપલ અને દેવદાર
એઓની અથવા વિદારિંગંધાદિ ગણની દૂધ, મજ્જા,
ચરવી તથા ઘી એઓમાં સારી રાતની લાફસી
વનાવીને તે લાફસીથી સ્વેદન કરવું એ હિતકારી છે.
૨૬ ન સ્વેદયેત્તથા દંશં ધૂમં વશ્યામિ વૃશ્ચિકે ॥
અગદાનેકજાતીષુ પ્રવશ્યામિ પૃથક્પૃથક્ ।

અમુક વીંછીના દંશમાં સ્વેદન નહીં દેતાં ધૂમાડી દેવી.

૨૬ ઉગ્ર કે મધ્યમ વિષવાળા વીંછીનો દંશ
થયો હોય તો સ્વેદન નહીં દેતાં આ અધ્યાયના
૩૯ મા વિષયમાં મોરપીંછ વગેરેની જે ધૂમાડી
કેહેવામાં આવશે તે દેવી. હવે કળમઆદિ અન્ય
જાતના કીડાઓના દંશોને માટે જૂદી જૂદી વિ-
શિષ્ટ ચિકિત્સાઓ કહું છું.

૨૭ કુષ્ઠં ચક્રં વચ્ચા ચિલ્વમૂલં પાઠા સુવર્ચિકા ।
ગૃહધૂમો હરિદ્રે દ્વે ત્રિકણ્ટકવિષે હિતાઃ ।

કળમ જાતના ત્રિકંટક કીડાના વિષની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૭ કઠ, તગર, વજ, બીલીનું મૂલ, કાલી-
પાડ, સાજીચાર, ઘરના ધૂમાડાની ધૂંસ, હલ્હર
અને દારૂહલ્હર એઓથી બનાવેલો યોગ ત્રિકંટ-

કના વિષને નષ્ટ કરે છે. (આ ચિકિત્સા સઘણા
કળમોને લાગૂ પડે છે.)

૨૮ અગારધૂમરજનીચક્રં કુષ્ઠં પલાશજમ્ ॥
ગલગોલિકદણાનામગદો વિષનાશનઃ ।

ગલગોલીઓના વિષની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૮ ઘરના ધૂમાડાની ધૂંસ, હલ્હર, તગર,
કઠ અને ચાચરાનું વીજ એઓથી બનાવેલો યોગ
ગલગોલીઓના દંશોના વિષને નષ્ટ કરે છે.

૨૯ કુઙ્કમં તગરં શિશુ પદ્મકં રજનીદ્વયમ્ ॥
અગદો જલપિષ્ટોઽયં શતપદ્વિપનાશનઃ ।

શતપદીઓ(કાનખજૂરાઓ)ના વિ- ષની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૯ કેસર, તગર, સરગવો, પદ્મકાષ્ઠ, હલ્હર
અને દારૂહલ્હર એઓને જલમાં વાટીને બનાવેલો
યોગ શતપદીઓના વિષને નષ્ટ કરે છે.

૩૦ મેપશૃંગી વચ્ચા પાઠા નિચુલો રોહિણી
જલમ્ ॥

સર્વમણ્ડૂકદણાનામગદો વિષનાશનઃ ।

મંડૂકો(દેડકા)ના વિષની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૦ મેંઢાશીંગી, વજ, કાલીપાડ, જલમાં થઈ
નેતર, કડુ અને વાલો એઓથી બનાવેલો યોગ
સઘણા મંડૂકોના દંશોના વિષને નષ્ટ કરે છે.

૩૧ વચ્ચાશ્વગન્ધાતિબલાબલાઃ સાતિગુહાગુહાઃ ॥
વિશ્વમ્ભરાભિદણાનામગદો વિષનાશનઃ ।

શિરીષસ્તગરં કુષ્ઠં હરિદ્રેઽશુમતી સદે ॥

અહિણ્ડુકાભિદણાનામગદો વિષનાશનઃ ॥

કણ્ઠમકાભિદણાનાં રાત્રૌ શીતાઃ ક્રિયા હિતાઃ ।

દિવા તેનૈવ સિધ્યન્તિ સૂર્યરશ્મિબલાદિતાઃ ॥

ચક્રં કુષ્ઠમપામાર્ગઃ શૂકવૃન્તાવિષેઽગદઃ ।

મૃજ્જસ્વરસપિષ્ઠા વા કૃષ્ણવલ્મીકમૃત્તિકા ॥

વિશ્વંભરાઓના વિષની વિશિષ્ટ

ચિકિત્સા.

૩૧ વજ, આસોંદ, ખપાટ, બઢદાણા, શાલિ-
પર્ણી અને ટૃશ્નિપર્ણી એઓથી બનાવેલો યોગ વિ-
શ્વંભરાઓના વિષને નષ્ટ કરે છે.

સરસડીયો, તગર, કઠ, હઢદર, દારૂહઢદર,
શાલિપર્ણી, જંગલી અડદ અને જંગલી મગ એ-
ઓથી બનાવેલો યોગ અહિંદુકાઓના વિષને
નષ્ટ કરે છે.

કંઢૂમકાઓના દંશો ઉપર રાતે શીતલ
ક્રિયાઓ કરવી એ હિતકારી થાય છે. જો દિવસે
શીતલ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તો સૂર્યની કિર-
ણોના બઢને લીધે સિદ્ધ થતી નથી.

તગર, કઠ અને અઘેહો એઓથી બનાવેલો યોગ
અથવા ભાંગરાના સ્વરસમાં વાટેલી રાફડાની
કાઢી માટી શૂકવૃંતાના વિષને નષ્ટ કરે છે.

૩૨ પિપીલિકાભિર્દંશાનાં મક્ષિકામશકૈસ્તથા ।
ગોમૂત્રેણ યુતો લેપઃ કૃષ્ણવત્ત્મીકમૃત્તિકા ॥

પિપીલિકા, મક્ષિકા અને મશક

એઓના વિષની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૨ પિપીલિકા, (કીડી તથા મંકોડા) માં-
લીઓ અને મચ્છરો એઓના દંશો ઉપર ગોમૂત્રમાં
વાટેલી રાફડાની કાઢી માટીનો લેપ કરવો એ
હિતકારી છે.

૩૩ પ્રતિસૂર્યકદંશાનાં સર્પદંશવદાચરેત્ ।

પ્રતિસૂર્યકના વિષની ચિકિત્સા.

૩૩ પ્રતિસૂર્યક (કાચંડા) નો દંશ થયો હોય
તો તેની સર્પદંશના જેવી ચિકિત્સા કરવી. (જો
કે પાંચે ગૌધેરકો અસાધ્ય છે તો પણ તેઓમાંના
પ્રતિસૂર્યકને યદૃચ્છાસાધ્ય ગણીને તેની અહીં ચિ-
કિત્સા કહી છે.)

૩૪ ત્રિવિધા વૃશ્ચિકાઃ પ્રોક્તા મન્દમધ્યમહાવિષાઃ
ગોશઠ્ઠકોથજા મન્દા મધ્યાઃ કાષ્ઠેષ્ટિકોદ્ભવાઃ ।

સર્પકોથોદ્ભવાસ્તીક્ષ્ણા યે ચાન્યે વિષસમ્ભવાઃ ॥

મન્દા દ્વાદશ મધ્યાસ્તુ ત્રયઃ પચ્ચદશોત્તમાઃ ।

દશવિંશતિરિત્યેતે સદ્વ્યયા પરિકીર્તિતાઃ ॥

વીંછીઓના ત્રણ ભેદ અને તે ભેદોના

પેટાની સંખ્યા.

૩૪ મંદ વિષવાઢા, મધ્ય વિષવાઢા અને
ઉગ્ર વિષવાઢા એ રીતે વીંછીઓના મુખ્ય ત્રણ ભેદો
છે. ગાય બઢદ વગેરેના છાણના તથા મૂત્રના સઢા-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ મંદવિષવાઢા છે,
લાકડામાંથી કે ઢંટોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ
મધ્ય વિષવાઢા છે અને સર્પોના સઢાઓમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા વીંછીઓ ઉગ્ર વિષવાઢા છે. વિષથી મરેલાં
કે મારેલાં પ્રાણીઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ
પણ ઉગ્ર વિષવાઢા હોય છે. મંદ વિષવાઢા
વીંછીઓ વાર જાતના છે, મધ્ય વિષવાઢા વીંછીઓ
ત્રણ જાતના છે અને ઉગ્ર વિષવાઢા વીંછીઓ પંદર
જાતના છે એટલે વીંછીની કુલ જાતિઓ ૩૦ છે.

૩૫ કૃષ્ણઃ શ્યાવઃ કર્કશુરઃ પાણ્ડુવર્ણો

ગોમૂત્રાભઃ કર્કશો મેચકશ્ચ ।

શ્વેતો રક્તો રોમશઃ શાદ્વલાભો-

ઽરક્તશ્ચૈતે મન્દવીર્યા મતાસ્તુ ॥

અભિર્દંષ્ટે વેદના વેપથુશ્ચ

ગાત્રસ્તમ્ભઃ કૃષ્ણરક્તાગમશ્ચ ।

શાસ્ત્રાદૃષ્ટે વેદના ચોર્ધ્વમેતિ

દાહસ્વેદૌ દંશશોફો જ્વરશ્ચ ॥

મંદ વિષવાઢા વીંછીઓની વાર જાતો

અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો.

૩૫ મંદવિષવાઢા વીંછીઓની કૃષ્ણ, (કાઢો)
શ્યાવ, (જરૂ કાઢો) કર્કશુર, (કાવરો) પાંડુવર્ણ,
(પાંડુવર્ણવાઢો) ગોમૂત્રાભ, (ગોમૂત્રના જેવી પ્ર-
ભાવાઢો) કર્કશ, (સ્વરસટ) મેચક, (આશમાની
વર્ણવાઢો) શ્વેત, (સફેદ) રક્ત, (રાતો) રોમશ,
(રંછાડવાઢો) શાદ્વલાભ, (લીલા સઢના જેવી

પ્રભાવાલો) અને અરક્ત (થોડી રતાશવાલો) એ રીતે બાર જાતો છે.

એઓમાંના કોઈનો દંશ થયો હોય તો વેદના થાય છે, કંપ થાય છે, ગાત્રોનું સ્તબ્ધપણું થાય છે અને કાલું લોહી નીકળે છે. હાથમાં કે પગમાં દંશ થયો હોય તો વેદના ઝુંચે ચડે છે, બલતરા થાય છે, પસીનો વળે છે, દંશમાં સોજો થાય છે અને જ્વર આવે છે.

૩૬ રક્તઃ પીતઃ કાપિલશ્ચોદરેણ
સર્વે ધૂમ્રાઃ પર્વભિશ્ચ ત્રિભિઃ સ્યુઃ ।

એતે મૂત્રોચ્ચારપૂત્યળ્ડજાતા

મધ્યા જ્ઞેયાસ્ત્રિપ્રકારોરગાણામ્ ॥

યરયૈતેષામન્વયાદ્યઃ પ્રસૂતો

દોષોત્પત્તિ તત્સરૂપાં ચ કુર્યાત્ ।

જિહ્વાશોષો ભોજનસ્યાવરોધો

મૂર્છા ચોમ્રા મધ્યવીર્યાભિદષ્ટે ॥

મધ્ય વિષવાલા વીંછીઓની ત્રણ જાતો
અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો.

૩૬ મધ્યવિષવાલા વીંછીઓની રક્ત, (રાતો) પીત, (પીલો) અને કપિલ, (કપિલવર્ણવાલો) એ રીતે ત્રણ જાતો છે. મધ્યવિષવાલા સઘલા વીંછીઓનાં ઉદરો ધૂમ્રવર્ણવાળાં હોય છે અને પર્વો (શરીર ઉપરના આંકાઓ) ત્રણ ત્રણ હોય છે. એ વીંછીઓ જેમ કાષ્ઠોમાંથી તથા ઇંટોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વચ્ચે ઉપર દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાન એ ત્રણ જાતના સર્પોના મૂત્રોમાંથી, વિષ્ટામાંથી અને સડેલાં ઇંડાંઓમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્પોનાં એ મૂત્રાદિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો જે જાતના સર્પનાં મૂત્રાદિકમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય તે જાતના સર્પના લિષને લગતી દોષોની ઉત્પત્તિ કરે છે.

મધ્ય વિષવાલા વીંછીઓમાના કોઈ વીંછીનો દંશ થયો હોય તો જીભમાં સોજો થાય છે, મો-જનનો અટકાવ થાય છે અને ઉગ્ર મૂર્છા આવે છે.

૩૭ શ્વેતશ્ચિત્રઃ શ્યામલો લોહિતામ્બો
રક્તઃ શ્વેતો રક્તનીલોદરૌ ચ ।

પીતોડરકો નીલપીતોડપરસ્તુ

રક્તો નીલો નીલશુક્લસ્તથા ચ ॥

રક્તો વમ્બુઃ પૂર્વવચ્ચૈકપર્વા

યશ્ચાપર્વા પર્વણી દ્વે ચ યસ્ય ।

નાનારૂપા વર્ણતશ્ચાપિ ઘોરા

જ્ઞેયાશ્ચૈતે વૃશ્ચિકાઃ પ્રાણચૌરાઃ ॥

જન્મૈતેષાં સર્પકોથાત્પ્રદિષ્ટં

દેહેભ્યો વા ઘાતિતાનાં વિષેણ ।

અભિર્દષ્ટે સર્પવેગપ્રવૃત્તિઃ

સ્ફોટોત્પત્તિર્ભ્રાન્તિદાહૌ જ્વરશ્ચ ।

સ્વેભ્યઃ કૃષ્ણં શોણિતં ચાપિ તીવ્રં

તસ્માત્પ્રાણૈસ્ત્યજ્યતે શીઘ્રમેવ ॥

ઉગ્ર વિષવાલા વીંછીઓની પંદર જાતો
અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો.

૩૭ ઉગ્ર વિષવાલા વીંછીઓની શ્વેત, (સફેદ) ચિત્ર, (વિચિત્ર વર્ણવાલો) શ્યામલ, (કાલો) લોહિતામ્બ, (અત્યંત લાલ વર્ણવાલો) રક્ત, (સાધારણ લાલ વર્ણવાલો) શ્વેત, (સાધારણ સફેદ વર્ણવાલો) રક્તોદર, (લાલ પેટવાલો) નીલોદર, (આશમાની વર્ણના પેટવાલો) પીત, (પીલો) અરક્ત, (થોડી રતાશવાલો) નીલપીત, (આશમાની તથા પીલા વર્ણવાલો) રક્ત, (અરુણવર્ણવાલો) નીલ, (આકાશી વર્ણવાલો) નીલશુક્લ, (આશમાની તથા સફેદ વર્ણવાલો) અને રક્તવમ્બુ, (રાતા તથા પિંગલા વર્ણવાલો) એ રીતે પંદર જાતો છે. ઉગ્ર વિષવાલા વીંછીઓમાં કેટલાએક વીંછીઓ શરીરમાં એક પર્વ(આંકા)વાળા હોય છે, કેટલાએક વીંછીઓ પર્વવગરના પણ હોય છે અને કેટલાએક વીંછીઓ બે પર્વોવાળા પણ હોય છે. સઘલા ઉગ્રવિષવાલા વીંછીઓ અનેક પ્રકારની આકૃતિઓવાળા, મયંકર વર્ણોવાળા અને પ્રાણોનું હરણ કરનારા હોય છે. એઓનો જન્મ

સર્પોના સડામાંથી થાય છે અને વિષથી મરેલાં કે મારેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી પણ થાય છે.

ઉગ્ર વિષવાળા વીંછીઓમાંના કોઈ વીંછીનો દંશ થયો હોય તો સર્પોના વિષોના જેવા વેગો પ્રવર્તે છે, ફોડલા ઉત્પન્ન થાય છે, ભ્રમણ થાય છે, બઠતરા થાય છે, જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે અને શરીરનાં છિદ્રોમાંથી કાઠું તથા તીવ્ર લોહી નીકળે છે કે જેથી તુરતજ પ્રાણ જતાં રહે છે.

૩૮ ઉગ્રમધ્યવિષૈર્દંટં ચિકિત્સેત્સર્પદંટવત્ ।

દંશં મન્દવિષાણાં તુ ચક્રતૈલેન સેચયેત્ ॥

વિદાર્યાદિસુસિદ્ધેન સુસ્થોષ્ણેનાથ વા પુનઃ ।

કુર્યાદ્ધોત્કારિકાસ્વેદં વિષઘ્નૈરુપનાહનૈઃ ॥

ઉગ્ર વિષવાળા, મધ્ય વિષવાળા તથા

મંદવિષવાળા વીંછીઓની જૂદી

જૂદી ચિકિત્સા.

૩૮ ઉગ્ર કે મધ્ય વિષવાળા વીંછીનો દંશ થયો હોય તો સર્પદંશની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનનો પાંચમો અધ્યાય વાંચો.) મંદવિષવાળા વીંછીનો દંશ થયો હોય તો દંશ ઉપર ઘાળીમાંથી તુરતના લીધેલા તૈલથી અથવા વિદારિંગંધાદિ ગળના કાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલા જરા ગરમ કરેલા તૈલથી સેચન કરવું અને વિષને હળનારાં દ્રવ્યોની લાફસી દંશ ઉપર વલ્લવતે બાંધીને તેથી સ્વેદન કરવું.

૩૯ આદંશં સ્વેદિતં ચૂર્ણૈઃ પ્રચ્છિતં પ્રતિ-
સારયેત્ ।

રજનીસૈન્ધવવ્યોષશિરીષફલપુષ્પજૈઃ ॥

માતુલુક્કાન્લગોમૂત્રપિષ્ટં ચ સુરસાગ્રજમ્ ।

લેપે સ્વેદે સુસ્થોષ્ણં ચ ગોમયં હિતમિષ્યતે ॥

પાને ક્ષૌદ્રયુતં સર્પિઃ ક્ષીરં વા બહુશર્કરમ્ ।

ગુડોદકં વા સુહિમં ચાતુર્જાતકવાસિતમ્ ॥

પાનમસૈ પ્રદાતવ્યં ક્ષીરં વા સગુડં હિમમ્ ।

શિશિકુક્કુટર્હાણિ સૈન્ધવં તૈલસર્પિષી ॥

ધૂપો દ્વન્તિ પ્રયુક્તોઽયં શીઘ્રં વૃશ્ચિકજં વિષમ્ ।

કુસુમ્મપુષ્પં રજનીં નિશા વા કોદ્રવં તૃણમ્ ॥

અભિર્ઘૃતાકૈર્ધૂપસ્તુ પાયુદેશે પ્રયોજિતઃ ।

નાશયેદાશુ કીટોત્થં વૃશ્ચિકસ્ય ચ યદ્વિષમ્ ॥

મંદ વિષવાળા વીંછીના દંશની

સામાન્ય ચિકિત્સા.

૩૯ વીંછીના દંશને સ્વેદન આપી શસ્ત્રવતે ટોંચા દર્દને તે ઉપર હઠ્ઠદર, સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપઠ અને સરસડીયાનાં ફૂલ તથા ફળ એઓનાં ચૂર્ણો ઘસવાં. તુલસીનાં પાનડાંઓને અથવા ઢોલરનાં ફૂલોને વીજોરાના રસમાં, કાંજીમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. ગાયના છાળને જરા ગરમ કરીને તેથી સ્વેદન કરવું એ હિતકારી છે. વીંછીના દંશવાળાને મધથી સંયુક્ત કરેલું ઘી પાવું અથવા ઘણી સાકરથી સંયુક્ત કરેલું દૂધ પાવું અથવા તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગ-કેસર એઓથી વાસેલું અત્યંત શીતલ ગોઠનું પાણી પાવું અથવા ગોઠથી સંયુક્ત કરેલું શીતલ દૂધ પાવું. વીંછીના દંશ ઉપર સ્વેદન કરવાને બદલે મોરપીંછ, કુકડાનાં પીંછડાં સૈંધવ, તૈલ અને ઘી એઓની ધૂમાડી દેવામાં આવે તો તેથી પણ વીંછીનું વિષ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. -કસું-બાનું ફૂલ, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠદર, કોદરા નામનું ધાન્ય અને રોહિસ નામનું ઘઉં એઓને ઘીથી ચરડી આતુરની ગુદામાં તેઓની ધૂમાડી દેવામાં આવે તો તે ધૂમાડી લૂતા વગેરે કીડાઓના તથા વીંછીના વિષને તુરત નષ્ટ કરે છે. (બ્રાહ્મટ કેહે છે કે “કબૂતરની ચરક, હરડે, તગર અને સૂંઠ એઓને વીજોરાના રસમાં વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ નષ્ટ થઈ જાય છે. કંટની ઢાઢને શૈવાળની સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ નષ્ટ થઈ જાય છે. હીંગ અને હરતાલ એઓની વીજોરાના રસમાં ગોઠી વાઢી તે ગોઠીનાં લેપ તથા અંजन કરવામાં આવે તો તેથી વીંછીનું વિષ નષ્ટ થઈ જાય છે. કરંજ, કડાયો, ગુંદો, વાપુંગાં, ઇંદ્રયવ અને સરસડીયો એઓનાં પુષ્પોને

દહીની તરમાં વાટી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવાથી વીછીનું ફેર નષ્ટ થઈ જાય છે. આતુર વીછીના દંશથી બહુજ ગભરાતો હોય તો હરડે, હલ્દર, પીપલ, મજીઠ, અતવસ, મરી અને કડવી તૂંવડીનું ઢીંટીયું એઓને રીગણાના રસમાં વાટીને તેનું લેપન કરવું. સૂંઠ, કવૂતરની ચરક, હરતાલ અને સૈંધવ એઓને બીજોરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી વીછીનું વિષ નષ્ટ થઈ જાય છે.” વજના કકડાને ચાવી મોહોડામાં રાખી આતુરના કાનમાં ફૂંકો મારવામાં આવે તો તેથી વીછીનું વિષ ઉતરી જાય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે.)

૪૦ લૂતાવિષં ઘોરતમં દુર્વિજ્ઞેયતમં તુ તત્ ।
 દુશ્ચિકિત્સ્યતમં ચાપિ ભિષગ્ભિર્મન્દવુદ્ધિભિઃ ॥
 સવિષં નિર્વિષં ચૈતદિત્યેવં પરિશક્તિતે ।
 વિષમ્ભમેવ કર્તવ્યમવિરોધિ યદૌષધમ્ ॥
 અગદાનાં હિ સંયોગો વિષજુષ્ટસ્ય યુજ્યતે ।
 નિર્વિષે માનવે યુક્તોઽગદઃ સમ્પચતેઽસુખમ્ ॥
 તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન જ્ઞાતવ્યો વિષનિશ્ચયઃ ।
 અજ્ઞાત્વા વિષસદ્ભાવં ભિષગ્વ્યાપાદયેન્નરમ્ ॥
 પ્રોદ્ધિચમાનસ્તુ યથાહ્નુરેણ
 ન વ્યક્તજાતિઃ પ્રવિભાતિ વૃક્ષઃ ।
 તદ્વદ્દરાલક્ષ્યતમં હિ તાસાં
 વિષં શરીરે પ્રવિકીર્ણમાત્રમ્ ॥
 લૂતા(ફેરી કરોળીયા)નું વિષ તુરત
 જાણી શકાતું નથી અને તેની ચિ-
 કિત્સા પણ માંડ થાય છે એ-
 ટલા માટે વિષનો શક પડે
 તો કેમ કરવું?

૪૦ લૂતાઓનું વિષ અત્યંત ભયંકર છે અને મંદવુદ્ધિવાળા વૈદ્યોથી એ માંડ જાણી શકાય એવું છે તથા જેની ચિકિત્સા પણ માંડ કરી શકાય એવું છે. કોઈ પણ દંશમાં ‘વિષ છે કે નથી?’ એવો શક ઉત્પન્ન થાય તો જે ઔષધ વિષને હણનારું હોય અને ધાતુઓનું વિરોધી ન હોય તે

ઔષધ કરવું. જેને વિષનો સંસર્ગ થયો હોય તેને માટે ધાતુવિરુદ્ધ વિષમ્ભ ઔષધોની યોજના કરવી યોગ્ય છે પણ જેને વિષનો સંસર્ગ ન થયો હોય એવા માણસને તેવાં ઔષધો દેવામાં આવે તો તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ છે એટલામાટે સર્વ પ્રયત્નથી વિષનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જે વૈદ્ય વિષનો નિશ્ચય કન્યા વિના ધાતુવિરુદ્ધ વિષમ્ભ ઔષધો આપે છે તે વૈદ્ય માણસને મારીજ નાખે છે. જેમ અંકુર પ્રકટ થતાં વૃક્ષની જાતિનો નિશ્ચય માંડ બની શકે છે તેમ લૂતાઓનું વિષ શરીરમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થતાં તેનો નિશ્ચય માંડ માંડ બની શકે એમ છે.

૪૧ ઈષઞ્ચ કણ્ઠઃ પ્રચલં સકોઠ-

મવ્યક્તવર્ણં પ્રથમેઽહ્નિ સ્યાત્ ।

અન્તેષુ શૂનં પરિનિશ્નમધ્યં

પ્રવ્યક્તરૂપં ચ દિને દ્વિતીયે ॥

ત્ર્યહેણ તદ્દર્શયતીહ દંશં

વિષં ચતુર્થેઽહ્નિ કોપમેતિ ।

અતોધિકેઽહ્નિ પ્રકરોતિ જન્તો-

ર્વિષપ્રકોપપ્રભવાન્વિકારાન્ ॥

ષષ્ઠે દિને વિપ્રસૃતં ચ સર્વાન્

મર્મપ્રદેશાન્ભ્રુશમાવૃણોતિ ।

તત્સપ્તમેઽલ્યર્થપરીતગાત્રં

વ્યાપાદયેન્મર્ત્યમતિપ્રવૃદ્ધમ્

લૂતાઓના વિષનો સંસર્ગ થયો હોય

તો તેનાં પ્રત્યેક દિવસે થતાં

જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૪૧ લૂતાઓના વિષનો સંસર્ગ થયો હોય તો પે હેલે દિવસે જરાક ચરજ આવે છે અને દંશનું સ્થાન ચંચળતાવાળું, અવ્યક્ત વર્ણવાળું તથા શીળાં ધ્રામ-ટાંવાળું થાય છે. બીજે દિવસે છેડાઓમાં સોજાવાળું, મધ્યમાં નમેલું અને સ્પષ્ટરૂપવાળું થાય છે. ત્રીજે દિવસે એ સ્થાનમાં દંશ નજરે પડે છે. ચોથે દિવસે વિષ પ્રકુપિત થાય છે. પાંચમે દિવસે વિષના પ્રકોપસંબંધી અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. છઠ્ઠે

દિવસે એ વિષ ફેલાઈને સઘળા મર્મપ્રદેશોને અત્યંત ઘેરી લેછે અને સાતમે દિવસે શરીરમાં અત્યંત ફેલાઈ અત્યંત વૃદ્ધિ પામીને માણસને મારી નાખે છે.

૪૨ યાસ્તીક્ષ્ણચણ્ડોગ્રવિષા હિ લૂતા-
સ્તાઃ સત્તરાત્રેણ વિનાશયન્તિ ।

અતોઽધિકેનાપિ નિહન્યુરન્યા

યાસાં વિષં મધ્યમવીર્યમુક્તં ॥

યાસાં કનીયો વિષવીર્યમુક્તમ્

તાઃ પક્ષમાત્રેણ વિનાશયન્તિ ॥

તસ્માત્પ્રયત્નં ભિષગત્ર કુર્યો-

દાદંશપાતાદ્વિપઘાતિયોગૈઃ ॥

મધ્ય વિષવાલી તથા મંદ વિષવાલી

લૂતાઓ વધારે દિવસે મારે છે.

૪૨ જે લૂતાઓ તીક્ષ્ણ, પ્રચંડ અને ઉગ્રવિષવાલી હોય છે તેઓ ઉપર પ્રમાણે સાત દિવસે મારી નાખે છે. જે લૂતાઓ મધ્ય વિષવાલી હોય છે તેઓ સાત દિવસો કરતાં કાંઈક વધારે દિવસે પણ મારી નાખે છે. જે લૂતાઓ મંદવિષવાલી હોય છે તેઓ એક પંચવાડીય મારી નાખે છે. આ પ્રમાણે છે એટલા માટે વૈદ્યે જ્યારથી દંશ થાય ત્યારથીજ વિષને નષ્ટ કરનારા યોગીથી પ્રયત્ન કરવો.

૪૩ વિષં તુ લાલાનલ્પમૂત્રદંષ્ટ્ર

રજઃપુરીષૈરથ ચેન્દ્રિયેણ ।

સત્પ્રકારં વિસૃજન્તિ લૂતા-

સ્તદુગ્રમધ્યાવરવીર્યયુક્તમ્ ॥

સકણ્ડુકોઠં સ્થિરમલ્પમૂલં

લાલાકૃતં મન્દરુજં વદન્તિ ।

શોફશ્ચ કણ્ડુશ્ચ પુલાનિકા ચ

ધૂમાયનં ચૈવ નલાગ્રદંશે ॥

દંશં તુ મૂત્રેણ સકૃષ્ણમધ્યં

સરક્તપર્યન્તમવેદિ દીર્ઘમ્

દંષ્ટ્રાભિરુગ્રં કઠિનં વિવર્ણં

જાનીહિ દંશં સ્થિરમળ્પલં ચ ॥

રજઃપુરીષૈર્દ્રિયજં હિ વિદ્ધિ

સ્ફોટં વિપક્વામલપીલુપાણ્ડુમ્ ।

एतावदेतत्समुदाहृतं तु

वक्ष्यामि लूताप्रभवं पुराणम् ॥

સામાન્યતો દષ્ટમસાધ્યસાધ્યં

ચિકિત્સિતં ચાપિ યથાવિશેષમ્ ।

લૂતાઓના વિષોના સાત પ્રકારો અને તે

પ્રકારોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૪૩ લૂતાઓ લાઝથી, નલોથી, મૂત્રથી, દાઢથી, રજથી, વિષ્ણથી, અને વીર્યથી એ રીતે સાત પ્રકારોથી ઉગ્રશક્તિવાળા, મધ્યશક્તિવાળા તથા મંદશક્તિવાળા વિષને નાખે છે. લાઝથી નાખેલું વિષ સ્વરજવાળા ધ્રામઠાંવાળું, સ્થિર, અલ્પમૂલ્પવાળું અને મંદ વેદનાવાળું હોય છે. નલોથી નાખેલું વિષ સો-જાવાળું, સ્વરજવાળું, સ્વાડાંઓને ઝભાં કરનારું અને જાણે અંગોમાંથી ધૂમાડા કાઢાડતું હોય એવું હોય છે. મૂત્રથી નાખેલું વિષ કાળા મધ્યવાળાં, રાતા છેડાવાળાં અને ફાટેલાં ધ્રામઠાંવાળું હોય છે. દાઢોથી નાખેલું વિષ ઉગ્ર, કઠણ, વિવર્ણ તથા સ્થિરમંડલવાળા દંશવાળું હોય છે. રજથી, વિષ્ણથી કે વીર્યથી નાખેલું વિષ પાકેલા આમળા જેવા તથા પાકેલા પીલુ જેવા ફોડલાવાળું હોય છે. લૂતાઓના વિષનાં લક્ષણો વિષે આટલું કહ્યું. હવે લૂતાઓની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, દંશોનું સાધ્યાસાધ્યપણું અને તે તે વિશેષો પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કહીશ.

૪૪ વિશ્વામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદ્વિપિસત્તમમ્ ।

વસિષ્ઠં કોપયામાસ ગત્વાશ્રમપદં કિલ ॥

કુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય લલાટાત્સ્વેદવિન્દવઃ ।

અપતન્દર્શનાદેવમધસ્તાત્તીક્ષ્ણવર્ચસઃ ॥

લૂને તૃણેમહર્ષાણાં ધેનુર્થ સમ્મૃતેઽપિ ચ ।

તતો જાતાસ્તિવમા ઘોરા નાનારૂપા મહાવિષાઃ ॥

અપકારાર્યાવર્તન્ત નૃપસાધનવાહને ।

યસ્માલ્લૂનં તૃણં પ્રાપ્તા મુનેઃ પ્રસ્વેદવિન્દવઃ ॥

તસ્માલ્લૂતેતિ ભાષ્યન્તે સહ્યયયા તાશ્ચ ષોડશ ।

લૂતાઓની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, લૂતા
નામનું કારણ અને લૂતા-
ઓની સંખ્યા.

૪૪ રાજાઓમાં ઉત્તમ વિશ્વામિત્રે કોઈ સમયે
ઋષિઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમસ્થાનમાં
જઈને તેમને પ્રકુપિત કન્યા હતા. વિશ્વામિ-
ત્રને દેખતાંજ કોપ પામેલા વસિષ્ઠ મુનિના લલા-
ટમાંથી તીક્ષ્ણ તેજવાળા પસીનાના બિંદુઓ પડ્યા.
૫ બિંદુઓ મહર્ષિઓની ગાયોને માટે કાપીને રા-
ખેલાં ખડમાં પડ્યા તેથી તે ખડમાંથી અનેક
રૂપોવાળી તથા મોટાં વિપવાળી આ મયંકર લૂ-
તાઓ ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓ ૫ વિશ્વામિત્રના
સૈન્યનાં વાહનોને પોતાના વિપથી મારી નાખ્યાં. વ-
સિષ્ઠ મુનિના પસીનાના બિંદુઓ લૂન (કાપેલા) ખ-
ડમાં પડતાં તેઓથી ઉત્પન્ન હોવાને લીધે ૫ કીડાઓ
'લૂતા' કેહેવાય છે. ૫ લૂતાઓ સોઠ જાતની છે.

૪૫ કૃચ્છ્રસાધ્યાસ્તથાઽસાધ્યાલૂતાસ્તુ દ્વિવિધાઃ
સ્મૃતાઃ ।

તાસામઘૌ કૃચ્છ્રસાધ્યા વર્જ્યાસ્તાવત્ય ઇવ તુ ॥

આઠ લૂતાઓ કષ્ટસાધ્ય છે અને

આઠ લૂતાઓ અસાધ્ય છે.

૪૬ લૂતાઓ કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય ૫ રીતે
બે પ્રકારની છે. ૫ઓમાં આઠ જાતની લૂતાઓ
કષ્ટસાધ્ય છે અને આઠ જાતની લૂતાઓ અ-
સાધ્ય છે.

૪૬ ત્રિમણ્ડલા તથા શ્વેતા કપિલા પીત્તિકા
તથા ॥

આલમૂત્રવિષા રક્તા કસના ચાષ્ટમી સ્મૃતા ।

આઠ જાતની કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓનાં નામો.

૪૬ ત્રિમંડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીત્તિકા, આ-
લવિષા, મૂત્રવિષા, રક્તા અને કસના ૫ આઠ
જાતની લૂતાઓ કષ્ટસાધ્ય છે.

૪૭ તામિર્દષ્ટે શિરોદુઃખં કણ્ઠર્દ્વશે ચ વેદના ।

ભવન્તિ ચ વિશેષેણ ગદાઃ શ્લેષ્મિકવાતિકાઃ ।

કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓનાં દંશનાં લક્ષણો.

૪૭ કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓનો દંશ થયો હોય તો
માથામાં દુઃખ થાય છે, દંશમાં ધ્રુવ આવે છે,
વેદના થાય છે અને વિશેષે કરી કફસંબંધી તથા
વાયુસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

૪૮ સૌવર્ણિકી લાજવર્ણા જાલિન્યેણીપદી તથા
કૃષ્ણાગ્નિવર્ણા કાકાણ્ડા માલાગુણાષ્ટમી સ્મૃતા ।

આઠ જાતની અસાધ્ય લૂતાઓનાં નામો.

૪૮ સૌવર્ણિકી, લાજવર્ણા, જાલિની, ણી-
પદી, કૃષ્ણા, અગ્નિવર્ણા, કાકાંડા અને માલાગુણા
૫ આઠ જાતની લૂતાઓ અસાધ્ય છે.

૪૯ તામિર્દષ્ટે દંશકોથઃ પ્રવૃત્તિઃ ક્ષતજસ્ય ચ ।

જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ ગદાઃ સ્યુશ્ચ ત્રિદોષજાઃ ।

અસાધ્ય લૂતાઓનાં દંશનાં લક્ષણો.

૪૯ અસાધ્ય લૂતાઓનો દંશ થયો હોય તો
દંશમાં સડો થાય છે, લોહી નીકળ્યા કરે છે,
જ્વર આવે છે, બળતરા થાય છે, અતિસાર થાય
છે અને ત્રણે દોષોસંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

૫૦ પિંડકા વિવિધાકારા મણ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ
શોષા મહાન્તો મૃદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્ચલાસ્તથા ।

સામાન્યં સર્વલૂતાનામેતદાદંશલક્ષણમ્ ॥

સઘઢી લૂતાઓનાં દંશોનું

સામાન્ય લક્ષણ.

૫૦ લૂતાના દંશ થયા હોય તો અનેક આકૃ-
તિઓવાળી ફોડલીઓ થાય છે, મોટાં મોટાં મં-
ડલો થાય છે અને મોટા, કોમળ, રાતા, કાળા
તથા ચંચલ સોજા થાય છે. સઘઢી લૂતાઓના
દંશોનું આ સામાન્ય લક્ષણ છે.

૫૧ વિશેષલક્ષણં તાસાં વક્ષ્યામિ સચ્ચિકિ-
ત્સિતમ્ ।

ત્રિમણ્ડલાયા દંશેઽસૃક્કૃષ્ણં સ્વપતિ દીર્યતે ।

વાધિર્યં કલુષા દષ્ટિસ્તથા દાહશ્ચ નેત્રયોઃ ।
 તન્નાર્કમૂલં રજની નાકુલી પૃશ્નિપર્ણિકા ॥
 નસ્યકર્મેણ શસ્યન્તે પાનાભ્યઙ્ગાઞ્જનેષુ ચ ।
 શ્વેતાયાઃ પિડકા દંશે શ્વેતા કણ્ઠમતી ભવેત્ ।
 દાહમૂર્છાજ્વરવતી વિસ્પર્પકેદરુક્કરી ।
 તન્ન ચન્દનરાક્ષાલાહરેણુજલવજ્જુલાઃ ॥
 કુષ્ઠં લામજ્જકં ચક્રં નલદં ચાગદો હિતઃ ।
 આદંશે પિડકા તામ્રા કપિલાયાઃ સ્થિરા ભવેત્ ॥
 શિરસો ગૌરવં દાહસ્તિમિરં ભ્રમ એવ ચ ॥
 તન્ન પદ્મકકુષ્ઠૈલાકરઙ્ગકુભત્વચઃ ।
 સ્થિરાર્કપર્ણ્યપામાર્ગદૂર્વા બ્રાહ્મી વિષાપહ્વાઃ ॥
 આદંશે પીતિકાયાસ્તુ પિડકા જાયતે સ્થિરા ।
 તથા છર્દિર્જ્વરઃ શૂલં રક્તે સ્યાતાં ચ લોચને ॥
 તન્નેષ્ટાઃ કુટજોશીરતુરુપદ્મકવજ્જુલાઃ ।
 શિરીષકિણિહીશેલુકદમ્બકકુભત્વચઃ ॥
 રક્તમણ્ડનિમે દંશે પિડકાઃ સર્પપા ઇવ ।
 જાયન્તે તાલુશોષશ્ચ દાહશ્ચાલવિપાન્વિતે ॥
 તન્ન પ્રિયકુ હ્રીવેરં કુષ્ઠં લામજ્જવજ્જુલાઃ ।
 અગદઃ શતપુષ્પા ચ સપિણ્ણલવટાકુરાઃ ॥
 પૂતિર્મૂત્રવિષાદંશો વિસર્પી કૃષ્ણશોણિતઃ ।
 કાસશ્વાસવમીમૂર્છાજ્વરદાહસમન્વિતઃ ॥
 મનઃશિલામધુકકુષ્ઠચન્દનપદ્મકૈઃ ।
 મધુમિથ્રૈઃ સલામજ્જૈરગદસ્તન્ન કીર્તિતઃ ॥
 દંશશ્ચ પાણ્ડુપિડકો દાહકેદસમન્વિતઃ ।
 રક્તાયા રક્તપર્યન્તો વિજ્ઞેયો રક્તસંયુતઃ ॥
 કાર્યસ્તન્નાગદસ્તોચચન્દનોશીરપદ્મકૈઃ ।
 તથૈવાર્જુનશેલુભ્યાં ત્વગ્મિરામ્રાતકસ્ય ચ ॥
 પિચ્છિલં કસનાદંશાદ્રુધિરં શીતલં સ્ત્રવેત્ ।
 કાસશ્વાસૌ ચ તન્નૌકં રક્તલૂતાચિકિત્સિતમ્ ॥

કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં જૂદાં

જૂદાં વિશિષ્ટ લક્ષણો અને

જૂદી જુદી ચિકિત્સા.

૧૧ હવે કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં જૂદાં
 જૂદાં વિશિષ્ટ લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું.

ત્રિમંડલાનો દંશ થયો હોય તો કાલું લોહી
 સ્રવે છે, દંશ ફાટી જાય છે, બેહેરાપણું થાય છે,
 દષ્ટિ મલિન થઈ જાય છે અને નેત્રોમાં દાહ થાય
 છે. એ દંશ થયેલ હોય તો આકડાનું મૂલ, હઠ-
 દર, નોરવેલ અને પૃશ્નિપર્ણી એઓનાં નસ્ય, પાન,
 અમ્યંગ અને અંજન કરવાં એ હિતકારી છે.

શ્વેતાનો દંશ થયો હોય તો દંશમાં સફેદ
 તથા સ્વરજવાળી ફોડલી થાય છે કે જે ફોડલીથી
 દાહ, મૂર્છા, જ્વર, વિસર્પ, ક્ષેદ અને વેદના ઉત્પન્ન
 થાય છે. એ થયેલ હોય તો ચંદન, રાક્ષા અથવા
 નોરવેલ, એલચી, હરેણુ, નાલી, આસોપાલવ અથવા
 જલમાં થયેલું નેતર, કઠ, વાલો, તગર અને જટા-
 માંસી એઓની યોજના હિતકારી થાય છે.

કપિલાનો દંશ થયો હોય તો દંશમાં રાતી
 તથા સ્થિર ફોડલી થાય છે, માથામાં ભારેપણું
 થાય છે, વઠતરા થાય છે, તિમિર પ્રાપ્ત થાય છે
 અને ભ્રમ થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય તો પદ્મ-
 કાષ્ઠ, કઠ, એલચી, કરંજ, કડાયો, તજ, શાલિ-
 પર્ણી, આકડો, અષેડો, દૂર્વા અને બ્રાહ્મી એઓની
 યોજના હિતકારી થાય છે.

પીતિકાનો દંશ થયો હોય તો દંશમાં સ્થિર
 ફોડલી થાય છે, ઊલટી થાય છે, જ્વર આવે છે, શૂલ
 નીકળે છે અને નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે. એ દંશ
 થયેલ હોય તો ઇંદ્રજવ, વાલો, કમળના કેસરા
 અથવા પુન્નાગ, પદ્મકાષ્ઠ, આસોપાલવ, સરસડી-
 યાની છાલ, વાપુંગાની છાલ, ગુંદાની છાલ, કદં-
 બની છાલ, અને કડાયાની છાલ, એઓની યોજના
 કરવી.

આલવિષાનો દંશ થયો હોય તો રુધિરના
 મંડ જેવા રાતા એ દંશમાં સર્પપો જેવી ફોડલીઓ
 થાય છે, તાઝવામાં શોષ થાય છે અને દાહ થાય
 છે. એ દંશ થયેલ હોય તો ઘઉં, વાલો, કઠ,
 પીઠો વાલો, જલમાં થયેલું નેતર, વરીયાળી, પી-
 પલાનાં કુંપળીયાં અને વડનાં કુંપળીયાં એઓની
 યોજના કરવી.

મૂત્રવિપાનો દંશ થયો હોય તો તે દંશ દુર્ગંધ વાળો થાય છે તથા ફેલાય છે, દંશમાંથી કાઠું લોહી નીકળે છે, ટ્વાંસી થાય છે, શ્વાસ થાય છે, ડલટી થાય છે, મૂર્છા આવે છે, જ્વર આવે છે અને વઢતરા થાય છે. ં દંશ થણ હોય તો મ-ળશીલ, હરતાલ, જેટીમધ, કઠ, ચંદન, પઢ્ઢકાષ્ઠ, મધ અને પીઢો વાઢો ંઓની યોજના કરવી.

રક્તાનો દંશ થયો હોય તો તે દંશ પાંડુવર્ણની ફોડલીવાઢો, ઢાહવાઢો, ક્લેદવાઢો, રાતા છેડા-વાઢો તથા રુધિરવાઢો થાય છે. ં દંશ થણ હોય તો વાઢો, ચંદન, કાઢો વાઢો, પઢ્ઢકાષ્ઠ, કઢાયાની છાલ, ગુંઢાની છાલ અને અંવાઢાની છાલ ંઓની યોજના કરવી.

કસનાનો દંશ થયો હોય તો દંશમાંથી ચી-કણું તથા શીતલ લોહી સ્વે છે, ટ્વાંસી થાય છે અને શ્વાસ થાય છે. ં દંશ થણ હોય તો વાઢો, ચંદન, કાઢો વાઢો, પઢ્ઢકાષ્ઠ, કઢાયાની છાલ, ગુંઢાની છાલ અને અંવાઢાની છાલ ંઓની યો-જના કરવી.

૫૨ પુરીપગન્ધિરલ્પાસુકઢ્ઢ્ઢાયા દંશ ંવ તુ ।
જ્વરમૂર્છાવમીઢાહકાસશ્વાસસમન્વિતઃ ॥

તત્રૈલાચક્રસર્પાક્ષીગન્ધનાકુલિચન્દનૈઃ ।

મહાસુગન્ધિસહિતૈઃ પ્રત્યાખ્યાયાગદઃ સ્મૃતઃ ॥

દંશે ઢાહોઽગ્નિવર્ણાયાઃ સ્વાવોઽત્યર્થે જ્વરસ્તથા
ચોષકઢ્ઢૂરોમહર્પા ઢાહશ્ચ સ્ફોટજન્મ ચ ॥

કૃઢ્ઢ્ઢાપ્રશ્મનં ચાત્ર પ્રત્યાખ્યાય પ્રયોજયેત્ ।

અસાધ્ય લૂતાઓમાંની કૃઢ્ઢ્ઢા તથા અગ્નિ-
વર્ણા ં વે કે જેઓ યદૃચ્છાથી સા-
ધ્ય પળ થાય છે તેઓના દંશોનાં
જૂઢાં જૂઢાં વિશિષ્ટ લક્ષણો અને
જૂઢી જૂઢી ચિકિત્સા.

૫૨ કૃઢ્ઢ્ઢાનો દંશ થયો હોય તો તે દંશ વિષ્ઠાના જેવા ગંધવાઢો તથા અલ્પ રુધિરવાઢો હોય છે કે જે દંશથી જ્વર, મૂર્છા, ડલટી, ઢાહ,

ટ્વાંસી તથા શ્વાસ ડત્પન્ન થાય છે. ં દંશ થણ હોય તો પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના પાઢીને પછી ંલચી, તગર, શંઢાવઢી, નોરવેલ, ચંદન અને ંા સ્થાનના ૭ મા અધ્યાયના ૫ મા વિષ-યમાં કહેલો મહાસુગંધિ, નામનો અગદ ંઓની પાન, નસ્ય, અભ્યંગ તથા પરિષેચન ંદિમાં યો-જના કરવી.

અગ્નિવર્ણાનો દંશ થયો હોય તો ઢાહ થાય છે, અત્યંત સ્વાવ થાય છે, જ્વર આવે છે, ચોસ થાય છે, ટ્વરજ આવે છે, રુવાઢાં ડઢાં થાય છે અને ફોડલાની ડત્પત્તિ થાય છે. ં દંશ થણ હોય તો પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના પાઢીને પછી ડપર કહેલી કૃઢ્ઢ્ઢાના દંશની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૫૩ સારિવોશીરયષ્ઠ્યાહ્વચન્દનોત્પલપઢ્ઢકમ્ ॥

સર્વાસામેવ યુજીત વિષે શ્લેષ્માતકત્વચમ્ ।

મિપ્પક્સર્વપ્રકારેષુ તથા ચ ક્ષીરપિપ્પલમ્ ॥

ડપર કહેલી ઢશ જાતની લૂતાઓની

સામાન્ય ચિકિત્સા.

૫૩ ડપર કહેલી ઢશ જાતની લૂતાઓમાંથી ગમે તે લૂતાનાં વિપનો સંસર્ગ થયો હોય તો વૈધે ડપલસરી, વાઢો, જેટીમધ, ચંદન, રક્તકમલ, પઢ્ઢકાષ્ઠ અને ગુંઢાની છાલ ંઓની પાન, નસ્ય તથા અભ્યંગ ંદિ સર્વ પ્રકારોમાં યોજના કરવી અને જે પ્રઢેશમાં ઢૂધ પઢતું હોય તે પ્રઢેશમાં ડત્પન્ન થણા પીપઢાની છાલો વગેરેની પળ યો-જના કરવી.

૫૪ કૃચ્છ્રસાધ્યવિપા હ્યષ્ઠૌ પ્રોક્તા ઢ્વે ચ
યદૃચ્છયા ।

અવાર્યવિષવીર્યાણાં લક્ષણાનિ નિબોધ મે ॥

ધ્માતઃ સૌવર્ણિકાદંશઃ સફેનો મત્સ્યગન્ધકઃ ।

શ્વાસકાસૌ જ્વરસ્તૃઢ્ઢ્ઢા મૂર્છા ચાત્ર સુઢારુણા
ંદંશે લાજવર્ણાયા ંમં પૂતિ સ્વેદસૃક્ ॥

ઢાહો મૂર્છાતિસારશ્ચ શિરોઢુઃકં ચ જાયતે ।

घोरो दंशस्तु जालिन्या राजिमानवदीर्यते ॥
 स्तम्भः श्वासस्तमोवृद्धिस्तालुशोषश्च जायते ।
 एणीपद्यास्तथा दंशो भवेत्तृष्णातिलाकृतिः ॥
 तृष्णामूर्छाज्वरच्छर्दिकासश्वाससमन्वितः ।
 दंशः काकाण्डकादष्टे पाण्डुरक्तोऽतिवेदनः ॥
 रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धोऽतिवेदनः ।
 विदीर्यते च बहुधा दाहमूर्छाज्वरान्वितः ॥

असाध्य लूताओना दंशोनां लक्षणो.

५४ आठ कष्टसाध्य लूताओ अने वे लूताओ के जेओ असाध्य छतां पण वखतपर दैवयोगथी साध्य थाय छे तेओना दंशोनां लक्षणो तथा चिकित्साओ कही. हवे बाकीनी छ लूताओ के जेओ अवार्य विपवाळी होवाथी कदी पण साध्य थती नथी तेओना दंशोनां लक्षणो कहुं छुं ते सांभळो.

सौवर्णिकानो दंश थयो होय तो ते बळेळी इंट जेवो, फीणवाळो तथा माछलांना जेवा गंधवाळो होय छे के जेथी श्वास, खांसी, ज्वर, तरश अने दारुण मूर्छा एओनी उत्पत्ति थाय छे.

लाजवर्णानो दंश थयो होय तो काचुं तथा दुर्गंधवालुं रुधिर स्रवे छे, दाह थाय छे, मूर्छा आवे छे, अतिसार थाय छे अने माथामां दुःख थाय छे.

जालिनीनो दंश थयो होय तो ए दंश अत्यंत भयंकर तथा रेखाओवाळो होय छे अने फाटी जाय छे. ए दंशथी स्तंभ, श्वास, वारंवार अंधकारनुं दर्शन अने ताळवामां शोष थाय छे.

एणीपदीनो दंश काळो तथा काळा तलना जेवी आकृतिवाळो होय छे, ए दंशथी तरश, मूर्छा, ज्वर, उलटी, खांसी तथा श्वास उत्पन्न थाय छे.

काकांडानो दंश पांडु तथा राता वर्णवाळो अने अत्यंत वेदनावाळो होय छे.

मालागुणानो दंश रातो, धूमाडाना जेवा

गंधवाळो तथा अतिवेदनावाळो होय छे अने घणा प्रकारोथी सडे छे. ए दंशथी दाह, मूर्छा तथा ज्वर प्राप्त थाय छे.

५५ असाध्यानां भिषकप्राज्ञः प्रयुजीत चिकित्सितम् ।

दोषोच्छ्रायविशेषेण च्छेदकर्मविवर्जितम् ।

प्रवीण वैद्ये असाध्य लूताओनी पण चिकित्सा करवी.

५५ प्रवीण वैद्ये दोषोना प्रकोप जोईने तेना अनुसारथी असाध्य लूताओनी पण चिकित्सा करवी, परंतु तेमां छेदनक्रिया कदी पण करवी नहीं.

५६ साध्याभिरपि लूताभिर्दष्टमात्रस्य देहिनः ॥

वृद्धिपत्रेण मतिमान्सम्यगादंशमुद्धरेत् ।

जाम्बोष्ठेनाश्रितसेन दहेदा करवारणात् ॥

अमर्मणि विधानज्ञो वर्जितस्य ज्वरादिभिः ।

दंशस्योत्कर्त्तनं कुर्यादल्पश्वयथुकस्य च ॥

मधुसैन्धवसंयुक्तैरगदैर्लेपयेत्ततः

प्रियङ्गुरजनीकुष्ठसमङ्गामधुकैस्तथा ।

सारिवां मधुकं द्राक्षां पयस्यां क्षीरमोरटम् ॥

विदारीगोधुरक्षौद्रमधुकं पाययेत् वा ।

क्षीरिणां त्वक्कपायेण सुशीतेन च सेचयेत् ॥

उपद्रवान्यथादोषं विषघ्नैश्च प्रसाधयेत् ॥

नस्याञ्जनाभ्यञ्जनपानधूमम्

तथावपीडं कवलग्रहं च ।

संशोधनं चोभयतः प्रयुञ्ज्या-

द्रकं हरेच्चापि जलायुकाभिः

कष्टसाध्य लूताओनी तात्कालिक चिकित्सा.

५६ कोई माणसने कष्टसाध्य लूताओमांनी कोई पण लूतानो दंश थाय के तुरतज बुद्धिमान् वैद्ये वृद्धिपत्र नामना शस्त्रवते सारी रीते दंशने काहाडी नाखवो. पछी अग्निथी तपावेला जांबोष्ठ नामना लंबगोळ पथराथी त्यांसूधी डांभवो के

જ્યાંસૂધી આતુર પોતાના હાથથી નિવારણ કરે. આતુર જ્વર વગરનો હોય અને દંશ અલ્પ સોજા-વાળો હોય તો વિધાન જાણનારા વૈદ્યે મર્મસ્થલમાં શસ્ત્ર ન પડે એવી રીતે તે દંશને કાપી નાંખવો અને મધ તથા સૈંધવ એઓથી સંયુક્ત કરેલા મહાસુગંધિ (આ સ્થાનના ૭ મા અધ્યાયનો ૬ મો વિષય જુઓ.) આદિ અગદોનો લેપ કરવો તથા બે દિવસ પછી ઘડલાં, હઝદર, કઠ, મજીઠ તથા જેટીમધ એઓનો લેપ કરવો. ઉપલસરી, જેટી-મધ, દ્રાક્ષ, खरणेर, વિદારીકંદ, ગોઝરૂ, મધ અને જલમાં ઉત્પન્ન થયેલું જેટીમધ એઓનો કલ્ક ફાટી ગણા દૂધના પાણીમાં ઘોળીને પાવો. વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોના શીતલ કાથથી સેવન પળ કરવું. ઉપદ્રવોને પળ દોષોના અનુસાર પ્રમાણે વિપને હળનારાં ઔષધોથી નષ્ટ કરવા. લૂતાઓના વિપને ટાઢવા માટે નસ્ય, અંજન, અ-ભ્યંગ, પાન, ધૂમાડા, અવપીડ નસ્ય, કવલગ્રહ, વ-મન, વિરેચન અને જલો મૂકવાથી લોહીનું નિર્હરણ એ દશ જાતની ચિકિત્સાઓ કરવી. નસ્યાદિકમાં વિપહર દ્રવ્યોની યોજના કરવી.

૫૭ કીટદદૃષ્ટવ્રણાન્સર્વાનહિદદૃષ્ટવ્રણાનિ ચ ।

આદાહપાકં યત્નેન ચિકિત્સેદ્વ્રણદુષ્ટવત્ ॥

જ્યાં સૂધી દાહ તથા પાક રહે ત્યાં સૂધી

દંશના વ્રણોની દુષ્ટ વ્રણની ચિકિત્સા

પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

૫૭ કીડાઓના દંશોથી થયેલા વ્રણોની તથા સર્પોના દંશોથી થયેલા વ્રણોની જ્યાંસૂધી દાહ અને પાક રહે ત્યાંસૂધી યત્નપૂર્વક દુષ્ટ વ્રણની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા ચલાવી રાખવી.

૫૮ વિનિવૃત્તે તતઃ શોફે કર્ણિકાપાતનં હિતમ્ નિમ્બપત્રં ત્રિવૃદ્ધન્તી કુસુમ્ભં રજની મધુ ।

ગુગ્ગુલુઃ સૈન્ધવં કિષ્કં વર્ચઃ પારાવતસ્ય ચ ॥

વિષવૃદ્ધિકરં ધાત્રં હિત્વા સમ્મોજનં હિતમ્ ॥

વિપેભ્યઃ ચલુ સર્વેભ્યો કર્ણિકામરુજાં સ્થિરામ્ પ્રચ્છાદિત્વા મધુયુતૈઃ શોધનીયૈરુપાચરેત્ ॥

દંશનો સોજો મટી ગયા પછી

કરવાની ચિકિત્સા.

૫૮ દંશનો સોજો ગિવૃત્ત થયા પછી લીંબ-ડાનાં પાનડાં, નસોતર, નેપાળો, કસુંબો, હઝદર, મધ, ગુગલ, સૈંધવ, સુરાવીજ અને કબૂતરની ચ-રક એઓની યોજના કરીને દંશની ઢોડીને પાડી નાંખવી અને જે અન્નો વિષની વૃદ્ધિ કરનારાં છે તેઓ વિના વીજાં અન્નોનું ભોજન કરાવવું. ગમે તે પ્રકારના વિષયુક્ત દંશથી થયેલી ઢોડી વેદના વગરની તથા સ્થિર હોય તો તેને ટોચીને તે ઉપર મધથી સંયુક્ત કરેલાં શોધન દ્રવ્યોથી લેપાદિક કરવાં.

૫૯ સપ્તષષ્ટસ્ય કીડાનાં શતસ્યૈતદ્વિભાગશઃ ।

દદૃષ્ટલક્ષણમાખ્યાતં ચિકિત્સા ચાપ્યનન્તરમ્ ॥

આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર.

૫૯ આ અધ્યાયમાં એકસો સળસળ જાતના કીડાઓનાં દંશોનાં લક્ષણો કહ્યાં અને તે લ-ક્ષણો કહ્યા પછી તે દંશોની ચિકિત્સાઓ પળ કહી. (૬૭ સર્પજન્ય કીડાઓ, ૬૨ અન્ય જા-તિના કીડાઓ, ૩૦ વીછીઓ અને ૧૬ લૂતાઓ એ રીતે ગણતાં કુલ ૧૬૬ થાય છે. આ સં-ખ્યામાં સવિષ અને નિર્વિષ એમ બે જાતની જલ્લોને ઉમેરીએ તો ૧૬૭ થાય છે.)

૬૦ સર્વિશમધ્યાયશતમેતદુક્તં વિભાગશઃ ।

શ્વેદોદિદિદાનનિર્દિદાનસર્વાન્વશ્યામ્યથોત્તરે ॥

સૂત્રસ્થાનથી કલ્પસ્થાનપર્યંત પાંચે

સ્થાનોનો ઉપસંહાર અને ઉત્તર-

તંત્રમાં કેહેવાના વિષયો.

૬૦ આ એકસોવીશ અધ્યાયોમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન અને કલ્પસ્થાન એ પાંચે સ્થાનો વિભાગપૂર્વક કહ્યાં

હવે એ એકસોવીશ અધ્યાયોમાં જે વિષયો નામ-માત્રથી કહેલા છે પણ નિરૂપણથી કહેલા નથી તે સઘળા વિષયોનું ઉત્તરતંત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

૬૧ સનાતનત્વાદ્વેદાનામક્ષરત્વાત્તથૈવ ચ ॥
તથા દૃષ્ટફલત્વાદ્દિત્ત્વાદપિ દેહિનામ્ ।
વાક્સમૂહાર્થવિસ્તારાત્પૂજિતત્વાદ્દેહિભિઃ ॥
ચિકિત્સિતાત્પુણ્યતમં ન કિંચિદપિ શુશ્રુમ ।

ચિકિત્સાની સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રતા.

૬૧ આયુર્વેદનાં શલ્યતંત્રાદિક સઘળાં અંગો સનાતન પરંપરાથી આવેલાં છે તથા સર્વદા ઉપ-યોગમાં આવ્યા કરે છે તેથી, ચિકિત્સા યજ્ઞાદિક કર્મોની પેઠે અદૃષ્ટ ફલવાળી નથી પણ પ્રત્યક્ષ ફલવાળી છે તેથી, ચિકિત્સાથી માણસોનું હિત થાય છે તેથી, ચિકિત્સાશાસ્ત્રની વાણીના ના-હાના સમૂહમાં અર્થનો બોહોલો વિસ્તાર રહ્યો છે તેથી અને સર્વ પ્રાણીઓ ચિકિત્સાનું પૂજન કરે

છે તેથી ચિકિત્સા સઘળાં પવિત્ર કૃત્યોથી વધારે પવિત્ર છે. અમો એ બીજું કશું કૃત્ય ચિકિત્સાથી વધારે પવિત્ર સાંભળેલું નથી.

૬૨ ઋષેરિન્દ્રપ્રભાવસ્યામૃતયોનેર્મિષગુરોઃ ॥
ધારયિત્વા 'તુ વિમલં મતં પરમસમ્મતમ્ ।
ઉક્તાહારંરુમાચાર ઇહ પ્રેત્ય ચ મોદતે ॥

આ શાસ્ત્રનું ધારણ કરવાથી તથા તેમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી બન્ને લોકમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ.

૬૨ ઇન્દ્રના જેવા પ્રભાવવાળા, અમૃતને લાવનારા અને વૈદ્યોના ગુરુ ધન્વંતરિ ભગ-વાનના આ નિર્મલ અને મહાત્માઓએ અત્યંત સ્વીકારેલા મતનું અભ્યાસાદિકથી ધારણ કરી તેમાં કહ્યા પ્રમાણે આહાર તથા આચાર રાખવામાં આવે તો આ લોકમાં પણ કલ્યાણ થાય છે અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણ થાય છે.

इति सौश्रुत आयुर्वेदे कल्पस्थानं

समाप्तम् ॥

सुश्रुत-आयुर्वेद.

उत्तर तंत्र.

मूळ तथा गुजराती भाषांतर.

अध्याय १ लो.

१ अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'औपद्रविक' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अध्यायानां शते विशे यदुक्तमसकृन्मया ।
वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥

इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् ।

निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥

शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः ।

ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमाराबाधहेतवः ॥

षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः ।

उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥

त्रिपष्टी रससंसर्गाः सुस्थवृत्तं तथैव च ।

युक्तार्था युक्तयश्चैव दोषभेदास्तथैव च ॥

उत्तरतंत्रनी अवसरसंगति अने ते

तंत्रना प्रतिपाद्य विषयो.

२ उपरना एकसोवीश अध्यायोमां में स्थले स्थले 'अमुक विषयोनुं उत्तरतंत्रमां सारी रीते घणा घणा प्रकारोथी निरूपण करीश' एम कहलुं छे माटे हवे उत्तम उत्तरतंत्र कहलुं छुं के जे तंत्रमां

१ आ तंत्रनो पेहेला अध्यायथी छवीशमा अध्याय सूधीनो भाग शालाक्यतंत्र केहेवाय छे. सूत्रस्थानना पेहेला अध्यायनो ५ मो विषय तथा त्रीजा अध्यायनो

शौनक आदि मुनिओए शालाक्यशास्त्रमां तथा विदेहदेशना अधिपति जनकराजाए पोताना ग्रंथमां कहेला नेत्ररोगादिक रोगो, पार्वतक तथा जीवक आदि आचार्योए कौमारभृत्यमां कहेला स्कंदग्रह आदि बालग्रहोरूप रोगो, अग्निवेश भेड जातूकर्ण पराशर हारीत तथा क्षारपाणि नामना महर्षिओए पोतानी वनावेली जूदी जूदी छ काय-चिकित्साओमां कहेला ज्वर आदि रोगो अने बीजा पण देवोपसर्गादिक तथा उन्मादादिक रोगो चिकित्साओनी साथे संपूर्ण रीते केहेवामां आवशे अने रसोना त्रेसठ जातना संसर्गो, स्वस्थ माणसोनी स्वस्थतानुं रक्षण करवाना विधिओ, तंत्रनां वाक्योनी तथा अर्थोनी योजनाओ करवानी प्रमाणसिद्ध युक्तिओ तथा दोषोना भेदो पण संपूर्ण रीते केहेवामां आवशे.

३ यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ।
महतस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्याम्बुधेरिव ॥
आदावेवोत्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधाम्यहम् ।
संख्यया लक्षणैश्चापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥

प्रथम माथाना रोगोनां संख्या, निदानादिक तथा चिकित्साओ केहेवानी हेतुपूर्वक प्रतिज्ञा.

३ ए. उत्तरतंत्र के जे समुद्रनी पेठे मोडुं तथा अगाध छे तेना आरंभमांज माथाना रोगोनां

८ मो विषय बांचो.

२ नेत्रना रोगोनां स्थान तथा संख्यादिकना निरूपण विषेनो.

સંખ્યા, નિદાનો, પૂર્વરૂપો, રૂપો, સંપ્રાપ્તિઓ તથા સાધ્યાસાધ્યના ક્રમપૂર્વક ચિકિત્સાઓ કહું છું. કારણ કે સઘઠાં અંગોમાં માથું સર્વે ઇન્દ્રિયોના તથા પ્રાણોના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી પ્રધાન છે.

૪ વિદ્યાદ્ ઘ્ર્ણુલવાદુલ્યં સ્વાઘ્ર્ણોદરસ-
મ્મિતમ્ ।

ઘ્ર્ણુલં સર્વતઃ સાર્દ્ધં મિષદ્વ્યનબુદ્બુદમ્ ॥

સુવૃત્તં ગોસ્તનાકારં સર્વભૂતગુણોદ્ભવમ્ ।

નેત્રના ગોલકનું પ્રમાણ.

૪ નેત્રનું ગોલક કે જે ગાયના આંચળના જેવા વૃત્ત આકારવાળું છે, (લંબગોળ છે) અને પૃથ્વી આદિ પાંચે મહાભૂતોના ભાગોથી ગોઠવા-
યું છે તે બે આંગળ જેટલી જાડાઈવાળું અથવા પોતપોતાના અંગૂઠાના પેટ જેટલી જાડાઈવાળું હોય છે અને ફરતા અઢી આંગળ જેટલા માપ વાળું હોય છે એમ વૈદ્યે સમજવું. (આંગળીઓની જાડાઈમાં ફેરફાર હોય છે તેથી પોતપોતાના અંગૂઠાના પેટ જેટલી જાડાઈવાળું હોય છે' એમ ફરીવાર કહ્યું છે.)

૫ પલં ભુવોઽગ્નિતો રક્તં વાતાત્કૃષ્ણં સિતં
જલાત્ ॥

આકાશાદશ્રુમાર્ગાશ્ચ જાયન્તે નેત્રબુદ્બુદે ।

નેત્રગોલકમાં પાંચે મહાભૂતોના

જૂદા જૂદા ભાગો.

૫ નેત્રગોલકમાં જે માંસ છે તે પૃથ્વીનો ભાગ છે, જે રુધિર છે તે પિત્તરૂપ અગ્નિનો ભાગ છે, જે કાળો ભાગ છે તે વાયુનો ભાગ છે, જે ધોળો ભાગ છે તે જલનો ભાગ છે અને જે આંસુ આવવાનાં સ્ત્રોતો છે તેઓ આકાશનો ભાગ છે.

૬ દૃષ્ટિં ચાત્ર યથા વક્ષ્યે તથા બ્રૂયાદ્વિશારદઃ ॥
નેત્રાયામગ્નિભાગં તુ કૃષ્ણમણ્ડલમુચ્યતે ।

કૃષ્ણાત્સત્તમમિચ્છન્તિ દૃષ્ટિં દૃષ્ટિવિશારદાઃ ॥

દૃષ્ટિ (કીકી)નું લક્ષણ, કાઠા ડોઠાનું.
પ્રમાણ અને દૃષ્ટિનું પ્રમાણ.

૬ દૃષ્ટિનું લક્ષણ આ ઉત્તરતંત્રના સાતમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે પ્રમાણે કેહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે વિચક્ષણ વૈદ્યે સમજવું. કાઠા ડોઠાનું મંડલ ઉપર કહેડા નેત્રગોલકના પ્રમાણના (માપના) ત્રીજા ભાગ જેટલા પ્રમાણવાળું છે અને દૃષ્ટિનું મંડલ કાઠા ડોઠાના મંડલના પ્રમાણના સાતમા ભાગ જેટલા પ્રમાણવાળું છે એમ શાલાક્યશાસ્ત્રીઓ કેહે છે.

૭ મણ્ડલાનિ ચ સન્ધીંશ્ચ પટલાનિ ચ લોચને
યથાક્રમં વિજાનીયાત્પશ્ચ ષડ્ ચ ષડેવ ચ ॥

નેત્રગોલકમાં મંડલોની, સંધિઓની અને
પટલો (પડો)ની સંખ્યા.

૭ નેત્ર ગોલકમાં મંડલો પાંચ છે, સંધિઓ (સાંધાઓ) છ છે અને પટલો છ છે એમ સમજવું.

૮ પશ્ચમઘર્ત્મશ્વેતકૃષ્ણદૃષ્ટીનાં મણ્ડલાનિ તુ ।

અનુપૂર્વં તુ તે મધ્યાશ્ચત્વારોઽન્યા યથોત્તરમ્ ॥

નેત્રગોલકમાં કયાં કયાં પાંચ મંડલો છે ?

૮ પાંપણના વાળોનું, પાંપણોનું, સફેદ ડોઠાનું, કાઠા ડોઠાનું અને કીકીનું એ રીતે પાંચ મંડલો છે. પેહેલા મંડલથી ગણીએ તો બીજાં ચાર મંડલો અનુક્રમે નેત્રગોલકની વચમાં વચમાં આવતાં જાય છે અને છેલા મંડલથી ગણીએ તો બીજાં ચાર મંડલો અનુક્રમે નેત્રગોલકના છેલા છેલા ભાગમાં આવતાં જાય છે.

૯ પશ્ચમઘર્ત્મગતઃ સન્ધિર્વર્ત્મશુક્લગતોઽપરઃ ।

શુક્લકૃષ્ણગતસ્ત્વન્યઃ કૃષ્ણદૃષ્ટિગતોઽપરઃ ॥

તતઃ કનીનકગતઃ ષષ્ટશ્ચાપાક્લગઃ સ્મૃતઃ ।

નેત્રગોલકમાં કયા કયા છ સંધિઓ છે ?

૯ એક સંધિ પાંપણોના વાળોના તથા પાંપણોના મધ્યમાં છે, બીજો સંધિ પાંપણોના તથા સફેદ ડોઠાના મધ્યમાં છે, ત્રીજો સંધિ સફેદ

હોળાના તથા કાઠા હોળાના મધ્યમાં છે, ચાંથો સંધિ કાઠા હોળાના તથા કીકીના મધ્યમાં છે, પાંચમો સંધિ કીકીમાં છે અને છઠ્ઠો સંધિ નેત્રના અંતમાં છે.

૧૦ દ્વે વર્ત્મપટલે વિદ્યાચ્ચત્વાર્યન્યાનિ ચાક્ષિણિ જાયન્તે તિમિરં યેષુ વ્યાધિઃ પરમદારુણઃ ।
તેજોજલાશ્રિતં વાહ્યં તેષ્વન્યત્પિશિતાશ્રિતમ્ ॥
મેદસ્તૃતીયં પટલમાશ્રિતં ત્વસ્થિ ચાપરમ્ ।
પશ્ચમાંશસમં દષ્ટેસ્તેષાં બાહુલ્યમિષ્યતે ॥

નેત્રગોલકમાં કયાં કયાં છ પટલો છે ?

તે તથા અને તેઓની સ્થિતિ.

૧૦ બે પટલો પાંપળોમાં છે અને વીજાં ચાર પટલો નેત્રમાં છે. નેત્રમાં જે ચાર પટલો છે તે-ઓમાં પરમદારુણ તિમિર નામનો વ્યાધિ કે જે છેવટ લિંગનાશ અથવા નીલિકાકાચ કેહેવાય છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. નેત્રનાં ૬ ચાર પટલોમાં સહુથી ઉપરનું પટલ રુધિરના તથા રસના આશ્રયથી રહેલું છે, વીજું પટલ માંસના આશ્રયથી રહેલું છે, શ્રીજું પટલ મેદના આશ્રયથી રહેલું છે અને ચોથું પટલ અસ્થિના આશ્રયથી રહેલું છે. ૬ ચારે પટલોની એકંદર જાડાઈ પોતપોતાના અંગૂઠાના પેટ જેવા જાડા નેત્રગોલકના પંચમાંશ જેટલી માનવામાં આવે છે.

૧૧ શિરાણાં કણ્ડરાણાં ચ મેદસઃ કાલકસ્ય ચ
ગુણાઃ કાલાત્પરઃ શ્લેષ્મા બન્ધનેઽક્ષ્ણોઃ શિરાયુતઃ

કાઠા હોળાને કોણ ટકાવી રાખે છે

અને સફેદ હોળાને કોણ

ટકાવી રાખે છે ?

૧૧ શિરાઓ, સ્નાયુઓ અને મેદ એઓના ગુણથી કાઠો હોળો ટકી રહ્યો છે અને કાઠા હોળા પછીનો સફેદ હોળો કફના તથા શિરાઓના ગુણથી ટકી રહ્યો છે.

૧૨ શિરાનુસારિભિર્દોષૈર્વિગુણૈર્ધ્વ માગતૈઃ ।

જાયન્તે નેત્રભાગેષુ રોગાઃ પરમદારુણાઃ ॥

નેત્રના રોગોની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ.

૧૨ નેત્રની શિરાઓમાં રહેલા દોષો વિગડી પ્રકુપિત થઈને ઊંચા ભાગોમાં જવાથી આજ્ઞા નેત્રમાં તથા નેત્રના અવયવોમાં (સાંધાઓમાં, કીકીમાં, કાઠા હોળામાં, સફેદ હોળામાં, પાંપળોમાં અને પાંપળોના વાળોમાં) અતિદારુણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૩ તન્નાવિલં સસંરમ્ભમશ્રુપૂર્ણોપદેહવત્ ।

ગુરુપાતોદરાગાદ્યૈર્જુષ્ટં ચાવ્યક્તલક્ષણૈઃ ॥

સશૂલં વર્ત્મકોષેષુ શૂકપૂર્ણાભમેવ ચ ।

વિહન્યમાનં રૂપે વા ક્રિયાસ્વક્ષિ યથા પુરા ॥

દૃષ્ટૈવ ધીમાન્બુદ્યેત દોષેનાધિષ્ઠિતં ચ તત્ ।

નેત્રના રોગોનું સામાન્ય પૂર્વરૂપ.

૧૩ નેત્રમાં કોઈ પણ રોગ થવાનો હોય ત્યારે નેત્ર આકુલ થઈ જાય છે, કાંઈક સોજાવાળું થઈ જાય છે, આંસુઓથી પૂર્ણ થઈ જાય છે, ચીપડાની વૃદ્ધિવાળું થઈ જાય છે અને ભારેપણા વગેરેથી, દાહ વગેરેથી, મોકાયા જેવી વ્યથા વગેરેથી તથા રતાશ વગેરેથી યુક્ત થઈ જાય છે કે જે ભારેપણાં વગેરે, દાહ વગેરે, મોકાયા જેવી વ્યથા વગેરે તથા રતાશ વગેરે અસ્ફુટ લક્ષણોવાળાં હોય છે. (કફથી ભારેપણા વગેરે થાય છે, પિત્તથી દાહ વગેરે થાય છે, વાયુથી મોકાયા જેવી વ્યથા વગેરે થાય છે અને રુધિરથી રતાશ વગેરે થાય છે.) બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે નેત્રને પાંપળોમાં શૂલવાળું, કાંટાઓથી ભરપૂર થ-
ઈ જાતું જોઈને જાણી લેવું કે '૬ નેત્ર દોષથી અધિષ્ઠિત થઈ ગયું છે.'

૧૪ તન્ન સમ્ભવમાસાદ્ય યથાદોષં ભિષગ્જિતમ્
વિદધ્યાન્નેત્રજા રોગા બલવન્તઃ સ્યુરન્યથા ।

સંક્ષેપતઃ ક્રિયાયોગો નિદાનપરિવર્જનમ્ ॥

વાતાદીનાં પ્રતીઘાતઃ પ્રોક્તો વિસ્તરતઃ પુનઃ ।

પૂર્વરૂપ થતાં ચિકિત્સાની જરૂર અને તે
ચિકિત્સાનો સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર.

૧૪ વેદ્યે નેત્રના રોગોનું પૂર્વરૂપ થઈ જાણીને તુરતજ દોષના અનુસાર પ્રમાણે ઔષધ કરવું. જો એ સમયમાં ઔષધ ન કરવામાં આવે તો નેત્રના રોગો વલ્લવાન્ થઈ પડે છે. જે કારણોથી દોષ પ્રવલ્લ થઈ હોય તથા રોગની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે કારણોનો (તેવાં આહારવિહારાદિકનો) ત્યાગ કરાવવો એ સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા છે અને જે ઔષધના પ્રયોગથી દોષના કોષનો તથા રોગનો પ્રતિઘાત થાય તે ઔષધનો પ્રયોગ કરવો એ વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સા છે.

૧૫ ઉષ્ણામિતમસ્ય જલપ્રવેશાદ્
દૂરેક્ષણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાच्च ॥

પ્રસક્તસંરોદનશોકકોપ-

ક્લેશાભિઘાતાદતિમૈથુનાच्च ।

શુક્તારનાલામ્લકુલન્થમાપ-

નિપેવણાદ્દેગવિનિગ્રહાच्च ॥

સ્વેદાદ્રજોધૂમનિપેવણાच्च

ચ્છદેર્વિઘાતાદ્રમનાતિયોગાત્ ।

વાષ્પપ્રહાત્સૂક્ષ્મનિરીક્ષણાच्च

નેત્રે વિકારાઙ્ગનયન્તિ દોષાઃ ॥

નેત્રના રોગોનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં
સામાન્ય નિદાનો.

૧૬ તડકા વગેરેથી અતિતાપ થાય ત્યારે થંડા જલમાં પ્રવેશ કરતાં તડકા વગેરેથી ઉત્પન્ન થઈ જતી ગરમીની સાથે વાહાર આવેલા નેત્રના તેજનો જલથી પરાભવ થાય છે તેથી, દૂર રહેલા પદાર્થોને જોવાથી, સમયસર નિદ્રા નહીં કરવાથી, અયોગ્ય સમયે નિદ્રા કરવાથી, લાંબા કાલ સૂઈ રોયા કરવાથી, લાંબા કાલ સૂઈ શોક કરવાથી, નિરંતર કોપ કરવાથી, લાંબા કાલ સૂઈના ક્લેશથી, અભિઘાતથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, સંધાણાના દ્રવના અતિસેવનથી, વડના આથાના અતિસેવનથી,

ઘાટા રસના અતિસેવનથી, કઠથીના અતિસેવનથી, અડદના અતિસેવનથી, મૂત્ર વગેરેની હાજતોનો અટકાવ કરવાથી, અગ્નિ વગેરેના તાપથી, નેત્રવતે રજના સેવનથી, ધૂમાડાના અતિસેવનથી, વમનનો વિઘાત થવાથી, વમનનો અતિયોગ થવાથી, અશ્રુ-ઓના વેગને રોકવાથી અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું અવલોકન કરવાથી દોષો નેત્રમાં વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૬ વાતાદશ તથા પિત્તાત્કફાચ્ચૈવ ત્રયોદશ ।
રક્તાત્પોડશ વિજ્ઞેયા સર્વજાઃ પચ્ચવિંશતિઃ ॥

તથા વાહ્યૌ પુનર્દ્વાં ચ રોગાઃ પટ્સપ્તતિઃ સ્મૃતાઃ

નેત્રોના છોંતેર રોગો અને તેઓનાં

જૂદાં જૂદાં વાતાદિક નિદાનો.

૧૬ નેત્રોના કુલ છોંતેર રોગો છે તેઓમાં દશ વાયુથી થાય છે, દશ પિત્તથી થાય છે, તેર કફથી થાય છે, સોઠ રુધિરથી થાય છે, પચીસ સઘળા દોષોથી થાય છે અને બે આગંતુ કારણોથી થાય છે.

૧૭ હતાધિમન્થો નિમિષો દૃષ્ટિર્ગંભીરિકા ચ યા
યચ્ચ વાતહતં વર્ત્મ ન તે સિધ્ધ્યન્તિ વાતજાઃ ।
યાપ્યોઽથ તન્મયઃ કાચઃ સાધ્યાઃ સ્યુઃ સાન્ય-
મારુતાઃ ॥

શુષ્કાક્ષિપાકાધીમન્થસ્યન્દમારુતપર્યયાઃ ।

વાયુથી થતા દશ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય,
યાપ્ય અને સાધ્ય.

૧૭ વાયુથી થતા દશ નેત્રરોગોમાં હતાધિમન્થ, નિમિષ, ગંભીરિકા અને વાતહતવર્ત્મ એ ચાર રોગો અસાધ્ય છે. લિંગનાશ નામનો એક રોગ યાપ્ય છે. અન્યમારુત, (અન્યતોવાત) શુષ્કાક્ષિપાક, વાતાધિમન્થ, વાતાભિષ્પંદ અને મારુતપર્યય (વાતપર્યય) એ પાંચ રોગો સાધ્ય છે.

૧૮ અસાધ્યો હ્રસ્વજાત્યો યો જલસ્રાવશ્ચ
પૈત્તિકઃ ।

પરિમ્લાયી ચ નીલશ્ચ યાપ્યઃ કાચોઽથ તન્મયઃ
અભિપ્યન્દોઽધિમન્થોઽમ્લાધ્યુપિતં શુક્તિકાહ્યા
દટ્ટિઃ પિત્તવિદગ્ધા ચ સાધ્યાઃ સ્યુર્ધૂમરશ્ચ યઃ ।

પિત્તથી થતા દશ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય,
યાપ્ય અને સાધ્ય.

૧૮ પિત્તથી થતા દશ નેત્રરોગોમાં હ્રસ્વજાત્ય
અને પૈત્તિકસ્રાવ એ બે રોગો અસાધ્ય છે. પરિ-
મ્લાયીલિંગનાશ અને નીલલિંગનાશ એ બે રોગો
યાપ્ય છે. પિત્તાભિપ્યંદ, પિત્તાધિમંથ, અમ્લાધ્યુ-
પિત, શુક્તિકા, પિત્તવિદગ્ધદટ્ટિ અને ધૂમદર્શી
એ છ રોગો સાધ્ય છે.

૧૯ અસાધ્યઃ કફજઃ સ્નાવો યાપ્યઃ કાચોઽથ
તન્મયઃ ॥

અભિપ્યન્દોઽધિમન્થશ્ચ બલાસગ્રથિતં ચ યત્ ।
દટ્ટિઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધા ચ પોથક્યો લગ્નશ્ચ યઃ ॥
ક્રિમિગ્રન્થિપરિક્લિન્નવર્ત્મશુક્લાર્મપિષ્ટકાઃ ।

શ્લેષ્મોપનાહઃ સાધ્યાસ્તુ કથિતાઃ શ્લેષ્મજેષુ તુ

કફથી થતા તેર નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય,
યાપ્ય અને સાધ્ય.

૧૯ કફથી થતા તેર નેત્રરોગોમાં શ્લેષ્મિકસ્રાવ
નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે, કફલિંગનાશ ના-
મનો એક રોગ યાપ્ય છે. કફાભિપ્યંદ, કફાધિમંથ,
બલાસગ્રથિત, શ્લેષ્મવિદગ્ધદટ્ટિ, પોથકી, લગ્ન,
ક્રિમિગ્રન્થિ, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ, શુક્લાર્મ, પિષ્ટક અને શ્લે-
ષ્મોપનાહ એ અગીયાર રોગો સાધ્ય છે.

૨૦ રક્તસ્રાવોઽજકાજાતં શોણિતાશોઽવલ-
મ્બિતમ્ ।

શુક્રં ન સાધ્યં કાચશ્ચ યાપ્યસ્તજ્જઃ પ્રકીર્તિતઃ
મન્થસ્યન્દૌ ક્લિષ્ટવર્ત્મ હર્ષોત્પાતૌ તથૈવ ચ ।

સિરાજાવજ્જનાશ્ચા ચ સિરાજાલં ચ યત્સ્મૃતમ્
પર્વણ્યથાવ્રણં શુક્રં શોણિતાર્માર્જુનશ્ચ યઃ ॥

એતે સાધ્યા વિકારેષુ રક્તજેષુ ભવન્તિ દિ ॥

રુધિરથી થતા સોઠ નેત્રરોગોમાં
અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય.

૨૦ રુધિરથી થતા સોઠ નેત્રરોગોમાં રક્તસ્રાવ,
અજકાજાત, શોણિતાર્શ અને સત્રણશુક્ર એ ચાર
રોગો અસાધ્ય છે. રક્તલિંગનાશ નામનો એક રોગ
યાપ્ય છે. રક્તાધિમંથ, રક્તાભિપ્યંદ, ક્લિષ્ટવર્ત્મ,
શિરાહર્ષ, શિરોત્પાત, અંજનિકા, શિરાજાલ, પ-
ર્વણી, અત્રણશુક્ર, શોણિતાર્મ અને અર્જુન એ અગી-
યાર રોગો સાધ્ય છે.

૨૧ પૂયસ્રાવો નાકુલાન્ધ્યમક્ષિપાકાત્યયોઽલજી
અસાધ્યાઃ સર્વજો યાપ્યૌ કાચઃ કોપશ્ચ પક્ષ્મણઃ
વર્ત્માવવન્ધો યો વ્યાધિઃ શિરાસુ પિડકા ચ યા
પ્રસ્તાર્યર્માધિમાંસાર્મ સ્નાયવર્મોત્સક્લિની ચ યા ॥

પૂયાલસશ્ચાર્વુદં ચ શ્યાવકર્દમવર્ત્મની ।

તથાશોવર્ત્મ શુષ્કાર્શઃ શર્કરાવર્ત્મ યચ્ચ વૈ ॥

સશોફશ્ચાપ્યશોફશ્ચ પાકો વહલવર્ત્મ ચ ।

અક્લિન્નવર્ત્મ કુમ્ભીકા વિસવર્ત્મ ચ સિદ્ધયતિ ॥

સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં

અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય.

૨૧ સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં

પૂયસ્રાવ, નાકુલાન્ધ્ય, અક્ષિપાકાત્યય અને અલજી
એ ચાર રોગો અસાધ્ય છે. સાન્નિપાતિક લિંગ-
નાશ અને પક્ષ્મકોપ એ બે રોગો યાપ્ય છે. વર્ત્મા-
વવંધ, શિરાપિડકા, પ્રસ્તાર્યર્મ, અધિમાંસાર્મ, સ્ના-
યર્મ, ઉત્સંગિની, પૂયાલસ, અર્વુદ, શ્યાવવર્ત્મ,
કર્દમવર્ત્મ, અશોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, શર્કરાવર્ત્મ, સશો-
ફપાક, અશોફપાક, વહલવર્ત્મ, અપરિક્લિન્નવર્ત્મ,
કુંભીકા અને વિસવર્ત્મ એ ઓગણીશ રોગો સાધ્ય છે.

૨૨ સનિમિત્તોઽનિમિત્તશ્ચ દ્વાવસાધ્યૌ તુ બાહ્યજૌ

આગંતુ કારણોથી થતા બન્ને નેત્ર

રોગો અસાધ્ય છે.

૨૨ આગંતુ કારણોથી થતા સનિમિત્તલિંગ-
નાશ અને અનિમિત્તલિંગનાશ એ બન્ને રોગો
અસાધ્ય છે.

૨૩ પટ્સપ્તતિવિકારાણામેષા સંગ્રહકીર્તના ॥
 નવ સન્ધ્યાશ્રયાસ્તેષુ વર્ત્મજાસ્ત્વેકવિંશતિઃ ।
 શુક્લભાગે દશૈકશ્ચ ચત્ત્વારઃ કૃષ્ણભાગજાઃ ॥
 સર્વાશ્રયાઃ સપ્તદશ દૃષ્ટિજા દ્વાદશૈવ તુ ।
 બાહ્યજૌ દ્વૌ સમાખ્યાતૌ રોગૌ પરમદારુણૌ ॥
 ભૂય પતાન્પ્રવક્ષ્યામિ સંખ્યારૂપચિકિત્સિતૈઃ ॥

આશ્રયોના ભેદો ઉપરથી

નેત્રરોગોનો સંગ્રહ.

૨૩ જેમ ઉપર દોષોના ભેદો ઉપરથી છોંતેર નેત્રરોગોનો સંગ્રહ કહ્યો તેમ હવે આશ્રયોના ભેદો ઉપરથી છોંતેર નેત્રરોગોનો સંગ્રહ કહીએ છીએ.

છોંતેર નેત્રરોગોમાં નવ રોગો સંધિઓમાં થાય છે, એકવીસ રોગો પાંપણોમાં થાય છે, અગીયાર રોગો સ્પેદ ડોળામાં થાય છે, ચાર રોગો કાઠા ડોળામાં થાય છે, સત્તર રોગો સઘઠા નેત્રમાં થાય છે, વાર રોગો કીકીમાં થાય છે અને બે પરમદારુણ આગંતુજ રોગો સઘઠાં નેત્રમાં થતાં છતાં પણ કીકીમાં થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. હવે છોંતેર નેત્રરોગોનું સંખ્યાથી, (નામોથી) રૂપોથી તથા ચિકિત્સિતોથી વ્યાખ્યાન આપું છું.

અધ્યાય ૨ જો.

૧ અથાતઃ સન્ધિગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સંધિગતરોગવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પૂયાલસઃ સોપનાહઃ સ્નાવાઃ પર્વણિકાલજી ।
 ક્રિમિગ્રન્થિશ્ચ વિજ્ઞેયા રોગાઃ સન્ધિગતા નવ ॥

૧ સાંધાઓમાં થતા નેત્રરોગોનાં લક્ષણાદિક વિષેનો.

સંધિઓમાં થતા નવ રોગો.

૨ પૂયાલસ, શ્લેષ્મોપનાહ, પૈત્તિકસ્રાવ, શ્લેષ્મિકસ્રાવ, રક્તસ્રાવ, પૂયસ્રાવ, પર્વણી, અલજી અને ક્રિમિગ્રંથિ એ નવ રોગો સંધિઓમાં થાય છે.

૩ પક્કઃ શોકઃ સન્ધિજઃ સંસ્રવેચઃ

સાન્દ્રં પૂયં પૂતિ પૂયાલસઃસઃ ।

પૂયાલસનું લક્ષણ.

૩ સાંધામાં થપ્પો અને પાકેલો જે સોજો દુર્ગંધી તથા ઘાટા પરૂને સ્વે છે તે પૂયાલસ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૪ ગ્રન્થિર્નાલ્પો દૃષ્ટિસન્ધાવપાકઃ

કણ્ડુપ્રાયો નીરુજસ્તૂપનાહઃ ॥

શ્લેષ્મોપનાહનું લક્ષણ.

૪ કીકીના સાંધામાં મોટો, થોડા પાકવાળો, ઘળી સ્વરજવાળો, કઠણ, રાતો અને અલ્પ વેદનાવાળો જે ગ્રંથિ (ગાંઠો) થાય છે તે શ્લેષ્મોપનાહ કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૫ ગત્વા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ

કુર્યુઃ સ્નાવાન્નરુગ્નિહીનાન્સ્વલિઙ્ગાન્ ।

તાન્વૈ સ્નાવાન્નેત્રનાડીમથૈકે

તેષાં લિઙ્ગં કીર્તયિષ્યે ચતુર્ધા ॥

પક્કઃ સન્ધૌ સંસ્રવેચશ્ચ પૂયં

પૂયસ્રાવો નૈકરૂપઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

શ્વેતં સાન્દ્રં પિચ્છિલં યઃ સ્રવેચ

શ્લેષ્મસ્રાવો નીરુજઃ સ પ્રદિષ્ટઃ ॥

રક્તસ્રાવઃ શોણિતોત્થઃ સરકં

કોષ્ણં નાલ્પં સંસ્રવેન્નાતિસાન્દ્રમ્ ।

પીતાભાસં નીલમુષ્ણં જલાભં

પિત્તસ્રાવં સ સ્રવેત્સન્ધિમધ્યાત્ ॥

ચાર સ્રાવોની સંપ્રાપ્તિ તથા

જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૬ દોષો અશ્રુના માર્ગથી (શિરાઓથી) સંધિઓમાં

જઈને પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળા પીડા વગરના સ્ત્રાવોને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સ્ત્રાવોને કેટલાએક આચાર્યોએ ‘ નેત્રનાડી ’ એ નામ આપેલું છે. એ સ્ત્રાવોનાં ચાર જૂદાં જૂદાં લક્ષણો કહું છું.

સાંધામાં પાકેલો જે સોજો પરૂને સ્વે છે અને અનેક રૂપોવાળો હોય છે તે પૂયસ્ત્રાવ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

સાંધામાં થણ્લો જે સોજો સફેદ, ઘાટા તથા ચીકણા સ્ત્રાવવાળો હોય અને વેદના વગરનો હોય તે શ્લેષ્મિકસ્ત્રાવ કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

સાંધામાંથી લોહીવાળો, જરા ઊનો, ઘણો અને થોડા ઘાટાપ્પાવાળો સ્ત્રાવ થતો હોય તે રક્ત-સ્ત્રાવ કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

સાંધાના મધ્યમાંથી પીળા આભાસવાળો, શ્યામ, ઊનો અને પાળી જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય તે પૈત્તિકસ્ત્રાવ કેહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૬ તામ્રા તન્વી દાહશૂલોપપન્ના
રક્તાન્નેયા પર્વણી વૃત્તશોફા ।

પર્વણાંનું લક્ષણ.

૬ કાળા ડોળાના તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં રાત્રી, શીળી, બલતરાવાળી, શૂલવાળી અને ગોળ સોજાવાળી જે ફોડલી રુધિરને સ્ત્રવતી હોય તે પર્વણી કેહેવાય છે, (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૭ જાતા સન્ધૌ કૃષ્ણશુક્રેડલજી સ્યા-
ત્તસિન્નેવાચ્યાપિતા પૂર્વલિઙ્ગૈઃ ॥

અલજીનું લક્ષણ.

૭ નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે રાત્રી તથા કાળી, બીજા ફોડકાઓથી પણ વ્યાપ્ત અને દારુણપણાવાળી ફો-

ડલી એજ સાંધામાં (કાળા ડોળાના તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં) થઈ હોય તે અલજી કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૮ ક્રિમિગ્રન્થિર્વર્ત્મનઃ પક્ષ્મણશ્ચ

કૃષ્ણં કુર્યુઃ કૃમયઃ સન્ધિજાતાઃ ।

નાનારૂપા વર્ત્મશુક્રસ્ય સન્ધૌ

ચરન્તોડન્તર્નયનં દૃષ્યન્તિ ॥

ક્રિમિગ્રંથિનું લક્ષણ.

૮ પાંપણના તથા પાંપણના વાળોના સાંધામાં ઉત્પન્ન થણ્લા અનેક રૂપોવાળા કીડાઓ (સાવાં) સ્વરજને ઉત્પન્ન કરે છે, પાંપણના અને સફેદ ડોળાના સાંધામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને અંદર ભક્ષણ કરતા કરતા નેત્રને સ્ત્રાવ કરી નાખે છે એ રોગ ક્રિમિગ્રંથિ કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

અધ્યાય ૩ જો.

૧ અથાતો વર્ત્મગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂલવા ઉપરથી ‘ વર્ત્મગતરો-ગવિજ્ઞાનીય ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પૃથ્વદોષાઃ સમસ્તાશ્ચ યદા વર્ત્મવ્યપાશ્રયાઃ ।
શિરા વ્યાપ્યાવતિગ્નન્તે વર્ત્મસ્વધિકૈર્મૂર્છિતાઃ
વિવર્ધ્ય માંસં રક્તં ચ તદા વર્ત્મવ્યપાશ્રયાન્ ।
વિકારાઙ્ગનયન્ત્યાશુ નામતસ્તાન્નિબોધત ॥

પાંપણોમાં થતા એકવીશ

નેત્રરોગોની સંપ્રાપ્તિ.

૨ જ્યારે એક એક અથવા સઘળા દોષો અત્યંત પ્રકુપિત થઈ પાંપણોના મધ્યમાં રહેલી શિરાઓમાં વ્યાપ્ત થઈ પાંપણોમાં રહે છે ત્યારે

૧ પાંપણોમાં થતા નેત્રરોગોનાં સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

વિષેનો.

૧૦ દાહતોદવતી તામ્રા પિડકા વર્ત્મસમ્ભવા ।
મૃદ્ધી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા જ્ઞેયા સાઽઞ્જનનામિકા ॥

અંજનિકાનું લક્ષણ.

૧૦ વળતરાવાળી, મોકાયા જેવી વ્યથાવાળી, રાતી, કોમળ અને મંદ વેદનાવાળી જે શીળી ફોડલી પાંપણમાં થાય છે તે અંજનિકા કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૧ વર્ત્મોપચીયતે यस્ય પિડકાભિઃ સમન્તતઃ
સવર્ણાભિઃ સ્થિરાભિશ્ચ વિદ્યાદ્ બહલવર્ત્મ તત્
બહલવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૧ પાંપણનાં જેવા વર્ણવાળી અને કઠણપણાવાળી ફોડલીઓથી પાંપણ ચોમેર જાડી થઈ જાય છે એ બહલવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૨ કણ્ઠૂમતાલ્પતોદેન વર્ત્મશોફેન યો નરઃ ।
ન સમં છાદયેદક્ષિ ભવેદ્ બન્ધઃ સ વર્ત્મનઃ ॥

વર્ત્માવંધનું લક્ષણ.

૧૨ खरजवाळा અને અલ્પ વ્યથાવાળા પાંપણના જે સોજાને લીધે આંખ સરસી રીતે વીંચી શકાતી ન હોય તે સોજો વર્ત્માવંધ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૩ મૃદ્વલ્પવેદનં ઢાત્રં યદ્વર્ત્મ સમમેવ ચ ।
અકસ્માન્ન ભવેદ્રક્તં ક્ષિપ્તવર્ત્મ તદાદિશેત્ ॥

ક્ષિપ્તવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૩ પાંપણ કોમળ રહે, અલ્પ વેદનાવાળી રહે, સીધી રહે, રાતી રહે અને અકસ્માત્ રાતી પળ થઈ જાય એ ક્ષિપ્તવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૪ ક્ષિપ્તં પુનઃ પિત્તયુક્તં વિદહેચ્છોણિતં યદા
તદા ક્ષિન્નત્વમાપન્નમુચ્યતે વર્ત્મકર્દમમ્ ॥

કર્દમવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૪ ઉપર ક્ષિપ્તવર્ત્મનાં જે લક્ષણો કહ્યાં તે લક્ષણો હોવા ઉપરાંત જ્યારે પિત્તથી સંયુક્ત લોહી

વળતરા કરે ત્યારે પાંપણ ક્ષેદવાળી રહેતી હોય તો તે રોગ કર્દમવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૫ યદ્વર્ત્મ વાહ્યતોઽન્તશ્ચ શ્યાવં શૂનં સવેદનમ્
દાહકણ્ઠપરિક્ષેદિ શ્યાવવર્ત્મેતિ તન્મતમ્ ॥

શ્યાવવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૫ પાંપણ જો વાહાર તથા અંદર કાળાશવાળી રહે, સોજાવાળી હોય, વેદનાવાળી હોય અને દાહથી, યજ્જથી તથા ક્ષેદથી યુક્ત રહ્યા કરે તો તે રોગ શ્યાવવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૬ અરુજં વાહ્યતઃ શૂનમન્તઃ ક્ષિન્નં સ્વત્યપિ
કણ્ઠનિસ્તોદભૂયિષ્ઠં ક્ષિન્નવર્ત્મ તદુચ્યતે ॥

પ્રક્ષિન્નવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૬ પાંપણ થોડીક વેદનાવાળી હોય, વાહાર સોજાવાળી હોય, અંદર ક્ષેદવાળી હોય, યજ્જથી તથા મોકાયા જેવી વ્યથાથી અત્યંત યુક્ત હોય તથા સ્વતી પળ હોય તો તે રોગ પ્રક્ષિન્નવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૭ યસ્ય ધૌતાનિ ધૌતાનિ સમ્બધ્યન્તે પુનઃપુનઃ
વર્ત્માન્યપરિપક્વાનિ વિદ્યાદક્ષિન્નવર્ત્મ તત્ ॥

અપરિક્ષિન્નવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૭ પાંપણો વારંવાર ધોયા છતાં પળ વારંવાર પરસ્પરમાં ચોટી જતી હોય અને કાંચીજ રહેતી હોય તો તે અપરિક્ષિન્નવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૮ વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેષ્ટં વર્ત્મ યન્ન નિમીલ્યતે
પતદ્વાતહતં વિદ્યાન્સરુજં યદિ વાઽરુજમ્ ।

વાતહતવર્ત્મનું લક્ષણ.

૧૮ પાંપણ ટેકાળાથી યજ્જી ગળા સંધિવાળી હોય, ક્રિયાવગરની હોય, વીંચાતી ન હોય તથા ઘળી પીડાવાળી કે થોડી પીડાવાળી હોય તે વાતહતવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૧૯ વર્ત્માન્તરસ્થં વિપમં ગ્રન્થિભૂતમવેદનમ્ ॥
વિજ્ઞેયમર્બુદં પુંસાં સરક્તમવલમ્બિતમ્ ।

અર્બુદનું લક્ષણ.

૧૯ પાંપણની અંદર વર્તુલપણા વગરનો, થોડી વેદનાવાળો, જરાક રાતો અને વલગી રહેલો કઠણ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે અર્બુદ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૨૦ નિમેષણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ટો વર્ત્મસંશ્રયાઃ
ચાલયેદતિ વર્ત્માનિ નિમિષઃ સ ગદો મતઃ ॥

નિમિષનું લક્ષણ.

૨૦ વાયુ પાંપણોમાં રહેલી શિરાઓ કે જેઓ પાંપણોને વીચાવનારી છે તેઓમાં પેસીને પાંપણોને અત્યંત ચલાયમાન કન્યા કરે એ રોગ નિમિષ કેહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૨૧ છિન્નાશિછન્ના વિવર્જન્તે વર્ત્મસ્થા મૃદ-
વોડકુરાઃ ।

દાહકણ્ડૂરુજોપેતાસ્તેડર્શઃ શોણિતસમ્ભવમ્ ॥

શોણિતાર્શનું લક્ષણ.

૨૧ પાંપણોમાં રહેલા, બઠતરાવાળા, खरज-વાળા અને વેદનાવાળા જે કોમલ અંકુરો વારંવાર કાપ્યા છતાં વારંવાર વધ્યા કરતા હોય તે શોણિતાર્શ કેહેવાય છે. આ રુધિરજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૨૨ અપાકઃ કઠિનઃ સ્થૂલો ગ્રન્થિર્વર્ત્મભ-
વોડરુજઃ ।

સકણ્ડૂઃ પિચ્છિલઃ કોલપ્રમાણો લગણસ્તુ સઃ

લગણનું લક્ષણ.

૨૨ પાંપણમાં પાક વગરનો, કઠણ, જાડો, થોડી વેદનાવાળો, खरजવાળો, ચીકણો અને બોર જેવડો ગાંઠો થાય છે તે લગણ કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧ ધોલા ઢોલામાં થતા નેત્રરોગોનાં સંપ્રાપ્તિ લક્ષણા-

૨૩ શૂનં યદ્વર્ત્મં વહુભિઃ સૂક્ષ્મૈશ્છિદ્રૈઃ સમન્વિતમ્
વિસમન્તર્જલ ઇવ વિસવર્ત્મેતિ તન્મતમ્ ॥

વિસવર્ત્મનું લક્ષણ.

૨૩ જે પાંપણ સોજાવલી હોય, જઠની અંદર રહેલા કમળના મૂળની પેટે ધણાં ધણાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોથી યુક્ત હોય અને ઝાવ કન્યા કરતી હોય તે વિસવર્ત્મ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૨૪ પશ્માશયગતા દોષાસ્તીક્ષ્ણાગ્રાણિ ચરાણિ ચ
નિર્વર્તયન્તિ પશ્માણિ તૈર્જુષં ચાક્ષિ દૂયતે ॥
ઉત્પાટિતૈઃ પુનઃ શાન્તિઃ પશ્મભિશ્ચોપજાયતે ।
વાતાતપાનલદ્વેષી પશ્મકોષઃ સ ડચ્ચતે ॥

પશ્મકોષનું લક્ષણ.

૨૪ પાંપણોમાં રહેલા દોષો પાંપણોમાં તીક્ષ્ણ અગ્રોવાળા खरसट વાળોને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાળો અંદર પેસવાથી આંચ દુઃખ પામે છે, એ વાળોને ચીપીયા વતે છોટી લેવામાં આવે ત્યારે શાંતિ થાય છે, વલી પાછા તે વાળો ડગી આવે છે અને તે ઉપદ્રવને લીધે પવનનું, તડકાનું કે અગ્નિનું સહન કરી શકાતું નથી તથા પવન, તડકો અને અગ્નિ એઓની ઉપર દ્વેષ રહ્યા કરે છે એ રોગ પશ્મકોષ કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને યાપ્ય છે.)

અધ્યાય ૪ થો.

૧ અથાતઃ શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શુક્લગતરોગ-વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પ્રસ્તારિશુક્લક્ષતજાધિમાંસ-

સ્નાયુવર્મસંજ્ઞાઃ ચત્તુ પञ्च રોગાઃ ।

દિક વિપેનો.

સ્યુઃ શુક્તિકા ચાર્જુનપિષ્ટકૌ ચ
જાલં શિરાણાં પિડકાશ્ચ યાઃ સ્યુઃ ॥
રોગા બલાસગ્રથિતેન સાર્દ્ધ-
મેકાદશાક્ષ્ણોઃ યલુ શુક્લભાગે ।

સફેદ ડોલામાં થતા અગીયાર રોગો.

૨ પ્રસ્તાર્યર્મ, શુક્લાર્મ, શોણિતાર્મ, અધિમાં-
સાર્મ, સ્નાય્વર્મ, શુક્તિકા, અર્જુન, પિષ્ટક, શિરા-
જાલ, શિરાપિડકા અને બલાસગ્રથિત એ અગીયાર
રોગો આંખોના સફેદ ડોલામાં થાય છે.

૩ પ્રસ્તારિ ગ્રથિતમિદ્ધાર્મ શુક્લભાગે
વિસ્તીર્ણં તનુ રુધિરપ્રભં સનીલમ્ ॥

પ્રસ્તાર્યર્મનું લક્ષણ.

૩ સફેદ ડોલાઉપર ગુંથાણું, વિસ્તીર્ણ, પા-
તળું, લોહી જેવી પ્રભાવાળું અને કાંઈક કાલાશ-
વાળું વધેલું માંસ થાય છે તે પ્રસ્તાર્યર્મ કેહેવાય
છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે તથા સાધ્ય છે.)

૪ શુક્લાશ્વ્યં મૃદુ કથયન્તિ શુક્લભાગે
સશ્વેતં સમમિદ્ધ વર્દ્ધતે ચિરેણ ।

શુક્લાર્મનું લક્ષણ.

૪ સફેદ ડોલા ઉપર કોમળ, કાંઈક સફેદ-
પણાવાળું અને સમસ્થિતિવાળું માંસ ઉત્પન્ન થાય
છે અને લાંબે કાળે વૃદ્ધિ પામે છે એ શુક્લાર્મ
કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૫ યન્માંસં પ્રચયમુપૈતિ શુક્લભાગે
પન્નામં તદુપદિશન્તિ લોહિતાર્મ ॥

શોણિતાર્મનું લક્ષણ.

૫ સફેદ ડોલાઉપર રાતા કમળના જેવી
પ્રભાવાળું જે કોમળ માંસ જમા થાય છે તે શો-
ણિતાર્મ કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને
સાધ્ય છે.)

૬ વિસ્તીર્ણં મૃદુ બહુલં યદ્વત્પ્રકાશં
શ્યાવં વા તદધિકમાંસજાર્મ વિદ્યાત્ ।

અધિમાંસાર્મનું લક્ષણ.

૬ સફેદ ડોલા ઉપર કોમળ, જાડું, પોહોળું
અને જરાક કાલાશ સહિત રતાશવાળું અથવા
કાલાશવાળું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે તે અધિમાં-
સાર્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને
સાધ્ય છે.)

૭ શુક્લે યત્પિશિતમુપૈતિ વૃદ્ધિમેત-
ત્સ્નાય્વર્મેત્યભિપઠિતં ચરં પ્રપાણ્ડુ ॥

સ્નાય્વર્મનું લક્ષણ.

૭ સફેદ ડોલાઉપર કઠળ, ચરસટ અને અ-
ત્યંત પાંડુ વર્ણવાળું જે માંસ વધે છે તે સ્નાય્વર્મ
કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૮ શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિભાસ્તુ વિન્દવો યે
શુક્તિર્વા સિતનયને સ શુક્તિસંજ્ઞઃ ।

શુક્તિકાનું લક્ષણ.

૮ સફેદ ડોલા ઉપર કાંઈક કાલાશવાળા,
માંસ જેવા અને છીપની પેટે કાંઈક લાંબા જે સ-
ફેદ બિંદુઓ થાય છે તે શુક્તિકા કેહેવાય છે.
(આ પિત્તજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૯ ઇકો યઃ શશરુધિરોપમસ્તુ વિન્દુઃ
શુક્લસ્થો ભવતિ તમર્જુનં વદન્તિ ॥

અર્જુનનું લક્ષણ.

૯ સફેદ ડોલા ઉપર સસલાના લોહી જેવો
રાતો જે એક બિંદુ થાય છે તે અર્જુન કેહેવાય
છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૦ ઉત્સન્નઃ સલિલનિભોઽથ પિષ્ટશુક્લો
વિન્દુર્યઃ સ ભવતિ પિષ્ટકઃ સુવૃત્તઃ ।

પિષ્ટકનું લક્ષણ.

૧૦ સફેદ ડોલા ઉપર ઝંચો, ચોખાના લોટ
જેવો સફેદ, ગોળ અને પાળી જેવો આછો જે
બિંદુ થાય છે તે પિષ્ટક કેહેવાય છે. (આ કફ-
જન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૧ જાલાભઃ કઠિનશિરો મહાન્સરક્તઃ
સંતાનઃ સ્મૃત ઇહ જાલસંશ્લિતસ્તુ ॥

શિરાજાલનું લક્ષણ.

૧૧ સફેદ ડોળાઉપર જાઝાં જેવો, કઠણ શિરાઓવાળો, મોટો અને રતાશવાળો, શિરાઓનો જે જથો થાય છે તે શિરાજાલ કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૨ શુક્લસ્થાઃ સિતપિડકાઃ શિરાવૃતા યા-
સ્તા વિચાદસિતસમીપજાઃ શિરાજાઃ ।

શિરાપિડકાનું લક્ષણ.

૧૨ સફેદ ડોળામાં કાઝા ડોળાની નજદીક શિરાઓથી વીંટાણી જે સફેદ ફોડલીઓ થાય તે શિરાપિડકા કેહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.)

૧૩ કાંસ્યાભો ભવતિ શિરાવૃતઃ સિતે યો
વિન્દુર્વા સ તુ નિરુજો બલાસકાશ્યઃ ॥

બલાસગ્રથિતનું લક્ષણ.

૧૩ સફેદ ડોળા ઉપર કાંસાના જેવી પ્રમા-
વાળો, શિરાઓથી વીંટાણો, પાણીના બિંદુ જેવો કાંઈક ઝંચો અને વેદનાવગરનો જે બિંદુ થાય છે તે બલાસગ્રથિત કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

અધ્યાય ૫ મો.

૧ અથાતઃ કૃષ્ણગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કૃષ્ણગત-
રોગવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૧ કાઝા ડોળામાં થતા રોગોનાં લક્ષણો તથા સા-

૨ યત્સવ્રણં શુક્રમથાવ્રણં વા
પાકાત્યયશ્ચાપ્યજકા તથૈવ
ચત્ત્વાર ઇતેઽભિહિતા વિકારાઃ
કૃષ્ણાશ્રયાઃ સંગ્રહતઃ પુરસ્તાત્ ॥

કાઝા ડોળામાં થતા ચાર રોગો.

૨ સવ્રણશુક્ર, અવ્રણશુક્ર, અક્ષિપાકાત્યય
અને અજકાજાત એ ચાર રોગો કાઝા ડોળામાં
ઉત્પન્ન થાય છે કે જેઓ વિષે આ તંત્રના પેહેલા
અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં સંક્ષેપથી કહ્યું છે.

૩ નિમગ્નરૂપં હિ ભવેત્તુ કૃષ્ણે
સૂચ્યેવ વિદ્ધં પ્રતિભાતિ યદ્વૈ ।

સ્નાવં સ્વવેદુષ્ણમતીવરુક્ષ
તત્સવ્રણ શુક્રમુદાહરન્તિ

સવ્રણશુક્રનું લક્ષણ.

૩ જે ફૂલું કાઝા ડોળામાં ઢૂબેલા રૂપવાળું
હોય અર્થાત્ જરાક દેખવામાં આવતું હોય, જાણે
સોઈથી વીંધાણું હોય એવું લાગે, નિરંતર ઊના
જઠને સવતું હોય અને અત્યંત વેદનાવાળું હોય
તે સવ્રણશુક્ર કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય
છે અને ઘણું કરીને અસાધ્ય છે.)

૪ દૃષ્ટેઃ સમીપે ન ભવેત્તુ યચ્ચ
ન ચાવગાઢં ન ચ સંસ્થવે

અવેદનાવન્ન ચ યુગ્મશુક્રં

તત્સિદ્ધિમાપ્નોતિ કદાચિદેવ ॥

સવ્રણશુક્રના સાધ્યપણાનું તથા અસાધ્ય-

પણાનું લક્ષણ:

૪ જે સવ્રણશુક્ર કીકીના સમીપમાં ન હોય,
ઝંડું ન હોય, અત્યંત સ્નાવવાળું ન હોય, વેદના
વગરનું હોય અને એકજ હોય તે કોઈ સમયે
સાધ્ય થાય છે. પણ જે સવ્રણશુક્ર કીકીના સમી-
પમાં હોય, ઝંડું હોય, વેદનાવાળું હોય, અત્યંત

ધ્યાસાધ્યત્વ જણાવવા વિષેનો.

ત્રાવવાલું હોય અને જોટારૂપ હોય તે કદી પણ સાધ્ય થતું નથી.

૫ સિતં યદાભાત્યસિતપ્રદેશે

સ્યન્દાત્મકં નાતિરુગશ્રુયુક્તમ્ ।

વૈદ્યાસાલ્પાશ્રદ્ધાનુકારિ

તદ્વ્રણં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥

અવ્રણશુક્રનું લક્ષણ તથા

સુખસાધ્યપણું.

૬ કાઠા ઢોઠામાં અભિષ્યંદથી (અભિષ્યંદનાં લક્ષણો આ પછીના અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.) થઈ જઈને ફૂલું આકાશમાં રહેલા વાદળાના નાહાના ટુકડા જેવું સફેદ દેખાતું હોય, અત્યંત પીડાવાલું ન હોય અને અશ્રુઓથી યુક્ત હોય તે અવ્રણશુક્ર કેહેવાય છે. આવા પ્રકારનું અવ્રણશુક્ર અત્યંત સાધ્ય છે એમ કેહેવામાં આવે છે. (જો કે નેત્રના સઘળા રોગો અભિષ્યંદથી થાય છે તો પણ આ ફૂલું તો અભિષ્યંદથી જ થાય છે એવો નિયમ જણાવવાને માટે ‘અભિષ્યંદથી થઈ’ એ વિશેષણ આપ્યું છે. આ રુધિરજન્ય છે.)

૬ ગમ્भीરજાતં બહુલં ચ શુક્રં

ચિરોત્થિતં ચાપિ વદન્તિ કુચ્છમ્ ॥

અવ્રણશુક્ર અત્યંત સાધ્ય છતાં પણ કોઈ

સ્થિતિમાં કષ્ટસાધ્ય હોય છે.

૬ જે અવ્રણશુક્ર ઝુંડું હોય, જાડું હોય અને લાંબા કાઠથી થઈ હોય તે કષ્ટસાધ્ય છે એમ કેહેવામાં આવે છે.

૭ વિચ્છિન્નમધ્યં પિશિતાવૃતં વા

ચલં શિરાસક્તમદ્દષ્ટિકુચ ।

દ્વિત્વગ્ગતં લોહિતમન્તતશ્ચ

ચિરોત્થિતં ચાપિ વિવર્જનીયમ્ ॥

ઉષ્ણાશ્રુપાતઃ પિડકા ચ કૃષ્ણે

યસિન્મહેન્મુદ્રાનિભં ચ શુક્રમ્ ।

તદ્વ્યસાધ્યં પ્રવદન્તિ કેચિ-

દન્યે ચ યત્તિરિપક્ષતુલ્યમ્ ॥

અવ્રણશુક્રનું અમુક સ્થિતિમાં

અસાધ્યપણું.

૭ જે અવ્રણશુક્ર માંસ વીંછાઈ જવાને લીધે ઝંડા મધ્યવાલું કે મધ્યમાં છિદ્રવાળા જેવું હોય, અથવા માંસથી વીંટાઈ હોય, ચંચલ હોય, શિરામાં લાગી રહેલું હોય, પદાર્થોને દેખવા ન આપે એવું હોય, બે પટલોમાં પોહોંચેલું હોય, છેડામાં રાતું હોય અને લાંબા કાઠથી થઈ હોય તે અસાધ્ય છે માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (માત્ર બે પટલોમાં પોહોંચેલું કે લાંબા કાઠથી થઈ હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે પણ બે પટલોમાં પોહોંચેલું કે લાંબા કાઠથી થઈ છતાં ઉપર કહેલાં વિશેષણોવાળું હોય તો અસાધ્ય છે.) કેટલાક આચાર્યો કેહે છે કે ‘જો નેત્રમાંથી ઝૂનાં આંસુઓ પડતાં હોય, ફોડલી થઈ હોય અને ફૂલું મગ જેવા આકારવાળું હોય તો તે પણ અસાધ્ય છે.’ ત્રીજા કેટલાક આચાર્યો તો એમ કેહે છે કે ‘તેતરની પાંખ ઝું થઈ ગયું હોય તે અવ્રણશુક્ર પણ અસાધ્ય થાય છે.’

૮ સંછાદયતે શ્વેતનિભેન સર્વ-

દોષેણ યસ્યાસિતમણ્ડલં તુ ।

તમક્ષિપાકાત્યયમક્ષિકોપ-

સમુત્થિતં તીવ્રરુજં વદન્તિ ॥

અક્ષિપાકાત્યયનું લક્ષણ.

૮ અભિષ્યંદથી ઉત્પન્ન થઈ, તીવ્ર વેદનાવાળું અને જેમાં સર્વ દોષો ઉત્પન્ન કરેલાં સફેદ જેવા આકારથી કાઠો ઢોઠો સારી પેટે ઢંકાઈ ગયો હોય એવું જે આંખનું દરદ થાય છે તેને અક્ષિપાકાત્યય કેહે છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૯ અજાપુરીપપ્રતિમો રુજાવાન્

સલોહિતો લોહિતપિચ્છિલ્લક્ષઃ ।

વિદાર્ય કૃષ્ણં પ્રચયોઽશ્રુપૈતિ

તં ચાજકાજાતમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥

અજકાજાતનું લક્ષણ.

૧ બકરીની ચોંચી લાંબી જેવી, પીઢાવાળી, કાંઈક રતાશવાળી અને લાલ તથા ચીકળાં અશ્રુવાળી જે ડુંચાઈ કાઢા ઢોળાને ચીરીને પ્રાપ્ત થાય છે તે અજકાજાત કેહેવાય છે. (આ ડુંચાઈ મેદની થાય છે એમ સમજવું? - કારણ કે વિદેહરાજાએ એ ડુંચાઈની ઉત્પત્તિ ત્રીજા પટલમાં કહેલી છે. આ સુધિરજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

અધ્યાય ૬ ટ્વો.

૧ અથાતઃ સર્વગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ 'હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સર્વગતરોગ વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સ્યન્દાસ્તુ ચત્વાર ઇદ્રોપદિષ્ટા-
સ્તાવન્ત એવેહ તથાધિમન્થાઃ ।

શોફાન્વિતોઽશોફાયુતશ્ચ પાકા-
વિલ્યેવમેતે દશ સમ્પ્રદિષ્ટાઃ ॥

હતાધિમન્થોઽનિલપર્યયશ્ચ

શુષ્કાક્ષિપાકોઽન્યત એવ વાતઃ ।

દૃષ્ટિસ્તથામ્લાધ્યુપિતા શિરાણા-

મુત્પાતહર્ષાવપિ સર્વભાગાઃ ॥

પ્રાયેણ સર્વે નયનામયાસ્તે

ભવન્ત્યભિષ્યન્દનિમિત્તમૂલાઃ ।

તસ્યાદભિષ્યન્દમુદીર્યમાણ-

મુપાચરેદાશુ હિતાય ધીમાન્ ॥

સઘઢા નેત્રમાં થતા સત્તર રોગો અને

તેઓમાં અભિષ્યંદોની તુરત ચિ-

કિત્સા કરવાની જરૂર.

૨ વાતાભિષ્યંદ, પિત્તાભિષ્યંદ, કફાભિષ્યંદ,

૧ સઘઢા નેત્રમાં થતા રોગોનાં નામો તથા લક્ષણો

રક્તાભિષ્યંદ, વાતાધિમંથ, પિત્તાધિમંથ, કફાધિ-
મંથ, રક્તાધિમંથ, સશોફપાક, અશોફપાક, હતા-
ધિમંથ, વાતપર્યય, શુષ્કાક્ષિપાક, અન્યતોવાત,
અમ્લાધ્યુપિત, શિરોત્પાત અને શિરાહર્ષ એ સત્તર
રોગો સઘઢાં નેત્રમાં થાય છે. સઘઢા નેત્રરોગો
ઘણું કરીને અભિષ્યંદોથી થાય છે એટલા માટે
વુદ્ધિમાન્ વંદ્યે ઉત્પન્ન થતા અભિષ્યંદોની તુરતજ
ચિકિત્સા કરવી જોઈએ કે જેથી હિતની પ્રાપ્તિ થાય.

૩ નિસ્તોદનં સ્તમ્ભનરોમહર્ષ-

સદ્ધર્મપારુષ્યશિરોઽભિતાપાઃ ।

વિશુષ્કભાવઃ શિશિરાશ્રુતા ચ

વાતાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

વાતાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

૩ સોઈવતે મોંકાયા જેવી વ્યથા, સ્તબ્ધપણું,
રુવાડાંઓનું ઝુમું થવું, નેત્રોનું કરકરીથી યુક્ત
જેવાપણું, નેત્રોનું રૂક્ષપણું, માથામાં વ્યથા, નેત્રોનું
ચીપડાથી રહિતપણું અને અશ્રુઓનું ટાઢાપણું એ-
ટલાં ચિહ્નો થયાં હોય તો જાણવું કે નેત્રમાં વા-
તાભિષ્યંદ થયો છે. (આ વાયુજન્ય છે અને
સાધ્ય છે.)

૪ દાહપ્રપાકૌ શિશિરાંભનન્દા

ધૂમાયનં વાપ્પસમુચ્છ્રયશ્ચ ।

ઉષ્ણાશ્રુતા પીતકનેત્રતા ચ

પિત્તાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

પિત્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

૪ નેત્રમાં બઢતરા તથા પાકવું, શીતલ પદા-
ર્થોની ઇચ્છા, નેત્રમાંથી જાણે ધૂમાડા નીકળતા
હોય એવું જણાવું, આંસુઓનો અતિસ્રાવ તથા ઝના-
પણું અને નેત્રોનું પીઢાપણું એ ચિહ્નો ઉપરથી જા-
ણવું કે નેત્રમાં પિત્તાભિષ્યંદ થયો છે. (આ
પિત્તજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

જણાવવા વિષેનો.

૫ ઉષ્ણાભિનન્દા ગુરુતાક્ષિશોફઃ
કણ્ઠપદેહૌ સિતતાતિશૈત્યમ્ ।
સ્નાવો મુહુઃ પિચ્છિલ એવ ચાપિ
કફાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

કફાભિષ્પંદનું લક્ષણ.

૫ ઝના પદાર્થોની ઇચ્છા, મારેપણું, આંખોમાં સોજો, સ્વરજ, ચીપડાઓથી સ્વરડાં છાપણું, સ્ફેદપણું, અત્યંત શીતલપણું અને વારંવાર ચીકણો સ્નાવ એ ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે નેત્રમાં કફા-ભિષ્પંદ થયો છે. (આ કફજન્ય છે તથા સાધ્ય છે.)

૬ તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ
રાજ્યઃ સમન્તાદતિલોહિતાશ્ચ ।
પિત્તસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ તાનિ
રક્તાભિપન્ને નયને ભવન્તિ ॥

રક્તાભિષ્પંદનું લક્ષણ.

૬ આંખોનું રાતાપણું, નેત્રોનું લાલપણું, નેત્રમાં ચોતરફ અત્યંત રાતી રેખાઓ અને ઉપરના ચોથા વિષયમાં કહેલાં પિત્તાભિષ્પંદનાં લક્ષણો એ ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે નેત્રમાં રક્તાભિષ્પંદ થયો છે. (આ રુધિરજન્ય છે તથા સાધ્ય છે.)

૭ વૃદ્ધૈરેતૈરભિષ્પંદૈર્નૈરાણામક્રિયાવતામ્ ।
તાવન્તસ્ત્વધિમન્થાઃ સ્યુર્નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥

ચારે અધિમંથો અભિષ્પંદોથી
થતા હોવા વિષે.

૭ જે માણસો અભિષ્પંદોની ઉપર ઔષધાદિ ઉપચારો ન કરે તેઓને એ અભિષ્પંદોની વૃદ્ધિ થતાં આંખોમાં તીવ્ર વેદનાવાળા ચાર અધિમંથો થાય છે. (વાતાભિષ્પંદની વૃદ્ધિથી વાયુસંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો વાતાધિમંથ થાય છે, પિત્તા-ભિષ્પંદની વૃદ્ધિથી પિત્તસંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો પિત્તાધિમંથ થાય છે, કફાભિષ્પંદની વૃદ્ધિથી કફસંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો કફાધિમંથ થાય

છે અને રક્તાભિષ્પંદની વૃદ્ધિથી રુધિરસંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો રક્તાધિમંથ થાય છે.)

૮ ઉત્પાત્યત ઇવાત્યર્થે નેત્રં નિર્મથ્યતે તથા ।
શિરસોઽર્દ્ધં તુ તં વિદ્યાદધિમન્થં સ્વલક્ષણૈઃ ॥

સઘટ્ટાં અધિમંથોનું સામાન્ય લક્ષણ.

૮ જે અધિમંથ જે અભિષ્પંદથી થયો હોય તે અધિમંથમાં તે અભિષ્પંદનાં લક્ષણો હોવા ઉપરાંત તથા નેત્ર જાણે અત્યંત ઉલ્લેહી કે ફાડી નલાતું હોય તથા મથી નલાતું હોય એવી પીડા થાય છે અને જાણે અરધું માથું અત્યંત ઉલ્લેહી કે ફાડી નાચવામાં આવતું હોય તથા અત્યંત મથી નલાતું હોય એવી વેદના થાય છે. (માથાનો અર્દ્ધ ભાગ તથા નેત્ર જાણે ઉલ્લેહી, ફાડી કે મથી નલાતાં હોય એવી વેદના થવી ઇટલી અભિષ્પંદોથી અધિ-મંથોની જૂદાઈ છે. આ જૂદા પ્રકારની વેદનારૂપ લક્ષણ ચારે અધિમંથોમાં તુલ્ય છે. માથાના અર્દ્ધમાં વેદના વ્યાધિના પ્રભાવથી થાય છે એમ સમજવું.)

૯ નેત્રમુત્પાત્યત ઇવ મથ્યતેઽરણિવચ્ચ યત્ ।

સઙ્કર્ષતોદનિર્ભેદમાંસસંરબ્ધમાવિલમ્ ॥

કુંચનાસ્ફોટનાધ્માનવેપથુવ્યથનૈર્યુતમ્ ।

શિરસોઽર્દ્ધં ચ યેન સ્યાદધિમન્થઃ સ મારુતાત્

વાતાધિમંથનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૯ નેત્ર જાણે ઉલ્લેહી નલાતું હોય તથા અર-ળીની પેટે મથાતું હોય એવી વેદના થાય, તેમજ જાણે કરકરીઓથી યુક્ત થયું હોય તેમ પીડાય, સોઈ વતે મોકાયા જેવી વ્યથાથી તથા મેદાયા જેવી વ્યથાથી યુક્ત થાય, માંસના સોજાવાળું થાય તથા મલિન થઈ જાય અને અરધું માથું સંકોચાવા જેવી વ્યથાથી, ફાટથી, સોજાના જેવી વ્યથાથી, કંપથી તથા ઇવાજ પ્રકારની વાતજન્ય વ્યથાઓથી યુક્ત થયું હોય તો જાણવું કે વાતા-ધિમંથ થયો છે. (આ વાયુજન્ય છે તથા સાધ્ય છે.)

१० रक्तराजिचितं स्नायि वह्निनेवावदह्यते ।
यकृत्पिण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतम् ॥
प्रपक्वोच्छूनवर्णान्तं सस्वेदं पीतदर्शनम् ।
मूर्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाक्षयधिमन्थितम् ॥

पित्ताधिमंथनं विशिष्ट लक्षण.

१० नेत्र राती रेखाओथी व्यास थाय, स्रव्या करे, जाणे अग्निथी दाह पामतुं होय एवं जणाय, जमणा पडखानी गांठना पिंड जेवुं थई जाय, क्षारथी खरडाएला जखमनी पेटे बळतराथी युक्त थाय, छेडाओमां पाकथी तथा सोजाथी युक्त थाय, पाका तथा जाडा वर्णवाळुं थई जाय, स्वेदवाळुं थई जाय तथा सघळा पदार्थोने पीळा पीळा दीठा करे अने मूर्छा आवे तथा माथामां दाह थाय तो जाणवुं के पित्ताधिमंथ थयो छे. (आ पित्तजन्य छे तथा साध्य छे.)

११ शोफवन्नातिसंरब्धं स्नावकण्डूसमन्वितम्
शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूपिकाहर्षणान्वितम् ॥
रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम् ।
नासाध्मानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्थितम् ॥

कफाधिमंथनं विशिष्ट लक्षण.

११ नेत्र सोजावाळुं, काईक ओळी उग्रता-वाळुं, स्नाववाळुं, खरजवाळुं, शीतपणावाळुं, भारेपणावाळुं, चीकाशवाळुं, चीपडाओवाळुं, फूली गएला जेवुं, जाणे रजथी भरपूर थई गयुं होय एवं मलिन तथा सघळा पदार्थोनां रूपोने मांड मांड देखे एवं थई जाय अने नाक फूली जाय तथा माथामां फाट वगेरे वेदना थाय तो जाणवुं के कफाधिमंथ थयो छे. (आ कफजन्य छे तथा साध्य छे.)

१२ बन्धुजीवप्रतीकाशं ताम्यति स्पशंनाक्षमम्
रक्तास्त्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः ॥
रक्तमग्नारिष्टवच्च कृष्णभागश्च लक्ष्यते ।
यद्गीतं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाभिमन्थितम् ॥

रक्ताधिमंथनं विशिष्ट लक्षण.

१२ नेत्र बपोरीयाना फूल जेवुं थई जाय, ग्लानि पामे, स्पर्शनुं सहन करी शके नहीं, राता खावने स्रव्या करे, भोकाया जेवी व्यथाथी युक्त रह्या करे, सघळी दिशाओने अग्नि जेवी देखे, दीप्त थई जाय तथा राता छेडाओवाळुं थई जाय अने काळो डोळो रुधिरमां डूबेला अरीठा जेवो देखाय तो जाणवुं के रक्ताधिमंथ थयो छे. (आ रुधिरजन्य छे तथा साध्य छे.)

१३ हन्यादृष्टिं सप्तरात्रात्कफोत्थो

ऽधीमन्थोऽसृक्सम्भवः पञ्चरात्रात् ।

षड्रात्राद्वा मासतोत्थो निहन्या-

न्मिथ्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ॥

अधिमंथोना उपचारोमां भूल थाय तो ते ते अधिमंथो अमुक अमुक मुद-तमां दृष्टिनो विनाश करे छे.

१३ जो वैद्यनी के आतुरनी भूलथी खोटा उपचार थाय तो कफाधिमंथ सात रातनी अंदर दृष्टिने हणी नाखे छे, रक्ताधिमंथ पांच रातनी अंदर दृष्टिने हणी नाखे छे, वाताधिमंथ छ रातनी अंदर दृष्टिने हणी नाखे छे अने पित्ताधिमंथ त्रण रातनी अंदर दृष्टिने हणी नाखे छे.

१४ कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।

दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदंगौरवैः ॥

जुष्टो मुहुः स्रवेद्वास्त्रमुष्णशीतं सपिच्छिलम् ।

संरम्भी पच्यते यश्च नेत्रपाकः सशोफकः ॥

सशोफपाकनुं लक्षण.

१४ जो नेत्र खरजथी युक्त होय, चीपडाथी खरडाएल होय, अश्रुओथी युक्त होय, पाकेलां उंबरानां फळ जेवुं रातुं होय, सोजावाळुं होय, बळतराळुं होय, फूली गयेला जेवुं थयुं होय, रताशथी युक्त होय, सोजामां भोकाया जेवी व्यथाथी युक्त होय, भारेपणावाळुं होय, वारंवार ऊनां टाढां तथा चीकणां आंसुने स्रव्या करतुं होय अने पाकवाळुं थई गयुं होय तो जाणवुं के

રુશોફપાક થયો છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૫ શોફહીનાનિ લિઙ્ગાનિ નેત્રપાકે ત્વશોફજે
અશોફપાકનું લક્ષણ.

૧૬ ઉપર કહેલાં સશોફપાકનાં સઘઠાં લક્ષણો થયાં હોય અને કેવળ સોજો ન થયો હોય તો જાણવું કે અશોફપાક થયો છે.

૧૬ ઉપેક્ષણાદક્ષિ યદાધિમંથો
વાતાત્મકઃ શોષયતિ પ્રસહ્ય ।

રુજાભિરુગ્રાભિરસાધ્ય એવ

હતાધિમંથો ગદિતો ગદો હિ ॥

અન્તઃ શિરાણાં શ્વસનઃ સ્થિતો દૃષ્ટિ
પ્રતિક્ષિપન્ ॥

હતાધિમંથં જનયેત્તમસાધ્યં વિદુર્બુધાઃ ।

હતાધિમંથનું લક્ષણ.

૧૬ વાતાભિપ્યંદ્યી થયેલો અધિમંથ યોગ્ય ઉપચારોની ઉપેક્ષા કરવાથી જ્યારે ઉગ્ર વેદનાઓ કરી આંખને બલાત્કારથી સૂકાવી નાખીને નષ્ટ કરે છે ત્યારે એ અધિમંથ હતાધિમંથ કેહેવાય છે અને જે અધિમંથ થતાં શિરાઓની અંદર રહેલો વાયુ ઉગ્ર વેદનાઓ કરીને આંખને બાહાર કાઢાડી નાખે છે એ અધિમંથ પણ હતાધિમંથ કેહેવાય છે. (આ બન્ને પ્રકારનો અધિમંથ વાયુજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૧૭ પશ્મદ્વયાક્ષિભ્રુવમાશ્રિતસ્તુ
યત્રાનિલઃ સંચરતિ પ્રદુષ્ટઃ ।

પર્યાયશઞ્ચાપિ રુજઃ કરોતિ
તં વાતપર્યાયમુદાહરન્તિ ॥

વાતપર્યાયનું લક્ષણ.

૧૭ બે પાંપણો, નેત્રો તથા ભમરો એઓમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ એ પાંપણે વગેરેમાં ફરી ફરીને કોઈ સમયે પાંપણોમાં, કોઈ સમયે નેત્રોમાં અને કોઈ સમયે ભમરોમાં અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદ-

નાઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ વાતપર્યાય કેહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૮ યત્કૂણિતં દારુણરૂક્ષવર્ત્મ
સંદહ્યતે ચાવિલદર્શનં યત્ ।

સુદારુણં યત્પ્રતિબોધને ચ
શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥

શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ.

૧૮ પાંપણો દારુણ તથા રૂક્ષ થઈ જાય, આંખ સંકોચાણી રહે, બઠતરા થયા કરે, આંખથી જે દેખાય તે મેલુંજ દેખાય અને ઉઘાડવાના સમયમાં આંખ અત્યંત વિકૃત દેખાય એ રોગ શુષ્કાક્ષિપાક કેહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૯ યસ્યાવટૂર્કર્ણશિરોહનુસ્થો
મન્યાગતો વાપ્યનિલોઽન્યતો વા ।

કુર્યાદ્વજોઽતિ ભુવિ લોચને વા
તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥

અન્યતોવાતનું લક્ષણ.

૧૯ ઘાંટામાં, કાનમાં, માથામાં, હડપચીમાં, ઓઢમાં કે પીઠ વગેરે બીજા સ્થલમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ ભમરમાં અથવા નેત્રમાં અત્યંત વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ અન્યતોવાત કેહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે તથા સાધ્ય છે. અન્ય સ્થલમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ અન્ય સ્થલમાં વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી આ રોગનું ‘અન્યતોવાત’ એ નામ સાર્થક છે.)

૨૦ અમ્લેન ભુક્તેન વિદાહિના વા
સંછાદ્યતે સર્વતઃ પવ નેત્રમ્ ।

શોફાદ્ધિવતં લોહિતકૈઃ સનીલૈ-
રેતાદ્ગમ્લાધ્યુષિતં વદન્તિ ॥

અમ્લાધ્યુષિતનું લક્ષણ.

૨૦ અત્યંત ખાટું અથવા વિદાહી અન્નાદિક ખાવામાં આવતાં નેત્ર કાંઈક શ્યામતાવાળી રતા-

શોથી ચોમેર ઢંકાઈ જાય છે અને સોજાવાલું થાય છે એ રોગ અમ્લાધ્યુપિત કેહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૨૧ અવેદના વાપિ સવેદના વા
યસ્યાક્ષિરાજ્યો હિ ખવન્તિ તામ્નાઃ ।
મુદુર્વિરજ્યન્તિ ચ તાઃ સમન્તા-
દ્યાધિઃ શિરોત્પાત ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥

શિરોત્પાતનું લક્ષણ.

૨૧ નેત્રની શિરાઓ વેદનાવગરની અથવા વેદના-
વાળી રહી રાતી થઈ જાય અને વઢી વારંવાર ચોમેર
વિકૃત વર્ણવાળી થઈ જાય એ રોગ શિરોત્પાત
કેહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૨૨ મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ
જાયેત રોગસ્તુ શિરાપ્રહર્ષઃ ।
તામ્નાચ્છમસ્ત્વં સ્વતિ પ્રગાઢમ્
તથા ન શક્નોત્યભિર્વીક્ષિતું ચ ॥

શિરાહર્ષનું લક્ષણ.

૨૨ જો પ્રમાદથી શિરોત્પાતની ઉપેક્ષા કરવામાં
આવે તો તે શિરોત્પાતજ શિરાહર્ષ થાય કે જે
શિરાહર્ષ થતાં રાતાં તથા આછાં આસુઓનો અત્યંત
સ્રાવ થાય છે અને નેત્રથી જોઈ શકાતું નથી.
(આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

અધ્યાય ૭ મો.

૧ અથાતો દષ્ટિગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી, 'દષ્ટિગત-
રોગવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વં-
તરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૧ કીકીના સ્વરૂપની અને કીકીના રોગોની સમ-

૨ મસૂરદલમાત્રાં તુ પન્નભૂતપ્રસાદજામ્ ।
અધોતવિસ્ફુલિન્નામાં સિદ્ધાં તેજોભિરવ્યયૈઃ ॥
આવૃતાં પટલેનાશ્ણોર્વાહ્યેન વિવરાકૃતિમ્ ।
શીતસાત્મ્યાં નૃણાં દષ્ટિમાહુર્નયનચિન્તકાઃ ॥

દષ્ટિનું (કીકીનું) પ્રમાણ, કારણ
તથા લક્ષણ

૨ માણસોની દષ્ટિ મસૂરની દાલ જેવડી છે,
પાંચે મહાભૂતોના સારથી ઉત્પન્ન થયેલી છે,
પાંચે મહાભૂતોના સારોવાળી છતાં પણ તેઓમાં
તેજના અધિક સારોથી ગોઠવાયેલી છે, નિમેષો
આવે ત્યારે પતંગીયા જેવી લાગે છે, પતંગીયા
જેવી છતાં પણ લાંબા કાઠસૂધી સ્થિર રહે એવા
તેજના સારોથી ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે દિવસે
પણ પ્રકાશિત રહે છે, જેમ પતંગીયો તેજવાળો
છતાં પણ કોઈને વાઢતો નથી તેમ કોઈને વા-
ઢતી નથી, પાંપણો ખુલ્લી હોય ત્યારે અગ્નિના ત-
ળવા જેવી પ્રકાશે છે, રસના તથા રુધિરના આ-
શ્રયથી રહેલા વાહારના પટલથી વીંટાયેલી છે, એ
પટલના આછાપણને લીધે રૂપોનું ગ્રહણ કરવામાં
ઉપવાત પામતી નથી, જાણે છિદ્રવાળી હોય એવા
આકારવાળી છે, જેને સર્વદા શીતજ અનુકૂલ રહે
છે એવી છે અને તેજોમય છતાં પણ સ્વભાવના
વઢને લીધે શીતની સાથે વિરોધ ધરાવતી નથી
એમ નેત્રના વિષયમાં વિદ્વત્તા ધરાવનારા શાલા-
વ્યશાસ્ત્રીઓ કેહે છે.

૩ રોગાંસ્તદાશ્રયાન્ધોરાન્પટ્ ચ ષટ્ ચ પ્રચક્ષ્મહો
પટલાનુપ્રવિષ્ટસ્ય તિમિરસ્ય ચ લક્ષણમ્ ॥

તિમિરનું લક્ષણ તથા દષ્ટિમાં થતા વાર
રોગોનાં લક્ષણો કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૩ હવે દષ્ટિમાં પેટેલા દુષ્ટ દોષના સ્વભાવરૂપ
તિમિરનું લક્ષણ અને દષ્ટિમાં થતા વાર ભયંકર
રોગોનાં લક્ષણો પણ કહીએ છીએ.

જળ વિપેનો.

૪ શિરાભિરભિસમ્પ્રાપ્ય વિગુણોઽભ્યન્તરે મૃદુમ્
પ્રથમે પટલે દોષો यस્ય દૃષ્ટૌ વ્યવસ્થિતઃ ॥

અવ્યક્તાનિ સ રૂપાણિ સર્વાણ્યેવ પ્રપશ્યતિ ।

પેહેલા (સહુથી અંદરના) પટલમાં રહેલા
દોષના સ્વભાવરૂપ તિમિરનું લક્ષણ.

૪ અત્યંત દુષ્ટ થઈને દોષ જેની દૃષ્ટિમાં
શિરાઓદ્વારા અંદર પેસીને પેહેલા (સહુથી અંદ-
રના, અસ્થિના આશ્રયથી રહેલા) પટલમાં રહ્યો
હોય તે માણસ સઘળાં રૂપોને જ્ઞાંત્રાં દેખે છે અને
દોષ અલ્પ હોય તો કોઈ સમયે સ્પષ્ટ પણ દેખે છે.

૫ દૃષ્ટિર્મૃદુશં વિહ્વલતિ દ્વિતીયં પટલં ગતે ।

મક્ષિકા મશકાન્કેશાઙ્ગાલકાનીવપશ્યતિ ।

મણ્ડલાનિ પ્તાકાશ્ચ મરીચીઃ કુણ્ડલાનિ ચ ॥

પરિપ્લવાંશ્ચ વિવિધાન્વર્પમમ્ભં તમાંસિ વા ।

દૂરસ્થાન્યપિ રૂપાણિ મન્યતે ચ સમીપતઃ ॥

સમીપસ્થાનિ દૂરે ચ દૃષ્ટેર્ગોચરવિભ્રમાત્ ।

યત્તવાનપિ ચાત્યર્થં સૂચીપાશં ન પશ્યતિ ॥

વીજા (મેદના આશ્રયથી રહેલા)

પટલમાં સ્થિતિ પામેલા દોષના

સ્વભાવરૂપ તિમિરનું લક્ષણ.

૫ દોષ જો વીજા પટલમાં આવ્યો હોય તો દૃષ્ટિ
પેહેલાના કરતાં વધારે વિકૃત થઈ જાય છે એટલે
માંસીઓ, મચ્છરો તથા વાળો કરોળીયાણે રચેલાં
જાળાંઓ જેવાં જોવામાં આવે છે. વર્તુલ પદાર્થો,
પતાકાઓ, કિરણો, કુંડલો તથા નક્ષત્રાદિકના
અને પડછાયા વગેરેના સંચારો ડુંગરો, નીચે તથા
આડાં રહેલાં તથા અનેક વર્ણોવાળાં જોવામાં
આવે છે. વરસાદ, વાદળાં તથા અંધકાર ન હોય
તો પણ જાણે હોય એવાં જોવામાં આવે છે. રૂ-
પોનું યથાર્થગ્રહણ નહીં કરવારૂપ વિભ્રમ થવાને
લીધે દૂર રહેલાં રૂપો સમીપમાં રહેલાં જણાય છે,
સમીપમાં રહેલાં રૂપો દૂર રહેલાં જોવામાં આવે
છે અને અત્યંત યત્ન કરતાં છતાં પણ સોઈનું
નાકું જોવામાં આવતું નથી.

૬ ઊર્ધ્વે પશ્યતિ નાધસ્તાત્તૃતીયં પટલં ગતે ।

મહાન્ત્યપિ ચ રૂપાણિ ચ્છાદિતાનીવ વાસસા ॥

કર્ણનાસાક્ષિયુક્તાનિ વિપરીતાનિ વીક્ષતે ।

યથાદોષં ચ રજ્યેત દૃષ્ટિર્દોષે વલીયસિ ॥

અધઃસ્થિતે સમીપસ્થં દૂરસ્થં ચોપરિસ્થિતે ।

પાર્શ્વસ્થિતે તથા દોષે પાર્શ્વસ્થાનિ ન પશ્યતિ

સમન્તતઃ સ્થિતે દોષે સઙ્કુલાનીવ પશ્યતિ ।

દૃષ્ટિમધ્યગતે દોષે મદ્યદ્રસ્યં ચ પશ્યતિ ।

દોષે દૃષ્ટિસ્થિતે તિર્યક્ સ એકં મન્યતે દ્વિધા ॥

દ્વિધાસ્થિતે ત્રિધા પશ્યેદ્વિધુધા ચાનવસ્થિતે ।

ત્રીજા (માંસના આશ્રયથી રહેલા)

પટલમાં સ્થિતિ પામેલા દોષના

સ્વભાવરૂપ તિમિરનું લક્ષણ.

૬ દોષ જો ત્રીજા પટલમાં આવ્યો હોય તો જે
ડુંગરો હોય તે જોવામાં આવે છે પણ જે નીચે હોય
તે જોવામાં આવતું નથી. ડુંગરો રહેલાં જે રૂપો
જોવામાં આવે છે તેઓ અત્યંત મોટાં હોય તો પણ
જાણે વચ્ચેથી ઢંકાણાં હોય એવાં જોવામાં આવે
છે. કાનવાળાં, નાકવાળાં તથા નેત્રોવાળાં શરીરો
જાણે કાનથી, નાકથી અને નેત્રોથી રહિત હોય
એવાં અથવા કાનવગેરેમાં વિકૃતિઓવાળાં હોય
એવાં જોવામાં આવે છે. જો દોષ વલ્લવાન હોય
તો દૃષ્ટિ દોષના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાઈ જાય છે.
દોષ જો નીચેના ભાગમાં રહ્યો હોય તો સમીપમાં
રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી. દોષ જો
ડુંગરોના ભાગમાં રહ્યો હોય તો દૂર રહેલા પદાર્થો
જોવામાં આવતા નથી. દોષ જો વાજૂના ભાગમાં
રહ્યો હોય તો વાજૂમાં રહેલા પદાર્થો જોવામાં
આવતા નથી. દોષ જો ચોમેર રહ્યો હોય તો ઉ-
પર, નીચે તથા વાજૂમાં રહેલા પદાર્થો જૂદા જૂદા
છતાં પણ મિશ્રિત જેવા જોવામાં આવે છે.
દોષ જો દૃષ્ટિના મધ્યમાં રહ્યો હોય તો મોટા
પદાર્થો નાહાના જોવામાં આવે છે. દોષ જો દ-
ષ્ટિમાં આડો રહ્યો હોય તો એક પદાર્થ બે પદાર્થો
જેવો જોવામાં આવે છે. દોષ જો દૃષ્ટિના બે ભા-

ગમાં રહ્યો હોય તો એક પદાર્થ ત્રણ પદાર્થો જેવો જોવામાં આવે છે અને દોષ જો અનિયમિત રીતે રહ્યો હોય તો એક પદાર્થ ઘણા પદાર્થો જેવો જોવામાં આવે છે.

૭ તિમિરાશ્યઃ સ વૈ દોષશ્ચતુર્થપટલં ગતઃ ॥
રુણશ્ચિ સર્વતો દ્વિષ્ટિ લિઙ્ગનાશઃ સ ડચ્યતે ।
તસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરૂઢે મહાગદે ॥
ચન્દ્રાદિત્યૌ સનક્ષત્રાવન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ।
નિર્મલોત્પાનિ ચ તેજાસિ ભ્રાજિષ્ણૂનિ ચ પશ્યતિ
સ એવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંશ્લિતઃ ।

ચોથા (રુધિરના તથા રસના આશ્રય-
વાળા વાહારના) પટલમાં રહેલા દો-
ષના સ્વભાવરૂપ તિમિરનું લક્ષણ
અને નામાંતર.

૭ જો એ તિમિરાત્મક દોષ દૃષ્ટિના ચોથા પટલમાં આવ્યો હોય તો તે ચોમેરથી દૃષ્ટિને રોકી આ સમયમાં તે દોષ નીલિકાકાચ અને લિંગનાશ એ બે નામોવાળો રોગ કેહેવાય છે. અંધકારની ઉપમા ધરાવનારો આ મોટો રોગ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો ન હોય ત્યાં સૂધી માણસ અંતરિક્ષમાં ચંદ્રને, સૂર્યને, નક્ષત્રોને અને વીજળીઓને દેખે છે, (કેમ કે અંતરિક્ષ પ્રકાશમય હોવાથી અંધકારનું જોર ચાલતું નથી.) અગ્નિ વગેરેનાં નિર્મલ તેજોને પણ દેખે છે અને રત્નો તથા સુવર્ણ વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે. (આ રોગ જૂનો થાય ત્યારે એ ચંદ્રાદિક પદાર્થો પણ જોવામાં આવતા નથી.)

૮ તત્ર વાતેન રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ સ પશ્યતિ ॥
આવિલાન્યરૂણાભાનિ વ્યાવિજ્ઞાનિ ચ માનવઃ

વાયુથી થયેલા તિમિરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૮ રૂપો જાણે ભ્રમણ કરતાં હોય એવાં, મેલાં, અસ્પષ્ટ રતાશવાળાં અને વાંકાં જોવામાં આવતાં હોય તો જાણવું કે વાયુથી થયેલું તિમિર છે.

૯ પિત્તેનાદિત્યલ્લઘોતશઙ્ગચાપતલિદુગ્ધાન્ ॥
શિશિર્બર્હવિચિત્રાંશ્ચ નીલકૃષ્ણાંશ્ચ પશ્યતિ ।

પિત્તથી થયેલા તિમિરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૯ સૂર્યનાં રૂપ, પતંગીયાંઓનાં રૂપ, ઇન્દ્રધનુ-
પનાં રૂપ અને વીજળીનાં રૂપ એઓ મોરપીંછ
જેવાં વિચિત્ર, નીલ અને કાઝાં જોવામાં આવતાં
હોય તો જાણવું કે પિત્તથી થયેલું તિમિર છે.

૧૦ ગૌરચામરગૌરાણિ શ્વેતાન્નપ્રતિમાનિ ચ ॥
પશ્યેદસૂક્ષ્માણ્યત્યર્થં વ્યન્ને ચૈવાન્નસંપ્લવમ્ ।
સલિલપ્લાવિતાનીવ પરિજાડ્યાનિ માનવઃ ॥
કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ સ્નિગ્ધાનિ ચ સિતાનિ ચ

કફથી થયેલા તિમિરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૦ જો રૂપો સફેદ ચામર જેવાં ગૌર, સફેદ
વાદળાં જેવાં, અત્યંત જાડાં, જલમાં ઢૂબેલાં જેવાં,
અત્યંત શીતલતાવાળાં, સ્નિગ્ધ તથા સફેદ જો-
વામાં આવે અને આકાશમાં વાદળાંનો ઘેરાવ
નહીં છતાં પણ વાદળાંનો ઘેરાવ જોવામાં આવતો
હોય તો જાણવું કે કફથી થયેલું તિમિર છે.

૧૧ તથા રક્તેન રક્તાનિ તમાંસિ વિવિધાનિ ચ
હરિતશ્યાવકૃષ્ણાનિ ધૂમધૂમ્રાણિ ચેક્ષતે ॥

રુધિરથી થયેલા તિમિરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૧ જો અનેક પ્રકારના અંધકારો જોવામાં
આવતા હોય અને રૂપો રાતાં, હરિતવર્ણવાળાં,
થોડી કાઝાશવાળાં, ઘણી કાઝાશવાળાં અને
ધૂમાડાથી ઘેરાયેલા જેવાં જોવામાં આવતાં હોય
તો જાણવું કે રુધિરથી થયેલું તિમિર છે. (જો
કે આ તિમિર રુધિરની અંદર રહેલા દોષથી થતું
હોવાને લીધે રુધિરથી થયેલું કેહેવાય નહીં તો
પણ રુધિરના ઘણાપણાને લીધે તેને રુધિરથી થ-
યેલું કહ્યું છે.)

૧૨ સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિપુતાનીવ પશ્યતિ
બહુધા વા દ્વિધા વાપિ સર્વાણ્યેવ સમન્તતઃ ।
હીનાધિકાઙ્ગાન્યથવા જ્યોર્તાણ્યપિ ચ પશ્યતિ ॥
સન્નિપાતથી થયેલા તિમિરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૨ જો ચોમેર સઘળાં રૂપો વિચિત્ર વર્ણો-
વાળાં, વીંચરાયેલાં જેવાં, બંબે પ્રકારનાં અથવા

घां प्रकारनां अने ओछां अंगोवाळां अथवा अधिक अंगोवाळां जोवामां आवतां होय तथा तारा आदि तेजो पण तेवां जोवामां आवतां होय तो जाणवुं के सन्निपातथी (त्रणे दोषोथी) थएलुं तिमिर छे. (आथी एम समजाय छे के केवल त्रीजा पटलमां रहेला दोषुथीज रूपो ओछां अंगोवाळां जोवामां आवे छे एम नथी पण जो सन्निपात होय तो अन्य पटलोमां पण दोषोनी स्थितिथी रूपो न्यूनाधिक अंगोवाळां जोवामां आवे छे.)

१३ पित्तं भवेत्परिप्लायि मूर्छितं रक्ततेजसा पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥
विकीर्यमाणान्खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च ।

रुधिरना सारना मिश्रणवाळा पित्तथी थएला तिमिरनुं विशिष्ट लक्षण.

१३ जो सघळी दिशाओ पीळी जोवामां आवती होय, सूर्य जाणे उगतो होय एवो जोवामां आवतो होय अने वृक्षो पतंगीयांओथी तथा अग्नि वगैरे तेजोथी व्याप्त थतां जोवामां आवतां होय तो जाणवुं के रुधिरना सारना मिश्रणवाळा पित्तथी थएलुं तिमिर छे. आ पित्त कोई वखते पोतानी मेळे पण क्षीण थाय छे.

१४ वक्ष्यामि षड्विधै रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः

पित्तात्परिप्लाय्यथवापि नीलः ।

कफात्सितः शोणितजस्तु रक्तः

समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥

त्रीजा पटलमां रहेला ते ते दोषथी दृष्टिना जूदा जूदा वर्णो.

१४ हवे त्रीजा पटलमां रहेला दोषोनी छ प्रकारना दृष्टिना वर्णो उपरथी व्यवस्था कहुं छुं. ते पछी (पंदरमा विषयमां) छ प्रकारना लिंगनाश नामना दृष्टिरोगोनां लक्षणो आपीश. वायु त्रीजा पटलमां रह्यो होय तथा बळवान् होय तो दृष्टिनो वर्ण अरुण थई जाय छे. पित्त त्रीजा

पटलमां रह्युं होय तथा बळवान् होय तो दृष्टिनो वर्ण नील थई जाय छे. कफ त्रीजा पटलमां रह्यो होय तथा बळवान् होय तो दृष्टिनो वर्ण सफेद थई जाय छे. रुधिर त्रीजा पटलमां रह्युं होय तथा बळवान् होय तो दृष्टिनो वर्ण लाल थई जाय छे. त्रणे दोषो त्रीजा पटलमां रह्यो होय तथा बळवान् होय तो दृष्टिनो वर्ण विचित्र थई जाय छे. रुधिरना सारना मिश्रणवाळुं पित्त त्रीजा पटलमां रह्युं होय तथा बळवान् होय तो दृष्टिनो वर्ण ग्लानिवाळो थई जाय छे. (आ अध्यायना छट्टा विषयमां 'जो दोष बळवान् होय तो दृष्टि दोषना स्वभावप्रमाणे रंगाई जाय छे.) एम जे कह्युं छे तेनुं आ व्याख्यान आप्युं छे एम समजवुं. तिमिरो पेहेला के बीजा पटलमां होय तो साध्य छे, त्रीजा पटलमां होय तथा उपर प्रमाणे वर्णप्राप्ति थई होय तो याप्य छे तथा काच केहेवाय छे अने चोथा पटलमां होय तो दृष्टिने चोमेरथी रोकी देतां लिंगनाश अथवा नीलिकाकाच नामनो दृष्टिरोग केहेवाय छे. त्रीजा पटल सूधी तिमिरोने दृष्टिमां थता बार रोगोमां नहीं गणतां लिंगनाशोनां पूर्वरूपो जेवां मानेलां छे ?)

१५ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचानलप्रभम् परिप्लायिनि रोगे स्यान्म्लाय्यानीलं च मण्डलम् दोषक्षयात्कदाचित्स्यात्स्वयं तत्र च दर्शनम् ॥
अरुणं मण्डलं वाताश्चंचलं परुषं तथा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा ॥
श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ॥
मृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
दृष्टिरागो भ्रुवेच्छिन्नो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥

छ प्रकारना लिंगनाशोनां जूदां जूदां लक्षणो.

१५ जो दृष्टिनुं मंडल जाडा काच जेवुं स्थूल

અને અગ્નિના જેવી તથા કાંઈક નીલતાવાળી પ્રભાવાલું થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે પરિ-મ્લાયી લિંગનાશ થયો છે. આ લિંગનાશમાં કોઈ વચ્ચે પોતાની મેલેજ દોષનો ક્ષય થતાં દૃષ્ટિ પદાર્થોને જોઈ શકે છે. (આ રુધિરના સારથી મિશ્રિત થઈ પિત્તથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

જો દૃષ્ટિનું મંડલ અરુણવર્ણવાલું, ચંચલ તથા સ્વરસદ સ્પર્શવાલું થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે વાતલિંગનાશ થયો છે. (આ વાયુજન્ય છે અને યાપ્ય છે.)

જો દૃષ્ટિનું મંડલ કાંઈક નીલતાવાળું, કાં-સાના જેવા વર્ણવાળું કે પીટુંજ થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે પિત્તનીલિંગનાશ થયો છે. (આ પિત્તથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

જો દૃષ્ટિનું મંડલ જાડું, સ્થિત અને શંખની પેટે, કુંદપુષ્પની પેટે તથા ચંદ્રની પેટે સફેદ વર્ણ-વાળું થઈ ગયું હોય, ચલાયમાન થતા કમલપત્ર ઉપર રહેલા જઠના સફેદ વિંદુ જેવું લાગતું હોય અને આંગળીથી નેત્રને ચોઢતાં આંધું પાડું થતું હોય તો જાણવું કે કફલિંગનાશ થયો છે. (આ કફથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

જો દૃષ્ટિનું મંડલ પરવાળા જેવું તથા રાતા કમળની પાંચડી જેવું થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે રક્તલિંગનાશ થયો છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને યાપ્ય છે.)

જો દૃષ્ટિનું મંડલ વિચિત્ર વર્ણવાળું થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે સાન્નિપાતિકલિંગનાશ થયો છે. (આ ત્રણે દોષોથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

દરેક લિંગનાશમાં તે લિંગનાશ જે દોષથી થયો હોય તે દોષનાં बीजां ચિહ્નો પણ અવશ્ય થાય છે.

૧૬ षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा
दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडे व च स्युः ।

તથા નરઃ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ

કફેન ચાન્યસ્ત્વથ ધૂમદર્શી ॥

યો હ્રસ્વજાત્યો નકુલાન્ધતા ચ

ગમ્ભીરસંજ્ઞા ચ તથૈવ દૃષ્ટિઃ ॥

દૃષ્ટિમાં થતા વાર રોગો કે જેઓમાં છ
તો લિંગનાશોજ છે.

૧૬ ઉપર કહેલા છ લિંગનાશો, પિત્તવિદગ્ધ-દૃષ્ટિ, શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ, ધૂમદર્શી, હ્રસ્વજાત્ય, નાકુલાન્ધ અને ગમ્ભીરિકા એ વાર રોગો દૃષ્ટિમાં થાય છે. (જેઓમાં છ લિંગનાશોનાં લક્ષણો તો ઉપર અપાઈ ગયાં છે માટે હવે પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ વગેરે છ રોગોનાં લક્ષણો આપવામાં આવશે.)

૧૭ પિત્તેન દુષ્ટેન ગતેન દૃષ્ટિમ્

પીતા ભવેદ્યસ્ય નરસ્ય દૃષ્ટિઃ ।

પીતાનિ રૂપાણિ ચ મન્યતે યઃ

સ માનવઃ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિઃ ॥

પ્રાપ્તે તૃતીયં પટલં તુ દોષે

દિવા ન પશ્યેન્નિશિ વીક્ષતે ચ ।

રાત્રૌ સશીતાનુગૃહીતદૃષ્ટિઃ

પિત્તાલ્પભાવાત્સકલાનિ પશ્યેત્ ॥

પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિનું લક્ષણ.

૧૭ દુષ્ટ થઈ પિત્ત દૃષ્ટિના પેહેલા તથા વીજા પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસની દૃષ્ટિ પીઢી થઈ ગઈ હોય તે માણસ સઘડાં રૂપોને પીઢાં માને છે અને એજ પિત્ત ત્રીજા પટલમાં આવતાં માણસ દિવસે દેખતો નથી પણ રાત્રે તે સમયના સ્વાભાવિક શીતથી દૃષ્ટિને આનુકૂલ્ય મળવાથી પિત્ત કમતી પડતાં સઘડા પદાર્થોને દેશે છે. આ બન્ને પ્રકારનો રોગ પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ કેહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૮ તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ-

સ્તાન્યેવ શુક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ॥

ત્રિષુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો

નક્તાન્ધ્યમાપાદયતિ પ્રસહ્ય ।

દિવા સ સૂર્યાનુગૃહીતદષ્ટિ-

વીક્ષેત રૂપાણિ કફાલ્પભાવાત્ ॥

શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ.

૧૮ દુષ્ટ થएलो (વૃદ્ધિ પામેલો) કફ દષ્ટિના પેહેલા તથા બીજા પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસની દષ્ટિ બગડેલી થઈ ગઈ હોય તે માણસ સઘળાં રૂપોને સફેદ માને છે. આ રોગ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ કેહેવાય છે. એજ કફ દષ્ટિનાં ત્રણે પટલોમાં આવ્યો હોય તો બલાત્કારથી નક્કાંધ્ય (રાતે આંધળાપણું) કરે છે. દિવસે તો દષ્ટિ ઉપર સૂર્યનો અનુગ્રહ થવાને લીધે કફ કમતી થવાથી સઘળાં રૂપોને દેખે છે. આ રાતે આંધળાપણું પણ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિજ કેહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૧૯ શોકજ્વરાયાસશિરોભિતાપૈ-

રમ્યાહતા यस્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ ।

સધૂમકાન્પશ્યતિ સર્વભાવાં-

સ્તં ધૂમદર્શીતિ વદન્તિ રોગમ્ ॥

ધૂમદર્શીનું લક્ષણ.

૧૯ શોકથી, જ્વરથી, પરિશ્રમથી કે માથામાં તડકા વગેરેના સંતાપો થવાથી જે માણસની દષ્ટિ અભિઘાત પામેલી હોય તે માણસ સઘળા પદાર્થોને ધૂમાડાવાળા દેખે છે. આ રોગ ધૂમદર્શી કેહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય છે અને સાધ્ય છે.)

૨૦ સ હસ્વજાત્યો દિવસેષુ કૃચ્છ્રા-

હસ્વાનિ રૂપાણિ ચ યો ન પશ્યેત્ ।

હસ્વજાત્યનું લક્ષણ.

૨૦ માણસ જે વિકારથી દિવસે માંડ માંડ દેખે છે અને શીળાં રૂપોને તો દેખતોજ નથી તે વિકાર હસ્વજાત્ય કેહેવાય છે. (અહીં કેટલા-એક ગ્રંથકારોએ રાત્રી ચ શીતાનુગૃહીતદષ્ટિઃ પિત્તાલ્પભાવાદપિ તાન્નિ પશ્યેત્ એવું ઉત્તરાર્થ કલ્પીને માન્યું છે કે “હસ્વજાત્યવાળો માણસ રાતે દષ્ટિને શીતનો અનુગ્રહ મળવાથી પિત્ત કમતી

થવાને લીધે સઘળા પદાર્થોને દેખે છે” તેમજ ભાવ-પ્રકાશાદિક ગ્રંથોમાં યો વાસરે પશ્યતિ કષ્ટતો-
ઽથ રૂપં મહત્ત્વાપિ નિરીક્ષતેઽલ્પમ્ । રાત્રૌ પુન-
ર્યઃ સકલાનિ પશ્યેત્ સ હસ્વજાત્યો મુનિભિઃ
પ્રદિષ્ટઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કહ્યું છે કે ‘હસ્વજા-
ત્યવાળો માણસ દિવસે માંડ માંડ દેખે, મોટાં રૂપોને
પણ નાહાનાં દેખે અને રાતે તો સઘળાં રૂપોને તેઓ
જેવાં હોય તેવાંજ બરાબર દેખે એ હસ્વજાત્ય રોગ
કેહેવાય છે.’ પરંતુ વિદેહનો ગ્રંથ જોતાં જણાય
છે કે ‘હસ્વજાત્યવાળો માણસ રાતે તો કશું પણ
દેખે નહીં.’ નક્તમન્ધાસ્તુ ચત્વારો યે પુરસ્તાત્
પ્રકીર્તિતાઃ । તેષામસાધ્યો નકુલો હસ્વજા-
ત્યસ્તથૈવ ચ । એ શ્લોકથી વિદેહે હસ્વજાત્યવાળા
માણસને સ્પષ્ટ રીતે નક્કાંધના (રાતે આંધળાના)
ભેદોમાં ગણ્યો છે. આ રોગ પિત્તજન્ય છે અને
ચારે પટલોમાં પિત્તના રેહેવાના પ્રભાવને લીધે અ-
સાધ્ય છે.)

૨૧ વિદ્યોતતે યેન નરસ્ય દષ્ટિ-

દોષાભિપન્ના નકુલસ્ય યદ્વત્ ।

ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિવા સ પશ્યેત્

સ વૈ વિકારો નકુલાન્ધ્યસંજ્ઞઃ । .

નાકુલાન્ધ્યનું લક્ષણ.

૨૧ દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે નોળી-
યાની દષ્ટિ જેવી પ્રકાશે, દિવસે સઘળાં રૂપો વિ-
ચિત્ર દેખવામાં આવે અને રાતે તો કશું દેખાયજ
નહીં એ રોગ નાકુલાન્ધ્ય કેહેવાય છે. (આ સ-
ન્નિપાતજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

૨૨ દષ્ટિર્વિરૂપા શ્વસનોપસૃષ્ટા

સઙ્કુચ્યતેઽભ્યન્તરતઃ ચ યાતિ ॥

રુજાવગ્નાદા ચ તમક્ષિરોગમ્

ગમ્ભીરિકેતિ પ્રવદન્તિ તઙ્જ્ઞાઃ ।

ગમ્ભીરિકાનું લક્ષણ. .

૨૨ દષ્ટિ વાયુથી ઉપહત થવાને લીધે વિકૃત-
રૂપવાળી રહ્યા કરે, સંકોચ પામ્યા કરે, ઝંઘી

उतरी जाय अने ऊंडी वेदनाथी युक्त रह्या करे
ए नेत्ररोगने विद्वान् वैद्यो गंभीरिका केहेछे.
(आ वायुजन्य छे अने असाध्य छे.)

२३ बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ

निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ।

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापा-

ज्ज्ञेयस्त्वभिप्यन्दनिदर्शनैश्च ।

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणाम्

सन्दर्शनेनापि च भासुराणाम् ॥

हन्येत दृष्टिर्मेनुजस्य यस्य

स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।

तन्नाक्षि विस्पष्टमिवावभाति

वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।

विदीर्यते सीदति ह्रीयते वा

नृणामभीघातहता तु दृष्टिः ।

बे आगंतुज रोगो (सनिमित्तलिंगनाश

अने अनिमित्तलिंगनाश) के जेओ

सघळा नेत्रमां थतां छतां पण दृ

ष्टिरोगोमां गणाय छे तेओनां

निदानो तथा लक्षणो.

२३ आ तंत्रना पेहेला अध्यायना २२ मा
तथा २३ मा विषयमां सनिमित्तलिंगनाश अने अ-
निमित्तलिंगनाश ए नामना जे बे बाह्य (आगं-
तुज) नेत्ररोगो कहेला छे तेओनां निदानो तथा
लक्षणो नीचे प्रमाणे छे.

झेरी फूलना गंधवाळा पवनादिकना स्पर्शरूप
निमित्तथी माथामां अभिताप थतां जे नेत्ररोग
थायछे ते सनिमित्तलिंगनाश केहेवाय छे.
अभिप्यंद नामना नेत्ररोगनां जे लक्षणो कहां छे तेज
लक्षणो आ रोगनां पण थाय छे. (गदाधर वैद्य
केहे छे के “रक्ताभिप्यंदनां लक्षणो के जेओ
गया अध्यायना छट्ठा विषयमां आपेलां छे तेओ
उपरथी आ रोगने जाणी लेवो.” आ असाध्य छे.)

देव, ऋषि, गंधर्व, मोटा नाग के बीजा प्रका-

शमय पदार्थो एओना आकस्मिक अने जेमां ते-
ओनुं स्वरूप बराबर ओळखी शकाय नहीं एवा
दर्शनथी माणसनां नेत्रोनो उपघात थई जाय छे
ए रोग अनिमित्तलिंगनाश केहेवाय छे. (देव
वगेरे लोको के मेरुपर्वत आदि पदार्थो घणुं क-
रीने सर्व जनोने प्रत्यक्ष थता नथी माटे तेओना
आकस्मिक दर्शनने अनिमित्तरूप मानेलुं छे.)
अनिमित्तलिंगनाश थयो होय तो आंखो स्वस्थ
माणसनी आंखो जेवी, लसणीया मणिना जेवा
वर्णवाळी तथा निर्दोष देखातां छतां पण कशुं
जोई शकती नथी. (आ असाध्य छे.)

नेत्रो बीजा पण कोई प्रकारना बाहारना अ-
भिघातथी उपहत थईने फाटी जाय, दुःखित
थई जाय के हीन थई जाय ए रोगने पण सनि-
मित्तलिंगनाश गणी लेवो (के जेथी नेत्ररोगोनी
छोंतेरनी संख्यामां वधारो न थाय.)

२४ इत्येते नयनगता महाविकाराः

संख्याताः पृथगिह षट् च सप्ततिश्च ।

पतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं

वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितं च तावत् ॥

नेत्ररोगोनां संख्या, निदानो तथा लक्ष-

णादिक एओनो उपसंहार अने ते

रोगोना संबंधमां अवशिष्ट विषय

तथा चिकित्साओ केहेवानी

प्रतिज्ञा.

२४ आ प्रमाणे नेत्रोमां थता छोंतेर मोटा
विकारो नामो आपी आपीने गणी बताव्या अने ते
रोगोनां निदानो तथा लक्षणो वगेरे पण जूदां जूदां
जणावी आप्यां. हवे ए रोगोनी बाबतमां चि-
कित्साविभाग केहेवानो रह्यो छे ते सघळो
विस्तारथी कहीश अनं ते पछी तेओनी चि-
कित्साओ पण विस्तारथी कहीश.

અધ્યાય ૮ મો.

૧ અથાતઃચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમ-
ધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ચિકિત્સિત પ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ षट्सप्ततिर्यેऽभिहिता व्याधयो નામલક્ષણૈઃ ।
ચિકિત્સિતમિદં તેષાં સમાસાદ્યાસતઃ શૃણુ ॥

નેત્રરોગોમાં નોખનોખી ચિકિત્સાઓની
વેહેંચણનું મથાળું.

૨ નેત્રોમાં થતા છોંતેર રોગો કે જેઓ ના-
મોથી, નિદાનો વગેરેથી તથા લક્ષણોથી કેહેવામાં
આવ્યા તેઓની હવે સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તીર્ણ ચિકિ-
ત્સાઓ કહું છું તે સાંભળો. (સંક્ષિપ્ત ચિકિ-
ત્સાઓ આ અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે અને
વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સાઓ આ અધ્યાય પછીના અધ્યા-
યોમાં કેહેવામાં આવશે.)

૩ છેદ્યાસ્તેષુ દશૈકશ્ચ નવ લેખ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ
ભેદ્યાઃ પञ्ચ વિકારાઃ સ્યુર્વ્યધ્યાઃ પંચદશૈવ તુ ॥
દ્વાદશાઽશ્ચક્રુત્યાશ્ચ યાપ્યાઃ સપ્ત ભવન્તિ હિ ।
રોગા વર્જયિતવ્યાશ્ચ દશ પञ્ચ ચ જ્ઞાનતા ॥
અસાધ્યૌ વા ભવેતાં તુ યાપ્યૌ વાગન્તુસંજિતૌ ॥

નેત્રના છોંતેર રોગોને માટે ચિકિ-
ત્સાઓનું પૃથક્કરણ.

૩ નેત્રના ઉપર કહેલા છોંતેર રોગોમાં અગી-
યાર રોગો છેદન નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે,
નવ રોગો લેખન (ઉઘેડવા તથા ધોંતરવા) ના-
મની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે, પાંચ રોગો ભેદન
નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે, પંદર રોગો વેધન
(વીંધવા) નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે, બાર

૧ કયા કયા નેત્રરોગમાં કેઈ કેઈ ચિકિત્સા કરવી

રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી પણ વીંધી ક્રિયા-
ઓનેજ લાયક છે, સાત રોગો યાપ્યજ છે, પંદર રોગો
કોઈ પણ પ્રકારની ચિકિત્સાને લાયક નથી (અસાધ્ય
છે.) અને છેદ્યા વે આગંતુક રોગો અસાધ્ય છે તથા
શસ્ત્રક્રિયાવિના વીંધી ક્રિયાઓથી યાપ્ય પણ છે.

૪ અર્શોઽન્વિતં ભવતિ વર્ત્મ તુ યત્તથાર્શઃ

શુષ્કં તથાર્બુદમથો પિડકાઃ શિરાજાઃ ।

જાલં શિરાજમપિ પञ્ચવિધં તથાર્મ

છેદ્યા ભવન્તિ સહ પર્વણિકામયેન ॥

કયા અગીયાર રોગો છેદનક્રિયાને
લાયક છે ?

૪ અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ, અર્બુદ, શિરાપિડકા,
શિરાજાલ, પ્રસ્તાર્મ, શુક્કાર્મ, શોણિતાર્મ, અધિ-
માંસાર્મ, સ્નાયુર્મ અને પર્વણી એ અગીયાર રોગો
છેદન નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે.

૫ ઉત્સક્ષિની બહુલકર્દમવર્ત્મની ચ
શ્યાવં ચ યજ્ઞ પઠિતં ત્વિહ વજ્રવર્ત્મ ।

ક્ષિપ્તં ચ પોથકિયુતં ચલુ યજ્ઞ વર્ત્મ

કુમ્ભીકિની ચ સહશર્કરયા ચ લેખ્યાઃ ॥

કયા નવ રોગો લેખનક્રિયાને લાયક છે ?

૫ ઉત્સંગિની, બહુલવર્ત્મ, કર્દમવર્ત્મ, શ્યાવ-
વર્ત્મ, વર્ત્માવબંધ, ક્ષિપ્તવર્ત્મ, પોથકી, કુંભીકા
અને શર્કરાવર્ત્મ એ નવ રોગો લેખન નામની શસ્ત્ર-
ક્રિયાને લાયક છે.

૬ શ્લેષ્મોપનાહલગ્નૌ ચ વિસં ચ ભેદ્યા

ગ્રન્થિશ્ચ યઃ કૃમિકૃતોઽજ્ઞનામિકા ચ ॥

કયા પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને લાયક છે ?

૬ શ્લેષ્મોપનાહ, લગ્ન, વિસવર્ત્મ, ક્રિમિગ્રંથિ
અને અંજનિકા એ પાંચ રોગો ભેદન નામની શસ્ત્ર-
ક્રિયાને લાયક છે.

૭ આદૌ શિરા નિગદિતાશ્ચ યયોઃ પ્રયોગે
પાકૌ ચ યૌ નયનયોઃ પવનોઽન્યતઃ ॥

૧ જળાવવા વિષેનો.

પૂચાલસાનિલવિપર્યયમન્થસંજ્ઞા:

સ્યન્દાસ્તુ યાન્ત્યુપશમં હિ શિરાધ્યધેન ॥

કયા પંદર રોગો વેધનક્રિયાને લાયક છે?

૭ શિરોત્પાત, શિરાહર્ષ, સશોફપાક, અશો-
ફપાક, અન્યતોવાત, પૂચાલસ, વાતપર્યંથ, વાતાધિ-
મંથ, પિત્તાધિમંથ, કફાધિમંથ, રક્તાધિમંથ, વાતા-
ભિપ્યંદ, પિત્તાભિપ્યંદ, કફાભિપ્યંદ અને રક્તાભિપ્યંદ
૯ પંદર રોગો વેધન નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક
છે. (કેમ કે શિરાવેધ કરવાથી શાંત થાય છે.)

૮ શુષ્કાક્ષિપાકકફપિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ-

પ્વમ્લાઘ્યશુક્રસહિતાર્જુનપિષ્ટકેપુ ।

અક્લિન્નવર્ત્મહુતભુગ્ધ્વજદર્શિશુક્તિ

પ્રક્લિન્નવર્ત્મસુ તથૈવ વલાસસંજ્ઞે ।

આગન્તુનામયયુગેન ચ દૂષિતાયાં

દટ્ટૌ ન શસ્ત્રપતનં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

કયા બાર રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી

પણ વીજી ક્રિયાઓનેજ લાયક છે?

૮ શુષ્કાક્ષિપાક, શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, પિત્તવિ-
દગ્ધદષ્ટિ, અમ્લાધ્યુપિત, અવ્રણશુક્ર, અર્જુન, પિ-
ષ્ટક, અપરિક્લિન્નવર્ત્મ, ધૂમદર્શી, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ, શુ-
ક્તિકા અને વલાસપ્રથિત ૯ બાર રોગો શસ્ત્રક્રિયાને
લાયક નથી પણ વીજી ક્રિયાઓનેજ લાયક છે.
સનિમિત્તલિંગનાશ અને અનિમિત્તલિંગનાશ ૯ બે
આગંતુક રોગો કદાચ યાપ્ય જણાય તો પણ શ-
સ્ત્રક્રિયાથી યાપ્ય નથી પણ વીજી ક્રિયાઓથી
યાપ્ય છે.

૯ સમ્પ્રણયતઃ પડપિ યેઽભિહિતાસ્તુ કાચા-
સ્તે પક્ષ્મકોપસહિતાસ્તુ ભવન્તિ યાપ્યાઃ ॥

કયા સાત રોગો યાપ્યજ છે?

૯ વાતલિંગનાશ, પરિમ્લાયીલિંગનાશ, નીલ-
લિંગનાશ, કફલિંગનાશ, રક્તલિંગનાશ તથા સા-
ન્નિપાતિકલિંગનાશ ૯ છ નીલિકાકાચો કે જેઓ

૧ વાતાભિપ્યંદ, વાતાધિમંથ, અન્યતોવાત, વાતપ-
ર્યંથ, શુષ્કાક્ષિપાક અને વીજા પણ દષ્ટિનો નાશ કરનારા

કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓ જો રોગી કાંઈ પણ દે-
શ્વતો હોય તો યાપ્યજ છે. પક્ષ્મકોપ નામનો નેત્ર-
રોગ પણ યાપ્યજ છે.

૧૦ ચત્ત્વાર એવ પવનપ્રભવાસ્ત્વસાધ્યા

દ્વૌ પિત્તજૌ કફનિમિત્તજ્ઞ એક એવ ।

અષ્ટાર્દ્રકા રુધિરજાશ્ચ ગદાસ્ત્રિદોષા-

સ્તાવન્ત એવ ગદિતાવપિ વાહ્યજૌ દ્વૌ ॥

કયા પંદર રોગો કોઈ પણ ક્રિયાને

લાયક નથી?

૧૦ હતાધિમંથ, નિમિપ, ગંભીરિકા અને વાત-
હતવર્ત્મ ૯ ચાર વાયુજન્ય રોગો, હ્રસ્વજાત્ય તથા
પૈત્તિકજલસ્રાવ ૯ બે પિત્તજન્ય રોગો, શ્લેષ્મિક-
સ્રાવ નામનો એક કફજન્ય રોગ, રક્તસ્રાવ, અ-
જકાજાત, શોણિતાર્શ તથા સવ્રણશુક્ર ૯ ચાર
રુધિરજન્ય રોગો અને પૂચસ્રાવ, નાકુલાંધ્ય, અક્ષિ-
પાકાત્ય તથા અલજી ૯ ચાર સાન્નિપાતિક
રોગો ૯ટલે ૯ કુલ પંદર રોગો કોઈ પણ ક્રિયાને
લાયક નથી અર્થાત્ અસાધ્યજ છે. સનિમિત્ત-
લિંગનાશ તથા અનિમિત્તલિંગનાશ ૯ નામના બે
આગંતુજ રોગો પણ ઘનું કરીને અસાધ્ય છે.

અધ્યાય ૯ મો.

૧ અથાતો વાતાભિપ્યન્દપ્રતિપેધં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વાતાભિપ્યન્દ-
પ્રતિપેધં' ૯ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિ ૯
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પુરાણસર્પિષા ક્ષિગ્ધૌ સ્યન્દાધીમન્થપીડિતૌ
સ્વેદયિત્વા યથાન્યાયં શિરામોક્ષેણ યોજયેત્ ॥

વાતજન્ય વ્યાધિઓ ૯ઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

સ્પાદ્યેદ્વસ્તિભિશ્ચ સમ્યક્સેઽવિરેચિતૌ ।
 તર્પણૈઃ પુટપાકૈશ્ચ ધૂમૈરાશ્ચ્યોતનૈસ્તથા ॥
 નસ્યસેઽહપરીપેકૈઃ શિરોવસ્તિભિરેવ ચ ।
 વાતગ્નાનૂપજલજમાંસામ્લકાથસેચનૈઃ ॥
 સ્નેહૈશ્ચતુર્ભિરુષ્ણૈશ્ચ તત્પીતામ્બરધારણૈઃ ॥
 પયોભિર્વેસવારૈશ્ચ શાલ્વૃણૈઃ પાયસૈસ્તથા ॥
 મિષકસમ્પાદ્યેદેતાવુપનાહૈશ્ચ પૂજિતૈઃ ।
 તથા ચોપરિ ભુક્તસ્ય સર્પિઃ પાનં પ્રશસ્યતે ।
 ત્રિફલાકાથસંસિદ્ધં કેવલં જીર્ણમેવ વા ।
 સિદ્ધં વાતહરૈઃ ક્ષીરં પ્રથમેન ગણેન વા ॥

વાતાભિષ્યંદ તથા વાતાધિમંથ એઓની
 ચિકિત્સા.

૨ જે મીળસ વાતાભિષ્યંદથી કે વાતાધિમં-
 થથી પીડાણ હોય તેને વૈદ્યે યોગ્ય રીતે જૂનું
 ઘી પાવાથી સ્નેહન સંસ્કાર આપી, તે પછી સ્વેદન

૧ જે ઘી એક વર્ષસૂધી રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય
 તે જૂનું ઘી કેહેવાય છે. કેટલાક કેહે છે કે દશ
 વર્ષસૂધી રાખી મૂકવામાં આવેલું ઘી જૂનું કેહેવાય છે.

૨ રોગીને જેમાં વાયુ, તડકો કે રજ ન હોય એવા
 ઘરમાં ચત્તો સુવડાવી પલાલેલા અડદના લોટની
 સરસી, દઢ અને સાંકડ વગરની પાલો નેત્ર ઉપર
 કરવી. પછી રોગીની આંખો વીંચાવી તેઓના ઉપર
 પાંપળો ઘૂડી જતાં સૂધી પાલોમાં સ્નેહ ભરવો. મરાઈ
 રહ્યા પછી ધીરેથી રોગીની આંખો ઉઘડાવવી એ તર્પ-
 ãનો પ્રકાર છે. આ વિષયનો વિસ્તાર આ તંત્રના ૧૮
 મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે તે જોવો.

૩ સ્નેહથી ભરેલું બે બીલાં જેટલું માંસ લઈ તેમાં
 વીજાં ઔષધો ચાર તોલાં માર અને દ્રવ પદાર્થો સોલ
 તોલાં માર નાલી સર્વને એકઠાં કરી લોંદો કરવો.
 એ લોંદાને પાંનડાંઓથી સારી પેટે વીંટી તે ઉપર બે
 આંગળોનાં કે અંગૂઠા જેટલો માટીનો થર ચઢાવી
 અગ્નિમાં મૂકવો. માટીનો થર ધગધગતા અંગારા જેવા
 ઘર્ણવાલો થઈ જાય ત્યાંસૂધી અગ્નિમાં રાખી પછી તે
 ગોળાને બાહાર કાઢાડી લેવો. પછી માટીને તથા
 પાંનડાંને દૂર કરી કલ્કના રસને નીચોવી લઈ તેનો
 તર્પણની રીતિપ્રમાણે નેત્રમાં ઉપયોગ કરવો એ પુટપાક

સંસ્કાર આપી ફસ ધોલીને લોહીનું સ્નાવણ
 કરવું, સારી રીતે સ્નેહાત્મક વિરેચનોથી વિરેચિત
 કરવો, વસ્તિઓ દેવા અને તર્પણોથી, પુટપાકોથી,
 ધૂમપાનોથી, આશ્ચ્યોતનોથી, નસ્યોથી, સ્નેહનાં
 સેચનોથી, શિરોવસ્તિઓથી, વાયુને હળનારાં આ-
 નૂપ તથા જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી, કાંજી
 વગેરેનાં તથા વાતહર કાથોનાં સેચનોથી, ડના
 કરેલા ચાર પ્રકારના સ્નેહોથી, સ્નેહોમાં મીઝાવેલાં
 વસ્ત્રોનું નેત્રાદિકપર ધારણ કરાવવાથી, દૂધોથી,
 વેસવાંરોના ઉપનાહોથી, શાલ્વૃણ ઉપનાહોથી,
 દૂધપાકોના ઉપનાહોથી અને વીજા પ્રકારના
 પળ યોગ્ય ઉપનાહોથી ઉપચારો કરવા. જમાડ્યા
 પછી ત્રિફલાના કાથથી પકાવેલું ઘી પાવું અ-
 થવા એકલું જૂનું ઘી પાવું અથવા વાયુને હરનારાં
 દ્રવ્યોથી કે વિદારિંગંધાદિગળથી પકાવેલું દૂધ
 પાવું એ ઉત્તમ છે.

કેહેવાય છે. આ વિષયનો વિસ્તાર આ તંત્રના ૧૮ મા
 અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે તે જોવો.

૪ રોગીની આંખોને બે આંગળાં વટે ડઘાડી રા-
 ધીને તેઓમાં કાથનાં, મધનાં કે સ્નેહનાં ટીપાં નાખવાં
 એ આશ્ચ્યોતન કેહેવાય છે. આ વિષયનો વિસ્તાર આ
 તંત્રના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કેહેવાશે તે જોવો.

૫ વેસવારનું લક્ષણ તથા ગુણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા
 અધ્યાયના ૨૨૬ મા વિષયમાં જુવો.

૬ ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૧૫ મો
 વિષય જુવો.

૭ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયનો ૫ મો
 વિષય જુવો.

૮ નેત્રો જો આમવાળાં હોય તો ઘી પીવરાવવા
 વગેરે વિધિઓ કરવા અને અંજન આંજવા વગેરે વિ-
 ધિઓ નહીં કરવા. કેમ કે તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે
 “સ્વેદ, ભોજનમાં કઢવો રસ, ધૂમ અને ચાર દિવસ-
 સૂધી લંધન” એઓ આમવાળાં નેત્રોને પકાવવાને માટે
 છે. અંજન, ઘીનું પાન, કપાય, મારે ભોજન અને સ્નાન
 એઓનો જ્યાંસૂધી નેત્રો આમવાળાં હોય ત્યાંસૂધી ત્યાગ
 કરવો. નેત્રમાં ઘળી વેદના થતી હોય, રતાશ ઘળી
 હોય, સ્વરજ આવતી હોય અને આંધુ પડતાં હોય તો

૩ સ્નેહાસ્તૈલાદિના સિદ્ધા વાતગ્નેસ્તર્પણે હિતાઃ ।
સ્નેહિકઃ પુટપાકશ્ચ ધૂમો નસ્ય ચ તદ્વિધમ્ ॥

વાતાભિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ एओ
उपर तर्पण, पुटपाक, धूम तथा
नस्य एओ केवा प्रकारेनां
गोठववां ?

૩ તૈલ શિવાય વીજા સ્નેહોને વાયુનું હરણ કરનારાં દ્રવ્યોથી પકાવીને તેઓથી નેત્રોનું તર્પણ કરવું ए हितकारी थाय છે. પુટપાક, ધૂમ અને નસ્ય एओ પણ સ્નેહિકજ ગોઠવવાં ए हितकारी છે. (સ્નેહિક ધૂમવિપે તથા સ્નેહિક નસ્યવિપે ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં જુવો.)

૪ નસ્યાદિપુ સ્થિરાક્ષીરમધુરૈસ્તૈલમિપ્યતે ।

વાતાભિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ एओ
उपर नस्यादिकमां केवुं तैल गोठववुं ?

૪ શાલિપર્ણી, દૂધ અને કાકોલ્યાદિ મધુર-ગણ एओથી પકાવેલા તૈલની નસ્યાદિકમાં યોજના કરવી.

૫ एरण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम् ॥
कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ।
सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्वपिप्पलीभिः शृतं पयः ॥
हितमर्द्धोदकं संके तथाश्च्योतनमेव च ।

હીવેરચક્રમઞ્જિષ્ઠોદુમ્બરત્વશ્ચુ સાધિતમ્ ॥
साम्भद्रछागं पयो वापि शूलाश्च्योतनमुत्तमम् ।

વાતાભિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ एओ
उपर सेचनमां तथा आश्च्योतनमां
केवुं दूध गोठववुं ?

૫ एरडानां पानडां, एरडानां मूल, एरडानी
छाल અને મોરીંગીનીનાં મૂલીયાં एओમાં દૂધને પકાવી સેહેવાય તેવું ऊनु राखीने तेथी सेचन

नेत्रने आमवाळुं जाणवुं. वेदनानुं मंदपणुं, खरजनं
शांतपणुं, सोजानुं शांतपणुं, आंसुओनुं शांतपणुं અને
घर्णनुं निर्मळपणुं एओ उपरथी जाणवुं के नेत्र आम-

કરવું ए हितकारी છે. જેમાં અરધું પાણી નાણ્યું હોય एवा दूधने सैंधव, वाळो, जेठीमध तथा पीपळ एओથી પકાવી તેથી સેચન કરવું तथा आश्च्योतन करवुं ए पण हितकारी છે. જેમાં અરધું પાણી નાણ્યું હોય एवा बकरीना दूधने वाळो, तगर, मजीठ तथा उंबरांनी छाल एओથી પકાવી તેનું આશ્ચ્યોતન કરવાથી नेत्रोनुं शूल नष्ट થई जाय છે.

૬ मधुकं रजनीं पथ्यां देवदारु च पेपयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिप्यन्दे तदञ्जनम् ।
गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरं च यथोत्तरम् ॥
द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिप्यते ।
स्नेहाञ्जनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि ॥

વાતાભિપ્યંદ તથા વાતાધિમંથ एओ
उपर अंजनो.

૬ जेठीमध, हळदर, हरडे અને देवदार एओ ब-करीना दूधमां वाटीने नेत्रोमां आंजवां. आ अंजन अभिप्यंद उपर उत्तम છે. सोनागेरू, सोनागेरूથી बमणुं सैंधव, सैंधवથી बमणी पीपळ અને पीपळથી बमणी सुंठ एओने एकठां करी जळमां वाटी गुटिका वनावीने ते गुटिका नेत्रोमां आंजवी. वाताभिप्यंद उपर तथा वाताधिमंथ उपर स्ने-हांजन पण हितकारी છે के जे आ अध्यायना ८ मा विषयमां छेहे केहेवामां आवशे. (एक महीनासूधी त्रांत्राना वासणमां राखेला घीमां सैंधव नाखीने ते घी आंजवुं ए पण स्नेहांजन केहेवाय છે. अंजननो विस्तीर्ण विधि आ तंत्रना १८ मा अध्यायमां केहेवामां आवशे ते जोवो.)

૭ रोगो यश्चान्यतोवातो यश्च मारुतपर्ययः ।
अनेनैव विधानेन भिषक्तावपि साधयेत् ॥
पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरं वाप्यथ भोजने ।

वगरनुं थएलું છે. ”

૧ સેચનનો વિધિ આ તંત્રના ૧૮ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તે જોવો. .

દૃશ્યાદન્યાં કપિત્થે ચ પञ્ચમૂલે મહત્પિ ॥
સક્ષીરં કર્કટરસે સિદ્ધં ચાત્ર ઘૃતં પિવેત્ ।
સિદ્ધં વા હિતમત્રાહુઃ પત્તુરાર્તગલાગ્નિકૈઃ ॥
સક્ષીરં મેષશૃક્ણ્યા વા સર્પિર્વારતરેણ વા ।

અન્યતોવાત તથા વાતપર્યય એઓની
ચિકિત્સા.

૭ અન્યતોવાત તથા વાતપર્યય એ રોગોની પળ
વૈદ્યે ઉપર કહેલા વાતાભિષ્યંદના વિધાન પ્રમાણેજ
ચિકિત્સા કરવી. એ રોગોમાં ભોજનથી પેહેલાં
ઘી પાવું અને ભોજનમાં દૂધ દેવું એ હિતકારી
થાય છે. વાંદો, કોઠ અને વૃહત્પંચમૂલ એઓના
કાથથી, દૂધથી તથા કાકડાશીંગીના રસથી
પકાવેલું ઘી પાવું અથવા રતવેલીયો, કાંટાઅશે-
રીયો અને અંજમોદ એઓના કાથથી તથા દૂધથી
પકાવેલું ઘી પાવું અથવા મેંઢાશીંગીના કાથથી
તથા દૂધથી પકાવેલું ઘી પાવું અથવા વેલતરુ
(આ વૃક્ષ મારવાડમાં થાય છે.) ના કાથથી
તથા દૂધથી પકાવેલું ઘી પાવું એ અન્યતોવાત
ઉપર તથા વાતપર્યય ઉપર હિતકારી થાય છે.

૮ સૈન્ધવં દારુ શુણ્ઠી ચ માતુલુક્કરસે ઘૃતમ્ ॥
સ્તન્યોદકાભ્યાં કર્તવ્યં શુષ્કપાકે તદ્વજનમ્ ।
પૂજિતં સર્પિષશ્ચાત્ર પાનમશ્નોશ્ચ તર્પણમ્ ॥
ઘૃતેન જીવનીયેન નસ્યં તૈલેન ચાણુના ।
પરિષેકે હિતં ચાત્ર પયઃ શીતં સસૈન્ધવમ્ ॥
રજનીદારુસિદ્ધં વા સૈન્ધવેન સમાયુતમ્ ।
સર્પિયુતં સ્તન્યઘૃષ્ઠમજ્જનં ચ મહૌપધમ્ ॥
વસા વાનૂપજલજા સૈન્ધવેન સમાયુતા ।
નાગરોન્મિશ્રિતા કિંચિચ્છુષ્કપાકે તદ્વજનમ્ ॥

શુષ્કાક્ષિપાકની ચિકિત્સા.

૮ બીજોરાંનો રસ, ઘી, સ્ત્રીનું દૂધ અને જલ
એઓમાં સૈન્ધવ, દેવદાર તથા સૂંઠ એઓનો કલ્ક
પકાવી રસક્રિયા કરીને તે આંજવું એ શુષ્કાક્ષિ-
પાક ઉપર હિતકારી છે. કાકોલ્યાદિ જીવનીય
ગળથી પકાવેલું ઘી પાવું, તેવા ઘીથીજ નેત્રોનું

૧ પિત્તાભિષ્યંદ, પિત્તાભિષંઘ, અમ્લાધ્યુપિત, શુ-

તર્પણ કરવું અને તેવા ઘીથી અથવા અણુતૈલથી
નસ્ય દેવું એ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર હિતકારી થાય
છે. (હલ્લન કેહેછે કે ચિકિત્સાસ્થાનના
ચોથા અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં જે અણુતૈલ
કહેલું છે તેથી નસ્ય નહીં દેવું પણ જે અણુતૈલ
શાલાક્યશ્મસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેથી નસ્ય દેવું.)
પકાવીને ટાઢા કરેલા દૂધને સૈન્ધવથી યુક્ત
કરીને તેથી અથવા હલ્લદર તથા દેવદાર એઓના
કાથથી પકાવેલા દૂધને સૈન્ધવથી યુક્ત કરીને
તેથી નેત્રોનું પરિપેચન કરવું એ પણ શુષ્કાક્ષિપાક
ઉપર હિતકારી છે. સૂંઠને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી
ઘીથી સંયુક્ત કરીને નેત્રોમાં આંજવી એ પણ
હિતકારી છે. આનૂપ પ્રાણીઓની તથા જલચર
પ્રાણીઓની ચરવી લઈ તેને જરાક સૈન્ધવથી તથા
સૂંઠથી યુક્ત કરીને આંજવી એ પણ શુષ્કાક્ષિપાક
ઉપર હિતકારી છે. (આ ચરવીનું અંજન સ્ત્રે-
હાંજન કેહેવાય છે.)

૯ પવનપ્રભવા રોગા યે કેચિદ્દૃષ્ટિનાશનાઃ ।

બીજેનાનેન મેઘાવી તેષુ કર્મ પ્રયોજયેત્ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા કેટલા

એક દૃષ્ટિનાશક રોગો ઉપર ચિકિ-
ત્સાની પદ્ધતિ.

૯ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તિમિર વગેરે કે-
ટલાએક દૃષ્ટિનાશક વ્યાધિઓ ઉપર પણ વુદ્ધિ-
માનું વૈદ્યે ઔષધોના ઝહાપોહ કરી વાતાભિષ્યં-
દની ચિકિત્સારૂપ બીજને અનુસરીને તે પદ્ધતિથી
ચિકિત્સા કરવી.

અધ્યાય ૧૦ મો.

૧ અથાતઃ પિત્તાભિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'પિત્તાભિ-
ષ્યન્દપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
ત્તિકા અને ધૂમદર્શી એઓની ચિકિત્સા વિષનો.

व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वं-
रिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्थे

रक्तान्नावः संसनं चापि कार्यम् ।

अक्ष्णोः सेकालेपनस्याञ्जनानि

पैत्ते च स्याद्यद्विसर्पे विधानम् ॥

पित्ताभिष्यंद तथा पित्ताधिमंथ एओनी
चिकित्सा.

२ पित्ताभिष्यंद के पित्ताधिमंथ थएल होय
तो रुधिरनुं खावण करवुं, विरेचन देवुं, नेत्रोपर
सेचनो तथा लेपनो करवां, नस्य देवुं, अंजनो
आंजवां, आश्च्योतनो करवां अने चिकित्सा
स्थानना १७ मा अध्यायना ४ था विषयमां पित्त-
विसर्प उपर जे विधान कहुं छे ते पण करवुं.
(डल्लन कहे छे के वाळो, पीळो वाळो, चंदन,
सुरमो, मोती, तथा सोनागेरू एओने दूधमां
वाटी घीथी संयुक्त करीने थंडो तथा पातळो
लेप करवो.)

३ गुन्द्रां शालिं शैवलं शैलभेः

दार्वांमेलामुत्पलं रोध्रमभ्रम् ।

पद्मात्पत्रं शर्करां दर्भमिश्रुं

तालं रोध्रं वेतसं पद्मकं च ॥

द्राक्षां क्षौद्रं चन्दनं यष्टिकाहं

योषित्क्षीरं राज्यनन्ते च पिष्ट्वा ।

सर्पिः सिद्धं तर्पणे सेकनस्ये

शर्सा क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजम् ॥

योज्यो वर्गो व्यस्त एषोऽन्यथा वा

सम्यङ्नस्येऽष्टार्द्धसङ्ख्येऽपि नित्यम् ।

क्रियाः सर्वाः पित्तहर्यः प्रशस्ता-

रुयहाच्चोर्ध्वं क्षीरसर्पिश्च नस्यम् ॥

पित्ताभिष्यंद तथा पित्ताधिमंथ एओनी
उपर तर्पणमां, सेचनमां, तथा न-
स्यमां उपयोगी द्रव्यो.

३ मोथ, जवासो, शेवाळ, पाषाणभेद अथवा

गोरखगांजो, दारूहळदर, एळची, नीलकमळ,
बमणो लोदर, कपूर, श्वेत कमळनां पत्र, साकर,
दर्भ, ताड, जळमां थतुं नेतर, पद्मकाष्ठ, द्राक्ष,
चंदन, जेठीमध, हळदर अने उपलसरी एओने
मधमां तथा स्त्रीना दूधमां वाटी ते कल्क नाखी
शेलडीना रसमां पकावेलुं घी अथवा एज कल्क
नाखी शेलडीना रसमां पकावेलुं बकरीनुं दूध
तर्पणमां, सेचनमां अने नस्यमां हितकारी थाय
छे. प्रतिमर्श आदि चार प्रकारनां नस्योमां उपर
कहेला सघळा वर्गनी, अरधा वर्गनी, अथवा ए
वर्गमांथी जेटलां द्रव्यो मळी शके तेटलां द्रव्योनी
योजना करवी. सघळी पित्तनुं हरण करनारी
क्रियाओ करवी ए उत्तम छे. दूधनुं तथा घीनुं
नस्य देवानुं जे कहुं ते नस्य त्रण दिवस पछी देवुं.

४ पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थं

शलुक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम् ।

रसक्रियां शर्कराक्षौद्रयुक्तं

पालिंघां वा मधुके वापि कुर्यात् ॥

मुस्ता फेनः सागरस्योत्पलं च

कृमिघ्नैलाघात्रिबीजाद्रसश्च ।

कासीसैलागैरिकोशीरशङ्खै-

रेवं युञ्ज्यादञ्जनं स्तन्यपिष्टैः ॥

चूर्णं कुर्यादञ्जनार्थं रसो वा

स्तन्योपेतो धातकीस्यन्दनाभ्याम् ।

योषित्स्तन्ये शातकुम्भं विघृष्टं

क्षौद्रोपेतं कैशुकं चापि पुष्पम् ॥

रोध्रं द्राक्षां शर्करामुत्पलं च

नार्याः क्षीरे यष्टिकाहं वचां च ।

पिष्ट्वा क्षीरे वर्णकस्य त्वचं वा

तोयोन्मिश्रे चन्दनोदुम्बरे च ॥

कार्यः फेनः सागरस्याञ्जनार्थं

नारीस्तन्ये माक्षिके चापि घृष्टः ।

पित्ताभिष्यंद तथा पित्ताधिमंथ एओनी
उपर अंजननां द्रव्यो.

४ खाखरानां फूलो (केसुडांओ) ना अथवा

સાહેબાના રસમાં સાકર તથા મધ નાખી રસ-ક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા ગરણીના કે જેઠીમધના રસમાં સાકર તથા મધ નાખી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું. મોથ, સમુદ્રફીણ, નીલકમળ, વાવડીંગ, એલચી, આમલી અને બીબલો એઓનો રસ કરી હીરાકસી, એલચી, સોનાગેરુ, વાલો અને શંખ એઓને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે કલ્ક પેલા રસમાં નાખી, પકાવવાથી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું એ પણ હિતકારી છે. ધાવળી અને મીણોહરમો એઓના ચૂર્ણનું અથવા એઓના રસને સ્ત્રીના દૂધથી મિશ્રિત કરી પકાવવાથી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું. સુવર્ણને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસીને તે આંજવું. શાંખરાના ફૂલને ત્રાંબાના વાસણ ઉપર મધમાં ઘસીને તે આંજવું. લોદર, દ્રાક્ષ, સાકર, નીલકમળ, જેઠીમધ અને વજ એઓને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટીને તેનું અંજન કરવું. આમલીની છાલને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટીને તે આંજવી. રતાંજલિ તથા ડંબરાનું ફળ એઓને વાઝાની સાથે વાટીને તે ચૂર્ણ આંજવું. સમુદ્રફીણને સ્ત્રીના દૂધમાં તથા મધમાં ઘસીને તે આંજવું.

૫ યોષિત્સ્તન્યે સ્થાપિતં યષ્ટિકાઢં

રોધ્રં દ્રાક્ષં શર્કરામુત્પલં ચ ॥

ક્ષૌમાબદ્ધં પથ્યમાશ્ચ્યોતને વા

સર્પિર્ઘ્ર્ષ્ટં યષ્ટિકાઢં સરોધ્રમ્ ।

તોયોગ્મિશ્ચાઃ કાશ્મરીઘાત્રિપથ્યા-

સ્તદ્રષ્ટાહુઃ કટ્ફલં ચામ્બુનૈષ ॥

પિત્તાભિષ્યંદ તથા પિત્તાધિમંથ એઓની ઉપર આશ્ચ્યોતનનાં દ્રવ્યો.

૬ જેઠીમધ, લોદર, દ્રાક્ષ, સાકર અને નીલકમળ એઓના કલ્કને સ્ત્રીના દૂધમાં નાખી અલસીના વજથી બાંધીને તેનાં ટીપાં નાખવાં. જેઠીમધ તથા લોદર એઓને ઘીમાં ઘસીને તેનાં

ટીપાં નાખવાં. સીવળ, આમલી તથા હરડે એઓને જલમાં વાટીને તેનાં ટીપાં નાખવાં. કાયફળને જલમાં વાટીને તેનાં ટીપાં નાખવાં.

૬ ષ્ણોઽમ્લાશ્ચ્યેઽનુક્રમશ્ચાપિ શુકૌ

કાર્યઃ સર્વઃ સ્યાચ્છિરામોક્ષવર્જ્યઃ ।

સર્પિઃ પેયં ત્રૈફલં તૈલ્વકં વા

પેયં વા સ્યાત્કેવલં યત્પુરાણમ્ ॥

દોષેઽધસ્તાચ્છુક્તિકાયામપાસ્તે

શીતૈર્દ્રવ્યૈરઞ્જનં કાર્યમાશુ ।

વૈદ્યૈર્થં યત્સ્ફાટિકં વૈદ્રુમં ચ

મૌકં શાઙ્ગં રાજતં શાતકુમ્ભમ્ ॥

ચૂર્ણં સૂક્ષ્મં શર્કરાક્ષૌદ્રયુક્તં

શુક્તિં હન્યાદઞ્જનં ચૈતદાશુ ।

અમ્લાધ્યુષિત અને શુક્તિકા એઓની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા.

૬ અમ્લાધ્યુષિત અને શુક્તિકા એ બે રોગોની પણ ઉપર કહેલા પિત્તાભિષ્યંદના વિધાન પ્રમાણેજ ચિકિત્સા કરવી. પરંતુ એ બે રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી તેથી તેઓમાં શિરાવેધ (ફસ સ્ત્રીને લોહીનો સાવ) કરવો નહીં.

અમ્લાધ્યુષિત અને શુક્તિકા એ બે રોગોમાં વિશેષ ચિકિત્સા એ કરવી કે ત્રિફળના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી પાવું અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું તૈલ્વક ઘી પાવું અથવા એકલું જૂનું ઘી પાવું. શુક્તિકામાં ખાસ વિશેષ ચિકિત્સા એ કરવી કે વિરેચન આપીને દોષને દૂર કર્યા પછી તુરત શીતલ દ્રવ્યોનું અંજન કરવું. તેમજ લસ-ળીયા મણિના બારીક ચૂર્ણને, સ્ફાટિક મણિના બારીક ચૂર્ણને, પરવાલાના બારીક ચૂર્ણને, મોતીના બારીક ચૂર્ણને, શંખના બારીક ચૂર્ણને, રૂપાના બારીક ચૂર્ણને કે સુવર્ણના બારીક ચૂર્ણને સાકરથી તથા મધથી યુક્ત કરીને આંજવું. આ ચૂર્ણાત્મક અંજન શુક્તિકાને તુરત નષ્ટ કરે છે.

૧ ત્રિફળાનું ઘી તથા તૈલ્વક ઘી એઓ સંશોધન

છે અને એકલું જૂનું ઘી સંશમન છે.

७ युञ्ज्यात्सर्पिर्द्धूमदर्शी नरस्तु
शेषं कुर्याद्रक्तपित्ते विधानम् ॥

यच्चैवान्यत्पित्तहृत्त्रापि सर्वं
यद्वीसर्पे पैत्तिके वै विधानम् ॥

धूमदर्शीनी चिकित्सा.

७ धूमदर्शी नामनो नेत्ररोग थयो होय तो धी पावा उपरांत रक्ताभिष्यंदना विधान (आ तंत्रनो वारमो अध्याय वांचो) प्रमाणे विधान करवुं, बीजी पण सघळी पित्तनुं हरण करनारी क्रियाओ करवी अने चिकित्सास्थानना १७ मा अध्यायना चौथा विषयमां पित्तविसर्प उपर जे विधान कह्युं ले ते पण करवुं. (आ रोग शस्त्र-क्रियाने लायक नथी.)

अध्याय ११ मो.

१ अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ' श्लेष्माभिष्यंदप्रतिषेध' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ स्यन्दाधिमन्थौ कफजौ प्रवृद्धौ
जयेच्छिराणामथ मोक्षणेन ।

स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेक
प्रलेपयोगैः कवलग्रहैश्च ॥

रूक्षैस्तथाश्च्योतनसंविधानै-
स्तथैव रूक्षैः पुटपाकयोगैः ।

त्र्यह्नात्र्यह्नाच्चाप्यपतर्पणान्ते
प्रातस्तयोस्तिकघृतं प्रशस्तम् ॥

तदन्नपानं च समाचरेद्दि
यच्छ्लेष्मणो नैव करोति वृद्धिम् ।

कफाभिष्यंद तथा कफाधिमंथ एओनी
चिकित्सा.

२ कफाभिष्यंद के कफाधिमंथ थएल होय तो स्वेदनोथी, अवपीडनस्योथी, अंजनोथी, धूमाडाना पानोथी, सेचनोथी, प्रलेपोथी, कवलग्रहोथी, रूक्ष आश्च्योतनोथी तथा रूक्ष पुटपाकोथी उपचारो करवा. ए उपचारो कन्या छतां पण ते रोगो वृद्धि पामे तो तित्तकघृतथी स्नेहन करी एक पखवाडीया पछी शिराओने वींधी लोहीनुं स्नावण करावाथी तेओने जीती लेवा. ए रोगोमां त्रण त्रण दिवससुधी लंघन करावीने पछी प्रभाते प्रभाते तित्तकघृतनो (तित्तद्रव्योथी पकावेला घीनो) उपयोग कराववो. अन्नपान पण एवुं आपवुं के जे अन्नपान कफनी वृद्धि नज करे.

३ कुटन्नटास्फोटफणिज्जबिल्व-

पत्तूरपील्वर्ककपित्थभक्षैः ॥

स्वेदं विदध्यादथवानुलेपं

बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्टकुष्ठैः ।

कफाभिष्यंद तथा कफाधिमंथ एओनी
उपर स्वेदननां तथा लेपनां द्रव्यो.

३ अरडूसो, गरणी अथवा उपलसरी, मरवो, वीली, रतवेलीयो अथवा पतंग, पीलुनां पानडां, आकडानां पानडां अने कोठनां पानडां एओथी स्वेदन करवुं अने वाळो, सूंठ, देवदार तथा कट एओनो प्रलेप करवो.

४ सिन्धूतथहिङ्गुत्रिफलामधूक-

प्रपौण्डरीकाञ्जनतुत्थताम्रैः ॥

पिष्टैर्जलेनाञ्जनवर्त्तयः स्युः

पथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा ।

त्रीण्यूषणानि त्रिफला हरिद्रा

विडङ्गसारश्च समानि च स्युः ॥

बर्हिष्ठकुष्ठामरकाष्टशङ्ख-

१ कफाभिष्यंद, कफाधिमंथ, बलासग्रथित, पिष्टक तथा प्रक्लिन्नवर्त्म ए वगैरे कफजन्य नेत्ररोगोनी अने ते

रोगोना उपद्रवारूप खरजनी तथा सोजानी चिकित्साओ विधेनो.

પાઠાનલવ્યોપમનઃશિલાશ્ચ ।

પિષ્ઠામ્બુના વા કુસુમાનિ જાતી-
કરજ્જશોભાજનજાનિ યુજ્યાત્ ॥

ફલં પ્રકીર્યાદથ વાપિ શિશ્રોઃ
પુષ્પં ચ તુલ્યં બૃહતીદ્વયસ્ય ।

રસાજ્જનં ચન્દનસૈન્ધવં ચ
મનઃશિલાલે લશુંનં ચ તુલ્યં ॥

પિષ્ઠાજ્જનાર્થં કફજેષુ ધીમા-
ન્વર્ત્તીર્વિદધ્યાન્નયનામયેષુ ।

કફાભિષ્પ્યંદ તથા કફાધિમંથ એઓની
ઉપર અંજનનાં દ્રવ્યો.

૪ સૈંધવ, હીંગ, ત્રિફળા, જેટીમધ, પાંડેરવો, રતાંજલિ, મોરથુથુ અને ત્રાંબું એઓને જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા હરડે, હલ્લદર, જેટીમધ તથા રસવંતી એઓને જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા સૂંઠ, મરી, પીપળ, હરડે, વેહેડાં, આમળાં, હલ્લદર અને વાવડીંગનો સાર એઓને સમ ભાગે લઈ જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા વાળો, કઠ, દેવદાર, શંખ, કાઠી પાડ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપળ તથા મળશીલ એઓને જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા જાઈનાં ફૂલ, કરંજનાં ફૂલ તથા સરગવાનાં ફૂલ એઓને જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા કરંજનાં ફળ, ઝમ્બી ભોરીંગણીનાં ફૂલ ફળ, બેઠી ભોરીંગણીનાં ફૂલ ફળ, રસવંતી, ચંદન, સૈંધવ, મળશીલ, હરતાલ તથા લસણ એઓને સમ ભાગે લઈ જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા સરગવાનાં ફળ, ઝમ્બી ભોરીંગણીનાં ફૂલ ફળ, બેઠી ભોરીંગણીનાં ફૂલ ફળ, રસવંતી, ચંદન, સૈંધવ, મળશીલ, હરતાલ તથા લસણ એઓને સમ ભાગે લઈ જલમાં વાટી વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી. બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે કફથી ઉત્પન્ન થયેલા નેત્રરોગો ઉપર આ વાટો આંજવાની યોજના કરવી.

૫ રોગે બલાસગ્રથિતેઽજ્જનનૈઃ

કર્તવ્યમેતત્સુવિશુદ્ધકાથે ॥

નીલાન્યવાન્ગવ્યપયોઽનુપીતાજ્
શલાકિનઃ શુષ્કતનૂન્વિદહ્ય ।

તથાર્જકાસ્ફોતકપિત્થવિલ્વ-
નિર્ગુણિડજાતીકુસુમાનિ ચૈવ ॥

તત્ક્ષારવત્સૈન્ધવતુત્થરોચનં
પક્કં નિદધ્યાદથ લોહનાડ્યા ।

બલાસગ્રથિતની ચિકિત્સા.

૫ બલાસગ્રથિત નામનો નેત્રરોગ થયો હોય તો પ્રવીણ વૈદ્યોએ રોગીની કાયાનું સારી પેટે સંશોધન કરીને પછી નીચેપ્રમાણે ક્ષારાંજનની યોજના કરવી.

સઠીયોવાળા નીલા યવોને સાત દિવસસૂધી અથવા ચૌદ દિવસસૂધી કાઠી ગાયના દૂધની ભાવના આપીને વાઢવા અને તેઓની સાથે રામ-તુલસી, ગરળી, કોટ, વીલી, નગડ તથા જાઈનાં પુષ્પો એઓને પળ વાઢવાં. પછી તે ભસ્મને ઝુના જઠની સાથે મેઢવી ક્ષારની રીતિપ્રમાણે વારંવાર સ્ત્રવાવી તેમાં સૈંધવ, મોરથુથુ અને ગોરોચના નાખી લોઢાની નઠીથી હલાવીને ક્ષાર પકાવવો. અને તે ક્ષાર નેત્રોમાં આંજવો. (આ ક્ષારાંજન કેહેવાય છે.)

૬ મહૌપથં માગધિકાં ચ મુસ્તાં

સસૈન્ધવં યન્મરિચં ચ શુક્લમ્ ।

તન્માતુલુક્રસ્વરસેન પિષ્ટં

નેત્રાજ્જનં પિષ્ટકમાશુ હન્યાત્ ॥

ફલં બૃહત્યા મગધોદ્ગવાના-

માદાય કલકં ફલપાકકાલે ।

સ્ત્રોતોજયુક્તં લ્હુ સપ્તરાત્રા-

ત્તદુદ્ધૃતં સ્યાતુ તથૈવ પથ્યમ્ ॥

પિષ્ટકની ચિકિત્સા. .

૬ સૂંઠ, પીપળ, મોથ, સૈંધવ અને ધોળાં મરી અથવા સરગવાનાં બીજ એઓને બીજોરાના

રસમાં વાટીને નેત્રોમાં આંજવામાં આવે તો તેથી પિષ્ટક તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. ફળો પાકવાના સમયમાં ભોરીંગણીનાં ફળો લઈ તેઓમાં સુરમાની સાથે પીપ્પળનો કલ્ક ભરી સાત દિવસસૂધી રેહેવા દઈને કાઢાડી લેવો અને પછી તે નેત્રોમાં આંજવો. આ અંજન ઉપર કહેલા સૂંઠ વગેરેના અંજનની પેટેજ પિષ્ટક ઉપર પથ્ય છે.

૭ વાર્તાકુશિગ્નિન્દ્રસુરપટોલ-
કિરાતતિકામલકીફલેષુ ।

કાસીસસામુદ્રસાજ્જનાનિ
જાત્યાસ્તથા કોરકમેવ ચાપિ ॥

પ્રક્લિન્નવર્ત્મન્યુપદિશ્યતે તુ
યોગાજ્ઞનં તન્મધુનાવઘૃષ્ટમ્ ।

પ્રક્લિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સા.

૭ રીંગણી, સરગવો, ઇંદ્રવારુણી, કરીયાતું, પટોલ અને આંમલાં એઓની સાથે હીરાકસી, દરીયાઈ લૂણ, રસવંતી તથા જાઈની કઢીઓ વાટી ગોઢી કરી સૂકાવી તેને મધમાં ઘસીને આંજવામાં આવે તો તેથી પ્રક્લિન્નવર્ત્મ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ અંજન ‘યોગાંજન’ એ નામથી ઓળખાય છે.

૮ નાદેયમઘ્યં મરિચં ચ શુઠ્ઠં
નેપાલજાતા ચ સમપ્રમાણા ॥

સમાતુલુક્કદ્રવ ષ્ણ યોગઃ
કણ્ઠં નિહન્યાત્સરુદઙ્ગનેન ।

સશૂક્લવેરં સુરદારુ મુસ્તં
સિન્ધુપ્રસૂતં મુકુલાનિ જાત્યાઃ ॥

સુરાસુ પિષ્ટં ત્વિદમજ્ઞનં હિ
કણ્ઠાં ચ શોફે ચ હિતં વદન્તિ ।

કફજન્ય નેત્રરોગોના ઉપદ્રવોરૂપ ધ્રુ-
જની તથા સોજાની ચિકિત્સા.

૮ ઉત્તમ સૈંધવ, સફેદ મરી અથવા સરગ-
વાનાં બીજ અને મળશલ એઓને સમ ભાગે લઈ
બીજોરાના રસમાં વાટીને નેત્રોમાં આંજવાં. આ

અંજન એકવાર આંજવાથીજ ધ્રુજ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૂંઠ, દેવદાર, મોથ, સૈંધવ અને જાઈની કઢીઓ એઓને મદિરામાં વાટીને નેત્રોમાં આંજવામાં આવે તો તેથી ધ્રુજ અને સોજો મટી જાય છે.

૯ સ્યન્દાધિમન્થક્રમમાચરેચ્છ
સર્વેષુ ચૈતેષુ સદાઽપ્રમત્તઃ ॥

બલાસગ્રથિત, પિષ્ટક, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ તથા
બીજા પળ કફજન્ય નેત્રરોગો એ-
ઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૯ એ સઘળા રોગો ઉપર (બલાસગ્રથિત, પિષ્ટક અને પ્રક્લિન્નવર્ત્મ એઓની ઉપર તથા બીજા પળ કફજન્ય નેત્રરોગો ઉપર) વૈદ્યે સાવ-
ધાન રહીને કફાભિષ્યંદની તથા કફાધિમંથની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (શસ્ત્રક્રિ-
યામાં ગયા આઠમા અધ્યાય ઉપર લક્ષ્ય આપવું.)

અધ્યાય ૧૨ મો.

૧ અથાતો રક્તાભિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘રક્તાભિષ્યન્દ પ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ મન્થં સ્યન્દં શિરોત્પાતં શિરાહર્ષં ચ રક્તજમ્
એકૈકેન વિધાનેન ચિકિત્સેચ્છતુરો ગદાન્ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રુધિરજન્ય
રોગો ઉપર નીચે લખેલી પ્રત્યેક
ચિકિત્સાઓ કરવા વિષે.

૨ રક્તાધિમંથ, રક્તાભિષ્યન્દ, શિરોત્પાત અને
અશોકપાક, પૂચાલસ, અપરિક્લિન્નવર્ત્મ અને પ્રક્લિન્નવર્ત્મ
એઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

૧ રક્તાભિષ્યન્દ, રક્તાધિમંથ, શિરોત્પાત, શિરાહર્ષ,
અર્જુન, અવ્રણશુક્ર, સવ્રણશુક્ર, અજકાજાત, સશોકપાક,

શિરાહર્ષ એ ચારે રુધિરજન્ય રોગો ઉપર નીચે લખેલી પ્રત્યેક ચિકિત્સાઓ કરવી. (જો કે રક્તાભિષ્યંદ, પછી રક્તાધિમંથ થાય છે તો પણ અહીં રક્તાધિમંથનું નામ પ્રથમ કહ્યું તે, રક્તાધિમંથને રક્તાભિષ્યંદ કરતાં અત્યંત દુઃખદાયી જણાવવાને માટે છે.)

૩ વ્યાધ્યાર્ત્તાશ્વતુરોઽપ્યેતાન્નિઘ્નઘ્નાન્કૌમ્ભેન સર્પિષા ।

રસૈરુદારૈરથવા શિરામોક્ષેણ યોજયેત્ ॥
વિરિક્તાનાં પ્રકામં ચ શિરાંસ્યેપાં વિશોધયેત્ ।
વૈરેચનિકસિદ્ધેન સિતાયુક્તેન સર્પિષા ॥

તતઃ પ્રદેહ્યાઃ પરિપેચનાનિ
નસ્યાનિ ધૂમાશ્ચ યથાસ્વમેવ ।

આશ્રયોતનાભ્યઙ્ગનતર્પણાનિ
તથૈવ કાર્યાઃ પુટપાકયોગાઃ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગોને માટે
સામાન્ય ચિકિત્સા.

૩ રક્તાધિમંથ, રક્તાભિષ્યંદ, શિરોત્પાત કે શિરાહર્ષ થઈ જાય તો રોગીને ઘડામાં રાખી મૂકેલા જૂના ઘીથી અથવા અત્યંત સ્નેહવાળા માંસોના રસોથી સ્નિગ્ધ કન્યા પછી શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું, સારી પેટે વિરેચન આપવાથી શુદ્ધ કરીને શિરોવિરેચન દ્રવ્યોથી પકાવેલા અને સાકરથી સંયુક્ત કરેલા ઘીથી તેના મસ્તકને શુદ્ધ કરવું. પછી દોષોના અનુસાર પ્રમાણે પ્રલેપો, પરિપેચનો, નસ્યો, ધૂમો, આશ્રયોતનો, અંજનો, તર્પણો અને પુટપાકો એ-ઓની યોજનાઓ કરવી.

૪ નીલોત્પલોશીરકટક્ટેરી
કાલીયયદ્ધીમધુમસ્તરોઘ્નૈઃ ।

સપક્ષકૈર્દ્વાૈતઘૃતપ્રદિઘ્નૈ
રક્ષ્ણોઃ પ્રલેપં પરિતઃ પ્રકુર્યાત્ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગોને માટે
પ્રલેપનાં દ્રવ્યો.

૪ નીલકમળ, વાલો, દારૂહલદર, પીતલંબન,

જેઠીમધ, મોથ, લોદર અને પદ્મકાષ્ઠ એઓને ઘોણા ઘીથી મિશ્રિત કરીને તે કલ્કનો આં-ખોની ચોતરફ પ્રલેપ કરવો.

૫ રુઝાયાં ચાપ્યતિભૃશં સ્વેદાશ્ચ મૃદવો હિતાઃ
અક્ષ્ણોઃ સૂમન્તતઃ કાર્યં પાતનં ચ જલૌકસામ્ ॥
ઘૃતસ્ય મહતી માત્રા પીતા ચાર્તિ નિયચ્છતિ ।
પિત્તાભિષ્યન્દશમનો વિધિશ્ચાપ્યુપપાદિતઃ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગોમાં અત્યંત
પીડા થતી હોય તો તેને શાંત કર-
વાના ઉપચારો.

૫ રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગોમાં અત્યંત વેદના થતી હોય તો કોમલ સ્વેદો દેવા એ હિતકારી છે. રુધિરના ઘળાપણાને લીધે અત્યંત વેદના થતી હોય તો આંખોની ચોમેર જલો મૂકીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું એ હિતકારી છે. ઘીની મોટી માત્રા પાવામાં આવે તો તે માત્રા પણ પીડાને શાંત કરે છે. પિત્તાભિષ્યંદને શાંત કરવા માટે ગયા ૧૦ મા અધ્યાયમાં જે વિધિ કેહે-વામાં આવ્યો છે તે વિધિ આ રોગો ઉપર કર-વામાં આવે તો તેથી પણ વેદના શાંત થઈ જાય છે.

૬ કસેરુમધુકાભ્યાં વા ચૂર્ણમમ્બરસંવૃતમ્ ।
ન્યસ્તમપ્સ્વાન્તરિક્ષાસુ હિતમાશ્રયોતનં ભવેત્ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગોપર આ-
શ્રયોતનનાં દ્રવ્યો.

૬ કસેરુકંદ અને જેઠીમધ એઓના ચૂર્ણને વસ્ત્રની પોટલીમાં બાંધી, આકાશમાંથી શીલી રાખેલા વરસાદના જલમાં તે પોટલી નાખીને તેનાં ટીપાં નાખવાં એ હિતકારી થાય છે.

૭ પાટલ્યર્જુનશ્રીપર્ણીધાતકીધાત્રિબિલ્વતઃ ।
પુષ્પાણ્યથ બૃહત્યોશ્ચ વિમ્બીલોટાશ્ચ તુલ્યશઃ ॥
સમઙ્ગિઘ્તાનિ મધુના પિષ્ટાનીધુરસેન, વા ।
રક્તાભિષ્યન્દશાન્ત્યર્થમેતદઙ્ગનમિષ્યતે ॥
ચન્દનં કુમુદં પત્રં શિલાજતુ સકુકુમ્મમ્ ।

અયસ્તામ્રરજસ્તુત્થં નિમ્બનિર્યાસમઞ્જનમ્ ॥
ત્રપુ કાંસ્યમલં ચાપિ પિપ્પા પુષ્પરસેન તુ ।
વિપુલા યાઃ કૃતા વર્ત્યઃ પૂજિતાશ્ચાઞ્જને સદા ॥

અંજનનાં દ્રવ્યો.

૭ પાડલ, કડાયો, સીવળ, ધાવળી, આમલી, વીલી, ઊમી મોરીંગળી, વેટી મોરીંગળી અને હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થતું વિંબીલોટ એઓનાં પુષ્પો અને મજીટ એઓને સમ ભાગે લઈ મધમાં અથવા શેલડીના રસમાં વાટી તેનું અંજન કરવાથી રક્તાભિષ્પંદની શાંતિ થાય છે. ચંદન, પોયળાં, તમાલપત્ર, શિલાજીત, કેસર, લોહચૂર્ણ, તામ્ર-ચૂર્ણ, મોરથુથુ, લીંવડાનો ગુંદર, રસવંતી, કથીલ, અને કાંમાનો મેલ એઓને મધમાં વાટી મોટી વાટો કરવી. આ વાટોનું અંજન રક્તાધિમંથ આદિ ચારે રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે.

૮ સ્યાદઞ્જનં ઘૃતં ક્ષૌદ્રં શિરોત્પાતસ્ય મેષજમ્ ।
તદ્વત્સૈન્ધવકાસીસં સ્તન્યઘૃષ્ટં ચ પૂજિતમ્ ॥
મધુના શઙ્ખનૈપાલીતુત્થદાર્ઘ્યઃ સસૈન્ધવાઃ ।
રસઃ શિરીષપુષ્પાશ્ચ સુરામરિચમાશ્લિકૈઃ ॥
યુક્તં તુ મધુના વાપિ ગૈરિકં હિતમઞ્જનમ્ ।

શિરોત્પાતની વિશેષ ચિકિત્સા.

૮ રસવંતી, ઘી અને મધ એઓનું અંજન શિરોત્પાતને શાંત કરે છે. સૈંધવ અને હીરાકસી એઓને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસીને આંજવામાં આવે તો તેથી પળ શિરોત્પાત શાંત થાય છે. શંખ, મળશીલ, મોરથુથુ, દારૂહલદર અને સૈંધવ એઓને મધમાં વાટીને આંજવાથી પળ શિરોત્પાત શાંત થાય છે. સરસડીયાનાં ફૂલનો રસ, સુરા, સફેદ મરીકે સરગવાનાં બીજ અને મધ, એઓનું અંજન કરવાથી પળ શિરોત્પાત શાંત થાય છે. સોનાગેરૂને મધમાં વાટીને આંજવો એ પળ શિરોત્પાત ઉપર હિતકારી છે.

૯ શિરાહર્ષેઽઞ્જનં કુર્યાત્ફાણિતં મધુસંયુતમ્ ॥
મધુના તાક્ષ્યજં વાપિ કાસીસં વા સસૈન્ધવમ્

વેત્રામ્લસ્તન્યસંયુક્તં ફાણિતં તુ સસૈન્ધવમ્ ॥

શિરાહર્ષની વિશેષ ચિકિત્સા.

૯ દહીની તરને મધથી સંયુક્ત કરીને આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે. રસવંતીને મધથી સંયુક્ત કરીને આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે. હીરાકસીને સૈંધવથી સંયુક્ત કરીને આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે. દહીની તર, સૈંધવ અને અમ્લવેતસ એઓને દૂધમાં વાટીને આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે.

૧૦ પૈત્તં વિધિમશ્પેણ કુર્યાદર્જુનશાન્તયે ।
શ્લક્ષ્મીશ્લક્ષ્મીસિતાસ્તન્યદાર્વીમધુકસૈન્ધવૈઃ ॥
સેકાઞ્જનં ચાત્ર હિતમમ્લૈરાશ્ચયોતનં તથા ।
સિતામધુકકટુક્કમસ્તુક્ષ્મીશ્લક્ષ્મીસૈન્ધવૈઃ ॥
બીજપૂરકકોલામ્લદાડિમામ્લૈશ્ચ યુક્તિતઃ ।
એકશો વા દ્વિશો વાપિ યોજિતં વા ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ
સ્ફટિકં વિદ્રુમં શઙ્ખો મધુકં મધુ ચૈવ હિ ।
શઙ્ખક્ષૌદ્રસિતાયુક્તઃ સામુદ્રઃ ફેન એવ ચ ॥
દ્વાવિમૌ વિહિતૌ યોગાવઞ્જનેઽર્જુનનાશનૌ ।
સૈન્ધવક્ષૌદ્રકતકાઃ સક્ષૌદ્રં વા રસાઞ્જનમ્ ॥
કાસીસં મધુના વાપિ યોજ્યમત્રાઞ્જને સદા ।
લોહચૂર્ણાણિ સર્વાણિ ધાતવો લવણાણિ ચ ॥
રત્નાણિ દન્તાઃ શઙ્ખાણિ ગળાશ્ચાપ્યવસાદનઃ ॥
કુક્કુટાણ્ડકપાલાણિ લશુનં કટુકત્રયમ્ ॥
કરઞ્જબીજમેલાશ્ચ લેખ્યાઞ્જનમિદં સ્મૃતમ્ ।
પુટપાકાવસાનેન રક્તવિસ્લાવણાદિના
સમ્પાદિતસ્ય વિધિના કૃત્ત્વેન સ્પન્દઘાતિના ।

અર્જુનની ચિકિત્સા.

૧૦ અર્જુન થાળ હોય તો તેને શાંત કરવા માટે સઘલી પિત્તાભિષ્પંદની ચિકિત્સા (ગયો દશમો અધ્યાય વાંચો) કરવી. (આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી.) શેલડીનો રસ, મધ, સાકર, દૂધ, દારૂહલદર, જેઠીમધ અને સૈંધવ એઓથી પરિષેચન કરવું અને અંજન પળ એઓથી કરવું. ધાન્યામ્લ આદિ ટાટા પદાર્થોનાં ટીપાં

નાસ્ત્રવાં. અથવા સાકર, જેઠીમધ, અરઢસો, દહીની તર, મધ, ધાન્યામ્લ, સૈંધવ, બીજોરાનો રસ, બોરનો રસ અને દાહિમનો રસ એઓમાંથી એક એક, બે બે અથવા ત્રણ ત્રણ પદાર્થોની યુક્તિપૂર્વક યોજના કરીને તેનું આશ્રયોતન કરવું (ટીપાં નાસ્ત્રવાં) એ હિતકારી થાય છે. સ્ફાટિક, પરવાલાં, શંખ, જેઠીમધ અને મધ એઓના અંજનથી અર્જુન નષ્ટ થાય છે. શંખ, મધ, સાકર, અને સમુદ્રફીણ એઓના અંજનથી પળ અર્જુન નષ્ટ થાય છે. સૈંધવ, મધ અને નિર્મળી એઓનું અંજન હિતકારી થાય છે. રસ-વંતી અને મધ એઓનું અંજન હિતકારી થાય છે. હીરાકસી અને મધ એઓનું અંજન હિતકારી થાય છે. સુવર્ણ, કથીલ, સીંમું, ત્રાંબું, રૂપું તથા લોહું એઓનાં ચૂર્ણો, મળશીલ તથા સોનાગેરૂ વગેરે ધાતુઓનાં ચૂર્ણો, સૈંધવ આદિ પાંચ લવ-ળોનાં ચૂર્ણો, લસળીઆ વગેરે રત્નોનાં ચૂર્ણો, ગાયના તથા ઘોડા વગેરેના દાંતોનાં ચૂર્ણો, ગાય વગેરેના શીંગડાઓનાં ચૂર્ણો અને સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયમાં છેલ્લે કહેલો હીરાકસી તથા સૈંધવ વગેરે અવસાદન ગળ એ-ઓનું અંજન અર્જુન ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ લેખ્યાંજન કેહેવાય છે. આ અંજન બીજા નેત્રોગો ઉપર પણ હિતકારી થાય છે.) કુક-ડીના ઇંડાના યોપરાં, લસળ, સૂંઠ, મરી, પીપળ, કરંજનાં બીજ અને એલચી એઓનું અંજન પણ અર્જુન ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ અંજન પણ લેખ્યાંજન કેહેવાય છે.) લોહીના સ્ત્રા-વળથી માંડી પુટપાક સૂધીનો વિધિ કે જે અ-ભિયંદનો વિનાશ કરનાર છે તે સઘળા વિધિની યોજના કન્યા પછી જરૂર જણાય તો આ બે જાતનાં લેખ્યાંજનોમાંથી કોઈ લેખ્યાંજનની યો-જના કરવી.

૧૧ અનેનાપહરેચ્છુકમવ્રણં કુશલો મિષકૂ ॥
ઉત્તાનમવગાઢં વા કર્કશં વાપિ સવ્રણમ્ ।

શિરીષબીજમરિચપિપ્પલીસૈન્ધવૈરપિ ॥
શુક્રસ્ય ઘર્ષણં કાર્યમથવા સૈન્ધવેન તુ ।
કુર્યાત્તામ્રરજઃશઙ્ગશિલામરિચસૈન્ધવૈઃ ॥
અન્યાદ્દ્વિગુણિતૈરેભિરજ્જનં શુક્રનાશનમ્ ।
કુર્યાદ્ઝનયોગૌ વા સમ્યક્શ્લોકાર્દ્ધકાવિમૌ ॥
શઙ્ગકોલીસ્થિકતકદ્રાક્ષામધુકમાશિકૈઃ ।
ક્ષૌદ્રદન્તાર્ણવમલશિરીષકુસુમૈરપિ ॥
ક્ષારાજ્જનં વા વિતરેદ્ બલાસગ્રથિતાપહમ્ ।
મુદ્રાન્વા નિસ્તુપાન્મૃષ્ટાન્શઙ્ગક્ષૌદ્રસિતાયુતાન્ ॥
મધૂકસારં મધુના યોજયેચ્છાજ્જને સદા ।
વિભીતકાસ્થિમજ્જા વા સક્ષૌદ્રઃ શુક્રનાશનઃ ॥
શઙ્ગશુક્તિમધુદ્રાક્ષામધૂકકતકાનિ ચ ।
દ્વિત્વગ્ગતે સશૂલે વા વાતપ્તં તર્પણં હિતમ્ ॥
વંશજારુષ્કરૌ તાલં નારિકેલં ચ દાહયેત્ ।
વિસ્ત્રાવ્ય ક્ષારવચ્ચૂર્ણં ભાવયેત્કરભાસ્થિજમ્ ॥
વહુશોઽઝનમેતત્સ્યાચ્છુકવૈવર્ણ્યનાશનમ્ ।

અવ્રણશુક્રની તથા સવ્રણશુક્રની ચિકિત્સા.

૧૧ અવ્રણશુક્ર થઇ હોય તો પ્રવીળ વૈદ્યે લોહીના સ્ત્રાવળથી માંડી પુટપાક સૂધીના સઘળા વિધિની યોજના કન્યા પછી ઉપર કહેલાં લેખ્યાં-જનથીજ તે અવ્રણશુક્રને ટાલવું. (અ રોગ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી.) સવ્રણશુક્ર કે જે અસાધ્ય છે તે જો એક પટલમાં કે બે પટલમાં રહેલ હોય અને ય્વરસટ હોય તો તેની પણ અ-વ્રણશુક્રની ચિકિત્સા પ્રમાણેજ ચિકિત્સા કરવી. (સવ્રણશુક્ર ય્વરસટ હોય તે સમયમાં. તેની લે-ખ્યાંજનરૂપ ચિકિત્સા કરીને પછી સંતર્પણરૂપ ચિકિત્સા કરવી.)

સરસડીયાંના બીજ, મરી, પીપળ અને સૈંધવ એઓના ચૂર્ણથી અથવા એકલા સૈંધવના ચૂર્ણથી ફૂલાંને ઘસવું.

સૈંધવથી બમણાં મરી, મરીથી બમણું મળશીલ, મળશીલથી બમણો શંખ અને શંખથી બમણું તામ્રચૂર્ણ એઓનું અંજન કરવાથી ફૂલું નષ્ટ થઈ

જાય છે. શંખ, બોરનો ઠઠીયો, નિર્મઠી, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને મધ એઓના અંજનથી ફૂલું નષ્ઠ થઈ જાય છે. મધ, ગાય બગેરેના દાંત, સમુદ્ર-ફીણ અને સરસડીયાનાં ફૂલ એઓનું અંજન કરવાથી ફૂલું નષ્ઠ થઈ જાય છે. ગયા અધ્યાયના ૬ મા વિષયમાં બલાસગ્રથિતની ચિકિત્સામાં જે ક્ષારાંજન કેહેવામાં આવ્યું છે તે આંજવાથી પણ ફૂલું નષ્ઠ થઈ જાય છે. શેકેલા ફોતરા વગરના મગ, શંખ, મધ અને સાકર એઓનું અથવા મહુડાનો સાર તથા મધ એઓનું નિત્ય અંજન આંજવાથી ફૂલું નષ્ઠ થઈ જાય છે. બેહેડાના ઠઠીયાની મજ્જા અને મધ એઓના અંજનથી ફૂલું નષ્ઠ થઈ જાય છે. શંખ, છીપ, મધ, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને નિર્મઠી એઓનું અંજન કરવાથી પણ ફૂલું નષ્ઠ થઈ જાય છે.

જો ફૂલું બે પટલોમાં રહેલું કે શૂલવાલું હોય તો વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોના કાથાદિકથી નેત્રોનું તર્પણ કરવું એ હિતકારી થાય છે.

વાંસના અંકુર, પાકા ખીલામાના ઠઠીયા, તાડ અને નાઠીયેર એઓને બાઢી તે ભસને ક્ષારની પેઠે સ્વાવી તે ક્ષારોદકની સાત દિવસ-સૂધી ઝંટના અસ્થિના ચૂર્ણને ભાવના દેવી. આ ચૂર્ણને મધથી સ્વરહેલી આંગઢીવતે અથવા સઢી-વતે લઈને તેથી ફૂલાંને વારંવાર ઘસવામાં આવે અને ત્રિફલના પાણીથી ધોવામાં આવે તો ફૂલાનું વિવર્ણપણું નષ્ઠ થઈ જાય છે. (આથી ફૂલું મટતું નથી પણ કાઢું થઈ જાય છે.)

૧૨ અજકાં પાર્શ્વતો વિદ્ધા સૂચ્યા વિસ્ત્રાવ્ય ચોદકમ્ ॥

વ્રણં ગોમાંસચૂર્ણેન પૂરયેત્સર્પિષા સહ ।

બહુશોઽવલિલ્લેષ્યાપિ વર્ત્માસ્યોપગતં યદિ ॥

અજકાજાત કે જે અસાધ્ય છે તેના વિકૃતપણાની ચિકિત્સા.

૧૨ અજકાજાત થણ હોય તો તેને વાજૂમાં

સોઈવતે વીંધી, જઢને સ્વાવી નાઢી, વ્રણને ઘીથી અને બલદના માંસના ચૂર્ણથી પૂરવો. જો અજકા-જાતનું મોહોઢું ઝંઢું થઈ ગયું હોય તો તેને શસ્ત્રવતે વારંવાર ઘોંતરવું.

૧૩ સશોફશ્ચાપ્યશોફશ્ચ દ્વૌ પાકૌ યૌ પ્રકી-
ર્તિતૌ ।

ક્ષેદસ્વેદોપપન્નસ્ય તત્ર વિદ્ધા શિરાં મિષક્ ॥
સેકાશ્ચ્યોતનનસ્યાનિ પુટપાકાંશ્ચ કારયેત્ ॥
સર્વતશ્ચાપિ શુદ્ધસ્ય કર્તવ્યમિદમઞ્જનમ્ ॥
તામ્રપાત્રસ્થિતં માસં સર્પિઃસૈન્ધવસંયુતમ્ ।
મૈરેયં વાપિ દધ્યેવં દધ્યુત્તરકમેવ ચ ॥
ઘૃતં કાંસ્યમલોપેતં સ્તન્યં વાપિ સસૈન્ધવમ્ ।
મધૂકસારં મધુના તુલ્યાંશં ગૈરિકેણ વા ॥
સર્પિઃસૈન્ધવતામ્રાણિ યોપિત્સ્તન્યયૃતાનિ ચ ।
દાડિમારેવતાશ્મન્તકોલામ્લૈશ્ચ સસૈન્ધવામ્ ॥
રસક્રિયાં વા વિતરેત્સમ્યક્પાકજિઘાંસયા ।
માસં સૈન્ધવસંયુતં સ્થિતં સર્પિષિ નાગરમ્ ॥
આશ્ચ્યોતનાઞ્જનં યોજ્યમ્બલાક્ષીરસંયુતમ્ ।

જાત્યાઃ પુષ્પં સૈન્ધવં શૃંગ્ગવેરં

કૃષ્ણાબીજં કીટશત્રોશ્ચ સારમ્ ।

પતત્પિપ્પ્લું નેત્રપાકેઽઞ્જનાર્થં

ક્ષૌદ્રોપેતં નિર્વિશઙ્ગં પ્રયોજ્યમ્ ॥

સશોફપાક અને અશોફપાક એઓની
ચિકિત્સા:

૧૩ સશોફપાક અને અશોફપાક નામના જે બે નેત્રરોગો કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓમાંથી કોઈ થણ હોય તો વૈદ્યે રોગીને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી શિરાને વીંધી લોહીનું સ્વાવળ કરીને, સેચનો કરવાં, આશ્ચ્યોતનો કરવાં, નસ્યો દેવાં અને પુટપાકો પણ કરવા. આતુરને સઘઢી રીતે શુદ્ધ કરીને નીચે પ્રમાણે અંજનોની યોજના કરવી.

એક મહીનાસૂધી ત્રાંબાના વાસળમાં રાઢી મૂકેલા ઘીને સૈંધવથી યુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા એક મહીનાસૂધી ત્રાંબાના વાસળમાં રાઢેલા મૈરેયને (સુરા અને આસવ એઓનો

ફકટો આથો મૈરેય કેહેવાય છે.) સૈંધવથી યુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા એક મહીનાસૂધી ત્રાંબાના વાસણમાં રાखी મૂકેલા દહીને સૈંધવથી યુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા એક મહીનાસૂધી ત્રાંબાના વાસણમાં રાखी મૂકેલી દહીની તરને સૈંધવથી યુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા એક મહીનાસૂધી ત્રાંબાના વાસણમાં રાखી મૂકેલા ઘીને કાંસાના મેલથી સંયુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા સ્ત્રીના દૂધને સૈંધવથી યુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા મહુડાના સારને તેના જેટલાજ સોનાગેરૂથી યુક્ત કરી મધમાં કાલવીને તેનું અંજન કરવું અથવા ઘી, સૈંધવ અને ત્રાંબું એઓને સ્ત્રીના દૂધથી મિશ્રિત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા દાહિમ, ગરમાલો, આસોંદરો અને બોર એઓના રસમાં સૈંધવ નાखી પકાવવાથી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું. આ રસક્રિયાના અંજનથી પાક સારી પેટે ટઢી જાય છે.

એક મહીનાસૂધી સૈંધવની સાથે ઘીમાં રાखી મૂકેલી સૂંઠને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું આશ્ચ્યોતન કરવું (ટીપાં નાखવાં) અને અંજન પળ તેનું કરવું. જાઈનું ફૂલ, સૈંધવ, સૂંઠ, પીપળનાં બીજ અને વાવડીંગનો સાર એઓને મધમાં વાટીને તેનું સશોફપાક ઉપર તથા અશોફપાક ઉપર નિશંક રીતે અંજન કરવું.

૧૪ પૂયાલસે શોણિતમોક્ષણં ચ
હિતં તથૈવાપ્યુપનાહનં ચ ।
કૃત્સ્નો વિધિશ્ચેક્ષણપાકઘાતી
યથાવિધાનં મિષજા પ્રયોજ્યઃ ॥
કાસીસસિન્ધુપ્રભવાર્દ્રકૈસ્તુ
હિતં ભવેદઞ્જનમેવ ચાત્ર ॥
ક્ષૌદ્રાન્વિતૈરેભિરથોપયુજ્યા-
દન્યત્તુ તામ્રાયસચૂર્ણયુકૈઃ ॥

પૂયાલસની ચિકિત્સા.

૧૪ પૂયાલસ થઇ હોય તો વૈદ્યે સ્નેહન

તથા સ્વેદન કરીને લોહીનું સ્ત્રાવણ કરવું, દોષોનું હરણ કરનારાં અને નેત્રોનું હિત કરનારાં દ્રવ્યોનો પ્રલેપ કરવો અથવા તે દ્રવ્યોની ઝૂની લુગદી મૂકીને પાટો બાંધવો અને સંશોધન કન્યા પછી ઉપર કહેલી સશોફપાકની તથા અશોફપાકની જે ચિકિત્સા છે તે પળ કરવી. હીરાકસી, સૈંધવ અને આર્દ્રક એઓ મધથી સંયુક્ત કરીને આંજવાં અથવા ત્રાંબાનું ચૂર્ણ, લોઢાનું ચૂર્ણ અને મધ એઓ સંયુક્ત કરીને આંજવાં.

૧૫ સ્નેહાદિના સમ્યગપાસ્ય દોષાં-

સ્તૃપ્તં વિધાયથ યથાસ્વમેવ ।

અક્લિન્નવર્ત્માનુમુપક્રમેત

સેકાઞ્જનાશ્ચ્યોતનનસ્યધૂમૈઃ ॥

મુસ્તાહરિદ્રામધુકપ્રિયઙ્ગુ

સિદ્ધાર્થરોધ્રોત્પલસારિવામિઃ ।

શ્રુણ્ણામિરાશ્ચ્યોતનમેવ કાર્ય-

મત્રાઞ્જનં ચાઞ્જનમાક્ષિકં સ્યાત્ ॥

પત્રં ફલં ચામલકસ્ય પક્ત્વા

ક્રિયાં વિદધ્યાદથવાઞ્જનાર્થે

વંશસ્ય મૂલેન રસક્રિયાં વા

વર્તીકૃતાં તામ્રકપાલપક્કામ્

રસક્રિયાં વા ત્રિફલાવિપકાં

પલાશપુષ્પૈઃ ચરમઞ્જરેર્વા ।

પિષ્ટ્વા છગલ્યાઃ પયસા મલં વા

કાંસ્યસ્ય દગ્ધ્વા સહ તાન્તવેન ॥

પ્રત્યઞ્જને તન્મરિચૈરુપેતં

ચૂર્ણેન તામ્રસ્ય સહોપયોજ્યમ્ ।

સમુદ્રફેનં લવણોત્તમં ચ

શઙ્ખોઽથ મુદ્રો મરિચં ચ શુક્લમ્ ॥

ચૂર્ણાઞ્જનં યોજ્યમથાપિ કણ્ઠ-

મક્લિન્નવર્ત્મન્યુપહન્તિ શીઘ્રમ્ ।

અપરિક્લિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સા.

૧૫ અપરિક્લિન્નવર્ત્મ થઇ હોય તો સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓથી સારી રીતે દોષોનું નિર્હરણ

કરી દોષોના અનુસાર પ્રમાણે નેત્રોનું તર્પણ કરીને પછી સેચનો કરવાં, અંજનો આંજવાં, આશ્ચ્યોતનો કરવાં, નસ્યો દેવાં અને ધૂમપાન કરાવવાં. મોથ, હઠ્ઠદર, જેઠીમધ, ઘડલાં, સર્પપ, લોદર અને ઉપલસરી એઓને કૂટી સ્વરસ કા-હાડીને તે સ્વરસનું આશ્ચ્યોતન કરવું. રસવંતી અને મધ એઓનું અંજન કરવું અથવા આમલીના ફલોનો તથા ફૂલોનો ક્વાથ કરી તેની રસ-ક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા વાંસનાં મૂલોના રસને ત્રાંબાના કડાયામાં પકાવી રસ-ક્રિયા કરી વાટ બનાવીને તેનું અંજન કરવું અથવા ત્રિફલાના, શાંખરાનાં ફૂલોના કે અઘે-ડાના ક્વાથને પકાવી રસક્રિયા કરી વાટ બનાવીને તેનું અંજન કરવું. તીક્ષ્ણ અંજનોથી તુર્બલ થ-ઇલાં નેત્રોનું આશ્વાસન કરવા માટે કાંસાના મેલને કપાસના વસ્ત્રની સાથે બાઢી સફેદ મરીના અને ત્રાંબાના ચૂર્ણની સાથે બકરીના દૂધમાં વાટી તેનું પ્રત્યંજન કરવું. (દોષો શાંત થયા પછી પાછલ્લથી જે અંજન આંજવામાં આવે તે પ્રત્યંજન કેહેવાય છે.) સમુદ્રફીણ, સૈંધવ, શંખ, મગ અને સફેદ મરી એઓનું ચૂર્ણ આંજવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ અપરિક્લિન્નવર્ત્મની સ્વરજને તુરત નષ્ટ કરે છે.

૧૬ પ્રક્લિન્નવર્ત્મન્યપિ ચૈત ઇવ
યોગાઃ પ્રયોજ્યાશ્ચ સમીક્ષ્ય દોષાન્ ॥

સકજ્જલં તામ્રઘટે ચ ઘૃષ્ટં
સર્પિર્યુતં તુત્યકમઞ્જનં ચ ॥

પ્રક્લિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સા.

૧૬ અપરિક્લિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સામાં ઉપર જે જે યોગો કહ્યા તેઓમાં જેટલા યોગો કપને હર નારા છે તેટલા યોગો પ્રક્લિન્નવર્ત્મ ઉપર કરવા. કારણ કે પ્રક્લિન્નવર્ત્મ કફથી થાય છે. પ્રક્લિ-

૧ લેખન કરવા યોગ્ય (ઉઘેડવા-ઘોતરવા યોગ્ય) નેત્રરોગોની ચિકિત્સા વિષયનો. જો કે આ તંત્રના આ-ઠમા અધ્યાયમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે છેલ્લે રોગોની ચિકિત્સા કહ્યા પછી લેખ્ય રોગોની ચિકિત્સા કેહેવી

ન્નવર્ત્મની વિશેષ ચિકિત્સા એ છે કે કાજલને અને મોરથુથુને ત્રાંબાના કલસા ઉપર ઘસી ઘીથી સંયુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું. (ગયા અધ્યાયનો ૭ મો વિષય જુવો.)

અધ્યાય ૧૩ મો.

૧ અથાતો લેખ્યરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'લેખ્યરોગપ્રતિષેધં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ન વયેઽભિહિતા લેખ્યાઃ સામાન્યસ્તપ્થવ્ય
વિધિઃ ।

ક્લિન્નવાન્તવિરિક્તસ્ય નિવાતાતપસન્નિ ॥

સુખોદકપ્રતપ્તેન વાસસા સુસમાહિતઃ ।

સ્વેદયેદ્રત્મં નિર્મુજ્ય વામાઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલિસ્થિતમ્ ॥

અઙ્ગુલ્યઙ્ગુષ્ઠકાખ્યાં તુ નિર્મુગ્નં વર્ત્મં યત્નતઃ ।

પ્લોતાન્તરીકૃતં નૈવ ચલતિ સ્તંસતેઽપિ વા ॥

તતઃ પ્રમૃજ્ય પ્લોતેન વર્ત્મં શસ્ત્રપદાઙ્કિતમ્ ।

લિખેચ્છસ્ત્રેણ પત્રૈર્વા તતો રક્તે સ્થિતે પુનઃ ॥

સ્વિન્નં મનોજ્ઞાકાસીસવ્યોષાઞ્જનકસૈન્ધવૈઃ ।

ઋક્ષણપિષ્ટૈઃ સમાક્ષીકૈઃ પ્રતિસાર્યોષ્ણવારિણા ॥

પ્રક્ષાલ્ય હ્રિષિણ સિક્તં વ્રણવત્સમુપાચરેત્ ।

સ્વેદાવપીડપ્રભૃતીભ્યહાદૂર્ધ્વં પ્રયોજયેત્ ॥

વ્યાસતસ્તે સમુદ્દિષ્ટં વિધાનં લેખ્યકર્મણિ ।

નવ લેખ્ય નેત્રરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૨ આ તંત્રના ૮ મા અધ્યાયના ૧ મા વિ-ષયમાં લેખન નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક જે નવ નેત્રરોગો કહ્યા છે તે સઘલાઓની નીચે પ્રમાણે સામાન્ય ચિકિત્સા છે.

જેને લેખ્ય રોગોમાંનો કોઈ પણ રોગ થઈ જોઈ તો પણ છેલ્લાદિક રોગોમાં પણ છેલ્લે લેખનનો ઉપયોગ છે માટે લેખ્ય રોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ કહેલી છે.

वायुने जीतीने पछी त्रणनी पेठे उपचारो करवा.)

६ वर्त्मावबन्धं क्लिष्टं च बहलं यच्च कीर्तितम्
पोथकीं चाप्यवलिखेत्प्रच्छयित्वाग्रतः शनैः ।

नव रोगोमांना चार रोगोमां प्रथम टोचीने
पछी लेखन करवुं.

६ वर्त्मावबन्ध, क्लिष्टवर्त्म, बहलवर्त्म अने पो-
थकी ए चार रोगोमां प्रथम शस्त्रवते धीरे धीरे
टोचीने पछी लेखन करवुं.

७ समं लिखेत्तु मेधावी श्यावकर्दमवर्त्मनी ।

नव रोगोमांना वे रोगोमां फकत लेख-
नज करवुं.

७ बुद्धिमान् वैद्ये श्याववर्त्म अने कर्दमवर्त्म
ए वे रोगोमां फकत सम रीते लेखनज करवुं पण
प्रथम टोचा, छेदन के भेदन करवुं नही.

८ कुम्भीकिनीं शर्करां च तथैवोत्साङ्गिनीमपि ।
कर्त्तयित्वा तु शस्त्रेण लिखेत्पश्चादतन्द्रितः ॥

नव रोगोमांना त्रण रोगोमां प्रथम छेदन
करीने पछी लेखन करवुं.

८ कुम्भीका, वर्त्मशर्करा अने उत्सङ्गिनी ए
त्रण रोगोमां वैद्ये आलस्य रहित थई प्रथम
शस्त्रवते छेदन करीने पछी लेखन करवुं.

९ भवेयुर्वर्त्मसु च याः पिडकाः कठिना भृशम्
ह्रस्वास्ताम्राश्च ताः पक्वा भिन्द्याद्भिन्ना लिखेदपि

पांपणना रोगोमां फोडलीओनी स्थिति
उपरथी भेदनपूर्वक लेखन.

९ पांपणोमां जे फोडलीओ अत्यंत कठण,
नाहानी तथा राती होय तेओने पाक्या पछी
शस्त्रवते भेदवी अने भेद्या पछी तेओनुं लेखन
पण करवुं.

१० तरुणीश्चाल्पसंरम्भाः पिडका बाह्यवर्त्मजाः
लिखित्वैताः प्रशमयेत्स्वेदालेपनशोधनैः ॥

१ आ तंत्रना ८ मा अध्यायना छद्वा विषयमां

पांपणना रोगोमां फोडलीओनी स्थिति.
उपरथी केवल लेखन.

१० पांपणोमां जे फोडलीओ काची होय,
अल्प सोजावाळी होय अने बाहारना भागमां
थएली होय तेओनुं फकत लेखन करी स्वेदनोथी,
लेपनोथी तथा शोधनोथी, शमन करवुं.

अध्याय १४ मो.

१ अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'भेद्यरोग
प्रतिषेध' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्या-
ख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए
सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ स्वेदयित्वा विसर्गन्थि छिद्राण्यस्य निरा-
श्रयम् ।

पकं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥

कासीसमागधीपुष्पनैपाल्येलायुतेन तु ।

ततः क्षौद्रघृतं दत्वा सम्यग्बन्धमुपाचरेत् ॥

विसवर्त्मनी चिकित्सा.

२ विसवर्त्म थएल होय तो पाके तयारे तेने
स्वेदन आपी तेनां छिद्रोने तेओनी अंदर पछनी
गति जरा पण न रहे एवी रीते शस्त्रवते भेदवां.
भेद्या पछी हीराकसी, पीपळ, जसतनां फूल,
मणशील अने एळची एओथी संयुक्त करेलुं
सैन्धव घसवुं. पछी सांधवाने माटे मध तथा घी
लगावीने योग्य रीते पाटो बांधवो.

३ रोचनाक्षारतुत्थानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।
प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥

महत्यपि च युजीत क्षाराग्नी विधिकोविदः ।

लगणनी चिकित्सा.

३ लगण थएल होय तो विधि जाणनारा
वैद्ये प्रथम शस्त्रवते तेने भेदीने पछी तेना उपर

कहेला पांच भेद्य नेत्ररोगोनी चिकित्सा विषेनो.

નોંખ નોંખું ગોરોચનાનું, જવઘારનું, મોરથુધુનું
અને પીપળનું ચૂર્ણ ઘસવું અને મધ પળ ઘસવું.

મોટો લગળ થઈ હોય તો તેને શઙ્ગવતે
મેદીને તેના ઉપર ક્ષારનો અને અગ્નિનો પ્રયોગ
કરવો. (તે પછી તુરતજ ક્ષારથી તથા અગ્નિથી
બાઢેલા વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી અને તે
પછી સામાન્ય વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી.)

૪ સ્વિન્નાં ભિન્નાં વિનિષ્પીડ્ય મિષગજ્જનના-
મિકામ્ ॥

શિલૈલાનતસિન્ધૂત્યૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
રસાજ્જનમધુભ્યાં વા ભિન્નાં વા શઙ્ગકર્મવિત્ ॥
પ્રતિસાર્યાજ્જનૈર્યુઝ્યાદુષ્ણૈર્દીપશિલોદ્ભવૈઃ ।

અંજનિકાની ચિકિત્સા.

૪ અંજનિકા જો પોતાની મેઢે મેદાઈલી હોય
તો તેને સ્વેદન આપી, દવાવી દોષને કાઢાડી
નાઙ્ગીને પછી તેના ઉપર મળશીલ, ઇઢ્ઢી, તગર
તથા સૈંધવ ઇઓને મધથી સંયુક્ત કરીને ઘસવાં.
અંજનિકા જો પોતાની મેઢે મેદાઈલી ન હોય
તો શઙ્ગકર્મ જાળનારા વૈદ્યે શઙ્ગવતે તેને મેદીને
તેના ઉપર મધમાં વાટેલી રસવંતી ઘસવી અને
પછી દીવાની જ્વાલાથી ઉત્પન્ન થઈ ડું કા-
જઢ્ઢ લગાવવું.

૫ સમ્યક્સ્વન્ને ક્ષમિગ્રન્થૌ ભિન્ને સ્યાત્પ્રતિસાર-
ણમ્ ॥

ત્રિફલાતુત્થકાસીસસૈન્ધવૈસ્તુ રસક્રિયા ।

ત્રિમિગ્રંથિની ચિકિત્સા.

૬ ત્રિમિગ્રંથિ થઈ હોય તો તેને સારી રીતે
સ્વેદન આપી શઙ્ગવતે મેદીને તેના ઉપર ત્રિફલા,
મોરથુધુ, હીરાકસી અને સૈંધવ ઇઓની રસક્રિ-
યાથી (પકાવીને કરેલા મલમથી) પ્રતિસારણ
(અવઘર્ષણ-ઘસવું) કરવું.

૬ મિત્ત્વોપનાહં કફજં પિપ્પલીમધુસૈન્ધવૈઃ ॥

૧ આ તંત્રના આઠમા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં
જે અગીયાર નેત્રરોગો છેદનક્રિયાને લાયક કેહેલા છે

લેઙ્ગયેન્મળ્ડલાગ્રેણ સમન્તાત્ પ્રચ્છયેદપિ ।
સંસ્ત્રેહ્ય પત્રમઙ્ગૈશ્ચ સ્વેદયેશ્ચ યથાસુઙ્ગમ્ ॥

શ્લેષ્મોપનાહની ચિકિત્સા.

૬ શ્લેષ્મોપનાહ થઈ હોય તો તેને સ્વેદન
આપી વ્રીહિમુઙ્ગ નામના શઙ્ગથી મેદીને મંડલાગ્ર
નામના શઙ્ગથી લેઙ્ગન કરવું અને ચોમર ટોચા
પળ દેવા. પછી પીપઢ, મધ અને સૈંધવ ઇઓને
સંયુક્ત કરી તેથી પ્રતિસારણ કરવું અને સ્નિગ્ધ
કરીને પાનઢાંઓવતે યથાસુઙ્ગ (આતુરને ગમરાટ
ન થાય ઇવી રીતે) સ્વેદન પળ કરવું.

૭ આપાકાદ્વિધિનોકેતન પશ્ચ મેદ્યાનુપાચરેત્ ।
સર્વેષ્વેતેષુ વિહિતં વિધાનં સ્ત્રેહપૂર્વકમ્ ।
સમ્પકે પ્રયતો મૂત્વા કુર્વાત વ્રણરોપણમ્ ॥

ઉપર કહેલા પાંચે રોગોની ચિકિત્સાની
સામાન્ય સમજળ.

૭ ઉપર કહેલા પાંચ રોગો જ્યાંસૂધી પાક્યા
ન હોય ત્યાંસૂધી ચિકિત્સાસ્થાનના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં સોજાને માટે કહેલી અપતર્પણ આદિ
ચિકિત્સા કરવી. તેમજ સ્ત્રેહન, સ્વેદન, રુધિર-
સ્રાવળ અને વિરેચન આદિ વિધાન પળ ઇ સઘ-
ઢાઓમાં કરવું. ઇ રોગો પાકે ત્યારે સાવધાન
રહી શઙ્ગવતે મેદીને પછી વ્રણોનું રોપળ કરવું.

અધ્યાય ૧૬ મો.

૧ અથાતશ્છેદ્યરોગપ્રતિપેઢં વ્યાઙ્ગ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘છેદ્યરોગપ્રતિ-
પેઢં’ ઇ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાઙ્ગ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાન્ ધન્વંતરિ ઇ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ સ્નિગ્ધં મુક્તવતો હ્યન્નમુપવિષ્ટસ્ય યત્નતઃ ।
સંરોપયેત્તુ નયનં મિપક્ચૂર્ણૈસ્તુ લાવૃળૈઃ ॥

તેઓની ચિકિત્સાઓ વિષેનો.

ततः संरोषितं तूर्णं सुस्विन्नं परिघट्टितम् ।
 अर्म यत्र बलीजातं तत्रैतल्लगयेद्भिषक् ॥
 अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य बडिशेन समाहितः ।
 मुचुण्ड्याऽऽगृह्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः ॥
 नचोत्थापयता क्षिप्रं कार्यमभ्युन्नतं तु तत् ।
 शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद्दृढम् ॥
 ततः प्रशिथिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम् ।
 उल्लिखन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥
 विमुक्तं सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात्
 नीत्वा कनीनकोपान्तं छिन्द्यान्नान्तिकनीनकम्
 चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षि व्यापत्तिमर्हति ॥
 कनीनकवधादस्त्रं नाडी चाप्युपजायते ।
 हीनच्छेदात्पुनर्वृद्धिं शीघ्रमेवाधिगच्छति ॥
 अर्म यज्जालवद्वापि तदप्युन्मार्ज्यं लम्बितम् ।
 छिन्द्याद्वक्रेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितम् ॥
 प्रतिसारणमण्डोस्तु ततः कार्यमनन्तरम् ।
 यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ॥
 स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्भ्रूयात्कुशलो भिषक् ।
 देशर्तुबलकालज्ञः स्नेहं दत्वा यथाहितम् ॥
 व्रणवत्संविधानं तु तस्य कुर्यादतः परम् ।
 त्र्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्वा शोधनमाचरेत् ॥
 करञ्जबीजामलकमधुकैः साधितं पयः ।
 हितमाश्रयोतनं शूले द्विरहः क्षौद्रसंयुतम् ॥
 मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वाकल्कैश्च मूर्च्छनि ।
 प्रलेपः सघृतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते ॥
 लेख्याञ्जनैरपहरेदर्मं शेषं भवेद्यदि ।
 अर्म चाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ॥
 धूसरं तनु यच्चापि शुक्रवत्तदुपाचरेत् ।
 चर्मीभं बहलं यत्तु स्नायुमांसघनावृतम् ॥
 छेद्यमेव तदर्मं स्यात्कृष्णमण्डलगं च यत् ॥
 विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वक्षि गतक्लमम् ॥
 छिन्नेऽर्मणि भवेत्सम्यग्यथास्वमनुपद्रवम् ।

पांचे प्रकारनां अर्मोनी चिकित्सा.

२ जेने पांच प्रकारनां अर्मोमांथी कोई पण
 अर्म थएल होय ते रोगीने स्नेहनस्वेदनादिक

क्रमथी शुद्ध करी, खिग्ध अन्न जमाडी, यत्पूर्वक
 बेसाडी, वैद्ये तेना नेत्रने सारी रीते स्वेदन आपी
 सैंधवनुं (अथवा बीजोराना रससहित सैंधवनुं)
 चूर्ण आंजीने चोळाववाथी सारी पेठे रोषित
 (क्षुब्ध) करी नेत्रनी अणी तरफ नजर कराववी
 अने ते नजर करतां जे प्रदेशमां मांसनी करचली
 वळे ते प्रदेशना मांसमां बडिशमुख नामनुं यंत्र
 योजीने अथवा जेमां दोरो परोवेलो होय एवी
 सोई योजीने अथवा समाणीथी पकड करीने ते
 रोगरूप मांसने उचकाववुं. उचकावती वखते
 उतावळ न करवी अने अत्यंत ऊंचुं पण करवुं
 नहीं. केम के उतावळ करवामां आवे अथवा
 अत्यंत ऊंचुं करवामां आवे तो मांस तूटी जाय
 छे. पछी डोळामां शस्त्र घोंचाई जंवानी बीकने
 लीधे आतुरनी पांपणोने मजबूत रीते पकडावी
 राखवी के जेथी शस्त्रप्रयोगना समयमां वींचायज
 नहीं. पछी उचकाववाथी शिथिल थएला ते
 मांसना एक चतुर्थांशने आंखमां चोटेलोज रेहेवा
 दई बाकीना व्रण भागोनेज खेची लांबा करी
 पेला चतुर्थांशने मंडलाग्र नामना तीक्ष्ण शस्त्रवते
 उखेडी उखेडीने सघळा काळा तथा धोळा
 डोळामांथी छूटो पाडवो. ए रीते ए चतुर्थांशने
 छूटो पाडी कीकीना समीपमां लई जईने पेला
 लांबा करेला व्रण भागोने मंडलाग्रथीज कापी
 नाखवा. तेमां एवी संभाळ राखवी के मांसनुं
 छेदन कीकीना अत्यंत समीपमां न थाय. चोथा
 भागनुं मांस कीकीना समीपमां राखी देवाथी
 कीकीने कोई जातनी हरकत थती नहीं. जो
 चोथा भागनुं मांस न रेहेवा देवामां आवे तो
 कीकीने नुकसान थाय छे, कीकीने नुकसान
 थवाथी रुधिर नीकळे छे, नाडीव्रण थाय छे
 अने वेदना पण थाय छे. ए मांसने चोथा भाग
 करतां ओछुं अवशेष रेहेवा देवाथी कीकीने
 नुकसान थाय छे अने व्रण भाग करतां ओछुं
 कापवामां आवे तो ते मांस पाछुं तुरतज वधी

જ્ય ૧ છે. પાંપણના સમીપમાં તથા ધોળા ઢો-
લામાં જે અર્મ માછલાં પકડવાના જાલની પેટે
વ્યાપી રહ્યું હોય અર્થાત્ જેની કરચલી ન વળે
एवું હોય તેને પળ સૈંધવના ચૂર્ણથી ઘસી પોતું
પાડી બડિશમુખ નામના યંત્રની યોજનાથી લાંબું
કરીને વાંકા મંડલાગ્ર શસ્ત્રવતે કાપી નાખવું.
પછી નેત્રમાં જાર કે જવચાર ? સૂંઠ, મરી, પીપલ
તથા સૈંધવ એઓના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરી,
યોગ્ય રીતે સ્વેદન આપીને તથા સ્નેહની યોજના કરીને
અને ઉપર ત્રિફલા, લોદર તથા ચંદન વગેરે કષાય
દ્રવ્યોના કલ્કની થેપલી મૂકીને યોગ્ય પ્રકારનો
પાટો બાંધવો. દેશ, ઋતુ, સામર્થ્ય તથા કાળ
એઓને જાણનારા પ્રવીણ વૈદ્યે તે પછી ત્રણની પેટે
શોધન તથા રોપણ વગેરે વિધાન કરવું. પેહેલો
પાટો ત્રણ દિવસ પછી છોડવો અને છોડી અ-
ભિથી તપાવેલી હથેલીથી સ્વેદન આપીને શોધન
કરવું.

જો શૂલ થતું હોય તો કરંજનાં બીજ, આ-
મલાં અને જેઠીમધ એઓથી પકાવેલા દૂધને
મધથી સંયુક્ત કરીને તેનું દિવસમાં બે વાર
આશ્ર્યોતન કરવું અને જેઠીમધ, નીલકમળ,
કમળના કેસરા અને દૂર્વા એઓને દૂધમાં વાટી
ધીથી સંયુક્ત કરીને તે કલ્કનો માથાપર શીતલ
પ્રલેપ કરવો એ હિતકારી થાય છે.

શસ્ત્રકર્મ કન્યા પછી જો અર્મ અવશ્ય રાખવા
યોગ્ય ચોથા ભાગ કરતાં વધારે અવશેષ રહી ગયું
હોય તો આ તંત્રના ૧૨ મા અધ્યાયના દશમા
વિષયમાં કહેલાં લેખ્યાંજનોથી તેનું હરણ કરવું.

જો પાંચ પ્રકારનાં અર્મોમાંનું કોઈ પળ અર્મ
અવિસ્તીર્ણ કે પાતલું હોય તો શસ્ત્રક્રિયા નહીં
કરતાં ફૂલાની ચિકિત્સા જેવી તેની ચિકિત્સા
કરવી. (લેખ્યાંજનો આંજવારૂપ ચિકિત્સા ક-
રવી) પરંતુ જે અર્મ ચામડાંના ટુકડા જેવું, જાડું,

સ્નાયુઓથી તથા માંસથી ઘાટું વીટાણું અને
દૃષ્ટિના માર્ગને રોકનારું હોય તેનું તો છેદનજ
કરવું જોઈએ.

અર્મનું છેદન થવાથી નેત્ર શુદ્ધ વર્ણવાલું,
વીંચાવા તથા ઉઘડવા વગેરે ક્રિયાઓમાં આયાસ
વગરનું, ક્લમ વગરનું અને અતિયોગનાં તથા હી-
નયોગનાં લક્ષણો વગરનું થઈ જાય તો જાણવું
કે છેદનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

૩ શિરાજાલે શિરા યાસ્તુ કઠિનાસ્તાશ્ચ બુદ્ધિમાન્
ઉલ્લિખેન્મણ્ડલાગ્રેણ બડિશેનાવલમ્બિતાઃ ।

શિરાસુ પિડકા જાતા યા ન સિધ્યન્તિ મેષજૈઃ
અર્મવન્મણ્ડલાગ્રેણ તાસાં છેદનમિપ્યતે ।

રોગયોશ્ચૈતયોઃ કાર્યમર્મોક્તં પ્રતિસારણમ્ ॥

વિધિશ્ચાપિ યથાદોષં લેખનદ્રવ્યસંભૃતઃ ।

શિરાજાલની તથા શિરાપિડકાની
ચિકિત્સા.

૩ શિરાજાલ થણ હોય તો રોગીને સ્નેહન
સ્વેદનાદિ ક્રમથી શુદ્ધ કરી, સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડી,
યત્નપૂર્વક વેસાડી, નેત્રને સ્વેદન આપી તથા
સૈંધવનું ચૂર્ણ આંજવાથી ક્ષુબ્ધ કરી વૈદ્યે તે
રોગની કઠળ શિરાઓને બડિશમુખ નામના
યંત્રથી ધરી રાખીને મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્રથી
તેઓનું લેખન કરવું. (કોમળ શિરાઓનું તો
આ તંત્રના ૧૨ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં
કહેલાં લેખ્યાંજનોથી જ હરણ કરવું.)

શિરાપિડકા થણ હોય તો તેઓનું લેખ્યાં-
જનોથી હરણ કરવું. પળ જેઓ લેખ્યાં-
જનોથી ટલે નહીં તેઓનું અર્મની પેટે મંડલાગ્ર
નામના શસ્ત્રથી છેદન કરવું. (છેદન કરવું હોય
તો રોગીને પ્રથમ સ્નેહન સ્વેદન આદિ ક્રમથી
શુદ્ધ કરી સ્નિગ્ધ અન્ન જમાડી યત્નપૂર્વક
વેસાડવો જોઈએ.)

આ બે રોગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કન્યા પછી નેત્રમાં

ક્રિયાવિધિ કેહેવામાં આવ્યો છે તે પળ કરવો.

૭ શસ્ત્રકર્મણ્યુપરતે માસં ચ સ્યાત્સુચન્નિતઃ ॥

શસ્ત્રકર્મ થયા પછી પરેજી પાઠવાની
મુદત.

૭ શસ્ત્રક્રિયા થયા પછી રોગીએ એક મહિ-
નાસૂધી વ્રણવિધાનમાં કહેલી પરેજી સંપૂર્ણ રીતે
પાઠવી.

અધ્યાય ૧૬ મો.

૧ અથાતઃ પક્ષ્મકોપપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પક્ષ્મકોપ-
પ્રતિષેધં’ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યાપ્યસ્તુ યો વર્ત્મભવો વિકારઃ

પક્ષ્મપ્રકોપોઽભિહિતઃ પુરસ્તાત્ ।

તત્રોપવિષ્ટસ્ય નરસ્ય ચર્મ

વર્ત્મોપરિષ્ટાદનુ તિર્યંગેવ ॥

ભ્રુવોરધસ્તાત્પરિમુચ્ય ભાગૌ

પક્ષ્મશ્રિતં ચૈકમતોઽવકુન્તેત્ ।

કનીનકાપાઙ્ગસમં સમન્તા-

દ્યવાકૃતિ સ્નિગ્ધતનોર્નરસ્ય ॥

ઉત્કૃલ્ય શસ્ત્રેણ યવપ્રમાણં

વાલેન સીવ્યેઙ્ગિષગપ્રમત્તઃ ।

દત્ત્વા ચ સર્પિર્મધુનાવશેષં

કુર્યાદ્વિધાનં વિદિતં વ્રણે યત્ ॥

લલાટદેશે ચ નિબધ્ય પટ્ટં

પ્રાક્સ્યૂતમપ્રાપ્યપરં ચ બદ્ધ્વા ।

સ્થૈર્યં ગતે ચાપ્યથ શસ્ત્રમાર્ગે

વાલાન્વિમુઞ્ચેત્કુશલોઽભિવીક્ષ્ય ॥

પક્ષ્મકોપ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા.

૨ પાંપણમાં થતો પક્ષ્મકોપ નામનો જે યાપ્ય
રોગ પ્રથમ કેહેવામાં આવ્યો છે તે થણ હોય
તો વૈદ્યે રોગીને સ્નિગ્ધ કરી, યત્નપૂર્વક બેસાડી,
પાંપણોમાં ભ્રમરોની નીચેના બે ભાગોને તથા
પાંપણના વાલ્લોવાલા એક ભાગને છોડી દઈ ઉપરના
ભાગની ચામડીમાં, કીકીના તથા નેત્રની અળીના
સમ પ્રદેશપર ધ્યાન રાખી શસ્ત્રવતે જવના જેવી
આકૃતિવાલો અને જવના જેવા પ્રમાણવાલો
આડો કાપ દેવો. (આખી પાંપણમાં પક્ષ્મકોપ
હોય તો ઉપર કહેલા આખા ભાગમાં અને
પાંપણના થોડા પ્રદેશમાં પક્ષ્મકોપ હોય તો
ઉપર કહેલા ભાગના થોડા પ્રદેશમાં કાપ દેવો.)
શસ્ત્રવતે કાપ દઈને પછી તે વ્રણને સોઈવતે
ઘોડા વગેરેના વાલ્લથી સીવી લેવો અને તે
વ્રણ ઉપર સંધાનને માટે મધનું તથા ઘીનું
સેચનાદિક કરવું. પછી રોગીના લલાટમાં
વલ્લનો પાટો બાંધી વ્રણને વધારે સીવવો યોગ્ય
જણાય તો વાલ્લોવતે વધારે પળ સીવી લઈ વા-
લ્લોના છેડાઓને પેલા લલાટ ઉપર બાંધેલા
પાટામાં સોઈવતે ટાંકી દેવા અને પછી વ્રણના
વિષયમાં જે વિધાન કહ્યું છે તે કરવું. શસ્ત્રથી
કરેલો કાપ કઠળ થઈ જાય ત્યારે કુશલ વૈદ્યે જોઈ
તપાસી, વ્રણમાં સીવેલા વાલ્લોને વ્રણમાંથી સ્થેચીને
કાઢાડી નાખવા.

૩ एवं नचेच्छाम्यति तस्य वर्तम
निर्भुज्य दोषोपहतं वर्लि च ।

ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्तां
क्षारेण वा सम्यगवेक्ष्य धीरः ॥

પક્ષ્મકોપ ઉપર અગ્નિક્રિયા તથા
ક્ષારક્રિયા.

૩ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી

૧ પક્ષ્મકોપ કે જે ગુજરાતીમાં આંખોના પરવાળાં
કેહેવાય છે અને જેનું લક્ષણ આ તંત્રના ત્રીજા અધ્યા-
યના ૨૪ મા વિષયમાં આપ્યું છે તથા જેને આ તંત્રના

આઠમા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં યાપ્ય કહેલો છે
તેનું યાપન કરવાની ચિકિત્સા વિષેનો.

પક્ષ્મકોપ શાંત ન થાય તો પછી પાંપણને ઉથ-
લાવી દોષથી ઉપહત થણા તેના પ્રદેશને ધીર
વૈયે શાસ્ત્રીરિતિ પ્રમાણે સારી રીતે અગ્નિવતે ડાં-
ભવો અથવા તેના ઉપર ક્ષારની યોજના કરવી.

૪ છિત્ત્વા સમં વાપ્નુપપક્ષ્મમાલાં
સમ્યગ્ગૃહીત્વા વડિશૈસ્ત્રિભિશ્ચ ।

પથ્યાફલેન પ્રતિસારયેત્તુ

પિપ્પેન વા તૌવરકેણ સમ્યક્ ॥

પક્ષ્મકોપ ઉપર ઔષધક્રિયા.

૪ અગ્નિથી તથા ક્ષારથી પણ પક્ષ્મકોપ શાંત
ન થાય તો પાંપણના પ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થણા
તીક્ષ્ણ તથા સ્વરમટ રોગરૂપ વાળોને ચીપીયાવતે
છોટી નાસ્ત્રી પાંપણને ત્રણ વડિશમુખ યંત્રોથી
સારી રીતે પકડી, વાટેલી હરડેના કલ્કથી અ-
થવા ચેરના ફળના (ચેરીયાંના) કલ્કથી તેના
ઉપર સારી પેટે પ્રતિસારણ (ઘર્ષણ) કરવું.

૫ ચત્ત્વાર एते विधयो विहन्तुं
पक्ष्मोपरोधं पृथगेव शस्ताः ।

વિરેચનાશ્ચ્યોતનનસ્યધૂમ-

લેપાઞ્જનસ્નેહરસક્રિયાશ્ચ ॥

ઉપર કહેલી ચાર ક્રિયાઓ તથા વીંજી
પણ કેટલીએક ક્રિયાઓ પક્ષ્મકો-
પનું યાપન કરે છે પણ તેને સ-
ર્વથા ટાળી શકતી નથી.

૫ ઉપર જે ચાર ક્રિયાઓ કેહેવામાં આવી
તેઓ અને વીંજી પણ વિરેચન, આશ્ચ્યોતન, નસ્ય,
ધૂમ, લેપન, અંજન, સ્નેહક્રિયા, રસક્રિયા તથા
ચીપીયાવતે છોટી નાસ્ત્રીવાની ક્રિયા એ પ્રત્યેક
ક્રિયાઓ પક્ષ્મકોપને તુરત વેળા નષ્ટ કરવાને
સમર્થ છે પણ તે પાછો કદી ઉત્પન્નજ ન થાય
એવી રીતે તમામ શાંત કરવાને સમર્થ નથી.
કારણ કે પક્ષ્મકોપ યાપ્યજ છે.

૧ કીકીમાં થતા નેત્રરોગો કે જેઓનાં લક્ષણાદિક
ગયા ૭ મા અધ્યાયમાં આપેલાં છે તેઓની ચિકિત્સા

અધ્યાય ૧૭ મો.

૧ અથાતો દૃષ્ટિગતરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘દૃષ્ટિગતરો-
ગપ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ત્રયઃ સાધ્યાસ્ત્રયોઽસાધ્યા યાપ્યાઃ પટ ચ
ભવન્તિ હિ ।

તત્રૈકસ્ય પ્રતીકારઃ કીર્તિતો ધૂમદર્શિનઃ ॥

કીકીમાં થતા બાર રોગોના સાધ્યત્વા-
દિકનું તથા કેહેવાઈ ગયેલી ધૂમદ-
ર્શીની ચિકિત્સાનું સ્મારણ.

૨ કીકીમાં થતા બાર રોગોમાં ધૂમદર્શી,
પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ અને શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ એ ત્રણ
રોગો સાધ્ય છે. હૃસ્વજાત્ય, નાકુલાંધ્ય અને
ગંભીરિકા એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. વાતલિ-
ગનાશ, પિત્તજન્ય પરિમ્લાયી નામનો લિંગનાશ,
કફલિંગનાશ, રક્તલિંગનાશ, સાન્નિપાતિક લિ-
ંગનાશ અને વીંજો પિત્તજન્ય નીલ નામનો લિ-
ંગનાશ એ છ રોગો પોતાની તિમિરરૂપ પેહેલી
અવસ્થાઓમાં સાધ્ય છે, રોગી કાંઈક દેખતો
હોય તે અવસ્થામાં યાપ્ય છે અને બિલકુલ
દેખતો ન હોય તે અવસ્થામાં અસાધ્ય છે. એ
બાર રોગોમાં ધૂમદર્શીની ચિકિત્સા આ તંત્રના
દશમા અધ્યાયના ૭ મા વિષયમાં કેહેવાઈ ગઈ
છે. (અને ત્રણ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા
કેહેવાની નથી માટે આ અધ્યાયમાં વાકીના
આઠ રોગોની ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે.)

૩ દૃષ્ટૌ પિત્તવિદગ્ધાયાં વિદગ્ધાયાં કફેન ચ ।
પિત્તશ્લેષ્મહરં કુર્યાદ્વિધિં શસ્ત્રક્ષતાદતે ॥

વિધેનો.

नृस्यसेकाञ्जनालेपपुटपाकैः सतर्पणैः ।
 आद्ये तु त्रैफलं पेयं सर्पिलैवृतमुत्तरे ॥
 तैल्वकं चोभयोः पथ्यं केवलं जीर्णमेव वा ।
 गैरिकं सैन्धवं कृष्णा गोदन्तस्य मसी तथा ॥
 गोमांसं मरिचं बीजं शिरीषस्य मनःशिला ।
 वृन्तं कपित्थान्मधुना स्वयङ्कुमाफलानि च ॥
 चत्वार एते योगाः स्युरुभयोरञ्जने हिताः ।
 कुब्जकाशोकशालाम्रप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥
 पुष्पैर्हरेणुकृष्णाह्वापथ्यामलकसंयुतैः ।
 सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाड्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक्पित्तश्लेष्मविभावितौ ।
 आम्रजम्बूद्वयं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥
 पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तं प्रयोज्यमथवाञ्जनम् ।
 नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशकृद्रसैः ॥
 गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ।
 रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीसस्वर्णगैरिकम् ॥
 गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ।
 शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रसभावितम् ॥
 कूर्मपित्तेन मतिमान्भावयेद्गौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥
 काश्मरीपुष्पमधुकदर्वीरोध्ररसाञ्जनैः ।
 सक्षौद्रमञ्जनं तद्वद्धितं नेत्रामये सदा ॥
 स्रोतोर्जं सैन्धवं कृष्णां रेणुकां चापि पेपयेत् ।
 अजमूत्रेण ता वृत्त्यः क्षणदान्ध्याञ्जने हिताः ॥
 कालानुसारिवा कृष्णा नागरं मधुकं तथा ।
 तालीसपत्रं क्षणदे गाङ्गेयं च शकृद्रसे ॥
 कृतास्ता वर्तयः पिष्ट्वाश्ल्याशुष्काः सुखावहाः ।
 मनःशिलाभयाव्योषवलाकालानुसारिवाः ॥
 सफेना वर्तयः पिष्ट्वाश्ल्यागक्षीरसमन्विताः ।
 गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्वात्रीरसे पचेत् ॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकृतलैफलेऽपि वा ।
 गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् ॥
 सैन्धवोपहितं युङ्ग्यान्निहितं वेणुगह्वरे ।
 मेदो यकृद्धृतं चाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ॥
 रसमामलकं चापि पक्वं सम्यङ् निधापयेत् ।

कोशे खदिरनिर्माणे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥
 हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकृदन्वितम् ।
 शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मोपहतदृष्टये ॥
 विपाच्य गोध्रायकृदङ्गपाटितं
 सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना ।
 निपेवितं तत्सकृदञ्जनेन
 निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥
 तथा यकृच्छ्लागभवं हुताशने
 विपाच्य सम्यङ्गगधासमन्वितम् ।
 प्रयोजितं पूर्ववदाश्वसंशयं
 जयेत्क्षपान्ध्यं सकृदञ्जनामृणाम् ॥
 ग्रीहा यकृच्चाप्युपलक्ष्य ते उभे
 प्रकल्प्य शूलये घृततैलसंयुते ।
 ते सार्पपक्षेहसमायुतेऽञ्जने
 नक्तान्ध्यमाश्वेव हतः प्रयोजिते ॥
 नदीजशिम्बीकटुकान्यथाञ्जनं
 मनःशिला द्वे च निशे यकृद्रसे ।
 सचन्दनेयं गुडिकाथ वाञ्जनं
 प्रशस्यते वै दिवसेष्वपश्यताम् ॥
 पित्तविदग्धदृष्टिनी तथा श्लेष्मविदग्ध-
 दृष्टिनी चिकित्सा.

३ पित्तविदग्धदृष्टि थण्ड होय तो तेमां
 शस्त्रक्रिया नहीं करतां (शिरावेध नहीं करतां)
 पित्तने हणनारी (पित्ताभिष्यंदने हणनारी) चि-
 कित्सा करवी अने श्लेष्मविदग्धदृष्टि थण्ड होय
 तो तेमां शिरावेध नहीं करतां कफाभिष्यंदने
 हणनारी चिकित्सा करवी. (पित्ताभिष्यंदनी अने
 कफाभिष्यंदनी चिकित्सा आ तंत्रना दशमा तथा
 अगीयारमा अध्यायमां केहेवाई गई छे ते जुवो.)
 ए चिकित्साओ नस्योथी, सेचनोथी, अंजनोथी,
 आलेपोथी, पुटपाकोथी तथा तर्पणोथी करवी.

त्रिफलाना कायथी तथा कल्कथी पकावेलुं
 घी पित्तविदग्धदृष्टि उपर पीवाथी हितकारी थाय
 छे, नसोतरना कायथी तथा कल्कथी पकावेलुं
 घी श्लेष्मविदग्धदृष्टि उपर पीवाथी हितकारी

થાય છે અને પાટીયા લોદરના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું છી અથવા કેવલ જૂનું ઘી એ બન્ને રોગો ઉપર પીવાથી હિતકારી થાય છે.

સોનાગેરૂ, સૈંધવ, પીપલ અને ગાયના દાંતની મસી એઓનું અંજન એ બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી છે. બલદનું માંસ, મરી, સરસદીયાનાં બીજ અને મણશીલ એઓનું અંજન પણ એ બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. કોઠનાં દીટીયાં અને મધ એઓનું અંજન પણ એ બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. કૌચાનાં ફલો અને મધ એઓનું અંજન પણ એ બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. (કેટલાએક કેહે છે કે એ અંજનો પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિ ઉપર રાતે આંજવાં અને શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિ ઉપર દિવસે આંજવાં.)

મોશમી ગુલાબનાં ફૂલ, આસોપાલવનાં ફૂલ, રાઠના શાહના ફૂલ, આંબાનાં ફૂલ, ઘડલાનાં ફૂલ, કાંઈક રતાશવાળાં કમળનાં ફૂલ, નીલ કમળનાં ફૂલ, હરેણુ, પીપલ, હરડે અને આમળાં એઓના ચૂર્ણને મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને વાંસની નળીમાં રાખી મૂકવું. આ અંજન પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિ તથા શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિ એ બન્નેની ઉપર આંજવું. આ પુષ્પાંજન કેહેવાય છે.

આંબાનાં ફૂલોના અને જાંબૂનાં ફૂલોના રસથી હરેણુકાને વાટી પકાવવાથી રસક્રિયા કરી તેને મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને આંજવાથી પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિ અને શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિ એ બન્ને રોગો શાંત થાય છે.

કાંઈક રતાશવાળું કમળ તથા તેના કેસરા, નીલકમળ તથા તેના કેસરા અને સોનાગેરૂ એઓને ગાયના છાળના રસમાં અથવા બકરા વગેરે પશુઓના યજ્ઞત્ના રસમાં વાટી ગોઠી બનાવીને તે આંજવાથી પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિ તથા શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિ એ બન્ને રોગો શાંત થાય છે.

રસવંતી, જાઈની કઢીઓનો રસ, મધ, તા-

લીસપત્ર અને સોનાગેરૂ એઓને ગાયના છાળના રસથી સંયુક્ત કરી બનાવવામાં આવેલું અંજન પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આમાં જેટલાં કઠળ દ્રવ્યો છે તેઓને જાઈની કઢીઓના રસ વગેરે દ્રવ્યોની ભાવના આપીને તેઓનું ચૂર્ણરૂપ અંજન કરવું.)

રસવંતી અથવા કપૂર, અને સુરમો એઓનું ચૂર્ણ કરી ચતુષ્પદ મૃગપક્ષીઓના માંસના રસની ભાવના આપી અને તે પછી કાચબાના કે રોહિત નામના મત્સ્યના પિત્તની ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિની શાંતિને માટે નિત્ય આંજવું.

સીવળનાં ફૂલ, જેઠીમધ, દારૂહલદર, લોદર અને રસવંતી એઓને મધમાં વાટીને તે કલ્ક આંજવામાં આવે તો પિત્તવિદ્ગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે. (આ કલ્કાંજન કેહેવાય છે. કેટલાએક કેહે છે કે સીવળના ફૂલ વગેરેની પકાવવાથી રસક્રિયા કરી તે અંજન મધથી સંયુક્ત કરીને આંજવું.)

સુરમો, સૈંધવ, પીપલ અને રેણુકાબીજ (પ્રસિદ્ધ નથી) એઓને બકરાના મૂત્રમાં વાટી વાટ બનાવીને આંજવામાં આવે તો તે શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ વર્ત્યંજન કેહેવાય છે.)

તગર, પીપલ, સૂંઠ, જેઠીમધ, તાલીસપત્ર, હલદર, દારૂહલદર અને ભદ્રમોથ એઓને ગાયના છાળના રસમાં વાટી વાટો બનાવીને છાયામાં સૂકાવવી. આ વર્ત્યંજન શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિને શાંત કરે છે.

મણશીલ, હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપલ, બલદાળા, તગર અને સમુદ્રફીણ એઓને બકરીના દૂધમાં વાટી વાટો બનાવીને તે વર્ત્યંજન આંજવામાં આવે તો તેથી શ્લેષ્મવિદ્ગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાળનો રસ, એઓને આમળીના રસમાં

પકાવીને તેની રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણનો રસ એઓને બકરા વગેરેના યકૃતના રસમાં પકાવી રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણનો રસ એઓને ત્રિફળાના કાથમાં પકાવી રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, ગાયનું ઘી, સમુદ્રફીણ, પીપ્પલ, મધ, કાયફલ અને સૈંધવ એઓને મિશ્રિત કરી પકાવવાથી રસક્રિયા કરીને તે રસક્રિયા વાંસની નળીમાં રાખી મૂકવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ શાંત થાય છે.

બકરીનું મેદ, બકરીનું યકૃત, બકરીનું ઘી, પીપ્પલ, સૈંધવ, મધ અને આમલાનો રસ એઓને પકાવી રસક્રિયા કરીને તે રસક્રિયા ચેરના કાષ્ઠથી બનાવેલા સાંકડા મોહોડાવાળા કુંડા પાત્રમાં સારી રીતે રાખી મેલવી. આ અંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

હેરુણુ નામનું સુગંધિ દ્રવ્ય, પીપ્પલાં ફોતરાં વગરનાં બીજ અને એલ્લી એઓને યકૃતના રસમાં વાટી કલ્ક કરી ગાયના છાણના રસમાં પકાવી રસક્રિયા કરવી. આ અંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

ઘોના યકૃતને (જમણા પડલાની ગાંઠને) અરધું ચીરી તેમાં પીપ્પલાં ચૂર્ણ ભરી એ લોંદાને કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિમાં પકાવવો. આ પાકેલા લોંદાનો રસ મધની સાથે એકવાર આંજવાથી જ શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિને અવશ્ય શાંત કરે છે.

બકરાના યકૃતમાં પીપ્પલાં ચૂર્ણ ભરી એ લોંદાને કપડ મટ્ટી કરીને અગ્નિમાં પકાવવો. આ પાકેલા લોંદાનો રસ મધની સાથે એકવાર આંજ-

વાથીજ તુરત શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિને અવશ્ય નષ્ટ કરે છે.

ઘોના તથા બકરાના ડાબા જમણા પડલાની ગાંઠોને પથરાથી કચરી છૂંદો છૂંદો કરી ઘીથી તથા તૈલથી સંયુક્ત કરી લોહોડાના કાંટા ઉપર પકાવવી. પછી એઓને સરસીયા તૈલથી મિશ્રિત કરીને આંજવામાં આવે તો તેથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદૃષ્ટિ તુરતજ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૈંધવ, લીલા મગ, કહુ, સુરમો, મળશીલ, હલ્લદર અને દારૂહલ્લદર એઓને યકૃતમાં વાટી ચંદનથી સંયુક્ત કરી ગોળી બનાવીને અથવા ચૂર્ણરૂપજ રાખીને આંજવામાં આવે તો તેથી પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ શાંત થઈ જાય છે. પિત્તવિદગ્ધદૃષ્ટિ ઉપર આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.

૪ ભવન્તિ યાગ્યાઃ જ્વલુ યે ષડામયા

હરેદસૂક્તેષુ શિરાવિમોક્ષણૈઃ ।

વિરેચયેષ્ઠાપિ પુરાણસર્પિષા

વિરેચનાક્ષોપહિતેન સર્વદા ॥

પયોવિમિશ્રં પવનોદ્ભવે હિતં

વદન્તિ પદ્માક્ષુતૈલમેવ તુ ।

ભવેદ્દૃતં ત્રૈફલમેવ શોધનં

વિશેષતઃ શોણિતપિત્તરોગયોઃ ॥

ત્રિવૃદ્ધિરેકઃ કફજે પ્રશસ્યતે

ત્રિદોષજે તૈલમુશન્તિ તત્કૃતમ્ ।

પુરાણસર્પિસ્તિમિરેષુ સર્વતો

હિતં ભવેદાયસમાજનસ્થિતમ્ ॥

હિતં ચ વિદ્યાત્રિફલાઘૃતં સદા

કૃતં ચ યન્મેપવિષાણનામભિઃ ।

સદાવલિહ્યાત્રિફલાં સુચૂર્ણિતાં

ઘૃતપ્રગાઢાં તિમિરેઽથ પિત્તજે ॥

સમીરજે તૈલયુતાં કફાત્મકે

મધુપ્રગાઢાં વિદધીત યુક્તિતઃ ।

ગવાં શકૃત્કાથાવિપક્કમુક્તમં

હિતં તુ તૈલં તિમિરેષુ નાવનમ્ ॥

હિતં ઘૃતં કેવલ એવ પૈસિકે

હ્યજાવિકં યન્મધુરૈર્વિપાચિતમ્ ।

तैलं स्थिरादौ मधुरे च यद्गणे
 तथाणुतैलं पवनासृग्गुणयोः ॥
 सहाश्वगन्धातिबलावरीशृतम्
 हितं च नस्ये त्रिवृतं यदीरितम् ।
 जलोद्भवानूपजमांससंस्कृताद्
 घृतं विधेयं पयसो यदुत्थितम् ॥
 ससैन्धवः क्रव्यभुगेणमांसयो-
 हितः ससर्पिः समधुः पुटाह्वयः ।
 वसाथ गृध्रोरगताम्रचण्डजा
 सदा प्रशस्ता मधुकान्विताञ्जने ॥
 प्रत्यञ्जनं स्रोतसि यत्समुत्थितं
 क्रमाद्रसक्षीरघृतेषु भावितम् ।
 स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं
 कृष्णोरगास्ये कुशसंप्रवेष्टिते ॥
 तन्मालतीक्षारकसैन्धवायुतम्
 सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि ।
 सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं
 काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥
 हविर्हितं क्षीरभवं तु पैत्तिके
 वदन्ति नस्यं मधुरौषधैः कृतम् ।
 तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं
 सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः ॥
 रसाञ्जनक्षौद्रसितामनःशिलाः
 क्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतम् ।
 समाञ्जनं वा कनकाकरोद्भवं
 सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः ॥
 भिल्लोटगन्धोदकसेकसेवितं
 प्रत्यञ्जनं चात्र हितं तु तुल्यकम् ।
 समेषशृङ्गाजनभागसस्मितं
 जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ॥
 पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
 क्षौद्रेण युक्ता मदिराप्रमिश्रिताः ।
 उशीरलोघ्नत्रिफलाप्रियङ्गुभिः
 पचेतु नस्यं कफरोगशान्तये ॥
 विडङ्गपाठाकिणिहीङ्गुदीत्वचः
 प्रयोजयेद्धूमुशीरसंयुतम् ।

वनस्पतिकाथविपाचितं घृतं
 हितं हरिद्रानलदेऽवतर्पणे ॥
 समागधो माक्षिकसैन्धवाढ्यः
 सजाङ्गलः स्यात्पुटपाक एव च ।
 मनःशिलाऽयूपणशङ्खमाक्षिकैः
 ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः ॥
 हिते च कासीसरसाञ्जने तथा
 वदन्ति पथ्यागुडनागैर्युते ।
 यदञ्जनं वा बहुशा निपेचितं
 समूत्रवर्गे त्रिफलोदके शृते
 निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जनं
 क्षिपेच्च मास सलिले स्थिरे पुनः ।
 मेपस्य पुष्पैर्मधुकेन संयुतं
 तदञ्जनं सर्वकृते प्रयोजयेत् ॥
 क्रियाश्च सर्वाः क्षतजोद्भवे हितः
 क्रमः परिम्लायिनि चापि पित्तहृत् ।
 क्रमो हितः स्यन्दहरः प्रयोजितः
 समीक्ष्य दोषेषु यथास्वमेव च ॥
 दोषोदये नैव च विप्लूतिं गते
 द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद् बुधः ।
 पुनश्च कल्पेऽञ्जनविस्तरः शुभः
 प्रवक्ष्यतेऽन्यस्तमपीह योजयेत् ॥
 घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं
 पटोलमुद्गामलकं यवानापि ।
 निपेवमाणस्य नरस्य यत्नतो
 भयं सुघोरात्तिमिरान्न विद्यते ॥
 शतावरीपायस एव कवल-
 स्तथा कृतो वामलकेषु पायसः ।
 प्रभूतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो
 यवौदनो वा तिभिर्न व्यपोहति ॥
 जीवन्तिशाकं सुनिपण्णकश्च
 सतण्डुलीयं वरवास्तुकं च ।
 चिल्ली तथा मूलकपोतिका च
 दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलं च ॥
 पटोलकर्कोटककारवेल्ह-
 वार्ताकुतर्कारिकरीरजानि ।

શાકાનિ શિશ્વતર્તગલાનિ ચૈવ
હિતાનિ દૃષ્ટેઘૃતસાધિતાનિ ॥

તિમિરો કે જેઓ લિંગનાશોની પૂર્વાવ-
સ્થાઓરૂપ છે તેઓની અને યાપ્ય-
સ્થિતિવાળા લિંગનાશોની
ચિકિત્સા.

૪ દૃષ્ટિના છ રોગો કે જેઓ તિમિરોરૂપ સા-
ધ્યસ્થિતિમાંથી યાપ્યલિંગનાશોરૂપ થાય છે અને
તે પછી અસાધ્ય પળ બની જાય છે તેઓ તિમિરો
રૂપે પેહેલા તથા બીજા પટલમાં હોય ત્યાંસૂધી
વૈદ્યે શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના ૨૧ મા
વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે શિરાવેધો કરીને લોહીનું
નિર્હરણ કરવું અને વિરેચન દ્રવ્યોથી પકાવેલા
જૂના ઘીથી વિરેચનરૂપ શોધન પળ કરવું. (આ
સામાન્ય સંશોધન છે.)

જો તિમિર વાયુથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો
દૂધથી મિશ્રિત કરેલા ઇન્ડીયા તૈલથી વિરેચન
કરવું, રુધિરથી કે પિત્તથી ઉત્પન્ન થઈ હોય
તો ત્રિફળાથી પકાવેલા ઘીથી વિરેચન કરવું,
કફથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો નસોતરથી પકા-
વેલા ઘીથી વિરેચન કરવું અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન
થઈ હોય તો નસોતરથી પકાવેલા તૈલથી
વિરેચન કરવું. (આ વિશેષ સંશોધન છે.
તિમિર બે દોષથી થઈ હોય તો મિશ્રદ્રવ્યથી
પકાવેલા સ્નેહથી વિરેચન કરવું.)

લોઢાના વાસળમાં રહેલું જૂનું ઘી સઘળા પ્ર-
કારનાં તિમિરોનું સંશમન કરે છે. ત્રિફળાના કાથથી
તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી અને મેંઢાશીંગીનાં
ફળોના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી પળ
સઘળા પ્રકારનાં તિમિરો ઉપર હિતકારી
થાય છે.

૧ આ વિષયમાં યાપ્યતિમિરોની જે ચિકિત્સા કેહે-
વામાં આવશે તેજ યાપ્યલિંગનાશોની ચિકિત્સા છે માટે

તિમિર પિત્તથી કે રુધિરથી ઉત્પન્ન થઈ હોય
તો ત્રિફળાનું ચૂર્ણ સારી પેટે ઘીથી
મિશ્રિત કરીને સર્વદા (નિત્યસ્થિતિમાં તથા
આવસ્થિક સ્થિતિમાં પળ) ચટાડવું, વાયુથી
ઉત્પન્ન થઈ હોય તો ત્રિફળાનું ચૂર્ણ સારી
પેટે તૈલથી સંયુક્ત કરીને સર્વદા ચટાડવું અને
કફથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો ત્રિફળાનું ચૂર્ણ
સારી પેટે મધથી સંયુક્ત કરીને સર્વદા ચટાડવું.

ગાયના છાળના કાથથી પકાવેલા તૈલથી
નસ્ય દેવું એ કફજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિ-
તકારી થાય છે. મધુરગળના કાથથી તથા ક-
લ્કથી પકાવેલા વકરીના તથા ગાઢરના ઘીથી
નસ્ય દેવું એ એકલા (બીજા દોષથી મિશ્રિત
નહિ થઈ) પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિ-
તકારી થાય છે. વિદારિંગંધાદિગળના કાથથી
તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલથી અથવા કાકો-
લ્યાદિ મધુરગળના કાથથી તથા કલ્કથી પકા-
વેલા તૈલથી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અ-
ધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં કહેલા અણુતૈલથી
નસ્ય દેવું એ વાયુથી તથા રુધિરથી ઉત્પન્ન થઈ
તિમિરો ઉપર હિતકારી થાય છે. જંગલી મગ,
આસોંદ, સ્વપાટ અને શતાવરી એઓના કાથથી
તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલથી અથવા ચિકિ-
ત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં
કહેલા ત્રૈવૃત નામના ઘીથી નસ્ય દેવું એ વાયુથી
ઉત્પન્ન થઈ તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

જલચર તથા આનૂપ પ્રાણીઓના માંસના
કલ્કથી દૂધને પકાવી તે દૂધનું મથન કરીને
ઘી કાઢાડવું અને તે ઘીને જંગલી મગ, આસોંદ,
સ્વપાટ તથા શતાવરી એઓના કાથથી તથા ક-
લ્કથી પકાવીને તેનું નસ્ય દેવું એ વાતજન્ય
તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

યાપ્યલિંગનાશોના વાપનને માટે જૂદી ચિકિત્સા કેહે-
વામાં આવશે નહીં.

ગરંજ આદિ માંસમક્ષકોના તથા કાઢીયાર મૃગના માંસનો સૈંધવથી, મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત પુટપાક પળ વાતજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

ગરંજ, સર્પ અને કુકડો એઓમાંથી ગમે તેની ચરબીને અથવા એઓમાંના બેની કે ત્રણની ચરબીને જેટીમધથી સંયુક્ત કરીને આંજવી એ વાતજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિતકારી થાય છે.

વાતજન્ય તિમિરમાં સ્નેહાંજનોથી ચક્ષુ જડ થઈ ગયેલ હોય તો સુરમાને નેત્રોનું હિત કરનારા મૃગપક્ષીઓના માંસના રસાની, દૂધની અને ઘીની સાત સાત દિવસોસૂધી જૂદી જૂદી ભાવનાઓ આપીને તે સુરમાનું પ્રત્યંજન કરવું એ હિતકારી થાય છે. (તીક્ષ્ણ અંજન પછી મૃદુ અંજન અને મૃદુ અંજન પછી તીક્ષ્ણ અંજન આંજવામાં આવે એ પ્રત્યંજન કેહેવાય છે.)

જો વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું તિમિર રંગવાલું થયું હોય અર્થાત્ ત્રીજા પટલમાં આવ્યું હોય તો સુરમાને દર્ભથી વીટેલા મરણ પામેલા કાઢા સર્પના મુખમાં એક મહીનાસૂધી રાખી પછી જાઈની કઢીઓથી તથા સૈંધવથી સંયુક્ત કરીને તે સુરમો આંજવો એ હિતકારી થાય છે. અથવા ઉપર પ્રમાણે સર્પના મોહોડામાં રાખેલા સુરમાને ત્રણ દિવસસૂધી દૂધની ભાવના આપીને તે સુરમો આંજવો એ હિતકારી થાય છે.

દૂધને મથી તેમાંથી કાઢાડેલા ઘીને કાકોલ્યાદિ મધુરગણના ક્ષાથથી તથા કલ્કથી પકાવીને તેનું નસ્ય દેવું એ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે એમ આચાર્યો કહે છે. એવા ઘીથી નેત્રોનું તર્પણ કરવું એ પણ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે અને કાકોલ્યાદિ ગણથી તથા કાઢીયારના માંસથી બનાવેલો પુટપાક પણ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે. (પુટપાકનું લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના

ચોથા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે.) રસવંતી, મધ, સાકર, મળશીલ અને જેટીમધ એઓની રસક્રિયા કરીને તે આંજવી એ પણ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

પિત્તજન્ય તિમિરમાં ઉપર કહેલાં અંજનોથી ચક્ષુ ગભરાયેલ હોય તો સુરમો અને મોરથુથુ એઓને સમ ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણનું પ્રત્યંજન કરવું અથવા બિહોટ નામનું શાક કે જે હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે અને એલાદિગણ એઓના ક્ષાથની જેને ભાવના આપી હોય એવા મોરથુથુનું પ્રત્યંજન કરવું એ હિતકારી થાય છે.

જો પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું તિમિર રંગવાલું થયું હોય અર્થાત્ ત્રીજા પટલમાં આવ્યું હોય તો મેંઢાશીંગી, સુરમો અને શંખ એઓનું ચૂર્ણ આંજવું અથવા શાખરાનો રસ, રગતરોહીડાનો રસ, મહુડાનો રસ, મધ અને મદિરાની આછા એઓને પકાવી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું એ હિતકારી થાય છે.

વાઢો, લોદર, ત્રિફળા અને ઘડલાં એઓના ક્ષાથથી તથા કલ્કથી તલનું તૈલ પકાવીને તેનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય તિમિર શાંત થાય છે.

વાવડીંગ, કાઢી પાડ, અઘેડો, ઈંગોઢીઓ, તજ અને વાઢો એઓનો ધૂમાડો પીવરાવવાથી કફજન્ય તિમિર શાંત થાય છે. (તિમિર ઉપર ધૂમપાનનો જે નિષેધ છે તે પિત્તજન્ય તિમિર ઉપરજ છે માટે કફજન્ય તિમિર ઉપર ધૂમપાન કરાવવાનો વાધ નથી.)

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્ષાથથી તથા હઢ્ઢર અને વાઢો એઓના કલ્કથી ઘી પકાવીને તે ઘીથી નેત્રનું તર્પણ કરવું એ કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

પીપઢ, મધ અને સૈંધવ એઓથી મિશ્ર કરીને

બગાવેલો જાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસનો પુટળક કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

મળશીલ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, શંખ, સૈંધવ, હીરાકસી અને રસવંતી એઓના ચૂર્ણને પાણીમાં પકાવી રસક્રિયા કરી તેનું મધસહિત અંજન કરવું એ કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે. હીરાકસી, રસવંતી, હરડે, ગોઠ અને સૂંઠ એઓના કલ્કને પાણીમાં પકાવી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું એ પણ કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

સુરમાને અગ્નિથી વારંવાર ગરમ કરી આઠે પ્રકારનાં મૂત્રોથી સંયુક્ત કરેલા ત્રિફળાના કાચમાં વારંવાર ઠારવો. પછી તે સુરમાને ગરંજના હાડકાની નઠ્ઠીમાં ભરી, નઠ્ઠીનું મોહોડું બંધ કરી તે નઠ્ઠીને સ્થિર જઠમાં એક મહીના સૂધી રાખી મેલવી. પછી એ નઠ્ઠીમાંથી સુરમાને કાઢાડી સૂકાવી મેંઢાશીંગીનાં ફૂલોથી તથા જેઠીમધથી સંયુક્ત કરીને આંજવામાં આવે તો તેથી સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષોથી થયેલું) તિમિર શાંત થાય છે. વાતજન્ય તિમિર ઉપર, પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર તથા કફજન્ય તિમિર ઉપર જે જૂદી જૂદી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કેહેવામાં આવી તે સઘઠી ક્રિયાઓ આ સાન્નિપાતિક તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

જો રુધિરજન્ય તિમિર થયું હોય તો પિત્તજન્ય તિમિરને હળનારી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવી એ હિતકારી થાય છે.

જો રુધિરના સારના મિશ્રણવાળા પિત્તથી તિમિર ઉત્પન્ન થયેલું હોય તો તે ઉપર પણ પિત્તજન્ય તિમિરને હળનારી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવી એ હિતકારી થાય છે.

તિમિર વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર વાતાભિષ્યંદની ચિકિત્સા કરવી, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર પિત્તાભિષ્યંદની

ચિકિત્સા કરવી, કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર કફાભિષ્યંદની ચિકિત્સા કરવી અને રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર રક્તાભિષ્યંદની ચિકિત્સા કરવી એ પણ હિતકારી થાય છે પરંતુ તે ચિકિત્સાઓ દોષનો ઉદય થતાંજ નહીં. કરવી અને દોષ સઘઠા નેત્રમાં ફેલાઈ ગયા પછી પણ નહીં કરવી એટલે દોષનો ઉદય થયા પછી લંઘન, વિરેચન, નિરૂહવસ્તિ, અનુવાસનવસ્તિ તથા શિરોવિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ કરીને તે પછી કરવી. એ ચિકિત્સાઓ. એવી રીતે કરવી કે તિમિર જો વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો આ તંત્રના નવમા અધ્યાયમાં વાતાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જે દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી, જો પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો આ તંત્રના દશમા અધ્યાયમાં પિત્તાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જે દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી, જો કફથી થયેલ હોય તો આ તંત્રના અગીયારમા અધ્યાયમાં કફાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જે દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી અને રુધિરથી થયેલ હોય તો આ તંત્રના બારમા અધ્યાયમાં રક્તાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જે દ્રવ્યો કહ્યાં છે તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી. આ અધ્યાય પછીના 'ક્રિયાકલ્પ' નામના અઢારમા અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં જે અંજનો કેહેવામાં આવશે તેઓની પણ તિમિરો ઉપર યથા-યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. (આ સામાન્ય ક્રિયાઓ દોષસંબંધી વર્ણોવાળાં તિમિરોની ઉપર તથા યાપ્યલિંગનાશ્ત્રોની ઉપર પણ યાપનને માટે લાગુ પડે છે.)

જૂનું ઘી, ત્રિફળા, શતાવરી, પટોલ, મગ, આમળાં તથા યવ એઓનું યત્નપૂર્વક સેવન કરનારા માણસને અતિભયંકર તિમિર પણ ભયકાપ્તી

थनुं नथी. शतावरीनां मूलीयांओथी पकावेला दूधनो दूधपाक एकलोज तिमिरने नष्ट करे छे. आमळांथी पकावेला दूधनो दूधपाक पण एकलो ज तिमिरने नष्ट करे छे. घणा घी-वाली अने त्रिफळाना घणा काथमां पकावेला जवनी तथा चोखानी खीचडी पण एकलीज तिमिरने नष्ट करे छे. राहारूडी, खरखोडी, मुनिपणक, (ओर्टीगण) तांदळजो, टांको, चील अने नाहाना मूळा एओनां शाको घीथी पकावीने खावामां आवे तो तेओ दृष्टिनुं हित करे छे. लावां वगैरे पक्षीओनुं तथा काळीयार वगैरे जांगल पशुओनुं मांस पण घीथी पकावीने खावामां आवे तो ते दृष्टिनुं हित करे छे. पटोल, कंटोलां, कारेलां, रीगणां, फांग, केरडानां फूल, सरगवो अने काळो कांटा अशेरीयो ए-ओनां शाको घीमां पकावीने खावामां आवे तो तेओ पण दृष्टिनुं हित करे छे.

५ विवर्जयेच्छिरामोक्षं तिमिरे रागमागते ।
यत्तेनोत्पीडितो दोषो निह्न्यादाशु दर्शनम् ॥

तिमिरनी अमुक स्थितिमां शिरावेधनो निषेध.

५ तिमिर आ तंत्रना ७ मा अध्यायना १४ मा विषयमां कह्या प्रमाणे त्रीजा पटलमां आवी दोषसंबंधी वर्णवालुं थई गयुं होय तो शिराओनो वेध (फस खोलवी) करवो नहीं. केम के ए समयमां दोष शिरावेधथी उत्पीडित थाय तो तुरतज दृष्टिने हणी नाखे छे.

६ अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितम् ।
रुच्छं द्वितीये स्याद्रागि तृतीये याप्यमुच्यते ॥

तिमिरोनुं साध्यपणुं, कष्टसाध्यपणुं
तथा याप्यपणुं.

६ पेहेला पटलमां रहेलुं तिमिर राग वगरनुं होवाने लीधे साध्य छे, बीजा पटलमां रहेलुं तिमिर राग वगरनुं (दोषसंबंधी वर्णवग-

रनुं) छतां पण जरा दृढ थएलुं होवाने लीधे कष्टसाध्य छे अने त्रीजा पटलमां रहेलुं तिमिर रागवालुं थवाने लीधे याप्यज छे.

७ रागप्राप्तेष्वपि हितास्तिमिरेषु तथा क्रियाः ।
यापनार्थं यथोद्दिष्टाः सेव्याश्चापि जलौकसः ॥

रागवाळां तिमिरो उपर केवी क्रियाओ करवी ?

७ त्रीजा पटलमां रागने (ते ते दोषसंबंधी वर्णने) प्राप्त थएलां तिमिरो उपर फकत तेओनुं यापन करवा माटे उपरना चोथा विषयमां क-हेली यथोचित क्रियाओ करवी पण तेओमां शिरावेध करवो नहीं. जो ए तिमिरोमां लोहीनुं आकर्षण करवानी जरूर जणाय तो वखते वखते जळो मूर्कीने लोहीनुं आकर्षण करवुं.

८ श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म वक्ष्यामि सिद्धये
न चेदद्धेन्दुघर्मांभुविन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः ॥
विषमो वा तनुर्मध्ये राजिमान्वा बहुप्रभः ।
दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरजो वा सुलोहितः ॥
स्निग्धस्विन्नस्य तस्याथ काले नात्युष्णशीतले ।
यन्निवृतस्योपविष्टस्य स्वां नासां पश्यतः समम् ॥
मतिमाश्लुक्कभागौ द्वौ लृण्णान्मुक्त्वा ह्यपाङ्गतः ।
उन्मील्य नयने सम्यक् शिराजालविवर्जिते ॥
नाधो नोर्ध्वं च पार्श्वाभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ।
शलाकया प्रयत्नेन विश्वस्तं यववत्क्रया ॥
मध्यप्रदेशिन्यङ्गुष्ठस्थिरहस्तगृहीतया ।
दक्षिणेन भिषक्सव्यं विध्येत्सव्येन चेतरेत् ॥
वारिबिन्द्रागमः सम्यग्भवेच्छब्दस्तथा व्यधे ।
संसिच्य विद्धमात्रं तु योषितस्तन्येन कोविदः ॥
स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षि बाह्यतः ।
सम्यक्शलाकां संस्थाप्य भङ्गैरनिलनाशनैः ॥
शलाकाग्रेण तु ततो निर्हिंखेदृष्टिमण्डलम् ।
विध्यतो योऽन्यपार्श्वेऽङ्गणस्तं रुद्ध्वा नासिका-
पुटम् ॥

उच्छिद्धनेन हर्तव्यो दृष्टिमण्डलजः कफः ।

निरभ्र इव घर्मांशुर्यदा दृष्टिः प्रकाशते ॥
 तदासौ लिखिता सम्यग्ज्ञेया या चापि निर्व्यथा
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥
 धृतनाभ्यज्य नयनं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तान एव च ॥
 उद्गारकासक्षवथुष्टीवनोजृम्भणानि च ।
 तत्कालं नाचरेदूर्ध्वं विधिश्च स्नेहपीतवत् ॥
 द्रव्यहाड्यहाच्च धावेत कपायैरनिलापहैः ।
 वायोर्भयाड्यहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥
 दशाहमेवं संयम्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ।
 पश्चात्कर्म च सेवेत लघ्वन्नं चापि मात्रया ॥

कफसंबंधी लिंगनाशनी चिकित्सा.

८ जो के सघळा प्रकारना लिंगनाशो याप्य
 छे अने दृष्टि नष्टज थई गई होय तो असाध्य छे
 तो पण कफसंबंधी याप्य लिंगनाश कोई वखते
 यदृच्छासाध्य थतो जोवामां आवे छे तेथी तेने
 माटे शस्त्रक्रियारूप विशेष चिकित्सा कहुं छुं.

जो कफसंबंधी लिंगनाशमां दृष्टिमां रहेलो
 दोष अर्द्धचंद्र जेवा, पसीनाना बिंदु जेवा के
 मोती जेवा आकारवालो न देखातो होय, तेमज
 स्थिर, (कठण) ऊंचो नीचो, मध्यमां पातलो,
 रेखाओवालो, घणा प्रकारनी प्रभावालो, वेदना-
 वालो के अत्यंत रातो न देखातो होय तो बु-
 द्धिमान् वैद्य आतुरने वसंतादिक अनुष्णाशीत
 समयमां स्नेहनसंस्कार तथा स्वेदनसंस्कार
 आपी, सारी पेटे बांधी, बेसाडी, नाकनी उपरज
 सीधी दृष्टि रखावी, नेत्रोने सारी रीते उघाडी,
 मोहोडानी फूकोथी दृष्टिने स्वेदन आपी, काळा
 डोळानी नीचे घोळा डोळाना अरधा आंगळ
 जेटला भागने तथा नेत्रनी अणीथी आंगळना
 चतुर्थांश जेटला भागने छोडी दई ऊंचेना प्रदे-
 शमां के नीचेना प्रदेशमां नहीं पण बाजूना
 प्रदेशमां जे भाग दैवे करेला छिद्र जेवो प्रतीत
 थाय छे ते भागमां प्रयत्नपूर्वक तथा धैर्यपूर्वक
 जवना जेवा मोहोडागळी अने स्थिर हाथमां

मध्यमाथी, तर्जनीथी तथा अंगूठाथी पकडेली
 शलाकावते वेध करवो. डावा नेत्रमां जमणा
 हाथथी अने जमणा नेत्रमां डांवा हाथथी वेध
 करवो. नेत्रो जो शिराओनां जाळवाळां होय तो
 वेध करवो नहीं. जेवो जोइए तेवो योग्य रीतनो
 वेध थाय ते नेत्रमांथी पाणीनुं टीपुं नीकळे छे
 तथा शब्द थाय छे अने अयोग्य रीतनो वेध
 थाय तो नेत्रमांथी लोही नीकळे छे तथा शब्द
 शाय छे. वेध कन्या पछी दोष अचळ होय के
 चळ होय तो पण हाथमांथी शलाकाने सारी
 रीते नीचे मूकी दई तुरतज स्त्रीना दूधथी नेत्रपर
 सेचन करवुं अने वायुने नष्ट करनारां पानडांओ-
 वते बाहारना भागमां शेक करवो. पछी शला-
 काना अग्रवते लेखन करीने दृष्टिना मंडलमांथी
 कफने जूटो पाडवो अने नाकतरफ लई जवो.
 पछी जूटा पाडेला कफने बाहार काहाडवो ते
 एवी रीते के रोगीना जे नेत्रमां वेध कन्यो होय ते
 नेत्रनी वीजी बाजूमां नाकनो जे पुट (फोणवुं)
 होय छे तेने रोकी नाक सुं सुं करावीने
 काहाडवो. कफनुं बराबर लेखन थयुं तयारे
 जाणवुं के ज्यारे दृष्टि व्यथा वगरनी थाय तथा
 जेम स्वच्छ आकाशमां सूर्य प्रकाशे छे तेम प्र-
 काशवा लागे. ज्यारे दृष्टिथी रूपो देखाय तयारे
 धीरे धीरे शलाकाने (सळीने) बाहार काहाडी
 लेवी अने नेत्रने घीनो अभ्यंग करीने वस्त्रनो
 पाटो बांधी देवो. पछी रोगीने धूमाडा तथा
 वायु वगेरेथी रहितपणावाळा घरमां चत्तो ज सूवा-
 डवो. ज्यांसूधी शस्त्रक्रिया थती होय त्यांसूधीमां
 रोगीए ओडकार खावो नहीं, उधरस खावी नहीं,
 छींक खावी नहीं, थुंकवुं नहीं अने बगासुं पण
 खावुं नहीं. * पछी तो स्नेहपानना जेटली परेजी
 पाळवी एटले कसरत के मेहेनत करवी नहीं,
 शीतनो त्याग करवो, हाजतने रोकवी नहीं, उ-
 जागरो करवो नहीं, दिवसे निद्रा करवी नहीं
 अने रूक्ष अथवा अभिष्यंदी अन्नादिकनो उपयोग

કરવો નહીં. વાયુને હળનારા કાથોવતે ત્રણ ત્રણ દિવસે નેત્રો ધોવાં અને વાયુના પ્રકોપની બીકને લીધે ત્રણ દિવસ પછી નેત્રના બાહારના ભાગોમાં શેક કરવો. દશ દિવસસૂધી રોગીને ચત્તા સૂવા વગેરે નિયમોમાં બરાબર રાખી તે પછી દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી નસ્ય તથા તર્પણ વગેરે ક્રિયાઓ કરવી અને હલકું અન્ન માત્રાથી જમાડવું.

૯ શિરાવ્યધવિધૌ પૂર્વે નરા યે ચ વિવર્જિતાઃ ।
ન તેપાં નીલિકાં વિધ્યેન્નાન્યત્રાભિહિતાઙ્ગિષ્કા ॥

કેટલાંક માણસોના કફસંબંધી લિંગ-
નાશ ઉપર પળ શસ્ત્રક્રિયા કરવી નહીં.

૯ શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે માણસોની શિરાઓ વીંધવાનો નિષેધ કહ્યો છે તે માણસોના કફસંબંધી લિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી નહીં. એ માણસો શિવાયનાં બીજાં માણસોના કફસંબંધી લિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી તે પળ નેત્રના જે પ્રદેશમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવાનું કહ્યું છે તે પ્રદેશ વગર બીજા કોઈ પ્રદેશમાં કરવી નહીં.

૧૦ પૂર્યતે શોણિતેનાક્ષિ શિરાવેધાદ્વિસર્પતા ।
તત્ર સ્ત્રીસ્તન્યયષ્ઠ્યાહ્વપકં સેકે હિતં ઘૃતમ્ ॥
અપાઙ્ગાસન્નવિદ્ધે તુ શોફશૂલાશ્ચુરક્તાઃ ।
તત્રોપનાહં ભૂમધ્યે કુર્યાન્ચોષ્ણાજ્યસેચનમ્ ॥
વ્યધેનાસન્નકૃષ્ણેન ભાગઃ કૃષ્ણશ્ચ પીડ્યતે ।
તત્રાધઃ શોધનં સેકઃ સર્પિષા રક્તમોક્ષણમ્ ॥
અથાપ્યુપગિ વિદ્ધે તુ કષ્ટા રુક્સંપ્રવર્તતે ।
તત્ર કોષ્ણેન દ્વિવિષા પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ॥
શૂલાશ્ચુરાગાસ્ત્વલ્યર્થમધોવિદ્ધે ભવન્તિ હિ ।
વિદધીત મિષગધીમાંસ્તત્ર પૂર્વચિકિત્સિતમ્ ॥
રાગાશ્ચુવેદનાસ્ત્મહર્ષાશ્ચાતિવિઘટ્ટિતે ।
જ્ઞેહસ્વેદૌ હિતૌ તત્ર હિતં વાપ્યનુવાસનમ્ ॥

નેત્ર અયોગ્ય પ્રદેશમાં વીંધાયાથી થતી
વ્યાપ્તિઓ અને તે વ્યાપ્તિઓની
ચિકિત્સાઓ.

૧૦ કફલિંગનાશમાં નેત્રમાં શલાકાવતે વેધ

કરવાનો દૈવે કરેલા છિદ્ર જેવો જે પ્રદેશ ઉપરના આઠમા વિષયમાં કેહેવામાં આવ્યો છે તે પ્રદેશ શિ-
વાય બીજા કોઈ પ્રદેશમાં પ્રમાદથી વેધ થઈ
જાય તો શિરા વીંધાઈ જવાને લીધે વેહેવા લાગેલા
લોહીથી નેત્ર પૂરાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થઈ
હોય તો સ્ત્રીનું દૂધ અને જેઠીમધ એઓથી પકા-
વેલા ઘીનું સેચન કરવું એ હિતકારી છે.

નેત્રની અળીના સમીપમાં પ્રમાદથી વેધ કર-
વામાં આવે તો સોજો થાય છે, શૂલ નીકળે
છે, રતાશ થાય છે અને અશ્રુઓ નીકળે છે.
આ પ્રમાણે થઈ હોય તો ધ્રુવકુટીઓના મધ્યમાં
ઉપનાહ સ્વેદ કરવો અને ઝૂના ઘીનું સેચન કરવું.

કાઝા ડોઝાના સમીપમાં પ્રમાદથી વેધ કર-
વામાં આવે તો કાઝો ડોઝો પીડાય છે. આ
પ્રમાણે થઈ હોય તો વિરેચન દેવું, ઘીનું સેચન
કરવું અને જલો લગાવીને લોહી સ્ત્રવાવું.

ઝુંચેના પ્રદેશમાં વેધ કરવામાં આવે તો પ્ર-
વલ વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થઈ
હોય તો સેહેવાઈ શકે તેવા ઝૂના ઘીનું સેચન
કરવું એ ઉત્તમ છે.

નીચેના પ્રદેશમાં વેધ કરવામાં આવે તો અ-
ત્યંત શૂલ નીકળે છે, અશ્રુ અત્યંત પ્રવર્તે છે
અને રતાશ પણ અત્યંત થાય છે. આ પ્રમાણે
થઈ હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે સ્ત્રીના દૂધથી તથા
જેઠીમધથી પકાવેલા ઘીનું સેચન કરવું.

નેત્ર વેધથી અત્યંત ચલિત થઈ જાય તો રતાશ
થાય છે, અશ્રુ પડવા લાગે છે, વેદના થાય છે, સ્તબ્ધ-
પણું થઈ જાય છે અને સ્વાદાં ઉમાં થઈ જાય
છે. આ પ્રમાણે થઈ હોય તો સ્નેહન કરવું, સ્વેદન
કરવું અને અનુવાસન વસ્તિની યોજના કરવી એ
હિતકારી થાય છે.

૧૧ દોષસ્ત્વથાપકૃષ્ટોઽપિ તરુણઃ પુનરુર્ધ્વગઃ ।
કુર્યાન્ચ્છક્રારુણં તત્તુ તીવ્રરુદ્ધર્શનમ્ ॥
મધુરૈસ્તત્ર સિદ્ધેન ઘૃતેનાક્ષણઃ પ્રસેચનમ્ ॥
શિરોર્બસ્તિ ચ તેનૈવ દધ્યાન્માંસૈશ્ચ ભોજનમ્ ॥

કાચા દોષનું શસ્ત્રવતે લેખન કરવાથી
થતી વ્યાપત્તિ અને તે વ્યાપત્તિની
ચિકિત્સા.

૧૧ કફ ચોથા પટલમાં આવી લિંગનાશપ-
ણને પ્રાપ્ત ન થયો હોય, તે પેહેલાં શસ્ત્રવતે
લેખન કરવામાં આવે તો તે કફ ફરીવાર પ્રવલ્લ
થઈ ઝંચે ચઢીને નેત્રને ઇંદ્રગોપ નામના જીવડા
જેવું રાતું, તીવ્ર વેદનાવાહું અને દર્શનની શક્તિ
વગરનું કરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે થઈ જાય હોય
તો કાકોલ્યાદિ મધુરગણના કાથથી તથા ક-
લ્કથી પકાવેલા ઘીનું સેચન કરવું, એજ ઘીથી
શિરોવસ્તિ દેવો અને માંસોથી ભોજન દેવું. (શિ-
રોવસ્તિનું લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના ૬ ઠા
વિષયમાં આપવામાં આવશે.)

૧૨ દોષસ્તુ સજ્ઞાતબલો ઘનઃ સમ્પૂર્ણમણ્ડલઃ ।
પ્રાપ્ય નશ્યેચ્છલાકાગ્રં તન્વન્નમિવ મારુતમ્ ॥

કેવો કફ શલાકાથી નષ્ટ થાય છે ?

૧૨ કફ જો બલ પામ્યો હોય, ઘાટો થયો
હોય અને સંપૂર્ણ મંડલવાંઠો થયો હોય તો
અર્થાત્ પરિપક્વ થયો હોય તો જેમ પાતલું વાદલું
પવનને પામીને નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ તે દોષ
શલાકાની અળીને પ્રાપ્ત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૩ મૂર્ઘાભિઘાતઽર્ચ્યામવ્યવાયવમિમૂર્છનૈઃ ।
દોષઃ પ્રત્યેતિ કોપાન્ન ચિદ્ધોઽપિ તરુણશ્ચ યઃ ॥

કફ શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં પણ
અમુક કારણોથી પાછો પ્રાપ્ત
થાય છે.

૧૩ કફ શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં પણ
મસ્તકનો અભિઘાત થયાથી, કસરત કે મેહેનત
કરવાથી, મૈથુન કરવાથી, વમન કરવાથી, મૂર્છા
આવવાથી અને ક્રોધ કરવાથી પાછો પ્રાપ્ત થાય
છે. કફ, લિંગનાશપણને પ્રાપ્ત ન થયો હોય
અર્થાત્ કાચો હોય તે સમયમાં શસ્ત્રથી વીંધાય
તો પણ પાછો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪ શલાકા કર્કશા શૂલં ચરા દોષપરિપુતિમ્ ।
વ્રણં વિશાલં સ્થૂલાગ્રા તીક્ષ્ણા હિંસ્યાદનેકધા ॥
જલાસ્નાયં તુ વિષમા ક્રિયાસક્લમથાસ્થિરા ।
કરોતિ વર્જિતા દોષૈસ્તસ્માદેભિર્હિતા ભવેત્ ॥

ચરાચ્છ શલાકાથી થતી વ્યાપત્તિઓ.

૧૪ નેત્રમાંથી કફનું લેખન કરવાની શ-
લાકા (સડી) કઠણ હોય તો શૂલને ઉત્પન્ન
કરે છે, ચરસટ હોય તો કફને ફેલાવી દે છે,
જાડી અળીવાળી હોય તો પોહોલો વ્રણ કરી
દે છે, તીક્ષ્ણ હોય તો અનેક પ્રકારના જખમ
કરે છે, વિષમ (ઝંચી નીચી) હોય તો જલનો
સ્નાય કરે છે અને અસ્થિર હોય તો ક્રિયાની
અટકાયત કરે છે. આમ છે એટલા માટે શલાકા
એ દોષોથી રહિત હોય તોજ હિતકારી થાય છે.

૧૫ અષ્ટાઙ્ગુલાયતા મધ્યે સૂત્રેણ પરિવેષિતા ।

અઙ્ગુષ્ઠપર્વસમિતા વક્ત્ર્યોર્મુકુલાકૃતિઃ ॥

તાપ્રાયસી શાતકુમ્ભી શલાકા સ્યાદનિન્દિતા ।

શલાકા કયા ધાતુઓની, કેવા પ્રમા-
ણવાળી અને કેવી આકૃતિવાળી
જોઈએ ?

૧૫ શલાકા ત્રાંવાની, લોઢાની અથવા સુ-
વર્ણની જોઈએ, આઠ આંગળ લાંબી જોઈએ,
અંગુઠાના પર્વ જેવી જાડી જોઈએ, મધ્યમાં દો-
રાથી વીંટેલી જોઈએ અને બન્ને તરફનાં મોહો-
ડાંઓમાં કળી જેવી આકૃતિવાળી જોઈએ. આવી
શલાકા નિંદાનું પાત્ર થતી નથી.

૧૬ રાગઃ શોફોઽર્બુદં ચોષો બુદ્બુદં શૂકરા-
ક્ષિતા ॥

અધિમન્યાદયશ્ચાન્યે રોગાઃ સ્યુર્વધદોષજાઃ ।
અહિતાચારતૌ વાપિ યથાસ્વં તાનુપાચરેત્ ॥

વીંધવાના દોષથી તથા અહિત આહાર
વિહારથી થતી વ્યાપત્તિઓ અને
તેઓની ચિકિત્સા.

૧૬ અયોગ્ય રીતે વેધ થાય અથવા વેધ ક-

रवामां आव्या पठी अहित आहार के अहित विहार थाय तो नेत्रमां रातापणुं, सोजो, अर्बुद, चोस, परपोटो, कीकीनुं मोटापणुं अने अधिमंथ आदि बीजा रोगो पण थाय छे. आ प्रमाणे कोई व्याधि थएल होय तो दोषनः अनुसार प्रमाणे तेनी चिकित्सा करवी.

१७ रुजायामक्षिरागे वा योगान्भूयो निबोध मे ।
मैरिकं सारिवा दूर्वा यवपिष्टं घृतं पयः ॥
सुखालेपः प्रयोज्योऽयं वेदनागगशान्तये ।
मृदुभृष्टैस्तिलैर्वापि सिद्धार्थकसमायुतैः
मातुलुङ्गरसोपेतैः सुखालेपस्तदर्थकृत् ।
पयस्यासारिवापत्रमञ्जिष्ठामधुकैरपि ॥
अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ।
दारुपद्मकशुण्ठीभिरैवमेव कृतोऽपि वा ॥
द्राक्षामधुककुष्ठैर्वा तद्वत्सैन्धवसंयुतैः ।
शतावरीपृश्निपर्णीमुस्तामलकपद्मकैः ।
साजक्षीरैः शृतं सर्पिर्दाहशूलनिबर्हणम् ॥
वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
काकोल्यादिप्रतीवापं तद्युज्यात्सर्वकर्मसु ॥
शाम्यत्येवं न चेच्छूलं क्लिग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
ततः शिरां दहेद्वापि मतिमान् कीर्तितं यथा ॥

शलाकाना कठोरपणायी थएला शूलनी
तथा वेधना दोषथी थएली रता-
शनी खास चिकित्साओ.

१७ शूल उत्पन्न थएल होय के रताश उत्पन्न थएल होय तो ते उपर बीजा योगो कहुं छुं ते सांभळो.

सोनागेरू, उपलसरी, दूर्वा, (ध्रो) जवनो लोट, घी अने दूध एओने मिश्रित करी गरम करीने तेनो सेहेवाई शके तेवो ऊनो लेप करवामां आवे तो तेथी शूल अने रताश शांत थारू छे.

तलने तथा सर्षपने थोडा थोडा शेकी बी-जोराना रसमां वाटी गरम करीने तेनो सेहेवाई शके तेवो ऊनो लेप करवामां आवे तो तेथी वेदना अने रताश शांत थई जाय छे.

खरणेर, उपलसरी, तमालपत्र, मजीठ अने जेठीमध एओने बकरीना दूधमां वाटी गरम करीने तेनो सेहेवाई शके तेवो ऊनो लेप करवामां आवे तो तेथी वेदना अने रताश शांत थई जाय छे.

दारूहळदर, पद्मकाष्ठ अने सूठ एओने अथवा द्राक्ष, जेठीमध, कठ अने सैन्धव एओने बकरीना दूधमां वाटी गरम करीने तेनो सेहेवाई शके तेवो ऊनो लेप करवामां आवे तो तेथी वेदना अने रताश नष्ट थई जाय छे.

शतावरी, पृश्निपर्णी, मोथ, आमळां अने पद्मकाष्ठ एओनो कल्क नाखी बकरीना दूधमां पकावेलुं घी लगाववामां आवे तो तेथी बळतरा अने शूल नष्ट थई जाय छे.

भद्रदारु आदि वर्ग (सूत्रस्थानना ३९ मा अध्यायनो १० मो विषय जुवो.) के जे वायुने शांत करनार छे तेथी पकावेला चोगणा दूधमां पकावी काकोल्यादि गणनो प्रतिवाप नाखीने सिद्ध करेला घीनी नस्य तथा लेपन आदि सघळी क्रियाओमां योजना करवामां आवे तो तेथी वेदना तथा रताश नष्ट थई जाय छे.

आ प्रमाणे चिकित्साओ कन्या छतां पण वेदना शांत न थाय तो बुद्धिनान् वैद्ये आतुरने स्नेहन संस्कार तथा स्वेदन संस्कार आपी शारीरस्थानना आठमा अध्यायना २१ मा विषयमां कह्या प्रमाणे शिरानो वेध करवो अथवा सूत्रस्थानना बारमा अध्यायना ८ मा विषयमां कहेलां अकुटी वगेरे स्थानोमां डांभवानी क्रिया करवी.

१८ दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।

मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥

सुमनायाश्च पुष्पाणि मुक्ता वैदूर्यमेव च ।

अजाक्षीरेण सम्पिप्य-ताम्रे सप्ताहमावपेत् ॥

प्रविधाय च तद्वर्त्तीयोजयेच्चाञ्जने भिषक् ।

स्रोतोऽं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ॥

પરિચાનિ ચ તદ્વર્તીઃ કારયેન્નાપિ પૂર્વવત્ ।
દૃષ્ટિસ્થૈર્યાર્થમેતત્તુ વિદધ્યાદઙ્ગને હિતમ્ ॥
ભૂયો વક્ષ્યામિ મુખ્યાનિ વિસ્તરેણાઙ્ગનાનિ ચ ।
કલ્પે નાનાપ્રકારાણિ તાન્યપીઢ પ્રયોજયેત્ ॥

ચિકિત્સાઓ કન્યા છતાં પણ અવશેષ
રહેલા દોષથી દૃષ્ટિ કલુષ રહેતી
હોય તો તેને નિર્મલ કરવા
માટે અંજનો.

૧૮ હવે દૃષ્ટિને નિર્મલ કરવા માટે બે અંજનો
કહું છું તે સાંભલો.

મેંઢાશીંગીનાં ફૂલ, સરસડીયાનાં ફૂલ, ધાવ-
ડાનાં ફૂલ, જાર્ડનાં ફૂલ, મોતીનું ચૂર્ણ અને
લસળીયા મણિનું ચૂર્ણ એઓને બકરીના દૂધમાં
વાટી તે કલ્કને સાત દિવસસૂધી ત્રાંબાના વા-
સણમાં રાખી મૂકવો. પછી એ કલ્કની વાટો
બનાવીને વૈદ્યે તેઓની અંજનમાં યોજના કરવી.

સુરમો, પરવાળાં, સમુદ્રફીણ, મળશીલ અને
મરી એઓને બકરીના દૂધમાં વાટી તે કલ્કને સાત
દિવસસૂધી ત્રાંબાના વાસણમાં રાખી મૂકવો. પછી
એ કલ્કની વાટો બનાવીને વૈદ્યે તેઓની અંજનમાં
યોજના કરવી. દૃષ્ટિને સ્થિર કરવાના કામને માટે
પણ આ હિતકારી અંજનની યોજના કરવી.

વઠી પણ હવે પછીના ‘ક્રિયાકલ્પ’ નામના
અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં જે મુખ્ય અંજનો
વિસ્તારથી કેહેવામાં આવશે તેઓની પણ, દૃષ્ટિની
નિર્મલતા કરવાને માટે યોજના કરવી.

અધ્યાય ૧૮ મો.

૧ અથાતઃ ક્રિયાકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘ક્રિયા-
કલ્પ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-

૧ નેત્રરોગો ઉપર તર્પણ, પુટપાક, સેચન, આશ્ર્યો-
તન, શિરોવસ્તિ તથા અંજન કેવી રીતનાં મોઢવવાં

ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞસ્તપોદૃષ્ટિરુદારધીઃ ।
વૈશ્વામિત્રં શશાસાથ શિષ્યં કાશિપતિર્મુનિઃ ॥
તર્પણં પુટપાકશ્ચ સેક આશ્ર્યોતનાઙ્ગને ।
તત્ર તત્રોષદિષ્ટાનિ તેષાં વ્યાસં નિવોધ મે ॥

નેત્રરોગોની ચિકિત્સાઓરૂપે કહેલાં
તર્પણ, પુટપાક, સેચન, આશ્ર્યોતન,
શિરોવસ્તિ તથા અંજન એ-
ઓનું વિસ્તારથી નિરૂપણ
કરવાની પ્રતિજ્ઞા.

૨ સઘડાં શાસ્ત્રોના અર્થોના તત્ત્વને જાણનારા,
દિવ્ય જ્ઞાનવાળા, ઉદારબુદ્ધિવાળા અને કાશિકુલના
ક્ષત્રિયોના અધિપતિ રાજર્ષિ ધન્વંતરિણ વિશ્વામિત્રના
પુત્ર અને પોતાના શિષ્ય સુશ્રુતને કહ્યું કે “ નેત્ર-
રોગોની ચિકિત્સાઓનાં તે તે પ્રકરણોમાં જે ત-
ર્પણો, પુટપાકો, સેચનો, આશ્ર્યોતનો, શિરોવ-
સ્તિઓ તથા અંજનો સંક્ષેપથી કહેલાં છે તેઓનું
હવે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરું છું તે સાંભલો.

૩ સંશુદ્ધદેહશિરસો જીર્ણાન્નસ્ય શુભે દિને ।
પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્ને વા કાર્ય્યમક્ષ્ણોશ્ચ તર્પ્પણમ્ ॥
વાતાતપરજોહીને વેશ્મન્યુત્તાનશાયિનઃ ।

આધારૌ માપચૂર્ણેન ક્લિન્નેન પરિમણ્ડલૌ ॥
સમૌ દઢાવસમ્બાધૌ કર્ત્તવ્યૌ નેત્રકોશયોઃ ।
પૂર્યેદ્દૃતમણ્ડસ્ય વિલીનસ્ય સુખોદકૈઃ ॥
આપક્ષમાગ્રાત્તતઃ સ્થાપ્યં પશ્ચ તદ્વાકશતાનિ ચ ।
સ્વસ્થે કફે પટ્ પિત્તેઽઘૌ દશ વાતે તદુત્તમમ્ ॥
રોગસ્થાનવિશેષેણ કેચિત્કાલં પ્રચક્ષતે ।

યથાક્રમોપદિષ્ટેષુ ત્રીણ્યેકં પશ્ચ સત્ત ચ ॥
દશ દૃષ્ટ્વામથાઘૌ ચ વાકશતાનિ વિભાવયેત્ ।
તતશ્ચાપાઙ્ગતઃ ક્ષેદં સ્નાવયિત્વાક્ષિ શોધયેત્ ॥
સ્વિન્નેન યવપિષ્ટેન ક્ષેદવીર્યેરિતં તતઃ ।

તથા શી રીતે કરવાં તેના વિસ્તીર્ણ નિરૂપણ વિધેનો.

યથાસ્થં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિશોધયેત્ ॥
 एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेप्यते परम् ।
 तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्त्र्येमानि लक्षयेत् ॥
 सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
 निर्वृतिर्व्याધिविध्वंसः क्रियालाघवमेव च ॥
 गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत् ।
 ज्ञेयं दोषसमुत्કृष्टं नेत्रमत्यर्थतर्पितम् ॥
 रूक्षमाविलमस्त्रાઘ્યમસહં રૂપદર્શને ।
 व्याdhivृddhiश्च तज्ज्ञेयं हीनतर्पितमक्षि च ॥
 अनयोर्दोषबाहुल्यात्प्रयतेत चिकित्सिते ।
 धूमनस्याञ्जनैः सेकै रूक्षैः स्निग्धैश्च योगवित् ॥
 ताम्यत्यतिविशुष्कं च यद्रૂक्षं चातिदारुणम् ।
 शीर्णपश्माविलं जिह्वं રોગક્ષિપ્તં च यद्भृશम् ॥
 તદક્ષિ તર્પણાદેવ લભેતોજ્ઞામસંશયમ્ ।
 दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां संभ्रમેषु च ॥
 અશાન્તોપદ્રવે ચાક્ષિણ તર્પણં ન પ્રશસ્યતે ।

તર્પણનું નિરૂપણ.

૩ શિરાવેધથી, વિરેચનથી, તથા નિરૂહવ-
 સ્થિથી જેના શરીરનું શોધન કરવામાં આવ્યું હોય
 અને શિરોવિરેચનથી જેના મસ્તકને શુદ્ધ કરવામાં
 આવ્યું હોય એવા માણસને જે દિવસે આકાશની
 નિર્મલતા વગેરે ગુણો હોય તે દિવસે, પૂર્વ દિ-
 વસનું આધેતું અન્ન જીર્ણ થઈ ગયા પછી પૂર્વાહ્ન-
 કાલમાં અથવા અપરાહ્નકાલમાં પવન વગરના,
 તડકા વગરના તથા રજ વગરના ઘરમાં ચત્તો
 સુવહાવી તેનાં નેત્રોનું તર્પણ કરવું તે એ રીતે કે
 પલાલીને મેંદારૂપ કરેલા અડદના લોટની દઢ,
 સરસી, ગોલ અને સાંકડ વગરની ફરતી પાલો
 બન્ને નેત્રોની આસપાસ કરી, તે માણસની આંખો
 વીંચાવી થોડા ઝના જઠથી પીગલાવેલા ઘીની
 ઉપરનો આછો ભાગ પાંપણના વાલો ડૂબી જતાં-
 સૂધી તે પાલોમાં ભરવો અને ભરાઈ રહ્યા પછી
 આંખો ઉઘડાવવી એ તર્પણ કેહેવાય છે.

ए तर्पणं स्वस्थ माणसनां नेत्रोने सारां रा-
 खवा माटे कन्युं होय तो पांचसो गुरु अक्षरोनुं
 उच्चारण थतां सूधी नेत्रो उपर राखवुं, कफने
 शांत करवा माटे कन्युं होय तो छसो गुरु
 अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी नेत्रो उपर राखवुं.
 पित्तने शांत करवा माटे कन्युं होय तो आठसो
 गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी नेत्रो उपर
 राखवुं अने वायुने शांत करवा माटे कन्युं होय
 तो एक हजार गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी
 नेत्रो उपर राखवुं ए उत्तम प्रमाण छे. केट-
 लाएक आचार्यो नेत्ररोगोनां स्थानकोना विशेष
 उपरथी तर्पण राखवानो काळ मुकरर करे छे
 के “ संधिगत रोगोने टाळवा माटे कन्युं होय
 तो त्रणसो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी,
 पांपणोमां रेहेनारा रोगोने टाळवा माटे कन्युं
 होय तो सो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी,
 धोळा डोळामां रेहेनारा रोगोने टाळवा माटे
 कन्युं होय तो पांचसो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण
 थतां सूधी, काळा डोळामां रेहेनारा रोगोने
 टाळवा माटे कन्युं होय तो सातसो गुरु अक्ष-
 रोनुं उच्चारण थतां सूधी, सघळा नेत्रमां रेहेनारा
 रोगोने टाळवा माटे कन्युं होय तो हजार गुरु
 अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी अने कीकीमां
 रेहेनारा रोगोने टाळवा माटे कन्युं होय तो
 आठसो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी
 राखवुं. ”

તર્પણનો સમય પૂરો થઈ રહ્યા પછી નેત્રોની
 પૂંછડી ઉપરની પાલોમાં સલીથી છિદ્રો કરીને
 તે છિદ્રોમાંથી તર્પણદ્રવ્યને સ્રવાવી નાચી શે-
 કેલા જવાના લોટથી નેત્રોને સાફ કરાવવાં
 અને તે પછી સ્નેહના જોરથી પ્રેરાણ કાઢવું
 શિરોવિરેચનધૂમપાન કરાવવાથી શોધન કરવું.

ए तर्पणं वायु उपर एक दिवस करवुं, पित्त

उपर वधारेमां वधारे त्रण दिवस सूधी करवुं अने कफ उपर वधारेमां वधारे पांच दिवस सूधी करवुं अथवा दोष न्यून होय तो एक दिवस करवुं, दोष मध्यवर्ती होय तो वधारेमां वधारे त्रण दिवस करवुं अने दोष प्रबल होय तो वधारेमां वधारे पांच दिवस करवुं.

जो निद्रा सुखथी आवे, जागवुं पण सुखथी थाय, नेत्रनुं निर्मलपणुं थाय, नेत्रथी सफेद तथा राता पीळा वगेरे वर्णोंनुं बराबर ग्रहण थाय, आराम थाय, व्याधिनी शांति थाय अने ऊवा-डवा तथा वींचवा वगेरे क्रियाओमां नेत्रनुं हलकापणुं थाय तो जाणवुं के तर्पणनो सम्यग्योग थयो.छे.

जो नेत्र भारे थई जाय, आकुल थई जाय, अत्यंत चीकाशवाळां थई जाय, आंसु आव्या करे, नेत्रमां खरज आव्या करे, चीपडा भराई जाय तथा दोषनो उत्क्लेश थाय तो जाणवुं के तर्पणनो अतियोग थयो छे.

जो नेत्र रूक्ष थई जाय, मलिन रहे, आंसु-ओथी व्याप्त रहे, रूपना दर्शननुं सहन न करी शके अने व्याधिना वधारावाळुं थाय तो जाणवुं के तर्पणनो हीनयोग थयो छे.

तर्पणनो हीनयोग के अतियोग थयो होय तो घणी अडचणो थाय छे एटला माटे प्रवीण वैद्ये तेओनी चिकित्सा करवामां काळजी राखवी. जो अतियोग थयो होय तो रूक्ष धूमपान कराववां, रूक्ष नस्यो देवां, रूक्ष अंजनो आंजवां तथा रूक्ष सेचनो करवां अने हीनयोग थयो होय तो स्निग्ध धूमपान कराववां, स्निग्ध नस्यो देवां, स्निग्ध अंजनो आंजवां तथा स्निग्ध सेचनो करवां.

जे नेत्र अंधारा जेवुं. देख्या करतुं होय, अत्यंत सूकाई गयुं होय, (आंसु वगरनुं थई गयुं होय) अस्निग्ध कांतिवाळुं थई गयुं होय,

अतिदारुण थई गयुं होय, पांपणोना वाळोथी रहित थई जतुं होय, मलिन थई गयुं होय, वांकुं थई गयुं होय के रोगथी अत्यंत क्लिष्ट थई गयुं होय ते नेत्र तर्पणथी उत्तम शक्तिने प्राप्त थाय छे ए. निस्संशय छे.

वादळांभोना घमघोरवाळा दिवसमां, अत्यंत गरमीना समयमां, अत्यंत थंडीना समयमां, चिंता होय त्यारे, संभ्रम होय त्यारे अने उपद्रवो शांत थया पेहेलां नेत्रोनुं तर्पण करवुं योग्य गणातुं नथी.

४ पुटपाकस्तथैतेषु नस्यं येषु च गर्हितम् ॥
तर्पणार्हा न ये प्रोक्ताः स्नेहपानाक्षमाश्च ये ।
ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ॥ •
पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ।
स्नेहनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥
हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि च लेखनः ।
दृष्टेर्वैलार्थमितरः पित्तासृग्घ्नघातनुत् ॥
स्नेहमांसवसामजमेदःस्वाद्वैपथैः कृतः ।
स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्य्यो द्वे वाकशते तु सः ॥
जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसम्भृतैः ।
कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविट्टुमसिन्धुजैः ॥
समुद्रफेनकासीसस्त्रोतोजदधिमस्तुभिः ।
लेखनो वाकशतं तस्य परं धारणमुच्यते ॥
स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तद्रव्यविपाचितः ।
लेखनात्रिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
वितरेत्तर्पणोक्तं तु धूमं हित्वा तु रोपणम् ।
स्नेहस्वेदौ द्वयोः कार्य्यौ कार्य्यौ नैव च रोपणे ॥
एकाहं वा त्र्यहं वापि द्व्यहं वाप्यवचारणम् ।
यन्त्रणं तु क्रियाकालाद्विगुणं कालमिष्यते ॥
तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्वराणि च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥
मिथ्योपचारादनयोर्यो व्याधिरुपजायते ।
अञ्जनाश्च्योतनस्वेदैर्यथास्वं तमुपाचरेत् ॥
प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं लघु ।
सुखस्वप्नावबोधयक्षि पुटपाकगुणान्वितम् ॥ •

अतियोगाद्रुजः शोफः पिडकास्तिमिरोद्गमः ।
 पाकोऽश्रु हर्षणं चापि हीने दोषोद्गमस्तथा ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।
 द्वौ बिल्वमात्रौ श्लेष्मण्यपिण्डौ मांसस्य पेयितौ ॥
 द्रव्याणां बिल्वमात्रं तु द्रवाणां कुट्वो मतः ।
 तदेकत्र समालोच्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥
 काश्मरीकुमुदैरण्डपद्मिनीकदलीभवैः ।
 मृदावलिप्तमङ्गरैः खादिरैरवकूलयेत् ॥
 कतकाश्मन्तकैरण्डपाटलावृषवादरैः ।
 सक्षीरद्रुमकाष्ठैर्वा गोमयैर्वापि युक्तितः ॥
 स्विन्नमुञ्ज्य निष्पीड्य रसमादाय तं नृणाम् ।
 तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥
 कनीनके निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ।
 रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णौ सततं दाहपाककरौ स्मृतौ ।
 अत्यन्तं शीतलौ चाश्रुस्तम्भरुग्घर्षकारकौ ॥
 अतिमात्रौ कषायत्वसङ्कोचस्फुरणावहौ ।
 हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्षेपजननौ भृशम् ॥
 युक्तौ कृतौ दाहशोफरुग्घर्षस्त्रावनाशनौ ।
 कण्डूपद्मद्वूपीकारक्तराजिविनाशनौ
 तस्मात्परिहरन्दोषान् विदध्यात्तौ सुखावहौ ।
 व्यापदश्च यथादोषं नस्यधूमाञ्जनैर्जयेत् ॥
 आद्यन्तयोश्चाप्यनयोः स्वेद उष्णाम्बुचैलिकः ।
 तथा हितोऽवसाने च धूमः श्लेष्मसमुच्छ्रितौ ॥

पुटपाकनुं निरूपणं अने तेना पेटामां
 तर्पणने पण लगतो केटलोक विषय.

४ जेवां नेत्रो तर्पणने लायक छे तेवां नेत्रो
 पुटपाकने पण लायक छे अर्थात् जे नेत्रो अंधारा
 जेवुं देख्या करतां होय, आंसु वगरनां थई गयां
 होय, अस्निग्ध कांतिवाळां थई गयां होय, अति
 दारुण थई गयां होय, पांपणोना वाळोथी रहित
 थई जतां होय, मलिन थई गयां होय, वांकां
 थई गयां होय के रोगथी अत्यंत क्लिष्ट थई गयां
 होय ते नेत्रो पुटपाकने लायक छे. चिकित्सा-
 स्थानना ४० मा अध्यायना ३२ मा विषयमां

जे माणसो नस्यने अयोग्य कहेलां छे ते माणसो
 पुटपाकने पण अयोग्य छे. वादळांओना धम-
 घोरवाळा दिवसमां, अत्यंत गरमीना समयमां,
 अत्यंत थंडीना समयमां, चिंता होय त्यारे, संभ्रम
 होय त्यारे अने उपद्रवो शांत थया पेहेलां नेत्रोने
 पुटपाक देवो योग्य नथी. तेमज चिकित्सास्था-
 नना ३१ मा अध्यायना २४ मा विषयमां जे
 माणसोने माटे स्नेहपाननो निषेध कह्यो छे ते
 माणसोने माटे पुटपाकनो पण निषेध समजवो.

जेओना दोषो शांत थया लाग्या होय एवां
 अने पुटपाकने माटे योग्यता धरावनारां नेत्रोमां
 वैद्ये पुटपाकनी योजना करवी.

स्नेहन, (स्निग्ध करनारो) लेखन, (दोषने
 उखेडनार) अने रोपण (योग्य पदार्थोनी भरती
 करनार) ए रीते पुटपाक त्रण प्रकारनो थाय
 छे. स्नेहन पुटपाक अत्यंत रूक्ष थएलाने माटे
 हितकारी छे, लेखन पुटपाक अतिस्निग्धने माटे
 हितकारी छे अने रोपण पुटपाक दृष्टिने बळ
 आपवा माटे उत्तम छे. आ पुटपाक पित्तने,
 रुधिरने, व्रणने तथा वायुने नष्ट करे छे.

मांस, वसा, मज्जा, मेद अने मधुर
 द्रव्यो एओथी करेलो पुटपाक स्नेहन केहेवाय
 छे. स्नेहन पुटपाकने बसो गुरु अक्षरोनुं उच्चा-
 रण थतां सूधी नेत्रोपर धरी राखवो.

जांगल प्राणीओनी जमणा पडखानी गांठो,
 जांगल प्राणीओनां मांसो, लेखन करनारां द्रव्यो,
 ऊंचा लोढानुं चूर्ण, त्रांबानुं चूर्ण, शंखनुं चूर्ण,
 परवाळानुं चूर्ण, सैधव, समुद्रफीण, हीराकसी,
 सुरमो अने दहीनी तर एओथी करेलो पुटपाक
 लेखन केहेवाय छे. लेखन पुटपाकने वधारेमां
 वधारे सो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधी
 नेत्रोपर धरी राखवो.

स्त्रीनुं दूध, जांगल प्राणीओनुं मांस, मध,
 घी, लींबडो, गळो, अरडूसो, पटोळ अने भोरी-

ગળી એઓને પકાવી કરવામાં આવેલો પુટપાક રોપણ કેહેવાય છે. રોપણ પુટપાકને ત્રણસો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સૂધી નેત્રોપર ધરી નાખવો.

રોપણ પુટપાક શિવાય બીજા બે પુટપાકો (સ્નેહન અને લેખન પુટપાકો) ની યોજનામાં ધૂમપાન શિવાય બીજી તર્પણના વિષયમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓ કરવી. સ્નેહન સંસ્કાર તથા સ્વેદન સંસ્કાર પળ એ બે પુટપાકોની યોજનામાં કરવા પળ રોપણ પુટપાકની યોજનામાં કરવા નહીં.

જો નેત્રરોગ કફસંબંધી હોય તો પુટપાકની એક દિવસ યોજના કરવી, પિત્તસંબંધી હોય તો પુટપાકની બે દિવસ યોજના કરવી અને વાયુસંબંધી હોય તો પુટપાકની ત્રણ દિવસસૂધી યોજના કરવી અથવા લેખન પુટપાકની યોજના એક દિવસ કરવી, સ્નેહન પુટપાકની યોજના બે દિવસ કરવી અને રોપણ પુટપાકની યોજના ત્રણ દિવસ કરવી.

જ્યારથી સ્નેહન આદિ પૂર્વક્રિયાઓની શરૂઆત થાય ત્યારથી માંડી તર્પણની કે પુટપાકની ક્રિયા થતાં સૂધીમાં જેટલો વખત લાગે તે વખતથી બમણા વખતસૂધી પેરેજી પાઠવી એટલે જેનાં નેત્રોપર તર્પણની કે પુટપાકની ક્રિયા કરવામાં આવી હોય તે માણસે તેટલા વખત સૂધી દીવાની જ્વાળા વગેરે તેજોને, સામા વાયુને, આકાશને, અરીશાને કે સૂર્ય આદિ ભાસ્વર પદાર્થોને જોવા નહીં.

તર્પણનો તથા પુટપાકનો અતિયોગ કે હીનયોગ થવાથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય તે વ્યાધિની દોષના અનુસાર પ્રમાણે અંજનોથી, આશ્વ્યોતનોથી તથા સ્વેદનોથી ચિકિત્સા કરવી.

૧ સ્નેહન પુટપાકનાં ઔષધોને વાટવા વગેરેમાં માંસના રસ તથા દૂધ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. લેખન પુટપાકનાં ઔષધોને વાટવા વગેરેમાં ત્રિફળાના રસનો

જો નેત્ર પ્રસન્ન વર્ણવાળું, નિર્મલ, પવનનું તથા તડકાનું સહન કરી શકે એવું, હલકું અને જેને નિદ્રા તથા જાગવું સુખથી પ્રાપ્ત થાય એવું થઈ જાય તો જાણવું કે પુટપાકનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

જો નેત્રમાં વેદના થાય, સોજો થાય, ફોડલીઓ થાય અને અંધકારનો ઉદ્ભવ થાય તો જાણવું કે પુટપાકનો અતિયોગ થયો છે.

જો નેત્રમાં પાક થાય, આંસુ આવ્યા કરે, રોમહર્ષ થાય અને દોષનો ઉદ્ભવ થાય તો જાણવું કે પુટપાકનો હીનયોગ થયો છે.

હવે પુટપાકને સિદ્ધ કરવાનો પ્રકાર કહું છું. ચીકાશવાળા લાસા માંસને વાટીને બીલાંના ફળો જેવડા તેના બે પિંડ કરવા. ચાર તોલાં માર ઔષધો લેવાં અને સોઠ તોલાં માર દ્રવો લેવા. એ સર્વને એકઠાં કરી લોંદારૂપ બનાવી તે લોંદાને સીવણનાં, ઇરડાનાં, પોયણાંનાં, કમલિનીનાં તથા કેળનાં પાંનડાઓવતે સારી પેટે વીંટી તે ઉપર બે આંગળ જાડો અથવા અંગૂઠા જેટલો જાડો પલાળેલી માટીનો થર ચઢાવી અગ્નિમાં મૂકવો. એ અગ્નિ ચેરના કોલસાઓનો, કતક (નિર્મળી) વૃક્ષનાં કાષ્ઠોનો, આસોંદરાનાં કાષ્ઠોનો, ઇરડાનાં કાષ્ઠોનો, પાડળનાં કાષ્ઠોનો, અરઢૂસાનાં કાષ્ઠોનો, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કાષ્ઠોનો કે અડાયાનો યુક્તિપૂર્વક ગોઠવવો. માટીનો થર ધગધગતા અંગારા જેવાં વર્ણવાળો થઈ જાય ત્યાંસૂધી અગ્નિમાં રાખી પછી તે ગોઠાને કાઢાડી લેવો અને માટીને તથા પાનડાંઓને દૂર કરી નાખી ગોઠાના રસને નીચોવી લેવો એટલે પુટપાક સિદ્ધ થયો કેહેવાય છે. માણસને ચત્તો સુવડાવી તર્પણના નિરૂપણમાં કહેલી રી-

તથા મધ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો અને રોપણ પુટપાકનાં ઔષધોને વાટવા વગેરેમાં કઢવાં દ્રવ્યોના કષાયનો ઉપયોગ કરવો.

તિપ્રમાણે એ રસનું તે માણસની કીકીપર સેચન કરવું.

રુધિર ઉપર કે પિત્ત ઉપર તર્પણની કે પુટ-પાકની યોજના કરવી હોય તો થંડા તર્પણની તથા થંડા પુટપાકની યોજના કરવી. વાયુ ઉપર કે કફ ઉપર તર્પણની કે પુટપાકની યોજના કરવી હોય તો જરા ઝનાશવાળા તર્પણની તથા પુટપાકની યોજના કરવી. જો અત્યંત ઝના કે અત્યંત તીક્ષ્ણ તર્પણની કે પુટપાકની યોજના કરવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય દાહ તથા પાક થાય છે અને અતિશીતલ તર્પણની કે પુટપાકની યોજના કરવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય અશ્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્તબ્ધપણું થાય છે, વેદના થાય છે તથા ઘર્ષણ અથવા રોમહર્ષ થાય છે.

જો તર્પણની કે પુટપાકની માત્રા અધિક થાય તો નેત્રોમાં મલિનપણું, સંકોચ તથા સ્ફુરણ (ફરકવું) થાય છે અને ઓછી માત્રા થાય તો નેત્રોમાં દોષોનો અત્યંત ઉત્ક્રેશ થાય છે. જો તર્પણ તથા પુટપાક યોગ્ય માત્રાથી થાય તો તેઓ બઢતરાને, સોજાને, વેદનાને, ઘર્ષણને અથવા રોમહર્ષને, સ્ત્રાવને, સ્વરજને, ચીપડાંઓને, ચીકાશવાળા ઉપલેપને અને રાતી રેખાઓને નષ્ટ કરે છે. આમ છે એટલા માટે વૈદ્યે અતિયોગ કે હીનયોગ ન થાય એવી રીતે તર્પણની તથા પુટપાકની ગોઠવણ કરવી કે જેથી સુખનીજ પ્રાપ્તિ થાય.

જો તર્પણની કે પુટપાકની કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતાને લીધે સંકોચાદિક તથા દાહાદિક વ્યાપ્તિઓ થાય તો દોષના અનુસાર પ્રમાણે નસ્યોથી, ધૂમોથી તથા અંજનોથી તે વ્યાપ્તિઓને દૂર કરવી.

તર્પણના તથા પુટપાકના આદિમાં અને અંતમાં નેત્રોને ઝના જઢમાં પઢાલેલા કપડાવતે શેક દેવો. એઓના અંતમાં કફનો વધારો થયેલો

જોવામાં આવે તો ધૂમપાન કરાવવું એ હિતકારી છે.

૫ યથાદોષોપયુક્તં તુ નાતિપ્રબલમોજસા ।

રાગમાશ્ચ્યોતનં હન્તિ સેકસ્તુ બલવન્નરમ્ ॥

તૌ ત્રિધૈવોપયુજ્યેતે રોગેષુ પુટપાકવત્ ।

લેખને સપ્ત ચાષ્ઠૌ વા બિન્દવઃ સ્નેહિકે દશ ॥

આશ્ચ્યોતને પ્રયોક્તવ્યા દ્વાદશૈવ તુ રોપણે ।

સેકસ્ય દ્વિગુણઃ કાલઃ પુટપાકાત્પરો મતઃ ॥

અથ વાઽઽકાર્યં નિર્વૃત્તેરુપયોગો યથાક્રમમ્ ।

પૂર્વાપરાક્ષે મધ્યાહે રુઝાકાલેષુ ચોભયોઃ ॥

યોગાયોગાન્ સ્નેહસેકે તર્પણોક્તાન્ પ્રચક્ષતે ।

આશ્ચ્યોતન તથા સેચન એઓનું નિરૂપણ.

૬ નેત્રરોગ જે દોષથી થયો હોય તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવેલું આશ્ચ્યોતન અત્યંત પ્રબલ નહીં થયેલા દોષને પોતાની શક્તિથી નષ્ટ કરે છે (માણસની આંખોને બે આંગઢાંવતે ઝઢાડી રાખી તેઓમાં કાથનાં, મધનાં, આસ-વનાં કે સ્નેહ વગેરેનાં ટીપાં નાખવાં એ આશ્ચ્યોતન કેહેવાય છે.) અને નેત્રરોગ જે દોષથી થયો હોય તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવેલું સેચન અત્યંત પ્રબલ થયેલા દોષને પણ પોતાની શક્તિથી નષ્ટ કરે છે. (આંખોને વીંચાવી તેઓની ઉપર ચાર આંગઢ ઝંચેથી કાથ વગેરેની ઝીળી ઝીળી ધારાઓ કરવી એ સેચન કેહેવાય છે.)

આશ્ચ્યોતન અને સેચન એ બન્ને, પુટપાકની પેટે સ્નેહન, લેખન અને રોપણ એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. (સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે સ્નેહન, લેખન દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે લેખન અને રોપણ દ્રવ્યોથી ગોઠવેલાં હોય તે રોપણ કેહેવાય છે.)

જો આશ્ચ્યોતન લેખન હોય તો તેનાં સાત કે આઠ ટીપાં નાખવાં, સ્નેહન હોય તો તેનાં દશ ટીપાં નાખવાં અને રોપણ હોય તો તેનાં બાર ટીપાં નાખવાં. (વિદેહ કેહે છે કે ઘણું કરીને નેત્ર-રોગોમાં ત્રણ દિવસસૂધી ઉપવાસ કરાવ્યા પછી

अथवा त्रण दिवससूधी लघुभोजन कराव्या प-
अथवा त्रण दिवससूधी रात्रि भोजन कराव्या
पछी चोथे दिवसे आश्रयोतन के सेचन करवां.)

आश्रयोतनुं धारण करवानो काळ पुटपाकनुं
धारण करवाना काळ जेटलोज समजवो अने
सेचननो काळ पुटपाकनुं धारण करवाना का-
ळथी बमणो समजवो. (स्नेहन आश्रयोतननो
काळ वसो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधीनो,
लेखन आश्रयोतननो काळ सो गुरु अक्षरोनुं
उच्चारण थतां सूधीनो अने रोपण आश्रयोतननो
काळ त्रणसो, गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधीनो
समजवो. तेमज स्नेहन सेचननो काल चारसो गुरु
अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधीनो, लेखन सेचननो
काळ वसो गुरु अक्षरोनुं उच्चारण थतां सूधीनो
अने रोपण सेचननो काळ छसो गुरु अक्षरोनुं
उच्चारण थतां सूधीनो समजवो.) अथवा आ-
श्रयोतननो अने सेचननो उपयोग ज्यांसूधी कार्य
सिद्ध थाय त्यांसूधी धीरे धीरे करवो एटले
व्याधिनो उपशम थाय, स्वाभाविक वर्णनी प्राप्ति
थाय, उघाडवा वींचवा वगेरे क्रियाओमां योग्य
सामर्थ्य प्राप्त थाय अने वेदना नष्ट थाय तेठला
समय सूधी करवो.

जो नेत्ररोग कफजन्य होय तो पूर्वाण्ह सम-
यमां, रुधिरजन्य के पित्तजन्य होय तो मध्याह्न
समयमां अने वायुजन्य होय तो अपराण्ह सम-
यमां आश्रयोतन तथा सेचन करवां. (कफजन्य
उपर लेखन आश्रयोतन तथा लेखन सेचन करवां,
पित्तजन्य उपर तथा रुधिरजन्य उपर रोपण आ-
श्रयोतन तथा रोपण सेचन करवां अने वातजन्य
उपर स्नेहन आश्रयोतन तथा स्नेहन सेचन करवां.)
अथवा जे समयमां वेदना उत्पन्न थाय ते समय
मां आश्रयोतन तथा सेचन करवां.

स्नेहन सेचनना सम्यग्योग, अतियोग अने
हीनयोग एओनां लक्षणो तर्पणना सम्यग्योग,

अतियोग अने हीनयोग एओनां लक्षणो प्रमाणेज
समजी लेवां. (अहीं 'स्नेहन सेचन' ए शब्दथी
धीनुं सेचनज समजवुं. दूधना तथा शेलडीना
रस वगेरेना सेचनना सम्यग्योगादिकनां लक्षणो
तो पुटपाकना सम्यग्योगादिकनां लक्षणो प्रमा-
णेज समजवां. आश्रयोतनना सम्यग्योगादिकनां
लक्षणो अने लेखन सेचनना तथा रोपण सेचनना
सम्यग्योगादिकनां लक्षणो अहीं कहां नथी माटे
कल्पनाथी समजी लेवां.)

दरोगाश्शिरसिसम्भूतान्दत्वातिप्रबलान्गुणान्॥
करोति शिरसो बस्तिरुक्ता ये मूर्ध्नैतैलिकाः ।
शुद्धदेहस्य सायाद्वे यथाव्याध्यशितस्य तु ॥
ऋज्वासीनस्य बध्नीयाद्वस्तिकोशं ततो दृढम् ।
यथाव्याधिशृतस्नेहपूर्णं संयम्य धारयेत् ॥
तर्पणोक्तं दशगुणं यथादोषं विधानवित् ।

शिरोबस्तिनुं निरूपण.

६ शिरोबस्ति मस्तकमां उत्पन्न थएला अति-
प्रबल रोगोने पण नष्ट करीने चिकित्सास्थानना
२४ अध्यायना नवमा विषयमां कहेला गुणोने
उत्पन्न करे छे.

वमनादिकथी शरीरने शुद्ध करी अथवा न-
स्यादिकथी मस्तकने शुद्ध करी सायंकाले दोपना
अनुसार प्रमाणे नेत्ररोगोने नष्ट करनां भोजन
जमाडी बीजे दिवसे ते माणसने सरळ रीते
बेसाडी तेना मस्तकपर चामडानी टोपी मजबूत
रीते बांधवी. पछी नेत्ररोग जे दोषथी उत्पन्न
थएल होय ते दोपने नष्ट करनां द्रव्योथी प-
कावेला स्नेहने ते टोपीमां संपूर्ण रीते भरी,
माथाना वाळोने बांधी, तेओ सघळा स्नेहमां
डूबी जाय एवी गोठवण करी ते कोथळीनुं धा-
रण करावुं ए शिरोबस्ति केहेवाय छे. कफने
शांत करवानो होय तो छ हजार गुरु अक्षरोनुं उ-
च्चारण थतां सूधी, पित्तने के रुधिरने शांत
करवानुं होय तो आठ हजार गुरु अक्षरोनुं उ-

च्चारणं यथां सूधी अने वायुने शांत करवानो होय तो दश हजार गुरु अक्षरोनुं उच्चारणं यथां सूधी शिरोवस्तिनुं धारणं कराववुं.

(वीजा ग्रंथोमां कण्ठं छे के वे मोहोडांवाली, वार आंगल ऊंची अने माथामां पेहेराय एवडी चामडानी टोपी बनावी, माथामां पेहेरावी, अडदना पळाळेला लोटथी तेना मांथाओनें रोकी तथा तेना नीचला मोहोडानी नीचे अडदना पळाळेला लोटनी पाळ करी उपला मोहोडामां थोडी थोडी ऊनाशवाळो तैलादिक स्नेह भरी देवो ए शिरोवस्ति केहेवाय छे.)

७ व्यक्तरूपेषु दोषेषु शुद्धकायस्य केवलम् ॥
नेत्र एव स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
लेखनं रोपणं चापि प्रसादनमथापि वा ॥
तत्र पञ्च रसान्व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ।
पञ्चधा लेखनं युज्याद्यथादोषमतन्द्रितः ॥
नेत्रवर्त्मशिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् ।
मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्त्रावयेत्तु तत् ॥
कपायतिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् ।
तत्स्नेहशैत्याद्वर्ण्यं स्यादृष्टेश्च बलवर्द्धनम् ॥
मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनं तु प्रसादनम् ।
दृष्टदापप्रसादार्थं स्नेहनार्थं च तद्धितम् ॥
यथादोषं प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदैः ।
अञ्जनानि यथोक्तानि प्राहुसायाह्वरात्रिषु ॥
गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।
यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
हरेणुमात्रा वर्त्तिः स्यात्लेखनस्य प्रमाणतः ।
प्रसादनस्य चाध्यर्द्धा द्विगुणा रोपणस्य च ॥
रसाञ्जनस्य मात्रा तु वेलुमात्रा प्रकीर्तिता ।
द्वित्रिचतुःशलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्वशः ॥
तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्वाजज्ञान्यपि ।
सौवर्णं राजतं शार्ङ्गं ताम्रं वैदूर्यकांस्यजम् ॥
आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम् ।
वक्रयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला ॥
अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनिग्रहा ।

औदुम्बर्यश्मजातापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥
वामेनाक्षि विनिर्भुज्य हस्तेन सुसमाहितः ।
शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्जनम् ॥
आपाङ्गथं वा यथायोग्यं कुर्याच्छापि गतागतम् ।
वर्त्मोपलेपि वा यत्तदङ्गुल्यैव प्रयोजयेत् ॥
अक्षि नात्यन्तयोरङ्ग्याद्वाधमानोऽपि वा भिषक् ।
नवा निर्वान्तदोषेऽक्षिणं धावनं सम्प्रयोजयेत् ॥
दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्यादृष्टैर्वलं तथा ।
गतदोषमपेताशु पश्येद्यत्सम्यग्ममसा ॥
प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ।
श्रमोदावर्त्तरुदितमद्यक्रोधभयज्वरैः ॥
वेगाघातशिरोदोषैश्चात्तानां नेष्यतेऽञ्जनम् ।
रागरुक्तिमिरास्त्रावशूलसंरम्भसम्भ्रमान् ॥
निद्राक्षये क्रियासक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयम् ।
रजोधूमहते रागस्त्रावाधीमन्थसम्भवम् ॥
संरम्भशूलौ नस्यान्ते शिरोरुजि शिरोरुजम् ।
शिरःस्नातेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च ॥
दोषस्थैर्यदपार्थं स्यादोषोत्क्लेशं करांतं च ।
अजीर्णेष्वेवमेव स्यात्स्रोतोमार्गावरोधनात् ।
दोषवेगोदये दत्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
तस्मात्परिहरन्दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥
लेखनस्य विशेषेण काल एव प्रकीर्तितः ।
व्यापदश्च जयेदेताः सेकाश्च्योतनलेपनैः ॥
यथास्वं धूमकवलैर्नस्यैश्चापि समुत्थिताः ।
विशदं लघु नास्त्रावि क्रियापटु सुनिर्मलम् ॥
संशान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ।
जिह्वं दारुणदुर्वर्णं स्रस्तं रूक्षमतीव च ॥
नेत्रं विरेकातियोगे स्यन्दते चातिमाजशः ।
तत्र सन्तर्पणं कार्यं विधानं चानिलापहम् ॥
अक्षि मन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत् ।
धूमनस्याञ्जनैस्तत्र हितं दोषावसेचनम् ॥
स्नेहवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषवर्जितम् ।
ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽक्षि निवृत्तम् ॥
किञ्चिद्धीनविकारं स्यात्तर्पणादि कृतादति ।
तत्र दोषहरं रूक्षं भेषजं शस्यते मृदु ॥

સાધારણમપિ જ્ઞેયમેવં રોપણલક્ષણમ્ ।
 પ્રસાદનવદાચ્છે તસ્મિન્યુક્તેઽતિ ભેષજમ્ ॥
 સ્નેહનં રોપણં વાપિ હીનયુક્તમપાર્થકમ્ ।
 કર્ત્તવ્યં માત્રયા તસ્માદંજનં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥
 પુટપાકક્રિયાદ્યાસુ ક્રિયાસ્વેતેન કલ્પનાઃ ।
 સહસ્રશશ્વાજ્ઞનેષુ બીજેનોક્તેન પૂજિતાઃ ॥

અંજનનું નિરૂપણ.

૭ જેના શરીરનું વમનવિરેચનાદિકથી શોધન કરવામાં આવ્યું હોય એવા માણસને દોષ પાકી ગયો હોય તથા તે દોષ કેવલ નેત્રમાંજ રહ્યો હોય તે સમયમાં યોગ્ય અંજન આંજવું. લેખન અંજનો, રોપણ અંજનો અને પ્રસાદન અંજનો એ રીતે અંજનો ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે.

લેખન અંજનો મધુર રસ શિવાયના બીજા પાંચ રસોવાળાં દ્રવ્યોથી બનાવવાં અને તેઓનો પ્રયત્નપૂર્વક દોષોના અનુસાર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનો પ્રયોગ કરવો. એટલે વાયુ ઉપર ટાપા કે ટાપા રસવાળા અંજનનો પ્રયોગ કરવો, પિત્ત ઉપર તૂરા રસવાળા અંજનનો પ્રયોગ કરવો, કફ ઉપર તીલા કઢવા કે તૂરા રસવાળા અંજનનો પ્રયોગ કરવો, રુધિર ઉપર તૂરા રસવાળા અંજનનો પ્રયોગ કરવો અને સન્નિપાત ઉપર યોગ્યતા જોઈ એઓમાંના ત્રણ રસોવાળા અંજનનો પ્રયોગ કરવો. લેખન અંજન નેત્રોના તથા પાંપણોના કોશોમાં, સ્ત્રોતોમાં તથા શિરાઓમાં રહેલા દોષને અને શ્રંગાટક નામના મર્મમાં રહેલા દોષને પોતાની શક્તિવતે મોહોડારૂપ દ્વારથી, નાસિકારૂપ દ્વારથી તથા નેત્રોરૂપ દ્વારથી સ્વાવી નાખે છે.

રોપણ અંજનો જરાક ધીથી સંયુક્ત કરેલાં તૂરાં દ્રવ્યોથી તથા કઢવાં દ્રવ્યોથી બનાવવાં. એ અંજનો સ્નેહના તથા શીતપણના યોગને લીધે નેત્રના વર્ણને સારો કરે છે. અને દૃષ્ટિના બઢને વધારે છે.

પ્રસાદન અંજનો સ્નેહથી સંયુક્ત કરેલાં

મધુર દ્રવ્યોથી બનાવવાં. એ અંજનો દોષને શાંત કરીને દૃષ્ટિને નિર્મલ કરે છે અને ક્ષિપ્ત પળ કરે છે.

દોષોના તત્ત્વને જાણનારા વૈદ્યોએ એ ઉપર કહેલાં અંજનોનો દોષોના અનુસારથી પૂર્વાહ સમયમાં, સપ્તકાલે અને રાત્રે પ્રયોગ કરવો. એટલે નેત્રરોગ કફજન્ય હોય તો પૂર્વાહ સમયમાં, વાતજન્ય હોય તો સાયંકાલે અને પિત્તજન્ય હોય તો રાત્રે પ્રયોગ કરવો.

ઉપર કહેલાં લેખન, રોપણ તથા પ્રસાદન એ ત્રણે અંજનોના ગુટિકાંજન, રસાંજન અને ચૂર્ણાંજન એ નામના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે. (જે અંજન ગોઠીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તે ગુટિકાંજન કેહેવાય છે, રસક્રિયારૂપ હોય તે રસાંજન કેહેવાય છે અને ચૂર્ણરૂપ હોય તે ચૂર્ણાંજન કેહેવાય છે.) એઓમાં ચૂર્ણાંજનથી રસાંજન બલવત્તર છે તથા શ્રેષ્ઠ છે અને રસાંજનથી ગુટિકાંજન બલવત્તર છે તથા શ્રેષ્ઠ છે એમ વિદ્વાનો કેહે છે. (આથી એમ કેહેવાયું કે બલવત્તર રોગો ઉપર ગુટિકાંજનનો, મધ્ય બઢવાળા રોગો ઉપર રસાંજનનો અને હીન બઢવાળા રોગો ઉપર ચૂર્ણાંજનનો પ્રયોગ કરવો.)

લેખન અંજન ગોઠીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તો તેની વટાણા જેટલી માત્રા કરવી, પ્રસાદન અંજન ગોઠીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તો તેની ઢોઢ વટાણા જેટલી માત્રા કરવી અને રોપણ અંજન ગોઠીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તો તેની બે વટાણા જેટલી માત્રા કરવી. જે અંજન રસાંજન અર્થાત્ રસક્રિયારૂપ હોય તેની વાવડીંગ જેટલી માત્રા કરવી. ચૂર્ણાંજન જો પ્રસાદન હોય તો તેની ચાર સઢીયો આંખમાં નાખવી, રોપણ હોય તો તેની ત્રણ સઢીયો આંખમાં નાખવી અને લેખન હોય તો તેની બે સઢીયો આંખમાં નાખવી.

મધુર અંજનને સુવર્ણના વાસણમાં, ટાપા અં-

जनने रूपाना वासणमां, खारा अंजनने घेंटाना शींगडाना वासणमां, तूग अंजनने त्रांवाना के लोढाना वासणमां, तीखा अंजनने लसणीया मणिना वासणमां अने कडवा अंजनने कांसाना वासणमां राखवुं. अंजन आंजवा माटेनी सळीयो पण एज क्रमथी करवा एटले अंजन. मधुर होय तो सोनानी, खाटुं होय तो रूपानी, खारुं होय तो घेंटाना शींगडानी, तूरुं होय तो त्रांवाना के लोढानी, तीखुं होय तो लसणीया मणिनी अने कडवुं होय तो कांसानी सळीथी आंजवुं. अंजनमां जे रस होय ते रसवाळा पात्रमां अंजन राखवुं योग्य छे अने अंजननी सळीयो पण अंजनना रस प्रमाणेज रसवाळी राखवी योग्य छे तेथी उपर प्रमाणे विधान कह्युं छे.

अंजन आंजवानी सळी वने तरफमां डोलर वगेरेनां फूलनी कळी जेवां मोहोडांओवाळी, वटाणाना दाणा जेवी गोळ, आठ आंगळ लांबी, मध्यमां पातळी, लासी तथा सारी रीते पकडी शकाय एवी जोईए अने ते उपर कह्या प्रमाणे त्रांवानी, सोनानी, रूपानी, शींगडानी, लोढानी, मणिनी तथा कांसानी जूदी जूदी जोईए अथवा सर्व अंजनोने माटे त्रांवानी, मणिनी के शींगडानी होय तो पण हितकारी छे. (केटलाएक ग्रंथोमां आंगळीना अग्रथी पण अंजन आंजवानुं कह्युं छे अने आ ग्रंथना मूल श्लोकना 'शारीरी' ए पदमांथी तेवो अर्थ लई शकाय एम पण छे परंतु आ ग्रंथना टीकाकार गयदासाचार्ये ए अर्थ स्वीकान्यो नथी.)

वैद्ये सारी पेठे सावधान रही डावा हाथथी रोगीनी आंख फाडी राखी, हीनयोग के अतियोग न थाय एवी रीते जमणा हाथथी सळीवते अंजन नाखवुं ते एवी रीते के कीकीनी बाजूथी नेत्रनी अणीना प्रदेशसूधी लई जवुं अथवा नेत्रनी अणीना प्रदेशथी कीकीनी बाजू-सूधी लई जवुं. अथवा सळीने डावी तरफथी

जमणी तरफ अने जमणी तरफथी डावी तरफ एम बे चार वार पण फेरववी. परंतु जे अंजन फकत पांपणमांज लगाववानुं होय ते अंजन तो आंगळीवतेज आंजवुं. कीकीना अत्यंत समीपमां अंजन आंजवुं नहीं तेम कीकीने दबाण आवे एवी रीते पण अंजन आंजवुं नहीं.

अंजननो सम्यग्योगं थवाथी नेत्रमां आंसु तथा चीपडां वगेरे नीकळ्यां होय ते समयमां नेत्रने धोवुं नहीं. केम के ए समयमां धोवामां आवे तो दोप पाछो वळीने दृष्टिना वळने हणी नाखे छे. ज्यारे नेत्र औषधना तथा दोपना क्षोभथी रहित थाय, अश्रुओथी रहित थाय अने रूपोने सारी पेठे देखवा लागे त्यारे दोपने हरनारा जळथी नेत्रने धोईने तेमां यथायोग्य प्रत्यंजन करवुं. (तीक्ष्णादिक अंजनथी गभराई गयेला नेत्रनुं आश्वासन करवा माटे जे अंजन आंजवामां आवे ते प्रत्यंजन केहेवाय छे.)

जे माणसो श्रमथी, उदावर्तथी, रोवाथी, मद्यथी, क्रोधथी, भयथी, ज्वरथी, मूत्रादिकना वेगोना आघातथी के मस्तकना दोपोथी पीडायेलां होय ते माणसोने अंजन आंजवुं नहीं. एवां माणसोने आंजवामां आवेलुं अंजन रताशने, वेदनाने, तिमिरने, स्वावने, शूलने, नेत्रना ऊठवाने तथा संभ्रमने उत्पन्न करे छे. निद्रानो अंत थाय ते समये अंजन आंजवामां आवे तो तेथी निमेष तथा उन्मेष आदि क्रियाओनी अटकायत थाय छे. जेमां पवन घणो होय तेवा भूप्रदेशमां अंजन आंजवामां आवे तो तेथी दृष्टिना वळनो क्षय थाय छे. नेत्र रजथी के धूमथी उपहत थयुं होय ते समयमां अथवा तेओथी उपहत प्रदेशमां अंजन आंजवामां आवे तो तेथी रताश, आस्त्राव तथा अधिमंथ उत्पन्न थाय छे. नस्यना अंतमां अंजन आंजवामां आवे तो तेथी आंखो क्षुब्ध थाय छे तथा तेओमां शूल उत्पन्न थाय छे. माथामां दरद होय ते समयमां अंजन आवे तो तेथी माथामां वधारे व्यथा थाय

छे. माथे नाहाया पछी, अत्यंत शीतमां के सूर्यनो उदय थया पेहेलां अंजन आंजवामां आवे तो दोपना स्थिरपणाने लीधे अंजन व्यर्थ थाय छे. एटलुंज नहीं परंतु तेथी दोपनो उत्केश पण थाय छे. अजीर्ण छातां अंजन आंजवामां आवे तो पण स्रोतोना मार्गो रोकाएला होवाने लीधे अंजन व्यर्थ थाय छे अने दोपनो उत्केश करे छे. दोपना वेगनो उदय थयो होय ते समयमां अंजन आंजवामां आवे तो ते अंजन रताश तथा सोजा वगेरे उपद्रवोने उत्पन्न करे छे. आ प्रमाणे छे एटला माटे वैधे जेथी कशी व्यापत्ति न थाय एवी उत्तम योजनाथी अंजन आंजवुं. उपर जे निपेधो कछा तथा व्यापत्तिओ जणावी ए सघलुं लेखन अंजनने माटेज छे. प्रसादन अंजनने माटे के रोपण अंजनने माटे नथी. लेखन अंजनना उपर जणावेला अपप्रयोगोथी व्यापत्तिओ उत्पन्न थाय तो तेओने दोपोना अनुसार प्रमाणे सेचनोथी, आश्च्योतनोथी, लेपनोथी, धूमोथी, कवलोथी तथा नस्योथी टाळवी.

लेखन अंजननो सम्यग्योग थयो होय तो नेत्रो निर्मळ, हलकां, स्त्राव वगरनां, ऊघाडवा घींचवा वगेरे क्रियाओमां समर्थ, चींफडा वगेरेथी अत्यंत रहित अने उपद्रवो वगरनां थाय छे. जो लेखन अंजननो अतियोग थयो होय तो नेत्रो वांकां, दारुण, खराब वर्णवाळां, शिथिल तथा अत्यंत रूक्ष थई जाय छे अने तेओमांथी स्त्राव पण अत्यंत थाय छे. लेखन अंजननो अतियोग थयो होय तो नेत्रोनुं तर्पण करवुं अने वायुने नष्ट करनारी बीजी पण चिकित्सा करवी. जो लेखन अंजननो हीनयोग थयो होय तो नेत्रो अत्यंत वृद्धि पामेला दोपवाळां थई जाय छे. आ प्रमाणे लेखन अंजननो हीनयोग थयो होय तो धूमोथी, नस्योथी, तथा अंजनोथी दोपोनुं स्त्रावण करवुं ए हितकारी थाय छे.

प्रसादन अंजननो सम्यग्योग थयो होय तो

नेत्रो सुख पामे छे अने अतियोग थयो होय तो विकार संपूर्ण रीते नहीं पण कांईक ओछो थाय छे. आ प्रमाणे प्रसादन अंजननो अतियोग थयो होय तो कफने हणनारू, रूक्ष तथा कोमळ वीर्यवाळुं औषध करवुं.

रोपण अंजननो सम्यग्योग थयो होय तो प्रसादन अंजननो सम्यग्योग थयाना जेवां लक्षणो थाय छे अने रोपण अंजननो अतियोग थयो होय तो प्रसादन अंजननो अतियोग थयाना जेवां लक्षणो थाय छे. आ प्रमाणे रोपण अंजननो अतियोग थयो होय तो प्रसादन अंजनना अतियोगनी जे चिकित्सा केहेवामां आवी ते करवी एटले कफने हणनारू, रूक्ष तथा कोमळ वीर्यवाळुं औषध करवुं.

प्रसादन अंजननो के रोपण अंजननो हीनयोग थाय तो अंजन विफलज थाय छे.

एटला माटे विकारनी निवृत्तिने इच्छनारा वैधे हीनयोग के अतियोग न थाय एवी मात्राथी अंजन आंजवुं.

लेखन अंजनो मधुर रसशिवायना पांच रसोनां द्रव्योथी गोठववां, रोपण अंजनो जराकं वीथी संयुक्त करेलां तूरां द्रव्योथी तथा कडवां द्रव्योथी गोठववां अने प्रसादन अंजनो स्नेहथी संपन्न करेलां मधुर द्रव्योथी गोठववां ए रूप जे बीज केहेवामां आव्युं छे ते बीज उपरथी बुद्धिमान् वैधे अंजनोना हजारो योग्य प्रकारो गोठवी लेवा अने पुटपाक आदि क्रियाओना पण हजारो योग्य प्रकारो गोठवी लेवा.

८ दृष्टेर्बलविवृद्धयर्थं याप्यरोगक्षयाय च ।

राजाहर्षज्यञ्जनाग्र्याणि निबोधैतान्यतःपरम् ॥

अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलसमन्वितः ।

औदुम्बरं शातकुम्भं राजतं च समासतः ॥

एकादशैतान् भागांस्तु योजयेत्कुशलो भिषक् ।

मूषाक्षिप्तं तदाध्मातमावृतं जातवेदसि ॥

હૃદિરાશ્મન્તકાઙ્ગારૈર્ગોશકૃદ્ગિરથાપિ વા ।
 ગવાં શકૃદ્રસે મૂત્રે દધ્નિ સર્પિપિ માક્ષિકે ॥
 તૈલમધવસામજ્જસર્વગન્ધોદકેષુ ચ ।
 દ્રાક્ષારસેશ્વત્રિફલારસેષુ સુદિમેષુ ચ ॥
 સારિવાદિકપાયે ચ કપાયે ચોન્પલાદિકે ।
 નિપેચયેત્પૃથક્ચૈનં ધ્માતં ધ્માતં પુનઃ પુનઃ ॥
 તતોઽન્તરિક્ષે સપ્તાહં પ્રાંતવદ્ધં સ્થિતં જલે ।
 વિશોષ્ય ચૂર્ણયન્મુક્તાં સ્ફટિકં વિદુમં તથા ॥
 કાલાનુસારિવાં ચૈવ શુચિરાવાપ્ય યોગતઃ ।
 ઇતદ્દૂર્ણાઙ્ગનં શ્રેષ્ઠં નિહિતં ભાજને શુભે ॥
 દન્તસ્ફટિકવૈદ્યૈશ્ચશૃંગૈશ્ચૈલાસનોદ્રવે ।
 શાતકુમ્ભેઽથ શાઙ્ગે વા ગજતે વા સુસંસ્કૃતે ॥
 સહસ્રપાકવત્પૂજાં કૃત્વા રાત્રઃ પ્રયોજયેત્ ।
 તેનાઙ્ગિતાક્ષો નૃપતિર્ભવેત્સર્વજનપ્રિયઃ ॥
 અધૃપ્યઃ સર્વભૂતાનાં દષ્ટિરોગવિવર્જિતઃ ।
 કુપ્તં ચન્દનમેલાથ પત્રં મધુકમઙ્ગનં ॥
 મેપશૃઙ્ગસ્ય પુષ્પાણિ ચક્રં રત્નાનિ સપ્ત ચ ।
 ઉત્પલસ્ય વૃહત્યોશ્ચ પદ્મસ્યાપિ ચ કેશરમ્ ॥
 નાગપુષ્પમુશીરાણિ પિપ્પલી તુત્થમુત્તમમ્ ।
 કુકુટાણ્ડકપાલાનિ દાર્વીં પથ્યાં સરોચનામ્ ॥
 મરિચાન્યક્ષમજ્જાનં તુલ્યાં ચ ગૃહગોધિકામ્ ।
 કૃત્વા સૂક્ષ્મં શુચિશ્ચૂર્ણં ન્યસેદભ્યર્ચ્ય પૂર્વવત્ ॥
 ઇતદ્દ્રોદયં નામ સદૈવાર્હતિ ભૂમિપઃ ॥
 ચક્રં સમરિચં ચૈવ માંસીં શૈલેયમેવ ચ ।
 તુલ્યાંશાનિ સમાના તૈઃ સમગ્રૈશ્ચ મનઃશિલા ।
 પત્રસ્ય ભાગાશ્ચત્વારો દ્વિગુણં સર્વતોઽઙ્ગનમ્ ॥
 તાવચ્ચ યદ્દીમધુકં પૂર્વવચ્ચૈતદ્ઙ્ગનમ્ ।
 મનઃશિલાં દેવકાષ્ઠં રજન્યૌ ત્રિફલોષણમ્ ॥
 લાક્ષાલશુનમઙ્ગિષ્ઠાસૈન્ધવૈલાઃ સમાક્ષિકાઃ ।
 રોષ્ઠ્રં સાવરકં ચૂર્ણમાયસં તામ્રમેવ ચ ॥
 કાલાનુસારિવાં ચૈવ કુકુટાણ્ડદલાનિ ચ ।
 તુલ્યાનિ પયસા પિષ્ઠા ગુટિકાં કારયેદ્દુધઃ ॥
 કણ્ઠ્ઠિમિરશ્ચુર્ણમરકરાજ્યુપશાન્તયે ।
 કાંસ્યાપમાર્જનમસીં મધુકં સૈન્ધવં નતમ્ ॥
 પરણ્ડમૂલં ચ સમં વૃહત્યંશદ્વયાન્વિતમ્ ।

આજેન પયસા પિષ્ઠા તામ્રપાત્રં પ્રલેપયેત્ ॥
 સપ્તકૃત્વસ્તુતા વર્ત્યશ્છાયાશુષ્કા રુજાપદ્માઃ ।
 પથ્યાતુત્થકયષ્ઠ્યાદૈસ્તુલ્યૈર્મરિચપોડશા ॥
 પથ્યા સર્વવિકારેષુ વર્તીં શીતામ્બુપેષિતા ।
 રસક્રિયા વિધાનેન યથોક્તવિધિકોવિદઃ ॥
 પિષ્ઠાઙ્ગનાનિ કુર્વ્યંત યથાયોગમતન્દ્રિતઃ ॥

રાજાઓને તથા રાજાઓ જેવાં માણ-
 સોને લાયક ઉત્તમ અંજનો.

૮ હવે સ્વસ્થ માણસોની દૃષ્ટિના બળને વધારવા માટે અને યાપ્ય નેત્રરોગોના યાપનને માટે ઉત્તમ અંજનો કહું છું તે સાંભળો કે જે અંજનો રાજાઓને તથા રાજાઓ જેવા માણસોને લાયક છે.

નીલકમલના જેવી કાંતિવાળા સુરભાના આઠ ભાગ, ત્રાંવાનો એક ભાગ, સુવર્ણનો એક ભાગ અને રૂપાનો એક ભાગ એ રીતે અગીયાર ભાગોને એકઠા કરી મૂસમાં નાખી તે મૂસને खેરના તથા આસોંદરાના કોઠસાઓના અગ્નિમાં અથવા ગાયના છાળના અડાયાના અગ્નિમાં મૂકીને પછી ધમણથી અગ્નિને ધમવો. પીગઢીને રસ થઈ જાય ત્યારે તે રસને ગાયના છાળના રસમાં નાખીને ઠારવો. વઢી પળ પીગઢાવી ગાયના મૂત્રમાં નાખીને ઠારવો. વઢી પળ પીગઢાવી ગાયના દહીમાં નાખીને ઠારવો. એજ અનુક્રમ પ્રમાણે પીગઢાવી પીગઢાવીને ગાયના ધીમાં, મધમાં, તૈલમાં, મદ્યમાં, ચરત્રીમાં, મજ્જામાં, સઘઢાં સુગંધ પદાર્થોના શીતલ જઢમાં, દ્રાક્ષના શીતલ રસમાં, શેલડીના શીતલ રસમાં, ત્રિફળના શીતલ રસમાં, સારિવાદિ ગળના ક્ષાથમાં અને ઉત્પલાદિ ગળના ક્ષાથમાં પળ ઠારવો. એ રીતે વારંવાર પીગઢાવી તથા જૂદા જૂદા દ્રવમાં વારંવાર ઠારી તેને વઢમાં બાંધી સાત દિવસસૂધી અંતરીક્ષમાં જઢની અંદર રાખી મૂકવો. સાત દિવસ પછી તેને સૂકાવી તેમાં સ્વચ્છતાપૂર્વક અલ્પમાત્રાથી મોતી, સ્ફટિક, પરવાઢાં અને તગરનાં મૂઢ નાખી સર્વનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણને સારી રીતે

સુધારી રાખેલા દાંતના, સ્ફટિકના, લસણીયા મણિના, શંખના, પથરાના, વીંચલાના, સુવર્ણના, શીંગડાના કે રૂપાના વાસણમાં ભરી રાખવું. વાસણમાં મન્યા પછી ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં સહસ્રપાક નામના તૈલને માટે જેવી ધામધૂમ કહી છે તેવી ધામધૂમ કરવી તથા હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડવા એટલે ચૂર્ણાંજન સિદ્ધ થાય છે. આ ચૂર્ણાંજન વૈદ્યે રાજાને દેવું. નેત્રોમાં આ અંજન આંજવાથી રાજા સર્વ લોકોને પ્યારો થાય છે, દૃષ્ટિના રોગોથી રહિત થાય છે અને કોઈ પણ પ્રાણીયો એ રાજાને ડરાવી શક્તાં નથી કે તેનો પરાભવ કરી શક્તાં નથી.

કઠ, ચંદન, એલચી, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, સુરમો, મેંદાશીંગીનાં ફૂલ, તગર, સપ્ત રત્નો, (માળક, મરકતમણિ, નીલમણિ, લસણીયો, મોતી, પરવાળાં તથા સોનું) નીલકમળનાં ફૂલ, ઝૂમી ભોરીંગણીનાં ફૂલ, બેઠી ભોરીંગણીનાં ફૂલ, શ્વેત કમળના કેસરા, નાગકેસર, વાઝો, પીપળ, મોરથુથુ, શાપરીયો, કુકડીના ઈંડાનાં ધોપરાં, દારૂહલ્લદર, હરડે, ગોરોચના, મરી અને બેહેડાનાં ફલોની અંદરનાં બીજ એઓને સમ ભાગે લઈ તેઓમાં તેઓના જેટલાજ વજનનું પહ્લી (ઢેઢગરોલી)નું માંસ નાખી સ્વચ્છત્રપણાથી એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. ચૂર્ણ તૈયાર થાય ત્યારે ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૩ મા વિષયમાં સહસ્રપાક નામના તૈલને માટે જેવી ધામધૂમ કહી છે તેવી ધામધૂમ કરી, હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડી તે ચૂર્ણને ઉપર કહેલાં પાત્રોમાંના કોઈ પાત્રમાં રાખી મૂકવું એટલે ભદ્રોદય નામનું ચૂર્ણાંજન સિદ્ધ થાય છે. આ અંજન સર્વદા રાજાએ આંજવું જોઈએ.

તગર, મરી, જટામાંસી અને પથ્થરફૂલ એઓને સમ ભાગે લેવાં, એ સર્વના જેટલા વજનનું મળશીલ લેવું, ચાર ભાગ તમાલપત્ર લેવું, એ સર્વથી

બમણો સુરમો લેવો અને સુરમા જેટલુંજ જેઠીમધ લેવું. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઉપર પ્રમાણેજ સિદ્ધ કરીને તેને દાંત વગેરેના વાસણમાં રાખી મૂકવું. આ અંજન પણ પ્રથમ કહેલા ચૂર્ણાંજનના જેવાજ ગુણો કરે છે.

મળશીલ, દેવદાર, હલ્લદર, દારૂહલ્લદર, ત્રિફળા, મરી, લાલ, લસણ, મજીઠ, સૈંધવ, એલચી, સુવર્ણમાક્ષિક, પટાળી લોદર, લોહાનું ચૂર્ણ, ત્રાંબાનું ચૂર્ણ, તગર અને કુકડીના ઈંડાનાં ધોપરાં એઓને સમ ભાગે લઈ દૂધમાં વાટીને ગોઠી બનાવવી. આ ગુટિકાંજન ચરજને, તિમિરને, શુક્કાર્મને અને રાત્રી રેખાઓને શાંત કરે છે.

કાંસા ઉપરથી ઉઘેડી નાખેલા મેલની મસી, જેઠીમધ, સૈંધવ, તગર અને ઇરડાનું મૂલ એઓને સમ ભાગે લેવાં અને બે જાતની ભોરીંગણીનાં પુષ્પોના અથવા મૂઝીયાંના બે બે ભાગ લેવા. એ સર્વને વકરીનાં દૂધમાં વાટી ત્રાંબાના વાસણ ઉપર તે કલ્કના સાતવાર લેપ કરી તેની વાટો બનાવી છાયામાં સૂકાવી રાખી મૂકવી. આ વાટરૂપ અંજન નેત્રોની સઘળી વેદનાઓને નષ્ટ કરે છે.

હરડે, મોરથુથુ અને જેઠીમધ એઓને સમ ભાગે લઈ તેમાં પોંડશાંશ જેટલાં મરી નાખી એ સર્વને ટાઢા પાણીમાં વાટીને તેની વાટ બનાવવી. આ વાટરૂપ અંજન નેત્રોના સઘળા વિકારો ઉપર પથ્ય છે.

જે કોઈ વાટરૂપ કે ગોઠીરૂપ અંજન હોય તેને પ્રવીણ વૈદ્યે આલસ્ય છોડી દઈ છીપર ઉપર ટાઢા પાણીમાં કે સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી રસક્રિયા જેવું અર્થાત્ બહુ ઘાટું પણ નહીં, બહુ પાતલું પણ નહીં, સઘીપર ચડે એવું અને આંગળીને ચોટે તેવું લાસા મલમસમાન બનાવીને માળસોની આંખોમાં આંજવું કે જેથી આંખોમાં ક્ષત વગેરે કશું થાય નહીં.

अध्याय १०. मो.

१ अथातो नयनाभिघातप्रतिपेधं व्याख्या-
स्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'नयनाभिघात
प्रतिपेधं' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्या-
ख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए
सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अभ्याहते तु नयने बहुधा नराणां
संरम्भरागतमुलासु रुजासु धीमान् ।
नस्यप्रलेपपरिपेचनतर्पणाद्य-

मुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथ्यम् ॥
दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्
स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।
स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातै-
रभ्याहतामपि तथैव भिषक्चिकित्सेत् ॥
सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्ध्वं
स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः ।
अभ्याहृतं नयनमीपदथास्यवाष्प-
संस्वेदितं भवति तन्निरुजं क्षणेन ॥

नेत्रना अभिघातरूप आगंतुज रोगनी
चिकित्सा.

२ (आ तंत्रना सातमा अध्यायना २३ मा
विषयना छेला पारीग्राफमां कहुं छे के ' नेत्रो
बीजा पण कोई प्रकारना अभिघातथी उपहत
थईने फाटी जाय, दुःखित थई जाय के हीन
थई जाय ए रोगने पण सनिमित्तलिंगनाश गणी
लेवो के जेथी नेत्ररोगनी छौतेरनी संख्यामां
वधारो न थाय ' ए सनिमित्तलिंगनाशनी चि-
कित्सा अहीं केहेवामां आवे छे. ए विषयना
पहेला बे पारीग्राफोमां जे सनिमित्तलिंगनाश

तथा अनिमित्तलिंगनाश कहेला छे तेओ तो
असाध्यज छे.)

नेत्रपर लाकडी वगेरे कोई पदार्थ वागवाने
लीधे नेत्रमां क्षोभथी तथा रताशथी तुमुलता
धरावनारी वेदनाओ थई होय तो बुद्धिमान् वैद्ये
तुरतज रक्ताभिष्यंद उपर तथा पित्ताभिष्यंद उपर
केहेवामां आवेलो नस्य, प्रलेप, परिपेचन तथा
तर्पण वगेरे विधि करवो (आ तंत्रनो १२ मो
तथा दशमो अध्याय जुवो.) अने स्निग्ध, शीतल
तथा मधुर प्रयोगोथी दृष्टिने निर्मल करवानो
विधि पण तुरतज करवो. जे दिवसे अभिघात
थयो होय ते दिवसथी सात दिवससूधी आ प्र-
माणे विधि करीने पछी तो आ तंत्रना नवमा
अध्यायमां वाताभिष्यंद उपर जे विधि कह्यो छे
ते विधि दोषनुं बलाबल जोईने करवो.

गरमीथी, अग्निथी, धूमाडाथी, भयथी, शो-
कथी के एवाज प्रकारना कोई पीडाकारक
बीजा अभिघातथी नेत्र अभ्याहृत थयुं होय तो
पण बुद्धिमान् वैद्ये तुरतज रक्ताभिष्यंद उपर
तथा पित्ताभिष्यंद उपर केहेवामां आवेलो नस्य,
प्रलेप, परिपेचन तथा तर्पण वगेरे विधि करवो
(आ तंत्रनो १२ मो तथा १० मो अध्याय
जुवो.) अने स्निग्ध, शीतल तथा मधुर प्रयो-
गोथी दृष्टिने निर्मल करवानो विधि पण तुरतज
करवो. जे दिवसे अभिघात थयो होय ते दिव-
सथी सात दिवससूधी आ प्रमाणे विधि करीने
पछी तो आ तंत्रना नवमा अध्यायमां वाताभि-
ष्यंद उपर जे विधि कह्यो छे ते विधि दोषनुं
बलाबल जोईने करवो.

नेत्रमां वस्त्र वगेरेनी झपाट लागवाथी झोंका
वगेरे जराक अभिघात थयो होय तो मोहोडानी
फूकोथी मात्र स्वेदनज करवुं एटले ते नेत्र क्षण-
मात्रमां वेदनाथी रहित थई जाय छे.

१ लाकडी वगेरेथी थएला नेत्राभिघातनी, भयशो-
कादिकथी थएला नेत्राभिघातनी, अल्प नेत्राभिघातनी,

बालकने यता कुकूणक नामना जुदाज नेत्ररोगनी अने
बालकना फूलानी चिकित्सा विषेनो.

३ साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु रुच्छे
 त्रीणि क्षतानि पटलानि विवर्जयेत् ।
 स्यात्पिप्पितं च नयनं ह्यति चावसन्नं
 स्रस्तं च्युतं च हतदृक्च भवेत्तु याप्यम् ॥
 विस्तीर्णदृष्टिं तनुरागमसत्प्रदर्शि
 साध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनं च ।

अभिघातनुं साध्यपणुं, कष्टसाध्यपणुं,
 असाध्यपणुं अने याप्यपणुं.

३ जे अभिघातथी नेत्रनुं एक पटल क्षत
 थयुं होय ते अभिघात साध्य छे. जे अभिघात
 थया छतां पण नेत्र यथास्थित रह्युं होय तथा
 स्वच्छ दर्शनवालुं रह्युं होय ते अभिघात पण
 साध्य छे. जे अभिघातथी नेत्रनां बे पटल क्षत
 थयां होय ते अभिघात कष्टसाध्य छे. जे अ-
 भिघातथी नेत्रनां ण पटल क्षत थयां होय ते
 अभिघात असाध्य छे. जे अभिघातथी नेत्र
 पीचाई गयुं होय, अत्यंत ऊंडुं उतरी गयुं होय,
 शिथिल थई गयुं होय, लटकी गयुं होय, हणाए-
 ली कीकीवालुं थयुं होय, विस्तीर्ण कीकीवालुं थयुं
 होय, पातळी रताशवालुं थयुं होय के रूपोने बीजा
 प्रकारनां देखे एवुं थयुं होय ते अभिघात याप्य छे.

४ प्राणोपरोधवमनक्षवकण्ठरोधै-

रुन्नम्यमाशु नयनं यदति प्रविष्टम् ॥

नेत्रे विलम्बिनि विधिर्विहितः पुरस्ता-

दुच्छिद्धनं शिरसि वार्यवसेचनं च ।

अत्यंत ऊंडा पेसी गयेला नेत्रने माटे
 तथा लटकी गयेला नेत्रने माटे
 तुरत करवानी चिकित्सा.

४ जो नेत्र अभिघातने लीघे अत्यंत ऊंडुं
 पेसी गयुं होय तो प्राणायाम कराववाथी, वमन
 कराववाथी, हेडकी खवराववाथी तथा कंठने रोकी
 राखवाथी तेने तुरतज ऊंचुं करवुं.

जो नेत्र अभिघातथी लटकी गयुं होय तो
 तेने माटे चिकित्सास्थानना बीजा अध्यायना १४

मा विषयमां जे चिकित्सा कही छे ते तुरत क-
 रवी, नाकथी श्वास ऊंचो लेवराववो अने माथापर
 जळनुं सेचन पण करवुं.

५ षट्सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा

रोगा भवन्त्यमहतां महतां च तेभ्यः ॥

स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तै-

र्वालाक्षिवर्त्मभव एव कुकूणकोऽन्यः ।

मृद्नाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूट-

नासाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् ॥

सूर्यप्रभां न सहते स्रवति प्रवृद्धं

तस्याहरेद्रुधिरमाशु विनिर्लिखेच्च ।

क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत्तु

मातुः शिशोरभिहितं च विधिविदध्यत् ॥

तं वामयेत्तु मधुसैन्धवसम्प्रयुक्तैः

पीतं पयः खलु फलैः खरमञ्जरीणाम् ॥

स्यात्पिप्पलीलवणमाक्षिकसंयुतैर्वा-

नैनं वमन्तमपि वामयितुं यतेत ।

दग्धा वचामशनदुग्धभुजे प्रयोज्य-

मूर्ध्वं ततः फलयुतं वमनं विधिज्ञैः ॥

जम्ब्वाम्रधात्र्यणुदलैः परिधावनार्थं

कार्यं कषायमवसेचनमेव चापि ।

आश्रयोतने च हितमत्र घृतं गुडूची-

सिद्धं तथाहुरपि च त्रिफलाविपकम् ॥

नेपालजामरिचशङ्करसाञ्जनानि

सिन्धुप्रसूतगुडमाक्षिकसंयुतानि ।

स्यादञ्जनं मधुरसामधुताम्रकैर्वा

कृष्णायसं घृतपयोमधु वापि दग्धम् ॥

व्योषं पलाण्डुमधुकं लवणोत्तमं च

लाक्षां च गैरिकयुतां गुटिकाञ्जनं वा ।

निम्बच्छदं मधुकदार्वि सताम्रलोध्र-

मिच्छन्ति चात्र भिषजोऽञ्जनमंशतुल्यम् ॥

कुकूणकनां निदानो, लक्षणो तथा

चिकित्साओ.

५ नेत्रमां थता जे छोंतेर रोगो केहेवामां

આવ્યા તેઓ મોટી ઊમરનાં માણસોને પળ થાય છે અને નાહાની ઊમરનાં માણસોને પળ થાય છે. એઓથી જૂદો કુકૂળક નામનો એક નેત્રરોગ છે તે કેવલ બાલકનીજ આંખોની પાંપણોમાં થાય છે. આ રોગ માતાના ધાવણના દોષથી પ્રકુપિત થ-
 ણલા કફથી, વાયુથી, પિત્તથી અને રુધિરથી થાય છે.

જેને કુકૂળક થયો હોય તે બાલક અત્યંત ધ્રુવજ આવવાને લીધે પોતાના નેત્રને હાથવતે હમેશ ચોલ્યા કરે છે, નેત્રના ડોડલાઓને, નાકને તથા લલાટને પળ હમેશ ચોલ્યા કરે છે, સૂર્યની પ્રભાનું સહન કરતો નથી અને નેત્રમાંથી જલને સ્રવ્યા કરે છે.

કુકૂળક થયેલ હોય તો વૈદ્યે તુરત જલો લગાવીને લોહીનું સ્રાવણ કરવું, ગલ્લજીભીનાં પાનડાંઓથી લેખન કરવું, સૂંઠ મરી તથા પીપલ એઓના ચૂર્ણને મધથી સંયુક્ત કરીને તેથી પ્રતિ-
 સારણ (ઘર્ષણ) કરવું, ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે બાલકની માતાને પળ વિધિ કરાવવો અને અઘે-
 ઢાનાં ફલોના ચૂર્ણને મધથી તથા સૈંધવથી યુક્ત કરી અથવા પીપલ મધ તથા સૈંધવ એઓથી યુક્ત કરી તે ચૂર્ણને ધાવણમાં મિશ્રિત કરી દર્દ તે ધાવણ પાઈને બાલકને વમન પળ કરાવવું. બા-
 લક જો વમન કરતો હોય તો પછી તેને આ પ્રકારથી વમન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં. બાલક જો અન્ન પળ ખાતો હોય અને ધાવણ પળ ધાવતો હોય અર્થાત્ એક વર્ષથી ઉપરનો અને બે વર્ષની અંદરનો હોય તો અઘેડાનાં ફલોના ચૂ-
 ળ્ણને વજથી સંયુક્ત કરી તે ચૂર્ણને ધાવણમાં મિ-
 શ્રિત કરી દર્દ તે ધાવણ પાઈને વમન કરાવવું. બાલક જો બે વર્ષથી ઉપરનો હોય તો અઘેડાનાં ફલોના ચૂર્ણને મીઠોલના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરી ધાવણની સાથે અથવા ધાવણ વગરજ પાઈને વમન કરાવવું. જાંબૂ, આંબો, આમલી તથા આસોંદરો એઓનાં પાનડાંઓનો કાથ કરી તેથી પાંપણોને

ધોવી અને પરિષેચન પળ એ કાથથીજ કરવું. ગલ્લોના અથવા ત્રિફલોના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીનાં ટીપાં નાખવાં. મળશીલ, મરી, શંખ અને રસવંતી એઓને સૈંધવ, ગોલ તથા મધ એઓથી સંયુક્ત કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા મોરવેલ, મધ અને ત્રાંબાનું ચૂર્ણ એઓનું અંજન કરવું અથવા ગજવેલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ તથા મધ એઓને બાળી તે ચૂર્ણનું અંજન કરવું અથવા સૂંઠ, મરી, પીપલ, ડુંગલી, (કાંદો) જેટીમધ, સૈંધવ, લાખ અને સોનાગેરૂ એઓની ગોળી કરીને તેનું અંજન કરવું અથવા લીંબડાનાં પાનડાં, જેટીમધ, હલદર, દારૂહલદર, તામ્રચૂર્ણ અને લોદર એઓને સમ ભાગે લઈ વાટી વાટ બનાવીને તેનું અંજન કરવું.

૬ સ્ત્રોતોજશઙ્ગદધિસૈન્ધવમર્દ્દપક્ષં

શુક્રં શિશોર્નુદતિ ભાવિતમઙ્ગનેન ।

સ્વન્દે કફાદભિહિતં ક્રમમાચરેચ્છ

બાલસ્ય રોગકુશલોઽક્ષિગદં જિઘાંસુઃ ॥

બાલકના નેત્રમાં પડેલા ફૂલાંની

ચિકિત્સા.

૬ શંખના ચૂર્ણને તથા સૈંધવને દહીમાં બાટી તેની સુરમાને સાડાસાત દિવસસૂધી વારંવાર ભાવના દર્દ પછી તે આંજવામાં આવે તો તેથી બાલકનું ફૂલું નષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રવીણ વૈદ્યે બાલકના ફૂલાને નષ્ટ કરવા માટે કફાભિષ્યંદના વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પળ કરવી. (આ તંત્રનો ૧૧ મો અધ્યાય જુવો.)

૭ સમુદ્ર ઇવ ગમ્મીરં નૈવ શક્યં ચિકિત્સિતમ્ ।

વક્તું નિરવશેષેણ શ્લોકાનામયુતૈરપિ ॥

સહસ્રૈરપિ ચ પ્રોક્તમર્થમલ્પમતિર્નરઃ ।

તર્કગ્રન્થાર્થરહિતો નૈવ ગૃહ્યાત્પણ્ડિતઃ ॥

તદિદં બહુગૂઢાર્થં ચિકિત્સાવીજમીરિતમ્ ।

કુશલેનાભિપ્રન્નં તદ્વહુધાભિપ્રોહતિ ॥

તસ્માન્ન્યતિમતા નિત્યં નાનાશાસ્ત્રાર્થદર્શિના ।

સર્વમૂલ્યમગાધાર્થં શાસ્ત્રમાગમબુદ્ધિના ॥

આ ગ્રંથમાં કહેલા સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સારૂપ
 બીજ ઉપરથી બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે ઝહાપોહ
 કરી તે તે રોગોની અનેક
 ચિકિત્સાઓ ગોઠવી
 લેવા વિષે.

૭ ચિકિત્સારૂપ વિષય સમુદ્ર જેવો અત્યંત
 ગંભીર અને અપાર હોવાને લીધે કરોડ શ્લોકોથી
 પળ સંપૂર્ણ કહી શકાય એમ નથી. કદાચ અસંખ્ય
 શ્લોકોથી સંપૂર્ણ કહી બતાવીએ તો પણ અલ્પ-
 બુદ્ધિવાળો, તર્કશક્તિ વગરનો અને ગ્રંથના અર્થનું
 રહસ્ય નહીં. સમજી શકનારો અપંડિત માણસ
 કદી પણ સંપૂર્ણ વિષયનું ગ્રહણ કરી શકે નહીં.
 આ પ્રમાણે હોવાને લીધે અત્યંત ગૂઢ અર્થવાળું
 આ માત્ર ચિકિત્સારૂપ બીજ કેહેવામાં આવ્યું
 છે. આ બીજને પ્રવીણ માણસ જો વરાવર સમ-
 જીને ધારી લીધે તો તે બીજ અનેક પ્રકારે ઝગે
 એમ છે. આ કારણને લીધે અનેક શાસ્ત્રોના
 અર્થનું અવલોકન કરનારા બુદ્ધિમાન્ પુરુષે બુ-
 દ્ધિથી આ શાસ્ત્રનો તલસ્પર્શ કરીને અગાધ અર્થ-
 વાળા આ સઘળા શાસ્ત્ર ઉપરથી ઝહાપોહદ્વારા
 ચિકિત્સાઓની અનેક યોજનાઓ કરી લેવી.

અધ્યાય ૨૦ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ કર્ણગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
 વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કર્ણગતરોગ-
 વિજ્ઞાનીર્વ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
 ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિય
 સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૧ કાનના રોગોનાં નામો, સંખ્યા, નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ
 તથા લક્ષણોના નિરૂપણ વિષયનો.

૨ જો કે બાધિર્ય, વિદ્રધિ, અરશો, અર્બુદો અને
 શોથો એઓ વિષે નિદાનસ્થાનમાં તથા ચિકિત્સાસ્થાનમાં
 કેહેવાઈ ગયું છે તો પણ કાનના રોગોના સંગ્રહને માટે તથા

૨ કર્ણશૂલં પ્રણાદશ્ચ બાધિર્યં ક્ષ્વેડ એવ ચ ।
 કર્ણસ્ત્રાવઃ કર્ણકણ્ઢઃ કર્ણગૂથસ્તથૈવ ચ ॥
 કૃમિકર્ણપ્રતીનાહૌ વિદ્રધિર્દ્વિવિધસ્તથા ।
 કર્ણપાકઃ પૂતિકર્ણસ્તથૈવાર્શશ્ચતુર્વિધમ્ ॥
 તથાર્બુદં સપ્તવિધં શોફશ્ચાપિ ચતુર્વિધઃ ।
 એતે કર્ણગતાં રોગા અષ્ટાવિંશતિરીરિતાઃ

કાનના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા.

૨ કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય, ક્ષ્વેડ, કર્ણ-
 સ્ત્રાવ, કર્ણકણ્ઢ, કર્ણગૂથ, પ્રતીનાહ, કૃમિકર્ણ,
 ક્ષતથી કે અભિઘાતથી થયેલો વિદ્રધિ, દ્વોષથી
 થયેલો વિદ્રધિ, કર્ણપાક, પૂતિકર્ણ, વાતજન્ય અરશ,
 પિત્તજન્ય અરશ, કફજન્ય અરશ, સન્નિપાતજન્ય
 અરશ, વાતજન્ય અર્બુદ, પિત્તજન્ય અર્બુદ, કફજન્ય
 અર્બુદ, રક્તજન્ય અર્બુદ, માંસજન્ય અર્બુદ, મેદોંજન્ય
 અર્બુદ, સર્વાત્મક અર્બુદ, વાતજન્ય શોથ, પિત્તજન્ય
 શોથ, કફજન્ય શોથ અને રુધિરજન્ય શોથ એ
 રીતે કાનના અઠ્યાવીશ રોગો છે.

૩ સમીરણઃ શ્રોત્રગતોઽન્યથાચરઃ

સમન્તતઃ શૂલમતીવ કર્ણયોઃ ।

કરોતિ દોષૈશ્ચ યથાસ્વમાવૃતઃ

સ કર્ણશૂલઃ કથિતો દુરાચરઃ ॥

કર્ણશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩ કાનમાં ચોમેર અવલી રીતે ફરતો અને
 પોતપોતાનાં નિદાનોથી પ્રકોપ પામેલા પિત્ત, કફ
 અને રુધિર એ દોષોથી વીંટાયેલો વાયુ કાનમાં
 તે તે દોષના સંબંધવાળાં શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે
 એ રોગ કર્ણશૂલ કેહેવાય છે. આ રોગ કષ્ટ-
 સાધ્ય છે. (કર્ણશૂલમાં જો મૂર્છા, દાહ, જ્વર,
 ધાંસી, શ્વાસ અને વમન એ ઉપદ્રવો થયેલ હોય
 તો કર્ણશૂલને અસાધ્યજ સમજવું.)

તેઓના સાધ્યાસાધ્યપણાના વિભાગને માટે અહીં ફરીવાર
 નિર્દેશ કન્યો છે. શૂલની તો પુનરુક્તિ નથી. કારણ
 કે નિદાનસ્થાનમાં વાતવ્યાધિઓના નિદાનમાં કેવલ
 વાયુથી ઉત્પન્ન થતું શૂલ કહેલ છે અને અહીં દોષોથી
 આવૃત થયેલા વાયુથી થતું શૂલ કહ્યું છે. (ઢલ્લન.)

४ यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः
स एव शब्दाभिवद्वास्तु तिष्ठति ।

शृणोति शब्दान्विविधास्तदा नरः
प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ॥

कर्णनादनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण.

४ प्रकोप पामेलो वायु विरुद्ध मार्गमां चाल-
नार थईने ज्यारे काननी शब्दवाहिनी नामनी
नाडीओमां रहे छे त्यारे भेरी, मृदंग, शंख तथा
भ्रमर वगैरेना जेवा नाद सांभळवामां आवे छे ए
कर्णनाद केहेवाय छे.

५ स एव शब्दाभिवद्वा यदा शिराः
कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ।

तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो

भवेत्तु बाधिर्यमसंशयं खलु ॥

बाधिर्यनां (बेहेरापणानां) निदान, सं-
प्राप्ति तथा लक्षण.

५ केवल वायु अथवा कफथी संसृष्ट थएलो
वायु ज्यारे शब्दनुं वहन करनारी शिराओने वीं-
टाईने रहे छे त्यारे माणस जो योग्य चिकित्सांनुं
सेवन न करे तो ते वायुथी अवश्य बाधिर्य
नामनो रोग उत्पन्न थाय छे. (बालकने थएलुं,
वृद्धने थएलुं अने लांबा काळथी थएलुं बाधिर्य
असाध्य छे.)

६ श्रमात्क्षयाद्रूक्षकषायभोजनात्
समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः ।

विरिक्तक्षीर्षस्य च शीतसेविनः

करोति हि क्ष्वेडमतीव कर्णयोः ॥

क्ष्वेडनां निदान, संप्राप्ति तथा लक्षण.

६ श्रमथी, धातुक्षयथी, रूक्षभोजनथी, कषाय-
भोजनथी के शिरोविरेचन कन्या पत्नी शीतनुं
सेवन करवाथी वायु प्रकुपित थई शब्दनुं वहन
करनारा स्त्रोतमां रहीने कानोमां वांसना जेवा
अवाजने अत्यंत उत्पन्न करे छे ए क्ष्वेड केहेवाय
छे. (कर्णनाद केवल वायुथी थाय छे तथा तेमां

भेरी वगैरेना जेवा अनेक शब्दो थाय छे अने
क्ष्वेड तो पित्तादिकथी संसृष्ट थएला वायुथी थाय
छे तथा तेमां एकलो वांसना अवाज जेवोज
अवाज थाय छे एटलुं कर्णनाद अने क्ष्वेड एओ
वस्त्रे अंतर छे.)

७ शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो
जले प्रपाकादथ वापि विद्रधेः ।

स्रवेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः

स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥

कर्णस्रावनं निदान तथा लक्षण.

७ माथाने अभिघात थवाथी अथवा जळमां
डूबवाथी अथवा कानना विद्रधिना पाकवाथी
वायुवते घेराएलो कान परूनो, जळनो के रसनो
स्राव करे ए कर्णस्राव केहेवाय छे.

८ कफेन कण्डूः प्रचितेन कर्णयो-
र्भृशं भवेत्स्त्रोतसि कर्णसंज्ञिते ।

कर्णकण्डूनां निदान तथा लक्षण.

८ कानमां अत्यंत जमा थएला कफथी का-
नना स्त्रोतमां बहुज खरज आवे ए कर्णकण्डू
केहेवाय छे. (बीजा ग्रंथोमां कहुं छे के कफथी
संयुक्त थएला वायुथी आ रोग उत्पन्न थाय छे.)

९ विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा
नृणां भवेत्स्त्रोतसि कर्णगूथकः ॥

कर्णगूथनां निदान तथा लक्षण.

९ कानना स्त्रोतमां एकठो थएलो कफ पित्तनी
गरमीथी सूकातां कानना स्त्रोतमां मेल उत्पन्न
थाय छे ए कर्णगूथ केहेवाय छे.

१० स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो

भवेद्विकारः शिरसोऽभितापनः ॥

प्रतीनाहनां निदान, संप्राप्ति तथा
लक्षण.

१० ए काननो मेल. ज्यारे स्वेदादिकथी पी-

મૂલી દ્રવરૂપ થઈને નાકમાં તથા મોહોડામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રતીનાહ કેહેવાય છે. આ વિકાર સઘળા માથામાં અભિતાપને ઉત્પન્ન કરે છે. (બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે પ્રતીનાહથી 'અર્ધાવભેદક' નામનો માથાનો રોગ કે જે આધા-શીશી કેહેવાય છે તે થાય છે. પ્રતીનાહ કફથી તથા વાયુથી થાય છે અથવા સન્નિપાતથી થાય છે.)

૧૧ યદા તુ મૂર્છન્ત્યથ વાપિ જન્તવઃ

સૃજન્ત્યપત્યાન્યથ વાપિ મક્ષિકાઃ ।

તદ્ઞનત્વાચ્છૂવણો નિરુચ્યતે

મિષગ્મિરાદ્યૈઃ કૃમિકર્ણકસ્તુ સઃ ॥

કૃમિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૧ જ્યારે કાનમાં માંસના સડાને લીધે કીડા પડે છે અથવા માંસીઓ કાનમાં પોતાનાં વચ્ચાં કે શીળા જીવડા મૂકે છે ત્યારે કાન કીડા-ઓથી સંયુક્ત થઈ જાય છે એ રોગને વિદેહ આદિ પ્રાચીન વૈદ્યો કીડા ઉપરથી કૃમિકર્ણક કેહે છે. (વિદેહે આ રોગને સાન્નિપાતિક કહ્યો છે.)

૧૨ ક્ષતાભિઘાતપ્રભવસ્તુ વિદ્રધિ-

ર્ભવેત્તથા દોષકૃતોઽપરઃ પુનઃ ।

સ રક્તપીતારુણમસ્ત્રમાસ્રવે-

ત્પ્રતોદધૂમાયનદાદ્યોષવાન્ ॥

બે પ્રકારના વિદ્રધિઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો.

૧૨ એક વિદ્રધિ ક્ષતથી કે અભિઘાતથી થાય છે અને બીજો વિદ્રધિ દોષથી થાય છે. ક્ષતથી કે અભિઘાતથી વિદ્રધિ થયો હોય તો કાનમાંથી રાતા, પીળા તથા અરુણ વર્ણના રુધિરનો સ્રાવ થાય છે અને મોંકાયા જેવી વ્યથા, ધૂમાડા નીકળવા જેવું, બઢતરા તથા અભિના સમીપથી થતા તાપ જેવું થાય છે. દોષથી વિદ્રધિ થયો હોય તો તે વિદ્રધિ જે દોષથી થયો હોય તે દોષનાં લક્ષણો તેમાં જોવામાં આવે છે કે જે લક્ષણો નિદાનસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કેહેવામાં

આવ્યાં છે. ક્ષતથી કે અભિઘાતથી થયેલો વિદ્રધિ ક્ષતવિદ્રધિ કેહેવાય છે અને દોષથી થયેલો વિદ્રધિ દોષવિદ્રધિ કેહેવાય છે. (વિદ્રધિ ક્ષતથી થયો હોય કે અભિઘાતથી થયો હોય તો પળ તે આગુંતુક છે માટે તેને એક ગણવામાં આવ્યો છે.)

૧૩ ભવેત્પ્રપાકઃ સ્વલુ પિત્તકોપતો

વિકોથવિક્લેદકરઞ્ચ કર્ણયોઃ ।

કર્ણપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૩ પિત્તના પ્રકોપથી કાનોમાં પાક, સંડેલા-પણું તથા કચકચતાપણું થાય છે એ રોગ કર્ણ-પાક કેહેવાય છે.

૧૪ સ્થિતે કફે સ્રોતસિ પિત્તતેજસાં

વિલાપ્યમાને શૃશસમ્પ્રતાપનાત્ ॥

અવેદનો વાપ્યથ વા સવેદનો

ઘનં સ્વેત્પૂતિ સ પૂતિકર્ણકઃ ।

પૂતિકર્ણકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૪ કાનના સ્રોતમાં રહેલો કફ પિત્તના તેજથી અત્યંત તપીને પીગળવા લાગતાં કાનમાંથી વેદનાવાળો અથવા વેદના વગરનો અને દુર્ગંધ-વાળો ઘાટા પરુનો સ્રાવ થાય છે એ રોગ પૂતિ-કર્ણક કેહેવાય છે.

૧૫ પ્રાદિષ્ટલિઙ્ગાન્યશૌસિ તત્ત્વત-

સ્તથૈવ શોફાર્બુદલિઙ્ગમીરિતમ્ ॥

મયા પુરસ્તાત્પ્રસમીક્ષ્ય યોજયે-

દિદૈવ તાનિ પ્રયત્નો મિષગ્મવરઃ ॥

ચાર પ્રકારના અરશો, સાત પ્રકારના અર્બુદો અને ચાર પ્રકારના સોજાઓ એઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો.

૧૫ વાતજન્ય અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કફ-જન્ય અરશ અને સન્નિપાતજન્ય અરશ એઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદ્યે સાહુચેતી રાક્ષીને નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૬-૧૬-૭

अने १४ मा विषयो उपरथी जाणी लेवां अने तेओनी योजना करी लेवी. (कानमां ए चार प्रकारनांज अरशो थाय छे पण अन्य प्रकारनां अरशो थतां नथी ए स्थानकनोज प्रभाव छे.)

वातजन्य अर्बुद, पित्तजन्य अर्बुद, कफजन्य अर्बुद, रक्तजन्य अर्बुद, मांसजन्य अर्बुद अने मेदोजन्य अर्बुद एओनां निदानो तथा लक्षणो विचक्षण वैद्ये साहुचेती राखीने निदानस्थानना ११ मा अध्यायना १०-११-१२-१३ अने १४ मा विषयो उपरथी जाणी लेवां अने तेओनी योजना करी लेवी. सर्वात्मक अर्बुदनुं निदान तथा लक्षण के जे निदानस्थानमां कहुं नथी ते विदेहादिप्रणीत शालाक्यशास्त्र उपरथी जाणी लेवुं.

वातजन्यशोथ, पित्तजन्यशोथ, कफजन्यशोथ अने रुधिरजन्यशोथ एओनां निदानो तथा लक्षणो विचक्षण वैद्ये साहुचेती राखीने सूत्रस्थानना १७ मा अध्यायना त्रीजा विषय उपरथी जाणी लेवां अने तेओनी योजना करी लेवी. (कानमां ए चार प्रकारनाज शोथो थाय छे पण अन्य प्रकारना थला नथी ए स्थानकनोज प्रभाव छे.)

अध्याय २१ मो.

उपक्रम.

१ अथातः कर्णगत रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'कर्णगत रोगप्रतिषेधं' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरि ए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।

अव्यायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्यमकथ्येनम् ॥

सघळा कानना रोगोनी सामान्य चिकित्सा.

२ घी पीवुं, (जम्या पछी घी पीवुं,) रसायन

प्रयोगो करवा, माये नाहावुं नहीं, मेहेनत के कसरत करवी नहीं, ब्रह्मचर्य पाळवुं अने घणुं के ऊंचा अवाजथी बोलवुं नहीं ए सघळा कर्णरोगोनी सामान्य चिकित्सा छे. (मूलमां जे रसायन शब्द छे तेने बदले रसाशन शब्द बोलीने केट-लाएक व्याख्यान करे छे के मांसना रसानी साथे भोजन करवुं.)

३ कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्यश्चेडयोरपि ।

चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥

स्निग्धं वातहरैः स्नेहैर्नरं स्नेहविरेचितम् ।

नाडीस्वेदैरुपचरेत्पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥

बिल्वैरपण्डार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिग्रुभिः ।

बस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेषुभिः ॥

आरनालैः शृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।

कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥

मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।

पिण्डैः स्वेदं च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥

अश्वत्थपत्रखलुं वा विधाय बहुपत्रकम् ।

तैलाक्तं मस्तुसम्पूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।

तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥

क्षौमगुग्गुल्वगुग्गुभिः सघृतैर्दूपयेच्च तम् ।

अक्तोपरि हितं सर्पिर्बस्ति कर्म च पूजितम् ॥

निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।

मूर्ध्ववस्तिषु नस्ये च मस्तिष्के परिषेचने ॥

शतपाकं बलातैलं प्रशस्तं चापि भोजने ।

कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥

विपचेत्कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।

तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्गोष्ठजं तथा ॥

अहिंसा केन्दुकामूलं सरलं देवदारु च ।

लशुनं शृङ्गवेरं च तथा वंशावलेखनम् ॥

कल्कैरेषां तथाम्लैश्च पचेत्स्नेहं चतुर्विधम् ।

वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥

લશુનાર્દ્રકશિશૂનાં મુદ્ગ્ગયા મૂલકસ્ય ચ ।
 કવલ્યાઃ સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ કર્ણપૂરણે ॥
 શૃંગ્ગવેરસઃ ક્ષૌદ્રં સૈન્ધવં તૈલમેવ ચ ।
 કદુષ્ણં કર્ણયોર્દૈયમેતદ્વા વેદનાપદ્મમ્ ॥
 વંશાવલેખસંયુક્ટે મૂત્રે ચાજાવિકે મિષકૃ ।
 સર્પિઃ પચેત્તેન કર્ણં પૂરયેત્કર્ણશૂલિનઃ ॥
 મહતઃ પશ્ચમૂલસ્ય કાળિડમષ્ટાદશાઙ્ગુલમ્ ।
 ક્ષૌમેણાવેષ્ય સંસિચ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ ॥
 યત્તૈલં ચ્યવતે તેભ્યો ધૃતેભ્યો ભાજનોપરિ ।
 જ્ઞેયં તદ્દીપિકાતૈલં સઘો ગૃહ્ણાતિ વેદનામ્ ॥
 કુર્યાદેવં મદ્રકાષ્ઠે કુષ્ઠે કાષ્ઠે ચ સારલે ।
 મતિમાન્દીપિકાતૈલં કર્ણશૂલનિર્બહ્નમ્ ॥
 અર્કાઙ્ગુરનમ્લપિષ્ટાંસ્તૈલાક્તાન્ લવણાન્વિતાન્ ।
 સન્નિદધ્યાત્કુહીકાણ્ડે કોરિતે તચ્છદાવૃત્તે ॥
 પુટપાકક્રમસ્વિન્નાન્પીડયેદા રસાગમાત્ ।
 સુસ્વોષ્ણં તદ્રસં કર્ણં દાપયેચ્છૂલશાન્તયે ॥
 કપિત્થમાતુલુઙ્ગામ્લશૃંગ્ગવેરસૈઃ શુભૈઃ ।
 સુસ્વોષ્ણૈઃ પૂરયેત્કર્ણં તચ્છૂલવિનિવૃત્તયે ॥
 કર્ણં કોષ્ણેન ચુક્રેણ પૂરયેત્કર્ણશૂલિનઃ ।
 સમુદ્રફેનચૂર્ણેન યુત્તયા વાપ્યવચૂર્ણયેત્ ॥
 અષ્ટાનામિદ્ મૂત્રાણાં મૂત્રેણાન્યતમેન વા ।
 કોષ્ણેન પૂરયેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાન્તયે ॥
 મૂત્રેષ્વમ્લેષુ વાતમ્ને ગણે ચ કથિતે મિષકૃ ।
 પચેચ્છતુર્વિધં ક્ષેદ્ધં પૂરણં તચ્ચ કર્ણયોઃ ॥
 ઇતા એવ ક્રિયાઃ કુર્યાત્ પિત્તમ્નેઃ પિત્તસંયુતે ।
 કાકોલ્યાદૌ દશક્ષીરં તિક્તં ચાત્ર દિતં દિવિઃ ॥
 ક્ષીરવૃક્ષપ્રવાલેષુ મધૂકે ચન્દને તથા ।
 કલ્કકાથે પરં પક્કં શર્કરામધુકૈઃ સરૈઃ ॥
 હ્રુદ્વીસર્પપક્ષેદૌ સકફે પૂરણે દિતૌ ।
 તિક્તૌષધાનાં યૂષાશ્ચ સ્વેદાશ્ચ કફનાશનાઃ ॥
 સુરસાદૌ કૃતં તૈલં પશ્ચમૂલે મહત્યપિ ।
 માતુલુઙ્ગરસઃ શુક્રં લશુનાર્દ્રકયો રસઃ ॥
 એકૈકઃ પૂરણે પથ્યસ્તૈલં તેષ્વથવા કૃતમ્ ।
 તીક્ષ્ણા મૂર્દ્ધવિરેકાશ્ચ કવલાશ્ચાત્ર પૂજિતાઃ ॥
 કર્ણશૂલવિધિઃ કૃત્સ્નઃ પિત્તમ્નઃ શોણિતાવૃત્તે ।

શૂલપ્રણાદબાધિર્યશ્વેડાનાં તુ પ્રકીર્તિતમ્ ॥
 સામાન્યતો વિશેષેણ બાધિર્યં પૂરણં શૃણુ ।

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય અને શ્વેડ
 એઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૩ કાનૂના દરદીને વાયુનું હરણ કરનારાં
 દ્રવ્યોથી પકાવેલા સ્નેહોના પાનથી તથા અભ્યં-
 ગથી સ્નિગ્ધ કરી અને સ્નેહોથીજ વિરેચિત કરીને
 પછી નાડીસ્વેદો (ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨ મા.
 અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુવો.) દેવા અને તલની,
 અહદની તથા ચોસાની સ્ત્રીચડી વગેરેના પિંડોથી
 સ્વેદો દેવા.

બીલી, ઇરડો, આકડો, સાટોડી, કોઠ, ધં-
 તૂરો, સરગવો, તલવળી, આસોંદ, અરળી, જવ
 અને વાંસ એઓને આરનાલમાં (ફોતરા વગરના
 કાચા અથવા પાકા ઘડના આથામાં) પકાવી
 તેનો નાડીસ્વેદ દેવામાં આવે તો તે સ્વેદ
 કફથી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણશૂલને
 નષ્ટ કરે છે.

માછલાં, કુકડો અને લાવાંપક્ષી એઓનાં
 માંસોના પિંડોથી અથવા ઓટેલા દૂધના પિંડોથી
 સ્વેદ દેવામાં આવે તો તે સ્વેદ કર્ણશૂલનું નિવા-
 રણ કરે છે.

પીપલાનાં ઘણાં પાનડાંઓનો દૂનો બનાવી,
 તેને અંદરના ભાગમાં તૈલથી સ્વેદી, તેમાં દહીની
 તર ભરી, તે દૂનાને અંગારાપર ગરમ કરી કાન
 ઉપર મુકવો. એ દૂનામાંથી ફરતું તૈલ કાનના
 સ્ત્રોતમાં પ્રાપ્ત થઈને વેદનાને તુરત બંધ પાડે છે.

અલસીના તંતુ, ગુગલ અને અગરુ એઓને
 ઘીથી સંયુક્ત કરી તેઓની કાનને ધુમાડી દેવી.
 (સ્વેદન કન્યા પછી આ ધુમાડી દેવી.)

જમ્યા પછી વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકાવેલું
 ઘી પાવું એ ઉત્તમ છે.

શિરોવસ્તિ દેવો એ પણ ઉત્તમ છે. (આ તં-
 ત્રના ૧૮ મા અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય વાંચો.)

રાતે ભોજન નહીં દેતાં, વાયુને હરનારાં દ્ર-
વ્યોથી પકાવેલું ધી પાઈને તે ઉપર દૂધ પાવું.

શિરોબસ્તિઓમાં, નસ્યમાં, માથાપર પોતાં મૂ-
કવા વગેરેમાં, પરિષેચનમાં તથા ભોજનમાં પળ
શતપાકતૈલ (ચિકિત્સાસ્થાનનાં ચોથા અધ્યા-
યનો ૨૩ મો વિષય જુવો.)ની અને બલાતૈલ-
(ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયનો ૧૨ મો
વિષય જુવો.)ની યોજના કરવી એ ઉત્તમ છે.
ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૧૩ મા
વિષયમાં કહેલા શતપાકબલાતૈલની યોજના
કરવી એ પળ ઉત્તમ છે.

બકરીના દૂધમાં ભોરીંગણીને પકાવી તે દૂધથી
કુકઢાની ચરબીને પકાવીને તે ચરબી કાનમાં
રેઢવી.

બાવઢીંગનાં મૂઠ, અંકોઠનાં ફઠ, કંથાર,
ટીંબરૂનાં મૂઠ, લૂંચોદેવદાર, દેવદાર, લસણ,
સૂંઠ અને વાંસની છોલ એઓનો કલ્ક નાચી
દહી તથા છાશ વગેરે અમ્લ પદાર્થોમાં ચારે પ્ર-
કારનો સ્નેહ પકાવી તે સ્નેહથી કર્ણપૂરણ કરવું
(સ્નેહ કાનમાં નાચવો) એ વેદનાની શાંતિને
માટે ઉત્તમ છે.

લસણ, આદુ, સરગવો, રાતો સરગવો, મૂઠા
અને કેઠ એઓનો સ્વરસ કાઢાડી તે સ્વરસને સે-
હેવાય તેવો ગરમ કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવું એ
પળ શ્રેષ્ઠ છે. (લસણ વગેરેમાંથી એકએકના
સ્વરસથી કર્ણપૂરણ કરવું એ પળ શ્રેષ્ઠ છે.)

આદુનો રસ, મધ, સૈંધવ અને તૈલ એઓને
સેહેવાય તેવાં ગરમ કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં
આવે તો વેદના નષ્ટ થઈ જાય છે.

ધીને પ્રથમ વાંસની છોલથી યુક્ત કરેલા ગા-
ઢરના મૂત્રમાં પકાવી અને તે પછી વાંસની છોલથી
સંયુક્ત કરેલા બકરીના મૂત્રમાં પકાવી તે ધીથી
કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો તેથી કર્ણશૂલ નષ્ટ થઈ
જાય છે. (ધીને બદલે તૈલ પળ પકાવાય છે.)

બૃહત્પંચમૂલનાં અઢાર અઢાર આંગઠનાં કા-
છો લઈ તેઓને અલસીના વચ્ચથી વીંટી તૈલથી
ભીંજાવીને સઠગાવવાં અને પછી એક વાસણ ઉપર
ધરી રાખવાં. એઓમાંથી જે તૈલ ઝરે તે દીપિકા-
તૈલ કેહેવાય છે. આ તૈલ વેદનાને તુરત અટ-
કાવે છે.

એવીજ રીતે બુદ્ધિમાન વેંચે તેલીયો દેવદાર, કઠ
અને લૂંચોદેવદાર એઓનાં અઢાર અઢાર આંગઠનાં કા-
છોને અલસીના વચ્ચથી વીંટી તૈલથી ભીંજાવી, સઠ-
ગાવી, વાસણપર ધરી રાખીને તેઓનું તૈલ ઝરાવવું.
આ દીપિકાતૈલથી પળ કાનનું શૂઠ નષ્ટ થાય છે.

આકઢાનાં કોમઠ પલ્લવોને કાંજી તથા
દહી વગેરે અમ્લરસોમાં વાટી તૈલથી તથા સૈં-
ધવથી સંયુક્ત કરી, કોતરેલા થોરના કાષ્ઠમાં
ભરી તે કાષ્ઠપર આંકઢાનાં પાનઢાં વીંટી તે કા-
ષ્ઠને પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે પકાવી નીચોવીને
રસ કાઢાડી લેવો. આ રસને સેહેવાય તેવો ગરમ
રાચી કાનમાં નાચવામાં આવે તો તેથી શૂઠની
શાંતિ થાય છે.

કોઠ, બીજોરૂં, ચુક્કો (લાટી લૂણી) અને
આદુ એઓના સ્વચ્છ રસોને સેહેવાય તેવા ગરમ
કરી કાનમાં નાચવામાં આવે તો તેથી કર્ણશૂ-
લની નિવૃત્તિ થાય છે.

સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ બનાવી તે ચૂર્ણ યુક્તિથી
કાનમાં ભભરાવવામાં આવે તો તેથી કર્ણશૂલની
નિવૃત્તિ થાય છે.

સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં ગાય વગેરેનાં
જે આઠ મૂત્રો કેહેવામાં આવ્યાં છે તેઓમાંના
કોઈ પળ મૂત્રને સેહેવાય તેવું ગરમ કરીને કા-
નમાં નાચવામાં આવે તો તેથી કર્ણશૂલની નિ-
વૃત્તિ થાય છે.

આઠે પ્રકારોનાં મૂત્રો, સુરા તથા આરનાઠ
વગેરે અમ્લ પદાર્થો અને વિદારિંગંધાદિ ગળ એ-
ઓનો કાથ કરી તેમાં ચારે પ્રકારનો સ્નેહ પકાવી

તેથી જો કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો કર્ણશૂઠની નિવૃત્તિ થાય છે.

જો પિત્તથી સંસૃષ્ટ થયેલા વાયુથી કર્ણશૂઠ ઉત્પન્ન થયું હોય તો ઉપર કહેલી ક્રિયાઓને પિત્તનું હરણ કરનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવીને તેઓની યોજના કરવી એ સામાન્ય ચિકિત્સા છે. વિશેષ ચિકિત્સા એ છે કે કાકોલ્યાદિગણનો કલ્ક નાખી દશગણા દૂધમાં પકાવેલું ઘી અથવા તિત્તદ્રવ્યોના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ઘી અથવા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કોમલ પલ્લવ, મહુડો, ચંદન, સાકર, જેટીમધ અને વિરેચન-દ્રવ્યો એઓના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ઘી એ કર્ણશૂઠ ઉપર યોજવું.

જો કફથી સંસૃષ્ટ થયેલા વાયુથી કર્ણશૂઠ ઉત્પન્ન થયું હોય તો ઇંગોળીયાના તૈલથી અથવા સરસીયા તૈલથી કર્ણપૂરણ કરવું, તિત્ત ઔષધોના યૂષો દેવા અને કફને નષ્ટ કરનારા રૂક્ષ સ્વેદો દેવા. સુરસાદિગણના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું તૈલ અથવા બૃહત્પંચમૂલના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું તૈલ હિતકારી થાય છે. બીજોરાનો રસ અથવા તે રસમાં પકાવેલું તૈલ હિતકારી થાય છે. અથાણાનું પાણી અથવા તે પાણીમાં પકાવેલું તૈલ હિતકારી થાય છે. લસ-ગણનો તથા આદુની રસ અથવા તે રસમાં પકાવેલું તૈલ પળ હિતકારી થાય છે. તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનો અને તીક્ષ્ણ કવઢો પળ એ કર્ણશૂઠ ઉપર હિત-કારી થાય છે.

રુધિરથી સંસૃષ્ટ થયેલા વાયુથી કર્ણશૂઠ ઉત્પન્ન થયું હોય તો પિત્તથી સંસૃષ્ટ થયેલા વાયુથી થયેલા કર્ણશૂઠ ઉપર જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી તે સઘઢી ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે.

કર્ણશૂઠ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય અને ક્ષ્વેડ એ ચારે રોગોને ઉપર કહેલી ચિકિત્સાઓ નષ્ટ કરે છે. આ સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. હવે બાધિર્ય ઉપર વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભલો.

૪ ગવાં મૂત્રેણ બિલ્વાનિ પિષ્ટા તૈલં વિપાચયેત્ ॥
સજલં ચ સદુગ્ધં ચ વાધિર્યં કર્ણપૂરણમ્ ।
સિતામધુકલ્મ્બીભિઃ સિદ્ધં વાજે પયસ્યથ ॥
સિદ્ધં વા બિલ્બનિઃકાથે શીતીભૂતં તદુદ્ધૃતમ્ ।
પુનઃ પચેદ્દશક્ષીરં સિતામધુકચન્દનૈઃ ॥
બિલ્વામ્બુગાઢં તત્તૈલં વાધિર્યં કર્ણપૂરણમ્ ।
વશ્યતે યઃ પ્રતિશ્યાયે વિધિઃ સોઽપ્યત્ર પૂજિતઃ ॥
વાતવ્યાધિષુ યશ્ચોક્તો વિધિઃ સ ચ હિતો ભવેત્ ।

બાધિર્યની વિશેષ ચિકિત્સા.

૪ ગાયોના મૂત્રમાં બીલાં વાટી તે કલ્ક નાખી જલમાં તથા દૂધમાં તૈલ પકાવવું. આ તૈલ કાનમાં નાખવાથી બેહેરાપણું નષ્ટ થાય છે.

સાકર, જેટીમધ અને કડવી ઘોલી એઓનો કલ્ક નાખી બકરીના દૂધમાં અને બીલાંના ક્વાથમાં તૈલ પકાવવું. એ તૈલને બીલાંના ક્વાથમાં મથી થંડું પાડી હાથવતે કાહાડી લઈ વઢી પળ બીલાંના ક્વાથમાં મિશ્રિત કરી તેમાં સાકર, જેટીમધ તથા ચંદન એઓનો કલ્ક નાખી ફરી-વાર દશગણા દૂધમાં પકાવવું. આ તૈલ કાનમાં નાખવામાં આવે તો બેહેરાપણું ટઢી જાય છે.

આ તંત્રના ૨૪ મા અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં પ્રતિશ્યાય ઉપર જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે તે ચિકિત્સા પળ બેહેરાપણા ઉપર હિતકારી થાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર જે ચિકિત્સાઓ કહી છે તે ચિકિત્સાઓ પળ બેહેરાપણા ઉપર હિતકારી થાય છે.

૫ કર્ણઘ્રાવે પૂતિકર્ણં તથૈવ કૃમિકર્ણકે ॥
સમાનં કુર્મ કુર્વીત યોગાન્વૈશેષિકાનપિ ।
શિરોવિરેચનં ચૈવ ધૂપનં પૂરણં તથા ॥
પ્રમાર્જનં ધાવનં ચ વીક્ષ્ય વીક્ષ્યાવચારયેત્
રાજવૃક્ષાદિતોયેન સુરસાદિગણેન વા ॥
કર્ણપ્રક્ષાલનં કાર્યં ચૂર્ણૈરેષાં ચ પૂરણમ્ ।

ચૂર્ણં પશ્ચકપાયોત્થં કપિત્થરસયોજિતમ્ ॥
 કર્ણસ્રાવે પ્રશંસન્તિ પૂરણં મધુના સહ ।
 સર્જત્વકચૂર્ણસંયુક્તઃ કાર્પાસીફલજો રસઃ ॥
 યોજિતો મધુના વાપિ કર્ણસ્રાવે પ્રશસ્યતે ।
 લાક્ષાસર્જરસૌ વાપિ ચૂર્ણિતૌ કર્ણપૂરણમ્ ॥
 સશૈવલમહાવૃક્ષજમ્વામ્નપ્રસવાયુતમ્ ।
 કુલીરક્ષૌદ્રમણ્ડકીસિદ્ધં તૈલં ચ પૂજિતમ્ ॥
 તિન્દુકાન્યભયા રોધં સમજ્ઞામલકં મધુ ।
 પૂરણં ચાત્ર પથ્યં સ્યાત્કપિત્થરસયોજિતમ્ ॥
 રસમામ્નકપિત્થાનાં મધૂકધવશાલજમ્ ।
 પૂરણાર્થં પ્રશંસન્તિ તૈલં વા તૈર્વિપાચિતમ્ ॥
 પ્રિયક્ષુમધુકામ્બઘ્રાઘાતકીશિલપર્ણિભિઃ ।
 મજ્જિષ્ઠાલોઘ્રલાક્ષાભિઃ કપિત્થસ્ય રસેન વા ॥
 પચેત્તૈલં તદાસ્રાવમવગૃહ્ણાતિ પૂરણાત્ ।
 ઘૃષ્ટં રસાઞ્જનં નાર્ય્યાઃ ક્ષીરેણ ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥
 પ્રશસ્યતે ચિરોત્યેઽપિ સાસ્રાવે પૂતિકર્ણકે ।
 નિર્ગુણ્ડીસ્વરસે તૈલં સિન્ધુધૂમરજો ગુડઃ ॥
 પૂરણઃ પૂતિકર્ણસ્ય શમનો મધુસંયુતઃ ।
 કૃમિકર્ણકનાશાર્થં કૃમિઘ્નં યોજયેદ્વિધિમ્
 વાર્તાકુધૂમશ્ચ હિતઃ સાર્પપક્ષ્તેહ ઇવ ચ ।
 કૃમિઘ્નં હરિતાલેન ગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥
 ગુગ્ગુલુઃ કર્ણદૌર્ગન્ધ્યે ધૂપનં શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ।
 છર્દનં ધૂમપાનં ચ કવલસ્ય ચ ધારણમ્ ॥

કર્ણસ્રાવ, પૂતિકર્ણ તથા કૃમિકર્ણ એ-
 ઓની ચિકિત્સા.

૧ કર્ણસ્રાવ, પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણક એ-
 ઓની ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સાઓ પળ કરવી
 અને વિશેષ ચિકિત્સાઓ પળ કરવી.

શિરોવિરેચન દેવું, ધૂમાડી દેવી, કર્ણપૂરણ
 કરવું, પીછી વગેરેથી કાનને સાફ કરવા અને
 કાથથી કાનોને ધોવા એ સામાન્ય ચિકિત્સાઓ
 છે. દોષોને તથા દૂષ્યો વગેરેને જોઈ જોઈને આ
 ચિકિત્સાઓની યોજના કરવી. આરગ્વધાદિ ગ-
 નના કાથથી અથવા સુરસાદિ ગળના કાથથી

કાનોને ધોવા અને એ ગળોનાંજ ચૂર્ણોથી કર્ણ-
 પૂરણ કરવું. હવે વિશેષ ચિકિત્સાઓ કહીએ છીએ.

ટીંબરૂ, હરડે, લોદર, મજીઠ અને આમળાં
 એઓના ચૂર્ણને કોઠના રસથી તથા મધથી સંયુક્ત
 કરીને તેથી કર્ણપૂરણ કરવું એ કર્ણસ્રાવ ઉપર
 હિતકારી થાય છે.

રાઠના શાઢની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેને વળના
 ફળના રસથી અથવા મધથી સંયુક્ત કરીને કા-
 નમાં નાખવું એ કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી થાય છે.

લાલનું તથા રાઠનું ચૂર્ણ કરી તેથી કર્ણપૂ-
 રણ કરવામાં આવે તો કર્ણસ્રાવ શાંત થાય છે.

શેવાલ? થોરનાં પાનડાં, જાંબૂનાં પાનડાં
 અને આંબાનાં પાનડાં એઓના કાથથી અને
 કાકડાર્શીંગી, મધ તથા બ્રાહ્મી એઓના કલ્કથી
 તૈલ પકાવીને તે તૈલથી કર્ણપૂરણ કરવું એ
 કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી થાય છે.

આંબાનાં પાનડાં, કોઠનાં પાનડાં, મહુડાનાં
 પાનડાં, ધાવડાનાં પાનડાં અને રાઠના શાઢનાં
 પાનડાં એઓના સ્વરસથી કર્ણપૂરણ કરવું એ ક-
 ર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી થાય છે.

આંબાનાં પાનડાં, કોઠનાં પાનડાં, મહુડાનાં
 પાનડાં, ધાવડાનાં પાનડાં અને રાઠના શાઢનાં
 પાનડાં એઓના કાથથી તથા કલ્કથી તૈલ પ-
 કાવી તે તૈલથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો
 તેથી કર્ણસ્રાવ ટઢી જાય છે.

મોટી કંથાર, મહુડો, ચુકો, ધાવળી, મળ-
 શીલ, શાલિપર્ણી, મજીઠ, લોદર અને લાલ
 એઓનો કલ્ક નાઢી ઓગળા કોઠના પાનડાંના
 રસમાં તૈલ પકાવી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે
 તો કર્ણસ્રાવ નિવૃત્ત થાય છે.

રસવંતીને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી મધથી સંયુક્ત
 કરીને તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો લાંબા
 કાઢથી થયેલો અને સ્રાવવાલો પૂતિકર્ણ પળ
 શાંત થઈ જાય છે.

નંગડના સ્વરસથી અને સૈંધવ, ધૂમાડાની ડૂંસ તથા ગોલ એઓના કલ્કથી તૈલ પકાવી તેને મધથી સંયુક્ત કરીને તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો પૂતિકર્ણ શાંત થઈ જાય છે.

આ તંત્રના ૬૪ મા અધ્યાયમાં કૃમિઓને હણવા માટે જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે તે ચિકિત્સાની યોજના કરવાથી કૃમિકર્ણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

પાકેલા અને સુકાણા રીંગડાનો ધૂમાડો પાવામાં આવે અને કાનમાં પળ એજ ધૂમાડી દેવામાં આવે તો તેથી કૃમિકર્ણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સરસીયું તૈલ કાનમાં નાખવામાં આવે તો તેથી કૃમિકર્ણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

વાવડીંગ અને હરતાલ એઓના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રથી સંયુક્ત કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો તેથી કાનમાં કીડાઓ કરેલું દુર્ગંધપણું નષ્ટ થઈ જાય છે.

વમન કરાવવું, દોષોને હરનારું ધૂમપાન કરાવવું અને દોષોને હરનારું કવલધારણ કરાવવું એઓથી પળ કીડાઓ કરેલું દુર્ગંધપણું નષ્ટ થઈ જાય છે.

૬ કર્ણક્ષેડે દ્વિતં તૈલં સાર્પણં ચૈવ પૂરણમ્ ।

ક્ષેડની વિશેષ ચિકિત્સા.

૬ સરસીયા તૈલથી કર્ણપૂરણ કરવું એ ક્ષેડ ઉપર હિતકારી થાય છે.

૭ વિદ્રધૌ વાપિ કુર્વીત વિદ્રધ્યુક્તં ચિકિત્સિતમ્ ॥

વિદ્રધિની ચિકિત્સા.

૭ કાનમાં વિદ્રધિ થણ હોય તો સરસીયા તૈલથી કર્ણપૂરણ કરવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયમાં વિદ્રધિઓને માટે જે ચિકિત્સાઓ કહેલી છે તેઓ પળ દોષાદિકના અનુસારથી કરવી. (વિદ્રધિ જો વાયુથી ઉત્પન્ન થણો, કાચો અને વેદનાવાળો હોય તો તિલના તૈલથી સેચન કરવું.)

૮ પ્રક્લેષ ધીમાંસ્તૈલેન સ્વેદેન પ્રવિલાપ્ય ચ ।
શોધયેત્કર્ણવિટ્કં તુ મિષક્ સમ્યક્છલાકયા ॥

કર્ણગૂથની ચિકિત્સા.

૮ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે કર્ણગૂથને તૈલથી પ્રક્લિન્ન કરી, સ્વેદનથી પીગલાવીને સારી રીતે સઢીવતે તેનું નિર્હરણ કરવું. (કાનના મેલને સઢીવતે કાઢાડવો.)

૯ નાડીસ્વેદોઽથ વમનં ધૂમો મૂર્દ્ધવિરેચનમ્ ।
વિધિશ્ચ કફહૃત્સર્વઃ કર્ણકણ્ડમપોહતિ ॥

કર્ણકંડૂની ટાકાકત્સા.

૯ નાડીસ્વેદ, વમન, વૈરેચનિક ધૂમપાન, શિરોવિરેચન અને કફનું હરણ કરનારો સઘળો વિધિ એઓ કર્ણકંડૂને નષ્ટ કરે છે.

૧૦ અથ કર્ણપ્રતીનાદે સ્નેહસ્વેદૌ પ્રયોજયેત્ ।
તતો વિરિક્તશિરસઃ ક્રિયાં પ્રાપ્તાં સમાચરેત્ ॥

પ્રતીનાહની ચિકિત્સા.

૧૦ પ્રતીનાહ થણ હોય તો સ્નેહની તથા સ્વેદની યોજના કરવી અને શિરોવિરેચન કન્યા પછી નસ્ય વગેરે યોગ્ય ક્રિયાઓ પળ કરવી.

૧૧ કર્ણપાકસ્ય ઐષઙ્યં કુર્યોત્પિત્તવિસર્પવત્ ।

કર્ણપાકની ચિકિત્સા.

૧૧ કર્ણપાક થણ હોય તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર જે ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી.

૧૨ કર્ણચ્છિદ્રે વર્તમાનં કીટં ક્લેદમલાદિવા ॥
શૃક્ષેણાપહરેદ્ધીમાનથ વાપિ શલાકયા ।

કાનમાં આગંતુક અર્થાત્ બાહારથી દા-
ખલ થણા કીડા વગેરેની પ્રસંગો-
પાત્ત ચિકિત્સા.

૧૨ કાનના છિદ્રમાં જે કીડો, ક્લેદ કે મેલ વગેરે બાહારથી દાખલ થણ હોય તેનું બુદ્ધિમાન વૈદ્યે શીંગડાવતે ચૂસીને નિર્હરણ કરવું અથવા સઢીથી નિર્હરણ કરવું. (કાનમાં પેસી ગણા

कीडानां लक्षणो विषे बीजा ग्रंथोमां कहुं छे के पतंगीयो के कानखजूरा वगेरे कोई जीवडो कानमां पेसी गयो होय तो सघळी वस्तुओनी तथा क्रियाओनी उपर अणगमो थाय छे, व्याकुलपणुं थाय छे, अत्यंत वेदना थाय छे, कानमां भोंकाया जेवी व्यथा थाय छे, फरफराट- थया करे छे, कीडो अंदर फरतो होय ते समयमां तीव्र पीडा थाय छे अने कीडो स्थिर रहे त्यारे मंदवेदना थाय छे.)

१३ शेषाणां तु विकाराणां प्राक् चिकित्सित-मीरितम् ॥

कानमां थता चार प्रकारना अरशो,
सात प्रकारनां अर्बुदो अने चार
प्रकारना सोजाओ एओनी
चिकित्सा.

१३ कानमां थता चार प्रकारना अरशोनी चिकित्सा चिकित्सास्थानना छद्वा अध्यायमां कह्याप्रमाणे दोषोना अनुसारथी करवी. छ प्रकारना अर्बुदोनी चिकित्सा चिकित्सास्थानना अढारमा अध्यायमां कह्या प्रमाणे दोषोना अनुसारथी करवी (सातमा सर्वात्मक अर्बुदनी चिकित्सा केहेवामां आवी नथी माटे ते विदेहादि-प्रणीत शालाक्य शास्त्रमां जोईने करवी) अने चार प्रकारना सोजाओनी चिकित्सा चिकित्सा-स्थानना पेहेला अध्यायमां कह्या प्रमाणे दोषोना अनुसारथी करवी.

अध्याय २२ मो.

उपक्रम.

१ अथातो नासागत रोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'नासागत रोगवि-

१ नाकना रोगोनां नामो, संख्या, निदानो तथा लक्षणोना निरूपण विषयनो.

२ जो के चार प्रकारना अरशो अने छ प्रकारना

ज्ञानीय' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अपीनसः पूतिनस्य नासापाकस्तथैव च ।

तथा शोणितपित्तं च पूयशोणितमेव च ॥

क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्त्रवः ।

नासाशोषेण सद्विता दशैकश्चेरिता गदाः ॥

चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च ।

प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ॥

एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्तिताः ।

नाकना रोगोनां नामो तथा संख्या.

२ अपीनस, (आ रोग पीनस पण केहेवाय छे.) पूतिनस्य, नासापाक, रक्तपित्त, पूयशोणित, क्षवथु, भ्रंशथु, दीप्त, नासानाह, परिस्त्रव, नासा-शोष, वातजन्य अरश, पित्तजन्य अरश, कफजन्य अरश, सन्निपातजन्य अरश, वातजन्य शोफ, पित्तजन्य शोफ, कफजन्य शोफ, रुधिरजन्य शोफ, वातजन्य अर्बुद, पित्तजन्य अर्बुद, कफजन्य अर्बुद, रक्तजन्य अर्बुद, मांसजन्य अर्बुद, मेदोजन्य अर्बुद, सर्वात्मक अर्बुद, वातजन्य प्रतिश्याय, पित्तजन्य प्रतिश्याय, कफजन्य प्रतिश्याय, सान्निपातिक प्रतिश्याय अने रक्तजन्य प्रतिश्याय ए रीते नाकना एकत्रीश रोगो छे.

३ आनह्यते यस्य विधूप्यते च

पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा ॥

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-

र्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं

ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥

अपीनस के जे पीनस पण केहेवाय छे

तेनुं निदान तथा लक्षण.

३ नाक सज्जड रीते बंधाई जाय, संतापयुक्त

अर्बुदो एओ विषे निदानस्थानमां केहेवाई गयुं छे तो पण नाकना रोगोना संग्रहने माटे अहीं तेओनो फरीवार निर्देश क्यो छे.

રહ્યા કરે, જાણે રંધાઈ જતું હોય તેમ પાકી જાય, ક્લેદયુક્ત થઈ જાય અને એમ થવાથી સુગંધની કે દુર્ગંધની પરીક્ષા કરી શકે નહીં તથા તેને લીધે જીભ પળ મધુર આદિ રસોને જાણી શકે નહીં એ રોગ અપીનસ કેહેવાય છે. આ રોગ કે જે મુખ્યત્વે કરી વાયુથી તથા કફથી થાય છે તેમાં વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિશ્યાયના જેવાં લક્ષણો પળ હોય છે. (પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો આ તંત્રના ૨૪ મા અધ્યાયના ૧ મા તથા ૭ મા વિષયમાં જુવો.)

૪ દોષૈર્વિદગ્ધૈર્ગલતાલુમૂલે

સંવાસિતો यस્ય સમીરણસ્તુ ।

નિરેતિ પૂતિર્મુખનાસિકાભ્યાં

તં પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥

પૂતિનસ્યનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૪ ગળાના તથા તાઢવાના મૂઠમાં બગડીને સ્વરૂપથી ઘટ્ટ થયેલા તથા મૂઠિત થયેલા પિત્ત, કફ અને રુધિર એ દોષોએ પોતાના વિકૃત ગંધથી સંયુક્ત કરેલો દુર્ગંધવાળો પવન મોહોડામાંથી તથા નાકમાંથી નીકળ્યા કરે એ રોગ પૂતિનસ્ય કેહેવાય છે. (દોષોની સાથે રહેવાને લીધે રુધિરને પણ દોષશબ્દથી કહ્યું છે.)

૫ ઘ્રાણાશ્રિતં પિત્તમરૂપિ કુર્યા-

દ્યસ્મિન્વિકારે બલવાંશ્ચ પાકઃ ।

તં નાસિકાપાકમિતિ વ્યવસ્યે-

દ્વિક્લેદકોથાવપિ યન્ન દૃષ્ટૌ ॥

નાસાપાકનું લક્ષણ.

૫ નાકમાં રહેલું પિત્ત ઘ્રાણોને ઉત્પન્ન કરે, નાક અત્યંત પાકી જાય, નાકમાં ક્લેદ રહ્યા કરે અને દુર્ગંધ પળ રહ્યા કરે એ રોગ નાસાપાક કેહેવાય છે.

૬ ચતુર્વિધં દ્વિપ્રભવં દ્વિમાર્ગં

વક્ષ્યામિ ભૂયઃ સ્વલુ રક્તપિત્તમ્ ।

રક્તપિત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૬ રક્તપિત્તનું લક્ષણ આ તંત્રના ૪૧ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે કે જે રક્તપિત્ત વાતાત્મક, પિત્તાત્મક, કફાત્મક અને સન્નિપાતાત્મક એમ ચાર પ્રકારનું છે, યકૃત્થી તથા હીહાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગુદા વગેરે નીચા માર્ગોથી પણ ચાલે છે તથા નાક વગેરે ઊંચા માર્ગોથી પણ ચાલે છે.

૭ દોષૈર્વિદગ્ધૈરથ વાપિ જન્તો-

ર્લલાટદેશેઽભિહતસ્ય તૈસ્તૈઃ ॥

નાસા સ્વેતપૂયમસૃગ્વિમિશ્રં

તં પૂયરક્તં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ।

પૂયશોણિતનું લક્ષણ.

૭ પિત્તના તથા રુધિરના આધિક્યથી વિરુદ્ધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા દોષોને લીધે અથવા લલાટમાં તે તે પદાર્થોનો અભિઘાત થવાને લીધે નાક લોહીથી મિશ્રિત થયેલા પરુને સ્વે એ રોગ પૂયશોણિત કેહેવાય છે.

૮ ઘ્રાણાશ્રિતે મર્મ્મણિ સમ્પ્રદુષ્ટો

યસ્યાનિલો નાસિકયા નિરેતિ ॥

કફાનુયાતો બહુશઃ સશબ્દ-

સ્તં રોગમાહુઃ ક્ષવથું વિધિજ્ઞાઃ ।

તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિગ્રતો વા

ભાવાન્કટૂનર્કનિરીક્ષણાદ્વા ॥

સૂત્રાદિભિર્વા તરુણાસ્થિમર્મ્મ-

ણ્યુદ્ઘાટિતે યઃ ક્ષવથુર્નિરેતિ ।

ક્ષવથુનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૮ નાકના આશ્રયભૂત શ્રંગાટક નામના મર્મમાં બીગડેલો કફસહિત વાયુ ઘણી ઘણી છીંકોના શબ્દ કરીને નાકમાંથી નીકળ્યા કરે એ રોગને વિદ્વાન્ લોકો દોષજન્ય ક્ષવથુ કેહે છે.

રાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી અથવા તીક્ષ્ણ પદાર્થોને અત્યંત સુંઘવાથી અથવા સૂર્યની સામે જોવાને લીધે કફ પીગલવાથી અથવા

દોરા વગેરેવતે નાકના તરુણાસ્થિ મર્મનું (શૃંગાટ-
કની શિરાનું) ઘર્ષણ કે ચાલન થવાથી છીંકો
આવ્યા કરે છે એ રોગને વૈદ્યલોકો આગંતુક
ક્ષવથુ કેહે છે.

૯ પ્રવ્રણ્યતે નાસિકયૈવ યશ્ચ
સાન્દ્રો વિદગ્ધો લવણઃ કફસ્તુ ॥
પ્રાક્સશ્ચિતો મૂર્ધ્નિ ચ પિત્તતપ્તે
તં ભ્રંશથું વ્યાધિમુદાહરન્તિ ।

ભ્રંશથુનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૯ પ્રથમ માથામાં જમા થયેલો, વિરુદ્ધ
પાક પામેલો, ઘાટો અને સ્વારાપણાવાળો કફ
માથું પિત્તથી તપતાં નાકમાંથી અત્યંત પડવા
લાગે એ રોગ ભ્રંશથુ કેહેવાય છે.

૧૦ ઘ્રાણે મૃશં દાહસમન્વિતે તુ
વિનિઃસરેદ્ધૂમ ઇવેદ્ધ વાયુઃ ॥
નાસા પ્રદીપ્તેવ ચ યસ્ય જન્તો-
વ્યાધિં તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ।

દીપ્તનું લક્ષણ.

૧૦ નાક અત્યંત બળતરાથી સંયુક્ત થતાં
નાકમાંથી ધૂમાડા જેવો પવન નીકળે અને
નાક જાળે પ્રજ્વલિત થતું હોય એવી વેદના થાય
એ રોગ દીપ્ત કેહેવાય છે.

૧૧ કફાવૃતો વાયુરુદાનસંશ્લો
યદા સ્વમાર્ગે વિગુણઃ સ્થિતઃ સ્યાત્ ॥
ઘ્રાણં વૃણોતીવ તદા સ રોગો
નાસાંપ્રતીનાહ ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ ।

નાસાનાહનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૧ કફથી વીંટાયેલો ઉદાન નામનો વાયુ
પોતાના માર્ગમાં (શ્વાસ લેવાના માર્ગમાં) બગ-
ડેલો થઈને રહે અને તેથી જાણે નાકને બાંધી
લઈનેજ બેઠો હોય એમ જણાય એ રોગ નાસા-
નાહ કેહેવાય છે.

૧૨ અજસ્રમચ્છં સલિલપ્રકાશં
યસ્યાવિવર્ણં સ્વતીહ નાસા ॥

રાત્રૌ વિશેષેણ દ્વિ તં વિકારં
નાસાપરિસ્નાવમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥

પરિસ્નાવ કે જે નાસાપરિસ્નાવ પણ કેહે-
વાય છે તેનું લક્ષણ.

૧૨ નાક (શૃંગાટક મર્મ) આછા, પાણી
જેવા તથા બગડેલા વર્ણ વગરના સ્નાવને નિરંતર
સ્રવ્યા કરે અને રાતે તો વિશેષ સ્રવ્યા કરે એ
રોગ પરિસ્નાવ કેહેવાય છે.

૧૩ ઘ્રાણાશ્રિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન
પિત્તેન ગાઢં પરિશોષિતે ચ ॥
સમુચ્છ્વસિત્યૂર્દ્ધ્વમધશ્ચ કૃચ્છ્રા-
ઘસ્તસ્ય નાસાપરિશોષ ઉક્તઃ ।

નાસાશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૩ નાકમાં રહેલો કફ વાયુથી તથા પિ-
ત્તથી અત્યંત સૂકાઈ જતાં ઝંચો તથા નીચો
શ્વાસ માંડ માંડ લઈ શકાય છે એ રોગ નાસા-
શોષ કેહેવાય છે.

૧૪ દોષૈસ્ત્રિભિસ્તૈઃ પૃથગેકશશ્ચ
બ્રૂયાત્તથાશીસિ તથૈવ શોફાન્ ॥
શાલાક્યસિદ્ધાન્તમવેશ્ય વાપિ
સર્વાત્મકં સપ્તમમર્બુદં તુ ।
રોગઃ પ્રતિશ્યાય ઇદ્ધ પ્રદિષ્ટઃ

સ વશ્યતે પશ્ચવિધઃ પુરુસ્તાત્ ॥

શોફાશ્ચ શોફવિજ્ઞાને નાસાન્નોતોવ્યવસ્થિતાઃ ।
નિદાનેઽશીસિ નિર્દિષ્ટાન્યેવં તાનિ વિભાવયેત્ ॥

ચાર પ્રકારના અરશો, ચાર પ્રકારના
સોજાઓ, સાત પ્રકારનાં અર્બુદો
તથા પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયો
એઓનાં લક્ષણો તથા નિદાનો.

૧૪ વાતજન્ય અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કફ-
જન્ય અરશ અને સન્નિપાતજન્ય અરશ એઓનાં
લક્ષણો તથા નિદાનો નિદાનસ્થાનના બીજા અ-
ધ્યાયના ૧-૬-૭ અને ૧૪ મા વિષયો ઉ-
પરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી.

(નાકમાં એ ચાર પ્રકારનાંજ અરશો થાય છે પણ અન્ય પ્રકારનાં અરશો થતાં નથી એ સ્થાનકનોજ પ્રભાવ છે.).

વાતજન્ય શોફ, પિત્તજન્ય શોફ, કફજન્ય શોફ અને રુધિરજન્ય શોફ એઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષય ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (નાકમાં એ ચાર પ્રકારનાજ શોફો થાય છે પણ બીજા પ્રકારના થતા નથી એ સ્થાનકનોજ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય અર્બુદ, પિત્તજન્ય અર્બુદ, કફજન્ય અર્બુદ, રક્તજન્ય અર્બુદ, માંસજન્ય અર્બુદ અને મેદોજન્ય અર્બુદ એઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ૧૧ મા અધ્યાયના ૧૧-૧૨-૧૩ અને ૧૪ મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. સાતમા સર્વાત્મક અર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ કે જે નિદાનસ્થાનમાં કહ્યું નથી તે વિદેહાદિપ્રણીત શાલાક્યશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી લેવું.

પાંચે પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો આ તંત્રના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તે ઉપરથી જાણી લેવાં.

અધ્યાય ૨૩ મો.

ઉપક્રમ

૧ અથાતો નાસાગતરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યા-
સ્યામ:

૧ હ્રવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'નાસાગતરો-
ગપ્રતિષેધં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પૂર્વોદિષ્ટે પૂતિનસ્યે ચ જન્તો:

ક્ષેહસ્વેદૌ છર્દનં. સંસનં ચ ।

યુક્તં ભક્તં તીક્ષ્ણમલપં લઘુ સ્યા-

દુષ્ણં તોયં ધૂમપાનં ચ કાલે ॥

હિઙ્ગુ વ્યોષં વત્સકાર્થ્યં શિવાટી

લાક્ષા બીજં સૌરભં કટ્ફલં ચ ।

ઉગ્રા કુષ્ઠં તીક્ષ્ણગન્ધા વિડઙ્ગ

શ્રેષ્ઠં મિત્યં ચાવપીડે કરઙ્ગમ્ ॥

પતૈર્દ્રૌઘ્યૈઃ સાર્પયં મૂત્રયુક્તં

તૈલં ધીમાન્નસ્યહેતોઃ પચેચ્ચ ।

અપીનસની તથા પૂતિનસ્યની ચિકિત્સા.

૨ અપીનસ કે પૂતિનસ્ય થઈ હોય તો સ્ને-
હન કરવું, સ્વેદન કરવું, વમન કરાવવું, વિરેચન
કરાવવું, તીક્ષ્ણ અલ્પ માત્રાવાલું તથા હલકું
યોગ્ય ભોજન દેવું, ઝનું પાણી પાવું અને યોગ્ય
સમયે ધૂમપાન પણ કરાવવું. હીંગ, સૂંઠ, મરી,
પીપલ, ઇંદ્રજવ, ધોળી સાટોડી, લાલ, બીજલો,
તુંબરૂફલ, કાયફલ, વજ, કઠ, સરગવો, વાવ-
ડીંગ અને કરંજ એઓનું નિત્ય અવપીડન નસ્ય
દેવું એ પણ શ્રેષ્ઠ છે. ગાય વગેરેનાં મૂત્રોમાં ઉપર
કહેલાં હીંગ વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી તે મૂ-
ત્રોમાં સરસીયું તૈલ પકાવીને વિદ્વાન્ વૈદ્યે તેનું
નસ્ય પણ દેવું.

૩ નાસાપાકે પિત્તહૃત્સંવિધાનં

કાર્યં સર્વં બાહ્યમાભ્યન્તરં ચ ॥

હૃત્વા રક્તં ક્ષીરવૃક્ષત્વચશ્ચ

સાઙ્યાઃ સેકા યોજનીયાશ્ચ લેપાઃ ।

નાસાપાકની ચિકિત્સા

૩ નાસાપાક થઈ હોય તો પિત્તનું હરણ
કરે એવી બાહારની તથા અંદરની સઘડી ક્રિ-
યાઓ કરવી, (અભ્યંગ તથા પરિષેક વગેરે ક્રિ-
યાઓ બાહારની કેહેવાય છે અને આહાર તથા
સ્નેહપાન વગેરે ક્રિયાઓ અંદરની કેહેવાય છે.)
અને લોહીનું સ્વાવળ કરીને ઘીથી મિશ્રિત કરેલી
વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોની છાલોના લેપો કરવા તથા
સેચનો પણ તેઓનાંજ કરવાં.

૪ વક્ષ્યામ્યૂર્જ્વ રક્તપિત્તોપશાન્તિં
નાડીવત્સ્યાત્પૂયરક્તે ચિકિત્સા ॥
વાન્તે સમ્યક્-ચાવપીડં વદન્તિ
તીક્ષ્ણં ધૂમં શોધનં ચાત્ર નસ્યમ્ ।

રક્તપિત્તની તથા પૂયશોણિતની ચિકિત્સા.

૪ રક્તપિત્તની ચિકિત્સા આ તંત્રના ૪૧ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

પૂયશોણિત થઇ હોય તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં પૈત્તિક નાડીની જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે કરવી, વમન કરાવ્યા પછી સારી રીતે અવપીડ નસ્ય દેવું, તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું અને શોધન નસ્યની પળ યોજના કરવી. (કેટલાક કેહે છે કે વમન કરાવ્યા પછી અવપીડ નસ્ય દેવું इत्यादिक જે ચિકિત્સા કહી તે પૂયશોણિતને માટે નથી પણ ક્ષવથુને માટે તથા અંશથુને માટે છે.)

૫ ક્ષેપ્યં નસ્યં મૂર્ઙ્ગવૈરેચનીયૈ-
ઝાઙ્યા ચૂર્ણં ક્ષવથૌ અંશથૌ ચ ॥
કુર્યાત્સ્વેદાન્મૂર્ઙ્ગિં વાતામયઘ્નાન્
ક્ષિગ્ધાન્ધૂમાન્યદન્યદ્ધિતં ચ ।

ક્ષવથુની તથા અંશથુની ચિકિત્સા.

૫ ક્ષવથુ કે અંશથુ થઇ હોય તો શિરો-વિરેચન દ્રવ્યોના ચૂર્ણને નળીમાં ભરીને તે ચૂર્ણોનું પ્રથમન નસ્ય દેવું, માથામાં વાયુના રોગને હળનારા સ્વેદો દ્વેવા, ક્ષિગ્ધ ધૂમપાનો કરાવવાં અને બીજું પણ શિરોવસ્તિ વગેરે જે કાંઈ વિધાન હિતકારી જણાય તે કરવું.

૬ દીપ્તે રોગે પૈત્તિકં સંવિધાનં
કુર્યાત્સર્વં સ્વાદુ યચ્છીતલં ચ ॥

દીપ્તની ચિકિત્સા.

૬ દીપ્ત- થઇ હોય તો પિત્તસંબંધી સ-ઘળું વિધાન કે જે મધુર અને શીતલ હોય છે તે કરવું.

૭ નાસાનાહે સ્નેહપાનં પ્રધાનં
ક્ષિગ્ધા ધૂમા મૂર્ઙ્ગવસ્તિશ્ચ નિત્યમ્
બલાતૈલં સર્વથૈવોપયોજ્યં
વાતવ્યાધાવન્યદુક્તં ચ યદત્ ॥

નાસાનાહની ચિકિત્સા.

૭ નાસાનાહ થઇ હોય તો જમ્યા પછી સ્નેહપાન કરાવવું એ મુખ્ય ચિકિત્સા છે. એ ઉપરાંત નિત્ય ક્ષિગ્ધ ધૂમપાનો કરાવવાં, શિરોવસ્તિ દેવો, પીવામાં તથા અભ્યંગ વગેરેમાં સર્વથા બલા-તૈલનો ઉપયોગ કરાવવો (બલાતૈલ વિષે ચિકિ-ત્સાસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયનો ૧૨ મો વિષય જુવો.) અને ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર જે જે અણુતૈલાદિક વિધાનો કહ્યાં છે તેઓની પણ યોજના કરવી.

૮ નાસાસ્નાવે ઘ્રાણતશ્ચૂર્ણમુક્તં
નાઙ્યા દેયં યોઽવપીડશ્ચ તીક્ષ્ણઃ ।
તીક્ષ્ણં ધૂમં દેવદાર્વઘ્નિકાભ્યાં
માંસં વાજં યુક્તમન્નાદિશન્તિ ॥

પરિસ્નાવની ચિકિત્સા.

૮ નાસાસ્નાવ (પરિસ્નાવ) થઇ હોય તો શિરોવિરેચન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણને નળીમાં ભરીને તે ચૂર્ણનું પ્રથમન નસ્ય દેવું, આ અધ્યાયના વીજા વિષયમાં કહેલું હીંગ વગેરે દ્રવ્યોનું તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્ય પણ દેવું, દેવદાર તથા ચિત્રક અથવા અજમોદ એઓનો તીક્ષ્ણ ધૂમાડો પીવરાવવો અને ભોજનમાં યોગ્ય પ્રકારથી બકરાનું માંસ દેવું.

૯ નાસાશોષે ક્ષીરસર્પિઃ પ્રધાનં
સિદ્ધં તૈલં ચાણુકલ્પેન નસ્યે ।
સર્પિઃપાનં ભોજનં જાઙ્ગલૈશ્ચ
સ્નેહસ્વેદઃ સ્નેહિકશ્ચાપિ ધૂમઃ ॥

નાસાશોષની ચિકિત્સા.

૯ નાસાશોષ થઇ હોય તો દૂધને મથીને કાઠાડેલા ઘીનું અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં કહેલા અણુતૈલનું નસ્ય દેવું એ મુખ્ય ચિકિત્સા છે. એ ઉપરાંત

ભોજનના મધ્યમાં ધી પીવરાવવું, જાંગલ પ્રાણી-ઓનાં માંસોની સાથે ભોજન દેવું, સ્નેહિક સ્વેદ દેવો અને સ્નેહિક ધૂમપાન કરાવવું.

૧૦ શેષાન્ રોગાન્ ઘ્રાણજાન્ સન્નિયચ્છે-
હુક્તં તેષાં યદ્યથા સંવિધાનમ્ ।

અરશોની, શોફોની, અર્બુદોની અને
પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સા.

૧૦ નાકમાં થતા ચાર પ્રકારના અરશોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે દોષોના અનુસારથી કરવી.

નાકમાં થતા ચાર પ્રકારના શોફોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે દોષોના અનુસારથી કરવી.

નાકમાં થતા સાત પ્રકારનાં અર્બુદોમાં છ પ્રકારનાં અર્બુદોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના અઢારમા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે દોષોના અનુસારથી કરવી અને સાતમા સર્વાત્મક અર્બુદની ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી નથી માટે તે વિદેહાદિ-પ્રણીત શાલાક્યશાસ્ત્રમાં જોઈને તે પ્રમાણે કરવી.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સા આ તંત્રના ૨૪ મા અધ્યાયમાં ઇટલે આ અધ્યાય પછીના અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે દોષોના અનુસારથી કરવી.

૧ પ્રતિશ્યાયોનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા વિષેનો.

૨ એક સ્વોજનક (તુરત ઉત્પન્ન કરનાર) અને બીજું ચયાદિક્રમજનક (સંચય વગેરેના ક્રમે કરી ઉત્પન્ન કરનાર) એમ બે પ્રકારનું નિદાન હોય છે. એઓમાં સ્વોજનક નિદાન પ્રબલ હોવાથી ક્રમની ગરજ રાખતું નથી. કહ્યું છે કે ‘પ્રાણીયોના વાયુ વગેરે દોષો કેવલ સંચય પામીનેજ પ્રકુપિત થાય છે એમ નથી પણ જો દોષોના હેતુઓ જથાબંધ થઈ જાય તો તે હેતુઓના

અધ્યાય ૨૪ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ પ્રતિશ્યાયપ્રતિષેધં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

૧ હ્રસ્વેશિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રતિશ્યાય-પ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ મુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ નારીપ્રસક્તઃ શિરસોઽભિતાપો
ધૂમો રજઃ શીતમતિપ્રતાપઃ ।

સંધારણં મૂત્રપુરીષયોશ્ચ

સઘઃ પ્રતિશ્યાયનિદાનમુક્તમ્ ॥

પ્રતિશ્યાયનાં સ્વોજનક નિદાનો.

૨ મૈથુનમાં અત્યંત પ્રવૃત્તિથી, ધૂમાડા વગેરેને લીધે માથાને સંતાપ થવાથી, અત્યંત ધૂમાડો કે રજ નાકમાં પેસવાથી, શીતથી, અત્યંત તાપથી અને મૂત્રના તથા વિષ્ણાના વેગને રોકી રાખવાથી તુરતજ પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ ચયં ગતા મૂર્દ્ધનિ મારુતાદયઃ

પૃથક્ સમસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિતમ્ ।

પ્રકોપ્યમાણા વિવિધૈઃ પ્રકોપનૈ-

ર્તૃણાં પ્રતિશ્યાયકરા ભવન્તિ હિ ॥

પ્રતિશ્યાયનાં ચયાદિક્રમજનક નિદાનો.

૧ વાયુ અથવા પિત્ત અથવા કફ અથવા એ ત્રણે દોષો અથવા રુધિર એઓ પોતપોતાનાં સ્થા-

જોરને લીધે સમય પ્રાતઃ તથા વગર પણ પ્રકુપિત થાય છે.

૨ ચયાદિક્રમજનક નિદાનમાં એ ક્રમ છે કે નિ-
દાનથી દોષોનો સંચય થાય છે, સંચયથી પ્રકોપ થાય છે, પ્રકોપથી પ્રસર થાય છે, પ્રસરથી સ્થાનસંશ્રય થાય છે, સ્થાનસંશ્રયથી વ્યક્તિ થાય છે અને વ્યક્તિ થયા પછી ભેદ થાય છે. (સંચય, પ્રકોપ, પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદ એઓનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના એકવી-
શમા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તે જોવાં.)

નકોમાં સંચય પામી જ્યારે પોતપોતાને પ્રકુપિત કરનારાં અનેક પ્રકારનાં નિદાનોથી પ્રકુપિત થાય છે ત્યારે માથામાં પ્રતિશ્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે.

૪ શિરોગુરુત્વં ક્ષવથોઃ પ્રવર્તનં

તથાક્કમર્દઃ પરિદ્રુષ્ટોમતા ।

ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે પૃથગ્વિધા

નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ.

૪ માથાનું જાળે મોટો બોજો પડ્યો હોય એવું જઢપણું, છીકોનું પ્રવૃત્ત થવું, અંગોનું માંગવું, રુવાડાંઓનું ઝુમું થવું અને વીજા પળ જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપદ્રવો, જ્યારે પ્રતિશ્યાય થવાનો હોય ત્યારે પેહેલાંથી થાય છે.

૫ આનદ્વા પિહિતા નાસા તનુસ્ત્રાવપ્રવર્તિની ।

ગલતાલ્વોષ્ઠશોપશ્ચ નિસ્તોદઃ શઙ્ખયોસ્તથા ॥

સ્વરોપઘાતશ્ચ ભવેત્ પ્રતિશ્યાયેઽનિલાત્મકે ।

વાયુથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

૫ નાક રોકાઈ જાય, મઠના ચયથી ભરપૂર થઈ જાય, સ્તબ્ધ થઈ જાય, નાકમાંથી પાતલો સ્ત્રાવ થયા કરે, ગળું તાલવું તથા હોઠ સૂકાયા કરે, લમણાઓમાં મોકાયા જેવી વ્યથા થાય અને સ્વરનો ઉપઘાત થઈ જાય તો જાણવું કે વાયુથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે.

૬ ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્ત્રાવોઽઘ્રાણાત્ સ્રવતિ પૈત્તિકે ॥

કુશોઽતિપાણ્ડુઃ સંતપ્તો ભવેત્તૃણાભિર્પીડિતઃ ।

સધૂમં સહસી વર્હિં વમતીવ ચ માનવઃ ॥

પિત્તથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

૬ નાકમાંથી ઊનો તથા જરાક પીઠાશવાલો સ્ત્રાવ થયા કરે, શરીર દુબલું અત્યંત પાંડુવર્ણવાલું તથા સંતપ્ત થઈ જાય, તરશ્ન બહુ લાગ્યા કરે અને નાકમાંથી જાણે ધૂમાડાવાલો અગ્નિ એકદમ નીકળતો હોય એમ જણાય તો જાણવું કે પિત્તથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે.

૭ ક્ષુભઃ ક્ષુભકૃતેઽઘ્રાણાચ્છુભઃ શીતઃ સ્ત્રવેન્મુદુઃ ।

શુક્લાવભાસઃ શૂનાક્ષો ભવેદ્દુરશિરોમુખઃ ॥

શિરોગલૌષ્ઠતાલૂનાં કણ્ઠ્યનમતીવ ચ ।

કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

૭ નાકમાંથી સફેદ તથા ટાઢો કફ વારંવાર સ્રાવ્યા કરે, શરીર સફેદ જેવું થઈ જાય, આંખો સોજાવાળી થાય, માથું તથા મોહોડું ભારે થઈ જાય અને માથામાં, ગઠામાં, હોઠમાં તથા તાલવામાં અત્યંત ધ્રુજ આવતી હોય તો જાણવું કે કફથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે.

૮ ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રતિશ્યાયો યોઽકસ્માદ્વિનિવર્ત્તેતે ।

સંપક્વો વાપ્યપક્વો વા સર્વપ્રભવઃ સ્મૃતઃ ।

લિઙ્ગાનિ ચૈવ સર્વેષાં પીનસાનાં ચ સર્વજે ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

૮ જે પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાક્યા પછી અથવા પાક્યા વિનાજ અકસ્માત્ બંધ પડી જાય અને જેમાં ઉપર લેખેલા ત્રણે પ્રતિશ્યાયોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે તે પ્રતિશ્યાયને ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો સમજવો. (આ ઘણું કરીને અસાધ્ય છે.)

૯ રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તાસ્ત્રાવઃ પ્રવર્ત્તેતે ।

તામ્રાક્ષશ્ચ ભવેજ્જનુરુરોઘાતપ્રીડિતઃ ॥

દુર્ગન્ધોચ્છ્વાસવદનસ્તથા ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ ।

મૂર્છન્તિ ચાત્ર ક્રમયઃ શ્વેતાઃ કૃણાસ્તથાળવઃ ॥

કૃમિમૂર્દ્ધવિકારેણ સમાનં ચાસ્ય લક્ષણમ્ ।

રુધિરથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ.

૯ નાકમાંથી રુધિરનો સ્ત્રાવ થાય, આંખો લાલ થઈ જાય, ધાંસી તથા જ્વર પ્રાપ્ત થાય, મોહોડામાંથી દુર્ગંધવાળો શ્વાસ નીકળે અને સારા નરસા ગંધોની પળ ધ્રુજ ન પડે તો જાણવું કે રુધિરથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે.

આ પ્રતિશ્યાયમાં સફેદ તથા કાઠા શીળા શીળા કીડાઓ પળ પડે છે અને જો કીડા પડ્યા હોય તો એનું લક્ષણ કૃમિઓથી થયેલા શિરો-રોગના લક્ષણ જેવું થાય છે કે જે લક્ષણ આ

પછીના અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે. (કેટલાએક કેહે છે કે સઘळा પ્રતિ-શ્યાયોમાં ક્રીડા પડવાનો સંભવ છે માટે આ વાત એકલા રુધિરજન્ય પ્રતિશ્યાયને માટેજ નથી પણ સઘळा પ્રતિશ્યાયોને માટે છે.)

૧૦ પ્રક્લિચતિ પુનર્નાસા પુનશ્ચ પરિશુશ્યતિ ॥
મુહુરનહ્યતે ચાપિ મુહુર્વિમ્બિયતે તથા ।

નિશ્વાસોચ્છ્વાસદૌર્ગન્ધ્યં તથા ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચા ॥
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ।

પ્રતિશ્યાયનું કષ્ટસાધ્યપણું.

૧૦ જો નાક વારંવાર ફેદવાળું થઈ જતું હોય, વારંવાર સૂકાઈ જતું હોય, વારંવાર રોકાઈને સજડ થઈ જતું હોય, વારંવાર ખુલ્લું થઈ જતું હોય, નિશ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસ દુર્ગંધ થઈ ગયા હોય અને સારા નરસા ગંધોની સ્વર ન પડતી હોય તો તે દુષ્ટ પ્રતિશ્યાયને કષ્ટસાધ્ય સમજવો. (એક દોષથી થયેલો પ્રતિશ્યાય પણ જો આવાં લક્ષણોવાળો હોય તો તેને કષ્ટ-સાધ્યજ સમજવો.)

૧૧ सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः॥
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।

बाधिर्यथामान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान् ॥
कासाग्निसादश्मेफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः॥

વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતિશ્યાયો બીજા રોગોને પળ ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૧ જે માણસ પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સાથી રહિત રહે તે માણસના સઘळा પ્રતિશ્યાયો કાઢે કરી વૃદ્ધિ પામીને દુષ્ટ પીનસોરૂપ થાય છે અને તેઓ બેહેરાપણાને, અંધપણાને, ગંધનું ગ્રહણ કરવાની અશક્તિને, બીજા પણ કેટલાએક ભયંકર નેત્ર-રોગોને, ધાંસીને, અગ્નિની મંદતાને અને સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૨ नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्व-
मुपाचरेत्सर्पिष एव पानैः ।

સ્વેદૈર્વિચિત્રૈર્વમનૈશ્ચ યુક્તૈઃ

કાલોપપન્નૈરવપીડનૈશ્ચ ॥

સઘळा પ્રતિશ્યાયોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૨ સઘळा પ્રકારના પ્રતિશ્યાયો નવા ન હોય અર્થાત્ પાકેલા હોય તો તેઓની ઘી પા-વાથી, વિચિત્ર પ્રકારના સ્વેદોથી, યોગ્ય વમનોથી અને તે તે સમયમાં યોગ્યતા ધરાવનારાં અવપીડ નસ્યોથી ચિકિત્સા કરવી. (કાચા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ બીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ‘માથામાં ભારે-પણું હોય, અરુચિ હોય, નાકમાંથી પાતળો સ્ત્રાવ થતો હોય, સ્વર સ્વરાવ થઈ ગયો હોય અને વારંવાર થૂંકવું પડતું હોય તથા શરીર કુશ થઈ ગયું હોય તો જાણવું કે પ્રતિશ્યાય કાચો છે. ’)

૧૩ अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं

स्वेदो हितोऽम्लैरहिमं च भोज्यः ।

નિપેચ્યમાણં પચસાર્દકં વા

સંપાચયેદિશ્નુવિકારયોગૈઃ ॥

નવા એટલે કાચા પ્રાતિશ્યાયને પકાવવા માટે ચિકિત્સા.

૧૩ જો પ્રતિશ્યાય પાકતો ન હોય તો તેને પકાવવા માટે અમ્લ પદાર્થોથી સ્વેદન દેવું, ઉષ્ણ ભોજન કરાવવું, દૂધની સાથે પકાવેલા આર્દ્રકનું સેવન કરાવવું અને શેલડીના ગોળ વગેરે વિકારોની સાથે પકાવેલા આર્દ્રકની પણ યોજના કરવી. આ ઉપચારોથી પ્રતિશ્યાય પાકી જાય છે. (પાકેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે ‘માથાનું ભારેપણું’ ઇત્યાદિક ચિહ્નો કે જેઓ કાચાપણાનાં છે તેઓથી યુક્ત કફ પાછળથી ઘાટો થઈ જાય, નાકનાં છિદ્રોમાં ચોટી રહે, અવજ સાફ થઈ જાય અને કફનો વર્ણ સ્વાભાવિક થઈ જાય ત્યારે જાણવું કે પ્રતિશ્યાય પાકી ગયો છે. ’)

૧૪ पक्वं घनं चाप्यवलम्बमानं
शिरोधिरेकैरपकर्षयेत्तम् ।

વિરેચનાસ્થાપનધૂમપાનૈ-

રવેશ્ય દોષાન્ કવલગ્રહૈશ્ચ ॥

પાકેલા પ્રતિશ્યાયનું નિર્હરણ કરવાના
ઉપચારો.

૧૪ પાકેલો ઘાટો પ્રતિશ્યાય નાકૂનાં છિદ્રોમાં
લાગૂ રહ્યો હોય તો તેનું દોષોને જોઈને શિરો-
વિરેચનોથી, વિરેચનોથી, નિરૂહવસ્તિઓથી, ધૂમ-
પાનોથી અને કવલધારણોથી નિર્હરણ (અપકર્ષણ)
કરવું.

૧૫ નિવાતશય્યાસનચેષ્ટનાનિ

મૂર્ધ્નો ગુરૂણં ચ તથૈવ વાસઃ ।

તીક્ષ્ણા વિરેકાઃ શિરસઃ સધૂમા

રૂક્ષં પલાશં વિજયા ચ સેવ્યા ॥

પાકા પ્રતિશ્યાયવાળાં કેવા કેવા ઉપ-
ચારાનું સેવન કરવું.

૧૬ પાકા પ્રતિશ્યાયવાળાં પવન વગરના
ઘરમાં સૂવું બેસવું તથા હરવું ફરવું, માથાપર
ગરમ તથા ભારે વસ્ત્ર રાખ્યા કરવું, તીક્ષ્ણ શિ-
રોવિરેચનો લેવાં, તીક્ષ્ણ ધૂમપાનો કરવાં, માંસોથી
યુક્ત કરેલું રૂક્ષ અન્ન જમવું અને વિજયાનું (હર-
ડેનું અથવા ભાંગનું) સેવન કરવું.

૧૬ શીતામ્બુયોપિચ્છિશિરાવગાહ

ચિન્તાતિરૂક્ષાશનવેગરોધાન્ ।

શોકં ચ મદ્યાનિ નવાનિ ચૈવ

વિવર્જયેત્પીનસરોગજુષઃ ॥

પ્રતિશ્યાયવાળાં પાઠવાની પરેજી.

૧૬ પ્રતિશ્યાયવાળાં શીત જઠ, મૈથુન,
શીત જઠથી સ્નાન, ચિંતા, અત્યંત રૂક્ષ ભોજન,
વેગોની અટકાયત, શોક અને નવાં મદ્યો એઓનો
ત્યાગ કરવો.

૧૭ છર્ધક્કસાદ્જ્વરગૌરવાર્ત્ત-

મરોચકારત્યતિસારયુક્તમ્ ।

વિલક્ષ્ણૈઃ પાચનદીપનીયૈ-

રુપાચરેત્પીનસિનં યથાવત્ ॥

ઉપદ્રવોવાળા પાકા પ્રતિશ્યાયની આવ-
સ્થિક ચિકિત્સા.

૧૭ પ્રતિશ્યાયવાળો જે માણસ . ઉલટીથી,
અંગોની ગ્લાનિથી, જ્વરથી, ભારેપણાથી, અરો-
ચકથી, અરતિથી તથા અતિસારથી યુક્ત હોય
તેને યોગ્ય રીતે લંઘનો કરાવવાં અને પાચન તથા
દીપન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો.

૧૮ बहुद्रवैर्वातकफोपसृष्टं

प्रच्छर्दयेत्पीनसिनं वयःस्थम् ।

ઉપદ્રવાંશ્ચાપિ યથોપદેશં

સ્વૈર્ભેષજૈર્ભોજનસંવિધાનૈઃ ॥ .

જયેદ્વિદિત્વા મૃદુતાં ગતેષુ

પ્રાગ્લક્ષણેષૂક્તમથાદિશેષ્ચ ।

કાચા પ્રતિશ્યાયની આવસ્થિક ચિકિત્સા
તથા ઉત્તર ચિકિત્સાનો સમય.

૧૮ વાયુથી તથા કફથી ઘેરાયેલા કાચા
પ્રતિશ્યાયવાળા માણસને ઘણા દ્રવો પાઈને વમન
કરાવવું અને શાસ્ત્રોક્ત રીતિપ્રમાણે દોષોને નષ્ટ
કરનારાં ઔષધોનાં વિધાનોથી તથા ભોજનોથી
તેના ઉપદ્રવોને જીતવા. ઉપદ્રવો જીતાયેલા
જણાય અને કાચા પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણો નરમ
પડી જાય ત્યારે નીચે લખેલી ચિકિત્સાઓ કરવી.
વમન જુવાનનેજ કરાવવું.

૧૯ વાતિકે તુ પ્રતિશ્યાયે પિબેત્સર્પિર્યથાક્રમમ્ ।
પશ્ચભિર્લવણૈઃ સિદ્ધં પ્રથમેન ગણેન ચ ॥
નસ્યાદિષુ વિધિં કૃત્સ્નમવેક્ષેતાર્દિતેરિતમ્ ।

વાયુથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા.

૧૯ જો પ્રતિશ્યાય વાયુથી થયેલો હોય તો
સૈંધવ આદિ પાંચ લવણોથી અને વિદારિંગધાદિ
ગળથી પકાવેલું ઘી સ્નેહપાનની પદ્ધતિપ્રમાણે પાવું
અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૬ મા અધ્યાયના ૧૯ મા
વિષયમાં અર્દિત ઉપર જે નસ્ય આદિ સઘળું
વિધાન કહ્યું છે તેની ઉપર પણ ધ્યાન આપીને
તેમાંથી ઉચિત યોજનાઓ કરવી.

૨૦ પિત્તરક્તોત્થયોઃ પેયં સર્પિર્મધુરકૈઃ શૃતમ્ ॥
 પરિષેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ કુર્યાદપિ ચ શીતલાન્ ।
 શ્રીસર્જરસપત્તઃપ્રિયકુમધુશર્કરાઃ ॥
 દ્રાક્ષામધૂલિકાગોજીશ્રીપર્ણીમધુકાસ્તથા ।
 યુજ્યન્તે કવલાશ્ચાત્ર વિરેકો મધુરૈરપિ ॥
 ધવત્વકૃત્રિફલાશ્યામાતિલ્વકૈર્મેધુકેન ચ ।
 શ્રીપર્ણીરજનીમિથ્રૈઃ ક્ષીરે દશગુણે પચેત્ ॥
 તૈલં કાલોપપન્નં તન્નસ્યં સ્યાદનયોર્હિતમ્ ।

પિત્તથી ઉત્પન્ન થણા તથા રુધિરથી
 ઉત્પન્ન થણા પ્રતિશ્યાયની
 ચિકિત્સા.

૨૦ જો પ્રતિશ્યાય પિત્તથી કે રુધિરથી ઉત્પન્ન થણો હોય તો કાકોલ્યાદિ મધુર ગણનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલું ઘી પાવું, શીતલ પરિષેકો કરવા અને પ્રલેપો પળ શીતલ કરવા. ચંદ્રસ, રાઝ, રતાંજલિ, ઘડલાં, મધ, સાકર, દ્રાક્ષ, ગરળી, ગઝજીમી, સીવળ અને જેઠીમધ એઓના કવલોની યોજનાઓ કરવી. મધુર દ્રવ્યોથી વિરેચન દેવું. ધાવડાની છાલ, ત્રિફળા, નસોતર, લોદર, જેઠીમધ, સીવળ અને હઝદર એઓનો કલ્ક નાચી દશગણા દૂધમાં તૈલ પકાવીને તે તૈલનું યોગ્ય સમયમાં (પ્રતિશ્યાય આમ વગરનો થાય તે સમયમાં) નસ્ય દેવું એ પિત્તથી ઉત્પન્ન થણા તથા રુધિરથી ઉત્પન્ન થણા પ્રતિશ્યાય ઉપર હિતકારી થાય છે.

૨૧ કફજે સર્પિષા સ્નિગ્ધં તિલમાષવિપક્વયા ॥
 યવાગ્વા વામયેદ્વાન્તઃ કફઘ્નં ક્રમમાચરેત્ ।
 ઉમે બલે બૃહત્યૌ ચ વિડઙ્ગં સત્રિકણ્ઠકમ્ ॥
 શ્વેતામૂલં સહાં ભદ્રાં વર્ષાશ્વં ચાત્ર સંહરેત્ ।
 તૈલમેભિર્વિપક્વં તુ નસ્યમસ્યોપકલ્પયેત્ ॥
 સરલાકિણિહીદારુનિકુમ્ભેક્ષુદિભિઃ કૃતાઃ ।
 વર્તયશ્ચોપયોજ્યાઃ સ્યુર્ધૂમપાને યથાવિધિ ॥

કફથી ઉત્પન્ન થણા પ્રતિશ્યાયની
 ચિકિત્સા.

૨૧ જો પ્રતિશ્યાય કફથી ઉત્પન્ન થણ

હોય તો રોગીને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરી તલ તથા અહદની યવાગૂ પાર્ફને વમન કરાવવું અને વમન કરાવ્યા પછી કફને હળનારો આહાર આપવો. બલ્લદાળા, સ્વપાટ, ઝમી મોરીંગળી, બેઠી મોરીંગળી, વાવડીંગ, ગોસરૂ, ગરળીનાં મૂલ, જંગલી મગના છોડ, સીવળ અને સાટોડી એઓના કલ્કથી તથા કાથથી પકાવેલા તૈલનું નસ્ય દેવું. નસોતર, વાપુંગાં, દેવદાર, નેપાલો અને ઈંગોલીયો. એઓની વાટો બનાવીને તેઓની ધૂમપાનમાં વિધિપૂર્વક યોજના કરવી.

૨૨ સર્પીષિકટુતિક્તાનિતીક્ષ્ણા ધૂમાઃ કટૂનિચ
 ખેષજાન્યુપયુક્તાનિ હન્યુઃ સર્વપ્રકોપજમ્ ॥
 રસાઙ્ગને સાતિવિષે મુસ્તાયાં ભદ્રદારુણિ ।
 તૈલં વિપક્વં નસ્યાથે વિદધ્યાચ્ચાત્ર બુદ્ધિમાન્ ॥
 મુસ્તા તેજોવતી પાઠા કટ્ફલં કટુકા વચ્ચા ।
 સર્ષપાઃ પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલ્યઃ સૈન્ધવાગ્નિકૌ ॥
 તુત્થં કરઙ્ગબીજં ચ લવણં ભદ્રદારુ ચ ।
 એતૈઃ કૃતં કપાયં તુ કઘલે સંપ્રયોજયેત્ ॥
 હિતં મૂર્ઝવિરેકેણ તૈલમેભિર્વિપાચિતમ્ ।

ત્રણે દોષોથી થણા (સાન્નિપાતિક)

પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા.

૨૨ જો પ્રતિશ્યાય ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થણો હોય તો તીખાં તથા કઢવાં દ્રવ્યોથી પકાવેલાં ઘી પાવાં, તીક્ષ્ણ ધૂમપાનો કરાવવાં અને તીખાં ઔષધો સ્વરાવવાં. (એક એક દોષથી થણા પ્રતિશ્યાયની જે ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવી તે સઘલી પળ સંયુક્ત કરીને કરવી.) બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે રસવંતી, અતવસ, મોથ, અને દેવદાર એઓના કલ્કથી તથા કાથથી તૈલ પકાવીને તેની નસ્યમાં યોજના કરવી. મોથ, તેજબલ, કાલી પાડ, કાયફલ, કડુ, વજ, સર્ષપ, પીપ્પલીમૂલ, પીપ્પલ, સૈન્ધવ, અજમોદ, મોરથુથુ, કરંજનાં બીજ, દરીયાઈ લૂણ અને દેવદાર એઓનો કાથ બનાવી તેની કવલમાં યોજના

કરવી અને એજ દ્રવ્યોના કાથથી તથા કલ્કથી તૈલ પકાવી તેનું નસ્ય આપીને શિરોવિરેચન કરવું. (કેટલાએક કેહે છે કે ઉપર કહેલા મોથ વગેરેના કાથનો કવલ સઘळा પ્રતિશ્યાયો ઉપર હિતકારી છે.)

૨૩ ક્ષીરમર્દ્દજલે ક્ષાત્ત્યં જાઙ્ગલૈર્મૃગપૃક્ષિભિઃ ॥
પુષ્પૈર્વિમિશ્રં જલજેર્વાતઘ્નૈરૌપધૈરપિ ।

દ્વિમે ક્ષીરાવશિષ્ટેઽસ્મિન્ ઘૃતમુત્પાદ્ય યત્નતઃ ॥

સર્વગન્ધસિતાનન્તા મધૂકં ચન્દનં તથા ।

આવાપ્ય વિપચેદ્ધ્યો દશક્ષીરં તુ તદ્વૃતમ્ ॥

નસ્યપ્રયુક્તમુદ્રિકાન્ પ્રતિશ્યાયાન્ વ્યપોહતિ ।

યથાસ્વં દોષશમનૈસ્તૈલં કુર્યાચ્ચ યત્નતઃ

સઘळा પ્રતિશ્યાયોની પરિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૧ જાંગલ પશુપક્ષીઓનાં માંસો, જલમાં ઉત્પન્ન થતાં ઉદ્વિજ્જોનાં પુષ્પો અને વાયુને હળનારાં ઔષધો એઓના કલ્કથી સંયુક્ત કરેલું આઠગણું દૂધ અરધો અરધ પાણીમાં પકાવવું. પાણી વઠી જઈને દૂધજ અવશેષ રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ થંડું પાડી યત્નપૂર્વક મથીને તેમાંથી ઘી કાઢી લેવું. પછી એલાદિગણ, સાકર, ઉપલસરી, જેઠીમધ તથા રતાંજલિ એઓનો કલ્ક નાઁવી દશગણા દૂધમાં તે ઘીને ફરીવાર પકાવવું. આ ઘીનો નસ્યમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેથી સઘळा પ્રકારના પ્રબલ પ્રતિશ્યાયો પળ શાંત થાય છે. પ્રતિશ્યાયોમાં આ નસ્ય દેવા ઉપરાંત જે જે દોષ હોય તે તે દોષનું શમન કરનારાં ઔષધોથી પકાવેલા તૈલની પળ પ્રયત્નપૂર્વક યોજના કરવી.

૨૪ સમૂત્રપિત્તાસ્તૂદિષ્ટાઃ ક્રિયાઃ ક્રિમિષુ
યોજયેત્ ।

યાપનાર્થં કૃમિગ્નાનિ મેષજાનિ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥

પ્રતિશ્યાયના કૃમિઓની ચિકિત્સા.

૨૪ બુદ્ધિમાં વૈદ્યે કૃમિઓને શાંત કરવા

માટે કૃમિઓને હળનારી ક્રિયાઓને અથવા ઉપર કહેલી ક્રિયાઓને ગાયના મૂત્રથી તથા પિત્તાંથી સંયુક્ત કરીને તેઓની યોજનાઓ કરવી. કૃમિઓનું યાપન કરવા માટે કૃમિઓને હળનારા મુરસાદિગણનાં દ્રવ્યોની પળ યોજનાઓ કરવી. (આ ૨૪ મા વિષયનું સારસ્ય જોતાં જણાય છે કે કેવલ, રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિશ્યાયમાં જ કીડાઓ પડે છે એમ નથી પરંતુ સઘळा પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોમાં કીડાઓ પડવાનો સંભવ છે અને તેથી આ અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં જણાવેલું કેટલાએકનું મત વાસ્તવિક છે.)

અધ્યાય ૨૫ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ શિરોરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શિરોરોગવિજ્ઞાનીય’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ શિરો રુજતિ મર્ત્યાનાં વાતપિત્તકફૈશ્ચિભિઃ ।

સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ ક્રિમિભિસ્તથા ॥

સૂર્યાવર્ત્તાનન્તવાતાર્દ્રાવભેદકશઙ્ખકૈઃ ।

एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

શિરોરોગોનાં (માથાના રોગોનાં)

નિદાનો તથા સંખ્યા.

૨ વાતજન્ય શિરોરોગ, પિત્તજન્ય શિરોરોગ, કફજન્ય શિરોરોગ, સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગ, રુધિરજન્ય શિરોરોગ, રસાદિક્ષયજન્ય (રસ વગેરેના ક્ષયથી થયેલો) શિરોરોગ, કૃમિજન્ય શિરોરોગ, સૂર્યાવર્ત્ત, અનંતવાત, અર્દ્રાવભેદક અને શંખક એ અગીયાર શિરોરોગો છે. એઓનાં લક્ષણો, નીચે કહેવામાં આવશે.

૧ માથાના રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિષેનો.

३ यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च
भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः

शिरोऽभितापः स समीरणेन ॥

वातजन्य शिरोरोगानुं लक्षण.

३ अतर्कित रीते माथामां तीव्र वेदना थती होय, राते शीतने लीधे वायुना अधिकपणाथी ए वेदना अत्यंत थती होय अने माथे पाटो बांधवाथी तथा शेक करवाथी ए वेदना शांत थती होय तो जाणवुं के ए शिरोरोग वातजन्य छे.

४ यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव

भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।

शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः

शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥

पित्तजन्य शिरोरोगानुं लक्षण.

४ जाणे अंगाराओथी व्याप्त थयुं होय तेम माथुं अत्यंत उष्ण थई जाय, नाक जाणे धूमाडावाळुं होय एवं तप्त रह्या करे अने राते शीतने लीधे वेदना शांत थती होय तो जाणवुं के ए शिरोरोग पित्तजन्य छे.

५ शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं

गुरु प्रतिष्ठमथो हिमं च ।

शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥

कफजन्य शिरोरोगानुं लक्षण.

५ माथुं तथा गळुं कफथी खरडाएळुं रहे, भारे रहे, स्तब्ध रहे तथा थंडुं रहे अने आंखोना डोडला तथा मोहोडुं सोजाथी संयुक्त रहे तो जाणवुं के ए शिरोरोग कफजन्य छे.

६ शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते

सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सन्निपातजन्य शिरोरोगानुं लक्षण.

६ शिरोरोगमां उपर कहेलां त्रणे प्रकारनां

लक्षणो देखातां होय तो जाणवुं के ए शिरोरोग सन्निपातजन्य छे.

७ रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः

स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥

रुधिरजन्य शिरोरोगानुं लक्षण.

७ बीजां चिह्नो पित्तजन्य शिरोरोगनां जेवां देखातां होय अने माथुं कोईना पण स्पर्शनुं सहन न करी शके एवं थई गयुं होय तो जाणवुं के ए शिरोरोग रुधिरजन्य छे. (माथुं कोईना पण स्पर्शनुं सहन न करी शके एवं थई जाय एटलोज पित्तजन्य शिरोरोगथी रुधिरजन्य शिरोरोगमां भेद छे.)

८ वसाबलासक्षतसम्भवानां

शिरोगतानामिह संक्षयेण ।

क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः

कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ॥

संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यै-

रसृग्निमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ।

रसादिक्षयजन्य शिरोरोगानुं लक्षण.

८ माथामां अत्यंत उग्र वेदना थती होय अने ते वेदना स्वेदनोथी, वमन कराववाथी, धूमपान कराववाथी, नस्य देवाथी तथा लोहीनुं खावण करवाथी वृद्धि पामती होय तो जाणवुं के माथामां रहेलां चरबी, कफ, रुधिर, मेद, मज्जा, वीर्य अने मगज एओनो अत्यंत क्षय थवाथी आ शिरोरोग थयो छे. (आ शिरोरोग कष्टसाध्य छे. आ रोगमां शरीर भमे छे, माथुं भोकाया करे छे, आंखो फन्या करे छे, मूर्छा आवे छे अने ग्लानि पण थाय छे.)

९ निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं

संभक्ष्यमाणं स्फुटतीव चान्तः ॥

घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं सरक्तं

शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ।

કૃમિજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ.

૯ માથું અત્યંત મોંકાયા કરતું હોય, કીડા-ઓણે યજીવાતું હોવાને લીધે જાણે અંદર ફાટતું હોય એવું જણાય અને નાકમાંથી લોહીસહિત પાણી નીકળે તથા કીડાઓ પળ નીકળે તો જાણવું કે એ શિરોરોગ કૃમિજન્ય છે. આ રોગ મર્યંકર છે.

૧૦ સૂર્યોદયં વા પ્રતિમન્દમન્દ-

મક્ષિભ્રુવં રુક્ સમુપૈતિ ગાઢમ્ ॥

વિવર્ચંતે ચાંશુમતા સદૈવ

સૂર્યાપવૃત્તૌ વિનિવર્તંતે ચ ।

શીતેન શાન્તિ લભતે કદાચિ-

. દુષ્ણેન જન્તુઃ સુખમામુયાચ્ચ ॥

તં માસ્કરાવર્ત્તમુદાહરન્તિ

સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારમ્ ।

સૂર્યાવર્ત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૦ સૂર્યોદયથી માંડીને આંખોમાં તથા મમ-રોમાં મંદ મંદ પીડા પ્રાપ્ત થતી આવે, જેમ જેમ આકાશમાં સૂર્ય ઝંચો ચઢતો આવે તેમ તેમ એ પીડા અધિક અધિક વૃદ્ધિ પામતી જાય, સૂર્ય પશ્ચિમદિશામાં લટકતો આવે તેમ તેમ એ પીડા શાંત થતી જાય, કોઈ સમયે એ પીડા શીતથી શાંત થતી હોય અને કોઈ સમયે ઉષ્ણથી પળ સુખ થતું હોય તો જાણવું કે સૂર્યાવર્ત્ત થયો છે. આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે.

૧૧ દોષાસ્તુ દુષ્ટાસ્ત્ય એવ મન્યાં

સંપીડ્ય ઘાટાં સ્વરુજાં સુતીવામ્ ॥

કુર્વન્તિ સાક્ષિભ્રુવશઙ્ગદેશે

સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ।

ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વેષુ કરોતિ કમ્પં

હનુગ્રહં લોચનજાંશ્ચ રોગાન્ ॥

અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ

દોષત્રયોત્થં શિરસો વિકારમ્ ।

અનન્તવાતનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૧ દુષ્ટ થણા ત્રણે દોષો ઓડને તથા ઘાં-ટાને અત્યંત પકડી દબાવીને પોતપોતાના સ્વભાવ-પ્રમાણે વ્યથા, દાહ તથા મારેપણા વગેરે અતિતીવ્ર વેદનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વેદના તુરત આં-ખોમાં, મમરોમાં તથા લમણાઓમાં સ્થિતિ કરે છે અને વિશેષે કરી ગાલોનાં પડખાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે તથા એ સ્થિતિ કરીને કંપને, હનુગ્રહને (હડપચીના ફાલાઈ જવાને) તથા નેત્રનાં દર-દોને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા પ્રકારનો શિરોરોગ અનન્તવાત કેહેવાય છે.

૧૨ યસ્યોત્તમાઙ્ગાર્દ્રમતીવ જન્તોઃ

સમ્ભેદતોદન્નમશૂલજુષ્ટમ્ ॥

પક્ષાદ્દશાદ્દાદથવાપ્યકસ્મા-

ત્તસ્યાર્દ્રભેદં ત્રિતયાઘ્રવસ્યેત્

અર્દ્રાવભેદકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૨ પલવાડીયે, દશ દશ દિવસે અથવા અકસાત્ અરધું માથું ભેદન જેવી વ્યથાથી, મોં-કાયા જેવી વ્યથાથી, ભ્રમણથી તથા શૂલથી યુક્ત થઈ જતું હોય તો જાણવું કે અર્દ્રાવભેદક નામનો શિરોરોગ છે. આ રોગ ત્રણે દોષોથી અથવા બે દોષોથી થાય છે. (વીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે રૂક્ષ ભોજનો વગેરેથી પ્રકોપ પામેલો બલવાન્ વાયુ પોતે એકલો અથવા કફની સહા-યતા લઈ માથાના અર્દ્ર ભાગને પકડીને ઓડ, મમર, લમણો, કાન, આંખ અને કપાળનું અર્દ્ર એઓમાં શસ્ત્રઘાતના જેવી તીવ્ર વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ અર્દ્રાવભેદક કેહેવાય છે. આ રોગ વૃદ્ધિ પામે તો આંખનો તથા કાનનો વિનાશ કરી નાખે છે.)

૧૩ શઙ્ખાશ્રિતો વાયુરુદીર્ણવેગઃ

ઠ્ઠતાનુયાત્રઃ કફપિત્તરક્તૈઃ ॥

રુજઃ સુતીવાઃ પ્રતનોતિ મૂર્ધ્નિ

વિશેષતઃપિ હિ શઙ્ખયોસ્તુ ।

સુકષ્મેનં ચલુ શઙ્ખકાચ્યં
મહર્ષયો વેદવિદઃ પુરાણાઃ ॥
વ્યાધિ વદન્ત્યુદ્ગતમૃત્યુકલ્પં
ભિષક્સહસ્રૈરપિ દુર્નિવારમ્ ॥

શંખકનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૩ કફ, પિત્ત અને રુધિર એઓની સહાય-
તાવાળો અને પ્રકુપિત થયેલો લમણાઓમાં ર-
હેલો વાયુ પ્રવલ વેગ ધરીને માથામાં તીવ્ર વેદ-
નાઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને લમણાઓમાં તો
વિશેષે કરી તીવ્ર વેદનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ
શંખક કેહેવાય છે. આયુર્વેદને જાણનારા પ્રાચીન
મહર્ષિઓ કેહે છે કે આ શંખક નામનો વ્યાધિ
અત્યંત કટુરૂપ છે, પાસે આવી પોહોચેલા મૃત્યુ
જેવો છે અને હજારો વૈદ્યોથી પણ અટકાવી
શકાય નહીં એવો છે. (વીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું
છે કે દુષ્ટ થયેલાં અને લમણાઓના પ્રદેશોમાં
વૃદ્ધિ પામેલાં પિત્ત, રુધિર, વાયુ અને કફ એઓ
તીવ્ર રતાશવાળા દારુણ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે.
એ સોજો ઝેરની પેટે પોતાના વેગથી તુરત માથાને
તથા ગળાંને રોકીને ત્રણ રાતની અંદર પ્રાણ હરી
લે છે. આ શિરોરોગ શંખક કેહેવાય છે. આ
રોગવાળો માણસ ત્રણ દિવસસૂધીજ જીવે છે માટે
વૈદ્યે પ્રથમ ના પાડીને પછી તેની ચિકિત્સા કરવી.)

અધ્યાય ૨૬ મો.

૧ અથાતઃ શિરોરોગપ્રતિવેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શિરોરોગ-
પ્રતિવેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વાતવ્યાધિવિધિઃ કાર્ય્યઃ શિરોરોગેઽનિલા-
ત્મકે ।

૧ શિરોરોગની ચિકિત્સા વિષેનો.

૨ જો કે મગ વાયુને કરનાર છે અને અડદ કફને

પયોઽનુપાનં સેવેત ઘૃતં તૈલમથાપિ વા ॥

મુદ્ધાન્કુલતથાન્માપાંશ્ચ શ્વાદંચ નિશિ કેવલાન્ ॥
કટૂર્ણાંશ્ચ સસર્પિષ્કાનુર્ણં ચાનુ પયઃ પિબેત્ ।
પિબેદ્વા પયસા તૈલં તત્કલ્પં વાપિ માનવઃ ॥
વાતપ્રમ્લિન્દૈઃ ક્ષીરૈશ્ચ સુખોષ્ણૈઃ સેકમાદિશેત્ ।
તત્સિદ્ધૈઃ પાયસૈર્વાપિ સુખોષ્ણૈર્હેપયેચ્છિરઃ ॥
સ્વિન્નૈર્વા મત્સ્યપિશિતૈઃ કૃશરૈર્વા સસૈન્ધવૈઃ ।
ચન્દનોત્પલકુષ્ઠૈર્વા સુશ્લક્ષ્ણૈર્મગધાયુતૈઃ ॥
સ્નિગ્ધસ્ય તૈલં નસ્યં સ્યાત્કુલીરસસાધિતમ્ ।
વરુણાદૌ ગણે શ્રુણ્ણે ક્ષીરમદ્દોદકં પચેત્ ॥
ક્ષીરશેપં ચ તન્મધ્યં શીતં સારમુપાહરેત્ ।
તતો મધુરકૈઃ સિદ્ધં નસ્યે તત્પૂજિતં દ્વિવિઃ ॥
તસ્મિન્વિપકે ક્ષીરે ચ પેયં સર્પિઃ સશર્કમ્ ।
ધૂમં ચાસ્ય યથાકાલં સ્ત્રોત્તિકં યોજયેદ્વિપક્ત્ ॥
પાનાભ્યઙ્ગનનસ્યેષુ વસ્તિકર્મ્મણિ સેચને ।
વિદધ્યાત્રૈવૃતં ધીમાન્ વલાતૈલમથાપિ વા ॥
ભોજયેચ્ચ રસૈઃ સ્નિગ્ધૈઃ પયોભિર્વા સુસંસ્કૃતૈઃ ।

વાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા.

૨ વાતજન્ય શિરોરોગ થયો હોય તો વાત-
વ્યાધિને લગતી સઘડી વાહારની તથા અંદરની
ચિકિત્સા કરવી. (સ્નેહન, સ્વેદન, અભ્થંગ, પ-
રિપેક, ઉપનાહ, શિરોવસ્તિ તથા નસ્ય વગેરે
વાહારની ક્રિયાઓ કરવી અને સ્નેહપાન, અનુવા-
સનવસ્તિ તથા નિરૂહવસ્તિ વગેરે અંદરની ક્રિ-
યાઓ પણ કરવી.) જો વાયુ પિત્તના સંસર્ગ-
વાળો હોય તો પ્રથમ ધી પાઈને તે ઉપર ઝનું
દૂધ પાવું અને વાયુ કફના સંસર્ગવાળો હોય તો
પ્રથમ તૈલ પાઈને તે ઉપર ઝનું દૂધ પાવું. રાતે
ઉષ્ણ તથા તીર્થાં દ્રવ્યોથી જેઓને સંસ્કાર
આપ્યો હોય એવા એકલા મગ, એકલી કઠથી
કે એકલા અડદ ધીથી સંયુક્ત કરીને ચવરાવવા
અને તે ઉપર ઝનું દૂધ પાવું. એ માણસને દૂધની
સાથે તૈલ પીવરાવવું અથવા દૂધની સાથે મગ

કરનાર છે તો પણ યોગશક્તિ અર્ધિય હોવાને લીધે
તેઓનો ઉપયોગ કરાવવાનું કહ્યું છે.

वगेरेनो कल्क पीवराववो. वायुने हणनारां औषधोथी पकावेलां गायनां दूधोने जरा गरम राखीने तेओनुं मस्तक उपर सेचन करवुं अथवा वायुने हणनारां औषधोथी पकावेलां गायनां दूधोने ओटवाथी पिंडरूप करी जरा गरम राखीने तेओनुं मस्तक उपर लेपन करवुं. (उपनाह स्वेद देवो.) अथवा बाफेलां माळलानां मांसोथी अथवा सैंधववाळी तल चोखा तथा अडद एओनी खीचडीथी उपनाह स्वेद देवो. अथवा चंदन, नीलकमळ, कठ अने पीपळ एओने बारीक वाटी जरा गरम करीने तेथी उपनाह स्वेद देवो. रोगीने स्निग्ध करीने कुडचलना मांसना रसाथी पकावेला तैलनुं नस्य देवुं. वरुणादिगणने पथरा वगेरेथी कचरी दूधमां नाखी ते दूधने अरधो अरध पाणीमां पकावी, पाणी बळी जईने दूधज अवशेष रहे त्यारे उतारी लई, थंडुं पाडी, मथी, घी काहाडी लई ते घीने काकोल्यादि मधुर द्रव्योना काथथी तथा कल्कथी पकावी ते घीनुं नस्य देवुं ए उत्तम छे. उपर प्रमाणे वरुणादि गणमां पकावेला दूधमां घी तथा साकर नाखीने ते दूध पावुं. वैद्ये रोगनी स्थितिने अनुसरी स्नेहिक धूमपाननी पण योजना करवी. बुद्धिमान् वैद्ये पावामां, अभ्यंगमां, नस्यमां, बस्तिकर्ममां अने सेचनमां त्रैवृत घी के जे चिकित्सास्थानना ९ मा अध्यायना १९ मा विषयमां कहेलुं छे तेनी अथवा बलातैल के जे चिकित्सास्थानना १९ मा अध्यायना १२ मा विषयमां कहेलुं छे तेनी योजना करवी. स्निग्ध करेलां मांसोना रसाओनी साथे अथवा वायुने हरनारां द्रव्योथी पकावेलां दूधोनी साथे भोजन देवुं.

३ पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ॥
शिरोलेपैः ससर्पिष्कैः परीपेकैश्च शीतलैः ।
क्षीरेक्षुरसधान्याम्लमस्तुक्षौद्रसिताजलैः ॥
नलवज्जुलकलहारचन्दनोत्पलपद्मकैः ।

शङ्खशैवल्यष्ट्याहमुस्ताम्भोरुहसंयुतैः ॥
शिरःप्रलेपः सघृतैर्वैसर्पैश्च तथाविधैः ।
मधुरैश्च सुखालेपैर्नस्यकर्मभिरेव च ॥
आस्थापनैर्विरेकैश्च पथ्यैश्च स्नेहवस्तिभिः ।
क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं वसा वा जाङ्गली शुभा ॥
उत्पलादिविपकेन क्षीरेणास्थापनं हितम् ।
भोजनं जाङ्गलरसैः सर्पिषा चानुवासनम् ॥
मधुरैः क्षीरसर्पिस्तु स्नेहने च सशर्करम् ।
पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यच्चान्यदपि तद्धितम् ॥

पित्तथी के रुधिरथी उत्पन्न थएला शिरोरोगनी एकसरखी चिकित्सा.

३ जो पित्तजन्य के रुधिरजन्य शिरोरोग थयो होय तो माथापर घीथी संयुक्त करेला लेपो करवा अने शीतल परिपेको पण करवा. दूध, शेलडीनो रस, धान्याम्ल, दर्हीनी नीचेनुं पाणी, मध अने साकरनुं जळ एओनो परिपेक करवो. नाली, जळमां थतुं नेतर, रक्तकमळ, रतांजलि, नीलकमळ, पद्मकाष्ठ, शंखनुं चूर्ण, शैवाळ, जेठीमध, मोथ अने श्वेतकमळ एओने वाटी घीथी संयुक्त करीने तेनो लेप करवो. चिकित्सास्थानना १७ मा अध्यायना चोथा विषयमां पित्तविसर्प उपर जे लेपो कह्या छे ते लेपो करवा अने काकोल्यादि मधुर वर्गना पण सुखदायी लेपो करवा. मधुर द्रव्योना काथथी तथा कल्कथी पकावेला स्नेहोनां नस्यो पण देवां. पथ्यात्मक निरूहवस्तिओ, विरेचनो तथा स्नेहवस्तिओ देवा. दूधने मथीने काहाडेला घीथी अथवा जांगलप्राणीओनी चरबीथी नस्य देवुं ए उत्तम छे. (घीनुं के चरबीनुं नस्य देवुं ते पण मधुर द्रव्योना काथथी तथा कल्कथी पकावीने देवुं.) उत्पलादिगणथी पकावेला दूधनो आस्थापन (निरूह) बस्ति देवो ए हितकारी थाय छे. जांगलप्राणीओनां मांसोना रसाओथी भोजन देवुं. घीथी अनुवासन बस्ति देवो अने मधुर द्रव्योथी पकावेला दूधने मथी तेमांथी घी काहाडी लई सा-

કરથી મિશ્રિત કરીને તે ઘીથી સ્નેહન કરવું એ હિતકારી છે. પિત્ત ઉપર તથા રુધિર ઉપર વીજી પળ જે કોઈ ચિકિત્સાઓ આ ગ્રંથમાં કેહેવામાં આવી છે તેઓમાંથી પળ યોગ્ય ચિકિત્સાઓની યોજના કરવી.

૪ કફોત્થિતં શિરોરોગં જયેત્કફનિવારણૈઃ ।

શિરોચિરેકૈર્વમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્ગણ્ડૂપધારણૈઃ ॥

અચ્છં ચ પાયયેત્સર્પિઃ સ્વેદયેન્નાપ્યભીક્ષ્ણશઃ ।

શિરો મધુકસારેણ સ્નિગ્ધં ચાપિ વિરેચયેત્ ॥

દ્વિજ્જુદસ્ય ત્વચા વાપિ મેપશ્ચઙ્ગા ચ વા મિપક્વા

આભ્યામેવ કૃતા વર્તીર્ધૂમપાને પ્રયોજયેત્ ॥

પ્રેયં કટ્ફલચૂર્ણં ચ કવલાશ્ચ કફાપહાઃ ।

સરલાકુષ્ઠશાર્ફઘ્નાદેવકાષ્ઠૈઃ સરોહિષૈઃ ॥

ક્ષારપિષ્ઠૈઃ સલવણૈઃ સુખોષ્ણૈર્લેપયેચ્છિરઃ ।

યવષપ્તિકયોશ્ચાન્નં વ્યોષક્ષારસમાયુતમ્ ॥

પટોલમુદ્રકૌલત્થૈર્માત્રાવદ્ગોજયેદ્રસૈઃ ।

કફજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા.

૪ જો કફજન્ય શિરોરોગ થયો હોય તો કફનું નિવારણ કરનારા શિરોવસ્તિઓથી, વમનોથી, તથા તીક્ષ્ણ કોગળાઓના પ્રયોગોથી તેનું નિવારણ કરવું. વમનથી જીતાણલા કફને લીધે પ્રકોપ પામેલા વાયુને જીતવા માટે નકરું (વીજાં દ્રવ્યોથી સંસૃષ્ટ નહીં કરેલું) ઘી પાવું, વારંવાર સ્વેદનો કરવાં અને માથાને સ્નિગ્ધ કરીને મહુડાના સારતું, ઇંગોલીયાની છાલતું કે મેંઢાશીંગીની છાલતું શિરોચિરેચન દેવું. અવશેષ રહેલા કફને દૂર કરવાં ઇંગોલીયાની છાલની તથા મેંઢાશીંગીની છાલની વાટો બનાવીને તેઓનો ધૂમાડો પાવો. કાયફળના ચૂણનું પ્રથમન નસ્ય દેવું. કફને હળનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવેલા કવલો દેવા. નસોતર, કઠ, પીલુડી અથવા ઇંદ્રવારણી, દેવદાર અને રોહિસ નામનું ખડ એઓને પાનીય ક્ષારમાં વાટી સૈંધવથી સંયુક્ત કરી સેહેવાય તેવાં ગરમ કરીને તેઓનો મસ્તકપર લેપ કરવો. જકના તથા સાઠી-

ચોખાના અન્નને સૂંટથી, મરીથી, પીપલથી તથા જવચારથી સંયુક્ત કરીને પટોલના, મગના તથા કલ્થીના યૂષોની સાથે યોગ્ય માત્રાથી તેનું ભોજન કરાવવું.

૫ શિરોચિરેકૈર્વમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્ગણ્ડૂપધારણૈઃ ॥

સર્પિઃ પાનં વિશેષેણ પુરાણં વા દિશન્તિ હિ ।

સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા.

૧ જો ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગ થયો હોય તો ઉપર એક એક દોષના શિરોરોગને ટાળવા માટે જે વિધિઓ કહ્યા તેઓ સઘળા મિશ્રિત કરીને કરવારૂપ સામાન્ય ચિકિત્સા કરવી અને જૂનું ઘી પાવારૂપ વિશેષ ચિકિત્સા પળ કરવી.

૬ ક્ષયજે ક્ષયમાસાચ કર્ત્તવ્યો બુંદ્વળો વિધિઃ ॥

પાને નસ્યે ચ સર્પિઃ સ્યાદ્વાતઘ્નમધુરૈઃ શ્રુતમ્ ।

ક્ષયકાસાપહં ચાત્ર સર્પિઃ પથ્યતમં વિદુઃ ॥

રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા.

૬ જો ક્ષયજન્ય શિરોરોગ થયો હોય તો ‘રુધિર વગેરેમાંથી કોનો ક્ષય થયો છે’ એ નિશ્ચય કરીને, જેનો ક્ષય થયો હોય તેને વૃદ્ધિ આપનારી ચિકિત્સા કરવી. (કેટલાએક કેહે છે. કે આ તંત્રના ૪૧ મા અધ્યાયમાં શોષની જે આહાર તથા ઔષધરૂપ ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી.) વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોથી તથા મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલા ઘીનો પીવામાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરાવવો. (મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલા તૈલનો પળ પીવામાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરાવવો.) આ તંત્રના ૧૨ મા અધ્યાયમાં કહેલું ક્ષયજન્ય ક્ષાંસીને હળનારું ઘી પળ આ રોગ ઉપર અત્યંત પથ્ય ગણાય છે. (કાકોલ્યાદિ વર્ગનો કલ્ક નાલી શૈલડીનો રસ, જલ અને દૂધ એઓમાં ઘી પકાવી સાકરથી સંયુક્ત કરીને પ્રમાતમાં પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષયજન્ય ક્ષાંસી મટી જાય છે.)

૭ કૃમિભિર્મશ્યમાણસ્ય વશ્યન્તે શિરસઃ ક્રિયાઃ ।

નસ્યં હિ શોણિતં દદ્યાત્તેન મૂર્છન્તિ જન્તવઃ ॥

મત્તાઃ શોણિતગન્ધેન સમાયાન્તિ યતસ્તતઃ ।
 તેષાં નિર્હરણં કાર્યં તતો મૂર્દ્ધવિરેચનૈઃ ॥
 હ્રસ્વશિશ્નુકવીજૈર્વા કાંસ્યનીલીસમાયુતૈઃ ।
 કૃમિઘૈરવપીડૈશ્ચ મૂત્રપિષ્ટૈરુપાચરેત્ ॥
 પૂતિમત્સ્યયુતાન્ ધૂમાન્કૃમિઘ્નાંશ્ચ પ્રયોજ્યેત્ ।
 ભોજનાનિ કૃમિઘ્નાનિ પાનાનિ વિવિધાનિ ચ ॥

કૃમિજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા.

૭ કીડાઓએ સ્વવાતા માથાની ચિકિત્સાઓ આ તંત્રમાં આગળ જતાં પણ કહેવામાં આવશે. જો કૃમિજન્ય શિરોરોગ થયો હોય તો રુધિરનું નસ્ય દેવું. રુધિરનું નસ્ય દેવાથી કીડાઓ રુધિરના ગંધવતે મૂઠિત તથા મત્ત થઈને ચોતરફથી નાકનાં સ્રોત વગેરેમાં આવે છે. આ પ્રમાણે કીડાઓ નાકના સ્રોત વગેરેમાં આવે ત્યારે પીંછી વગેરે સાધનવતે તેઓને બાહ્યાર કાઢાડી લેવા. જેઓને પીંછી વગેરે સાધન લાગૂ પડે નહીં તેઓને બાહ્યાર કાઢાડવા માટે વાવડીંગ, મરી, અઘેડાનાં બીજ તથા સરગવાનાં બીજ इत्यादિકનાં શિરો-વિરેચનો આપવાં અથવા નાહાના સરગવાનાં બી-જોને કાંસાના મેલથી સંયુક્ત કરીને તેથી શિરો-વિરેચન કરવું. એવીજ રીતે કીડાઓને હળનારાં વાવડીંગ વગેરે દ્રવ્યોને ગોમૂત્રમાં વાટીને તેઓનાં અવપીડ નસ્યો દેવાં. કીડાઓને હળનારાં નસ્ય દ્રવ્યોને ટુર્ગધી માછલાંઓથી યુક્ત કરીને તેઓના ધૂમોની યોજનાઓ કરવી, કીડાઓને હળનારાં ભોજનો દેવાં અને વિવિધ પ્રકારના પીવાના પદાર્થો પણ તેવાજ ગોઠવવા.

૮ સૂર્યાવર્તે વિધાતવ્યં નસ્યકર્મ્માદિ મેષજમ્ ।
 ભોજનં જાઙ્ગલપ્રાયં તથાર્ઘ્નભેદકે વ્યાધૌ પ્રાપ્તમન્યચ ચઙ્ગવેત્ ।
 શિરીષમૂલકફલૈરવપીડોઽનયોર્હિતઃ ॥
 ઘંશમૂલકફર્પૂરૈરવપીડં પ્રયોજયેત્ ।
 અવપીડો હિતશ્ચાત્ર વચામાગધિકાયુતઃ ॥
 મધૂકેનાવપીડો વા મધુના સહ સંયુતઃ ।

મનઃશિલાવપીડો વા મધુના ચન્દનેન વા ॥
 તેષામન્તે હિતં નસ્યં સર્પિર્મધુરસાન્વિતમ્ ।
 સારિવોત્પલકુટ્ટાનિ મધુકં ચામ્લપેષિતમ્ ॥
 સર્પિસ્તૈલયુતો લેપો દ્વયોરપિ સુખાવહઃ ।
 એવ એવ પ્રયોક્તવ્યઃ શિરોરોગે કફાત્મકે ॥
 સૂર્યાવર્તે તથા અર્ઘ્નભેદક એઓની

ચિકિત્સા.

૮ સૂર્યાવર્તે થયો હોય તો નસ્ય, લેપ, પરિ-પેક, કવલગ્રહ તથા શિરોબસ્તિ વગેરે ઉપચારો કરવા, જેમાં જાંગલપ્રાણીયોનું માંસ વિશેષ આવે એવું ભોજન દેવું અને દૂધના તથા અન્નના પદાર્થોની સાથે ઘી પણ તેવું દેવું કે જે જાંગલપ્રાણીઓનાં માંસોથી પકાવેલું હોય.

અર્ઘ્નભેદક થયો હોય તો પણ ઉપર પ્રમા-ણેજ કરવું અને વીજી પણ અવપીડ નસ્ય, દીપિકાતૈલ (આ તંત્રના ૨૧ મા અધ્યાયનો ત્રીજો વિષય જુવો.) તથા શિરાવેધ વગેરે જે ચિકિત્સા યોગ્ય જણાય તે પણ કરવી.

સરસડીયાનાં બીજ અને મૂલાનાં બીજ એઓથી, અથવા વાંસ, મૂલાનાં બીજ અને કપૂર એઓથી, અથવા વજ અને પીપલ એઓથી અવપીડ નસ્ય દેવું એ ઉપર કહેલા વસ્ત્રો રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. મહુડાના સારને મધથી સંયુક્ત કરીને તેનું અથવા મળશીલને મધથી સંયુક્ત કરીને તેનું અથવા મળશીલને ચંદનથી યુક્ત કરીને તેનું અવપીડ નસ્ય દેવું એ પણ ઉપર કહેલા વસ્ત્રો રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે.

વસ્ત્રો રોગો ઉપર અવપીડ નસ્યો આપ્યા પછી કાકોલ્યાદિ મધુર વર્ગના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવું.

ઉપલસરી, નીલકમલ, કઠ અને જેટીમધ એઓને કાંજીમાં વાટી ઘીથી તથા તૈલથી સંયુક્ત કરીને લેપ કરવાથી ઉપર કહેલા વસ્ત્રો રોગોમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (ઉપર કહેલા ઘીના

નસ્યનો અને આ લેપનો પ્રયોગ વાયુની તથા પિત્તની ઉત્તરાવસ્થામાં કરવો.) કફજન્ય શિરોરોગ કે જેની ચિકિત્સા આ અધ્યાયના ૪ થા વિષયમાં આપી છે તે ઉપર પળ આ લેપ હિતકારી થાય છે. ૯. અનન્તવાતે કર્તવ્યઃ સૂર્યાવર્ત્તેરિતો વિધિઃ । શિરાવ્યધશ્ચ કર્તવ્યોઽનન્તવાતપ્રશાન્તયે ॥ આહારશ્ચ વિધાતવ્યો વાતપિત્તવિનાશનઃ । મધુમસ્તકસંયાવઘૃતપૂરૈશ્ચ ભોજનૈઃ ॥

અનન્તવાતની ચિકિત્સા.

૯ અનન્તવાત થઈ હોય તો સૂર્યાવર્ત્ત ઉપર જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી તે કરવી, શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્વાવળ પળ કરવું અને વાયુને તથા પિત્તને નષ્ટ કરનારા આહારની યોજના કરવી. સ્વાજાં અથવા મેશૂવ, ઓરમાં અને વેવર ઇઓનાં ભોજનો દેવાં.

૧૦ શીરસપિઃ પ્રશંસન્તિ નસ્યે પાને ચ શઙ્ગકે । જાઙ્ગલાનાં રસૈઃ સ્નિગ્ધૈરાહારશ્ચાત્ર શસ્યતે ॥ શતાવરી તિલાન્કુળ્ણાન્મધુકં નીલમુત્પલમ્ । દૂર્વા પુનર્નવાં ચૈવ લેપે સાધ્વવચારયેત્ ॥ મહાસુગન્ધામથ વા પાલિન્દીં ચામ્લપેપિતામ્ । શીતાંશ્ચાત્ર પરીષેકાન્ પ્રદેહાનત્ર યોજયેત્ ॥ અવપીઢશ્ચ દેયોઽત્ર સૂર્યાવર્ત્તનિવારણઃ ।

શંઘકની ચિકિત્સા.

૧૦ શંઘક થઈ હોય તો નસ્યમાં તથા પીવામાં દૂધને મથીને કાહાડેલા ઘીની યોજના કરવી. જાંગલપ્રાણીઓનાં માંસોના સ્નિગ્ધ રસાઓથી આહાર કરાવવો. શતાવરી, કાઝા તલ, જેટીમધ, નીલકમળ, દૂર્વા અને સાટોડી ઇઓનો અથવા નોરવેલને અને સફેદ ગરળીને કાંજીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. કાકોલ્યાદિ વગેરે ગળોનાં શીતલ પરિષેકનોની તથા શીતલ પ્રલેપોની પળ યોજના કરવી. સૂર્યાવર્ત્તનું નિવારણ કરનારાં જે અવપીઢ નસ્યો કેહેવામાં આવ્યાં તેઓની પળ યોજનાઓ કરવી.

૧૧ કૃમિક્ષયકૃતૌ દિત્વા શિરોરોગેષુ બુદ્ધિ-
માન્ ॥

મધુતૈલસમાયુક્તૈઃ શિરાંસ્યતિવિરેચયેત્ ।
પશ્ચાત્સર્પપતૈલેન તતો નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥
નચેચ્છાઙ્ગિન્ન વ્રજત્યેવં સ્નિગ્ધસ્વિન્નાંસ્તતો ભિષક્ ।
પશ્ચાદુપાચરેત્સમ્યક્ શિરાણામથ મોક્ષણૈઃ ॥

કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને રક્તાદિક્ષય-
જન્ય શિરોરોગ ઇઓ શિવાય બીજા
શિરોરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૧ કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગ ઇઓ શિવાય બીજા શિરોરોગોમાં બુદ્ધિ-માન્ વૈદ્યે મધથી તથા તૈલથી સંયુક્ત કરેલાં શિરોવિરેચન દ્રવ્યોનાં નસ્યો આપીને મસ્તકોને સારા પેટે દોપોથી ખાલી કરવાં અને પછી સરસીયા તૈલનું નસ્ય દેવું. આમ કન્યા છતાં રોગ શાંત ન થાય તો પછી સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું.

૧૨ પદ્મસત્તતિર્નેત્રરોગા દશાષ્ટાદશ કર્ણજાઃ ।
ઇકત્રિશદ્ વ્રાણગતાઃ શિરસ્યેકાદશેહ તુ ॥
ઇતિ વિસ્તરતો દષ્ટાઃ સલક્ષણચિકિત્સિતાઃ ।
સંહિતાયામભિહિતાઃ સત્તપષ્ટિર્મુખામયાઃ ॥
ઇતાવન્તો યથાસ્થૂલમુત્તમાઙ્ગગતા ગદાઃ ।
અસિઙ્ગાસ્ત્રે નિગદિતાઃ સઙ્ગ્યારૂપચિકિત્સિતૈઃ ॥

શાલાક્યતંત્રનો ઉપસંહાર.

૧૨ આ પ્રમાણે છોંતેર નેત્રરોગોનું, અઠ્યાવીશ કર્ણરોગોનું, ઇકત્રીશ નાસિકારોગોનું અને અગીયાર શિરોરોગોનું તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ સહિત નિરૂપણ કન્યું કે જે નિરૂપણ વિદેહાદિપ્રણીત શાલાક્યશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. સળસઠ પ્રકારના મુખરોગો કે જેઓ વિદેહાદિપ્રણીત શાલાક્યશાસ્ત્રોમાં લખેલા છે તેઓનું લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ સહિત નિરૂપણ તો અમોઇ અમારી પંચસ્થાનાત્મક સંહિતામાંજ આપેલું છે તેથી આ તંત્રમાં તેની

પુનરુક્તિ કરી નથી. (નિદાનસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના વીજા વિષયમાં પાંસઠ મુખરોગો ગણાવ્યા છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૨ મા અધ્યાયમાં તેઓનીજ ચિકિત્સાઓ કહી છે માટે આ ગ્રંથ પ્રમાણે તો મુખરોગોની સંખ્યા પાંસઠનીજ થાય છે. એ સંખ્યામાં ગ્રંથાંતરો ઉપરથી દંતવિદ્રધિ નામના એક દંતમૂલજ રોગને ઉમેરીયે અને એકવૃંદને તથા વૃંદને જૂદા ગણીયે તોજ સળસઠની સંખ્યા પૂરી થાય. નિદાનસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયનો ૪૯ મો વિષય વાંચો.) ઉત્તમાંગ કે જે મુખ, નેત્ર, કાન, નાક અને મસ્તક એ સર્વ અવયવોના સમુદાયરૂપ છે તેમાં થતા રોગોનો જો બહુજ બારીકીથી વિચાર કરીએ તો તે રોગો અસંખ્યાત થઈ જાય એમ છે માટે સ્થૂલ પળ ચિકિત્સાના ઉપયોગને માટે પૂર્ણ થાય એવા વિચારથી તેઓને ટુંકામાં લઈને આ શાસ્ત્રમાં તેઓનાં સંખ્યાઓ, લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવ્યાં છે.

(શાલાક્યતંત્ર સમાપ્ત)

કૌમારભૃત્ય તંત્ર.

અધ્યાય ૨૭ મો.

૧ અથાતો નવગ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘નવગ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીય’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ બાલગ્રહાણાં વિજ્ઞાનં સાધનં ચાપ્યનન્તરમ્ ।

૧ બાલકોને ઉછેરવાના પ્રકારો, ધાવણના દોષોને શુદ્ધ કરવાના પ્રકારો અને દુષ્ટ ધાવણથી કે બાલગ્રહોના વઢગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવાના પ્રકારો इत्यादि સઘળા વિષયો જેમાં આવે તે કૌમારભૃત્યતંત્ર કેહેવાય છે. આ વિષયોમાં જેટલા વિષયો શારીરસ્થાનાદિકમાં કેહેવાઈ ગયા છે તેઓને છોડી દઈને બાકીના

ઉત્પત્તિ કારણં ચૈવ સુશ્રુતૈકમનાઃ શ્રુણુ ॥

બાલગ્રહોના વઢગાડનાં ચિહ્નો વગેરે કે-
હેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૨ હે સુશ્રુત ! હવે બાલકોને બાલગ્રહોનો વઢગાડ થયાનાં ચિહ્નો, વઢગાડ ટાલવાના ઉપાયો, બાલગ્રહોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનો વઢગાડ થવાનાં કારણો કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. (મોટી ઉમરનાં માણસોને દેવ વગેરેના જે વઢગાડો થાય છે તેઓ વિષે તો ભૂતવિદ્યાતંત્રમાં કેહેવામાં આવશે.)

૩ સ્કન્દગ્રહસ્તુ પ્રથમઃ સ્કન્દાપસાર એવ ચ ॥
શકુનીં રેવતીં ચ વ પૂતના ચાન્ધપૂતના ॥
પૂતના શીતનામ્ની ચ તથૈવ મુખમણ્ડિકા ।
નવમો નૈગમેષ્ચ યઃ પિતૃગ્રહસંજ્ઞિતઃ ॥

નવ બાલગ્રહોના નામાં.

૩ સ્કન્દ, સ્કન્દાપસાર, શકુની, રેવતી, પૂતના, અંધપૂતના, શીતપૂતના, મુખમંડિકા અને નૈગમેષ એ નવ બાલગ્રહો કેહેવાય છે. નવમો નૈગમેષ નામનો બાલગ્રહ ‘પિતૃગ્રહ’ એ નામથી પણ ઓળખાય છે.

૪ ધાત્રીમાત્રોઃ પ્રાક્પ્રદિષ્ટાચારા-

ચ્છૌચમ્રાન્મજ્જલાચારહીનાન્ ।

ત્રસ્તાન્ દૃષ્ટાન્તર્જિતાન્કન્દિતાન્વા

પૂજાહેતોર્હિસ્યુરેતે કુમારાન્ ॥

બાલગ્રહો બાલકોને શા કારણથી વઢગે છે ?

૪ માતાની અને ધાવણાદિની કર્તવ્યમાં ભૂલો કે જેઓ શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં સૂત્રવવામાં આવી છે તેઓથી બાલગ્રહો બાલકોને પીડે છે. જેઓને વિષ્ટામૂત્ર વગેરે ધોઈને બરાબર સ્વચ્છ રાખવામાં

વિષયોનું આ તંત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. સૂત્રસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય તથા ત્રીજા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય વાંચો.

૨ બાલગ્રહોના વઢગાડનાં જૂદાં જૂદાં ચિહ્નો તથા તે વઢગાડોની સામાન્ય ચિકિત્સા વિષેનો.

ન. આવતા હોય તે બાલકોનાં શરીરોમાં, જેઓને મંગળોથી તથા આચારોથી રહિત રાખવામાં આવતા હોય તે બાલકોનાં શરીરોમાં, ત્રાસ પામેલા બાલકોનાં શરીરોમાં, અત્યંત રાજી થયેલા બાલકોનાં શરીરોમાં, કોઈએ વીવડાવેલા બાલકોનાં શરીરોમાં અને અત્યંત રોઘરાવેલા કે રોવા લાગેલા બાલકોનાં શરીરોમાં બાલગ્રહો પોતાના પૂજનના લોભથી તથા વલિદાન મેળવવાના લોભથી પ્રવેશ કરીને બાલકોને પીડે છે. (બાલકીઓને પણ પીડે છે.)

૫. ઐશ્વર્યસ્થાસ્તે ન શક્યા વિશન્તો

દેહં દ્રષ્ટું માનુષૈર્વિશ્વરૂપાઃ ।

આત્મ વાક્યં તત્સમીક્ષ્યામિધાસ્યે

લિઙ્ગાન્યેષાં યાનિ દેહે ભવન્તિ ॥

શરીરમાં પેસતા બાલગ્રહો પ્રત્યક્ષ દેખાતા

નથી માટે ચિહ્નો ઉપરથી તેઓની

પરીક્ષા કેહેવા વિષે.

૬ અણિમા આદિ ઐશ્વર્યવાળા હોવાને લીધે

અનેક રૂપો ધરવાની શક્તિવાળા અને તેવાં રૂપોથી બાલકોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરતા એ બાલગ્રહો માણસોને પ્રત્યક્ષ થતા નથી એટલા માટે હું શિષ્ટ (યથાર્થવાદી) લોકોનાં વચનોનું અવલોકન કરીને તે બાલગ્રહોનાં ચિહ્નો કહું છું કે જે ચિહ્નો બાલકોનાં શરીરોમાં થાય છે.

૬ શૂનાક્ષઃ ક્ષતજસગન્ધિકઃ સ્તનદ્વિ-

હુક્રાસ્યો હતચલિતૈકપશ્મનેત્રઃ ।

ઉઙ્ગિઙ્ગઃ સુલુલિતચક્ષુરલ્પરોદી

સ્કન્દાર્ત્તો ભવતિ ચ ગાઢમુષ્ટિવર્ષાઃ ॥

સ્કંદના વળગાડનાં ચિહ્નો.

૬ જો બાલક સૂણેલી આંખોવાળો, લોહીના જેવા ગંધવાળો, સ્તન ધાવવા ઉપર અરુચિવાળો, વાંકા મોહોડાવાળો, જેની એક પાંપણ ધરાવે દેખાતી તથા ચલિત થતી હોય એવો, ઉદ્વેગ પામેલો, પાળીથી ભરાયેલાં નેત્રોવાળો, થોડું રો-

નારો, દૃઢ મુઠીઓવાળો અને કઠણ વિષ્ટાવાળો થઈ ગયો હોય તો જાણવું કે તેને સ્કંદ નામના બાલગ્રહનો વળગાડ થયો છે.

૭ નિઃસંજ્ઞો ભવતિ પુનર્ભવેત્સસંજ્ઞઃ

સંરઘ્ધઃ કરચરણૈશ્ચ નૃત્યતીવ ।

વિષ્ણુમૂર્તે સૃજતિ વિનય જૃમ્ભમાણઃ

ફેનં ચ પ્રસૃજતિ તત્સંજ્ઞાભિપન્નઃ ॥

સ્કંદાપસ્મારના વળગાડનાં ચિહ્નો.

૭ જો બાલક સંજ્ઞા વગરનો થઈ જતો હોય, વળી સંજ્ઞાવાળો થતો હોય, વેગવાળો થઈ જતો હોય, હાથોથી તથા પગોથી જાણે નાચતો હોય એવો દેખાતો હોય, ઝૂંચા સ્વરથી બરાડા પાડીને વિષ્ટા તથા મૂત્ર કરતો હોય, વગાસાં ધાધાં કરતો હોય અને મોહોડામાંથી ફીણ કાઢાડ્યા કરતો હોય તો જાણવું કે તેને સ્કંદાપસ્માર નામના બાલગ્રહનો વળગાડ થયો છે.

૮ ક્ષસ્તાઙ્ગો ભયચકિતો વિદ્વજ્જગન્ધિઃ

સંસ્રાવિવ્રણપરિપીડિતઃ સમન્તાત્ ।

સ્ફોટૈશ્ચ પ્રતતતનુઃ સદાદ્વપાકૈ-

વિંશ્વયો ભવતિ શિશુઃ ક્ષતઃ શકુન્યા ॥

શકુનીના વળગાડનાં ચિહ્નો.

૮ જો બાલક શિથિલ અંગોવાળો, ભયથી ચકિત થઈ જતો, માંસભક્ષક પક્ષીના અથવા જલચર પક્ષીના જેવા ગંધવાળો, ચોમેર સ્ત્રાવવાળા ત્રણોથી પીડાયેલો અને વલતરાવાળા તથા પાકવાળા ફોડલાઓથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો થઈ ગયો હોય તો જાણવું કે તેને શકુની નામના બાલગ્રહનો વળગાડ થયો છે.

૯ રક્તાસ્યો હરિતમલોડિતિપાણ્ડુદેહઃ

શ્યાવો વા જ્વરમુખપાકવેદનાર્ત્તઃ ।

રેવત્યા વ્યથિતતનુશ્ચ કર્ણનાસં

મૃદ્ધાતિ ધ્રુવમભિપીડિતઃ કુમારઃ ॥

રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો.

૯ જો બાલક રાતા મોહોડાવાળો, હરિત

वर्णनी विष्टावाळो, अत्यंत पांडु वर्णवाळो अथवा श्यामवर्णवाळो अने ज्वरनी तथा मोहोडुं पाक-
वानी वेदनाथी पीडाएलो होय तेमज शरीरमां
व्यथाने लीधे काननुं तथा नाकनुं मर्दन करी
नाखतो होय तो जाणवुं के तेने रेक्की नामना
बालग्रहनो वळगाड थयो ले.

१० स्वस्ताङ्गः स्वपिति मुखं दिवा न रात्रौ
विड् भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धः ।
छर्द्यातौ दृषिततनूरुहः कुमार-

सृष्ट्वातुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥

पूतनाना वळगाडनां चिह्नो.

१० जो बालक शिथिल अंगोवाळो थई गयो
होय, राते के दिवसे पण मुखे सूतो न होय,
पातळा झाडावाळो थई गयो होय. कागडाना
जेवा गंधवाळो थई गयो होय, उलटीओथी पी-
डातो होय, वारंवार तरश्यो थया करतो होय
अने तेनां रुवाडां वारंवार ऊभां थई जतां होय
तो जाणवुं के तेने पूतना नामना बालग्रहनो
वळगाड थयो ले.

११ यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासद्विका

छर्द्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः ।

दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धि-

स्तं ब्रूयन्नु भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम् ॥

अंधपूतनाना वळगाडनां चिह्नो.

११ जो बालक स्तन धाववा उपर अरुचिवा-
ळो, खराव वर्णवाळो, सर्वदा ऊंधे मोहोडे सूवानी
टेववाळो तथा खाटा गंधवाळो थई गयो होय अने
अतिसारथी, खांसीथी, हेडकीथी, उलटीथी तथा
ज्वरथी पीडाया करतो होय तो जाणवुं के तेने
अंधपूतना नामना बालग्रहनो वळगाड थयो ले.

१२ उद्विग्नो भृशमतिवेपते प्ररुच्यात्

संलीनः स्वपिति च यस्य चात्रकूजः ।

विस्त्राङ्गो भृशमतिसार्यते च यस्तं

जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ॥

शीतपूतनाना वळगाडनां चिह्नो.

१२ जो बालक बहु उद्वेग पामी पामीने अत्यंत
ध्रुजतो होय, रोतो होय, शयनमां लीन जेवो
थईने सुई रेहेतो होय तथा काचा मांसना जेवा
गंधवाळो थई गयो होय अने तेने वारंवार तथा
अत्यंत पातळो दस्त उताऱ्या करतो होय तथा
पेटमां आंतरडांओनो अवाज थया करतो होय
तो जाणवुं के तेने शीतपूतना नामना बालग्रहनो
वळगाड थयो ले.

१३ म्लानाङ्गः मुरुचिरपाणिपादवक्त्रो

बहाशी कलुपशिरावृतोदरो यः ।

सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धः

स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तः ॥

मुखमंडिकाना वळगाडनां चिह्नो.

१३ जो बालकनां अंगो ग्लानि पाम्यां होय,
हाथ पग तथा मोहोडुं अत्यंत मुंदर देखातां
होय, झाडुं खावानी टेव पडी गई होय, पेट
मलिन शिराओथी व्याप्त थई गयुं होय, वारंवार
उद्वेगनी प्राप्ति जोवामां आवती होय अने श-
रीरमांथी मूत्रना जेवो गंध नीकळतो होय तो
जाणवुं के ते बालकने मुखमंडिका नामना वा-
लग्रहनो वळगाड थयो ले.

१४ यः फेनं वमति विनम्यंते च मध्ये

सोद्वेगं विलपति चोद्ध्वमीक्षमाणः ।

ज्वर्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निः

संज्ञो भवति हि नैगमेपजुष्टः ॥

नैगमेपना वळगाडनां चिह्नो.

१४ जो बालक फीणनुं वमन करतो होय,
शरीरना मध्यभागमां नमी जतो होय, उद्वेग
पामी ऊंचे जोई जोईने रोया करतो होय, अत्यंत
ज्वरथी पीडातो होय, चरबीना जेवा गंधवाळो
थई गयो होय अने बेभान थई जतो होय तो
जाणवुं के तेने नैगमेष नामना बालग्रहनो वळ-
गाड थयो ले.

१५ प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेषी मुखते चाविशन्मुहुः
तं बालं नचिराद्भन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः ॥

बालग्रहना असाध्य वळगाडनुं लक्षण.

१५ जो बालक अक्कड थई गयो होय, स्तन धाववा उपर अरुचिज धरावतो होय, वारंवार बेभान थई जतो होय, वारंवार गभरातो होय, वारंवार आवेश पाम्या करतो होय अने उपर कहेला वळगाडनां चिहो संपूर्ण देखातां होय तो जाणवुं के वळगेलो बालग्रह ते बालकने थोडी मुदतमां मारीज नाखशे.

१६ विपरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम्।

बालग्रहना साध्य वळगाडनुं लक्षण.

१६ बालक अक्कड न थई गयो होय, धावतो होय, कोई वखतेज बेभान थई जतो होय, कोई वखतेज गभरातो होय, कोई वखतेज आवेश पामतो होय अने वळगाडनां सघळां चिहोवाळो न होय तथा थोडो समय तथा पीडायो होय तो तेने थएला वळगाडने साध्य समजीने वैद्ये चिकित्सा करवी.

१७ गृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः॥

सर्पपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपं च कारयेत् ।

सदा सन्निहितं चापि जुहुयाद्भववाहनम् ॥

सर्वगन्धौपध्रीर्बाजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम् ।

अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संसरन् ॥

नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ।

शिरसा त्वाभिषन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥

नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतां भ्रुवम् ॥

बालग्रहना वळगाडनी सामान्य चिकित्सा.

१७ वैद्ये पवित्र थई, वळगाडवाळा बालकने जूना घीनो अभ्यंग करी घरनी अंदर पवित्र प्रदेशमां राखी तेनी आगळ सर्षपो वेरणवा,

सरसीया तैलथी दीवो कराववो, अग्निने निरंतर हाजर रखाववो अने अग्निनुं चंदनथी तथा पुष्पोथी पूजन करीने एलादिगणनां द्रव्योनो तथा जवतल वगेरे धान्योनो अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा एम मंत्रोच्चार करी करीने वारंवार होम करवों. होम कन्या पछी मध्याह्न समयमां “हुं स्कंददेवने प्रणाम करूं छुं. बालग्रहोना अधिपतिने प्रणाम करूं छुं. हे स्कंद! हुं तमने, मस्तकथी अभिवंदन करूं छुं. हुं आ बलिदान आपुं छुं तेनो स्वीकार करो. मारो बालक अवश्य, वेदना वगरनो तथा विकारो वगरनो थाओ” एवा अर्थवाळो मूलोक्त संस्कृतमंत्र बोलीने स्कंददेवने बलिदान देवुं.

अध्याय २८ मो.

१ अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी ‘स्कंद-ग्रहप्रतिषेधं’ ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणां च शस्यते ॥
वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्काथः परिषेचने ॥

परिषेचन.

२ स्कंदग्रहना वळगाडवाळा बालकोना शरीरपर, वायुने हणनारां बीली जगेरे वृक्षोर्नां पानडांओना काथनुं परिषेचन करवुं ए उत्तम गणाय छे.

३ तेषां मूलेषु सिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
सर्वगन्धसुरामण्डकैटर्प्यावापमिष्यते ॥

अभ्यंग.

३ बीली वगेरे वृक्षो के जेओ वायुने हणनारां

२ वायुने हणनारां वृक्षो अचित्य शक्तिवाळां होवाने लीधे व्याधिने पण शांत करे छे अने ग्रहने पण शांत करे छे.

१ स्कंद नामना बालग्रहना वळगाडनी चिकित्सा विषेनो.

છે તેઓનાં મૂળોનો કાથ કરી તેમાં પકાવેલું અને પાકી રેહેવા આવે તે સમયમાં જેમાં એલાદિગળ, સુરાની આછ અને લીંબડો એઓનો પ્રતિવાપ ના-
ખેલો હોય એવું તૈલ સ્કંદગ્રહના વળગાડવા઱ા બાલકોને અભ્યંગમાં હિતકારી થાય છે.

૪ દેવદારુણિ રાક્ષાયાં મધુરેષુ દુમેષુ ચ ।
સિદ્ધં સર્પિશ્ચ સક્ષીરં પાનમસ્મે પ્રયોજયેત્ ॥

પાવાનું ધી.

૪ દેવદાર, રાક્ષા અને કાકોલ્યાદિ મધુરગળ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા ધીને દૂધથી મિશ્રિત કરીને સ્કંદગ્રહના વળગાડવા઱ા બાલકને તે પીવા આપવું.

૫ સર્પપાઃ સર્પનિર્મોકો વચ્ચા કાકાદની ઘૃતમ્ ।
ઉપ્રાજાવિગવાં ચૈવ રોમાણ્યુદ્ધૂપનં શિશોઃ ॥

ધૂમાડી.

૫ સર્પપો, સર્પની કાંચ઱ી, વજ, સફેદ ચ-
ળો઱ી, ધી, ડંટનાં રુવા઱ાં, બકરાનાં રુવા઱ાં અને ગા઱રનાં રુવા઱ાં એઓની ધૂમાડી દેવાથી સ્કંદગ્રહનો વળગાડ શાંત થાય છે.

૬ સોમવહ્નીમિન્દ્રવહ્નીં શર્મીં વિલ્વસ્ય કણ્ઠકાન્ ।
મૃગાદન્યાશ્ચ મૂલાનિ ગ્રથિતાન્યેવ ધારયેત્ ॥

હાર-મા઱ા.

૬ ગ઱ો, આસોંદરો, સ્વીજ઱ી, બીલીના કાંટા અને ઇંદ્રવારણીનાં મૂ઱ એઓને ડોરામાં ગૂંથીને તેની મા઱ા પેહેરાવી રખાવવાથી સ્કંદ-
ગ્રહના વળગાડવા઱ા બાલકનું હિત થાય છે.

૭ રક્તાનિ માલ્યાનિ તથા પતાકા

રક્તાશ્ચ ગન્ધા વિવિધાશ્ચ ભક્ષ્યાઃ ।

ઘણ્ટા ચ દેવાય બલિર્નિવેદ્યઃ

સકુકુટઃ સ્કન્દગૃહે હિતાય ॥

સ્નાનં ત્રિરાત્રં નિશિ ચત્વરેષુ

કુર્યાત્પુનઃ શાલિયવૈર્નૈવૈસ્તુ ।

અદ્ધિશ્ચ ગાયત્ર્યભિમન્ત્રિતાભિઃ

પ્રજ્વાલનં ચાદુતિમિશ્ચ વહેઃ ॥

બલિદાન, સ્નાન તથા હોમ.

૭ રાતાં પુષ્પો, રાતી પતાકાઓ, રાતાં સુગંધી લેપનો, વિવિધ ભક્ષ્યો, ઘંટા અને કુક઱ો એઓનો ચૌટામાં સ્કંદને બલિ દેવામાં આવે તો તેથી સ્કંદના વળગાડવા઱ા બાલકનું હિત થાય છે. આ બલિદાનનો વિધિ રાતે કરવો અને તે ત્રણ રાતસૂધી લાગ઱ કરવો. (વૈદ્યે નાહી પવિત્ર થઈ હાથમાં શસ્ત્ર રાખીને બલિદાન દેવું.)

રાતે ચૌટામાં જઈ નવા ચોખાનું તથા જવનું મંડલ કરી તેની અંદર બાલકને ગાયત્રીમંત્રથી મંત્રેલા જ઱વતે નવરાવવો અને અગ્નિમાં નવા ચો-
ખાની તથા જવની ત્રણ, સાત અથવા દશ આ-
હુતિઓ હોમવી. આ વિધિ પળ રાતે કરવો અને ત્રણ રાતસૂધી લાગ઱ કરવો.

૮ રક્ષામતઃ પ્રવક્ષ્યામિ બાલાનાં પાપનાશનીમ્ ।

અહન્યહનિ કર્તવ્યા યા મિષગ્ભિરતન્દ્રિતૈઃ ॥

તપસાં તેજસાં ચૈવ યશસાં વપુષાં તથા ।

નિધાનં યોઽવ્યયો દેવઃ સ તે સ્કન્દઃ પ્રસીદતુ ॥

ગ્રહસેનાપતિર્દેવો દેવસેનાપતિર્વિભુઃ ।

દેવસેનારિપુહરઃ પાતુ ત્વાં ભગવાન્ ગુહઃ ॥

દેવદેવસ્ય મહતઃ પાવકસ્ય ચ યઃ સુતઃ ।

ગ઱્઱ોમાકૃત્તિકાનાં ચ સ તે શર્મ્મ પ્રયચ્છતુ ॥

રક્તામાલ્યામ્બરઃ શ્રીમાન્ રક્તચન્દનભૂષિતઃ ।

રક્તદિવ્યવપુર્દેવઃ પાતુ ત્વાં ક્રૌંશ્ચસૂદનઃ ॥

સ્કંદગ્રહસંબંધી દરણ્ક વિધાનમાં બો-

લવાના અને બાલકની પાસે નિત્ય

પા઱ કરવાના રક્ષામંત્રો.

૮ હવે બાલકોને માટે દુઃખોને નષ્ટ કરનારો રક્ષાપા઱ કહું છું. વૈદ્યોએ આલસ્ય નહીં રાખતાં નિત્ય બાલકોની પાસે નીચે લખેલો રક્ષાપા઱ બોલવો.

“દેવ કાર્તિકેયસ્વામી કે જે તપોના, તેજોના, યશોના તથા શરીરસામર્થ્યોના મં઱ારરૂપ છે અને અવિનાશી છે તે દેવ તને પ્રસન્ન હોજો. ગ્રહોની

મેનાના પતિ, દેવતાઓની સેનાના પતિ, દેવતાઓની સેનાના શત્રુઓને હણનારા, ક્રીડા કરનારા અને મહાસમર્થ કાર્તિકેયદેવ તારું રક્ષણ કરજો. કાર્તિકેયસ્વામી કે જે દેવાધિદેવ સદાશિવના, અગ્નિના, ગંગાના, પાર્વતીના અને કૃત્તિકાઓના પુત્ર છે તે તારું મળું કરજો. રાતાં પુષ્પોને તથા રાતાં વસ્ત્રોને ધરનારા, ऐश्वर्यવાळा, રાતાં ચંદનથી શણગારેલા અને દિવ્ય રાતાં શરીરવાळा કાર્તિકેયદેવ તારું રક્ષણ કરજો.” (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત પાઠ બોલવો.)

અધ્યાય ૨૯ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ સ્કન્દાપસ્મારપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ।

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સ્કન્દાપસ્માર-પ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ચિલ્વઃ શિરીષો ગોલોમી સુરસાદિશ્ચ યો ગણઃ।
પરિષેકે પ્રયોક્તવ્યઃ સ્કન્દાપસ્મારશાન્તયે ॥

પરિષેચન.

૨ સ્કન્દાપસ્માર નામના બાલગ્રહની શાંતિને માટે બાલકના શરીર ઉપર વીલી, સરસડીયો, અને સુરસાદિગણ એઓના કાથનું પરિષેચન કરવું.

૩ સર્વગન્ધવિપક્કં તુ તૈલમભ્યઙ્ગને હિતમ્ ।

અભ્યંગ.

૩ એલાદિગણના કાથથી તથા કલ્કથી તૈલ પકાવીને તે તૈલનો બાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવાથી સ્કન્દાપસ્મારની શાંતિ થાય છે.

૪ ક્ષીરવૃક્ષકષાયે ચ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા ॥
વિપક્તવ્યં ઘૃતં વાપિ પાનીયં પ્રયસાન્વિતમ્ ।

૧ સ્કન્દાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

પાવાનું ઘી.

૪ વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ચોગળા કાથમાં અને ચોગળા દૂધમાં કાકોલ્યાદિગણનો કલ્ક નાખીને ઘી પકાવવું. આ ઘી દૂધથી મિશ્રિત કરીને સ્કન્દાપસ્મારના વળગાડવાळा બાલકને પાવાથી સ્કન્દાપસ્મારની શાંતિ થાય છે.

૫ ઉત્સાદનં વચાહિક્તુ યુક્તં સ્કન્દગ્રહે હિતમ્ ॥

શરીરપર ચોઢવું.

૫ વજ અને હીંગ એઓનો પાતલો કલ્ક કરીને બાલકના શરીરપર ચોઢવાથી સ્કન્દાપસ્મારના વળગાડવાळा બાલકનું હિત થાય છે. (સ્કન્દનો વળગાડ પળ આ ચોઢવાથી શાંત થાય છે.)

૬ ગૃધ્રોલૂકપુરીષાણિ કેશા હસ્તિનચ્ચ ઘૃતમ્ ।
વૃષભસ્ય ચ રોમાણિ યોજ્યાન્યુદ્ધૂપનેઽપિ ચ ॥

ધૂમાડી.

૬ ગરંજની ચરક, ઘૂવડની ચરક, વાઝ, હાથીના નખ, ઘી અને વઢદનાં રુવાડાં એઓની ધૂમાડી દેવાથી સ્કન્દાપસ્મારનો વળગાડ શાંત થાય છે.

૭ અનન્તાં કુકુટીં ચિર્મ્વીં મર્કટીં ચાપિ ધારયેત્ ।

હાર-માळा.

૭ ઉપલસરી, કુકડવેલ, કડવી ઘોલી અને કૌવચ એઓને દોરામાં ગૂંથીને તેની બાલકને માळा પેહેરાવી રાખવી એ પળ સ્કન્દાપસ્મારવાळा બાલકનું હિત કરે છે.

૮ પક્ષાપક્ષાણિ માંસાણિ પ્રસન્નં રુધિરં પયઃ ॥

ભૂતૌદનો નિવેદ્યશ્ચ સ્કન્દાપસ્મારિણોઽવટે ।

ચતુષ્પથે ચ કર્તવ્યં સ્નાનમસ્ય યતાત્મના ॥

બલિદાન તથા સ્નાન.

૮ સ્કન્દાપસ્મારના વળગાડની શાંતિને માટે કાચાં તથા પાકાં માંસો, બકરાનું તાજું રુધિર,

દૂધ અને વાફેલા અઢદના ખાતસહિત વાકળા
એઓનું સ્કંદાપસ્મારને ટાડામાં બલિદાન દેવું.

વૈદ્યે સાવધાન અંતઃકરણ રાક્ષી સ્કંદાપસ્મા-
રના વળગાડવાળા બાલકને રાતે ચૌટામાં લઈ
જઈ નવા ચોંખાનું તથા જવનું મંડલ કરી તેમાં
બેસાડી ગાયત્રીમંત્રથી મંત્રેલા જલવતે નેવેરાવવો.

૧. સ્કન્દાપસ્મારસંજ્ઞોયઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ સત્ત્વા ।

વિશાલસંજ્ઞશ્ચ શિશોઃ શિવોઽસ્તુ વિકૃતાનનઃ ॥

સ્કંદાપસ્મારસંબંધી દરેક વિધાનમાં

બોલવાનો અને બાલકની પાસે નિત્ય

પાઠ કરવાનો મંત્ર.

૧ કાર્તિકેયસ્વામીનો વિશાલ નામનો જે
પ્યારો મિત્ર 'સ્કંદાપસ્માર' એ નામથી ઓળખાય
છે અને વિકૃત મોહોડાવાળો છે તે દેવ આ બા-
લકને સુખદાઈ થજો. (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત
સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.)

અધ્યાય ૩૦ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ શકુનીપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શકુની
પ્રતિષેધં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ શકુન્યભિપરીતસ્ય કાર્યયો વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ।

વેતસામ્નકપિસ્થાનાં નિષ્કાથઃ પરિષેચને ॥

પરિષેચન.

૨ જે બાલકને શકુનીનો વળગાડ થયો હોય
તે બાલકના શરીરપર પ્રવીણ વૈદ્યે નેતર, આંબો
અને કોઠ એઓના કાથનું પરિષેચન કરવું.

૩ કષાયમધુરૈસ્તૈલં કાર્ય્યમભ્યજ્ઞને શિશોઃ ।

અભ્યંગ.

૩ વડ વગેરે કષાયવૃક્ષોના કાથથી અને કા-

૧ શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

કોલ્યાદિ મધુરગળના કલ્કથી તૈલ પકાવીને તે
તૈલનો બાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવામાં આવે
તો તેથી શકુનીના વળગાડની શાંતિ થાય છે.

૪ મધુકોશીરહીબેરસારિવોત્પલપદ્મકૈઃ ॥

રોધપ્રિયક્ષુમઙ્ગિષ્ઠાગૈરિકૈઃ પ્રદિદેચ્છિશુમ્ ।

વ્રણેષૂક્તાનિ ચૂર્ણાનિ પથ્યાનિ વિવિધાનિ ચ ॥

લપન તથા આહાર.

૪ જેઠીમધ, વાળો, કાળો વાળો, ઉપલસરી,
નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, લોદર, ઘડલાં, મજીઠ
અને સોનાગેરૂ એઓનો બાલકના શરીરપર લેપ
કરવો. ચિકિત્સાસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં વ્ર-
ણોની ઉપર કરવાનાં જે શોધન રોપણ ચૂર્ણો
કહ્યાં છે તેઓની પળ યોજના કરવી અને સૂત્ર-
સ્થાનના ૨૦ અધ્યાયમાં રાતા ચોંખા, મગ તથા
દાડિમ વગેરે જે પથ્યો કહેલાં છે તેઓનો આહાર
કરાવવો.

૫ સ્કન્દગ્રહે ધૂપનાનિ તાનીહાપિ પ્રયોજયેત્ ।

ધૂમાડી.

૫ ગયા અઠ્યાવીશમા અધ્યાયના ૫ મા વિ-
ષયમાં સ્કંદના વળગાડ ઉપર જે ધૂમાડી
વામાં આવી છે તેજ ધૂમાડી શકુનીના વળગાડ
ઉપર પળ યોજવી.

૬ શતાવરીમૃગૈર્વારુનાગદન્તીનિદિગ્ધિકાઃ ॥

લક્ષ્મણાં સહદેવાં ચ બૃહર્તીં ચાપિ ધારયેત્ ।

હાર-માળા.

૬ શતાવરી, ઇંદ્રવારણી, નાગદમળ, બેઠી મો-
રીંગણી, લક્ષ્મણા, સહદેવી કે જે મહાબલં કેહે-
વાય છે તે, અને ઝમી મોરીંગણી એઓને દોરામાં
ગૂંથીને તેઓની બાલકને માળા પળ પેહેરાવી રાખવી.

૭ તિલતણ્ડુલકં માલ્યં હરિતાલં મનઃશિલા ॥

શલિરેષ કરજેષુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના ।

નિકુજે ચ પ્રયોક્તવ્યં જ્ઞાનમસ્ય યથાવિધિ ॥

બલિદાન તથા સ્નાન.

૭ અંતઃકરણને સાવધાન રાખીને વૈદ્યે તલ, ચોલા, ફૂલ, હરતાલ અને મળશીલ એઓનો બલિ કરંજનાં વૃક્ષોમાં દેવો અને સ્કંદગ્રહના વિષયમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે બાલકને વૃક્ષોના નિકુંજમાં સ્નાન કરાવવું.

૮ સ્કન્દગ્રહોપશમનં ઘૃતં તથેહ પૂજિતમ્ ।

પાવાનું ઘી.

૮ સ્કંદગ્રહના વઢગાડના વિષયમાં જે ઘી કેહેવામાં આવ્યું છે તે ઘી શકુનીના વઢગાડ ઉપર પળ પાવું એ હિતકારી છે.

૯ કુર્યાદ્ધ વિવિધાં પૂજાં શકુન્યાઃ કુસુમૈઃ શુભૈઃ પૂજા.

૯ શુભ પુષ્પોથી શકુનીની વિવિધ પ્રકારની પૂજા પળ કરવી.

૧૦ અન્તરિક્ષચરા દેવી સર્વાલંકારભૂષિતા ।
અધોમુખી તીક્ષ્ણતુણ્ડા શકુની તે પ્રસીદતુ ॥
દુર્દર્શના મહાકાયા પિઙ્ગાક્ષી મૈરવસ્વરા ।
લમ્બોદરી શકુર્કર્ણી શકુની તે પ્રસીદતુ ॥

શકુનીસંબંધી દરેક વિધાનમાં બોલવાના અને બાલકની પાસે નિત્ય પાઠ કરાવાના મંત્રો.

૧૦ અંતરીક્ષમાં ફરનારી, સઘळा અલંકારોથી શળગારેલી અને નીચા તથા તીક્ષ્ણ મોહોડાવાળી શકુની દેવી તને પ્રસન્ન થજો. મયંકર દર્શનવાળી, મોટી કાયાવાળી, પીંગળી આંખોવાળી, મયંકર અવાજવાળી, લાંબા પેટવાળી અને રીલા જેવા કાનોવાળી શકુની તને પ્રસન્ન થાઓ. (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્રો બોલવા.)

અધ્યાય ૩૧ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતો રેવતીપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ રેવતીના વઢગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'રેવતી-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિય સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અશ્વગન્ધાજશૃંગી ચ સારિવા સપુનર્નવા ।
સદે વિદારી ચ તથા કષાયાઃ સેચને હિતાઃ॥

પરિષેચન.

૨ જે બાલકને રેવતીનો વઢગાડ થયો હોય તે બાલકના શરીરપર આસોંદ, મેંઢાશીંગી અથવા કાકડાશીંગી, ઉપલસરી, સાટોડી, જંગલી મગ, જંગલી અડદ અને ફગવેલાનો કંદ એઓના કાથોનું પરિષેચન કરવું એ હિતકારી થાય છે.

૩ તૈલમમ્યજ્ઞને કાર્ય્યં કુષ્ઠે સર્જરસેઽપિ વા ॥

અમ્યંગ.

૩ કઠ અથવા રાઠ, એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલનો બાલકના શરીરપર અમ્યંગ કરવો.

૪ ધવાશ્વર્કર્ણકકુભધાતકીતિન્વુકીષુ ચ ।
કાકોલ્યાદિગણે ચૈવ પાનીયં સર્પિપરિષ્યતે ॥

પાવાનું ઘી.

૪ ધાવડો, રાઠનું શાઢ, કડાયો, ધાવળી અને ટીંબરૂ એઓના કાથથી અને કાકોલ્યાદિગણના કલ્કથી પકાવેલું ઘી રેવતીના વઢગાડવાળા બાલકને પાવું.

૫ કુલત્થાઃ શઙ્ખચૂર્ણં ચ પ્રદેહાઃ સાર્વગન્ધિકાઃ ।

લેપ.

૫ કઢથી, શંખનું ચૂર્ણ અને એલાદિગળ એઓના પ્રલેપો કરવા એ હિતકારી છે.

૬ ગૃધ્રોલૂકપુરીષાણિ યવા યવફલો ઘૃતમ્ ॥

સન્ધ્યયોરુભયોઃ કાર્ય્યમેતદુદ્ધપનં શિશોઃ ।

ધૂમાડી.

૬ ગરંજની ચરક, ધૂવડની ચરક, જવ, વાંસ

અને ઘી એઓની ધૂમાડી પ્રભાતકાળે તથા સા-
યંકાળે બાલકને દેવી એ હિતકારી થાય છે.

૭ વરુણારિષ્ટકમયં રુચકં સેન્દુકં તથા ॥
સતતં ધારયેન્નાપિ કૃતં વા પૌત્રજીવિકમ્ ।

ગઢામાં માદલીયું.

૭ વાયવરણાના, લીંબડાના, અરીઝના, નગ-
ડના કે જીયાપોતાના કાષ્ઠનું માદલીયું ઘડાવીને
બાલકના ગઢામાં હમેશ પેહેરાવી રાખવું એ પણ
હિતકારી છે.

૮ શુક્લાઃ સુમનસો લાજાઃ પયઃ શાલ્યોદનં તથા ॥
બલિર્નિષેધો ગોતીર્થે રેવત્યૈ પ્રયતાત્મના ।

બલિદાન.

૮ વૈધે ઉપવાસાદિકથી પવિત્ર થઈ રેવતીને
સફેદ ફૂલો, શાઠની ધાળી, દૂધ અને ચોખાનો
ભાત એઓનું ગાયોના વાડામાં બલિદાન દેવું.

૯ સક્લમે ચ ભિષક્ જ્ઞાનં કુર્ય્યાદ્ધાત્રીકુમારયોઃ ॥

સ્નાન.

૯ વૈધે સમુદ્રના અને નદીના, અથવા બે નદી-
ઓના સંગમમાં બાલકને અને તેની માને નવરા-
વવાં. (સ્કંદગ્રંથના વિષયમાં કહેલો વિધિ જુવો.)

૧૦ નાનાવસ્ત્રધરા દેવી ચિત્રમાલ્યાનુલેપના ।

ચલત્કુણ્ડલિની શ્યામા રેવતી તેં પ્રસીદતુ ॥
લમ્બા કરાલા વિનતા તથૈવ બહુપુત્રિકા ।

રેવતી સતતં માતા સા તે દેવી પ્રસીદતુ ॥

શકુનીસંબંધી દરેક વિધાનમાં બોલ-
વાના અને બાલકની પાસે નિત્ય
પાઠ કરવાના મંત્રો.

૧૦ વિવિધ વસ્ત્રોને ધરનારી, વિચિત્ર પુષ્પોને
ધરનારી, વિચિત્ર લેપનવાળી, ચલિત કુંડલોવાળી
અને શ્યામ વર્ણવાળી અથવા સોઠ વર્ણની રેવતીદેવી
તને પ્રસન્ન થાઓ. લાંબી, વિકરાલ, મધ્યમાં નમી
રહેલી અને ધણા પુત્રોવાળી રેવતી માતા તને

પ્રસન્ન થાઓ. (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત સંસ્કૃત
મંત્રો બોલવા.)

અધ્યાય ૩૨ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ પૂતનાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'પૂતના-
પ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે.

૨ કપોતવઙ્કાડરલુકો વરુણઃ પારિભદ્રકઃ ।
આસ્ફોતા ચૈવ યોજ્યાઃ સ્યુર્બાલાનાં પરિષેચને ॥

પરિષેચન.

૨ જે બાલકોને પૂતનાનો વઢગાડ થયો હોય
તેઓનાં શરીરોપર બ્રાહ્મી, અરઙ્કસો, વાયવરણો,
લીંબડો અને ગરળી અથવા ઉપલસરી એઓના
કાથોની પરિષેચનમાં યોજના કરવી.

૩ વચ્ચા વયસ્થા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિલા ।
કુષ્ઠં સર્જરસશ્ચૈવ તૈલાર્થે વર્ગે રૂપ્યતે ॥

અભ્યંગ.

૩ વજ, ગઢો, દૂર્વા, હરતાલ, મળશીલ, કઠ
અને રાઠ એ સર્વને એકઠાં કરી તેઓના કાથથી
તથા કલ્કથી તૈલ બનાવીને તે તૈલનો બાલકના
શરીરપર અભ્યંગ કરવો.

૪ હિતં ઘૃતં તુગાક્ષીર્યૌ સિઙ્ગં મધુરકેષુ ચ ।
કુષ્ઠતાલીશલ્લદિરચન્દનસ્યન્દને તથા ॥

પાવાનું ઘી.

૪ વંશલોચન, કાકોલ્યાદિ મધુરગળ, કઠ,
તાલીસપત્ર, સેર, ચંદન અને મીણોહરમો એઓના
કાથથી તથા કલ્કથી ઘી પકાવીને તે ઘી પૂત-
નાના વઢગાડવાળા બાલકને પાવું. (જો કે
કાકોલ્યાદિગળમાં પણ 'વંશલોચન આવે છે તો-

પળ વંશલોચનનું ફરીવાર ગ્રહણ કન્યું છે માટે
વશલોચન વે ભાગ જેટલું લેવું એમ સમજવું.)

૫ દેવદારુવચ્ચાદિઙ્ગુકુષ્ઠં ગિરિકદમ્બકઃ ।
પલા હરેણવશ્ચાપિ યોજ્યા ઉચ્છૂપને સદા ॥
ગન્ધનાકુલિકુમ્ભીકા મજ્જાનો બદરસ્ય ચ ।
કર્કટાસ્થિ ઘૃતં ચૈવ ધૂપનં સર્ષપૈઃ સદ્ ॥
ધૂમાડી.

૬ દેવદાર, વજ, હીંગ, કઠ, ધારાકદંબ, એ-
લ્લચી અને હરેણુ નામનું સુગંધ દ્રવ્ય એઓની દર
વખતે ધૂમાડી દેવી તેમજ નોરવેલ અથવા રાક્ષા,
શેવાલ, બોરના ઠલીઆની અંદરની મજ્જા, કુહ-
ચલનું હાડકું, ઘી અને સર્ષપ એઓની પળ
ધૂમાડી દેવી.

૬ કાકાદર્નીં ચિત્રફલાં વિમ્બીં ગુઝાં ચ ધારયેત્ ।

હાર-માલા.

૬ માલકાંકળી, ઇંદ્રવારળી, કડવી ઘોલી
અને ચળોટી એઓની માલા પૂતનાના વઢગાડ-
વાલા બાલકને હમેશ પેહેરાવી રાખવી.

૭ મત્સ્યૌદનં ચ કુર્વીત કશરાં પલલં તથા ॥
શરાવસમ્પુટે કૃત્વા બલિં શૂન્યગૃહે હરેત્ ॥

બલિદાન.

૭ માછલાંઓની સાથે પકાવેલો માત, તલ
અડદ તથા ચોલાની ચીચડી અને તલવટ એ-
ઓને કૂંડાંઓના સંપુટમાં રાખીને ઉજડ ઘરમાં
પૂતનાને બલિદાન દેવું.

૮ ઉચ્છિષ્ટેનાભિષેકેણ શિરસિ જ્ઞાનમિષ્યતે ।
પૂજ્યા ધ પૂતના દેવી બલિભિઃ સોપહારકૈઃ ।

જ્ઞાન તથા પૂજન.

૮ પૂતનાના વઢગાડવાલા બાલકને આચમનના
પાણીથી અથવા ઇઠવાડથી માથે નવરાવો અને
નવરાવીને પુષ્પાદિક ઉપહારોસહિત બલિઓથી
પૂતનાનું પૂજન કરવું.

૯ મલિનામ્બરસંવીતા મલિના રૂક્ષમૂર્ચજા ॥
શૂન્યાગારાશ્રિતા દેવી દારકં પાતુ પૂતના ।
દુર્દર્શના સુદુર્ગન્ધા કરાલા મેઘકાલિકા ॥
ભિન્નાગારાશ્રયા દેવી દારકં પાતુ પૂતના ॥

પૂતનાસંબંધી દરેક વિધાનમાં બોલ-
વાના અને બાલકની પાસે નિત્ય
પાઠ કરવાના મંત્રો.

૯ મેલાં વસ્રોથી વીંટાણી, મેલી, રૂક્ષવાલો-
વાલી અને ઉજડ ઘરમાં રહેનારી પૂતના દેવી
બાલકની રક્ષા કરજો. કૂર દેખાવવાળી, અત્યંત
દુર્ગંધવાળી, વિકરાલ, મેઘ જેવી કાઠી અને
ત્રૂટેલાં ઘરમાં રહેનારી પૂતના દેવી બાલકનું
રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત સંસ્કૃત
મંત્રો બોલવા.)

અધ્યાય ૩૩ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતોઽન્ધપૂતનાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અંધપૂતના-
પ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ તિક્તકદ્રુમપત્રાણાં કાર્યઃ કાથોઽવસેચને ।

પરિષેચન.

૨ લીંબડો, ગલ્લો, અરઝૂસો, પટોલ અને મો-
રીંગળી એઓના કાથનું અંધપૂતનાના વઢગાડ-
વાલા બાલકના શરીરપર પરિષેચન કરવું.

૩ સુરા સૌવીરકં કુષ્ઠં હરિતાલં મનઃશિલા ॥
તથા સર્જરસઞ્ચૈવ તૈલાર્થમુપદિશ્યતે ।

અભ્યંગ.

૩ સુરા, ફોતરાં વગરના કાચા અથવા પ-
કાવેલા ઘઉંનો આથો, કઠ, હરતાલ, મળશીલ

અને રાઠ એઓથી પકાવેલા તૈલનો બાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવો.

૪ પિપ્પલ્યઃ પિપ્પલીમૂલં વર્ગો મધુરકો મધુ ॥
શાલપર્ણી ઘૃહૃત્યૌ ચ ઘૃતાર્થમુપદિશ્યતે ।

પાવાનું ઘી.

૪ પીપલ, પીપલીમૂલ, કાકોલ્યાદિ સઘલો મધુરવર્ગ, શાલિપર્ણી, બેઠી ભોરીંગણી અને ઝમી ભોરીંગણી એઓના કાથથી તથા કલ્કથી ઘી પકાવી, થંડું પાડી તેમાં મધ નાખીને તે ઘી અંધપૂતનાના વઠગાડવાળા બાલકને પાવું.

૫ સર્વગન્ધૈઃ પ્રદેહશ્ચ ગાત્રેષ્વક્ષ્ણોશ્ચ શીતલૈઃ ॥

લેપ.

૫ અંધપૂતનાના વઠગાડવાળા બાલકના શરીરપર કેસર, અગરુ, કપૂર, કસ્તૂરી અને ચંદન એઓનું લેપન કરવું અને નેત્રો ઉપર ચંદનનું તથા કપૂરનું લેપન કરવું.

૬ પુરીષં કૌકુટં કેશાંશ્વર્મ સર્પત્વચં તથા ।

જીર્ણં ચ ભિક્ષુસન્નાટીં ધૂપનાયોપકલ્પયેત્

ધૂમાડી.

૬ કૂકડાની ચરક, વાઠ, ચામડું, સર્પની કાંચલી અને બૌદ્ધસાધુની અથવા કોઈ સંન્યાસીની જૂની કંથાનું ચીંથરું એઓની બાલકને ધૂમાડી દેવી.

૭ કુકુટીં મર્કટીં બિમ્બીમનન્તાં ચાપિ ધારયેત્ ।

હાર-માળા.

૭ કૂકડવેલ, કૌવચ, કડવી ઘોલી અને ઝપલસરી એઓને દોરામાં ગૂંથી માળા બનાવીને તે માળા બાલકના ગઢામાં પેહેરાવી રાખવી.

૮ માંસમામં તથા પક્કં શોણિતં ચ ચતુષ્પથે ॥
નિવેદ્યમન્તશ્ચ ગૃહે શિશો રક્ષાનિમિત્તતઃ ।

બલિદાન.

૮ બાલકની રક્ષાને માટે કાચું તથા પાકું

૧ શીતપૂતનાના વઠગાડની ચિકિત્સા વિષયનો.

માંસ અને લોહી એઓનું ચૌટામાં તથા અંદરના ઘરમાં અંધપૂતનાને બલિદાન દેવું.

૯ શિશોશ્ચ રૂપનં કુર્યાત્ સર્વગન્ધાદિકૈઃ શુભૈઃ ।

સ્નાન.

૯ એલાદિગણનાં સઘલાં સુંદર દ્રવ્યોથી સંયુક્ત કરેલા જલવતે અંધપૂતનાના વઠગાડવાળા બાલકને ચૌટામાં અથવા અંદરના ઘરમાં નવરાવવો.

૧૦ કરાલા પિઙ્ગલા મુણ્ડા કાષાયામ્બરવાસિની ।

દેવી બાલમિમં પ્રીતા સંરક્ષત્વન્ધપૂતના ॥

અંધપૂતનાસંબંધી દરેક વિધાનમાં

બોલવાનો અને બાલકની પાસે નિત્ય

પાઠ કરવાનો મંત્ર.

૧૦ વિકરાઠ, પીંગલા વર્ણવાલી, મૂંડી અને ભગવાં વચ્ચો પેહેરનારી અંધપૂતના દેવી પ્રસન્ન થઈને આ બાલકનું રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.)

અધ્યાય ૩૪ મો.

ઉપક્રમ.

૧ અથાતઃ શીતપૂતનાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શીતપૂતનાપ્રતિષેધં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ કપિત્થં સુવહ્નં બિમ્બીં તથા બિલ્વં પ્રચીબલમ્
નર્દીં ભહ્ણાતર્કીં ચાપિ પરિષેકે પ્રયોજયેત્ ॥

પરિષેચન.

૨ કોઠ, રાસ્ટ્રા, કડવી ઘોલી, બીલી, અઘેડી, પારસપીપલો અને ભહ્ણાતર્કી એઓના કાથનું શીતપૂતનાના વઠગાડવાળા બાલકના શરીરપર પરિષેચન કરવું.

૩ વસ્ત્રમૂત્રં ગવાં મૂત્રં મુસ્તં ચ સુરદારુ ચ ॥

કુષ્ઠં ચ સર્વગન્ધાંશ્ચ તૈલાર્થમવચારયેત્ ।

અભ્યંગ.

૩ બકરાનું મૂત્ર અને ગાયનું મૂત્ર એઓમાં મોથ, દેવદાર, કઠ અને એલાદિગણનાં દ્રવ્યો એઓનો કલ્ક નાખી તૈલ પકાવીને તેનો બાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવો.

૪ રોહિણીસર્જલદિરપલાશકકુમ્ભત્વચઃ ॥
નિષ્કાધ્ય તસ્મિન્નિષ્કાધ્યે સક્ષીરં વિપચેદ્ ઘૃતમ્ ॥

પાવાનું ઘી.

૪ હરડે અથવા કડુ, રાઠ, खेर, खाखरो અને કડાયાની છાલ એઓનો કાથ કરી એ કાથના ત્રણ ભાગ લઈ તેમાં એક ભાગ જેટલું દૂધ નાખીને તેમાં ઘી પકાવું. આ ઘી શીતપૂતનાના વઢગાડવાળા બાલકને પાવું.

૫ ગૃધ્રોલૂકપુરીષાણિ બસ્તગન્ધામહેસ્ત્વચઃ ॥
નિમ્બપત્રાણિ મધુકં ધૂપનાર્થે પ્રયોજયેત્ ॥

ધૂમાડી.

૧ ગરંજની ચરક, ધૂવડની ચરક, તલવળી, સર્પની કાંચળી, લીંબડાનાં પાનડાં અને જેટીમધ એઓની બાલકને ધૂમાડી દેવી.

૬ ધારયદાંપે લમ્બાં ચ ગુઝાં કાકાદર્શીં તથા ॥

હાર-માઝા.

૬ કડવી તૂંબડી, ચળોટી અને માલકાંકળી અથવા કાંટાળો ટીંબરવો એઓને દોરામાં ગૂંથી માઝા બનાવીને તે માઝા શીતપૂતનાના વઢગાડવાળા બાલકના ગળામાં પેહેરાવી રાખવી.

૭ નદ્યાં મુદ્ગકૃતૈશ્ચાન્નૈસ્તર્પયેચ્છીતપૂતનામ્ ॥
દેવ્યૈ દેયશ્ચોપહારો વારુણી રુધિરં તથા ॥

બલિદાન.

૭ નદીને કીનારે જઈ મગનાં અન્નોનું શીતપૂતનાને બલિદાન દેવું અને મદિરા તથા લોહી એઓસહિત ઉપહાર દેવો.

૮ જલાશયાન્તે બાલસ્ય સ્નપનં ચોપદિશ્યતે ॥

સ્નાન.

૮ શીતપૂતનાના વઢગાડવાળા બાલકને વિધિ-પ્રમાણે જલાશયના સમીપમાં નવરાવવો.

૯ મુદ્ગૌદનાશના દેવી સુરાશોણિતપાયિની ॥
જલાશયાલયા દેવી પાતુ ત્વાં શીતપૂતના ॥
શીતપૂતનાસંબંધી દરેક વિધાનમાં
બોલવાનો અને બાલકની પાસે નિત્ય
પાઠ કરવાનો મંત્ર.

૯ મગવાળા માતને खानारी, મચનું તથા રુધિરનું પાન કરનારી અને જલાશયોમાં રેહેનારી શીતપૂતના દેવી તારૂં રક્ષણ કરજો. (આ અર્થ-વાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.)

અધ્યાય ૩૧ મો.

૧ અથાતો મુખમણ્ડિકાપ્રતિપેદ્યં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂલવા ઉપરથી 'મુખમંડિકા-પ્રતિપેદ્યં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ કપિત્થવિલ્વતર્કારીવાંશીગન્ધર્વહસ્તકાઃ ॥
કુબેરાક્ષી ચ યોજ્યાઃ સ્યુર્બાલાનાં પરિપેચને ॥

પરિપેચન.

૨ કોઠ, બીલી, અરળી, વંશલોચન, સફેદ એરડો અને કાકચ એઓના કાથનું મુખમંડિકાના વઢગાડવાળા બાલકના શરીરપર પરિપેચન કરવું.

૩ સ્વરસૈર્મૃગ્નપત્રાણાં તથાજહરિગન્ધયોઃ ॥
તૈલં વસાં ચ સંયોજ્ય પચેદ્ અભ્યંગને શિશોઃ ॥

અભ્યંગ.

૩ માંગૂરાનાં પાનડાં, તલવળીનાં પાનડાં તથા આસોંદનાં પાનડાં એઓનાં સ્વરસમાં તૈલને તથા ચરવીને મિશ્રિત કરી પકાવીને તેનો બાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવો.

૪ મધૂલિકાયાં પયસિ તુગાક્ષીર્યાં ગણે તથા ।
મધુરે પશ્ચમૂલે ચ કનીયસિ ઘૃતં પચેત્ ॥
પાવાનું ધી.

૪ ગરળી, વંશલોચન, સઘલો મધુરવર્ગ અને લઘુપંચમૂલ એઓના કાથમાં દૂધ નાખી તેમાં ધી પકાવવું અને તે ધી મુખમંડિકાના વલ્ગાડવાલા બાલકને પાવું.

૫ વચા સર્જરસઃ કુઠ્ઠં સર્પિશ્ચોદ્દૃપને હિતમ્ ।
ધૂમાડી.

૫ વજ, રાઝ, કટ અને ધી એઓની બાલકને ધૂમાડી દેવી એ હિતકારી છે.

૬ ધારયેદપિ જિહ્વાશ્ચ ચાપચીરહ્નિસર્પજાઃ ॥
હાર-માઝા.

૬ ચાપ જાતના ગૃધ્રપક્ષીની જીભ, ચીલ- (સમઝા)ની જીભ અને સર્પની જીભ એઓની માઝા બનાવીને મુખમંડિકાના વલ્ગાડવાલા બાલકના ગઝામાં હમેશ પેહેરાવી રાખવી.

૭ વર્ણકં ચૂર્ણકં માલ્યમંજનં પારદં તથા ।
મનઃશિલાં ચોપદ્મરેદ્ધોષ્ઠમધ્યે બાલિં તથા ॥
પાયસં સપુરોડાશં બલ્યર્થમુપહારયેત્ ।

બલિદાન.

૭ ગાયોના વાડામાં ગલાર, વાટેલા ચો-
ખાનો લોટ, ફૂલ, અંજન, પારો અને મળશીલ
એઓનો ઉપહાર આપી દૂધપાક અને ઘડુંના
લોટની રોટલી એઓનું બલિદાન દેવું.

૮ મન્ત્રપૂતાભિરદ્ધિશ્ચ તત્રૈવ રૂપનં હિતમ્ ॥
સ્નાન.

૮ મુખમંડિકાના વલ્ગાડવાલા બાલકને
ગાયત્રીમંત્રથી અથવા નીચે આપેલા મંત્રથી મંત્રેલા,
જલ્લવતે ગાયોના વાડામાં નવરાવવો એ હિતકારી છે.

૯ અલઙ્કૃતા રૂપવતી સુભગા કામરૂપિણી ।
ગોષ્ઠમધ્યાલયરતા પાતુ ત્વાં મુખમણ્ડિકા ॥

૧ નૈગમેષના વલ્ગાડની ચિકિત્સા વિષયનો.

મુખમંડિકાસંબંધી દરેક વિધાનમાં,
બોલવાનો અને બાલકની પાસે નિત્ય
પાઠ કરવાનો મંત્ર.

૯ શળગારેલી, રૂપાઝી, સૌભાગ્યવાઝી, ધા-
વ્યાપ્રમાણે રૂપો ધરવાની શક્તિવાઝી અને ગાયોના
વાડાઓમાં રેહેવામાં રહ્નિવાઝી મુખમંડિકાદેવી
તારૂં રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાલો મૂલોક્ત
સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.)

અધ્યાય ૩૬ મો.

૧ અથાતો નૈગમેષપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'નૈગમેષપ્ર-
તિષેધં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ બિલ્વાશ્નિમન્થપૂતીકાઃ કાર્યાઃ સ્યુઃ પરિષેચને ।
સુરાસૌવીરધ્રાન્યામ્લૈઃ પરિષેકશ્ચ શસ્યતે ॥

પરિષેચન.

૨ બીલી, અરળી અને કરંજ એઓના કાથનું
નૈગમેષના વલ્ગાડવાલા બાલકના શરીરપર પરિ-
ષેચન કરવું. સુરા, ફોતરાવગરના કાચા અથવા
પકાવેલા ઘડુંનો આથો અને ધાન્યામ્લ (ચોખાના
ચૂર્ણનો તથા કોદરા વગેરેના ચૂર્ણનો આથો)
એઓનું પરિષેચન કરવું એ પણ ઉત્તમ ગણાય છે.

૩ પ્રિયકુસરલાનન્તાશતપુષ્પાકુટઞ્ચૈઃ ।
પચેત્તૈલં સગોમૂત્રૈર્દધિમસ્ત્વમ્લકાઙ્ગિકૈઃ ॥

અભ્યંગ.

૩ ઘડલાં, નસોતર, ઉપલસરી, સૂવા અને
અરઙ્ગસો એઓનો કલ્ક નાખી ગોમૂત્ર, દહીનું
પાણી અને ઝાટી કાંજી એઓમાં તૈલ પકાવવું
અને તે તૈલનો બાલકના શરીરપર અભ્યંગ કરવો.

४ पञ्चमूलद्वयकाथे क्षीरे मधुरकेषु च ।
पंचेद्धृतं च मेधावी खजूरीमस्तकेऽपि च ॥

पावानुं घी.

४ बृहत्पंचमूल तथा लघुपंचमूल एओना
काथमां काकोल्यादि मधुरवर्गनो कल्क, खजूरीना
उपरना भागनी मज्जा तथा दूध नाखी तेमां घी
पकावुं. बुद्धिमान् वैद्ये आ घी नैगमेषना वळ-
गाडवाळा बालकने पावुं.

५ वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् ।

हार-माळा.

५ वज्र, आमली अथवा गळो, दूर्वा अने
जटाभांसी एओने दोराभां गूंथी तेनी माळा
नैगमेषना वळगाडवाळा बालकने निरंतर पेहे-
रावी राखवी.

६ उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥

शरीरपर चोळवुं.

६ गया २९ मा अध्यायना ५ मा विषयमां
स्कन्दापस्मारना वळगाडने नष्ट करवा माटे बाल-
कना शरीरपर जे द्रव्योनो कल्क चोळवानुं कहुं
छे तेज द्रव्योनो कल्क नैगमेषना वळगाडवाळा
बालकना शरीरपर चोळवो ए हितकारी थाय छे.

७ सिद्धार्थकवचादिङ्गु कुण्डं चैवाक्षतैः सह ।

भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः ॥

मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नवग्रहे ।

धूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥

धूमाडी.

७ सर्षप, वज्र, हींग, कठ, अक्षत, भीलामुं
अने अजमोद एओनी धूमाडी देवी ए नैगमेषना
वळगाडवाळा बालकने हितकारी थाय छे. राते
लोको सूर्इ रह्या होय ते समये बालकनुं हित
इच्छनारा वैद्ये वानरानी विष्टा, घूवडनी चरक
अने गरंजनी चरक एओनी धूमाडी पण देवी.

१ ग्रहोनी उत्पत्ति, बालकोने वळगाडनुं कारण

८ तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ।
कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥

बलि न्यग्रोधवृक्षे तु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् ।

बलिदान.

८ तळ, चोखा, पुष्पो अने अनेक प्रकारनां
भक्ष्यो एओनुं बलिदान नैगमेषने तृप्त करवा
माटे वृक्षना मूळमां देवुं. छठने रोज ए बलि-
दान वडना झाडनी नीचे देवुं. (आ नैगमेष
नामनो बालग्रह वखतपर बालकोनुं रक्षण पण
करे छे तेथी ते कुमारपिता पण केहेवाय छे.)

९ अधस्ताद्वटवृक्षस्य रूपनं चोपदिश्यते ।

स्नान.

९ नैगमेषना वळगाडवाळा बालकने वडना
झाडनी नीचे गायत्रीथी अथवा नीचे आपेला मं-
त्रथी मंत्रेला जलवते नवराववो.

१० अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशः ।

बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥

नैगमेषसंबंधी दरएक विधानमां बो-

लवानो अने बालकनी पासे नित्य

पाठ करवानो मंत्र.

१० बकराना जेवा मोहोडावाळो, चंचल
आंखोवाळो, चंचल भ्रकुटीओवाळो, यथेष्ट रूपो
धरनारो, मोटी कीर्तिवाळो अने बालकनुं पालन
करनारो नैगमेषदेव आ बालकनुं रक्षण करजो.
(आ अर्थवाळो मूलोक्त संस्कृत मंत्र बोलवो.)

अध्याय ३७ मो.

१ अथातो ग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'ग्रहोत्पत्ति'
ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान
करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिण
सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

अने वळगाडोनुं कष्टसाध्यपणुं तथा असाध्यपणुं.

૨નવ સ્કન્દાદયઃ પ્રોક્તા બાલાનાં ય ઇમે ગ્રહાઃ।
શ્રીમન્તો દિવ્યવપુષો નારીપુરુષવિગ્રહાઃ ॥
એતે ગુહ્યસ્ય રક્ષાર્થં કૃત્તિકોમાગ્નિશૂલભિઃ ।
સૃષ્ટાઃ શરવણસ્થસ્ય રક્ષિતસ્યાત્મતેજસા ॥

બાલગ્રહોને કોણે ઉત્પન્ન કન્યા છે ?

૨ ऐश्वर्यवाला, दिव्य शरीरोवाळा 'अने जे-
ओमां छनो आकार स्त्रीओना जेवो छे तथा
'त्रणनो आकार पुरुषोना जेवो 'छे एवा आ स्कंद
आदि जे नव बालग्रहो केहेवामां आव्या तेओने.
कांसडाओना वनमां रहेला अने पोतानी शक्ति-
थीज रक्षण पामेला कार्तिकेयस्वामीना रक्षणने
माटे कृत्तिकाओए, गंगाए, पार्वतीए, अग्निए
तथा सदाशिवे उत्पन्न करेला छे.

इत्थीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः।
गङ्गोमाकृत्तिकानां च ते भागा राजसा मताः ॥
नैगमेपस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ।
कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा ॥
स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः।
स च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते ॥
स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥
बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः ।
मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैव प्रवर्तते ॥
कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
गृहातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः ॥

નવ બાલગ્રહોમાં કોને કોને કોણે કોણે
ઉત્પન્ન કન્યા છે ?

૩ અનેક પ્રકારનાં રૂપોવાळा અને સ્ત્રીઓના
જેવાં શરીરોવાळा શકુની, રેવતી, પૂતના, અંધ-
પૂતના, શીતપૂતના અને મુખમંડિકા એ છ ગ્રહોને

૧ શકુની, રેવતી, પૂતના, અંધપૂતના, શીતપૂતના
અને મુખમંડિકા એ છ બાલગ્રહો સ્ત્રીઓના આકારવાळा
છે અને સ્કંદ, સ્કંદાપસ્માર તથા નૈગમેષ એ ત્રણ ગ્રહો
પુરુષોના આકારવાळा છે.

गंगाए, पार्वतीए अने कृत्तिकाओए मळीने उ-
त्पन्न करेला छे. जो के सघळा ग्रहो रजोगुण-
वाळा छे तो पण तेओमां ए छ ग्रहो विशेष
रजोगुणवाळा छे एम मानवामां आवे छे.

घेंटाना जेवा मोहोडावाळो नैगमेष नामनो
ग्रह के जे पुरुषना जेवा शरीरवाळो छे, वखतपर
बालकोनुं रक्षण पण करे छे अने कार्तिकेय-
स्वामीनो प्राणसमान प्यारो मित्र छे तेने पार्व-
तीएज उत्पन्न कन्यो छे.

अग्निना जेवी कार्तिवाळो स्कંदापस्मार नामनो
ग्रह के जे पुरुषना जेवा शरीरवाळो छे तेने
अग्निए उत्पन्न करेलो छे अने ते स्कंदसख तथा
विशाख ए नामोथी पण ओळखाय छे.

स्कंद नामनो बालग्रह के जे पुरुषना जेवा
शरीरवाळो छे तेने त्रिपुरनो संहार करनारा सा-
क्षात् सदाशिवेज उत्पन्न करेलो छे. ए ग्रह
बीजा 'कुमार' ए नामथी पण ओळखाय छे.
स्कंद अने कुमार ए बे नामो कार्तिकेयस्वामीનાં
પણ છે તે ઉપરથી કાર્તિકેયસ્વामीને બાલગ્રહોમાં
ગણી લેવા નહીં. કેમ કે બાલકના જેવી લીલાને
ધરનારા અને સદાશિવથી તથા અગ્નિથી ઉત્પન્ન
થણા એ મોટા ऐश्वर्यवाळा देव कार्तिकेयस्वामी
બાલકોને દુઃખ દેવારૂપ દુષ્ટ કૃત્યોમાં પોતે કદી
પણ પ્રવર્તતા નથી. કેટલાએક અલ્પ જ્ઞાનવાळा
અપંડિત વૈદ્યો 'કુમાર અને સ્કંદ' એ બે નામો
ઉપરથી ભૂલ ધાઈને કેહે છે કે 'કાર્તિકેયસ્વामी
બાલકોને વલગે છે.'

૪ તતો ભગવતા સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે ।

ઉપતસ્થુર્ગ્રહાઃ સર્વે દીપ્તશક્તિધરં ગુહમ્ ॥

ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै ।

૨ જો કે પોતાનીજ શક્તિથી રક્ષિત હોવાને લીધે
તેમને બીજા કોઈ પણ રક્ષકોની જરૂર ન હતી તોપણ
કૃત્તિકા વગેરેએ પુત્રપ્રેમને લીધે તેમના રક્ષણને માટે
નવ બાલગ્રહોને ઉત્પન્ન કરેલા છે.

તેષામર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિવં દેવમચોદયત્ ॥
 તતો ગ્રહાંસ્તાનુવાચ ભગવાન્ ભગનેત્રહત્ ।
 તિર્યગ્યોનિ માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતયં જગત્ ॥
 પરસ્પરોપકારેણ વર્ત્તેતે ધાર્યંતેઽપિ ચ ।
 દેવા મનુષ્યાન્ પ્રીણન્તિ તિર્યગ્યોર્નોસ્તથૈવ ચ ॥
 વર્ત્તમાનૈર્યથાકાલં શીતવર્ષોષ્ણમારુતૈઃ ।
 હૃજ્યાઞ્જલિનમસ્કારજપહોમવ્રતાદિભિઃ ॥
 નરાઃ સમ્યક્ પ્રયુક્તૈશ્ચ પ્રીણન્તિ ત્રિદિવેશ્વરાન્ ।
 આગધેયં વિમક્તં ચ શેષં કિશ્ચિન્ન વિદ્યતે ॥
 તદ્યુષ્માકં શુભા વૃત્તિર્વાલેષ્વેવ ભવિષ્યતિ ।
 કુલેષુ યેષુ નેજ્યન્તે દેવાઃ પિતર एव च ॥
 બ્રાહ્મણાઃ સાધવશ્ચૈવ ગુરવોઽતિથયસ્તથા ।
 નિવૃત્તાચારશૌચેષુ પરપાકોપભોજિષુ ॥
 ઉચ્છિન્નબલિભિક્ષેષુ મિન્નકાંસ્યોપભોજિષુ ।
 ગૃહેષુ તેષુ યે બાલાસ્તાન્ ગૃહ્ણીધ્વમશક્ષિતાઃ ॥
 તત્ર વો વિપુલા વૃત્તિઃ પૂજા ચૈવ ભવિષ્યતિ ।
 एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः ॥
 બાલગ્રહો બાલકોને વઢગે છે તેનું કારણ.

૪ જે સમયમાં ભગવાન્ સદાશિવે કાર્તિકેય-
 સ્વામીને દેવતાઓના સેનાપતિ કન્યા તે સમયમાં
 એ સઘળા બાલગ્રહોએ પ્રદીપ્ત સાંગને ધરનારા
 કાર્તિકેયસ્વામીના સમીપમાં આવી હાથ જોડીને
 કાર્તિકેયસ્વામીને વિજ્ઞાપિ કરી કે ‘અમોને આ-
 જીવિકા કરી આપો.’ એ ઉપરથી તેઓને માટે
 કાર્તિકેયસ્વામીએ સદાશિવની પ્રાર્થના કરતાં
 મોટા ઐશ્વર્યવાળા અને ભગદેવનાં નેત્રોનું હરણ
 કરનારા સદાશિવે તે બાલગ્રહોને કહ્યું કે “આ
 જગત્ કે જે પશુપક્ષી વગેરેની જાતિ, મનુષ્યજાતિ
 અને દેવજાતિ એ રીતે ત્રણ જાતિઓવાળું છે તે
 પરસ્પરે કરેલા ઉપકારથી વર્તે છે અને તે ઉપ-
 કારથી ટકી રહ્યું છે. દેવતાઓ તે તે યોગ્ય
 સમયોમાં ગરમીને, વરસાદને, થંડીને તથા પવનને
 ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્યોને તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેને
 તૃપ્ત કરે છે. મનુષ્યો યજન, હાથ જોડવા,

નમસ્કાર, જપ, હોમ તથા વ્રત ઇત્યાદિ ક્રિયા-
 ઓને સારી રીતે કરીને દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે.
 પશુપક્ષી વગેરે જાતિઓ પોતાનાં દૂધ વગેરેથી
 તથા માંસાદિકથી માણસોને તથા દેવતાઓને
 તૃપ્ત કરે છે અને માણસો પણ પાલન આદિથી
 પશુપક્ષી વગેરેને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી
 સઘળું તે તે ભાગોમાં વેહેંચાઈ ગયું છે અને તેને
 લીધે કાંઈ અવશેષ રહ્યું નથી, માટે તમલોકોની
 સારી પેઠે આજીવિકા તો બાલકોની ઉપરજ
 ચાલશે. જે કુલોમાં દેવતાઓનું, પિતૃઓનું,
 બ્રાહ્મણોનું, સાધુઓનું, ગુરુઓનું તથા અતિથિ-
 ઓનું પૂજન ન થતું હોય તથા જે કુલો પવિત્ર-
 તાથી તથા આચારથી રહિત હોય, નીચ વૃત્તિઓ-
 વાળાં હોય, પરાઈ રસોઈઓમાંજ જમનારાં હોય,
 કોઈને ભિક્ષા કે બલિદાન ન આપતાં હોય અને
 ફૂટી ગયેલાં કાંસાનાં વાસણોમાં જમનારાં હોય
 તે કુલોમાં તથા તેવાં ઘરોમાં જે જે બાલકો
 હોય તે તે બાલકોને તમો નિશ્શંકપણાથી પક-
 ડજો (વઢગજો) ઇટલે તેઓમાં તમારી મોટી
 આજીવિકા ચાલશે અને પૂજા પણ થશે.”
 ઉત્પન્ન થયેલા બાલગ્રહો આ પ્રમાણે સદાશિવની
 આજ્ઞાને અનુસરીને બાલકોને વઢગે છે.

૫ ગ્રહોપસૃષ્ટા બાલાસ્તુ દુશ્ચિકિત્સ્યતમા મતાઃ ।
 વૈકલ્યં મરણં ચાશુ ધ્રુવં સ્કન્દગ્રહે મતમ્ ॥
 સ્કન્દગ્રહાંઽત્યુગ્રતમઃ સર્વંત્રયં યતઃ સ્મૃતઃ ।
 અન્યો વા સર્વરૂપસ્તુ ન સાધ્યો ગ્રહ ઉચ્યતે

બાલગ્રહોના વઢગાડોનું કષ્ટસાધ્યપણું
 તથા અસાધ્યપણું.

૬ બાલગ્રહોનો વઢગાડ અત્યંત કષ્ટસાધ્યજ
 છે. તેઓમાં પણ સ્કંદ નામના બાલગ્રહનો વ-
 ઢગાડ થયો હોય તો બાલકોનાં શરીરોમાં खो-
 ડવાપણ અવશ્ય થાય છે અને મરણ પણ થાય
 છે. કારણ કે સઘળા બાલગ્રહોમાં સ્કંદગ્રહ
 અત્યંત ઉગ્ર છે. સ્કંદગ્રહ શિવાય બીજા કોઈ

વાલગ્રહનો વલગાડ પળ જો પોતાનાં સઘળાં
લક્ષણોથી યુક્ત થયો હોય તો અસાધ્યજ છે.

અધ્યાય ૩૮ મો.

૧ અથાતો યોનિવ્યાપ્તપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘યોનિવ્યાપ-
તપ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ પ્રવૃદ્ધલિઙ્ગં પુરુષં યાત્યર્થમુપસેવતે ॥
રૂક્ષદુર્બલબાલાયાસ્તસ્યા વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ॥
સ દુષ્ટો યોનિમાસાદ્ય યોનિરોગાય કલ્પતે ।

યોનિરોગોનાં દોષોરૂપ મુખ્ય નિદાનો
અને તે નિદાનોમાં વાયુની પ્રધાનતા.

૨ જાડા તથા લાંબા લિંગવાળા પુરુષનું
અત્યંત સેવન કરવા વગેરે કારણોથી રૂક્ષ, દુર્બલ
તથા નાહાની ઉમરની સ્ત્રીના શરીરમાં વાયુ પ્ર-
કુપિત થાય છે અને પ્રકુપિત થઈને વાયુ પોત-
પોતાનાં કારણોથી પ્રકુપિત થઈને પિત્તને તથા
કંફને પોષાતી સાથે લઈ યોનિમાં આવીને યો-
નિરોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૩ ત્રયાણામપિ દોષાણાં યથાસ્વં લક્ષણેન તુ ॥
વિંશતિર્વ્યાપદો યોનેર્નિર્દિષ્ટા રોગસદ્ગ્રહે ।

યોનિરોગોની સંખ્યા.

૩ યોનિરોગો કે જેઓ વાતપ્રધાન છતાં પણ
ત્રણે દોષોનાં પોતપોતાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણોથી
સંયુક્ત હોવાને લીધે વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક
અને સાન્નિપાતિક એમ મુખ્ય ચાર ભેદોમાં વહેં-
ચાય છે તેઓ, પ્રત્યેક ભેદના પેટાના પાંચ પાંચ
ભેદો ઉપરથી રોગસંગ્રહમાં વીશની સંખ્યાને પ્રાપ્ત
થાય છે. (યોનિરોગો વીશ છે.)

૧ યોનિરોગોનાં સંખ્યા, નિદાનો, લક્ષણો તથા
ચિકિત્સા વિષેનો. યોનિરોગો બાલકોનાં શરીરોમાં

૪ મિથ્યાચારેણ તાઃ સ્ત્રીણાં પ્રદુષ્ટેનાર્સેવેન ચ ॥
જાયન્તે બીજદોષાદ્દેવાદ્દ શૃણુ તાઃ પૃથક્ ।

યોનિરોગોનાં દૂરનાં નિદાનો અને તે-
ઓમાં દૈવનું પણ નિદાનપણું.

૪ સ્ત્રીઓને જાડા તથા લાંબા લિંગવાળા
પુરુષોના સેવન વગેરે દુરાચારોથી, દુષ્ટ થઈને
રજથી, પુરુષના દુષ્ટ થઈને વીર્યથી અને વચ્ચત-
પર દૈવગતિથી પણ યોનિરોગો ઉત્પન્ન થાય છે.
હવે એ યોનિરોગોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરું છું
તે સાંભલો.

૫ ઉદાવર્ત્તા તથા વન્ધ્યા વિપ્લુતા ચ પરિપ્લુતા ॥
વાતલા ચેતિ વાતોત્થા પિત્તોત્થા રુધિરક્ષરા ।
વામિની સ્તંસિની ચાપિ પુત્રઘ્ની પિત્તલા ચ યા ॥
અત્યાનન્દા ચ યા યોનિઃ કર્ણિની ચરણાદ્યમ
શ્લેષ્મિકા સક્રાપા શ્લેષ્યા ષણ્ડી ચ ફલિની તથા ॥
મહતી સૂચિવક્રા ચ સર્વજેતિ ત્રિદોષજા ।

વાતિક આદિ યોનિરોગોમાં પ્રત્યેકના
પેટાના પાંચ પાંચ રોગોનાં નામો.

૬ વાતિક યોનિરોગોના ઉદાવર્ત્તા, વન્ધ્યા,
વિપ્લુતા, પરિપ્લુતા અને વાતલા એ પાંચ ભેદો છે.
પૈત્તિક યોનિરોગોના રુધિરક્ષરા, વામિની, સ્તંસિની,
પુત્રઘ્ની અને પિત્તલા એ પાંચ ભેદો છે. શ્લેષ્મિક
(કફસંબંધી) યોનિરોગોના અત્યાનન્દા, કર્ણિકા,
આનંદચરણા, અતિચરણા અને શ્લેષ્મલા એ પાંચ
ભેદો છે. સાન્નિપાતિક યોનિરોગોના ષંડી, ફ-
લિની, મહતી, સૂચીવક્રા અને ત્રિદોષિણી એ પાંચ
ભેદો છે.

૬ સફેનિલમુદાવર્ત્તા રજઃ કુચ્છેણ મુશ્વતિ ॥
વન્ધ્યાં નષ્ટાર્સવાં વિદ્યાદ્વિપ્લુતાં નિત્યવેદનામ્ ।
પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મ્મે રજા મૃશમ્ ॥
વાતલા કર્કશા સ્તબ્ધા શૂલનિસ્તોદપીડિતા ।
ચતસૃશ્વપિ ચાદ્યાસુ ભવન્ત્યનિલવેદનાઃ ॥

વિકારોનાં કારણોરૂપ થાય છે એટલા માટે યોનિરોગોના
અધ્યાયને કૌમારમૃત્યુ તંત્રમાં દાખલ કન્યો છે.

વાતિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૬ યોનિમાંથી અત્યંત કષ્ટપૂર્વક ફીળવાલું રજ નીકળતું હોય તો તે યોનિરોગ **ઉદાવર્ત્તા** કેહેવાય છે. યોનિ સર્વદા રજ વગરનીજ રહેતી હોય એટલે કદી પળ રજવાળી ન થતી હોય એ યોનિરોગ **વંધ્યા** કેહેવાય છે. યોનિ સર્વદા વેદનાયુક્તજ રહ્યા કરે એ યોનિરોગ **વિષ્ટુતા** કેહેવાય છે. મૈથુનના સમયમાં યોનિમાં અત્યંત વેદના થતી હોય તે યોનિરોગ **પરિષ્ટુતા** કેહેવાય છે. યોનિ કઠળ, खरसट, અક્કડ અને વાયુસંબંધી શૂલ્લથી તથા સોઈવતે ભોંકાયા જેવી વેદનાથી યુક્ત રહેતી હોય એ યોનિરોગ **વાતલા** કેહેવાય છે. જો કે વાયુરૂપ દોષવાળા ઉપર કહેલા ઉદાવર્ત્તા, વંધ્યા, વિષ્ટુતા અને પરિષ્ટુતા એ ચારે યોનિરોગોમાં સોઈથી ભોંકાયા જેવી પીઠા વગેરે વાયુસંબંધી વેદનાઓ થાય છે તો પળ આ પાંચમા પ્રકારના વાતિક યોનિરોગમાં તો એ વેદનાઓ અત્યંત થાય છે માટે તેને નામાંતર નહીં આપતાં 'વાતલા' એજ નામ આપ્યું છે.

૭ સદાહં પ્રક્ષરત્યસ્ત્રં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષરા ॥
સવાતમુદ્ગિરેદ્વીજં વામિની રજસા યુતમ્ ॥
પ્રસ્તંસિની સ્પન્દતે તુ ક્ષોભિતા દુષ્પ્રસૂચ્યા યા ।
સ્થિતં સ્થિતં હન્તિ ગર્ભં પુત્રઘ્ની રક્તસંસ્ત્રવાત્ ॥
અત્યર્થે પિત્તલા યોનિર્દાહપાકજ્વરાન્વિતા ।
ચતસૃષ્વપિ ચાઘાસુ પિત્તલિઙ્ગોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥

પૈત્તિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૭ યોનિમાંથી દાહવાલું લોહી ફરતું હોય તો તે યોનિરોગ **રુધિરક્ષરા** કેહેવાય છે. યોનિમાંથી પુરુષનું વીર્ય રજની સાથે તથા પવનની સાથે બાહાર નીકળી જતું હોય તો તે યોનિરોગ **વામિની** કેહેવાય છે. યોનિ મર્દન પામવાને લીધે ટેકાણાપરથી કાંઈક ચલિત થઈને બાહાર નીકળી

હોય અને માંડ પ્રસવ કરે એવી થઈ ગઈ હોય તે યોનિરોગ **સંસિની** કેહેવાય છે. યોનિ વારંવાર રહેતા ગર્ભને રુધિરના સ્ત્રાવંથી નષ્ટ કરી નાશતી હોય તે યોનિરોગ **પુત્રઘ્ની** કેહેવાય છે. યોનિ દાહથી, પાકવાથી તથા જ્વરથી અત્યંત યુક્ત હોય એ યોનિરોગ **પિત્તલા** કેહેવાય છે. જો કે પિત્તરૂપ દોષવાળા ઉપર લખેલા રુધિરક્ષરા, વામિની, સંસિની અને પુત્રઘ્ની એ ચારે યોનિરોગોમાં દાહ તથા પાકવા વગેરે પિત્તસંબંધી વેદનાઓ થાય છે તો પળ આ પાંચમા પ્રકારના પૈત્તિક યોનિરોગમાં તો એ વેદનાઓ અત્યંત થાય છે માટે તેને નામાંતર નહીં આપતાં 'પિત્તલા' એજ નામ આપ્યું છે.

૮ અત્યાનન્દા ન સન્તોપં ગ્રામ્યધર્મમેળ ગચ્છતિ ।
કર્ણિન્યાં કર્ણિકા યોનૌ શ્લેષ્માસૃગ્મ્યાં તુ જાયતે ॥
મૈથુનાચરણાત્પૂર્વે પુરુષાદતિરિચ્યતે ।
બહુશઞ્ચાતિચરણાદન્યા બીજં ન વિન્દતિ ॥
શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કણ્ઠ્યુકાતિશીતલા
ચતસૃષ્વપિ ચાઘાસુ શ્લેષ્મલિઙ્ગોચ્છ્રિતિર્ભવેત્ ॥

શ્લેષ્મિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૮ યોનિ મૈથુનથી સંતોષજ ન પામતી હોય એ યોનિરોગ **અત્યાનંદા** કેહેવાય છે. યોનિમાં કફથી તથા રુધિરથી ડોડી જેવા આકારવાળી ગાંઠ થઈ હોય એ યોનિરોગ **કર્ણિકા** કેહેવાય છે. યોનિ મૈથુનના સમયમાં પુરુષનું વીર્ય પડ્યાથી પેહેલાંજ રજ મૂકતી હોય તે યોનિરોગ **આનંદચરણા** કેહેવાય છે. આ રોગવાળી યોનિમાં પુરુષનું વીર્ય સ્થિતિ પામી શકતું નથી. વારંવાર મૈથુન કરાવવાને લીધે સોજો થઈ જવાથી યોનિમાં પુરુષનું વીર્ય સ્થિતિ પામી શકતું ન હોય એ યોનિરોગ **અતિચરણા** કેહેવાય છે. યોનિ ચીકાશવાળી, खरजवाળી તથા અતિશીતલ હોય એ યોનિરોગ **શ્લેષ્મલા** કેહેવાય છે. જો કે

કફરૂપ દોષવાળા ઉપર લખેલા અત્યાનંદા, કર્ણિકા, આનંદચરણા અને અતિચરણા એ ચારે યોનિરોગોમાં ચીકાશ તથા સ્વરજ વગેરે કફનાં ચિહ્નો હોય છે તો પણ આ પાંચમા પ્રકારના શ્લેષ્મિક યોનિરોગમાં તો એ ચિહ્નો અત્યંત હોય છે માટે તેને નામાંતર નહીં આપતાં 'શ્લેષ્મલા' એજ નામ આપ્યું છે.

૯. અનાર્ત્તવસ્તના પંડી સ્વરસ્પર્શા ચ મૈથુને ।
અતિકાયગૃહીતાયાસ્તરુણ્યાઃ ફલિની ભવેત્ ॥
વિવૃતાર્તિમહાયોનિઃ સૂચીવક્રાતિસંવૃતા ।
સર્વલિઙ્ગસમુત્થાના સર્વદોષપ્રકોપજા ॥
ચત્તસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ સર્વલિઙ્ગોચ્છિતિર્ભવેત્ ।

સાન્નિપાતિક યોનિરોગના પાંચ ભેદોનાં
જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૯. યોનિ રજવગરની રહેતી હોય, મૈથુનમાં યોનિનો સ્પર્શ સ્વરસટ થતો હોય અને જેથી સ્તનો પણ સ્વાભાવિક કરતાં વધુજ અલ્પ કદવાળાં હોય એ યોનિરોગ પંડી કેહેવાય છે. આ રોગવાળી સ્ત્રીને મૈથુન ઉપર દ્વેષ હોય છે. તરુણ અવસ્થાવાળી સ્ત્રીની યોનિમાં જાડા તથા લાંબા લિંગવાળો પુરુષ મૈથુન કરે તેથી યોનિ વૃષણની પેટે લટકતી થઈ જાય છે એ યોનિરોગ ફલિની કેહેવાય છે. યોનિ અત્યંત મોટાં છિદ્રવાળી હોય એ યોનિરોગ મહતી કેહેવાય છે. યોનિ અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી હોય એ યોનિરોગ સૂચીવક્રા કેહેવાય છે. યોનિમાં સઘળા દોષોના પ્રકોપને લીધે સઘળા દોષોનાં ચિહ્નો ઝૂટેલાં હોય એ યોનિરોગ ત્રિદોષિણી કેહેવાય છે. જો કે ત્રણે દોષોવાળા ઉપર લખેલા પંડી, ફલિની, મહતી તથા સૂચીવક્રા એ ચારે યોનિરોગોમાં રજથી રહિતપણા વગેરે ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો હોય છે તો પણ આ પાંચમા પ્રકારના ત્રિદોષિક (સાન્નિપાતિક) રોગમાં તો એ ચિહ્નો અત્યંત હોય છે માટે તેને નામાંતર નહીં આપતાં 'ત્રિદોષિણી' એજ નામ આપ્યું છે.

(આ ત્રિદોષિણી નામના યોનિરોગમાં રૂક્ષપણું તથા સોઈથી મોંકાયા જેવી વ્યથા વગેરે ત્રાયુનાં ચિહ્નો હોય છે, દાહ તથા ચોસ વગેરે પિત્તનાં ચિહ્નો પણ હોય છે અને ચીકાશ તથા સ્વરજ વગેરે કફનાં ચિહ્નો પણ હોય છે.)

૧૦. પશ્ચાસાધ્યા ભવન્તીમા યોનયઃ સર્વદોષજાઃ ।
વીશ યોનિરોગોમાં પાંચ રોગો અસાધ્ય છે.

૧૦. પંડી, ફલિની, મહતી, સૂચીવક્રા અને ત્રિદોષિણી એ પાંચ સાન્નિપાતિક યોનિરોગો અસાધ્ય છે.

૧૧. પ્રતિદોષં તુ સાધ્યાસુ સ્નેહાદિકમ્ દ્રવ્યતે ।
દદ્યાદુત્તરવસ્તીંશ્ચ વિશેષેણ યથોદિતાન્ ॥
કર્કશાં શીતલાં સ્તબ્ધામપસ્પર્શાં ચ મૈથુને ।
કુમ્ભીસ્વેદૈરુપચરેત્સાનૂપૌદકસંયુતૈઃ ॥

મધુરૌષધસંયુક્તાન્ વેશવારાંશ્ચ યોનિષુ ।
નિશ્કિષેદ્ધારયેદ્ધાપિ પિચુતૈલમતન્દ્રિતઃ ॥
ધાવનાનિ ચ પથ્યાનિ કુર્વીતાપૂરણાનિ ચ ।
ઓષ્ધોપાન્વિતાસૂક્તં કુર્યાદ્છીતં વિધિ ભિષક્
દુર્ગન્ધાં પિચ્છિલાં ચાપિ ચૂર્ણૈઃ પશ્ચકષાયજૈઃ ॥

પૂરયેદ્રાજવૃક્ષાદિકપાયૈશ્ચાપિ ધાવનમ્ ॥
યોન્યાં તુ પૂયસ્યાવિણ્યાં શોધનદ્રવ્યસંમૃતૈઃ ।
સગોમૂત્રેઃ સલવણૈઃ પિષ્ઠૈરાપૂરણં દિતમ્
વૃદ્ધતીફલકલ્કસ્ય દ્વિહરિદ્રાયુતસ્ય ચ ।

કણ્ઠમતીમપસ્પર્શાં પૂરયેદ્ધૂપયેત્તથા ।
વાત્તિ પ્રદદ્યાત્કર્ણિન્યાં શોધનદ્રવ્યસમ્મૃતામ્ ।
પ્રસંસિનીં ઘૃતાભ્યક્તાં ક્ષીરસ્વિન્નાં પ્રવેશયેત્ ॥

પિધાય વેશવારેણ તતો વન્ધં સમાચરેત્ ।
પ્રતિદોષં વિદધ્યાન્ન સુરારિષ્ટાસવાન્ ભિષક્ ॥
પ્રાતઃપ્રાતર્નિષેવેત રસોનાદુદ્ધતં રસમ્ ।

ક્ષીરમાંસરસપ્રાયમાહારં વિદધીત ચ ॥
શુકાર્ત્તવાદયો દોષાઃ સ્તનરોગાશ્ચ કીર્તિતાઃ ।
ક્લેબ્યોત્થાનાનિ મૂઢસ્ય ગર્ભસ્ય વિધિરેવ ચ ॥

ગર્ભિણીપ્રતિરોગેષુ ચિકિત્સા ચાપ્યુદાહતા ।
તાં સર્વથા પ્રયુજીત યોનિવ્યાપત્સુ બુદ્ધિમાન્
અપ્રજાતારોગાંશ્ચ ચિકિત્સેદુત્તરાન્નિષક્ ।

યોનિરોગોની સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ.

૧૧ પાંચ સાન્નિપાતિક શિવાય બાકીના પંદર યોનિરોગો કે જેઓ સાધ્ય છે તેઓમાંનો કોઈ યોનિરોગ થયો હોય તો તે યોનિરોગ જે દોષ-સંબંધી હોય તે દોષને ટાળનારા સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી વમન વિરેચનાદિક ક્રિયાઓ પળ તેજ દોષને હળનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવીને કરવી અને વિશેષે કરી ઉત્તરવસ્તિઓ દેવા તે પળ તેવાજ પ્રકારના દેવા.

યોનિ ખરસટ, શીતલ, અઘ્નકડ તથા મૈથુનમાં ખરાબ સ્પર્શવાળી હોય તો તેને આનૂપ તથા જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી તથા વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોના કાથથી કુંભીસ્વેદો દેવા. (આનૂપ તથા જલચર પ્રાણીઓના માંસના રસને ઝુકાળી તેથી તથા વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોના કાથથી ભરેલી ધગધગતી હાંડલીને ધરતીમાં નાખી તેના ઉપર માંચી વગેરે આસનપર સ્ત્રીને બેસાડી કાથમાં અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના કકડા અથવા પથરાના કકડા નાખીને તેની બાફ યોનિમાં લેવરાવવી એ કુંભીસ્વેદ કેહેવાય છે.)

સૂંટ, મરી, પીપલ, ધાળા, જીરૂં, દાડિમ અને પીપલીમૂલ એઓના ચૂર્ણને મધુર ઔષધોથી સંયુક્ત કરીને બનાવેલો તે વેસવાર અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૨૬ મા વિષયમાં કહેલો વેસવાર અથવા એવાજ પ્રકારના વીજા પળ વેસવારો યોનિમાં. નુસાવવા અને આલસ્ય છોડી દઈને વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલનું પોતું પળ યોનિમાં ધરાવવું. વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોના કાથોથી યોનિને ધોવરાવવી અને વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણાદિક યોનિમાં ભરાવવાં.

જો યોનિ દાહથી તથા ચોસથી યુક્ત હોય તો વૈદ્યે પિત્તને હળનારી શીતલ ક્રિયાઓ કરવી.

યોનિ દુર્ગંધવાળી કે ચીકળી હોય તો તેમાં વડ, ઝંબરો, મોટી પીપર. બોલસરી અને પારસ-પીપલો એઓનાં ચૂર્ણો ભરાવવાં અને આરગ્વધાદિ ગળના કાથોથી યોનિને ધોવરાવવી.

યોનિમાંથી પરૂનો સ્ત્રાવ થતો હોય તો સૂત્ર-સ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલાં શોધન દ્રવ્યોના ગોમૂત્રસહિત તથા સૈંધ-વસહિત પિંડો બનાવીને તે પિંડો યોનિમાં નસાવવા એ હિતકારી થાય છે.

યોનિ ખરજવાળી તથા ખરાબ સ્પર્શવાળી હોય તો તેમાં ભોરીંગળીનાં ફલોનો, હલ્દરનો તથા દારૂહલ્દરનો કલ્ક કરીને તે ભરાવવો અને એ ભોરીંગળીનાં ફલ વગેરે દ્રવ્યોના ચૂર્ણનીજ ધૂમાડી દેવી.

જો કર્ણિકા નામનો યોનિરોગ થયો હોય તો યોનિમાં શોધન દ્રવ્યોની વાટ નસાવવી. (શોધન દ્રવ્યો સૂત્રસ્થાનના ૩૬ મા અધ્યાયમાં કહેલાં છે.)

જો સંસિની નામનો યોનિરોગ થયો હોય તો તેને ઘીનો અભ્યંગ કરી દૂધની બાફ દઈને અંદર પેસાડી દેવી અને પછી સૂંટ, મરી, પીપલ, ધાળા, જીરૂં, દાડિમ અને પીપલીમૂલ એઓના હવેજથી તેના મોહોડાને બંધ કરીને પાટો બાંધવો. યોનિને ઘીનો અભ્યંગ કરી, દૂધની બાફ દઈ અંદર પેસાડી દેવી અને પછી સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૨૬ મા વિષયમાં કહેલા વેસવારથી તેના મોહોડાને બંધ કરીને પાટો બાંધવો એ પળ હિતકારી છે.

યોનિરોગ જે જે દોષથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે તે દોષને ટાળે એવાં સુરાઓ, અરિષ્ટો અને આસવો એઓની યોજનાઓ કરવી અને પ્રભાતે પ્રભાતે લસણમાંથી રસ કહાડીને તેનું પળ સેવન કરાવવું.

યોનિરોગવાળી સ્ત્રીને જેમાં માંસનો રસો અને દૂધ અધિક આવે એવો આહાર વૈદ્યે ગોઠવી દેવો.

વીજા પળ ઘણા ઘણા વિષયો આ કૌમારમૃત્ય

તંત્રને લગતા છે પરંતુ તેઓ અમારી પંચસ્થાના-
ત્મક સંહિતામાં કેહેવાઈ ગયા છે તેથી અહીં
તેઓની પુનરુક્તિ કરવી હોડી દર્શાવે. વીર્ય
તથા રજ વગેરેના દોષો શારીરસ્થાનના 'શુક્ર-
શોણિતશુદ્ધિશારીર' નામના વીજા અધ્યાયમાં
લક્ષણોસંહિત તથા ચિકિત્સાઓમંદિત. કેહેવાઈ
ગયા છે. મનરોગોનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનના
દશમા અધ્યાયમાં અને તેઓની ચિકિત્સાઓ
ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭ મા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ
ગયેલ છે. નપુંમકપણાનાં નિદાનો તથા તેઓની
ચિકિત્સાઓ ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૬ મા અધ્યાયમાં
કેહેવાઈ ગયાં છે. મૂઢ ગર્ભનાં લક્ષણો નિદાનસ્થા-
નના ૮ મા અધ્યાયમાં અને ચિકિત્સાઓ ચિકિ-
ત્સાસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયેલ
છે. ગર્ભિણીની માસાનુમાનિક વગેરે ચિકિત્સાઓ
તથા તેના સ્વસ્થપણામાં કરવાની ચિકિત્સાઓ
શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગઈ
છે કે જે ચિકિત્સાઓ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે યોનિરોગો
ઉપર પણ સર્વથા યથાયોગ્ય યોજવી યોગ્ય છે.

સ્ત્રીને અકાલ પ્રસવથી અપતાનક આદિ રોગો
થયેલ હોય તો તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ અહીં
કેહેવી અવશેષ રહેતી નથી. કેમ કે એ ચિકિ-
ત્સાઓ ચિકિત્સાસ્થાનમાં કેહેલી અપતાનક
આદિ રોગોની ચિકિત્સાઓથી જૂદી પડતી નથી.
તેમજ અકાલ પ્રસવથી જ્વર વગેરે રોગો થયા
હોય તો તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ અહીં કેહેવી
રહેતી નથી. કેમ કે એ ચિકિત્સાઓ હવે
પછીના અધ્યાયોમાં કેહેવાની જ્વર વગેરેની
ચિકિત્સાઓ ઉપરથી મોટી શકાય એમ છે.

(કૌમારભૃત્યતંત્ર સમાપ્ત.)

૧ આ અધ્યાયથી તે લેક આગળસાટમા અધ્યાયસુ-
ધીનો વિભાગ કાયચિકિત્સાતંત્ર કેહેવાય છે. કાય એટલે
દોષો, ધાતુઓ તથા મળો એઓના સંઘાતમાં રહેનારા
રોગોની અથવા કાય એટલે જટરાક્ષિને પ્રાપ્ત થઈને
રહેનારા રોગોની આ વિભાગમાં ચિકિત્સા કહી છે તેથી

કાયચિકિત્સા તંત્ર.

અધ્યાય ૩૦ મો.

૧ અથાતો જ્વરપ્રતિપેથં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'જ્વર-
પ્રતિપેથં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંત-
રિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યેનામૃતમપાં મધ્યાદુદ્ધૃતં પૂર્વજન્મનિ ।

યતોઽમરત્વં સમ્પ્રાપ્તાશ્ચિદશાશ્ચિદિવેશ્વરાઃ ॥

શિષ્યાસ્તં દેવમાસીનં પપ્રચ્છુઃ સુશ્રુતાદયઃ ।

વ્રણસ્યોપદ્રવાઃ પ્રોક્તા વ્રણિનામપ્યતઃ પરમ્ ॥

સમાસાદ્યાસતશ્ચૈવ વ્રૂહિ નો મિષજાં વર ।

ઉપદ્રવેણ જુષ્ઠસ્તુ વ્રણઃ કૃચ્છ્રેણ સિધ્યતિ ॥

ઉપદ્રવાસ્તુ વ્રણિનઃ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય દોષધાતુપરિક્ષ્યાન્ ॥

તસ્માદુપદ્રવાન્કૃત્સ્નાન્બ્રૂહિ નઃ સચિકિત્સિતાન્ ।

સર્વકાયચિકિત્સાસુ યે દૃષ્ટાઃ પરમર્ષિભિઃ ॥

સુશ્રુત આદિ શિષ્યોનો પ્રશ્ન.

૨ પોતાના સ્થાનમાં બીરાજેલા દેવ ધન્વંતરિ
ભગવાન્ કે જેમણે પૂર્વ જન્મમાં ક્ષીરસાગરમાંથી
અમૃત કાઢાડ્યું હતું અને જેમની એ અમૃત
આપવારૂપ કૃપાથી દેવતાઓ અમરપણું પામીને
સ્વર્ગનું આધિપત્ય મેલવી શક્યા હતા તેમને સુશ્રુત
આદિ શિષ્યોએ પૂછ્યું કે "આપે સૂત્રસ્થાનના
૨૨ મા અધ્યાયમાં વ્રણના ગંધ, વર્ણ, સ્વાદ તથા
વેદના વગેરે ઉપદ્રવો કહ્યા છે અને તે પછી
ચિકિત્સાસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ૨૧ મા
વિષયમાં વ્રણવાળાઓના જ્વર, અતીસાર, મૂર્છા

આ વિભાગ કાયચિકિત્સાતંત્ર કેહેવાય છે. સૂત્રસ્થાનના
પેહેલા અધ્યાયનો ૬ છો વિષય તથા ત્રીજા અધ્યાયનો
૮ મો વિષય વાંચો.

૨ જ્વરનાં નિદાનો, મેદો, લક્ષણો તથા ચિ-
કિત્સા એઓનાં નિરૂપણ વિષેનો.

તથા હેડકી વગેરે ઉપદ્રવો પળ સંક્ષેપથી કહ્યા છે. હે વૈદ્યોમાં ઉત્તમ ! હવે વ્રણવાળાઓના એ જ્વરાદિક ઉપદ્રવો વિષે અમારી પાસે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરો. જેમ વ્રણ જો ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થયો હોય તો કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે એમ આપે કહ્યું છે તેમજ જેનું વલ તથા માંસ ક્ષીણ થયું હોય અને બીજા ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થયા હોય એવા વ્રણવાળા માણસને થાળા જ્વરઆદિ ઉપદ્રવો પણ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે એમ પણ આપે કહ્યું છે. જ્વર વગેરેના કષ્ટસાધ્યપણાને લીધે તેઓનાં નિદાનો તથા ચિકિત્સાદિક જાણવાની અમોને ઇચ્છા થઈ છે માટે ઉપદ્રવોરૂપ થતા તથા મૂલવ્યાધિઓરૂપ પણ થતા તે સઘળા રોગોનાં નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ અમોને કહી સંભળાવો અને સઘળા પ્રકારની કાયચિકિત્સાઓના વિષયમાં અગ્નિવેશ, મેહ તથા જાતુકર્ણ્ય આદિ મહાત્મા ઋષિઓએ બીજા પળ જે જે રોગો વિષે કહ્યું હોય તેઓનાં પણ નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કહી સંભળાવો.”

૩ તેષાં તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાવ્રવીદ્ધિપ્રજાં વરઃ ।
જ્વરમાદૌ પ્રવક્ષ્યામિ સ રોગાનીકરાટ્ સ્મૃતઃ ॥

પ્રથમ જ્વરનાં નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કેહેવાની ભગવાન્ ધન્વંતરિની સકારણ પ્રતિજ્ઞા.

૧ એ પ્રમાણે સુશ્રુત આદિ શિષ્યોનું વચન માંભળી વૈદ્યોમાં ઉત્તમ ધન્વંતરિ ભગવાન્ બોલ્યા કે હું પ્રથમ તમોને જ્વરનાં નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કહી સંભળાવું છું. કેમ કે જ્વર રોગોનાં સૈન્યનો રાજા કેહેવાય છે.

૪ રુદ્રકોપાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।
તૈસ્તૈર્નામભિરિત્યેષાં સત્વાનાં પરિકીર્ત્યતે ॥
જન્માદૌ નિધને ચૈવ પ્રાયો વિશતિ દેહિનઃ ।
અતઃ સર્વવિકારાણામયં રાજા પ્રકીર્તિતઃ ॥

જ્વર સર્વ રોગોનો રાજા હોવાનું કારણ.

૪ જ્વર દક્ષના યજ્ઞમાં અપમાન થવાથી પ્રકૃતિ પિત થાળા સદાશિવના કોપરૂપી અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, કેવલ માણસોને જ નહીં પણ સઘળાં પ્રાણિઓને તપાવનારો છે, અને વળું કરીને જન્મના આરંભમાં તથા મરણ સમયમાં પણ પ્રાણિઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે એટલા માટે સઘળા વિકારોનો રાજા કેહેવાય છે. એ જ્વર મનુષ્યશિવાય બીજાંઓને લાગૂ પડે ત્યારે ‘જ્વર’ એ નામથી નહીં પણ બીજાં નામોથી કેહેવામાં આવે છે. (જેમ કે હાથીઓના શરીરોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘પાકલ’ એ નામથી, ઘોડાઓના શરીરોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘અભિતાપક’ એ નામથી, ગાયોનાં શરીરોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘ગોકર્ણક’ એ નામથી, પક્ષીઓનાં શરીરોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘મકર’ એ નામથી, કૃતરાઓનાં શરીરોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘અલર્ક’ એ નામથી, જલજંતુઓનાં શરીરોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘દંદ્રમદ’ એ નામથી, ઔપધીઓમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘જ્યોતિ’ એ નામથી, ધાન્યોમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘ચૂર્ણક’ એ નામથી અને જલમાં લાગૂ પડ્યો હોય ત્યારે ‘નીલિકા’ એ નામથી કેહેવાય છે इत्यादि.)

૫ ઋતે દેવમનુષ્યેભ્યો નાન્યો વિપહતે તુ તમ્ ।
કર્મ્મણા લભતે યસ્માદેવત્વં માનુષાદપિ ॥
પુનશ્ચૈવ જ્યુતઃ સ્વર્ગાન્માનુષ્યમનુવર્તતે ।
તસ્માત્તે દેવભાગેન સહન્તે માનુષા જ્વરમ્ ॥
શેષાઃ સર્વે વિપદ્યન્તે તૈર્યગ્યોના જ્વરાદિતાઃ ।

જ્વરનું સહન માણસો તથા દેવતાઓ જ કરી શકે છે.

૬ માણસો તથા દેવતાઓ શિવાય બીજાં કોઈ પણ પ્રાણી જ્વરનું સહન કરી શકતાં નથી. માણસો યજ્ઞ આદિ કર્મો કરવાનાં અધિ-

काग्री होवाने लीधे तेवां कर्मां करीने देवपणाने प्राप्त थाय छे अने पुण्यो क्षीण थया पछी देव-पदवीथी भ्रष्ट थई स्वर्गमांथी पडे तो पण पाछां मनुष्यजन्मनेज प्राप्त थाय छे. अर्थात् केटलां-एक माणसो देवपदवी भोगवानी लायकता धरावनारां होय छे तथा केटलांएक माणसो देवपदवीमांथी आवेलां होय छे तेथी पोतामां रहेला दिव्य भागने लीधे ज्वरनुं सहन करवानी शक्ति धरावे छे अने देवताओ तो पोताना दिव्य महिमाने लीधे ज्वरनुं सहन करी शके छे. ए ओविना बीजां पशुपक्षी वगैरे सघळां प्राणीओ पोताने ज्वर लागू पडतां मरीज जाय छे.

६ स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥

विकारा युगपद्यस्मिज्वरः स परिकीर्तितः ।

ज्वरनुं सामान्य लक्षण.

६ जेमां स्वेदनो अवरोध, (पसीनानुं रोकाई जवुं-नहीं नीकळवुं) संताप अने सघळां अंगोनुं वेदनाथी झलाई जवुं ए सघळां लक्षणो एकीवखते उत्पन्न थाय ते रोग ज्वर केहेवाय छे. (जो के पित्तज्वरमां पसीनो नीकळे छे तो पण तेटलाथी आ लक्षणनो व्यभिचार थाय छे एम समजवुं नहीं. कारण के स्वेदनो अवरोध ए उत्सर्ग छे अने पित्तज्वरना लक्षणमां कहली स्वेदनी उत्पत्ति अपवादरूप छे एम जेजट केहे छे. डहलन तो केहे छे के आ पसीनो नहीं नीकळवारूप लक्षणंश प्रायिक छे एटले घण खरा ज्वरोमां लागू पडे छे माटे एक पित्तज्वरमां लागू नहीं पडवाथी तेमां खामी आवे छे तो पण हानि नथी. बीजा ग्रंथकारो तो 'स्वेदनो अवरोध' एटले 'दोषोथी जठराग्निनुं ठंकाई जवुं' एवो अर्थ करीने आ सामान्य लक्षणने संपूर्ण रीते लागू पाडे छे. केटलाएक तो मूलमां स्वेदावरोधः ए पदने बदले वेगोपरोधः एवो पाठ बोले छे अने ए पाठनो 'वायु, मूत्र तथा विष्टा वगैरेनुं रोकाई

जवुं' एवो अर्थ करे छे के जेथी भांजगड आवे नहीं. वाग्भटे तो पोते आपेला ज्वरना सामान्य लक्षणमां चोखी रीते स्तोतोविबन्धात् प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ए वाक्यथी 'ज्वरोमां घणुं करीने पसीनो नीकळतो नथी' एम कहिने कशो बांधो रेहेवा दीधो नथी. 'ताप' शब्द नहीं मूकतां 'संताप' शब्द मूक्यो छे ते देह, इंद्रियो अने मन ए त्रणेनो ताप समजाववाने माटे मूक्यो छे. कारण के ज्वर देहने, इंद्रियोने तथा मनने पण संताप उपजावे छे. देहमां जे उष्णपणुं थाय छे तेने देहनो संताप समजवो, इंद्रियोमां जे विकृतपणुं थाय छे तेने इंद्रियोनो संताप समजवो अने जे बेभानपणुं, अरति तथा ग्लानि थाय छे तेने मननो संताप समजवो. जो के वायुकृत ज्वरमां वायुना योगवाहीपणाने लीधे अने पित्तकृत ज्वरमां पित्तना अग्नितुल्यपणाने लीधे देहमां संताप थवो संभवे छे पण कफकृत ज्वरमां कफनी शीतलताने लीधे संताप थवो संभवतो नथी तो पण ज्वरना प्रभावने लीधे संताप थाय छे एम समजवुं. ज्वरनो स्वभाव अचिंत्य छे के जेथी संतापने अवश्य उत्पन्न करे छे. जेम के वायु पोते आकार वगरनो छतां पण वायुकृत गुल्ममां श्यामपणुं तथा रक्तपणुं जोवामां आवे छे ए व्याधिनोज प्रभाव छे. केवल पसीनानो अवरोध कोढना पूर्वरूपमां पण थाय छे, केवल संताप दाहमां पण थाय छे अने केवल अंगोनुं झलाई जवुं सर्वांगरोग नामना वातव्याधिमां पण थाय छे एटला माटे 'आ लक्षणो जेमां सघळां उत्पन्न थाय ते रोग ज्वर केहेवाय' एम कह्युं छे.)

७ दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च ॥

अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः ।

ज्वरना अनेक प्रकारोनो मुख्य आठ भेदोमां समावेश.

७ ज्वर जो के अनेक कारणोथी उत्पन्न थतो होवाने लीधे अनेक प्रकारोवाळो छे तो पण

સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તે સઘળા પ્રકારોનો મુખ્ય-
ત્વેકરી વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, વાતપિ-
ત્તજન્ય, વાતકફજન્ય, પિત્તકફજન્ય, સાન્નિપાતિક
અને આગંતુજ એ આઠ ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે.

(જો કે ચરકે વાતોલ્બળ, પિત્તોલ્બળ, કફો-
લ્બળ, વાતપિત્તોલ્બળ, વાતશ્લેષ્મોલ્બળ, પિત્તશ્લે-
ષ્મોલ્બળ, અધિકવાતમધ્યપિત્તહીનકફ, અધિક-
વાતમધ્યકફહીનપિત્ત, અધિકપિત્તમધ્યવાતહીન-
કફ, અધિકપિત્તમધ્યકફહીનવાત, અધિકકફ-
મધ્યવાતહીનપિત્ત, અધિકકફમધ્યપિત્તહીનવાત
અને ત્ર્યુલ્બળ એ રીતે સાન્નિપાતિક જ્વરના તેર
ભેદ કહેલા છે અને આ ગ્રંથમાં પણ સાન્નિપાતિ-
કના અભિન્યાસ આદિ અમુક ભેદ આપવામાં
આવશે તો પણ અહીં સર્વમાં ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન
થવારૂપ સમતાને લીધે તથા સઘળા સાન્નિપાતિક
જ્વરોની ચિકિત્સા પણ પ્રાયશઃ એકસરખીજ આ-
પવાની છે તેથી સાન્નિપાતિક એકજ ગણેલો છે.
જો કે આગંતુજ જ્વર પણ પ્રહાર વાગવા આદિ
અનેક કારણોના યોગને લીધે અનેક પ્રકારનો
થાય છે તો પણ વાહારનાં કારણોથી ઉત્પન્ન
થવારૂપ સમતાને લીધે અહીં આગંતુજ પણ એકજ
ગણેલો છે. જો કે આગંતુજ જ્વરમાં પણ વાયુ
આદિ દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે તો-
પણ તેમાં દોષોનો સંબંધ પાછળથી થાય છે માટે
તેને દોષોથી ઉત્પન્ન થતા જ્વરોથી જૂદો ગણ્યો
છે. દોષજન્યવ્યાધિમાં પ્રથમ દોષોનો પ્રકોપ
થયા પછી શરીરમાં પીડા થાય છે અને આગંતુજ
જ્વરમાં અભિઘાતાદિકથી પ્રથમ શરીરમાં વ્યથા
થતાં જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી દોષોનો પ્રકોપ થાય
છે એટલો ભેદ છે.)

૮ દોષાઃ પ્રકુપિતાઃ સ્વેષુ કાલેષુ સ્વૈઃ પ્રકો-
પૈઃ ॥

વ્યાપ્ય દેહમશેષેણ જ્વરમાપાદયન્તિ હિ ।

બુદ્ધાઃ સ્વહેતુભિર્દોષાઃ પ્રાપ્યામાશયમૂષ્મણા ॥

સહિતા રસમાગત્ય રસસ્વેદપ્રવાહિણામ્ ।

સ્ત્રોતસાં માર્ગમાવૃત્ય મન્દીકૃત્ય હુતાશનમ્ ॥
નિરસ્ય બહિરૂષ્માણં પક્તિસ્થાનાચ્ચ કેવલમ્ ।
શરીરં સમભિવ્યાપ્ય સ્વકાલેષુ જ્વરાગમમ્ ॥
जनयन्त्यथ वृद्धिं च स्ववर्णं च त्वगादिषु ।

જ્વરનું પ્રાકૃતવેકૃતપણું અને દૂરનાં
તર્થાં પાસેનાં કારણો કેહેવાપૂર્વક
જ્વરની સંપ્રાપ્તિ.

૮ પ્રાવૃષ્ (આપાઢ તથા શ્રાવણ) ઋતુરૂપ,
શરદઋતુરૂપ તથા વસંતઋતુરૂપ પોતપોતાનાં
સમયોમાં તથા જેઓમાં પ્રાવૃષ્નાં, શરદનાં
તથા વસંતનાં લક્ષણો દેખાય છે એવા અહો-
રાત્રના તે તે સમયોમાં, અનુચિત આહાર તથા
અનુચિત વિહારરૂપ પોતપોતાનાં પ્રકોપણોથી
પ્રકુપિત થઈને દોષો સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત
થઈને જે જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ્વર પ્રાકૃત
કેહેવાય છે. પ્રાવૃષ્આદિ સમયોથી જૂદા સમયોમાં
તથા અહોરાત્રના પણ તેવાજ સમયોમાં અને
પ્રાવૃષ્આદિ સમયોમાં પણ પોતપોતાના ક્રમનું
ઉલ્લંઘન કરીને, અનુચિત આહાર તથા અનુચિત
વિહારરૂપ પોતપોતાનાં પ્રકોપણોથી પ્રકુપિત થ-
ઈને દોષો સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને જે
જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ્વર વૈકૃત કેહેવાય છે.
પોતપોતાનાં પ્રકોપણોથી પ્રકુપિત થઈને દોષો
નાભિના તથા સ્તનોના મધ્યમાં રહેલા આમાશ-
યમાં પ્રવેશ કરી, ઉત્પન્ન થનારા વ્યાધિના પ્રભા-
વને લીધે વિશેષ ઝનાશથી સંયુક્ત થઈ, હૃદયમાં
રહેલા રસમાં આવી, રસનું તથા સ્વેદનું વહન
કરનારાં સ્ત્રોતોના માર્ગને ઢાંકી દઈ, જઠરાગ્નિને
મંદ કરી નાશી, તે અગ્નિની ઝનાશને અન્ન પા-
કવાના ઠેકાણામાંથી વાહાર કાઢાડી પોતપોતાના
સમયોમાં તે ઝનાશની સાથે સઘળા શરીરમાં
વ્યાપીને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, જો જ્વર પ્રથમ-
થીજ આવેલો હોય તો તેને વધારે છે અને ચા-
મડીમાં તથા નેત્ર વગેરેમાં પોતાપોતાના વર્ણને
ઉત્પન્ન કરે છે.

૯ મિથ્યાતિયુકૈરપિ ચ સ્નેહાદ્યૈઃ કર્મભિર્નૃણામ્ ॥
 વિવિધાદભિઘાતાશ્ચ રોગોત્થાનાત્પ્રપાકતઃ ।
 શ્રમાત્શ્યાદજીર્ણાન્ન વિપાત્સાત્મ્યર્થુપર્યયાત્ ॥
 ઓષધીપુષ્પગન્ધાશ્ચ શોકાન્નશ્રવ્ણપીડનાત્ ।
 અભિચારાભિશાપાભ્યાં મનોભૂતાભિશક્ક્યા ॥
 સ્ત્રીણામપ્રજાતાનાં પ્રજાતાનાં તથાઽદિતૈઃ ।
 સ્તન્યાવતરણે ચૈવ જ્વરો દોષૈઃ પ્રવર્તતે ॥

ઉપર કહેલાં કારણોથીજ નહીં, પરંતુ
 બીજાં કારણોથી પણ દોષો પ્રકુપિત
 થઈને જ્વરની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

૯ સ્નેહન, સ્વેદન, વમન તથા વિરેચન આદિ
 કર્મોનો મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થવાથી, શસ્ત્ર
 કે પથરા વગેરેના અભિઘાતથી, વિદ્રધિ આદિ
 રોગ ઉત્પન્ન થવાથી, વિદ્રધિ વગેરે રોગ પાક-
 વાથી, પંથ કરવા વગેરેના પરિશ્રમથી, ધાતુઓના
 ક્ષયથી, અજીર્ણથી, વિપથી, સાત્મ્યના ફેરફારથી,
 ઋતુના ફેરફારથી, ફેરી ઓષધિનો કે ફેરી પુ-
 શ્પનો ગંધ આવવાથી, શોકથી, શનિ આદિ દુષ્ટ
 ગ્રહે કરેલા જન્મનક્ષત્રના પીડનથી, શત્રુઓ
 કરેલા આભિચારિક હોમાદિકથી, ગુરુ તથા
 બ્રાહ્મણ વગેરેના શાપથી, મનમાં કામક્રોધાદિકનો
 અભિપ્રેય થવાથી, ભૂત વગેરેનો આવેશ થવાથી અને
 કસુવાવડ થયા પછી કે પ્રસવ થયા પછી અહિત
 આહારાદિક કરવાથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો
 જ્વરની પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રસવ થયા પછી પેહેલું
 ધાવણ આવવાના સમયમાં પણ દોષોના પ્રકોપથી
 જ્વરની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

૧૦ તૈવેગવદ્ભિર્બહુધા સમુદ્ધાન્તૈર્વિમાર્ગિભૃતઃ ।
 વિક્ષિપ્યમાણોઽન્તરગ્નિર્ભવત્યાશુ બહિશ્ચરઃ ॥
 રુણદ્ધિ ચાપ્યપાં ધાતું યસ્યાત્તસ્યાજ્જ્વરાતુરઃ ।
 ભવત્યત્યુષ્ણગાત્રશ્ચ ન ચ સ્વિચ્છતિ સર્વશઃ ॥

જ્વરથી ગાત્રોમાં અતિ ઉષ્ણતા કેમ
 થાય છે ?

૧૦ વેગવાળા, અહીંતહીં વિક્ષેપ પામતા અને
 વિરુદ્ધ માર્ગમાં ચાલવા લાગેલા તે દોષોએ અન્ન

પાકવાના સ્થાનકમાંથી બાહાર ફેંકાતી જઠરા-
 ગ્નિની ઝુનાશ તુરંત રુવાડાંઓનાં છિદ્રોદ્વારા બા-
 હાર નીકળવા લાગે છે અને બાહાર નીકળવા
 લાગીને પસીનાનાં સ્રોતોને રોકી દે છે કે જેથી
 જ્વરવાળો માણસ અત્યંત ઊષ્ણ ગાત્રોવાળો થઈ
 જાય છે અને ઘણું કરીને પસીનાથી રહિતજ થઈ
 જાય છે. (સાધારણ ઝુનાશ કે જે સ્વસ્થ મા-
 ણસોનાં શરીરોમાં પણ હોય છે તેથી વિશેષ ઝુ-
 નાશ થવી એ જ્વરનું સ્વરૂપ છે.)

૧૧ શ્રમોઽરતિર્વિવર્ણત્વં ચૈરસ્યં નયનપ્લવઃ ।
 ઇચ્છાદ્વેષો મુહુશ્ચાપિ શીતવાતાતપાદિષુ ॥
 જૃમ્ભાક્કમર્દો ગુરુતા રોમહર્ષોઽરુચિસ્તમઃ ।
 અપ્રદર્પશ્ચ શીતં ચ ભવન્ન્યુન્પત્સ્યતિ જ્વરે ॥
 સામાન્યતો વિશેષાત્તુ જૃમ્ભાત્યર્થ સમીરણાત્ ।
 પિત્તાન્નયનયોર્દાહઃ કફાન્નાન્નાભિનન્દનમ્ ॥

જ્વરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ.

૧૧ ગમે તે પ્રકારનો જ્વર ઉત્પન્ન થવાનો
 હોય ત્યારે આગળથીજ કામકાજ કન્યા વગર
 પણ થાક લાગી જાય છે, ચિત્તનું અસ્વસ્થપણું
 થાય છે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે, મોહોડું
 વિરસ થઈ જાય છે, નેત્રો અશ્રુઓથી ભરાઈ
 જાય છે, થંડીમાં વાયુમાં તથા તડકા વગે-
 રેમાં વારંવાર ઇચ્છા અને વારંવાર અરુચિ થયા
 કરે છે, વગાસાં આવ્યા કરે છે, અંગો મરડાયા
 કરે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, રુવાડાં ઝુમાં
 થઈ જાય છે, ભોજનમાં અરુચિ થાય છે, અંધ-
 કારમાં ડુબેલાના જેવું ભાનરહિતપણું થાય છે,
 હર્ષનો અભાવ થાય છે અને થંડી પ્રાપ્ત થાય છે.
 આ સામાન્ય ચિહ્નો કહ્યાં. હવે વિશેષ ચિહ્નો
 કહું છું. વાતજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે અત્યંત
 વગાસાં આવવારૂપ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે,
 પિત્તજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે નેત્રોમાં અત્યંત
 ચલતરા થવારૂપ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે
 અને કફજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે તમામ

અન્નની આકાંક્ષા નથવારૂપ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે.

(ચરક કેહે છે કે અગ્નિમાં, તડકામાં, વાયુમાં અને જલમાં વારંવાર અનિશ્ચિત રીતે પ્રેમ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. વીજા વૈદ્યો કેહે છે કે થંડી, વાયુ, તડકો અને શયનાદિક એ-ઓની ઉપર વારંવાર ઇચ્છા અને દ્વેષ થયા કરે છે. વાગ્મટ એ લક્ષણો ઉપરાંત વીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો આપે છે કે સ્વાધેતુ અન્ન પચતું નથી, બલ અલ્પ થઈ જાય છે, નિદ્રા વધુ આવે છે, અંગો નમી જાય છે, ગુરુના કે માતાપિતા વગેરેના ઉપદેશોનું સહન થતું નથી, અમ્લાદિક દ્રવ્યોમાં રુચિ થાય છે, મધુર દ્રવ્યો ઉપર દ્વેષ થાય છે, બાલકો કે જેઓ સર્વ લોકોને પ્યારાં હોય છે તેઓના ઉપર પણ દ્વેષ થાય છે, પીંડીઓમાં ગોઠલીઓ ચડવા જેવું થાય છે અને તરશ વધુ લાગ્યા કરે છે. અત્યંત વગાસાં આવવા વગેરે જે વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપો કહ્યાં તેઓ, ઉપર કહેલાં થાક લાગવા આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપોની સાથેજ થાય છે. કારણ કે વિશેષ ધર્મ સામાન્ય ધર્મથી સંયુક્તજ હોય એવી સર્વાદા છે. પૂર્વરૂપો થયા પછી જ્વરની સ્પષ્ટતા થાય છે એટલે વાતજન્ય આદિ પ્રકારોમાંથી જે પ્રકારનો જ્વર હોય તે સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે.

૧૨ સર્વલિઙ્ગસમાવાયઃ સર્વદોષપ્રકોપજે ।

સાન્નિપાતિક જ્વરનું પૂર્વરૂપ.

૧૨ સાન્નિપાતિક એટલે સર્વ દોષોના પ્રકોપસંબંધી જ્વર આવવાનો હોય ત્યારે પૂર્વરૂપમાં ઉપર કહેલાં સર્વ ચિહ્નો થાય છે એટલે અત્યંત વગાસાં, નેત્રોમાં અત્યંત બલતરાથી તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિ એઓની સાથે થાક લાગવા આદિ સઘળાં સામાન્ય પૂર્વરૂપોનું એકઠાપણું થાય છે.

૧૩ દ્વયોર્દ્વયોસ્તુ રૂપેણ સંસૃષ્ટં દ્વન્દ્વજં વિદુઃ ॥

દ્વન્દ્વજ જ્વરનું (બંને દોષોથી ઉત્પન્ન થનારા જ્વરનું) પૂર્વરૂપ.

૧૩ ઉપર કહેલાં થાક લાગવા આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપો જો અત્યંત વગાસાં આવવાથી તથા નેત્રોની અત્યંત બલતરાથી સંયુક્ત હોય તો વાયુ તથા પિત્ત એ બંને દોષનો જ્વર આવવાનો છે એમ સમજવું. સામાન્ય પૂર્વરૂપો અત્યંત વગાસાં આવવાથી તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિથી સંયુક્ત હોય તો વાયુ તથા કફ એ બંને દોષનો જ્વર આવવાનો છે એમ સમજવું. સામાન્ય પૂર્વરૂપો જો નેત્રોની અત્યંત બલતરાથી તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિથી યુક્ત હોય તો પિત્ત તથા કફ એ બંને દોષનો જ્વર આવવાનો છે એમ સમજવું.

૧૪ વેપથુર્વિષ્મો વેગઃ કણ્ઠોષ્ઠમુખશોષણમ્ ।
નિદ્રાનાશઃ ક્ષવસ્તસ્મો ગાત્રાણાં રૌક્ષ્યમેવ ચ ॥
શિરોહૃદ્ગાત્રરુગ્વક્રવૈરમ્યં વદ્ધવિદ્ઘ્રકતા ।
જૃમ્ભાધ્માનં તથા શૂલં પ્રવન્ત્યનિલજે જ્વરે ॥

વાતજ્વરનું લક્ષણ.

૧૪ વાતજન્ય જ્વરમાં કંપ થાય છે, જ્વરનો વેગ કોઈ સમયે તીવ્ર અને કોઈ સમયે મૈદ થાય છે, કંઠ હોટ તથા મોહોડું સૂકાવા લાગે છે, નિદ્રાનો નાશ થાય છે, છીંક આવતી નથી, ગાત્રોમાં રૂક્ષતા થાય છે, અંગોમાં પીડા થાય છે, માથામાં તથા હૃદયમાં વધારે પીડા થાય છે, મોહોડું વિરમ અથવા તૂટી થઈ જાય છે, વિષ્ટા બંધાઈ જાય છે, વગાસાં આવે છે, પેટ ચડી આવે છે અને શૂલ નાકળે છે.

(ચરકે એથી ઉપરાંત પણ લક્ષણો આપ્યાં છે કે પીંડીઓમાં કઠતર થાય છે, કાનમાં અવાજ થાય છે, હડપની સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, સાંધાઓનો તથા ગોઠણોનો વિશ્લેષ થાય છે, ચાલી ઊધરસ આવે છે, વમન થાય છે, દાંતો અંબાઈ જાય છે, ભ્રમ થાય છે, મૂત્ર તથા નેત્રો

રાતાં થઈ જાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે અને વક્રવાદ થાય છે. વાગ્મટે તો ઇથી પળ વધારે લક્ષણો આપ્યાં છે કે સઘઠાં અંગોમાં ઇકી વચ્ચે સંતાપ આવતો નથી પણ કોઈ વચ્ચે માથામાં પ્રથમ આવે છે, કોઈ વચ્ચે ચભાઓમાં પ્રથમ આવે છે અને કોઈ વચ્ચે પગોમાં પ્રથમ આવે છે, જ્વર જવાના સમયમાં કોઈ વચ્ચે પગમાંથી પ્રથમ જાય છે, કોઈ વચ્ચે વરડામાંથી પ્રથમ જાય છે અને કોઈ વચ્ચે માથામાંથી પ્રથમ જાય છે, વેદનાઓ પણ ઇકી વચ્ચે સઘઠાં અંગોમાં થતી નથી પણ કોઈ વચ્ચે ઇક અંગમાં તો કોઈ વચ્ચે વીજા અંગમાં થાય છે. કોઈ વચ્ચે પગ ઇવા તો જડ થઈ જાય છે કે તેઓમાં નચ વગેરે વાગવાની પણ ચવર પડતી નથી, કોઈ વચ્ચે સાંધાઓનું વિચ્છેદન થતું હોય ઇવું જણાય છે, કોઈ વચ્ચે સાથઠો પોતાની ક્રિયામાં અશક્ત થઈ જાય છે, કોઈ વચ્ચે કમર ઇલાઈ જાય છે, કોઈ વચ્ચે પીઠ જાળે ચંડાઈ જતી હોય ઇમ લાગે છે, કોઈ વચ્ચે પેટ જાળે પીલાઈ જતું હોય ઇમ લાગે છે, કોઈ વચ્ચે અસ્થિઓ જાળે કચ્ચતીથી વેરાતાં હોય ઇમ લાગે છે, કોઈ વચ્ચે પાંસાનાં અસ્થિઓ જાળે છેદાતાં હોય ઇમ લાગે છે, કોઈ વચ્ચે હૃદયપર જાળે ચાવૂકનો માર પડતો હોય ઇવું લાગે છે, કોઈ વચ્ચે ચભાઓ જાળે મથાઈ જતા હોય ઇમ લાગે છે, કોઈ વચ્ચે વાહુઓ ચીરી નચાતા હોય ઇવી વેદના થાય છે, કોઈ વચ્ચે લમણાઓ જાળે મોકાતા હોય ઇવી વેદના થાય છે, ચામડી તથા મુચ વગેરે રાતાં થઈ જાય છે, લાઠ ઇચ્ચા કરે છે, અન્ન પચતું નથી, ગરમીની ઇચ્છા થાય છે અને અંગો નમી જાય છે.)

૧૫ વેગસ્તીક્ષ્ણોઽતિસારશ્ચ નિદ્રાલપત્ત્વં તથા
વમિઃ ।

કળ્ઠોષ્ઠમુચ્ચનાસાનાં પાકઃ સ્વેદશ્ચ જાયતે ॥

પ્રલાપઃ કટુતા વક્રે મૂર્છા દાહો મદસ્તૃષા ।
પીતવિષ્મૂઝનેત્રત્વં પૈત્તિકે ભ્રમ ઇવ ચ ॥

પિત્તજ્વરનું લક્ષણ.

૧૬ પિત્તજન્ય જ્વરમાં જ્વરનો વેગ તીક્ષ્ણ થાય છે, દ્રવવાઠો મઠ પડે છે, નિદ્રા અલ્પ થઈ જાય છે, પિત્ત કફના સ્થાનમાં જાય ત્યારે વમન થાય છે, કંઠ હોટ મોહોડું તથા નાક પાકી આવે છે, પસીનો થાય છે, વક્રવાદ થાય છે, મોહોડું તીચું થઈ જાય છે, રૂપ વગેરેની ચવર પડતી નથી, વઠતરા થાય છે, ઘણું સોપારી ચાધાના જેવો મીળો ચડે છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, વિષ્ટા મૂત્ર તથા નેત્રો પીઠાં થઈ જાય છે અને ચાકડે ચડેલાના જેવું ભ્રમણ થાય છે.

(વાગ્મટ ઇથી વધારે લક્ષણો આપે છે કે સંતાપ ઇકી વચ્ચે સઘઠાં અંગોમાં વ્યાપે છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, અરતિ થાય છે, લોહી ધુંકાય છે, ચટાશ થાય છે, રાતાં ધ્રામઠાં ઇપડે છે, ચામડી વગેરે પીઠાં તથા હરિત વર્ણવાઠાં થાય છે અને નિશ્વાસમાં ટુર્ગધપણું થાય છે.)

૧૬ ગૌરવં શીતમુત્કેશો રોમહર્ષોઽતિનિદ્રતા ।
સ્ત્રોતોરોધો રુગલપત્ત્વં પ્રસેકો મધુરાચ્ચતા ॥

નાત્યુષ્ણગાત્રતા છર્દિરક્કસાદોઽવિપાકતા ।

પ્રતિશ્ચાયોઽરુચિઃ કાસઃ કફજેઽક્ષ્ણોશ્ચ શુક્લતા

કફજ્વરનું લક્ષણ.

૧૬ કફજન્ય જ્વરમાં અંગોનું મારેપણું થાય છે, ટાઢ વાય છે, વમન થવાની તૈયારી જેવું થઈ રહે છે, ચ્વાઠાં ઇમાં થઈ જાય છે, નિદ્રા અધિક થાય છે, પ્રતિશ્ચાય નામનો નાકનો રોગ (ચ્વાવ) થાય છે, ચાવાની ઇચ્છા થતી નથી, ચાંસી આવે છે, આંચો સફેદ થઈ જાય છે, સ્ત્રોતો રોકાઈ જાય છે, વેદના અલ્પ થાય છે, લાઠ ઇચ્ચા કરે છે, કફ ધુંકાય છે, મોહોડું મધુર થઈ જાય છે, ગાત્રો બહુ ઇનાં થઈ જતાં નથી, વમન થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે અને ચાધેલું અન્ન પચતું નથી.

(બીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે અંગો જાણે મીનાં કપડાથી વીંટાણાં હોય એવાં થઈ જાય છે, જ્વરનો વેગ મંદ હોય છે, શક્તિ છતાં પણ કામ કરવામાં ઉત્સાહ થતો નથી, મૂત્ર તથા વિષ્ટા સ્પેદ થઈ જાય છે, અવ્યવો અક્કડ થઈ જાય છે અને ભોજનની ઇચ્છા છતાં પણ અન્ન ઉપર રુચિ થતી નથી. વાગ્મટે યથી પણ વધારે લક્ષણો આપ્યાં છે કે હૃદય કફથી લેપાણું થઈ જાય છે, શ્વાસ થાય છે, ચામડી વગેરે સ્પેદ થઈ જાય છે, અંગોમાં ફોડલીઓ થાય છે અને અંગોમાં શીઝસ નીકળે છે.)

૧૭ નિદ્રાનાશો ભ્રમઃ શ્વાસસ્તન્દ્રા સુસાક્ષતા-
રુચિઃ ।

તૃષ્ણા મોહો મદઃ સ્તમ્ભો દાહઃ શીતં હૃદિ વ્યથા ॥
પક્તિશ્ચિરેણ દોષાણામુન્માદઃ શ્યાવદન્તતા ।
રસના પરુષા કૃષ્ણા સન્ધિમૂર્દાસ્થિજા રુઙઃ ॥
નિર્મુગ્ધકલુષે નેત્રે કર્ણૌ શબ્દરુગન્ધિતૌ ।
પ્રલાપઃ સ્રોતસાં પાકઃ કૂજનં ચેતનાચ્યુતિઃ ॥
સ્વેદમૂત્રપુરીષાણામલ્પશઃ સુચિરાત્સૃતિઃ ।
સર્વજે સર્વલિક્ષ્ણાનિ વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ ॥

સાન્નિપાતિક જ્વરનું લક્ષણ.

૧૭ સાન્નિપાતિક જ્વરમાં નિદ્રાનો નાશ થાય છે, ચાકડે ચડેલાંના જેવું ભ્રમણ થાય છે, શ્વાસ થાય છે, શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલાં લક્ષણોવાળી તંદ્રા થાય છે, અંગોને સ્પર્શની સ્વર પડતી નથી, ભોજનાદિક ઉપર અરુચિ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, મૂર્છા થાય છે, મીણો ચડે છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, બઢતરા થાય છે, ટાઢ આવે છે, હૃદયમાં વ્યથા થાય છે, દોષો ઘણે કાળે પાકે છે, ગાવા નાચવા તથા હસવા વગેરે વિકૃત ચેષ્ટા-ઓરૂપ ઉન્માદ થાય છે, દાંતો કાઝા થઈ જાય છે, જીભ સ્વરસત તથા કાઝી થઈ જાય છે, સાંધાઓમાં માથામાં તથા અસ્થિઓમાં વેદનાઓ

થાય છે, નેત્રો અસ્વચ્છ વાકાં તથા બાહાર ની-કળેલાં જેવાં થઈ જાય છે, કાનો વેદનાથી તથા અવાજથી યુક્ત થઈ જાય છે, બકવાદ થાય છે, મુખ તથા નાક વગેરે સ્રોતો પાકી જાય છે, કંઠમાંથી અવ્યક્ત શબ્દ નીકળ્યા કરે છે, બે-માનપણું થઈ જાય છે અને પસીનો, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓ લાંબે લાંબે કાળે થોડાં થોડાં સ્રવે છે.

(જો કે સાન્નિપાતિક જ્વર ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે તેમાં ત્રણ દોષોનાં લક્ષણો કે જેઓ ૧૪ મા, ૧૫ મા તથા ૧૬ મા વિષયમાં અનુક્રમથી આપેલાં છે તેઓ સઘળાં આવવાં જોઈએ અને તે લક્ષણો શિવાયનાં કોઈ પણ લક્ષણો ન આવવાં જોઈએ તે છતાં અહીં તે લક્ષણોથી કેટલાંક ન્યૂનાધિક લક્ષણો આપેલાં છે તેનું કારણ એ છે કે વિકૃતિવિષમસમવેત સન્નિપાતનું આ લક્ષણ આપેલું છે. વૈદ્યશાસ્ત્રોમાં વિકૃતિવિષમસમવેત અને પ્રકૃતિસમસમવેત એ રીતે બે પ્રકારનો દોષોનો સમવાય એટલે કાર્યકારણ સંબંધ માનવામાં આવે છે. જેમ સ્પેદ તંતુઓરૂપ સમવાયી કારણથી બનેલું વસ્ત્ર તે કારણને મઠતું એટલે સ્પેદજ થાય છે તેમ કારણના સ્વભાવને અનુસરતુંજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એ પ્રકૃતિસમસમ-વાય કેહેવાય છે. જેમ સંયોગને લીધે વિકાર પામેલાં હઠદર અને ચૂનો એઓમાંથી તે કારણોને નહીં અનુસરતું રાતા રંગરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કારણના સ્વભાવને નહીં મઠતું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય એ વિકૃતિવિષમસમવાય કેહેવાય છે. વિકૃતિવિષમ સમવાયમાં સઘળાં લક્ષણો જૂદાંજ આવવાં જોઈએ એમ પકડી બેસવું નહીં પણ મૂલ-લક્ષણોથી કેટલાંક લક્ષણો ન્યૂનાધિક આવવાં જોઈએ એમ સમજવું. તંત્રાંતરમાં વિકૃતિવિષમ-સમવેત સાન્નિપાતિક જ્વરનાં અધિક લક્ષણો પણ આપેલાં છે કે કંઠ જાણે ધાન્યોની અળીઓથી વ્યાપ્ત હોય એવો થઈ જાય છે, જીભ વઝી ગયેલી જેવી થઈ જાય છે, કફસહિત રુધિર તથા પિત્ત

थुंकाय छे, माथुं आम तेम हल्या करे छे, गात्रो अत्यंत कृश थई जतां नथी, मधमांखीना करड जेवां पींगळां तथा रांतां ध्रामठां उपडे छे, शरीरमां चकरडां थाय छे, नथीज बोलातुं अथवा थोडुंज बोली शकाय छे अने पेटमां भारेपणुं थई जाय छे. जो के वात, पित्त अने कफ के जेओ परस्परथी विरुद्ध गुणोवाळा छे तेओ मळीने एक कार्यनो आरंभ करे ए संभवतुं नथी पण परस्परनो उपघात करे ए संभवे छे तो पण तेओ मळीने एक सान्निपातिक ज्वरनो आरंभ करे छे तेनुं कारण ए छे के तेओ परस्परथी विरुद्ध गुणोवाळा छतां पण सान्निपातिक ज्वरमां दैवनी गतिथी अथवा पोतपोताना तेवा प्रकारना स्वभावथी परस्परनो उपघात नहीं करतां परस्परना मददगार थई पडे छे. जो के वात, पित्त अने कफ के जेओनो चयकाल अने प्रकोपकाल भिन्न भिन्न छे तेओनो एकी वखते प्रकोप थवो संभवित नथी तो पण आहार विहार आदि निदानोना बळने लीधे सान्निपातिक ज्वरमां तेओनो एकी वखते प्रकोप थाय छे एम समजवुं.)

त्रणे दोषोथी थएलो सान्निपातिक ज्वर जो प्रकृतिसमसमवेत होय तो तेमां केवळ त्रणे दोषोनांज लक्षणो थाय छे पण तेओथी विलक्षण प्रकारनां कोई लक्षणो थतां नथी. हवे सान्निपातिक ज्वरना केटलाएक भेदो कहुं छुं ते सांभळो.

१८ नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः ।

खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥

सास्त्रो निर्भुग्गृह्यदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः ।

श्वसन निपतितः शेते प्रलापोपद्रवाशुतः ॥

तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे ।

सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः ॥

निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम् ।

संन्यस्तगात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे ॥

अभिन्यास, हतौजस् तथा संन्यास नामना ज्वरो के जेओ सान्निपातिक ज्वरना भेदो छे तेओनां लक्षणो अने सघळा सान्निपातिक ज्वरोनुं कष्टसाध्यपणुं तथा असाध्यपणुं.

१८ जेमां बहु उष्णता न होय, बहु शीतलता पण न होय, संज्ञा अल्प थई गई होय, सघळा पदार्थो जेवा होय तेवा नहीं पण जूदी रीतना देखाता होय, स्वरभंग थई गयो होय, जीभ खरसट थई गई होय, कंठ सूकातो होय, पसीनो विष्टा के मूत्र कणुं आवतुं न होय, नेत्रो आंमुवाळां थई गयां होय, हृदय कठण थई गयुं होय, अन्न उपर तमाम अरुचि थई गई होय, कांति नष्ट थई गई होय, हंफारो चालतो होय, ऊंधमुंघ पडचुं रेहेवुं के सुई रेहेवुं पडतुं होय, निरर्थक बकवाद चाल्या करतो होय अने उपद्रवो-ए पण घेरो घाल्यो होय ते सान्निपातिक ज्वरने केटलाएक आचार्यो अभिन्यास केहे छे अने केटलाएक आचार्यो हतौजस् केहे छे. वास्तविक जोतां एवा सान्निपातिक ज्वरना अभिन्यास, हतौजस् अने संन्यास ए नामना त्रण भेदो थाय छे. एवा सान्निपातिक ज्वरमां रोगी जो निद्राथीज युक्त रेहेतो होय तो ते ज्वर अभिन्यास केहेवाय छे, रोगीनुं ओज क्षीण थई गयुं होय तो ते ज्वर हतौजस् केहेवाय छे अने रोगीए गात्रो नाखीज दीधां होय तो ते ज्वर संन्यास केहेवाय छे. सान्निपातिक ज्वरने केटलाएक आचार्यो कष्टसाध्य केहे छे अने केटलाएक आचार्यो असाध्य केहे छे तेमां एम समजवानुं छे के जो सर्व लक्षणोथी भरपूर होय तो असाध्य छे अने कांईक अल्प लक्षणोवाळा होय तो कष्टसाध्य छे. १९ ओजो विस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्र-यात् ॥

મ ગાત્રસ્તમ્ભશીતાભ્યાં શયનેચ્છુરચેતનઃ ।
 અંપિ જાગ્રત્સ્વપન્ જન્તુસ્તન્દ્રાલુશ્ચ પ્રલાપવાન્ ॥
 સંદ્રષ્ટોમા સ્તસ્તાક્ષો મન્દસન્તાપવેદનઃ ।
 ઓજોનિરોધજં તસ્ય જાનીયાત્કુશલો ભિષક્ ॥

હતૌજમ્ નામના સાન્નિપાતિક જ્વરનું
 સવિસ્તર લક્ષણ.

૧૯ પિત્તના તથા પવનના અતિ પ્રકોપને લીધે ઓજ ઘટી થઈ ગયું હોય, ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જવાને લીધે તથા શીતને લીધે શયનનીજ ઇચ્છા રહેતી હોય, માન જતું રહ્યું હોય, જાગવામાં તથા સૂવામાં તંદ્રા તથા પ્રલાપન રહેતાં હોય, રૂઢાંડાં ટૂંકાં થઈ ગયાં હોય, અંગો શિથિલ થઈ ગયાં હોય અને સ્તાપ તથા વેદના મંદ હોય તો પ્રવીણ વૈદ્યે જાણવું કે એ સાન્નિપાતિક જ્વર હતૌજમ્ નામનો છે.

૨૦ સપ્તમે દિવસે પ્રાત્તે દશમે દ્વાદશેऽપિ વા
 પુનઃપ્રારતરા ભૂત્વા પ્રશમં યાતે હાન્તિ વા ॥

સાન્નિપાતિક જ્વર અમુક મુદતમાં છોડી
 દે છે અથવા મારી નાખે છે.

૨૦ વાયુના આધિક્યવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર વાયુના ત્રિવશક્તિવાળાપણને લીધે સાતમો દિવસ પ્રાત્તે થતાં પાછો અત્યંત ધોર થઈને છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે. પિત્તના આધિક્યવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર પિત્તના મધ્યશક્તિવાળાપણને લીધે દશમો દિવસ પ્રાત્તે થતાં પાછો અત્યંત ધોર થઈને છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે અને કફના આધિક્યવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર કફના મંદશક્તિવાળાપણને લીધે બારમો દિવસ પ્રાત્તે થતાં પાછો અત્યંત ધોર થઈને છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે.

(ઉપર કહેલી મુદતોમાં જો રસથી તે વીર્યપર્યંત સઘળા ધાતુઓ પાકી જાય તો સાન્નિપાતિક જ્વર મારી નાખે છે અને મળો (દોષો) પાકી જાય તો તે જ્વર છોડી દે છે. ધાતુઓના અને મળોના પાકવામાં પ્રારબ્ધકર્મજ

કારણરૂપ થાય છે. જો જીવનને વધારનારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય તો મળો પાકે છે અને જીવનની હાનિ કરનાર પ્રારબ્ધકર્મ હોય તો ધાતુઓ પાકે છે. નિદ્રાનો નાશ, હૃદયનું સ્તબ્ધપણું, પેટનું કઠણપણું, ગાત્રોનું ભારેપણું, અરુચિ, સુખનો અભાવ અને બઢની હાનિ એ લક્ષણો થયાં હોય તો જાણવું કે ધાતુઓ પાક્યા છે. એમ પણ કેહેવાય છે કે જ્વરથી પીડિત થયેલો માણસ હૃદયમાં, નાભિ, ઉપર અથવા પાકને લીધે દુઃખતાં ગાત્રોમાં આંગળીઓવતે દબાવતાં પીડા પામે તો તે માણસના ધાતુઓ પાકી ગયા છે એમ સમજવું તેમજ નાભિથી ઉપર તથા હૃદયની નીચે દબાવતાં જો વ્યથા થાય તો પણ જાણવું કે તે માણસના ધાતુઓ પાકી ગયા છે. વાયુ આદિ દોષો કે જેઓનો સ્વભાવ તંદ્રા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે કરવાનો છે તેઓનું તે સ્વભાવથી રહિતપણું, જ્વરનું તથા શરીરનું હલકાપણું, ઇન્દ્રિયોનું નિર્મળપણું તથા પોતપોતાનાં કાર્યોમાં સમર્થપણું, જઠરાગ્નિનું સમર્થપણું અને અનુક્રમે તરશ વગેરેનું શાંતપણું એ લક્ષણો થયાં હોય તો જાણવું કે મળો પાક્યા છે. અરુણદત્ત કેહે છે કે સ્ત્રોતોનું રોધથી રહિતપણું, અંગોનું હલકાપણું, વલયુક્તપણું, વાયુનું અનુલોમપણું, કાયા વગેરેની ચેષ્ટાઓમાં આલસ્યનો અભાવ, જઠરાગ્નિનું પ્રદીપ્તપણું, મુખનું સ્વચ્છપણું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા આદિ મળોની પ્રવૃત્તિ, મૂલનું ઉત્પન્ન થવું અને ગ્લાન્ધિથી રહિતપણું એઓમાંનું કોઈ પણ ચિહ્ન દેખાય તો જાણવું કે જ્વરની ડનાશ મળોને પકાવવામાં તૈયાર થઈ છે અને એથી વિપરીત લક્ષણો દેખાય તો જાણવું કે જ્વરની ડનાશ ધાતુઓને પકાવવામાં તૈયાર થઈ છે. સાતમો દશમો અને બારમો દિવસ કે જે છોડી દેવાની અથવા મારી નાખવાની અવધિરૂપ છે તેઓનું આમના આધિક્યને લીધે ડહાંધન થાય તો પછી સાન્નિપાતજ્વર પોતાના આવવાના દિવસથી ચૌદમી, વીશમી અને ચો-

વીશમી રાત સૂધીમાં છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે એ સન્નિપાતજ્વરની મર્યાદા છે.)

૨૧ દ્વિદોષોચ્છ્રાયલિક્ષ્ણાસ્તુ દ્વંદ્વજાત્ત્રિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।

તૃષ્ણા મૂર્છા ભ્રમો દાહો નિદ્રાનાશઃ શિરોરુજા ।

કંઠાસ્યશોષો વમથૂ રોમહર્ષોઽરુચિસ્તંથા ।

પર્વભેદશ્ચ જૃમ્ભા ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ॥

સ્તૈમિત્યં પર્વણાં ભેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ ચ ।

શિરોગ્રહઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ॥

સંતાપો મધ્યવેગશ્ચ વાતશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ।

તિક્તલિપ્તાસ્યતા તંદ્રા મોહઃ કાસોઽરુચિસ્તૃપ્તા ।

મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ।

બે બે દોષોથી ઉત્પન્ન થાતા એટલે વા-

તંપિત્તજન્ય, વાતકફજન્ય અને પિ-

ત્તકફજન્ય જ્વરોનાં જૂદાં

જૂદાં લક્ષણો.

૨૧ વાતપિત્તજન્ય જ્વરમાં વાત અને પિત્ત એ બન્ને દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો કે જેઓ આ અધ્યાયના ૧૪ મા અને ૧૫ મા વિષયમાં કહેલાં છે તેઓ હોય છે. વાતકફજન્ય જ્વરમાં વાત અને કફ એ બન્ને દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો કે જેઓ આ અધ્યાયના ૧૪ મા અને ૧૬ મા વિષયમાં કહેલાં છે તેઓ હોય છે. પિત્તકફજન્ય જ્વરમાં પિત્ત અને કફ એ બન્ને દોષોનાં લક્ષણો કે જેઓ આ અધ્યાયના ૧૫ મા અને ૧૬ મા વિષયમાં કહેલાં છે તેઓ હોય છે. (આ પ્રકૃતિસમસમેત દ્વંદ્વજ જ્વરોનાં લક્ષણો કહ્યાં. હવે વિકૃતિવિષમસમેત દ્વંદ્વજ જ્વરોનાં લક્ષણો કેહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિસમસમેત અને વિકૃતિવિષમસમેત એ બે શબ્દોનું વ્યાખ્યાન આ અધ્યાયના ૧૭ મા વિષયમાં જુવો.)

વાતપિત્તજન્ય જ્વરમાં તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનો નાશ, માથામાં પીઢા, કંઠનો તથા મુખનો શોષ, વમન, રુવાડાંઓનું ઝમું થવું, અરુચિ, જાણે સાંધાઓ તૂટતા હોય એવી સાંધાઓમાં વ્યથા

અને બગાસાં આવવાં એટલાં લક્ષણો થાય છે. (આમાં રુવાડાંઓનું ઝમું થવું અને અરુચિ એ બે લક્ષણો પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી અધિક છે અને કેટલાં-એક લક્ષણો ન્યૂન પણ છે.)

વાતકફજન્ય જ્વરમાં અંગો જાણે મીનાં કપડાંથી વીંટાળ્યાં હોય એવાં થઈ જાય છે, સાંધાઓ તૂટવા લાગેલા જેવા થઈ જાય છે, નિદ્રા આવે છે, ભારેપણું થાય છે, માથું પકડાઈ જાય છે, પ્રતિશ્યાય નામનો નાકનો રોગ (ત્તાવ) થાય છે, खांसी આવે છે, આંખા શરીરમાં પસીનો પ્રવર્તે છે અને સંતાપનો વેગ મધ્યમપ્રકારનો હોય છે. (આમાં પસીનાની આંખા શરીરમાં પ્રવૃત્તિ થવી એ લક્ષણ પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી અધિક છે અને કેટલાં-એક લક્ષણો ન્યૂન પણ છે.)

પિત્તકફજન્ય જ્વરમાં મોહોડામાં તિક્ત-પણું થાય છે, મોહોડું કફથી લેપાળા જેવું થઈ જાય છે, તંદ્રા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, खांसी આવે છે, અરુચિ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, વારંવાર દાહ થાય છે અને વારંવાર શીતની ઉત્પત્તિ થાય છે. (આમાં તંદ્રારૂપ લક્ષણ અધિક છે કે જે પિત્તજન્ય જ્વરનાં લક્ષણોમાં પણ નથી તથા કફજન્ય જ્વરનાં લક્ષણોમાં પણ નથી અને કેટલાં-એક લક્ષણો ન્યૂન પણ છે.)

૨૨ ક્ષામાણાં જ્વરમુક્તાનાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ।

દોષઃ સ્વલ્પોઽપિ સંવૃદ્ધો દેહિનામનિલેરિતઃ ।

સતતાન્યેયુષ્કઙ્ક્યાચ્ચાતુર્થાન્સપ્રલેપકાન્ ॥

કફસ્થાનવિભાગેન યથાસક્લ્લયં કરોતિ હિ ।

અહોરાત્રાદહોરાત્રાત્સ્થાનાત્ સ્થાનં પ્રપંચતે ॥

તતશ્ચામાશયં પ્રાપ્ય ઘોરં કુર્ય્યાજ્જ્વરં નૃણામ્ ।

તત્ત્વ પ્રલેપકો જ્ઞેયઃ શોષિણાં પ્રાણનાશનઃ ॥

દુશ્ચિકિત્સ્યતમો મન્દઃ સુકષ્ઠો ધાતુશોષકત્ ।

કફસ્થાનેષુ વા દોષસ્તિષ્ઠન્ દ્વિત્રિચતુર્થુ વા ॥

વિપર્યયાખ્યાન્ કુરુતે વિષમાન્ કૃચ્છ્રસાધનાન્ ।

પરો હેતુઃ સ્વભાવો વૈ વિષમે કૈશ્ચિદીરિતઃ ॥

આગન્તુશ્ચાનુબન્ધો હિ પ્રાયશો વિષમજ્વરે ।

મેહ તથા ખાલુકિ વગેરે તંત્રકારોના
મતપ્રમાણે કફનાં સ્થાનકોમાં રહેલા
દોષોથી વિષમજ્વરોની સં-
પ્રાપ્તિ તથા મેદો વગેરે.

૨૨ જે લોકો કૃશ છતાં મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહાર કરે તેઓના અને જે લોકો જ્વરથી મુક્ત થયા પછી મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહાર કરે તેઓના દોષો અલ્પ હોય તો પળ મિથ્યા આહારથી તથા મિથ્યા વિહારથી વૃદ્ધિ પામી જૂદા વાયુથી પ્રેરાઈને કફના સ્થાનકોના વિભાગ પ્રમાણે અનુક્રમે સતત, અન્યેચુષ્ક, તૃતીય, ચાતુર્થિક અને પ્રલેપક નામના વિષમ જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. દોષો કે જેઓ એક એક અહોરાત્રે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં આવે છે તેઓ આમાશયમાં આવીને વિષમ જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. (આ વિષયમાં એમ સમજવાનું છે કે આમાશય, હૃદય, કંઠ, માથું અને સાંધાઓ એ પાંચ, કફનાં સ્થાનકો છે. એઓમાં રહેલા દોષો અનુક્રમે સતત આદિ પાંચ જ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. આમાશયની અંદર રહેલા દોષો બે વખત આવનારા સતત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે એક અહોરાત્રમાં બે વાર તે દોષોનો પ્રકોપ થાય છે. હૃદયમાં રહેલા દોષો આમાશયમાં આવીને અહોરાત્રમાં એક વખત આવનારા અન્યેચુષ્ક જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે એક અહોરાત્રમાં દોષોના પ્રકોપના સમય બે છે તો પળ એક સમયમાં દોષો હૃદયમાં રહે છે તેથી જ્વરને ઉત્પન્ન નહીં કરી શકતાં બીજા સમયમાં આમાશયમાં

આવીને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. કારણ કે દોષોની સ્થિતિ આમાશયમાં હોય ત્યારે જ્વર થાય છે. કંઠમાં રહેલા દોષો એક અહોરાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને બીજે અહોરાત્રે આમાશયમાં આવે છે એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયોમાં એક સમયે જ તૃતીય જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે એ દોષો આમાશયમાં એક અહોરાત્રસૂધી રહે છે તો પળ તે અહોરાત્રના બે સમયમાં જ્વરને ઉત્પન્ન નહીં કરી શકતાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે છે એવો તેઓનો સ્વભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે માથામાં રહેલા દોષો એક અહોરાત્રે કંઠમાં આવે છે, બીજે અહોરાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને ત્રીજે અહોરાત્રે આમાશયમાં આવે છે એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકોપના સમયોમાં એક સમયે જ ચાતુર્થિક જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે એ દોષો આમાશયમાં એક અહોરાત્રસૂધી રહે છે તો પળ તે અહોરાત્રના બે સમયોમાં જ્વરને ઉત્પન્ન નહીં કરી શકતાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે છે એવો તેઓનો સ્વભાવ જ થાય છે. દોષોને તે તે સ્થાનકમાંથી આમાશયમાં આવતાં જેટલો વિલંબ લાગે છે તેટલો જ વિલંબ તે સ્થાનકે પાછા જવામાં પળ લાગવો જોઈએ તો એ હિસાબે ત્રીજે અને ચોથે દિવસે જ્વરની પ્રાપ્તિ થવી કેમ સંભવે ? એવી અહીં શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એ છે કે દોષો આમાશયમાં આવી પ્રકોપના સમયમાં પોતાના પ્રબલ વેગને દેખાડીને પાછા તેજ દિવસે તેવાજ વેગથી પોતાને ટેકાળે જતા રહે છે. સાંધાઓમાં રહેલા દોષો પ્રલેપક નામના જ્વરને

૧ જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં બે વાર આવે તે જ્વર સતત કહેવાય છે. અરુણદત્ત કહે છે. કે આ જ્વર. કોઈ સમયે દિવસમાં જ બે વાર આવે છે, કોઈ સમયે રાત્રિમાં જ બે વાર આવે છે અને કોઈ સમયે દિવસમાં તથા રાત્રિમાં પળ બે વાર આવે છે.

૨ જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં એક વખત આવે છે તે જ્વર અન્યેચુષ્ક કહેવાય છે.

૩ એકાંતરા આવનારો જ્વર તૃતીય કહેવાય છે.

૪ વચમાં બે દિવસ છોડી દઈને આવતો તરીયો તાવ ચાતુર્થિક કહેવાય છે.

૫ કફથી તથા મારેપણાથી જાળે માત્રોને લીપતો હોય એવો, સર્વદા મંદ વેગવાળો અને શીતવાળો જે જ્વર હોય તે પ્રલેપક કહેવાય છે.

ઉત્પન્ન કરે છે અને એ સાંધાઓ આમાશયને લગતાજ હોય છે માટે પ્રલેપક જ્વર સર્વદા રહે છે.)

એ પાંચ વિષમ જ્વરોમાં પ્રલેપક નામનો જ્વર ક્ષયરોગવાળાઓનાં પ્રાણોને હરનારો છે, અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે, મંદ વેગવાળોજ હોય છે, અત્યંત દુઃખદાયી છે અને ધાતુઓનું શોષણ કરનારો છે. (જો કે સઘળા વિષમ જ્વરો ક્ષયરોગવાળાં માણસોને વધુ દુઃખ દેનારા છે તોપણ તેઓમાં પ્રલેપક તો ક્ષયરોગવાળાઓના પ્રાણનોજ નાશ કરનાર છે. હહન કેહે છે કે પ્રલેપક ક્ષયરોગવાળાઓનેજ થાય છે.)

કફનાં બે, ત્રણ અથવા ચાર સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો વિપર્યય નામના કષ્ટસાધ્ય વિષમજ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાશય અને હૃદય એ બે સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો અન્યેદ્યુષ્કવિપર્યય નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં એક વખત છોડી દે છે અને વાકી સઘળા અહોરાત્રમાં રહે છે. આ જ્વર અન્યેદ્યુષ્કથી ઊલટો હોવાને લીધે અન્યેદ્યુષ્કવિપર્યય કેહેવાય છે. આમાશય, હૃદય અને કંઠ એ ત્રણ સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો તૃતીયવિપર્યય નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે જ્વર બે બે દિવસોસૂધી રહીને ત્રીજે ત્રીજે દિવસે છોડી દે છે. આ જ્વર તૃતીય એટલે એકાંતરાજ્વરથી ઊલટો હોવાને લીધે તૃતીયવિપર્યય કેહેવાય છે. આમાશય, હૃદય, કંઠ અને માથું એ ચાર સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો ચાતુર્થિકવિપર્યય નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે જ્વર ત્રણ ત્રણ દિવસોસૂધી રહીને ચોથે ચોથે દિવસે છોડી દે છે. આ જ્વર ચાતુર્થિકથી ઊલટો હોવાને લીધે ચાતુર્થિકવિપર્યય કેહેવાય છે. કેટલાએક ગ્રંથોમાં તો ઉપર કહેલા તૃતીયવિપર્યયનેજ ચાતુર્થિકવિપર્યય ગણ્યો છે. મૂળના અભિપ્રાય પ્રમાણે જોતાં સતત જ્વર આમાશય નામના એક સ્થાનમાં રહેનારા દોષોથી ઉત્પન્ન થતો હોવાને લીધે તેનો

વિપર્યય એટલે સતતવિપર્યય નામનો જ્વર થતોજ નથી એમ માની શકાય છે પણ ભાવપ્રકાશ આદિ વીજા ગ્રંથોમાં તો સતતવિપર્યય પણ માનેલો છે કે જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં બે વખત છોડી દિયે અને વાકી તે સઘળા અહોરાત્રમાં રહે. વીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે “વિષમજ્વરોની સંખ્યાને મુકરર સમજવી નહીં. કારણ કે રાત્રિજ્વર આદિ વીજા પણ ઘણા ઘણા પ્રકારના વિષમજ્વરો થાય છે. જે માણસને વાયુ તથા કફ સમ હોય અને પિત્ત ક્ષીણ હોય તે માણસને ઘણું કરીને રાતેજ જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસને વાયુ તથા પિત્ત સમ હોય અને કફ ક્ષીણ હોય તે માણસને ઘણું કરીને દિવસેજ જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. આહારથી થયેલો રસ દુષ્ટ થતાં દેહમાં કફ તથા પિત્ત દુષ્ટ થઈને રહે છે તે કારણથી અરધું શરીર શીત થાય છે અને અરધું શરીર ઉષ્ણ થાય છે તે એવી રીતે કે જેમ અર્ધનારીશ્વરના શરીરનું એક ફાડીયું સ્ત્રીરૂપ છે અને વીજું ફાડીયું પુરુષરૂપ છે તેમ આ જ્વરવાળાના શરીરનું એક ફાડીયું શીત થાય છે અને વીજું ફાડીયું ઉષ્ણ થાય છે અથવા જેમ નૃસિંહજીના શરીરના ઉપરના તથા નીચેના બે ભાગોમાં એક ભાગ મનુષ્યરૂપ છે અને એક ભાગ સિંહરૂપ છે તેમ આ જ્વરવાળાના શરીરના ઉપરના તથા નીચેના બે ભાગોમાં એક ભાગ શીત થાય છે અને એક ભાગ ઉષ્ણ થાય છે. જો દુષ્ટ થયેલું પિત્ત કાયામાં રહ્યું હોય અને દુષ્ટ થયેલો કફ હાથપગમાં રહ્યો હોય તો કાયા ઉષ્ણ રહે છે અને હાથપગ શીતલ રહે છે. જો દુષ્ટ થયેલો કફ કાયામાં રહ્યો હોય અને દુષ્ટ થયેલું પિત્ત હાથપગમાં રહ્યું હોય તો કાયા શીતલ થાય છે અને હાથપગ ઉષ્ણ થાય છે. इत्यादि.” આ સઘળા વિષમજ્વરોજ કેહેવાય છે.)

નિવૃત્તિ પામેલો વિષમજ્વર પાછો નિયમિત સમયે આવે છે તેમાં દોષોનો સ્વભાવજ કારણરૂપ છે એમ કેટલાએક માને છે પણ અમો તો (મેહ

વગેરે તંત્રકારો) તો માનીયે છીએ કે વિષમજ્વરોમાં ઘણું કરીને ભૂતાદિકનો આવેશ કારણરૂપ હોય છે.

૨૩ વાતાધિકત્વાત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞા-

સ્તૃતીયકં ચાપિ ચતુર્થકં ચ ।

ઔપત્યકે મધ્યસમુદ્રવે ચ

હેતું જ્વરે પિત્તકૃતં વદન્તિ

પ્રલેપકં વાતબલાસકં ચ

કફાધિકત્વેન વદન્તિ તજ્ઞાઃ ।

મૂર્છાનુબન્ધા વિષમજ્વરા યે

પ્રાયેણ તે દ્વન્દ્વસમુત્થિતાસ્તુ ॥

તૃતીય આદિ જ્વરોના આરંભક દોષોમાં

અમુક દોષનું પ્રબલપણું.

૨૩ તૃતીયજ્વર તથા ચાતુર્થિકજ્વર એઓમાં ઘણું કરીને પિત્ત તથા કફ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને વાયુ પ્રબલ હોય છે. પાહાડી જમીનમાં રહેનારાઓને ત્યાનાં જઠના તથા ઓષધીઓના યોગથી જે જ્વર આવે છે તેમાં ઘણું કરીને વાયુ તથા કફ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને પિત્ત પ્રબલ હોય છે. મધ્યથી થયેલા જ્વરમાં પણ ઘણું કરીને વાયુ તથા કફ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને પિત્ત પ્રબલ હોય છે. પ્રલેપકમાં અને વાતબલાસક નામના જીર્ણજ્વરમાં ઘણું કરીને વાયુ તથા પિત્ત સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને કફ પ્રબલ હોય છે. જે વિષમજ્વરો નિરંતર મૂર્છાના સંબંધવાળા હોય છે તેઓમાં ઘણું કરીને બે દોષોનું પ્રાબલ્ય હોય છે. (વાતબલાસક નામના જીર્ણજ્વરનું લક્ષણ તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે “જેને વાતબલાસક નામનો જીર્ણજ્વર થયો હોય તે માણસ નિત્ય મંદજ્વરવાળો, રૂક્ષ, સોજાવાળો, સ્તબ્ધ અંગોવાળો અને ઘણા કફવાળો થાય છે. આ જ્વર કષ્ટસાધ્ય છે.” જેજટ કેહે છે કે આ વચનમાં ‘ઘણું કરીને’ એમ કહ્યું છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે વિષમજ્વરો ત્રણે દોષોથી, બે દોષોથી અને એક દોષથી પણ થાય છે. વાગ્મટે તો ‘સઘळा વિષમજ્વરો ત્રણે દોષો-

થીજ થાય છે’ એમ જણાવ્યું છે. ગ્રંથાંતરમાં કહ્યું છે કે “કફ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉલ્બળતાવાળો તૃતીયજ્વર વેદનાથી ઘરડાનાં પ્રાંતભાગને પકડીને ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુ તથા કફ એ બે દોષની ઉલ્બળતાવાળો તૃતીયજ્વર વેદનાથી પીઠમાં વ્યાપીને ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુ તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉલ્બળતાવાળો તૃતીયજ્વર વેદનાથી માથાને પકડીને ઉત્પન્ન થાય છે. જો ચાતુર્થિકજ્વર કફની ઉલ્બળતાવાળો હોય તો પ્રથમ વેદનાથી પીઠીઓમાં વ્યાપીને પછી સઘळा શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે, જો વાયુની ઉલ્બળતાવાળો હોય તો પ્રથમ વેદનાથી માથામાં વ્યાપીને પછી સઘळा શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે અને જો પિત્તની ઉલ્બળતાવાળો હોય તો પ્રથમ વેદનાથી કાયાના મધ્યભાગને પકડીને પછી સઘळा શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે.”)

૨૪ ત્વક્સ્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જનયતો જ્વર ॥

તયોઃ પ્રશાન્તયોઃ પિત્તમન્તર્દાહં કરોતિ ચ ।
કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દાહમતીવ ચ ॥
તસ્મિન્પ્રશાન્તે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શીતમન્તતઃ ।
દ્વાવેતૌ દાહશીતાદૌ જ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્મૃતૌ ॥
દાહપૂર્વસ્તયોઃ કષ્ટઃ કુચ્છસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ।

વિષમજ્વરોમાં વચ્ચતપર પ્રથમ શીત અને

છેલ્લે દાહ થાય છે અને વચ્ચતપર

પ્રથમ દાહ અને છેલ્લે શીત

થાય છે તેનું કારણ અને

તેવા જ્વરોનું સાધ્ય-

ત્વાદિક.

૨૪ વિષમજ્વરમાં કફ તથા વાયુ ત્વચામાં રહ્યા હોય અને પિત્ત કોઠામાં રહ્યું હોય તો કફ તથા વાયુ પ્રથમ શીતને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે કફ તથા વાયુ પોતાનો વચ્ચત જાતો રહેવાથી અથવા વિરોધીની પ્રાપ્તિથી અથવા પિત્તવતે કફનું શોષણ થવાને લીધે શાંત થતાં અને પિત્ત

કોઠાની અંદર દાહને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની સાથે મોહ તથા તરશ વગેરેને પળ ઉત્પન્ન કરે છે.

વિષમજ્વરમાં પિત્ત ત્વચામાં રહ્યું હોય અને વાયુ તથા કફ કોઠામાં રહ્યા હોય તો પિત્ત પ્રથમ દાહને ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી પીગલવા લાગેલા કફથી અથવા પોતાનો વચ્ચત જતો રેહેવાથી કે બીજા કોઈ વિરોધીની પ્રાપ્તિથી પિત્ત શાંત થતાં અંતે વાયુ તથા કફ કોઠાની અંદર શીતને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની સાથે તંદ્રાને તથા વમન વગેરેને પળ ઉત્પન્ન કરે છે.

આરંભમાં શીતવાળો અને અંતમાં દાહવાળો વિષમજ્વર તથા આરંભમાં દાહવાળો અને અંતમાં શીતવાળો વિષમજ્વર એ બન્ને ત્રિદોષજન્ય છે. એઓમાં આરંભમાં દાહવાળો વિષમજ્વર કષ્ટસાધ્ય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય પળ કેહેવામાં આવે છે. (આરંભમાં શીતવાળો વિષમજ્વર તો સાધ્યજ છે.)

૨૫ પ્રસક્તશ્ચાભિઘાતોત્થચ્ચેતના પ્રભવસ્તુ યઃ ॥

અભિઘાત જ્વરનું તથા કામાદિજન્ય જ્વરનું અત્યંત કષ્ટસાધ્યપણું.

૨૫ શસ્ત્ર કે કાષ્ઠ વગેરેના અભિઘાતથી થયેલો જ્વર તથા કામ કે શોક વગેરે ચિત્તના વિકારોથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર પળ જો લાંબા કાલથી લાગૂ રહેલો હોય તો અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે.

૨૬ રાત્ર્યહોઃ ષટ્સુ કાલેષુ કીર્તિતેષુ યથા પુરા । પ્રસહ્ય વિષમોઽભ્યેતિ માનવં બહુધા જ્વરઃ ॥

વિષમજ્વરના આવવાના સમયો અને પ્રકારો.

૨૬ અહોરાત્રના પૂર્વાહ્ન, મધ્યાહ્ન, અપરાહ્ન, પ્રદોષ, અર્દ્ધરાત્ર તથા પરોડીયારૂપ છ કાલો કે જેઓ દોષોના પ્રકોપના સમયોરૂપ કહ્યા છે અને તે તે દોષોના પ્રકોપનાં બીજાં પળ જે જે કારણો કહ્યાં છે તેઓને અનુસરીને વિષમજ્વર બલાત્કારથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કફના પ્રાધાન્યવાળો વિષમજ્વર પૂર્વાહ્નમાં તથા પ્રદોષમાં પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરીને આવે છે, પિત્તના

પ્રાધાન્યવાળો વિષમજ્વર મધ્યાહ્નમાં તથા અધરાતે પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરીને આવે છે અને વાયુના પ્રાધાન્યવાળો વિષમજ્વર અપરાહ્નમાં તથા પરોડીય પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરીને આવે છે. એ વિષમજ્વરનું આવવું પળ અનેક પ્રકારોથી થાય છે એટલે કોઈ વિષમજ્વર અહોરાત્રના બે સમયોમાં આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર અહોરાત્રના એક સમયમાં આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર એક દિવસનું અંતર નાખીને આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર બે દિવસનું અંતર નાખીને આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર શીતપૂર્વક આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર ઉષ્ણપૂર્વક આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર ઉષ્ણ તથા શીત આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર પ્રથમ પીઠ વગેરેમાં આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર સ્વભા વગેરે અવયવોમાં પ્રથમ આવે છે, કોઈ વિષમજ્વર લાંબા કાલસૂધી રહે છે અને કોઈ વિષમજ્વર અલ્પ કાલસૂધી પળ રહે છે. इत्यादि. (આથી વિષમજ્વરોનું અસંખ્યપણું જણાવ્યું છે.) તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે “ જે જ્વર અનિયમિત મુદતવાળો હોય, શીતના કે ઉષ્ણના નિયમ વગરનો હોય અને વેગથી પળ વિષમ હોય તે વિષમજ્વર કેહેવાય છે. જેમ વાતજ્વર સાત દિવસસૂધી, પિત્તજ્વર દશ દિવસસૂધી, કફજ્વર બાર દિવસસૂધી અને દોષોની પ્રબલતા હોય તો વાતજ્વર ચૌદ દિવસસૂધી, પિત્તજ્વર વીશ દિવસસૂધી અને કફજ્વર ચોવીશ દિવસસૂધી રહે છે તેમ વિષમજ્વર નિયમિત અવધિથી રહેતો નથી. એ જ્વરમાં શીત તથા ઉષ્ણ પળ અનિયમિત રહે છે અને તે જ્વરનો વેગ પળ વિષમ હોય છે એટલે કોઈ સમયે અત્યંત હોય છે અને કોઈ સમયે અલ્પ પળ હોય છે. ”

૨૭ સ ચાપિ વિષમો દેહં ન કદાચિદ્વિમુચ્ચતિ । ગ્લાનિગૌરવકાશ્યેભ્યઃ સ યસાન્ન પ્રમુચ્યતે ॥ વેગે તુ સમતિક્રાન્તે ગતોઽયમિતિ લક્ષ્યતે । ધાત્વન્તરસ્થો લીનત્વાન્ન સૌશ્મ્યાદુપલભ્યતે ॥ અલ્પદોષેન્ધનઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણેન્ધન ઇવાનલઃ ।

વેગ શાંત થયા પછી પળ વિષમજ્વરની
શરીરમાં સ્થિતિ રહે છે કે જેથી
પાછો હાજર થાય છે.

૨૭ એ વિષમજ્વર પોતાનો વેગ શાંત થયા પછી પળ શરીરને કદી છોડતો નથી કે જેને લીધે રોગી ગ્લાનિથી, ભારેપણાથી, કૃશતાથી તથા અરુચિ વગેરેથી મુક્ત થતો નથી. જ્યારે વેગ શાંત થઈ જાય છે ત્યારે વિષમજ્વર જતો રહ્યો જણાય છે પણ તેટલાથી તેને જતો રહ્યો સમજવો નહીં. એ વિષમજ્વર રસ આદિ ધાતુઓની અંદર છુપી રહે છે અને તે સમયે ક્ષીણ થયેલો તથા અલ્પ દોષરૂપી આશ્રયવાળો હોય છે તેથી જેમાં કાષ્ઠો ક્ષીણ થયાં હોય એવા અગ્નિની પેઠે સૂક્ષ્મપણાને લીધે પ્રત્યક્ષ માલુમ પડતો નથી. (જ્યારે રોગી ગ્લાનિ વગેરેથી તમામ મુક્ત થાય ત્યારેજ વિષમજ્વરને યથા રીતે નષ્ટ થયો સમજવો.)

૨૮ દોષોઽલ્પોઽહિતસમ્ભૂતો જ્વરોઽસ્ટદ્વિષ્ય વા
પુનઃ ॥

ધાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ।
સન્તેતં રસરક્તસ્થઃ સોઽન્યેદ્યુઃ પિશિતાશ્રિતઃ ॥
મેદોગતસ્તૃતીયેઽહ્નિ ત્વસ્થિમજ્જગતઃ પુનઃ ।
કુર્યાન્નાતુર્થિકં ધોરમન્તકં રોગસઙ્કરમ્ ॥
કેચિન્નૂતાભિષક્ષોત્યં બ્રુવતે વિષમજ્વરમ્ ।

ઔપધેનવ આદિ તંત્રકારોના મતપ્રમાણે
ધાતુઓમાં રહેલા દોષોથી વિષમ-
જ્વરોની ઉત્પત્તિ અને સતત
આદિ ચાર મેદો.

૨૮ જે માણસ જ્વરથી મુક્ત થયા પછી અહિત આહાર તથા અહિત વિહાર કરે તેના શરીરમાં અવશેષ રહેલા સ્વલ્પ દોષો પણ અહિત આહાર વિહારના સેવનથી સંપૂર્ણ થઈ રસ તથા રુધિર આદિ ધાતુઓમાંના ધાતુઓને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. (સ્વલ્પ દોષ

વિષમજ્વરનો પાસેનો હેતુ છે અને અહિત આહાર વિહાર વિષમજ્વરના દૂરના હેતુરૂપ છે. મૂલ શ્લોકમાં 'વા' શબ્દ છે તેથી સમજાય છે કે વિષમજ્વર આરંભથીજ એટલે આ અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયથી પેહેલાંના વિષયોમાં કહેલા વાતજ્વર આદિ સંતતજ્વરોમાંનો કોઈ પણ જ્વર આવ્યા વિના પણ કોઈ માણસને શરૂઆતથીજ આવે છે.)

રસને તથા રુધિરને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેઓમાં રહેલા દોષો અહોરાત્રમાં બે વખત આવનારા સતત નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. (દોષો કેવળ રસમાં રહ્યા હોય તો સાત દિવસ વગેરે અવધિસૂધી અખંડ રહેનારા વાતજ્વર આદિ સંતતજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે અને રસ તથા રુધિર એ બન્નેમાં રહ્યા હોય તો જેની અખંડ સ્થિતિ હોતી નથી એવા સતતજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે તેનું કારણ એ છે કે રસ સમીપમાં છે તેથી તેમાં રહેલા દોષો અખંડ રીતે શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ શકે છે અને રસમાં તથા રસ પછીના રુધિરમાં રહેલા દોષોને કાર્શિક દૂરતાવાળા રુધિરમાં પણ રહેવું પડતું હોવાથી તેઓ અખંડ રીતે શરીરમાં વ્યાપી શકતા નથી.)

માંસને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેમાં રહેલા દોષો રસથી વધારે દૂરમાં રહેલા હોવાને લીધે અહોરાત્રમાં એક વખત આવનારા અન્યેદ્યુષ્ક નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

મેદને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેમાં રહેલા દોષો રસથી વધુ દૂરમાં રહેલા હોવાને લીધે એક દિવસના અંતરવાળા તૃતીય નામના જ્વરને (એકાંતરા તાવને) ઉત્પન્ન કરે છે.

અસ્થિઓને કે મજ્જાને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેમાં રહેલા દોષો રસથી અત્યંત દૂરમાં રહેલા હોવાને લીધે બે દિવસના અંતરવાળા ચાતુર્થિક નામના જ્વરને (તરીયા તાવને) ઉત્પન્ન કરે છે કે જે જ્વર સાક્ષાત્ કાઠ જેવો છે અને અનેક રોગોના સમુદાય જેવો છે.

મેહ તથા મ્હાલુકિ વગેરે કેટલાક આચાર્યો વિષમજ્વરને ભૂતના આવેશના સંબંધવાળો કેહે છે પણ અમો તો (ઔપધેનવ આદિતો) તેને કેવળ દોષોથી જ થતો માનીએ છીએ.

૨૯ સપ્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમથાપિ વા ॥
સન્તત્યા યોઽવિસર્ગી સ્યાત્સન્તતઃ સ નિગદ્યતે ।

સતત આદિ વિષમજ્વરો કોની અપે-
ક્ષાથી વિષમ છે ? એ જણાવવા માટે
સંતતનું લક્ષણ.

૨૯ જે જ્વર સાત દિવસ સૂધી, દશ દિવસ સૂધી, બાર દિવસ સૂધી, કે તેઓથી વમણી વમણી અવધિ સૂધી અવિચ્છિન્ન રીતે શરીરને છોડતો નથી તે જ્વર સંતત કેહેવાય છે અર્થાત્ વાતજ્વર, પિત્તજ્વર અને કફજ્વર સંતત કેહેવાય છે. (વાત-પિત્તજન્ય જ્વર, વાતકફજન્ય જ્વર અને પિત્તકફજન્ય જ્વર એ દ્વંદ્વજન્ય જ્વરોને તથા સાન્નિપાતિક જ્વરોને પણ સંતતજ્વરોમાં જ ગણી લેવા. કારણ કે જેમ વાતજ્વર સાત દિવસે, પિત્તજ્વર દશ દિવસે અને કફજ્વર બાર દિવસે પાકે છે તેમ વાતપિત્તજન્ય જ્વર પાંચમે દિવસે, વાતકફજ્વર નવમે દિવસે અને પિત્તકફજ્વર દશમે દિવસે પાકે છે. સાન્નિપાતિક જ્વર પણ આ અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે સાતમે, દશમે કે બારમે દિવસે પાકે છે. સતત આદિ જ્વરો આ સંતતજ્વરોથી વિષમસ્થિતિવાળા છે તેથી વિષમજ્વરો કેહેવાય છે. વાગ્મટ શુદ્ધશુદ્ધૌ જ્વરઃ કાલં દીર્ઘમપ્યનુવર્ત્તતે એ વાક્યથી જણાવે છે કે 'વાતજ્વર આદિ સંતતજ્વરો ધાતુઓની શુદ્ધિના તથા અશુદ્ધિના અનેક ફેરફારોને લીધે ઉપર કહેલી મુદતોનું ઇહંધન કરીને વધારે મુદતો સૂધી પણ રહે છે.' જો બરાબર મુદત સરજ જ્વરો પાકતા હોય તો પછી સામનાં અને નિરામનાં લક્ષણો કેહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી માટે વાગ્મટનું કેહેવું બરાબર છે. વૈદ્યોએ જ્વરોનો પાક જાણવામાં

મુદતો ઉપર અને સામનાં તથા નિરામનાં લક્ષણો ઉપર પણ ધ્યાન આપીને માર્ગ લેવો જોઈએ. જો કે સંતતજ્વર વિષમજ્વરોથી ભિન્ન જ છે અને વાગ્મટે સ્પષ્ટ વચન બોલીને સંતતને વિષમજ્વરોથી જૂદો કહ્યો છે તો પણ ભાવપ્રકાશના કર્તાએ તાળાંચે કરીને સંતતજ્વરને વિષમજ્વરોમાં બે-સાડ્યો છે એ આશ્ચર્ય છે.)

૩૦ અહોરાત્રે સતતકો દ્વૌ કાલાવનુવર્ત્તતે ॥

અન્યેદ્યુષ્કસ્ત્વહોરાત્રાદેકકાલં પ્રવર્ત્તતે ।

તૃતીયકસ્તૃતીયેઽદ્વિ ચતુર્થેઽદ્વિ ચતુર્થકઃ ॥

સ્પષ્ટીકરણને માટે સતત આદિ ચાર
વિષમજ્વરોનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો.

૩૦ સતતજ્વર એક અહોરાત્રમાં 'બે વખત આવે છે. અન્યેદ્યુષ્કજ્વર એક અહોરાત્રમાં એકવાર આવે છે. તૃતીયજ્વર (એકાંતરો તાવ) ત્રીજે દિવસે એટલે વચમાં એક દિવસ છોડી દર્ડેને આવે છે અને ચાતુર્થિકજ્વર (તરીયો તાવ) ચોથે દિવસે એટલે વચમાં બે દિવસ છોડી દર્ડેને આવે છે. (વાગ્મટ કેહે છે કે જેમ વડ વગેરેનું બીજ જલ વગેરે સામગ્રી મળે ત્યારે બઠ પામીને વિશિષ્ટ કાળમાં ઝુગે છે અને એ સામગ્રી ન હોય તો પૃથ્વીમાં જ રહે છે તેમ વિષમજ્વરને કરનારા દોષો પણ પોતાના પક્ષનાં રસાદિક દૂષ્યો વગેરેનું બઠ પામીને વિશિષ્ટ કાળમાં પોતાનું કામ કરે છે અને પોતાથી વિરુદ્ધ પક્ષનાં રસાદિક દૂષ્યો વગેરેનું બઠ વધે ત્યારે પ્રતિઘાત પામી, પોતાના કામને બંધ પાડી, શરીરમાં જ છુપાઈ રહે છે.)

૩૧ વાતેનોદ્ભૂયમાનસ્તુ યથા પૂર્ય્યંત સાગરઃ ।

વાતેનોદીરિતાસ્તદ્વદોષાઃ કુર્ષ્વન્તિ વૈ જ્વરાન્ ॥

યથા વેગાગમે વેલાં છાદયિત્વા મહોદધેઃ ।

વેગદ્દાનૌ તદેવામ્ભસ્ત્રૈવાન્તર્જિલીયતે ॥

દોષવેગોદયે તદ્વદુદીર્ય્યંત જ્વરોઽસ્ય વા ।

વેગદ્દાનૌ પ્રશામ્યેત યથાન્તઃ સાગરે તથા ॥

વિષમજ્વર કરનારા દોષોની વિશિષ્ટ
કાલમાં વૃદ્ધિ થવામાં અને જ્વરની
વિશિષ્ટ કાલમાં વૃદ્ધિ તથા
હાનિ થવામાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત.

૩૧ જેમ પવને (અથવા ચંદ્રે) ઝાઝાઝાતો
સમુદ્ર ભરપૂર થાય છે અને ભરપૂર થઈને ફાપાટા
મારે છે તેમ શરીરમાં અન્ય સ્થાનોમાં રહેલા
વાયુએ ઝાઝાઝાતા વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષો
ભરપૂર થાય છે અને ભરપૂર થઈને ફાપાટા મારે
છે. જેમ વેગ પ્રાપ્ત થતાં સમુદ્રનું જલ કીનારાને
ઢાંકી દઈને ઝાઝાઝા છે પણ વેગ શાંત થાય ત્યારે
સમુદ્રની અંદરજ નિલીન થઈને રહે છે તેમ વેગ
પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ્વર ઉદ્ભૂત થાય છે પણ વેગ
શાંત થાય ત્યારે શરીરની અંદરજ નિલીન થઈને
રહે છે.

૩૨ વિવિધેનાભિઘાતેન જ્વરો યઃ સંપ્રવર્ત્તે ।
યથા દોષપ્રકોપસ્તુ તથા મન્યેત તં જ્વરમ્ ॥
આગંતુજ જ્વરોમાં દોષોની પરીક્ષા.

૩૨ અનેક પ્રકારનાં અભિઘાત આદિ કારણો-
થી જે જ્વર પ્રવર્તે છે તેમાં જે દોષના પ્રકોપનાં
લક્ષણો પ્રકટ થઈ જોવામાં આવે તે દોષનો
સંબંધ થઈ જાણવો. (ચરક કેહે છે કે આ-
ગંતુજ જ્વરો પ્રથમ કોઈ જાતની વ્યથા થયાથી
ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી નોખનોખા દો-
ષોની સાથે સંબંધ પામે છે.) આગંતુજ જ્વરમાં
દોષોનો સંબંધ પાછળથી થાય છે એટલા માટે
તેને દોષજન્ય જ્વરોથી જૂદો ગણ્યો છે.)

૩૩ શ્યાવાસ્યતા વિષકૃતે દાહાતીસારહ્રદ્વહાઃ ।
અમ્ભરુક્ પિપાસા ચ તોદો મૂર્છા બલક્ષયઃ ॥

કારણોના ભેદને લીધે આગંતુજ જ્વરોનાં
નોખનોખાં લક્ષણો થાય છે તેઓમાં
વિષજન્ય જ્વરનાં લક્ષણો.

૩૩ સ્થાવર અથવા જંગમ વિષના ભક્ષણથી
થઈ જ્વરમાં મોહોહું કાઠું અથવા કાંઈક

સફેદ અંશવાલી કાલાશવાલું થાય છે, બલતરા થાય
છે, અતીસાર થાય છે, અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે,
તરશ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, જાણે સોઈઓ મો-
કાતી હોય એવી વ્યથા થાય છે, છાતી પકડાઈ જાય
છે અને બળનો ક્ષય થઈ જાય છે. (અતીસાર તો
સ્થાવર વિષનું ભક્ષણ કરવાથી જ થાય છે. કારણ
કે તે વિષ નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનાર છે.)

૩૪ ઓષધીગન્ધજે મૂર્છા શિરોરુક્ ક્ષવથુર્વમિઃ ।
ફેરી ઓષધીના ગંધથી થઈ જ્વરનાં
લક્ષણો.

૩૪ ફેરી ઓષધીના ગંધથી થઈ જ્વરમાં
મૂર્છા થાય છે, માથામાં વ્યથા થાય છે, હેડકી
થાય છે અને વમન થાય છે.

૩૫ કામજે ચિત્તવિમ્બંશસ્તન્દ્રાલસ્યમમ્ભરુક્ ॥
હૃદયે વેદના ચાશુ ગાત્રં ચ પરિશુષ્યતિ ।

કામથી થઈ જ્વરનાં લક્ષણો.

૩૫ કામથી પ્રાપ્ત થઈ જ્વરમાં ચિત્તનું
મૂળપું થાય છે, તંદ્રા થાય છે, આલસ્ય થાય
છે, ભોજનમાં અરુચિ થાય છે, હૃદયમાં વેદના
થાય છે અને ગાત્ર તુરત સૂકાવા લાગે છે.
(અત્યંત ઇચ્છેલા સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો પ્રાપ્ત ન
થવાથી જે જ્વર આવે છે તે કામથી પ્રાપ્ત થઈ જ્વર
કેહેવાય છે. મૂળમાં 'ચ' શબ્દ છે તે
ઉપરથી વાગ્મટે કહેલાં કામજ્વરનાં લક્ષણોનો
પણ સંગ્રહ થાય છે. વાગ્મટ કેહે છે કે 'કામથી
ભ્રમ, અરુચિ, દાહ, લાજનો ક્ષય, નિદ્રાનો ક્ષય,
વૃદ્ધિનો ક્ષય અને ધીરજનો ક્ષય થાય છે.' સ્ત્રી-
ઓને કામજ્વર થયો હોય તો મૂર્છા, અંગોનું
માંગવું, તરશ, નેત્રોમાં ચપલતા, સ્તનોમાં પસીનો,
મોહોહામાં પસીનો અને હૃદયમાં દાહ થાય છે.)

૩૬ અયાત્પ્રલાપઃ શોકાચ્ચ ભવેત્કોપાચ્ચ વેપથુઃ ॥

ભયથી, શોકથી તથા કોપથી થઈ જ્વરનાં
જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૩૬ ભયથી અથવા શોકથી પ્રાપ્ત થઈ જ્વર

જ્વરમાં પ્રલાપ થાય છે અને કોપથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરમાં કંપ થાય છે તથા માથામાં વ્યથા થાય છે.

૩૭ અભિચારાભિશાપાભ્યાં મોહસ્તૃષ્ણાભિજાયતે ।

અભિચારથી થયેલા તથા શાપથી થ-

યેલા જ્વરનાં લક્ષણોઃ

૩૭ અભિચારથી અથવા શાપથી થયેલા જ્વરમાં મોહ થાય છે તથા તરશ લાગ્યા કરે છે. (અભિચારિક જ્વરમાં ફોડલા, ભ્રમ, દાહ તથા મૂર્છા પળ થાય છે અને દરરોજ જ્વર વધતો આવે છે.)

૩૮ ભૂતાભિપ્રજ્ઞાદુદ્વેગહાસ્યકમ્પનરોદનમ્ ॥

ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો.

૩૮ ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરમાં ઉદ્વેગ થાય છે, હાસ્ય થાય છે, કંપ થાય છે તથા રોદન (રોવું) થાય છે.

૩૯ શ્રમક્ષયાભિઘાતેભ્યો દેહિનાંકુપિતોઽનિલઃ પૂરયિત્વાશ્વિલં દેહં જ્વરમાપાદયેદ્દૃશમ્ ॥

રોગાણાં તુ સમુત્થાનાદિદાહાગન્તુતસ્તથા । જ્વરોઽપરઃ સમ્ભવતિ તૈસ્તૈરન્યૈશ્ચ હેતુભિઃ ॥

દોષાણાં સ તુ લિઙ્ગાનિ કદાચિન્નાતિવર્ત્તે ।

કોઈ પળ આગંતુજ જ્વર દોષોનાં ચિહ્નો વગરનો હોતો નથી.

૩૯ શ્રમથી, શસ્ત્રાદિકથી થયેલા ધાતુઓના ક્ષયથી તથા અભિઘાતથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને તે વાયુ પોતાથી સઘડા શરીરને ભરપૂર કરીને જ્વરની પ્રબલ પ્રવૃત્તિ કરે છે અર્થાત્ શ્રમજન્ય, ક્ષયજન્ય તથા અભિઘાતજન્ય જ્વર વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. (તેમજ ભૂતાવેશજન્ય જ્વર, ઓષધિગંધજન્ય જ્વર અને વિષજન્ય જ્વર ત્રણે દોષોના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. મયજન્ય, શોકજન્ય અને કામજન્ય જ્વર વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. કોપજન્ય જ્વર પિત્તના તથા વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરનો

હોતો નથી.) આપ્રમાણે વિદ્રધિ વગેરે રોગોના ઉત્પન્ન થવાથી, એ રોગોના પાકવાથી, એ રોગો અભિઘાતવતે ફાટી જવાથી તથા બીજાં પળ તે તે કારણોથી જે કોઈ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્વર દોષોનાં ચિહ્નો કદી પળ ઉલ્લંઘન કરતો નથી.

૪૦ ગમ્भीરસ્તુ જ્વરો જ્વેયોઽન્યતર્દાદેન તૃષ્ણયા ॥ આનદ્ધત્વેન ચાત્યર્થ શ્વાસકાસોદ્રમેન ચ ।

જ્વરના ગંभीર (ઝંડા) વેગનું લક્ષણ.

૪૦ અંદર થતો દાહ, તરશ, દુષ્ટ દસ્તની અત્યંત અટકાયત અને શ્વાસીની તથા શ્વાસની ઉત્પત્તિ એ લક્ષણો ઉપરથી જાણવું કે જ્વર ગંभीર (ઝંડા) વેગવાળો છે.

૪૧ હૃતપ્રભેન્દ્રિયં ક્ષામં દુરાત્માનમુપદ્રુતમ્ । ગમ્भीરતીક્ષ્ણવેગાર્તે જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ।

જે લક્ષણો ઉપરથી જ્વરવાળાનું મરણ અવશ્ય થવાનું સમજાય છે તે લક્ષણો.

૪૧ જેની કાંતિ હળાઈ ગઈ હોય, જેની ઇન્દ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હળાઈ ગઈ હોય, જે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, જે ગંभीર વેગથી તથા તીક્ષ્ણ વેગથી પળ પીડાતો હોય અને જે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થયો હોય તથા દુષ્ટ સ્વભાવવાળો થઈ ગયો હોય તે જ્વરિતની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (બીજા પ્રંથોમાં કહ્યું છે કે 'જે જ્વર ઘણાં બલવાન કારણોથી થયો હોય, ઘણાં લક્ષણોવાળો હોય અને જેણે ઉત્પન્ન થતાં જ ચિકિત્સાઓને નહીં ગણકારીને ઇન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ કન્યો હોય તે જ્વરને પ્રાણ લઈ જનાર સમજવો. જે માણસ વેમાન થઈ ગયો હોય, હર્ષથી અત્યંત રહિત થઈ ગયો હોય, ઝઠવાની શક્તિ નહીં રહેવાને લીધે પચ્ચોજ રહેતો હોય અથવા સૂઈ જ રહેતો હોય, બાહાર ટાઢથી પીડાતો હોય અને અંદર દાહવાળો હોય તે માણસ જ્વરથી મરી જાય છે. જે માણસનાં રુવાડાં ઊંચાં થઈ ગયાં હોય, આંખો લાલ થઈ ગઈ હોય, હૃદયમાં

ત્રિપાતસંબંધી શૂલ્કથી પીડા હોય અને નાકથી નહીં પણ મોહોડાથીજ શ્વાસ લેવાતો હોય તે માણસને જ્વર મારી નાખે છે. જે માણસ હેડકીથી, શ્વાસથી તથા તરશથી યુક્ત હોય, મૂઠ થઈ ગયો હોય, મમતી આંખોવાળો થઈ ગયો હોય, નિરંતર ઝંચા શ્વાસ લીધા કરતો હોય અને ક્ષીણ થયો હોય તે માણસને જ્વર નષ્ટ કરી નાખે છે. જ્વર જો વીર્યના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો લિંગમાં સ્તબ્ધપણું થાય છે અને વીર્ય વધારે નીકળ્યા કરે છે. આવી રીતનો જ્વર હોય તો માણસનું મરણજ થાય છે. પ્રથમ સંતતજ્વર આવ્યા વિના આરંભથીજ થયેલો વિષમજ્વર લાંબા કાલસૂધી ચાલ્યા કરતો હોય તો તે જ્વર પણ મારી નાખે છે.)

૪૨ હીનમધ્યાધિકૈર્દોષૈસ્ત્રિસપ્તદ્વાદશાદિકઃ

જ્વરવેગો ભવેત્તીવ્રો યથાપૂર્વે સુખક્રિયઃ ।

દોષોની હીનતા, મધ્યતા તથા અધિકતા ઉપરથી જ્વરના તીવ્ર વેગની મુદતો અને તે વેગના સુખ સાધ્યપણાના વિશેષો.

૪૨ દોષો હીન હોય તો જ્વરનો વેગ ત્રણ દિવસસૂધી તીવ્ર રહે છે, દોષો મધ્ય હોય તો જ્વરનો વેગ સાત દિવસસૂધી તીવ્ર રહે છે અને દોષો અધિક હોય તો જ્વરનો વેગ બાર દિવસસૂધી તીવ્ર રહે છે. બાર દિવસસૂધીના તીવ્ર વેગવાળા જ્વર કરતાં સાત દિવસસૂધીના તીવ્ર વેગવાળો જ્વર વધારે સુખસાધ્ય થાય છે અને સાત દિવસસૂધીના તીવ્ર વેગવાળા જ્વર કરતાં ત્રણ દિવસસૂધીના તીવ્ર વેગવાળો જ્વર વધારે સુખસાધ્ય થાય છે. (આ અવધિ નિયમિત છે એમ સમજવું નહીં. કેમ કે વસ્તુતર એ અવધિઓથી અધિક, વધારે અધિક અને અત્યંત અધિક અવધિસૂધી પણ તીવ્ર વેગ રહે છે. પરંતુ આથી એટલું સમજાય છે કે ગંભીર વેગવાળા જ્વર કરતાં તીવ્ર વેગવાળો જ્વર સુચિકિત્સ્ય છે.)

૪૩ इति ज्वराः समाख्याताः कर्मैदानीं प्रवक्ष्यते ॥

જ્વરનાં નિદાનો, ભેદો તથા લક્ષણો વગેરે કેહેવાનો ઉપસંહાર અને ચિકિત્સાઓ કેહેવાનો ઉપક્રમ.

૪૩ અહીં સૂધી જ્વરોનાં નિદાનો, ભેદો તથા લક્ષણો વગેરે કહ્યાં. હવે જ્વરોની ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવે છે.

૪૪ ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।
पाययेत् घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥
विधिर्मारुतजेष्वेव पैत्तिकेषु विरेचनम्.
मृदु प्रच्छर्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते ॥
सर्वे द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत्
अस्त्रेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना ॥
रूपप्राग्रूपयोर्विद्यान्नानात्वं वह्निधूमवत् ।

જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોના સમયમાં કરવાની ચિકિત્સા.

૪૪ વાતજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે કેવલ યોગ્ય સંસ્કારોવાળું ઘી પાવું. (જો આમવાળા વાતજ્વરનાં પૂર્વરૂપો દેખાતાં હોય તો ઘી પાવું નહીં પણ ઉપવાસરૂપ લંઘનજ કરાવવું.) આપ્રમાણે કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પિત્તજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે રોગીને કોમલ વિરેચન દેવું.

કફજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે રોગીને કોમલ વમન કરાવવું.

સન્નિપાતજ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં તથા દ્વંદ્વજ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે દોષોના અનુસાર પ્રમાણે ઘૃતપાન, વિરેચન તથા વમન આદિ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓની યોગ્ય ગોઠવણ કરવી.

જે રોગી ઘી પીવરાવવામાં અયોગ્ય જણાય અને વમન વિરેચનરૂપ શોધનમાં પણ અયોગ્ય જણાય તેને માટે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે લંઘન વગેરેની યોજના કરવી.

તરુણ જ્વરમાં સંશોધનનો નિષેધ છે તે ઉપરથી

પૂર્વરૂપોમાં સંશોધનનો નિષેધ સમજવો નહીં. કેમ કે જેમ ધૂમાડામાં અને અગ્નિમાં ભેદ છે તેમ પૂર્વરૂપોમાં અને રૂપોમાં ભેદ છે. (જ્વર સાત દિવસસૂધીમાં તરુણ કેહેવાય છે, વાર દિવસસૂધીમાં મધ્ય અવસ્થાવાળો કેહેવાય છે અને વાર દિવસ વીત્યા પછી જીર્ણ કેહેવાય છે.)

૪૫ પ્રવ્યક્તરૂપેષુ દિતમેકાન્તેનાપતર્પણમ્ ॥

આમાશયસ્થે દોષે તુ સોત્ક્રેશ્ચે વમનં પરમ્ ।

આનદ્ધઃ સ્તિમિતૈર્દોષૈર્યાવન્તં કાલમાતુરઃ ॥

કુર્યાદનશનં તાવત્તતઃ સંસર્ગમાચરેત્ ।

જ્વરોનાં રૂપો પ્રકટ થાય તે સમયમાં

કરવાની ચિકિત્સા.

૪૬ જ્વરો જ્યારે સ્પષ્ટરૂપોવાળા થાય ત્યારે ઉપવાસોરૂપ લંઘન કરાવવું એજ હિતકારી થાય છે. (વાગ્મટ કેહે છે કે જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં અથવા જ્વરોના આરંભોમાં જે લંઘન કરાવવું તે જેથી રોગીના બળનો અત્યંત ક્ષય ન થઈ જાય એવી રીતનું કરાવવું. કેમ કે જેનેમાટે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે તે આરોગ્યનો મુખ્ય આધાર બળજ છે.) જો આમાશયમાં રહેલો દોષ ઉત્ક્રેશવાળો હોય તો અર્થાત્ લાલના ઝરવા તથા મોઠા આવવા વગેરે ચિહ્નોથી યુક્ત હોય તો વમન કરાવવું એ ઉત્તમ છે. આતુર જ્યાંસૂધી આમથી સજ્જડ થઈને અચલિતરૂપે રહેલા દોષોથી બંધાઈ રહેલા જેવો રહે ત્યાંસૂધી તેને ઉપવાસો કરાવવા અને જ્યારે દોષોથી બંધાઈ રહેલા જેવાપણું નિવૃત્ત થાય ત્યારે ઔષધનો તથા હલકાં અન્ન વગેરેનો સંસર્ગ કરાવવો.

૪૬ ન લઙ્કયેન્મારુતજે ક્ષયજે માનસે તથા ॥

અલઙ્કયાશ્ચાપિ યે પૂર્વે દ્વિવ્રણીયે પ્રકીર્તિતાઃ ।

લંઘન કે જે જ્વરના આરંભમાં અત્યંત

ઉચિત છે તેનો પણ અમુક વિષયમાં

નિષેધ.

૪૬ જો જ્વર નિરામ (આમ વગરના) વા-

યુથી થયેલો હોય, ક્ષયથી થયેલો હોય કે કામ-ક્રોધાદિક મનના વિકારોથી થયેલો હોય તો લંઘન કરાવવું નહીં. ચિકિત્સાસ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના પેહેલા અધ્યાયના ૨૬ મા વિષયમાં જેઓને લંઘન કરાવવાનો નિષેધ કહ્યો છે તેઓને પણ લંઘન કરાવવું નહીં.

૪૭ અનવસ્થિતદોષાગ્નેર્લઙ્કનં દોષપાચનમ્ ॥

જ્વરઘ્નં દીપનં કાઠ્ણારુચિલાઘવકારકમ્

લઘનના ગુણો.

૪૭ જ્વરવાળો માણસ કે જેના દોષો સ્થાનાંતરમાં જવાથી અને અગ્નિ વિક્ષિપ્ત હોવાથી અનવસ્થિત હોય છે તે જો લાંઘણ કરે તો તેથી દોષો પાકી જાય છે, જ્વર ટળી જાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્ન ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે, આમ પાકી જવાને લીધે મોહોડાના શોષ વગેરેનો નાશ થતાં મોહોડાની પ્રથમના જેવી શોભા થાય છે અને શરીરમાં હલકાઈ થાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે ‘દુષ્ટ થઈ આમાશયમાં ગયેલો દોષ અગ્નિને ઢાંકી દર્દ અન્ન વગેરેના અપક્વ ભાગથી યુક્ત થઈ સ્રોતોને ઢાંકી દર્દને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે માટે જ્વરમાં લાંઘણ કરવી ઉચિત છે.’ અગ્નિ આહારને પકાવે છે પણ આહારથી રહિત હોય તો દોષોને પકાવે છે માટે વૃદ્ધિ પામીને અગ્નિને ઢાંકી દેનારા દોષનો લાંઘણને લીધે ક્ષય થવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં જ્વરની પ્રાપ્તિની સામગ્રીઓ ઝૂટી જવાથી જ્વર ઉતરી જાય, શરીર હલકું થઈ જાય અને ભૂખ પણ લાગે એ સંભવિતજ છે.)

૪૮ સૃષ્ટમારુતવિષ્ણમૂત્રં ક્ષુત્પિપાસાઽસહં લઘુમ્ પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયં ક્ષામં નરં વિદ્યાત્સુલક્ષિતમ્ ।

લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થયાનાં લક્ષણો.

૪૮ અધોવાયુ, મૂત્ર તથા વિષ્ટા યોગ્ય રીતે નીકળવા લાગે, ભૂખનું તથા તરશનું સહન થઈ શકે નહીં, શરીર હલકું થઈ જાય, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય અને કૃશતા થાય તો

લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થયેલો જાણવો. (આ લ-
ક્ષણોમાંથી એકાદ લક્ષણ થાય ત્યારે નહીં પણ
૫ સઘટાં લક્ષણો સામટાં થાય ત્યારે લંઘનનો
સમ્યગ્યોગ થયેલો સમજવો.)

૪૯ બલક્ષયસ્તૃષા શોષસ્તન્દ્રાનિદ્રાભ્રમક્લમાઃ ॥
ઉપદ્રવાશ્ચ શ્વાસાદ્યાઃ સમ્ભવન્ત્યતિલઙ્ઘનાત્ ।

લંઘનનો અતિયોગ થયાનાં લક્ષણો.

૪૯ ઓજનો ક્ષય થઈ જાય, તરશ લાગ્યા
કરે, મોહોડામાં શોષ પડે, તંદ્રા થાય, નિદ્રા
આવે નહીં, ભ્રમ થાય, ક્લમ થાય અને શ્વાસ
આદિ ઉપદ્રવો થાય તો લંઘનનો અતિયોગ થયો
સમજવો. (લંઘનનો હીનયોગ થયો હોય તો
ઉલટીના જેવા ઉછાळा આવ્યા કરે છે, મોઝ
આવે છે, વારંવાર કફ પડે છે, તંદ્રા થાય છે
અને કંઠ તથા મોહોડું અશુદ્ધ રહે છે.)

૫૦ દીપનં કફવિચ્છેદિ પિત્તવાતાનુલોમનમ્
કફવાતજ્વરાતેભ્યો હિતમુષ્ણામ્બુ તૃદ્ધિદમ્ ।
તદ્ધિ માર્દવઠ્ઠોષસ્રોતસાં શીતમન્યથા ॥
સેવ્યમાનેન તોયેન જ્વરઃ શીતેન વર્જ્યતે ।

કફજ્વરવાળાઓને તથા વાતજ્વરવાળા-

ઓને ઝનું પાણી પીવા દેવું એ હિત-
કારી છે અને ટાઢું પાણી અ-
હિતકારી છે.

૫૦ ઝનું પાણી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, કફનું
છેદન કરે છે, પિત્તને તથા વાયુને અનુલોમ કરે
છે, તરશને ટાઢે છે અને દોષોને તથા સ્રોતોને
કોમલ કરે છે માટે કફજ્વરથી કે વાતજ્વરથી
પીડાણલાઓને ઝનું પાણી હિતકારી છે. ટાઢું
પાણી ઝના પાણીના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું
છે. જો ટાઢા પાણીનું સેવન કરવામાં આવે તો
તેથી જ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. (પાણી ઉકલતાં
ઉકલતાં ધીરે ધીરે ફીણ વગરનું, નિર્મલ તથા
અર્ધ અવશેષ રહેલું થાય ત્યારે તે ઝનું પાણી
ગણાય છે. ઉકાલ્યા વગરના ટાઢા પાણીનો

નિષેધ છે માટે ઉકાઢીને પછી ટાઢું કરેલું પાણી
પાવું એમ પ્રાપ્ત થાય છે. દિવસે ઉકાઢેલું પાણી
રાતે ભારે થઈ જાય છે અને રાતે ઉકાઢેલું પાણી
દિવસે ભારે થઈ જાય છે માટે તેવા પાણીનો
ત્યાગ કરવો.)

૫૧ પિત્તમઘવિપોત્થેષુ શીતલં તિક્તકૈઃ શ્રુતમ્
ગાઢ્ઢેયનાગરોશીરપર્પટોદીચ્યચન્દનૈઃ ।

પિત્તજ્વર વગેરેમાં મોથ વગેરેના સંસ્કા-
રવાળું ઉકાઢેલું પાણી પાવું.

૫૧ જે જ્વર પિત્તથી, મઘથી કે વિપથી
ઉત્પન્ન થયો હોય તેમાં તિક્તક પદાર્થોથી પકા-
વેલું પાણી પાવું એટલે મોથ, સૂંઠ, રાતો વાઝો,
ખડસલીઓ, કાઝો વાઝો અને રતાંજલિ એ છ
પદાર્થો નાખી ઉકાઢેલું અને પછી થંડું પાડેલું
પાણી પાવું. (જો કે સૂંઠ તીક્ષ્ણ છે તો પણ
પાકમાં મધુર હોવાને લીધે પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર
નથી એમ ગણીને આમાં સૂંઠને દાખલ કરી છે
એમ જણાય છે. કેટલાકક વૈદ્યો તો સૂંઠને બદલે
ધાણા નાખવાનું કેહે છે. કોઈ ગ્રંથમાં એમ પણ
કહ્યું છે કે ‘ પાણીને ઉકાઢી તે ચોસઠ તોલાં
ભાર પાણીમાં મોથ આદિ છ પદાર્થોને કાચાજ
કૂટી સર્વ મઢીને એક તોલાભાર નાખવા. ’
આપ્રમાણે પાણીને પ્રથમ ઉકાઢી પછી તેમાં મોથ
આદિ પદાર્થો નાખવાનો પક્ષ લેવો હોય તો
રતાંજલિને બદલે સૂંઠ નાખવી. મોથ વગેરે છ
પદાર્થોના સંસ્કારવાળું પાણી ષડંગપાણીય કે-
હેવાય છે.)

૫૨ દીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તાનાં જ્વરા-
પદા
અન્નકાલે હિતા પેયા યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા ।

જ્વરવાળાઓને લંઘનાદિક કરાવ્યા
પછી અન્ન દેવાના સમયમાં પેયા દેવી.

૫૨ જ્વરથી પીડાણલાઓને અન્ન દેવાના સ-

મર્યામાં દોષોના અનુસારપ્રમાણે પંચમૂલી વગેરે પાચનોથી જેને સંસ્કાર આપ્યો હોય એવી પેયાં દેવી એ હિતકારી છે; એ પેયા અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, દોષોનું પાચન કરે છે, હલકી છે અને એવા ગુણોને લીધે જ્વરને ટાળે છે.

૫૩ बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्पत्रं ज्वरे ॥
लङ्घनाम्बुयवागूर्भिर्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः ॥
कपायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ।

જ્વરવાળાઓને પાચનક્રાથો ક્યારે દેવા ?

૫૩ જ્વરમાં, દોષ વધુ હોવાને લીધે અને અગ્નિ મંદ હોવાને લીધે લંઘનથી, ઉષ્ણ જઠથી તથા પેયાઓથી દોષ નહીં પાકતાં સાત દિવસ ઉપરાંત પણ નહીં પાકેલો જોવામાં આવે તો પૈંછી મુખના વિરસપણાને, તરશને તથા અરુચિને ટાળનારા, પ્રિય લાગે એવા અને જ્વરને હળે એવા નીચે લખેલા પાચનક્રાથો પાવા.

૫૪ पञ्चमूलीकपायं तु पाचनं पवनज्वरे ॥
सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेंद्रयवैः कृतम् ।
पिप्पल्यादिकषायं तु कफजे परिपाचनम् ॥
इन्द्रजेषु तु संसृष्टं दद्यात् ।

જ્વરો ઉપર પાચનક્રાથો.

૫૪ વાતજ્વર ઉપર વૃહત્પંચમૂલીના કાથરૂપ પાચન દેવું. પિત્તજ્વર ઉપર મોથ, કઢુ અને હંદ્રજવ એઓના કાથને મધથી સંયુક્ત કરીને તેરૂપ પાચન દેવું. કફજ્વર ઉપર પિપ્પલ્યાદિ ગણના કાથરૂપ પાચન દેવું. બંબે દોષોથી

થણા જ્વરો ઉપર દોષોના અનુસારપ્રમાણે ઉપર કહેલા ક્રાથોને મિશ્રિત કરીને તેરૂપ પાચન દેવું. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે વાતપિત્તજ્વર ઉપર લઘુપંચમૂલીના કાથરૂપ પાચન દેવું. કફ-પિત્તજ્વર ઉપર પીપ્પલા તથા ધાણાના કાથરૂપ પાચન દેવું. કફવાતજ્વર ઉપર વૃહત્પંચમૂલીના કાથરૂપ પાચન દેવું અને સાન્નિપાતિક જ્વર ઉપર મોરીંગળી, જવાસો તથા ગોંચરૂ એઓના કાથરૂપ પાચન દેવું.)

૫૫ અથવિવર્જયેત્ ।

પીતામ્બુર્લક્ષિતો મુક્તોઽર્જીર્ણી ક્ષીણઃ પિપાસિતઃ

કેવી સ્થિતિમાં પાચનક્રાથો નહીં દેવા.

૫૫ જેણે તુરત પાણી પીધું હોય સ્નેહ, જેણે લાંઘણ કરી હોય તેને, જેણે મોજન કચું હોય તેને, અર્જીર્ણવાળાને, ક્ષીણ થણાને અને તરશ્યાને પાચનક્રાથો દેવા નહીં.

૫૬ મૃદૌ જ્વરે લઘૌ દેહે પ્રચલેષુ મલેષુ ચ ।

પક્કં દોષં વિજાનીયાઽજ્વરે દેયં તદૌષધમ્ ॥

દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યાદેકેવાં પક્કલક્ષણમ્ ।

જ્વરવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવું ? તે અને

દોષનો પાક થયાનું લક્ષણ.

૫૬ જ્વરવાળાને ઔષધ દેવું તે દોષ પાકી ગયા પછીજ દેવું. દોષને પાકી ગયેલો ત્યારે જાણવો કે જ્યારે જ્વર કોમળ પડી જાય, દેહ હલકો થઈ જાય અને વાયુ, પિત્ત, કફ, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એ મળો પોતપોતાના માર્ગોમાં ઠીક રીતે ચાલવા લાગે. કેટલાક વૈદ્યો કહે છે

૧ ચરક કહે છે કે રસ, દોષો અને મળ પાકી જાય ત્યારે ભૂલ લાગે છે માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ જ્યારે ભૂલ લાગે ત્યારે રોગીને અન્ન દેવાનો સમય છે એમ સમજવું.

૨ ચૌદગળા પાણીમાં રાતા ચોખા વગેરે ધાન્યો પકાવીને અધિક દ્રવવાળી અને થોડી કળીઓવાળી જે રાત્રિ બનાવવામાં આવે તે પેયા કહેવાય છે.

૩ તરુણ જ્વરવાળાને ક્રાથ દેવાનો નિષેધ છે પણ ક્રાથનાં દ્રવ્યોથી પેયા વગેરેને સંસ્કાર આપીને તે પેયા વગેરે દેવામાં કશો બાધ નથી. તરુણ જ્વરમાં ક્રાથ ન દેવો તે એટલા માટે કે દોષો ક્રાથથી વૃદ્ધિ પામી પોતપોતાના માર્ગને છોડી દઈને શરીરમાં આમ તેમ દોડવા લાગે છે કે જેથી તેઓ દુશ્ચિકિત્સ થઈ પડે છે.

કે દુષ્ટ થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ એઓનો જ્વરને તથા જ્વરના ઉપદ્રવોને સબલ કરવાનો જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ બદલાઈ જાય ત્યારે દોષોનો પાક થયેલો જાણવો. (કેટલાએક ગ્રંથોમાં ઉત્સાહને અને ક્ષુધાથી દેહના કૃશપણને દોષોના પાકનાં લક્ષણોમાં ઉમેરેલ છે. તંત્રાંતરમાં દોષોના નિરામપણાનાં ઇટલે પાકી ગયેલા-પણાનાં જૂદાં જૂદાં પણ લક્ષણો આપ્યાં છે કે નિરામ વાયુ સ્વચ્છ હોય છે, રૂક્ષ હોય છે, દુર્ગંધથી રહિત હોય છે, ઘણીજ થોડી વેદના કરનારો હોય છે, પોતાથી વિપરીત ગુણોવાળા પદાર્થોથી શાંતિ પામે છે અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી વિશેષ શાંતિ પામે છે. નિરામ પિત્ત બહુ ઉષ્ણ હોય છે, સારક હોય છે, રતાશવાળું તથા તીર્ણ હોય છે, દુર્ગંધવાળું હોય છે અને અમ્લિત બળને વધારે છે. નિરામ કફ દુર્ગંધ વગરનો હોય છે, ફીણવાળો હોય છે, ટુકડાઓવાળો હોય છે, ગાંઠા જેવો હોય છે, સફેદ હોય છે અને મોહોડાના વિરસપણાને નષ્ટ કરે છે.)

૫૭ હૃદયોદ્વેષ્ટનં તન્દ્રા લાલાસુતિરરોચકઃ
દોષાપ્રવૃત્તિરાલસ્યં વિબન્ધો બહુમૂત્રતા ।
ગુરુદરત્વમસ્વેદો ન પક્તિઃ શરુતોડરતિઃ ॥
સ્વાપઃ સ્તમ્ભો ગુરુત્વં ચ ગાત્રાણાં વહ્નિમાર્દવમ્ ॥
મુલ્હસ્યાશુદ્ધિરગ્લાનિઃ પ્રસક્તી બલવાન્ જ્વરઃ ॥
લિઙ્ગૈરેભિર્વિજાનીયાઙ્ગવરં સામં વિચક્ષણઃ ।

સામ (આમવાળા) જ્વરનું લક્ષણ.

૫૭ છાતીમાં મીઠો, તંદ્રા, લાઠનું ઈરવું, અરુચિ, વાયુ વગેરેનું નિશ્ચલપણું, આલસ્ય, દસ્તની કબજીયત, મૂત્રનું ઘણાપણું, પેટનું ભારેપણું, પસીનાનો અભાવ, દસ્તનું કાચાપણું, કોઈ પણ પદાર્થમાં ચિત્તનું નહીં લાગવું, નિદ્રા, ગાત્રોનું સ્તબ્ધપણું તથા ભારેપણું, જઠરાગ્નિનું મંદપણું, મોહોડાની અશુદ્ધિ, શાંતિનું અલ્પપણું અને બલવાન જ્વરનું લાગૂ રહેવું ઇટલાં લક્ષણો ઉપરથી વિચક્ષણ વૈદ્યે જ્વરને આમવાળો જાણવો. (આહારનો

સારરૂપ રસ અમ્લિત ન્યૂનતાને લીધે પાકેલો ન હોય તે આમ કેહેવાય છે કે જે આમથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાએક વૈદ્યો મળોના સમૂહને આમ કેહે છે અને કેટલાએક વૈદ્યો દોષોની જે પ્રથમ સ્ત્રાવી થાય છે તેને આમ કેહે છે. જે પદાર્થ નહીં પાકેલો, પરસ્પર નહીં ચોટેલા અવયવોવાળો, દુર્ગંધવાળો, બહુ ચીકળો અને સઘળાં ગાત્રોને પીડા આપનારો હોય છે. અર્થાત્ આમ હોય છે તેથી સંયુક્ત થયેલા દોષોને, માણસોને અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને પણ વિદ્વાન્ લોકો સામ કેહે છે.)

૫૮ સત્તરાત્રાત્પરં કેચિન્મન્યન્તે દેયમૌષધમ્ ।
દશરાત્રાત્પરં કૈશ્ચિદ્દાતવ્યમિતિ નિશ્ચિતમ્ ।
જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે પરમતો.

૫૮ કેટલાએક આચાર્યો માને છે કે જ્વરમાં સાત રાત્રિઓ વ્યતીત થયા પછી ઔષધ દેવું અને કેટલાએક આચાર્યો નિશ્ચય કર્યો છે કે જ્વરમાં દશ રાત્રિઓ વ્યતીત થયા પછી ઔષધ દેવું.

૫૯ પૈત્તિકે વા જ્વરે દેયમલ્પકાલસમુત્થિતે ॥
અચિરજ્વરિતસ્યાપિ દેયં સ્યાદોપપાકતઃ ।
જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે સ્વમત.

૫૯ પિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિને થોડીજ મુદત થઈ હોય તો પણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં આવે તો તેમાં દશ દિવસો વ્યતીત થયાની રાહ નહીં જોતાં ઔષધ આપવું. વાતજ્વર તથા કફજ્વર આદિ જ્વરોમાં પણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં આવે તો થોડી મુદત થયા છતાં પણ ઇટલે સાત દિવસ તથા બાર દિવસ પૂરા નહીં થયેલા છતાં પણ ઔષધ દેવું અનુચિત નથી.

૬૦ શેષજ્વરં હ્યામદોષસ્ય ભૂયો જ્વલયાતિ જ્વરમ્ ॥
શોધનં શમનીયં તુ કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ।

દોષ પાક્યા પેહેલાં ઔષધ નહીં. દેવાનું
કારણ.

૬૦ આમ (કાચા) દોષવાળા માણસને

શોધન ઔષધ દેવામાં આવે તો તે ઔષધ જ્વરને વધારે પ્રજ્વલિત કરે છે અને શમન ઔષધ દેવામાં આવે તો તે ઔષધ સંતતજ્વરમાંથી વિપમજ્વર કરી દે છે. (તંત્રાંતરમાં પ્રત્યેક દોષના આમપણાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો આપ્યાં છે કે 'વાયુ સામ હોય તો દસ્તની કવજીયત્ કરે છે, અગ્નિને મંદ કરે છે, તંદ્રાને ઉત્પન્ન કરે છે, આંતરહાંઓને શબ્દ કરાવે છે અને અનુક્રમે વેદનાથી, સોજાથી તથા મોઈથી મોકાયાના જેવી વ્યથાથી અંગોને પીડે છે. પિત્ત સામ હોય તો ખાટું હોય છે, દુર્ગંધવાળું હોય છે, હરિત વર્ણવાળું હોય છે, કાંઈક શ્યામતાવાળું પણ હોય છે, સ્થિર હોય છે, ખાટા ધચરકા આળે છે અને કંઠમાં તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે. કફ સામ હોય તો મેલો હોય છે, તંતુઓવાળો હોય છે, ઘાટો હોય છે, કંઠમાં જામી રહે છે, દુર્ગંધવાળો હોય છે અને ભૂંચને તથા તરશને લાગવા દેતો નથી.')

૬૧ ચ્યવમાનં જ્વરોત્ક્રિષ્ટમુપેક્ષેત મલં સદા ॥
અતિપ્રવર્તમાનં ચ સાધયંદતિસારવત્ ॥

જ્વરવાળાને પાતલો દસ્ત પડ્યા કરતો
હોય તો કેમ કરવું ?

૬૧ જ્વરને લીધે સ્થાનથી પ્રચલિત થયેલો મલ પડ્યા કરતો હોય તો દોષોની આમપણારૂપ સ્થિતિમાં તેની ઉપેક્ષાજ કરવી ઇટલે ઔષધ નહીં કરતાં પડવાજ દેવો. દોષોની પક્તારૂપ સ્થિતિમાં મલ વહુજ પડ્યા કરતો હોય તો અતિસારની પેટે પાચનો આપીને તેને શાંત કરવો.

૬૨ યદા કોષ્ઠાનુગાઃ પક્કા વિવઙ્ઘાઃ સ્રોતસાં
મલાઃ ॥

અચિરજ્વરિતસ્યાપિ તદા દદ્યાદ્વિરેચનમ્ ॥
પક્કો હ્યનિર્હતો દોષો દેહે તિષ્ઠન્ મહાત્યયમ્ ॥
વિષમં વા જ્વરં કુર્યાદ્ બલવ્યાપદમેવ ચ ॥
તસ્યાન્નિર્હરણં કાર્ય્યં દોષાણાં વમનાદિભિઃ ॥
પ્રાકર્મ વમનં ચાસ્ય કાર્ય્યમાસ્થાપનં તથા ॥
વિરેચનં તથા કુર્યાદ્ચિરસશ્ચ વિરેચનમ્ ॥

મલો પાકી ગયા છતાં નીકળતા ન હોય
તો કેમ કરવું ?

૬૨ મલો પાકી ગયા છતાં સ્રોતોમાં બંધાઈ જઈને કોઠામાંથી નીકળતા ન હોય તો થોડી મુદત થયા જ્વરિત થયેલા માણસને પણ શોધન દેવું. કેમ કે પાકેલો છતાં નહીં કાહાડવામાં આવેલો દોષ દેહમાં રહીને મોટો અનર્થ કરે છે અથવા વિપમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા બલનો ક્ષય કરે છે. આપ્રમાણે છે ઇટલા માટે વમન વગેરેથી દોષોનું નિર્હરણ કરવું જોઈએ. દોષોનું નિર્હરણ કરવા માટે યથાયોગ્ય રીતે વમન કરાવવું, નિરૂહવસ્તિ દેવો, અનુવાસનવસ્તિ દેવો, વિરેચન દેવું અને શિરોવિરેચન પણ દેવું.

૬૩ ક્રમેણ વલિને દેયં વમનં શ્લેષ્મિકે જ્વરે ॥
પિત્તપ્રાપ્તે વિરેકસ્તુ કાર્ય્યઃ પ્રશિથિલાશયે ॥
સરુજેઽનિલજે કાર્ય્યં સોદાવર્તે નિરૂહણમ્ ॥
કટીપૃષ્ઠપ્રહાર્તસ્ય દીપ્તાગ્નેરનુવાસનમ્ ॥
શિરોગૌરવશૂલપ્રમિન્દ્રિયપ્રતિબોધનમ્ ॥
કફાભિપન્ને શિરસિ કાર્ય્યં મૂર્ધ્નવિરેચનમ્ ॥

વમન આદિ ક્રિયાઓના જૂદા જૂદા
વિષયો.

૬૩ જો રોગી બલવાન હોય, જ્વર કફથી થયેલો હોય અને કફ લાલગા શરવા વગેરે ઉત્કેશવાળો થઈ રહ્યો હોય તો યોગ્ય ક્રમથી વમન કરાવવું.

જો જ્વરમાં ઘણો ભાગ પિત્તનો હોય અને પ-કાશય શિથિલ હોય તો વિરેચન દેવું.

જો જ્વર વાયુથી થયેલો હોય, વેદનાવાળો હોય અને વાયુ પ્રતિલોમ થઈને ઊર્ધ્વ ભ્રમણ કન્યા કરતો હોય તો નિરૂહવસ્તિ દેવો.

જો જ્વરમાં કમર તથા પીઠ શ્લાર્થે જવાની પીડા થઈ હોય અને રોગીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તો અનુવાસનવસ્તિ (સ્નેહવસ્તિ) દેવો.

જો જ્વરમાં માથું કફથી ભારે થઈ ગયું હોય

તો તે ભોરેપણને તથા વ્યથાને મટાડે એવું અને
ઇન્દ્રિયોને જાગ્રત કરે એવું શિરોવિરેચન દેવું.

૬૪ દુર્બલસ્ય સમાધ્માતમુદરં સરુજં દિદેત્ ।

દારુદૈમવતીકુપ્તશતાહ્વાદિક્ષુસૈન્ધવૈઃ ॥

અમ્લપિષ્ઠૈઃ સુસ્ત્રોણૈશ્ચ પવને તૂર્ઘ્વમાગતે ।

રુદ્ધમૂત્રપુરીપાય ગુદે વર્તિતં નિધાપયેત્ ॥

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલયવાંનીચવ્યસાધિતામ્ ।

પાયયેત યવાગું વા મારુતાઘનુલોમનીમ્ ॥

જ્વરમાં પેટ ચડી આવ્યું હોય કે મૂઝ-

મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય તો કેમ કરવું?

૬૪ રોગી નવલો હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય
અને વેદના થતી હોય તો દેવદાર, વજ, કઠ,
શતાવરી, હીંગ તથા સૈંધવ એઓને કાંજીમાં વાટી
ગરમ કરી સેહેવાય તેવાં ગરમ રાखીને તેઓનો પેટ
ઉપર પ્રલેપ કરવો.

જો પવન ઝંચે ભ્રમણ કરતો હોવાથી વિષ્ટા
તથા મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય તો ઉપર કહેલાં દેવદાર
વગેરે દ્રવ્યોની અથવા મીંઢોલ વગેરે દ્રવ્યોની વાટ
બનાવીને ગુદામાં ખોસાવવી અથવા પીપલ, પીપ-
લીમૂલ, યવાન અને ચવક એઓના સંસ્કારવાળી
યવાગૂં કે જે વાયુ વગેરેનું અનુલોમન કરનારી
થાય છે તે પાવી.

૬૫ શુદ્ધસ્યોભયતો યસ્ય જ્વરઃ શાન્તિં ન ગ-
ચ્છતિ ।

સશેષદોષરૂક્ષસ્ય તસ્ય તં સર્પિષા જયેત્ ॥

કૃશં ચૈવાલ્પદોષં ચ શમનીયૈરુપાચરેત્ ।

ઉપવાસૈર્બલસ્થં તુ જ્વરે સન્તર્પણોત્થિતે ॥

વમન વિરેચન કન્યા છતાં પણ રૂક્ષ-

પણાથી તથા દોષ અવશેષ રહી ગ-

ઇલો હોવાથી જ્વર શાંત ન

થાય તો કેમ કરવું ?

૬૫ વમનથી તથા વિરેચનથી શુદ્ધિ કન્યાં

૧ ધાન્યને છગણા પાણીમાં પકાવતાં ઘાટી કળીયો
રહે અને પાણી થોડું થોડું પચપચ્યા કરતું દેખાતું હોય

છતાં પણ રૂક્ષપણને લીધે તથા દોષ અવશેષ રહી
ગઇલો હોવાને લીધે જ્વર શાંત ન થતો હોય
તો ઘીના પ્રયોગથી દોષનું શોધન કરીને તે જ્વરને
નષ્ટ કરવો. રોગી કૃશ તથા અલ્પ દોષવાળો
હોય તો તેના અવશેષ રહેલા દોષને શમન ઔ-
પધોથી શાંત કરવો. જ્વર અતિભોજનાદિકને
લીધે ઉત્પન્ન થયો હોય અને રોગી વલ્લવાનું હોય
તો તેના અવશેષ રહેલા દોષને ઉપવાસો કરાવ-
વાથી શાંત કરવો.

૬૬ ક્ષિન્નાં યવાગું મન્દાગ્નિં તૃપાર્ત્તં પાયયેન્નરમ્ ।

તૃહ્ણદિંદાહધર્માર્ત્તં મધપં લાજતર્પણમ્ ॥

સક્ષૌદ્રમમ્મસા પશ્ચાઝ્ઞીર્ણે યૂપરસૌદનમ્ ।

જ્વરવાળો તરશથી, ઉલટીથી, દાહથી,

તથા ગરમીથી પીડાતો હોય તો

કરવાના ઉપચારો.

૬૬ રોગી મંદ અગ્નિવાળો હોય અને તરશથી
પીડાતો હોય તો તેને પાતલી યવાગૂં પાવી.
તૃપાથી, ઉલટીથી, દાહથી કે ગરમીથી પીડાતા
તથા મધ પીવાની ટેવવાળા રોગીને જમવાના
સમયમાં સાલની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં
ઘોલી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવો અને તે પચી
ગયા પછી યૂપની સાથે માંસના રસાવાળો ભાત
જમાડવો. (ગ્રંથાંતરમાં કહ્યું છે કે સાલની
ધાણીનો સાથવો, દ્રાક્ષ, દાડિમ અને સ્વજૂર એ-
ઓને પાણીમાં ઘોલી તેમાં સાકર, મધ તથા ઘી
નાચીને રોગીને પાવાં.)

૬૭ ઉપવાસશ્રમકૃતે ક્ષીણં વાતાધિકે જ્વરે ॥

દીપ્તાગ્નિં ભોજયેત્રાશ્નો નરં માંસરસૌદનમ્ ।

મુદ્રયૂપૌદનં ચાપિ હિતં કફસમુત્થિતે ॥

સ એવ સ્થિતયા યુક્તઃ શીતઃ પિત્તજ્વરે હિતઃ ।

દાડિમામલમુદ્રાનાં યૂપશ્ચાનિલપૈત્તિકે ।

હસ્વમૂલકયૂષેણ ભોજયેત્કફવાતિકે ॥

ત્યારે તે યવાગૂં કેહેવાય છે.

પટોલનિમ્બયૂપસ્તુ પથ્યઃ પિત્તકફાત્મકે ।

જૂદા જૂદા જ્વરોમાં જૂદા જૂદાં પથ્ય
ભોજનો.

૬૭ જ્વર ઉપવાસથી કે શ્રમથી થયેલો હોય અથવા વાયુના આધિક્યથી થયેલો હોય અને રોગી ક્ષીણ થયેલો તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિકાળો હોય તો તેને માંસના રસાથી સંયુક્ત કરેલો ભાત જમાડવો.

જ્વર કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો મગના યૂપની સાથે ભાત જમાડવો.

જ્વર પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો સાકરથી સંયુક્ત કરેલો શીતલ ભાત મગના યૂપની સાથે જમાડવો.

જ્વર વાતપિત્તજન્ય હોય તો દાહિમ, આમળાં અને મગ એઓના યૂપની સાથે ભાત જમાડવો.

જ્વર વાતકફજન્ય હોય તો નાહાના મૂઝાના યૂપની સાથે ભાત જમાડવો.

જ્વર પિત્તકફજન્ય હોય તો પટોલ અને લીંબ-દાના યૂપની સાથે ભાત જમાડવો.

૬૮ દાહચ્છર્દિયુતં ક્ષામં નિરચ્ચં તૃષ્ણયાર્દિતમ્ ।

સિન્ધાક્ષૌદ્રયુતં લાજતર્પણં પાયયેત ચ ।

કૃશ શરીરવાળા રોગીને અમુક સ્થિ-
તિમાં પથ્યાંતર.

૬૮ જ્વરવાળો રોગી કૃશ શરીરવાળો હોય અને દાહથી, ડલટીથી તથા તરશથી પીડાતો હોય તો તેને સાલની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળી સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને પાવો.

૬૯ કફપિત્તપરીતસ્ય ગ્રીષ્મેઽસૃક્ષિપિત્તિનસ્તથા॥

મધનિત્યસ્ય ન હિતા યવાગૂસ્ત્મુપાચરેત્ ।

યૂષૈરમ્લૈરનમ્લૈર્વા જાઙ્ગલૈર્વા રસૈર્હિતૈઃ ॥

૧ મગને અઢારગણા પાણીમાં પકાવતાં તેનો થોડો કળીયોવાળો અને પેયાથી કાંઈક ઘાટો જે રસ થાય તે મગનો યૂપ કેહેવાય છે. યૂપના બીજા પળ અનેક પ્રકારો છે.

યવાગૂ જો કે જ્વરવાળાને પથ્યરૂપ છે તો પણ અમુક વિષયમાં તેનો નિષેધ.

૬૯ કફથી તથા પિત્તથી ઘેરાયેલા જ્વરિત માણસને, રક્તપિત્તવાળા જ્વરિત માણસને અને નિત્ય મધ પીવાની ટેવવાળા જ્વરિત માણસને યવાગૂ દેવી એ હિતકારી નથી. જ્વરવાળા માણસને ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ યવાગૂ દેવી નહીં. એવા જ્વરિતોને તેઓના સાત્મ્ય ઉપર તથા અગ્નિના બળ ઉપર ધ્યાન આપીને દાહિમ વગેરેની ચટાશવાળા અથવા ચટાશ વગરના યૂપો દેવા અથવા જાંગલપ્રાણીઓનાં માંસોના હિતકારી રસો દેવા.

૭૦ મધ્યં પુરાણં મન્દાગ્નેર્યવાન્નોપહિતં હિતમ્ ।
સવ્યોપં વિતરેત્તક્રં કફારોચકપીડિતે ॥

અમુક વિષયમાં મધ્યનું તથા છાશનું
હિતકારીપણું.

૭૦ જ્વરવાળો માણસ મંદ અગ્નિવાળો હોય તો તેને જવનાં અન્નોની સાથે જૂનું મધ દેવું એ હિતકારી થાય છે. જ્વરવાળો માણસ જો કફથી તથા અરોચકથી પીડાયેલો હોય તો તેને સૂંઠ, મરી અને પીપળા એઓના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરેલી છાશ દેવી એ હિતકારી થાય છે.

૭૧ કૃશોઽલ્પદોષો દીનશ્ચ નરો જીર્ણજ્વરાર્દિતઃ
વિચઙ્ગઃ સ્વદોષશ્ચ રૂક્ષઃ પિત્તપ્નિલજ્વરી ॥

પિપાસાર્તઃ સદાહો વા પયસા સ સુખી ભવેત્ ।

કેવા જ્વરવાળાને દૂધ હિતકારી થાય છે ?

૭૧ જીર્ણજ્વરથી પીડાયેલો જે માણસ કૃશ હોય, અલ્પ દોષવાળો હોય કે દીન હોય તે માણસ દૂધથી સુખી થાય છે. પિત્તજ્વરવાળો કે વાતજ્વરવાળો જે માણસ મલબંધવાળો હોય, જેના મળો પડી ગયા હોય એવો હોય, રૂક્ષ હોય,

૨ જે જ્વર બાર દિવસથી ઉપર અને ત્રણ દોષોની જે વમણી અવધિ છે તેથી પણ ઉપર માણસોનાં શરીરોમાં મંદ વેગથી રહે છે તે જીર્ણજ્વર કેહેવાય છે.

ढाहवाळो होय के तरशथी पीडातो होय ते मा-
णस पण दूधथी सुखी थाय छे.

७२ तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ।

तरुणज्वरमां दूधनो निषेध.

७२ दूध जो तरुणज्वरमां पीवामां आवे तो
ते दूध रोगीने मारीज नाखे छे. (ज्वर सात
दिवससूधी तरुणज्वर केहेवाय छे.)

७३ सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितम् ।

वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥

विषमज्वरोमां अन्ननो विधि.

७३ सघळा प्रकारना विषमज्वरोमां सात
दिवससूधी, ज्वरनो वेग शांत थई जाय त्यारे
योग्य मात्रावाळुं हलकुं भोजन देवुं. ज्वरनो वेग
शांत थया विना भोजन देवामां आवे तो ते भोजन
ज्वरना वेगने वधारे छे.

७४ ज्वरितो हितमश्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।

अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥

गुर्वभिष्यन्धकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन ।

नतु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥

जीर्णज्वरवाळाए भोजनना समयमां हि-
तकारी अन्न अवश्य जमवुंज जोइए.

७४ जीर्णज्वरवाळा माणसे जो के पोताने
जमवा उपर अरुचि होय तो पण भोजनना स-
मयमां हितकारी अन्न अवश्य जमवुंज जोइए.
केम के भोजनना समयमां पण भोजन नहीं
करतो रोगी बलहीन थवाथी क्षीण थई जाय
छे अने वखतपर मरी पण जाय छे. ज्वरवाळा
माणसे पोताने भारे के अभिष्यंदी (दोष वगेरेने
क्लेश आपनारा) अन्नादिक उपर रुचि थाय तो
पण ते कोई रीते खावुं नहीं. केम के जमवामां
आवेळुं अहित अन्नादिक जीवन पण आपतुं नथी
अने सुख पण आपतुं नथी. (ज्वरवाळाने हि-
तकारी अन्न उपर अरुचि होय तो तेने अनेक
प्रकारनी रसोईनी युक्तिओथी मोहोडाने प्रिय

लागे एवुं बनावीने संबंधिओए देवुं. केटलाएक
तो आ श्लोकनो एवो अर्थ करे छे के जीर्णज्वर-
वाळाने हितकारी अन्न उपर अरुचि होय तो
तेणे जीवनना बचावने माटे अहित अन्न पण
जमवुं परंतु भारे के अभिष्यंदी अन्न जमवुं नहीं.
केम के भारे के अभिष्यंदी अन्न जीवन पण आ-
पतुं नथी अने सुख पण आपतुं नथी.)

७५ संततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् ॥

लांबा काळना ज्वरवाळा क्षीण माणसने
माटे भोजनोपचार.

७५ ज्वरवाळो माणस क्षीण थई गयो होय
अने तेनो संतत के विषमज्वर लांबा काळथी
उत्पन्न थयो होय तो पथ्य तथा हलकां यथेष्ट
भोजनो आपीने ते माणसनुं बृंहण करवुं.

७६ मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थान्समकुष्ठकान् ।

आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥

ज्वरवाळाने माटे पथ्य धान्यो.

७६ ज्वरवाळा माणसने आहारना समयमां
मग, मसूर, चणा, कळथी तथा मठ एओना
यूषोनी योजना करी आपवी.

७७ लावान्कपिञ्जलानेणान्पृषताञ्शरभाञ्श-
शान् ।

कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमात्रिकान् ॥

मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा ॥

गुरुण्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।

ज्वरितानां प्रकोपं तु यदा याति समीरणः ॥

तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः ।

क्षीण थएला ज्वरित माणसनुं बृंहण
करवा माटे मांसो.

७७ क्षीण थएला ज्वरित माणसनुं मांस ब-
धारवाने माटे, जो ते माणस मांसबा सात्म्य-
वाळो होय तो लावां, गोरां तेतर, काळीयार,
छांटणांवाळां पृषत नामनां नाहानां हरिणो, शरभो,

સસલાં, કાલપુચ્છ, ચાર શીંગડાંવાળાં મૃગો અને મૃગમાત્રિકા એઓનાં માંસોની ભોજનમાં યોજના કરવી. સારસ, કુંઙ, મોર, કૂકડાં અને કાઝાં તેતર એઓનાં માંસો ભારે છે તથા ઉષ્ણ છે તેથી કેટલાક વૈદ્યો જ્વરમાં તેઓનો ઉપયોગ ન કરાવવાનું કેહે છે પરંતુ જ્યારે જ્વરિત માણસનો વાયુ પ્રકુપિત થયો હોય ત્યારે સમયને અનુસરીને યોગ્ય માત્રાથી તેઓનો ઉપયોગ કરાવવો પણ ઉચિત છે.

૭૮ પરિપેકાવગાહાંશ્ચ સ્નેહાન્ સંશોધનાનિ ચ સ્નાનાભ્યક્તિવાસ્વપ્રશીતવ્યાયામયોપિતઃ ।
ન ભજેત જ્વરોત્સૃષ્ટો યાવન્નો વલવાન્ભવેત્ ॥
ત્યક્તસ્યાપિ જ્વરેણાશુ દુર્બલસ્યાહિતૈર્જ્વરઃ ।
પ્રત્યાપન્નો દહેદેહં શુષ્કં વૃક્ષમિવાનલઃ ॥
તસ્માત્કાર્યઃ પરીહારો જ્વરમુક્તેન જન્તુના ।
યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્યાદ્દોષતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥

જ્વરથી મુક્ત થઈલા માણસે પાઢવાની પેરેજી.

૭૮ જ્વરથી મુક્ત થઈલા માણસે જ્યાંસૂધી પોતે બઢવાન્ ન થયો હોય ત્યાંસૂધી શરીરપર જલની ધારાઓ પાઢવી નહીં, નદી વગેરેમાં ડુબકી મારવી નહીં, સ્નેહપાન કરવું નહીં, વમન આદિ સંશોધનોનો ઉપયોગ કરવો નહીં, નાહાવું નહીં, અભ્યંગ કરવો નહીં, દિવસની નિદ્રા કરવી નહીં, શીતનું સેવન કરવું નહીં, કસરત કરવી નહીં અને સ્ત્રીપ્રસંગ કરવો નહીં. કેમ કે નવલો માણસ જ્વરથી મુક્ત થયો હોય તોપણ અહિત આચરણોના યોગને લીધે તેને જ્વર તુરતજ પાછો પ્રાપ્ત થઈને, જેમ અગ્નિ સૂકા વૃક્ષને બાઢી નાખે છે તેમ તેના શરીરને બાઢી નાખે છે. આપ્રમાણે છે એટલા માટે જ્વરથી મુક્ત થઈલા માણસે દોષોનું પ્રકૃતિસ્થપણું તથા બઢની પ્રાપ્તિ થતાંસૂધી પેરેજી અવશ્ય પાઢવી જોઈએ.

૭૯ જ્વરે પ્રમોહો ભવતિ સ્વલ્પૈરણ્યપચેષ્ટિતૈઃ ।
નિષણ્ણં ભોજયેત્તસ્માન્મૂત્રોચ્ચારૌ ચ કારયેત્ ॥

જ્વરવાળા માણસને જરા પણ પરિશ્રમ કરવા દેવો નહીં.

૭૯ જ્વરમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમોહ (મૂર્છિત જેવાપણું) થઈ જાય છે એટલા માટે જ્વરવાળો માણસ જ્યાં બેઠો હોય ત્યાંજ તેને જમાડવો અને મૂત્ર તથા મલોત્સર્ગ પણ ત્યાંજ કરાવવાં. ભોજનાદિક કરાવવા માટે તેને બીજે ટેકાણે લઈ જવો નહીં.

૮૦ અરોચકે ગાત્રસાદે વૈવર્ણ્યેઽક્કમલાદિષુ ।
શાન્તજ્વરોઽપિ શોધ્યઃ સ્યાદનુબન્ધમયાન્નરઃ ॥

જ્વર શાંત થયા પછી પણ અરુચિ વગેરે રહેલ હોય તો શોધન કરવું.

૮૦ જ્વર શાંત થયા પછી પણ અન્નાદિક ઉપર અરુચિ, ગાત્રોની ગ્લાનિ, વિવર્ણપણું અને શરીરમાં મઢની ભરતી વગેરે રહેલ હોય તો જ્વરને અંદર છુપી રહેલો સમજીને તેના ફરી લાગૂ પડવાની બીકથી સંશોધન કરવું ઉચિત છે.

૮૧ ન જાતુ તર્પયેત્પ્રાણઃ સહસા જ્વરકર્શિતમ્
તેન સન્દૂષિતો હ્યસ્ય પુનરેવ ભવેજ્વરઃ

જ્વરથી નિર્બળ થઈલા માણસને કદી પણ સહસા તૃપ્ત થવા દેવો નહીં.

૮૧ પ્રવીણ વૈદ્યે જ્વરથી કર્શિત થઈલા માણસને કદી પણ સહસા અધિક, ભોજનાદિકથી તૃપ્ત થવા દેવો નહીં. કેમ કે જ્વર અધિક ભોજનાદિકથી દૂષિત થઈને પાછો ઉત્પન્ન થાય છે.

૮૨ ચિકિત્સેઽજ્વરાન્સર્વાન્નિમિત્તાનાં વિપર્યયૈઃ

સર્વ પ્રકારના જ્વરોની ચિકિત્સાનું મૂલ તત્વ.

૮૨ સર્વ પ્રકારના જ્વરોની, તે જ્વરો જે ગુણોવાળાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયા હોય તે ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળાં કર્મોથી ચિકિત્સાઓ કરવી. (ભોજનથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો લંઘનથી ચિકિત્સા કરવી અને લંઘનથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો ભોજનથી ચિકિત્સા કરવી इत्यादि.)

૮૩ શ્રમક્ષયાભિઘાતોત્થે મૂલવ્યાધિમુપાચરેત્ ॥

સ્ત્રીણામપ્રજાતાનાં સ્તન્યાવતરણે ચ યઃ ।

તત્ર સંશમનં કુર્યાદથાદોષં વિધાનવિત્ ॥

કેટલાંક જ્વરો ઉપર ચિકિત્સાની

પદ્ધતિ.

૮૩ શ્રમથી, રુધિરસ્રાવાદિક થવાથી કે અભિઘાત થવાથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તે જ્વરમાં મૂલવ્યાધિની ઇટલે વાયુની ચિકિત્સા કરવી. સ્ત્રીઓને કસૂવાવડથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અને પ્રથમ ધાવણ ઉતરવાના સમયમાં જે જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં વિધાનને જાણનારા વૈદ્યે તે જ્વર જે દોષના પ્રકોપવાળો હોય તે દોષને શાંત કરનારું સંશમન તથા પાચન દેવું.

૮૪ અતઃ સંશમનીયાનિ કપાયાણિ નિબોધ મે ।

સર્વજ્વરેષુ દેયાનિ યાનિ વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥

સંશમન ક્ષાથો કેહેવાનાં ઉપક્રમ.

૮૪ હવે અનેક પ્રકારના સંશમન ક્ષાથો કહું છું તે સાંભળો કે જે ક્ષાથો પ્રવીણ વૈદ્યે તે તે પ્રકારના જ્વરો ઉપર દેવા યોગ્ય છે.

૮૫ પિપ્પલીસારિવાદ્રાક્ષાશતપુષ્પાહરેણુભિઃ ।

કૃતઃ કષાયઃ સગુડો હન્યાચ્છ્વસનજં જ્વરમ્ ॥

શ્વતશીતકષાયો વા ગુહ્યચ્ચાઃ પેય એવ તુ ।

બલાદર્ભશ્વદંટ્રાણાં કપાયં પાદશેપિતમ્ ॥

શર્કરાઘૃતસંયુક્તં પિબેદ્વાતજ્વરાપહમ્ ।

શતપુષ્પાવચાકુષ્ઠદેવદારહરેણુકાઃ ॥

કુસ્તુમ્બુરુણિ નલદં મુસ્તં ચૈવાશુ સાધયેત્ ।

ક્ષૌદ્રેણ સિતયા ચાપિ યુક્તઃ ક્ષાથોઽનિલાત્મકે ॥

દ્રાક્ષાગુહ્યચીકાશ્મર્યત્રાયમાણાઃ સસારિવાઃ ॥

નિષ્કાથ્ય સગુડં ક્ષાથં પિબેદ્વાતકૃતે જ્વરે ।

ગુહ્યચ્ચાઃ સ્વરસો ગ્રાહ્યઃ શતાવર્યાશ્ચ તત્સમઃ

નિહન્યાત્સગુડઃ પીતઃ સઘોઽનિલકૃતં જ્વરમ્ ॥

ઘૃતાભ્યક્તસ્વેદલેપાનવસ્થાસુ ચ યોજયેત્ ।

વાતજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશમન

ક્ષાથો અને બીજા પણ ઉપચારો.

૮૫ પીપ્પલ, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, સુવા અને હ-

રેણુ એઓનો ક્ષાથ કરી તેમાં ગોઠ મિશ્રિત કરીને તે ક્ષાથ પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ગળોનો ક્ષાથ બનાવી તેને રાતવાશી રાखી પ્રભાતમાં પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે. (વાતજ્વરમાં કફનો સંબંધ હોય તો ઝુનો ક્ષાથ પાવો અને પિત્તનો સંબંધ હોય તો રાતવાશી રાखેલો ક્ષાથ પાવો.)

બઢાણા, દર્મ અને ગોखરૂ એઓને પાણીમાં ડાકાળી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી સાકરથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને તે ક્ષાથ પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

સુવા, વજ, કઠ, દેવદાર, હરેણુ, કોથમીર, વાળો અને મોથ એઓનો ક્ષાથ કરી તેને મધથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ, ગળો, સીવળનાં ફળ, ત્રાયમાણ અને ઉપલસરી એઓનો ક્ષાથ કરી તેને ગોઠથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ગળોનો સ્વરસ લેવો અને તે સ્વરસ જેટલોજ શતાવરીનો સ્વરસ લેવો. એ સ્વરસોને મિશ્રિત કરી તેમાં ગોઠ નાચીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

વાતજન્ય જ્વરને શાંત કરવા માટે તે જ્વરની તે તે અવસ્થાઓના અનુસાર પ્રમાણે ઘીના અભ્યંગની, સ્વેદનોની અને લેપોની યોજનાઓ પણ કરવી. (ટાઢ આવે તે સમયમાં સ્વેદનોની, પેટ ચડવા વગેરેના સમયમાં લેપોની અને જીર્ણજ્વર ત્વચામાં હોય તો ઘીના અભ્યંગની યોજના કરવી इत्यादि.)

૮૬ શ્રીપર્ણીચન્દનોશીરપરૂપકમધૂક્રજઃ ॥

શર્કરામધુરો હન્તિ કપાયઃ પૈત્તિકં જ્વરમ્ ।

પીતં પિત્તજ્વરં હન્યાત્સારિવાદ્યં સશર્કરમ્ ॥

સયષ્ઠીમધુકં દન્યાત્તથૈવોત્પલપૂર્વકમ્ ।
 શ્રુતશીતકપાયં વા સોત્પલં શર્કરાયુતમ્ ॥
 ગુહ્ણચીપશ્વરોધ્રાણાં સારિવોત્પલયોસ્તથા ।
 શર્કરામધુરઃ ક્વાથઃ શીતઃ પિત્તજ્વરાપહઃ ॥
 દ્રાક્ષારગ્વધયોશ્ચાપિ કાશ્મર્યસ્યાથ વા પુનઃ ।
 સ્વાદુતિક્તકપાયાણાં કપાયૈઃ શર્કરાયુતૈઃ ॥
 સુશીતૈઃ શમયેત્તૃણાં પ્રવૃદ્ધાં દાહમેવ ચ ।
 શીતં મધુયુતં તોયમાકણ્ઠાદ્વા પિપાસિતમ્ ॥
 વામયેત્પાયિત્વા તુ તેન તૃણા પ્રશામ્યતિ ।
 ક્ષીરૈઃ ક્ષીરિકપાયૈશ્ચ સુશીતૈશ્ચન્દનાયુતૈઃ ॥
 અન્તર્દાહે વિધાતવ્યમેતૈશ્ચાન્યૈશ્ચ શીતલૈઃ ।
 નિદધ્યાવપ્સુ ચાલોઙ્ય નિશાપયુષિતં તતઃ ॥
 ક્ષૌદ્રેણ યુક્તં પિયતો જ્વરદાહૌ પ્રશામ્યતઃ ।
 પદ્મકં મધુકં દ્રાક્ષાં પુણ્ડરીકમથોત્પલમ્ ॥
 યવાન્નૃષ્ટાનુશીરાણિ સમઙ્ગાં કાશ્મરીફલમ્ ।
 જિહ્વાતાલુગલક્લોમશોષે મૂર્ધ્નિ ચ દાપયેત્ ॥
 કેશરં માતુલુકસ્ય મધુસૈન્ધવસંયુતમ્ ।
 શર્કરાદાડિમાભ્યાં વા દ્રાક્ષાક્ષર્જૂરયોસ્તથા ॥
 વૈરસ્યે ધારયેત્કલ્કં ગણ્ઢૂપં ચ યથાહિતમ્ ।

પિત્તજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશમન
 ક્વાથો અને બીજા પળ ઉપચારો.

૮૬ સીવળ, રતાંજલિ, વાલો, ધ્રામણાં અને
 જેઠીમધ એઓનો ક્વાથ બનાવી તેને સાકર નાખ-
 વાથી મધુર કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્ત-
 જન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

જેમાં જેઠીમધ બમણું નાખવામાં આવ્યું હોય
 એવો સારિવાદિગળનો ક્વાથ બનાવી, સાકરથી
 મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજ્વર
 શાંત થઈ જાય છે.

જેમાં જેઠીમધ બમણું નાખવામાં આવ્યું હોય
 એવો ઉત્પલાદિગળનો ક્વાથ બનાવી, સાકરથી
 મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજ્વર
 શાંત થઈ જાય છે.

જેમાં જેઠીમધ બમણું નાખવામાં આવ્યું હોય
 એવો ઉત્પલાદિગળનો ક્વાથ બનાવી તેને રાતવાશી

રાખી પ્રભાતમાં સાકરથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી અત્યંત દાહવાલો પિત્તજ્વર શાંત
 થઈ જાય છે.

ગલો, શ્વેતકમલ, લોદર, ઉપલસરી અને
 નીલકમલ એઓનો ક્વાથ બનાવી તેને રાતવાશી
 રાખી પ્રભાતમાં સાકરથી મધુર કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી અત્યંત દાહવાલો પિત્તજ્વર શાંત
 થાય છે.

દ્રાક્ષ તથા ગરમાલાનાં ફલ એઓનો ક્વાથ
 ડાકાળી રાતવાશી રાખી સાકરથી સંયુક્ત કરીને
 પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ
 ટલી જાય છે અને વૃદ્ધિ પામેલી તરશ પળ શાંત
 થઈ જાય છે.

સીવળના ફલોનો ક્વાથ ડાકાળી રાતવાશી
 રાખી સાકરથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો
 તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ ટલી જાય છે અને
 વૃદ્ધિ પામેલી તરશ પળ શાંત થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ વગેરે મધુર, ધમાસા વગેરે કડવાં તથા
 કમલ વગેરે તૂરાં દ્રવ્યોના ક્વાથ ડાકાળી રાત-
 વાશી રાખી સાકરથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ ટલી જાય
 છે અને વૃદ્ધિ પામેલી તરશ પળ શાંત થઈ જાય છે.

પિત્તજ્વરમાં તરશથી વ્યાકુલ થતા માણસને
 મધથી સંયુક્ત કરેલું શીતલ જલ ગલાસૂધી પા-
 ર્શને વમન કરાવવામાં આવે તો તેથી તરશ શાંત
 થઈ જાય છે.

અંદર દાહ થતો હોય તો શીતલ દૂધોથી
 પાન, લેપન, પરિષેક તથા અવગાહન વગેરે કરા-
 વવાં. વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથોને સારી પેટે
 શીતલ કરી સૂઝડથી સંયુક્ત કરીને તેઓથી
 પાન, લેપન, પરિષેક તથા અભ્યંગ વગેરે કરાવવાં.
 તેમજ બીજા શીતલ પદાર્થોથી પળ પાન, લેપન
 તથા અભ્યંગ વગેરે કરાવવાં.

પદ્મકાષ્ઠ, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, શ્વેતકમલ અને
 નીલકમલ એઓના કલ્કને ઉષ્ણ જલમાં ઘોલી

નાંચી, રાતવાશી રાચી મેલી, પ્રભાતમાં મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી જ્વર અને દાહ શાંત થઈ જાય છે.

જીમ, તાઢવું, ગઢું અને તરશ લાગવાનું સ્થાન ઇઓમાં શોષ પડતો હોય તો શેકેલાં જવ, વાઢો, રીસામણી અને સીવળના ફઢની મજા ઇઓનો કલ્ક કરીને માંથાપર લગાવવો.

પિત્તજ્વરમાં મોહોઢું વિરસ થઈ ગયું હોય તો વીજોરાના કેસરાનો કલ્ક કરી તે કલ્કને મધથી તથા સૈંધવથી સંયુક્ત કરીને મોહોઢામાં રલાવવો અથવા સાકર, દાઢિમ, દ્રાક્ષ અને ખજૂર ઇઓનો કલ્ક કરી તે કલ્ક મોહોઢામાં રલાવવો અને હિતકારી દ્રવ્યોનો કોગઢો પળ મોહોઢામાં ધરાવવો.

૮૭ સસચ્છદં ગુઢૂર્ચીં ચ નિમ્બં સ્ફૂર્જકમેવ ચ ॥
કાથયિત્વા પિવેત્કાથં સક્ષૌદ્રં કફજે જ્વરે ।
કટુત્રિકં નાગપુષ્પં હરિદ્રા કટુરોહિણી ॥
કૌટજં ચ ફલં હન્યાત્સેવ્યમાનં કફજ્વરમ્ ।
હરિદ્રાં ચિત્રકં નિમ્બમુશીરાતિવિપે વચામ્ ॥
કુષ્ઠમિન્દ્રયવાન્મૂર્વા પટોલં ચાપિ સાધિતમ્ ।
પિવેન્મરિચસંયુક્તં સક્ષૌદ્રં કફજે જ્વરે ॥
સારિવાતિવિષાકુષ્ઠપુરાચ્ચૈઃ સદુરાલમૈઃ ।
મુસ્તેન ચ કૃતઃ કાથઃ પીતો હન્યાત્કફજ્વરમ્ ॥
મુસ્તં વૃક્ષકર્બીજાનિ ત્રિફલા કટુરોહિણી ।
પરૂપકાનિ ચ કાથઃ કફજ્વરવિનાશનઃ ॥

કફજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશમન કાથાં.

૮૭ સસપર્ણ, ગઢો, લીંબઢો અને કાંટાવાઢો ટીંબરવો ઇઓનો કાથ ઉકાઢી તેને મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

સૂંઢ, મરી, પીપઢ, નાગકેસર, હઢદર, કઢુ

અને ઇંદ્રજવ ઇઓના કાથનું સેવન કરાવવામાં આવે તો તેથી કફજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

હઢદર, ચિત્રક, લીંબઢો, વાઢો, અતવસ, વજ, કઢ, ઇંદ્રજવ, મૂર્વા અને પટોલ ઇઓનો કાથ કરી મરીના ચૂર્ણથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ઉપલસરી, અતવસ, કઢ, ગુગઢ, ધમાસો અને મોથ ઇઓનો કાથ કરીને પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

મોથ, ઇંદ્રજવ, ત્રિફલા, કઢુ અને ધ્રામણાં ઇઓનો કાથ કરીને પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

૮૮ રાજવૃક્ષાદિવર્ગસ્ય કપાયં મધુસંયુતમ્ ।
કફવાતજ્વરં હન્યાચ્છીઘ્રં કાલેઽવચારિતમ્ ॥
નાગરં ધાન્યકં ભાર્ગીમભયાં સુરદારુ ચ ।
વચાં પર્પટકં મુસ્તં મૂતીકમથ કટ્ફલમ્ ॥
નિષ્કાથ્ય કફવાતોત્થે ક્ષૌદ્રહિઙ્ગુસમન્વિતમ્ ।
પાતવ્યં શ્વાસકાસઘ્નં શ્લેષ્મોત્સેકે ગલગ્રહે ॥
હિક્કાસુ કળ્ઠશ્વયથૌ શૂલે હૃદયપાર્શ્વજે ।

વાતકફજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશ-
મન કાથો.

૮૮ આરગ્વધાદિગળનો કાથ કરી તેને મધથી સંયુક્ત કરીને યોગ્ય સમયમાં પાવામાં આવે તો તેથી વાતકફજ્વર તુરત શાંત થઈ જાય છે.

સૂંઢ, ધાળા, ભારંગી, હરઢે, દેવદાર, વજ, ખઢસલીયો, મોથ, રોહિસ નામનું ખઢ અને કા-
યફઢ ઇઓનો કાથ કરી તેને મધથી તથા હીંગથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતકફજ્વર શાંત થઈ જાય છે. આ કાથ શ્વાસને, ખાંસીને, કફના વધારાને, ગઢાના શ-

૧ જો કે લક્ષણોના નિર્દેશમાં સાન્નિપાતિક જ્વર પછી દ્વંદ્વજન્ય જ્વરો કહેલા છે તો પળ અહીં સાન્નિપા-
તિક જ્વરની ચિકિત્સાથી પેહેલાં દ્વંદ્વજ જ્વરોની ચિ-
કિત્સા કહી છે તેનું કારણ એ છે કે સાન્નિપાતિક જ્વરમાં

પળ દ્વંદ્વજન્ય જ્વરોની ચિકિત્સા કરવી એમ જણાવવાનું છે. વાતપિત્તજન્ય જ્વરની ચિકિત્સા કહ્યા પેહેલાં વાત-
કફજન્ય જ્વરની ચિકિત્સા કહેવાંથી જણાવ્યું છે કે
કેવઢ કફજન્યમાં પળ આ ચિકિત્સા કરવી.

લાઈ જવાને, હેડકીને અને કંઠના સોજાને પણ મટાડે છે. હૃદયમાં કે પહાવામાં શૂલ નીકળતું હોય તો આ કાથ હીંગ વગરનો પીવો.

૮૯. પ્લાપટોલત્રિફલાયશ્યાહાનાં વૃષસ્ય ચ ॥

કાથો મધુચુતઃ પીતો હન્તિ પિત્તકફજ્વરમ્ ।

કટુકાવિજયાદ્રાક્ષામુસ્તપર્પટકૈઃ કૃતઃ ॥

કષાયો નાશયેત્પીતઃ શ્લેષ્મપિત્તભવં જ્વરમ્ ।

ભાર્ગીયચાપર્પટકધાન્યદિહૃગ્વભયાઘનૈઃ ॥

કાશ્મર્યનાગરૈઃ કાથઃ સક્ષૌદ્રઃ શ્લેષ્મપિત્તજે ।

સશર્કરામક્ષમાત્રાં કટુકામુણ્ણવારિણા ॥

પીત્વા જ્વરં જયેજ્જન્ટુઃ કફપિત્તસમુદ્ભવમ્ ।

પિત્તકફજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશ-
મન કાથો.

૮૯. પ્લાપટોલ, ત્રિફળા, જેઠીમધ અને અરઢૂસી એઓનો કાથ ઉકાળી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

કટુ, હરડે, દ્રાક્ષ, મોથ અને ખડસલીયો એઓનો કાથ કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ભારંગી, વજ, ખડસલીયો, ધાળા, હીંગ, હરડે, મોથ, સીવણનાં ફળ અને સૂંઠ એઓનો કાથ ઉકાળી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

એક તોલાંભાર કઢુંનું ચૂર્ણ સાકરથી સંયુક્ત કરીને ઝૂના પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકફજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

૯૦. કિરાતતિક્તમમૃતં દ્રાક્ષામામલકં શટીમ્ ॥
નિષ્કાથ્ય વાતપિત્તોત્થે તં કાથં સગુદં પિબેત્ ।
રાક્ષાવૃષોત્થત્રિફલારાજવૃક્ષફલૈઃ સહ ॥

કષાયઃ સાધિતઃ પીતો વાતપિત્તજ્વરં જયેત્ ।

વાતપિત્તજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશ-
મન કાથો.

૯૦. કટુ, હરડે અથવા ગળો, દ્રાક્ષ, આમળાં

અને કપૂરકાચરી એઓનો કાથ કરી તેને ગોળથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતપિત્તજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

રાક્ષા, અરઢૂસી, ત્રિફળા અને ગરમાળાનાં ફળો એઓનો કાથ કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતપિત્તજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

૯૧. સર્વદોષસમુત્થે તુ સંસૃષ્ટાનવચારયેત્ ॥

યથાદોષોચ્છૃયં ચાપિ જ્વરાન્સર્વાનુપાચરેત્ ।

સાન્નિપાતિક જ્વર ઉપર દેવાના સંશ-
મન કાથો.

૯૧. સાન્નિપાતિક જ્વર જો તુલ્ય દોષોવાળો હોય તો વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય તથા દ્વં-
દ્વજન્ય જ્વરો ઉપર જે સંશમન કાથો કેહેવામાં આવ્યા તેઓને યોગ્ય રીતે મિશ્રિત કરીને પાવા અને જો ન્યૂનાધિક દોષોવાળો હોય તો જે દો-
ષનું આધિક્ય હોય તે દોષની ચિકિત્સાની પ્રથમ યોજના કરવી.

૯૨. વૃશ્ચીકબિલ્વવર્ષાશ્વઃ પયશ્ચોદકમેવ ચ ॥

પચેત્ક્ષીરાવશિષ્ટં તુ તદ્દિ સર્વજ્વરાપહમ્ ।

ઉદકાંશાસ્ત્રયઃ ક્ષીરં શિંશપાસારસંયુતમ્ ॥

તત્ક્ષીરશેષં કથિતં પેયં સર્વજ્વરાપહમ્ ।

નલવેતસયોર્મૂલે મૂર્વાયાં દેવદારુણિ ॥

કપાયં વિધિવત્કૃત્વા પેયમેતજ્જ્વરાપહમ્ ।

ત્રૈફલો વા સસર્પિષ્કઃ કાથઃ પેયસ્ત્રિદોષજે ॥

અનન્તાં વાલકં મુસ્તાં નાગરં કટુરોહિણીમ્ ।

સુખામ્બુના પ્રાગુદયાત્પાયયેતાક્ષસંમિતમ્ ॥

અથ સર્વજ્વરાન્હન્તિ દીપયત્યાશુ ચાનલમ્ ।

દ્રવ્યાણિ દીપનીયાનિ તથા વૈરેચનાનિ ચ ॥

એકશો વા દ્વિશો વાપિ જ્વરઘ્નાનિ પ્રયોજયેત્ ।

સર્પિર્મધ્વભયાતૈલલેહોઽયં સર્વજં જ્વરમ્ ॥

શાન્તિ નયેન્નિવૃત્તાપિ સક્ષૌદ્રા પ્રબલં જ્વરમ્ ।

સર્વ જ્વરો ઉપર ચિકિત્સાઓ.

૯૨. ધોળી સાટોડી, બીલું, રાતી સાટોડી, દૂધ અને પાણી એ સર્વને મેઝાં કરી પકાવતાં

પાણી બઢી જઈ દૂધ અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી લઈને તે દૂધ પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે. (ચાર તોલાં ઔષધ નાખી તેથી આઠ ગુણું દૂધ નાખવું અને દૂધથી ચોગુણું પાણી નાખવું. પાણી બઢી જઈ દૂધ અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી લેવું એ દૂધ પકાવવાનો વિધિ છે.)

એક તોલાંભાર શીશમનો સાર, આઠ તોલાંભાર દૂધ અને ચોવીશ તોલાંભાર પાણી એ સર્વને એકઠાં કરી પકાવતાં પાણી બઢી જઈ દૂધ અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી લઈને તે દૂધ પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે.

નાલીનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, મૂર્વા અને દેવદાર એઓનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરીને પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિફળાનો ક્વાથ ઉકાઢી તેને ઘીથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી સાન્નિપાતિક જ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ધમાસો, વાઙો, મોથ, સૂંઠ અને કડુ એઓનો એક તોલાંભાર કલ્ક કરી સૂર્યોદયથી પેહેલાં સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે અને અગ્નિ પણ પ્રદીપ્ત થાય છે.

પીપઢ વગેરે ધીપનીય દ્રવ્યો અને નસોતર તથા હરડે વગેરે વૈરેચન દ્રવ્યો એઓમાં એક કે બે દ્રવ્યની ગોઠવણ કરી તેઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેથી જીર્ણજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઘી, મધ, હરડે અને તૈલ એઓનો અવલેહ ચાટવામાં આવે તો તેથી સાન્નિપાતિક જ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

નસોતરના ચૂર્ણને મધથી સંયુક્ત કરીને ચાટવામાં આવે તો તેથી પ્રબલ જીર્ણજ્વર પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૩ જ્વરે તુ વિષમે કાર્યમૂર્ધ્વં ચાધશ્ચ શોધનમ્
ઘૃતં ઘ્રીહોદરોક્તં વા નિહન્યાદ્વિષમજ્વરમ્ ॥

ગુડપ્રગાઢાં ત્રિફલાં પિબેદ્વા વિષમાર્દિતઃ ॥

ગુડ્ડચીનિમ્બધાત્રીણાં કપાયં વા સમાશ્લિકમ્ ॥

પ્રાતઃ પ્રાતઃ સસર્પિષ્કં રસોનમુપયોજયેત્ ।

ત્રિચતુર્ભિઃ પચેત્કાથં પશ્ચભિર્વા સમન્વિતૈઃ ॥

મધુકસ્ય પટોલસ્ય રોદિણ્યા મુસ્તકસ્ય ચ ॥

હરીતક્યાશ્ચ સર્વોઽયં ત્રિવિધો યોગ ઇષ્યતે ।

સર્પિઃશ્ચીરસિતાક્ષૌદ્રમાગધીર્વા યથાબલમ્ ॥

દશમૂલીકષાયેણ માગધીર્વા પ્રયોજયેત્ ।

પિપ્પલીવર્દ્ધમાનં વા પિબેત્શ્ચીરરસાશનઃ ॥

તામ્રચૂડસ્ય માંસેન પિબેદ્વા મધમુત્તમમ્ ।

કોલાશિમન્થત્રિફલાક્વાથે દધ્ના ઘૃતં પચેત્ ॥

તિલ્વકાવાપમેતદ્દિ વિષમજ્વરનાશનમ્ ।

વિષમજ્વરોની ચિકિત્સાઓ. •

૧૩ વિષમજ્વરમાં વમનરૂપ શોધન કરવું અને વિરેચનરૂપ શોધન પણ કરવું.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં ઘ્રીહોદર ઉપર જે ઘી કેહેવામાં આવ્યું છે તે ઘી પણ વિષમજ્વરને નષ્ટ કરી નાખે છે. (આ યોગ કફના આધિક્યવાઢા વિષમજ્વરમાં દેવો.)

ત્રિફળાનો ક્વાથ કરી તેમાં સારી પેઠે ગોઠ નાખીને તે ક્વાથ પાવામાં આવે તો તેથી વિષમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ગઢો, લીંબડો અને આમલી એઓનો ક્વાથ કરી મધથી સંયુક્ત કરીને પીવામાં આવે તો તેથી વિષમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ યોગ ચાતુર્થિક જ્વરને હળે છે એમ તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે.)

નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે ઘીની સાથે લસણનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી વિષમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

જેઠીમધ, પટોલ અને કડુ એઓનો ક્વાથ વિષમજ્વરને નષ્ટ કરે છે.

જેઠીમધ, પટોલ, કડુ અને મોથ એઓનો ક્વાથ વિષમજ્વરને નષ્ટ કરે છે.

જેઠીમધ, પટોલ, કડુ, મોથ અને હરડે એ-
ઓનો કાથ વિપમજ્વરને નષ્ટ કરે છે.

રોગીના બઢને અનુસરીને ઘી, દૂધ, સાકર,
મધ અને પીપઢ એઓનો યોગ આપવામાં આવે
તો તેથી વિપમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

નિત્ય દશમૂલીના કાથની સાથે એક તોલાં-
ભાર પીપઢનું ચૂર્ણ પાવામાં આવે તો તેથી વિ-
પમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૩ મા
વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે પિપ્પલીવર્દ્ધમાનક પાવામાં
આવે અને દૂધની તથા માંસના રસાની સાથે
ભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી વિપમજ્વર નષ્ટ
થઈ જાય છે.

કૂકડાના માંસની સાથે ઉત્તમ મધ પાવામાં
આવે તો તેથી વિપમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.
(જે રોગી મંદ અગ્નિવાળો અને વાયુના આધિ-
ક્યવાળો હોય તેને માટે આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.)

પીપઢ, પીપઢીમૂઢ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઢ,
અરળી અને ત્રિફળા એઓના કાથને દહીંથી સં-
યુક્ત કરીને ઘી પકાવવું અને તે ઘી પાકવા
ઉપર આવે ત્યારે તેમાં પાટીયો લોદર નાખવો.
આ રીતે પકાવેલા ઘીનો ઉપયોગ કરવાથી વિ-
પમજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

(આ સઘઢા પ્રયોગો જીર્ણજ્વરો ઉપર પળ
લાગૂ પડે છે.)

૯૪ પિપ્પલ્યતિવિષાદ્રાક્ષાસારિવાલિવચન્દનૈઃ
કટુકેન્દ્રયવોશીરસિંહીતામલકીઘનૈઃ ।

ત્રાયમાણાસ્થિરાધાત્રીવિશ્વભેષજચિત્રકૈઃ ॥

પક્ષ્મતૈર્ઘૃતં પીતં વિજિત્ય વિપમાગ્નિતામ્ ।

જીર્ણજ્વરશિરઃશૂલગુલ્મોદરહલીમકમ્ ॥

ક્ષયકાસં સસન્તાપં પાર્શ્વશૂલાનપાસ્યતિ ।

ગુડૂત્રીત્રિફલાવાસાત્રાયમાણાયવાસકૈઃ ॥

કથિતૈર્વિધિવત્પક્ષ્મતૈઃ કલ્કીકૃતૈઃ સમૈઃ ।

દ્રાક્ષામાગધિકામ્બોદનાગરોત્પલચન્દનૈઃ ॥

પીતં સર્પિઃ ક્ષયશ્વાસકાસજીર્ણજ્વરાઞ્ચયેત્ ।

કલશીવૃહતીદ્રાક્ષાત્રાયન્તીનિમ્બગોક્ષુરૈઃ ॥

બલાપપટકામ્બોદશાલિપર્ણીયવાસકૈઃ ।

પક્ષ્મત્કથિતૈઃ સર્પિઃ કલ્કૈરેભિઃ સમન્વિતૈઃ ॥

શટીતામલકીભાર્ગીમેદાકતકપૌષ્કરૈઃ ।

ક્ષીરદ્વિગુણસંયુક્તં જીર્ણજ્વરમપોહતિ ॥

શિરઃપાર્શ્વરુજાકાસક્ષયપ્રશમનં પરમ્ ।

જીર્ણજ્વર ઉપર ઘૃતો.

૯૪ પીપઢ, અતવસ, દ્રાક્ષ, ઉપલસરી, વીલી,
રતાંજલિ, કડુ, ઇંદ્રજવ, વાઢો, ડમી મોરીંગળી,
મોંઆમલી, મોથ, ત્રાયમાણ, શાલિપર્ણી, આમલી,
સૂંઢ અને ચિત્રક એઓના કાથથી તથા કલ્કથી
પકાવેલું ઘી પાવામાં આવે તો તે ઘી અગ્નિના
વિપમપણાને ટાઢી નાખીને જીર્ણજ્વરને, માથાના
શૂઢને, ગુલ્મને, ઉદરરોગને, હલીમકને, સંતાપ-
વાઢી ક્ષયસંબંધી શ્વાસીને અને પડશ્વાનાં શૂઢોને
દૂર કરે છે.

ગઢો, ત્રિફળા, અરઢૂસી, ત્રાયમાણ અને જ-
વાસો એઓના કાથમાં દ્રાક્ષ, પીપઢ, મોથ, સૂંઢ,
નીલકમઢ અને રતાંજલિ એટલાં સમભાગવાઢાં
દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી વિધિપ્રમાણે ઘી પકાવવું.
આ ઘી પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષય, શ્વાસ,
શ્વાસી અને જીર્ણજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

પૃશ્નિપર્ણી, મોરીંગળી, દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણ, લીં-
વઢો, મોઁખરૂ, બલદાણા, ઁહસલીયો, મોથ, શા-
લિપર્ણી અને જવાસો એઓના કાથમાં કચૂરો,
મોંઆમલી, મારંગી, મેદા, પુષ્કરમૂઢ તથા
નિર્મલી અથવા કાસોંદરી એઓનો કલ્ક તથા
બમળું દૂધ નાખીને તેમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી
જીર્ણજ્વરને, માથાની વ્યથાને, પડશ્વાની વ્યથાને,
શ્વાસીને અને ક્ષયને અત્યંત નષ્ટ કરે છે.

૯૫ પટોલીપર્પટારિષ્ઠગુડૂચીત્રિફલાવૃષૈઃ ॥

કટુકામ્બુદભૂનિમ્બયાસયષ્ઠ્યાહ્વચન્દનૈઃ ।

દાર્વીશઋયવોશીરત્રાયમાણાકળોત્પલૈઃ ॥

ધાત્રીમૃજ્જરજોમીરુકાકમાચીરસૈર્ઘ્યતમ્ ।

સિદ્ધમાશ્વપર્ચીકુષ્ઠજ્વરશુક્રાર્જુનવ્રણાન્ ॥

હન્યાશ્નયનવદનકર્ણજાન્નાણજાન્ગદાન્ ।

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર પટોલ્યાદિઘૃત.

૯૫ પટોલવેલ, खडसलीयो, लीबडो, गळो, त्रिफळा, अरडूसी, कडु, मोथ, करीआतुं, ध-
मासो, जेठीमध, रतांजलि, दारुहळदर, इंद्रजव, वाळो, त्रायमाण, पीपळ अने नीलकमळ एओना कल्कथी अने आमली, भांगरो, शतावरी तथा पीलुडी एओना स्वरसोथी घी पकाववું. આ ઘી તુરતજ અપ્ચીને, કોઢને, જ્વરોને, શુક્ર તથા અર્જુન નામના નેત્રોગોને, વ્રણોને, વીજા પળ ને-
ત્રોગોને, મુખરોગોને, કર્ણોગોને તથા નાકના રોગોને નષ્ટ કરે છે.

૯૬ विडङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।

प्रियङ्ग्वेलैलवालूकचन्दनामरदारुभिः ॥

बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्रयैः ॥

हरेणुकात्रिवृद्धन्तीषचातालीशकेसरैः ॥

द्विक्षीरं विपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।

विषमज्वरकश्वासगुल्मोन्मादगरापहम् ॥

एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्मङ्गल्यमुत्तमम् ।

अलक्ष्मीग्रहरक्षोभिमान्यापस्मारपापनुत् ॥

શસ્યતે નષ્ટશુક્રાણાં વન્ધ્યાનાં ગર્ભદં પરમ્ ।

મેઘ્યં ચશ્રુષ્યમાયુષ્યં રેતોમાર્ગરૂજાપહમ્ ॥

વિષમજ્વરો ઉપર કલ્યાણક ઘૃત.

૯૬ वावडींग, त्रिफळा, मोथ, मजीठ, दा-
डिम, नीलकमळ, घऊलां, एळची, एलवालुक नामनुं सुगंधी द्रव्य, रतांजलि, देवदार, वाळो, कठ, हळदर अथवा दारुहळदर, शालिपर्णी, पृ-
श्निपर्णी, धोळी उपलसरी, काळी उपलसरी, हरेणु, नसोतर, दंतिमूळ, वज, तालीसपत्र, नाग-
केसर अने मालतीનાં ફૂલ एओनो बत्रीश तो-
लांभार कल्क अने घीથી बमणुं दूध नाखी चार प्रस्थ (चोसठ तोलांभारनुं एक प्रस्थ थाय છે.)

जलमां एक प्रस्थ गायनुं घी पकाववું एटले ते कल्याणक घृत केहेवाय છે. આ ઘી વિષમ-
જ્વરોને, શ્વાસને, ગુલ્મને, ઉન્માદને, વિષને, અલ-
ક્ષ્મીને, ગ્રહોના વળગાડને, રાક્ષસોના વળગાડને, અગ્નિની મંદતાને, અપસ્મારને તથા પાપોને નષ્ટ કરે છે. આ ઘી ઉત્તમ માંગલિક છે, જેઓનું વીર્ય નષ્ટ થઈ ગયું હોય તેઓને માટે ઉત્તમ છે, વાંઝણી સ્ત્રીઓને ઉત્તમ રીતે ગર્ભ આપનારું છે, બુદ્ધિને વધારે છે, નેત્રોનું હિત કરે છે, આયુષ્યને વધારે છે અને વીર્યના માર્ગનાં દરદોને નષ્ટ કરે છે.

૯૭ एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्वगन्धैश्च साधितम् ।

कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम् ॥

तत्क्षીरेण सहैकध्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः ।

सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैર્ઘ્યતમ્ ॥

તથા નલદપ્પાનાં કેશરૈર્દાડિમસ્ય ચ ।

તિથૌ પ્રશસ્તે નક્ષત્રે સાધકસ્યાતુરસ્ય ચ ॥

ઠૂતં મનુષ્યદેવાય બ્રાહ્મણૈરભિમન્નિતમ્ ।

દત્તં સર્વજ્વરાન્હન્તિ મહાકલ્યાણકં ઘૃતમ્ ॥

દર્શનસ્પર્શનાભ્યાં તુ સર્વરોગહરં શિવમ્ ।

અધૃષ્યઃ સર્વભૂતાનાં વલીપલિતવર્જિતઃ ॥

અસ્યાભ્યાસાદ્ઘૃતસ્યેહ જીવેદ્વર્ષશતત્રયમ્ ।

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર મહાક-
લ્યાણક ઘૃત.

૯૭ ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોથી, एलादिगणनां દ્રવ્યોથી, સુવર્ણથી તથા મણિઓનાં ચૂર્ણથી ક-
પિલા ગાયનું ચોસઠ તોલાંભાર ઘી પકાવવું. પછી ए पकावेला ઘીને દૂધમાં નાખી, માલતીનાં ફૂલ, ચંપકનાં ફૂલ, આસોપાલવનાં ફૂલ, સરસડીયાનાં ફૂલ, જટામાંસીની રુંછાડ, શ્વેતકમળના કેસરા અને દાડિમના કેસરા एओना कल्कनी સાથે ફરીવાર પકાવવું. આ ઘી જ્યોતિશશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ તિથિ અને વૈદ્યને તથા આતુર થएला राजाने शुभकारी नक्षत्र होय તે સમયમાં તૈયાર કરવું. આ ઘી મહાકલ્યાણક કેહેવાય છે. આ

ધી બ્રાહ્મણોની પાસે અભિમંત્રિત કરાવીને રા-
જાને દેવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો
નષ્ટ થઈ જાય છે. આ ધી દર્શનથી તથા સ્પ-
ર્શથી પળ સઘળા રોગોને હરે છે અને માંગલ્યરૂપ
છે. આ ધીનું લાંબા કાઠસૂધી સેવન કરનારો
રાજા કોઈથી પળ જીતી શકાતો નથી, વઢી-
ઓથી તથા સફેદ વાઢોથી રહિત રેહે છે અને
ત્રણસો વર્ષસૂધી જીવે છે.

૯૮ ગવ્યં દધિ ચ મૂત્રં ચ ક્ષીરં સર્પિઃ શઠ્ઠ્રસઃ॥
સમભાગાનિ પાચ્યાનિ કલ્કાંશ્ચૈતાન્સમાવપેત્ ।
ત્રિફલાં ચિત્રકં મુસ્તં હરિદ્રે દ્વે વિપાં વચામ્॥
વિઙ્કં વ્યૂષણં ચવ્યં સુરદારુ તથૈવ ચ ।
પશ્ચગ્વ્યમિદં પાનાદ્વિષમજ્વરનાશનમ્ ॥

વિષમજ્વરો ઉપર પંચગવ્ય ઘૃત.

૯૮ ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણનો
રસ એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી ત્રિફળા,
ચિત્રક, મોથ, હઢદર, દારુહઢદર, અતવસ, વજ,
વાવડીંગ, સૂંઢ, મરી, પીપઢ, ચવક અને દેવદાર
એઓનો કલ્ક નાખીને પકાવવાં ઇટલે પંચગવ્ય
નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે. આ ધી પાવાથી
વિષમજ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે.

૯૯ પશ્ચગ્વ્યમૃતે ગર્ભાત્પાચ્યમન્યદૃષેણ ચ ।
બલયાથ પરં પાર્યં ગુઢ્ઢ્યા તદ્દેવ તુ ॥
જીર્ણજ્વરે ચ શોફે ચ પાણ્ડુરોગે ચ પૂજિતમ્ ।
જીર્ણજ્વરો ઉપર બીજા ચાર પ્રકારનાં
પંચગવ્ય ઘૃતો.

૯૯ ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છા-
ણનો રસ, એઓને સમભાગે લઈ કશો કલ્ક નહીં
નાખતાં પકાવવાં ઇટલે અગર્ભપંચગવ્ય નામનું
ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણનો
રસ એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી અરઢ્ઢીના
સ્વરસમાં નાખી, ત્રિફળા, ચિત્રક, મોથ, હઢદર,
દારુહઢદર, અતવસ, વજ, વાવડીંગ, સૂંઢ, મરી,

પીપઢ, ચવક અને દેવદાર એઓનો કલ્ક નાખીને
પકાવવાં ઇટલે વૃષપંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ
થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણનો
રસ એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી બઢ્ઢા-
ણાના છોડના સ્વરસમાં નાખી, ત્રિફળા, ચિત્રક,
મોથ, હઢદર, દારુહઢદર, અતવસ, વજ, વાવડીંગ,
સૂંઢ, મરી, પીપઢ, ચવક અને દેવદાર એઓનો
કલ્ક નાખીને પકાવવાં ઇટલે બલાપંચગવ્ય
નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણનો
રસ એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી ગઢોના
સ્વરસમાં નાખી, ત્રિફળા, ચિત્રક, મોથ, હઢદર,
દારુહઢદર, અતવસ, વજ, વાવડીંગ, સૂંઢ, મરી,
પીપઢ, ચવક અને દેવદાર એઓનો કલ્ક નાખીને
પકાવવાં ઇટલે ગઢ્ઢીપંચગવ્ય નામનું ધી
સિદ્ધ થાય છે.

આ ચારે પ્રકારનાં ઘૃતો જીર્ણજ્વર ઉપર,
સોજા ઉપર અને પાંડુરોગ ઉપર બહુ ઉત્તમ છે.

૧૦૦ ઇતેનૈવ તુ કલ્પેન ઘૃતં પશ્ચાવિકં પચેત્ ॥
પશ્ચાજં પશ્ચમહિષં ચતુરુષ્ઠમથાપિ વા ।

જીર્ણજ્વરો ઉપર પંચાવિક, પંચાજ, પં-
ચમહિષ અને ચતુરુષ્ઠ નામનાં ઘૃતો.

૧૦૦ ગાઢરનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને લીં-
ડીનો રસ એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી
ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોના કલ્કની સાથે અરઢ્ઢીના,
બઢ્ઢાણાના કે ગઢોના સ્વરસમાં પકાવવાં ઇટલે
પંચાવિક નામનું ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

બકરીનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ ધી, અને લીંડીનો રસ
એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી ઉપર કહેલાં
દ્રવ્યોના કલ્કની સાથે અરઢ્ઢીના, બલદાણાના
કે ગઢોના સ્વરસમાં પકાવવાં ઇટલે પંચાજ
નામનું ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

મૈશનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણનો રસ

એઓને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી ઉપર લહેલાં દ્રવ્યોના કલ્કની સાથે અરઙ્ગસીના, બઢાણાના કે ગઢોના સ્વરસમાં પકાવવાં એટલે પંચમહિષ નામનું ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

ઉંટડીનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ અને ઘી એ ચાર પદાર્થોને સમભાગે લઈ મિશ્રિત કરી ઉપર લહેલાં દ્રવ્યોના કલ્કની સાથે અરઙ્ગસીના, બઢાણાના કે ગઢોના સ્વરસમાં પકાવવા એટલે ચતુરુષ્ટ્ર નામનું ઘૃત સિદ્ધ થાય છે.

(આ ચારે પ્રકારનાં ઘૃતો જીર્ણજ્વરોને નષ્ટ કરે છે.)

૧૦૧ ત્રિફલોશીરશમ્યાકકટુકાતિવિષાન્વિતૈઃ
શતાવરીસત્પર્ણગુડૂચીરજનીદ્વયૈઃ ।

ચિત્રકત્રિવૃતામૂર્વાપટોલારિષ્ટવાલકૈઃ ॥

કિરાતતિક્તકવચાવિશાલાપદ્મકોત્પલૈઃ ।

સારિવાદ્યયષ્ઠ્યાહ્વચવિકારક્તચન્દનૈઃ ॥

દુરાલભાપર્પટકત્રાયમાણાટરૂપકૈઃ ।

રાક્ષાકુઙ્કુમમઙ્ગિષ્ઠામાગધીનાગરૈસ્તથા ॥

ધાત્રીફલરસૈઃ સમ્યગ્દિગુણૈઃ સાધિતં હ્રિઃ ।

પરિસર્પજ્વરશ્વાસગુલ્મકુષ્ઠનિવારણમ્ ॥

પાણ્ડુહ્રીહાશ્નિમાન્ધેભ્ય એતદેવ પરં હિતમ્ ।

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર ત્રિફળાદિ ઘૃત.

૧૦૧ ત્રિફળા, વાઢો, ગરમાઢો, કડુ, અતવસ, શતાવરી, સત્પર્ણ, ગઢો, હઢદર, દારુહઢદર, ચિત્રક, નસોતર, મૂર્વા, પટોલ, લીંબડો, કાઢો વાઢો, કરીયાતું, વજ, ઇંદ્રવારણી, પદ્મકાષ્ઠ, નીલકમઢ, ધોઢી ઉપલસરી, કાઢી ઉપલસરી, જેઠીમધ, ચવક, રતાંજલિ, ધમાસો, ખડસલીયો, ત્રાયમાણ, અરઙ્ગસો, રાક્ષા, કેસર, મજીઠ, પીપઢ અને સૂંઠ એઓનો કલ્ક નાખી આમઢાંના બમણા રસમાં અને બમણા પાણીમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી વિસર્પનું, જ્વરોનું, શ્વાસનું, ગુલ્મનું અને કુષ્ઠનું નિવારણ કરે છે. પાંડુરોગ, બરલનું દરદ અને અગ્નિનું મંદપણું એઓની ઉપર પળ આ ઘી પરમ હિતકારી થાય છે.

૧૦૨ પટોલકટુકાદાર્વીનિમ્બવાસાફલત્રિકમ્ ॥

દુરાલભાપર્પટકત્રાયમાણાઃ પલોન્મિતાઃ ।

પ્રસ્થમામલકાનાં ચ ક્વાથયેત્સલિલાર્મણે ॥

તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।

રક્તપિત્તકફસ્વેદક્લેદપૂયાક્કશોષણમ્ ॥

કામલાંજ્વરધીસર્પગણ્ડમાલાહરં પરમ્ ।

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર પટોલાદિ ઘૃત.

૧૦૨ પટોલ, કડુ, દારુહઢદર, લીંબડો,

અરઙ્ગસી, ત્રિફળા, ધમાસો, ખડસલીયો અને

ત્રાયમાણ એઓને ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ કલ્ક

કરી તે કલ્કની સાથે ચોસઠ તોલાંભાર આમ-

ઢાંનો કલ્ક નાખી એક હજાર ચોવીશ તોલાંભાર

પાણીમાં ક્વાથ ઉકાઢવો. ચોથા ભાગ જેટલું પાણી

અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્વાથમાં ચોસઠ તોલાંભાર

ઘી પકાવવું. આ ઘી રક્તપિત્તને, કફને, પસીનાને,

ક્લેદને, અંગમાં થતા પરુને, કામઢાને, જ્વરોને,

વિસર્પને અને ગંડમાલાને અત્યંત નષ્ટ કરે છે.

૧૦૩ શૃતં પયઃ શર્કરા ચ પિપ્પલ્યો મધુસર્પિષી

પશ્ચસારમિદં પેયં મથિતં વિષમજ્વરે ।

ક્ષતક્ષીણે ક્ષયે શ્વાસે હૃદ્રોગે ચૈતદિપ્યતે ॥

વિષમજ્વરો ઉપર પંચસાર પાન.

૧૦૩ ઉકાઢેલું દૂધ, સાકર, પીપઢ, મધ

અને ઘી એઓને એકઠાં કરી હાથવતે મથીને

પીવા જેવો રસ કરવો એ પંચસાર કેહેવાય છે.

આ પંચસાર પાવાથી વિષમજ્વરો નષ્ટ થઈ જાય

છે. ક્ષતથી થયેલી ક્ષીણતા, ક્ષયરોગ, શ્વાસ અને

હૃદયના રોગો એઓની ઉપર પળ આ પંચસાર

એ ઉત્તમ ગણાય છે.

૧૦૪ લાક્ષાવિશ્વનિશામૂર્વામઙ્ગિષ્ઠાસ્વર્જિ-

કામયૈઃ ।

પડ્ગુણેન ચ તક્રેણ સિદ્ધં તૈલં જ્વરાન્તક્રત્ ॥

જ્વરો ઉપર અભ્યંગને માટે પટ્તક્ર તૈલ.

૧૦૪ લાખ, સૂંઠ, હઢદર, મૂર્વા, મજીઠ,

સાજીખાર અને કઠ એઓનો કલ્ક નાખી છાણી

છાશમાં તૈલ પકાવવું એ ષટ્તક્ર તૈલ કેહેવાય છે. આ તૈલનો અભ્યંગ કરવાથી જ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ અભ્યંગ શીતજ્વરનો નાશ કરે છે.)

૧૦૫ ક્ષીરિવૃક્ષાસનારિષ્ટજમ્બૂસપ્તચ્છદાર્જુનૈઃ ।

શિરીષખદિરાસ્ફોતામૃતવલ્લ્યાટરૂપકૈઃ ॥

કટુકાપર્પટોશીરવચાતેજોવતીઘનૈઃ ।

સાધિતં તૈલમભ્યક્તાદાશુ જીર્ણજ્વરાપહમ્ ॥

જીર્ણજ્વરો ઉપર અભ્યંગને માટે ક્ષી-
રિવૃક્ષાદિ તૈલ.

૧૦૬ વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષો, બીવલો, લીંબડો, જાંબૂ, સપ્તર્ણ, કડાયો, સરસડીયો, સેર, ઉપલસરી, અમરવેલ અથવા ગળો, અરઝૂસો, કડુ, સ્વદસ-લીયો, વાળો, વજ, તેજવલ અને મોથ એઓનો વત્રીશ તોલાંભાર કલ્ક નાચી ચોગળા પાણીમાં ચોસઠ તોલાંભાર તૈલ પકાવવું. આ તૈલનો અભ્યંગ કરવાથી જીર્ણજ્વરો તુરત નષ્ટ થાય છે.

૧૦૬ નિર્વિષૈર્ભુજગૈર્નાગૈર્ધિનીતૈઃ કૃતતતસ્કરૈઃ ।

ત્રાસયેદાગમે ચૈનં તદ્દહર્મોજયેન્ન ચ ॥

અત્યભિષ્યન્દિગુરુભિર્વામયેદ્વા પુનઃ પુનઃ ।

મઘં તીક્ષ્ણં પાયયેત ઘૃતં વા જ્વરનાશનમ્ ॥

પુરાણં તા ઘૃતં કામમુદારં વા વિરેચનમ્ ।

નિરૂહયેદ્વા મતિમાન્સુસ્વિન્નં તદ્દહર્નરમ્ ॥

જ્વર આવવાના સમયનું સ્મરણ કરતાં

કરતાં જ્વરિત થતો હોય તેને વિસ્મ-

રણ કરાવવાના ઉપાયો.

૧૦૬ જે માણસ જ્વરના વેગનું તથા જ્વર આવવાના સમયનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ્વરિત થતો હોય તેને જ્વર આવવાનો સમય થાય તે વખતે વિષવગરના સર્પોથી, માહાવતોએ સારી રીતે કેલ્લવેલા હાથીઓથી અને ઓટા તૈયાર કરી રાખેલા લૂટારાઓથી બીવડાવવો કે જેથી ક્ષુભિત થયેલો વાયુ, જ્વરનો આરંભ કરનારા દોષનું વિ-ક્ષેપણ કરી નાશતાં જ્વરનું વિસરણ થઈ જવાથી જ્વર ઉત્પન્ન ન થાય. અવશેષ રહેલા દોષનો

ક્ષય કરવા માટે તે દિવસે રોગીને ભોજન દેવું નહીં. અથવા અત્યંત અભિષ્યંદ કરનારા વગેરે પદાર્થો પાઈને વારંવાર વમન કરાવવું અથવા તીક્ષ્ણ મઘ પાવું અથવા ઉપર કહેલાં જ્વરોનો નાશ કરનારાં ઘૃતોમાંથી કોઈ ઘૃત પાવું અથવા કેવલ જૂનું ઘી યથેષ્ટ રીતે પાવું અથવા જો કોટો મૃદુ હોય તો પીડા ન કરે એવું વિરેચન દેવું અથવા સારી પેટે સ્વેદન સંસ્કાર આપીને નિરૂહવસ્તિ દેવી.

૧૦૭ અજાવ્યોશ્ચર્મરોમાણિ વચા કુષ્ઠં પલક્ષ્ણા ।

નિમ્બપત્રં મધુયુતં ધૂપનં તસ્ય દાપયેત્ ॥

બૈડાલં વા શકૃદ્યોજ્યં વેપમાનસ્ય ધૂપનમ્ ।

વિષમજ્વરો ઉપર ધૂમાડી.

૧૦૭ વકરીનાં સ્વાડાં, ગાડરનાં સ્વાડાં, વકરીનું ચામડું, ગાડરનું ચામડું, વજ, કઠ, ગુગલ અને લીંબડાનાં પાનડાં એઓને મધથી સંયુક્ત કરીને તેની ધૂમાડી દેવામાં આવે તો તેથી વિષમજ્વર જતો રહે છે. વિષમજ્વરવાળો માણસ ધ્રૂજતો હોય તો મીંદડાની વિટાની ધૂમાડી દેવી. (આ યોગો જીર્ણજ્વરો ઉપર અને ભૂતજન્ય વિષમજ્વરો ઉપર પણ ઉપયોગી થાય છે.)

૧૦૮ પિપ્પલી સૈન્ધવં તૈલં નૈપાલી ચેક્ષ્ણાઞ્જનમ્

વિષમજ્વરો ઉપર અંજન.

૧૦૮ પીપ્પલ, સૈન્ધવ અને મળશીલ એઓને તૈલમાં કાલવી નેત્રોમાં આંજવામાં આવે તો તેથી વિષમજ્વર ટલી જાય છે.

૧૦૯ ઉદરેષુ તુ સર્પીષિ યાન્યુક્તાનિ પુરા
મયાઃ ।

કલ્પોક્તં ચાજિતં સર્પિઃ સેવ્યમાનં જ્વરં જયેત્ ॥

વિષમજ્વરો ઉપર ઉદરરોગના વિષયમાં

તથા કલ્પસ્થાનમાં કહેલી ચિકિ-

ત્સાનો અતિદેશ.

૧૦૯ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયમાં ઉદરરોગો ઉપર જે ઘૃતો કેહેવામાં આવ્યાં છે તે

ધૃતોનું સેવન કરવાથી વિષમજ્વરો ટલી જાય છે. તેમજ કલ્પસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં જે અજિત (અજેય) ઘૃત કેહેવામાં આવ્યું છે તેના સેવનથી પણ વિષમજ્વરો ટલી જાય છે. ૧૧૦ ભૂતવિદ્યાસમુદિષ્ટૈર્બન્ધાવેશનતાડનૈઃ । જયેદ્રૂતાભિષક્કોત્યં વિજ્ઞાનાદૈશ્ચ માનસમ્ ॥

ભૂતના આવેશથી થેલા આગંતુજ્વરની તથા કામાદિકથી થેલા આગંતુ-જ્વરોની ચિકિત્સા.

૧૧૦ ભૂતના આવેશથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ ગ્રંથમાં જે ભૂતવિદ્યાતંત્ર કેહેવામાં આવે તેમાં કહ્યાપ્રમાણે વાંધી મૂકવાથી, મંત્રેલા સર્પપૌ વગેરે છાંટવાથી તથા પ્રહાર દેવાથી તે જ્વરને નષ્ટ કરવો.

કામનાથી, શોકથી, ક્રોધથી કે ભયથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેને જ્ઞાનોપદેશ વગેરેથી દૂર કરવો.

(આગંતુજ્વરમાં માણસને લંઘન કરાવવુંજ નહીં. જેને કામજ્વર પ્રાપ્ત થયો હોય તે સ્ત્રીને સાયં-કાલે અત્યંત સુગંધી પુષ્પોની શય્યામાં સૂવડાવવી અને રાતે તેના પ્યારાની સાથે ક્રીડા કરાવવી. ક્રોધથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો પિત્તને ટાઢ-નારી ક્રિયા કરવી અને મહાત્માઓના ઉપદેશો સંભળાવવા. ક્રોધથી અથવા ભયથી થેલા જ્વરો આશ્વાસન કરવાથી, ઇષ્ટવસ્તુના લાભથી, વાયુનું શમન કરવાથી અને હર્ષ ઉપજાવનારાં સાધનો કરવાથી શાંત થાય છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થેલો જ્વર ધિક્કાર ભરેલાં વચનો તથા ભયને ઉત્પન્ન કરનારાં વચનો સંભળાવવાથી શાંત થાય છે. કામદેવથી ક્રોધજ્વરનો નાશ થાય છે, ક્રોધથી કામજ્વરનો નાશ થાય છે અને મનનો નિગ્રહ કરવાથી કામજ્વર તથા ક્રોધજ્વર એ બન્નેનો નાશ થાય છે.)

૧૧૧ શ્રમક્ષયે ચ ભુક્તિઃ ઘૃતાભ્યક્તો રસૌદનમ્ ।

શ્રમથી થેલા કે રુધિર વગેરેના ક્ષયથી થેલા આગંતુજ્વરની ચિકિત્સા.

૧૧૧ શ્રમથી કે રુધિર વગેરેના ક્ષયથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો રોગીના શરીરપર ઘીનો અભ્યંગ કરીને માંસના રસાવાળો માત્ર જમાડવો. (દિવસની નિદ્રા પણ કરાવવી.)

૧૧૨ અભિશાપાભિચારોત્થૌ જ્વરૌ હોમાદિ-ના જયેત્ ॥

અભિશાપથી તથા અભિચારથી થેલા આગંતુજ્વરોની ચિકિત્સા.

૧૧૨ ગુરુ વગેરેના શાપથી કે શત્રુઓએ કરેલા અભિચાર પ્રયોગથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો હોમ આદિ ક્રિયાઓથી તેની શાંતિ કરવી.

૧૧૩ દાનસ્વસ્ત્યયનાતિથ્યૈરુત્પાતગ્રહપીડજૌ ।

ઉલ્કાપાત વગેરે ઉત્પાતથી થેલા તથા સૂર્ય આદિ ગ્રહોના દુષ્ટચારથી થેલા જ્વરની ચિકિત્સા.

૧૧૩ ઉલ્કાપાત વગેરે ઉત્પાતથી કે જન્મ-સમયમાં તથા વર્ષાદિકમાં સૂર્ય આદિ ગ્રહોનાં દુષ્ટચારથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો દાનોથી, સ્વસ્તિવાચનોથી તથા અતિથિપૂજનોથી શાંતિ કરવી.

૧૧૪ અભિઘાતજ્વરે કુર્યાત્ક્રિયામુષ્ણવિવ-ર્જિતામ્ ॥

કષાયમધુરાં સ્નિગ્ધાં યથાદોષમર્થાપિ વા ।

અભિઘાતથી થેલા આગંતુજ્વરની ચિકિત્સા.

૧૧૪ અભિઘાતથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઉષ્ણત્ત્વ વગરની કષાય, મધુર તથા સ્નિગ્ધ ક્રિયા કરવી અને દોષોના અનુસાર પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી.

૧૧૫ ઓષધીગન્ધવિપજૌ વિપવિપ્તપ્રસાધનૈઃ । જયેત્કષાયં ચ હિતં સર્વગન્ધકૃતં તથા ॥

ओषधीना गंधथी थएला तथा विषथी

थएला आगंतुज्वरनी चिकित्सा.

११५ ओषधीना गंधथी के विषथी ज्वर उत्पन्न थयो होय तो विपनी तथा पित्तनी चिकित्साओथी ते ज्वरनी शांति करवी. (केटला-एक विषपीतप्रसाधनैः एवं पाठांतर कल्पीने केहे छे के जेण झेर पीथुं होय ते माणमने माटे जे चिकित्साओ छे ते चिकित्साओथी शांति करवी.) एलादिगणनां द्रव्योनो काथ पण ए ज्वर उपर हितकारी थाय छे.

११६ निम्बदारुकपायं वा हितं सौमनसं तथा यवान्नविकृतिः सर्पिर्मद्यं च विषमे हितम् ॥ सम्पूजयेद्विजान्गाश्च देवमीशानमम्बिकाम् ।

विषमज्वरोनी बीजी चिकित्साओ.

११६ लींबडो अने देवदार एओनो काथ विषमज्वरो उपर हितकारी छे. जाईनो काथ पण विषमज्वरो उपर हितकारी छे. जववालो भात, धी अने मद्य एओ पण विषमज्वरो उपर हितकारी छे. ब्राह्मणोनं, गायोनं, सदाशिवनं तथा चंडीनं पूजन करवुं ए पण विषमज्वरो उपर चिकित्सारूप छे.

(आगंतुज ज्वरोनी चिकित्साओ कहीने वळी पण विषमज्वरोनी चिकित्साओ कही तेनुं कारण ए छे के भूताभिषंगादिकथी थएला आगंतुज्वरो पण घणुं करीने विषमज्वरोरूपज होय छे एम जणाववानुं छे.)

११७ कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितम् ॥

दिह्यादुष्णेन वर्गेण परश्चोष्णो विधिर्हितः ।

सिचेत्कोष्णैरारनालशुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥

दिह्यात्पलाशैरथ वा सुरसार्जकशिग्रुजैः ।

क्षारतैलेन चाभ्यङ्गः सशुकेन विधीयते ॥

पानमारग्वधादेश्च कथितस्य विशेषतः ।

अदगाहः सुखोष्णश्च वातप्रकाथसंयुतः ॥

जित्वा शीतं क्रमैरेभिः सुखोष्णजलसेचितम् ।

प्रवेश्यौर्णिककार्पासकौशेयाम्बरसंवृतम् ॥

शाययेद् ग्लानदेहं च कालागुरुविभूषितम् ।

स्तनाद्या रूपसम्पन्नाः कुशला नवयौवनाः ॥

भजेयुः प्रमदा गात्रैः शीतदैन्यापहारिभिः ।

शरच्छशाङ्कवदना नीलोत्पलदलेक्षणाः ।

स्फुरितभ्रूलताभङ्ग ललाटतटशोभनाः ॥

प्रलम्बविलसत्काञ्च्यो विंबीफलनिभाधराः ॥

कृशोदर्योऽतिविस्तीर्णजघनोद्ग्रहनालसाः ।

कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्ग्यो घनतुङ्गपयोधराः ॥

सुगन्धिधूपितश्लक्ष्णस्वस्तांशुकविभूषणाः ।

गाढमालिङ्गयेयुस्तं तरुं वनलता इव ॥

प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।

तासामङ्गवरश्लेपनिवारितहिमज्वरम् ॥

भोजयेद्धितमन्नं च तथा सुखमवाप्नुयात् ।

आरंभमां शीतवाळा विषमज्वरो उपर

विशिष्ट क्रिया.

११७ आ अध्यायना २४ मा विषयमां क-
ह्याप्रमाणे विषमज्वरवाळो जे माणस आरंभमां
शीतथी पीडातो होय ते माणसना शरीरपर भद्र-
दारु आदि, सुरसादि तथा एलादिगणनो प्रलेप
करवो. स्वेदन करवुं ए पण अत्यंत हितकारी
थाय छे. घऊंना खाटा आथानुं पाणी, सौवी-
रकथी तथा दहीथी करेला अने पीपळ वगेरेना
चूर्णथी मिश्रित करेला चोखाना आथानुं पाणी,
गोमूत्र अने दहीनी नीचेनुं पाणी एओने गरम
करी सेहेवाय तेवां ऊनां राखीने तेओथी सेचन
करवुं अथवा खाखरानां, काळी तुलसीनां, तुल-
सीनां तथा सरगवानां पानडां एओने वाटी
गरम करीने तेओनो लेप करवो. क्षारमां पका-
वेला तैलने सौवीरकथी तथा दहीथी करेला
अने पीपळ वगेरेना चूर्णथी मिश्रित करेला चो-
खाना आथाना पाणीथी संयुक्त करीने तेनो
अभ्यंग करवो. आरग्वधादिगणनो काथ विशेषे
करीने पावो. वायुने हणनारां द्रव्योनो काथ

કરી તેને સેહેવાય તેવો ગરમ રાખી કોઠોમાં
 ભરીને તેમાં અવગાહન કરાવવું. આ ઉપચારોથી
 શીતને શાંત કરી સેહેવાય તેવા ગરમ જઠનું
 સેચન કરી, રોગીને પવન વગરના ઘરમાં લઈ
 જવો અને પછી ઝૂનનાં, કપાસનાં તથા રેશમનાં
 વસ્ત્રો પેહેરાવી ઓઢાડીને સૂવડાવવો. જો રોગીનું
 શરીર મ્લાનિ પામ્યું હોય તો તેનાપર કૃષ્ણા-
 ગરુનું લેપન કરીને ઝંઙાં પુષ્ટ તથા કઠણ સ્તનો-
 વાઢી, ઉત્તમ રૂપવાઢી, કામશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા
 ધરાવનારી, નવીન યૌવનવાઢી, શરદ્ક્રતુના ચંદ્ર
 જેવાં મુખોવાઢી, નીલકમલની પાંચડીઓ જેવાં
 નેત્રોવાઢી, ચલાયમાન થતી ભમરોના વિલાસોથી
 શોભતાં લલાટોવાઢી, લાંબી સુશોભિત કટિમે-
 ખલાઓવાઢી, ઘોલાં જેવા રાતા અધરોવાઢી,
 પાતલાં ઉદરોવાઢી, અતિવિસ્તીર્ણ જઘનસ્થલોના
 બોજાથી મંદગતિવાઢી, કેસરથી તથા અગરુથી
 લિપ્ત અંગોવાઢી અને જેઓએ સુગંધી પદાર્થોથી
 ધૂપેલાં કોમલ તથા શિથિલ વસ્ત્રો ધન્યાં હોય
 તથા તેવાજ સુંદર અલંકારો ધન્યાં હોય એવી
 સુંદરીઓના હસ્તોથી ચંપી કરાવવી તથા શીતનું અને
 ચિત્તના ક્લેશનું હરણ કરનારાં તે પ્રમદાઓનાં
 ગાત્રોથી કોમલ કોમલ મર્દન કરાવવું તથા જેમ
 બગીચાની લતાઓ વૃક્ષનું આલિંગન કરે છે તેમ
 તેવી સ્ત્રીઓની પાસે તે રોગીનું દૃઢ આલિંગન
 કરાવવું. જ્યારે રોગીને કામદેવથી પ્રહર્ષ થયો
 જણાય ત્યારે વૈદ્યે તે સ્ત્રીઓને તેની પાસેથી દૂર
 કરી નાખવી. (મૈથુન કરવા દેવું નહીં. કેમ કે
 મૈથુનથી મોટો અનર્થ થાય છે.) સ્ત્રીઓનાં અંગો-
 નાં ઉત્તમ આલિંગન કરાવવાથી એ પ્રમાણે શીત-
 જ્વરનું નિવારણ કરીને પછી તે રોગીને વાયુનું
 તથા કફનું હરણ કરનારો હિતકારી આહાર જમા-
 ડવો. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ
 થાય છે. (પછી દાહ થાય તો શીત ક્રિયા કરવી.)
 ૧૧૮ દાહાભિભૂતે તુ વિધિ કુર્યાદાહવિ-
 નાશનમ્ ॥

મધુષ્ણાણિતયુક્તેન નિમ્બપત્રામ્ભસાપિ વા ।
 દાહજ્વરાત્તે મતિમાન્વામયેત્ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥
 શતધૌતઘૃતાભ્યંકં દિહ્યાદ્વા યવશકુભિઃ ।
 કોલામલકસંયુકૈઃ શૂકધાન્યામ્લસંયુતૈઃ
 અમ્લપિષ્ઠૈઃ સુશીતૈશ્ચ ફેનિલાપલ્લવૈસ્તથા ।
 અમ્લપિષ્ઠૈસ્તુ શીતૈર્વા પલાશતરુજૈર્દિદેત્ ॥
 બદરીપલ્લવોત્થેન ફેનેનારિષ્ટકસ્ય ચ ।
 લિપ્તેઽન્ને દાહતૃષ્ણૌર્ચા સર્વથૈવ પ્રશામ્યતિ ॥
 યવાર્દ્ધકુડવં પિપ્પા મઙ્ગિષ્ઠાર્દ્ધપલં તથા ।
 અમ્લપ્રસ્થશતોન્મિશ્રં તૈલપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥
 ઇતત્પ્રહ્લાદનં તૈલં જ્વરદાહવિનાશનમ્ ।
 ન્યગ્રોધાદિર્ગળો યસ્તુ કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગળઃ
 ઉત્પલાદિર્ગળો યસ્તુ પિષ્ઠૈર્વા તૈઃ પ્રલેપયેત્ ।
 તત્કપાયામ્લસંસિદ્ધાઃ સ્નેહાશ્ચાભ્યંજને હિતાઃ ॥
 તેષાં શીતકપાયે વા દાહાર્ત્તમવગાહયેત્ ।
 દાહવેગે ત્વતિક્રાન્તે તસ્માદુદ્ઘૃત્ય માનવમ્ ॥
 પરિપિચ્યામ્બુભિઃ શીતૈઃ પ્રલિમ્પેચ્ચન્દનાદિભિઃ ।
 સાનન્દા દીનમનસમાશ્લિષ્યેયુર્વરાક્ષનાઃ ॥
 પેલવશ્ચૌમસંવૌતાશ્ચન્દનાર્દ્રપયોધરાઃ ।
 વિભ્રત્યોઽન્જસ્રજશ્ચિત્રા મણિહારવિભૂષિતાઃ ॥
 ભજેયુસ્તાઃ સ્તનૈઃ શીતૈઃ સ્પૃશન્ત્યોઽમ્બુફલૈર્મુલૈઃ
 પ્રહ્લાદં ત્વસ્ય વિજ્ઞાય તાઃ સ્ત્રીરપનયેત્પુનઃ ॥
 હિતં ચ ભોજયેદન્નં તથાપ્રાંતિ સુખં મહત્ ।
 પિત્તજ્વરોક્તં શમનં વિરેકોઽન્યદ્ધિતં ચ યત્ ॥
 આરંભમાં દાહવાઢા વિષમજ્વરો ઉપર
 વિશિષ્ટ ક્રિયા.

૧૧૮ આ અધ્યાયના ૨૪ મા અધ્યાયમાં
 કહ્યાપ્રમાણે જે માણસ આરંભમાં દાહથી પીડાતો
 હોય તેને માટે વૈદ્યે નીચેપ્રમાણે દાહને નષ્ટ
 કરનારો વિધિ કરવો. બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે દાહજ્વરથી
 પીડાતા રોગીને મધથી તથા પાકતા ગોઢની
 રાવથી સંયુક્ત કરેલું લીંબડાના પાનડાંનું જઠ
 પાઈને તુરતજ વમન કરાવવું. (વમનથી પણ
 પિત્તનું નિર્હરણ થાય છે.) રોગીના શરીરપર સો-
 વાર ધોણલા ધીનો અભ્યંગ કરવો અને વોરથી,

આમલાંથી તથા ઘઠ વગેરે અળીવાલાં ધાન્યોના ધાન્યામ્લથી સંયુક્ત કરેલા જવના સાથવાનો લેપ કરવો. અથવા પોથીનાં કે વોરડીનાં પાનડાંઓને ટાટી કાંજીમાં વાટી તેઓનો અતિશીતલ લેપ કરવો. અથવા ગ્વાચરાનાં પાનડાંઓને ટાટી કાંજીમાં વાટી તેઓનો શીતલ લેપ કરવો. વોરડીનાં પાનડાંઓનાં ફીળનું તથા અરીઠાનાં ફીળનું અંગપર લેપન કરવામાં આવે તો તેથી દાહ, તૃષ્ણ તથા મૂર્છા સર્વથા શાંત થઈ જાય છે. આઠ તોલાંભાર જવ તથા બે તોલાંભાર મજીઠ એઓને વાટી સો પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાંભારનું એક પ્રસ્થ થાય છે.) ભાર ટાટી કાંજીમાં મિશ્રિત કરી દઈ તે કાંજીથી ચોસઠ તોલાંભાર તૈલ પકાવીને તે તૈલની અભ્યંગમાં યોજના કરવી. આ તૈલ 'પ્રહ્લાદન તૈલ' એ નામથી કેહેવાય છે અને તેથી દાહજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે. અથવા ન્યગ્રોધાદિગણ, કાકોલ્યાદિગણ અને ઉત્પલાદિગણ એઓને વાટીને તેઓનો પ્રલેપ કરવો. એ ત્રણ ગણોના કાથથી તથા કાંજીથી પકાવેલા સ્નેહોનો અભ્યંગ પળ હિતકારી થાય છે. એ ત્રણ ગણોના હિમ આદિ શીતલ કપાયમાં અવગાહન કરાવવામાં આવે તો તેથી દાહ શાંત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે અવગાહન કરાવી દાહનો વેગ શાંત થયા પછી રોગીને અવગાહનની કોઠીમાંથી કાઢાડી શીતલ જલોનું સેચન કરીને પછી ચંદનાદિગણનાં દ્રવ્યોનું અથવા ચંદન વગેરે શીતલ દ્રવ્યોનું લેપન કરવું. જો રોગીનું મન દીન થઈ ગયું હોય તો આનંદવાળી ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પાસે રોગીનું આલિંગન કરાવવું. જેઓએ સુકુમાર પટ્ટવસ્ત્રો ધન્યાં હોય એવી, ચંદનના લેપનથી આર્દ્ર સ્તનોવાળી, ષિચિત્ર કમલોની માલાઓને ધરનારી અને મણિઓનાં હારોથી શણગારેલી તે સ્ત્રીઓએ કમલો સરસાં મુલોથી રોગીનો સ્પર્શ કરવો અને શીતલ સ્તનોથી તેનું

૧ ધાન્યનું ચૂર્ણ આથલું હોય તે ધાન્યામ્લ કેહેવાય છે.

સેવન કરવું. રોગીને કામદેવથી પ્રહર્ષ થયો જણાય ત્યારે વૈદ્યે તે સ્ત્રીઓને તેની પાસેથી દૂર કરી નાખવી. (મૈથુન કરવા દેવું નહીં. કેમ કે મૈથુનથી મોટો અનર્થ થાય છે.) સ્ત્રીઓને દૂર કન્યા પછી રોગીને પિત્તહર અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અધ્યાયના ૮૬ મા વિષયમાં પિત્તજ્વર ઉપર જે સંશમનો કહ્યાં છે તેઓ દેવાં, વિરેચન દેવું અને બીજું પળ જે કાંઈ હિતકારી જણાય તે પળ આ દાહજ્વર ઉપર કરવું. (પછી શીત આવે તો ઉષ્ણ ક્રિયા કરવી.)

૧૧૯ નિર્હરેત્પિત્તમેવાદૌ જ્વરેષુ સમવાયિષુ ।

દુર્નિવારતરં તદ્દિ જ્વરાત્તેષુ વિશેષતઃ ॥

દોષોના સંસર્ગવાળા જ્વરોમાં અને કોઈ વચ્ચે સન્નિપાતમાં પળ પ્રથમ પિત્તનું નિર્હરણ કરવાની જરૂર.

૧૧૯ દોષોના પરસ્પર સંસર્ગવાળા, સન્નિપાતજ્વર શિવાયના જ્વરોમાં અને કોઈ વચ્ચે સન્નિપાતજ્વરમાં પળ પ્રકૃતિ તથા કાલ વગેરે ઉપર ધ્યાન આપીને પ્રથમ પિત્તનું નિર્હરણ કરવું. કેમ કે પિત્તનું નિવારણ કરવું અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલું છે અને જ્વરથી પીડાતાઓના પિત્તનું નિવારણ કરવું તો તેથી પળ વધારે મુશ્કેલી ભરેલું છે. (સામાન્ય રીતે તો સન્નિપાતજ્વરમાં પ્રથમ આમ્ભૂત કફનું નિર્હરણ કરવું યોગ્ય છે. કેટલાંક એક વૈદ્યો તો નિર્હરેત્ ને વદલે શમયેત્ એવો પાઠ બોલીને વ્યાખ્યાન આપે છે કે સન્નિપાતજ્વરોમાં પ્રથમ પિત્તનું નિર્હરણ નહીં કરવું પણ શમન ઇટલે પ્રકૃતિસ્થાપન તો પ્રથમજ કરવું જોઈએ. કેમ કે અગ્નિનો ઉપઘાત કરીનેજ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને જે અગ્નિ છે તે પિત્તનોજ પેટાભાગ છે.)

૧૨૦ છર્દિમૂર્છાપિપાસાદીનવિરોધાજ્વરસ્ય તુ ઉપદ્રવાજ્જયેન્નાપિ પ્રત્યનીકેન હેતુના ॥

૨ આ સઘળાં વિધાનો સઘોજ્વર વગરના દાહજ્વરમાં કરવાં. (હલ્લન.)

વિશેષમપરં ચાત્ર શૃણુપદ્રવનાશનમ્ :

જ્વરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાની સા-
માન્ય પદ્ધતિ.

૧૨૦ વમન, મૂર્છા તથા તરશ વગેરે જ્વરના ઉપદ્રવોને ચિકિત્સામાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે હેતુવિપરીત આદિ ઔષધોથી જીતવા. હવે ઉપદ્રવોને નષ્ટ કરનારી વિશિષ્ટ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. (જો જ્વરની સાથેજ વમન આદિ ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેઓ જ્વરનાં લક્ષણો કેહેવાય છે અને જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી વમન આદિ ઉત્પન્ન થયાં હોય તેઓ ઉપદ્રવો ગણાય છે. જેમાં ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય એવા રોગને પળ વૈદ્યે છીડી દેવો નહીં. વ્યાધિ શાંત થાય તો સઘળા ઉપદ્રવો પળ નષ્ટ થઈ જાય છે એટલા માટે પ્રથમ યત્નપૂર્વક વ્યાધિને જીતવો અને પછી ઉપદ્રવોને જીતવા. પળ જે પ્રવીણ વૈદ્ય હોય તે તો પ્રથમ ઉપદ્રવને જીતે છે. ઉપદ્રવો ઘણા હોય તો તેઓમાં જે ઉપદ્રવ શ્લેષ્મણ તથા વલ્લવાન્ હોય તેને પ્રથમ જીતવો. એવું પળ વચન છે કે પ્રથમ મૂલવ્યાધિને જીતવો અથવા તેમાં જે વલ્લવત્તર ઉપદ્રવ હોય તેને જીતવો અથવા વિરોધ ન આવે એવી રીતે મૂલવ્યાધિની તથા ઉપદ્રવની એકી વચ્ચે ચિકિત્સા કરવી.)

૧૨૧ મધુકં રજની મુસ્તં દાડિમં ચામ્લવેતસમ્
અજ્ઞનં તિત્તિડીકં ચ નલદં પત્રમુત્પલમ્ ।
ત્વચં વ્યાગ્રનચં ચૈવ માતુલુક્કરસો મધુ ॥
દિહ્યાદેભિર્જ્વરાત્તસ્ય મધુશુકયુતૈઃ શિરઃ ।
શિરોઽભિતાપસંમોહવમિદિક્ષાપ્રવેપથૂન્ ॥
પ્રદેહો નાશયત્પેષ જ્વરિતાનામુપદ્રવાન્ ।

માથાની વેદના વગેરે જ્વરના ઉપદ્રવોની
વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૧ જેઠીમધ, હલ્દી, મોથ, દાડિમ, અ-

૧ પીપ્પળી સંયુક્ત કરેલા મધને લીંબૂના રસથી
યુક્ત કરી વાસણમાં નાખી તે વાસણને એક મહિનાસુધી

મ્લવેતસ, રસવંતી, કોકમ, જટામાંસી, તમાલપત્ર,
નીલકમળ, તજ, વાઘનચની કે થોરની ! ભસ્મ,
બીજોરાનો રસ અને મધ એઓને લીંબૂના રસથી
કરેલા પીપ્પળીસહિત મધના આર્થાના રસથી
સંયુક્ત કરીને જ્વરવાળા માણસના માથાપર લેપ
કરવામાં આવે તો તે લેપ માથાની વેદનાને,
મૂર્છાને, વમનને, હેડકીને તથા કંપને નષ્ટ કરે છે.

૧૨૨ મધુકમથ હીવેરમુત્પલાનિ મધૂલિકામ્ ॥
લીઢા ચૂર્ણાનિ મધુના સર્પિષા ચ જયેદ્રમિમ્ ।
કફપ્રસેકાસ્ટુક્ષિપ્તદિક્ષાશ્વાસાંશ્ચ દારુણાન્

વમન વગેરે જ્વરના ઉપદ્રવોની વિશિષ્ટ
ચિકિત્સા.

૧૨૨ મહુડાનું ફળ, વાલો, નીલકમળો અને
રાઈ કે સર્પિષ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધની તથા ઘીની
સાથે ચટાઈવામાં આવે તો તેથી વમન, કફનું
શરવું, રક્તપિત્ત, હેડકી અને શ્વાસ એટલા જ્વરના
ઉપદ્રવો દારુણ હોય તોપણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૨૩ લિહજ્જ્વરાત્ત્વિફલાં પિપ્પલીં ચ સ-
માક્ષિકામ્ ॥

કાસે શ્વાસે ચ મધુના સર્પિષા સ સુખી ભવેત્ ।

જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ શ્વાસી તથા શ્વાસ

એઓની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૩ ત્રિફળા તથા પીપ્પળી એઓના ચૂર્ણને
ઘીથી તથા વ્રમણા મધથી સંયુક્ત કરીને ચટા-
ઈવામાં આવે તો જ્વરથી પીપ્પળી માણસ શ્વા-
સીથી તથા શ્વાસથી મુક્ત થઈને સુખી થાય છે.

૧૨૪ વિદારી દાડિમં લોધ્રં દાધિત્થં બીજપૂરકમ્
પશ્ચિમિઃ પ્રદિહ્યાન્મૂર્દ્ધાનં તૃડ્દાહાર્ત્તસ્ય દેહિનઃ ।

જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ તરશ તથા દાહ

એઓની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૪ વિદારીકંદ, દાડિમ, લોદર, કોઠ અને
બીજોરું એઓને વાટી માથાપર લેપ કરવામાં
ધાન્યના ઢગલામાં રાખી મૂકતાં જે રસ સિદ્ધ થાય તે
મધનો આથો ગણાય છે.

આવે તો તેથી જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ તરશ તથા દાહ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૨૫ દાડિમસ્ય સિતાયાશ્ચ દ્રાક્ષામલકયો-
સ્તથા ॥

વૈરસ્યે ધારયેત્કલ્કં ગણ્ડૂપં ચ યથાહિતમ્ ।

શ્વીરેશ્ચુરસમાધ્વીકસર્પિસ્તૈલોષ્ણવારિણિઃ ॥

જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ મોહોડાના વિરસ-
પણાની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૬ દાડિમ, દ્રાક્ષ, સાકર તથા આમળાં
પ્રાણોનો કલ્ક કરી મોહોડામાં રખાવવામાં આવે
તો તેથી જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ મોહોડાનું વિરસપણું
નષ્ટ થઈ જાય છે.

યોગ્યતાને અનુસરી દૂધ, શેલડીનો રસ, મધ,
ધી, તૈલ અને ઉષ્ણ જઠ પ્રાણોનો કોગળો મો-
હોડામાં રખાવવામાં આવે તો તેથી પણ જ્વરના
ઉપદ્રવરૂપ મોહોડાનું વિરસપણું નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૨૬ શૂન્યે મૂર્ધ્નિ હિતં નસ્યં જીવનીયશૃતં
ઘૃતમ્ ।

જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ માથાની શૂન્યતાની
વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૬ કાકોલ્યાદિ જીવનીયવર્ગના કાથથી
તથા કલ્કથી પકાવેલા ઘીનું નસ્ય દેવામાં આવે
તો તે નસ્ય જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ માથાની શૂન્યતા
ઉપર હિતકારી થાય છે.

૧૨૭ ચૂર્ણિતત્રિફલાશ્યામાત્રિવૃત્તિપ્પલિસં-
યુતઃ ॥

સક્ષૌદ્રઃ શર્કરાયુક્તો વિરેકસ્તુ પ્રશસ્યતે ।
પક્વે પિત્તજ્વરે રક્તે ચોર્ધ્વગે વેપથૌ તથા ॥

પિત્તજ્વરના ઉપદ્રવરૂપ કંપની તથા
નાક વગેરેમાંથી વેહેતા રક્તપિત્તની
વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૭ ત્રિફલા, વરધારો, નસોતર અને પીપ્પલ
પ્રાણોનું ચૂર્ણ કરી મધથી તથા સાકરથી સંયુક્ત

કરીને તે વિરેચન દેવામાં આવે તો તેથી પિત્ત-
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ કંપ અને નાક વગેરે ઝંખા
માર્ગથી વેહેતું રક્તપિત્ત નષ્ટ થઈ જાય છે.
આ વિરેચન પિત્તજ્વર પાક્યા પછી હિતકારી
થાય છે.

૧૨૮ કફવાતોત્થયોરેવં સ્નેહાભ્યક્તૈર્વિશોધયેત્ ।

કફજ્વરમાં તથા વાતજ્વરમાં એ ઉપ-
દ્રવો થયા હોય તો અવયવપર ક-
રવાની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨૮ કફથી કે વાયુથી થયેલા જ્વરમાં
કોઈ અવયવમાં એ ઉપદ્રવો થયા હોય તો તે અવ-
યવમાં રહેલા દોષનું સ્નેહના અભ્યંગોથી શમન કરવું.

૧૨૯ દ્વિતદોષો ભ્રમાર્ત્તસ્તુ લિહ્યાત્ક્ષૌદ્રસિતા-
મયાઃ ॥

જ્વરમાં દોષનું હરણ કન્યા પછી ચકરી
આવતી હોય તો તેની વિશિષ્ટ
ચિકિત્સા.

૧૨૯ દોષનું હરણ કન્યા પછી જ્વરવાળો
માણસ ભ્રમથી પીડાતો હોય તો તેને મધથી તથા
સાકરથી મિશ્રિત કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ ચટાડવું.

૧૩૦ વાતમ્નમધુરૈર્યોજ્યા નિરૂહા વાતજે જ્વરે
વિભજ્ય દોષં પ્રાણં ચ યથાસ્વં ચાનુવાસનમ્ ॥

વાતજ્વર ઉપર વસ્તિઓ.

૧૩૦ જ્વર વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો દોષના
બળનું તથા રોગીના બળનું અવેક્ષણ કરીને વાયુને
હળનારા મદ્રદારુ આદિ વર્ગથી તથા કાકોલ્યાદિ
મધુરવર્ગથી નિરૂહવસ્તિઓની યોજના કરવી.
દોષના અનુસાર પ્રમાણે અનુવાસનવસ્તિની પણ
યોજના કરવી.

૧૩૧ ઉત્પલાદિકપાયાત્ક્યાશ્ચન્દનોશીરસંયુતાઃ
શર્કરામધુરાઃ શીતાઃ પિત્તજ્વરહરા મતાઃ ॥

આમ્રાદીનાં ત્વચં શઙ્ગં ચન્દનામલકોત્પલૈઃ ।
ગૈરિકાઞ્જનમઞ્જિષ્ઠામૃષ્ણલાન્યથ પશ્ચકમ્ ॥

ઋક્ષણપિષ્ટં તુ પયસા શર્કરામધુસંયુતમ્ ।
સુપૂતં શીતલં વસ્તિ દૂયમાનાય દાપયેત્ ॥
જ્વરદાહાપહં તેષુ સિદ્ધં ચૈવાનુવાસનમ્

પિત્તજ્વર ઉપર વસ્તિઓ.

૧૩૧ જ્વર પિત્તથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો ઉત્પલાદિગણના, ચંદનનાં તથા વાઢાના સ્વરસાદિકવાઢી અને સાકરથી મધુર કરેલી શીતલ નિરૂહવસ્તિઓની યોજના કરવી.

આંબા વગેરે વૃક્ષોની છાલ, શંખ, રતાંજલિ, આમઢાં, નીલકમઢ, સોનાગેરૂ, રસવંતી અથવા સુરમો, મજીઢ, કમઢના નાઢના તંતુઓ અને પદ્મકાષ્ઠ ંઓને દૂધમાં વારીક વાઢી સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી સારી પેઢે વસ્ત્રથી ગાઢીને તેની શીતલ નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી પિત્તજ્વરસંવંધી પરિતાપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

આંબા વગેરે વૃક્ષોની છાલ આદિ દ્રવ્યો કે જેઓ ઉપર કેહેવામાં આવ્યાં તેઓના કાથથી તથા કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહની અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી જ્વરસંવંધી દાહ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૩૨ આરગ્વધગણકાથાઃ પિપ્પલ્યાદિસમાયુતાઃ સક્ષૌદ્રા ંવ દેયાઃ સ્યુઃ કફજ્વરવિનાશનાઃ ।
કફઢ્રૈરેવ સંસિદ્ધા દ્રવ્યૈશ્ચાપ્યનુવાસનાઃ ॥

કફજ્વર ઉપર વસ્તિઓ.

૧૩૨ પિપ્પલ્યાદિગણ અને આરગ્વધાદિગણ ંઓના કાથોને મધથી સંયુક્ત કરી તેઓની નિરૂહવસ્તિઓ દેવામાં આવે તો તેઓથી કફજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

કફને હળનારા ઉપર કહેલા ગળોનાં દ્રવ્યોના કાથથી તથા કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહોની અનુવાસનવસ્તિઓ દેવામાં આવે તો તેઓથી કફજ્વર નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૩૩ સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ સંસૃષ્ટા વસ્ત્યો હિતાઃ
સંસૃષ્ટૈરેવ સંસૃષ્ટા દ્રવ્યૈશ્ચાપ્યનુવાસનાઃ ॥

દ્વંદ્વજ્વર તથા સન્નિપાતજ્વર ઉપર વસ્તિઓ.

૧૩૩ જે દોષોના સંયોગથી દ્વંદ્વજ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તે દોષોને હળનારાં દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરી તેઓની નિરૂહવસ્તિઓ દેવામાં આવે તો તેઓથી દ્વંદ્વજ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે. સન્નિપાતજ્વર હોય તો ંક ંક દોષને હળનારાં ત્રણે જાતનાં દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરી તેઓની નિરૂહવસ્તિઓ દેવી ં હિતકારી થાય છે.

દ્વંદ્વજ્વર ઉપર તથા સન્નિપાતજ્વર ઉપર અનુવાસનવસ્તિઓની પળ ં પ્રમાણે જ યોજનાઓ કરવી.

૧૩૪ વાતરોગાપહાઃ સર્વે સ્નેહા ં સમ્યગીરિતાઃ
વિના તૈલં ત ંવ સ્યુયૌજ્યા મારુતજે જ્વરે ॥

નિશ્ચિલેનોપયોજ્યાશ્ચ ત ંવાભ્યઞ્જનાદિષુ ।

વાતજ્વર ઉપર અનુવાસનવસ્તિમાં તૈલનો નિષેધ અને અભ્યંગાદિકમાં સર્વ સ્નેહોની અનુજ્ઞા.

૧૩૪ વાયુજન્ય રોગોને હળનારા જે ચાર સ્નેહો (ઘી, તૈલ, ચરબી અને મજ્જા) વિવેચનપૂર્વક કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓમાં તૈલ શિવાય બીજા સઘઢા સ્નેહોની વાતજ્વર ઉપર અનુવાસનવસ્તિમાં યોજના કરવી. વાતજ્વર ઉપર અનુવાસનવસ્તિમાં જ તૈલનો નિષેધ છે માટે વાતજ્વર ઉપરના અભ્યંગાદિકમાં તો ં ચારે સ્નેહોનો વ્યસ્ત રીતે અથવા સમસ્ત રીતે ઉપયોગ કરવો.

૧૩૫ પૈત્તિકે મધુરૈસ્તિકૈઃ સિદ્ધં સર્પિઃ પ્રયુજ્યતે
શ્લેષ્મિકે કટુતિકૈશ્ચ સંસૃષ્ટાનીતરેષુ ચ ॥

પિત્તજ્વરાદિક જ્વરો ઉપર અભ્યંગાદિકને માટે વિશિષ્ટ સ્નેહો.

૧૩૫ પિત્તજ્વર ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા

૧ આંબા વગેરે વૃક્ષો ન્યગ્રોધાદિગણના પેઢામાં ક-

હેલા છે તે લેવા.

અધ્યાયમાં કહેલા મધુરવર્ગથી તથા તિત્ત-
વર્ગથી પકાવેલા ઘીનો અભ્યંગમાં પ્રયોગ કરાવવો.
કફજ્વર ઉપર સૂત્રસ્થાનના ૪૨ મા અધ્યાયમાં
કહેલા કટુવર્ગથી તથા તિત્તવર્ગથી પકાવેલા
ઘીનો અભ્યંગમાં તથા પીવામાં ઉપયોગ કરાવવો.
(જો કે ઘી કફના જેવાજ ગુણોવાળું છે તો-
પણ દ્રવ્યોથી થેલા વિશિષ્ટ સંસ્કારોને લીધે ક-
ફજ્વરમાં પણ ઘીનો ઉપયોગ કરાવવાનું કહ્યું છે.
કેટલાક તો કફજ્વરમાં તૈલનો ઉપયોગ ક-
રાવવાનું પણ કેહે છે.) દ્વંદ્વજ જ્વરોમાં જે બે
દોષોથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય તે દોષોને હર-
નારાં દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરી તેઓથી પકાવેલા ઘી
વગેરે મિશ્રિત સ્નેહોનો ઉપયોગ કરાવવો. સન્નિ-
પાતજ્વરોમાં એક એક દોષને હરનારાં ત્રણ જાતનાં
દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરી તેઓથી પકાવેલા ઘી વગેરે
સ્નેહોનો ઉપયોગ કરાવવો.

૧૩૬ હતાવશેષં પિત્તં તુ ત્વક્સ્થં જનયતિ
જ્વરમ્ ॥

પિષેદિશ્ચુરસં તત્ર શીતં વા શર્કરોદકમ્ ।

શાલિપટ્ટિકયોરન્નમશ્રીયાત્ક્ષીરસંપુતમ્ ॥

નિર્હરણ કન્યા છતાં પણ પિત્ત કાંડક
અવશેષ રહી ગયું હોય તો જ્વરની
ઉત્પત્તિ તથા તેનો પ્રતીકાર.

૧૩૬ જો નિર્હરણ કન્યા છતાં પણ પિત્ત
કાંડક અવશેષ રહી ગયું હોય તો તે પિત્ત ત્વ-
ચામાં રહીને જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા જ્વ-
રમાં શેલડીનો રસ પાવો અથવા સાકરનું થંડું
જલ પાવું અને રાત્રા ચોખાનો કે સાઠીચોખાનો
માત દૂધની સાથે જમાડવો.

૧૩૭ કફવાતોત્થયોરેવં સ્વેદાભ્યક્તૌ પ્રયોજયેત્

નિર્હરણ કન્યા છતાં પણ વાયુ કે કફ
અવશેષ રહી ગયું હોય તો તેઓથી
જ્વરની ઉત્પત્તિ તથા તેનો પ્રતીકાર.

૧૩૭ જો નિર્હરણ કન્યા છતાં પણ વાયુ કે

કફ અવશેષ રહી ગયું હોય તો તેઓ જ્વરને
ઉત્પન્ન કરે છે. આવા જ્વરમાં વૈદ્યે સ્વેદનો તથા
અભ્યંગનો પ્રયોગ કરવો.

૧૩૮ ઘૃતં દ્વાદશરાત્રાન્તુ દેયં સર્વજ્વરેષુ ચ ॥
તેનાન્તરેણાશયં સ્વં ગતા દોષા ભવન્તિ હિ ।

જ્વરવાળા માણસને કેટલી મુદત પછી
ધી દેવું ?

૧૩૮ સઘડા જ્વરોમાં બાર રાત વ્યતીત થયા
પછી ધી દેવું. (જે જ્વરો લંઘનથી, ઉષ્ણોદકથી
તથા પાચનોથી પક્ક થયા હોય તે સઘડા જ્વરોમાં
બાર રાત વ્યતીત થયા પછી ધી દેવું.) કેમ કે
ઘટલો કાલ થતાં વાત આદિ દોષો પોતપોતાનાં
સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (જો કે વાતજ્વ-
રાદિકનો પાક ઓછી મુદતે પણ થાય છે તો પણ
' સન્નિપાતજ્વરનો પાક બાર રાતે થાય છે ' એમ
જણાવવાને માટે બાર રાતનું ગ્રહણ કન્યું છે.)

૧૩૯ ધાતૂન્પ્રક્ષોભયન્દોષો મોક્ષકાલે બલીયતે
તેન વ્યાકુલચિત્તસ્તુ મિયમાણ ઇવેહતે ।

જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ.

૧૩૯ જ્વર જ્યારે છોડી જવાનો થાય છે
ત્યારે ધાતુઓને ચલાયમાન કરતો દોષ બલવાન
જેવો થાય છે અને તેમ થતાં વ્યાકુલ ચિત્તવાળો
રોગી જાણે મરવા તૈયાર થયો હોય એવી ચેષ્ટાઓ
કરે છે. (દાહ, પસીનો, ભ્રમ, તરશ, કંપ, વિ-
ષ્ટાનું ભેદન, બેમાનપણું, પીડિત અવાજ અને શ-
રીરનું અત્યંત દુર્ગંધપણું એ જ્વરથી મુક્ત થવાનું
પૂર્વરૂપ છે અર્થાત્ જ્વર છોડી જવાનો હોય ત્યારે
એ લક્ષણો દેખાય છે. શંકા-દોષોનો ક્ષય થયા
વિના વ્યાધિની નિવૃત્તિ થતી નથી માટે વ્યાધિની
નિવૃત્તિના સમયમાં ક્ષીણ થેલા દોષો ઉપર
કહ્યાપ્રમાણે દાહ આદિ મયંકરરૂપ કેમ પકડે
છે ? સમાધાન-કોઈ ક્ષીણ થયા છતાં પણ
પોતાના વિનાશના સમયમાં પોતાની શક્તિ દે-
ખાડે છે. જેમ કે તૈલ છૂટી જતાં દીવો ઠરી

જવાની સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે મોટી જ્વાલા દેખાડીને ઠરી જાય છે. વાગ્મટે પળ કહ્યું છે કે ‘ધાતુઓને ક્ષુબ્ધ કરતો દોષ જ્યારે રોગીને છોડી દેવા તૈયાર થાય છે ત્યારે વિલીન થઈ જવા લાગે છે અને તેથી રોગી તે સમયે હાંફે છે, કળકળે છે, વમન કરે છે, પસીનાવાળો થઈ જાય છે અને ચેષ્ઠારહિત થાય છે.’ ત્રણે દોષોથી થયેલો જ્વર, અંદર વેગવાળો ઝંડો જ્વર, અને ધાતુઓમાં રહેલો જ્વર એઓ જ્યારે ટઢી જવાના થાય છે ત્યારે તેઓમાંજ ઉપર કહેલાં દાહાદિક લક્ષણો થાય છે. વીજા પ્રકારના જ્વરો જ્યારે ટઢી જવાના થાય છે ત્યારે તો કેવળ પસીનોજ જોવામાં આવે છે એમ સમજવું.)

૧૪૦ લઘુત્વં શિરસઃ કંઠર્મુખમાપાણડુ પાકિ ચ ક્ષવથુશ્ચાન્નકાઙ્ક્ષા ચ જ્વરમુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

જ્વરથી મુક્ત થયેલાનાં લક્ષણો.

૧૪૦ જ્યારે રોગી જ્વરથી મુક્ત થાય છે ત્યારે શરીર હલકું થઈ જાય છે, खરજ આવે છે, મોહોહું કાંઈક પાંડુ તથા પાકવાળું થઈ જાય છે, ઊંઠ આવે છે અને અન્ન खाવાની ઇચ્છા થાય છે. (ગ્રંથાંતરમાં કહ્યું છે કે જ્યારે રોગી જ્વરથી મુક્ત થાય છે ત્યારે શરીર હલકું થઈ જાય છે, ક્ષમ મોહ તથા તાપ ટઢી જાય છે, મોહોહું પાકે છે, ઇન્દ્રિયો સમર્થ થાય છે, વ્યથા રહેતી નથી, પસીનો પ્રાપ્ત થાય છે, મન સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, ઊંઠ આવે છે, અન્ન खाવાની ઇચ્છા થાય છે અને માથામાં खરજ આવે છે.)

૧૪૧શમ્મુક્રોધોદ્ભવો ધોરો બલવર્ણાગ્નિસાદકઃ રોગરાઙ્ રોગસંઘાતો જ્વર હત્યુપદિશ્યતે ।

વ્યાપિત્વાત્સર્વસંસ્પર્શાત્કચ્છત્વાદન્તસમ્ભવાત્ । અન્તકો હ્યેષ ભૂતાનાં જ્વર હત્યુપદિશ્યતે ।

૧ જલની પેટે વેહેતા પાતળા જ્વાલાનાં અને તેના પ્રકારાંતરોપ પ્રવાહિકા વગેરે રોગોનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ,

જ્વરની ચિકિત્સામાં મોટી કાઢજી રાખવાની જરૂર.

૧૪૧ જે રોગ સદાશિવના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલો, ધોર, બઢને વર્ણને તથા અગ્નિને નષ્ટ કરનારો, ‘રોગોના સમૂહરૂપ અને સઘઢા રોગોનો રાજા છે તે ‘જ્વર’ કેહેવાય છે. એ મહારોગ સઘઢાં પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, સઘઢા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અત્યંત પીડા કરનારો છે, અન્ય રોગવાઢાને પણ મરણસમયમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈને મારી નાખનાર છે અને એવો હોવાથી પ્રાણીઓનો खરેखર કાઢજ છે તેથી ‘જ્વર’ કેહેવાય છે. જ્વર આપ્રમાણે અતિ દુષ્ટ છે એટલા માટે તેની ચિકિત્સામાં મોટી કાઢજી રાખવાની જરૂર છે.

અધ્યાય ૪૦ મો.

૧ અથાતોઽતીસારપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અતીસારપ્રતિષેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ગુર્વતિસ્નિગ્ધરૂક્ષોષ્ણદ્રવસ્થૂલાતિશીતલૈઃ

વિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણૈર્વિષમૈશ્ચાપિ ભોજનૈઃ ॥

ક્ષ્માદ્યરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્વિષાદ્ભયાત્ ।

શોકાદુદ્ઘામ્બુમદ્યાતિપાનાત્સાત્મ્યતુંપર્યયાત્ ॥

જલાભિરમ્નૈર્વૈગવિઘાતૈઃ કૃમિદોષતઃ ।

નૃણાં ભવત્યતીસારો લક્ષણં તસ્ય વશ્યતે ॥

અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો.

૨ ગુરુભોજનથી, (જે ભોજન માત્રાથી અથવા સંસ્કારથી ભારેપણવાળું હોય તે ગુરુભોજન કેહેવાય છે.) અતિસ્નિગ્ધ ભોજનથી, અતિ-

લક્ષણો તથા ચિકિત્સા વગેરેના નિરૂપણ વિષેનો.

રુક્ષ ભોજનથી, અતિઉષ્ણ ભોજનથી, અતિ-
દ્રવરૂપ ભોજનથી, અતિસ્થૂલ ભોજનથી, (બરા-
બર નહીં ઢલાણાં ઘઉં વગેરે ધાન્યોના ભોજનથી)
અતિશીતલ ભોજનથી, વિરુદ્ધ ભોજનથી, (દૂધ
અને માછલાં इत्यादि સંયુક્ત પદાર્થોનું. ભોજન
વિરુદ્ધ ભોજન કેહેવાય છે.) અજીર્ણમાં ભોજન
કરવાથી, સમય વગર ભોજન કરવાથી, સ્નેહન
તથા સ્વેદન આદિ ક્રિયાઓનો અતિયોગ થ-
વાથી, એ ક્રિયાઓનો વિધિરહિત પ્રયોગ કર-
વાથી, વિપથી, ભયથી, શોકથી, દુષ્ટ જલ્લ
અત્યંત પીવાથી, મદિરાનું અત્યંત પાન કર-
વાથી, પ્રકૃતિવિરુદ્ધ આહાર કરવાથી, ઋતુવિરુદ્ધ
આહાર આદિથી, મૂત્ર તથા વિષ્ટા આદિની હા-
જતને બલાત્કારે રોકવાથી, જલ્લમાં અત્યંત રમ-
વાથી અને પકાશયના દુષ્ટ થણા કૃમિઓથી
માણસોને અતિસાર થાય છે કે જેનું લક્ષણ
કેહેવામાં આવશે. (એ ગુરુભોજન આદિ જે
કહ્યાં તેઓ સંભવને અનુસરીને વાયુ વગેરે દોષોને
વગાડવાનાં કારણો થાય છે અને તેઓથી બ-
ગડેલા વાયુ વગેરે દોષો અતિસારના પાસેનાં
નિદાનોરૂપ થાય છે. 'પોતાનાં કારણોથી દુષ્ટ
થણા વાયુ આદિથી અતિસાર થાય છે' એટલુંજ
કેહેવું જોઈએ. તે છતાં ગુરુભોજન વગેરે કારણો
નામ આપીને કહ્યાં તેનું કારણ એ છે કે ગુરુ-
ભોજન વગેરે કારણોથીજ દૂષિત થણા વાયુ
આદિ દોષો ઘણું કરીને અતિસારને ઉત્પન્ન કરે
છે પણ લંઘન, તરશ, ક્રોધ, અભિઘાત, દહીં કે
અથાણાં વગેરે પદાર્થોથી કોપ પામેલા દોષો
અતિસારને ઉત્પન્ન કરતા નથી એમ જણાવવાનું
છે. બીજાં સ્થલોમાં પણ જ્યાં જ્યાં દૂરનાં નિદાનો
કેહેવામાં આવ્યાં છે ત્યાં પણ એ પ્રમાણેજ સમજવું.)

૩ સંશમ્યાપાં ધાતુરન્તઃ કુશાનુમ્

વચ્ચૌમિથ્રો મારુતેન પ્રણુન્નઃ ।

વૃદ્ધોઽતીવાધઃ સરત્યેવ યસ્મા-

. દ્વાર્ધિં ઘોરં તં ત્વતીસારમાહુઃ ॥

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્યરૂપ.

૩ રસ, જલ્લ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત
અને રુધિર इत्यादि દ્રવરૂપ ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ
પામી, અંદરના અગ્નિને મંદ કરી નાશી, વિષ્ટાથી
યુક્ત થઈ, વાયુના બલથી નીચે પ્રેરાઈ, પોતાના
સ્વભાવને છોડીને નદીની પેઠે પ્રવાહરૂપે ગુદામાંથી
નીકળે છે એ ભયંકર વ્યાધિ અતિસાર કેહેવાય છે.

૪ एकैकशः सर्वशश्चापि

શોકેનાન્યઃ ષષ્ઠ આમેન ચોક્તઃ ।

કેચિત્પ્રાહુર્નૈકરૂપપ્રકારં

નૈવેત્યેવં કાશિરાજસ્ત્વચોચત્ ॥

દોષાવસ્થાસ્તસ્ય નૈકપ્રકારાઃ

કાલે કાલે વ્યાધિતસ્યોદ્ભવન્તિ ।

અતિસારની સંખ્યા.

૪ એ અતિસાર વાયુથી થણો, પિત્તથી થ-
ણો, કફથી થણો, ત્રણે દોષોથી થણો, શો-
કથી થણો અને આમથી થણો એ રીતે છ
પ્રકારનો કેહેવાય છે. કેટલાએક આચાર્યોએ એ
છ પ્રકારોથી પણ અધિક પ્રકારો (સ્ક્રાતિસારા-
દિક) કહ્યા છે પણ ભગવાન્ ધન્વંતરિએ તો એ
છ ભેદજ રાખીને અધિક ભેદોનો નિષેધ કન્યો છે.
કારણ કે જે વધારે પ્રકારો છે તેઓ અતિસારના
ભેદોરૂપ નથી પણ અતિસારવાળાને સમયે સમયે
દોષોની જે અનેક સ્થિતિઓ થાય છે તેઓરૂપજ
છે. (જો કે ઘણું કરીને સઘળા અતિસારોમાં
આમનો સંભવ છે તો પણ છટ્ટા ભેદમાં વધારે
આમ હોય છે તેથી અને તેની ચિકિત્સા પણ ઘણું
કરીને ગ્રાહી ઔષધ વગરની કરવી ઉચિત છે
તેથી તેને જૂદો ગણ્યો છે.)

૫ હ્રસ્વાભિપાયૂદરકુક્ષિતોદ-

ગાત્રાવસાદાનિલસન્નિરોધાઃ ॥

વિદ્સક્ક આધ્માનમથાવિપાકો

ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

આતસારનુ

૬ જ્યારે અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમથી

હૃદય, નાભિ, ગુદા, પેટ અને કૂચ એઓમાં વ્યથા, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, પવનનો રોધ, દસ્તની અટકાયત, આફરો અને खाधेला અન્નનું યોગ્યરી-તે નહીં પાકવું એટલાં ચિહ્નો થાય છે.

૬ શૂલાવિષ્ટઃ સક્તમૂત્રોઽન્ત્રકૂર્જી
સ્તસ્તાપાનઃ સુન્નકટથૂરુજઙ્ઘઃ ।
વર્ષો મુષ્વત્યલ્પમલ્પં સફેનમ્
રૂક્ષં શ્યાવં સાનિલં મારુતેન ॥

વાયુથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ.

૬ અતિસાર વાયુથી થયેલો હોય તો શૂલ અત્યંત નીકળે છે, મૂત્રની અટકાયત થાય છે, પેટમાં આંતરડાંઓનો ગડગડ અવાજ થાય છે, ગુદા બાહ્યર નીકળી જાય છે, કમર સાથળ તથા પીંડીઓ શિથિલ થઈ જાય છે અને વિષ્ટા થોડી થોડી, ફીળવાળી, રૂક્ષ, શ્યામ વર્ણવાળી તથા પવનના અવાજવાળી નીકળે છે.

૭ દુર્ગન્ધયુગ્ળં વેગવન્માંસતોય-
પ્રચ્ચં મિશ્રં સ્વિન્નદેહોઽતિતીક્ષ્ણમ્ ।
પિત્તાત્પીતં નીલમાલોહિતં વા
તૃષ્ણામૂર્છાદાહપાકજ્વરાત્તઃ ॥

પિત્તથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ.

૭ અતિસાર પિત્તથી થયેલો હોય તો પસીનો વળ્યા કરે છે, તરશ લાગે છે, મૂર્છા આવી જાય છે, બઢતરા થાય છે, ગુદા પાકી જાય છે, જ્વર આવે છે અને વિષ્ટા દુર્ગંધવાળી, ઝની, વેગવાળી, માંસના ધોળ જેવી, ફાટેલી, જેના ઉપરથી માંસીઓ પણ દૂર થઈ જાય એવી અતિ તીક્ષ્ણ, તથા નીલ, પીત કે રાતા વર્ણવાળી નીકળે છે.

૮ તન્દ્રાનિદ્રાગૌરવોત્કેશસાદી
વેગાશઙ્કી સ્વદ્વિદ્કોઽપિ મૃયઃ ।
શુક્લં સાન્દ્રં શ્લેષ્મણા શ્લેષ્મયુક્તં
મકલ્લેષી નિઃસ્વનં દ્વિષ્ટરોમા ॥

કફથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ.

૮ અતિસાર કફથી થયેલો હોય તો તંદ્રા તથા નિદ્રા આવ્યા કરે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય

છે, મોઝ તથા હેબકા આવ્યા કરે છે, મલોત્સર્ગ કન્યા છતાં પણ વારંવાર હાજતની શંકા રહ્યા કરે છે, અન્ન ઉપર દ્રેષ થાય છે, રુવાડાં ઝમાં થઈ જાય છે અને વિષ્ટા સફેદ, ઘાટી, કફવાળી તથા અવાજબમરની નીકળે છે.

૯ તન્દ્રાયુક્તો મોહસાદાસ્યશોષી
વર્ચઃ કુર્યાન્નૈકવર્ણં તૃષાર્તઃ ।
સર્વોદ્ભૂતઃ સર્વલિङ્ગોપપત્તિઃ
કુચ્છશ્ચાયં બાલવૃદ્ધેષ્વસાધ્યઃ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ
અને તે અતિસારનું અતિકષ્ટસાધ્યપણું
તથા અસાધ્યપણું.

૯ અતિસાર ત્રણે દોષોથી થયેલો હોય તો તંદ્રા થાય છે, મોહ થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોહોડું સૂકાય છે, તરશની પીડા થયા કરે છે, સર્વ દોષોના વર્ણોવાળી વિષ્ટા નીકળે છે અને ઉપર કહેલાં સર્વ દોષોનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. આ અતિસાર (સન્નિપાતાતિસાર) અતિકષ્ટસાધ્ય છે અને બાલકને કે વૃદ્ધને થયો હોય તો અસાધ્ય છે.

૧૦ તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ શોચતોઽલ્પાશનસ્ય
બાષ્પો વેગઃ પક્તિમાવિધ્ય જન્તોઃ ।

કોષ્ઠં ગત્વા ક્ષોભયેતસ્ય રક્તમ્
તચ્ચાધસ્તાત્કાકનન્તીપ્રકાશમ્ ॥

વર્ષોમિશ્રં નિષ્પુરીયં સગન્ધં
નિર્ગન્ધં વા સાર્યતે તેન કોષ્ઠાત્ ।

શોકોત્પન્નો દુશ્ચિકિત્સ્યોઽતિમાત્રં
રોગો વૈદ્યૈઃ કષ્ટ ઇષ પ્રદિષ્ટઃ ॥

શોકથી થયેલા અતિસારનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક
લક્ષણ અને અતિકષ્ટસાધ્યપણું.

૧૦ વૈધુઓના તથા ધનના ક્ષય આદિ તે તે કારણોથી શોક ઉત્પન્ન થતાં દેહની ગરમીની વરાલરૂપ આંસુ વેગથી કોઠામાં જઈ જટરામિની પાકશક્તિને મંદ કરી નાશી, એ અગ્નિના મંદ-પણને લીધે થોડું જમીશક્તા તે માણસના રુધિ-

रने तेना (रुधिरना) स्थानकमांथी चलायमान करे छे. ए चलायमान थएलुं रुधिर गुदारूप मार्गथी विष्टावाळुं अने गंधवाळुं अथवा विष्टा वगरनुं अने गंध वगरनुं चणोठी जेवुं रातुं नीकळे छे ए शोकथी थएलो अतिसार केहेवाय छे. आ शोकातिसार चिकित्सा करवामां अत्यंत मुशकेली भरेलो छे. कारण के शोक टाळ्याविना एकला औषधथी तेनो प्रतीकार बनी शकतो नथी. आ कारणथी वैद्यो शोकातिसारने अतिकष्टसाध्य केहे छे. (आ अतिसार आगंतुज गणाय अने तेथी भयजन्य आदि सघळा आगंतुज अतिसारोनुं उपलक्षण छे एम समजवुं.)

१.१ आमाजीर्णैः प्रदुताः क्षोभयन्तः

कोष्ठं दोषाः संप्रदुष्टाः सभक्तम् ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

कृच्छ्राज्जन्तोः पष्ठमेनं वदन्ति ॥

आमथी थएला अतिसारनुं लक्षण.

११ आम नामना बहु अजीर्णथी चलायमान थएला अने कोठामां अन्नसहित मळने क्षोभावता दुष्ट थएला दोषो अनेक वार अनेक वर्णोवाळा अने अन्ननी कणीयोवाळा झाडाने गुदाथी वेहेवरावे छे अने ते झाडो अति कष्टथी नीकळे छे ए अतिसार आमथी थएलो केहेवाय छे अने छट्टो छे.

१२ संसृष्टमेभिर्दौषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।

पुरीषं शृशदुर्गन्धं विच्छिन्नं चामसंक्षितम् ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु ।

लाघवं च मनुष्यस्य तस्य पक्कं विनिर्दिशेत् ॥

अतिसारनी चिकित्सा करवामां विष्टानुं

आमपणुं तथा पक्कपणुं जाणवानी

मोटी जरूर छे माटे आमनां तथा

पक्कनां जूदां जूदां लक्षणो.

१२ विष्टा जो अतिप्रबल दोषोना संसर्गवाळी होय, पाणीमां नाखतां डूबी जती होय,

अत्यंत दुर्गंधवाळी होय, चीकणी होय अने अल्प अल्प नीकळ्या करती होय तो तेने आम (काची) समजवी.

विष्टा जो उपर कहेलां चिहोथी विपरीत चिहोवाळी होय एटले पाणीमां नाखतां डूबती न होय, बहु दुर्गंधवाळी न होय, विशेषे करी चीकणी न होय जथाबंध नीकळती होय अने दोषोथी अत्यंत दूषित न होय तो तेने पक्क समजवी. (कफना संसर्गवाळी विष्टा पक्क होय तो पण पाणीमां डूबी जाय छे माटे तेना पक्कपणानी परीक्षा थोडा दुर्गंध वगेरे बीजां लक्षणो उपरथी करी लेवी.)

१३ सर्पिर्मैदोवेसवाराम्बुतैल-

माजं क्षीरं क्षौद्ररूपं स्रवेद्यत् ।

मज्जिष्ठाभं मस्तुलुङ्गोपमं वा

विस्त्रं शीतं प्रेतगन्ध्यज्जनाभम् ॥

राजीमद्रा चन्द्रकैः सन्ततं वा

पूयप्रख्यं कर्दमाभं तथोष्णम् ।

हन्यादेतद्यत्प्रतीपं भवेच्च

क्षीणं हन्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः ॥

असंवृतगुदं क्षीणं दुरात्मानमुपद्रुतम् ।

गुदे पक्के गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत् ॥

असाध्य अतिसारनां लक्षणो.

१३ जो विष्टा घीवाळा के मेदवाळा जल जेवी, मांसना वेशवारना पाणी जेवी, तैल जेवी, बकरीना दूध जेवी, मध जेवी, मजीठ जेवा वर्णवाळी, माथाना मगज जेवी, काचा मांसना जेवा गंधवाळी, टाढी, सडेली शबना जेवा गंधवाळी, आंजण जेवा वर्णवाळी, रेखाओवाळी अथवा मोरपीछना जेवा चांडलाओवाळी, परू जेवी, कादव जेवा वर्णवाळी, घणी उष्णतावाळी के दोषनां चिहोथी विपरीत चिहोवाळी स्रवती होय तो ते अतिसार रोगीने मारी नाखे छे. रोगी क्षीण थई गयो होय अने सोजो, शूल, ज्वर, तरश, श्वास, खांसी, अरुचि, उलटी, हेडकी तथा मूर्छा ए उपद्रवो घणा होय

તો પળ રોગી મરી જાય છે. અતિસારવાળો જે માણસ ગુદાને બીડી શકતો ન હોય, બલરહિત થયો હોય, અજિતેન્દ્રિય હોય, શૂલ વગેરેથી ઉપદ્રવ પામેલો હોય અને ગુદાને પકાવનારું પિત્ત-વિઘ-માન છતાં પણ ટાઢાં ગાત્રોવાળો અથવા જઠરાગ્નિ વગરનો થઈ ગયો હોય, તેને વૈદ્યે છોડી દેવો.

૧૪ શરીરિણામતીસારઃ સંભૂતો યેન કેનચિત્ દોષાણામેવ લિઙ્ગાનિ કદાચિન્નાતિવર્તતે સ્નેહાઝીર્ણનિમિત્તસ્તુ બહુશૂલઃ પ્રવાહિકઃ । વિસૂચિકાનિમિત્તસ્તુ ચાન્યોઽઝીર્ણનિમિત્તજઃ ॥ વિપાર્શ્નઃકૃમિસંભૂતો યથાસ્વં દોષલક્ષણઃ ।

અતિસાર ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તેમાં દોષોનાં ચિહ્નો અવશ્ય હોય છે માટે તેના છથી વધારે ભંદો કલ્પવા નહીં.

૧૪ પ્રાણીઓને અતિસાર ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તે અતિસાર દોષોનાં ચિહ્નોનો કદી અતિક્રમ કરતો નથી. સ્નેહના અઝીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર, ઘણાં શૂલ-વાળો અતિસાર, પ્રવાહિકા કે જેનું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૨૪ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે તે-વાળો અતિસાર, વિષૂચિકાથી (કાલેરાથી) ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર, અન્નના અઝીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર, વિષથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર, અરશથી થયેલો અતિસાર અને કૃમિઓથી થયેલો અતિસાર इत्यादि ઘણા ઘણા પ્રકારના અતિસારો થાય છે પણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના સંભવ-પ્રમાણે તે તે દોષોનાં લક્ષણોવાળાજ હોય છે. (આ વિષય અગીયારમા વિષય પછી દાખલ કન્યો હોય તો વધારે સંબદ્ધ લાગે એમ છે.)

૧૫ આમપક્કક્રમં હિત્વા નાતિસારે ક્રિયા યતઃ અતઃ સર્વાતિસારાસ્તુ જ્ઞેયાઃ પક્કામલક્ષણૈઃ ।

સઘળા અતિસારોમાં વિષ્ટાનું આમપણું તથા પક્કપણું જાણવાની જરૂર.

૧૫ આમના તથા પક્કના ક્રમને છોડી દર્શને

અતિસારમાં ચિકિત્સા બની શકતીજ નથી માટે આ અધ્યાયના ૧૨ મા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે આમનાં તથા પક્કનાં લક્ષણો ઉપરથી વૈદ્યોએ અતિસારોનું આમપણું તથા પક્કપણું જાણી લેવું અને તે પછી ચિકિત્સા કરવી.

૧૬ તત્ર લઙ્ગનમેવાદૌ પૂર્વરૂપેષુ દેહિનામ્ ॥ તતઃ પાચનસંયુક્તો યવાગ્વાદિક્રમો હિતઃ । અથ વા વામયિત્વા તુ શૂલાધ્માનનિપીડિતમ્ ॥ પિપ્પલીસૈન્ધવામ્ભોમિર્લઙ્ગનાદૈરુપાચરેત્ ।

ઘડયૂષ્યવાગૂષુ પિપ્પલ્યાઘેવ યોજયેત્ । અનેન વિધિના ચામં યસ્ય વૈ નોપશામ્યતિ ॥ હરિદ્રાદિં વચાદિં વા પિબેત્પ્રાતઃ સ માનવઃ । આમાતિસારિણાં કાર્યં નાદૌ સદ્ગ્રહણં નૃણામ્ ॥ તેષાં દોષા વિવદ્ધાઃ પ્રાગ્જનયન્ત્યામયાનિમાન્ । પ્તીહપાણ્ડ્વામયાનાહમેદકુષ્ઠોદરજ્વરાન્ ॥ શોફગુલ્મગ્રહણ્યર્શઃશૂલાલસકદ્ગ્રહાન્ । સશૂલં બહુશઃ કૃચ્છ્રાદ્વિવદ્ધં યોતિસાર્યતે ॥ દોષાન્સન્નિચિતાંસ્તસ્ય પથ્યાભિઃ સંપ્રવર્ત્તયેત્ । યોઽતિદ્રવં પ્રભૂતં ચ પુરીષમતિસાર્યતે ॥ તસ્યાદૌ વમનં કુર્યાત્પશ્ચાલ્લઙ્ગનપાચનમ્ । સ્તોકં સ્તોકં વિવદ્ધં વા સશૂલં યોઽતિસાર્યતે ॥ અમયાપિપ્પલીકલ્કૈઃ સુખોષ્ણૈસ્તં વિરેચયેત્ । આમે ચ લઙ્ગનં શસ્ત્રમાદૌ પાચનમેવ વા ॥ યોગાશ્ચાત્ર પ્રવક્ષ્યન્તે ત્વામાતીસારનાશનાઃ । દેવદારુવચામુસ્તાનાગરાતિવિપામયાઃ ॥ કલિઙ્ગાતિવિષાદિહિન્ગુસૌવર્ચલવચામયાઃ । અમયા ધાન્યકં મુસ્તં વાલકં બિલ્વમેવ ચ ॥ મુસ્તં પર્યટકં શુળ્કી વચા સાતિવિપામયા । અમયાતિવિષા દિહિન્ગુ વચા સૌવર્ચલં તથા ॥ ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં વચા કટુકરોહિણી । પાઠા વત્સકવીજાનિ હરીતકી મહૌષધમ્ ॥ મૂર્વા નિર્દહની પાઠા ઝ્યૂષણં ગજપિપ્પલી । સિદ્ધાર્થકા ભદ્રદારુ શતાહ્વા કટુરોહિણી ॥ પલા સાવરકં કુષ્ઠં હરિદ્રે કૌટજા યવાઃ ।

મેષશૃંગી ત્વગેલા ચ કૃમિમ્નં વૃક્ષકાણિ ચ ॥
 વૃક્ષાદની વીરતરુર્ઘૃત્યૌ દ્વે સહે તથા ।
 પેરણ્ડી ત્વક્ચ તૈન્દુકી દાડિમી કૌટજી શમી ॥
 પાઠા તેજોવતી મુસ્તં પિપ્પલી કૌટજં ફલમ્ ।
 પટોલં દીપ્યકો બિલ્વં હરિદ્રે દેવદારુઃ ચ ॥
 વિડક્કમભયા પાઠા શૃક્લેવેરં ઘનં વચા ।
 વચા વત્સકર્ણીજાનિ સૈન્ધવં કટુરોહિણી ॥
 હિન્દુ વત્સકર્ણીજાનિ વચા બિલ્વશલાટુ ચ ।
 નાગરાતિવિષે મુસ્તં પિપ્પલ્યો વાત્સકં ફલમ્
 મઘૌષધં પ્રતિવિષે મુસ્તં ચેત્યામપાચનાઃ ।
 પ્રયોજ્યા વિંશતિર્યોગાઃ શ્લોકાર્દ્રવિહિતાસ્તિવમે
 ધાન્યામ્લોષ્ણામ્બુમધાનાં પિબેદન્યતમેન વા ।
 નિષ્કાથાન્વા પિબેદેષાં સુશ્લોષ્ણાન્સામ્બુસાધિ-
 તાન્ ॥
 નિશ્ચિલેનોપદિદ્યોડયં વિધિરામોપશાન્તયે ।

અતિસારમાં આમની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૬ માણસોને અતિસારનાં પૂર્વરૂપો દેખાવ કે પ્રથમ તુરતજ લંઘન કરાવવું અને તે પછી પાચનોથી (પકાવનારા યોગોથી) સંયુક્ત કરેલાં યવાગૂ તથા યૂષ આદિ પાવારૂપ ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી થાય છે. (અતિસારમાં પ્રાયશઃ આમ હોયજ છે.)

માણસ અતિસારમાં શૂલ્લથી તથા આફ-
 રાથી પીડાતો હોય તો તેને પીપ્પલ્લી સંયુક્ત
 કરેલાં સૈંધવનાં જલથી વમન કરાવીને લંઘન,
 સ્વેદન તથા ઉષ્ણ જલપાન આદિ ચિકિત્સા
 કરવી. ઘણું કરી વમનને અંતે સ્વડયૂષ તથા
 યવાગૂરૂપ હલકું ભોજન કરાવવું અને તે સ્વડયૂષ
 તથા યવાગૂ એઓમાં પિપ્પલ્યાદિગણનીજ યોજના
 કરવી. (સ્વડયૂષ તથા યવાગૂ એઓનાં લક્ષણો
 સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૨૭ તથા
 ૨૨૯ મા વિષયોમાં જુવો. અતિસારવાળાઓને
 ભોજનમાં દ્રવોનો જે નિષેધ છે તે કેવલ દ્રવોનોજ
 છે પણ સંસ્કાર આપેલા દ્રવોનો નથી એમ આ
 ઉપરથી સમજાય છે.)

આ વિધિથી જે માણસનું આમ ઉપશાંત ન

થાય તે માણસને પ્રભાતમાં હરિદ્રાદિ અથવા
 વચાદિગણ પીવરાવવો.

આમાતિસારવાળાં માણસોને પ્રથમ સંગ્રહણ-
 (જાડાની અટકાયત કરનારું) ઔષધ દેવું નહીં.
 કેમ કે એઓના દોષોને જો શરૂઆતમાં અટકા-
 વવામાં આવે તો તે દોષો વરલના દરદને, પાંડુ-
 રોગને, આનાહને, પ્રમેહને, કોઠને, ઉદરોગોને,
 જ્વરને, સોજાને, ગુલ્મને, ગ્રહણીને, અરશોને,
 શૂલ્લને, અલસકને તથા હૃદ્રહને ઉત્પન્ન કરે છે.

જે માણસને ઘણા કષ્ટથી શૂલ્લવાળો થોડો
 થોડો જાડો પ્રવર્તતો હોય તે માણસના એકઠા
 થયેલા દોષોને હરડેના પ્રયોગથી પાડી નાખવા.
 (શૂલ્લ કરનારા જમા થયેલા દોષો વિરેચનથી
 પડી જાય છે એટલા માટે અતિસારમાં પણ વિરે-
 ચનનો પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું છે.)

જે માણસને અત્યંત દ્રવરૂપ ઘણો જાડો ચા-
 લતો હોય તે માણસને પ્રથમ વમન કરાવવું અને
 પછી લંઘન તથા પાચનરૂપ ચિકિત્સા કરવી.

જે માણસને શૂલ્લવાળો થોડો થોડો જાડો
 અટકી અટકીને પ્રવર્તતો હોય તે માણસને સેહેજ
 ગરમ કરેલા હરડેના તથા પીપ્પલ્લીના કલ્કોથી
 વિરેચન દેવું.

આમમાં પ્રથમ લંઘન કરાવવું યોગ્ય છે પણ
 શરીર લંઘન કરવામાં સમર્થ ન હોય તો પ્રથમ-
 થીજ પાચન દેવું યોગ્ય છે. હવે આમને નષ્ટ
 કરનારા વીશ પાચન યોગો કહીએ છીએ.

દેવદાર, વજ, મોથ, સૂંઠ, અતવસ અને હરડે
 એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧

ઈંદ્રજવ, અતવસ, હીંગ, સંચલ, વજ અને હરડે
 એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૨

હરડે, ધાળા, મોથ, વાલો અને બીલું એ યો-
 ગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૩

મોથ, સ્વડસલીયો, સૂંઠ, વજ, અતવસ અને
 હરડે એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૪

, અતવસ, હીંગ, વજ અને સંચલ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧

ચિત્રક, પીપલીમૂલ, વજ અને કઙ્કુ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૬

કાઠીપાડ, ઇંદ્રજવ, હરડે અને સૂંઠ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૭

મૂર્વા, ચિત્રક, કાઠીપાડ, સૂંઠ, મરી, પીપલ અને ગજપીપલ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૮

સફેદ સર્પ, દેવદાર, શતાવરી અને કઙ્કુ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૯

એલ્ચી, પઠાણી લોદર, કઠ, હલ્દર, દારૂહલ્દર અને ઇંદ્રજવ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૦

કાકડાશીંગી, તજ, એલ્ચી, વાવડીંગ અને ઇંદ્રજવ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૧

બાંદો, વેલતરૂ અથવા આસોપાલવ, ઝમ્મી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, જંગલી અડદના છોડ અને જંગલી મગના છોડ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૨

એરડાની છાલ, ટીંબરૂની છાલ, દાડિમની છાલ, ઇંદ્રજવના શાકની છાલ (કડાછાલ) અને સ્ત્રીજડાની છાલ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૩

કાઠીપાડ, તેજવલ, મોથ, પીપલ અને ઇંદ્રજવ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૪

પટોલ, અજમા, બીલું, હલ્દર, દારૂહલ્દર તથા દેવદાર એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૫

વાવડીંગ, હરડે, કાઠીપાડ, સૂંઠ, મોથ અને વજ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૬

વજ, ઇંદ્રજવ, સૈંધવ અને કઙ્કુ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૭

હીંગ, ઇંદ્રજવ, વજ અને કાચું બીલું એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૮

સૂંઠ, અતવસ, મોથ, પીપલ અને ઇંદ્રજવ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૧૯

સૂંઠ, અતવસ અને મોથ એ યોગથી આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે. ૨૦

આ.જે વીશ યોગો કહ્યા તેઓનાં ચૂર્ણો ધાન્યામ્લથી અથવા ઝૂના પાણીથી અથવા મઘથી પાવાં અથવા જલમાં એઓના કાથો કરી તે કાથો સેહેવાય તેવા ગરમ રાશીને પાવા.

આમની શાંતિને માટે આ સઘલો વિધિ વામાં આવ્યો.

૧૭ હરીતકીમતિવિષાં દિહ્નુ સૌવર્ચલં વચામ્ પિબેત્સુખામ્બુના જન્તુરામાતીસારપીડિતઃ ।

પટોલં દીપ્યકં બિલ્વં વચાપિપ્પલિનાગરમ્

મુસ્તં કુષ્ઠં વિડક્કં ચ પિબેદ્વાપિ સુખામ્બુના ।

શૃંગ્ગવેરં ગુડ્ડચીં ચ પિબેદુષ્ણેન વારિણા ॥

લવણાન્યથ પિપ્પલ્યો વિડક્કાનિ હરીતકી ।

ચિત્રકં શિશપા પાઠા શાર્ફઞ્ચ લવણાનિ ચ ॥

દિહ્નુ વૃક્ષકબીજાનિ લવણાનિ ચ ભાગશઃ ।

હસ્તિદન્ત્યથ પિપ્પલ્યઃ કલ્કાવક્ષસમૌ સ્મૃતૌ ॥

વચા ગુડ્ડચીકાણ્ડાનિ યોગોઽયં પરમો મતઃ ।

પતે સુખામ્બુના યોગા દેયાઃ પન્થ સર્તા મતાઃ ।

પયસ્યુત્કાથ્ય મુસ્તાનાં વિંશતિં ત્રિગુણામ્ભસિ ॥

શ્વીરાવશિષ્ઠં તત્પીતં હન્ત્યામં શૂલમેવ ચ ।

નિવૃત્તેષ્વામશૂલેષુ યસ્ય ન પ્રગુણોઽનિલઃ ॥

સ્તોકં સ્તોકં રુજાવચ્ચ સશૂલં યોઽતિસાર્યતે ।

સક્ષારલવણૈર્યુક્તં મન્દાગ્નિઃ પ્રપિબેદ્વૃતમ્ ॥

શ્વીરનાગરચાક્ષેરીકોલદધ્યમ્લસાધિતમ્ ।

સર્પિરચ્છં પિબેદ્વાપિ શૂલાતીસારશાન્તયે ।

દધ્ના તૈલઘૃતં પક્કં સવ્યોપજાતિચિત્રકૈઃ ॥

સવેલ્લપિપ્પલીમૂલદાડિમૈર્વા રુગન્વિતૈઃ ।

નિશ્ચિલો વિધિરુક્તોઽયં વાતશ્લેષ્મોપશાન્તયે ॥

વાયુથી થણા તથા કફથી થણા

આમાતિસારની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૭ આમાતિસારથી પીડાણા માણસને હરડે,

અત્તવસ, હીંગ, સંચલ તથા વજ એઓનું ચૂર્ણ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીથી પાવું. અથવા પટોલ, અજમા, બીલાનો ગર્ભ, વજ, પીપલ, સૂંઠ, મોથ, કઠ અને વાવડીંગ એઓનો કલ્ક સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવો. અથવા સૂંઠ અને ગળે, એઓનો કલ્ક ઝના પાણીની સાથે પાવો. હવે ઉત્તમ વૃદ્ધ વૈદ્યોએ સ્વીકારેલા પાંચ યોગો કહીએ છીએ.

પંચલવળ, પીપલ, વાવડીંગ અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવાથી આમાતિસાર શાંત થઈ જાય છે. ૧

ચિત્રક, શીશમ, કાલીપાઢ, ઇંદ્રવારણી અથવા પીલુડી અને પંચલવળ એ યોગ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવાથી આમાતિસાર શાંત થાય છે. ૨

હીંગ, ઇંદ્રજવ અને પંચલવળ એઓનો સમ ભાગે યોગ કરી સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવાથી આમાતિસાર શાંત થઈ જાય છે. ૩

એક તોલાંભાર મોટી ઇંદ્રવારણીનો કલ્ક અને એક તોલાંભાર પીપલનો કલ્ક સેહેવાય તેવા ઝના પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી આમાતિસાર શાંત થઈ જાય છે. ૪

વજ અને ગળેનાં ડીંડલાં એ યોગ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી આમાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. આ યોગ બહુ ઉત્તમ માનવામાં આવેલો છે. ૫

વીશ મોથ અર્થાત્ ચાર તોલાંભાર મોથને ત્રણગળા પાણીવાળા દૂધમાં ઝકાલી પાણી બલી જતાં દૂધજ અવશેષ રહે ત્યારે તે દૂધને ઉતારી પાવામાં આવે તો તેથી આમ તથા શૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

આમ તથા શૂલ નષ્ટ થયા પછી ધેને વાયુ અનુલોમ ન થયો હોય તેને અને જેને શૂલવાળો તથા વેદનાવાળો થોડો થોડો જાડો આવ્યા કરતો હોય તેને જો અમ્મિ મંદ હોય તો જવસારથી તથા પંચલવળથી સંયુક્ત ઘી પાવું.

દૂધ, સૂંઠ, ચુકા નામની ટાટી ભાજી, બોર, દહીં અને કાંજી એઓથી પકાવેલું ચોखું ઘી પાવામાં આવે તો તેથી શૂલવાળો અતિસાર શાંત થઈ જાય છે.

દહીં, સૂંઠ, મરી, પીપલ, જાયફલ અને ચિત્રક એઓથી પકાવેલું અથવા દહીં, વાવડીંગ, પીપલી-મૂલ, દાહિમ અને કઠ એઓથી પકાવેલું તૈલ તથા ઘી પાવામાં આવે તો તેથી આમાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

વાયુથી થયેલા તથા કફથી થયેલા આમાતિસારની આ સઘલી વિશિષ્ટ ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી.

૧૮ તીક્ષ્ણોષ્ણવર્જ્યમેનં તુ વિદધ્યાત્પિત્તજે ભિષક્ ।

યથોક્તમુપવાસાન્તે યવાગૂશ્ચ પ્રશસ્યતે ॥

બલયોરંશુમત્યાં ચ શ્વદંટ્રાવૃહતીષુ ચ ।

શતાવર્યાં ચ સંસિદ્ધા સુશીતા મધુસંયુતા ॥

મૂઢાદિષુ ચ યૂષાઃ સ્યુર્દીપનીયૈઃ સુસંસ્કૃતાઃ ।

મૃદુભિર્દીપનૈસ્તિકૈર્દ્રવ્યૈઃ સ્યાદામપાચનમ્ ॥

હરિદ્રાતિવિષાપાઠાવત્સર્બીજરસાઞ્જનમ્ ।

રસાઞ્જનં હરિદ્રે દ્વે બીજાનિ કુટ્તજસ્ય ચ ।

પાઠા ગુઢ્ઘી ભૂનિમ્બસ્તથૈવ કટુરોહિણી ॥

પતૈઃ શ્લોકાર્દ્ધનિર્દિષ્ટૈઃ ક્ષાથાઃ સ્યુઃ પિત્તપાચનાઃ

મુસ્તં કુટ્તજબીજાનિ ભૂનિમ્બં સરસાઞ્જનમ્ ॥

દાર્વી દુરાલભા બિલ્વં વાલકં રક્તચન્દનમ્ ।

ચન્દનં વાલકં મુસ્તં ભૂનિમ્બં સદુરાલભમ્ ॥

મૃણાલં ચન્દનં રોષ્ણં નાગરં નીલમુત્પલમ્ ।

પાઠા મુસ્તં હરિદ્રે દ્વે પિપ્પલી કૌટ્તજં ફલમ્ ॥

ફલત્વચ્ચં વત્સકસ્ય શૃંગ્વેરઘૃતે વચા ।

ષડેતેઽભિહિતા યોગાઃ પિત્તાતીસારનાશનાઃ ॥

બિલ્વશક્રયવામ્બોદવાલકાતિવિષાકૃતઃ ।

કષાયો હન્યતીસારં સામં પિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥

મધુકોત્પલબિલ્વાન્નહીબેરોશીરનાગરૈઃ ।

કૃતઃ ક્ષાથો મધુયુતઃ પિત્તાતીસારનાશનઃ ॥

પિત્તથી થણા આમાતિસારની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૮ જો આમાતિસાર પિત્તથી થણો હોય તો ઉપર કહેલા વિધિમાંથી તીક્ષ્ણ તથા . ઉષ્ણ પદાર્થો કાઢાડી નાખીને બાકી સર્વ વિધિની યોજના કરવી. પ્રથમ ઉપવાસ કરાવેલ હોય ત્યારે ઉપવાસને અંતે બઢદાળા, સહદેવી, શાલિપર્ણી, ગોશ્વરૂ, ઝમ્બી મોરીંગળી અને શતાવરી એઓથી સિદ્ધ કરેલી તથા મધથી સંયુક્ત કરેલી શીતલ યવાગૂ દેવી એ ઉત્તમ છે. તેમજ યવાગૂને વદલે ગળો વગેરે દીપનીય દ્રવ્યોથી જેઓને સંસ્કાર આપેલા હોય એવા મગ વગેરેના યૂષો દેવા એ પણ ઉત્તમ છે.

પિત્તથી થણા આમાતિસારમાં મૃદુલપણાવાળાં દીપનીય તથા તિક્તદ્રવ્યોથી આમને પકાવવું.

હઠ્ઠદર, અતવસ, કાઠીપાડ, ઇંદ્રજવ અને રસવંતી એઓનો ક્વાથ પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિસારનું પાચન થાય છે.

રસવંતી, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠદર અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિસારનું પાચન થાય છે.

કાઠીપાડ, ગલો, કરીયાતું અને કઢુ એઓનો ક્વાથ પાવમાં આવે તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિસારનું પાચન થાય છે.

મોથ, ઇંદ્રજવ, કરીયાતું અને રસવંતી એઓનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસારને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

દારૂહઠ્ઠદર, ધમાસો, બીલું, વાઠો અને રતાંજલિ એઓનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસારને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

રતાંજલિ, વાઠો, મોથ, કરીયાતું અને ધમાસો એઓનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસારને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

કમઠનાઠના તંતુઓ, રતાંજલિ, લોદર, સૂંઠ

અને નીલકમઠ એઓનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસારને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

કાઠીપાડ, મોથ, હઠ્ઠદર, દારૂહઠ્ઠદર, પીપઠ અને ઇંદ્રજવ એઓનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસારને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

ઇંદ્રજવ, કઢાઠાલ, સૂંઠ, ઘી અને વજ એઓનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસારને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે.

કું, ઇંદ્રજવ, મોથ, વાઠો અને અતવસ એઓનો ક્વાથ પ્રબલ પિત્તથી ઉત્પન્ન થણા આમાતિસારને નષ્ટ કરે છે.

જેઠીમધ, નીલકમઠ, બીલું, આંબો, વાઠો, કાઠોવાઠો અને સૂંઠ એઓનો ક્વાથ કરી મંધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિસાર નષ્ટ થાય છે.

૧૯ યદા પક્ષોડપ્યતીસારઃ સરત્યેવ મુદુર્મુદુઃ ।
ગ્રહણ્યા માર્દવાજ્ઞન્તોસ્તત્ર સંસ્તમ્ભનં હિતમ્
સમજ્ઞા ધાતકીપુષ્પં મજ્ઞિષ્ઠા લોધ્રમુસ્તકમ્ ।

શાલ્મલીવેષ્ટકં રોધ્રં વૃક્ષદાડિમયોસ્ત્વચૌ ॥
આમ્નાસ્થિમધ્યં લોધ્રં ચ બિલ્વમધ્યં પ્રિયક્લ્લવઃ ।
મધુકં શૃંગ્ગવેરં ચ દીર્ઘવૃન્તત્વગેવ ચ ॥

ચત્વાર એતે યોગાઃ સ્યુઃ પક્ષાતીસારનાશનાઃ ।
ઉક્તા ય ઉપયોજ્યાસ્તે સક્ષૌદ્રાસ્ત્તણ્ડુલામ્બુના ॥
મૌસ્ત કષાયમેકં વા પયં મધુસમાયુતમ્ ।

લોધ્રામ્બઘ્નાપ્રિયક્લ્લાદીન્ગાનાનત્ર પ્રયોજયેત્ ॥
પક્ષાં સમજ્ઞાં મધુકં બિલ્વજમ્બૂશલાદૃ વા ।
પિબેત્તણ્ડુલતોયેન સક્ષૌદ્રમગદક્કરમ્ ॥

કચ્છુરામૂલકલ્કં વા ઉદુમ્બરફલોપમમ્ ।
પયસ્યા ચન્દનં પક્ષા સિતા મુસ્તાઙ્ગકેશરમ્ ।
પક્ષાતિસપ્તં યોગોડયં જયેત્પીતઃ સશોણિતમ્ ॥

નિરામરૂપં શૂલાર્ત્તં લઙ્કનાદ્યૈશ્ચ કર્ષિતમ્ ।
નરં રૂક્ષમવેશ્યાન્નિ સક્ષારં પાયયેદ્દૃતમ્ ॥
બલાવૃહત્યંશુમતીકચ્છુરામૂલસાધિતમ્ ।
મધૂક્ષિતં સમધુકં પિબેદ્દુલૈરભિદ્રુતઃ ॥

દાર્વીબિલ્વકળાદ્રાક્ષીકટુકેન્દ્રયવૈર્ઘૃતમ્ ।
 સાધિતં હન્યતીસારં વાતપિત્તકફાત્મકમ્ ॥
 પયો ઘૃતં ચ મધુ ચં પિબેચ્છૂલૈરભિદ્રુતઃ ।
 સિતાજમોદકટુક્કમધુકૈરવચૂર્ણિતમ્ ॥
 અવેદનં સુસમ્પક્કં દીપ્તાગ્રેઃ સુચિરોત્થિતમ્ ।
 નાનાવર્ણમતીસારં પુટપાકૈરુપાચરેત્ ॥
 ત્વક્પિપ્પ્લવં દીર્ઘવૃન્તસ્ય પક્કસરસંયુતમ્ ।
 કાશ્મરીપક્કપત્રૈશ્ચાવેષ્ઠ્ય સૂત્રેણ તં દૃઢમ્ ॥
 મૃદાવલિતં સુકૃતમક્કારેષ્વવકૂલયેત્ ।
 સ્વિન્નમુદૃત્ય નિષ્પીઙ્ચ રસમાદાય તં તતઃ ॥
 શીતં મધુયુતં કૃત્વા પાયયેતોદરામયે ।
 જીવન્તીમેષશૃક્ણ્યાદિષ્વેવં દ્રવ્યેષુ સાધયેત્ ॥
 તિષ્ઠિતં લુચ્ચિતં સમ્યક્ નિષ્કૃષ્ટાન્નં તુ પૂરયેત્ ॥
 ન્યપ્રોધાદિત્વચાં કલ્કૈઃ પૂર્વેવચ્ચાવકલ્પયેત્ ।
 રસમાદાય તસ્યાથ સુસ્વિન્નસ્ય સમાક્ષિકમ્ ॥
 શર્કરોપહિતં શીતં પાયયેચ્છોદરામયે ॥
 લોધ્રચન્દનયષ્ઠ્યાહ્વાદાર્વીપાઠાસિતોત્પલાત્ ।
 તળુલોદકસમ્પિષ્ટાદીર્ઘવૃન્તત્વગન્વિતાત્ ॥
 પૂર્વેવત્કૂલિતાત્તસ્માદ્રસમાદાય શીતલમ્ ।
 મધ્વકં પાયયેચ્ચૈતત્કફપિત્તોદરામયે ॥
 એવં પ્રરોહૈઃ કુર્વીત વટાદીનાં વિધાનવિત્ ।
 પુટપાકાન્ યથાયોગં જાઙ્ગલોપહિતાન્શુભાન્ ॥
 બહુશ્લેષ્મસરકં ચ મન્દવાતં ચિરોત્થિતમ્ ।
 કૌટજં ફાણિતં ચાપિ હન્યતીસારમોજસા ॥
 અમ્બઘ્રાદિમધુયુતં પિપ્પલ્યાદિસમન્વિતમ્ ।
 પૃશ્નિપર્ણીબલાબિલ્વવાલકોત્પલધાન્યકૈઃ ॥
 સનાગરૈઃ પિબેત્પેયાં સાધિતામુદરામયી ।
 અરલુત્વક્પ્રિયઙ્ગુ ચ મધુકં દાડિમાઙ્ગુરાન્ ॥
 આવાપ્ય પિષ્ટા દધ્નિ યવાગું સાધયેદ્રવામ્ ।
 ઇષા સર્વાનતીસારાન્ હન્તિ પક્કાનસંશયમ્ ॥
 રસાઙ્ગનં સાતિવિષં ત્વગ્બીજં કૌટજં તથા ।
 ધાતર્કી નાગરં ચૈવ પાયયેત્તળુલામ્બુના ॥
 સશૂલરક્તજં હન્તિ યોગોયં મધુસંયુતઃ ।
 મધુકં બિલ્વપેશ્યશ્ચ શર્કરામધુસંયુતાઃ ॥
 અતીસારં નિહન્યુશ્ચ શાલિષ્ઠિકયોઃ કળાઃ ।
 તદ્વહ્નિદં મધુયુતં બદરીમૂલમેવ તુ ॥

બદર્યર્જુનજમ્બવામ્બશલુકીવેતસત્ત્વચઃ ।

શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુક્તાઃ પીતા ઘ્રન્યુદરામયમ્ ॥

પૈતૈરેવ યવાગૂશ્ચ મળ્ડાન્ યૂષાંશ્ચ કારયેત્ ।

પાનીયાનિ ચ તૃણાસુ દ્રવ્યેષ્વેતેષુ બુદ્ધિમાન્ ॥

કૃતં શાલ્મલિવૃન્તેષુ કષાયં દિમસંજ્ઞકમ્ ।

નિશાપર્યુષિતં પેયં સક્ષૌદ્રં મધુકાન્વિતમ્ ॥

પક્કાતિસારની ચિકિત્સા.

૧૯ જો અતિસાર પાકી ગયેલો છતાં પણ ગ્રહણીના કોમળપાને લીધે વારંવાર સ્ત્રવ્યા કરતો હોય તો તે ઉપર સંસ્તંભન (જાડાને રોકનારી) ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી થાય છે. હવે પક્ક અતિસારને નષ્ટ કરનારા ચાર યોગો કહીએ છીએ.

રીસામણી, ધાવણીનાં ફૂલ, મજીઠ, લોદર અને મોથ એ યોગને મધથી મિશ્રિત કરી ચો-
 खाना ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧

મોચરસ, લોદર, કઢાછાલ અને દાડિમની છાલ એ યોગને મધથી મિશ્રિત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૨

આંવાની ગોઠલીની મજ્જા, લોદર, બીલાંનો ગર્ભ અને ઘઝલાં એ યોગને મધથી મિશ્રિત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૩

જેઠીમધ, સૂંઠ, અને અરઢૂસાની છાલ એ યો-
 ગને મધથી મિશ્રિત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૪

એકલો મોથનો કાથજ મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ યોગ પાકેલા પિત્તરક્તાતિસાર ઉપર વિશેષ ઉપયોગી છે.)

લોધ્રાદિ, અંબઘ્રાદિ અને પ્રિયંગ્વાદિ એ ગળોના કાથોનો પણ પક્ક અતિસાર ઉપર પ્રયોગ કરવો.

મારંગી, રીસામળી, જેઠીમધ, કાચું બીલું અને કાચું જાંબૂનું ફળ એઓને મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ધમાસો અથવા કાંકસી કે જે બલની જાત છે તેનાં મૂલીયાંનો એક તોલાંભાર કલ્ક મધથી સંયુક્ત કરી પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

સ્વરણેર, રતાંજલિ, મારંગી અથવા મજીઠ, સાકર, મોથ અને કમલના કેસરા એ યોગ પાવામાં આવે તો તેથી રુધિરવાળો પિત્તકૃત પક્ક અતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

પક્ક અતિસારવાળો તમામ આમ વગરનો હોય, રુક્ષ હોય, લંઘન વગેરેથી કર્ષિત થયો હોય, પ્રબલ અગ્નિવાળો હોય અને શૂઠ્ઠથી પીડાતો હોય તો તેને જવચારસહિત અથવા સાજીચારસહિત ઘી પાવું.

વઢદાળા, ઝમ્મી મોરીંગળી, શાલિપર્ણી અને ધમાસાનાં અથવા પીઝાં ફૂલવાળી કાંકસીનાં મૂલો એઓના કાથથી તથા કલ્કથી ઘી પકાવી તેમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી મધથી સંયુક્ત કરીને તે ઘી પાવામાં આવે તો તેથી પક્ક અતિસારનાં શૂલો ટળી જાય છે અને અતિસાર પણ ટળી જાય છે.

દારૂહલ્લદર, બીલું, પીપલ, દ્રાક્ષ, કડુ અને ઇંદ્રજવ એઓના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ઘી એક એક દોષવાળા પક્કાતિસારને અને ત્રણે દોષોવાળા પક્કાતિસારને પણ નષ્ટ કરે છે.

પક્ક અતિસારમાં શૂલોથી દુઃખી થતા માણસને દૂધ, ઘી અને મધ સમભાગથી લઈ તેમાં સાકર, બોડીઅજમોદ, અરઢસો તથા જેઠીમધ એઓનું ચૂર્ણ મમરાવીને પાવામાં આવે તો તેથી સુખ થાય છે.

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસનો અતિસાર વેદના વગરનો હોય, અત્યંત પાકી ગયેલો હોય, બહુજ લાંબા કાલથી થયો હોય અને અનેક વર્ણોવાળો હોય તો તેને શાંત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે પુટપાકોની યોજનાઓ કરવી.

અરઢસાની છાલ અને કમલના કેસરા એઓને વાટી પિંડ કરી તેને સીવણનાં તથા શ્વેત કમલનાં પાનડાંઓમાં વીંટી, દોરાથી મજબૂત બાંધી, યોગ્ય રીતે માટીનો થર દઈને અંગારાઓમાં પકાવવો. સારી પેટે લાલ થઈ જાય ત્યારે કાઢાડી લઈ, માટી વગેરે દૂર કરી નાખી, પિંડને નીચેવી, રસ લઈ તે રસને થંડો પાડી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવો. એવીજ રીતે કડવી સ્વરલોડી અને કાકડાશીંગી ઇત્યાદિક પદાર્થોનો પુટપાક કરીને તેનો રસ પાવો. કાઢા તેતરને મારી પીછડાં, મોઢોડું તથા પગ કાઢાડી નાખી અને કોઠામાંથી આંતરડાં સેંચી કાઢાડી નાખી, તે કોઠામાં ન્યગ્રોધાદિગણની છાલોનો કલ્ક મરી ઉપર કહેલી પુટપાકની રીતે પકાવી, બરાબર પાકી રહે ત્યારે તેને નીચેવી રસ લઈ તે રસને થંડો પાડી મધથી તથા સાકરથી યુક્ત કરીને પાવો.

કફકૃત કે પિત્તકૃત પક્કાતિસાર હોય તો લોદર, રતાંજલિ, જેઠીમધ, દારૂહલ્લદર, કાલીપાડ, શ્વેત કમલ અને અરઢસાની છાલ એઓને ચોખાના ધોળમાં વાટી પિંડ કરી તેને સીવણનાં તથા શ્વેતકમલનાં પાનડાંઓમાં વીંટી દોરાથી મજબૂત બાંધી ઉપર માટીનો થર ચઢાવી અંગારાઓમાં પકાવવો. સારી પેટે લાલ થઈ જાય ત્યારે કાઢાડી લઈ, માટીને તથા પાનડાંઓને દૂર કરી નાખી, પિંડને નીચેવી, રસ લઈ તે રસને થંડો પાડી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવો. એવીજ રીતે વઢ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની શાખાઓના નીચેના ભાગોમાંથી નીકળતા અંકુરોને જાંગલપ્રાણિઓનાં માંસોથી સંયુક્ત કરી યોગ્ય રીતે તેઓના સુંદર પુટપાકો બનાવીને તેઓના રસોનો ઉપયોગ કરાવવો.

જો પક્કાતિસાર ઘણાં કફવાળો, રુધિરવાળો, મંદ વાયુવાળો અને લાંબા કાલથી થયેલો હોય તો ઇંદ્રજવની ઘાટી રાત્ર બનાવી તેમાં અંબછાદિગણનું તથા પિપ્પલ્યાદિગણનું ચૂર્ણ નાખી ચૂલ્પા-

રથી ઉતારી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવી. આ રાત્ર પોતાના પ્રભાવથી અતિસારને નષ્ટ કરે છે.

પૃશ્નિપર્ણી, બલ્લદાણા, બીલાંનો ગર્ભ, વાલો, નીલકમલ, સૂંઠ અને ધાણા એઓથી સિદ્ધ કરેલી પેયા પાવામાં આવે તો તેથી પક્ષાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

અરઢ્ડસાની છાલ, ઘઝલાં, જેઠીમધ અને દા-
હિમના અંકુરો એઓને એકઠાં કરી વાટી તેઓની
દહીંમાં દ્રવરૂપ યવાગૂ પકાવીને પાવામાં આવે તો
તે યવાગૂ-પાકેલા સઘળા અતિસારોને હણે છે
એમાં કશો સંશય નથી.

રસવંતી, અતવસ, કઢાછાલ, ઇંદ્રજવ, ધાવળી
અને સૂંઠ એઓને વાટી મધથી સંયુક્ત કરી ચો-
ખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી
શૂલવાલો તથા રુધિરવાલો પક્ષાતિસાર નષ્ટ થઈ
જાય છે.

જેઠીમધ, કાચાં બીલાંનો ગર્ભ, સાકર અને
મધ એઓથી સંયુક્ત કરેલા ચોખાના તથા સાટી-
ચોખાના કળો પક્ષાતિસારને નષ્ટ કરે છે.

બોરડીનાં મૂલોને વાટી મધથી સંયુક્ત કરીને
ચટાકવામાં આવે તો તેથી પક્ષાતિસાર નષ્ટ થઈ
જાય છે.

બોરડીની છાલ, કઢાયાની છાલ, જાંબૂની
છાલ, આંબાની છાલ, સાલેડાની છાલ અને નેત-
રની છાલ એઓને સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત
કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પક્ષાતિસાર નષ્ટ
થઈ જાય છે.

બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે પક્ષાતિસારને નષ્ટ કરવા માટે
ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોથીજ યવાગૂઓ, મંડો તથા
યૂષો કરાવવા. અતિસારના ઉપદ્રવરૂપ તરશને
શાંત કરવા માટે પણ એ દ્રવ્યોથીજ પાણી બનાવવાં.

શેમલાના ફળનાં દીડીઆંઓનું રાતવાંશી હિમ
બનાવી તેમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને
પાવામાં આવે તો તેથી પક્ષાતિસાર નષ્ટ થઈ
જાય છે.

૨૦ વિષદ્વાતવિદ્ શૂલપરીતઃ સપ્રવાહિકઃ ।
સરક્તપિત્તશ્ચ પયઃ પિબેત્તૃણાસમન્વિતઃ ॥

યથામૃતં તથા ક્ષીરમતીસારેષુ પૂજિતમ્ ।

ચિરોત્થિતેષુ તત્પેયમપાં ભાગૈસ્ત્રિભિઃ શૃતમ્ ॥

દોષશેષં હરેત્તદ્ધિ તસ્માત્પથ્યતમં સ્મૃતમ્ ।

હિતઃ સ્નેહવિરેકો વા વસ્તયઃ પિચ્છિલાશ્ચ યે॥

પિચ્છિલસ્વરસે સિદ્ધં હિતં ચ ઘૃતમુચ્યતે ।

શઠ્ઠતા યસ્તુ સંસૃષ્ટમતિસાર્યેત શોણિતમ્ ॥

પ્રાક્ પશ્ચાદ્વા પુરીપસ્ય સરક્તસપરિકર્ત્તિકઃ ।

ક્ષીરિશુક્લાશૃતં સર્પિઃ પિબેત્સક્ષૌદ્રશર્કરમ્ ॥

દાર્વીત્વકપિપ્પલીશુળ્મીલાક્ષાશક્રયવૈઘૃતમ્ ।

સંયુક્તં ઝદ્રોહિણ્યા પક્કં પેયાદિમિશ્રિતમ્ ॥

ત્રિદોષમપ્યતીસારં પીતં હન્તિ સુદારુણમ્ ।

ગૌરવે વમનં પથ્યં યસ્ય સ્યાત્પ્રવલઃ કફઃ ॥

જ્વરે દાહે સવિઙ્બન્ધે મારુતાદ્રક્તપિત્તવત્ ।

સમ્પક્કે બહુદોષે ચ વિબન્ધે મૂત્રશોધનૈઃ ।

કાર્યમાસ્થાપનં ક્ષિપ્રં તથા ચૈવાનુવાસનમ્ ॥

પ્રવાહણે ગુદઞ્ચંશે મૂત્રાઘાતે કટિગ્રહે ।

મધુરામ્લશૃતં તૈલં સર્પિર્વાપ્યનુવાસનમ્

ગુદપાકસ્તુ પિત્તેન યસ્ય સ્યાદહિતાશિનઃ ।

તત્ર પિત્તહરાઃ સેકાસ્તિસદ્ધાશ્ચાનુવાસનાઃ

દધિમણ્ડસુરાવિલ્વસિદ્ધં તૈલં સમારુતે ।

ભોજને ચ હિતં ક્ષીરં કચ્છૂરામૂલસાધિતમ્ ॥

અલ્પાલ્પં બહુશો રક્તં સરુગ્ય ઉપવેશ્યતે ।

યદા વાયુર્વિવદ્ધશ્ચ પિચ્છાબસ્તિસ્તદા હિતઃ ।

પ્રાયેણ ગુદદૌર્બલ્યં દીર્ઘકાલાતિસારિણામ્ ।

ભવેત્તસ્માદ્ધિતં તેષાં ગુદે તૈલાવચારણમ્ ॥

અતિસારની અમુક અવસ્થાઓમાં વિ-

શિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૦ અધોવાયુનો રોધ થતો હોય, વિષ્ટા અ-
ટકી અટકીને નીકળતી હોય, શૂલ બહુ નીકળતાં
હોય, પ્રવાહિકા થઈ હોય, તરશ લાગતી હોય
અને રક્તપિત્ત પણ હોય તો ત્રણ ભાગ પાણીમાં
પકાવેલું દૂધ પાવું. આ દૂધ લાંબા કાળથી
થપ્પલા અતીસારો ઉપર પાવું. અતીસારો ઉપર દૂધ

અમૃત જેવું ગુણકારી છે. આ દૂધ અવશેષ રહેલા દોષોને હરે છે એટલા માટે અત્યંત પથ્ય કહેલું છે. એવા અતિસારો ઉપર વિરેચનદ્રવ્યોના સંસ્કારવાળા સ્નેહથી વિરેચન દેવું, અરઢૂસા તથા શેમળા વગેરે પિચ્છિલ દ્રવ્યોના સ્વરસોમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી દેવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલી તથા આ અધ્યાયના ૨૬ મા વિષયમાં કહેલી પિચ્છિલવસ્તિ દેવી એ હિતકારી છે.

જે અતિસારવાળા માણસને વિષ્ટાની સાથે, વિષ્ટાથી પેહેલાં કે વિષ્ટાથી પછી લોહી પડતું હોય તથા વાઢ અને વેદના થતી હોય તે માણસને વઢ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં નવીન પત્રોના તથા અંકુરોના કાંથાદિકથી પકાવેલું અને મધથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરેલું ઘી પાવું. દારૂહલ્લદરની છાલ, પીપળ, સૂંટ, લાચ, ઇંદ્રજવ અને કડુ એઓનો કલ્ક નાચી ચોગળા પાણીમાં પકાવેલું ઘી પેયા વગેરેમાં મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી ઉપર કહેલી સ્થિતિવાળો અતિસાર ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળો તથા અતિદારુણ હોય તો પળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

જ્વર, દાહ, કફની પ્રવળતાને લીધે પેટનું મારેપણું અને પવનના પ્રતિલોમપણાને લીધે વિષ્ટાની અટકાયત પળ હોય તો જેમ રક્તપિત્તમાં વમન પથ્ય છે તેમ પક્ષાતિસારમાં પણ વમન પથ્ય છે.

જો પાકી ગયેલો અતિસાર ઘણા દોષવાળો હોય અને વિષ્ટા અટકી અટકીને પ્રવર્તતી હોય તો મૂત્રને શુદ્ધ કરનારાં દ્રવ્યોથી તુરત આસ્થાપન વસ્તિ દેવી અને તેજ દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આપેલા સ્નેહથી અનુવાસનવસ્તિ પણ દેવી.

જોર કરાવી જાડો વારંવાર સ્ત્રવી જતો હોય, આમળ નીકળતી હોય, મૂત્રની અટકાયત હોય અને કમર ફલાઈ ગઈ હોય તો કાકોલી આદિ મધુર દ્રવ્યોથી તથા બીજોરાં આદિ અમ્લ દ્રવ્યોથી પકાવેલા તૈલથી કે ઘીથી અનુવાસનવસ્તિ દેવી.

અસાધ્યપણાને લીધે નહીં પણ અહિત પદાર્થોના ભક્ષણને લીધે પિત્તથી ગુદા પાકી ગઈ હોય તો પિત્તને હરનારાં દૂધ તથા શેલડીના રસ વગેરે દ્રવ્યોથી સેચનો કરવાં અને તેજ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહોથી અનુવાસનવસ્તિઓ દેવી. તેમાં પવનવાળો અતિસાર હોય તો દહીંનો મંડ, સુરા અને બીલાંનો ગર્ભ એઓથી પકાવેલા તૈલથી અનુવાસનવસ્તિનો પ્રયોગ કરવો અને ધમાસો કે પીલાં ફૂલવાળી કાંકસી એઓનાં મૂળોથી પકાવેલું દૂધ ભોજનમાં દેવું એ હિતકારી છે.

જો અલ્પ અલ્પ અને લોહીવાળી વિષ્ટા વારંવાર નીકળતી હોય, વેદના થતી હોય અને વાયુની અટકાયત હોય તો પિચ્છાવસ્તિ દેવી એ હિતકારી થાય છે.

ઘણું કરીને લાંબા કાળના અતિસારવાળા માણસોની ગુદા નવલી થાય છે માટે તેવા અતિસારને લીધે નવલી ગુદાવાળા માણસોની ગુદામાં તૈલનું અવચારણ કરવું એ હિતકારી થાય છે.

૨૧ કપિત્થશાલ્મલીફઝીવનકાર્પાસિદાહિમાઃ ।
પૃથિકા કચ્છુરા શેલુઃ શણશ્ચુઞ્ચુઃ સદાધિકા ॥
શાલપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વૃહતી કણ્ટકારિકા ।
બલા શ્વદંષ્ટ્રા બિલ્વાનિ પાઠા નાગરધાન્યકમ્ ॥
અથ આહારસંયોગો દ્વિતઃ સર્વાતિસારિણામ્ ।
તિલકલ્કો દ્વિતશ્ચાત્ર મૌદ્રો મુદ્ગરસસ્તથા ॥

અતિસારવાળાઓને માટે આહારમાં

સંયુક્ત કરવાનાં દ્રવ્યો.

૨૧ કોઠ, શેમળો, મારંગી, હીરવળી, દાહિમ, પોથી, ધમાસો અથવા પીલાં ફૂલવાળી કાંકસી, ગુંદો, શણ, છૂંછ, દહીંથી સંસ્કાર આપેલા પદાર્થો, શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, ઝમીમોરીંગળી, બેટીમોરીંગળી, બલદાળા, ગોસરૂ, બીલાં, કાલીપાઢ, સૂંટ, ધાળા, તલનો કલ્ક, મગનો કલ્ક અને મગના યૂષાદિક રસ એ દ્રવ્યોનો આહારમાં સંયોગ આપવો એ સઘળા અતિસારવાળાઓને માટે હિતકારી છે.

૨૨ પિત્તાતિસારી યો મર્ત્યઃ પિત્તલાનિ નિપેવતે
 પિત્તં પ્રદુષ્ટં તસ્યાશુ રક્તાતીસારમાવહેત્ ॥
 જ્વરં શૂલં તૃષં દાહં ગુદપાકં ચ દારુણમ્ ।
 યો રક્તં શક્તઃ પૂર્વે પશ્ચાદ્વાપ્યતિસાર્યતે ॥
 સ પલ્લવૈર્વટાદીનાં સસર્પિઃ સાધિતં પયઃ ।
 પિબેત્સ શર્કરાક્ષૌદ્રમથ વાપ્યભિમથ્ય તત્ ॥
 નવનીતમથો લિહ્યાત્તકં ચાનુપિબેત્તતઃ ।
 પિયાલશાલ્મલીપ્લક્ષશલુકીતિનિશત્વચઃ ॥
 ક્ષીરે વિમૃદિતાઃ પીતાઃ સક્ષૌદ્રા રક્તનાશનાઃ ।
 મધુકં શર્કરાં લોઘ્રં પયસ્યામથ સારિવામ્ ॥
 પિબેચ્છાગેન પયસા સક્ષૌદ્રાં રક્તનાશનીમ્ ।
 મઙ્ગિષ્ઠાં સારિવાં લોઘ્રં પન્નકં કુમુદોત્પલમ્ ॥
 પિબેત્પન્નાં ચ દુગ્ધેન છાગેનાસ્કૃપ્રશાન્તયે ॥
 શર્કરોત્પલલોઘ્રાણિ સમજ્ઞા મધુકં તિલાઃ ॥
 તિલા મોચરસો લોઘ્રં તથૈવ મધુકોત્પલમ્ ।
 સારિવા યષ્ટિકં લોઘ્રઃ પ્રસવાશ્ચ વટાદિજાઃ
 કચ્છુરાતિલકલ્કશ્ચ યોગાશ્ચત્વાર એવ તુ ॥
 આજેન પયસા પેયાઃ સરક્તે મધુસંયુતાઃ ।
 દ્રવે સરક્તે સ્રવતિ વાલવિલ્વં સફાણિતમ્ ॥
 સક્ષૌદ્રતૈલં પ્રાગેવ લિહ્યાદાશુ હિતં હિ તત્ ।
 કૌશકારો ઘૃતે મૃષ્ટં લાજચૂર્ણં સિતા મધુ ॥
 સશૂલં રક્તપિત્તોત્થં લીઢં હન્યુદરામયમ્ ।
 વિલ્વમધ્યં સમધુકં શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥
 તળ્ડુલામ્બુયુતો યોગઃ પિત્તરક્તોત્થિતં જયેત્ ।
 ગુદપાકે ચ યે ઉક્તાસ્તેઽત્રાપિ વિધયઃ સ્મૃતાઃ
 રુજાયાં વાઽપ્રશામ્યન્ત્યાં પિચ્છાવસ્તિર્હિંતો ભવેત્
 રક્તવિઙ્ગદોષબહુલં દીપ્તાગ્નિર્યોઽતિસાર્યતે ॥
 વિઙ્ગત્રિફલાકૃષ્ણાકપાયૈસ્તં વિરેચયેત્ ।
 અથવૈરળસિદ્ધેન પયસા કેવલેન વા ॥
 યવાગૃર્વિતરેત્સ્ય વાતગ્નૈર્દીપ્તૈઃ કૃતાઃ ।

રક્તાતિસાર કે જે પિત્તાતિસારનીજ અ-
 વસ્થા છે તેનું કારણ, ઉપદ્રવો તથા
 વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૨ પિત્તાતિસારવાળો જે માણસ પિત્તકર

પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરે તે માણસનું પિત્ત
 અતિ દુષ્ટ થઈને તુરત રક્તાતિસારને (લોહીના
 ફાડાને) ઉત્પન્ન કરે છે. લોહીનો ફાડો થતાં
 જ્વર, શૂલ, તૃષા, દાહ અને ગુદાનો દારુણ પાક
 એ ઉપદ્રવો થાય છે.

અતિસારવાળા જે માણસને વિષ્ટા નીકળવાથી
 પેહેલાં અથવા પછી વારંવાર લોહી પડે તે માણ-
 સને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કોમલ પલ્લવોના
 કલ્કથી પકાવેલું દૂધ ધીથી, સાકરથી તથા મધથી
 સંયુક્ત કરીને પાવું. અથવા તે દૂધને મથી તેનું
 માંચળ કાઢાડીને ચટાડવું અને તેની ઉપર
 છાશ પાવી.

ચારોલીની છાલ, શેમળાની છાલ, પીપર ના-
 મના ક્ષીરિવૃક્ષની છાલ, સાલેડાની છાલ અને
 મીનાહરમાની છાલ એઓના કલ્કને દૂધમાં
 ચોળી નાખી તે દૂધ મધથી સંયુક્ત કરીને પા-
 વામાં આવે તો તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થાય છે.

જેઠીમધ, સાકર, લોદર, સ્વરણેર અને ઉપ-
 લસરી એઓના કલ્કને બકરીના દૂધમાં ચોળી
 નાખી તે દૂધ મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થાય છે.

મજીઠ, ઉપલસરી, લોદર, પન્નકાષ્ઠ, કુમુદ
 નામનું કમલ, નીલકમલ અને મારંગી એઓનો
 કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળીને પાવામાં આવે તો
 તેથી રુધિરની શાંતિ થાય છે.

સાકર, નીલકમલ, લોદર, મજીઠ, જેઠીમધ
 અને કાળા તલ એઓનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં
 ઘોળી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો
 તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

કાળા તલ, મોચરસ, લોદર, જેઠીમધ અને
 નીલકમલ એઓનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં
 ઘોળી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો
 તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉપલસરી, જેઠીમધ, લોદર અને વડ વગેરે
 ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કોમલ પલ્લવો એઓનો કલ્ક બ-

કરીના દૂધમાં ઘોલી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ધમાસો અથવા પીઝાં ફૂલવાળી કાંકસી અને કાઝા તલ એઓનો કલ્ક વકરીના દૂધમાં ઘોલી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

વાળો દ્રવ સ્વતો હોય તો કાચાં બીલાંનો ગર્ભ અને પકાવીને કાંઈક ઘાટો કરેલો શેલડીનો રસ એઓને મધથી તથા તૈલથી સંયુક્ત કરી ભોજનથી પેહેલાં તુરત તે ચટાડવું એ હિતકારી થાય છે.

કોશકાર નામની શેલડીનો રસ, ઘીમાં શે-કેલું સાઝગી ધાણીનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધ એઓને સંયુક્ત કરી ચટાડવામાં આવે તો તેથી શૂલવાળો અને રુધિરથી તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

બીલાંનો ગર્ભ, જેટીમધ, સાકર અને મધ એઓને મિશ્રિત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તાતિસાર નષ્ટ થઈ જાય છે.

ગુદાના પાકવા ઉપર દૂધ તથા શેલડીના રસ વગેરેનાં સેચનરૂપ જે વિધિઓ આ અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં કહેલા છે તેઓ રક્તાતિસાર ઉપર પણ હિતકારી થાય છે.

રક્તાતિસારની વેદના શાંત ન થતી હોય તો પિચ્છિલવસ્તિ દેવી એ હિતકારી છે.

પ્રદીપ્ત જઠરામ્નિવાળા જે માણસને રુધિરવાળો તથા ઘણી વિષ્ટાવાળો અતિસાર પ્રવર્તતો હોય તે માણસને વાવડીંગ, ત્રિફળા તથા પીપ્પળા એઓના ક્ષાથોથી વિરેચન દેવું અથવા દુરડાનાં મૂળોથી પકાવેલા એકલા દૂધનું વિરેચન દેવું અને વિરેચિત થયા પછી વાયુને હણનારાં દીપનીય દ્રવ્યોથી બનાવેલી યવાગૂઓ પાવી.

૨૩ દીપ્તાગ્નિર્નિષ્પુરીષો યઃ સાર્યતે ફેનિલં શક્યત્ ॥

સ પિવેત્ફાણિતં શુણ્ઠીદધિતૈલપયોઘૃતમ્ ।
સ્વિન્નાનિ ગુડતૈલાભ્યાં ભક્ષયેદ્વદરાણિ ચ ॥
સ્વિન્નાનિ પિષ્ટવદ્વાપિ સમં બિલ્વશલાદુભિઃ ।
દધ્નોપયુજ્ય કુલમાષાન્ શ્વેતામનુપિવેત્ સુરામ્ ॥
શશમાંસં સરુધિરં સમઙ્ગાં સઘૃતં દધિ ।
શ્વાદેદ્વિપાંચ્ય સેવેત મૃદ્વન્નં શકૃતઃ ક્ષયે ॥
સંસ્કૃતો યમકે માપયવકોલરસઃ શુભઃ ।
ભોજનાર્થં ચ દાતવ્યો દધિદાડિમસાધિતઃ ॥
બિંડં બિલ્વશલાદુભિઃ નાગરં ચામ્લપેષિતમ્ ।
દધ્નઃ સરશ્ચ યમકે મૃદ્વો વર્ચઃક્ષયે દિઘઃ ॥
સશૂલં ક્ષીણવર્ચા યો દીપ્તાગ્નિરતિસાર્યતે ।
સ પિવેદ્દીપનૈર્યુક્તં સર્પિસ્સઙ્ગાદૃકૈઃ સહ ॥

વિષ્ટાના ક્ષયને લીધે પડતા ફીણવાળા મઠની ચિકિત્સા.

૨૩ પ્રદીપ્ત અમ્નિવાળા અને વિષ્ટાથી રહિત થયેલા જે અતિસારવાળા માણસને ફીણવાળો મઠ નીકળ્યા કરતો હોય તે માણસને અરધો પાકેલો રાવ જેવો શેલડીનો રસ, સૂંઠ, દહીં, તૈલ, દૂધ અને ઘી એઓ મિશ્રિત કરીને પાવાં અથવા ગોઠમાં તથા તૈલમાં સારી પેટે વાફેલાં બોર સ્વરાવવાં અથવા લોટની પેટે કાચાં બીલાંની સાથે વાફેલાં બોર ગોઠની તથા તૈલની સાથે સ્વરાવવાં અથવા જવની વાફેલી ઘૂધરી દહીંની સાથે સ્વરાવવી ને તે ઉપર લોટની સફેદ મુરા પાવી અથવા સસલાનું લોહીથી સંયુક્ત માંસ અને રીસામણી એઓના કલ્કને ઘીમાં તથા દહીંમાં પકાવીને તેનું ભક્ષણ કરાવવું અને તે ઉપર વિષ્ટાને ઉત્પન્ન કરનારા કોમઠ અન્નનું સેવન કરાવવું.

જે માણસની વિષ્ટા ક્ષય પામી હોય તેને ઉપર પ્રમાણે ઔષધો દેવા ઉપરાંત ઘીમાં તથા તૈલમાં દહીંની તથા દાડિમના રસની સાથે સિદ્ધ કરેલો અડદ, જવ તથા બોર એઓનો રસ ભોજનને માટે દેવો એ પણ હિતકારી છે. •

બીડલૂળ, કાંચાં બીલાં તથા સૂંઠ એઓના

કલ્કને ઢહીની તરથી મિશ્રિત કરી ઘીમાં તથા તૈલમાં શેકીને સ્વરાવવો એ પણ વિષ્ટાના ક્ષય ઉપર હિતકારી છે.

પ્રદીપ્ત જટરાશ્નિવાળા અને ક્ષીણ વિષ્ટાવાળા જે માણસને ફીણવાળો તથા વેદનાવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય તે માણસને ચિત્રક આદિ દીપન પદાર્થોથી તથા કાચા વીલાં વગેરે ગ્રાહી પદાર્થોથી સંયુક્ત કરેલું કાચું ઘી પાવું.

૨૪ વાયુઃ પ્રવૃદ્ધો નિશ્ચિતં વલાસં
નુદત્યધસ્તાદહિતાશનસ્ય ।

પ્રવાહમાણસ્ય મુહુમલાક્તં

પ્રવાહિકાં તાં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

પ્રવાહિકા કે જે અતિસારનીજ વિશિષ્ટ
અવસ્થા છ તંનું લક્ષણ.

૨૪ અત્યંત અહિત પદાર્થોને ખાનારા માણસનો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ જ્યારે તે માણસ જોર કરીને ગુદામાંથી અધોવાયુ મૂકવા જાય ત્યારે તે માણસની ગુદામાંથી વિષ્ટાવતે ખરડાણલા જમા થયેલા કફાદિકને વારંવાર થોડું થોડું નીચે કાઢાડે છે તે રોગને વૈદ્યો પ્રવાહિકા કેહે છે.

૨૫ પ્રવાંદ્ધકા વાતકૃતા સશૂલા
પિત્તાત્સદાદ્યા સકફા કફાન્ન ।

સશોણિતા શોણિતસમ્ભવા તુ

તાઃ સ્નેહરૂક્ષપ્રભવા મતાસ્તુ ॥

તાસામતીસારવદાદિશેન્ન

લિઙ્ગં ક્રમં ચામવિપક્કતાં ચ ।

દોષોના સંબંધ ઉપરથી પ્રવાહિકાનાં
નોખનોખાં રૂપો, નિદાનો તથા
અતિદેશથી ચિકિત્સાદિક.

૨૫ જે પ્રવાહિકા શૂલવાળી હોય તેને વાયુન કરેલી સમજવી અને તે રૂક્ષ પદાર્થોથી થાય છે. જે પ્રવાહિકા ઢાહવાળી હોય તેને પિત્તના સંબંધથી સમજવી અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી

થાય છે. જે પ્રવાહિકા કફવાળી હોય તેને કફના સંબંધથી સમજવી અને તે સ્નેહવાળા પદાર્થોથી થાય છે. જે પ્રવાહિકા લોહીવાળી હોય તેને લોહીના સંબંધથી સમજવી અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી થાય છે. પ્રવાહિકાઓનાં ચિહ્નો, ચિકિત્સાદિક અને કાચાપણાની તથા પાકાપણાની રીતિ અતિસારની પેટેજ સમંજી લેવાં.

૨૬ ન શાન્તિમાયાતિ વિલઙ્ગનૈર્વા
યોગૈરુદીર્ણાં યદિ પાચનૈર્વા ॥

તાં ક્ષીરમેવાશુ શૃતં નિહન્તિ
તૈલં તિલાઃ પિચ્છિલવસ્તયશ્ચ ।

આદ્રૈઃ કુશૈઃ સંપરિવેષિતાં
વૃન્તાન્યથાદ્રાણિ હિ શાલ્મલીનામ્ ॥

પક્વાનિ સમ્યક્પુટપાકયોગે
નાપોથ્ય તેભ્યો રસમાદદીત ॥

ક્ષીરં શૃતં તૈલદ્વિવિમિશ્રં
કલ્કેન યદીમધુકસ્ય ચાપિ ।

વસ્તિ વિદધ્યાદ્વિષગપ્રમત્તઃ
પ્રવાહિકામૂત્રપુરીપસજ્જે ॥

દ્વિપચ્ચમૂલીકથિતેન શૂલે
પ્રવાહમાણસ્ય સમાશ્લિકેણ ।

ક્ષીરેણ ચાસ્થાપનમગ્ર્યમુક્તં
તૈલેન યુક્ત્યાદનુવાસનં ચ ॥

વાતમ્નવર્ગે લવણેષુ ચૈવ
તૈલં ચ સિદ્ધં હિતમન્નપાને ।

લોધ્રં વિઙ્ગં વિલ્વશલાટુ ચૈવ
લિહ્યાન્ન તૈલેન કટુ ત્રિકાલમ્ ॥

દધ્ના સસારેણ સમાશ્લિકેણ
મુઙ્ગીત નિઃસારકપીઙિતસ્તુ ।

સુતસકુપ્યકથિતેન વાપિ
ક્ષીરેણ શીતેન મધુપુતેન ॥

શૂલાદિતો વ્યોષવિદારિગન્ધા
સિદ્ધેન દુગ્ધેન હિતાય મોજ્યઃ ।

વાતમ્નસંગ્રાહકદીપનીયૈઃ
કૃતાન્નરસાંશ્વાપ્યુપમોજયેન્ન ॥

खादेश्च मत्स्यान्समायुयाच्च
 वातघ्नसिद्धं सघृतं सतैलम् ।
 एणाव्यजानां तु घटप्रवालैः
 सिद्धानि सार्धं पिशितानि खादेत् ॥
 मेध्यस्य सिद्धं त्वथ वापि रक्तं
 बस्तस्य दध्ना घृततैलयुक्तम् ।
 खादेत्प्रयुक्तैः शिखिलावजैश्च
 भुञ्जीत यूषैर्दधिभिश्च मुख्यैः ॥
 माषान्सुसिद्धान्घृतमण्डयुक्तान्
 खादेश्च दध्ना मरिचोपदंशान् ॥

महारुजे मूत्रकुच्छे भिषग्बस्ति प्रदापयेत् ।
 पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसाधितम् ॥
 स बस्तिः शमयेत्तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरम् ।
 मधुरौषधसिद्धं च हितं तस्यानुवासनम् ॥
 रात्रावहनि वा नित्यं रुजातो यो भवेन्नरः ।
 यथा यथा सतैलः स्याद्वातशान्तिस्तथा तथा ॥
 प्रशान्ते मारुते चापि शान्तिं याति प्रवाहिका ।
 तस्मात्प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद्विषक् ॥

पाठाजमोदा कुटजस्य बीजं
 शुण्ठी समा मागधिकाश्च पिष्टाः ।
 सुखाम्बुपीताः शमयन्ति रोगं
 मेध्याण्डसिद्धं सघृतं पयो वा ॥
 शुण्ठी घृतं सक्षवकं सतैलं
 विपाच्य लीढामयमाशु हन्यात् ।
 गजाशनाकुम्भिकदाडिमानां
 रसैः कृता तैलघृते सद्भिः ॥
 बिल्वान्विता पथ्यतमा यवागु-
 धारोण्डुगन्धस्य तथा च पानम् ।

प्रवाहिकानीं विशिष्ट चिकित्सा.

२६ अत्यंत वृद्धि पामेली जे प्रवाहिका लं-
 घनोथी के अतिसार उपर कहेला पाचन योगोथी
 शान्ति पामे नहीं ते प्रवाहिका पकावेलां दूधोथी,
 तैलथी, तिलोथी तथा पिच्छाबस्तिओथी नष्ट थई
 जाय छे. शेमळानां फळोनां आर्द्र (लीलां)
 डीटीयांओने आर्द्र दूधोथी बीटी, ते उपर काळी

माटीनो थर चडावी, पुटपाकनी रीति प्रमाणे
 सारी रीते पकावी, पाक्या पछी काहाडी लई
 कचरीने तेओमांथी रस लेवो: ए रसने दूधमां
 मेळवी दई ते दूधने पकावी तैलथी, घीथी तथा
 जेठीमधना कल्कथी मिश्रित करी वखथी गाळी
 लेवुं अने पंछी वैद्ये सावधानपणुं राखी ते दूधथी
 पिच्छाबस्ति देवी. आ प्रमाणे करवाथी प्रवाहिका
 अने मूत्रनी तथा विष्टानी अटकायत नष्ट थई
 जाय छे. जो प्रवाहिका शूलवाळी होय तो दूधने
 दशमूलीना काथथी पकावी मधथी मिश्रित क-
 रीने ते दूधथी बस्ति देवी. दशमूलीना काथथी
 पकावेला तैलथी अनुवासनबस्ति पण देवी. वा-
 युने हणनारा विदारिगंधादिगणथी तथा सैंधव
 आदि पंचलवणोथी पकावेलुं तैल प्रवाहिकांवा-
 ळाने अन्नपानमां देवुं ए हितकारी थाय छे.

प्रवाहिकावाळा माणसने लोदर, बिडलूण,
 काचां वीलांनो गर्भ, सूंठ, मरी अने पीपळ एओ
 तैलथी मिश्रित करीने दिवसमां त्रण वखत च-
 टाडवामां आवे तो तेथी प्रवाहिका नष्ट थई
 जाय छे.

जो रोगी प्रवाहिकाना भेदरूप निस्सारकथी
 (गळकाथी ?) पीडातो होय तो तेने घाटी तर-
 वाळा दहीमां मध नाखी ते दहीथी भोजन क-
 राववुं अथवा सोनारूपा शिवायना धातुने सारी
 पेठे तपावी, ते धातु दूधमां नाखी, तेथी तपेला
 दूधने थंडुं पडवा दई तेमां मध नाखीने ते दू-
 धथी भोजन कराववुं. (केटलाएकं ग्रंथोमां तो
 कह्युं छे के सोनाने के रूपाने सारी पेठे तपावी
 तेने दूधमां नाखी तेथी तपेला दूधने थंडुं पडवा
 दई तेमां मध नाखीने ते दूधथी भोजन कराववुं.)
 जो निस्सारकवाळो माणस शूलथी पीडातो होय
 तो तेने सूंठ, मरी, पीपळ तथा विदारिगंधादि-
 गण एओथी पकावेला दूधथी भोजन देवुं ए
 हितकारी छे. ए माणसने वायुने हणनारां, ग्राही
 तथा दीपनीय औषधोथी संस्कार आपेला मांसना

રસા જમાડવા, માછલાં खवडाववां અને વાયુને હળનારાં દ્રવ્યોથી માંસના રસાને પકાવી ધીથી તથા તૈલથી મિશ્રિત કરીને તે પળ પાવો. કાઢીયાર, ગાડર અને વકરાં એઓનાં માંસોને વડનાં કોમલ પલ્લવોની સાથે પકાવીને તે માંસો खवडाववां. જાડા વકરાના લોહીને સંકાવી તેને વાયુને હળનારા પદાર્થોથી પકાવેલા ધીમાં તથા તૈલમાં પકાવી તથા દહીંનો સંસ્કાર આપીને તે લોહી खवराववुं. મયૂરોનાં તથા લાવા નામનાં પક્ષીઓનાં માંસોની ગોઠવણોની સાથે, खडयूयोनी સાથે તથા ઉત્તમ પ્રકારનાં દહીંઓની સાથે ભોજન કરાવવું. સારી પેટે વાફેલા અડદોને ધીની ઉપરજા મંડથી યુક્ત કરી મરીનું ચૂર્ણ ભરારાવીને તે અડદો પળ દહીંની સાથે खवडाववा. નિસ્સારકમાં મોટી વેદનાવાલું મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો જેટ્ટી-મધના તથા નીલકમલના કલ્કથી પકાવેલા અને મધથી તથા ધીથી મિશ્રિત કરેલા દૂધથી વસ્તિ દેવી. આ વસ્તિથી રુધિર, દાહ અને જ્વર શાંત થઈ જાય છે. જે રોગી નિસ્સારકની વેદનાર્થી નિરંતર પીડાતો હોય તેને કાકોલ્યાદિ મધુર ઔષધોના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા તૈલથી દિવસે અથવા રાતે પળ અનુવાસનવસ્તિ દેવી એ હિતકારી થાય છે. (જો કે અનુવાસનવસ્તિ દેવાનો રાત્રિમાં નિષેધ છે તો પળ આવા વિષયમાં રાત્રિએ દેવાની પળ છૂટ છે.)

જેમ જેમ તૈલની યોજનાઓ કરવામાં આવે તેમ તેમ વાયુની શાંતિ થાય છે અને વાયુની શાંતિ થાય તો પ્રવાહિકાની શાંતિ થાય છે માટે વૈદ્યે પ્રવાહિકામાં વાયુની શાંતિ કરવી.

કાઢીપાડ, બોડીઅજમોદ, ઇંદ્રજવ, સૂંઠ અને પીપલ એઓને સમભાગે લઈ વાટી સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પ્રવાહિકા શાંત થાય છે.

જાડા વકરાના વૃષણોના કલ્કથી દૂધ પ-

કાવી ધીથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તે દૂધ પ્રવાહિકાને તુરત નષ્ટ કરે છે.

સૂંઠ તથા નાકછીકળી એઓના કાથથી તથા કલ્કથી તૈલને તથા ધીને પકાવી તે ચટાડવામાં આવે તો તેથી પ્રવાહિકા તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

સાલેડો, કાયફલ અને દાહિમ એઓના કાથમાં બનાવેલી, બીલાંના ગર્ભથી યુક્ત કરેલી અને દહીં તૈલ તથા ધી એઓથી સંસ્કૃત કરેલી યવાગૂ પ્રવાહિકા ઉપર અત્યંત પથ્ય છે.

શેડકઢચું દૂધ પીવરાવવું એ પળ પ્રવાહિકા ઉપર અત્યંત પથ્ય છે.

૨૭ લઘૂનિ પથ્યાન્યથ દીપનાનિ

સ્નિગ્ધાનિ ભોજ્યાન્યુદરામયેષુ ॥

હિતાય નિત્યં વિતરેષ્વ ભોજ્યમ્

યોગાંશ્ચ તાંસ્તાન્ ભિષગપ્રમત્તઃ ।

તૃષ્ણાપનયની લઘ્વી દીપની વસ્તિશોધની ।

જ્વરે ચૈવાતિસારે ચ યવાગૂઃ સર્વદા હિતા ॥

અતિસારની વ્યાધિવિપરીત ચિકિ-

ત્સાનો ઉપસંહાર.

૨૭ વૈદ્યે સાવધાન રહી દોષોનું તથા અવસ્થાઓનું વિવેચન કરીને અતિસારો ઉપર હિતને માટે સર્વદા હલકા, પથ્ય, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા તથા સ્નિગ્ધપણાવાળા આહારો દેવા અને ઔષધોના તે તે યોગો પળ દેવા. યવાગૂ તરશને ટાઢનારી છે, હલકી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે અને મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે એટલા માટે જ્વરમાં અને અતિસારમાં સર્વદા હિત કરનારી ગણવામાં આવે છે.

૨૮ રૌદ્ર્યાજ્ઞાતે ક્રિયા સ્નિગ્ધા રૂક્ષા સ્નેહનિમિત્તજે ભયજે સાન્ત્વનાપૂર્વા શોકજે શોકનાશની ॥

વિષાર્થઃકૃમિસંભૂતે હિતા ચોભયશર્મદા ।

અતિસારોની હેતુવિપરીત ચિકિત્સા.

૨૮ અતિસાર જો રૂક્ષથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સ્નિગ્ધ ક્રિયા કરવી, સ્નેહથી ઉત્પન્ન થયો હોય

तो रूक्ष क्रिया करवी, भयथी उत्पन्न थयो होय
तो सांत्वना पूर्वक क्रिया करवी, शोकथी उत्पन्न
थयो होय. तो शोकने नष्ट करनारी क्रिया करवी
अने विषथी, अरशोथी के कृमिओथी थयो होय
तो ते विषादिकने तथा अतिसारने पण नष्ट कर-
नारी क्रिया करवी ए हितकारी छे.

२९ छर्दिमूर्छातृडाद्यांश्च साधयेदविरोधतः ॥

अतिसारना उपद्रवोनी चिकि-
त्सानी पद्धति.

२९ उलटी, मूर्छा तथा तरश वगेरे उपद्र-
वोने मूलव्याधिनी चिकित्साथी विरुद्ध न थाय
एवी चिकित्साओथी शांत करवा.

३० समवाये तु दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।

ज्वरे चैवातिसारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम्

अतिसारमां बे के त्रण दोषोनो संयोग
होय तो कया दोषनी प्रथम
चिकित्सा करवी ?

३० अतिसारमां के ज्वरमां बे के त्रण दो-
षोनो संयोग होय तो प्रथम पित्तनी चिकित्सा
करवी अने बाकीना रोगोमां बे के त्रण दोषोनो
संयोग होय तो प्रथम वायुनी चिकित्सा करवी.
(अतिसारमां केवल वायुनो तथा कफनो संयोग
होय तो प्रथम वायुनीज चिकित्सा करवी.)

३१ यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥

अतिसारथी मुक्त थएला माणसनुं लक्षण.

३१ जेनो अग्नि प्रदीप्त थयो होय, कोठो ह-
लको थयो होय अने साथे विष्टाना संबंधविना
मूत्र अने अधोवायु चोखी रीते नीकळवा लाग्यां
होय ते माणसने अतिसारथी मुक्त थएलो समजवो.

३२ कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे
कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्मजास्तेष्वहेतुकाः ॥

नश्यन्ति त्वक्रियाभिस्ते क्रियाभिः कर्मसङ्क्षये ।
शाम्यन्ति दोषसम्भूता दोषसंक्षयहेतुभिः ॥

तेषामल्पनिदाना ये प्रतिकृष्टा भवन्ति च ।
मृद्वो बद्धदोषा वा कर्मदोषोद्भवास्तु ते ॥
कर्मदोषक्षयकृता तेषां सिद्धिर्विधीयते ।

व्याधिओना त्रण भेदो, तेओनां ल-
क्षणो अने तेओनी शांतिना

• प्रकारोनुं विवेचन.

३२ केटलाएक व्याधिओ कर्मथी उत्पन्न
थएला होय छे, केटलाएक व्याधिओ दोषथी.
उत्पन्न थएला होय छे अने केटलाएक व्या-
धिओ ए वन्नेथी (कर्मथी तथा दोषथी) उत्पन्न
थएला होय छे.

जे व्याधिओ हेतुओविना उत्पन्न थएला होय
छे तेओ कर्मज (कर्मथी उत्पन्न थएला) केहेवाय
छे. ए व्याधिओ प्रायश्चित्तादिकथी कर्मनो क्षय थतां
चिकित्साओ विनाज नष्ट थाय छे.

जे व्याधिओ दोषथी उत्पन्न थएला होय छे
तेओ दोषोनो क्षय करनारी चिकित्साओथी नष्ट
थाय छे.

जे मोटा अथवा नाहाना व्याधिओ अल्प नि-
दानोवाळा छतां पण अत्यंत दुःखदायी होय तेओ.
कर्म अने दोष ए वन्नेथी उत्पन्न थएला होय छे.
ए व्याधिओ प्रायश्चित्तादिक अने चिकित्सा ए
वन्नेना संयोगथी नष्ट थाय छे.

३३ दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ॥

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥

अतिसारमां ग्रहणीरोगनी धास्ती अने
ते रोगनी संप्राप्ति.

३३ अतिसार मटी गया पछी अने मटी गया
विना पण, मंद अग्निवाळा अने अहित पदार्थोनुं
भक्षण करनारा माणसनो फरीवार दूषित थएलो
अग्नि ग्रहणीने दूषित करे छे. वखतपर अतिसार
उत्पन्न नहीं थया छतां पण अग्निने मंद करनारां
निदानोथी ग्रहणी दूषित थई जाय छे.

૩૪તસ્માત્કાર્યઃ પરીહારસ્ત્વતીસારે વિરિક્તવત્
યાચન્નપ્રકૃતિસ્થઃ સ્યાદ્દોષતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥

અતિસારમાં પરેજી અને તેની મુદત.

૩૪ અતિસારમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગ્રહણી-રોગની ધાસ્તી છે એટલા માટે અતિસારના રોગીએ જ્યાં સૂધી દોષ પ્રકૃતિસ્થ ન થયેલ 'હોય અને સ્વાભાવિક બળ પ્રાપ્ત ન થયેલ હોય ત્યાં સૂધી ઘણા પવનવાળી જગ્યાનું સેવન કરવું નહીં, ટાઢા પાણીનો ત્યાગ કરવો, અર્જીર્ણ કરનારા અન્નનો ત્યાગ કરવો, કસરત કરવી નહીં, મૈથુન કરવું નહીં અને અભ્યંગ કરવો નહીં.

૩૫ષટ્ઠી પિત્તધરા નામ યા કલા પરિકીર્તિતા
પક્વાગ્નાશયમધ્યસ્થા ગ્રહણી સા પ્રકીર્તિતા ॥
ગ્રહણ્યા બલમગ્નિર્હિં સ ચાપિ ગ્રહણીશ્રિતઃ ।
તસ્માત્સંદૂષિતે વદ્ભૌ ગ્રહણી સંપ્રદુષ્યતિ ॥

ગ્રહણીનું નિરૂપણ તથા તેના દૂષિત અ-
ગ્નિથી દૂષિત થવામાં ઉપપત્તિ.

૩૫ શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં 'પિત્તધરા' નામની જે છટ્ટી કલા પક્વા-શયના તથા આમાશયના મધ્યમાં રહેલી કહી છે તે ગ્રહણી કેહેવાય છે. એ ગ્રહણીનું બળ જઠરાગ્નિ છે અને તે જઠરાગ્નિ ગ્રહણીમાં રહેલો છે તેથી તે અગ્નિ દૂષિત થાય તો ગ્રહણી પણ દૂષિત થાય છે.

૩૬ એકશઃ સર્વશઃચૈવ દોષૈરત્યર્થમૂર્છિતૈઃ ।
સા દુષ્ટા બહુશો ભુક્તમામમેવ વિમુચ્ચતિ ॥
પક્વં વા સરુજં પૂતિ મુદુર્બદ્ધં મુદુર્દ્રવમ્ ।
ગ્રહણીરોગમાહુસ્તંમાયુર્વેદવિદો જનાઃ ॥

ગ્રહણીરોગનું સંખ્યાપૂર્વક
સામાન્ય લક્ષણ.

૩૬ એ ગ્રહણી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વાયુથી, પિત્તથી, કફથી કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત થઈને, લાઘવેલા અન્નાદિકને ઘણીવાર કાચું ને કાચૂંજ મૂકે છે, પાકું પણ મૂકે છે અને તે અન્નાદિક વે-દનાસહિત, દુર્ગંધવાળું, વારંવાર બંધાતું અને વારં-

વાર દ્રવરૂપ પડે છે. આ રોગને આયુર્વેદ જાણનારા વિદ્વાનો ગ્રહણીરોગ કેહે છે. (વાગ્મટ કેહે છે કે 'ગ્રહણીદોષ હોય તો અન્નના અર્જીર્ણ-પણાના સમયમાં આમવાળો મળ પડે છે અને કોઈ વખતે અન્નવાળો મળ પડે છે. અન્નના ઈર્ણ-પણાના સમયમાં પાકો મળ પડે છે, કોઈ વખતે મુદલ પડતો નથી, કોઈ વખતે અકસ્માત્ વારંવાર બંધાઈ પડે છે અને કોઈ વખતે અકસ્માત્ વારંવાર શિથિલપણાવાળો પડે છે' ભાવમિશ્ર કેહે છે કે 'અતિસારમાં દ્રવધાતુનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ગ્રહણીમાં તો બંધાઈ પડે છે અને પ્રવૃત્તિ થાય છે' એટલો અતિસારને અને ગ્રહણીને ભેદ છે.)

૩૭તસ્યોત્પત્તૌ વિદાદ્દોઽન્ને સદનાલસ્યતૃટ્ક્રમાઃ
બલક્ષયોઽરુચિઃ કાસઃ કર્ણશ્વેદોઽન્નકૂજનમ્ ॥

ગ્રહણીરોગનું પૂર્વરૂપ.

૩૭ ગ્રહણીરોગ ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે અન્ન બરાબર પચતું નથી, ગ્લાનિ થાય છે, આ-લસ્ય થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, ક્રમ થાય છે, બળનો ક્ષય થાય છે, અરુચિ થાય છે, લાંસી થાય છે, કાનમાં અનેક પ્રકારનો અવાજ થતો સંભળાય છે અને આંતરડાંઓમાં ગડગડાટ થાય છે.

૩૮ અથ જાતે ભવેજ્જનતુઃ શૂનપાદકરઃ ક્રશઃ ।
પર્વરુગ્લૌલ્યતૃટ્કર્ણદિજ્વરારોચકદાહવાન્ ॥

ઉદ્ગિરેચ્છુક્તતિકામ્લલોહધૂમામગન્ધિકમ્ ।
પ્રસેકમુખવૈરસ્યતમકારુચિપીડિતઃ ॥

ગ્રહણીરોગનું સ્પષ્ટ થયેલું રૂપ.

૩૮ ગ્રહણીરોગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે માળસ સૂ-જેલા (સોજાવાળા) હાથપગવાળો તથા ક્રશ થઈ જાય છે, સાંધાઓમાં વેદના થાય છે, સઘળા રસોમાં લોલુપ્પણું થાય છે, તરશ લાગે છે, ડ-લટી થાય છે, જ્વર આવે છે, બઢતરા થાય છે, વારંવાર થૂંકવું પડે છે, મોહોહું વિરસ થઈ જાય છે, તમકશ્વાસ થાય છે, અત્યંત અરુચિ થાય છે અને અથાણાના પાણીના જેવા ગંધવાળા, કઢવા

ગંધવાળા, ટાટા ગંધવાળા, લોઢાના જેવા ગંધ-
વાળા, ધૂમાડાના જેવા ગંધવાળા તથા કાચા
માંસાદિકના જેવા ગંધવાળા ઘચરકા આવે છે.

૩૯ વાતાચ્છૂલાધિકૈઃ પાયુહૃત્પાશ્વોદરમસ્તકૈઃ ॥
પિત્તાત્સદાહૈર્ગુણમિઃ કફાન્નિમ્બ્યક્ષિલક્ષણૈઃ ।

દોષોના ભેદથી ગ્રહણીરોગનાં જૂદાં

જૂદાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૩૯ ગ્રહણીરોગ વાથુથી થયો હોય તો ગુદા,
હૃદય, પડેલાં, ઉદર તથા માથું એઓમાં અત્યંત
શૂઠ નીકળે છે. ગ્રહણીરોગ પિત્તથી થયો હોય તો
ગુદા, હૃદય, પડેલાં, ઉદર તથા માથું એઓમાં
દાહ થાય છે. ગ્રહણીરોગ કફથી થયો હોય તો
ગુદા, હૃદય, પડેલાં, ઉદર તથા માથું એઓમાં
ભરેપણું થાય છે અને ગ્રહણીરોગ ત્રણે દોષોથી
થયો હોય તો ગુદા, હૃદય, પડેલાં, ઉદર તથા
મસ્તક એઓમાં શૂઠ, દાહ તથા ભરેપણું એ ત્રણે
થાય છે.

૪૦ યથાદોષોચ્છ્રયં તસ્ય વિશુદ્ધસ્ય યથાક્રમમ્
પેયાદિં વિતરેત્સમ્યગ્દીપનીયોપસમ્મૃતમ્ ।

તતઃ પાચનસક્કાહિદીપનીયગણત્રયમ્ ॥

પિબેત્પ્રાતઃ સુરારિષ્ટ્તેહમૂત્રસુખામ્બુભિઃ ।

તત્રેણ વાથ તત્રં વા કેવલં હિતમુચ્યતે ॥

કૃમિગુલ્મોદરાશોઘ્નીઃ ક્રિયાશ્ચાત્રાવચારયેત્ ॥

ચૂર્ણં હિઙ્ગ્વાદિકં ચાત્ર ઘૃતં વા પ્લીહનાશનમ્ ।

કલ્કેન મગધાદેશ્ચ ચાઙ્ગેરીસ્વરસેન વા ॥

ચતુર્ગુણેન દધ્ના ચ ઘૃતં સિદ્ધં હિતં ભવેત્ ।

સર્વથા દીપનં સર્વં ગ્રહણીરોગિણાં હિતમ્ ॥

જ્વરાદીનવિરોધાશ્ચ સાધયેત્સવૈશ્ચિકિત્સિતૈઃ ।

ગ્રહણીરોગની ચિકિત્સા.

૪૦ ગ્રહણીદોષના રોગીને દોષની વૃદ્ધિના અ-
નુસારથી યોગ્ય ક્રમ પ્રમાણે વમન વિરેચનાદિક
શોધન સંસ્કાર આપીને પછી યોગ્ય રીતે દીપનીય
દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલાં પેયા વગેરે દ્રવ્યો આપવાં.

૧ સ્તેનના રોગનાં નિદાન, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા

પછી પ્રભાતમાં સુરા, અરિષ્ટ, સ્નેહ, મૂત્ર, સેહેવાય
તેવું ઉષ્ણ જલ અથવા છાશ એઓની સાથે પાચન
વર્ગનાં, સંગ્રાહિ વર્ગનાં તથા દીપનીય વર્ગનાં ઔષ-
ધોના કલ્કો પાવા. અથવા કેવલ છાશ પાવી એ
પણ હિતકારી કેહેવાય છે.

ગ્રહણીદોષ ઉપર કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર અને અરશ
એઓને હળનારી ક્રિયાઓનું પણ અવચારણ કરવું.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૯ મા અધ્યાયના ૨૪ મા
વિષયમાં કહેલું હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ગ્રહણીદોષ ઉપર હિ-
તકારી થાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૦ મા
વિષયમાં કહેલું ષટ્પલક નામનું ઘી ગ્રહણીદોષ
ઉપર હિતકારી થાય છે.

પિપ્પલ્યાદિ ગણનો કલ્ક, ચુકા નામની ટાટી
માજીનો સ્વરસ અને ચોગણું દહીં એઓથી પકાવેલું
ઘી પણ ગ્રહણીદોષ ઉપર હિતકારી થાય છે.

જે જે કાંઈ દીપન (અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર)
છે તે સઘળું ગ્રહણીદોષવાળાઓને સર્વથા હિતકારી
થાય છે.

ગ્રહણીદોષમાં જ્વર વગેરે જે ઉપદ્રવો હોય તે-
ઓને વૈદ્યે મૂલવ્યાધિની (ગ્રહણીદોષની) ચિકિ-
ત્સાથી વિરોધ ન આવે એવી રીતે પોતપોતાની
(જ્વરાદિકની) ચિકિત્સાઓથી નષ્ટ કરવા.

અધ્યાય ૪૧ મો.

૧ અથાતઃ શોષપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શોષપ્ર-
તિષેધં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિય સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ અનેકરોગાનુગતો બહુરોગપુરોગમઃ ।

દુર્વિશ્લેયો દુર્નિવારઃ શોષો વ્યાધિર્મહાબલઃ ॥

એઓના નિરૂપણ વિષેનો.

શોષ (ખેનના દરદ)નો સ્વભાવ.

૨ શોષ અનેક ઉપદ્રવોવાળો હોય છે, શ્વાસ આદિ ઘણા રોગોરૂપી પૂર્વરૂપવાળો હોય છે, ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળો હોવાને લીધે જેમાં અંશાશિની કલ્પના કરવી કઠણ પડે એવો હોય છે, નિવારણ કરવામાં અશક્ય થઈ પડે એવો હોય છે અને એ કારણોને લીધે બલવત્તર વ્યાધિ ગણાય છે.

૩ સંશોષણાદ્રસાદીનાં શોષ इत्यभिधीयते ।
ક્રિયાક્ષયકરત્વાच्च ક્ષય इत्युच्यते पुनः ॥
રાક્ષશ્ચન્દ્રંમસો યસ્માદ્ભૂદેષ કિલામયઃ ।
તસ્માત્તં રાજયક્ષ્મેતિ કેચિદાહુર્મનીષિણઃ ॥

એ વ્યાધિ શોષ, ક્ષય અને રાજયક્ષ્મા એ ત્રણ નામોથી કેહેવાવાનું કારણ.

૩ એ વ્યાધિ રસ આદિ ધાતુઓનું શોષણ કરે છે તેથી શોષ કેહેવાય છે, આતુરની શારીરાદિક ચેષ્ટાઓનો તથા વૈદ્યની ઔષધયુક્તિરૂપ ક્રિયાઓનો ક્ષય કરે છે તેથી ક્ષય કેહેવાય છે અને ચંદ્ર કે જે બ્રાહ્મણોનો તથા વૃક્ષોનો રાજા છે તેને પ્રથમ થયો હતો તથા પોતાના ટાઢનારા વૈદ્યોની પૂજા કરાવવાના કારણરૂપ છે તેથી કેટલાએક વિદ્વાનોએ તેને 'રાજયક્ષ્મા' એ નામ આપેલું છે.

૪ સ વ્યસૈર્જાયતે દોષૈરિતિ કેચિદ્વદન્તિ હિ ।
एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात्तत्रयुक्तितः ।
ક્રિયાણાં ચાવિભાગેન પ્રાગેવોત્પાદનેન ચ ।
एक एव मतः शोषः सान्निपातात्मको ह्यतः ॥

૧ અહીં નીચેપ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત ઇતિહાસ છે. 'પૂર્વે દક્ષ નામનો એક પ્રજાપતિ હતો, એ પ્રજાપ્રતિષ્ઠા પોતાની ઘણી દીકરીઓમાંથી અશ્વિની આદિ સત્યાવીશ દીકરીઓ ચંદ્રને આપી હતી. ચંદ્ર એઓમાં બીજી સઘડી સ્ત્રીઓનો અનાદર કરીને કેવળ રોહિણીમાંજ આસક્ત રહેતાં અશ્વિની વગેરે પોતાના પિતા દક્ષની પાસે તે વૃત્તાંતનું નિવેદન કર્યું. દક્ષે દીકરીઓની વાત સાંભળી ચંદ્રને બોલાવી પોતાની સઘડી દીકરીઓમાં સમ રીતે વર્તવાની ભલામણ કરી. ચંદ્ર એ ભલામણનો સ્વીકાર કરીને ગયો પણ પાછો દક્ષના વચનનો અનાદર કરીને

उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।

શોષ સાન્નિપાતિકજ હોવા વિષે.

૪ શોષ રોગ એક એક દોષથી થાય છે એમ કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે પણ તે વાત બરાબર નથી. કેમ કે તે રોગમાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ અગીયાર લક્ષણો અથવા છ લક્ષણો કે જેઓ આ અધ્યાયના ૮ મા તથા ૭ મા વિષયમાં આપવામાં આવશે તેઓ ડાઘલ થઈ જોવામાં આવે છે, વઢી શાસ્ત્રયુક્તિ જોતાં શોષની ચિકિત્સાઓ એક એક દોષને અનુસરતી જૂદી જૂદી જોવામાં આવતી નથી પણ સઘડી ત્રણે દોષોને અનુસરતી એકરૂપજ જોવામાં આવે છે અને વઢી દક્ષપ્રજાપતિએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલો એ રોગ ત્રિદોષાત્મકરૂપથીજ ચંદ્રના શરીરમાં પ્રકટ થયો હતો. આ ત્રણે કારણોને લીધે શોષને એક પ્રકારનોજ એટલે સન્નિપાતાત્મકજ માનવામાં આવે છે. એ શોષમાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો દોષોના પ્રકોપને લીધે ડાઘલ થાય છે.

૫ क्षयाद्वेगप्रतीघाताद्यायामाद्विपमाशनात् ॥

जायते कुपितैर्दौषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः ।

શોષનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો.

૬ અત્યંત મૈથુનાદિક કરવાથી, મઠમૂત્રાદિકની હાજતોને રોકવાથી, સાહસ ભરેલા મહાયુદ્ધ વગેરે આયાસો કરવાથી અને વિષમભોજનો કરવાથી પ્રકુપિત થઈ જોવા દોષો માણસના શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે અને તે દોષોથી શોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

રોહિણીમાંજ આસક્ત રહેવા લાગ્યો. આથી દક્ષપ્રજાપતિનો ક્રોધ મૂર્તિમાન થઈ રોહિણીમાં અતિપ્રસંગે લીધે ક્ષયરોગરૂપ બનીને ચંદ્રના શરીરમાં પેટો. આં રોગથી અભિભૂત થઈ જોવા ચંદ્ર નિસ્તેજ, નિર્બળ અને નિરુત્સાહ થઈ ગયો. ચંદ્ર પોતાને ગુરુના (દક્ષના) વચનના અતિક્રમને લીધે ક્ષયથી ઘેરાઈ જોઈ દક્ષની શરણે ગયો. દક્ષે ચંદ્રને શરણાગત થઈ જોઈ અશ્વિનીકુમારોને ભલામણ કરીને તેઓના હાથથી ચિકિત્સા કરાવતાં ચંદ્ર એ રોગથી મુક્ત થયો.' આથી એમ સિદ્ધ થયું કે ક્ષયરોગ કર્મ અને દોષો એ બન્નેના સંયોગથી થાય છે. ઢલ્હન.

૬ કફપ્રધાનૈર્દૌર્બૈર્હિ રુદ્ધેષુ રસવર્ત્મસુ ॥
અતિવ્યવાયિનો વાપિ ક્ષીણે રેતસ્યનન્તરાઃ ।
ક્ષીયન્તે ધાતવઃ સર્વે તતઃ શુષ્યતિ માનવઃ ॥

શોષની સંપ્રાપ્તિ.

૬ જેઓમાં કફ પ્રધાન હોય છે એવાં ત્રણે દોષોથી રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ રોકાઈ જવાને લીધે રસ ક્ષીણ થતાં રસ પછીના સર્વે ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થાય છે અને ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં માણસ સૂકાઈ જાય છે. જેમ કારણભૂત રસના ક્ષયથી કાર્યભૂત રુધિરઆદિ ધાતુઓનો સવલે ક્રમે ક્ષય થાય છે તેમ ડલટે ક્રમે કાર્યભૂત વીર્યના ક્ષયથી કારણભૂત ધાતુઓનો ક્ષય પણ થાય છે. જેમ કે અત્યંત મૈથુનને લીધે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થતાં વાયુના પ્રકોપપૂર્વક વીજા દોષો પણ કુપિત થતાં મજ્જા ક્ષીણ થાય છે, મજ્જા ક્ષીણ થતાં અસ્થિઓ ક્ષીણ થાય છે, અસ્થિઓ ક્ષીણ થતાં મેદ ક્ષીણ થાય છે, મેદ ક્ષીણ થતાં માંસ ક્ષીણ થાય છે, માંસ ક્ષીણ થતાં રુધિર ક્ષીણ થાય છે, રુધિર ક્ષીણ થતાં રસ ક્ષીણ થાય છે અને એ રીતે ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં માણસ સૂકાઈ જાય છે. ૭ ભક્તદ્વેષો જ્વરઃ શ્વાસઃ કાસઃ શોણિતદર્શનમ્ । સ્વરભેદશ્ચ જાયન્તે ષડ્ જાતે રાજયક્ષમણિ ॥

જેમાં મધ્ય બઢવાળા દોષો હોય એવા શોષમાં દોષોનાં ચિન્હોરૂપ છ લક્ષણો.

૭ માણસને શોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અન્ન ઉપર દ્વેષ, જ્વર, खांसी, શ્વાસ, લોહીનું પડવું અને સ્વરભેદ (અવાજનું ઘોઘરાપણું) એ છ લક્ષણો દોષોના પ્રકોપને લીધે થાય છે. (એઓમાં અન્ન ઉપર દ્વેષ અને खांसी એઓ કફના પ્રકોપથી થાય છે, જ્વર અને રુધિરનું પડવું એઓ પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે અને સ્વરભેદ તથા શ્વાસ એઓ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.)

૮ સ્વરભેદોઽનિલાચ્છૂલં સઙ્કોચશ્વાંસપાર્શ્વયોઃ
જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥

શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમભક્તચ્છન્દ एव च ।

કાસઃ કણ્ઠસ્ય ચોઢ્ઢંસો વિશ્લેયઃ કફકોપતઃ ॥

જેમાં અત્યંત બઢવાળાં દોષો હોય

એવા શોષમાં દોષોનાં ચિન્હોરૂપ

અગીયાર લક્ષણો.

૮ માણસને શોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સ્વભાવ તથા પડવાં એઓનું સંકુચિત જેવાપણું, શૂઠ અને સ્વરભેદ એ ત્રણ લક્ષણો વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. જ્વર, દાહ, અતિસાર અને રુધિરનું પડવું એ ચાર લક્ષણો પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે અને માથાનું પૂર્ણપણું, (ભારેપણું) અન્ન ઉપર અરુચિ, खांसी તથા કંઠનો ધ્વંસ એ ચાર લક્ષણો કફના પ્રકોપથી થાય છે.

૯ એકાદશભિરેતૈર્વા ષડ્ભિર્વાપિ સમન્વિતમ્ ।
ત્રિભિર્વા પીડિતં લિઙ્ગૈર્જ્વરકાસાસ્ટ્રગમયૈઃ ।

જહ્યાચ્છોષાદિતં જન્તુમિચ્છન્ સુવિપુલં યશઃ ॥

શોષને ક્યારે અસાધ્ય સમજવો.

૯ જે વૈદ્ય ઉત્તમ કીર્તિની ઇચ્છા કરતો હોય તેણે ઉપરના સાતમા વિષયમાં કહેલાં છ, અથવા આઠમા વિષયમાં કહેલાં અગીયાર અથવા તંત્રાંતરના મતપ્રમાણે જ્વર, અતિસાર અને લોહીનું પડવું એ ત્રણ લક્ષણોથી પીડાણા શોષના દરદીની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (સઘળાં લક્ષણો થયા છતાં પણ જ્યાં સૂધી માંસ અને બઢ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સૂધી ચિકિત્સા કરવાની છૂટ વીજા તંત્રકારોએ આપેલી છે. આ અધ્યાયના ૨૦ મા વિષયમાં વીજાં પણ શોષના અસાધ્યપણાનાં લક્ષણો કેહેવામાં આવશે તેઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું.)

૧૦ વ્યવાયશોકસ્થાવિર્યવ્યાયામાધ્વપ્રવાસતઃ ।
વ્રણોરઃક્ષતપીડાભ્યાં શોષાનન્યે વદન્તિ હિ ॥

અન્ય આચાર્યોના મતપ્રમાણે નિદાનોના

ભેદો ઉપરથી શોષના ભેદો.

૧૦ કેટલાએક આચાર્યોં કેહે છે કે અતિ-મૈથુન કરવાથી થયેલો શોષ 'વ્યવાયશોષ' કેહે-

વાય છે, શોકથી થયેલો શોષ 'શોકશોષ' કેહેવાય છે, વૃદ્ધપણથી થયેલો શોષ 'જરાશોષ' કેહેવાય છે, કસરત કરવાથી થયેલો શોષ 'વ્યાયામશોષ' કેહેવાય છે, પંથ કરવાથી થયેલો શોષ 'અધ્વશોષ' કેહેવાય છે, વ્રણ થવાથી થયેલો શોષ 'વ્રણશોષ' કેહેવાય છે અને છાતીમાં ક્ષત થવાથી થયેલો શોષ 'ઊરઃક્ષતશોષ' કેહેવાય છે.

૧૧ વ્યવાયશોષઃ શુક્રસ્ય ક્ષયલિઙ્ગરૂપદ્રુતઃ ।

પાણ્ડુદેહો યથાપૂર્વે ક્ષીયન્તે ચાસ્ય ધાતવઃ ॥

વ્યવાયશોષનું લક્ષણ.

૧૧ જેને વ્યવાયશોષ થયો હોય તે માણસને વીર્યનાં ક્ષયનાં જે ચિહ્નો કહ્યાં છે તેઓ થાય છે એટલે લિંગમાં તથા વૃષ્ણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમાં અશક્તિ થાય છે અથવા ઘણીવારે વીર્ય પડે છે અને વીર્ય પડે તે પળ થોડું તથા રાતું પડે છે. એ માણસનો દેહ પાંડુ થઈ જાય છે અને પ્રથમ વીર્ય ક્ષીણ થતાં તેની ઉપરના મજ્જા આદિ ધાતુઓ પણ અનુક્રમે ક્ષીણ થાય છે.

૧૨ પ્રધ્યાનશીલઃ સ્ત્રસ્તાઙ્ગઃ શોકશોષ્યપિ તાદૃશઃ

ચિના શુક્રક્ષયકૃતૈર્વિકારૈરભિલક્ષિતઃ ॥

શોકશોષનું લક્ષણ.

૧૨ જેને શોકશોષ થયો હોય તે માણસ જે વસ્તુના અભાવથી શોક થયો હોય તે વસ્તુનું ધ્યાન કન્યા કરે છે, શિથિલ અંગોવાળો થઈ જાય છે અને વ્યવાયશોષવાળા માણસની પેટે વીર્ય આદિ સઘળા ધાતુઓના ક્ષયથી યુક્ત થાય છે પણ વ્યાધિના સ્વભાવને લીધે તેને લિંગમાં તથા વૃષ્ણોમાં વેદના થવાઆદિ વિકારો થતા નથી.

૧૩ જરાશોષી કૃશો મન્દવીર્યબુદ્ધિબલેન્દ્રિયઃ ।

શ્વસનોઽરુચિમાન્ મિત્રકાંસ્યપાત્રહૃતસ્વરઃ ॥

ષ્ટીવતિ શ્લેષ્મણા હ્રીનં તથૈવારતિપીડિતઃ ।

સંપ્રસ્રુતાસ્યનાસાક્ષઃ શુષ્કરૂક્ષમલચ્છવિઃ ॥

જરાશોષનું લક્ષણ.

૧૩ જેને જરાશોષ થયો હોય તે માણસનું શ-

રીર કૃશ થઈ જાય છે, વીર્ય બલ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોં મંદ થઈ જાય છે, હાંફ થાય છે, કાંતિરહિતપણું થાય છે, સ્વર ફૂટેલા કાંસાના વાસણના જેવો સોસરો થઈ જાય છે. એ માણસ વારંવાર કફ વગરનું થુંક્યા કરે છે, અરુચિથી પીડાય છે, મોહોડું નાક તથા આંસો એઓમાં સ્ત્રાવવાળો થાય છે અને તેનાં વિષ્ટા તથા વર્ણ શુષ્ક તથા રૂક્ષ થઈ જાય છે.

૧૪ અધ્વપ્રશોષી સ્ત્રસ્તાઙ્ગઃ સંશૃષ્ટપરુષચ્છવિઃ ।

પ્રસુતગાત્રાવયવઃ શુષ્કક્લોમગલાનનઃ ॥

અધ્વશોષવાળાનું લક્ષણ.

૧૪ જેને અધ્વશોષ થયો હોય તે માણસનાં અંગો શિથિલ થઈ જાય છે, કાંતિ અગ્નિમાં શેકા-
ઇલાના જેવી પરુષ થઈ જાય છે, ગાત્રોમાં તથા અવયવોમાં સ્પર્શનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તરશ લાગવાનું ઠેકાણું ગળું તથા મોહોડું શુષ્ક થઈ જાય છે.

૧૫ વ્યાયામશોષી ભૂયિષ્ઠમેભિરેવ સમન્વિતઃ ।

ઊરઃક્ષતકૃતૈર્લિઙ્ગૈઃ સંયુક્તશ્ચ ક્ષતાદ્રિના ॥

વ્યાયામશોષવાળાનું લક્ષણ.

૧૫ જેને વ્યાયામશોષ થયો હોય તે માણસ ઘણું કરીને ઉપર કહેલાં અધ્વશોષવાળાના લક્ષ-
ણોથી યુક્ત થાય છે અને ક્ષત જહીં થયા છતાં પણ જે ઊરઃક્ષતશોષવાળાનાં લક્ષણો કેહેવામાં આવશે તેઓથી સંયુક્ત થાય છે.

૧૬ રક્તક્ષયાદ્વેદનામિસ્તથૈવાહારયન્વ્રણાત્ ।

વ્રણિતસ્ય ભવેચ્છોષઃ સચાસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ

વ્રણશોષનું નિદાન.

૧૬ વ્રણવાળા માણસને રુધિરનો ક્ષય થયાથી, વેદનાઓથી તથા આહારના પ્રતિબંધથી વ્રણશોષ થાય છે. આ શોષ અત્યંત અસાધ્ય કેહેવાય છે.

૧૭ વ્યાયામમારાધ્યયનૈરમિઘાતાતિમૈથુનૈઃ ।

કર્મણા ચાપ્યુરસ્યેન વક્ષો યસ્ય વિદારિતમ્ ॥

तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति ।
कांसमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणम् ॥
संतप्तवक्त्राः सोऽत्यर्थं द्यूते परिताम्यति ।
दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥

उरःक्षत शोषणं निदान तथा लक्षण.

१७ अत्यंत कसरंत वगेरे करवाथी, अत्यंत बोजो उपाडवाथी, अत्यंत ऊंचे स्वरे अध्ययन करवाथी, अत्यंत अभिघात पाम्याथी, अत्यंत मैथुन करवाथी के एवाज प्रकारना छातीने भीस आवे एवा बीजा कोई कामथी जेनुं वक्षःस्थल विदीर्ण थई जाय छे ते माणसने वक्षःस्थलना क्षतने लीधे परू तथा कफ पडे छे, खांसी आवे छे, खांसी आवतां पीछुं रातुं कालुं तथा काईक रातुं द्रव्य पडे छे, छाती तप्या करे छे, अत्यंत परिताप थाय छे, ग्लानि थाय छे, मोहोडानो श्वास दुर्गन्धवालो थई जाय छे अने वर्ण तथा स्वर बदली जाय छे.

१८ केपाश्विदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।
न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥
क्षया एव हि ते क्षेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।
चिकित्सितं तु तेषां हि प्रागुक्तं धातुसंक्षये ॥

उपर कहेला अन्य आचार्योंना मतनुं

खंडन.

१८ उपर प्रमाणे केटलाएक आचार्योंए निदानोना भेदो उपरथी जूदा जूदा शोषो मानेला छे परंतु वास्तविक विचार करतां ए शोषोमां त्रणे दोषोनां आ अध्यायना ७ मा तथा ८ मा विषयमां कहेलां लक्षणो होतां नथी तेथी एओने शोपोज कही शकाता नथी. आ प्रमाणे ए व्यायशोष आदि शोषो खरी रीते 'शोषो'ज नथी पण ए प्रत्येकमां धातुओनो क्षय होय छे तेथी धातुक्षयरूपज छे. धातुक्षयोनी चिकित्साओ तो सूत्रस्थानना 'दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीय' नामना १९ मा अध्यायमां केहेवाई गई छे.

१९ श्वासाङ्गसादकफसंस्त्रवतालुशोष-

च्छर्द्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्लेशणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥

स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-

गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।

तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-

च्छुकांस्तरूपवनधूमदवादितांश्च ॥

शोषनां पूर्वरूपो.

१९ शोष थवानो होय त्यारे श्वास, अंगोमां अनुत्साह, कफनुं खववुं, ताळवानुं शोषण, वमन, अग्निनुं मंदपणुं, घणुं सोपारी खाधाना जेवो मद, (मीणो) पीनस, उधरस अने निद्रा एओ थाय छे. ए माणस मांस खावानी इच्छावालो तथा रमण करवानी इच्छावालो थाय छे अने तेनी आंखो सफेद थई जाय छे. ए माणसने स्वप्नमां कागडा, पोपट, शेढाई, मयूर, गरंजो, वानराओ तथा काचंडाओ खेंची जाय छे अने पाणी वग-रनी नदीयो तथा सूकाएलां अने पवनथी, धूमाडाथी तथा दावानळथी खराब थएलां वृक्षो जोवामां आवे छे.

२० महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥

शोषना असाध्यपणानां बीजां पण लक्षणो.

२० जे माणस झाडुं खातां छतां क्षीण थतो जतो होय तेना शोपनी चिकित्सा करवी नहीं. शोपवालो जे माणस अतिसारथी पीडातो होय तेनी पण चिकित्सा करवी नहीं. जेना वृषण अने पेट सूकाई गएल होय तेना शोपनी पण चिकित्सा करवी नहीं.

२१ उपाचरेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ।

शोषनो दरदी केवो होय तो तेनी

चिकित्सा करवी.

२१ जे माणस जितेंद्रिय होय, प्रदीप्त अग्नि-

वालो होय, कृश नहीं थई गएलो होय, (ज्वरना संबंधी रहित होय, बलवान् होय अने चिकित्सा-संबंधी क्रियाओनुं सहन करी शके एवो होय) तेनी चिकित्सा करवी.

२२ स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥
स्निग्धस्य मृदु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
आस्थापनं तथा कार्यं शिरसश्च विरेचनम् ॥
यवगोधूमशालीश्च रसैर्भुञ्जीत शोधितः ।
दृढेऽग्नौ बृंहयेच्चापि निवृत्तोपद्रवं नरम् ॥
व्यवायशापिणं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः ।
बृंहणीयो विधिस्तस्मै हितः स्निग्धोऽनिलापहः ॥

काकानुलूकान्नकुलान्विडालान्
गण्डूपदान् व्यालबिलेशयाखून् ।
गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः
ससैन्धवान् सर्षपतैलभृष्टान् ॥
देयानि मांसानि च जाङ्गलानि
मुद्राढकीसूपरसाश्च दद्याः ॥
खरोष्ट्रनागाश्वतराश्वजानि
देयानि मांसानि सुकल्पितानि ।
मांसोपदंशांश्च पिबेदरिष्टा-
न्माध्वीकयुक्ता मदिराश्च सेव्याः ॥
अर्कामृताक्षरजलोपितेभ्यः
कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान् ।
खादेत् पिबेत्सर्पिरजाविकं वा
कृशो यवाग्वा सह भक्तकाले ॥
सर्पिर्मधुभां त्रिकटु प्रलिह्या-
च्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्तः ।
मांसादमांसेषु घृतं च सिद्धम्
शोषापहं क्षौद्रकणासमेतम् ।
द्राक्षासितामागधिकावलेहः
सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती ।
घृतेन चाजेन समाक्षिकेण
तुरङ्गगन्धातिलमापचूर्णम् ॥
सिताश्वगन्धामगधोद्भवानां
चूर्णं घृतक्षौद्रयुतं प्रलिह्यात्

क्षीरं पिबेद्वाप्यथ वाजिगन्धा-
विपक्कमेवं लभते च पुष्टिम् ॥
तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताढ्यम्
प्रातः पिबेद्वाथ पयोऽनुपानम् ।
उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा
योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च ॥
कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धम्
सर्पिः पिबेत्क्षौद्रयुतं हिताशी ।
यक्ष्माणमेतत्प्रबलं च कासं
श्वासं च हन्यादपि पाण्डुतां च ॥
शकृद्रसा गोऽश्वगजाव्यजानाम्
काथा मिताश्चापि तथैव भागैः ।
मूर्वाहरिद्राखदिरद्रुमाणं
क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य ॥
भागान् दशैतान् विपचेद्विधिज्ञो
दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरं च कृत्स्नम् ।
कटुत्रिकं चैव सभद्रदारु
घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ वरणं करञ्जं
भल्लातकं बिल्वपुनर्नवे च ।
यवान्कुलत्थान्वदराणि भार्गी
पाठां हुताशं समहीकदम्बम् ॥
कृत्वा कपायं विपचेद्दि तस्य
षड्भिर्हि पात्रैर्घृतपात्रमेकम् ।
व्योषं महावृक्षपयोऽभयां च
चव्यं सुराख्यं लवणोत्तमं च ।
एतद्धि शोषं जठराणि चैव
हन्यात्प्रमेहांश्च सहानिलेन ॥
गोश्वाव्यजेभ्यैणखरोष्ट्रजातैः
शकृद्रसक्षीररसक्षतोत्थैः ।
द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभिः
सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥
पलाजमोदामलकाभयाक्ष-
गायत्र्यरिष्टासनशालसारान् ॥
विडङ्गभल्लातकचित्रकोप्रा-
कटुत्रिकाम्भोदसुराष्ट्रजाश्च ।

પક્ત્વા જલે તેન પચેદ્ધિ સર્પિ-
સ્તસ્મિન્ સુસિદ્ધે ત્વવતારિતે ચ ॥

ત્રિશ્તપલાન્યત્ર સિતોપલાયા

દત્વા તુગાક્ષીરિપલાનિ ષટ્ ચ ।

પ્રસ્થે ઘૃતસ્ય દ્વિગુણં ચ દદ્યાત્

ક્ષૌદ્રં તતો મન્યહતં વિદધ્યાત્ ॥

પલં પલં પ્રાતરતઃ પ્રલિદ્યાત્

પશ્ચાત્પિબેત્ક્ષીરમતન્દ્રિતશ્ચ ।

પતદ્ધિ મેઘ્યં પરમં પવિત્રં

ચક્ષુષ્યમાયુષ્યમથો યશસ્યમ્ ॥

યક્ષમાણમાશુ વ્યપદ્ધન્તિ ચૈતત્

પાણ્ડુમયં ચૈવ ભગન્દરં ચ ।

શ્વાસં ચ દ્દન્તિ સ્વરભેદકાસ-

દ્દત્ત્લીહગુલ્મગ્રહણીગદાંશ્ચ ॥

ન ચાત્ર કિશ્ચિત્પરિવજનીયં

રસાયનં ચૈતદુપાસ્યમાનમ્ ।

દ્દોદરોક્તં વિહિતં ચ સર્પિ-

ક્ષીણ્યેવ ચાન્યાનિ હિતાનિ ચાત્ર ॥

ઉપદ્રવાંશ્ચ સ્વરવૈકૃતાદીઞ્

જયેદ્યથાસ્વં પ્રસમીક્ષ્ય શાસ્ત્રમ્ ।

અજાશકૃન્મૂત્રપયોઘૃતાસ્-

ઞ્ચાંસાલયાનિ પ્રતિસેવમાનઃ ॥

જ્ઞાનાદિનાનાવિધિના જહાતિ

માસાદશેષં નિયમેન શોષમ્ ।

રસોનયોગં વિધિવત્ક્ષયાર્તઃ

ક્ષીરેણ વા નાગબલાપ્રયોગમ્ ॥

સેવેત વા માગધિકાવિધાનમ્

તથોપયોગં જતુનોઽશ્મજસ્ય ।

શોષની ચિકિત્સા.

૨૨ શોષવાળા માણસને વિદારિંગંધાદિ વર્ગના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલા બકરીના તથા ગાડરના ઘીથી સ્નિગ્ધ કરીને પછી કોમલ યોગોથી તેનું વમન વિરેચનરૂપ શોધન કરવું. એ માણસને નિરૂહબસ્તિ દેવી અને શિરોવિરેચન નસ્ય પળ દેવું. શુદ્ધ કન્યા પછી માંસોના રસાઓની

સાથે જવ, ઘઉં તથા રાતા ચોખાનાં અન્નો જમાડવાં. અગ્નિ દૃઢ થાય અને ઉપદ્રવો ટલી જાય ત્યારે તેનું બુંહણ પળ કરવું.

જેને અતિમૈથુનથી શોષ થયો હોય તે માણસને ઘણું કરીને વાયુજન્ય ઉપદ્રવો પ્રાપ્ત થાય છે એટલા માટે તેની સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનારી અને બુંહણ આપનારી ચિકિત્સા કરવી એ હિતકારી થાય છે. (આ વાક્ય પ્રાક્ષિપ્ત હોવું જોઈએ. કેમ કે ‘શોષમાં ક્રિયાઓનો વિભાગજ નથી’ એમ પ્રથમ આ અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેલું છે.)

કાગડા, ઘૂવડ, નોઢીયાં, મીંદડા, અળશીયાં, વાઘ વગેરે હિંસક પશુઓ, શેઠાઈ વગેરે બિલેશય પ્રાણીઓ, ઝંદરો અને ગીધો એઓનાં માંસોને અનેક પ્રકારોથી ગોઠવી, સરસીયા તૈલમાં પકાવી, સૈંધવથી સંયુક્ત કરીને ખવરાવવાં. તે માંસો મૃગ તથા કૂકડા વગેરેનાં છે એમ રોગીને યોગ્ય સમજાવવું કે જેથી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન ન થાય. વિષ્કિર તથા પ્રતુદ પક્ષીઓનાં માંસો અને મનને પ્રિય લાગે એવા મગ તથા તુવરની ઢાઢના યૂષ વગેરે રસો પળ દેવા. ગધેડો, ઝંટ, હાથી, સ્વચ્છર તથા ઘોડો એઓનાં માંસો પળ સારી રીતે ગોઠવીને ખવરાવવાં. અરિષ્ટો પીવરાવવા અને તેઓ ઉપર ઘુંટડે ઘુંટડે માંસના ઉપદંશો (દાંતોથી તોડીને ખવાય એવા અથાળા જેવા પદાર્થો ઉપદંશ કહેવાય છે.) ખવરાવવા. દ્રાક્ષના રસથી સંયુક્ત કરેલી મદિરાઓનું પળ સેવન કરાવવું. આકડો તથા ગઢો એઓના ક્ષારના પાણીમાં જવો પલાઢી તે જવોનાં અનેક ભક્ષ્યો બનાવીને ખવરાવવાં. રોગી અતિક્રશ હોય તો તેને ભોજનના સમયમાં યવા-ગૂની સાથે બકરીનું તથા ગાડરનું ઘી પાવું.

સૂંઠ, મરી, પીપઢ, ચવક અને વાવડીંગ એઓના ચૂર્ણને ઘીથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શીષ-ટલી જાય છે.

માંસભક્ષક ગીધ આદિ પ્રાણીઓનાં માંસોના

રસામાં ઘી પકાવી તે ઘીને મધથી તથા પીપલથી યુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી શોષ ટઠી જાય છે.

દ્રાક્ષ, સાકર તથા પીપલ એઓનો અવલેહ કરી મધની તથા તૈલની સાથે ચટાડવામાં આવે તો તેથી શોષ નષ્ટ થાય છે.

આસોંદ, તિલ તથા અડદ એઓના ચૂર્ણને મધસહિત વકરીના ઘીથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શોષ શાંત થઈ જાય છે.

સાકર, આસોંદ અને પીપલ એઓના ચૂર્ણને ઘીથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શોષ નષ્ટ થઈ જાય છે.

આસોંદના કલ્કથી દૂધ પકાવીને પાવામાં આવે તો તેથી શોષ શાંત થાય છે અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આસોંદના કલ્કથી પકાવેલા દૂધમાંથી ઘી કાઢાડી, સાકરથી સંયુક્ત કરી તે ઘી પ્રભાતમાં પાવામાં આવે અને ઉપર દૂધનું અનુપાન દેવામાં આવે તો તેથી શોષ નષ્ટ થઈ જાય છે.

શોષવાળા રોગીને આસોંદ, જવ, ઘોઢી સા-ટોડી અને રાતી સાટોડી એઓનું ચૂર્ણાદિક શરીર પર ચોઢવા માટે દેવું.

અરઙ્ગસીના પંચાગના કાથથી તથા અરઙ્ગસીનાં ફૂલોના કલ્કથી ઘી પકાવી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી શોષ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ ઘીથી પ્રવલ ક્ષાંસી, શ્વાસ અને પાંડુતા પણ ટઠી જાય છે. (કાથ ચોગળો કરવો અને કલ્ક આઠમા ભાગ જેટલો કરવો.)

એક ભાગ ગાયના છાળનો રસ, એક ભાગ ઘોડાની લાદનો રસ, એક ભાગ હાથીના લાદો-ડાનો રસ, એક ભાગ વકરીની લીંડીનો રસ, એક ભાગ ગાડરની લીંડીનો રસ, એક ભાગ મૂર્વાનો રસ, એક ભાગ હઠ્ઠરનો રસ, એક ભાગ ચેરનો રસ, એક ભાગ દૂધ અને એક ભાગ ઘી એ દશ

ભાગોને મિશ્રિત કરી તેમાં ત્રિફલ્ગા, સઘલો મધુરર્ગ, સૂંઠ, મરી, પીપલ અને દેવદાર એઓનો કલ્ક નાખીને પાક કરવો. આથી જે ઘી સિદ્ધ થાય તે ઘી શોષનું નિવારણ કરે છે.

દશમૂઢી, વરળો, કરંજ, મીલામું, બીહું, સા-ટોડી, જવ, કઢથી, બોર, મારંગી, કાઢીપાડ, ચિત્રક અને ભૂમિકદંત્ર એઓનો કાથ કરવો. પછી એ છ આઠક (બસો છપન તોલાંભારનો એક આઠક થાય છે.) કાથમાં સૂંઠ, મરી, પીપલ, થોરનું છીર, હરડે, ચવક, દેવદાર અને સૈંધવ એઓનો કલ્ક નાખી એક આઠકભાર ઘી પકાવવું. આ ઘી શોષને તથા ઉદરોગોને નષ્ટ કરે છે. વાયુની સાથે પ્રમેહોને પણ નષ્ટ કરે છે. (વા-યુજન્ય પ્રમેહો અસાધ્ય છતાં તેઓની આ ચિકિત્સા કહી છે એ માત્ર સ્તુતિ છે. ઢહન.)

ગાય, ઘોડી, ગાડર, વકરી, હાથળી, કાઢી-આર હરળી, ગધેડી અને કુંટડી એઓનાં છાળના રસ, દૂધ, માંસરસ અને રુધિર એઓમાં દ્રાક્ષ, આસોંદ, પીપલ અને સાકર એઓનો કલ્ક નાખીને ઘી પકાવવું. આ ઘી શોષવિકારને નષ્ટ કરે છે.

એઢી, બોડીઅજમોદ, આમઢાં, બેહેઢાં, હરડે, ચેરનો સાર, લીંબડાનો સાર, બીંબલાનો સાર, શાલવૃક્ષનો સાર, વાવડીંગ, મીલામું, ચિત્રક, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપલ, મોથ અને ફટકડી એઓનો કાથ કરીને તે કાથમાં ચોસઠ તોલાંભાર ઘી પકાવવું. પાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાં એકસોવીશ તોલાંભાર ચઢીસાકર, ચોવીશ તો-લાંભાર વંશલોચન અને ઘીથી વમળું મધ નાખી તેને રવાઈવતે સૂંચ વલોવી રાખવું. આલસ્ય છોડી દઈ નિત્ય પ્રભાતમાં આ ઘીમાંથી ચાર ચાર તો-લાંભાર ચટાડવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધ પા-વામાં આવે તો તેથી શોષ તુરંત નષ્ટ થાય છે. આ ઘી બુદ્ધિને વધારે છે, પરમ પવિત્ર છે, વ-

હુઓનું હિત કરે છે, આયુષ્યની તથા યશની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાંડુરોગ, મગંદર, શ્વાસ, સ્વરભેદ, કામ, હૃદ્રોગ, બરલનું દરદ, ગુલ્મ તથા ગ્રહણીરોગ એઓને પળ તુરત નષ્ટ કરે છે. આ ઘીનો ઉપયોગ કરતાં કશી પરેજી પાઠવાની જરૂર નથી. આ ઘીનું સેવન રસાયનરૂપ છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં પ્લીહોદર ઉપર જે **પટ્પલક** નામનું ઘી કહ્યું છે તેના ઉપયોગથી પણ શોષ શાંત થાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં ત્રણ પ્રકારનાં જે બીજાં ઘી કહેલાં છે તેઓ પણ શોષ ઉપર હિતકારી થાય છે.

વૈદ્યે શાસ્ત્રનું અવલોકન કરી સ્વરભેદ આદિ શોષના ઉપદ્રવોને પણ પોતપોતાની ચિકિત્સાઓથી નષ્ટ કરવા. (જેમ કે સ્વરભેદને સ્વરભેદની ચિકિત્સાથી નષ્ટ કરવો અને ઝાંસીને ઝાંસીની ચિકિત્સાથી નષ્ટ કરવી इत्यादि.)

બકરીની લીંડીયો, બકરીનાં મૂત્રો, બકરીનાં દૂધો, બકરીનાં ઘી, બકરીનાં રુધિર, બકરીનાં માંસ અને બકરીઓ રેહેવાનાં ઠેકાણાં એઓનું સ્નાન આદિ પ્રકારોથી નિયમપૂર્વક સેવન કરાવવામાં આવે તો તેથી અવશ્ય એક માસની અંદર સઘળો શોષ નષ્ટ થઈ જાય છે.

શોષથી પીડાણા માણસને વિધિપૂર્વક દૂધની સાથે લસણના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે ગં-ગેટીના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે પીપળના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે શિલાજીતના પ્રયોગનું સેવન કરાવવામાં આવે તો તેથી શોષ ટલી જાય છે.

૨૩ શોકં સ્ત્રિયં ક્રોધમસૂયનં ચ
ત્યજેદુદારાન્વિષયાન્મજેત ॥

વૈદ્યાન્દિજાતીંસ્ત્રિદશાન્ ગુરૂશ્ચ
વાચશ્ચ પુણ્યાઃ શૃણુયાદ્વિજેભ્યઃ ।

૧ ગુલ્મનાં તથા શૂલનાં નિદાનો, પૂર્વરૂપો, સંપ્રાપ્તિ,

• શોષવાળાએ કેવી રીતે વર્તવું.

૨૩ શોષવાળાએ શોક, સ્ત્રીપ્રસંગ, ક્રોધ તથા ર્ઘ્યા એઓનો ત્યાગ કરવો. ધર્મથી અવિરુદ્ધ અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવા શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોનું સેવન કરવું. વૈદ્યોની, બ્રાહ્મણોની, દેવતાઓની તથા માતાપિતા વગેરે ગુરુજનોની સેવા કરવી અને બ્રાહ્મણોનાં મુખોથી રુદ્રાધ્યાય આદિ વેદોક્ત સ્તોત્ર સાંભળવાં.

અધ્યાય ૪૨ મો.

૧ અથાતો ગુલ્મપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ગુલ્મ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યથોક્તૈઃ કોપનૈર્દોષાઃ કુપિતાઃ કોષ્ટમાગતાઃ ।
જનયન્તિ નૃણાં ગુલ્મં સ પશ્ચવિધ ઉચ્યતે ॥

ગુલ્મનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો,
સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા.

૨ દોષોને પ્રકુપિત કરનારા આહાર વિહારો કે જેઓ સૂત્રસ્થાનના ત્રણપ્રશ્ન નામના ૨૧ મા અધ્યાયમાં કહેલા છે તેઓથી પ્રકુપિત થણા દોષો કોઠામાં (હૃદયથી મૂત્રાશયસૂઘીના ભાગમાં) આવી કોઠાની અંદર ગ્રંથિના રૂપવાળા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગુલ્મ પાંચ પ્રકારનો કેહેવાય છે.

૩ દ્વદ્વસ્ત્યોરન્તરે ગ્રન્થિઃ સંચારી યદિ વાઽચલઃ ।
ચયાપચયવાન્વૃત્તઃ સ ગુલ્મ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥

• ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણ.

૩ હૃદય અને મૂત્રાશય એઓના મધ્યમાં (આઠા કોઠામાં) અમુક ઠેકાણે ચલનવાળો અથવા સ્થિરપણાવાળો, કોઈ સમયે વૃદ્ધિ પામ-લક્ષણો તથા ચિકિત્સા એઓનાં નિરૂપણવિષેનો. •

નારો અને કોઈ સમયે ઓછો થઈ જનારો જે ગોળ ગ્રંથિ (ગોઠો) થાય છે તે ગુલ્મ કેહેવાય છે.

૪ પશ્ચ ગુલ્માશ્રયા નૃણાં પાર્શ્વદ્વન્નાભિષસ્તયઃ ।

ગુલ્મનાં પાંચ સ્થાનકો.

૪ માણસોના કોઠામાં, હૃદય, બે પડેલાં, નાભિ અને મૂત્રાશય એ પાંચ, ગુલ્મનાં ઠેકાણાં છે.

૫ કુપિતાનિલમૂલત્વાદ્ગૂઢમૂલોદયાદપિ ॥

ગુલ્મવદ્વા વિશાલત્વાદ્ગુલ્મમ્મિધીયતે ।

૫ રોગ ગુલ્મ કેહેવાવાનું કારણ.

૫ એ રોગ મુખ્યત્વે કરી પ્રકોપ પામેલા વાયુરૂપ મૂલવાળો હોય છે અથવા ગૂઢ મૂલવાળા કંદાદિકની પેટે ઉદય પામે છે અથવા લતા વગેરેના ગુલ્મ (ગુચ્છ)ની પેટે વિશાલ હોય છે તેથી ગુલ્મ કેહેવાય છે.

૬ સ યસ્માદાત્મનિ ચયં ગચ્છત્યપિસ્વિવ બુદ્ધુદઃ ॥

અન્તઃ સરતિ યસ્માદ્ધ ન પાકમુપયાત્યતઃ ।

ગુલ્મ પાકતો નથી તેનું કારણ.

૬ જેમ પરપોટો પાણીમાંજ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ એ ગુલ્મ પોતામાંજ વૃદ્ધિ પામે છે અને વઢી અંદર ભમ્યા કરે છે એટલા માટે પાકતો નથી. (‘ઘણું કરીને વાતજન્ય ગુલ્મજ પાકતો નથી. બીજા ગુલ્મો તો કોઈ વસ્તુ પાકે છે’ એમ કેટલાએક માને છે. અહીં નિદાનસ્થાનના નવમા અધ્યાયનો ૧૯ મો વિષય ગાંચવો.)

૭ સ વ્યસ્તૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસ્તૈરપિ ચોષ્ઠિતૈઃ ॥

પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં ક્ષેયો રક્તેન ચાપરઃ ।

ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર.

૭ એ ગુલ્મ પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને પ્રકોપ પામેલા વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી અને રુધિરથી (ધાતુરૂપ રુધિરથી) પણ થાય છે. સ્ત્રીઓને રજરૂપ રુધિરથી પણ ગુલ્મ થાય છે. (પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને ધાતુરૂપ રુધિરથી જે

ગુલ્મ થાય છે તેનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા આ ગ્રંથમાં કેહેવામાં આવશે નહીં. કારણ કે એ ગુલ્મ પિત્તજન્ય ગુલ્મના જેવાંજ લક્ષણોવાળો હોય છે અને તેની ચિકિત્સા પણ પિત્તજન્ય ગુલ્મની ચિકિત્સાથી જૂદી પડતી નથી.)

૮ સદનં મન્દતા વહેરાટોપોઽન્નવિકૂજનમ્ ॥

વિષ્મૂત્રાનિલસઙ્ગશ્ચ સૌહિત્યાસહતા તથા ।

દ્વેષોઽન્ને વાયુરુદ્ધ્વશ્ચ પૂર્વરૂપેષુ ગુલ્મિનામ્ ॥

ગુલ્મનાં પૂર્વરૂપો.

૮ ગુલ્મ થવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ ગ્લાનિ થાય છે, અગ્નિનું મંદપણું થાય છે, પેટ ભરપૂર થઈ જાય છે, આંતરડાંઓનો ગડગડાટ થાય છે, વિષ્ટાની, મૂત્રની તથા અધોવાયુની અટકાયત થાય છે, તૃપ્તિનું સહન થઈ શકતું નથી, અન્ન ઉપર દ્વેષ થાય છે અને પવન ઝૂંચો ચાલે છે.

૯ દૃત્કુક્ષિશૂલં મુલકઞ્ઠશોષો

વાયોર્નિરોધો વિષમાગ્નિતા ચ ।

તે તે વિકારાઃ પવનાત્મકાશ્ચ

ભવન્તિ ગુલ્મેઽનિલસમ્ભવે તુ ॥

વાયુજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ.

૯ જો ગુલ્મ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો હૃદયમાં તથા કૂચમાં શૂલ થાય છે, મોહોઢું તથા ગઢું સૂકાય છે, અધોવાયુ અટકે છે, જઠરાગ્નિનું વિષમપણું થાય છે, મોહોઢું વિરસ થઈ જાય છે અને કંપ આદિ બીજા પણ વાયુસંબંધી વિકારો થાય છે.

૧૦ સ્વેદજ્વરાહારાવદાહદાહા-

સ્તૃષ્ણાક્કરાગઃ કટુવક્રતા ચ ।

પિત્તસ્ય લિઙ્ગાન્યશિલાનિ યાનિ

પિત્તાત્મકે તાનિ ભવન્તિ ગુલ્મે ॥

પિત્તજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ.

૧૦ જો ગુલ્મ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો પસોનો વંઢે છે, જ્વર આવે છે, આહારનો ટાટો પાક થાય છે, બઢતરા થાય છે, તરશ

લાગે છે, અંગોમાં રતાશ થાય છે, મોહોડામાં તીલાશ થાય છે અને શ્રમ તથા મૂર્છા વગેરે બીજા પળ સઘલા પિત્તસંબંધી વિકારો થાય છે.

૧૧ સ્તૈમિત્યમન્નેઽરુચિરક્કસાદ-

શ્છર્દિઃ પ્રસેકો મધુરાસ્યતા ચ ।

કફસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ તાનિ

ભવન્તિ ગુલ્મે કફસમ્ભવે તુ ॥

કફજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ.

૧૧ જો ગુલ્મ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો સ્તબ્ધપણું થાય છે, અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, ઉલટી થાય છે, લાઠ શરે છે, મોહોડું મધુર થઈ જાય છે અને વેદનાનું અલ્પપણું, અમ્લિનું મંદપણું તથા ધાંસી વગેરે બીજા પળ કફસંબંધી વિકારો થાય છે.

૧૨ સર્વાત્મકઃ સર્વવિકારયુક્તઃ

સોઽસાધ્ય ઉક્તઃ ક્ષતજં ચ વક્ષ્યે ।

ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મનું લક્ષણ તથા
અસાધ્યપણું.

૧૨ જો ગુલ્મ ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મ અસાધ્ય છે. હવે સ્ત્રીઓને રજરૂપ રુધિરથી જે ગુલ્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિષે કહું છું.

૧૩ નવપ્રસૂતાઽહિતભોજના યા

યા ચામગર્ભં વિસૃજેદતૌ વા ॥

વાયુર્હિં તસ્યાઃ પરિગૃહ્ય રક્તં

કરોતિ ગુલ્મં સરુજં સદાદમ્ ।

પૈત્તસ્ય લિઙ્ગેન સમાનલિઙ્ગં

વિશેષણં ચાપ્યપરં નિબોધ ॥

ન સ્પન્દતે નોદરમેતિ વૃદ્ધિ

ભવન્તિ લિઙ્ગાનિ ચ ગર્ભિણીનામ્ ।

તં ગર્ભકાલાતિગમે ચિકિત્સ્ય-

મસૃગ્ભવં ગુલ્મમુશન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

રજરૂપ રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મનાં
નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાનો
સમય.

૧૩ જે સ્ત્રી તુરતની સુવાવડી છતાં અહિત આહાર-વિહાર કરે અથવા જે સ્ત્રી પોતાને કસુ-વાવડ (નવમા મહીનાથી પેહેલાં પ્રસવ) થયા છતાં અહિત આહાર-વિહાર કરે અથવા જે સ્ત્રી રજસ્વલાપણાના સમયમાં અહિત આહાર વિહાર કરે તે સ્ત્રીના રુધિરનું ગ્રહણ કરીને વાયુ ગર્ભાશયમાં ગોળા જેવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે ગુલ્મ વ્યથાવાળો હોય છે, બઠતરાવાળો હોય છે અને પિત્તથી થયેલા ગુલ્મના જેવાં ચિહ્નોવાળો હોય છે. આ ગુલ્મમાં બીજો પળ વિશેષ કહું છું તે સાંભળો. રજ પડવાના સમયમાં રજનું નહીં દેખાવું, મોહોડાનું પીઠાપણું, સ્તનોની ડીંટડીઓનું કાઠાપણું તથા ધાંસી પીવા વગેરેના ભાવાભાવ ઇત્યાદિ જે જે ગર્ભનાં ચિહ્નો છે તે સઘળાં ચિહ્નો વ્યાધિના પ્રભાવને લીધે આ ગુલ્મમાં પળ થાય છે. આ ગુલ્મમાં પેટની અંદર હાથ પગ આદિ અંગોનું ચલન થવું નહીં જણાતાં ઘણી વારે કેવળ પિંડાકારનું ચલન (ફરકવું) થતું જણાય છે અને ઉદર વૃદ્ધિ પામતું નથી. આ ગુલ્મ રજો-જન્યગુલ્મ કેહેવાય છે અને તેની ચિકિત્સા દશમો મહિનો વ્યતીત થયા પછી કરવી. (કેટલાક કેહે છે કે “ગર્ભ હોવાનો સંશય ન રહે એટલા માટે દશમો મહિનો વ્યતીત થયા પછી ચિકિત્સા કરવાનું કહ્યું છે” પણ એ કેહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે પિંડાકારનું ચલન અને ઉદરની વૃદ્ધિનો અભાવ ઇત્યાદિ ચિહ્નોથીજ ગર્ભના સંશયનું નિવારણ થાય છે. નવમે કે દશમે મહિને પ્રસવ થાય એ પળ સામાન્ય વાત છે પણ નિયમરૂપ નથી. કેમ કે દશમા મહિનાથી વધારે કાલ વ્યતીત થતાં પળ પ્રસવ થતા જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે છે એટલા માટે દશમો મહિનો વ્યતીત થયા પછી આ ગુલ્મની ચિકિત્સા કરવાનું જે

कह्युं छे ते, गर्भनो संशय टाळवाने माटे कह्युं नथी पण दशमे महिने सुगमताथी चिकित्सा करी शकाय छे तेथी कह्युं छे एम समजवुं. रुधिरसंबंधी गुल्म जो जूनो होय तोज सुख-साध्य थाय छे. जेजटाचार्ये पण कह्युं छे के दशमो महिनो व्यतीत थया पछी आ गुल्मनी जमावट थाय छे एटले पछी तैल वगैरेथी खीना शरीरने संस्कार आपीने रुधिरने मैदवामां आवे तो तेथी गर्भाशयने नुकसान थतुं नथी.)

१४ वातगुल्मादितं स्निग्धं युक्तं स्नेहाविरेचनैः ।
उपाचरेद्यथाकालं निरुद्धैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मादितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मादितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्याः कार्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरं चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरर्वास्ति च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ॥
आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानां तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्भृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्वितं वातगुल्मिने ।
चित्रकव्योषसिन्धूत्थपृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजीह्वुपाधान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालबदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत्पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥
हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्करव्योषधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥
शटीवचाजगन्धेलासुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दग्धा चानिलगुल्मिनाम् ॥

विडदाडिमसिन्धूत्थहुतभुगव्योषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्चलक्षारग्वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत्प्रीहशूलजित् ।
रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह ॥
व्योषदाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ॥
हिङ्गवम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशकैः ।
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ॥
कासापस्मारमन्दाग्निप्रीहशूलानिलाञ्जयेत् ।
दधि सौवीरकं सर्पिः काथौ माषकुलत्थजौ ॥
पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ।
सौवर्चलं स्वर्जिकां च देवदार्वथ सैन्धवम् ॥
वातगुल्मापहं सर्पिरेतद्दीपनमेव च ।
तृणमूलकपाथे तु जीवनीयैः पचेद्भृतम् ॥
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ।
रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
आरग्वध्वादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ।
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत्पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ॥
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ।
यथादोषोच्छ्रयं चापि चिकित्सेत्सन्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्गवादिकं वापि घृतं वाप्रीहनाशनम् ।
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैल्वकमेव वा ॥
तिलेश्वुरकपालाशसार्पणं यवनालजम् ।
भस्म मूलकजं चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ॥
मूत्रेण महिषीणां च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
कुष्ठसैन्धवयष्ट्याह्नागरकिमिघातिभिः ॥
साजमौदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पलैर्युतम् ।
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ॥
तस्य मात्रां पिबेद्दग्धा सुरया सर्पिपापि वा ।
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलथेन रसेन वा ॥
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ।
स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकजोऽपि वा ॥
तैलेन शमयेत्पीतो गुल्मं पवनसम्भवम् ।
पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ॥

वृश्चीकंमूत्रबूकं च वर्षाभवं बृहतीद्वयम् ।
 चित्रकं च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
 मागधीचित्रकक्षौद्रलिते कुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्चसंयुतम् ॥
 तुषोषितं दशाहं तु जीर्णभक्तः पिबेन्नरः ।
 अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
 पाठानिकुम्भरजनीत्रिकटुत्रिफलात्रिकम् ।
 लवणं वृक्षबीजं च तुल्ये स्यादनवे गुडे ॥
 पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।
 गुटिकास्तद्वनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥
 गुल्मप्लीहाग्निसादांस्ता नाशयेयुरशेषतः ।
 हृद्रोगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगं च दारुणम् ॥
 सशूले सोन्नतास्यन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
 गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
 सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
 कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
 पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
 खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
 बद्धवर्षोऽनिलानां तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
 कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान्कारयेत्कुशलो भिषक् ॥
 गुल्मिनः सर्व एवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भृशम् ।
 अतश्चैतांस्तु सुस्विन्नान्छंसनेनोपपादयेत् ॥
 विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा संदहनानि च ।
 उपनाहाश्च कर्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥
 उदरोक्तानि सर्पीषि मूत्रवर्तिक्रियास्तथा ।
 लवणानि च योज्यानि यान्युक्तान्यनिलामये ॥
 वातवर्चोनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ।
 कृत्वा पायौ निधातव्या वर्तयो मरिचोत्तराः ॥
 दन्तीचित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ।
 कुर्यादरिष्टान्सर्वीश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ॥
 खादेद्वाप्यङ्कुरान्भृष्टान्पूतीकनृपवृक्षजान् ।
 ऊर्ध्वघातं मनुष्यं च गुल्मिनं न निरूहयेत् ॥
 पिबेन्नृवृन्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ।
 गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ॥
 मूत्रमद्यपयोद्राक्षारसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥

एवं. पीलूनि पिष्टानि पिबेत्सलवणानि तु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
 युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
 बद्धविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
 कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्तुल्यवणोत्तरान् ।

. गुल्मोनी चिकित्साओ.

१४ वायुजन्य गुल्मथी पीडाएला माणसने समयसर स्निग्ध करी, स्नेहात्मक विरेचनोथी विरेचित करीने ते ते अवस्थाओना अनुसार्थी आस्थापनवस्तिओ तथा अनुवासनवस्तिओ देवी.

पित्तजन्य गुल्मथी पीडाएला माणसने काको-
 ल्यादिगणना काथथी तथा कल्कथी पकावेला
 घीवते स्निग्ध करी, मधुर योगोथी विरेचित करीने
 निरूहवस्तिओ देवी.

कफजन्य गुल्मथी पीडाएला माणसने पिप्प-
 ल्यादिगणना काथथी तथा कल्कथी पकावेला
 घीवते स्निग्ध करी, तीक्ष्ण योगोथी विरेचित
 करीने तीक्ष्ण काथोथीज निरूहवस्तिओ देवी.

जो गुल्म सन्निपातथी एटले त्रणे दोषोथी
 थएलो होय तो त्रणे दोषोने टाळनारी चिकित्सा
 करवी ए हितकारी थाय छे. (बारमा विषयमां
 त्रिदोषजन्य गुल्मने असाध्य कह्यो छे अने आ
 विषयमां त्रिदोषजन्य गुल्मनी चिकित्सा कही तेथी
 पूर्वापर विरोध आवे छे एम समजवुं नहीं. कारण
 के प्रकुपित समत्रिदोषजन्य गुल्म असाध्य छे
 अने प्रकुपित विषमत्रिदोषजन्य गुल्म नवो तथा
 बलवान् माणसने थयो होय तो कष्टसाध्य छे.)

स्त्रीने रजथी गुल्म उत्पन्न थयो होय तो तेनी
 पित्तगुल्मनी चिकित्सा प्रमाणेज चिकित्सा करवी.
 आ विषयमां रुधिरनुं भेदन करनारी बीजी विशेष
 चिकित्सा कहुं छुं ते सांभळो. खाखराना क्षारना
 पाणीथी घी पकावीने ते घी पावुं अने पिप्पल्या-
 दिगणथी पकावेला घीनी उत्तरवस्ति देवी. अथवा
 पिप्पल्यादि वगेरे उष्ण गणोना प्रयोगोथी ए रजसं-
 बंधी गुल्मनुं भेदन करवुं अने भेदाया पछी नीचेना

દ્વારથી ચાલતા રક્તપિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી કે જે ચિકિત્સા આ તંત્રના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

આનૂપ તથા જલચર પ્રાણીઓની મજ્જાઓ, ઇઓની ચરત્રીઓ, ઘી, તૈલ અને દહીં ઇઓને એકઠાં કરી પકાવીને તે સ્નેહથી અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય ગુલ્મ નષ્ટ થાય છે.

જંઘાલપ્રાણીઓ, વિક્કિરો અને એક સ્ત્રીવાળાં ઘોડા તથા સ્વચ્છર વગેરે પ્રાણીઓ ઇઓની ચરત્રી અને ઘી ઇઓને પિત્તહર દ્રવ્યોથી પકાવીને તે સ્નેહથી અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય ગુલ્મ શાંત થાય છે.

તૈલ અને જાંગલપ્રાણીઓની મજ્જા ઇઓને કફહર દ્રવ્યોથી પકાવીને તે સ્નેહથી અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય ગુલ્મ ટલી જાય છે.

આમઝાંઓના ચોગળા સ્વરસમાં પંચકોલ (પીપ્પલ, પીપ્પલીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ) અને જવસાર ઇઓનો કલ્ક નાચીને ઘી પકાવવું. ઇ ઘીને સાકરથી તથા સૈંધવથી યુક્ત કરીને દેવામાં આવે તો તેથી વાતગુલ્મવાળાનું હિત થાય છે. (આ ઘી ષડંગ ઘૃત કેહેવાય છે.)

ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, સૈંધવ, હીંગપત્રી અથવા કાઠીજીરી, ચવક, દાહિમ, અજમા, પીપ્પલીમૂળ, જીરૂં, હવુષા (પ્રસિદ્ધ નથી) અને ધાળા ઇઓનો સમભાગ કલ્ક નાચી દહીં, આરનાલ, બોરનો સ્વરસ અને મૂઝાનો સ્વરસ ઇઓમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી પાવામાં આવે તો તેથી વાતગુલ્મ, અમ્નિનું દુર્બલપણું, પેટનું ચઢવું અને શૂઠ ઇઓનો નાશ થાય છે. (આ ઘી ચિત્રકાદિ ઘૃત કેહેવાય છે.)

હીંગ, સંચઢ, જીરૂં, વિહલૂળ, દાહિમ, અજમા, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, ધાળા, અમ્લવેતસ, જવસાર, ચિત્રક, કચૂરો, વજ, તલવળી, ઇલચી અને તુલસી ઇઓનો કલ્ક નાચી

ચોગળા દહીંમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી પાવાથી વાતગુલ્મવાળાઓનાં શૂઠો તથા મઢમૂત્રોની અટકાયતો નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ હિંગ્વાદિ ઘૃત કેહેવાય છે.)

વિહલૂળ, દાહિમ, સૈંધવ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, જીરૂં, હીંગ, સંચઢ, જવસાર, કઠ, કોકમ અને અમ્લવેતસ ઇઓનો કલ્ક નાચી વીજોરાના ચોગળા રસમાં અને ચોગળા દહીંમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી દાહિક કેહેવાય છે. આ ઘી પાવાથી ગુલ્મ, વરલનું દરદ અને શૂઠ નષ્ટ થઈ જાય છે.

લસણનો સ્વરસ, બૃહત્પંચમૂળનો કાથ, સુરા, આરનાલ, દહીંનું પાણી અને મૂઝાનો સ્વરસ ઇઓમાં સમ ભાગે લીધેલાં સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, દાહિમ, કોકમ, અજમા, ચવક, સૈંધવ, હીંગ, અમ્લવેતસ, જીરૂં અને વોડીઅજમોદ ઇઓનો કલ્ક નાચીને ઘી પકાવવું. આ ઘી ગુલ્મને, ગ્રહણીરોગને, અરશને, શ્વાસને, ઉન્માદને, ક્ષયને, જ્વરને, શ્વાસીને, અપસારને, અમ્નિના મંદપણને, વરલના દરદને, શૂઠને, અને વાયુને નષ્ટ કરવામાં સિદ્ધ ઉપાય છે. (આ ઘી રસોનાદિ ઘૃત કેહેવાય છે.)

દહીં, સૌવીરક, મગનો કાથ અને કઢથીનો કાથ એ ચાર દ્રવ્યોને એક એક આઠકભાર (વસો છપન તોલાંભારનો એક આઠક ગણાય છે.) લઈ તેમાં સંચઢ, સાજીસાર, દેવદાર અને સૈંધવ ઇઓના આઠ આઠ તોલાંભાર કલ્કો નાચીને એક આઠકભાર ઘી પકાવવું. આ ઘી વાતગુલ્મને નષ્ટ કરે છે અને જઠરામ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

તૃણપંચમૂળગળના કાથમાં જીવનીયવર્ગનો કલ્ક નાચીને ઘી પકાવવું. અથવા ન્યમ્રોધાદિગળના કાથમાં જીવનીયવર્ગનો કલ્ક નાચીને ઘી પકાવવું. અથવા ઉત્પલાદિગળના કાથમાં જીવનીયવર્ગનો કલ્ક નાચીને ઘી પકાવવું. આ ત્રણ પ્રકારના ઘીમાંથી ગમે તે ઘી પાવામાં આવે

તો તેથી રુધિરજન્ય તથા પિત્તજન્ય ગુલ્મ ટઢી જાય છે એ નિસ્સંશય છે.

આરગ્વધાદિગણના ક્ષાથમાં પિપ્પલ્યાદિગણનો કલ્ક નાંખીને ઘી પકાવવું. અથવા મુષ્કકાદિગણના ક્ષાથમાં પિપ્પલ્યાદિગણનો કલ્ક નાંખીને ઘી પકાવવું. અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા મૂત્રવર્ગમાં પિપ્પલ્યાદિગણનો કલ્ક નાંખીને ઘી પકાવવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં ઘીમાંથી ગમે તે ઘી પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય ગુલ્મ ટઢી જાય છે એ નિસ્સંશય છે.

ગુલ્મ જો સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો પ્રથમ વાયુને જીતીને પછી જે દોષ ઉલ્બળ હોય તેની ચિકિત્સા કરવી.

ગુલ્મ ઉત્પન્ન થતાંજ ચિકિત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૪ મા વિષયમાં કહેલું હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ પાવામાં આવે અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચૌદમા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં કહેલું પટ્પલક નામનું ઘી પાવામાં આવે અથવા પાટીયા લોદરના ક્ષાથમાં તથા કલ્કમાં પકાવેલું કે ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું તિલ્વકઘૃત પાવામાં આવે તો તેથી ગુલ્મ નષ્ટ થાય છે.

તિલ, એલ્વો, સ્વાલ્વો, સર્પપ, જાર નામના સફેદ ધાન્યના ઢાંડા અને મૂઝા એઓની ભસ્મને ગાય, બકરી, ગાડર, ગધેડો, હાથી અને ઝેસ એઓના ચોગળા મૂત્રમાં નાખી સ્ત્રવાવી લઈ તેમાં કઠ, સૈંધવ, જેઠીમધ, સૂંઠ, વાવડીંગ અને બોડી-અજમોદ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણ અને દરીયાઈલૂણનું ચાલીશ તોલાંભાર ચૂર્ણ નાખી લોઢાના વાસણમાં અલ્પ (કોમલ) અગ્નિથી પકાવી તે અવલેહ જેવું થાય ત્યારે ઉતારી અથવા તલ વગેરેની ચારસો તોલાંભાર ભસ્મ લઈ તેને ગાય વગેરેના ચોગળા મૂત્રમાં ડાઘી એક ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્ષાથમાં કઠ વગેરેનું ચૂર્ણ નાખી પકાવી અવલેહ જેવું થાય ત્યારે

ઉતારી લેવું. આ ક્ષારની માત્રા દહીંની સાથે અથવા સુરાની સાથે અથવા ઘીની સાથે અથવા ધાન્યામ્લની સાથે અથવા ઝૂના જલ્મની સાથે અથવા કઢથીના રસની સાથે પાવી. આ ક્ષાર ગુલ્મને અને વાતજન્ય વિકારોને નષ્ટ કરી નાખે છે એ નિસ્સંશય છે.

સાજીખાર, કઠ અને જવખાર એઓને મિશ્રિત કરી તૈલની સાથે પાવામાં આવે અથવા કેતકીનો ક્ષાર તૈલની સાથે પાવામાં આવે અથવા સાજી-ખાર, કઠ અને કેતકીનો ક્ષાર એઓને મિશ્રિત કરી તૈલની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય ગુલ્મ શાંત થઈ જાય છે.

સાજીખાર, કઠ અને સૈંધવ એઓનું ચૂર્ણ સે-હેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી ગુલ્મ શાંત થાય છે.

ધોઢી સાટોડી, ધોઢો એરડો, રાતી સાટોડી, ઝૂમી મોરીંગળી, વેટી મોરીંગળી અને ચિત્રક એઓને એક હજાર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં ડાઘી ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે ક્ષાથને પીપલ, ચિત્રક તથા મધ એઓના કલ્કથી અંદરના ભાગમાં લીપેલા ઘડામાં નાખી તેમાં ચોસઠ તોલાંભાર મધ તથા વઝીશ તોલાંભાર હરડેનું ચૂર્ણ નાખવું અને પછી તે ઘડાને ધાન્યનાં ફોતરાંઓના ગંજમાં દશ દિવસસૂધી રાખી મેલવો એટલે અરિષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વ દિવસે ક્ષાધેલું અન્ન પચી જઈને જેનો કોટો હલકો થયો હોય એવા માણસને પ્રભાતમાં આ અરિષ્ટ પાવામાં આવે તો તેથી ગુલ્મ, અન્નનો અવિપાક અને અરોચક એઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

કાઢીપાડ, નેપાઢો, હલ્લદર, સૂંઠ, મરી, પીપલ, ત્રિફળા, ચિત્રક, સૈંધવ અને ઇંદ્રજવ એઓના ચૂર્ણને તે સર્વના જેટલા જૂના ગોઢમાં મિશ્રિત કરીને પ્રભાતમાં નરળે કોઠે સ્વરાશવામાં આવે તો તેથી ગુલ્મ, વરલનું દરદ અને અગ્નિની મંદતા એઓ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે. અથવા ડુપર

કહેલા કાઠીપાઙ વગેરેના ચૂર્ણને તથા હરડેના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં પકાવી ઘાટું કરી તેની ગોઠીઓ વાઠીને પ્રભાતમાં નરળે કોઠે યવરાવવામાં આવે તો તે ગોઠીઓથી ગુલ્મ, વરલનું દરદ અને અગ્નિની મંદતા ઇઓ તમામ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રયોગથી હૃદ્રોગ, પ્રહ્ણીદોષ અને દારુણ પાંડુરોગ પળ નિશ્શેષ નષ્ટ થઈ જાય છે.

જો ગુલ્મ શૂલવાઠો, ઝંચો, અચલ અને દાહથી, પાકથી તથા વેદનાથી યુક્ત હોય તો જઠો મૂકીને અથવા શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું.

જંવાલપ્રાણીઓનાં તથા વિક્કિરોનાં માંસોના રસોને જરા ગરમ કરી, સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરી, સૈંધવ ત્રાચવાથી ઠીક રીતે ચારા કરી, સૂંટથી, મરીથી તથા પીપઠથી યુક્ત કરીને પાવા ઇ ગુલ્મવાઠાઓને પથ્ય છે.

વાતહર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલી પેયાઓ, સ્નેહાદિકથી સંસ્કૃત કરેલા કઠથીના રસો અને પંચમૂઠથી તથા કોઠ વગેરેથી સંસ્કૃત કરેલા ચડયૂષો ગુલ્મવાઠાઓને ભોજનમાં દેવા ઇ હિતકારી છે.

જે ગુલ્મવાઠાઓનાં વિષ્ટા તથા અધોવાયુ અટકી ગયાં હોય તેઓને પ્રવીળ વૈદ્યે આર્દ્રકસહિત દૂધ ભોજનમાં દેવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે કુંભીસ્વેદ, પિંડસ્વેદ તથા ઇષ્ટકાસ્વેદ કરાવવા.

ગુલ્મના સઘઠા રોગીઓને વિરેચન વહુજ મુશકેલીથી લાગૂ પડે છે ઇટલા માટે વૈદ્યે ઇઓને સારી પેટે સ્નિગ્ધ તથા સ્વેદિત કરીને પઠી વિરેચનના યોગો દેવા. (શૂલવાઠા અને કઠળપળાવાઠા વાતકફાત્મક ગુલ્મમાં વિરેચનને માટે આ ભલામળ છે ઇમ ઢહને કહું છે.)

ગુલ્મો ડપર વિલેપનો કરાવવાં, અમ્બંગો કરાવવા, કાંસડાની સઠી વગેરેથી ઢાંભવાની ક્રિયાઓ પળ ફરવી, ગુલ્મો પાકવામાં અભિમુચ થાય ત્યારે સેહેજ ડળ્ળતાવાઠા શાલ્વળ આદિ ડપનાહો પળ કરવા, (શાલ્વળનું સ્વરૂપ ચિકિ-

ત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં કહું છે તે જોવું.) ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૯ મા વિષયમાં ડદરોગો ડપર જે ઘી તથા મૂત્રવર્તિક્રિયાઓ કહેલ છે તેઓની પળ યોજનાઓ કરવી અને ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં વાતવ્યાધિઓ ડપર જે પત્રલવળ આદિ લવળો કહેલાં છે તેઓની પળ યોજનાઓ કરવી.

અધોવાયુનો તથા વિષ્ટાનો નિરોધ થઈ ગયો હોય તો દરીયાઢલૂળ, આર્દ્રક અને સર્ષપ ઇઓની જેઓમાં મરી અધિક આવે ઇવી વાટો બનાવીને ગુદામાં ચોસાવવી.

નેપાઠાનાં મૂઠ, ચિત્રકનાં મૂઠ અને વાતહર દ્રવ્યો ઇઓના અરિષ્ઠો બનાવીને ગુલ્મવાઠાને પાવા અને સૂત્રસ્થાનના ૪૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા બીજા પળ સઘઠા યોગ્ય અરિષ્ઠોની યોજનાઓ કરવી.

ચરેલ કરંજ (ગુચ્છ કરંજ) અને ગરમાઠો ઇઓનાં કોમઠ પહ્લોને સ્નેહમાં શેકીને ચવરાવવાં.

નિરૂહવસ્તિ જો કે ગુલ્મવાઠાનું હિત કરનારી છે તોપળ ઝર્ધ્વવાતવાઠા ગુલ્મના દરદીને તે વસ્તિ દેવી નહીં.

ગુલ્મના દરદીને નસોતર અને સૂંટ ગોમૂત્રાદિકની સાથે પાવાં અથવા હરડેનું ચૂર્ણ ગોઠથી મિશ્રિત કરીને ગોમૂત્રાદિકની સાથે પાવું. (ગોમૂત્રાદિક દ્રવો આ નીચેના પારિગ્રાફમાં કેહેવામાં આવશે.)

ગુગઠ, નસોતર, મોટો નેપાઠો, નાહાનો નેપાઠો, (નેપાઠાનાં મૂઠ) સૈંધવ અને વજ ઇ પદાર્થો દોષાદિકનું બલાબલ જોઈને ગોમૂત્ર, મઘ, દૂધ કે દ્રાક્ષનો રસ ઇઓની સાથે પાવા.

પીલુનાં ફઠોને ગોમૂત્રાદિકમાં વાટી સૈંધવથી મિશ્રિત કરીને ડપર કહેલા ગોમૂત્ર વગેરે દ્રવોની સાથે પાવાં.

ગુલ્મમાં પેટ ચડી આવવા વગેરે અવસ્થા થઈ હોય તો પીપઠ, પીપઠીમૂઠ, ચવક, ચિત્રક અને

સૈંધવ, એઓથી સંયુક્ત કરેલી સુરા પાવી. આ સુરા સમયસર દેવામાં આવે તો તુરતજ ગુલ્મને નષ્ટ કરે છે.

જેનાં વિષ્ટા તથા અધોવાયુ રોકાઈ ગયાં હોય એવા ગુલ્મવાળાને દૂધની સાથે જવનાં અન્નો જ-માડવાં અથવા જેમાં સારી પેટે સૈંધવ નાણું હોય એવી જવની ઘણા સ્નેહવાળી ઘુઘરીયો ચવરાવવી.

૧૫ અથાસ્યોપદ્રવઃ શૂલઃ કથંચિદુપજાયતે ॥

શૂલં નિશ્ચાનિતમિવ સુખં યેન ન વેત્યસૌ ।

તત્ર વિષ્મૂત્રસંરોધઃ કૃચ્છ્રોચ્છ્વાસઃ સ્થિરાક્ષતા ॥

તૃષ્ણા.દાહો ભ્રમોઽન્નસ્ય વિદગ્ધપરિવૃદ્ધતા ।

રોમહર્ષોઽરુચિશ્છર્દિર્ભુક્તવૃદ્ધિર્જડાક્ષતા ॥

વાય્વાદિભિર્યથાસજ્જ્વયં મિશ્રૈર્વા વીક્ષ્ય યોજયેત્ ।

પથ્યા ત્રિલવણં ક્ષારં દિહ્નુ તુમ્બુરુ પૌષ્કરમ્ ॥

યવાન્યથ હરિદ્રા ચ વિડક્ષાન્યમ્લવેતસમ્ ।

વિદારી ત્રિફલા મીરુઃ ષ્ટકાટી ગુડશર્કરા ॥

કાંશ્મરીફલયઞ્ચાહ્વપરુષકહિમાનિ ચ ।

પટ્ત્રન્થાતિવિપાદારુપથ્યામરિચવૃક્ષકાન્ ॥

કૃષ્ણામલકચવ્યં ચ નાગરક્ષારચિત્રકાન્ ।

ઉષ્ણામ્લકાંજિકક્ષીરતોયૈઃ શ્લોકસમાપનાત્ ॥

યથાક્રમં વિમિશ્રાંશ્ચ દ્રવ્દે સર્વાંશ્ચ સર્વજે ।

તથૈવ સેકાચગાહપ્રદેહાભ્યક્કયોજનમ્ ॥

શિશિરોદકપૂર્ણાનાં ભાજનાનાં ચ ધારણમ્ ।

વમનોન્મર્દનસ્વેદલઙ્ગનક્ષપણક્રિયાઃ ॥

સ્નેહાદિશ્ચ ક્રમઃ સર્વાં વિશેષેણોપદિશ્યતે ।

ગુલ્મના ઉપદ્રવરૂપ શૂલનું સામાન્ય

લક્ષણ તથા દોષોના ભેદોથી વિ-

શિષ્ટ લક્ષણો અને વિશિષ્ટ

ચિકિત્સાઓ.

૧૬ ગુલ્મના રોગીને કોઈ પ્રકારે શૂલ ના-મનો ઉપદ્રવ એવો થાય છે કે જે અત્યંત ઓડેલા સ્ત્રીલા જેવો પીડાકારી હોય છે. આ શૂલવાળાને કોઈ પણ વિષયાદિકથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

જો શૂલમાં વિષ્ટાનો તથા મૂત્રનો રોધ થયો

હોય, ઝંબો શ્વાસ માંડ માંડ લેવાતો હોય અને અંગ કઠણ થઈ ગયેલ હોય તો જાણવું કે એ શૂલ વાયુજન્ય છે. જો તરશ લાગ્યા કરતી હોય, બઠતરા થતી હોય, ભ્રમ થતો હોય અને ચાધેલું અન્ન પાકવા લાગે ત્યારે શૂલની વૃદ્ધિ થતી હોય તો જાણવું કે એ શૂલ પિત્તજન્ય છે. જો રુવાડાં ચડાં થઈ જતાં હોય, અન્ન ઉપર અરુચિ હોય, ડાહી થતી હોય, જમ્યા પછી શૂલની વૃદ્ધિ થતી હોય અને અંગો જડ થઈ ગયાં હોય તો જાણવું કે એ શૂલ કફજન્ય છે. ઉપર કહેલાં ત્રણ જાતનાં લક્ષણોમાંથી બે જાતનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો તે શૂલને દ્વિદોષજન્ય જાણવું અને ત્રણે જાતનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો તે શૂલને ત્રિદોષજન્ય જાણવું.

જો શૂલ વાયુજન્ય હોય તો હરડે, સૈંધવ, સંચલ, વીડલૂણ, જવચાર, હીંગ, તુંબરુફલ, પુષ્કરમૂલ, અજમા, દહાદર, વાવડીંગ અને અ-મ્લવેતસ એઓનો કલ્ક ઝૂની ચાટી કાંજીની સાથે પાવો.

જો શૂલ પિત્તજન્ય હોય તો ફગવેલાનો કંદ્ર, હરડે, વેહેડાં, આમળાં, શતાવરી, શીંગોડું, ગંગે-ટીનું મૂલ, સીવણનું ફલ, જેઠીમધ, ફાલસાં અને ચંદન એઓનો કલ્ક ઝૂના દૂધની સાથે પાવો.

જો શૂલ કફજન્ય હોય તો વજ, અતવસ, દેવદાર, હરડે, મરી, ઇંદ્રજવ, પીપ્પલીમૂલ, ચવક, સૂંટ, જવચાર અને ચિત્રક એઓનો કલ્ક ઝૂના પાણીની સાથે પાવો.

જો શૂલ દ્વિદોષજન્ય હોય તો જે બે દોષોથી તે થયેલ હોય તે બે દોષોને મટાડનારા ઉપર લખેલા બે કલ્કોને મિશ્રિત કરી ઉપર લખેલા બે દ્રવોની સાથે પાવો.

જો શૂલ ત્રિદોષજન્ય હોય તો ઉપર લખેલા ત્રણે કલ્કોને મિશ્રિત કરી ઉપર કહેલા ત્રણે દ્રવોની સાથે પાવો.

જો શૂલ વાતજન્ય હોય તો સેચન, અવગાહન, પ્રતેપ અને અભ્યંગ એઓની યોજના પળ કરવી.

જો શૂલ પિત્તજન્ય હોય તો શૂલની ઉપર થંડાં જલથી ભરેલાં રૂપાં વગેરેનાં વાસણોનું ધારણ કરાવવું.

જો શૂલ કફજન્ય હોય તો વમન, મર્દન, સ્વેદન, લંઘન અને વીજી પળ કર્પણક્રિયાઓ કરવી.

જો શૂલ દ્વિદોષજન્ય હોય તો જે બે દોષોથી થયેલ હોય તે બે દોષોને ટાલનારી બે જાતની ક્રિયાઓ કરવી.

જો શૂલ ત્રિદોષજન્ય હોય તો ત્રણે દોષોને ટાલનારી ઉપર લેખેલી ત્રણે જાતની ક્રિયાઓ કરવી.

દોષોના અનુસારથી તથા અવસ્થાઓના અનુસારથી સ્નેહન આદિ ક્રમ પળ સઘલા પ્રકારનાં શૂલો ઉપર વિશેષે કરી કરવો.

૧૬ વતુરં મૂલકં મત્સ્યાન શુષ્કશાકાનિ વૈદલમ્ ન શ્વાદેદાલુકં ગુલ્મી મધુરાણિ ફલાનિ ચ ॥

ગુલ્મવાલાં પાલવાની પરેજી.

૧૬ ગુલ્મવાલા માણસે સૂકાણું માંસ, મોટા મૂંઝા, માછલાં, શાકોની સૂકવણીઓ, મગ તથા મઠ વગેરે દ્વિદલધાન્ય, આલૂ અને મધુર ફળો એઓનું ભક્ષણ કરવું નહીં. (અડદ અને કઢથી એઓ વિદલધાન્યો છતાં પળ તેઓનો ગુલ્મના દરદીને નિપેધ નથી.)

કેવલ શૂલનાં નિદાનાદિકનું પ્રકરણ.

૧૭ વિના ગુલ્મેન ચક્ષૂલં ગુલ્મસ્થાનેષુ જાયતે નિદાનં તસ્ય વશ્યામિ રૂપં ચ સચિકિત્સિતમ્ ॥

કેવલ શૂલ કે જે ગુલ્મ વિના પળ થાય છે તેનાં નિદાનાદિક કેહેવાની પ્રતિજ્ઞા.

૧૭ ગુલ્મવિના પળ પડલાં વગેરે ગુલ્મનાં સ્થાનકોમાં જે શૂલ થાય છે તેનાં નિદાનો, રૂપો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું.

૧૮ વાતમૂત્રપુરીષાણાં નિગ્રહાદતિભોજનાત્ ।

અજીર્ણાધ્યશનાયાસવિરુદ્ધાન્નોપસેવનાત્ ॥

પાનીયપાનાત્શુત્કાલે વિરુદ્ધાનાં ચ સેવનાત્ ॥

પિષ્ટાન્નશુષ્કમાંસાનામુપયોગાત્તથૈવ ચ ॥

एवंविधानां द्रव्याणामन्येषां चोपसेवनात् ।

दोषाः प्रकुपिताः कोष्ठे शूलं सञ्जनयन्ति हि ॥

શૂલનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો

અને સંપ્રાપ્તિ.

૧૮ અધોવાયુ મૂત્ર અને વિષ્ટા એઓના વે-

ગોનો નિગ્રહ કરવાથી, અતિભોજન કરવાથી,

આમ તથા વિદગ્ધ આદિ અજીર્ણથી, અજીર્ણમાં

ભોજન કરવાથી, આયાસ કરવાથી, વિરુદ્ધ અ-

ન્નોના સેવનથી, ક્રુધા લાગી હોય તે સમયમાં

પાણી પીવાથી, કોંટા ફુટાડેલાં ધાન્યો ખાવાથી,

વાટેલાં અન્નો ખાવાથી, સૂકાણાં માંસો ખાવાથી

અને એવીજ રીતે તે તે દોષોને પ્રકુપિત કરનારાં

વીજાં દ્રવ્યોના સેવનથી કોટામાં પ્રકુપિત થયેલા

દોષો શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૯ નિરુચ્છ્વાસો ભવેત્તેન વેદનાપીડિતો નરઃ ।

શङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव્રાશ્ચ વેદનાઃ ॥

શૂલાસક્તસ્ય લક્ષ્યન્તે તસ્માચ્છૂલમિહોચ્યતે ।

ए रोग 'शूल' शा माटे केहेवाय छे ?

૧૯ એ રોગની વેદનાથી પીડાણે માણસ

રોકાણા શ્વાસવાળો થઈ જાય છે અને

તેને જાણે અંદર સ્ત્રીલો ઠોકાયો હોય એવી તીવ્ર

વેદનાઓ થાય છે માટે એ રોગ 'શૂલ' કેહેવાય છે.

૨૦ નિરાહારસ્ય યસ્યૈવ તીવ્રં શૂલમુદીર્યતે ॥

प्रस्तब्धगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्रसितीव च ।

વાતમૂત્રપુરીષાણિ કૃચ્છ્રેણ કુરુતે નરઃ ॥

एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम् ।

વાયુજન્ય શૂલનું લક્ષણ.

૨૦ આહાર ન કન્યો હોય તે સમયમાંજ તીવ્ર

શૂલ વૃદ્ધિ પામે, ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય, ડુંચો

શ્વાસ માંડ માંડ લેવાઈ શકે અને અધોવાયુ વિષ્ટા

તથા મૂંત્ર એઓનો ઉત્સર્ગ બહુજ કષ્ટથી કરી
શકાય તો જાણવું કે શૂલવાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું છે.
૨૧ તૃષ્ણા દાહો મદો મૂર્છા તીવ્ર શૂલં તથૈવ ચ ।
શીતાભિકામો ભવતિ શીતેનૈવ પ્રશમ્યતિ ।
પૈતૈલિઙ્ગૈર્વિજાનીયાચ્છૂલં પિત્તસમુદ્ભવમ્ ।

પિત્તજન્ય શૂલનું લક્ષણ.

૨૧ તરશ લાગ્યા કરે, બઢતરા થાય, સો-
પારી.સ્વાધાના જેવો મીળો વડે, મૂર્છા આવે,
શૂલ તીવ્ર હોય, શીતની ઇચ્છા થાય અને શૂલ
શીતથીજ શાંત થતું હોય તો જાણવું કે એ શૂલ
પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું છે.

૨૨ શૂલેનોત્પીડ્યમાનસ્ય હૃદ્યાસ ઉપજાયતે ।
અતીવ-પૂર્ણકોષ્ટત્વં તથૈવ ગુરુગાત્રતા ॥
પતચ્છેષ્મસમુત્થસ્ય શૂલસ્યોક્તં નિર્દર્શનમ્ ।

કફજન્ય શૂલનું લક્ષણ.

૨૨ શૂલથી પીડાતાં મોઢા આવે તથા લાઢ
ફરે, કોઢો અત્યંત પૂર્ણ થઈ જાય અને ગાત્રો
ભારે રહે તો જાણવું કે એ શૂલ કફથી ઉત્પન્ન
થયેલું છે.

૨૩ સર્વાણિ દૃષ્ટ્વા રૂપાણિ નિર્દિશેત્સાન્નિપાતિકમ્
સન્નિપાતસમુત્થાનમસાધ્યં તં વિનિર્દિશેત્ ।

સાન્નિપાતિક (ત્રિદોષજન્ય) શૂલનું લ- ક્ષણ અને અસાધ્યપણું.

૨૩ જે શૂલમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં
લક્ષણો દેખાય તે શૂલને સાન્નિપાતિક જાણવું.
સાન્નિપાતિક શૂલ અસાધ્ય છે.

૨૪ શૂલાનાં લક્ષણં પ્રોક્તં ચિકિત્સાં ચ નિબોધ મે
આશુકારી હિ પવનસ્તસ્માત્તં ત્વરયા જયેત્ ।
તસ્ય શૂલાભિપન્નસ્ય સ્વેદ પ્વ સુખાવહઃ ॥
પાયસૈઃ કૃશરાપિષ્ઠૈઃ સ્નિગ્ધૈર્વા પિશિતૈર્હિતઃ ।
ત્રિવૃચ્છાકેન વા સ્નિગ્ધમુષ્ણં ભુજીત ભોજનમ્ ॥
ચિરબિલ્વાઙ્કુરાન્ વાપિ તૈલભૃષ્ટાન્તુ ભક્ષયેત્
વૈહઙ્ગાંશ્ચ રસાન્નિગ્ધાન્જ્વાલાન્શૂલપીડિતઃ ॥

યથાલાભં નિષેવેત માંસાનિ બિલશાયિનામ્ ।
સુરા સૌવીરકં શુક્તં મસ્તૂદ્ભિત્તથા દધિ ॥
સકાલલવણં પેયં શૂલે વાતસમુદ્ભવે ।
કુલત્થયૂષો યુક્તામ્લો લાવકીયૂપસંસ્કૃતઃ ॥
સસૈન્ધવઃ સમરિચો વાતશૂલવિનાશનઃ ।
વિડઙ્ગૈઃ શિશુકમ્પિલ્લપથ્યાદયામામ્લવેતસાન્ ॥
સુરસામશ્વકર્ણં ચ સૌવર્ચ્ચલયુતાન્પિવેત્ ॥
મધેન વાતજં શૂલં ક્ષિપ્રમેવ પ્રશમ્યતિ ।
પૃથ્વીકાજાજિચવિકાયવાનીવ્યોષચિત્રકાઃ ॥
પિપ્પલયઃ પિપ્પલીમૂલં સૈન્ધવં ચેતિ. ચૂર્ણયેત્ ।
તાનિ ચૂર્ણાનિ પયસા પિબેત્કામ્બલિકેન વા ॥
મધ્વાસવેન ચુક્રેણ સુરાસૌવીરકેણ વા ।
અથ વૈ તાનિ ચૂર્ણાનિ માતુલુઙ્ગરસેન વૈ ॥
તથા વદરયૂષેણ ભાવિતાનિ પુનઃ પુનઃ .
તાનિ દ્વિગુપ્રગાઢાનિ સહ શર્કરયા પિબેત્ ॥
સહ દાઢિમસારેણ વર્તિઃ કાર્યા ભિષગ્જિતા ।
સા વર્તિર્વાતિકં શૂલં ક્ષિપ્રમેવ વ્યપોહતિ ॥
ગુઢતૈલેન વા લીઢા પીતા મધેન વા પુનઃ ।
વુશુક્ષાપ્રભવે શૂલે લઘુ સન્તર્પણં હિતમ્ ।
ઉષ્ણૈઃ ક્ષીરૈર્યવાગૂભિઃ સ્નિગ્ધૈર્માસરસૈસ્તથા
વાતશૂલે સમુત્પન્ને રૂક્ષં સ્નિગ્ધેન યોજયેત્ ॥
સુસંસ્કૃતાઃ પ્રદેયાઃ સ્યુર્ધૃતપૂરા વિશેષતઃ ।
વારુણીં ચ પિવેજન્તુસ્તથા સમ્પદ્યતે સુખી ॥
પતદ્વાતસમુત્થસ્ય શૂલસ્યોક્તં ચિકિત્સિતમ્ ।

વાતજન્ય શૂલની ચિકિત્સા.

૨૪ શૂલોનાં લક્ષણો કહ્યાં. હવે વાતજન્ય
શૂલની ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. વાયુ
ફાડપદાર છે એટલા માટે વાતજન્ય શૂલની તુરત
ચિકિત્સા કરવી. વાતજન્ય શૂલથી પીડાણા
માણસને દૂધપાકોથી, તલ અઢદ તથા ચોખા
એઓની.લીચડીના પિંડોથી અથવા સ્નિગ્ધ માં-
સોથી સ્વેદ દેવો એ પરમ હિતકારી છે. એ
માણસને નસોતરના શાકની સાથે *સ્નિગ્ધ તથા
ઉષ્ણ અન્ન જમાડવું. ચરેલ કરંજ (ગુચ્છ કરંજ)-
ના કોમલ અંકુરોને તૈલમાં શેકીને ખવરમ્બવા.

વાતજન્ય શૂલથી પીડાણા માણસને લાવાં વગેરે પક્ષીઓનાં તથા જાંગલપ્રાણીઓનાં માંસોના સ્નિગ્ધ રસોનું અને બિલેશ્ય પ્રાણીઓમાંથી જે જે પ્રાણીઓનું માંસ મઠી શકે તે તે પ્રાણીના માંસનું સેવન કરાવવું.

સુરા, સૌવીરક, શુક્ત, દહીંનું પાણી, અરધા પાણીવાળી છાશ અને દહીં એઓમાંથી જેટલા પદાર્થો મઠી આવે તેટલા પદાર્થોને સંચલથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય શૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

જેને લાવાંપક્ષીના માંસના યૂષથી સંસ્કાર આપ્યો હોય એવો અને દાહિમ વગેરે અમ્લથી યુક્ત કરેલો કઢથીનો યૂષ સૈંધવથી તથા મરીથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય શૂલનો વિનાશ થાય છે.

વાવડીંગ, સરગવો, કપીલો, હરડે, પીપલ, અમ્લવેતસ, જંગલી તુલસી અને રાઠ એઓ સંચલથી યુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય શૂલ શાંત થઈ જાય છે.

વાતજન્ય શૂલ મધ પાવાથી તુરતજ શાંત થઈ જાય છે.

હીંગપત્રી અથવા કાઢીજીરી, જીરું, ચવક, અજમા, સૂંઠ, મરી, બમણી પીપલ, ચિત્રક, પીપળી-મૂલ અને સૈંધવ એઓનું ચૂર્ણ દૂધની, કાંબલિક યૂષની, મધના આસવની, કાંજીની કે સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહેલા સૌવીરકની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય શૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અથવા ઉપર કહેલાં ચૂર્ણને બીજોરાના રસની કે બોરના યૂષની વારંવાર ભાવનાઓ આપી, હીંગથી સારી પેટે સંયુક્ત કરી, સાકરની સાથે તથા બીજોરાના રસની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય શૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અથવા ઉપર કહેલાં ચૂર્ણને દાહિમના સારથી સંયુક્ત કરી ગોઠી બનાવી તે ગોઠી ગોઠી

સંયુક્ત કરેલા તૈલમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે અથવા મધની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય શૂલ તુરતજ શાંત થઈ જાય છે.

ભૂલથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂલ કે જે એક જાતનું વાતજન્ય શૂલજ છે તે થયેલ હોય તો તુરતજ ઝનાં દૂધોથી, યવાગૂઓથી તથા સ્નિગ્ધ કરેલા માંસના રસોથી સંતર્પણ કરવું એ હિતકારી થાય છે.

રુક્ષ માણસને વાતજન્ય શૂલ થયેલ હોય તો સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોની યોજના કરવી અને વિશેષે કરી જેઓને સૂંઠ તથા મરી વગેરેનો સંસ્કાર આપ્યો હોય એવાં ઘેવર જમાડવાં તથા મદિરા પાવી. આ પ્રમાણે કરવાથી વાતજન્ય શૂલવાળો રોગી સુખી થાય છે.

આ સઘળી વાતજન્ય શૂલની ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવી.

૨૫ અથ પિત્તસમુત્થસ્ય ક્રિયાં વશ્યામ્યતઃ પરમ્ સુખં છર્દયિત્વા તુ પીત્વા શીતોદકં નરઃ ॥ શીતલાનિ ચ સેવેત સર્વાણ્યુષ્ણાનિ વર્જયેત્ । મણિરાજતતામ્નાણિ ભાજનાનિ ચ સર્વશઃ ॥ વારિષ્ણાનિ તાન્યસ્ય શૂલસ્યોપરિ નિશ્કિપેત્ । ગુડશાલિયવાઃ ક્ષીરં સર્પિઃ પાનં વિરેચનમ્ ॥ જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ શ્લેષજં પિત્તશૂલિનામ્ । રસાન્સેવેત પિત્તઘ્નાન્ પિત્તલાનિ વિવર્જયેત્ ॥ પાલાશં ધાન્વનં વાપિ પિબેચૂષં સશર્કરમ્ । પરૂષકાણિ મૃદ્ધીકાઋજૂરોદકજાન્યપિ ॥ તત્પિબેચ્છર્કરાયુક્તં પિત્તશૂલનિવારણમ્ ॥

પિત્તજન્ય શૂલની ચિકિત્સા.

૨૬ હવે પિત્તજન્ય શૂલની ચિકિત્સાઓ કહું છું. પિત્તજન્ય શૂલવાળા માણસને ટાઢું પાણી પાઈ સેહેજ વમન કરાવીને શીતલ પદાર્થોનું સેવન કરાવવું અને ઉષ્ણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

મળિઓ, રૂપું કે ત્રાંબું એઓનાં વાસણોને શીતલ જલથી ભરપૂર કરી તે વાસણો શૂલની

ઉપર ધરાવવાં. એ પિત્તજન્ય શૂલ ઉપર હિત-
કારી છે.

ગોઠ, રાતા ચોखानાં અન્નો, જવનાં અન્નો, દૂધ, ઘી, વિરેચન અને જાંગલપ્રાણિઓનાં માંસો એઓ પિત્તજન્ય શૂલવાળાઓને ઔષધરૂપ છે.

પિત્તજન્ય શૂલવાળા માણસને પિત્તનું હરણ કરનારા માંસરસોનું સેવન કરાવવું અને પિત્ત કરનારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

માંસમૃદ્ધક પ્રાણિઓના અથવા જાંગલપ્રાણિઓના માંસનો યૂષ સાકરથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય શૂલ શાંત થઈ જાય છે.

ફાલસાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર અને જલમાં ઉત્પન્ન થતાં કમલ વગેરેનાં પત્રો એઓનો કલ્ક સાકરના પાણીથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય શૂલ નષ્ટ થાય છે.

૨૬ અશનેભુક્તમાત્રે તુ પ્રકોપઃ શ્લેષ્મિકસ્ય ચ ॥
વમનં કારયેત્તત્ર પિપ્પલીવારિણા ભિષક્ ।
રુક્ષઃસ્વેદઃપ્રયોજ્યઃસ્યાદન્યાઞ્ચોષ્ણાઃક્રિયાહિતાઃ
પિપ્પલી શૃંગ્ગવેરં ચ શ્લેષ્મશૂલે ભિષગ્જિતમ્ ।
પાઠાં વચ્ચાં ત્રિકટુકં તથા ચ કટુરોહિણીમ્ ॥
ચિત્રકસ્ય ચ નિર્યૂહં પિબેદ્યૂષં સમાર્જકમ્ ।
અરંડફલમૂલાનિ મૂલં ગોક્ષુરકસ્ય ચ ॥
શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી બૃહતી કણ્ટકારિકામ્ ।
દયાચ્છૃગાલવિન્નાં ચ સહદેવાં તથૈવ ચ ॥
મહાસહ્યાં ક્ષુદ્રસહ્યાં મૂલં ચેક્ષુરકસ્ય ચ ।
અત્સમ્ભૃત્ય સમ્ભારં જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥
ચતુર્ભાગાવશેષં તુ યવક્ષારયુતં પિબેત્ ॥
વાતિકં પૈત્તિકં વાપિ શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્
પ્રસહ્ય નાશયેચ્છૂલં હિન્નાન્નમિવ માહતઃ ॥
પિપ્પલ્યઃ સ્વર્જિકાક્ષારો યવાશ્ચિત્રક એવ ચ ।
સેવ્યં ચૈવ સમાનીય ભક્ષ્ય કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥
તદુષ્ણવારિણા પીતં શ્લેષ્મશૂલે ભિષગ્જિતમ્ ।

કફજન્ય શૂલની ચિકિત્સા.

૨૬ ભોજન જમવામાં આવે કે તુરતજ કફ-
જન્ય શૂલનો પ્રકોપ થાય છે. આ પ્રમાણે થતું
હોય તો વૈદ્યે પીપ્પળના પાણીથી અથવા પીપ્પળના
કાથથી અથવા મીઠોઠના પાણીથી વમન કરાવવું.

પીપ્પળ અને સૂંઠ એઓ કફજન્ય શૂલ ઉપર
ઔષધરૂપ છે.

કાઠીપાડ, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પળ અને કડું
એઓનું ચૂર્ણ કરી ચિત્રકના કાથમાં પાવામાં
આવે તો તેથી કફજન્ય શૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સમભાગે જંગલી તુલસીનો (તકમરીયાનો?)
કલ્ક નાખી શૂલને હરનારાં શિંવી ધાન્યોનો
યૂષ પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય શૂલ ટઢી
જાય છે.

અરંડાનાં ફળ, અરંડાનાં મૂલ, ગોઠરૂનું મૂલ,
શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, ઝમ્બીભોરીંગણી, બેઠી-
ભોરીંગણી, શ્રુગાલવિન્ના નામની પૃશ્નિપર્ણીની
જાત, સહદેવા, જંગલી અડદના છોડ, જંગલી
મગના છોડ અને અરંડાનું મૂલ એઓને ચોસટ
તોલાંભાર અથવા ચારસો તોલાંભાર એકઠાં કરી
એક હજાર ચોવીશ તોલાંભાર પાણીમાં પકાવવાં.
ચોથા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તેમાં
જવનાર નાખવો. જ્યારે તરશ લાગે ત્યારે આ
કાથ પાવામાં આવે તો તે કાથ જેમ પવન ચૂ-
ટેલા વાદળને નષ્ટ કરે છે તેમ વાતજન્ય, પિ-
ત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક શૂલને પણ
નષ્ટ કરી નાખે છે. (જો કે આ અરંડદ્વાદશ
નામનો યોગ સઘળા પ્રકારનાં શૂલોને હરનાર છે
તો પણ કફજન્ય શૂલને તો અત્યંત હરનાર છે
તેથી કફજન્ય શૂલ ઉપર કહ્યો છે.)

પીપ્પળ, સાજીનાર, જવ, ચિત્રક અને વાઠો
એઓને એકઠાં કરી ભક્ષ્ય બનાવીને તે ભક્ષ્ય ઝૂના
પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય
શૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

पक्षांतरथी ते ते शूलोनां निदानादिकनुं प्रकरणं.

२७ रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ॥

स संरुद्धः करोत्याशु ध्मानं गुडगुडायनम् ।
सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः ॥
नाभं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यासिनिपीडितः ।
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥
तत्र पुष्करमूलानि द्विगु सौवर्चलं बिडम् ।
सैन्धवं तुम्बुरुः पथ्या चूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ॥
पार्श्वहृदस्तिशूलेषु यद्यक्वाथेन संयुतम् ।
सर्पिः ग्रीहोदरोक्तं वा घृतं वा द्विजुसंयुतम् ॥
बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ।
एरण्डतैलमथ वा मद्यमस्तुपयोरसैः ॥
भोजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ।

पार्श्वशूलनां निदान, संप्राप्ति,
लक्षण तथा चिकित्सा.

२७ कूखना पडखामां रहेलो कफ वायुने रोकी दे छे. ए रोकाएलो वायु पेटमां आफराने तथा गडगडाटने उत्पन्न करे छे. आ समयमां माणस मांड मांड श्वास लई लई शके छे, जाणे सोईओथी भोंकातो होय तेम व्यथा पामे छे, अन्नने इच्छतो नथी अने पीडाने लीधे ऊंघतो पण नथी. आ कफथी तथा वायुथी उत्पन्न थतुं शूल पार्श्वशूल केहेवाय छे.

पार्श्वशूल थयुं होय तो पुष्करमूल, हींग, संचळ, बिडलूण, सैन्धव, तुंबरुफल अने हरडे एओनुं चूर्ण करी जवना काथनी साथे पावुं.

पडखां, हृदय तथा मूत्राशय एओमां शूल थयुं होय तो चिकित्सास्थानना १४ मा अध्यायना १० मा विषयमां कहेलुं षट्पलक नामनुं वी अथवा हींगनुं चूर्ण नाखीने एकलुं काचूं घीज पावुं अथवा बीजोरांना फळने दूधमां प-

कावीने ते दूध पावुं अथवा सात्स्यने अनुसरी मद्यनी, दहीनी तरनी, दूधनी के मांसना रसनी साथे एरडीयुं तैल पावुं. जे पाएलुं होय ते जीर्ण थई जाय त्यारे दूधनी के जांगलप्राणिओना मांसना रसनी साथे भोजन करावुं.

२८ प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः ॥
तदास्य भोजनं भुक्तं सोपष्टम्भं न पच्यते ।

सित्यामशकृता शूलेनाहन्यते मुहुः ॥
नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम् ।
कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥
वमनं कारयेत्तत्र लङ्घयेद्वा यथाबलम् ।
संसर्गपाचनं कुर्यादम्लैर्दीपनसंयुतैः ॥
नागरं दीप्यकं चय्यं द्विजु सौवर्चलं बिडम् ।
मातुलुङ्गयाश्च बीजानि तथा श्यामोरुबूकयोः ॥
बृहत्याः कण्टकार्याश्च काथं शूलहरं पिबेत् ।
वचा सौवर्चलं द्विजु कुष्ठं सातिविषाऽभया ॥
कुटजस्य च बीजानि सद्यःशूलहराणि तु ।
विरेचनं प्रयुज्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥
स्नेहबस्तीभिरुद्वांश्च कुर्यादोषनिबर्हणम् ।
उपनाहाः स्नेहसेका धान्याम्लपरिषेचनम् ।

कुक्षिशूलनां निदान, संप्राप्ति, लक्षण
तथा चिकित्सा.

२८ ज्यारे वायु जठराग्निने दवावीने कूखमां प्रकुपित थाय छे त्यारे खाधेलुं अन्न स्तब्ध थई रेहेवाने लीधे पचतुं नथी, श्वास ऊंचोज चाल्या करे छे, काची विष्टाथी थएला शूलथी वारंवार भोंकाया जेवी व्यथा थाय छे अने आसनपर बेसतां के शयनमां सूतां पण सुख थतुं नथी. वायुना प्रकोपने लीधे काची विष्टाथी थतुं आ शूल कुक्षिशूल केहेवाय छे.

कुक्षिशूल थएल होय तो बलने अनुसरीने वमन करावुं अथवा बलने अनुसरीने लंघन करावुं. पिप्पल्यादिगणधी संयुक्त करेला अम्ल पदार्थो खवरावीने अन्नादिकनुं पाचन करवुं. चालशे.

સૂંઠે, અજમા અને ચવક એઓના કાથમાં હીંગ, સંચલ તથા બિડલૂણ એઓનું ચૂર્ણ નાલીને તે કાથ પાવામાં આવે તો તેથી કુક્ષિશૂલ ટલી જાય છે.

બીજોરાનાં બીજ, વરધારાનાં બીજ, ધોળા ઇ-રડાનાં બીજ, ઝમ્મીભોરીંગળીનાં બીજ અને બેઠી-ભોરીંગળીનાં બીજ એઓનો કાથ પાવામાં આવે તો તેથી કુક્ષિશૂલ ટલી જાય છે.

વજ, સંચલ, હીંગ, કઠ, અતવસ, હરડે અને ઇંદ્રજવ એઓનું વિરેચન દોષાદિકનું બલાબલ જાળીને દેવામાં આવે તો તેથી કુક્ષિશૂલ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

સેહવસ્તિઓથી, નિરૂહવસ્તિઓથી, ઉપનાહ સ્વેદોથી, સ્નેહોનાં સેચનોથી તથા ધાન્યામ્લના સેચનોથી પણ દોષનું નિર્વહન કરવું.

૨૯ કફપિત્તાવરુદ્ધસ્તુ મારુતો રસમૂર્છિતઃ ॥
હૃદિસ્થઃ કુરુતે શૂલમુચ્છાસરોધકં પરમ્ ।
સ હૃચ્છૂલ ઇતિથ્યાતો રસમારુતસમ્ભવઃ
તત્રાપિ કર્મ્માભિહિતં યદુક્તં દ્વિક્કારિણામ્ ।

હૃદયશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા.

૨૯ કફે તથા પિત્તે રોકેલો રસસંયુક્ત વાયુ હૃદયમાં રહી ઉચ્છ્વાસને અત્યંત રોકનારાં શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે. રસથી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થતું આ શૂલ હૃચ્છૂલ કેહેવાય છે.

હૃચ્છૂલ થઈ હોય તો આ પછીના અધ્યાયમાં હૃદ્રોગવાળાઓની જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે તે કરવી.

૩૦ સંરોધાત્કુપિતો વાયુર્વસ્તિમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥
વસ્તિવંક્ષણનાભીષુ તતઃ શૂલોઽસ્ય જાયતે ।
વિષ્ણમૂત્રવાતસંરોધી વસ્તિશૂલઃ સ મારુતાત્ ॥
વસ્તિશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૦ મલમૂત્રોના વેગોને રોકવાથી પ્રકુપિત થઈ વાયુ મૂત્રાશયને ઘેરીને રહે છે તેથી મૂ-

ત્રાશયમાં, સાથલોના સંધિઓમાં અને નાભિમાં શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે શૂલથી વિષ્ટા, મૂત્ર તથા અધોવાયુ રોકાઈ જાય છે. વાયુથી થતું આ શૂલ વસ્તિશૂલ કેહેવાય છે.

૩૧ મૂત્રમ્વાન્યં વંક્ષણપાર્શ્વેષુ કુક્ષૌ મેદાન્નમર્દકઃ ।
મૂત્રમાવૃત્ય શૂલાતિ મૂત્રશૂલઃ સ મારુતાત્ ॥

મૂત્રશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૧ પ્રકુપિત થઈ વાયુ ઉપસ્થના આંતર-ડાનું મર્દન કરી મૂત્રને ઘેરે છે ત્યારે નાભિમાં, સાથલોના સંધિઓમાં, પડલાઓમાં અને કૂલમાં શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે શૂલથી મૂત્ર રોકાઈ જાય છે. વાયુથી ઉત્પન્ન થતું આ શૂલ મૂત્રશૂલ કેહેવાય છે.

૩૨ વાયુઃ પ્રકુપિતો યસ્ય રુક્ષાહારસ્ય દેહિનઃ
મલં રુણદ્વિ કોષ્ઠસ્થં મન્દીકૃત્ય તુ પાવકમ્ ॥
શૂલં સઙ્ગનયંસ્તીવ્રં સ્ત્રોતાંસ્યાવૃત્ય તસ્ય દિ ।
દક્ષિણં યદિ વા વામં કુક્ષિમાદાય જાયતે ॥
સર્વત્ર વર્દ્યતે ક્ષિપ્રં શૂલં તત્ર ચ ઘોષવત્ ।
પિપાસા વર્દ્યતે તીવ્રા ભ્રમો મૂર્છા ચ જાયતે ॥
ઉચ્ચારિતો મૂત્રિતશ્ચ ન શાન્તિમધિગચ્છતિ ।
વિદ્શૂલમેતજ્ઞાનીયાદ્વિષકપરમદારુણમ્ ॥

વિદશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૩૨ રુક્ષ આહારોથી પ્રકુપિત થઈ વાયુ જઠરાગ્નિને મંદ કરી, સ્ત્રોતોને ઘેરી લઈ તીવ્ર શૂલને ઉત્પન્ન કરતો કરતો કોઠામાં રહેલા મલને રોકી દે છે તેથી જમણા અથવા ડાબા પડલામાં શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શૂલ શ્લેષ્મથી ચોતરફ ફરે છે તથા વૃદ્ધિ પામે છે અને અવાજવાળું હોય છે. આ શૂલથી તીવ્ર તરશ વૃદ્ધિ પામે છે, ભ્રમ થાય છે, મૂર્છા થાય છે અને વિષ્ટાનો તથા મૂત્રનો વેગ થતાં શાંતિ મળતીજ નથી. વૈદ્યે આ પરમ દારુણ શૂલને વિદશૂલ જાણવું. ૩૩ ક્ષિપ્રં દોષહરં કાર્યં ભિષજા સાધુ જાનતા ।
સ્વેદનં વમનં ચૈવ નિરુદ્ધાઃ ક્ષેદ્વસ્તયઃ ॥ •

પૂર્વોદ્દિષ્ટાન્પાયયેત યોગાન્કોષ્ટવિશોધનાન્ ।
ઉદાવર્તેહરાશ્ચાસ્ય ક્રિયાઃ સર્વાઃ સુખાવહાઃ ॥

વસ્તિશૂલ, મૂત્રશૂલ તથા વિટ્શૂલ
એઓની ચિકિત્સા.

૩૩ વસ્તિશૂલ, મૂત્રશૂલ કે વિટ્શૂલ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તુરત દોષનું હરણ કરનારી ચિકિત્સા કરવી તથા શ્મન ચિકિત્સા પણ કરવી. સ્વેદન કરવું, વમન કરાવવું, નિરુહવસ્તિઓ દેવી, સ્નેહવસ્તિઓ- (અનુવાસનવસ્તિઓ) દેવી અને કોઠાને શુદ્ધ કરનારા જે યોગો પ્રથમ કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓ પણ પાવા. આ તંત્રના ૬૬ માં અધ્યાયમાં ઉદાવર્તનું હરણ કરનારી જે ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવશે તે સઘળી ચિકિત્સાઓ વસ્તિશૂલ ઉપર, મૂત્રશૂલ ઉપર તથા વિટ્શૂલ ઉપર હિતકારી છે.

૩૪ અતિમાત્રં યદા મુક્તં પાવકે મૃદુતાં ગતે ।
સ્થિરીભૂતં તુ તત્કોષ્ટે વાયુરાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥
અવિપાકગતં દ્યુત્તં શૂલં તીવ્રં કરોત્યતિ ।
મૂર્છાધ્માનં વિદાહં ચ હૃદુત્કેશં વિલમ્બિ-
કામ્ ॥
વિરિચ્યતે હર્દયતિ કમ્પતેઽથ વિમુચ્યતિ ।
ક્ષારાશ્ચૂર્ણાનિ ગુટિકાઃ શસ્યન્તે શૂલનાશનાઃ ॥

આમશૂલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા.

૩૪ અત્યંત ઘણા જમવામાં આવેલા અન્નને જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી વાયુ કોઠામાં સ્થિર કરી દઈ ચોમેરથી વીંટી લઈને રહે છે કે જેથી તે અન્ન નહીં પાકતાં અતિતીવ્ર શૂલને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શૂલમાં મૂર્છા, આફરો, બઢતરા, હૃદયમાં ઉત્કેશ, વિલંબિકા, (એક જાતનું કા-લેરા) અતિસાર, ડાહી, કંપ અને મોહ થાય છે.

આ શૂલ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો શૂલને નષ્ટ

૧ છાતીનાં દરદનાં નિદાન, સંખ્યા, લક્ષણ તથા

કરનારાં ક્ષારો, ચૂર્ણો અને ગોળીઓ એઓની યોજનાઓ કરવી એ ઉત્તમ છે.

૩૫ ગુલ્માવસ્થાઃ ક્રિયાઃ કાર્યા યથાવત્સર્વશૂ-
લિનામ્ ॥

સઘળા પ્રકારનાં શૂલો ઉપર સામાન્ય
ચિકિત્સા.

૩૬ આ અધ્યાયમાં ગુલ્મો ઉપર જે ક્રિયાઓ કેહેવામાં આવી છે તે ક્રિયાઓ અવસ્થાઓના અનુસારથી સઘળા પ્રકારનાં શૂલો ઉપર પણ કરવી.

અધ્યાય ૪૩ મો.

૧ અથાતો હૃદ્રોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'હૃદ્રોગ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિયુ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વેગાઘાતોષ્ણરૂક્ષાન્નૈરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।
વિરુદ્ધાધ્યશનાર્જીર્ણૈરસાત્મ્યૈશ્ચાપિ ભોજનૈઃ ॥
દૂષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયં ગતાઃ ।
કુર્વન્તિ હૃદયે વાધાં હૃદ્રોગં તં પ્રચક્ષતે ॥

હૃદ્રોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ.

૨ વિષ્ટા તથા મૂત્ર વગેરેના વેગોને અટકા-વવાથી, લાકડી વગેરેના પ્રહારોથી, ઉષ્ણ કે રૂક્ષ અન્નોનું અત્યંત સેવન કરવાથી, વિરુદ્ધ ભોજનોથી, અર્જીર્ણમાં ભોજનો કરવાથી, આમ તથા વિદગ્ધ આદિ અર્જીર્ણોથી અને અસાત્મ્ય ભોજનોથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો હૃદયમાં આવી, રસને દૂષિત કરીને હૃદયમાં પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ હૃદ્રોગ કેહેવાય છે.

૩ ચતુર્વેધઃ સ દોષૈશ્ચ પંચમઃ ક્રિમિભિસ્તથા ।
પૃથગ્લિઙ્ગં પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સિતમનન્તરમ્ ॥

ચિકિત્સા એઓના નિરૂપણ વિષેનો.

હૃદ્રોગોની સંખ્યા.

૩ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાત-જન્ય અને કૃમિજન્ય એ રીતે હૃદ્રોગ પાંચ પ્રકારના થાય છે. એ પાંચ હૃદ્રોગોનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો કેહેવામાં આવશે અને તે પછી ચિકિત્સા પણ જૂદી જૂદી કેહેવામાં આવશે.

૪ આયમ્યતે મારુતજે હૃદયં તુદ્યતે તથા ।

નિર્મથ્યતે દીર્યતે ચ સ્ફોટ્યતે પાત્યતેऽપિ ચ ॥

વાતજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

૪ વાતજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો હૃદય જાણે વ્યથાથી વિસ્તાર પામતું હોય, જાણે સોઈઓથી ભોંકાતું હોય, જાણે રવાઈથી મથાતું હોય, જાણે કરવતથી ચીરાતું હોય, જાણે શસ્ત્રથી ફાડી નલાતું હોય અને જાણે કુહાડાથી અનેક પ્રકારે કપાતું હોય એવું વ્યથિત થાય છે.

૫ તૃષ્ણોષાદાહચોષાઃ સ્યુઃ પૈત્તિકે હૃદયક્લમઃ ।

ધૂમાયનં ચ મૂર્છાં ચ સ્વેદઃ શોષો મુશ્લસ્ય ચ ॥

પિત્તજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

૫ પિત્તજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો તરશ લાગ્યા કરે છે, જેથી થંડા પવનની ઇચ્છા થાય એવી અંદર કાંઈક ડનાશ રહ્યા કરે છે, જાણે અગ્નિ શરીરના સમીપમાં જ રહ્યો હોય એવો સંતાપ થાય છે, જાણે કોઈ ચૂસી લેતું હોય એવી પીડા થાય છે, હૃદયમાં ક્લમ થાય છે, કંઠમાંથી ધૂમાડા નીકળતા હોય એમ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, કાંઈક દુર્ગંધવાળો પસીનો નીકળે છે અને મોહોડું સૂકાય છે.

૬ ગૌરવં કફસંસ્થાવોઽરુચિઃ સ્તમ્ભોઽગ્નિમાર્દવમ્
માધુર્યમપિ ચાસ્યસ્ય બલાસાવતતે હૃદિ ॥

કફજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

૬ કફજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય, તો હૃદયમાં મારેપણું થાય છે, કફનો સ્થાવ થાય છે, અરુચિ થાય છે, ગાત્રોમાં જડપણું થાય છે, જઠરાગ્નિ જાણે જલથી મીજાયો હોય એવો કોમલ થઈ

જાય છે અને મોહોડામાં મીઠાશ રહ્યા કરે છે.

૭ વિદ્યાત્રિદોષમધ્યેકં સર્વલિંગં હૃદામયમ્ ॥

સન્નિપાતજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

૭ જો ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી હૃદ્રોગ થયો હોય તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો સામટાં દેખાય છે.

૮ ઉત્કેશઃ ધીવનં તોદઃ શૂલો હૃદ્લાસકસ્તમઃ ।

અરુચિઃ શ્યાવનેત્રત્વં શોષશ્ચ કૃમિજે ભવેત્ ॥

કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનું લક્ષણ.

૮ કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો જાણે વમનની તૈયારી હોય એવું રહ્યા કરે છે, વારંવાર થૂંકવું પડે છે, સોઈઓથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, શૂલ નીકળે છે, મોઝ આવ્યા કરે છે, અંધારાં આવે છે, અરુચિ થાય છે, આંખો કાઝાશવાળી થઈ જાય છે અને મોહોડામાં શોષ પણ થાય છે. (ગ્રંથાંતરમાં કહ્યું છે કે ‘જે અજિતેન્દ્રિય માણસ તલ તથા ગોઠ વગેરે પદાર્થોનું સેવન કરે તેનો રસ હૃદયના એક ભાગમાં સડી જાય છે અને તે સડવાથી બગડેલી છાતીવાળા માણસને કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે કૃમિઓથી હૃદ્રોગ થાય છે.’)

૯ ભ્રમક્લમૌ સાદશોષૌ શ્લેષાસ્તેષામુપદ્રવાઃ ।

કૃમિજે કૃમિજાતીનાં શ્લેષ્મિકીણાં ચ યે મતાઃ ॥

હૃદ્રોગના ઉપદ્રવો.

૯ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય તથા સન્નિપાતજન્ય હૃદ્રોગમાં જાણે ચાકડાપર ચડવામાં આવ્યું હોય એવું ભ્રમણ, ક્લમ, અંગોમાં ગ્લાનિ અને મોહોડામાં શોષ એ ઉપદ્રવો થાય છે. (જો કે ભ્રમાદિક ઉપદ્રવો વાતપિત્તાત્મક છે તો પણ વ્યાધિના સ્વભાવને લીધે તેઓ કફજન્ય હૃદ્રોગમાં પણ થાય છે.) કૃમિજન્ય હૃદ્રોગમાં તો કફથી થયેલા કૃમિઓના મોઝ અને મોહોડાનો સ્થાવ इत्यादि જે ઉપદ્રવો છે તેઓ જ થાય છે.

૧૦ વાતોપસ્ટ્રે હૃદયે વામયેત્સ્નિગ્ધમાતુરમ્ ।
 દ્વિપન્થમૂલકાયેન સન્નેહલવણેન તુ ॥
 પિપ્પલ્યેલાવચાદિઋયવમસ્માનિ સૈન્ધવમ્ ॥
 સૌવર્ચલમથો શુણ્ઠીમજમોદાં ચ ચૂર્ણિતમ્ ।
 ફલધાન્યામ્લકૌલત્થદધિમચાસવાદિભિઃ ॥
 પાયયેત વિશુદ્ધં ચ સ્નેહેનાન્યતમેન વા ।
 ભોજયેર્જીર્ણશાલ્યઘ્નં જાઙ્ગલૈઃ સઘૃતૈ રસૈઃ ॥
 વાતઘ્નસિદ્ધં તૈલં ચ દદ્યાદ્વસ્તિ પ્રમાણતઃ ।

વાતજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા.

૧૦ જો વાતજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો રો-
 ગીને સ્નિગ્ધ કરી સ્નેહથી તથા સૈન્ધવથી યુક્ત
 કરેલો દશમૂલીનો કાથ પાઈને વમન કરાવવું.
 (જો કે વાયુમાં વમન પ્રશસ્ત નથી તો પળ આ
 રોગમાં વાયુ કફના સ્થાનમાં રહેલો હોય છે તેથી
 વમન પ્રશસ્ત જ છે.)

રોગીને વમનથી શુદ્ધ કન્યા પછી પીપલ,
 ઇલ્લચી, વજ, હીંગ, જવચાર, સૈન્ધવ, સંચલ, સૂંઠ
 અને બોડીઅજમોદ એઓનું ચૂર્ણ વીજોરાના રસની
 સાથે, ધાન્યામ્લની સાથે, કઠથીના કાથની સાથે,
 દહીંની સાથે, મઘની સાથે, આસવાદિકની સાથે
 કે ચાર સ્નેહોમાંના કોઈ સ્નેહની સાથે પાવું, ઘી-
 સહિત જાંગલપ્રાણિઓના માંસના રસોની સાથે
 જૂના રાતા ચોખાનું અન્ન જમાડવું અને વાયુને
 હરનારાં દ્રવ્યોથી પકાવેલા તૈલની યોગ્ય પ્રમા-
 ãથી બસ્તિ દેવી.

૧૧ શ્રીપર્ણીમધુકક્ષૌદ્રસિતોત્પલજલૈર્બમેત્ ।
 પિત્તોપસ્ટ્રે હૃદયે સેવેત મધુરૈઃ શૃતમ્ ॥
 ઘૃતં કષાયાંશ્ચોદિષ્ટાન્પિત્તજ્વરવિનાશનાન્ ।
 તૃપ્તસ્ય ચ રસૈર્મુખ્યૈર્જાઙ્ગલૈઃ સઘૃતૈર્ભિષક્ ॥
 સક્ષૌદ્રં વિતરેદ્વસ્તિ તૈલં મધુકસાધિતમ્ ।

પિત્તજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા.

૧૧ જો પિત્તજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો રો-
 ગીને સીવણનો, જેઠીમધનો તથા નીલકમલનો
 કાર્થ, મધ, અને સાકરનું જલ એઓથી

વમન કરાવવું (જો કે પિત્તજન્ય રોગ ઉપર
 વમન પ્રશસ્ત નથી તો પળ આ રોગમાં વિશેષ
 કારણને લીધે વમન કરાવવાનું કહ્યું છે.) કા-
 કોલ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલા ઘીનું સેવન
 કરાવવું અને આ તંત્રના ૩૯ મા અધ્યાયના ૮૬
 મા વિષયમાં પિત્તજ્વરને નષ્ટ કરનારા જે કાથો
 કહ્યા છે તેઓનું પળ સેવન કરાવવું. વૈદ્યે રોગીને
 કાઢીયાર વગેરે જાંગલપ્રાણિઓનાં માંસોના ઘી-
 સહિત ઉત્તમ રસોથી તૃપ્ત કરીને જેઠીમધથી
 પકાવેલા અને મધથી સંયુક્ત કરેલા, તૈલની
 બસ્તિ પળ દેવી.

૧૨ વચાનિમ્બકપાયાભ્યાં વાન્તં હૃદિ કફા-
 ત્મકે ॥

ચૂર્ણ તુ પાયયેતોક્તં વાતજે ભોજયેદ્ ઘૃતમ્ ॥
 ફલાદિમથ મુસ્તાદિ ત્રિફલાં વા પિષેન્નરઃ ॥
 શ્યામાત્રિવૃત્કલ્કયુતં ઘૃતં વાપિ વિરેચનમ્ ।
 બલાતૈલૈર્વિદધ્યાચ્ચ બસ્તિ બસ્તિવિશારદઃ ।

કફજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા.

૧૨ જો કફજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો વ-
 જના તથા લીંબડાના કાથોથી વમન કરાવીને
 વાતજન્ય હૃદ્રોગ ઉપર કહેલું પીપલ વગેરેનું ચૂર્ણ
 પાવું અને ઘીની સાથે ભાત જમાડવો. એ રોગીને
 વિરેચનને માટે સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં
 કહેલો મદનફલ (મીંઢોલ) આદિ વર્ગ પાવો
 અથવા ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલો મુસ્તાદિગળ
 પાવો અથવા ત્રિફલા પાવી અથવા વરધારાના
 તથા નસોતરના કલ્કથી યુક્ત કરેલું ઘી પાવું.
 બસ્તિકર્મમાં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદ્યે બલાતૈલોની
 બસ્તિ પળ દેવી. (ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫ મા
 અધ્યાયમાં જે બલાતૈલો કહેલાં છે તેઓની બસ્તિ
 દેવી ?)

૧૩ ક્ષિમિહૃદ્રોગિણં સ્નિગ્ધં ભોજયેત્પિપ્પલિ-
 દનમ્ ॥

દધ્મા વા પલ્લોપેતં ય્યહં પશ્ચાદ્વિરેચયેત્ ।
 સુગન્ધિભિઃ સલવણૈર્યૌગૈઃ સાજાજિશર્કરૈઃ ॥

વિડઙ્ગાદૈર્ઘ્યાન્મલં પાયયેતાપ્યનન્તરમ્ !
હૃદયસ્થાઃ પતન્ત્યેવમધસ્તાત્ક્રિમયો નૃણામ્ ॥
યવાન્નં વિતરેચ્ચાસ્ય સવિડઙ્ગમતઃ પરમ્ ।

કૃમિજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા.

૧૩ જો કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો રોગીને સ્લિગ્ધ કરી કૃમિઓનું ઉત્ક્રેશન કરવા માટે માંસવાળો ભાત ત્રણ દિવસસૂધી જમાડવો અથવા શેકેલા તલના ચૂર્ણથી યુક્ત કરેલો ભાત ત્રણ દિવસસૂધી દહીંની સાથે જમાડવો. પછી સૂત્રસ્થાનના ૪૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા સુગંધી યોગોને સૈંધવથી, જીરાથી, સાકરથી તથા ઘણાં વાવડીંગોથી યુક્ત કરીને તેઓનું વિરેચન દેવું અને તે પછી ધાન્યામ્લ પળ પાવું. આ પ્રમાણે કરવાથી માણસોનાં હૃદયોમાં રહેલા કૃમિઓ નીચેના દ્વારથી પડી જાય છે. વિરેચન થયા પછી એ રોગીને વાવડીંગથી યુક્ત કરેલું જવનું અન્ન જમાડવું.

(હૃદ્રોગો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે તે છતાં અહીં ચાર પ્રકારનાજ હૃદ્રોગોની ચિકિત્સા કહી પળ સન્નિપાતજન્ય હૃદ્રોગની ચિકિત્સા કહી નથી તેથી ગ્રંથકારે એ હૃદ્રોગને અસાધ્ય માન્યો હોય એમ પળ જણાય છે. ડહ્લન કહે છે કે સન્નિપાતજન્ય હૃદ્રોગ થયો હોય તો એક એક દોષથી થયેલા હૃદ્રોગની જે જૂદી જૂદી ચિકિત્સા કેહેવામાં આવી છે તે સર્વ ચિકિત્સાઓનું મિશ્રણ કરીને તેની યોજના કરવી.)

અધ્યાય ૪૪ મો.

૧ અર્થાતઃ પાણ્ડુરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પાણ્ડુરોગપ્રતિષેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

૧ પાણ્ડુરોગનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા એઓનાં નિરૂપણ વિષેનો. કામઢા, કુંભકામઢા, લાઘરક અને હલીમક કે જેઓ પાણ્ડુરો-

ગરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિય સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વ્યવાયમમ્લં લવણાનિ મધં

મૃદં દિવાસ્વપ્નમતીવ તીક્ષ્ણમ્ ।

નિષેવમાણસ્ય વિદૂષ્ય રક્તં

•કુર્વન્તિ દોષાસ્ત્વચિ પાણ્ડુભાવમ્ ॥

પાણ્ડુરોગનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ.

૨ મૈથુનનું અતિસેવન કરવાથી, ટાટા પદાર્થોનું અતિસેવન કરવાથી, ટાટા પદાર્થોનું અતિસેવન કરવાથી, મધનું અતિસેવન કરવાથી, માટી ટાટાની ટેવથી, દિવસની નિદ્રા કરવાની ટેવથી અને અતિતીક્ષ્ણ પદાર્થોના સેવનથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો લોહીને દૂષિત કરીને ત્વચામાં પાણ્ડુપણારૂપ પાણ્ડુરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. (મૈથુનથી ત્રણે દોષોનો અથવા વાતપિત્તનો પ્રકોપ થાય છે, ટાટા તથા ટાટા પદાર્થોથી પિત્તનો તથા કફનો પ્રકોપ થાય છે, મધથી તથા તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને દિવસની નિદ્રા કરવાથી ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ થાય છે.)

૩ પાણ્ડુમયોઽષ્ટાર્દ્ધવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ

પૃથક્સમસ્તૈર્યુગપચ્ચ દોષૈઃ ।

પાણ્ડુરોગોની સંખ્યા.

૩ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક એ રીતે પાણ્ડુરોગ ચાર પ્રકારનો થાય છે. (માટીના ભક્ષણથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો વિશેષે કરી પાણ્ડુરોગનેજ ઉત્પન્ન કરે છે અને વઢી માટીના ભક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા પાણ્ડુરોગની ચિકિત્સા પળ જૂદા પ્રકારની છે એવા અભિપ્રાયથી ચરકે માટીના ભક્ષણથી ઉત્પન્ન થનારા પાણ્ડુરોગને પાંચમો ગણ્યો છે પળ ભગવાન ધન્વંતરિય તો ગનાજ ભેદો છે તેઓનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ પળ આ અધ્યાયમાંજ કેહેવામાં આવશે.

ए पांडुरोगने सान्निपातिकमांज गण्यो छे अने तेनी चिकित्साने पण सान्निपातिकनी चिकित्साथी गतार्थ गणी छे.)

४ सर्वेषु चैवेष्विह पाण्डुभावो

यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥

આ રોગનું 'પાંડુરોગ' એ નામ હોવાનું કારણ.

૪ જો કે પાંડુરોગોમાં વાયુ આદિ દોષોના ભેદને લીધે કાઢો, ધોળો, પીઢો તથા એ ત્રણે વર્ણો પણ થાય છે તો પણ પાંડુપણું તો અધિકજ રહે છે તેથી સર્વ પ્રકારના એ રોગોને 'પાંડુરોગ' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૫ ત્વક્સ્ફોટનં ધ્રીવનગાગ્રસાદૌ

મૃદ્ધક્ષણં પ્રેક્ષણકૂટશોથાઃ ।

વિષ્મૂત્રપીતત્ત્વમથાવિપાકો

ભવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ.

૫ પાંડુરોગ થવાનો હોય ત્યારે ચામડી ફાટે છે, વારંવાર થૂંકવું પડે છે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે, માટી ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, આંખોના ડોડલાઓ ઉપર સોજો થાય છે, વિષ્ઠાનું તથા મૂત્રનું પીઢાપણું થાય છે અને ટાંચેલું અન્ન વરા-વર પાકતું નથી.

૬ સકામલાપાલાકંપાણ્ડુરોગઃ

કુમ્ભાહ્વયો લાઘરકોઽલસાશ્યઃ ।

વિભાષ્યતે લક્ષણમસ્ય કૃત્ત્વં

નિબોધ વક્ષ્યામ્યનુપૂર્વશસ્ત્ ॥

અવસ્થાઓના ભેદો ઉપરથી આ રોગનાં નામાતરા.

૬ આ રોગ અવસ્થાઓના ભેદો ઉપરથી પાંડુરોગ, કામઢા, પાલકિ, કુંભકામઢા અને લાઘરક એ નામોથી કેહેવાય છે. અલસ અને (હલીમક) એઓ લાઘરકનાજ પર્યાયો છે. હવે અનુક્રમથી એનાં સઘઢાં લક્ષણો કહું છું તે

સાંભઢો. (પાલકિ નામના પાંડુરોગનું લક્ષણ આ ગ્રંથમાં નહીં કેહેવામાં આવે એટલા માટે તે લક્ષણ તંત્રાંતર ઉપરથી જાણી લેવું. તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે સંતાપ, દસ્તનું પાતઢાપણું, બાહાર તથા અંદર પીઢાપણું, પાંડુપણું અને નેત્રના રોગો એ પાલકિ નામના પાંડુરોગનું લક્ષણ છે.)

૭ કૃષ્ણેક્ષણં કૃષ્ણશિરાવનદ્ધં

તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનશ્વાનનં ચ ।

વાતેન પાણ્ડું મનુજં વ્યવસ્યે-

શ્યુકં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્ચ ॥

વાતજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ.

૭ જો માણસને વાતજન્ય પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આંખયો કાઢી થઈ જાય છે, શરીર કાઢી શિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, વિષ્ઠા, મૂત્ર, નશ્વો તથા મોહોડું કાઢા વર્ણવાઢાં થઈ જાય છે અને વાયુસંબંધી કંપ, પેટનું ચઢવું તથા શૂઢ આદિ બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

૮ પીતેક્ષણં પીતશિરાવનદ્ધં

તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનશ્વાનનં ચ ।

પિત્તેન પાણ્ડું મનુજં વ્યવસ્યે-

શ્યુકં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્ચ ॥

પિત્તજન્ય પાંડુરોગનાં લક્ષણ.

૮ જો માણસને પિત્તજન્ય પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આંખયો પીઢી થઈ જાય છે, શરીર પીઢી શિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, વિષ્ઠા, મૂત્ર, નશ્વો તથા મોહોડું પીઢા વર્ણવાઢાં થઈ જાય છે અને પિત્તસંબંધી ઢાહ તથા તરશ આદિ બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

૯ શુક્લેક્ષણં શુક્લશિરાવનદ્ધં

તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનશ્વાનનં ચ ।

કફેન પાણ્ડું મનુજં વ્યવસ્યે-

શ્યુકં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્ચ ॥

કફજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ.

૯ જો માણસને કફજન્ય પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આંખયો ઢોઢી થઈ જાય છે, શરીર

ધોળી શિરાઓથી વ્યાસ થઈ જાય છે, નિષ્ઠા, મૂત્ર, નલો તથા મોહોડું ધોળાં થઈ જાય છે અને કફસંબંધી તંદ્રા તથા બડલાનું પડવું इत्यादि બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે.

૧૦ સર્વાત્મકે સર્વમિદં વ્યવસ્યેત્

સાન્નિપાતિક પાંડુરોગનું લક્ષણ.

૧૦ જો માણસને ત્રણે દોષોથી પાંડુરોગ થયો હોય તો ઉપર કહેલાં વાતજન્ય, પિત્તજન્ય તથા કફજન્ય એ ત્રણે જાતના પાંડુરોગનાં લક્ષણો થાય છે.

૧૧ વક્ષ્યામિ લિङ्ગાન્યથા કામલાયા: ।

યો હ્યામયાન્તે સહસાશ્રમમ્લ-
મદ્યાદપથ્યાનિ ચ તસ્ય પિત્તમ્ ॥

કરોતિ પાણ્ડુ વદનં વિશેષા-
ત્તન્દ્રાઽબલત્વં પ્રથમોદિતાંશ્ચ ॥

કામલાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

૧૧ હવે કામલાનાં લક્ષણો કહું છું. જે માણસ પાંડુરોગના અંતમાં અથવા બીજા કોઈ રોગના અંતમાં સહસા ઘાટું અન્ન ખાય તથા બીજાં અપથ્યોનું પણ ભક્ષણ કરે તે માણસનું પિત્ત પ્રકુપિત થઈને દેહમાં પાંડુપણને ઉત્પન્ન કરે છે, મોહોડાને અત્યંત પાંડુ કરી નાખે છે, તંદ્રાને ઉત્પન્ન કરે છે, નિર્બલપણું કરે છે અને પાંડુરોગનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૨ ભેદસ્તુ તસ્યા: खलु कुम्भसाहः

શોફો મહાંસ્ત્ર ચ પર્વભેદ: ।

કુંભકામલાનું લક્ષણ.

૧૨ કામલાજ કાલાંતરે દૃઢ થઈ જાય, સોજાવાળી થઈ જાય અને જેમાં સાંધાઓ તૂટ્યા કરે એવી થઈ જાય એટલે કુંભકામલા કેહેવાય છે. કુંભકામલા કામલાનોજ ભેદ છે.

૧૩ જ્વરાક્કમર્દભ્રમસાદતન્દ્રા-

ક્ષ્યાન્વિતો લાઘરકોઽલસાચ્ય: ॥

લાઘરક કે જે અલસ પણ કેહેવાય છે તેનું લક્ષણ.

૧૩ જો પાંડુરોગ જ્વરથી, અંગોનાં માંગ-વાથી, ચાકડાપર ચડેલાના જેવા ભ્રમણથી, અંગોની ગ્લાનિથી, તંદ્રાથી તથા ક્ષીણતાથી યુક્ત હોય તો લાઘરક અથવા અલસ કેહેવાય છે.

૧૪ તં વાતપિત્તાભિપરીતલિङ्ગं

હલીમકં નામ વદન્તિ તજ્ઞા: ।

હલીમકનું લક્ષણ.

૧૪ પાંડુરોગવાળાનું અથવા કુંભકામલાવા-લાનું શરીર જ્યારે પીત તથા શ્યામ રંગવાળું થઈ જાય ત્યારે તે રોગને આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ હલીમક કેહે છે. (વાગ્ભટે તો લાઘરકનાં તથા હલીમકનાં લક્ષણોને એકઠાં લખીને લા-ઘરકને તથા હલીમકને પરસ્પરના પર્યાયરૂપજ માનેલા છે. આ ગ્રંથમાં પણ હલીમકની જૂદી ચિકિત્સા આપી નથી તેથી વાગ્ભટના માનવાને પુષ્ટિ મળે છે. ઢલને, લાઘરકને તથા હલીમકને જૂદા જૂદા માન્યા છે.)

૧૫ ઉપદ્રવાસ્તેષ્વરુચિ: पिपासा .

છર્દિર્જ્વરો મૂર્દ્ધરુજાગ્નિસાદ: ॥

શોફસ્તથા કઠ્ઠગતોઽબલત્વમ્

મૂર્છા ક્લમો દૃઢવપીડનં ચ ।

પાંડુરોગના ઉપદ્રવો.

૧૫ પાંડુરોગોમાં અરુચિ, તરશ, ડલડી, જ્વર, માથામાં પીડા, અગ્નિનું મંદપણું, ગળામાં સોજો, બઢથી રહિતપણું, મૂર્છા, ક્લમ અને છાતીમાં દબાણ એ ઉપદ્રવો થાય છે.

૧૬ સાધ્યં તુ પાણ્ડ્વામયિનં સમીક્ષ્ય

સ્નિગ્ધં ઘૃતેનોર્ધ્વમધશ્ચ શુદ્ધમ્ ॥

સમ્પાદયેત્ક્ષૌદ્રઘૃતપ્રગાઢૈ-

ઈરીતકીર્ત્ત્વયુતૈ: પ્રયોગૈ: ।

પિબેદ્ધતં ચા રજનીવિપક્કં

ચત્રૈર્ફલં તૈલવકમેવ વાપિ ॥

विरेचनद्रव्यकृतं पिबेच्च
 योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ।
 मूत्रे निकुम्भाक्षपलं विपाच्य
 पिबेद्भीक्ष्णं कुडवार्द्धमात्रम् ।
 स्नादेद्गुडं चाप्यभयाविमिश्र-
 मारग्वधादिकथितं पिबेद्वा ॥
 अयोरजो व्योपविडङ्गचूर्णं
 लिह्याद्हरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विदधीत वापि
 शास्त्रप्रदर्शाभिहितं योगान् ॥
 हरेश्च दोषान् बहुशोऽल्पमात्राञ्
 श्वयेच्च दोषेष्वतिनिर्हृतेषु ।
 धात्रीफलानां रसमिश्रजं च
 मन्थं पिबेत् क्षौद्रयुतं हिताशी ॥
 उभे बृहत्पौ रजनीं शुकाख्यां
 शुकादनीं चापि सकाकमाचीम् ।
 आदारिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं
 विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कषाये ॥
 तत्पाण्डुतां हन्त्युपयुज्यमानं
 क्षीरेण वा मागधिका यथाग्निः ।
 हितं च यष्टीमधुकं कषायं
 चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥
 गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां
 दत्वायसं चूर्णमनल्पकालम् ।
 प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
 लिह्यात्तथा काष्णनगैरिकोत्थम् ॥
 आजं शकृज्जा कुडवप्रमाणं
 विडं हरिद्रा लवणोत्तमं च ।
 पृथक्पलांशानि समश्रमेत-
 चूर्णं हिताशी मधुनावलिह्यात् ॥
 मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या-
 व्योषांशकः सर्वसमानताप्यः ।
 मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः
 पाण्ड्वामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ।

बिभीतकायोमलनागराणा
 चूर्णं तिलानां च गुडश्च मुख्यः ।
 तक्रानुपानो वटिकाप्रयुक्तः
 क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान् ॥
 सौधर्चलं हिङ्गु किराततितं
 कलायमात्राणि सुखाम्बुना वा ।
 मूर्वाहरिद्रामलकं च लिह्यात्
 स्थितं गवां सप्त दिनानि मूत्रे ।
 मूलं बलाचित्रकयोः पिबेद्वा
 पाण्ड्वामयात्तौऽक्षसमं हिताशी ॥
 सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं
 शिग्रोः फलं क्षीरभुजोपयोज्यम् ।
 न्यग्रोधवर्गस्य पिबेत् कषायं
 शीतं सिताक्षौद्रयुतं हिताशी ॥
 शालादिकं चाप्यथ सारचूर्णं
 धात्रीफलं वा मधुनावलिह्यात् ॥
 विडङ्गमुस्तात्रिफलाजमोद-
 परूपकव्योपविनिर्दहन्यः ।
 चूर्णीकृता वा गुडशर्करे च
 तथैव सर्पिर्मधुनी शुभे च ॥
 सम्भारमेतद्विपचेन्निधाय
 सारोदके सारवतो गणस्य ।
 जातं च लेह्यं मतिमान्विदित्वा
 निधापयेन्मोक्षकजे समुद्रे ॥
 हन्त्येष लेहः खलु पाण्डुरोगं
 सशोथमुग्रामपि कामलां च ।

पाण्डुरोगनी तथा कामलानी चिकित्सा.

१६ पाण्डुरोगवालो माणस साध्य जोवामां
 आवे तो तेने धीथी स्निग्ध करी वमनथी तथा
 विरेचनथी शुद्ध करीने पळी मधथी तथा धीथी
 सारी पेटे संयुक्त करेला हरडेना चूर्ण आदि प्रयो-
 गोनुं सेवन कराववुं.

हळदरना काथथी तथा कल्कथी पकावेळुं धी
 अथवा त्रिफलाना काथथी तथा कल्कथी पकावेळुं

१ जो के पाण्डुरोगमां वमन कराववुं निषिद्ध छे तो-
 पण देश, प्रकृति, काळ तथा शरीर एओ उपर ध्यान

आपतां जरूर जणाय तो मृदुवमन देवुं. (डलन.)

ધી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું તૈલ્વક નામનું ધી અથવા એકલા પાટીયા લોદરના કાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું ધી પાવું. બીજાં પળ વિરેચન દ્રવ્યોના કાથ-થી તથા કલ્કથી પકાવેલું ધી પાવું. સૂત્રસ્થાનના ૪૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા વિરેચનયોગો પળ ધીની સાથે પાવા. સોઝગળાં મેંશના મૂત્રમાં બે તોલાંભાર ? નેપાઝાનાં મૂલ નાચી ઉકાઢી આઠ તોલાંભાર મૂત્ર અવશેષ રહે ત્યારે તે પાવું. ગોઝને હરડેના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરીને તે ચવરાવવો. ગોઝને આરગ્વધાદિગળની સાથે ઉકાઢીને તે કાથ પાવો. લોહચૂર્ણ, તથા સૂંઠ, મરી, પીપળ અને વાવડીંગ એઓનું ચૂર્ણ મધની તથા ધીની સાથે ચટાડવું. હઠદર અને ત્રિફળા એઓનું ચૂર્ણ મધની તથા ધીની સાથે ચટાડવું. ઉપર કહેલા વિરેચનયોગોમાંથી જે યોગ યોગ્ય જણાય તેથી વિરેચિત કરીને શા-સ્ત્રંજ લોકોએ કહેલા નવાયસ આદિ યોગોની પળ યોજનાઓ કરવી. (નવાયસ વિષે ચિકિત્સાસ્થા-નના ૧૨ મા અધ્યાયનો નવમો વિષય જુવો.)

પાંડુરોગમાં દોષોનું વારંવાર નિર્હરણ કરવું પળ તે થોડા થોડા દોષોનું કરવું. કેમ કે દોષોનું અધિક નિર્હરણ કરવામાં આવે તો પાંડુરોગવાળો માણસ સોજાથી યુક્ત થઈ જાય છે.

આમઝાંઓનો રસ અથવા શેલડીનો રસ અથવા ધીથી સંયુક્ત કરી શીતલ જઠથી પલા-ઢેલો સાતૂ મધની સાથે પાવામાં આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઝમીમોરીંગળી, બેઠીમોરીંગળી, હઠદર, સીવળ, શુકાદની, (રાળ ?) પીલુડી, કડવી ઘોલી અને ગોરખમુંડી એઓના કાથમાં ધી પકાવી તે ધીનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

દૂધની સાથે પીપળનો ઉપયોગ અગ્નિના અનુ-

સારથી કરાવવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટઢી જાય છે.

જેઠીમધનો કાથ મધની સાથે પાવામાં આવે અથવા જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડ-વામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ત્રિફળાનાં પાનઢાંઓનું ચૂર્ણ કરી, લોહચૂર્ણથી મિશ્રિત કરી ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાઢ-સૂધી ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

પરવાઝાં, મોતી, રસવંતી અને શંસ્વ એઓનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાઢસૂધી ચટા-ડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સોનાગેરૂનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાઢસૂધી ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટઢી જાય છે.

સોઝ તોલાંભાર બકરીની લીંડી, ચાર તોલાં-ભાર વિડલૂળ, ચાર તોલાંભાર હઠદર અને ચાર તોલાંભાર સૈંધવ એઓનું ચૂર્ણ કરી એ સઘઝાં મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે અને પથ્યભો-જન કરાવવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

એક ભાગ મંડૂરલોહ, (લોઢાનું કીટું) એક ભાગ ચિતરો, એક ભાગ વાવડીંગ, એક ભાગ હરડે, એક ભાગ સૂંઠ મરી તથા પીપળ અને પાંચ ભાગ સોનામચ્છી એઓને ગોમૂત્રમાં આથી મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી મયંકર પાંડુરોગ પળ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ યોગ અતિસિદ્ધ છે.)

બેહેઢાં, લોઢાનું કીટું, સૂંઠ અને તલ એઓની જૂના ગોઝમાં ગોઝીઓ વાઢી ચવરાવવામાં આવે અને તે ઝમર ઢાશ પાવામાં આવે તો તેથી મયં-કર પાંડુરોગો પળ નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ યોગ પળ સિદ્ધ છે.)

સંચઢનું ચૂર્ણ, હીંગનું ચૂર્ણ અને કરીયાતાનું ચૂર્ણ એઓને એક એક વઢાળા જેટલાં લઈ જરા

ઝના પાણીમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટલી જાય છે.

મૂર્વા, હલ્દર અને આમલાં એઓને સાત દિ-વસસૂધી ગોમૂત્રમાં રાખી તેનો કલ્ક ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટલી જાય છે.

વલ્લદાણાનાં મૂલ અને ચિત્રકનાં મૂલ એઓનો એક તોલાંભાર કલ્ક ગોમૂત્રની કે જરા ઝના પ્રાણીની સાથે પાવામાં આવે અને પથ્યભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૈંધવ અને સરગવાનું ફલ એઓને એક એક વટાણાભાર લઈ કલ્ક કરી જરા ઝના પાણીની સાથે પાવામાં આવે અને દૂધ જમાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટલી જાય છે. (આ યોગ કફજન્ય પાંડુરોગ ઉપર કામ કરે છે.)

ન્યગ્રોધાદિવર્ગનો કાથ કરી તેને સારી પેટે થંડો પાડી મધથી તથા સાકરથી યુક્ત કરીને પાવામાં આવે અને પથ્યભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટલી જાય છે.

શાલસારાદિગણનું ચૂર્ણ અથવા આમલાંઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંડુરોગ ટલી જાય છે.

વાવડીંગ, મોથ, ત્રિફલા, બોડીઅજમોદ, ફાલસાં, સૂંઠ, મરી, પીપલ અને ચિત્રક એઓના ચૂર્ણને શાલસારાદિગણના કાથમાં નાખી અને ગોલ, સાકર, નિર્મલ મધ તથા નિર્મલ ઘી એઓને પળ એ કાથમાં નાખી પકાવીને ચાટણ કરવું અને એ ચાટણ મરખાના ઢાબલામાં રાખી મેલવું. આ અવલેહ (ચાટણ) ચટાડવામાં આવે તો તેથી સોજાવાલો પાંડુરોગ અને ઝમ્ર કામલા પળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

(પાંડુરોગના નાશને માટે આ જે જૂદી જૂદી ચિકિત્સાઓ કેહેવામાં આવી તેઓની દોષોના અનુસારથી યોજનાઓ કરવી.)

૧૭ સશર્કરા કામલિનાં ત્રિમણ્ડી
હિતા ગવાક્ષી સગુડા ચ શુળ્ઠી
કાલેયકે ચાપિ ઘૃતં વિપદ્ધં
હિતં ચ તત્સ્યાદ્રજનીવિમિશ્રમ્ ।
કામલાની ચિકિત્સા.

૧૭ નસોતરના ચૂર્ણનો સાકરની સાથે ઉપ-યોગ કરાવવામાં આવે તો તે કામલાના દરદી-ઓને હિતકારી થાય છે.

ઇંદ્રવારણીના ચૂર્ણનો ગોળની સાથે ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તે કામલાના દરદીઓને હિતકારી થાય છે.

સૂઠના ચૂર્ણનો ગોળની સાથે ઉપયોગ કરાવ-વામાં આવે તો તે કામલાના દરદીઓને હિત-કારી થાય છે.

યોગ્ય દ્રવમાં દારૂહલ્દરના કલ્કથી ઘી પકાવી હલ્દરથી મિશ્રિત કરીને તેનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી કામલાના દરદીઓનું હિત થાય છે.

૧૮ ધાતું નદીજં જતુ શૈલજં વા
કુમ્ભાહુયે મૂત્રયુતં પિબેદ્વા ॥
મૂત્રસ્થિતં સૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તં
માસં પિબેદ્વાપિ હિ લોહકિટ્ઠમ્ ।

દગ્ધ્વાક્ષકાષ્ટૈર્મલમાયસં વા
ગોમૂત્રનિર્વાપિતમણ્ડવારણ
વિચૂર્ણ્ય લીલં મધુનાચિરેણ
કુમ્ભાહુયં પાણ્ડુગદં નિહન્યાત્ ।

સિન્ધૂઋવં વાગ્નિસમં ચ કૃત્વા
સિક્ત્વા ચ મૂત્રે સકૃદેવ તપ્તમ્ ॥

લૌહં ચ કિટ્ઠં બહુશશ્ચ તપ્ત્વા
નિર્વાપ્ય મૂત્રે બહુશસ્તયૈવ ।

એકીકૃતં ગોજલપિષ્ઠમેત-
દૈકધ્યમાવાપ્ય પચેદુત્થાયામ્ ॥

યથા ન દદ્યેત તથા વિશુષ્કં
ચૂર્ણીકૃતં પેયમુદશ્વિતા તત્ ।

તક્ષાદનાશી વિજયેત રોગં
પાણ્ડું તથા દીપયતેઽનલં ચ ॥

કુંભકામલાની ચિકિત્સા.

૧૮ સોનામ્લીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી કુંભકામલા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શિલાજીતનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી કુંભકામલા નષ્ટ થઈ જાય છે.

લોઢાના કીટાને આખી રાત ગોમૂત્રમાં રાખી સૈંધવથી યુક્ત કરીને એક માસસૂધી પાવામાં આવે તો તેથી કુંભકામલા નષ્ટ થઈ જાય છે.

લોઢાના કીટાને બેહેડાનાં કાષ્ઠોના અગ્નિથી તપાવી તપાવી અગ્નિ જેવું લાલ કરી કરીને આઠ વાર ગોમૂત્રમાં ઠારવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાઢવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી કુંભકામલા નામનો પાંડુરોગ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ સિદ્ધયોગ છે.)

સૈંધવના કઠળ ગાંઠાને એકવાર બેહેડાનાં કાષ્ઠોના અગ્નિથી તપાવી અગ્નિ જેવો કરી ગોમૂત્રમાં નાખીને ઠારવો અને લોઢાના કીટાને બેહેડાનાં કાષ્ઠોના અગ્નિથી વારંવાર તપાવી અગ્નિ જેવું લાલ કરી કરી ગોમૂત્રમાં નાખી નાખીને ઘણીવાર ઠારવું. એ સૈંધવને તથા લોઢાના કીટાને એકઠાં કરી ગોમૂત્રમાં વાટી, પેલા ઠારવાથી બચેલા પાંચગણ ગોમૂત્રમાં નાખી, તે ગોમૂત્રને હાંડલીમાં નાખી, બાફ બાહાર ન નીકળે એવી રીતે ઢાંકી અગ્નિથી પકાવવું. તમામ બઢી ન જાય પણ સારી પેટે ઘાટું થઈ જાય ત્યાંસૂધી પકાવી પછી તેને સૂકાવી ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ અરધા જલ્લાલી છાશની સાથે પાવામાં આવે અને જીર્ણ થયા પછી છાશની સાથે માત્ર જમાડવામાં આવે તો તેથી કુંભકામલા નામનો પાંડુરોગ નષ્ટ થઈ જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૧૯ દ્રાક્ષાગુહ્યમલકીરસૈશ્વ

સિદ્ધં ઘૃતં લાઘરકે દિતં ચ ।

લાઘરકની ચિકિત્સા.

૧૯ દ્રાક્ષ, ગઢો અને આમલી એઓના સ્વરસોમાં ઘી પકાવીને તે ઘીનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી લાઘરક નષ્ટ થઈ જાય છે.

૨૦ ગૌડાનરિષ્ટાન્મધુશર્કરાશ્ચ
મૂત્રાસવાન્ ક્ષારઠ્ઠતાંસ્તથૈવ ।

શ્લિગ્ધાન્ રસાનામલકૈરુપેતાન્
કોલાન્વિતાન્ વાપિ હિ જાઙ્ગલાનામ્ ॥
સેવેત શોફાભિદિતાંશ્ચ યોગાન્
પાણ્ડુમયી શાલિયવાંશ્ચ નિભ્યમ્

સઘલા પ્રકારના પાંડુરાંગા ઉપર તંત્રા-
તરોમાં કહેલા યોગોનો સંગ્રહ અને
પથ્યભોજન.

૨૦ પાંડુરોગવાળા માણસને ગોઢથી બનાવેલા અભયારિષ્ટાદિક અરિષ્ટોનું, મધ્વાસવોનું, શર્કરાસવોનું, મૂત્રાસવોનું, ક્ષારાસવોનું, જાંગલપ્રાણિઓના માંસોના શ્લિગ્ધ રસોને આમલાંઓથી અથવા વોરોથી સંયુક્ત કરીને તેઓનું, સોજાની ચિકિત્સામાં કહેલા યોગોનું, રાતા માતનું અને જવનાં અન્નોનું નિત્ય સેવન કરાવવું.

૨૧ શ્વાસાતિસારારુચિકાસમૂર્છા-
તૃદ્છર્દિશૂલજ્વરશોફદાહાન્ ।

તથાઽવિપાકસ્વરભેદસાદાઞ્
જયેદ્યથાસ્વં પ્રસમીશ્ય શાસ્ત્રમ્ ॥

પાંડુરોગના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા.

૨૧ શ્વાસ, અતિસાર, અરુચિ, આંસી, મૂર્છા, તરશ, ઊલટી, શૂલ, જ્વર, સોજો, દાહ, લાઘેલા અન્નનું નહીં પચવું, સ્વરભેદ અને ગ્લાનિ એ પાંડુરોગના ઉપદ્રવોને વૈદ્યે શાસ્ત્રાનુસારી ચિકિત્સાઓથી (શ્વાસપ્રતિષેધાદિક અધ્યાયોમાં કહેલી સહુસહુની ચિકિત્સાઓથી) નષ્ટ કરવા. (જો કે અતિસારવાળો તથા જ્વરવાળો પાંડુરોગ નીચેના વિષયમાં અસાધ્ય કેહેવામાં આવશે તો પણ અહીં પાંડુરોગના ઉપદ્રવરૂપ અતિસારની તથા

ज्वरनी चिकित्सा करवानुं कहुं माटे एम सम-
जवुं के पांडुरोगमां अतिसार के ज्वर लांवा
काळथी लागू पड्यो होय तो ते पांडुरोग अ-
साध्य छे पण तुरतनो लागू पडेलो होय तो
असाध्य नथी.)

२२ अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं

ग्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च

शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥

विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी

तथातिसारज्वरपीडितं च ।

पांडुरोगना असाध्यपणानुं लक्षण.

२२ जे पांडुरोगनो दरदी हाथ पग तथा मुख
वगेरेमां सोजावाळो अने मध्यमां कृशतावाळो
अथवा मध्यमां सोजावाळो अने हाथ पग तथा
मुख वगेरेमां कृशतावाळो होय तेमज गुदामां,
लिंगमां अने वृषणोमां सोजावाळो होय, ग्लानि
पाम्या करतो होय, बेभान जेवो थई गयो होय
के अतिसारथी अथवा ज्वरथी पीडाएलो होय
तेने यशनी इच्छावाळा वैद्ये छोडी देवो.

अध्याय ४५ मो.

१ अथातो रक्तपित्तप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'रक्तपित्त-
प्रतिषेधं' ए नांमना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्या-
ख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए
सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ क्रोधशोकभयायासविरुद्धाज्ञातपानलान् ।

कटुम्ललवणक्षारतीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः ॥

नित्यमभ्यस्यतो दुष्टो रसः पित्तं च कोपयेत् ।

विदग्धं स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितम् ॥

१ रक्तपित्तनां निदानो, संप्राप्ति, लक्षण तथा चि-
कित्सा एओना निरूपण विषेनो अने अरश, रक्तप्रदर

रक्तपित्तनां निदानो तथा संप्राप्ति.

२ क्रोध, शोक, भय, परिश्रम, विरुद्ध अन्नो,
तडको, अग्नि, तीखा पदार्थो, खाटा पदार्थो,
लवण पदार्थो, क्षारो, तीक्ष्ण पदार्थो, उष्ण
पदार्थो के अत्यंत विदाही पदार्थो एओनुं नित्य
सेवन करनारा माणसनो रस दूषित थईने पित्तने
प्रकुपित करे छे अने एवी रीते प्रकुपित थएलुं
पित्त पोताना तीक्ष्ण तथा उष्ण आदि गुणोथी
तुरत रुधिरने दूषित करे छे.

३ ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्धं चाधो द्विधापि वा ।

रक्तापेत्तनु सामान्य लक्षण.

३ ए प्रमाणे पित्तथी दूषित थएलुं रुधिर
अने तेनी साथे मळेलुं पित्त नाक तथा मोहोडा
वगेरे ऊंचा मार्गोथी, गुदा तथा उपस्थ वगेरे
नीचा मार्गोथी, अथवा ए बन्ने मार्गोथी (रुवा-
डांओनां छिद्रोमांथी पण) वेहेवा लागे छे ए
रोग रक्तपित्त केहेवाय छे.

४ आमाशयाद् व्रजेदूर्द्धमधः पक्वाशयाद्भ्रजेत् ।

विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्त्तते ।

केचित्सयकृतः ग्रीहः प्रवदन्त्यसृजो गतिम् ॥

जूदा जूदा मार्गोथी रक्तपित्तना वेहे-

वाना जूदां जूदां कारणा.

४ रक्तपित्तथी आमाशय दुष्ट थयो होय तो तेमां-
थी रक्तपित्त ऊंचा मार्गोथी प्रवर्त्ते छे, पक्वाशय दुष्ट
थयो होय तो तेमांथी रक्तपित्त नीचा मार्गोथी प्रवर्त्ते
छे अने आमाशय तथा पक्वाशय बन्ने दुष्ट थया
होय तो तेओमांथी रक्तपित्त बन्ने मार्गोथी प्रवर्त्ते
छे. केटलाएक आचार्यो केहे छे के रुधिरनी गति
आमाशयमांथी के पक्वाशयमांथी नहीं पण यकृ-
त्मांथी तथा ग्रीह (बरल) मांथी थाय छे. (जो
के यकृत् तथा ग्रीह रुधिरनां स्थानको छे तेथी
तेओमांथीज रुधिरनी गति संभवे छे तो पण
तथा शस्त्रक्रियाथी लोहीनी अतिप्रवृत्ति एओ उपर
रक्तपित्तनी चिकित्सा अतिदेश विषेनो.

પ્રકુપિતં થણા રુધિરનું જવું આમાશયમાં તથા પક્વાશયમાં થાય છે માટે આમાશયમાંથી તથા પક્વાશયમાંથી ગતિ કહી તે પળ વિરુદ્ધ નથી.)

૫ ઝઢ્ઢું સાધ્યમધો યાપ્યમસાધ્યં યુગપદ્મતમ્ ।

રક્તપિત્તનું સાધ્યપણું, યાપ્યપણું તથા અસાધ્યપણું.

૧ રક્તપિત્ત જો ઝંચા માર્ગોથી વેહેતું હોય તો સાધ્ય છે, નીચા માર્ગોથી વેહેતું હોય તો યાપ્ય છે અને વન્ને માર્ગોથી વેહેતું હોય તો અસાધ્ય છે. (ગ્રંથાંતરમાં કહ્યું છે કે કફના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત ઝંચા માર્ગોથી વેહે છે, વાયુના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત નીચા માર્ગોથી વેહે છે અને કફના તથા વાયુના સંસર્ગવાળું રક્તપિત્ત વન્ને માર્ગોથી વેહે છે. જો રક્તપિત્ત એક દોષના સંબંધવાળું હોય તો સાધ્ય છે, બે દોષના સંબંધવાળું હોય તો યાપ્ય છે અને ત્રણે દોષોના સંબંધવાળું હોય તો અસાધ્ય છે. રુધિરની સાથે વેહેવા લાગેલા પિત્તને પિત્તાંતરનો સંસર્ગ થયો હોય અને વઢી કફનો તથા વાયુનો પણ સંસર્ગ થયો હોય તો તે ત્રણે દોષોના સંબંધવાળું ગણાય છે. વઢી એમ પણ કહ્યું છે કે ‘જે રક્તપિત્ત એક માર્ગે વેહેનારું, વઢવાનને થણું, અત્યંત વેગવગરનું, તુરતનું થણું, હેમંતઋતુના કે શિશિરઋતુના સંબંધવાળું અને ઉપદ્રવો વગરનું હોય તેને સાધ્ય સમજવું.)

૬ સદનં શાંતકામિત્વં કણ્ઠધૂમાયનં વમિઃ ॥
લોહગન્ધિશ્ચ નિશ્વાસો ભવત્યસ્મિન્ભવિષ્યતિ ।

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ.

૬ રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે ગ્લાનિ થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, ગઢામાંથી ધૂમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે છે, વમન થાય છે અને નિશ્વાસ લોઢાના જેવા ગંધવાળો થઈ જાય છે.

૭ વાહ્યાસુગ્લક્ષણૈસ્તસ્ય સઙ્ખ્યાદોષોચ્છ્રીતી-
ર્વિદુઃ ॥

રક્તપિત્તોની સંખ્યા અને તે તે દોષોના સંબંધનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૭ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપાતિક, વાતપિત્તજન્ય, વાતકફજન્ય અને પિત્તકફજન્ય ૫-રીતે રક્તપિત્ત સાત પ્રકારનું છે.

વાતજન્ય રક્તપિત્ત ફીણવાળું, કાંઈક રાતું, પાકવા આવે ત્યારે કાઠું, લૂઠું, આઠું, શઢપથી ચાલનારું અને થીજે નહીં એવું થાય છે.

પિત્તજન્ય રક્તપિત્ત નીલવર્ણવાળું, પીઠું, હરિતવર્ણવાળું, કાઠું, કાચા માંસના જેવાં ગંધવાળું, કીડીઓને તથા માંચીઓને ગમે નહીં એવું અને થીજે નહીં એવું થાય છે.

કફજન્ય રક્તપિત્ત ગેરૂના પાળી જેવું, સ્નિગ્ધ, ટાઢું, ઘાઢું, ચીકાશવાળું, ઘળી વારે સ્ત્રવે એવું અને માંસની પેશી જેવું થાય છે.

સાન્નિપાતિક રક્તપિત્ત ઉપર કહેલાં સઘઢાં લક્ષણોવાળું અને અત્યંત દુર્ગંધવાળું થાય છે.

વાતપિત્તજન્ય રક્તપિત્ત વાયુનાં તથા પિત્તનાં લક્ષણોવાળું થાય છે.

વાતકફજન્ય રક્તપિત્ત વાયુનાં તથા કફનાં લક્ષણોવાળું થાય છે.

પિત્તકફજન્ય રક્તપિત્ત પિત્તનાં તથા કફનાં લક્ષણોવાળું થાય છે.

૮ દૌર્બલ્યશ્વાસકાસજ્વરવમયુમદાઃ

પાણ્ડુતાદાહમૂર્છા

મુક્તે ચાન્ને વિદાહસ્ત્વધૃતિરપિ સદા

દ્યુતુલ્યા ચ પીઢા ।

તૃષ્ણા કણ્ઠસ્ય મેદઃ શિરસિ ચ તપનં

પૂતિનિષ્ઠીવનં ચ

દ્વેષો મક્તેઽવિપાકો વિરતિરપિ રતે

રક્તપિત્તોપસર્ગાઃ ॥

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવાં.

૮ રક્તપિત્તમાં દુર્બલપણું, શ્વાસ, ચ્વીસી, જ્વર, ડલડી, શાઢું સોપારી ચાધાનાં જેવો મીળો, પાંડુપણું, દાહ, મૂર્છા, અન્ન જમ્યા પછી વિદાહ,

अधैर्यं, सर्वदा हृदयमां असाधारण पीडा, तरश, कंठनुं, कोठानुं के ए बन्नेनुं भेदावुं, माथामां संताप, दुर्गंधी-थूंक, मैथुननो विनाश, अन्न उपर द्वेष अने शरीरनुं आकुंचन ए उपद्रवो थाय छे.

९ मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च ऋ-
त्कर्दमाम्भोनिभं वा

मेदःपूयास्त्रकल्पं यकृदिव यदि वा
पक्वजम्बूफलाभम् ।

यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं
यत्र चोक्ता विकारा-

स्तद्वज्र्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा
यच्च तुल्यं विभाति ।

रक्तपित्तना असाध्यपणानुं विशेष विवेचन.

९ जे रक्तपित्त मांसना धोण जेवुं, अथवा उकळेला जेवुं, अथवा कादवथी मिश्रित थएला पाणी जेवुं, अथवा मेदना परूना तथा रुधिरना मिश्रण जेवुं, अथवा जमणा पडखानी यकृत् ना-मनी गांठना जेवा वर्णवाळुं, अथवा पाकेला जांबू जेवी प्रभावाळुं, अथवा काळुं, अथवा मोरना गळाना जेवा वर्णवाळुं, अथवा इंद्रधनुषनी पेठे अनेफ वर्णवाळुं, अत्यंत सडेला शबना जेवा गंधवाळुं अने उपर कहेला उपद्रवोवाळुं होय तो तेनी चिकित्सा करवी नहीं. (ग्रंथांतरमां कहुं के 'रक्तपित्तथी उपहत थएलो जे माणस घडा तथा वस्त्र आदि दृश्य पदार्थोने अने आकाश के जे अदृश्य छे तेने पण अत्यंत रक्त देखे ते माणसना रक्तपित्तने अवश्य असाध्य समजवुं'.)

१० नादौ संग्राह्यमुद्रिकं यदसृग्बलिनो यतः।
तत्पाण्डुप्रहणीकुष्ठप्लीहगुल्मज्वरावहम् ॥

अधः प्रवृत्तं वमनैरूर्ध्वमार्गं विरेचनैः ।

जयेदन्यतरश्चापि क्षीणस्य शमनैरसृक् ॥

अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥

लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात्स्वल्पतण्डुलाम् ।

तर्पणं पाचनं लेहान् सपर्णीपि विविधानि च ॥

द्राक्षामधुककाश्मर्यं सितायुक्तं विरेचनम् ।

यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितम् ॥

पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः

सतीनयूपाश्च सशालिषष्टिकाः ।

पटोलशेलूसुनिषण्णपूथिका-

वटातिमुक्ताङ्कुरसिन्दुवारजम् ॥

हितं च शाकं घृतसंस्कृतं सदा

तथैव धात्रीफलदाडिमान्वितम् ।

रसाश्च पारावतशङ्खकूर्मजा-

स्तथा यवाग्वोऽभिहिता घृतोत्तराः ॥

सन्तानिकाश्चोत्पलवर्गसाधिते

क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तमाः ।

हिमाः प्रदेहा मधुरा गणाश्च ये

घृतानि पथ्यानि च रक्तपित्तिनाम् ॥

मधूकशोभाञ्जनकोविदारजैः

प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्च चूर्णितैः ।

भिषग्विदध्याच्चतुरः समाक्षिकान्

हिताय लेहानसृजः प्रशान्तये ॥

लिह्याच्च दूर्वावटजांश्च पल्लवा-

न्मधुद्वितीयान् सितकर्णिकस्य च ।

हितं च खर्जूरफलं समाक्षिकं

फलानि चान्यान्यपि तद्रुणान्यथ ॥

रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानत्रापि योजयेत् ।

क्षुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ॥

योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे सोत्पलं तु तत् ।

प्रातः सुतं क्षौद्रयुतं पिबेच्छोणितपित्तवान् ॥

पिबेच्छीतकषायं वा जम्ब्वाम्राजुनसम्भवम् ।

उदुम्बरफलं पिष्ट्वा पिबेत्तद्रसमेव वा ॥

त्रपुसीमूलकलकं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पिबेदक्षसमं कलकं यष्टीमधुकमेव वा ॥

चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेव समं पिबेत् ।

करञ्जबीजमेवं वा सिताक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

मज्जानामिङ्गुदस्यैवं पिबेन्मधुकसंयुतम् ।

सुखोष्णं लवणं बीजं कारञ्जं दधिमस्तुना ॥

पिबेद्वापि त्र्यहं मर्त्यो रक्तपित्ताभिपीडितः ।

रक्तपित्तहराः शस्ताः षडेते योगसत्तमाः ॥

पथ्याध्वैवावपीडेषु घ्राणतः प्रस्रुतेऽसृजि ।
 अतिनिस्सुतरको वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् ॥
 यकृद्वा भक्षयेदाजमामं पित्तसमायुतम् ।
 पलाशवृक्षस्वरसे विपक्वं
 सर्पिः पिबेत्क्षौद्रयुतं सुशीतम् ॥
 वनस्पतीनां स्वरसैः कृतं वा
 सशर्करं क्षीरघृतं पिबेद्वा ।
 द्राक्षांशुशीराण्यथ पक्वं सितां
 पृथक्पलांशान्युदके समावपेत् ।
 स्थितं निशां तद्रुधिरामयं जये-
 त्पीतं पयो वाम्बुसमं हिताशिनः ॥
 तुरङ्गवर्षःस्वरसं समाक्षिक्तं
 पिबेत्सिताक्षौद्रयुतं वृषस्य वा ।
 लिह्येत्तथा वास्तुकबीजचूर्णं
 न्वितं तण्डुलसाहयं वा ॥
 लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेक-
 मेवं सिताक्षौद्रयुतां तुगाख्याम् ।
 द्राक्षां सितां तिक्तकरोहिणीं च
 हिमाम्बुना वा मधुकेन युक्ताम् ।
 पथ्यामहिंसां रजनीं घृतं च
 लिह्यात्तथा शोणितपित्तरोगी ॥
 वासाकपायोत्पलमृत्प्रियङ्गु-
 नेत्राञ्जनाम्भोरुहकेशराणि ।
 पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्या-
 त्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥
 गायत्रिजम्बवर्जुनकोविदार-
 शिरीषरोध्रासनशाल्मलीनाम् ।
 पुष्पाणि शिग्रोश्च विचूर्ण्य लेहो
 मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ॥
 सक्षौद्रमिन्दीवरभस्मवारि
 करञ्जबीजं मधुसर्पिषी च ।
 जम्बवर्जुनाभ्रकथितं च तोयं
 भ्रन्ति त्रयः पित्तमसृक्च योगाः ।
 मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः
 पिष्ट्वा पिबेत्तण्डुलधावनेन ॥

घ्राणप्रवृत्त जलमाशु देयं
 सशर्करं नासिकयोः पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा
 सशर्करं चक्षुरसं हिमं वा ॥
 शीतोपचारं मधुरं च कुर्या-
 द्विशेषतः शोणितपित्तरोगे ।
 द्राक्षाघृतक्षौद्रसितायुतेन
 विदारिगन्धादिविपाचितेन ॥
 क्षीरेण चास्थापनमग्न्यमुक्तं
 हितं घृतं चाप्यनुवासनार्थम् ॥
 प्रियङ्गुरोध्राञ्जनगैरिकोत्पलैः
 सुवर्णकालीयकशङ्खचन्दनैः ।
 सिताश्वगन्धाम्बुदयष्टिकाह्वयै-
 र्मुणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः ॥
 निरूह्य चैनं पयसा समाक्षिक्तै-
 र्घृतप्लुतैः शीतजलाम्बुसेचितम् ।
 क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासये-
 द्घृतेन यष्टीमधुसाधितेन च ॥
 अधोवहं शोणितमाशु नाशये-
 त्तथातिसारं रुधिरस्य दुस्तरम् ।
 विरेकयोगे त्वति चैव शस्यते
 वाम्यश्च रक्ते विजिते बलान्वितः
 एवंविधा उत्तरबस्तयश्च
 मूत्राशयस्थे रुधिरं विधेयाः ।

रक्तपित्तनी चिकित्सा.

१० बलवान् माणसना वृद्धिं पामेला रक्त-
 पित्तने शरुआतमां रोकवुं नहीं पण जो नीचेना
 मार्गोथी प्रवर्त्ततुं होय तो वमनक्रियाओथी जी-
 तवुं अने ऊंचा मार्गोथी प्रवर्त्ततुं होय तो विरेचन
 क्रियाओथी जीतवुं. बलवान् माणसना वृद्धि
 पामेला रक्तपित्तने शरुआतमांज रोकवामां आवे
 तो तेथी पांडुरोग, ग्रहणी, कुष्ठ, बरलनुं दरद,
 गुल्म अने ज्वर उत्पन्न थाय छे. परंतु क्षीण
 थएला माणसनुं रक्तपित्त ऊंचा मार्गोथी के
 नीचा मार्गोथी चालतुं होय तो तेने शमन नि-

કિત્સાથી જીતવું. જે રક્તપિત્તવાળા માણસનો દોષ અત્યંત પ્રવર્તતો હોય અને વઢનો, માંસનો તથા જઠરાગ્નિનો ક્ષય ન થયો હોય તેને પ્રથમ લંઘનરૂપ અપતર્પણ કરાવવું એ પળ સારું છે. જેણે લંઘન કરેલું હોય એવા રોગીને થોડા ચો-સ્વાવાળી પેયા દેવી, તર્પણ દેવું, (ચોસ્વાની ઘા-ળીનો સાથવો, દ્રાક્ષ, દાહિમ અને ખજૂર એઓને પાણીમાં ઘોળી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખીને રોગીને દેવું) વાળા વગેરેથી પકાવેલા જલરૂપ પાચન દેવું, મહુડા વગેરેના પુષ્પોના ઘીસહિત તથા મધસહિત અવલેહો દેવા અને યોગ્ય રીતે અનેક પ્રકારનાં ઘૃતો દેવાં. (રક્ત-પિત્ત જો નીચા માર્ગોથી વેહેતું હોય અને વાયુ વઢવાનું ન હોય તો પેયા દેવી પળ વાયુ વઢવાનું હોય તો માંસનો રસજ દેવો. જો ઝંચા માર્ગોથી વેહેતું હોય તો તર્પણ દેવું એ હિતકારી છે.) રક્તપિત્તવાળાને વિરેચન દેવું હોય તો દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સીવળનાં ફળ તથા સાકર એઓથી યુક્ત કરીને દેવું અને વમન દેવું હોય તો જેઠી-મધથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને દેવું એ હિતકારી છે.

રક્તપિત્તવાળાને ભોજનમાં કમલ વગેરે દ્રવ્યોના કાથથી પકાવેલાં શીતલ દૂધો, જાંગલપ્રાણિઓનાં માંસોના રસો, વટાણાના યૂષો અને રાતા ચોખા તથા સાઠીચોખા દેવા. (જો પિત્ત ઘણું હોય તો દૂધો, વાર્યુના અનુબંધવાળા રક્તપિત્તમાં કા-ઢીયાર વગેરેનાં માંસોના રસો અને કફના અ-નુબંધવાળા રક્તપિત્તમાં વટાણાના યૂષો દેવા.) પટોલ, ગુંદાં, ઓટીંગળ, પોથીનાં કોમલ પલ્લવો, વડનાં કોમલ પલ્લવો, ટીંબરૂનાં કોમલ પલ્લવો અને નગડનાં કોમલ પલ્લવો એઓનાં શાકો ધીથી સંસ્કૃત કરીને તથા આમળાંઓથી અને દાહિમથી સંયુક્ત કરીને દેવાં. કબૂતરના, શં-ચોના જીવડાઓના તથા કાચવાના માંસોના

રસો દેવા. (જો કે જાંગલપ્રાણિઓમાં કબૂતર પળ આવી જાય છે તો પળ કબૂતરનું જૂદું ગ્રહણ રક્તપિત્ત ઉપર કબૂતરનાં માંસનું અતિહિ-તપણું જળાવવા માટે કન્યું છે. ઢહન.) જેમાં ઘી ઘણું નાંખેલું હોય એવી યવાગૂઓ દેવી. ઉ-ત્પલાદિગળથી પકાવેલાં દૂધોની મધથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરેલી તરો દેવી એ પળ પ્રશસ્ત છે.

રક્તપિત્તવાળાઓને ન્યગ્રોધાદિ વગેરે શીતલ ગળોથી બનાવેલા શીતલ પ્રલેપો કરવા, પાન વગેરેમાં મધુર ગળોનાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો અને મધુર ગળોનાં દ્રવ્યોથી પકાવેલાં ઘૃતો દેવાં એ પથ્ય છે.

વૈદ્યે રક્તપિત્તની શાંતિને માટે અને રોગીના બીજા પળ હિતને માટે મહુડાનાં પુષ્પોનાં ચૂર્ણનો મધમાં અવલેહ બનાવવો, સરગવાનાં પુષ્પોના ચૂર્ણનો મધમાં અવલેહ બનાવવો, કંચનારનાં પુષ્પોના ચૂર્ણનો મધમાં અવલેહ બનાવવો અને ઘઝલાંનાં પુષ્પોના ચૂર્ણનો મધમાં અવલેહ બનાવવો.

દૂર્વાનાં તથા વડનાં પલ્લવોનો કલ્ક, શ્વેત કમલની પાંચડીઓનો કલ્ક, ખજૂરનો કલ્ક અને ખજૂરના જેવા ગુળોવાળાં બીજાં ફળોના કલ્કો પળ મધની સાથે ચટાડવા.

ગયા અધ્યાયમાં રક્તાતિસાર ઉપર જે યોગો કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓની પળ રક્તપિત્ત ઉપર યોજના કરવી.

ઘોળી શેલડીને છોલી પથરા વગેરેથી સારી પેટે કચરી નવા ઘડામાં બરફના પાણીની સાથે નાખી તે ઘડાને રાતે અગાશીમાં મૂકી રાખવો. પ્રભાતમાં તે ઘડામાં જે રસ તૈયાર થાય તેને વસ્ત્રથી ગાળી લઈ નીલકમલના ચૂર્ણથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્તની શાંતિ થાય છે.

જાંબૂ, આંબો અને કડાયો એઓનું હિમ કરી મધની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટલી જાય છે.

ઝંબરાંના ફળને વાટી તેનો રસ લઈ તે રસ મધથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

કાકડીનાં મૂલોનો એક તોલાંભાર કલ્ક મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

જેઠીમધનો એક તોલાંભાર કલ્ક મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

ચંદન, જેઠીમધ અને લોદર એઓને સમભાગે લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

કરંજનાં બીજોનો કલ્ક સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

•ઇંગોળીયાનાં ફળનો ગર્ભ અને જેઠીમધ એઓનો કલ્ક સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

કરંજનાં બીજ અને સૈંધવ એઓનો કલ્ક જરા ગરમ કરી દહીંના પાણીની સાથે મિશ્રિત કરી ત્રણ દિવસસૂધી પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

નાકમાંથી લોહી સ્રવતું હોય તો ઉપર કહેલા છ યોગોમાંથી ગમે તે યોગનું અવપીડનસ્ય દેવાથી તે સ્ત્રાવ નષ્ટ થઈ જાય છે.

જો રુધિરનો સ્ત્રાવ અત્યંત થઈ ગયો હોય તો મધથી સંયુક્ત કરેલું બકરાંનું લોહી પાવું અથવા બકરાંનું કાચું યકૃત્ બકરાંનાજ પિત્તાથી સંયુક્ત કરીને સ્વરાવવું.

સાંચરાના સ્વરસમાં પકાવેલું શીતલ ઘી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવ્યામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના સ્વરસોમાં પકાવેલું ઘી

મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

દૂધ અને ઘી સાકરથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

દ્રાક્ષ, વાલો, પદ્મકાષ્ઠ અને સાકર એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોને ચાર ચાર તોલાંભાર લઈ, પાણીમાં નાચી, રાતવાશી રાચી મૂકી, પ્રભાતમાં તે પાણી ગાળી લઈને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

દૂધ અને પાણી એઓને સમભાગે મિશ્રિત કરી પાવામાં આવે અને હિત મોજનનોજ અભ્યાસ સ્વાવવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

ઘોડાની લાદનો સ્વરસ મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

અરઙ્ગસીનો સ્વરસ મધથી તથા સાકરથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

ટાંકા નામનાં શાકનાં બીજોનું ચૂર્ણ અથવા તાંદળજો મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

ચોખાની ધાણીનું અને કાઠા સુરમાનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

વંશલોચનનું ચૂર્ણ સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

દ્રાક્ષ, સાકર અને કઙ્કુ એઓને જેઠીમધથી સંયુક્ત કરી વરફના જઠમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટળી જાય છે.

હરડે, કંથારી અને હઠ્ઠર એઓનું ચૂર્ણ ઘીથી સંયુક્ત કરી ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત નષ્ટ થઈ જાય છે..

અરઙ્ગસીના કાથને નીલકમળની માટી, ઘ-ઝલાં, સુરમો તથા કમળનાં કેસરા એઓના ચૂર્ણથી અને સાકરથી તથા મધથી યુક્ત કરીને

પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્તનો પ્રબલ વેગ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ યોગ અતિસિદ્ધ છે.)

खैर, जांबू, कड़ायो, कंचनार, सरसडीयो, लोदर, बीबलो, शेमळो અને सरગવો એઓનાં પુષ્પોનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

इंदीवर नामना कमळनी भस्मનું જઠ મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટઢી જાય છે.

करंजनं बीजोनुं चूर्णं मधमां तथा घीमां कालवीने ચટાડવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્ત ટઢી જાય છે.

जांबू, कड़ायो અને આંવો એઓનો ક્ષાથ મધથી યુક્ત કરી પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

बीजोरांनां मूळो तथा पुष्पो वाटी चोखाना ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

રક્તપિત્ત નાકમાંથી પ્રવર્તતું હોય ત્યારે તુરતજ સાકરસહિત દૂધ અથવા સાકરસહિત જઠ અથવા સાકરસહિત દ્રાક્ષનો રસ અથવા દૂધને વલોવીને કાઢાડેલું સાકરથી યુક્ત કરેલું ઘી અથવા સાકરથી યુક્ત કરેલો શેલડીનો થંડો રસ નાકથી દેવામાં આવે તો તેથી શાંતિ થાય છે.

રક્તપિત્તના રોગમાં વિશેષે કરી શીત તથા મધુર ઉપચારો કરવા.

विदारिगंधादिगणथी पकावेला અને દ્રાક્ષ, ઘી, મધ તથા સાકર એઓથી યુક્ત કરેલા દૂધની આસ્થાપનવસ્તિ દેવી એ ઉત્તમ છે અને વિદારિ-ગંધાદિગણથી પકાવેલા દૂધમાં પકાવેલા અથવા જેઠીમધથી પકાવેલા ઘીની અનુવાસનવસ્તિ દેવી એ પણ હિતકારી છે.

घऊलां, लोदर, सुरमो, गेरू, नीलकमळ, सोनागेरू, दारूहळदर, शंख, चंदन, साकर, आसोंद, मोथ, જેઠીમધ, કમઢના તંતુઓ અને

સૌગંધિક નામનું કમઢ એઓને સમભાગે લઈ કલ્ક કરી, મધથી તથા ઘીથી યુક્ત કરી તે કલ્કથી સંયુક્ત કરેલા દૂધની નિરૂહવસ્તિ દેવામાં આવે અને તે પછી રોગીને શીતલ જઠથી સિત્ત કરી, દૂધભાત જમાડી, જેઠીમધથી પકાવેલા ઘીની અનુવાસનવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી, નીચા માર્ગોથી ચાલતું રક્તપિત્ત તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે અને લોહીનો દુસ્તર અતિસાર પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. વિરેચનનો અતિયોગ થયો હોય તો તે ઉપર પણ આ પ્રયોગ કરવો. નિરૂહવસ્તિથી તથા અનુવાસનવસ્તિથી રક્તપિત્ત જીતાઈ જાય ત્યાર પછી બઢવાન રોગીને વમન પણ કરાવવું.

રક્તપિત્ત મૂત્રાશયમાં રહ્યું હોય તો ઉપર કહેલા પ્રકારની ઉત્તરવસ્તિઓની પણ યોજના કરવી.

૧૧ પ્રવૃત્તરક્તેષુ ચ પાયુજેષુ

કુર્યાદ્વિધાનં ચ્ચલુ રક્તપૈત્તમ્ ॥

વિધિશ્ચાસ્ત્વદરેડ્યેષ સ્ત્રીણાં કાર્યો વિજાનતા'।

શસ્ત્રકર્મણિ રક્તં વા યસ્યાતીવ પ્રવર્ત્તેતે ॥

પ્રયાણામપિ દોષાણાં શોણિતસ્ય ચ સર્વશઃ ।

લિઙ્ગાન્યાલોક્ય કર્ત્તવ્યં ચિકિત્સિતમનન્તરમ્॥

અરશ ઉપર, રક્તપ્રદર ઉપર અને શસ્ત્ર-

ક્રિયાથી થઈલી લોહીની અતિપ્ર-

વૃત્તિ ઉપર રક્તપિત્તની ચિકિ-

ત્સાનો અતિદેશ.

૧૧ જેઓમાંથી રુધિર સ્રવતું હોય એવા અરશો ઉપર પણ રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી. પ્રવીણ વૈદ્યે સ્ત્રીઓના રક્તપ્રદર ઉપર પણ નીચા માર્ગથી ચાલતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી. શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી રુધિર અત્યંત પ્રવર્તવા લાગ્યું હોય તો તે ઉપર પણ રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી. ત્રણે દોષોનાં તથા સૂત્રસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે રુધિરનાં સઘઢાં ચિહ્નો જોઈને પછી રક્તપ્રદર ઉપર આ ચિકિત્સાની યોજના કરવી.

અધ્યાય ૪૬ મો.

૧ અથાતો મૂર્છાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મૂર્છાપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ક્ષીણસ્ય બહુદોષસ્ય વિરુદ્ધાહારસેવિનઃ " વિઘાતાદભિઘાતાદ્વા હીનસત્ત્વસ્ય વા પુનઃ । કરણાયતનેષૂપ્રા બાહ્યેષ્વાભ્યન્તરેષુ ચ ॥ નિવિશન્તે યદા દોષાસ્તદા મૂર્છતિ માનવઃ ।

મૂર્છાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ.

૨ ક્ષીણ થઈલાને, અધિક દોષવાળાને, વિરુદ્ધ આહારનું સેવન કરનારાને અને અધિક તમોગુણવાળાને વિઘ્ના વગેરે હાજતોના અટકાવથી અથવા લાકડી વગેરેના અભિઘાતથી દોષો જ્યારે હૃદયમાં, જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં સ્થાનોમાં તથા કર્મેન્દ્રિયોનાં સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે માણસને મૂર્છા આવે છે.

૩ દૃત્પીડા જૃમ્ભણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાનાશો બલસ્ય ચ ॥ સર્વાસાં પૂર્વરૂપાણિ યથાસ્વમુપલક્ષયેત્ ।

મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો.

૩ જ્યારે મૂર્છા ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે હૃદયમાં પીડા થાય છે, બગાસાં આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે, સંજ્ઞાનો નાશ થાય છે અને બળનો નાશ થાય છે. સઘળા પ્રકારની મૂર્છાઓનાં આ પૂર્વરૂપો કહ્યાં. મૂર્છા કયા પ્રકારની છે? એ નિશ્ચય તેનાં લક્ષણો ઉપરથી કરવો.

૪ સંજ્ઞાવહાસુ નાડીષુ પિહિતાસ્વનિલાદિભિઃ । તમોઽભ્યુપૈતિ સહસા સુખદુઃખવ્યપોદ્વૃત્ ॥

સુખદુઃખવ્યપોદ્વૃત્ નરઃ પતતિ કાષ્ઠવત્ ।

મોહો મૂર્છેતિ તાં પ્રાહુઃ ષંડિધા સા પ્રકીર્તિતા ॥

૧ મૂર્છાનાં, નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણો તથા ચિ-

મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ.

૪ સંજ્ઞાનું વહન કરનારી નાડીઓ વાયુ વંગે-રેથી ઢંકાઈ જતાં (દબાઈ જતાં) સહસા સુખના તથા દુઃખના જ્ઞાનને નષ્ટ કરનારો તમોગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ તમોગુણથી સુખદુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થતું માણસ કાષ્ઠની પેટે પડે છે એ રોગ મૂર્છા અથવા મોહ કેહેવાય છે. એ છ પ્રકારની થાય છે.

૫ વાતાદિભિઃ શોણિતેન મથેન ચ વિષેણ ચ । ષટ્સ્વપિ તાસુ પિત્તં દિ પ્રભુત્વેનાવતિષ્ઠતે ॥

મૂર્છાના છ પ્રકારોનું વિવેચન.

૫ વાયુથી થઈલી, પિત્તથી થઈલી, કફથી થઈલી, રુધિરથી થઈલી, મઘથી થઈલી અને વિષથી થઈલી એ રીતે મૂર્છા છ પ્રકારની છે. એ છ પ્રકારોની મૂર્છાઓમાં પિત્ત અધ્યક્ષપણાથી રહે છે.

(એઓમાં પેહેલા ત્રણ પ્રકારની મૂર્છાઓનાં લક્ષણો મૂળગ્રંથમાં આપેલાં નથી માટે ગ્રંથાંતર ઉપરથી આપીએ છીએ.)

આકાશને નીલું, આંજળ જેવું કાલું અથવા અઠતા જેવું રાતું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પાછી તુરત ચેતના પ્રાપ્ત થાય, શરીરમાં કંપ થાય, અંગો ભાંગે, હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કુશ થઈ જાય અને શરીરનો વર્ણ કાઢાશથી મિશ્રિત રતાશવાળો થઈ જાય તો જાણવું કે એ મૂર્છા વાયુથી થઈલી છે.

આકાશને રાતું, હરિત રંગવાળું અથવા પીલું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પસીનાથી સંયુક્ત થઈ ચેતનાથી યુક્ત થાય, તરશ લાગે, સંતાપ થાય, નેત્રો રાતાં તથા પિત્તથી વ્યાકુલ થઈ જાય, દસ્ત આવે અને શરીર પીલું થઈ જાય તો જાણવું કે એ મૂર્છા પિત્તથી થઈલી છે.

આકાશને ધોળાં વાદળાં જેવું અથવા ઘાટા

કિત્તા એઓનાં નિરૂપણ વિષેનો.

અંધકારોથી ઘેરાપણું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પાંછી ઘળી વારે ચેતના આવે, અંગો જાણે આઠાં ચામડાંથી વીંટાણાં હોય તેમ મારે થઈ જાય, મોહોડામાં પાળી આવે અને મોઢા આવ્યા કરે તો જાણવું કે એ મૂર્છા કફથી થયેલી છે.)

૬ પૃથિવ્યમ્ભસ્તમોરૂપં રક્તં ગન્ધશ્ચ તન્મયઃ ।
તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્છન્તિ ભુવિ માનવાઃ ॥
દ્રવ્યસ્વભાવ इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।

રુધિરથી મૂર્છા આવવાનું કારણ.

૬ પૃથ્વી અને જલ એઓ તમોગુણના ઘળા અંશોવાળાં છે અને રુધિર એ ઉભયમય છે તથા ગંધ પૃથ્વીમય છે એટલા માટે જેઓ સત્ત્વગુણી કે રજોગુણી નહીં પણ તમોગુણી હોય તે માણસો રુધિરના ગંધથી મૂર્છિત થાય છે. કેટલા-એક આચાર્યોં કહે છે કે “કેવલ રુધિરના ગંધથી નહીં પરંતુ દર્શનથી પણ મૂર્છા આવે છે માટે ઉપર કહેલી ક્લિષ્ટ કલ્પના નહીં કરતાં રુધિરનો મૂર્છા ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવજ છે એમ માનવું યોગ્ય છે.”

૭ ગુણાસ્તીવ્રતરત્વેન સ્થિતાસ્તુ વિષમદ્યયોઃ ॥
ત એવ તંસાજ્ઞાયન્તે તાભ્યાં મોહૌ યથેરિતૌ ।

મદ્યથી અને વિષથી મૂર્છા આવવાનું કારણ.

૭ લઘુ, રૂક્ષ, આશુકારી, વ્યવાયી, તીક્ષ્ણ, વિકાશિ, સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વિશદ એ ગુણો કે જેઓ તૈલ આદિ પદાર્થોમાં નોખનોખા રહ્યા છે અને તીવ્ર છે તેજ ગુણો વિષમાં અને મદ્યમાં અતિતીવ્રપણાથી રહેલા છે. તેમાં પણ એટલો ભેદ છે કે મદ્ય કરતાં પણ વિષમાં એ ગુણો વધારે બલવત્તર છે. મદ્યમાં અને વિષમાં એ ગુણો હોવાને લીધે મદ્યથી તથા વિષથી પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળી મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે. (લઘુ આદિ ગુણોનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૪૦ મા વિષયમાં કહ્યાં છે તે જોઈ લેવાં.)

૮ સ્તબ્ધાક્ષદષ્ટિસ્ત્વસૃજા ગૂढોચ્છ્વાસશ્ચ મૂર્છિતઃ ।

રુધિરથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

૮ રુધિરથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો શરીર તથા દષ્ટિ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને ઉચ્છ્વાસ ગૂઢ થઈ જાય છે.

૯ મદ્યેન વિલપજ્ શેતે નષ્ટવિશ્રાન્તમાનસઃ ।
ગાત્રાણિ વિક્ષિપન્ ભૂમૌ જરાં યાવન્ન યાતિ તત્ ॥

મદ્યથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

૯ જેને મદ્યથી મૂર્છા આવી હોય તેનું મન સ્મૃતિવગરનું તથા વિપરીત જ્ઞાનવાળું થઈ જાય છે અને તે માણસ પ્રલાપ કરતો કરતો સૂવે છે. પીધેલું મદ્ય જ્યાંસૂધી જીર્ણ ન થાય ત્યાંસૂધી મૂર્છિત માણસ પોતાનાં ગાત્રોને ધરતીપર અફાળ્યા કરે છે.

૧૦ વેપથુસ્વપ્નતૃષ્ણાઃ સ્યુઃ સ્તમ્ભશ્ચ વિષમૂર્છિતે ।
વેદિતવ્યં તીવ્રતરં યથાસ્વં વિષલક્ષણૈઃ ॥

વિષથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ.

૧૦ વિષથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો કંપ, નિદ્રા, તરશ અને સ્તબ્ધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. કલ્પસ્થાનમાં વિષના અનેક ભેદો અને તે ભેદોની ન્યૂનાધિક તીવ્રતાઓ કહેલી છે તે પ્રમાણે તે તે વિષથી કંપ આદિ ગુણો તીવ્રતર અને તીવ્રતમ થાય છે એ સમજી લેવું.

૧૧ સેકાવગાહૌ મળયઃ સહારાઃ

શીતાઃ પ્રદેહા વ્યજનાનિલાશ્ચ ।

શીતાનિ પાનાનિ ચ ગન્ધવન્તિ

સર્વાસુ મૂર્છાસ્વનિવારિતાનિ ॥

સિતાપ્રિયાલેશુરસપુતાનિ

દ્રાક્ષામધૂકસ્વરસાન્વિતાનિ ।

ખર્જૂરકાશ્મર્યરસૈઃ કૃતાનિ

પાનાનિ સર્પીષિ સજીવનાનિ ॥

સિદ્ધાનિ વર્ગે મધુરે પયાંસિ

સદાડિમા જાઙ્ગલજા રસાશ્ચ ।

તથા યવા લોહિતશાલયશ્ચ

મૂર્છાસુ પથ્યાશ્ચ સદા સતીનાઃ ।

મુજંગ્ગપુષ્પં મરિચાન્યુશીરં
 કોલસ્ય મધ્યં ચ પિબેત્સમાનિ ।
 સતીનતોયેન બિસં મૃણાલં
 ક્ષૌદ્રેણ કૃષ્ણાં સિતયા ચ પથ્યામ્ ॥
 કુર્યાન્ન નાસાવદનાવરોધં
 ક્ષીરં પિબેદ્વાપ્યથ માનુષીણામ્ ।
 મૂર્છાં પ્રસક્તાં તુ શિરોવિરેકૈ-
 ર્જયેદ્ભીક્ષ્ણં વમનૈશ્ચ તીક્ષ્ણૈઃ ॥
 હરીતકીકાથઘૃતં પિબેદ્વા
 ધાત્રીફલાનાં સ્વરસૈઃ કૃતં વા ।
 દ્રાક્ષાંસિતાદાડિમલાજવન્તિ
 શીતાનિ નીલોત્પલપદ્મવન્તિ ॥
 પિબેત્કપાયાણિ ચ ગન્ધવન્તિ
 પિત્તજ્વરં યાનિ શમં નયન્તિ ।

મૂર્છાની ચિકિત્સા.

૧૧ શીતલ જઠનાં સેચનો, શીતલ જઠમાં
 અવગાહનો, ચંદ્રકાંત આદિ મળિઓ, મોતી વગે-
 રેના હારો, ચંદનાદિકના શીતલ લેપો, પંચાના
 પવનો અને સાકરથી તથા ભીમસેની વરાસ વગે-
 રેથી યુક્ત કરેલાં આમઢાંના રસ વગેરેનાં સુગં-
 ધમય શીતલ પાનકો એ ઉપચારો પિત્તાદિકથી
 થયેલી મૂર્છાઓમાંજ હિતકારી છે એમ નથી પણ
 વાયુથી કે કફથી થયેલી મૂર્છાઓમાં પણ હિત-
 કારી છે માટે કોઈ પ્રકારની પણ મૂર્છામાં
 એઓનો નિષેધ નથી. કારણ કે સર્વ મૂર્છાઓમાં
 પિત્તનું પ્રાધાન્ય છે.

સાકર, ચારોઢી, શેલડી, દ્રાક્ષ, મહુડાંનાં ફલો,
 खजूर અને સીવળનાં ફલો એઓના રસોથી સિદ્ધ
 કરેલાં પાનકો મૂર્છાઓ ઉપર હિતકારી થાય છે.
 જીવનીય વર્ગથી સિદ્ધ કરેલાં ઘૃતો, મધુરદ્ર-
 વ્યોથી સિદ્ધ કરેલાં દૂધો, દાડિમના રસથી યુક્ત
 કરેલા જાંગલપ્રાણિઓના માંસના રસાઓ, જવ,
 રાતા ચોખા અને વટાળા એઓ સઘઢી મૂર્છાઓ
 ઉપર સર્વદા પથ્ય છે.

મૂર્છાના દરદીને નાગકેસર, મરી, વાઢો, બો-

રની મજ્જા, કમઢનાં બીસાં અને કમઢનાઢના
 તંતુઓ એઓને સમભાગે લઈ કલ્ક કરી વંટા-
 ણાના કાથની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા
 ઢઢી જાય છે.

પીપઢનું ચૂર્ણ મધની સાથે પાવામાં આવે તો
 તેથી મૂર્છા ઢઢી જાય છે.

હરડેનું ચૂર્ણ સાકરની સાથે પાવામાં આવે તો
 તેથી મૂર્છા ઢઢી જાય છે.

મૂર્છા આવી હોય ત્યારે રોગીનાં નાકને અને
 મોહોડાને રોકવાં કે જેથી વાયુ શરીરની અંદર
 ગતિ કરી સ્ત્રોતોને ખુઢાં કરીને મૂર્છાને ઢઢી નાખે.

સ્ત્રીઓનું ધાવળ પણ અત્યંત શીતલ છે માટે
 તે ધાવળ મૂર્છાના દરદીને પાવું.

મૂર્છા વારંવાર આવ્યા કરતી હોય તો તેને
 વારંવાર તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનોથી તથા તીક્ષ્ણ વમ-
 નોથી જીતવી. (જો કે સઘઢી મૂર્છાઓમાં
 પિત્તજ પ્રધાન છે તો પણ તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન
 નસ્યો અને તીક્ષ્ણ વમનો સંજ્ઞાનું વહન કરનારાં
 સ્ત્રોતોના નિરોધને શાંત કરનારાં છે અને વ્યા-
 ધિના પ્રત્યનીકરૂપ છે તેથી તેઓને હિતકારી
 ગણ્યાં છે.)

હરડેના કાથમાં અથવા આમઢાંઓના સ્વર-
 સમાં પકાવેલું ઘી પાવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા
 ઢઢી જાય છે.

દ્રાક્ષ, સાકર, દાડિમ, જવની શેકેલી ધાળી,
 નીલકમઢ તથા શ્વેતકમઢ, એઓવાઢા સુગંધી
 શીતલ કપાયોનો અને જે સુગંધી કાથો આ
 તંત્રના ૩૯ મા અધ્યાયના ૮૧ મા વિષયમાં
 પિત્તજ્વર ઉપર કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓનો
 પણ મૂર્છાઓ ઉપર ઉપયોગ કરાવવો.

૧૨ પ્રભૂતદોષસ્તમસોઽતિરેકા-
 ત્સમૂર્છિતો નૈવ વિબુધ્યતે યઃ ॥
 સંન્યસ્તસંજ્ઞો મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યો-
 જ્ઞેયસ્તદા બુદ્ધિમતા મનુષ્યઃ ।

મૂર્છાની સંન્યાસ નામની અવસ્થાનું લ-
ક્ષણ અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યપણું.

૧૨ ઘળા દોષવાળો માણસ તમોગુણના આ-
ધિક્યને લીધે મૂર્છિત થઈને પાછો જાગ્રત્ થતો
નથી એ મૂર્છાની સ્થિતિ સંન્યાસ કેહેવાય છે. આ
સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈને માણસની ચિકિત્સા કરવી
અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલી છે એમ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે
સમજવું. (ગ્રંથાંતરમાં કહ્યું છે કે ‘જ્યારે હૃદ-
યમાં રહેલા અત્યંત બલવાન્ મલો વાળીની,
દેહની તથા મનની ચેષ્ટાઓનો વિનાશ કરીને
નિર્વલ માણસને મૂર્છિત કરી દે છે ત્યારે તે
માણસને સંન્યાસ થયો કેહેવાય છે.’)

૧૩ યથામલોષ્ટં સલિલે નિષ્પિત્તં
સમુદ્ધરેદાશ્વવિલીનમેવ ॥

તદ્વચ્ચિકિત્સેત્ત્વરયા ભિષક્ત-
મવેદનં મૃત્યુવશપ્રયાતમ્ ।

સંન્યાસની ચિકિત્સા તુરત
કરવાની જરૂર.

૧૩ જેમ પાણીમાં નાંખેલા માટીના કાચા
તેફાંને પીગળી ગયા પેહેલાંજ પાણીમાંથી તુરત
કાઢાડી લેવામાં આવે તો તેનો બચાવ થાય છે
તેમ મૃત્યુના કબજામાં આવી ગયા જેવા થઈને
અને જેને વેદના હોતી નથી એવા સંન્યાસવાળાની
તુરતજ ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તેનો બચાવ
થાય છે. આ પ્રમાણે છે માટે વૈદ્યે સંન્યાસવાળાની
તુરતજ ચિકિત્સા કરવી. (મૂર્છા દોષોનો વેગ
જતો રહે ત્યારે પોતાની મેલે પણ શાંત થઈ જાય છે
અને સંન્યાસ તો ઔષધો વિના શાંત થતોજ નથી.)

૧૪ તીક્ષ્ણાઙ્ગનાભ્યઙ્ગનધૂમયોગૈ-
સ્તથા નસ્ત્રાભ્યન્તરતોષ્રપાતૈઃ ॥

વાદિત્રગીતાનુનયૈરપૂર્વૈ-

વિષ્ણુનૈર્ગુપ્તફલાવધર્ષણૈઃ ॥

આભિઃ ક્રિયાભિશ્ચ ન લબ્ધસંજ્ઞઃ

સાનાહલાલાશ્વસનશ્ચ વર્જ્યઃ ।

પ્રભૂતસંજ્ઞં વમનાનુલોમ્યૈ-

સ્તીક્ષ્ણૈર્વિશુદ્ધં લઘુપથ્યમુક્તમ્ ॥

ફલત્રિકૈશ્ચિત્રકનાગરાઘ્ય-

સ્તમશ્મજાતાઙ્ગતુનઃ પ્રયોગૈઃ ।

સશર્કરૈર્માસમુપક્રમેત

વિશેષતો જીર્ણઘૃતં સ પાચ્યઃ ॥

સંન્યાસની ચિકિત્સા.

૧૪ સંન્યાસવાળા માણસને તીક્ષ્ણ અંજનો
આંજવાં, તીક્ષ્ણ અભ્યંગો કરવા, તીક્ષ્ણ ધૂમાઢા
પાવા, નસોનાં અભ્યંતરોમાં ટાંચળી વગેરે ભોંકવાં,
વાજાંઓનો અપૂર્વ અવાજ સંભળાવવો, અપૂર્વ ગા-
યનો સંભળાવવાં, આશ્વાસના ભરેલાં અપૂર્વ વચનો
સંભળાવવાં, અંગોનાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાલનોથી
મર્દિત કરવો, અંગોપર કૌંચાં ઘસવાં, વૃષણોની
ઉપર દવાળ કરવું અને એવીજ રીતની અવપીડ-
નસ્ય વગેરે ક્રિયાઓ પણ કરવી.

એ ક્રિયાઓથી જેને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત ન થાય તે
સંન્યાસવાળાને છોડી દેવો. જેને પેટ તથા પેડુ
ચડી આવેલ હોય, લાલ ઝન્યા કરતી હોય અને
હાંફ ચાલી હોય એવા સંન્યાસના દરદીને પણ
છોડી દેવો.

સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય તો તે પછી તીક્ષ્ણ વમનોથી
તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનોથી શુદ્ધ કરી, હલકું તથા
પથ્ય અન્ન જમાડી, ત્રિફળા, ચિત્રક તથા સૂંઠ
એઓની જેઓને ભાવના આપી હોય એવા શિલા-
જિતના સાકરથી સંયુક્ત કરેલા પ્રયોગોથી એક
મહિનાસૂધી ચિકિત્સા કરવી અને અવશેષ રહેલા
દોષોની શાંતિને માટે વિશેષે કરી જૂનું ઘી પાવું.

૧૫ યથાસ્વં ચ ઝ્વરઘ્નાનિ કષાયાણ્યુપયોજયેત્ ।
સર્વમૂર્છાપરીતાનાં વિષજાનાં વિષાપહમ્ ॥

મૂર્છાની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર.

૧૫ જેઓને કોઈ પણ મૂર્છા થઈ હોય તે
માણસોને તેઓના દોષોના અનુસારથી તે તે
ઝ્વરના વિષયમાં કહેલા ક્ષાથો પાવા. વિષથી

મૂર્છા થઈ હોય તો કલ્પસ્થાનમાં કહેલા વિપ્મો-
હર પ્રયોગોની યોગ્ય યોજનાઓ કરવી.

અધ્યાય ૪૭ માં.

૧ અથાતઃ પાનાત્યયપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ।

૨ ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પાનાત્યયપ્ર-
તિષેધઃ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની.
પાસે કહેલું છે.

૨ મદ્યમુષ્ણં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મં વિશદમેવ ચ ।
રૂક્ષમાશુકરં ચૈવ વ્યવાયિ ચ વિકાશિ ચ ॥

મદ્યના ગુણો.

૨ મદ્ય ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, સૂક્ષ્મ છે, વિશદ
છે, રૂક્ષ છે, આશુકારી છે, વ્યવાયી છે અને
વિકાશી છે (આવા ગુણોવાળા મદ્યનો જો નિ-
શ્ચોપયોગ થાય તો તેથી પાનાત્યય આદિ રોગો
થાય છે.)

૩ ઔણ્યાચ્છીતોપચારં તત્સૈક્ષ્ણ્યાદ્ગતિ મનો-
ગતિમ્ ।

વિશત્યવયવાન્ સૌક્ષ્મ્યાદ્વૈશ્યાત્કફશુક્રતુત્ ॥
મારુતં કોપયેદ્રૌશ્યાદાશુત્વાદાશુકર્મરુત્ ।
હર્ષદં ચ વ્યવાયિત્વાદિકાશિત્વાદિસર્પતિ ॥

તે તે ગુણોને લીધે મદ્યનાં જૂદાં જૂદાં કર્મો.

૩ મદ્ય ઉષ્ણ હોવાને લીધે પિત્તને પ્રકુપિત
કરે છે, તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે મનની ગતિને હળે
છે, સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અવયવોમાં પેસી જાય છે,
વિશદ હોવાને લીધે કફનું તથા વીર્યનું હરણ
કરે છે, રૂક્ષ હોવાને લીધે વાયુને પ્રકુપિત કરે
છે, આશુકારી હોવાને લીધે ફાટપથી પોતાનું
કામ કરે છે, વ્યવાયી હોવાને લીધે મનને હર્ષ

આપે છે અને વિકાશી હોવાને લીધે સઘળા
શરીરમાં ગતિ કરે છે.

૪ તદ્મલ્લં રસતઃ પ્રોક્તં લઘુ રોચનદીપનમ્ ।
કેચિલ્લવણવર્જ્યાસ્તુ રસાનત્રાદિશન્તિ હિ ॥

.. મદ્યમાં રહેલા રસો.

૪ મદ્ય સઘળા રસોવાળું છે પણ તેઓમાં
ઘાટા રસની ઉત્કટતાવાળું છે, હલકું છે, રુચિ
ઉપજાવનાર છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર
છે. કેટલાંક આચાર્યોં કહે છે કે ‘મદ્યમાં
લવણ (ખારા) રસ વિના બાકીના સઘળાં રસો છે.’

૫ સ્નિગ્ધૈસ્તદન્નૈર્માસૈશ્ચ મધ્યૈશ્ચ સહ સેવિતમ્ ।
અવેદાયુઃપ્રકર્ષાય બલાયોપચયાય ચ ।

કામ્યતા મનસસ્તુષ્ટિર્દૈર્ઘ્યં તેજોઽતિવિક્રમઃ ॥

વિધિવત્સેવ્યમાને તુ મદ્યે સન્નિહિતા ગુણાઃ ।

મદ્યનું કેવી રીતે સેવન કર્યું હોય તો

લાભ થાય.

૬ મદ્ય સ્નિગ્ધ અન્નોની સાથે, સ્નિગ્ધ માંસોની
સાથે અને સ્નિગ્ધ મધ્યોની સાથે સેવવામાં
આવે તો આયુષ્યને વધારે છે, બઠાં આપે છે
અને શરીરમાં પુષ્ટિ કરે છે. મદ્યનું વિધિપૂર્વક
સેવન કરવાથી તુરત સુંદરપણું, મનનો સંતોષ,
ધીરજ, તેજ અને મોટું પરાક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે.
કેમ કે સુંદરતા તથા સંતોષ આદિ ગુણો વિધિપૂ-
ર્વક સેવાતા મદ્યમાં હાજર છે.

૬ તદેવાન્નમન્નેન સેવ્યમાનમમાત્રયા ॥

કાયાગ્નિના હ્યગ્નિસમં સમેત્ય કુરુતે મદમ્ ।

વિધિવગર મદ્યનું સેવન કરવાથી હાનિ.

૬ મદ્યપાનના વિધાનને નહીં જાળનારો માણસ
અયોગ્ય માત્રાથી અને અન્ન વગર મદ્યનું સેવન
કરે તો તેજ મદ્ય શરીરના અગ્નિની સાથે મઠીને
અગ્નિ જેવા મહાસંતાપદાયક રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧ પાનાત્યય, પરમદ, પાનાજીર્ણ અને પાનવિધ્રમ
એ મદ્યજન્ય રોગોનાં તથા દાહનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિઓ,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સા એઓનાં નિરૂપણ વિષેનો.

૨ ઉષ્ણ આદિ ગુણોનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬
મા અધ્યાયના ૨૪૦ મા વિષયમાં કહેલાં છે તે જોવાં.

૭ મદેન કરણાનાં તુ ભાવાન્યત્વે કૃતે સતિ ॥
નિગૂઢમપિ ભાવં સ્વં પ્રકાશીકુરુતેઽવશઃ ।

મદ્યના મદથી ગુહ્યવાત પળ ગુપ્ત
રખાતી નથી.

૭ મદ્યનો મદ મનના તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સ્વ-
ભાવમાં ફેરફાર કરી નાખે છે તેથી મદ્ય પીનારો
માણસ પરવશ બનીને પોતાની ગુહ્ય વાતને પળ
જાહેર કરી દે છે.

૮ ડ્યવસ્થશ્ચ મદો જ્ઞેયઃ પૂર્વો મધ્યોઽથ પશ્ચિમઃ॥
પૂર્વે વીર્યરતિપ્રીતિહર્ષભાષ્યાદિવર્જનમ્ ।

પ્રલાપો મધ્યમે હર્ષો યુક્તાયુક્તક્રિયાસ્તથા ॥
વિસંજ્ઞઃ પશ્ચિમે શેતે નષ્ટકર્મક્રિયાગુણઃ ।

મદ્યના મદની ત્રણ અવસ્થાઓ અને
તેઓનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો.

૮ મદ્યના મદની પેહેલી, વચલી અને છેલી
૯મ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. મદની પેહેલી અવસ્થા
હોય તો ઉત્સાહ, રતિ, હર્ષ, સંતોષ, ભાષણ અને હાસ્ય
ઇત્યાદિકની વૃદ્ધિ થાય છે. મદની વચલી અવસ્થા
હોય તો પ્રલાપ થાય છે, હર્ષ થાય છે અને કોઈ
વચ્ચે યોગ્ય તથા કોઈ વચ્ચે અયોગ્ય ક્રિયાઓ
થાય છે. મદની છેલી અવસ્થા હોય તો વેમાન
થઈને સુઈ રહેવું પડે છે અને ક્રિયાઓ તથા
ક્રિયાઓનાં ફળો નષ્ટ થઈ જાય છે.

૯ શ્લેષ્મિકાનલ્પપિત્તાંશ્ચ સ્નિગ્ધાન્માત્રોપસેવિનઃ
પાનં ન બાધતેઽત્યર્થં વિપરીતાંસ્તુ બાધતે ।

મદ્ય કોને કોને અતિબાધક થતું નથી.

૯ કફપ્રકૃતિવાળાઓને, અલ્પપિત્તવાળાઓને,
સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓને અને યોગ્ય માત્રાથી સેવન
કરનારાઓને મદ્ય અતિબાધક થતું નથી પણ વાત
કે પિત્તપ્રકૃતિવાળાઓને, પિત્તના આધિક્યવાળા-
ઓને, રૂક્ષ શરીરવાળાઓને અને અતિમાત્રાથી
સેવન કરનારાઓને તો બાધક થઈ પડે છે.

૧૦ નિર્ભક્તમેકાન્તત એવ મદ્યં
નિપેવ્યમ્પણં મનુજેન નિત્યમ્ ।

ઉત્પાદયેત્ કષ્ટતમાન્વિકારા-
નાપાદયેચ્છાપિ શરીરભેદમ્ ॥

મદ્યનું વિધિવગર નિરંતર સેવન કર-
વાથી મરણ પળ થાય છે.

૧૦ તમામ અન્નવગરનું અને નિરંતરપણાથી
નિત્ય સેવવામાં આવતું મદ્ય મહાદુઃખદાયી પા-
નાત્ય (મદાત્ય) વગેરે વિકારોને ઉત્પન્ન કરે
છે અને શરીરનો વિનાશ પળ કરે છે.

૧૧ ક્રુદ્ધેન ભીતેન પિપાસિતેન
શોકાભિતસેન વુભુક્ષિતેન ।

વ્યાયામભારાધ્વપરિક્ષિતેન
વેગાવરોધાભિહતેન ચાપિ ॥

અત્યમ્લખ્યાવતતોદરેણ
સાજીર્ણમુક્તેન તથાઽબલેન ।

ઉષ્ણાભિતસેન ચ સેવ્યમાનં
કરોતિ મદ્યં વિવિધાન્વિકારાન્

અમુક સ્થિતિઓમાં મદ્યનું સેવન કર-
વાથી પળ પાનાત્ય આદિ રોગો.

૧૧ ક્રોધ પામેલા, મય પામેલા, તરશ્યા
થળા, શોકથી પરિતાપ પામેલા, મૂંઝા
થળા, કસરતથી ભારથી કે પંથથી ગમરા-
લા, મળોના વેગને રોકવાથી પીડિત થળા,
અત્યંત ખાટાં મધ્યોથી વ્યાસ ઉદરવાળા,
અજીર્ણમાં ભોજન કરનારા, બલ વગરના અને
ઉષ્ણથી (ગરમીથી) તપ્ત થળા સેવાતું મદ્ય
વિવિધ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૨ પાનાત્યં પરમદં પાનાજીર્ણમથાપિ ચા ।
પાનવિભ્રમમુગ્રં ચ તેષાં વશ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

મદ્યથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો.

૧૨ મદ્યથી પાનાત્ય, પરમદ, પાનાજીર્ણ
અને ઉગ્ર પાનવિભ્રમ એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય
છે. હવે એ વિકારોનાં (રોગોનાં) લક્ષણો કહું છું.

૧૩ સ્તમ્ભાક્કમર્દદ્વદ્યગ્રહતોદકમ્પાઃ

પાનાત્યેઽનિલકૃતે શિરસો રુજશ્ચ ।

સ્વેદપ્રલાપમુખશોષણદાહમૂર્છા:

પિત્તાત્મકે વદનલોચનપીતતા ચ ॥

શ્લેષ્માત્મકે વમથુશીતકફપ્રસેકા:

સર્વાત્મકે ભવતિ સર્વવિકારસમ્પત્ ।

પાનાત્યયના સાત ભેદો અને તેઓનાં
લક્ષણો.

૧૩ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિ-
પાતિક અને ત્રણ દ્વંદ્વજ એ રીતે સાત પ્રકારના
પાનાત્યયો થાય છે. વાતજન્ય પાનાત્યય થયો
હોય તો શરીરમાં સ્તબ્ધપણું થાય છે, અંગો ભાંગે
છે, હૃદય ફલાઈ જાય છે, મોંકાયા જેવી વ્યથા
થાય છે, કંપ થાય છે અને માથામાં વેદનાઓ
થાય છે. પિત્તજન્ય પાનાત્યય થયો હોય તો
પસીનો આવે છે, પ્રલાપ થાય છે, મોહોડું સૂકાય
છે, બઢતરા થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને મોહો-
ડામાં તથા આંખોમાં પીલાશ થાય છે. કફ-
જન્ય પાનાત્યય થયો હોય તો વમન થાય છે,
શીત થાય છે અને મોહોડામાંથી કફનો પ્રસેક
થાય છે. સાન્નિપાતિક પાનાત્યય થયો હોય
તો ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોસંબંધી સઘળા વિ-
કારો થાય છે. (ત્રણ દ્વંદ્વજ પાનાત્યયોમાંથી
કોઈ થઈ હોય તો તે જે બે દોષોથી થયો હોય
તે બે દોષોસંબંધી વિકારો થાય છે.)

૧૪ ઝષ્મા શરીરગુરુતા વિરસાનનત્વં

શ્લેષ્માધિકત્વમરુચિર્મલમૂત્રસક્લઃ ॥

લિઙ્ગં પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞા-

સ્તૃષ્ણા રુજા શિરસિ સન્નિધિષુ ચાપિ ભેદઃ ।

પરમદનું લક્ષણ.

૧૪ પરમદ થઈ હોય તો ગરમી થાય છે,
શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, મોહોડું વિરસ થઈ
જાય છે, કફની વૃદ્ધિ થાય છે, અરુચિ થાય
છે, વિષ્ટાની તથા મૂત્રની અટકાયત થાય છે,
તરશ લાગ્યા કરે છે, માથામાં વેદના થાય છે
અને સાંધાઓ ત્રૂટે છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે.

(પરમદ સાન્નિપાતિક છે તેથી તેના જૂદા જૂદા
ભેદો કહ્યા નથી.)

૧૫ આધ્માનમુદ્ગિરણમ્મ્લરસો વિદાહો-

ઽર્જીર્ણસ્ય પાનજનિતસ્ય વદન્તિ લિઙ્ગમ્ ॥

દ્વેયાનિ તત્ર મિષજા સુવિનિશ્ચિતાનિ

પિત્તપ્રકોપજનિતાનિ ચ કારણાનિ ।

પાનાર્જીર્ણનું લક્ષણ.

૧૫ પાનાર્જીર્ણ થઈ હોય તો પેટનો આફરો
થાય છે, વમન થાય છે, અન્નનો ખાટા રસવાળો
વિદાહ થાય છે અને પિત્તના પ્રકોપથી જે જે
વિકારો થવાનું કહ્યું છે તે વિકારો પણ થાય છે
એમ વૈદ્યે નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. (પાનાર્જીર્ણ પણ
સાન્નિપાતિક છે તેથી તેના જૂદા જૂદા ભેદો
કહ્યા નથી.)

૧૬ હૃદ્રાત્રતોદવમથુજ્વરકણ્ઠધૂમ-

મૂર્છાકફસ્રવણમૂર્દ્ધરુજો વિદાહઃ ॥

દ્વેષઃ સુરાન્નવિકૃતેષુ ચ તેષુ તેષુ

તં પાનવિભ્રમમુશન્યચિલેષુ ધીરાઃ ।

પાનવિભ્રમનું લક્ષણ.

૧૬ ગાત્રોમાં મોંકાયા જેવી વ્યથા થાય,
હૃદયમાં વિશેષે કરી મોંકાયા જેવી વ્યથા થાય,
વમન થાય, જ્વર આવે, કંઠમાંથી ધૂમાડો નીક-
ળતો હોય એવું લાગે, મૂર્છા આવે, કફનો સ્રાવ
થાય, માથામાં પીડા થાય, વિદાહ થાય અને
મદ્યના તથા અન્નના તે તે પ્રકારો ઉપર દ્વેષ
ઉત્પન્ન થાય તો જાણવું કે ‘ સઘળા મદ્યસંબંધી
વિકારોમાં આ પાનવિભ્રમ નામનો વિકાર થયો
છે ’ એમ ધીર વૈદ્યોએ કહ્યું છે. (પાનવિભ્રમ પણ
સાન્નિપાતિક છે તેથી તેના જૂદા જૂદા ભેદો
કહ્યા નથી.)

૧૭ હીનોત્તરોષ્ઠમતિશીતમમન્દદાહં

તૈલપ્રભાસ્યમતિપાનહતં વિજઞ્ઞાત્ ॥

જિહ્વોષ્ઠદન્તમસિતં ત્વથ વાપિ નીલં

પીતે ચ યસ્ય નયને રુધિરપ્રભે ચ ।

હિક્કાજ્વરૌ વમથુવેપથુપાર્શ્વશૂલાઃ

કાસભ્રમાવપિ ચ પાનહતં ત્યજેત્તમ્ ॥

તેષાં નિવારણમિદ્ આ મયાચ્યમાન

વ્યકામિધાનમખિલેન વિધિ નિબોધ ।

પાનાત્યય વગેરેના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

૧૭ મધપાનથી અત્યંત ધરાવ થઈલા જે માણસને ઉપલો હોટ ટૂંકો થઈ ગયો હોય, કોઈ વખતે શીત અત્યંત થતું હોય, કોઈ વખતે દાહ અત્યંત થતો હોય અને મોહોડું તેલના જેવા વર્ણવાલું થઈ ગયું હોય તેની વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં. મધપાનથી ધરાવ થઈલા જે માણસનાં જીભ, હોટ તથા દાંતો કાઝાં અથવા નીલ વર્ણવાળાં થઈ ગયાં હોય, આંખો પીઝી અથવા લોહીના જેવા વર્ણવાળી થઈ ગઈ હોય અને હેડકી, જ્વર, વમન, કંપ, પડાંઓમાં શૂઠ, ધાંસી તથા ભ્રમ એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય તે માણસની પણ વૈદ્યે ચિકિત્સા કરવી નહીં. હવે મધજન્ય રોગોની સ્પષ્ટ શબ્દોથી સંપૂર્ણ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો.

૧૮ મધં તુ ચુકમરિચાર્દ્રકદીપ્યકુષ્ઠ-

સૌવર્ચ્ચલાયુતમલં પવનસ્ય શાન્ત્યૈ ॥

પૃથ્વીકદીપ્યકમદ્દૌષધહિહ્નુભિર્વા

સૌવર્ચ્ચલેન ચ યુતં વિતરેત્સુખાય ।

આમ્નાતકામ્નફલદાડિમમાતુલુકૈઃ

કુર્યાચ્છુભાન્યપિ ચ ખાડવપાનકાનિ ॥

સેવેત વા ફલરસોપહિતાન્ રસાદી-

નાનૂપવર્ગપિશિતાન્યપિ ગન્ધવન્તિ ।

પિત્તાત્મકે મધુરવર્ગકષાયમિશ્રં

મધં હિતં સમધુશર્કરમિષ્ટગન્ધમ્ ॥

પીત્વા ચ મધમપિ ચેશુરસપ્રગાઢં

નિઃશેષતઃ ક્ષણમવસ્થિતમુલ્લિખેચ્ચ ।

લાઘૈવૈતિત્તિરિરસાંશ્ચ પિબેદનમ્લા-

ન્મૈદ્વાન્સુખાય સઘૃતાન્સસિતાંશ્ચ યૂષાન્

પાનાત્યયે કફકૃતે કફમુલ્લિખેચ્ચ

મધેન વિશ્વિવિદુલોદકસંયુતેન ।

સેવેત તિક્તકટુકાંશ્ચ રસાનુદારાન્

યૂષાંશ્ચ તિક્તકટુકોપહિતાન્હિતાય ॥

પથ્યં યવાન્નવિકૃતાન્યપિ જાઙ્ગલાનિ

શ્લેષ્મણ્નમન્યદપિ યજ્ઞ નિરત્યયં સ્યાત્ ।

કુર્યાંશ્ચ સર્વમથ સર્વભવે વિધાનં

દ્રવ્દ્વોદ્ભવે દ્વયમવેશ્ય યથાપ્રધાનમ્ ॥

સામાન્યમન્યદપિ તત્સુસમગ્રમગ્ર્યં

વશ્યામિ યજ્ઞ મનસો મદકૃત્સુખં ચ ।

ત્વઙ્નાગપુષ્પમગધૈલમધૂકધાન્યૈઃ

શ્લેષ્ણૈરજાજિમરિચૈશ્ચ કૃતં સમાંશૈઃ ॥

પાનં કપિત્થરસવારિપરૂપકાઢ્યં

પાનાત્યયેષુ વિધિવત્ક્રુતમમ્બરાન્તે ।

હીબેરપદ્મપરિપેલવસંપ્રયુક્તૈઃ

પુષ્પૈઃ પ્રલિપ્ય કરવીરજલોદ્ભવૈશ્ચ ॥

પિષ્ટૈઃ સપદ્મકયૃતૈરપિ સારિવાઘૈઃ

સેકં જલૈશ્ચ વિતરેદમલૈઃ સુશીતૈઃ ।

ત્વક્પત્રચાંચમરિચૈલભુજઙ્ગપુષ્પ

શ્લેષ્માતકપ્રસવકલ્કગુઢૈરુપેતમ્ ॥

દ્રાક્ષાયુતં હૃતમલં મદિરામયાતૈ-

સ્તત્પાનકં શુચિ સુગન્ધિ નરૈર્નિષેવ્યમ્ ।

પિષ્ટા પિબેચ્ચ મધુકં કટુરોહિણીં ચ

દ્રાક્ષાં ચ મૂલમસકૃત્ત્વપુસીભવં યત્ ॥

કાર્પાસમૂલમથ નાગબલાં ચ તુલ્યાં

પીત્વા સુખી ભવતિ સાધુ સુવર્ચ્ચલાં ચ ।

સાત પ્રકારના પાનાત્યયોની ચિકિત્સા.

૧૮ વાતજન્ય પાનાત્યય થયો હોય તો ચુક્રો, મરી, આર્દ્રક, બોડીઅજમોદ અથવા અજમા, કઠ અને જરાક સંચલ એઓથી યુક્ત કરેલું મધ પાવું અથવા કાઢીજીરી, અજમોદ અથવા અજમા, સૂંઠ, હીંગ અને સંચલ એઓથી યુક્ત કરેલું મધ પાવું. આવા મધથી વાતજન્ય પાનાત્યય શાંત થઈ જાય છે અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વાતજન્ય પાનાત્યયને શાંત કરવા માટે અંબાડાં, આંબાં, દાડિમ અને બીજોરાં એ ફળોથી સુંદર ખાડવો (સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયનો ૨૨૭ મો

विषय जुंवो.) अने पानको पण बनाववां. दाडिम वगेरे फळोना रसोथी युक्त करेला मांसना रसाओ वगेरेनुं सेवन कराववुं अने जेओमां हींग तथा जीरां वगेरे पदार्थो घणा नाखेला होय एवां आनूपप्राणिओनां मांसोनुं पण सेवन कराववुं.

पित्तजन्य पानात्यय थयो होय तो मधुरवर्ग-मांनां योग्य द्रव्योना काथथी, मधथी, साकरथी अने एळची वगेरे सुगंध द्रव्योथी मिश्रित करेलुं मद्य पावुं. शेलडीना रसथी सारी पेठे मिश्रित करेलुं मद्य पाई जरावार रेहेवा दर्ईने पळी ते मद्यनुं निःशेष वमन करावी नाखवुं ए पण हितकारी छे. लावां, काळीयार अने तेतर ए-ओनां मांसोना खटाश वगरना रसाओ पावा अने घीथी तथा साकरथी युक्त करेला खटाश वगरना मगना यूषो पण पावा.

कफजन्य पानात्यय थयो होय तो कडवी घोली तथा नेतर एओना काथथी मिश्रित करेलुं मद्य पाईने वमन कराववुं. कडवां तथा तीखां द्रव्योथी जेओने संस्कारो आप्या होय एवा जांगलप्राणिओनां मांसना समेदस्क (मेदवाळा) रसाओनुं अने कडवां तथा तीखां द्रव्योथी जेओने संस्कारो आपेला होय एवा मग वगेरेना यूषोनुं पण सेवन कराववुं. जवनां अन्नो, जांगलप्राणिओनां मांसो अने बीजूं पण जे कांई कफने हणनारूं तथा निर्दोष होय ते पण कफजन्य पानात्यय उपर हितकारी छे.

सान्निपातिक पानात्यय थयो होय तो उपर एक एक दोषना पानात्ययने माटे त्रण पारिग्रा-फोमां जे जूदी जूदी चिकित्साओ केहेवामां आवी ते सर्वनुं योग्य रीते मिश्रण करीने विधान करवुं.

द्वंद्वज (वातपित्तजन्य, वातकफजन्य के पि-

तकफजन्य) पानात्यय थयो होय तो दोषोना अनुसारथी मुख्य मुख्य वे योगोनुं मिश्रण करीने विधान करवुं.

सुखकारी तथा मनने हर्ष आपनारूं जे बीजूं पण सामान्य विधान आ अध्यायना २२ मा विषयमां केहेवामां आवशे ते सघळुं सघळा प्रकारना पानात्ययो उपर उत्तम हितकारी छे. तज, नागकेसर, पीपळ, एळची, जेठीमध, धाणा, जीरूं तथा मरी एओने समभागे लई कल्क करी ते कल्कथी युक्त करेला कोठना फळना स्वरसने फालसांना स्वरसथी मिश्रित करी, वखथी विधिपूर्वक गाळी लईने पावामां आवे तो तेथी सघळा प्रकारना पानात्ययोनी शांति थाय छे. वाळो, पद्मक, मोथ, कडायानां फूल, नीलकमळ वगेरे जलमां थतां पुष्पो, प्रियंग्वादिगण अने सारिवादिगण एओने वाटी ते कल्कनो शरीरपर लेप करी अत्यंत थंडां निर्मळ जळोथी सेचन करवुं ए सघळा प्रकारना पानात्ययो उपर हि-तकारी छे. तालीसपत्र, तज, मरी, एळची, नागकेसर, गुंदांना फल अने द्राक्ष एओना क-ल्कथी तथा गोळथी पानक बनावी, वखथी गाळी लई ते स्वच्छ अने सुगंधी पानकनुं सेवन कराववामां आवे तो तेथी सघळा प्रकारना पा-नात्ययो टळी जाय छे. जेठीमध, कडु, द्राक्ष अने काकडीनुं मूळ एओने वारंवार सारी रीते वाटीने पावामां आवे तो तेथी सघळा प्रकारना पानात्ययो टळी जाय छे. हीरवणीनुं मूळ, गंगोटी अने सूरजमुखी एओने समभागे लई वारंवार सारी रीते वाटीने पावामां आवे तो तेथी सघळा पानात्ययोनी शांति थाय छे.

१९ कैशमर्यदारुबिडदाडिमपिप्पलीषु

द्राक्षान्वितासु कृतमम्बुनि पानकं यत् ॥

१ जो के पित्त उपर वमन उचित नथी तो पण अहीं वमननुं विधान कन्युं छे ते विरुद्ध नथी. केम

के आ रोगमां पित्त कफना स्थानमां रहेलुं होय छे अने वमन व्याधितुं प्रत्यनीक छे. (डलन.)

તદ્વીજપૂરકરસાયુતમાશુ પીતં
શાન્તિં પરાં મદગદેધ્વચિરાત્કરોતિ ।
દ્રાક્ષાસિતામધુકજીરકધાન્યકૃષ્ણા-
સ્વેવં કૃતં ત્રિવૃતયા ચ પિબેત્તથાપિ ॥
સૌવર્ચ્ચલાયુતમુદારસં ફલામ્લં
ભાર્ગીશૃતેન ચ જલેન હિતોઽવસેકઃ ।
પરમદની ચિકિત્સા.

૧૯ સીવળનાં ફળ, દેવદાર, વિડલૂળ, દા-
ડિમ, પીપલ અને દ્રાક્ષ એઓના કલ્કથી જલમાં
પાનક બનાવી તેને જરાક બીજોરાંના રસથી યુક્ત
કરીને પાવામાં આવે તો તેથી તુરત પરમદની
પરમ શાંતિ થાય છે. આ યોગ સઘળા મધ્યજન્ય
વિકારો ઉપર હિતકારી છે.

દ્રાક્ષ, સાકર, જેઠીમધ, જીરૂં, ધાળા, પીપલ
અને નસોતર એઓના કલ્કથી જલમાં બનાવેલું
પાનક પાવામાં આવે તો તેથી પરમદની શાંતિ
થાય છે.

જાંગલપ્રાણિઓના માંસના રસાને દાડિમ વ-
ગેરેના રસાથી ટાટો કરી, જરાક સંચલથી યુક્ત
કરીને તે પાવામાં આવે તો તેથી પરમદ નષ્ટ થઈ
જાય છે.

શરીરપર ભારંગીના કાથથી અવસેચન કરવું
એ પણ પરમદ ઉપર હિતકારી છે.

૨૦ દ્રાક્ષાકુધામાર્ગવૃક્ષકાણિ
કાકાહ્વયોદુમ્બરિકાશ્ચ દુગ્ધે ।

વિપાચ્ય તસ્યાઞ્જલિના વમેદ્ધિ

મયં પિબેદ્દહિ ગતે ત્વજીર્ણે ॥

ત્વક્ષિપ્પલીભુજગપુષ્પવિડૈરુપેતં

સેવેત દિહ્નુમરિચૈલયુતં ફલામ્લમ્ ।

ઉષ્ણામ્બુસૈન્ધવયુતાસ્ત્વથ વા વિહત્વક્-

ચઘ્વૈલદિહ્નુમગધાફલમૂલશુણ્ઠીઃ ॥

દ્વયૈઃ ક્ષૌદૈરપિ ચ ભોજનમત્ર શસ્તં

પાનાજીર્ણની ચિકિત્સા.

૨૦ કઢવી તૂંબડી, કઢવું તૂરીયું, ઇંદ્રજવ

અને કાળો ઝંવરો એઓને દૂધમાં પકાવી તેમાંથી
સોઝ તોલાંભાર દૂધ પાઈ વમન કરાવવામાં આવે
અને સાયંકાળે મધ પાવામાં આવે તો તેથી
પાનાજીર્ણ ટલી જાય છે.

દાડિમ વગેરેના રસથી ટાટા કરેલા મધને
તજ, પીપલ, નાગકેસર, વિડલૂળ, હીંગ, મરી
અને એલ્ચી એઓથી યુક્ત કરીને તે પાવામાં આવે
તો તેથી પાનાજીર્ણ ટલી જાય છે.

વિડલૂળ, તજ, ચવક, એલ્ચી, હીંગ, પીપલ,
પીપલીમૂલ અને સૂંઠ એઓનો કલ્ક ડાઠા જ-
લથી તથા સૈંધવથી યુક્ત કરીને પાવામાં આવે
તો તેથી પાનાજીર્ણ ટલી જાય છે.

મનને પ્રિય લાગે એવા ટાટાપોની સાથે ભોજન
દેવું એ પાનાજીર્ણ ઉપર હિતકારી છે.

૨૧ દ્રાક્ષાકપિત્થફલદાડિમપાનકં યત્ ।

તત્પાનવિભ્રમહરં મધુશર્કરાદ્ય-
મામ્નાતકોલરસપાનકમેવ વાપિ ॥

સ્વર્જૂરવેત્રકકરીરંપરૂપકેષુ

દ્રાક્ષાત્રિવૃત્સુ ચ કૃતં સસિતં હિમં વા

શ્રીપર્ણિયુક્તમથવા તુ પિબેદિમાનિ

યષ્ઠ્યાહ્વયોત્પલહિમામ્બુવિમિશ્રિતાનિ

ક્ષીરિપ્રવાલવિસર્જીરકનાગપુષ્પ-

પત્રૈલવાલુસિતસારિવપન્નકાનિ ।

આમ્નાતમ્બ્યકરમર્દકપિત્થકોલ-

વૃક્ષામ્લવેત્રફલજીરકદાડિમાનિ ॥

પાનવિભ્રમની ચિકિત્સા.

૨૧ દ્રાક્ષ, કોઠ, બીજોરાં વગેરે ફળો અને
દાડિમ એઓનું પાનક મધથી તથા સાકરથી
યુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પાનવિભ્રમ
ટલી જાય છે.

અંબાડાં અને બોર એઓના રસનું પાનક
મધથી તથા સાકરથી યુક્ત કરીને પાવામાં આવે
તો તેથી પાનવિભ્રમ ટલી જાય છે.

સ્વર્જૂર, નેતરના અંકુરો, ફાલસાં, દ્રાક્ષ અને

નસોતર એઓનું થંડું પાનક સાકરથી તથા કેળના રસથી સંયુક્ત કરી પાવામાં આવે તો તેથી પાનવિભ્રમ ટૂલી જાય છે.

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કોમલ પલ્લવો, કમળનાં બીસાં, જીરૂં, નાગકેસર, તમાલપત્ર, ઇલવાલુક નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, સફેદ ઉપલસરી, પદ્મકાષ્ઠ, અંબાડું, લીંવુ અથવા ઓટનું ફળ, કરમડાં, કોઠ, બોર, કોકમ, નેતરનાં ફળ, જીરૂં અને દાહિમ એઓને જેટીમધના તથા નીલકમળના થંડા પ્રાણીથી મિશ્રિત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પાનવિભ્રમ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૨૨ સેવેત વા મરિચજીરકનાગપુષ્પ-

ત્વકપત્રવિશ્વચવિકૈલયુતાગ્રસાંશ્ચ ।

સૂક્ષ્મામ્બરસુતહિમાંશ્ચ સુગન્ધિગન્ધાન્

પાનોદ્ભવાન્નુદતિ સત્ત ગદાનશેપાન્ ॥

પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રયા મૃદુપાનયોગા

દ્વયાઃ સુખાશ્ચ મનસઃ સતતં નિયોજ્યાઃ ।

પાનાત્યયેષુ વિકટોરુનિતમ્બવત્યઃ

પીનોન્નતસ્તનભરા નતમધ્યદેશાઃ ॥

પ્રૌઢાઃ સ્ત્રિયોઽભિનવયૌવનપીનગાઞ્યઃ

સેવ્યાશ્ચ પશ્ચવિપયાતિશયસ્વભાવાઃ ।

પિબેદ્રસં પુષ્પફલોદ્ભવં વા

સિતામધૂકાત્રિસુગન્ધિયુક્તમ્ ।

સંચૂર્ણ્ય સંયોજ્ય ચ નાગપુષ્પૈ-

રજાજિકૃષ્ણામરિચૈશ્ચ તુલ્યૈઃ ॥

વષાંભુયઃપ્રવાહમધૂકલાક્ષા-

ત્વક્કર્ધુદારાકુરજીરકાણિ ।

દ્રાક્ષાં ચ કૃષ્ણામથ કેશરં ચ

ક્ષીરે સમાલોઙ્ય પિબેત્સુલોષ્ણમ્ ॥

અવેચ મધેન તુ યેન પાતિતઃ

પ્રકામપીતેન સુરાસવાદિના ।

તદેવ તસૈ વિધિવત્પ્રદાપયે-

દ્વિપર્યયે ઘ્રંશમસૌ ચ ગચ્છતિ ॥

યથા નરેન્દ્રોપહતસ્ય કસ્યચિ-

દ્ભવેત્પ્રસાદસ્તત એવ નાન્યતઃ ।

પાનાત્યય આદિ ચારે રોગોની ઉપર.
સામાન્ય વિધાન.

૨૨ મરી, જીરૂં, નાગકેસર, તજ, તમાલપત્ર, સૂંઠ, ચવક અને ઇલચી એઓથી યુક્ત કરેલા, સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોથી ગાળેલા અને જેઓને અગરૂ વગેરેની ધૂમાંડી આપી હોય એવા શીત માંસના રસાઓ પાવામાં આવે તો તેથી પાનાત્યય, પરમદ, પાનાજીર્ણ અને પાનવિભ્રમ એ સઘળા મધ્યજન્ય રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે. (ચાર પાનાત્યય, એક પરમદ, એક પાનાજીર્ણ અને એક પાનવિભ્રમ, એ અભિપ્રાયથી મૂલમાં સાત રોગો કહ્યા છે.)

પાનાત્યય આદિ ચારે રોગોમાં ઉત્તમ રીતે ગોટવેલા, સુખદાયી તથા મનને હર્ષ આપે એવા પાંચે શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોની અને એવી રીતનાજ મૃદુ મધના યોગોની હમેશા યોજનાઓ કરવી. તેમજ પુષ્ટ સાથલોવાળી, મોટા નિતંબોવાળી, પુષ્ટ તથા ઉન્નત સ્તનમંડલોવાળી, નમેલાં મધ્યોવાળી, નવીન યૌવનથી ભરપૂર ગાત્રોવાળી અને શબ્દસ્પર્શાદિક પાંચે વિષયોને પૂરી સુઘડતાથી ભોગવવાના સ્વભાવવાળી પ્રૌઢ સ્ત્રીઓનું સેવન કરાવવું.

ભૂરા કોહોળાના રસને સાકર, જેટીમધ, તજ, તમાલપત્ર, ઇલચી, નાગકેસર, જીરૂં, પીપલ અને મરી એટલા પદાર્થોના સમભાગે કરેલા ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરી તે રસ પાવામાં આવે તો તેથી પાનાત્યય આદિ મધ્યજન્ય રોગો નષ્ટ થાય છે.

ધોળી સાટોડી, જેટીમધ, મંહુડાં, લાલ, તજ, ગુંદાના અંકુરો, જીરૂં, દ્રાક્ષ, પીપલ અને કેસર એઓના ચૂર્ણને દૂધમાં ડોઈ નાખી તે દૂધને ગરમ કરી સેહેવાય તેવું ગરમ રાખીને પાવામાં આવે તો તેથી પાનાત્યય આદિ મધ્યજન્ય રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

અત્યંત પીવામાં આવેલા સુરા તથા આસવ આદિ જે મધે રોગને ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેજ મધ વિધિપૂર્વક સંચલ વગેરે પદાર્થોથી યુક્ત

કરીને રોગીને પાવામાં આવે તો તેથી પાનાત્મ્ય આદિ મદ્યજન્ય રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે પણ જો બીજું મદ્ય પાવામાં આવે તો તેથી રોગી મોટા સંકટને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રાજાએ પીડિત કરેલા કોઈ માણસને પાછો તેજ રાજાનો પ્રસાદ મળે તો સઘડી પીડા ટળી જાય છે પણ બીજાના પ્રસાદથી ટળતી નથી તેમ મધ્યે પીડિત કરેલા માણસને પાછો તેજ મદ્યનો પ્રસાદ મળે તો સઘડી પીડા શાંત થઈ જાય છે પણ બીજા મદ્યના પ્રસાદથી ટળતી નથી.

૨૩ વિચ્છિન્નમદ્યઃ સહસા યોઽતિમદ્યં નિષેવતે તસ્ય પાનાત્મ્યયોદ્દિષ્ટા વિકારાઃ સમ્ભવન્તિ હિ ॥

વચ્ચમાં અમુક કાલસૂધી મદ્યને છોડી
દીધા પછી પાછું મદ્યનું અતિસેવન
કરવાથી રોગોની ઉત્પત્તિ.

૨૩ જેણે વચ્ચમાં અમુક કાલસૂધી મદ્ય છોડી દીધું હોય તે પુરુષ સહસા મદ્યનું અતિસેવન કરવા લાગે તો તેને પાનાત્મ્યના વિષયમાં કહેલા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૪ મદ્યસ્યાન્નેયવાયવ્યૌ ગુણાવમ્બુવહાનિ ચ । સ્ત્રોતાંસિ શોષયેયાતાં તેન તૃષ્ણા પ્રજાયતે ॥

પાટલોત્પલકન્દેષુ મુદ્રપર્ણ્યા ચ સાધિતમ્ ॥

પિબેન્માગધિકામિશ્રં તત્રામ્ભો હિમશીતલમ્ ।

સર્પિસ્તૈલવસામજ્ઞ દધિમૃદ્ધરસૈર્યુતમ્ ॥

કાથેન બિલ્વયવયોઃ સર્વગન્ધૈશ્ચ પેપિતૈઃ ।

પક્વમભ્યઙ્ગને શ્રેષ્ઠં સેકે કાથઃ સુશીતલઃ ॥

રસવન્તિ ચ ભોજ્યાનિ યથાસ્વમવચારયેત્ ।

પાનકાનિ સુશીતાનિ હૃદ્યાનિ સુરભીણિ ચ ॥

મદ્ય પીવાથી તરશની ઉત્પત્તિ અને તે
તરશની ચિકિત્સા.

૨૪ મદ્યમાં અગ્નિસંબંધી તથા વાયુસંબંધી ગુણો રહેલા છે. એ ગુણો જલનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતોને સૂકાવી નાખે છે તેથી તરશ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાડલ, નીલકમળના કંદ અને જંગલો મગનાં છોડ એઓનો કાથ કરી પીપળના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરી બરફ નાખવાથી થંડો પાડીને પાવામાં આવે તો તેથી તરશ શાંત થઈ જાય છે.

બીલીનો તથા જવનો કાથ કરી તેને એલા-દિગળના કલ્કથી, દહીંથી તથા માંગરાના રસથી સંયુક્ત કરી, તે કાથમાં ઘી, તૈલ, ચરવી તથા મજ્જા એ ચારે સ્નેહોને એકંદર પકાવી તે સ્નેહથી અભ્યંગ કરવામાં આવે, મધુર તથા શીતલ દ્રવ્યોથી બનાવેલા અતિશીતલ કાથનું શરીરપર સેચન કરવામાં આવે, દોષોના અનુસારથી ઘળા મધુર રસવાળાં ભોજનો જમાડવામાં આવે અને અતિશીત, પ્રિય લાગે એવાં તથા સુગંધવાળાં પાનકો પીવરાવવામાં આવે તો તેથી મદ્યજન્ય તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાવાળો પાનાત્મ્ય પણ ટળી જાય છે.

૨૫ ત્વચ્ચં પ્રાપ્તસ્તુ પાનોષ્મા પિત્તરક્તાભિમૂ-
ર્છિતઃ ।

દાહં પ્રકુરુતે ઘોરં પિત્તવત્તત્ર ઐવજમ્ ॥

શીતં વિધાનમત ઊર્ધ્વમહં પ્રવશ્યે

દાહપ્રશાન્તિકરમૃદ્ધિમતાં નરાણામ્ ॥

તત્રાદિતો મલયજેન દિતઃ પ્રદેહ-

શ્ચન્દ્રાંશુહારતુહિનોદકશીતલેન ।

શીતામ્બુશીતલતરૈશ્ચ શયાનમેવં

હારૈર્મૃણાલવલયૈરબલાઃ સ્પૃશેયુઃ ॥

મિશ્રોત્પલોઙ્ગવલહિમે શયને શયીત

પત્રેષુ વા સજલબિન્દુષુ પશ્ચિનીનામ્ ।

આસાદ્યન્પવનમાહુતમિષ્ઠગન્ધં

કહારપદ્મદલશૈવલસંચયેભ્યઃ ॥

શીતૈર્થનાન્તપવનૈઃ પરિમૃદ્યમાનઃ

પ્રીતશ્ચરેદ્ધવનકાનનદીર્ઘિકાસુ ।

દાહાભિભૂતમથવા પરિષેચયેતુ

શીતૈરુશીરજલચન્દનવારિમિસ્તમ્

વિસ્ત્રાવિતાં હૃતમલાં નવવારિપૂર્ણાં

પદ્મોત્પલોઙ્ગવલજલામધિવાસિતાં ચ

વાર્ષાં ભજેત હરિચન્દનભૂષિતાઙ્ગઃ

કાન્તાકરસ્પર્શકર્કશરોમકૂપઃ ॥

તત્રૈનમમ્બુરુહપત્રસમૈઃ સ્પૃશન્ત્યઃ
 શીતૈઃ કરોરુવદનૈઃ કઠિનૈઃ સ્તનૈશ્ચ ।
 તોયાવગાહકુશલા મધુરસ્વભાવાઃ
 સંહર્ષયેયુરબલા મધુરૈઃ પ્રલાપૈઃ ॥
 ધારાગૃહે પ્રગલિતોદકદુર્દિનાભે
 ક્લાન્તઃ શયીત સલિલાનિલશીતકુક્ષૌ ।
 ગન્ધોદકૈઃ સકુસુમૈરુપસિક્તભૂમૌ
 પત્રામ્બુચન્દનરસૈરુપલિપ્તકુઙ્ક્રે ॥
 માંસીતમાલઘનકુઙ્ક્રમપન્નપત્ર-
 જાત્યુત્પલપ્રિયકકેશરપુન્ડરીકે ।
 પુન્નાગનાગકરવીરકૃતોપકારે
 તંસિન્યુદે કમલરેખરુણે શયીત ॥
 તત્રાહતાનિલવિકમ્પિતપુષ્પદાક્ષિ
 હેમન્તવિન્ધ્યાહિમવન્મલયાચલાનામ્ ।
 શીતામ્ભસાં સકદલીહરિતદ્ધુમાણા-
 મુદ્ગિન્નનીલનલિનામ્બુરુહાકરાણામ્ ॥
 ચન્દ્રોદયસ્ય ચ કથાઃ શૃણુયાન્મનોજ્ઞા
 (યામિર્ભવેત્તનુમનઃસુખશીતભાવઃ ॥)
 ગ્લાનં સુદીનમનસં મનસોઽનુકૂલાઃ ।
 પીનસ્તનોરુઙ્ગઘના ઘનસારદિગ્ધાઃ ॥
 તા એનમાર્દ્રવસનાઃ સહ સંવિશેયુઃ ।
 શ્લિષ્ઠાઽબલાઃ શિથિલમેઘલહારયષ્ઠ્યઃ ॥
 હર્ષયેયુઃ પુનર્નાર્યઃ સ્વગુણૈ રહસિ સ્થિતાઃ ।
 તાઃ શૈત્યાચ્છમથેયુશ્ચ પિત્તપાનાત્યયં સ્ત્રિયઃ ॥
 મઘ પીવાથી દાહની ઉત્પત્તિ અને તે
 દાહની ચિકિત્સા.

૨૧ મઘપાનની ગરમી પિત્તથી તથા રુધિરથી
 વ્યાસ થઈ ત્વચામાં પ્રાપ્ત થઈને ભયંકર દાહને
 ઉત્પન્ન કરે છે. એ દાહની ચિકિત્સા પિત્તની
 ચિકિત્સાપ્રમાણે કરવી.

હવે સમૃદ્ધિવાળા માણસોને માટે દાહની
 શાંતિ કરનારૂં શીતલ વિધાન કહું છું. જેને મઘપા-
 નથી દાહ ઉત્પન્ન થયો હોય તેના શરીરપર પ્રથમ
 ચંદ્રની કિરણોના જેવી, મોતીના હાર જેવી તથા

બરફના જલ જેવી શીતલતાવાળા ચંદનનો પ્રલેપ
 કરાવવો. એ માણસને શય્યામાં વિશ્રામ લેવડાવી
 કામિનીઓએ શીત જલથી અત્યંત શીતલતા
 ધરાવનારા મોતીના હારોવતે, શીતલ હસ્તોવતે
 અને કમલનાલના કંકણાકારે ગોઠવેલા તં-
 તુઓવતે જેનો વારંવાર સ્પર્શ કરવો. એ માણસને
 પ્રફુલ્લિત કમળોથી શોભી રહેલા થંડા શયનમાં
 અથવા કમલિનીઓનાં જલબિંદુઓવાળાં પત્રો
 ઉપર સૂવડાવવો. એ માણસે સૌગંધિક કમળોનાં
 તથા શ્વેત કમળોનાં પત્રોના તથા શૈવાળના સ-
 મૂહોમાંથી આવતા સુગંધી પવનનું સેવન કરતાં
 કરતાં અને શીતલ ઉપવનના પવનોનું સેવન કરતાં
 કરતાં પ્રસન્નતાથી ઘરઆગળના બગીચાની વા-
 પિકામાં વિહાર કરવો. અથવા વૈદ્યે દાહથી પી-
 ડાણા માણસના શરીરપર વાળાનાં તથા ચંદનનાં
 શીતલ જલોથી સેચન કરાવવું. પ્રથમનું જલ
 ઝલેચી નાખીને જેમાંથી ગાઝ, કાહાડી નાખવામાં
 આવ્યો હોય એવી, નવા જલથી ભરપૂર થયેલી,
 ચંદન તથા વાળા વગેરેથી વાસેલી અને શ્વેત
 કમળોથી તથા નીલકમળોથી શોભી રહેલા
 જલવાળી વાવનું એ માણસે પોતાનાં અંગોને હ-
 રિચંદનથી શણગારી તથા અંગોમાં કામિનીઓના
 હસ્તસ્પર્શોથી રોમાંચિત થઈને સેવન કરવું. જલની
 અંદર અવગાહન કરવામાં પ્રવીણતા ધરાવનારી
 અને મધુર સ્વભાવવાળી કામિનીઓએ એ વાવમાં
 કમળપત્રોસરખા શીતલ હસ્તોથી, સાથજોથી,
 મુઠ્ઠોથી તથા કઠળ સ્તનોથી એ પુરુષનો સ્પર્શ
 કરતાં કરતાં મધુર ભાષણોથી તેને હર્ષયુક્ત
 કરવો. એ માણસે જ્યારે ગ્લાનિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે
 ચોતરફ પડતાં જલોથી વરસાદના આડંબર જેવા
 લાગતા, શીતલ જલબિંદુઓવાળા પવનથી શીતલ
 અભ્યંતરવાળા, સુગંધ પુષ્પોસહિત ગુલાબજલ વ-
 ગેરે સુગંધી જલોનો જેમાં ઇંટકાવ રાખ્યો હોય
 એવા, તમાલપત્ર વાળો તથા ચંદન એઓના રે-
 સોથી લીંપેલી મીતોવાળા, જટામાંસી તમાલ

મોથ કપૂર કેસર કમલપત્ર જાઈ નીલકમલ ઘઝલાંનાં વૃક્ષ બોલસરી શ્વેતકમલ પુન્નાગ નાગ તથા કળેર ઇઓના કુંજવાળા અને કમલોના પરાગોથી અરુણ થણા ધારાગૃહમાં (ફુવારાઓના ઘરમાં) શયન કરવું. મીંત વગેરેમાં પ્રત્યાઘાત પામીને આવતા પવનથી કંપતી પુષ્પમાળાઓવાળા એ ધારાગૃહમાં તે માણસે શીતલ જલોવાળા, કેલ આદિ સુંદર હરિતવૃક્ષોવાળા તથા જેઓમાં તઝાવોની અંદર નીલકમલો અને બીજાં પળ કમલો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં હોય એવા હેમંતાચલ ? વિંધ્યાચલ, હિમાચલ અને મલયાચલ ઇઓની મનોહર કથાઓ સાંભળવી અને ચંદ્રોદયની કથાઓ પણ સાંભળવી કે જેઓથી શરીરમાં તથા મનમાં સુખશીતલતા પ્રાપ્ત થાય. એ માણસ ગ્લાનિ પામે કે દીન મનવાળો થાય તે સમયમાં મનને પ્યારી લાગે એવી, પુષ્ટ સ્તનમંડલોવાળી, પુષ્ટ સાથલોવાળી, પુષ્ટ જઘનોવાળી, કર્પૂરનાં લેપનોવાળી અને જેઓએ મીનાં વસ્ત્રો ધન્યાં હોય તથા જેઓનાં કટિમેખલાઓ તથા હારો શિથિલ થઈ ગયેલ હોય એવી કામિનીઓએ તે માણસનું આલિંગન કરીને તેની સાથે શયન કરવું. એ સ્ત્રીઓએ એકાંતસ્થલમાં પોતાના મૃદુભાષણ આદિગુણોથી તે માણસને પાછો હર્ષયુક્ત કરવો. આ સ્ત્રીઓ પોતાનાં અંગો વગેરેની શીતલતાથી પિત્તજન્ય પાનાત્યયને પણ શાંત કરે છે.

૨૬ રક્તપિત્તતૃષ્ણાદાહેષ્વયમેવ વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥
સામાન્યતો વિશેષં તુ શૃણુ દાહેષ્વશેષતઃ ।

મદ્યપાનથી થણા દાહની ચિકિત્સાનો
અન્ય પ્રકારના દાહો ઉપર અતિદેશ.

૨૬ રુધિરજન્ય, પિત્તજન્ય તથા તૃષ્ણાજન્ય દાહો ઉપર પણ મદ્યપાનથી થણા દાહની ચિકિત્સા કરવી એ સામાન્ય વિધાન છે. હવે અન્ય પ્રકારના દાહોનાં નિદાનાદિક તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું તે સાંભળો.

૨૭ કૃત્સ્નદેહાનુગં રક્તમુદ્રિકં દહતિ હ્યતિ ॥
સંચૂષ્યતે દહ્યતે ચ તામ્રામસ્તામ્રલોચનઃ ।
લોહગન્ધાક્લવદનો વહ્નિનેવાવકીર્યતે ॥
તં વિલક્ષ્ય વિધાનેન સંસૃષ્ટાહારમાચરેત્ ।
અપ્રશામ્યતિ દાહે ચ રસૈસ્તૃપ્તસ્ય જાક્નલૈઃ ॥
શાસ્વાશ્રયા યથાન્યાયં રોહિણીર્વધયેચ્છિરાઃ ।

રુધિરજન્ય દાહનાં નિદાનાદિક તથા
વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૭ રુધિર કે જે આસ્વા શરીરમાં રહેલું છે તે જો વૃદ્ધિ પામ્યું હોય તો દાહને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે કે જે દાહને લીધે તે માણસ જાણે અગ્નિથી અત્યંત વઢતો હોય, સમીપમાં રહેલા અગ્નિથી તપતો હોય અને ચૂસાતો હોય એવી પીડાને પ્રાપ્ત થાય છે, રાત્રી વર્ણવાળો થઈ જાય છે, રાત્રી આંખોવાળો થઈ જાય છે, અંગોમાં તથા મોહોડામાં લોઢાના જેવા ગંધવાળો થઈ જાય છે અને જાણે અગ્નિના વરસાદથી ઘેરાયો હોય એવો દુઃખિત થાય છે. એ દાહ રુધિરજન્ય કેહેવાય છે.

આ રુધિરજન્ય દાહ થયો હોય તો વૈદ્યે લંઘન કરાવી ક્રમપ્રમાણે તર્પણાદિક ચિકિત્સાની યોજના કરવી. એમ કન્યા છતાં પણ દાહ શાંત ન થાય તો જાંગલપ્રાણિઓનાં માંસોના રસાઓથી તૃપ્ત કરી શરીરસ્થાનના ‘શિરાવ્યધવિધિશરીર’ એ નામના આઠમા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે બાહુઓમાં તથા જાંઘોમાં રહેલી રાત્રી શિરાઓનો વેધ કરીને લોહીનું સ્વાવળ કરવું.

૨૮ પિત્તજ્વરસમઃ પિત્તાત્સ ચાપ્યસ્ય વિધિ-
દિતઃ ॥

પિત્તજન્ય દાહનાં અતિદેશથી નિદાના-
દિક તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૮ પિત્તજન્ય દાહ પિત્તજ્વરના જેવાં નિદાનાદિકવાળો હોય છે અને તેની ચિકિત્સા પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કહેલી

પિત્તજ્વરની ચિકિત્સાપ્રમાણે કરવી એ હિનકારી છે. (વિશેષ ઇટલો છે કે પિત્તજ્વરમાં આમાશયનું દુષ્ટપણું હોવાથી જ્વર ઉપરાંત દાહ હોય છે અને આ વ્યાધિમાં એકલો દાહ હોય છે.)

૨૯ તૃણાનિરોધાદન્ધાતૌ ક્ષીણે તેજઃ સમુત્થિતમ્ ।

સબાહ્યાભ્યન્તરં દેહં દહેદ્વૈ મન્દચેતસઃ ॥
સંશુષ્કંગલતાલ્વોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કૃપ્ય ચેષ્ટતે ।
તત્રોપશમયેત્તેજસ્ત્વન્ધાતું ચ વિવર્દયેત્ ॥
પાયયેત્કામમમ્મશ્ચ શર્કરાલ્લયં પયોઽપિ વા ।
શીતમિશ્વરસં મન્થં વિતરેચ્ચેરિતં વિધિમ્ ॥

તૃષાજન્ય દાહનાં નિદાનાદિક તથા
વિવિધાં ચિકિત્સા.

૨૯ માણસ પોતાની મૂર્ખાઈથી તરશનો નિરોધ કરે છે અર્થાત્ તરશ લાગ્યા છતાં પાણી પીતો નથી ત્યારે તે તરશના નિરોધથી શરીરમાં જલરૂપ ધાતુ ક્ષીણ થતાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી પિત્તની ગરમી શરીરની અંદર તથા બાહાર દાહને ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી ગળું, તાલ્લું તથા હોઠ સૂકાઈ જાય છે અને તેથી તે માણસ જીભ કાઢાડીને હાથ પગ વગેરેને પછાડવા લાગે છે.

આ તૃષાજન્ય દાહ થયેલ હોય તો ગરમીની શાંતિ કરવી અને જલધાતુની વૃદ્ધિ કરવી. સાકરથી મિશ્રિત કરેલું પાણી અથવા દૂધ રોગીની મરજીપ્રમાણે પાવું, શેલડીનો થંડો રસ પાવો, સાતુનો મંથ (સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયનો ૨૩૨ મો વિષય જુવો.) પાવો, પિત્તજ્વરનું હરણ કરનારી જે ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી અને બીજો પળ પિત્તશમક વિધિ કરવો.

૩૦ અસૃજા પૂર્ણકોષ્ઠસ્ય દાહોઽન્યઃ સ્યાત્સુદુસ્તરઃ
વિધિઃ સદ્યોઽવળીયોક્તસ્તસ્ય લક્ષણમેવ ચ

રક્તપૂર્ણકોષ્ઠજન્ય દાહનાં નિદાનાદિક
તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૦ શસ્ત્ર વગેરેના જખમમાંથી નીકળેલા

લોહીથી જે માણસનો કોઠો ભરાઈ જાય તેને જે મહાદુસ્તર દાહ ઉત્પન્ન થાય છે તે ચોથા પ્રકારનો દાહ ગણાય છે.

આ રક્તપૂર્ણકોષ્ઠજન્ય દાહનાં લક્ષણ? તથા ચિકિત્સા ચિકિત્સિતસ્થાનના 'સદ્યોઽવળીયોક્તિત્તિ' નામના બીજા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયાં છે. (એ અધ્યાયનો ૭ મો તથા ૧૪ મો વિષય વાંચો.)

૩૧ ધાતુક્ષયોક્તો યો દાહસ્તેન મૂર્છાતૃષા-
ન્વિતઃ ।

ક્ષામસ્વરઃ ક્રિયાહીનઃ સ સીદેઙ્ગશપીડિતઃ ॥
રક્તપિત્તવિધિસ્તસ્ય હિતઃ સ્નિગ્ધોઽનિલાપહઃ ।

ધાતુક્ષયજન્ય દાહનાં નિદાનાદિક

તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૧ સૂત્રસ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે અમુક ધાતુના ક્ષયથી પળ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે દાહથી અત્યંત પીડાઈને માણસ મૂર્છાથી તથા તરશથી યુક્ત થાય છે, નબળા અવાજવાળો થઈ જાય છે, કાયિક તથા માનસિક ક્રિયાઓથી રહિત થઈ જાય છે અને તેથી સીદાયા કરે છે.

આ ધાતુક્ષયજન્ય દાહ થયો હોય તો તે ઉપર રક્તપિત્તની ચિકિત્સાપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી કે જે ચિકિત્સા સ્નિગ્ધ હોય તથા વાયુને હળનારી હોય.

૩૨ ક્ષતજેનાશ્રતશ્ચાન્યઃ શોચતો વાપ્યનેકધા ॥
તેનાન્તર્દહ્યતેઽત્યર્થં તૃણામૂર્છાપ્રલોપવાન્ ।

તમિષ્ટવિષયોપેતં સુહૃદ્ધિરપિ સંવૃતમ્ ॥

ક્ષીરમાંસરસાહારં વિધિનોક્તેન સાધયેત્ ।

ભોજનાગતરુધિરજન્ય તથા શોકપ્રકુ-

પિતરુધિરજન્ય દાહનાં નિદાનાદિક

તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૨ પ્રાણીઓના રુધિરની સાથે ભોજન કરવાથી અથવા અનેક પ્રકારે શોક કરવાથી માણસને રુધિરનો બીગાડ થાય છે તેથી પળ દાહ

ઉત્પન્ન થાય છે કે જે દાહથી માણસ અંદર અત્યંત બળ્યા કરે છે અને તરશથી, મૂર્છાથી તથા પ્રલાપથી યુક્ત થાય છે.

આ દાહથી પીડાતા માણસને તેની ઇચ્છાપ્રમાણે શબ્દાદિક પ્રિય વિષયોની સગવડ કરી આપવી, મિત્રલોકોના સમાજમાં રાખવો, દૂધથી તથા માંસના રસાથી આહાર કરાવવો અને આ અધ્યાયમાં દાહની શાંતિ કરે એવા જે પ્રકારો કહેલા છે તેઓની યોગ્ય યોજના પળ કરી આપવી.

૩૩ મર્માભિઘાતજોડ્યસ્તિ સોડસાધ્યઃ સ-
સમો મતઃ ॥

મર્માભિઘાતજન્ય દાહનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ.

૩૩ મર્મસ્થલમાં અભિઘાત થવાથી પળ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને આચાર્યોં સાતમા પ્રકારનો તથા અત્યંત અસાધ્ય માનેલો છે.

૩૪ સર્વ એવ ચ વર્જ્યાઃ સ્યુઃશીતગાત્રસ્ય દેહિનઃ

દાહોનું અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યપણું.

૩૪ જેનાં ગાત્રો શીત હોય એવા માણસને ઉપર કહેલા દાહોમાંથી ગમે તે પ્રકારનો દાહ હોય તો પળ તે દાહને અસાધ્યજ સમજીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૩૫ એવંવિધો ભવેદ્યસ્તુ મદિરામયપીડિતઃ ॥

પ્રશાન્તોપદ્રવશ્ચાપિ શોધનં પ્રાપ્તમાચરેત્ ।

મદ્યજન્ય રોગવાળા માણસને નિવૃત્ત

થણા દાહાદિકની પુનરાવૃત્તિ ન

થવા દેવાને માટે વિધાન.

૩૫ મદ્યજન્ય રોગથી પીડાતો માણસ ઉપદ્રવોથી રહિત થયો હોય તો પળ તે ઉપદ્રવોની પાછી આવૃત્તિ ન થવાને માટે તેને શોગ્ય વિરેચનરૂપ શોધન દેવું.

૩૬ સ્વજીરકાપ્યાર્દ્રકશૃન્ગવેર-

સૌવર્ચલાગ્યર્દ્રજલપુતાનિ ।

૧ તરશનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, ભેદો, પૂર્વરૂપો,

મદ્યાનિ હૃદ્યાન્યથ ગન્ધવન્તિ

પીતાનિ સઘઃ શમયન્તિ તૃષ્ણામ્ ॥

કેવા પ્રકારનું મદ્ય પીવામાં આવે તો

તરશ ઉત્પન્ન ન થાય.

૩૬ જીરું, આર્દ્રક, સૂંઠ, તથા સંચલ એ-
ઓથી યુક્ત કરેલાં, જેઓમાં અરધો અરધ જલ મિશ્રિત કન્યું હોય એવાં, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં અને સુગંધવાળાં મદ્યો પીવામાં આવે તો તેઓ વિદ્યમાન તરશને પળ તુરત શાંત કરે છે એટલે પછી નવી તરશને તો કેમજ ઉત્પન્ન થવા આપે.

૩૭ જલપુતશ્ચન્દન

સ્રગ્વી સખક્તાં પિશિતોપદંશામ્ ।

પિબેત્સુરાં નૈવ લભેચ્ચ રોગાન્

મનોમતિર્ન ચ મદં ન યાતિ ॥

કેવી સ્થિતિ રાખી કેવી રીતે મદ્ય

પીવામાં આવે તો રોગ તથા મદ

ઉત્પન્ન ન થાય.

૩૭ જલથી નાહી, મીનાં ગાત્રો ઉપરજ ચં-
દનનું લેપન કરી, પુષ્પોની માળાઓ પેહેરી, અન્નના તથા માંસના ભક્ષણની સાથે મદિરા પીવામાં આવે તો મદ્યજન્ય કોઈ પળ રોગો ઉત્પન્ન થાય નહીં અને જેથી મન તથા બુદ્ધિ હળાઈ જાય એવો મદ્ય પળ ઉત્પન્ન થાય નહીં.

અધ્યાય ૪૮ મો.

૧ અથાતસ્તૃષ્ણાપ્રતિવેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'તૃષ્ણા-
પ્રતિવેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સતતં યઃ પિબેદ્ધારિ ન તૃપ્તિમધિગચ્છતિ ।

પુનઃકાઙ્ગતિ તોયં ચ તં તૃષ્ણાર્દિતમાદિશેત્ ॥

લક્ષણો તથા ચિકિત્સા એઓના નિરૂપણ વિષયનો.

તૃષ્ણાનું (તરશનું) સામાન્ય સ્વરૂપ.

૨ જે માણસ વારંવાર પાણી પીયે, પાણી પીધા છતાં તૃપ્તિ પામે નહીં અને તેથી ફરીવાર પણ પાણીની ઇચ્છા કરે તે માણસને તૃષ્ણાથી પીડાણો સમજવો.

૩ સંશોભશોકભ્રમમદપાના-

દૂક્ષામ્લશુષ્કોષ્ણકટૂપયોગાત્ ।

ધાતુક્ષયાહ્લજ્વનસૂર્યતાપાત્

પિત્તં ચ વાતશ્ચ ભૃશં પ્રવૃદ્ધૌ ॥

સ્ત્રોતાંસિ સંદષયતઃ સમેતૌ

યાન્યમ્બુવાહીનિ શરીરિણાં હિ ।

સ્ત્રોતઃસ્વપાં વાહિષુ દૂષિતેષુ

જાયેત તૃષ્ણા પ્રબલા તતસ્તુ ॥

તૃષ્ણાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ.

૩ શરીરનું વાહનાદિકપર બેસવા વગેરેને લીધે બહુજ ચાલન થવાથી, શોકથી, શ્રમથી, મદ પીવાથી, રૂક્ષ खाटा સૂકા ઉષ્ણ તથા તીવ્ર પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી, રસના ક્ષયથી, લંઘનથી અને સૂર્યના તાપથી પિત્ત તથા વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામી, પરસ્પરની સાથે મળી, માણસોની જીભ તથા ગળા વગેરેમાં રહેલી રસનું વહન કરનારી ભ્રમનીઓને દૂષિત કરે છે અને એ ધમનીઓ દૂષિત થતાં પ્રબલ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ તિલ્લઃ સ્મૃતાસ્તાઃ ક્ષતજા ચતુર્થી

ક્ષયાત્તથાન્યામસમુદ્ભવા ચ ।

સ્યાત્સત્તમી ભક્તનિમિત્તજા તુ

લિજ્ઞાનિ તાસાં શૃણુ ચૌષધાનિ ॥

તૃષ્ણાની સંખ્યા.

૪ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ક્ષતજન્ય, રસક્ષયજન્ય, આમજન્ય અને ભક્તજન્ય એ રીતે તૃષ્ણાના મુખ્ય સાત ભેદો છે. હવે એ તૃષ્ણાઓનાં લક્ષણો તથા ઔષધો કહું છું તે સાંભળો.

૧ કફથી તરશ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નહીં છતાં પણ તરશ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ કફજન્ય તૃષ્ણાના

૫ તાલ્વોષ્ઠકળ્ઠાસ્યવિશેષદાહઃ

સંતાપમોહભ્રમવિપ્રલાપઃ ।

પૂર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ તાસા-

મુત્પત્તિકાલેષુ વિશેષતો હિ ॥

તૃષ્ણાના પૂર્વરૂપા.

૫ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે તાલ્વ-વામાં શોષ તથા દાહ થાય છે, હોઠોમાં શોષ તથા દાહ થાય છે, કંઠમાં શોષ તથા દાહ થાય છે, મોહોડામાં શોષ તથા દાહ થાય છે, સંતાપ થાય છે, બેમાનપણું થાય છે, ભ્રમણ થાય છે અને પ્રલાપ થાય છે. જ્યારે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ લક્ષણો વિશેષે કરી થાય છે.

૬ શુષ્કાસ્યતા મારુતસમ્ભવાયાં

તોદસ્તથા શઙ્ખશિરોગલે સ્યાત્ ।

સ્ત્રોતોનિરોધો વિરસં ચ વક્ત્રં

શીતામિરદ્ધિશ્ચ વિવૃદ્ધિમેતિ ॥

વાતજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૬ વાતજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો શુષ્કા છે, લમણાઓ માથું તથા ગળું એઓમાં મોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, કાનના સ્ત્રોતનો નિરોધ થાય છે, મોહોડું વિરસ થઈ જાય છે અને જેમ જેમ ટાઢું પાણી પીવામાં આવે તેમ તેમ તરશ વધતી જાય છે.

૭ મૂર્છાપ્રલાપારુચિવક્ત્રશોષા

પીતેક્ષણત્વં પ્રતતશ્ચ દાહઃ ॥

શીતામિકાઙ્ક્ષા મુખતિક્તતા ચ

પિત્તાત્મિકાયાં પરિધૂમનં ચ ॥

પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૭ પિત્તજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો મૂર્છા આવે છે, પ્રલાપ થાય છે, અરુચિ થાય છે, મોહોડું શુષ્ક છે, આંખો પીઠી થઈ જાય છે, નિરંતર દાહ થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, મોહોડું કડવું થઈ જાય છે અને જાણે કંઠમાંથી ધૂમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે છે.

લક્ષણમાં કહેવામાં આવશે.

૮ બાष्પાવરોધાત્કફસંવૃત્તેઽગ્નૌ
તૃષ્ણા બલાસેન ભવેત્તુ તત્ર ॥
નિદ્રા ગુરુત્વં મધુરાસ્યતા ચ
તૃષ્ણાર્દિતઃ શુષ્યતિ ચાતિમાત્રમ્
શીતજ્વરશ્છર્દિરોચકશ્ચ
કફાત્મિકાયાં ત્વચિ પાક પ્વ ॥
પતાનિ રૂપાણિ ભવન્તિ યસ્યાં
તયાર્દિતઃ કાઙ્ક્ષતિ નાતિ ચામ્ભઃ ।

કફજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૮ જટરાગ્નિ, ઉપરના ભાગમાં પોતાનાં (ક-
ફનાં) નિદાનોથી કોપ પામેલા કફથી ઢંકાઈ
જવાને લીધે જટરાગ્નિની ઉષ્ણતા રોકાતાં તે
ઉષ્ણતાથી જઙ્ગનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતોનું શોષણ
થવાને લીધે જે તરશ ઉત્પન્ન થાય છે તે કફજન્ય
તૃષ્ણા કેહેવાય છે. (એમ પણ માનવામાં આવે
છે કે બંધાણેલો કફ જ્યારે વાયુને અને પિત્તને
ઢાંકી દે છે ત્યારે વાયુથી તથા પિત્તથી સૂકાવા
લાગતાં તૃષ્ણાને ઉત્પન્ન કરે છે.) કફજન્ય
તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો નિદ્રા આવે છે,
પેટમાં ભરેપણું થાય છે, મોહોહું મધુર થઈ જાય
છે, અત્યંત કૃશપણું થાય છે, શીતજ્વર આવે છે,
ઊલટી થાય છે, અરુચિ થાય છે અને ત્વચામાં
પાક થાય છે. કફજન્ય તૃષ્ણાથી પીડાણા મા-
ણસને જઙ્ગની અત્યંત ઇચ્છા થતી નથી.

૯ ક્ષતસ્ય રુક્ષોણિતનિર્ગમાભ્યાં
તૃષ્ણા ચતુર્થી ક્ષતજા મતા તુ ॥

તયાભિભૂતસ્ય નિશાદિનાનિ
ગચ્છન્તિ દુઃખં પિવતોઽપિ તોયમ્ ।

ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૯ શસ્ત્રાદિકથી જખમી થણા માણસને
પીડાને લીધે તથા લોહી નીકળવાને લીધે જે
તરશ લાગે છે તે ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા કેહેવાય છે.
ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાથી પીડાણો માણસ પાણી
પીધાકરતો હોય તો પણ તેનાં અહોરાત્રો કષ્ટથી
વ્યતીત થાય છે.

૧૦ રસક્ષયાઘા ક્ષયસમ્ભવા સા
તયાભિભૂતસ્તુ નિશાદિનેષુ ॥
પેપીયતેઽમ્ભઃ સ સુખં ન યાતિ
તાં સન્નિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ।
રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ
તસ્યામશેષેણ ભિષગ્વ્યવસ્યેત્
રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૧૦ રસની ક્ષીણતા કે જેનાં લક્ષણો સૂત્ર-
સ્થાનના ૧૫ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવ્યાં
છે તે થતાં જે તરશ ઉત્પન્ન થાય છે તે રસક્ષ-
યજન્ય તૃષ્ણા કેહેવાય છે. આ તૃષ્ણાથી પીડા-
ણો માણસ રાતદિવસ પાણી પીધા કરે છે
પણ સુખ પામતો નથી. કેટલાક કેહે છે કે
'આ તૃષ્ણા ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી થાય છે.'
હૃદયમાં પીડા, કંપ, તરશનું લાગ્યાજ કરવું અને
રસનાં સ્વાભાવિક કર્મોની હાનિ એ રસક્ષયનાં
લક્ષણો આ તૃષ્ણામાં પણ સંપૂર્ણ રીતે થાય છે
એમ વૈદ્યે સમજવું.

૧૧ ત્રિદોષલિઙ્ગામસમુદ્ભવા ચ
હચ્છૂલનિષ્ઠીવનસાદયુક્તા ।

આમજન્ય (અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થણી)
તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૧૧ તરશ જો આમથી ઇંટલે અજીર્ણથી
ઉત્પન્ન થણી હોય તો તેમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે
દોષોનાં લક્ષણો થાય છે અને હૃદયમાં શૂલ થાય
છે, વારંવાર થુંકવું પડે છે તથા અંગોમાં ગ્લાનિ
પણ થાય છે.

૧૨ સ્નિગ્ધં તથામ્લં લવણં ચ ભુક્તં
ગુર્વન્નમેવાશુ તૃષ્ણાં કરોતિ ॥

ભક્તજન્ય (અન્નજન્ય) તૃષ્ણાનું લક્ષણ.

૧૨ સ્નિગ્ધ, ટાઢું તથા ટાઢું અન્ન જમવામાં
આવ્યું હોય તો તેથી તુરત જે તરશ ઉત્પન્ન થાય
છે તે ભક્તજન્ય તૃષ્ણા કેહેવાય છે.

૧૩ ક્ષીણં વિચિત્તં બધિરં તૃષાર્ષી
વિવર્જયેન્નિર્ગતજિહ્વામાશુ ।

તૃષ્ણાઓનું અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યપણું.

૧૩ તરશથી પીડાણ્ણો માણસ જો ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, બેમાન થઈ ગયો હોય, બેહેરો થઈ ગયો હોય તથા તુરત બાહાર નીકળી ગણ્ણી જીભવાળો થઈ ગયો હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૧૪ તૃષ્ણાભિવૃદ્ધાબુદરેચ પૂર્ણે

તં વામયેન્માગધિકોદકેન ॥

વિલેપનં ચાત્ર હિતં વદન્તિ

સ્યાદાહિમાત્રાતકમાતુલુક્કૈઃ ।

નષ્ટા પ્રયોગૈરિહ સા નિવાર્યા

શીતૈશ્ચ સમ્યગ્રસર્વીર્યજાતૈઃ ॥

ગણ્ણપમમ્લૈર્વિરસે ચ વક્ત્રે

કુર્યાચ્છુભૈરામલકસ્ય ચૂર્ણૈઃ ।

સુવર્ણરૂપ્યાદિભિરગ્નિતતૈ-

ર્લોઢૈઃ કૃતં વા સિકતોપલૈર્વા ॥

જલં સુખોષ્ણં શમયેત્તુ તૃષ્ણામ્

સશર્કરં ક્ષૌદ્રયુતં હિમં વા ।

તૃષ્ણાની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૪ તરશ વૃદ્ધિ પામી હોય અને પેટ ભરપૂર થઈ ગયું હોય તો પીપ્પળું જલ પાઈને વમન કરાવવું. (રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણામાં વમન કરાવવું નહીં.) દાહિમ, અંબાડાં તથા વીજોરાં એઓના કલ્કનું લેપન કરવું. સંપૂર્ણ રસવાળા તથા સંપૂર્ણ વીર્યવાળા પિત્તહર પ્રયોગો કે જેઓનાં નામો આ અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કેહેવામાં આવશે તેઓની યોજનાઓ કરવી. તૃષ્ણામાં મોહોડું વિરસ થઈ ગયું હોય તો વીજોરાં વગેરેનાં ટાટા રસોથી અને આમળાંઓનાં સુંદર ચૂર્ણોથી પણ કોગળા કરાવવા. સુવર્ણ તથા રૂપાં વગેરે ધાતુઓને અથવા ઠીકરાંઓને અથવા ભૂકરા પથરાઓને અગ્નિમાં તપાવી જલમાં ઠારીને તે જલ

સેહેવાય તેવું ગરમ હોય તે સમયમાં પાવામાં આવે તો તેથી તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે. સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરેલું વરફનું જલ પાવામાં આવે તો તેથી તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

૧૫. પશ્ચાક્ષ્ણિકાઃ પશ્ચ ગણા ય ઉક્તા

સ્તેષ્વમ્બુ સિદ્ધં પ્રથમે ગણે વા ॥

પિબેત્સુખોષ્ણં મનુજોઽલ્પશસ્ત-

ત્ત્વો વિમુચ્ચેત દ્વિ વાતજાયાઃ ।

વાતજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા.

૧૫ વાતજન્ય તૃષ્ણા થઈ હોય તો સૂત્રસ્થાનના ૩૮ મા અધ્યાયમાં કહેલા લઘુપંચમૂલ, વૃહત્પંચમૂલ, વહ્લીપંચમૂલ, કંટકપંચમૂલ તથા તૃણપંચમૂલ એ પાંચે ગણોનો અથવા વિદારિંગ-ધાદિગણનો કાથ કરી તે કાથ સેહેવાય તેવો ઝનો રાખી થોડો થોડો પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૬ પિત્તવ્રવર્ગેણ કૃતઃ કષાયઃ

સશર્કરઃ ક્ષૌદ્રયુતઃ સુશીતઃ ॥

પીતસ્તૃષ્ણાં પિત્તકૃતાં નિહન્તિ

ક્ષીરં શૃતં વાપ્યથ જીવનીયૈઃ ।

પિત્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા.

૧૬ ઉત્પલાદિગણનો અથવા સારિવાદિગણનો અથવા કાકોલ્યાદિગણનો કાથ કરી, સારી પેટે થંડો પાડી, સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ જાય છે.

કાકોલ્યાદિ જીવનીયવર્ગથી પકાવેલું દૂધ પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૭ બિલ્વાદિકીકણ્ટકપશ્ચમૂલી-

દર્ભેષુ સિદ્ધં કફજાં નિહન્તિ ॥

હિતં ભવેચ્છર્દનમેવ ચાત્ર

તપ્તેન નિમ્બપ્રસવોદકેન ।

કફજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા.

૧૭ બીલીનાં મૂલ, તુવરનાં મૂલ, કંટકપં-
ચમૂલ અને દર્ભ એઓનો કાથ પાવામાં આવે તો
તેથી કફજન્ય તૃણા નષ્ટ થઈ જાય છે.

લીંબડાનાં પાનડાંઓના સ્વરસને ગરમ કરી
તે પાઈને વમન કરાવવું, એ કફજન્ય તૃણા ઉપર
અત્યંત પ્રશસ્ત છે.

૧૮ સર્વાસુ તૃણાસ્વથવાપિ પૈત્તમ્
કુર્યાદ્વિધિ તેન વિના ન શાન્તિઃ ॥

પર્યાગદોદુમ્બરજો રસસ્તુ
સશર્કેરસ્તત્કથિતોદકં વા ।

વર્ગસ્ય સિદ્ધસ્ય ચ સારિવાદેઃ
પાતવ્યમમ્ભઃ શિશિરં તૃપાસૈઃ ।

ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની તૃણાઓ
ઉપર યોગાંતરો.

૧૮ અથવા સઘઠી તૃણાઓ ઉપર મધુર
તથા શીત આદિ દ્રવ્યોથી પાન, લેપન તથા
પરિષેવન આદિ પિત્તહર વિધિ કે જે કેહેવામાં
આવશે તે કરવો. કેમ કે ઘણું કરીને તેવિના
શાંતિ થતી નથી.

પાકેલા ઝંબરાના ફળનો રસ કરી તેને સા-
કરથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે અથવા
ઝંબરાનાં ફળોના કાથને સાકરથી સંયુક્ત કરી
પાવામાં આવે તો તેથી સઘઠી તૃણાઓ શાંત
થઈ જાય છે.

સારિવાદિગણનો કાથ કરી તે થંડો પાડેલો
કાથ પાવામાં આવે તો તેથી સઘઠી તૃણાઓ
શાંત થઈ જાય છે.

૧૯ કશેરુશૃંગાટકપદ્મમોચ-

વિસેષુ સિદ્ધં ક્ષતજાં નિહન્તિ ॥

નીલોત્પલોશીરકુચન્દનાનિ

દત્ત્વા પ્રવાતે નિશિ વાસયેત્તુ ।

તદુત્તમં તોયમુદારગન્ધિ

સિતાયુતં ક્ષૌદ્રયુતં તથૈવ ।

દ્રાક્ષાપ્રગાઢં ચ હિતાય વૈદ્ય-

સ્તૃણાદિતેભ્યો વિતરેન્નરેભ્યઃ ॥

સસારિવાદૌ તૃણપદ્મમૂલે

તથોત્પલાદૌ મધુરે ગણે ચ ।

કુર્યાત્કષાયં ચ યથૈવ યુક્તં

મધૂકપુષ્પાદિષુ વા પરેષુ

રાજાદનક્ષીરિકપીતનેષુ

પટ્ પાનકાન્યત્ર હિતાનિ ચ સ્યુઃ ।

સતુણ્ડિકેરીણ્યથવા પિબેત્તુ

પિષ્ટાનિ કાર્પાસસમુદ્ભવાનિ ॥

ક્ષતોદ્ભવાં રુગ્વિનિવારણેન

જયેદ્રસાનામસૃજશ્ચ પાનૈઃ ।

ક્ષતજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા.

૧૯ કસેરુકંદ, શીંગોડાં, શ્વેતકમળ, કેન્દુ-
ફૂલ અને કમળનાં મૂલ એઓનો કાથ પાવામાં
આવે તો તે કાથ ક્ષતજન્ય તૃણાને નષ્ટ કરે છે.

નીલકમળ, વાઠો તથા રતાંજલિ એઓને
પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુલ્લી જગ્યામાં
(અગાશીમાં) રાખી મૂકવું. પછી પ્રભાતે એ
ઉત્તમ સુગંધવાળું જલ સાકરથી તથા મધથી
યુક્ત કરી અને દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેટે યુક્ત
કરીને પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃણા
શાંત થઈ જાય છે.

સારિવાદિગણને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે
ખુલ્લી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી
તથા મધથી સંયુક્ત કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી
સારી પેટે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવાથી ક્ષત-
જન્ય તૃણા શાંત થઈ જાય છે.

તૃણપંચમૂલને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે
જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી
તથા મધથી સંયુક્ત કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી
પેટે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે તો
તેથી ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થઈ જાય છે.

ઉત્પલાદિગણને પાણીમાં નાખી તે પાણીને
રાતે ખુલ્લી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સા-

કરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેટે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

કાકોલ્યાદિગણને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુલ્લી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેટે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

મહુડાનાં, સરગવાનાં, કાંચનારાં તથા વડનાં લાનાં પુષ્પોને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુલ્લી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેટે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

રાણ, ક્ષીરિવૃક્ષો અને પારસપીપ્પળો એઓનાં ફળોને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુલ્લી જગ્યામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરી દ્રાક્ષના કલ્કથી સારી પેટે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

(કેટલાક કેહે છે કે ઉપર કહેલાં છ પાનકો સઘળી તૃષ્ણાઓની સામાન્ય ચિકિત્સારૂપ છે.)

હીરવણીનાં ફળો અને કપાસનાં ફળો એઓને વાટી સાકરથી, મધથી તથા દ્રાક્ષથી સારી પેટે યુક્ત કરીને તે પાવામાં આવે તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે. (કાર્ત્તિકકુંડ નામનો આચાર્ય કેહે છે કે આ યોગ પણ સઘળી તૃષ્ણાઓની સામાન્ય ચિકિત્સારૂપ છે.)

ક્ષતજન્ય તૃષ્ણાને ક્ષતની વેદનાના નિવારણથી અને માંસના રસાઓ તથા મૃગ વગેરેનું લોહી પાવાથી શાંત કરવી.

૨૦ ક્ષયોત્થિતાં ક્ષીરઘૃતં નિહન્યા-

ન્માંસોદકં વા મધુકોદકં વા ॥

૧૪૯

• રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા.

૨૦ રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો દૂધને મથીને કાઢાડેલું ઘી અથવા દૂધ અને ઘી અથવા માંસનું જલ અથવા જેઠીમધનું જલ પાવું.

૨૧ આમોદ્ધવાં વિલ્વવચાયુતાનાં
જયેત્કપાયૈરથ દીપનાનામ્ ।

આમ્રાતમહાતબલાયુતાનિ
પિવેત્કપાયાણ્યથ દીપનાનિ ॥

આમજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા.

૨૧ આમજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો વીલી, વજ તથા પિપ્પલ્યાદિ દીપનગણ એઓના કાથોથી શાંત કરવી.

અંબાડાં, મીલામાં, વલદ્રાણા અને દીપનીય દ્રવ્યો એઓના કાથો પાવામાં આવે તો તેથી આમજન્ય તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે.

૨૨ ગુર્વન્નજાતાં વમનૈર્જયેચ
ક્ષયાદતે સર્વકૃતાશ્ચ તૃષ્ણાઃ ।

ભક્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા.

૨૨ ભક્તજન્ય તૃષ્ણાને ઇટલે ભારે અન્ન પાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તરશને વમનોથી જીતવી. રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણા શિવાય વાકીની સઘળી તૃષ્ણાઓ ઉપર પણ વમનો દેવાં ઉચિત છે.

૨૩ શ્રમોદ્ધવાં માંસરસો નિહન્તિ
ગુડોદકં વાપ્યથ વાપિ મન્યઃ ॥

મક્તોપરોધાતૃષિતો યવાગૂ-
મુષ્ણાં પિવેન્મન્યમથો હિમં ચ ।

યા સ્નેહપીતસ્ય મધેચ તૃષ્ણા
તત્રોષ્ણમમ્મઃ પ્રપિવેન્મનુષ્યઃ ॥

મધોદ્ધવામર્દ્ધજલં નિહન્તિ

મધં તૃષાં યાપિ હિ મધપસ્ય ।

ઉષ્ણોદ્ધવાં હન્તિ જલં સુશીતં

સશર્કરં સેક્ષુરસં તથામ્મઃ ।

પરચુરણ તૃષ્ણાઓની ચિકિત્સાઓ.

૨૩ તરશ જો શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય

તો માંસનો રસો પાવો અથવા ગોળનું પાણી પાવું
અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૨
મા વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો.

તરશ જો ઉપવાસથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય તો
ઊની યવાગૂ પાવી અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા
અધ્યાયના ૨૩૨ મા વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો.
અથવા વરફ પાવો. (વાયુની ઉત્કટતા હોય
તો યવાગૂ પાવી, કફની ઉત્કટતા હોય તો મંથ
પાવો અને પિત્તની ઉત્કટતા હોય તો વરફ પાવો.

તરશ જો સ્નેહપાન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી
હોય તો ઊનું પાણી પાવું.

મધપાન કરનારને મધ પીવાથી તરશ ઉત્પન્ન
થયેલી હોય તો જેમાં અરધોઅરધ જલ મિશ્રિત
કરેલું હોય એવું મધ પાવું.

તરશ જો ઉષ્ણકાળથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય
તો સાકરવાલું અથવા શેલડીના રસવાલું શીતલ
જલ પાવું.

૨૪ સ્વૈઃ સ્વૈઃ કપાયૈર્વમનાનિ તાસાં
તથા જ્વરોક્તાનિ ચ પાચનાનિ ।

તૃષ્ણાઓ ઉપર કેવાં વમનો તથા
પાચનો દેવાં.

૨૪ જે તૃષ્ણા જે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય
તે તૃષ્ણાને તે દોષનું હરણ કરનારા કાથોથી
વમનો આપીને નષ્ટ કરવી.

વાયુની ઉત્કટતાવાળી તૃષ્ણા ઉપર વાતજ્વરના
વિષયમાં કહેલાં, પિત્તની ઉત્કટતાવાળી તૃષ્ણા
ઉપર પિત્તજ્વરના વિષયમાં કહેલાં અને કફની
ઉત્કટતાવાળી તૃષ્ણા ઉપર કફજ્વરના વિષયમાં
કહેલાં પાચનો દેવાં.

૨૫ લેપાવગાઢૌ પરિપેચનાનિ

કુર્યાત્તથા શીતગૃહાણિ ચાપિ ॥

સંશોધનં ક્ષીરરસૌ ઘૃતાનિ

સ્ત્રવાસુ લેહાન્મધુરાન્દિમાંશ્ચ ॥

૧ ઉલટીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, રક્ષણો તથા

પિત્તહર પ્રયોગો.

૨૫ સઘळा પ્રકારની તૃષ્ણાઓ ઉપર પિત્તહર
લેપનોની, પિત્તહર અવગાહનોની, પિત્તહર પરિપે-
ચનોની, શીતલ ઘરોની, વિરેચનોની, દૂધોની,
માંસોના રસાઓની, ઘૃતોની અને મધુર તથા
શીતલ અવલેહોની યોજનાઓ ઠરવી.

અધ્યાય ૪૯ મો.

૧ અથાતશ્છર્દિપ્રતિપેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'છર્દિ-
પ્રતિપેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અતિદ્રવૈરતિસ્નિગ્ધૈરઘૈર્લવગૈરપિ ।

અકાલે ચાતિમાત્રૈશ્ચ તથાસાત્મ્યૈશ્ચ ભોજનૈઃ ॥

શ્રમાદ્ઘ્રયાત્તથોદ્વેગાદર્જીર્ણાત્કૃમિદોષતઃ ।

નાર્યાશ્ચાપન્નસત્વાયાસ્તથાતિદ્રુતમશ્વતઃ ॥

વીભત્સૈર્હેતુભિશ્ચાન્યૈર્મુકમુત્કિશ્યતે વલાત્ ।

છર્દિનાં (ઉલટીનાં) નિદાનો.

૨ અત્યંત દ્રવરૂપ ભોજનોથી, અત્યંત સ્નિગ્ધ
ભોજનોથી, અપ્રિય ભોજનોથી, ટાટાં ભોજનોથી,
સમયવગરનાં ભોજનોથી, અત્યંત ભોજનોથી,
અસાત્મ્ય ભોજનોથી, શ્રમથી, મયથી, ઉદ્વેગથી,
અર્જીર્ણથી, કૃમિઓના દોષથી, ગર્ભ રેહેવાને લીધે
થતા અભાવાઓથી, બહુજ ઉતાવળું જમવાથી
અને મનને ગ્લાનિ આપનારા સુગામણા પદાર્થોનાં
દર્શનાદિક બીજાં કારણોથી પણ ખાધેલું અન્ના-
દિક બલાત્કારે પેટમાંથી ઉછળે છે.

૩ છાદયજ્ઞાનનં વેગૈર્દયઙ્ગમજ્ઞનૈઃ ॥

નિરુચ્યતે છર્દિરિતિ દોષો વક્ત્રં પ્રધાવિતઃ ।

ચિકિત્સાઓ એઓનાં નિરૂપણ વિષયનો.

છર્દિનું સામાન્ય લક્ષણ.

૩ વેગેથી મોહોડાને બૂરી દેતો, અંગોને મરડવા વગેરેથી પીડતો અને નીકળવા માટે મોહોડામાં દોડી પોહોચતો જે દોષ તે છર્દિ (ડુલટી) કેહેવાય છે.

૪ દોષાનુદીર્યન્કૃદ્ધાનુદાનો વ્યાનસક્તઃ
ઊર્ધ્વમાગચ્છતિ ભૃશં વિરુદ્ધાહારસેવિનામ્ ।

છર્દિની સંપ્રાપ્તિ.

૪ વિરુદ્ધ આહારોનું સેવન કરનારાઓનો ઉદાનવાયું વ્યાનવાયુની સાથે મળી, વૃદ્ધિ પામેલાં દોષોને પ્રેરતો પ્રેરતો અત્યંત ઝંચે આવે છે એટલે ડુલટી થાય છે.

૫ હૃદ્ધાસોદ્ધારોથૌ ચ પ્રસેકો લવણસ્તનુઃ ॥
દ્વેષોઽન્નપાને ચ ભૃશં વર્મીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ।

છર્દિનું પૂર્વરૂપ.

૫ ડુલટી થવાની હોય ત્યારે મોઝ આવે છે, ઓઢકાર રોકાઈ જાય છે, મોહોડામાં ચારાશવાળું થોડું થોડું પાણી આવ્યા કરે છે અને અન્નપાન ઉપર અત્યંત દ્વેષ થાય છે.

૬ પ્રછર્દયેત્ફેનિલમલ્પમલ્પં
શૂલાદિતોઽભ્યર્દિતપાર્શ્વપૃષ્ઠઃ ॥

શ્રાન્તઃ સઘોષં બહુશઃ કપાયં
જીર્ણેઽધિકં સાનિલજા વમિસ્તુ ।

વાતજન્ય છર્દિનું લક્ષણ.

૬ ફીણવાળું થોડું થોડું વમન થયા કરે, શૂલ ઉત્પન્ન થાય, પાસાંઓમાં તથા પીઠમાં વેદના થાય, શ્રમ લાગે, અવાજ થઈ તૂટી રસવાળું અન્નાદિક વારંવાર પડે અને અન્ન જીર્ણ થયા પછી અધિક વમન થાય તો જાણવું કે એ છર્દિ વાતજન્ય છે.

૭ યોઽમ્લં ભૃશં વા કટુ તિક્તવક્રઃ

પીતં સરક્તં હરિતં વમેદ્રા ॥

સદાહચોષજ્વરવક્રશોષમૂર્છા-

ન્વિતા પિત્તનિમિત્તજા સા ।

પિત્તજન્ય છર્દિનું લક્ષણ.

૭ અત્યંત ચાટું અથવા તીચું વમન થાય, મોહોડું કડવું થઈ જાય, જે વમન પડે તે પીઝા-શવાળું, રતાશવાળું કે હરિતવર્ણવાળું હોય, બઠતરા થતી હોય, ચોસ થતો હોય, જ્વર આવતો હોય, મોહોડામાં શોષ પડતો હોય અને મૂર્છા પળ આવતી હોય તો જાણવું કે એ છર્દિ પિત્તજન્ય છે.

૮ યો દૃષ્ટોમા મધુરં પ્રભૂતં
શુક્લં હિમં સાન્દ્રકફાનુવિદ્મ
અમક્તરુગૌરવસાદયુક્તો
વમેદ્રમો સા કફકોપજા સ્યાત્ ।

કફજન્ય છર્દિનું લક્ષણ.

૮ વમન થતી વચ્ચે રુવાડાં ઝાંઝાં થઈ જતાં હોય, જે વમન પડે તે મીઠું, શાકું, સફેદ, થંડું તથા ઘાટા કફથી સંયુક્ત પડતું હોય, અન્ન ઉપર અરુચિ હોય, શરીરમાં ભારેપણું હોય અને અંગોમાં ગ્લાનિ હોય તો જાણવું કે એ છર્દિ કફજન્ય છે.

૯ સર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ યસ્યાં
સા સર્વદોષપ્રભવા મતા તુ ॥

સાન્નિપાતિક છર્દિનું લક્ષણ.

૯ જે છર્દિમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાય તે છર્દિને ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલી સમજવી.

૧૦ વીમત્સજા દૌહૃદજામજા ચ
યાઽસાત્મ્યતો વા કૃમિજાં ચ યા હિ ।

સા પશ્ચમી તાશ્ચ વિભાવયેતુ
દોષોચ્છયેનૈવ યથોક્તમાદૌ ॥

આગંતુજ છર્દિઓમાં દોષોની પરીક્ષા.

૧૦ ન્યુગામણા પદાર્થના દર્શનાદિકથી અથવા ગર્ભ રેહેતાં થતા અભાવાથી અથવા અજીર્ણથી અથવા અસાત્મ્ય અન્નાદિકથી અથવા કૃમિઓને લીધે જે છર્દિ થાય તે સર્વ છર્દિઓને આગંતુજ સમજવી (આ રીતે વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય,

સાન્નિપાતિક અને આગંતુજ એ નામના છર્દિના પાંચ ભેદો થાય છે.) આગંતુજ છર્દિઓમાં દોષોની પરીક્ષા ઉપર કહેલાં તે તે દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી કરી લેવી.

૧૧ શૂલહૃદ્લાસબહુલા કૃમિજા ચ વિશેષતઃ ॥

કૃમિહૃદ્રોગતુલ્યેન લક્ષણેન ચ લક્ષિતા ।

કૃમિઓથી થતી આગંતુજ છર્દિનું

વિશિષ્ટ લક્ષણ.

૧૧ કૃમિજન્ય છર્દિમાં શૂલ તથા મોઝ અત્યંત હોય છે અને વિશેષ કરી તેમાં કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનાં લક્ષણો જેવાં લક્ષણો હોય છે. (આ તંત્રના ૪૩ મા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય વાંચો.)

૧૨ ક્ષીણસ્યોપદ્રવૈર્યુક્તાં સાસ્ત્રકપૂયાં સચન્દ્રિકામ્ ॥

છર્દિ પ્રસક્તાં કુશલો નારમેત ચિકિત્સિતુમ્ ।

છર્દિઓનું સ્થિતિઓ ઉપરથી અસાધ્યપણું.

૧૨ જો રોગી ક્ષીણ હોય તો તેની છર્દિની ચિકિત્સા કરવી નહીં. કાસ, શ્વાસ, જ્વર, તરશ, હેડકી, બેમાનપણું, હૃદ્રોગ તથા તમકશ્વાસ એ ઉપદ્રવોવાળી અથવા રુધિર કે પરુપાલી છર્દિની ચિકિત્સા કરવી નહીં. જે છર્દિમાં મોરપીછના ચાંડલા જેવા આકારવાળા ચાંડલા પડતા હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં અને જે છર્દિ નિરંતર પ્રવર્ત્યા કરતી હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૧૩ આમાશયોત્કેશભવાશ્ચ સર્વાસ્તસ્માદ્ધિતં લઙ્ગનમેવ તાસુ ॥

વમીષુ બહુદોષાસુ ચ્છર્દનં હિતમુચ્યતે ॥

વિરેચનં વા કુર્વીત યથાદોષોચ્છૂયં ભિષક્ ।

સંસર્ગોશ્ચાનુપૂર્વ્યેણ યથાસ્વં ભેષજાયુતાન્ ॥

લઘૂનિ પરિશુષ્કાણિ સાત્મ્યાન્યન્નાનિ વાચરેત્ યથાસ્વં ચ કષાયાણિ જ્વરઘ્નાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

છર્દિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૬ સઘટ્ટા પ્રકારની છર્દિઓ આમાશયના ઉત્કેશથી થાય છે ઇટલા માટે તેઓમાં લંઘન

કરાવવું એ મુખ્ય હિતકારી છે. જો છર્દિ ઘળા કફવાળી હોય તો વમન કરાવવું એ હિતકારી છે. વૈદ્યે દોષના ઉચ્છૂયને અનુસરીને યોગ્ય જણાય તો વિરેચન પણ કરવું. વૈદ્યે શોધન કન્યા પછી દોષોના અનુસારપ્રમાણે તે તે દોષોને ટાલનારાં ઔષધોથી સંયુક્ત કરેલાં અન્નોના સંસર્ગો કરવા અથવા માત્રાથી તથા સ્વભાવથી હલકાં અને શુષ્કતાવાળાં સાત્મ્ય અન્નો દેવાં. જ્વરોને હળનારા કાથો કે જેઓ આ તંત્રના ૩૯ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓની પણ દોષોના અનુસારથી યોજનાઓ કરવી.

૧૪ હન્યાત્ક્ષીરઘૃતં પીતં છર્દિ પવનસમ્ભવામ્ ।

મુદ્ગામલકયૂપો વા સસર્પિષ્કઃ સસૈન્ધવઃ ॥

યવાગ્નું મધુમિશ્રાં વા પશ્ચમૂલીકૃતાં પિબેત્ ।

પિવેદ્વા વ્યક્તસિધૂત્યં ફલામ્લં વૈષ્કિરં રસમ્ ॥

સુશોષણં લવણં ચાત્ર હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ ।

વાતજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા.

૧૪ દૂધને મથીને કાઠાડેલું ઘી, અથવા દૂધ તથા ઘી પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

જેને ઘીથી સંસ્કાર આપ્યો હોય એવા મગના તથા આમલાના ચૂપને સૈન્ધવયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

મોટી અથવા નાહાની પંચમૂલી (બૃહત્પંચમૂલી અથવા લઘુપંચમૂલી) થી બનાવેલી યવાગૂને મધથી સંયુક્ત કરી પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

વિષ્કિર પક્ષીઓના માંસના રસાને ડાહિમ વગેરે ફળોના રસથી ઝાટો કરી કાંઈક વધારે સૈન્ધવ નાખીને પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સ્નેહાત્મક વિરેચન સૈન્ધવથી યુક્ત કરી કાંઈક ઝનું કરીને દેવામાં આવે તો તે વાતજન્ય છર્દિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

१५ पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ।
कषायाण्युपयुक्तानि भ्रन्ति पित्तकृतां वमीम् ।
शोधनं मधुरैश्चात्र द्राक्षारससमायुतैः ॥
बलवत्यां प्रशंसन्ति सर्पिस्तैल्वकमेव च ।

पित्तजन्य छर्दिनी चिकित्सा.

१५ पित्तनी शान्ति करनारां जे शीतल पानको केहेवामां आव्यां छे तेओने कषाय द्रव्योथी संयुक्त करीने पावामां आवे तो तेथी पित्तजन्य छर्दि नष्ट थई जाय छे.

द्राक्षना रसथी संयुक्त करेलां मधुर शोधनो देवां ए.पण पित्तजन्य छर्दि उपर हितकारी छे.

जो पित्तजन्य छर्दि प्रबल होय तो पाटीया-
लोदरना काथथी तथा कल्कथी पकावेलुं वी
अथवा चिकित्सास्थानना चोथा अध्यायना २१
मा विषयमां कहेलुं तैल्वकघृत देवुं ए हितकारी
गणाय छे.

१६ आरग्वधादिभिर्युषं सुरसाद्यैस्तथैव च ॥
पाययेताथ सक्षौद्रं कफजायां चिकित्सकः ।

कफजन्य छर्दिनी चिकित्सा.

१६ कफजन्य छर्दि थई होय तो वैद्ये आर-
ग्वधादिगणथी तथा सुरसादिगणथी बनावेलो यूप
मधथी संयुक्त करीने पावो.

१७ कृतं गूडच्या विधिवत्कपायं हिमसंक्षितम् ॥
तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ।

सान्निपातिक छर्दिनी चिकित्सा.

१७ गळोनुं विधिपूर्वक हिम बनावी मधथी
संयुक्त करीने पावामां आवे तो तेथी सान्निपातिक
नष्ट थई जाय छे. (गळोने कूटी सोल
तोलांभार ऊना जळमां नाखी रातवाशी राख-
वामां आवे एटले ते जळ हिम केहेवाय छे.)

१८ बीभत्सजां हृद्यतमैर्दौर्हृदां काङ्क्षितैःफलैः ॥
लङ्घनैर्धमनैश्चामां सात्त्व्यैश्चासात्त्व्यकोपजाम् ।
कृमिहृद्रोगवच्चापि कृमिजां साधयेद्वमीम् ॥
वितरेच्च यथादोषं शस्तं विधिमनन्तरम् ।

.आगंतुज छर्दिओनी चिकित्सा.

१८ सुगामणा पदार्थना दर्शनादिकथी छर्दि
उत्पन्न थई होय तो तेने अत्यंत प्रिय लागे एवा
पदार्थोथी शांत करवी.

गर्भ रेहेतां थता अभावाथी छर्दि उत्पन्न थई
होय तो गर्भिणीने जे फळो खावानी इच्छा थाय
ते फळो खवराववां एटले ते छर्दि शांत थाय छे.

अजीर्णथी छर्दि उत्पन्न थई होय तो तेने
लंघनोथी तथा वमनोथी शांत करवी.

असात्त्व्य अन्नादिकथी छर्दि उत्पन्न थई होय
तो तेने सात्त्व्य पदार्थोथी शांत करवी.

कृमिओने लीधे छर्दि उत्पन्न थई होय तो
तेने, कृमिजन्य हृद्रोगने माटे जे चिकित्सा आ
तंत्रना ४३ मा अध्यायना १३ मा विषयमां
केहेवामां आवी छे ते चिकित्साथी शांत करवी.

सघळी आगंतुज छर्दिओमां लक्षणो उपरथी
दोषनी परीक्षा करी ते ते दोषना अनुसारथी,
उपर कहेली दोषजन्य छर्दिओनी चिकित्साओनी
पण योजना करवी.

१९ दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम्-
मुहुर्मुहुर्नरो लीढ्वा छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते ।

समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ॥
तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ।

स्वयङ्कुतां सयथ्याह्वां तण्डुलाम्बुमधुद्रवाम् ॥
पिबेद्यवागूमथ वा सिद्धां पत्रैः करञ्जैः ।

युक्ताम्ललवणाः पिष्टाः कुस्तुबुर्योऽथ वा हिताः
तण्डुलाम्बुयुतं खादेत्कपित्थं व्यूपणेन वा ।

सिताचन्दनमध्वक्तं लिह्याद्वा मक्षिकाशकृत् ॥
पिबेत्पयोऽग्नितां च निर्वाप्य गृहगोधिकाम् ।

सर्पिःक्षौद्रयुतान्वापि लाजशकून्पिबेत्तथा ॥
सर्पिःक्षौद्रसितोपेतां मागधीं वा लिहेत्तथा ।

धात्रीरसे चन्दनं वा शृतं मुद्गदलाम्बुना ॥
कोलामलकमज्जानं लिह्याद्वा त्रिसुगन्धिकम् ॥
सक्षौद्रां शालिलाजानां यवागूं वा पिबेन्नरः ॥

ધ્રેયાણ્યુપહરેદ્વાપિ મનોઘ્રાણસુખાનિ ચ ॥
જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ સ્વાદુચત્પાનકાનિ ચ ।
ભોજનાનિ વિચિત્રાણિ કુર્યાત્સર્વાસ્વતન્દ્રિતઃ ॥

છર્દિઓની સામાન્ય ચિકિત્સાનું અધિક
નિરૂપણ.

૧૯ કોઠના રસને પીપ્પળી તથા મધથી
સંયુક્ત કરી વારંવાર ચટાડવામાં આવે તો માણસ
છર્દિઓથી મુક્ત થાય છે.

મોરવેલનો રસ મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના
ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો રોગી છર્દિઓથી
મુક્ત થાય છે.

સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૨ મા
વિષયમાં કહેલો મંથ મધથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં
આવે તો તેથી વાતજન્ય, પિત્તજન્ય અને કફજન્ય
૫ ત્રણે પ્રકારની છર્દિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

કૌંચાં અને જેઠીમધ એઓનો કલ્ક મધથી
મિશ્રિત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં
આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ ટળી જાય છે.

કરંજનાં પાનડાંનો કલ્ક નાચીને પકાવેલી
યવાગૂ પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારની
છર્દિઓ ટળી જાય છે.

કોથમરીને દાહિમ વગેરેના ખાટા રસથી
તથા સૈંધવથી યુક્ત કરી વાટીને તેનો ઉપયોગ
કરાવવામાં આવે તો તે સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ
ઉપર હિતકારી થાય છે.

કોઠને ચોખાના ધોળમાં વાટીને અથવા સૂંઠ
મરી તથા પીપ્પળ એઓથી સંયુક્ત કરીને તે યવરા-
વવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ
ટળી જાય છે.

માંચીઓની વિષ્ટાને સાકરથી, ચંદનથી તથા
મધથી યુક્ત કરી તે ચટાડવામાં આવે તો તેથી
સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ ટળી જાય છે.

ગૃહ્મોષ્ઠિકાને (હેઢગરોલીને?) અગ્નિમાં ત-
પાર્વા દૂધમાં ઠારીને તે દૂધ પાવામાં આવે

તો તેથી સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ ટળી જાય છે.

જવની ધાળીનો સાતૂ ઘીથી તથા મધથી
સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકાર-
ની છર્દિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

પીપ્પળનું ચૂર્ણ ઘીથી, મધથી તથા સાકરથી
સંયુક્ત કરી ચટાડવામાં આવે તો તેથી સર્વ
પ્રકારની છર્દિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

આમલીના રસમાં પકાવેલી રતાંજલિ મગની
દાઢના અથવા મગના પાનડાના પાળીની સાથે પા-
વામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ ટળી
જાય છે.

બોર તથા આમળાં એઓની મજ્જા મધથી
સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી સર્વ
પ્રકારની છર્દિઓ ટળી જાય છે.

તજ, તમાલપત્ર તથા એઠ્ઠી એઓનું ચૂર્ણ
મધની સાથે ચટાડવામાં આવે તો તેથી સર્વ
પ્રકારની છર્દિઓ ટળી જાય છે.

ચોખાની ધાળીની યવાગૂ મધથી સંયુક્ત કરીને
પાવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ
ટળી જાય છે.

વૈદ્યે આલસ્ય છોડી દઈ છર્દિવાળા માણસને
સુગંધી પદાર્થો સૂંઘાડવા કે જેઓથી મનને તથા ના-
સિકાને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમજ જાંગલપ્રાણીઓનાં
માંસોના રસાઓ તથા મધુરતાવાળાં પાનકો પાવાં
અને વિચિત્ર ભોજનો પણ આપવાં. આ પ્રમાણે
કરાવી સઘળા પ્રકારની છર્દિઓ શાંત થાય છે.

અધ્યાય ૫૦ મો.

૧ અથાતો હિક્કાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘હિક્કાપ્ર-
તિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિય સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૧ હેડકીનાં નિદાનો, મેદો, લક્ષણો તથા ચિકિ-

ત્સાઓ એઓના નિરૂપણ વિષેનો.

૨ વિદાહિગુરુવિષ્ટમ્ભિરુક્ષાભિષ્યન્દિભોજનૈઃ ॥
 શાતપાનાશનસ્નાનરજાધૂમાનલાનલૈઃ ।
 વ્યાયામકર્મભારાધ્વેગાઘાતાપતર્પણૈઃ ॥
 વિષમાધ્યશનામાભિઘાતસ્ત્રીક્ષયપીડનૈઃ
 હિક્કા શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ નૃણાં સમુપજાયતે ।

હેડકીનાં નિદાનો.

૧ બઠતરા કરનારાં, ભારે, મલબંધ કરનારાં, રૂક્ષ તથા શરદી કરનારાં ભોજનોથી, ટાઢાં પાનથી, ટાહું જમવાથી, શીતલ જઠમાં સ્નાનથી, રજ પેસવાથી, ધૂમાડાથી, પવનથી, બહુ મેહેનતવાળાં કાંમોથી, બોજો ઉપાડવાથી, પંથથી, મઠ-મૂત્રના વેગોને રોકવાથી, લંઘન વગેરે અપવર્ણોથી, વિષમાશનથી, અધ્યશનથી, આમથી, અભિઘાતથી, અતિમેથુનથી, ક્ષયથી અને દ્વાણથી માણસોને હેડકી, શ્વાસ અને ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ મુહુર્મુહુર્વાયુરુદેતિ સસ્વનો
 યકૃત્પિહાન્ત્રાણિ મુખાદિવાક્ષિપન્ ।
 સઘોષવાનાશુ હિનસ્ત્યસૂન્યત-
 સ્તતસ્તુ હિક્કેતિ ભિષગ્મિરુચ્યતે ॥

હેડકીનું સ્વરૂપ તથા તેના 'હિક્કા' એ નામનું અન્વર્થપણ.

૩ મોહોડામાંથી યકૃતને, બરલને તથા આંતરડાંઓને બાહાર કાઢાડતો હોય એવો અવાજવાળો વાયુ વારંવાર ઝુંચો આવે છે અને તે અવાજવાળો વાયુ તુરત પ્રાણોને નષ્ટ કરે છે એટલા માટે એ રોગને વૈદ્યો 'હિક્કા' કેહે છે.

૪ અન્નજાં યમલાં ક્ષુદ્રાં ગમ્ભીરાં મહર્તાં તથા ।
 કફેનાનુગતો વાયુઃ પશ્ચ હિક્કાઃ કરોતિ હિ ॥

હેડકીના ભેદો તથા સંપ્રાપ્તિ.

૪ અન્નજા, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા અને મહર્તા એ રીતે હેડકી પાંચ પ્રકારની થાય છે. કફે અનુસરાણો વાયુ એ હેડકીઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

૫ મુખં કષાયમરતિગૌરવં કણ્ઠવક્ષસોઃ ।
 પૂર્વરૂપાણિ હિક્કાનામાટોપો જઠરસ્ય ચ ॥

હેડકીનાં પૂર્વરૂપો.

૫ હેડકી ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે મોહોડું તૂરું થઈ જાય છે, અરતિ થાય છે, ગઢામાં તથા છાતીમાં ભારેપણું થાય છે અને પેટ ચડી આવે છે.

૬ પાનાન્નૈરતિસંયુકૈઃ સહસા પીડિતોઽનિલઃ ।
 હિક્કયત્યૂર્ધ્વગો ભૂત્વા તાં વિચાદન્નજાં મિષક્ ॥

અન્નજા હેડકીનું લક્ષણ.

૬ અત્યંત સંયુક્ત થઈને અન્નપાનોથી સહસા દ્વાણો પ્રાણવાયુ ઝુંચે ગતિ કરીને હિક્કા કરાવે છે તેને વૈદ્યો અન્નજા હેડકી જાણવી.

૭ ચિરેણ યમલૈર્વૈગૈર્યાં હિક્કા સંપ્રવર્તતે ।
 કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવં યમલાં તાં વિનિર્દિશેત્ ॥

યમલા હેડકીનું લક્ષણ.

૭ ઘણી વારે વેગે વેગોથી પ્રવર્તતી અને માથાને તથા ડોકને કંપાવી નાચતી જે હેડકી આવે છે તેને યમલા હેડકી જાણવી.

૮ વિરુદ્ધકાલૈર્યાં વૈગૈર્મન્દૈઃ સમભિવર્તતે ।
 ક્ષુદ્રિકા નામ સા હિક્કા જત્રુમૂલાત્પ્રધાવિતા ॥

ક્ષુદ્રા હેડકીનું લક્ષણ.

૮ જે હેડકી ઘણી વારે મંદમંદ વેગોથી પ્રવર્તે છે અને ડોકના કાંઠલાના મૂળથી આવે છે તે ક્ષુદ્રા હેડકી કેહેવાય છે.

૯ નાભિપ્રવૃત્તા યા હિક્કા ઘોરા ગમ્ભીરનાદિની ।
 શુષ્કૌષ્ઠકણ્ઠજિહ્વાસ્યા શ્વાસપાર્શ્વરુજાકરી ॥
 અનેકોપદ્રવયુતા ગમ્ભીરા નામ સા સ્મૃતા ।

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ.

૯ જે હેડકી નાભિથી પ્રવર્તે છે, મયંકર લાગે છે, ગંભીર ગર્જના કરે છે, હોઠ ગૂંચી જાય તથા મોહોડું એઓમાં શોષ પાડે છે, શ્વાસવાળી હોય છે, પડલામાં વેદના કરે છે અને અનેક ઉપદ્રવોથી

યુક્તં હોય છે તે ગંભીરા હેડકી કેહેવાય. છે.

૧૦ મર્માણ્યાપીડયન્તીવ સતતં યા પ્રવર્ત્તે ॥

દેહમાયામ્ય વેગેન ઘોષયત્યતિતૃપ્યતઃ ।

મહાહિક્કેતિ સા જ્ઞેયા સર્વગાત્રપ્રકમ્પિની ॥

મહતી હેડકીનું લક્ષણ. . .

૧૦ મર્મેને દગાવી નાખતી હોય એવી, વેગથી દેહને લાંબો કરી અવાજ કરતી, બહુ તરશ લગાતી અને સઘળાં ગાત્રોને કંપાવનારી જે હેડકી નિરંતર ચાલ્યા કરે છે તે મહતી કેહેવાય છે.

૧૧ આંયમ્યન્તે હિક્કતોઽક્કાનિ યસ્ય
દષ્ટિશ્ચોર્ધ્વં તામ્યતે યશ્ચ ગાઢમ્ ।

ક્ષીણોઽન્નદ્વિટ્ કાસતે યશ્ચ હિક્કી
તૌ દ્વાવન્ત્યૌ વર્જયેદ્દિક્કમાનો ॥

હેડકીનું અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યપણું.

૧૧ જેનાં અંગો હેડકી આવતી વખતે લાંબાં થઈ જતાં હોય તથા દષ્ટિ ઝૂંચી થઈ જતી હોય અને શરીર અત્યંત ગ્લાનિ પામ્યા કરતું હોય તે માણસને વૈદ્યે છોડી દેવો. તેમજ હેડકીવાળો જે માણસ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, અન્ન ઉપર અરુચિવાળો હોય અને ઊધરસ કે છીક खाधा કરતો હોય તેને પણ વૈદ્યે છોડી દેવો. તેમજ ગંભીરા હેડકીવાળાને તથા મહતી હેડકીવાળાને પણ વૈદ્યે છોડી દેવો.

૧૨ પ્રાણાયામોદ્વેજનત્રાસનાનિ
સૂચીતોદૈઃ સંભ્રમશ્ચાત્ર શસ્તઃ ।

યષ્ટ્યાહ્નં વા માક્ષિકેનાવપીડઃ
પિપ્પલ્યો વા શર્કરાચૂર્ણયુક્તાઃ ॥

સર્પિઃ કોષ્ણં ક્ષીરમિક્ષો રસો વા
નાતિક્ષીણે સંસનં છર્દનં ચ ।

નારીપયઃપિષ્ટમશુક્લચન્દનં
ઘૃતં સુખોષ્ણં ચ સસૈન્ધવં તથા ॥

ચૂર્ણીકૃતં સૈન્ધવમમ્ભસા તથા
નિહન્તિ હિક્કાં ચ હિતં ચ નસ્યતઃ ।

યુઝ્યાદ્ધૂપં શાલનિર્યાસજાતં
નૈપાલં વા ગોવિષાણોદ્ભવં વા ॥

સર્પિઃક્ષિગ્ધૈશ્ચર્મવાલૈઃ કૃતં વા

હિક્કાસ્થાને સ્વેદનં વાપિ કાર્યમ્ ।

ક્ષૌદ્રોપેતં ગૈરિકં કાશ્ચનાહ્નં
લિહ્યાદ્ધસ ગ્રામ્યસત્વાસ્થિજં વા ॥

તદ્વિચ્છ્રાવિન્મેષગોશલ્યકાનામ્
રોમાણ્યન્તર્દૂમદગ્ધાનિ ચાત્ર ।

મધ્વાજ્યાક્તં વર્હિપત્રપ્રસૂત-
મેવં ભસૌદુસ્વરં તૈલવકં વા ॥

સ્વર્જિક્ષારં વીજપૂરાદ્રસેન
ક્ષૌદ્રોપેતં હન્તિ લીઢાશુ હિક્કામ્ ।

સર્પિઃક્ષિગ્ધા ગ્નન્તિ હિક્કાં યવાગ્ધ્વઃ
કોષ્ણગ્રાસાઃ પાયસો વા સુખોષ્ણઃ ॥

શુષ્કીતોયે સાધિતં ક્ષીરમાજં
તદ્વત્પીતં શર્કરાસંયુતં વા ।

આતૃપ્તેર્વા સેવ્યમાનં નિહન્યાદ્
ગ્રાત્વા હિક્કામાશુ મૂત્રં ત્વજાવ્યોઃ ॥

સપૂતિકીટં લશુનોગ્રગન્ધં
હિઙ્ગવંતુનાચૂર્ણ્ય સુભાવિતં તત્ ॥

ક્ષૌદ્રં સિતાં વારણકેશરં ચ
પિબેદ્રસેનેશુમધૂકજેન ।

પિબેત્પલં વા લવણોત્તમસ્ય
દ્રાભ્યાં પલાભ્યાં હવિષઃ સમગ્રમ્ ॥

હરીતકીં કોષ્ણજલાનુપાનાં
પિબેદ્ધૃતં ક્ષારમધુપ્રપન્નમ્ ।

રસં કપિત્થાન્મધુપિપ્પલીભ્યાં
પિચુપ્રમાણં પ્રપિબેત્સુલાય ॥

કૃષ્ણા સિતા ચામલકં ચ લીઢં
સશૃંગવેરં મધુનાથ વાપિ ।

કોલાસ્થિમજ્જાઞ્જનલાજચૂર્ણં
હિક્કાં નિહન્યાન્મધુના ચ લીઢમ્ ॥

પાટલાયાઃ ફલં પુષ્પં ગૈરિકં કટુરોહિણી ।
'સ્વર્જુરમધ્યં માગધ્યઃ કાશીશં દધિનામ ચ ॥

ચત્વારો યૂષયોગાઃ સ્યુઃ પ્રતિપાદપ્રદર્શિતાઃ ।
મધુદ્વિતીયાઃ કર્તવ્યાક્તે હિક્કાસુ વિજાનતા ॥

કપોતપારાવતલાવશલ્યક-
શ્વદંષ્ટ્રગોધાવૃષદંશજાન્ત્રસાન્ ॥

પિર્ષેત્કલામ્લાનહિમાન્સસૈન્ધવાન્

સ્નિગ્ધાન્સથૈવર્ષ્યમૃગદ્વિજોદ્ધવાન્ ॥

વિરેચનં પથ્યતમં સસૈન્ધવં.

ઘૃતં સુશ્લોષ્ણં ચ સિતોપલાયુતમ્ ।

સદાગતાવૃર્ધ્વગતેઽનુવાસનં

વદન્તિ કેચિચ્ચ હિતાય હિક્કિનામ્ ॥

હેડકીઓની ચિકિત્સા.

૧.૨ હેડકી આવતી હોય તો પ્રાણાયામ કરાવવો, ઉદ્વેગ આપવો, ત્રાસ આપવો અને સોઈ વગેરેથી ભોંકીને સંપ્રમ કરી નાખવો એ હિતકારી થાય છે.

મધથી સંયુક્ત કરેલા જેઠીમધના કલ્કના રસનું અથવા સાકરના ચૂર્ણથી સંયુક્ત કરેલા પીપઠના કલ્કના રસનું અવપીડ નસ્ય દેવું એ પળ હેડકી ઉપર હિતકારી છે.

જરા ઝનું કરેલું ઘી અથવા જરા ઝનું કરેલું દૂધ અથવા જરા ઝનો કરેલો શેલડીનો રસ પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

જો રોગી અત્યંત ક્ષીણ થઈલો ન હોય તો વિરેચન તથા વમન દેવું એ હિતકારી થાય છે.

સ્ત્રીના ધાવણમાં વાટેલી રતાંજલિનું અથવા જરા ગરમ કરેલા તથા સૈન્ધવથી યુક્ત કરેલા ઘીનું અથવા સૈન્ધવના ચૂર્ણથી યુક્ત કરેલા પાણીનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે. એ રતાંજલિ, ઘી કે પાણી પાવામાં આવે તો તેથી પળ હેડકી ટઢી જાય છે.

રાઠનો અથવા મળશીલનો અથવા બલદના શીંગડાનો અથવા ચામડાંને તથા વાઢોને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરીને તેઓનો ધૂમાડો પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી શાંત થઈ જાય છે.

જે સ્થાનથી હેડકી આવતી હોય તે સ્થાનમાં સ્વેદન (શેક વગેરે) કરવું એ પળ ઉત્તમ છે.

સોનાગેરૂનું ચૂર્ણ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી નષ્ટ થઈ જાય છે.

બલદ વગેરે પ્રામ્યપશુના અસ્થિની ભસ્મ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી શાંત થઈ જાય છે.

શેઢાઈ, ઘેંટો, બલદ તથા શેઢો એઓનાં રુવાડાંઓને હાંડલીમાં નાખી, ધૂમાડો અંદરજ રહે એવી રીતે વાઢી તે ભસ્મ મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

મોરપીંછની અથવા ઝંબરાની અથવા પાટીયા-લોદરની ભસ્મ મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

સાજીચાર વીજોરાના રસથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે તો હેડકી તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલી યવાગૂઓ સેહેવાય તેવી ઝની ઉપયોગમાં લેવરાવવામાં આવે અથવા દૂધ-પાક સેહેવાય તેવો ઝનો જમાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

સૂંઠના જઢમાં પકાવેલું વકરીનું દૂધ પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

વકરીનું દૂધ સાકરથી સંયુક્ત કરીને તૃપ્તિ-પર્યંત સેવાવવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

વકરીનું તથા ગાડરનું મૂત્ર સૂંવાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી હળાઈ જાય છે.

વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થતો પૂતિકીટ નામનો કીડો, લસણ અને વજ એઓના ચૂર્ણને હીંગના જઢની સૂચ ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ સ્વરાવવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

મધ, સાકર અને નાગકેસર એઓનો કલ્ક શેલડીના તથા મહુડાના રસની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

ચાર તોલાંભાર સૈન્ધવથી મિશ્રિત કરેલું આઠ તોલાંભાર ઘી પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

હરડેનું ચૂર્ણ ખવરાવી તે ઉપર સેહેવાય તેવું ઝનું જલ પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

જવખારથી તથા મધથી સંયુક્ત કરેલું ઘી પાવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

કોઠનો એક તોલાંભાર રસ મધથી તથા પીપલથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી હેડકીવાલો માણસ સુખી થાય છે.

પીપલ, સાકર, આમલું અને સૂંઠ એઓ મધમાં કાલકીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

બોરના ટઢીયાની અંદરનાં બીજ, સુરમો અને સાઢની ધાળી એઓનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચટાડવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

પાડલનાં ફલ અને ફૂલ એઓનો યૂષ મધથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

સોનાગેરૂ અને કડુ એઓનો યૂષ મધથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

ખજૂરનો ગર્ભ અને પીપલ એઓનો યૂષ મધથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

હીરાકસી અને કોઠ એઓનો યૂષ મધથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં આવે તો તેથી હેડકી ટઢી જાય છે.

હોલો, કબૂતર, લાવાં, શેઢો, કુડચલ, ઘો અને મીંદડો એઓના માંસોના રસાઓ સૈંધવથી તથા દાડિમ વગેરે ટાટાં ફલોના રસથી યુક્ત કરી સેહેવાય તેવા ગરમ રાખીને પાવામાં આવે તો તેઓથી હેડકી ટઢી જાય છે.

ઋષ્ય નામના મૃગોના દાંતોના માંસના રસાઓ, ઐંધવથાં તથા દાડિમ વગેરે ટાટાં ફલોના

રસથી યુક્ત કરી, ઘીથી સ્નિગ્ધ કરી સેહેવાય તેવા ગરમ રાખીને પાવામાં આવે તો તેઓથી હેડકી ટઢી જાય છે.

હેડકીવાલોને વાયુ ઝંચી ગતિવાલો હોય છે માર્ટે તેઓને સૈંધવના યોગવાલું વિરેચન દેવું અને સાકરથી સંયુક્ત કરેલું ઘી સેહેવાય તેવું ઝનું પાવું એ હિતકારી થાય છે.

કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે કે ‘અનુવાસ-નવસ્તિ હેડકીવાલોનું હિત કરે છે.’

અધ્યાય ૫૧ મો.

૧ અથાતઃ શ્વાસપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘શ્વાસપ્રતિષેધં’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ યૈરેવ કારણૈર્હિંકા બહુભિઃ સમ્પ્રવર્ત્તે ।

તૈરેવ કારણૈઃ શ્વાસો ઘોરો ભવતિ દેહિનામ્ ॥

શ્વાસનાં નિદાનો.

૨ માણસોને જે અનેક કારણોથી હેડકી ચાલે છે તેજ કારણોથી શ્વાસ નામનો મયંકર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (ગયા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુવો.)

૩ વિહાય પ્રકૃતિં વાયુઃ પ્રાણોઽથ કફસંયુતઃ ।

શ્વાસયત્યૂર્ધ્વગો ભૂત્વા તં શ્વાસં પરિચક્ષતે ॥

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ.

૩ પ્રાણવાયુ વિગુણ થઈ, ઝંચે ચાલી, કફથી સંયુક્ત થઈને શ્વાસ લેવાવે છે એ રોગ શ્વાસ કહેવાય છે.

૪ ક્ષુદ્રકસ્તમકદિછન્નો મહાનૂર્ધ્વશ્ચ પશ્ચધા ।
ભિચતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસ એકો વિશેષતઃ ॥

૧ શ્વાસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, ભેદો, લક્ષણો તથા

ચિકિત્સા એઓના નિરૂપણ વિષેનો.

શ્વાસના ભેદો.

૪ વિશેષે કરી એ શ્વાસ નામનો એકંજ મોટો વ્યાધિ ક્ષુદ્રશ્વાસ, તમકશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, મહાશ્વાસ અને ઊર્ધ્વશ્વાસ એ પાંચ ભેદોથી પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે. (પ્રતમકશ્વાસ તમકશ્વાસનોજ ભેદ છે. માટે તેથી સંખ્યામાં વધારો થતો નથી.)

૫ પ્રામૂપં તસ્ય હૃત્પીડા ભક્તદ્વેષોઽરતિઃ પરા ।
આનાહઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં વૈરસ્યં વદનસ્ય ચ ॥

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ.

૬ શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં પીડા થાય છે, અન્ન ઉપર દ્વેષ થાય છે, મનને કાંઈ પણ ગમતું નથી, પેડું ચડી આવે છે, પાસાંઓમાં શૂલ થાય છે અને મોહોડું વિરસ થઈ જાય છે.

૬ કિંચિદારભમાણસ્ય યસ્ય શ્વાસઃ પ્રવર્તતે ।
નિષણ્ણસ્યૈતિ શાન્તિ ચ સ ક્ષુદ્ર ઇતિ સંક્ષિતઃ ॥

ક્ષુદ્રશ્વાસનું લક્ષણ.

૬ કોઈ પણ કામની શરુઆત કરતાં શ્વાસ પ્રવર્તવા લાગે અને જ્યારે બેસી જવામાં આવે ત્યારે તે શ્વાસની શાંતિ થાય એ ક્ષુદ્રશ્વાસ કેહેવાય છે.

૭ તૃદ્સ્વેદવમથુપ્રાયઃ કપ્ઠઘુર્ઘુરિકાન્વિતઃ ।
વિશેષાદુર્દિને તામ્યેચ્છ્વાસઃ સ્યાત્તમકો મંતઃ
ઘોષેણ મહતાવિષ્ટઃ સકાસઃ સકફો નરઃ ।
યઃ શ્વસિત્યબલોઽન્નદ્વિટ્ સુપ્તસ્તમકપીડિતઃ ॥
સ શામ્યતિ કફે હીને સ્વપતશ્ચ વિવર્જતે ।
મૂર્છાજ્વરાભિભૂતસ્ય જ્ઞેયઃ પ્રતમકસ્તુ સઃ ॥

તમકશ્વાસનું લક્ષણ.

૭ જે શ્વાસમાં તરશ, પસીનો તથા થૂંકવું ઘણાં થાય, ગળામાં ઘુઘવાટી બોલે અને જે દિવસે વાદળાંઓનો ઘેરાવ હોય તે દિવસે વધારે કષ્ટ થાય તે શ્વાસ તમકશ્વાસ કેહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે જ્યારે પ્રતિલોમ થયેલો વાયુ સ્ત્રોતોને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ઢોકને તથા માથાને

પકડી કફને વધારીને તે કફથી નાકમાં સઢી-
ખમને, કંઠમાં ઘુઘવાટીને અને હૃદયમાં પીડા કરનારા તીવ્ર વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વાસ જેને ઉત્પન્ન થયો હોય તે માણસ જાણે અંધારામાં પેસતો હોય એવો થઈ જાય છે, ત્રાસ પામે છે, શ્વાસના વેગને લીધે ચેષ્ટાવગરનો થઈ જાય છે, ધાંસી આવતાં વારંવાર બેમાન થઈ જાય છે, બંડલો નીકળવાના સમયમાં અત્યંત દુઃખ પામે છે, બંડલો નીકળી જાય ત્યારે જરાવાર સુખિત જેવો થાય છે, કંઠમાં વ્યથા પામે છે, માંડમાંડ બોલી શકે છે, શયનમાં સૂતાં છતાં પણ શ્વાસની પીડાથી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થતો નથી, શયનમાં પડ્યો હોય ત્યારે પડલામાં બ્રાહ્મણ પીડાય છે, બેસી રહેતાં સુખ પામે છે, ઉષ્ણ વસ્તુઓને ઇચ્છે છે, સૂળેલી આંખોવાળો થઈ જાય છે અને અત્યંત પીડાય છે. એ માણસના લલાટમાં પસીનો આવ્યા કરે છે, મોહોડું સૂકાય છે, વારંવાર શ્વાસ ચાલ્યા કરે છે, જેમ હાથી ઉપર બેઠેલાનું શરીર વારંવાર હાલ્યા કરે તેમ શ્વાસને લીધે તેનું શરીર હાલ્યા કરે છે અને.. મેઘથી, જલથી, શીતથી, ઊગમણા પવનથી તથા કફ કરનારા પદાર્થોથી દરદની વૃદ્ધિ થાય છે. આ તમકશ્વાસ કેહેવાય છે અને તે યાગ્યજ છે પણ નવો થયો હોય તો વચ્ચતપર સાધ્ય પણ થાય છે.) એ તમકશ્વાસથી પીડાળો માણસ કે જે શ્વાસની મોટી ઘુઘવાટીવાળો હોય છે, ધાંસીવાળો તથા કફવાળો હોય છે, નિર્બલ હોય છે, અન્નનો દ્વેષી હોય છે, સૂતાં સૂતાં પણ શ્વાસથી પીડાયા કરે છે, બંડલો નીકળે ત્યારે થોડીવાર શાંત થાય છે અને સૂતો હોય ત્યારે શ્વાસની વૃદ્ધિવાળો થાય છે તે માણસ જો મૂર્છાથી તથા જ્વરથી પણ અભિભૂત હોય તો તેનો એ શ્વાસ પ્રતમક કેહેવાય છે.

૮ આધ્માતો દહ્યમાનેન શ્વસિના સરુજો નરે ।
સર્વપ્રાણેન વિચ્છિન્નં શ્વસ્યાચ્છિન્નં તમાદિશેત્ ।

છિન્નશ્વાસનું લક્ષણ.

૮ જો શ્વાસવાળો માણસ રહી રહીને સઘળા જોરથી શ્વાસ લેતો હોય, પેડુના આફરાવાળો હોય, મૂત્રાશયમાં બઢતરાવાળો હોય અને વીજી પળ વેદનાઓવાળો હોય તો તેનો એ શ્વાસ છિન્નશ્વાસ કેહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે 'જેને છિન્નશ્વાસ થયો હોય તે દુખી માણસ રહી રહીને સઘળા જોરથી શ્વાસ લે છે, મર્મસ્થલોનું છેદન થવા જેવી વેદનાઓથી પીડાય છે, જાણે હૃદયનું તથા માથાનું છેદન થતું હોય એવી રીતે પીડાય છે, વચ્ચે શ્વાસ પળ લેતો નથી, પેડુ આફરવાથી પસીનાથી મૂર્છાથી તથા મૂત્રાશયની બઢતરાથી દુખી થાય છે, આંસુઓથી ઘેરાણાં નેત્રોવાળો થઈ જાય છે, અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય છે, હાંપ્યા કરે છે, ચિત્તમાં ઉદ્વેગ પામ્યા કરે છે, વક્કા કરે છે અને તેનું મોહોહું શુષ્ક થઈ જાય છે, વર્ણ બગડી જાય છે તથા એક આંખ રાતી રહે છે. આ લક્ષણોવાળા છિન્ન શ્વાસથી પીડાણો માણસ તુરત પ્રાણ છોડી દે છે. કેમ કે એ શ્વાસ મારી નાશનારોજ છે.')

૯ નિઃસંજ્ઞઃ પાર્શ્વશૂલાર્ત્તઃ શુષ્કકણ્ઠોઽતિઘોષ-
વાન્ ।

સંરબ્ધનેત્રસ્ત્વાયમ્ય યઃ શ્વસ્યાત્સ મહાન્સ્મૃતઃ ।

મહાશ્વાસનું લક્ષણ.

૯ જો શ્વાસવાળો માણસ માનવગરનો થઈ ગયો હોય, પડેલાના શૂલથી પીડાતો હોય, કંઠમાં શોષવાળો હોય, શ્વાસના મોટા અવાજવાળો હોય, નેત્રોમાં સોજાવાળો હોય અને લાંબો થઈને અથવા જાણે શરીરના બે ભાગવાળો હોય એવો થઈ જઈને શ્વાસ લેતો હોય તો તેનો એ શ્વાસ મહાશ્વાસ કેહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે 'જેને મહાશ્વાસ થયો હોય તે માણસ ઝૂંચે ચાલતા મોટા શબ્દવાળા શ્વાસ લીધા કરે છે, આફરેલા મસ્ત બઢદની પેટે નિરંતર ઝૂંચા અવાજથી હાંપ્યા

કરે છે અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન વગરનો હોય છે. એ માણસની આંખો ઝંમળ કન્યા કરે છે, આંખો તથા મોહોહું યુક્ત રહે છે, મૂત્ર તથા વિષ્ટા રોકાઈ જાય છે અને એના શ્વાસનો ભારે શબ્દ દૂરથી સાંભળવામાં આવે છે. આ શ્વાસ પ્રાણ લેનારોજ છે અને તેથી માણસ તુરતજ મરી જાય છે.')

૧૦ મર્મસ્વાયમ્યમાનેષુ શ્વસન્મૂઢો મુહુશ્ચ યઃ ।

ઊર્ધ્વપ્રેક્ષી હતરવસ્તમૂર્ધ્વશ્વાસમાદિશેત્ ॥

ઊર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ.

૧૦ જે શ્વાસમાં મર્મસ્થલો ઝેંચાયા કરે,

અને દૃષ્ટિ ઝૂંચી ઝૂંચી રહે તે શ્વાસ ઊર્ધ્વશ્વાસ કેહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે 'જેને ઊર્ધ્વશ્વાસ થયો હોય તે માણસને બહુજ ઝૂંચા શ્વાસ ચાલે છે, તેનો શ્વાસ નીચે બેસતોજ નથી, મોહોહું અને સ્વોતો કફથી ઘેરાઈ જવાને લીધે પ્રકુપિત થણા પવનથી ભારે પીડા થાય છે, દૃષ્ટિ ઝૂંચી રહે છે, એ માણસ ચકરવચ્ચર થતી આંખોથી ચોતરફ વિકૃત રીતે જોયા કરે છે, મોહ પામે છે, વેદનાથી પીડાય છે તથા મોહોહું સૂકાય છે અને તેને કોઈ ઉપર પળ રુચિ થતી નથી. ઊર્ધ્વશ્વાસ પ્રકુપિત થાય ત્યારે શ્વાસ નીચે પ્રવર્તતો નથી અને તે ઊર્ધ્વશ્વાસ મુંઝાતા તથા ગ્લાનિ પામતા તે માણસને જીવિતથી ભ્રષ્ટ કરે છે. સઘળા શ્વાસો કરતાં આ ઊર્ધ્વશ્વાસમાં શ્વાસ અત્યંત ઝૂંચો ચાલે છે એટલો વિશેષ છે.')

૧૧ ક્ષુદ્રઃ સાધ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ્ર ઉચ્યતે ।

ત્રયઃ શ્વાસા ન સિધ્યન્તિ તમકો દુર્બલસ્ય ચ ॥

શ્વાસોના સાધ્યાસાધ્યપણાનું વિવેચન.

૧૧ એઓમાં ક્ષુદ્રશ્વાસ અત્યંત સાધ્ય છે, તમકશ્વાસ કષ્ટસાધ્ય છે. છિન્નશ્વાસ, મહાશ્વાસ અને ઊર્ધ્વશ્વાસ એઓ અસાધ્ય છે. નવળા મા-

णसनो के मूर्छा आदिवाळा माणसनो तमकश्वास
पण असाध्य छे.

१२ जेहबस्ति विना केचिदूर्ध्वं चाधश्च शो-
धनम् ।

मृदु प्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥
कासे श्वासे च हिक्कायां हृद्रोगे चापि पूजितम्
घृतं पुराणं संसिद्धमभयाविडरामठैः ॥

सौवर्चलाभयाविल्वैः संस्कृतं वाऽनघं घृतम् ।
पिप्पल्यादिप्रतीवार्षं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासौ व्यपोहति ।

हिंसाविडङ्गपूतीकत्रिफलाव्योषचित्रकैः ॥
द्विक्षीरं साधितं सर्पिश्चतुर्गुणजलान्वितम् ।
कोलमात्रैः पिबेत्तद्धि श्वासकासौ व्यपोहति ॥

अशीस्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ।
कृत्स्ने वृषकषाये वा पचेत्सर्पिश्चतुर्गुणे ॥
तन्मूलकुसुमावापं शीतं क्षौद्रेण योजयेत् ।

शृङ्गीमधुरिकाभार्गीशुण्ठीताक्ष्यसिताम्बुदैः ॥
सहरिद्रैः सयष्ट्याह्वैः समैरावाप्य योगतः ।
घृतप्रस्थं पचेद्धीमान्युक्त्या तोये चतुर्गुणे ॥

श्वासं कासं तथा हिक्कां सर्पिरेतन्नियच्छति ।
सुवहाकालिकाभार्गीशुकाख्या नैचुलं फलम् ॥
काकादनां शृङ्गवेरं वषाभूवृहतांद्रयम् ।

कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेदेभिर्जलार्द्रकम् ॥
कटुष्णं पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनम् ।
सौवर्चलयवक्षारकटुकाव्योषचित्रकैः ॥

वचाभयाविडङ्गैश्च साधितं श्वासशान्तये ।
गोपवह्युदके सिद्धं स्यादन्यद् द्विगुणे घृतम् ॥
तालीश्रतामलक्युप्राजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।

बिल्वपुष्करपूतीकसौर्वचलकणाग्निभिः ॥
पथ्यातेजोवतीयुकैः सर्पिर्जलचतुर्गुणम् ।
रादयुतं सिद्धं सर्वश्वासहरं परम् ॥

पञ्चैतानि हवींष्याहुर्भिषजः श्वासकासयोः ।
वासाघृतं षट्पलं च घृतं चात्र हितं भवेत् ॥
तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।

सेव्यमानं यथान्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥

फलाभिला विष्किररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसै-
न्धवाः ।

एणादीनां शिरोभिर्वा कौलत्था वा सुसंस्कृताः ॥
हन्युः श्वासं च कासं च संस्कृतानि पर्यासि च
तिनिशस्य च बीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ॥

दुरालभाथ पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ।
श्वाविन्मयूरोमाणि कोलामागधिकाकणाः ॥
भार्गी त्वक्शृङ्गवेरं च शर्करा शल्लकाङ्गजम् ।

त्रिकण्टकस्य बीजानि चूर्णितानि तु केवलम् ॥
पञ्च श्लोकाद्रिकास्त्वेते लेहा ये सङ्ग्यगीरिताः
सर्पिर्मधुभ्यां ते लेहाः कासश्वासादितैर्नरैः ॥

सप्तच्छदस्य पुष्पाणि पिप्पलीश्चापि मस्तुना ॥
पिबेत्संचूर्ण्य मधुना धानाश्चाप्यथ भक्षयेत् ॥
अर्काङ्कुरैर्भावितानां यवानां साध्वनेकशः ।

तर्पणं वा पिबेदेषां सक्षौद्रं श्वासपीडितः ॥
शिरीषकदलीकुन्दपुष्पमागधिकायुतम् ।
तण्डुलाम्बुयुतं पीत्वा जयेच्छ्वासानशेषतः ॥

कोलमज्जस्तालमूलमृष्यचर्ममसीमपि ।
लिह्यात्क्षौद्रेण भार्गी वा सर्पिर्मधुसमायुताम् ॥
निम्बैः कदम्बबीजं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ॥
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन्हन्ति श्वासान्सुदारुणान् ।
हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ॥

लिह्यात्तैलेन तुल्यानि श्वासात्तो हितभोजनः ।
गवां पुरीषस्वरसं मधुमागधिकायुतम् ॥
लेहः श्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसः ।

पाण्डुरोगेषु शोथेषु ये योगाः सम्प्रकीर्तिताः ॥
श्वासकासापहास्तेऽपि कासघ्ना ये च कीर्तिताः
भार्गीत्वक्शृङ्गवेरं तैलं हरिद्रां कटुरोहिणीम् ॥

पिप्पलीं मरिचं चण्डां गोशकृद्रसमेव च ।
तलकोटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥
सेव्यमाना निहन्त्येषा श्वासानां सुदुस्तरान् ।

पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलत्था जाङ्गला रसाः ॥
सुरा सौवीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसो मधु ।
द्राक्षामलकबिल्वानि शस्तानि श्वासद्विक्किनाम्

શ્વાસહિકાપરિગતં ક્ષિગ્ધૈઃ સ્વેદૈરુપાચરેત્ ।
 યુક્તૈર્લવણતૈલાભ્યાં તૈરસ્ય પ્રથિતઃ કફઃ ॥
 સ્થો વિલયનં યાતિ મારુતશ્વાસ્ય શામ્યતિ ।
 ક્ષિગ્ધં જ્ઞાત્વા તતશ્ચૈવ ભોજયિત્વા રસૌદનમ્ ॥
 વાતશ્લેષ્મવિબન્ધે વા મિષગ્ધૂમં પ્રયોજયેત્ ।
 મનઃશિલાદેવદારુહરિદ્રાચ્છદનામિષૈઃ ॥
 લાક્ષોરુબૂકમૂલૈશ્ચ કૃત્વા વર્તીર્વિધાનંતઃ ।
 સર્પિર્નવમધૂચ્છિદ્રશાલનિર્યાસજં તથા ॥
 શૃક્ણવાલચુરક્ષાયુત્વક્સમસ્તં ગવામપિ ।
 તુરુષ્કશલ્લુકીનાં ચ ગુગ્ગુલોઃ પદ્મકસ્ય ચ ॥
 એતે સર્વે સસર્પિષ્કા ધૂમાઃ કાર્યા વિજાનતા ।
 બલીયસિ કફપ્રસ્તે વમનં સવિરેચનમ્ ॥
 દુર્બલે, ચૈવ રુક્ષે ચ તર્પણં હિતમુચ્યતે ।
 જાઙ્ગલોરભ્રજૈર્મૈસૈરાનૂપૈર્વા સુસંસ્કૃતૈઃ ॥

નિદિગ્ધિકાં ચામલકપ્રમાણાં

દિગ્ધર્ચયુક્તાં મધુના સુયુક્તામ્ ।

લિહ્નરઃ શ્વાસનિપીડિતો હિ

શ્વાસં જયત્યેવ બલાત્યહેણ ॥

શ્વાસોની ચિકિત્સા.

૧૨ શ્વાસના દરદીઓ બલવાન્ હોય તો તેઓને સ્નેહવસ્તિશિવાય કોમલ (પીડા ન કરે એવું) શોધન દેવું એટલે વમન પળ દેવું અને વિરેચન પળ દેવું એમ કેટલાએક આચાર્યો કેહે છે.

ખાંસી, શ્વાસ, હેડકી અને હૃદ્રોગ એઓ ઉપર હરડે, વિડલૂળ અને હીંગ એઓથી પકાવેલું જૂનું (દશ વર્ષ રેહેલું) ઘી દેવું એ હિતકારી છે.

સંચળ, હરડે અને બીલી એઓથી પકાવેલું જૂનું ઘી દેવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ, ખાંસી તથા હેડકી એઓની શાંતિ થાય છે.

વિદારિંગંધાદિગણના કાથથી તથા પિપ્પ-
 લ્યાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું અને જેમાં પંચલવણોનું, ચૂર્ણ નાખેલું હોય એવું ઘી દેવા-
 માં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ખાંસી ટળી જાય છે.

જટામાંસી, વાવડીંગ, ગુચ્છકરંજ, ત્રિફળા, સૂંઠ, મરી, પીપલ અને ચિત્રક એઓને અરધાં અરધાં તોલાંભાર લઈ, કલ્ક કરી, તે કલ્ક નાખી વમણા દૂધમાં અને ચોગણા પાણીમાં પ-
 કાવેલું ઘી દેવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ, ખાંસી, અરશ, અરોચક, ગુલ્મ, જ્વાહો અને ક્ષય એઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

અરઢૂસીનાં પંચાંગોનો કાથ કરી તે ત્રોગણાં કાથમાં અને અરઢૂસીનાં મૂલોના તથા પુષ્પોના કલ્કમાં ઘી પકાવી તે શીતલ ઘી મધની સાથે દેવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ નષ્ટ થાય છે.

કાકડાશીંગી, સુવા અથવા વરીયાંઢી, મારંગી, સૂંઠ, રસવંતી, સાકર, મોથ, હલ્દર અને જેઠીમધ એઓનો સમભાગે યથોચિત કલ્ક નાખી ચોગણા પાણીમાં ચોસઠ તોલાંભાર ઘી પકાવવું. આ ઘી શ્વાસ, ખાંસી તથા હેડકી એઓને ટાળે છે.

રાક્ષા, મેંઢાશીંગી, મારંગી, વકાન, નેતરનાં ફળ, ચળોઢી, સૂંઠ, સાટોઢી, ઝમ્મીમોરીંગણી અને બેઢીમોરીંગણી એઓના અરધાં અરધાં તો-
 લાંભાર કલ્કો નાખી વમણા પાણીમાં ચોસઠ તોલાંભાર ઘી પકાવવું. આ ઘી જરા ગરમ રાખી પાવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ તથા ખાંસી નષ્ટ થાય છે.

સંચળ, જવઝાર, કઢુ, સૂંઠ, મરી, પીપલ, ચિત્રક, વજ, હરડે અને વાવડીંગ એઓનો કલ્ક નાખી ચોગણા પાણીમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી શ્વાસની તથા ખાંસીની શાંતિ કરે છે.

વમણા ઉપલસરીના કાથમાં પકાવેલું ઘી દેવામાં આવે તો તેથી શ્વાસની તથા ખાંસીની શાંતિ થાય છે.

તાલીસપત્ર, મોંઆમલી, વજ, કઢવી ઝરઝોઢી, કઠ, સૈંધવ, બીલી, પુષ્કરમૂલ, ગુચ્છકરંજ, સંચળ, પીપલ, ચિત્રક, હરડે અને તેજબલ એઓનો કલ્ક તથા ચોથા ભાગ જેટલી હીંગ નાખી ચોગણા

પાણીમાં ધી પકાવવું. આ ધી સઘळा પ્રકારના શ્વાસોને તથા ખાંસીને અત્યંત હરી લે છે.

આ ઉત્તરતંત્રના ૪૧ મા અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં કહેલું અરઙ્ગસીનું ધી શ્વાસ ઉપર હિતકારી છે. (આ ધી પિત્તપ્રધાનશ્વાસ ઉપર હિતકારી છે.)

ચિકિત્સાસ્થાનનાં ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં કહેલું ષટ્પલક નામનું ધી શ્વાસ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ ધી વાતપ્રધાનશ્વાસ ઉપર હિતકારી છે.)

માંગરાનાં દશગણા સ્વચ્છ કાથમાં તૈલ પકાવી તે તૈલનું યોગ્ય રીતે સેવન કરાવવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ તથા ખાંસી ટળી જાય છે. (આ તૈલ કફપ્રધાનશ્વાસ ઉપર હિતકારી છે.)

દાડિમ તથા બીજોરાં વગેરે ફળોના રસોથી ખાટા કરેલા અને જેઓમાં કાંઈક વધારે સૈંધવ નાણ્યું હોય એવા ત્રિફલિર પક્ષીઓના માંસના સ્નિગ્ધ રસાઓ શ્વાસને તથા ખાંસીને નષ્ટ કરે છે.

કાઢીયાર આદિનાં માથાંઓનાં માંસો નાચી સારી પેટે સંસ્કૃત કરેલા કઢથીના યૂષાદિક રસો શ્વાસને તથા ખાંસીને નષ્ટ કરે છે.

વાયુનું હરણ કરનારાં પંચમૂલી આદિ દ્રવ્યો નાચી પકાવેલાં દૂધો પળ શ્વાસને તથા ખાંસીને નષ્ટ કરે છે.

મીળાહરમાનાં વીજ, કાકડાશીંગી અને સૂરજ-મુખી એઓનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ખાંસી ટળી જાય છે.

ધમાસો, પીપળ, કઢુ અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ મધમાં તથા ધીમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ખાંસી ટળી જાય છે.

શેઢાઈનાં રુવાડાં, મોરનાં રુવાડાં, ચવક, પીપળ અને શાહાજીરું એઓનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ખાંસી ટળી જાય છે.

મારંગી, તજ, સૂંઠ, સાકર અને શેલાંનો કાંટો એઓનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ખાંસી ટળી જાય છે.

ગોઝરૂનાં બીજોનું ચૂર્ણ મધની તથા ધીની સાથે ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ તથા ખાંસી નષ્ટ થઈ જાય છે.

સપ્તર્ણનાં ફૂલ અને પીપળ એઓનું ચૂર્ણ દહીંની નીચેના પાણીની સાથે પાવામાં આવે અને તે ઉપર મધની સાથે ધાળા ધવારાવવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટળી જાય છે.

જવને અનેકવાર આકડાના અંકુરોની સારી રીતે ભાવનાઓ આપી તેઓનો સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૨ મા વિષયમાં કહ્યાપ્રમાણે મંથ કરી તે મંથને મધથી સંયુક્ત કરી તેનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સરસડીયાનાં ફૂલ, કેળનાં ફૂલ, કુંદકાગડાનાં ફૂલ અને પીપળ એઓ સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી સઘळा પ્રકારના શ્વાસો નષ્ટ થઈ જાય છે.

વોરની મજા, તાડનું મૂળ અને હૃપ્ય નામના મૃગના ચામડાની મસી એઓ મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટળી જાય છે.

મારંગીના કલ્કને અથવા ચૂર્ણને ધી તથા મધ એઓમાં કાલવીને તે ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટળી જાય છે.

લેંબડાનાં ફૂલ તથા કદંબનાં બીજ એઓ મધથી સંયુક્ત કરી ચોખાના ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટળી જાય છે.

દ્રાક્ષ, હરડે, પીપળ, કાકડાશીંગી અને ધમાસો એઓના ચૂર્ણને મધ તથા ધી એઓમાં કાલવીને તે ચટાડવામાં આવે તો તેથી અતિદાશ્ન્ય શ્વાસો પળ ટળી જાય છે.

હલ્દર, મરી, દ્રાક્ષ, ગોઝ, રાસા, પીપ્પલ અને કચૂરો એઓને સમ ભાગે લઈ તૈલમાં કાલવીને તે ચટાડવામાં આવે અને પથ્યભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટઢી જાય છે.

મધથી તથા પીપ્પલથી સંયુક્ત કરેલો ગાયનાં છાણનો સ્વરસ અથવા ઘોડાની લાદને સ્વરસ ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ તથા શ્વાંસી ટઢી જાય છે.

પાંડુરોગો ઉપર જે યોગો આ ઉત્તરતંત્રના ૪૪ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓની યોજનાઓ કરવાથી શ્વાસ તથા શ્વાંસી ટઢી જાય છે.

સોજાઓ ઉપર જે યોગો ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૩ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓની યોજનાઓ કરવાથી શ્વાસ તથા શ્વાંસી ટઢી જાય છે.

શ્વાંસીઓ ઉપર જે યોગો આ તંત્રના ૫૨ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તેઓની યોજનાઓ કરવાથી પળ શ્વાસ ટઢી જાય છે.

ભારંગી, તજ, સુંઠ, મરી, પીપ્પલ, હલ્દર અને કઙ્કુ એઓનું ચૂર્ણ તૈલમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટઢી જાય છે.

પીપ્પલ, મરી અને કરમાળી એઓનું ચૂર્ણ ગાયના છાણના રસમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ ટઢી જાય છે.

તલકોટ (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મઢ્યો નથી) નાં બીજો નાસી સુંદર લાફસી પકાવીને તેનું સેવન કરાવવામાં આવે તો તેથી અતિદુસ્તર શ્વાસો પળ તુરત ટઢી જાય છે.

જૂનું ઘી, પીપ્પલ, જાંગલપ્રાણિઓનાં માંસોના કઢથીથી સંસ્કૃત કરેલા રસો, સુરા, સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયના ૧૯૦ મા વિષયમાં કેહેલું સૌવીરક, હીંગ, બીજોરાનો રસ, મધ, દ્રાક્ષ, અમઢાં અને બીલાં. એઓ શ્વાસવાઢાઓને તથા હેડકીવાઢાઓને હિતકારી છે.

શ્વાસથી અથવા હેડકીથી ઘેરાણલા માળસને સૈંધવથી તથા તૈલથી સંયુક્ત કરેલાં શાલ્વળ આદિ સ્નિગ્ધ સ્વેદનો દેવાં. સ્ત્રોતોમાં ઘાટો થઈને રહેલો કફ એ સ્વેદનોથી પીગઢી જાય છે અને વાયુ પળ શાંત થાય છે.

સ્વેદનોથી પળ જો વાયુનો તથા કફનો અનુબંધ શાંત ન થાય તો પઢી એ માળસના સ્નિગ્ધપણાનો નિશ્ચય કરી માંસના રસાવાઢો ભાત જમાડી વૈઢે મળશીલ, દેવદાર, હલ્દર, તમાલપત્ર, ગુગલ, લાખ અને રાતા ઇરઢાનાં મૂઢીયાં એઓની બત્તીઓ બનાવી, ઘીથી સંયુક્ત કરીને તેઓનો ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં કેહેલા વિધિપ્રમાણે ધૂમાઢો પાવો. નવું મીળ અને રાઢ એઓને ઘીથી સંયુક્ત કરીને તેઓનો વિધિપૂર્વક ધૂમાઢો પાવો. બલદોનાં શીંગઢાં, પૂંછઢાં, સ્ત્રીયો, સ્ત્રાયુઓ અને ચામડી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઘીથી સંયુક્ત કરી તેનો પળ વિધિપૂર્વક ધૂમાઢો પાવો. તેમજ શેલારસ, કિંદરૂ, ગુગલ અને પંઢ્ઢકાષ્ટ એઓને પળ ઘીથી સંયુક્ત કરી તેઓનો વિધિપૂર્વક ધૂમાઢો પાવો.

જો રોગી બઢવાનુ હોય અને કફથી ગ્રસ્ત હોય તો તેને સ્ત્રદુ વમન અને સ્ત્રદુ વિરેચન દેવાં એ હિતકારી છે પળ જો રોગી દુર્બલ અને રૂક્ષ હોય તો તેને જાંગલપ્રાણિઓનાં, ઘેંટાઓનાં અથવા આનૂપપ્રાણીઓનાં સારી રીતે સંસ્કૃત કરેલાં માંસોથી તર્પણ આપવું એ હિતકારી થાય છે.

અરઘો અરઘ હીંગથી સંયુક્ત કરેલો અને મધથી પળ સારી પેઢે યુક્ત કરેલો આમઢાં જેવઢો મોરીંગળીનો કલ્ક ચટાડવામાં આવે તો શ્વાસથી પીઢિત થણા રોગીનો શ્વાસ બલાત્કારથી ત્રળ દિવસમાં નષ્ટ થઈ જાગ્ર છે. (આ સિદ્ધ યોગ છે.)

૧૩ યથાગ્નિરિદ્ધઃ સ્વલુ કાષ્ઠસઢ્ઢૈ-

વર્જનં યથા વા સુરરાજમુક્તમ્ ।

રોગાસ્તથૈતે સ્વલુ-દુર્નિવારા:

શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ વિલમ્બિકા ચ ॥

શ્વાસાદિક રોગોની ચિકિત્સા બહુજ કાલજીથી કરવી.

૧૩ જેમ કાષ્ઠોના સમૂહોથી પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ દુર્નિવાર (વારુણ કરવાને અશક્ય) છે અને જેમ હૃદયે મૂકેલું વજ્ર દુર્નિવાર છે તેમ શ્વાસ, ટાંસી અને વિલંબિકા એ રોગો દુર્નિવાર છે. આ પ્રમાણે છે માટે તેઓની ચિકિત્સા બહુજ કાલજીથી કરવી.

અધ્યાય ૬૨ મો.

૧ અથાતઃ કાસપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ।
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કાસ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ ઉક્તા યે હેતવો નૃણાં રોગયોઃ શ્વાસહિક્કયોઃ ।
કાસસ્યાપિ ચ તે જ્ઞેયાસ્ત એવોત્પત્તિહેતવઃ

ધૂમોપઘાતાદ્રજસસ્ત

વ્યાયામરૂક્ષાન્નનિષેવણાન્ન ।

વિમાર્ગગત્વાદપિ ભોજનસ્ય

વેગાવરોધાત્ ક્ષવથોસ્તથૈવ ॥

પ્રાણો હ્યુદાનાનુગતઃ પ્રદુષ્ટઃ

સંમિત્રકાંસ્યસ્વનતુલ્યઘોષઃ ।

નિરેતિ વક્ત્રાત્સહસા સદોષઃ

કાસઃ સ વિદ્વદ્વિરુદ્ધાદૃતસ્તુ ॥

કાસનાં (ટાંસીનાં) નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ.

૨ ગયા બે અધ્યાયોમાં માણસોને શ્વાસ થવાનાં તથા હેઢકી થવાનાં જે કારણો કહેલાં છે તેજ કારણોથી કાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ધૂમાડાવતે

૧ ટાંસીનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, મેદો, લ-

કે રજવતે ઉપંઘાત થવાથી, કસરત વગેરે પરિશ્રમના અતિસેવનથી, રૂક્ષ અન્નોના અતિસેવનથી, ભોજન અવલે માર્ગે જવાથી અને ઊંઠકના વેગને રોકવાથી દુષ્ટ થયેલો પ્રાણવાયુ ઉદાનવાયુની સાથે મઠી ફૂટેલા કાંસાના શબ્દ જેવા શબ્દને કરતો કરતો સહસા મોહોડામાંથી નીકળે છે એ રોગને વિદ્વાનો કાસ (ટાંસી-ઉધરસ) કહે છે.

૩ સ વાતપિત્તપ્રભવઃ કફાન્ન

ક્ષતાત્તથાન્યઃ ક્ષયજોડપરશ્ચ ।

પશ્ચપ્રકારઃ કથિતો મિષગ્મિ-

વિવદ્ધિતો યશ્મવિકારકૃત્સ્યાત્ ॥

કાસોની સંખ્યા.

૩ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય એ રીતે કાસના પાંચ મેદો વૈદ્યોએ કહેલા છે. એઓમાંનો ગમે તે પ્રકારનો કાસ હોય પણ જો તે ઉપેક્ષા કરવાથી વૃદ્ધિ પામે તો ક્ષયને (શોષને) ઉત્પન્ન કરે છે. (ક્ષયથી થયેલો કાસ ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહ્યું તેમાં એમ સમજવું કે ક્ષયથી થયેલો કાસ વધારે ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે.)

૪ મવિશ્યતસ્તસ્ય તુ કઠ્ઠકઠ્ઠ-

મૌંજ્યોપરોધો ગલતાલુલેપઃ ।

સ્વશબ્દવૈષમ્યમરોચકોડગ્નિ-

સાદશ્ચ લિઙ્ગાનિ ભવન્ત્યમૂનિ ॥

કાસનાં પૂર્વરૂપો.

૪ કાસ ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે ગળામાં સ્વરજ આવે છે, ભોજનનો ઉપરોધ (કોઢીયાને ગળવા જતાં કંઠમાં વ્યથા) થાય છે, ગળામાં તથા તાઢવામાં કફનો લેપ થાય છે, સ્વર વિષમ થઈ જાય છે, અરુચિ થાય છે અને જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે.

૫ હચ્છક્ષ્મૂર્ઙ્ગોદરપાર્શ્વશૂલી

ક્ષામાનનઃ ક્ષીણબલસ્વરૌજાઃ ॥

ક્ષણો તથા ચિકિત્સા એઓના નિરૂપણ વિષયનો.

પ્રસક્તવેગશ્ચ સમીરણેન

કાસત્તુ શુષ્ક સ્વરભદ્યુક્તઃ

વાતજન્ય કાસનું લક્ષણ.

૧ જો હૃદય, લમણા, માથું, પેટ તથા પાસાં
એઓમાં શૂલ થતાં હોય, મોહોડું કૃશ થઈ ગયું
હોય, બઠ સ્વર તથા ઓજ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય
અને નિરંતર સ્વર સ્વરાવ થતાં કફ નીકળ્યા
વિનાજ સૂકી ઉધરસ આવ્યા કરતી હોય તો
જાણવું કે એ કાસ વાતજન્ય છે.

૬ ડરોવિદાહજ્વરવક્રશોષૈ-

રભ્યર્દિતસ્તિક્તમુખસ્તૃપાર્તઃ ।

પિત્તેન પીતાનિ વમેત્કટૂનિ

કાસેત્સ પાણ્ડુઃ પરિદહ્યમાનઃ

પિત્તજન્ય કાસનું લક્ષણ.

૬ જો છાતીમાં વઠતરા થતી હોય, જ્વર આવતો હોય, મોહોડામાં શોષ પડતો હોય, જાણે લાંબડો ખાધો હોય તેમ મોહોડામાં કડવાશ હોય, તરશ લાગ્યા કરતી હોય, દાહ થઈ થઈને
ખાંસી આવતી હોય, પીઢી તથા તીક્ષ્ણી ઉલટીઓ થતી હોય અને વર્ણ પીઢો થઈ ગયો હોય તો જાણવું કે એ કાસ પિત્તજન્ય છે.

૭ વિલિપ્યમાનેન મુખેન સીદ-

ક્ષિરોરુગાર્તઃ કફપૂર્ણદેહઃ ।

અભક્તરુગૌરવસાદ્યુક્તઃ

કાસેદ્ભૃશં સાન્દ્રકફઃ કફેન ॥

કફજન્ય કાસનું લક્ષણ.

૭ જો મોહોડું કફથી ચોપડાણું રહ્યા કરતું હોય, માથામાં વેદના થતી હોય, દેહ કફથી પૂર્ણ રેહેતો હોય, ભોજનમાં રુચિ ન થતી હોય, શરીરમાં ભારેપણું તથા ગ્લાનિ રેહેતાં હોય અને કફની ઘાટાઈને લીધે સીદાતાં સીદાતાં અત્યંત સ્વર્ણી આવતી હોય તો જાણવું કે એ કાસ કફજન્ય છે.

૮ અતિવ્યવાયભારાધ્વયુદ્ધાશ્વગજનિગ્રહૈઃ ।

રૂક્ષસ્યોરઃ ક્ષતં વાયુર્ગૃહીત્વા કાસમાવહેત્ ॥

સ પૂર્વ કાસતે શુષ્કં તતઃ ધ્રીવેત્ સશોણિતમ્ ।

કળ્પેન રુજતાત્યર્થં વિભિન્નેનેવ ચોરસા ॥

સૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુદ્યમાનેન શૂલિના ।

દુઃસ્વસ્પર્શેન શૂલેન ભેદપીડાભિતાપિના

પર્વભેદજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાવૈસ્વર્યપીડિતઃ

પારાવત ઇવાકૂજન્ કાસવેગાત્ ક્ષતોદ્ભવાત્ ॥

ક્ષતજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

અને લક્ષણ.

૮ અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત ભાર ઉઠાવવાથી, અત્યંત પંથ કરવાથી, અત્યંત મલ્લયુદ્ધાદિક કરવાથી અથવા હાથી કે ઘોડા વગેરેનો નિગ્રહ કરવાથી જે રૂક્ષ માણસની છાતી ક્ષતવાળી થઈ હોય તે માણસની છાતીને ઘેરી લઈને વાયુ ખાંસીને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ખાંસીવાળા માણસને પ્રથમ સૂકી ખાંસી આવે છે અને પછી લોહીવાળો વડલો પડે છે. એ માણસનું ગળું અત્યંત વેદના પામે છે, છાતી જાણે ભેદાઈ ગઈ હોય તથા તીક્ષ્ણ સોઈઓથી ભોંકાતી હોય એવી થાય છે, છાતીમાં શૂલ નીકળે છે, શૂલની જગ્યા ઉપર સ્પર્શ કરતાં વધુ દુઃખ છે, ભેદાયા જેવી પીડા તથા અભિતાપ થાય છે, સાંધાઓ તૂટે છે અને જ્વરથી, શ્વાસથી, તરશથી તથા સ્વરભંગથી પીડા થાય છે. એ માણસ ક્ષતથી ઉત્પન્ન થઈ જતા ખાંસીના વેગને લીધે કબૂતરની પેટે ઘુસવે છે. આ રોગ ક્ષતજન્ય કાસ કેહેવાય છે.

૯ વિષમાસાત્મ્યભોજ્યાતિવ્યવાયાદ્રેગનિગ્રહાત્

ઘૃણિનાં શોચતાં નૃણાં વ્યાપન્નેડશૌ ત્રયો મલાઃ ॥

કુપિતાઃ ક્ષયજં કાસં કુર્યુર્દૈહક્ષયપ્રદમ્ ॥

સ ગાત્રશૂલજ્વરદાહમોહાન્

પ્રાણક્ષયં ચોપલમેત કાસી ।

શુષ્કં વિનિઘ્રીવતિ દુર્બલસ્તુ

પ્રક્ષીણમાંસો રુધિરં સપૂયમ્ ॥

તં સર્વલિङ્ગં મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યં
ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષયજં વદન્તિ ।

ક્ષયજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ,
લક્ષણ અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યપણું.

૯ વિષમ ભોજનો કરવાથી, અસાત્મ્ય ભોજનો કરવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, મલમૂત્ર વગેરેના વેગોને રોકવાથી, અત્યંત દયા ઉપજવાથી અને અત્યંત શોક કરવાથી માણસોનો જઠરાગ્નિ બગડી જતાં કોપ પામેલા ત્રણે દોષો શરીરનો ક્ષય કરી નાખે એવા ક્ષયજન્ય કાસને ઉત્પન્ન કરે છે. એ માણસને ગાત્રોમાં શૂઠ થાય છે, જ્વર આવે છે, દાહ થાય છે, નિસ્સંસ્રપણું થાય છે, ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા થાય છે, સૂકું થૂંકવું પડે છે અને બઢની તથા માંસની ક્ષીણતા થતાં પરુવાલું લોહી થૂંકવું પડે છે. આ રોગ ક્ષયજન્ય કાસ કેહેવાય છે. આ ક્ષયજન્ય કાસ જો સઘઢાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય તો ચિકિત્સા કરવામાં અત્યંત વિપમતા ભરેલો છે એમ આયુર્વેદ જાણનારાઓ કેહે છે.

૧૦ વૃદ્ધત્વમાસાદ્ય ભવત્યથો વૈ
યાપ્યં ત માહુર્મિષજસ્તુ કાસમ્ ॥

વૃદ્ધ અવસ્થામાં સઘઢા પ્રકારના કા-
સાનુ યાપ્યપણું.

૧૦ વૃદ્ધ અવસ્થામાં જે કોઈ કાસ થયેલ હોય તે યાપ્યજ થાય છે એમ વૈદ્યો કેહે છે.

૧૧ શૃઙ્ગીવચાકટ્ફલકતૃણાદ્ધ-
ધાન્યાભયાભાર્ગ્યમરાહવિશ્વમ્ ।

ઉષ્ણામ્બુના હિઙ્ગુયુતં તુ પીત્વા
વદ્ધાસ્યમપ્યાશુ જહાતિ કાસમ્ ॥

ફલત્રિકવ્યોષવિઙ્ગશૃઙ્ગી-
રાસ્નાવચાપક્કદેવકાષ્ઠૈઃ ।

લેહઃ સમૈઃ ક્ષૌદ્રસિતાઘૃતાક્તઃ
કાસં નિહન્યાદચ્ચિરાદુર્દીર્ણમ્ ॥

પથ્યાં સિતામામલકાનિ લાજાન્
સમાગર્ધીં ચાપિ વિચૂર્ણ્ય શુષ્ઠીમ્ ।

સર્પિર્મધુભ્યાં વિલિહીત કાસી
સસૈન્ધવાં વોષ્ણજલેન કૃષ્ણામ્ ॥

આદેદ્રુડં નાગરપિપ્પલીભ્યાં
દ્રાક્ષાં ચ સર્પિર્મધુનાવલિહ્યાત્ ।

દ્રાક્ષાં સિતાં માગધિકાં ચ તુલ્યાં
સશૃંગ્ગવેરં મધુકં તુગાં ચ ॥

લિહ્યાદ્ધૃતક્ષૌદ્રયુતાં સમાંશં
સિતોપલાં વા મરિચાંશયુક્તામ્ ।

ધાત્રીકળાવિશ્વસિતોપલાશ્ચ
સંચૂર્ણ્ય મળ્ડેન પિબેચ્ચ દધ્નઃ ।

હરેણુકાં માગધિકાં ચ તુલ્યાં
દધ્ના પિબેત્કાસગદાભિભૂતઃ

ઉમે દ્વારેદ્રે સુરદારુ શુષ્ઠીમ્
ગાયત્રિસારં ચ પિબેત્સમાંશમ્ ।

વસ્તસ્ય મૂત્રેણ સુખામ્બુના વા
દન્તીં દ્રવન્તીં ચ સતિલ્વકાંશામ્ ॥

મૃષ્ટાનિ સર્પિષ્યથ વાદરાણિ
આદેત્પલાશાનિ સસૈન્ધવાનિ ।

કોલપ્રમાણં પ્રપિબેદ્ધિ હિઙ્ગુ
સૌવીરકેનામ્લરસેન વાપિ ॥

ક્ષૌદ્રેણ લિહ્યાન્મરિચાનિ વાપિ
ભાર્ગીવચાહિઙ્ગુકૃતા ચ વર્તિતઃ ।

ધૂમે પ્રશસ્તા ઘૃતસંપ્રયુક્તા
વેણુત્વગેલાલવગૈઃ કૃતા ચ ॥

મુસ્તેદ્ધુદીત્વદ્ધાધુકાદ્દમાંસી-
મનઃશિલાલૈશ્છગલામ્બુપિષ્ટૈઃ ।

વિધાય વર્તીં સપયોનુપાનં
ધૂમં પિબેદ્ધાતબલાસકાસી ॥

પિબેચ્ચ સીધું મરિચાન્વિતં વા
તેનાશુ કાસઃ શમમભ્યુપૈતિ ।

દ્રાક્ષામ્બુમઙ્ગિષ્ઠપુરાદ્ધયાભિઃ
ક્ષીરં શૃતં માક્ષિકસંપ્રયુક્તમ્ ॥

નિદિગ્ધિકાનાગરપિપ્પલીભિઃ
આદેચ્ચ મુદ્ગાન્મધુના સુસિદ્ધાન્

ઉત્કારિકાં સર્પિષિ નાગુરાભ્યાં
પક્ત્વા સમૂલૈશ્ચુટિકોલપં

एभिर्निषेवेत कृतां च पेयां
 तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
 यत्प्लीहि सर्पिर्विहितं षडङ्गं
 तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
 विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
 रसेन वा वासकजेन पक्कम् ।
 विरेचनं क्षौद्रिकमत्र चोक्त-
 मास्थापनं चाप्यनुवासनं च ।
 धूमं पिबेत्क्षौद्रिकमप्रमत्तः
 पिबेत्सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
 हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धाः
 पयांसि लेहाः सघृतास्तथैव ॥
 प्रच्छर्दनं कायशिरोविरेका-
 स्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च ।
 उष्णाश्च लेहाः कटुका निहन्युः
 कफं विशेषेण विशोषणं वा ॥
 कटुत्रिकं चापि वदन्ति पथ्यं
 घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्कम् ॥
 निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्कं
 सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ।
 पाठाबिडव्योपविडङ्गसिन्धु-
 त्रिकण्टरास्त्राहुतभुग्बलाभिः ॥
 शृङ्गीवचाम्भोधरदेवदारु-
 दुरालभाभार्ग्यभयाशठीभिः ।
 सम्यग्विपक्कं द्विगुणेन सर्पि-
 निर्दिग्धिकायाः स्वरसेन चैतत् ॥
 श्वासाग्निसादस्वरभेदभिन्ना-
 भिहन्त्युदीर्णानपि पञ्च कासान् ।
 विदारिगन्धोत्पलसारिवादी-
 भिष्काथ्य वर्गान्मधुरं च कृत्स्नम् ॥
 घृतं पचेदिक्षुरसाम्बुदुग्धैः
 काकोलिवर्गं च सशर्करं तत् ।
 प्रातः पिबेत्पित्तकृते च कासे
 रतिगसूते क्षयजे च कासे ॥
 खर्जूरभार्गीमगधापियाल-
 मधूलिकैलामलकैस्समांशैः ।

चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं
 त्रीन्हन्ति कासानुपयुज्यमानम् ॥
 रक्ताहरिद्रांजनवह्निपाठा-
 मूर्वोपकुल्या विलिहेत्समांशाः ।
 क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे
 पिबेद्धृतं चेश्वरसे विपक्कम् ॥
 चूर्णं पिबेच्चामलकस्य वापि
 क्षीरेण पक्कं सघृतं हिताशी ।
 चूर्णानि गोधूमयवोद्भवानि
 काकोलिवर्गश्च कृतः सुसूक्ष्मः ।
 कासेषु पेयस्त्रिषु कासवाद्भिः
 क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि ॥
 गुडोदकं वा कथितं पिबेद्धि
 क्षौद्रेण शीतं मरिचोपदंशम् ।
 प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
 शुद्धस्य दत्त्वाद्देतुलां गुडस्य
 चूर्णांकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
 व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ।
 विडङ्गसिन्धुत्रिकफलायवानी-
 पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
 दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
 वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
 तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
 यथेष्टचेष्टस्त्रिगुणधियुक्तम् ॥
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
 सश्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्रे-
 हृतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
 स्त्रीणां च वन्ध्यामयनाशनः स्या-
 त्कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः ।
 द्विपञ्चमूलेभकणात्मगुप्ता
 भार्गीशठीपुष्करमूलविश्वान् ॥
 पाठामृताग्रन्थिकशङ्खपुष्पी-
 रास्त्राग्न्यपामार्गबलायवासान् ।
 द्विपालिकाश्वस्य यवाढकं च
 हरीतकीनां च शतं गुरुणाम् ॥

દ્રોણે જલસ્યાઢકસંયુતે ચ
 કાથે કૃતે પૂતચતુર્થભાગે ।
 પચેત્તુલાં શુદ્ધગુડસ્ય દત્વા
 પૃથક્ચ તૈલાત્કુડવં ઘૃતાન્ન ॥
 ચૂર્ણં ચ તાવન્મગધોદ્ભવાયા
 દેયં ચ તસ્મિન્મધુ સિદ્ધશીતે ।
 રસાયનાત્કલ્પમતૌ વિલિહ્યાદ
 દ્વે ચાભયે નિત્યમથાશુ હન્યાત્ ॥
 તદ્રાજયક્ષમગ્રહણીપ્રદોષ-
 શોફાગ્નિમાન્ધસ્વરભેદકાસાન્ ।
 પાણ્ડુમયશ્વાસશિરોવિકારાન્
 હૃદ્રોગદિક્કા વિષમજ્વરાંશ્ચ ॥
 મેધાબલોત્સાહમતિપ્રદં ચ
 ચકાર ચૈતન્નગવાનગસ્ત્યઃ ।
 કુલીરશુક્તીચટકૈળલાવા-
 શ્નિષ્કાથ્ય વર્ગૈર્મધુરૈસ્તથાન્યૈઃ ॥
 પચેદ્દૃતં તત્તુ નિષેવ્યમાણં
 હન્યાત્ક્ષતોત્થં ક્ષયજં ચ કાસમ્ ।
 શતાવરીનાગબલાબલાભિ-
 ર્ધૃતં વિધેયં ચ હિતાય કાસિનામ્ ॥
 કાસોની ચિકિત્સા.

૧૧ કાકડાર્શીંગી, વજ, કાયફલ, રોહિસ
 નામનું યદ, મોથ, ધાળા, હરડે, ભારંગી, દેવદાર
 અને સૂંઠ એઓને હીંગથી સંયુક્ત કરી ડના પા-
 ણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી લાંબા કાલની
 યાંસી પળ ટલી યાય છે. (જે વખતે યાંસી
 ઉત્પન્ન થાય તે વખતે તુરતજ ચિકિત્સા કરવી
 જોઈએ એમ જણાવવાને માટે ‘લાંબા કાલની
 યાંસી’ પળ ટલી યાય છે’ એમ કહ્યું છે.)

ત્રિફલા, સૂંઠ, મરી, પીપલ, વાવડીંગ, કા-
 કડાર્શીંગી, રાત્રા, વજ, પન્નકાષ્ઠ, અને દેવદાર
 એઓને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી મધ,
 સાકર અને ઘી એઓમાં કાલવીને ચટાડવામાં
 આવે તો તેથી પ્રબલ યાંસી પળ તુરત નષ્ટ થઈ
 યાય છે.

હરડે, સાકર, આમલાં, સાલની ધાળી, પી-
 પલ અને સૂંઠ એઓના ચૂર્ણને મધ તથા ઘી
 એઓમાં કાલવીને તે ચટાડવામાં આવે તો તેથી
 યાંસી ટલી યાય છે. (કેટલાએક એવું વ્યા-
 યાન આપે છે કે હરડે, સાકર, આમલાં અને
 સાલની ધાળી એઓના ચૂર્ણને અથવા પીપલ અને
 સૂંઠ એઓના ચૂર્ણને મધ તથા ઘી એઓમાં કાલવીને
 તે ચટાડવામાં આવે તો તેથી યાંસી ટલી યાય છે.)

સૈંધવ અને પીપલ એઓનું ચૂર્ણ ડના પાળીની
 સાથે પાવામાં આવે તો તેથી યાંસી ટલી યાય છે.

સૂંઠ અને પીપલ એઓનું ચૂર્ણ ગોલથી મિશ્રિત
 કરીને યવરાવવામાં આવે તો તેથી યાંસી ટલી
 યાય છે.

દ્રાક્ષને મધ તથા ઘી એઓમાં કાલવીને તે ચ-
 ટાડવામાં આવે તો તેથી યાંસી ટલી યાય છે.

દ્રાક્ષ, સાકર અને પીપલ એઓને સમભાગે
 લઈ મધથી તથા ઘીથી યુક્ત કરીને તે ચટાડવામાં
 આવે તો તેથી યાંસી ટલી યાય છે.

સૂંઠ, જેટીમધ તથા વંશલોચન એઓનું ચૂર્ણ
 મધથી તથા ઘીથી યુક્ત કરીને ચટાડવામાં આવે
 તો તેથી યાંસી ટલી યાય છે.

મરીના ભાગથી યુક્ત કરેલી સાકરને મધ
 તથા ઘી એઓમાં કાલવીને તે ચટાડવામાં આવે તો
 તેથી યાંસી ટલી યાય છે.

આમલાં, પીપલ, સૂંઠ અને સાકર એઓનું
 ચૂર્ણ દહીંના મંડની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી
 યાંસી ટલી યાય છે.

હરેણુ (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મલ્લયો નથી)
 અને પીપલ એઓને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ
 દહીંની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી યાંસી ટલી
 યાય છે.

હલ્દર, દારૂહલ્દર, દેવદાર, સૂંઠ અને યેર-
 સાર એઓને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ બકરાના
 મૂત્રની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી યાંસી ટલી
 યાય છે.

નાહાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો (મૂલ લેવાં) અને પાટીયોલોદર એઓનું ચૂર્ણ જરા ઝના પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

બોરડીનાં પાનડાંઓને ઘીમાં શેકી સૈંધવથી યુક્ત કરીને ઝવરાવવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

અરધા તોલાંભાર હીંગ સૌવીરકની સાથે અથવા બીજોરાના રસની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

મરીનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચટાડવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

ભારંગી, વજ અને હીંગ એઓની વત્તી બનાવી ઘીથી ઝરડીને તેનો ધૂમાડો પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

વાંસની છાલ, એલચી અને સૈંધવ એઓની વત્તી બનાવી ઘીથી ઝરડીને તેનો ધૂમાડો પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

મોથ, ઇંગોલીયાની છાલ, જેઠીમધ, જટામાંસી, મળશીલ અને હરતાલ એઓને વકરાના મૂત્રમાં વાટી, વત્તી બનાવી, ઘીથી ઝરડી તેનો ધૂમાડો પાવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધ પાવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય તથા કફજન્ય ઝાંસી ટઢી જાય છે.

મઘને મરીના ચૂર્ણથી યુક્ત કરી પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી તુરત શાંત થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ, વાઢો, મજીઠ અને ગુગલ એઓથી પકાવેલું દૂધ સૈંધવથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

સારી રીતે રાંધેલા મગ ઉપર ભોરીંગળી, સૂંઠ અને પીપલ એઓનું ચૂર્ણ ભમરાવી તે મગ ઝવરાવવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી શાંત થઈ જાય છે.

ઘીમાં સૂંઠ, પીપલીમૂલ, શીળી એલચી, ગજ-પીપલ અને તુમાલપત્ર એઓના સંયોગવાઢી લા-ફસી પકાવીને ઝવરાવવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

ઉપર કહેલાં સૂંઠ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલી અને મધથી મિશ્રિત કરેલી શીતલ તથા પાતઢી પેયા પાવામાં આવે તો તેથી ઝાંસી ટઢી જાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૦ મા વિપયમાં ઘીહોદર ઉપર જે ષડંગ (ષટ્પલ) ઘૃત કેહેવામાં આવ્યું છે તેની યોજના કરવામાં આવે તો તે ઘી વલાત્કારથી વાતજન્ય ઝાંસીને જીતે છે.

અરઢૂસીના ઝરસમાં વિદારિંગધાદિગળનો કલ્ક નાઢીને પકાવેલું ઘી ઝવરાવવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય ઝાંસી ટઢી જાય છે.

સેહાત્મક વિરેચન, સેહયુક્ત નિરૂહવસ્તિ અને અનુવાસનવસ્તિ એઓ પળ વાતજન્ય ઝાંસી ઉપર હિતકારી થાય છે. (જો કે કાસમાં વસ્તિ નિપિઢ્ઢ છે તો પળ વાતજન્ય કાસ ઉપર તેનો પ્રયોગ કરવાની ઢૂટ છે.)

સૈહિક ધૂમપાન, સેહેવાઈ શકે એવું ઝનું ઘી, માંસોના રસાઓમાં પકાવેલી યવાગૂઓ, દૂધો અને ઘીવાઢા અવલેહો એઓ પળ વાતજન્ય ઝાંસી ઉપર હિતકારી છે.

વમનો, વિરેચનો, શિરોવિરેચનો, વિરેચન ધૂમ-પાનો, કફહર દ્રવ્યોથી ગોટવેલા કવલો, કફહર દ્રવ્યોથી કરેલા ઉષ્ણ તથા તીઢા અવલેહો અને વિશેષે કરી રૂક્ષ તથા અલ્પભોજન એઓ કફજન્ય ઝાંસીને નષ્ટ કરે છે.

સૂંઠ, મરી તથા પીપલ એઓ કફજન્ય ઝાંસી ઉપર પથ્ય છે.

વાવઢીંગના ઝરસમાં અથવા હિમમાં પકાવેલું ઘી કફજન્ય કાસને નષ્ટ કરે છે.

નગડનાં પાનડાંઓના ઝરસમાં પકાવેલું ઘી કફજન્ય ઝાંસીને નષ્ટ કરે છે.

કાઢીપાડ, ઢિઢલૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપલ, વા-વઢીંગ, સૈંધવ, ગોઢરૂ, રાઢા, ચિત્રક, વઢઢાળા, કાકઢાશીંગી, વજ, મોથ, દેવદાર, ધમાસો, ભારંગી, હરઢે અને કચૂરો એઓનો કલ્ક નાઢી ભોરીં.

ગળીના બંમણા સ્વરસમાં પકાવેલું ઘી શ્વાસવાઝા, અગ્નિની મંદતાવાઝા અને સ્વરભંગવાઝા પાંચે જાતના પ્રબલ કાસોને પળ નષ્ટ કરી નાખે છે.

વિદારિગંધાદિ, ઉત્પલાદિ, સારિવાદિ અને કાકોલ્યાદિ ઇટલા ગળોના કાથમાં કાકોલ્યાદિગળનો કલ્ક, શેલુડીનો રસ, જઠ અને દૂધ નાખી પકાવેલું અને જેમાં પાકતી વચ્ચે સાકર નાખવામાં આવી હોય એવું ઘી પ્રભાતમાં પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય સ્વાંસી અને મૈથુનથી થતી ક્ષયજન્ય સ્વાંસી પળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

સજૂર, ભારંગી, પીપળ, ચારોઝી, જેઠીમધ, ઇલચી અને આમળાં એઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી સાકર, મધ તથા ઘી એઓમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય સ્વાંસી નષ્ટ થઈ જાય છે.

મજીઠ, હઠદર, સુરમો, ચિત્રક, કાઠીપાડ, મોરવેલ અને પીપળ એઓનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય સ્વાંસી નષ્ટ થઈ જાય છે.

શેલુડીના રસમાં પકાવેલું ઘી પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય સ્વાંસી નષ્ટ થઈ જાય છે.

આમળાંના ચૂર્ણને દૂધમાં પકાવી તે દૂધ ઘી-સહિત પાવામાં આવે અને પથ્યભોજન કરાવવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય સ્વાંસી નષ્ટ થઈ જાય છે.

ઘડું, જવ અને કાકોલ્યાદિગળ એઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરેલા દૂધની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય સ્વાંસી ટઠી જાય છે. (કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે પિત્તજન્ય સ્વાંસી ઉપર ઘડુંનું ચૂર્ણ, ક્ષતજન્ય સ્વાંસી ઉપર જવનું ચૂર્ણ અને ક્ષયજન્ય સ્વાંસી ઉપર કાકો-

લ્યાદિગળનું ચૂર્ણ મધથી તથા ઘીથી સંયુક્ત કરેલા દૂધની સાથે પાવું.)

શીતકષાયના વિધિપ્રમાણે તૈયાર કરેલું? ગોઠનું પાણી મરીનું ચૂર્ણ મધરાવી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષયજન્ય સ્વાંસી ટઠી જાય છે.

કલ્યાણક ગુડ.

એકસો બાણું તોલાંભાર આમળાંના રસને અને વસો તોલાંભાર ગોઠને મિશ્રિત કરવા. પછી પીપળીમૂઝ, ચવક, જીરું, સૂંઠ, મરી, પીપળ, ગજપીપળ, હપુષા, (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી.) બોડીઅજમોદ, વાવડીંગ, સૈંધવ, ત્રિફળા, અજમા, કાઠીપાડ, ચિત્રક અને ધાણા એઓનું ચાર ચાર તોલાંભાર ચૂર્ણ તથા વંત્રીશ તોલાંભાર નસોતરનું ચૂર્ણ અને વંત્રીશ તોલાંભાર તેલ એઓને તે ગોઠમાં નાખી સંપૂર્ણ રીતે તે ગોઠને પકાવવો. પછી તેમાંથી બેહેડાનાં ફલ જેટલો ગોઠ લઈ તેમાં તજ, તમાલપત્ર તથા ઇલચી નાખી તે ગોઠનું ભક્ષણ કરાવવું. આ ગોઠથી સઘળા ગ્રહણીના વિકારો, શ્વાસ, કાસ, સ્વરભેદ અને શોષ એઓ શાંત થઈ જાય છે. ઘણા દિવસથી જઠરાગ્નિ હણાઈ ગયો હોય તથા પુરુષપણું હણાઈ ગયું હોય તો પણ આ ગોઠથી જઠરાગ્નિની તથા પુરુષપણાની વૃદ્ધિ થાય છે. આ 'કલ્યાણક' એ નામથી પ્રસિદ્ધ પામેલો ગોઠ સ્ત્રીઓના વાંઝળીપણાના દરદને પણ નષ્ટ કરે છે. આ ગોઠના પ્રયોગમાં વિહારાદિકનો પરેજી પઢાવવાની જરૂર નથી. (આ કલ્યાણક ગુડ પાકી રહે ત્યારે તેલમાં જરાક શેકેલું નસોતરનું ચૂર્ણ તથા ત્રિફળા નાખવાં જોઈએ એમ બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે અને ઢલન કેહે છે કે પ્રથમ જે વંત્રીશ તોલાંભાર નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું તે તૈલમાં જરાક શેકીનેજ નાખવું.)

અગસ્ત્યાવહેહ.

ચારસો ઇંચી તોલાંભાર જઠમાં દશમૂલી,

ગજપીપ્પલ, કૌચાં, ભારંગી, કચૂરો, પુષ્કરમૂલ, સૂંઠ, કાઢીપાડ, ગઢો, પીપ્પલીમૂલ, શંખાવલી, રાક્ષા, ચિત્રક, અઘેઢો, બઢદાણા તથા જવાસો એ પ્રત્યેક દ્રવ્યોનું આઠ આઠ તોલાંભાર ચૂર્ણ, બસો છપન તોલાંભાર જવનું ચૂર્ણ અને સો આઠી મોટી હરડે નાઠી કાથ ડકાઢવો. ડકાઢતાં જઢનો ઑથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે બફાઈ ગણી સઘઢી હરડેને કાહાઢી લઈ કાથને વ-સ્ત્રથી ગાઢી લઈ તે કાથમાં પેલી બફાણી સો હરડે, ચારસો તોલાંભાર શુદ્ધ ગોઢ, સોઢ તોલાંભાર તૈલ અને સોઢ તોલાંભાર ઘી નાઠી પાક કરવો. પાકી રહે અને શીતલ થઈ જાય ત્યારે તેમાં સોઢ તોલાંભાર પીપ્પલનું ચૂર્ણ અને બત્રીશ તોલાંભાર મધ નાઠવો ંટલે અગસ્ટ્યાવ-લેહ સિદ્ધ થાય છે. આ રસાયનરૂપ અગસ્ટ્યાવ-લેહનો નિત્ય બે તોલાંભાર કલ્ક ઑટાઢવામાં આવે અને તેની સાથેની બે આઠી હરડે ઠવરા-ઘવામાં આવે તો તેથી રાજયક્ષમા, (શોષ) પ્ર-હ્ણીદોષ, સોજા, અઘ્નિનું મંદપણું, સ્વરભેદ, ઠાંસી, પાંડુરોગ, શ્વાસ, માથાનાં દરદો, હદ્રોગ, હેઢકી, અને ઘિષ્મજ્વરો નષ્ટ થઈ જાય છે. ધારણાશક્તિ, ઘઢ, ડત્સાહ અને ઘિચારશક્તિ ંઓને આપનારૂં આ રસાયન ભગવાન્ અગસ્ટ્યમુનિં શોધેલું છે તેથી અગસ્ટ્યાવલેહ કેહેવાય છે.

કુલીરાદિઘૃત.

કુઢચલ, ઢ્રીપના જીવઢા, ઑકલાંનું માંસ, કાઢીયારનું માંસ અને લાઠાંપક્ષીનું માંસ ંઓના કાથથી અને કાકોલ્યાદિગણના તથા ઘીજા પળ મધુર વર્ગના કલ્કથી ઘી પકાવવું. આ ઘીનું સેવન કરાવવાથી ક્ષતજન્ય ઠાંસી અને ક્ષયજન્ય ઠાંસી નષ્ટ થઈ જાય છે.

શતાવર્યાદિઘૃત

શતાવરી, ગંગેટી અને બઢદાણા ંઓના કા-

થમાં ઘી પકાવી તેનો ડપયોગ કરાવવામાં આવે તો તેથી પળ ઠાંસીઠાઢાઓનું હિત થય છે.

અધ્યાય ૫૩ મો.

૧ અથાતઃ સ્વરભેદપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ

ડપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂઢવા ડપરથી ‘સ્વરભેદપ્ર-તિષેધ’ ં નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાઠ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિં સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અત્યુઑ્ઑભાષણઘિપાધ્યયનાભિઘાત-

શીતાદિભિઃ પ્રકુપિતાઃ પવનાદંયસ્તુ ।

તે શબ્દવાહિધમનીષુ ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં

હન્યુઃ સ્વરં ભવતિ ઑપિ હિ ઘઢ્ઢિઘઃ સઃ॥

સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક

સામાન્ય લક્ષણ અનં સંઠ્યા.

૨ અત્યંત ડંઑે સ્વરે ઘોલવાથી, ઢેર ઠાવાથી, ડંઑે સ્વરે વેદ આદિ મળવાથી, કંઠ આદિ પ્રદે-શમાં લાકઢી વગેરેનો પ્રહાર વાગવાથી અને ઘીજા પળ શીત આદિ પોતપોતાના દુષ્ટ હેતુઓથી પ્રકોપ પામેલા વાયુ આદિ દોષો સ્વરને ઑલાવનારાં સ્ત્રોતોમાં સ્થિતિ પામીને સ્વરને હ્ણી નાઠે છે ં રોગ સ્વરભેદ કેહેવાય છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપાતિક, ક્ષયજન્ય અને મેદોજન્ય ં રીતે સ્વરભેદ ઑ પ્રકારનો થાય છે.

૩ વાતેન ક્ષ્ણનયનાનનમૂત્રવર્ઑા

ભિઑ્ઑં શનૈર્વદતિ ગર્દભવત્ઠ્ઠરં ઑ ।

વાતજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ.

૩ જેને વાતજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય તે માળસ ગધેઢાના જેવા સ્વરથી અથવા ગદ્ગદાક્ષરોથી ઢીરે ઢીરે ઝૂટતાં ઝૂટતાં વાક્યો ઘોલે છે અને તેનાં મેદો, લક્ષણો તથા ઑિકિત્સા ંઓનાં નિરૂપણ ઘિષયનો.

૧ સ્વર ઘગઢી જવાનાં-ઘેસી જવાનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ,

નેત્ર, મોઢોડું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓ કાઢાં થઈ જાય છે.

૪ પિત્તેન પીતવદનાક્ષિપુરીષમૂત્રો
બ્રૂયાદ્ભલેન ચ વિદાહસમન્વિતેન ॥
પિત્તજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ.

૪ જેને પિત્તજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય તે માણસ
બઢતરાવાઢા ગઢાથી બોલે છે અને તેનાં નેત્ર, મો-
ઢ, મૂત્ર તથા વિષ્ટા એઓ પીઢાં થઈ જાય છે.

૫ કુંચ્છાત્કફેન સતતં કફરુદ્ધકણ્ઠો
મન્દું શનૈર્વદતિ વાપિ દિવા વિશેષાત્ ।
કફજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ.

૫ જેને કફજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય તે માણસ
નિરંતર કંફથી ઘેરાણા કંઠવાઢો થઈ જાય છે,
ધીરે ધીરે થોડુંક બોલી શકે છે અને સૂર્યની
કિરણોથી કફ કાંઢક ઓછો થવાને લીધે દિવસે
કાંઢક વધારે બોલી શકે છે.

૬ સર્વાત્મકે ભવતિ સર્વવિકારસંપ-
દવ્યક્તતા ચ વચસસ્તમસાધ્યમાહુઃ ॥

સાન્નિપાતિક સ્વરભેદનું લક્ષણ અને
અસાધ્યપણું.

૬ જેને સાન્નિપાતિક સ્વરભેદ થયો હોય તે
માણસ ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના વિકારોથી
ભરપૂર થાય છે અને તેનું બોલવું અસ્પષ્ટ થાય
છે. આ સ્વરભેદ અસાધ્ય કેહેવાય છે.

૭ ધૂપ્યેત વાક્ક્ષયકૃતે ક્ષયમાપ્તયાચ્છ
વાગેષ વાપિ હૃતવાક્પરિવર્જનીયઃ ।

ક્ષયજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ અને
અસાધ્યપણું.

૭ જેને ક્ષયજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય તે માણસ
જાણે મુખમાંથી ધૂમાઢો કાઢાડતો હોય એવી
રીતે બોલે છે અથવા તેની વાણી ક્ષયજ પામી
જાય છે. આવી રીતે હળાણી વાણીવાઢા મા-
ણસની વૈધે ચિકિત્સાજ કરવી નહીં.

૮ અન્તર્ગતસ્વરમલક્ષ્યપદં ચિરેણ
મેદોઽન્વયાદ્વદતિ દિગ્ધગલોષ્ટતાલુઃ
મેદોજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ.

૮ જેને મેદથી સ્વરભેદ થયો હોય તે માણસ
ઘળીવારે ગઢાના મધ્યમાંજ બીજાઓથી નહીં સ-
મજી શકાય એવાં પદોવાઢું બોલે છે અને તેનાં
કંઠ, હોઠ તથા તાઢવું એઓ મેદથી તથા કફથી
ઝરડાણાં રેહે છે.

૯ ક્ષીણસ્ય વૃદ્ધસ્ય કૃશસ્ય ચાપિ
ચિરોત્થિતો યશ્ચ સહોપજાતઃ ॥
મેદસ્વિનઃ સર્વસમુદ્ભવશ્ચ
સ્વરામયો યો ન સ સિદ્ધિમેતિ ॥

સ્વરભેદનું અસાધ્યપણું.

૯ ક્ષયરોગવાઢાને થણો, વૃદ્ધને થણો,
કૃશને થણો, લાંવા કાઢથી થણો, જન્મથી
પ્રાપ્ત થણો, મેદવાઢાને થણો અને ત્રણે દો-
ષોથી થણો ણટલા પ્રકારના સ્વરભેદો અસાધ્ય છે.

૧૦ સ્થિગ્ધાન્સ્વરાતુરનરનપકૃષ્ટદોષાન્
સંયોજયેદ્વમનરેચનવસ્તિભિશ્ચ ।

નસ્યાવપીડમુશ્ચધાવનધૂમલેહૈઃ

સમ્પાદયેચ્ચ વિવિધૈઃ કવલગ્રહૈશ્ચ ॥

યઃ શ્વાસકાસવિધિરાદિત એવ ચોક્ત-

સ્તં ચાપ્યશેષમવતારયિતું યતેત ।

વૈશેષિકં ચ વિધિમૂર્ધ્વમતો વદામિ

તં ધૈ સ્વરાતુરહિતં નિશ્ચિલં નિબોધ ॥

સ્વરભેદની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૦ સ્વરભેદવાઢા માણસોને વૈધે સેહનસંસ્કાર
આપી વમનોથી, વિરેચનોથી તથા બસ્તિઓથી
તેઓના દોષોનું અપકર્ષણ કરીને પછી તે તે
દોષનાં પ્રત્યુનીકભૂત નસ્યોથી, અવપીડનસ્યોથી,
ગંડૂપાદિકથી, ધૂમપાનોથી, લેહોથી અને વિવિધ
કવલગ્રહોથી સંપાદિત કરવા.

ગયા બે અધ્યાયોમાં શ્વાસો ઉપર તથા કાસો
ઉપર જે ચિકિત્સાઓ કહી છે તે સઘઢી ચિકિ-

ત્સાઓની તે તે દોષના અનુસારપ્રમાણે સ્વરભેદ-
ઉપર પળ યોજનાઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. હવે
સ્વરભેદવાળા માણસોના હિતને માટે વિશેષ ચિ-
કિત્સા કહું છું તેનું પળ સંપૂર્ણ રીતે શ્રવણ કરો.

૧૧ સ્વરોપઘાતેઽનિલજે મુક્તોપરિ ઘૃતં પિબેત્ ।

કાસમર્દકવાર્ત્તાકમાર્કવસ્વરસૈયુતમ્ ॥

પીતં ઘૃતં હન્યનિલં સિદ્ધમાર્ત્તગલે રસે ।

યવક્ષારાજમોદાભ્યાં ચિત્રકામલકેપુ વા ॥

દેવદાર્વશિક્ષિકાભ્યાં વા સિદ્ધમાર્જં સમાશ્લિકમ્ ।

સુખોદકાનુપાનો વા સસર્પિષ્ઠકો ગુડૌદનઃ ॥

વાતજન્ય સ્વરભેદની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૧ જો સ્વરભેદ વાતજન્ય હોય તો રોગી
જમી રહે તે પછી કાંસોદરી, રીગણાં અને માંગરો
દુઓના સ્વરસોથી યુક્ત કરેલું ઘી પાવું.

કાંટાઅશેલીયાના સ્વરસમાં પકાવેલું ઘી પા-
વામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

જવઝાર અને અજમોદ દુઓના કાથમાં પ-
કાવેલું બકરીનું ઘી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં
આવે તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

ચિત્રક અને આમળાં દુઓના કાથમાં પકા-
વેલું બકરીનું ઘી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં
આવે તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

દેવદાર અને ચિત્રક દુઓના કાથમાં પકા-
વેલું બકરીનું ઘી મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં
આવે તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

ગોઠ નાછીને પકાવેલો ભાત ઘીથી સંયુક્ત
કરીને ધવાવવો અને તે ઉપર સેહેવાય તેવું ઝનું
પાળી પાવું એ વાતજન્ય સ્વરભેદ ઉપર પથ્ય છે.

૧૨ ક્ષીરાનુપાનં પિત્તે તુ પિબેત્સર્પિરતન્દ્રિતઃ ।
અક્ષીયાન્ન સસર્પિષ્ઠં યષ્ઠીમધુકપાયસમ્ ॥

લિહ્યાન્મધુરકાણાં વા ચૂર્ણં મધુઘૃતાપ્તમ્ ।

શતાવરીચૂર્ણયોગં બલાચૂર્ણમથાપિ વા ॥

પિત્તજન્ય સ્વરભેદની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૨ આલસ્ય છોડી દર્દને ઘી પાવામાં આવે,

તે ઉપર દૂધ પાવામાં આવે અને જેઠીમધના
કાથમાં પકાવેલા દૂધથી સિદ્ધ કરેલો અથવા જેઠી-
મધથી યુક્ત કરેલો દૂધપાક ઘીસહિત જમાડવામાં
આવે તો તેથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

કાંકોલી આદિ મધુર દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ મધમાં
તથા ઘીમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે તો તેથી
પિત્તજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

શતાવરીનું ચૂર્ણ મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને
ચટાડવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ ટલી
જાય છે.

બઢાણાનું ચૂર્ણ મધમાં તથા ઘીમાં કાલવીને
ચટાડવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ ટલી
જાય છે.

૧૩ પિબેત્કટૂનિ મૂત્રેણ કફજે સ્વરસજ્ઞયે ।

લિહ્યાદ્વા મધુતૈલાભ્યાં મુક્તા સ્વાદેત્કટૂનિ ચ ॥

કફજન્ય સ્વરભેદની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૩ સૂંઠ, મરી અને પીપઠ દુઓનું ચૂર્ણ
ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી કફજન્ય
સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

સૂંઠ, મરી અને પીપઠ દુઓનું ચૂર્ણ મધમાં
તથા તૈલમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે અને
જમ્યા પછી તેજ ચૂર્ણ ધવાવવામાં આવે તો તેથી
કફજન્ય સ્વરભેદ ટલી જાય છે.

૧૪ સ્વરોપઘાતે મેદોજે કફવદ્વિધિરિષ્યતે ।

મેદોજન્ય સ્વરભેદની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૪ જો મેદોજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય તો
કફજન્ય સ્વરભેદ ઉપર જે ચિકિત્સા કેહેવામાં
આવી છે તેજ કરવી.

૧૫ સર્વજે ચાપિ ક્ષયજે પ્રત્યાઘ્યાયાચરેત્
ક્રિયામ્ ॥

સાન્નિપાતિક તથા ક્ષયજન્ય સ્વરભેદોની
વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૫ સાન્નિપાતિક સ્વરભેદ થયો હોય તો પ્ર-
થમ નાપાડીને પછી ઉપર કહેલી ત્રણે દોષોની

विशिष्ट चिकित्साओ करवी अने क्षयजन्य स्वरभेद थयो होय तो आ उत्तरतंत्रना एकतालीशमा अध्यायमां कह्याप्रमाणे चिकित्सा करवी. (केटलाएक व्याख्यान आपे छे के ए बन्ने उपर आ अध्यायना १० मा विषयमां कहेली सामान्य चिकित्साओ करवी.)

१६ शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
पिबेत्प्यांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥

अत्यंत ऊंचा भाषणथी उत्पन्न थएला
स्वरभेदनी विशिष्ट चिकित्सा.

१६ अत्यंत ऊंचा स्वरथी भाषण करवाने लीधे जेनो स्वर अभिहत थयो होय ते माणसने काकोलीआदि मधुर द्रव्योथी पकावेलां अने साकरथी तथा मधथी मिश्रित करेलां दूधो पावां.

अध्याय ५४ मो.

१ अथातः कृमिरोगप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'कृमिरोगप्रतिषेध' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ॥

अव्यायामदिवास्वप्नगुर्वतिस्निग्धशीतलैः ।

माषपिष्टान्नविदलबिसशालूकसेरुकैः ॥

पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेभुभिः ।

पलालानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥

स्वादम्लद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति ।

कृमीन्बहुविधाकारान्करोति विविधाश्रयान् ॥

कृमिरोगनां दूरनां तथा पासेनां निदानो.

२ अजीर्णथी, अजीर्णमां भोजन करवाथी, असात्म्य भोजन करवाथी, विरुद्ध भोजन कर-

वाथी, मलिन भोजन करवाथी, कसरत नहीं करवाथी, दिवसनी निद्रा करवाथी, भारे पदार्थोनां सेवनथी, अत्यंत स्निग्ध पदार्थोनां सेवनथी, शीतल पदार्थोनां सेवनथी, अडदना अतिसेवनथी, पीठांनां अन्नोनां सेवनथी, मग वगेरे विदळोनां सेवनथी, कमळोनां मूळोनां सेवनथी, कमळकंदोनां सेवनथी, कसेरुकंदोनां सेवनथी, पत्रमय शाकोनां सेवनथी, सुराओनां सेवनथी, शुक्तोनां सेवनथी, दहीनां सेवनथी, दूधना अतिसेवनथी, गोळनां सेवनथी, शेलडीनां सेवनथी, तलना कल्कना सेवनथी, आनूप प्राणीओनां मांसोनां सेवनथी, खोळनां सेवनथी, पवा वगेरेनां सेवनथी अने मधुर तथा खाटा द्रवो पीवाथी कफनो अने पित्तनो प्रकोप थायछे. ए कफ अने पित्त अनेक प्रकारना आकारोवाळा अने जूदा जूदा आश्रयोवाळा कृमिओने (कीडाओने) उत्पन्न करे छे.

३ आमपकाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।

विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ॥

पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

कृमिओनां उत्पत्तिस्थलो अने जेओमां
उत्पत्ति थाय छे ते.

३ घणुं करीने आमाशय अने पकाशय एओ कृमिओनां उत्पत्तिस्थलो छे. (बीजां स्थलोमां पण उत्पन्न थाय छे.) कृमिओ के जेओ मुख्यत्वे करी वीश जातना छे तेओनी उत्पत्ति विष्टामां, कफमां के रुधिरमां थाय छे. हवे ए जातोनां जूदां जूदां आकारो तथा कृत्यो कहुं छुं.

४ अयवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डपदास्तथा

चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥

श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।

तेषामेवापरे पुच्छैः पृथक्च भवन्ति हि ॥

शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भवलसङ्ख्याः ।

प्रसेकारुचिह्नद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥

१ कृमिरोगोनां निदानो, स्थलो, संख्यादिक तथा

चिकित्सादिक एओनां निरूपण विषयनो.

રક્તા ગણ્ઢપદા વીર્ધા ગુદકણ્ઢનિપાતિનઃ ।
શૂલાટોપશઠ્ઢ્ઢેદપકિનાશકરાશ્ચ તે ॥

વિષ્ટામાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓની સાત
જાતો અને તે જાતોનાં આકારો
તથા કૃત્યો.

૪ અયવ, વિયવ, કિપ્ય, ચિપ્ય, ગંઢપદ, ચૂરુ
અને દ્વિમુખ એ સાત જાતોના કૃમિઓ વિષ્ટામાં
ઉત્પન્ન થાય છે. એઓ સફેદ હોય છે, સૂક્ષ્મ
હોય છે, વ્યથા કરે છે અને ઘણું કરીને ગુદા
તરફ ગતિ કરે છે. એઓમાં કેટલાએક
કૃમિઓ જાડાં પુછોવાળા પળ હોય છે.
વિષ્ટામાં થતા એ કૃમિઓથી શૂલ, અગ્નિનું મંદ-
પણું, પાંડુપણું, મલબંધ, બલક્ષય, મોલ, લાલનું
શરવું, અરુચિ, હૃદ્રોગ અને જાડાનું પાતળાપણું
થાય છે. એ કૃમિઓમાં ગંઢપદ નામના કૃમિઓ
રાતા હોય છે, અળશીયા જેવા લાંબા હોય છે,
ગુદામાં સ્વરજ ઉત્પન્ન કરે છે અને એઓથી શૂલ,
ગડગડાટ, જાડાનું પાતળાપણું અને અન્ન પચવાનો
અભાવ પળ થાય છે.

૫ દર્ભપુષ્પા મહાપુષ્પાઃ પ્રલૂનાશ્ચિપિટાસ્તથા ।
પિપીલિકા દારુણાશ્ચ કફકોથસમુદ્ભવાઃ ॥
રોમશા રોમમૂર્દ્ધાનઃ સપુચ્છાઃ શ્યાવમણ્ડલાઃ ।
રૂઢધાન્યાકુરાકારાઃ શુક્લાસ્તે તનવસ્તથા ॥
મજ્ઞાદા નેત્રલેદારસ્તાલુશ્રોત્રમુજસ્તથા ।
શિરોહૃદ્રોગવમથુપ્રતિશ્યાયકરાશ્ચ તે ॥

કફમાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓની છ
જાતો અને તે જાતોનાં આકારો
તથા કૃત્યો.

૧ દર્ભપુષ્પ, મહાપુષ્પ, પ્રલૂન, ચિપિટ, પિપી-
લિક અને દારુણ એ છ જાતોના કૃમિઓ કફના
સડામાં થાય છે. એઓ રુઝાંડવાળા હોય છે,
માથાઓમાં બહુ રુવાડાંવાળા હોય છે, પૂંછડાંવાળા
હોય છે, શ્યામ મંડલોવાળા હોય છે, ઝગેલાં
ધાત્યોના અંકુરો જેવા આકારવાળા હોય છે,

સફેદ હોય છે અને પાતળા હોય છે. એઓ
મજ્ઞાનું ભક્ષણ કરે છે, નેત્રોને તાલવાને તથા
કાનોને સ્વાધા કરે છે અને એઓથી માથાના
રોગો, હૃદ્રોગો, ઉલટી તથા પ્રતિશ્યાય થાય છે.

૬ કેશરોમનસ્વાદાશ્ચ દન્તાદાઃ કિક્કિશાસ્તથા ।
કુષ્ઠજાશ્ચ પરીસર્પા શ્વેયાઃ શોણિતસમ્ભવાઃ ॥
તે સરક્તાશ્ચ કૃષ્ણાશ્ચ સ્નિગ્ધાશ્ચ પૃથક્સ્તથા ।
રક્તાધિષ્ઠાનજાન્પ્રાયો વિકારાઙ્ગનયન્તિ તે ॥

લોહીમાં ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓની સાત
જાતો અને તે જાતોનાં આકારો
તથા કૃત્યો.

૬ કેશાદ, રોમાદ, નસ્વાદ, દંતાદ, કિક્કિશ,
કુષ્ઠજ અને પરીસર્પ એ છ જાતોના કૃમિઓ રુ-
ધિરમાં થાય છે. એઓ વાળોને, રુવાડાંઓને,
નસોને તથા દાંતોને સ્વાધા કરે છે, રતાશવાળા
હોય છે, કાળા હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, પોહોળા
હોય છે અને ઘણું કરીને સૂત્રસ્થાનના ૨૪ મા
અધ્યાયમાં કહેલા વિસર્પ તથા ફોડલીઓ વગેરે
રક્તજન્ય વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

૭ માષપિષ્ટાન્નલવણગુડશકૈઃ પુરીષજાઃ ।
માંસમાષગુડક્ષીરદધિશુકૈઃ કફોદ્ભવાઃ ॥
વિરુદ્ધાઙ્ગીર્ણશાકાદૈઃ શોણિતોત્થા ભવન્તિ હિ ।

કૃમિઓનાં નિદાનોનો વિભાગ.

૭ અડદ, પીઠાનાં અન્નો, લવણો, ગોલ અને
શાકો એઓથી વિષ્ટાના કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.
માંસ, અડદ, ગોલ, દૂધ, દહીં અને શુક્ત એઓથી
કફના કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વિરુદ્ધ ભોજનો,
અઙ્ગીર્ણ અને શાકાદિક એઓથી રુધિરના કૃમિઓ
ઉત્પન્ન થાય છે.

૮ જ્વરો વિવર્ણતા શૂલં હૃદ્રોગઃ સદનં ભ્રમઃ ॥

અક્તદ્વેષોઽતિસારશ્ચ સજ્ઞાતકૃમિલક્ષણમ્ ।

જેના શરીરમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયાં
હોય તેનું લક્ષણ.

૮ જ્વર, વર્ણનું બગાડી જવું, શૂલ, હૃદ્રોગ,

ગ્લાનિ, ધ્રુમ, અન્ન ઉપર દ્વેષ અને અતિસાર એ
લક્ષણો ઉપરથી માણસના શરીરમાં કૃમિઓ ઉ-
ત્પન્ન થપ્પલા સમજવા.

૯ દૃશ્યાસ્ત્યોદશાઘાસ્તુ કૃમીનાં પરિકીર્તિતાઃ।
કેશાઘાસ્ત્વદૃશ્યાસ્તે દ્વાવાઘૌ પરિવર્જયેત્ ।

કૃમિઓની વીંછ જાતોમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય
અને અસાધ્ય.

૯ કૃમિઓની વીંછ જાતોમાં પેહેલાંની તેર
જાતો દેખવામાં આવે છે અને તે પછીની કેશાદ
આદિ સાત જાતો દેખવામાં આવતી નથી. એ
વીંછ જાતોમાં કેશાદ અને રોમાદ એ બે જાતોની
ચિકિત્સા કરવી તે પ્રથમ નાપાડીને કરવી.
કેમ કે એ બે જાતો અસાધ્ય છે.

૧૦ ઇષામન્યતમં જ્ઞાત્વા જિઘાંસુઃ સ્નિગ્ધમાતુરમ્
સુરસાદિવિપક્વેન સર્પિષા વાન્તમાદિતઃ ।

વિરેચયેત્તીક્ષ્ણતરૈર્યોગૈરાસ્થાપયેચ્ચ તમ્ ॥

યવકોલકુલત્થાનાં સુરસાદર્ગણસ્ય ચ ।

વિડક્લ્લેહયુક્તેન ક્વાથેન લવણેન ચ ॥

પ્રત્યાગતે નિરૂદ્ધે તુ નરં જ્ઞાતં સુખામ્બુના ।

યુઝ્યાત્ કૃમિઘૈરશનૈસ્તતઃ શીઘ્રં ભિષગ્વરઃ ॥

સ્નેહેનોક્તેન ચૈનં તુ યોજયેત્સ્નેહવસ્તિના ।

તૃતઃ શિરીષકિણિદ્દીરસં ક્ષૌદ્રયુતં પિબેત્ ।

કેબૂકસ્વરસં વાપિ પૂર્વવત્તીક્ષ્ણભોજનઃ ॥

પલાશઘીજસ્વરસં કલકં વા તણ્ડુલામ્બુના ।

પારિભદ્રકપત્રાણાં ક્ષૌદ્રેણ સ્વરસં પિબેત્ ॥

પત્તૂરસ્વરસં વાપિ પિબેદ્વા સુરસાદિજમ્ ।

લિહ્યાદશ્વશકૃચ્છૂર્ણં વિડક્લ્લં વા સમાક્ષિકમ્ ॥

પત્રૈર્મૃષિકપર્ણ્યાં વા સુપિષ્ટૈઃ પિષ્ટમિશ્રિતૈઃ ।

જ્વાલેત્પૂર્ણાલિકાન્ પક્વાન્ધાન્યામ્લં ચ પિબેદનુ ॥

સુરસાદિગણે તૈલં પક્કં વા પાનમિષ્યતે ।

વિડક્લ્લૃષ્ટપિષ્ટાભ્યાં તસિન્ મદ્યં તુ કારયેત્ ॥

તંત્રકષાયપ્રપીતાનાં તિલાનાં સ્નેહમેવ વા ॥

શ્વાવિઘઃ શકૃતશ્ચૂર્ણં સસકૃત્વઃ સુખાવિતમ્ ।

વિડક્લાનાં કષાયેણ ત્રૈફલેન તથૈવ ચ ॥

ક્ષૌદ્રેણ લીઢાનુપિબેદ્રસમામલકોદ્ભવમ્ ।

અક્ષામયારસં વાપિ વિધિરેષોઽયસામપિ ॥

પૂતીકસ્વરસં વાપિ પિબેદ્વા મધુના સહ ।

પિબેદ્વા પિપ્પલીમૂલમજામૂત્રેણ સંયુતમ્ ॥

સત્તરાત્રં પિબેદ્દૃષ્ટં ત્રપુ વા દધિમસ્તુના ।

પુરીષજાત્કફોત્થાંશ્ચ હન્યાદેવં કૃમીન્નિષક્ ॥

વિષ્ટાના તથા કફના કૃમિઓની

ચિકિત્સા.

૧૦ કોઈ જાતના પળ કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયા
હોય તો તેઓને નષ્ટ કરવા માટે રોગીને પ્રથમ
સ્નિગ્ધ કરી સુરસાદિગણના કાથાદિકથી પકા-
વેલા ઘીવતે વમન કરાવીને (જો કે કૃમિવાળા
માણસને વમનનો નિષેધ છે તો પણ અહીં વમન
કરાવવાનું કહ્યું છે તેથી જણાય છે કે એ રોગીની
પેહેલી અવસ્થામાં વમનનો નિષેધ નથી.) પછી
સૂત્રસ્થાનના ૪૪ મા અધ્યાયમાં કહેલા અતિ-
તીક્ષ્ણ વિરેચનયોગોથી વિરેચિત કરવો. વિરેચિત
કન્યા પછી જવ, ગજપીપ્પલ, કઢથી અને સુરસા-
દિગણ એઓના કાથને વાવડીંગથી પકાવેલા સ્ને-
હથી અને સૈંધવથી યુક્ત કરી તે કાથથી નિ-
રૂહવસ્તિ દેવી. નિરૂહવસ્તિ પાછી નીકળ્યા પછી
રોગીને સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીથી નવરાવી
કૃમિઓને હળનારાં દ્રવ્યોથી પકાવેલાં અન્નોનું
ભોજન કરાવવું. ભોજન કરાવ્યા પછી તુરતજ
વાવડીંગના કાથાદિકથી પકાવેલા સ્નેહથી અનુ-
વાસનવસ્તિ દેવી. આ ક્રિયાઓ કર્યા પછી નીચે
લખેલા યોગોની યોજનાઓ કરવી.

સરસડીયો અને વાપુંગાં એઓનો સ્વરસ મધથી
સંયુક્ત કરી પાવામાં આવે અને પછી ઉપર કહ્યા-
પ્રમાણે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલું અને મધથી
યુક્ત કરેલું ભોજન દેવામાં આવે તો તેથી કૃમિઓ
નષ્ટ થઈ જાય છે.

કેબૂકનો (કોબીનો ?) સ્વરસ મધથી સંયુક્ત કરી
પાવામાં આવે અને પછી ઉપર કહ્યાપ્રમાણે તીક્ષ્ણ

દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલું અને મધથી યુક્ત કરેલું ભોજન દેવામાં આવે તો તેથી કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

खाखरानां बीजोनो स्वरस अथवा कल्क चो-
खानા ધોળની સાથે પાવામાં આવે અને ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવામાં આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થાય છે.

लीबडानां अथवा बकाननां पानडांओनो
સ્વરસ મધથી યુક્ત કરીને પાવામાં આવે અને ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવામાં આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થાય છે.

नगडनो स्वरस मधथी युक्त करी पावामां
આવે અને ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવામાં આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થાય છે.

सुरसादिगणनो काथ मधथी संयुक्त करी पा-
વામાં આવે અને ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવ-
વામાં આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થાય છે.

घोडानी लादनुं चूर्ण मधथी युक्त करी च-
ટાડવામાં આવે અને ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન
કરાવવામાં આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

वावडींगनुं चूर्ण मधथी संयुक्त करी चटाडवामां
આવે અને ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવામાં
આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ऊंदरकत्रीनां अथवा नेपाळानां पानडांओने
સારી પેટે વાટી જવના લોટમાં મિશ્રિત કરી તે લોટ-
ના પૂઢા પકાવીને યવરાવવામાં આવે અને તે ઉપર
કાંજી પાવામાં આવે તો કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

सुरसादिगर्गना कल्कथी पकावेलुं तैल पा-
વામાં આવે તો તેથી કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

वावडींगनुं चूर्ण અને જવનો લોટ એઓને
મિશ્રિત કરી તેનું સુરસાદિગણના તૈલમાં ભક્ષ્ય
પકાવીને યવરાવવામાં આવે તો તેથી કૃમિઓ
નષ્ટ થઈ જાય છે.

जेओने वावडींगना काथनी भावना आपी
હોય એવા તલોનું તૈલ પાવામાં આવે તો તેથી
કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

શેઢાઈની વિષ્ટાના ચૂર્ણને સાતવાર વાવડીંગના
કાથની અને સાતવાર ત્રિફલાના કાથની સારી
પેટે ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને
ચટાડવામાં આવે અને તે ઉપર આમલાંનો, બેહે-
ડાંનો તથા હરડેનો કાથ મધની સાથે પાવામાં
આવે તો તેથી કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

कलई, सीसुं, त्रावुं, रूपुं तथा गजवेल इ-
ત્યાદિક ધાતુઓનાં ચૂર્ણને ઉપર પ્રમાણે ભા-
વનાઓ આપી તે ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડ-
વામાં આવે અને તે ઉપર આમલાંનો, બેહેડાંનો
તથા હરડેનો કાથ મધની સાથે પાવામાં આવે
તો તેથી કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

गुच्छकरंजनो स्वरस मधनी साथे पावामां
આવે તો તેથી કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

पीपळीमूळनुं चूर्ण बकरीना मूत्रनी साथे पा-
વામાં આવે તો તેથી કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

कलईने दहीना पाणीमां घसी दहीना पाणीभी
સાથે સાત દિવસસૂધી પાવામાં આવે તો તેથી
કૃમિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે.

वैद्ये उपर कह्याप्रमाणे योगोनी योजनाओ
કરીને વિષ્ટાના તથા કફના કૃમિઓને નષ્ટ કરવા.

११ शिरोहृद्घ्राणकर्णाक्षिसंस्तृतांश्च पृथग्वि-
धान् ।

વિશેષેના અનૈર્ઋસૈરવપીઢૈશ્ચ સાધયેત્ ॥

शकृद्रसं तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति ।

निष्काथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनं तु तत् ॥

अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्विषक् ।

सकांस्यनीलं तैलं च नस्यं स्यात्सुरसादिक्रे ॥

મસ્તકાદિકમાં રહેલા કફસંબંધી કૃમિ-
ઓની યાસ ચિકિત્સા.

११ मस्तक, हृदय, नाक, कान तथा नेत्रो
એઓમાં રહેલા જૂદા જૂદા પ્રકારના કૃમિઓને
વિશેષે કરી અંજનોથી તથા અવપીડનસોથી નષ્ટ
કરવા. (અહીં એમ કેહેવામાં આવે છે કે નેત્રોમાં
રહેલા કૃમિઓને અંજનોથી, નાકમાં રહેલા કૃ-

मिओने अवपीडनस्योधी, हृदयमां रहेला कृमिओने आ उत्तरतंत्रना ४३ मा अध्यायमां कहेली कृमिजन्य हृद्रोगनी चिकित्साथी, माथामां रहेला कृमिओने आ उत्तरतंत्रना २६ मा अध्यायमां कहेली कृमिजन्य शिरोरोगनी चिकित्साथी अने कानमां रहेला कृमिओने आ उत्तरतंत्रना २१ मा अध्यायमां कहेली कृमिकर्णनी चिकित्साथी नष्ट करवा.)

घोडांनी लादना स्वरसने सारी पेठे सूकावी वावडींगना काथनी अत्यंत भावना आपी ते चूर्णनुं प्रधमननस्य देवामां आवे तो तेथी मस्तक आदिमां रहेला कृमिओ नष्ट थई जाय छे.

• कलई वगरे धातुओना चूर्णने वावडींगना काथनी अत्यंत भावना आपी ते चूर्णनुं प्रधमननस्य देवामां आवे तो तेथी मस्तक आदिमां रहेला कृमिओ नष्ट थाय छे.

सुरसादिगणना काथमां पकावेला तैलने कांसाना काटथी मिश्रित करी ते तैलनुं नस्य देवामां आवे तो तेथी मस्तक आदिमां रहेला कृमिओ नष्ट थाय छे.

१२ इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सिते ।

रुधिरना कृमिओनी चिकित्सा.

१२ जो रोमाद के केशाद (रुवाडांओने खानारा के केशोने खानारा) कृमिओ थया होय तो चिकित्सास्थानना २० मा अध्यायमां कहेली इंद्रलुप्तनी चिकित्साथी तेओने नष्ट करवा.

जो दंताद (दांतेने खानारा) कृमिओ थया होय तो चिकित्सास्थानना २२ मा अध्यायमां कहेली कृमिदंतनी चिकित्साथी तेओने नष्ट करवा.

• जो नखाद (नखोने खानारा) आदि कृमिओ थया होय तो चिकित्सास्थानना ९ मा

अध्यायना २० मा विषयमां कहेली चिकित्साथी तेओने नष्ट करवा.

१३ सुरसादि तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रव्यक्तित्तकटुकं भोजनं च हितं भवेत् ।
कुलत्थकाथसंस्पृष्टं क्षीरपानं च पूजितम् ॥

सर्व प्रकारना कृमिओ उपर सामान्य विधान.

१३ सघळा प्रकारना कृमिओ उपर स्नान तथा अनुपानादिक सर्व क्रियाओमां सुरसादिगणनो उपयोग अवश्य करवो. जेमां कडवो अने तीखो रस सारी पेठे दाखल कन्यो होय एवं भोजन करावुं अने कळथीना काथनी साथे दूध पावुं ए सघळा प्रकारना कृमिओ उपर हितकारी छे.

१४ क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समासतोऽम्लान्मधुरान्हिमांश्च
कृमीञ् जिघांसुः परिवर्जयेत्
कृमिरोगवाळाए पाळवानी परेजी.

१४ कृमिओने नष्ट करवानी इच्छावाळा रोगीए दूधो, मांसो, घी, दही, पान-डांवाळां शाको, खाटा पदार्थो, मधुर पदार्थो अने टाढा पदार्थो त्याग करवो ए कृमिरोग उपर संक्षिप्त परेजी छे.

अध्याय ५५ मो.

१ अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'उदावर्त्त-प्रतिषेध' ए नामना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

१ उदावर्त्तानां निदानो, संख्या, लक्षणो अने चि-

कित्साओ एओनां निरूपण विषयनो.

૨ અધશ્ચોર્ધ્વં ચ ભાવાનાં પ્રવૃત્તાનાં સ્વભાવતઃ ।
૪ વેગાન્ધારયેત્પ્રાક્ષો વાતાદીનાં જિજીવિષુઃ ॥

સઘળા ઉદાવર્તોના મૂળનો નિષેધ.

૨ નીચેના માર્ગોથી પ્રવર્તનારા અધોવાયુઆદિ સ્વાભાવિક ભાવોના અને ડુંચેના માર્ગોથી પ્રવર્તનારા ઓડકારઆદિ સ્વાભાવિક ભાવોના વેગોને જીવવાની ઇચ્છાવાળા સમજૂ માણસે અટકાવી રાખવા નહીં.

૩ વાતવિષ્મૂત્રજૂઝ્માશ્રુક્ષવોદ્ધારવમીન્દ્રિયૈઃ ।
વ્યાહન્યમાનૈરુદિતૈરુદાવર્તો નિરુચ્યતે ॥

શ્રુત્તૃષ્ણાશ્વાસનિદ્રાણામુદાવર્તો વિધારણાત્ તસ્યાભિધાસ્યે વ્યાસેન લક્ષણં ચ ચિકિત્સિતમ્ ત્રયોદશવિધશ્ચાસૌ ભિન્ન ઇતૈસ્તુ કારણૈઃ ।
અપથ્યભોજનાચ્ચાપિ વશ્યતે ચ તથાપરઃ ॥

ઉદાવર્તનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

૩ અધોવાયુના વેગને રોકવાથી, વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી, મૂત્રના વેગને રોકવાથી, વગાસાના વેગને રોકવાથી, આંસુના વેગને રોકવાથી, છીંકના વેગને રોકવાથી, ઓડકારના વેગને રોકવાથી, યમનના વેગને રોકવાથી, વીર્યના વેગને રોકવાથી, ક્ષુધાના વેગને રોકવાથી, તરશના વેગને રોકવાથી, શ્વાસના વેગને રોકવાથી અને નિદ્રાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાવર્તનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ વિસ્તારથી કેહેવામાં આવશે. ઉપર કહેલાં તેર કારણોને લીધે ઉદાવર્ત તેર પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે. ચૌદમા પ્રકારનો ઉદાવર્ત કે જે અપથ્ય ભોજનથી થાય છે તેનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા પાછલથી (આ અધ્યાયના ૩૨ મા વિષય પછી) કેહેવામાં આવશે. (વેગની અટકાયત કરવાને લીધે વાયુનું ઊર્ધ્વભ્રમણ થાય છે તેથી તે રોગ ઉદાવર્ત કેહેવાય છે. આંસુ વગેરેના વેગોને રોકવાથી વાયુનું ઊર્ધ્વભ્રમણ કેમ થાય એવી શંકા આવે ત્યાં એમ સમજવું કે એ વેગોને રોકવાથી અપાનવાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને તે ઊર્ધ્વભ્રમણ કરવા લાગે છે. ડહન.)

૪ આધ્માનશૂલૌ હૃદયોપરોધં
શિરોરુજં શ્વાસમતીવ દિકામ્ ।

કાસપ્રતિશ્યાયગલપ્રદાંશ્ચ

બલાસપિત્તપ્રસરં ચ ધોરમ્ ॥

કુર્યાદપાનોઽભિહતઃ સ્વમાર્ગં

હન્યાત્પુરીષં મુખતઃ ક્ષિપેદ્રા ॥

અધોવાયુના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૪ અધોવાયુને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો પેટ આફરે છે, શૂલ ઉત્પન્ન થાય છે, હૃદયનો ઉપરોધ થાય છે, માથામાં વ્યથા થાય છે, શ્વાસ થાય છે, અત્યંત હેડકી થાય છે, ટાંસી થાય છે, પ્રતિશ્યાય થાય છે, ગળું ફલાઈ જાય છે, કફનો તથા પિત્તનો ભયંકર પ્રસર થાય છે અને વિષ્ટા પોતાના માર્ગમાંથી નીકળતી નથી અથવા મોહોડામાંથી નીકળે છે.

૫ આટોપશૂલૌ પરિકર્ત્તનં ચ

સક્કઃ પુરીષસ્ય તથોર્દ્ધ્વાતઃ ॥

પુરીષમાસ્યાદપિ વા નિરેતિ

પુરીષવેગેઽભિહતે નરસ્ય ।

વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૫ વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો પેટમાં વેદનાવાળો ગડગડાટ થાય છે, પકાશયમાં શૂલ થાય છે, ગુદામાં વાઢ ચાલે છે, વિષ્ટાની અટકાયત થાય છે, ઓડકાર આવે છે અને વચ્ચે મોહોડામાંથી પણ વિષ્ટા નીકળે છે.

૬ મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે નરસ્તુ

કુચ્છેણ મૂત્રં કુરુતેઽલ્પમલ્પમ્ ॥

મેદૌ ગુદે વજ્રણમુષ્કયોશ્ચ

નાભિપ્રદેશેષ્વથ ચાપિ મૂર્ધ્નિ ।

આનન્દબસ્તેશ્ચ ભવન્તિ તીવ્રાઃ

શૂલાશ્ચ શૂલૈરિવ ભિન્નમૂર્તેઃ ॥

મૂત્રનાં વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થएલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૬ મૂત્રના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો ઘણા કષ્ટથી થોડું થોડું મૂત્રી શકાય છે, પેડુ ચડી આવે છે અને જાણે ત્રિશૂલોથી શરીર મેદાતું હોય તેમ રિંગમાં, ગુદામાં, સાથઢોનાં મૂઢોમાં, વૃષ્ણોમાં, નાભિને લગતા પ્રદેશોમાં અને માથામાં પળ તીવ્ર શૂઢો ઉત્પન્ન થાય છે.

૭ મન્યાગલસ્તમ્મશિરોવિકારા
જૃમ્ભોપઘાતાત્પવનાત્મકાઃ સ્યુઃ ।

શ્રોત્રાનનઘ્રાણવિલોચનોત્થા
ભવન્તિ તીવ્રાશ્ચ તથા વિકારાઃ ॥

બગાસાના વેગને રોકવાથી થएલા ઉદા-
વર્તનું લક્ષણ.

૭ બગાસાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો ઓઢ તથા ગઢું ફલાઈ જાય છે, માથામાં સૂર્યાવર્ત આદિ પવનાત્મક રોગો થાય છે અને કાનમાં, મોહોઢામાં, નાકમાં તથા નેત્રોમાં પળ તીવ્ર વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

૮ આનન્દજં શોકસમુઢ્ઢવં વા
નેત્રોઢકં પ્રાપ્તમુઢ્ઢતો હિ ।

શિરોગુરુત્વં નયનામયાશ્ચ
ભવન્તિ તીવ્રાઃ સહ પીનસેન ॥

આંસુના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થएલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૮ આનંઢથી અથવા શોકથી પ્રાપ્ત થएલા આંસુના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો માથામાં મારેપણું થાય છે, આંઢોના તીવ્ર રોગો થાય છે અને સઢેલમ પળ થાય છે.

૯ ભવન્તિ ગાઢં ક્ષવથોર્વિઘાતા-
ચ્છિરોઢક્ષિનાસાશ્રવણેષુ રોગાઃ

છીંકના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થएલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૯ છીંકના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો

હોય તો માથું, નેત્રો, નાક તથા કાનો ંઓમાં રોગો અત્યંત ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦ કણ્ઢાસ્યપૂર્ણત્વમતીવ તોઢઃ
કૂજશ્ચ વાયોરથ વાઢપ્રવૃત્તિઃ ।
ઉઢ્ઢારવેગેઢભિહતે ભવન્તિ
જન્તોર્વિકારાઃ પવનપ્રસૂતાઃ ।

ઓઢકારના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન
થएલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૦ ઓઢકારના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો ગઢું તથા મોહોઢું જાણે કોઢી-યાથી મરપૂર થઈ રઢ્યાં હોય ંવાં થઈ જાય છે, હૃઢયમાં તથા આમાશયમાં અત્યંત વ્યથા થાય છે, પેટમાં પવનનો અસ્ફુટ શબ્ઢ થાય છે અથવા શ્વાસ આદિના રોઢને લીઢે વાયુની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને વીજા હેઢકી આદિ પવનસંબંધી વિકારો પળ થાય છે.

૧૧ છઢેર્વિઘાતેન ભવેચ્ચ કુષ્ટં
યેનૈવ ઢોપેણ વિઢગ્ધ્રમન્નમ્ ॥

વમનના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થएલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૧ વમનના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો જે ઢોષથી અન્ન ઢુષ્ટ થયું હોય તે ઢોષથી કોઢ થાય છે અને અરોચક આદિ વીજા વિકારો પળ થાય છે.

૧૨ મૂત્રાશયે વા ગુઢમુઢ્ઢયોશ્ચ
શોકો રૂજા મૂત્રવિનિગ્રહેશ્ચ ।

શુક્રાશ્મરી તત્સ્રવણં ભવેઢ્ઢા
તે તે વિકારા વિહતે તુ શુક્રે

વીર્યના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થएલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૨ વીર્યના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો મૂત્રાશયમાં, ગુદામાં તથા વૃષ્ણોમાં સોજો તથા પીઢા થાય છે, મૂત્રની અટકાયત થાય છે, વીર્યની પથરી થાય છે અથવા પોતાની મેઢે

કર્ચનો સ્વાવ થાય છે અને બીજા પળ વાતકુંડ-
લિંકા વગેરે વિકારો થાય છે.

૧૩ તન્દ્રાક્ષમર્દાવરુચિઃ શ્રમશ્ચ

શુષ્કોઽભિઘાતાત્કશતા ચ દષ્ટેઃ ।

શુધાના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૩ મૂચના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો
હોય તો તંદ્રા, અંગોનું ભાંગવું, અરુચિ, શ્રમ અને
દષ્ટિનું નિર્વલ્પણું થાય છે.

૧૪ કણ્ઠાસ્યશોષઃ શ્રવણાવરોધ-

સ્તૃષ્ણાભિઘાતાત્કદ્યે વ્યથા ચ ॥

તરશના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૪ તરશના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો
હોય તો ગળામાં તથા મોઢોડામાં શોષ થાય છે,
સાંભળવાની શક્તિ રોકાઈ જાય છે અને હૃદયમાં
વ્યથા થાય છે.

૧૫ શ્રાન્તસ્ય નિશ્વાસવિનિગ્રહેણ

હૃદ્રોગમોહાવથ વાપિ ગુલ્મઃ ।

શ્વાસના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૫ થાકી રહેવાથી ચાલવા લાગેલા શ્વા-
સના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો
હૃદ્રોગ થાય છે, મોહ થાય છે અને વચ્ચે પર ગુલ્મ
પણ થાય છે.

૧૬ જૃમ્ભાક્ષમર્દોઽક્ષશિરોઽક્ષિજાઙ્યં

નિદ્રાભિઘાતાદથ વાપિ તન્દ્રા ॥

નિદ્રાના વેગને રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ.

૧૬ નિદ્રાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો
હોય તો ગાસાં આવે છે, અંગો ભાંગે છે,
માત્રોમાં માથામાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું થાય છે
અને તંદ્રા પણ થાય છે.

૧૭ તૃષ્ણાર્દિતં પરિક્ષિપ્તં ક્ષીણં શૂલૈરભિદ્રુતમ્ ।
શકૃદ્વમન્તં મતિમાનુદાવર્તિનમુત્સૃજેત્ ॥

ઉદાવર્તના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

૧૭ ઉદાવર્તવાળો માણસ જો તરશથી પી-
ડાતો હોય, ક્રિયાઓથી રહિત થઈ ગયો હોય,
ક્ષીણ થયો હોય, શૂલોથી દુઃખી થયા કરતો
હોય અને વિષ્ટાનું વમન કરતો હોય તો બુદ્ધિમાન
વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

૧૮ સર્વેષ્વેતેષુ વિધિવદુદાવર્તેષુ કૃત્સ્નશઃ ।

વાયોઃ ક્રિયા વિધાતવ્યાઃ સ્વમાર્ગપ્રતિપત્તયે ॥

સામાન્યતઃ પૃથક્ત્વેન ક્રિયાં ભૂયો નિબોધ મે ।

ઉદાવર્તોની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૧૮ સઘળા પ્રકારના ઉદાવર્તોમાં વાયુનું
પ્રતિલોમપણું હોય છે એટલા માટે જે જે ક્રિયા-
ઓથી વાયુ પાછો પોતાના માર્ગે ઉપર આવે તે
તે સઘળી ક્રિયાઓ (વાયુને અનુલોમ કરનારી
ક્રિયાઓ) સંપૂર્ણ રીતે કરવી એ સામાન્ય વિધિ
છે. હવે પ્રત્યેક ઉદાવર્તોની વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ
કહું છું તે સાંભળો.

૧૯ આસ્થાપનં મારુતજે સ્ત્રિધે સ્વિન્ને વિશિષ્યતે ॥

અધોવાયુના વેગને રોકવાથી થયેલા
ઉદાવર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૧૯ જો ઉદાવર્ત અધોવાયુના વેગને રોકવાથી
થયો હોય તો રોગીને સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર
આપી વાયુને અનુલોમ કરનારાં વાતહર દ્રવ્યોથી
ગોઠવેલી નિરૂહવસ્તિ દેવી.

૨૦ પુરીપજે તુ કર્તવ્યો વિધિરાનાહિકો ભવેત્ ।

વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી થયેલા ઉદા-
વર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૦ જો ઉદાવર્ત વિષ્ટાના વેગને રોકવાથી
થયો હોય તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪ મા અધ્યા-
યના ૯ મા વિષયમાં કહેલી ફલવર્તિ અથવા
આ અધ્યાયના ૩૬ મા વિષયમાં કહેલી ફલવર્તિ
ગુદામાં ઘોસવા વગેરે મલવંધને ટાળનારી ચિ-

ક્લિસાઓ. કરવી અને વિષ્ટાને અનુલોમ કરનારો
બીજી પળ ચિકિત્સાઓ કરવી.

૨૧ સૌવર્ચલાઢ્યાં મદિરાં મૂત્રે ત્વમિહતે પિબેત્ ।

પલામપ્યથ મથેન ક્ષીરં વાપિ પિબેન્નરઃ ।

ધાત્રીફલાનાં સ્વરસં સજલં વા પિબેત્યહમ્ ॥

રસમશ્વપુરીપસ્ય મૃદ્ભસ્યાથ વા પિબેત્ ।

માંસોપદંશં મધુ વા પિબેદ્વા સીધુ ગૌડિકમ્ ॥

મંદ્રદારુ ઘનં મૂર્વાં હરિદ્રાં મધુકં તથા ।

કોલપ્રમાણાનિ પિવેદાન્તરીક્ષેણ વારિણા ॥

દુઃસ્પર્શસ્વરસં વાપિ કપાયં કુઙ્કુમસ્ય ચ ।

ર્વાસૂત્રીજં તોયેન પિબેદ્વા લવણીકૃતમ્ ॥

પશ્ચમૂલીશ્ઠતં ક્ષીરં દ્રાક્ષારસમથાપિ વા ।

યોગાંશ્ચ વિતરેત્તત્ર પૂર્વોક્તાનશ્મરીભિદઃ ॥

મૂત્રકુચ્છ્રકમં વાપિ કુર્યાન્નિરવશેપતઃ ।

ભૂયો વક્ષ્યામિ યોગાંશ્ચ મૂત્રાઘાતોપશાન્તયે ॥

મૂત્રના વેગને રોકવાથી થણા ઉદાવ-

ર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૧ જો ઉદાવર્ત મૂત્રના વેગને રોકવાથી
થયો હોય તો સંચલથી સંયુક્ત કરેલી મદિરા.
પાવી અથવા મઘની સાથે ણ્ઠચીનું ચૂર્ણ પાવું
અથવા દૂધ પાવું.

આમઠાંઓનો સ્વરસ જલથી સંયુક્ત કરીને
ઘ્રણ દિવસસૂધી પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રોધ-
જન્ય ઉદાવર્ત ટલી જાય છે.

ઘોડાની લાદ્દો કે ગધેડાનાં લીંડાંનો સ્વરસ
પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રોધજન્ય ઉદાવર્ત
ટલી જાય છે.

માંસનું ભક્ષણ કરાવતાં તેની સાથે મધનું
અથવાં ગોઠનું મઘ પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્ર-
રોધજન્ય ઉદાવર્ત ટલી જાય છે.

દેવદાર, મોથ, મોરવેલ, હલ્દર અને જેઠીમઘ
દ્રવ્યને અરધાં અરધાં તોલાંભાર લઈ
કલ્ક કરીને તે કલ્ક અંતરિક્ષમાંથી ફીલેલા
વરસાદના જલની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી
મૂત્રોધજન્ય ઉદાવર્ત ટલી જાય છે.

મોરીંગળીનો અથવા રાતા ધમાસાનો સ્વરસ
અને કેસરનું હિમ પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રો-
ધજન્ય ઉદાવર્ત ટલી જાય છે.

ઉનાઠાની કાકડીનાં વીજ અને થોડુંક સૈંધવ
એઓનો કલ્ક જલની સાથે પાવામાં આવે તો
તેથી મૂત્રોધજન્ય ઉદાવર્ત ટલી જાય છે.

લઘુપંચમૂલીનો કલ્ક નાઠી પકાવેલું દૂધ
પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રોધજન્ય ઉદાવર્ત
ટલી જાય છે.

દ્રાક્ષનો રસ પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રો-
ધજન્ય ઉદાવર્ત ટલી જાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં પથરીને
ભેદનારા જે યોગો કહ્યા છે તેઓની પળ મૂત્રો-
ધજન્ય ઉદાવર્ત ઉપર યોજનાઓ કરવી.

આ ઉત્તરતંત્રના ૧૮ મા તથા ૧૯ મા અ-
ધ્યાયમાં મૂત્રાઘાતની તથા મૂત્રદોષની શાંતિને માટે
જે યોગો કેહેવામાં આવશે તેઓની પળ મૂત્રોધજન્ય
ઉદાવર્ત ઉપર યોગ્યતા જોઈ સંપૂર્ણ રીતે યોજનાઓ
કરવી.

૨૨ સ્નેહસ્વેદૈરુદાવર્ત જૃમ્ભાજં સમુપાચરેત્ ।

બગાસાંના વેગને રોકવાથી થણા ઉ-

દાવર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૨ જો ઉદાવર્ત બગાસાંના વેગને રોકવાથી
થયો હોય તો સ્નેહોની તથા સ્વેદોની યોજનાઓ
કરવી.

૨૩ અશ્રુમોક્ષોઽશ્રુજે કાર્યઃ સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય
દેહિનઃ ॥

આંસુના વેગને રોકવાથી થણા ઉદા-

વર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૩ જો ઉદાવર્ત આંસુના વેગને રોકવાથી થયો
હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી કરુણ
કથાઓ વગેરેથી રોગીને રોવરાવીને નેત્રોમાંથી
આંસુ પડાવવાં. (આંસુ પડાવવાને માટે તીક્ષ્ણ
અંજનોની તથા તીક્ષ્ણ નસ્યોની પળ યોજનાઓ
કરવી.)

૨૪ તીક્ષ્ણાઞ્જનાવપીડાભ્યાં તીક્ષ્ણગન્ધોપશિ-
ઘનૈઃ ।

વર્તિપ્રયોગૈરથ વા ક્ષવશક્તિં પ્રવર્તયેત્ ॥

તીક્ષ્ણૌપધપ્રધમનૈરથ વાદિત્યરશ્મિભિઃ ।

છીંકના વેગને રોકવાથી થएલા ઉદાવ-
ર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૪ જો ઉદાવર્ત છીંકના વેગને રોકવાથી થયો હોય તો તીક્ષ્ણ અભ્યંગોથી, તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્યોથી, તીક્ષ્ણ ગંધવાઝાં દ્રવ્યો સુંઘાડવાથી, તીક્ષ્ણ ઔષ્ધોનાં પ્રધમન નસ્યોથી, સૂર્યની સામે જોવરાવવાથી અથવા નાકમાં વાટ નાખવાના પ્રયોગોથી છીંકની પ્રવૃત્તિ કરાવવી.

૨૫ ઉદ્ધારજે ક્રમોપેતં સ્નેહિકં ધૂમમાચરેત્ ॥

સુરાં સૌવર્ચલવર્તીં વીજપૂરરસાન્વિતામ્ ।

ઓડકારના વેગને રોકવાથી થएला
ઉદાવર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૫ જો ઓડકારના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં કહેલા ક્રમપ્રમાણે સ્નેહિક ધૂમાડો પાવો અથવા સંચલ અને વીજોરાંનો રસ ઇઓથી યુક્ત કરેલી મદિરા પાવી.

૨૬ છર્ધાઘાતં યથાદોષં સમ્યક્ સ્નેહાદિભિર્જયેત્
સક્ષારલવણોપેતમભ્યક્ત્ ચાત્ર દાપયેત્ ।

વમનના વેગને રોકવાથી થएला ઉદા-
વર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૬ જો ઉદાવર્ત વમનના વેગને રોકવાથી થયો હોય તો દોષના અનુસાર પ્રમાણે સ્નેહન, વમન, લંઘન તથા વિરેચન વગેરેની સારી રીતે યોજનાઓ કરવી અને જવઘાર તથા સૈંધવ ઇઓથી સંયુક્ત અભ્યંગ કરાવવો.

૨૭ ષસ્તિશુદ્ધિકરાવાપં ચતુર્ગુણજલં પયઃ ॥

આવારિનાશકથિતં પીતવન્તં પ્રકામતઃ ।

રમયેયુઃ પ્રિયા નાર્યઃ શુક્રોદાવર્તિનં નરમ્ ॥

વીર્યના વેગને રોકવાથી થएला ઉદાવ-
ર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૭ જો ઉદાવર્ત વીર્યના વેગને રોકવાથી થયો હોય તો મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારાં તૃણપંચ-મૂલી વગેરે દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી ચોગળા જ઼઼માં તે જ઼઼ના નાશપર્યંત પકાવેલું દૂધ રોગીને તેની મરજીપ્રમાણે પાઈ તે રોગીને પ્યારી સ્ત્રીઓ સારી રીતે રમણ કરાવે એવી ગોઠવણ કરવી.

૨૮ ક્ષુદ્ધિઘાતે હિતં સ્નિગ્ધમુષ્ણમલપં ચ ભોજનમ્ ।

ક્ષુધાના વેગને રોકવાથી થएला ઉદા-
વર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૮ જો ક્ષુધાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય તો સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ભોજન અલ્પ માત્રાથી આપવું ઇ હિતકારી થાય છે.

૨૯ તૃષ્ણાઘાતે પિબેન્મન્થં યવાગૂં વાપિ શીતલામ્ ।

તરશના વેગને રોકવાથી થएला ઉદાવ-
ર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૨૯ જો ઉદાવર્ત તરશના વેગને રોકવાથી થયો હોય તો સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૨ મા વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો અથવા શીતલ યવાગૂ પાવી.

૩૦ ભોજ્યો રસેન વિશ્રાન્તઃ શ્રમશ્વાસાનુરો નરઃ ।

શ્વાસના વેગને રોકવાથી થएला ઉદા-
વર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૦ જો ઉદાવર્ત શ્રમજન્ય શ્વાસના વેગને રોકવાથી થયો હોય તો વિશ્રામ લેવડાવીને માં-સના રસાની સાથે ભોજન કરાવવું.

૩૧ નિદ્રાઘાતે પિબેત્ ક્ષીરં સ્વપ્ન્યાશ્ચેષ્ટકથારતઃ ॥

નિદ્રાના વેગને રોકવાથી થएला ઉદાવ-
ર્તની વિશિષ્ટ ચિકિત્સા.

૩૧ જો ઉદાવર્ત નિદ્રાના વેગને રોકવાથી થયો હોય તો દૂધ પાવું, પ્યારી લાગે એવી વાતો સંભળાવવી તથા કરાવવી અને નિદ્રા લેવડાવવી.

૩૨ આધ્માનોત્થેષુ રોગેષુ યથાસ્વં પ્રયતેત દિ
યચ્ચ યસ્મિન્ભવેત્પ્રાપ્તં તચ્ચ તસ્મિન્પ્રયોજયેત્ ॥

ઉદાવર્તના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા.

૩૨ વેગોને રોકવાને લીધે આફરો, શૂલ, વાઢ તથા દસ્તની અટકાયત ઇત્યાદિ જે ઉપદ્રવો થયા હોય તેઓને શાંત કરવા માટે ચિકિત્સા-સ્થાપના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સા-ઓમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કરવી અને જે ઉપદ્રવ ઉપર વીજી પળ જે કોઈ ચિકિત્સા પ્રાપ્ત જણાય તે ઉપદ્રવ ઉપર તે ચિકિત્સાની પળ યોજના કરવી.

૩૩ વાયુઃ કોષ્ઠાનુગો રુક્ષૈઃ કપાયકટુતિક્તકૈઃ ।
ભોજનૈઃ કુપિતઃ સચ્ચ ઉદાવર્તં કરોતિ દિ ॥
વાતમૂત્રપુરીપાસૃક્કફમેદોવહાનિ ચૈ ।

સ્ત્રોતાંસ્યુદાવર્તયતિ પુરીપં ચાતિવર્તયેત્ ॥
તતો દ્વદ્વસ્તિશૂલાર્તો ગૌરવારુચિપીડિતઃ ।

વાતમૂત્રપુરીપાણિ કૃચ્છ્રેણ કુરુતે નરઃ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયદાહમોહવમિજ્વરાન્ ।

તૃષ્ણાદિક્કાશિરોરોગમનઃશ્રવણવિભ્રમાન્ ॥

લભતે ચ બહૂનન્યાન્વિકારાન્ વાતકોપજાન્ ।

ચૌદમા પ્રકારનો ઉદાવર્ત કે જે આ

અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં જણાવ્યો

છે તેનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા

લક્ષણ.

૩૩ રુક્ષ, તૂરાં, તીખાં અને કઢવાં મોજનોથી પ્રકુપિત થઈને કોઠામાં રહેલો વાયુ તુરત ઉદાવર્તને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ ઝંચે ઝંચે ભ્રમણ કરીને પોતાને ચલાવનારાં, મૂત્રને ચલાવનારાં, વિષ્ટાને ચલાવનારાં, રુધિરને ચલાવનારાં, કફને ચલાવનારાં તથા મેદને ચલાવનારાં સ્ત્રોતોને રોકી દે છે, વિષ્ટાને કઠળ કરી દે છે અને વિષ્ટા વગેરેની અવલી ગતિ કરે છે પણ તેઓને નીચે ઉતરવા દેતો નથી તેથી તે માણસને અધોવાયુ, મૂત્ર અને વિષ્ટા ઘણા પરિશ્રમથી માંડમાંડ ઉતરે

છે. આ ઉદાવર્ત કે જે અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત કેહેવાય છે તેથી ઘેરાણલા માણસને હૃદયમાં શૂલ, મૂત્રાશયમાં શૂલ, મારેપળું, અરુચિ, શ્વાસ, ટાંસી, પ્રતિશ્યાય, દાહ, મોહ, ઉલટી, જ્વર, તરશ, દૂડકી, માથાના રોગો, ભ્રાંતિ આદિ મનના વિભ્રમો, સાંભળવાનો ફેરફાર અને વીજા પળ વાયુના કોપથી થનારા ઘણા ઘણા વિકારો થાય છે. ૩૪ તં તૈલલવણામ્યક્તં સ્નિગ્ધં સ્વિન્નં નિરૂદ્ધયેત્ ॥
દોષતો ભિન્નવર્ચસ્કં ભુક્તં ચાપ્યનુવાસયેત્ ।

અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તની સામાન્ય ચિકિત્સા.

૩૪ અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તવાળા માણસને તૈલનો તથા સૈંધવનો અભ્યંગ કરી સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી દોષના અનુસાર પ્રમાણે નિરૂદ્ધવસ્તિ દેવી અને તેથી શ્લાહો આવી જાય તે પછી જમાડીને અનુવાસનવસ્તિ દેવી.

૩૫ ન ચેચ્છાન્તિ પ્રયાત્યેવમુદાવર્તઃ સુદારુણઃ ॥
અથૈનં વહુશઃ સ્વિન્નં યુક્ત્યાત્ સ્નેહવિરેચનૈઃ ।
પાયયેત ત્રિવૃત્પીલુયવાનીરમ્લપાનકૈઃ ॥

દિહ્નુકુષ્ઠવચાસ્વર્જિવિઙ્ગં વા દ્વિરુત્તરમ્ ।
યોગાવેતાવુદાવર્તં શૂલં ચાપિ નિયચ્છતઃ ॥

દેવદાર્વશ્નિકં કુઠું વચાં પથ્યાં પલક્કપામ્ ।

પૌષ્કરાણિ ચ મૂલાનિ તોયસ્યાર્દ્રાઢકે પચેત્ ॥

પાદાવશિષ્ઠં તત્પીતમુદાવર્તં વ્યપોહતિ ।

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં ચ વર્ષાભૂઃ પન્નમૂલકમ્ ॥

આરેવતફલં ચાપ્સુ પક્ત્યા તેજઃ ઘૃતં પચેત્ ।

તત્પીયમાનં શમયેદુદાવર્તમશેષતઃ ॥

વચામતિવિપાં કુઠું યવક્ષારં હરીતકીમ્ ।

કૃષ્ણાં નિર્દહનીં ચાપિ પિષ્કેદુષ્ણેન વારિણા ॥

દ્વિશ્વાકુમૂલં મદનં વિશલ્યાતિવિપે વચામ્ ।

કુઠું ક્ષિપ્વાશ્નિકૌ ચાપિ પિષ્કેતુલ્યાનિ પૂર્વવત્ ॥

મૂત્રેણ દેવદાર્વશ્નિત્રિફલાવૃહતીઃ પિષ્કેત્ ।

યવપ્રસ્થં ફલૈઃ સાર્દ્રં કણ્ટકાર્યાં જન્ઢાઢકે

પક્ત્વાર્દ્રપ્રસ્થશેષં તુ પિષ્કેદ્વિહુસમન્વિતમ્ ।

મદનાલાવુષીજાનિ પિપ્પલીં સનિદિગ્ધિકામ્ ॥

સૌવૃણ્ય પ્રથમેન્નાઙ્યા વિશત્યેતચથા ગુદમ્ ।
 ચૂર્ણં નિકુમ્ભકમ્પિલ્હશ્યામેશ્વાકગ્નિકોદ્ભવમ્ ॥
 કૃતવેધનમાગધ્યો લવણાનાં ચ સાધયેત્ ।
 ગવાં મૂત્રેણ તા વર્ત્તીઃ કારયેચ્ચ ગુદાનુગાઃ ॥
 સઘઃ શર્મકરાવેતૌ યોગાવમૃતસમ્ભવૌ ।

અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તની વિશેષ્ટ
 ચિકિત્સા.

૩૬ એ અતિદારુણ ઉદાવર્ત જો ઉપર કહેલી સામાન્ય ચિકિત્સાથી શાંત ન થાય તો રોગીને ઘણા ઘણા સ્વેદન સંસ્કારો આપી ઇરડીયા તૈલ વગેરે સ્નેહાત્મક વિરેચનો દેવાં.

નસોતર પીલુ (ખારી જાર-મોટી જાર) અને અજમા એઓના કલ્ક खाटा દ્રવોની કે સાજી-ખારની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી અપથ્ય ભોજનજન્ય ઉદાવર્ત અને શૂઠ પળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

હીંગ, હીંગથી વમળો કઠ, કઠથી વમળી વજ, વજથી વમળો સાજીખાર અને સાજીખારથી વમળાં વાવડીંગ એઓનો કલ્ક खाटा દ્રવોની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત અને શૂઠ પળ નષ્ટ થઈ જાય છે.

દેવદાર, ચિત્રક, કઠ, વજ, હરડે, ગુગલ અને પુષ્કરમૂલ એટલાં દ્રવ્યો નાખી એકસો અઠ્યાવીશ તોલાંભાર પાણીનો કાથ ઉકાઢવો. ચોથા ભાગ જેટલું પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારીને તે કાથ પાવામાં આવે તો તેથી અપથ્ય ભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નષ્ટ થઈ જાય છે. (કેટલાએક કેહે છે કે આ કાથની માત્રા બહુ મોટી થાયછે એટલા માટે અનુક્રમે તેમાંથી ચાર ચાર તોલાંભાર કાથ પાવો.)

સૂકો મૂલો, આર્દ્ર મૂલો, સાટોડી, બૃહત્પંચમૂલ અને ગરમાઝાનું ફલ એઓનો કાથ કરી તે કાથમાં ઘી પકાવી પૃ ઘી પાવામાં આવે તો તેથી ઉદાવર્ત સંપૂર્ણ રીતે શાંત થઈ જાય છે.

વજ, અતવસ, કઠ, જવખાર, હરડે, પીપલ અને ચિત્રક એઓનું ચૂર્ણ ડના પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નષ્ટ થાય છે.

કડવી તુંવડીનું મૂલ, મીંઢોલ, ઇંદ્રવારણી, અતવસ, વજ, કઠ, સુરાનું બીજ અને ચિત્રક અથવા બોડીઅજમોદ એઓને સમભાગે લઈ ડના પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી અપથ્ય ભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નષ્ટ થાયછે.

દેવદાર, ચિત્રક, ત્રિફલા અને ભોરીંગણી એઓનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી ઉદાવર્ત નષ્ટ થઈ જાય છે.

જવ અને ભોરીંગણીનાં ફલ એઓને ચોસટ તોલાંભાર લઈ વસો છપન (૨૧૬) તોલાંભાર પાણીમાં ઉકાઢી વત્રીશ તોલાંભાર પાણી અવશેષ રહે ત્યારે ઉતારી તે કાથ હીંગથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી ઉદાવર્ત નષ્ટ થઈ જાય છે. (આ કાથની માત્રા વહુજ મોટી થઈ જાય છે માટે એકદમ નહીં પાતાં અનુક્રમે ચાર ચાર તોલાંભાર પાવો એવી કલ્પના યોગ્ય જણાય તો કરવી.)

મીંઢોલનાં બીજ, કડવી તુંવડીનાં બીજ, પીપલ અને ભોરીંગણી એઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને નઢીમાં નાખી ફૂંક મારીને ગુદામાં પેસાડી દેવામાં આવે તો તેથી ઉદાવર્તવાઢાને તુરતજ સુખ થાય છે. આ યોગ અમૃતતુલ્ય ગણવામાં આવે છે.

નેપાઢો, કપીલો, નસોતર, કડવી તુંવડી, ચિત્રક, કડવી ઘીસોડી, પીપલ અને સૈંધવ એઓના ચૂર્ણને ગોમૂત્રમાં પકાવી તેની ગુદામાં પેસે એવડી વાટો કરવી. આ વાટ ગુદામાં યોસવાથી ઉદાવર્તવાઢાને તુરતજ સુખ થાયછે. આ ફલવર્ત્તિરૂપ યોગ પળ અમૃતતુલ્ય ગણવામાં આવે છે.

અધ્યાય ૫૬ મો.

૧ અથાતો વિસૂચિકાપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિસૂચિકાપ્ર-
તિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુંશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અજીર્ણમામં વિષ્ટ્વં વિદગ્ધં ચ યદીરિતમ્ ॥
વિસૂચ્યલસકૌ તસ્માદ્ભવેદ્યાપિ વિલમ્બિકા ॥

વિસૂચિકા, અલસક તથા વિલંબિકા
એઓનું નિદાન.

૨ સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૩૯ મા
વિષયમાં જે આમાજીર્ણ, વિષ્ટ્વાજીર્ણ અને વિદ-
ગ્ધાજીર્ણ કહેલ છે તેથી વિસૂચિકા, અલસક
અને વિલંબિકા ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ સૂચીભિરિવ ગાત્રાણિ તુદન્ સન્તિષ્ટેત્નિલઃ ॥
યત્રાજીર્ણેન સા વૈદ્યૈરુચ્યતે તુ વિસૂચિકા ॥

વિસૂચિકા શબ્દની નિરુક્તિ.

૩ એ રોગમાં અજીર્ણને લીધે વાયુ જાણે ગા-
ત્રોને સોઈઓથી ભોંકતો હોય એવો ક્રૂર થાય છે.
ઘટલા માટે વૈદ્યોએ તેને 'વિસૂચિકા' એ નામ
આપેલું છે.

૪ ન તાં પરિમિતાદ્વારા લભન્તે વિદિતાગમાઃ ॥
મૂઢાસ્તામજિતાત્માનો લભન્તેઽશનલોલુપાઃ ॥

અજીર્ણથી રહિત રહેનારાઓને વિસૂ-
ચિકા થતીજ નથી.

૪ ભોજનસંબંધી શાસ્ત્રોપદેશને જાણનારા અને
તેથી પરિમિત તથા અનિષિદ્ધ આહારજ કરનારા
લોકોને વિસૂચિકા થતી નથી. જે લોકો ત્યાજ્ય
આહારને નહીં જાણનારા, અજિતેન્દ્રિય અને ભો-

જનમાં અતિલંપટ હોય છે તેઓને વિસૂચિકા
પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ મૂર્છાતિસારૌ વમથુઃ પિપાસા
શૂલં ભ્રમોદ્વેષ્ટનજૃમ્ભદાહાઃ ॥

વૈવર્ણ્યકમ્પૌ હૃદયે રુજશ્ચ
ભવન્તિ તસ્યાં શિરસશ્ચ ભેદઃ ॥

વિસૂચિકાનું લક્ષણ.

૫ વિસૂચિકામાં મૂર્છા, અતિસાર, વમન, તરશ,
શૂલ, ભ્રમ, હાથ પગ વગેરેમાં ગોઠલીઓ, અંગોનું
મરડાવું, દાહ, વિવર્ણપણું, કંપ, હૃદયમાં વેદનાઓ
અને માથાનું જાણે વિદારણ થતું હોય એવી પીડા
થાય છે.

૬ કુક્ષિરાનહ્યતેઽત્યર્થે તામ્યત્યથ ચ કૂજતિ ॥
નિરુદ્ધો મારુતશ્ચાપિ કુક્ષાવુપરિ ધાવતિ ॥
ચાતવર્ચોનિરોધશ્ચ કુક્ષૌ યસ્ય ભૃશં ભવેત્ ॥
તસ્યાલસકમાચષ્ટે દ્વિક્કોદ્ધારૌ તુ યસ્ય તુ ॥

અલસકનું લક્ષણ.

૬ પેટ અત્યંત આફરી ગયું હોય, અંગોને
પછાડવા પડતાં હોય, ગ્લાનિ થઈ હોય, કળ-
કળવું પડતું હોય, અજીર્ણથી રોકાણો પવન
છાતી તથા કંઠ વગેરે ઉપરના ભાગોમાં દોડ્યા
કરતો હોય, અધોવાયુ તથા જ્ઞાહો અત્યંત રોકાઈ
ગયાં હોય અને હેડકી તથા ઓઢકાર આવ્યા
કરતા હોય તો તે માણસને 'અલસક' થયો છે
એમ જાણવું.

૭ દુષ્ટ તુ ભુક્ત કફમારુતાં
પ્રવર્તતે નોર્ધ્વમધશ્ચ યસ્યામ્ ॥

વિલમ્બિકાં તાં ભૃશદુશ્ચિકિત્સ્યા-
માચક્ષતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥

વિલંબિકાનું લક્ષણ તથા અત્યંત
કષ્ટસાધ્યપણું.

૭ કફથી અને વાયુથી દુષ્ટ થઈને, જ

૧ કાલેરા, અલસક અને વિલંબિકા એઓનાં નિદાન,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સા અને આનાહનાં લક્ષણો તથા

ચિકિત્સા એઓના નિરુપણ વિષયનો.

अन्न मोहोडामांथी पण नीकळे नहीं अने गुदा-
मांथी पण नीकळे नहीं ए रोगने प्राचीन आयु-
र्वेदशास्त्रीओ विलंबिका केहे छे. आ विलंबिका
चिकित्सा करवामां अत्यंत कष्टसाध्य छे.

८ यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव
देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं स्वलिङ्गै-
स्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च ॥

चिकित्सा सुखथी करी शकाय एटला
माटे आमवाळा प्रदेशनी परीक्षा.

८ आम जे प्रदेशमां रहुं होय अने जे दोषथी
व्याप्त थयुं होय ते प्रदेशनेज विशेषे करी ते दोषसं-
बंधी विकारोथी तथा आफरा वगेरे पोतानां चिह्नोथी
पण पीडे छे माटे दोषसंबंधी भोंकावा आदि
विकारो उपरथी अने आफरा तथा स्तंभ वगेरे
आमनां चिह्नो उपरथी वैद्ये आमवाळा प्रदेशने
जाणी लेवो.

९ यः श्यावदन्तोष्ठनखोऽल्पसंज्ञ-
श्छर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥

विसूचिकादिकनां असाध्यपणानां लक्षणो.

९ विसूचिका, अलसक के विलंबिका थतां
जेना दांत, होठ तथा नखो काळा थई गया
होय, संज्ञा अत्यंत अल्प थई गई होय, उलटीनी
पीडा थया कर्ती होय, आंखो ऊंडी उतरी गई
होय, स्वर बेसी गयो होय अने सघळा सांधाओ
नरम पड़ी गया होय ते माणस बीजो जन्म धरी
अहीं आववाने माटे जाय छे अर्थात् मरी जशे
एम समजवुं.

१० साध्यासु पाण्योर्दहनं प्रशस्त-
गग्निप्रतापो वमनं च तीक्ष्णम् ।

पक्वे ततोऽन्ने तु विलङ्घनं स्या-
त्संपाचनं चापि विरेचनं वा ॥

विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव
मूर्च्छातिसारादिरुपैति शांतिम्

आस्थापनं चापि वदन्ति पथ्यं
सर्वासु योगानपरान्निबोध ॥

पथ्यावचाहिङ्गुकलिङ्गगृञ्ज-

सौवर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णम् ।

सुखाम्बुपीतं विनिहन्यजीर्णं
शूलं विसूचीमरुचिं च सद्यः ॥

क्षारागदं वा लवणं विडं वा
गुडप्रगाढानथ सर्पपान्वा ।

अम्लेन वा सैन्धवहिङ्गुयुक्तौ
सबीजपूर्णौ सघृतौ त्रिवर्गौ ॥

कुटुत्रिकं वा लवणैरुपेतं
पिबेत्सुहीक्षीरघिमिश्रितं तु ।

कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु
यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥

कृष्णाजमोदक्षवकाणि वापि
तुल्यौ पिबेद्वा मगधानिकुम्भौ ।

दन्तीयुतं वा मगधोज्ज्वानां
कल्कं पिबेत्कोपवतीरसेन ॥

उष्णाभिरद्भिर्मगधोज्ज्वानां
कल्कं पिबेन्नागरकल्कयुक्तम् ।

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समं वाप्यथ मातुलुङ्गयाः ॥

छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता
हन्युर्विसूचीं नयनाञ्जनेन ।

सुवामितं साधु विरेचितं वा
सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ॥

पेयादिभिर्दीपनपाचनीयैः
सम्यक्क्षुधार्त्तं समुपक्रमेत ।

विसूचिका, अलसक अने विलंबिका
एओनी चिकित्सा.

१० विसूचिका, अलसक के विलंबिका जो
साध्य जणाय तो रोगीना पगनी पेनीओमां डांभ
देवा, अंगोने अग्निथी तपाववां (शोक करवो)
अने तीक्ष्ण वमन कराववुं ए उत्तम छे. जो

લાધેલું અન્ન પાકવામાં અભિમુખ થયેલું જણાય તો પછી લંધન કરાવવું, પાચન ઔષધો દેવાં અને ફલવર્તિત્ર ગ્ગેરેથી વિરેચન પળ કરવું. વમન અને વિરેચન દેવાં તે ઇટલા માટે કે દેહ શુદ્ધ થઈ જાય તો મૂર્છા તથા અતિસાર વગેરે વિકારો તુરતજ શાંત થઈ જાય. વિસૂચિકા, અલસક અને વિલંબિકા એઓમાં નિરૂહવસ્તિ દેવી એ પળ પંથ્ય છે એમ કેહેવામાં આવે છે. હવે વીજા યોગો કહું છું તે સાંભળો.

હરડે, વજ, હીંગ, ઇંદ્રજવ, રાતું લસણ, સંચલ અને અતવસં એઓનું ચૂર્ણ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી અજીર્ણ, શૂલ, વિસૂચિકા અને અરુચિ એઓ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.

કલ્પસ્થાનના સાતમા અધ્યાયના ૨ જા વિષયમાં કહેલો ક્ષારાગદ અથવા બિડલૂળ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

ગોળથી સારી પેટે મિશ્રિત કરેલું સર્પપોનું ચૂર્ણ સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

હરડે, બેહેડાં, આમઢાં, સૂંઠ, મરી અને પીપલ એઓનું ચૂર્ણ ઘીથી, સૈંધવથી, હીંગથી તથા બીજોરાના ચૂર્ણથી યુક્ત કરી લાટા દ્રવની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

સૂંઠ, મરી તથા પીપલ એઓનું ચૂર્ણ પંચલવ-ગોથી તથા થોરના છીરથી યુક્ત કરી લાટા દ્રવની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૬ માં કલ્યાણક લવણ લાટા દ્રવની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

પીપલ, બોડીઅજમોદ અને રાઈ એઓનું ચૂર્ણ

લાટા દ્રવની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

પીપલ અને નેપાલો એઓનું સમભાગ ચૂર્ણ લાટા દ્રવની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

નેપાલો અને પીપલ એઓનો કલ્ક કઢવી ઘીસોડીના રસની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

પીપલનો તથા સૂંઠનો કલ્ક ઝના પાણીની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી વિસૂચિકાદિક નષ્ટ થાય છે.

સૂંઠ, મરી, પીપલ, કરંજનું ફળ, હલ્દર, દર અને બીજોરાનું મૂલ એઓને સમભાગે લઈ, કલ્ક કરી, ગોળીઓ વાળી તે ગોળીઓને છાયામાં સૂકાવવી. આ ગોળી નેત્રોમાં આંજવામાં આવે તો તેથી તંદ્રા આદિ વિસૂચિકાના વિકારો અથવા વિસૂચિકા નષ્ટ થાય છે.

રોગી સારી રીતે વામિત થયેલો, વિરેચિત થયેલો કે લંઘિત થયેલો જાળવામાં આવે તે પછી જ્યારે તેને સારી પેટે ખૂંચ લાગે ત્યારે વૈદ્યે પેયા આદિ દીપનીય તથા પાચનીય પ્રયોગોથી ઉપચારો કરવા.

૧૧ આમં શરુદ્ધા નિચિતં ક્રમેણ

ભૂયો વિવદ્ધં વિગુણાનિલેન ॥

પ્રવર્ત્તમાનં ન યથાસ્વમેનં

વિકારમાનાહમુદાહરન્તિ ॥

આનાહનું નિદાન તથા સામાન્ય લક્ષણ.

૧૧ આહારનો નહીં પાકેલો રસ કે જે આમ કેહેવાય છે તે અથવા વિષ્ટા અનુક્રમે સંચય પામીને અને વળી દુષ્ટ વાયુથી બંધાઈને અથવા સૂકાઈને પોતાના માર્ગમાં પ્રવર્તે નહીં એ વિકારને વૈદ્યો આનાહ કેહે છે.

૧૨ તસ્મિન્નિવન્યામસમુદ્ભવે તુ

તૃષ્ણાપ્રતિશ્યાયશિરોવિદાહાઃ ॥

આમાશયે શૂલમથો ગુરુત્વં

હૃદાસ ઉદ્ગારવિઘાતનં ચ ।

આમથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહનું લક્ષણ.

૧૨ જો આનાહ આમથી થયો હોય તો તરશ, પ્રતિશ્યાય, માથામાં વલતરા, આમાશયમાં શૂલ, મારેપણું, મોઢા અને ઓડકારનું અટકવું, ઇટલાં ચિહ્નો થાય છે.

૧૩ સ્તમ્ભઃ કટીપૃષ્ઠપુરીપમૂત્રે

શૂલોઽથ મૂર્છા ચ શકૃદ્ભ્રમિશ્ચ ॥

શ્વાસશ્ચ પકાશયજે ભવન્તિ

લિઙ્ગાનિ ચાત્રાલસકોદ્ભવાનિ ॥

વિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહનું લક્ષણ.

૧૩ જો આનાહ વિષ્ઠાથી થયો હોય તો કમર તથા પીઠ ફલાઈ જાય છે, વિષ્ઠા તથા મૂત્ર ઉતરતાં નથી, શૂલ થાય છે, મૂર્છા આવે છે, વિષ્ઠાનું વમન થાય છે, શ્વાસ થાય છે અને આ અધ્યાયના ૬ ટા વિષયમાં અલમકનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે તેઓ પણ થાય છે.

૧૪ આમોદ્ભવે વાન્તમુપક્રમેત

સંસર્ગમ્ભક્તક્રમદીપનીયૈઃ

અથેતરં યો ન શકૃદ્ભ્રમેત્ત-

માસઞ્જયેત્સ્વેદનપાચનૈશ્ચ ।

વિસૂચિકાયાં પરિકીર્તિતાનિ

દ્રવ્યાણિ વૈરેચનિકાનિ યાનિ ॥

તાન્યેવ વર્તીર્વિતરેદ્વિચૂર્ણ

મહિષ્યજાવીભગવાં તુ મૂત્રૈઃ ।

સ્વિન્નસ્ય પાયૌ વિનિવેશ્ય તાશ્ચ

ચૂર્ણાનિ ચૈષાં પ્રથમેત્તુ નાઙ્યા ॥

મૂત્રેણ સંસાધ્ય યથાવિધાનં

દ્રવ્યાણિ યાન્યુર્ધ્વમધશ્ચ યાન્તિ ।

કાથેન તેનાશુ નિરૂહયેચ્ચ

મૂત્રાર્દ્રયુક્તેન સમાશ્લિકેણ ॥

ત્રિભણ્ડયુક્તં લવણપ્રકુશ્નં

પૃથ્વા વિરિક્તક્રમમાચરેચ્ચ ।

અથેવ તૈલેન ચ સાધિતેન

પ્રાપ્તં યદિ સ્યાદનુવાસયેચ્ચ ॥

આનાહની ચિકિત્સા.

૧૪ જો આનાહ આમથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો રોગીને વમન કરાવીને પછી અન્નસંસર્ગના ક્રમ-પ્રમાણે પિપ્પલ્યાદિગળથી સંસ્કૃત કરેલા પેયા વગેરે આહારોની યોજનાઓ કરવી.

જો આનાહ વિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો સ્વેદનો તથા પાચનોરૂપ ઉપચારો કરવા. પરંતુ વિષ્ઠાથી થયેલા આનાહમાં જો વિષ્ઠાનું વમન થતું હોય તો અસાધ્ય સમજીને તેની ચિકિત્સાજ કરવી નહીં.

આ અધ્યાયના ૧૦ મા વિષયમાં વિસૂચિકા ઉપર જે નેપાઢા વગેરે વૈરેચનિક દ્રવ્યો કેહેવામાં આવ્યાં છે તેઓના ચૂર્ણને મેંશ, વકરી, ગાડર, હાથી તથા ગાય ઇઓનાં મૂત્રમાં પકાવી, વાટો બનાવી, રોગીને સ્વેદન સંસ્કાર આપી તેની ગુદામાં તે વાટો ખોસવી. ૬ નેપાઢા વગેરેનાં કોરાં ચૂર્ણો નઢીમાં નાખી ફૂંક મારીને ગુદામાં ચઢાવી દેવાં. સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં જે કડવી ઘીસોડી વગેરે ઉભયતોભાગહર દ્રવ્યો કેહેલાં છે તેઓનો અરધો અરધ પાણીવાઢા મેંશ વગેરેના મૂત્રમાં વિધિપ્રમાણે કાથ કરી તે કાથને મધથી તથા નસોતર અને સૈંધવ ઇઓના ચાર તો-લાંભાર કલ્કથી યુક્ત કરી તે કાથથી નિરૂહ-વસ્તિ દેવી. નિરૂહવસ્તિ દીધા પછી ચિકિત્સાસ્થા-નના ૩૯ મા અધ્યાયમાં સમ્યગ્વિરેચિત થયે-લાને માટે જે ક્રમ કેહેવામાં આવ્યો છે તે કરવો. (આ નિરૂહવસ્તિ આમાવસ્થામાં નહીં દેવી પણ આમનું પાચન તથા પછી દેવી.) નિરૂહવસ્તિ દીધા પછી વાયુનો પ્રકોપ રહેલો જણાય તો ૬જ દ્રવ્યોમાં પકાવેલા તૈલથી અનુવાસનવસ્તિ પણ દેવી.

અધ્યાય ૫૭ મો.

૧ અથાતોઽરોચકપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યા-સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે 'શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અરોચકપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દોષૈઃ પૃથક્ સહ ચ ચિત્તવિપર્યયાદ્

ભક્તાયનેષુ હૃદિ ચાવતતે પ્રગાઢમ્ ।

ન્નાત્રે રુચિર્ભવતિ તં ભિષજો વિકારં

• ભક્તોપઘાતમિહ પશ્ચવિધં વદન્તિ ॥

અરોચકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા

તથા સામાન્ય લક્ષણ.

૨ એક એક દોષથી, ત્રણે દોષોથી અને ચિંતાદિકને લીધે થયેલા ચિત્તના વિહ્વલપણાથી અન્નનું વહન કરનારાં સ્રોતો અને હૃદય વ્યાપ્ત થતાં અન્ન ઉપર રુચિ થતી નથી એ રોગને વૈદ્યો અરોચક કહે છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપાતિક અને ચિત્તવિપર્યયજન્ય એ રીતે અરોચકના પાંચ ભેદો છે.

૩ હૃદ્ચૂલપીડનયુતં વિરસાનનત્વં
વાતાત્મકે ભવતિ લિઙ્ગમરોચકે તુ ।

વાતજન્ય અરોચકનું લક્ષણ.

૩ જો વાતજન્ય અરોચક થયો હોય તો હૃદયમાં શૂલ તથા પીડા થાય છે અને મોહોડું વિરસ થઈ જાય છે.

૪ હૃદાહચોષબહુતા મુક્તિક્તતા ચ
મૂર્છા સતૃડ્ ભવતિ પિત્તકૃતે તથૈવ ॥

પિત્તજન્ય અરોચકનું લક્ષણ.

૪ જો પિત્તજન્ય અરોચક થયો હોય તો હૃદયમાં વધુ દાહ તથા વધુ ચોસ થાય છે, મોહોડું કડવું થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે અને તરશ લાગ્યા કરે છે.

૧ અરોચક (અન્ન ઉપર અરુચિ) અને અવિપાક (અન્નનું પેટમાં નહીં પાકવું) એઓનાં નિદાનો, લક્ષણો

૫ કણ્ઠગુરુત્વકફસંસ્રવસાદતન્દ્રાઃ

શ્લેષ્માત્મકે મધુરમાસ્યમરોચકે તુ ।

કફજન્ય અરોચકનું લક્ષણ.

૫ જો કફજન્ય અરોચક થયો હોય તો સ્વરજ આવે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, મોહોડામાંથી કફનો સ્રાવ થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, તંદ્રા થાય છે અને મોહોડું મધુર થઈ જાય છે.

૬ સર્વાત્મકે પવનપિત્તકફા બહૂનિ
રૂપાણ્યથાસ્ય હૃદયે સમુદીરયન્તિ ॥

સાન્નિપાતિક અરોચકનું લક્ષણ.

૬ જો ત્રણે દોષોથી અરોચક થયો હોય તો માણસના હૃદયમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો ઘણાં રૂપોને પ્રકટ કરે છે. (આ અરોચક અસાધ્ય છે. ડહન.)

૭ સંરાગશોકભયવિપ્રતચેતસસ્તુ

ચિન્તાકૃતો ભવતિ સોઽશુચિર્દર્શનાદ્ ।

ચિત્તવિપર્યયજન્ય (આગંતુજ) અરોચકનું લક્ષણ.

૭ કામનાથી, શોકથી કે ભયથી ચિત્ત વિહ્વલ થતાં ચિંતાને લીધે જે અરોચક થાય છે તે ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચક કહેવાય છે. વીભત્સ આદિ પદાર્થના દર્શનથી જે અરોચક થાય છે તે પણ ચિત્તવિપર્યયજન્ય ગણાય છે. (આ પાંચમા પ્રકારના અરોચકમાં મોહોડું અવિકૃત રસવાલું રહે છે. ભાવપ્રકાશ.)

૮ વાતે વચામ્બુવમનં કૃત્ત્વોન્નિબેદ્ય

સ્નેહૈઃ સુરામિરથ વોષ્ણજલેન ચૂર્ણમ્ ॥

કૃષ્ણાવિડક્કયવમસ્મહરેણુભાર્ગી

રાક્ષૈલહિહુલવણોત્તમનાગરાણામ્ ।

પિત્તે ગુડામ્બુમધુરૈર્વમનં પ્રશસ્તં

સ્નેહઃ સસૈન્ધ્રવસિતામધુસર્પિરિષ્ટઃ ॥

તથા ચિકિત્સાઓ વિષયનો.

નિમ્બામ્બુવામિતવતઃ કફજેઽનુપાનં
 રાજદ્રુમામ્બુ મધુના તુ સદીપ્યકં સ્યાત્ ।
 ચૂર્ણં યદુક્તમથ વાનિલજે તદેવ
 સર્વેશ્ચ સર્વકૃતમેવમુપક્રમેત ॥
 દ્રાક્ષાપટોલવિડવેત્રકરીરનિમ્બ-
 મૂર્ચાભયાક્ષવદરામલકેન્દ્રવૃક્ષઃ ।
 વીજૈઃ કરઞ્જનૃપવૃક્ષમવૈશ્ચ પિષ્ટૈ-
 લેહં પચેત્સુરભિમૂત્રયુતં યથાવત્ ॥
 મુસ્તાં વચાં ત્રિકટુકં રજનીદ્વયં ચ
 ભાગીં ચ કુષ્ઠમથ નિર્દહનીં ચ પિપ્પ્લા ।
 મૂત્રેઽવિજે દ્વિરદ્મૂત્રયુતં પચેદ્વા
 પાઠાં તુગામતિવિપાં રજનીં ચ મુખ્યામ્ ॥
 મળ્દૂકિમર્કમમૃતાં ચ સલાક્ષ્ણાણ્યાં
 મૂત્રે પચેત્તુ મહિષસ્ય વિધાનવિદ્વા ।
 ઇતાન્ન સન્તિ ચતુરો લિહતસ્તુ લેહાન્
 ગુલ્મારુચિશ્વસનકણ્ઠહૃદામયાશ્ચ ॥
 સાત્મ્યાન્ સ્વદેશરચિતાન્ વિવિધાંશ્ચ મધ્યાન્
 પાનાનિ મૂલફલલાઙ્ગાવરાગયોગાન્ ।
 અઘ્રાદ્રસાંશ્ચ વિવિધાન્ વિવિધૈઃ પ્રકારૈ-
 ભુઞ્જીત ચાપિ લઘુરુક્ષમનઃસુખાનિ ॥
 આસ્થાપનં વિધિવદત્ર વિરેચનં ચ
 કુર્યાન્મૃદૂનિ શિરસશ્ચ વિરેચનાનિ ।
 ત્રીણ્યૂષણાનિ રજનીત્રિફલાયુતાનિ
 ચૂર્ણીકૃતાનિ યવશૂકવિમિશ્રિતાનિ ॥
 ક્ષુદ્રાયુતાનિ વિતરેન્મુખધાવનાર્થ-
 મન્યાનિ તિક્તકટુકાનિ ચ ભેપજાનિ ।
 મુસ્તાદિરાત્તત્ત્વર્ગદશાઙ્ગસિદ્ધૈઃ
 કાથૈર્જયેન્મધુયુતૈર્ધિવિધૈશ્ચ લેહૈઃ ॥
 મૂત્રાસવૈર્ગુડકૃતૈશ્ચ તથા ત્વરિષ્ટૈઃ
 ક્ષારાસવૈશ્ચ મધુમાધવતુલ્યગન્ધૈઃ ।
 પેહેલા ચાર અરોચકોની ચિકિત્સા.

< વાતજન્ય અરોચક થયો હોય તો વજના
 કાથથી વમન કરાવી પીપ્પલ, વાવડીંગ, જવચાર,
 હરેણુ, ભારંગી, રાસા, ઇલ્લી અથવા ઇલ્લાલુક,

હીંગ, સૈંધવ અને સૂંઠ એઓનું ચૂર્ણ સ્નેહોની સાથે,
 મધોની સાથે અથવા ડાના પાણીની સાથે પાવું.

પિત્તજન્ય અરોચક થયો હોય તો ગોઝના
 પાણીથી તથા મધુરવર્ગથી વમન કરાવી સૈંધવ,
 સાકર, મધ અને ઘી એઓથી સંયુક્ત કરેલું સ્ને-
 હપાન કરાવવું.

કફજન્ય અરોચક થયો હોય તો લીંબડાના
 કાથથી વમન કરાવી તે ઉપર મધથી તથા અ-
 જમાથી યુક્ત કરેલો ગરમાઝાનો કાથ પાવો
 અથવા વાતજન્ય અરોચક ઉપર જે ચૂર્ણ ક્રેહેવામાં
 આવ્યું છે તે પાવું.

સાન્નિપાતિક અરોચક થયો હોય તો પ્રથમ
 ચિકિત્સા કરવાની ના પાડી પછી રોગી વગેરેનો
 આગ્રહ જણાય તો વમન કરાવીને ઉપર લેલેલી
 ત્રણે દોષોની ચિકિત્સાઓ કરવી.

દ્રાક્ષ, પટોલ, વિડલૂણ, નેતર, કેરડો, લીં-
 વડો, મોરવેલ, હરડે, વેહેડાં, બોર, આમળાં,
 કડો, કરંજનાં વીજ અને ગરમાઝાનાં વીજ
 એઓને વાટી તેનો ગોમૂત્રમાં વિધિપ્રમાણે લેહ
 પકાવીને તે લેહ ચટાડવામાં આવે તો તેથી
 વાતજન્ય અરોચક, ગુલ્મ, શ્વાસ, ગઝાના રોગો
 અને હૃદ્રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

મોથ, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, હલ્લદર, દારુ-
 હલ્લદર, ભારંગી, કઠ અને ચિત્રક એઓને વાટી
 તેનો ગાઢરના મૂત્રમાં વિધિપ્રમાણે લેહ પકાવીને
 તે લેહ ચટાડવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય
 અરોચક, ગુલ્મ, શ્વાસ, ગઝાના રોગો અને હૃદ્રોગો
 નષ્ટ થઈ જાય છે.

કાઠીપાડ, વંશલોચન, અત્તવસ અને ઉત્તમ
 હલ્લદર એઓને વાટી તેનો હાથીના મૂત્રમાં વિધિ-
 પ્રમાણે લેહ પકાવીને તે લેહ ચટાડવામાં આવે
 તો તેથી કફજન્ય અરોચક, ગુલ્મ, શ્વાસ, ગઝાના
 રોગો અને હૃદ્રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

સૂરજમુલી, આકડો, ગઝો અને કૌચાં એ-

એને વાંટી તેનો પાડાના મૂત્રમાં વિધિપ્રમાણે લેહ પકાવીને તે લેહ ચટાડવામાં આવે તો તેથી સાન્નિપાતિક અરોચક, ગુલ્મ, શ્વાસ, ગળાના રોગો અને હૃદયોગો નષ્ટ થઈ જાય છે.

પોતપોતાના દેશની રીતિથી બનાવેલાં તથા સાત્મ્ય હોય એવાં વિવિધ ભક્ષ્યો, પાનકો, મૂલો, ફળો, સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૨૭ મા વિષયમાં કહેલા રાગલાડવો, વિવિધ રસો અને હલકાં રુક્ષ તથા મનને આનંદ આપે એવાં મોજનો વિવિધ પ્રકારોથી ગોઠવીને દેવામાં આવે તો તેથી અરોચકો ટલી જાય છે.

અરોચકો ઉપર નિરૂહબસ્તિઓની, વિરેચનોની અને ક્રોમલ શિરોવિરેચનોની પળ વિધિપૂર્વક યોજનાઓ કરવી. (જો કે અરોચકમાં નિરૂહબસ્તિનો નિષેધ છે તો પણ અહીં વિધાન કન્યું તેથી એમ જણાય છે કે અરોચકમાં આરંભમાં નહીં પણ વમનાદિક કરાવ્યા પછી વાયુનો અનુબંધ જણાય તો નિરૂહબસ્તિ દેવાની અનુજ્ઞા છે.)

અરોચકો ઉપર મોહોડાને શુદ્ધ કરવાને માટે સૂંઠ, મરી, પીપલ, હલ્દર, ત્રિફળા, જવચાર અને મોરંગીનાં એઓનાં ચૂર્ણોથી ગોઠવેલા યોગો દેવા અને બીજાં પણ કડવાં તથા તીક્ષ્ણાં ઔષધો દેવાં.

મુસ્તાદિગણ, આરગ્વધાદિગણ અને દશમૂલી એઓના કાથોથી, મધુરવર્ગના વિવિધ અવલેહોથી, તેમજ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે ગોઠવેલો યોગ આપીને બનાવેલા અને મધના તથા મધથી બનાવેલા મધના જેવા ગંધવાળાં મૂત્રાસવોથી, અરિષ્ટોથી તથા ક્ષારાસવોથી અરોચકોને નષ્ટ કરવા.

૧ કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે ‘રાગલાડવ’ એ શબ્દથી યવાનીલાડવચૂર્ણ સમજવું. અજમા, દાડિમ, સૂંઠ, કોકમ, અમ્લવેતસ અને સૂકાવેલો બોરનો ગર્મ એ પ્રત્યેક પદાર્થો છનુ છનુ ચળોટીભાર લેવા. મરી સાટ ચળોટીભાર, પીપલ બસો ચાલીસ

૧ સ્યાદેષ એવ કફવાતહતે વિધિશ્ચ |
શાન્તિ ગતે હુતભુજિ પ્રશમાય તસ્ય ||

અવિપાકનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

૧ જઠરાગ્નિ કફથી તથા વાયુથી હળાઈને ઠરી ગમ્મો હોય તો ખાધેલું અન્ન પચતું નથી એ અવિપાક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અવિપાક થયો હોય તો પણ વૈદ્યે ઉપર કહેલી ચિકિત્સાઓ જ ગોઠવવી.

૧૦ ઇચ્છાભિઘાતભયશોકહતેઽન્તરગ્નો
ભાવાન્નવાય વિતરેત્થલુ શ્મશ્યરૂપાન્ |

અર્થેષુ ચાપ્યપચિતેષુ પુનર્ભવાય

પૌરાણિકૈઃ શ્રુતિપથૈરનુમાનયેત્તમ્ ||

દૈન્યં ગતે મનસિ બોધનમત્ર શસ્ત્રં .

યદ્યત્પ્રિયં તદુપસેવ્યમરોચકે તુ ||

ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકની ચિકિત્સા.

૧૦ ઇચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નો પડવાથી, ભયથી કે શોકાદિકથી ચિંતા ઉત્પન્ન થતાં ચિત્ત વિહ્વલ થઈ જવાને લીધે જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી અરોચક ઉત્પન્ન થયો હોય તો જે પદાર્થો મળી શકે એવા હોય તે પદાર્થો દેવા કે જે દેવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય. ઘણા ધનના કે પુત્ર વગેરેના વિનાશથી અરોચક થયો હોય તો પુરાણોક્ત તથા વેદોક્ત આખ્યાનોના માર્ગોથી રોગીને નિશ્ચય કરાવવો કે ‘થાણો ત્રોટો પણ કાઠ્યોગને લીધે અમુક કારણોની સંપત્તિ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે.’ રોગીનું મન દીન થઈ ગયું હોય તો વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં વાક્યોથી તથા બ્રહ્મવિદ્યાથી બોધ કરવો એ હિતકારી છે. ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકને નષ્ટ કરવાની સામાન્ય

ચળોટીભાર અને તજ, સંચલ, ધાણા તથા જીરું એઓ અડતાલીશ અડતાલીશ ચળોટીભાર લેવાં. સાકર ચોવીશ શાળભાર લેવી. (ચોવીશ ચળોટીભારનું એક શાળ થાયછે.) એ સર્વ પદાર્થોને એકઠા કરી ચૂર્ણ બનાવવામાં આવે એ યવાનીલાડવચૂર્ણ કહેવાય છે.

રૂપિ એ છે કે રોગીને જે જે વસ્તુઓ પ્રિય હોય તે તે વસ્તુઓનું સેવન કરાવવું. (આ ઉપાયોથી મન શાંત થતાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાથી પોતાની મે-લેજ અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન થાયછે.)

અધ્યાય ૫૮ મો.

૧ અથાતો મૂત્રાઘાતપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મૂત્રાઘાત-પ્રતિષેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંત-રિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વાતકુંડલિકાઘ્રીલા વાતવસ્તિસ્તથૈવ ચ ।

મૂત્રાતીતઃ સજઠરો મૂત્રોત્સન્નઃ ક્ષયસ્તથા ॥

મૂત્રગ્રન્થિર્મૂત્રશુક્રમુષ્ણવાતસ્તથૈવ ચ ।

મૂત્રૌકસાદૌ દ્વૌ ચાપિ રોગા દ્વાદશ કીર્તિતાઃ ॥

‘મૂત્રાઘાત’ એ નામથી કેહેવાતા
વાર રોગો.

૨ વાતકુંડલિકા, વાતાઘ્રીલા, વાતવસ્તિ, મૂત્રાતીત, મૂત્રજઠર, મૂત્રોત્સન્ન, મૂત્રક્ષય, મૂત્રગ્રન્થિ, મૂત્રશુક્ર, ઉષ્ણવાત, પિત્તકૃત મૂત્રૌકસાદ અને કફકૃત મૂત્રૌકસાદ એ વાર રોગો ‘મૂત્રાઘાત’ એ નામથી ઓઠાયા છે.

૩ રૌક્ષ્યાદ્રેગવિઘાતાદ્વા વાયુર્બસ્તૌ સવેદનમ્ ॥

મૂત્રં સંગૃહ્ય ચરતિ વિગુણઃ કુંડલીકૃતઃ ।

સુજેદલ્પાલ્પમથ્થ વા સરુજસ્કં શનૈઃ શનૈઃ ॥

વાતકુંડલિકાં તાં તુ વ્યાધિં વિઘાત્સુદારુણમ્ ।

વાતકુંડલિકાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા
લક્ષણ.

૩ શરીરના રૂક્ષપણાથી અથવા મૂત્ર આદિના વેગોને રોકવાથી દુષ્ટ થયેલો વાયુ કુંડલીવાઢેલા જેવો ગોઠ થઈ મૂત્રને વીંટી લઈ વેદના ઉત્પન્ન

કરીને મૂત્રાશયમાં ફરે છે અને બંધાઈ ગયેલો હોવાને લીધે તેમાંજ ભમ્યા કરે છે કે જેથી થોડું થોડું અથવા પીડાવાલું મૂત્ર ધીરે ધીરે પ્રવર્તે છે. આ મહાદારુણ રોગ વાતકુંડલિકા કેહેવાય છે.

૪ શકુંભાર્ગસ્ય વસ્તેશ્ચ વાયુરન્તરમાશ્રિતઃ ॥

અઘ્રીલાવદ્ધનં ગ્રન્થિ કરોત્યચ્છલમુત્તમમ્ ।

વિષ્ણમૂત્રાનિલસન્નશ્ચ તત્રાધ્માનં ચ જાયતે ॥

વેદના જાયતે વસ્તૌ વાતાઘ્રીલેતિ તાં વિદુઃ ।

વાતઘ્રીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૪ વિઘાનો માર્ગ અને મૂત્રાશય એઓના મધ્યમાં રહેલો વાયુ લાઠ જેવી અચલ અને પ્રબલ ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંઠ થતાં વિઘા મૂત્ર તથા અધોવાયુ એઓની અટકાયત થાયછે, ગુદા તથા મૂત્રાશય ફૂલી જાય છે અને મૂત્રાશયમાં વેદના થાયછે. આ રોગ વાતાઘ્રીલા કેહેવાય છે.

૫ વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્યાકુશલો નરઃ ॥

નિરુણદ્ધિ મુખં તસ્ય વસ્તેર્વસ્તિગતોઽનિલઃ ।

મૂત્રસન્નૌ ભવેત્તેન વસ્તિકુક્ષિનિપીડિતઃ ॥

વાતવસ્તિઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ ।

વાતવસ્તિનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા
લક્ષણ.

૫ જે મૂર્ખ માણસ મૂત્રના વેગને અટકાવે છે તેના મૂત્રાશયમાં રહેલો વાયુ મૂત્રાશયના મોહો-ડાને રોકી દે છે કે જેથી મૂત્રનો રોધ થાયછે અને મૂત્રાશયના મધ્ય ભાગમાં વેદના થાયછે. આ રોગ વાતવસ્તિ કેહેવાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય છે.

૬ સન્ધાર્ય વેગં મૂત્રસ્ય યો ભૂયઃ સ્પૃમિચ્છતિ ॥

તસ્ય નાભ્યેતિ યદિ વા કથશ્ચિત્સંપ્રવર્તતે ।

પ્રવાહતો મન્દરુજમલ્પમલ્પં પુનઃ પુનઃ ॥

મૂત્રાતીતં તુ તં વિઘાન્મૂત્રવેગવિઘાતજમ્ ।

મૂત્રાતીતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૬ જે માણસ પ્રથમ મૂત્રના વેગને રોકી રાં-લીને પછી મૂત્રોત્સર્ગ કરવા ઇચ્છે છે તે માણસને

૧ વાર પ્રકારના મૂત્રાઘાતોનાં નિદાનો, લક્ષણો

તથા ચિકિત્સાઓ એઓનાં નિરુપણ વિષેનો.

મૂત્ર આંત્રતું નથી, આવે છે તો જોર કરવાથી માંડમાંડ આવે છે અને તે પળ મંદ મંદ વેદનાવાલું તથા વારંવાર થોડું થોડું આવે છે. મૂત્રના વિઘાતને લીધે પ્રકુપિત થયેલા વાયુથી થતો આ રોગ મૂત્રાતીત કેહેવાય છે.

૭ મૂત્રસ્ય વિહતે વેગે તદુદાવર્ત્તહેતુના ॥

અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂર્યેદ્દૃશમ્ ।

માભેરધસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવ્રવેદનમ્ ॥

તં મૂત્રજઠરં વિદ્યાદધોવસ્તિનિરોધજમ્ । .

મૂત્રજઠરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૭ મૂત્રના વેગનો અટકાવ કરવામાં આવતાં મૂત્રના ઝંચા ભ્રમણને લીધે પ્રકુપિત થયેલો અપાનવાયુ ઉદરને અત્યંત પૂરી દે છે અને તેને લીધે નાભિથી નીચેના ભાગમાં તીવ્ર વેદનાવાલું આધ્માન (ફૂલેલાપણું) કરી દે છે કે જેથી મૂત્રનો તથા વિષ્ટાનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે. આ રોગ મૂત્રજઠર કેહેવાય છે.

૮ વસ્તૌ વાપ્યથ વા નાલે મળૌ વા યસ્ય દેહિનઃ ॥

મૂત્રં પ્રવૃત્તં સજ્યેત સરક્તં વા પ્રવાહતઃ ।

સ્ત્રવેચ્છનૈરલ્પમલ્પં સરુજં વાથ નીરુજમ્ ॥

વિગુણાનિલજો વ્યાધિર્મૂત્રસઙ્ગઃ સ સંજિતઃ ।

મૂત્રોત્સંગનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૮ પ્રવર્તેલું મૂત્ર મૂત્રાશયમાં, લિંગમાં અથવા લિંગના ટોચકામાં રોકાઈ રહે અને જોરથી પ્રવૃત્તિ કરવા જતાં લોહીવાલું, વેદનાવાલું અથવા થોડી વેદનાવાલું અને થોડું થોડું ધીરે ધીરે સ્ત્રવે એ દુષ્ટ વાયુથી થતો રોગ મૂત્રોત્સંગ કેહેવાય છે.

૯ રૂક્ષસ્ય ક્લાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્થૌ પિત્તમારુતૌ ॥

સદાહવેદનં રુચ્છં કુર્યાતાં મૂત્રસંક્ષયમ્ ॥

મૂત્રસંક્ષયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૯ જેનો દેહ રૂક્ષ થયો હોય તથા ગ્લાનિ પામ્યો હોય એવા માણસનું મૂત્રાશયમાં રહેલું પિત્ત અને મૂત્રાશયમાં રહેલો વાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે

કે જે થતાં દાહ અને વેદના થાય છે. આ રુઃ-સ્વદાયી રોગ મૂત્રસંક્ષય કેહેવાય છે.

૧૦ અભ્યન્તરે વસ્તિમુખે વૃત્તોડ્વલપઃ સ્થિર एव च
વેદનાવાનનિસ્યન્દી મૂત્રમાર્ગનિરોધનઃ ॥

જાયતે સહસા યસ્ય ગ્રન્થિરશ્મરિલક્ષણઃ ।

સં મૂત્રગ્રન્થિરિત્યેવમુચ્યતે વેદનાદિભિઃ ॥

મૂત્રગ્રંથિનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

૧૦ મૂત્રાશયના દ્વારની અંદર સહસા વર્તુલ, નાહાનો, અચલ, વેદનાવાલો, સ્ત્રાવ વગરનો, મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોતને રોકનારો અને વેદનાદિકથી પથરીના જેવાં લક્ષણવાલો ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રોગ મૂત્રગ્રંથિ કેહેવાય છે. (પથરીમાં અને મૂત્રગ્રંથિમાં ભેદ એ છે કે પથરી મૂત્ર આદિનો સંચય થવાથી અનુક્રમે થાય છે તથા પિત્તના આધિક્યવાળી હોય છે અને મૂત્રગ્રંથિ સહસા થાય છે તથા લોહીના આધિક્યવાળો હોય છે. ભાવપ્રકાશ.)

૧૧ પ્રત્યુપસ્થિતમૂત્રસ્તુ મૈથુનં યોડ્વિનન્દતિ ।

તસ્ય મૂત્રયુતં રેતઃ સહસા સંપ્રવર્ત્તતે ॥

પુરસ્તાદ્વાપિ મૂત્રસ્ય પશ્ચાદ્વાપિ કદાચન ।

ભસ્મોદકપ્રતીકાશં મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ॥

મૂત્રશુક્રનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ. ૧

૧૧ જે પુરુષ મૂત્રની હાજત લાગ્યા છતાં મૂત્રન્યા વગર મૈથુન કરે તેનું સ્થાનથી ઘ્રષ્ટ થયેલું અને પછી વાયુનું ઝંચું ચડાવેલું વીર્ય સહસા મૂત્રની સાથે અથવા મૂત્રથી પેહેલાં અથવા કોઈ વસ્તુને મૂત્ર પછી પ્રવર્તે છે અને તે ભસ્મવાળા જલ જેવું હોય છે. આ રોગ મૂત્રશુક્ર કેહેવાય છે.

૧૨ વ્યાયામાધ્વાતપૈઃ પિત્તં વસ્તિ પ્રાપ્યાનિ-

લાવૃતમ્ ।

વસ્તિમેદ્ગુદં ચૈવ પ્રદહત્ સ્ત્રાવયેદધઃ ॥

મૂત્રં દ્વારિદ્રમથવા સરક્તં રક્તમેવ વા ।

રુચ્છાત્પ્રવર્ત્તતે જન્તોરુણવાતં વદન્તિ તમ્ ॥

રુણવાત (ઉનવા) નાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

૧૨ કસરત કરવાથી, પંથ કરવાથી અથવા ત-

डवो लागवाथी प्रकुपितथई वायुथी आवृतथएलुं
पित्त मूत्राशयमां, लिंगमां, योनिमां अने गुदां
दाह करतुं करतुं माणसने घणा कष्टथी वारंवार
हळदर जेवा वर्णवाळा तथा कांडक रताश के
रुधिरवाळा मूत्रनो स्त्राव करावे छे अथवा अत्यंत
राता वर्णवाळा मूत्रनो के एकला लोहीनो स्त्राव
करावे छे ए रोग उष्णवात केहेवाय छे.

१३ विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहलं तथा ।
शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभम् ॥
मूत्रौकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः ।

पित्तकृत मूत्रौकसादनां निदान, संप्राप्ति
तथा लक्षण.

१३ माणस पित्तना प्रकोपने लीधे चीकाश-
वगरनुं, पीळा वर्णवाळुं, बळतरावाळुं, घाटुं, अने
तडका वगेरेथी सूकातां गोरोचनना चूर्ण जेवुं लागे
एवुं मूत्रे छे ए रोग पित्तकृत मूत्रौकसाद केहे-
वाय छे.

१४ शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरम् ॥
पिच्छिलं संहतं श्वेतं तथा कृच्छ्रं प्रवर्त्तते ।
मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं चापरं कफात् ॥

कफकृत मूत्रौकसादनां निदान, संप्राप्ति
तथा लक्षण.

१४ माणस कफना प्रकोपने लीधे, सूकातां
शंखना चूर्ण जेवुं सफेद लागे एवुं अथवा पडतां
सफेदपणावाळुं, चीकाशवाळुं तथा घाटुं मूत्रे
अने वळी कष्टथी मूत्ररी शके ए रोग कफकृत
मूत्रौकसाद केहेवाय छे.

१५ कषायकल्कसर्पीषि भक्ष्यान् लेहान्पयांसि च
क्षारमध्वासवस्वेदान् बस्तींश्चोत्तरसंज्ञितान् ॥
विदध्यान्मतिमांस्तत्र विधिं चाश्मरिनाशनम् ।
मूत्रोदावर्तयोगांश्च कात्स्न्येनात्र प्रयोजयेत् ॥
कल्कमेर्वारुबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ।
धान्याम्लयुक्तं पीत्वैव मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥
सुर्यं सौवर्चलवतीं मूत्रकृच्छ्री पिबेन्नरः ।
मधु मांसोपदंशं वा पिबेद्वाप्यथ गौडिकम् ॥

पिबेत्कुङ्कुमकर्पं वा मधूदकसमायुतम् ।
रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥
दाडिमांलां युतां मुख्यामेलाजीरकनागरैः ।
पीत्वा सुरां सलवणां मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥
पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च ।
अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत्क्षीरक्षतुर्गुणम् ॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षौद्रयुतं पिबेत् ।
नरो मारुतपित्तोत्थमूत्राघातनिवारणम् ॥
निष्पीड्य वाससा सम्यग्बर्च्चो रासभवाजिनाम् ।
रसस्य कुडवं तस्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥
मुस्ताभयादेवदारुमूर्वाणां मधुकस्य च ।
पिबेदक्षसमं कल्कं द्राक्षाया जलसंयुतम् ॥
पिबेत्पर्युषितं वारि शीतं मूत्ररुजापहम् ।
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत्कुडवसंमितम्
मूत्रदोषहरं कल्कमथवा क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रपीड्यामलकानां तु रसं कुडवसंमितम् ॥
पीत्वाऽगदी भवेज्जन्तुर्मूत्रदोषरुजातुरः ।
धात्रीफलरसेनैवं सूक्ष्मैलां वा पिबेन्नरः ॥
पिष्ट्वाथ वा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा ।
तालस्य तरुणं मूलं त्रपुसस्वरसं तथा ॥
श्वेतं कर्कटकं चैव प्रातस्तं पयसा पिबेत् ।
शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिमिश्रं पिबेन्नरः ॥
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम् ।
बलाश्वदंष्ट्राकौश्चास्थिकोकिलाक्षकतण्डुलान् ॥
शतपर्वकमूलं च देवदारु सचिन्नकम् ।
अक्षवीजं च सुरया कल्कीकृत्य पिबेन्नरः ॥
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाश्मरिशोधनम् ।
पाटलाक्षारमाहृत्य सप्तकृत्वः परिस्नुतम् ॥
पिबेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया ।
नलेक्षुदर्भाश्मभेदत्रपुसैर्वारुबीजकम् ॥
क्षीरं परिस्नुतं तत्र पिबेत्सर्पिःसमायुतम् ।
पाटल्या यावशूकाश्च पारिभद्रात्तिलादपि ॥
क्षारोदकेन मतिमांस्त्वगेलोषणचूर्णकम् ।
पिबेद्बुडेन मिथ्रान्वा लिह्यालेहान् पृथक् पृथक् ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।

બ્રેહસ્વેદોપપન્નાનાં હિતં તેષુ વિરેચનમ્ ।
 તતઃ સંશુદ્ધદેહાનાં હિતાશ્ચોત્તરવસ્તયઃ ॥
 સ્ત્રીણામતિપ્રસક્તેન શોણિતં યસ્ય સિચ્યતે ।
 મૈથુનોપરમસ્તસ્ય બૃંહણશ્ચ વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥
 તામ્રચૂડવસા તૈલં હિતં ચોત્તરવસ્તિષુ ।
 વિધાનં તત્ર પૂર્વં હિ વ્યાસતઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥
 ક્ષૌદ્રાર્દ્રભાગં દત્વા તું ભાગૌ તુ ક્ષીરસર્પિષોઃ ।
 સ્વયંજ્ઞુતાફલં ચૈવ તથૈવેશ્વરકસ્ય ચ ।
 શર્કરાયાશ્ચ ચૂર્ણં તુ દ્રાક્ષાચૂર્ણં ચ તત્સમમ્ ।
 પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તમર્દ્દભાગં પ્રદાપયેત્ ॥
 એતદૈકધ્યમાનીય સ્વજેનાભિપ્રમન્થયેત્ ।
 તસ્ય પાણિતલં ભાગં લીઢ્વા ક્ષીરં તતઃ પિબેત્ ॥
 એતં યોગં પ્રયુજ્ઞાનઃ શુદ્ધદેહો નરઃ સદા ।
 મૂત્રદોષાઙ્ગયેત્સર્વાનન્યયોગૈઃ સુદુર્જયાન્ ॥
 જયેચ્છોણિતદોષાંશ્ચ વન્ધ્યા ગર્ભે લભેત ચ ।
 નારી ચૈતત્પ્રયુજ્ઞાના યોનિદોષાત્પ્રમુચ્યતે ॥
 વંલા કોલાસ્થિ મધુકં શ્વદંપ્રાથ શતાવરી ।
 મૃગાલં ચ કશેરુશ્ચ વીજાનિ શુરકસ્ય ચ ॥
 સહસ્રવીર્યાશુમતી પયસ્યા સહ કાલયા ।
 શૃગાલવિન્નાતિવલા બૃંહણીયો ગણસ્તથા ॥
 એતાનિ સમભાગાનિ મતિમાન્ સહ સાધયેત્ ।
 ચતુર્ગુણેન પયસા ગુડસ્ય તુલયા સહ ॥
 દ્રોણાવશિષ્ઠં તત્પૂતં પચેત્તેન ઘૃતાઢકમ્ ।
 તત્સિદ્ધં કલંશે સ્થાપ્યં ક્ષૌદ્રપ્રસ્થેન સંયુતમ્ ।
 સર્પિરેતત્પ્રયુજ્ઞાનો મૂત્રદોષાત્પ્રમુચ્યતે ॥

મૂત્રાઘાતોની ચિકિત્સા.

૧૯ બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે મૂત્રાઘાતો ઉપર કાથ
 આદિ કષાયોની, કલ્કોની, ઘૃતોની, મધ્યોની,
 લેહોની, દૂધોની, ક્ષારોની, મધથી બનાવેલા
 આસવોની, ઉપનાહ આદિ સ્વેદોની અને ઉત્તર-
 વસ્તિઓની યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. ચિકિત્સા-
 સ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં પથરીને નષ્ટ કરવાનો
 જે વિધિ કહ્યો છે તેની પણ ઉચિત્ત ગોઠવણ
 કરવી. આ ઉત્તરતંત્રના પંચાવનમા અધ્યાયમાં

મૂત્રના વેગના નિરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર
 જે યોગો કહેલા છે તેઓની પણ તે તે અવસ્થાના
 અનુસારથી સંપૂર્ણ યોજનાઓ કરવી.

ઝનાલુ કાકડીનાં વીજોનો સૈંધવના સંયોગ-
 વાઙ્ગો એક તોલાંભાર કલ્ક કાંજીની સાથે પા-
 વામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

લોટની મદિરા સંચલથી યુક્ત કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

માંસના મક્ષણની સાથે મધનું અથવા ગોઝનું મધ
 પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

મધના સંયોગવાઙ્ગ પાણીમાં એક તોલાંભાર
 કેસર મેઝવી દર્દ રાતવાશી રાક્ષીને પ્રભાતમાં
 પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

લોટની મદિરાને ઢાઢિમના રસથી ઘાટી કરી,
 સૈંધવનો સારી રીતે યોગ આપી, એઝી, જીરૂ અને
 સૂંઠ એઓના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણથી યુક્ત કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

વિદારિગંધાદિવર્ગ અને ગોસ્વરૂનાં મૂઝ એઓનો
 કલ્ક યોગના દૂધવાઙ્ગા વત્રીશ તોલાંભાર પા-
 નીમાં પકાવી સઘલું પાણી વઙ્ગી જઈને દૂધજ
 અવશેષ રહે ત્યારે તે દૂધ ઉતારી લઈ, થંડું પાઢી,
 સાકરથી તથા મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં
 આવે તો તેથી વાયુના તથા પિત્તના સંબંધવાઙ્ગ
 મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

ગધેડાનાં લીંડાંને તથા ઘોડાની લાદને વસ્ત્રથી
 સારી પેટે નીચોવી તેનો સોઝ તોલાંભાર રસ
 પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

મોથ, હરડે, દેવદાર, મોરવેલ અને જેટીમધ
 એઓનો એક તોલાંભાર કલ્ક દ્રાક્ષના રસની
 સાથે પાવામાં આવે અથવા જઙ્ગને અગાશીમાં
 રાતવાશી રાક્ષી તે થંડું જઙ્ગ પ્રભાતમાં પાવામાં
 આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

મોરીંગળીનો સોઝ તોલાંભાર સ્વરસ અથવા
 કલ્ક મધથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો
 તેથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

આમઝાંઓને કચરા, વચ્ચથી નાંચોવી તેનો મોઝ તોલાંભાર રસ પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતનો રોગી આરોગ્ય પામે છે.

આમઝાંઓના રસની સાથે ઝીળી એઝ્ચીનો કલ્ક અથવા ચૂર્ણ પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે.

તાડના નવા મૂઝને વાર્ટી ચોખાના શીતલ ધોળની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે.

કાકડીનો સ્વરસ અથવા સફેદ કાકડીનો કલ્ક પ્રભાતમાં દૂધની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે.

મધુરગળનો કલ્ક નાચી પકાવેલું દૂધ ઘીથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે. આ પ્રયોગ મૂત્રશુક્ર નામના મૂત્રાઘાતને અત્યંત નષ્ટ કરે છે.

વઢડાળા, ગોચરુ, કુંજપક્ષીનાં હાડકાંનું ચૂર્ણ, એચરો, ચોખા, વાંસનું મૂઝ, દેવદાર, ચિત્રક અને વેહેડાંની મજ્જા એઓનો કલ્ક મદિરાની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે અને પથરી પળ નષ્ટ થાય છે.

પાડલ્લની ભસને વચ્ચમાંથી સાતવાર સ્વાવી તે ક્ષાર થોડાક તૈલથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે.

નાલી, શેલડી, દર્મ, પાપાળભેદ, કાકડી, ઝનાલુ કાકડી અને વીવલો એઓના કલ્કને દૂધમાં મેઝવી તે દૂધ વચ્ચથી ગાળી લઈ ઘીથી સંયુક્ત કરીને પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે.

પાડલ, જવ, વકાન અને તલ એઓનાં કાષ્ઠોના ક્ષારના પાણીની સાથે તજ, એઝ્ચી, સૂંઠ, મરી અને પીપલ એઓનું ચૂર્ણ પાવામાં આવે તો તેથી મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે.

પાડલના કાષ્ઠના, જવના કાષ્ઠના, વકાનના કાષ્ઠના તથા તલના કાષ્ઠના જૂદા જૂદા ક્ષારો

લઈ ગોઝમાં તેઓને જૂદા જૂદા મિશ્રિત કરી એ લેહો જૂદા જૂદા ચટાડવામાં આવે તો એ પ્રત્યેક પ્રયોગથી મૂત્રાઘાતો નષ્ટ થાય છે. હવે મૂત્રાઘાતો ઉપર હિત કરનારો બીજો ક્રમ કહું છું.

મૂત્રાઘાતોના રોગીઓને સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપીને વિરેચન દેવું અને વિરેચનથી શરીર-શુદ્ધિ થયા પછી ઉત્તરવસ્તિઓ દેવી એ હિતકારી છે.

જેઓને સ્ત્રીઓના અત્યંત પ્રસંગને લીધે મૂત્રદ્વારમાંથી લોહી પડતું હોય તેઓને મૈથુનથી અટકાવવા અને માંસો, દૂધ તથા ઘી इत्यादિકનું સેવન કરાવવું તથા કૂકડાની ચરબીથી સંયુક્ત કરેલા તૈલની ઉત્તરવસ્તિઓ દેવી એ હિતકારી છે. ઉત્તરવસ્તિનું વિધાન ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૭ મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કેહેવામાં આવ્યું છે. (આ ચિકિત્સા મૂત્રાઘાતની નથી તોપણ ગ્રંથકારે પ્રસંગને લીધે અહીં દાખલ કરી છે.)

અર્ધ્ધ ભાગ મધ, એક ભાગ દૂધ, એક ભાગ ઘી, એક ભાગ કૌચાનાં ફળ, એક ભાગ એચરો, એક ભાગ સાકર, એક ભાગ સૂકી દ્રાક્ષ અને અર્ધ્ધ ભાગ પીપલ એઓને એકઠાં કરી રવાઈવતે સારી પેટે મથીને તેમાંથી નિત્ય એક તોલાંભાર ચટાડવું અને તેની ઉપર દૂધ પાવું. સંશોધનથી દેહની શુદ્ધિ કન્યા પછી આ પ્રયોગનું સેવન કરાવવામાં આવે તો બીજા યોગોથી કદી ટઢતા ન હોય એવા પળ સઘઢા મૂત્રાઘાતો ટઢી જાય છે. આ પ્રયોગથી રુધિરના દોષો ટઢી જાય છે, વાંઝળી સ્ત્રીને ગર્ભપ્રાપ્તિ થાયછે અને યોનિના દોષવાઢી સ્ત્રી યોનિદોષથી પળ મુક્ત થાયછે.

વઢડાળા, બોરની મજ્જા, જેઠીમધ, ગોચરુ, શતાવરી, કમઢનાઢના તંતુઓ, કસેરુકંદ, એચરાનાં બીજ, મોટી શતાવરી, શાલિપર્ણી, ચરણેર, પાડલ, ઘૃશ્નિપર્ણી, ચપાટ અને કાકોલ્યાદિગળ એ પ્રત્યેકને સમભાગે લઈ ચાર ઢ્રોળભાર (એક હજાર ચોવીશ તોલાંભારનો એક ઢ્રોળ થાયછે.) પાણીમાં ચારસો તોલાંભાર ગોઝની સાથે તેઓનો

કાથ કરવો. એક દ્રોણભાર પાણી અવશેષ રહે ત્યારે તે કાથને વચ્ચથી ગાલી લઈ તે કાથમાં બસો છપ્પ તોલાંભાર ધી પકાવવું. એ ધી સિદ્ધ થઈ રહે ત્યારે તેને ચોસઠ તોલાંભાર મધથી સંયુક્ત કરીને કલશમાં રાખી મૂકવું. આ ધીનો પ્રયોગ કરવાથી મૂત્રાઘાતો ટલી જાય છે.

અધ્યાય ૫૧ મો.

૧ અથાતો મૂત્રદોષપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મૂત્રદોષ-
પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ વાતેન પિત્તેન કફેન સર્વે-

સ્તથાભિઘાતૈઃ શકુદશ્મરીભ્યામ્ ।

તથાપરઃ શર્કરયા સુકષ્ણો

મૂત્રોપઘાતઃ કથિતોઽષ્ટમસ્તુ ॥

મૂત્રકૃચ્છનાં નિદાનો, સંખ્યા તથા

સામાન્ય લક્ષણ.

૨ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી,
અભિઘાતોથી, વિષ્ટાથી, પથરીથી અને કાંકરીથી
મૂત્રકૃચ્છ થાય છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય,
સાન્નિપાતિક, અભિઘાતજન્ય, વિષ્ટાજન્ય, અશ્મ-
રીજન્ય અને શર્કરાજન્ય એ રીતે મૂત્રકૃચ્છ રોગ
આઠ પ્રકારનો છે. અત્યંત કષ્ટથી મૂતરી શકાય
એ રોગ મૂત્રકૃચ્છ કેહેવાય છે.

૩ અલ્પમલ્પં સમુત્પીડ્ય મુષ્કમેહનબસ્તિભિઃ ।
ફલદ્ધિરિવ કૃચ્છ્રેણ વાતાઘાતેન મેહતિ ॥

વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ.

૩ જાણે વૃષ્ણો, લિંગ તથા મૂત્રાશય ફાટતાં
હોય એવી પીડા થાય અને એ વૃષ્ણો વગેરેને

૧ મૂત્રકૃચ્છનાં નિદાનો, મેદો, લક્ષણો તથા ચિ-

દવાવીને માંડમાંડ થોડું થોડું મૂતરી શકાય । એ
વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ ગણાય છે.

૪ હારિદ્રમુષ્ણં રક્તં વા મુષ્કમેહનબસ્તિભિઃ ।
અગ્નિના દહ્યમાનાભૈઃ પિત્તાઘાતેન મેહતિ ॥

પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ.

૪ જાણે વૃષ્ણો, લિંગ તથા મૂત્રાશય અગ્નિથી
વલી જતાં હોય એવી પીડા થાય અને કષ્ટ પામી
હલ્લદર જેવું પીડું, ડાનું અથવા રાતું મૂત્ર ઉતરે
એ પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ ગણાય છે.

૫ સ્નિગ્ધં શુક્લમનુષ્ણં ચ મુષ્કમેહનબસ્તિભિઃ ।
સંદ્વષ્ટોમા ગુરુભિઃ શ્લેષ્માઘાતેન મેહતિ ॥

કફજન્ય મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ.

૫ વૃષ્ણો, લિંગ અને મૂત્રાશય એઓ મારે
થઈ ગયાં હોય, રુવાડાં ડામાં થઈ જતાં હોય
અને ડનાશ વગરનું, સ્નિગ્ધ તથા સફેદ મૂત્ર ઉતરતું
હોય એ કફજન્ય મૂત્રકૃચ્છ કેહેવાય છે.

૬ દાહશીતરુજાવિષ્ટો નાનાવર્ણે મુદુર્મુદુઃ ।
તામ્યમાનઃ સુકૃચ્છેણ સન્નિપાતેન મેહતિ ॥

સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ.

૬ દાહ થાય, ટાઢ વાય, વેદના અત્યંત થાય,
ગ્લાનિ થાય અને અત્યંત કષ્ટથી વારંવાર અનેક
વર્ણોવાળું મૂત્ર ઉતર્યા કરે એ સાન્નિપાતિક (ત્રણે
દોષોથી થયેલું) મૂત્રકૃચ્છ કેહેવાય છે.

૭ મૂત્રવાહિષુ શલ્યેન ક્ષતેષ્વભિહતેષુ વા ॥
સ્ત્રોતસ્સુ મૂત્રાઘાતસ્તુ જાયતે મૃશવંદનઃ ।
વાતબસ્તેસ્તુ તુલ્યાનિ તસ્ય લિજ્જાનિ લક્ષયેત્ ॥

અભિઘાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છનું લક્ષણ.

૭ મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતો શલ્યથી જ-
ખર્મી થતાં અથવા અભિઘાત પામતાં અત્યંત
વેદનાથી મૂતરી શકાય છે એ અભિઘાતજન્ય
મૂત્રકૃચ્છ કેહેવાય છે. આ મૂત્રકૃચ્છનાં ચિહ્નો
ગયા અધ્યાયના ૬ મા વિષયમાં કહેલાં વાતબ-
સ્તિનાં ચિહ્નો જેવાં થાય છે.

કિત્સાઓ એઓના નિરૂપણ વિષેનો.

૮ શકૃતસ્તુ પ્રતીઘાતાદ્યાયુર્વિગુણતાં ગતઃ ।

અધ્માનં ચ સશૂલં ચ મૂત્રસફ્નં કરોતિ હિ

વિષ્ટાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

૮ વિષ્ટાનો પ્રતીઘાત થતાં દૂષિત થઇલો વાયુ પેટમાં આફરાને અને મૂત્રની શૂલવાળી અટકાયતને ઉત્પન્ન કરે છે એ રોગ વિષ્ટાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર કેહેવાય છે.

૯ અશ્મરીદેતુકઃ પૂર્વ મૂત્રઘાત ઉદાહૃતઃ ।

અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

૯ અશ્મરીથી (પથરીથી) જે મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે તેનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં કેહેવાઈ ગયાં છે.

૧૦ અશ્મરી શર્કરા ચૈવ તુલ્યે સમ્ભવલક્ષણેઃ॥

શર્કરાયાં વિશેષં તુ શૃણુ કીર્તયતો મમ ।

પચ્યમાનસ્ય પિત્તેન મિથ્યમાનસ્ય વાયુના ॥

શ્લેષ્મણોઽવયવા ભિન્નાઃ શર્કરા इति સંશ્ચિતાઃ ।

હૃત્પીઠા વેપથુઃ શૂલં કુક્ષૌ વહ્નિઃ સુદુર્બલઃ ॥

તામિર્ભવતિ મૂર્છા ચ મૂત્રાઘાતશ્ચ દારુણઃ ।

મૂત્રવેગનિરસ્તાસુ તાસુ શામ્યતિ વેદના ॥

યાવદન્યા પુનર્નૈતિ ગુટિકા સ્રોતસો મુખમ્ ।

શર્કરાસમ્ભવસ્યૈતન્મૂત્રાઘાતસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ચિકિત્સિતમતસ્તૂર્ધ્વમષ્ટાનામપિ વશ્યતે ।

શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ.

૧૦ અશ્મરી (પથરી) અને શર્કરા (કાંકરી)

એઓ ઉત્પત્તિથી તથા લક્ષણોથી તુલ્ય છે તેથી

શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ અને અશ્મરીજન્ય

મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ તુલ્યજ હોય એ સ્વાભાવિક

છે તો પણ શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણમાં જે

વિશેષ છે તે કહું છું. સાંભળો. પિત્તે પકાવેલા

અને વાયુએ ભેદેલા કફના જે અવયવો જૂદા

જૂદા થઈ ગયા હોય તેઓ શર્કરા કેહેવાય છે.

એ શર્કરાઓથી હૃદયમાં પીડા થાયછે, કંપ થાયછે,

પેટમાં શૂલ થાયછે, જઠરાગ્નિ અત્યંત નબળો થઈ

જાય છે, મૂર્છા આવે છે અને મૂત્રરવામાં અત્યંત

દારુણ કષ્ટ થાયછે. મૂત્રના વેગથી કાંકરી નીકળી જાય અને બીજી કાંકરી સ્રોતનાં મુખમાં ન આવે ત્યાંસુધી વેદના શાંત રહે છે. એ શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ સમજવું. હવે એ આટે મૂત્રકૃચ્છ્રોની ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે.

૧૧ અશ્મરી ચ સમાશ્રિત્ય યદુક્તં પ્રસમીક્ષ્ય તત્ ॥

યથાદોષં પ્રયુક્તીત સ્નેહાદિકમપિ ક્રમમ્ ।

શ્વદંટ્રાશ્મભિદૌ કુર્મ્ભીં હપુષાં કણ્ટકારિકામ્ ।

બલાં શતાવરીં રાક્ષાં વરુણં ગિરિકર્ણિકામ્ ।

તથા વિદારિગન્ધાદિં સંહત્ય ત્રૈવૃતં પચેત્ ॥

તૈલં ઘૃતં વા તત્ પેયં તેન વાપ્યનુવાસતમ્ ।

દદ્યાદુત્તરવસ્તિ ચ વાતકૃચ્છ્રોપશાન્તયે ॥

શ્વદંટ્રાસ્વરસે તૈલં સગુડક્ષીરનાગરમ્ ।

પક્ત્વા તત્પૂર્વવદ્યોજ્યં તત્રાનિલરુજાપહમ્ ॥

તૃણોત્પલાદિકાકોલીન્યગ્રોધાદિગણે કૃતમ્ ।

પીતં ઘૃતં પિત્તકૃચ્છ્રં નાશયેત્ ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥

દદ્યાદુત્તરવસ્તિ ચ પિત્તકૃચ્છ્રોપશાન્તયે ।

અભિરેવ કૃતઃ સ્નેહસ્ત્રિવિધેષ્વેવ વસ્તિષુ ॥

હિતં વિરેચનં ચેક્ષુક્ષીરદ્રાક્ષારસૈર્યુતમ્ ।

સુરસોપકમુસ્તાદિવરુણાદૌ ચ સંસ્કૃતમ્ ॥

તૈલં તથા યવાગ્વશ્ચ કફકૃચ્છ્રે પ્રશસ્યતે ।

યથાદોષોચ્છ્રયં કુર્યાદેતાનેવ ચ સર્વજે ॥

ફલગુવૃશ્ચીકદર્ભાશ્મસારચૂર્ણં ચ વારિણા ।

સુરેશ્વરસદર્ભામ્બુપીતં કૃચ્છ્રરુજાપહમ્ ॥

તથાભિઘાતજે કુર્યાત્ સઘોવ્રણચિકિત્સિતમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રે શકૃજાતે કાર્યા વાતહરી ક્રિયા ॥

સ્વેદાવગાહાવમ્બજ્ઞા વસ્તિચૂર્ણક્રિયાસ્તથા ।

સકૃચ્છ્રૌ દ્વૌ તથાન્યૌ યૌ તયોઃ પ્રોક્તઃ ક્રિયા-

વિધિઃ

મૂત્રકૃચ્છ્રોની ચિકિત્સા.

• ૧૧ મૂત્રકૃચ્છ્ર થઇલ હોય તો ચિકિત્સાસ્થા-

નના ૭ મા અધ્યાયમાં અશ્મરીની ચિકિત્સાઓ

કહેલી છે તેઓને જોઈ દોષના અનુસારથી તે-

ઓમાંની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી અને સ્નેહન આદિ

ક્રમ પણ કરવો.

ગોંઘરૂ, પાષાણભેદ, પાડલ, હપુષા, મોરીંગળી, બલદાણા, શતાવરી, રાન્ના, વાયવરણો, ગરળી અને વિદારિગંધાદિગણ એઓને એકઠાં કરી તેના કાથથી તથા કલ્કથી ચરબીની તથા મજ્જાની સાથે તૈલ અથવા ઘી પકાવવું. આ તૈલ અથવા ઘી પાવામાં આવે અને તેનીજ અનુવાસનવસ્તિ તથા ઉત્તરવસ્તિ આપવામાં આવે તો તેથી વાત-જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર શાંત થઈ જાય છે.

ગોંઘરૂનો સ્વરસ અને દૂધ એઓને એકઠાં કરી તેમાં ગોળ અને સૂંઠ એઓનો કલ્ક નાઠી તૈલ પકાવવું. આ તૈલની પાવામાં, અનુવાસન-વસ્તિમાં તથા ઉત્તરવસ્તિમાં યોજના કરવામાં આવે તો તેથી વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર શાંત થઈ જાય છે.

તૃણપંચમૂલી, ઉત્પલાદિગણ, કાકોલ્યાદિગણ અને ન્યમ્રોધાદિગણ એઓના કાથમાં તથા કલ્કમાં ઘી પકાવી તે ઘી પાવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર તુરંતજ શાંત થઈ જાય છે.

ઉપર કહેલા સ્નેહથી ઉત્તરવસ્તિ દેવામાં આવે તો તેથી પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર શાંત થઈ જાય છે.

ઉપર કહેલાં તૃણપંચમૂલી વગેરે દ્રવ્યોથી સ્નેહ પકાવી તે સ્નેહથી આસ્થાપનવસ્તિ, અનુવાસનવસ્તિ તથા ઉત્તરવસ્તિ દેવી અને શેલડીનો રસ, દૂધ તથા દ્રાક્ષનો રસ એઓથી યુક્ત કરેલું વિરેચન દેવું એ પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હિતકારી થાય છે.

સુરસાદિગણ, ઝપકાદિગણ, મુસ્તાદિગણ અને વરુણાદિગણ એઓથી પકાવેલું તૈલ અને એઓથીજ પકાવેલી યવાગૂઓ કફજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રને શાંત કરે છે.

સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોય તો તેમાં જે દોષનું આધિક્ય જણાય તે દોષને માટે સ્વાસ ચિકિત્સા કરવી અથવા ઉપર કહેલી સઘળી ચિકિત્સાઓને મિશ્રિત કરીને તેની યોજના કરવી.

૧ અહીંથી ત્રણ અધ્યાયસૂક્ષીનો ગ્રંથ ભૂતવિદ્યાતંત્ર કહેવાય છે. સૂત્રસ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો ૭ મો તથા ત્રીજા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય વાંચો.

કાઠ્ઠો ઝંબરો, ધોઢી સાટોડી, દંર્ભ અને કોહું એઓનું ચૂર્ણ જઠની સાથે પાવામાં આવે અથવા દો-પના આધિક્યપ્રમાણે મદિરાની સાથે, શેલડીના રસની સાથે કે દંર્ભના જઠની સાથે પાવામાં આવે તો તેથી સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છ્ર શાંત થઈ જાય છે.

અભિઘાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રની જે ચિકિત્સા ઉપર કહેવામાં આવી છે તે કરવી અને ચિકિત્સાસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં સઘોત્રણની જે ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવી છે તેઓમાંથી પણ યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

વિષ્ટાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય તો વાયુનું હરણ કરનારી ચિકિત્સા કરવી એટલે ચિકિત્સાસ્થાનના વાતવ્યાધિના વિષયમાં કહેલાં સ્વેદનો, અવગાહનો, અભ્યંગો, વસ્તિઓ તથા ચૂર્ણો એઓની યોજનાઓ કરવી.

અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર કે શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોય તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૭ મા અધ્યાયમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી.

કાયચિકિત્સાતંત્ર સમાપ્ત

ભૂતવિદ્યાતંત્ર.

અધ્યાય ૬૦ મો.

૧ અથાતોઽમાનુષપ્રતિપેધમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અમાનુષ-પ્રતિપેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-ખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ નિશાચરેભ્યો રક્ષ્યસ્તુ નિત્યમેવ ક્ષતાતુરઃ ।
इति यत्प्रागभिहितं विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥

૨ વઢગનારા ગણો, તે તે વઢગાડોને ચિકિત્સા અને વઢગાડોની ચિકિત્સાઓ એઓના નિરૂપણ વિષયનો.

૧ આ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ.

૨ સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯

મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં 'ક્ષતથી (ત્રણથી) આતુર થઈલા માણસનો વૈદ્યે રાક્ષસોથી (હિંસક દેવગણોથી) સર્વદા વચાવ કરવો' એમ જે કેહેવામાં આવ્યું છે તેનો વિસ્તાર પડેલે એ હિંસક ગણો કેવા હોય છે, તેઓના વઢગાડનાં ચિહ્નો કેવાં થાય છે અને તે તે વઢગાડોની ચિકિત્સાઓ કેવી રીતે કરવી इत्यादि સઘળું આ અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

૩ ગુહ્યાનાગતચિજ્ઞાનમનવસ્થાઽસહિષ્ણુતા ।

ક્રિયા વાઽમાનુષી યસ્મિન્સ ગ્રહઃ પરિકીર્ત્યંતે ॥

ગ્રહશું (આતુરને વઢગનારાનું) સામાન્ય લક્ષણ.

૩ ગુપ્ત વાતનું તથા અવિષ્યનું જ્ઞાન, અનવસ્થિતપણું, ક્રોધયુક્તપણું અને વરદાનાદિક અથવા અદ્ભુત રીતે ઠેકવા, કૂદવા આદિ અમાનુષક્રિયા (માણસોની ન વની શકે એવી ક્રિયા) જેમાં હોય તે ગ્રહ કેહેવાય છે. (જેને કોઈ ગ્રહ વઢગેલ હોય તે આતુરમાં પણ એ લક્ષણો થાય છે કે જે ઉપરથી વઢગાડ થયો કેહેવાય છે.)

૪ અશુચિં ભિન્નમર્યાદં ક્ષતં વા યદિ વાઽક્ષતમ્ ।

હિંસ્યુહિંસાવિહારાર્થં સત્કારાર્થમથાપિ ચ ॥

ગ્રહો શા માટે વઢગે છે અને કોને વઢગે છે?

૪ જેને ક્ષત (જખમ કે ત્રણ) થઈ હોય તે માણસ અથવા ક્ષત થયાવગરનો માણસ પણ જો અશુચિ હોય તથા શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું ઉહંધન કરનારા હોય તેને ગ્રહો હિંસારૂપી પોતાના વિહારને માટે અથવા તે માણસની પાસેથી પૂજાં લેવાને માટે વઢગીને પીડે છે.

૫ અસંખ્યેયા ગ્રહગણા ગ્રહાધિપતિભિસ્તુ યે ।

વ્યજ્યન્તે વિવિધાકારા ભિદ્યન્તે તે તથાઘ્વા ॥

ગ્રહો કોણ છે અને તેઓની જાતિઓ કેટલી છે?

૫ ગ્રહો અસંખ્યાત છે અને તેઓના આકારો પણ વિવિધ પ્રકારના છે. એ ગ્રહો પોતપોતાના સ્વામીઓનાં નામોથી તથા સ્વામીઓનાં લક્ષણોથી ઓળખાય છે. એઓ જેઓના અનુચરો હોય છે તેઓની આઠ જાતિઓ છે માટે આઠ જાતના ગણાય છે.

૬ દેવાસ્તથા શશુગણાશ્ચ તેષાં

ગન્ધર્વયક્ષાઃ પિતરો ભુજન્તાઃ ।

રક્ષાંસિ યા ચાપિ પિશાચજાતિ-

રેષોઽઘ્વા દેવગણો ગ્રહાખ્યઃ ॥

ગ્રહોની આઠ જાતિઓનાં નામો.

૬ ગ્રહ કેહેવાતા દેવગણોની, દેવ, દૈત્ય, ગંધર્વ, યક્ષ, પિતૃ, નાગ, રાક્ષસ અને પિશાચ એ નામની આઠ જાતો છે. (દેવતાઓના અનુચરો 'દેવ' એ નામથી, દૈત્યોના અનુચરો 'દૈત્ય' એ નામથી, ગંધર્વોના અનુચરો 'ગંધર્વ' એ નામથી, યક્ષોના અનુચરો 'યક્ષ' એ નામથી, પિતૃઓના અનુચરો 'પિતૃ' એ નામથી, નાગોના અનુચરો 'નાગ' એ નામથી, રાક્ષસોના અનુચરો 'રાક્ષસ' એ નામથી અને પિશાચોના અનુચરો 'પિશાચ' એ નામથી ઓળખાય છે.)

૭ સંતુષ્ટઃ શુચિરપિ ચેદ્દગન્ધર્માલ્યો

નિસ્તન્દ્રો હ્યવિતથસંસ્કૃતપ્રભાષી ।

તેજસ્વી સ્થિરનયનો વરપ્રદાતા

બ્રહ્મણ્યો ભવતિ ચ યઃ સ દેવજુષ્ટઃ ॥

દેવગ્રહના વઢગાડવાળાનું લક્ષણ.

૭ જેના શરીરમાં દેવગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ સંતોષી થાય છે, પવિત્ર રહે છે, સુગંધો ઉપર તથા પુષ્પો ઉપર પ્રેમ રાખે છે, આલસ્યવગરનો થાય છે, સાચું બોલે છે, સંસ્કૃત ભાષાથી બોલે છે, તેજસ્વી થાય છે, નિમેષવગરનાં નેત્રોવાઝો થાય છે, વરદાન આપે છે અને બ્રાહ્મણો ઉપર તથા વેદ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે.

૮ સંસ્વેદી દ્વિજગુરુદેવદોષવક્તા
જિહ્વાક્ષો વિગતભયો વિમાર્ગદૃષ્ટિઃ ।

સંતુષ્ટો ભવતિ ન ચાન્નપાનજાતૈ-
દુષ્ટાત્મા ભવતિ ચ દેવશત્રુજુષ્ટઃ ॥

દૈત્યગ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ.

૮ જેના શરીરમાં દૈત્યગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ પસીનાવાઢો થાયછે, બ્રાહ્મણોની ગુરુઓની તથા દેવતાઓની નિંદા કરે છે, વાંકી આંખોવાઢો થાયછે, કોઈથી વીતો નથી, આઢા માર્ગ પર દંદિ રાખે છે, અન્નપાન આદિથી સંતુષ્ટ થતો નથી અને દુષ્ટ ચિત્તવાઢો થાય છે.

૯ દુષ્ટાત્મા પુલિનવનાન્તરોપસેવી
સ્વાચારઃ પ્રિયપરિગીતગન્ધમાલ્યઃ ।
નૃત્યન્ વા પ્રહસતિ ચારુ ચાલ્પશબ્દં
ગન્ધર્વગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥

ગંધર્વગ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ.

૯ જેના શરીરમાં ગંધર્વગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ પ્રસન્ન અંતઃકરણવાઢો રેહે છે, જલાશયોના તડોનું તથા વગીચાઓનું સેવન કરે છે, સારા આચારવાઢો હોય છે, ગાયનો સુગંધો તથા પુષ્પો ંઓની ઉપર પ્રેમ રાખે છે, વસ્તત્પર નાચે છે અને થોડો શબ્દ થાય ંવી રીતે સુંદર હાસ્ય કરે છે.

૧૦ તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી
ગમ્ભીરો દ્રુતમતિરલ્પવાક્સદિષ્ણુઃ ।
તેજસ્વી વદતિ ચ કિં વદામિ કસ્મૈ
યો યક્ષગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥

યક્ષગ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ.

૧૦ જેના શરીરમાં યક્ષગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ રાતી આંખોવાઢો થાયછે, પ્યાઢાં ઝીણાં તથા રંગેલાં વસ્ત્રોનું ધારણ કરે છે, ગંભીર હોય છે, ઉઢ્ઢાંત ચિત્તવાઢો હોય છે, થોઢું બોલે છે, સહન કરનાર થાયછે, તેજસ્વી થાયછે અને 'કોને શું આપું?' ંમ બોલે છે.

૧૧ પ્રેતેભ્યો વિસૃજતિ સંસ્તરેષું પિષ્ઢાઢુ
શાન્તાત્મા જલમપિ ચાપસવ્યવસ્ત્રઃ ।

માંસેપ્સુસ્તિલગુડપાયસામિકામ-
સ્તઢ્ઢકો ભવતિ પિતૃગ્રહાભિભૂતઃ ॥

પિતૃગ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ.

૧૧ જેના શરીરમાં પિતૃગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ જનોઈ વગેરેને અપસવ્ય રાખી દર્મ પાથરીને તેઓ ઉપર પૂર્વજોને પિંડદાન તથા જલદાન આપે છે, માંસ તલ ગોઢ તથા દૂધપાક ખાવાની ઢચ્છા રાખે છે અને પૂર્વજોની ભક્તિ કરે છે.

૧૨ ભૂમૌ યઃ પ્રસરતિ સર્પવત્કદાચિત્
સૃક્ષિણ્યૌ વિલિહતિ જિહ્વા પ્રસક્તમ્ ।
ક્રોધાલુર્ગુડમધુદુગ્ધપાયસેપ્સુ-
વિશ્લેયો ભવતિ ભુજઢ્ઢમેન જુષ્ટઃ ॥

નાગના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ.

૧૨ જેના શરીરમાં નાગનો આવેશ થયો હોય તે માણસ કોઈ સમયે સર્પની પેટે છાતી ઘસેડીને ચાલે છે, સર્પની પેટેજ જીભવતે વારંવાર હોઢના છેડા ચાટે છે, વધારે ક્રોધવાઢો હોય છે અને ગોઢ, મધ, દૂધ તથા દૂધપાક ંઓની ઢચ્છા કરે છે.

૧૩ માંસાસૃગ્નિવિધસુરાવિકારલિપ્સુ-
ન્નિર્લજ્જો મૃશમતિનિષ્ઠુરોઽતિશૂરઃ ।

ક્રોધાલુર્વિપુલબલો નિશાવિહારી
શૌચદ્વિઢ્ઢ ભવતિ ચ રક્ષસા ગૃહીતઃ ॥

રાક્ષસગ્રહના વઢગાડવાઢાનું લક્ષણ.

૧૩ જેના શરીરમાં રાક્ષસગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ માંસને લોહીને તથા અનેક પ્રકારના મદ્યના વિકારોને ઢચ્છે છે, અત્યંત નિર્લજ્જ થાયછે, અત્યંત નિર્દય તથા કઢોર થાયછે, અત્યંત શૂર થાયછે, ક્રોધી થાયછે, ઘણા વઢવાઢો થાય છે, રાતે ફન્યા કરે છે અને પવિત્રતાનો દ્વેષ કરે છે.

૧૪ ઉઢ્ઢસ્તઃ કૃશપરુષશ્ચિરપ્રલાપ
દુર્ગન્ધો મૃશમશુચિસ્તથાતિલોઢઃ ।

बहाशी विजनद्विमास्बुरात्रिसेवी
व्याचेष्टन्भ्रमति रुदन्पिशाचजुष्टः ॥

પિશાચગ્રહના વલગાડવાલાનું લક્ષણ.

૧૪ જેના શરીરમાં પિશાચગ્રહનો આવેશ થયો હોય તે માણસ વિકૃત દેખાવવાળો થાયછે, કૃશ થાયછે, કર્કશ થાયછે, લાંબી વાર સૂધી પ્રલાપ કર્યા કરે છે, દુર્ગંધવાળો થાય છે, અત્યંત અપવિત્ર થાયછે, અત્યંત ચપલ થાયછે, જ્ઞાણું સ્વાય છે, નિર્જનસ્થલોનું તથા શીતલ જલનું સેવન કરે છે, રાતનો ફર્યા કરે છે અને વિકૃત ચેષ્ટાઓ કરતો કરતો ભમે છે તથા રૂવે છે.

૧૫ स्थूलाक्षस्त्वरितगतिः स्वफेनलेही
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्
संस्पृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः ॥

વલગાડના અસાધ્યપણાનું લક્ષણ.

૧૫ જો આંખો સ્થૂલ થઈ હોય, ચાલ ડાઘાળી થઈ ગઈ હોય, પોતાના ફીળને પોતે છાટતો હોય, નિદ્રા વધુ આવતી હોય, પડી જતો હોય, અત્યંત ધ્રૂજતો હોય, પર્વતથી, હાથીથી કે ક્ષાહ વગેરેથી પડતાં વલગાડ થયો હોય અથવા વૃદ્ધ અવસ્થામાં વલગાડ થયો હોય તો વલગાડવાળો માણસ નષ્ટ થઈ જાય છે.

૧૬ देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च ॥

જૂદા જૂદા ગ્રહોનો વલગાડ થવાના
જૂદા જૂદા સમયો.

૧૬ ઘનું કરી દેવગ્રહો પુનેમને દિવસે, દૈત્ય-ગ્રહો વજ્રે સંધ્યાકાલમાં, ગંધર્વો આઠમને દિવસે, યક્ષો પ્રતિપદ્મને દિવસે, પિતૃઓ અમાવાસ્યાને દિવસે, નાગો પાંચમને દિવસે, રાક્ષસો રાતે અને પિશાચો ચૌદશને દિવસે વલગે છે. (વચતપર

नागो अमावास्याने दिवसे अने गंधर्वो संध्या-
कालमां पण वलगे छे.)

૧૭ दर्पणादीन्यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो
यथा ।

સ્વર્માણિ ભાસ્કરાશ્ચિથ્થ યથા દેહં ચ દેહશ્રુત્ ॥
વિશન્તિ ચ ન દૃશ્યન્તે ગ્રહાસ્તદ્રચ્છરીરિણમ્ ।

ગ્રહો માણસોનાં શરીરોમાં પેસતા દે-
ખાતા નથી તેમાં દૃષ્ટાંત.

૧૭ જેમ દર્પણમાં અથવા જલ કે તેલ આદિ દ્રવ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબ પ્રવેશ કરે છે પણ પ્રવેશ કરતું દેખાતું નથી, જેમ ટાઢ તથા ગરમી માણસોનાં શરીરોમાં પેસે છે પણ પ્રવેશ કરતી દેખાતી નથી, જેમ સૂર્યની પ્રભા આગીયા નામના કાચમાં પ્રવેશ કરે છે પણ પ્રવેશ કરતી દેખાતી નથી અને જેમ જીવ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે પણ પ્રવેશ કરતો દેખાતો નથી તેમ ગ્રહો માણસોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે પણ પ્રવેશ કરતા દેખાતા નથી.

૧૮ तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्मा नियमश्च सत्यम् ।

ગુણાસ્તથાઘ્રાવપિ તેષુ નિત્યા-

વ્યસ્તાઃ સમસ્તાશ્ચ યથાપ્રભાવમ્ ॥

ન તે મનુષ્યૈઃ સહ સંવસંતિ

ન વા મનુષ્યાન્કચિદાવિશન્તિ ।

યે વા વિશન્તીતિ વદન્તિ મોહા-

ત્તે ભૂતવિદ્યાવિષયાદપોહ્યાઃ ॥

તેષાં ગ્રહાણાં પરિચારકા યે

કોટીસહસ્રાણુતપન્નસંખ્યાઃ ।

અસુગ્વસામાંસભુજઃ સુભીમા

નિશાવિહારાશ્ચ તમાવિશન્તિ ॥

દેવ આદિ લોકો માણસોને વલગતા
નથી પણ તેઓના અનુચરો વલગે છે.

૧૮ દેવો, દૈત્યો, ગંધર્વો, યક્ષો, પિતૃઓ, નાગો, રાક્ષસો અને પિશાચો એઓમાં તીવ્ર તપ,

વાન, વ્રતો, ધર્મ, નિયમ, સત્ય અને આઠ ગિ-
દ્ધિઓ એઓ તે તે દેવ વગેરેના પ્રભાવપ્રમાણે
કોઈમાં થોડાં ઘણાં અને કોઈમાં સઘણાં હોયજ
છે તેથી તે દેવ વગેરે લોકો કદી માણસોની
સાથે રહેતા નથી અને માણસોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ
પણ કરતા નથી. જેઓ અજ્ઞાનથી કેહે છે કે
'દેવ વગેરે લોકો માણસોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ
કરે છે' તેઓને ભૂતવિદ્યાના વિષયથી બહિષ્કૃતજ
સમજવા. એ દેવ વગેરે લોકોના હજારો, દશ
હજારો, કરોડો અને પદ્મોરૂપી સંખ્યાવાળા પરિ-
ચારકોમાં જેઓ લોહીનું, ચરબીનું તથા માંસનું
મક્ષણ કરનારા, અત્યંત મયંકર અને રાત્રિમાં
વિહાર કરનારા છે તેઓજ માણસોનાં શરીરોમાં
પ્રવેશ કરે છે.

૧૯ નિશાચરાણાં તેષાં દિ યે દેવગણસંશ્રિતાઃ ।
તે તુ તત્સત્ત્વસંસર્ગાદ્વિજ્ઞેયાસ્તુ તદજ્ઞનાઃ ॥
દેવગ્રહા इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
દેવવચ્ચ નમસ્યન્તે પ્રત્યર્થ્યન્તે ચ દેવવત્ ॥
સ્વામિશીલક્રિયાચારાઃ ક્રમ ઇષ સુરાદિષુ ।
નૈશ્વૈતેયા દુહિતરસ્તાસાં સ પ્રસવઃ સ્મૃતઃ ॥
સત્યત્વાદપવૃત્તેષુ વૃત્તિસ્તેષાં ગ્રહૈઃ કૃતા ।
હિંસાવિહારા યે કેચિદિદ્યં ભાવમુપાશ્રિતાઃ ॥
ભૂતાનીતિ કૃતા સંજ્ઞા તેષાં સંજ્ઞા પ્રવક્તૃભિઃ ।

ગ્રહો દેવ વગેરેના અનુચરો છતાં સમય-
પર માણસોને વલગવારૂપી નીચ
કૃત્ય કરે છે તેનું કારણ.

૧૯ જે જે ગ્રહો જે જે દેવ આદિ સ્વામીઓના
અનુચરો હોય છે તે તે ગ્રહો તે તે સ્વામીઓના
પ્રભાવના સંસર્ગને લીધે સ્વામીઓના જેવાંજ ચિ-
હોવાળા હોય છે, દેવગ્રહ આદિ નામોથી ઓઢ-
વાય છે, પવિત્ર હોય છે, સ્વામીઓની પેટેજ
મમાય છે, સ્વામીઓના જેવાંજ સ્વભાવોવાળા હોય
છે, સ્વામીઓના જેવાંજ ક્રિયાઓવાળા હોય છે,
સ્વામીઓનાં જેવાંજ આચરણોવાળા હોય છે,

સ્વામીઓની પેટેજ પૂજાય છે અને સ્વામીઓની
પેટેજ તેઓની માનતાઓ કરવામાં આવે છે. જો
કે એ ગ્રહોની પદ્ધતિ આ પ્રમાણે છે તો પણ તેઓ
નૈર્ઋતની પુત્રીઓના પુત્રો છે તેથી તેઓમાં કેટ-
લાએક હિંસામાં તથા બલાત્કારથી પૂજા લેવામાં
રુચિ ધરાવનારા છે. સ્વામીઓએ પોતાના અનુ-
ચરોમાં જેઓ પૂજાના લાલચુ અને હિંસાને વિ-
હારરૂપ સમજનારા જણાયા તેઓની આજીવિકા
શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી વિપરીત રીતે ચાલનારાં મા-
ણસોની ઉપર ઠરાવી આપી છે કે જેથી તેઓ
તેવાં માણસોને વલગે છે. આપ્રમાણે દિવ્ય ભાવ-
વાળા છતાં જેઓ હિંસાને એક જાતના વિહારરૂપ
સમજનારા કે પૂજા લેવાના લાલચુ છે તેઓને
આયુર્વેદના આચાર્યોએ 'ભૂત' એ નામ આપેલું છે.

૨૦ ગ્રહસંજ્ઞાનિ ભૂતાનિ યસ્માદ્દેત્યનયા મિષક્ષ્ણા
વિદ્યા ભૂતવિદ્યાત્વમત એવ નિરુચ્યતે ।

આ તંત્રનું 'ભૂતવિદ્યાતંત્ર' એ નામ
હોવાનું કારણ.

૨૦ એ ભૂતો કે જેઓ ગ્રહો પણ કેહેવાય છે
તેઓના વલગાડનું જ્ઞાન તથા ચિકિત્સા આ
તંત્રથી વૈદ્યના જાણવામાં આવે છે એટલા માટે
આ તંત્ર 'ભૂતવિદ્યા' એ નામથી કેહેવાય છે.

૨૧ તેષાં શાન્ત્યર્થમન્વિચ્છન્વૈદ્યસ્તુ સુસમાહિતઃ
જપ્યૈઃ સનિયમૈર્હૌમૈરારભેત ચિકિત્સિતુમ્ ।
રક્તાનિ ગન્ધમાલ્યાનિ વીજાનિ મધુસર્પિષામ્ ॥
મધ્યાશ્ચ સર્વે સર્વેષાં સામાન્યો વિધિરુચ્યતે ।
વસ્ત્રાણિ મયમાંસાનિ ક્ષીરાણિ રુધિરાણિ ચ ॥
યાનિ યેષાં યથેષ્ટાનિ તાનિ તેભ્યઃ પ્રદાપયેત્ ।
દિનસ્તિ મનુજાન્ યેષુ પ્રાયશો દિવસેષુ તુ ॥
દિનેષુ તૈષુ દેયાનિ તદ્ભૂતવિનિવૃત્તયે ।
દેવગ્રહે દેવગૃહે હુત્વાગ્નિ પ્રાપયેદ્ભક્તિમ્ ॥
કુશસ્વસ્તિકપૂપાજ્યચ્છત્રપાયસસમ્ભૂતમ્ ।
અસુરાય યથાકાલં વિદધ્યાન્નત્વરાદિષુ ॥

गोपर्वाय विदध्याच्च मद्यं मांसांश्चु जांगलम् ।
 तगा यक्षस्य तु गृहे कुल्मापासृक्सुगादिभिः ।
 अतिमुक्तककुंदाद्यैः पुष्पैश्च वितरेद्वलिम् ।
 नद्यां पितृग्रहायेष्टं कुशास्तरणभूषितम् ॥
 दद्याद् बलिं मांसतिलगुडपायसकादिभिः ।
 नद्यामेव च नागाय सगुडासवपायसम् ॥
 चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ।
 शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥
 पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।
 न शक्या बलिभिर्जैतुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ।
 अजर्क्षचर्मरोगाणि शल्यकोलूकयोस्तथा ॥
 हिङ्गु मूत्रं च वस्तस्य धूममस्य प्रयोजयेत् ।
 एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥
 गजाह्वपिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ।
 गोधानकुलमार्जारऋक्षपित्तप्रभाषितान् ॥
 नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्याद्योगतत्त्ववित् ॥
 क्षराश्वाश्वतरोलूककरभश्वशृगालजम् ।
 पुरीषं गृध्रकाकानां वराहस्य च पेयेत् ।
 वस्तमूत्रेण तत्सिद्धं तैलं स्यात्पूर्ववद्धितम् ॥
 शिरीषधीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।
 मञ्जिष्ठां रजनीं कृष्णां वस्तमूत्रेण पेयेत् ॥
 वर्तीश्लोयाविशुष्कास्ताः सपित्ता नयनाञ्जनम् ।
 नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्योनाकबिल्वयोः ॥
 हरिद्रे च कृता वर्त्तिः पूर्ववद्ययनाञ्जनम् ।
 ये ये ग्रहा न सिध्यन्ति सर्वेषां नयनाञ्जनम् ॥
 सैन्धवं कटुकं हिङ्गु वयस्थां च वचामपि ।
 वस्तमूत्रेण तत्पिष्टं मत्स्यपित्तेन पूर्ववत् ॥
 पुराणसर्पिलक्षुनं हिङ्गु सिद्धार्थका वचा ।
 गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥
 कुङ्कुटी सर्पगन्धा च तथा काणाविपाणिके ।
 ऋष्यप्रोक्ता वयस्था च शृङ्गी मोहनवल्लिका ॥
 अर्कमूलं त्रिकटुकं लता श्लोतोञ्जनाञ्जनं ।
 नैपाली हरितालं च रक्षोघ्ना ये च कीर्त्तिताः ॥
 सिंहव्याघ्रक्षेमार्जग्रीपिवाजिगवां तथा ।
 श्वाविच्छल्यकगोधानामुष्टस्य नकुलस्य च ॥

विद्वत्त्वग्रोमवसामूत्ररक्तपित्तनखादयः ।
 अस्मिन्वर्गे भिषकुर्यात्तैलानि च घृतानि च ॥
 पानाभ्याञ्जननस्येषु तानि योज्यानि जानता ।
 अवपीडेऽञ्जने चैव विदध्यादुटिकीकृतम् ॥
 विदधीत परीषेके कथितं चूर्णितं तथा ।
 उद्धूलने श्रृक्षणपिष्टं प्रदेहे चावचारयेत् ॥
 एष सर्वविकारांस्तु मानसानपराजितः ।
 हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपि च क्रमात् ॥
 नचायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।
 ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ॥
 वैद्यातुरौ निहन्त्युस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महौजसः ।
 हिताद्वितविधानं च नित्यमेव समाचरेत् ॥
 ततः प्राप्स्यति सिद्धिं च यशश्च विपुलं भिषक्
 ग्रहोना अथवा भूतोना वळगाडोनी
 चिकित्सा.

२१ ग्रहोना वळगाडोनी शांति करवानी इच्छा
 धरावनारा वैद्ये सारी पेठे सावधान रही जपोथी,
 नियमोथी तथा होमोथी ते वळगाडोनी चिकित्सा
 करवानो आरंभ करवो. सर्व ग्रहोने सघळां रातां
 सुगंध द्रव्योनुं, रातां पुष्पोनुं, रातां धान्योनुं अने
 मधथी तथा धीथी संयुक्त करेलां भक्ष्योनुं
 अर्पण करवुं. जे ग्रहोने जे वखो, मद्यो,
 मांसो, दूधो अने रुधिरा, जेवी गोठवणथी
 प्रिय होय ते ग्रहोने ते वख्खादिक पदार्थो तेवी
 गोठवणथी अर्पण कराववा. ग्रहो घणुं करीने जे
 दिवसोमां माणसोने वळगीने पीडे छे ते दिवसोमां
 ए वख्खादिक पदार्थोनुं अर्पण कराववुं के जेथी
 ते ग्रहोनी निवृत्ति थाय. आ सामान्य विधि छे.

देवग्रहनो वळगाड थयो होय तो देवमंदिरनी
 अंदर अग्निमां होम करी दर्भ, साथीया जेवा
 आकारवाळां पक्वान्न, पुडला, घी, छत्र तथा
 दूधपाक एओथी संयुक्त बलि देवो.

दैत्यग्रहनो वळगाड थयो होय तो संध्याकाले
 चौटा वगेरेमां उपर कहेलो सामान्य बलि देवो.

ગંધર્વગ્રહનો વઢગાડ થયો હોય તો ચૌટા વગેરેમાં મધ અને જાંગલપ્રાણીઓના માંસનો રસ એઓથી સંયુક્ત બલિ દેવો.

યક્ષગ્રહનો વઢગાડ થયો હોય તો તેને તુષ્ટ કરવા માટે ધાન્યોની ઘૂઘરી, રુધિર, મધ અને મધુમાધવીનાં તથા કુંદકાગડાવગેરેનાં પુષ્પોંદ્યાદિકથી સંયુક્ત બલિ દેવો.

પિતૃગ્રહનો વઢગાડ થયો હોય તો નદીના કિનારાપર દર્ભો બીછાવી તે ઉપર માંસ, તિલ, ગોળ અને દૂધપાક ઇત્યાદિકથી સંયુક્ત બલિ દેવો.

નાગગ્રહનો વઢગાડ થયો હોય તો નદીના કિનારાપર ગોળ, આસવ અને દૂધપાક એઓથી સંયુક્ત બલિ દેવો.

રાક્ષસગ્રહનો વઢગાડ થયો હોય તો ચૌટામાં અથવા ભયંકર અરણ્યોમાં માંસાદિકથી સંયુક્ત બલિ દેવો.

પિશાચગ્રહનો વઢગાડ થયો હોય તો ઉજડ-ઘરમાં કાચાં તથા પાકાં માંસવાળો તીવ્ર બલિ દેવો.

પ્રાચીન આચાર્યોએ શોધેલા અને ભૂતનાશક વિદ્યાના ગ્રંથોમાં દેખાડેલા મંત્રોથી એ બલિદાનો દેવાં. જો આપ્રમાણે બલિદાનો દેવાથી તથા જપ આદિ ઉપાયોથી ગ્રહો શાંત ન થાય તો પછી નીચે કહેલા યોગોની યોજનાઓ કરવી.

બકરો, રીંછ, શેલો અને ઘૂવડ એઓનાં ચામડાં તથા રુવાડાં, હીંગ અને વકરાનું મૂત્ર એઓનો ધૂપ દેવો. બલવાન ગ્રહ પળ આ ધૂમાડાથી તુરત શાંત થાય છે.

ગંજપીપ્પલ, પીપ્પલમૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, આમળાં અને સર્પેષ એઓના ચૂર્ણને ઘો, નોઢીયું, મીંદડો અને રીંછ એઓનાં પિત્તાની ભાવના અપીને તે ચૂર્ણની નસ્યોમાં, અંજનોમાં, અભ્યંગોમાં તથા પરિષેવનોમાં યુક્તિથી યોજનાઓ કરવી.

ગધેડો, ઘોડો, સ્વચ્છ, ઘૂવડ, કુંટ, કૂતરો, શીયાળ, ગરંજ, કાગડો અને સૂર એઓની વિ-

ષ્ટાએને વટાવી તેનો કલ્ક નાચી વકરાના મૂત્રમાં તૈલ પકાવવું અને તે તૈલની નસ્ય વગેરેમાં યોજનાઓ કરવી એ હિતકારી થાય છે.

સરસડીયાંનાં બીજ, લસણ, સૂંઠ, સર્પેષ, મજીઠ, હલદર અને પીપ્પલ એઓને વકરાના મૂત્રમાં વાટી બલદનાં પિત્તાનો યોગ આપી ગોઢીઓ કરી, છાયામાં સૂકાવી તે ગોઢીઓ આંખોમાં આંજવી.

કરંજનું ફળ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, અરઢસાનું મૂળ, બીલીનું મૂળ, હલદર અને દારૂહલદર એઓને વકરાના મૂત્રમાં વાટી બલદના પિત્તાનો યોગ આપી, ગોઢીઓ કરી, છાયામાં સૂકાવી તે ગોઢીઓ આંખોમાં આંજવી.

વઢગાડ કેમે કરી શાંત ન થતો હોય તો સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, હીંગ અને ગઢો એઓને વકરાના મૂત્રમાં વાટી માછલાંના પિત્તાનો યોગ આપી, ગોઢીઓ કરી, છાયામાં સૂકાવી તે ગોઢીઓ આંખમાં આંજવી.

જૂનું ઘી, લસણ, હીંગ, સર્પેષ, વજ, દૂર્વા, ધોઢી દૂર્વા, જટામાંસી, ગંધમાંસી, કુકડવેલ, નોરવેલ, ક્ષીરકાકોલી, મેંઢાશીંગી, સ્વપાટ, હરડે, કાકડાશીંગી, મોળવેલ, આકડાનું મૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપ્પલ, ઘઝલાં સુરમો, રસવંતી, મળશીલ, હરતાલ, રાક્ષસોને હળનારાં રુદ્રાક્ષ તથા ગુગળ વગેરે દ્રવ્યો, અને સિંહ, દીપડો, મીંદડો, રીંછ, ચિત્રો, ઘોડો, વઢદ, શેઢાઈ, શેલો, ઘો, કુંટ તથા નોઢીયો એઓનાં વિષ્ટા, ચામડાં, રુવાડાં, ચરવી, મૂત્ર, રુધિર, પિત્તાં અને નસ્યો વગેરે પદાર્થો એ સર્વ દ્રવ્યો મઢીને અપરાજિત વર્ગ કેહેવાય છે. પ્રવીણ વૈદ્યે આ અપરાજિત નામના વર્ગના ક્ષાત્રથી તથા કલ્કથી તૈલો તથા ઘૃતો પઢાવી તેઓની પાવામાં, અભ્યંગોમાં તથા નસ્યોમાં યોજનાઓ કરવી. એજ વર્ગની ગોઢીઓ બનાવી તેઓની અવપીડનસ્યમાં તથા અંજનમાં યોજના કરવી. એજ વર્ગનો ક્ષાત્ર બનાવી તેની પરિષેકમાં

યોજના કરવી, એજ વર્ગના ચૂર્ણની શરીરપર ચો-
લ્લામાં યોજના કરવી અને એજ વર્ગને વારીક
વટાવી પ્રતેપમાં યોજના કરવી. આ અપરાજિત
વર્ગ વલ્ગાડસંબંધી તથા ઉન્માદસંબંધી સઘળા
વિકારોને અલ્પ કાલમાં નષ્ટ કરે છે.

અનુક્રમથી કરવામાં આવતી સ્નેહન, 'સ્વેદન,
વમન તથા વિરેચન આદિ ક્રિયાઓ પળ ઉપર
કહેલા વિકારોને નષ્ટ કરે છે.

દેવગ્રહનો વલ્ગાડ હોય તો વિષ્ટા વગેરેના
અપવિત્ર પ્રયોગો કરવા નહીં અને પિશાચગ્રહના
વલ્ગાડ શિવાય બીજા વલ્ગાડોમાં પ્રહારાદિક
પ્રતિકૂલ ક્રિયાઓ કરવી નહીં. કેમ કે એ
મોટી શક્તિવાળા ગ્રહો અપવિત્ર પ્રયોગોથી તથા
પ્રતિકૂલ ક્રિયાઓથી કોપ પામીને વૈદ્યને તથા
આતુરને પળ અવશ્ય મારી નાંખે છે.

સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના અધ્યા-
યમાં તથા હિતાહિતીય નામના અધ્યાયમાં જે
કાંઈ હિત જણાવ્યું છે તે સઘળું વૈદ્યે નિત્ય કરવું
તથા કરાવવું અને જે કાંઈ અહિત જણાવ્યું છે
તેનો પરિત્યાગ કરવો તથા કરાવવો. આમ ક-
રવાથી વૈદ્યને સિદ્ધિ મળશે અને મોટી કીર્તિ
પળ મળશે.

અધ્યાય ૬૧ મો.

૧ અથાતાંડપસારપ્રાંતેવંધમધ્યાય વ્યાખ્યાસ્યામઃ
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અપસારપ્ર-
તિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે.

૨ સ્મૃતિર્ભૂતાર્થવિજ્ઞાનમપશ્ચ પરિવર્જને ।

અપસાર ઇતિ પ્રોક્તસ્તતોડયં વ્યાધિરન્તરુત્ ॥

૧ અપસારનાં (વાઈ નામના રોગનાં) નિદાનો,
ભેદો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ એઓનાં નિરૂપણ વિ-
ષયનો. આ રોગમાં વલ્ગાડના જેવીજ મનની લરાવી

અપસાર શબ્દની નિરુક્તિ.

૨ અપ એટલે જતું રહેવું અને સ્માર એટલે
જાણેલી વાવતોનું સ્મરણ. આ રોગમાં ભૂતકાલની
જાણેલી વાવતોનું સ્મરણ જતું રહે છે તેથી તેને
'અપસાર' એ નામ આપેલું છે. આ રોગથી એવું
વિસ્મરણ થાય છે કે જેથી રોગી જલમાં કે અગ્નિ
વગેરેમાં પળ પડીને મરી જાય છે.

૩ મિથ્યાદિયોગેન્દ્રિયાર્થકર્મણામભિસેવનાત્ ।

વિરુદ્ધમલિનાહારવિહારાત્કુપિતૈર્મલૈઃ ॥

વેગનિગ્રહશીલાનામહિતાશુચિભોજિનામ્ ।

રજસ્તમોડમિભૂતાનાં ગચ્છતાં ચ રજસ્વલામ્ ॥

તથા કામભયોદ્વેગક્રોધશોકાદિભિર્ભૂશમ્ ।

ચેતસ્યભિહતે પુંસામપસારોડમિજાયતે ॥

અપસારનાં નિદાનો.

૩ શબ્દ આદિ વિષયોના તથા કાયિક આદિ
કર્મોના સેવનના મિથ્યાયોગથી, અતિયોગથી તથા
અયોગથી, વિરુદ્ધ કે મલિન આહાર કરવાથી,
મલિન કે વિરુદ્ધ વિહાર કરવાથી, મલમૂત્રાદિકના
વેગોને અટકાવી રાખવાની ટેવથી, અહિત તથા
અપવિત્ર ભોજનની ટેવ રાખવાથી, (આવા ભો-
જનને અત્યંત અપથ્યરૂપ જણાવવાને માટે પુનરુક્તિ
કરી છે) રજોગુણના તથા તમોગુણના ભારે
દવાળથી, રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી અને
કામ, ભય, ઉદ્વેગ, ક્રોધ તથા શોકાદિક એ-
ઓથી ચિત્ત અત્યંત દૂષિત થતાં, પ્રકોપ પામેલા
દોષોથી માણસોને અપસાર થાય છે.

૪ સંજ્ઞાવદ્દેષુ સ્ત્રોતઃસુ દોષવ્યાપ્તેષુ માનવઃ ।

રજસ્તમઃપરીતેષુ મૂઢો ભ્રાન્તેન ચેતસા ॥ .

વિક્ષિપન્ હસ્તપાદં ચ વિજિહ્વાભ્રૂવિલોચનઃ ।

દન્તાન્વાદન્વમન્ફેનં વિવૃત્તાક્ષઃ પતેત્ક્ષિતૌ ।

અલ્પકાલાન્તરે ચાપિ પુનઃ સંજ્ઞાં લભેત સઃ ।

સોડપસાર ઇતિ પ્રોક્તઃ

થાયછે તથા વલ્ગાડની ચિકિત્સા આમાં પળ પ્રશસ્ત
છે તેથી આ રોગને ભૂતવિદ્યાતંત્રમાં દાખલ કન્યો છે.
હલન.

અપસ્મારનું સામાન્ય લક્ષણ.

૪ સંજ્ઞાનું વહન કરનારાં સોતો દોષોથી વ્યાપ્ત થતાં અને તેને લીધે રજોગુણથી તથા તમોગુણથી ઘેરાઈ જતાં વિભ્રમ પામેલા ચિત્તે મૂઢ બનાવેલો માણસ હાથપગને પછાડતો પછાડતો, વાંકી ભમ-રોવાળો તથા વાંકાં નેત્રોવાળો થતો થતો, દાંતોને કરડતો કરડતો અને ફીણનું વમન કરતો કરતો આંખો ફાડીને ધરતીપર પડે છે અને થોડીવાર પછી પાછો સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે એ રોગ અપસ્માર કેહેવાય છે.

૫ સ ચ દૃષ્ટ્યતુર્વિધઃ ।

વાતપિત્તકફૈર્નૃણાં ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥

અપસ્મારની સંખ્યા.

૬ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક એ રીતે અપસ્મારના ચાર ભેદ છે.

૬ હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા સ્વેદો ધ્યાનં મૂર્છા પ્રમૂઢતા ॥
નિદ્રાનાશશ્ચ તંત્રિસ્તુ ભવિષ્યતિ ભવન્ત્યથ ।

અપસ્મારનું પૂર્વરૂપ.

૬ અપસ્માર થવાનો હોય ત્યારે હૃદયમાં કંપ થાયછે, શૂન્યતા થાયછે, પસીનો આવે છે, ધ્યાન થઈ જાય છે, મૂર્છા થાયછે, અતિમૂઢપણું થાયછે અને નિદ્રાનો નાશ થાયછે.

૭ વેપમાનો દ્રશેદ્દન્તાન્ શ્વસન્ ફેનં વમત્યપિ ॥
યો બ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં કૃષ્ણં મામનુષ્ઠાવતિ ।

તતો મે ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સોઽપસ્મારોઽનિલાત્મકઃ

વાતજન્ય અપસ્મારનું લક્ષણ.

૭ ધૂજતો ધૂજતો દાંત કરડે, હાંફતો હાંફતો ફીણ કાઢાડે અને સંજ્ઞા આવ્યા પછી બોલે કે ‘કાળા વર્ણવાળું તથા વિકૃત આકારવાળું કોઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થઈ જાય છે’ તો જાણવું કે એ અપસ્માર વાતજન્ય છે.

૮ તૃટ્તાપસ્વેદમૂર્છાતો ધુન્વન્નક્કાનિ વિહ્વલઃ ।
યો બ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં પીતં મામનુષ્ઠાવતિ ॥

તતો મે ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સપિત્તભવં ડચ્યતે ॥

પિત્તજન્ય અપસ્મારનું લક્ષણ.

૮ તૃપા, તાપ, પસીનો અને મૂર્છા એઓથી પીઢાય, અંગોને કંપાવે, વિવ્હલ થઈ જાય અને સંજ્ઞા આવ્યા પછી બોલે કે ‘પીઢા વર્ણવાળું તથા વિકૃત આકારવાળું કોઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થાયછે’ તો જાણવું કે એ અપસ્માર પિત્તજન્ય છે.

૯ શીતહૃહ્લાસનિદ્રાર્તઃ પતન્ ભૂમૌ વમન્ કફમ્ ।

યો બ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં શુક્લં મામનુષ્ઠાવતિ ।

તતો મે ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સોઽપસ્મારઃ કફાત્મકઃ

કફજન્ય અપસ્મારનું લક્ષણ.

૯ ટાઢ, મોઢ તથા નિદ્રા એઓથી પીઢાય, ધરતીપર પડે, કફનું વમન કરે અને સંજ્ઞા આવ્યા પછી બોલે કે ‘સફેદ વર્ણવાળું તથા વિકૃત આકારવાળું કોઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થાય છે’ તો જાણવું કે એ અપસ્માર કફજન્ય છે.

૧૦ હૃદિ તોદસ્તૃડુત્કેદક્ષિપ્વપ્યેતેષુ સંખ્યયાઃ
પ્રલાપઃ કૂજનં ક્લેશઃ પ્રત્યેકં તુ ભવેદિદ્

ઉપર કહેલા ત્રણ અપસ્મારોમાં એકએકનું

એકએક વિશિષ્ટ ચિહ્ન અને સઘળા-

ઓનાં ત્રણ વિશેષ્ટ ચિહ્નાં.

૧૦ વાતજન્ય અપસ્મારમાં હૃદયની અંદર મોં-કાયા જેવી વ્યથા થાયછે, પિત્તજન્ય અપસ્મારમાં તરશ લાગે છે, કફજન્ય અપસ્મારમાં વડાં પડે છે અને એ ત્રણે અપસ્મારોમાં પ્રલાપ, અવ્યક્ત શબ્દ તથા ક્લેશ થાય છે.

૧૧ સર્વલિઙ્ગસમાવાયઃ સર્વદોષપ્રકોપજે ।

સાન્નિપાતિક અપસ્મારનું લક્ષણ.

૧૧ ત્રણે દોષોથી થયેલા અપસ્મારમાં સઘળા દોષોનાં ચિહ્નો હોય છે કે જે ચિહ્નો, ઉપરના ચાર વિષયોમાં કેહેવામાં આવ્યાં છે.

१२ अनिमित्तागमाद्याधेर्मनादकृतेऽपि च ॥
आगमाद्याप्यपसारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् ।

अपस्मारना विषयमां परमत.

१२ केटलाएक केहे छे के 'अपस्मार अक-
स्मात् उत्पन्न थायछे, चिकित्सा कन्याविना पण
जतो रेहे छे अने शास्त्रमां पण तेने आगंतुक
कह्यो छे तेथी अपस्मार दोषजन्य नथी पण आ-
गंतुकज छे.'

१३ क्रमोपयोगादोषाणां क्षणिकत्वात्तथैव च ॥
आगमाद्वैश्वरूप्याश्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।
वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः ।
स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धिताः ॥
दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्निसर्गतः ।
अपसारो महाव्याधिस्तस्मादोषज एव तु ॥

परमतनुं खंडन.

१३ दोषो एकदम नहीं पण संचय आदि
क्रमथी विकारोने उत्पन्न करे छे माटे 'अपस्मार
अकस्मात् उत्पन्न थायछे' ए केहेवुं व्यर्थ छे.
दोषनो जेटलो वेग लाग्यो होय तेटलो वेग जतो
रेहेतां अपस्मार जतो रेहे छे तेथी अपस्मारनो
स्वभाव क्षणिकज छे माटे 'चिकित्सा कन्याविना
पण जतो रेहे छे' ए केहेवुं व्यर्थ छे. आ
धन्वंतरितंत्रमां तथा बीजा प्रामाणिक आचा-
र्योनां तंत्रोमां पण अपस्मारना वातजन्य, पित्तजन्य,
कफजन्य अने सान्निपातिक ए चार भेदो स्पष्ट
रीते लख्या छे माटे 'शास्त्रमां पण तेने आगंतुक
कह्यो छे' ए केहेवुं व्यर्थ छे. रोगीना शरीरमां
प्रकुपित थएला वायु आदि दोषो सर्वदा रेहेज
छे पण जता रेहेता नथी माटे अपस्मारने आ-
गंतुक केहेवो उचित नथी. आ कारणोने लीधे
विद्वान् लोगो अपस्मारने दोषजन्यज केहे छे.
'प्रकुपित थएला दोषो सर्वदा विद्यमान छतां
पण अपस्मार सर्वदा 'केम रेहेतो नथी?' एवी

शंका थायछे तेनुं समाधान ए छे के जेम वरसाद
वरसतां छतां पण पृथ्वीमां केटलाएक बीजो
सर्वदा उगतां नथी पण कारणांतरोना योगने
लीधे शरदृक्तुमांज उगे छे तेम प्रकुपित थएला
दोषो सर्वदा विद्यमान छतां पण अपस्मार सर्वदा
रेहेतो नथी पण दृष्ट्यांतरोना योगने लीधे अमुक
समयमांज उत्पन्न थायछे. केटलाएक अमुक
प्रकारथी गोठवाएला दोषोनो स्वभावज एवो होय
छे के तेओ सर्वदा स्थायी छतां पण अमुक
संयोगोने लीधे अल्प कालमांज वेग पामी पोताना
विविध प्रकारना विकारोने देखाडे छे पण सर्वदा
देखाडता नथी. आ कारणोने लीधे अपस्मार नामनो
मोटो व्याधि आगंतुक नथी पण दोषजन्यज छे
ए सिद्धांत छे.

१४ तस्य कार्यो विधिः सर्वो य उन्मादेषु वक्ष्यते
पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चैव पूजितः ॥
उपयोगो ग्रहोक्तानां योगानां तु विशेषतः ।
शिग्रुकटुङ्गकिणिहीनिम्बत्वग्रससाधितम् ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितम् ।
गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि ॥
पित्तेषु सिद्धं तैलं च पानाभ्यङ्गेषु पूजितम् ।
तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरश्चापि विशोधयेत् ॥
पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्रणानां च नित्यशः
कुलत्थयवकोलानि शणबीजं पलङ्कपाम् ॥
जटिलां पञ्चमूल्यौ द्वे पथ्यां चोत्काश्य यत्नतः ।
वस्तमूत्रयुतं सर्पिः पिबेत्तद्वातिके हितम् ।
काकोल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
पयोमधुसितायुक्तं घृतं यत्पैत्तिके हितम् ।
कृष्णावचामुस्तकाद्यैर्युक्तमारग्वधादिके ॥
पक्वं तन्मूत्रवर्गेषु श्लेष्मापसारिणे हितम् ।
सुरद्रुमवचाकुष्ठसिद्धार्थव्योषहिङ्गुभिः ॥
मज्जिष्ठारजनीयुग्मसमङ्गात्रिफलाम्बुदैः ।
करञ्जबीजशैरीषगिरिकर्णाहुताशनैः ॥
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम सर्पिर्मूत्रचतुर्गुणम् ।
कमिकुष्ठगरश्वासबलासविषमज्वरान् ॥

સર્વભૂતગ્રહોન્માદાનપસ્મારાંશ્ચ નાશયેત્ ।
 દશમૂલેન્દ્રવૃક્ષત્વડ્મૂર્વાભાર્ગીફલત્રયૈઃ ॥
 શમ્પાકથ્રેયસીસત્પર્ણપામાર્ગપીતુભિઃ ।
 પૈતૈઃ કલ્કૈશ્ચ ભૂનિમ્બપૂતીકવ્યોપચિત્રકૈઃ ॥
 ત્રિવૃત્પાઠાનિશાયુગ્મસારિવાદ્યપૌષ્કરૈઃ ।
 કટુકામદયન્ત્યુગ્રાનીલિનીક્રિમિશત્રુભિઃ ॥
 સર્પિરેભિશ્ચ ગોક્ષીરદધિમૂત્રશઠ્ઠસૈઃ ।
 સાધિતં પન્નગવ્યાલ્યં સર્વાપસ્મારભૂતનુત્ ॥
 ચાતુર્થકક્ષયશ્વાસાનુન્માદાંશ્ચ નિયચ્છતિ ।
 ઘાતિકં વસ્તિભિશ્ચાપિ પૈત્તિકં તુ વિરેચનૈઃ ।
 કફજં વંસ્નૈર્ધીમાનપસ્મારમુપાચરેત્ ।
 ભાર્ગીશૃતે પચેત્ક્ષીરે શાલિતળ્ડુલપાયસમ્
 ડ્યહં શુદ્ધાય તદ્ગોજ્યં વરાહાયોપકલ્પયેત્ ।
 શાત્વા'ચ મધુરીભૂતં તં વિશસ્ય તદુદ્ધરેત્ ।
 શ્રીન્ભાગાંસ્તસ્ય ચૂર્ણસ્ય કિન્વભાગેન સંસૃજેત્ ॥
 મળ્ડોદકાર્થે દેયશ્ચ ભાર્ગીકાથઃ સુશીતલઃ ।
 શુદ્ધે કુમ્ભે નિદધ્યાઞ્ચ સમ્ભારં તં સુરાં તતઃ
 જાતગન્ધાં જાંતરસાં પાયયેદાતુરં મિષક્ ।
 શિરાં વિધ્યેદથ પ્રાતાં મજ્જલ્યાનિ ચ ધારયેત્ ..

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

૧૪ આ ઉત્તરતંત્રના ૬૨ મા અધ્યાયમાં ઉન્માદો ઉપર જે ચિકિત્સા કેહેવામાં આવશે તે સઘળી ચિકિત્સા અપસ્માર ઉપર કરવી. જૂનું ઘી પાવું અને જૂના ઘીનો અભ્યંગ કરવો એ પળ અપસ્માર ઉપર પ્રશસ્ત છે. ગયા અધ્યાયમાં ગ્રહોના વઠગાડો ઉપર જે યોગો કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓનો પળ યોગ્યતાપ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

ચોગળા ગાયોના મૂત્રમાં સરગવો, અરઢ્ડસો, ઘોઢી ગરળી અને લીંબડો એઓનો સ્વરસ તથા કલ્ક નાખી તેમાં પકાવેલા તૈલનો અભ્યંગ કરવો એ અપસ્માર ઉપર હિતકારી છે.

ઘો, નોઢીયો, હાથી, ઘૃપત નામનો છાંટળાં-વાઢો નાહાનો મૃગ, રીંછ અને વઢદ એઓનાં પિત્તાંઓમાં પકાવેલા તૈલની પીવામાં તથા અભ્યંગમાં યોજના કરવી એ અપસ્માર ઉપર પ્રશસ્ત છે.

તીક્ષ્ણ વમનવિરેચનોથી તથા તીક્ષ્ણ શિરો-વિરેચનોથી સંશોધન કરવું અને મહારુદ્રની તથા તેમના ગળોની નિત્ય પૂજા પળ કરાવવી એ અપસ્માર ઉપર હિતકારી છે.

કઢથી, જવ, બોર, શળનાં વીજ, ગુગઢ, જટામાંસી, દશમૂઢી અને હરડે એઓના ચોગળા કાથમાં એક ગળું બકરાનું મૂત્ર નાખી તેમાં ઘી પકાવવું અથવા એ કલથી વગેરેના એક ગળા કાથમાં ચોગળું બકરાનું મૂત્ર નાખીને તેમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી વાતજન્ય અપસ્માર ઉપર હિતકારી થાય છે.

વિદારિગંધાદિગળના કાથમાં કાકોલ્યાદિગળનો કલ્ક નાખી તેમાં પકાવેલું ઘી દૂધથી, મધથી તથા સાકરથી યુક્ત કરીને દેવું એ પિત્તજન્ય અપસ્માર ઉપર હિતકારી થાય છે.

પિપ્પલ્યાદિગળ, વચાદિગળ અને મુસ્તાદિગળ એઓના કાથમાં આરગ્વધાદિગળનો કલ્ક તથા

નાખીને ઘી પકાવવું. આ ઘી કફજન્ય અપસ્માર ઉપર હિતકારી થાય છે.

દેવદાર, વજ, કઢ, સર્પપ, સૂંઢ, મરી, પીપઢ, હીંગ, મજીઢ, હઢદર, દારુહઢદર, રીસામળી, ત્રિફળા, મોથ, કરંજનાં વીજ, સરસડીયાનાં વીજ, ગરળી અને ચિત્રક એઓનો કલ્ક નાખી ચોગળા મોમૂત્રમાં ઘી પકાવવું. આ ઘી સિદ્ધાર્થક કેહેવાય છે. આ ઘીથી કુમિઓ, કુષ્ઠો, કૃત્રિમ વિષ, શ્વાસ, કફ, વિષમજ્વરો, સર્વ ગ્રહોના વઢગાડો, ઉન્માદો અને અપસ્મારો નષ્ટ થાય છે.

દશમૂઢી, કઢાછાલ, મોરવેલ, ભારંગી, ત્રિફળા, ગરમાઢો, હરડે, રીસામળી, અવેડો અને પીટુ (ખારી જાર) એઓના કાથમાં કરીયાતું, ગુચ્છકરંજ, સૂંઢ, મરી, પીપઢ, ચિત્રક, નસોતર, કાઢીપાડ, હઢદર, દારુહઢદર, કાઢી ઉપલસરી, ઘોઢી ઉપલસરી, પુન્કરમૂલ, કઢુ, ઢોલર, વજ,

ગૂઠી અને ઘેવડીંગ એઓનો કલ્ક નાચી તથા ગોણનું દૂધ, ગાયનું દહીં, ગાયનું મૂત્ર અને ગાયના છાણનો રસ નાચી તેમાં ગાયનું ઘી પકાવવું. આ ઘી પંચગવ્યઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘીથી સઘડા પ્રકારના અપસ્મારો, મૂત્રો, ચાતુર્યક જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ અને ઉન્માદ એઓનો નાશ થાય છે.

વૃદ્ધિમાનુ વૈદ્યે વાતજન્ય અપસ્મારને વસ્તિઓથી, પિત્તજન્ય અપસ્મારને વિરેચનોથી અને કફજન્ય અપસ્મારને વમનોથી શાંત કરવો.

ચોગળા પાળીમાં એકગળો ભારંગીનો કલ્ક નાચી તેમાં દૂધ પકાવી તે દૂધમાં રાતા ચોલા નાચીને દૂધપાક કરવો અને એ દૂધપાક ત્રણ દિવસ સૂધી મૂલ્યા રાખેલા સૂવરને સ્વરાવવો. એ દૂધપાક 'સ્વાવાથી લાઠનું ફરવું તથા મૂર્છા આદિ ચિહ્નો થાય ત્યારે તે સૂવરને શસ્ત્રવતે કાપી તેના પેટમાંથી એ દૂધપાક કાઢાડી લેવો. પછી એ દૂધપાકને સૂકાવો ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણના ત્રણ ભાગ અને સુરાવીજનો એક ભાગ એ રીતે ચાર ભાગને મિશ્રિત કરી તેમાં મંડોદક તરીકે ભારંગીનો અત્યંત થંડો પાડેલો કાથ નાચી એ સર્વને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, મધ અને પીપ્પેળનું ચૂર્ણ એઓના કલ્કથી અંદરના ભાગમાં લીપેલા ઘડામાં રાચી મૂકવું. જ્યારે તેમાં ગંધવાળી અને રસવાળી મદિરા બની જાય ત્યારે વૈદ્યે તે મદિરા અપસ્મારવાળાને પાવી. આ પ્રયોગથી અપસ્માર ટલી જાય છે.

વૈદ્યે શારીરસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં 'જળાવ્યા પ્રમાણે અપસ્મારવાળાની શિરાને વીંધીને લોહીનું સ્ત્રાવણ પળ કરવું અને સૂત્રસ્થાનના ત્રણિતોપાસનીય નામના અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ઓષધિધારણાદિક મંગલો પળ કરાવવાં.

૧ ઉન્માદનાં (ધેલપણાંનાં) નિદાનો, ભેદો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સા એઓના નિરૂપણ વિષેનો. આ રોગ માનસિક છે અને તેની ચિકિત્સાઓ પણ ગ્રહોના

અધ્યાય ૬૨ મો.

૧ અથાત ઉન્માદપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ઉન્માદ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ મદયન્ત્યુદ્ગતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ ।
માનસોઽયમતો વ્યાધિરુન્માદ ઇતિ કીર્તિતઃ

ઉન્માદશબ્દની નિરુક્તિ તથા ઉન્મા-
દનાં નિદાન અને સંપ્રાપ્તિ.

૨ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષો મનની સાથે સંબંધ પામેલા સ્ત્રોતોમાં રહીને ચિત્તને ભ્રામી નાચે છે તે રોગ ઉન્માદ કેહેવાય છે અને તે માનસિક વ્યાધિ છે. (અપસ્મારમાં દોષોને પ્રકુપિત કરનારાં જે કારણો કહ્યાં છે તેજ કારણો ઉન્માદમાં પણ દોષોને પ્રકુપિત કરનારાં છે એમ સમજવું.)

૩ એકૈકશઃ સમસ્તૈશ્ચ દોષૈરત્યર્થમૂર્છિતૈઃ ।
માનસેન ચ દુઃખેન સ પञ્ચવિધ ઉચ્યતે ॥
વિપાદ્ભવતિ પથ્થશ્ચ યથાસ્વં તત્ર મેષજમ્ ।
સ ચાપ્રવૃદ્ધસ્તરુણો મદસંશ્ચાં વિભર્તિ ચ ।

ઉન્માદની સંખ્યા અને અવસ્થાભેદથી
નામાંતર.

૩ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપાતિક અને માનસદુઃખજન્ય (મનના દુઃખથી થ-
એલો) એ રીતે ઉન્માદ પાંચ પ્રકારનો છે. વિષથી જે ઉન્માદ થાય છે તે છટો ગણાય છે. ઉન્માદોમાં યથોચિત ઔષધોનો પ્રયોગ કરવો. એ ઉન્માદ વધ્યો ન હોય તથા નવો હોય ત્યાંસૂધી મદ કેહેવાય છે.

બલગાડની ચિકિત્સાઓથી તુલ્ય છે એટલા માટે તેને મૂતવિદ્યાતંત્રમાં દાખલ કન્યો છે.

૪ મોહોદ્વેગો સ્વનઃ શ્રોત્રે ગાત્રાણામપકર્ષણમ્ ।
અત્યુત્સાહોઽરુચિશ્ચાન્ને સ્વપ્ને કલુષભોજનમ્ ॥
વાયુનોન્મથનં ચાપિ ભ્રમશ્ચક્રમતસ્તથા ।
યસ્ય સ્યાદચિરેણૈવમુન્માદં સોઽધિગચ્છતિ ॥

ઉન્માદનું પૂર્વરૂપ.

૪ ઉન્માદ થવાનો હોય ત્યારે મોહ થાયછે, ઉદ્વેગ થાયછે, કાનમાં અવાજ થાયછે, ગાત્રો ટુંબલ થઈ જાય છે, અધીરપણું થાયછે, અન્ન ઉપર અરુચિ થાયછે, સ્વપ્નમાં મલિન ભોજન થાયછે, ચિત્ત વાયુથી વ્યાકુલ થઈ જાય છે અને ચાકડે ચઢ્યા 'જેવું' ભ્રમણ થાયછે. જે માણસને આ લક્ષણો થાય તે માણસ તુરતજ ઉન્માદને પ્રાપ્ત થાયછે.

૫ રૂક્ષચ્છવિઃ પરુષવાગ્ ધમનીતતો વા
શ્વાસાતુરઃ કુશતનુઃ સ્ફુરિતાક્લસન્ધિઃ ।
આસ્ફોટ્યનપઠતિ ગાયતિ નૃત્યશીલો
વિક્રોશંતિ ભ્રમતિ ચાપ્યનિલપ્રકોપાત્ ॥

વાતજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ.

૫ જો વાતજન્ય ઉન્માદ થયો હોય તો કાંતિ રૂક્ષ થઈ જાય છે, વાળી કઠોર થઈ જાય છે, કૃશપણને લીધે શરીર ધમનીઓથી વ્યાપ્ત દેખાય છે, શ્વાસની પીડા થાયછે, શરીર દૂબલું થાયછે, અંગોના સાંધાઓ ફરકે છે અને તે માણસ અંગોના ટચાકા ફોડતો ફોડતો તથા અંગોને આમ તેમ નાખતો નાખતો ભળે છે, ગાય છે, નાચે છે, વૂમો પાડે છે અને ભમે છે.

૬ તૃડ્સ્વેદદાહબહુલો બહુભુગ્વિનિદ્ર-
શ્ચાયાહિમાનિલજલાન્તવિહારસેવી ।
તીક્ષ્ણો હિમામ્બુનિચયેઽપિ સ વહ્નિશક્તી
પિત્તાદિવા નભસિ પश्यति तारकाश्च ॥

પિત્તજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ.

૬ જો પિત્તજન્ય ઉન્માદ થયો હોય તો તૃપા પસીનો તથા દાહ અત્યંત થાય છે, ઘણું જમાય છે, નિદ્રા આવતી નથી, તીક્ષ્ણપણું થાયછે, થંડા

પાળીના સમૂહમાં પણ અગ્નિની શંકા થાયછે, નેત્રી પીઠાં થઈ જાય છે, દિવસે પણ આકાશમાં તારા જોવામાં આવે છે અને તે માણસ છાયામાં, થંડા પવનમાં તથા જલાશયોના સમીપોમાં વિહારનું સેવન કરે છે.

૭ છર્ધ્યગ્નિસાદસદનારુચિકાસયુક્તો
યોષિદ્વિવિક્તરતિરલ્પમતિપ્રકારઃ ।

નિદ્રાપરોઽલ્પકથનોઽલ્પભુગુણસેવી
રાત્રૌ મૃશં ભવતિ ચાપિ કફપ્રકોપાત્ ॥

કફજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ.

૭ જો કફજન્ય ઉન્માદ થયો હોય તો ઉલટીઓ થાયછે, જટરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, અંગોમાં ગ્લାନિ થાયછે, અરુચિ થાયછે, ફાંસી આવે છે, એકાંતમાં સ્ત્રી ઉપર રુચિ થાયછે, બુદ્ધિનો પ્રચાર થોડો થઈ જાય છે, નિદ્રા કરવામાં તત્પરતા રહે છે, ભાષણ અલ્પ થઈ જાય છે, થોડું જમી શકાય છે, ઉષ્ણનું સેવન કરવાની ટેવ થાય છે અને આ સઘળા વિકારો રાતે વૃદ્ધિ પામે છે.

૮ સર્વાત્મકે ત્રિભિરપિ વ્યતિમિશ્રિતાનિ
રૂપાણિ વાતકફપિત્તકૃતાનિ વિદ્યાત્ ।
સમ્પૂર્ણલક્ષણમસાધ્યમુદાહરન્તિ ।
સર્વાત્મકં ક્વચિદપિ પ્રવદન્તિ સાધ્યમ્ ॥

સાન્નિપાતિક ઉન્માદનું લક્ષણ.

૮ જો સાન્નિપાતિક ઉન્માદ થયો હોય તો વાયુનાં, પિત્તનાં તથા કફનાં ઉપર કહેલાં લક્ષણો મિશ્રિત થાયછે. જો આ ઉન્માદ ત્રણે દોષોનાં સઘળાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય તો અસાધ્ય છે એમ કેહેવામાં આવે છે. કોઈ તંત્રમાં સઘળાં લક્ષણોવાળા સાન્નિપાતિક ઉન્માદને સાધ્ય પણ કહ્યો છે.

૯ 'चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै-

र्विज्ઞાસિતस्य धनबान्धवसंक्षयबोद्धा ।

गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-

र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥

ચિત્રં સ જલ્પતિ મનોઽનુગતં વિસંક્ષે
 ગાયત્યથો હસતિ રોદિતિ ચાપિ મૂઢઃ ।
 માનસદુઃખજન્ય ઉન્માદનું નિદાન અને
 લક્ષણ.

૯ ચોરોએ, રાજકીય લોકોએ, શત્રુઓએ કે
 વીજાઓએ ત્રાસ આપવાથી અથવા ધનનો કે
 વાંધવનો નાશ થવાથી અથવા કોઈ સ્ત્રીની સાથે
 રમણ કરવાની ઇચ્છા થતાં તેવો પ્રસંગ નહીં
 મળવાથી મન અત્યંત વિવ્હલ થતાં મનમાં જે
 અત્યંત ઉત્કટ વિકાર થાયછે તે માનસદુઃખજન્ય
 ઉન્માદ કેહેવાય છે. આ ઉન્માદવાળો માણસ
 મનમાં આવે તેમ વિચિત્ર રીતે બોલે છે, માન-
 વગરનો હોય છે, ગાય છે, હસે છે અને મૂઢ
 બનીને રોય પણ છે.

૧૦ રક્તેક્ષણો હતબલેન્દ્રિયમાઃ સુદીનઃ
 શ્યાવાનનો વિષકૃતેન ભવેદ્વિસંજઃ ॥

વિષજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ.

૧૦ જો વિષજન્ય ઉન્માદ થયો હોય તો નેત્રો
 રાતાં થઈ જાય છે, બઢ, ઇન્દ્રિયો તથા કાંતિ
 હણાઈ જાય છે, અત્યંત દીનતા થાયછે, મોહોડું
 શ્યામ થઈ જાય છે અને સંજ્ઞા રહેતી નથી.

૧૧ ક્ષિગ્ધં સ્વિત્તં તુ મનુજમુન્માદાર્તે વિશોધયેત્
 તીક્ષ્ણૈરુભયતોભાગૈઃ શિરસશ્ચ વિરેચનૈઃ ।
 વિવિધૈરવપીઢૈશ્ચ સર્ષપલ્લેહસંયુતૈઃ ॥
 યોજયિત્વા ચ તદ્ધૂર્ણં ઘ્રાણે નસ્યં તુ યોજયેત્ ।
 સતતં ધૂપયેચ્ચૈનં શ્વગોમાંસૈઃ સુપૂતિભિઃ ॥
 સર્ષપાનાં ચ તૈલેન નસ્યાભ્યક્તૌ દિતૌ સદા ।
 દર્શયેદ્દ્રુતાન્યસ્ય વદેન્નાશં પ્રિયસ્ય ચ ॥
 મીમાકારૈર્નૈર્નાગૈર્દાન્તૈર્ચાલૈશ્ચ નિર્વિષૈઃ ।
 મીષયેત્સતતં પાશૈઃ કશાભિર્વાથ તાડયેત્ ॥
 યન્નયિત્વા સુસુપ્તં વા ત્રાસયેત્તં તૃણાગ્નિના ।
 પ્રતુદૈર્દાશ્ચૈનં મર્માઘાતં વિવર્જયેત્ ॥
 સપિધાને જરત્કૂપે સતતં વા નિવાસયેત્ ।
 ત્ર્યહાત્ર્યહાઘવાગ્નૈ ચ દયાત્સકૂઞ્ જલેન વા ॥

કેવલાનમ્બુયુક્તાન્ વા કુલ્માણાન્વા બહુશ્રુતઃ ।
 હૃદયં યદીપનીયં ચ તત્પથ્યં તસ્ય યોજયેત્ ॥
 વિડક્ષત્રિફલામુસ્તામઞ્જિષ્ઠાદાડિમોત્પલૈઃ ।
 પ્રિયઙ્ગુલૈલવાલૂકચન્દનામરદારુભિઃ ॥
 બર્હિષ્ઠરજનીકુષ્ઠપર્ણિનીસારિવાદ્રયૈઃ ।
 હરેણુકાત્રિવૃદ્ધન્તીવચાતાલીક્ષકેશરૈઃ ।
 દ્વિક્ષીરં સાધિતં સર્પિર્માલતીકુસુમૈઃ સહ ।
 ગુલ્મકાસજ્વરશ્વાસક્ષયોન્માદનિવારણમ્ ॥
 एतदेव हि सम्पक्कं जीवनीयोपसम्भृतम् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन महाकल्याणमुच्यते ॥
 अपस्सारं ग्रहं शोषं क्लैब्यं कार्श्यमबीजतम् ।
 घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चादौ गदिता गदाः ॥
 बर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैઃ ।
 તથૈવ ત્રિફલાહિઙ્ગુવાજિગન્ધામરદ્રમૈઃ ॥
 વચાજમોદાકાકોલીમેદામધુકપદ્મકૈઃ ।
 સશર્કરં દિતં સર્પિઃ પક્કં ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ॥
 बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्पमेधसाम् ।
 ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां बन्ध्यानां चाशु गर्भदम् ॥
 ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्यापं हिङ्गु सुरं जटाम् ॥
 વિષર્ણી લશુનં રાક્ષાં વિશલ્યાં સુરસાં વચામ્ ।
 ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तामभयां तथा ॥
 सौराष्ट्रीं च समांशानि गजमूत्रेण पेषयेत् ।
 छायाविशुष्कास्तद्वर्त्तीयोजयेद्विधिकोविदः ॥
 अवपीडेऽञ्जनेऽभ्यङ्गे नस्ये धूमे प्रलेपने ॥
 उरोऽपाङ्गललाटेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥
 અપસારક્રિયાં ચાપિ ગ્રહોદ્દિષ્ટાં ચ કારયેત્ ।
 शान्तदोषं विशुद्धं च स्नेहवस्तिभिराचरेत् ॥
 શોકશલ્યં વ્યપનયેદુન્માદે પશ્ચમે ભિષક્ ।
 ઉન્માદેષુ ચ સર્વેષુ કુર્યાન્નિષ્ણપ્રસાદનમ્ ॥
 મૃદુપૂર્વે મદેપ્યેવં ક્રિયાં મૃદ્વીં પ્રયોજયેત્ ।
 વિષજે મૃદુપૂર્વાં ચ વિષર્ણી કારયેત્ક્રિયામ્ ॥

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

૧૧ ઉન્માદવાળા માણસને બહુશ્રુત વૈદ્યે
 સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી કૂકડવેલ વગેરે

તીક્ષ્ણ સંભયતોહર પદાર્થોથી વમન વિરેચન કરાવવાં, તીક્ષ્ણતાવાળાં શિરોવિરેચન નસ્યોથી અને સરસીયા તૈલના સંયોગવાળાં વિવિધ અવપીડનસ્યોથી શુદ્ધ કરવો. સર્ષપોના ચૂર્ણની યોજના કરીને તેનું નસ્ય દેવું. અત્યંત દુર્ગંધવાળાં કૂતરાઓનાં તથા બઢોળાં માંસોના નિરંતર ધૂમાડા દેવા. સર્વદા સરસીયા તૈલનું નસ્ય દેવું અને તેજ તૈલનો અભ્યંગ કરાવવો. એ માણસને અદ્ભુત પદાર્થો દેખાડવા. તેની પાસે પુત્ર તથા ધન વગેરે પ્રિય પદાર્થનો નાશ થયાનું કેહેવું. મયંકર આકારવાળા માણસોથી, કેઢવાણા હાથીઓથી, વિષવગરના સર્પોથી અને ફાંસાઓથી એ માણસને નિત્ય ષીવડાવવો. ચાવુકોથી પ્રહાર પળ દેવા. અથવા એ માણસ સૂઈ ઝૂંધી ગયો હોય ત્યારે બાંધી લઈ ચોમેરે સળંગાવીને તે અગ્નિથી ત્રાસ આપવો, મર્મસ્થાનનો આઘાત ન થાય એવી રીતે પ્રતુદપક્ષીઓની ચાંચોથી તેને ઠોલાવવો, નિત્ય ઢાંકણવાળા જૂના કૂવામાં ઉતારવો, ત્રણ ત્રણ દિવસે યવાગૂ પાવી અથવા જઠની સાથે સાતૂં ટાપા દેવો અથવા જઠવાળી કે જઠ વગરની ધાન્યોની ઘૂંઘરી ટાપા દેવી. જે પથ્ય હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવું હોય તેની પળ યોજના કરવી.

વાવડીંગ, ત્રિફળા, મોથ, મજીઠ, દાહિમ, નીલકમળ, ઘઝલાં, ઇલચી, ઇલવાલુક નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, રતાંજલિ, દેવદાર, વાલો, કઠ, હઝદર અથવા દારુહઝદર, શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, ધોળીં ઉપલસરી, કાઢી ઉપલસરી, હરેણુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, નસોતર, નેપાલો, વજ, તાલીસપત્ર, નાગકેસર અને મ્મલતીનાં ફૂલ એઓનો બગીચાં તોલાંભાર કલ્ક અને ઘીથી બમણું દૂધ નાખી ચાર પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાંભારનું એક પ્રસ્થ થાય છે.) જઠમાં એક પ્રસ્થ ગાયનું ઘી પકાવવું એટલે તે કલ્યાણઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘી ગુ-

લ્મોને, કાસોને, જ્વરોને, શ્વાંસોને, ક્ષયોને તથા ઉન્માદોને નષ્ટ કરે છે. (આ ઘીનો પાઠ આ ઉત્તરતંત્રના ૩૯ મા અધ્યાયના ૯૬ મા વિષયમાં અપાઈ ગયો છે માટે અહીં પુનરુક્ત છે.)

ઉપર કહેલું ઘી જીવનીયવર્ગનો કલ્ક નાખી ચોગળા દૂધમાં પકાવવામાં આવ્યું હોય તો તે મહાકલ્યાણઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘીથી અપ્સાર, વઢગાડ, શોષ, નપુંસકપણું, કૃશપણું, નિર્બીજપણું તથા જે રોગો પ્રથમ (ઉપરના વિષયમાં) કેહેવામાં આવ્યા છે તેઓ નષ્ટ થાય છે.

વાલો, કઠ, મજીઠ, સૂંઠ, મરી, પીપલ, ઇલચી, હઝદર, ત્રિફળા, હીંગ, આસોદ, દેવદાર, વજ, બોડીઅજમોદ, કાકોલી, મેદા, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠ એઓનો કલ્ક નાખી ચોગળા દૂધમાં ઘી પકાવવું એટલે તે ફલઘૃત કેહેવાય છે. આ ઘી સાકરથી સંયુક્ત કરીને દેવામાં આવે તો તેથી ઉન્માદ નષ્ટ થાય છે. ચાલગ્રહોના વઢગાડવાળા ચાલકોને માટે અને દુષ્ટ તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને માટે પળ આ ઘી ઉત્તમ છે. આ ઘી વાંઝળી સ્ત્રીઓને પળ તુરત ગર્ભ આપે છે.

બ્રાહ્મી, ઇંદ્રવારણી, વાવડીંગ, સૂંઠ, મરી, પીપલ, હીંગ, દેવદાર, જટામાંસી, હઝદર, લસણ, રાસા, ગઢો, તુલસી, વજ, માલકાંકળી, ગાયવસુકડાં, ઉપલસરી, હરડે અને ફટકડી એઓને સમભાગે લઈ હાથીના મૂત્રમાં વાટી ગોઢીઓ બનાવવી. તે ગોઢીઓને છાયામાં સૂકાવવી. વિધિ જાણનારા વૈદ્યે એ ગોઢીઓની અવપીડનસ્યમાં, અંજનમાં, અભ્યંગમાં, નસ્યમાં, ધૂમમાં અને પ્રલેપનમાં યોજનાઓ કરવી. આ યોજનાઓથી ઉન્માદ શાંત થાય છે.

ઉન્માદવાળા માણસની છાતીની, લમણાની તથા લલાટની શિરાઓ વીંધીને લોહીનું ટાપણ પળ કરવું.

ગયા બે અધ્યાયોમાં ગ્રહોના વઢગાડ ઉપર

तथा अपस्मार उपर जे क्रियाओ केहेवामां आवी छे तेओनी पण योजनाओ करवी.

उन्माद शांत थया पछी पण वमनादिकथी संशोधन करीने अनुवासनवस्तिओनी योजना करवी.

मानसदुःखजन्य उन्माद के जे पांचभा प्रकारनो छे ते थएल होय तो इष्ट वस्तुओथी तथा सांत्वनाओ वगैरेथी रोगीना शोकरूपी शल्यने दूर करवुं.

सघळा उन्मादोमां जे प्रकारोथी रोगीनुं चित्त स्वस्थ थाय ते प्रकारो गोठववा.

उन्मादनी एक जूदी अवस्था के जे आ अध्यायना त्रीजा विषयमां कह्याप्रमाणे मद केहेवाय छे ते होय तो कोमळ संशोधनपूर्वक कोमळतावाळी अंजनादिक क्रियाओ करवी.

विषजन्य उन्माद थयो होय तो कोमळ संशोधनोथी शुद्धि करीने पछी कल्पस्थानमां कहेली क्रियाओनी उचित योजनाओ करवी.

भूतविद्यातंत्र समाप्त.

तंत्रभूषण.

अध्याय ६३ मो.

१ अथातो रसभेदविकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः
उपक्रम.

१ हवे शिष्योना पूछवा उपरथी 'रसभेद-विकल्प' ए नाभना अध्यायनुं ते प्रमाणे व्याख्यान करीशुं के जे प्रमाणे भगवान् धन्वंतरिए सुश्रुतनी पासे कहेलुं छे.

२ दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।

रसभेदत्रिषष्टिं तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

१ त्रैसठमो, चोसठमो, पांसठमो अने छासठमो ए चार अध्यायो आ शालिना भूषणरूप होवाथी तंत्रभूषण

एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।

दोषाणां तत्र मतिमांस्त्रिषष्टिं तु प्रयोजयेत् ॥

रसोना भेदो केहेवानुं प्रयोजन.

२ सूत्रस्थानना त्रणप्रश्न नामना २१ मा अध्यायना १४ मा विषयमां दोषोनो पंदर प्रकारनो प्रसर कहेलो छे. ए दोषोना भेदो त्रैसठ थायछे तेथी तेओनी उपर योजवाना रसो पण त्रैसठ प्रकारना केहेवा जोड़ए. रसो मिश्रित पण होय छे अने अमिश्रित पण होय छे तेथी तेओना त्रैसठ भेद थायछे. ए त्रैसठ भेदोनुं अवैक्षण करी करीने तेओनी योग्यताप्रमाणे दोषोना त्रैसठ भेदो उपर योजना करवी. दोषोमां विभागप्रमाणे एक एकनो बीजाओनी साथे संबंध के जे त्रैसठ भेदो थवाना कारणरूप केहेवामां आवशे तेनो विचार करीने बुद्धिमान् वैद्ये ते दोषोना त्रैसठ भेदो उपर रसोना त्रैसठ भेदोनी योग्यता कल्पी लेवी. (दोषोना त्रैसठ भेदो आ उत्तरतंत्रना छेछा एटले छासठमा अध्यायमां केहेवामां आवशे.)

३ यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।

पञ्चानुक्रमते योगानम्लश्चतुर एव च ॥

त्रीश्वानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।

तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्यथा । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधु-

पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्ललवणः । अम्ल-
कटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः । एते
चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन । लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनु-
क्रान्ता लवणेन । कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
द्वैवेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषाय एक
एवानुक्रान्तस्तिकेन । एते पञ्चदश द्विकसंयो-
गा व्याख्याताः ॥

केहेवाय छे. सूत्रस्थानना त्रीजा अध्यायनो ८ मो विषय वांचो. २ रसोना त्रैसठभेदोना निरूपण विषेनो.

રસોજ્ઞા બબેના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો.

૩ મધુરં આદિ ક્રમથી પ્રવર્તેલા રસોના બ-
બેના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો છે તેઓમાં મધુર રસ
પાંચ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે, અમ્લ (ઘુટો)
રસ ચાર સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે, લવણ (ઘારો)
રસ ત્રણ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે, કટુક
(તીંચો) રસ બે સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને
તિત્ત્વ (કઢવો) રસ એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે
છે. જેમ કે મધુરામ્લ, મધુરલવણ, મધુરતિત્ત્વ,
મધુરકટુક અને મધુરકપાય એ પાંચ સંયોગોમાં
મધુર રસ પ્રથમ આવે છે. અમ્લલવણ, અમ્લ-
કટુક, અમ્લતિત્ત્વ અને અમ્લકપાય એ ચાર
સંયોગોમાં અમ્લ રસ પ્રથમ આવે છે. લવણક-
ટુક, લવણતિત્ત્વ અને લવણકપાય એ ત્રણ સં-
યોગોમાં લવણરસ પ્રથમ આવે છે. કટુતિત્ત્વ અને
કટુકપાય એ બે સંયોગોમાં કટુરસ પ્રથમ આવે
છે અને તિત્ત્વકપાય એ એક સંયોગમાં તિત્ત્વરસ
પ્રથમ આવે છે. કુલ ૧૬

૪ ત્રિકાન્વક્ષ્યામઃ ॥

આદૌ પ્રયુજ્યમાનસ્તુ મધુરો દશ ગચ્છતિ ।
ષડમ્લો લવણસ્તસાદૂર્ઘ્નં ત્વેકં રસઃ કટુઃ ॥

મધુરામ્લલવણઃ । મધુરામ્લકટુકઃ । મધુ-
રામ્લતિત્ત્વઃ । મધુરામ્લકપાયઃ । મધુરલવણ-
કટુકઃ । મધુરલવણતિત્ત્વઃ । મધુરલવણકપાયઃ ।
મધુરકટુકતિત્ત્વઃ । મધુરકટુકપાયઃ । મધુર-
તિત્ત્વકપાયઃ । એવમેષાં ત્રિકસંયોગાનાં દશા-
નામાદૌ મધુરઃ પ્રયુજ્યતે ॥ અમ્લલવણકટુકઃ ।
અમ્લલવણતિત્ત્વઃ । અમ્લલવણકપાયઃ । અ-
મ્લકટુકપાયઃ । અમ્લકટુકતિત્ત્વઃ । અમ્લતિ-
ત્ત્વકપાયઃ । એવમેષાં ષણ્ણામાદાવમ્લઃ પ્રયુજ્યતે ॥
લવણકટુકતિત્ત્વઃ । લવણકટુકપાયઃ । લવણ-
તિત્ત્વકપાયઃ । એવમેષાં ત્રયાણામાદૌ લવણઃ
પ્રયુજ્યતે । કટુતિત્ત્વકપાયઃ । એવમેકસ્યાદૌ
કટુકઃ પ્રયુજ્યતે ॥ એવમેતે ત્રિકસંયોગા વિંશ-
તિર્વ્યાખ્યાતાઃ ।

રસોના ત્રણ ત્રણના સંયોગરૂપ વીશ

૪ રસોના ત્રણ ત્રણના સંયોગરૂપ વીશ ભેદો
છે તેઓમાં મધુર રસ દશ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે
છે, અમ્લરસ છ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે, લવ-
ણરસ ત્રણ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને કટુરસ
એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે છે. જેમ કે મધુરા-
મ્લલવણ, મધુરામ્લકટુક, મધુરામ્લતિત્ત્વ, મધુ-
રામ્લકપાય, મધુરલવણકટુક, મધુરલવણતિત્ત્વ,
મધુરલવણકપાય, મધુરકટુકતિત્ત્વ, મધુરકટુક-
પાય અને મધુરતિત્ત્વકપાય એ દશ સંયોગોમાં
મધુરરસ પ્રથમ આવે છે. અમ્લલવણકટુક, અ-
મ્લલવણતિત્ત્વ, અમ્લલવણકપાય, અમ્લકટુક-
પાય, અમ્લકટુકતિત્ત્વ અને અમ્લતિત્ત્વકપાય એ
છ સંયોગોમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે છે. લવણ-
કટુકતિત્ત્વ, લવણકટુકપાય અને લવણતિત્ત્વકપાય
એ ત્રણ સંયોગોમાં લવણરસ પ્રથમ આવે છે અને
કટુતિત્ત્વકપાય એ એક સંયોગમાં કટુરસ પ્રથમ
આવે છે. કુલ ૨૦

૫ ચતુષ્કાન્વક્ષ્યામઃ ॥

ચતુષ્કરસસંયોગાન્મધુરો દશ ગચ્છતિ ।

ચતુરોઽમ્લસ્તુ ગચ્છેચ્ચ લવણસ્ત્વેકમેક તુ ॥

મધુરામ્લલવણકટુકઃ । મધુરામ્લલવણતિત્ત્વઃ
મધુરામ્લલવણકપાયઃ । મધુરામ્લકટુકતિત્ત્વઃ
મધુરામ્લકટુકપાયઃ । મધુરલવણતિત્ત્વકટુકઃ
મધુરામ્લતિત્ત્વકપાયઃ । મધુરતિત્ત્વકટુકપાયઃ
મધુરલવણકટુકપાયઃ । મધુરલવણતિત્ત્વકપાયઃ
એવમેષાં દશાનામાદૌ મધુરઃ, પ્રયુજ્યતે ॥
અમ્લલવણકટુકતિત્ત્વઃ । અમ્લલવણકટુક-
પાયઃ । અમ્લલવણતિત્ત્વકપાયઃ । અમ્લકટુ-
તિત્ત્વકપાયઃ । એવમેષાં ચતુર્ણામમ્લઃ ॥ લવ-
ણકટુકતિત્ત્વકપાયઃ । એવમેકસ્યાદૌ લવણઃ ॥
એવમેતે ચતુષ્કરસસંયોગાઃ પંચદશકીર્તિતાઃ ।
રસોના ચાર ચારના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો.

૬ રસોના ચાર ચારના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો

હે તેઓમાં મધુરરસ દશ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે, અમ્લરસ ચાર સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને લવણરસ એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે છે. જેમ કે મધુરામ્લલવણકટુક, મધુરામ્લલવણતિત્ત, મધુરામ્લલવણકપાય, મધુરામ્લકટુકતિત્ત, મધુરામ્લકટુકકપાય, મધુરલવણતિત્તકટુક, મધુરામ્લતિત્તકપાય, મધુરતિત્તકટુકપાય, મધુરલવણકટુકપાય અને મધુરલવણતિત્તકપાય એ દશ સંયોગોમાં મધુરરસ પ્રથમ આવે છે. અમ્લલવણકટુકતિત્ત, અમ્લલવણકટુકપાય, અમ્લલવણતિત્તકપાય અને અમ્લકટુકતિત્તકપાય એ ચાર સંયોગોમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે છે અને લવણકટુકતિત્તકપાય એ એક સંયોગમાં લવણરસ પ્રથમ આવે છે. કુલ ૧૬

૬ પञ्चકાન્વશ્યામઃ ॥

પञ્ચકાન્પશ્ચ મધુર એકમમ્લસ્તુ ગચ્છતિ । મધુરામ્લલવણકટુકતિત્તઃ । મધુરામ્લલવણકટુકપાયઃ । મધુરામ્લલવણતિત્તકપાયઃ । મધુરામ્લકટુકતિત્તકપાયઃ । મધુરલવણકટુકતિત્તકપાયઃ । એવમેષાં પञ્ચાનાં પञ્ચકરસસંયોગાનામાદૌ મધુરઃ પ્રયુજ્યતે ॥ અમ્લલવણકટુકતિત્તકપાયઃ । એવમેકસ્યાદાવમ્લઃ પ્રયુજ્યતે । એવમેતેષાં પટ્ પञ્ચકસંયોગા વ્યાખ્યાતાઃ ।

રસોના પાંચ પાંચના સંયોગરૂપ છ ભેદો.

૬ રસોના પાંચ પાંચના સંયોગરૂપ છ ભેદો છે તેઓમાં મધુરરસ પાંચ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને અમ્લરસ એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે છે. જેમ કે મધુરામ્લલવણકટુકતિત્ત, મધુરામ્લલવણકટુકપાય, મધુરામ્લલવણતિત્તકપાય, મધુરામ્લકટુકતિત્તકપાય અને મધુરલવણકટુકતિત્તકપાય એ પાંચ સંયોગોમાં મધુરરસ પ્રથમ આવે છે અને

અમ્લલવણકટુકતિત્તકપાય એ એક સંયોગમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે છે. કુલ ૬

૭ પટ્કમેકં વશ્યામઃ ॥ એકસ્તુ પટ્કસંયોગઃ । મધુરામ્લલવણકટુકતિત્તકપાયઃ । એવમયમેકઃ પંટ્સંયોગઃ ॥

રસોનો છના સંયોગરૂપ એક ભેદ.

૭ રસોનો છના સંયોગરૂપ એક ભેદ છે. જેમ કે મધુરામ્લલવણકટુકતિત્તકપાય. કુલ ૧

૮ એકકૈશ્વ પટ્સા ભવન્તિ । મધુરોઽમ્લો લવણઃ કટુકસ્તિત્તઃ કપાય ઇતિ

એક એક રસથી છ ભેદો.

૮ એક એક રસથી છ ભેદો થાય છે. જેમ કે મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુક, તિત્ત અને કપાય. કુલ ૬

૯ ભવતિ ચાત્ર ॥

એવા ત્રિપટિર્વ્યાખ્યાતા રસાનાં રસચિન્તકૈઃ । દોષભેદત્રિપટૌ તુ પ્રયોક્તવ્યા વિચક્ષણૈઃ ॥

રસોના ભેદોનો ઉપસંહાર.

૯ આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે રસોના ભેદોનો વિચાર કરનારાઓએ આપ્રમાણે રસોના ત્રેસઠ ભેદો કહેલા છે. દોષોના ત્રેસઠ ભેદો કે જેઓ આ ઉત્તરતંત્રના છાસઠમા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે તેઓ ઉપર યોગ્યતાને અનુસરીને વિચક્ષણ વૈદ્યોએ રસોના આ ત્રેસઠ ભેદોની યોજનાઓ કરવી.

અધ્યાય ૬૪ મો.

૧ અથાતઃ સ્વસ્થવૃત્તમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘સ્વસ્થ વૃત્તે’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

૧ રસોના ત્રેસઠ ભેદોનું અમુક ઉદાહરણોસહિત પત્રક આ પ્રથમ પૂરો થયા પછી નિર્ધેતસંગ્રહ ઉપરથી આપવામાં આવશે.

૨ સ્વસ્થ માણસની સ્વસ્થતા જેથી જાળવી રાખાય

એવી ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષયનો. આહારવિભાગો તથા ઔષધકાળો પણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી હોવાને લીધે આ અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવશે.

કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ સમદોષઃ સમાગ્નિશ્ચ સમધાતુમલક્રિયઃ ।
પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ इत्यभिधीयते ॥
સૂત્રસ્થાને સમુદ્દિષ્ટઃ સ્વસ્થો ભવતિ યાદશઃ ।
તસ્ય યદ્રક્ષણં તદ્દિ ચિકિત્સાયાઃ પ્રયોજનમ્ ॥
સ્વસ્થનું લક્ષણ અને સ્વસ્થની ચિકિત્સાનું પ્રયોજન.

૨ ‘સમ દોષોવાળો, સમ અગ્નિવાળો, સમ ધાતુઓવાળો, સમ મલોવાળો અને સમ ક્રિયાઓવાળો માણસ કે જે પ્રસન્ન દેહવાળો, પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો અને પ્રસન્ન મનવાળો જ હોય છે તે સ્વસ્થ કેહેવાય છે’ એવી રીતનું સ્વસ્થનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૧૬ મા અધ્યાયના ૩૩ મા વિષયમાં આપેલું છે. આવા સ્વસ્થ માણસનું જે રક્ષણ કરવું એટલે સ્વસ્થ માણસની સ્વસ્થતાને જાળવી રાખવી એ સ્વસ્થની ચિકિત્સાનું પ્રયોજન છે.

૩ તસ્ય યદ્વૃત્તમુકં હિ રક્ષણં હિ સમાસતઃ ।
તસ્મિન્નર્થાઃ સમાસોક્તા વિસ્તરસ્તસ્ય વક્ષ્યતે ॥

સ્વસ્થવૃત્ત કેહેવાઈ ગણલું છતાં આ અધ્યાયની આવશ્યકતા.

૩ જો કે ચિકિત્સાસ્થાનના ‘અનાગતાબાધ-પ્રતિષેધનીય’ નામના ૨૪ મા અધ્યાયમાં જેથી સ્વસ્થની સ્વસ્થતા જાળવી રાખાય એવું સ્વસ્થવૃત્ત કેહેવાઈ ગયું છે તો પણ તે સંક્ષેપથી કેહેવામાં આવ્યું છે માટે આ અધ્યાયમાં તેનો વિસ્તાર કેહેવામાં આવશે.

ધ્યસિન્યસિન્નૃતૌ યેયે દોષાઃ કુપ્યન્તિ દેહિનામ્
તેષુ તેષુ પ્રદાતવ્યા રસાસ્તે તે વિજાનતા ॥

આ અધ્યાયમાં કેહેવાના ઋતુઓસંબંધિ
વિધિનો સંક્ષેપ.

૪ જે જે ઋતુમાં જે જે દોષો પ્રકુપિત થાય છે તે તે ઋતુમાં તે તે દોષોની સામે પ્રત્યનીકપણું

(શત્રુપણું) ધરાવનારા રસો (રસોવાળાં દ્રવ્યો) પ્રવીણ વૈદ્યે માણસોને દેવા.

૫ પ્રક્લિન્નત્વાચ્છરીરાણાં વર્ષાસુ ક્ષલુ દેહિનામ્
મન્દેઽગ્નૌ કોપમાયાન્તિ સંઘર્ષાન્મારુતાદયઃ ॥
તસ્માત્ક્રૈદવિશુદ્ધ્યર્થે દોષસંહરણાય ચ ।
કષાયતિક્તકટુકૈ રસૈર્યુક્તમથાદ્રવમ્ ।
નાતિસ્નિગ્ધં નાતિરૂક્ષમુષ્ણં દીપનમેવ ચ ।
દેયમન્નં નૃપતયે યજ્ઞલં ચોક્તમાદિતઃ ॥
તપ્તાવરતમમ્મો વા પિવેન્મધુસમાયુતમ્ ।
અદ્ધિ મેઘાનિલાવિષ્ટેઽત્યર્થશીતામ્બુસ્રજ્જુલે ॥
તરુણત્વાદ્વિદાહં ચ ગચ્છન્ત્યોપધયસ્તદા ।
મતિમાંસ્તન્નિમિત્તં ચ નૈવ વ્યાયામમાચરેત્ ॥
અત્યમ્બુપાનાવશ્યાયગ્રામ્યધર્માતપાસ્તથા ।
ભૂવાન્પરિહારાર્થં શયીત ચ વિદ્યાયસિ ॥
શીતે સાગ્નૌ નિવાતે ચ ગુરુપ્રાવરણો ગૃહે ।
યાયાન્નાગવધૂમિશ્ચ પ્રશસ્તાગુરુભૂષિતઃ ॥
દિવાસ્વપ્નમર્જીર્ણં ચ વર્જયેત્તત્ર યત્નતઃ ।

વર્ષાઋતુનો સવિસ્તર વિધિ.

૬ વર્ષાઋતુમાં માણસોનાં શરીરો અત્યંત આર્દ્ર થઈ જવાને લીધે જટરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી વાયુ આદિ દોષો જાણે પરસ્પરની સ્પર્દા કરતા હોય એવી રીતે પ્રકુપિત થાય છે (વર્ષાઋતુમાં પ્રાવૃષ્ણા સંબંધી વાયુ પ્રકુપિત હોય છે અને પિત્ત સંચયરૂપ હોવાને લીધે તથા કફ અસંચિત છતાં પણ વરસાદના પડવાને લીધે પ્રકુપિત તુલ્યજ હોય છે એટલા માટે અને અગ્નિની મંદતાથી સર્વ દોષોનો પ્રકોપ થવો સંભવિત છે તેથી વર્ષાઋતુમાં ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ કહ્યો છે.) એટલા માટે વૈદ્યે આર્દ્રપણને નષ્ટ કરવા સારૂ તથા દોષોને શાંત રાખવા સારૂ સમર્થ માણસોને અને બની શકતાં સૂધી અસમર્થ માણસોને પણ કષાય, તિક્ત તથા કટુક એ રસોના યોગવાળું, દ્રવ વગરનું અથવા થોડા દ્રવવાળું, અત્યંત સ્નિગ્ધ ન હોય એવું, અત્યંત રૂક્ષ પણ ન હોય એવું, ઊષ્ણ અને જટરાગ્નિને

प्रीति करे एवं अन्न देवुं. सूत्रस्थानना ४९ मा अथायना ७ मा विषयमां कल्याप्रमाणे आंतरीक्ष के औद्धिदजळ पावुं अथवा जे दिवसे वादळां-ओनो घेराव, पवन, थंडी तथा वरसाद अत्यंत होय ते दिवसे जळ ऊनुं करी थंडुं पाडी मधथी संयुक्त करीने पावुं.

वर्षाऋतुमां औषधिओ नवी उत्पन्न थएली होवाने लीधे विकृत पाक पामे छे एटला माटे बुद्धिमान् वैद्ये लोकोने बहु कसरत करवानी छूट नहीं आपवी. तेमज अत्यंत जळपान, रात्रिमां पडता तुषारनुं सेवन, मैथुननुं सेवन अने तडकानुं सेवन एओनो पण निषेध करवो. पाणी पडवाथी नीकळती पृथ्वीनी वराळनी ह्वाथी वचाववाने माटे घर उपरनी बांधेली भूमिमां पलंग वगैरेनी उपर शयन करवानी आज्ञा करवी. जे दिवसे थंडी अधिक होय ते दिवसे पवन वगरना तथा सळ-गती सघडीवाळा घरमां जाडां वखो धरी शयन करवानी आज्ञा करवी. बाहार जवुं होय त्यारे उत्तम अगुरुनां लेपनो करी हाथणीओपर बेसीने जाय एवी गोठवण करवी. दिवसनी निद्रा करवानो तथा अजीर्णनो प्रयत्नपूर्वक त्याग कराववो.

६ सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्तकाः क्षीरेक्षुविकृतिक्षौद्रशालिमुद्रादिजाङ्गलाः ।

सलिलं च प्रसन्नत्वात् सर्वमेव तदा हितम् ॥

सरःस्वाप्लवनं चैव कमलोत्पलशालिषु ।

प्रदोषे शशिनः पादाश्चन्दनं चानुवासनम् ॥

तिक्तस्य सर्पिषः पानैरसृक्स्त्रावैश्च युक्तितः ।

वर्षासूपचितं पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ॥

मोपेयाक्षीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपम् ।

रात्रिजागरणं चैव मैथुनं चापि वर्जयेत् ॥

स्वादु शीतमलं हृद्यं शुचि स्फटिकनिर्मलम् ।

शरच्चन्द्रांशुनिर्द्धौतमगस्त्योदयनिर्विषम् ।

प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ।

सचन्दनं वा कर्पूरं वासश्चामलिनं लघु ॥

भजेच्च शारदं माल्यं सीधोः पानं च युक्तितः ।
पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्वं समाचरेत् ॥

शरद्ऋतुनो सविस्तर विधि.

६ वैद्ये शरद्ऋतुमां कषाय, मधुर तथा तिक्त रसोनं यत्नपूर्वक सेवन कराववुं. दूधना पदार्थो, शेलडीना रसना पदार्थो, मध, चोखा, मग वगैरे तथा जांगलप्राणीओनां मांसोना रसो एओनुं भोजन कराववुं. शरद्ऋतुमां सघळां जळ निर्मळज होय छे एटला माटे सर्व जळनो उपयोग करवानी छूट देवी. कमळोथी तथा उत्पलोथी शोभी रहेलां तळावोमां स्नान कराववुं. प्रदोष समयमां चंद्रनी किरणोनं तथा चंदननुं सेवन कराववुं. अनुवासनवस्तिओ देवी. वर्षाऋतुमां संचय पामेला पित्तनुं (तथा दुष्ट रुधिरनुं) युक्तिपूर्वक विरेचनोथी, जेने तिक्त द्रव्योनो संस्कार आप्यो होय एवं घी पावाथी तथा बलादिकने अनुसरी शिरावेधो वगैरे करवाथी निर्हरण करवुं. तीक्ष्ण, खाटा, उष्ण तथा क्षार पदार्थोनो त्याग कराववो. दिवसनी निद्रानो, तडकाना सेवननो, रात्रिना उजागरानो तथा अतिमैथुननो पण निषेध करवो. शरद्ऋतुमां जळ वधारे स्वादवाळुं, थंडुं, हृदयने अतिआनंद आपे एवं, शुद्ध स्फाटिक जेवुं निर्मळ, चंद्रनी किरणोथी स्वच्छ थएलुं, अगस्त्यना उद-यने लीधे विषथी रहित थएलुं अने सुप्रसन्न होय छे एटला माटे ए ऋतुमां सघळुं जळ हितका-रीज छे. ए ऋतुमां चंदनसहित कर्पूरनुं, निर्मळ तथा हलकां वखोनुं, ते समयनां पुष्पोनुं अने मद्यपाननुं युक्तिपुरस्सर सेवन कराववुं. जे कांई द्रव्य के आचरण पित्तने शांत करनाळुं जणाय ते सघळुं कराववुं.

७ हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दसूर्योऽनिलाकुलः ।
ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति ॥
कोष्ठस्थः शीतसंस्पर्शादन्तः पिण्डीकृतोऽनलः
रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात्स्निग्धं तदा हितम् ।

હેમન્તે લવણક્ષારતિક્તકટુકોતકટમ્ ।
 સસર્પિસ્તૈલમહિમમશનં હિતમુચ્યતે ॥
 તીક્ષ્ણાન્યપિ ચ પાનાનિ પિબેદગુરુભૂષિતઃ ।
 તૈલાભ્યક્તઃ સુસ્ત્રોષ્ણં ચ વારિ કોષ્ઠેઽવગાહ્યેત્ ॥
 સાક્કારધાને મહતિ કૌશેયાસ્તરણાસ્તુતે ।
 શયીત શયને ચાપિ વૃતો ગર્ભગૃહોદરે ।
 સ્ત્રીઃ શ્લિષ્ઠાગુરુધૂપાભ્યાં પીનોરુજઘનસ્તનીઃ ॥
 પ્રકામું ચ નિપેવેત મૈથુનં તર્પિતો નૃપઃ ।
 મધુરં તિક્તકટુકમમ્લં લવણમેવ ચ ॥
 અન્નપાનં તિલાન્માષાઞ્શકાનિ ચ દધ્નીનિ ચ ।
 તથેક્ષુધિકૃતીઃ શાલીન્સુગન્ધાંશ્ચ નવાનપિ ॥
 પ્રસહાનૂપમાંસાનિ ક્રવ્યાદબિલશાયિનામ્ ।
 ઔદકાનાં પ્લવાનાં ચ પાદિનાં ચ હિતાનિ વૈ ॥
 મઘાનિ ચ પ્રસન્નાનિ યથા કિંચિદ્વલપ્રદમ્ ।
 કામતસ્તન્નિપેવેત પુષ્ટિમિચ્છન્ હિમાગમે ॥

હેમંતઋતુનો સવિસ્તર વિધિ.

૭ હેમંતઋતુ શીતલ, રૂક્ષ, સૂર્યના મંદ તે-
 જવાંલી અને પવનથી વ્યાકુલ હોય છે એટલા
 માટે એ ઋતુમાં શીતને પ્રાપ્ત થઈને વાયુ પ્રકુપિત
 થાયછે. એ ઋતુમાં કોઠામાં રહેલો અગ્નિ શીતના
 સ્પર્શને લીધે અંદર પિંડીભૂત થઈને રહે છે અને
 તેથી રસને તુરંત સૂકાવી નાખે છે એટલા માટે
 તે ઋતુમાં સ્નિગ્ધ હિતકારી છે. તેમજ લવણ, ક્ષાર,
 તિક્ત, અમ્લ અને કટુક એઓની ઉત્કટતાવાળું
 અને ઘીથી તથા તૈલથી સંયુક્ત કરેલું ઝૂનું ભોજન
 હિતકારી કેહેવાય છે. વૈષ્ણે એ ઋતુમાં અગરૂનાં
 લેપનો કરાવી તીક્ષ્ણ પાનો પળ પાવાં. સ્નાન કરવું
 હોય ત્યારે તૈલનો અભ્યંગ કરાવી કોઠી વગેરેમાં સે-
 હેવાય તેવું ઝૂનું પાણી ભરાવીને તેમાં અવગાહન ક-
 રાવું. સલગતી સઘડીઓવાળાં, મોટાં અને રેશમી
 તથા દુશાલા વગેરે વસ્ત્રોથી બીજાવેલાં અંદરનાં
 ઘરોમાં અંગોનું આચ્છાદન કરાવીને શયન કરાવવું.
 એ ઋતુમાં સમર્થ માણસો તૃપ્ત થઈ અગરૂના ધૂ-
 પથી ધૂપેલાં અંગાદિકવાળી અને જેઓનાં સાથલો

જઘનો તથા સ્તનો પુષ્ટ હોય એવી સ્ત્રીઓનું
 લિંગન કરી ઇચ્છાપ્રમાણે મૈથુનનું સેવન કરી
 એવી ગોઠવણો કરી આપવી. હેમંતમાં વિવિધ
 પ્રકારનાં મધુર, તિક્ત, કટુક, અમ્લ તથા લવણ
 અન્નપાનો, તિલ, અડદ, શાકો, દહીં, શેલડીના
 વિકારો, ઝૂના તથા સુગંધવાળા ભાતો અને પ્રસહ,
 આનૂપ, ક્રવ્યાદ, બિલેશય, મત્સ્યો, પ્લવ તથા
 પાદિ એ પ્રાણીઓનાં માંસો હિતકારી છે. હેમંત-
 ઋતુમાં પુષ્ટિની ઇચ્છાવાળાં માણસોને પ્રસન્ન
 મઘોનું અને બીજું પળ જે કાંઈ વલદાયી હોય
 તેનું તેઓની ઇચ્છાપ્રમાણે સેવન કરાવવું.

૮ એવ એવ વિધિઃ કાર્યઃ શિશિરે સમુદાહૃતઃ।

શિશિરઋતુનો સવિસ્તર વિધિ.

૮ હેમંતઋતુમાં કરવાનો જે વિધિ ઉપર
 કેહેવામાં આવ્યો તેજ સઘલો વિધિ શિશિરઋતુમાં
 પણ કરવો.

૯ હેમન્તે નિચિતઃ શ્લેષ્મા શૈલ્યાચ્છીતઃ શરી-
 રિણામ્ ॥

ઔષ્ણ્યાદ્રસન્તે કુપિતઃ કુરુતે ચ ગદાન્વહ્ન ॥
 તતોઽમ્લમધુરસ્નિગ્ધલવણાનિ ગુરુણિ ચ ॥
 વર્જયેદ્વમનાદીનિ કર્માણ્યપિ ચ કારયેત્ ।
 પષ્ટિકાન્નં યવાન્મુદ્રાંસ્તથા નીવારકોદ્રવાન્ ॥
 લાવાદિવિષ્કિરરસૈર્દયાધૂપૈશ્ચ યુક્તિતઃ ।
 પટોલનિમ્બવાર્તાકુતિકૈશ્ચ હિમાલ્યયે ॥
 સેવેન્મધ્વાસવારિષ્ઠાન્સીધુ માધ્વીકમાસવાન્ ।
 વ્યાયામમઞ્જનં ધૂમં તીક્ષ્ણં ચ કંવલગ્રહમ્ ॥
 સુહામ્બુના ચ સર્વાર્થાન્સેવેત કુસુમાગમે ।
 તીક્ષ્ણરૂક્ષકટુક્ષારકષાયં કોષ્ણમદ્રવમ્ ॥
 યવમુદ્રમધુપ્રાયં વસન્તે ભોજનં હિતમ્ ।
 વ્યાયામોઽન્ન નિયુદ્ધાધ્વશિલાનિર્ઘાતજો હિતઃ ॥
 ઉત્સાદનં તથા સ્નાનં વનિતાઃ કાનનાનિ ચ ॥
 સેવેત નિર્દેરેષ્ઠાપિ હેમન્તોપચિતં ક્રુપમ્ ।
 શિરોવિરેકવમનનિરૂદ્ધકવલાદિભિઃ ॥
 વર્જયેન્મધુરસ્નિગ્ધદિવાસ્વપ્નગુરુદ્રવાન્ ।

વસંતઋતુનો સવિસ્તર વિધિ.

૯ શીતલ સ્વભાવવાળો અને હેમંતમાં શીતને લીધે સંચિત થયેલો કફ વસંતઋતુમાં ઉષ્ણતાને લીધે પ્રકુપિત થઈને માણસોનાં શરીરોમાં અનેક જાતના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે એટલા માટે વૈદ્યે વસંતઋતુમાં અમ્લ, મધુર, સ્નિગ્ધ, લવણ તથા ભારેપણાવાળાં અન્નોનો ત્યાગ કરાવવો અને વમન આદિ કર્મો કરાવવાં. લાવાં આદિ વિક્રિપ-ક્ષીઓનાં માંસોના રસોની સાથે સાઠીચોલા, જવ, મગ, બંટી અને કોદરા એઓનાં ભક્ષ્યો યુક્તિપુર-સ્સર દેવાં. પટોલ, લીંબડો, રીંગણાં અને વીજાં પળ તિક્ત દ્રવ્યો એઓથી સંસ્કૃત કરેલા યૂષોની સાથે પળ તે અન્નો જમાડવાં. મધના આસવો, અરિષ્ટો, શેલડીના કાચા અથવા પાકા રસથી બનાવેલાં મધો, દ્રાક્ષનાં મધો, વીજા પળ આસવો, કસરત, અંજન, ધૂમપાન અને તીક્ષ્ણ કવલો એઓનું સેવન કરાવવું. ઔષધાદિક સઘળા યોગ્ય પદાર્થોનું સેહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે સેવન કરાવવું. તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, તીર્ણ, ક્ષાર, તૂંડ, જરા કુનાશવાળું, દ્રવ વગરનું અને જેમાં જવ, મગ તથા મધ સારી પેટે આવે એવું ભોજન કરાવવું એ વસંતઋતુમાં હિતકારી છે. મહાયુદ્ધરૂપ, પંથ કરવારૂપ અને પથરાઓ પછાડવારૂપ કસરત કરાવવી એ વધારે હિતકારી છે. મેલને દૂર કરવા માટે લોટ વગેરે પદાર્થો શરીરપર ચોલાવવા, સ્નાન કરાવવું અને સ્ત્રીઓનું તથા બગીચાઓનું સેવન કરાવવું. હેમંતમાં સંચિત થયેલા કફનું શિરોવિરેચનોથી, વમનોથી, નિરૂહવસ્તિઓથી તથા કવલાદિકથી નિર્હરણ કરાવવું. મધુર દ્રવ્યો, સ્નિગ્ધ દ્રવ્યો, દિવસની નિદ્રા, ભારે પદાર્થો અને દ્રવો એઓનો ત્યાગ કરાવવો.

૧૦ વ્યાગ્રામમુષ્ણમાયાસં મૈથુનં ચાતિશોષિ ચ ॥
રસાંશ્ચામ્નિગુણોદ્રિકાન્ નિદાધે પરિવર્જયેત્ ।
સરાંસિ સરિતો વાપીર્વનાનિ રુચિરાણિ ચ ॥

ચન્દનાનિ પરાધ્યાનિ સ્વજઃ સકમલોત્પલાઃ ॥
તાલવૃન્તાનિલાન્દારાંસ્તથા શીતગૃહાણિ ચ ।
ઘર્મકાલે નિષેવેત વાસાંસિ સુલઘૂનિ ચ ॥
શર્કરાલ્પાણ્ડિગ્ધાનિ સુગન્ધીનિ હિમાનિ ચ ।
પાનકાનિ ચ સેવેત મન્થાંશ્ચાપિ સશર્કરાન્ ॥
ભોજનં ચ હિતં શીતં સઘૃતં મધુરદ્રવમ્ ।
શૃતેન પયસા રાત્રૌ શર્કરામધુરેણ ચ ॥
પ્રત્યગ્રકુસુમાકીર્ણશયને હર્મ્યસંસ્થિતે ।
શયીત ચન્દ્રનાર્દ્રાઙ્ગઃ સ્પૃશ્યમાનોઽનિલૈઃ સુલૈઃ

ગ્રીષ્મઋતુનો સવિસ્તર વિધિ.

૧૦ ગ્રીષ્મઋતુમાં કસરત, ઉષ્ણ, પરિશ્રમ, મૈથુન, અત્યંત શોષણ કરનારા પદાર્થો અને કટુ, અમ્લ તથા લવણ રસો એઓનો ત્યાગ કરાવવો. તલાવો, નદીઓ, વાવો, સુંદર ઉપવનો, ઉત્તમ ચંદનો, કમળો તથા ઉત્પલોવાળી માળાઓ, તાડના પંખાના પવનો, પુષ્પોના તથા મોતીના હારો, શીતલ ઘરો અને અત્યંત શીત તથા હલકાં વસ્ત્રો એઓનું સેવન કરાવવું. સાકરથી તથા શાંદથી સંયુક્ત કરેલાં, સુગંધી તથા શીતલતાવાળાં પાનકોનું અને સાકરથી સંયુક્ત કરેલા મંથોનું સેવન કરાવવું. શીતલ, ઘીવાળું અને શિશુંડ તથા આંબાના રસ આદિ મધુર દ્રવોવાળું ભોજન કરાવવું. રાતે ગરમ કરેલા અને સાકરથી મધુર કરેલા દૂધની સાથે ભોજન કરાવવું. ચંદનનાં લેપનોથી અંગોને આર્દ્ર કરી મેહેલમાં નવીન પુષ્પોથી વ્યાપ્ત કરેલી શય્યાઓમાં સુખકારી પવનોનો સ્પર્શ મળે એવી રીતે શયનો કરાવવાં.

૧૧ તપાલ્યયે હિતા નિત્યં રસા યે ગુરવસ્ત્રયઃ ।
પયો માંસરસાઃ કોષ્ણાસ્તૈલાનિ ચ ઘૃતાનિ ચ ॥
ઘૃદ્ધણં ચાપિ યત્કિંચિદભિષ્યન્દિ તથૈવ ચ ।
નિદાઘોપચિતં ચૈવ પ્રકુપ્યન્તં સમીરણમ્ ॥
નિહન્યાદનિલગ્નેન વિધિના વિધિકોવિદઃ
નદીજલં રૂક્ષમુષ્ણમુદમન્થં તથાતપમ્ ॥
વ્યાયામં ચ દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચાત્ર વર્જયેત્ ।
યવપટ્ટિકગોધૂમાન્ શાર્લીંશ્ચાપ્યનવાંસ્તથા ॥

હન્યમધ્યે નિવાતે ચ ભજેચ્છય્યાં મૃદૂત્તરામ્ ।
 સવિષપ્રાણિવિષ્મૂત્રલાલણિષ્ટીવનાદિભિઃ ॥
 સમાપ્તું તદા તોયમાન્તરીક્ષં વિષોપમમ્ ।
 વાયુના વિષદુષ્ટેન પ્રાવૃષેણ્યેન દૂષિતમ્ ।
 તદ્દિ સર્વોપયોગેષુ તસ્મિન્કાલે વિવર્જયેત્ ॥
 નિરૂઢૈર્બસ્તિભિશ્ચાન્યિસ્તથાન્યૈર્મારુતાપહૈઃ ।
 કુપિતં શમયેદ્વાયું વાર્ષિકં વા ચરેદ્વિધિમ્ ॥

પ્રાવૃષ્ક્રતુનો સવિસ્તર વિધિ.

૧૧ માંવૃષ્ક્રતુમાં નિત્ય મધુર, અમ્લ તથા લવણ રસોંનું સેવન કરાવવું એ હિતકારી છે. દૂધ, માંસના સેહેવાય તેવા ઝૂના રસો, તૈલો, ઘી અને બીજું પણ જે કાંઈ બુંદળ તથા અભિષ્પંદી દ્રવ્યાદિક હોય તેઓનું સેવન કરાવવું. ગ્રીષ્મમાં સંચય પામેલા અને પછી પ્રકુપિત થતા વાયુને વિધિ જાણનારા વૈદ્યે વાયુનું હરણ કરનારા વિધિથી નષ્ટ કરવો. નદીનું જલ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ જલથી સંયુક્ત કરેલો મંથ, તડકો, કસરત, દિવસની નિદ્રા અને મૈથુન ઇઓનો ત્યાગ કરાવવો. જવ, સાટીચોલા, ઘઉં અને જૂના ચોલા ઇઓનાં ભોજનો કરાવવાં. મેહેલમાં પવન વગરના પ્રદેશમાં કોમલ બીજાનાંઓવાળી શય્યાઓમાં શયન કરાવવું. પ્રાવૃષ્ક્રતુમાં વરસાદના જલનો સઘળા ઉપયોગોમાં ત્યાગજ કરાવવો. કેમ કે એ સમયમાં વરસાદનું જલ શેરી પ્રાણિઓનાં વિષ્ટા, મૂત્ર, લાલ તથા થૂંક इत्यादિકથી તથા વિષવતે દૂષિત થયેલા પવનથી દૂષિત થયેલું હોવાથી વિષજેવું હોય છે. એ ક્રતુમાં પ્રકુપિત થયેલા વાયુને નિરૂહાદિક વસ્તિઓથી તથા બીજા પણ વાતહર યોગોથી શાંત કરવો. પ્રાવૃષ્ક્રતુમાં ઉપર કહેલા વિધિનું સેવન કરાવવું અથવા વર્ષાક્રતુના વિધિનું સેવન કરાવવું.

૧૨ ઋતાવૃતૌ ય ઇતેન વિધિના વર્તેતે નરઃ ।
 ઘોરાનૃતુકૃતાન્ રોગાન્નામોતિ સ કદાચન ॥

ઋતુસંબંધી વિધિઓ પાલવાથી લાભ.

૧૨ જે માણસ પ્રત્યેક ઋતુમાં ઉપર કહેલા તે તે ઋતુના વિધિપ્રમાણે વર્તે તે માણસને કદી પણ ઋતુપ્રભાવજન્ય ભયંકર રોગો થતા નથી.

૧૩. અત ઉર્ધ્વે દ્વાદશાશનપ્રવિભાગાન્વશ્યામઃ । તત્ર શીતોષ્ણશ્લિઘ્નરૂક્ષદ્રવશુષ્કૈકકાલિકદ્વિકાલિકૌષધયુક્તમાત્રાહીનદોષપ્રશમનવૃત્ત્યર્થઃ ।

તૃષ્ણોષ્ણમદદાહાર્તાન્ રક્તપિત્તવિષાતુરાન્ ॥
 મૂર્છાતર્તાન્શ્લીષુ ચ ક્ષીણાન્શીતૈરન્નૈરૂપાચરેત્ ।
 કફવાતામયાવિષ્ટાન્ વિરિક્તાન્નૈરૂપાયિનઃ ॥
 પ્રક્લિન્નદેહાંશ્ચ નરાનુષ્ણૈરન્નૈરૂપાચરેત્ ।
 વાતિકાન્રૂક્ષદેહાંશ્ચ વ્યાયામોપહૃતાંસ્તથા ॥
 વ્યાયામિનશ્ચાપિ નરાન્ શ્લિઘ્નૈરન્નૈરૂપાચરેત્ ।
 મેદસાભિપરીતાંસ્તુ સ્થૂલાન્મેહાતુરાનપિ ॥
 કફાભિપન્નદેહાંશ્ચ રૂક્ષૈરન્નૈરૂપાચરેત્ ।
 શુષ્કદેહાન્ પિપાસાર્તાન્દુર્બલાનપિ ચ દ્રવૈઃ ॥
 પ્રક્લિન્નકાયાન્ વ્રણિનઃ શુષ્કૈર્મેહિનમેવ ચ ।
 એકકાલં ભવેદ્દેયો દુર્બલાગ્નિવિવૃદ્ધયે ॥
 સમાગ્રયે તથાહારો દેયઃ કાલમથોભયમ્ ।
 ઔષધદ્વેષિણે દેયસ્તથૌષધસમાયુતઃ ॥
 મન્દાગ્રયે રોગિણે ચ માત્રાહીનઃ પ્રશસ્યતે ।
 યથાર્થદત્તશ્ચાહારો દોષપ્રશમનઃ સ્મૃતઃ ॥
 અતઃ પરં તુ સ્વસ્થાનાં વૃત્ત્યર્થે સર્વે એવ ચ ।
 દ્વાદશાન્નપ્રવિચારાનેતાનેવ પ્રચક્ષતે ॥

આહારના બાર વિભાગો અને તેઓના અધિકારીઓ.

૧૩ હવે બાર આહારવિભાગો કહીએ છીએ. શીત આહાર, ઉષ્ણ આહાર, શ્લિઘ્ન આહાર, રૂક્ષ આહાર, દ્રવરૂપ આહાર, શુષ્ક આહાર, એકકાલિક આહાર, (એક ટંક આહાર) દ્વિકાલિક આહાર, (બે ટંક આહાર) ઔષધયુક્ત આહાર, માત્રાહીન આહાર, (ઓછી માત્રાવાળો આહાર) દોષપ્રશમન આહાર, (દોષોને શાંત

करनारो आहार) अने वृत्त्यर्थ आहार, (वृत्तिने भाटे—शरीरना धारणने माटे नित्यनी रीति-प्रमाणे आहार) ए रीते आहारना बार विभागो छे.

जे माणसो तरशथी, गरमीथी, मदथी, दाहथी, रक्तथी, पित्तथी, विषथी के मूर्छाथी आतुर होय अथवा स्त्रीओना प्रसंगथी क्षीण थएला होय तेओने शीत आहार देवो. (शीत स्पर्शवाळां तथा शीतवीर्यवाळां अन्नपानो देवां.)

जे माणसो कफना के वायुना रोगथी पीडा-एला होय, जेओने विरेचित कन्या होय, जेओने स्नेहपान कराव्युं होय अने जेओनां शरीरो क्लेद-वाळां थई गयां होय तेओने उष्ण आहार देवो. (उष्ण स्पर्शवाळां तथा उष्ण वीर्यवाळां अन्न-पानो देवां.)

जे माणसो वायुप्रकृतिवाळा होय, रूक्ष देह-वाळा होय, कसरतथी दुःखी थया होय के कसरतना अभ्यासवाळा होय तेओने स्निग्ध आहार देवो.

जे माणसो मेदथी व्याप्त होय, जाडा होय, प्रमेहथी आतुर होय के कफथी व्याप्त शरीरवाळा होय तेओने रूक्ष आहार देवो.

जे माणसो शुष्क शरीरोवाळा होय, तरशथी पीडाएला होय के दुर्बल होय तेओने द्रवरूप आहार देवो.

जे माणसो अत्यंत क्लेदवाळा होय, त्रणवाळा होय के प्रमेहवाळा होय तेओने शुष्क आहार देवो.

जे माणसोले जठराग्नि नबळो थई गयो होय तेओने ते अग्निनी वृद्धिने माटे एककालिक आहार देवो (अने ते पण ओछी मात्रावाळो देवो.)

जे माणसो सम अग्निवाळा होय तेओने योग्य मात्राथी द्विकालिक आहार देवो.

जे माणसो औषधना द्वेषी होय तेओने औषधयुक्त (औषधोथी युक्त करेलो) आहार देवो.

जे माणसो मंद अग्निवाळा के रोगी होय

तेओने मात्राहीन आहार देवो (अने ते पण एक टंकज देवो.)

जे माणसो दुष्ट दोषोवाळा होय तेओने शास्त्रोक्त विधानप्रमाणे दोषप्रशमन आहार देवो.

जे माणसो स्वस्थ होय तेओने दोषप्रशमन आहार दीधा पछी सर्व प्रकारनो वृत्त्यर्थ आहार देवो.

बीजा आचार्योए बार प्रकारना जे अन्नप्रविचारो कहा छे तेओ आ बार प्रकारना आहार-विभागोथी जूदा नथी.

१४ अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्रं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरं चेति दशौषधकालाः ॥

औषधना दश कालो (समयो उपर देवार्थी थता औषधना दश भेदो.)

१४ हवे दश औषधकालो कहीए छीए. निर्भक्त, प्राग्भक्त, अधोभक्त, मध्येभक्त, अन्तराभक्त, सभक्त, सामुद्र, मुहुर्मुहुः, ग्रास अने ग्रासान्तर ए रीते औषधकालो दश छे.

१५ तत्र निर्भक्तं केवलमेवौषधमुपयुज्यते ।

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं

हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।

तद् बालवृद्धयुवतीमृदवोऽथ पीत्वा

ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥

निर्भक्त अने तेनुं फल.

१५ जे औषध प्रभातमां नरणे कोठेज देवामां आवे ते निर्भक्त केहेवाय छे.

निर्भक्त औषध अधिकशक्तिवालुं थायछे अने अवश्य तुरतज रोगने नष्ट करे छे. परंतु बालक, वृद्ध, जुवान स्त्री के कोमल प्रकृतिनो माणस एओने निर्भक्त औषध देवुं नहीं. केम के निर्भक्त औषधथी तेओ अत्यंत ग्लानि पामे छे तथा तेओना वळनो क्षय थाय छे.

१६ प्राग्भक्तं नाम यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते ।

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या-

दंष्ट्रावृतं न च मुहुर्वदनाभिरिति ।

प्राग्भक्तसेवितमथो बलमादधाति

दद्याच्च वृद्धशिशुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥

प्राग्भक्त अने तेनुं फळ.

१६ भोजनना आरंभमां जे औषध आपीने पळी भोजन करावामां आवे ते औषध प्राग्भक्त केहेवाय छे.

प्राग्भक्त औषध तुरत उदरमां पाक पामे छे, बळने नष्ट करतुं नथी अने अन्नथी दबाई जवाने लीधे मोहोडामांथी वारंवार बाहार नीकळतुं नथी. सेवन कराववामां आवेलुं प्राग्भक्त औषध वृद्ध लोकोने, बालकोने, वीकण माणसोने तथा उत्तम स्त्रीओने बळ आपे छे माटे तेओने प्राग्भक्त देवुं.

१७ अधोभक्तं नाम यद्भुक्तान्ते पीयते ।

पीतं यदन्नमुपयुज्य तदूर्ध्वकाये

हन्याद्भुदान्बहुविधांश्च बलं दधाति ।

अधोभक्त अने तेनुं फळ.

१७ जे औषध भोजनना अंतमां देवामां आवे ते औषध अधोभक्त केहेवाय छे.

अधोभक्त औषध शरीरना नाभिथी उपरना भागोमां थएला घणा प्रकारना रोगोने नष्ट करे छे तथा बळ आपे छे.

१८ मध्येभक्तं नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ।

मध्ये तु पीतमुपहन्यविसारिभावा-

द्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ।

मध्येभक्त अने तेनुं फळ.

१८ जे औषध भोजनना मध्यमां देवामां आवे ते औषध मध्येभक्त केहेवाय छे.

मध्येभक्त औषध शरीरना उपरना भागोमां प्रसरतुं नथी तेथी मध्यभागोमां थएला रोगोने नष्ट करे छे.

१९ अन्तराभक्तं नाम यदन्तरा पीयते पूर्वा-
परयोर्भक्तयोः ।

हृद्यं मनोबलकरं त्वतिदीपनीयं

पथ्यं च सम्भवति चान्तराभक्तमेतत् ॥

अन्तराभक्त अने तेनुं फळ.

१९ प्रभातना भोजन पळी अने सायंकाळना भोजनथी पेहेलां वचला समयमां जे औषध देवामां आवे ते अन्तराभक्त केहेवाय छे.

अन्तराभक्त औषध हृदयने प्रिय लागे छे, मनने बळ आपे छे, जठराग्निने सारी पेटे दीप्त करे छे अने पथ्य थायछे.

२० सभक्तं नामौषधेषु यत्साध्यते भक्तम् ।

पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं

तद्द्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च ।

सभक्त अने तेनुं फळ.

२० जे औषध अन्ननी साथेज पकावीने खवराववामां के पीवराववामां आवे ते औषध सभक्त केहेवाय छे.

सभक्त औषध बळवान् माणसोने, नबळां माणसोने, औषधना द्वेषीओने, बालकोने तथा वृद्धोने पण सर्वदा पथ्य छे.

२१ सामुद्रं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते न दोषे द्विधा प्रतिष्ठते तु समुद्रसंज्ञ-

माद्यन्तयोर्यदशनस्य निषेव्यते तु ॥

सामुद्र अने तेनुं फळ.

२१ जे औषध संपुटरूपे एटले भोजनना आरंभमां तथा अंतमां पण देवामां आवे ते औषध सामुद्र केहेवाय छे.

दोष उपरना भागोमां तथा नीचेना भागोमां पण प्रसार पामेलो होय तो सामुद्र औषधनुं सेवन कराववुं.

२२ मुहुर्मुहुर्नाम सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते ।

श्वासे मुहुर्मुहुरतिप्रसृते च कासे

द्विक्कावमीषु च वदन्त्युपयोज्यमेतत् ।

મુહુર્મુહુઃ અને તેનું ફલ.

૨૨ ભોજનની સાથે અથવા ભોજનથી જૂદું પળ જે ઔષધ વારંવાર દેવામાં આવે તે ઔષધ 'મુહુર્મુહુઃ' કેહેવાય છે.

શ્વાસ, खांसी, હેઢકી તથા उलटी કે જેઓ વારંવાર અત્યંત પ્રસન્યા કરે છે તેઓની ઉપર આ : ઔષધ દેવું એમ કેહેવામાં આવે છે.

૨૩ ગ્રાસં તુ નામ યત્પિણ્ડવ્યામિશ્રમ્ ।

ગ્રાસં તુ દેયમબલાગ્નિષુ માનુષેષુ

પ્રાણાભિધે ચ પવને પરિદોષમાસે ।

ગ્રાસ તથા તેનું ફલ.

૨૩ જે ઔષધ અન્નના કોઢીઆની સાથે મિશ્રિત કરીને દેવામાં આવે તે ઔષધ ગ્રાસ કેહેવાય છે.

જેઓનો જઠરાગ્નિ નબલો થઈ ગયો હોય કે પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થયો હોય તે માણસોને ગ્રાસ ઔષધ દેવું એ હિતકારી થાય છે.

૨૪ ગ્રાસાન્તરં તુ નામ યદ્ ગ્રાસાન્તરેષુ ।

ગ્રાસાન્તરેષુ વિતરેદ્વમનીયધૂમાન્

શ્વાસાદિષુ પ્રથિતદષ્ટગુણાંશ્ચ લેહ્યાન્ ॥

एतमेते दशौषधकालाः ॥

ગ્રાસાંતર અને તેનું ફલ.

૨૪ જે ઔષધ બંધે કોઢીયાઓના મધ્યમાં દેવામાં આવે તે ઔષધ ગ્રાસાંતર કેહેવાય છે.

વૈધે શ્વાસ આદિ રોગો ઉપર વમન કરાવનારા ધૂમો અને જેઓના ગુણો પ્રખ્યાત તથા અનુભવેલા હોય એવા અવલેહો બંધે કોઢીઆઓના મધ્યમાં દેવા એ હિતકારી થાય છે.

આ દશ ઔષધકાલોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

૨૫ વિસ્ટુષ્ટે વિષ્મૂત્રે વિશદકરણે દેહે ચ સુલઘૌ વિશુદ્ધે ચોદ્ગારે હૃદિ સુવિમલે વાતે ચ સરતિ ।

૧ શાસ્ત્રનો અર્થ તથા અભિપ્રાય યથાર્થ સમજવામાં આવે એટલા માટે શાસ્ત્રનાં વાક્યોની તથા તે વાક્યોના

તથાન્નશ્રદ્ધાયાં ક્ષુદ્રુપગમને કુક્ષૌ ચ શિથિલે પ્રદેયસ્ત્વાહારો ભવતિ ભિષજા કાલઃ સ તુ મતઃ

ભોજનનો શ્રેયસ્કર સમય.

૨૫ વિષ્ટાનો તથા મૂત્રનો યોગ્ય ઉત્સર્ગ થઈ ગયા પછી શરીર નિર્મલ ઇન્દ્રિયોવાળું તથા સારી પેટે હલકું થઈ જાય, ઓઢકાર શુદ્ધ આવે, હૃદય અત્યંત સ્વસ્થ થઈ જાય, અધોવાયુ શુદ્ધ ચાલે, અન્ન ઉપર રુચિ થાય, મૂત્ર લાગી હોય અને પેટ ઝંચાઈ વગરનું થઈ ગયું હોય તે સમયમાં વૈધે આહાર દેવો. ભોજનનો આ સમય શ્રેયસ્કર છે.

અધ્યાય ૬૫ મો.

૧ અથાતસ્તન્ત્રયુક્તિં નામાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'તંત્રયુક્તિં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જેપ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ દ્વાત્રિંશત્તન્ત્રયુક્તયો ભવન્તિ । તદ્વથા ॥
અધિકરણં યોગઃ પદાર્થો હેત્વર્થ ઉદ્દેશો નિર્દેશ ઉપદેશોઽપદેશઃ પ્રદેશોઽતિદેશોઽપવર્ગો વાક્યશેષોઽર્થાપત્તિર્વિપર્યયઃ પ્રસંગ એકાન્તોઽનેકાન્તઃ પૂર્વપક્ષો નિર્ણયોઽનુમતં વિધાનમનાગતાવેક્ષણમતિક્રાન્તાવેક્ષણં સંશયો વ્યાખ્યાનં સ્વસંજ્ઞા નિર્વચનં નિર્દર્શનં નિયોગઃ સમુચ્ચયો વિકલ્પ ઊહ્યમિતિ ॥

તંત્રયુક્તિઓની સંખ્યા તથા તેઓનાં નામો.

૨ અધિકરણ, યોગ, પદાર્થ, હેત્વર્થ, ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, ઉપદેશ, અપદેશ, પ્રદેશ, અતિદેશ, અપવર્ગ, વાક્યશેષ, અર્થાપત્તિ, વિપર્યય, પ્રસંગ, એકાન્ત, અનેકાન્ત, પૂર્વપક્ષ, નિર્ણય, અનુમત, વિ-
અર્થની યોજના કરવાની યુક્તિઓના નિરૂપણ વિષયનો.

ધાન, અનાગતાવેક્ષણ, અતિક્રાંતાવેક્ષણ, સંશય, ધ્યાન, સ્વસંજ્ઞા, નિર્વચન, નિર્દર્શન, નિયોગ, સમુચ્ચય, વિકલ્પ અને ઝહ્ય એ બત્રીશ તંત્રયુક્તિઓ (આ શાસ્ત્રને જોડવાની યુક્તિઓ) છે.

૩ અથાસાં તન્ત્રયુક્તીનાં કિં પ્રયોજનમિત્યુચ્યતે વાક્યયોજનમર્થયોજનં ચ ॥

• ભવન્તિ ચાત્ર શ્લોકાઃ ॥

• ધસદ્ધાદિપ્રયુક્તાનાં વાક્યાનાં પ્રતિષેધનમ્ ।
સ્વવાંક્યસિદ્ધિરપિ ચ ક્રિયતે તન્ત્રયુક્તિઃ ॥
વ્યક્તા નોક્તાશ્ચ યે હ્યર્થા લીના યે ચાપ્યનિર્મલાઃ
લેશોક્તાં યે કચિત્તન્ત્રે તેષાં ચાપિ પ્રસાધનમ્ ॥
યથામ્બુજવનસ્યાર્કઃ પ્રદીપો વેદમનો યથા ॥
પ્રબોધ્યસ્ય પ્રકાશાર્થાસ્તથા તન્ત્રસ્ય યુક્તયઃ ।

• એ તંત્રયુક્તિઓ કેહેવાનું પ્રયોજન.

૩ હવે એ બત્રીશ તંત્રયુક્તિઓનું જે પ્રયોજન છે તે કહીએ છીએ. અસંબદ્ધ લાગતા વાક્યનું સંબંધન કરવું અને ગુપ્ત અથવા ઉપર ઉપરથી જોતાં અસંગત લાગતા અર્થનું સંગતીકરણ કરવું એ તંત્રયુક્તિઓનું પ્રયોજન છે. (યોગ ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ આદિ કેટલીક તંત્રયુક્તિઓથી વાક્યોનું સંબંધન થાય છે અને અધિકરણ તથા હેત્વર્થ આદિ કેટલીક તંત્રયુક્તિઓથી અર્થનું સંગતીકરણ થાય છે.) આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન્ ધન્વંતરિએ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે “ સોટી તકરાર લેનારા પ્રતિપક્ષીઓનાં વાક્યોનું ઝંડન અને પોતાનાં વાક્યોનું મંડન તંત્રયુક્તિઓથી કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થળે જે અર્થો સ્પષ્ટ કહેલા ન હોય અથવા અંદર રહેલા છતાં નિર્મલ રીતે જણાતા ન હોય અથવા સંક્ષેપથી કહેલા હોય તેઓનું પ્રસાધન તંત્રયુક્તિઓથી કરવું. જેમ સૂર્યની કિરણો કમલવનનો પ્રકાશ કરે છે અને જેમ દીવાની કિરણો ઘરનો પ્રકાશ કરે છે તેમ તંત્રયુક્તિઓ સમજવાલાયક વિષયનો પ્રકાશ કરે છે.”

• ૪ યદર્થમધિકૃત્યોચ્યતે તદધિકરણમ્ ।
યથા । રસં દોષં વા ॥

અધિકરણ નામની પેહેલી તંત્રયુક્તિનું
લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૪ જે સંદર્ભમાં એક વિષયના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી તે વિષયને લગતી બીજી સઘડી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તે સંદર્ભ તે વિષયનું અધિકરણ કેહેવાય છે.

જેમ કે જે સંદર્ભમાં રસના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી રસને લગતી બીજી સઘડી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે રસાધિકરણ (રસનો અધિકાર અથવા રસનું પ્રકરણ) કેહેવાય. તેમજ જે સંદર્ભમાં દોષના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી દોષને લગતી સઘડી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે દોષાધિકરણ (દોષનો અધિકાર અથવા દોષનું પ્રકરણ) કેહેવાય છે. इत्यादि.

૫ યેન વાક્યં યુજ્યતે સ યોગઃ । યથા ।

તૈલં પિબેચ્ચામૃતવલ્લિનિમ્બ-

હિંસ્રાભયાવૃક્ષકપિપ્પલીભિઃ ।

સિદ્ધં બલાભ્યાં ચ સદેવદારુ

હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી ॥

સિદ્ધં તૈલં પિબેદિતિ પ્રથમં વક્તવ્યે તૃતીયપાદે સિદ્ધં પ્રયુક્તમેવં દૂરસ્થાનામપિ પદાનામેકીકરણં યોગઃ ॥

યોગ નામની બીજી તંત્રયુક્તિનું લક્ષણ
તથા ઉદાહરણ.

૫ સમીપનાં તથા દૂરનાં પદોનો યોગ અન્વય કરીને વાક્ય ગોઠવવું એ યોગ કેહેવાય છે.

જેમ કે ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૮ મા અધ્યાયના ૧૫ મા વિષયમાં ‘તૈલં પિબેચ્ચામૃતવલ્લિનિમ્બ-હિંસ્રાભયાવૃક્ષકપિપ્પલીભિઃ । સિદ્ધં બલાભ્યાં ચ સદેવદારુ હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી’ એ શ્લોક છે તેમાં ‘સિદ્ધં’ એ પદ ત્રીજા ચરણમાં છે તેનો પેહેલા ચરણમાં રહેલા ‘તૈલં’ એ પદની સાથે અન્વય કરીએ ત્યારે યોગ્ય

९ विस्तरवचनं निर्देशः ।

यथा । शरीरमागन्तु चेति ॥

निर्देश नामनी छट्टी तंत्रयुक्तिनं लक्षण

तथा उदाहरण.

९ विस्तारथी केहेवुं ए निर्देश केहेवाय छे.

जेम के 'शरीर अने आगंतु ए रीते शल्य
बे प्रकारनुं छे' ए शल्यना अर्थनुं विस्तारथी
कथन कयुं छे.

१० एवमित्युपदेशः ।

यथा । न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥

उपदेश नामनी सातमी तंत्रयुक्तिनं

लक्षण तथा उदाहरण.

१० 'आ प्रमाणे करवुं' एम जे केहेवामां
जावुं होय ते उपदेश केहेवाय छे.

जेम के 'राते जागवुं नहीं अने दिवसनी
निद्रा करवी नहीं.'

११ अनेन कारणेनेत्युपदेशः ।

यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति ॥

अपदेश नामनी आठमी तंत्रयुक्तिनं

लक्षण तथा उदाहरण.

११ कारण बतावीने केहेवुं ए अपदेश केहे-
वाय छे.

जेम के 'मधुरथी कफनी वृद्धि थायछे एटला
माटे कफना रोगवालाए मधुररसनो त्याग करवो.'
ए अपदेश छे.

१२ प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ।

यथा । देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्मा-
द्यज्ञदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति ॥

प्रदेश नामनी नवमी तंत्रयुक्तिनं लक्षण

तथा उदाहरण.

१२ भूत बाबतथी, प्रस्तुत बाबतने सिद्ध
करवी ए प्रदेश केहेवाय छे.

जेम के 'आ वैवे देवदत्तनुं शल्य काहाडयुं

१५९

हतुं माटे यज्ञदत्तनुं शल्य पण आ वैचंज काहा-
डशे.' आ वाक्यमां देवदत्तनुं शल्य काहाडवा-
रूप भूत बाबतथी यज्ञदत्तनुं शल्य काहाडवारूप
प्रस्तुत बाबतने सिद्ध करवामां आवे छे.

१३ प्रकृतस्यानागतेन भूतेन वा साधनमतिदेशः

यथा । अनेनास्य वायुरूद्धमुत्तिष्ठते तेनो-
दावर्त्तवत् स्यादिति ॥

अतिदेश नामनी दशमी तंत्रयुक्तिनं

लक्षण तथा उदाहरण.

१३ कहेली के केहेवानी बाबतना प्रकारने
प्रस्तुत बाबतमां दाखल करवी ए अतिदेश
केहेवाय छे.

जेम के 'माणसने आ रोगथी वायु प्रतिलोम
चाले छे माटे आ रोगनी उदावर्त्तना जेवी चि-
कित्सा करवी' आ वाक्यमां वायुने प्रतिलोम
करनारा रोगरूप प्रस्तुतमां उदावर्त्तनी चिकि-
त्साना प्रकारने दाखल कय्यो छे.

१४ अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः ।

यथा । अस्वेद्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीट-
विषादिति ॥

अपवर्ग नामनी अगीयारमी तंत्रयुक्तिनं

लक्षण तथा उदाहरण.

१४ कोई विषयने प्रथम सर्वत्र व्याप्त करीने
पछी अमुक बाबतमां तेनो संकोच करवो ए
अपवर्ग केहेवाय छे.

जेम के 'आ ग्रंथमां विषथी पीडाएलाओने
स्वेदन संस्कार नहीं आपवो' ए वाक्यथी अस्वे-
दनने सर्व प्रकारना विषसंसर्गमां व्याप्त करीने
पछी 'कीडाओना विषथी पीडाएलाओने स्वेदन
संस्कार देवो' ए वाक्यथी कीडाओना विषनी
बाबतमां अस्वेदननो संकोच कय्यो छे. (जुवो
चिकित्सास्थानना ३२ मा अध्यायनो १९ मो
विषय तथा कल्पस्थानना ८ मा अध्यायनो २९
मो विषय.)

૧૫ યેન પદેનાનુકેન વાક્યં સમાપ્યતે સ વાક્યશેષઃ ।

યથા । શિરઃપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠોદરોરસહ-
ત્યુકે પુરુષગ્રહણમપિ ગમ્યતે પુરુષ એવોક્ત્વિતિ ॥

વાક્યશેષ નામની વારમી તંત્રયુક્તિનું

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧૬ કેહેવામાં નહીં આવેલા જે પદને અધ્યા-
હારથી લઈને વાક્યની સંપૂર્ણતા કરવામાં આવે તે
પદ વાક્યશેષ કેહેવાય છે.

જેમ કે ‘ માથું, હાથ, પગ, પાસાં, પીઠ, પેટ
અને ઉદર એઓનું આપ્રમાણે સમજવું ’ એ વા-
ક્યમાં ‘ માણસનાં ’ એ પદ કેહેવામાં આવ્યું
નથી તો પણ તેનો અધ્યાહાર લઈને વાક્યની
સંપૂર્ણતા કરવામાં આવે છે.

૧૬ યદકીર્તિતમર્થાદાપચતે સાર્થાપત્તિઃ ।

યથા । ઓદનં મક્ષયિષ્યામીત્યુકેઽર્થા-
પન્નં ભવતિ નાયં વિપાસુર્યવાગૂમિતિ ॥

અર્થાપત્તિ નામની તેરમી તંત્રયુક્તિનું

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧૬ કોઈ વાતને મુખથી નહીં કહેલી છતાં
અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય એ અર્થાપત્તિ કેહેવાય છે.

જેમ કે કોઈ માણસ ‘ હું ખાત જમીશ ’ એમ
બોલે ત્યાં ‘ આને યવાગૂ પીવાની ઇચ્છા નથી ’
એવા પ્રકારની અર્થાપત્તિ થાય છે.

૧૭ યદ્યત્રાભિહિતં તસ્ય પ્રાતિલોમ્યં વિપર્યયઃ ।

યથા । કૃશાલ્પપ્રાણભીરવો ડુશ્ચિકિત્સ્યા હત્યુ-
કે વિપરીતં ગૃહ્યતે દઢાદયઃ સુચિકિત્સ્યા ઇતિ ॥

વિપર્યય નામની ચૌદમી તંત્રયુક્તિનું

લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.

૧૭ જે વાત જ્યાં કેહેવામાં આવે ત્યાં તેથી
ઉલટી વાત પણ સમજી લેવાય એ વિપર્યય કેહે-
વાય છે.

જેમ કે ‘ કૃશ, ઊલ્પ બલવાળો અને વીકળ

એઓની ચિકિત્સા કરવી બહુ કઠણ છે ’ એમ
કેહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં સમજી લેવાય છે કે
‘ દઢ, બલવાન અને નિર્ભય એઓની ચિકિત્સા
કરવી બહુ સુગમ છે. ’

૧૮ પ્રકરણાન્તરેણ સમાપનં પ્રસજ્ઞઃ । एवं
ચ પ્રકરણાન્તરિતો યોઽર્થોઽસદ્દુક્તઃ સમાપ્યતે
સ પ્રસજ્ઞઃ ।

યથા । પચ્ચમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ
ઇત્યુચ્યતે તસ્મિન્ ક્રિયા સોઽધિષ્ઠાનમિતિ
વેદોત્પત્તાવભિધાય સર્વભૂતચિન્તાશરીરે પુન-
રુક્તં યતોઽભિહિતં પચ્ચમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ
પુરુષ ઇતિ સ એવ કર્મપુરુષશ્ચિકિત્સાયા-
મધિકૃતઃ ॥

પ્રસંગ નામની પંદરમી તંત્રયુક્તિનું લક્ષણ
તથા ઉદાહરણ.

૧૮ એક પ્રકરણમાં કહી છોડી દીધેલી વા-
તને પાછી વીજા પ્રકરણમાં પુનરુક્તિથી કહીને
સમાપ્ત કરવી એ પ્રસંગ કેહેવાય છે.

જેમ કે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના વેદોત્પત્તિ
નામના પેહેલા અધ્યાયના ૧૬ મા વિષયમાં
‘ પંચમહાભૂતો અને જીવ એઓ મળીને મનુષ્ય
શરીર થયું છે તે પુરુષ કેહેવાય છે અને તે પુરુષમાં
સઘળી ક્રિયાઓ લાગૂ પાડવામાં આવે છે માટે
તે પુરુષ ક્રિયાઓનો આશ્રય છે. ’ એમ કહી
છોડી દીધેલી તે વાતને શરીરસ્થાનના પેહેલા
અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયમાં પાછી ‘ કહ્યું છે કે
જીવાત્માનો અને પંચમહાભૂતાત્મક શુક્રશોણિ-
તનો જે સંયોગ થાય છે તેજ પુરુષ છે અને તે
પુરુષને માટેજ ચિકિત્સા છે. એ પુરુષ જેમં પા-
પુણ્યોનાં ફળોને ભોગવે છે તેમ ચિકિત્સાનાં
ફળોને પણ ભોગવે છે તેથી કર્મપુરુષ કેહેવાય
છે ’ એ રીતની પુનરુક્તિ કહીને સમાપ્ત કરી છે.

૧૯ સર્વત્ર યદવધારણેનોચ્યતે સ એકાન્તઃ ।

યથા ત્રિવૃદ્ધિરેચયતિ મદનફલં ચ વામય-
તીતિ ॥

एकांत नामनी सोळमी तंत्रयुक्तिनुं

लक्षण तथा उदाहरण.

૧૯ કંદી પળ વ્યભિચરિત ન થાય એવી જે વાત કેહેવામાં આવી હોય તે એકાંત કેહેવાય છે.

जेम के आ ग्रंथमां 'नसोतर रेच लगाडे छे अने मीढोळ वमन करावे छे' एम जे कह्युं छे ते कंदी पण व्यभिचरित थाय एम नथी माटे एकांत छे.

૨૦ कचित्तथा कचिदन्यथेति यः सोऽनेकांतः ।

यथा । केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्यं केचिद्विपाकमिति ॥

• अनेकांत नामनी सत्तरमी तंत्रयुक्तिनुं

लक्षण तथा उदाहरण.

• ૨૦ જે વાત સર્વત્ર એકજ પ્રકારથી ન રેહેતાં વ્યભિચરિત થઈ જતી હોય તે વાત અनेकांत કેહેવાય છે.

• જેમ કે સૂત્રસ્થાનના ૪૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યાપ્રમાણે કેટલાએક આચાર્યો દ્રવ્યને પ્રધાન કેહે છે, કેટલાએક આચાર્યો રસને પ્રધાન કેહે છે, કેટલાએક આચાર્યો વીર્યને પ્રધાન કેહે છે અને કેટલાએક આચાર્યો વિપાકને પ્રધાન કેહે છે તો એ પરસ્પર વિરુદ્ધ મતોને લીધે સર્વ આચાર્યોનું કેહેવું અनेकांत છે.

૨૧ आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः ।

यथा । कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा-
असाध्या भवन्तीति ॥

पूर्वपक्ष नामनी अઢારમી તંત્રયુક્તિનું

लक्षण तथा उदाहरण.

૨૧ खंडन करवानी ढबथी प्रश्न करवो ए पूर्वपक्ष केहेवाय छे.

जेम के 'सर्पिःप्रमेह, वसाप्रमेह, क्षौद्रप्रमेह अने हस्तिप्रमेह ए चार वातजन्य प्रमेहोने निदानस्थानना छट्टा अध्यायना छट्टा विषयमां शा

माटे असाध्य गण्या છે?' એમ જો કોઈ વાદી खंडन करवानी ढबथी पूछे तो ते पूर्वपक्ष क-स्यो केहेवाय.

૨૨ तस्योत्तरं निर्णयः ।

यथ् । शरीरं प्रपीड्य पश्चादधोगत्वा वसा-
मेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं प्रसृजति वातं एवम-
साध्या वातजा इति । यथाचोक्तम् ॥ कृत्स्नं
शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः । अधः
प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ॥

निर्णय नामની ઓગણીશમી તંત્રયુક્તિનું

लक्षण तथा उदाहरण.

૨૨ पूर्वपक्षनो उत्तर देवो ए निर्णय केहेवाय छे.

जेम के उपरना पूर्वपक्षनी संभावना करीने निदानस्थानना छट्टा अध्यायना ૧૭ મા વિષયમાંજ कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसानुगः ।
अधः प्रक्रमतं वायुस्तंसासाध्यास्तु वातजाः
ए श्लोकथी उत्तर आप्यो छे के वायु सघळा
शरीरने नीचोवी मेदथी, मज्जाथी तथा चरबीथी
युक्त थई नीचे गति करीने मेदना, मज्जाना तथा
चरबीना संयोगवाळा मूत्रने प्रवर्त्तावे छे एटला
माटे वातजन्य चारे प्रमेहो असाध्य छे.

૨૩ परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् ।

यथा । केचित्सयकृतः ग्रीहः प्रवदन्त्यसृजो
गतिम् ॥

अनुमत नामની વીશમી તંત્રયુક્તિનું

लक्षण तथा उदाहरण.

૨૩ જો પરાયો મત લખીને તેનું खंडन ન કરવામાં આવ્યું હોય તો તે મત अनुमत (ग्रं-
थकर्त्ताए पण कोई रीते स्वीकारेलो) કેહેવાય છે.

जेम के आ उत्तरतंत्रनां ૪૬ મા અધ્યાયના
ત્રોથા વિષયમાં 'केटलाएक आचार्यो केहे छे
के रुधिरनी गति आमाशयमांथी के, पक्काशयमांथी
नहीं पण यकृतमांथी तथा ग्रीहमांथी थायछे'
एम परायो मत लखीने तेनुं खंडन क-स्युं नथी

तेषां ते मतने ग्रंथकर्त्ता ए पण कोई रीते स्वी-
कारेलो समजवो.

२४ प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानम् ।

यथा । सक्थिमर्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्-
व्याभिहितानि ॥

**विधान नामनी एकवीशमी तंत्रयुक्तिं
लक्षण तथा उदाहरण.**

२४ प्रकरणना क्रमथी प्रतिपादनीय अर्थनुं
जे निरूपण करवामां आव्युं होय ते विधान
केहेवाय छे.

जेम के शरीरस्थानना छट्ठा अध्यायना ९
मा विषयमां पगनां अगीयार मर्मो प्रकरणना
क्रमथी केहेवामां आव्यां छे.

२५ एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् ।

यथा । सूत्रस्थाने द्र्याच्चिकित्सितेषु वक्ष्या-
मीति ॥

**अनागतावेक्षण नामनी बावीशमी तंत्र-
युक्तिं लक्षण तथा उदाहरण.**

२५ एक प्रकरणमां कहुं होय के 'अमुक
विषय अमुक प्रकरणांतरमां केहेवामां आवशे'
तो ते अनागतावेक्षण (भविष्यमां जे विषय
केहेवानो छे तेनुं अवेक्षण) थयुं केहेवाय छे.

जेम के 'सूत्रस्थानमां केहेवामां आवे के
अमुक विषय चिकित्साप्रकरणमां केहेवामां आवशे.'
(जुवो सूत्रस्थानना २५ मा अध्यायनो १३ मो
विषय.)

२६ यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् ।

यथा । चिकित्सितेषु द्र्यात् सूत्रस्थाने यदी-
रितमिति ॥

**अतिक्रान्तावेक्षण नामनी त्रेवीशमी तंत्र-
युक्तिं लक्षण तथा उदाहरण.**

२६ पूर्व प्रकरणमां जे विषय केहेवाई गयो
होय तेनुं पाछळना प्रकरणमां अवेक्षण करवुं

(सरण आपवुं) ए अतिक्रान्तावेक्षण (भूतनुं
अवेक्षण) केहेवाय छे.

जेम के 'चिकित्सितस्थानमां सरण आपवामां
आवे के अमुक विषय सूत्रस्थानमां केहेलो छे.'
(चिकित्सितस्थानना पेहेला अध्यायनो २५ मो
विषय जुवो.)

२७ उभयहेतुदर्शनं संशयः ।

यथा । तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पा-
णिपादच्छेदनमप्राणहरमिति ॥

**संशय नामनी चोवीशमी तंत्रयुक्तिं
लक्षण तथा उदाहरण.**

२७ वे विषयोना परस्परनी साथेना विरोधनुं
कारण जोवामां आवे ए संशय केहेवाय छे.

जेम के शरीरस्थानना छट्ठा अध्यायना २४ मा
तथा २५ मा विषयमां कहुं छे के 'हाथना तथा पगना
तळाना मध्यमां तलहृदय नामनुं मर्म छे अने ते
मर्ममां जो अभिघात थाय तो पीडाओथी मरण
थायछे.' आम केहेलुं छतां पाछुं ३० मा विषयमां
जणाव्युं छे के 'हाथनुं के पगनुं छेदन थतां
मरण थतुं नथी' माटे ए वे विषयोना
परस्परनी साथेना विरोधनुं कारण जोवामां आवे
छे के हाथना तथा पगना तळाना मध्यमां रहेला
तलहृदय नामना मर्मनुं छेदन थतां मरण थाय
तो पछी हाथनुं के पगनुं छेदन थतां मरण केम
न थाय ? (समाधान पण ३० मा विषयमांज छे.)

२८ तन्त्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् ।

यथा । इह पञ्चविंशतिकः पुरुषो व्याख्यायते ।
अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यारब्धचिन्ता ।

व्याख्यान नामनी पचीशमी तंत्रयुक्तिं

लक्षण तथा उदाहरण.

२८ बीजां तंत्रो करतां कोई अधिक विषयनुं
वर्णन कयुं होय ए व्याख्यान केहेवाय छे.

जेम के आयुर्वेदनां बीजां तंत्रोमां केवल अ-
व्यक्तथी (प्रधानथी) मांडीने चोवीश तत्वोनी

रचनारूपं सृष्टिविचार कन्यो छे अने आ तंत्रमां ए चोवीशं तत्वोनी रचना उपरांत पचीशमा जीवात्मानुं पण वर्णन कन्युं छे. (जुवो शारीरस्थाननो पेहेलो अध्याय.)

२९ अन्यशास्त्रासामान्या संज्ञा स्वसंज्ञा ।

यथा । मिथुनमिति मधुसर्पिपोग्रहणम् । लोके प्रथितमुदाहरणम् । यथा चतुर्षु स्नेहेषु महास्नेहसंज्ञा ॥

स्वसंज्ञा नामनी छवीशमी तंत्रयुक्तिनुं

लक्षण तथा उदाहरण.

२९ बीजां शास्त्रोमां न आपेली होय एवी जे संज्ञा दाखल करवामां आवी होय ते स्वसंज्ञा केहेवाय छे.

जेम के मिथुनशब्दथी मध तथा घी एओनुं समुदितग्रहण बीजां शास्त्रोमां थनुं नथी ते छतां कोई तंत्रमां मिथुनशब्दथी ते वनेनुं ग्रहण करवामां आवतुं होय तो ए मिथुनशब्द स्वसंज्ञा केहेवाय. स्वसंज्ञानुं लोकमां प्रख्यात उदाहरण लईए तो ए छे के महास्नेहशब्दथी चार स्नेहोनुं ग्रहण बीजां शास्त्रोमां थनुं नथी अने आयुर्वेदतंत्रोमां थायछे.

३० निश्चितं वचनं निर्वचनम् ।

यथा । आयुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ॥

निर्वचन नामनी सत्यावीशमी तंत्रयुक्तिनुं

लक्षण तथा उदाहरण.

३० नामनी अर्थने मळती अने व्याकरणथी सिद्धथी व्युत्पत्ति आपवीए निर्वचन केहेवाय छे.

जेम के 'आयुर्वेद' ए नामनी 'आयुष्य जेमां विचारवामां आवे छे अथवा आयुष्यनी जेथी प्राप्ति थायछे ते आयुर्वेद' ए व्युत्पत्ति अर्थने मळती छे तथा व्याकरणथी सिद्ध थायछे.

३१ दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निर्दर्शनम् ।

यथा । यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धि गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो व्रण इति ॥

निर्दर्शन नामनी अठ्यावीशमी तंत्रयुक्तिनुं लक्षण तथा उदाहरण.

३१ दृष्टांत आपीने पोतानो अभिमत अर्थ सिद्ध करवामां आवे तेमां ते दृष्टांत पण पोताना अभिमत सिद्धांतवाळुं होय ते निर्दर्शन केहेवाय छे.

जेम के 'जेम वायुथी संयुक्त थएलो अग्नि कोठामां वृद्धि पामे छे तेम वायुथी, पित्तथी तथा कफथी दुष्ट थएलो व्रण शरीरमां वृद्धि पामे छे.' आ वाक्यमां अग्निनी वृद्धिना दृष्टांतथी पोतानी अभिमत व्रणनी वृद्धिने सिद्ध करी छे तेम ए पोते दृष्टांत पण केवल लौकिक नथी पण आयुर्वेदना अभिमत सिद्धांतवाळुं छे. (हेत्वर्थ नामनी तंत्रयुक्तना उदाहरणमा ज दृष्टांतवाक्य आपलु छ ते तो केवल लौकिकज छे पण आयुर्वेदना अभिमत सिद्धांतवाळुं नथी. आटलोज हेत्वर्थ अने निर्दर्शन एओमां भेद जणाय छे.)

३२ इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः ।

यथा । पथ्यमेव भोक्तव्यमिति

नियोग नामनी ओगणत्रीशमी तंत्रयु-

क्तिनुं लक्षण तथा उदाहरण.

३२ 'एज करवुं' एम जे केहेवामां आव्युं होय ते नियोग केहेवाय छे.

जेम के पथ्यज जमवुं. (जेमां अनेकांतपणुं होय एवी आज्ञा उपदेश केहेवाय अने जेमां एकांतपणुं होय एवी आज्ञा नियोग केहेवाय एटलो उपदेश अने निर्दर्शन एओमां भेद छे. राते जागवुं नहीं अने दिवसे सूनुं नहीं ए वात ऐकांतिक नथी पण प्रायिक छे. केम के कफादिकथी अभिभूत थएला माणमने रातनुं जागवुं ए पण प्रशस्त छे अने ग्रीष्मऋतुमां तथा तरश वगेरे रोगमां दिवसनी निद्रा करवी ए पण प्रशस्त छे. पथ्यभोजन करवुं ए तो ऐकांतिकज छे ए वात सुप्रसिद्ध छे. जो के आ उत्तरतंत्रना ३९ मा अध्यायना ७४ मा त्रिपयमां 'जीर्णज्वरवा-

ઝાળે હિતકારી અન્ન ઉપર અરુચિ હોય તો તેણે જીવનના વચાવને માટે અહિત અન્ન પળ જમવું પરંતુ ભારે કે અભિપ્યંદી અન્ન જમવું નહીં' એમ પળ કેહેવામાં આવ્યું છે તેથી અપથ્ય ભોજનને પળ અવકાશ મળ્યા જેવું જણાય છે તો પળ એ સમયે અપથ્યજ પથ્યરૂપ થઈ જાય છે માટે પથ્યભોજન નિર્વ્યભિચારજ છે એમ સમજવું.)

૩૩ इदं चेदं चेति समुच्चयः ।

યથા । માંસવર્ગે એળહરિણલાવતિત્તિ-
રિસારક્ષાઃ પ્રધાનમિતિ ॥

**સમુચ્ચય નામની ત્રીશમી તંત્રયુક્તિનું
લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.**

૩૩ સવલી વાવતોની પ્રધાનતા રાખવામાં આવી હોય એ સમુચ્ચય કેહેવાય છે.

જેમ કે સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં ક-
હેલા માંસવર્ગમાં કાઠીયાર તથા રાતોહરિણ એઓના
માંસની પ્રધાનતા રાખી છે અને લાવાં, તેતર
તથા વૈષ્યા એઓનાં માંસની પળ પ્રધાનતા રાખી છે.

૩૪ इदं वेदं वेति विकल्पः ।

યથા । રસૌદનઃ સઘૃતા યવાગૂર્વા ॥

**વિકલ્પ નામની એકત્રીશમી તંત્રયુક્તિનું
લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.**

૩૪ 'આ કરવું અથવા આ કરવું' એમ જે
કેહેવામાં આવ્યું હોય તે વિકલ્પ કેહેવાય છે.

જેમ કે 'માંસના રસાવાળો ભાત જમાડવો
અથવા ઘીવાળી તથાગૂ પાવી.'

૩૫ यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यम् ।

યથા।અભિહિતમન્નપાનવિધૌચતુર્વિધંચાન્નમુપ-
દિશ્યતે।મધ્યંભોજ્યંલેહ્યંપેયમેવંચતુર્વિધેવક્ત-
વ્યેદ્વિવિધમભિહિતમન્નૌહ્યમિતિ।અન્નપાને વિ-
શિષ્ટે દ્વયોર્ગ્રહણે કૃતે ચતુર્ણામપિ ગ્રહણં ભવતિ।
કિન્ચાન્યત્।અન્નેન મધ્યમવરુદ્ધં ત્વન્નસાધ-
મ્યાત્ પેયેન લેહ્યં દ્રવસાધમ્યાત્।ચતુર્વિધ-
આહારઃ પ્રાયેણ દ્વિવિધઃ પ્રસિદ્ધ ઇતિ ॥

**ઊહ્ય નામની વત્રીશમી તંત્રયુક્તિનું
લક્ષણ તથા ઉદાહરણ.**

૩૫ જે વાત તંત્રમાં કેહેવામાં આવેલી ન
હોય તે વાત બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે તર્કથી સમજી લેવી
એ ઊહ્ય કેહેવાય છે.

જેમ કે 'સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં
મધ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય એઓના પ્રકાર તથા
ગુણદોષાદિકનું નિરૂપણ કન્યું છે તેથી તે અ-
ધ્યાયનું 'મધ્યભોજ્યલેહ્યપેયવિધિ' એ નામ રાખવું
જોડે પળ તે નહીં રાખતાં 'અન્નપાનવિધિ' એ
નામ રાખ્યું છે તો ત્યાં બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે ઊહ્ય કરી
લેવો જોડે કે 'અન્નપાન' એ બે શબ્દવાળા પ-
દમાં મધ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય એ ચારેનો
સમાવેશ થાય છે.' ભોજ્યવાચક અન્ન શબ્દથી
સ્વાદ્યત્વરૂપ સધર્મપણાને લીધે ભોજ્યનું પળ ગ્રહણ
કરી શકાય છે અને પેયવાચક પાન શબ્દથી
દ્રવત્વરૂપ સધર્મપણાને લીધે લેહ્યનું પળ ગ્રહણ
કરી શકાય છે તેથી પળ એ ઊહ્ય કરવો સુગમ
પડે એમ છે. ચાર પ્રકારનો આહાર ઘણું કરીને
'અન્ન અને પાન' એ બે પ્રકારોમાં સમાવિષ્ટ
થઈ જાય છે.

૩૬ द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे
મયા સમ્યગ્વિનિહિતાઃ શબ્દન્યાયાર્થસંયુતાઃ ॥
યોહ્યેતા વિધિવદ્દેતિ દ્વીપીભૂતાસ્તુ બુદ્ધિમાન્ ।
સ પૂજાહોં ભિષક્ષ્રેષ્ઠ ઇતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥

**વત્રીશ તંત્રયુક્તિઓનો ઉપસંહાર અને
ફલસ્તુતિ.**

૩૬ વૈદ્યો તંત્રના સારને સારી રીતે શોધી-શકે
એટલા માટે મેં શબ્દોની, ન્યાયોની તથા અર્થોની
ઉપપત્તિઓવાળી આ વત્રીશ યુક્તિઓ સારી રીતે
જણાવી છે. જે બુદ્ધિમાન્ પુરુષ આયુર્વેદરૂપી
સમુદ્રમાં દ્વીપોરૂપ થનારી આ યુક્તિઓને યોગ્ય
પ્રકારથી જાણે છે તે ઉત્તમ વૈદ્ય જગત્પૂજ્ય થાય છે
એમ ભગવાન્ ધન્વન્તરિનો મત છે.

અધ્યાય ૬૬ મો.

૧ અંથાતો દોષભેદવિકલ્પં નામાધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ ॥

ઉપક્રમ.

૧ હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દોષભેદવિકલ્પ' એ નામનાં અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વંતરિણ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.

૨ અંશાદ્યાયુર્વેદવિદં દિવોદાસં મહામતિમ્ ।
છિન્નશાસ્ત્રાર્થસંદેહં સૂક્ષ્માગાધાગમોદધિમ્ ॥
વિશ્વામિત્રસુતઃ શ્રીમાન્ સુશ્રુતઃ પરિપૃચ્છતિ ।
ત્રિપૃષ્ઠિર્દોષભેદા યે પુરસ્તાત્પરિકીર્તિતાઃ ॥
કતિતત્રૈકશો જ્ઞેયા દ્વિશો વાપ્યથ વા ત્રિશઃ
દોષોના ભેદો જાણવા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન.

૨ આઠે અંગોથી સંપૂર્ણ આયુર્વેદને જાણનારા, મોટી વુદ્ધિવાળા, જેમને શાસ્ત્રાર્થોમાં ક્યાંય પણ સંદેહ ન હતો એવા અથવા સર્વ લોકોના શાસ્ત્રાર્થ-વિપયના સંદેહોને કાપનારા અને સૂક્ષ્મ તથા અગાધ આગમોરૂપી જલોના સમુદ્રરૂપ ભગવાન્ દિવોદાસને (ધન્વંતરિને) વિશ્વામિત્રના પુત્ર શ્રીમાન્ સુશ્રુતે પૂછ્યું કે 'આપે આ ઉત્તરતંત્રના ૬૬ મા અધ્યાયના વીજા વિપયમાં દોષોના ત્રેસઠ ભેદો હીવાનું કહ્યું છે તો તે ભેદોમાં એક એક કેટલા છે, બંબેના સંયોગવાળા કેટલા છે અને ત્રણ ત્રણના સંયોગવાળા કેટલા છે એ મારે જાણવું જોઈએ માટે કૃપા કરીને કહો.

૧ દોષોના ત્રેસઠ ભેદોના નિરૂપણ વિષેનો અને ગ્રંથના ઉપસંહાર વિષેનો.

૨ પાંચ ભૂતો અને અગીયાર ઇન્દ્રિયો. અથવા શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ૧૨ મા વિપયમાં કહેલા સોઠ ગુણો. ૩ અગ્નિ, સોમ, વાયુ, સત્ત્વ, રજ, તમ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો. ૪ સૂત્રસ્થાનમાં હીનદગ્ધથી માંડી ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણોસૂધી ૬૬ રોગો કહ્યા છે. નિદાનસ્થાનમાં એકએક અંગમાં રહેલા વાયુઓથી માંડી

૩ તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા સંશયચ્છિન્નમહાતપ્તૃઃ ॥
પ્રીતાત્મા નૃપશાર્દૂલઃ સુશ્રુતાયાહ તત્ત્વતઃ ।
ત્રયો દોષા ધાતવશ્ચ પુરીષં મૂત્રમેવ ચ ॥
દેહં સંધારયન્ત્યેતે હ્યવ્યાપન્ના રસૈર્હિતૈઃ ॥
પુરુષઃ ષોડશકલઃ પ્રાણાશ્ચૈકાદશૈવ યે ।
રોગાણાં તુ સહસ્રં યચ્છતં વિશતિરેધ ચ ॥
શતં ચ પચ્ચ દ્રવ્યાણાં ત્રિસત્ત્વધિકં મયા ।
વ્યાસતઃ કીર્તિતં તદ્વિભિન્ના દોષાસ્ત્રયો ગુણાઃ ।
દ્વિપૃષ્ઠિધા ભવન્ત્યેતે ભૂયિષ્ઠમિતિ નિશ્ચયઃ ।
ત્રય એવ પૃથક્ દોષા દ્વિશો નવ સમાધિકૈઃ ।
ત્રયોદશાધિકૈકદ્વિસમમધ્યોલ્બળૈશ્ચૈકઃ ।
પચ્ચાશદેવં તુ સહ ભવન્તિ ક્ષયમાગતૈઃ ॥
ક્ષીણમધ્યાધિકક્ષીણક્ષીણવૃદ્ધૈસ્તથાપરૈઃ
દ્વાદશૈવં સમાખ્યાતાસ્ત્રયો દોષા દ્વિપૃષ્ઠિધા ।
મિશ્રધાતુમલૈર્દોષા યાન્ત્યસંખ્યેયતાં પુનઃ ॥

દોષોના ત્રેસઠ ભેદો વિષે ભગવાન્
ધન્વંતરના ઉત્તર.

૩ એપ્રમાણે સુશ્રુતનું વચન સાંભળી સંશયોનું છેદન કરનારા મહાતપસ્વી મહારાજ દિવોદાસે પ્રસન્નતાથી સુશ્રુતની પાસે નીચેપ્રમાણે તાત્વિક વ્યાખ્યાન આપ્યું.

ત્રણ દોષો, સાત ધાતુઓ, વિષ્ટા અને મૂત્ર એઓ જો હિતકારી રસોના સેવનને લીધે પ્રકૃતિસ્થ હોય તો દેહનું ધારણ કરે છે એ વિપયનું, સોઠ ક-
લાઓવાળા પુરુષનું, અગીયાર પ્રાણોનું, અગીયારસો વીશ રોગોનું, અને પાંચસો ત્રોત્તેર દ્રવ્યોનું વર્ણન તો તમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું છે. હવે

સર્વસરોસૂધી ૩૪૨ રોગો કહ્યા છે. શારીરસ્થાનમાં શુક્રગતરોગોથી માંડી ગર્ભના રોગોસૂધી ૨૭ રોગો કહ્યા છે. ચિકિત્સાસ્થાનમાં સોજાઓથી માંડી સ્નેહા-
દિકની વ્યાપત્તિઓસૂધી ૯૮ રોગો કહ્યા છે. કલ્પસ્થા-
નમાં અન્નગતવિપજન્ય રોગોથી માંડી કાંટવિપોસૂધી ૨૪૭ રોગો કહ્યા છે અને ઉત્તરસ્થાનમાં નેત્રરોગોથી માંડી ઉન્માદસૂધી ૩૪૦ રોગો કહ્યા છે. કુલ ૧૧૨૦.

દોષોના ત્રેસંઠ ભેદો 'કહું છું. ગુણાત્મક વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો કે જેઓ ભિન્નભિન્ન છે તેઓ પોતપોતાના પ્રમાણસર હોય (જેઓથી સ્વસ્થતા રહે એવા હોય) એ તેઓનો પેહેલો ભેદ છે. ૧। આ ભેદશિવાય સ્થૂળ માર્ગે રોગોનાં કારણો-રૂપ વાસંઠ ભેદો થાય છે. જેમ કે વૃદ્ધવાત, વૃદ્ધપિત્ત અને વૃદ્ધકફ એ રીતે એકએકના પ્રમાણના આધિક્યને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. ૨। વાતવૃદ્ધ અને પિત્તવૃદ્ધતર, પિત્તવૃદ્ધ અને વાતવૃદ્ધતર, કફવૃદ્ધ અને પિત્તવૃદ્ધતર, પિત્તવૃદ્ધ અને કફવૃદ્ધતર, કફવૃદ્ધ અને વાતવૃદ્ધતર, વાતવૃદ્ધ અને કફવૃદ્ધતર એ રીતે સંસર્ગમાં એક દોષની અધિકવૃદ્ધિને લીધે છ ભેદો થાય છે. ૩। વાત તથા પિત્ત એ બન્ને વૃદ્ધ, પિત્ત તથા કફ એ બન્ને વૃદ્ધ અને વાત તથા કફ એ બન્ને વૃદ્ધ એ રીતે સંસર્ગમાં બન્ને દોષની તુલ્ય વૃદ્ધિને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. ૪। કફવૃદ્ધ વાતપિત્તઅધિકવૃદ્ધ, પિત્તવૃદ્ધ વાતકફઅધિકવૃદ્ધ અને વાતવૃદ્ધ પિત્તકફઅધિકવૃદ્ધ એ રીતે સન્નિપાતમાં બન્નેની અધિકવૃદ્ધિને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. ૫। પિત્તકફવૃદ્ધ, વાતઅતિવૃદ્ધ, વાતકફવૃદ્ધ પિત્તઅતિવૃદ્ધ, વાતપિત્તવૃદ્ધ કફઅતિવૃદ્ધ એ રીતે સન્નિપાતમાં એક એકની અતિવૃદ્ધિથી ત્રણ ભેદો થાય છે. ૬। સન્નિપાતમાં ત્રણે દોષોની સમવૃદ્ધિથી એક ભેદ થાય છે. ૭। વાતવૃદ્ધ પિત્તવૃદ્ધતર કફવૃદ્ધતમ, વાતવૃદ્ધ કફવૃદ્ધતર પિત્તવૃદ્ધતમ, પિત્તવૃદ્ધ કફવૃદ્ધતર વાતવૃદ્ધતમ, પિત્તવૃદ્ધ વાતવૃદ્ધતર કફવૃદ્ધતમ, કફવૃદ્ધ વાતવૃદ્ધતર પિત્તવૃદ્ધતમ અને કફવૃદ્ધ પિત્તવૃદ્ધતર વાતવૃદ્ધતમ એ રીતે સન્નિપાતમાં તારતમ્યથી છ ભેદો થાય છે. ૮। એમજ વાતક્ષીણ, પિત્તક્ષીણ અને કફક્ષીણ એ રીતે એક એકની ક્ષીણતાને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. ૯। વાતક્ષીણ અને પિત્તક્ષીણતર, પિત્તક્ષીણ અને વાતક્ષીણતર, કફક્ષીણ અને પિત્તક્ષીણતર, પિત્તક્ષીણ

અને કફક્ષીણતર, કફક્ષીણ અને વાતક્ષીણતર, વાતક્ષીણ અને કફક્ષીણતર એ રીતે સંસર્ગમાં એક દોષની અધિક ક્ષીણતાને લીધે છ ભેદો થાય છે. ૧। વાત તથા પિત્ત એ બન્ને ક્ષીણ, પિત્ત તથા કફ એ બન્ને ક્ષીણ અને વાત તથા કફ એ બન્ને ક્ષીણ એ રીતે સંસર્ગમાં બન્ને દોષની તુલ્ય ક્ષીણતાને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. ૨। કફક્ષીણ વાતપિત્ત અધિકક્ષીણ, પિત્તક્ષીણ વાતકફઅધિકક્ષીણ અને વાતક્ષીણ પિત્તકફઅધિકક્ષીણ એ રીતે સન્નિપાતમાં બન્નેની અધિકક્ષીણતાને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. ૩। પિત્તકફક્ષીણ વાતઅતિક્ષીણ, વાતકફક્ષીણ પિત્તઅતિક્ષીણ, વાતપિત્તક્ષીણ કફઅતિક્ષીણ એ રીતે સન્નિપાતમાં એક એકની અતિક્ષીણતાથી ત્રણ ભેદો થાય છે. ૪। સન્નિપાતમાં ત્રણે દોષોની સમક્ષીણતાથી એક ભેદ થાય છે. ૫। વાતક્ષીણ પિત્તક્ષીણતર કફક્ષીણતમ, વાતક્ષીણ કફક્ષીણતર પિત્તક્ષીણતમ, પિત્તક્ષીણ વાતક્ષીણતર કફક્ષીણતમ, કફક્ષીણ વાતક્ષીણતર પિત્તક્ષીણતમ અને કફક્ષીણ પિત્તક્ષીણતર વાતક્ષીણતમ એ રીતે સન્નિપાતમાં તારતમ્યથી છ ભેદો થાય છે. ૬। એમજ વાતવૃદ્ધ પિત્તસમ કફક્ષીણ, પિત્તવૃદ્ધ વાતસમ કફક્ષીણ, કફવૃદ્ધ પિત્તસમ વાતક્ષીણ, કફવૃદ્ધ વાતસમ પિત્તક્ષીણ, વાતવૃદ્ધ કફસમ પિત્તક્ષીણ અને પિત્તવૃદ્ધ કફસમ વાતક્ષીણ એ રીતે સન્નિપાતમાં એકએકની વૃદ્ધિથી, એકએકની સમતાથી અને એકએકની ક્ષીણતાથી છ ભેદો થાય છે. ૭। એમજ વાતક્ષીણ, પિત્તકફવૃદ્ધ, પિત્તક્ષીણ વાતકફવૃદ્ધ અને કફક્ષીણ વાતપિત્તવૃદ્ધ એ રીતે સન્નિપાતમાં એકએકની ક્ષીણતાથી અમે બન્નેની વૃદ્ધિથી ત્રણ ભેદો થાય છે. ૮। એમજ વાતપિત્તક્ષીણ કફવૃદ્ધ, વાતકફક્ષીણ પિત્તવૃદ્ધ અને પિત્તકફક્ષીણ વાતવૃદ્ધ એ રીતે સન્નિપાતમાં બન્નેની ક્ષીણતાથી અને એકએકની વૃદ્ધિથી ત્રણ ભેદો થાય છે. ૯। કુલ ૬૩.

એપ્રમાણેજ વળી જો દોષોનું ધાતુઓની સાથે તથા મળોની સાથે મિશ્રણ કરી ગણીએ તો તો દોષોના ભેદો અસંખ્યાત થઈ જાય એમ છે.

૪ તસ્માત્પ્રસક્તં સંયમ્ય દોષભેદવિકલ્પનૈઃ.

રોગં વિદિત્વોપચરેદ્રસભેદૈર્યથેરિતૈઃ ॥

વૈદ્યે કેટલો નિશ્ચય કરીને કેવી રીતે

ચિકિત્સા કરવી ?

૪. ઉપર પ્રમાણે છે એટલા માટે વૈદ્યે લક્ષણાદિકનું અવેક્ષણ કરી, લક્ષણાદિકના નિશ્ચય ઉપરથી રોગને ઓળખી લઈ, પછી તે રોગમાં દોષોના ભેદોનો નિશ્ચય કરી તે ભેદોના પ્રત્યનીક-ભૂત (સામાવલીયા) રસોના ભેદોથી ચિકિત્સા કરવી કે જે રસોના ભેદો ગયા ૬૩ મા અધ્યાયમાં કેહેવામાં આવ્યા છે.

૫ ભિષક્ કર્તાથ કરણં રસા દોષાસ્તુ કારણમ્ ।

કાર્યમારોગ્યમેવૈકમનારોગ્યમતોઽન્યથા ॥

ચિકિત્સાનાં કર્તા, કરણ, કારણ અને કાર્ય.

૫ વૈદ્ય ચિકિત્સાનો કર્તા છે, રસો ચિકિત્સાનાં કરણો (સાધનો) છે, દોષો ચિકિત્સાનાં કારણો છે અને એક આરોગ્યજ ચિકિત્સાનું કાર્ય છે. કર્તા તથા કરણો યોગ્ય હોય અને કારણોની સ્થિતિ બરાબર જાણવામાં આવી હોય તો કાર્ય

૧ સૂક્ષ્મસ્થાનના બીજા, ત્રીજા તથા ચોથા અધ્યાયમાં

(આરોગ્ય) ઉત્પન્ન થાય છે. 'નહીંતર' અનારોગ્ય રહે છે તથા વધારે પણ થાય છે.

૬ અધ્યાયાનાં તુ પદ્મપટ્ટવા ગ્રથિતાર્થપદક્રમમ્ ।

એવમેતદશેષેણ તન્નમુત્તરમૃદ્ધિમત્ ।

સ્પષ્ટગૂદાર્થવિજ્ઞાનમગાર્થં મન્દચેતસામ્ ।

યથાવિધિં યથાપ્રશ્નં ભવતાં પરિકીર્તિતમ્ ॥

ઉત્તરતંત્રનો ઉપસંહાર.

૬ સુશ્રુત આદિ શિષ્યો! આપ્રમાણે છાસઠ અધ્યાયોથી, જેમાં અર્થોની, પદોની તથા ક્રમોની યોગ્ય ગૂંથણી કરવામાં આવી છે એવું, અને પ્રૌઢતાવાળું આ ઉત્તરતંત્ર કે જે ગૂઢ અર્થોના પણ સ્પષ્ટ વિવેચનવાળું છે અને તેમ છતાં પણ મંદબુદ્ધિવાળાઓને અગાધ થઈ પડે એવું છે તે, તમારાં પ્રશ્નોના અનુસારથી વિધિપૂર્વક સંપૂર્ણ રીતે તમોને કહ્યાં સમજાવવામાં આવ્યું

૭ સહોત્તરં ત્વેતદધીત્ય સર્વં બ્રાહ્મં વિધાનેન યથોદિતેન । ન હીયતેઽર્થાન્મનસોભ્યુપેતાદેતદ્વચો બ્રાહ્મમતીવ સત્યમ્ ॥

ગ્રંથનો ઉપસંહાર તથા ફલશ્રુતિ.

૭ જે પુરુષ બ્રહ્માની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ શાસ્ત્રને ઉત્તરતંત્રસહિત આ શાસ્ત્રમાં 'કહેલા વિધિથી સંપૂર્ણ મળે તથા અભ્યસ્ત કરે તે પુરુષ મનોવાંછિત પુરુષાર્થથી અટ્ટ થતો નથી. આ બ્રહ્માનું વચન અત્યંત સત્ય છે.

કહેલા વિધિપ્રમાણે.

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे उत्तरतंत्रं समाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं सौश्रुत आयुर्वेद ।

સુશ્રુતનું ગુજરાતી ભાષાંતર સમાપ્ત.

कालिदासाभिधः शास्त्री वास्तव्यो जामपत्तने ॥
गौविन्दिः सौश्रुतं ग्रन्थं व्याख्यं गुर्जरभाषया ॥ १ ॥
न ह्रीश्वरादृते कश्चित् सर्वज्ञ इति सज्जनैः ॥
क्षंस्यन्ते स्वलितान्यत्रेत्याशांसे प्राञ्जलिर्भवन् ॥ २ ॥
वेदधर्मसभा जीयादार्यतत्त्वोदयैषिणी ॥
विवृतावस्य वेदस्य प्रावृतं यदनुज्ञया ॥ ३ ॥

रसोना त्रेसठ भेदोनु पत्रक-कोष्टक (१२९४ मा पृष्ठनी नोटमां जणावेलुं.)

मधुराम्ल १ केरी, दाडिम, द्राक्ष.	मधुरलवण २ शेरडीनो आगलो भाग, सैधव.	मधुरतिक्त ३ जेठीमध, शतावरी.	मधुरकटुक ४ मीण, डुंगळी.	मधुरकषाय ५ वंशलोचन.	अम्ललवण ६ चणानो खार.
अम्लकटुक ७ काळो मरखो.	अम्लतिक्त ८ नाहान्नं कोठींबडां.	अम्लकषाय ९ खाखटी.	लवणकटुक १० संचल.	लवणतिक्त ११ खारो.	लवणकषाय १२ बकरीनुं मूत्र.
कटुतिक्त १३ चणकबाव, इंद्रयव.	कटुकषाय १४ हरताल, खेरसार, गजपीपळ.	तिक्तकषाय १५ काकडाशींगी, नाग- केसर.	मधुराम्ललवण १६ घोडीनुं दूध.	मधुराम्लकटुक १७ कपासना छोड, चा- रोलीनुं पाकेलुं फल.	मधुराम्लतिक्त १८ करमदां, आंवाह- ल्लदर.
मधुराम्लकषाय १९ आमलां, जांबू.	मधुरलवणकटुक २० मूळा, मीठोसरगवो.	मधुरलवणतिक्त २१ मेथीनी भाजी.	मधुरलवणकषाय २२ कदंबी-कलंव कणेश्वरा.	मधुरकटुकतिक्त २३ हीरावोल, कपूर, जीरं.	मधुरकटुकषाय २४ 'भीलासुं.
मधुरतिक्त कषाय २५ वाल, लोदर, गळो, 'अरडूसी.	अम्ललवणकटुक २६ लूणी.	अम्ललवण तिक्त २७	अम्ललवणकषाय २८	अम्लकटुकषाय २९ पाकुं कोकम.	अम्लकटुतिक्त ३० शंखवेल.
अम्लतिक्तकषाय ३१ हिराकसी, मीढीभावळ.	लवणकटुतिक्त ३२ कस्तूरी, सुरोखार.	लवणकटुकषाय ३३ मोरथुथु.	लवणतिक्तकषाय ३४ खेर.	कटुतिक्तकषाय ३५ जायफळ, आसोद, बकान.	मधुराम्ललवण- कटुक. ३६
मधुराम्ललवणतिक्त ३७	मधुराम्ललवणकषाय ३८ सर्पपनां पांनडांनुं शाक.	मधुराम्लकटुकतिक्त ३९ पतंगनुं लाकडुं, बळदाणा.	मधुराम्लकटुकषाय ४० गंगेटी, खपाट.	मधुरलवणतिक्त कटुक ४१ रींगणां, कुवाडीयो.	मधुराम्लतिक्तकषाय ४२ कोठ.
मधुरतिक्तकटुक- कषाय ४३ धाणा, जटामांसी, तल.	मधुरलवणकटुकषाय ४४ मोटा अरडूसानुं कोमल फळ.	मधुरलवणतिक्त- कषाय ४५ पोथी, परपोटी.	अम्ललवणकटुक- तिक्त ४६ मेढाशीगीनुं फल.	अम्ललवणकटुकषाय ४७	अम्ललवणतिक्त- कषाय ४८
अम्लकटुतिक्त- कषाय ४९ फटकडी, शण.	लवणकटुतिक्तकषाय ५० कलई.	मधुराम्ललवणकटु- तिक्त ५१ धमासो.	मधुराम्ललवणकटु- कषाय ५२	मधुराम्ललवणति- क्तकषाय ५३	मधुराम्लकटुतिक्त- कषाय ५४ मोटीहरडे, सोना- मखी.
मधुरलवणकटुति- क्तकषाय ५५ पान, लसण, कदंब.	अम्ललवणकटुति- क्तकषाय ५६	मधुराम्ललवणकटु- कतिक्तकषाय ५७	मधुर ५८ साकर.	अम्ल ५९ लींबु.	लवण ६० मीठुं.
कटुक ६१ मरचां.	तिक्त ६२ करीयातुं.	कषाय ६३ हीमज.			

વેદધર્મસભાનું શ્રીમદ્ ભાગવતં ભાષાંતર.

સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક અને બાલબોધ અક્ષરમાં ગૂજરાતી ગંગાજમના ટીકાવાલું
પોથીના આકારમાં ચૌદ ચિત્રોસહિત.

પંદરં રૂપૈયાવાળી પહેલી આવૃત્તિ ખપી જવાથી બીજી આવૃત્તિ ઘણા સુધારા
વધારા સાથે છપાઈ બાહર પડી છે.

સ્વાસ ઘટાડેલા ભાવ.

૧ ડુંચા (ગ્લેજ) કાગળનું પુસ્તક પ્રત એકના નોંઠાવર. રૂ. ૧૦-૦-૦

૨ સારા સાદા (રફ) કાગળનું પુસ્તક પ્રત એકના „ રૂ. ૮-૦-૦

ચાતુર્માસમાં વ્યાસ પુરાણીઓને તેમજ ધર્માભિમાની સજ્જનો અને પવિત્ર માતાઓ અને બહેનોને
હમેશાં ઘરમાં વાંચવાયોગ્ય જો શુદ્ધ અક્ષર, સારા કાગળ, અને ઉત્તમ અર્થવાલું તેમજ તે સાથે ઘણા
સસ્તા મૂલ્યથી પુસ્તક ખરીદ કરવું હોય તો વેદધર્મસભાનું પુસ્તક તૈયાર છે.

આ પુસ્તક ખરીદનારને ઘણું સારું કમીશન આપવામાં આવશે.

વિવેકી વિજયા.

એક અતિ ઉત્તમ અને સ્ત્રી પુરુષ બંનેને બોધ લેવાલાયક મનોહર સંસારી નવલકથા; જેમાં સ્ત્રીના
ધર્મ, ગૃહસ્થોની ફરજ તથા હાલના જમાનાનું બોધ લેવાલાયક રસિક ચિત્ર આબેહુબ આલેખવામાં
આવ્યું છે. કિંમત રૂ.-૦-૧૨-૦ ટપાલખર્ચ. રૂ.-૦-૨-૦

(સંસ્કૃત)

શંકર વિજયસાર.

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય ચરિત્ર.

અગાઉ કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ હતી તે ઘટાડી હાલમાં ઘણી સસ્તી કિંમત રાખેલી છે.

શંકરાચાર્યે અદ્વૈત સિદ્ધાંત કેવી રીતે ફેલાવ્યો અને તેમણે ક્યાં ક્યાં અને કોની તાથે વિવાદ
કર્યો, તેનું આમાં આબેહુબ અને ઘણુંજ રસીલું વર્ણન છે. એટલુંજ નહિ પણ દરેક મુમુક્ષુઓને એ
તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનું મુખ્ય સાધન છે. સંન્યાસીઓ અને મુમુક્ષુઓ આ ગ્રંથ પાસેજ રાખે છે. ગમત
સાથે તત્ત્વજ્ઞાન અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંત જાણવાને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે. સરકારી કેલવળીખાતાં
'ઇનામ તથા પુસ્તકાલયમાં રાખવાને માન્ય કરેલ છે.'

કીમત રૂપીઓ દોઢ, ટપાલ ખર્ચ ચાર આના.

(સંસ્કૃત)
લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી.

શ્રીમદ્વરદરાજાચાર્યકૃત લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી નામના મૂળગ્રંથ ઉપર પ્રયોગમણિમાલા નામની સંસ્કૃત ટીકા શીવ્રકવિ શંકરલાલ શાસ્ત્રીજીએ 'બહુ' પરિશ્રમથી બનાવી છે. આ ટીકા એવી સંસ્કૃત સરલ ભાષામાં લખાઈ છે કે, જે જોયાથી સારસ્વત ચંદ્રિકા, મુગ્ધબોધ પ્રભૃતિ મળેલ પણ લઘુ-કૌમુદી સારી રીતે મળાવી શકે; વઢી લઘુકૌમુદીના સંપૂર્ણ પ્રયોગની સાધનિકા સંસ્કૃતમાં કરેલી છે તેમજ પ્રત્યેક પ્રયોગમાં સંપૂર્ણ મૂત્રોની યોજના એવી રીતે કરેલી છે કે બીજી જગ્યાએ મૂત્રનું અન્વેષણ કરવું ન પડે. વઢી જગે જગે નીચે ટીપણી આપેલી છે. તેમાં પૂર્વપંક્તિનું સ્પષ્ટ વિવરણ અને ન્યાસ અઢી રીતે લખેલ છે. આ લખનાર વ્યાકરણકેસરી શ્રીયુત્ દામોદર શાસ્ત્રીજીના સાક્ષાત્ શિષ્ય જીવનરામ શાસ્ત્રી છે. આવી રીતે મૂળ ગ્રંથ ઉપર બે સાક્ષરોએ શ્રમ લીધો છે તેથી પુસ્તક બહુ ઉપયોગી થયું છે. સરકારી કેલ્લવણીખાતાએ 'ઇનામ તથા પુસ્તકાલયમાં રાખવા આ પુસ્તક માન્ય કર્યું છે.

કીમત બે રૂપીઆ બાર આના, ટપાલ સ્વર્ચ ત્રણ આના.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

મૂળ સંસ્કૃત સાથે.

આવૃત્તિ પાંચમી.

(શુદ્ધ, સરલ, ગુજરાતી ભાષાંતર.)

આ પુસ્તક યથાર્થ અને લોકપ્રિય હોવાથી તેની પાંચમી આવૃત્તિ છપાણી છે, નાની આકૃતિ રેશમી પૃથાંવાળી હોવાથી પૂજા પાઠમાં રાખવા ઉપયોગી છે. વઢી શ્લોક નીચેજ ભાષાંતર હોવાથી પૂજા પાઠમાં અર્થની સુગમતા આપે છે.

ભાષાન્તર કરનાર જૂનાગઢની સંસ્કૃત શાળાના શિક્ષક શાસ્ત્રી હરિદત્ત કરૂણાંશંકર.

કીમત બાર આના, ટપાલ સ્વર્ચ એક આનો.

શ્રીમદ્ભગવત ભાષાંતર.

(ગદ્યાત્મક શુદ્ધ, સરલ, ગુજરાતી ભાષામાં)

ચૌદ ચિત્રો સાથે પુસ્તકના આકારમાં

આ પુસ્તકની બે આવૃત્તિ સ્વપી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવવામાં આવી હતી, જેની હવે માત્ર થોડીજ નકલો બાકી છે. આ ઉપરથી તે કેટલું ઉપયોગી અને વાંચવા લાયક છે તે સમજાશે.

કીમત પાંચ રૂપીઆ ચાર આના, ટપાલ સ્વર્ચ બાર આના.

મઢવાનું ટેકાણું.

વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવનરામ ઔપધાલય.

વેદધર્મ સભા તંત્રી.

મુલેશ્વર અનંતવાડી.

भाषातरकर्ता तरफથી

उपोद्धात.

आयुर्वेदना अति प्राचीन ग्रंथो जेवा के ब्रह्मसंहिता, वृक्षसंहिता आदि ग्रंथो हमणां उपलब्ध नथी; ते ग्रंथो प्राचीन समयमां हता ए चरक सुश्रुत विगेरे ग्रंथोथी सिद्ध थायछे. उपर प्रमाणे वस्तुस्थिति होवाथी, मघळा विद्वज्जनोंना जणवामां छे के अधुना चरक अने सुश्रुत नामना आयुर्वेदना बे मुख्य प्राचीन संस्कृत ग्रंथो सर्व आर्य वैद्यकना मूलभूत छे, पोतामां जणावेलीं चिकित्सादिकनां तत्वोथी यूरोप आदि देशोमां पण संपूर्ण प्रख्याति तथा प्रशंसा पामेला छे, सदाचरणनी पद्धतिना तथा निदानोना उपदेशथी शरीरनी स्वस्थता जाळववाना परमसाधनभूत छे, रोगोथी शरीरनी स्वस्थता बगडी होय तो ते सुधारवानी अनेक युक्तिओ बतावना छे, प्राचीन छातां पण जेओना करतां आज दिवस सूधीना अर्वाचीन कोई आर्य के अनार्य वैद्यक ग्रंथो तत्वविचारमां बधी शक्या नथी एवा छे, बाललग्न आदि दुर्गचारो के जेओ पाछळथी आर्यलोकोमां पेसी प्रबल हानि करनाग थई पड्या छे. तेओने पेहेलांथीज दुष्ट जणावी चूक्या छे, मनु तथा याज्ञवल्क्य आदि धर्मशास्त्रकारोए पण जेओनां असंगोत्र-विवाह तथा रजस्वलास्पर्श-निषेध आदि आरोग्यरक्षक तत्वोने धर्मना स्वरूपमां गोठवी दई लोकोना उपकारने माटे सुदृढता आपी छे एवा छे, जेओमां करेलुं धनस्वरां द्रव्यादिकना गुणदोषोनुं तथा रमवीर्यविपाकआदिनुं उपपत्तिपूर्वक विवेचन प्राचीन आर्योंनी अपूर्व शोधकताले बतावी मानंद आश्चर्य आपे छे एवा छे, मनुष्यशरीर जीवतुं होय त्यां सूधी तेमां अंदर थती होवाने लीधे कदी प्रत्यक्ष थाय नही एवी अने ए शरीर मरी जाय त्यारे तेमां तनाम बंधज पडीजाय एवी रस-रक्त-संचरण आदि स्वाभाविक क्रियाओनुं यथास्थित निरूपण करवाथी पोताना दिव्य ज्ञानमयपणानो निश्चय करावेछे, मरंकी आदि देशोपद्रवोना तथा गर्भसंभवआदिना विषयोमां चलावेलीं सूक्ष्मतत्त्वज्ञानोथी (फीलॉसॉफीओथी) विद्वानोने सविस्मय करी नाखे छे, केटलाएक शांतिमय सदुपदेशीरूप औषधोथी मानसिक रोगोने टाळवामां तो पोतेज वैद्यरूप थाय छे, मरवापडेलोओने अमुक अमुक अवधिमां मरण थवानी अगमचंती आपनारां निमित्तो जणाववाथी मिलकतनी व्यवस्था आदि करवामां प्रमत्त न थवा आपे एवा छे, शरीर के जे सर्व पुरुषार्थोना साधनरूप छे तेने चिरंजीवी तथा सबल बनावनारा रमायन आदि प्रयोगोनां निरूपण करवाथी सर्व लोकोना परममित्ररूप छे, आयुष्यनी परीक्षानो तथा गेगोना साध्यामाध्यपणाआदिनो पूर्ण उपदेश करवाथी वैद्यजनोना परम गुरुरूप छे, नगमादिकमां तथा सेनाओमां सारी गोठवणथी डाकरो वगेरे राखवानी यूरोपीयनोनी चातुरी के जे आपणने विस्मयकारक लागे छे तेवी चातुरी प्राचीन कालना आर्यलोकोमां हतीज एवो निश्चय करावीने आपणनी वचला समयमां थयेली मूलनेज विस्मयना कारणरूप जणावे छे, नपुंमकोना सोपपत्तिक भेदो आपीने आपणने अमुक विकर्मोथी निवृत्त रहेवानुं पाकुं शिक्षण आपे छे, गर्भ रक्षा पहेलां तथा गर्भ-रक्षा पछी अने जन्म्या पछी ते छेक मरणपर्यंत करवाना सदुपचारो बतावीने मनुष्योना मातापिता करतां पण विशेष उपकार करेछे अने विषोनी जातो तथा क्षिपना संसर्गोनी चिकित्सा आदि बतावीने आपणने स्थावरविषोथी तेमज सर्पादिकना तथा हडकीया वगेरेना दंशादिक जंगमविषोथी पण बचाववानो अनुग्रह करे छे.

आ चरकनो अने सुश्रुतनो प्रथम अध्याय जोतां जणाय छे के देवलोकमां ब्रह्मा, प्रजापति, अश्विनीकुमार अने इंद्र ए रीते आयुर्वेदनो विद्यावंश एकज चलेलो छे पण इंद्रनी पासेथी ते वेद शीखेला ब्रह्मर्षि भरद्वाजथी अने राजर्षि धन्वंतरिथी भूलोकमां चरक अने सुश्रुत नामनी मुख्य बे शाखाओ थएली छे. ब्रह्मर्षि भरद्वाजनी पासोथी शिखेला आत्रेय (पुनर्वसु) मुनिये जे मूल संहिता करी, ते उपर अग्निवेश मुनिये जे वृत्ति करी अने ते उपर चरक मुनिये जे सविस्तर प्रतिस्कार कय्यो ए त्रणेना समुदायरूप चरकग्रंथ छे. तेमज राजर्षि, धन्वंतरीनी

१ कल्पस्थानना ६ ठा अध्यायना २२ मा विषयथी ३० मा विषयसुधी वांचो. २६ मो तथा २७ मो विषय वांचवाथी जणाशे के जेम हाल यूरोपीयन वैद्योए शीतलानी तथा मरकीनी रसी शोधी काहाडी छे तेम प्राचीन आचार्योए हडकवाना विषयनां गोठवण शोधी काहाडी छे.

પામેથી શીંસેલા સુશ્રુતમુનિએ ધન્વંતરીની જે મૂલસંહિતા ઉપર જે વૃત્તિ કરી અને તે વૃત્તિ ઉપર નાગાર્જુને જે સવિસ્તર પ્રતિસંસ્કાર કન્યો ઈન્દ્રેણેના મુમુદાયરૂપ સુશ્રુતગ્રંથ છે. પણ જેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં મૂવનો ભાગ, વાર્ત્તિકનો ભાગ અને ભાષ્યનો ભાગ જૂદા જૂદા કરી બતાવી શકાય છે તેમ આ ગ્રંથોનાં સંહિતાભાગ, વૃત્તિભાગ અને પ્રતિસંસ્કારભાગ જૂદા જૂદા કરી બતાવી શકાય એમ નથી. કારણ કે વૃત્તિકારોએ સંહિતાભાગમાં અને પ્રતિસંસ્કારકારોએ વૃત્તિભાગમાં તથા સંહિતાભાગમાં સુધારાવધારા કરીને ભારે મિશ્રણ કરી નાખ્યું છે. આમ થયા છતાં પણ ભવતિ-ચાત્ર, ભવતશ્રાત્ર અને ભવંતિચાત્ર એવાં મથાળાંઓની નીચે જે શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે તેઓ પ્રાયશઃ મૂલસંહિતાકારોનાજ હોય અને રામકૃષ્ણ આદિ અર્વાચીન દેવાદિકના નામોવાળા મંત્રાદિક ભાગો પ્રતિસંસ્કારકારોનાજ હોય એમ ધારીશકાય છે.

સુશ્રુતમાં શલ્યતંત્ર, શાલાક્યતંત્ર, કાયચિકિત્સાતંત્ર, ભૂતવિદ્યાતંત્ર, કૌમારભૃત્યતંત્ર, અગદતંત્ર, રસાયનતંત્ર તથા વાર્જીકરણતંત્ર એ આયુર્વેદનાં આઠે અંગોનો સંગ્રહ કરેલો છે અને ચરકમાં શલ્યતંત્ર વિના શાલાક્યતંત્ર આદિ માત્ર અંગોનો સંગ્રહ કરેલો છે. મૂઢગર્ભ આદિ વિષયોમાં જ્યાં જ્યાં વાહાડકાપ આદિ શલ્યતંત્રની ક્રિયાઓની અપેક્ષા જણાઈ છે ત્યાં ત્યાં ચરકે સ્પષ્ટ અક્ષરથી કહ્યું છે કે એ ક્રિયાઓ શલ્યતંત્ર જાણનારા વૈદ્યના હાથથી કરાવી લેવી.^૨ ચિકિત્સા આદિ અનેક વિષયો ઉપર ચરકમાં જે તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો જોવામાં આવે છે તેઓ સ્વેચ્છા અપ્રતિમ છે એમ કદાચવગર ચાલતું નથી પણ તે સાથે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે સુશ્રુતમાં કોઈક અલ્પ અક્ષરોથી કરેલાં પણ જે તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો જોવામાં આવે છે તેઓ ચરકના તેવા વિચારોથી બહુ ઓછા ઉતરે એવાં તો નથીજ. ચરકમાં થોડાં રોગોનાં નામ, નિદાન, લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ આપેલાં છે અને સુશ્રુતમાં ઘણાં રોગોનાં નામ, નિદાન, લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ આપેલાં છે સુશ્રુતની શારીરવિદ્યા ચરકથી ઘણી ચડીયાતી છે અને શલ્યતંત્રરૂપ વાહાડકાપ આદિ કરવાની વિદ્યા તો પોતાની આવગીજ છે. ચરકમાં ચિકિત્સિતસ્થાનના છેલ્લા સત્તર અધ્યાયો, કલ્પસ્થાન સઘળું અને મિદ્ધિસ્થાન સઘળું એટલા અસલ ભાગો પ્રથમથીજ કોઈને હાથ લાગેલા નથી તેથી એ ગ્રંથને પૂર્ણ કરવા માટે એટલા ભાગો દૃષ્ટબલકાપિલબલિ નામના કોઈ આચાર્યે નવા કરીને તે ગ્રંથમાં દાખલ કરેલા છે એમ તે ગ્રંથના ચિકિત્સિતસ્થાનના છેલ્લા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે. સુશ્રુતમાં એવું કશું થયેલું જોવામાં આવતું નથી.

આપણા આર્યલોકોના જૂના ગ્રંથોમાં શકસંવત્ આપવાની ચાલજ નથી તે પ્રમાણે આ બે જૂના ગ્રંથોમાં પણ શકસંવત્ આપેલા નથી તેથી આ ગ્રંથોના કાલનો નિર્ણય કરવામાં ઘણી માંજગડ પડે છે તોયે આસપાસનાં પ્રમાણો ઉપરથી આત્રેયમુનિ, ભગવાન્ ધન્વંતરી, અમ્બિવેશ અને સુશ્રુત એઓ તો બહુજ પ્રાચીન કાલમાં હતા એમ કહીશકાયે

૨ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૦ મા અધ્યાયનો ૮ મો વિષય વાંચો.

૩ આ આઠે તંત્રોના અર્થો આ ગ્રંથના પેહેલા અધ્યાયના ૪ થી ૧૧ મા સૂત્રોના વિષયો વાંચવાથી જાણવામાં આવશે.

૪ પરિદૃષ્ટકર્મણા શલ્યહર્ત્રા હરણમિત્યેકે. ચરક શારીરસ્થાન અધ્યાય ૮ મો. અદમરી તુ શામ્યેન્નચે-ચ્છલ્યવિદુદ્ધરેષ્ટામ્. ચરક ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ૨૬ મો.

૧ અસ્મિન્ સપ્તદશાધ્યાયાઃ કલ્પાઃ સિદ્ધયઃ એવમ્. નાસાચંતેન્નિવેશસ્ય તંત્રે ચરકસંસ્કૃતે ॥ તાનેતાન્ કાપિલબલિઃ શેષાન્ દૃષ્ટબલોડકરોત્. તંત્રસ્યાસ્ય મહાર્થસ્ય પૂરણાર્થ યથાયથમ્ ॥

૨ મહાભારતના શાંતિપર્વના ૨૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “યુગાંતેતર્હિતાન્ વેદાન્ સેતિહાસાન્ મહર્ષયઃ । લેભિરે તપસા પૂર્વમનુજ્ઞાતાઃ સ્વયંભુવા ॥ વેદવિદ્વેદ ભગવાન્ વેદાંગાનિ વૃહસ્પતિઃ । માર્ગવો નીતિશાસ્ત્રં તુ જગાદ જગતોહિતમ્ ॥ ગાંધર્વે નારદો વેદં ભરદ્વાજો ધનુર્ગ્રહમ્ । દેવર્ષિચરિતં ગાર્ગ્યઃ કૃષ્ણાત્રેયશ્ચિકિત્સિતમ્ ॥” પૂર્વકલ્પના અંતમાં પ્રલય થતાં તિરોહિત થઈ ગયેલાં ઇતિહાસો સહિત વેદો પાછી સહિના આરંભ કાલમાં બ્રહ્માની અનુજ્ઞાથી મોટા મોટા ઋષિઓએ તપશ્ચર્યારૂપ સાધનવતે મેલ્યા હતા. એ પ્રમાણે સઘળાં વેદોને જાણનારા ઋષિઓમાં લોકોના હિતને માટે વૃહસ્પતિએ વેદોનાં અંગોનો, શુક્રે નીતિશાસ્ત્રનો, નારદે ગાંધર્વવેદ. (ગાયનશાસ્ત્ર)નો, ભરદ્વાજે ધનુર્વેદનો, ગાર્ગ્યે દેવતાઓનાં તથા ઋષિઓના ચરિત્રનો અને કૃષ્ણાત્રેયે (આત્રેયે) આયુર્વેદનો પ્રકાશ કન્યો છે.” ધન્વંતરી એ વૈવસ્વતમનુના દૌહિત્ર પુરુરવાથી નવમી પેઢીએ હતા એમ શ્રીભાગવતના નવમસ્કંધના ૧૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. અમ્બિવેશ દ્રોણાચાર્યના ગુરુ હતા એમ મહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે. સુશ્રુત વિશ્વામિત્રના પુત્ર હતા એમ સુશ્રુતગ્રંથમાં કહ્યું છે અને તે વિશ્વામિત્ર વાલ્મીકિરામાયણ આદિ ગ્રંથોમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

છે. ચરકસુનિ એ જો મનાયા પ્રમાણે પતંજલિજ હોય તો તે મગધદેશના પ્રખ્યાત અશોક રાજાના પિતામહ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યસમય પછી દશ પેઢીએ થયેલા પુષ્પમિત્ર રાજાના રાજ્યસમયમાં અથવા તે પછીના તુરતના સમયમાં^૧ એટલે આશરે ઇસ્વીસનથી ત્રણસો ચારસો વર્ષ પહેલાં હતા એમ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં સ્વરૂપશબ્દસ્યાશબ્દસંજ્ઞા । ૧-૧-૬૮ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં આપેલા ચંદ્રગુપ્તસભા તથા પુષ્પમિત્રસભા એ પ્રત્યુદાહરણથી જણાય છે. નાગાર્જુન કે જેને સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કારકાર કેહેવામાં આવ્યો છે તેનું તો જન્મકાલાદિક કાંઈ પણ જાણવામાં નહિ આવતાં પ્રતિસંસ્કર્તાતરીકે નામ પણ સુશ્રુતના ટીકાકાર ઢલ્હનના લખવા ઉપરથી જણાયું છે, તોપણ એટલું તો કહીશકાય છે કે તે વાગ્મટથી પેહેલાંનો છે કેમકે વાગ્મટે પ્રતિસંસ્કૃત થયેલા ચરક સુશ્રુત ગ્રંથો ઉપરથી સરલ ક્રમાંતર કરીને વાગ્મટ નામના ગ્રંથમાં વિષયો આપ્યા છે. વાગ્મટ ઇસ્વીસનથી પેહેલાં આશરે બસો વર્ષ ઉપર થયેલ છે એમ વાગ્મટના અંગ્રેજી તથા મરાઠી ઉપોદ્ધાત ઉપરથી જણાય છે.

હાલમાં ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્મટ એ આયુર્વેદની વૃદ્ધત્રયી અથવા આયુર્વેદના જૂના પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રગ્રંથો ગણાય છે, પણ તે વિષયમાં એટલું કેહેવું પડે છે કે ચરક તથા સુશ્રુત એ બે ગ્રંથો તમામ સ્વતંત્ર છે અને વાગ્મટ ઘણું કરીને, એ બે ગ્રંથોના એક જાતના ક્રમાંતરાત્મક તથા શબ્દાંતગત્મક ઉતારારૂપ છે. તોપણ સુશ્રુતના શલ્યતંત્ર ઉપરથી વાગ્મટે પોતાના ગ્રંથમાં જે લખ્યું છે તે સુશ્રુતના લેખથી જરા વધારે છે કારણ કે વાગ્મટે શસ્ત્રો તથા શલ્યો આદિ-માં કેંક વધારે લખ્યું છે. અને વાગ્મટના ગ્રંથ પછી આજ દિવસ સૂધીમાં જે શાર્દૂલધર તથા ભાવપ્રકાશ આદિ આયુર્વેદ વિષયનાં પ્રકરણ ગ્રંથો થયા છે તેઓમાં તો ચરકાદિકના માત્ર ફલિતાંશોજ લીધા છે તથા શલ્યતંત્રને છોડીજ દેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી કહીશકાય છે કે આપણા આર્યવૈદ્યકમાં સુશ્રુતના સમય પછી વાગ્મટના સમય સૂધીમાં શલ્યતંત્રવિદ્યા તથા શારીરવિદ્યા કશી વૃદ્ધિ પામી ન હતી અને વાગ્મટના સમય પછી તો શલ્યતંત્રવિદ્યા અસ્ત પામેલી છે, તથા શારીરવિદ્યા લોકોમાં અર્વાચીન ધર્મસંપ્રદાયોના પ્રચારથી સ્પર્શસ્પર્શની છીંટ પેસવાને લીધે અનુભવાયા વગરની માત્ર ઉતાગરૂપેજ લખાતી આવી છે. સુશ્રુતે તો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે કે વૈદ્યોએ અવશ્ય મુઠ્ઠાં ફાઢીચીરીને તેઓના અંદરના ભાગોનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવું. પ્રકરણગ્રંથોનો પ્રચાર થતાં આપણા આર્યગ્રંથોમાં આલસ્યાદિકને લીધે શાસ્ત્રગ્રંથોનું પરિશીલન બંધ પડ્યું અને હાલતો કેટલોક સમય થયા હુદ્દેવને લીધે પ્રાયશઃ પ્રકરણગ્રંથોનું પરિશીલન પણ બંધ પડ્યું છે.

કપાયેલાં કાનનાક પાછાં સાંધવાની ક્રિયા સુશ્રુતમાં સરસ રીતે બતાવેલ છે, તે ઉપરથી તે વાક્ય અંગ્રેજી વૈદકમાં લીધેલ છે અને તેથીજ તે ક્રિયા ઇન્ડિયન ઓપરેશન (Indian operation) એ નામથી ઇંગ્રેજી વૈદકમાં હજી સુધી ઓલ્યાય છે, તે છતાં પણ આજ કાલ “શારીરવિદ્યા, યંત્રવિદ્યા તથા ચીરવું ફાડવું” ઇત્યાદિતો અંગ્રેજી વૈદ્યકમાંજ છે અને બીજા વિષયોમાં પણ દેશીવૈદ્યક અંગ્રેજી વૈદ્યકથી ઘણું ઉતરતું છે” એમ કેટલાએકનું કેહેવું આપણને સાંભળ્યું પડે છે એ કેવલ ઉપર કહેલી સ્થિતિનેજ પરિણામ છે. સંસ્કૃતભાષાનો પરિચય ઘણે ભાગે બંધ પડીજાય, જેણે આયુર્વેદનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી અનુજ્ઞાપત્ર (સનંદ) મેળવ્યું હોય તેજ ચિકિત્સા કરી શકે એવો પ્રાચીન સંપ્રદાય તૂટી જાય, ઘણે ભાગે આર્યરાજાઓ પોતાના પ્રજાપ્રત્યેના ધર્મની અપેક્ષા નહિ ગણતાં મોજશોખ કન્યા કરે અને વોરા, હજામ તથા મોચી વગેરે પણ પાંચ સાત સાચાં છોટાં ઔષધો લઈ વૈદ્ય બની બેસે ત્યારે જે દશા આવવી જોઈએ તેજ આવી છે.

આ સમયમાં ચરકસુશ્રુતનો અને તેમાં પણ વિશેષે કરી પ્રથમ સુશ્રુતનો લોકોમાં પ્રચાર થાય તો કેટલાએક લોકોને આર્યવૈદ્યક ઉપર જે અનાસ્થા બેસી ગઈ છે તે દૂર થઈજાય, અંગ્રેજી શલ્યવિદ્યા તથા શારીરવિદ્યા કે જે બહુજ સુધારાવધારાને પ્રાપ્ત થઈ છે તથા પ્રાપ્ત થતી જાય છે તેમાં પણ સુશ્રુતનાં મૂલતત્ત્વો ઉપરજ અનુગમ થયેલ છે એમ નિશ્ચય થાય, પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યકમાં રોગોનાં મૂલકારણાદિક વિષે જે સૂક્ષ્મ વિચારો મોઠવેલા છે તેવા વિચારો અનાર્યવૈદ્યકમાં થોડાજ છે એમ ધ્યાનમાં આવે, કાલક્રમને લીધે નવલી સ્થિતિમાં આવી પડેલું આર્યવૈદ્યક

૧ આ ગ્રંથના પેહેલાજ સૂત્રની ટીકામાં ઢલ્હને લખ્યું છે કે પ્રતિસંસ્કર્તાપીહ નાગાર્જુન પદ્ય.

૨ આ ગ્રંથના શારીરસ્થાનના ૫ મા અધ્યાયનો ૫૦ મો વિષય વાંચો.

૩ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનની ૧૦ મા અધ્યાયનો ૨ જો વિષય વાંચો.

ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિનું અવલંબન કરવા લાગે, આપણા દેશની ઔષધીઓ કે જેઓ હાલ પણ આયુર્વેદની માંગી વૃદ્ધી પદ્ધતિને શ્રદ્ધાથી વલ્ગી રહેલાં કેટલાક સુજ્ઞ આર્યવૈદ્યોના હાથથી વપરાયેલી હોય તો આપણાં શરીરોનાં બંધાગ્ન આદિને તથા આપણા દેશનાં પવન જલ આદિને અનુસરતી હોવાથી, યુરોપ આદિદેશોની ઔષધીઓ કરતાં ઉત્તમ લાભો આપતી જોવામાં આવે છે તેઓની વિજ્ઞાનપૂર્વક વધારે યોજના થાય, પ્રત્યેક વૈદ્યને સઘળા રોગોની ચિકિત્સા કરવાનો અભિનિવેશ કે જે ઘણું કરીને સઘળા રોગોના વિષયમાં પૂર્ણજ્ઞાન મેળવવા ન આવે એવો છે તેને છોડી દઈને હાલના આર્યવૈદ્યો પ્રાચીનકાળની સામાન્ય પદ્ધતિપ્રમાણે રોગોના વિભાગો કરીને તેઓની ચિકિત્સામાં જૂદા જૂદા પ્રવર્તે તો વધારે સગવડ થાય અને બીજા પણ ઘણા ઘણા લાભો કે જેઓ આ ગ્રંથની અનુક્રમણિકા વાંચવાથી પણ કાંઈ કાંઈ ધ્યાનમાં આવશે તેઓને યથાશક્તિ પોહોંચવાની લોકોને ઉત્કંઠા થાય.

આવા લોકહિતાર્થ વિચારો હૃદયમાં આવવાથી મુંબડની વેદધર્મસભા કે જેના પ્રમુખ વૈદ્યરાજ પ્રમુરારામ જીવનરામ છે, અને જેના મંત્રીની પદવી ઉપર શેઠ દ્વારકાદાસ ધરમશી તથા ગ૦ વિશ્વનાથ પ્રમુગમ છે તેણે સંસ્કૃત જાણનારા તથા નહીં જાણનારા સર્વ લોકોની સગવડને માટે ભાષાંતરસહિત સુશ્રુતગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ધારી ગૂજરાતી-ભાષાંતર કરવાની મને આજ્ઞા કરતાં મેં તે આજ્ઞાને સ્વીકારી લીધી. ભાષાંતરનો આરંભ કરતાં જોકે ક્ષાહં મંદમતિઃ કેદં મથનં ક્ષીરવારિધેઃ । કસ્ત્ર પરમાણુર્વેં યત્ર મજ્જતિ મંદરઃ ॥ તથા તિતીર્પુર્દુસ્તરં મોહાદુહુપેનાસ્મિ સાગરમ્ । એ શ્રીધરસ્વામીના તથા મહાકવિ કાલિદાસના ધ્વનન પ્રમાણે મારી આ પ્રવૃત્તિ છે એમ મારા મનમાં આવ્યું તો પણ ‘વેચાર વૈદ્યકગ્રંથોનાં ભાષાંતરો મારા હાથથી થઈ ગયેલ છે તેથી જે કાંઈ જ્ઞાનમળ્યું છે તે આ વિષયમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડશે, નવો મળેલો ફોશસંગ્રહ પણ સાંહ્યાય આપશે, હાલને અનેક ટીકાઓ ઉપરથી કરેલી સુશ્રુતની સંસ્કૃત ટીકા લેખકોના તથા છાપનાગઓના પ્રમાદથી અતિ અશુદ્ધ થઈ ગયેલી છતાં પણ આ વિષયમાં કેટલેક અંશે ઉપકારી થયા વગર રહેશે નહીં, વૈદ્યરાજ પ્રમુરારામ જીવનરામ અને હા. પોપટ પ્રમુરારામની દેખરેખ અને સાહાય હોવાથી, અને વહી જગત પરાયા દોષોને સુધારી લેનારા તથા પરાયા અલ્પ ગુણોથી પણ રાજી થનારા સજ્જનોથી રહિત થઈ ગયું નથી તેથી પરિશ્રમ સફળ થયા વિના રહેશે નહીં’ એમ ધારીને મેં આ ભાષાંતર તૈયાર કરી આપ્યું. આમાં અમુક અમુક સ્થલે જ્યાં વિશેષ જણાવવાનું યોગ્ય જણાયું ત્યાં ચરક, વાગ્ભટ તથા ભાવપ્રકાશ આદિના આશયો પણ આપ્યા છે.

આ ભાષાંતરમાં ઔષધિઓનાં જે ગુજરાતી નામાં આપ્યાં છે (જેઓના પર્યાયો મળ્યા નથી તેઓનાં તો સંસ્કૃત નામોજ રાખેલાં છે.) તેઓ ઘણું કરી તે ઔષધીઓના ગુણદોષાદિક જોયાં વિના આપ્યાં નથી તો પણ કોઈ સ્થલે ઉપેક્ષાદિક થવાથી ઔષધીઓના પર્યાયોમાં અસહ્ય ભૂલ થયેલી જણાય તો અથવા કોઈ સ્થલમાં દેખત ભૂલ થયેલી જણાય તો અથવા પૂર્વાપરવિરોધ આદિ બીજી પણ કોઈ ભૂલ થયેલી જણાય તો સજ્જનો પ્રમાદો માનુષો ભાવઃ એ નિયમને ધ્યાનમાં લઈ તથા આવા મોટા કામમાં તેવા બનાવને સાધારણ જાણી ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

સ્થલે સ્થલે પૂર્વાપર અધ્યાયોના તથા વિષયોના જે નંબરો આપવામાં આવ્યા છે તેમાં જૂજ સ્થલે એકાદ ન્યૂનાધિક નંબર છપાઈ ગયો છે તે વાંચનાગઓએ સંબંધ જોઈને સુધારી લેવો.

૧ સુશ્રુતનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે પંચસ્થાનાત્મક સંહિતામાં કૈટલાં રોગો તથા ચિકિત્સાદિ આપેલાં છે તેઓ ભગવાન્ ધન્વંતરિના ખાસ વિષયોરૂપ છે અને ઉત્તરતંત્રમાં જે આપેલાં તેઓ વિદેહરાજાના તથા અન્યમુનિઓના ખાસ વિષયોરૂપ છે. એ નેત્રરોગાદિક રોગો તથા તેઓના ચિકિત્સાદિક અન્ય વૈદ્યોના ખાસ વિષયો છતાં તેઓને સર્વજ્ઞ ભગવાન્ ધન્વંતરિએ ત્રીવબુદ્ધિવાળા શિષ્યોના અભ્યાસને માટે પરિશિષ્ટમાં (ઉત્તરતંત્રમાં) દાખલ કર્યાં છે પણ તેમ છતાં તેઓમાં જે શલ્યતંત્રસંબંધી ભાગ છે તે તો ભગવાન્ ધન્વંતરિની જ છે એમ ધારવું અસંવદ્ધ નથી.

૨ ‘મંદબુદ્ધિવાળો હું ક્યાં અને આ ક્ષીરસમુદ્રનું મંથન ક્યાં? જેમાં મંદરાંચલ પણ ડૂબી જાય તેમાં પરમાણુ શા સ્થિતિમાં છે.’—શ્રીધરસ્વામી. હું મોહને લીધે દુસ્તર સમુદ્રને નાહના મછવાથી તરવા ઇચ્છું છું. મહાકવિ કાલિદાસ.

૩ જેમ કે સૂત્રસ્થાનના ૬ શ્લોક અધ્યાયના ૭ મા વિષયની ૫ મી લીટીમાં તથા ૧૬ મી વિષયની ત્રીજી લીટીમાં પ્રાશ્ન શબ્દને બદલે વર્ણશબ્દ લખાઈ ગયો છે.

૪ જેમ કે શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયના ૧૧ મા વિષયની નોટમાં શા. અ ૪ વિ ૨૧ એમ છે ત્યાં શા. અ. ૩ વિ. ૨૧ એમ વાંચી લેવું.